

गीतारहस्यकार
गंगाधर
टिळक
श्रीमान् लोकमान्य बाल गंगा अभिप्राय

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्यें व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून पंधरा (सध्यां एकोणीस) टीका मुंबईस 'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे. या एकाच ग्रंथानें आतां सर्व निर्वाह होतो.

The Proprietors of the Gujarati Printing Press have very recently published the Geeta with Bhashyas of Acharyas and commentaries numbering fifteen (now nineteen) in all by various writers of different schools. For ascertaining at once the opinion of the various commentators, these two volumes are very useful. These volumes alone serve all the purpose now.

B. G. Tilak

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition

Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935,

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The above-mentioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Pāśācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by tradition, and the Brahmanandagiri, a highly learned commentary of the Sāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītārahasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jñāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p. p. 127-128.

Part I (प्रथमपट्टकम्) Rs. 8. Part II (द्वितीयपट्टकम्) Rs. 6,

Part III (तृतीयपट्टकम्) Rs. 6.

All three parts in one Volume Rs. 18. Postage Re 1-8-0 extra.

THE JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
Arts and Law No. 7
Vol. IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit.
The Wilson College, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
अ.			अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्	११	११	अवाच्यवादाश्च बहुन्	२	३६
अक्रीतिं चापि भूतानि	२	३४	अनाश्रितः कर्मफलम्	६	१	अविनाशि तु तद्विद्धि	२	१७
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८	३	अनिष्टमिष्टं मिथं च	१८	१२	अविभक्तं च भूतेषु	१३	१७
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०	३३	अनुद्वेगकरं वाक्यम्	१७	१५	अव्यक्तादीनि सूतानि	२	२८
अभिज्ञोऽतिरिक्तः शुद्धः	१८	२४	अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	१८	२५	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८	१८
अच्छेद्योऽयमदाशोधयम्	२	२४	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६	१६	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८	२१
अजोऽपि सन्नव्ययाभा	४	३	अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्	११	१६	अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्	२	२५
अज्ञश्चाशुधानश्च	४	४०	अनेकवक्त्रनयनम्	११	१०	अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्	७	२४
अत्र दूरा महेष्वासा	१	४	अन्तर्काळे च मामेव	८	५	अशास्त्रविहितं धोरम्	१७	५
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३	३६	अन्तर्वलु कलं तेषाम्	७	२३	अशोक्यान्त्यशोचस्त्वम्	२	११
अथ चित्तं समाधातुं	११	९	अन्तर्बन्त इमे देहाः	२	१८	अश्रद्धाणाः पुण्याः	९	३३
अथ चेत्स्वमिमं धर्मम्	२	३३	अन्नाद्भुत्वन्ति भूतानि	३	१४	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्	१०	२६
अथ चैनं निरुज्जातम्	३	२६	अन्ये च बहवः दूराः	१	९	असक्तजुष्टिः सर्वत्र	१८	४९
अथवा योगिनामेव	६	४२	अन्ये त्वैवमजानन्तः	१३	२६	असक्तिरनभिषङ्गः	१३	१०
अथवा बहुनैतेन	१०	४२	अपरं भवतो जन्म	४	४	असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६	८
अथ व्यवस्थितान् दृष्टुं	१	२०	अपरे नियताहाराः	४	३०	असौ मया हृतः शत्रुः	१६	१४
अथैतदप्यशकोऽसि	१२	११	अपरेयमितस्त्वन्याम्	७	५	असंयतात्मना योगः	६	३६
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	११	४५	अपर्याप्तं तदस्माकम्	१	१०	असंशयं महाबाहो !	६	३५
अदेशकाळे यद्गन्तम्	१७	२२	अपाने जुहति प्राणम्	४	२९	अस्माकं तु विशिष्टा ये	१	७
अदृष्टा सर्वसुखालाम्	१२	१३	अपि चेत्सुदुराचारः	९	३०	अहं ऋतुरहं यज्ञः	९	१६
अधर्मं धर्ममिति या	१८	३२	अपि चेदसि पापेभ्यः	४	३६	अहङ्कारं बलं दर्पम्	१६	१८
अधर्माभिमवात्कृष्ण !	१	४१	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४	१३	” ” ” ” ” ”	१८	५३
अधोर्ध्वं प्रयतास्तस्य	१५	२	अफलाकाङ्क्षिर्भियंक्षः	१७	११	अहमात्मा गुडाक्रेय !	१०	२०
अधिभुतं क्षरो भावः	८	४	अमयं सत्त्वसंशुद्धिः	१६	१	अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५	१४
अधियुद्धः कथं कोऽत्र	८	२	अमिसन्धाय तु फलम्	१७	१२	अहं सर्वस्य प्रभवः	१०	८
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८	१४	अभ्यासयोगयुक्तेन	८	८	अहं हि सर्वज्ञानाम्	९	२४
अध्यात्मज्ञाननिरालम्बम्	१३	१२	अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	१३	१०	अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६	२
अधोऽप्यते च य इमम्	१८	७०	अमानित्वमदम्भित्वम्	१३	८	अहिंसा समता तुष्टिः	१०	५
अनन्तविजयं राजा	१	१६	अमी च त्वां श्रुताश्रुस्य	११	२६	अहो बत महत्पापम्	१	४५
अनन्तबाह्विर्म नागानाम्	०	२९	अमी हि त्वां सुरसङ्गाः	११	२१	आ.		
अनन्यचेताः सततम्	१	१४	अयनेषु च सर्वेषु	१	११	आख्यादि मे को भवान्	११	३१
अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्	१	२२	अरतिः श्रद्धयोपेतः	६	३७	आचार्याः पितरः पुत्राः	१	३४
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१	१६	अयुक्तः प्राकृतः स्तम्भः	१८	२८	आश्लोऽभिजनवानस्मि	१६	५५
अनादिस्वामिगुणत्वात्	१	३२	अवजानन्ति मां मूढाः	९	११			

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
आत्मसम्भविताः स्तब्धाः	१६	१७	उत्सीदेयुरिमे लोकाः	३	२४	कथं विद्यामहं योगिन !	१०	१७
आत्मापमयेन सर्वत्र	६	३२	उदाराः सर्व एवैते	७	१८	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२	५१
आदित्यानामहं विष्णुः	१०	२१	उदासीनवदासीनः	१४	२३	कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः	१४	१६
आर्प्यमाणमवप्रतिष्णुम्	२	७०	उदरे द्वात्मनाऽऽरमानम्	६	५	कर्मणश्च हि संसिद्धिम्	३	२०
आत्रस्त्यमुबनाहोकाः	८	१६	उपश्रष्टाऽनुमन्ता च	१३	२३	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	४	१७
आयुधानामहं वज्रम्	१०	२६	ऊ.			कर्मण्यकर्म यः परयेत्	४	१८
आयुस्त्वचबलारोग्य-	१७	८	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	१४	१८	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७
आरुक्षोभुर्मेयोगम्	६	३	ऊर्ध्वमूलमधस्ताखम्	१५	१	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	३	१५
आवर्तं ज्ञानमेतेन	३	३९	ऊ.			कर्मन्दिशानि संयम्य	३	६
आशापाशवतैर्बद्धाः	१६	१२	ऋषिभिर्बहुधा गीतम्	१३	५	कथयन्तः शरीरस्थम्	१७	६
आधर्यवदपश्यति कश्चिन्नम्	२	२९	प.			कविं पुराणमनुशासितारम्	८	९
आसुरीं योगिनाम्नाः	१६	२०	एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य	११	३५	कस्माच्च ते न नमोरेत्	११	३७
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७	७	एतयोनीनि भूतानि	७	६	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम्	४	१२
आहुत्स्यान्मृगयः सर्वं	१०	१३	एतन्मे संशयं कृष्ण !	६	३९	काम एष क्रोध एषः	३	३७
इ.			एतान् हन्तुमिच्छामि	१	३५	कामक्रोधविद्युक्तानाम्	५	२६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७	२७	एतान्यपि तु कर्माणि	१८	६	काममाश्रित्य दुष्पुत्र	१६	१०
इच्छा द्वेषः दुःखं दुःखम्	१३	७	एतां दृष्टिमवष्टभ्य	१६	९	कामात्मानः स्वर्गपरः	२	४३
इति युद्धतमं शास्त्रम्	१५	२३	एतां विभुतिं योगं च	१०	७	कामेस्तेस्तेऽहेतुहानाः	७	२०
इति ते ज्ञानमाख्यातम्	१८	६३	एतर्विमुक्ताः कौन्तेय !	१६	२२	काम्यानां कर्मणां यासम्	१८	२
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम्	१३	१९	एवमुक्ता हृषीकेशः	१	२४	कायेन मनसा बुद्ध्या	५	११
इत्यर्जुनं बाहुदेवस्तथोक्तवा	११	५०	एवमुक्त्वाऽऽजुनः सङ्क्षेपे	११	४७	कार्पण्यदोषोपहतवर्भावः	२	७
इत्यहं बाहुदेवस्य	१८	७४	एवमुक्त्वा ततो राजन् !	११	९	कार्यकारणकर्तृत्वे	१३	२१
इदमय मया लब्धम्	१६	१३	एवमुक्त्वा हृषीकेशम्	२	९	कार्नेमित्थेव यत्स्वम्	१८	९
इदं तु ते युद्धतमम्	९	१	एवमेतयथाऽऽस्त्व त्वम्	११	३	काशोऽस्मि लोकत्रयकृत्	११	३२
इदं ते नातपस्काय	१८	६७	एवं परम्पराप्राप्तम्	४	२	काश्यश्च परमेष्ठिनः	१	१७
इदं शरीरं कौन्तेय !	१३	२	एवं प्रवर्तितं चकम्	३	१६	किरीटिनं गदिं चकहस्तम्	११	४६
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४	२	एवं बहुविधा यज्ञाः	४	२२	किरीटिनं गदिं चकिणं च	११	१७
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यायं	३	३४	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या	३	४२	किं कर्म किमर्थमेति	४	१६
इन्द्रियाणां हि चरताम्	२	६७	एवं सततयुक्ता ये	१२	१	किं तद्वज्रं किञ्च्यत्तमम्	८	१
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३	४२	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४	१५	किं पुनर्बाह्मणः पुण्याः	९	३३
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३	४०	एषा तेऽमिहिता साङ्ख्ये	२	३९	कृतत्वा कश्चलमिदम्	२	२
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३	९	एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ !	२	७२	कुलक्षये प्रणयन्ति	१	४०
इमं विवस्वते योगम्	४	१	ओं.			कृपया प्रयऽऽविष्टः	१	२८
इष्टान् भोगान् हि वो देवाः	३	१३	ओ.			कृषिगौरक्षवाणिज्यम्	१८	२१
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	११	७	ॐ.			कैवल्यैर्ब्रह्मणानेतान्	१४	४४
इहैव तैर्जितः सर्वः	५	१९	ॐ तत्सदिति निर्देशः	८	१३	क्रोधाद्भवते सम्मोहः	२	६३
ई.			क.			केशोऽङ्कितस्तेषाम्	१२	५
ईश्वरः सर्वभूतानाम्	१८	६१	कश्चिन्मोभयविभ्रष्टः	६	३८	क्लेशं मा स्म गमः पार्थ !	२	३
उ.			कश्चिदेतच्छ्रुत् पार्थ !	१८	७२	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९	३१
उच्चैश्चक्षुस्त्वयानाम्	१०	२७	कट्टमूलज्वालात्पुण्य-	१७	९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३	३५
उत्काण्वन्तं स्थितं बाऽपि	१५	१०	कथं न ज्ञेयसम्माभिः	१	३९	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३	३
उत्तमः पुरुषस्त्वयम्	१५	१७	कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे	२	४			
उत्सन्नकुलधर्माणाम्	१	४४						

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
ग.								
गतसङ्ख्य सुकस्य	४	२३	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५	१७	दातव्यमिति यद्दानम्	१७	२०
गतिर्मेतां प्रभुः साक्षी	९	१८	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४	३४	दिवि सूर्यसहस्रस्य	११	१२
गाण्डीधं खंसते हस्तात्	१	३०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६	४६	दिव्यमाल्याम्बरधरम्	११	११
गामादित्य च भूतानि	१५	१३	तपाम्यहमहं वधम्	९	१९	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८	८
गुणनेतानतीत्य श्रीन्	१४	२०	तमस्वज्ञानजं विद्धि	१४	८	दुःखेष्वतुर्द्विमनाः	९	५६
गुरुनहत्वा हि महाबुभुक्षाम्	२	५	तमुवाच हृषीकेशः	२	१०	दूरेण ह्यवरं कर्म	२	४९
घ.								
चञ्चलं हि मनः कृष्ण !	६	३४	तमेव शरणं गच्छ	१८	६२	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१	३
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७	१६	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४	दृष्ट्वा दें मालुषं रूपम्	११	५१
चातुर्वर्ण्यं मया दृष्टम्	१	१३	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४	दृष्ट्वा मे स्वजनं कृष्ण !	१	२८
चिन्तामपरिमेयां च	१६	११	तस्मात्स्मिन्निद्रापाश्यादौ	३	४१	देवद्विजपुत्राणां-	१७	१४
चेतसा सर्वकर्माणि	१८	५७	तस्मात्स्वमुत्तिष्ठ यथा लभस्व	११	३३	देवान् भाषयतामेन	३	११
ज.								
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	९	तस्मात्सर्वं कालेषु	८	१९	देही नित्यमवशोऽयम्	२	३०
जगरामणोक्षाय	७	२९	तस्मादसक्तः सततम्	३	१९	देहिनांऽस्मिन्मन्या देहे	२	३३
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२	२७	तस्माद्ब्रह्मानसमुत्तमम्	४	४२	देवमेवापरे यज्ञम्	४	२५
जितात्मानः प्रशान्तस्य	६	७	तस्मादोभित्युदाहृत्य	१७	२४	देवां ह्येषा गुणमयी	७	१४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९	१५	तस्माद्यस्य महाबाहो !	२	६८	देवां सम्पद्भिर्मोक्षाय	१६	५
ज्ञानविज्ञानतृतात्मा	६	८	तस्मान्नाहि वयं हन्तुम्	१	३७	दोषैरेतैः कुलशानाम्	१	४३
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	१६	तस्य सञ्जनयन् हयम्	१	१२	दावापुष्टिभ्योऽस्मिन्तरं हि	११	२०
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	१९	तं विद्याद्दुःखसंयोगम्	३	२३	द्वैतं छलयतामस्मि	१०	३६
ज्ञानं तेऽर्हं सविज्ञानम्	७	१०	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२	२	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	४	२८
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८	१८	तानहं द्विषतः क्रूरान्	१६	१९	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१	१८
ज्ञेयः स नित्यसम्प्राप्ती	५	३	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१	द्रोणं च भीष्मं च	११	३४
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३	१३	तान्ममीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७	द्राविमौ पुरुषौ लोके	१५	१६
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३	१	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मीमां	१२	१९	द्रौ भूतसङ्गो लोकेऽस्मिन्	१६	६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३	१८	तेजः क्षमा हृतिः शौचम्	१६	३	घ.		
त.								
ततः पदं तत्परिमाणं तन्वम्	१५	४	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९	२१	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१
तच्च संस्पृष्ट्य संस्पृष्ट्य	१८	७७	तेषां महं समुद्धर्ता	१२	७	धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८	२५
ततः शङ्काश्च भयैश्च	१	१३	तेषां मेवातु कम्पायम्	१०	११	धूमेनाऽऽत्रियते वहिः	३	३८
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तं	१	१४	तेषां सततयुक्तानाम्	१०	१०	धृत्वा यया धारयते	१८	३३
ततः स विस्मयाविष्टः	११	१४	तेषां ह्यानी नित्ययुक्तः	७	१७	धृष्टकेतुश्चेकितानः	१	५
तत्त्ववित्तु महाबाहो !	३	२८	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	४	२०	ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति	१३	२५
तत्र तं बुधिसंयोगम्	६	४३	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८	३	ध्यायतो विषयान्मुनः	२	६२
तत्र सख्यं निर्मलत्वात्	१४	६	त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७	१३	न.		
तत्रापश्यत्स्थितात्पार्थः	१	२६	त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७	२	न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४
तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नम्	११	१३	त्रिविधं नरकस्येदम्	१६	२१	न कर्मणा मनारम्भात्	३	४४
तत्रैवं सति कर्तारम्	१८	१६	त्रैगुण्यविषया वेदाः	२	४५	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण !	१	३२
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३	४	त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः	९	२०	न च तत्साम्प्रतमुत्प्रेषु	१८	६९
तदित्यनभिसन्धाय	१७	२५	त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम्	११	१८	न च मत्स्थानि भूतानि	९	५
			त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः	११	३८	न च मां तानि कर्माणि	९	९
द.								
			दण्डो दमयतामस्मि	१०	३८	न च शक्तोऽयमवस्थानम्	१	३०
			दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	१६	४	न च श्रेयोऽनुषङ्गमिति	१	३१
			दंष्ट्रकालानि च ते सुरवाणि	११	२५	न चैतद्विद्वान् कतरो गरीयः	२	६

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८	४०	पञ्चेतानि महाबाहो !	१८	३	बहिरन्तश्च सूतानाम्	१३	१६
न तद्वायवे द्यौः	१५	६	परं पुष्पं फलं तोयम्	९	२६	बहूनां जन्मानामन्ते	७	१९
न तु मां शक्यसे शत्रुम्	११	८	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यः	८	२०	बहूनि मे व्यतीतानि	४	५
न त्वेवाहं जातु नासम्	२	१२	परं ब्रह्म परं धाम	१०	१२	बाह्यस्वप्नस्थकात्मना	५	२१
न इच्छयः कुलं कर्म	१८	१०	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४	१	बीजं मां सर्वसूतानां	७	१०
न प्राण्येतिष्ठयं प्राप्य	५	२०	परित्राणाय साधूनाम्	४	८	बुद्धियुक्तो जहातीह	१०	४
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३	२६	पवनः पवतामस्मि	१०	३१	बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः	१०	४
न मस्पर्शं दीप्तमनेकवर्णम्	११	२४	पश्य मे पाथं । रूपानि	११	५	बुद्धेर्भेदं धृतेर्धैव	१८	१९
नमः पुरस्तादथ धृष्टस्तुते	११	४०	परयाऽऽदित्यान्वसुष्ठान्	११	६	बुद्ध्या विद्याद्वया युक्तः	१८	५१
न मां कर्माणि विभ्यन्ति	४	१४	परयामि देवांस्तव देव !	११	१५	बुद्धत्वा तया साधनाम्	१०	३५
न मां दुष्कृतिनो मुखाः	७	१५	परैस्तां पापजुषुषाणाम्	१	३	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४	१०
न मे पाशास्ति कर्तव्यम्	३	२२	पाञ्चजन्यं हृषीकेश !	१	१५	ब्रह्मणोऽप्यथ कर्माणि	५	१७
न मे विदुः सुरगणाः	१०	२	पाथं । नैवेह नासुप्त	६	४०	ब्रह्मभूतः प्रसन्नास्मा	१८	१४
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५	३	पिताऽसि लोकस्य	११	४३	ब्रह्मापणं ब्रह्म हविः	४	२४
न वेदयद्वाध्ययनैः	११	४८	पिताऽहमस्य जगतः	९	१७	ब्रह्मणश्चैविविद्याम्	१८	४१
नष्टो मोहः स्मृतिलम्बा	१८	७३	पुण्यो गन्धः पुष्टिव्यां च	७	९	अ.		
नहि कश्चिन्नमयि	३	५	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३	३२	अकृत्या त्वनन्यया शक्यः	११	५४
न हि देहदृता शक्यम्	१८	११	पुरुषः स परः पाथं ।	८	२२	अकृत्या मामभिजानाति	१८	५५
न हि प्रपञ्चामि ममापबुधाः	३	८	पुरुषोऽसौ च सुखं माम्	१०	२४	अन्यथापुनरुत्तरः	३	२५
न हि ज्ञानेन सद्यः	४	३८	पुर्वभ्यासेन तेनैव	६	४४	अनादौ भीमश्च कर्णश्च	१	८
नासन्नस्तु यो योऽस्ति	६	१६	पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्	१८	२१	अन्यान्यौ हि भूतानाम्	११	२
नाऽऽस्तं कस्यचित्पापम्	५	१५	प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४	२२	भीमद्रोणप्रसूततः	१	२५
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानाम्	१०	४०	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	३१	भूतप्रायः स एवायम्	८	१९
नान्यं युगेभ्यः कर्तारम्	१४	१९	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	३०	भुविरोऽजलो वायुः	७	४
नास्ततो विद्यते भावः	२	१६	प्रकृतिं स्वामवष्टन्य	९	८	भूय एव महाबाहो !	१०	३
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२	६६	प्रकृतेः कियमाणा नि	३	२७	भोक्तारं यस्तपसाम्	५	२९
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७	२५	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	३०	भोवैश्वर्यप्रसक्तानाम्	२	४४
नाहं वेदेन तपसा	११	५३	प्रजहाति यदा कामान्	२	५५	म.		
निमित्ताति च पर्याप्ति	१	३१	प्रयत्नयत्तमानस्तु	६	४५	मच्चितः सर्वदुर्गाणि	१८	५८
नियतस्य तु स्रज्यासः	१८	७	प्रयाणकाले मनसा	८	१०	मच्चिता महत्प्राणाः	१०	९
नियतं कुरु कर्म त्वम्	३	८	प्रलयम्विच्छन्पुनरुज्जन्	५	९	मत्कर्मकृन्महत्परमः	११	५५
नियतं सत्तरहितम्	१८	२३	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६	७	मतः परतरं नान्यत्	७	७
निराशीर्यतचित्तात्मा	४	२१	" " " "	१८	३०	मदनुग्रहाय परमम्	११	१
निर्मानमोहा जितसहदोषाः	१५	५	प्रवान्तामनसं धीमम्	६	२७	मनःप्रसादः सौम्यत्वम्	१७	११
निश्चयं ध्रुव मे तत्र	१८	४	प्रशान्ताय विगतभीः	३	१४	मनुष्याणां सहस्रेषु	७	३
निहत्य धार्तराष्ट्रतः	१	३६	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२	६५	मनुमाना यव मूढकाः	९	३४
नेहाकिमनयाऽस्ति	२	४०	प्रह्लादश्चास्मि देत्यानाम्	१०	३०	" "	१८	६५
नेते देतो पार्थ ! जानन्	८	२७	प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	६	४१	मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२	२३	अ.			मम योनिर्ब्रह्मद्वय	१४	३
नैव किञ्चित्करोमीति	५	८	अ.			ममैवांशो जीवलोके	१५	७
नैव तस्य कृतेनार्यः	३	१८	अ.			मया तलमिदं सर्वम्	९	४
			अ.			मयाऽऽभ्यक्षेण प्रकृतिः	९	३०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
मया प्रसन्नेन तवाज्ञेनेदम्	११	४७	यत्र काष्ठे त्वनाद्यतिम्	८	२३	यं हि न व्यथयन्त्येते	२	१५
मयि चानन्ययोगेन	१३	११	यत्र योगेश्वरः कृष्णः	३८	७८	यः शास्त्रविमुक्तश्च	१६	२३
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	यत्रोपरमते चित्तम्	६	२०	यः सर्वज्ञानभिन्नेहः	२	५७
मय्यावेक्ष्य मनो ये माम्	१२	२	यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानम्	५	५	यातयामं गतरसम्	१७	१०
मय्यासक्तमनाः पार्थ !	७	१	यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्	९	६	या निरा सर्वभूतानाम्	२	६५
मय्येव मन आशत्स्व	१२	८	यथा दीपो निवातस्थः	६	१९	यान्ति देवव्रता देवान्	९	२५
मद्वर्षयः सप्त पूर्वे	१०	६	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	११	२८	यामिमां पुष्टिर्तां वाचम्	२	४२
मद्वर्षीणां मृगुरहम्	१०	२५	यथा प्रकाशयत्येकः	१३	३४	यावत्सञ्जायते किञ्चित्	१३	२७
मदात्मनस्तु मां पार्थ !	९	१३	यथा प्रदीपं ज्वलनम्	११	२९	यावदेताद्विरीक्षेऽहम्	१	२२
मदाभूतान्यद्वद्वारः	१३	६	यथा सर्वगतं सौहृदमात्	१३	३३	यावानर्थं उदयाने	२	४६
मा ते व्यथा मा च	११	४९	यथेषासि समिद्धोऽग्निः	४	३७	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१२
मात्रावपरास्तु कौन्तेय !	२	१४	यद्येष चानुबन्धे च	१८	३९	युक्ताहारविहारस्य	६	१७
मानापमानयोस्तुल्यः	१४	२५	यदहङ्कारमाश्रित्य	१८	५९	युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानम्	६	१५
माशुपेत्य पुनर्जन्म	८	१५	यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८	१३	" "	६	२८
मां च योऽव्यभिचारेण	१४	२६	यदा ते मोहकलिलम्	२	५२	युधामन्युश्च विक्रान्तः	१	६
मां हि पार्थ ! व्यथाश्रित्य	९	३२	यदादित्यगते तेजः	१५	१२	ये चैव सात्त्विका भावाः	७	१२
मुक्तमजोऽजहंवादी	१८	२६	यदा सूनृयम्भावम्	१३	३१	ये तु धन्यामृतमिदम्	१२	२०
मृदुग्राहेणाऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यदा यदा हि धर्मस्य	४	७	ये तु सर्वाणि कर्माणि	१३	६
मृत्पुः सर्वहरश्चाहम्	१०	३४	यदा विनियतं चित्तम्	६	१८	ये त्वक्षरमिदंस्थम्	३	३२
मोवाशा मोघकर्माणिः	९	१२	यदा सत्त्वे प्रबुद्धे तु	१४	१४	ये त्वेतदभ्यसूयन्तः	३	३२
य			यदा संहरते चायम्	२	५८	येऽन्यान्यदेवताभक्ताः	९	२३
य इदं परमं पुण्यम्	१८	६८	यदा हि चेन्निद्रार्षेषु	६	३३	ये मे मताभिर्दं नित्यम्	३	३१
य पुनं वेति हन्तारम्	२	१९	यदि मामप्रतीकारम्	१	४६	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११
य एवं वेति पुरुषम्	१३	२४	यदि ह्यहं न वर्मय	३	२३	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१७	१
यच्चापि सर्वभूतानाम्	१०	३९	यदृच्छया चोपव्रजम्	२	३२	येषामर्थे काङ्क्षितं नः	१	३३
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽधि	११	४२	यदृच्छालाभसन्तुष्टः	४	२२	येषां त्वन्तर्गतं पापम्	७	२८
यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७	४	यददाचरति श्रेष्ठः	३	२१	ये हि संस्पृशेना भोगाः	५	२२
यज्ञो दानं तपः कर्म	१८	५	यद्यद्रूपमिदमस्तत्त्वम्	१०	४१	योगयुक्तो विबुधात्मा	५	४३
यज्ञशिष्टाश्रितः सुजः	४	३१	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगसम्पन्नस्तकमागन्	४	४१
यज्ञशिष्टाश्रितः सन्तः	३	१३	यदा तु धर्मकामार्थान्	१८	३३	योगस्यः कुरु कर्माणि	२	४८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	यदा धर्ममधर्मं च	१८	३३	योगिनामपि सर्वेषाम्	६	४७
यज्ञे तपश्चि दाने च	१७	२७	यथा स्वार्थं भयं शोकम्	१८	३५	योगी युञ्जीत सततम्	६	१०
यज्ञात्वा न पुनर्मोहम्	४	३५	यस्त्यात्मपरतिरेव स्यात्	३	१७	योस्त्यगन्तव्येऽहम्	१	२३
यततो ह्यपि कौन्तेय !	२	६०	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३	७	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२	१७
यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५	११	यस्मात्सुरमर्ततोऽहम्	१५	१८	योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामः	५	२४
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८	४६	यस्मान्नोद्विजते लोकः	१२	१५	यो मामजमनादि च	१०	३
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	५	२८	यस्य नाहङ्कृतो भावः	१८	१७	यो माभेवमसम्भूढः	१५	१९
यतो यतो निश्चरति	६	२६	यस्य सर्वे समाग्माः	४	१९	यो मां पश्यति सर्वत्र	६	३०
यत्करोषि यदश्रासि	९	२७	यं यं वाऽपि स्मरन् भावम्	८	६	यो यो यां यां तदु भक्तः	७	२१
यतद्दमे विषमिव	१८	३७	यं कृञ्वा चाप्रां कृभम्	८	२१	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६	३३
यतु कामेष्टुना कर्म	१८	२४	यं कृञ्वा चाप्रां कृभम्	८	२१			
यतु कृत्स्नवदेकस्मिन्	१८	२२	यं कृञ्वा चाप्रां कृभम्	८	२१			
यतु प्रत्युपकारार्थम्	१७	२१	यं कृञ्वा चाप्रां कृभम्	८	२१			

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
र			शरीरं यद्वशमिति	१५	८	समं सर्वेषु सूतेषु	१३	२८
रजस्तमश्चाग्निभूय	१४	१०	शरीरवाङ्मनोभिर्वात्	१८	१५	समः शत्रौ च मित्रे च	१२	१८
रजसि कलयं गत्वा	१४	१५	शुक्लरूपे गतीं ह्येते	८	२६	समोऽहं सर्वभूतेषु	९	२९
रजो रागात्मकं विद्धि	१४	७	शुचौ येनो प्रतिष्ठाय	६	११	समाप्तामादिरतश्च	१०	३२
रजोऽहमेष कौन्तेय !	७	८	शुभाशुभफलैरेवम्	९	२८	सर्वकर्मणि मनसा	५	१३
रागद्वेषपुच्छैस्तु	२	६४	शौचं तेजो धृतिर्वाक्ष्यम्	१८	४३	सर्वकर्मण्यपि सदा	१८	५६
रागो कर्मफलत्रेणः	१८	२४	श्रद्धया परया तप्तम्	१७	१७	सर्वशुद्धतमं भूयः	१८	६४
राजन् ! संसृज्य संसृज्य	१८	७६	श्रद्धावाननसुख	१८	७१	सर्वतः पाणिपादं तत्	१३	१४
राजविद्या राजगुह्यम्	१	२	श्रद्धावोल्लभते ज्ञानम्	४	३९	सर्वद्वाराणि संयम्य	८	१२
स्वर्गां शङ्करश्चास्मि	१०	२३	श्रुतिविप्रतिपक्षा ते	२	५३	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	४४	११
स्त्रादित्या वसरो ये च	११	२२	श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञात्	४	३३	सर्वकर्मान् परित्यज्य	१८	६६
रूपं महते ऋदुवक्त्रनेत्रम्	११	२३	श्रेयान्स्वधर्मो विशुणः	३	३५	सर्वभूतस्थमात्मानम्	६	२९
ल			" "	१८	४७	सर्वभूतस्थितं यो माम्	६	३१
लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम्	५	२५	श्रेयो ह्ये ज्ञानमन्यासात्	१२	१२	सर्वभूतानि कौन्तेय !	९	७
लेलिहसे प्रभामनः समन्तात्	११	३०	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४	२६	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८	२०
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	३	३	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शानं च	१५	९	सर्वमेतदहं मन्ये	१०	१४
लोभः शृङ्खलारम्भः	१४	१२	श्वशुरान्सुहृद्द्वेष	१	२६	सर्वयोगिभ्यो कौन्तेय !	१४	४
व			स			सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः	१५	१५
रज्जुमहैत्यदोषेण	१०	१६	स एवायं मया तेऽह	४	३	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४	२७
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	११	२७	सङ्क्रो नरकायैव	१	४२	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३	१५
वायुर्मनोऽग्निर्वरुणः	११	३९	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	सहजं कर्म कौन्तेय !	१८	४८
वाससि जीर्णानि यथा	२	२२	सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	३	२५	सहज्याः प्रजाः सृष्ट्वा	३	१७
विद्याविनयसम्भवे	५	१८	सखेति मत्वा प्रसभम्	११	४१	सहस्ररूपपर्यन्तम्	८	१७
विधिहीनमसृष्टान्	१७	१३	स घोषो धार्तराष्ट्रणाम्	१	१९	साधित्वाधिदैवं माम्	७	३०
विविक्तसेवी लज्जशी	१८	५२	सततं कीर्तयन्तो माम्	९	१४	सङ्कलयोगो पृथग्बालाः	५	४
विषया विनिवर्तन्ते	२	५९	स तथा श्रद्धया युक्तः	७	२२	सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८	५०
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८	३८	सत्कारमनपूजायाम्	१७	१८	सीदन्ति मम पात्राणि	१	२९
विस्तरेणऽऽत्मनो योगम्	१०	१८	सर्वं रजस्तम इति	१४	५	सिद्धयसिद्धयैः समो भूत्वा	२	४८
विहाय कामान् यः सर्वान्	२	७१	सर्वं सुखे सजयति	१४	९	सुखदुःखे समे कृत्वा	२	३८
धीतारामयक्रोधाः	४	१०	सत्त्वात्साक्षाद्यते ज्ञानम्	१४	१७	सुखमात्यन्तिकं यात	६	२
कृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	सत्त्वात्सुखा सर्वस्य	१७	३३	सुखं विद्वानां त्रिविधम्	१८	३६
वेदानां सामवेदोऽस्मि	१०	२२	सद्भावे साधुभावे च	१७	२६	सुदुर्दैर्घ्यमिदं रूपम्	११	५२
वेदाविनाशिनं नित्यम्	२	२१	सन्तुष्टः सततं योगी	१२	१४	सुहृन्मित्रपुत्रदासीन—	६	९
वेदाहं समतीतानि	७	२६	सञ्चिज्यम्येन्द्रियग्रामम्	१२	४	स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या	११	३६
वेदेषु यज्ञेषु तपसु वैच	८	२८	सञ्चयास्तु महाबाहो !	५	६	स्मितप्रसन्नस्य का भाषा	२	५४
वेपथुश्च शरीरे मे	१	२९	सञ्चयास्तं कर्मणां कृष्ण !	५	१	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५	२४
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२	४१	सञ्चयास्तं कर्मयोगश्च	५	२	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२	३१
व्यामिश्रैश्च वाक्येन	३	२	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४	२४	स्वभावजेन कौन्तेय !	१८	६०
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८	७५	समं कायशरीरधीमव	६	१३	स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽस्थानम्	१०	१५
ह			समं पश्यन्ति सर्वत्र	१३	२९	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८	४५
शकोतीहैव यः सोढुम्	५	२३	ह			ह		
कर्मैः शनैश्चरयेत्	६	२५	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्	२	३७			
शमो दमस्तपः शौचम्	१८	४२	हन्त ते कथयिष्यामि	१०	१९			
			हर्षवैशं तदा वाक्यम्	१	२१			

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*; (2) Anandagiri's *Vyakhyana*; (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya Chandrika*; (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*; (7) Hanumat's *Paisachala Bhashya*; (8) Venkatnatha's *Bhavananandagiri*; (9) Vallabha's *Tattva-deepika*, (10) Purushotama's *Amrita-tarangini*; (11) Nilakantha's *Bhava-deepya*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL 1

(First Six Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1935

This book Can be had from :—

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle

Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS	
<i>Commentators:—</i>	<i>Commentaries:—</i>
General*Gita Mahatmya (2)	From Varahapuran etc.,
1 SHANKARACHARYA Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri... Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika	Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya-Deepika
7 Hanuman	Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha Bhrahmananda giri
9 Vallabha Tattva deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha... Bhava-deepa
12 Yamuna-muni Artha sanghraba
13 Deshika Raksha
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
15 Avigita Notes by Dhupakara Shasutri

This Book is Printed and Published

by

Natvorlal Ichcharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमो गुच्छः]

प्रथमषट्कम्

(१-६)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

साधुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट, मुंबई

ख्रिस्ताब्दः १९३५]

वैक्रमाब्दः १९९१

[शाकाब्दः १८५७

પુસ્તકપ્રાપ્તિસ્થાનમ્:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સામુન બિલ્ડિંગ, પ્લૂફિન્ટન્ સર્કલ, કોટ-મુંબઈ

[પ્રત્યક્ષાસ્ય પુનર્મુદ્રણાદયઃ સર્વેષ્વધિકારાઃ રાજશાસનપદ્મનુલ્લસ્ય સ્વાયત્તીકૃતાઃ સન્તિ ।]

ન્યાયોપન્યાયારૂપાકાર-વ્યાખ્યા-નામાનિ ।

ભાષ્યકારાદીકારાશ્ચ (શ્રીગીતામાહાત્મ્યે, ન્યાસાદિ ચ)	(હંપ્રદાયઃ)	ભાષ્યાણિ ટીકાશ્ચ
૧ શ્રીમચ્છંક્રાચાર્યાઃ	(કેવલદ્વૈતઃ)	માધ્યમ્
૨ આનન્દગિરિઃ	„	શાં. માધ્યમ્યાખ્યા
૩ શ્રીમદ્રામાનુજાચાર્યાઃ	(વિશિષ્ટાદ્વૈતઃ)	માધ્યમ્
૪ વેદાન્તદેશિકાચાર્યવેંકટનાથઃ	„	રા. મા. તાત્પર્યચંદ્રિકા
૫ શ્રીમદાનન્દતીર્થાઃ	(દ્વૈતઃ)	(માધ્વ-) માધ્યમ્
૬ જયતીર્થઃ	„	પ્રમેયદીપિકા
૭ શ્રીમદ્ભુવાન	(કેવલદ્વૈતઃ)	પૈશાચમાધ્યમ્
૮ શ્રીવેંકટનાથઃ	„	બ્રહ્માન્દગિર્યાખ્યાનમ્
૯ શ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યાઃ	(શુદ્ધાદ્વૈતઃ)	તત્ત્વદીપિકા
૧૦ પુરુષોત્તમજી	„	અમૃતતરંગિણી
૧૧ નીલકण्ठઃ	(અદ્વૈતઃ)	ભારતભાવદીપઃ
૧૨ યાજ્ઞનમુનિઃ	(વિશિષ્ટાદ્વૈતઃ)	ગીતાર્થસંગ્રહઃ
૧૩ મહાદેશિકાચાર્યો વેંકટનાથઃ		ગીતાર્થસંગ્રહરક્ષા
૧૪ શ્રીપાદપુરાણોક્ત ગીતામાહાત્મ્યમ્		(પ્રત્યખ્યાયમ્)
૧૫ અનંતાલ્યા ધૂપકરશાસ્ત્રિણઃ		અવિગીતા (ટીપ્પન્યઃ)

પબ્લીશર—નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી. એ.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સામુન બિલ્ડિંગ, પ્લૂફિન્ટન્ સર્કલ, કોટ-મુંબઈ ૧

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tikās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gītā, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharām Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedānt Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bāl Gangādhār Tilak, the author of Gītā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gītā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gītā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tikās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gītā is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gītā Bhāshya, he refers to some desultory Tikās, extant in his time, and suggests a few—five or six—variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gītā and for having written his Adwaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Adwaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sūtras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas i. e., heads of the different Sampradayās (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, this wrangling about interpretation of words and phrases;—this method of twisting the meaning has not ceased o-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gītā in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tikākāras (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Adwaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vyākhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200).

Gītā is accepted as an authority by both the Smartas and Vaishnavas without distinction. The Smartas consider the Bhāshya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātmā. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smārtas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smārta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishta-Adwaita Bhāshya of the great Rāmānuja Āchārya (about 1017-1137 A. D.) with the Tikā Tātparya-Chandrikā of Vedānta Deshika.

But before Rāmānuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tikā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha sangraha, and Vedānta Deshika the erudite scholar and follower of Rāmānuja, wrote a running commentary on it called the Rakshā. To understand thoroughly the Bhāshya of Rāmānuja, it is absolutely necessary to read these two Tikās together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakshā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishta-adwaita doctrine of the Shree Sampradaya of the Vaishnava sect of Rāmānuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāshya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tikā Prameya Deepikā of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāshya of Hanumat. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmchandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna; [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarāshtra was the second listener; Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third; Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth; Vaishampāyana who renarrated it to Jaumejaya was the fifth; and Suta Purānik who retold it to Shaunaka and other Rishis in Naimyshāranya the sixth; and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāshya known after him as the Paishācha-Bhāshya; but even a superficial study of this Bhāshya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāshya to be the basis of Shankara's Bhāshya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, Keeping-shankar's Bhāshya as a model before him, (a branch of the Prakrit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāshā is the popular language in which Gunadhya (about A. D. 135) wrote Brihat-kathā-manjari, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Kathā-saritsāgar in Sanskrit (about A. D. 900).

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhāshya was written in the Pishāch Bhāshā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gītā is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavāda propounded by Shankara, because it has the support of Hanumān, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmānanda-gīri Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhva and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavāda of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasutras of Pātanjali. He has not commented upon the different *Vibhūti*s of the Lord mentioned in the 10th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tikā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10). The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabhācharya (1473-1531 A. D.) His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhāshya on the Gītā, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sūtras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakarans of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gītā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gītā.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gītā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1784 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhārāj, (who was the fifth grand-son of Shree Vallabhācharya) wrote Tattva-deepikā Tikā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. Even a

cursorry glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his *Tikā*, whereas Purushottamji's Amrittarangini is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and masterly genius which produced the *Anu-bhāshya-prakāsh*. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shudhādwaita sect.

(11) The last commentary on the *Gītā* which has been selected for printing is the *Bhāva-deepa* of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahabharata. He follows Shankarācharya's doctrine of Advaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of *Tikās* covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevaladwaitism of Shankara, (2) Vishistadwaitism of Rāmānuja, (3) Dwaitism of Madhva and (4) Shuddhadwaitism of Vallabha.

There now remains the *Tikā* of one more Sampradāya. It is that of Nimbārkaśwami, (about 1164 A. D.) which is known as Dwaita-adwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhāchārya, Nimbarka has also not written any commentary (*Bhāshya* or *Tikā*) on the *Gītā* or the Upanishads, but a short *Tikā* on *Brahma-Sūtras* known as *Vedānta Kaustubha*. His well-known disciple Keshava Kashmiri (1510 A. D. about) has written out a commentary on the *Gītā* in accordance with his teachings. This *Tikā* has already been published by us years ago in the second collection of the eight *Tikās* on the *Gītā* written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the *Gītā* and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the *Bhāshyas* and *Tikās* will prove a very valuable asset to him. Besides these published *Tikās*, we possess in our Library four hitherto unpublished *Tikās*. The diversity of views is due to the fact that the *Gītā* is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many *Tikās* in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of *Gītā-Mahātmyas* and *Nyāsa-Dhyāna* etc., at the beginning of the work. The second *Gītā-Mahātmya*, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or *Adhyāya* we have inserted *Mahātmyas* peculiar to that chapter from the *Padma-purān*, showing in what great veneration and esteem the *Gītā* is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Annant Yagneshwara Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes, styled by him as *Avi-Gītā*. He has made use of Marathi commentaries on the *Gītā* viz. that of Gynāneshwara Maharaj

and Vāmana Pandit. His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration. He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās. His labour cannot be over valued. In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together; where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up. We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gitā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in. No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning. The rest we propose to do, God willing, in a separate publication.

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from Bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sang, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life.

SEQUENCE.

Yamunā Muni	Artha-sangraha
Deshika	Rakshā
{ 1. Shankara	Kevala (absolute) Adwaita Bhāshya
{ 2. Ānandagiri	Vyākhyā
{ 3. Rāmānuja	Vishishta-Adwaita (peculiar) Bhāshya
{ 4. Deshika	Tatparya-chandrikā
{ 5. Madhva	Dwaita-Bhāshya
{ 6. Jayatirtha	Prameya Deepikā
7. Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8. Venkata-nātha	Brahmanāndagiri
{ 9. Vallabha	Shuddha (Pure) Adwaita
{ 10. Purushottama	Amrita-tarangini.
11. Nilakantha	Bhāva-deepa

Gita-Jayanti
Bombay
6-12-1935

}

Natverlal Itchharam Desai
Proprietor
The Gujarati Pr. Press

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad-Bhagavat-Geeta Vol. II.

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the Bhashya *Tattva-prakashika* तत्त्वप्रकाशिका by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the *Dwaita-adwaita* school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnava preacher. The second commentary known as *Guddhartha-deepika* is by the able exponent of *Adwaitic* philosophy, (with a tinge of *Bhakti*-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's Bhashya. The third commentary is *Tatparya-bodhini* of Shree Shankaranand Swami; (He was the guru of Shree Vidyananda Swami, the author of *Vedanta Panchadashi*); the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami; the fifth is *Bhava-Prakashika* by Sadananda (It is in verse-form); the sixth is *Bhashyolkarsha deepika* i. e. further light on the exposition of the Bhashya of Shree Shankaracharya by Shree Dhyanotsisuri; the seventh is *Paramartha-prapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the *Adwaita* philosophy, while the last one *Arihasangraha* is an exposition of the *Dwaita* philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol).

This collection of Bhashyas and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late Lok-Manya Bal Gangadhar Tilak, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Geeta Rahasya* (written in Marathi Language).

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super-octavo... .. Rs. 10- 0-0

Annalysis of the Commentaries:—

Schools of Philosophy	Exponents.	Works.	vol.
1 Adwaita.	Shankara.	Bhashya.	(I)
2 Dwaita.	Madhwa.	Bhashya.	(I)
3 Vishista-Adwaita.	Ramanuja.	Bhashya.	(I)
4 Suddha-Adwaita.	Vallabha.	Tatva-deepika.	(I)
5 Dwaita-Adwaita.	Nimbarka.	Tatva-Prakashika.	(II)

(I) Further expositions of the Adwaita Philosophy:—

Writers.	Works.	
1 Hanumat	Paishacha-Bhashya	(I)
2 Anandagiri.	Bhashya-Vyakhyanam.	(I)
3 Nilkantha.	Bhava-Pradeepa.	(I)
4 Madhusudana.	Guddhartha-Deepika.	(II)
5 Shankarananda.	Tatparya-Bodhini.	(II)
6 Shreedhara.	Subodhini.	(II)
7 Sadananda.	Bhava-Prakashika.	(II)

		Rs. a.p.
8	Dhanpatisuri.	Bhashyolkarsha-Deepika. (II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa. (II)
10	Dhupakara Shastri	Avi-Gita (I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy:—

1	Jayateertha	Prameya-Deepika. (I)
2	Raghavendra.	Artha-Sangraha. (II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy:—

1	Yamuna Muni	Artha-Sangraha (I)
2	Vedanta Deshika	Artha-Sangraha-raksha (I)
	(Venkatanatha)	
3	„	Tatparya-chandrika (I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy:—

1	Purshotamji	Amrita-tarangini (I)
---	-------------	----------------------

(V) Further exposition and examination of Absolute Adwaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy:—

1	Venkatanatha	Brahmananda-giri (I)
	(Gauda-Brahmananda)	

उत्तरगीता Uttara-Geeta With a commentary by Shree *Gaudapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shuka-Deva, son of Shree Vyas, the author of Mahabharata and Bhagvat. Size Royal 12 mo. ... 0- 3-0
Pauranic and Historical.

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Ramayana by Valmiki. India's greatest epic poem, composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries:—1st called *Ramayana-Tilaka*; by Shree *Nagesha Bhatta*, 2nd called *Ramayana-Shiromani* by Pandit Shree *Vanshidhara Shiva Sahaya* and 3rd called *Ramayana-Bhushana*, by *Govinda Raj*. The Book is bound in seven parts, cloth bound, size Super-Royal 8 vo. Pages 3082 ... Rs. 81-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	... 3- 0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	... 5- 0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	... 2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	... 2-12-0
5	Sundera Kanda सुन्दरकाण्डम्	1695-2038	... 3- 8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	... 8- 0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	... 6- 0-0

Mahabharata.**श्रीमहाभारत विराटपर्व**

Mahabharata-Virata Parva (IV) with 8 commentaries. This book published for the first time in the history of the Sanskrit-literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotype printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers, at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of Mahabharata in a collected form.

The Virata Parva contains the following eight commentaries: (1) *Bharatbhava-deepa* i. e. light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree Nilkantha. On all the Parvas this commentary is available. (2) *Bharata-deepika* by Arjuna-Mishra known also as *Pariha Sarathi* who is considered the earliest commentator on Bharata. His commentary is available on about 10 Parvas, though it is thought that he commented on all the Parvas. (3) *Bharata-Prakash* by Chaturbhuj-Mishra. (4) *Bharatartha-Prakash* by Sarvadnya-Narayana. (5) *Durghatartha-Prakashini* i. e. light on only the difficult portions of Bharat by Vimala-Bodha. (6) *Virodhartha-Bhantini* i. e. solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by Rama-Krishna. (7) *Vishva-pada-vivarana*, i. e. explanation of the knotty portions of Bharata (8) *Laksh-Abharen* by Vadirajirtha.

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars. No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes. We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind. What they have attempted is only to publish the text. We have only a limited number of copies in hand. Price Rs. 4- 8-0

श्रीमहाभारत उद्योगपर्व-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries: (1) *Bhava-deepa* by Nilkantha; (2) *Deepika* by Arjuna Mishra; (3) *Durghatartha Prakashini* by Vimala Bodha; (4) *Bharatartha-Prakash* by Sarvadnya-Narayana, and (5) *Lakshabharana* by Vadirajirtha.

It includes besides these commentaries the *Bhashya* of Shree Shankaracharya on the *Sanatsujatiya Akhyana* with numerous readings.

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre. These volumes are prescribed as text books in the B. A. and M. A. classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors. The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions. A friend writes:—"To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in. It is really an example of what is necessary for scholars to do." Cloth bound, Imperial 8 vo. Rs. 8- 8-0

ॐ

किञ्चिन्निवेदनम्

दिष्टशेदमिदानीं प्रकाश्यते भगवतो भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तै कृतावतारस्य जगद्गुरोः श्रीकृष्णस्य रूपया गीताव्याख्योपव्याख्यानां प्रथमगुच्छे प्रथमं षड्गुणम् ।

भगवद्गीता नाम जगत्स्थितिकारणप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणवैदिकधर्मपरमार्थतत्त्वावबोधनरूपविषयमहिम्ना, संशयविपर्ययावस्पृष्टशून्या, सत्कर्तृशुद्धया प्रतिपादनसरण्या, अकृत्रिमयौजस्विन्या भारत्या, अस्थूलकृशया मूर्त्या, रसानुगुण्या पदसंहत्या, नादमधुरया छन्दोविचित्या, अन्यैश्च तैस्तैर्गुणविशेषैर्विष्वक्प्रकृत्यमाणा परमोपनिषदे-वाशेषस्य वाक्यमपञ्चस्य । न केवलं भारते वर्षे, न वा संस्कृतभाषायामेव, अपितु सकलेऽपि वसुमतीतले सर्वास्वपि च भाषासु नास्ति कश्चिदप्यपरो ग्रन्थो योऽस्यास्तुलामारोहेदिति निश्चयमेव सर्वेषां विशेषविदामिदानीम् ।

सा चेयं वादरायणशाण्डिल्यदिभिर्बह्विभिर्मीमांसितार्था, बौधायनादिभिर्धर्माचार्यैराहता, पाद्मवाराहा-दिप्रहापुराणैरुदीर्णमाहात्म्या, जाग्रता जगन्नायकेन स्वयं गीतत्वाच्चिरुत्पासीभूतायाः श्रुतेरप्यतिशयिप्रामाण्येति कैश्चन साम्प्रदायिकैः परिगृहीता, परशुतैः प्राचीनैराचार्यैः प्रज्ञावद्विज्ञ व्याख्याता, सम्प्रत्यपि पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च पण्डितैः सादरं परिशील्यमाना, अधिवसुधं न कस्याप्यविदितेति यद्यपि नापरं परिचायकम-पेक्षते, नापि च तत्र चापलायाल्पविषयास्मल्लेखनीं प्रगल्भते, तथापि शिष्टाचारानुरोधेन सम्पादककर्तव्यतया प्राप्तमस्याः प्रतिपाद्य-तात्पर्य-वक्तु-श्रोतु-व्याख्यातु-व्याख्यावैशिष्ट्य-कालनिर्णयादिषु विदुषां विवादास्पदी-भूतविषयविशेषविवेचनादि 'अवाच्यः सर्वः स्वमतपरिणामावधि गुणन्' इति पुष्पदन्तेक्तिविसम्भाचिकीर्षि-तमपि ग्रन्थावलोकनोत्सुकमनसां सहृदयानां समयातिपातसम्भूतो रसभङ्गो भासूदिति पृथगेवोपसंहारा-त्मना विविक्षमानाः प्रकृतप्रकाशनविषयान् कतिचन विशेषान् प्रदर्शयित्वाऽपसरामः ।

यद्यपि चास्मादेव मुद्रणालयात्प्रकाशितपूर्वस्थ प्रथमगुच्छस्य द्वितीयमेतत्प्रकाशनं, तथापि प्रथिमादिभिः प्रकर्षविशेषैः सर्वेष्वप्यवतनगीताप्रकाशनेषु प्रथमं पदमर्हतीति प्रत्यक्षमेव प्रेक्षावताम् । अत्र तावत्प्रथमं शिरोलेख्यैरुपदशितविषयाः प्रसिपिक्लिविभक्ताषां श्रीभगवद्गीताश्लोकाः शोभन्ते । ततो व्याख्यानप्रज्ञो-

- (१) सम्प्रत्युपलभ्यमानसकलगीताव्याख्यानेषु श्रीसच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रणीतं प्रसन्नगम्भीरं भाष्य-मेव 'ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च' इति तदेवाग्रासनमध्यास्ते ।
- (२) तत्समीपस्थितेन चानन्दज्ञानविरचितेन 'विवेचनेन' तत्पादपीठं परिपश्यते ।
- (३) तदनन्तरपदे विशिष्टद्वैताख्येन स्वमतेन द्वैतद्वैतमतयोरिव समयेनापि तदाचार्ययोः शङ्कराचार्या-नन्दीतैर्योगमध्यस्थैः श्रीरामानुजाचार्यैर्विरचितं भाष्यरत्नं विराजते ।
- (४) तदधस्थितया कवितार्किकसिंहश्रीवेङ्कटनाथनिर्मितया तात्पर्यचन्द्रिकया च तत्सम्पुद्गात्यते ।
- (५) तदग्रिमं स्थानं द्वैतमतप्रवर्तकेरानन्दतीर्थापरामिषैर्धर्माचार्यैः प्रणीतमतितुलुरुहाशयं भाष्यं सूषयति ।
- (६) तच्च जयतीर्थप्रदीपितया 'प्रमेयदीपिकया ' नितान्तं नीराज्यते ।
- (७) अध्यात्मशास्त्रे प्राधान्येन प्रस्थानभेदमातस्थुषामेषां भाष्याणां पश्चादतथाविधं पैशाचभाष्यं निषी-दति । यद्यपि पार्थरथकेतननिकेतनः प्राभङ्गनिरवोपनीसिकया गीताश्रवणपरमधुक्पुतिभगवच्छापावा-त्तपिशाचभावस्तदपोहनोपायतया प्रणतितुष्टमगबदुपदिष्टमेतद्भाष्यमभाविष्टेत्यस्ति काऽपि किंवदन्ती,

तथापि भगवत्पादीयं भाष्यमेव भूम्नाऽनुवददो भाष्यमन्येनैव केनचिद्वर्षाचीनेन हनुमन्नाम्ना पण्डितेन कृतमिति कृतमतयस्तैर्हेतुभिर्निश्चिन्वते । अत उचितमेवैतस्यात्रावस्थानेऽवस्थानम् ।

(८) ततः परं वेङ्कटनाथकृतं 'ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं' व्याख्यानं वरीवर्ति । एतच्च तत्र तत्र माध्वरामानुजोदितानर्थान् सम्यग्बुद्धयः निराकुर्वत्, कचिन्मधुसूदनादीनतिक्रामतः सयुध्यानपि तर्जयत्, शाङ्करभाष्यस्य शरीररक्षकत्वं सम्यङ्निर्वहति । शाङ्कररामानुजभाष्याणि तुलनयाऽभ्यस्यतामत्र-स्थमिदं मन्यामहे महत्साहाय्यमावक्ष्यति । परमत्र माध्वीयत्वेनानूद्यमानं व्याख्यानं न मध्वभाष्यगतं, किन्तु प्रायो विद्याविराजभट्टकृत-मध्वमतानुवर्तिनीस्थं, कचिच्चान्यत एव कुतश्चिदुद्धृतमिति ज्ञेयम् ।

(९, १०) ततः प्रतीचीनं पदयुगलं वल्लभलोलासिता 'तत्त्वदीपिका' 'पुरुषोत्तमजीप्रकाशिता' 'अमु-ततरङ्गिणी' चेति वल्लभाचार्योपज्ञशुद्धाद्वैताख्यवेदान्तप्रस्थानान्तरानुसारि टीकाद्वयं क्रमादादीकते ।

(११) चरमं स्थानं च व्याख्यास्वचरमश्चतुर्धरनीलकण्ठदीपितो 'भावदीपः' उद्योतयति ।

अथ मध्ये मध्ये मुहुरात्मानमाविष्कुर्वती 'अविर्गीता' नाम्नी अस्मदीया टिप्पणी विबुधाना-राधयितुं प्रयतते । एषा हि कचिदभिनवमर्थान्तरमुद्भावयति, विवादास्पदीभूतान्विषयान् विचार-यति, सङ्क्षेपतः कुव्याख्यानानि निराकरोति, अत्रासङ्कलितव्याख्यान्तरस्थान् ज्ञानदेवीयादिभाषा-न्तरमथव्याख्यागतांश्च हृदयहारिणोऽर्थान्मधुकरीव मधुबिन्दून्समाहरति । तत्र च शिवराजसम-कालीनेन वामनपण्डितेन प्रणीताया द्वाविंशतिसहस्राधिकबोबीविलसिताया महाराष्ट्रभाषामय्या यथार्थदीपिकाख्यव्याख्याया अपूर्वा प्रतिपादनप्रणाली संस्कृतपण्डितानामपि स्थालीपुलाकन्यायेन परिचिता भवतिविति तद्वताः केचन विषया पथैरेव कणशोऽनुद्यन्ते तथा भिन्नभिन्नप्रस्थानानुसारि-व्याख्याननिधावस्मिन् गुच्छे प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानमपि स्थानमर्हतीति तत्पुनरापरिजिह्वीषयाऽभिनव-गुप्ताचार्यग्रथितात् गीतार्थसङ्ग्रहादपि कतिचनशा उपादीयन्ते । इत्थं यथाप्राणं घटमानाम-प्रौढमेनां वासस्त्वपूरितया इशाऽनुगृह्णीयुर्निसर्गकरुणावरुणालया महान्त इति विश्वासिमः ।

(१२) तथाऽयमप्यपरो विशेषो यदेङ्कटनाथकृतश्चालङ्कृतः श्रीमद्याधुनमुनिप्रणीतो 'गीतार्थसङ्ग्रहः' । प्रत्यध्यायमिह प्रतीहारायते, नानाख्यानोपशोभितस्य पद्मपुराणीयस्य गीतामाहात्म्यस्य चाध्यायो यथायथं पृष्ठगोप इवोपतिष्ठते ।

(४) तात्पर्यचन्द्रिका (७) पैशाचभाष्यम् (८) ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं (९) तत्त्वदीपिका चेति व्याख्याचतुष्कमपीदम्प्रथमतया साम्प्रतमस्मिन् गुच्छे समेधते ।

सर्वं चामी ग्रन्थाः शास्त्रिभिः सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता अर्थावच्छेदानुरोधेन विभज्य, वाक्यच्छेद-पदवि-श्लेषण-परसर्वणकरण-काकुलिङ्गयोजनैः तत्र तत्रोद्धृतप्रमाणवचसामाकरस्थाननिर्देशादिभिश्च प्रसाध्य नानाकारैरनयनमनोहरैः सीसकाक्षैराङ्किताः समुद्रासन्ते ।

इत्थमास्थितेऽपि महति यत्ने मुद्रणकार्ये दुर्वारीदयानि यान्यशुद्धिपिशाचानि कचित्पदं चक्रुः, तेषां सम्प्र-त्यपसारणोपायः शुद्धिपत्रयोजनादपरः कोऽपि नास्तीति प्रत्यध्यायं योजयितुमुपक्रान्तमपि तदग्रन्थान्ते पृथङ्निवे-शनीयत्वेन प्रकाशकैर्निर्धारितत्वादुपेक्षितमिति क्षन्तव्योऽयं प्रक्रमभङ्गः प्रेक्षावाङ्मिः ।

अथ तर्ककेशवागुम्फकरन्वितानां भार्मासामांसलानां भिन्नभिन्नप्रस्थानपरिकर्मितत्वाद्विशेषतो दुर्बिगाहा-नमेषां ग्रन्थानां सम्पादन-संशोधन-शिरोलक्ष्ययोजन-पूर्वफल (-यूप-) शोषनादिभिः कचिद्विपन्यादि-भिश्च परिष्करणपूर्वकं, समुचितसन्निवेशमनोहरं सुमनसामोदास्पदं कुसुममुकुलपल्लवानामिवाच्छच्छवि-गुच्छं निर्मितवन्तो 'गुजराती' मुद्रणालयस्था अनन्यसामान्यसौजन्यशालिनः 'साधले' इत्युपाहा

गजाननशस्त्रिणः सर्वेषामेव लब्धवर्णानामुत्तमर्णा इति-मन्यामहे सर्वात्मनैह धन्यवादानर्हन्ति । अस्मिन्प्रकाशन इदमथमतया संगृहीतानां सर्वेषामपि ग्रन्थानां संशोधनादि तैरेवाकारीति नैतदकीर्तयित्वा तिष्ठासामः ।

अन्ततोऽस्मिन्तद्रव्यव्ययमविगणय्यैवविशशास्त्रीयमहाकायग्रन्थप्रकाशनेनाखिलस्य कृतिकुलस्य संस्कृतसाहित्यस्य च नितान्तमुपकर्तृत्वामगणितगुणगणमण्डितानां 'गुजराती' मुद्रणाख्याधपतीनामापुरोरोग्धेश्वर्यादिभिः सर्वा-
ज्जीर्णां समुन्नतिं विधत्ताद् शाक्यताच्चाविशिष्टान्यपि गीताव्याख्यानानि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशयितुं तान् भग-
वान् गीतागुरुर्गोविन्द इत्याशास्य तदनुसूया तत्रभवतां विपश्चितामपचित्यै द्वितीयं पदं परिष्कृत्योपाहृतुं प्रवर्तामहे ।

दोषा भवेयुः शतशोऽस्मदीयास्तान्योषयेयुश्च गृषा द्विषन्तः ।

जानीमहे किन्तु निधाय भारं गुणैकगृहेषु घटामहेऽत्र ॥

विद्वच्चरणरजःकणः—

विद्याविहारमन्दिरं माशेल-गोवा
शाके १८५६ दीपावली }

धूपकरोपाहोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

विशेषनिवेदनम् ।

इदं विदितमेवात्रभवतां भवतां वेदान्तसिद्धान्तज्ञानाभूतपरावारपारीणानां विमलबीविदग्धधुरीणानां
यद्भारतभूभारनिर्हरणाय कृतावतारस्यार्जुनसखस्य भगवतो नन्दनन्दनदत्तयाननलिननिर्गतं भवतरङ्गिणीतरणी-
भूतं निर्वाणपदप्रदं गीताशास्त्रमिति । तन्नामनिर्वचनादिकं किञ्चिन्निवेदने निवेदितमतो न तद्विषयेऽधिकं
किञ्चिन्निवेदनीयमिति केवलं ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषय एवात्र किञ्चिदुच्यते—

येर्यं 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' इति नाम्ना मुद्रणालयः संस्थापितः समुन्नतिं प्रापितश्च तैर्गुर्जर-
वृत्तपत्रोत्पादकैः 'देसाई' इत्युपाख्यकुलवात्तसैः सुरि-सूर्यरामतन्जैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्धैर्विद्याज्ञाननयनदानोपा-
दानैकव्यसानिभिर्मोक्षैकद्वारभूतवेदान्तज्ञानाभूतपरिप्लुतचन्द्रकान्तादिप्रणेनुभिर्विपुलतरङ्गव्यव्ययेन वेदवेदान्तोप-
निषङ्गयायमोसांसास्मृतिपुराणेतिहासादयः सहस्रद्वयाधिकग्रन्थाः सङ्गृहीताः, यत्रैकैकविषया द्वित्राश्रत्वारो
वाऽऽदर्शभूता ग्रन्था द्रुगोचरतां समुपयान्ति । तत एव तैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिवर्धैर्गीतायाः शाङ्करभाष्यादिसप्त-
व्याख्योपख्याख्यासंवलितः प्रथमं प्रथमो गुच्छः प्राकाशि, द्वितीयश्चाष्टटीकोपेतो गुच्छः । एवं भगवद्गीतायाः
स्वसङ्गृहीतपलब्धव्याख्याप्रथितं तृतीयं गुच्छमप्यङ्कयितुं त्रिकालमुद्युक्तास्तेऽकालं त्रिसुवनं कलयता कालेन
वैकुण्ठचरणनलिनसेवनाय समाहूता इव वैकुण्ठमगमन् ।

अथ प्राकाशितपूर्वश्चिररात्राय दुर्लभतामापन्नः स एवायं प्रथमोऽच्छो गुच्छः सहकार्यकर्त्रा वैद्येयुपाह्ववालक-
णशर्मणा सहास्माभिः साम्प्रतं टीकाचतुष्टयेन संवर्धित आदर्शपुस्तकैः सुसंस्कृत्य समीकृतो व्याख्योपख्याख्या-
प्रणेतभिः स्वस्वमतपट्टधर्यै श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्भूतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि प्रचुरतरप्रत्यनै-
रन्विष्यान्विष्य प्रकरणाख्यायश्रोकोवाक्याद्यङ्कैः पाठभेदैश्चालङ्कृत परस्परवेद-पदच्छेद-वाक्यच्छेद-परिच्छेदैर्विरामा-
दिव्यलक्षकचिह्नैश्च चिह्नितो मुद्रते पितृचरणपदवीमनुसरद्विस्तस्युनुभिः 'नटवरलाल-मदनलाल-बाबुभाई' इति
नामधेयप्रथितैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिभिः । तत्स्येदं प्रथमं पदं नितान्तवेदान्तसिद्धान्तानुचिन्तनशीलेभ्य उपहारीक्रियते
सानन्दं सविनयं च प्रसन्नचेतोभितैः ।

मुद्रितेषु षोडशप्रष्टेभ्यश्च मुद्रणसमारम्भं कृतश्चिदाश्रुत्य सङ्केश्वरमठाधिपतिशङ्कराचार्यवर्धेभ्यो विद्यालङ्का-
रेति लब्धोपपदैर्धूपकरेयन्ववायालङ्कारैः श्रीमदनन्तनामधेयैः शास्त्रिभिः स्वविद्याविहारमन्दिरसङ्गृहीतं श्रीमद्वेङ्क-
टाचार्यविरचितं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं गीताव्याख्यानं सप्रमदं सविनयं साम्रहं च प्रेषितम् । यदादर्शभूतं याश्चात्र
भवल्लोचनलोचनपथमवगाहन्तेऽविगीताख्याष्टिपन्थस्तास्तेरेव श्रीमद्भिर्महोदयैर्विरचिता इत्यवधेयम् ।

एवंगुणगणविशेषेण सुसाधिते सुसंस्कृतेऽप्यस्मिन्नन्येऽस्मद्वृष्टिपथतोऽपगता विद्युदाघाततः कृता वर्णविवीजन-
कविव्युत्पत्ताश्च दोषाः स्युस्तान्दोषज्ञाः समीकृत्यामुमङ्गीकुर्वन्त्वित्याशास्ते—

प्राज्ञपादपांशुः—

'साधले' इत्युपाधिरुच्यः शम्भुसूनुर्गजाननः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमगुच्छे

प्रथमषट्स्य विषयातुक्रमः

विषयाः	पृष्ठांकाः
श्रीमद्भगवद्गीतामहात्म्यं (अस्मत्संगद्वेषकत्वम्) ११	११
(वराह पुराणोक्तम्) १३	१३
श्रीमद्भगवद्गीतायाः ऋष्यादिः १४	१४
शाङ्करभाष्योपोद्घाते —	
भाष्यप्रणेदुस्तद्व्याख्यातुश्च सङ्गलम् १	१
गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिद्वारा भगवद्वतारकारणम् २- ३	२- ३
वेदार्थसारसङ्ग्रहभूतगीताशास्त्रार्थाविष्करणाय शाङ्कराचार्याणोऽसहेतुका प्रतिज्ञा ४- ५	४- ५
रामानुजभाष्योपोद्घाते— ५	५
भाष्यकर्तुस्तद्व्यापकतुश्च सङ्गलम् ५	५
भगवद्वतारद्वारा गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ६- ११	६- ११
माध्वभाष्योपोद्घाते— ११	११
भाष्य-तर्हीकावन्नोर्मसङ्गलम् ११	११
श्रीमद्व्यासावतारकारणम् १२	१२
महाभारतप्रणयनद्वारा गीताशास्त्रप्रवृत्तिः १२- १४	१२- १४
पैशाचभाष्योपोद्घाते—भाष्यकर्तुर्मङ्गलं गीताशास्त्रप्रवृत्तिश्च १५	१५
श्रीवल्हभाचार्यप्रकटित-तत्त्वदीपिकोपोद्घातः १६	१६
पुरुषोत्तमवीकृतामुत्तरत्रिण्युपोद्घाते—अद्वैतानां लो- कोपायत्वेन गीताशास्त्रस्य वर्णनं(अस्मत्)-सि- द्धान्तस्याननुसृणुं, विशिष्टाद्वैतानामनुसृणुं,अस्म- दादीनां बुद्धाद्वैतानां तु गीताशास्त्रे सुस्पष्टतया अन्वेषोपदेशवर्णनं इति सिद्धान्तप्रतिपादनम् १८- १९	१८- १९
वासुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहोपादावे — मङ्गलपूर्वको गीताशास्त्रसङ्ग्रहः १९	१९
प्रथममध्यमातिवषट्पञ्चागमर्थसंग्रहः २१	२१

प्रथमोऽध्यायः १ ।

विषयाः	पृष्ठांकाः
वासुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः[अध्यायः १] २४	२४
कौवपानुवचनानां युद्धवृत्तं जिहासोर्ध्वतराष्ट्रस्य १- २९	१- २९
सङ्घर्षे प्रति प्रश्नः १- २९	१- २९
सङ्घर्षवत् भूतारुष्ट्रभक्ष्योत्तरं पाण्डवसेनां विलोक्य भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च २- २८	२- २८
पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः ४- ३१	४- ३१
दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविशारदा महारथाः ७- ३३	७- ३३

विषयाः	पृष्ठांकाः
दुर्योधनस्य वावस्यकर्तव्योक्तिः १०- ३५	१०- ३५
युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शाङ्खादिवादिप्रघोषः १२- ३६	१२- ३६
स्वसारस्य स्वीकृतां श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः २०- ४१	२०- ४१
अर्जुनविषादस्य निदानम् २४- ४४	२४- ४४
श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिः मुद्विग्नमनसि यश्च २८- ४५	२८- ४५
सङ्घर्षवाक्यम् ४७- ५६	४७- ५६
श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य महात्म्यम् ५८	५८
परिशिष्टम् (टिप्पण्यः) — ५९	५९

द्वितीयोऽध्यायः २

वासुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः २] ६०	६०
अर्जुनस्य युद्धोपरति श्रुत्वा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तदर्थ- नाशनं सङ्घर्षवचनम्, युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च १-६१	१-६१
पूजाहोमैर्भादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमनुक्तं वेत्यर्जुनप्रश्नः ४- ६४	४- ६४
जयपञ्चसन्दिहानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति कारणोपसर्पणम् ६- ६७	६- ६७
सङ्घर्षवाक्यम् ९- ७१	९- ७१
स्वजनवधाद्विभीष्टं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रति आत्मा- नात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं शोकमोहहरं युद्धप्रवृ- त्तिकरं भगवद्वचनम् ११- ७३	११- ७३
आत्मनोऽविनाशित्वाश्रित्यत्वे दृष्टान्तः १३- ९०	१३- ९०
आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं २१- १३४	२१- १३४
दृष्टान्तान्तरम् २१- १३४	२१- १३४
लौकिकदृष्ट्याऽन्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम् २६- १४५	२६- १४५
आत्मनो दुर्बोधत्वं तद्बुद्धोपवृत्त्यनुपायं च दौर्लभ्यम् २९- १५९	२९- १५९
आत्मनः सर्वगतत्वाश्रित्यमव्ययत्वावाशोऽव्ययम् ३०- १५१	३०- १५१
क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वावुद्धं श्रेयस्साधनं, तत्फलं च ३१- १५६	३१- १५६
क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रवृत्तयः ३३- १६०	३३- १६०
युद्धप्रधानस्य प्राप्तं किं कियुक्तोपदेशः ३७- १६४	३७- १६४
युक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपदेशः ३९- १६७	३९- १६७
विजिज्ञास्यमासस्यापि निष्कामकर्मणो ४०- १७१	४०- १७१
महात्म्यं फलश्रुतिश्च ४०- १७१	४०- १७१
तत्त्वज्ञानप्राप्तिका संसारस्पन्दभूताश्चानन्ता बुद्धयः ४१- १७३	४१- १७३

विषयः	श्लो. पृ.
मुक्तिसाधनप्रवृत्त्यां संसारवैतुष्याय काम्यकर्मा- धिकृतानां फलाश्रयभक्त्यानां निन्दा ... ४२-१७७	
कामात्मनां फलीभूतादेवोवितादपि मुमुक्षुणा स्त्रोचि- तसारश्रदिणा भाव्यमित्यादिः सद्यस्ततोपदेशः ४५-१८३	
योगमुक्तानां जनिवृत्तिनिवृत्तिपूर्वको	
मोक्षपदश्राप्युपायः ५१-२०५	
बुद्धिबुद्धिसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननि- ष्ठयोः प्राप्तिकालः ५२-२०७	
स्थितप्रज्ञस्य(ज्ञाननिष्ठस्य) विलक्षण- मित्युक्तस्य प्रश्नः ५४-२११	
श्रीभगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ५५-२१४	
इन्द्रियाणां विषयवैमुख्येऽपि तद्वागबुद्धि- निवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युपायः ५९-२२१	
स्थितप्रज्ञस्य सिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां	
जयोपायस्तत्फलं च ६०-२२४	
विषयस्मरणस्यानर्थकत्वादितिन्द्रियनिग्रहावश्यकता सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ६४-२२९	
स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयावुभये दृष्टान्तः ७०-२३९	
मुमुक्षोर्जीवानाथर्थं विषयसेविनोऽपि युक्त्युपायः ७१-२४२	
मुमुक्षोः सत्सन्ध्यासन्नज्ञानिष्ठान्वयकता पूर्वक एतद्व्यायोज्यतायेत्योपपत्तेश्चः ७२-२४३	
द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २४९	
द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् (टिप्पण्यः) २५९	

तृतीयोऽध्यायः ३

यामुमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः [अध्यायः ३] २५७	
प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनयोर्गुणदुष्यदुपदेवेनाकलीभूत- स्यार्जुनस्य प्रश्नः १-२५८	
पूर्वोक्तं व्याप्तिं भवन्वास्त्यार्जुनस्य प्रमथा- करणायाचिकारभेदेन कर्मज्ञानयोरङ्गाभि- भावज्ञापनाय च भगवदुक्तम् ३-२६९	
अनात्मविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ४-२७३	
नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकतैव्यता प्रामाण्यं च १०-२८८	
कर्मणो जगत्प्रवृत्तिहेतुत्वम् १४-२९५	
ज्ञानिनः कर्मकरणापेक्षा १७-३०३	
असम्प्रज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः १९-३०९	
लोकस्य धर्मसंप्रदायं कर्मकर्तव्यतायां श्रेष्ठचारनिर्देशनम् २२-३१५	
भगवद्वाङ्मयवर्तिनां फलोत्प्रेषमतिरेषां च वैफल्यम् ३१-३२८	
ब्रह्मप्राप्त्यधिपूर्वां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ... ३३-३३१	
बलवदिष्टानिष्ठानुपातितो ऽगद्वेषयोर्नियमना- वश्यकता ३४-३३३	

विषयः	श्लो. पृ.
परधर्मास्त्वधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ३५-३८३	
ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ३७-३८५	
कामस्य बैरित्वे दृष्टान्तत्रयं, तदावगणप्रकार- पूर्वकं रूपं च ३८-३४२	
कामस्याधिष्ठानप्रदस्यैवं तज्जयोपायश्च ४०-३४५	
लोपकरणकामजयाथं तदावृत्तवृत्तिनिवृत्तिनम् ... ४२-३४७	
तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३५३	

चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

यामुमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ४] ३५५	
उक्तयोर्गोपदेशस्य कृत्रिमत्वसङ्गान्निवृत्त्यर्थं तत्सुतिः १-३५६	
स्वस्मिन्मनुष्यस्वस्वङ्गां निवारयितुं भगवद्वचनम् ... ५-३६४	
भगवद्विभावित्वस्य कालः प्रयोजनं च ७-३७४	
भगवद्वचनान्नानस्य मोक्षोपयोगित्वम् ९-३७२	
मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम् १०-३७७	
कर्मकृतुरधिकारभेदेनैव तत्फलप्राप्तिः, नैषत्वैषम्यम् ११-३७९	
मुक्त्युपायस्य सुतेरादृष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तया चेष्टस्याधिकारित्वम् १३-३८५	
कर्मावलेखशून्यस्य समाप्तस्यातिनोऽपि कर्माविवन- लेपता, तद्वाङ्मयश्च च पूर्ववृत्तराप्रमाण्यम् ... १४-३८९	
कर्माकर्मविकर्मणां दुर्बोध्यत्वम् १७-३९५	
कर्माकर्मवि कर्मतत्त्वज्ञानिनो मोहाद्विहाता ३४-३९७	
अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विवृणुः प्रशंसा १९-४०६	
ज्ञानिना कियमाणस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानयज्ञसम्पादनम् २४-४१७	
दैवतया द्वादशापरं यज्ञाः २९-४२४	
उक्तयज्ञफलम् ३०-४३२	
सर्ववैश्वेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ३३-४३८	
ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फलं च । ३४-४४०	
संशयेनाधःपतनसम्भवतत्तदकरणोपदेशः ४०-४४९	
छिन्नसंशयस्य ज्ञानिनः कर्मवन्धनाभावः ... ४१-४५१	
संशयानिरसनोपायः । ४२-४५२	
चतुर्थोऽध्यायस्य माहात्म्यम् ४५५	

पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

यामुमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ५] ४५९	
कर्मसंख्यासकर्मयोगधर्मिभ्ये कस्य प्राप्तस्य- मित्युक्तस्य प्रश्नः । १-४५७	
संख्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् । २-४६४	
कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ६-४७९	
सम्यग्दर्शनप्राप्त्यर्थं कर्म दुर्बोतेऽपि योगिनः स्वाकारणा कर्मासिद्धता । ७-४७५	
ईश्वरार्पणबुद्ध्या फलानिलाषबुद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् १२-४८२	

विषयः	श्लो. पृ.	विषयः	श्लो. पृ.
अशुद्धचित्तस्याविदुषः सहासाच्छुद्धचित्तस्य विदुषो वैशिश्रम्य । १३-४८३		योगारूढत्वस्य सहेतुकः कालः ४-५३१	
जगतो मायाकर्तृत्वादात्मनोऽकर्तृत्वं		योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च ... ५-५३३	
अकारित्वं च । १४-४८७		सम्प्रज्ञातसमाधेः साहजानि बाह्यान्तर्गपकरणानि ... १०-५४२	
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च । १६-४९१		सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सङ्गान्तावस्था । १८-५९२	
ज्ञानिनां समदर्शित्वं जीवन्मुक्तिर्वा च ... १८-४९५		सम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्वं च २०-५५५	
समदर्शित्वसिद्धयर्थं निरुद्धत्वं, निस्तज्जत्वं, कामादिदोषदर्शनं, तद्विनाशिवारणं, आत्मन्येव मोक्षसाधकत्वं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् ... २०-४९९		मनोनियमनोपायः २६-६६२	
सम्यग्दर्शिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् २१-१०८		सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसाधिरुपफलप्राप्तिः २७-५६३	
मोक्षाधिभिः कामनो धरहितैः संयतचित्तैश्च		जीवन्मुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ... ३१-६६९	
भान्यमित्युपदेशः २६-५१०		भगवतोक्तयोगं चित्तबाधव्याहुस्तत्त्वार्थं	
सम्यग्दर्शानान्तरहस्तस्य वक्ष्यमाणध्यानयोगस्य		मन्यमानस्याहुंनस्योपायान्तरहुभुक्तस्य प्रश्नः ... ३३-६७८	
सङ्क्षेपेणोपक्रमः २७-५११		मनो निग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ... ३५-६७०	
पञ्चमाध्यायस्य साहाय्यम् ६१९		मनसो दुर्निग्रहतत्त्वयोगसिद्धावन्तरार्थं पश्यतो- ऽर्जुनस्य प्रश्नः ३७-५७७	
षष्ठोऽध्यायः ६ ।		सुकृतस्य सुकृतं फलम् ४०-५८०	
यामुमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ६ ।] ६०२		योगश्रष्टस्य विनाशाभावाद्भुक्तमगतिविश्रादनम् ४१-५८१	
ध्यानयोगविकारहेतुभूतस्य निष्कामः		अध्यायार्थंभूतस्य योगस्य स्वतन्त्रश्रेष्ठ्या-	
कर्मयोगस्य प्रशंसा १-५२१		योगिनोऽपि सर्वतत्त्वश्रेष्ठ्यम् ४६-५८८	
निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ३-५२८		उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपसंहारः ४७-५९०	
		षष्ठाध्यायस्य साहाय्यम् ५९४	
		श्रीमद्भावद्वीता-प्रथमपञ्चदशीकानामादिवर्णनात्मनुक्रमः ५९७	

इति श्रीगीताप्रथमसङ्ख्येविषयानुक्रमिका ।

महाभारतम्

श्रीमहाभारत—विराट्पर्व अष्टादशोऽध्यायः ।

- (१) नीलकण्ठकृतमारतभावदीपः
- (२) अर्जुनमिश्रकृतदीपिका
- (३) वसुदेवमिश्रकृतप्रकारः
- (४) सर्वज्ञारायणकृतमारतार्थप्रकाशः
- (५) विमलमोक्षकृतदुर्धटार्थप्रकाशिनौ
- (६) रामकृष्णकृतविरोधार्थसङ्ग्रहौ
- (७) विषमपदविवरणं
- (८) वादीराजतीर्थविरचितलक्ष्मणसरणं चेत्येताभिश्चमिथ्याकामिषेपं विमुखादिवेदसहितं च ।

मूल्यम् ४-८-०

श्रीमहाभारत—उद्योगपर्व पञ्चदशोऽध्यायः ।

- (१) नैलकण्ठीयभावदीपः
- (२) अर्जुनमिश्रकृतदीपिका
- (३) विमलमोक्षकृतदुर्धटार्थप्रकाशिनौ
- (४) सर्वज्ञारायणकृतमारतार्थप्रकाशः
- (५) वादीराजतीर्थविरचितलक्ष्मणसरणं चेत्येताभिः पञ्चभिः टीकाभिः

मूल्यम् ८-८-०

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्— गुजराती प्रिंटिंग प्रेस
सायुज्य विर्लिंग, एलिफन्टन सर्कल, कोट-सुर्वर.

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम्* ।

कृषिरुवाच—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सुत ! मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं, व्यासेन मुनिनोदितम् ॥ १ ॥

सूत उवाच—

पृष्ठं भवद्भिर्ब्रह्मिभिर्बद्धि गोप्यं पुरातनम् ।
शक्यते केन वै वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥
कृष्णो जानाति वै सम्यक्किञ्चिदकुर्वीतुसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥ ३ ॥
अन्ये ध्रुवणतः श्रुत्वा लेखं सङ्कीर्तयन्ति च ।
तस्माकिञ्चिद्व्यास्यत्र व्यासस्यास्यान्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भक्तिदुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ५ ॥
सारथ्यमर्जुनस्यार्थो कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ६ ॥
संसारसागरं घोरं तर्ह्यभिच्छति यो नरः ।
गीतानावं समासाद्य पारं याति सुखेन सः ॥ ७ ॥
गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षनिच्छति मुढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ८ ॥
ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।
न ते वै मानुषा ज्ञेया देवरूपा न संशयः ॥ ९ ॥
गीताज्ञानेन सम्बोध्यं कृष्णः प्राहार्जुनाय वै ।
मोक्षस्थानं परं पार्थ ! सगुणं वाऽथ निर्गुणम् ॥ १० ॥
सोपानाष्टद्वारेष्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मलनिर्मोचनं पुंसं जलस्नानं दिने दिने ॥ ११ ॥
सङ्कीर्तनात्मनि ज्ञानं संसारमलनाशनम् ।
परास्याद्य श्रुतं ज्ञानं तस्मिन्कृद्वा न भावना ॥ १२ ॥
गीतायाश्च न जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
स एव मानुषे लोके मनुजो विद्वद्राहकः ॥ १३ ॥
तस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिक्षस्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं कुलशीलताम् ॥ १४ ॥
गीतार्थं नैव जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिक्ष शरीरं शुभं शीलं विभवं सङ्गहाश्रमम् ॥ १५ ॥

गीताशास्त्रं न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिक्षप्रागल्भ्यं प्रतिष्ठां च पूजां मानं महत्तमम् ॥ १६ ॥
गीताशास्त्रे रतिर्नास्ति चेत्सर्वं निष्फलं जगुः ।
धिक्षतस्य ज्ञानमाचारं व्रतं निष्ठां तपो यशः ॥ १७ ॥
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ।
गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्वद्यासुरसम्मनः ॥ १८ ॥
तस्माधर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ॥ १९ ॥
सर्वशास्त्रमयी वस्मात्तस्माद्गीता विशिष्यते ।
योऽधीते नित्यगीतां च दिवारात्रो यथार्थतः ॥ २० ॥
स्वपञ्चाग्रन्त्रजंस्तिष्ठन् शाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् ।
शालग्रामशिलायां तु देवगारे शिवालये ॥ २१ ॥
तीर्थे नद्यां पठेद्यस्तु वैकुण्ठं गति निश्चितम् ।
देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन तुष्यति ॥ २२ ॥
यथा न वेदैर्दानेन यक्षतीर्थव्रतादिभिः ।
गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ॥ २३ ॥
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वदाः ।
योगिस्थाने सिद्धपीठे शिलाग्रे तप्तभासु च ॥ २४ ॥
यत्ने च विष्णुभक्ताग्रे पठन्त्याति परं गतिम् ।
गीतापाठं च श्रवणं यः करोति दिने दिने ॥ २५ ॥
ऋतवो वाजिमेघाद्याः कृतास्तेन सद्दिशिनाः ।
यः कृणोति च गीतार्थं कीर्तयत्येव यः पुमान् ॥ २६ ॥
श्रावयेच्च परार्थं वै स प्रयाति परं पदम् ।
गीतायाः पुस्तके नित्यं योऽर्चयत्येव सादरात् ॥ २७ ॥
विधिना भक्तिभावेन तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सकला भूः कृता तेन यजस्तम्भवती किल ॥ २८ ॥
कृतानि सर्वतीर्थानि दानानि च बह्व्यपि ।
भूतमेतपिशाचाद्यास्तत्र न प्रविशन्ति वै ॥ २९ ॥
अतिचोरोद्भवं दुःखं परेणापि कृतं च यत् ।
नोपसर्पति तत्रैव यत्र गीतार्चनं गृहे ॥ ३० ॥
तापत्रयोद्भवा पीडा नैव व्यथिभयं क्वचित् ।
न शापो नैव पापं च दुर्गतिनाशकी न च ॥ ३१ ॥

देहोर्मयः षडेते वै न बाधन्ते कदाचन ।
 भगवत्परमेष्ठाने भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३२ ॥
 जायते सततं तत्र यत्र गीताभिव्यक्तम् ।
 प्रारब्धं भुञ्जमानोऽपि गीताभ्यासतः सदा ॥ ३३ ॥
 स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलियते ।
 महापापादिपापानि गीताध्यायी करोति चेत् ॥ ३४ ॥
 न किञ्चित्स्पृशते तस्य नलिनीदलमम्भसा ।
 अनाचारोद्भवं पापमवाच्यादि कृतं च यत् ॥ ३५ ॥
 अभक्ष्यमभ्यजं दोषमस्पर्शस्पर्शजं तथा ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं नित्यमिन्द्रियैर्जनितं च यत् ॥ ३६ ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति गीतापाठेन तत्क्षणात् ।
 सर्वत्र प्रतिभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 गीतापाठं प्रकुर्वाणो न लिप्येत कदाचन ।
 रत्नपूर्णं महीं सर्वां प्रतिगृह्य विधानतः ॥ ३८ ॥
 गीतापाठेन चैकेन शुद्धः स्फटिकवत्सदा ।
 यस्यान्तःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ॥ ३९ ॥
 सदाश्रितः सदाज्ञापि क्रियावान्स च पण्डितः ।
 दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ॥ ४० ॥
 स एव याज्ञिको याजी सर्ववेदार्थदर्शकः ।
 गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यपाठश्च वर्तते ॥ ४१ ॥
 तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ।
 निवसन्ति सदा देहे देहशेषेऽपि सर्वदा ॥ ४२ ॥
 सर्वं देवाश्च ऋषयो योगिनः पद्माश्च ये ।
 गोपालबालकृष्णोऽपि नारदो भुवपापदौ ॥ ४३ ॥
 सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
 यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं तथा ॥ ४४ ॥
 तत्राहं निश्चितं पार्थ ! निवसामि सदैव हि ।
 गीता मे चोत्तमं स्थानं गीता मे परमं पदम् ॥ ४५ ॥
 गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो गुरुः ।
 गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे परमं गृहम् ॥ ४६ ॥
 गीता मे हृदयं पार्थ ! गीता मे सारमुत्तमम् ।
 गीता मे ज्ञानमत्युग्रं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥ ४७ ॥
 गीताज्ञानं समाश्रित्य त्रिलोकीं पालयाम्यहम् ।
 गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ॥ ४८ ॥
 अर्धमात्राक्षरा नित्यमनिर्वाच्यपद्मात्मिका ।
 गीतानामाग्निं वक्ष्यामि गुह्यानि शृणु शण्डव ॥ ४९ ॥
 कीर्तनात्सर्वपापानि विलयं याप्ति तत्क्षणात् ।
 गीता गङ्गा च गायत्री सीता सत्या पतिव्रता ॥ ५० ॥
 ब्रह्मावली ब्रह्मविद्या त्रिसंस्था मुक्तिरोहिनी ।
 अर्धमात्रा चिदानन्दा भवानी भ्रातृनाशिनी ॥ ५१ ॥
 वेदत्रयी पराऽनन्ता तत्त्वार्थज्ञानमञ्जरी ।
 इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ॥ ५२ ॥

ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथाऽन्ते परमं पदम् ।
 पाठेऽसमर्थः सम्पूर्णं तदर्थं पाठमाचरेत् ॥ ५३ ॥
 तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 विमर्गं पठमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 षडंशं जपमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
 तथाऽप्यायुद्वयं नित्यं पठमानो निरन्तरम् ॥ ५५ ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति कल्पमेकं वसेद्भुवम् ।
 एकमध्यायकं नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ॥ ५६ ॥
 रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।
 अध्यायार्थं च पादं वा नित्यं यः पठते जनः ॥ ५७ ॥
 समेति रविलोके च मन्वन्तरसमाः शतम् ।
 गीतायाः श्लोकदशकं सप्तपञ्चचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
 त्रिद्व्येकमेकमर्थं वा श्लोकानां प्रपठेन्नरः ।
 चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामत्युतं तथा ॥ ५९ ॥
 गीतार्थमेकपादं च श्लोकमध्यायमेव च ।
 स्मरंस्त्यक्त्वा जनो देहं प्रयाति परमं पदम् ॥ ६० ॥
 गीतार्थं वापि पाठं वा शृणुयादनुकालतः ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुक्तिमागी भवेन्नरः ॥ ६१ ॥
 गीतापुस्तकसंयुक्तः प्राणांस्त्यक्त्वा प्रयाति यः ।
 वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ६२ ॥
 गीताध्यायसमायुक्तोऽमृतो मानुषतां व्रजेत् ।
 गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ६३ ॥
 गीतेत्युच्चारसंयुक्तो प्रियमाणो गतिं लभेत् ।
 यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठप्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥
 तत्तत्कर्म च निर्दोषं भूत्वा पूर्णत्वमाप्नुयात् ।
 पितृनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ॥ ६५ ॥
 सन्तुष्टः पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति स्वर्गतिम् ।
 गीतापाठेन सन्तुष्टा पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥ ६६ ॥
 पितृलोकं प्रयात्येव पुत्राशीर्वादत्तरराः ।
 गीतापुस्तकदानं च धेनुपुच्छसमन्वितम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा च तद्विदे सम्पत्कृतार्थो जायते जनः ।
 पुस्तकं हेमसंयुक्तं गीतायाः शुद्धमानसः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा विप्राय विदुषे जायते न पुनर्भयः ।
 शतपुस्तकदानं च गीतायाः प्रकरोति यः ॥ ६९ ॥
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 गीतादानप्रभावेण सप्तकलापार्धं समाः ॥ ७० ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।
 सम्यक् श्रुत्वा च गीतार्थं पुस्तकं यः प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 तस्मै प्रीतो हि भगवान्ददाति मनसेषितम् ।
 देहं मानुषमाश्रित्य चातुर्वैयर्थ्यं भारत ! ॥ ७२ ॥
 न शृणोति न पठति गीताममृतरूपिणीम् ।
 हस्तात्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कष्टात् श्वेदं समश्नुते ॥ ७३ ॥

पीत्वा गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ।
जनैः संसारदुःखार्तिगीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ॥ ७४ ॥
सम्प्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ।
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ॥ ७५ ॥
निर्धृतकल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ।
गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूचावचेषु च ॥ ७६ ॥
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ।
योऽभिरुच्यति गीतां च यो निन्दति वा करोति च ॥ ७७ ॥
समेति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ।
अहङ्कारेण मूढात्मा गीतार्थं नैव मन्यते ॥ ७८ ॥
कुम्भीपाकेषु पच्येत यावत्कल्पक्षयो भवेत् ।
गीतार्थं वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः ॥ ७९ ॥
श्वशूकरभवां योनिमनेकां सोऽधिगच्छति ॥
चायं कृत्वा च गीतायाः पुस्तकं यः समानयेत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

वाराहोक्तं गीतामाहात्म्यम् ।

घोषोवाच—

भगवन्परमेशान ! भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ! ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच—

प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥ २ ॥
महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचित्सपरीं न कुर्वन्ति नलिनीदलमन्धुवत् ॥ ३ ॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पद्मगात्र ये ।
गोपाला गोपिका वाऽपि नादोद्धवपार्षदैः ॥ ५ ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
तत्राहं निश्चितं पृथिव्यं निवसामि सदैव हि ॥ ६ ॥
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रीँलोकनापलायाम्यहम् ॥ ७ ॥
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपान संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् ।
वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिः स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥
पाठोऽसमर्थः सः पूर्णं ततोऽर्थं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीमद्गीतामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

न तस्मै तत्फलं किञ्चित्पठनाच्च वृथा भवेत् ।
यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमार्थतः ॥ ८१ ॥
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमः ।
गीतां श्रुत्वा हिरण्यं च पद्माब्जप्रवेष्टनम् ॥ ८२ ॥
निवेदयेच्च तद्वक्त्रे प्रीतये परमात्मनः ।
वाचकं पूजयेद्भक्त्या द्रव्यवस्त्राद्युपस्करोः ।
अनेकैर्वहुधा पीत्वा तुष्यतां भगवान्हरिः ॥ ८३ ॥
माहात्म्यमेतद्गीतायाः कृष्णप्रोक्तं पुरातनम् ॥ ८४ ॥
गीतान्ते पठते यस्तु यथोक्तफलभागभवेत् ।
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ॥ ८५ ॥
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव बुदाहृतः ।
पतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ॥ ८६ ॥
श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ।
श्रुत्वा पठित्वा गीतां च माहात्म्यं यः शृणोति च ॥
तस्य पुण्यफलं लोके भवेद्वै मनसिष्ठितम् ॥ ८७ ॥

त्रिभागे पठमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिं संयुतः ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुन्धरे ॥ १४ ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं भुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥
गीताभ्यास पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमां ।
गीतेत्युच्चारसंयुक्तो त्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ १७ ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ १८ ॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भुरिशः ।
जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धृतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव बुदाहृतः ॥ २१ ॥
पतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमुत्तमां ॥ २२ ॥

मृत उवाच—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतान्ते च पठेयस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीताया कृष्यादि ।

(१) ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य
भगवान्वेदव्यास ऋषिः । (२) अनुष्टुप् छन्दः ।
(३) श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । (४) 'अशोच्यान-
न्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इति बीजम् ।
(५) 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज'
इति शक्तिः । (६) 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामि मा शुचः' इति कौलकम् । श्रीकृष्णप्रोत्यर्थं
अपे विनियोगः ।

करन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इत्यद्भुष्टाभ्यां नमः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति तर्जनीभ्यां नमः ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।
इति मध्यमाभ्यां नमः ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इत्यनामिकाभ्यां नमः ।
पद्म मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।

अङ्गन्यासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इति हृदयाय नमः ;
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।
इति शिरसे स्वाहा ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।
इति शिखायै वषट् ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इति कवचाय हुम् ।
पद्म मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इत्यस्त्राय फट् ।

अथ ध्यानादि* ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन त्रयितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मम्ब ! त्वामनुसन्धासि भगवद्गीते भवद्भेषिणीम् १
नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालबुद्धे
कुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपुष्पः

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

प्रपन्नपा रिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वसः सुप्रीभोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचापूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं बन्धे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथ जला गान्धारनीलोत्पला
शल्यप्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णधोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी केवतकः केशवः ॥ ६ ॥
पाराशर्यवचःसरोजममले गीतार्थगन्धोत्कटं
नानास्थानककेसरं हरिकथास्मरुधनावोधितम् ।
लोक सज्जनपदप्रहरहः पेपीयमानं मुदा
धृवाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रभंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूर्क करोति वाचांलं पङ्क्तुं लह्यते गिरिम् ।
यच्छुपा तमई वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्रद्रुमवतः स्तुनन्ति दिव्यैः स्वतै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्वायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थितसंस्थितेन मनसा पश्यन्ति ये योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

इति ध्यानादि ।

* ध्येयान्तायां स्मृतो बाहुर्विष्णुविन्ता सुहर्मदुः ।
अनाक्षितेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ॥ इत्यभिपुराणे ।

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अत्र भवद्भिर्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-
दाहजासहृण्णाशनज्ञानासृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्र्यते

मध्यमं षट् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपव्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकावङ्कनिवे-

शितानि विराजन्ते । तदरूपीयसैवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितुं प्रयत्नामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्मपि ।

प्रथमषट्म् मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्म् (प्रायः) ,, रु. ५

तृतीयषट्म् ,, रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाष्टडीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तदीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्त-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धराद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एवश्लोकः श्लोकार्थं तद्वत्वावयानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दे
प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शनकृतकुषां तत्त्वजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुं कामैस्त्वैव निम्बार्क-
पथानुयायित्वब्रह्मकाशिकायुतश्चाष्टडीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंबन्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपष्टवितेन ।

पूर्वप्रभ भारतेऽस्मिन्खण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोभिर्लो-
कमान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुमनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

बळमसंप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मथली... ...; पण बाकीच्या आणि
निम्बार्क संप्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंधरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने मुद्रित [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां
सर्व निवाह होतो. (गीतारहस्य- पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७; बाळ गंगाधर टिळक.)

निरमिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांची गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पंधरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईस गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनी मुद्रित [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरमिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशव—

काशमीरिशंभानार्यगदप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमद्युमुदनसरस्वतीकृता ... गूढार्थदीपिका

३ श्रीशाङ्करानन्दप्रणीता ... तात्पर्यबोधिनी

४ श्रीभरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

चेष्टेतामिन्याख्याभिरष्टाभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकाः स्थूलमाध्व-
रैः टीकाश्च स्थूलाः सरसुद्रिताः बुदा मा ह्येतिष्यतेति ।

श्रीमद्भगवद्गीता— मूळमात्रं

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... भावप्रकाशः

६ श्रीधनपतिसुरविरचिता— भाष्योत्कर्षदीपिका

७ देवद्वैपथितश्रीसूरविरचिता ... परमार्थप्रणा

८ पूर्णप्रभमतानुसारिश्रीराघवेन्द्रकृतः — अर्थसंग्रहः

मूल्यम् १०-०-०

सू. ०-३-०

श्रीमदानन्दगिरिकृतव्याख्यासंचलित-शाङ्करभाष्य-श्रीमद्वेदान्ताचार्यवेङ्कटनाथवि-
रचिततात्पर्यचन्द्रिकान्वित-रामानुजभाष्य-जयतीर्थरचितप्रमेयदीपिकाभूषि-
तानन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य-श्रीमद्वनुमत्कृतपैशाचभाष्य-श्रीवेङ्कटनाथ-
रचितब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यान-वल्लभलालविरचिततत्त्वदीपिकां-
पुरुषोत्तमजीप्रकाशितास्तुततरङ्गिणी-नीलकण्ठकृतभारतभा-
वदीपाख्यैरेकादशभिर्भाष्यतट्टीकादिभिः समलङ्कता ।
प्रत्यध्यायारम्भे सुस्पष्ट-सुष्ठुर्य-बोधनार्थं गीतार्थसंग्रहेण तद्रक्षोपर-
नामाङ्कितया टीकया च विभूषिता ।

तत्रादौ शाङ्करभाष्योपोद्धातः ।

तत्र मङ्गलम् ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

दृष्टिं मयि विविष्टार्थां कृपायीयुषवर्षिणीम् । हेरम्ब ! देहि प्रत्युद्भवेऽव्युहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वत्प्रपङ्केशसम्पत्तं निष्ठाश्रुतं विश्वविभागनिष्ठम् । साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितान्तं तं बाधुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यक्षमच्युतं नत्वा गुरुनपि गरीयसः । कियते शिष्यशिक्षायै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञानविधेयुपायोपेयसूतं निष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं
गीताशास्त्रं व्याख्यायुग्मेगवान्भाष्यकारो विप्रोपष्टवोपशमनादि-
प्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणमकिष्टदेवतातत्त्वानुस्म-
रणं मङ्गलाचरणं सम्पादयन्ननवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याख्यासि-
त्तगीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्था-
मिविषयमुदाहरति-नारायण इति । 'आपो नारा इति प्रोक्ता
आपो वै नरसुनवः' । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । मनुः
१।१०] इति स्मृतिसिद्धः स्थूलरूपां नारायणशब्दार्थः यक्ष्मदक्षिणः

पुनराचक्षते— नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते । तत्र
नित्यसन्निहिताधिदाभासा जीवा नारा इति निरुच्यन्ते । तेषामयन-
माश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति । यमधिकृत्यान्तर्या-
मिब्राह्मणं श्रीनारायणख्यं मन्वात्रायं चाधीयते, तदनेन शास्त्र-
प्रतिपाद्यं विशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति । ननु परस्याऽऽत्मनो माया-
सम्बन्धादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यमन्यथा कूट-
स्थासङ्गाविषयाद्वितीयस्य तदयोगात्, तथा च शुद्धताऽसिद्धौ
कथं यथोक्ता परदेवता शास्त्रादानुस्मर्यते ? शुद्धस्य हि तत्त्वस्य

अनुस्मरणमभीष्टकाल [फल] वदमीष्टं, तत्राऽऽह- **परोऽव्यका-**
दिति । अव्यक्तमव्याकृतं मायैत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो व्यतिरि-
 क्तस्तेषां संश्लेषोऽयं परः "अध्वरात्परतः परः" [सु. उ. ३. ११.१]
 इति ध्रुवैर्गृहीतः । तत्ततो मया सन्मन्वाभावेऽपि कल्पनया
 तदीयशक्तिमहीकृत्यात्पार्थमिवोद्विक्तमव्यक्तम् । यस्मादौश्रयस्य
 व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्तं साक्षिसिद्धेऽपि कार्य-
 लिङ्गमनुमानमुपन्यस्यति — **अण्डमिति ।** अपञ्चीकृतपञ्च-
 महाभूततत्सकं द्वैतपरमार्थं तत्समण्डमित्यभिलष्यते । तदव्यक्ता-
 त्पूवोक्तदुलभ्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु द्विष्यग्य-
 भेदस्य मूलकारणादुत्पत्तिः । तथा च कार्यलिङ्गादव्यक्तद-
 भिव्यक्तिरित्यर्थः । द्वैतपरमार्थं ध्रुतिस्मृतिसमभिवर्गतेऽपि कार्य-
 लिङ्गमनुमानमस्तीति मनवानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति —
अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य द्विष्यग्यमभिमानोद्यस्यान्तरसि
 भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भ-
 वति, तेन द्विष्यग्यमन्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मन्तरेव
 सृष्टा इति तद्विज्ञाद्विष्यग्यमभेदिसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृत-
 पञ्चमहाभूतसमकविदात्मत्वेन भ्युपादयति-**सप्तद्वीपेति ।**

शां. भा.— स भगवान् सृष्ट्वेदं जगत, तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः, भरीत्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा,
 प्रजापतीन् पृथुचिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यान् च सनकसनन्दनादीन् उपाध,
 निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवेशाभ्यलक्षणं ग्राहयामास ।

आ. शां. व्या.— ननु नैव साध्यसाधनजतं निष्ठाद्वयमय
 भगवता प्रत्याचते, भूमिप्राप्तिनैव ब्रह्मणाऽभ्यस्तित्यस्य भगवतो
 भूमिभारापहाराय वक्ष्यते देवक्यामाविर्त्तनस्य तादर्थ्येन मध्यमं
 पृथङ्गतं प्रथिमहिमां प्रेषयितुं धर्मोद्विग्नान्मनात्वात्, अतो
 नास्त्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमलमिति ।
 तत्रभगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यधर्मोद्विग्नद्वयस्यापगार्थमेव प्रादु-
 र्भावाभ्युपगमाद्भूतपरिहारस्य चाऽऽसिद्धकत्वावर्ज्यं निमित्तीकृ-
 त्वाधिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायांमवतारयितुं गीता-
 शास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहर्तुं-
 स भगवानितिसादिना **धर्मद्वयमनुजानापोविदे** शेत्यन्तेन
 भाष्येन । तत्र नेह गीताशास्त्रं व्याख्यायितुमनुचितमासप्रणीतत्वं
 निर्धारणात्साधिविशालान्तवदित्याशङ्क्य भङ्गलाचरणस्योद्देश्यं
 दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुरासत्त्वविवरणार्थं सर्वज्ञत्वाद्विप्रविज्ञापूर्वकं
 सर्वज्ञजन्तयितुमहाह—**स भगवानिति ।** प्रकृतो नाराय-
 णाख्यो देवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः ।
 न च तस्यानासत्त्वमौश्रानुद्धीतालामासत्त्वप्रसिद्ध्या तस्य पर-
 मासत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यादिविधिं

"सा पृथिव्यमवत" [बृहदा. उ. १. १. १२] इति श्रुतौ विराजो जन्म
 सङ्घातितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यन्तेन सर्वलोका-
 त्मको विराडेवोच्यते । **स्रष्टव्येन** विराजो हि द्विष्यग्यमं पृथो-
 क्काण्डात्मन्यन्तर्भावतः सम्भवोऽसृष्टकृत्यः । परमात्मा हि
 स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्याऽऽत्मन्येवान्मात्राव्याप्यवर्षाकस-
 सधिदानन्दात्मना स्वेमहिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायण-
 शब्देनाभिधेयमुक्तम् । नरा एव नारा जीवास्त्वम्पदवाच्या-
 स्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म । तथा च कस्मिन्तस्या-
 धिष्ठानातिरिक्तस्वस्थाभावाद्वाक्यस्य कस्यित्वेऽपि लक्ष्यस्य
 ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविष-
 यिभावः सम्बन्धोऽपि ध्वनितः । परोऽव्यक्तादित्यन्तेन माया-
 संस्पर्शभावोक्त्या सर्वानर्थमिदृश्या परमानन्दविभक्तिलक्षणे
 मोक्षो विवक्षितः । तेन च तत्कामस्याधिकारो योक्तः । परि-
 तिष्ठेन तु वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितम् । तेन च वस्तु-
 द्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठयास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठयाश्वा-
 वान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवश्यम् ॥ १॥

द्विष्यग्यमार्दिलक्षणं जगत् व्यवस्थितामस्यातुं शक्यते, व्यवस्था-
 पकामावातः, न च परस्यैवैश्वर्यस्य व्यवस्थापकत्वं वैषम्यादिविश्र-
 त्त्राऽऽह-**तस्य कर्तुः ।** सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे शक्तिं
 चोक्तौ व्यवस्थां कर्तुमिच्छन्व्यवस्थापकमालोच्य क्षपस्वमपि
 क्षपत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधमभिव्यज्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य
 धर्मस्य साध्यस्वभावतया साधयितारमन्तरेणासंभवात्तत्त्वैव तदनु-
 शात्कृत्वा नभ्युपगमात्पाणिप्रभेदानामप्रभेदापार्थक्यं । तदयोगात्कुतस्त-
 दीया सृष्टिरित्याशङ्क्याऽह—**मरीत्यादीमिति ।** तेषां भगवता
 सृष्टानां प्रजासृष्टित्वानां यागदानादिव्रतित्वात्तत्त्वधर्ममनुष्ठानमधि-
 कृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यवन्दना-
 दिभ्यो विशेषार्थं धर्मं निमित्तमिच्छि—**वेदोक्तमिति ।** ननु नेतावता
 जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं
 प्रति नियतत्वेऽपि निष्ठितमार्गात्स त्वेव व्यवस्थापनायोपयत्वात्त-
 त्राऽह—**ततोऽन्यांश्चेति ।** निवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य शमदमावा-
 त्सनो नमस्कृताह—**ज्ञानेति ।** विवेकवैराग्यातिशये ज्ञानाद्यति-
 शयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः ।

शां. भा.— द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, पृथुचिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; जगतः स्थितिकार-
 णम् । प्राणिनां साक्षात् अभ्युदयानिश्चयेन सहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणार्थैः वर्णिभिः आश्रमविश्वं श्रेयो-
 र्थिभिः अनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेन अनुष्ठातृणां कामोद्भवात् हीयमानविषेकविज्ञानहेतुकेन अध-
 र्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता
 नारायणाख्यो विष्णुः सौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवात् अंशेन [कृष्णः]
 किल सम्भूय । ब्राह्मणत्वस्य हिरण्यनेन रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः, तदधीनत्वात् वर्णाश्रमभेदानाम् ।

आ. शां. व्या.— यमं बहुविदां विवाददर्शनाज्जगतः स्फेजे [स्थित्यै] कारणीभूतधर्मतन्मसि स्तब्धव्यमस्तौत्याशङ्क्याऽऽह—**द्विविधो ह्येति** । अतिसंज्ञाप्रसङ्गावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति—**प्राणिनामिति** । प्रकृतिरक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुः, निश्चयकार्थिनां परम्परया निश्चयसंकेतः । निवृत्तिरक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निश्चयसंकेतुरिति विभागः । ज्ञानस्यैव निश्चयसंकेतुर्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम्, ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च **साक्षादित्युक्तम्** । यथेवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि रणित्वमाश्रयित्वं चोपेक्ष्य संक्षेपे पुरुषार्थार्थिभिः द्वविप धर्मो यथायोग्यमनुष्ठेयानित्यनुष्ठानियमाधिक्रियस्तिताशङ्क्याऽऽह—**ब्राह्मणाद्यैरिति** । अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिसृष्टिपर्यालोचनयाऽऽनुष्ठानाभियमसिद्धिरित्यर्थः । नित्यमेभिस्त्रिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं काम्येषु करणं च तान्धात्रीनां प्रकृतिरितिकर्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवाऽनुष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह—**दीर्घेणेति** । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विवक्षितस्थितिसिद्धेरभगवतो नारायणस्याऽऽदिकर्तृत्वेन कर्तव्यकलुषितशरीरप्रतिपक्षसम्भावनस्यैव कृत्यचिदानुसृत्य वैषम्यवैधुण्यवतो निग्रहप्रतिग्रहोपगमगीताशास्त्रप्रणयनमिति कृतोऽस्याऽऽसम्प्रणोक्तत्वं

शां. भा.— स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां वंष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्य, अजः अच्ययो भूतानां ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्, स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयं अर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नय उपदिदेश, गुणाधिकैर्हि गृहीतः अनुष्ठायमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपादिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीतारूपैः सप्तभिः श्लोकयुतैः उपनिबन्धन ।

आ. शां. व्या.— नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मदादिभिरविशेषादनीश्वरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिभूतं विशेषमाह—**स चेति** । ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छिन्निः, ऐश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं, शान्त्यस्तद्विवर्तिनसामर्थ्यं, बलं सहायसम्पत्तिः, वीर्यं पराक्रमत्वं, तेजस्तु प्रागल्भ्यमप्रणयत्वम्, एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते । तथा च तत्सर्वशरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिघनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरितीं जन्मादि संभवति ? नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रत्वाऽऽस्मदमनोऽनर्थं स्वयमेव संपादयितुमर्हति, न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते, तत्राऽऽह—**त्रिगुणात्मिकमिति** । सिद्धादिवेदादिगतैस्त्रैसुसिद्धयर्थमिदं विशेषणम् । तस्या व्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति—**स्वामिति** । तस्याथ श्रितास-माश्रयतीत्येवमेव, न तु वस्तुत्वमित्याह—**प्रायामिति** । तस्या नाशविधायकाकारेण परिणामित्यै सूचयति—**मूलप्रकृतिमिति** । ईश्वरस्य प्रकृत्यतीतत्वं वाच्यति—**वशीकृत्येति** । नित्यत्वं कार्याकारविरहितं, शुद्धत्वमाकारत्वम्, शुद्धत्वमजत्वम्, मुक्तत्वमविशालकर्ममारात्मन्यराहित्यम् । न च नित्यत्वादयः

तत्राऽऽह—**अनुष्ठानात्मिकमिति** । अथवा यथोक्तशङ्कायां दीर्घेण-सारम्योक्तम् । महता कालेन कृत्येतावस्थे द्वारापरायणत्वं साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादिवैवाक्यमबाहुल्याद्धर्माभिभावादधर्माभिमुखे-श्च जगतो मर्यादाभेदे तदीयां मर्यादाभात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन्त्यक्तो भगवानेतद्वन्तं वातुर्बर्ण्यादिसंरक्षणार्थं लीलाभयं मायाशक्तिप्रयुक्तस्वेच्छाविशदं जमाहेत्यर्थः । ‘‘मौमस्य ब्रह्मणो शुण्यै वयुदेवादजीजनत्’’ [म. भा. शां. ४. ४. १९] इति स्मृतिमनुसृत्य पद्वयमनुसृत्यार्थे—**भौमस्येति** । **अरेनेति**, स्वेच्छानिमित्तेन मायामयेन स्वल्पेणेत्यर्थः । किलेत्यस्मिन्नेव पौराणिको प्रसिद्धिरनूयते । न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते बहुविधागम-विरोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्मयदा यदा हि धर्मस्य’ [गी. ४. १०] इत्यादिदर्शनात् । किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राऽऽह—**ब्राह्मणत्वस्य ह्येति** । तथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याऽऽह—**तदधीनत्वादिति** । ब्राह्मणं हि पुरोधाय क्षत्रादि प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते, राजनाम्न्यापनयोस्तद्वर्त्मत्वात्क्षत्रा च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनात्, अतो ब्राह्मणे रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

संसारवस्थायासम्पन्नो मोक्षवत्त्वायां भवन्तीति युक्तम-त्याह—**स्वभाव इति** । देहमेव प्राधान्यं मायाया दश-यितुं पुनः स्वमाययैत्युक्तम् । ‘‘स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः’’ [शुद्धा. ४. ३. ८] इति श्रुति-माश्रित्याऽऽह—**देहवानिति** । इवकाराभ्यां देहादेरवस्तु-त्वेन कल्पितत्वं शोच्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिश्चयसत्परत्वापादनं लोकानुग्रहः । यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिरक्षणशायमीश्वरः स्वतो दृश्यते, तथापि यथोक्तमायावक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमाश्रयतो न स्वभावविपरिणयं प्रयातीत्यर्थः । ननु—‘‘प्रयोजनमनुद्विष्टं न मन्दोऽपि प्रवर्तते’’ इति न्यायादीश्वरस्याऽऽसक्तमपेक्षा कृत-कृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुप्राणाणां बाधेत्वादेव व्यतिरिक्तानाम-सत्त्वात् धर्मद्वयसुपदेशमुचितमिति, तत्राऽऽह—**स्वप्रयोजनेति** । कल्पितभेदमात्रं भूतानुग्रादाय तत्तन्महेच्छया चैत्यवन्दनादि-विलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं विमतीक्ष्त्वाऽऽसक्तमात्रोऽपि भगवानु-दिष्टवानित्यर्थः । अर्जुनस्योपदेशापेक्षाऽस्तीति दर्शयितुं विशि-नष्टि—**शोकेति** । ननु भूतानुग्रहे कतैत्ये किमिति प्रयोजनाय धर्मद्वयं भगवतोपदिश्यते तत्राऽऽह—**गुणाधिकैरिति** । प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमनुग्रायोपदिदेशेति सम्बन्धः । अथ सुगतोपदिष्टधर्मवदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपादे-

यतामुपाच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तवातास्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तम्-
भित्तये शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च येनमित्याह—तं धर्ममिति ।
अधर्मं धर्मोद्विषेदव्यासस्य आतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वज्ञ इति ।

‘कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुम्’ [वि.पु.३।४।९]
इति स्मृतेः सन्वनोपकारकभावद्वयतारत्वाच्च व्यासस्य नान्य-
थाबुद्धिरित्याह—अभवाविति ।

शां. भा.—तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञयाथ तदर्थविष्करणाय
अनेकैः विवृतपदपदार्थ- [वाक्य-] वाक्यार्थन्यायमपि अत्यन्तविरुद्धनेकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं
उपलभ्य अहं विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

आ. शां. व्या.—गीताशास्त्रस्यानासत्प्रणीतत्वमपाकृत्य
व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहरति—तदिदमिति । पौरोषेयस्य
वचसो मूलप्रमाणभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि—
समस्तेति । शास्त्राख्यैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्या-
ख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—दुर्विज्ञेयार्थमिति ।

पदच्छेदः पदार्थोचितविग्रहो वाक्ययोजना ।

आशेषस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥

—इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यव्याख्यातत्वात्किमर्थ-
मिदमाभ्युते ? गतार्थत्वात्तत्राऽऽह—तदर्थेति । गीताशास्त्रा-
र्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तत्परोक्षिः समासद्वारा वाक्या-
र्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाऽऽक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैर्द-

क्षितस्तथापि तथानिवेशये शास्त्रं शास्त्रपरिचयश्चैः समुच्चयासमु-
च्चयादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेनच गृहीतमाकृत्य तदुद्धि-
मनुरोद्धिमदमाकृत्यमित्यर्थः । येषां प्राचीने व्याख्याने बुद्धिरप्र-
विष्टा तेषां सम्प्रतिन एतस्मिन्मतो प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्रा-
ऽह—विवेकत इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थं न्यायः
तद्वैर्गवद्भातीति न तत्र केषांश्चिन्मनीषा समुन्मिषति, प्रकृते
सङ्गोर्णेतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगी न्यायो विनियते ।
तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः । किञ्चानपेक्षि-
ताभिरुक्त्यसङ्गवान्न प्राचीने व्याख्याने श्रोतॄणां प्रवृत्तिः,
अत्र त्वपेक्षितारूपस्यैव विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति
मत्वाऽऽह—संक्षेपत इति ।

शां. भा.—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निश्चयेयं सहेतुकस्य संसारस्य
अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात् भवति । तथा इम-
मेव गीतार्थधर्म उद्दिश्य भगवतैव उक्तम्—‘स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदेन’ ॥ [म.
भा. अ. १६।१२] इति अनुगीतासु । तत्रैव च उक्तम्—‘नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि
शुमाशुभी ।’ [म. भा. अ. १९।७] ‘यः स्यादेकायने लीनः तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।’
[म. भा. अ. १९।१] ‘ज्ञानं सत्स्यासलक्षणम्’ [म. भा. अ. ४३।२६] इति च ।
इहापि च अन्ते उक्तं अर्जुनाय—‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।’ [गी. १८।६६]
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णान् आश्रमांश्च उद्दिश्य विहितः स देवादि-
स्थानमाप्तिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणशुद्ध्या अनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्निवर्जितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्चयेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते ।
तथा चेममेवार्थमभिसन्धाय वक्ष्यति—‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि’ [गी. ५।१०] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सर्जं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ [५।११] इति ।

आ. शां. व्या.—नन्वनासत्प्रणीतत्वाभावेऽपि नेदं शास्त्रं
व्याख्येयं विषयानुबन्धवत्यानभिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्या-
शङ्क्य सर्वव्यापारार्था प्रयोजनार्थत्वादौ प्रयोजनमाह—
तस्येति । प्रसाधिताप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सविहि-
तस्य गीताशास्त्रस्य लक्ष्णेयः संशयः समिपिण्डतत्त्वमेकवाक्यत्वं,
तेनेदं परमं फलं यनिश्चितं श्रेयो निश्चयेयं नैवत्यम्, अत्रान्तरफलं
तु तत्र तत्रान्तरवाक्यभेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते । निश्चे-
यसं च द्विविधं निरुतिशयसुखाभिमानयोः निश्चेषानर्थोच्छिन्तय ।
तत्राऽऽहमुदाहरति—**परमिति** । द्वितीयं दर्शयति—**सहेतु-
कस्येति** । संसारोपरमस्यऽऽत्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य
पुनस्तत्परयोग्यत्वं, तच्च स्वायमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं निश्चेषणं, तदेव

साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम् । उक्तं फलं समुचितोक्तोक्तो वा
कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभियेयमभि-
धित्समानः समाधत्ते—**तच्छेति** । आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्म-
निष्ठाऽश्रोच्यते । प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठेवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
ननु शेषिणि निष्ठा कुतो भवति ? न संन्यासात्, कर्मेनिष्ठायाः
शेषत्वात्तत्राऽह—**सर्वेति** । सन्त्यासद्वारेणोपरमसहेतु निश्चेषणार्थः
शेषिणी निष्ठा सिध्यति, शेषत्वं च कर्मणस्तत्र परम्परायत्तमित्यर्थः ।
ननु—‘यश्चान्ततःऽधर्मं न त्याज्यं कायेर्मैव तत्र’ [गी. १।१५] इति
वाक्यशेषावसमुचितमात्मज्ञानमत्र न प्रतिपाद्यते, नेत्याह—**तथे-
ति** । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठा ६५ धर्म निश्चयेयप्रयोजनं
प्राप्तुं परावृत्तति—**इत्येवेति** । वक्तुमेतदतिप्रायमेवाशङ्कं

वारयति—भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्वितिसंक्षेपः । ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निश्रेयसं तस्य वेदानं कामस्तत्र विशिष्टज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यद्वातानादिवाक्यस्य तु तद्व्याख्यानावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिमतत्वे वाक्यान्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—तत्रैवेति । धर्माधर्मपूर्वासंस्मृतित्वे हेतुमाह—न चैवेति । क्रियद्वयसंबन्धमाभावात्तन्निर्वर्त्यापूर्वाभ्यामसंबन्धे प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति । वापादिबाह्यकरणव्यापारविरहितं तूष्णीमित्युच्यते । किञ्चिदचिन्तयन्निवृत्तः—करणव्यापारामात्रोऽभिमतः । द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन्प्राप्तुको योऽधिकारी केवलमेकरिस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यापानमवस्थानं तत्र छीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्वकर्मत्यागहेतुर्कृत् ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवलमनुगीतास्त्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किंतु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यवसरे दर्शितमित्याह—इहापीति । नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकं

संबन्धसमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते “कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्” [गी. ४।१५] इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वात्, धर्मयोगश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राऽह—अभ्युदयार्थोऽपीति । ननु वर्णभिराप्रमिश्रानुग्रहात्तत्वेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षप्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलाषमन्तरेणेश्वरापेक्षया कृतस्य बुद्धिद्विहेतुत्वात्तत्त्वेह वचनमित्याह—स देवादीति । फलभित्तियद्वारा कृतः सकृति शेषः । प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तबुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कृतो मोक्षाधिकारे निवेशः स्यादित्याशङ्क्याऽह—शुद्धेति । प्रतिपद्यते प्राप्नोति धर्म इति शेषः । यदुक्तं फलभित्तयिवर्जितमोक्षारपणबुद्ध्याऽपि नित्यं कर्म बुद्धिद्वयमेव भवतीति तत्र वाक्यशेषमनुव्रलयति—तथा चेति ।

शां. भा.—इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्रेयसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतः अभिव्यञ्जयत् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत् गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थविज्ञानेन [तदर्थं विज्ञाते] समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

आ. शां. व्या.—शास्त्रस्य प्रयोजनं सत्पावनमुक्तमन्य विषयं दर्शयति—इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यताधनमात्रः संबन्धो विषयेण विषयविषयित्व-

मिति विवक्षित्वाऽह—विशेषत इति । एवमनुबन्धनय-विशिष्टं शास्त्रं व्याख्यामार्हमित्युपसंहरति—विमिश्रेति । सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वं फलितमाह—यत इति ।

रामानुजभाष्योपोद्घातः ।

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥ १ ॥

वेदान्ताचार्य-वेङ्कटनायरचितं तात्पर्यचन्द्रिका ।

यतिप्रविष्टो नद्वीतानामदर्शयदक्षसा
निगमपरिखेदीयांसं निरा-मुखा-भयमाशयम् ।
जननपदवीयातायतश्रमापहारां विन्यं
जनयतु स मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथिः ॥ १ ॥
अनुचितपदवीमिच्छन्तिरित्वा प्रपता-
नलम्भमतिमात्रात्रासन्तिताविषादैः ।
उपनिषदुदारमुद्रमन् (हन्) वाक्त्वायं
शरणमुपगतामलायते शङ्खधन्वा ॥ २ ॥
सन्तः सारल्लिखिततमःप्रमथिनीभिर्मात्र ।
भजन्तु भगवद्वीतामात्रतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥
श्रीमद्भगवद्गीतां व्याचिख्यासुः अविघ्नपरिपूर्णाप्रचयवभनार्थं
परमाचार्यस्य संहर्षकोकनिसर्गमुखेन तत्तदर्थोपदेष्टुं तादृशुतेः
स्वाचार्यसंग्रहीनतामन्युपसन्दधानः परमाचार्यभजनरूपं मङ्गल-
माचरति—यत्पदाम्भोरुहधादि । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्य-

गुणपौष्कल्यहेतुकां प्रसिद्धिं सूचयति । अम्भोरुहशब्देन भोग्य-
वत्प्रतीतिर्भक्तिरूपत्वं ध्यानस्य व्यज्यते । यामुनाचार्यस्य,
द्रोणाचार्यस्य एकलव्य इवामहंविप्रप्रायेण ध्यानशब्दः । सह-
त्सन्दर्शनेन प्रायशः कल्मषाणि विवृण्वन्तानि, तन्मूलनिरन्तर-
स्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण “ध्यानविध्व-
स्ताशेषकल्मषः” इत्युक्तम् । वस्तुताम् “अस्ति ब्रह्मेति चेदेदं
सन्तमेनं ततो विदुः” [तै.उप. २।६।१] इत्याहुक्तप्रकारम् ।
अहंवस्तुतामुपयात इत्याख्येयगर्भम् । एवमनिष्ठनिवर्तनेष्टप्राप-
णरूपोपकरणसमुत्पत्तिप्रतिवागादिप्रित्यकरणकः प्रणामः शिष्यशि-
क्षणार्थं श्रोतॄणां फलसिद्धयर्थं च ग्रन्थे निवेशितः । तेन स्वाचा-
र्यवत्तत्त्वाज्ञेयपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यपि
शिक्षितम् । तथा च श्रूयते, “स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति,
आचार्याणामसवासनावित्यामगवतः [रहस्याम्राध्वजाः] इति ॥ १ ॥

रा. भा. ॐ—श्रियः पदि निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः, स्वैतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्त-
ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानवतैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याण-

गुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्ज्वल्यसौगन्ध्य-
सौन्दर्यसौकुमार्यलावण्ययौवननाथनन्तगुणनिधिदिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्रयैरनित्य-
निरवधापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवधनिरतिशयकल्याणदिव्या-
गुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवधस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-
गुणगणश्रीवल्लभः, स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैरतिरूपनित्यनिरवधनिर-
तिशयज्ञानत्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसूरिभिरनवरताभिष्टुतचरणगुणलः, बाह्यनसापरिच्छेद्य-
स्वरूपस्वभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्रयैरनन्तमहा-
विभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवधाक्षरपरमव्योमनित्यः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्ण-
निखिलजगदुदवधिविभवलीलीः, परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादिस्थावरान्तं निखिलं जगत्सुष्टु,
स्वेन रूपेणावस्थितः, ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौ-
दार्यमहोदधिः, स्वयमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजह्वेव कुर्वन्तेषुतेषु लोकेष्ववती-
र्यावतीर्थं तैस्तैराधिगतः, तत्तदिष्टानुरूपं धर्माधिकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदेशे-
नास्मदादीनामपि [संसारदुःखश्रमनाय] समाश्रयणीयत्वायावतीर्थ्यौ सकलमनुजनयनविषयतां
गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतनाशकटयमलाजुनादिप्रलम्ब-
धेनुक-कालिय-केशि-कुवल्यापीड-चाणूरमुष्टिक-तोसलकंसादीनिहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुराग-
गर्भावलोकनालापामृतैर्विश्रामप्यायन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाक्रम-
लाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनयपुद्गलोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसा-
धनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयापामस ।

वे.ता. चं.—अथाभिमतपदैवतस्य भगवतः स्वरूपरूपगुण-
विभवादिभावनानुगताभ्यामशरीरभङ्गः सङ्गत्माचरन्, 'स्वयमेव-
ज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकोवाचः' नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे
समीरितः [गी. सं. छो. १] इति संप्रदाहुरोपेन व्याख्येयशास्त्रप्र-
धानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः
स्वतः सर्वज्ञत्व-परमाकाशगिक्तव-साधुरतिगानोन्मुखवस्थत्व-सर्व-
शक्तिचादिना त्रयविप्रलम्भप्रमादाशक्त्ययद्यभावप्रदर्शनेनासत्त-
मत्वं समर्थयन्, अपरगन्धप्रधानतुर्वर्गोपाययोथात्मकमवाप्तप्र-
योजनं अपरगन्धशाब्दाभ्यासप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं
प्रकाशयन्, बाह्यरादिपक्षे शास्त्रोपदेशाभ्यासाद्युपपत्तैर्वैष्यमा-
नयाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्युक्तजीवपरमात्मपार-
मार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जस्यन्, कारणशोध्यको-
पासनभेदाभेदपटवचनसां सर्वेषामपि मुख्यतां कल्याणयन्, गुणत-
नुजनिविभवविहरणादि विविधविशेषनिषिद्धमलपृष्ठतत्तुमिति विहि-
तप्रतारणकृतकलङ्कतृल्लभां विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवा-
प्तसमस्तकामस्यापि लीलाभाप्रविहितनिखिलव्यापारत्वेन शारी-
रकद्वितीयाध्यायसिद्धं विरोधपरिहरस्तुपलक्षयन्, जिज्ञास्यजग-
त्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशालाप्रत्ययसामान्यविशे-
षादिन्यायैः त्रिमूर्त्यैक्याभ्यामौर्गीयव्यक्त्यन्तरत्वव्युत्पासेन नि-
रुपिताकारं निर्दिशन्, "बहु स्यान्" [छं. उप. ६।१।३]
इति संकल्पमारम्भ्य सारव्यवचरणपर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्धाया-
स्याभिताथतया व्याजमात्रमात्रमपि परमपुरुषार्थभूतत्वात्सोप-

लम्भकान्यात्मशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्धोषयन्,
प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्व-सौलभ्य-स्थाननैपथिकगुणवर्गद्वयं
जगत्पतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्त्यसर्वेश्वरत्वादिकं परमाकाशगिक्तव-
शुभाश्रयत्वाभित्यागतात्त्वविरोधिनिरसनशीलत्वासेवनकदर्श-
नत्वादिकं बोधाह्वयन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारा-
यणस्य प्राक्तनोदन्तं गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—अथःप-
तिरित्यादिना अवतारयामासेत्यन्तेन ।

तत्रेत्यादिना स्वकारित्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन मुमुक्षुसृष्टी-
तारुण्य ज्ञातारानिष्कर्षः । एवं ज्ञात्यापत्तिविदिता तु तृतीयेन
वाक्येन शास्त्रोपदेशात्परमभूतप्रसंगतिः । अत्र दिव्यात्म-
स्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तस्य नारायणत्वायैवा विविच्य दर्शयि-
ष्यन्, तदयन् स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया वा समा-
सहयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य दर्शयति—अथःपति-
रित्यादिना ।

विशेषज्ञस्ये भर्तुर्भिमन्यत्वसिद्धये । समस्तमङ्गलाप्यै च
प्रथमं श्रीनिहोदिता । 'एष नारायणः श्रीमानक्षीराणिनिके-
तनः । नागपथैश्चसुसुज्य द्यागतो भञ्जरां पुरीम्' [इ. चं.
वि. पृ. ५४-५०] 'अमौ विष्णुरियं वाणी' [वि. पु. प्र.
८।१८] इत्यादिकनिर्दिष्टा गान्ध्याम् ।

कतिपयहेयनिवर्तकतीर्थसेवादिव्युदासाय निखिलेति विशेष-
णम् । अत्र हेयसूच्यत्वमर्थसिद्धम् । न हि परानतिखिलहेयनि-
राकरात्मपर्यः स्वगतं हेयं क्षयते । यद्वा हेयविरोधस्वभावतया

हेयशून्यमित्यर्थः । तदा निखिलशब्दः सर्वाचिद्वत् विकारादिकं सर्वचिद्वत् क्लेशादिकं च संप्रहाति; कुमतिपरिकल्पितमंशमेवेना-
कल्याणस्यैवसंपाकृतं कल्याणैकतानशब्दः । अत एव 'ज्ञाना-
नन्दैकस्वरूपः' इत्यनेनापीतशक्त्यम् । अथवा सामान्यविशेष-
निर्देशरूपत्वाद्पुनरुक्तिः । यद्वा कल्याणैकतानः कल्याणगुणा-
नामेवात्रायतस्त इति कथ्यमाणपुण्यप्रपञ्चस्य संप्रदः ।

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसामान्यादेवभूतं
वस्तुवन्तरं नास्तौत्यभिप्रायेणाह—स्वेतरेति । एतेन ज्ञानभो-
गसाम्येयि सर्वप्रकारसमावृत्तिष्वेव—‘नित्यं विभुं सर्वगतम्’
[सुं. उप. १।१।६] ‘विश्वमेवेव पुरुषः’ [तै. वा. उप. १।१।१] इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदाद्विषयं प्राधान्यतः
ह्रित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्व-सर्वान्त्यमित्यादिरूपम् ।
‘अत्रैव देशोऽस्ति, अत्र तु नास्ति’ इति देशपरिच्छेदः; ‘अत्र
कालोऽस्ति, अत्र तु नास्ति’ इति कालपरिच्छेदः; ‘इदमिदं
(भवति), इदमिदं न भवति’ इति वस्तुपरिच्छेदः; अप-
वर्णसर्वगतं स्वरूपपष्टृष्टादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदत्रय-
ह्रित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्व-सर्वान्त्यमित्यादिरूपम् ।
वस्तुपरिच्छेदाद्विषयं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोग्यत्वा-
दिकम् ; न पुनर्मौख्ये विकल्पविषयवस्तुतादृश्यं स्वव्यवहारिक-
समस्तवस्तुमित्यात्वं वा, उभयोरत्यन्तासम्भवात्तत्वात् । विस्त-
रस्तु सातद्वयभ्यां कृतोऽस्माभिः । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात्
ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि आनन्द-
शब्दस्य विशेषानन्दत्वात् ‘वचद्वयम्’ इत्यादिवत् ‘आनन्द-
ज्ञानम्’ इति वक्तव्यमिति चेत्, तत्र; बहुलग्रहणेन सर्वोपपत्तेः ।
यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेवपि प्रयोगात्तद्विशो-
षगतया ज्ञानशब्दस्य पूर्ववैयर्थ्योपपत्तिः । स्वल्पं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ।

स्वामाधिकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामपृथक्सि-
द्धिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणमित्यनयां ज्ञानादिगुणगणपेक्षत्वं
प्रदर्शनाय उत्तरोत्तरमुग्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्त-
गुणद्वन्द्वप्रधानतया पादगुणस्य स्वस्वैगोपायानम् ; इदेषां च
सौधौल्यादीनां प्रभृतिशब्देन संग्रहणं कृतम् । ‘तवानन्तगुण-
स्यापि षडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वेषेव जगत्कुलान्येऽप्यन्तर्नि-
वेदिताः’ इति ब्राह्मणः । संहतिमुष्टिस्थितिरेतद्वस्तुसङ्घर्षाण्यदिव्य-
हृत्त्रये ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिकस्य यथाक्रमं तत्कार्यविशेषोन्मु-
खत्वेनाविर्भावविशेषात् ज्ञानवैकल्यादिकम् विशेषः कृतः ।
स्वतः सर्वं सर्वेषां सर्वदा साक्षात्करोति, तथा तथा प्राप्ता-
त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयमेव नियच्छति, धारयन्नि-
यच्छन्साश्रित्यो भवति, अर्घटितं च घटयति, तत्र च सहका-
रिनिरपेक्षो न केनचिदप्यभिभूयते किं सर्वमिभूयैवति, इति च
गुणक्रमपाठविशेषः । स्वामाधिक्यमनन्त्यामीनत्वम् । मुक्तिनि-
त्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तद्वगुणपरमात्मसङ्ख्याधीनम् ।
अनवधिक्यममत्रोत्कृष्टावधिरोहितम् । द्वान्तां विशेषणभ्यां
‘परायस्य शक्तिर्विशेषं भूयते, स्वभावादिर्की ज्ञानबलकिया च’
[धेताव. ६-८] इत्याम्नाते परत्वस्वामाधिक्यत्वे प्रतिगुण-
मन्विते प्रदीक्षिते । असङ्ख्येयशब्देन महोदधिशब्देन च ‘यथा

तत्त्वानि जलधरेऽसङ्ख्येयानि पुत्रक’ तथा गुणा ह्यनन्तस्य अस्-
ङ्ख्येया महात्मनः’ [वा. उ. ७।४।१०] इत्यादि स्मारितम् ।
कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनामां हेयगुणविषयत्वसुरागपादा-
न्यायसिद्धं सूचितम् ।

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेष्वेवसुषणाध्यायादिविषु च प्रति-
पन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—स्वामिमत्येति । अभि-
मतोऽप्यननुरूपत्वस्य अनुत्तरेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वाद्गु-
भयव्यवच्छेदाय स्वाभिमतानुरूपेत्युक्तम् । एकत्रत्येतेन व्युह-
विभागावस्थास्वापि हेयप्रत्यनीकत्वात्तन्दावहत्यवस्तुसुषणाध्यायत्व-
प्राप्त्यत्वादिस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्युहादिपरिणामे
सत्यपि परमव्योमनिरुपस्थ विग्रहस्य प्राचीनसंस्थानावस्थि-
तिरुक्ता । ‘सृष्टयवत्त्वादित्यस्य’ इत्यादीनां धर्मिप्रादुर्भावा-
दिभिरामासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः
संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमव्योमसंस्थितत्वात्त्रयो वां ; इतस्त्व-
प्राकृतत्वपरः । विचित्रावतारयोगः प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभावा-
त्वम्, वटपत्रशयनविश्रुताद्यवस्थयान्तामर्थं च अद्भुतशब्देन
विवक्षितम् । निखलं कालापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामनन्ति
रहस्यान्मायविदः ‘निखलिज्ञा स्वभावसंसिद्धिरिन्द्रिया-
कारादप्रत्यक्षव्यवहारवती’ [रह. भा.] इति । श्रीगोष्ठीं च—
‘नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर । यस्यासि सत्ता
हृदये तस्यासौ सन्निधिं प्रजेत’ [पां. पौ. सं.] इति । निर-
वयत्वं जरादिना ह्रित्यम् । उत्तरोत्तरनिरवयवशब्देषु पूर्वपूर्वस्यः
सुग्रहत्वं वा विवक्षितम् । शुभाशयत्वमोग्यत्वाद्युपपन्नमवल्यु-
पयोगो निरतिशयोज्यवत्येत्यादिनोक्तः । निरतिशयत्वं स्वापे-
क्षया उत्कृष्टा ह्रित्यम्, अनुत्तमत्ववत् । तत्र प्रतिगुणमन्तव्यम् ।
औज्ज्वल्यं भास्वरत्वम् । सौन्दर्यं अवयवशोभा । ‘सर्वगन्धः’
[छां. उ. ३।१।४] इति श्रुतिरनुकूलमन्धविषया; स्मृक्चन्दनादि-
चात्र कृतकारमित्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्दः । सोऽङ्कमयं महाव-
ल्लेऽपि ‘गुणहासः’ [वि. सं. भा. १०२] इति नाम दुहानं मार्द-
वम् ; यथोक्तम्—‘पुष्करातो महाबलौ [रा. आ. कां. १९।१४] इति । लावण्यं सयुदायशोभा । यत्तद्व्युत्पत्ते भग-
वच्छब्दे ‘विश्वमाप्यायनकालान्त्या एणेन्द्रियुत्तुत्यया’ [सा. सं. २।१०] इति । ‘अभिष्टं तेज एवादिबैबुधुनामिष्यदं’
[छां. सं. ५२] इति ब्राह्मणः । यौवनं कौमारानन्त्यापेक्षणीयः
स्वभावविशेषः ‘न तु कौमारानन्त्यापेक्षान्वितं दशा, तथैव-
नस्यानादित्वात् । देवादिविषु च केषाञ्चित् युक्तवैयर्थ्योपपत्ति-
दर्शनात् । आदिशब्देन शुभाशयप्रकरणेषुकाः सर्वे विग्रहगुणाः
संगृहीताः ।

एवं स्वरूपतद्वैयर्थ्यं विग्रहतद्वैयर्थ्यं च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमा-
भरणवर्गमायुषवर्गं च दर्शयति—स्वोचितेत्यादिवद्वचनेन ।
पूर्वोक्तविशेषविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह स्वरूपादर्थः । अत्र
‘आयताश्च सुकृताश्च बाहवः परिजोषमाः । सर्वमेषामुपाहारः—’
[रा. किं. कां. ३।१५] इत्यादि भाष्यम् किरीटहारादि-
रूपेण वैविध्यम् । एकजातीयेष्वपि माणिकाग्रानादिद्वैयर्थ्यविशेष-

वर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदाद्वैचित्र्यम् । अपरमिते-
त्यसंख्येत्यलौकिकैः अनन्तत्वमाध्यार्थविशेषणम् । अनवधिकाध्या-
रसबह्वचमनन्तार्थत्वत्वम् ; अथवा अनन्तानि आद्यवर्णाणि
संस्थानविशेषसौगन्ध्यमुत्पत्त्यर्थादीनि येषां भूषणानां तानि
तपोक्तानि । नित्यनिरवयवशब्दो पूर्ववत् । अपरमित-
त्वमर्त्येत्यत्यमेव । न तु ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा
तत्त्वमर्त्यसङ्ख्येत्यत्वम्, अपरमितेति च विकृत्योरुपमहत्त्वं विव-
क्षितम् । भूषणयुषयोर्द्वित्वत्वप्रसङ्गतत्वम् । पूर्वाक्षरगुणविप्रहा-
भरणविशिष्टः 'स्वानुलव' इत्यत्र स्वशब्दार्थः । असंख्येत्येति ।
पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः । अविनित्यशक्तोति ।
कुडारदङ्कुदादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्रासाध्यं सालशैलमुधातल-
विदारणम् । एकेन हि माहेषुणा कृतमिति भावः । निरतिशयक-
ल्याणत्वं निरतिशयानन्दवद्वत्त्वम्, भूषणकोटाकन्यनुपवेशात् ;
यद्वा लोके यान्यायुधलक्षणाणि मञ्जलवहतया प्रसिद्धानि, तैः
सर्वैः सम्पूर्णत्वम् ।

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहितानि धियं विभृति-
मधोऽपि स्थितां विशेषतोऽद्वैतमार्थत्वंस्वरूपादिद्वयमाह—
स्वाभिमतमिति । स्वरूपं स्वासाधारणधर्मविशिष्टं धियो दिव्या-
त्मस्वरूपम् । रूपं दिव्यविग्रहः । रूपानन्तो गुणशब्दस्तद्वृत्त-
मितिशयोऽज्जल्यसौन्दर्यादिवरः । विभववन्द्यः परितनपरिवर्हा-
दिवरः । परत्वतोऽलम्ब्यैषियुगपकर्षद्वयं ऐश्वर्यशीलपदभ्या-
मुपलक्षितम् । तत्तथादिशब्दः प्रत्येकमन्यथात् हानशक्त्यादिकं
वात्सल्यादिकं च संश्लक्षति । ऐश्वर्यशीलाद्यः अनवधिकातिश-
याच्च असंख्येयाश्च कल्याणश्च गुणा इति विशेषणसमासः ।
एवंविधगुणानां गण इति षष्ठीतत्परम् । ऐश्वर्यशीलादेर्गणविशेष-
णत्वानौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गुणविशेषणत्वे
प्रत्येकं गुणानामुत्पत्त्येवशाब्दत्वात्, गुणविशेषणतयैव समास
उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणग-
णश्च इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपदार्थकं भागद्वयमित्युक्त्युक्तं नित्यं निर-
वयं यस्याः, सा स्वाभिमतत्वादिगुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरू-
पम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुण-
गण इति योजनायां स्वरूपरूपयोरपि गुणात्पुनरेकाप्रसङ्गः । स्वरू-
पादेः सर्वस्य परमात्मभिमतत्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्वं
निराकारतया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवयवं पूर्वं परमात्म-
स्वरूपं प्रतिपादितप्रकारम् । तद्वत् पितृत्वपुत्रकृतादिकोऽप्य-
लत्वादिरहितत्वं वा । अनुसृतत्वं तु यथाप्रमाणं प्राप्तेदेव कल्या-
णैकतानत्वादिकम्, 'ब्रह्मानन्त' इत्यादिकमिह भाव्यम् । रूपस्य
नित्यत्वमवतारादिदशाशयमपि परमपदनिज्यमभावदेकासनस्थि-
तस्य तथावस्थितत्वम् । अनुसृतत्वं न 'अस्या देव्या यथा
रूपमहप्रलङ्घनोऽहम् । रामस्य च यथा रूपं तत्स्यैवमित्येक्षणम्'
[रा. उ. सं. १५।५] 'विष्णोर्देहातुरूपं वै' 'करोलेशत्पन-
स्तुतम्' [वि. पु. १।११४५] इत्यादिप्रतिपादितम् । विप्रह-
गुणानां नित्यत्वं नाम औजस्वत्यादेः कदाचिदप्यपकर्षाविभावः ।
निरवयवत्वं च द्रष्टव्यतादिराहिसम् । अनुसृतत्वं 'धनकनक-
धृतो धुवसशामपि मुग्धदशम्' [यु. उ. को. १] इत्यादिकप्रकारम् ।

विभवस्यानुरूपत्वं 'देवतियंयन्नृप्येयु पुत्राणा भगवान् हरिः ।
जीनाश्री लक्ष्मीमैत्रेय नानयोर्वित्ते परम्' [वि. पु. १।८।३५]
इत्यादिभिरनुसंघेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वर्यस्य तिरि-
काशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वरभिमतत्वाच्च द्वैराज्यादि-
दोषः । "अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी" [यजुषि ४-४।१।१५७]
इति विष्णुपत्नीत्वनेत्रेय हि सर्वस्य जगत् इयमीति । 'ईश्वरी
सर्वभूतानाम्' [श्रीलुके] इत्यत्र तु यथापि सर्वभूतानामिति प्रति-
सम्बन्धनिर्देशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न
शक्या । तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः । निरव-
यवं भगवदैश्वर्यैक्यसत्त्वं वा निग्रहादिप्रसङ्गाभावात् वा । प्रतिकूल-
दण्डकत्वं हि पुंस्त्वानुरूपं तद्वल्लभत्वेव भागः । शीलस्य नित्यत्वं
महत्त्वं सत्यपि मन्दैः सह नैतन्प्रसंख्येयं कदाचिदपि स्वात्मैक्य-
प्रकाशनाभावः । निरवयवं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायादिविरहः ।
अनुरूपत्व, अनवधिकातिशयत्वं च, 'तुल्यशीलव्योद्भूताम्'
[रा. उ. सं. १५।५] इत्यादिकप्रकारम् । एवं धियः प्रयत्न-
ित्यस्वरूपरूपगुणविभक्त्यैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवदव-
यविकसिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्युहविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम्, अन्यदपि
वदन्तो निरस्ताः । शक्तिवत्त्वादस्तु पत्नीत्वेन कार्यापेक्ष-
विशेषणत्वाभिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुंसात्म-
केषु द्वन्द्वान्तोष्वपि कथ्यते शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समस्त-
प्रपञ्चप्रतियोगिकैकेष्वपिवाच्यत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः-
प्रत्युद्देश्यैक्यैक्यवतावादिशेषेण वा, निर्वाहाः । नञ एव हि
'न्यापकावतिर्लक्ष्येयदेकतत्त्वमिदोति' इत्युच्यते । उक्तं
च श्रीराममित्रैः बर्धनसंक्षेपे 'उभयाधिष्ठानं चैकं होषित्वम्'
इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः धियो बलम् प्रियसमः,
श्रीः बलमा यत्सेति वा । न चाभिमतवद्वयुनरक्तिः, प्रत्येक-
समुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनापरत्वादिति ।

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—स्वरूपद्वन्द्वेति ।
स्वरूपधर्मज्ञः स्थितिः अप्रच्युततयाऽवस्थानम् । प्रकृतिः न्या-
पारः । नित्यानां स्वरूपस्थित्याः परमात्मसङ्कल्पानुविधानि-
नाम तत्त्वित्येच्छासिद्धत्वं । त्वानिच्छासम्भवे निवर्तितुं शक्य-
तामात्रम् । तेषु त्वनिच्छायाः कदाचिदव्यभावात् स्थितेः सदा-
तनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्कल्पानुविधानियत्वरूपस्थितिप्रवृ-
त्तित्वं बहस्यप्रकृतिप्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । तत्र सर्वं
प्रपञ्चयित्यते । ज्ञेयता ज्ञेयवृत्तिरित्यर्थः । अशेषशेषता यथाभि-
मताकाता । अत्र 'शरा नानाविधाश्वापि धनुरायतानिप्रहम् ।
अनवगच्छन्ता काष्ठस्य सर्वं पुष्कविप्रहाः' [रा. उ. सं. १०५।७]
'निवासशय्यासनपादुका' [स्तो. र.] इत्यादि दृश्यम् ।
एकैकतत्त्वेव हि कैश्चैकस्य मिथः सर्वाश्रयताऽऽलम्बनात् ।
सर्वेऽप्यस्य सर्वकैश्चैककारिणो भवेतुः । यद्वा स्वरूपस्थिति-
प्रवृत्तिभेदा एव अशेषवच्च्येन संश्लेषः ; तेषामभेदोपमां परमा-
त्मानं प्रति शेषताशेषभावः । एवमुक्तप्रकारायां शेषतायामित-
परित्यागेन तदेकावयविकीर्त्तनी प्रीतिरिव रूपं स्वरूपं स्वभावे वा
शेषां ते अशेषशेषतत्परतिस्पर्ताः । ते च सर्वे नित्याः । स्वरू-
प-नित्यत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्कदाचिद्विभूत-

स्वरूपत्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासङ्कचित्तज्ञानादि-
गुणा इत्यर्थः । तत एव निरवस्थाः क्लेशकर्मस्वातन्त्र्याभिमाना-
दिदोषात्पन्ताभाववन्तः । एषां ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्म-
ज्ञानतुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दान्तकैङ्कर्या-
न्तरूपम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मविद्ययोपयोगिर्वि-
च्छाश्वतीश्वरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विधातृत्वम् ; न तु सर्व-
विषयत्वम्, 'जगद्धापारयञ्च प्रकरणदसमिहितत्वाच्च' [अ. सू.
५।१५।७] इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियैश्वर्यादि-
रनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते न अपरिमिताः अत-
ल्लघेयाः सूरयः । "सदा पश्यन्ति सूरयः । तद्विप्रासो विषम्यन्नो
जायुर्वीर्यः समिन्त्यते" [ऋ. वामनसु. सामवे. ३.३ अ. १८. खं. २
वा. ४] इत्यायनुसन्ध्यानेनाह—**अनववर्तामिष्टुतचरणयुगल**
इति । विषम्यवः विशेषेण स्तुतिशीलाः "पण व्यवहारे स्तुतो
च । पण च" [धा. पा.] अभिष्टुतेत्यभिर्विवाहार्थः । स्तुति-
शीलत्वादनववर्ततेति । स्तुतिविषयत्वप्रसक्तैश्वर्यादिरिय-
त्तारूपं परिच्छेदप्रमाणकरोति—**वाङ्मनसेति** । एतेन "कस्या-
मन्तं तस्य मन्तं मन्तं यस्य न वेद स" । अविज्ञातं विज्ञानतां
विज्ञातमविज्ञानताम् " [केनोप. २।३] "सो ब्रह्म वेद यदि
न न वेद" [ऋ. ८।७] "यतो वाचो निवर्तन्ते,
अग्रान्य मनसा सह" [तै. उप. २।९] इत्यादीनां वा-
ङ्मनसयोर्वेद्यत्वात्परं वदन्तो निरस्ताः । तथा सति "तद्वि-
जिज्ञासते" [तै. उप. ३।१५] "ममसा तु विशुद्धेन" [मनु-
व्याख्याने १।८] "ब्रह्मविद्" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" [तै. उ.
२।४।१।९] इत्यादिभिः । "यतो वाचो निवर्तन्ते" [तै.
उप. २।४] इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च, विरोधप्रसङ्गः । विरोधपरि-
हाराय मुख्यश्रुतिनिषेधविषयतया व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आग-
तोऽपि पन्थानम् ; विषयव्यवस्था तु स्यात्प्रमाणसमाप्तिः
क्रियत इति विशेषः । वाङ्मनसेत्यादिकं परमव्योमविशेषण-
तया केचिद्यानक्षते, और्वेदुपमये तथोक्तेः । वर्यं तु अत्रैव शब्दा-
ध्याये 'शोभिनासपि' [गी. ६।४७] इति श्लोके 'वाङ्मनसापरिच्छेद्य-
स्वरूपस्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुम-
तिनिरासार्थमेष्टित्वाच्च, अत्रापि तथा विवक्षाभाव्यदर्शने ।

स्वोचित्तेत्यादि । अत्रायननिराशब्दः पूर्ववत् । विमन-
शब्देन वाङ्मनसादिप्रसङ्गः । अनन्तपरिमाणत्वं तिर्यग्ध्वार्दि-
देशापेक्षया, अवस्तावत् प्रकृत्यवच्छिन्नत्वात् । अनन्तशब्दाश्रुतिः
प्रत्येकमानस्य तात्पर्यादिरिकात् । नित्यत्वं प्राकृतव्योमवहन्-
रहितत्वम् । निरवयत्वं शुद्धस्त्वमयत्वेन रजस्तमस्तकायैरा-
हित्यम् । अक्षरत्वं अंशतोऽपि सृष्टिसंहारविरहः । परमशब्देन
परनिर्दिष्टप्रक्रियाया प्राकृतव्योमव्यवच्छेदः । एतेन "तदक्षरं परमे
व्योमम्" [तै. उप. २।४] इत्यादिश्रुतिस्त्वम् । एवं नित्य-
विभूतियोग उक्तः ॥

अथ लीळाविभूतियोगप्रतिपादनमुच्यते "यतो वा इमानि"
[तै. उप. २।४] इत्यादिवाक्यैः, "अन्त्यावस्य
यताः" [शा. सू. १।१।२] इति सूत्रेण च, निरूपितं विज्ञा-
न्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—**विशेषेति** । शब्दस्वाधिरूपेण
गी. २

विज्यादिव्यदिभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्ये । "इमानि"
इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रमाणेन तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकार-
निर्देशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणां ज्ञानमुखादितातम्यहेतु-
युतं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तद्वयान्तरविभक्तब्रह्मणिरूपेण
वैचित्र्यं च दर्शयति । यद्वा विविक्तशब्द एव सावर्ण्यभेदे
समस्तं वैविध्यं संगृह्णाति । विचित्रशब्दस्वाधर्मपरत्वेनान्या-
शक्त्यत्वपरः, 'मेघोद्गमः इत्यारम्य' 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति
मायाः' [वि.स. ना.भा. ३.३] इत्यादिवत् । ज्ञानमुखादितातम्य-
भावेन परमव्योमिन् भोक्तृवैविध्याभावात् परमोभयैतरकसानां
नित्यसूरीणां पृथगुक्तत्वाच्च तत्र भोक्तृत्वगानुक्तिः । भोग्यो-
पकरणभोग्यस्थानान्यत्रात्यर्थसिद्धानि । निरविध्यायाश्च विष-
मसृष्टेर्विचित्राणां चित्तनकर्मप्रवाहमुत्पन्नं वैषम्यादिदोषः ।
निस्लिशशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुखादि-
व्यावर्तनम् । उदयशब्देन सद्गाकाद्वाक्प्रसक्तसदृष्टिर्ब्रह्मम् ।
एवं विमनब्रह्मेण विष्णवतारान्तर्गतामिच्छाद्विगतविषयस्थि-
तिर्ब्रह्मः । व्योमोऽपि नित्यवैभित्तिकाव्यवस्थाः । निस्लिशसृष्ट्या-
दिव्यन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वे सम्भवत्यपि उपातव्यतिरिक्तयोः
किमन्यः कर्नेति शङ्कान्यावर्तनाय सृष्ट्यादिनोपादानम् । जग-
द्गतानां त्रयाणामुदयविभवकल्याणामेतदुल्लोखत्वेन व्यपदेशादुपा-
दानत्वं सूचितम् । जगदाकारेण जायमानत्वादित्यस्य लीळाः
"बहु स्यां प्रजायेय" [तै. उप. २।६; छां. उप. ६।२]
इति हि जगत्कारणस्य तस्य शङ्कत्वं, सुसम्यक्चिद्विशिष्टवै-
वोपादनत्वात् ; बाह्यस्यैव युक्त्यादिप्राप्तौ न स्वरूपतो विकार
इति निर्विकारत्वश्रुत्याविरोधः । अजातसमस्तकात्मस्य कथं
जगद्धाया इति शङ्कां परिहरता लीळाशब्देन निमित्तत्वमपि
तस्यैवेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः ।
न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनाप्राप्तिदोषः, लौकिककार-
णविलक्षणत्वाच्छ्रुतिरसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि
घटेक्षरातसंयोगविनाशद्विषयव्यवस्थादिकर्त्यैवोपस्थित्यैव निमि-
तत्वं ; उपादानत्वं न अस्त्युपगतमिति न कश्चिदस्मिन्मते
दोषः । तथा बुद्धिपूर्वकस्वसुलोत्पादानादपि श्रद्धयम् ॥

एवं ब्रह्मलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्,
सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायणस्यविशेषपर्यवसानं च
सूचयन्, "नारायणपरं ब्रह्म" [ना. उ.] इति श्रुत्युल्लेखः
"नारायणः परं ब्रह्म गीताशब्दे समीतितः" इति गीतार्थ-
संग्रहश्लोकस्य [१] प्रपन्नमिह किमृत इति च ज्ञायन्, उक्तैः
प्रकारैः समान्यायत्रयमस्यैव सङ्गतमिति चोदाहरन्, उक्तेष्वर्थेषु
वा समाख्यात्रयं प्रमाणयन्, "परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
भवान्" [गी. १०।१२] "प्रथितः पुरुषोत्तमः" [गी. १५।१८]
"एव नारायणः श्रीमान्" [इ. व. वि. ५.५४।५०] च इत्यमोर्वा
कृष्णैकविषयत्वं च दर्शयन्, अभेदभूतीनां भेदभूतीनां घटभूतीनां
कारणशोधकोपासकभूतीनां च निष्कृष्टार्थं संगृह्णाति—**परं ब्रह्म**
पुरुषोत्तमो नारायण इति । सर्वसामान्याधिकरण्यं सर्ववै-
क्षण्यं च सर्वान्तर्यामिन्त्वेनोपपन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः । अत
एव अत्र प्रपञ्चावधारणोपादानां सामान्याधिकरण्यं वदन्तो

निरस्ताः । “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेधानः” [महोपनिषद् ११।१] इत्याश्रय्य “तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽवतारत” [म. उप. १।२।१] “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” [भे. उप. ६।१८] इत्यायुक्तप्रकारेण करणकलेवरप्रदानहितोपदेष्टृभावदिकमभिप्रेत्याह—**ब्रह्मादिस्थावरात्मनश्चिह्नं जगत् सृष्ट्वेति** । ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः परमात्मसृज्यत्ववचनात्, ब्रह्मादिकञ्चकितः परमात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयाऽवतारं तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशायां तत्प्रयोजनानिर्वृतिं दर्शयति—**स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्यन्तेन** । अगोचरत्वं अव्यक्तत्वात् । यथोच्यते—“देहलक्षणैह-पेतो हि हरिरव्यक्तपृष्ठकृ । नैलक्षणैहपेता हि व्यक्तरूपदशा युवाम्” इति । ब्रह्मादिदेवेति वचनात् ‘तदुपर्यपि बाह्यारयणः सम्भवात्’ [ब्र. सू. ३।३।१५] इत्यभिप्रेत्योपस्थितसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मक्षेत्रादिविदेवजातीनामापि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम् । स्वप्रयोजनाभावं कथं प्रवर्ततेत्यत्राह—**अपारेति** । स्वाध्यायनिषेधया परतुःस्वासहिण्युत्पत्ता, महत्त्वप्राप्तिक्रिया मन्दैः सह निरन्तरसंस्पर्शसकृताया, स्वाभाविकेन परदोषतितस्कारिणा सम्बन्धविशेषेण, शिष्टात्मगोपालगोपिकादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे कृतेऽपि निवृत्तमिति भावयता महोदायेण च त्रैलोक्यवतरतीत्यर्थः । अक्षरगुणाग्राह्योक्तं विग्रहं ‘अमस्ताः क्षण्य-थैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपैर्युक्तं रूपमन्यद्वैरहम्’ [वि. उ. ६।१।१०] इति पराशर्य, ‘अमस्तश्चित्पाणि तत्करोति जनेश्वर । देवर्षिर्ब्रह्मव्याख्या चैष्टावति स्वलोलया’ [वि. उ. ६।१।११] इत्युक्तप्रकारेण अवतारविग्रहस्याप्याकृतपरमपदमित्यविग्रहांशविशेषत्वं दर्शयितुं **स्वमेव रूपं** इत्यायुक्तम् । “नैव गर्भेत्यमोपदे न योन्यामवसत्प्रभुः” [म. भा. स. प. अर्चाप, प. ६।१।३२] “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मालिनेदो-स्थिसम्भवा” [वा. पु. पू. खं. ३।४।४०] “न सूतसंघ-संस्थायां देहोऽस्य परमात्मनः” [भारते] इति चोच्यते । “अजोऽपि सत्” [गी. ४।६] इत्यादि शक्यमाणमनुसन्धान आह—**स्वस्वभावमजहदेवेति** । “यदा यदा हि धर्मस्य क्लान्तमिवासीत् भारतः” [गी. ४।१] इत्यादिवीर्यपार्थम्, “बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि” [गी. ४।१५] इत्यादिव्यर्थं च भावयन्नाह—**तेषु तेषु लोकेष्ववतीर्यावती-र्येति** । “स उ प्रेष्यान्भवति जायमानः” [यजु. ३।६।१।३] “यस्यावताररूपणि समर्चति दिवौकसः । अण्डयन्तः परं रूपम्” [वि. उ. १।१।८०] इत्यादिकं स्यात्पितुं **अवतीर्यावतीर्य तैस्तैरावधित इत्युक्तम् । तत्तदिष्टानुरूपम्** इति वचनात् फलप्रदाने वैभवंशरोषः परीकृतः । ‘तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलम्भ्यम्’ [वि. उ. १।१०।५१] इत्यादि वान्नातुमन्वेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम् । अथ तद्विशेषं प्रस्तुतान्निर्वाहं दर्शयति—**भूभारावतारणेत्यादिना । भूभारावतारणं व्याजमात्रम् । सर्वसमाश्रयणीयत्वं तु साक्षात्**

उद्देश्यम् । दुष्कृतिवशात् साधुपरित्राणाल्पमहाप्रयोजनानुपपत्ति-कत्वात् **भूभारावतारणापदेशेन** इत्युक्तम् । **अस्मदादीनामापि** अयोगिनामित्यर्थः । समाश्रयणीयत्वं विवृतोक्तिः—**सकलेति** । “यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः । जानन्ति परमेश्वर्य तद्विष्णोः परमं पदम्” [वि. उ. १।१।६६] इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिनां परिशुद्धेन मनसापि दुर्ग्रहः सौलभ्यादितिरैकाद, मनुष्याणां, तन्त्राभ्यागोपालमधोधरित-बिहृद्वाबिहृदविभागानां मांसवधुषा प्राहोभ्युदिति भावः । एवमवतारणयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्, किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—**परावरेति** । पराः उपा-सनसमाधौ ब्रह्मलक्ष्मीष्वाकूरादयः, अवरास्तु आभारीप्रवृत्तयः । **निखिलजन** इति स्त्रीपुंसादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेतम्, ‘पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्’ [रा. अयो. ३।२९] इतिवत् । दिव्य-चेष्टितानि नवनीतजडमारीनि । एवं विशेषणद्वयं साधुपरित्राण-प्रकारविशेषतयाऽभिहितम् ।

अथ साधुपरित्राणानुपपत्तिं दुष्कृतिवशादानप्रकारं प्रपञ्चयति—**पूतनेति** । भगवतो बलमहत्त्वाप्येतदस्वरत्वात्, तत्प्रभुमु-ष्टिकादिहृदनमन्येत्कतंकृतयोपोपात्तम् । पुनः साधुपरित्रा-णान्तर्गतं भोग्यतां दर्शयति—**अनवधिकेति** । प्रिय-तमस्वरूपदर्शने धारकम्; तत्चेष्टितदर्शने पोषकम्; तेन सहालापदिः भोगप्रकारः इति नयनविषयत्वचेष्टितालोकनादि-विभावानिर्देशाभिप्रायः । दया स्वाध्यायनिषेधाय परतुःस्वनिराकर-णेच्छा; सौहार्दे द्वैष्टिपाणिः; अस्वरागः प्रीतिः । एषा साधुपरि-त्राणं तदौपरिचिं तुच्छद्विनाशनं चोक्तम् । अथ धर्मसंस्थापने आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देवक्षालिप्रकृष्टानामपि परम्परयाऽनुया-द्वेकेणोपदेशेन च दर्शयति—**निरातिशयेत्यादिना** वाक्यश-लेणे । एतन्नाखिलं “परित्राणाय” [गी. ४।८] इति श्लोकं व्याख्यास्यते । तत्र हि साधूनां लक्षणसंभवादिकमुत्त्वा-नन्तरमेवमुक्तम्—मत्स्वरूपचेष्टितावलो कलावतादिदानेन तेषां परित्राणाय; तद्विपरीतानां विनाशाय च, क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण “युगे युगे संभवामि” इति उपदेशतो धर्म-स्थापनं व्यासादिसुखेनापि कर्तुं शक्यम् । आराध्याकार-प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वैक्यापराधकृत्यमिति भावः । बाह्य-न्तरकरणप्राह्यगुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया सौन्दर्यतोऽन्योक्तयोर्ग्रहणम् । परमभागवतान् कृत्वेति भावप्रकृतिस्य परमनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनमभ्यवहारित्वस्य श्रीमद्गीताध्यापदेशेन सङ्गतिः प्र-दर्शिता । पाण्डुनयनयुद्धप्रतोस्ताहवन्वाजेन इति तु भार-तकथासङ्गतिः । अथ व्याजशब्देन ‘अस्यानलेहिकास्थमगर्भम-विश्याकुलम्’ । पार्थं प्रपन्नद्विदस्य शास्त्रावतारणं कृतम्’ [गी. सं. खो. ५] इत्यत्र ‘उद्दिश्य’ इति पदस्याभिप्रायो विवृतः । **परम-पुरुषार्थ**—इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम् । तेनात्र भूमविषयाभिधानात्मातुभक्त्योक्त्याध्यापदेशेन किञ्चिदर्थान्नापेक्षया निष्कटपक्षान्नापेक्षया सूचितम् । **मोक्षसाधनतया** इति साध्य-साधनभावनिर्देशेन संतापार्थस्तत्र एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निरा-

कृताः । वेदान्तोदितं वेदान्तविहितम्, न तु वेदान्तोत्पादित-
मित्यर्थः । एतेन अविषयज्ञानवादिनो निरस्ताः । वेदान्तोदि-
तस्यापेक्ष्योपहृणमत्र कियत् इति भावः । **स्वविषयमिति**—
मोक्षार्थोपासनवाक्यानां अनन्यपरतया सक्षात्परमपुरुषाराधन-
विषयत्वमेव । अयमर्थितः प्रतर्दनविधायिषु स्नेह्यादिभिः स्वस्य
सुखोपास्यत्ववचनेऽपि स्नेहद्रव्यस्याभिप्रेतं परमात्मैवोपास्य
इति 'शास्त्रद्वया तुपदेशो नामदेववत्' [ब्रह्मसू. अ. ११।३१]
इति सूत्रकारैरेव प्रतिपादितमिति भावः । एतेन वेदान्तोदि-
माहृत्यवादिनो भगवतः 'स्वगुणाधिष्ठायादोषो नात्र सूता-
र्थसंशितः' (का. द. प्र. प.) इति सूचितम् । **स्वविषयम्** इति
भक्तिवोपस्य सिद्धरूपपरमप्रतिपादानुबन्धित्वमपि दर्शितम् ।

रा० भा०—तत्र पाण्डवानां कुरुणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरो जग-
दुपकृतिमर्त्यं आश्रितवात्सल्यविवशः पार्यं रथिनमात्मानं च सारथिं सर्वलोकसाक्षिकं चकार । एव-
मर्जुनस्योत्कर्षं ज्ञात्वाऽपि सर्वात्मनाऽन्यो धृतराष्ट्रः सुयोधनविजयबुद्धस्य [सुयोधनविजये संदि-
हानः] सज्जयं पप्रच्छ ॥

वे.ता.चं.—एवं शास्त्रे संगमय्य, शास्त्रोपोद्घातं संगमयितुं
पाण्डुतन्मयं इत्यादिना सूचितं पूर्वद्वान्तं प्रकटयन्, सारथित्वे-
नावस्थायार्थकृत्यकरणे अतारकत्ववाङ्मां च वारयति-तत्रेति ।
तत्र प्रथमं भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः । यद्वा तत्र युद्धे
प्रारब्धे इत्यन्वयः । भक्तियोगावतरणस्यावभृत्प्रोत्साहनविषय-
भूते युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः । भगवतोऽवतारस्यायामपि पूर्ण-
स्वस्वाच्छान्यादिकं वातस्यार्यसुखसाध्यायकृच्छकर्मसुष्ठानस्य
गुरुत्वादिकं च प्रदर्शयितुं स **भगवान्** इत्याहुकम् । **॥**
भगवान् पुरुषोत्तम सर्वेश्वरेश्वर इति बहुभिः पदैः
स्वस्यगुणैर्वैलक्षण्य विमूल्यादिप्रतिपादनेन परत्वं ग्रहः । सर्वेश्वर-
श्च इत्यनेन 'सर्वेश्वरः कृष्णः' इत्यादिवचनोक्तं स्वा-
च्छन्द्यं जातकुटुम्बित्वं च हापितम् । **जगदुपकृतिमर्त्यं**
आश्रितवात्सल्यविवश इति बौलन्त्यसंग्रहः । अविप्रलम्भ-
कत्वं चानेन व्यञ्जितम् । 'जगतासुपकाराय' [वि. पु.
१।७।७२] 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विनेतुं समर्थः' [वि. पु. ५।
३०।८०] इत्यादिकमिह स्मारितम् । जगदुपकृतिमर्त्यत्वेऽप्यु-
त्कृष्टवर्तितं परित्यज्य निष्ठसाराध्याधिकृत्यं किमर्थं कुरुते इत्य-
त्रोक्तं **आश्रितवात्सल्यविवश इति** । **पार्यं रथिन-**
मात्मानं च सारथिमिति अपकृष्टं पार्यमुत्कृष्टकृत्ये स्वय-
मेवावस्थाय आत्मावसुत्कृष्टं निष्ठकृत्ये चकारेति भावः ।

प्रधानविवेकाधिकार्याय **भक्तियोगम्** इत्युक्तम् । ज्ञानकर्मा-
नुग्रहीतत्वं ज्ञानकर्मसाध्यत्वम् । एतेन ससञ्चयादिपक्षा निर-
स्ताः । वैराग्यस्य गीतार्थसंग्रहलोके पृथगुक्तस्यापि निशङ्का-
नुप्रविष्टत्वाद्विहातुकिः । एवमुपायोपेयात्मकसुभयमपि शास्त्र-
प्रतिपाद्यमिति संग्रहलोकात्पार्यमुक्तं भवति । **मोक्षसाधन-**
तया वेदान्तोदितं भक्तियोगम् इति वचनात् उपासन-
स्यार्वाचीनब्रह्मप्रात्यादिसाधनत्वं वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्ष-
साधनत्वं च वदन्तः प्रयुक्ताः । ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां
भक्तिरूपविशेषे पर्यवसानमिति च भावः । एतच्चान्धिमूलतत्र
न्यक्तं अविद्ययाति ।

पार्यशब्देन वात्सल्यौपासिकलौकिकसम्बन्धविशेषोऽपि सूचितः ।
पितृवसा हि पृथा भगवतः । **सर्वलोकसाक्षिकमिति**—
न चासौ निष्ठकृत्यं साधनप्रो रद्वेषे कृतवान् ; जत इदमपि
आश्रितवात्सल्यस्य नैरपेक्ष्यस्य अपाह्वाद्यसम्भवस्य च लिङ्ग-
मिति भावः । यद्वा सर्वेषां स्वसमाध्ययेन पुरुषार्थलोभाय
स्वस्य शाब्दिकसमधिगम्यमाश्रितपारतन्त्र्यं सर्वलोकप्रत्यक्षं चका-
रेति भावः ।

अथ 'त्वां शीलरूपं' इत्यादिकमेतान्तस्याधारणशीलरूपव-
रितपरमसत्त्वप्रवक्ष्यान्नेवैतत्पारमार्थ्येवेदिसान्तनवसज्जयादिवच-
नेरन्यादुरप्रकृतीनां यथावद्वगन्तुमशक्यतां प्रदर्शयन्, गीतोप-
निषत्प्रस्तावनाथं प्रथमश्लोकमवतारयति—**एवमिति** ; प्रियः
पतिरित्यादिना पूर्वाक्तप्रकारेणैव । **सर्वात्मनेति**—न केवलं
बहुधा, परैरेव च हितमवानता मनसाऽपीत्यर्थः । एवंविधमार्ग-
सुयोधनविजयाभिलाषेण प्रप्रे हेतुः । 'नामकाः' [गी. १।११]
इति प्रथमोक्त्या समकारेण, 'यत्र योगेश्वरः' [गी. १।८।८८]
इत्यादिप्रतिबन्धनप्रक्रियया च सूचितं प्रभुभिप्रायं दर्शयितुं
सुयोधन इत्यादिकमुक्तम् । सज्जयमिति— व्यासप्रसादलब्ध-
सकलभारतसमग्रतन्त्रात्तसाक्षात्कारं 'छुट्भावं गतो भक्त्या शास्त्रा-
द्वेष्टि जवादेनम्' [म. भा. उ. प. ६।८।७५] इत्यादिवादिनम् ;
एवं यथायदर्थित्ववधादृष्टार्थवादित्वात्त्यासमततयति निर्णीत-
मिति भावः । **पप्रच्छ** समवृत्तान्तमिति शेषः ॥

आनन्दतीर्थकृत- (माच्च-) भाष्योपोद्गतः ।

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् । परिपूर्णं गुरुं श्रान् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥ १ ॥

जयतीर्थमुनिविरचिता प्रमेयदीपिका ।

गुणगणनिलयं पति रसाया जगदवदहनं च वासवोऽमुम् ।
सुनिष्ठलुल्लङ्घं च पूर्णबोधं युक्तमपि परमुक्तं च मे बन्धे ॥ १ ॥
आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्कस्यावकाशत ॥ २ ॥

प्रारम्भितविरचितादिप्रयोजनं समुचितविशिष्टदेवतायु-
ग्रणाम् अन्त्यास्मत्प्रतिष्ठां चादौ निबध्नाति भगवान् माध्यकारः—
देवमिति । अत्र देवशब्दो देवतासङ्केतार्थः । प्रतिपाद्यमाह
विरचिताच्च भगवद्गीताया इति लभ्यते, तेनेदानीं नारायणस्य

प्रणामे सुचितमाचष्टे, अज्ञानपारतन्त्र्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्वात्मना वर्तितं परितो देशतः कालतो गुणत्वञ्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैषण्वस्य भगवतो भाष्यकमस्य चिण्णुरिष्टवेतति प्रसिद्धमेव । यथा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण । किमपि सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति-आन्वयः । अत्रार्थः पुराणविध्याः शास्त्रासिद्धकृदित्यकरस्य तन्मासुपद्रावदुत्पन्नं च गौरवादेव । गीतेति भगवद्गीतैवाभिप्रेयते । "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः" इति न्यायात् यद्यपि बहूनां गीता, शास्त्राहं तद्वचने, तथापि श्रोतॄणां मंदां मतिमवेक्ष्या-

ल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशात् इति । इत्थंभूतलक्षणार्थ-तृतीयांतात्तसिः । अर्थशब्देन सर्वार्थग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां भाष्ये चादर्शनाद्व्ययेयं प्रतिज्ञेति मंदाशङ्कानिरासायेदमुदितम् । नन्वस्तु नमस्कारग्रन्थं शिष्यशिक्षणार्थं, प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रंथे निवेदनीया ? उच्यते- बहुभिन्न्याख्यातुमिर्भवद्गीताया न्याख्यात-त्वाद्बह्वर्थमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्याः अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्तहिमिः स्वामिप्रयोगे भगवद्गीतायत्वेनारोप्योक्तः, अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् । नचात्र यतिमंगो दोषः, तस्य कान्यविषयत्वात् । शास्त्रे य उपाधिर्भवेति साध्ये संबन्धविशेषेण इत्याद्यमित्युक्तवान्ये दर्शनादिति ॥ १ ॥

आ. मा. भा.— नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार ।

ज. प्र. दी.—ननु प्राधान्येन व्यासव्ययताप्राप्त्या अवि-कारिविषयप्रयोजनमित्यसंबन्धे दुर्गमाभित्ये च सति संभवति तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम् ? सति वा तस्मिन् तथाविधप्रयत्नात्स-परिहारेणस्या एव व्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्य महाभारतसंज्ञित-त्वाद्भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सेत्स्य-तीत्याद्यवयवमहाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साधयितुमाह— नष्ट-धर्मज्ञानेति । किमनया कुटिलिकया ? प्रथमगीताया एव प्रामा-ण्यादिकं साध्यताम् । मैवम्, महाभारतस्याप्राप्त्याद्यवयवतावतवा-नन्तरवक्त्यप्राप्त्यादेरसंभावनामस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् । यत्कोर् 'संभावितः प्रतिज्ञायाः अर्थः साध्यत हेतुता' इति । नष्ट-शब्दोऽदर्शनवाची, नष्ट अदर्शन इति स्मरणात् । धर्मो निवृत्तिल-क्षणः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्तु बासुदेवाख्यं अपरं च प्रकृत्या-दिकं लक्ष्यते । लक्षणायां च प्रयोजनम् । यथा धर्मो ज्ञात्वोत्पा-

दनीयो न तवेदम्, किंतु ज्ञानपरंपरैश्च तद्विषयानुष्ठेयैति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जनो विवक्षितः । नष्टे अदर्शनं गते धर्मज्ञाने यत्स्य तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः । यद्यपि 'स्युह्युद्गी' [अष्टा. ॥ १ १५८] त्यादिना कृपाशुच्यप्रत्ययो न विहितः तथापि व्याकर-णात्तत्त्वलादवपंतव्यः । कलशवाची आलुशब्दः । कृपापूर्णकलशैरि-त्थैः । मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोरदर्शनास्ततरे क्लियमानान् सज्ज-नान्वलोक्य उत्पन्नकृपैरिति यावत् । अन्यपदार्थानां देवानां ब्रह्मरु-द्रादिभिरिति यद्विशेषणं तत्प्रसिद्धप्रभावानामपि भगवदितोषान्का-क्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युच्यते । सम-कक्षत्वनिरासार्थं स्वशब्देनाग्रहणं, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संबध्यते । ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शना यावत्तरेति । भगवान् समग्रहा-नैश्वर्थ्यवैराग्यादिगुणसंपन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारत्यर्थः ।

आ. मा. भा.—ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्रेयाज्ञानाच्च संसारे क्रियमाणानां वेदा-नधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदायोंपबृंहितां तदनुक्त-केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाहानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महाभारतसंहितामचीकृत्यत् ।

तत्त्वोक्तम्—लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् । वेदार्थज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ॥ १ ॥

अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ २ ॥

अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् । केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ॥ ३ ॥

वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् । भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ॥ ४ ॥

पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नः शास्त्रपुङ्गवः—इति नारायणाष्टास्रकरलेपे ॥

ब्रह्माऽपि तन्न जानाति ईशत्वस्योऽपि जानति । बह्वर्थमृषयस्तनुतु भारतं प्रवदन्ति हि—इत्युपनारदीये ५

ब्रह्मलैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं स चकार ह ।

यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजंतुभिः—इति नारदीये ॥ ६ ॥

ज. प्र. दी.—ततः किं प्रकृत इत्यत आह—ततश्चेति । तस्मादर्धज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेव अवतारानंतरमेव वा विजा-तीयन्यापव्यवधानमन्तेरेणेति यावत् । धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महा-भारतसंहितां महाभारताख्यं शास्त्रमचीकृत्यत् समर्थितवान् व्यास-इति संबन्धः । धर्मोऽज्ञानमपुस्यार्थं कथं शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवानि-

तत् उक्तं धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सज्जनानां मोक्षो भवेदित्यभि-प्रायेणेति । अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थः एव । ग्रन्थनिर्माणे भगवतः किं प्रयोजनमित्यत उक्तं—कृपालुरिति । संसारं स्वमायिकं मोक्षार्थं प्रयत्नः कारकीयकाध्ययानमनार्थप्रयत्नतुल्य इत्यत उक्तं इष्टानिष्टातिपरिहारासाधनादर्शनात् संसारे क्लियमानाना-

मिति । मोक्षस्य पुण्यार्थतासमर्थनार्थं बादिविप्रतिपत्तेस्तत्त्वस्वरूप-
निर्धारणार्थं चेष्टेत्युक्तम् । आत्यंतिकेति चोपपत्तौच्यम् । साधनं
च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुक्तत्वात् एव धर्मादिप्रतीतिस्-
मवार्त्तिकं भारतनिर्माणेन ? इत्यत उक्तं सर्ववेदादौयति । अनेन वेदा-
धिकारिणां त्रैविधिकानां पुरां वेदाधिकारिणां पुरां भारतमिति सूच-
यति । वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याश-
यवानाह—वेदेति । तदनेन परमादिप्रमूखत्वान्नाहभारतस्य प्रमा-
ण्यम् । धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः । तज्ज्ञानं चार्वाकप्रयो-
जनं, मोक्षः परमम् । सज्जनाध्याधिकारिण इत्युक्तं भवति । नष्टधर्मे-
त्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनाभिधानेन तयोरनन्यत्वमन्यत्वं
सूचयति । यदाभावात्सत्तां संसारद्वेष्टो यदर्थं देवतानां प्रार्थनं
यदर्थं भगवतोऽवतारः तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति । एते-
नैतदिति प्रत्युक्तम् । यदाह—भास्करः । शास्त्रप्रयोजनाभिधाने
प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमसंगतम् । इति संकरः । कृष्णवता-
रपुरस्कारेण गीतायाः संगतिमाह—तदतिक्रमेण व्यासावतारपु-
रस्कारो को हेतुरिति चेत्, कृष्णस्य बलशाल्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य
प्राप्तिकत्वं व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति वेदादिसंवा-
देनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्यावायेनाह—सर्वेति । नैता-
वता वेदादिसमं भारतं किंतु तदनुकार्यस्यापि प्रतिपादनेन
ततोऽधिकमिति भावेनाह—तदिति । तर्हि निर्मूलत्वे-
नप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तं—ईश्वरेति । ज्ञानद्वये ज्ञान-
विषयिकृतः सर्वज्ञस्य द्वाद्विति स्फुरणार्थं स्वेत्युक्तत्वा ईश्वरे-
त्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्यमित्यत उक्तम्—केचलेति ।
इन्द्रियाद्यवनेपक्षम् । अनेन सत्त्वगुणधर्मेषु ग्रहेषु किमेतद्व्याख्याने-
नेति परिहृतम् । ननु सर्वसंन्यादिना येनानुपनीते निर्मितमिति
सूचितम् । ते च वैकिकदेशार्थमपि ज्ञातुमशकस्तत्कथं सर्ववेदा-
द्युक्ताद्युक्तवर्तौऽस्य प्रणयनम् ? मैत्रम् । ब्रह्मादीनामन्यत्राधिका-

रित्वात् । यथोक्तं 'वेदोत्तमं तच्च विद्यातुल्यं कश्चनकैस्तनुषुतः
सुरैः श्रुतम्' इति । कथमेतदुपनमित्यत आह—सर्वेति । रूपशब्देन-
ऽभिधेयार्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' [अ. १. १. १६८] इत्यत्र रूपशब्देन
प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये स्वमित्युक्तत्वात् । ॥ च व्याधा-
तपरिहारायैः सामान्येन द्वयर्थं भारतं, तत्रैकोऽयं सर्वप्राणिनामव-
गाहः, अपरः सर्वप्राणिनां नावगाहः, किंतु केचिद्वेदेति न कश्चि-
दोष इति । अन्नवाद्यन्नरूपायां हेतुमाह—परोल्लेखितः । प्रोक्षोऽन्य-
तमुदः । ननु धर्माद्यनेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवचन्यतेत्यत आह—
केचलेति । केवलमेव भगवत्स्वरूपं परं सुखप्रतिपाद्यं यस्याः
सा तथोक्ता । धर्मादिकं तु तादर्थ्येनामुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः ।
भगवत्प्रतिपादनं च न सङ्गोऽपि अपि तु निष्कृष्टत्येति ज्ञाप-
नाय स्वल्पेत्पुस्तम् । कुत एतत्प्रतिपादनमित्यत आह—तच्चो-
क्तमिति । यदेतन्नष्टधर्मेत्यादिनोक्तं तत्रोक्तेषां इत्याद्यागमचतुष्टये-
नोक्तं च । न केवलमस्माभिरुच्यते "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
बहुलम्" [अ. ६. ३. १२२] इत्यतोऽधीकारेति दीर्घः । छिया-
दिकमिति छोदस इत्यहं । १ ॥ व्यासो भुक्त्वा च व्यासो भुजैव
विलम्बकृत्वा अभुक्त्वा मूलरूपेण चेति वा, तेन व्यासरूपेण ॥२॥
अन्यावताररूपैश्च ॥ ३ ॥ परमतिशयैर्नोक्तम् । कोऽसौ पञ्चमो वेद
इत्यत आह—भारतमिति । पञ्चमवेदाख्यः शास्त्रभूजव इति सम्भि-
नः प्रभिन्नः । अथवेति शास्त्रपूजः स च संभिन्नः एकार्थतया मन्त्रत
इत्यनेकेष्वपि श्लोकेकवचनमिति योज्यम् । अत्र पंचरात्रं नाराय-
णवतारेण कृतम् । मूलरामायणं हृष्यदीनवतारेण कृतम् । आदि-
भागवतं मूलरूपम् । ४ ॥ ब्रह्मापि बृहस्पतिरपि, कृष्णमिति
शेषः । सर्वोऽपि जनां ज्ञानति जानाति । बहुवचनं प्रतिपादितं ।
भारतं चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः । ५ ॥ स्या अवतारा येषु
ते तथा । ते अथां येनिति विग्रहः । ६ ॥

आ. मा. भा. — भारतं चापि कुतवान् पञ्चमवेदमुच्यम् । दशावतार्यं सर्वत्र केवलं विष्णुवोचकम् । ७ ॥

परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादभ्युत्तमं च यत्—इति स्कान्दे ।

यदि विद्याच्चतुर्वेदान् सांगोपनिषदान्दिजः । नचेत्पुराणं संविद्याज्ञैव स स्याद्विचक्षणः ॥ ८ ॥ [म. भा. २. १. ८२]
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो माययं प्रचलियस्यति ॥ ९ ॥ [म. भा. १. १. ७७]
मन्वादि केचिद्वृत्तवत् ह्यास्तीकादि तथाऽपरे । तथोपरिचाराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ॥ १० ॥ [म. भा. १. १. ९२]
भारतं सर्ववेदाश्च तुल्यमारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥ ११ ॥

व्यासस्यैवाज्ञया तत्र स्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ १२ ॥ [म. भा. १. १. ९२]
निरुक्तमस्य यो वेदः सर्वपापैः प्रमुच्यते । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित् ॥ १३ ॥ [म. भा. १. १. ७७]
' विराटोगोसारवान् ' [म. भा. १. ८. ९] इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया ऋषिसम्प्रदायात् ' को हन्यः
पुण्डरीकाक्षान्नाहभारतकृद्वेदे' [वि. पु. ३. १. १५] इत्यादिपुराणग्रन्थान्तर्गतवाक्यान्पथानुपपत्त्या नारदा-
ध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते । कथमन्यथा भारतनिरुक्तज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः ? प्रसिद्धश्च सोऽर्थः ।

ज. म. दी. — याजकादेराकृतविष्णुचतुर्विधकर्मिणि
समासः । कर्णार्थवर्णनेन वा समासः । पञ्चद्रुपार्थं ऋ. ॥ ३ ॥
उत्तममित्युक्तत्वेन विवर्णं वेदादभ्युत्तममिति । एतेषु वाक्येषु
यथासम्भवं पूर्वोक्तार्थोऽवगत्यः । 'यदि विद्यात् इत्यादिमात-

वाक्यपर्यालोचनया चेत्तत्तदवसीयते इति संबन्धः । चत्वारश्च ते
वेदाथेति विशेषणसमास एवायं, न द्विजः । अंगानि च उपनि-
षद्वाङ्मोर्गणित्यर्थमिति समादाहद्वन्द्वः । तेन "द्वन्द्वचतुष्टयतात्स-
माहारे" [अ. १. १. १०६] इति समासोक्तोऽकारः । ततो बहु-

ब्रीहिः ॥८॥ प्रचलिव्यति प्रवाहयिष्यतीति ॥९॥ १० ॥ ११ ॥
भोरत्वादिलेखने मलवं तत्रत्यस्य इत्युक्तं भवति ॥ १२॥ १३॥

भारतप्रामाण्यमहोक्त्येवैतद्वर्तनीकुर्वीषं प्रतीदमुक्तम् ।
युक्त्यनुसंधानेन विनाभिप्रेतात्तार्जनं प्रतीयतेः पर्यालो-
चनयेत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकारं च केलेन दर्शयिष्यति ।
कृष्णार्थं वैशंपायनादीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः प्रदानाच्चैत-
दवसीयते । न हि प्रामाण्यादिरहितमृष्यादयः शिष्येभ्यः श्रेयसे
व्यकुलुरिति युज्यते । 'को ह्यन्यः' इत्यादिपुराणपक्षगुणं यत्त-
गतवाक्यान्थान्यथातुपरपत्त्या च तदवसीयते । ग्रंथांतरेति विशेष-
णस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थं सामर्थ्या-
भावात् अन्यथातुपरपत्त्येत्युक्तं, निष्पन्नं दर्शयिष्यते । नारदस्या-
भ्ययनस्याख्यानादिलिङ्गैर्वाक्यार्थोऽवसीयते, कृषिसंप्रदायादिले-
खनेनैव गतमेतदिति चेत्, न; कृष्णार्थं गृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यवि-
षयोपि व्यवहारः कर्षचिह्नं मान्येतापि । नारदस्य तु परमहंसस्य
स्वार्थोपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीति ज्ञापनार्थत्वात्, अत
एव संप्रदायादिलेख्ययनेति चोक्तम् । तद्वक्तृपर्यालोचनयेत्यु-
क्तम्, कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो केलेन दर्शयति-**कथमिति** ।
महत्वादिति वाक्ये भारतवर्षं निष्पन्नं तज्ज्ञानात्सर्वपापक्षयोऽभि-
प्रेयते, न तु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात् । तथापि पर्यालोचनया
गम्यत एव । यथा दिनारायणादिमगवन्नामनिरुक्तिज्ञानाद्भवत्पाप-
क्षयोऽभिप्रेत्यस्य सर्वोत्तमत्वं एव तथाऽयमपि । अन्यथा भारतस्य
सर्वशान्नोत्तमत्वाभावे कथं तच्छब्दनिष्पत्तिज्ञानमात्रेण सर्वपाप-

क्षयः स्यात् ? शब्दांतरनिरुक्तिज्ञानेन तदभावादिति । स्यारंतदनु-
मानम्, यदि हेतुक्रतोऽर्थः प्रमितः स्यात्, न चैवम्, अयथार्थसं-
साया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह-**प्रसिद्ध-**
श्चेति । धियां तावत्प्रामाण्यं स्वतः, बाधकादप्रामाण्यं, न चात्र
तद्वति । अर्थवादानां चाप्राप्तिरे स्वार्थं प्रामाण्यमस्त्येव । अतो
हेतुक्रतो योऽर्थो भारतशब्दनिष्पत्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्धः
प्रमित एवेति । सर्वपापक्षये तदेव युक्तिः स्यादिति चेत्, तर्हि सर्व-
शब्दाथै एव संकोच्यतां, न तु सर्वौ वाक्यार्थः ।

एवमन्यान्यपि भारतशक्त्यानि पर्यालोचनीयानि । तथा हि-
'यदि विषाद' इति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तं तथाप्युत्तरेतिहास-
शब्देन गृहीतत्वात्पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते । न ह्यनुक्त-
स्योपपादनं युक्तम् । तद्वत् भारतस्य वेदाथेज्ञानोपायताऽनेन
सिद्धयति । अचेतनत्वपर्यालोचनया विभेतीत्येतद्विनेतीष
स्वमर्थमंतर्धापयतीति ज्ञेयम् । यद्यपि मन्वादोऽन्येतावतातो न
प्रकृतं क्रमप्यर्थं प्रत्यापादयति, तथापि भगवत्पादैरन्यत्रोदाह-
रस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यास्तुतंधेन भारतस्य भगवत्प-
त्वादि गमयति । तुलारोपेण भारतत्वं च प्रतिनिधित्वोपपाद-
नीयम् । 'यदिह' इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्या-
ख्याने सर्ववेदाद्यर्थोऽपेक्षितवादिर्न सिद्धयति । 'विराट्' इत्येक-
त्पूर्वोत्तरशक्त्यानुसंधानेन भारतस्य कल्पतरुतां प्रतिपादयद्वा-
तस्य सर्वोपस्थाथेहेतुतां गमयतीति ।

आ. मा. भा.—कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ? ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । न च
कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् । तत्र च वासुदेवाजुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंप्रदां भारतपारिजात-
प्रयुभूतां गीताष्टुपनिबन्ध । तत्रोक्तं—'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा । विष्णोः सहस्रनामापि
त्रेयं पाठ्यं च तद्वयम्' इति महाकौर्म्ये ॥ 'स हि धर्मः सुप्रयाप्तो ब्रह्मणः पद्वेदने' इत्यादि च ।

आ. मा. टी.—को ह्यन्य इति पुराणवाक्यस्यान्यथातुपरपत्त्ये-
त्युक्तं कीदृशी साम्याथातुपरपत्तिरित्यत आह-**कथमिति** । अन्य-
थेति च वर्यते । अन्यत्वेति व्यवहारेण तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा कर्तु-
मिति क्रयणे कर्तेरि 'न लोकाव्ययः' [अष्टा. २. ३. ६९]
इति प्रतिषेध नञ निर्विड्गमिलमिलानिः । अत एव
तोऽस्युक्तुमुक्तोऽर्थे षष्ठी इत्येते । 'सूर्यस्योदयोः' कूरूप्य
विशेष इति [११. भा. १५४८] । को ह्यन्य इति
वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणात्मिक कर्तृमशक्यत्वमुच्यते ।
तत्कथमन्यथा केवलेशज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावेन युज्यते । तथा-
पि विधानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति । नन्वन्यैः कर्तुम-
शक्यत्वमिति हेतुप्रसिद्धः । को ह्यन्य इति वाक्यस्याविद्यमाना-
र्थस्तुतिपरत्वोपपत्तिरित्यत आह-**ग्रंथांतरेति** । अविद्यमाने-
त्यतः परमर्थशब्दोऽप्युदाहार्यः । इदं वाक्यमिति शेषः । यद्वा
स्तुतिगुणोक्तार्थः । अत्रोच्यते इति शेषः । अत्र नार्थशब्दोऽप्यु-
दाहः । अनेन प्रागुक्तस्य ग्रंथांतरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
इयं च सम्मानवापुक्तिः । निष्पन्नमुक्तिस्तु चमद्गुचिता । बाध-
करहितवादि । ननु भवेद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्व-

लक्षणं स्तुतिरुच्यते, न चैवम् । 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं तिदि-
नारायणं परम्' [] इति भारतकर्तृव्यासस्य नारायणत्व-
क्षणयाः स्तुतिरुक्तमात ।

उत्तत्र तत्सर्वार्थस्योपपादनमित्यत आह-**न चेति** ।
कर्तुरेव स्तुतिरुच्यते इति न वाच्यम्, किंतु भारतस्यापि ।
कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं स-
ध्यते । कृष्णद्वैपायनमिति पूर्वार्थः प्रतिज्ञास्य । को ह्यन्य इति
द्वितीयार्थो न्यतिरिक्तव्यासः प्रतिपादकः । अनुक्तो हेतुर्न्या-
सिवक्तृसामर्थ्याद्वाहः । तत्र न तावदर्थयुक्तत्वं हेतुः । कुत इत्य-
त आह-**इतरत्रापि** । अत्र कृष्णस्य नारायणत्वदितरत्रापि साम्या-
द्व्येकात्म्यप्रसंगात् । नापि भारतत्वं कुत इत्यत आह-**इत-
रत्रापि** । अर्थविशेषकर्तृत्वेन नारायणत्वसाधनस्य इतर
कालिदासादावपि साम्यादतिप्रसंगात् । तन्नाम्नानारायणत्वेन
कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः । न चासावतिदः ।
भारतस्य तथात्वादित्युक्तम् । व्याप्तिप्राप्त्यं च तदभिप्रायं मं-
व्यम् । तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्न विगम्यते ? अथाह-
वगमेत्यर्थादवगमादिति ।

अस्तुवेवंविधं भारतम्, व्याचिख्यासितावास्तु गीतायाः किमायातमित्यत आह—तत्र चेति । तत्रैवंविधप्रामाण्यादुपेते भारते गीतामुपनिबन्धं व्यासः, किसिंयं गीतायाः प्रामाण्यादेः संभावना उत निश्चययुक्तिः ? न द्वितीयः, तथात्वे कळिगोपदेशद्वयेऽपि तत्प्रसंगात् । अनुवादोऽप्याचिति चेत्, अयमपि तथैव । आद्ये निश्चायकं वाच्यमित्यत उक्तं—वासुदेवेति । संवादं रूपयतीति संवादरूपा । तथापि भारतेकदेशांतरपरिहारेणस्या एव व्याख्याने को हेतुरित्यत उक्तं—सर्वेति । सर्वभारतार्थस्य संग्रहो यस्यमिति गमकत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारते व्याख्यातप्रार्थं भवतीति भावः । नैतावता भारतसमा गीता, किंतु ततोऽधिका चेत्याशयवताह—भारतेति । कुत प्रोक्तमित्यत आह—तच्चोक्तमिति । सर्वशास्त्रेषु वरं तदेवमासमुक्तवादिना प्रामाण्यादमादिप्रतिपादनेन स विषयवत्त्वमोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वत्सद्व्यधिकारित्वाहुर्मार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितं; तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानात्प्राप्तुमित्येतोऽन्तःकरणशु-

द्ध्यादिद्वारा ज्ञानं जनयन् मोक्षसाधनम् । ज्ञानोत्तरस्तु सुक्तावानं दोषकर्महेतुरित्येवं विषयप्रयोजनयोः संबंधोऽभिमतः । केचित्तु ज्ञानोत्तरकालं धर्मासुष्ठानमेव नास्तीति ब्रुवते, अन्ये तु ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तस्य प्रतिपादनाय गीतारंभः, न धर्मादिप्रतिपादनार्थं, तदर्थानां भन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याचक्षते, तदुभयं निराकर्तुं भाह—सहीति । स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वस्त्वज्ञाने सुप्रार्थनो ज्ञानात्प्राप्तुछितः, ब्रह्मणः पदवेदने जाते अनुष्ठितः सुप्रार्थः सुप्रार्थसमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवतैरोक्तम् । उदाहरिष्यते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि । न च गीतायां तथाविधमेकमपि वाक्यं दृश्यते, तथा च वक्ष्यते । भन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादिरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः, श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाम्बुपगमात् । तत्र च न स्फुटं प्रतिपादनमिति चेत्, न; सम्म । यथोक्तं वेदाद्वैतज्ञानाच्चेति । तस्माद्यत्किञ्चिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ।

पैशाचमाध्योपोद्धातः ।

*सर्वं रसं गृह्यविद्विरासमो नागामरावेगवर्षि शमन्तरा ।

वेलासरस्तीरकराजहंसः श्लोकामृतं सप्तशतेन पूरितम् ॥ १ ॥

प्रपन्नपरिजाताय तोत्रवैत्रैकपाणये । ज्ञानसुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥

करकमलनिर्दिशितात्ममुद्रः परिकलितोन्नतचर्हिर्बह्वृडः ।

इतरकरशृहीतचैत्रतोत्रो मम हृदि संनिधिमतामनो शौरिः ॥ ३ ॥

सारथ्यमर्जुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ । लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ४ ॥

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने । सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥ ५ ॥

अकृत्यमपि कुर्वाणो मुञ्जानोऽपि यथा तथा ।

कदाचिन्नारकं दुःखं गीताध्यायी न पश्यति ॥ ६ ॥

वेदोदधिप्रमथितं वासुदेवसमुद्धृतम् ।

सन्तः पिबन्ति सततं गीतामृतसायनम् ॥ ७ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको भन्त्रो यानि नामानि तस्य कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ८ ॥

* एतच्छ्लोकस्याख्या कुत्रचित् टिप्पण्यां दृश्यते सा यथा—“तत्र भगवान्जनीपुत्रः श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यमारम्भणस्तदुद्धृतस्वध्वादिशेषेन तदुक्तं व्यञ्जयति—सर्वमिति । अहं गृह्यविद्विरासमो वेलासरस्तीरकराजहंसोऽपि सप्तशतेन पूरितं श्लोकामृतमन्तरा सर्वं रसमरावेगवर्षि शं नागामित्यन्वयः । तमस्तु पदव्याख्या—गूढं यथा भवति तथा रेणगिना, लङ्कापहनेनेति यावत् । विद्वः सारणी [त्रासी] कृतो रासमो रागयो येन, स तथा । वेलाविशिष्टं सरः समुद्रस्ततीरकराजहंसः । स च समुद्रपरावारागामी । ईदृगुक्तकर्मणा प्रभुभाराधितबाणपीति भावः । सप्तशतितं घृतं तेन पूरितं तत्परिवितं श्लोकाभिन्नममृतं भगवच्छ्रीकृष्णमुखनिर्गतमन्तरा विना सर्वं रसमानन्दमात्ररूपम् । “एतस्त्वैयाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपनीवन्ति” [बृहदार. ४.३.३२] इत्यादिश्रुतेः । आराणां तत्सदृशनाडीनां वेगो यस्मात्तदभिन्नं रविसि । अत्र मूलं श्रुतिद्वयं यथा—“अरा इव रथनाभो संहता यत्र नाभः स एषोऽन्तस्सरो वेदुधा जायमानः” । [सु. उ. २.६] “सूर्यो यथा सखेलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाहोदैरेव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरास्मात् न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” । [कठो. ५.११] एतादृशं शं वेदान्तकवेयं सुखं नामां न प्राप्तम् अनेन तु प्राप्तम् । अतः परमोक्तद्वैतवाक्यायत इति भावः । एतदर्थमवबोधकं (नाम) व्याख्याने श्रीरामकृष्णविदुषा कृतम्” इति ।

वन्दे कृष्णार्जुनौ वीरौ नरनारायणाबुभौ । धार्तराष्ट्रकुलोन्मत्तगजारोहणवल्लभौ ॥ ९ ॥

अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासो भगवानृषिः, प्रथेयानुष्टुप्छन्दः, श्रीकृष्णः परमात्मा देवता, अशोच्यानन्वशोचत्वमिति बीजम्, सर्वधर्मान्परित्यज्येति शक्तिः, ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमिति कीलकम्, मम मोक्षार्थे जपे विनियोगः ।

कारणव्याप्तिं जगतां तारणार्थमनगसम् । वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ १० ॥

प्रणम्य परमात्मानं विष्णुं जिष्णुं जगद्गुरुम् । परमात्मावबोधार्थं गीताव्याख्यां मन्योच्यते ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते—सोऽस्तावत्प्रयोजनम् । स च गीताशास्त्रमतिपादितान् परमार्थसंबोधादेवेति परमार्थस्वरूपमभिधेयम् । परमात्मस्वरूपावबोधस्यास्य च शास्त्रस्य साध्य-साधनलक्षणः संबन्ध इति विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थं शङ्खं जिगीषोर्धार्तराष्ट्रैः सह युद्धं संप्राप्तम् । तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथमारुह्य योद्धुं युद्धभूमिं प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरापि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यवस्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रभित्ता-दीन्धृष्टा एते मया हन्तव्याः, मर्दयं चैते मरिष्यतीति पर्यालोच्य शोकमोहाभिमूढचित्ततया बहु प्रलप्य न योऽस्य इत्युक्त्वा युद्धादुपराम । एवमुपरताय तस्मै तदविद्यामूलशोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान् भक्तवत्सलो वासुदेवो वेदान्तवाक्यैः समधिगम्य परमार्थतत्त्वमुपदिदेश ।

श्रीवल्लभाचार्यप्रकटिततत्त्वदीपिकोपोद्घातः ।

श्रीगोपीजनवल्लभो जयति ।

वदंतिपोतशरणस्तीर्त्वा मोहान्मुनिं नरः । स्वात्मधर्ममुपैत्याद्यु तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

वदीक्ष्वसुधाधाराप्यायितः सुकृती नरः । कुशोऽपि लभते पुष्टिं तं श्रीवल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

यत्करुणारसवृष्ट्या दृदि हरिभक्त्यङ्कुरः समुल्लसति । तं विट्पुत्रविभुमनिर्गं पूर्णानंदात्मकं वन्दे ॥ ३ ॥

विचार्य श्रीमदाचार्यभारतीं तत्त्वदीपिकाम् । आरभ्य भगवद्गीताव्याख्यां तद्व्याख्ययाऽऽन्विताम् ॥ ४ ॥

इह खलु निखिलालौकिककल्याणगुणगणश्चतुर्मूर्तिः परमाकारुणिकः स्वपार्थसमर्थसहायः पूर्णपुरुषोत्तमो भगवान् प्रमाणप्रमेयमार्गाधीशोऽनन्तपरिमाणाऽक्षेपास्त्रपरमव्योमपदात्मनिलयनो विभुरात्मानात्मधर्मतत्त्वाविवेकविश्व-भित्तमनोवैराग्यवान्निवृत्ततयाऽऽत्मबन्धनत्यागपरधर्माभिसन्निवर्णं भावद्दीप्यं नरं लोकवेदपण्डितमानिन् सांख्य-योगभक्त्याश्रयब्रह्मविद्योपदेशेन स्वात्मधर्मे निवेशयन्मोक्षयामास ॥ अत्र—

स्वपुष्टिमिश्रभक्तं हि यदा श्रीपुरुषोत्तमः । विवेकवत्या सांख्यीयबुद्ध्या धर्मे न्ययोजयत् ॥ १ ॥

अतन्मात्ररुचिं ज्ञात्वा धैर्यवत्या ततो हरिः । योगबुद्ध्याऽऽह स्वधर्मे षट्केन भगवान् गुणैः ॥ २ ॥

तथापि किञ्चित्संदिग्धधैर्यं साहाय्यमभक्तितः । द्विषद्भिर्योजयामास स्वधर्मे मोक्षदो हरिः ॥ ३ ॥

प्रथमं सूत्रवत्षट्कं द्वितीयं चापि वृत्तिवत् । तृतीयं भाष्यरूपं हि स्वयं भगवतोच्यते ॥ ४ ॥

सांख्यमिश्रतया चादौ यद्योगस्य निरूपणम् । पुष्टिमिश्रत्वबोधार्थं स्वभक्तस्येति तत्तथा ॥ ५ ॥

विभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले । तदाहृतसुखोक्त्यैव नरं स्वान्तमभासयत् ॥ ६ ॥

पार्थस्तु देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान् । अतः शरणमार्गेण सेवाधर्मेनसूचयत् ॥ ७ ॥

विवेकधैर्याश्रयेऽपि यथा सप्तदश स्थिताः । एतद्व्याचसंख्याकाः श्लोका बह्नास्तथोच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वं दुःखं नरस्याते सांख्ययोगाश्रये सुखम् । मर्यादयाऽष्टधा पूर्वमुक्तिस्तत्पुष्टितोऽष्टधा ॥

वाचोपदेशे मर्यादा पुष्टिभेदस्थारमदर्शने ॥ ९ ॥

अंते सङ्गमस्य तत्सर्वं स्वाश्रये सेवया कृतिः । इत्येतत्पुष्टियोगेण खर्वेया मुक्तिरेव हि ॥ १० ॥

पञ्चमष्टशास्त्राख्या गीतया भगवान् हरिः । स्वयं स्वतत्त्वं ज्ञात्वायं पार्थायोपदिशत्यहः ॥ ११ ॥

अत्रेदं तन्त्रमुक्तम्—भक्तिमार्गरीतिहोलीक्रीडा, न साधारणरीत्या; अतस्त्विर्णयः कर्तुमुचितः । अतएव 'पार्थास्तु देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान्' [भाग. १।१।१२] इति विदुरवाक्यम् । एवं सति 'आत्माऽपि आतरं हन्यात्' [भाग. १०।५।४०] इति न्यायेन लोकवद्विपुलत्वा स्वयं राज्यं कुरुत्सदा राज्ये भगवत्संबन्धाभावात्तद्भोगे भगवदीयत्वं न भवेत् । एवं हि पार्थस्य स्वतस्ततो निवृत्त्युक्त्या लौकिकरीत्यभाव उक्तो भवति । 'क्षत्रियाणामयं धर्मः' [भाग. १०।५।४०] इति वचनाच्च शूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वीररस एवोत्पद्येत, वस्तुस्वभावाच्च वैराग्यम् । पार्थे च तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव हेतुः । अन्यथा तुल्ययोगक्षेमत्वाद्वात्ताराष्ट्रैश्चपि तदुत्पत्तिः स्यात् । एतज्ज्ञापनायैवादौ धृतराष्ट्रतत्पुत्रकथोक्ता । तथा तदुत्साह उक्तो भवति । भगवदीयस्य तु भगवद्विकीर्षित-कायैर्नमस्त्वेष मतिरुचिता, तद्विरुद्धा कुमतिरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु गुर्वादिहिननस्य निषिद्धत्वात्ततो निवर्तिका मतिरित्येन नोच्यते ।

उक्तं च—'व्यवहितप्रवृत्तनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्रिमुखस्य दोषबुद्ध्या । कुमतिरहरदात्मविशया यः' [भाग. १।१।३६] इति । एतेन भक्तिमार्गमार्गादेव वेदलोकातीता, अतस्तौ आद्याय भक्तिमार्गो न विचारयितुं युक्तः; तद्वैतवादिषु ज्ञापितं भवति । अतएव ब्रह्मविद्योपदेशानुपदमेव भगवत्कार्यं आसुरहनेन प्रवृत्तिरभूत् । एतेनैतच्छ्रवणानन्तरं 'सर्वेत्याग उचितः, न तु गुर्वाद्विहनं' इति निरस्तम् । वस्तुतस्तु सर्वेत्यागोऽयमेव लोक-वेदत्यागपूर्वकं भगवदाश्रयग्राहणं यथा । अतः 'कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ' [गी. १।८।७२] इत्यादिना भावना प्रष्टुः पार्थो 'तद्यो मोहः स्मरितिलब्धा' इत्युक्तस्य 'करिष्ये वचनं तव' [गी. १।८।७३] इत्यंगीकृतवान्, तेन केवलं भगवदीयत्वं फलितम् । राज्यदिस्त्यागास्तु स्वमुक्तेः प्रतिबंधकत्वज्ञानेन तत्र प्रभुसंबन्धोऽस्त्यतो तुच्छतरः ।

ननु भगवदिच्छानुगुणा मतिर्भेके कथमभूदिति चेत्, इत्यस्म—वस्तुतो भगवदीयत्वेऽपि तदधीनोऽहं बुद्धादिकं करिष्य इति न ज्ञानमासीत्, भगवता पूर्वं तदज्ञापनात्; किन्तु स्वज्ञानधर्मत्वेन । तथा तत्तत्किर्भक्तस्य नोचितैव, तदीयत्वविरुद्धत्वात् । अतस्तस्यैवांतःस्थितस्यानुभावेन तत्प्राकट्यहेतुर्वैराग्यमभूत्, भगवदिच्छया न तथा कुमतिः । एतेन प्रभुतत्त्वं तज्ज्ञापितमेव, भक्तस्यापि ज्ञापितं भवति, न तु स्वत इति सूचितमिति दिक् । किञ्च शुद्धपुष्टिमात्रं तदङ्गीकारे स्वत एव तत्कृतिः स्यादपि । पार्थास्तु पुष्टिमार्गमात्रमाङ्गीकृता इति पूर्वं तदुत्पत्तिः पश्चादुपदेशेनैव तस्मिन्निष्पत्तिः—इति ।

तथाहि—कुलुपां पाण्डवानां च युद्धे उपक्रान्ते भगवान् बासुदेवो निखिलनिरोधमुक्तिकारणावतारो महाकाण्डगिको विभुः स्वात्मानं विश्वसाक्षिणं पार्थस्य सारथिं चकार । इत्युक्तवैभवात्पार्थि सर्वात्पनान्धो धृतराष्ट्रो निजान्मज्जनिष्य संशयानः सञ्जयं पृच्छति ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिण्युपोदातः ।

श्रीगोपीजनबल्लभाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ॥

यन्नामस्तुतिमात्रेण निरोधोक्त्यासंक्षेपः ।

जायते तत्क्षणपादेव तं श्रीकृष्णं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

पञ्चपादृष्टिसंज्ञिकाः स्नेहपञ्चविताः सदा ।

रमयन्ति स्म गोपीपुत्रं तं श्रीबल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

श्रीबल्लभपदार्थोक्तप्रणामपुनरुक्तिः ।

व्याख्यायैव भगवद्गीतां भक्तिमार्गावल्लोकात् ॥ ३ ॥

तत्र गीताशास्त्रं किमिति पूर्वं लिखयिते, तत्र आङ्गुरा-चायाः—भगवान् सृष्टेर्द्वं जगत् तस्य स्थित्यर्थं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं तन्निःश्रेयसायं निवृत्तिलक्षणं धर्मं च आहविष्या सांसारं कलिवर्गेण धर्मेऽभिमुखमाने तद्व्याख्यं स आदिकृतां नाराय-णाख्यो विष्णुः रेवकां वसुदेवादिनेन किल सम्भवत् । स च गी. ३

भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासंपन्नस्त्रिगुणा-भिराकां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो धृतात्मनीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धश्चक्षुस्त्वभावोऽपि सन् मायाया देहवनिव जीवज्जातं इव लोकातुप्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स एव च स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतातुजिषुष्या वैदिक हि धर्मद्वयमर्जुनाय श्रीकर्मोहमहोदयौ निमज्जायोपदिदेश । तस्यान गीतांशाख्य संक्षेपतः श्रेयोजनं परं निःश्रेयसम् । तच्च सौदुर्लभ्य संसांस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च कान्यनिविदत्यागपूर्वकात् परमेश्वरापेक्षुद्धया क्रियाभा-गादभीष्टं ब्रह्मब्रह्मात्मसात् कर्मण भवति सर्वकर्मसंन्यासपूर्व-कावात्मज्ञाननिष्ठाकृपादमार्गं सीधं भवति । इमं द्विप्रकारं धर्मसाधनं निःश्रेयसं श्रेयोजनम् । परमार्थतत्त्वं बासुदेवोऽख्यं च परं ब्रह्माभिधेयं साध्यभूतं विशेषतोऽभिप्रेत्यंयद्विशिष्टधर्मो-

जनसंज्ञाभिधेयवत् गीताशास्त्रमित्यूतुः । तेन तन्मते आत्म-
ज्ञानविद्यारूपादिशास्त्राद्वैतमार्गद्वैतरूपो मोक्षो भवति इति
स्थितिः । तत्र विद्या सात्विकी अविद्या राजस्तमसी, स्व-
रजस्तमसां च परस्परविभावकत्वम् । 'रजस्तमसाभिभूय'
[गी. १४।१०] इति वक्ष्यमाणवाक्यात् । अतो रजस्तम-
त्रियमाणाभिभवितृष्यं गुणत्रयनिवारकं साधनान्तरमन्वेष्टव्यं
भगवद्वैतरूपम् । तदत्र नोक्तमतो न्यूनमेतदवगतव्यम् । न
तु गीतायां भगवता ज्ञानस्य संन्यासस्य चोपदेशात्तत्रैव
गीताया अपि तात्पर्यमिति शङ्क्यं, पूर्वोक्तविस्तरणादुक्तं
प्रति कुड्जेन भगवता तावन्मात्रोपदेशात् । 'न शक्यं तस्यया
भूयस्तथा वक्तुमशेषतः । परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन
तन्मया' [भ. भा. आ. प.] इत्युक्तगीतापरम्पर्यावाक्येन
तथावसायात्, अत्राप्यन्ते शरणगमनस्यैवोपदेशात्, न
ज्ञाने वा संन्यासे तात्पर्यमिति दिक् ।

मनुसुहृन्सरस्वतो तु निःश्रेयसे विशेषमाह— 'सविदान-
न्दरूपं तत्पुणं विष्णोः परं पदम् । रक्षातये समारब्धा वेदाः
काण्डत्रयात्मकाः' [द्वि. गु. पृ. ४] इति । किञ्च
'कर्मोपासितस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तदुपाष्टादशा-
ध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ एकमेकेन पटकेन काण्डमात्रो-
पलक्ष्यते ॥' इत्युक्त्वा प्रथमे पटके कर्मनिष्ठा, द्वितीये
भक्तिनिष्ठा, तृतीये ज्ञाननिष्ठा चेत्ता । ज्ञानकर्मणोरत्यन्तं
विरुद्धत्वेन तत्संक्षुब्धस्यार्थीकाराद्यमथतृतीययोः काण्डत्रये
विशेषः, उपास्तान्स्वरूपभगवद्भक्तिनिष्ठा ॥ मध्यानुगतत्वान्मध-
मेनोक्ता । किञ्च उपास्तान्त्विका भगवद्भक्तिस्त्रिविधा-
कर्ममिश्रा शुद्धा ज्ञानमिश्रा चेति । तत्राद्यां प्रथमे पटके
कर्मत्यागखलेन विष्णुत्वस्यपदार्थो निरूप्यते, द्वितीये पटके
भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनखलेन भगवान्परमानन्दस्वतत्पदार्थो निरु-
प्यते, तृतीये ॥ तयोरेष्यं वाक्यार्थः छुट्टं वर्णित इति विशेष-
माह । तदपि च न रोचिष्य, तादृशवाक्यस्य तत्रादर्शनात् ।
सर्वधर्माविति [१८।६६] वाक्ये यच्छरणपदं तत्तु 'शरणं गृह-
श्रेयो' [अ. श. ३।५२] इति कोशात् तथोरन्यतरवाचकं सत्
तादृशोऽर्थे लाक्षणिकतामापद्यते इत्यस्मात्तद्विधा । श्रीधरस्तु—
सकललोकवर्तितचरणः परमाकाण्डिको भगवान् श्रीदेवीकानन्दनः
तत्त्वज्ञानविजृम्भितशोभमोऽहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मपरि-
त्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जनं धर्माज्ञानरहस्योपदेशखलेन तस्मा-
च्छोकमोहासारादुत्थार इत्येतावदुक्त्वा गीतायां च प्रायशो
भगवदुक्ता एव श्लोकाः, न्यासचरणेऽपि तत्सङ्गत्यर्थं मध्ये मध्ये
केचन श्लोका उक्ता इति बोधनाय गीतामाहात्म्यस्य वाक्य-
सूक्तवान् । 'गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रवि-
स्तरेः । या स्वयं यत्पनामस्य सुखपथाद्विनिसृता' इति ॥

रामाज्जाचायास्तु—निरतिशयानवधिक्लृप्ताणामपि कैताना-
न्तत्त्वानामन्यैकादिवैक्ययादिविखिलजगद्दुःखविमलकलीला-
न्तनिखिलविशेषविशिष्टः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो नारायणो
ब्रह्मादि स्यात्त्वान्तं निखिलं जगत् शुद्धा स्वेन रूपेणाव-
स्थितो भूभावावतारणोपदेक्षोऽस्माद्विद्वानपि संसारदुःखप्रश-

मनाय सकलमनुपपन्नवविषयावगतः परापरनिखिलजनस्ता-
पहरणि चेष्टितानि कुर्वन् परमपुरुषार्थलक्ष्मणोऽसंशयधर्म-
वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मासुगतं भक्तियोगमवतारयावत्
इति वदन्तः ज्ञानकर्मसंक्षुब्धयोगसहितो भक्तियोगो गीता-
शास्त्रार्थ इति, तदाविमोर्धमे प्रयोजनं तु भक्तानामस्मदा-
दीनां संसारादुत्थवमनमिति च सूचयामासुः । इदं च
निदानस्त्यानुगुणम् ।

इह खलु भगवान् पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः सर्वसृष्ट्यर्थमवतारोऽ-
स्वल्पेण भक्तिं दत्त्वा सात्विकार्दींस्त्रिविधान् भक्तानुदहरन्
सर्वधर्मेश्वरस्य कलेः प्रवृत्तिं वीक्ष्यामिमाणास्तुद्धारायं भक्ति-
ननाय स्वस्वरूपमनुनाय प्रसङ्गदुपदिदेश 'यत्तुविधा भजन्ते
मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आतो जिज्ञासुराथोऽपि ज्ञानी च'
[गी. ७।१६] इति वक्ष्यमाणवाक्ये वक्तव्येऽपि यत्तुविधाकारिषु
प्रथमाधिकांशद्वयस्याऽर्जुने विद्वान्मनत्वात् । स उपदेशो
भगवज्ज्ञानावतारैर्योऽसत्तरेणः सत्सत्त्वोक्ततत्पुणिवदः । तद-
र्थमगृह्यत्वेन प्रयुक्तैरुक्तः— 'प्रवृत्तिधर्मं भगवान् कृषिद्वारा
निरूपय तु । निवृत्तिमिधो सुदृढां निःसन्दिग्धां हरिर्जगौ ॥
सांख्यं योगो रहस्यं च रहस्यतममेव च । अन्योऽप्याधिस-
निर्द्धारो ज्ञानविज्ञानयोरापि ॥ स्वस्वरूपविनिर्द्धारो भजने-
तरनिर्णयः । तदेतदुपयोगैरप्यर्थं सर्वज्ञाखनिर्णयैः ॥ इति
गीतार्थनिर्द्धारो यथाभागे वितल्पते । सांख्ययोगौ निरूप्यादौ
मोहदुस्त्यायं फाल्गुनम् ॥ भक्तिर्पापपुण्यादौ कृत्याविति
संग्रहः' इति । तत्र प्रथमेऽध्याये श्रुतार्थावक्येन कृत उपक्रम
इत्यसंक्षेपां गीतातात्पर्योपदेशं प्रयुक्तैर्योऽवधारितम् । अत्र हि
भगवान् स्वतत्वं पार्थायोपदिशति । तत्रोपक्रमे श्रुतार्थस्य
वचनं नोपयुज्यते, अभक्तत्वात् । नापि तत्पुत्रस्य दुर्बोधमस्य
अत्यन्तवर्धित्वत्वात् राक्षसावतारत्वाच्च । किञ्चात्र भवविशेषो
पदिश्यते, तत्र च शान्तोऽधिकारी सनत्कुमारनारदसंज्ञातः
'सोऽहं भगवतः शोचामि' इति नारदस्य शोकध्वन्यादिति
वाच्यम्, तत्र शोकस्यात्मज्ञानार्थत्वात् । अत्र पापनीत्यादि-
कथनेन तद्वैलक्षण्यमाह, पार्थ आत्मज्ञानार्थित्वस्यादर्शनात् ।
किञ्च अत्र उपदेशो भगवान् तत्स्यसङ्कल्पः, न चेदुर्जग-
द्द्वारायात्मविद्यामुपदिशेत्तदुःखोपि राज्यात्संसारान्धोपातो
भवेत् । तत्तु न दृश्यते, अतः फलवन्निश्चारादपि नोपदेशो कृ-
त इति चेत्, अत्र वदामः—पार्था हि भगवता स्वीयसेन
भक्तिमार्गेऽङ्गीकृताः 'पार्थास्तु देवो भगवान्मुक्तुनो
गृहीत्वान्त्सं क्षितिदेवदेवः' इति तृतीयस्कन्धे [भा. ३।१।१२] विदुर्वाक्यात् ।

भगवांश्च भूभारहरणं चिकीर्षुर्बुधिरिष्टेन राजपुं
काशितवान्, राजस्योत्तरे महद्युद्धस्य दर्शनात् । तत्तु
च भगवदिच्छाविषयत्वं दृशमस्कन्धे [भा. ७।११०]
श्रीमदुदवैक्यम्— 'प्रायः पाकविपाकेन तव चाग्निमः
कृतः' इति । किञ्च युधिष्ठिरादिद्वारा भगवता ध-
नोपस्थापनीयः, असुरा हंतव्याः, 'यदा यदा हि धर्मस्त-
[गी. १४०] इति वक्ष्यमाणवाक्येन तदर्थमवतारस्य
स्वयमेव कथयन् । तच्च युधिष्ठिरस्य राज्ये सति भवति,

प्राज्यान्त नरकमित्युत्तरांगः । एवं सति 'भ्रातापि भ्रातरं हन्यात्' [भाग. १.०।१४४०] इति न्यायेन लोकत्रिभूमाप्रतिष्ठा भव्य चेद्वायं कुरुंस्तदा राज्ये भगवत्संबंधाभावात्तद्गोत्रे भगवदीयस्य न भवेत्, दुष्टं च फले भवेत्; अतस्तन्निर्दिष्टपर्यं भगवान् पार्थस्य वक्ष्यमाणप्रकाशं विषाददुष्प्रतिष्ठितवान् । अत एव पार्थस्य स्वतो युद्धान्निवृत्तिरुक्ता । तेन तेषु लौकिकवैशेष्यभावाद् अहो भवति । अन्यथा 'क्षत्रियाणामायां धर्मः' [भाग. १.०।४३१०] इति वचनाद्वृणामां तेषां युद्धोपरिहतो वस्तुत्वभावाद्दीर्घस्य एवोत्प्रेष्येत शस्त्राष्ट्रादिवत्, न तु वैराग्यम् । अतः पार्थं तद्वृत्तौ भगवदीयस्त्वयं हृदिमिति निश्चयः, अतसाद्दोशे अस्माभिर्गर्वोपरोधेनैवत्यक्तं भवितव्यम् । निर्णयस्य च लोक-वेदसाधारणव्याप्या कर्ममयुक्तवं बोधितव्यमादौ इतराष्ट्रतत्त्वज्ञानः कथा उक्ताः, तथा तदुत्साह उचो भवति । किंच भगवदीयस्य भावविशेषिकीयताकार्योत्पत्तिरिति सुप्रतिपत्तिद्विधा मतिः कुमतिरिति । अन्यथा धर्मशास्त्रादिनृपविहङ्गवत्स्य निश्चिद्व्यवस्थानिर्वर्तिमति मतिः कुमतिरिति नोप्येत । न चात्र भयानाभावः । व्यवहितपुत्रताशुखं निरीदधे स्वजनवधाद्विजुलस्य दोषबुद्ध्या-

कुमतिश्चरद्वात्मविषया यः इति [भाग.] प्रथमसूक्त्ये
[७।३६] भीष्मवाक्यात् । एतेन प्रसूक्तविशेषोपदेशे विषयणा-
त्प्राप्तो भीष्मार्थापदेशो विषयविषयप्राप्त इति कैश्चिद्व्यत्यये तदपि
फल्युक्तम्, तस्य मुख्यार्थोयोजनाभावात् । अतः भक्तिमार्ग-
मर्यादायाः लोकमेवादतीतत्वज्ञापनस्यैव प्रयोजनत्वादिति । अतः
एव समाप्तौ फाल्गुनेन—“नष्टो मोहः स्मृतिरिद्धा तत्प्राप्तादा-
त्मयाऽच्युत । इत्युत्तरि सत्यसन्देहः करिण्ये वचनं तव ”
[गी. १८।७३] इत्युक्तम् । अतोऽयं मुख्यार्थः भक्तेर्योवोपदेशः,
यत्पुनरन्यत्तत्पक्षे तस्यैव शेषोभूतमिति वदितुम् ।

अतः परं वाक्यानि व्याख्यायन्ते । तत्र ण्डिभ्यांदाभक्ति-
सुवहादि विविधश्रेयोदारेण भवतीति बोधनाय पाण्डवानां
धर्मसिद्धयन्तव्यस्य तेभ्योयुष्मकं वदन्निष्पत्तिवारणं भजनो-
पदेशाधिकादयं वक्तुं प्रथमेऽव्ययेऽनुत्पत्त्यात्मेवं प्रतिपाद्यते ।
भक्तिमार्गादिभ्योऽपि औक्तिकमिनिवृत्तिचत्तायां प्रदत्तधर्मा-
मिनिवृत्तिचत्तायां च भगवत्तत्त्वं भक्तिमार्गतत्वं सहसा
नोपदेष्टव्यमिति च बोध्यते योऽप्युपदेष्टातसङ्कतिः ।

यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसंग्रहोपोद्धतः ।
[विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् ।
निरस्तजिह्वगस्पृशे यत्र कृष्णः कृतादरः ॥]

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

गीतार्थसंग्रहदृष्टा ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥ १ ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महत्तः पुंसस्तथा निर्णयस्तिष्ठः सिद्धय आत्मसंविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य च सद्ब्रह्मः स्तुतियुगं श्रीश्रीशयोरित्यमून् यद्गन्थाननुसन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेयं नमः ॥ २ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथामाष्यं विधीयते । भगवच्चामुनेयोक्तगीतासङ्ग्रहक्षणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः । तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥ [म.भा.शां.मो.३४७] ८३
आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ [ना.सि.पु.१८३४]

— इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूप समस्तध्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयः सङ्गृह्युः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्कलनात्मिकायां भगवद्गीतायां प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तत्तात्प्युपनिषदां तत्त्वप्राधान्यस्य शरीरके सृष्टितत्त्वादिहापि तत्त्वधानतया व्यपदिशति—स्वे धर्माः स्वधर्माः स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [गी. १८।४९] इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थः । ज्ञानमत्र परशेषवैकल्यसाध्यावस्थितात्मविषयम् । वैराग्यं परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' [ना. प. उ. ३ उ. दे.] इति मुमुक्षोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानुशासनसूत्रम्—'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' [१पा.-१९ सू.] इति कर्मयोगपरिकरभूतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधाषित्वेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं कन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलक्रोधादिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थं च । तत् स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगरूपेणावस्थितयोरौत्ससाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणेकमात्म-

सिद्धौ—‘उभयपरिकर्मितस्यान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगलभ्यः’ इति । उत्पन्नमक्तियोगानामपि विश-
द्वतमपक्षस्यसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नसृष्टितिसन्तिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहर्भ्यासाथि-
यातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविबुद्धिसाध्यतया तद्विरोधिरजस्तमोभूलभूतपापनिवर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयेहेतुतोयो-
पकारकत्वादात्मयाथात्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्कर्तृत्वादिसिः परमपुरुषाराधनैकवैधैर्यन्तैर्मित्तिककर्ममि-
र्भैकैरुपचीयमानत्ववेधेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमसिन्धायोक्तं भगवता पराशरेण—“ह्याज सोऽपि सुबहून्
यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं भृत्यमविधया ॥” [वि. पु. खं. ६ अ. ६ श्लो. १२] इति ॥
महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ‘प्रीतिपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यामिधीयते’ [लि. पु. उ. खं. ९-१९] इति वचनमपि
पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । सैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिवाक्यैः सामान्यतो
विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमे च सम्भवति
द्वारि द्वारादिकल्पनायोगात्, विद्युपाप्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् “निदिध्यासितव्यः” [बृहदा. २।
४।५] इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवर्णीयताहेतुभूतगुणविशेषवतैव लभ्यत्वश्रुतेश्च,
तद्वर्णस्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ‘भवत्या त्वनन्यथा
शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप’ [गी. ११-५४] इत्यादिस्मृतीनां चावि-
रोधः । तदेतदुक्तं भक्त्येकगोचर इति, भक्तेरेव गोचरः, नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादि-
पक्षाः प्रतिक्रिप्ताः । गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, ‘भवत्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे’ [गा. पु. पू. खं. २।९-३४]
इत्यादिभिरैकस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवावलम्बनविधैश्वर्या-
द्यर्थभक्त्यव्यवच्छेदायै वाऽप्येकशब्दः । अत्र द्वैतार्थधर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थ-
प्रतिपादनार्थम् । तदभिप्रायेण च भाष्यम्—‘परमपुरुषार्थैलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञान-
कर्मानुगृहीतमक्तियोगमन्वतारायमास’ [रा. भा. उपो.] इति । यद्धा निरतिशयेष्वर्थयुक्ततया भक्त्यहंत्वमिह
तद्गोचरत्वम् । ऐकान्तिकत्वादिव्यञ्जनाय त्वेकशब्दः । ‘परावज्ञं भूतानाम्’ इत्याद्युक्तपरावस्तरत्त्वनिश्चयेन
अन्यभक्त्यनुभूतानादव्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमेकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकमो-
न्यतया उत्तरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहोप-
निषदादिपाठेतावाधितासंभवद्वत्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं ‘नारायणः परं ब्रह्म’ [ना. उ.] इति
विशेषतः सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाकवाक्ये पूर्वोपरवाक्यच्छायानुसारा-
च्छालान्तरसर्विसर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविधोपास्यविशेषनिराकरणार्थतया केवलपर-
तत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभूतित्वेन ‘विश्वमेवेदं पुरुषः’ [ना. उ.] इति-
वत् समानाधिकरणतया तत्राज्ञातानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नाराशब्दार्थानामिहापि ‘ब्रह्माणमीशम्’ [गी. १।१।५]
इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तं च स्तोत्रे—‘त्वामाविकानवधिकातिश-
येशितृत्वं नारायण त्वयि न मृष्ट्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवः शतमुखः परमस्वरादित्येतेऽपि यस्य महिमाणवविप्रु-
षस्ते’ इति । संवित्सिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्—‘यथा चोक्तम् नृपः सप्ताहद्वितीयोऽस्ति
भूतले । इति तत्पुण्यमृतिनिवारणपरं वचः ॥ न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारकम् । तथा सुरासुर-
नरब्रह्माण्डशतकोटयः ॥ क्लेशकर्मविपाकावैरस्पृष्टस्यासिद्धेशितुः । ज्ञानादिषाङ्गुण्यनिषेराचिन्त्यावमेवस्य
ताः । विष्णोर्विभूतिमहिमसुद्रष्टव्यविप्रुषः ॥’ इति । पुरुषनिर्णये च एतत्प्रपञ्चो ग्राह्यः । तदेतद्वचपदेशद्वयं
‘श्रियःपतिः’ इत्यादिना प्रारम्भमाप्येण व्याकृतम् । अत एव हि तत्रापि—‘परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारा-
यणः’ इत्यन्तेन सममित्याहृतम् । प्रपञ्चितमेतदस्माभिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र विस्मृणीमहे । निर्वि-
शेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठाप्राप्तवृत्त्वबृंहणत्वयोगिनि परमात्मन्येव योगारूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादी
तदुपलेशयोगादौपचारिकप्रयोगरूढेस्तद्वच्यवच्छेदाय ‘परम्’ इति विशेषितम् । एवमेव ब्रह्मत्रापि विशेष्यते ।

व्योमादीतन्मादितनिरासार्थं वा परलोक्तिः । नीतैव तत्त्वहितयोर्यथावच्छासनात् शास्त्रम् । उपनिषत्समा-
धिना सिद्धव्यवहारनिष्ठैः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्यञ्जितम् । स्वयं च
महाभारते महर्षिभोक्तम्—‘अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्’ [म. भा. आ. प. १।२७९] इति ।
उक्तं चमिमुक्तैः—‘यस्मिन् प्रसादमुमुखं कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि ।
कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम्’ इति । पञ्चमवेदे चास्यांशस्य
प्राधान्यमुद्धृत्याहुः ‘भारते भागवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु गौरवं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम्’
इति । समीरितः सम्यगीरितः, अज्ञानसंज्ञविषयप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्व-प्रापकत्व-सर्वकारणत्व-सर्वरक्षकत्व-
सर्वसंहर्तृत्व सर्वाधिकत्व-सर्वाधारत्व-सर्वनियन्तृत्व-सर्वशेषित्व-सर्ववेदवेद्यत्व-सर्वहेतुरहितत्व-सर्वपापमोचकत्वसर्व-
समाश्रयणीयत्वादितिः स्वभावैः समस्तवस्तन्तरविलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वय-
सूत्रवन्निरतिशयपुरुषार्थत्वविलक्षणा वा समित्युपसर्गः । एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ १ ॥

या. गी. सं.—ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठा योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुवृत्तिसिद्ध्यर्थं पूर्वषट्केन चोदिते ॥ २ ॥

गी. सं. र.—अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां षट्पदानामर्थं संगृह्णाति—ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मा-
त्मिका निष्ठा कर्मयोगः । निष्ठिष्ठत्यस्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नियता स्थितिरिव वा निष्ठा, याव-
त्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति ‘कर्मयोगस्तपस्तीर्थ—’ [गी.
सं. श्लो. २१] इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगः साध्यतया लक्ष्यशुद्देश्यं यथोक्ते योगलक्ष्ये । अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञान-
निष्ठामाहृत्य तया योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तायस्तु ज्ञाननिष्ठान्वयधानमन्तरेण कर्मनिष्ठैव यावद्यो-
गारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गततामज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानुष्ठानानामितरेषामपि निष्प-
सादसुकोपोपायसक्तानां योगवासिरिति । योगोऽत्रासनादिविशेषपरिकरवान् साक्षात्कारार्थं आत्मावलोकनाप-
रन्नाम चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा । तेन स्मृतिरसनतिविशेषरूपात्मकारण-
भूतज्ञानयोगात् स्वकार्यभूतादात्मानुभवश्च भेदः । सुसंस्कृते परमात्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्गरहित्या-
दिवृद्धिविशेषैः परिकर्मिते इत्यर्थः । आत्मानुवृत्तिसिद्ध्यर्थं ‘सुखमात्यन्तिकं यत्तत्’ [गी. ६।२१] इत्या-
द्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणयेतरसमस्तवैतृष्ण्यावहसुखत्वभावप्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशे-
षप्रयोजने इत्यर्थः । पूर्वषट्केन चोदिते कर्तव्यतयाऽनुशिष्टे इति यावत् । तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्या-
यस्य ‘नत्वेवाहम्’ [गी. २।१९] इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च तदनुप्रवेशवाचो युक्तिः । आहुश्रो-
पोद्घातरक्षणमु—‘चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति । एवमनेन श्लोकेन प्रथमषट्कस्यावरतत्व-
विषयव्यवहितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

या. गी. सं.—मध्यमे भगवत्स्वरूपायास्तस्यावासिसिद्ध्यर्थे ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

गी. सं. र.—अथ मध्यमषट्कस्य परतत्त्वविषयव्यवहितोपायपरत्वमाह—पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि बहुश-
ब्दस्यात्र बुद्ध्या निष्कृष्य विपरिणतस्यानुषङ्गः । भगवच्छब्दो मध्यमषट्कोक्तसकलजगदेकारणत्वविदोक्त-
कल्याणगुणकारकत्वयोगिनि परास्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षं प्रकृतिप्रत्ययरूढिमिश्र भगवत्पराशरादिभिर्निरूपो द्रष्टव्यः ।
यद्यैष संग्रहः—‘तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण हान्यत्र ह्युपचारातः’ [वि. पु. ६।
५।७७] इति । अयं च ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया शारीरिकमाध्यात्मभेदो दर्शितः ‘भगव-
च्छब्दवत्’ इति । भक्तेषु भागवतसमाख्या च मज्जनीये भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव

तत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । तत्त्वेन प्रवेष्टुमित्यर्थार्थं व्यनक्ति—याथात्म्यावाप्ति-
सिद्धय इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरात्मान्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अतवच्छेदेन
पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवासिरनवच्छिन्नानन्दतयाऽनुभूतिः, सैव सिद्धिः । पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात्तस्या
वा सिद्धिर्येष्विः । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य इत्यनेन प्रथममध्यमषड्भूयोः क्रमनियामकः सङ्गतिविशेषः सूचितः ।
तदनुसारेण सप्तमारम्भे भाष्यम्—“प्रथमेनाध्यायषड्भूतेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवद्यस्य
निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमन्नारायणस्य प्राप्त्युपाय-
भूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् ।
इदानीं मध्यमेन षड्भूतेन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते” [रा. भा.]
तदेतदुत्तरम्—“यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्” [गी. १८।४६।] इत्यारभ्य ‘भद्रास्ति लभते पराम्’ [गी. १८।१७]
इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः भक्तियोगः । ‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतिपुक्तिषु’ [अमरे ना.
व. २२] इति पाठाद्योगशब्देऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेऽपि सामान्याविशेषरूपतयाऽन्यसिद्धिः । प्रकीर्तितः
स्वरूपत इति कर्तव्यतातो विषयतः कार्यतश्च प्रकृततया कीर्तित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

या. गी. सं.—प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ ४ ॥

गी. सं. र.—एवं षड्भूतयोक्तनानाविधतत्त्वहितविशोधनपरं क्रमादन्तिमषट्के त्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह—
प्रधानं कारणावस्थमचिद्व्यव्यम् । पुरुषः अचिन्मिश्रवस्थो विशुद्धावस्थश्च । व्यक्तं तु महदादिविशेषान्तं तदा-
रब्धवेदवतिर्बुद्ध्यदिरूपं च कार्यजातम् । सर्वेश्वरः ‘यो लोकत्रयमाविश्य विसर्त्यव्यय ईश्वरः’ [गी. १५।१७]
इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्वाचीनपरिच्छिन्नेश्वरव्यवच्छेदः । समारूपा चैवा सार्था भगवतः “अजः सर्वेश्वरः
सिद्धः” [वि. स. ना. ११] इति तन्नामपाठात् । एतेषां विवेचनं परस्पराव्यावर्तको धर्मः, तेन वा पृथ-
क्त्वेनानुसन्धानम् । कर्मधीर्भक्तिरिति कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः आदिः यस्य
स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारः तदुपयुक्तशास्त्रव्यवस्थादिकं च गृह्यते । पूर्वशेष इत्यनेन प्रकृत-
शोषनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनं च । अयं श्लोकः त्रयोदशारम्भमाप्येण स्पष्टं व्याख्यातः ।
पूर्वसिन्धु षड्भूते परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपमगवदुपासनाङ्गभूतं
प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूत-
भगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापे-
क्षाणामात्मैकवैक्यमात्रोपेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् । इदानीमुपरितेन तु षड्भूते प्रकृति-
पुरुषतत्संस्मरूपप्रपञ्चेनतथायात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च षड्भूतयोदितानां विशेष्यन्त इति ।
अत्र त्रिकमेदविवक्षा च षोडशारम्भे दर्शिता—“अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संसृष्टयोश्च
याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुक्तवं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभू-
तित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनिश्चिद्वस्तुनश्च बद्धसुकोभयरूपादव्यत्यलव्यापनभरणस्वाभ्यै-
रर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन च याथात्म्यं च वर्णितम्” [गी. रा. भा. अ. १६] इति । तदत्र तृतीयपदे
तत्त्वविशोधनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोधनपरं द्वितीयमिति प्रायिकतयाज्यं विभागो ग्राह्यः ॥ ४ ॥

सूचीपत्रम्

पृ.	पं.	अनुच्छिः	शुद्धिः
१-१	२८	शब्दार्थः । सूक्ष्मदर्शिनः	शब्दार्थः सूक्ष्मदर्शिनः ।
२-२	३	विराजो हि हिरण्य-	विराजो हिरण्य-
॥-१	१६	तत्रभवतो	तत्र भवतो
॥-१	३१	तत्त्वनिर्धारणात्	तत्त्वनिर्धारणात्
॥	४२	-त्वस्य चाभिरक्षणार्थं	-त्वस्य रक्षणार्थं
३-१	६।७	‘भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवादजीजनत्’	‘वसुदेवादजीजनत्’ ‘भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै’
॥-१	१८	त्रिग्रहपरिग्रह-	त्रिग्रहपरिग्रह-
॥	२२	वैदिकं हि धर्मद्वयं	वैदिकं धर्मद्वयं
॥	२९	वीर्य	वीर्यं
४	४	दुर्विज्ञेयार्थ	दुर्विज्ञेयार्थं
॥	२२	लीनः तूष्णीं	लीनस्तूष्णीं
६-१	२१	गोचरः नारायणः	गोचरः । नारायणः
७-२	३६	-विशेषः ‘न तु	विशेषः, न तु
॥-२	४४	भाव्यम् किरीट-	भाव्यम् । किरीट-
८-१	१२	विदारणम् । एकेन	विदारणमेकेन
॥	४१	वै’ करो-	वै करो
॥	४४	शेषतैकरति-	शेषतैकरति-

पृ. १ — ‘नारायणः परोऽव्यक्तत्वात्’ अयं श्लोकेः पुराणान्तराच्छंकराचार्यैर्दृष्टत्वादर्थतश्च न स भग्नछपरोऽतस्वदुपरि-
स्थायाः ‘तत्र संग्रहम्’ इत्यस्याः पंक्तोर्नावश्यकतेति केषां चिन्मतम् A । परं च ‘मङ्गलाचरणं संपादयन्’ इत्यानन्दगिरिचरणानां
व्याख्यादर्शनात्तायाऽलङ्कृतं तत्स्थानम् । तच्चिन्त्यम् ।

पृ. ४-१ पं. ३४ ‘सम्पिण्डितत्वं’ इतिपदं भाष्यगतमित्यपि केषांचिन्मतम् A । तदपि चिन्त्यं सुश्रीभिः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १]

या. गी. सं.—अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ।

पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य-शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ ५ ॥

गीतार्थसंग्रहस्था ।

एवं शास्त्रार्थषड्वयार्थश्च चतुर्भिः श्लोकेः संगृहीतः । इतः परमष्टादशभिः श्लोकेः प्रत्य-
ध्यायमर्थाः संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि
शास्त्रैतदुपोद्घातरूपार्थविभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्णाति । तद्यज्ञनाय च ‘तमुवाच
हृषीकेशः’ [गी० २।१०] इत्यस्मात्पूर्वं अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको भाष्यकारैरुदाहृतः—“एवम-
स्थाने समुपस्थितखेहकारुण्यभ्यामप्रकृतिज्जतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया च
शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलमिसन्धिरहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथार्थ्याप्युपा-
यताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् ।
तदुक्तम्—अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्” इति ।
अस्थानखेहकारुण्यभ्यां जाता धर्माधर्मधीः अस्थानखेहकारुण्यधर्माधर्मधीरिति ।

अत्र भाष्याभिप्रायः—“बन्धुखेहेन परया च कृपया धर्ममयेन च जितमात्रसन्नसर्वाङ्गः” [शं. भा. अ. १]
इति प्रथमाध्यायान्तभाष्यासुरेण । ‘धर्माधर्ममयाकुलम्’ इति पाठे त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्मभयं रज्जुसर्पभ-
यमिति वत् । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे ‘पाण्डुतनययुद्धमोत्साहनव्याजेन’ इति । प्रपन्न-
त्वात्समुद्दिश्येति विवक्षितम् । तदपि सूचितम्—“अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा” इति । तदत्र ‘तमुवाच’
[गी. २।१०] इत्यादि श्लोकत्रयपर्यन्ते ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायान्न श्लोके प्रथमाध्याय इत्य-
शुक्तिः । अस्ति ह्युत्तरेषु सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके “न त्वेवाहं जातु नास्मि”
[गी. २।१२] इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयान्ते व्याख्यानपूर्वकमुद्धृतः ॥ ५ ॥

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

कर्मकाण्डाख्यं प्रथमं षट्कम् ।

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः १ ।

कौरवपाण्डवानां युद्धवृत्तं जिज्ञासोर्धृतराष्ट्रस्य सञ्जयं प्रति प्रश्नः ।

धृतराष्ट्र उवाच— धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

शां. भा.—अत्र च—

आनन्दगिरिकृता टीका ।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यवाच्यनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परा-
पराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातु-
कामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैक-
देशसहितस्य तात्पर्यमाह—अत्र चेति । गीताशास्त्रे प्रथमा-
ध्याये प्रथमश्लोके कथासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति
यावत् । तत्रैवाऽक्षरयोजना—धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्वाह्यचक्षु-

रभावाद्वाह्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्याश्रवतिनं सञ्जय-
मात्मनो हितोपदेशं वृच्छति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य
तदुद्देशे क्षेत्रमभिप्रेदिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम-
वेताः सञ्जता युयुत्सवो योदुक्तामाः, ते च केचिन्मदीया दुर्जो-
घनप्रपन्नतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरादयः, ते च सर्वे युद्धभूमौ
सञ्जता सूत्वा किं कृतवन्तः ? ॥ १ ॥

रा. भा.—॥ १ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

धर्मक्षेत्रे— धर्मस्य स्थानभूते समारम्भसमुचिते इति
भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवार्तराष्ट्रानां स्वकृतस्थानामोपलक्षि-
तत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः
मित्रः प्रत्येकीकरूपेण न्यूढा इत्यर्थः । च एव इत्यन्यथ-

द्वयमनतिरिक्ताधर्मः यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र
समाहारेऽपि तादृशद्विगद्वयमेव तथाऽभ्युदित्येवकाराभिप्रायः ।
अकुर्वत इत्यात्मनेपदेन कर्तृभिप्रायक्रियाफलविषये स्वार्थ-
तोषा ॥ १ ॥

१ ' धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे ' इत्याश्रय ' न गोल्य इति गोविन्दसुक्ता तूष्णीं बभूव ह ' (गी. २-९) इत्येतदन्तर्ग्रन्थपर्यन्तं
श्रीमच्छृंगराचार्यचरणानां भाष्याभावात् (शाङ्करभाष्याभावत्वात्) केवलमानन्दनिरुक्ता टीकैवात्रोपन्यस्ता । तथैवानन्दतीर्थानां
(माध्वचरणानां) भाष्याभावात्स्मिन् प्रथममुच्छेदप्रथममुद्दिताहत्यां राघवेन्द्रयतिष्ठता टीका साध्यभाष्यस्थाने उपन्यस्ताऽऽसीत् ;
परन्तुस्माभिरस्मदीये मुद्रिते द्वितीयमुच्छेदस्थानं स्थानं तथैव (राघवेन्द्रयतिष्ठता टीकायैव) अलंकृतमिति आदिममुच्छे-
दं न सा संशयोतेति ज्ञेयम् । २ ' इह समयपूर्वकरूपेणोऽर्थः प्रविरत्येकीभवनम् ' इति तत्त्वबोधिनी ।— अविगीता

हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

संतोषं च गुरुं वन्दे परं संविप्रदायकम् । शान्तिसिंहासनारूढमानन्दामृतभोगदम् ॥ १ ॥
मूकं करोति वाचाऽलं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

इह खलु सकललोकाहितावतारः परमकारुणिको भगवान्देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भित-
शोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशलवेन
तस्माच्छोकमोहसागरादुद्गृह्यतः । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकयैतैरुप-
निबन्ध । तत्र तावद्धर्मक्षेत्र इत्यादिना विषोदन्निदमब्रवीत् [१।२८] इत्यन्तेन ग्रन्थेन
श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते । ततः परमासमाप्तेस्तथोर्ध्वमज्ञानार्थः संवादः । तत्र
'धर्मक्षेत्रे' इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरस्थितं समीपस्थं स्वसारथिं सञ्जयं प्रति
कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते पृष्ठे सञ्जयो हस्तिनापुरस्थितोऽपि व्यासप्रसादाल्लङ्घ्यदिव्यचक्षुः कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
साक्षात्पश्यन्धृतराष्ट्राय निवेदयामास 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं' इत्यादिना ।

धर्मक्षेत्र इति । हे सञ्जय ! मामका दुर्योधनादयश्चान्ये पाण्डवा युधिष्ठिरादयो युयुत्सवो
युधोदुक्ताः । धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवभूमौ कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं विदधुः ? ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यानम् ।

पार्थस्येवात्मगीताहृदयप्रदिशन् यो ममापार्थभावं
प्रपञ्चव्याहृत्यनिर्व्वक्तुं विततु कृतिमिहामीप्सितं प्राप्यस्सीति ।
सानन्दं सन्निदेशं स्फुरतु स पुरतः सान्द्रजीमूतधामा
श्रीमान्द्वैतभूमा मम परमगुरुः श्रीयशोदाकिशोरः ॥ १ ॥
श्रीमद्भगवद्गीतापरमपणितलङ्कारः ।
भगवदुपदिष्टगीताभावं विवरीतुमार्थं सोऽहम् ॥ २ ॥
व्याख्यातारः कति न कृतिनः सन्ति गीतासु किं तै-
र्व्याख्यास्येऽहं यदुत्कृष्टपतिश्रीमुख्योपदिष्टम् ।
भावं तावच्छृणुत भगवत्पादमाद्योपनीत-
ब्रह्मद्वैतामृतसरसपरित्यज्यद्वन्द्वभैरवम् ॥ ३ ॥
सद्यः परब्रह्मसाक्षातो वैरमिकाङ्क्षितः ।
ब्रह्मानन्दगिरिव्याख्या भाव्यतां तैरियं युहुः ॥ ४ ॥
जातास्ति स्वं मुखरखलाजाह्वी तस्य पादात्
सर्वाभ्युद्धरति भवति सा तु मन्त्राभिमन्त्रिते ।
प्रत्यक्षब्रह्मावतारसन्निधिं प्राप्य सिन्धुमयि स्वं
मातंगीति जडनिधिमयं माति न लब्धभावं ॥ ५ ॥
तत्र तावद्भगवान् वादरायणः श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपं
गीताशास्त्रमवतारयितुं कामस्तत्प्रस्तावनायैवेन कुरुपाण्डवयुद्ध-
सन्नाहं निरूपयितुमुद्घोषात्तत्वेन प्रथमतः सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र-
प्रश्नमुपक्षिपति—

हे सञ्जय ! मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्तेति प्रथममन्वयः ।
व्यासप्रादाल्लभ्यदिव्यचक्षुषा सम्पश्यन्ति उत्कर्षेण वर्तत इति
सञ्जयः ; तादृशस्य तव न किञ्चिद्विदितमस्ति ; अतो मत्पु-
त्रेषु पाण्डवेषु च यथादत्तम्, तत्सर्वं वक्तुमर्हस्त्वमिति हेतु-
गर्भमिदं तस्मैवचनम् । मामकाः पाण्डवाश्चेति स्वकीयेभ्यः
पाण्डवानां पृथङ्निर्देशेन तेषु ममकाराभावोचैर्दुर्योधनादीनां

जयः, पाण्डवानां पराजयश्च स्वाभिमतोऽर्थः प्रदर्शितः । तदेव-
पपादयति— धर्मक्षेत्र इति । धर्मस्य क्षेत्रं जन्मस्थानं यत्क-
र्तव्यं तस्मिन् युयुत्सव एव ॥ १ ॥ समवेता इत्युत्तरार्धगतैव-
कारेण सहान्वयः । अत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन विषदायलक्षणाद्गृह-
दहनकपटाराज्यग्रहणाद्यधर्ममार्गेण स्वयुजैर्वैदुष्यः क्लेशिता अपि
पाण्डवाः स्वयमिदानीं दुर्योधनादिषु तयाविधमधर्म्यं कर्म
किञ्चित् कतिपयन्ति, धर्मक्षेत्रे तादृशाधर्ममार्गात्त्यासंभाविता-
त्वादिति सूचितम् । तेन च स्वपुत्राणां प्राक्तनदौष्टग्रयुक्त-
तयाविधवाधकाभावः प्रदर्शितः । कुरुक्षेत्र इत्यनेन तु—लोकै-
सर्वोऽपि स्वक्षेत्रे प्रवृत्तः ; इदं तु कुरुक्षेत्रम् ; न तु पाण्डवक्षेत्रम् ।
अतोऽत्र कुरुणामेव प्राबल्यमिति साधक्युक्तम् । समवेता
इत्यनेन च सख्यदायापरपर्यायं समवायं प्राप्ता इत्यर्थेन सप्ता-
क्षौहिणीसख्यदायकृपात् पाण्डवबलादेकादशाक्षौहिणीसख्यदाय-
स्याधिक्येन ततोऽपि स्वपुत्राणां जय इति सूचितम् । युयुत्सव
इत्यनेन महाभिमानी दुर्योधनः पाण्डववक्षत्रधर्मात्तन्विश्ला-
चयार्हादीनदृष्टिं न सहते, किन्तु समये युद्धमेव चिकीर्षति ;
अतो युयुत्साल्यपुरुषकाररूपं जयसाधनमपि स्वपुत्रासा-
धारणमिति ध्वनितम् ।

दुर्योधनादयो युधिष्ठिरादयश्चेत्युक्त्वा मामकाः पाण्डवाश्चे-
त्युक्त्येदं सूचितम्— मदीयं हि राज्यं मत्पुत्रा एवाहन्ति, न तु
मदपुत्रस्तत्पुत्रा वा ; ततः परद्रव्याय पाण्डवाः कथं युयु-
त्सवति ! तेवमर्थ इति । एवमर्थ 'शोकस्य' लोकेदृष्टया प्रती-
यमानः प्रकृतकथोद्घोषातो धृतराष्ट्रप्रश्नरूपोऽर्थः कथितः ।
अथान्यस्तात्त्विकार्थोऽस्ति । यथा हि—रामायणप्रत्युद्घोषा-
तभूतस्य 'मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमामः शाश्वतीः समाः । यत्
क्रौञ्चमिष्यनादेकमवधीः काममोहितम्' [वा.रा.१।२।१५] इति

‘लोकेऽपामिमकथोपोदातभूताद्वाल्मीकिकृतव्याख्यापरम्परात् प्रकृतार्थादन्यो रावणसंहारकरनुनाथमहिमवर्णनरूपस्तात्त्विकताऽयं, तथा धृतराष्ट्रभस्करात् प्रकृतार्थादन्यो भगवद्गीता-महिमवर्णनरूपस्तात्त्विकार्थो युज्यते । तरेन दर्शयामः— मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वतेति पूर्ववेदे प्रथममन्वयः । किमिदं तत्कुत्सतापामाश्रयं च वर्तते । उभयत्रापि लोके प्रयोगात् । तत्र कौरवपक्षे मामकाः किमकुर्वतेति कुत्सितमकुर्वन्त्यर्थः । पाण्डवपक्षे त्वाश्रयमकुर्वन्त्यर्थः । तत्र कौरवपक्षे तावदुच्यते—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मावतारत्वाद्युधिष्ठिरो धर्मः, तदुपलक्षिताः पाण्डवाः । तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्णः, ‘मम प्राणा हि पाण्डवाः’ इति भगवद्व्याप्तत्वेनोक्तानां पाण्डवानां भगवदन्तर्निष्ठावदधर्मात्वेन भगवतः पाण्डवशरीरत्वाविक्रमणात् । तदेव श्रीकृष्णाल्पं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानत्वात् । ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः’ [ऋक्. ६।४।१९] इति भगवद्वेदयजनस्थानत्वेन श्रुतः । तथा कुरुक्षेत्रमपि, “यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनम्” [जा. उ. १] इति जाबालमुनेः, “कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्” [] इति शतपथमुनेः । तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः एव सन्तः सम्भवेता मामका इति संबन्धः । कृष्णशरीरान्गततदीयप्राणभूताः पाण्डवास्तच्छरीरयुतं कृष्णमपहाय योद्धुमशक्त्या इति पाण्डवैः सह युयुत्सवः कौरवाः कृष्णेनैव युयुत्सवः संपन्नाः, ते च तथाभूताः सन्तस्तत्रैव श्रीकृष्णालये कुरुक्षेत्रे सम्भवेता अष्टयम्भावेन संबद्धा निरुक्ताः, ‘अमी च त्वां वृत्रराष्ट्रस्य पुत्राः’ [१।१।२६] इति प्रस्तुत्य ‘यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगं विशमिति नाशाय समुद्भवनाः । तथैव नाशाय विशमिति’ [१।१।२९] इत्यादिविषयपराम्परायां कौरव्या भगवति प्रविष्टा इति यावत् । एतादृशा मामकाः कुत्सितमेवाकुर्वन्त्यर्थः । ‘मामकाः’ इत्यनेन ममान्वयस्य पुत्रा दुर्योधनादयोऽप्येता एव ; तत्तत्तेषामात्मनाशमविज्ञाय ज्वलनपतंगन्यायेन भगवति विलयो युक्त इति व्यज्यते । अत्र कौरवाणां भगवति विलयप्रदर्शनेन ‘मयैवेति निहताः पूर्वमेव’ [१।१।३३] इति ‘लोकार्थो’ दर्शितः, तेन च बहुसेना-बलादयाः कथं नष्टा इति शङ्का निरस्ता, भगवद्बलस्य सर्व-बलावधारितत्वात् । कः पुनः पाण्डवैः सह युयुत्सवः कुरुक्षेत्रे भगवतः संबन्धः ? इति शङ्कानिरासार्थं भगवतः पाण्डवानां च शरीरशरीरिभावं दर्शयितुं धर्मक्षेत्रं इत्युक्तम् । तस्यैव कुरुक्षेत्रनिरूपणेन कुरुक्षेत्रं कुरुवो बलिष्ठा इत्याशा निरस्ता,

भगवत एव कुरुक्षेत्रत्वे तस्यापि प्रतिकूलत्वात् । युयुत्सापुर-ष्कारस्तु दुर्योधने व्यभिचरित इति ‘दृष्ट्वा तु पाण्डवान्नामकम्’ इत्यग्रिमंश्लोक एव स्फुटीभविव्यति । मामका एव राज्याहां इति सहदान्त्वम् । जायन्वतया राजपदान्नाहमपि ज्येष्ठतामेहेन राजपदे निषाद्य सर्वमपि राज्यनिर्वाहं कृतवतः पाण्डोः पुत्रेषु पाण्डुमर्षादयैव पालयितव्येषु, यदा स्वयं तेभ्यो विभज्य राज्यं दत्त्वा कपटेनापहस्य पुनस्तेस्तथाचितः पञ्चदशमब्रह्मन्तः सुख्यश्रुमिमपि युद्धं विना न दातुमियेष, तदा को नाम पाण्डवेष्वाप्यो यत्र तैर्योद्धव्यमिति स्वहृत् । एवं च प्रकृतार्थव्याख्यानसमये यद्यद्वृत्तराष्ट्रेण ‘त्वपुत्रोत्पत्त्येकारणशक्तं तत्सर्वं निरस्तमिति ध्येयम् । सोऽयं कौरवपक्षेऽर्थः ।

अथ पाण्डवपक्षे—तत्र धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इति पूर्वदेव व्याख्येयम् । तादृशे श्रीकृष्णे सम्भवेताः सन्तो युयुत्सव इति यथायुत एवाव्ययः । सम्भवेताः सम्भवायसम्बन्धं प्राप्ता इत्यर्थः । अनुत्तसिद्धयोः संबन्धः सम्भावः । अनुत्तसिद्धीश्च ‘यूगोरेकस्या’ पराश्रयनियमः । पाण्डवाश्च भगवत्प्राणभूताः स्वशरीरभूतं भगवन्तमाश्रित्यैवावतिष्ठन्त इति समवेतपदस्त्वारस्यम् । एव-म्भूता युयुत्सव एव च सन्तः पाण्डवाः किमाश्रयमकुर्वतेति योजना । युयुत्सया प्रवृत्तानां हि सार्वभौमपदलभ्यो युज्यते, न तु सार्वभौमाग्रिमज्ञानान्दान्ता यदीयपरमानन्दसागरशीकरा-स्तादृशज्ञानालाभस्तोषामस्ति । अत्र पुनरुक्तेन युयुत्सयेव प्रवृत्तः स्वजनं कथं हिनित्यामीति मोहेन श्रीकृष्णमुपसृज्य तदुप-दिष्टगीतामृताञ्जननिरञ्जनः परं तत्समभिगम्य सद्य एव युद्ध-मोहेन संसारमोहमपि विवृतवानित्यतः काचान्तेविणो दिव्य-मणिलाभ इव युयुत्सोरुज्ज्वलस्य तत्त्वज्ञानलाभोऽप्यन्तविचित्र इति भावः । पाण्डवाश्च वक्ष्येन परियुद्धस्त्वभावोऽर्थः पाण्डुः ; तस्य पुत्रा अपि तथैवेति तेषां भगवन्निष्ठा तत्प्रसादसम्पत्ता-दिहेतिकाष्टमिकक्रेयःसंपत्तिश्च युज्यत इति व्यज्यते । सञ्जयेति च संबोधयन्नस्मिन्नर्थं ‘यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनु-र्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धृष्ट्या नीतिर्तेर्मितम्’ [१।८।७८] इति वदन्भावानेव साक्षीति वक्ष्येति । एवं च युद्धमोहापन-यनकामनयाऽर्जुन इव अन्योऽपि यः कथियेन केनापि कामेन भगवन्तमवष्टन्य तदुपदिष्टगीतापरिनिष्ठितः कृतकृत्यो भवतीति स्वैरपि श्रेयोर्थिभिर्गीताः शरणिकर्णना इति सोऽयमर्थो धृतराष्ट्रेण विवक्षितोऽपि ‘मा निषाद’ [वा. रा. १।२।१५] इतिवदग्नवत्या सत्यसस्त्वया स्वययुधनीयमानः पण्डितानां हृदयङ्गम इत्यास्तामिति विस्तारः ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यप्रकटिता तत्त्वदीपिका ।

‘धर्मक्षेत्रे’ इत्यारभ्य ‘स घोषो धार्तराष्ट्रानां’ [१।१९] इत्यन्तं सम्बन्धः । अत्रैतद्व्याख्याव्याख्या श्रीविद्वत्प्रेममुकुता बोध्या ॥ १ ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

वैशम्पायनस्तु जनमेजयाय कथासङ्कति वक्तुं प्रथमतो वृत्-
राष्ट्रसंवादमाह । तत्र धृतराष्ट्रो बहुधा पाण्डवान् धर्मपरा-
वाचस्य बन्धलक्षणमर्थं कथं कृतवन्त इत्यभिप्रेय घृच्छति ।

अत्र खेवं कथाप्रकारः—सञ्जय आगत्य पूर्वं सेनापतिभरणं वक्ति,
ततो धृतराष्ट्रेण तत्परिदेवने कृते पञ्चाचल्लिखितो सर्वा कथा
विस्तारेण वदतीति । तत्र पाण्डवानां स्वयं सैन्यं, स्वस्य तु

महत्, स्वस्य शराश्च भूषांसः, तेषां सर्वपापेभ्यः पश्यतां तैरुपे-
क्षितो भीष्मो रणे पतितः ? उत पाण्डवैः प्रसन्नः भासितः ?
पाण्डवाश्च ताद्यो क्षेत्रे पितामहावशात्क्षणमधर्मं कथं कृत-
वन्तः ? इति ज्ञातुं—हे सञ्जय ! धर्मक्षेत्रे धर्मोपनिष्ठाः कुरु-
क्षेत्रे मामकाः मत्पुत्राः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योदु-
क्ताः समवेताः मिलिताः किमकुर्वत किं कृतवन्तः ? । स्वपु-

त्राणामधर्मपरायणत्वाद्धर्मक्षेत्रेऽप्यधर्ममेव कृतवन्तः किंवा धर्म-
मिति स्वीयानां प्रथमः ? पाण्डवाश्च धर्मपरायणास्तत्र धर्म-
क्षेत्रे द्रोणादीन् गुरुन् कथं भासितवन्तः ? इति तेषां प्रथमः । इद-
मेव चक्रेण स्रोतितम्—यत्तेषां धर्मपरायणत्वम् । तथा चैकस्मरणे-
नैवान्यस्य राज्यप्राप्तिरिति निश्चित्यापि किं कृतवन्त इत्यर्थः ।
सञ्जयस्य वरापासवैश्वामलाख्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

नीलकण्ठकृतो भारतभावद्गीतः ।

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकतृभ्यो वंशकविभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीवरादींश्च सहस्रान् । सम्प्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

भारते सर्ववेदाद्यो भारतायश्च कृत्स्नशः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी सता ॥ २ ॥

कर्मोपास्तित्वान्नमैवैः शालं काण्डत्रयारम्भम् । अन्ये तूपासनाकाण्डाचतुर्थी नो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

“तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नन्दं वत्तदुपासते” [क. व. १।४] । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य श्रुपास्यादन्त्येतिरता ॥ ४ ॥

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् वदुत्रिकेण हि । कर्मोपास्तित्वान्नकाण्डत्रितयारम्भा निगद्यते ॥ ५ ॥

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौत्सुक्यादभिमं वृत्तान्तं मुमुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्रे इति । तत्र वेदे तेषां “कुरुक्षेत्रं देवयज्ञं
नमास” [जा. उ. १] इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् । “अविमक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम्” [जा. उ. १] इत्यविमक्तार्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वं चास्य “अत्र
हि जंतोः प्राणेषूक्ष्ममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावसृतीभूत्वा मोक्षीभवतीति” [जा. उ. १] वाक्यशेषेण
व्युत्पादितं पतद्राष्ट्राख्यं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव, न तु तत् ब्रह्मसदनं,
प्रवर्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् । तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः । पाण्डवानां प्रथमग्रहणं
तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥

सञ्जयदचं धृतराष्ट्रप्रश्नोत्तरं, पाण्डवसेनां विरोधक्य

भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च ।

सञ्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आ. गी. टी.—किमस्मदीयं प्रबलं बलं प्रतिलभ्य धीर-
पुत्रैर्भीष्मादिभिरभिहितं पेशां भयमाविरसूत् ? बद्धा पक्षद्वय-
हिताभिनिमित्ताधर्ममयरासीर्येनैते युद्धाद्रुपमेव ? इत्येवं पुत्रार-
वश्यं पुत्रलेहामिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्य प्रतिक-
चनम्—दृष्ट्वाद्यादि । पाण्डवानां भयग्रहणो नास्तीत्येतत्तुश-
ब्देन द्योत्यते । प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रयुतं प्रादुर्ब-
भूत् । पाण्डवानां पाण्डुशतानां बुधिविप्रादीनामनीकं सैर्यं शृ-
शुत्रादिभिरतिवृष्टैर्युद्धाभिहितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीक्ष्य ब्रह्मद्वयो
दुर्योधनो राजा तदा तस्यां सङ्ग्रामोद्योगावस्थाप्यामाचार्यं द्रोणमा-
मानमात्मनः चिन्तितारं रक्षितारं च श्लाघन्मुपसङ्गम्य तदीयं
समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्धिमद्भवत्वेऽपि तेजस्वितादेव वक्ता-
मर्थवद्भिर्वाक्ययुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव वचनमुदाहरति—पश्येति । एतामस्मदभ्यन्तरो
महोत्सवानपि भवत्सुखानपरिगणय्य भयलेशशान्तामवस्थितां
चमूमिमां सेनां पाण्डुदुर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेका-
क्षीहिणीसहितामक्षोभ्यां पश्येत्वाचार्यो दुर्योधनो निरुद्धः ।
नियोगद्वारा च तस्मिन्परेषामावज्ञं विज्ञापयन्कोपातिरेकं जपाद-
भित्तुमुत्सहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा पर-
पक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तविरसनं सुकर-
मिति सन्धानः सहाह—व्यूढामिति । राज्ञो द्रुपदस्य
पुत्रस्त्वव च शिष्यो द्रुपुश्रुनो लोके ख्यातिसुप्रगतः स्वयं च
शस्त्रास्त्रविद्यारम्भको महामहिमा तेन व्यूहमापायाचिह्नितामिमां
चमूम् किमिति न प्रतिपद्यसे ? किमिति वा मृष्यसि ?
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा. आ.—दुर्योधनैः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलं, आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्ततां आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विषण्णोऽभवत् ॥ २-११ ॥

वे. ता. चं.—एवं सुयोधनविजयबलसुखा कृतस्य प्रश्नस्य 'यत्र योगेश्वरः' [१८०८] इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्ययानार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्चय उवाच— दृष्टेति । पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य वैषम्यं ब्रूतेतुः । तदर्थांनो धैर्यं ब्रंशशरौऽत्र स्थाविशेषः । तुष्यब्देन सूच्यते । दृष्टेत्यादेरनुनादयभित्यन्तस्याव्ययकांश्च व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयत् [रा. मा. १।१९] इत्यन्तेन । संक्षार्यं सम्यग्ज्ञानार्थम् ; संक्षया परिसंख्यानाथं वा । तत्र अन्तर्विषण्णोऽभवत् इत्यन्तेन 'भीष्मभीमाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि' [१।११] इत्येतदन्तं व्याख्यायाम् । 'अपर्याप्तं' [१।१०] इति श्लोकस्यायमर्थः— तत् तस्मात्, अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितपर्याप्तं परबलीवजयाय नालम् ; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्विजयायानलम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्वलमिति सामानाधिकरण्याप्रतीतिभङ्गायोगात् ; पूर्वत्र च परबलस्त्वबल्योः सामर्थ्यासामर्थ्येहेतुत्वात्सामानावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां जयः सोपाधिकः । 'न मे त्वयं महाराज' [स. भा. उ. प. ५।५१] इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतिं कारणमस्ति । द्वितीयदिवससंभवे च दुर्योधन एवं वक्ष्यति— 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पर्याप्तमभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पाण्डिवसत्तमा' [स. भा. उ. ५.] इति । तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः । न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाण्डवेन व्यवहृतान्वयेन वाक्यभेदेन पाण्डिवभेदेन वा योजना स्यात् । तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्प्रभेदेन । तथा च भीमाभिरक्षितं तद्वलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायविरोधश्च सिद्ध्यति । व्यवहृतान्वयेऽयमर्थः । द्विषा च व्यवहृतान्वयोऽत्र शक्यः । भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः, 'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्वितीयः । यौचित्यात्पुनरु व्यवधानमात्रं सख्यते ।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति । असद्वलस्य प्रबलाभिहितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाभिहितत्वादित्यर्थः । पदार्थभेदे त्वेवं योजना—पर्याप्तं

पर्याप्तं समापन्नम् ; पर्याप्तमिति कर्तरि कः, नाशनसमर्थमित्यर्थः । अपर्याप्तं नाशनसमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । 'तत्' इत्यत्र पाण्डवबले कर्तृतया निर्दिश्यते ; 'इदम्' इति च स्वबलं परबलपर्याप्तमकर्तृतया । निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः ; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः ; स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावत्र स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राप्त्यर्थं च युदास्मिन् दुर्योधनः प्रसङ्गयेदिति—सोऽयं घण्टाघवायावहारकुटीरप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रतिशिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन ; छत्रयुग्मस्य तपतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमर्थोऽस्त्वनेन ; अत्यन्तविपन्नतया प्रसिद्धेः । यद्योक्तं भीष्मेणैव—'शक्रोऽहं क्षतुषैकेन निहतुं सर्वपाण्डवान् । यथेषां न भवेद्रोगा निष्णुः कारणपुरुषः' [स. भा.] इति । नापि प्रतिलब्धार्थस्त्वेन ; धर्मसुनोस्तथात्वात् । नापि परबलमप्यप्रधानत्वेन ; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वाच्चतुर्विधसहस्रबलसहाय्यादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीमस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुजनसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः क्षतुभयसहाय्यादिदोषे पदयस्युचिते इत्युक्तं भवति । यत्पूर्वं पूर्वं परबलस्त्वबल्योः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति तदयमस्मात्सिद्धवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुर्विधौहिणीन्युनापि 'महतीं चमूम्' [१।३] इति प्रतिवचनपूर्वपिता । अनन्तरं 'भीमता' [१।३] इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णितः । तदनन्तरं च 'अत्र शूरा महेष्वासाः' [१।४] इत्याख्यं 'सर्वे एव महाराजाः' [१।६] इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमाभिप्रायान्मया सहस्रसन्निवृत्तसङ्ख्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः ; स्वपक्षे तु न चमूर्ध्वगिताः ; नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उवासाः ; व्यतिरिक्तास्वाज्ञातिगणत्वेन 'अन्ये च बहवः शूराः' इत्युक्ताः 'मदर्थं त्यक्त्वाविताः' [१।९] इति चोक्तम् ; न तु 'मदर्थं जिगीवसः' इति सामिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत् ; सत्यम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवंविधः—अभिसन्धिद्योतनायापि हि त्यक्तजीवितवचनं प्रतिभयानां बलीयस्त्वबुद्धयैव भवति । अनन्तरं च 'तस्य सङ्गनयन्हर्षं क्रुद्धदः पितामहः' [१।१२] इति दुर्योधनस्य

जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वस्तया प्रतीयते । एतद-
भिप्रायेणार्कं **अन्तर्विषण्णोऽभवत्** इति । परस्ताच्च
'स घोषो बार्ताशृणां हृदयानि व्यदारयत्' [१।१९] इति
घातराष्ट्रहृदयसंक्षोभ एवोच्यते । अतः उपक्रमे प्रतिक्रमूत्सेना-
पतिरसमभटवर्णनात्, उपसंहारोऽपि शङ्खध्वमन्त्रेण हृदयसंक्षो-
भनचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन विषादोत्पत्तिरूपनयन-
स्त्वनात्, अतश्चोक्तस्वारस्याच्च, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् ।
अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम् । अत एव विप्र-
कृष्टनिर्देशलोचं च परिहृतम् । न च परवलमिदानीं दुर्योधनस्य
परोक्षम्, 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [१।२] 'पश्यैताम्' [१।३] 'एतेषाम्' [१।१०] इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात् ।

यत्तु भीष्मद्रोणादिशिक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यप्रतीतिरिति
युक्तेति तदन्यस्तत्तुः सोपाधिकरूप्यापि भीष्मद्रोणादिवक्ष्य
ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितलोचोपपत्तेः । यत्तु 'न भेतन्यम्'
इत्यादौ बहुधाः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम् ; इदानीं च तद्विप-
रीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति, तदपि न । यथाऽर्जुनो जिघांसया
शरचारोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यमनुसमुदायसन्निधिसन्द-
र्शनेनोत्त्वणैः स्नेहाकरुण्यधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्मग्नतां पर्य-
वस्थाप्यते, तथाऽत्रापि हवचयितव्यहृदमहाभटतिविडप्रतिभटब-
लसाक्षात्कारदुर्लभमयविपारो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत
इति किमनुपपन्नम् । प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोपहणत्वग्रह-
णारिष्टतान्तेषु सर्वैर्मन्यः स्वबलभ्रमैः परेषां सामर्थ्यम् । न
चेदानीं ॥ स्मरति वदति हि स्वयमेव 'अकारादीनि नामानि
अर्जुनस्तत्तत्तैः [म. भा.] इति । यत्तु द्वितीयदिवसास्मोच-

वचनव्यक्तिवद्वापि वचनव्यक्तिः कार्येति । तदपि मन्दम् ।
न ह्यवश्यमेकदेशसहस्रात् संवत्सासहस्रेन भवितव्यमिति
नियमः । प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायमेतदुत्पन्न इति चेत्,
न ; युद्धसिद्धेश्चलत्वाद्यनुत्त्वानेन विषमत्वादभिप्रायपदतैः ।
किंचानाचार्यैर्भीष्माभ्यां सह व्यूहान्तरागेषु युधामात्यवस्थापन-
सेनासंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः । तदे-
तद्विश्रितं **आचार्याय निवेद्यान्तर्विषण्णोऽभवदिति** ।

द्वितीयदिवसे तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वैर्मन्यः पार्थिवैभ्यः
स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार
इति न कथिहोषः । तदेतद्विलम्बभिरुच्य 'दृष्ट्वा तु' इति तुभ्यः
प्रयुक्तः । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागत-
विषादमूर्तं स्वबलस्य पर्याप्तत्वं वचनमागमिनमपश्यं सूचयति ।
अतः सर्वजनपरित्यागस्फुरयसिद्धार्थस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदा-
दिपक्षाः परिक्षिप्ताः ; पाठभेदव्यवहितान्यवकाशक्यभेदाप्रसिद्धार्थ-
कल्पनादीनामेव च प्रबलदृष्ट्युपत्तात् । वाक्यभेदयोजनायां तु प्रति-
ज्ञादये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावदन्योनो न घटते । यो हि प्रबल्ये
दुर्बलो वा यद्वलं रक्षति, न तस्य पर्याप्तावपर्यापौ वा हेतुः
स्यात् ; न तु तत्प्रतिबलस्य ; फलतस्तथाभिर्देश इति चेत्,
तथावस्थास्वरसम् । प्रातिलोभ्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि
व्यवहितान्वयोऽयानतः । हेतुद्वयं समुचितस्य प्रत्येकं प्रतिज्ञायां
योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयाचार्यस्योपदेशेन परितार्य,
समुच्चायकशब्दाभावाधिको दोषः । एवं दृष्ट्यान्तराग्रपि
आख्याति । अतो यथाभावायमेवायं इति ॥ २—११ ॥

ह.पै.भा.—दृष्ट्वेति । तु पुनः । तथा तेषु मिलितेषु सत्सु स दुर्योधनोऽनेकवीरसमुदाये लब्धदी-
र्घिर्दुःखेन योषयितुमशक्य आचार्य धनुर्बंदोपदेशं द्रोणमुपगम्याऽऽश्विक्येनाऽऽचार्यत्वकृतेन सङ्गम्य
(सङ्गतो भूत्वा) वचनमनन्तरमब्रवीत् । किं कृत्वा ? पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा—पाण्डवानां युधि-
ष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं व्यूढं सूचीव्यूहरचनया सम्पन्नं दृष्ट्वाऽवलोक्य ॥ २ ॥

दुर्योधनो द्रोणं प्रति यद्वचोऽवोचत्तदेव नवभिः श्लोकैः सङ्गतो धृतराष्ट्रं प्रत्याह—पश्य-
तामिति । हे आचार्य ! एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं सप्ताशौहिणीपरिमितां चमूं सेनां पश्य ।
कथंभूताम् ? तव शिष्येण दृष्ट्वापुत्रेण धृष्टद्युम्नेन, धीमता तव शिष्यत्वेन सेनाव्यूहविन्यासादिबुद्धि-
मता व्यूढां व्यूहविन्यासेन स्थापिताम् । तव शिष्येणेति तत्रापि पाण्डवसेनायां कथिदनुगारोऽस्तीति
क्रौटिल्यवचनं दुर्योधनस्येति । पाण्डुपुत्राणामिति—पाण्डुः पाण्डुधर्मा, तत्पुत्रा जारपुत्रा इत्यभिप्रायं
वचनं दुर्योधनस्य ॥ ३ ॥

वै. अ. गि.— इत्थं निजतनयविजयदुराशाविष्टेन धृतराष्ट्रेण
'मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत' इति प्रष्टुत्पराशानिरासाय
प्रथमकोषवृत्तान्तं तावत्संक्षेप उवाच 'दृष्ट्वा' इत्यादिना
ततः श्लोकेभ्यः [१।१४] इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन—

व्यूढं व्यूहरचनया स्थितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा तदा दुर्योधनः सन्
राजा द्रोणाचार्येणैतस्य वचनमब्रवीदित्यन्वयः । अत्र राजेत्वेन-
नैव कत्रांक्षाशान्तेर्दुर्योधनपदमधिकं सत् दुःखं योषयम-

स्येति व्युत्पत्त्या युद्धनिर्षिण्यो जात इत्युक्तमर्थं प्रतिपादयति । तत्र
हेतुः—दृष्ट्वा ॥ १-शब्देन दुर्योधनपूर्वावस्थातो वैलक्ष्ण्यं द्योत्यते ।
अनेन तत्पुत्रस्यायमेवमेव बद्धशौहिणीबलादवोष्टं ससैनं विजय
इति प्रथमं दुराशा स्थिता ; सा तु पाण्डवबलदुर्ज्ञानानन्तरं
विराता ; त्वमपि तथैव तद्वलं द्रक्ष्यसि चेतिराशो भविष्यति ;
न चाभ्यस्य तव तस्मै न घटत इति ध्वन्यते । पाण्डवानीकसि-
त्वेन प्रधानभूताः पाण्डवा न दृष्टाः, किन्तु तदनीकमात्रम् ;

तदपि न युद्धापोत्थितम्, किन्तु व्यूढं व्यूहं स्वस्वस्थाने स्थितम्; यदेतां व्यूहसेनां दृष्ट्वायं निविष्णो जातस्तदा प्रधानभूतपाण्डवदर्शने शङ्कसम्पाते च सति कीदृशीमवस्थां गमिष्यतीत्युक्तं भवति । तदा दुर्योधन इति दुर्योधननाम तदानीमन्वयं जातमित्यपह्नासोक्तिः । द्रोणमित्यङ्कत्वा आचार्यमिति वदता 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु [१११?] इत्यथे करिष्यमाणद्रोणतिरस्कारस्य आचार्यविषयत्वेनानर्थत्वं दर्शितम् । भीष्मादीन्विहाय द्रोणं प्रत्युपगमनस्य 'व्यूढां दुपद-पुत्रेण' इत्यग्रिमश्लोके हेतुं वक्ष्यति । उपसङ्गम्येति । उपस्मीपे सम्यगुपसत्तिविधिना गत्वा अग्रवती, कर्णे रहस्यसूक्त-वानित्यर्थः । अनेन महद्भयं जातमिति दर्शितम् । राजेत्यनेन राजं पवेदशी दृष्ट्वा चेत्किञ्चिदान्येनामिति सूचितम् ॥ २ ॥

तदेव राजवचनमाह नवभिः— स्पष्ट एवाऽन्वयः । पाण्डु-पुत्राणां महतीं चमूं पश्येत्यनेन स्वस्य भयकारणं तस्मिन्त-मागमनं च दर्शितम् । ननु बहूनांहीनगतेस्तत्रैव महती

व० त० ६१०—दुर्योधनोऽपि वृकोदरादिभी रक्षितं आत्मपविजये तद्गुह्यस्य पर्याप्ततां आत्मबलस्य तद्विजयेऽपर्याप्ततां च आचार्यं निवेद्यान्तरेव विष्णोऽभूत् ॥ २-११ ॥

पु. अ. टी.—सञ्जयतु नायमधर्मा भगवता कर्त्तव्यत्वेन बोधनादिति वक्तुं तदर्थं सङ्गतिमाह—दृष्ट्वेत्याद्यष्टादश-श्लोकैः । तत्रैवं वृत्राद्वैराग्यं धृत्वा सञ्जयः पूर्वपृष्ठत्वात्त-पु-त्रक्रयमेवाह पूर्व—दृष्ट्वा खिति । राजा दुर्योधनः व्यूढं व्यूह-रचनया स्थितं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यंउपसङ्गम्य निकटे गत्वायेव वक्ष्यमाणं वचनमग्रवीहृत्वा च तदा धर्मयुद्धोपस्थि-तावित्यर्थः । एतेनापराधित्वेऽपि धर्तारं एव युद्धे प्रथमं प्रदत्त इति दृष्टमिस्तत्कथाकथनेन बोधितम् ॥ २ ॥

तद्वार्यमेवाह— पश्येत्यादिनवभिः । तत्र भीष्मस्य-

नी. आ. टी.—व्यूढं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽग्रवीहृत्स्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ दुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं विशेषणम् ॥ ३ ॥

पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः ।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

सेता, न वियम्य; तत्कृतो विभेधि? तत्राह— एतामिति । न संख्याकृतमिह सेनामहत्त्वम्, 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यात्वात्; किन्तु विशिष्टसेनान्यविधितत्त्वपरदलाभेयव्यूह-विशेषतेजस्वीयं तत्राहादिसम्पन्नत्वरूपम्; तत्रात्र प्रत्यक्ष-मेवेत्यङ्गुल्या निर्देशमुखकोऽयमेतच्छब्दः । दुपदपुत्रेण धृष्टपुत्रेण व्यूढां व्यूहसूचनयाऽधिष्ठितामित्यनेन त्वद्विधार्थं दुपदेनोत्पादितोऽयं धृष्टशस्त्रः पुरतः सेनामधिष्ठाय तितृक्ष्णमपि त्वया नोप-क्षणीयः; किन्तु हन्तव्य एवेत्ययमर्थो दर्शितः । तव शिष्ये-णेति च तद्वधोपायोक्तिः । त्वया हि धनुर्विद्यामभ्यापितोऽयं तव शिष्यः; तस्य च मम त्वमेव वेत्सि; तथा च यद्वह्म-नेन नासीच्छिक्षितं, यस्य चोपरि नास्य प्रत्यक्षं विद्यते, तादृशं किञ्चिद्विचार्य तेन हन्तव्य इति भावः । धीमतेत्यनेन एताद-शम्यूहरचनानुक्रांशोऽस्मिन्निहिते नैवविधः पाण्डवानामन्यः सेनापतिर्बुद्धिमान्भविष्यतीति सर्वमिदं बलं विफलमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

भिषिक्तत्वात्स्वत एवोत्साहः, द्रोणस्यैवास्तीत्यपमालक्ष्य गोत्साहयति परोत्कर्षणम्—एतां निकटस्थात् । युधि-ष्ठिरस्य राजत्वाभावाद्विशेषेण पाण्डुपुत्राणामित्युक्तम् । हे आचार्य! यद्यपि त्वद्भयोः समस्तयापि तेषां सेनायाः प्रबलत्वादस्मत्पक्षापातं कुर्वित्यतः सम्बोधनम् । पाण्डुपुत्राणां महतीं स्वभयजनितां चमूं धीमता व्यूहरचनया कृतिना दुपद-पुत्रेण धृष्टपुत्रेण व्यूढां व्यूहरचनया सम्मार्जितां पश्य । तव शिष्येणेति विशेषणं स्वस्य भयजनकत्वसामर्थ्यं द्योतितम् । तस्य भयाभावाः ॥ ३ ॥

आ. गि. टी.—अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहुवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयनाह— अत्रेति । अस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशला भीमाऽर्जुनाभ्यां सर्वसम्पत्तिपक्षवीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमौ उपलभ्यन्ते तेषां युद्धसौण्डीरं (यै) विशदीकर्तुं विशिनष्टि—महेष्वासा इति । इषुरस्य वैऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदुह. पै. भा.—अत्रेति । अत्रास्यां चम्पा । अमी शूराः शौर्येण शत्रुधर्मोपापेताः, महेष्वासाः-इषवो बाणा अस्यन्ते यैस्तानि धनूषि महान्ति येषां ते मेहुष्वासाः । कथमभूताः ? युधि संग्रामे भीमार्जुनसमाः—मिया भयेन भीयत इति चकितैरेव वीरान्तरैर्विलोक्यत इति भावः, अर्जुनः—पशुपतिस्संग्रामोपार्जितयशोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं सम्पादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः, ताभ्यां समास्तुल्याः । युयुधानो वीरवररेव मिश्रीभावेन युद्धाविष्टः, युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो विनतो विपक्षभूतो वा राट् राजा यस्य शत्रुसूदनस्य स विराटः । दुपदो दुवदृष्टव्यस्संग्रामे निश्चले पदे यस्य स दुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथत्वविशेषणम् । युयुधानो महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥ धृष्टेति । धृष्टकेतुर्धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिदं ध्वजादिष्यस्य, धृष्टानां रणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चैकितानः संग्रामे कुशलः । काशिराजः—काशो ब्रह्मतत्त्व-प्रकाशो यस्यां निवसतां सुलभः, सा काशी, तस्या राजा काशिराजो वैरिपुरविजयी श्रेष्ठः संग्रामविजयी संग्रामाविजयार्हः ॥ ५ ॥ युधामन्युरिति । युधामन्युश्च परं विक्रान्तः, वीर्यवानुत्तमौजाः, सौमद्रश्च परं द्रौपदेया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादयः, एते सर्वे महारथाः । एते च महाय युद्धोत्सवाय आ समन्ताद्ग्रायाः शस्त्रास्त्रप्रभूता येषां ते महारथाः । “एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनः । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्मृतोऽर्थरथो मतः ” [म. भा.] इति ॥ ६ ॥

वै. ब्र. गि.—एवञ्चकवति स्वस्मिन्नप्रतिवचनमाचार्यसुपलभ्य किमर्थं असमानयुद्धप्रवर्तनबुद्ध्या मां न भाषत इति वितर्क्य समानजनयुद्धमेवेति दर्शयनाह ‘अत्र शूराः’ इति त्रिभिः—

अत्र अस्यां शृष्टवस्त्राधिष्ठितायां पाण्डवसेनायां महान्त इष्वासा धनूषि येषां ते धनुर्विद्याप्रवीणाः शूराः, सन्तीति शेषः । ननु धनुर्विद्याचार्योऽहं महापुरुषः, मम तु पुत्रतत्त्वावेव भीमार्जुनौ गणय, किमेतौर्वाच्यैरित्यत आह—भीमार्जुनसमा युधीति । तानेव शूरास्वामिर्निर्दिशति—युयुधान इति । युयुधानादयो द्रौपदेयान्ताः ससदृश राजानः । तेषामेव यथायोगं महारथो वीर्यवान्परपक्षयो विक्रान्तो वीर्यवानिति पञ्च विशेषणानि । तत्र युयुधानः सात्विकः, विराट्-दय उत्तमीजाना दश तत्त्वगामान एव, सौमद्रोऽभिमन्युः ।

पु. अ. त.—एवं सेनां दर्शयित्वा तस्याः प्रबलत्वसुचनय तत्स्थिताय शूरां वर्णयति—अत्रेति । अत्र अस्यां सेनायां इषवो अस्यन्ते एभिरीतीष्वासाश्चापाः । महान्त इष्वासा येषां ते मेहुष्वासाः । शूरा महेष्वासा इति पदद्वयेन स्वतः शिक्षातश्च सामर्थ्यं दर्शितम् । युधि संग्रामे भीमार्जुनसमाः शूराः सन्ति । भीमार्जुनादतिबलाविति तत्समत्वेन वसिताः । युधीति पदेनान्यत्र न तस्मा दानादिबलिकथ्यः । तानेव गणयति युयुधान इत्यादिभिः । युयुधानः सात्विकः ।

च्यते, तच्च महदन्यैरप्रबुध्यं, तेषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते । तानेव परसेनाभ्यमभ्यासीनान् परपक्षातुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति—युयुधान इत्यादिना सौमद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषामपि महावपराक्रम-भाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—सर्वं पवेति ॥ ६ ॥

युधि संग्रामे भीमार्जुनसमाः—मिया भयेन भीयत इति चकितैरेव वीरान्तरैर्विलोक्यत इति भावः, अर्जुनः—पशुपतिस्संग्रामोपार्जितयशोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं सम्पादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः, ताभ्यां समास्तुल्याः । युयुधानो वीरवररेव मिश्रीभावेन युद्धाविष्टः, युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो विनतो विपक्षभूतो वा राट् राजा यस्य शत्रुसूदनस्य स विराटः । दुपदो दुवदृष्टव्यस्संग्रामे निश्चले पदे यस्य स दुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथत्वविशेषणम् । युयुधानो महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥ धृष्टेति । धृष्टकेतुर्धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिदं ध्वजादिष्यस्य, धृष्टानां रणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चैकितानः संग्रामे कुशलः । काशिराजः—काशो ब्रह्मतत्त्व-प्रकाशो यस्यां निवसतां सुलभः, सा काशी, तस्या राजा काशिराजो वैरिपुरविजयी श्रेष्ठः संग्रामविजयी संग्रामाविजयार्हः ॥ ५ ॥ युधामन्युरिति । युधामन्युश्च परं विक्रान्तः, वीर्यवानुत्तमौजाः, सौमद्रश्च परं द्रौपदेया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादयः, एते सर्वे महारथाः । एते च महाय युद्धोत्सवाय आ समन्ताद्ग्रायाः शस्त्रास्त्रप्रभूता येषां ते महारथाः । “एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनः । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्मृतोऽर्थरथो मतः ” [म. भा.] इति ॥ ६ ॥

द्रौपदेया द्रौपद्यां पञ्चम्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्यादयः ‘प्रथमः प्रतिविन्ध्यस्तु श्रुतसेनस्तथाऽपरः । श्रुतकीर्तिः शतानीकः श्रुतकर्मा तु पञ्चमः [म. भा.] इति श्लोकोक्ताः । द्रौपदेयाश्चेति चकारस्य महारथा इत्यनेनावयः । तथाच युयुधानादयः सर्व एवैते महारथा अतिरथाश्च ; न त्वेतेषामप्ये कश्चिदपि रथोऽर्थरथो वाऽस्तीति नैतद्वचनमन्या इत्यर्थः । महारथादीनां लक्षणं तु ‘एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः । अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथ-स्वेकेन यो योद्धा तन्मृतोऽर्थरथो मतः’ [म. भा.] इति ॥ ४—६ ॥

विराटदुपदौ राजानो, धृष्टकेतुप्रभृतयो राजानोऽसंबद्धा असम्बन्धवन्तः । वीर्यवानिति प्रत्येकं सर्वेषां विशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्रान्तः अतिपराक्रमी । वीर्यवानिति सौमद्रविशेषणम् । द्रौपदेयाः पञ्च प्रतिविन्ध्यादयः । सर्व एव महारथाः । महारथलक्षणं च—‘एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथी त्वेकेन यो योद्धा तन्मृतोऽर्थरथः स्मृतः’ इत्यादि ॥ ६ ॥

नी० भा० दी०—महेष्वासाः—महान्त इष्वासाः धनूंषि येषां ते । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥४॥ घृष्टकेत्वादयः षट् ॥५॥ युधामन्युत्तमौजसौ, सौमद्रोऽभिमन्युः, पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चक्राणां पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ब्राह्माः । सर्वेऽपि महारथा एव । तल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योयवेद्यस्तु यन्निवानम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ भूमितान्योयवेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्मन्युनोऽर्द्धरथः स्थितः' [] इति ॥ ६ ॥

दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविशारदा महारथाः ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

['सौमदत्तिर्जयद्रथः' इति नीलकण्ठपाठः]

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

* आ. गि. टी.—यवेवं परकीयं बलमितिप्रभृतं प्रतीत्याति-
भीतवदभिधासि, हन्त सन्निधेयं वैरिण्यता, अलं विग्रहामहेण
इत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति—अस्माकमिति । तुल्यवेदना-
न्तरूपममपि स्वकीयं भवं तिरोद्धानो घृष्टतामात्मनो धोतयति ।
ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षयुषस्तान्मयोच्य-
मानाभिबोध, निश्चयेन मद्रवनादवधारयेत्यर्थः । यद्यपि त्वमेव
त्रैवर्णिकेषु त्रैविध्यवृद्धेषु प्रधानत्वात्तत्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि
मदीयसैन्यस्य ये सुख्यास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसङ्ख्येषु तेषु
मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं
करोमि, न त्वज्जातं किञ्चित्त्व ज्ञापयामीति मत्वाऽऽह—

द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥ तानेव स्वसेनानिविष्टानुरुध्वौरेयान्
आत्सीयमयपरिहारार्थं परिगणयति—भवानित्यादिना
॥ ८ ॥ द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं
व्यावर्त्ययति—अन्ये चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीय-
भृतानां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि महां स्पृहयन्तीत्याह—
मदर्थं इति । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति—
नानेति । नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहर-
णानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधायुधसम्पत्तावपि
तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेत्, नेत्याह—
सर्वे इति ॥ ९ ॥

ह. पै. भा.—अस्माकमिति । हे द्विजोत्तम ! तु पुनर्येऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां विशिष्टाः पाण्डव-
सेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निबोधवाधारय । मम सैन्यस्य नायका जेतारस्तास्ते तुभ्यं संज्ञार्थं ब्रवीमि
॥ ७ ॥ भवानिति । भवान्स्त्वमेव तावत्पश्य; तव युद्धकौशल्योपदेशेन भगवान्पशुपतिरजुनेन
निर्जितः स त्वम् । भीष्मः सकलस्रत्रियकुलकालनात्रिवक्रायुधलीलावतारपरशुरामस्यापि रणे
भयङ्करत्वाद्भीष्मः । कर्णो वैरिणां कर्तनकरत्वात्कर्णः । कृपः शत्रुहिंसनशीलः । कृधातुर्हिंसार्थः ।
अश्वत्थामा—अश्नुते व्याप्नोति तदेतादृशं स्थाम बलं यस्य सः । यद्वा अश्नाति वैरिणो भक्षयति
येन तादृशं स्थाम बलं यस्य सः अश्वत्थामा । स किल लोकोपसंहारदक्षस्य दाक्षायणीपते-
र्लीलावतारो यस्मात् । विकर्णः—यस्यासमवीरसङ्घातमोपाजितकीर्तिमञ्जरीवर्णनायां प्रत्यर्थिभूताः
पार्थिव्या विगतकर्णा बधिरा इवोद्विजन्तो भवन्तीति विकर्णः । पार्वतीपतिदत्तवरः सौमदत्तिः ।
तथैव च वयं यथा भवान्भीष्मश्च त्रैलोक्यपराजयक्षमौ तथैव चेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्ये चेति ।
अन्येऽपरे सहायत्वेन समागता भगदत्तशल्यप्रभृतयो बहवः शूरा मदर्थं मम विजयसाधनार्थं त्यक्तं
जीवितं यैस्ते सर्वे युद्धविशारदा युद्धकुशलाः ॥ ९ ॥

वै. ३. गि.—एषुक्तकथयि स्वस्मिन्प्रत्युत्तरं द्रोणमुप-
लभ्य ब्रह्मभयमादित आरभ्य पाण्डवपक्षपातो मन्मत्प्रति-
क्षेपा, अतो मन्दिशमननुमन्यमानो मां न प्रतिपाद्य इति
निश्चित्य किमिच्छेदं विधेः शत्रुपक्षोऽस्मिन्नभिजयमस्तु च यम् ?
अहो पुनरहमपहासपदमात्मन्, तथा राजा नाचार्येण प्रति-
भाषित इति लोकभयं प्रमानितोऽपि जातोऽस्मि इति
विचार्य दुर्धरोधनः पुनः स्वबलस्तुतित्याजयिजयमाच्छादयन्
गुरुखलाच्च प्रियवचनमादायुं तमभिरुद्वहाम्—

‘अत्र शूराः’ इति पूर्वोक्तगतस्य अत्रेत्यस्य वा, ‘मम
सैन्यस्य’ इत्युत्तरार्थगतसैन्यपदस्य वा विभक्तिविपरिणामेन
लक्ष्यद्वयः । हे द्विजोत्तम ! अस्माकं तु सैन्ये विशिष्टाः श्रेष्ठा
ये मम सैन्यस्य नायका नेतारः, तान् ते तव संशयं सम्य-
ज्ज्ञानार्थं ब्रवीमि, तावित्रोद्य अवधारयेति योजना । ‘अस्माकं
सैन्ये’ इत्यनेन यथा मनेनेस्तेनास्माभिर्यत् तथा तवापीतया-
चर्यवन्तुमानो दर्शितः । तु-शब्दः ‘अत्र शूरा महेष्वासः’
इति पूर्वोक्तपाण्ड दलगतशूरावैलक्षण्यार्थः । तदेवाह—
विशिष्टा इति । भीमार्जुनसमन्वेन पूर्वोक्तस्यो युधुधाना-
दिभ्यः श्रेष्ठा इत्यर्थः । ‘कथं भीमसहं संख्ये द्रोणं च’
[२।४] इति प्रस्तुत्य ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’
[२।६] इत्यर्जुनेन भीमद्रोणेनमित्तकविजयपराजयस्य शङ्कित-
त्वेन भगवताऽपि ‘द्रोणं च भीमं च जयय्यं च कथं तथाऽभ्या-
स्ये योधवीरान्’ मया हतार्हसं जहि मा व्यथिष्टाः’ [१।१३]
इति भीमद्रोणादिनिमित्तकार्जुनीयभयस्यापुदितत्वेन भीमा-
दयो भीमार्जुनादितिशयिन इति सर्वसम्प्रतिपन्ना इत्यभिमानः ।
‘मम सैन्यस्य’ इत्युक्त्वा लोके सेनानीद्वारक एव राज्ञः
सैन्यानुबन्धः इह तु न तथा, किन्तु नयैव प्रथमशुभदान-
मानादिसकृत् सैन्यं मय्येवानुगम्यति इति साक्षादेव स्वम्
सेनासम्बन्ध इति दर्शितम् । ‘संशयं ब्रवीमि निबोध-
इत्यनेन मयैतान्सर्वानपि सेनापतीन्सम्यग्विज्ञाय त्वयैव
यथाहं विनियोज्यास्ते इति बहुमानोक्तिर्निरूप्यते । द्विजोत्त-

ब० त० वी०—[७-९]

पु. अ. त.—एवं तस्मैमहाबलस्य स्वीयानाह शो-
स्वाहनार्थं—अस्माकमित्यादिभिः । अस्माकं ये विशिष्टाः
महान्तस्तत्राविबोधं बुध्यन्व । द्विजोत्तमेति विस्तृतिस्मभाव-
नवा सम्बोधनम् । मम सैन्यस्य नायकाः नेतारः, तान्सं-
ज्ञानार्थं मया विशेषेण स्वस्वपदो ज्ञायन्ते न वेति ते ब्रवीमि
॥ ३ ॥ एवं विज्ञाय तवामान्याह—भवानिति द्वाभ्याम् ।
भगवद्भूतेः सर्वेषामाचार्योऽस्माकं मुख्यः । त्वया कार्यार्थं
मन्ये श्रेयाः । ‘उभयोर्द्रोणसामर्थ्यं’ इति वाक्यात् परम-
बलीति पूर्वं गणितः । भीमश्च तथैव मुख्यः । चकारेण क्षत्रि-
जत्वात् शापसामर्थ्याभावमाशङ्क्य पितृमहत्वाद् शापसा-
मर्थ्यं ज्ञाप्यते । कर्णव्याघ्रश्रेष्ठैरपि गणनात्स दुःशितो

वी० भा० वी०—विशिष्टाः श्रेष्ठाः । निबोधं बुध्यन्व । भौवादिकस्य परस्मैपदिनो युधेरिदं रूपम् । संशयं
न ममपक्षेऽपि शूराः सन्तीति ज्ञापनार्थम् । परेपु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहमद्भौ मा भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ विकर्णः

मेखनेन च—तिष्ठन्त्येव भीमादयो विशिष्टाः क्षत्रियाः,
‘क्षेत्र्यवत् क्षत्रियवत् ब्रह्मतेजोवत् बलम्’ [भ. भा. १।१७।४६]
इति निखिलक्षत्रबलादित्यादिशब्दतेजोबलजलनिधिस्वमेक एव
अलमस्माकमिति स्तुतिस्वाचार्यस्यभिमुखवाय क्रियते ।
वस्तुतस्तु ‘कथं तं पाण्डुदुराणम्’ [१।३] इत्यादिना मया
वदुषोचमानोऽपि वृष्णेभ्यः स्थितस्तत् नित्यं शोऽसीति मत्वा
न च संशयं ब्रवीमि इत्यन्तःपारुष्यगर्भोक्तिः । द्विजोत्त-
मेत्यपि क्षत्रियश्रेष्ठत्वं परदलगतशत्रुवर्णनमाकर्ण्य तदुपुत्सा-
सदुत्साहमापस्यते ; त्वं तु ब्राह्मणः ; कुतस्तव क्षात्रम् ? अतो
मौनेनावस्थापनुचितमिति पारुष्यगर्भः । निबोधेति भौवादिक-
परस्मैपदिनोद्ये रूपम् । तावित्रोद्य, तान्त्रवीमि, इति वाक्य-
भेदात् न तच्छब्दद्वयस्य पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

विशिष्टानेवाह—पूर्वोक्तब्राह्मणबलप्राधान्याभिप्रायेण स्तु-
त्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीमादयोदौ गणनम् ।
विकर्णो दुर्धरोधनानुजः । सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरि-
श्रवाः । समिति ज्वर इति विशेषणम्, समिति युद्धं जयतीति
तथा ॥ ४ ॥

एवं द्रोणादीन् कतिचित्किमिदं पाण्डवबल इव नास्मद्वले
परिमिताः सेनान्यः शूराः, किम्वनन्ता इति न प्रथयते
विद्वद्दं शक्यन्त इत्याह—अन्ये च बल्यकुतस्त्वमप्यः बहवो-
ऽज्ज्ञानाः शूराः, तिष्ठन्तीति शेषः । ननु तिष्ठन्तु शूराः, तथापि
स्वार्थं इव ते पार्येऽपि किं तथा कौर्ण कतिपयन्ति ? तत्राह—
मदर्थं इति, मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्त्वमप्यवसिता इत्यर्थः ।
अनेनानुरागातिशयो दर्शितः । तथापि स्वस्वपरिचितशस्त्र-
सामग्र्योपेन एते बहूराक्षयोधिभिः परकीरैरभिभूयैरहित्यत
उक्तं नानाशस्त्रप्रहरणा इति, नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि
युद्धसाधनानि येषां ते तथा । ‘सर्वे’ इत्यनेन एतेषां मध्ये
न कश्चिदप्यनेनैवित्योऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च
वदुपुद्धानि पूर्वं कृतवन्तः, न त्विदं प्रथमतया युद्धे प्रवर्तिता
इति तौर्धोतिशयो दर्शितः ॥ ५ ॥

भविष्यतीति सोऽपि मुख्यत्वेन गणितः । इदमेव चकारेण
गृह्यते । कृपाचार्योऽपि तथा । एते सर्वेऽपि समितिजयाः स-
ङ्गसमेतारः, भिन्नतया सर्वेषां विशेषणम् । अथश्यामा ल-
तुश्च, विकर्मेश, सौमदत्तिः भूरिश्रवाः । तथेति यथा भव-
दादयस्तुल्या अप्यस्मत्पक्षपातिनस्तथैव सौमदत्तिरित्यर्थः ।
य ।—तथैवस्तुत्तरं योज्यम् ॥ ८ ॥ अन्ये चैतादृशा बहवः
शरा मदर्थं मत्कार्यार्थं त्यक्तं जीवितं यैः तादृशाः जीवि-
ताश्च परित्यज्य मत्कार्यं कर्तुं कृतनिश्चया इत्यर्थः । यद्वा—आ-
दिकर्मणि कः । त्यक्ष्यमानजीविता इत्यर्थः । नानाशस्त्राणि
प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदाः अतिनिपुणाः ॥ ९ ॥

स्वभ्राता । सौमदक्षिर्मूरिभ्राताः । जयद्रथपदस्थाने 'तथैव च' इति क्वचित्पाठः ॥८॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः
शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि, प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि, नानाविधानि येषां ते
नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

दुर्योधनस्यावश्यकतेष्वोक्तिः ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

आ. वि. टी.— राजा पुनरपि स्वकीयभयभावादेव हेतु-
न्तत्वाच्चार्थं प्रत्यावेदयति—अपर्याप्तमिति । अस्माकं खल्विदं
एकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं मीमेणे च
प्रथितमहायुद्धिना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परि-
भवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तद्वल्यं सप्तसंख्याकाक्षौहिणीपरिमितं
बलं मीमेणे बलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमप्यासम-
स्मानभिभावितुमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्मा-
धिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमन्वयमसौम्यम्, एतेषां तु पाण्डवानां बलं
मीमेणाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं, सोढुं शक्यमित्यर्थः । अथवा
तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नास्मै, अस्माकमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं
भीष्माऽभिरक्षितोऽस्मै परवलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते,
इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं,

भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदो यस्मादस्मै परवलनिवृत्त्यर्थम्
भिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तौत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठवसुक्ता भीष्म-
शेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनां प्रार्थयते—अयनेष्विति ।
कर्तव्यविशेषवतो चशब्दः । समरसमामन्मसमये योधानां
यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्भिवागेनावहितिरस्थानानि
नियम्यन्ते तान्यत्राश्रयाननुच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय
मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकल्पं प्रविशाममप्रत्याख्याय भवान-
श्चत्थामा कृण्वीत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो
भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु । तस्य हि रक्षणे सर्व-
मस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्, परवलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्माभी
रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ह. पै. भा.— सैन्यद्वयपरिकल्पनप्रयोजनमाह—अपर्याप्तमिति । तदिति तत्तथाभूतैर्वीरै-
र्बुक्तमपि भीष्मेणाभितो रक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं तेषां
पाण्डवानां बलं मीमेणाभितो रक्षितं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥ भीष्मस्योभयपक्षपातित्वा-
दस्मद्बलं पाण्डवसैन्यं प्रति असमर्थं, भीमस्यैकपक्षपातित्वादेतद्बलमस्मद्बलं प्रति समर्थं तस्माद्भवद्भिरेव
वर्तितव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वां रणभूमिं
परित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु । यथा तुर्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येत
तथा रक्षन्तु । भीष्मवल्लेनैवास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

वै. ङ. नि.— एवं शौर्येण संरक्षया च स्वहृत्पणासाधि-
क्योक्त्वा यदुर्वम 'अत्र शरा महेश्वासाः' [१०] इत्यादिना
सुचितं परकीयशस्त्रप्रयुक्तं निजभयम्, तदाच्छादितम् । इदानीं
'पदैवैतां पाण्डुजाणामाचार्यं महतीं चमूम्' [११] इत्यादि-
नाऽविष्कृतं यत्परसैन्यप्रयुक्तं निजभयम्, तत्सत्सैन्याधिक्यवर्ण-
नेनाच्छादयति—तत्पुत्रोक्तविशिष्टबहुशतपुत्रपाचिष्ठितं भीष्मेण
सेनापतिना अमितः सर्वतो रक्षितमक्षौहिणीसंख्यया चाधिकं

अस्माकं बलं अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जरात्यपयोसहस्रभानुना'
[शि. व. १।२०] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां
तु इदं अस्मदीयशरावहृष्टयुधुधानादिपरिमितशरोपेतं भीमाभि-
रक्षितं अक्षौहिणीसंख्यया च न्यूनं बलं उक्तविधाविषय-
वैयर्थ्यात् पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि कुरुक्षेत्रे भीष्म इव
पाण्डवबले घृष्टयुग्मः सेनाधियाल्लेऽभिषिक्तः इति भीष्मप्रतिवा-
दं निहतया घृष्टयुग्माभिरक्षितमित्येव वक्तुमशक्यं, न तु भीमा-

१ 'अयनेषु च'—'तस्य सन्नयनम्'—इतीमौ श्लोकावर्थतोऽपि विधिष्ठिविद्वद्वयेते । तेन तत्सम्यग्यतः क्रियांश्चित्
प्रत्यभागः परिश्रष्टः स्थापिति सम्भाव्यते । उपलभ्यते च श्लोकत्रयमधिकमत्र हंसयोगिभाष्ये—'अथोक्तैः सम्प्रहृष्टात्मा युक्तः
शान्तमनोऽप्यवीर्यः । प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यथास्त्विव ॥ तस्माद्विभेदि राजेन्द्र । रामो भवतु पाण्डवैः । पृथिवीं
मुहूर्त्वं सहितो भ्रातृभिर्बैलमिवंशी । नरनारायणौ देवानवन्नाय नक्षिष्यसि । इत्येवं कथयन् राजन् ! भीष्मः शान्तमनो
महान् ॥' इति । तत्र 'प्रीतिमान्' इत्यादिश्लोकद्वयं च नीलकण्ठीयभारतादेऽपि [म. आ. १।६१०-१०८ इत्यत्र] पठ्यते ।
तत्तस्यात्र संप्राहृत्ये प्रमाणं मुधिय एव ।

—अविगीता ।

भिरक्षितमिति; तथापि भीमस्य पुरतो धृष्टद्युम्नस्य का गणनेत्यभिप्रायेण तं विहाय युधिष्ठिरेण धृष्टद्युम्नाभिषेकात्पूर्व-
स्त्रयोगपर्वणि सेनापतित्वेन निश्चितं महाबलं भीमं सेनाप-
तित्वेन गृहीत्वा, सोऽपि स्वेच्छामरणधर्मतया जितकालस्य
सकलक्षत्रियजिता जामदग्न्येनाप्यजितस्य महाबलपराक्रम-
न्निधेभीमस्य न समान इत्यभिमानेन 'भीमाभिरक्षितं पर्याप्तं'
इत्युक्तम् । एतेन च धृष्टद्युम्नं वातवितुं यत्नां प्रति 'वृद्धां
दुपदुपवेण' [१।३] इत्यायुक्तम्, तत्तु त्वद्वधार्थं छुत्पादि-
तत्त्वव्या नोपेक्षणीय इति त्वदर्थमेवोक्तं, न तु मदर्थम्; मदीय-
सेनापतेरप्यथ गणनानाहं धृष्टद्युम्नास्मन् भीतेरप्रसक्तेः; तत्र च
त्वमवज्ञया मौनी भवसि चेत्किं नश्छिन्नम् ? इत्याचार्यं प्रति
सोऽप्युद्धर्तुं वाक्यमभिव्यज्यते । पितामहटकोदरादिनामान्तर-
सत्त्वेऽपि 'भीमाभिरक्षितम्' 'भीमाभिरक्षितम्' इति वद-
ताऽयं चमत्कारो इति।—भीमनामानि भीमनामान्तर्भवति;
भीमनामानि तु न भीमनाम, मध्ये प्रकारस्याधिकत्वात् ।
तथा च भीमभीमयोर्लोके भयङ्करत्वेनाविशेषेऽपि भीमस्ता-
वनामतो भीमं तिमिलित, भीमस्तु न तथेति तयोर्महत्त्वा-
महत्त्वे इति ॥ १० ॥

व० त० दी०—॥ १० ॥ ११ ॥

पु. अ. त.—एवं सर्वानवद्यैतद्विश्रितमप्यस्मद्बलं तदुल-
्लुङ्घासमर्थं नाना भातीत्याह—अपर्याप्तमिति । भीमाभि-
रक्षितमप्यस्माकं बलं अपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति ।
द्रोणः कदाचित्कथ्येदिति भीमाभिरक्षितमेवोक्तम् । पाण्ड-
वानां च बलमस्मानिषोर्द्धं समर्थं भातीत्याह—पर्याप्तमिति ।
इदं तेषां पाण्डवानां बलं भीमेनामितः स्रवतो रक्षितं सत्
पर्याप्तं समर्थं प्रतिभाति । तुल्येनपर्याप्तपक्षो निराकृतः ।
यद्वा तत्प्रसिद्धमस्माकं बलं अपर्याप्तं अत्यधिकम् । किञ्च

नी० भा० दी०—पर्याप्तं परित आप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्ताक्षौहिणीमितत्वात्पूर्वं बहुनैकादशाक्षौ-
हिणीमितेनास्मसैन्येन वेष्टितुं शक्यं, न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः । एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः
॥ १० ॥ अयनेषु व्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वे स्वे स्थाने स्थिता यूर्यं मध्यस्थं भीममेवाभिरक्षन्तु ।
अस्य सेनापतेश्चाभ्युत्थे सर्वाऽपि सेना आकुलीभवेत्, तत्स्थेयं स्थिरा च भवेत्, अतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शङ्खविवादिव्रणोषः । [१२-१९]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पैणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

इत्यमाचार्यस्तुतिपूर्वकं निजबलप्रदर्शनेन स्वस्य परबलान् कि-
ञ्चिद्वयमस्तीति न तदर्थमिहागमनम्, किन्तु गुरुदर्शनार्थमेवेति
तत्प्रतिवचनावसरो दर्शितः । तमेतन्मन्त्रः कापयग्रभङ्गुक्षितस्य-
भङ्गुपञ्चस्य सत्यमयमस्मिन्नपि समये निर्मयार्थं वक्ति वचन-
मिति विचारार्थं येषामप्रतिभाषितोऽतिरोचितो भवन्नान्यो
दुर्बोधनस्तं तिरस्कुर्वन्नाह—भागो नाम पूर्वोद्विक्तेणास्था-
यमयमिति विभज्य निश्चितो योधानामवस्थानार्थो देशः,
तमनतिक्रम्य यथाभागं अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु अवस्थिताः
विभक्तस्वस्वरणभूष्यपरिष्ठागेन सर्वतः समाट्ट्य सजीभूय
स्थिताः सन्त इत्यर्थः । भवन्तः सर्वेऽपि भीममेव अभिनो-
रक्षन्तु । स एक एवास्माकं जीवातुरिति भावः । तत्र च
'भवन्तः सर्वे' इति योधाभिमुख्यप्रदर्शनेनाचार्यः पृष्ठे कृत इति
ज्ञापितम् । भीष्ममेवेत्येवकारेण द्रोणव्यवच्छेदः । तेन च
हितमपि मदभिहितमविज्ञाय मामवज्ञातवतो द्रोणस्याप्ये-
वाविनि धृष्टद्युम्नसमरदौरवस्येव भवद्भिरुदास्थेयमिति तत्प्रती-
कारार्थैर्बुद्धीर्यते ॥ ११ ॥

भीष्मेणाभिनो रक्षितम् । तेषां तु बलं श्ररभूषिष्टमपि पर्या-
प्तम्, अक्षौहिणीसप्तकमितत्वात् । किञ्च भीमेनाभिरक्षितम्
॥ १० ॥ एवं सति किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अय-
नेषु चेति । व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्ताः स्वस्वस्थाने
स्थिता भवन्तः सर्वे एव भीष्ममेवाभिनतः सर्वतः रक्षन्तु ।
यतोऽस्माकं बलं भीष्मरक्षितमेव । चकारेण व्यूहप्रवेशमार्गात्
परस्थानेऽपि स्थितैरिदमपि ज्ञापितम् । एवकारेणास्मदादिरक्षा
कार्येति ज्ञापितम् । हीति युक्तवचम् ॥ ११ ॥

आ. गि. टी.—तमेवमाचार्ये प्रति संवादं कुर्वन्तं भया-
विष्टे राजानं दृष्ट्वा तदभ्यासवतीं पितामहस्तदुद्वज्जुरोधार्यमित्थं
कृतवानित्याह—तस्येति । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतसुखास-
विशेषं परपरिमद्भारा स्वकीयविजयद्वाराकं सम्यगुत्पादयन्मयं
तदीयमपमिनोपुर्व्वैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापूरितवान् । कि-
मिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते? कुरुद्वत्त्वा-
तस्य कुराराजत्वात्पितामहत्वाभास्य दुर्योधनमयापन्नयार्थां प्रवृ-
त्तिश्चित्ता, तदुपजीवितया तद्वशात्त्वाच । तस्य च सिंहनादे शङ्ख-

शब्दे च परेषां हृदयग्न्याया सम्मान्यते, दुरादेवारिनिवहं प्रति
भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य
भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षेस्तैस्तै राजभिः शङ्खनादयो वाद्यविशेषा
झटिति शब्दवन्तः सम्पादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो
बहुलं भयं परेषां परिशोतयन्नासीदित्याह तत इति ॥ १३ ॥
एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य परिसरवर्तिनौ केशवाचुर्नौ
श्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमैर्भुक्तो महत्प्रयत्नबलैः रथे न्यवस्थितावप्राकृतौ
शङ्खौ पुरितवन्तावित्याह—ततः श्वेतैर्हयैरिति ॥ १४ ॥

ग० भा०—तस्य विषादमालोक्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खाम्भानं च कृत्वा
शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयमिश्रसंनिधौ घोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्व-
श्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयश्चैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं
कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

वे. ता. चं.—‘तस्य सञ्जनयन’ इत्यादेः ‘तुमुलोऽभवत्’
इत्यन्तस्यार्थमाह—तस्येति । जनयति शतुः ‘लक्षणेत्वोः
क्रियायाः’ [अष्टा. ३।२।१९६] इति हेत्वर्थवसुचनाय जन-
यितुं इत्युक्तम् । ‘सिंहनादं विनय’ इत्येतत् ‘आदनपाकं पचति’
इतिवदिति सुचयितुं ‘कृत्वा’ इति पदम् । ‘कृन्वन्तस्यः क्रिया-
सामान्यवचनाः’ इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया ‘शङ्खाम्भानं च
कृत्वा’ इत्युक्तम् । ‘ततः शङ्खौ’ इत्यत्र ततःशब्देन विजिगी-
षासुचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रा-
येणोक्तं अकारयदिति । शङ्खभेरीति पणवाद्युपलक्षणम्,
ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति
सूचितम् । सिंहनादशङ्खाम्भानाभ्यां शङ्खभेरीनादसमुच्चयार्थो
द्वितीयश्चकारः । कृतेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थस्तृतीयः
॥ १२ ॥ १३ ॥ ‘ततः श्वेतैः’ इत्यादिकं ‘धनञ्जयः’ इत्यन्तं

व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येयपदम् । तं घोष-
माकर्ण्य इति तद्विवक्षितकथनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसा-
रथिरिति—सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः परमपुरुषो निष्कृष्टतानुवमा-
त्रादपि निष्कृष्टतामाश्रितवात्सत्येन नीत इति भावः ।
पाण्डवविजयसुचनाय सञ्जयेनोपातो माधवशब्दोऽत्र
प्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरवर एव । ‘स्यन्दने स्थितौ’
इत्यविशेषेण स्थितिष्वन्यच्छेदाय सारथिवरथिवरविभागः ।
‘श्वेतैः’ इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं त्रैलोक्येति
नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः । त्रैलोक्यं
कम्पयन्ताविति—तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्य-
कम्पनहेतुरिति भावः । यत्र ‘दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः’ इत्या-
द्युक्तप्रकृष्टाम्भानमूलकशङ्खघोषातिशयेन, ‘नभश्च पृथिवी चैव’
[१।१९] इति वक्ष्यमाणेन च कलितमिदम् ॥ १४ ॥

ह. पै. भा.—द्रोणं प्रति राज्ञा भीष्मस्य च बहुमानपुरस्सरं यदुक्तं तच्छ्रुत्वा भीष्मः किष्करो-
चदाह—तस्येति । कुरुद्वद्वः पितामहो भीष्मस्तस्य राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं प्रीतिं सञ्जनयन्नुच्चैर्महान्तं
सिंहनादं विनय कृत्वा शङ्खं दम्भौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमा-
लक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—तत इति । ततो भीष्मस्य शङ्खपूरणानन्तरम् । शङ्खाथ
परं मेर्यः पणवानकगोमुखाः—पणवा आनका गोमुखा वाद्यविशेषाः सहस्रैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त-
वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह
तत इति पञ्चमिः—ततो दुर्योधनस्य सैन्ये वाद्यकोलाहलानन्तरम् । श्वेतैः शुकैः कैलासाचलकल्पैः
परसैन्योत्कर्षतनूरक्षणसामर्थ्यवद्भिः हयैः—अतिवेगातिरेकात्स्वभावतो वा ह आकाशे यान्तीति
हया विशिष्टा अश्वास्तैर्युक्तं संयोजिते महत्पादित्यमण्डलकले पुञ्जे स्यन्दने संग्रामभूमिप्रद्वरणशीले
रथवरे स्थितौ वर्तमानौ । माधवः—मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिर्माधवः कृष्णः, पाण्डवोऽर्जुनश्चापि
दिव्यौ दिवि भवौ शङ्खौ प्रदध्मतुः प्रकर्षेण परकीयवाद्यकोलाहलाभिभवसम्पादनेन दध्मतुः
आपूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

वै. ज्ञ. ग्री. — एवं द्रोणतस्मिन्स्मृतस्य स्वपुत्रस्य भीष्मति-
स्क्रोऽप्यवश्यम्भावेन, द्रोणभीष्मयोरैकचित्वात्तयात्; तथा
च सप्तयैव नष्टं मत्कुलमिति व्याकुलं वृत्तादमालोक्याह
सञ्जयः— कुरुषु दृढः श्रेष्ठः प्रतापवान्प्रितामहो भीष्मः तस्य
द्रोणतिस्क्रादुःखितस्तस्य दुःखोपधनस्य हर्षः सञ्जनयन्—हेतो
शत्रुप्रत्ययः— हर्षं जनयितुं उच्यते सिंहनादं विनश्य कृत्वा ।
सिंहनादमिति ण्वलन्तत्वाद्वातोः पुनः प्रयोगः । शंखं दध्मौ
वादिताम् । अत्र 'कुरुदृढः' इत्यनेन यद्यपि द्रोण इव
भीष्मोऽप्यादित आरभ्य दुर्विनीत एव तत्र पुत्र इति भीष्मे-
णाप्युपेक्षणीय एव, तथापि कुरुश्रेष्ठतया स्वमहत्त्वमालोच्यैव
तेन नोपेक्षित इति सूचितम् । 'प्रतापवान्' इत्यनेन परबलमय-
दिते रात्र्युपेक्षिते पराभिभवनेतोरूपप्रतापहानिर्भवतीति
दर्शितम् । दृढः पितामहस्तस्य हर्षं जनयन्त्यनेन परबलभ-
वेनाचार्यतिरस्क्राणं च गतप्राणस्य दुर्बोलेनयत् तात्कालिकप्रा-
णप्रतिष्ठापनायै एवायं सिंहनादः, न तु वस्तुतः परबलनिरास-
पर्यन्तः, दृढपितामहस्य तदशक्तैरिति ध्वनितम् ॥ १२ ॥
एवं भीष्मः स्वयं सिंहनादपूर्वकं शंखमाभ्यास्य स्वसैन्येऽपि
स्वैव शंखभेयादिनादमकारयदित्याह— णवणा आनका गोमु-
क्ता वायविषोपाः । सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्त्यन्त
वादिताः । कर्मकर्तारं लकारः । स च शंखादिशब्दः तुखलो
महानभवत् ॥ १३ ॥ एवं 'मामकाः पाण्डवाश्च किम-
कुर्वत ?' इति प्रमे कौरवदृष्टान्तश्रुत्वा पाण्डवदृष्टान्तमाह—
तत् इत्यादिभिः शङ्खैः । ततो माधवः पाण्डवश्च शंखौ प्रदध्म-
तुस्त्यन्वयः । कौरवेषु दुर्बोधनस्येव पाण्डवेवपि प्रधानभूतस्य
राज्ञो वृत्तान्ते कथनीये माधवः पाण्डव इति प्रधानतो भगव-
द्वृत्तान्तं वदता भगवानेव पाण्डवबले प्रधानभूतो राजा,
धर्माजुनादयस्तु निमित्तमात्रमिति ज्ञान्यते । तत्र च कथं
पाण्डवसारथेर्भगवत्स्त्वद्भ्राजत्वमिति शङ्कानिरासाय माधवः
पाण्डव इति पूर्वैश्चान्द्रादेन निर्दिष्टम् । पाण्डवराक्षणार्थमवती-
र्णन भगवता स्वराक्षणीयस्य परैरुपगतो प्राप्ते तं पृष्ठतो
विधाय स्वयमग्रेऽस्थितमित्येतदेव भगवतः पाण्डवसारथ्यं
नाम, तत्र न तत्त्वामित्यतिरोधीति भावः । माधवपदेन
लक्ष्मीपतिवैत्रं तत्रैव जयशौर्यादिसर्वविषयलक्ष्मीनिवास इति
पाण्डवानामेव जयः, न त्वलक्ष्मीकस्य दुर्बोधनस्येति सूचि-
तम् । स्पन्दनं स्थिताविति रथस्थत्ववर्णनेन परबलं दृष्ट्वा

व० त० दी०— ततस्तद्विधादमवलोक्य भीष्मस्तस्य
निनादैर्विजयाभिज्ञांसं वीर्यं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तद्वीर्यं निशम्य भगवान् पार्थसारथिरजुनश्च
त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते मध्ये रणे महति रथे स्थितौ विर्यं कम्पयन्तो स्वशङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पु. अ. टी.— सेनापतिरेव रक्षणीय इत्येवं स्वबहुमानप्र-
तिपादकं राजवाक्यं श्रुत्वा राजा हर्षपुत्रजनयन् भीष्मः
स्वबलकल्याणकं शङ्खनादं कृतवानित्याह— तस्येति । तस्य
राज्ञः हर्षं सम्पत्करोण योस्तस्यामि ह्युपादिक्तेण जनयन् ।
भीष्मस्य भक्तत्वात्स्वपराजयज्ञानेन स्वतो हर्षेण न शङ्कादि-
वादन्, किन्तु दुर्बोधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भगवदिच्छां ज्ञात्वा

भवेनाचार्यश्रुतपसङ्गस्य ततो योधान्भीष्मं चोपधाव्य तत् इतो
विदुःशतो दुर्बोधनाहैलक्षणपसङ्गम् । प्रथमतो यं यथा रथमा-
रूढौ, तत्रैव तत्रैव स्थितौ, न तु वृत्तशिक्षां पि प्रचलिता-
विरथः । स्थिताविति तुल्यवदवस्थानोक्त्या रथचालनकाल
एव भगवतः सारथ्युपेयवस्थानेऽवस्थानम्, अर्जुनस्य रथ-
मप्येवमवस्थानम्, समयान्तरे तु सर्वदा द्वयोरेकस्मिन्नेवासा-
नेऽवस्थितिरिति तयोरेकपक्षसंख्यातिशयो दर्शितः । श्वेताश्वरथा-
नामन्येषामपि बहुशः सत्त्वेऽपि क्षाण्डवदहनसमयेऽभिना यः
श्वेताश्वरथोऽर्जुनाय दत्तः, येन च श्वेतावाहन इत्यर्जुनासा-
धारणं नाम, सोऽयं दिव्यो रथ इति दर्शयितुं श्वेतेर्हर्षेयुक्त
इत्युक्तम् । महतोऽप्यनेन 'उपेतं राज्यैरश्वैर्गान्धर्वैर्महामल्लिभिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमेवैव ॥ सर्वोपकरणैरुत्तमजनेयं
देवदावैवः । ससजं यं स्व- [छि-] तपसा युजने [भीमनो]
युवनप्रभुः ॥ प्रजापतिरनिर्दिष्टं यस्य रूपं रवेरिव । आश्रिता
यं रथश्रेष्ठं शक्रभञ्जसमा बभौ ॥ तापनीया सुखचिरा ध्वजयष्टि-
रनुत्तमा । यस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहादौ लङ्घितः ॥ क्षौगुल-
लक्षणः ॥' भीमो नन्दं तत्राय संश्रितो मूर्च्छयैशोभत । ध्वजे
भूतानि चात्रासन्निविधानि महान्ति च । नादेन त्रिपुसै-
न्यानां वीर्यां संसा प्रमण्यति,' इत्यादिपूर्वकं [अ. २२५ श्लो.
१०—१०] रथमाहात्म्यं स्मारितम् । तेन च तादृशो रथ एक
एवाल्मः ; तदुपरि माधवः पाण्डवश्च किल किञ्च वक्तव्यं
जयविषय इति सूचितम् । दिव्यौ शंखावित्यनेन 'ततः
शंखाश्च' इति पूर्वोक्तपरबलशंखानां प्राकृतत्वेनाकिञ्चि-
त्कस्वच्छकम् । माधवः पाण्डवत्रैवेत्येवकारस्य त्वयमर्थः—
कुरुतेनापतिना भीष्मेण स्वयं शंखं ध्मात्वा सर्वतः सैन्ये
शखनादे प्रवर्तिते सति तद्विरूपतया पाण्डवसेनापतिना
वृष्टयुजेन स्वयं तथा विधातुश्चितम् ; न तु तथा कृतम् ;
कृष्णाजुनारवे शंखौ वादितवन्ताविति । अत्र हेतुः प्रदध्मतु-
तिस्यत्र प्रकाशंवाचिना प्रत्युपसंगेणैकः । प्रकरोऽप्यत्र सकल-
धार्तराष्ट्राभिमर्षेवप्यन्ततारूपः, 'स घोषो धार्तराष्ट्राणां
हृदयानि व्यदारयत्' [१।१९] इत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । तत-
श्चायं भावः— यदि हि वृष्टयुष्टादय एव शंखान्वादयेयुः, तदा
भीष्मादिवादान्तस्यात्रापि प्रतिशंखवादनं जातमित्येव स्यात् ।
परहृदयविदारणपर्यन्तं शंखचनिर्विधेय इति हि भगवतोऽभि-
मतम् ; अतस्तदर्थं कृष्णाजुनारवेव प्रदध्मतुरिति ॥ १४ ॥

हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खनादं च कृत्वा शङ्खमेरी-
तस्य राज्ञः हर्षजननायं तथा कृतवानिति बोधयितुमेवमुक्तम् ।
कुरुदृढः कुरुणां कुरुषु वा दृढः देशकालोचितज्ञानः—निता-
मह इति हर्षजनने हेतुरुक्तः—भीष्मः उषैरुषश्चक्षुषं यथा
स्यात्तथा, महान्तां च सिंहनादं विनश्य तस्मौर्द्विज्ञापकं ज्ञानं
कृत्वा प्रतिमदः कोऽपि नास्तीति ; ज्ञापयन् शंखं दध्मौ वादि-
तवान् । ननु राजा बहुमाने कृतेऽपि राज्ञोऽप्ये तथा विनादं

शङ्खादिवादनं च न कर्त्तव्यं तत्कथं कृतवानित्याशङ्क्याह—
प्रतापवानिति । नादेनैव शत्रुजयः सूच्यते ॥ १२ ॥ एवं
सेनापतेर्युद्धोत्सवप्रवक्तुं शङ्खध्वनिमाकर्ष्य सर्वेसावधानकर-
णार्थं वादका इन्दुभ्यादिवादनं कृतवन्त इत्याह— तत इति ।
सहसा तच्छ्रवण एव शङ्खा भेदैश्च गणवा आनकाः गोघुस्त्राः
अभ्यहन्यन्त, वादिता इत्यर्थः । एवकारेण तच्छ्रवणादेव वादि-
तवन्तः, नतु युद्धोपस्थित्या स्वसौधोपाविभागेनेति व्यज्यते । स
शङ्खादिशब्दस्तुल्यो महानासीद ॥ १३ ॥ एवं युद्धोत्सवज्ञा-
पकशंखध्वनिश्रवणानन्तरं पाण्डवसैन्येऽपि युद्धोत्सवोऽभूदि-
त्याह— तत इति पञ्चभिः । ततः कौरवप्रवृत्त्यनन्तरं श्वेतै-

र्हयैः शुभसूचकैर्यैर्बुक्ते । परमेष्ठस्य सारथिव्यप्रतिपादनाय
भगवतोऽर्जुनां च वर्षानं, नावं भगवद्वय इति ज्ञापनाय च
भगवतोऽर्जुनां चित्रवर्णवाद्यत्र भैरैरिति हयविशेषणम् । युद्ध-
प्रवृत्तिज्ञापनार्थं हयैर्युक्त इति । महति अग्निदत्ते भगवस्थि-
तियोम्ये गरुडसमे स्थन्दने नन्दिघोषाख्ये रथे स्थितौ श्रीकृ-
ष्णाजुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः वादितवन्तौ । माधवपदेन तेषां
श्रीधमेव लक्ष्मीप्राप्तिर्भविष्यति इति व्यञ्जितम् । पाण्डव-
त्वोक्त्या तेषां व्यापत्त्वमुक्तम् । भगवतः शङ्खध्वनिः
सर्वेषां यथा वर्णप्रस्तवैर्वाजुनस्यापीति चकारेणैवकारेणापि
व्यज्यते ॥ १४ ॥

नी० भा० टी०— तस्यैवं वदतो दुर्बोधनस्य । सञ्जयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनयेत्य-
स्यानुप्रयोगः । कषादित्वात् 'समूलकापं कषतिस्र दैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुबुद्धो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ
दृष्टप्रभावात् पाण्डवान्दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ।
हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यन्त अभिहताः । कर्मकर्तृरि प्रयोगः ॥ १३-१४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

दुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ! ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

आ. गि. टी.— तयोः शङ्खोर्द्विव्यत्वमेवाऽऽवेदयति—
पाञ्चजन्यमिति । केशवाजुनयोर्बुद्धाभिसुखं दृष्ट्वा संहृष्टः
स्वारस्येन समरसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिसुखोऽसूक्तित्वाह-
पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेषामीदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपाल-
नावकाशमासाद्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति—
अनन्तैति । ज्यायसां शत्रुनामसुरगणमावश्यकमिति मत्वा
तयोर्वीर्यस्रोत्रोन्नोरपि प्रवृत्तिमाह— नकुल इति ॥ १६ ॥
अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां राज्ञामेकमर्थं विज्ञापयन्ताराष्ट्रस्य

दुराशां सन्नयो व्युदस्यति—काश्यश्चेत्यादिना । परमेष्वास-
दिविशेषणवत्तुल्यं प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्मै
राजभिः शङ्खानापुरयद्राष्ट्रापादितो महान् घोषस्तुमुलोऽतिभैरवो
नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च सुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणलु-
क्रमेण नादयत्तादयुक्तं कुर्वन्धार्तराष्ट्राणां दुर्बोधनादीनां हृदयान्य-
न्तःकरणानि व्यदारयद्दिवारितवान् । जुज्यते हि तत्प्रेरितशङ्ख-
घोषश्रवणात् त्रैलोक्याक्रोशे तमुपगृण्वतां तेषां हृदयेषु दोषयमा-
नत्वं तदाह— स घोष इति ॥ १९ ॥

१ पञ्चजना मनुष्याः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमरः । तेषां हितः अनिष्टनिवारणात् । हितार्थं तद्वितः, इति पूर्णस्वरस्वी ।
पञ्चजना नाम समुद्रान्तरः शङ्खरूपी कश्चिदुदुरः । सुसुत्रानयनप्रसङ्गे तं इत्वा गृहीतस्तदस्थिसम्भवः पाञ्चजन्यः । 'स नु पञ्च-
जनं हत्वा शङ्खं लेभे जनादेनः । सस्य देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतिः ।' (द. वं. २।३।१७) इति निर्वचनात् ।

२ देवदत्तं निवातकचचनिर्हणमौदैर्देवैरिन्द्रादा वत्सम् । 'देवदत्तं च मे शङ्खं पुनः प्रादान्महारथम् । दिव्यं चेदं किराटं मे स्वय-
मिन्द्रो युयोज ह' (म. भा. ३।७।४९) इति वचनात् । खाण्डवदाहेऽभिदत्त इति वामनोक्तित्वमूला । —अविगीता ।

रा० भा०—ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शङ्खान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । 'अथैव नटं कुरूणां बलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयामिकाङ्क्षिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽकथयत् ॥ १५-१९ ॥

वे. ता. चं.— दिव्यश्लोकिदक्षितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंगोक्तिः । एवं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः । यद्वा यथास्वं प्रहर्षयतोनाय कमात्प्रदध्मुरिति । 'स घोषः' इति श्लोके नमश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्रानामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः । सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु दृष्टिस्तः कथिदपि नास्तीति

द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्भवद्वचनयोरर्थ उक्तः । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणामिष्यद्योतकं प्रतिपदं विभेद इति । घोषस्य शङ्खादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अथैवेति । स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तत्राशुबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः । धार्तराष्ट्रविजयवस्तुसत्या पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रायुक्त-प्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥ १५-१९ ॥

ह. पै. भा.—तदेव विभागेन प्रदर्शयन्नाह—पाञ्चजन्यमिति । हृषीकाणामिन्द्रियाणामी-शोऽधिष्ठाता लीलागृहीतदेहो भगवान् विष्णुः । पाञ्चजन्यं पञ्चजनाह्वयदैत्यदेहोद्भवं, धनञ्जयो देवदत्तं, वृकादरो भीमं घोरं कर्म यस्य सः भीमकर्मा महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्मौ, आपूरितवान् ॥ १५ ॥ अनन्तविजयमित्यादियुग्मं पूर्वश्लोकक्रियया सम्बध्यते । अनन्तेति । कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरो राजा पाण्डवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशङ्खं दध्मौ, यस्य पूरणादनन्तः सततं विजयो भवतीत्यनन्तविजयः । नकुलः सहदेवश्चैभौ सुवोषमणिपुष्पकौ—नकुलः सुवोषं नाम शङ्खं दध्मौ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति । च परं काश्यः काशिराजः परमेष्वासः परम उत्कृष्ट इवासो धनुर्यस्य सः, च पुनः शिखण्डी महारथः शिखण्डवान्सकलसुरासुराजेयभीष्मवार्थमुपपन्नः पौरुषेयशिखायुक्तः, च परं धृष्टद्युम्नः, विराटः, सान्त्वकिः स एवापराजितोऽजेयः, एते सर्वे पृथक्पृथक्शङ्खान्दध्म्वार्यादयामासुरिति परेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ हुपद इति । हे पृथिवीपते ! हुपदः, च परं द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः, च परं महाबाहुः सौभद्रः, एते सर्वे प्रत्येकं शङ्खान्दध्मुः ॥ १८ ॥ तस्य शङ्खनादस्य धार्तराष्ट्रान्प्रति जयभयजनकत्वमाह—स घोष इति । स तुमुलो घोरः पाण्डवसेनापतीनां शङ्खादिजनितो घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । किं कुर्वन् ? नभ आकाशं पृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिशब्दयुक्तं कारयन् ॥ १९ ॥

वै. ब्र. गि.—'दिव्यो शङ्खो' इत्युक्तं दिव्यत्वं दर्शयन्नेव भगवच्छङ्खादानुपष्टत्तं पाण्डवबलशङ्खवादनं प्रपञ्चयति—पाञ्चजन्यमित्यादिभिः पञ्चभिः । सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्ववाचिना हृषीकेशपदेन भगवतः परहृदयविदारणं न दुष्करम्, नित्यस्य भङ्गे नियन्तुर्भारभावादिति सूचितम् । पाञ्चजन्यं देवदत्तसिति च नामभ्यद्गेन कृष्णाञ्जनशङ्खयोर्दिव्यत्वं दर्शितम् । पौण्ड्रः अनन्तविजयः सुवोषः मणिपुष्पकः इति भीमयुधिष्ठिरनकुलसहदेव-शङ्खानां नामानि । अनेन च पाण्डवसेनायामेतावन्तः स्वनामभिः प्रसिद्धाः शङ्खाः, परस्मैत्ये तु नैकोऽपि तादृशोऽस्तीत्याशयो व्यज्यते । परमेष्वासो महाधनुर्यः काश्यः काशिराजः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५-१८ ॥

प्रदध्मुरित्युक्तं प्रकर्षमेव शङ्कटीकरोति—स घोष इति । भगवत्पाञ्चजन्योपस्तदनुप्राणितोऽर्जुनादिशङ्खोपश्लेष्यः ।

धार्तराष्ट्रानामिति धृतराष्ट्रसम्बन्धिनानां दुर्योधनभीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामपीत्यर्थः । 'तस्येदम्' [अष्टा. ४।३।१२०] इति सम्बन्धसामान्येऽणप्रत्ययः । हृदयानि मनांसि वक्ष्मांसि च । 'हृदयं चित्तबलश्रोः' इति निषण्डः । व्यदारयत् विभेद । तत्र मनोविदारणं नाम ज्ञानेच्छाकृतिधैर्योस्साहादिसमनोधर्मनाशनम् । वक्षोविदारणं तु भयप्रयुक्तो महाविपत्तिपवतुभूयमानो गर्भनिर्भेदः । एवमुभयविधहृदयविदारणोक्त्या धार्तराष्ट्र निहता एव जाता इत्युक्तं भवति । तदेतद्भगवानेव वक्ष्यति—'मयैवेति निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्य-साचिन्' [१।१३३] इति, पूर्वमेव शङ्खवादनकाल एवेत्यर्थः । अत्र 'वोषो हृदयानि व्यदारयत्' इत्यनेन भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं सूचितम् । स्वयमयोदैव पाण्डवयुद्धं निर्वर्तयिष्यामीति हि भगवता प्रतिज्ञातम्; तथैव च कृतम् । पाञ्च-

जन्मघोष एव धार्तराष्ट्राङ्गवान्, न तु भगवानिति । 'ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च' [१।१३] इति श्लोके धार्तराष्ट्रशङ्खनादोऽपि तुङ्गलवेनोक्तः, तथैवायमपि तुङ्गल इति अस्मिन् निराकरोति— नभश्च पृथिवी चैव ध्वननादवन्त्रिति । वीत्युत्पत्तयः पृथक्कर-

णवाची । भूमिमाकाशं च विमिश्रानुनादं कुर्वन्तित्यर्थः । पृथिवीं चैवेत्येवचकारेण पृथिव्याकाशौ विदारयतो धार्तराष्ट्र-विदारणे को वा भार इति दक्षितम् ॥ १५ ॥

व० त० दी०— ततो युधिष्ठिरभीमादयश्च पृथक्पृथक् शङ्खान् दध्मुः । स घोषः दुर्योधनादि-हृदयानि विभेद ॥ १५-१९ ॥

पु. अ. त.— श्रीकृष्णादिशङ्खानां महत्त्वज्ञापनार्थं नामा-
न्याह— पाञ्चजन्यमित्यादिद्वयेन । पाञ्चजन्यं हृषीकेशो
वादितवान् । पाञ्चजन्यादीनि तत्तच्छङ्खानां नामानि शङ्खमा-
हास्यज्ञापनार्थं कृतानि । पञ्चजन्यैव्यप्रभावत्वात्पाञ्चजन्यः ।
देवदत्तमभिदत्तम् । पौण्ड्रादयोऽपि तत्तद्गुणविशिष्टास्तत्तदुपा-
ख्यातैरवगन्तव्याः । सर्वेषामिन्द्रियप्रवक्तव्यं युद्धप्रवृत्तौ सर्वे-
न्द्रियाणि स्वत एव प्रवर्तन्तेति हृषीकेश इत्युक्तम् । धनञ्जयः
देवदत्तं वादितवान् । धनं जयोऽस्य, जये परयेति वा । पौण्ड्रं
महाशङ्खं स्वरूपतो गुरुद्वारं भीमकर्मा भयानककर्मकर्ता टको-
द्वारो भीमसेनो दध्मी वादितवान् । भक्तिज्ञानं सर्वैरार्यं प्रज्ञा
मेवावृत्तिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव टकोदर
इति स्मृतः । एतद्दशालम्बो वायुस्तस्माद्भीमस्तदात्मकः ।
इति ॥ १५ ॥ अनन्तानां विजयो येन तादृशं
वादितवान् । राजेति प्रवृत्तावावश्यकता । कीदृशो राजा ?
कुन्तीपुत्रः । कुन्तीपुत्र इति तत्प्रेरितवत् भगवत्कृपाधिकारित्वं
च ज्ञापितम् । युधिष्ठिर इति सार्वकनाज्ञा सामर्थ्यम् । नकुलः
सहदेवश्च सुयोधमणिपुष्पकौ वादयामासतुः ॥ १६ ॥

नी० भा० दी०— ॥ १५-१९ ॥

स्वसारथ्यं स्वीकुर्वीणं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुस्त्वम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्पथिदमाह महीपते ! ।

अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽञ्च्युत ! ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्दुष्टे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आ. वि. टी.— दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवं भय-
प्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति—
अथेत्यादिना । भीतिप्रत्युत्पत्तिवृत्तेनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि
गी. ६

वैपरीत्याद्यवस्थितानप्रचक्षितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनु-
मन्तं वानरवरं ध्वजलक्षणत्वेनाऽऽद्यावावस्थितोऽर्जुनो भगवन्त-
माहति सम्बन्धः । किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचन-

मित्राह—वाक्यमिदमिति । कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति तत्राऽऽह—प्रवृत्त इति । राज्ञागामिषुप्राप्तप्रवृत्तीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन्प्रति प्रयोगार्थमुक्ते सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्तं प्रवृत्तवानिति तदाह—धनुरिति । महीप-
क्षत्रध्वजे राजा प्रहाचक्षुः सङ्ग्रयेन सम्बोध्यते । तदेव गाण्डीव-
ध्वजो वाक्यममुकामिति—सेनयोरीति । ययोर्यपि सेनयोः
सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वैश्चरो
नियुज्यते । किं हि भक्तानामाशयं यद्भगवानपि तस्मिन्योगमनु-
ष्ठिति ? युक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यम् । अच्युतेति सम्बोधन-
तया भगवतः स्वसुखं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्यु-
च्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थाप-
नत्वायं निर्धारयति—यावदिति । एतान्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान्
भीष्मद्रोणादीन्स्माभिः सार्धं योद्धुमपेक्षावतो यावद्वृत्ता निरी-

क्षितुमर्हं क्षमः स्यात् तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्य-
मित्यर्थः । किञ्च प्रवृत्ते युद्धशरम्भे बहवो राजानोऽमुष्यां युद्ध-
भूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यम् ? न हि
कचिदपि मम गतिप्रतिवृत्तिरस्तीत्याह—कैमेयेति ॥ २२ ॥
प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धोत्सुक्यं फलमद्वयेदिति तत्राह—
योत्स्यमनामिति । ये केचिदेते राजानो मानादेशोऽन्योऽथ कु-
क्षेत्रे समवेतास्तांश्च योत्स्यमानान्पनिगृहीतप्रहृणोपायानतितरां
संग्रामसमुत्तुकानुपलभ्ये ; तेन प्रतियोगिनां बहुव्ययमित्यर्थः ।
तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगिवं प्रकल्प्यते ?
तत्राऽऽह—घातैराष्ट्रस्येति । घृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य
दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय सारम्भं कुर्वतो युद्धे
युद्धसूत्रौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छतो राजानः समागता दृश्यन्ते ;
तेन तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० भा०—अथ युयुत्सुनवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् भीष्मद्रोणप्रमुखान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानर-
ध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिकवैश्वर्यवीर्यतेजसां निर्धिं स्वसङ्कल्पकृतजगद्दुदयविभवलपलीलं हृषी-
केशं परावरनिखिलान्मान्तर्वाहसर्वकरणानां सर्वप्रकारकनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविवशतया
स्वसारथ्येऽवस्थितं युयुत्सुनेतान् समवेतान् यावदहं निरीक्षे तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये तदीक्षणसमे-
स्थाने रथं स्थापयेत्येवोदयत् ॥ २०-२३ ॥

वे. ता. चं०—‘अथ व्यवस्थितान्’ इत्यादेः
‘कुरुत्’ [११२९] इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना
इति चाबोचदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन
वाक्येन ‘प्रियचिकीर्षवः’ इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । ‘व्यवस्थि-
तान्’ इत्यत्र विधानमस्तिविशेषकथयत्येव युयुत्सुनित्युक्तम् ;
‘योद्धुकामानवस्थितान्’ इति ह्यनन्तरमप्युच्यते ।
‘कपिध्वजः’ इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नत्वायैव निवारयितुं सौप-
निकमात्रायां हनुमद्वत् वरम्, स्वरूपतत्त्वसौमनामेण रक्षाया-
मिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनवानरध्वज-
इत्युक्तम् । अप्रच्युतत्वभावत्वं प्रतिपादकान्युत्पत्ताभिप्रत्यब्ज-
नानाव ज्ञानेत्यादिकम् । ह्रीकेशवदम्यास्या परावरेत्यादि ।
यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि ह्रीकेश-
शब्दायैव । यथोक्तमहिर्बुज्यसंस्थितायाम्—‘हीडवा हृदयति
व्यक्रीडाः सन् सृष्टिसया । ह्रीकेशात्ममौलत्वं देवत्वं चास्य
तत्त्वसूचकम् ॥ अविकारितया सुष्ठो ह्रीकेशो वीर्यरूपा । ईशः
स्वातन्त्र्ययोगेन निर्ययं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं ह्री-
केशात्मसूचकम्’ इति । आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य
मास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरासः तां दर्शयति—आश्रित-
वात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति—ह्रीकेश-

तया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथस्ययमात्र-
नियमनं किमिति भावः । ‘निरीक्षे’ इत्यत्रोपसर्गाद्यः यथाव-
दिति दर्शितः । यावच्छब्दोऽत्र साकल्यवाची, निरीक्षण-
कावावधिवर्जा वा, ‘यावत्तु रात्रिपातयोर्दृष्ट’ [अष्टा. ३.१.४]
इति निरीक्षणस्य मन्विकल्पव्यवहोको वा । ‘थेः सह मया योद्धव्यं
तामिरीक्षे’ इत्यत्र मया सह यैर्द्वयं तानवैक्षे इति नोक्तम् ;
अतः ‘योत्स्यमानान्’ इति श्लोकस्थोपाधानम् ‘घातैराष्ट्रस्य
दुर्बुद्धेः’ इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनात्प्राप्यान् न पौनहृत्कृतम् ।
यद्वा ‘सेनयोर्मध्येमेवे’ इति पूर्वोक्तत्वात् ‘सेनयोर्मध्येरपि
स्थितान्पश्यत’ [११२६] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वनेनास्थितस्व-
तहायविषयः पूर्वश्लोकः ; तत्र कैमेया सह स्थित्वा पर्यौघव्य-
मित्यर्थः । उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिस्तेन स्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय
इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां निर्दिष्टत्वेऽपि इदानीन्तनसंरम्भा-
द्विशेषेण दर्शनेन तत्तदुचितस्याम्प्रायिकमापारसौकर्याय यथाव-
द्वर्णनमिहास्तुतेनाकाङ्क्षितम् । ‘सेनयोर्मध्येमेवे’ [११२४]
इत्यस्याभिप्रेतकथनं तदीक्षणसमे स्थाने इति । अचोदय-
दित्यनेन ‘स्थापय’ इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्व-
प्रशासिता निभोज्योऽगवदित्याद्यर्थमिति भावः ॥ २०-२३ ॥

ह. पै. भा.—तस्मिन्समये श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनेन यदुक्तं तच्चतुर्भिः श्लोकैः सङ्ग्रह आह—अथेति ।
अथ शङ्खपूरणानन्तरम् । कपिध्वजः पाण्डवो व्यवस्थितान्निवेशेपेणावस्थितान् स्वशङ्खनादाह्वोर-
तरादपि अपरित्रस्तान्धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा शङ्खसम्यक्ते उचमाहवस्थले च धार्तराष्ट्रानां प्रवृत्ते सति धनु-
रुधम्य सज्जीकृत्य ह्रीकेशं प्रति वाक्यमाहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २० ॥ ह्रीकेशमिति । हे महीपते !
तदा ह्रीकेशमिदं वाक्यमाह । हेऽच्युत ! मे मम रथसुभयोः सेनयोर्मध्ये मध्यप्रदेशे स्थापय ॥ २१ ॥

घावदिति । अहं यावदेतान् प्राधान्याद्धीरान् योदुकामानवस्थितानिरीक्षे निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि । अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं ? युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति । अहं योत्स्यमानान्ये युद्धं करिष्यमाणानेवेक्षे निर्धारयापि । य एतेऽत्र मम च पुनस्तव समागमे दुर्बुद्धेरविचारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे युद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः मिथं विजयं कर्तुकामाः समागताः प्रागल्भ्यातिरेकेण सम्यग्विचारितसमारम्भेणाऽऽगताः, अविचार-कारिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

वै. ब्र. वि.—यद्येवं शङ्खनादेनैव धार्तराष्ट्रा निर्भिन्नाः तर्हि ‘अथैव नष्टं मङ्गलम्, अहो कष्टम्’ इति व्याकुलं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वाऽहं सज्जयः अथेत्यादिसौर्जन—

अथ भगवच्छङ्खपादनामन्तरं तद्दिदीर्घद्वयतया तदैव शरणे सख्यस्थितेऽपि न्यवस्थितान् ‘मया हर्तावत्वं जहि’ [११।३४] इति भगवत्सङ्कल्पिताञ्जुनजयख्यतिकाकरक्लेन समाणीभूय युद्धोद्योगनावस्थितान् धार्तराष्ट्रदृष्ट्वा, कपिध्वजः कपिना रामा-ध्वगमणिहारमहानायकक्लेन भगवतः शङ्खस्यावतारेणाञ्जनेयेन ध्वजरूपवतयाऽनुगृहीतः । अनेन भगवच्छङ्खनादिहतावशिष्ट-स्थापि धार्तराष्ट्रस्वरूपस्थ नामलाभः सम्भावितः, केतवहनुमद्-जैनाशनेरधर्जनीयत्वादिति दक्षितम् । पाण्डवः तदा शङ्खस-म्पाते शङ्खपातने प्रवृत्ते कर्तव्यतया प्राप्ते सत्यपि धनुः गाण्डीवं उभय सख्यं कृत्वा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह, न तु सहसा शङ्खसमागतं कृतवानित्यर्थः । एवं च—त्वदीयानामी-दृश्यस्या, अर्जुनेन च नाद्यापि योद्धुमशक्यन्तम्, अतः स्वपुत्रदुराशां त्यक्त्वा इदानीमपि पाण्डवैः सह समाधाय स्वपुत्राभ्यामवतंसि चेच्छङ्खं स्थास्यति, नो चेद्दिनञ्च्यतीति भावः । महीपते इत्यनेन राज्ञा सता त्वया स्वपुत्राविगृह्णापि समाधातुं शक्यमिति दक्षितम् ।

न० त० टी.—‘अथ व्यवस्थितान्’ इत्यारभ्य ‘भीष्मद्रोणप्रमुखतः’ [१-२५] इत्यन्तम् । अथ युद्धसूत्रवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् वीक्ष्य कपिध्वजः स्वाश्रितजनपौरपकं स्वसारथ्ये स्थितं हृषीकेशं जगाद—यावदेतान् निरीक्षेऽहं तान् उभयोः सेनयोर्मध्ये मम रथं स्थापयेति ॥ २०-२३ ॥

पु. अ. त.—एवं कृष्णाञ्जुनसमागमनार्थं सेनाद्वयेऽपि युद्धोत्सवसुखत्वा प्रेरितकृष्णाञ्जुनयन्त्रणेन युद्धमध्ये प्रष्टव्य वन्धुनाशदार्तेन वैराग्यं वक्तुमर्हस्य सहेतुकं कृष्णप्रेरणमाह—अथेति चतुर्भिः । तत्र प्रेरणे प्रथमं हेतुर्दूषणमाह । अथ निम्नक्रमेण भगवाणेन धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् विशेषेण अवगाता स्थितिर्यथा तादृशान् दृष्ट्वा कपिध्वजोऽर्जुनः—कपि-ध्वज इति शङ्खलाघवं सञ्चितम्—शङ्खसम्पाते प्रष्टवे सति धनुस्त्रयं पाण्डवः पाण्डोः पुत्रः स्वराज्यासिकाभ्यां हृषी-केशं तथैवन्दिगोरकं तदा तत्समये हृदं वाक्यं वक्ष्यमाणमाह । महीपते इति सम्बोधनं राज्ञां तथैव धर्म इति ज्ञापनार्थम् । तद्वाक्याभ्याम्—सेनयोर्विवादिना । हे अच्युत ! उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय ॥ २० ॥ २१ ॥ यावदेतान्

तदेवाञ्जुनवाक्यमवतारयति—पाण्डव आर्हेत्युक्तत्वा अर्जुन उवाचेति पुनर्वचनमादारायम् । अहो भाग्यमर्जुनस्य, मेन सर्वजनविरोधकः परमेश्वरोऽपि नियुज्यते रथं स्थापयेति; किमिव हि भगवद्भक्तस्य दुर्लभमिति । ननु सेनाद्वयमध्ये रथस्थापने सति क्षुब्धं प्रतिज्ञान्धुपलभ्य स्वजनवचन्यामोहेन युद्धविश्रुतो भविष्यति; तथा सति प्रच्यवितमेव सर्वमपि कार्यमित्यतः सम्बो-धयति—अच्युतेति । समरसमागमस्तः प्रच्युतेऽपि मयि, भक्त-रक्षणव्रतादच्युतत्वं मां न च्यावयिष्यतीति तारथे त्वयि मम नियन्त्रि यन्त्रि च अवस्थिते सति का मम कार्यच्युतिशङ्काः इति भावः । यावन्निरीक्षे, निरीक्षित्व इत्यर्थः । ‘यावत्पु-रानिपातयोर्लट्’ [अष्टा. ३।३।४] नञ् युक्त्युन्निरीक्षणेन तत्र किं फलम् ? तत्राह—कैमेयेति । अयमन्तः योद्धेति युद्धप्रतियोगिनिर्धारणमेव निरीक्षणफलमित्यर्थः । नन्वेवं भीष्मद्रोणादीन्योद्गुणपलभ्याचार्योद्गृह्या युद्धे लक्ष्यस्येत्येत्यत आह—योत्स्यमानानिति । दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचि-कीर्षवः सन्तः य एते भीष्मद्रोणादयः अत्र समागताः, तान्यो-त्स्यमानान् युद्धं करिष्यतोऽहमेवेक्षे इत्यन्वयः । माघस्य मर्यादां विहाय राघुपु मिल्खित्वाऽऽमाभिः सह योत्स्यमानेनू भीष्मद्रोणादिषु व मे वैखुर्ये भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

योदुकामान् अवस्थितान् अवाङ्मुखस्थित्या स्थितान् पलायनपरान्हं निरीक्षे । ननु निरीक्षणेन किं स्थापित्यत आह—कैमेयेति । अस्मिन् रणसमुद्यमे यत्र रणप्रवृत्तिं विनैव शङ्खध्वनिनैव विद्वारिताह्वयाः शुष्कवदनाः प्रतिभवा-स्तत्र कैः सह मया योद्धव्यम् ? इत्याह ॥ २२ ॥ अवेक्षे इति । किञ्च युर्वुद्धेः धार्तराष्ट्रस्येति भगवत्प्रतिपक्षत्वेन स्वपरा-जयमनुसन्दधान्तराज्यस्य पुत्रस्तस्य प्रियं चिकीर्षवस्तेष्व-न्धा हव, तथाभूता येऽत्र समागताः सम्यक्प्रकारेण युद्धार्थ-मागतास्तान् योत्स्यमानान् युद्धसमागताहं अवेक्षे तान्मे रथं तेवरोर्मध्ये स्थापयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः । तत्र मध्ये रथस्थापने मम भयं तु नास्त्येव तत्सममच्युतोऽसि । एवं चतुर्भिर्दुष्टोद्योगोऽप्युक्तः ॥ २३ ॥

नी० भा० दी०— व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैभवेणावस्थितान् । कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते ॥ २० ॥ हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम् । न तु कश्चिदर्थमिति श्रोतनार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह— सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह— यावदिति । कैः सह मया योद्धव्यम् ? मया सह वा कैर्योद्धव्यम् ? इत्युभयत्र सहशब्दसम्बन्धः । के वा मां जेतुं यतन्ते ? मया वा के जेतव्याः ? इत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान्, न तु शान्तिकामान् ; यतो दुर्दुष्टैः प्रियं चिकीर्षन्ति तेषामपि तेन तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

अर्जुनविषादस्य निदानम्, [२४-२७]

सञ्जय उवाच—एवमुक्तो हृषीकेशो गुंडाकेशेन भारत !

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥

आ. गि. टी — एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवान्हिसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धार्तं निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषा दुर्दृषयिषुः सन्धो राजानं प्रत्युत्तान्तिनाह—सञ्जय इति । भगवतोऽपि भूभारापहाराय प्रवृत्तत्वाजुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिं प्रतिष्ठममानस्य परोक्षमुत्सृज्य स्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति— एवमिति । भीष्मद्रोणादीना-

मन्त्रेषां च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्निष्ठुतवानिति तदाह—उवाचेति । एतान्भ्याशो यतमानान्कुरुन्कुरुर्वश-प्रसूतान्भवद्भिः सार्धं युद्धार्थं सज्जतान्पश्य । दृष्ट्वा च यैः सहान्न युयुत्सा तथोपावर्तते तैः सार्कं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां शस्त्राल-शिक्षावतां महीक्षितामुपेक्षोपपत्तेः, सारध्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० भा०— स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चावोचत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वे. ता. लं.—‘एवमुक्तः’ इत्यादेः ‘महीक्षिताम्’ इत्यन्त-स्यार्थमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्बैवधायका-भावफलितमुक्तं तत्क्षणादेवेति । ‘भीष्मद्रोणप्रमुखतः’ इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः ; तद्वत्तस्तिप्रत्ययस्य सर्व-विभक्तिवत्त्वात्, षष्ठीबहुवचनस्य इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रो-णादीनामित्ति । तथा चकारोऽवधारणार्थं इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युक्तम् । अनन्तरे षष्ठीति व्यञ्जनाय पश्यता-मिति पदाभ्याहारः । यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः । तदेव ‘मही-क्षिताम्’ इत्यत्रापि बुद्धया निष्ठुष्य योजनीयम्, तदा चकारः समुच्चयार्थः ॥ भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थं एव पश्यतामिति फलि-तार्थोक्तिः । ‘उवाच पार्थ’ इत्यस्य तात्पर्यमाह—ईदृशीति ।

‘एतान्समवेतान्’ इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थिति-रभिप्रेतेति भावः । यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण भवदीयानामित्युक्तम् । अथवा धार्तराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिरित्यमित्युपात्तमभिममोच-इत्यर्थः । अयमेवार्थ उचितः ; अर्जुनं प्रति हृष्टेन भवतामित्ये-तावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात् । धृतराष्ट्रं प्रति तु ‘भवत्पुत्राणाम्’ [४०० रा. भा.] इति पूर्वोक्तवत् ‘भवदीयानिबोध्य’ [४६२ रा. भा.] इति वक्ष्यमाणवत्त्रागपि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः । ‘किमकुर्वत’ [१११] इति युद्धाभिसन्धेः प्रच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रद्वयविदारणदिकमेवमकथयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ गुडाकेशेनिति, ‘निद्रा गुडाका सम्प्रोक्ता प्रमोळा घृत्युत्तानिका ।’ इति कोशः । अर्जुनेन युद्धेनकीले विनिर्घेण तप्तस्तनं तदा पशुपतिना गुडाकेशोऽयमित्युत्तमिति पुराणान्तरे— इति (वंशीधरी ११०/१७) गुडाकेशेन युद्धोद्योगलक्षणकेशवन्ध-विशिष्टेनार्जुनेन । अत्र निश्चितयुद्धत्वेन ‘गुडाकेश’ इति तदनुज्ञानिर्देश इति भावः— इति हंसयोगिभाष्यम् । वस्तुतस्त्वनं गुडाः कुटिलाः केशा यस्येत्येव विभेदः साधुः, ‘सुखं मुकुन्दस्य गुडालकावतं’ (१०३८१९) इति भागवतात् । ‘गुडैः स्निग्धैस्तथा कृष्णैरिषामैस्तैश्च हि । कैश्चैतं चातिहृष्टैर्दुग्भिः पार्थिवो भवेत्’ ॥ (म. पु. १२/७१७) इति कोशः । दीर्घत्वे प्रयोदश-दित्वकल्पनाय आकेशा इति विशेष्य वा समाधेयम् ।

—अविगीता ।

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति युग्मेन । हे भारत धृतराष्ट्र ! गुडाकेशेनार्जुनैर्नैव यथावर्णितमुक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वाच । भीष्मेति । भीष्मद्रोणयोः प्रमुखेऽपि तथा सर्वेषां च महीक्षितां भूमण्डलाऽप्यक्षयोधवराणामग्र इत्युवाच । इतीति किम् । हे पार्थ ! एतान्समवेतान्-द्रष्टुमङ्कुल्या निर्दिशति-भीष्मद्रोणकर्णकृपादीन् कुरुनवस्थितान् योधान् पश्य इति भगवानुवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥

वै. ब्र. गि.—ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षायां—सञ्जयवृत्त-
राष्ट्रसंवादरूपेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वस्यापि सञ्जयवाक्यत्वे सत्यपि
विशिष्यान् 'सञ्जय उवाच' इत्यस्यायं भावः—सेनाद्वयमध्ये
रथे स्थापिते, तत्रार्जुनस्य स्वजनोंपलम्भेन शोकमोहाववस्थम्भा-
विनाविति विज्ञायामि सर्वज्ञेन भगवता तन्निषेधमकृत्वा परसेना-
मुखे रथं स्थापयित्वा अस्मिन्नेव प्रसङ्गे निखिलशोकमोहनिवर्हण-
ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानोपदेशेनार्जुनोऽनुग्राह्य इत्येतावत्यर्थन्तं निर्धा-
रितमासीदित्यहो भगवतो भक्तवागस्त्ययमर्जुनस्य च धन्य-
धन्यत्वमित्युक्तं विशेषमिह व्यञ्जयितुं सञ्जय उवाचेत्युक्ति-
रिति । एवमुक्त इति । हे भारत धृतराष्ट्र ! एवं गुडाकेशेन अर्जु-
नेनोक्तो हृषीकेशः उभयोः सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः
सम्मुखे, सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च प्रमुखत इति पूर्ववाक्य-
गतस्य समस्तस्यापि प्रमुखत्वादस्याकर्षणाधंशकारः । तत्र
रथोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतानेताङ्कुरुन् पश्येत्यु-
वाच । अत्र रथं स्थापयामासेत्येतावत्तैव निबन्धि समवेतान्
कुरुपश्येत्युक्त्या स्वसेनतो निर्गत्यैकाकितया परसेनामुखे

स्थित्वा युयुत्सुपिरीक्षमाणं मां कुरुवः सखलाः परिवार्य निगु-
ह्यीयुरिति मा शङ्किष्ठाः ; तदाऽहं रक्षकोऽस्मि । त्वं निश्वाङ्गी-
भूय यं यं द्रष्टुमिच्छसि तं पश्य इत्ययमर्थो दर्शितः । 'हृषीकेशः'
इत्यनेन सर्वेन्द्रियनियामकेन भगवता पत्रिभ्रातृमञ्जुं प्रति
कथयत्येकाक्यत्मानविगणय्य सम्मुखे तिष्ठतीति केनचिद्वाणं
मोक्तुं चक्षुषा वा द्रष्टुं मनसा वा स्मृतुमवकथ्य, पाण्यादि-
व्यापाराणां भगवदधीनत्वात् ; यः पुनः स्वजनवधव्यामोह-
लक्षणः शङ्कुरज्जुं घटीप्यति, सोऽपि हृषीकेशपदवाच्यसर्वधी-
टत्तिप्रेरकभगवत्प्रतिपादितदिव्यज्ञानेन निरसिष्यत इति सूचि-
तम् । 'गुडाकेशेन' इत्यनेन च गुडाकावा निद्रायां शौने सर्वत्र
जागरुकेणेत्यर्थकेन एकाकितया परबलं प्रविश्य तसिदृष्टरथ्य-
र्जुनो भगवदवलम्बेन प्रवृत्तत्वादप्रमत्त एवेति ज्ञापितम् । 'आ-
रतं' इत्यनेन च अद्यापि द्रोहोर्द्विं त्यक्त्वा पाण्डवैः सन्धि-
न ॥ २५ ॥ इति महति भरतवशेऽस्मिन्निमित्तमहं मुख, तत्र
जातोऽसीति सोऽप्युक्तं सम्बोध्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

वन्त०दी०—एवमुक्तः स भगवान् वासुदेवः सर्वेषां भीष्मादीनां प्रमुखतश्च यथोक्तं दर्शयन् चकार ॥ २४ ॥ २५ ॥

पु. अ. त.—एवमर्जुनवाक्यं श्रुत्वोभयोः सेनयोर्मध्ये
रथमास्थापार्जुनं प्रत्युवाच भगवान् इत्याह सञ्जयो
द्वाभ्यां—एवमुक्त इति । एवं गुडाकेशेन जितनिद्रिणा-
र्जुनेन उक्तो हृषीकेशः उभयोः सेनयोर्मध्ये रथोत्तमं स्थापयि-

त्वाऽर्जुनं प्रत्युवाच । हृषीकेशत्वात्तत्प्रेरकः स्वयमेवेति न विमन-
स्कृत्यम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणौ च परमसुदुर्विशारदाविति तत्प्रख-
लतः रथं स्थापयित्वा, सर्वेषां महीक्षितां राज्ञां च हे पार्थ !
समवेतान् मिलित्वा कुरुनेतान् पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

नी० भा० दी०—रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः सम्बन्धः । महीक्षितां पृथिवीश्वराणाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून्ववस्थितान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिर्युद्धाकरणनिश्चयश्च [२८-४६]

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेयं स्वजनं कृष्ण ! युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं संसते हस्तात् त्वक् चैव परिहृत्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ! ॥ ३० ॥

आ. नि. टी.— एवं स्थिते महानभयो हिंसेति विपरीत-
बुद्ध्या युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य सम्प्रवृत्तेति कथयति— तत्रे-
त्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमाप्ताय सम्प्र-
वृत्ते सतीत्येतदुच्यते । सेनयोरुभयोरपि स्थितान् पाथोऽपश्य-
दिति सम्बन्धः । अथकाब्दस्तथाकाब्दपर्यायः । क्षुद्रा भावार्था
वनप्रितारः । सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयः । सेनाद्वये
व्यवस्थितान्यथोकात्स्निरूपितान्महादानीलोच्य परमकृपापस्वराः
वक्रार्जुनो भगवन्तमुक्तवानित्याह— तानिति । विषीदन्-
योक्तानां पित्रादीनां हिंसासंस्मनिबन्धनं विषादमुपगतं कुर्व-
न्मित्रार्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

तदेवेदंशब्दाच्यं वचनमुदाहरति— दृष्ट्वेति । आत्मीयं
बन्धुबन्धुं युदेच्छत्या युद्धमातुपस्थितसुखमन्य शोकप्रवृत्तिं
दर्शयति— सीदन्तीति । देवांशस्यैवास्त्यनात्मविद-
स्वपरदेहेष्वत्मात्मीयोभित्तानवस्ततिप्रयस्य युद्धारम्भे तन्म-
त्युपसङ्गदर्शनशोको महानासितित्यर्थः ॥ २८ ॥ अङ्गेषु
व्याया सुखे परिशेषवेत्युभयं शोकलिङ्गमुक्तं ; संप्रति वेपथुश्चरतीनि
भीतिलिङ्गात्सुपन्यस्यति— वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोम्यां गात्रेषु
पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥ किञ्चाप्येवमपि संवृतमित्याह— न चेति ।
मोहोऽपि महानभवतीत्याह— भ्रमतीवेति । विपरीतमिति मित्त-
प्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह— निमित्तानि । तानि विप-
रीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रपुरुषादीनि ॥ ३० ॥

रा० भा०— स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घबन्धुः परमधार्मिकः सञ्जातको भवद्भिः
अतिधौर्मैरपैर्नृतुग्रहदाहादिभिरसकृद्भ्रितोऽपि परमपुरुषसहायोऽपि हनिष्यमाणान् भवद्दी-
यान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन परया कृपया धर्मधर्मभयेन चातिमात्रस्विन्नसर्वपात्रः— ॥ २९— ॥
[अतः परं अ. १ श्लो. ४७] ‘सर्वथाऽहं’ इत्यादि रामानुजभाष्यमनुसन्धेयम्]

वे. ता. चं.— अथाप्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह— स-
न्धिति । तुराब्देन पूर्वोक्तप्रकारादुपभोक्त वक्ष्यमाणप्रकारवि-
शिष्टस्य पार्थस्य विशेषं ‘स कौन्तेयः’ इत्यनेनाभिप्रेतं
शोतयति । बन्धुवचनपदसमाश्रयोभयक्षुब्धपानिच्छया विजया-
दिकं शैलोक्यराज्यावधिकमपि तुणाय मन्यत इति महामना
इत्युक्तम् । ‘न काङ्क्षे विजयम्’ [१।३१] इत्यादिकं हि
बन्धुनि । क्षत्रज्ञामन्यसो वुःखं न सहत इति परमकारुणिक-
त्वोक्तिः, ‘कृपया परयाऽऽविष्टः’ इति लुक्म । ‘पितृव्य-
सितामशान्’ ‘आचार्याः पितरः पुत्राः [१।३४] इत्याद्युक्त-
लेहविषयप्राप्तये दीर्घबन्धुशब्देनोच्यते ; यदा बन्धुना महापकारे
कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः । ‘सर्वान्वन्धुन्’
‘त्वज्जनं हि’ [१।३७] इत्यादिकमिह भाव्यम् । आततायिपक्ष-
स्थानामपराधार्थादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षया-
दिजनितापमपारम्पर्यदर्शनात् परमधार्मिक इत्युक्तिः ।
आततायिपक्षानुज्ञानान्नाचार्यादिष्वतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य
भावः । सञ्जातक इति—नायमेक पौत्रैव विधुः, किन्तु सर्वेऽपि
पाण्डवा इति भावः । एतेन ‘अस्मात्’ ‘नः’ ‘वयम्’

‘अस्माभिः’ इत्यादिभिर्बुक्तं संगृहीतम् । यद्वा न केवलं स्वाप-
कारमात्राद्वारादेष बन्धुबन्धवादिकमुपेक्षते, अपितु आसप्ततराचा-
र्यादिस्थानीयबहुयत्तिलेहद्वयादिविषयधर्मराजद्रो पद्यावपकारेऽ-
पीति भावः । आचार्यादिवधदोषो भ्रातृणामपि मा सूदित्यर्जु-
नाभिप्रायः । हन्तव्यत्वंसुचनाय ‘प्रतोऽपि’ [१।३५] इत्युक्तम् ।
तद्विज्ञोति— भवद्भिरित्यादिना । जतुग्रहदाहादिभिरि-
त्यादिना आततायिष्वन्दोऽपि व्याख्यातः । ‘अग्निदो गार्हस्थैव
क्षत्रपापर्वनापहः । क्षेत्रदारुतक्षैव षडेत हाततायिनः ॥’
मनुः [८।३५०] श्लो. २३] ‘आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् । नाततायिष्वे दोषो हन्तुर्भवति कथनम्’
[मनुः ८।३५१] इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनासङ्-
च्छब्देन चाततायिष्वहेतवः प्रत्येकं बहुतः कृताः । न चेदानीम्-
वृत्तपरमिति दक्षितम् । अनुपरतिव ‘प्रतोऽपि’ [१।११४] इति
वर्तमाननिर्देशेन सूचिता । भवद्भिरित्यपेन हताराधूमि ‘सुख-
न्तमनुसुखाभि दुःखोच्यन्तमनुसुखम्’ [म भा. १।१।१४७] इति
पुत्रलेहवशादनुसुखान्तरं तत्तुल्यं व्यपदिशति । एवं च दुःखोच्यना-
दीनां सर्वेषामप्यतिशोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्त-

१ गाण्ड्यो ग्रन्थोऽस्य सन्तीति गाण्डवम् । ‘गाण्डवजगात्—’ (अष्टा. ५।१।११०) इति वः । विषमपदविकरणे
तु — ‘गण्डो वदन्तैकदेशस्तस्माज्जातं गाण्डीवम् । तथा च त्वन्दपुराणे देवायुरे प्रह्लादनारायणयुदे—’ नरोऽपि च भवतुं
महिषासुरगण्डजम् । गाण्डीवमिति विख्यातं वाराहमिव पवंतम् ॥ ” इत्युक्तम् ।

—अविगीता ।

विपरीतत्वसूचं भवति । शकुनिकर्णद्विसहायानां धारतराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन बोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं परम-
पुरुषेति । परमपुरुषः सहायो यद्व्यति विग्रहः, परमपुरुषस्य
सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि— 'मयैवैते
निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सम्यगस्मान्नि' [११३३]
इति; अर्जुनश्च पूर्व महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुषस्य परम-
पुरुषस्य सन्निधिमाम्रमेव विजययहेतुतया निश्चित्य तमेव ववे ।
लेशाद्यत्यानस्त्वसूचनाय भवद्वीयान्विलोक्येत्युक्तम् । बन्धु-
स्नेहेनेत्यादि— न ह्यसौ दुर्गोयनवत् बन्धुद्वेषप्रसङ्गसत्त्वप्रतिभट-

भयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्वितैः; न च परमपुरुष-
सच्चिदस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । 'सीदन्ति' [११३८]
इत्यादेः 'मनः' [११३०] इत्यन्तत्सार्थः अस्मिन्नेत्यादिना
संगृहीतः । सखीन् वयस्यान् । सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हित-
विषाः । 'सेनयोऽहमयोऽपि' एवै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो
वियन्त इति भावः । समीक्ष्य शाल्लोकोकयात्रायाचुत्तमबलोक्ये-
त्यर्थः । 'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्वन्धुरवशिष्यत
इति भावः ॥ २६-॥

ह.पै.भा.—ततः किं वृत्तमित्यत आह—तत्रेति । अथानन्तरम् । पार्थोऽर्जुनः तत्रोभयोः सेनयोः
[मध्ये] स्थितान्पितॄन्—पित्रन्ति चुम्बन्ति लालयन्ति तर्पयन्त्यपत्यानिति पितरस्ताम्पितॄन् । अत्र च
पितृकक्ष्याः पितृव्यादयः संग्राह्याः । पितामहान् गाङ्गेयादीन्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान्—मात्रा
जनन्या साम्भं येषां ते मातुलाः शल्यादयस्तान्, आतृन्सोदरान्, पुत्रान् पुंनाम्नो नरकातिपृणान्
त्राणान्पुत्राः, तानपश्यत् । श्वशुरानिति । च पुनः श्वशुरान्सुहृदश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं
कृतवांस्तदाह—तानिति । स कौन्तेयोऽर्जुनः सर्वान्विशेषेण बन्धून्—बन्धन्ति परस्परं स्नेहपाशै-
रिति बन्धवस्तानवस्थितान्समीक्ष्य । कृपयेति । कृपया करुणया । परयाऽतिशयितयाऽऽविशेऽशुक्तो
विषीदन्विशेषेण सीदन्ववसादं ग्लानिं लभमान इदमनन्तरमुच्यमानमब्रवीत् ॥ २७ ॥ किमब्रवी-
दित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—हे कृष्ण ! भक्तानां संसारक्लेशविलेख-
नात्कृष्णः । इमं स्वजनं पुपुसुं योद्धुकामं सन्तं समुपस्थितमिहाऽऽगतं दृष्ट्वा मम गात्राणि
सीदन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । सीदन्तीति । हे कृष्ण ! इमं स्वजनमुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि
सीदन्ति विशीर्णानि शिथिलानि निरुत्साहानि भवन्ति, च पुनर्मुखं परितः समन्तात्कृष्ण्यति
निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ मे मम शरीरे वेपथुः कम्पश्च जायते, तथा रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीव-
मिति । मे मम हस्ताद्गाण्डीवं संसतेऽधः पतति । त्वक्चैव परिदह्यते आन्तरशोकानलेन सन्तप्यते ॥ २९ ॥
च परं मे मनः कर्तव्याकर्तव्यबोधसाधनमन्तःकरणं भ्रमतीव भ्रमं गच्छति निर्धारणं कर्तुं न
शक्नोति । च पुनरवस्थातुं स्थितिं कर्तुं न शक्नोमि । निमित्तानीति । हे केशव ! च पुनर्विपरीतानि
अहितवृत्तकानि निमित्तानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥

वे. ब्र. गि.—अथाऽर्जुनस्य स्वजनदर्शनेन मोहः शोकश्च-
सीदित्यह—तत्रेति सामर्थ्येन । अत्र रथस्थोपानान्तरं पार्थः
तत्र रथस्थापनप्रदेशे स्थितान्पितॄन्पश्यदित्यन्वयः । पितॄन्
पितृव्यान् भृश्रिवःप्रभृतीन्, पितामहाभ्याम्सोऽसदत्तप्र-
भृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्, मातुलान् शकुनित्प्रभृतीन्,
आतृन्पुत्रान्पुत्रान्, पुत्रान् दुर्गोयनानां ये पुत्रा लक्ष्मणा-
यास्तान्, पौत्रान् लक्ष्मणादीनां पुत्रान्, सखीन् पूर्वबन्धून्
अथवासादीन्, श्वशुरान् दुर्गोयनानां ये श्वशुरास्तान्,
सुहृदः शत्रुदले स्थित्वाऽपि स्वपक्षपातिनः शल्यादीन् । तथा
सेनयोऽहमयोऽपि सुहृद इत्यनुपङ्गः । पक्षद्वयेऽपि तुल्यसौहृदः
केच्छिद्विद्वान्; तस्मापश्यत् । ततः किं कृतवानित्यत आह—
तानिति । नष्ट कृपयाऽऽविष्ट इत्युक्तम्, शत्रुवधे प्रवृत्तस्य
हन्तव्येषु तेषु कृपायोगान्, अत आह—परयेति । विलक्षणये-

त्यर्थः । वैलक्षण्यमेवोपादयति—तान्बन्धून्समीक्ष्येति ।
सम्यक्पितृत्वाचार्यत्वादित्पकारेणैक्षित्वेत्यर्थः । हन्तव्येष्वङ्गानां
प्रवृत्तस्यैव पितृत्वादित्पकारकतत्त्वात्कारान्तमतेन च हन्त-
व्या इति विपरीतबुद्धयुदये सति, ततो नमिसिद्धमेतेषां
मरणदुःखं वा भुविदेवमाकाशकमनोऽतिरूपा कश्चिकृपा
जाता । सा च आततायिषु वस्तुतो हन्तव्येषु दुर्गोयनानिष्यस्था-
नेषातिनीति लोकप्रसिद्धकृपा विलक्षणैवेत्यतो मोहविकार-
पेवं कृपेत्यर्थः । आविष्ट इत्यनेन च अकस्मात्पिशाचावेवाङ्क-
पाख्यमोहावेको जात इत्युक्तम् । विपरीदब्रवीदिति विषाद-
वचनयोः समकालीनत्वोक्त्या अशुभापराद्दण्डकण्डतादि विषा-
दकार्यं वचनकाले दर्शितम् ।

अत्र मधुसूदनसरस्वतीत्याख्यानम्—'कृपयाविष्ट
इति, कृपया कृत्यां स्वव्यापारेणैवाविष्टः, न तु कृपां केनचि-

द्वयापारेणाविष्ट इति स्वतस्सिद्धैवास्व कृपति सृष्यते' इति, तच्चिन्त्यम् ।

अत्र हि कृपाशब्देन युयुत्सुविषयैव लक्ष कृपोच्यते । न तु दीनानाथपरागातादिविषयाऽर्जुनस्य नैसर्गिकी कृपा । युयुत्सुविषया च कृपा न तस्य स्वतस्सिद्धा; तथा सति तस्य शुद्धमहत्तैत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रवृत्तस्य स्वार्जुनस्यायं वृत्तान्तः । न च युयुत्सुविषया कृपा स्वव्यापारेणैवाविष्टा, स्वजन-दर्शनान्नापराभूतेन मया ते न हन्तव्या इति मोहेनावेक्षित-त्वात् । न च कृपयाविष्ट इति कर्तृवैनिर्देशात्तस्याः स्वाभाविकत्वम्, 'पिशाचेनाविष्टः' इत्यादिव्यवहारसत्त्वात् । अतः अत्रागान्तुको मोहविकार एव कृपति यथोक्तमेव युक्त्युत्प-
श्यामः ॥ २५ ॥ २७ ॥

वे. प्र. नि.—तदेवाञ्जनावाक्यमवतारयति अर्जुन उवाचे-
स्यादिना यावदुपवासमासि । अर्जुन उवाच । अत्र कौन्ते-
योऽध्वरीरित्युक्त्वाऽपि पुनः अर्जुन उवाचेति वदता सन्नयेन
धृतराष्ट्रराज्ञा निस्ता । मोहाकाशः कौन्तेय इति ॥ स्वपु-
त्रदुराशा कार्या, सर्वमोहापरोक्षभगवद्वद्गृहीतस्य तत्त्वाञ्जुन-
शब्दव्याच्यपरिच्छिन्नस्वभावतानपायेन कदाचिद्वैचित्र्यस्याकिञ्चि-
त्कारणत्वादिति ॥

'कृपया परयाविष्टो विपीदन्' इति पूर्वलोके 'कृपया
परयाविष्टः' इत्यनेन मोहः, 'विपीदन्' इत्यनेन शोकशोकः ।
उत्र प्रथमं शोकं तद्विषयकयत्नेन दर्शयति निमित्तः— हे कृष्ण !
ममशोककथं निमित्तं प्रकृतोपपन्नं सम्बोध्यते । युयुत्सुं तन्म-
पुरतः स्थितं स्वजनं दृष्ट्वा स्थितस्य मम गात्राणि करचरणा-

व ० त ० दी०—'तत्रापरयत् स्थितान् पार्थः' [१-२६] इत्यारभ्य 'एवमुक्त्वाऽर्जुनः' [१४६] इत्यन्तं
लोकसम्बन्धाभिमानेन अर्जुनः कावयतः स्वावस्थां निवेदयति ॥ २६ ॥ २७ ॥ 'सीदन्ति' इत्युपक्रम्य 'अमतीव
च मे मनः' इत्यन्तं देहधर्माभिमानेन, विषयदर्शनपूर्वकं स्वस्थाप्रयो निवेदयति 'निमित्तानि'
इत्यादिना ॥ २८-३० ॥

पु. अ. त.—एवं भगवदुक्तोऽर्जुनस्तान्दृष्ट्वा रित्याह
सार्धेन—तत्रेति । तत्र सङ्घातपिरे उभयोः सेनयोरपि मध्ये
स्थितानेतानपश्यत् । पितृन् पित्रेणादीन् इत्यर्थः । सखीन्
वाक्ये क्रीडायां सम्मत्तान्, सुहृदो मित्राणि ॥ २६ ॥ तत्पा-
त्र्येऽपि स्थित्वा स्वर्थयो विचारकांस्तान्दृष्ट्वा किं कृतवान्
इत्यत आह—तानिति । तान् समीक्ष्य कौन्तेयः विपीदन्
इदममे वक्ष्यमाणमब्रवीत् । ननु क्षत्रियाणां युद्धोत्सवं दृष्ट्वात्साह
एवोचितः, अर्जुनस्य कथं निषादो जायते ? इत्यत आह—
कृपया परयाऽऽविष्ट इति । परया भक्तिरूपया कृपया
आविष्टः 'सर्वभूतेषु यः पश्येत्' [भाग. ११/२४७] इत्यादि-
रूपया । ननु तथासति राज्यापगमे लोकरक्षान् न भविष्य-
तीति, वत्रापि सा मे कथमाविर्भूतेत्यत आह—बन्धून् इति ।

दीनि सीदन्ति शिथिलायन्ते निस्स्त्वानि भवन्ति, ततो न
योद्धुं शक्नोमीत्यर्थः । सखगात्रतया कायिकं कर्म कर्तुमशक्ता
अपि लोके वाचिकं किञ्चित्कुर्वन्ति; तदप्यशक्यम्, सुख-
न्मुखतया वाक्यापारम्भेवावकाशादित्यह— उखं च
परिशुष्यतीति ॥ २८ ॥

नन्वस्मिन्समये नैव वस्तुशुचितम्, विद्यामानमपि शोक-
विकारमाच्छाद्य धीरतवेव स्थेयमिष्यत आह—शरीरं वेषः
कम्पो जायते । अनेन शोकविकारस्याच्छादयितुमशक्यत्वञ्च-
कम् । 'गाण्डीवं जंसते' इत्यनेन अन्तर्बलरूपधैर्यराहित्यञ्च-
कम् । एतदेवाधैर्यं रोमाञ्चल्यपरिद्वारहारूपभ्यामन्तर्विकारान्त-
स्तापलिङ्गाभ्यां निदर्शयति ॥ २९ ॥

यथैव गाण्डीवं विमुञ्च्य तूर्णानि तिष्ठ, तत्राह—चो हेतौ ।
यस्मान्मे मनः चक्रमिव भ्रमति, मूर्च्छायाः पूर्ववत्स्वरूपविकार-
विशेषोऽत्र भ्रमणम्, तस्मात्तत्रागमपि न शक्नोमीत्यर्थः । ननु
राजवाजित्वा साम्राज्यमवाप्स्यसि, कुतः शोचसि ? तत्राह—
निमित्तानि चेति । शकुनान्यपि दिव्यान्तश्चिक्षौभमरूपान्य-
नुमसुचकान्येव पश्यामि, अतो न जयाश्रावकाश्च इत्यर्थः ।
रामारवणयुद्धे शक्षसारिष्टसूचकानि निमित्तानि रश्नाथेनेव
वस्तुतः कौरवारिष्टसूचकान्येव निमित्तान्यर्जुनोऽनेनोपलब्धानि;
परं स्वत्र शोकराजकुलत्वादर्जुनेन तेषु स्वारिष्टसूचकत्वमारो-
प्येबद्धकमिति ध्येयम् । 'केशवः क्लेशनाशाय' इति
केशनाशार्थमनुसन्धेयतया पुराणप्रसिद्धेन केशवपदेन सम्बो-
ध्यन् दुरूहलकुलेशनाशनमात्रास्ते ॥ ३० ॥

तेऽपि स्ववान्धवा राज्यरक्षणसमर्थाः, स्वयं तु भगवत्परैक-
तत्पर इति ॥ ३० ॥ तथाभूतोऽर्जुनो वाक्यान्याह— दृष्ट्वेम-
मिति । हे कृष्ण ! इमं युयुत्सुं योद्धुकामं सख्यस्थितं सम्यक्प्र-
कारेणोपस्थितमनित्वितिनं स्वजनं दृष्ट्वा मम गात्राणि सर्वाङ्गानि
सीदन्ति विशीर्यन्ते, उखं च पतितः बाह्याभ्यन्तरभेदेनेत्यर्थः
॥ २८ ॥ वेपथुश्चेति—एतत्सर्वं भवति ॥ २९ ॥ शम्भो-
मीति । अवस्थां न च समयोऽस्मीति भावः । किञ्च हे
केशव दुष्टगुणव्याप्तयोरपि मोक्षदायक ! विपरीतानि निमि-
त्तानि पश्यामि । अवसथैः युद्धं कृत्वा राज्यादिकुरूपकारिण
तानि तथाभूतानि सर्वाणि पश्यामि । भगवद्गीतस्य तथाव-
मनुचितमिति भावः ॥ ३० ॥

भी० भा० दी०—पितृन् पित्रेणादीन् भूरिश्रवःप्रभृतीन् । पितामहान् भीष्मादीन् । मातुलान् शल्यादीन् ।
भ्रातृन् दुर्योधनादीन् । पुत्रान् लक्ष्मणादीन् । पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् । सुहृदः

कृतवर्मादीन् ॥ २६ ॥ कृपया स्नेहेन ॥ २७ ॥ स च स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते । सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति ॥ २८ ॥ रोमहर्षो रोमाञ्चः ॥ २९ ॥ निमित्तानि लोकश्रयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३० ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
न कांक्षे विजयं कृष्ण ! न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आ. गि. टी.—युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मानुपरिरता जायत इत्याह—न चेति । प्राप्तानां युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति कुतो युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न कांक्षे इति ॥ ३१ ॥

किमिति राज्यादिकं सर्वकाङ्क्षितत्वाच्च काङ्क्षते ? तेन हि पुत्रप्राप्तादीनां स्वास्थ्यमावाप्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—येषामिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा. भा.—॥ ३१-३३ ॥

॥ वे. ता. चं.—॥ ३१-३३ ॥

ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥ च पुनः हे कृष्ण ! अहं विजयं विशिष्टं जयं सङ्ग्रामोत्कर्षं न काङ्क्षे न प्रार्थये । च पुनः राज्यमाधिपत्यं सुखानि च विषयजन्यान्प्रमोदान्न प्रार्थये । हे गोविन्द ! नोऽस्माकं राज्येन किम् ? भोगैर्विषयसुखैः किम् ? जीवितेनापि किम् ? गोभिः श्रुतिभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते परमार्थरूपेण लभ्यत इति गोविन्दः ॥ ३२ ॥ येषामर्थे इति । येषां स्वजना-
नार्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च पुनः सुखानि एतत्सर्वं कांक्षितं वाञ्छितं त इमे युद्धे युद्धनिमित्तं प्राणानान्तरप्राणान्धनानि बाह्यप्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः ॥ ३३ ॥

वै. ब्र. सि.—इत्थम् ‘कृपया परयाविष्टो विषीदन्’ [१२७] इति श्लोके विषादशब्दोक्तं शोकं प्रदर्श्य, इदानीं ‘कृपया परया’ इत्यनेनोक्तं मोहं दर्शयति ‘न च’ इत्यादिना ‘एवमुक्त्वाऽऽहूतः सङ्क्षेपे’ [११७] इत्यतः प्राक्नेन । किञ्च युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं दृष्टमष्टं वा किमपि न पश्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र दृष्टफलामावच्छेपपादयति द्वाभ्याम्—युद्धाद्विषयः, ततो राज्यम्, ततः सुखानि, इत्येतानि स्रष्टुं दृष्टफलानि; तानि च अनाकांक्षितत्वात् मे फलानीतिथेः । कुतोऽनाकांक्षितत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—राज्यसुखादीनां किमत्र स्वापेमाकांक्षा, किंवा स्वजनार्थम् ? नाह इत्याह—किं न इति । ‘हत्वा स्वजनम्’ इति पूर्वश्लोकादनुपपन्नः । हे गोविन्द ! स्वजनं हत्वा नः अस्माकं जीवितेन किम् ? ततो राज्येन भो-

गैर्वा किमिति योजना । जीवतः खलु राज्यसुखकांक्षा, वयं च स्वजनं हत्वा न जिजीविषामः; तथा च वक्ष्यति ‘यानेव हत्वा न जिजीविषामः’ [२१६] इति, अतो न स्वार्थं तदाकांक्षेत्यर्थः । नापि स्वजनार्थं तदाकांक्षेयाह—येषामिति । स्वजनानामित्यर्थः । यदर्थमस्माकं राज्याद्यपेक्षा, त एते स्वजनाः प्राणधनयागमङ्गोक्त्य युद्धार्थमवस्थिताः । तथा च स्वजनवधविषयाणि राज्यानि न स्वजनार्थं भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र कुरुणेति निरतिशयानन्दप्रकाशवाचिना पदेन सम्बोधयन् भगवन्निष्ठानां राज्यसुखादीनि न प्रलोभकानीति वस्तु-
गतिं सूचयति । गोविन्देति च गां देवगार्णां विन्दुति प्राप्नोतीत्यर्थेन धर्ममार्गप्रवर्तकत्वं बन्धुजनपातिनां जीवनाया-
कांक्षित्वं न धर्म इति जगत्स्थेयेलुक्त्वम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व ० त ० दी०—॥ ३१-३३ ॥

पु. अ. त.—तदेवाह—न चेति । स्वजनमाहवे सङ्ग्रामे हत्वा अथ पश्चात् श्रेयो न पश्यामि । श्रेयो भगवत्कृपात्मिकां गो. ७

भक्तिमित्यर्थः । अत एव भगवतां कम्—‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै सदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः

श्रेयो भवेद्विह' [आग. ११।२०।३१] इति ॥ ३१ ॥ तद्विनाऽहं विजयं राज्यं च न काङ्क्षे, तज्जनितानि सुखान्यपि । चकारेण भक्तावपि सुखानि न काङ्क्षे, यतो भगवतोपहेतुस्ताप एवेति भावः । पुनर्विस्तरेण तदाकाङ्क्षित्वाभावः प्रपञ्चयति— किं नो राज्येनेति । नः राज्येन किं ? भोगैर्वा किं ? जीवितेन वा किं ? हे गोविन्द ! त्वां विना एतेनै किञ्चिद्विजयवसम्प्राप्तिमिति भावः । गोविन्देति सम्बोधनेन यथा व्रजवासिनां त्वमिन्द्रो भूत्वा सुखभोगं कारितवान् तथैव भक्तानाञ्च-

चित्तमिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३२ ॥ ननु तवैकस्य नाकांक्षा, तथापि स्वकीयसम्बन्धिनं सर्वेषामर्थं शत्रून्मारयित्वा राज्यं स्वकीयं कुर्वित्वाशङ्क्यामाह— येषामर्थ इति । येषामर्थे नः राज्यमाकाङ्क्षितं, भोगाः सुखानि च कांक्षितानि, ते सर्वे इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे सङ्गमे मरणार्थंभवस्थिता इत्यर्थः । तस्मादेतन्मारणेन लौकिकसिद्धिरपि नास्माकमिति भावः ॥ ३३ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३१-३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

[श्यालाः—इति नैलकण्ठीयः पाठः]

एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ! ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ! ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ ३७ ॥

आ. गि. टी.— तानेव विंशति—आचार्या इति । श्याला भार्याणां भ्रातरो धृष्टद्युम्नप्रभृतयः ॥ ३४ ॥ वध्येष्वपि स्वराज्यपरिपन्थिष्वाततायिषु कृपायुद्धया स्वधर्मायुद्धात्पूर्वोक्त-मोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति— एतानिति । “ जिघांसन्तं जिघांसीयात् ” [व. ध. सू. ३।१७] इति न्यायादितेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याऽऽह— प्रतोऽपीति । पृथिवी-प्राप्त्यर्थे हि हननमेतेषामिष्यते, न च तत्प्राप्तिः समी-हितेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—अपीति । नहि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति, पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न श्रद्धामीति किं वक्तव्यं ? इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दुर्गोघनादीनां शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भवायुद्धं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— निहत्येति । यदि पुनरमी दुर्गोघनादयो न निग्रहेरन्वन्वन्तस्तर्हि तैरि-

गृहीता दुःखिताः स्फुरित्याशङ्क्याऽऽह— पापमेवेति । यदीमे दुर्गोघनादयो निर्दोषात्नेवास्मानकस्मायुद्धमूरो हन्त्युः, तदैतान् ‘अग्निदो गदश्च’ [मनुः ८।३५० के. २३] इत्यादि-लक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यन्येते भवन्त्याततायि-नस्तथाप्येतानतिशोच्यन्त्यानुगोघनादीर्निहितत्वा हिंसाकृतं पाप-मस्मानेवाऽऽश्रयेदतो नास्माभिरिते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा युष्माकुरुह्यप्रभृतोनेतान्दृष्ट्वा वयमाततायिनः स्याम, तत्त्वैतान् हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धात् उपरमणसम्प्राप्तं श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ फलाभावादन्तर्-सम्भवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति— तस्मादिति । किञ्च राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्यते, न च स्वजनपरिक्षये सुखमुपप-द्यते, तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह— स्वजनं हीति ॥ ३७ ॥

रा. भा.— ॥ ३४-३७ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ३४-३७ ॥

ह. पै. भा.— आचार्या इति । आचार्यादयो यथाव्याख्याताः, पितरः पुत्रास्तथा पितामहा मातुलाः श्वशुराः पौत्राः, श्यालाः पत्न्या भ्रातरः, स्वस्य सम्बन्धिनो विवाहादिसम्बन्धवन्तः ॥ ३४ ॥ यदि कृपया त्वमेतान् हन्यास्तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव, अतस्त्वमेतान् हत्वा राज्यं बुद्धे तत्राऽहं सार्धेन— एतानिति । हे मधुसूदन ! एतानाचार्यादीन् प्रतोऽप्यस्मान्धात-

यतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमपि हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थम् ? । निहृयेति । हे जनार्दन ! देवविपक्षभूतान् असुरादीञ्जनानर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, अथवा जनैरधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकं प्रार्थयति इति जनार्दनः । धार्तराष्ट्राभिहत्य हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात्किं सुखं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वाततायिनामेषां वधो युक्तो विहितत्वाच्च चोक्तम्—‘अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडते ब्राततायिनः’ [मनुः ८।३५० श्लो. २३] इति स्मरणादग्निदेवादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते भवत आततायिनः । आततायिनां वधो युक्त एव ‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाऽस्ततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन [मनुः ८।३५०] इति वचनात् ; तत्राऽऽह सार्धेन—पापमिति । ‘आततायिनमायान्तं’ इत्यादिकमर्थशास्त्रं हि धर्मशास्त्रादुच्यते । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन [२।२१] ‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ तस्मादाततायिनां मध्ये तेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत्, अन्यायत्वादधर्मत्वाच्च तद्वधस्य । हे माधव ! हि यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेऽप्यकल्याणमेव, तस्मात्स्ववान्धवान् धर्तिराष्ट्रान्दहन्तुं वयं नार्हा न योग्याः; एतेषां वधस्यान्याय्यत्वादधर्मत्वाच्च । न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं भवत्यैहिकमपि न भवतीत्याह—स्वजनं हीति । हि यस्मात् स्वजनं हत्वा वयं सुखिनः कथं स्वाम कथं सुखयुक्ता भवाम ? ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वै. ब्र. गि.—एवं दृष्टफलाभाव उक्तः; हदानीमदृष्टफलाभावमाह द्वान्याम्—न हन्तुमिच्छामीति । ‘यतोऽपि’ इत्यस्मादपिशब्दस्यानुषङ्गः । हन्तुमिच्छामि न करोमि, आचार्यादिवधविषयेच्छामात्रस्यापि महानर्थकत्वेन श्रवणात्; किञ्चित् तद्वधस्य ? इत्यर्थः । तथा च स्मरणमात्रेणापि महानर्थकस्याचार्यादिविषयजनवधस्य अदृष्टफलकत्वमत्यन्तायुक्तमिति भावः । ननु ‘जिवांसन्तं जिवांसीयात्’ [व. ध. सू. ३।१७] इति वचनादाचार्यादयोऽपि जिवांसन्तो हन्तव्या इत्यत आह—अनोऽपीति । ‘गुरुं हुंकृत्य लंकृत्य’ [या.व. ३।२९१] इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्वेष्टस्यानिष्टफलकत्वश्रवणात् । ‘जिवांसन्तं’ इति वचनमाचार्यादिरितिकविषयकमिति भावः । मधुसूदनेत्यनेन मधुनामकासुरनाशिना त्वया तादृशदृष्टजनवध एवावुत्पन्नः, न त्वाचार्यादिवध इति दक्षितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवं च न केवलं स्वजनवधे फलाभावमात्रम्, किन्तु विपरीतफलमपीत्याह—अत्र पूर्वार्थेन पूर्वोक्तफलाभावाज्ज्ञातः, उतरार्थेन तु विपरीतफलमुच्यते । धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रसम्ब-

वो तं तं दौ—॥ ३४-३७ ॥

पु. अ. व.—तान् सर्वांन्नामभिर्गणयति—आचार्या इति । एते राज्यभोगे नियुक्तास्ते त्वत्र मरणाश्रयस्थितास्तस्मिन्मरणानन्तरं स्वत्यागस्थितत्वात् राज्यभोगसुखादिभिर्न किञ्चित्कार्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु त्वत्सम्बन्धिनोऽपि ये युद्धार्थेऽप्यस्थितास्तेषां त्वं न मारयिष्यसि तदा त एव त्वां मारयिष्यन्तीति चेत्तत्राह—एतानिति । हे मधुसूदन !

न्विनः, स्वजानामित्यर्थः । पापमेवेति । एतान्हत्वा स्थितानस्मान्पापमेवाश्रयेदित्यन्वयः । ननु ‘अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडते ब्राततायिनः’ [मनुः ८।३५०-श्लो. २३] इति सम्पूर्णातागिदक्षणाक्षितत्वादेतेषां वधे कथं पापं स्यात् ? ‘नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ [मनुः ८।३५१] इति स्मृत्ये, तत्राह—आततायिन इति । आततायिनोऽपीत्यर्थः । आततायिवधेऽपि स्वजनत्वादेते न हन्तव्या इत्यभिमानः । जनार्दनेत्यनेन जनार्दनः सन्नपि ‘छिन्वां स्वबाहुमपि यः प्रतिकूलदृष्टिः’ [भाग. ३।१६।६] इति स्वजनानभिमान्यमानस्वमेवात्र प्रमाणमिति योतितम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । यस्मात्पापमेवाश्रयेत्तस्मादित्यर्थः । किञ्च नैतावदिह वक्तव्यं स्वजनघातिनः सुखं नास्तीति, किन्तु लोकप्रसिद्धमेवेदमित्याह—स्वजनं हीति । हिः प्रसिद्धौ । नन्वेवं युद्धविसृज्य तव कथं देहयात्रेत्यत आह—माधवेति । श्रियः पतिं त्वामाश्रितवतो मम न तच्छङ्केति भावः ॥ ३७ ॥

मां यतोऽपि एतानहं हन्तुं नेच्छामि । मधुसूदनेति सम्बोधनेन त्वत्सहायवन्तं मामेते मारयितुमेव न समर्था इति ज्ञाप्यते । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तथाकर्तुं नेच्छामि, किं पुनः महोक्ते तथा करिष्यामि ? ॥ ३५ ॥ हे जनार्दन सर्वाविधानाशक ! धार्तराष्ट्रान् ज्ञानदृष्टिरहितामेतान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् ? न कापीत्यर्थः । जनार्दनेति सम्बोधनेन त्वदीयानां

अस्माकं तथाकरणमनुचितमिति भावो व्यञ्जितः । ते ऽ तु घृ-
तराष्ट्रपञ्चाङ्गा इति त्वां न पश्यन्ति, तेन तेषां तथाकरणख-
चितमिति धर्ताराहेति परेन व्यञ्जितम् । यद्वा अस्मदीयान्
धातृराष्ट्राणिहन्त तव का प्रीतिः स्यात् ? । अत्रायं भावः—
लौकिकभावेन ते त्वस्मदीया एव, तस्मारणे नास्माकं तु
प्रीतिः । स्यात्तदा स्ववीत्यर्थे हन्तव्याः, अस्माकं यथाकथ-
ञ्चित् त्वं प्रीणनीय इति भावः । ननु ते आततायिन इति
'अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहृत्वा च
पठेते ह्याततायिनः ॥' [मनुः ८।३५० श्लो. २३] 'आततायिन-
मायान्तं' हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भ-
वेति कश्चन ? [मनुः ८।३५०।५१] इत्यादिवाक्यैः प्रीतिर्भ-
वतु, मा वा; सर्वथेते कुक्षतर्षेदोषसहिता इति हन्तव्या एव,
ते ऽ तु स्वपरोपचैव हन्तव्याः, त्वं निमित्तमात्रं भवेति चेत्त-
द्वाह—**पापमेवाश्रयेदिति ।** आततायिन एतान् हत्वा पाप-

मस्मानेवाश्रयेत् । किञ्च आततायिमारेण दोषाभावस्तु धर्म-
शास्त्रविचारेणार्थशास्त्रविचारेण वा निरूपितः, न तु भक्ति-
विचारेण; भक्तिमार्गात् तु तयोर्दुर्बलत्वात्तस्मारणेनास्माकं पाप-
मेव भवेत्, पापाच्च भगवत्सम्बन्धो न स्यात्; अतएव 'नाराणो
श्रीणपापानाम्' [पारं. गी. श्लो. १०] इति निरूपितम् ॥ ३६ ॥
तस्माद्वर्षं त्वदीयत्वादेतस्मारणानां इत्याह—तस्मादिति ।
तस्माद्वर्षं स्वबान्धवबान्धवात्तैराष्ट्रान् हन्तुं नार्हो न योग्या
इत्यर्थः । हे माधव ! स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम
सुखिनो भविष्यामः ? इत्यर्थः । वशमित्युक्त्या भगवतः
स्वमध्यपातित्वस्य कर्म, तेनास्माकं त्वसङ्ग एव सुखरूपः,
त्वमेवास्माकं स्वजन इति ज्ञापितम् । तस्मात्स्वजनापराधात्,
स्वजननाशः स्यादस्माकं च त्वमेव स्वजन इति त्वत्सम्बन्धा-
भावे कथं कथं सुखिनो भविष्यामः ? इति व्यञ्जितम् । माधवेति
सम्बोधनेनास्माकं न लक्ष्म्याश्रयेक्षितेति ज्ञापितम् ॥ ३७ ॥

नी० भा० वी०—स्यात्वा इति । स्यात्वाशब्दो दुस्त्यादिः । 'विज्ञामातुरुत बाधास्यात्वात्' इति मन्त्रवर्णात् ।
'स्यात्वाज्ञानावतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यते' इति यास्कः ॥ ३४ ॥ हन्तुं इच्छाऽपि न भवति, किमुत
हन्तुत्वमित्यर्थः । महोद्वेते दृष्टिव्यर्थे ॥ ३५ ॥ आततायिनः—'अग्निदो गरुडश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदाराहरश्चैव
पठेते ह्याततायिनः । [मनुः ८।३५० श्लो. २३] 'आततायिनमायान्तं' हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तु-
र्भवेति कश्चन ? [मनुः ८।३५१] इति; यद्यप्येवं तथापि एतान्हत्वा अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिवधो हि
अर्थशास्त्रविहितः, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति तु धर्मशास्त्रम्; तच्च पूर्वस्मात्प्रबलम् । ययोर्को याज्ञवल्क्येन—
'स्त्रुयोर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्रानु बलवद्भर्मशास्त्रमिति स्थितिः' [२।२१] इति ।
अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना; तथा च एत एवास्मद्वधेन नश्यन्तु, न तु वयं
एतेषां वधेन नङ्ग्याम इति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजर्जनार्दन ! ॥ ३९ ॥

आ. भि. टी.—कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च
प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—**यद्यपीति ।** लोभोपहतचेतसोरेषां कुलक्ष-
यादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविषयः सम्भवतीत्यर्थः ३८
परधर्माभावात्सकामपि प्रवृत्तिविराजः सम्भवदिति चेत्,

न; इत्याह—**कथमिति ।** कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्य-
द्विरस्मा भिस्तद्रोहोपाजितं पापं कथं न ज्ञातव्यम् ? तदज्ञं तत्प-
रिहारासम्भवत् । अतोऽस्मात्पापाभिः प्रपश्यतज्ज्ञानमपेक्षितमिति
पापपरिहारायित्वात्सकामं न युक्ता युदे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा. भा.—॥ ३८-३९ ॥

॥ वे. ता. चं.—॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ह. पै. भा.—ननु चैतेषामपि वन्धुवधदोषे समाने सति यथैवैते वन्धुत्वानङ्गीकारेण युद्धे
प्रवर्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्ततां, किमनेन विषादेन ? इत्याक्षिप्तमविवेकिविवेकिभेदेन परिहरति—
यद्यपीति । हे कृष्ण ! यद्यप्येते धर्तराष्ट्रा लोभोपहतचेतसः, लोभः परद्रव्याद्यभिलाषः, लुनाति
नाशयति लोकद्वयं प्राणिनामिति लोभः, तेनोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्याकर्तव्यविवेकविज्ञानाः
यन्तः कुलक्षयकृतं गोत्रवधनिमित्तदोषं मित्रद्रोहे च पातकं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥ **कथमिति ।**

हे जनार्दन ! तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापाभिर्वर्तितं कथं न ज्ञेयम् ?
कथं न यतनः कर्तव्यः ? ॥ ३९ ॥

वै. ब्र. गि.— ननु स्वजनवधदोषे तुल्येऽपि तमविग-
णस्य यथैते युद्धे प्रष्टव्यस्तथा त्वमपि प्रवर्तस्वेत्याशङ्क्य निरा-
करोति द्वाभ्याम्— यद्यप्येते दुष्योभानादयः राज्यलोभेन अष्ट-
विधैकाः कुलक्षयकृतं वर्णसाङ्कर्यरूपं दोषं स्वजनवधप्रयुक्तं पापं

च न पश्यन्ति, तथापि दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः अस्मात्पापात्
स्वजनवधप्रयुक्तयुद्धरूपात् निवर्तितं कथं न ज्ञेयम् ? न हि
भ्रान्तवदभ्रान्तोऽपि प्रवर्तते इत्यर्थः । जनार्दनपदं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

व ० त ० दी ०— ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पु. अ. त.— ननु ये स्वजनवधदिवधदोषमविचार्य प्रष्ट-
वास्ते निष्ठतमपि त्वां इतिष्यन्त्यतस्त्वमप्यविचार्यैवैतान्मात्रये-
स्याशङ्क्याह— यद्यप्येते इति द्वाभ्याम् । लोभेन उपहतं
वित्रंशितं चेतो मनो येषां ते एते धार्तराष्ट्राः कुलक्षयकृतं
कुलक्षयकरणं दोषं यद्यपि न पश्यन्ति, विप्रद्रोहे च यत्पातकं

तत्र पश्यन्ति, तथापि पातकं तु भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
हे जनार्दन अविचारानाशक ! त्वत्स्वरूपविद्धिः कुलक्षयकृतं
दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिर्लोभात्पहतचित्तेस्मात्पापाभिर्वर्तितं
कथं न ज्ञेयम् ? ज्ञेयमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३८ ॥ ननु ‘आहूतो न निवर्तते शूतादपि रणादपि’ इति ‘विजितं क्षत्रियस्य’
इति च युद्धादिनिवृत्तिर्हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा, तत्कथं युद्धादिवृत्तिमिच्छसीत्याशङ्क्याह— कथमिति । सा हि
लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा— “ओदुम्बरी सप्रभोद्गायेत्” इति स्वर्णनिविधिना
बिरुद्धा सती “ओदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या” इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते, लोभमूलकत्वात्तद्वत् । न हि विधि-
मात्रादिकश्चिद्विस्तृत्यं, द्येनादीनामर्थमरूपाणामप्यवस्थानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्माद्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं
धर्मरूपमनुष्ठेयम् । यथोक्तम्— ‘फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुवध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मे इति कथ्यते
इति, इथेनाविक्त्वापापानुबन्धित्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय ! जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुपपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

आ. गि टी.— कोऽयं कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं
युद्धादुपरिरेपेक्ष्यते ? तत्राऽह— कुलेति । कुलस्य हि क्षये
कुलधर्ममन्त्रित्वभिरन्तना धर्मोस्तत्तद्विशिष्टोऽदिक्रियासाध्या
नाशमुपयान्ति, कर्तुर्भावादित्यर्थः । धर्मेनासौऽपि किं स्यादिति
चेत्तत्राऽह— धर्म इति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे
कुलध्वनकरस्य कुलं परिशिष्टमस्त्रिलमपि तदीयोऽयमोऽभिभवति,
अधर्ममयिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुलक्षयकृतोऽवशिष्ट-
कुलस्याधर्मप्रवर्णकत्वे को दोषः स्यात् ? इति तत्राह— अधर्मेति ।

पापप्रवृत्ते कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति ? तत्राह—
स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥ वर्णसङ्करस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति—
सङ्कर इति । कुलक्षयकारणां दोषान्तरं समुच्चिनोति— पतन्तीति
कुलक्षयकृतां पितरं निरयणाग्निना भवन्तीत्यत्र हेतुप्राह—
लुपेति । पुत्रादीनां कर्तृणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च
क्रिया येषां ते तथा, ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावावरक-
पतनमेवाऽऽवश्यकमापत्तेरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

रा. भा.— ॥ ४०-४२ ॥

वे ता. चं.— ‘अधर्मोऽभिभवति’ इति मानसदोषोक्तिः ॥ ४० ॥ ‘प्रदुष्यन्ति’ इति कायिकदोषोक्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ह. पै. भा.—कुलक्षये कृते दोष उत्पद्यते तं दोषं कथयति—कुलक्षय इति । कुलक्षये गोत्र-
पुरुषाणां विनाशे सनातनाः परम्पर्यागताश्चिरन्तनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति । धर्मे नष्टे कृत्स्नमपि
कुलमधर्मोऽभिभवति तिरस्कोरति । उतापि । अधर्माभिभवात्कुलधर्मस्याभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥
अधर्मेति । हे कृष्ण ! अधर्माभिभवात्कुलद्विषयो विशुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वैरिण्यो भवन्ति,
तासु स्त्रीषु दुष्टासु हे वार्ष्णेय दृष्टिपवंशोद्भव ! वर्णसङ्करो जायते । वर्णस्य वर्णान्तरमित्रीकरणं सङ्करः
॥ ४१ ॥ सङ्कर इति । सङ्कर एषां कुलज्ञानां चापरं कुलस्यैव नरकाय भवतीति । हि यस्मादेषां
कुलज्ञानां कुलहन्तृषाम् । न केवलं तेषां कुलस्यैव नरकाय भवति, किन्तु एषां कुलज्ञानां
स्वर्गाह्वाः पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः सन्तः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वै. ब्र. गि.—कुलक्षयकृतमेव दोषं दर्शयति त्रिभिः—
सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलक्षये सति कर्मभावात्
प्रणश्यन्ति । ततः धर्मे नष्टे—जातावेकवचनम्—अवशिष्टं
कृत्स्नमपि कुलं अधर्मः अभिनवति आरुणोति । उतशब्दो-
ऽप्यर्थः, न च कृत्यपदेन सम्भवति ॥ ४० ॥ ततश्च स्पष्टोऽर्थः ।
कुण्यत्वेन 'अन्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं नृजाम्यहम्'
[४७] इत्यधर्मक्षिप्तधर्मवर्तमानं त्वया तदभिभवो न
सोऽप्य इति सूचितम् । वार्ष्णेयेत्यनेन कुरुणां दृष्टीनां च
परस्परसम्भोजितायां कुलकुलवाङ्मयै दृष्टिकुलप्रसूतस्य तवानि-

ष्टमिति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ एवं सति न केवलं कुलज्ञानां,
न वा केवलं सङ्कीर्णस्यैव कुलस्य नरकपातः, किन्तु तत्पितृ-
गणमपीत्याह—पतन्तीति । अप्यर्थं द्विशब्दः । एषां कुल-
ज्ञानां पितरोऽपि दुष्टा पिण्डोदकयोः क्रिया येषां ते तथोक्ताः
सन्तो नरके पतन्ति । कुलसम्भन्धिनः पितरः पुत्रादिकर्मभा-
वेन लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ; कुलज्ञानां पितरस्तु कुलवैदेतानि
पिण्डोदकानि नोपशुजीरन्ति लुप्तपिण्डोदकक्रिया इत्यभि-
प्रायः ॥ ४२ ॥

ब ० त ० दी ०—॥ ४०-४२ ॥

पु. अ. त.—एवञ्चकवा कदाचिदौक्तिकशेषहवसादेव
निरुतः, न तु पापस्वरूपज्ञानावधर्मदुष्टाद्वा, इत्याशङ्क्य कुल-
क्षयकृतं दोषमुत्पद्यति—कुलक्षय इति पक्षमिः । सनातनाः
प्राचीनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलक्षये कृते जाते वा
प्रणश्यन्ति प्रकर्षेण वक्ष्यन्ति । पुनरुदयाभावः प्रकर्षः । तस्मा-
द्द्वयपायोः प्रपासमन्थेन खयाऽङ्गीकृत्या इत्यस्माकं परम्परागतो
धर्मस्त्वद्रक्षिः, तत्रायाकपापादस्माकं विनिष्टचित्तिरेवोचितेति
भावः । नन्विदानीं धर्मेनाशेऽप्यग्रे श्रद्धादादिवकुले कोऽपि
मको भवेच्चैतदा धर्मः पुनरुद्भविव्यति, तस्माच्छ्रौथैस्त्राजधर्मा-
नाशकत्वेन युद्धकरणभेदोचितमित्यत आह—धर्मे नष्ट इति ।
उत कृत्स्नमवशिष्टमपि कुलं धर्मे नष्टे सति अधर्मोऽभिभवति,

व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तेनात्रेऽपि कोऽपि तथा न अव-
तीत्याह—अधर्माभिभवादि । अधर्माभिभवादधर्म-
व्याप्ताः कुलक्षयः प्रदुष्यन्ति, न्यभिवाराविदोषयुक्ता भवन्ती-
त्यर्थः । स्त्रीषु दुष्टासु जातासु वर्णसङ्करो जायते । वार्ष्णेयेति
सम्बोधनेन सङ्कुलोत्पन्नां तथात्वं कुलेऽनुचितमिति ज्ञापि-
तम् ॥ ४१ ॥ सङ्कराच्च नरक एव स्यादित्याह—सङ्कर
इति । सङ्करः कुलस्य नरकायैव भवति । एवकारेण पापभो-
गावन्तरं नरकोद्भवापापभावावो जायते । कुलज्ञानामेषां पित-
रश्च पतन्ति स्वधर्मोपाजिताजालिलोक्येभ्यः । हीति युक्तश्चा-
यमर्थः । यतो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः दुष्टाः पिण्डोदकाः
क्रिया येषाम् ॥ ४२ ॥

नी० भा० दी०—प्रणश्यन्ति अनुष्टावृणां बुद्धानामभावात् अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति
॥ ४० ॥ दुष्टासु पुत्राश्च वर्णान्तरमुपासीनासु ॥ ४१ ॥ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेण हृतेषु तत्त्रिष्यः पुनः
पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरिति पाक्यायते । कथं वा धृतराष्ट्रादीनां असङ्करजत्वम् ? इत्याशङ्क्याह—पतन्तीति ।
द्विशब्दो वैदिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति । सा हि “न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति” [ऋ. ५. १२. ६] इति श्रुतिः ।
अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः, “अन्योऽर्थो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममायं पुत्रः” इति यास्कवच-
नञ्च । “ये यजामहे” इति शास्त्रान् ये वयं स्पष्टे वयं यजामहे इत्यर्थकादुभयमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादर्थं
मम पितृवैभवेति त्रिष्यस्य दुस्साध्यत्वात् । मन्त्रग्रन्थ—“योऽहमस्मि स सन्त्येव ब्राह्मणेऽथैवाद्भ्यः । न चैतद्विद्वो
ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा” इति । तस्माद्ब्रह्मजपतेरेव पिण्डादिप्राप्तिसर्वं तु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डोदकक्रियत्वा-
द्वश्यं धितृणां पातो भवति । क्षेत्रजपुनरुत्पत्तिस्तु इह लोके वंशस्थापनमात्रपरा, न तु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदा-
मुष्मिक उपकारोऽस्ति, उदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयं च सङ्करोऽस्माभिः स्वयं कृतश्रेयवश्यमस्मान् बाधिव्यत
एवेति भावः ॥ ४२ ॥

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्कारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

आ. गि. टी.— कुलक्षयकृतान्मेतैस्सदाहृतैर्दोषैर्वर्णसङ्कारहेतु-
भिजातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्साद्यन्ते तेन
कुलक्षयकारणाणुद्वादुपरतिरेव प्रेष्यतीत्याह— दोषैरिति ॥ ४३ ॥
किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्या-

णामनधिकृतानां नरकपतनप्रौढ्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह—
उत्सन्नेति । यथोक्ताणां मनुष्याणां नरकापतस्याऽऽवश्यकत्वे
प्रमाणमाह— इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४४ ॥

रा. भा.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ह. पै. भा.— उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम्— एतैर्धर्मनाशधर्माभिर्भावादिलक्षणैर्वर्ण-
सङ्कारकारकदोषैः कुलघ्नानां जातिधर्माः सन्नियत्यप्रयुक्ता धर्मस्तथा शाश्वताः कुलधर्माः पारम्पर्यागता
वंशधर्माश्चोत्साद्यन्ते लुप्यन्ते, तेषामाचरणं न भवति । चकारादाश्रमधर्मादियो गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥
उत्सन्नेति । भो जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलवर्णाश्रमादिधर्माणां मनुष्याणां नरके
नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनु वारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् ॥ ४४ ॥

वै. ब्र. गि.— ननु साङ्ख्येदोषवशात् कुलस्य नरकोऽस्तु,
कुलघ्नानां तु कथं नरक इत्यत आह— वर्णसङ्कारकैः कुल-
घ्नानामेतैर्दोषैः शाश्वता वर्णधर्माः कुलधर्माश्च-चकारादाश्रम-
धर्मादयश्च-उत्साद्यन्ते विनश्यन्ते । तथा च वर्णाश्रमादिधर्म-
नाशकत्वाद्गुणसङ्कारकारित्वाच्च कुलघ्नानामपि नरको दुर्निवार
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तर्हि कुलघ्नानामेव नरको युक्तः, न कुलस्ये-
त्यत्राह— उत्सन्ना विनष्टाः कुलधर्मा एवम् । जातिधर्मादी-

नामन्युपलक्षणमिदम् । अनुशुश्रुम श्रुतिस्मृतिखलाद्वयं श्रुत-
वन्तः, न तु स्वकल्पनेत्यर्थः । वर्णाश्रमधर्मलोपात्कुलमपि
पापिमेव जातमिति तस्यापि नरकः शास्त्रोक्त इति भावः ।
ननु वर्णसङ्कारकारिणं त्वां त्वत्कुलमपि सङ्कीर्णमहं शक्तिष्यामि,
किमिति नरकाद्विरेषि ? इत्यतः सम्बोधयति— जनाद-
नेति । पापिष्ठजनाभिजात्रालुष्यश्रुतिस्मृत्यतिखलितया त्वमेव
नरकयातनाभिरवैयसीति शास्त्रस्थितिरियमिवावः ॥ ४४ ॥

ब० त० टी०— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पु. अ. त.— किञ्च कुलघ्नानां न नरको भवत्येवात्र किं
वाच्यम् ? यतस्तत्सम्बन्धासर्वत्रैव भूमौ धर्मनाशो भवती-
त्याह— दोषैरेतैरिति । दोषैरेतैर्वर्णसङ्कारकारकैरैतैः कुल-
घ्नानां दोषैर्जातिधर्माः शाश्वताः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते लुप्यन्त
इत्यर्थः । चकारेणाश्रमादिधर्माश्च परिगृह्यन्ते ॥ ४३ ॥ एवं

सर्वधर्मलोपात्सर्वेषां नरकलोको भवतीत्याह— उत्सन्नकुल-
धर्माणामिति । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां
नियतं नरके वासो भवतीति वयमनुशुश्रुम, श्रुतवन्त इत्यर्थः ।
जनादेनेति सम्बोधनेन त्वत्सम्बन्धरहिततास्तथा भवन्ति
अविद्यासम्बन्धादिति ज्ञापितम् ॥ ४४ ॥

नी० भा० टी०— एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां— दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आ. गि. टी.— राज्यप्रतिप्रयुक्तलुलोपमोगलुब्धवत्या स्व-
जनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकण्ठेति
परिश्रद्धयः राजाह— अहो बतेति ॥ ४५ ॥ यथेयं युदे विमुखः

सम्परिभयप्रतीकारहितो वर्तन्नास्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहहर्तं
शत्रुं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रं निगृह्योदित्याशङ्क्याऽह— यदीति ।
प्राणप्राणादपि प्रकृतो धर्मः प्राणप्राणमहिंसिति भावः ॥ ४६ ॥

रा. भा.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ वे. ता. चं.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ह. पै. भा.—बन्धुवधाध्यवसायेन सन्तप्यमानतयाऽऽह—अहो बतेति । अहो वत कष्टं यत्परमेश्वरस्य तव सन्निधानेऽपि वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता व्यवसायं निश्चयं गताः । किं तन्महत्पापं कर्तुं ? यद्वाज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः उदतिशयेन यत्नवन्तो यताः ॥ ४५ ॥ एवं सन्तप्तो मृत्युमेवाऽऽशासानोऽर्जुन आह—यदीति । यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा अप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं रणे सङ्ग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति चेत्तर्हि तद्जननं मे मम क्षेमतरं पापस्या-
नुत्पत्तेर्हेतोरत्यन्तं हिततरं भवेत् ॥ ४६ ॥

वे. ब्र. गि.— एवं कुलक्षयकृतं दोषं प्रदर्श्य तन्मित्र-
मात्मानमदुशोचयत्—अहो इत्याश्रये । बतेति खेदे ।
महत्पापमिति । स्वजनवध एव प्रयमतः पापम्, तदुपरि
कुलक्षयदोषो मिलित इति महत्पापमिति । कर्तुं व्यवसिता
अध्यवसायं कृतवन्तः । वयमिति बहुवचनेन युधिष्ठिरमीमा-
दयोऽप्येतद्दोषमिवा पापादस्माभिर्वर्तनीया इति सूचितम्
॥ ४५ ॥ नन्वेवं युद्धमारभ्य अकस्मान्निष्पापं त्वां
प्रसन्न धार्तराष्ट्रा निहन्त्युरिति चेदिष्टापत्तिः, कुलक्षयपर्यव-
सितात् स्वजनवधमहापातकतः स्वमाणस्यैव श्रेयस्त्वात्;
तच्च मरणं लोके द्वेषा भवति, एकं तावत्परः सह युज्यमानस्य

तेर्मरणम्, अन्यत्तु न्यस्तशस्त्रतया तूष्णीं स्थितस्य परेनिहन्-
नम्; द्विविधमपि तत्स्वजनवधाद्वरिष्ठमेव, तत्रापि द्वितीयं
वरिष्ठतरम्, तत्र स्वजनवधस्यैवाप्रसक्तः पापशङ्कानवकाशात्;
प्रथमं त्वनीच्छत्वात्पापमाज्ञास्कन्दितम्, अतश्च द्वितीयमेव
मरणं ममास्त्वित्यभिप्रेत्याह—यदीति । चिकीर्षितेऽस्मिन्
रणे अप्रतीकारम्, मयुक्तास्त्रेषु प्रत्यक्षमयोगः प्रतीकारः, तद-
हितम् । अत्र हेतुः—अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रं मां यदि शस्त्रपाणयो
धार्तराष्ट्रा हस्युः, तदा लढनं मे क्षेमतरं प्रशस्ततरं भवेत् ।
मे क्षेमतरमित्यनेन न्यस्तशस्त्रहन्तारो धार्तराष्ट्रा एवं पापि-
क्षीभवन्तीति सूचितम् । तत्प्रत्ययस्त्वारस्यं तुक्तम् ॥ ४६ ॥

व० त० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पु. अ. त.— नन्वेतादृशी बुद्धिभेदता एवं कथं युद्ध-
व्यवसायः कृतः ? इत्याशङ्क्य पूर्वमज्ञानात्कृतमिति पश्चात्पापं
करोति—अहो बतेति । बतेति खेदे । वयं महत्पापं कर्तुं
व्यवसिताः, अध्यवसायं कृतवन्त इत्यर्थः । पापस्वरूप-
मेवाह—यद्वाज्येति । वयस्मात्कारणाद्वाज्यसुखलोभेन स्वजनं
हन्तुमुद्यताः, उद्यमं कृतवन्त इत्यर्थः । अहो इत्याश्रयम् ।
यतो राज्यसुखं तु स्वजनैः सहैव स्वजनावयं वा; तानेव हन्तु-

मुद्यता इत्याश्रयम् ॥ ४५ ॥ ननु त्वं वेत्त हनिष्यसि तदैते
त्वां हनिष्यत्येवेति चेत्तदाह—यदि मामिति । धार्तराष्ट्रा
अन्धापायानि यदि वा अप्रतीकारमकृतप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्र-
रहितं मां शस्त्रपाणयः सन्तो हन्युः हनिष्यन्ति तन्मे क्षेमतरं
भवेत्, कल्याणरूपं भवेदित्यर्थः । पूर्वकृतव्यवसायाप्रापञ्चितरूपं
भवेदित्यर्थः । अविषादयन्तं मां हनिष्यन्ति चेत्तदा क्षेमरूपं
भवेत्, तव सन्निधौ मरणे च क्षेमतरं भवेदिति भावः ॥ ४६ ॥

नी० भा० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्क्षेपे शोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयाखिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आ. गि. टी.— यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं सञ्जयो वृत्तराष्ट्र-
राजानं प्रति प्रवेदितवास्तवेव प्रवेदन्यकारं दर्शयति—
एवमिति । प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा

शोकमोहान्ध्यां परिसृतमानसः सन् अर्जुनः सङ्क्षेपे युद्धमध्ये शोणे
सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽहमिति भुवन्मध्ये रथस्य
सम्यासमेव प्रैवत्करं मत्तोषविष्टवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिराजकाचार्यश्रीमच्छङ्करानन्दभट्टज्योतिष्यानान्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रा० भा०—सर्वथाऽहं न योस्यामीत्युक्त्वा बन्धुविरलेषजनितशोकसंविग्रमानसः (पार्थः) सशरं चापं विमुञ्च्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. ता. चं.—‘एताव हन्तुमिच्छामि’ [१।३५] ‘यदि मामप्रतीकारम्’ [१।४६] इत्यादेरभिप्रेतमाह—सर्वथाहमिति । सर्वथा बहुव्रीह्यात् । एषामाततामित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धाभिवृत्तेरधर्माकीत्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य नैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहुना? सर्वेश्वरेश्वरेण मम हितमापदेशिना भवतरेकत्वेऽपीति भावः । बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकेहेतुः, विषादमात्रपरो वाऽत्र शोक-

शब्दः । स शोकः सरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्पन्नपाठेन दर्शितम् । ‘संविग्रमानसः’ इति अत्यर्थचलितमुद्राध्यवसाय इत्यर्थः । ‘ओ विजि भयचलनयोः’ इति धातुः । एवं चलितमुद्राध्यवसायत्वात् समराध्वरस्रुक्सुवादिस्थानीयं सशरं चापं विमुञ्च्य शत्रोपवेशादिवर इव रथोपस्थे स्थित्यनाना द्विविधस्य रथोपस्थ उपाविशदिति भावः ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्गीतायां रामानुजभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति । अर्जुन एवमुक्त्वा सङ्क्षेपे सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथस्योपस्थोपाविशत् उपविवेश । किं कृत्वा? सशरं शरेण बाणेन सह वर्तमानं धनुर्विमुञ्च्य शोकसंविग्रमानसः शोकेन संविग्रं मानसं यस्य सः, एवंविधः सन्नुपविष्ट इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भुवनेश्वरचिते पैशाचाभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वे. प्र. गि.—इत्थं स्वजनवधायामोहाक्रान्तस्यापि कौन्तेयस्य भगवदनुग्रहोपसंगमस्यमानतत्त्वज्ञानस्य परिशुद्ध-स्वभावतानपायैवेत्यर्जुनपदेन व्यञ्जयन् इतराणां प्रति सङ्ग्राम उवाच अध्यायार्थमुपलक्ष्यन्—एवमुक्त्वा अर्जुनः सशरं चापं विमुञ्च्य शोकेन संविग्रं कलिलं मानसं यस्य स तथोक्तः

सन्, सङ्क्षेपे युद्धे रथोपस्थं रथोपरि उपाविशत् । अनेन पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्पित्तोऽप्युदितो गम्यते । यदा, एवमप्युपविष्टः सन् ‘न च शक्नोत्यवस्थातुं’ [१।३०] इत्युक्त-रीत्या इदोपवेशनसामर्थ्यात् रथोपस्थ उपाविशत् रथोपरि पृष्ठमासज्योपविष्टो जात इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्यापतिट्टापरमिन्वराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रान्तरान्तरमोक्षम-ब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीमद्वेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

च० त० वी०—एवं तु पार्थो महाकरुणो लोकत्रैद्वधर्मपण्डितमानी कोमलमना वामुदेवसहायो निहनिष्य-माणान् विलोक्य बन्धुस्नेहेनानामभयेन च प्रस्विन्नाङ्गः सर्वथा न योस्यामीत्युक्त्वा मोहशोकाविष्टः सशरं चापं उत्सृज्य रथोपस्थ उपाविशत् सर्वतो दुःलेन निर्भिण्ण उपविष्टः, इत्यारंभत्वं तस्य सूचितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां तत्त्वदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पु. अ. त.—ततः किं कृतवानित्यपेक्षायां सङ्ग्राम आह । एवमुक्त्वा अर्जुनः सङ्क्षेपे सङ्ग्रामे रथोपस्थे रथोपरि स्थितः भक्त्यन्तराद्यत्वेन युद्धोपक्रान्तिराज्यानाकाङ्क्षणेऽपि भगवदनुसरे भक्तिज्ञानार्थं शोकसंविग्रमानसो भूत्वा सशरं चापं विमुञ्च्य उप समीपे भगवत आविशत्, स्थित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवमस्मिन्नध्यायेऽर्जुनस्य विषादे लोकशासत्रिकमो हेतुत्वेनोक्तः । न चात्राधिकारस्याग्रिमाध्यायसम्भ एव सिद्धे-रस्याध्यायस्य किं प्रयोजनमिति तदुक्तम्, कृपावेशधोषनाथत्वेन सप्रयोजनत्वात् । अत एव पार्थे गीतामाहात्म्ये—‘तस्माद-ध्यायामाद्यं यः पठेद्यः संस्मरेत्तथा । अभ्यासादस्य न भवेद्दुःखा-भ्योधिः सुदुस्तरः’ [स्तो. ५३] इति फलश्रुतं तस्मादुपादत्त-सङ्गतिः ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नी० भा० वी०—सङ्क्षेपे संग्रामे ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां भारतभावदीपे नैलकण्ठीये [अष्टमपर्वणि गीताश्रपकाशे]

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

भगवन्स्वर्गस्तत्त्वज्ञो भोविष्णोस्त्वत्प्रसादतः ।
श्रुता नानाविधा धर्मा लोकनिस्तारहेतवः ॥ १ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि गीतामाहात्म्यमप्यहम् ।
श्रुतेन येन देवेश हरी भक्तिविवर्धते ॥
तद्वदस्वाधुना देव यद्यहं तव वल्लभा ॥ २ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अतस्तीपुष्पसङ्काशं खगेन्द्रासनमच्युतम् ।
शयानं शेषशय्यायां महाविष्णुमुपासमे ॥ ३ ॥
कदाचिदासने रम्ये सुखासीनं मुरद्विषम् ।
आनन्दयित्री लोकानां लक्ष्मीः पमच्छ सादरात् ॥ ४ ॥

श्रीरुवाच—

शयालुरसि दुग्धाधौ भगवत्केन हेतुना ।
उदासीन इवैश्वर्यं जगति स्थापयन्नपि ॥ ५ ॥
इश्वर उवाच—

इति देव्या वचः श्रुत्वा मुरभिद्रागगर्भितम् ।
उवाच शृण्वया वाचा विस्मयस्मेरलोचनः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

नाहं सुमुखि निद्रालुर्निजं माहेश्वरं महः ।
दृशा तस्यानुवर्तिन्या पश्यास्यन्तर्निमग्नया ॥ ७ ॥
कुशाग्रया धिया देवि यदन्तर्गतिर्गो हृदि ।
पश्यति यच्च वेदानां सारं मीमांसते भृशम् ॥ ८ ॥
तदेकमक्षरं ज्योतिरात्मरूपमनामयम् ।
अखण्डानन्दसन्दोहं निष्पन्दि द्वैतवर्जितम् ॥ ९ ॥
यदाश्रया जगद्विस्मयमया चानुभूयते ।
न येन रहितं किञ्चिज्जगत्त्रयं चराचरम् ॥ १० ॥
निर्मथ्य बहुधाऽऽलोक्य वेदशास्त्राम्बुधिं सुधीः ।
द्वैपायनो यदासाद्य गीताशास्त्रं नितुष्टवान् ॥ ११ ॥
यदास्थाय महानन्दानन्दीकृतमनाः सदा ।
निद्रालुरिव देवेश दुग्धाधौ प्रतिभामि ते ॥ १२ ॥

इश्वर उवाच—

इति तस्य मुरापातेर्मितमानन्दं वचः ।
प्रहर्षाकुललोलाक्षी लक्ष्मीः श्रुत्वा विसिन्धये ॥ १३ ॥

श्रीरुवाच—

भवानेव हृषीकेश ध्येयोऽसि यमिनां यदा ।
तस्मात्त्वत्तः परं यत्तच्छ्रोतुं कौटूहलं हि मे ॥ १४ ॥
चराचरणां लोकानां कर्ता हतां स्वयं प्रभुः ।
यथा स्थितस्ततोऽन्यस्त्वं यदि मां बोधयान्युत ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मायामयमिदं देवि । वपुर्मे न तु तात्त्विकम् ।
सृष्टिस्थित्युपसंहारक्रियाजालोपबृंहितम् ॥ १६ ॥
अतोऽन्यदाम्बो रूपं द्वैतद्वैतपरवर्जितम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तमाद्यन्तहितं प्रिये ॥ १७ ॥

शुद्धसंवित्प्रभालाभपरानन्दैकसुन्दरम् ।

रूपमैश्वरमात्मैक्यं गम्यं गीतासु कीर्तितम् ॥ १८ ॥

इश्वर उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो देवी देवस्यामिततेजसः ।
शङ्कुमानाऽहं वाक्येषु परस्परविरोधिताम् ॥ १९ ॥

श्रीरुवाच—

स्वयं चेत्यरमानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।
बोधयति कथं गीता इति मे छिन्धि संशयम् ॥ २० ॥

इश्वर उवाच—

श्रियः श्रुत्वा वचो युक्तमितिहासपुरस्सरम् ।
आत्मानुगामिनीं दृष्टिं गीतां बोधितवान्प्रभुः ॥ २१ ॥
अहमात्मा परेशानि परापरविभेदतः ।
द्विधा ततःपरः साक्षी निर्गुणो निष्कलः शिवः ॥ २२ ॥
अपरः पञ्चवक्त्रोऽहं द्विधा तस्यापि संस्थितिः ।
शब्दार्थभेदतो वाचो यथाऽऽत्माऽहं महेश्वरः ॥ २३ ॥
गीताया वाक्यरूपेण यन्निरुच्छद्यते दृढः ।
मदीयः पाशबन्धोऽयं संसारविषयात्मकः ॥ २४ ॥
यदभ्यासपराधीनः पञ्चवक्त्रो महेश्वरः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा गीताशास्त्रमहोदयः ॥ २५ ॥
इदं परमभेदेन बोधयते भवभीक्ष्मिः ।
तमपुच्छदिवं वाक्यमङ्गप्रत्यङ्गसंस्थितम् ॥
माहात्म्यमितिहासं च सर्वं तस्यैव्यवेद्यम् ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

गूण सुश्रोणि वक्ष्यामि गीतासु स्थितिमात्मनः ।
वक्त्राणि पञ्च जानीहि पञ्चाध्यायाननुकृताम् ॥ २७ ॥
दशाध्यायानुक्तानां श्रैक्यमुदरं द्वे पदाश्रये ।
एवमष्टादशाध्यायी बाङ्मयी र्शुर्तिरैश्वरी ॥ २८ ॥
जानीहि ज्ञानमात्रेण महापातकनाशिनी ।
अत्राध्यायं तदर्थं वा श्लोकमर्धाधर्मेव च ॥
अभ्यस्यति सुमेधा यः सुशर्मैव स मुच्यते ॥ २९ ॥

श्रीरुवाच—

सुशर्मा नाम को देव किञ्चालीयः किमात्मकः ।
कुञ्जत्यस्तस्य वै मुक्तिः केनाजायत हेतुना ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुशर्मा नाम दुर्मेधाः सीमा पापात्मनामभृत ।
अनाम्नायविदां वंशे विप्राणां कूटकमेणाम् ॥ ३१ ॥
न ध्यानं न जपो होमो नैव चातिथिपूजनम् ।
केवलं विषयेष्वेव लाभपटवेष्वभ्यवर्तते ॥ ३२ ॥
हलेन विलिखन्स्वमिं पर्णेजोवी सुराभियः ।
मांसोपहारेः सुचिरं कालमेवं निनाय सः ॥ ३३ ॥
आनेतुकामः पर्णानि पर्यटन्तृष्यादिकाम् ।
ततः कालेन दृष्टोऽभूत्कालसर्पेण मृदधीः ॥ ३४ ॥

कालधर्मं समासाद्य गत्वाऽथ निरयान्बहून् ।
पुनरागत्य मर्येतु बलीवर्धत्वमेविवान् ॥ ३५ ॥
पङ्कना केनचित्कीतस्ततः स्वजीवनाय सः ।
बहन्पुष्टेन शरदः सतापै कष्टतोऽनयत् ॥ ३६ ॥
कदाचित्पङ्कना उच्चैश्चिरमावर्तितो जवात् ।
पपात तरसा भूमौ मूर्च्छां च प्रतिपेदिवान् ॥ ३७ ॥
विकीर्णाङ्गो विवृत्ताक्षः फेनसन्ततिमुद्गिरत् ।
न जीवति न मृतुं वा प्रतिपेदे कुर्मणा ॥ ३८ ॥
कौतुकाकुष्ठलोकेऽस्मिस्तस्मिञ्जनसमागमे ।
श्रेयसे तस्य सुकृती कश्चित्पुण्यं वितीर्णवान् ॥ ३९ ॥
कर्माणि स्वान्यनुसृष्ट्य ददुर्गस्य च केचन ।
गणिका काऽपि तत्रस्था लोकयावदानुवर्तिनी ॥ ४० ॥
अज्ञातनिजपुण्या सा किञ्चिदुत्सृष्टवत्यश्रुत् ।
परंतनगरीमादौ स नीतः कालकिङ्करः ॥ ४१ ॥
गणिकादत्तपुण्येन पुण्यवानिति मोचितः ।
पुनरागत्य भूलोकं कुलशीलवतां गृहे ॥ ४२ ॥
द्विजन्मनामसौ जज्ञे जातिं स्वामनुसंस्मरन् ।
काले महति जिज्ञासुः श्रेयः स्वाज्ञाननोदनम् ॥ ४३ ॥
उपेत्य गणिकां दत्तं ख्यापयित्वा स पृष्ठवान् ।
तेनैव सा गुणो नित्यं पञ्जरस्थः पठत्ययम् ॥ ४४ ॥
आन प्रतान्तरात्माऽहं तत्पुण्यं पयकपयम् ।

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे सतीश्वरसंवादे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायः-
महिमकथनं नाम एकसप्तत्यधिरातमाहाध्यायः ॥ १ ॥

परिशिष्टम् ।

टिप्पणी—अ. १ श्लो. १ पृ. २५— कुरुक्षेत्रमिति भूमध्यरेखासरो विस्तीर्णः समथः सुप्रवेश उच्यते । तत्र कुरु-
क्षेत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं महाभारते (श. प. ५३।२)—“पुरा च राजर्षिवरेण भीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमे-
तत्कृष्णा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पश्ये ॥” इति । तन्मयादाऽयुक्ता तत्रैव—“तन्नुकास्तुक्रयोर्यदस्त्रं रामहृदानां च मच-
क्रुरस्य । एतत्कुरुक्षेत्रसमन्वयकं ज्ञापयतेत्तरवेदिर्ह्यन्यते ॥” (व. प. ८३।२०८ श. प. ५३।२४) इति ॥ ॥ नीलकण्ठस्तु—
“मनसाऽप्यभिकासस्य कुरुक्षेत्रं लुघिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥” (म. भा. व. प. ८३।६) इति
श्लोकव्याख्यायां ‘कुरिसतं रौतौति कुरु पाप्मं, तस्य क्षेत्रेणान्नय इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकम्’ इति निरवोचत् ॥ ॥
श्रीहंसयोगिनाम्ये तु “प्रसिद्धानां हि तेषां दर्शनां प्रथमेन प्रबन्धेन तत्तद्दर्शनसम्प्राशयः सूत्रहः शब्दतोऽर्थात् वा मनाक्
पूजितो भवितुमर्हति” इति नियममनुष्ठाय ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ इत्यादिप्रथमश्लोकस्य द्वाभ्यां वाक्याभ्यां सप्रशस्तीगीताय-
सङ्ग्रहोऽपि शब्दशक्त्येव व्याख्यातो भवतीति विज्ञायते । अत्र च ‘धर्मक्षेत्रे युक्तस्य समवेताः मानकाः किमुकुर्वतः?’ इति प्रथम-
वाक्येन योगब्रह्मविद्यापूर्वकाण्डार्थान्तगतशुद्धसाङ्ख्यधिकातिरिच्यतानुष्ठेयस्वसारव्यक्तसायानुगतधर्मस्वरूपं शुद्धयोगब्रह्मविद्याधिका-
तिरिभिः प्रथमं संवेद्यम्, ‘कुरुक्षेत्रे युक्तस्य समवेताः पाण्डवाश्चैव किमुकुर्वतः?’ इति द्वितीयावक्येन तथोगब्रह्मविद्योत्तकाण्डार्थान्त-
गतशुद्धयोगधिकातिरिच्यतानुष्ठेययोगसंसारव्यक्तसायानुगतधर्मस्वरूपं शुद्धयोगब्रह्मविद्याधिकातिरिभिः पुनर्द्वितीयावक्येन संवेद्यं व्याख्यातं
भवति” इत्युक्तम् ॥ ॥ अथ चात्र ‘धर्मक्षेत्रकुरुक्षेत्रपदान्नां प्रतिपाद्यमानं प्रवृत्तिनिष्ठलक्षणं वैदिकं धर्मद्वयं सूच्यते । तयो-
रहितं धर्मपदेन प्रवृत्तिलक्षण एव धर्मो लोच्यते, ‘चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः’ (जै. सू. १।१।२) इति तल्लक्षणम् । तस्य धर्मस्य
उत्पत्तेर्बुद्धेः निमित्तं शास्त्रस्य क्षेत्रनिव क्षेत्रम् । उक्तञ्च मनुना—“कुरुक्षेत्रं च सत्स्याथ पञ्चालाः शूरसेनकाः ।” [१।१९] इत्याद्यु-
क्त्ययं ‘एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।’ (१।२५) इति ॥ ॥ कुरुक्षेत्रेन च परमात्माभिधीयते “आत्मा हि
शुद्धः परमेष्ठ्याश्चो यत्तथ सर्वं क्रियते ध्येन । ततः परोऽयं कुरुर्त्युदीरयते स एव कर्मा परमः स्वतन्त्रः ॥” (म. भा. शु. ध. मं.
को. श्रां. प. २५१) इति वचनात् । तेन तदात्तिसाधनीयतो निवृत्तिलक्षणे धर्मो ल्यत इति । [इतोऽधिममे ६० श्लो—]

ताभ्यां शुक्रस्तु पृथोऽसौ व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥
आख्यायिकां पुरा वृत्तां स्मृत्वा जातिं निजामपि ।
शुक्र उवाच—
पुरा विद्वानहं भूत्वा वैदुष्यस्मयमोहितः ।
रागद्वेषेण विद्वत्सु गुणवत्स्वपि मत्सरी ॥ ४६ ॥
कालेनाहं ततः प्रेत्य प्राप्य लोकाङ्गुण्यसितान् ।
सोऽहं कीरकुलेऽश्रुवं सद्गुरावतिनिन्दकः ॥ ४७ ॥
कालधर्मेण दुष्कर्मा पितृभ्यां च वियोजितः ।
निदाधेऽध्वनि सन्तप्त आनीतोऽस्म्यपिपुङ्गवः ॥ ४८ ॥
पाठितः पञ्जरस्थोऽहमाश्रमे महदाश्रमे ।
आवर्त्यैवैव गीतानामाधमध्यायमादरात् ॥ ४९ ॥
श्रुत्वा ऋषिकुमारस्यः पाठं चाकरं मुहुः ।
पतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्वागुरिञ्चौरकर्मकृत् ॥
मामाहृत्य तदाऽकीणादिति वृत्तमुदाहृतम् ॥ ५० ॥
श्रीमन्महापुराण-
अध्यायोऽयं पुराऽऽस्मनातो येन पापमनोदयम् ।
पूतान्तरात्मा येनासौ मोचितश्च द्विजोत्तमः ॥
पञ्चमन्योन्यमाभाष्य तस्माहात्म्यं प्रशस्य च ।
ते जपन्तोऽनिशं धीरा मुचितमाहो प्रप्रेदिरे ॥ ५२ ॥
तस्मादाध्यायमात्रं यः पठते शृणुते न यः ।
अभ्यसेत्तस्य न भवेद्भवाभ्यां धर्तुं क्वतः ॥ ५३ ॥

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः २]

नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

गीतार्थसंग्रहलक्षा ।

एवमात्मयाथातथ्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धाग्निवृत्तस्यास्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोग-विषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयाध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम् — ‘नित्यात्मासङ्गा....तन्मोह-शान्तये’ इति ।

संख्यया बुद्ध्या अवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषयबुद्धिः सांख्यधीः । नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोच-रेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्मेहाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणपदौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता, ज्ञाननिष्ठैत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यं यस्याः सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये उक्तप्रकारस्य अर्जुनस्य देहात्मा-दिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

[५९ पूर्वपृष्ठोर्वरिता टिप्पणी]

—‘समवेतायुयुत्सवः’ इत्येकं सामासिकं वा पदं ‘मामकाः’ इत्यस्य विशेषणम् । नास्ति युयुत्सुयैषु ते अयुयुत्सवः । युयुत्सुर्नाम धृतराष्ट्रस्य वैद्यायासुत्पन्नः पुत्रः । तदुपतिरुक्ताऽऽदिपूर्वैणि (११५।४१-४२) ‘गान्धार्वा ह्यिह्यमानायासुदुरेण विव-र्धेता । धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्या पर्यचरत् किल । तस्मिन् संवसरे राजन्धराश्वान्महायशाः । जज्ञे धीमांस्तस्तस्तस्यैषां युयुत्सुः करणो-न्मृ’ इति । स च युद्धारम्भ एव पाण्डवपक्षं प्रविष्टः । तदुक्तम् — ‘ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परिलुप्य सुतान्त्वव । जगाम पाण्डुपुत्राणं सेनां विभ्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ’ (म. भा. भा. प. ४३।१००) इति । अतो युयुत्सया समवेता धातराष्ट्रा अयुयुत्सव एवासन्निहि युक्तेतत् । ‘इह समवर्षकस्येणोऽर्थः प्रविश्यैकीमवनं’ इति तत्त्वबोधिनी । न च गीतोपदेशोऽनरेव युयुत्सना दुर्बोधनः पक्षत्यागादत्र धृतराष्ट्रस्य तज्ज्ञानयोगेन निर्दिशार्थस्यायुक्तत्वं वाच्यम्, ‘सन्नयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । इतो भीष्मः शान्तनवो भरतातो पितामहः ’ (म. भा. भा. प. १३।३) इत्यादिना तेन प्रागेव सन्नयात् सङ्ग्रेषतः समस्तस्य श्रुतान्तस्य ज्ञातत्वात् ।

— अविगीता ।

सूत्रो. २।३ पृ. २८— व्यूढं वज्राख्यव्यूहरचनया स्थितम् । ‘एष व्यूहाभि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जेयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्राणिना । ’ (म. भा. भा. प. ११।७) इत्यख्येनवाक्यात् । यद्यपि ‘एष व्यूहाभि ते—’ इत्यादिपूर्वोदाहृत-वाक्यादिसन्दर्भात्पाण्डवसेनान्यदोऽख्येनैव विहित इति प्रतीयते, तथापि श्रृङ्गमुन्नत्य प्रधानसेनापतित्वाच्च द्रुपदपुत्रेणेत्युक्तम् । नीलकण्ठोऽपि हेतुयुक्तः ।

— अविगीता ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
९-१	११	ऋक्वामानसू.	ऋ सं. १।२।७-६	१६	८	परमार्थसबोधा-	परमार्थबोधो-
१०-१	२४	व्याख्या चेष्टा-	व्याख्याचेष्टा-	१७	४	ह्नयात्	ह्नयात्,
१२-१	८	पाठाद्धु-	पाठात् । बहु-	१८	१९	सुर्वादिहन्	सुर्वादिहन्
१३	१३	व्याख्येयताप्रामाण्ये	व्याख्येयता प्रामाण्ये	१८-२	२२	भक्तिरीयूय-	भक्तिरीयूय-
१३	२३	नश् अदर्शने	‘णश् अदर्शने’	२६-१	३८	ययद्धत्तम्,	ययद्धत्तम्,
१२-२	१७	वाची आल-	वाची वाऽऽल-	२७-२	१५	अयुतसिद्धीथ	अयुतसिद्धिथ
१३	३०	वेदार्थज्ञ-	वेदार्थज्ञ-	२७-२	२९	संबोच न...	सम्बोधयन् ...
१३-१	१३	प्रयुक्तम्, यदाह-	प्रयुक्तं यदाह भास्करः—	२८	४१	सर्वा कथां	सर्वा कथां
		भास्करः । शास्त्र...संगतम् ।	‘शास्त्र...सङ्गतम्’ इति	२८	१५	‘अविमृक्तं	‘अविमृक्तं
		इति सङ्करः । कृष्णा-	सङ्करः कृष्णा...	३०-१	३०	प्रथमकौरव...	प्रथमं कौरव...
१५-२	१४	नः सम ।	न सम ।	३२	१०	वीरवैरेव	वीरवैरेव
	३५	ईदमुष्कर...	ईदमुष्कर.....	३२	१	२४	शृङ्गमुन्ना...

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २ ।

अर्जुनस्य युद्धोपरतिं श्रुत्वा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तद्वर्षनाशनं
सञ्जयवचनम् । युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ! ॥ २ ॥

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतत्स्वयुपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं च’ इत्येवंलक्षणया तुदधा युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यक्षयैर्मप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेध्यामीति मनीषया सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह— सञ्जय इति । परमेश्वरेण स्मार्त्य-
माणाऽपि कृत्याकृत्ये सहसा नार्जुनः संस्मार, विपर्ययप्रभुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात् ; तथापि तं भगवानोपेक्षितवानि-
त्याह— तं तथेति । तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसन्नदर्श-
नेन कृपया करुणयाऽऽविष्टमपिष्ठितमश्रुभिः पूर्णं समाकुले चेक्षणे
यस्य तमधुन्याततरलाक्षं विषीदन्तं शोकान्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं
सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमधुरं सुदितवानिति मधुसूदनो
भगवानुक्तवान्, न तु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह— श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्त्वा
त्वां सर्वक्षयियप्रवरं कदमलं मखिनं शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मु-
खत्वं विषमे सम्यस्थाने समुपस्थितं प्राप्तम् ? अनार्यैः शास्त्रार्थ-
मविद्वद्भिर्जुष्टं सेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं— प्रत्यवायकारणम्,
इह चाकीर्तिकरमयशास्करम् । अर्जुनान्नां प्रख्यातस्य तव
नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह— क्लैव्य-
मिति । क्लैव्यं क्लीबभावमर्थैर् मा स्म गमो मा गाः ।
हे पार्थ पृथ्यातम्य ! न हि त्वयि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यात-
पौरुषे महामहिमन्येतदुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्कारणं हृदयदौर्बल्यं
मनसो दुर्बलत्वमर्थैर् त्यक्तवोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु । हे पर-
न्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा सम्बोध्यते ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोकः ? इत्याशिष्य तमिमं विषमस्यं
शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति
श्रीभगवानुवाच ॥ १-३ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।
सञ्जयवाक्याविच्छेदेऽपि ‘सञ्जय उवाच’ इति निर्देशोऽध्याया-
न्तरारम्भरूपतयाऽन्योक्तिशङ्कापरिहाराय । ‘तं तथा’ इत्यादि
श्लोकत्रयं व्याख्याति— एवमिति । ‘विषीदन्तम्’ इत्यन्तस्य
पूर्वाभ्यासोक्तानुवादत्वं सूचितं एवमुपविष्टे पार्थे इत्युक्तम् ।
‘तथा’ इति अस्थान इत्यर्थः । कृपा च आन्तरो
विषादः, ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं बाह्यशोकैक्याविष्टमित्यर्थः ।
विषीदन्तं पूर्वाभ्यासोक्तितया विषादं प्राप्योपविष्टम् । मधु-
सूदनशब्देन शोकमूलजस्तमोनिर्गहृत्वं सूचितम् । अस्थाने
इति विषमशब्दोपचरितार्थः । कश्मलमिह मूर्च्छाकल्पः शोकः ;
‘शोकसंविममानसः’ [१।२७] इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यात-

वंशवीर्यश्रुतादिसूचकाः अर्जुन-पार्थ-परन्तपेति शब्दाः कौन्तेय-
त्वात्त्वयि आशेषकाकुमार्यां इत्यभिप्रायेण आशिष्य इत्यु-
क्तम् । कुतःशब्दश्च हेत्वाभासस्य हेतुतां प्रक्षिपत्, विक्षारगर्भः ।
परान् तापयतीति परन्तपः । क्लैव्यमिह कार्त्तव्यं, तत् हृदयदौ-
र्बल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्थविशेषणानामप्यत्र कातर्यत्या-
ज्यताहेतुत्वादर्थतस्तान्यप्यत्र सन्नमवति— तमिमं विषम-
स्यमित्यादिना । अतरेवेभ्यः आरात् इरात् याता बुद्धिर्येषां ते
आर्याः विद्रोहाः, तस्ये तु अनार्याः । ‘अस्वर्ग्यम्’ इत्यत्रा-
विशेषात् स्वर्गशब्दः परलोकमात्रोपलक्षकः । नन्वात्र विरोधिपर-
तया स्वर्गशब्दनिदिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वेऽप्येतत्तत्कलविरोधात्
परलोकविरोधिनमित्युक्तम् । क्षुद्रशब्दस्यात्र सङ्कोचकाभावेना-

पेशिकभ्रष्टविषयत्वायोगात् महत्तरस्यार्जुनस्य तथाविधावस्थाप-
र्यान्नेनैवात्र काष्ठप्राप्तं भुङ्क्ते विषयवित्तमिति दूषयितुं अति-
शुद्धम् इत्युक्तम् । कार्यं कारणोपचार इति वा, कारण-
त्यागस्य कार्यत्यागाद्येतस्या पूर्वोत्तरश्लोकप्रतिपक्षविवक्षया वा

हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; अलङ्घ्यत्वकृतमित्यर्थः ।
‘परन्त’ इत्यनेन ज्ञापितं प्राक्रान्तिकर्ममथ्याहृत्योक्तं युद्धा-
यन्तिष्ठेति ॥ २ ॥ ३ ॥

हनुमत्कृतं पैशाचाप्यम् ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह— तमिति । मधुसूदनः श्रीकृष्णस्तमर्जुनं तथा तेन प्रकारेण
कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण विषादं प्राप्तवन्तं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥
तदेव वाक्यं दर्शयति—कृत इति द्वाभ्याम् । हेर्जुन ! इदं कदमलं मोहकलुषं विषमे सङ्कटे त्वां कृतो
हेतोः सप्रतिथितम् ? । अनर्थयुद्धमार्गैरसेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गस्यासाधनम्, अकीर्तिकरमथशस्करम्
॥ २ ॥ तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह— क्लैव्यमिति । हे पार्थ ! क्लैब्यं मा स्म गमः कार्तर्यं मा प्राप्नुहि । त्वयि
विषम एतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति । हे परन्तप ! भुङ्क्ते तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कार्तर्यं त्यक्त्वोतिष्ठ ॥ ३ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्यार्यं व्याख्यानम् ।

प्रथमेऽध्याये अर्जुनस्य लोकमोहौ वर्णितौ, द्वितीये तु
तन्निर्वर्तकज्ञानात्मतत्त्वज्ञानोपदेशोऽनुवर्ण्यते । तत्र तावत्पूर्वा-
भ्यामान्ते अर्जुनेन सत्तारं चापस्तस्यैव स्थोपयुगविष्टमित्या-
कर्ष्य तस्मिन्पुद्गलकारतां तत्सारेधेमेव वस्तुतदीयबुद्धोपरमातु-
मोदित्वे स्वेष्टसिद्धिं च गम्यमानं बहिरिवास्तरपि दृष्टिश्रयतया
सर्वेषामात्रं धृतराष्ट्रमालोक्य तदीयदुःखवशादिनिरासाय सञ्जय-
स्तदुवाचेत्याह भगवान्वादायणः—सञ्जय उवाच—इति ।
एवमपेक्षेयं यत्र यत्र सञ्जय उवाचेति श्रूयते, तस्य प्रयोजनं
तत्र तत्रैव वक्ष्यामः । अन्यथा सर्वत्रापि गीताशास्त्रस्य धृत-
राष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिरूपत्वात् विरहित्य क्लिष्टकृत् ‘सञ्जय
उवाच’ इत्यस्य वैषम्योपातादिति ध्येयम् ।

सञ्जयवाच्यमेवावतारयति—मधुसूदनस्तदुवाचेति प्रथम-
मन्वयः । महता समरसमारम्भेण शरङ्गं प्रविश्य
न्यस्ततस्त्रतया स्थोपयुगविष्टमिति तच्छब्दार्थः । तत्र हेतुगर्भ-
विशेषणं कृपयाऽऽविष्टमिति । मत्तिसत्तेषां अरण्यदुःखं
मा मुदित्वेवमात्मनःकञ्चित्प्रतिविशेषः कृपा, तथाऽऽवि-
ष्टम् । अनेन कृपाप्रयुक्तमेवार्जुनस्य न्यस्ततस्त्रात्वं, न तु भव-
प्रयुक्तम्; अतस्तस्मिन्पुद्गलकारतां मा वदित्वा इत्युक्तं भवति ।

ननु कथमर्जुनस्य धार्तराष्ट्रेष्वपि योद्धव्येयं कृपा जाता,
तत्राह—तथेति । तथाऽप्येतत्कं पदम्, सुस्पृष्टेति समाप्तः ।
तथाविधा वा कृपा तथेत्यर्थः । यद्यपि धार्तराष्ट्रेऽर्जुनस्य न
वस्तुतः कृपा भवितुमर्हति, रीनानाथकरणागतादिरूपस्थाने
पातिन एव परदुःखग्रहाणेच्छासमकचित्प्रतिविशेषस्य लोके
कृपालेन प्रसिद्धतया तेषु तदस्मत्परात्, ‘कुलत्वा कस्मलं’
इत्यनन्तरश्लोके मोहापरपर्यायकस्मलत्वेनैव भगवता
तन्निरूपणात् । तथापि स्वजनतात्यामोहस्तादृशचित्प्रति-
रूपेण परिणतः प्रसिद्धकृपामौलक्षण्योक्त्याकृपेत्यर्थः । अथ कथं
विशेषिनाऽर्जुनेन तादृशो मोहो न निरस्तः ? इत्याशङ्क्योक्तम्—
आविष्टमिति । आविष्टशब्दः पिशाचाद्यावेशवति प्रयुज्यते ।
आविष्ट इवाविष्टः । यथा हि पिशाचोवाविश्य जनः स्ववशो-
क्रियते, तथा अप्रमपि स्वजनतात्यामोहेनेति न तन्निरासे
ज्ञातोऽप्रमिति भवः । अत एव कृपां प्राप्त इत्युक्तत्वा तस्याः

स्वातन्त्र्यप्रयुक्तप्राबल्यमवर्धनाय कृपयाविष्टमिति कर्तव्यनि-
र्देशः स्वार्थस्यमालम्बने । आविष्टदेवोक्तमेव पिशाचाविष्ट-
साधर्म्यं दर्शयति—अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तमिति,
अश्रुभिः पूर्णं व्यासे आकुले अस्वस्थे विकृते इक्षणे चक्षुषी
यस्मिन्कर्मणि तत्तया । लोके हि पिशाचाविष्टस्य नपने
वाय्यायमाणे विकृते च अवतः, अकाण्ड एव विषादश्च भव-
तीति तत्साधर्म्योक्तिः । एवमभूतमर्जुनं प्रति इदमपि पिशा-
चोपाटनसिद्धमन्वयं वक्ष्यमाणवाक्यं मधुसूदन उवाच ।

अत्र च इदमुवाचैत्यनेन भगवतोऽर्जुनोऽश्रुबुद्धोपरमातुमो-
दित्वप्रयुक्ता धृतराष्ट्रस्य स्वेष्टसिद्धिराशा निरस्ता । यदि हि
न्यस्ततस्त्रात्वं न भवयाननुवर्तते, तर्हि स्वैष्टसिद्धिराशेव,
न त्वेवम् ; किन्त्वत्र भगवामर्जुनं युद्धे प्रवर्तयित्वायेव ‘कुलत्वा
कस्मलं’ इत्यायुवाचेति भावः । मधुसूदन इत्युक्त्या मधु-
नामानं महदैत्यं निरूढितवतस्तदादृशपिशाचोपाटने को भार
इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाचेति । यद्यपि ‘मधुसूदन उवाच’
इत्यनेन गताथेतिदम्, तथापि अर्जुनमोहनिरासे ज्ञानो-
पदेश एव मुख्यं कारणम्, अन्वकारनिवृत्तौ केवलदीपवत् ।
तत्र च मधुसूदनाद्वा पराक्रमप्रक्रियाशक्तौर्नोपयोग इति तदु-
पयुक्तज्ञानशक्त्यौलक्ष्यप्रदर्शनाय भगवानुवाचेति पुनर्वच-
नम् । भगवच्छब्दो हि ज्ञानादिबहुधनवचनः, ‘ऐश्वर्यस्य सग-
यस्य वीर्यस्य वशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वण्णां अत्र
हीरीणां’ [वि. पु. ६।१।१०७] इति स्मरणात् ।

भगवद्भजनमेवावतारयति द्वाभ्याम्— हे अर्जुन ! त्वा त्वां
इदं ‘बद्धमे’ स्वजनं’ [१।२८] इत्यादि ‘तन्मे क्षेमदं
भवेत्’ [१।४६] इत्यन्तं पूर्वोक्त्यायुक्तं कस्मलं मोहः
तदेतुः । तदेतुक्त्वाचाच्छब्दः । ‘मृच्छां तु कस्मलं मोहः’
[१।८।१०९] इत्यमरः । विषमे अस्थाने सप्रपस्थितं प्राप्तं
कुतः ? इत्यन्वयः । अत्र ‘अर्जुन त्वा’ इत्यनेन नासतोऽर्थेति
तस्य मोहानहैल्लक्षं भवति । अर्जुननाम्नो हि श्रुक्त्वभाववत्सु-
वचनम्, ‘श्रुक्त्वजनतात्यामोहेनेति’ [१।१।१२] इत्यादि—(अनर) कोशस्थोऽयं,
‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृदोऽर्जुन तिष्ठति’ [१।८।११] इत्यत्र

अर्जुनः शुक्रस्वभावान्तरात्मा विद्युद्वान्तःकरणः “अश्व
कृष्णसहजुर्जन च” [अ. सं. ४.५।११।१] इति श्रुते-
रिति शाङ्करभाष्ये व्याख्यातत्वाच्च । ईशस्य नाम विप्रतो
महाक्षेत्रमवास्थ तच्च भास्वतोऽन्धकार इव मोहो न युक्त
इत्यर्थः । अत एव त्वं मोहो प्राप्तवानित्यनुक्तत्वा मोहस्त्वां
सङ्गप्रस्थित इत्युक्तम् । वस्तुतो मोहस्यापि स्वयं प्राप्तुमत्रा-
वकाशो नास्तीत्येतत् “विपमे” इत्यनेनोच्यते । विपमशब्दो
घसत्भावचनः प्रकृततो होत्वयस्तदग्रदशकालपरः सन्नस्थानवाची
भवति । तथा च सर्वमपि कार्यं स्वदेवो स्वकाल एवोत्पद्यत
इति वस्तुस्थितिः । अत्र चेदेवो युद्धरङ्गे सप्तदेवो शत्रुषु पुरतः
स्थितेषु ‘न योत्स्यामि’ इति धीर्नोयत्तुमर्हतीत्यतोऽयम-
स्थाने मोह इत्यर्थः । एवमाकस्मिकत्वात्तन्मातृयुक्तोऽयं मोह
इति तदनुशोच्यत्वप्रदर्शनाय कुत इत्युक्तिः । तथा च एताद-
श्चस्व मोह एतादृशोऽयं न तु त्वत्पुरुषोचितो जन इति
भगवतोऽभिप्रायः । तदेतद्व्यथित— ‘अशोच्यानन्वशोचस्तस्वयं’
[२।११] इति । इदं कदमलमित्युक्तकदमलोपपादनाथ अना-
युद्धमित्यादीनि त्रीणि तद्दिशेषानि । अनर्थैर्विच्छेदं सेवि-
तमित्यर्थः । अनेन ‘दृष्ट्वेनं स्वजनं कृष्णं युयुत्सुं सङ्गप्र-
स्थितम् । सीदन्ति मम गात्राणि’ [१।२८] इत्यादेः ‘विपरो-
तामि केशव’ [१।३९] इत्यन्तस्य कदमलत्वं प्रदर्शितम्,
करचरणदिशैषिल्यसुखाशोषात्रकमप्येतेषु युद्धकारतन्वीषु पुरुषव्या-
पारस्वयद्वेगेन धरे तद्व्याप्याः कदमलत्वाविष्करणात् । नहं
युद्धकारतरेया तथोक्तवानासि, किन्तु स्वजनवधव्याकुलतयैव;
ततो न मे मोह इत्यादिद्वयमपि तदेवोच्यम्— अनार्ययु-
द्धमिति । आर्यैर्विद्विः आततायिवधविधिः नैः युद्धं न अवती-
त्यर्थः । आततायी हि स्वजनः परो वाज्ज्वर्यं श्लासनीय इति
धर्मशास्त्रस्थितिः, ‘अपि आता सुताद्यो वा यश्चुरां महा-
लोऽपि वा । नादृष्यो नाम राजोऽस्ति धर्माद्विचलितः
स्वकार’ इति शास्त्रवक्तृव्यसूतेः [१।३५८]
धार्तराष्ट्राश्चाततायिनः ‘असिदो गरुडश्च’ [मनुः ८।३५०
क्षे. २३] इत्यादितल्लक्षणवत्त्वात् । तानिहन्तुं युदे प्रयत्नस्य
तावत् ‘सीदन्ति मम गात्राणि’ [१।२९] इत्यादिकं कदमल-
मेवेति भावः । एतेन ‘पापमेवाश्रयेदस्मान्त्वैतानाततायिनः’
[१।३१] इत्यारभ्य ‘तन्मे क्षेमतरं भवेत्’ [१।३६]
इत्यन्तस्य सर्वव्यापि कदमलवत्तुर्कं भवति । अस्व-
धर्ममिति । स्वविरोधी अस्वर्गो नरकः, तस्मै हितमस्वार्थं
नरकाधानमित्यर्थः । तदेतद्व्यथित— ‘ततः पापमवाप्स्यसि’
[२।३३] इति । स्वार्थात्स्वर्गसाधनान्दण्डस्वर्गमित्यप-
रोक्षः । अनेन युद्धं स्वर्गसाधनमित्यर्थोक्तं भवति । इदमपि

वक्ष्यति— ‘स्वर्गद्वारमपाहृतम्’ [२।३२] इति । अनेन ‘न च
श्रेयो तु पत्यामि’ [१।३१] इत्यादेः कदमलत्वं प्रदर्शितम् ।
युद्धाकरणे स्वधर्मत्यागेन नरकः, तत्करणे स्वर्गं हृत्यनिष्ठनि-
चेरिद्राप्तेश्च सत्वेन ‘श्रेयो न पद्यामि’ इत्यस्य मोहात्तावि-
ष्करणात् । अर्कातिरिक्तमिति । अर्कातिरिक्तं कीर्तिमङ्गलं
चेत्यर्थः । अनेन ‘आवायाः पितरः पुत्राः’ इत्यारभ्य ‘एतात्र
हन्तुमिच्छामि’ [१।३३-३५] इत्यन्तस्य कदमलत्वं प्रदर्शित-
म् । यदि ह्यावायादीनां विधारेत्तदा पूर्वमेव तूर्ण्यं स्थित-
व्यस्य । महता तु संभोगे युद्धं प्रसृत्य तदानीमेताव हन्तु-
मिच्छामीत्युक्ते ‘भयाद्गणदुपरतम्’ [२।३५] इत्यादिवक्ष-
माणविधया अर्कातिरिक्तम्, महादेवयोचित्वविनातकवचा-
दिजेतृत्वकृतपूरितस्वकीर्तिमङ्गलं च भवति । अतो ‘न
हन्तुमिच्छामि’ इति मोह एवेति भावः । तदेवमनार्थयुद्धमि-
त्यादिविषोषणप्रवेण पुराणव्याप्तोक्तं सर्वमप्युनवान्वयजातं
कदमलमित्युपपादितं भवति ॥ २ ॥

ननु किमिति मां मोहीत्युपाहृतमेत, लोके मोहस्य पुरुषे,
मात्रस्वभावत्वादित्यत्राह— हे पाथ ! वीर्येनाशकत्वात्कैव्यमिव
कैव्यं मोहं मां श्म गमः मां गाः । स्मेति वाक्यालङ्कारः ।
यतः त्वपि पाथं नैतकैव्यं युज्यते । यत्त्वपाथैस्तस्य कैव्यं
युक्तम्, एवं त्वपाथी न भवति, किन्तु पाथेः तत्त्वस्थिति
नैतयुक्तमिति पाथैत्यनेन ध्वन्यते । प्राकृतपुरुषाणामेवैतादृशमो-
हत्वाभावाभ्यस्य, न त्वादशस्येति भावः । यद्वा पाथैत्यनेन पृथया
देवतावरप्रसादेन लब्धस्य कैव्यानां चित्ययुक्तम् । त्वप्यित्यनेन
पृथपुत्रैवपि महादेवयोचितत्वाद्विषोषणैः, तदुपजीवनप्र-
दत्तेन ‘पाण्डवाणां धनजयः’ [१।०।३७] इति वक्ष्यमाण-
वचनेन च अत्रगतमहामहिमशालिमिनेदं युक्तमित्युक्तं भवति ।
ननु सत्यमेव न युक्तं कैव्यमिति, तथापि दुर्वारमिदम् ; अतो
गोत्यानुपपि शक्रोमि, किं कुर्याम् ? इत्यत आह— हे पर-
न्तप शत्रुतापन ! श्वदमतिशुद्धं हृदयदीर्घव्यस्य— दुष्टं
बलं यस्य तावत्त्वम्, तद्वापो दौर्बल्यम् ; हृदयबलं विवेकः,
तद्दिशोचितया तं दोषं बन्मोहो हृदयदीर्घव्यस्य— त्वत्त्वा
युद्धायोत्तिष्ठ ।

अत्र श्वदमिति मोहस्य सुनिरसतत्त्वदर्शनात्तस्य दुर्वारत्वं
प्रत्युक्तम् । परन्तपेत्यनेन मोहगिरासे हेतुकम् । शत्रुसन्तापनो
हि शत्रुं प्रतिस्पर्धाय कोषातस्त्वन्तापने प्रवर्तेते । त्वया च
कौरवसन्तापने प्रवृत्तेन तच्छत्रुत्वं प्रतिस्पर्धेयमिति कौरव-
कृतलाक्षागृहदाहविपदानां दितकृत्यप्रतिस्पर्धायितान्तव तद्वि-
षयकस्वजनतामोहमितिः सुखेन भवतीति तत्कृत्यं
श्वदुरनुसन्धेयमिति भावः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता तत्त्वदीपिका ।

वैराग्यं प्रथमेऽध्याये पार्थदुःखमुदीरितम् । अविहारी त्वतः सिद्धः साङ्ख्ययोगिनिरूपणे ॥ १ ॥

तौ विचारैरुपपन्नद्विविशेणानुकारिणौ । आत्मस्वरूपविज्ञानस्थिरबुद्धिप्रयोजनौ ॥ २ ॥

ततोऽश्वत्थपरिस्फूर्त्या भवेदाश्रयाणादरः । तदाश्रयवतः कार्यं तदाज्ञायमर्षणम् ॥ ३ ॥

अतस्त्वदाज्ञारूपेण युद्धादिकरणं मतम् । न पुष्टिमिश्रभक्तो हि साङ्ख्यमात्रवृत्तिर्भवेत् ॥ ४ ॥

मध्ये स्वधर्मवचनं यदुक्तं साङ्ख्ययोगयोः । तेन तद्बुद्धिं पुष्टिस्थः प्रकारः सम्भविव्यति ॥ ५ ॥

द्वितीये पूर्वमध्याये विवादः साङ्ख्यमुच्यते । तत्र स्वधर्मो योगान्ते स्थिरबुद्धिप्रयोजनः ॥ ६ ॥

ततः किं कृतमित्यपेक्षायां पुनः सञ्जय उवाच— तं तथेति ॥ १ ॥ मोहमधुहन्ता वाक्यं वक्ष्यमाण-
मुवाच— कुतस्त्विति । विषमे सङ्कटे हे अर्जुन शुद्धस्वरूप ! कुत इदं च कश्मलं समुपस्थितम् ? ॥ २ ॥ ३ ॥

पु. अ. त.— श्रीकृष्णाय नमः ॥ शोकसागरसम्भगं पार्थ
स्वीयवभावतः । कृष्णः स्वसाङ्ख्ययोगाभ्याख्यज्जहार दया-
परः ॥ पूर्वाध्याये शोकसंविग्नमानान्तोऽर्जुनः तस्यै चापकृत्य-
ज्योपाविशदित्युक्तम्, ततः किं वातमित्याकांक्षायां सञ्जय
आह— तथेति । तमर्जुनमाविष्टं स्वस्मिन् अश्रुभिः पूर्णं
आकुले ईक्षणे यत्नं तथा विधीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण
स्थितान्तं मधुसूदनः सर्वमारण्यसमर्थः कृपया इदं वाक्यमग्रे
उच्यमानमुवाच ॥ १ ॥ भगवद्वाक्यमेवाह— कुतस्त्विति ।
विषमे असमये 'अयं युद्धोत्साहसमयः, ननु दयायाः' इत्य-
स्मिन्समये हे अर्जुन ! त्वामिदं कश्मलं कुतः समुपस्थितं

अयं तव मोहः कुतः प्राप्तः ? । स्वेच्छाज्ञानादस्य कश्मलखण्डनं
भगवता । कश्मलं विजिनिष्टि विशेषगन्तयेण— अनार्यलुब्धं न
विद्यते आर्यत्वं येषु तैः सेवितम्, अस्वर्ग्यं न विद्यते स्वर्गो
यस्मात्, तेन धर्मप्रतिपक्षतोक्तम् । 'अकीर्तिकरं कीर्तिनाशकं, तेन
क्षात्रधर्मेनाशकत्वेन कुलधर्मप्रतिपक्षकत्वमुक्तम् ॥ २ ॥
अयं धर्मस्तव नोचित इत्याह— हे पार्थ क्षत्रियकुलोद्भव !
कलेब्धं नपुंसकधर्मिकातर्यं मा धम गमः मा प्राप्नुहि । एतत्
त्वयि न उपपद्यते । क्षुद्रं तुच्छं अन्ध्रे न स्यात् । हे परन्तप
शत्रुतापन ! हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ सावधानो भव,
युद्धायेति शेषः ॥ ३ ॥

नी० भा० टी०— अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावान्तं राजानं प्रति सञ्जय
उवाच— तं तथेति । तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुनिनः स्याम माधव' [१।१७] इत्युक्तप्रकारेण
कृपया स्नेहेन, न तु दयाया परदुःखग्रहाणेच्छारूपया; तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि
वा नो जयेयुः' [२।६] इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः'
[२।६] इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविशेषाच्च । आविष्टं व्याप्तं विधीदन्तं 'सोदन्ति मम गात्राणि'
[१।२८] इत्यादिना उत्कर्षत् विवादं प्राप्नुवन्तं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं तच्चनीयं उवाच । मधुसूदन इति
तुष्टहन्तृत्वादिवाजुनं निमित्तीकृत्य तत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति तस्या जयाशा न कायेति भावः ॥ १ ॥ अर्जुन-
मुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच— कुत इति । कश्मलं वैकल्यं, विषमे युद्धसङ्कटे, अनार्यैर्भूमिर्जुष्टं सेवितं, न तु
त्वाहसैः शूरे; न आर्यैर्जुष्टमिति वा । यत्न आर्यैर्जुष्टमिति विग्रहो दक्षितस्तद्वैषम्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यं
अत एवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव ! तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह— कलेब्ध-
मिति । कलेब्धं निर्वाधित्वम् । 'न च शकनोम्यवस्थातु' [१।३०] इत्युक्तरूपं मा गाः ॥ नैतत् त्वयि
महादेवप्रतिभटे युक्तम् । अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं, न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं, तस्यत्स्वत्वा
उत्तिष्ठ युद्धाय । परन्तप शत्रुतापन ! ॥ ३ ॥

पूजार्हैर्भीष्मादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं वेत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कथं भीष्ममहं सङ्कये द्रोणं च मधुसूदन ! ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

उरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

[ह. पैशाचभाष्यपाठस्तु— भैक्षमपीह— इति]

हत्वाऽर्थकामास्तु उरुनिहैव सुजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आ. जि. टी.— एव भगवता प्रतियोच्यमानोऽपि शोका-
मिदुतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः तमर्जुनः स्वाभिप्रायेण प्रकृतं
नगवन्तं प्रत्युपादानं— कथमित्यादिना । भीष्मं पितृमहं
द्रोणं चाऽऽचार्यं सङ्गृहे रणे हे मधुसूदन ! इषुभिः सायकैस्तौ
कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये ? तौ हि पूजार्हौ कुरुमादि-

भिरचैतन्ययोग्यौ । हेऽस्मिन्सूदन । सर्वानेवारीनश्चेन्न सुदितवानिति
भगवाननेव सम्बोध्यते ॥ ४ ॥ राज्ञो धर्मोऽपि युद्धे युगीदिवधे वृत्ति-
साधनफलत्वं गृहीत्वा पापमारोह्य भूते— गुरुनिति । उरुन्
भीष्मद्रोणादीन् आत्रादींश्चात्र प्राप्तानहं हिंस्तिता । महानुभावा-
न्महामाहातराण्यनु श्रुताध्ययनसम्पन्नान् । श्रेयः प्रशस्ततरं युक्तं

भोज्यभ्यवहत्तुम् । भैक्षं भिक्षाणां समुहम् । भिक्षाहानं
ग्रहादीनां निषिद्धमपि । इह लोके व्यवहारभूमौ । न हि
गुर्वादिर्हिंसया राज्यभोगोऽपेक्ष्यते । किञ्च हत्वा गुर्वादि-
नर्थकामानेव भुञ्जीय न मोक्षमनुभवयम् । इहैव भोगः, न

स्वर्गः । अर्थकामानेव विविधाः—भोगानिति । भुञ्जन्त
इति भोगास्तान् कश्चिदप्रदिग्धोद्धितालिसानिवात्यन्तमार्हितान्,
अतो भोगान्शुस्वभावादिषाध्याय्य परित्यज्य भिक्षाशनमेव
युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० भा०— पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्मधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानभिद-
मुवाच— भीष्मद्रोणादिकान् गुरुन् बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां भोगेष्वति-
मात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तदुधारेणोपसिच्य तेष्वानेनपुपविश्य
भुञ्जीय ? ॥ ४ ॥ ५ ॥

चे. ता. चं.—अथ भगवदुक्तमुद्गारमस्य परम्परया परम-
नियमैर्यस्येतुत्वरूपहितमवधानान् तत्प्रतिक्षेपरूपस्यार्जुनवा-
क्यस्योत्थानं तथाविधाज्ञानस्य चास्यानकेहाद्याकुलामूलत्वं वद-
नुत्तरमात्रमस्ति— पुनरपि । उकारार्थविषयतया पुनर-
पीदमुवाचेत्युक्तम् । ‘कथम्’ इत्यादिश्लोके चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः ; उपात्तस्यानुपातो-
पलक्षणतया वा । पूजाहंशब्दविषयितवहुमन्तव्यत्वहेतुतयोत्तर-
श्लोकेऽप्यमत्राकुल्योक्तं गुरुमिति । बहुमन्तव्यमिति—
‘महातुभावान्’ इत्युत्तरश्लोकस्यानुसन्धानाद्वा ; ते स्वत एव
बहुमन्तव्याः । पितामहत्त्ववमुर्बेदाचार्यत्वादिभिरालम्ब्यबहुमन्तव्या
इति भावः । पुष्पादिभिः पूजाहंणां पूजादिनिवृत्तिरेव साहसम् ;
हननं त्वत्तिसाहसम् ; गुरुभक्त्या न तद्विरोधिभिः सह योद्ध-
व्यम्, न पुनरुत्तरमिति । ‘कथं गुरुनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि’
इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रकृत्यातर्कत्वाविक्रममिष्येत् ।
‘हनुमिः प्रतियोत्स्यामि’ इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धमिष्यत्य-
नुत्तरश्लोकेन विवृतमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मनुष्यदना-
सिद्धनशब्दाभ्यां नहि त्वमपि साम्दोषिन्यादिसूदन इति सूचि-
त्म् । चतुर्मु इत्यत्र भावमात्रार्थस्तुमुन्, न तु क्रियाार्थोप-
दिहः । यद्यपि या कानिर्जीविकाऽऽवश्यणीया, तथापि गुरुवध-
व्यभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षावरणमपि श्रेयः प्रदास्यतरम् ।

महप्रभावगुरुवधस्याप्यपरलोकिरुद्धः स्वस्यातिमहत्वादिति भावः ।
प्रकृतविरुद्धार्थत्वप्रत्ययदुसाय पूर्वश्लोकस्य कथं शब्दमुपहृत्वाति-
तृप्तसत्त्वसामर्थ्यात् तुल्यद्वयं तितवैषम्यञ्च कथन्तराम् इत्यु-
क्तम् । ‘गर्वायां लक्षपिनात्पोः’ [अष्टा. ३।३।१५२] ‘विभाषा
कथमि लिङ् च’ [अष्टा. ३।३।१५३] इति गर्वाय इह
लिङ्प्रत्ययः । अत्र ‘अर्थकामान्’ इत्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय
समासतदंशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्युक्तः ।
अर्थेषु कामो येषामिति विग्रहः ; ‘अवज्यो हि व्यधिकरणो
बहुव्रीहिर्ज्ञेयमाद्युत्तरदः’ । अर्थेनैत इत्यर्थं भोगाः ; कामधाति-
मात्रसत्तो वक्ष्यते । यद्वा अर्थं कामयन्त इत्यर्थकामाः ; ते
निष्कामाश्चेत् तद्भोगहरणमपि सहेतुः इदं तु धृतिशानामोदनह-
र्षवदिति भावः । हननादप्यतिवृत्तसत्त्वसुचनाय भोगरुधिरादि-
शब्दैरर्थेऽसिद्धिः । तुल्यद्वयेन च योतितो विशेषस्तीरित्वादिना
उक्तः । ‘इहैव’ इत्यनेन विवक्षितो वृत्तसत्त्वातिशयस्तेषु इत्या-
दिना दर्शितः । गुरुवधस्याप्यभोगा कश्चिदप्रदिग्धोद्धितालिसानिवात्य-
स्वयमपि तथाविधा इव दुर्मोहा भवन्तीत्येहलौकिकसुखमपि
नास्तीति कश्चिदप्रदिग्धोद्धितालिसानिवात्य इत्याह—तदुधारेणोप-
सिच्येति । उपसेचनं हि स्वयमयमानं सदन्यस्यादनेहेतुः,
इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ह.पै.भा.—अहं न कातरतया युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धस्यान्याय्यत्वादिति प्रतिवचनमाह—
कथमिति । हेऽरिस्तुदन । अहं सङ्ग्रामे भीष्मं च पुनर्द्रोणमिषुभिः कथं योत्स्यामि ? यौ भीष्मद्रोणौ
प्रति वाचाऽपि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं ताविषुभिः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । यतस्तौ पूजाहौ
॥ ४ ॥ तर्हि तव स्थितिरपि न स्यादिति चेत्त्राऽऽह— गुरुमिति । हि यस्मात् गुरुनहत्वा ।
गुरवः शास्त्रोपदेष्टारो मुख्यवृत्त्या, ‘प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा । देशभाषादिभिः
शिष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः’ [] इत्युक्तत्वात् ; अन्येऽपि तत्तुल्या जनकादयस्तेऽपि
गुरवः, तान् महातुभावान्द्रोणादीन्गुरुन् अहत्वा, परलोकविरुद्धं गुरुवधमकुर्वेह लोके भैक्षं
भिक्षामात्रमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । न केवलं परत्र दुःखं, इहापि नरकदुःखमनुभवितव्यमित्याह—
हत्वेति । तु पुनरर्थकामान् अर्थोऽभिलाषस्तत्परान्गुरुन् हत्वा इहास्मिन्नेव शरीरे गुरुणां रुधारेण
प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तान्वाऽऽत्माकामान्मरणानन्तरं नरके भोक्तव्यान् भोगाऽजीवन्नेवाहं कथं भुञ्जीय
भोक्ष्यामि ? इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वै. ब्र. गि.—इत्थं मगवता प्रतियोधितोऽपि स्वतन्त्रस्नेह-
मोहपहितस्वस्थितपरिज्ञानः स्वाशुभावाविबुद्धेन पुनरप्यर्जुन
उवाच कथमित्यादिपञ्चभिः—हे मधुसूदन! भीष्मं द्रोणं
च युद्धे इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? न कथञ्चिदपि; हे अरिस्तुन !
यत्स्तर्षे पूजाहोविलम्बय। अत्र 'सङ्ख्ये' इषुभिः इत्यनेन इष्ट्याभ्यां
सह विनोदगोष्वाभयि केवलं वाचिकमपि युद्धं निषिद्धम्,
किञ्च कथयं ताभ्यां सह युद्धरुद्धे वागैर्न योद्धव्यम् । इत्युक्तं
भवति । 'प्रतियोत्स्यामि' इत्यनेन च भीष्मद्रोणाभ्यां मयि
वाणप्रक्षेपे कृतोऽपि नाहं तदुपरि शरं क्षिपामीति प्रदर्शितम्,
'पूताव हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन' । [१।३५] इत्युक्तेः ।
'मधुसूदन' इत्यनेन मधुदैर्यं निषुद्धितवता त्वया तादृश एव
विषयेऽहं नित्योऽयम्, न त्वयेविधे पूजाहविषय इति सूचि-
तम् । ननु मयाऽपि मातुल्येन पूजाहः कंसो निषुद्धित त्वया-
शङ्कापामरिद्वन्द्वयुक्तम्, कंसः किल तव जन्मप्रभृति तत्पूर्व-
मेव शङ्क, नैवं मम भीष्मद्रोणौ; वाक्य एव हि गतपितृ-
काणामस्माकं पोषकविता भीष्मः; द्रोणस्तु स्वपुत्रादभ्युत्थानः
कणोद्ग्राह्यमादिभ्योऽभ्यतिशयितकेहेन मम सरहस्यचतुर्दो-
षदेशालिपुत्रस्य भिक्षः, 'स हि विद्यातस्तं जनयति, तच्छ्रेष्ठं
जन्म; क्षीरमेव मातापितरौ जनयतः' इति स्मृतेः । अथ च
ब्राह्मणः, तस्मिन्नेन प्रवर्तनमलम्यानुचितमिति भावः । यद्वा
'अरिस्तुन' । इत्यस्य भिक्षवाक्यगतत्वात् ज्ञेयं मधुसूदनपदस्य
पुनरुक्तिदोषः ॥ ३ ॥

नव 'अनार्षेयश्च' [२।२] इत्यादिना युद्धवै-
श्रव्यानां कर्मफलं प्राग्वोक्तमित्यादिशङ्क्य गुरुविषये
युद्धवैश्वर्यं न कर्मफलं, किन्तु युद्धमेवेत्याह—महानुभा-
वान् स्वेच्छामरणायवाजीवैर्नष्टिकामाद्यैस्सर्वधर्मपरिज्ञानसर्व-
शास्त्राभेसम्पत्तिश्रुताध्ययनतपोनिष्ठादिरूपो महानुभावो
माहात्म्यं येषां तान् । दिशस्यस्त्यसिदिक्षांतातः । गुरुन्
भीष्मद्रोणौ । पूजायां बहुवचनम्, कृपायपेक्षया वा बहुलोकितः ।
तान्माहावा परलोकविरुद्धं तद्वधकृत्वा इह लोके नृपाणां
निषिद्धं भिक्षावमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्तम् । भिक्षासम्यहवा-

व ० ८० द्वा०—इति श्रुत्वाऽर्जुनः स्नेहकाहृष्यधर्माकुलो भगवद्वाक्यं सम्यगजानन्नह—कथमिति । अरिस्तु-
दनेति शत्रुमारणे त्वयाऽपि कश्चिन्नैवं कृतमिति सम्बोधयति । [४] अतो गुर्वोद्दिहन्ननं लोकवेदविरुद्धमित्याह—गुरु-
निनि । महानुभावान्गुरुनहत्वा मैद्दयं भिक्षालब्धमन्नं भोक्तुं सन्त्यासिनेव लोके श्रेष्ठम् । तान् रुधिरप्रदिवा-
न्भोगानहं सुखीयेति हि काकुः । नैतदुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥

पु. अ. त.—एवञ्चलोकभगवद्वाक्यं श्रुत्वा 'अहं
कातर्येण युदानाभक्तानः, किन्तु भर्मेदुह्यम्' इत्युक्तो भगवन्तं
विनापयामास—कथमित्यादिपञ्चभिः । हे मधुसूदन मधु-
दैवमापणेन मधुशस्यापनेन सक्तपरिश्रमक ! अहं सङ्ख्ये सङ्ख्ये
भीष्मं द्रोणं च इषुभिः शरैः कथं प्रतियोत्स्यामि ? प्रति-
कूलतया योत्स्यामीत्यर्थः । भीष्मस्य भक्तवात्सर्यमनुचितं
द्रोणस्यापि गुरुवात्स्येति द्रोणं चेत्यनेन ज्ञापितम् । भीष्मद्रोणौ
च पूजाहौ पूर्वोक्तप्रकारेण । हे अरिस्तुन शत्रुमारक ! अनेन
सम्बोधनेनैतौ अकृद्दिहौ, ननु शत्रू, ततः कथं मार्गाभ्यां मां
प्रवचयसीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥ गुरुणां मार्गाद्विश्राटनं श्रेयः,

विना शैश्वशब्देन एकभिक्षया निवाहामावे प्रतिगृहभिक्षाटन-
मपि ततो वरमित्युक्तं भवति । एतदेवोपादयन्विषये दोष-
माह—हृत्वेति । गुरुहत्वा तु इहैव लोके भोगान्मुञ्जीष्य
अभीशाम्, न तु परलोके । अद्यन्त इति भोगाः पुरुषाणां ।
कर्मणि घञ् । पुरुषार्थी अपि अर्थकामात्मका एव, न तु धर्म-
मोक्षौ । अर्थकामा जपि न परिमुक्ताः, किन्तु रुधिरप्रदिग्धाः,
अपुष्पिता इत्यर्थः । सर्वतोमुखतदीयरुधिराप्रवाहगृहम-
न्तरार्थकामा न निष्पद्यन्त इति तदनुनिपादिषु तेषु रुधिर-
प्रदिग्धा हृयतिशयोक्तिः । अतो रुधिराशानाद्विश्रान्तमेव क्रिय
इत्येदिकाश्रमिकदुःखराहित्यादयुद्धमेव युक्तमित्यर्थः । किञ्च
रुधिरप्रदिग्धाशनमन्यस्माकं जये सति भवति; न च तनि-
श्वयोऽस्ति, जयस्य सन्निगद्यत्वादित्याह—न चैतदिति ।
द्रयोर्मियो गरीयः अधिकतरं कर्म नः अस्माकं कतरकिं
भविष्यतीत्येतच्च न जानीमः । किं तद्वधम् ? यद्वा वधमेता-
जयेम, यदि वा नोऽस्मान्नेने जयेयुः । तथा च 'काकमांसं
मुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' [] इति न्याय-
त्सर्वथा भीष्मद्रोणाभ्यां सह युद्धं न युक्तमिति भावः ।

अत्र 'महानुभावान्गुरुहत्वा' इत्यनेन भीष्मादिमुद्धत्या-
नार्षेयशृङ्खलम्, 'इहैव मुञ्जीष्य' इत्यनेन तस्यास्वास्थ्यं च
दर्शितम् । तेन तद्विषयद्वयं अनार्षेयशृङ्खलमस्वर्गार्थं च
नेति ज्ञापितम् । 'रुधिरप्रदिग्धान्, यदि वा नो जयेयुः'
इत्यनेन युद्धस्थापकीतिकारणं दर्शितम् । तेन चायुद्धपक्षे
अकीर्तितमित्यपकीर्तिदोषः प्रागुक्तो निस्तः । युद्धपक्षेऽपि
जये सति गुरुहत्वा तद्विनाशनं करोतीत्यपकीर्तेः; पराजये
तु सति श्विगेनं मृदं यः स्वशक्तमविज्ञाय सहा-
युद्धैः सह युगुत्सुद्वीपसालभन्यायेन नह इत्यकीर्तेः सहा-
दुभयत्राङ्गीतिसाम्येऽपि युद्धपक्षीयाकीर्तेः परलोकहानिस-
नाथत्वेनायुद्धपक्षीयाकीर्तेरेव ततो ज्यायस्वादिति भावः ।
तदनेन भीष्मद्रोणौ प्रति न योत्स्यामीत्यस्त्वर्थे अनार्षेयशृ-
मित्यादिभगवदुक्तकर्मफलवदोषो नेति प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

न तु तन्मार्गेण राज्यभोग इत्याह—गुरुनिनि । गुरुभीष्म-
द्रोणादीन् अहत्वा इह लोके यैर्धर्मभिक्षान्ममपि भोक्तुं श्रेयः,
श्रेयोरुपमित्यर्थः । यतस्तं महानुभावः, महतो भगवतोऽनु-
भावका इत्यर्थः । इह लोके तथा भोगेन परलोके सुखं
स्यादितिह लोकप्रदेन ज्ञापितम् । एतेषां मार्गेण तु परलोक
एव दुःखं अभिष्यतीति न, किन्त्वह लोकं न नरकादिसमं
दुःखं भविष्यतीत्याह—हृत्वेति । अर्थकामान् अर्थालम्बान्
गुरुन् हत्वा तु इहैव रुधिरप्रदिग्धान् रुधिरावलिशान्
[भोगान्] मुञ्जीष्य अस्वीयात् ॥ ५ ॥

नी० भा० दी०— ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः, न तु बान्धवाः साधवश्चेत्यनुन उवाच— कथमिति । मधुसूतनारिसूतनेति सम्बोधयन् तवाऽपि दुष्टानपि शत्रून्नेव तापयतः पुत्राहौं बहुदुष्टौ गुरु च भीष्मद्रोणौ जहौति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं सम्बोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विकल्बत्वाच्च पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये । इषुभिरिति ताभ्यां सह वाचाऽपि योद्धुमशक्यं, किमुत बाणैः? इति भावः ॥४॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणामपि वधः श्रेयान्तिष्ठाशङ्कयाह— गुरुमिति । यद्यपि त्वदुक्तं प्रसस्तमेव, तथापि महानुभावान् गुरुनहत्वा भक्षमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवं तर्हि गुरुंस्त्वक्स्वा दुर्योधनादीनेव दुष्टान् जहौत्याशङ्कयाह— व्यर्थमात्रानिति । धनार्थिनो गुरवोऽवश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्बोधोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दः पश्चान्नवरोपन्यासार्थः । इहैव, न तु परलोके । भुञ्जीयेति सम्प्रभे लिङ् । गुरुनहत्वा मैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसम्पादनं श्रेयः? इति सम्प्रभे स्वयमेवान्त्यपक्षे दूषणमाह— रुधिरप्रदिग्धानिति ॥ ५ ॥

जयापजयसन्दिहानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति शरणोपसर्पणम् ।

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसप्तमृच्छं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आ. गि. टी.— क्षत्रिणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्कर-
मित्याशङ्कयाऽह— न चैतदिति । एतदपि न जानीमो भैक्ष-
युद्धयोः कतरनोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठः? किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत
युद्धं स्ववृत्तित्वादिति । सन्दिग्धा च जयस्थितिः । किं साम्प्र-
मेवोपपन्नं यद्वा वयं जयेमातिशयोमिह, यदि वा नोऽस्मा-
न्धार्तराष्ट्रा दुर्योधनादयो जयेयुः? वातोऽपि जयो न फलवान्यतो
यान्बन्धुहत्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्त एवावस्थिताः
प्रमुखे सम्मुखे । धार्तराष्ट्रा वृतराष्ट्रस्यापत्यानि । तस्माद्भिक्षाद्युद्धस्य
श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥ समधिगतसंसारदोषजतत्त्वा-
त्तितरां निर्विण्णस्य सुसुकोपसन्नस्यऽऽत्मनोपदेशसङ्ग्रहणोऽधिकारो
सूचयति— कार्पण्येति । योऽस्यां स्वल्पमपि स्वसुखं न क्षमते
स कृपणः, तद्विधवातः; अखिलोऽप्यारमन्त्रित अप्राप्तपरमपुरुषार्थ-
तया कृपणो भवति “यो वा एतदक्षरं गार्म्यं विदित्वाऽल्पाहो-
कात् त्रैति म कृपणः” [छ. उ. २।८।१०] इति श्रुतेः ।
तथा भावः कृपणं दैन्यं, तेन दोषेणोपहतो दूषितः
स्वभावक्षितमस्येति विग्रहः । सोऽहं पृच्छाम्यनुबुद्धे, त्वा
त्वाम् । धर्मसम्मूढचेता धर्मो वायतीति परं ब्रह्म, तस्मिन्

सम्मूढमविवेकतां गतं चेत्तो यस्य ममेति तयाऽहमुक्तः । किं
पृच्छसि ? यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यात्, न रोगनि-
वृत्तिवदनैकान्तिकमनात्पत्तिकं, स्वर्गवदपेक्षिकं वा, तन्निश्चयस्य
मे मह्यं ब्रूहि । “नापुत्रायाशिष्याय” [थे. उ. ६।२९] इति
निषेधान्न प्रवक्तव्यमिति मा भंस्थाः, शतः शिष्यस्तेऽहं
भवामि । शास्त्रनुशाधि मां निश्चयस्य, त्वामहं प्रपन्नोऽस्मि
॥ ७ ॥ कुतो निश्चयसमेवेच्छसि तत्राह— नहौति ।
यस्मान्न प्रपश्यामि । किं न पश्यसि ? ममापनुद्यादप-
न्येयच्छोकमुच्छोषणं प्रतपन्मिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु
सशूनिहृत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति, नेत्याह—
अवाप्येत्येति । अवधिमानः संपन्नः शत्रुर्वैस्यं तद्वदं राज्यं
राष्ट्रं कर्म प्रजार्क्षणप्रशस्तमादि, तदिदमस्मां सुराववाप्यामि
शोकापनयकारणं न पश्यामिदित्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या
शोकापनयस्ते भविष्यति, नेत्याह— सुराणामपि । तेषामा-
धिपत्यमधिपतित्वं स्वात्ममिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यामि मम
शोको नाप्यच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० भा०— एवं युद्धमारभ्य निरुत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्,
अस्तु; तद्वधलब्धविजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्विस्तर्हन्नमेव गरीय इति मे प्रतिभाती-
त्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत्र शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगव-
त्पादाम्बुजमुपससार ॥ ६-८ ॥

वे, ता. खं.—‘न चैतद्विद्यः’ इत्यादिशकारयोः तिस्रः शङ्का-पूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । बन्धुविनाशाद्गीतेन त्वया धनमुत्तमीम नकुलद्यासन्नतारबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम् । ‘विद्या’ इत्यादिवदुक्त्वनानुसारेणाह—अस्माकमिति । अस्माकमिलनेन इत्यव्ययतया निदिष्ट-भीष्मद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरावाभ्यां विमर्शस्वाभितपक्षौ व्यजितौ । ‘यद्वा’ इति ‘यदि वा’ इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टं त एवास्मान् जिघांसन्तः स्वहृत्नानुरूपत्वेनावस्थिता इति ‘यानेव’ इत्यादेरन्वयार्थः । ‘न जिजीविषामः’ इत्य-

नेन सूचितं अनिर्णयपर्यवसिता अत एव प्रश्नहेतुभूतं प्रतिभा-माह—इति मे प्रतिभातीति । ‘यच्छ्रेयः’ इत्यादेरन्वय-फलितार्थसुपदेशयोग्यत्वायोक्तं शिष्यगुणसम्पत्तिं च स्पुष्ट-यति—यन्महामिलादिना । निश्चितव्याकारनिष्कर्षणाय इति-करणम् । शास्त्रीयो हि शिष्यः, अतः ‘शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्’ इति वदति । स्वमाधोऽत्र धर्मम्, कर्तव्यविशेषाज्ञानात् शोकापनोवनोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापत्त्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येकः, दयाजनकदीनदृष्टि-निरतत्वमित्यपरे । भगवत्पादाम्बुजमुपससरेति शिष्य-त्वप्रकृतवायुक्तिफलमेव ॥ ६—८ ॥

ह. पै. भा.—किञ्च यद्यधर्ममपि अङ्गीकरिष्यामस्तथाप्यस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञापयेत् । अपि च तयोः कतरच्छ्रेयः ? इत्याह—न चैतदिति । च पुनरेतद्वयं न विभो न ज्ञानीमः । नोऽस्माकं कतरर्त्तिकं नाम गुरुणां हननं वाऽहृत्ननं गरीयः ? किमधिकतरं भविष्यति इति न विद्यः । यद्वैतान्वयं जयेम जेष्यामः, यादे वा नोऽस्मानेव ते जयेयुर्जेष्यन्तीति न विद्यः । किञ्च अस्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह—यानेवेति । किञ्च जयपक्षेऽपि जयप्रवृत्तिरस्माकं न युक्ता, यस्माद्यानेव धर्ताराष्ट्रान् हत्वा वयं न जिजीविषामो न जीवितुमिच्छामः; एवं च राज्यादिभोगस्य शङ्काऽपि का ? । त एव धर्ताराष्ट्राः प्रमुखेऽग्रे युद्धार्थमवस्थिता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ तस्मात् संशयानो निर्णेतुं पृच्छति—कार्पण्येति । एतान् हत्वा कथं जीविष्यामः इति कार्पण्यं, दोषश्चास्य कुलस्य क्षयकृतः, ताभ्यामुपहतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । अथ-वा कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं तदेव दोषस्तेनोपहतः स्वभावो यस्य स त्वां पृच्छामि । कथम्भूतः ? धर्मसम्मूढचेतः—धर्मे सम्मूढं चेतो यस्य, विवेकविज्ञानानुदयात् । अथवा धर्मसम्मूढचेतः—युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धं चेतश्चित्तं यस्य सोऽहं धर्मसम्मूढचेतः, अतो यन्मे श्रेयो हितं स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि । किञ्च ते तत्राहं शिष्यः शासनार्हः, अतस्त्वां ममत्रं शरणमागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचारवान्यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्-त्राऽह—न ह्रीति । क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मप्रदं, तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशं स्वयमेवाऽऽशङ्क्याऽह—युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत्पासिकः । निश्चयपक्षेऽपि युद्धफलं भूमौ राज्यं तच्चासप्तन् निष्फण्टकं च, तदवाप्यापि यन्मम शोकं मदीयं यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न हि प्रपश्यामि । किंविशिष्टं शोकम् ? इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति शोषकम् । न केवलं भूमौ राज्यं शोक-विच्छेदकरं भवति, सुराणामप्याधिपत्यं युद्धे मरणपक्षे प्राप्तिमिति जन्मान्तरेऽपि स्वजनवध-निमित्तशोकशान्तिं न पश्यामीत्यर्थः । भूमावसप्तन्मृद्धं राज्यं चापरं सुराणामप्याधिपत्यमवाप्य यत्कर्म कृतं तन्मेनेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकमपनुद्यादपनयेत्तत्र हि प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वै. ब्र. गि — नन्वेवं तर्हि भीष्मं द्रोणं च विहाय धार्तराष्ट्रैः सह युद्धं क्रियताम्; तत्राह—यानुरूपभीष्मादीन् हत्वा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः, त एव गुरुवो धार्तराष्ट्राः सन्तः समुद्येऽवस्थिता इति रोजनम् । भीष्मद्रोणादिविहाय धार्तराष्ट्रैर्दुर्द्धं कर्तुमशक्यम्, तदविचा-भावेन तत्पुरुस्करेणैव च तेषां युद्धे यष्टत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

नन्विदं सर्वमयुक्तम्; तथा हि यदि भीष्मद्रोणौ मन्वपक्ष-पातिनौ, तदा भवत्वेव ताम्यां मिलित्वा स्थेयम् । यदि च तत्र शक्यम्, तदा धार्तराष्ट्रैः सह यथेदं युद्धं भवतां न प्र-ज्जेत तथा मिथः समाधेयम् । यदि च ते दुर्विनीताः स्ववचनं न शृण्वन्ति, तदा तान्विपुज्य भयस्थयत्वा वा भवितव्यम् । न त्वेवं ताम्यां कृतम्, किन्वाततामिषु तेष्वावन्तर्भूय स्थीरघते, तदप्यपेक्षोमेव । तदुक्तं भीष्मेणैव युधिष्ठिरि

‘यद्यप्येतं न पश्यन्ति’ [१।३८] इत्यत्रापि ‘कुलक्षयकृतं दोषं प्रपञ्चयति’ [१।३९] इति कुलत्रयोपाधिकमेव ‘निर्लोभत्वमिति स्फुटम् । ‘तन्मे क्षेमतरम्’ [१।४६] इत्यत्रापि ‘दृष्टुं स्वजनम्’ [१।२८] इत्युपक्रमोद्देशादि ‘घातेराष्ट्राणो हन्तुः’ [१।४६] इति धार्तराष्ट्रप्रहणाच्च स्वजनकर्तृकवधौपाधिकमेव तितिक्षेति विदितम् । ‘श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि’ [२।५] इत्यत्रापि ‘हत्वाऽर्थकामास्तु गुरुनिर्वैव शुभ्रीय भोगान्’ ‘उचितप्रदिश्यान्’ इत्युत्तरार्धेन गुरुवधोपाधिकमेव भिक्षारनश्रेयस्त्ववर्णनमिति प्रदर्शितम् । ‘न च श्रेयोऽनुपपत्स्यमि’ [१।३१] इत्येतदपि ‘हत्वा स्वजनमाहवे’ इति वाक्यशेषात्स्वजनवधोपाधिकमेवेति व्यक्तम् । न हि सोपा-

धिकमेतादृशवैराग्यादिकं ज्ञानाधिकारिविशेषणमिति शास्त्रस्थितिः; तथा सति सर्वस्यापि स्वजनमरणशोकोपाधिकमीदृशवैराग्यमस्तीति व्यावर्तनीयमावाद्देशाग्रादेरधिकारिविशेषणत्वमेव नोपपद्येत । तस्माद्देवासुरसम्पत्तिभागाध्याये ‘अभयं सत्त्वसंयुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दातुं दमश्च यश्च’ [१।६१] इत्यादि प्रस्तुत्य ‘दैवी सम्पद्धिमोक्षाय’ इति देवसम्पदं ज्ञानाधिकारिविशेषणत्वोक्त्वा ‘सा शुचः सम्पदः दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव’ [१।६५] इति यद्भगवताऽङ्कितं प्रस्तुतं तदेवाधिकारिविशेषणनिरूपणपरम् । अत्र तु ज्ञानोपदेशोपाद्वैराग्यत्वेन अर्जुनस्य शोकमोहप्रादुर्भाववर्णनमात्रमिति युक्ततत्प्रायः ॥ ८ ॥

व० त० दी०— न चैतदिति प्रसङ्गिभिः । स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पु. अ. त.— किञ्च अधर्माङ्गीकारेणापि तथा कर्त्तव्यं यणस्माज्जय एवेत्यस्माकं हि तज्ज्ञानं निश्चितं स्यादित्याह— न चैतदिति । वयमेतच्च न विषयः यद्वयमिष्ये कतरत् नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठमधिकं भवति, यद्वयं तान् जयेम यदि वा नोऽस्मान् जयेयुः नैष्यन्ति । अस्मद्विचारेण स्वस्माकं जयादपि तेभ्यो जयौ गरीयस्त्वेन भातीत्याह— यावेवेति । यान् हत्वा वयं न शिजीविषामो न तु जीवितुमिच्छामस्त एवैते धार्तराष्ट्राः पितृव्यजा आतः प्रभूत्वे युद्धार्थमवस्थिताः । अत एतान् हत्वा किं करिष्यामः ? इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं स्वविचारब्रुत्वा तस्य दोषरूपतां वदन् भगवद्दर्शां करिष्यामाण आह— कार्पण्यदोषोऽपहतस्वभाव इति । कार्पण्यं बन्धुभारणापुत्रचित्तज्ञानरूपं तदूपो यो दोषस्तेन उपहतः स्वभावः क्षात्रः शौर्यादिरूपो यस्य तादृशत्वां छछामि । ननु उपहतस्वभावस्य विकलस्य किं प्रदने-

नेत्यत आह— धर्मसम्मूढचेता इति । धर्मे धर्मज्ञानार्थे सम्मूर्धं चेतो यस्य सः । एतन्मारेण त्वं प्रसन्नः ॥ किं वा अमारेण ? एतन्मध्येऽन्यद्व्या वच्छेयः श्रेयोऽर्थं त्वःप्रसादरूपं स्यात्तन्मे निश्चितं ब्रूहि । अहं ते शिष्यः, न तु मित्रं, न तस्त्वां प्रपन्नं शरणगतं धर्मविज्ञासया मां त्वं शाधि शिष्य ॥ ७ ॥

ननु मित्रत्वाच्छरणगतत्वाच्च यथेच्छा तव भवति तथैव मया कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह— नहीति । भूयौ असपत्नमद्वितीयं शूद्रं सर्वविभूतिमद्वाज्यमवाप्य प्राप्य अपरत्र सुराणामाधिपत्यमिन्द्रैश्वर्यमपि प्राप्य इन्द्रियाणां उच्चोपपत्तिशोषणकर्मजिलापपूर्वकं किमपि नास्ति, अतो यन्मच्छोकमपनुवाद्यनयेत् तदहं न प्रपश्यामि । अतः किं विनापयागीति भावः । हीति युक्तव्यायमर्थः । यतो दुराणुराणीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

नी० भा० दी०— एवं तर्हि भैक्षमेव तव श्रेय इत्याशङ्क्याह— न चैतदिति । यद्यप्यस्त्रितयस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रिजयाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः । न नूक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह— यद्वेति । यदि वा वयं जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः, इदमपि न विद्मः । अन्यत्पक्षे पुनर्वैरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वाऽऽपद्यत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह— यावेवेति । इष्टवाशाज्योऽपि पराजयरूप एवेत्यर्थः । यत्तु— निश्चितोऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो नः अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति तद्वत् । धर्मसम्मूढचेता इति वाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात्, सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयोऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्य वैयर्थ्यात्, विशेषाव्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥

लकसंशयवानेन प्रच्छति— कार्पण्येति । कार्पण्यं दीनत्वम् । स्वभावः ‘शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं’ [१।८।३] इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः । शेषं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ननु ‘क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप’ [२।३] इति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः प्रच्छसि ? इत्यत आह— न हीति । बन्धुनाशनिमित्तः शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वा न निवर्त्तयिष्यत इति ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ! ।

सेनयोऽरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

['सीदमानमिदं' इति रामानुजोऽयः पाठः ।]

आ. गि. टी.— एवमर्जुनेन त्वामिप्रायः भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजानमावेदिष्यादिति याह—सञ्जय इति । एवं प्राशुकप्रकरणेन भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तोऽर्जुनो न योत्स्ये न सम्प्रहरिष्येऽत्यन्तासह्योक्रसञ्जदिति गोविन्द-मुक्त्वा तूष्णीमब्रुवन्बभूव, ह किन्हेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहारं कुर्वन्निव तदाशालयं हे भारत भर-तान्वय । इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निश्चयेयसाधिगम-साधनं वचनमूचिवानित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥

रा. भा.— एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिज्ज्ञतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्मस्य-धर्मं मन्वानं धर्मयुञ्जतस्या च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धि-रहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथार्थप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—‘अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया-कुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्’ [गी. सं. ६] इति ॥ ९ ॥

तमेवं देहात्मनोऽर्थात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धमाधर्मौ भाषमाणं परस्परविच्छेदशृणान्वितं उभयोः सेनयोर्युद्धायोर्बुक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवदमुवाच— पार्थ प्रहसन्निव परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्य-तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं ‘न त्वेवाहं जालु नासम्’ (२।१२) इत्यारभ्य ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ [१।८।६६] इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

वे. ता. चं.— ‘एवमुक्त्वा’ इति श्लोके हृषीकेशपदेन सर्ववैश्रवणायार्जुनहृषीकरकृतम्, ‘यच्छोकमुच्छोषमिन्द्रियाणाम्’ इत्यायुचित्प्रियसोभशास्तिकरत्वं च व्यञ्जितम् । हृष्यन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि । एवमुक्त्वा स्वावस्थामावेवेत्यर्थः । ‘निद्रास्ये गुडाका स्यात्’ इति गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकाः; प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः । पिण्डितकेश इति वा । गोविन्दसन्देशेन शोकपानोदनयोग्यवाक्यल्लिखम्, गोशब्द-निर्दिष्टाया युवो भारावतरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ।

एवमनेनोपोद्घातेनोचितान्तरे वक्ष्यामिशास्त्रावतरणसहितं वदन् अर्थादुपोद्घातसङ्ग्रहश्लोकं च व्याकरोति— एवमिति । अस्थानशब्दस्य ‘विषमे समुपस्थितम्’ [२।२] इत्येतद्विषयत्वं व्यञ्जयन् तस्य स्नेहकारुण्याभ्यामेवावन्वाय तयोः युधद्विर्देशं कृतवान् । अप्रकृतिज्ज्ञतम् इति आकुलशब्दार्थं उक्तम् । तेन एवभावतो धीरत्वं सूच्यते । ‘अपहृत्स्वभावः’ [२।७] इति ह्रस्वेनोक्तम् । एतेन कर्पण्यदोषोपहृत्स्वभावत्वं धर्म-सम्बुद्धस्त्वे हेतुतयोक्तमित्यपि दर्शितम् । ‘धर्मसम्बुद्धेताः’ [२।७] इत्येतद्विवरणशब्दस्य ‘धर्माधर्मधिया’ इत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मं अधर्मं धीः धर्माधर्मधीः, शुक्तिराजतधरितिवत्, तत्र यथार्थकृपातिष्ठे भेदाग्रहो

विवक्षितः । तामसौ चेयं धीः; ‘अधर्मं धमेमिति या मन्यते’ [१।८।१२] इत्यादि हि वक्ष्यते । अत्रास्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीरिति विग्रहो दृश्यः । स्नेहकारुण्यधर्माधर्ममयाकुल इत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण । ‘धर्माधर्मभया-कुलम्’ इति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः । ‘पृच्छामित्वा’ [२।७] इत्यादिसमन्वितास्तत्रपदवाग्व्याधेः धर्मयुक्तस्याच शरणा-गतमित्युक्तः । एवं योग्योद्देशेन प्रवृत्तियुज्यत इत्याह—पार्थ-मुद्दिश्येति । व्याजलममन्त्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति भावः । ‘आकुलं पार्थमुद्दिश्य’ [गी. सं. ५] इत्यस्य तात्पर्यं आत्मेत्यादि-नामत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वभगवद्दीन-त्वादिकम्; ‘हृदि प्रपस्यामि’ [२।८] इत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकिनिरासोपाय इति भावः । कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां प्रबन्धकर्तृभूतस्यासादिशाङ्गायवर्तनायोकं भगवता परमपु-रुषेणेति । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्त्युपसृज्यल्लिख-दिकमभिप्रेतम् । अन्यपरवास्त्रान्तरयुद्धासाय अध्यास्मेति त्रिशेषितम् । अस्यायं स्य साम्प्रदायिकत्वायाह—तदुक्तमिति । प्रत्ययान्यं सङ्ग्रहश्लोकैरर्थभेदेऽभिधीयमानोऽपि इतःपूर्वस्य द्वितीयाख्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातत्वम् । अतःपरस्य शास्त्रा-वतरणरूपत्वं च विवेक्तुं ‘अस्थान—’ इत्यादिना संग्रहश्लोके-

नानिर्विश्रयप्रथमायाभ्येतावत्सङ्गृहीतम् । महर्षिस्तु शोकतदपनो-
दनस्यकथावान्तस्तत्कृत्या 'तं तथा' [२।१] इत्यादिकं
द्वितीयेऽध्याये न्यवीचिशतः ; इदमपि सूचितम् 'तन्मोहज्ञा-
नत्वे' [गी. सं. ६] इति द्वितीयाध्यायफलं सङ्गृह्यद्भिः । तत-
श्चास्थानशेधायाङ्कलत्वं प्रथमाध्यायार्थः ; सविशेषः स एवात्र
सन्नत्यर्थमनुस्रित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवंविधसुहृदस्य
कथमष्टकर्मयोगज्ञानयोगमभिक्रियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते ?
'नाष्टः कस्यचिद्भूयात्' [मनु. २।११०] इति हि स्मरन्ति ।
विशेषतश्चायं गुह्यगुह्यतरगुह्यतमप्रकारोऽर्थः सहस्रोपदेशुमयुक्तः ।
'तस्माद्युज्यस्व भारत' [२।१८] 'युद्धाय कृतनिश्चयः' [२।३७]
इत्यादिषु च प्राकारणिकयुद्धप्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते ।
अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रोच्यते—'यच्छ्रे-
यः स्यात्' [२।३] इति प्रश्नवाक्ये 'यच्छ्रेयः' इत्यनिर्वा-
रितविशेषं दृश्यते । न चाज्ञेनस्य युद्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्य-
निवृत्तिरित्यमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति सन्निहिते
प्रस्तुतयुक्तेन परमनिश्चयेत्युपपन्नं जिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा
तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा; तथापि परमकारणिकेन भगवता
'यच्छ्रेयः' इति सामान्यवचनमात्रमप्य परमहितोपदेश उपपन्नः ।
'युज्यस्व' इत्यादिकमपि परमनिश्चयेयोगापायवैरिति तत्रतत्र
व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदं अध्यात्मशास्त्रावतरणमिति ॥९॥
परिहासयोग्यत्वात् 'तम्' इति पराश्रयमाह—एवमित्या-
दिता । 'उभयोः' इत्यनेन सूत्रियसुक्तं युद्धायोद्युक्तयोरिति ।
एतेनोपदेशावसरलाभो व्यञ्जितः । 'सीयमानम्' इत्यनेन
नित्येवोक्तत्वं फलितम् । युद्धविनिर्हृत्यनर्हावस्थाज्ञापनेन 'मध्ये'

इत्यनेनाभिप्रेतमाह—अकस्मादिति । अवमार्दिः पराजया-
दिर्वा युद्धनिष्ठोः सम्यग्चेतुस्तत्र नास्ति; अहेतुकोपक्रान्तत्यागे
तु परिहास्यत्वमिति भावः । अत्र हृषीकेशतोऽपि फलितं वक्ष्य-
माणशास्त्रप्रासापायाद्युपयुक्तः वक्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परम-
पुरुष इति दक्षितम् । यथ्यस्यैव हृषीकेशत्वात्पदस्य हृषीकादिकं
सर्वैः सङ्गृह्यमानेन नियम्य भूमावावतात्तया परिश्रुतः शकः ;
तथापि जगदुपकृतिमर्त्यतया पार्वतदितरात्मसाधारणपुरुषार्थोपाय-
शास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा श्रीमत्संज्ञेन हृषीकेशतया
स्वयं प्रक्षोभ्य प्रहसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति सम्बन्धवि-
शेषात् समनन्तराव्ययार्थोचनया च परिहासाधर्तव्यं चित्यात्
प्रहासस्य पार्थक्यमस्त्वमुक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन
परिहासासम्भवं श्रित्य प्रत्यव्यात्मोपदेशो भ्रष्टसामानं दृष्टान्तात्
पयोगं च अभिप्रेत्य पार्थारब्धः । अतः प्रहसन्निव
इत्यनेन फलितं सरसत्वं सुगृह्यत्वं निखिलनिगमान्तगृह्यनिर्दी-
नस्य महतोऽर्थेनाज्ञातानायावभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणस-
मस्तमगवद्वाक्यविषयत्वम्, इक्षितेनापि विवक्षितसूचनं च दर्श-
यति—परिहासेत्यादिना । 'अशोभ्यान्' इति श्लोकस्यापि
उपदेशार्थावधानापादानार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रावतरणमात्र-
त्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात् न त्वेवाहम् इत्याशयः इत्यु-
क्तम् । यद्वाऽत्र 'अशोभ्यान्' [२।११] इति श्लोकः प्रह-
सन्निवेद्यस्य विषयः 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यादिकमिदं-
शब्दार्थः । अत्र 'मा शुचः' [१।१५] इत्येतदन्तं भक्तियोगगो-
चरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोक्तप्रपदनस्य
प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधिमिदं वक्तव्यं दाहरीष्यमाणत्वात् ॥ १०॥

ह. पै. भा.—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—एवमिति । गुडाकेशोऽर्जुनो
हृषीकेशं श्रीकृष्णं प्रति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'कथं भीष्ममहं सङ्गृह्ये योत्स्यामि' [२।४] इत्यादि
हे परन्तप हे धृतराष्ट्र ! अहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दं प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव
मौनमाश्रितवान् ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—तमिति । हे भारत ! हृषीकेशः
श्रीनारायणः प्रसन्नवदनः सन्नुभयोः सेनयोर्मध्ये विषादन्तं विषादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं
वचो वाक्यमुवाच । अत्र च 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [२।२] इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति
गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येवमन्तो ग्रन्थः प्राणिनां शोकमोहबहुलः संसारोऽविद्यामूल
इति प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः ॥ १० ॥

वै. ब्र. वि.—तदेवम् 'दृष्टुमं स्वजनम्' [१।२८]
इत्यादिना अर्जुनस्य शोकमोहप्रासिद्धका पुनः 'कुलत्वा
कर्मलम्' [२।२] इत्यादिना अगवदप्रतिबोधितव्यापि
तत्र 'कथं भीष्ममहं' [२।४] इत्यादिना शोकमोहताद-
वध्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वयं विस्मयमानः सञ्जय उवाच—

परन्तपः शत्रुतापनः गुडाकेशोऽर्जुनः गोविन्दं गम्य
'कुलत्वा कर्मलम्' [२।२] इत्यादिकं वाचं विन्दति
वक्तृभक्ततया उन्नत इति गोविन्दः, तं हृषीकेशं कृष्णं प्रति
एवमुक्त्वा 'कथं भीष्मम्' [२।४] इत्यादिना 'सुराणा-
माधिपत्यम्' [२।८] इत्यन्तेनोक्तप्रकारेण कथयित्वा पुन-

रपि 'न योत्स्ये' इति स्वसिद्धान्तसङ्गत्वा तूष्णीं बभूव
हेत्याश्रयार्थं निपातः । तच्चाश्रयं 'गोविन्दं' इत्यनेन प्रदर्शितम् ।
'कुलत्वा' [२।२] इत्यादिना बोधितोऽपि मोहवाक्या-
न्त्येवोक्तवानित्याश्रयमित्यर्थः । 'दधीकेशं' इत्यनेन तथा
मोहप्रस्तं प्रत्यपि प्रतिबोधने स्वधीहीनप्रत्यक्षस्य न भाव
इति सूचितम् । 'परन्तपः' इत्यनेन च शत्रुतापनस्य युद्धवै-
सुर्यं न भयप्रयुक्तं, किन्तु मोहोपाधिकमिति ज्ञापितम् ।
मोहोऽपि च दधीकेशानुगृहीतस्य 'अकिञ्चिच्छब्द इति गुडाकेश-
पदेन निस्तम्बत्ववाचिनोक्तम् ॥ ९ ॥

ततः किं जातं इत्यत आह—तमिति । प्रति-
बोधनान्तरमपि सुखान्तमित्यर्थः । मोहोऽपि त्वरूप-
सत्त्वे (?) न स्थितः, किन्तु शोककल्पकार्यपर्यन्त इत्याह—
विधीदन्तमिति । विधादोऽपि न लोक इव किञ्चित्का-
लमवस्थाप्य गतः, किन्तु स्वजनदर्शने यथा प्रथममावस्थ-
स्तथावस्थस्युत इति दर्शयितुं वर्तमानार्थकः शत्रुप्रत्ययः ।
एवंविधोऽपि शोको यदि स्वस्तेनानामस्थितिकाळ एव
स्यात्तदा सावकाशं समाधातुं शक्येत, न त्वेवम्; किन्तु
स्ववलाग्नित्यैव युयुत्सुः परकीयशत्रुसत्त्वे स्थित्वा स्वयं धृ-
रव्यय प्रवृत्ते शस्त्रसम्प्राप्ते यदा वन्धूतवैक्षण्यं, तदानीमुत्पन्नः
ततो महत्कष्टं जातमित्यभिप्रेत्याह—सेनयोद्धमयोर्मथ
इति । एवं स्वयं भगवतोऽर्जुनसङ्कटनिरासेनायासं दर्श-

ब० त० द्वी०—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायाम् सञ्जय उवाच—एवमिति । गुडाका निद्रा, तस्या
ईशः तन्माराहितोऽपि, गुडाऽलको वा । सर्वेन्द्रियाध्वंश्च गोविन्दं शरणमागतः प्रवेष्टुमिति । 'न योत्से'
इत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ ततः किं जातमिति तमुवाचेति । ब्रह्मो अत्यात्मतत्त्वाज्ञानतः क्लेशव्यं
कीदृक् ? इति प्रहसन् धर्मिष्ठत्वादित्येतदप्युचितमिति भावेनेत्युक्तम् ॥ १० ॥

पु. अ. त.—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यत आह—
एवमुक्त्वेति । गुडाकेशोऽर्जुनः हृषीकेशं तथेष्टिप्रियमेकमेव-
इत्युक्त्वा पूर्वोक्तप्रकारमुक्त्वा गोविन्दं भक्तपरिपालकं 'न
योत्से' इत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव । ह इत्याद्यर्थः । भगवदु-
क्तोऽपि न राज्यस्य स्पृहाऽलुप्यतः । प्रकल्प उक्तं तपो
यस्येति सम्बोधनम्, त्वदीयाः श्रीकृष्णसम्बन्धे जीवितं

नी० भा० द्वी०—युद्धादन्यं कञ्चित् निवृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्म-
विद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या इहामुत्रार्थैकलभोगविरागश्च दर्शितः ॥ ९ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढबद्धतीति
प्रहसन्नैव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

स्वजनवधाक्षिपीदन्तं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रत्यात्मानात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं

शोकमोहहरं युद्धप्रवृत्तिकरं भगवद्भजनम् ।

श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] इत्यारभ्य यावत् 'न योत्से इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं
बभूव ह ।' [२१९] इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन
व्याख्येयो ग्रन्थः ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

अतीतसन्दर्भचेत्यमत्रोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव
वाक्यविभागमवगमयति—दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरु-
क्षेत्रे' [१११] इत्यादिवाक्योक्तत्वावदेकं वाक्यं, शास्त्रस्य
कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात्; 'दृष्ट्वा' [११२] इत्यारभ्य
यावत् 'तूष्णीं बभूव ह' [२१९] इति तावदेकं वाक्यम्,
इत आरभ्य 'इदं वचः' [२१०] इत्येतदन्तो ग्रन्थो अन्त-
त्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्यलोकस्य कुप्येकवाक्यत्वं
मी. १०

यति—प्रहसन्निवेति । परिहासवाक्यं वदन्निवेत्यर्थः ।
अर्जुनस्य पितृव्यत्वेतया तं प्रति भगवतः सर्वदाऽपि परिहा-
सोक्त्य एव भवन्तीति तदा सङ्केतोऽपि तत्रिहासिकोर्ध्वगवात्
परिहासरीत्यैव इदं वक्ष्यमाणम् 'अशोच्यान्' इत्यादिक.
मतिगम्भीरार्थमर्थेष्वेवदान्तराभूतं वचनमुवाच । तत्र च
विनोदफलकत्वेन लोके परिहासः प्रसिद्धः, अयं त्वर्जुनस्य
तत्त्वज्ञानोत्पादनफलक इति प्रसिद्धपरिहासवैलक्षण्ययोतनार्थः,
प्रहसन्निवेतीकारः । सर्वधर्मिरकस्य ज्ञानोत्पादनं हासमात्रे-
णैव सुकरमिति हृषीकेशप्रदेनोक्तम् । भारतेति च इतराष्ट्र-
सम्बोधनेनैदं व्यज्यते—भरतवंशीयनेन त्वयाऽनभिज्ञता
भरतवंशीया राजानो न सन्ति, तेषु किमेतादृशमवगम्येसा.
नुग्रहपदं कश्चिदपि राजा दृष्टः श्रुतो वा ? इति ॥ १० ॥

त्यक्त्वा कृतार्थं भविष्यन्ति इत्यभिप्रायेण । अत एव 'पार्था-
न्ध्रपूताः पदमाश्रस्य' [भाग. ३।२।२०] इति वचनं गीयते ॥ ११ ॥
ततो भगवान् किञ्चित्तिरित्वा नित्याकाङ्क्षायांमाह—तमुवा-
चेति । हृषीकेशः विधीदन्तमर्जुनं प्रहसन्नैव उभयोः सेनयो-
र्मध्ये इदं वचोऽपि वक्ष्यमाणमुवाच । स्वीकाकारिण्यपि स्वीयेषु
भगवान् पुनर्ब्रूयति विषासाथै सम्बोधने भारतेति ॥ १० ॥

प्रवृत्तशास्त्रस्य महामारतेऽतत्रावधोतित्वात्, अन्तिमस्यापि
सम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्रयाथैतया प्रवृत्तत्वात्, तन्मध्यमस्य
तु कथमेकवाक्यत्वमित्याहङ्कार्यैकत्वादित्याह—प्राणिनामिति ।
शोको मानसत्पापं, मोहो विवेकाभावः । आदिशब्दस्तद्वास्तव-
भेदार्थः । स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो दोषतत्त्वो-
द्भवे कारणमहङ्कारो ममकारस्तेष्वेतदुपविष्य न तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति
योजना ।

१ शां. भा.— तथा हि— अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिवान्धवेषु 'अहमेतेषां मम एते' इत्येवं आन्तिप्रत्ययनिमित्तलेहविच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदशितौ 'कथं भीष्ममहं सङ्क्षये' [२।४] इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मं युद्धे प्रवृत्तौऽपि तस्मादुद्धात् उपरराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनानदिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति— तथा हीति । राज्यं राक्षः कर्म परिप्राप्त्वादि । पूजार्हां गुरुयो भीष्मद्रोणादयः । पुत्राः स्वयमुत्पादिताः सौभद्रादयः । सम्बन्धान्तरसन्तरेण स्नेह-गोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रशब्देनोच्यन्ते । उपकारनिरपेक्ष-तया स्वयमुपकारिणो हृदयाश्रयागमाजो भगवत्प्रमुखाः सुहृदः । स्वजनां ज्ञातयो दुर्धर्षनादयः । सम्बन्धिनः शत्रुराज्यालक्ष्यभृतयो राजपश्टुवृन्नादयः । परम्परया विपुषितामहादिवन्तुरागमाजो दुषणो नाश्वभ्यां, तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य यः क्लेशो यश्च तैः सह विच्छेदो यश्च तेषामुपघाते पातकं या च लोकगर्हा

सर्वे तन्निमित्तं ययोरारम्भः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ 'कथं' [२।४] इत्यादिना दर्शिताविलम्बः । कथं पुनरनयोः संसारबीजयोरर्जुने सम्भावनोपपत्तेः ? न हि प्रथितमहामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मं प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्थहेतु सम्भावितानि विद्यासङ्ख्य विवेकतिरस्करेण तयोर्विहितकारणप्रति-षिद्धाचरणकारणत्वादन्याधायकयो रस्ति तस्मिन्सम्भावनेत्याह— शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणधारणम् । आदिशब्दादशोककर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यपातमाभिम्यान-नित्यादि शब्धते ।

१ शां. भा.— तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिपिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाध्यनः कायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धि-पूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्र एवं सति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिर्लक्षणः संसारोऽनुसरतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वका-दात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिष्टुः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकृत्य आह भगवान् वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— किञ्चाऽर्जुने इदं यमानो शोकमोहौ संसार-बीजं, शोकमोहश्चात्, असंयादिनिष्ठशोकमोहवत्, हेतुफलक्यौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमात्म्यमित्याह— तथा चेति । शोकमोहादीत्यादिशब्देन भिष्याभिमानलेहगर्हादयो गृह्यन्ते, स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः । असनवादीनामपि स्वधर्मे प्रवृत्तानां विहिताकरग्रत्वाद्यभावात् शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टा-न्तस्य साध्यविकलरूपेति चेत्तत्राऽह— स्वधर्म इति । कायादीना-मित्यादिशब्दाद्विशिष्टानीन्द्रियाणयादीन्यन्ते । फलाभिसन्धिरत-द्विषणोऽभिषाषः । कर्तृत्वमोक्तृत्वाभिमानोऽङ्कारः । प्रासुक्तप्रका-रेण-वागादिव्यापारे सति किं सिध्यति ? तत्राऽह— तत्रेति । अद्यकर्मोपग्राहेन धर्मोपचयादिर्द्वि देशादिजन्म, ततः सुखप्राप्तिः, शुभकर्मोपग्राहेन धर्मोपचयादिर्द्वि तिर्गणादिजन्म, ततो दुःखः

प्राप्तिः, न्यामिश्रकर्मोपग्राहनादुभान्यां धर्माधर्मान्वां मनुष्य-जन्म, ततः सुखदुःखे भगवत्, एवमात्मकः संसारः सन्ततो वतं इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपा-दितमुपलक्ष्यति— इत्यत इति । तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य ऽऽत्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमो-हाकर्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहे-तुसंसारनिवर्तकसम्बन्धानोपदेशो वातपर्यं दर्शयति— ततोऽत्रेति । तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिष्टुं सवेष्टुमिच्छन्भगवानाहेति सम्बन्धः । सर्वलोकांनुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्युक्तम्, अर्जुनं प्रत्येकोपदेशादित्याशङ्क्याऽह— अर्जुनमिति । न हि तस्यामवस्था-यामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिष्टुं, किन्तु स्वधर्मोपग्राह-नाद्बुद्धिदुष्टरकालमित्यभिमतयोक्तम्— निमित्तीकृत्येति ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् आहुः— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केव-लात् कैवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि ? अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिता ज्ञानात् कैवल्य-प्राप्तिरिति सर्वानु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य— अथ चेच्चर्मिणं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि' [२।३३] 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' [२।१५] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव कैवल्यकैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः, सम्प्रति वृत्तिकलामभिप्रेतं निरसितमुपवदति— तत्रेति । निवारि-तशास्त्रार्थः सति सत्समाया परावृत्त्यते । तेषामुक्तिमेव विवृण्ववादी

सैद्धान्तिकमभ्युपगमं प्रत्यादिशति— सर्वकर्ममिति । वैदिकेन कर्मणा ससृच्यं न्युदसितं मात्रपदम्, स्मार्ततेन कर्मणा ससृच्यं निरसितमुपधारणम् । अन्याससम्बन्धं धुवीते— केचलदिति । नैवेत्येवकारः सम्बन्धते । केन तर्हि अकरणे ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिः

कारणमित्याशङ्क्याऽऽह— किं तर्हीति । किं तत्र प्रापकमित्याशङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह— इति सर्वाभिव्यति । यथा प्रयत्नाद्युपाजानुपक्रमेव दक्षपौर्णिमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्तकर्मपञ्चतमेव ब्रह्मज्ञानं वैश्वदेवं साधयति । 'विमतं सेतिकाकृत्यताः कमेव स्वकसाधकं करणत्वाद्दर्शपौर्णिमासादिवत्' । तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः । इति पदमाहुः रित्यनेन पूर्वेण सम्बन्ध्यते ।

१ शां० भा०—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्मायेति इयमपि आशङ्का न कार्या । कथम् ? क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणं अत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्मायः तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।' [२।३३] इति ब्रुवता यौवजीवादिश्रुतिचोदितानां पश्चादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति मुनिश्रितं उक्तं भवति—इति ।

२ आ.शां.न्या.— ननु “न हिंसायास्त्वां भूतानि” [] इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसायोरनेन हेतुत्वावगमात्तदुपेतं वैदिकं कर्माधर्मायेति नाशुश्रातं शक्यते, तथा च तस्य मोक्षं ज्ञानेन समुच्यो न सिध्यतीति साङ्ख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसा—द्वेति । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं शृणुते । यथोक्ता शङ्का न कर्तव्येत्यत्राऽऽकाङ्क्षपूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । स्वशब्देन क्षयिष्यो विवक्ष्यते । युद्धाकरणे क्षयिष्यस्य प्रत्यवायप्रवणात्पत्ये तं प्रति नित्यत्वेनावश्यं कर्तव्यत्वेनप्रतीतिर्गोविदिहिंसायुः

१ शां० भा०— तदसत्; ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रयोः ‘अशोच्यान्’ इत्यादिना भगवता यावत् ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन याप्यमार्थात्मकत्वनिरूपणं कृतम्, तत्र साङ्ख्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिप्रवृत्तिप्रियाभावात् अकर्ता ऽऽत्मेति प्रकरणाधीनिरूपणात् या जायते, सा साङ्ख्यबुद्धिः, सा येषां ज्ञानिनां उचिता भवति, ते साङ्ख्याः । एतस्या बुद्धेरज्जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तवर्तुत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः, सा येषां कर्मिणां उचिता भवति ते योगिनः ।

२ आ.शां.न्या.—यतावत् ब्रह्मज्ञानं सेतिकाकृत्यताकं, स्वफलसाधकं, करणत्वात् इत्यनुमानं तदुपयति—तदसदिति । न हि श्रुतिकारिणामज्ञाननिवृत्तौ स्वफलं सङ्कारि किञ्चिदपेक्षते, तथा च व्यभिचारदासधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञां तदपि विभागवचनविधिमित्याह— ज्ञानेति । साङ्ख्यबुद्धियोगलक्षितेति बुद्धियुग्मं, तत्र साङ्ख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं साङ्ख्यशब्दाद्येमाह— अशोच्यानित्यादिनेति । ‘अशोच्यान्’ इत्यादि ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्येतदन्ते वाक्यं यावद्बुद्धिव्यति तावता ग्रन्थेन यत्परमार्थमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं, तस्या सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः साङ्ख्या, तया प्रकाश्यत्वेन सम्बन्धि प्रकृतं तत्त्वं साङ्ख्यमित्यर्थः । साङ्ख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वत्तत्त्वं साङ्ख्यान्वयाकरोति—तद्वि-

पौर्वापर्यपालकोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निवारितमित्याशङ्क्याऽऽह—क्षात्रं चेति । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुः, अपितु समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्ममनुष्ठाने पापप्राप्तिवचनमर्थव्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गबद्धान् कथमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति—कुरु कर्मति ।

कर्मतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रीनानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थं हिंसा-निषेधादीत्यात्कृत्यविषये चोदितं हिंसायास्तद्विषयत्वात्कृतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयवैकल्यसिद्धिरित्युपसंहृत्यमिति शब्दः ।

ष्येति । तद्विषया बुद्धिः साङ्ख्यबुद्धिरिति सम्बन्धः । तामेव प्रवृत्तयति—आत्मन इति । ‘न जायते म्रियते वा’ [२।२०] इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणाऽऽत्मनः षड्भावविक्रियात्मन्यन्तः शान्त्वत्पञ्चोऽसाविति वा बुद्धिरुत्पत्त्येते सा साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पराः सन्न्यासिनः साङ्ख्या इत्यर्थः । सम्प्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशाब्दार्थमाह—एतस्या इति । यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निवर्तकत्वात्पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वापेक्षया धर्माधर्मौ निष्कृष्य येनेश्वरायनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय गुण्यते शोभ्यः सम्पद्यते, तेन मोक्षसिद्धये परम्परया साधनीभूतप्रायुक्तधर्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभज्जन्योगिनो विभज्येते— तद्विषयेति ।

१ शां० भा०—तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे विर्मा गृह्य ।’ [२।३९] इति । तयोश्च साङ्ख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां साङ्ख्यानां

१ “यावन्जीवमभिज्ञेनं जहोति” “यावन्जीवं दक्षपौर्णिमासाभ्यां यजेत” “यावन्जीवमभिज्ञेनं जहोति” इत्यादयो यावन्जीवश्रुत्यो बह्वचाराणां भ्रूयन्ते । भाष्यगतादिशब्दादस्याः पश्चात्कालमप्रतिपादकाः श्रुत्योऽपि ऋतुविषये सूचिता भवन्ति ।

विभक्तां वक्ष्यति—“पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता” इति । तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—“कर्मयोगेन योगिनाम्” [३।३] इति । एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोः युगपत् एकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता ।

२ अ. शां. व्या.—उक्तं बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति—**तथा** चेति । साङ्ख्यसूत्रद्वयावया ज्ञाननिष्ठैरेतत्परि भगवतोऽभिमतमित्यत्र—**तयोश्चेति** । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि प्रधानं युज्यते तादात्म्यमिति तत्, सत्यमिति नानिष्ठानिष्ठेन निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिस्तो कर्मनिष्ठतां व्यतिरेकित्वा निष्ठयोर्भेदे निष्कृष्य भगवत्सङ्ख्यद्वयतीति योजना ।
‘लोकेऽस्मिन्नविद्युः निष्ठा पुरा सोक्तं मयाज्जना । ज्ञानयोगोऽन साङ्ख्यानम्’ [११] इत्येदानीमयमुक्तां निश्चयपथतोऽनुवदति ।
पुरेति योगबुद्धयध्याना कर्मनिष्ठैरेतत्परि भावस्तत्परिमित्यर्थः ।

१ द्वा० आ०— यथा एतत् विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रवाजिनो लोकं चिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽप्यभ्यास्य लोकः” [बृ. उ. ४।४।२२] इति। तत्रैव च प्राक् दारपरिग्रहात् ‘पुत्रवः’ ‘आमा’ प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं, दिशकारं च वित्तं मानुषं दैवं च; तत्र मानुष वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं “सोऽकामयत” [बृ. उ. १।४।१७] इति अविद्याकामवत् एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि। “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानं आत्मानमेव लोकं इच्छन्तोऽप्यस्य विहितम्। तदेतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्, यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्यात् भगवतः।

२ आ. शां. व्या. — अगदुक्कविभागचत्तस्य सूक्तत्वेन शुविमुशहरति — यथेति । तत्र हाननिष्ठाविषयं शक्यं पठति — एतमेवेति । प्रकृतवाच्यं निजविज्ञासिक्कवाचं वेदितुमिच्छन्नास्त्रिविधेऽपि कर्मफलं वैतुष्यभावाः सर्वानि कर्मानि परित्यज्य हाननिष्ठा भवन्तीति पञ्चमः कास्त्वोपयोगी शक्याः विविधं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणाथैवादेन 'किं प्रस्था' इत्यादिना शोषकं हानमुक्तमित्यर्थः । ननु कलभावाऽज्ञाक्षेपो नोपपद्यते, पुत्रप्राप्तेश्चकजस्य वाप्यन्तरिन्देवात् इत्यादिष्वपि विधेः प्रजासाधनमनुसृष्टोक्तस्य आत्पन्त्यवित्तिकेणभावत्वात्पन्नश्चास्यात्याचार्योऽयुक्तमिति विरुद्धमिति चेत् — यथा-मिति । इति हानं दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्नेव आश्रये कर्माणि विषयं वाच्यं दृश्यंति — तत्रैवति । तत्रात्मनस्तत्त्व-दशित्वाभावात्, यच्च शब्दचारी सन्सुखमीपे यथाविधि वेदम-शुक्लशान्नाथं कर्मजिज्ञासुं कृत्वा तद्वत्कारकं लोकत्रयाप्राप्ति-साधनं पुत्रादित्यं "सोऽस्माकन्त वाप्य मे स्यात्" ।

१ शां० भा०—न च अर्जुनस्य प्रथम उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' [३।१] इत्यादिः । एकपुरुषाद्व्येयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वं अनुक्तं कथं अर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवति अध्यारोपयेत् सृष्टैव 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' [३।१] इति ? किञ्च—एवम् बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्वात्, अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति,

‘यच्छेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ [५।१] इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् ? न हि पित्रप्रश्नमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे ‘तयोरन्यतरत्पित्रप्रश्नमनकारणं ब्रूहि’ इति प्रश्नः सम्भवति ।

२ आ. शां. व्या.— समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नारुपपत्तिं दोषात्तरमाह— न चेति । तावेवारुपपत्तिं प्रकटयति— एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरोगेनाश्रयत्वमेव तेनोक्तमनुनेन च धृतं, तत्कथं तदसम्भवमनुक्तमनुतं च मित्यैव श्रोता भगवत्पारोपयेत् ? न च तदारोपाद्वेति किमिति मां कर्मण्येवातिक्रमे बुद्धलक्षणे नियोजयसीति प्रश्नोपपत्तिरिति । तथा च प्रश्नलोचनया प्रवृत्तिवचनोः शास्त्रार्थतया समुच्चयेऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किञ्च समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्यायस्त्वं भगवता पूर्वमतुक्तमनुनेन चाधृतं

कथमसौ तस्मिन्महोपपत्तिरुच्यते ? तत्तत्प्रादाववचनं श्रोतुरपेक्षितमित्याह— बुद्धेऽप्येति । ज्ञातृ समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथा पञ्चमादावश्रुतस्य प्रश्नारुपपत्तेरित्याह— किञ्चेति । ननु सर्वान्प्रत्युत्तेऽपि समुच्चये नार्जुनं प्रत्युक्तोऽपि तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याह— यदीति । एतयोः कर्मतयागवोरिति यावत् । ननु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेत्, न; इत्याह— न हीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थशापेन भगवता दक्षिते सत्यन्यतरमोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः ।

१ शां० भा०— अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नारुरूपं प्रतिवचनं देयं, ‘मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्येवं श्रान्तोऽसि?’ इति । न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टादन्यदेव ‘द्वे निष्ठे मया पुरा शोक्ते’ [३।३] इति वक्तुं युक्तम् । नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किञ्च क्षत्रियस्य बुद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतः ‘तर्कि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि?’ [३।१] इत्युपाख्योक्त्यनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईश्वरमात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्वर्धयितुं शक्यः ।

२ आ. शां. व्या.— समुच्चये भगवतोक्तोऽपि तद्वह्नानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति दृष्टव्यं— अयेति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमर्हत्कृत्यापि प्रत्याचष्टे— तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वपरातुल्यन्याससम्भवादित्यर्थः । प्रश्नारुपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति— मयेति । व्यावर्त्यंशमादक्षेयति— न त्विति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति— पृष्टादिति । श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति— नापीति । श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभाग-

वचनमादिशब्दयद्गीतं बुद्धेर्यायस्त्वं, पञ्चमार्दौ प्रश्नः, भगवत्प्रतिवचनं, सर्वमिदं श्रौतेमेव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्वितीयपक्षसम्भवे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवाज्जिदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति— तस्मादिति । विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलासिद्धौ न सहकारि सापेक्षम्, अज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्भगवदित्यवज्ञानवत् । अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते— ज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पादित्यदिति भावः ।

१ शां० भा०— यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयं ‘एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकृतं च’ इति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं यत्त्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म, येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु ‘कुर्याद्दिद्वारं तस्याऽस्तकबिकीर्तुर्लोकसङ्ग्रहम्’ [३।२५] इति वक्ष्यमाणास्तत्कर्म गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति ? तस्मादह— यस्य स्थितिः । चोदात्तानुबन्धस्य विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वात् व्यापारमात्रस्य तत्प्राप्त्याभावात् तत्त्वविषय कर्मप्रश्नाभिमानकर्मस्य अधिकारप्रतिपत्त्याभावात्, यागादिप्रवृत्तीनामविवाल्यातो जायमानानां कर्माणा-

स्तत्वात् ‘कुर्याद्दिद्वारं’ [३।२५] इत्यादि वाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भावः । वाचव्युत्पत्त्यर्थः । द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य साधनान्तरसङ्ग्रहार्थः । सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्तयति— परमार्थेति । तदेवाभिनयति— एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति सप्रग्रहणमाभासत्त्वप्रदर्शनार्थम् । कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वात् मोक्षं फल्यतीति शेषः ।

१ शां० भा०— यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मवेषितं न ज्ञानेन समुचीयते पुरुषार्थ-
सिद्ध्यै, तद्वत्फलभिसन्ध्यहङ्कारमाभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्वविभु 'नाहं करोमि' इति मन्यते,
न च तत्फलमभिसन्ध्यते । यथा च स्वगादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः
काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सापेक्षते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्य-
मग्निहोत्रादि भवति । तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्पि न लिप्यते' [५।७] 'न करोति न
लिप्यते' [१३।३१] इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्' [४।१५] 'कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः' [३।२०] इति, तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् ? यदि तावत् पूर्व
जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणाः स्युः, ते लोकसङ्ग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८]
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसंख्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्म-
संख्यासं कृतवन्त इत्यर्थः [इत्येषोऽर्थः] ।

२ आ. रा. व्या.— किञ्च ज्ञानिनो यागादिप्रवृत्तिर्न फले स-
मुचीयते, फलभिसिन्ध्यविकलप्रतिष्ठादाहङ्कारविषुम्भवृत्तित्याद्या
भगवत्प्रवृत्तिविदित्याह— यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य
परिहरति— तत्त्वविदिति । कृतस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो
विद्वान्प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद्भूतस्य
द्रुधर्मवैवायोगात् । किन्तु कार्यकरणसङ्घातगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि
प्रतिपश्यते । तत्तत्तत्त्वविदो व्याख्यातमिश्रान्तासहङ्कारस्य
तुल्यादिकलभिसन्ध्यैवाऽऽभासत्वाभासिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः ।
ननु ज्ञानोक्त्यापगवत्स्यामिषोत्तकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृ-
त्त्यादिदर्शनात् तत्त्वदर्शिनश्च प्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राऽऽह—
यथा चेति । स्वर्गादिव काम्यमात्रत्वात्कामस्तदर्थिनः
स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनत्वात्तुष्ठानार्थम-
ग्निमाधाय कर्मवैधित्यस्य विवर्तनेन कियते कर्मणि प्रवृत्तस्यापि-
कृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न
तत्काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्का-

मोपबन्धानुपबन्धकृतत्वात् तथा विदुषोऽपि विषयधिकारभा-
वाद्वा (या) गादिवृत्तीनां कर्माभासतेत्यर्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां
कर्माभासत्वमित्यत्र भावद्वयमितिमुपपन्नस्यति— तथा चेति ।
विद्वद्व्यापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्व्यापारस्य कर्मा-
भासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राऽऽह— यथेति ।
ज्ञानकर्माणोऽसमुचित्यैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्नं कुतो विभज्यार्थ-
ज्ञानमिति पृच्छति— तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि
तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणाः स्युः ? आहोस्विदतत्त्वविदः ? इति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह— यदीति । तत्त्वविद्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं
कर्माणामेकचित्करत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनायैव न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वज्ञोदागोत्रादि-
त्याशङ्क्याऽऽह— गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्ति-
द्वारा तत्त्वविदो प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह—
ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति— कर्मेति । कर्म-
णेत्यादौ वाचितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते ।

१ शां० भा०— अथ न ते तत्त्वविदः— ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व-
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति
भगवान् 'सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति' [५।११] इति । 'स्वकर्षणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः' [१८।४६] इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्नो यथा
ब्रह्म' [१८।५०] इत्यादिना । तस्मात् गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिः, न कर्म-
समुच्चितात्— इति निश्चितोऽर्थः । यथा च अयमर्थः, तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

२ आ. रा. व्या.— द्वितीयमुपवदति— अथेति । तत्र
वाक्यार्थं कथयति— ईश्वरेति । विभज्य विज्ञेयं वाक्यार्थस्यो-
क्त्युपसंहरति— इति व्याख्येयमिति । कर्माणां चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थं वाक्यशेषं प्रमाणयति— एतमेवेति ।
'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' [४।११] इत्यादिवाक्यमर्थतोऽनु-
वदति— सत्त्वैति । स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं
कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठान-

नादीश्वरसाक्षाद्वारा ज्ञाननिष्ठोपगम्यता लभ्यते, ततो ज्ञाननिष्ठया
मुक्तिः, तेन न साक्षात्कर्माणां मुक्तिहेतुत्वेत्यर्थे स्फुटीभवित्य-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मात्मन्येव फलितमुपसंहरति—
तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं
तथापि तन्मन्ये ध्रुवमात्रं कर्म तद्वह्नमहीकर्तव्यं प्रकरणप्राप्ता-
न्यादिति समुच्चयसिद्धिरुक्ताऽऽह— यथा चेति । अर्थशब्देना-
ऽऽप्तज्ञानमेव केवलं केवल्यहेतुरिति गृह्यते ।

१ शां० भा०— तत्रैवं धर्मसमूहवैतसो मिथ्याज्ञानवतः महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्य
अन्यत्र आत्मज्ञानादुद्धरणं अपश्यन् भगवान् वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनं उद्दिधारयिषुः आत्म-
ज्ञानाय अवतारयन् आह— 'अशोक्यान्' इत्यादि ।

७ ह. पै. भा.— अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः, धार्मिकत्वात्; वस्तुतश्च परमात्मस्वरूपत्वात् । अन्वशोचोऽनुशोचित्वात् स्वंम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्तांश्च वादान्वचनानीह भाषसे । गता असंवः प्राणा येषां ते गतासवः तान्, अगताह्वनगतप्राणांश्च पण्डिताः परमार्थविदो नानुशोचन्ति । अतो मूढस्त्वं, प्रज्ञा परमा कुतस्ते ? ॥ ११ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

मेधावाथाभ्यसिद्धयै भवतु अगवती दग्धजीवच्छरीर-
म्बेच्छाहापाहिम्बुच्छांनिमित्तदुपनिषत्जीवजीवातुक्तिः ।
अद्वैतब्रह्मादहन्तिकसकलदुःखरागेतिहासोपकृष्टा-
मासा साम्राज्यपीडितमनश्चनमनश्चाङ्करी शाङ्करी नः ॥१॥

तदेवं मोहानागरनिमग्नशार्ङ्गैरस्य आत्मतत्त्वज्ञानादन्य-
त्रोदात्तगोपायमपश्यन् "महत्तन्निव" इति पूर्वलोकोक्तमञ्जुता-
पह्लासं विशदयन्नेव तदुक्तानुवादपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतार-
यन् श्रीभगवानुवाच । अत्र हृषीकेश उवाचेयुक्तापि
पुनर्भगवानुवाचेति वदता सञ्जयेन देशकालाद्यनपेक्षत्वल्लभं
भगवन्महाहृत्यं दर्शितम् । 'अथ व्यवस्थितान्ष्ट्रा धार्तराष्ट्रान्
कपिष्वजः । प्रष्टुं शक्नोमस्याते धनुस्त्राण्य पाण्डवः' [१.२०]
इत्येवंविधावस्थार्या कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रष्टुं ?
कथं वाऽर्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः ? देशकालो
विना सर्वत्र कार्यानुवादिति न शङ्कनीयम्, अचि-
न्तशब्दमहाहमिममशक्तिं भगवति देशकालयोर्निश्चिकर-
त्वारिति । एवं च अत्र महत्तन्मवाची भगवच्छब्दः, 'मया
श्रीकाममाहात्म्यम्—' [अमरः ३।१।६] इत्यादिकोश-
स्थितेरिति ज्ञेयम् ।

अत्राप्युपादेन प्रथमाध्यायगतार्जुनोक्तानुवादः । द्वितीया-
पादेन तु 'कथं भीष्ममहम्' [२।३] इत्यादिविद्वितीया-
ध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च "तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वममुपपद्यतः" [ईश. उ. ७] "तरति शोकमात्म-
वित्" [छं. उ. ७।१।३] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वशोकमोह-
निवर्तकभावस्य कृत्स्नातीताप्रतिप्राप्तस्य द्वितीयाध्यायगतज्ञानस्य
निर्देश इत्यतो बीजे दृक्स्वरूपस्यैव कृत्स्नातीतार्थस्य अत्रान्त-
र्भावाद्दीर्घशोकोऽयमिति गीताध्यायसहस्यम् ।

अथाक्षरार्थः— अशोच्यान् आतात्तयित्वेनावश्यव्य-
तया शोचितुमनहानेव त्वं अन्वशोचः 'दृष्टुं स्वजनम्'
[१।२८] इत्यादिनाऽनुशोचितवानसि । 'विषीदन्तम्'
इति पूर्वलोकोक्त्या शोकस्यापि पूर्वमात्मत्वादशोच इत्यापो
लङ्प्रयोगः । अनुशोचसीत्यर्थः । विवेकी हि शोच्याननुशोच-
ते, त्वं त्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणार्थोऽयमनुवादः ।
तत्र च 'कृतस्त्वा कश्मलम्' [२।२] इत्यादिना अति-
बोधितः 'हा मयाऽनुत्तमिमाचरितं' इति स्वयं बुद्ध्याऽजग-
न्त्ये तद्दिहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमातां वादान्वचनानि "कथं
भीष्ममहम्" [२।३] इत्यादीनि आपसे केवलम्, न तु
वस्तुतः प्राज्ञोऽसीत्ययमपि दूषणार्थोऽनुवादः । वार्ताश्रेते
चकारेण प्रज्ञावादात्कुर्वन् । प्राज्ञमयाऽप्यपि नावतिष्ठसे,
गी. ११

यतः "पृच्छामि त्वां धर्मसम्बद्धेताः" 'शिर्यतेऽहं' शाधि
मां त्वां प्रपन्नम्' [२।७] इति आपसे । न च शिर्यमया-
दयाऽपि तिष्ठसि, यतः 'न शोस्त्यामि' इति पुनः स्वात-
न्त्र्येण आपसे; तथा च मौल्यं प्राज्ञत्वं पुनः शिर्यत्वं स्वात-
न्त्र्यं चेत्येतत्परस्परविरोधं त्वयि दृश्यत इत्यपह्लासकाराण्येतिः

इत्यमन्य प्रथममशोच्यानुशोचंश्च निरकरोति— गतासु-
चिन्ति । अत्र "अशोच्यान्" इत्यादिभिः "स्वधर्ममपि
चावेदय" [२।११] इत्यन्तर्विशेष्या श्लोकैः अशोच्याह-
शोचननिरासः । ततः "स्वधर्ममपि चावेदय" इत्याद्यष्टभिः
प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यानन्व-
शोचः' इति दूषणार्थमाहुवादेनैव अर्जुनशोकस्य निरासो
भवतीति किमर्थमत्र तत्त्वज्ञानमवताराणीयम् ? तथापि
भीष्मद्रोणयोर्मोहादुत्पन्नत्वं वदन् अर्जुनस्तथोशोच्यत्वं न मन्यते,
धार्तराष्ट्रेष्वतातापित्वेनावशोच्यत्वं मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोण-
पुरस्कारेण प्रष्टुं तंस्तान् योमुच्छितीत्यतस्तेष्वशोच्यत्वं हिः
तस्यपि शोकापनोदकत्वाभावात्कलतः शोच्यत्वमुद्धरेत् विशि-
ष्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकपण्डवाकु-
हेतुभूतायस्तद्विषयकमवतारबुद्धिलक्षणलताया मूलकन्दस्या-
ज्ञानस्थान्मूलं विना समूलशोकनाशो न भवतीति तदज्ञान-
मूलकूलङ्कूपमात्मज्ञानमवतारितमिति दृष्टव्यम् । गतासु-
चिन्ति । पण्डिता ज्ञानिनाः लोकं गतासुं गतप्राणान् अग-
तासुन् अगतप्राणान् गमिष्यन्त्याणान् आसन्नमरणानिति
शब्दः, तातुभयांश्च नाशुशोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो
भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि 'अहो
वतैते मृताः' इति वा नाशुशोचिमुमहर्हीत्यर्थः ।

मधुसूदनसरस्वत्यस्तु— "अगतासुशब्देन गतासूनां
बान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते; ते च बन्धुविच्छेदे कथं
जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एवात्र अगतासुशोकः" इति
व्याचख्युः । तन्निव्यम् ।

'दृष्टुं स्वजनम्' [१।२८] इत्यादिना भीष्मादीन्स्व-
जनाजीवतः प्रत्यक्षेण 'ममि मित्तमेते मरिष्यन्ति' इति शोचित-
त्वेन तस्यैव शोकस्य कण्ठवेणोकस्य प्राधान्येन निरसनी-
यस्यात्र अगतासुशोकत्वेन प्राधान्येना तद्दिहाय युयुत्सुस्व-
जनसम्बन्धिबन्धुविषयशोकस्य प्रस्तुतस्य ग्रहणनौचित्यात्;
अन्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वतासुशोकस्यानन्तर्भूततया
तस्यात्र निरासालोभेन तादवस्थयापातात् । यदि च गतासु-
वानुशोचन्तीति स्वविषयशोकादिपेक्षेनैव मरिष्यच्छोकनिषे-
धोऽपि सिध्यति, हेत्वविशेषात्; अतस्तद्विषयेः ग्रथद्वानापे-

४ वे.ता.चं.—‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति तदनन्तरमपि शोचतीति आन्तिः स्यादः; तन्निष्ठ-
त्यर्थमुक्तं **अशोच्याप्रति** इति । ‘अन्वशोचः’ इति
लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकस्याद्यतन्त्वात्, ‘भाषसे’ इति वर्त-
मानार्थव्यपदेशैरप्युक्तम्, इत्यत्राह— **अनुशोचसि** इति ।
अद्यतन एव विराजुक्तत्वविवक्षया शोचस्मैलङ्घ्ययोगः, यदा वर्त-
मानार्थ एव ‘सुसिद्धमहः’ इत्यादिना लकारव्यत्ययः ।
‘प्रज्ञावादांश्च भाषसे’ इत्यत्र ‘वर्तमानसाम्यीये’ वर्तमानवद्वा
[अष्टा. ३।३।११९] इत्यनुशासनाद्भवे लट् । तेन
‘तूष्णीं बभूव ह’ [२।९] इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्ट-
ज्ञानवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते ।
प्रज्ञा इहा व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमि-
त्तशब्दः देहात्मभेदज्ञाने सति हि पितृणां तदर्थपिण्डोक्तक्रि-
यास्तत्तद्विषयमित्तिप्रत्ययवाच्यदेशं विशासपूर्वको व्यवहार इत्ये-
तत्सूचनाय ‘वर्तन्ति’ इत्याद्युपादानम् । फलितमाह— **देहा-**
त्मेति । ‘गतामून’ इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं निर्दिशन्,
पण्डितशब्दं प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन्वचनमाह— **गतासु-**
निति । यद्यपि गतासुगतासुनिति शब्दो निष्प्राणसप्राणभावचको,
तथापि तस्यार्थस्य प्रकृतावज्ञाने— ‘अविश्रान्तमनात्मन्यम-
पायमसंवेदिकम् । तमः कान्तातराभ्यान् कथमेको गमिष्यसि’
‘बद्धैराग्रि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः । शोच्यानह्योऽति-
मोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा—’ इत्यादिषु पण्डितानामेव

सप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात् ‘अशोच्यानन्वशोचः’ इत्यस्य
वक्ष्यमाणे विस्तरे च ‘अव्यतोऽप्यहम्’ [२।२५] इत्यादिना
‘अथ नैनम्’ [२।२६] इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः
अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्वापि
तद्विषयत्वेन युक्तत्वमिधायः । देहात्मात्रम् शोचनीयाः, नश्वरत्वात्,
आत्मनोऽपि तथा, अनश्वरत्वात्; स्वरूपापोहसमबुद्धिरुपा पञ्च
येषां तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकेनोन्नीतास्तद्वद्ज्ञान-
विषयानाह— **अतो देहेत्यादिना** । शोकस्तु सिद्धः, प्रज्ञा तु
वादमात्रस्येति भावः ।

को देहस्वभावः? कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च? कथं च
अनयोरशोकव्यत्वम्? इत्थं वा चोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतं !
इत्यासङ्ग्यं तद्विज्ञानविषयतयोक्तं त्रयं बुद्धिस्थकमेव विवृणोति—
इदं चेत्सादिना । इदमेव बुद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्म-
न्याथात्म्यप्राप्तिकारिमित्यर्थः । **उपायभूतमित्यत्र** चिदप्रत्यय-
प्रयोगादयमेवास्य स्वभावः, फलान्तराभिधन्विना तु स प्रति-
बद्धत इति भावः । **आत्मा** हीति, हिशब्देन न जायते’
[कोष. २।१८] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं श्रुतयति । आत्मनो
देहसंयोगविधायोक्तसंज्ञममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूप-
जन्ममरण इत्यभिप्रायेणाह— **तस्येति** । **देहस्त्विति**, दुःशब्द
आत्मापेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं श्रुतयति । देहत्वनोपप-
त्त्यात्पक्त्वादचेतनत्वाच्च यदादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥१॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंस्तुते विधीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।

प्रज्ञावादान् स्मरन्मीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः ? गतामून ॥ ११ ॥

६ जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका ।

इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते ‘धर्मक्षेत्रे’ [१।१] इत्या-
रभ्य ‘अशोच्यानन्वशोचस्व’ इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-
स्यातिरोहितार्थत्वात्तात्पर्यमाह— **तत्रेति** । तत्र गीतिकार्या
कैश्चन श्लोकेरिदमुच्यत इति शेषः । नन्वत्र न धर्मो नापि
तत्त्वं प्रतिपाद्यते, तत्कृतोऽस्य गीतायामनुप्रवेशः ? मैवम्;
भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्या-
त्तत्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहो ‘ममैते, अहमे-
तेषां, एते च ममिमांसे ननुहन्ति, कथमेतेर्विनाशं भवेयम् ?
पार्थ च मे भविष्यति, जयश्च सन्दिग्धः’ इत्यादिस्तो मिथ्या-
प्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु ज्ञेयो वा । सजालमिव तेन
संस्तुते तत एव विधीदन्तम् । विषादो नाम मोहनिमित्ताच्छोककाय-
न्मनोवीर्यत्वम्, सचित्तमस्ति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।
नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहसमुत्पत्तिः ? न हेतौ बान्धवा-
दय इति प्राङ्गुणाधीतं, येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षी-
दित्यत आह— **सेनयोऽरिति** । यदापकास्मरणेनावुर्वर्तमा-
नोऽपि कोपो यदुमनसां बान्धवादिष्वन्तकाळे निर्वर्तते, ज्ञेह-
योत्पद्यते, ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः । अर्जुनस्य
ज्ञानित्वाभ्योहजालसंस्तुतत्वमीषदेवेति मन्तव्यम् । ‘प्रज्ञावादान्’
इत्येतत् ‘प्रज्ञावान्’ बुद्धिमान् वादान् वचनानि इति कश्चिद्व्या-

ख्यातवान् (सौ. वा.) तदसत् । न हि ‘क्षेमं स्वजनं’
[१।२८] इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्विद्विमतो दृश्यते । न
हि बुद्धिमतो वाराण्यद्विद्वत्सुव्यभिचिन्तप्रवृत्तमर्थं वदन्ति ।
न च धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वातो भवति । शोकादपि
तत्प्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याकृते— **प्रज्ञावादानिति** ।
स्वस्या एव मनीषाया उचित्यति, न तु शास्त्राचार्योपदेश-
प्राप्तानि । कथमेतन्नयते ? उच्यते— प्रज्ञायाः वादाः प्रज्ञा-
वादाः । कार्यकारणभावे षष्ठी । न हि स वादोऽस्ति यः
प्रज्ञापूर्वो न अवतीति । सामर्थ्यात्त्वेति लभ्यते । साधवारणं
चेत् ‘अन्वस’ इति युष्ठा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति ।
कथमशोच्या इत्यत आहोति शेषः । गतामूलितः परमिति-
शब्दः । आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्रागज्ज्ञो-
न्यत्वाज्जुगदेवान्वशोच इत्येवोक्तम्, न त्वशोकव्यत्वम् ; तत्कथ-
मेवमाक्षेपः ? मैवम् ; न हि यथाश्रुतवाऽत्र बान्धववृत्तिः । ‘असिद्ध-
स्यानुवादः सिद्धस्य बोधनं’ इत्यापत्तेः । किन्तु यान्त्वको-
नत्वेन तेऽशोच्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । यथा
भाषसे ते प्रज्ञावादाः, जतो न भाषणीया इति । तथा
नाशोच्याः कुतोऽनन्तक्याः ? इति प्रश्नो वा आक्षेपो वा
उच्यत एव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. आ.— अशोच्या न शोच्या भीष्मद्रोणादयः, धार्मिकत्वात्; वस्तुतश्च परमात्मस्वरूपत्वात् । अन्वशोचोऽनुशोचितत्वात्स्वम् । प्रज्ञा परमात्मज्ञानं तन्निमित्ताच्च वादान्वचनादीह भाषसे । गता असवः प्राणा येषां ते गतासवः तान्, अगतास्त्वगतप्राणांश्च पण्डिताः परमार्थविदो नानुशोचन्ति । अतो मूढस्त्वन्, प्रज्ञा परमा कुतस्ते ? ॥ ११ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

मेधायाप्राप्त्यसिद्धयै भवतु भगवती दयशीवच्छरीर-

म्लेच्छलापादिमुच्छान्तिमिषदुपनिषज्जीवनातुरक्तिः ।

अद्वैतब्रह्मराशान्तिकसकलपुराणेतिहसोपपन्नस-

मासा साम्राज्यपीठीमनपञ्चमनस्तद्विही शाङ्करी-नः ॥१॥

तदेवं मोहसागरनिमग्नप्राञ्जलस्य आत्मतत्त्वज्ञानादन्य-
त्रोद्धारणोपायमपश्यन् 'प्रहसन्निव' इति पूर्वलोकोक्तमञ्जुवा-
पहसं विशदयन्नेव तदुक्तानुसारपूर्वकमात्मतत्त्वज्ञानमवतार-
यन् श्रीमद्वाणुवाच । अत्र हृदयिकेन उवाचेत्युक्त्याऽपि
पुनर्मग्नवानुवाचेति वदता सञ्जयेन देशकालाद्यनपेक्षस्वरूपं
भगवन्माहात्म्यं दर्शितम् । 'अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्
कपिष्वजः । प्रष्टते शस्त्रसम्पत्तेः धनुर्द्वयम् पाण्डवः' [१।२०]
इत्येवंविधावस्थायां कथं श्रीकृष्णेन ज्ञानमुपदेष्टुं प्रष्टतं ?
कथं वाऽर्जुनस्य तथाविधोपदेशाज्ज्ञानलाभः ? देशकालौ
विना सर्वत्र कार्यानुवदादिति न शङ्कनीयम्, अचि-
न्त्याद्भुतमहामहिमशालिनि भगवति देशकालोरकिञ्चिक्क-
त्वादिति । एवं च अत्र महात्मवाची भगवच्छब्दः, 'मग्नं
श्रीकाममाहात्म्यम्—' [अमरः ३।१।१] इत्यादिकौश-
स्तुतेरिति ज्ञेयम् ।

अत्रापदेन प्रथमाध्यायगताऽर्जुनोक्तानुवादः । द्वितीय-
पादेन तु 'कथं भीष्ममहम्' [२।१४] इत्यादिद्वितीया-
ध्यायगततदुक्तानुवादः । उत्तरार्धेन च 'तत्र की मोहः
कः शोक पुरुषमनुपश्यतः' [ब्रह्म.उ. ७] 'तरति शोकमात्म-
विद्' [छां. उ. ७।१।३] इत्यादिद्वितीयसिद्धसर्वशोकमोह-
निवर्तकभावस्य कृत्स्नीतापतिपाद्यास्यद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानस्य
निर्देशं हृत्पतो बीजे दृक्स्वरूपस्थेयं कृत्स्नगीतार्थस्य आब्रान्त-
मार्गादीन्शोकोऽप्यमिति गीतान्मत्सरस्वरूपम् ।

अथाक्षरार्थः— अशोच्यान् आततायिलेनावस्यचय-
तया शोचितुमनहोनेव त्वं अन्वशोचः 'दृष्टुम् स्वजनम्'
[१।२८] इत्यादिनाऽनुशोचितवानसि । 'विभीदन्तम्'
इति पूर्वलोकोक्त्या शोकस्यायापि वर्तमानत्वादशोच इत्यापौ
लक्ष्ययोगः । अनुशोचसीत्यर्थः । विवेकी हि शोच्याननुशो-
चति, त्वं त्वशोच्यानुशोची मूढ इति दूषणमार्थोऽयमनुवादः ।
तत्र च 'कुतस्त्वा कश्चमलम्' [२।१२] इत्यादिना प्रति-
बोधितः 'ह्यमशोच्यन्तिमाचरति' इति स्वयं बुद्धयाऽजग-
न्तस्ये तद्विहाय प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान्वचनानि 'कथं
भीष्ममहम्' [२।१४] इत्यादीनि भाषसे केवलम्, न तु
वस्तुतः प्रज्ञाशोच्यमपि दूषणमर्थाऽनुवादः । वार्तांश्चेति
चक्राणं प्रज्ञावादान्कृत्स्वं । प्राज्ञमर्यादायाऽपि नावतिष्ठे,
गी. ११

यतः 'पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः' 'शिर्यतेऽहं शशि-
र्मा त्वां प्रपद्यम्' [२।७] इति भाषसे । न च शिष्यमर्मा-
द्याऽपि तिष्ठसि, यतः 'न योस्त्यामि' इति पुनः स्वात-
न्त्र्येण भाषसे; तथा च शौर्यं प्राज्ञत्वं पुनः शिष्यत्वं स्वात-
न्त्र्यं चेत्येतत्परस्परविरुद्धं त्वयि दृश्यत इत्यपह्वासकाराणोक्तिः

इत्थमन्यत्र प्रथममशोच्यानुशोचनं निराकरोति— गतासू-
निति । अत्र 'अशोच्यान्' इत्यादिभिः 'स्वधर्ममपि
चापेक्ष्य' [२।११] इत्येतद्विशेषा श्लोकैः अशोच्यान्-
शोचननिरासः । ततः 'स्वधर्ममपि चापेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः
प्रज्ञावादानां निरास इति ज्ञेयम् । यद्यपि 'अशोच्यानन्व-
शोचः' इति दूषणमार्थानुवादेनैव अर्जुनशोकस्य निरासो
भवतीति किमर्थमेतत् तत्त्वज्ञानमवतारणीयम् ? तथापि
भीष्मद्रोणयोर्महोद्भवभावत्वं वदन् अर्जुनस्यशोकशोच्यत्वं न मन्यते,
धार्तराष्ट्रेणाततायिलेनाशोच्यत्वं मन्यमानोऽपि भीष्मद्रोण-
पुरस्कारेण प्रष्टवतांश्च योऽनुशोच्यतात्पर्यतस्तत्त्वशोच्यत्वबुद्धिः
सत्यपि शोकपानोदकवामावात्कलतः शोच्यत्वबुद्धेर्न विशि-
ष्यते । तथा च भीष्मादयो मरिष्यन्तीति शोकपल्लवाङ्मु-
हेतुभूतायामतद्विषयकमतमाहुः तद्विलक्षणलतायाः मूलकमन्यथा-
ज्ञानस्योन्मूलनं विना समूलशोकनाशो न भवतीति तदज्ञान-
मूलकूलङ्कुषमालम्बज्ञानमवतारितमिति दृष्टव्यम् । गतासू-
निति । पण्डिता ज्ञानिनः श्लोकं गतासून् गतप्राणान् अग-
तासून् अगतप्राणान् गमिष्यद्वाणान् आसन्नमरणानिति
भावत्, तानुभयांश्च नाशोचन्ति । तथा च त्वमपि पण्डितो
भूत्वा भीष्मादयो मरिष्यन्तीति वा मरणानन्तरमपि 'अहो
भवते स्मृताः' इति वा नाशोचितुमर्हसीत्यर्थः ।

अमुमुद्वेगसर्वस्वस्य— 'अगतासुशब्देन गतासूनां
बान्धवा ये जीवन्ति ते कथ्यन्ते; ते च बन्धुविच्छेदे कथं
जीविष्यन्तीत्येवंरूपः शोक एवात्र अगतासुशोकः' इति
व्याचख्युः । तत्रैतन्मूलम् ।

'दृष्टुम् स्वजनम्' [१।२८] इत्यादिना भीष्मादीन्स्व-
जनाञ्जीवतः प्रत्यक्षेणेन 'मरिष्यन्तिमेते मरिष्यन्ति' इति शोचित-
त्वेन तस्यैव शोकस्य कष्टवरेणोक्तस्य प्राधान्येन निरासनी-
यस्यात्र अगतासुशोकत्वेन प्राज्ञतया तद्विहाय युयुत्सुस्व-
जनसम्बन्धिन्यनुविषयशोकस्य प्रसूतस्य प्रज्ञानोक्तित्वात्;
अप्यथा अर्जुनशोकस्य गतास्वगतसुशोकद्वयानन्तर्भूततया
तस्यात्र निरासालाभेन तादवस्थयापातात् । यदि च गतासू-
नाशुशोचन्तीति श्रुतिविषयोऽकनिषेधेनैव मरिष्यन्तीत्यकनिषे-
धोऽपि शिष्यति, हेत्वविशेषात्; अतस्तन्निषेधः दृष्टव्योपे-

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्पत्तिवन्पुत्रविषयशोकनिषेधोऽपि तत एव कैश्चित्कन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्राणुशोचन्तीति न वक्तव्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतनिरासे सति अप्रस्तुतनिरासस्यार्थिकत्वात् आसन्नविद्याभागीभ्यादिशोचनमेवागतासूत्रोक्त इति व्याख्यानासम्भवाच्च ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतासूत्रपि नाशोचन्ति' इति माध्वव्याख्यानामपि निरस्तम्; अगतासूत्रदस्योक्तरीत्या आसन्नमरणजीवद्वाचित्वावश्यम्भावेन स्वस्थजीवद्वाचित्वायोगात्, इवकारादेश्वगणेन सञ्चक्षयाचकचकारस्य चोक्तरीत्या मुख्यार्थे सम्भवत्यतिक्रान्तिकैवाकर्ष्योपगमनौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवाच्च ।

९ व० त० वी०—अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साङ्ख्यबुद्धिमाह—

तत्र साङ्ख्यं बहुविधमत्रैकं सत्प्रमाणकम् । अष्टाविंशतिस्तत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥

अन्ये सूत्रे निविष्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः । यस्मिन्स्थानं भगवतो निर्बाजोऽप्यात्मबोधकः ॥ २ ॥

वैराग्यज्ञातयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि हृतेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

अतः कुमतिनाशार्थं साङ्ख्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साङ्ख्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥

अहन्त्याममतानाशे सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥

अत्यागे योमागौ हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥

ईश्वरालम्बनो योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्यविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥

साङ्ख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ८ ॥

अतः पूर्वं साङ्ख्यप्रथिवा धर्मनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् वासुदेवस्तदा स्वमार्गे न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाधिवेकादुत्स्यैवं शोको भवतीति तन्निवारणार्थं साङ्ख्यबुद्धिं प्रदर्शयन्माह—अशोच्यानिति । उभयवशाऽपि न शोचिष्युं योग्यास्तान्प्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'पतन्ति पितरो शेषां' [१४१२] इत्यादिना देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे, देहात्मस्वभावज्ञानवतां शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्रमिति प्राप्तम्, अगतासूत्रं जीवतः तत्कलत्रादीन् । 'मृताणां परलोक्ये का गतिर्जीवतामिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा—गतासूत्रं जहान् अनात्मनो देहान् अगतासूत्रं चैवनात् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणान् न शोचन्ति । त्वं च कौटुकं पण्डितो बह्लोचसिधेति भावः । आत्मनो वक्ष्यमाणविद्वत्पुरुषस्यादेकविधत्वं देहस्य चानात्मप्रकृतिकार्यत्वादनित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृदयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—पूर्वं शास्त्रार्थज्ञानेन स्थिरां बुद्धिं कृत्वा भक्त्युपदेशः कर्तव्य इति पूर्वं सर्वशास्त्रोक्तज्ञानक्षत्वा अकिञ्चपदिज्ञानात्मनात्मज्ञानार्थमात्मनात्मज्ञानमाह भगवान्—अशोच्यानिति । त्वं अशोच्यान् शोकानहन्तान् अन्वशोचः अनुकोचितवानसि, यतस्तेऽसुरावेदिनो भूमाहरणार्थं मे मागणीया एव, न तु ते मत्तान् । किञ्च तेषां शोकं कृत्वा प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान् भाषते वदसि । तेषां वादानेव वदसि, न तु त्वं प्रज्ञावान् । यतस्ते प्रज्ञावन्तः

पण्डिता मद्विच्छयेव सर्वे भवतीति ज्ञानवन्तः, अतः गतासूत्रं गतयाण् 'परलोके' तेषां का गतिर्निविष्यति, अगतासूत्रं जीवतः 'जीवतां' तेषां कथं योगक्षेमो भविष्यति' इति नाशोचन्ति । अत एव श्रुतिरप्याह—'एष एव तं साधु कर्म कारयति यद्विनीषति एष एव तमसाधु कर्म कारयति यमधोनिनीषति' (... येनैव ... तं यमबाह्यतेषति ... तं यमेभ्यो लोकेभ्यो युज्यते) [कौ. व. ३.१९] इति । अतो मच्छतेषां कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० बा० वी०—अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशश्चैः स्वयमं युद्धे वाधर्मधीरिति मोहद्वयम्, तत्राद्यं ब्रह्मविद्यासूत्रमूर्तैर्विशद्या श्लोकैरपनिनीयन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानात्मत्वशोचस्त्वमिति । "जीवापेतं वा व किलेदं क्रियते, न जीवो त्रियते" [छां. ६।१।१३] इति सुवेदेहागुपयित्वाशोऽप्याकाशवज्राशरहितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाशं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि, एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानातां वादान् शब्दान् 'नरके नित्यं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [१।४२] इत्यादीन् भाष्ये, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः— गतासुनिति । गतासुन् गतप्राणान् देहाक्रान्तशोचन्ति, प्रत्युत निर्हन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः— “प्राणो ह पितर प्राणो माता प्राण आचार्यः” [छां. उ. ७।१५।१] इत्यादिः । उक्तान्तप्राणान् वहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकावेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः, चेतनस्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् । यदि देहश्चेतनः स्यात् भूतेऽपि तत्र चैतन्यस्युपलभ्येत, तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं भव्वातो मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् बहुभययोग्यान् भाष्ये इति तार्किकव्याख्यानं, तत अर्थायैव घनो दुर्लभत्वात्, विशेषाध्याहारसाम्येष्टत्वाच्चापेक्ष्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कुतस्ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न त्विति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु त्रियदिव नित्य एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहमेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्ममेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ भा. शां. व्या.— निरुत्पन्नमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते— कुत इत्यादिना । निरुत्पन्नमसिद्धं प्रमाणमावाधिति चोदयति— कथमिति । आत्मा न आयते प्रागभावशून्यत्वाच्चरितेषाण्यविति परिहरति— न त्वेवेति । किन्नाऽस्मा नित्यः, भावत्वे सत्यजातत्वात्, व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानान्तरमाह— न चैवेति । यत्तु कैश्चित् आत्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न त्वित्यादिना श्लोककुटुम्बेनेत्यादिष्टं, तदसत् । विशेषवचने हेतुभावात्सर्वदेवाऽऽस्त्ययायात्मन्यप्रतिपादनाविरोधादित्याद्येन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्वाक्ययोजना’ इति श्रितयमपि व्याख्यानार्हं सम्यादयति— न त्वित्यादिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोर्रूपतिविनाशप्रसिद्धिरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिरुक्तया काल्यत्वापादिष्टमिति नेत्याह— अतीतेष्विति । ‘चराचरव्याप्यस्तु स्यात्’

[ब्र. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽस्त्यनो जन्मविनाशप्रसिद्धे-रौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वमित्साधिकस्य तस्य जन्मादि-राहित्यमिति भावः । यद्यपि त्वेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं मम ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राऽह— तथा नेमे इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे— तथेत्यादिना । ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेऽपि महासर्गमहाप्रलययोस्तस्याभिस्फुलिङ्गदृष्टान्तभ्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशङ्क्य ‘नाऽऽस्त्याऽश्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।१७] इति न्यायेन परिहरति— त्रिष्वपीति । ‘यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्’ [ब्र. सू. २।३।१७] इति न्यायेन भिन्नत्वादिकारित्वमात्मनामनुमीयते, भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याऽह— देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु— अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले न नासम्, अपित्वासम् । त्वन्मुख्यैवेति ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपित्वासन् । अहं च यूयं च सर्वे वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते ।

४ वे. ता. चं.— एवमुपायोपेयमिवित्येत्वभावानभिज्ञं प्रति श्रितयोपदेशाय ब्रुमुस्तोत्पादिता; अथ पारलौकिकफलोपाया-नुशानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुष्पाथैतरी-

पेयमात्मनां तत्प्राप्तिच्छासुखेन तदुपायेच्छाजननाय प्रथममेवो-पदिशतीत्यभिप्रायेणाह— प्रथममिति । शृण्वित्यनेन प्रकृत-श्लोकस्य प्रतिपादिकावयवदुपलम्भमात्रार्थतत्त्वानुदासाय अवधा-

नापादार्थत्वं व्यक्तित्वम् । जीवेश्वरत्वेष्वात्मसु निरुत्थे शीघ्र-
सम्प्रतिष्ठितो गम्यं प्रथममाहेलमिप्रायेणाह—**अहमिति** । ईश्वर-
स्याहङ्कारः सर्वमिदमनुत्पद्यते इति दृढग्रन्थेऽपि लिख्यमाह—**सर्व-
ेश्वर इति** । तावदिति सम्प्रतिपत्तिरुक्तम् । 'अतः परम्' इत्यत्र
अवशब्दार्थः, तस्य पूर्वार्थेऽपि यथाहमनुष्ठेयं, जातुशब्दा-
भेदेन च आह—**अत इत्यादिना** । अतश्चित्तपक्षनिषेधाय
व्यतिरिक्तत्वेऽपि वाक्ये तुशब्दोक्तितमन्वयमाह—**अपि-
त्वाऽमिति** । 'न त्वं मेमे' इति भेदनिर्देशोऽपि क्षेत्रज्ञत्वा-
कारणे समुदायीकृतं, ईश्वरपक्षेया युष्मद्विशब्दार्थतया फलि-
ताशितव्यत्वाकारं च साधारणं वक्ष्यन्, सन्निहितनिर्देशनपराया
एकदेशोक्तेस्तात्पर्यतो अद्यादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—
त्वमुखा इति । तुशब्दालम्बं किंवापदे किमपि विपरिणामं च
वक्ष्यति—**अपित्वाऽमिति** । 'न त्वं मेमे अनाधिपाः'
इत्यत्र 'न त्वेव' इत्येतदनुपपन्नम्, न त्वं नारीः, मेमे अनाधिपा
नामनु इत्यन्वयः । 'सर्वं वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमु-
दाये सम्प्रतिपत्त्यंशं विवक्षितं—**अहं चेति** । 'त्यदादीनां
मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' [वार्तिके. अष्टा. १।२।७२]
इति युष्मद्विश्वेश्वरैकदेशः । एतस्मात् 'भक्तः' इत्यत्रापि
मन्त्रव्यम् । कालानन्त्यात् पर्वतादीनामिषातिस्थिराणामपि
कदाचित् नाशः स्यादित्युपदेशां निवारयति—**अपि तु
मविष्याम एवेति** ।

अप्रस्तुतवर्तिदेशस्य दृष्टान्ताभेदां तत्र अहमिति निर्दे-
शाभिप्रेतसर्वेश्वर-सर्वात्मत्व-रूपनिरुत्थोपपत्तिः, दार्ष्टान्तिके च
नित्यत्वसम्माननामाह—**यथेति** । **सर्वेश्वरः** कालत्रय-
वर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां
नियन्ता केनचित्कदाचित्किञ्चिदधेति इति भावः । **परमात्मा**—
'देशकालस्वरूपानवच्छिन्नव्याप्तिः' इति परमात्मपदविरुक्तिः ।
तथा च व्याप्तत्वात् व्याप्येत्यस्य न नाशः, सर्वात्मत्वेन सके-
कालवर्तित्वं च सिद्धमिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षगोचरे देहा-
तिरिक्ते जीवेऽपि संशेते, स कथं ततो व्यतिरिक्तेऽप्यन्तानोचते

३ रा. भा.—**अज्ञानमोहितं प्रति तन्निरुत्थये** पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये 'अहं त्वं इमे सर्वे
वयं' इति व्यपदेशान् । औपाधिकतामभेदवादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेद-
निर्देशो न सङ्गच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—**"नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्"** [कठो. २।१।१३ श्वे. उ. ६।१३] इति ।
नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः, स कामान् विदधातीत्यर्थः ।

४ वे. ता. च.—**अज्ञानमोहितमिति**—न हि स्वयं वस्त्र-
मन्यमानस्यानेनापि आन्तिरोत्पादनीयेति भावः । बुद्धावव-
तरेणापरादिभ्य इदं उपदेशः किं न स्यादित्यश्रोकं
तच्चिबुक्त्य इति । मोहनिवृत्त्यर्थं गीतोपनिषदिति अवद्विरपि
सौक्ष्म्यं व्याख्यानादि च कृतमिति भावः । 'देहभेदाभिप्रायेण
बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण' इति शङ्करोक्तं इष्यति—**पार-
मार्थिकेति** । न एतौ 'न त्वेवाहम्' इत्यादिप्रत्यो
आत्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रादः, येन भेदनिर्देशस्यान्यतस्तु अन्ये-
महिः किन्त्वसौ तत्त्वार्थोपदेशरूप इति भावः । **अहम्** इति

परमात्मनि निःसंशयः स्यात् इत्युच्यते—न ह्यसावजुनः,
'पुरुषं शाश्वतं दिव्यम्' [१०।१२] इत्यादेः स्वयं वक्ता
नारदादिदेवक्यासादिपरमार्थिभिरनुवचनविदितपरब्रह्मत्वात्मान-
पुरुषस्वभावाः, प्रत्यक्षीकृतपुनरुदरोक्तकसकलान्नमन्त्रपः प्रमा-
वादिः, निरतिशयपुरुषदेवतामणिः, अस्खलितसकलवर्णाध्या-
नाहः, धर्मोऽपमयविह्वलः, देहातिरिक्तमात्माभारीश्वरं चात्यन्ता-
नित्यतया वा नास्तीति ब्राम्यति संशेते वा । तत्प्रकारविशेषान-
भिज्ञत्वायैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्निवृत्त्यां च
सर्वेश्वरत्वादिसिद्धौ सामान्यतो मन्यते; लोकदृष्ट्या जन्मविन्ना-
शादिर्नास्ति । "न प्रेक्ष्य संज्ञास्ति" [बृ. उ. २।४।१२]
इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च जीवप्रकारविशेषोपस्तत्वतो न
जानातीति न कश्चिदोषः । क्षेत्रज्ञा आत्मान इति—
यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवस्वभावात्तस्मिन्
भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विष्णुत्वात्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रज्ञत-
मनित्यत्वादिकं तन्नित्यन्तरी जीवे न शङ्कनीयमिति भावः ।

अथ कुतचित्त्वैकविनिर्दिष्टानामामूलचूडमण्डितविषयितज-
रत्कपटशकलकल्याणसंगन्धानां प्रवृत्तानां दोषान् स्थूलपुलाव-
न्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोक्तमविरोधं शास्त्रप्रकृत्यनुपपत्तिं
च वदति—**एवमित्यादिना** । एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रार-
म्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । **भगवतः सर्वेश्वरादिति** । उच्य-
यत्किञ्चित् सर्वमिदमुक्तं अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वराब्जी-
वानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्, उभयविविक्तत्वं चित्वादि-
स्वभावसङ्करः स्यात्, यदि चात्मनो मिथोभेदः सत्यो न
स्यात्, बद्धसकलित्याचार्यादिन्यवस्थापुनरपिः स्यादिति
भावः । **भगवतैव**—न तु रूपाश्रयत्वरूपेण केनचित् । यद्वह्नी
'त्वमेव त्वां वेत्त्य, योऽसि सोऽसि' [यजुःकाण्डे १३. ६] "त्तो
अहं वेद यदि वा न वेद" [ऋक्सं. ८।१।११] इत्युक्तमेवमपि
स्वैवेव स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत
इति भाष्याः ।

प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, इमे इति
स्वपराभ्युक्षानेकचेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिसङ्गृहीतानेकव्य-
क्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्ति-
त्वेन इति भावः । इति व्यपदेशादिति—न ह्यत्र नाहमिति
कथिदस्ति, न च त्वमिति नाप्यस्य इति प्रत्यादेशः कृत
इति भावः । भास्करमते भेदस्य सखोपाधिप्रमुक्तत्वात् भेद-
निर्देश उभयवत् इति शङ्कायां तत्रापि सामान्यत उक्तं दूषण-
सपरिहारमित्याह—**औपाधिकेति** । हिंसादौपाधिमतेषां हि-
तस्य प्रोक्तपटाकाशपुद्गाद्विषयेषु भेदांशतात्त्विकत्वाभ्युप-

मपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुख्यक्रादेर्मणिहृणाप-
सरित्समुद्रादिभिः सत्स्वरूपवाधिसिद्धेर्दोषासार्थिकः, यथा
चैकस्यैवाकाशादेर्वैद्यमणिकादिवस्त्योपाधिरपि संयोगभेदाति-
रिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकणादिभिः तत्त्वैरप्युपाधि-
भिर्नित्यव्यवहारेण छेदनभेदाद्यभेदस्य सवेन परिपूर्णस्य ब्रह्मणो
भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये
तद्व्यतिरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न पद्यत इति भावः ।

द्वयोपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूषणम्, स्वपक्षे च
धृत्यैकाग्र्यात् बुद्धागमादिवन्मोहनाश्वत्थश्चेत्यादिप्रयोगेण—
भगवदिति । यदा भास्करपक्षदूषणायैव श्रुतिरुपात्ता; ततश्च
कैमुत्येन शङ्कपक्षोऽपि दूषितः । अपिशब्दः प्रमाणद्वयसमुच्चये ।
भगवदुक्तार्थभेद इत्यनेन श्रौतवेदे प्रमाणान्तरनिरूप्यं
सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तद्वारावरूपवैव हि प्रमाणम् । “नित्यो
नित्यानाम्” [खे. उ. १।१३] इत्यत्रापि ‘पवित्राणां पवित्रम्’

[म. भा. १।१।४।१०] इत्यादिवद्योजनया जीवानित्यत्वपर्यव-
सितमनन्तरप्रमं नित्यम्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिक-
रण्येन निरुपाधिकमेवार्त्तनां बहुत्वं चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत
एवात्मानित्यत्ववादिनां सौगत्यादीनां अविद्यादिगुणभेदादिनां
शङ्करादीनां आगमायादित्येववादिनां वैशेषिकादीनां चिच्छ-
क्तिमानित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासमभिप्रेयन्, प्रथमास्त-
पदचतुष्टयसामानाधिकरण्यावादीश्वरैक्यं तदैक्यस्य हिरण्यगर्भ-
स्तेन्द्रादिवत्कावादिभेदाभेदत्वेन प्रवाहेष्वपक्षप्रतिक्षेपं श्रुत्यन्त-
रादिसिद्धनित्यचेतन्यं प्रसारदिकं च सूचयन्, ‘यदाभेयः’
[यजुः. २।१।१७] इत्यादिवदुपादिल्लसद्भूत्यप्यप्राप्तव्यवलेन
विशिष्टवित्त्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेत-
नानामेक एवेश्वरस्तत्कर्मसमाप्राधित्यस्तत्तद्विरुपाप्यपेक्षितानि
करोतीति श्रुत्यर्थमाह— नित्यानामिति ।

३ रा. भा.— अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचेतन्या-
त्मयाथात्म्यसाक्षात्कारानिवृत्तज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च
न स्पृङ्गच्छन्ते । [परमपुरुषोऽयञ्च इति पक्षेऽर्जुनवाक्यात् परमपुरुषवाक्यस्याज्ञानमूलमिथ्यार्थत्वे
विशेषाभावात् तस्योपदेशरूपत्वम् ।]

४ वे. ता. चं.— पुनः सिंहाकलो कितेन शङ्करमतस्योपदेशानुप-
पत्तिरूपं शास्त्रात्ममूल्यतामाह— अज्ञानेति । किमयं भगवान्
स्वेन ज्ञातमर्थमुपदिशति, अज्ञातं वा ? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्,
तन्मात्रं वा ? उभयत्रापि तद्वान्न निश्चितम्, अनिश्चितं वा ?
धृतिश्रुतापि तत्कार्यभेदप्रभो निवर्तते, न वा ? इति विकल्प-
मभिप्रेत्य साक्षात्कारब्रह्मानतकार्यमित्युक्तिरप्येव दूषणमाह— परम-
पुरुषस्येति । क्षेत्ररूपस्य हि अपरमार्थदृष्टिः स्यादिति भावः ।
निर्विशेषत्वादि— निर्विशेषत्वं सवातीयविजातीयस्वगतभेदा-
हित्यम्, कूटस्थत्वं मायानिष्ठत्वम्, साधारण्यं निर्बिकारत्वं वा ।
स्वयन्मविक्रियमाणस्यापि कूटस्थं यथा स्वसंसर्गिणामवः-

प्रतीतानां विकारहेतुत्वं तद्वत् तत् एव नित्यत्वं कालानवच्छिन्न-
त्वम् । याथात्म्यम् उत्पत्तिकारम्; अन्यथासाक्षात्कारोऽस्मदा-
दीनामपि परमरूपगत इति तद्व्युद्भासाय याथात्म्यसाक्षा-
त्कारोक्तिः । अज्ञानं अविद्या; तत्कार्यं भेदप्रज्ञः । आदिश-
ब्देनानुष्ठानादि दृश्यते । उपदेशादिव्यवहारे हि उपदेशार्थ-
त्वावकाशिकारिशिष्याचार्यप्रयोजनभेदादिनानाविभेददर्शनमू-
लः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्मतम् । तत्वाज्ञान-
तत्कार्यनिष्ठतो कथं तत्कार्यपरम्परानुष्ठितिरिति व्याधातापसिद्धा-
न्तशास्त्रानारम्भोपदेशमात्रनिष्फलप्रथमत्वश्रुतिविरोधादिदोष-
शतमुन्मिषेदिति भावः ।

३ रा. भा.— अथ परमपुरुषस्याधिगततद्वैतज्ञानस्य बाधितानुष्ठितिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपथा-
दिवन्न बन्धकमित्युच्यते, नैतदुपपद्यते; मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानमपि न
जलहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । एवमत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्व-
निश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति । न चेत्परस्य पूर्वमज्ञस्य साक्षाधिगततत्त्वज्ञानतया बाधिता-
नुष्ठितिः शक्यते वक्तुम्; “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” [मुं. उ. १।१।१७+२।१।७] “परास्य शक्ति-
र्विधिर्वैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [श्वे. उ. ६।८] ‘वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि
चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन’ [अ२२६] इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

४ वे. ता. चं.— अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तापि वासनादिव्या-
ब्धेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चाबन्धकत्वमात्राह— अथेति । दूष्य-
पटादिकेति— यथा दग्धपथादेः पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न
पटादिकार्यकत्वम्, तद्वदत्र भेदप्रमस्यानुवृत्तस्यापि न संसार-
हेतुत्वमिति भावः । नैतदुपपद्यते इति— दृष्टान्तमात्रमुक्तं,
ननुपपत्तिः, प्रतुतानुपपत्तिश्च विद्यत इति भावः । अनुपपत्तिं

सोदाहरणमाह— मरीचिकेति । एवञ्च प्रसङ्गः— विप्रतिपन्न-
भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थविषयमिति निश्चितं चेत्,
न स्वविषयानुलूपप्रवृत्तिहेतुः स्यात्; यथा बाधितानुवृत्तं मरीचि-
काजलज्ञानम्— इति । एवं च बाधितानुवृत्तभेदज्ञानं दग्धपटा-
दिकत्वं न स्वकार्यकमिति बाधितानुवृत्तिफलमात्रात् स्वेष्टव्या-
यात इति भावः । श्रुतामत्रपक्षेऽपि निर्विशेषविषयसाक्षात्कारः

श्रवणोर्विषयानतिरेकेणाज्ञानमिदृशचरितुरपनेति कृत्वाऽथ सर्वेश्वरे बाधितामुवृत्तिस्वरूपं दूषयति— न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तद्विषयज्ञानवतोऽन्यस्य शास्त्रोपवेष्टुरभावात् । भावेऽपि स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् कुतः सिद्धान्त इत्यनवस्थादिषोदात् । न च प्रवाहेश्वरपरम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेन्नः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमव-

गच्छति, वेदान्त्यत्वाभ्युपगमादिसङ्गात् । न चानादीनेन वेदान् स्मृत्वा तैर्यमधिगम्यतः स्मृत्यादिहेतोः पूर्वापलम्भस्याप्युपवेष्टृभावादितुःस्थत्वात्, इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं पूर्वमज्ञस्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेशरूपसङ्गात्वे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह— यः सर्वज्ञ इति । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वं जानाति वेत्तीति विषयज्ञा सर्वज्ञसर्वविषयक्यदोरुपलक्षिकः ; सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ।

३ रा. भा.— किञ्च परमपुरुषस्येदानीन्तनगुरुरम्पर्या च अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वरूपनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ? । प्रतिविम्बवत्प्रतीयमानभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्, नैतदुपपद्यते । न ह्यनुमन्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिविम्बेषु तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन् तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति ।

४ वे. ता. चं.— एवमुपदेशस्य हेत्वनुपपत्तिरुक्ता । अथोपदेशात् नोपपद्यत इत्याह— किञ्चेति । इदानीन्तनेति । न केवञ्मीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपित्वयतनोऽपीति; कुमतिमग्नतिपरम्परायाः शिष्यावकुक्षिमरैः शिष्यावभावात्प्रमाद्योपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशस्तदनुपपत्तिमप्रेत्याह— स्वरूपनिश्चयेति । न ह्येतदनुपलब्धार्थाः, नापि सन्दिग्धार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवद्यथोपपन्नत्ववत्काः, इति भावः । कस्मा इति । स्वस्मै परस्मै वा ? पूर्वत्र विमर्शना निश्चिताय, अन्यथा वा ? भिन्नतेत्यत्रोपि सत्यतया निर्गताय, असत्यतया वा ? परस्मात्सत्यापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ? अतात्त्विकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा ? इति विकल्प्य षष्ठे तदुक्तं वक्तव्यमिदमेतत् । तत्र स्वस्मैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चयेऽपि सिद्धान्ताज्ञत्वादिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वन्ध्यातनयादिभ्य इवाऽनुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अर्जुनादिप्रतिभासमन्तरेण

सर्वोपदेशः स्यात् ; न च तत्रोपदेशस्य किञ्चिदभ्युपगममस्ति ; परस्मै तात्त्विकायेति तु शरीरभेदेऽपि अभावाभ्युपगच्छति ; अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्ववदेवा निर्बन्धनीयत्वेनासत्त्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिविम्बवन्ध्यासुतादिभ्योऽप्युपदेशप्रसङ्गः ; अतात्त्विकस्यैव परस्य तात्त्विकत्वबोधे तु तत्त्वेदित्वमेव न स्यादिति न तत्रोपदेशित्वसिद्धिरिति स्थिते, परमाश्रित एकरत्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानवलेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति पक्षं शङ्कते— प्रतिविम्बवदिति । दूषयति— नेति । अनुवर्पति विवृणोति— न हीति । अनुमन्त इति— ईश्वरदेष्टव्यमाह एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । कोऽपीति— किमुत्तेष्व इति भावः । अनन्यत्वं जानन्निति— अनन्यत्वमजानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः ; अत्रोपदेशान्यत्वाध्यवसाये भ्रान्तत्वादिसङ्गात् इति भावः । कमपीति— लौकिकमलौकिकं वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— बाधितामुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानानात्मव्यतिरिक्तभेदज्ञानकारणस्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोर्विनष्टत्वात् बाधितामुवृत्तिरुक्ता । अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वेनाकिञ्चित्करम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वाच्च कथञ्चिदपि बाधितामुवृत्तिः सम्भवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुरम्पर्याश्च तत्त्वज्ञानमस्तीति चेत्, भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसम्भवः । भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुवरागुपदेशो न सम्भवति ।

४ वे. ता. चं.— बाधितामुवृत्तिस्वरूपमनुपगम्य पूर्वं दूषणान्तमुक्तम् ; इदानीं तन्मते तदेव न विध्यतीत्याह— बाधितेति । उपपादयति— बाधकेनेति । न हि कारणभावे कार्यं घटते, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । अनादेरिति । स्वरूपतः प्रवाहतो वा अनादेरन्या निवर्त्यत्यैवातकतं कालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणमृतस्य दोषस्य यदि अज्ञानज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नित्यसंसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अज्ञानाभादे-

रिति कवित्पाठः, तत्रादिशब्देन भेदज्ञानस्तद्विषयश्च गृह्यते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितामुवृत्तिरुपपत्तिमाह— द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति— न हि पारमार्थिकं बाध्यते, तथासति बाधाबाधविश्वप्रसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतोरेति— न हि बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारीतस्तत्तद्विधाननिषेधेन विरुद्धकारप्राप्तिज्ञानेन बाध्यः । न चात्र तिमिरादिद्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवत्स्तु समस्तभेदभ्रमोपा-

दानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिचैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाक्षिती शान्तमव्यतिरिक्तसमस्तभावगोचरत्वात्, कारणस्याप्यन्य-
देर्वापि युतेति भावः । युतेति— सामान्यवृत्तौ कार्यवृत्तिरसं-
प्रेक्षेति भावः । यदि आन्तरिवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यैस्मय-
भयादिनिवृत्तिरित्यत्राह— अनुवृत्तमानमपीति । प्रबल-
शब्देन परपक्षे भेदप्रसङ्गादधिकबोधोपदेशः सूचितः । द्वयोःपि
हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात् ।
तथापि सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? । न च दोषमूलत्वं
बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति बाध्यम्, प्रथममेव श्रवणवेत्यायां ब्रह्म-
व्यतिरिक्तसमस्तमिष्यतावप्रत्ययात् । न चाज्ञातमिति तावता
तत्त्वसिद्धिः ; सत्परजन्तवाक्येन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि
तत्त्वतो रजतस्वरूपबाधामावात् । दोषमूलत्वाविकीर्षेऽपि पूर्वत-

परत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत्, न ; दोषमूलत्वे ज्ञाते
सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, आन्तरिचाऽऽगतमेतौक्तसर्व-
बाधकत्वव्यवत् । अन्यथा शून्यमेव तत्त्वमिति भाव्यमि-
वाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण संविद्यान्त्रस्यापि
बाधः स्यात् ।

अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वापारमार्थिकत्वबलशून्यं
दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसम्भवं निगमयति—
इह त्विति । न कथञ्चिदपि— अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवास-
नादिभिर्वैतथ्यैः । ज्ञातं वा अज्ञातं वेति विकल्पाभिप्रायेणोपेक्षान्ता-
नुवृत्तिशङ्कायाद्यनुपपत्तिं विकल्पस्फोरणेनोपसंहरति—अत इति ।
सुतरामिति— जानतरनु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि
तावदस्ति ; अजानत उपदेशे सोऽपि नास्तीति भावः ।

३ रा. भा.— किञ्च गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं
प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तद-
प्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति
तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति कृतमसमीचीनवादैर्निरस्तैः ॥ १२ ॥

ध्वे. ता. च.— उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरूपा, अथानर्थ-
क्यमाह— किञ्चेति । प्रतिबिम्बवत्प्रतीयमानेभ्य इत्यादिना
पूर्वमेव जीवाज्ञानपक्षस्यापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकद्वय-
मिदमुच्यते । ते खलु 'एकमेव ब्रह्माविद्याश्रवणमेक एव जीवः ;
स्वरूपा इवेकस्यैव तस्य अस्मात् स्वादृष्टप्रसाद इवान्ये जीवा-
दयः प्रतिमातिः, तस्यैकस्यैवाभिहितदेशविशेषस्थितेरनिर्णीत-
काष्ठेन भविष्यता तत्त्वज्ञानाकारणेन समस्तः प्रबोऽपि स्वप्र-
पक्षवद्भाष्यते' इति वर्णयति । तत्रायमुपदेशा बाधुषेयादिविरोधः
स एव, तदुद्यो वा ? शिष्योऽप्यर्जुनादिः स एव, तदुद्यो वा ? इति
विकल्पमभित्य गुरुः स एवेति पक्षे, दूषणमाह— गुरोरिति ।
सकार्यस्येति— शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः ; तेनोपदेशभावः
प्रब्रह्म उपदेशपरिकरानावबोधको भवति । गुरोस्तद्वृत्त्वपक्ष-
मनुवदति— गुरुरिति । न हि स्वप्रसादा कल्पितपुष्पविज्ञानेन
स्वगो बाध्यते ; तद्वदत्रापि गुरोरनि प्रब्रह्मभावाभावात्तद्वाधा-
योपदेशः सप्रयोजन इति भावः । दूषयति— शिष्येति ।

अयं भावः— न तावदार्जुनादिः स एव जीव इति
तृतीयकल्पे प्रमाणमुपस्थाप्यते ; न च 'अयं सय शिष्यो
जीवो मुक्तो भविष्यति, अहं त्वनेन स्वप्रसादेन कल्पितः'
इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति स्वसहाकारिणे महापकारिणे
तस्यैव नोपदिशेत् ; स्वयं हि स्वप्रसादावाप्तियमेव नित्यः

स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत् ; शिष्योऽपि यदि स्वप्रहृष्ट-
बहुर् मन्थेत्, ततो न श्युष्यात् । गुरुतज्ज्ञानविशेषयोः
स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषं जानन्
ततः किमर्थं श्योति ? स्वकल्पितोपदेशज्ज्ञानितोपदेशप्रसाद-
स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च शास्त्रम्, तमन्तर्गणापि स्वप्रत्यक्ष-
प्रसादपि तत्रिवृत्तुपपत्तेः । न च ज्ञातेश्चोऽप्युद्देशेऽयं भावः
अप्रनिवृत्तिर्ह्यस्ये, अतः शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तप्रपक्षवत्प्र-
दशान्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते । तत्त्व कु-
वामदेशादिज्ञानवदनुदादिज्ञानमपि नाज्ञाननिवर्तकमिति निष्फलः
शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां द्विवर्गपरित्यागेनापकर्गार्थं
प्रयास इति शास्त्रास्मोऽनुपपत्तेः ।

अथ परिहासकङ्कपूर्वमपच्छेदनयनादृक्क परिहृति—
कल्पितत्वेऽपीत्यादिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वशु-
रेकस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षायोमात् शास्त्रप्रयोजन-
मपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रास्मोऽनुपपत्तिरिति फलम् ।
एवं भाष्योपदेशस्य तदुपदेशतच्छ्रोतुस्तत्त्वयोजनस्य चानुपपत्तौ
सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमवान्तरदूषणैरि-
त्यन्यपरतयोपसंहरति— इति कृतमिति । कृतं अलमि-
त्यर्थः । असमीचीनवादैरित्यनेन भास्करादिमतदोषवैविध-
दूषणस्तत् शोरीकम्भाष्याद्युक्तं स्मारितम् ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— किमिति । न त्वेवाहम् । ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह— न
त्वेवेति । यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिप्राश्च नित्याः ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— किमिति कस्मात्कारणादपिष्ठता अप्यगता-
स्त्विन गतासु सान्निविताशान्नानुवोक्तन्तीति शेषः । अत्र नित्य-
त्वमिति युक्तम् । कुतो नित्यत्वमित्यत आहोति वाक्यं चाप्याह-
र्थम् । न त्वेवाहमित्यतः परमिति शब्दश्च । अर्जुनं निमित्तीकृत्य

श्रान्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते । तत्र ये भगवतः
कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति, तान् प्रति यथाशु-
तैव योजना । दृष्टान्तद्वारपरं भविष्यति । ये तु तज्ज्ञाना
जीवितनित्यत्वमेव न जानन्ति, तान्प्रत्यन्यथा योजयित्वाह—

ईश्वरेति । अस्त्युत्तवादानाशङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । जीवन्तित्य-
तायां साध्यायादीश्वरमिति शेषः । अत एव कृष्णेत्यनुक्त-
वैश्वर्यम् । नन्वीश्वरन्तित्यत्वं कृतः सिद्धः । पूर्वादौ वाक्यत्रयसङ्ख्या-
वात्, कथञ्चिद्विजानासम्भवेऽपि उत्तरार्द्धस्यैकवाक्यत्वात्कार्थं
योजना । इत्यत आह—यथेति । वेदान्ता उपनिषदः । सिद्धस्या-
र्थस्य साध्यत्वेन निर्विशो दोषायेति सामर्थ्यादिशैवेकान्द्राध्याहोरेण
वाक्यमेवेन च शोध्यमिति भावः । ननु वेदान्तेरीश्वरन्तित्यत्वं
जानन्तस्त्रैलोक्यं जीवन्तित्यत्वं कथं न ज्ञान्ति ? उच्यते—
“ नित्यो नित्यानां ” [कठो. ५।१३; श्वे. उ. ६।१३]

७ ह. पै. भा.—कृतस्तेऽशोच्याः ? जन्ममरणादिमत्त्वासम्भवात् ; अत आह—न त्विति ।
जातुशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । नाहं कदाचिन्नाऽऽसत्, अपित्वासमेव । न त्वं नाऽऽसीः,
आसीरेवेत्यर्थः । नेमे भीष्मादयो नाऽऽसन्, किन्तु आसन्नेव । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः
परम्—त्वमहमिमे राजानश्च सर्वे वयं जातु न न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । अतीतेषु
देहोत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशौ न स्तः, परमात्मस्वरूपेण नित्यत्वात् । तथा
भविष्यदेहोत्पत्तिविनाशश्चङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । बहुवचनं देहाभिप्रायेण । बहुदेहेषु जायमानेषु
विनश्यत्सु चाऽऽत्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

८ वें. क्र. नि.—ननु सर्वोऽपि मृतानासम्भरणं शब्द-
ज्ज्ञोचति, तत्कथं पण्डितास्तात्र शोचन्तीत्युच्यते ? तत्र
वक्तव्यम्—को नाम शोचनीयः पदार्थः ? किमात्मा ? किं वा
देहः ? नाद्यः, तस्य नित्यत्वेन मरणासम्भवादित्यभिप्रेत्यात्म-
नित्यत्वं साधयति—न त्वेवेत्यदिष्यद्भिः । तु-शब्दो देहादा-
त्मनो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । अहं जातु कदापि पूर्वकाले नैव
नासम्, किन्त्वासमेव । त्वं च न नासीः, किन्त्वासीरेव ।
इमे जनाधिपा भीष्मादयोऽपि न नासन्, किन्त्वासीरेव ।
अतः परं उत्तरकालेऽपि जातु अहं त्वमिमे जनाधिपाश्चेति
सर्वे वयं नैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव ; इति
कालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वृत्तमानकालसम्बन्धस्तु स्फुटत्वात्
वक्तव्यः । ततः कालत्रयस्यन्तित्यत्वेनात्मनो नित्यतया मरणा-
सम्भवात् शोच्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र ‘आसी भविष्यामि’ इत्युच्यते कालद्वयसम्बन्धसिद्धा-
वपि प्रागभावप्रतिशेधोऽपि गतिरिति शोच्यते गित्योः साक्षात्प्रतिषेधार्थं
‘न नासं, न भविष्यामः’ इति नन्द्यगर्भवचनमुक्तम् ।
यद्यपि भीष्माद्यात्मनामशोच्यत्वात्प्रतिपादनाय तदीयात्म-
नित्यत्वमेव वक्तव्यम्, न त्वेवाहमिति स्वात्मनित्यत्वप्रदर्शनं तु
किमर्थम् ? तथापि ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’ [२।६]
इति वदता अर्जुनेन परेषामिव त्वेषामपि कारजपक्षे मरणमा-
शङ्कितमिति तदपि हिंसाय तत्प्रदर्शनमर्थवत् । तत्र च परात्मा-
पेक्षया स्वात्मनः प्रत्यासन्नत्वादौ स्वात्मनित्यत्वोक्तिः ।
तत्राद्यर्जुनस्य स्वात्मापेक्षया भगवदात्मा अधिकतरप्रेमा-
सदाश्रमः । अतो भगवद्विपश्यमाणा एव प्रथमं कृष्णं दृष्टु-
मिति तद्विज्ञानता भगवता प्रथमं ‘न त्वेवाहं’ इति
स्वन्तित्यत्वं प्रदर्शितम् ।

इति निर्धारणसाध्याजीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमन्तित्य-
त्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते । नित्यत्वं हि विनाशाभावः ।
न चाभावस्तात्पर्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यः, जीवेषु तूपाय
इति । तात्पर्यनुमानेन जीवन्तित्यत्वं ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते ।
तत्र ‘न त्वेवाहं जातु नासं’ इति दृष्टान्तेनाश्रितवशात्ननुवदति ।
न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मेतामाह—न चैवेत्येवादिना ।
दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति । अत्र भावता जीवानां
परस्परस्वीकाराच्च भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरीरापेक्षया,
न त्वत्वापेक्षेयते वदतो [शं. वा.] भविष्यत्युक्तम् ॥ १२ ॥

यत्नत्र साध्वराणां तु ज्ञयाख्यायाम्—‘ भगवत्साध्व-
मर्जुनेन बहुशो दृष्टम्, अस्मिन्पञ्चकित्तेव तस्य जीववैल-
क्षण्यमप्यवताम्, अस्तस्त्वित्यवस्थानाशङ्कितत्वात् दृष्टान्त-
त्वेनैव ग्रहणम् । एवं च यथाऽहं परमात्मा नित्यः सर्ववेदा-
न्तप्रसिद्धः, तथा त्वमिमे जनाधिपाश्च नित्या इत्यर्थः’ इति ।
तत्र ; जीवन्तित्यवस्थायि वेदान्तप्रसिद्धत्वेन तस्याप्यनाशङ्कित-
तयाऽत्र प्रतिपादनापेक्षणात् । न च “ नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ”
[कठो. ५।११] इति श्रुत्या निर्धारणसाध्याजीवानां
नित्यत्वमीश्वरस्य परमन्तित्यत्वं च ज्ञायते ; नित्यां च विना-
शाभावः, न चाभावे तात्पर्यमस्तीति जीवन्तित्यवस्तुपरि-
तमाशङ्क्येत, तदर्थं प्रागभावार्थसाप्रतियोगित्वदर्शनेनात्र
जीवन्तित्यवस्तुपरिपाद्यत इति वाच्यम् । तदुपपादनस्यार्थ-
‘न जायते क्षियते वा विपश्चित्’ [कठो. २।१८]
“ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा ” [बु. उ. ४।५।११] इत्या-
दिश्रुतिभिरेव कृतत्वात्, नित्यानां चेतनानां बहूनां नित्य-
श्चेतन एको यः कामान्निदधाति इति सम्बन्धवर्धेनात्र
श्रुत्योपासित्वेव निर्धारणपट्यसिद्धेश्च । यद्युच्येत अर्जुनेन
विदितमपि जीवन्तित्यत्वमत्र भीष्माद्यशोच्यत्वेतुतत्त्वमन्त्रं
न दृश्यत इति, तर्हि भगवन्तित्यत्वमपि ‘यद्वा जयेम’ [२।६]
इत्याद्यर्जुनीयभगवदपायकाङ्क्षानिरासायोच्चेमानं न दृश्यत
इति समानम् । परमात्मन्यनित्यत्वबहुवचनेति चेत्,
जीवात्मन्यपि न सेति तुल्यम् । किञ्च ‘श्रीकृष्णः परब्रह्म’ इति
नाहुनस्याद्यापि निश्चयोऽस्ति, येन त्वदुक्तं व्याख्यानं युज्येत ।
यद्यपि भगवत्साध्वमर्थमर्जुनेन बहुशो दृष्टं युधिष्ठिराजसूया-
विषु भीष्मादिभ्यो बहुधा श्रुतं च ; तथापि निरूपणप्रदर्शनात्

पूर्वमर्जुनस्य भगवत्स्पर्शमितवलयपराक्रममग्नौ योगादिलब्धदिव्यशक्तिः कश्चिदयं महागुरुष्वस्तैस्तैरीश्वरत्वेन स्तूयत इत्येव निश्चयः । विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु पाप्मन्त्वविश्रय इत्युक्तवचनैवावगम्यते । विश्वरूपार्थाय—‘सत्वेति सत्त्वा प्रसमं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सत्सविति । अजातता महिमानं तवेदं सया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि । यथावहास्तार्थ्यमसकृतोऽसि । इमादास्त्यस्य भोजनेन तु । एकोऽथवाऽन्यतु तत्सम्भवं तत्क्षामयं त्वामहमप्रमेयम् । पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य—’ [१.१४.१-५३] इत्यादि वदता अर्जुनेन भगवन्तं प्रति ‘तव महिमानमज्ञानता मया त्वं लोकसाधारणः सत्येति सत्त्वा इतः पूर्वं विहासशय्यादिषु वदसकृत् तत्क्षामये, एवं हि सकलजगदिपता परमश्रेयासि’ इति कथनेन विश्वरूपदर्शनात्पूर्वं भगवति स्वस्य परब्रह्मत्वावधारणभावस्य नन्दनस्य तत्सद्ब्रह्मस्य च कण्ठन पुनोक्तः । आदित आरम्भाजुनस्य भगवति परब्रह्मत्वनिश्चये चतुर्थोऽध्याये [स्तो. ५] भगवन्तं प्रति ‘अपरां भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विज्ञानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति’ इत्यर्जुनस्य प्रभारोगात् । न हि परब्रह्मणि इदानीन्तनस्य तव पूर्वसिद्धं विवस्वन्तं प्रत्युपदेशः कथमिति प्रश्नोऽप्युत्तरति, न वा स्वस्य ब्रह्मैवावसिति तिष्ठितवन्तं प्रति ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं व्यते परम्परा’ [४.५] इति भगवतः प्रत्युक्तिरर्थवती भवति । पूर्वमेव श्रीकृष्णोऽर्जुनस्य ब्रह्मत्वनिश्चये ब्रह्मैव स्वसाहाय्यार्थं निजपरमधितिष्ठतीति जानतस्तस्य ‘यद्वा जयेम—’ [२.१६] इत्यादिजयसंवायोभाष । तस्मात् ‘न त्वेवाहम्’ इत्यस्य दृष्टान्ततया व्याख्यानायोगाच्छङ्करभगवत्पादव्याख्यातो यथोक्त पृथार्थः ।

अपुनस्तत्र रामानुजैर्नोक्तम्—“अज्ञानमोहितं पार्थ प्रति तिष्ठत्येव पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये भगवता ‘अहं ह्यं मे सर्वं वयं’ इति व्यपदेशाजीवेकभेदः परस्परभेदश्च पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तम्” इति । तत्तु ‘देहभेदादुत्पद्ये बहुवचनं, न स्वात्मभेदाभिप्रायेण’ इति गीताभाष्यवतभगवत्पादश्रीस्वस्यैव प्रतिहतोदयम्, ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वत्रैव भारत’ [१.१२.१] इत्यादिना भगवतैव नानावहारेषु स्थितो जीवः स्वयमेवेति प्रतिपादनाद्भगवन्मतज्ञानवितृम्भतं सत्कृपमण्डकन्यायावहम्, “यथा प्राणिन्योतिरास्या विवस्वानपो मित्रा बहुचैकोऽनुविष्टः । उपाधिना त्रियते मित्ररूपो देवः क्षेत्रज्ञेयमजोऽन्मात्मा” इत्यादिश्रुतिशतैरेव दलोचरं च । किञ्च नात्र जीवे भेदो जीवपारस्परभेदो वा प्रतिपाद्यः, प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतः प्रत्यक्षप्रसादभेदाभासः ‘अहं त्वमिमे’ इत्यन्यत्र तत्प्रत्यक्षमेवात्र प्रतिपाद्यम् । अन्ते शब्दे क्व ‘ब्रह्मं च’ [२.३४.१] इत्यादिनाऽप्यद्वैतं प्रतिपाद्यत इति नास्माकमनुपपत्तिरिति । प्रस्तुत द्वैतवादिनस्यैव तद्वचनविरोधो दुरन्धरः । अपि च ‘अहं त्वं’ इति व्यपदेशमात्रा भेदसिद्धिः । रामायणे रामपरशुरामसंवादे “ब्राह्मणोऽसीति मे

पृथगे विश्वमित्रकृतेन च । तस्माच्छङ्को न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम् ?’ [वा. रा. १.७.१६] ‘न चैवं मम काकुत्स्थ ईडा भवितुमर्हति । त्वया ज्ञेयोन्यायेन वदहं विदुषीकृतः’ [वा. रा. १.७.१९] इति खुरामपराशुरामाभ्याम् त्वमिति व्यपदिश्यता तयोरेषि भेदप्रसङ्गात् । न चेष्टाप्रतिपाद्यः “रामः शङ्खमृताहम्” [१.०.११] इत्यत्र ‘शङ्खमुत्वे विश्वस्यैव त्वमिदं रामाभावात्’ इति व्याख्यातवता तस्याऽपि अनारभेदनिवेद्यात् अपसिद्धान्तात् । तत्र प्रसिद्धभेदोभेदव्यपदेशः काव्यनिकभेदविन्यन्धन इति चेत्, समः समाधिः । एतेन—श्रीकृष्णस्य इदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च द्वितीयास्तत्त्वज्ञानमसि चेत् निष्ठज्ञानतत्कार्यत्वात् अज्ञानकृतभेदशून्यतन्मूलोपदेशादित्यवहारानुपपत्तिरिति कृष्णार्जुनसंवादेरुपातीतशास्त्रासङ्गतिः, ज्ञानं नास्ति चेदज्ञानित्वात्तदुपदेशानुपपत्त्या सुतरां तदसङ्गतिरिति निर्गम्यः । रामपरशुरामयोः परस्परभेदज्ञानसत्त्वेन भेददर्शनाभावेऽपि तन्मूलकजपपराजयव्यवहारतदुक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवद्व्यानुपपत्तेः ।

नह रामयोस्तत्त्वकराभेददृष्टित्वेऽप्यौपाधिकस्वभेददर्शनमस्तोति चेत्, इहापि तथाऽस्तु, “उपाधिका क्रियते मित्ररूपः” [] इति श्रुतेः । जयैक एव परमेभरः स्वभाववा रूपद्वयं विधाय लीडया मिथः संवादमिव कृत्वात्, न वस्तुगत्येति चेत्, समसत्रापि । वस्तुतस्तु—पेन्मृत्वालि-कस्य परमोहनाथैवमायाकल्पितसत्त्वदृष्टिकादिषु मिथ्यात्व-निश्चयं स्वस्यपि, परोपरमसातसत्त्वमृत्तसत्त्वसर्पादिप्रतिभास इव भगवतोऽप्यद्वितीयात्मतत्त्वदर्शने सत्यपि अस्मदाद्युपलभ्यमानत्वमावाराशिकल्पितमिथ्याद्वैतप्रपञ्चप्रतिभासोऽप्यस्यैव, वदाहुर्वाचस्पत्यकल्पतत्काराः—“प्रतिविभगताः परमनुज्ज्वल-कादिबिम्बिकाः । पुगन् क्रीडेथाः ॥ तथा जीवस्ववि-क्रियाः” इति । तत्र च मिथ्यासूतं जगन्मिथ्यात्वेनेव पश्यतो न तस्य तत्त्वदर्शने विरोधः, न वा निष्ठज्ञानतत्कार्यतयोपदेशादित्यवहारयोगः ; नित्यस्वज्ञेयपरस्य, अस्मददेहिनि पूर्वसंज्ञस्य सतः शास्त्राधिगतज्ञानेनाज्ञाननिष्ठिरिति वस्तु-महासत्त्वेन तस्य निष्ठज्ञानताया एवासिद्धेः । न च निष्ठज्ञानत्वाभावेऽप्यज्ञावरादित्यस्येति कथं तन्मूलकव्यवहार इति युक्तम्, महासावाधिनि तस्मिन्ज्ञानराहित्यस्याप्ययोगात् । मायाज्ञानित्वं च अन्यत्रोपादित्वम्, अग्रे च अभिधास्यते । न च सर्वज्ञाज्ञानसम्बन्धविरोधः, उपाधेः प्रतिबिम्बप्रक्षारणित्वात् । अतः पुन न तस्य नित्यकल्प-विरोधः ; न वा ज्ञानाज्ञानयोः सामानधिकरणानुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वविषयावाकाज्ञानेनैव सा सामानाधिकरणविरोधात् । तस्माद्भगवतस्तत्त्वज्ञानित्वेऽप्यद्वैतजालिकत्वं स्वाधीन-आकाशकसिन्ध्याजगत्प्रतिभासोऽप्यस्तीति रामभृशुराम-संवादाकस्मात्तत्त्वकार्जुनापुपदेशमवहारोऽपि तस्य सङ्गच्छते । गुरुपरम्परायास्तु निष्ठज्ञानतत्त्वार्थत्वेऽपि बाधिता-नुष्ठित्त्वं भेदज्ञानमस्तीति तन्मूलकोपदेशो युज्यते । न बाधकैनाद्वितीयज्ञानेनाज्ञाननिष्ठैवादानानाशाकथं बाधि-

तानुवृत्तिरिति वाच्यम्, रञ्जतस्त्वज्ञानेन सर्पाज्ञाननिवृत्त्यनन्तर-
मपि भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन “तस्य तावदेव चिंरं यावत्
विमोक्षयेऽथ सम्पश्ये” [छां. उ. ६।१।३।२] इति श्रुत्या
च बाधितानुवृत्तिसिद्धेः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्ति ।

न च द्युक्तिरजतादिज्ञानमन्वयत्वेन यथा न रजतार्थे-
प्रवृत्तिहेतुः, तथैव द्वैतज्ञानमपि बाधितावृत्तं नोपदेशार्थप्रवृत्ति-
हेतुः स्यादिति वाच्यम् ; तत्र सवासनाज्ञानक्षयेण अर्थक्रिया-
प्राप्त्यभावेऽप्यत्र वासनासत्त्वेनार्थक्रियोपपत्तेः । न च अज्ञाने
नष्टे कथं तद्वासनेति वाच्यम् ; पुण्यनाशानन्तरमपि पेटि-
कायां पुण्यवासनाया दूषेनादित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन गुरु-

शिष्ययोरभेदाद्गुरुज्ञानेनैव शिष्योऽपि ज्ञानीति तस्याज्ञाना-
भावात् प्रत्युपदेशयोग इत्यपि निरस्तम्, रामयोरभेदाद्
धुरामजयेनैव भुगुरामोऽपि जयतीति तस्य पराजयभेदोऽपि
तं प्रति ‘मोक्तुं प्राणहरं शम्’ [पृ. ८९-२] इत्यादिरधुरामो-
क्तेरिवास्त्याप्युपपत्तेः । सौहार्दं तु गुरुशिष्ययोर्वस्तुभेदोऽपि
घटाकाशमटाकाशयोरिव औपाधिकभेदस्त्वान्मनशो तद्-
पाधिकाकाशस्य महाकाशतापतावपि घटाकाशस्य तदभा-
ववत् गुरोर्ज्ञानादज्ञाननाशेन ब्रह्मात्मतासम्भवावपि न शि-
ष्यस्य तत्प्रसङ्ग इत्यलं बहुना ॥ १२ ॥

१० वृ० वृ० १० वृ०—कुत इत्यपेक्षायां शोचयास्तु ते भवन्ति ये उत्पन्ना भ्रियन्ते, ते त्वात्मान इत्येषामुत्पत्तिरेव न
सम्भवतीत्यात्मवादेनोत्पत्तिं निराकुर्वन्नशोच्यतामाह—न त्वेवाहमिति । “अहं यूयं सत्यवार्थ इमे च द्वारकौ-
कसः” इतिवत्काशत्रयेऽपि देहदेह्यात्मनो भवनं निवारयति भगवान् । नैव त्वमहं परमात्मोत्पन्नोऽस्मि, जातु
कदाचिन्नासं न तथाऽभूवं वा, नोत्पन्नोऽसि वाऽभूश्च, इमे पुरः स्थिता जनाधिपाश्च नोत्पन्नाः, किन्तु सर्वदा नित्याः
शुद्धाश्चित्तना एवात्मान इत्यशोच्याः । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” [ऋ०. ५।१३ अ. ३. ६।१३]
इत्यादिश्रुतेरात्मनामुत्पत्तिरूपो विकारो निराकृतः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—अशोच्यत्वे अमत्स्यत्वे हेतुमुक्त्वा पुनर-
शोच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—नत्विति । अहमेतादृशो यादृशं त्वं
द्रव्यसि तादृशो जातु कदाचिदपि नास्मिति न, किंत्वेव-
म्भूतः सर्वदेवाऽऽसम् । असौत्तर्यः । एतेन स्वस्य नित्यत्व-
क्षयम् । ननु त्वनित्यत्वं कथमेतं शोकाहनाहं ? इत्यत आह—
न त्वमासीः । न च इमे जनाधिपा आसन्ति न, किन्तु
सर्वे महीलारूपत्वात्किमनेवैत्यर्थः । तेनापुराणां मरणमपि नित्य-

मेवैतर्थाः । तस्मादेते माया एवेति शोकाहनाहं इति भावः (?) ।
नन्वहं युद्धे मरित्ये चेत्तदा भववर्णविशोभो भविष्यत्तदधर्मा-
चरणाद्वा तथा भविष्यतीति शोचामीति चेत्तन्नाह—न चैवं-
ति । अतः परं वक्ष्यमानकालानन्तरं सर्वे बवं न भविष्याम
इति न, किन्तु भविष्याम एव । एवं सर्वस्य नित्यत्वात्सर्व-
शोच्या इति त्वं शोकं कर्तुं नाहंसीति भावः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० वृ० १० वृ०—ननु देहादन्वयोऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोशनाशेनेति तन्नाह—न त्वेवाहमिति ।
त्वमहमिमे च सर्वे अनाद्योऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः । जातु कदाचित् अहं न आसं इति न, अपितु आसमेव ;
तथा त्वमपि नासीरिति न, अपित्वासीरेव ; इमे जनाधिपाः राजानः—इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य—नास-
न्निति न, अपित्वास्त्रेवेति योजनम् । अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह—न चेति । न भविष्याम इति नैव, किन्तु सर्वं
भविष्याम एव । ननु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽयं पीड्यत इति चेत्, यश्च वत्तदभिमानमात्रात्, इति द्रुमः ।
यदा हि यश्चः परशरीरे विस्ति तदा तत्पीडया देहपतितं बाध्यते, तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् । यश्चेत्
बाध्यतेऽभिमानस्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किञ्च प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानाकृताभ्याग-
मप्रसङ्गात् । यश्चादिव्यपि प्राक्कर्मस्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात्, ताकादिक्रियापूर्विकास्म-
दादिजीविकावत् ; अपि च क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोद्वन्नादिषु, तद्वदिहापि सुखदुःखादिवै-
चित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणान्ना-
सश्च प्राग्भवोयातुभवजनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपि च
कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत्—यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकवेधेन स्विद्यते, एवं शत्रुकृतायां देवदत्तप्रतिमायां
कण्टकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते । तत्र व्यथाहेतुनान्तरं धातुवैषम्यं, नापि बाधं कण्टकवेधादि, किन्तु केवलं
प्राक्कर्ममात्रम् । एवं च बीजाद्भ्रुकुरन्यायेन कर्म तज्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न देहनाशादात्म-
नाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं ‘गतासून देहान्’
इति विशेषणेन ; अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

आत्मनोऽविनाशित्वान्नित्यत्वे दृष्टान्तः ।

देहिनाऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरमाप्तिर्भीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— तत्र कथमिव नित्य आत्मा ? इति दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही, तस्य देहिनो देहवत् आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारकुमारभावे बाल्यावस्था, यौवनं युनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिः जीर्णावस्था, इत्येताः तिस्रोऽवस्था अन्यान्यविलक्षणाः, तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशः, द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा । तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं, तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः, अविक्रियस्यैव आत्मन इत्यर्थः । धीरो धीमान् तत्रैव सति न मुखति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु पूर्वं देहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावस्थानोपपत्तिविनाशव्यभिचमः समुद्रवेदिति शङ्कते — तत्रेति । अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतुकृते सतीति यावत् । अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह— दृष्टान्तमिति । न केवलमागमादेवाऽऽत्मनो

नित्यत्वं, किन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेरित्याह— देहिन इति । देहवत्त्वं तस्मिन्महद्भूमामिमानमाकवम् । तासामिति निर्धारणे षष्ठी । आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिमिदित्यवज्ञानं; 'धीमान्' इत्यत्र धीर्विवक्ष्यते— एवं सतीति । तत्रतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथाऽऽत्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमात्रं शोचति । अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्तव्यम्— आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंस्पृष्टानां तैरेव देहैर्वन्धनिवृत्तये शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिंसंहितफलं कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तिं क्षन्तव्या इति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम्, तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणदिप्रतीतित्यवहारो कथमिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति— देहिन इति । 'अस्मिन्' इति निर्देशाभिप्रेतमाह— एकस्मिन्मिति । देहस्यावस्थानाश्वयनिर्देशनादपि देहिन्येव तन्निर्देशनमुचितमित्यभिप्रायेणाह— देहे वर्तमानस्येति । कौमारं यौवनं जरा इति क्रमनिर्देशस्यचितार्थस्वभावफलमुक्तं विहायेति । कौमारयौवनत्यागयोरपि शोकविशेषमिति तत्तावद्यवच्छेदार्थं यथाशब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तं आत्मन इत्यादि । बाल्यावस्थानिष्ठताव्यात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्तिः' इत्यत्रान्तरशब्दमुचितं पूर्वदेहत्यागाख्यं शोकप्रसङ्गं दर्शयति— देहादिति । धीरशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति । 'अशोच्यान्' इत्यादिना प्रागुक्तैर्न सङ्गमयति— अत इति ।

५ आ. मा. भा.— देहिनो भावे एतद्भवति, तदेवासिद्धमिति चेत्, न; देहिनोऽस्मिन् । यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईक्षित्वात् । न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य वाग्व्याघपगमादनुभवाभावः । 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेत्, न; सत्येवाविशेषे देहे मुस्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात् ।

६ ज. प्र. दी.— ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते ? किंवा तदतिरिक्तवेष्टिपक्षीकारेण ? नायः, देहो-

एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्यं निवर्त्य च व्यञ्जितम्, अथात्र हृदयं प्रापकविषयोत्तरश्लोकद्वयफलितं सङ्कल्प्य सङ्गतमाह— एतावदिति बन्धनिवृत्तये इत्यन्तः 'अमृतत्वाय कल्पते' [२१५] इत्यस्यार्थः । शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायों अनादीति । कर्मवश्यतया, न त्वनिर्वचनीयाज्ञानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽप्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्धयर्थमुक्तं तत्तत्कर्ममिति । देहैर्वन्धनिवृत्तये इति, देहैर्धौ बन्धस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः । यदा देहः कर्म कुर्वतामित्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपयिकाः सम्भवन्तीति अवधारणाभिप्रायः । शास्त्रीयमिति । अन्यथेश्वरशासनतिलङ्घनादृष्ट एव स्यादिति भावः । स्ववर्णोचितमिति, न तु त्वया युद्धादिकं परित्यज्य भैक्षं चतुं श्रेय इति भावः । अमृतत्वेहेतुत्वायों अनभि-संहितेति । प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिवर्तकतुशब्दयोतितमवर्जनीयत्वं तितिक्षितव्यत्वे हेतुः, इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

त्पत्तिनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपसिद्धत्वात्काणाल्यापदिष्टत्वाच्चैति स्फुरत्वात्तान् । द्वितीये दोषमाह— देहिन

इति । चेद्दिनो देहवतो देहातिरिक्तस्यात्मनो भावे सद्भावे एतन्मित्रत्वाद्युमानं सम्भवति, देहपक्षोक्तदोषाभावात् ; किन्तु देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम्, प्रमाणभावात् । तत्तथाश्रया-
सिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तत्वसत्त्वं, तथापि नानुमानं सम्भवतीत्याह—**देहिन** इति । देहिन इत्येष्वक्तमनमतंम् । पूर्वो-
क्तदेहेष्वेक एवास्मैत्यस्याशेषस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति, स्वतः
प्राप्ताधमभावात् । किं नाम तत्तत्प्राप्तदेहेष्वान्यैक्यमेवासिद्धे ?
प्रमाणभावात् । तथाच देहोत्पत्तातुल्यमिततस्तद्विनाशे च विना-
शतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यते ? इति । उभयस्यापि
परिहारादर्थनादेवं योज्यम्— अर्थद्वयानुगुण्यैव बहुवचने प्रकृते-
ऽप्येकवचनम्, तथा भाव इति ऐक्ये प्रकृतेऽपि तदेवेति सामान्य-
प्रमाणान्तरं नर्पुसकनिर्देशः । नित्यादेति शेषः । देहिनीऽस्मिन्नित्यतः
परमिति शब्दश्च । आशेषपक्षपरिहाराय वादत्रयं व्याख्याति—
यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता सिद्ध इति देहातिरिक्तात्मसाधनं
तद्विति कौमारादिपारमर्शः । यावदादिश्रुतात्मसासः । द्वितीया-
न्तस्य दृग्भन्तेन वा समासः । अस्ति तावत्कौमारादिविषयभी-
क्षणम् । न चैषधर्मीक्षितारं विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणात्
परिशेषप्रमाणादेही देहातिरिक्तः सिद्ध इति । अत्र कौमारादि-
प्रमाणमनतम्, ज्ञानमात्रेण ज्ञातुः सिद्धेः । देहशब्दश्चिन्त्रयादि-
सहितशरीरवृत्तिः, श्लोके च कौमारं यौवनं जरेति विशेषेण
विषयौक्षणमुपलक्ष्यते, तदेहीनो देहातिरिक्तत्वेत्युक्तं भवति ।
यथेत्यादि समस्तं वाक्यं श्लोके च पादत्रयं देहभेदेऽप्यन्त्यात्मैकत्वे
साधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देही एक एवेत्यर्थः ।
तदीक्षितेति । योऽहं इमारशरीरानुभूयं, म इदानीं युवशरीर-
वान्तरं इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः । देहान्तरप्राप्तावपीति अनेक-
देहप्राप्तावपीत्यर्थः । एक एव देही सिद्ध इति वदते । ईक्षितुत्वा-

दिति श्रयग्रजातस्य शिशोः आहारायभिलाषेण एव देहानुस-
न्धानश्चेदित्याशयः । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्वं देहभेदेत्येक-
त्वं च प्रसाध्य 'शरीरस्तत्र न मुच्यते' इत्युच्यते तस्य वैयर्थ्यमित्या-
शङ्क्य चेऽस्मिन्निषेधेऽप्येवमोहस्ते धीरेण स्वयं निराकार्या
इत्येवमर्थेत्याश्रयैवमित्याशयान्तरं तत्प्रदर्शनार्थमुत्तरं प्रकरण-
मारभते । तत्रेक्षणेण कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः ? ईक्षिता हि
तेन सिध्यति । स च शरीरप्राणवज्जटानलेन्द्रियमनोविषयसन्निधौ
ईक्षणदर्शनात्तेषामन्यतमः किं न स्यात् ? इत्यतः शरीरस्य
तावदीक्षणं निषेधति—**न हीति** । अत्रापि कौमारादीत्यतन्त्रम् ।
शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । **जडस्य शरीरस्येति**
हेतुद्वयम् । युतस्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्तिः । जडत्वं च भौति-
कत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता । अप्रयोजकत्वाभि-
प्रायेण शङ्कते—**मृतस्येति** । जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वे
शरीरत्वे च समानेऽपि मा भून्मृतशरीरस्येक्षणम्, प्राणादि-
वायुनां जटानलस्येन्द्रियाणां चापमताम् । जीवतस्तु प्राणादि-
सन्निधानाद्भविष्यतीति । को विरोधः ? मा हि भूदेकधर्मोपपन्नाना-
मवान्तरकारणवैविध्यत्वात् वैविध्यभावात् । न केवलमिदमाशङ्कते,
किन्तु अहं मनुष्य इत्याद्यनुभावयोरेकस्येवेत्युक्तत्वं सिद्धं प्रमितं
चेत्यर्थः । दृश्यते—**नेति** । न प्राणादिशरीरानां शरीरस्ये-
क्षितुत्वे प्रयोजकं वाच्यम्, सुस्मिर्मूर्खोः शरीरं प्राणाद्यपमलक्ष्य-
रहिते सत्येव ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानग्रहणमुपलक्ष्य-
णम् । सुखदुःखेच्छेदप्रेषप्रत्यक्षैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितुमादि-
पदम् । यत्तावो ज्ञानायभावश्च तस्मादईक्षेनादितिह इति दक्षयितुं
ज्ञानादिविशिष्टेत्युक्तम् । ज्ञानादीनां विशेषः कार्यमिति । एतेन
सङ्घातवैतन्यपक्षः प्राणादिवैतन्यपक्षश्च पराहतो वेदितव्यः ।

५ आ. मा. ना.—सप्रक्षामिमानो मनसि काष्ठादिवच । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् ।
न च बौद्धादिवत्, अपौरुषेयत्वात् । न बापोरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च
कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं, न सर्वसमयाभिमतधर्मादिसिद्धिः ।

६ ज. झ. दी.—मनस ईक्षितुत्वमतिदेशेन निराच्छे-
तमश्चेति । मनोविषय ईक्षितुत्वादिप्रमाणस्य पूर्वेण सम-
नुपयादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एवं तर्थात्मापि ज्ञाता
न स्यादिति चेत्, न; तदा तस्य मनसा सकर्षणभावात् ।
मनसोऽपि तथाऽस्त्येति चेत्, सिद्धत्वावदात्मा । मनसो ज्ञातुत्वे
दोषान्तरमाह—**काष्ठादिवच** । मनो न ज्ञातु, ज्ञानकरुण-
त्वात् । यद्यर्थः क्रियायां कर्षणं, न तत्तत्र कर्तुं; यथा पाके
काष्ठानि, छिदायां कुडारो वा । न चासिद्धो हेतुः, मनसा
जानामीत्यनुभवात् । एतेनात्मसन्निकर्षणे मनो ज्ञात्रिति निर-
स्तम् । ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः, तत्कथ-
मेतत् ? कैमरम्, मनोऽस्मिन्नित्यापि ज्ञानस्य न मनः कर्तुं, किन्तु
आत्मैव; यथाऽज्ययवश्चिद्विलक्षणस्य पाकस्य न तण्डुलाः कर्तारः,
किन्तु देवत इति । एतेनैन्द्रियवैतन्यपक्षोऽपि निरस्तः, चक्षुषा
पक्षयोर्मित्यादौ तेषामपि कण्ठत्वप्रतीतेरिति । अतीतादिज्ञान-
दर्शनादिवचैतन्यपक्षः स्फुटदृष्टेण इति न निराकृतः । एवं परि-

शेषप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्धः, तस्य स्वभावादेवाहाराद्य-
भिलाषोपपत्तः, प्रत्यक्षज्ञानमसिद्धमिति वक्तुं प्रति आत्मनिष्ठत्वे
प्रमाणान्तरं बाह—**श्रुतेश्चेति** । “अस्माच्छरीरभेदाद्भ्वमुत्क्रान्ता-
मुध्मिरं स्वर्गे कोके ” [ऐ. उ. ४।६] इत्यादिश्रुत्येव देहाति-
रिक्तो नित्य आत्मा सिद्धः । अत एव न स्वभाववादानवकाश
इति । ननु बौद्धचार्यादीनां प्रति देहातिरिक्तनित्यात्मसाधनमि-
दम्, न च ते श्रुतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ते, तत्कर्षं श्रुतुत्पराश्रयि-
त्यत आह—**प्रामाण्यं चेति** । बौद्धेन तावत्प्रत्यक्षानुमानयोथा-
वर्णेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम्, तज्जटुः ? इति वक्तव्यम् ।
बोधकत्वेनेति चेत्तर्हि तद्वच्छ्रुतेरप्यङ्गीक्रियताम् । ननु वाक्यत्वे
समेऽपि केषाञ्चिद्बौद्धादिवक्त्राणामप्यप्रामाण्यदर्शनाच्छ्रुतेरपि तदा-
कथ्यता इत्यत आह—**नचेति** । तद्वत्स्येदं बौद्ध, चार्वाको बौद्ध-
मुदाहरति, बौद्धस्त्वप्यदिति दृष्टव्यम् । अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्-
कीयमिति शेषः । तथा सति इन्द्रियलिङ्गयोरपि कालेप्रामाण्य-
दर्शनात्, सम्प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छङ्काप्रसङ्गादिति

भावः । प्रसक्तोऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत्समं
क्रिन्तेऽपीत्याह—**अपीरूपेयत्वादिति** । अपीरूपेयत्वेऽपि दोषित्वं
किं न स्यादित्यत आह—**नहीति** । सामान्योक्तिवादीरूपेय
इति ननुसक्तत्वोक्तिः । अन्यथा श्रुतेः प्रवृत्तत्वात्कीर्लिङ्गं स्यात् ।
शब्दे भावोपकृत्यादयो दोषाः, ते च वक्तुमुपस्थाभितज्ञानादि-
मूलाः । अस्य तु वक्ता पुत्र्य एव नास्ति, तत्र कथं वक्तुमुप-
स्थाभितज्ञानादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः ? न्याहतेरिति ।
अत्राज्ञानादीनां पीरूपेयत्वोक्तिरुपचारात्, पुरुषशब्दात्कृत-

वाक्यादिष्वेव इवः स्मरणात् । ननु श्रुतेरपीरूपेयत्वमेव नास्ति,
वाक्यत्वात् । लौकिकवाक्यवदिति चेत्, किमेवं वदतः किमपि
वाक्यमपीरूपेयं नास्तीति मतम् ? उत किञ्चिदस्तीति ? आद्ये
दोषमाह—**विज्ञेति** । कस्यचिद्वाक्यस्यापीरूपेयत्वाभावे धर्मा-
धर्मयोरनिश्चयः प्रसज्यत, निश्चायकप्रमाणामाहा । नाना
तथाऽस्त्विति वक्तुं शक्यम् ; तत्सद्भावस्य सर्वैः समधिशि-
र्निक्षितत्वादिति ।

५ आ. मा. भा.—यश्च तौ नाङ्गीकुरुते, नासौ समर्थः । अप्रयोजकत्वात् । मास्तु धर्मो निरु-
प्यत्वादिति चेत्, न ; सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रमाणकस्येति
चेत्, न ; सर्वाभिमेतरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्ववाचनिकव्यवहारसिद्धेश्च ।

६ ज. प्र. टी.—ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यक्षावाको
धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते, तच्च नेदमनिष्टम् ; किमप्यपीरूपेयं वाक्यं
अनङ्गीकृत्य वेदापीरूपेयत्वं प्रत्याच्छाणत्सर्वान्प्रति वाचं प्रसक्त
इत्यतस्तत्वेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्येति प्रसक्तं वक्ष्याम इत्याशयेनाह—
यश्चेति । नौ धर्माधर्मौ इति प्रसज्येत इति शेषः । धर्माद्यनङ्गीकारेण
कृतस्तच्छास्त्रस्याशास्त्रत्वप्रसङ्गे येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत
आह—**अप्रयोजकत्वादिति** । प्रयुज्यते प्रवर्तते ऽपेक्षा
प्रणयेन श्रोता च ध्रुवणे शास्त्रे याम्यं ते श्रयोञ्जके विषयप्रयोजने,
अविद्यमाने प्रयोञ्जके यस्य शास्त्रस्य तत्तया । अनन्यलक्ष्यं
कमपि पुरुषार्थमधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपाद-
यन्वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, न चातीन्द्रि-
यस्याभावेऽप्यतथाऽभूतं शक्यमिच्छन्तम्, अतः शास्त्रसिद्धये
विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । शङ्कते—
मास्त्विति । मायं न माह । अस्त्वित्यन्यथम् । धर्म इत्युप-
लक्षणम्, अनिरूप्यत्वात् तत्प्रमाणत्वाभावेन प्रतिपादयितुमशक्य-
त्वात् । इदमुक्तं भवति—विषयप्रयोजने हि ते भवतः, ये
प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, वाञ्छात्रस्य श्रोतुमिनादरणत् ।
नच धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रत्यक्षागोचरत्वात्,
अनुमानादेश्च प्रमाणत्वाभावात् । अतो न शास्त्रस्य विषयत्वादिना
धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम् । न चैतादृशता निषिध्यत्वावापत्तिः,
यतो धर्माद्यभावात् विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतॄणां
धर्माद्यनुष्ठानप्रसक्तेश्च निवृत्तिः, धर्मादिसद्भावप्रमोपसृद्धविषय-

मुखावातिश्च, ऽपेक्षेतुल्य लोकोपकारः, उपकर्तारं च प्रत्युपकुर्वन्ति
लोका इति निराकरोति—**नेति** । एवं वदता धर्माधर्माभावेऽपि न
शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्, सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं
विना वाञ्छाप्रेष निषेधं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ।
यदायमाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माधर्माभौ निश्चेत्यत इति चेत्,
स्यादेवम् ; यद्यत्र न काचिद्विप्रतिपत्तिः । यत्र त्वस्तित्वाभिमा-
नस्तत्र पिशाचादाविव प्रत्यक्षातुल्यम् ; सन्वेदहेतुत्वेव भवति
इति । तद्विदमुक्तं **सर्वाभिमतस्येति** । पुनः शङ्कते—**नचेति** ।
मा भूद्धर्माद्यभावात्स्य विषयत्वं, तत्साधकप्रमाणत्वाभावात् ; तथापि
धर्मादिविषयत्वादिकं न पटते ; अप्रामाणिकस्य प्रसिद्धयतुल्यत्वा
साधयितुमशक्यत्वादिति निराकरोति—**नेति** । अस्ति तावद्धर्मा-
दिविषये सर्वेषामाविष्यल्लगोपालयस्तित्त्वभिमानः । जनिमानो
ज्ञानमेव । न च तस्य बाधकं किञ्चित्, धर्माद्यभावात्प्रतिपादकप्रमा-
णाभावस्योक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमेतरेव धर्मादौ प्रमाणत्वात्,
तत्करणस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादौ प्रामाणिकत्वसिद्धौ किम-
नया व्यर्थेऽस्त्वित्या ? । नच तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्यनिरूपणः,
आगमस्य तत्सङ्कारिणोऽनुमानस्य च तत्त्वात् । अत एव नान्य-
प्रत्यक्षाऽपि । आगमादेः प्रामाण्यं नास्तीति उक्तमित्यत आह—
अन्यथेति । यदाऽऽगमस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य
वाचा निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात् । परप्रत्ययनाथो
हि वाक्यव्यवहारः, स यदि न परं प्रत्याख्येत व्यर्थो न क्रियेतैवेति ।
चरानन्दः प्रमाणसामान्यसिद्धया तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये ।

५ आ. मा. भा.—न च मया श्रुतमिति तत्र ज्ञातुं शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात्,
आन्तिर्वा तव स्यात्, सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात्, एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य
कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्धयति । न च येनकेनचिदपीरूपेयमित्युक्त-
मुक्तवाक्यसमम्, अमादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् ।

६ ज. प्र. टी.—भवत्वागमप्रामाण्ये वाचनिकव्यव-
हारासिद्धिः, अनुमानप्रामाण्ये तु कथमित्यत आह—
नचेति । त्वदीयं वाक्यं मया श्रुते इति ज्ञात्वा
मां प्रति त्वया वाक्यव्यवहारः क्रियते ? अन्यथा वा ? ।
द्वितीये तिष्ठल्लो न कर्तव्यः स्यात् । नाथः—परचित-
वृत्तौ नां परस्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येव वक्तव्यमिति भावः ।
अस्त्वेवमित्यत आह—**अन्यथा चेति** । वाक्यदोऽप्यप्राण्ये ।
प्रत्युत्तरं हि लिख्यतां ज्ञापकम्, नच तव गतेऽनुमानं प्रमाणम् ।
अतः प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञापकमेव स्यादिति । ननु लिङ्गशब्दयोः
प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते, ज्ञापकस्याप्रामाण्यमिति तदर्थः । अतः
कथं वाचनिकव्यवहारसिद्धिरित्यत आह—**आन्तिर्वैति** ।

ज्ञापकत्वमहीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां जायमानः प्रत्ययस्तत्र भेदेऽन्तिर्वाह्यास्तंशयो वा, गत्यन्तराभावात् । न च परस्य श्रान्त्यपेक्षे बचनप्रयोगः, नापि प्रत्युत्तरेण श्रान्तः सन्निधौ वा वाक्यं प्रयुक्तं इति युक्तम्; अतो वाचनिकव्यवहार-सिद्धयेऽर्थमागमामुनाप्रामाण्यमहीकार्यमिति । एवं चावकाशास्तस्य विषयं निराकृत्य श्रयोजनमपि निराकुर्वन् श्रोतृप्रयोजनं तावन्नि-राचष्टे— सर्वेति । यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतॄणां सुख-कारणत्वम्, यथा धर्माद्यभावाज्ज्ञेयं सर्वमार्गदातिक्रमे परस्पर-हितादिना सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात्, तथा च समव्ययफलं निःप्रयोजनमेवेति । इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति— एको वेति । धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोष्कारिणमुप-कुर्वन्ति; अपि तु सर्वेऽप्युत्कर्तुमशक्ताः । तदभावेऽप्येको वाऽन्यथा-ऽप्यकारकः स्यादिति भावः । तदेवं धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्य नियमावभावेनाशास्त्रत्वमसत्सर्वेषां मार्गदिक्रमहीकार्यमिति । ननु स्वीकृते धर्मादिकं पौरोषेयत्वात्स्यात्तन्निवय इत्यत आह— रचि-

५ आ. मा. भा.— अतः प्राप्ताप्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनांशं देहनांशं वा अपेक्ष्य शोकः । न जीवनांशं, नित्यत्वादित्याह— न त्वेषेति । नापि देहनाशमित्याह— देहि न इति । यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तर-प्राप्तावपि ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुप-संहति— अत इति । एवं चतुर्भेदापेक्षुक्तं प्रमेययुक्तत्वा-तन्निर्वाणी निवेशयति— अत इति । यत एवं नैरात्म्यवादि-निस्त्रेक्षिताः कुतर्काः, अतस्तैः कुलकैर्धीरो धीमांस्तत्र देहा-तिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये न मोहमात्रपश्यते । 'नरके नियतं बासः' [१।४४] इत्याद्यनुवचनेन तस्य नित्यात्मप्रति-पत्तिसिद्धेः प्रथमपुरुषप्रयोगः । अनेकायां गतिरिति दशेयितुं श्लोक-द्वयं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे— अथवेति । न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः कार्य इति शेषः । नित्यत्वाजीवत्वम्, अनेन योजनार्पूर्व-देवेति ज्ञापयति । नापीत्यत्रापि पूर्वच्छेषः । अत्र पूर्वयोजना न

७ ह. पै. भा.— अशोचितं दृष्टान्तमाह— देहिनो देहवतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावः, यौवनं यूनो भावः, जरा वृद्धत्वं, तथा तद्वदेहान्तरप्राप्तिः । धीरो धीमांस्तत्र न मुह्यति न मोहं गच्छति । यथाऽस्मिन्देहे कौमारयौवनजरालु आत्मनोऽभेद एव, भिन्नाः शरीरावस्थाः, एवं शरीरान्तराणीत्यर्थः ॥ १३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमात्मनो नित्यत्वेन मरणाभावादशो-च्यत्वमिति स्थितम् । न विद्वद्वदुपपन्नम्, देवदत्तो जातो मृत इत्यनुभवेनात्मनोऽपि जन्ममरणसत्त्वादित्यास्तद्वयं, देहस्यैव ते जन्ममरणे, न स्वात्मन इति सद्यन्तच्छुपपाद्यति— देहिनो जीवस्य यथा अस्मिन्देहे कौमारं यौवनं जरेति बिलक्षणप्राप्त्या भवन्ति, तथा एतस्मादेहेदेहान्तरप्राप्तिसत्त्वाऽपि कल्पिदात्मनोऽन्यथा भवन्ति । यथा च तत्र देहवर्मेभूता अपि कौमारावप्यथा देहैक्याप्यत्सादात्मनि प्रतीयन्ते देव-दत्तः कुमारो युवा जीर्ण इति, न तु वस्तुस्तत्त्वस्यैव; तथैव देहवर्मेभूताऽप्युत्पत्तिविनाशावपि तदेक्याप्यत्सादात्मनि प्रती-

तत्त्वे वेति । ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः । निर्दोषत्वेन प्रमितोऽभाविति चेत्, तस्य निर्दोषत्वं किं तदाक्यास्तद्धं प्रमा-णान्तरेण वा ? न द्वितीयः, तदभावात् । आर्यं दूषयति— नचेति, अतिप्रसङ्गादिति भावः । न च प्रत्यक्षादिना धर्मादिसिद्धिः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेयं वाक्यमहीकार्यम् । अङ्गीकृतं च बोद्धा-दिभिः स्वसमयापौरुषेयत्वम्, शोद्धोदनिप्रश्रयः सप्रदायप्रव-र्तकाः इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेद्वाक्यवहेतोस्तत्राङ्गीकृत्य-मिति । अस्त्येवममुनान्यन्यतरनैकान्त्याच्छ्रुतेः पौरुषेयत्वे बाधकाभावः । तत्साधकं तु किमिति चेत्कृतप्रसिद्धिर्पौरुषे-यत्वप्रसिद्धिरेवेति ब्रूमः । एवं तर्हि गुरुकृतकस्य कृतापौरुषेयत्व-प्रसिद्धिकस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह— न चेति । केन-चिक्तमिति शेषः । उक्तवाक्यसमं वेदवदपौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकादे यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विषयी-कृतत्वाच्छ्रुतेः, इतस्तस्य तदभावाद्यपौरुषेयत्वप्रसिद्धिरिव तत्र भवेति भावः ।

सङ्गच्छते, अतोऽन्यथापदत्रयं व्याख्याति— यथेति । जरादि-प्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति निमित्तसम्बन्धो, तत्तथायमर्थः । कौमरा-यवस्थापिसिद्धिर्देहहानेन तावदास्ति शोक इति प्रसिद्धम्; तत्कस्य हेतोः ? इति वाच्यम्; जरादिविशिष्टदेहान्तराभावात् । समानलाभेन हानिर्निर्वासाशीयत इति चेत्, तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः; देहान्तरस्य लाभोदेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रति-विधानं, तदा तु सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तत्रा-न्यथाप्राप्त्याहनिः, अत्र स्वस्यावतोऽतीत्येतदनुपपत्त्यै वैषम्यं, निष्कप्रदानेन पदमहणद्वैतादिति आचनोक्तं धीर इति ॥ १३ ॥

येते देवदत्तो जातो मृत इति, न वस्तुस्तत्त्वस्यैव । यथा वा तत्र कौमारावस्थां विहाय यौवनावस्थाप्राप्तौ आत्मा नशो जात इति च मीढः; तथैतदेहं विहाय देहान्तरप्राप्त्यवस्था-यामपि नात्मनो नाशोऽपत्तिमोहः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु विषमो दृष्टान्तः, कौमारायवस्थायां पुरुषावस्थाना-शेन अवस्थान्तोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानेन अवस्थाद्वयाद्युगतत्वमैक्यसम्बन्धितया तत्रात्मनो जन्मनाश-भावनिश्चयसम्भवेऽपि देहादेहान्तरप्राप्त्यवस्थायां 'स एवाहं' इति प्रत्यभिज्ञानाभावेन देहनाशतदुत्पत्त्यवस्थाद्वयाद्युगत-त्वमैक्यसिद्धात् । तदुद्योगादित्यास्तद्वयं प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि

श्रुत्या तत्तिद्विसम्भवान् दोषः श्रुत्येकसमविद्यात्मत्वात् तत्त्वैकैकिकप्रत्यभिज्ञानाभावस्याकिञ्चिद्विद्वत्प्रत्येयाह —
 धीरस्तत्र न मुह्यतीति । “न जायते त्रियते वा विपश्चित्” [कठो. २।१८] “धीरापेतं वाच शरीरं त्रियते न जीवो त्रियते” [छं. उ. १।१।१३] इत्यादिश्रुतिवाक्यैरिति गतास्तत्त्वः पण्डितो धीरः “मन्वा धीरो न शोचति” [कठो. १।६] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स च धीरः तत्र देह-
 माशोषणयोः न मुह्यति, आत्मैव श्रुतो वातमेति न मोह-
 माषयत इत्यर्थः । स्यादेतत् । देहात्मन्यप्यास एवास्मिन्, येन कौमारस्येव नाशस्यापि देहधर्मस्यैव तदैक्याप्यासादा-
 त्मनि प्रतीतिरूपेत । प्रत्यक्षेणेव हि देहभूतानोर्भेदः प्रतीयते, ‘योऽहं बाह्ये पितरावन्मभूत् सोऽहं स्थाविरं प्रणप्नुनु-
 मवानि’ इति बाह्यस्थविरदेहभेदधीर्पूर्वकमत्मानैवप्रत्यभि-
 ज्ञादर्शनेन व्याटक्षाभ्यां कौमारजरादेहाभ्यां आत्मनोऽवतरे-
 मानस्य प्रत्यक्षेणैव भेदग्रहणात्; न हि प्रत्यक्षसिद्धभेदयो-
 रैक्याप्यासोऽस्ति, “सञ्जातः क्रौशन्ति” इत्यादावप्यासात्प्रस-
 ज्जादिवशाशङ्क्याह—अस्मिन्नेहे इति । ‘यदेव मम कौमारे
 शरीरमस्तीति कालं तदेवेदानीं जरायामस्तिजर्जरं’ इति प्रत्यभि-
 ज्ञादर्शनेन योऽहं बाह्य इति त्वनुक्तप्रत्यभिज्ञानस्य कौमार-
 जरावस्थामात्रमेवादवगाहितया बाह्यस्थविरदेहभेदस्थेवासत्त्वात्
 देहात्मन्यप्यासात्तनुपत्तिशङ्कावकाश इत्यर्थः । न च परि-
 माणभेदाद्व्यभेद इति बाह्यस्थविरदेहभेदः स्यादेवेति
 वाच्यम्; एकस्मिन्नेव देहे कण्ठोदरद्विदेहभेद इव कालभेदेन
 परिमाणभेदोपपत्तेस्तद्वयोपपत्तौकत्वात् ।

यत्वात्मन्येवादिभिरुच्यते— ‘अवयवापचयोपचयो विना न
 परिमाणभेदः । तत्रावयवापचये समवाधिकारणनाशात्पूर्वा-
 वयविनाशो सति, स्थितावयवैरवयव्यन्तरोपपत्तिः । अवयवो-
 पचये तु पश्चादपततामवयवानां पूर्वसिद्धावयविति कारण-
 स्वापेक्षेन पूर्वसिद्धावयवसहितैस्तेहोत्वयव्यन्तरोपपत्तिरिति
 परिमाणभेदे द्वयमेव आद्यस्त्यक्तः । इति । तत्र, पटत्वाद्यवच्छे-
 दन स्वरूपमुपदिहेत् विना तदुपपत्त्यसम्भवेन अवयवनाश-
 स्थले द्वयान्तरोपपत्तिकल्पनानुपपन्नः । न च महापटत्वाव-
 च्छेदेनैव तदेतत्त्वम्, गौरवात्, महापटोत्पत्तेः पूर्वमपि द्वित-
 नुकाद्विभग्नपटसम्भवेन तत्रापि तदुत्पत्त्यवसङ्गात्, स्रग्ज-
 पटस्यापि स्वयन्पुनरुपपत्तेश्चा महत्त्वात् । महापटस्रज्जेन तयो-

९ व ० त ० १०— एवमात्मनामशोच्यतमानुत्पत्त्योपपाद्य देहात्मादीनामशोच्यतामाह— देहिन् इति । लौकिक-
 निदर्शनेन यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिस्तथा देहान्तरप्राप्तिरात्मनो नियतेति धीरो न मुह्यति
 न तत्र शोचति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—तनु वयमेकत्रैव भविष्याम इति स्वयं,
 परन्तु तदुत्पत्तिको देह इत्यदृश एव भविष्यति न वेति सन्दे-
 हात् शोचामीत्याकाङ्क्षायामाह— देहिन् इति । देहिनी
 जीवस्य यथाऽस्मिन्नेहे कौमारं यौवनं जरा अवस्थाप्राप्य भवति

११ नी० भागदी०—यद्यप्येव तथापीष्टदेहवियोगतः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह—देहिन् इति । देहोऽस्थूल-
 सूक्ष्मौ विद्येते अत्य स देही विदात्मा, तस्य यथाऽस्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि ‘एक एवाहं

विजन्म्यपटस्य तदनवयवगणपटान्यस्य चोक्तौ अथापि तदस्मि-
 द्वाऽन्योन्याश्रयात् । एतेन पटध्वंसाज्जन्मपटत्वावच्छेदेन तयो-
 र्दिहेतुत्वमित्यपि निस्तम्भः । वक्तुस्तस्य दीपारोपणसमकालसु-
 धोदस्यापिभगविकासतदाच्छादनसमकालतस्तदुपोचानुप-
 सापरमाद्युपक्रिययाऽऽसम्भवादनुपपन्नः । विवर्तिवादे तु
 ऐन्द्रजात्तिकप्रदितदेहवदवयवापचयोपचयो विना माययैव
 देहदृष्टिः सम्भवतीत्यास्तां तावत् । विस्तरेण चात्मनि-
 अद्वैतवज्रपञ्चऽप्यर्थः प्रसाधितस्तत्रैवानुसन्धेयः । एतेन
 ‘कौमारादिदेहेभेदेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादेहादितिरि-
 क्तात्मप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः’ इति माधव्याख्यायानं निर-
 स्तम्भः । अस्मिन्नेहे कौमारं यौवनं जरेति वदता कौमाराद्यव-
 स्थाभेदमात्रं, देहस्थेक एवेति कण्ठ एवांकावेन तथा
 व्याख्यातस्य मूलविरुद्धत्वात् ।

न च केवलदेहस्थेकत्वेऽपि कौमारादिविशिष्टत्वेन भेदो न
 विरुद्ध इति वाच्यम्; आत्मन्यपि तथा भेदस्य सुवचनेन
 ततो देहात्मवादनिपातसिद्धिः । अत एव ‘योऽहं कुमारदेह-
 बानासं सोऽहमिदानीं युवदेहोऽस्मि’ इति प्रत्यभिज्ञानादे-
 हभेद इत्यपि निरस्तम्, ‘योऽहं कुमार आसं सोऽहं युवामि’
 इति प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र कौमाराद्यो-
 वनयोर्भेदः, नात्मनः, स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
 सभं, अत्रापि ह्य एवायं देह इति प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात्
 “न जायते त्रियते” [कठो. २।१८] इत्यत्रैव देहात्मवादनि-
 रासः । अत्र त्वात्मनित्यत्वप्रतिदिनमिति शाङ्करभाष्यार्थ
 एव युक्तः ।

‘देहिनी यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमारादिकं तदेहिन्विजन्मव-
 मेव, न तु स्वतः; तथैतदेहानां देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गशरीर-
 निबन्धना, न तु स्वतः’ इति प्राचां व्याख्याने न चरुताया
 यथाश्रुतैवैव निर्वोहि लिङ्गशरीरनिबन्धनेत्यप्याहारान्तर्यः ।

‘देहिन् एकस्थैव यथा कौमाराद्यवस्थोपपत्तिनाशयोर्भे-
 दः, नित्यत्वात्; तथैकस्थैव युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि
 विमुक्तात्, तथा च सर्वदेहेत्येक एवास्तेति स्थिते बन्धघातक-
 भेदकल्पनया त्वमधोऽत्मान्युच्छ्रान्ति, धीरस्तु विद्वाश्च मुह्यति’
 इति मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने युगपत्सर्वदेहेत्यादा-
 र्थापेक्षयैव विमुक्तादिति हेत्वप्याहारद्वेष्टाश्रितं यथोक्त
 एवायं ॥ १३ ॥

कालेन, तथा भगवद्विद्यया भगवद्विषय देहान्तरप्राप्तिरलौ-
 किकद्वितीयदेहमासिमेवतीत्यर्थः । धीरो भक्तस्तत्र देहप्राप्तये
 न मुह्यति, मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मि' इत्यमेवप्रत्यभिमानादैक्यं बालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च । 'व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुमुमेभ्यः सूत्रमिव' इति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादान्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकूलिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कैमाराचवस्थाभेदाद्देहेत्येवं, एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिथिगाद्यवस्थाभेदाद्देहेकं भवति, ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव । एवं च शोकादिष्वभिगो लिङ्गादपि विभिन्नस्य तत्र इष्टविद्योगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन्निवर्षे धीरो न शुक्लाति । आभिमानिको शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरं न बाधते, अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोः 'गतासु' इति 'वयं' इति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम् । अत्र तु 'देहिना' द्वयेकवचनं उपाधेयविदात्मैक्याभिप्रायमिति हेयम् । तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो मित्रा बहुषेकोऽनगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' [१३] इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेण स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [खे. उ. ६।१९] इति च, एकत्वाच्च भिन्नत्वमप्यस्य सिद्धम्, तेन देहादीनामनित्यानामविभूतानां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—यद्यपि आत्मयिनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विज्ञानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखविद्योगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः, इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवान् आह—मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मियन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः मात्रास्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः ; ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतप्लुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा—स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः; शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचित् दुःखदम् । तथोष्णमपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे, यतो न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापत्यशीलाः, तस्मात् अनित्याः । अतस्तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीदित्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. दां. व्या.—आत्मनः श्रुत्वादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रसक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहो स्यातामित्याशङ्क्य भगवान् योऽतिरिक्तं श्लोकमन्तरयति—यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तं निमित्तोद्भूत्य यो मोहादिदेवते तस्यान्यव्यतिरिक्तत्वात् इत्येवमात्मत्वमाश्रित्य लौकिकविषयम् । 'अशोच्यान' [१।११] इत्यत्र यो विधाधिकारी सूचितस्तस्य "तितिक्षः समाहितो भूत्वा" [वृ. उ. ४।१८३] इति श्रुतेस्तितिक्षच-विशेषणमिहोद्दिश्यते । व्याख्येयं पदमुपदाय करणव्युत्पत्त्या तत्त्वोद्देशविषयत्वं दर्शयति । मात्रास्पर्शा इत्यादिना । पक्षीसंसारं दर्शयन्मावदुपपत्त्या स्वर्गशब्दपर्याह—मात्राणां-मिति । तेषामर्थक्रियामादर्शयति—ते शीतेति । सम्प्रति

शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या तादादिविषयपरत्वमुपेत्य समारा-न्तरं दर्शयन्निषयाणां कार्यं कथयति—अथवेति । ननु शीतो-ष्णप्रत्यक्षे सुखदुःखप्रत्यक्षस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखान्तरां पृथग्ग्रहणम् ? इति तत्राऽह—शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेतु-रातुकृत्यप्राप्तिकृत्ययोरात्मलक्षणार्थम् । अन्यत्वं हि शीतमुष्णं वाऽनुकूलं प्रतिकूलं वा सम्यक् बाह्या विषयाः शुद्धादि जनयन्ति । ननु विषयेन्द्रिययोगस्याऽऽत्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्राप्त्यु-शीतादेरपि तथात्वात्तितिक्षितो हर्षविषादौ तत्रैव तत्पिना-पत्त्यावित्याशङ्क्योत्तराच्च व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । अत्र च 'कौन्तेय भारत' इति सम्बोधनाभ्यामुपभयकृच्छ्रद्वयैव विधाधिकारित्वमित्येतेदेव बोधते [१।१४ ॥

३ रा. भा.—इममर्थमुनन्तरमेवाह—शब्दस्पर्शरूपसङ्गन्धाः साश्रयास्तन्मात्राकार्यत्वात्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णमृदुपह्लादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्ण-

शब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्तिं तितिक्षस्व । ते चागमापायित्वा-
द्वैयवतां श्रन्तुं शोभ्याः; अनित्याश्च ते बन्धहतभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

५ वे.ता.चं.—आत्मनित्यप्रकरणार्थवचने वक्तव्योऽप्य-
यमर्थस्तात्पर्यातिशयात्तद्वसोक्यत इत्याह—इममर्थमनन्तर-
मिति । आभिर्मान्यते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्रा
इति शाङ्कराहुकाप्रसिद्धयोगनान्वयुपसाय मात्राशब्दार्थमाह—
शब्देति । साध्या इति । गुणविशिष्टव्यवस्थ इति तन्मात्रा-
कार्यवमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मात्राणां
मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । 'शब्दमात्रा, स्पर्श-
मात्रा' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यव्यवस्थयापि
तदेवमव्यवस्थातच्छब्दोचरत्त्वमुपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्ते-
रपि भावव्युत्पत्तेः प्रतिद्विप्रकृतं विषयसम्बन्धत्वेन च साक्षा-
त्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिस्मन्मन्व्यन्तरं निर्दिष्टत्वं
समावर्धमन्याह—श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा इति । शीतोष्ण-
शब्दयोरेषलक्षणत्वं समासात् चाह—शीतोष्णसुखदुःखदा-
दिरूपेति । एवं हेतुफलभावो विहाय शीतोष्णादः सुखदुःखदाद्येति
योजनायां पृथग्व्यपदेशवैयर्थ्यमिति भावः । सङ्ग्रामे शीतोष्ण-
योरप्रसक्त्यात्मिकमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह—शीतोष्णशब्दः

प्रदर्शनार्थ इति । शब्दपातादेरिति शेषः । शीतोष्णादिकं तु
तेषु तेषु वर्षाश्रमघर्षेण यथासम्भवं प्राप्नुमः । 'धीरम्' इति
वक्ष्यमाणम् [२।१५] 'धीरस्तत्र' [२।१३] इति पूर्वोक्तं
चाह्वयाह—तान् धैर्येणेति । यद्वाऽत्रैव 'कौन्तेय भारत'
शब्दाभ्याम् । सञ्चिन्त्यायुत्पन्नस्य विशिष्टशक्तियस्यान्तानिकस्य ते
धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च
वातातपष्ठुत्पिपाशापशाल्ममादयो यावत्कर्मसमाप्तिं श्रन्त-
व्याः, तथाऽत्रापि शलपातवयुवधादयः । अस्मादवर्जनीयेन्द्रिया-
र्थस्पर्शनिमित्तदुःखानां शोकेन दुष्परिहरत्वात्पर्यर्थे शोके
ति तिष्ठेति युक्तमिति भावः । अत्र सुखास्य क्षमा नाम उपेक्षया
अनुत्प्रेक्षकः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दस्या-
पौनस्स्यात्वाह—बन्धेति । अनित्य-चोऽत्र प्रवाहिन्यता निषे-
धकः । 'नित्याः' इति पदबन्धेन नित्याद्युपनिषत्तया तितिक्षितव्य-
त्वयोक्तं तु मन्मथः । मुक्तौ तदभावाच्च प्रवाहोऽपि नित्यत्वं
नास्तीति भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि तदर्शनाभावादिना शोक इति चेत्, न, इत्याह—मात्रास्पर्शा इति ।
मीयन्त इति मात्रा विषयाः, तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः, त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादि-
सम्बन्धादि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे ।

६ ज.प्र.दी.—प्रकारान्तरेण शोकं शब्देत—तथापीति ।
यद्यपि वाक्चवादीनां हानिर्मेवविन्यतीति विद्या न शोको युक्तः,
उक्तविषयात्माहारेणभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिरभावात् ।
तथापि तन्मये ममेव सुखदुःखानिर्दुःखावाप्तिश्च मविन्यतीति विद्या
मे शोकः समुत्पत्तिः । कथम् ? तदर्शनाभावादिना । तदिति
वाक्चवादिरामरतः । आदिपदेन विवृततद्दर्शनं च गृह्यते । त्रिमा-
स्यानां हि दर्शनेपक्षेनालोपादिकं सुखहेतुः । तेषु मतेषु
तदर्शनापभावात्सुखदुःखमिति । तथा तेषां छेदमेवादिदर्शनेन दुःख-
वाप्तिश्चेति, एतद्विषयपूर्वकं 'शोक'ममत्तापरमिति—नेति । 'मीयन्ते
विषया वैरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत् । पुराणवदौ
मात्राशब्दस्य विषये स्वत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे—मीयन्ते
इति । ननु गन्धरसस्पर्शशब्दा विषयाः । अतो भिन्नपद्वे
द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तराणां पुनरुक्तवैयर्थ्यत आह—
तेषामिति विषयाणाम् । तथाप्यनुपपत्तिः । विषयाणां स्पर्शा-

भावादित्यत आह—सम्बन्धा इति । एवं तर्हि किं ? षष्ठीसमास-
परिग्रहेण भिन्नपदवादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजय-
ति—त एवेति । सुखदुःखे एवेति । नहि विषयाणां सम्बन्धानां
च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः । ननु शीतोष्णशब्दौ विषय-
विशेषवचनौ, तत्कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषे द्युः ? कथं
च साक्षात्सुखदुःखे ? कथं प्रतिस्मन्मन्वी ? कस्मै ददतीति आह—
देहेति । देहशब्देन त्रेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । अनेन शीतोष्ण-
शब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो
लक्ष्यते इति लक्षितलक्षणमेवम् । अनुभवद्वारेण सुखदुःखादानम् ।
प्रतिस्मन्मन्वी देहः । दानं च आत्मन इत्युक्तं भवति । एतेन
लौकिकीं प्रतीतिरुत्थेन शक्तिज्ञाऽप्युच्यते । तत्तद्विषयाणां तैस्तेति,
न्द्रियैर् ये सत्कार्यस्तीतस्तत्तद्विषयसाक्षात्कारा भवन्ति,
तत्रेद्विषयसाक्षात्कारात्सुखं भवति, अनिद्विषयसाक्षात्कारात्
दुःखं भवतीति ।

५ आ. मा. भा.—न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः ? आगमापायित्वात् । यद्यात्मनः
स्वतः स्युः सुखावपि स्युः । अतो यतो ते मात्रास्पर्शा जाग्रदादेव सन्ति, नान्यदेति तदन्वयव्यति-
रेकित्वात्तन्निमित्ता एव, नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयीभावादप्यः सम्बन्धो नास्ति ।

६ ज. प्र. दी.—मतेवेत्, ततः किं प्रवृत्तशब्दा इत्यतस्तु-
शब्दात्परया काका सिद्धमर्थमाह—न हीति । स्वत इति ।
विषयेन्द्रियवन्निर्गममात्रेण । दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कार-
मी. १३

सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्ण-
सुखदुःखादौ ? नहि, किन्नाभिमानसहिताः ? इत्युक्तं भवति ।
अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभन्तवाच्यासिमित्तोद्देहः ।

अस्ति। अत्रानिमित्तो द्वेषश्च शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु समताति-
शयहेतुकोऽपि वैक इत्यादि । विषयेन्द्रियशक्तिका एव ज्ञानस्य
मुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः ? येनाभिमानोऽधिकः कारण-
सामग्र्या निवेद्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे—**कृत**
इति । ननु कथमिदं कथ्यते ? यत इत्यध्याहारादिति ह्ययः
प्रयोजनान्तराभावाद्देवत्ववर्णनमेव न । ‘सविशेषे हि विधि-
निषेधे विशेषणमुपसङ्गमात्,’ इति न्यायात् । शीतोष्णमुखदुः-
खद्वत्त्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवच्छीतोष्णमुख-
दुःखदत्त्वमुपसङ्गमाति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्त्वं
यत्प्रत्यागमापायित्वादित्यर्थः । अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहृ-
त इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुक्तं व्याचष्टे—**यदीति** । मात्रास्पर्शा यदि
स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेक्षयात्मनः शीतोष्णमुखदुःखदाः
स्युः, तर्हि **सुसावपि स्युः** । नहि कारणमस्मी कार्यं व्यभि-
चारतीत्यर्थः । नच वाच्यं सुतो विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न
सन्तीति; सत्येतावन्निन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अतएव
शीतोष्णग्रहणं कृतम् । एतेनेन्द्रियमनसन्निकर्षाभावाऽपि प्रत्युक्तः ।
न चात्मनः सन्निकर्षाभावः, मनसः कदाप्यात्मविशेषाभावात्
वक्ष्यमाणत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये र्थव्यवसायं वदन्साक्षादर्थ-
दर्शयति—**अत इति** । अतो **मात्रास्पर्शा** नात्मनः स्वतः
स्वयमेव केवलाः शीतोष्णमुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः ।

५ आ. मा. भा.—न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽपि नित्यत्वमस्ति, सुमिश्रप्रलयादावभावा-
दित्याह—अनित्या इति । अत आत्मनो देहाद्यात्मन्त्र एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धु-
मरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य ताम् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्श-
ानां ज्ञानादिहेतुत्वं, न केवलानामिष्ट्युपादितमेतत्; ततो
नित्या इति व्यर्थमिति चेत्, न; आगमापायित्वस्यैवानेन
व्याख्यानत्, व्याख्यानेऽपि क्रिं प्रयोजनमित्यत आह—**न-**
चेति । आगमापायित्वयोर्द्वयोः प्रत्युच्यते, यत्रावहलूपेण
नित्यं व्यक्तिलूपेणानित्यं, यथा गङ्गोदरः; तदेकमागमापायी-
त्युच्यते । यत्न तु प्रवाहोऽपि स्थिरते, यथा किङ्ककुसुमानां,
तद्वरमिति । तत्रागमापायित्वशब्दादुभयप्रतीतो, आगमापायित्वे-
ऽऽयागमापायित्वशब्दाभ्यां, यत्रावहलूपेण नित्यत्वं तदत्र विव-
क्षितं नास्ति न भवति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्त्वे
सम्भवात्, प्रकृतायुषयोगाच्च । किन्तु द्वितीयमेव, सुप्ता-
दावभावेन सम्भवादुक्तरीत्या प्रकृतोपयोगाच्च, इत्येतदन्विता
इत्येवनाह मन्वा नित्यर्थः । प्रलयो मूर्छा । आदिदेनासम्भ-

अत इत्युक्तस्य विवरणं यतस्तत्त्रिमित्ता एवेति । तद्विषयि-
मानपरामर्शः । तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णमुखदुःखदा
यत इत्यर्थः । तत्कृत इत्यत उक्तं **मात्रेति** । मात्रास्पर्शा
जायत्स्वप्रयोरभिमानवतोरेव, ते तथाविधाः शीतोष्णमुख-
दुःखदाः सन्तः सम्भवन्ति । नान्यदा अभिमानादिते सुप्तादा-
विति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्त्वस्याभिमानान्वयव्य-
तिक्तादुपविधायित्वादित्यर्थः । न चाभिमानहीनेऽपि ज्ञानो-
त्पत्तिरूपणादौ दृश्यते, सत्यं, मुखदुःखहेतुसूक्ष्मानमत्राधिकृत-
मित्यदोष इति । इत्याभिमान एवात्मन उपपन्न इत्याह—
आत्मनश्चेति । अत्र तैरिति ज्ञानमुखदुःखपरामर्शः ।
आत्मनो ज्ञानादिभिः सम्बन्धो नास्ति, तेषां मनोवृत्तित्वात् ।
तथा चान्यगतयमाः कथमन्यस्य विविधहेतवो विधाभिमा-
नाः ? प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहवाहो देवदत्तं दुःखीकरोतीति ।
ज्ञानादिसारात्मनः सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्यनुभव
आत्मन इत्यादीत्यत उक्तम्—**विषयेति** । मनोवृत्तिरूपाणि
ज्ञानादीनि विषयभूताणि । आत्मा च विषयी, साक्षिचैत-
न्यस्य तद्विषयत्वात् । एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमि-
त्यादिव्यवहारः । उपलक्षणं चैतत् । ईश्वरादीनां स्वामित्वमपि
ग्राह्यं तादात्म्यसमवायिनिरासे तात्पर्यात् ।

ज्ञातसमाधेर्यद्वयम् । नन्वज्ञित्यपक्षमेकार्थमेव, सत्यम्, तथापि
पुनः प्रयत्नाद्यालोचनादेरतिसिद्धिः । एतद्वि विषेषणोपसङ्गान्तं
विशेषणम् । आगामिव्याख्यानमपेक्ष्य भाष्यकृताऽयमर्थः
प्राप्त्युपलब्ध इति ज्ञेयम् । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति—
अत इति । उक्तप्रकरणे देहादावात्मनो समैत इत्यादिभ्रम
एव, असहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः । ततः किमित्यतश्चतु-
र्थपदं व्याख्यातुमुपोद्धातमाह—**अत इति** । तद्विमुक्तस्य भ्रम-
विमुक्तस्य बन्धुमरणादिविदुःखं यत्साक्षं शङ्कितं न हि सामग्रीकार्य-
मेकदेशेन भवतीति भावः । ततः किमित्यतश्चतुर्थपदं
व्याख्याति—**अत इति** । तितिक्षस्व विकलीकृतिं भावः ।
ननु तानिच मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः, तत्कथं शीतोष्णा-
दीनित्युक्तम्; यैवम् । शीतोष्णहेतूनां मात्रास्पर्शानां नैव
तत्कथंनोपलक्षणात् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. आ.—यद्यपि आत्मनाशनिमित्तः शोको न सम्भवति नित्य आत्मेति जानतः, तथापि
शीतोष्णनिमित्तः शोकः सम्भवतीत्येतदजुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—**मात्रास्पर्शास्त्विति** । मीयन्त
आभिः शब्दादय इति मात्रा इन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शः शब्दादिभिः संयोगाः; शीतोष्णमुख-
दुःखदाः—शीतं चोष्णं च शीतोष्णे, ते एव मुखदुःखे, ते ददतीति शीतोष्णमुखदुःखदाः;
आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्याः, तान्मात्रास्पर्शास्तितिक्षस्व प्रसहस्व, तेषु हर्ष-
विषादौ मा कार्षीर्तित्यर्थः ॥ १४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु जन्ममरणयोर्देहधर्मत्वादात्मनि
देहस्याभासेन तत्प्रतीतवानु न तथोक्तमर्थमर्थवन्ति नात्म-
नादाप्रयुक्तः शोकः सम्बन्धीत्युक्तम्, अस्त्वैवम्; तथापि
युदे परपक्षप्रहारादिमिरात्मन्यङ्गभूयमानं दुःखसामर्थ्यम्
एव, न तु देहधर्मः, देहस्य जलनेन दुःखादिधर्मित्वायोगात्,
अन्यथा देहात्मवादप्रसङ्गात् । तथा च भीष्माद्यात्मनो ज्ञान-
विधातुदुःखं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तः शोको मम युक्त एवे-
त्याहङ्कारः, दुःखस्यात्मनि नित्यत्वाच्च तस्मिन्निष्क्रोऽप्यात्मनः
शोको युक्त इत्याह— हे कौन्तेय ! मात्रास्पर्शाः, भीरयन्ते
आभिधिषया इति मात्रा इन्द्रियाणि, तेषां ये स्पर्शाः
स्वस्वविषयैः सह सम्बन्धाः, ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीत-
धृषणं सुखं दुःखं च ददतीति तथोक्ताः । अत्र शीतोष्णसुख-
दुःखदा इति वाक्ययोगान्मात्रास्पर्शपदं त्वगिन्द्रियतद्विषय-
सम्बन्धरूपमात्रास्पर्शैकरागिति ज्ञायते । तथापि परपक्ष-
स्पर्शां दुःखदा इत्येतान्विति प्रकृतोपयुक्ते वक्तव्ये शीतोष्णसुख-
ग्रहणं दृष्टान्तायम् । यथा त्वगिन्द्रियस्य हिमाग्न्यादिविषय-
स्पर्शस्यो मात्रास्पर्शः शीतोष्णप्रदः, यथा वा तत्स्यैव स्रुदुकुलु-
मादिसर्पस्यः सुखप्रदः, तथा परस्परस्पर्शस्यैव मात्रास्पर्शाः
दुःखद इत्यर्थः । तुल्यद्वयो वक्ष्यपर्यं । यद्यपि मात्रास्पर्शाः शीतो-
ष्णसुखदुःखदाः, तथापि आगमापायिन उपचितविताहारीलाः
तस्माद्वितियाः । तथा च आगमापायिसमात्रास्पर्शजन्यस्य दुःख-
स्यापि आगमापायित्वेनावित्यत्वमिति न तस्यात्मधर्मत्वम्,
अनित्यत्वाच्च स्वस्य नित्यत्वमात्मधर्मैवायोगादिति भावः ।

तथा हि— यदि दुःखमात्मनः स्वाभाविकधर्मः स्यात्,
तदा भूमिनिष्ठं विना स्वाभाविकधर्मनिष्ठसम्भवाद्-
निर्माक्षप्रसङ्गः, 'न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तितौण्यवद्वे' ।
[इति स्मृतेः, रूपप्रागभावसमानाधिकरण-
सर्वरूपानिष्ठत्वेति दुःखप्रागभावसमानाधिकरणपुगापसर्व-
दुःखनिवृत्तेरपि धर्मनिवृत्तिनान्तराधिक्यवियमेन तर्किकैरपि
दुःखादीनामात्मगुणत्वस्य निबोद्धमवश्यत्वात्, 'कामः सङ्करो
विचिकित्सा' इत्यारम्भ 'एतत्सर्वं मन एव'] [वृ. उ. १. १५. १३]
'कामा येऽस्य हृदि धिताः'] [वृ. उ. ४. ४. १०] इत्यादि-
श्रुतिभिः 'शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहदुःसाहयः । अहङ्कारश्च

९ व ० २ दी ०— ननु धैर्यमेव तत्रायति, यतो न मूढः स्यामिति चेत्तत्राप्युपायमाह— मात्रास्पर्शा इति ।
मात्रा रूपाद्यस्तासां स्पर्शा इन्द्रियाख्याः इन्द्रियैर्वा स्पर्शाः योगाः शीतादिद्वन्धाः, ते चागमापायिनोऽनित्या-
स्तान्विशिष्टानेव सहस्र । सर्वसहस्रं हि साङ्ख्ये योगे चावश्यकं ततो वीरस्य न मोहः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेव देहादिरपि भवित्यति, परं
किञ्चिकालं भवति (?) भोगदुःखासदिष्टत्वाच्चोचामीति चेत्त-
था— मात्रास्पर्शा इति । हे कौन्तेय परमजिह्व ! मात्रास्पर्शा
इन्द्रियतत्त्वियसम्बन्धाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्ति ।
अत्रायमर्थः— इन्द्रियतत्त्वस्यैव जलतपदयो शीतोष्णदा
भवन्ति । तथा मित्रसंयोगविषयोगाद्यश्च सुखदुःखदा

११ नी. भा. दी.— ननु आत्मनो छिद्रशरीरादन्वत्येऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभावादुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वाङ्, तत्रश्च
भीष्मादिवन्धुवर्णानां सति दुःखसम्बन्धो भवत्येवेत्याशङ्क्याह— मात्रास्पर्शा इति । मीरयन्ते विषया आभिस्ता

दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः । [भाग. १. १२. ८. १५]
इत्यादिस्मृतिभिश्च दुःखादीनां मनोधर्मसमाधिविषयादनाच्च ।
अहङ्कारस्येत्यनेन हि मम एवोच्यते, चिदचिद्विषयिकेऽहङ्कारो
नात्मन इति चिदंशनिषेधे सति अतिदंशस्य मनस एवाह-
ङ्कारशब्दायैवेन प्रसेः, 'प्रचहाति यथा कामान्मनोवर्गे पार्थ ।
मनोगतान्' [२. ५. ५] इति कामादीनां मनोधर्मत्वस्य
भगवता कण्ठत एवोक्तम् । विस्तारस्तु वज्रपक्षरे दृष्टव्यः ।

तस्मात्तुःखस्यानात्मधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवसि-
द्धत्वात् देहधर्मभूतजन्ममरणयोरेव मनोधर्मभूतदुःखस्याप्या-
त्मनि स्वप्रमिततात्वात्प्रासात् 'अहं सुखी' इति प्रतिभास
इति तस्मिन्धात्वन् नित्यत्वे हे भारत ! तस्मिन्तितिक्षस्व शब्धाभि-
धातरूपान्मात्रास्पर्शां सहस्र, तस्मिन् शोकं मा कार्षीरि-
त्यर्थः । 'भारत कौन्तेय' इति स्वसोधनद्वयेन भरतकुलप्रसूतत्वे-
नैव इयं तितिक्षा तवोचिता, तत्रापि कुन्या देवतावप्रसादेन
लघुस्य किञ्च वक्तव्यमित्येतदर्थयति । अत्र भीष्मादिविशेषरू-
पान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षत्वेति व्याख्याने भीष्मात्मनो वियो-
गाभावस्य पूर्वमेवेति तच्छरीरविभोगस्य च 'अन्तवन्त इमे
देहाः' [२. १८] इत्यादिवैवाकिञ्चित्कलस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च
तत्र स्वारस्यमित्यस्माभिधातरूपेण मात्रास्पर्शैस्तत्कृतात्मदुः-
खतिबन्धनः, शोकक्षानने निरस्त्यत इति व्याकृतम् । भाष्य-
मप्येतद्वद्वगुणमेवेति ज्ञेयम् । 'मात्रास्पर्शा देहाभिमानादौ-
वात्मनो दुःखप्रदाः, तस्मादभिमानं त्यक्त्वा तस्मिन्तितिक्षस्व,
इति माध्वव्याख्याने त्वथाहाराक्षेपः स्पष्टः । 'ह्युपयुक्तस्य-
रूपाणां मात्रास्पर्शां समागमापायित्वेन अभिलष्यतांस्तितिक्ष-
स्व' इति रामानुजव्याख्याने अर्जुनस्य युद्धकारतृष्यतां
स्यात् । न हि तद्युक्तम्, महाक्षत्रियश्रेष्ठस्य युधिष्ठिराजसुख-
कृतदिविजयस्य निवातकचार्दिहन्तुर्निखिलराग्रेसरस्य च
तस्य युद्धकारतन्त्रीचपुरुषवदयुधस्पर्शभयेऽप्यां तस्मिन्तितिक्ष-
स्येयुधदेशकत्वमन्यासङ्कोतः ।
तस्माद्भीष्माद्यात्मनां शब्धाभिधातुदुःखं भविष्यतीति
तदर्थमर्जुनस्य शोकप्राप्तावात्मनो दुःखाभावेन तस्मिन्तितिक्ष-
क्रियत इति भगवत्प्राद्व्याख्यानाग्नेव उत्तरलोकानुसारि
युक्तिरालोच्यमाणः ॥ १४ ॥

भवन्ति । संयोगे स्वस्य सुखं भवति, विप्रयोगे च दुःखम्,
तत्रस्थसुखदुःखादिकं न विचारणीयम् । किन्तु मित्रसुखवि-
चारेण स्वस्य तत्सहस्रमेवोक्तमनुचितं, यतस्तेन स्थिरा इत्याह—
आगमापायिन इति । आगमापायिन आगच्छत्यपयान्ति
च, ननु एव अनित्याः, अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्र । 'भारत'
इति सम्बोधनाच्चैतदुचितमिति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्राः वागादयः दश भूतमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा ग्रहणाः, तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन सम्बन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शाः विषयेन्द्रियसम्बन्धाः । स्पर्शोऽवदन्त्य तद्वाचित्वं 'स्पर्शोऽनुक्त्वा बहिर्बाह्यान्' [१५२७] इत्यत्र दृष्टं, तत्र स्पर्शपदेन तद्वद्विषयेन्द्रिययोरपि लाभः, तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह सम्बन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवद्वागमापायिनः उपचित्विनाशशीलाः, अत एवानित्याश्च तद्देवं सुखदुःखदाश्च; अतस्तां तितिक्षस्व सहस्रं । हे कौन्तेय ! भारते-त्युत्तमवर्गयत्वेन धीरत्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिनया हि सुसिखमाधिप्राप्तादेशादिष्वभावात्प्रत्यक्षप्राप्तौ भावाच्च कदाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्जुरगादिवन्मिथ्याभूतः सन्नतद्रमेत्वं भजते । यद्वि यत्राभेदेन कदा-चिद्वाति, कदाचिन्न, तत्तदाध्यस्तं रज्ज्वामिव सर्पः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदाचिद्वाति, अतो मिथ्येति निश्चितं; तेन प्रतीचि प्रमातृसम्बन्ध एव नास्ति, सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसम्बन्धायोगात् ; प्रमातृभ्रमणां दुःखादीनां तु प्रतीचि सम्बन्धो दूरापेत एव । कथं तर्ह्यात्मनि दुःखित्वप्रत्ययः ? तत्तदुपाधितादा-त्म्याध्यासादिति ब्रूमः । अत एव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नावुच्यते, स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते; तथा च श्रुतिः—“स यत्तत्र (किञ्चित्) पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ. च. ४।३।१५] इति । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा” [बृ. उ. १।५।३] इत्यादिश्रुतिः । “एतत्सर्वं मन एव” [बृ. उ. १।५।३] इति क्रमेदिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह, तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखित्वप्रतीतिर्वातिरेवेतीष्टविशेषाजनितां तां तितिक्षस्वेति भाषा ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—शीतोष्णादीन् प्रसह्यतस्त्व किं स्यात् ? इति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं—समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं, सुखदुःखयोर्मां दर्पविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति, नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, न नित्यात्मस्वरूपदर्शन-निष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अधिकारिविशेषणं तितिक्षत्वं नोप-
रुक्तं, केवलस्य तस्य पुण्यहेतुत्वादिति शङ्के—शीतेति ।
विषयवैराग्यादिप्रसिद्धं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परि-
हरति—शृण्विति । तितिक्षमाणस्य विवक्षितं लाभमुपल-
भयति—यं हीति । हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधन-

सम्पन्नत्वमुच्यते । धीमन्तमिति नित्यात्मित्यविवेकमागित्वम्,
एतच्चोभयं वैराग्यादेरुपलक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानम् ।
साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमन्य त्वमप्यर्थज्ञानवतस्तस्य
मोक्षोपपत्तिरव्याप्यज्ञानयोग्यतामाह—स नित्येति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—तत्त्वमा किमर्थेन्यत आह—यं पुरुषं धैर्यादिशुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्य-
मानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्मनिमित्तहितफलं कुर्वणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादि-
मृदुकृतस्पर्शा न व्यथयन्ति; स एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । अत
आत्मनां नित्यत्वादेतावन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—तत्त्वमा किमर्थेन, किं दृष्टार्थ-
त्वात् ? उतादृष्टार्थत्वात् ? उत स्वरसवाहित्वेनावर्जनीय-
त्वात् ? । न प्रथमः, दुःखरूपतयोलम्भात्; न द्वितीयः,
सुखचक्रलक्ष्यादिष्वार्थवद्बहुलत्वात्, न तृतीयः, युद्धानिहत्यायैव
शस्त्रपातादभावादिति भावः । तितिक्षादेर्विषयतयाय “धीरस्”
इति पदम् । सुखदुःखवैषम्याङ्गवन्तं तयोः समपरिमाण-
त्वादिभ्रमं च व्युदस्यन् किमर्थेति शङ्कां च प्रतिलदति—
अवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानमिति । यथा ह्यारोग्य-
काम औषधादिहेतुं सुखसाधनत्वादसुखवन्मत्वा प्रवर्तते,

यथा चाधार्थी समुद्रतरणाद्विहङ्गम्; तथा तापत्रयनिवृत्तिं
निरतिशयानन्दं च लिङ्गं तदुपायानन्तरीयकदुःखं सुखवदेव
मन्येतेति भावः । तस्मादिष्टविषय सम्माधितस्य द्रष्टुतितिक्षा-
मात्रस्य मोक्षे हेतुत्वमुपदारायोक्तं अमृतत्वसाधनत-
येत्यादि । “एते” इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दर्शयितु-
मुक्तं तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, अप्राप्तत्वविशेषा परि-
तापेन चालयन्तीत्यर्थः; न तु पीडयन्तीति । मृदुकृतस्पर्शा
इति । मृदुस्पर्शस्यानुपादानात् । यत्तच्छब्दस्य पराश्रयनिर्देशेन
‘पुरुषर्षभ’ इति विपरीतकाका च फलितमाह—स एवेति ।

त्वाद्वाः अस्थानलेहावाकुलः । अनन्तरलोकार्थप्रसङ्गाया-
त्पानाशप्रतीकारनैरेकस्याय च निगमयति—आत्मनां नित्य-
त्वादिति । पतावदिति तितिक्षाभावे, न तु शोकादि ।
अत्रेति, आगमापाधिरां तत्त्वज्ञानेन विवर्तितव्यमानस्तानां

अमृतत्वलक्षणपरमुखाधोपायादुभावेऽनजनीयसन्निधीनां वाक्-
पातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । कर्तव्यमिति, अकरो त्वप-
वर्गकूपकभावाः, स्वयमेपरित्यागेन प्रत्ययार्थः, धैर्यव्याभा-
वनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गं व्यपदिशति भावः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—अतः प्रयोजनमाह—यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यययन्ति । पुरिशय-
मेव सन्तं शरीरसम्बन्धमात्रे सर्वेषां व्याथाभावात्पुरुषमिति विशेषणम् । कथं न व्यययन्ति ? समदुःख-
सुखत्वात्, तत्कथं ? धैर्येण ॥ १५ ॥

६ अ. प्र. दी.—अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणमो
भवत्ययोजनमाह—अत इति । दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव
सम्भवात्किं तत्कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायामिमानत्यागेनेत्ये-
तदाशङ्कापरिहारायैति शेषः । पूर्वलोके तितिक्षस्वेतिपदं सह-
स्वेति कैश्चिन्नाख्यातम्, तत्सत् । तदनुवादे विफलीकरणस्यैव
प्रतीतिरिति भावेनाभावापदं व्याख्याति—यमिति । न व्यय-
यन्ति न चालयन्ति, न शरीरतोगुणसुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं
कुर्वन्तीत्यर्थः । स्त्रीपदान्येवंविधानां मैत्रेयीप्रमुखानाममृतत्वप्रव-
णादुपसृमिति विशेषणममुक्तमित्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—
पुरीति; शरीरसंबन्धिनमेव सन्तं शरीरक्रीनवन्तमित्यर्थः ।
एतदपि किमर्थं विशेषणमित्याह—शरीरेति । सुखाशरी-
रसर्वेषां प्राकृतामानस्यमिमानाभावेन व्याथाभावादमृतत्वप्रसक्ति-

रित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु यस्य देहादावभिमानो
नास्ति, तस्य दुःखं सुखं च नास्तीत्युक्तं, तस्य कथं 'समदुःख-
सुखं धीरं' इति विशेषणद्वयम् ? अस्य पूर्वकक्ष्यागतवादित्या-
शङ्कय तदुपायप्रदमेतार्थे पूर्वावस्थासुखादोऽयमिति क्रमेण
पृच्छापूर्वकमाशयमाह—कथमिति । येनाभिमानत्यागेन
मात्रास्पर्शा न व्यययन्ति, स कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः ।
दुःखं यथानुपायेनमुखाधोपायेत्यत्वात्, तथा वैषयिकं सुखमन्यसुख-
विरोधित्वादनुपादेयं यस्य ॥ समदुःखसुखः । एवमात्रे च कथं
सुखहेतुषु शोभनाप्यसुखलक्षणस्फुटिरोषिषु द्वेषलक्षणादभिमान-
स्यादिति भावः । तत्समदुःखसुखत्वेन कथं केनोपायेन
भवतीत्यर्थः । धैर्येणेति; सुखे दुःखे च प्राप्तं सति तत्कार्य-
योरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—मात्रास्पर्शान्सहमानस्य किं स्यादित्यत्राऽऽह—यं हि न व्यययन्तीत्यादि ।
यं हि पुरुषं न व्यययन्ति न चालयन्ति एते मात्रास्पर्शाः समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषाद-
रहितं धीरं धीमन्तं सोऽमृतत्वागामृतभावाय, मोक्षार्थेत्यर्थः । कल्पते समर्थं भवति ॥ १५ ॥

८ वं. प्र. नि.—ननु मीमांसात्मवित्येकश्लोकपरिहारास्य
युद्धाकरणेनैव सम्भवात्किमिति तैः सह युद्धा वाक्प्रहाराकृत-
तदीयाभ्युदयस्य मिथ्यात्वविषयेकैतत्तच्छोकः परिहार्य इत्या-
शङ्कय युद्धवर्जनप्रयुक्तशोकपरिहाराद्विवेकप्रयुक्तः शोकपरिहार
एव विषयनित्यमिष्येत्याह—एते मात्रास्पर्शाः यं न व्यययन्ति
न चालयन्ति । अनेन 'तत्तितिक्षस्व' इति पूर्वलोकोक्तं
तितिक्षणं दुःखाप्यासकृतशोकवर्जनरूपमिति दक्षितम् । स
पुरुषः अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मसहिष्णुत्वेन ज्ञानाधिकावात्
तदुपा मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । न व्यययन्तीत्यत्र हेतुः
समदुःखसुखमिति, समे दुःखसुखे यस्य तं तपोजम् ।

सुखं यथा शोककृतं न भवति तथा दुःखमपि, यथा च दुःखं
हर्षकृतं न भवति तथा सुखमपीत्येवं सुखदुःखयोः साम्यम् ।
अत्र हेतुः धीरमिति । दुःखादीनामात्मनि मिथ्यात्व-
निश्चयो धीः, तद्वान्धीरः । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इति
निबन्धः । रजौ सर्वमिथ्यात्वनिश्चयेन तत्पुरुषदुःखस्येव
आत्मनि सुखदुःखमिथ्यात्वनिश्चयेन तयोर्विचित्रिकत्वाद्भेदा
तच्छोकपरिहारो भवतीत्यर्थः । अत्र 'यं न व्यययन्ति सः'
इत्येकवचनेन एतादृशो यः कश्चिदेव एवेति तदौलम्ब्युक्तम् ।
पुरुषमित्यनेन च अनेनैव पुरुषस्य पौरुषस्येतिरुक्तम् । 'पुरुषैर्यम'
इत्यनेन पुरुषभेदे त्वि नैदमाश्रयमिति दक्षितम् ॥ १५ ॥

९ व०त०दी०—सहनेमाऽमुक्तत्वे हेतुरित्याह—यं हीति । न व्यययन्ति धीरं, सोऽमृतत्वाय क्षमो भवति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेतेषां सहनं किंफलमित्यावा-
ह्वायमाह—यं हि न व्यययन्त्येत इति । हे पुरुषैर्यम पुरुष-
श्रेष्ठ स्वल्पमोक्षसाधनकारणत्वमर्थः । यं पुरुषं समदुःखसुखं समे
दुःखसुखे विषोयसंगो यस्य, यदादृशं धीरं तत्सहनसमर्थमेते

मात्रास्पर्शाः न व्यययन्ति न परामवन्ति, स पुरुषः अमृत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते । यदा मोक्षमात्राय अनर्थं कल्पते
योग्यो भवति । मक्तिप्राप्तियोग्यो भवतीत्यर्थः । समदुःखसुखे
तद्विच्छेदा स्वैमानन्दरूपमेवास्ति इति व्यजितम् ॥ १५ ॥

११ नी. भा. दी.—तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह—यं हीति । एते मात्रास्पर्शाः प्राक् व्याख्यातरीत्या
त्रिविधा अपि यं जाग्रति स्वप्नेऽसम्प्राज्ञातसमाधौ वा न व्यययन्ति त्वास्यात्र प्रख्यावयन्ति; पुरुषं पूर्णं अष्टासु
भवतीति पुरुषस्तम् । पुरुष—'कमेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनवादिचतुष्टयं च । प्राणादि-
पञ्चकमथो विषादादिर्कं काशश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पृ' [सं. भा. ३।१६] इति प्रसिद्धाः । यदा स्थूल-

सूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्यावावृत्तं पूरिति तम एव ग्राह्यं, तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषर्षभेति त्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि, सर्वपुरुषत्रेष्टत्वादिति सूचयति । उपाधित्रयत्यागादेव समे दुःखसुखे यस्य तं— ' न हि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शौ भवतः ' इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वं धीरं— ध्यायिनं योगिनं न व्यवयन्ति सोऽसृत्स्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं, यस्मात्— **नामस्य** इति । नासतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनं अस्तित्वा । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत् भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वचतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत् । अन्यप्रध्वंसाम्नां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति ।

२ आ. शां. व्या.— अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरशेकमवतारयति— इतश्चेति । इतस्त्वावधार्यमेव स्फुटयति— यस्मादिति । यतः शीतादेः शोकादिहेतोरनात्यनो नास्ति वस्तुत्वं, वस्तुवत्त्वाऽप्यनो निर्विकारत्वेनैकसत्त्वं, अतो समुद्भोविशेषणे तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह— **नेत्यादिना** । अतोऽस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तासत्वासिद्धिरित्यशङ्क्य विधिबन्धि— **सकारणस्येति** । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थम् । असतः शून्यत्वास्तित्वप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तफिरित्याशङ्क्याऽऽह— **नहीति** । विनतमतात्त्विकमप्रामाणिकत्वाद्वज्रानुसर्षवत्, न हि धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेर्कं प्रामाण्यं कल्प्यते, विषयस्य दुर्गिरूपत्वात्, अतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः । कथं पुनरव्यक्षादिविषयस्य शीतोष्णाद्वैतस्य दुर्गिरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं ? तत्राऽऽह— **विकारो हीति** । तत्त्व विमतं मिथ्याऽऽत्मापायित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । फलितमाह— **विकारश्चेति** । बाचा-

रम्भणयुतेर्द्वैतमित्याह— **सुप्राहकत्वं** दर्शयितुं चकारः । किञ्च कार्यं कारणाद्विभक्तमस्मिन् वेति विकल्प्याऽऽर्थं दूषयति— **यथेति** । नित्यमागमन्तर्बहिरेवेति शेषः । विमतं कारणान्न तत्त्वतो भिद्यते, कार्यत्वाद्वदवदित्यर्थः । इतोऽपि कारणादेरेव नास्ति कार्यम् । “ आदावन्ते क यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । [मां. का. २।१।४।१] इति न्यायादित्याह— **अन्मेति** । यदि कार्यं कारणादिभिर्न तदा तस्य भवेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः । तादात्म्येनावस्थानं तु न युक्तं, तस्यापि कारणव्यतिरेकेणभावात्, कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विप्रमादित्यभिप्रेत्याऽऽह— **मुदाहीति** । कार्यकारणविभागविहीनं वस्तुत्वे नास्तीति गमनान्नोदयति— **तदसत्त्व इति** । अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वात्कल्पितं सर्वभेदकल्पनाभिधानमकार्यकारणं वस्तु सिद्धयतीति परिहृति— **नः सर्वेचेति** ।

१ शां. भा.— यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति, तदसत्, इति सदसद्भिन्नागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वैरुपलब्ध्येते समानाधिकरणे— न नीलोत्पलवत्— सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती, इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोः घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्वटादिबुद्धिविषयोऽसन्, व्यभिचारात् । न तु सद्बुद्धिविषयः, अव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्, न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिब्रह्मबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत्, न; पटादौ अदर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानसम्प्रत्ययति— यद्वावृत्तेष्वनुवृत्तं तत्परमार्थसत्, यथा संभारादिव्यनुगतो रज्ज्वादेरिदमंशः, विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कल्प-

तत्त्वे प्रमाणमाह— **यद्विषयेत्यादिना** । यद्वावृत्तं तन्मिथ्या, यथा संभारादिः विमतं मिथ्यो, व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । इत्थमुपमानद्वयमुदाहृत्य सतोऽकल्पितत्वमतस्य कल्पितत्वम्, स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते,

समस्तद्वैतवैतव्यवादिनो विभागाभावाद्भुमानादिव्यवहारानु-
पपत्तेस्तथाऽह—**सदसदिति** । उच्ये विभागे बुद्धिद्वयाधीने
स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निवेदति प्रातिभासिकवि-
भागेन तद्योगात्परमार्थस्यैव तद्वेतुत्वे कैवल्यव्यतिरेकाभावा-
दित्यर्थः । कुतः ? सदसद्विभागात्स बुद्धिद्वयाधीनत्वे बुद्धिविभाग-
स्यापि तवाभावात्तथाऽह—**सर्वत्रेति** । व्यवहारसूक्तिः सत-
समर्थः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभास-
हेतुतेति भावः । बुद्धिद्वयमनुरूप्य सदसद्विभागे सतः सामान्य-
रूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी वस्तुभूते
स्यातामिति चेत्, न ; इत्याह—**समानाधिकरणे** इति ।
पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्धयोस्त्वच्यते । सोऽयमिति सामा-
नाधिकरण्यवद्वदः । सधिया विस्मानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं,
वस्तुभेदे वदपदयोरिव तदयोगादित्यर्थः । नीलमुत्पलमिति-
वदमेवमिदं विषयतया सामानाधिकरण्यस्य पुनश्चत्तान्न वस्तुस्यैव-
वियत्यवमिति चेत्, न ; इत्याह—**न नीलोति** । न हि सा-
मान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावे भेदामेदौ च विशदौ, अतो
जातिव्यक्तयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौर्ग,
किन्तु व्यावृत्तमनुज्ञेते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्य-
विशेषयोर्हकन्यायां गुणगुण्यादाविति दशति—**एवमिति** ।
तुयौ हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः । सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिस्तिव्य-
विशेषा एव वस्तुनीति पक्षं प्रतिक्षिपति—**तयोरिति** । बुद्धि-

व्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्यावृत्तायां विशेषाणा-
मवस्तुत्वं ? इत्यासङ्गताऽह—**तथा चेति** । विकारो हि स
इत्यादाविति शेषः । न चैवं वस्तु सामान्यविशेषात्पक्षमेकस्य
द्वैतव्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्य-
भिचाराद्बोध्यस्यापि सतस्तथात्वादित्याह—**न न्ति** ।
व्यभिचारीति पूर्वैण सम्यन्वः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे
सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अस-
त्वं कल्पितत्वम् । सङ्गद्वयार्थमेव स्फोरयति—**व्यभिचारा-**
दिति । सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपासमेव
हेतुर्नाह—**अव्यभिचारादिति** । बुद्धिव्यभिचाराद्वारो बोध्य-
स्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—
घट्टे चिन्मृ इति । सद्बुद्धेर्विदुर्बुद्धिद्वयविषयत्वाभावात् घट-
नष्टो व्यभिचारोऽस्तीति परिरक्षति—**न पटादिति** । सद्बु-
द्धेरघटविषयत्वे निरात्मन्यत्वायोगाद्विषयान्तरं वक्तव्यमिहा-
शङ्कताऽह—**विशेषणमिति** । सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारि-
त्वस्यासिद्धिमुत्स्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्या-
सिद्धिं शङ्कते—**सदिति** । यथा सद्बुद्धिर्भेदे नष्टे पटादौ वृ-
त्तादव्यभिचारिणीसाम्यभिचाराः सतो दर्शितः, तथा घट्टद्विप-
घटे नष्टे घटान्तरं वृत्तव्यभिचाराद्वे व्यभिचारासिद्धौ विशेषा-
न्तरेणपि कल्पितत्वहेतुर्व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । घट्टद्वै-
र्घटान्तरं वृत्तत्वेऽपि पटादाववृत्तत्वेन व्यभिचाराद्बुद्धिविषयेनपि
व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युच्यते—**नः पटादिति** ।

१ शां. भा.—**सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति** चेत्, न ; विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिविशेष-
णविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् ? न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयभा-
वात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत्, न ; 'इदं उदकम्' इति मरी-
च्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्मादेहादेर्द्वैतस्य च सकारणस्य असतो न
विद्यते भाव इति ।

२ आ. शा. व्या.— विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतो-
ऽपि तदुपपत्तरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धिरवश्यमिति शङ्कते—
सद्बुद्धिरिति । घटादिमावेशे तदुपकाराणामपि सत्त्वाभावेऽपि
नाशरूपे, घटावभावाधिग्नतया भावादित्याह—**न विशेष-**
येति । यथा सर्वज्ञता जातिरिख्य खण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावा-
दने गोत्वं व्यञ्जकाभावात् व्यज्यते, न गोत्वाभावात् ; तथा
सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यञ्जकाभावात् भाति न स्वरूपाभावादि-
त्युक्तमेव पश्यति—**सदित्यादिना** । सप्रतियोगिकविशे-
षव्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्यत्वमिति
भावः । द्वयोः सतोरपि विशेषणविशेष्यत्वदर्शनाद्वदसतोरपि
विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः स्वरूपौव्यावृत्तादिकल्पितत्वात्मानं
सामानाधिकरण्यधीनावितिमिति चोदयति—**एकेति** । अनु-

भवमनुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति—**ने-**
त्यादिना । घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषाद्विषये
फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रथमाव्यवधानापरि-
समाप्तावितिसिद्धः । ननु नेदं व्याख्यानां भाष्यकाराभिप्रेतं,
सर्वद्वैतव्यवहारविषयायां शास्त्रद्वयव्यविरोधात् । केनापि
पुनर्द्वैतव्यवहारे स्वमनीषिकयोरेच्छितमेतदिति चेत्, मैवं ;
किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं ? किं तुच्छत्वं ? किं वा तद्वै-
तव्यवहारम् ? । नाऽऽह, वनमनुपगमनात् ; द्वितीयानुपगमे तु तद्वै-
तव्यविरोधो भाष्यविरोधश्च, सर्वे हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य
सत्यत्वानविकरणत्वसाधनमिदं तत्त्वत्वे पर्यवसितमिति त्रैविद्य-
वृद्धैस्तत्र प्रतिष्ठापितम् । तथा च प्रश्नेषाशङ्का सम्प्रदायपरि-
चयाभावादिति ब्रह्मम् ।

१ शां. भा.—**तथा सतश्च आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारादिति**
अवोचाप । एवं आत्मानात्मनोः सदसतोऽभयोरपि दृष्ट उपलब्धयोऽन्तो निर्णयः । सत् सदेव,
असदसदेवेति तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः—तदिति सर्वनाम, सर्वं च ब्रह्म, तस्य नाम तदिति

तद्भावाः तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यम् ; तद्गुणं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः, तैः तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि, विकारोऽयमसंख्येय मरीचिजलवन्निर्मध्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥१६॥

२ आ. शां. व्या.—अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति—तथेति । नन्वात्मनः सत्तात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याराद्वय विशिष्टानांशेऽपि स्वरूपा नारास्योक्तवान्नेवमिह्याह—सर्वत्रेति । ननु कदाचिदसदेव पुनः सत्त्वमापश्यते, प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वाम्युपगमात् । ननु कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते, स्थितिकाले सतो घटस्य पुनराशेनासत्त्वाद्भोकात् ; एवं सदसत्तोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राऽऽह—एवमिति । तुल्यन्दो दृष्टान्द्वेन सम्बन्ध्यमानो दृष्टिमवधारयति । न हि

प्रागसतो घटस्य सर्वत्र, असत्त्वे स्थिते सत्त्वप्रसिद्धिरोधात् । असत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वं, अन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वं विवृतावसत्त्वमनवकाङ्क्षि भवेत् । एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतीनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वं सत्त्वं प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह—तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन प्रागर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—तदित्यादिना । ननु सदसत्तोरन्यथात्वं केचित्प्रतिपश्यन्ते, केचित्तु तयोक्तनिर्णयमनुसृत्य तावत्त्वमेवाधिगच्छन्ति, तत्र केपां मतमेतिवक्यमिति तत्राऽऽह—त्वमपीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—यच्चात्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोक्रानिमित्तमुक्तं 'मतामूनमताद्वयं नातुशोचन्ति पण्डिताः' [२।११] इति ; तदुपपादयितुमारभते—नासत इति । असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्योषलब्धितत्त्वदर्शिभिर्नन्तो दृष्टः । निर्णयान्तत्वाभिप्रायस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आरभ्यन्तश्चेतवस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

४ वै. ता. चं.—'नासतः' इति श्लोकं व्यवहितप्रकृतस्यात्मनोऽप्यन्यथाऽस्तारयति—पुनरिति । स्वाभाविकं परिणामि स्वभावस्यावश्यमनामि, ननु हेतुनिर्णयं शोक्रानिमित्तं शोक्रनिमित्तविरोधि, शोक्राभावादिमित्तमित्यर्थः । इतः पूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात् उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनाय प्रतिज्ञामात्रसत्त्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावाभावादिशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेषं विवृण्वन् व्याख्याति—असत इति । असतः सतेश्चैति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनं—देहस्यात्मन इति । अनशोरिति निर्देशमशितमुक्तं—उपलभ्यमानयोरिति । तत्त्वदर्शनेन तुल्यन्दोदितमुपलम्भनानित्युक्तिमभिप्रेत्याह—यथोपलब्धितत्त्वदर्शिमिरिति । एतेन तद्भावं तद्भावास्तत्त्वमिति शङ्करोक्तमपहसितम् । सत्त्वबन्धिर्निर्दिष्टस्य नित्यस्य

विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थसम् । तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम्, इह वेदात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिमिति व्याधिसंज्ञिभौ च तस्यैवोचित्यं चाह—निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्युक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चापुक्तम्, "अदवेदेदमप्रसीत्" [छां. उ. ६।१।१] इत्यादिसकलनिषेधशरायां तस्याप्यसत्त्वबन्धवाच्यत्वात् । अवस्थाविशेषादिपक्षयाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च वेदात्मनोर्द्वयोरपि समानम् । अतो भाष्यान्तवत् सत्कार्यवादादिविषयतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह—देहस्येति । अचिद्वस्तुनः चेतनस्य इति पदाम्नां सत्त्वासत्त्वयोः स्वाभावैवे हेतुः, चिदचिद्विषयतया सदसत्त्वबन्धोः प्रयोगश्च सूचितः ।

३ रा. भा.—विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् ; अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण—'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित् कदाचिद्विज वस्तुजातम्' [वि. पु. २।१।४३] 'सद्भाव एव भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्' [वि. पु. २।१।४५] 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तच्च नाशिनं सन्देहो नाशिव्रव्योपपादितम्' [वि. पु. २।१।४८] 'यच्च कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै । परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम्' [वि. पु. २।१।१००] इति । अत्रापि 'अन्तवन्त इमे देहाः' [२।१८] 'अविनाशिनो तु तद्विद्भि' [२।१७] इति ह्युच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते ।

४ वै. ता. चं.—मन्वेवमपि देहात्मनो सदसत्त्वचोर्बं न परिहृतमित्यत्राह—विनाशोति । हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्बो-

दित्या, तामेव दर्शयति—यथोक्तमिति । दशश्लोक्याः—वस्तुवस्तुवस्तुनास्तिसत्त्वासत्त्वशब्दानां शारीरकमान्ये पुराणो-

पक्रमोपसंहारादिना तत्प्रकरणोपक्रमोपसंहारादिना मध्ये 'मही पठत्वं पठतः कपालिका' [वि. पु. २।१।४२] इत्यादिना च सखिकारत्वेनैवावस्तुकोपपन्नत्वात् श्रुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यक्षधामनोबाध निर्विकारसकिकारतया नित्यामिच्छाचेतनाचेतनाविवयत्वं स्थापितम् । व्यवहाराहेतुत्वान्हेतुवादिष्वपौ सदसच्छब्दौ, तयोः परमार्थपरमार्थविषयसत्तासत्यशब्दाभ्यां कथमैकार्थ्यमिति शङ्कायां नाशानाशयोरेव परमार्थपरमार्थादिरूपद्वयगोहेतुत्वे महर्षिवचनमुपादत्ते—**अनाशति** । विनाशोपस्थितपरिणाम-वृत्तादिभिः पूर्वावस्थाग्रहाणेन सन्तानरयोगादेव अवस्तुशब्द-

वाच्यत्वं, तदभावश्च वस्तुतत्त्ववाच्यत्वंमित्यभिप्रेत्यै स्पष्टोक्तिं दर्शयति—**यत्त्विति** । अत्रात्तरश्लोकद्वयेकाध्यायायमेवायं इत्याह—अनापीति । एतेन कश्चित्तेनविषयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणवयस्याविशेषोपक्षयेत्युक्तं भवति । स्वस्वरूपस्तु निर्विकारत्वात् सच्छब्दवाच्यत्वमेव; श्लोकयोः व्युत्पत्तेर्योगोपादानं 'नासतः' इति क्रमोपेक्षया । ततः किमित्यत्राह—**तदेवेति** । प्रतिज्ञातस्यास्यैव हेतुर्लानन्तरं वाच्यः । तदेतत्वं चात्र स्वरसतोऽवगम्यमानं परित्यज्याथान्तरपरत्वं व्याख्यातुं न युक्तिमिति भावः ।

३ श. भा.—अत्र तु सत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वान्न तत्परोऽयं श्लोकः । देहात्पस्वभावज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये बुभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव 'गताधून-गताधून' [२।११] इति च प्रस्तुतः । स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] 'अन्तवन्त इमे देहाः' [२।१८] इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

४ पं. ता. चं.—कृदधिकल्पितस्याख्यां दूषयति—**अत्रेति** । न ह्यत्र वैशेषिकादिनिरासः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनं शाङ्ख्यसिद्धान्तस्यासाधिवान् प्रक्रियते । न च सत्कार्यवादेन देहात्मविषयोपपादनं श्लोकशान्तिर्वा सिद्धयेत् । सर्वस्य नित्यत्वाच्चेतनानामपि नित्यत्ववर्णनमसिद्धस्यात्यन्तासिद्धेन साधनमिति भावः । उक्तार्थपरत्वे महाप्रकरणसङ्गतिमाह—**देहेति** । यद्दशानामोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तत्रिवृत्तये स्यादिति भावः । अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायायै-सङ्गच्छलोकः सूचितः । सत्कार्यवादे पूर्वोक्तविरोधमभिप्रेत्य स्वोक्तस्यावान्तरप्रकरणसङ्गतिमप्याह—**स एवेति** वाक्यद्वयेन । **अनन्तरमिति** । नहि मात्रायाऽप्यन्यव्यवधानमस्तीति भावः । **प्रस्तुत उपपाद्यत** इतिशब्दाभ्यासपौनरुक्त्यं दर्शितम् । उपसंहारति—**अत इति** । **यथोक्त एवेत्येवधारणेनान्वेषामपि व्याख्यातृणामसत्प्रतिभासा निवर्त्यन्ते** । यत्पूर्वं यज्ञास्वामिना—'असच्छब्देनाशुभं रजस्तमस्तकार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्यतःकार्येषुशादिकम् । भावाभावशब्दाभ्यां चान्मुदयान्मुदयपरायो भूत्यभूती । उभयोरपि श्लोऽन्त इति च राशिद्वयस्य नश्वरत्वमुच्यते । ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्व-तित्तिस्त्राहेतुभूतदुःखात्मकत्ववशात्तयोरेव प्रपन्नं कृतं भवति ।

इति । तद्व्युक्तम्; रजस्तमःप्रभृतौ नामसदादिशब्दैरुपादाने प्रक-रणायोगात्; एतन्निप्रायेण च **स एव प्रस्तुत** इत्युक्तम् । ननु 'मात्रास्पर्शस्तु' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिरूप उच्यन्ते । तथा च कथिच्छास्त्रियके—'गुणाः गुणमात्राः, गुण-च्छरणं गुणा अवयवं सर्वं रजस्तम इति गुणा इत्युच्यन्ते । सत्त्वादिरूपानां गुणश्च तेषां यथा अपरिदिर्यन्ते । तत्र तत्त्व-दर्शनताभयना शब्दभावताप्रसङ्गेन्द्रियतासुखस्वप्नरोधनतेति सत्त्व-मात्रा इत्यादौ उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'लघु-मात्रः परिक्रमेत्' इत्यादिषु मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहेण तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात्' इति । तद्व्यवस्तु—मात्राशब्दस्य सत्त्वादिरूप मुख्यप्रयोगाभावादन्यत्रापि प्रसिद्धय-भावाद्वाप्रसिद्धार्थस्वीकारेत्तदभावभाव । शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं तु सामान्यविकेषपरत्वात्, प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम् । अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुखदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम् । मैवं; तयोरेव अन्मुदयान्मुदयस्वरूपत्वविवक्षायां तदेतया व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुखदुःखयोर्दुःखसुखकारणत्वनिर्देशश्च लोकवेदविदः । सुखादिनिर्णयेनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतासुप-युक्तम् । एवं योजनान्तरैष्वपि दूषणमद्यम् । अतो महाप्रकरण-पूर्वापवादिसङ्गतयेथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—नित्य आत्मेत्युक्तम्, किमात्मैव नित्य आहोस्विदित्यदपि ? अन्यदपि; तत्किमिति आह—**नासत इति** । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते—'प्रकृतिः पुह-पश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तप' इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरार्थः । असतः कारणत्वं च—'सदसद्रूपया चासौ गुणमध्याऽगुणो विश्वः' इति भागवते, "असतः सदजायत" इति च, अव्यक्तेश्च । सम्प्रदायतथैतत्सिद्धमित्याह—**उभयोरपीति** । अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.—'न त्वेवाहं' [२।१२] इत्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे मिश्रितः, स आशेषो प्रसक्तिं दर्शयति—**नित्य इति** । उक्तमाहोस्विदेन हेतुनाशित्वम् । ततः किमित्यत आह—**किमिति** । अनादिश्लेषि प्राणम् । आये दृष्टान्ताभावेन व्यासिद्धासम्भवः । द्वितीयसत्प्रामाणिकत्वा-
नी. १४

दशक्योपन्यास इति पूर्वपक्षमभिप्रायः । विरिदिमिप्रायः सिद्धान्तौ किमुबाधन्ये सम्भवति, वक्षेण व्यतिरेकेणेन मन्थ-मानो द्वितीयपक्षमुपादत्ते—**अन्यमिति** । उक्तमिप्रायेण दृच्छति—**तदिति** । इति शङ्कायामिति शेषः । दुर्गमार्थ-त्वात्पूर्वाभि व्याकथे—**असत इति** । **कारणस्य** प्रकृतेः ।

अभावः प्रागभावः प्रबन्धस्य । कृत एतदित्यतो भाष्यकारस्ता-
वत्रप्रमाणमाह— **प्रकृतिरिति** । पुरुषः परमात्मा ब्रह्मशब्दोक्तः ।
अनादित्वेऽप्येवमागमो द्वेयः । ननु असत् सत्तत्त्वभावो न
विद्यत इत्येकैवैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं
पृथक्प्रतिषेधेनेत्यत आह— **पृथगिति** । **चिद्यत** इति वाक्य-
द्वयमप्यत्र, असतो भावो न विद्यते, सत्तत्त्वभावो न विद्यते
इति द्वयोः पृथग्भावप्रतिषेधे आदर्श इति योज्यम् । आदर्-
शत्वात्मानव्याप्तिरद्भावे । अतएवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो
ब्रह्मण इत्यस्तु, असत्तः कारणत्वेति तु कथमिति अत आह—
असत्त इति । असच्छब्दादर्थस्य कारणत्वं च भागवते प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । असतोऽसच्छब्दस्य कारणत्वं कारणार्थत्वमिति
वा । सदसद्व्युत्पादा कार्यकारणरूपया । असत् इति श्रुतेरनेकार्थ-
त्वादत्रोदाहरणम् । कारणस्याव्यक्तौ असच्छब्दादर्थत्वम् । गद्य-

र्थस्य सदेः कर्मणि किवन्तस्य हि सदिति रूपम् । ‘असदव्यक्त-
रूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्’ इति वचनात् । अत्रार्थे भग-
वता प्रमाणमुच्यते— **उभयोरप्येति** । उदाहरत । अव्यक्तोऽने-
स्यान्यान्प्रत्ययप्रत्ययकत्वात् इत्याशङ्क्य दर्शनमूलकः सम्प्रदायः
उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह—
सम्प्रदायतश्चेति । चशब्दो भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्चये ।
आगमो ग्रन्थनिबद्धं वाक्यं, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामात्र-
मिति भेदः । एतत्प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वम् । केचिदपि-
शब्दस्य भिन्नकमत्वमङ्गीकृत्य तेन सूचितं प्रमाणं प्राप्नुवाहत्-
मिति वर्णयन्ति । नन्वनतो विनाशादिः परिच्छेदो वाऽत्र तत्त्व-
दर्शिमिदं इत्युच्यते तत्कथं न विरोध इत्यत आह— **अन्त**
इति । निर्णयोऽनादिनित्यत्वावधारणम् । अपन्याख्यानां
तत्त्वस्य निराकृतम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनम्; यस्मादुक्तम्— नासत् इत्यादि ।
असतोऽविद्यमानस्य रज्जुसर्पवद्दृष्टनष्टस्वभावस्य जगतो भावः सत्ता न विद्यते । तथा परमार्थस्य
सत्ता आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारात् । अनयोः सदसतोर्दृष्ट उपल-
ब्धोऽन्तो निश्चयः, तत्त्वदर्शिभिरात्मदर्शिभिरित्यर्थः । तस्मात्तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं
च हित्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वें. र. गि.— ननु सुखदुःखयोर्मित्यात्वात्तन्मित्रिकौ
हर्षविषादौ न सम्भवत इत्युक्तम्, तदुक्तम्, मिथ्या-
त्वस्यैव ततोर्निर्विकल्पकशून्यत्वात्; तथाहि— न तावदव्य-
न्तासत्त्वं मिथ्यात्वम्, सुखदुःखयोरारम्भसत्त्वेऽप्यन्तःकरणे
संयोगात्मेन शशशङ्कवत्तयोरेत्यन्तसत्त्वाभावात्; नापि सद्भि-
न्नत्वम्; तद्धि सत्त्वानधिकरणत्वम्, अन्यथा सतोऽपि सद-
न्तराभिन्नत्वेनातिव्याप्तेः; तथासम्भवि, सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य
सत्ताधिकरणत्वाद् इत्याशङ्क्य, सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारा-
सहत्वमेव मिथ्यात्वमिति दर्शयितुं सुखदुःखादिप्रपञ्चे सदस-
त्त्वयोरुत्पत्तिमाह— अत्र सदसच्छब्दौ “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् असदेवेदमग्र आसीत्” [छां. उ. ३. १. ११]
“कथमसतः सजायत” [छां. उ. ३. १. १२] इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धसदसद्भाविनोः । भावाभावाद्भादौ न सत्तातद्भाववा-
चिनौ, सदसत्तोरसत्त्वतद्भावाभावस्य षडाध्यायोरषटत्वतद्-
भावाभावबलौकप्रसिद्धत्वेनाद्वयदृष्ट्यत्वात् । किन्तु उत्पत्ति-
विनाशवाचिनौ, ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजं-
न्मसु’ [अमरः १. १. २०६] इत्यदृशसत्तेन भावशब्दस्योप-
पत्तिवित्तया तत्प्रतिद्विष्टत्वेन उपात्तस्याभावशब्दस्यापि
उत्पत्तिप्रतिद्विष्टविनाशरूपाभावपरत्वौचित्यात्, ‘नाभावो
विद्यते सतः’ इत्येतद्विद्यपरं ‘अविनाशि तु तद्विद्धि’
इत्यग्रिमश्लोके विनाशपरत्वेनैवाभावशब्दस्य दर्शितत्वेन भाव-
शब्दस्यापि तत्प्रतिद्विष्टजन्यमसत्त्वकप्रदर्शनाच्च । ततश्चाव-
सर्थाः— असतः अत्यन्तासतो निस्वरूपस्य भावो अवनष्ट-
रपत्तिं विद्यते, सतः त्रिकाळाध्यक्षरूपस्य परमार्थसतः
अभावो नाशो न विद्यते । अपिशब्दश्चोत्तरार्धादिहालुप-
सर्थाः । तेन असत् उत्पत्तिनाशोऽपि न विद्यते, सतो नाश

उत्पत्तिरपि न विद्यत इत्यर्थः सिध्यति । इत्थं अनयोर्मयो-
रपि सदसतोः अन्तो निश्चयो दृष्टः । ‘अन्तोऽङ्गी विनश्ये
नाशो’ इति निश्चयः । तथा च सुखदुःखादौ प्रपञ्चसत्त्वा-
न्तासत्त्वे शशशङ्कादेरिव तस्योत्पत्तिर्नाशश्च न घटते, सर्वे
स्वात्मवन्नाशो जन्म च न घटत इत्युत्पत्तिविनाशशीलस्य
प्रपञ्चस्य सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारासहत्वरूपं मिथ्यात्वं
सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

नट “नासतो विनश्ये भावः” इति युक्तम्, अत्यन्तासतः
शशशङ्कादेरुत्पत्तिनाशाभावात्; ‘नाभावो विनश्ये सतः’ इति
तु न युक्तम्, परमाथैतत् एव षडाद्वैतमविनाशसम्भवात्
तात्किादिभिरसत्त्वैवाभ्युपगमाच्च इत्याशङ्क्याह— तत्त्वदर्शि-
भिरिति । अन्तस्त्विति तुशब्दस्यावधारणार्थकस्यात्रान्वयः ।
वस्तुतायास्त्यदर्शिभिरावर्णयोर्दृष्टः, न तु कृतार्थिकैः ।
अतस्ते भ्रान्ता इत्यर्थः ।

अर्थ भावः— कालत्रयाभाव्यत्वमेव हि सत्त्वम्, सत्ता-
जातेर्यत्क्रियाकारित्वस्यान्येषां वा सत्त्वनिर्वचनानामसम्भव-
स्यान्यत्र परमद्विषयत्वात् । कालत्रयाभाव्यस्य चोत्पत्तिविनाशौ
न सम्भवतः । न हि सर्वकालेष्वन्यायस्यस्वरूपस्याऽवस्थितौ
उत्पत्तिर्नाशो वाऽस्ति, तदादृश्यस्यात्मनोऽपि तत्त्वसङ्का-
र, षडादौ सर्वकालाभाव्यत्वे उत्पत्तेः पूर्वमभ्युपलम्भप्रसङ्गाच्च;
कारकव्यापारवैयर्थ्यापाताच्च । न चोत्पत्तेः पूर्वं सूक्ष्मरूपेण
षडादिकं सत् स्थूलरूपेण त्वसदिति नोक्तदोष इति
वाच्यम्; स्थूलरूपस्य सूक्ष्मरूपेण सहभेदे तदोत्पत्तिव-
स्यात्, भेदे च कालत्रयाभाव्यत्वायोगात् । अतः सदसद्वि-
लक्षणमनिर्वचनीयमेवोत्पत्तौ नश्यति चेत्त्ववश्यमभ्युपेयम् । न
च सद्विलक्षणस्यासत्त्वात् असद्विलक्षणस्य च सत्त्वात् कथं

अथवैलक्षण्यमेकत्रेति वाच्यम् ; उक्तरीत्या वटादायेव कालत्र-
यावाभ्यवैलक्षण्यस्य अत्यन्तासद्वैलक्षण्यस्य च दर्शनेन “ नास-
दासो वा सदासीनादानीम् ” [अ. ८] इत्यादिश्रुतिप्रति-
पत्तत्वेन च सदसद्वैलक्षण्यस्यैकत्र न्यायं सतः संयोगतदभावयो-
रिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव च प्रमितत्वेनाविरोधादिति ।

अत्र च असद्वैलक्षण्यत्वमात्रं सत्यतिव्याप्तमिति सद्वैलक्ष-
ण्यत्वविशेषणं समर्थयितुं “ नाभावो विद्यते सतः ” इत्युक्तम् ।
तावन्मात्रं चासत्यतिव्याप्तमित्यसद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं समर्थ-
यितुं “ नासतो विद्यते भावः ” इत्युक्तम् । यद्यप्यसति तुच्छे
सद्वैलक्षण्यत्वधर्मसत्त्वे धर्मिसत्त्वावयवमभावान्नातिव्याप्तिः,
तथाप्यनुपगमादसद्वैलक्षण्यत्वविशेषणम् । वस्तुतः सत्त्वा-
नधिकरणत्वमात्रमेव मिथ्यात्वलक्षणम् । अत एव असद्वैल-
क्षण्यत्वविशेषणस्यानादिव्यक्तत्वाभिप्रायेण तत्समर्पकस्य “ ना-
सतो विद्यते भावः ” इत्यस्य विवरणमकृत्वा “ नाभावो
विद्यते सतः ” इति सद्वैलक्षण्यत्वसमर्पकद्वितीयपादस्यैव
विवरणम् “ अविनाशि तु तद्विद्धि ” इत्युपनिषद्व्यक्तेन क्रियते ।
न च तथापि सद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं व्यर्थं सतो निर्धर्मकत्वेन
तत्ताद्वैलक्षण्यत्वरूपमर्माभावेदाप्येतेति वाच्यम् ; निर्धर्मके
पारमार्थिकप्रमाभावेऽपि व्यावहारिकधर्मसत्त्वेन
तत्तातिव्याप्तेः सम्भवात् । व्यावहारिकधर्मानादायैव निर्धर्मके
सर्वोऽपि व्यवहार इति सिद्धान्तरमार्थादा ; अन्यथा “ अनुभूतिः
स्वप्रकाशा, अद्वभूतित्वात् ” इत्याद्यहमनेषु बाधासिद्धौ, स्वप्र-
काशाद्वैलक्षण्यत्वसम्भवावशेषत्वापत्तेरिति सङ्ग्रेहः ।

यथैव्यत्र भाष्ये “ नासतो विद्यते ” इत्यत्र “ असतः कदा-
चिद्विद्यमानस्य देहादेविकारस्य भावः सत्ता न विद्यते,
विकाराणां कारणव्यतिरेकेणासत्तस्य वाच्यसम्भगादिश्रुति-
सिद्धत्वेन प्रपञ्चस्याज्ञानमात्रव्यवर्थावसानात् ” इति व्याख्या-
तम् ; तथापि सदसद्वैलक्षण्यत्वेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनप-
रतया एष एवास्मिन्श्लोके प्रकारान्तराणि मिथ्यात्वप-
रत्वं योजयितुं शक्यमिति प्रौढादेवैव तद्व्याख्यातम्, निरु-
पदस्य सत्यवस्थापनान्तासति स्वरसस्य कदाचिद्विद्यमान-
देहादिपरत्वेनेत्रनाज्ञस्यात् । “ नाभावो विद्यते सतः ” इत्यु-
क्तम्, किं पुनस्तत्तद्विद्याकालोत्तरत्वेन “ अविनाशि तु ” इत्य-
भिप्रेत्योक्तमवतार्य “ असतो विद्यतेऽपि तु शब्दः ; अविनाशि
तद्विद्धि ; किम् ? येन सर्वमिदं व्यातम् ” इति व्याचक्षाणेन
भावता भाष्यकृता अविनाशिपदेन पूर्वोक्तोक्तस्वरामशं प्रद-
र्शनेन “ नाभावो विद्यते सतः ” इत्यत्र विनाशाप्रतिषेधित्वेन
सद्विद्वक्षितमित्यादिविक्रमेण “ नासतो विद्यते भावः ” इत्य-
त्रायुक्त्यप्रतिषेधनमेव सद्विद्वक्षितमिति प्राप्यता उपलक्षि-
नाशाभ्यामुपपत्तिप्रयुक्तं यस्य सदसद्वैलक्षण्यरूपं मिथ्यात्वम्,
तत्पर एवायं श्लोक इत्येव भाष्याभिप्रायावगमाच्चेति न तदु-
ल्लङ्घनसङ्काशः ।

“ असतः अनात्मधर्मत्वादेव विद्यमानशरीतणोद्देशात्मनि भावः
सत्ता न विद्यते, सत्ताश्रमनोऽभावो नाशो न विद्यते ” इति
श्रीधरीयव्याख्याने तु असद्वैद्वान्नात्मधर्मोक्त्यावशर्थायैक-

व्यपनम्, अनात्मधर्मत्वहेतुकस्यात्मन्यविद्यमानत्वस्योक्तौ आत्म-
न्यविद्यमानस्यात्मनि भावः सत्ता न विद्यते इति साध्यावि-
शिष्टो हेतुः, नाभाव इत्यभाववशदस्य नाशार्थकत्वेन व्याख्याने
तत्रातिद्विधाभाववशदस्योत्पत्त्यैकत्वमेव व्याख्यातुमुचितं च ।

‘ असतो देशकालवस्तुपरिच्छेदवतो घटादेः भावः सत्ता
तादृशापरिच्छेदसत्यत्वरूपं पारमार्थिकत्वं न विद्यते, सतः अप-
रिच्छिन्नस्य अभावः देशकालवस्तुपरिच्छेदो न विद्यते ’ इति
मधुसूदनसरस्वती व्याख्यानेऽपि देशकालवस्तुपरिच्छेदवति
घटादावसत्यदप्रयोगादशब्दाद्यव्याख्यानम्, जगत्सत्यत्ववादि-
भिरपि प्रपञ्चस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदसत्यत्वरूपसत्तवत्यानुपग-
मात् तदभाववरूपमिथ्यात्वपरत्वे अस्य श्लोकस्य पराभिमतस-
त्यत्वविरोधिमिथ्यात्वपरत्वासिद्धिश्च इत्यादि विचारणीयम् ।

यत्तत्र माध्वव्याख्यानम्— “ “ न लेवाहं ” [१.१२] इति
श्लोकोक्तं ब्रह्मणो नित्यत्वं समर्थयमानः प्रसङ्गावकृतेरपि नित्यत्वं
समर्थयते— नासत इति । असतः कारणस्याव्यक्तस्य सतो
ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते । पृथग्भावप्रतिषेधे आदरार्थः ।
यद्वा “ पापमेवाश्रयेदस्मान् ” [१.३६] इत्यादिना बन्धुवधस्य
पापहेतुलक्ष्यं निःकारोति— नासत इति । सदस्यसङ्ख्या
सकर्मोक्तमव्याचिनौ, “ सद्भावे साधुभावे च सत्येयतद्व्यु-
ज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ” [१.७.२६]
इति वक्ष्यमाणत्वात् । भावाभाववद्वौ च सुखदुःखवा-
चिनौ । तथा च असकर्मणः सकाशाद्या सुखं नास्ति, तथा
सकर्मणः सकाशादुःखं नास्तीति तत्त्ववर्तिमिष्टम् । इदं च
बन्धुहनेन नारायणद्विद्वद्बन्धविग्रहरूपत्वात्सकर्मत्वं ” इति,
तत्तुच्छम् । अर्जुनशोकनिरासार्थं प्रयुक्तेऽस्मिन्प्रकरणे साक्षाच्च-
निरासादकूलार्थप्रतिपादकत्वे सम्भवति प्रसङ्गसङ्ख्या प्रकृति-
नित्यत्वप्रतिपादनपरत्वस्यान्याव्याख्यात्, “ नाभावो विद्यते सतः ”
इति द्वितीयपादादप्रसच्छब्दप्रतिद्वन्द्वितया प्रथमपादः “ नासतः ”
इत्यस्यपदस्येव तत्रत्याभावशब्दप्रतिद्वन्द्वित्वेनाव भाव इत्येव
पदस्य च्छेत्तव्यतया तथैव चार्थस्यानुपपन्नतया उभयत्राप्य-
भाव इति पदच्छेदस्य आदरार्थं पृथग्भावप्रतिषेधे इति तत्रा-
ख्यानस्य च अगतिक्रमात्त्वेनास्त्वावस्था, “ न लेवाहम् ”
इत्यत्र “ भगवन्मित्रत्वप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम्, अर्जुनेन भगवत्सा-
मर्थस्य वहुषो दृष्टत्वेन जीवविलक्षणतयाऽप्यते तस्मिन्मित्र-
त्वसङ्गादुदयात् ” इति वदतस्तव अस्मिन् श्लोके भगवन्मित्र-
त्वसमर्थनपरत्वोक्त्यनौचित्याच्च । न चात्रापि दृष्टान्तार्थमेव
तदिति युक्तम्, इकारादेरश्रवणात् “ उभयोरपि दृष्टोऽस्यः ”
इत्युभयत्रापि तुल्यबहुत्वविविधानेन दृष्टान्तभावासम्भवाच्च ।
किञ्च प्रकृतिशब्देन जडप्रकृतेरुक्तौ अज्ञानविद्यामायाविशद्व-
चित्वातिरिक्तजगत्प्रकृतौ मानाभावानेन अज्ञानस्य च ज्ञाननिव-
ल्यत्वेन “ तमः पुरुषे लीयते ” [] “ अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मणिगुणे प्रविलीयते ” [] इत्यादिश्रुतिसंस्तुतिभ्य-
श्चातिलयतया तन्मित्रत्वानुपपत्तिः ; श्रित्युक्तेरभिधाने तु तस्याः
परब्रह्माभिभवोक्तौ “ नाभावो विद्यते सतः ” इति ब्रह्मनित्य-
त्वाभिधानेनैव तन्मित्रत्वसिद्ध्या नासत इति पृथक्पदुक्तित्वैव-

धर्म्यं उभयोरपीति भेदोक्त्ययोगश्च, ब्रह्मभिन्नत्वोक्तौ तु जीवा-
तिरिक्ताब्रह्मभिन्नचिदसिद्धेर्गौवनित्यत्वस्य चेह साक्षात्प्रस्तुतस्य
प्रसङ्गद्वयत्वयोगः । यद्वैत्याद्यनुयुक्तम् ; सदसतोर्देष्टान्ताष्टौ-
त्तिकभावानुपपत्तेरुक्तत्वात् । 'सद्भाववाचकाः शब्दाः सर्वे ते
सुखवाचकाः' इति त्वकल्पितवचनस्याप्रामाण्येन भावाभाव-
शब्दयोः सुखदुःखवाचित्वासिद्धेश्च, भीष्मादिहृन्ननं नाराय-
णद्विन्दुबन्धिनिरुहकत्वात्, सत्कर्मस्यपार्थस्य अत्र श्लोकैस्तु-
पलम्भात्, उपलभ्यमानस्य च त्वदुक्तरीत्या पुण्यपापयोः सुख-
दुःखहेतुत्वरूपाथस्य अङ्गेनेन प्रागेवावगततया तदुपदेशवैय-
र्थ्याच्च । एतेन यदत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—“सदस-
च्छब्दौ अविनाशितदन्वयवचनौ, ‘अनाशी परमार्थश्च’ इत्या-

दिविष्णुपुराणवचनात् । एवं च असतः नश्वरस्य देहस्य भावः
सत्त्वमनश्चरत्वं न विद्यते, सतश्च अनश्वरस्यात्मनः अभावो
नाशित्वं न विद्यते” इति, तदपि निरस्तम् ; घटाघटयोः अच-
ट्यत्वदभावाभाववन्नश्वरानश्वरयोः अनाशतदभावाभावचरूपा-
र्थस्य लोकसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् तत्त्वदक्षिपदात्तार्थक्याच्च,
हेतोः साध्याविशिष्टत्वेन सदसत्पदयोर्हेतुसमर्पकत्वायोगाच्चे-
त्यलं बहुना ।

तस्माद्याख्यानान्तरायोगास्तुखदुःखादिप्रपञ्चस्य सदसद्भि-
नत्वेन सिध्यत्वात्तत्सहजं युक्तमिति भगवत्पादव्याख्यानमेव
युक्तम् ॥ १६ ॥

१७ तं ० दी०— अस्तित्वरूपविकारं निराकुर्वन् अशोच्यतामाह— नासत इति । उत्पत्त्यनन्तरभावित्वाद्-
स्तित्वविकारादिरिति भावः । यथा “असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद्जायत ” [तै. उ. १.७] इति
श्रुते “कथमसतः सज्जायेत ” [छां. उ. ६.१२] इति तर्कविरोधादसद्भादौ निराकृतस्तथापि भगवताऽस-
द्भादौ निराकियते । असतः कालत्रयेऽप्यविद्यमानस्य खगुष्पादेर्भावः सत्ता न विद्यते । अथ च सतो विद्यमानस्य
कालत्रयेऽपि सतोऽप्यात्मनः अभावो न । आत्मा नाऽभूनास्ति न भविष्यतीत्यप्रतीतेः । असतो हि न सत्तेत्यवो
देहादीनां सत्ताऽपि न वक्तुं शक्या विनाशित्वात् । असत्ताऽपि न वक्तुं शक्या, उत्पत्तिमत्त्वात् । यतोऽसतो
भावः उत्पत्तिर्नोपपद्यते, इत्यतः सदसत्त्वं देहादिप्रपञ्चस्यास्य वार्य्यः ; सदसद्भिन्नत्वे च सदसत्त्वानपायात् ।
अत एवोक्तम्—‘छाया प्रत्याङ्ग्याभासा असन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम्’
इति विनाशित्वरूपत्वेऽपि अर्थकारित्वात्सत्त्वम् “यथासतोदानयनाद्यभावात्” इति भागवतवाक्यात् ।
सदसत्स्वरूपप्रकृतिकार्यत्वादपि तथात्वमिति वयमवोचाम । इदमेवानित्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वेन ध्वंसप्रतियोगि-
त्वात् । नित्यत्वं चास्य प्रकृतिकारणभूतसत्त्वित्वात्तन्मात्मकब्रह्मानन्यत्वहृश्येवधेयम् । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—
‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्’ इत्यादि, ‘अक्षरात्मकमेतद्धि’ इति च । न च वेदस्तुतावसत्त्वमेवा-
स्थोपपादितमिति वाच्यम्, ततो भेदेन सत्त्वनिराकरणात् । मीमांसकादिमतस्य निराकरणीयत्वेन कटाक्षितत्व-
मिति तत्रैवोक्तं ‘व्यवहृतये विकल्प ईषित’ इत्यादि । यद्वा नासत इति । अत्रायं विचारः । सहि विषं शुद्धमशुद्धं
च, शुद्धमात्मगतं अशुद्धमात्मगतमिति । तथा च असत आत्मापेक्षया शुद्धसत्त्वरहितस्य जनस्य देहादेर्भावः शुद्धं
सत्त्वमस्तित्वं न विद्यते किन्तु विकृतमस्तिर्यं च तथा सतः शुद्धास्तित्ववत् आत्मनः अक्षरात्मैकाग्रिप्रायेणैक-
वचनम्, तस्याभावोऽसत्त्वं शुद्धास्तित्वाभावो विकृतमस्तित्वं न विद्यते इति उभयोरनयोर्निर्णयस्तत्त्वदक्षिभिर्हृष्टः ।
एतेन वृद्धिपरिणामावपि निराकृतौ ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नड दुःखादिसहनादेतदेहनाश एव
स्यात्, देहनाशेन मोक्षस्तु नापेक्षित एव, ततः किं दुःखसह-
नेनेत्याशङ्क्याह— नासत इति । असतो लौकिकस्य भावो-
ऽलौकिको न विद्यते सतः अलौकिकस्य भगवत्सत्तात्मकस्य
नाभावो नाशो न विद्यते इत्यर्थः । अत्र निदर्शनं गोपिका
एकस्वन्तमूर्ध्वगताः, द्वितीयास्तु भगवदासलीलागताः, तदाहुः

उभयोरपीति । तु शब्दः त्वदर्शननिवारणार्थः । अनयोर्भयोरपि
तत्त्वदक्षिभिः भगवद्दर्शनयोग्येर्भाववद्ध्येः अन्तो दृष्टः, तत्फलं
दृष्टमित्यर्थः । त्वमपि तथा चेदित्यसि तदा सुखदुःखादि
सहस्य, नैतावता भगवद्योग्यदेहादिनाशो भविष्यतीति
भावः ॥ १६ ॥

११ तौ ० भा० दी०— ननु सुप्रिसमाध्यादौ त्यकोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तत्प्रायः-
पिण्डस्य दग्धत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारम्, उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्व्यापिकाया मात्रारूप इति, तत्त्वत्वे तु न निर्मू-
लोच्छेदमर्हत्यतः ‘सोऽमृतत्वाय कल्पते’ [२.१५] इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह— नासत इति । प्रमात्रादिरगमापा-
यित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जुग्रादिवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः— प्रमात्रादि-
संज्ञाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः मूलाज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणभावाच्च पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीति
निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानासिद्धयतीति ।

नन्वप्रतीतिमात्रात् प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह— नाभावो विद्यते सत इति । सद्रस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिद्वेदिवम्' इत्युत्थाने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शावस्मत्वात्, अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह— "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन्ने तन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टिर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, ननु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" [बृ. च. ४।३।२३] इति ।

यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोऽर्थस्य सुप्त्यादावदर्शनं साविध्याभावाद्वा द्रष्टृहंलोपाद्वा वक्तव्यम् ? नाद्यः, आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नान्यः, उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्बलम् । ननु सत आकाशादेः कचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशात्ततोऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति— उभयोरपीति । अन्तो याथात्म्यम् । यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जुरगादयो नित्यत्वानित्यत्वसत्यत्वावस्थित्यविधिमोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यन्ते, तद्वज्राप्रवृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । ननु आग्रजसनावशात् स्वप्रगतनभआदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इति चेत्, अनादिकाप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रन्नभआदावपि स भ्रम एवेति तुल्यम् । ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते, न त्वस्तु ; शशशृङ्गादिकं गगनादिकं तु त्वदीत्या स्वरूपेणासदपि कथमात्मन्यध्यस्यति इति चेत्, न; अध्यासे हि पुरातुभवमात्रमपेक्षते नन्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति, अथ चान्यत्राध्यस्यते तस्मात् भ्रमपरम्परायाः सम्भवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्थात्मात्वं प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमेव । तथा च श्रुतयः— "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" [बृ. उ. ४।४।१९] "अस्तीत्येवोत्पल्लवधयः" [कठो. ६।१३] "अतोऽन्यदार्त्तम्" [बृ. उ. ३।४।२] इत्याद्या अनात्मनोऽसत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो ज्ञानेनासतो बाध्याकैवल्यं सिद्धयतीति भावः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तत् यत् सदेव सर्वदेवास्ति ? इति । उच्यते— अविनाशि इति ॥ अविनाशि न विनष्टुं शीलं अस्तेति । तुशब्दः असतो विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ? येन सर्वं इदं जगत् तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशं, आकाशेनेव घटादयः । विनाशं अदर्शनं, अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं, तस्य अव्ययस्य । न एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् । नापि आत्मीयेन आत्मीयाभावात्, यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति । अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति, न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म; स्वात्मनि च क्रियाविरोधात्, यथा चक्षुर्गर्तरेखाश्चक्षुर्न पश्यति ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा ? प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रत्यक्षदशायामशेषविशेषविनाशो विनाशः स्यात्, न चाऽऽत्मादयो विशेषास्त्वाऽपि सन्तीति वाच्यम् । आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाङ्गीकारात्, प्रत्यक्षदशायामनवस्थानात्, आत्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वात्कदोपात् ; द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कस्यितत्वाद्वा विनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषालुपत्तिरिति मन्वानश्चोदयति— किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावश्चान्य-

मण्डूकैरसं 'सदेव' [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह— उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह— येनेति । आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह— विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्येष्ट्यते ? नाऽस्य इत्याह— अविनाशीति । वेदाद्विद्वत्तमसदुच्यते । ततः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य शोतको विपात इत्याह— तुशब्द इति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं

दर्शयति—किमितिदिना । विमतमविनाशि, व्यापकत्वादा-
काशवत् ; न हि प्रमितमेतौदाहरणं किन्तु प्रसिद्धमपीति
भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न खल्वप्येति
निर्वाणं कर्तुं कश्चिद्वर्हेतीति सम्बन्धः । विनाशस्य सावशेषत्व-
निरक्षेपत्वाभ्यां द्वैराशयसाभित्य व्याकरोति—अदर्शनम-
भात्यमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—
अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसम्बन्धिना वा ?
इति विकल्प्याऽऽयं दूषयति—नैतदिति । न हि निरव्ययस्य

स्वावयवापचयरूपव्ययः सम्भवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—
देहादिब्रह्मिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यति-
रेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विविधेऽपि व्यययोगे
फलितमाह—अत इति । किञ्च ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वा-
त्, षट्पदित्याह—न कश्चिदिति । आत्मत्वहेतोर्निरक्षिप्त-
द्वारि—आत्मा हीति । तादात्म्यशुश्रिर्न हीति हेतुं कियते ।
अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्माऽऽत्मनो नाशकमुद्रन्मनादिदर्शनात्,
नेत्याह—स्वात्मनोति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमुपपद्यत इत्यत्राह—तदात्मतत्त्वमविनाशीति
विद्वि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं तत् व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरति-
शयशून्यत्वादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया
तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शून्यजलाग्निवाय्वादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्राराद-
योऽपि हि वेगवत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

४ वै. भा. सं.—अथ प्राप्यविशेषणतया तद्वद्वेषात् पु-
ष्यार्थस्तस्य सहस्रैव शोकनिवृत्तिहेतुरात्मनित्यत्वस्य 'नासतः'
इति श्लोके चरमप्रतिष्ठातस्यापि बुद्धिसूक्ष्मकेण प्रथम-
मुपादानं कियते इत्यभिप्रायेणाह—आत्मनस्त्विति । तु-
शब्देन जननमप्रायेः सर्वलोकात्ताक्षिकत्वात्, "एतेभ्यो भूते-
भ्यः समुत्पाद्य तावेषावु विनश्यति" [वृ. उ. २।४।११]
इति वेदसमाध्यायश्रुत्यन्तप्रमाणं कथमात्मनो वेदादिशेषः ?
इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्यतुशब्दार्थः ।
तच्छब्दार्थं ननुसकृतात्यर्थं प्रतिज्ञां तत्राप्याश्रयसाध्यधर्मयोर्मैदं
च व्यस्यति—तदात्मनस्त्वमिति । न विद्वद् शीलमस्तेत्य-
विनाशि । हेतुवशप्रतिपादकद्वितीयापदं व्याकुर्वन् सर्वशब्दस्य
वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोचं इदन्त्वनिर्देशस्वारस्यसूचितं
बाह्यानां परास्त्वं तद्विपर्ययेणात्मनः कलितं चेतनत्वं तत् एवा-
चेतनं चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—येनेति ।
चेतनसमुदायेन अचेतनसमुदायः तिलैस्तैलजलहवादिष्वयथांशं
व्यास इत्यर्थः । यदा सर्वचितेनानुप्रवेशयोग्यत्वमिह विवक्षित-
मित्युभयथापि नामानुष्ठानविरोधः ।

अत्रायं प्रयोगः—आत्मा शक्ताद्यधीनविनाशो न भवति,
तथापकत्वेन ततः सूक्ष्मत्वात्, यथाऽऽकाशः । व्यतिरेकेण
वा—यो यदधीनविनाशः, ॥ ततः सूक्ष्मो न भवति, यथा
वायुविनाशो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तर-
परतयोत्तरार्थं व्यास्यते—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये-
त्यव्ययशब्दार्थः । तस्य हेतुः निरतिशयसूक्ष्मत्वादिति ।
इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्ये-

शरोऽपीति परस्य व्याख्या स्वदर्शनविच्छेदविभिप्रायेणाह—
तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति । धर्मनिर्विकोऽयम् ।
आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—
तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादिति । तस्मात्सूक्ष्मत्वादि-
त्येव हेतुः । तस्यासिद्धिपरिहाराय—तद्व्याप्यतयेति ।
व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्रा-
दायनैकात्म्यमाशङ्क्य परिहृति—मुद्रयेति ।

अयमभिप्रायः—न तावन्मुद्रारोहः संयोगमात्रं घटादिनाश-
कम्, मुद्रारोपरित्यापितवस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमात्रम्,
अवयवोऽपि ध्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमार्तं, वेगपुण्यसंयो-
गेऽपि प्रसङ्गात् । ॥ च वेगवद्व्यविशेषसंयोगो नाशकः,
तस्यैव प्रुष्टमापसंयोगे नाशार्हनात् । अतो वेगवाट्टिन्यादि-
विशिश्रद्धव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष एव नाशक इत्यवि-
वाद्म् । तथा च वायुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्विवादा । वायोश्च तत्तद्व्यानुप्रवेशेन नाशकर्त्तुं किञ्चित्तराश-
व्याभिवातसङ्कोचम्यमागपदाश्वेभ्यस्त्युपगतम् । एवं सति क्लृप्तका-
रणभावस्यात्रापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वं अव-
स्यान्त्युपगमनीयम् । स च वायुर्नैवापेक्षया सूक्ष्मः । यत्र
तु वेगमात्रेऽप्याक्रमणादिमात्रेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्रारावयव-
नुपवादिभ्यमावयवविशेषा भागान्तरं स्वस्मात् स्थूलतरायनुप्र-
क्रिय भिन्दन्ति, आक्रमणमूलान्तरवायुमिस्सरणवशाद्वा वायु-
पुतिमार्शिकाक्रमणादिभिर्वेति । अत इति, उल्लेखतुद्वयेन
शक्तादेरनाशकत्वात् । आत्मनोऽपि सूक्ष्मतस्य तनाशकस्याभ्य-
स्यादर्शनादीश्रुत्यापि तत्राशङ्क्यत्वाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—किं बहुना । यदेततोऽनन्तं तन्नित्यमेव । वेदान्म्यदपीत्याह—अविना-
शीति । नापि शापादिना विनाश इत्याह—विनाशमिति । अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

६ ज. म. टी.—'अविनाशि इ' इति श्लोके सर्वगतस्य
नित्यत्वमुच्यते, तत्प्रकृतानुपक्रमित्याशङ्क्य पूर्वां तावत्ता-
कृतोपयोगं सूचयन्त्याच्छेदे—किं बहुनेति । वाक्यानामुपा-

सनार्थत्वात् सम्प्रदायश्च ॥ मूलाभिधेयात्, प्रकृतिरद्वागश्च
स्वरूपमर्थैवादिदेः जीवादन्यस्यानादिनित्यत्वाभावात् पुनरन्य-
स्य व्याप्तवसिद्धिरित्याशङ्क्य किं बहुना प्रकृत्यादित्यस्य-

साधनेन ? किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहुधा प्रत्येकमुक्तेन ? यद्देशतोऽजन्तं तद्विषयमेवेत्येवं सङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वेदादिकं जीवादन्यदप्यस्ति तद्वशासिप्रहासस्थलं भविष्यतीत्याह भगवानित्यर्थः । वेदशब्देन वर्णा श्रूयन्ते । आदिपदेनाकाश-
द्वयः । एतेषां च अत्यभिमानादिना नित्यत्वसिद्धिः । ननु कालाश्रयाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः, सत्यं, नद्यश्च न्यासितव्यते, किन्तु बहुक्लिपिद्वारायोपलक्षणमात्रमिति ।

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तद्यदेव सर्वदा सदेवेत्युच्यते अविनाशीति । विनष्टं शीलमस्ये-
ति विनाशि, न विनाश्यविनाशि । तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि जानीहि, येन सर्वमिदं
जगद्यात्मकाशनेन । विनाशमदर्शनम्, घटादिवत् अस्याव्ययस्य ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं नार्हति, न
कथिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥ १७ ॥

८ वै. गि. भा.— ननु तुल्यद्वयादेः कृत्स्नत्वापि प्रपञ्चस्य
जन्मविनाशान्यथानुपपत्त्या सदस्रद्वैलक्षण्यरूपमिथ्यात्वसिद्धि-
रित्युक्तमुक्तम्, तादिकादिरीत्याकाशकालादीनां नित्यत्वेन
तेषु जन्मविनाशप्रयुक्तसदस्रद्वैलक्षण्यसिद्धेः, सिद्धान्तरीत्या च
अनाद्यविद्यादीनामुत्पत्त्यसम्भवेन तेजसि तदसिद्धेः श्रेयसाशङ्क्य
'नाभावो विषते सतः' इत्यनेनोक्तं सदैवलक्षण्यमेव मिथ्या-
त्वलक्षणम्, तत्र यथसद्वद्वादि कथिदसत्यतिसिद्धिं ब्रूयत्तदा
तोऽपि तुभ्यस्त्वियेवमभ्युपेयमादेवैव 'नासतो विद्यते भावः'
इत्यसद्विलक्षणत्वविशेषणं दत्तम्, तथा च 'नाभावः—'
इत्यनेनोक्तं नाशादुपनिमित्तप्रयुक्तं सदैवलक्षण्यमेव मिथ्यात्वमिति
स्थिते सति अनाद्यविद्यादावाकाशादिवृत्ति वा नाव्याप्तिः,
आत्मातितिरिक्तस्य कृत्स्नत्वापि विनाशिध्वेन सदैवलक्षण्यसत्त्वादित्य-
भिप्रायेण 'नाभावो विषते सतः' इत्येतदुपपादयति—

येन सद्रस्तुना सर्वमिदं जगत् ततमधिष्ठानस्वरूपेण व्याप्तं
रश्मिरूपेणैव सर्वथापिदिकम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । तदेव
सद्रस्तु अविनाशीति विद्धि; न तु तद्व्यस्तं जगत्, अप्य-
स्तस्य रश्मिरूपदेविव अधिष्ठानतत्त्वज्ञानविनाशत्वात् प्रप-
ञ्चस्य सर्वस्यात्मस्वरूपे ब्रह्मणि सद्रस्तुन्यस्तत्वात् । तदे-
तद्भगवानेव राजगुह्याभ्याये स्पष्टं वदयति । तत्र हि 'मया
ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना' [१४] इति ब्रह्मणः
स्वस्य सकलजगद्व्याप्तिशक्त्या, कीदृशी जगद्व्याप्तिरित्याका-
ङ्क्षायाम् 'मत्स्थानि सर्वमुभूतानि न चाहं तेजवस्थितः' इत्यु-
क्तार्थेन अधिष्ठानतया सर्वजगद्व्यस्तुत्वरूपया जगद्व्याप्ति-
रिति प्रदर्श्य 'न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वर्यम्'
इत्युक्त्यर्थेन प्रपञ्चस्य तस्मिन्निष्ठाने पुनर्निवे-
शोक्त्या प्रतिप्रश्नोपाधवाभावप्रतिपत्तिगोचरस्य मिथ्यात्वं जगतो
दर्शितम् । तत्र च 'मत्स्थानि' [१४] 'न च मत्स्थानि'
[१५] इति कथमिदं विरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तं 'एष्य मे
योगमैश्वर्यम्' [१५] इति । योगो माया, 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य
योगमायासमाहतः' [७२५] इत्युक्तिः । अतः स्वकीयमाया-
वैभवाव्यापितव्यत्वात् किञ्चिद्विच्छेदमित्युक्तं भवति ।
'अव्यक्तमूर्तिना' [१४] इत्यनेन चास्पर्शस्वरूपेणैव-
र्थकेनाधिष्ठानत्वमुपपादितम्, सर्वथा प्रकाशानेनैकात्म्यात्माने

तुशब्दार्थ एवेति । तथायुत्तरार्थः पुनरुक्त इत्यत आह—
नापीति । पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः, अविनाशीति
ताच्छीलिकप्रत्ययात् । अत्र तु नैमित्तिकः कश्चित्कर्तुं नार्हतीति
वचनात् । प्रागुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इति
अत आह— अव्ययमिति । विज्ञानमेवेदं कैमुत्येन शापा-
दिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः ॥ १७ ॥

वाऽधिष्ठानेऽव्यासासम्भवेन सत्सामान्यतो ज्ञातव्ये सति विज्ञि-
व्याज्ञातत्वरूपस्य अभ्यासविधानत्वप्रयोजकस्य तेनोपदर्श-
नात्, आत्मनश्च 'सत्यतः' 'सम्पदः' इति सद्रूपेण सामा-
न्यतो ज्ञातव्ये सति विशिष्याखण्डविद्यानम् रूपेणाज्ञातत्वात् ।
सोऽयमेव श्लोकार्थोऽत्रापि 'येन सर्वमिदं ततं' इत्यनेन
विवक्षित इत्यवसीयते । श्रुतिरपि भगवद्भिमत् जगन्मिथ्या-
त्वमावदयति 'एकमेवाद्वितीयं [अथ]' [छां. उ. ६।१।
१-२] 'नेह नानास्ति किञ्चन' [वृ. उ. ४।१।१९ कठो.
४।११] 'मायाभावात्तद्वैतमद्वैतं परमार्थतः' [गी. का.
१।१७] 'न तु तद्विहीयमस्ति' [वृ. उ. ४।१।२३]
इत्याद्या । इत्थं श्रुतिस्मृतित्यायेः सर्वप्रपञ्चस्य सद्रस्तुन्यभा-
ससिद्धौ अथस्तत्त्वाधिष्ठानतत्त्वज्ञाननाशस्थे स्थिते सत्तादिका-
नामाकाशादेर्विरचयवलेन नित्यत्वानुमानं तदकिञ्चित्करम् ;
विनाशित्वमाहकप्रबलतयाव्यासप्रमाणोपदेहेऽवसिद्धे, 'जग-
त्प्रतिष्ठा देवैर्ब्रूयिष्यसु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते
तेजो वायौ प्रलीयते ॥ वायुः प्रलीयते ज्योतिः श्वोमाव्यते
प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुर्ये ब्रह्मन्' [वि. उ.] इत्यादिश्रवणेन
नरास्थिरौचानुमानबदभावाभावाच्च, 'आत्मन आकाशः
सम्भूतः' [तै. उ. २।१।१] 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । सं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य
चापिणी' [छं. उ. २।१।१३] इत्यादिश्रुत्वगतजन्यवेदो-
त्तप्रतिपक्षितत्वाच्च । न च 'आकाशमन्यमन्यस्पश्रुद्रव्यवादा-
त्मवत्' इति प्रत्युत्तमानं युक्तम्, अभातत्वेन सौपार्थिकत्वा-
दित्यन्यत्र विस्तारः । एतेन 'आकाशादीनां नित्यत्वप्रतिपा-
दनपरोऽयं श्लोकः' इति भाष्यव्याख्यानं निरस्तम् ।

'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' [] इति श्रुतौ
सर्वगतत्वाच्च श्वाकाशवदिति दृष्टान्तः ; न तु नित्यत्वेऽपि
पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । सर्वगतत्वादेऽपि न ब्रह्मण इवाकाशस्य
देशापरिच्छिन्नत्वमस्तीत्यभिप्रायेण तदुपमानाधिक्यम् ; बृहदा-
रण्यके [३।८।७-८] 'कस्मिन् खल्वकाशो ओतश्च प्रोतश्च'
इति शार्ङ्गप्रश्ने 'एतद् तदक्षरं गार्गी ब्रह्मणो अभिवदन्य-
स्पृष्टमन्यथास्वम्' इत्यादिप्राज्ञावत्प्रतिपत्तिरनेन 'अक्षर-
मन्यथास्वतः' इति तदपेक्षिणीयकप्रथमीमांसास्वेण [१]

१।१०] चाक्षरशब्दोक्ते ब्रह्मण्याकाशस्य ओतप्रोतशब्दवाच्य-
दीर्घवर्तिर्यभावप्रदर्शनेन "येनातं खं च दिवं मही च"
[महाना. उ. १] इति तैत्तिरीयादिश्रुत्या चाकाशस्य
ब्रह्मतः परिभेदावगमात् । किन्तु लोकदृष्ट्याऽऽकाशादधिकं
व्यापकं वस्तु किञ्चिन्नास्तीति तस्योपमानाधिकरणम् । तेन
काशस्यापि नित्यत्वं निराकृतम्, तस्याप्यात्मन्यस्तत्वेनाधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञाननाशयत्वाद् भूतभविष्यद्वर्तमानकालेष्वेकस्मिन्नन्य-
स्याभावेन तस्मिन्नातिरिक्तस्य चाखण्डकालस्यास्मिद्ध्या सिद्धौ
वा अविद्यातत्त्वसम्भारितिरिक्तकालस्यानभ्युपगमेन नित्यत्वायो-
गाच्च । परमाशुचातिसमवायादयस्तु पूर्वाचार्यैरेव निरस्ता
इत्यास्तां तावच्चित्त्यल्पमस्तावः । तस्मादधिष्ठानभूतं सद्-
स्वेवाविनाशि, तदुच्यते तु कुल्वं जगज्जन्ममेवेति सुदृक्तं
‘अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्’ इति ।

स्यादेतत् ; अथास्याधिष्ठानस्य सद्दत्तुनोऽपि रज्ज्वादेरिव
नाशः किं न स्यादित्याशङ्क्यसुरारथेन परिहरति — विनाश-
मव्ययमेवेति । नात्र व्ययशब्दो नाशार्थकः, सद्दत्तुनः कथं न
नाश इति शङ्क्यां नाशरहितस्य नाशं कर्तुं न शक्नोतीत्युक्ते-
रसङ्गतः ; नाध्यवयवापचयार्थकः, निरवयवस्यापि प्रागभावा-
देनैव नाशसम्भवात् । किन्तुविविगममात्रार्थकः, अयतेरिणो
वा रातिकर्मणो विपक्षस्य विगमनाच्चित्वात्, विगमस्य वेह-
सङ्कोचकाभावान्वायेन देशकालवस्तुपरिच्छेदात्स्थितिबिगम-
मप्यस्वात् । अतस्तदाह्वित्यमव्ययशब्दार्थः । तादृशस्यास्य सद्-
त्तुनो विनाशं कर्तुं कश्चिदपि देशः कालः पदार्थो वा न
शक्नोति । लोके हि नम्यद्रस्तु कश्चिदेशे कस्मिंश्चिकाले केन-
चिदप्यर्थेन नश्यति । सर्वदेशकालव्यवस्थपरिच्छिन्नस्य तु क देशे
कस्मिन्काले केन वा वस्तुना नाशो अविध्यतीत्यतः अधिष्ठा-
नस्य सद्दत्तुनो रज्ज्वादेरिव न नाशशङ्कावकाश इति भावः ।

९ व ० त ० दी ०—क्षयविनाशौ निराकरोति—अविनाशीति । पुनः तदात्मवस्तु अविनाशि विद्धि । किमर्थं ?
येन सर्वमिदं देहादि विषयं तत् व्याप्तं असदपि विनश्यदवस्थमपि सदिति व्यवह्रियते । अव्ययस्य क्षयरहितस्या-
स्योपलभ्यमानस्य तदुत्तरोत्तरोप्यदृश्यमानं विनाशं कर्तुं कश्चिज्जनः शक्नान्यादिभिश्च नार्हति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—नन्वलौकिकत्वाद्देहनाशो मास्तु ।
परं तत्सम्बन्धितमपि तत्सेवायुक्तपदार्थानां नाशः स्यात् ।
तदर्थश्चकटपापमयं भवतीति शोचामि, इति चेत्तत्राह—
अविनाशि त्विति । येन भावात्मकभगवदीयदेहेनेदं सर्वं

११ नी ० भा ० दी ०—यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तच्छ-
ब्देन प्रकृतं सत् परास्मर्यते, येन सता इदं सर्वं धियदादि तत् व्याप्तं घटः सन्दूतः सन्निवि सवेष्टं सभेदा-
नुभवात् । यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सद्गुणादा-
नकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विचारवद्भवतीत्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि विद्धि ।

१ 'येनातं' नारायणोपनिषदन्तर्भूतं श्रुतिः तैत्तिरीयोपनिषदि नोपलभ्यते । तच्चिन्त्यम् ।

सत्त्वं रामानुजव्याख्यानम्—“आत्मनः कथमवि-
नाशित्वमित्यत आह—अविनाशीति । तदात्मतत्त्वमवि-
नाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्वर्तितश्चिन्मिदं
सर्वमेतत्त्वं व्याप्तम् । अतो व्यापकत्वेन निरतिशयसुखभावात्
अव्ययस्य नाशानर्हस्यात्मनः कश्चित्पदार्थो नाशो न शक्तः”
इति, तदसत् । त्वन्मते जीवस्याशुत्वेन व्यापकत्वायोगात्,
घटादेः स्वन्यूपपरिमाणदण्डादिनाशत्वेन आकाशादेर्व्यापक-
तया निरतिशयसुखमस्य विनाशित्वेन च अविनाशित्वं प्रति
तस्याहेतुत्वञ्च, पूर्वार्थेनैव व्यापकत्वरूपहेतुलाभेन विनाशमस्य
न कश्चिदुत्तमहेतीत्युक्त्यैव प्रतीव्ययपदवैयर्थ्याच्च, नाशानर्ह-
त्वेसाव्ययपदार्थत्वाभावाच्च ।

यथात्र माध्वव्याख्यानम्—“भगवत्पूजात्वेन युद्धं
कार्यमिति वक्तुं भगवतो जीवेभ्योऽतिशयसाह—अविना-
शीति । ‘देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । एत-
समस्ता हरेरेव न हन्यः पूर्णसद्गुणः’ [] इति
वचनासर्वप्रकारेण तत्तमधिष्ठानाख्यं ब्रह्म तदविनाशीति
विद्धि । यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति, तथापि सर्वप्रकारे-
णाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु-शब्दार्थः । तदुक्तम्—‘नित्यत्वं
देहहानिश्च दुःखप्राप्तिरपूर्यता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तद्भावो
हरेः सदा’ इति । अतः ईशस्य सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्,
जीवस्य तु नित्यत्वमात्रं, न तु सर्वप्रकारेणापि, देहहान्या-
दिरूपनाशसत्त्वादिति भगवत्तत्त्वोपतिशयः” इति, तत्तु-
च्छम् । त्वन्मते गुणगुणिनोरभिन्नतया गुणिनो भगवत् पूर्ण-
त्वेन तदभिन्नगुणानामन्येकत्वात्सिद्ध्या स्वदिभमतविशेषस्य
च भेदव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन वास्तवभेदसमन्विततत्त्वाक-
ल्यानिर्वाहकतया त्वन्मते भगवत् सकलगुणपूर्तैरुपपत्त्ययोगस्य
वज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात्, देहहानेरपि रामकृष्णायवतारैरु-
भातभागवतायुक्तत्वेन भगवत्तत्त्वपरिभाषितसर्वप्रकारावि-
नाशित्वरूपातिशयास्तिद्वेष्टम् । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १० ॥

अयमर्थः— पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः, सृष्टिः पिण्डाकारतां त्यक्त्वा घटीभवति अतः सा विनाशशीला विकारधाराश्रयत्वात्, अहं तु न तथा । किं तर्हि रज्जुवत्त्वमविनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीये च सत्ता-स्फुरणे कार्योऽर्पयति अतोऽविनाशि । तथा च श्रुतयः— “अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते” [तै. आ. ३।१३।३] “आत एव न जायते को न्वे(हं)न जययेत्पुनः” [बृ. उ. ३।१२।८] अज्ञायमानो जन्माल्यं विकारमलभमानोऽपि विज्ञायते विद्यदादिरूपेणाविभंभवति । तथा लोकदृष्टया जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते, परिणाम्युपादानस्याभावात्, मृदादेस्तु स्वाप्रमृदादिवत्तुच्छत्वात् । अत एनं घटादिं को नु जनयेत् ? न कोऽपि ।

कुतस्तर्हि भासत इति चेत्, रज्जुरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत् । तथा “प्राणा वे सत्यं तेषामेष सत्यम्” [बृ. उ. २।१२०] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१९] इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपञ्चस्य भानमिति । तथा च प्रपञ्चगते सत्तामूर्तौ सतः सस्ये प्रमाण-मित्यर्थः । श्रुतिश्च— “अत्रेन सोम्य गुड्डेनापोमूलमन्विच्छ, अग्निः सोम्य गुड्डेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा सोम्य गुड्डेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सप्रतिष्ठाः” [छा. उ. ६।८।४] इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रवयति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशदेवभावोदित्याह—विनाश-मिति । न ह्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम् । एतेन सर्वविकाररज्जुस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः । अपक्षयो हि जन्मादिविकारवत् एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चित्पित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो-रभावो दर्शितः, “द्वितीयाद्वै अयं भवति” [बृ. उ. १।४।२] इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ! ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तत् असत्, यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति ? उच्यते— अन्तवन्त इति । अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृगहृष्णिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते, स तस्य अन्तः ; तथा इमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवच्च अन्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरित्यर्थः । ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति न पुनरुक्तम् ; नित्यत्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते, विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति द्विविधेनापि नाशेन असम्भद्ध्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः, तत् सा भूदिति ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

२ आ. शां. व्या.— सदसतोऽनन्तरप्रवृत्तयोः स्वरूपाव्यभिचारित्वेन परमार्थतया रविधारिते, इदानीमसंनिधिधार-विषया घृच्छति—किं पुनरिति । अवदसवेति निर्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वमाशङ्क्य शून्यं व्यावर्त्य विवक्षितसंनिधिधारिणोऽपि तस्य तावकाशत्वमाह— यस्मात्समेति । देहादेरनात्मवर्णस्य प्रवृत्तासच्छब्दविषयतेत्याह— उच्यत इति । ननु देहादिषु बहुदेहेषु नृपैस्तेत्याया विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राऽऽह—यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धिमानोऽपि प्रमाणतो निष्पन्नमायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः वेत्तव्यादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं सप्रतिपन्नवदनुयातुं शक्यमित्याह— स्वप्नेति । तेषां स्वातन्त्र्यं व्युदयति— नित्यस्येति । आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विनिश्चिति—शरीरिणः

इति । परिणामित्यत्वं व्यभिचिनन्ति—अनाशिन इति । तस्य प्रत्यक्षोद्यविषयत्वमाह— अप्रमेयस्येति । प्रबहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानुपगणान तदात्मना देहाद्यभावे सम्बन्ध-सिद्धिरित्यभिन्त्यायोक्तं—विवेकिभिरिति । शरीरादेस्तत्त्वत्वेऽपि प्रबहुरूपेणऽऽत्मनस्तत्त्वम्बन्धस्यानन्तवत्त्वमाशङ्क्याऽह—नित्यस्येति । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्धयर्थं साद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति—यथेत्यादिना । नाशस्य निवृत्तेष-त्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे दैविष्ये फलितमाह— तत्रेति । पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति—नित्यस्येत्यादिना । विशेषणान्यां कृतस्यनित्यत्वमायनो विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामित्यत्वमात्मनः शङ्क्ये-तेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याऽह—अन्यथेति ।

१ शां. भा.— ननु आद्यमेव आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्, न, आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे हि आत्मनि प्रयातरि प्रमित्तसोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वं 'इत्थं अहं' इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्यं प्रमाणं अतद्वर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यं आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः— 'यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' [बृ. उ. ३. ४. १] इति । यस्मात् एवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युध्यस्व, युद्धात् उपरमे मा कार्षीः इत्यर्थः । न हि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव हि असी शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इति अनुवादमात्रं, न विधिः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— औपनिषद्वक्त्रिवेषणमात्रित्याग्रमेयत्वमाक्षिपति— नन्विति । इत्याहऽऽत्मनो नाममेयत्वमित्याह— प्रत्यक्षादिनेति । तेन चाऽऽयमप्रत्यक्षेयपेक्षया पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वं सम्भवत्, 'अज्ञातज्ञापकं प्रमाणं' इति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः । 'एतदप्रमेयम्' [वृ. उ. ४. ४. २०] इत्यादिश्रुतिमनुबुद्ध्यं परिहरति— नस्यादिना । कथं सानमनपेक्षयाऽऽत्मनः सिद्धत्वमित्याह लक्ष्योक्तं विवृणोति— सिद्धे हीति । प्रमित्तसोः प्रमेयमिति शेषः । तमेव व्यतिरेकमुच्चैः विशदयति— न हीति । आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तद्विषयं प्रमाणमन्यत्वेणैयमित्याह— न ह्यात्मेति । प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात् तत्र चाज्ञातताया व्यवहारो सम्भवत् तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद् विशिष्टे तत्प्रस्तावपि केचन तदप्रवृत्तैः यद्यपि नाऽऽत्मनि तत्प्रामाण्यं, तथापि तद्विस्तृत्युत्था शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिवच्यमपि नीत्याह— शास्त्रं त्विति । शास्त्रेण प्रत्यभूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमादिविभागास्य व्यानुवृत्ताद्युक्त्या न्यत्यत्वम्, अपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं ॥ तस्य स्वतस्सिद्धत्वेनाविषयत्वात् अज्ञातज्ञापनायोगादित्याह लक्ष्यं स्वतो भानेऽपि प्रतीये 'मनुष्योऽहं कर्ताऽहं' इत्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामन्तर्द्वर्माणामध्यारोपेणाऽऽत्मनि प्रतीयमानत्वात्तस्यानात्रिवि-

३ रा. भा.— देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह— 'दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि षट्पादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलमोहार्यतया भूतसङ्घातरूपा देहाः 'पुण्यः पुण्येन' [बृ. उ. ४।४।५] इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मवसानविनाशिनः ।

४ वे. ता. चं.— 'नास्तः' इति प्रतिज्ञाशक्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति— देहानामिति । अवधारणेन स्वभावशब्देन च असद्व्यपदेशैकात्म्यं सूचितम् । 'अन्तवन्तः' इति साध्यस्य हेत्वाकाङ्क्षां शमयन् धर्मप्रतिपादकमेव देहशब्दं निवेदित्वा— दिह उपचय इति । उपचयरूपाः सावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो कृष्णा धर्मप्रतिपादकः, योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशो प्रकृतित्वययोरर्थमेवाह—

तत्कत्वेनाऽऽत्मनो विषयत्वमनापेक्षेयं शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते, 'सिद्धं तु निवर्तकत्वात्' [] इति न्यायादित्याह— अतद्वर्मेति । षट्पादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किसिलात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याह लक्ष्यं जडत्वाजडत्वान्म्यां विशेषादिति मत्वाऽऽह— न त्विति । ब्रह्मात्मनो मानापेक्षामन्तरेण स्वतस्स्फुरणे प्रमाणमाह— तथा चेति । साक्षादपरोक्षमन्तरेण अपरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्यक्तं यद्ब्रह्म न च तस्याऽऽत्मनोऽन्तरात्वं सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारवात्तात्मात्मानं व्याचक्ष्वेति योजना । अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य, कथितं निगमयति— यस्मादिति । देहादेरन्तवृत्तादात्म्यसम्बन्धैककृपत्वाद्युदे स्वधर्मं प्रवृत्त्यापि तत्र च हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह— तस्मादिति । स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति— युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादित्येव रूपमुपायं युद्धकर्तव्यत्वविधानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽयं भातीत्याह— न हीति । युध्यस्वेति वचनात्कर्तव्यत्वविधिरस्तीत्याह— युद्ध इति । कथं तर्हि 'कथं भीष्महम्' [१।४] इत्याद्यनुसृत्य युद्धोपरमपरं वचनम् ? इति तत्राऽह— शोकेति । यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिर्हति भगवद्वचनस्य का पतिरित्याह— तस्येति । भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यजुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे कथितमाह— तस्मादिति ॥ १८ ॥

विनाशस्वभावा इति । नात्र निरुपपत्त्येयं दशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादित्तो विवक्षितः । मनुष्यं च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्तावाह— उपचयेति । द्युतिर्व्यापित्वमपि शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपादयतीत्याह— नित्यस्येति । 'नित्यस्य, शरीरिणः' इति पदद्वयसूचितं श्रुतितदर्थपत्तिः । कथं केषुता इत्याकाङ्क्षां शमयति— कर्मोत्पादिना । शरीरिण इतीति प्रत्ययेन षष्ठ्या च प्रतीतस्य सम्बन्धस्य कर्म-

ख्यो हेतुः प्रकृतोपयोगाहर्षितः । ईश्वरादिसरीराणामकर्माधीनत्वात्तद्वयवच्छेदार्थम् 'इमे' इति निर्देशसूचितसुक्तम्—
भूतसङ्घातरूपा इति । अनेकभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अति-
त्यत्वे हेतुः । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरसम्ब-
न्धिर्वचनफलितम् । विराणादि शरीरम् । कैश्चिच्छास्त्रेस्तावदेहा-

नामुत्पत्तिविनाशौ द्वावप्यभिधीयते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्ति-
मात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थक्यमावसाने विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति
भावः । एवं च 'इमे' वेदाः शरीरिणः' इति पदत्रयेण
सूचितं भूतसङ्घातरूपत्वासावयवत्वकर्मफलभोगार्थत्वरूपं शरीरा-
नित्यत्वे हेतुत्रयमुक्तम् ।

३ रा. भा.—आत्मा त्वविनाशी, कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु
प्रमातृतया । तथा च वक्ष्यते—'एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' [१३।१] इति ।
न चानेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति देहस्य चान्यस्य च
प्रमातृत्यैकरूपेणोपलब्धेः ।

४ वे. ता. चं.—अनादिनोऽप्रमेयस्येति पदद्वय-
मात्मनित्यत्वाख्यसाध्यसम्भावनात्तद्वेतुपरतया व्याख्याति—
आत्मा स्थितिः । नित्यत्वस्य नाशानर्हेदेन स्थिरीकरणत्वात्
'नित्यस्य' 'अनादिनः' इत्यनयोऽपुनरर्थः । स्थूलसूक्ष्म-
नाशविहराभिप्रायाद्वा । अतिदो हेतुः, आत्मनोऽप्यस्मरिसि-
द्धान्ते प्रमाविषयत्वादित्यश्रद्धान्ते नह्यतत्वेति । प्रमेयत्व-
पूर्व्युदासः प्रमेयतैकत्वभावाशरीरादिव्यावर्तनमुखेन प्रमातृत्वपर्य-
वसितः, ननोऽत्र तदव्यवचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रज्ञेन्द्रज्ञयो-
र्विषयो वक्ष्यत इत्याह—तथा चेति । एतेन ज्ञानाविषयत्व-
नात्र व्याकुर्वन्निरस्तः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् ।
तद्व्यतिरेकस्य पूर्वोक्तकर्मफलभोगार्थत्वत्वे हेतुव्यतिगतरूपेण
नोऽस्तृत्वपर्यवसितः । तत्तथायै पूर्वोक्तहेत्यन्तद्व्यत्यतिरेक-
स्यापि प्रदर्शनार्थे इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह—न
चेत्वादिता । सावयवत्वे योग्यतुल्यत्वमिमाह—सर्वत्रेति ।
सर्वशब्दोऽत्र देहाशकात्स्न्यपरः । तेनाणोरप्यारम्भः 'पादं
मे वेदना, शिरसि मे सुखम्' इत्यादिषुखदुःखनिमित्ततत्तदवय-
वावच्छिन्नव्यवहारदशायांमपि निरवयवशेषलब्धिरुक्ता । यद्वा
देवादिरूपेण विचित्रप्रकारोत्पन्नन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनः
सावयवत्वं नोपलब्धमित्यर्थः । अहमित्येकवचनमेकस्मिन्
देहेऽस्मिन्ननुत्पन्नत्वेन एकत्वं सूच्यते । यथात्मा सावयवः
स्यात्, तदावयवीति कदाचिदुपलभ्यते, प्रत्येकं तदवयवाना-
मपि चैतन्यस्यावयव्याभ्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयव-
सङ्घातकरोऽवयवविरूपो वा स्यात्, त्रयस्याप्यवयवगतविशेष-
गुणमन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धिः । किंवाद्विषयि हि
प्रत्येकविशिष्टापि महेश्चिः पाकविशेषाद्विशेषादि-
व्यत्ययेन जायते । शक्तेर्बाध्यमुद्योज्यत्वेऽपि विशेषगुणे-
ष्वयं नियमो दुस्सजः । ज्ञानदव्यवयवशेषेऽप्येवमेव, निष्प्रस-
मुदाये सप्रसवोपगमत् । एवं च सति समाजवदेकस्मिन्

देहे मिथः कल्हासृष्टिर्ष्णनिग्रहातुष्टादयोऽप्युपलभ्येरन् । ससु-
दावावयवितोऽपितीडायांमवयवव्यतिरिक्तोर्भावावयववा-
नामेवानुभवितुत्वं स्यात् । तथा सति पाण्याद्यवच्छिन्नात्मा-
वयवानुसुखं तदन्योऽवयवो न प्रतिसन्दधीतेति 'दक्षिणहस्तेन
मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुनः स्पृष्टमि' इत्यादिप्रतिसन्धानं न
स्यात् । न चात्मावयवानामाशुतरसञ्चारात्तुष्टपत्तिः, आत्मन-
भृगुपुञ्जकल्पत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न
च वक्त्रादिषु मृगमदवासनेवान्यवासनासङ्कल्पः, मात्रादुभूत-
गर्भस्थेनापि स्मरणमसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्तिः,
तस्यैव व्याघातादिदुस्त्वत्वस्य शारीरकभाष्यादिषु प्रपञ्चि-
तत्वात् । तदेवम् 'अहम्' इत्येकत्वैतोपलभ्यो निरवयवत्व-
मन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थोऽहेन्द्रियप्राणानामात्मत्वं
निरस्तं वेदितव्यम् । तथाहि—न हि पाण्याद्यारब्धोऽवयव-
व्यस्ति, सत्कायैवादस्थापनात् । न च पाण्यदय एवात्मानः,
प्रत्येकमहन्तवावभावात् अविवादनियमात्मन्भावात् । न चात्र
परस्पोषकायोपकारकभावाभिमानः सुवचः । अत एव च न
तत्समुदायः । एवमिन्द्रियप्राप्ते आणव्यसङ्घातोऽपि—इति ।

देहस्य चान्यस्य चेति । यद्वैश्रावितुल्यो 'नमेदम्'
इति देहस्येवद्वन्द्वः । 'स्थूलोऽहम्' इत्यधिकं तु प्रबुद्धस्यायुष-
किसरेप्रबुद्धस्य तु प्रान्त्येति न कश्चिदेष इति भावः ।
प्रमातृत्वमेति । विमर्शदशायां प्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमातृत्वे-
नैव हि सर्वदा विषयग्रहणेलायां स्फुरणम् । 'अज्ञासिधम्'
इत्येवमारिरूपेण अन्यदापि प्रमातृत्वं परामृष्टम् । आत्मग्रहणे-
ऽपि 'मां जानामि' इति प्रमातृत्वमपि दृष्टितमेवेति भावः ।
एकरूपेणेति । सावयवत्वे कस्यचिदवयवस्य कदाचित्प्रमा-
तृत्वेऽन्वेषां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् । न ह्यनेकेषां चेतना-
नामवयवानां प्रमाप्रसक्त्यौपण्याविमोऽस्तीति भावः ।

३ रा. भा.—न च देहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातृत्वाकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनु-
पचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः
कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

४ वे. ता. चं.—अथ पूर्वोक्तमेव मुखभेदेन साधयन्
विजातीयसङ्घातात्मकत्वे योग्यतुल्यत्वमिमाह—नचेति ।

पाष्ठाभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतानुभूतवगलङ्कारादौ तत्तत्त-
प्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते ; नैवं प्रमातरि । तथा च श्रूयते—

“ कृत्स्नः प्रधानवन एव ” [बु. उप. ४।५।१३] इत्यादि । यदा **आकारभेद** इति पाणिपादाविसन्निवेशभेदो विवक्षितः । तदेवमात्मनो निरुत्पदे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुवतुष्ट्यं भोक्तृशक्तिं सुलभप्रणाय सङ्कल्प्य दक्षयति— **अत इति । एकवृत्तत्वेन** अभूतसङ्घातात्पक्वत्वादिरूपः । **अनुपचयात्मकत्वात्** निरवयवत्वादिभिर्यथः । न निश्चयसिद्धिर्मात्रेण हेतुजातमनुपपन्नम् ; तथा हि— तत्रासङ्घातरूपत्वस्य निरवयवत्वस्य च रूपरादिभिर्महेश्वरिभिरभिन्नैकान्त्यम् ; प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणनैकान्त्यम्, सकलसंप्रक्षयिष्यत्वाद्भेदे । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकारं भागासिद्धिश्च । यदि प्रमात्रयत्वमार्थं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षीकरणे पूर्ववत्साधारण्यम् । जीवमात्रपक्षीकारं त्वीश्वरमित्यत्वस्यापि दृढाभ्युपगमाभावात्तस्मिन् दृष्टान्ते सन्निधत्तत्वायैकैकस्यादिशेषः । व्यापकत्वं च यदि मर्त्यव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामपूनां तदभावात्, ईश्वरप्रेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयवृत्तत्वम्, तदा शङ्काश्लादिभिरनैकैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहाभरणयुधादिभिरपेक्षैः, एवं कर्मफलभोगार्थत्वं च । यदि तदेतत्त्वं, तदेवजीवस्वरूपादिभिः पूर्ववद्वैतैकान्त्यम् । यदि तत्त्वैकसुखत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिरिच्छेदः । सङ्घातरूपत्वमपि सावयवत्ववैकैकान्त्यम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्वतादिभिर्वाप्यते । असिद्धत्वं च हेतोः कुत्रचिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयवृत्तव्या, तदेवकल्याणैर्जीवदिव्यमङ्गलप्रशस्तिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेष्येत, तदा नित्यमुपविप्रतिषेधोपादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राग्वद्व्यभिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनर्व्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाणिमावैधैर्यवोगिप्रकृत्यादीरपि स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलाबुल्लज्जननिमज्जनादेरपि योग्यत्वात्— इति ।

अत्रोच्यते— असङ्घातत्वमित्यवयवयोस्तावत् अर्जुनादिबुद्धसाधारतकस्या प्रसृतशङ्काभ्रमयधर्मीनविश्रान्तिहेतोः साध्यत्वान्न महेश्वरिभिरनैकान्त्यम् । इत्यत्वेन विशेषणाद्वाङ्मयादिनायस्यादिभिर्नैकैकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षारिसिद्धनाशकनिषेधे महेश्वरित्वैकव्योक्तसङ्कल्पादिना नाशः शङ्क्येत, तदपि ध्रुवैव प्रतिषिध्यतेति मानः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वप्रमेयत्वनिषेधयुक्तमनुत्पन्नसिद्धयतिवत्तदनुत्पन्नत्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिरिच्छेदः आत्मस्वरूपात्पक्षेण शङ्कासिद्धत्वात् न कथिदोषः । प्रमात्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वीश्वरो दृष्टान्तः । तत्र साध्यत्वहेतोर्न त्वेवाहम् [१।१२] इत्यस्य व्याक्यानद्वयार्थो निराहृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमसंख्यायुक्तप्रकरणे शङ्कादिविषयतया पठितव्य इति न तत्र दोषः । शरीरानित्यत्वसाधनेषु च सावयवत्ववृत्तसङ्घातत्वंयोः प्रकृतत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभि-

चारः । एतदर्थं हि “ **इमे देहाः** ” इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव, न च व्यर्थविशेषणम्, सुकृतात्मज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽप्युत्पन्नः, प्राग्भावात् । निरुद्धे प्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तिव्यमात्रेण हि स्वाभाविकमुच्यते ; न तदनुत्पन्नत्वेन । “ दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्रस्यः क्रियते तथा । प्रकाशयन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ” [वि. ष. १०।४।५९] इत्यादिकं त्ववबोधादिवत्स्वरूपस्तुत्पन्नतामाह, न तु तद्विकासस्य । अथवा— उत्पन्नस्वरूपत्वेन तत्पदोत्पन्नत्वं नाम प्रथमिच्छित्यताम् । तदवस्थास्थितव्यवच्छेदाय विशेषणं स्यात् । अस्तु वा विशेषणनिरपेक्ष्यम् ; तथाप्युत्पन्नत्वविश्रान्तिरित्यतः तावत्सिद्धम्, आभातोत्पत्तिषु केषुचिच्छरीरेषु हेत्वसिद्धिशङ्कापरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मविश्रान्तिनाशित्वस्य वा साध्यत्वान्न दोषित्वाय चेदं विशेषणं सार्थम् । साध्यत्वं व्याप्यत्वं च शङ्कावपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कथिदोषः । ननु यो यथायः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुष्पकारादिभिर्नैकान्त्यादिति चेत्, न; योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वरनित्येच्छाप्राप्तादप्येव हि तत्तित्यत्वम्, अन्यथा यदीश्वरो जीवादिस्वरूपमपि सञ्जिहीषेत, कस्तस्य शासिता । तर्हि जीवाकाशदिभ्योऽप्यस्तदधीननाशरहितैः शरीरादिभिर्मर्थमिचार इति चेत्, न; तेषामपि तत्रावस्थत्ययोग्यत्वात् । तत्राकार्तैश्चरस्तु न तत्र जीवादीन्युपकरणीकरोतीति विशेषः । तत्तत्त्वं प्रयोगः— शरीरादि शङ्कावर्धनविनाशायोप्यर्थं, तथाप्यत्वात् । यत् यथाप्यं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यदा तिष्ठतु सामान्यव्याप्तिः, शङ्कादिनायुत्पन्नमेव साम्यम्, शङ्कादिव्याप्यत्वादिभ्येव न हेतुः । सच्छङ्कादिन्याप्यं तच्छङ्कादिनायम्, सथा कदलीकाण्वादीति । न चाकाशादि शङ्कादिभ्योऽप्यं, सूक्ष्मत्वे सत्यनुपप्रेषकस्य विवक्षितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र सत्यतिहस्यते, तत्राप्रतिहतत्वं ततः सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शङ्कादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निकृत्तम् । अतस्तदधीनतासाधनाः । शङ्कावपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैव व्यभिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मतरैश्चरसङ्कल्पस्वरूपद्वयादिभिस्तु तत्रायाः । एतेन शङ्काद्यादिप्रतिबन्धकौषधायानुत्पत्तीनां शरीरकृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औषधादिभिस्तत्र प्रवेशप्रतिबन्धात् । तस्मात्सिद्धमष्टावपि हेतवोऽष्टादिविजयिनः— इति ।

ननु— किमर्थमिह लोकसिद्धं शरीरानित्यत्वं प्रमात्रयत्वं । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यस्य एव नाशो दृश्यः । अविनेष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा यद्यनुत्पत्ति शङ्कादिकमपि न प्रतीयते । स्वयमपि शङ्काद्यादिदं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य सम्यक्तत्वात्तत्रासन्दिग्धं न व्याप्यपेक्षणाभिर्नैकमिह सावयवत्वद्वयुत्पन्नचतुष्टयम्—इति । अत्रोच्यते— प्रथमं वादराजमित्यत्यनुत्पन्नानामेव चच्छङ्कावर्धनविनाशम्, तत् सावयवं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रद-

लोकेऽष्टादिदं कथमज्ञीकार्यमित्यत आह— चित्त्वादिति । जगद्व्यावृद्धस्तुभावितात्सर्वत्र भेदाभेदौ । चित्स्वरूपे तु यावद्वस्तुभावितादभेद एवेति भावः । स्वस्वयोपाधित्वे शुक्ला-
वात्मनिवृत्तिः स्यात् । उपाधिविवृत्तिरक्षणत्वान्मुक्तोरित्यत आह— नित्य इति । द्विविध उपाधिरात्मनः नित्योऽनित्यश्च तत्र नित्यस्यावस्थानं, अन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति कुत एतदि-

त्यत आह— प्रतिपत्ताविति । प्राप्तौ सत्यां कुतस्तिष्ठतीति शेषः । ननुपाधेति कथं ? किप्रत्ययान्तस्य पुच्छित्तावित्युपात्तः । तर्हि इदुच्छिद्वेयोः कथम् । प्रयोगकृतीनाम्पवादः । यथाह 'किञ्चिदेष-
विधिर्व्यापी विशेषैर्यथाधितः' इति । समं प्रकृतेऽपि । स्व आत्मा रूपं यस्याः सा स्वरूपा । विद्वत्पत्वात् स्वस्वरूपं, स्वस्वरूपाभित्यत्वम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तदसत्, यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति इत्युच्यते—अन्तो नाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणो यथा मृगवृष्णिणादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणाद्वि-
च्छिद्यते स तस्यान्तः, तथेमे देहाः स्वप्रमायालब्धदेहादिवदन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणः शरीर-
वतोऽनाशिनाऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ताः, पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । अप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्य, न त्वात्मा परिच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—“यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा” [बृहदा. ३।४।१] इति । यस्मादेवं नित्यः सन्नविच्छेद्यश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व,
तदुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबन्धत-
स्तुष्णीमास्ते, तस्य प्रतिबन्धानपनयनं भगवता क्रियते, तस्माद्युध्यस्वत्येवतुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं ‘अशोक्यान्मनशोचस्त्वय’ [२।
११] इति प्राथमिकश्लोके भीष्माद्यात्मनां वा शोच्यत्वं
तदीयदेहानां वेति विकल्प्य ‘न स्वेवाहम्’ [२।१२] इत्या-
दिभिः षड्भिः पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयपक्षं निरा-
क्षिप्यौ, तत्रापि देहनिमित्तः शोक इति वदता वक्तव्यं किं
भीष्मादिदेहा मया न निहन्म्यते चेत्, नित्या एवावतिष्ठेत्-
नित्यमिमांश, किं वा स्वतो नश्येत्समावा एव ते, तथापि
मत्तो न नश्येयुः इति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति—इमे
देहा अन्तवन्त इति प्रथमं सम्बन्धः । श्मेऽन्तवन्त इति प्रत्य-
क्षनिर्देशः । तथा च देहानां विनाशित्वाभावत्वं प्रत्यक्षेणैव
सिद्धमिति न तत्रित्यल्लक्षणावकाश इत्यर्थः । ननु देहानामि-
दं देहिनोऽपि नाशः प्रत्यक्षेणैव सिद्धः देवदत्तो ॥ इति प्रतीतेः,
ततश्चात्मनोऽपि नित्यत्वं न स्यादित्याहुः, देहतादात्म्या-
भ्यासापनस्यात्मनो देहादुपयोग्यलक्षणा देहनाशान्तिरेकेण
देहिनस्य प्रत्यक्षत्वमसिद्धमिति नामनित्यत्वहानिः । तथा
च श्रुतिः—“जीवापेतं वाक् किण्वेदं (शरीरं) त्रियते न जीवो
म्रियते” [छं. उ. ६।१।३] इत्येतत् ‘देहिनोऽस्मि-
न्यथा देहे’ [२।१३] इत्यत्र प्रतिपादितं स्मारयति—
नित्यस्येति । नित्यस्य देहेन आत्मनः सम्बन्धिनः इमे देहा
अन्तवन्त इति श्रुत्योक्ता इति योजना । श्रुत्यनुग्राहकं
तर्क ईक्षयति—अनाशिनाऽप्रमेयस्येति । अधिष्ठानत्वज्ञा-
नत्विकथं व्यपारिच्छिजस्य वेत्यर्थः । अनेन ‘यद्यनित्य
आत्मा स्यादधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिर्वर्त्यविधिपरिच्छेदयोगी न
स्यात्’ इति तर्को दर्शितः । अत्र च देहा इति बहुवचनात् शरी-
रिण इत्येकवचनाच्च प्रतिशरीरात्ममेव इति मतं निरस्तम् ।

मनुसुदनसरस्वत्यस्तु—‘देहा इति बहुवचनात् स्थूल-
सूक्ष्मकारणरूपाः पञ्चोपात्मकाः सर्वेऽप्यत्र देहा गृह्यन्ते ; ते

च सर्वेऽप्येकस्यैव देहिनी देहाः’ इति ज्ञात्वस्तु ; तच्चि-
न्यम् ।

भीष्मादिदेहनाशनिमित्तकार्त्तुनीयशोकनिरासार्थेऽस्मिन्
श्लोके अर्जुनविनाशस्थेन प्रसक्तानां भीष्मादिस्थूलदेहरूपाभ-
मयकोशानामेव ग्रहणमुचितम् । न तु यावन्मोक्षमनपायित्वा
युधाविनाश्यानां तदीयसुखदेहरूपाणां प्राणमयमनोमयविज्ञा-
नमयकोशानां तदीयकारणदेहरूपस्यानन्दमयकोशास्य वा ग्रह-
णम्, तेवामविनाशित्वेनार्जुनस्य तत्राश्रयप्रसक्तोपायित्वा ।
न चात्र श्लोको न भीष्मादिदेहशोकनिरासार्थः, किन्तु ‘ना-
सतो विद्यते भावः’ [२।१६] इत्येतद्विवरणार्थ इति वाच्यम् ;
तथा सति ‘नास्तः’ इति श्लोकप्रथमपादविवरणरूपस्यास्य
श्लोकस्य तच्छ्लोकीयद्वितीयपादविवरणरूपात् ‘अविनाशि-
तु’ इति श्लोकपूर्वभाविर्लौकिकेन तदनन्तभाविह्लाष्टपतेः ;
कथञ्चित्तुपुनत्तावपि ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यत्र ‘असतः
त्रिविधपरिच्छेदवतः कृत्स्नस्यपि अपञ्चस्य भावः सत्ता न
विद्यते, ह्येतैव अवद्विषयव्याप्यार्थस्यास्मिन् श्लोकेऽनुप-
लब्धेन अस्य तद्विवरणरूपत्वायोगात् । न चात्र अन्तवच्छ-
दक्षिविधपरिच्छेदवद्वाचीत्यल्लक्ष्यविवरणरूपत्वं कस्यपि
शक्यम् ; नित्यस्य शरीरिणः अन्तवन्तो देहा इति नित्यशब्दप्र-
तिद्वन्द्वनः अन्तवच्छेदस्य कालपरिच्छेदरूपनाशमाश्रयाचि-
त्वात् । न च नित्यशब्दोऽपि त्रिविधपरिच्छेदराहित्यवाचीति
युक्तम् । अविनाशवाचित्वेनैव तस्य प्रसिद्धे, ‘आकाशाव-
स्थातश्च नित्यः’ [] ‘नित्यं विद्युं सर्वगतं सुसुप्तम्’
[छं. उ. १।१।६] इत्यादिषु सर्वगतपदवैयर्थ्यापाताच्च ।
भाष्याभिप्रायस्तु प्रागेवोक्त इत्यास्तां तावत् ।

एवं भीष्मादिदेहनिमित्तकः शोक इति पक्षे किं तेषां देहा
इदानीमनिहन्म्याना नित्या एव स्युरित्याशयः किंवा स्वतो

नशरा अपि ते मत्तो न नद्येयुर्हितेति किञ्चित् आद्यो नि-
स्तः । इदानीं द्वितीयं निराह—तस्माद्युज्यस्वेति । हे
भारत भरतवंशप्रसूत ! तस्मात् भरतवंश्यत्वेन महाक्षत्रिय-
त्वाद् क्षत्रियं प्रति च युद्धस्य विहितत्वात् युज्यस्व अग्नीषोमी-

यालम्भमिव विहितं शत्रुविशालरूपं युद्धं कुर्य्व । मज्जि-
न्मते नश्यन्तीति युद्धप्रतिबन्धकं मोहं शोकं च मा कार्षीरि-
त्यर्थः । न अत्र युद्धं विधीयते, सामान्यशास्त्रादेव तस्य
प्राप्तिरित्युपादानप्रकरणे प्रपञ्चितत्वादिति ॥ १८ ॥

१७० त० द्वी०—उक्तं सर्वं निगमयति—अन्तवन्त इति । इमे देहा नित्यस्य शरीरिणोऽस्यान्तवन्तः
अनित्याः कृतेऽप्यकृते शोकेऽस्थिरा उक्ताः । शास्त्रे अन्तश्चिदात्मा तु अविविशी अप्रमेयत्वादप्राह्यत्वादिति
युद्धयस्व ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—यत्तु देहादिनाशः प्रत्यक्षमनुभूयमानः
किरूप इत्याद्यङ्गायामाह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य जन्म-
मरणशून्यस्य शरीरिणो जीवस्य जीवभावनाभिलाष्यासमाया-
सम्बन्धिन इमे देहा लौकिकाः परिदृश्यमानाः भीष्मादीनां
सर्वेषां आन्तवन्तः अन्त्युक्ता उक्ता इत्यर्थः । अनागिनो
विनाशहीनस्याप्रमेयस्योपायसहस्रैरपि प्रमातृमनोयस्य भगवतः

सम्बन्धिनः शरीरिणो जीवस्य भगवदीयस्य देहास्तु नात्तवन्त
इत्यर्थः । सर्वेषामेवान्तवत्त्वकथने तु पूर्वोक्तवचनैर्विरोधः स्यात् ।
अत एव तेषु भिन्नत्वज्ञानार्थमेव 'इमे' इत्युक्तवान्भक्तुः ।
तस्मादेतेषां भारणेन पापसम्भावना नास्तीति युद्धस्य युद्धं
कुर्वित्यर्थः । भारतेति सम्बोधनमुक्तवच्च विद्यासायं, यतः
सङ्कलितोपसंवेगभूतभगवद्वाक्ये विश्वासो भवति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० द्वी०—एवं सत आत्मनो नित्यत्वमसतो देहादेरनित्यत्वं कोक्तमुपसंहरेन युद्धाभिसुखं करोति -
अन्तवन्त इति । यद्यपि 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यस्तां देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति
परमार्थदृष्टयोक्तं तथापि तां दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवशागमिप्रायेण नित्य-
विभागमभित्रेय देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः । नित्यत्वं कालापरिक्रमेण, तच्च व्यवहारे नभसोऽप्य-
स्वीर्यत उक्तमनाशिन इति । नाशः अदर्शनं तद्वान् हि आकाशः 'नभ आत्मनि लीयते' [] इति
स्मृतेः । अयं तु न तथेत्यनाशी, सर्वदेव प्रकाशमान इत्यर्थः । एतदपि न घटादिवद्व्यत्यन्तेत्याह—अप्रमेयस्येति ।
तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह—'एतदप्रमेयं ध्रुवम्' [बृ. उ. ४।४।२०] इति, अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः ।
एतच्चरामनि प्रमाणाप्रताराज्जेयम् । तथा च श्रुतिः—'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्.....
विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' [बृ. उ. ४।१।१५] इति प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यागात्सत्यादेव । 'यत्साक्षादपरोक्षा-
द्वद्वा य आत्मा सर्वान्तरः' [बृ. उ. ३।४।१] इति श्रुतेः । उक्तं च—'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाणास्तथैव च ।
यत्प्रसादात्प्रसिद्धयति तदसम्भावना कुतः' इति । तस्माद्युद्धयस्व भारत । भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादीन-
स्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननाभिधुस्या त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता* वा न भूयः ।

*शाङ्कराचार्यसम्मतः पाठस्तु 'अभविता' इति, इतरेषां मते तु 'भविता' इति ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ शां. भा.—शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकं, इत्येतस्य अर्थस्य
साक्षिभूते ऋचौ [कठ. २।१८।१९] आनिनाय भगवान् ॥ यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो
मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः यथैव ते । कथम् ?—य एनं इति । य एनं
प्रकृतं देहिनां वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्च एनं मन्यते हतं देहहन-

१ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ [कठो. २-१९] गीताशास्त्रस्य
श्रुतिमूलकत्वे प्रमाणभूतोऽयं श्लोकः । स यथा—न जायते म्रियते वा निपथिनायं कृतश्चिन्नं बभूव कथित । अजो
नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ [कठो. २-१८]

नेन 'हृतः अहम्' इति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञातवन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' 'हृतः अस्मि अहम्' इति देहहननेन आत्मानं अहमप्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयं आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] इत्यत्र पूर्वार्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीश्वरादस्य परिणामादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिमानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनार्थं 'अन्तवन्तः' [२।१८] इत्यादि वचनमिति केचित् ; अस्तु नामात्मपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थ-स्योत्प्रेक्षामात्रमूलकं निराकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य सङ्गतिं दृश्यति— शोकमोहादीति । तत्र प्रथम-मन्त्रस्य सङ्गतिमाह— यत्त्विति । प्रत्यक्षनिबन्धनत्वाद्गुण्या

बुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याक्षिपति— कथमिति । प्रत्यक्षस्याज्ञान-प्रसूतत्वेनाऽऽभासत्वात्तच्छ्रुता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति— य एनमिति । "हन्ता चेन्नन्यते हन्तुम्" [कठो २।१९] इत्याद्यामुच्यमर्थतो दृशेयित्वा व्याचष्टे— य एनं प्रकृतमिति । हन्तारं हन्ते वाऽऽत्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह— हन्ताऽहमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह— यस्मादिति । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हन्तुं दृश्यति— अविक्रियत्वादिति ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं अविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वाशब्दः चार्थः । न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः सम्बद्धयते— न कदाचित् जायते, न कदाचित् म्रियते, इत्येवम् । यस्मात् अयं आत्मा भूत्वा भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् अभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियते इति उच्यते लेकि । वाशब्दात् नशब्दाच्च अयं आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः पुनः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता स जायते इति उच्यते । नैवं आत्मा । अतो न जायते । यस्मात् एवं तस्मात् अजः । यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यः च ।

२ आ. शां. व्या.— तदेव साधयितुं "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" [कठो. २।१८] इत्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति— कथमिति । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति— न जायत इति । जन्ममरणविक्रिया-द्वयप्रतिषेधं साधयति— नायमिति । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वाऽभूत्वा भूयो भविष्यति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते, किन्तु सर्वमेव विक्रियाजात-मिहाह— अज इति । वाच्यमर्थयुक्त्वा विवक्षितमर्थ-माह— जनिलक्षणैति । विकल्पायत्वं व्यावर्तयति— वेति । निष्पन्नमर्थं निर्दिशति— नेत्यादिना । सम्बन्धमेवाभिनयति—

न कदाचिदिति । अन्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे— यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति— यो हीति । आत्मनि तु भूत्वा पुनर्भवनाभावाभास्ति सृष्टुरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह— वा-शब्दादिति । अभूवेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमेवायं साधयति— यो हीति । जन्माभावे तत्पुर्विका-ऽस्तित्वविक्रियाऽपि नाऽऽत्मनोऽस्तीत्याह— यस्मादिति । प्राणवियोगात्सन्तो मृतेरभावे सावशेषनाशाभावभिरवशेषनाशा-भावेऽपि सिध्यतीत्याह— यस्मादिति ।

१ शां. भा.— यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यमाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्यः इति अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह— शाश्वतः इत्यादिना । शाश्वत इति अपलक्ष्यलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते । शश्वद्भवः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण; निरवयवत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नापि गुणक्षयेण अपलभ्यः । अपलभ्यविपरीतापि दृढिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिद्धयते पुराणः इति । यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः ; न वर्धते इत्यर्थः । तथा— न हन्यते न विपरिणम्यते इत्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । 'हन्तिः' अत्र विपरिणामार्थं द्रष्टव्यः ; अपुनरुक्ततायै ।

न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे षट् भावविकाराः लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिद्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' [कठो. १।२।१९] इति पूर्वैण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु जन्मनाशयोनिषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थे न पृथक्प्रत्ययितव्यमिति तत्राऽऽह— **यद्यपीति** । स्वभावैर्मैष्यवर्तिविक्रियानिषेधवाचकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्याशङ्क्याऽऽह— **अनु-कानामिति** । नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनस्फ्यं परिहरन् व्याकरोति— **शाश्वत** इत्यादिना । अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्यादुपापचयतो वेति विकल्प्य क्रमेण हृषयति— **नेत्यादिना** । पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति— **अपक्षयेति** । तदेव स्फुटयति— **यो हीति** । 'न म्रियते वा' इत्यनेन

चतुर्थपादस्य पौनस्फ्यमाशङ्क्य व्याचष्टे— **तथेत्यादिना** । ननु हिंसायां हन्तिः श्रूयते, तत्सर्वं विपरिणामो निविध्यते ? तत्राऽऽह— **हन्तिरिति** । हिंसासर्वत्वसम्भवे किमिष्यर्थान्तरं हन्तेरिष्यते ? तत्राऽऽह— **अपुनरुक्तताया** इति । हिंसासर्वत्वे घृतिनिषेधेन पौनस्फ्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामादेवमेष्टव्यमिष्यर्थः । 'पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापातिर्विपरिणमतः' तदर्थेऽहं हन्तिरिष्यते तदा निष्प्रमर्शमाह— **नेति** । न जायत इत्यादिमन्त्रार्थेषुसंगतिः— **अस्मि**मिति । षण्णां विकाराणा-मात्मनि प्रतिषेधे फलितमाह— **सर्वेति** । आत्मनः सर्वविक्रियारहित्येऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह— **यस्मादिति** ॥ २० ॥

३ रा. भा.— **य एनं उक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननेहेतुं कमपि मन्यते, यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते, तावुभौ न विजानीतः**; उक्तैर्हेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' [क. स्मृ. ८।२] इत्यादीन्यपि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— **अथ 'अविनाशि तु'** [२।१७] इति श्लोकेनोक्तं 'नैनं छिन्दन्ति' [२।२३] इति प्रपञ्चसिष्यमार्गेण शास्त्रादीनामनर्थक्यं हन्तृत्वहन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययेवेदिनन्द्या श्रवयति— **य एनमिति** । सामानाधिकरण्याप्रमनिरासायोक्तं— **प्रतीतिः** । 'हन्तारम्' इत्यस्य तुन्नन्तत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'न लोकावययनिष्ठा खल्येतुनाम्' [अष्टा. २।३।६९] इति क्रुयोगवृत्तीनिषेधात् । **हननेहेतुमिति** । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रविशेषेति भावः । 'न कश्चित्कर्तुमर्हति' [२।१७] इति पूर्वोक्तवत्पदार्थविश्लेषाया पुच्छित्वोपपत्तिरिति ह्यापनायोक्तम्— **कमपीति** । छेदनादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हन्ता केन्मन्यते' हेतुत्वं हतकेन्मन्यते' हेतम् । उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते' [१।२।१९] इत्यस्य कठवल्लीवाक्यस्योपबृंहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाच्यत्वात्मानो हन्तृत्वहन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।२३] इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्तं 'हन्ता केन्मन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इत्येवमनुष्य, तदामनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वमावादादुच्यत इति परिहृतम् । कथमत्रैनं हन्तारमित्यादिना स्वसंसिद्धसामानाधिकरण्यादिभेदेन हननेहेतुं कमपीत्यप्याहृत्य व्याख्यायते ? उच्यते— न तावदत्र शारीरकभाष्यविरोधः, एकाध्यायः । अत्र हि सत्यस्य कस्यापि हेतोरात्महन्नेहेतुत्वं नास्तीत्युक्तम् । तथा अस्यात्मनोऽप्यात्महन्नेहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एवं चात्र सामान्योक्तस्य विशेषानिष्ठामन्युपेत्योक्तं शारीरकं । न चात्र सामानाधिकरणभ्याप-

गमः, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तः । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाऽप्याहारः । अत्र तु सामानाधिकरण्यादपि क्रियाकर्मणोरतत्ताकाङ्क्षादिमतः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणौचित्यम् । आत्मनो हन्तृत्वनिषेधरूपविशेषोपसंहारस्तु 'वेदाविनाशिन' [२।२१] इति श्लोके अभिव्यजितः । सिद्धान्तमिति शब्दस्य भिन्नार्थादात्मिकमपि न दोषाचेति सिद्धम् ।

प्रतिज्ञान्तरप्रमनुष्यासायाह— **उक्तैरिति** । **अस्य नित्यत्वादिति** । तत्कार्यसकामपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । 'एनम्' इति पूर्ववाक्यादनुक्रुष्योक्तम् । **अतएव चेति** । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रियाविषयत्वफलमात्र इति भावः । 'अयं हननेहेतुः, अयमात्मा' इत्युभयत्र अयंशब्दप्रयोगान्त्रेणोच्चारितोऽयं शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्यनयोर्विवक्षामेदात्कर्तृत्वमयमपेक्ष इति भावः । कथं तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः ? । न ह्यतो शरीरमात्रहन्तविषयः, मृतशरीरघातेषु 'पितृहा मातृहा' इत्यादिप्रयोगोपकोशात्प्रयत्नात् । मनुष्यादिशब्दाध्यात्मपर्यवसिता इति नः सिद्धान्तः । 'मां जिघांसति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मकत्वम् । अतो हिंसायोग्येतेन एव हन्तिधातोः कर्मभूतः । तथा सति 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह— **हन्तिधातुरिति** । 'आत्मकर्मकः' इत्यनेन शङ्कापचनम् ; सत्यमात्मकर्मक एव स्वतो हन्तिधातुः, न तु तत्स्वरूपप्रयुक्तिप्रतिपादकः ; किन्तु मारणपरः । तथैव हि लोकवदयोगः प्रयोगः । मारणं च शरीरादिविशेषणात्मकम् । 'मृ' प्रापत्ययोगः इति

चातुश्चिद्यत इति भावः । एवं लोकप्रयोगो निर्व्यूढः । “न हि स्यात्सर्वा भूतानि” इति शास्त्रप्रयोगस्य कोट्यः ॥ ॥ चातुः यः कश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वाद्कर्तव्य

इत्याशङ्क्याह—न हि स्यादिति । पराभिमतप्रक्रिययोत्सर्गाप- वादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरवियोगकथस्य पञ्चानुप्रश्न- तीनामपि हिततत्त्वेन हिंसात्त्वैवाभावादिति भावः ॥ ११९ ॥

३ रा. भा.—उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणोदयः सर्व एवाचेत- नदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यते । तत्र ‘न जायते म्रियते’ इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूय- माने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः । नार्यं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नावीर्यते, अतः पुराणः पुरापि नवः, सर्वदा अपूर्ववदनुभाष्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—अथ ‘विपश्चित्’ [कठो. १।२।१८] इत्युच्यते इत्यत्र ‘कदाचित्’ इत्येकपदमात्रविशेषितस्य ‘न जायते’ इति कठवल्लीलोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादि- दोषमाशङ्क्याह—उक्तैरेवेति । एतेन प्रतिज्ञामात्रत्वशङ्का परास्ता । नित्यत्वेनापरिणामित्वमिति—अविनाशत्वेन विकामात्रस्यापि निरस्तत्वादित्यर्थः । तथाहि—विनाशो नाम पूर्वावस्थाप्रधारणरूपानाम्तरभजनार्हावस्थान्तरप्राप्तिः । यथा घटा- दिद्रव्यस्य कणालावकस्था; तदवस्थौत्सुक्यं च तस्या अप- क्षयः । तैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामद्वय्यादिसमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेममर्थम्—‘जा- तस्य हि ध्रुवो मृत्युः’ [२।२७] इत्यम् । अतो विना- शित्वनिराकरणेन जननादिकमप्यर्थतो निरस्तम् । सर्व एवेत्य- पौनरुक्त्यार्थमुक्तम् । एककारोऽत्र अपिशब्दसमानार्थः । न केवलं हस्तकथ्यत्वमात्रमेव नास्ति; अपितु अन्यत्रादिकमपी- त्यपुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति । ‘हन्यमाने शरीरे’ इति उचितजननमरणादिव्यवहारवियोग उक्तः; तत्र हेतुः—अचेतनेति । जननाद्यो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यत इति आत्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमुख्यमानायाजुनाया ‘न जायते’ इत्युपनिषन्मन्त्रेण यथावद्विधत्ताकारो विनि- र्वाभिधीयते; न तु देहसंयोगवियोगलक्षणजनमरणप्रतिक्षेपः क्रियत इत्यर्थः । वाशब्दश्चायः । लोकावस्थापदानां पौनरुक्त्य- परिहाराय वर्तमानादिनिर्देशासिद्धां व्यवस्थां व्यञ्जयन्नाह— सत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविक्षायां वैयर्थ्यं, लक्षणैव तात्पर्यत्वादः । भूतमविवक्ष्यते । सत्रदेव वर्त- माननिर्देशो न सन्नच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्—वर्तमानतये- त्यादि । तत्तत्कालीनेः पुष्कैस्तेषु तेषु देहेषु ‘जायते’ ‘म्रियते’ इति वर्तमानतयेव हि जननमरणयोरनुभवः; अत- स्तदपेक्षया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः; तेन कल्पाद्यन्तत्यतिरिक्तः समस्तः कालः कदाचिदिति सङ्गृहीत इति भावः । ‘भूत्वा’ इति पूर्वकालनिर्देशाभिमतत्वाह—कल्पादाविति । तत्र भूयशब्दः कल्पान्तपरः । ‘भूत्वा भविता’ इत्यनयोः क्रियायोः प्रत्येकं नवन्यश्रमव्युदासायोक्तम्—न न भवि- तेति । भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नवन्तरेण प्रतिविध्यते ।

ननु ‘नार्यं भूत्वा’ इत्यादिकं किमर्थमुच्यते, ‘न जायते’ इत्यादिवैव सङ्गृहीतुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—केषुचित्ति । अर्थ भावः—कालविशेषेषु देहविशेषेषु सृष्टिप्रत्यक्षविशेषे श्रूयते । ॥ च न देहसम्बन्धतद्वियोगमात्रम्, “तोयेन जीवात् विसर्जं भूम्याम्” [महाना. १।४] इति कठोक्तेः, प्राक्कष्टैरेक- त्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रसिद्धोपपत्तेरुक्तस्यैव बहुभवन- सङ्कल्पादेष्वे—इति । जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशवैभवाभ्युपगन्तव्या- विति जीवानामाप्रत्ययवस्थायित्वाद्वाशङ्का निरासार्थं ‘नार्यं भूत्वा’ इत्याद्युक्तम् । तत्र वैमसुतरम्—जीवानां विद्युष्टिः सदेहीकरणेन विक्षेपः । प्राक्कष्टैरेकत्वावधारणं नामरूपविभागा- भावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सूक्ष्मचिदचिद्रूपशरीरकस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्रूपशरीरतया परिणामात् । अत एव बहु- भवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पावस्थयोरपि ज्ञानसङ्कोचवि- कासकरदेहविलिखसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः—इति । ‘अजो नित्यः’ इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कल्प निगमन- रूपतया तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माज्वाविधि- वक्ष्या चापौनरुक्त्यमित्याभिप्रायेणाह—अतः सर्वदेहगत इति । अतएव नित्य इति, उत्पत्तिरहितत्वाभावात्तिरहित इत्यर्थः । सृष्ट्यवस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात् प्रत्ययाद्यवस्थागतसूक्ष्मपरिणामनिरसनपरः शाश्वतत्वाद् इत्यभिप्रा- येणाह—प्रकृतिवदिति । पुराणशब्दमपि ‘अक्षरसात्म्याकिन्ने- यात्’ इत्युक्त्यायेन निर्वैकः—पुरापि नव इति । किमिदं पुरापि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उत्प- तेऽपीदानीमपि नव इति वा परस्तादिति नव इति वा वक्तव्यम् । पुरा नवत्वस्याविविधयनीयत्वादित्याशङ्क्याह—सर्वदेहेति । पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा कृष्यन्तगताभिप्रायकापि- शब्दसमुचितकालान्तरतात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति विशेषाभिप्रायेण वा निर्वाहः । नवशब्दोऽन्यत्र नवरवसहिता- व्यर्थत्वपरः । वक्ष्यति च ‘आद्यैर्वत्’ [१।२९] इत्या- दीति भावः । यदा साद्यवधानासवयवध्यायनादिना नवीकरणं स्यात्, अर्थं तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुरापि नव इत्यु- पपादितम् । इयमर्थमनुज्जस्य बाह्यमानविषये निगमयतीत्य- भिप्रायेणाह—अत इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—व्यवहारस्तु ज्ञान्त इत्याह—य एनमिति । कुतः ? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति, न हन्यते । न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया । स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान् । “ध्यायतीव” [बृ. उ. ४।३।७] इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—य एनमिति । पुनरात्मनित्यत्वं किमित्युच्यते इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम्, किन्तु निष्ठितं चेदात्मनो नित्यत्वं, तर्हि का गतिस्तदनन्यव्यवहारस्तत्त्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यते इत्याह—व्यवहारस्त्विति । व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथापि ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् । कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य स्वपक्षसाधकानामेवोक्तहेतुनामेतद्वाच्यनेऽपि व्यापारप्रदेशोक्तत्वादस्येत्याह—कुत इति । नन्वत्र हननं कमेव तत्कथमुभयमिति, कथं च ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति, अथेकस्या अपि क्रियायाः कारकमेवादेव मुक्तिस्तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यते इति उच्यते आत्मनो नित्यत्वमिवास्वात्तव्यमपि प्राक्प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये—‘तत्र हननन्यव्यवहारवस्तत्तन्त्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यते’

५ आ. मा. भा.—अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह—न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविता । तद्धि “तदैक्षत” [छां. उ. ६।२।३] ‘देक्षतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽप्यतः । अविलुप्ता-वबोधात्मा’ इत्यादिश्रुतिरमृतिरिति सिद्धम् । कुतः ? अजादिलक्षणेश्वरस्वरूपत्वात् । शाश्वतः सदेकरूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.—तथापि ‘न जायते’ इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेदं भगवद्वाक्यं, किन्तूक्तार्थं सम्यगिति न मन्त्रवर्णोऽयमुदाह्रियते इत्याह—अत्रेति । ननु जीवः स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितुं, तत्कथमुच्यते ‘भूत्वा भविता न’ इतीत्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—न चेति । जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिहासादिवर्जितं भूतैव कयाचिदचित्यत्वा वाक्यत्वा भूतमिति व्यवहारालम्बनं, तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तस्मिन् इति प्रुच्छार्था नेत्यनेनोच्यते इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं कुतः सिद्धम्, येन जीवस्य तथाभावात्सम्मानायादौद्यते ? इत्यत आह—तद्धीति । तद्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारेण भूत्वा भवनं श्रुतिस्मृतिरिति सिद्धम् । “तदैक्षत” [छां. उ. ६।२।३] इति भवनमुच्यते, देवदेवोऽपरमदितिवत् । देक्षत इति वृद्धिहासादिरित्यम् । नन्वीश्वरवादित्येव कस्मान्नोक्तम् ? नैवं शङ्क्यं,

७ ह. पै. भा.—शोकमोहादिसंसारसागरनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावनिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो हन्यन्ते, अहमेवां हन्तेति, एषा बुद्धिर्भूतैव सा ते । कथम् ? य एनं प्रकृतं देहिनं वेति हन्तारं, यश्चैनं मन्यते तं देहहननेन हतोऽप्यमिति हननक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं, तावुभौ न विजानीतोऽविवेकेनाऽऽत्मनमहमप्रत्यय-विषयं, तावुभावात्स्मत्स्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति हननक्रियायां न कर्ता, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः । अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

इति उभाचित्यायुपपद्यते । अतएव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य । ननु नित्यत्वे बिम्बनित्यावाद्यो हेतव उक्ताः, अस्वान्तत्रये तु न कोऽपि, तत्कथमुक्तहेतुस्य इत्युक्तं इति चेत्, न; प्रतिबिम्बत्वस्योक्तत्वात्, तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति । क्रियेति वदता ‘हन्तारं हन्ति’ इति पदद्वयमुपलक्षणाधीमिति सूचितम् । ननु प्रतिबिम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते, जीवस्य च क्रिया-भावे ‘कर्ता शास्त्राधीनत्वात्’ [ब्र. सू. २।३।३] इत्यादिविरोध इत्यत आह—स हीति । बिम्बभक्तिक्रिया विज्वाधीनक्रिया । तथा च पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेधे इति ज्ञातव्यम् । ननुप्राधिक्रियायां प्रतिबिम्बे क्रिया भवति, तत्कथमुच्यते बिम्ब-क्रिययैवेति ? मैवम् । स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्, जीवस्य प्रथयुपाध्यभावाच्च । जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुतिं चाह—ध्याय-तीवेति । ईश्वरो जीवं ध्यायतीत्यर्थः । इवाम्बोऽत्यर्थं ॥ १९ ॥

लोकदर्शनस्याधिकृत्य तत्रोत्पादात् ‘अजो नित्यः’ इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तत्रित्यर्थमाशङ्कामुक्त्वाऽप्यथा व्याचष्टे—कुत इति । ‘न जायते म्रियते’ इत्येतत्कस्मात्कारणादित्यर्थः । अजादीत्यनेन ‘अजो नित्यः शाश्वतः’ इति व्याख्यातम् । शाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे—शाश्वत इति । तथा चाजो नित्य इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाश-निमित्तो शाश्वत इत्यनेनोपाधिबिम्बसाक्षिजननानाशनिमित्तो जननानाशो न स्त इत्युक्तं भवति । तथाप्यत्र इत्युक्तत्वादपुण इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; भूत्वा भविता वा नेत्युक्तम् । तत्कुतः किंनिमित्तत्वं तर्हि जननव्यवहारः ? इत्याशङ्क्य देहान्तप्राप्तिरस्या-स्तीत्यनेनोच्यते इत्याह—पुरमिति । एवमपि न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशादर्थ-नाशात्प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाशः स्यादित्यत आह—अत्र पूर्वाभिप्रायेण परिह्रियते इति भावेनाह—तथापीति, पुराणत्वेऽपि ॥ २० ॥

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता, जनिलक्षणवस्तुविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । तथाऽप्यं न त्रियते वा कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तां नावुभयति, उत्पत्तेः सत्तानुभवस्य परणाव्यभिचारात् । उत्पत्तेः न नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणा वस्तुविक्रिया न विद्यते । उत्पत्तेः सचामननुभवश्च त्रियत इत्युच्यते । ततोऽस्तिलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । वास्तव्यार्थः । कदाचिच्छब्दः सवविक्रियाप्रतिषेधैः सम्बध्यते । न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्त्रियत इति सर्वत्र योज्यम् । अयं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयमात्मा भूत्वोत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता न अवस्थान्तरं प्राप्यावस्थान्तरं न प्राप्नोति, न विपरिणमत इत्यर्थः । विपरिणामलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । अजोऽवयवोपचयरूपेण नोपचीयते, वृद्धिलक्षणा भावविक्रिया न विद्यत इत्यर्थः । अतो नित्यः, अपक्षयलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । शश्वद्भवः शाश्वतः, अविनाशीत्यर्थः । अतः पुराणः, पुराऽपि नवः, पुराणः सदैकरूप इत्यर्थः । तस्मान्न हन्यते न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेऽपि शरीरे । अस्मिन्मन्त्रे षड्भोवविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. गि.—स्वादत्त । यदि देहातिरिक्त आत्मा सिध्येत तर्ह्येवं युवयते देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको न सम्भवतीति; तदेवासिद्धं मानाभावात् । तथा हि—न तावदेतिरिक्त आत्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणम्; 'गौरोऽहं कृत्तोऽहं गच्छामि' इत्यादिप्रत्यक्षेण देहस्यैवाहमर्थोऽसम्बन्धत्वेनानुभवमनातया तद्विपरिणाममनः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । न चेदं प्रत्यक्षं देहात्मिन्याध्यासनिबन्धनमिति युक्तम्; अध्यासलक्षणस्य देहातिरिक्तसिद्धयर्थोऽसम्बन्धत्वेनाप्यभावात् । न च 'मम देहो गौरः' इति देहात्मभेदप्रत्यक्षदर्शनात् 'गौरोऽहं' इत्यस्य गौणात्माभेदविषयत्वमिति युक्तम्; देहनिर्वासमर्थानुलम्भेन कीदृशस्य तवेति प्रश्ने 'इहास्य मम देहो गौरः' इत्यस्मदर्थविवरणदर्शनेन च 'मम देहः' इत्यस्यैव 'ममात्मा' इतिवद्भेदविषयत्वोक्त्यात् । नापि 'योऽहं बाह्ये पितरावन्मूर्ध्वं सोऽहं वार्धक्यं प्रणप्नुनुभवामि' इति बाळवृद्धदेहभेदेऽप्यालोकयानुसन्धानार्थं प्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम्; 'देहिनोऽस्मिन्वा देहे' [२।१।१] इति श्लोके बाल्यजरास्थले तत्तदवस्थाभेदमात्रं, न तु देहभेद इति प्रतिपादितत्वेन 'योऽहं बाह्ये पुत्रः पितरावन्मूर्ध्वं सोऽहं वार्धक्यं कृत्वाः प्रणप्नुनुभवामि' इति पुष्टकृश्वधर्मनिष्ठतयैव पितृपुण्यज्ज्ञानविरुविषयभेदप्रत्यभिज्ञानदर्शनेन च ततोऽपि देहात्मभेदासिद्धेः । नापि 'योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेहः' इति व्याघ्रनरदेहेनानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाहं' इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम्; 'योऽहं स्वप्ने शुक्रात्मा मूलाक्षः आत्मा, सोऽहमिदानीं देवदत्तात्मा बहोऽस्मि' इति बन्धमोक्षान्वितस्वरूपभेदानुसन्धानपूर्वकं 'सोऽहं' इति प्रत्यभिज्ञानेन बद्धसुखस्वरूपादयन्त्य एवाहमर्थ इत्यापातात् । अस्तु इहापि, सिद्धान्तेऽहमर्थस्यातिरिक्तत्वादिति चेत्; एवं

तर्हि 'योऽहं व्याघ्रदेहः' इति प्रत्यभिज्ञयाऽपि देहाहमर्थभेद एव सिद्ध इति ततो देहात्मभेदासिद्धिमसङ्गः । यद्युच्येत समानसत्ताकयोः पदार्थयोर्वास्तुल्यसम्बन्धान्तरे यस्याद्वैत्तित्वमिच्छा तस्य ताम्यार्थं भेदस्तथा सिध्यति, स्वप्राप्तानुभूतश्च शुक्रात्मा न देवदत्तात्मसमानसत्ताक इति न तद्वेदोऽहमर्थस्येति; तर्हि स्वप्नदृष्टव्याघ्रदेहोऽपि न मध्यमदेहसमानसत्ताक इति न ताभ्यामप्यहमर्थभेद इति तुल्यम् । नापि योगिकृतकायवृत्त्यले देहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाहं' इति तदीयप्रत्यक्षं देहात्मभेदे मानम्; एकत्वैवेन्द्रजालिकस्य गजाश्वरथपदातिक्रमयूहेन युद्धप्रतिबुद्धस्थले योधप्रतियोधस्वरूपभेदानुसन्धानपूर्वकस्य 'स एवाहं' इति तदीयप्रत्यक्षस्यैव अस्यापि लीलामात्रविषयकतया वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकत्वाभावात् । अन्यथा तत्रापि तिलक्षणज्ञानेच्छाप्रत्ययकयोधप्रतियोधस्वरूपपातपेन्द्रजालिकाहमर्थस्य भेदप्रसङ्गात् । तत्रैकत्वैवाहमर्थेयेन्द्रजालमहिम्ना विरुद्धस्वरूपप्रदर्शनात्ममिति चेत्, योगिस्यलेऽप्येकत्वैव योगिपतिरूपस्यात्मनो योगमहिम्ना कायव्यूहप्रदर्शनमात्रमित्यस्तु ।

तस्मात् प्रत्यक्षं देहात्मभेदे प्रमाणम् । नापि 'देहोऽज्यात्मा बाष्पेन्द्रियमाश्रयाज्जलाद्वा घटवत्' इत्यहमानस्य; 'अहमर्थोऽज्यात्मा अन्तरिन्द्रियमाश्रयाद्वा दुःखवत्' इत्यनुमानस्येवाश्रयाश्रयोभक्त्यात्, 'गौरोऽहं जानामि' इति देहस्यैव ज्ञातृत्वानुभवेन द्वितीयत्वासिद्धेश्च । नापि 'जीवापेतं वाच किलेदं शरीरं' इत्येते, न जीवो त्रियते [छां. उ. ६।१।११] इत्याद्या विस्तरदेहे मानम्; 'ब्राह्मणे न हन्तव्यः' [क. सू. ८।१] इति ब्रह्महत्यानिषेधेन अभ्येवाधिकरूपतयाश्रितविधानेन च श्रुत्यैवात्मनाश्रय प्रदर्शनेन 'जीवापेतम्' इति तदवासाश्रयोऽविविधप्रसक्त्यैवाद्-

मात्ररूपत्वात् । न ब्रह्मनाशाभावे "न हन्तव्यः" इति तथिषेवो हनननिमित्तकप्रायश्चित्तविधिर्वा मुख्यते, अप्रत्यक्षप्रतिषेधस्यानिमित्तकप्रायश्चित्तस्य बाधोगात् । न च "न हन्तव्यः" इति श्रुतिर्देहात्मैक्यत्वात्प्रसङ्गित्वात्मानाशविषयपरं न दोष इति वाच्यम्; अथापि देहातिरिक्तात्मासिद्धेरन्योन्याश्रयात् । एवम् "यतो वा इमानि भूतानि" [तै. उ. ३.१.११] इत्यादिश्रुतिभूतप्रत्यक्षवाच्यजीववृन्दप्रत्यक्षजन्मस्थितितानां प्राणलक्षणेन वदन्ती जीवानां नाशमेवावेदयति । भूतसम्प्रदो नात्र जीववाची, "येन ज्ञाता जीवन्ति" [तै. उ. ३.१.११] इति वाक्यशेषात् "न हिंस्यात्सवां भूतानि" इत्यादिदर्शनाच्च । एवम् "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वैषेसुवे जाते" इत्यादिकं जीवोपस्थितिविवाक्यमप्युदाहारीयम् । न च जीवस्थोपस्थितितानांभ्युपगमे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्; सिद्धान्तेपि प्राणान्यवस्थित्यवस्थादेर्देहधर्मोपगमेन "प्राणघ्नो बृहस्पतितत्वेन यजेत" [तै. उ. ३.१.११] "राजा राजसूयेन यजेत" [तै. उ. ३.१.११] इत्यादिषु ब्राह्मण्याद्याश्रयाणां भूतानां जन्मविनाशिनो देहानामेव कर्तृत्वप्राप्त्या कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गस्यानिवार्यत्वात् । तत्र देहधर्मस्यापि ब्राह्मण्यादेशात्मन्यारोपेण कर्तृभोक्तृत्वोद्बोधकदोष इति चेत्, एवं तर्हि देहात्मत्वादेऽन्यन्यगतकर्तृत्वस्याप्यत्रारोपसम्भवाज्जोक्तदोष इति कुतो न समर्थनीयम् ? न च आत्मनो जन्मानाशोपगमे जातमात्रस्य स्तम्भपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदेवोः "इदं स्तम्भपानमिच्छसाधनं स्तम्भपानत्वाद् प्राणवीर्यस्तम्भपानत्वात्" इत्युद्दिष्टमित्येवमन्यतस्तम्भपानगततेष्टसाधनत्वव्यवस्थिरामरणाधीनत्वेन पौर्वदेहिकात्मावस्थानं विना तदनुपपत्तेः, इति वाच्यम्; एवमपि पञ्चत्वेनाभिमतस्तम्भपानोपस्थितिरित्यन्त्यानुत्पत्तिरन्वयसङ्कल्पशक्तिरहिर्निषेधव्यवस्थाप्यत्वेन जातमात्रप्रवृत्तेरपि तत् एवोपपत्त्या, इष्टसाधनत्वात्प्रवृत्तिरनपेक्षितत्वेन तदेतत्प्रायश्चित्तप्राणार्थमावस्थानासिद्धेः । तत्रादृष्टमिद्वैद्यपक्षोपस्थितिश्रेयं, तैवैव प्रवृत्तेरपि सिद्धेरनुमितिवैयर्थ्यादवश्यकम् । न चाष्टाष्टावलेनैव जन्मान्तरिण्यात्मस्थितिरिति वाच्यम्; अष्टकारणत्ववर्तिनापि परमैश्वरशक्तिकारणत्वसोपेतत्वेन तत् एव प्रवृत्तिसम्भवे देहातिरिक्तित्यात्मसिद्धशरीरनस्यादृष्टस्यानुपपत्त्यात् । तस्मान्नास्ति देहात्मभेदे प्रमाणम् । देहात्मत्वादे तु "गौरोऽहम्" इत्यादिप्रत्यक्षं नञ्हात्स्यानिषेधतयाश्रितशास्त्रम् "यतो वा इमानि" [तै. उ. ३.१.११] इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यजानं च प्रमाणम् । अतो देहातिरिक्तात्मासिद्धः देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोक इति विषयोऽनुपपन्न इति तस्मिन् चार्वाकस्य तच्छायापन्नवैदिकस्तस्यास्य च शङ्कामाश्रय्य तत्परिहाराय कठबल्युपनिषदं न मन्युमुपमानिनाय भगवान्मुसुदेकः—[य एनमिति]

अत्र कठबल्युपनिषदोपगमासेन तत्राणो मृत्युवचिकेतस्संवापदृष्टान्तः स्मारितः । तेन देहात्मवादोक्तप्रत्यक्षप्रामाण निरासः सूच्यते । तथा हि—कठबल्युप [१.१.१९] "त्रीन्वराण्डणीव" इति मृत्युनोको नचिकेतः प्रथमवरेण पितुः

प्रसादं, द्वितीयवरेण अग्निविद्यां, तृतीयवरेण च "येनं मेने विचिकित्सा मनुयेऽस्तीत्येके नायमस्तीति वैके । एतद्विद्यामशुश्रितस्त्वयाऽहं वाराणसेष वरस्त्वतीयः" [कठो. १.१.१२.०] इति देहवन्त्यासमादिचात्तकैवदिकानादिकलहप्रयुक्तमित्रपतिनिरासफलकं आत्मवत्प्रज्ञानोपदेशं च वरे । मृत्युश्च आर्यं वरद्वयं प्रदाय तृतीयवरविषये "देवैरात्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमग्रेषु धर्मेः । अन्यं वानं नचिकेतो वृणीष्व" [कठो. १.१.१२.१] इत्युक्त्वा "शतायुः पुत्रपौत्रान्मृतीष्व बहून्यश्रुहतिरिहिरथ्यमवान्" [कठो. १.१.१२.३] इत्यादिना बहुभिः कामैः प्रलोभनेऽल्पचलितं नचिकेतसं दृष्ट्वा "विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोभयन्त" [कठो. १.१.१२.४] इति ज्ञानाभिलाषितया तं प्रशस्य "न जायते म्रियते" [कठो. १.१.१२.५] इत्यायुषिदेक्षे । तत्र यद्धि प्रत्यक्षमासतत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदा "येनं प्रेतं विचिकित्सा" [कठो. १.१.१२.६] इति प्रश्न एवायुक्तः स्यात्; प्रत्यक्षनिर्णीतेऽर्थे विचिकित्सायुदयेन प्रभेतुसंशयस्यैवासिद्धेः । "देवैरात्रापि विचिकित्सितम्" [कठो. १.१.१२.७] इत्यादिमृत्युप्रतिवचनमपि न युक्तं स्यात् । "न हि गौरोऽहं गच्छामि तिष्ठामि" इत्याद्यालोपममिद्वैद्यप्रत्यक्षसिद्धमात्मवत्तत्त्वं देवानामपि स्मरिष्यतया केवल्येनान्यदुद्बोधमिति वक्तुं युक्तम् । एवम् "पराञ्चि खानि यन्तुगस्त्यन्मूर्तस्मात्पराह पश्यति माम्भिरात्मन्" [कठो. १.१.१२.८] इत्यात्मन इन्द्रियगोचरत्ववर्णनम् "नावेद्विन्मृतेतं न हन्तम्" [तै. आ. ३.१.२.१५] इति तस्य श्रुत्येकगम्यत्ववर्णनं चायुक्तमेव स्यात् । यथाप्यहमिति प्रत्यक्षे अभ्यासाधिष्ठानत्वेनात्मा भासत इति सिद्धान्तः, यद्यपि चात्मवत्त्वसाक्षात्कारे मनः कर्णमिति गीताभाष्य एव भगवत्पदार्थकम्; तथाप्यहमिति प्रत्यक्षस्य देहेन्द्रियान्तःकरणतदात्म्याभ्यासापनात्मस्वरूपतिथयस्त्वेन रजततदात्म्याभ्यासापनतदधिष्ठानमधिकविषयकेद्वयव्ययस्य युक्तित्वं प्रतीच दृष्टान्तत्वं प्रत्यक्षमन्यतैतेऽप्रमाणत्वात्, गीताभाष्येपि "शाखाचार्योदेवगामदमादिसंस्कृतं मन आस्यदर्शने कारणम्" इत्युक्त्वा मृत्युपजीवनेनैव मनस आत्मानि प्रवृत्तिवर्णनात्, नात्मत्वस्य श्रुत्येकसमाधिगम्यत्वविरोध इत्यतो "गौरोऽहं" इत्यादिप्रत्यक्षस्य नात्मवत्त्वावधारणं प्रति प्रमाणत्वमिति ।

सोऽर्थ देहात्मवत्त्वविनाशनात्मप्रत्यक्षप्रामाणनिरासः कठबल्युपनिषदोदाहारेण तत्रत्यमृत्युवचिकेतस्संवापदृष्टान्तं प्रत्यक्षमिहाप्यता भगवता दर्शितः, इदानीं देहात्मत्वसाधकपूर्वोक्तश्रुतिप्रामाणान्तरात्मन्यसूत्रेण क्रियते । तत्र मन्त्रस्याप्यर्थः—यः एतं प्रकृतमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति, यश्च एतं हतं हननकर्मभूतं मन्यते, तं उभौ न विजानीतः देहातिरिक्तात्मत्वानभिज्ञोः तत्र हेतुः—नार्थं हन्ति न हन्यत इति । एवमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावाभिमानस्य देहनिर्विकारमस्वरूपाज्ञानमूलकत्ववर्णनेन यदेहात्मत्वादे श्रुतिप्रमाणं शुद्धं तत्रिस्तं भवति । ब्राह्मणो न हन्तव्यः [क. सू. ८.१२] इत्यादिदेहानिषेधशास्त्रस्य अर्थमेवादित्प्रामाण्यश्रितवाक्यस्य ।

देहात्मैक्याभ्यासनिबन्धतयोपपन्नेन ततो देहात्मवादासिद्धेः । न हि 'न हन्तव्यः' इति शास्त्रमात्मनो हन्तव्यत्वं प्रतिपादयति, तथा सति 'हन्तव्यो न हन्तव्यः' इत्याहुतिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात्; किन्तु 'देहात्मैक्याभ्यासप्रसङ्गितमात्मनो हन्तव्यत्वं निषेधति । प्रायश्चित्तात्मकमपि 'उभौ तौ न विज्ञानीतः' इत्युक्तरीत्या देहाद्यतिरिक्तात्मस्वरूपाज्ञानेनात्मानं हन्तारं मन्थमानस्य कर्तव्यविशेषखण्डनमिति । न तु स्वोपदेष्टव्यश्चित्तिनिमित्तभूतस्य हननस्याप्यत्र तात्त्विकत्वमपि बोधयति, अतः पञ्चमात्मा उक्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनन्यथासिद्धश्रुतिश्रवविरोधाच्च । एवं "यतो वा इमानि" [तै. उ. ३. ११] इति श्रुतिरपि लोकप्रसिद्धं प्राणिनां जन्मस्थितिनानां ब्रह्मलक्षणत्वेनोपविशति । जातेऽपि वाक्यमपि पुत्रजननं मन्थमानात्मा तन्निमित्तमिति विदधाति । सर्वमापि विधिनिषेधशान्ताग्रामात्मत्वविशिष्टयत्वात् । एतच्च 'वेदाविनाशिनम्' इत्यभिग्रहणेन बध्यते । न च अहमस्मिन्त्याभ्यासपरत्वनस्य देहाद्यतिरिक्तात्मसिद्धपक्षीनत्वादप्यन्यथाश्रय इति युक्तम्; 'उभौ तौ न विज्ञानीतः' [कठो. २।१९] 'न हन्त्यते हन्त्यमाने शरीरे' इति श्रुत्यैव देहाद्यभ्यासस्य तदतिरिक्तात्मन्योपदेक्ष्यमानत्वेनात्मैक्याभ्यासस्याकल्पितत्वात् । श्रुत्येकसमधिगम्ये हि वस्तुनि यथाश्रुत्यैव प्रतिवक्ष्यामः । न च श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधः साङ्ख्यः; ओर्जैक्यायं शब्दं प्रत्यसाधकस्य चतुष्टय इव श्रुत्येकगम्यमात्मानं प्रत्यसाधकस्य प्रत्यक्षस्य तद्वाचकत्वाया अपयोगात् । तस्माच्च श्रुतिरसमजन्मविनाशप्रतिपादिका काचिदस्तीति न ततो देहात्मत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र च श्लोके च एनं हन्तारं हन्तं च वेत्ति इति जानातोऽप्युक्त्वा 'य एनं' 'यश्चेनम्' 'उभौ तौ' इत्युक्त्या वादिभेदः प्रदर्शितः । 'य एनं वेत्ति हन्तारः' तात्किंकादिः कर्त्रात्मवादी, तथा 'यश्चेनं मन्थते हन्तं' चावाकादिरनित्यामवादी, तावुभावज्ञानिनाविति । एवं स्थिते, यदत्र स्वाभिमतिकर्त्रात्मवादाविरोधाच्च माध्वेन व्याख्यातम्—'य एनं जीवं हन्तान्नयेण हन्तारं वेत्ति' इति, यच्च रामानुजेन—'य एनमात्मानं प्रति हन्तारं हननेहेतुं वेत्ति' इति, तादृशौ प्रति 'उभौ तौ न विज्ञानीतः' इति भगवद्भजनमेव प्रतिवचनम् । 'अहङ्कारविमुक्त्या कर्ताऽहमिति मन्यते' [१. २०] 'शरीरेण्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिख्यते' [१. ३१] 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु वा । पदार्थकृतद्विधात्वात् स पश्यति दुर्मेति' [१. ८।१६] इत्यादिषु अकर्तृत्वैवात्मस्वरूपत्वं भगवता सिद्धमित्यन्तेन तयोस्तदज्ञानित्वात् । स्वातन्त्र्येण इति अतीतिशयामागिणी, अग्न्याहासेनदुष्टत्वात्, 'नारं हन्ति न हन्त्यते' इति वाक्यत्रये हि दुर्दशमेव प्रकृतमात्मानं पश्यत्युक्तं तस्यैव हन्तृत्वहननव्यतिरेकेणाह, हन्तृताया इव हन्तव्यताया अपि जीने परमेश्वराधीनत्वेन न हन्तीतिवचनं हन्यत इत्यपि स्वातन्त्र्येण हन्तव्यत्वनिषेधपरं, वास्तवसु हन्तव्य एवेत्यपि सुवचत्वाच्च इत्यलं बहुना ॥ १९ ॥

एवं देहात्मवादे प्रमाणं निरस्तम्; इदानीं देहाति-

रिक्तात्मनि श्रुत्येकसमधिगम्यस्वरूपे प्रमाणतया कठव-
ह्नीपठितं मन्थमवतारयति— न जायत इति । अत्र देहात्मनोर्जन्मविनाशादभावकपरिसिद्धयस्योपपत्तिदर्शनाख्येन भेदः प्रतिपाद्यते । तत्र च "येवं प्रेतं विचिक्षिप्सा" [कठो. १।१२०] इति मरणविषय एव न निषेधेताया प्रथमपञ्चाशत्पु-
स्तदावार्थम् "न हन्त्यते हन्त्यमाने शरीरे" [कठो. १।२।८] इत्युक्तम् । तच्च "न जायते" इति प्रतिज्ञासमाधेयं 'जायमाने शरीरे' इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शरीरमेव जायते त्रियते, आत्मा तज्जो नित्य उक्तः । शरीरे जायमाने हन्त्यमाने वा न जायते न त्रियत इत्युक्त्या आत्मनि 'जातो मृतः' इति लोकस्य बहुप्रसङ्गः शरीरेक्याभ्यासो दुर्धितः । एवं स्थिते, मन्थस्वेवं योजना—अयमात्मा शरीरे हन्त्यमाने न हन्त्यते, यतः ततो त्रियते इति प्रथममन्थः । 'न हन्त्यते न त्रियते' इति पृथ-
गुक्तमेतत्प्रेतदुष्टेददादिद्वित्र हननसद्वार्थं बोधः । त्रियते वेति वाक्यभेदेन च शरीरे जायमाने न जायत इति वाक्यादृष्टिः सूच्यते । तत्र हेतुः—अजो नित्य इति । यस्मादजो नित्यः तस्मात् शरीरे जायमाने हन्त्यमाने वा न जायते न त्रियत इति सम्भन्धः । अतो न ततोऽसाध्याविषयः । जन्मरहितत्वापि प्रागभावादेनाश्रयदर्शनादजन्मं वाशाभावं प्रति न हेतुरिति नित्यत्वस्य तदेतुल्योक्तिः । तात्किंनित्य एव ध्वनते जायत इत्युक्तमात्रमित्यस्य अस्माभावं प्रति न हेतुरित्यस्यत्वस्य तदेतु-
ल्योक्तिः ।

ननु शरीरे जायमाने हन्त्यमानेऽप्याशा न जायतां न त्रियतां वा; तथापि सांख्यकालं हनकाद्यादिकदुष्टयजायते सगांवसाने च त्रियते; एवं च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै. उ. ३. ११] इत्यादिश्रुतिद्वगृहीता भविष्यति; अक्षतनित्यत्वश्रुतिरपि शरीरजन्मनाशप्रयुक्तजन्मताय-
निषेधपरस्युभयसमाधानसिद्धिरिति आभूतसमस्तवैध्याभ्यास-
वादे विराजते—कदाचिच्चिदार्थं भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमात्मा कदाचित् कदाचिद् भूत्वा उपाय भूयः पुनः कल्पान्ते भविता नेति न, अर्धं सत्तां गता नेति न, विनश्यतो नैवेत्यर्थः । तत्र हेतुः शाश्वत इति । शाश्वतः सदा विद्यमानः । यस्माच्छाश्वतः तस्मात्सदावृत्तस्य सगान्ते न विनश्यतीति । यथेवं 'यतो वा' इत्यादिजन्मविनाशश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य देहाहान्यसमाप्तिरा सेति पूर्वेण स्मारयति—पुराण इति । पुराणि शरीराणि अगति गच्छतीति पुराणः ।

अत्र च 'नारं हन्ति न हन्त्यते' इति पूर्वमन्थः—हन्ता येमन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हन्तुम्" इति श्रौतः पूर्वार्थोपात्तः । 'न जायते' इति द्वितीयमन्थे तु "न जायते त्रियते वा विपश्चित्रायं कुतश्चिद् बभूव कश्चित्" [कठो. २।८] इति श्रौतः पूर्वार्थोपात्तः । इह तु भगवता स्वनिश्चितस्वस्वरूपश्रुतितः स्वच्छ-
वचनरूपगीताया पुतावान्भेद इति दर्शयितुं श्रुत्यपेक्षितवर्ण-
रूपम् 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चेनं मन्थते हन्तम्' । 'कदा-
चिच्चिदार्थं भूत्वा भविता वा न भूयः' इति किञ्चिदात्रमेवमा-
श्रित्य तावच्च मन्त्रावाज्ञाताविति ध्येयम् ।

यद्यप्यत्र भाष्यकारोऽस्मिन् षड्भावविकारादित्यपरत्वेनाहुं
मन्त्रं व्याख्याय 'नार्यं हन्ति न हन्यते' इति पूर्वश्लोकोक्त-
मात्मनो हन्तुहन्तव्यत्वाभावात् प्रति विकारित्वरूपत्वहेतुस-
म्पकोऽयं 'न जायते' इति श्लोक इत्युक्तम्; तथापि 'विना-
शमव्यत्यस्यास्य न कश्चिद्वर्तुमर्हति' इति पूर्वश्लोक एव
आत्मनो हन्तुहन्तव्यत्वाभावात् 'कथं स पुरुषः पार्थ कं
घातयति हन्ति कम्' इत्युक्तश्लोके च षड्भावविकारादित्य-
हेतुत्वात्मात्मानो हन्तुहन्तव्यत्वाभावात् स्पष्टश्लोकेनात्र
तत्प्रतिपादने प्रयोजनान्भावः कष्टवद्वा ॥ देहात्मनादिना-
सार्थत्वेनैव 'न जायते' इति मन्त्रस्य प्रवृत्त्यात् 'त्रयाणामेव

वैतृष्ण्यमात्रः प्रभवः' [१.१६] इति ब्रह्ममीमांसासूत्रभाष्ये 'न
जायते' इति मन्त्रस्य देहातिप्रतिपादप्रतिपादकत्वेन भगव-
त्पादनिर्मुक्त्यात् अत्रापि तथैवास्त्योक्तरीत्या सामञ्जस्यात्
'न जायते त्रियते वा' इत्याद्यन्तविकारनिषेधेनैव तथा सर्वा
विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्तीति भाष्यवचनेनैव षड्भावविकार-
राहित्यपरत्वव्याख्यातव्यं नातिप्रयोजनत्वावगतेश्च देहातिवि-
कासप्रतिपादनस्वरस्य एवाम् भन्तोऽभ्युपगम्यतया विकारादिः
व्यपरेणैनापि व्याख्यातुं शक्यत इत्येव भगवतो भाष्यकार-
स्याभिप्राय इति स एवाप्योऽस्माभिरव्याख्यात इति पण्डितै-
रयमविवक्ष्य श्रुतव्यः ॥ २० ॥

९ व. १० दी०—आत्मनो हन्ति कर्तृकर्मत्वज्ञातिनं निन्दति । य एनमिति हन्तेः सावयवशरीरवियोगकरणवा-
चिन्ताज्ञायमात्मा हन्ति न हन्यते । 'न हि स्यात् सर्वामृतानि' इत्यादिप्रति शरीरदृष्ट्यभिप्रायेणोपपद्यते ॥ १९ ॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणभूताः काठकभृतयो दर्शयन्ति । 'न जायते' इत्यादिनोत्पत्त्यतिस्त्वनाशरूपा विकारा
जन्ये चात्मनिषिद्धाः । अज इत्यादिना निगमनम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—ननु तथापि जीवस्य भगवदश्लेषे
कथं हननमत आह— ॥ एनमिति । य एनं हन्तारं वेत्ति,
यश्च एनं हतं मन्यते, तादृशमपि न विजानीतः । अयं न
हन्ति, न वा हन्यते । मद्विच्छयेनैव सर्वं भवतीति भावः ॥ १९ ॥
मात्रादिसम्बन्धात् तु जन्मादिप्राये सति भवति,
तदेव नास्तीत्याह— न जायत इति । जन्माभावो नि-
रूपितः । 'न वा कदाचिन्निर्यते' अनेन मरणनि-
षेधो निरूपितः । अयं भूत्वा भूयः न मज्जति । अत्रापमर्थः—
मस्तीदृशार्थं सृष्टौ येन अश्वेन पूर्व यथा विभावितः तथा तेनैव
भावेन पुनरं भविष्यति । तस्मादपमर्थं मयोत्पादितस्तदेव

मतीत्यर्थं कृषादन्यथा जन्मवैयर्थ्यं स्यात् । भूलेत्युक्तत्वात्
जन्मशङ्का स्यात्तदर्थमाह— अजः, न जायत इत्यर्थः; मर्दश-
त्वात् । एवमभूत एवायमित्याह— नित्य इति ।
ज्ञातः । मयि स्थित एव निरन्तरमेकभावमात्मनः । किञ्च
पुराणः सर्वदेवमेव मत्सेनायं दासस्तुः पुराणोऽपि नव पुरुषैर्यथः ।
यदर्थमेतदुक्तं तदाह— न हन्यत इति । हन्यमाने शरीरे
गतोऽयं जीवस्तस्मिन् हते न हन्यते इत्यर्थः । अयमर्थः— हन्य-
माने अन्तर्गते लौकिके देहे प्रतिष्ठ इत्यर्थः । 'हन्मत्ताने' इत्य-
नेन तत्पर्थेऽप्युक्तं ज्ञापितम् । तस्माद्भगवद्विच्छादरूपकरणभा-
तिभ्रमजन्मोऽपि शेषः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी०भा०दी०—ननु 'नासतो विद्यते भावः' [२.१६] इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निस्स्वरूपत्वात्-
तृप्तं न सम्भवति, अतः सत एव कर्तृत्वं बन्धमोक्षभास्त्वं च वाच्यम्, अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध आत्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयधिकरण्यं स्यात्, तथा 'येन सर्वमिदं ततम्' [२.१७] इति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम् । तथा च हतन-
क्रिया प्रत्येकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धं, स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात्; न हि बहिर्विदेह दृष्टीति
युक्तमित्याशङ्क्याह— य एनमिति । यश्च तार्किकादिरेतमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते, यश्च
चार्वाकादिरेतं हतं हतनक्रियायाः कर्माभूतं मन्यते तादृशमपि न जानीतः; आत्मतत्त्वमिति शेषः । यस्मात्प्राये
हन्ति न हन्यते । न हि यः कर्त्ता स आत्मा; नापि देह आत्मा तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् ।

अयं भावः— यथाऽयःपिण्डे वह्निस्सम्बन्धादेव दग्धत्वं, न तु स्वतः; एवं मात्राद्युद्वसमनियत्वं कर्तृत्वं
मात्रादिवर्धम् एव, आत्मनः । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिमात्रादिसम्बन्धादेव । अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव
बन्धः, न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम् । न च मात्रादेर्निस्स्वरूपत्व-
मस्ति, सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकवाच्यस्य स्वप्नमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य
तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात्; तस्मात् कर्तृत्वभास्वधर्मः । यथोक्तम्— 'आत्मा कर्त्तादिरूपश्रेष्ठमाकाङ्क्षीत्वा हि युक्तताम् ।
न हि स्वभावो भावानां व्यावर्त्ततोऽप्यवब्रूवे' इति । किञ्च । कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत् एव सम्भवति, तदाश्च
दुःखीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्यते । यथोक्तं— न तं स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीवि-
क्रियासहस्राणां सास्यतोऽहमविक्रियः' इति । न च सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्वं सम्भवति, विवेक-
वादभ्युपगमात् । न ह्यप्यस्य धर्मेतिप्रधाने विकारो दृश्यते । यथोक्तं भाष्ये— 'यत्र यदपश्यते सत्तत्कृतेन गुणेन
दोषेण वाऽयुगत्रेणापि न सम्बध्यते' इति । विवृतं चैतद्दृष्टेः । न हि भूमिरुपरवती मृगतृदृजलवाहिनी सरितमु-

द्वहति । मृगवारिपूरपरिप्लवती न नदी तथोपरमुचं स्पृशति । [सं. शा. ३।१५] इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर-
नात्मधर्मत्वाद्नात्मनश्चातिकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चावकि-
ताकिंकाभिमतो वेदात्मकत्रात्मभादौ । “हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विज्ञानीतौ
नार्यं हन्ति न हन्यते ” [२।१९] इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥

‘ नार्यं हन्ति न हन्यते ’ इत्युक्तं तत्र “ न हन्यते ” इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—
न जायत इति । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो
न नश्यति, तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयं ‘ अजो नित्यः ’ इति; अत्रात्मन जायते, नित्यत्वाच्च न वा
म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः तस्याविज्ञानवादिभिरजन्वित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—
भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता, न भूयोऽसक्तभूत्वा भवितेति
भवनक्रियाद्वयस्यक्त्वाप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धारक्याभिप्रायेण भूत्वैव भविता, न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति ।
तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितानां शङ्कण्यपित्वाक्षिण्णवस्थायि । विज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षणे
एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्य अव्यवधानाद्भूत्वा
भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः ‘ योऽहं बाल्ये पितरावन्भूयं सोऽहं त्वाविरं
प्रणमूननुभवामि ’ इति चाल्यस्थविरयोरानैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । न च सादृश्यादप्रत्यभिज्ञानं सादृश्यग्रहीतुः स्थिर-
स्याभावात् । यद्वा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः, पूर्व भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न,
भूत्वैव भविता न त्वभूत्वेति योजना ।

आहता हि शरीरपरिमाणं आत्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुज-
मतङ्गजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणाध्वनादौपचारिकं भवन-
मभ्युपगच्छन्ति, तदपि न; शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् ।
अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्याऽऽत्मनो भागं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । न हि दुःखादिवर्गिणः स्वनाशम-
न्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः सम्भवति, यदाहौ यावदूपनाशादृशीनात् ।

नन्वजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अत आह— पुराण इति । पुरा विषयादिविद्युष्टः
प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्मैरादित्यान्मुख्यमजत्वादिकं आत्मन एव, विषयादेस्तुमुख्यं
तदिति दर्शितम् । अत एव शरीरे हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु “ वाशब्दश्चार्थः ” न जायते म्रियते चेत्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य, न भविता घटादिवदतो न जायते । अथवा नवः पूर्वान्वयित्वं;
नं जायते न वा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न, अतो न म्रियते इति । ‘ शाश्वतः पुराणः ’
इत्येताभ्यामुपचयापचयो निषिध्यते इति न हन्यते न विपरिणम्यते इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—
न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा, कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनं, अज इत्यादिप्रसंहार इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— ‘ य एनं वेत्ति हन्तारम् ’ [२।१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म
च न भवतीति प्रतिज्ञाय, ‘ न जायते ’ [२।२०] इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थं उपसं-
हरति— वेदाविनाशिनं इति । वेद विज्ञानाति विनाशिनं अन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विप-
रिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं, अजं जन्मरहितं, अव्ययमपक्षय-
रहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा घात-
यति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चित्कञ्चित् हन्ति, न कथञ्चित्कञ्चित् घातयति इति उभयत्र
आक्षेप एव अर्थः, प्रार्थनासम्भवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्म-

प्रतिषेध एव प्रकरणाद्योऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्तु आक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः कं कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तकार्थव्येवोत्तराणि प्रतिमानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरलोकमवतारयति—य—एनमित्यादिना । कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधाद्वैतकृतस्यात्मनिष्ठसमासभ्यान्प्राप्तं विदुषः सन्त्यासं विद्यापरिपाकार्थमन्यनुजानाति—चेदेति । पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि प्रकारान्तरेणापौनरुक्त्यमाह—अविनाशिनमित्यादिना । प्रभेदोऽपि सम्भवति किमिति ननुक्तेन व्याख्यायते तत्राह—

उभयत्रेति । उत्तत्र प्रतिवचनादर्शनाशत्र प्रश्नः सम्भवतीत्यर्थः । विवक्षितं प्रकरणं विगमयति—हेत्वर्थस्त्विति । अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यै एवाऽऽक्षिप्यते ? तत्राऽह—हन्तेरिति । उक्तं हेतुमाक्षिप्यं प्रकथितं—विदुष इति ।

१ शां. भा.—ननु उक्त एव आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारणविशेषः । सत्यं उक्तं, न तु स कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषोऽधिक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थायुं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्, न; विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसङ्घातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः ‘कथं स पुरुषः’ इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दार्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्यरूपैव परमार्थतोऽविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानिति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.—अभिप्रायप्रतिपन्नमानो हेतुविशेषपूर्वाक्तं स्मारयति—नन्विति । उक्तमब्रूयन्त्याऽऽक्षिपति—सत्यमिति । विदुषो विद्वानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विच्छेदधर्मेत्वेन दहनतुल्यवपद्मिमात्वाद्बुद्धिः सर्वकर्मत्यागे नास्तीति कारणविशेषः स्यादित्याह—अन्यत्वादिति । अविक्रियादिति न्छेदः । तथापि कृतस्वस्य विक्रियं ब्रह्म प्रतिपन्नमानस्य कृतो विक्रिया सम्भवेत् ? ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्यशङ्क्याऽऽह—न हीति । “अयमासा ब्रह्म” [बृ. उ. २. १. १९] इत्यादिश्रुत्या समाधत्ते न; विदुष इति । किञ्च विद्वत्ता विरिष्टस्य वा ? केवलस्य वा ? नाऽह; विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तत्सङ्घातः । न च विशेषणीयत्सङ्घातस्य चेतनत्वाद्विद्वत्ता युक्तेत्याह—न देहादीति । द्वितीयं तु जीवब्रह्मविभागसिद्धिरित्याह—असंहत इति । किञ्च प्रमाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रतिभासिकस्य च विम्वप्रतिविम्बयोरनैकान्यैवाद्देवानामायोगाजीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलि-

तमाह—इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मत्वकृतया सर्वकर्मासम्भवे विदुषो विद्वत्ताऽपि कथं सम्भवति ? न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विशाकक्षणा विक्रिया स्वीक्रियामहेति तत्राऽह—यथेति । अष्टेन्द्रियादिसङ्घकृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावाद्विषयपर्यन्तं परिणतं बुद्धितिरुच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमभिव्यञ्जकबुद्धित्वविशेषाद्विषयानामिति व्यवहियते, तेनाऽऽस्त्योपलब्धा कल्प्यते । तथाविधप्रयुक्तमिष्ट्यासम्बन्धविबन्धनम् । तथैवाऽऽस्त्यसिक्तसम्बन्धेन ब्रह्मात्मिक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्पद्युद्बुद्धित्वात् विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, न च मिष्ट्यासम्बन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहितस्तीत्यर्थः । ‘अहं ब्रह्म’ इति बुद्धित्तमोऽवस्थाव्यापामि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या यावदुपपत्तिरूपमेवेत्याह—असत्त्वेति । ननु कृतस्वस्याऽऽत्मनो मिष्ट्याविश्रावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते ? न हि निरधिकारणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याऽऽह—विदुष इति ।

१ शां. भा.—ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्; तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते, न विदुष इति विशेषो नोपपद्यत इति चेत्, न; अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यज्ञानोत्तरकाष्ठं अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अनुष्ठेयं ‘कर्ताऽहं, मम कर्तव्यम्’ इत्येवम्प्रकारकविज्ञानवतोऽविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति, न तु तथा ‘न जायते’ इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति, किन्तु ‘नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता’ इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादुच्यते नोत्पद्यते इत्येव विशेष उपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यविदुषो विदितानीति विशेषाधिपति— नन्विति । कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिः । इत्याशङ्क्याऽऽह— विदितेति । विद्याया विदितत्वं लब्धवन्म । कर्मविधिर्विदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागसम्भवे फलितमाह— तन्नेति । धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावादङ्गज्ञानोत्तरकालं च तदभावाद्भ्रमज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते— नः अनुष्ठेयस्येति । विशेषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति— अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तस्मृत्तानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेरुपपत्तेः

स्तथाविधानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राऽऽह— कर्ताऽहमिति । आत्मनि 'कर्ता भोक्ता' इत्येवंविज्ञानवशेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मत्वर्थः । देहादिव्यतिरिक्तज्ञानवद्भ्रमज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात्कर्मप्रवृत्तायुपकारित्वेतित्याशङ्क्याऽऽह— न हिवति । अनुष्ठेयविरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकात्मपि कर्ताऽहमित्यादिज्ञानोत्तरपक्षे कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति चेत्त्याह— नाहमिति । कारणभावादिति शेषः । कर्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तम् ; अनुष्ठानाननुष्ठानयो रक्तविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति— इत्येष इति ।

१ शां. भा.— यः पुनः 'कर्ताऽहं' इति वेत्त्यात्मानं, तस्य 'भवेदं कर्तव्यम्' इति अवश्यमभाविनी बुद्धिः स्यात् ; तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति । स च अविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' [२।१९] इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्मक्षेपवचनाच्च 'कथं स पुरुषः' इति । तस्मात् विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्ध्यास एवाधिकारः । अत एव भगवान् नारायणः साङ्ख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति— 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः— 'द्वान्निभावथ पन्थानौ' [म. भा. शां. प. २४०।६] इत्यादि । तथा च 'क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात् सन्ध्यासश्च' [तै. आ. १०।६२।१२] इति । एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान् । अतस्त्वचित् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' [२।२७] 'तत्त्ववितु' [२।२८] नाहं करोमीति । तथा च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते' [५।१३] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति कथं तर्हि 'विद्वानन्यजेत' इत्यादिशास्त्रात् प्रति कर्माणि विधीयन्ते ? तत्राऽऽह— यः पुनरिति । आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया कर्मस्वधिकृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति विधीयते । न खल्वकर्तृत्वादिज्ञानवत्तत्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मासम्भवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह— विशेषितस्येति । 'वेदाविनाशिनं' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म, तथापि विधिविदोः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । विद्याया विदितत्वादिप्रमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोरश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्योतकलाभ्यामविविक्तान्येव तान्यनुष्णतान्यन्यथा विधिदिपासन्ध्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवोऽनुमतिमाह— अत एवेति । विदुषो विधिविदोश्च सन्ध्यासोऽधिकारः, अविदुषस्तु कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदन्यासेनापि दर्शितमित्याह— तथा चेति । अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैविर्गिकस्य प्रव्रतनन्तरं तत्र क्रियामार्गं ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनाऽऽवेदितावित्यर्थः । आदिशब्दात् 'यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि श्रुतेः । उक्तयोर्गर्गयोस्तत्त्वयोर् पविर्द्वैतुयाद्व्यापान्तरमाह— तथेति । बुद्धिश्चिद्विद्वान् कर्मतत्त्वयोर्वैराग्योदयत पूर्व कर्ममार्गं विहितः, विरक्तस्य पुनः सन्ध्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । चैतस्मादतिशयशक्तिं क्षुतमित्यर्थः । उक्तो विभागो पुनरपि वाक्यशेषादुक्त्यन्यादर्शयति— एतमेवेति । अहङ्कारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानम्— अतस्त्वचित्ति । 'तत्त्ववितु' इति श्लोकमवतार्ये तात्पर्यार्थं सङ्गृह्णाति— नाहमिति । पूर्वैव क्रियापदेनेतिशब्दः सम्बध्यते । विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति— तथा चेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसङ्ग्रहायैः ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति— 'जन्मादिपद्मावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्ता एकोऽहमात्मा' इति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसन्ध्यास उपदिश्यते इति । तत्र; 'न जायते' इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तृश्च देहान्तरसम्बन्धविज्ञानं उत्पद्यते, तथा शास्त्राचरत्यैव आत्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते ? इति प्रष्टव्यास्ते । करणानोचरत्वात्

इति चेत्, न; “मनसैवानुद्बुध्यम्” [वृ. उ. ४।४।१९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशजनित-
शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति
ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ।

२ आ. शा. व्या.—अविक्रियास्मान्नात्मकर्मसन्ध्यासे
दक्षिते, मीमांसकमतस्तथापयति—तच्चेति । आत्मनो ज्ञानक्रि-
याशक्त्या धात्वन्नेन अविक्रियात्माभावः विक्रियास्मान्नानं सन्ध्या-
सकारणभूतं न सम्भवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावा विषयाया-
बद्धा साभावान्नाह्वाः इति विकल्पस्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना ।
न तावदविक्रियात्माभावः ‘न जायते भ्रियते वा’ [१।२०]
इत्यादिशङ्कास्याऽऽतवाक्यतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमात्रार्थ-
स्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—यथा चेति । पार-
लौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं विज्ञानमुदाहरति—कर्तुञ्चेति ।
कर्मकाण्डादहाते धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डादहाते
ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरपि कदा, प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य मनस्संयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्व-
मित्याशाऽऽत्मज्ञाने साधनमस्तीति सूचते—करणेति । श्रुति-

माश्रित्य परिहरति—न; मनसोति । तत्त्वमस्यादिवाक्योष्-
मनोवृत्तयैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य श्रद्धयं तत्त्वमिति श्रूयते ।
स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तुवाक्योत्पत्तिरुद्दिष्टस्य भिन्न्यक्तं
सविकल्पक्यवद्ब्रह्मात्मन्यनं भवतीति मनोरोचरत्वापचारादसिद्धं
करणगोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्व-
निषेधश्रुतिः ? इत्यादिशङ्कासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषया सेति
मन्वानः सन्नह—शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्रह-
काभावात्मात्मकमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याहवाऽऽह—
तथेति । तस्याविक्रियस्याऽऽत्मनोऽधिगत्यर्थं, ‘विमतो वि-
कारो नाऽऽत्मन्यमो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवत्’ इत्यनु-
माने पूर्वोक्तश्रुतिस्य तिरुपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते
ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं, सत्येव माने मेयं न भाती-
तिवदित्यर्थः ।

१ शा. भा.—ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चा-
ज्ञानं दर्शितं ‘हन्ता अहं, हतोऽस्मि’ इति, ‘उभौ तौ न विजानीतः’ [२।१९] इति । अत्र
च आत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं, हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् । तत्र सर्वक्रिया-
स्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं, अविक्रियत्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः
कर्मभूतं अन्यं प्रयोजयति ‘कुर्वन्’ इति । तदेतद्विशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं
च प्रतिषेधति भगवान् वासुदेवो विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं ‘वेदादिनाशिनः.... कथं स
पुरुषः’ इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकारः ? इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्’
[३।३] इति तथा च सर्वकर्मसंक्रयासं वक्ष्यति ‘सर्वकर्माणि मनसा’ [५।१३] इत्यादिना ।

२ आ. शा. व्या.—ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हाना-
योपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलत्वं ? तत्राऽऽह—
ज्ञानं चेति । अवश्यमिति । प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोविश्रित्यन्ति-
रेकानुपपत्तिवदास्माद्वानविश्रितमन्तरेणाऽऽत्मज्ञानोत्पत्तेरनुपप-
त्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तत्त्वचित्तविरव ज्ञानं,
न तु तत्त्वचित्तकमिति तत्राऽह—तच्चेति । कथं पुनर्भवत्वाऽपि
ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितं ? इत्यादिशङ्कायाऽह—अत्र चेति ।
विमतं ज्ञानाभावात् न भवत्युपादानमन्यथाप्युदादिवदिति यावः ।
ननु हननक्रियायाः “न हिंस्यात्” इति निषिद्धत्वात्-
त्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेनं तथात्वमिति
नेत्याह—तच्चेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादिति नित्यममु-

क्तिप्रसङ्गात् ; न चानित्यमपि निरुपादानं, भावकार्योपादान-
नियमात् ; न चानात्मा तदुपादानं, आत्मनि तत्प्रतिभावात् ;
न चाऽऽत्मेव तदुपादानं, कृत्वन्मस्य तस्याविर्भावो विना तदुपा-
दानं ; इत्याह—अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वामोषेऽपि कार-
यितृत्वं स्यादित्यस्याहवाऽह—विक्रियावानिति । आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभासस्थानावनिर्वच्यमज्ञानमुपादानं तत्रिष्टित्थं
तत्त्वज्ञानादित्युक्तम् ; इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वचोरविद्याकृतत्वे
भवत्वोऽनुमतिं दर्शयति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्मा-
धिकाराभावात् भगवतोऽभिमतस्तर्हि कुत्र तस्य जीवतोऽधिकारः
स्यात् ? इति कुञ्चति—क पुनरिति । ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं
स्मारयति—उक्तमिति । तद्वज्रयते सर्वकर्मसंक्रयासे च तस्या-
धिकारोऽस्तीत्याह—तथेति ।

१ शा. भा.—ननु “मनसा” इति वचनात् न वाचिकानां काधिकानां च सन्ध्यास इति
चेत्, न; ‘सर्वकर्माणि’ इति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; मनोव्या-
पारपूर्वकत्वात् वाक्कायव्यापाराणां, मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां
कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा सन्ध्यास्यते इति चेत्, न;

९ व० त० दी०—निर्विकारात्मज्ञानोत्पन्नं फलमाह—वेदाविनाशिनमिति । कथमिति प्रकारनिवेदः ।
कं हन्तीति कर्मकर्तृत्वम्, घातयतीति प्रयोजकत्वं च निश्चयते ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च अस्य मारणादिदोषबुद्धावज्ञान-लीलायै तथाकृतस्य; अथर्वं नात्रादिभूत्यं, य एवं वेद तः पुरुषः
मेव कारणमित्याह—वेदाविनाशिनमिति । अविनाशिनं कथं केन साधनेन कं स्वयं प्रेक्षको भूत्वाऽन्येन घातयति ?
विशेषविकारहितं, नित्यं सदैकरूपं, अजं जन्मादिरहितं, मयैव न कमपीत्यर्थः । स्वयं च कं हन्ति ? न कश्चिदित्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०—नायं हन्तीत्येतदुपपादयति—वेदेति । विनष्टं अवर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशश्चि, रज्जु-
रगतुल्यमुपाधिप्रयं स्पृष्टसूक्ष्मकारणशरीराख्यं, ततोऽन्यं अविनाशिनं अत एव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुः—अजं,
जन्मवान् हि अनित्यः; अयं तु अजत्वाभित्यश्चेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्यपेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं
च साङ्ख्यप्राप्तमते प्रधाने तार्किकाभिमतं नभसि चास्ति अत उक्तं—अवयवमिति । न व्येति पूर्वावस्थां त्यज-
नीत्यव्ययमपरिणामि, प्रधानं तु चलं गुणवृत्तमितिन्यायेन गुणसात्यावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वदाऽस्तीति
तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै. उ. २।१] इति
व्यपत्तिभ्रमग्राहनाभावादेव नाप्ययत्नम् । तादृशं आत्मानं यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण
कमन्यं घातयति हननक्रियायां प्रवर्त्तयति ? कं वा हन्ति ? न केनचित्प्रकारेण कमपि घातयति, न वा
हन्तीत्यर्थः; द्वैताभावात् । तथाहि भुवि विद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति—“यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभ्युत्तकेन कं पश्येत्” [बृ. उ. ४।५।१९] इत्यादि अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति ।
“नत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विदर इतरं जिघ्रति तद्विदर इतरं पश्यति” [बृ. उ. २।४।१४] इत्यादि । एतेन
सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः । परस्परविकल्परूपमात्रत्वेन
श्रीनोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य स्थापन्यायेनासम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः । मादृशानां ज्ञानिनां व्युत्थान-
काले अविद्यालेशानुबुद्ध्या घातयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य बाधितत्वाद्वागमिकर्मणामश्लेषाव न
दोषः । तथा च वक्ष्यते ‘हत्वाऽपि स इमं लोकात्र हन्ति न निवृज्यते’ [१८।१७] इति ॥ २१ ॥

आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं दृष्टान्तान्तरम् [२२।२५]

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातम्, तत् किमिव इत्यु-
च्यते?—वासांसि । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य
नवान्यभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि, तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णानि
अन्यानि संयाति सङ्गच्छति नवानि देही आत्मा, पुरुषवत् अविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मास्मन्वं
प्रतिपाद्या विक्रियमहेतुसमर्थनार्थमेव उत्तरग्रन्थमन्तरायति—
प्रकृतं विनि । किं तत्प्रकृतं ? इति सङ्कमानं प्रस्थाह—तत्रेति ।
अविनाशित्वमित्युपलक्षणं, अविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन
स्मरयितुमुत्पादकमुत्पादयति—तदित्यादिना । आत्मनः स्वतो
विक्रियाभावेऽपि प्राप्तनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रिया-

वत्त्वप्रतीत्यात् अविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राऽह—वासां-
सीति । शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि वलीपलितसङ्गता-
नीत्यर्थः । वाससां पुरातनानां परित्यागे नवानां नोपपदाने
त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकहप-
त्वत्वात् आत्मनो देहत्यागोपादानयोरविकल्परूपमविक्रियत्वमिति ।
वाक्यार्थमाह—पुरुषवदिति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविशेषप्राप्तं क्रियते, तथापि रमणीयभोगसाधनेषु
शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—वासांसि । धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां
न्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति । जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि
कल्याणानि वासांसि गृह्णातमिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥

५ वे. ता. जं—शङ्कापूर्वकं 'वासांसि' इति श्लोकमव-
तारयति—यद्यपीति । ननु सांयंभौमादिशरीरपरित्यागे तत्त-
त्कामानुस्मरणकरतिर्यक्त्वावरादिशरीरपरिग्रहसम्भावनया प्रत्य-
यवत् अपरिग्रहीतशरीरतयाऽपि स्थितिः संभावनया चास्त्येव
शोकनिमित्तम् ; न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तनगणपति-
शुद्धपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णोद्युक्तग्रहाणेन

६ आ. मा. भा.—देहात्मविवेकानुभवार्थं

६ ज. प्र. टी.—देहानामुपगमापगमयोरप्येक एवायमा-
त्मेत्येतेत् 'देहिनोऽस्मिन्' [२ । १३] इत्यत्रैव सदृष्टान्त-
नमुक्तं अतो 'वासांसि' इति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यतः
आह—देहेति । कौमार्यादिदेहानामनतिमित्तत्वाच्च तेन

७ ह. पै. भा.—आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं शरीरेषु तत्कथं नश्यतिस्त्वत्प्राप्ते—वासांसीति ।
यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वद्धानि गृह्णाति स्वयं विद्यमान एव; तथा जीर्णानि
शरीराणि विहायान्यानि नवानि संयाति देहीस्वयं पूर्वदेहविनाशेऽप्यविक्रियो विनाशरहितः ॥ २२ ॥

८ ब्र. ज. गि.—ननु मास्त्वामनित्तकः शोकः, शरीर-
निमित्तकस्तु स्यादेव ; यद्यपि शरीराणि स्वतो नश्वराणि
तद्वदथ युद्धे विहित इति न तानि शोकस्थानमित्युक्तम्,
तथापि रमणीयभोगसाधनेषु तेषु नश्यन्सु तन्निमित्तः शोको
अपरिहृत्यै एवेत्याशङ्क्याह—अत्र जीर्णवत्कल्याणं नूतनवत्परि-
ग्रहवत् जीर्णशरीरयोगेऽपि निर्विकारस्यात्मनो नूतनशरीरस्त्वा-
कर इत्येतवानुत्तरेऽप्येत्यर्थः प्रतीयते । स च 'देहिनो-
ऽस्मिन्' [२ । १३] इति श्लोके कौमार्यादिवत्कल्याणं यौवना-
वस्थेन निर्विकारस्यात्मनो देहादेहात्तरप्राप्त्यवस्थेति निरूप-
णात् प्रागेवोक्तं इति पुनस्तत्प्रतिपादनस्य नतिप्रयोजनत्वात्,
जीर्णानि वहाणि विहाय यथा नवानि गृह्णाति तथा जीर्णानि
शरीराणि विहाय नवानि शरीरयेतावदेव निवाहे मति अप-
राणि अन्यानीति च संयातीति सखपसर्गं च प्रयुज्जानेन भग-
वता अर्थविशेषस्य गर्भीकृतत्वाच्च तमेवार्थं दर्शयामः । यथा

९ व ० त ० टी०—नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयभोगसाधनदेहानां विनाशं पश्यालोच्य शोचामीति चेत्त-
त्राह—वासांसीति । येनेति दृष्टान्तः । नरो जीर्णानि वासांसि विहायापराणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीव
आत्मा जीर्णानि शरीराणि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि प्राप्नोति । कर्मनिबन्धनानां नूतनानां देहानामवश्यम्भावात्
न जीर्णदेहनाशे शोकावकाश इति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—ननु भगवत्कौट्यायं मुष्टदेहादीनां
मारमपि दोषरूपं, अतः शोचामीति चेत्तत्राह—
वासांसीति । यथा जीर्णानि कार्यानुपयुक्तानि वासांसि
विहाय नवानि कार्यापयोगानि अपराणि पूर्वविलक्षणानि

नूतनगोणीप्रवर्णदेशे दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादि-
शरीरान्निष्ठसमनन्तरं अनिवार्यसमपरिधानवत् अतिमिष देहादि-
सङ्गहसुप्रलभमाह इत्याशङ्क्याह—धर्मयुद्धे इति । अधि-
कतरेति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः—कल्या-
णानीति । हर्षनिमित्तमेवेति—पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः
कृतः ; इदानीं तु तद्विपरीतहर्षविषये क्रियत इति भावः ॥ २२ ॥

दृष्टान्तमाह—वासांसीति ॥ २२ ॥

देहात्मनोविवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमु-
भवारूढो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वाकाद्विलक्षण-
मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युपलक्षणं दार्ष्टान्तिकस्यापि कश्चि-
त्त्वात् ॥ २२ ॥

हि लोके नरो जीर्णानि वासांसि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि
वासांसि गृह्णाति, तथा अयं देही भीष्मद्रोणादिः जीर्णानि ज्ञात्वा
कृष्णानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नवानि शरीराणि "अन्य-
त्रवतरं कल्याणरूपं कुरुते पित्र्यं वा गार्ग्यं वा दैवं वा"
[बृ. उ. ४ । ४ । ४] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि दिव्यशरीराणि
संयाति स्वमयमंवासादिदेशेन विनैव प्राप्नोति । दुर्बोधादि-
दुवशरीराणां जीर्णत्वाभावेऽपि भाविदिव्यशरीरापेक्षया हेय-
त्वाज्जराण्येव तानित्यभिप्रायेण जीर्णत्वेऽस्ति । एवं च कश्च-
पटशराणि परिहाय दुर्गुलानि परिशपयन्निव कस्मलनरशरी-
राणि युद्धे परिहाय भीष्मादीनां दिव्यभोगादिदेवताशरीरा-
पनेता त्वं तेषामुपकर्तृवासीति तदीयैतच्छरीरानां हर्ष एव
नवोचितः, धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतः स्वर्गभोगादिदिव्यशरीरप्राप्तेः
शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

नरो गृह्णाति, तथा जीर्णानि मर्कटादुपयुक्तानि शरी-
राणि विहाय नवानि अश्वानि मर्कटीद्वयं वि-
लक्षणरसांन्यादिकानि देही संयाति मदिव्यथा प्राप्नोती
त्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नौ. भा. टी०—ननु "प्राज्ञाणो यजेत, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽमीनादधीत" इति आत्मानं वयोवर्णादि-
विशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तन्ते, तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्माऽवधारयितुं न शक्यत इत्या-
शङ्क्याह—वासांसीति । दण्डी प्रैषानन्वाहसि दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि न पैपातुवक्तृत्वरूपान्तरात्तत्वं, एवं
प्राज्ञणत्वादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपान्तरात्तत्त्वमिति वक्ष्यदेवदत्तयोरिव त्रडाजडयोर्देहात्मनोः अत्यन्तविलक्षणत्व-
मस्तीति वक्ष्यनाशेन देवदत्तनाशे मन्वानरयेव तत्र देहनाशादात्मनाशे मन्वानरस्यात्यन्तमौचित्यं स्पष्टमिति भावः ।
स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

[नित्यसर्वगतस्थाणुः— इति माध्वसम्मतः पाठः]

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— कस्मात् अविक्रिय एव ? इत्याह— नैनं छिन्दन्ति इति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात् नावयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्ति आपः, अपां हि सावयवस्य वस्तुन आद्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यम् । तत्र निरवयवे आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रिया-
 भास्त्वात् आत्मनोऽसिद्धं अविक्रियत्वमिति शङ्कते— कस्मा-

दिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्ति अतो उक्तमा-
 काशवत् तस्याविक्रियत्वमित्याह— आदित्यादिना ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— अच्छेद्योऽयमिति । यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुनि भूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात् स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा, अतः सनातनश्चिरन्तनः, न कारणात् कुतश्चिन् निष्पन्नः, अभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यत एकेनैव श्लोकेन आत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिना । तत्र यदेवात्मविषयं किञ्चिदुच्यते, तदे-
 तस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्यते, किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थे इति । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः, कथं नु नाम अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणः [असंसारित्वः] बुद्धिगोचरतामापन्नं सत् संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तक्लेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह— यत इति । पूर्वार्थमुत्तरार्धे हेतुत्वेन योजयति— यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति— नित्यत्वादित्यादिना । न च नित्यत्वं परमाणु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वस्येति वाच्यं, तेषामेवाप्रमाणिकत्वेन व्यभिचारात्नवतारात् ; न च सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाशक्तिमत्त्वात्मनोऽस्तीति युक्तं, विमुत्वेनास्मिन्नेते नभसि तदनुपलम्भमात्, न च विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्वैर्यमा-
 स्मातुं शक्यं, तथाविधस्य यदादेरस्थिरत्वदर्शनात्, इत्याशये-
 भाऽह— स्थिरत्वादिति । एततो नित्यत्वेऽपि कारणाभास-
 सम्भवाद्भूतचित्तिरिति सम्भावितेति कुतश्चिरन्तनत्वमित्याशङ्क्या-
 ऽह— न कारणादिति । आत्मनोऽविक्रियत्वस्य 'न जायते'

म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनः पुनरभि-
 चाने पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह— नैतेषामिति । अनाशङ्कनीयस्य
 चोक्षस्य प्रसङ्गं दर्शयति— यत इति । अतो 'वेदाविनाशिनं'
 [२।२१] इत्यादौ शङ्कयते; पौनरुक्त्यमिति शेषः । कथं तत्र पौन-
 रुक्त्याशङ्का समुत्पद्यति ? तत्राऽह— तत्रेति । 'वेदाविनाशिनं'
 [२।२१] इत्यादिश्लोकः सप्तम्या परावृत्तयते । श्लोकशब्देन 'न
 जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिरुच्यते । तन्निवृद्धं श्लोकं
 जन्ममरणायभावोऽभिलक्ष्यते, 'वेद' इत्यादौ पुनरपेक्षयायभावो
 विवक्ष्यते तत्र कथमर्थान्तरिकत्वाभावमादाय पौनरुक्त्यं चोद्यते ?
 तत्राह— किञ्चिदिति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति
 मन्यसे ? तत्राऽह— दुर्बोधत्वादिति । पुनः पुनर्विधानमेवेन
 वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह— कथं नित्यं ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्वि इन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्तविषयत्वमापद्यते । अयं तु आत्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्, यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि, न तथाऽयं आत्मा । निरवयवत्वाच्चविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मा उच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि 'हन्ताऽहमेवां, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्वमपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रथा किमिति न सवति ? तस्मादह—अव्यक्त इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूत्, अनुमेयत्वं तु तस्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—अत एवेति । तदेव प्रपञ्चयति—यद्वीति । अतोऽपि तत्त्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं भवितुमतीत्याशङ्क्य कूटस्थेनाऽऽत्मना व्याप्तिरिहानामावात्, नैवमित्याह—अविकार्ये इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथेति । किञ्चाऽऽत्मा न विक्रियते, निरवयवव्यवस्थात्, घटादिवदिति व्यतिरेक्ययुमानमाह—निरवयववत्त्वात् । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिः । इत्याशङ्क्याऽह—न हीति । सावय-

वत्यैव विक्रियावत्पदद्वयोद्विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वि सावयवं सक्रियं क्षीरादि, तद्व्यादिना विकारमापद्यते; न चाऽऽत्मनः ध्रुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वं, अतोऽविक्रियत्वात्प्रायं विकार्यो भवितुमर्हमिति । फलितमाह—अविक्रियत्वादिति । आत्मव्याप्तात्म्योपदेशं 'अशोक्यामन्ववोचत्स्वं' [२।११] इत्युपपन्नं व्याख्यातुमर्हदिति—तस्मादिति । अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाकार्यत्वेन नित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव शाश्वतमुचितस्तत्त्वज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिषेध्यमनुशोक्तमेवाभिनयति—हन्ताऽहमिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' [२।१७] इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यञ्जयन् द्रव्यति—नैनमिति । सञ्ज्ञान्यम्बुदायवः छेदनदहनक्रेदनशोषणान्यात्मानं प्रतिकर्तुं न शक्नुवन्ति, सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वभ्यस्तत्त्वभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य तैव्याप्त्यनर्हत्वात्, व्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्रेदनशोषणानाम् । अत आत्मानित्यः स्थायुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्भ्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते, तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः; अतश्छेद्यादिविसजातीयोऽचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेवमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वोक्तेन पुनर्दक्षिं दाढर्थसुखग्रहरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोकद्वयमवतारयति—पुरातनीति । 'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैश्याय द्वययुक्तं करणसामर्थ्यं विषयायोर्युक्तं च भरप्रप्रतिभोगितया अन्यत्र इतरदन्तर्भवतीति भाष्ये प्रथमगुणात्मा । 'अच्छेद्यः' इत्यादौ प्रत्ययोऽर्थाथः 'तेन 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिष्वपि तद्वर्हेन शङ्कारेः प्रतिषिध्यत इति दर्शयति—न शक्नुवन्तीति । सर्वगतपदं पूर्वोक्तहेतुवशात्तया व्याचष्टे—सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरात्मनः कथं सर्वगतत्वं ! इत्याशङ्क्याह—सर्वतत्त्वेति । नात्र बहुश्रुत्यादिद्विषदं जीवविसुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते; किन्त्वनुग्रहेण विशेषोपपद्यतेति स्वभावाब्धे प्रयुज्जानस्य भावः । व्यापित्वेन पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रमाणं प्रपञ्चयति सर्वेभ्य इति । अत आत्मा नित्य इति—सूक्ष्मत्वेन छेदनाशयोक्तत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः । स्थितेत्यादि । स्थायुरचल इति पदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनं रूपम्, नाशयोग्यत्वनशाकापिषयत्वरं वा, स्वाभाविको-

पाधिकाविश्वपरिणामराहित्यपरं वेति भावः । पुरातन इति । अत्र नित्यशब्देनानन्तस्त्वयोक्तत्वात् सनातनशब्दोऽनादिरवतयता सङ्कोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तगुणानामनुपलम्भयुक्तिविरोधपरिहारमुखेन सर्वद्वयपरिहारपरं प्रकृत्योपसंहरपरं च 'अव्यक्तः' इति श्लोकं व्याख्याति—छेदनेति । क्षीरादीनि यैः प्रमाणैः छेदनादियोग्यतया प्रत्याग्यन्ते, तैस्तासां न प्रत्याग्यते 'अहं जानामि' इत्यादिरूपैरेव शालम्भः उपलम्भः । शाश्वतस्तु नित्यत्वादिविविशिष्टरूपेणैति न पूर्वोक्तगुणानामानं धर्मिप्रादुर्भावोऽति इति भावः । निरूपितव मोक्षस्यैव व्याकल्पकशब्दः—'इन्द्रियैर्गृह्यते यच्चतत्त्वव्यापकमिति स्थितिः । अव्यक्तमिति द्वितीयं लिङ्गप्राप्तमतीन्द्रियम्' [न. भा. शां. प.] इति । ननु कुसुमनिलबीजज्याङ्कुराद्योक्तत्वे साध्ये न तावद्व्यक्त्यपेक्षया धर्मिप्रादुर्भावोऽति । तथाप्यन्यन्यव्यतिरेकविषयभूतौ जन्वजात्याकान्ततया सामान्यतो विरोध एव भवति । तद्वन्नापि दृष्टसजातीयतया विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—अतश्छेद्यादिवि-

सजातीय इति । क्षाजालयग्राहकाभावाद्देवालयग्राहकाचेति भावः । सहेतुकं सप्रकारं वाचिन्त्यशब्दार्थमाह—**सर्वेति** । एतेन सौगत्यादिभित्तानामात्मनित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदवस्थाहकतर्काणां ओपक्रमभागमादिविरोधात् मूलशेषित्यमुक्तं भवति । **अतश्चेति**, पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकामावादीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमुच्यते । तथाहि—भात्मा विकारानर्हः, विकारित्वग्राहकप्रमाणशून्यत्वात् ; यथेश्वरस्वरूपम्, इत्यन्वय-दृष्टान्तम्, यथा घटादिः, इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन

व्याप्तिः—यथादृष्टाकारग्राहकप्रमाणशून्यं, तत्तादृशकारं न भवति, यथा ‘नीलं न पीताकारम्’ इति । अविधायं इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकाराभावमात्रेण सिद्धसाधनता स्यादिति तत्परिहराकं प्रत्यर्थं विप्ररोधे—**विकारानर्हः** इति । निषेधापेक्षया वेदमस्य पूर्वकालत्वात् नित्यनिर्देशः ; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । **अहंस्ति**, आत्मवेदिनस्ते शोकमोग्यतेव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— स्वतः शायो निमित्तैश्चाविनाशिनाऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् कर्कच्छेदादिवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति—**नैनमिति ॥ २३ ॥**

६ अ. प्र. दी.— नैमित्तिकनाशस्य प्राङ्निरस्तत्कारिकं नैनमिति श्लोकेनैतत्तत्तन्निवर्त्यशब्दप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह—**स्वतः** इति । स्वतः कालेन । शयो बाहुल्येन, शङ्खयमाननिमित्तक्याभ्युत्थयमेतदव्ययम् । केनचिच्छ्रद्धादिना स्याद्विनाश इति शेषः । असम्भावितशङ्का न पर्यवसानशित्यतो दृष्टान्तमाह—

५ आ. मा. भा.— वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरेत्येत आह—**अच्छेद्य** इति । वर्तमानादर्शनाद्युक्तयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता ? नित्यसर्वगततादिविशेषणेश्वरस्वरूपत्वात् । **आश्वत्** इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । **स्थाणुशब्देन** नैमित्तिकमप्यन्यथात्वं निवारयति । नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्, अन्यथा पुनरुक्तेः ।

६ अ. प्र. दी.— तर्कच्छेदोऽयमिच्छादिपुनरुक्तमित्येत आह—**वर्तमानेति** । लट् प्रयोगेन वर्तमानस्यैव च्छेदादेरनिषेधादि-**बार्ता** इत्ययमानत्वेनात्मनः प्राग्विनाशाभावेऽनुत्तरत्र शङ्कादिना विनाशः स्यात् । इति शङ्कायां च्छेदादियोग्यतेवात्मनो नास्तीति प्रतिपादनायेदमुदितम् । ‘अर्थं कृत्यसूचकं’ [अष्टा. ३।३. १६९] इति कृत्यस्यार्हायत्वस्मरणादिति भावः । तर्हि तेनै-**वालं**, किमायेन श्लोकेन ? इत्यत आह—**वर्तमानेति** । ‘प्रवृत्ते शङ्कसम्पाते’ [१।२०.] इति वचनात्प्रसक्तौ सत्त्वमपि वर्तमानस्य च्छेदादेरदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्शयति प्रथमश्लोकेन । एवं तथैवाचार्यैरुपसङ्ग इति चेत्, न ; उपोद्घाताभिप्रायेण भगवतोक्तैऽभिप्रायमनात्मनस्य शङ्कामव्यावतारस्य कृत्वात् । स्वाभिप्रायेण तपोद्घातमुक्त्वा साध्यमा-**हस्यवतारः** कर्तव्यः । ‘नित्यः सर्वगतः’ इत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तत्रिविध्यां शङ्काप्रदर्शनेनपूर्वकं व्याच्छेद—**कुत** इति । वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः च्छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिः ? उत सम्भावनायुक्तिः ? नायः, कदाचिदष्ट-

ककच्छेदादिवदिति । यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरावच्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरमद्रस्यायुधेन निमित्तेन ; किन्तु यक्ष-पशुमावनाच्छेद निमित्तविशेषण, तथेत्यर्थः । इत्यत एव शङ्कितत्वात् । विशिष्टव्यस्त इति विशेषः । विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

स्यापि पश्चाद्दर्शनात् । द्वितीये तु कुतो योग्यतानिश्चयः ? इति शङ्कार्थः । नित्यसर्वगतेति भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्, नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणश्रवत्वात् । नद्येतन्मूलत्वं चेत्तादिकं सम्भवति, अतस्तत्प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मन्त्रकर्णं [कठो. १।१।१८] “शाश्वतः” इतीश्वरविशेषणमुक्तम् । अत्र स्थाणुरिति तयोर्मेव-**माह—आश्वत्** इति । एकस्वरूपमात्रं सामान्येनान्यथात्वाभावं ; तस्य सामान्यप्रकरणत्वात् । ‘स्थाणुः’ इत्यस्य नैमित्तिकनि-**षेधप्रकरणत्वात्** । अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरतोऽप्योगं वक्ष्यामः । नित्य इतीश्वरविशेषणं प्रतिभाति तद्व्यवस्था व्याच्छेद—**नित्यत्वमिति** । निष्पन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषण-**सुपसंकासति** । सतिधानाच्च सर्वगतत्वमिति भावः । द्वयं प्रथमीश्वरविशेषणं किं न स्यात् ? इत्यत आह—**अन्यथेति** । ‘अन्यो नित्यः’ [१।२०.] इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तं, अप्रत्ययेत्येति सर्वगतत्वं च । अतस्ताम्नां पुनरेकैरित्यर्थः । न स्यात्पुनरापेक्षयोगः ।

५ आ. मा. भा.— ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानाभेदवये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च विम्ब-**धर्माः** प्रतिविम्बेऽविरोधे । तत्रा च “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” [बु.उ. २।५।१९ कठो. ५।२।१०] ‘आभास एव च’ इत्यादिश्रुतिसमृत्तिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः, तस्यैवांशत्वात् । न चैकरूपत्वैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । न चांशस्य प्रतिविम्बत्वं कल्प्यम्, गांध्यादिब्रह्मबाहुल्यच्छेदितरत्वाच्छेदः ।

६ अ. प्र. दी.— ननु जीवत्वेऽप्यप्रतिबिम्बत्वमत्र बहु-**वास्यमुक्तम्**, अतः पुनरुक्तिरित्यत आह—**ऐक्योक्ताविति** । जीवत्वेऽप्येक्यविषये न पुनरुक्तिदोषः । कुतः ? ऐक्यमात्रस्य

पुनःपुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वावधानां तत्र तत्रोपपत्तानां ईश्वरविशे-**षणानां** उत्तरनोपादानादिति । ऐक्यमत्र गौणं विवक्षितम् । विशेषणभेदाद्विशिष्टभेद इति भावः । ननु एतदपि नास्ति,

‘शाश्वतः’ [२ । २०] इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन प्रहणा-
दित्यादिशङ्कानिरासाय ‘शाश्वतः’ इत्येकस्वत्वमात्रमित्या-
दिहः प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वं तत्तत्साध्य-
सिद्धये हेतुत्वोक्तम्, न चैकस्वैव हेतोर्नैकसाध्यसिद्धयर्थं
पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति, तत्कस्य हेतोः ? प्रमेय-
भेदात्, अतः कर्मिण्यं वहेति ? उच्यते—एकत्रोक्तमीश्वर-
प्रतिबिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायतां, किं त्वयं वच-
नेनेति शङ्कितुरभिप्रायः, ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्ट-
शङ्कानिरासायामर्थ्यात्, तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्शनायै स्वय-
मुपादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीश्वरस्य नित्यत्ववगत-
त्वाद्विशेषणवक्तात् अस्त्वच्छेदवादिकं, जीवस्य तु कुतः ?
तथाविशेष्यप्रतिबिम्बत्वादि चेत्, न ; ‘यो यत्प्रतिबिम्बः स
तद्वर्मा’ इति नियमाभावादित्यत आह—युक्ता इति ।
बिम्बवर्मा बिम्बस्त्वानवर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽस्ति
विरोधे तद्वर्मेति व्याप्तिरितिप्रेतोति भावः । स्यादित्थं व्याख्यानं
यदि जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बता स्यात्, तैव कुतः सिद्धेत्यत आह—
तच्चेति । ननु जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे ‘अंशो नानाव्य-
पदेशात्’ [ब्र. सू. २।३।४३] ‘ममैवांशो जीवोऽङ्गे’ [१५।७]
इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंशत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिबिम्बो हि
बिम्बादप्यस्तामिभ इति केषाञ्चिन्मते, अत्यन्तमिभ इत्यपरि-
णाम् । अंशस्तु तदेकदेशः, तेन भिन्नाभिन्नः, यथा पटोऽस्तन्तुः
पटेन । ततः पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इत्यत आह—न चेति ।
जीवस्यैश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न तदंशत्वविरोधः । कुत
इत्यत आह—तस्येति । प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशत्वप्रवृत्तिरिति
तत्त्वात् । अयं भावः—अत्यन्तमिन्नस्य जीवस्य यदीश्वराधी-
नतत्त्वाद्दशरोपेतत्वं तत्त्वप्रतिबिम्बत्वमुच्यते, अमेदमत्स्य निरा-
करिष्यमाणत्वात् । तदेव तदंशत्वमिति कुतो विरोधः ? इति ।

नन्वतत्त्वं तदेकदेशत्वं, तत्कथमुच्यते प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वं
इति ? तत्राह—न चेति । अंशता अंशशब्दप्रवृत्तिरिति तत्त्वं ।
न केवलमेकदेशत्वमंशशब्दप्रवृत्तिरिति तत्त्वं, अपितु प्रति-
बिम्बताऽपीति भावः । अस्तु नानाकार्थत्वमंशशब्दस्य
तथापि ‘अंशो नाना’ [ब्र. सू. २ । ३ । ४३] इत्यादौ
प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमित्यत्र किं प्रमाणं ? तदेकदेशत्वं किं
न स्यात् ? इत्यत आह—प्रमाणमिति । जीवस्यैश्वर-
प्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं च तावदुच्यते । नच परस्परविरुद्धः
शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः । तत्रानेकार्थस्यांशशब्दस्य विरुद्धाद्ये
परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरत्र प्रमाणमिति भावः ।
स्यादेतत् । तथा प्रतिबिम्बत्वमेव तत्त्वं अंशशब्दस्यापि तदेव
प्रवृत्तिरिति तत्त्वं न च विरोधविरोधान्त्यर्थे कल्प्यते, तथैकदेश-
त्वमेव तत्त्वं प्रतिबिम्बत्वस्यापि तदेव प्रवृत्तिरिति तत्त्वं कुतो
न कल्प्यम् ? वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह—
न चेति । अंशस्यांशत्वत्वैकदेशत्वस्य प्रतिबिम्बत्वं प्रतिबिम्ब-
शब्दप्रवृत्तिरिति तत्त्वं कुतो न कल्प्यम् ? कुत इत्यत आह—मा-
धुरीति । गाध्यादिष्वंशशब्दाभिधेयेषु अंशत्वस्य बाहुल्यमुच्यते ।
इतरत्र प्रतिबिम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्यकादिव प्रतिबिम्बत्वस्यानेक-
रूपत्वाद्धः । इदमुक्तं भवति—इन्द्राद्यो गाध्यादीमुच्यते । तत्र
विशेष एवांशशब्दप्रवृत्तिरिति तत्त्वं भेदाभावादेः प्रमाणापाधि-
त्वात् । पटोऽस्तन्तुः इत्यत्रैकदेशत्वं, सूर्योऽश्वत्थः इत्यात्रात्य-
न्तमिन्नस्य तद्वर्मां नसाद्वयम् । एवमंशशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु
व्यस्यते । तथा चोक्तं—‘द्विरुपांशशब्दौ तस्य’ इत्यादि । नन्वेव
प्रतिबिम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिरिति तत्त्वं दृश्यते । तथाच सावका-
शस्यांशशब्दस्य नित्यत्वात् न प्रतिबिम्बशब्देन बाधो युक्तः,
न तु वैपरीत्यमिति ।

५ अ. मा. भा.—स्थाणुत्वेऽपि “तदैक्षत” इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य, उभयविश्रवाक्यात्, अचिन्त्य-
शक्तेश्च । न च माययैकम् ‘त्वपीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्धयते’ ‘न योगित्वादीश्वरत्वात्’ ‘चित्रं न
चैतत् त्वपि कार्यकारणं’ इत्याद्यैश्वर्येण विरुद्धवर्माविरोधोक्तः, महातत्पर्यङ्ग । मोक्षो हि महापुरुषार्थः ।
तत्रापि मोक्ष एवार्थः । ‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तर्माप्तिं मुखं प्राहुर्दुःखमन्तर-
मेतयोः’ [भां. मो. ध. प. १७।३।४] “पुण्यचितो [जितो] लोकः क्षीयते” [छां. उ. ८।१।६]
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति । ‘नामुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवासु-
यात्’ । ‘तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे (आद्ये)’ [भाग. ३।६।२५] ‘तत्प्रसादाद्वाप्नोति परां
सिद्धिं न संशयः’ । ‘येषां स एव भगवान्दशयेदन्तः सर्वोत्पन्नाश्रितपदो यदि निर्व्वलीकम् । ते वै
विद्वत्स्यततरन्ति च देवप्रायां नैषां समाहमिति धीः श्वश्रुगालभक्ष्ये’ [भाग. २।७।४२] ‘तस्मिन्प्रसजे
किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थिकापैरलमप्यकास्ते’ ‘ऋते यदस्मिन्भव ईश जीवस्तापत्रयेणोपहृता न शर्मे’
“आत्मेन्द्रमन्ते” ‘ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह’ “तमेवं विद्वान्” [उ. पू. उ. १।६]
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धेः ।

६ ज. प्र. द्वी.—नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न उच्यते
“तदैक्षत” [छां. उ. ६।१।३] “सोऽकामयत्” [छ. उ.
१।१।४-७] इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्थाणु-
त्वेऽपीति । कुतः ? इति चेत्, किं द्वयोः परस्परवि-

हारेण द्विपदसंज्ञाविरोधोद्यते ? उत सहार्थानात् ? । नाद्यः,
कर्तृत्वहितस्य कस्याप्यद्वयत्वात् । न द्वितीय इत्याह—
उभयेति । अन्यत्र सहारष्टं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो
भगवतोऽस्य आह—अचिन्त्येति । मायावादी तु कर्तृत्व

स्थाणुत्वयोरेकं कर्तृत्वं सायामयं, स्थाणुत्वं तु पारमाथिकम्, काष्णिकपारमाथिकयोश्च गगने नीलवर्णीरूपत्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते, तदसदित्याह—**न चेति** । कुत इत्यत आह—**त्वयीति** । ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्णैश्वर्यं न योगित्वात्, किन्तु ईश्वरत्वात् । **कार्यकारणे** सकलकार्योपादनसामर्थ्योपेतं । **इत्यादीति** क्रियाविशेषणम् । विरुद्धानामन्यत्र सहान्वयित्वानां घर्षणां भगवत्विरोधस्य सहावस्थानस्योक्तेः । तथा च वादराचणीयं मतमवलम्बनानस्यैवं विरोधसमाधानं असाध्यदायिकमिति भावः । इतश्च तदयुक्तमित्याह—**महातात्पर्याच्चैति** । सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षं महातात्पर्यम् । त्वेक्षितृत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्दिशोऽप्येवादिपर्यः । समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षं तात्पर्यमित्येतदेव कुत इति चेत् ? उच्यते—सस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तत् तस्य ज्ञानाद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च गुणोत्कर्षावधारणं भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन् सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवावसिद्धं, न स्वर्गादिः फलान्तरमिति कैश्चिद्वैज्ञानिकैस्तत्सत्तात्वाधायति—**मोक्ष**

इति । वेदो हि महच्छास्त्रं “वेदशास्त्रात्परं नास्ति” इति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह—**तत्रापीति** । पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षेषु मध्येषु अर्थकार्मेषु अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मो मोक्षसमः, क्षयिफलत्वादित्याह—**पुण्येति** । चितः प्राप्तः । अस्त्येव ततः किं ? इत्यत आह—**स चेति** । मोक्षस्य भगवत्प्रसादादप्यस्य अन्यसाध्यत्वमावधेति द्वे एते प्रश्ने । तत्र यथायोगं वाक्यान्वेतामि ज्ञातव्यानि । यदि निर्बलीकं छद्मना विना सर्वात्मना सर्वेण प्रकरणे आश्रितपदो भगवाण्येषां दयद्वयहयां कुर्यात्, तर्हि येषां श्वरगालमक्ष्ये वन्दे “ममादं” इति वीर्यं भवति ते देवमार्यां देवस्य मदिमानं भिदन्ति अतिरतन्ति च संसारमित्यर्थः । ऋते सत्ये । यद्यस्मात् । ईशेति सन्तुद्धिः । अतस्तत्वाद्देवैर्यानां आधयेनेति सम्बन्धः । ज्ञानं प्रसादाधनमित्यनुपदं वक्ष्यते । अतः “तमेवं” इत्याद्युदाहरणम् ; ततोऽपि किं ! इत्यत आह—**स चेति** । विष्णुप्रसादश्च लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्गृह्णन्तेनाहुमानादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भ. — **लोकप्रसिद्धमविरुद्धमत्राप्यङ्गीकार्यम्** । अहत्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । “बहुतरकफलो हसौ” । “तस्य (मे तत्र) न लोम च (ना-) पीयते” [कौ. उ. ३।१] इति श्रुत्यन्तराच्च । “यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्” [१।१२९] इति तदुक्तञ्च । ‘सत्यं सत्यं पुनः सत्यं श्रपयैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलोकाश्च विभक्तस्य च कोटिधा । पुनश्चानन्तथा तस्य पुनश्चापि हनन्तथा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः । इति नारदीये । अन्योत्कर्षे ऐक्यं च ‘तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् । को हान्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेत्’ [वि. पु. ३।४।५] इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्’ ‘यस्य प्रसादजो ब्रह्मा हृदश्च क्रोधसम्प्रवः । न त्वत्समोऽस्ति’ इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्व्यग्यादेरपि वेदादावस्ति । “त्वमश्विन्द्रो ऋषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः” [ऋक्सं. २।५।१७।३] “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” [ऋक्सं. ८।१।११] इत्यादिषु तद्व्यग्यविरोधाच्च ।

६ ज. प्र. दी. — **नन्वीश्वरस्याहुमानाविषयत्वात्कर्षं तत्र लोकप्रसिद्धमङ्गीकार्यम्** ? अन्यथाऽऽज्ञातादिकमङ्गीकार्यं स्वादित्, अत्र आह—**लोकेति** । अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति भावः । नन्विन्द्रप्रसादकामोऽहत्यायै जायति तन्निन्दामेव करोति । ततो मन्त्र्यामिकमिदमहुमानमित्यत आह—**अह-**
रयेति । अहत्याजारनादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति । कथं दोषकृतोऽपि ते यत्तत्कर्षं बहुतरो लेपः न नासीदित्यस्यार्थस्य अनेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एतत् ? अत्यन्तान्तोक्तिरन्यथादेवं कदाप्यस्य व्यायस्त्वात् ; उत्कर्षं बहुतरो लेप इत्येतद्वक्तुं ? इत्यत आह—**वदिति** । असौ परनारीध-

गदोषः । हीति सकलव्यर्षशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्तस्य नासीदित्येतत्कुतः ? इत्यत आह—**तस्येति** । अहत्यायवर्षणेन तस्यैन्द्रस्य लोमापि न क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादस्तदुत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतत् केवलमहुमानादिसिद्धं, किं तर्हि ? तद्वचनाच्चेत्याह—**य इति** । अत्र ‘स सर्वविधः’ [१।५।१५] इत्यादिस्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते । तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षं महातात्पर्यं सर्वांगमात्रमिति प्रतिपद्य । ननु ब्रह्मक्षेत्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धेर्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति, कुतस्तत्र सर्वांगमात्रं महातात्पर्यं ? इति चेत्, न ; तत्प्रसिद्धिर्नास्ति । लज्जत इत्यत आह—**सत्यमिति** । सत्यं वक्ष्यमाणम् । तस्य लेशस्येति

सर्वत्र सम्बध्यते । ननु पुराणविरोधात्लौकिकी प्रसिद्धिरस्तु भ्रान्तिः, पुराणेष्वेवान्तेषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं न उच्यते तत्कथम् ? नहि पुराणस्य पुराणं बाधकम्, साम्यादित्त आह—अन्धेति । अन्योत्कर्षे ऐक्यं च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविद्वद्भिः, अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अत्रैक्यं प्रसङ्गदुक्तम् । महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं कुत इत्यत उक्तं तथैवेति । इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उक्त्यर्थः सर्वेषांलोतमत्वं यस्य तत्तथोक्तम् । कथं महाभारतविद्वद्व्यतिरिक्त आह—तत्र हीति । तत्र महाभारत इत्यादिषु वाक्येषु वक्ति भगवान्यासः इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबोधकत्वं युक्तमित्युक्तं—साधारणेति ।

‘कः सर्वोत्कृष्टः?’ इत्यादिसाधारणग्रन्थेष्वसत्त्वे विष्णुप्रशंसनामुपक्रम्य स्वस्वकथनावसर इति यावत् । पुराणेष्वेवमेवान्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह—अन्यत्रेति । अन्यत्र पुराणे यत्किञ्चिदुक्तवान्यन्योत्कर्षाद्युक्तान्यसाधारण एवावसरं तत्तत्प्रतिपक्षे तदुक्तमिति शेषः । असाधारणवसरकमपि ह्येवादेरुत्कृष्टत्वादि कृतो दुर्बलः ? इत्यत आह—तस्मीति । यस्तत्तत्प्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वं वेदादात्मन्यादेरप्यस्ति, तस्यापि ग्राहत्वं स्यादित्यर्थः । इत्थं न पुराणोक्तं ह्यदेरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह—तद्वन्द्येति । तद्वन्धः शैवपुराणम् ।

५ आ. मा. भा.—तथाहि स्कान्दे शैवे—यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः । यदन्तरं सूर्यसुरेण्यविम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमेहेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिविपुषोर्धदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिङ्गसंवर्यकयोर्दन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः ॥ अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यमृचनार्थाय बुद्धाहरणमीरितम् ॥ तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्काचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्’ इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम्—‘संसारार्णवनिर्मय इदानीं मुक्तिमेष्वासि’ इत्यादि । पाञ्चै शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवाश्लिषिष्य विष्णोरेव मुक्तिमाह—‘अहं भोगप्रदो वस्तु भोक्षदस्तु जनार्दनः’ इत्यादि । समग्राह्यविरोधाच्च । वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः, ‘यदि विद्यात्’ इति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कायाऽन्यथा तत्रापीष्टसिद्धिः, नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वांगमानां महातारत्पर्यम् । तथापि स्वतः प्रामाण्यात्सम्बोध्यते, अविरोधात् ।

६ अ. प्र. टी.—तत्कथमित्यत आह—तथा हीति । तद्वन्द्येत्युक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इथापोः संज्ञाछन्दसो-बहुलम्’ [अष्टा. ६।३।११] इति जाह्नवीति हलः । तत्रैव स्कान्द एव । शिवायमुक्तिं निषिध्य । इत्थं न पुराणोक्तं शिवादेरुत्कृष्टत्वे ग्राह्यमित्याह—समेति । समं शैवैषण्व-पक्षयोः, ‘नाहं न च शिवोऽप्येव च’ इत्यादित्त्वचनम् । अस्तु लौकिकीप्रसिद्धिभ्रान्तिः, पुराणं च विप्रक्रममूलं व्यामोहना-र्थम्, तथापि ‘विश्वाधितो रुद्रः’ इत्यादिदेवविरोध इत्यत आह—वेदश्चेति । सङ्गुपितावर्था व्याख्यातव्यः कुत इत्यत आह—यदीति । इतिहासावनुसन्ध्य यथायुतवेदव्याख्याने-ऽनिरग्रमाह—अनिर्णयाच्चेति । न केवलं विश्वाधिक इत्यादि-वेदो विष्णोः सर्वोत्कर्षस्याविरोधो, किन्तु प्रत्युत तत्र वेदोऽन-दिष्टस्य विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रापीति ।

कुत इत्यत आह—नामेति । विष्णोर्नामविर्बोध्यैव्यादिसिष्टत्वा-दुद्वादिसर्वनामवत्त्वादित्यर्थः । ‘महात्मात्पर्याय’ इत्यादिनोक्तमर्थ-मुपसंहरति—अत इति । अत्रामाणिकत्वात् प्रमाणविद्वत्त्वाच्चे-त्यर्थः । अस्त्वर्थः, तथापि ईक्षितृत्वादेर्न सामांमयत्वे तद्वि-रोधः । गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदात्पर्यैवि-षयत्वमात्रेण सत्यतः, मोक्षोपेक्षयेश्वरं प्रसादयितुमुक्तस्य राजा-द्युत्कर्षस्येवासत्त्वसम्भवात् । संवादाभावेन सत्यत्वनिश्चयायो-गादित्यत आह—तथापीति । फलोपेक्षया प्रसादयितुं प्रति-पादितत्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात्, संवादमनवश्यं ज्ञानाद्वैक्येन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्व-शङ्का सम्भवति । एवं सति बौद्धावागमविषयस्यापि सत्त्वं स्या-दिति चेत्, न; प्रसक्तस्यापि तत्प्रामाण्यग्रहणस्य बन्धविरोधे-नापीदित्त्वात् । नच तत्राप्रकृतोऽपीत्याह—अविरोधादिति ।

५ आ. मा. भा.—नच प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैक्यादर्थानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तादावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाय । ‘नारायणपरा वेदाः’ [भाग. २।५।१५] ‘सर्वे वेदा यत्प्रहमाप्तवन्ति’ [कठो. १।२।१५] ‘वायुदेवपरा वेदाः’ [भाग. १।२।२८] इति । न चैतद्विरुद्धम्, ईश्वरनिय-मात् । अनारो च तस्मिन्नुक्तम्, ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च’ [भाग. २।१०।१२] इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत् । तत्रानन्यापेक्षान्निवृत्त्यादेव युक्तम् । अतो न मायायमेवेकम् ।

६ ज. प्र. दी.—नन्वन्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्-
हृद्भावेनेतेश्वरऽपितदभावस्य साधयितुं शक्यत्वात् अनुमानविरो-
धोऽस्तीत्यत आह—नचेति । कालातीतमनुमानमिति भावः ।
प्रमाणविहृतस्याप्यनुमानत्वेऽपि प्रसङ्गं सूचयति—धर्ममिति ।
धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमनुमानेऽर्थां न धर्मवैचित्र्यं न
स्यादिति भावः । यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं
सम्भावनां दर्शयति । भवेदेवं, यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः
स्यात्, तदनङ्गीकारे किमुत्तरमित्यत आह—स्वत इति ।
संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिश्चयाय संवा-
दकमानोक्तौ तस्याप्यदोषत्वं प्रामाण्यमन्यसंवादेन साधयेदित्य-
न्यवस्थालक्षणमिति प्रसङ्ग इत्यर्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचर-
स्य भगवदुपलोकस्यैवात्सवं शङ्कनीयमित्याह—अनन्येति ।
प्रयोजनापेक्षया चेत्त्यर्थः । तर्हि तत्परस्त्वमेव न सिद्धयेत् । प्रयो-
जनपर्यालोचनया हि तत्प्राक्साधितमित्यत आह—सिद्ध-
मिति । कथमित्यत आह—नारायणेति । प्रयोजनापेक्षया भग-
वदुपलोकपरत्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम् ; प्रयोजनानपेक्षा-

पक्षे त्वागमैरेव तद्विषयम् । पक्षद्वयं च 'सर्वं वेदास्तु देवाः' ।
इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धम् । एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसा-
पेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह—नचेति । प्रतिपत्तुमे-
दादिति भावः । ननु जडस्य वेदस्येतान्प्रति एवं प्रतिपाद्यि-
ष्याम्येतान्प्रत्येवमिति कथं चेतनवत्प्राप्तिरित्यत आह—ईश्व-
रेति । अनादिर्वेद इत्युक्तम्, तत्र कथमीश्वरस्य नियमनमित्यत
आह—अनादी चेति । अनादिपदार्थविषये नियामकत्व-
मन्यत्राद्यं कथमीश्वरस्येत्यत आह—प्रयोजकत्वं त्विति ।
अनादेर्विद्योभक्तवमीश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तम् । अनन्यापे-
क्षया चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—अत इति, तथा च पक्षद्वये-
ऽपि महातात्पर्यविरोधात्नेवरस्येक्षितुत्वादिकं मायामयमिति
भावः । अप्रामाणिकं च तन्मायामयत्वम् । तथा हि किं
स्थाणुत्वे ईक्षितुत्वाव्यायानुपपत्तैतत्कल्प्यते ? उत प्रमाणात्त-
रात् ? । नायम्, अन्यथेयोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह—तच्चेति ।
स्थाणोरपीक्षितुत्वम्, अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा । न द्वितीया, तद-
दर्शनादिति भावेनोपसंहरति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—अचलत्वं त्वमहर्षपमानन्दमदुःखमसुखमप्रज्ञमसद्वेत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः 'तपो
मे हृदयं साक्षात् [ब्रह्मन्] तनुर्विद्या क्रियाकृतिः' [भाग. ६।१।४६] इत्याद्युक्तम् । अतश्च न
मायामयं सर्वम्, ऐश्वर्यादिवाचिभगवद्देवैरेव सम्बोधनाच्च । 'तं त्वा भग' [ऋक्सं. ५।१।८।५]
इत्यादौ स्वरूपत्वाच्च मायामयत्वं युक्तम् । 'विद्वाननशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः' [भाग. ३।१।२४]
'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' [भाग. ६।१।४८] "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" [श्वे. उ. ६।८] इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—प्रकृतमनुसृतम् 'अचलः' इत्येतत्पदं
यदन्यैः परिस्पन्दरहित इति व्याख्यातम्, तदसदिति भावे-
नाह—अचलत्वमिति । इत्यादिवद्व्याख्यायमिति शेषः ।
सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म अन्त्युपगच्छता यथैतानि वाक्यानि
व्याख्यायन्ते लौकिकसत्तादिरहितमिति तथाचल इत्येतदपि
लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम् । सर्वथा परिस्पन्दभावा-
धर्तवेऽप्रहर्षमित्यादरेपि सर्वथाऽज्ञानानन्दत्वादिकमर्थः स्यात् ।
अविशेषादिति भावः । ननु विषयोऽप्यमुन्यासः "विद्वान-
मानन्दं ब्रह्म" [ब्र. उ. ३।१।२८] "सत्यं ज्ञानं" [तै. उ. २।१]
इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादेः प्रमितत्वेन तथाव्याख्यानो-
पपत्तेरिति चेत्, समं प्रकृतोऽपीत्याह—क्रियेति । कुतः क्रिया-

दृष्टिः ? इत्यत आह—तप इति । तप आलोचनम् । "विद्वान-
मानन्दं" इत्यादीनि निरवकाशाणि क्रियावाक्यानि सावका-
शानि, सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात् । अतः पुनर्वैषम्यमि-
त्यत आह—अतश्चेति । अतएव महातात्पर्यविरोधादेव । इतश्च
नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह—ऐश्वर्यादीति । सम्बोध-
नादीश्वरस्य अशेषाशान्तोऽयं शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छि-
नन्ति । नियामकाभावेनाभूतप्रत्ययकप्रमाणयोगात् । एवं सम्बोधने
तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह—
स्वरूपत्वादिति । अनन्तत्वत्वाभाविक्त्वादिबचनाच्च नेश्वर-
शक्त्यादीनां मायामयत्वम् । मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्ते-
रित्याह—विज्ञानेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु ज्ञानिभिर्भगवान् इत्यते चिन्त्यते
च तदक्यमुच्यतेऽव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति ? तत्राऽऽह—

अतएवेति । अचिन्त्यशक्तत्वादेव । यथोक्तं 'अतोऽनन्ते
न तथाहि लिङ्गम्' इति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं पूर्वं न विक्रियत इत्युक्तमत आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं
देहिनं न छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राणि वास्यादीनि । तथा नैनं दहति
पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा च नैनं हृदयन्त्यापः, अपां हि सावयववस्तुनाद्भावा-
करणेनावयवविश्लेषणापदाने सामर्थ्यं, न निरवयव आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहद्रव्यं स्नेहशो-
षणेन शोषयति वायुः, एवं चाऽऽत्मानमस्नेहवन्तं न शोषयति मास्तोऽपि ॥ २३ ॥

यत एवं तस्मात्—अच्छेद्य इत्यादि । यस्मादन्यनाशहेतुभूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्योऽयं नित्यत्वात्, सर्वगतः सर्वगतत्वात्, स्थाणुरिव स्थितः स्थितत्वात्, अवलोक्यमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनः । न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । कथं तु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नः संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति पुनः पुनरुच्यते ॥ २४ ॥

किञ्च—अव्यक्तोऽयमिति । सर्वेन्द्रियाविषयत्वाच्च व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अव्यक्तोऽयमात्माऽत एवाचिन्त्योऽयम् । य इन्द्रियगोचरः स विषयत्वमापद्यते । अयं त्वात्मा निरिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्—यथा क्षीरं दध्यातश्चानादिना विक्रियते, न तथाऽऽत्मा । किन्तु निरवयवत्वादविक्रियः । न हि निरवयवं विक्रियात्मकं च वस्तु दृश्यम्, अतोऽविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारमेवमात्मानं विदित्वा नानुशोचितमर्हसि 'हन्ताऽहमेव' मयेमे हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु यदि जीर्णनूतनवस्त्राणां येन देहादेहान्तरमात्मा गृह्णाति, तदा वस्त्रान्तस्थितस्य देहस्य वस्त्रच्छेददाहादिनेन देहान्तस्थितस्यात्मनोऽपि देहच्छेददाहादिना नाशप्राप्तेरात्मनाशनिमित्त एव शोको जात इति घटकुटीप्रभालम्बन्यायापात इत्याशङ्क्य 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' [२२०] 'कथं स पुरुषः पार्थ ... हन्ति' [२२१] इति पूर्वश्लोकोक्तमात्मनानावच्छेदपादवशेव परिहरति नैनमिरवादिभिस्त्रिभिः—एवमात्मानं शस्त्राणि खड्गादीनि न च्छिन्नुन्ति न द्विधा कुर्वन्ति, पावकोऽप्येनं न दहति न भस्मीकरोति, आपश्चैनं न क्षेदयन्ति आर्द्रतापादेनैव मृदुकृत्य शिथिलं न कुर्वन्ति, मास्तश्चैनं शोषयन्ति न नीरसं करोति ॥ २३ ॥

अत्र हेतुमाह—यो हेतौ । यस्मादयमात्मा अच्छेद्यः छेदनायोग्यः तस्मात्तत्रैवं छिन्दन्ति, तदयोग्यस्य तदसम्भवात् । एवमदाह इत्यादिरपि 'नैनं दहति' इत्यादौ क्रमेण हेतुर्योन्यः । एवकारस्य च प्रत्येकमच्छेद्यादिभिः सम्बन्धः । अच्छेद्यत्वादौ हेतुत्वतर्पणोच्यते—नित्य इति । अत्र नित्यत्वं सर्वदैकरूपत्वं विवक्षितम्, न त्वविनाशित्वम्; तस्यैव परमाद्यत्वेन हेतोः साध्याविशेषात् । यस्मादयं सर्वदैकरूपः तस्मादच्छेद्योऽयमदाहोऽयमच्छेद्योऽशोषश्च; लोके च्छेद्यदाहादिवस्तूनां सर्वदैकरूपत्वाभावात् । एवं सर्वगतत्वमप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः आकाशादेरेष्टत्वावदर्शनात् । स्थाणुत्वमविकारित्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः लोके च्छेद्यादीनां विकारित्वात् । एवं क्रियाशून्यत्वरूपमवलम्बयति हेतुः छेद्यादीनां क्रियावत्त्वात् । तत्र पूर्वान्वयात्प्रतिपाद्यत्वात्तत्प्राप्तिविकारः, अवलम्ब्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति भेदः । सनातनत्वमनादित्वम् । तदपि सादेरेव लोके च्छेदनदहनादिदर्शनादच्छेद्यत्वादौ हेतुः ।

अन्यकलं चक्षुराद्यगोचरत्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, छेद्यत्वादीनां चक्षुरादिभिर्गुणभोगस्यैव लोके दृक्त्वात् । अचिन्त्यत्वं मनसोऽप्यविषयत्वम् । तदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः; श्रुत्येकगम्यामपि तद्वज्रजीवनेन मनसः प्रत्यक्षसिद्ध्या तेन तत्र च्छेद्यत्वादिप्राप्तसम्भवात्, श्रुत्युपजीवनेन प्रवर्तमानस्य तस्य

"ज्ञान-ध्यान) प्रसादेन विबुधसंवास्तवस्तत्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" [छं. उ. ३।१।८] इत्यादिना निर्विकारस्वत्वेनैवात्मप्राप्तिवत् । अविकार्यत्वं निरवयवत्वम्; विकर्तुयोग्या विकार्या अवयवाः, ते न विद्यन्ते यस्यति श्रुयन्ते । एतदप्यच्छेद्यत्वादौ हेतुः, सावयवस्यैव लोके च्छेद्यत्वादितर्पणत्वात् । इत्थं नित्यत्वादयोऽदाहच्छेद्यत्वादिषु हेतवः । एतेषामसिद्धिशङ्कां वारयितुं उच्यते इत्युक्तम् । श्रुतिभिरिति शेषः । "कूटस्थमचलं ब्रह्म" [१।२३] "आकाशसर्वगतश्च नित्यः" [निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः] "निष्कलं निष्कियं शान्तम्" [भे. उ. ३।१.९] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ. उ. ३।१] "पराक्षिन्ना निष्कृत्यत्वमयः" [कठो. ३।३।९] अप्राप्य मनसा सह" [तै. उ. ३।४।१] "निष्कलम्" इत्यादिश्रुतिभिः क्रमेण नित्यसर्वगतादित्यस्वरूप आत्मोच्यत इत्यर्थः । अत्र नित्यत्वावच्छेदहेतुषु एकैकान्यस्याध्यात्मिखावपि बह्वधुमनां धूमवत्स्वविशामाध्यात्मिखस्वरूपभेदाद्युपप्रेतत्वापेक्षयाः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् नित्यत्वादिहेतोः एवमच्छेद्यत्वादिप्रकारेण एवमात्मानं विदित्वा वस्त्रच्छेददाहादिना तदन्तर्वर्तिदेहस्यैव देहच्छेददाहादिना तदन्तर्वर्त्यात्मनो विनाश इति शङ्कां निरस्य तन्निमित्तं शोकं मा कुर्वित्यर्थः ।

यत्तत्र माध्वव्याख्यानम्—"सर्वगतस्यशास्त्रावयुक्तेति विग्रहः । सर्वगते विष्णौ तिष्ठतीति सर्वगतस्य; विष्णवर्धीष इत्यर्थः । तदधीनत्वात्कदापि न कलतीत्यर्थः । नानेन शब्देन सह वर्तत इति सनादन, स एव सनातनः, विधिनिषेधशास्त्रबद्ध इत्यर्थः" इति, तनुच्छम् । विष्णवर्धीनत्वसमानाधिकरणस्याश्रयत्वस्य त्वदुक्ताचलत्वसनातनावयवोर्वा पूर्वार्थोक्तमच्छेद्यत्वादिनं प्रत्यहेतुत्वेन पूर्वोक्तार्थयोस्सम्बन्धप्राप्तरवाप्तात् । विष्णवर्धीनत्वमन्यस्य च जीवत्वातन्मनस्य 'नैनं छिन्दन्ति' इत्युक्तस्य 'तस्मादेवं विदित्वैनं नाशोच्यितमर्हसि' इत्यच्छेद्यत्वादिहेतुक्तयोपसंदिश्यामे शोकनिषेधेऽनुपयोगात् । अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्" [२।१७] इति

जीवविभुत्वावेदकपूर्वचनविरोधाच्च । तद्वचनं ब्रह्मणं,
न जीवपरमिति चेत्, इदमपि तथैवास्तु; किमिति
‘सर्वगतस्थापुः’ इत्यत्र स्वरसतः प्राप्तेऽप्येवमन्यते । अचलप-
दस्य च सङ्कोचः सनातनपदस्याश्चाद्यर्थश्च स्वीक्रीयते । यद्यु-
च्येत अच्छेद्यत्वादेशेभ्योऽप्यसत्प्रसक्तनिषेधत्वादिवं वचनं जीवपर-
मेवेति, तर्हि तत्रापि “विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कुरुम-
र्हति” [२।१७] इत्यस्य ब्रह्मण्यप्रसक्तजीवपरमेव तदिति

कृतो न कल्प्यम् । यदि च भीष्माद्यात्मनाशनिमित्ताश्चैनशोक-
निरासप्रकरणेऽस्मिन्जीवस्यैव नियत्वमच्छेद्यत्वादिभिरिहोप-
पायं, न तु ब्रह्मण इति, तत्रापि तुल्यम् । निरस्तं च वित्त-
रेण वज्रपञ्चरे जीवस्याशुत्वम् । एतेन “जीवस्याशुत्वेऽपि
क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धात्, सर्वगतत्वात्” इति रामानु-
ज्याह्वयानमपि निरस्तम्, क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धस्या-
च्छेद्यत्वादिसाधकत्वाभावादिति दिक् ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० वी०— पुनरस्यात्मनोऽविनाशित्वमेव सुग्रहणाय श्रावयति— सार्द्धाभ्यां नैनमित्यादिना । एतेन
पृथिव्यतेजोवायुभिरविनाशित्वं निरूपितम् ॥ २३ ॥ अच्छेद्य इत्यद्वैतं निगमनम् । कार्यत्वव्यावृत्त्यर्थं
नित्य इति । सर्वगत इति व्यापकत्वम् । ब्रह्मभावमिप्रायेण जीवस्तु व्यापकः, न स्वरूपेण; किन्तु स्वचैतन्य-
गुणेन भगवद्धर्मभूतत्वात्; तदपेक्षया वक्ष्यते । स्थाणुरिति स्थिरत्वम् । अचल इति निष्क्रियत्वम् । नन्वेवं
भूतमाकाशं प्रसिद्धं तदेव इति चेत्, न; इत्याह—सनातन इति । “तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः
सम्भूतः” [तै. व. २।१] इति तत्सम्भवश्रवणादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्यक्तोऽयमिति । अक्षरोऽयं वस्तुतोऽचिन्त्यश्च । “प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” इति
वाक्यात् । नन्वेवम्भूतमव्यक्तं प्रधानं प्रसिद्धं तदेव किं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—अविकार्योऽयमिति । प्रधा-
नस्य विकारित्वादित्यर्थः । तस्मादेवम्भूतमेतस्मात्मानं ज्ञात्वा त्वं नातुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त. — तस्मात्प्राच्यदेहस्य तूष्णीकरणेऽपि पुनम-
विनाशादिर्मयुक्तत्वात् शस्त्राद्यो न चिच्छन्दस्तीत्याह— नैनं
छिन्दन्तीति । पुनं शस्त्राणि न चिच्छन्दन्ति, वनाभावात् । पुनं
पावकः न दहति, युक्तधर्माभावात् । आप एनं ह्रैदयन्ति,
सुदृत्वाच्च शिथिलयन्ति, काष्ठिनादिशरहितत्वात् । मारुतः न
शोषयति, द्रवाभावादित्यर्थः । तस्मात् शस्त्रादिप्रक्षेपेऽप्यस्य ॥
किमपि भविष्यति । इदमपि मर्त्याश्चाल्मसतो मस्ततो-
पायं युद्धादिकं कर्षणमिति भावः । एतेषां सर्वेषां
तथाक्तेषु मदिच्छेद्व हेतुशक्तिः भावः । यतो भगव-
दिच्छेद्व सर्वेषां स्वधर्मकरणे शक्तिः । अत एव श्रीभागवते
[३ । २५ । ४२] उक्तम्— “मद्भयाद्वाति वातोऽयम्”
इत्यादि ॥ २३ ॥

एते च्छेदनादिर्मयुक्ता अपि मदिच्छां विना तत्र कुर्व-
न्ति, मदिच्छयैव च त्याग्यदेहादिषु तथा कुर्वन्त्यतत्त्व-
मन्यतेष्वच्छेद्यादिधर्मान् ज्ञात्वा प्रकृतो भवेत्युक्तत्वाच्छे-
द्यत्वादियर्थावाह— अच्छेद्या इति । अच्छेद्यादियर्थावा-
नयमित्यर्थः । अच्छेद्यादिवर्तकत्वे कारणमाह—नित्यः अवि-
नाशी, सर्वगतः व्यापकः, स्थाणुः स्थिरस्वरभावः, अचलः
सर्वदैकरूपः, सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

अन्यक्तो लौकिकेन्द्रियाग्राह्यः । अचिन्त्यो मनसोऽप्य-
गम्यः । अविकार्यो विकाररहितः कर्मनिर्वाहिकार्यः । अयं
सर्वत्र व्यापकत्वेन प्रत्यक्षतयोक्तः । उच्यते वैदेस्तदुपलक्ष्यार्थः ।
यद्यमेतदुक्तं तदाह—तस्मादिति । तस्मादेनं पूर्वोक्तधर्म-
वन्तं विदित्वा अदुशोचिन्तुं नार्हसि ॥ २५ ॥

११ नो० भा० वी०— कीदृशोऽसौ देही ? इत्यत आह—नैनमिति । पुनं शस्त्राणि न चिच्छन्दन्ति न द्वेषाकुर्वन्ति
अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत् पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यति इत्याशङ्क्याह— नैनं दहति पावक इति;
अतनुत्वात् । आपश्चैनं न ह्रैदयन्ति, अस्पृशेत्वात् । स्पृशेद्विद्वि द्रव्यमङ्गिरादिकर्तव्यं, न त्वस्पृशेम् । न शोष-
यति मारुतः ; अग्नेर्हत्वात् । एतेन “अस्थूलमनष्वहस्त्वमदीर्घम्” [बु. उ. ३।८] “अशब्दमस्पर्शमस्पर्शमन्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्” [कठो. १.३।१५ सु. व. २।७२] इति श्रुतिप्रसिद्धानामस्थूलत्वाशब्दत्वा-
दीनामपि संग्रहो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

कृतो हेतोरस्य शस्त्रादीनि च्छेदादीनि कुर्वन्ति ? इत्याशङ्क्य तस्य च्छेदाद्ययोरयत्वादित्याह—अच्छेद्योऽय-
मिति । अत्राच्छेद्यत्वादेव पूर्वोक्तान्येव अस्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि । एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभाव-
रूपाण्यगुणानुक्त्वा भावरूपमपि गुणानाह—नित्य इति । सर्ववैज्ञेयगैरखण्डैकरस्यैव वस्तुतो लक्ष्यत्वात्
नित्यत्वादिविभक्त्यापाद्यत्वादि निराकृत्यते । यतो नित्यः, अतो घटवदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः, अतो प्रागवद्व्याप्यः
यतः स्थाणुः, पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वरभावः, अतः क्षीरादिवदविकार्यः । अचलः यथा दूर्घाः स्वतः स्वा-
च्छेद्याद्विप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छेद्यालक्ष्यावयते, एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगाभावात्स्वमश्नुवीत; स
च दोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वाच्च तथा । एवं च वक्ष्यमाणसिद्धितिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं

क्रियाफलमात्मनि न सम्भवतीत्युक्तम् । सत्र हेतुः सनातन इति । सना इत्यव्ययं नैरन्तर्यं, तत्र देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम् । परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति, आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति, सोऽपि त्रिविधः सनातीयविजातीयव्यवगतमेदरूपः । 'यथा बृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः । वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ।' [पं. द. २।२०] ततश्च सना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्समाश्रोतव्यायाश्रय इत्यर्थः । २४ ॥

एवं ज्ञेयं वस्तुत्वं, तत्र तत्राध्यस्तदेहव्यतिरासेन अपरोक्षीकर्तव्यमित्याह—अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं, तदन्योऽयं प्रत्यगात्मा । तथा अव्यक्तोऽयं, चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं, ततोऽप्यन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं, सुप्तोत्थितस्य 'न किञ्चिद्वेदिषं' इति परामर्शवशेनातु 'अहं न जानामि' इत्यनुभावाच्च साध्यैकगम्यं, ततोऽप्यन्योऽयम् । उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन, न तु शृङ्गमाहिकायाऽयमेवंविध इति विधिमुखेनोच्यते । यस्मादेवमव्यक्तमुच्यते तस्मादेवं विदित्वा नानुशोचितमर्हसि । "तस्मिन् शोकमात्मवत्" [छा. उ. ७।१२] इति श्रुतेरात्मविज्ञत्वा बन्धुवियोगजं शोकं माकार्षीरित्यर्थः । उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम्, 'स्वप्ननिद्रापुतावाद्यौ प्राज्ञस्तत्स्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तु यं पश्यन्ति निश्चिताः' इति ॥ २५ ॥

लौकिकदृष्ट्याऽप्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम् [२६-२८]

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—आत्मनोऽनित्यत्वं अभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धा प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे ? तथा प्रति तच्चिन्ताशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति ? तथापि तथाभाविन्याप्यात्मनि त्वं महाबाहो ! नैवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येतौ अवश्यम्भाविनाविति यस्मात् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव विदित्वा दुस्तरश्लोकात्प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । 'अनित्यत्वं' इति छेदः । शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिदमापरास्त्रयते । शत्रुर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मन्याथात्म्यं ध्रुवऽपि तस्मिन्निवारणासिद्धेयौमेवयोरन्यत्वरसताम्युपगमःशङ्कितस्तदर्थो निपातद्वयप्रयोग इत्याह—अथ चेति । प्रकृतस्याऽप्यत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनः पुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावादसम्भवीत्याशङ्क्याऽऽह—लोकेति । नित्यजातत्वाभिविबेधो

पौनःपुन्येन मृतत्वाभिविबेधो व्याहृतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । परकीयमतमनुभावितमभ्युपेत्य 'अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' [१।४५] इत्यादेस्तदीयशोकस्य निवृत्तकालत्वमित्याह—तथापीति । एवमित्युज्जैनस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह—जन्मवत इति । 'जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्म' इत्येतावकव्यम्भाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुपे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोर्वर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

४ जे. ता. चं.—एवं देहातिरिक्तमात्मन्युपगमे शोकमिति भाव उक्तः ; अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते—अथ चेत्सादिना श्लोकत्रयेण । 'अथ' इति पक्षान्तरात्मार्थः, प्रश्नार्थो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाशब्दोऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नित्यतोत्पत्तिनात्मनित्यर्थः । उत्पत्त्येके चेत्समर्थं प्रपञ्चयिष्यति । नहि नित्यस्य जातत्वमृतत्वसम्भवः । न च जन्ममरणक्रिया-

स्वरूपं नित्यत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्माविशेषणत्वभ्रममुदासाय 'नित्यजातम्' इतिवत् 'नित्यमृतम्' इति समस्योक्तम् । देहमिति विशेषणद्वयसमर्थकमित्युक्तम् । एवेति चरमार्थः । अवधारणफलत्वाद्—न देहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम्, इदानीं देहव्यापितत्वात्मनो नाशे सत्यपि दुष्परिहृतत्वान्महाबलद्वस्तं नातीव शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायेण 'एवं' शब्दः । यद्वा

पूर्वं देहातिरिक्तात्माभ्युपगमात्प्रलोकदिग्भयेनातिमात्रशोकोऽपि युज्यते । इदानीं तु संसारमोक्षकादिबन्धमहाबाहोस्तव अतिमात्रप्रीतिस्थाने कथमतिमात्रशोक इति भावः । ' त्वं महा-

बाहो ' इति श्रुत्यै ते स्वपरमरणोद्देशे न युक्त इत्याकृतम् । प्रतिज्ञाया हेतुसाक्षात्तत्वाद्गुणलोकस्थं वा विशेषणद्वयसूचितं वा हेतुं निष्कृष्याह— परिणामेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— अस्वेवमात्मनो नित्यत्वम्, तथापि देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती स्म एवेत्यत आह—अथ चेति ॥ २६ ॥

६ ज्ञ. प्र. दी.— ननु सर्वशब्दोद्धारिणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य तस्मादेवमित्युपसंहृतं, तर्हि 'अथ च' इति पुनरुच्यते ? इत्यतोऽङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकशङ्केयमित्याशयेनाह— अस्वेवमिति । युद्धे च मृतिर्नियता, जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति समैव शोक इति शङ्काशेषः । अनेन पूर्वार्थोऽपि व्याख्यातः । अत एव देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगवियोगावित्येव वा

जनिमृती इत्येव वा भूयात् । 'स्त एव' इत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वमिति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनो व्याख्यानं निरस्तं भवति । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' [२।२७] इत्युत्तरवाक्यविरोधात्, 'अन्यकादीनि' [२।२८] इत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनस्तु हननमभ्युपगम्यैतदुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थम् । प्रकृतमेतं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या नित्यं जातो नित्यजातः, नित्यं वा मन्यसे मृतं तथाप्येवमपि त्वं महाबाहो ! एनमात्मानं शोचितुं नार्हसि, जननमरणयोरस्य स्वाभाविकत्वात् २६

८ वें. ब्र. शि.— एवमात्मानो जन्ममरणभावान् तत्रिमितः शोको युक्त इत्युक्तम्, इदानीं तदुपगमेऽपि न शोक प्रसक्तिरित्याह द्वान्याम—

अथेति पक्षान्तरे । चकारो 'मृतं' इत्यनेन सम्बध्यते । हे महाबाहो पुरुषश्रेष्ठ ! त्वं एनमात्मानं नित्यजातं नित्यमवश्यं जातो नित्यजातस्त्वं नित्यमवश्यं मृतं च मन्यसे वा ? इति काङ्क्षः । परमात्मिकः पुरुषधीरित्यत्वं वेदवाङ्मात्मितं प्राङ्-निरस्तं चात्मजन्मनाशपक्षं वस्तुतो न मन्यस एवेति काङ्क्षेः ।

यदि कदाचिद्लोकावसानया मन्यसे, तथापि एवं धनुर्बाणत्याग-पूर्वकरथोपरि निपातसाधुनेत्रत्वादिरूपेणानेन प्रकारेण शोचितुं नार्हसि; अपरिहार्यत्वादिविषयमाणहेतो रित्यभिप्रायः । एवमप्रकारेण न शोचितुमर्हसीत्युक्त्या प्रकारान्तरेण शोकोऽभ्युपगम्यते । त्वेन सकलप्रकारकसमूहशोकनिवृत्तेन पूर्वोपदिष्ट-निर्विकारात्म्यत्वाद्देहज्ञानमेवोपायः, अत एव 'तस्मादपरिहार्येऽर्थे' [२।२७] इत्यादिनं तादृश इति ध्वन्यते ॥ २६ ॥

९ व०त०दी०—अथेति पक्षान्तरे । लौकायतिक्रमे स्थित्वाऽऽत्मानं नित्यं सदा जातं मृतं मन्यसे तथापि न शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं विद्वत्सिद्धान्तमुक्त्वाऽविद्वत्सिद्धान्तेनापि शोकं कर्तुं नार्हसीत्याह—अथ चेति । अथ च पक्षान्तरेण । एनं नित्यजातं तत्तद्देहेन सह जातं तस्मिन्मृते

मृतं वा मन्यसे, तथापि त्वं एनं शोचितुं नार्हसि । यतस्त्वं महाबाहुः । अत्रायमर्थः—नित्यस्यास्य जन्ममरणज्ञानं तु देहाभ्यासेनैव भवति । तथासति स्वबाहुबलादिनाशः कः ? २६

११ नी० भा० दी०—एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तम्, इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्याऽपि शोको नोचित इत्याह—अथ चेति । नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिक-विज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चातो अपूर्वदेहेन्द्रियसम्बन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे ? । मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । 'महाबाहो !' इति युद्धाथैमुत्सादयति ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—तथा च सति—जातस्य इति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणः; ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽर्थः जन्ममरणलक्षणोऽर्थः, [यस्मात्, तस्माद-परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि । जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म इति च स्वाभाविकशब्द-परिहार्यः सोऽर्थः ।] तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

२ आ. शां व्या.— तयोपपत्त्यवस्थित्वे सत्यनुशोकः । स्यात्कर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह— तथा चेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवोऽवर्जनीय उपलभ्यते, तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् । कथमिदं युगलभ्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति ? सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असतश्चानुपलब्धेः । उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव ; सत्यम्, उच्यते— रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्मुच्यन्ते । असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते । न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते । कारकव्यापारनामान्तरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावत्तैवोपपत्तेः न च द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः ।

४ वे. ता. चं.— ध्रुवमृत्युयुक्तादिशब्दानां अर्थान्तरव्युदासाय प्रकृतोपपादकं 'जातस्य' इत्यादिकं व्याख्याति— उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यते इति हिशब्दसूचितप्रमाणसिद्धिरुच्यते । हेतुपत्तयेऽपि हिशब्दस्यार्थास्तिस्रिभिः । सूतस्य जन्मव्याघाताभिप्रायेण चोदयति— कथमिति । यदि केवलमोपदेशिकोऽयमर्थः स्यात्, तथाऽभ्युपगम्येत । अत्र तु 'जातस्य हि' इति लोकसिद्धावादेनोच्यते । लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्ह्येता । न तु कदाचित्पुनश्च निरुद्धस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायते, तदा दुःखात्यन्तनिवृत्तिरक्षयत्वादपवर्गशास्त्रमखिलमप्राप्तं स्यात्, व्याधिश्चतुर्विधयादिप्रयासश्च निरर्थकः स्यात् । पुत्रादिमरणे च न शोचनीयम् ; अतो नेदमुपपत्तिमिति भावः । परिहरति— सत एवेति । नन्विदमुपपत्तिमुक्तम्, सत उत्पत्तिनैरेपेक्ष्यात्, प्रागसतामेव च घटादीनामुत्पत्तिर्देशनादिलाशङ्क्याह— उत्पत्तीति । निदर्शयति— तन्तुप्रभृतीनि ह्येति । अन्यतन्तुसंयोगात्पूर्वं दीर्घैकतन्त्रावस्थे च त्वयाऽप्येवमिष्यत इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्यैः— 'एकस्माद्दीर्घतमात्तनोः पदादेरुत्पत्तिर्ह्येता' [नी. मा.] इति । असत्कार्यवादिनं प्रति किमवयवीति कश्चिदवयवसमुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते चेति विकल्पमभिप्रेक्ष्य

प्रथमकल्पे दूषणमाह— असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः । वादिनोपलभ्यत इति पदार्थमात्रं बाह्यनसविसंवादमभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति— नहीति । द्वितीयकल्पं दूषयति— कारकेति । यदि साङ्ख्यवद्भवमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदामः, तदा भवेदेव कारकव्यापारादिनैरर्थक्यादिदोषः । वयं हि द्रव्याणां सर्वैषामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां चागन्तुकत्वं ब्रूमः । घटादिवत् प्रदीपादिष्वपि अवस्थान्तरापरितर्कनीयते । चूर्णितविशीर्णपटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भः । अतो न कश्चिद्दोष इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र उदाहरणद्विरभिमतः, नामान्तरभजनस्य प्रयुक्तत्वात् । एतेन कारणसङ्ख्यापरिमाणमिदं द्विसंस्थानादिभेदः पूर्वोक्तोत्तरत्वपदान्तरादपि निर्व्यूढः । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां युक्तवान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्य अवयवावयवितुल्यत्वोपपत्तिरप्रतिबन्धादिना निर्वाह्य अतिक्लिष्ट इत्यभिप्रायेणाह— न च द्रव्यान्तरेति । आहुतु— 'यदि द्रव्यान्तरं कार्यं कारणेभ्यो भवेदिह । युक्तवमतिरिच्येत कार्यं तत्र न दृश्यते । द्विफलं घट इत्येतत्पदयो न युज्यते' [य. मा.] इति । निगमयति— अत इति । तावत् एवोपलम्भमादित्यस्यानुपलम्भात् कल्पकानां चान्यथैवोपपन्नत्वादित्यर्थः ।

३ रा. भा.— उत्पत्त्याख्यामवस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्द्रव्यस्य पिण्डवत्घटवत्कपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । सैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषः ; विनाशस्तत्त्वरूपः, तद्विरुद्धं कथं तदवस्थेत्युच्यत इत्यत्राह— उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः— न तावदभावाख्यं किञ्चित्पदान्तरं विविच्योपलम्भः ; नापि नास्तित्वव्यवहारादिना कल्पयितुं युक्तम्, अवयवसम्प्रतिपन्नत्वस्यान्तरादिवैव निर्वाह्यात् । न च द्रव्यामवस्थाग्रहाणेन रकावस्थापरिग्रहे घटनाश्रयव्यवहारसङ्गः, कपालावस्थावत् रकावस्थाया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताम्यन्तमुपपत्त्यात् । न च भावत्वेनैकराद्यनुप्रविष्टानां विरोधो युज्यत इति वाच्यम्, तेजस्तिमिरशीतोष्णवद्भादीनां भावानामेव सहानवस्थानवच्छातकत्वलक्षणविरोधवर्जनात् । अभावाभावस्य च भाववर्तीकारात् ।

अन्यथा पदार्थत्वेनैकाराशेराभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तदेवं विरोधुत्तरावस्था प्रपञ्चः । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । वस्तुवत्तत्प्रागभावोपपत्तिविधौ एव समानाधिकरणव्यधिकरणनिषेधमेवेनान्योन्याभावाऽस्त्यन्ताभावश्च । देशकालसम्बद्धविशेषस्तत्कृतावस्थाविशेषो वा संसर्गाभावः । प्रतिशोभ्यादिभेदाह पितृत्वपुत्रत्वादिव्यवहारवत् । अस्तिनास्तीत्यादिव्यवहारैर्वैविध्यमिति ।

ननु यदि कपालचूर्णतत्प्रावस्थाप्राप्तिर्विनाशः, तर्हि कपालविनाशो घटाविनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णावस्थायां घटोन्मज्जनप्रसङ्गः ; यदि च पिण्डावस्था घटप्रागभावः, तदा पिण्डीकारात्पूर्वं प्रागभावाभावादस्तिर्द्वितालम्बनाभावो न

स्यादित्यत्राह— **मृद्व्यस्येति** । अयमभिप्रायः— न तावदेवैव कपालवत्वावस्था घटवत्त्वस्याविरोधिनी । चूर्णत्वाद्यवस्थानामपि तद्विरोधित्वात्मावस्थां प्रवृत्तमभ्युपगच्छतोऽपि विरोध्यवस्थापरम्परा अर्जुनीया । ततः कपालवच्चूर्णत्वादीनां विरोध्युत्पत्तिरवस्थात्वाविरोधात्तात्तु सर्वास्त्ववस्थास्तु घटविनाशाव्यवहारोपपत्तिः । एवं प्रागभावोऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्परा विनाशः । एवमनभ्युपगमे व्यतिरिक्ताभाववशेऽशुक्लवेषो दुर्बारः । तत्रापि हि यदि घटाख्यं द्रव्यं घटप्रागभावनिहितः, तर्हि घटनिहतौ घटप्रागभावनिष्ठस्त्रिरेव निष्ठतेति पुनः घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभाववत्त्वमिच्छेदायोगाद्घट एव न स्यात् । प्रागभाववत्त्वमच सामग्रीसम्पन्नौ भावशिरस्कत्वावस्थाया एव घटव्यक्तः पुनरुन्मज्जनं न स्यात् । एवं यदि प्रवृत्तस्य घट एव प्रागभावस्तदा घटोत्पत्तिः पूर्वं प्रवृत्तप्रागभावभावाभावात्पिण्डवत्त्वायां घटप्रवृत्तः स्यात् । तथाच सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत स्वप्रवृत्ते वर्तमानो ह्योत्पत्त्ययोगात्, अन्यथा कपालवत्त्वस्यायामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एवं च पिण्डवत्त्वायां घटविनाशप्रवृत्ते विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वादिपिण्डवत्प्रागेव प्रसिद्धिः स्यात् । ततश्च तस्मिन्दिनाशकालयोर्द्वयोरेव कालकव्यापारानर्थक्यं स्यादित्यादि दूषणशतं देयम् । अतः सङ्क्षेपं 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रवृत्तौ' इति । **पिण्डत्वघटत्वैवत्यादिना** 'मही घटवत् घटतः कपालिका कपालिकावृत्तौ जस्ततोऽणुः [वि. पु. १. २।१२।२] इति भगवत्परास्वरचर्चं स्मारयति । तत्र हि प्रकरणे नात्यस्य-

५ आ. मा. भा.— कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह— जातस्येति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अनेनेव अभिप्रायेण एतदेकवारच्यत-
योत्तरं श्लोकद्वयं क्रमेणवतारयति— कुत इति । सङ्का-

मन्य तथापि न शोचिदुर्गहसीत्युक्तम्, तत्र को हेतु-
रित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— जातस्येति । जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म स्वाभाविकद्वेपरिहार्योऽयम्, तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

८ ब्र. नि.— यद्यप्यत्र भीष्माद्यात्ममरणनिमित्तशोक-
निरासाय तन्मरणस्यापदिहायैवं वक्तुं 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्येतावदेवात्म, 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति वार्थे जन्मनिमित्तशोकस्य प्रस्तुतत्वात्, वेदबाह्योवेक्षितदेहा-
त्त्वचादालम्बनेनात्मनाशं मन्यमानं प्रति 'पुण्यः पुण्येन ... पापः पापेन' [वृ. उ. ३।१५] इत्यादिवैदिकमन्यं मृतस्य पुनर्जन्मवर्णनमप्युक्तम् । तथापि पूर्वश्लोके 'नित्यजातं नित्यं वा मृतं सम्यसे' इति वक्तुं भगवतो मतद्वयं कोटी-
कृतम् । तत्र 'देहस्यैवात्मत्वादात्मनो जन्ममरणे स्तः' इत्येकं मतम्, 'देहातिरिक्तो नित्य एव चात्मा मृत्तिप्राप्तामयाह, तस्यैव देहसंयोगवियोगात्मके जन्ममरणे अपि स्तः, जातेऽहः प्रादस्य च श्रुत्यैव विधानात्' इत्यपरं मतम् । आद्यमते 'नित्यजातं नित्यं मृतं' इत्यस्यावस्थानात्मकस्य मृतं चेत्यर्थः । द्वितीयमते, नित्यश्रवणौ जातश्चेति तथा, स्वरूपेण नित्यमपि देहयोगरूपतन्मवन्तं तद्विरोधात्तन्मरणवन्तं चेत्यर्थः ।

वस्तुतत्त्वादिशब्दानामवस्थान्तरापि निबन्धनत्वं स्पष्टम् ।
व्याख्यातं च शारीरकभाष्ये ।

नन्वेवमपि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्येतावदुपधत्ताम्, उत्पन्नस्य घटादेरनाशदर्शनात् । 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात्; न च पुनरुत्पत्तिरस्य शोकेनिमित्तं, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येत-
त्याह— तत्रेति । अयमभिप्रायः— यद्वत्त्वस्य द्रव्यस्य विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते; किन्तु तस्यैव द्रव्य-
स्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि द्रव्यं घटाकारेण नष्टं कपाला-
कारेणोत्पद्यते । एकैव हि कपालवत्त्वा घटावस्थस्य द्रव्यस्य नाशः कपालवत्त्वस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अत एवोपपन्नं नष्टस्यैवो-
त्पत्तिरिति । सौव उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अत्र प्रातिसम्बन्धेन प्रथमक्षणगमस्य विवक्षितत्वाद्भुतं शुभ्रं पुनरुत्पत्तिराशब्दप्रयोगाभावात् उपपन्न इति सूचितम् । एवं सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वप्रतिपादनं च नाशावर्जनीयत्वप्रतिपादनमेव । तत एव शोकापनोदार्ह-
ताऽपि युक्ता । यद्वा यदीदमिच्छेद्व्यं नष्टमिति शोचति, तर्हि तदेव हि द्रव्यं तदुत्तरावस्थं तयोत्पन्नमिति किं न ग्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरुपणभेदादुत्पत्त्याख्या विना-
शाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाव्यपारिणामेत्युक्तम् । एवं प्रत्ययापेक्षया दृष्टेर्विनाशावेषेति पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षया व्यवहारव्यवस्था । **परिणामिन इति** अपरिहायैत्वकारणं तत्त्वभावात्कमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेतुमभिप्रायमिति व्यजयति ॥ २७ ॥

तत्र च आद्यमते भीष्माद्यात्ममरणयुक्त एवावर्ज्यस्य शोकः, द्वितीयमते तु मृतस्य श्रुतिबलाद् पूर्वदेहकृतकर्मफलभोगार्थं देहान्तरसम्बन्धरूपं गर्भवशाद्विज्ञेयत्वात् च पुनर्जन्मावस्थ-
म्भावीति भीष्माद्यात्मनामपि तथाविधे मरणजन्मनी मन्य-
मानस्यार्थजनस्य तदुभयप्रयुक्तः शोकः ।

एवं पूर्वश्लोकोक्तशोकद्वयनिरासार्थं प्रथमोऽस्मिन् श्लोके प्रथमपादेनाद्यशोकनिरासायात्ममरणस्यापदिहार्यैवं वक्तुं 'जा-
तस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धप्रदर्श-
नाय हि शब्दः । द्वितीयपादेन तु जन्ममरणोभयप्रयुक्तद्वितीय-
शोकनिरासायात्मनि तदुभयस्यापदिहार्यैवं वक्तुं मृतत्व-
ध्रुवं जन्म, चकाराज्जातस्य ध्रुवं मरणं चेति जन्ममरणयोरव-
स्थामावित्युक्तम् । अतो न वैयर्थ्यं, न वा श्रुत्येकगम्यस्य श्रुतपुनर्जन्मनोऽपपत्तिः; द्वितीयमते श्रुतिप्राप्त्यपेक्षामाह-
'मृतस्य' इत्यनेन पूर्वकर्मफलभोगार्थं साधुनायस्यैव मृतस्य विवक्षितत्वात् । जीवन्मुक्ते विवेक्षुके च निरनुशयमते

न व्यभिचारः । तस्मादिति । यस्मादुक्तरीत्या जन्ममरणधोरा-
त्मन्यवस्थमभिव्यक्तं तस्मात् अपरिहार्यं परिहर्तुमशक्ये जन्म-
मरणरूपेऽर्थे शोचितं नार्हति ।

नन्वपरिहाये एव पित्रादिमरणे लोकः सर्वोऽपि शोचती-
त्यत उक्तं 'त्वं' इति । 'दुःस्वाम्यपरिहायाणि प्राप्य श्रुते
विषीदति । दुरितक्षयणानीति मत्वा धीरस्तु हृष्यति'
इति वचनोक्तरीत्या मृदानामद्वयोक्त्येऽपि धीराणां तदसम्भ-
वान्महार्थोक्तत्वं न शोचितुमर्हतीत्यर्थः । ननु भीष्माद्यत्मानं
मरणं भविष्यतीति न मे शोकः, येनपरिहार्येऽर्थे स न

शुष्येत; किन्तु अभिमित्तमेपां मरणं भविष्यतीत्येव, तच्च मरणं
युद्धं त्यजता मया परिहृतं शक्यमेवेति नायमपरिहार्यविषयः
शोक इति शङ्कायासम्भवेतदेवोक्तम्—तस्मादपरिहार्येऽर्थे
इति । 'यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यते । मिथ्यैव
व्यवसायस्तैः प्रकृतिस्त्वां निषोऽपति ॥ कर्तुं
नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवरोऽपि तत्' [१८।५९-६०]
इति वक्ष्यमाणरीत्या त्वनिमित्तमपि भीष्मादिमरणं त्वयाऽत्र
परिहर्तुमशक्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥

१७ त ० दी०—कुत इत्यत आह । हि यतः । जातस्येति । मृत्युध्रुवो मृतस्य च ध्रुवमवर्जनीयं जन्म । एव-
मवर्जनीयेऽर्थे न शोचितुमर्हति ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वसमाप्ताभावान्निषेधे तु शोकः
कर्तव्य एवेति चेत्तत्राह—जातस्येति । जातस्य देहस्य
मृत्युध्रुवः, सतस्य ध्रुवं जन्म भवतीत्यर्थः—
जातस्य एहीतजन्मनो येन मृत्युनिमित्तस्य तत्रैव मृत्युध्रुवो

निश्चितस्तस्माद्येषां मृत्युस्त्वयैव निर्मितः स च तथैव भवि-
ष्यति । तस्माद्यथा ईश्वरनिर्मितं तत्तथैव भविष्यतीत्यपरिहार्यं
स्वेषा भाव्येऽर्थे एवं न शोचितुं योग्योऽसीत्यर्थः । इति
युक्तोऽयमर्थः । ईश्वरकृतं कोऽप्यथा कर्तुं समर्थः ? ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—जातस्येति । जातस्य ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्म-
रणम् । अपरिहार्येऽर्थे मरणाख्ये तदुद्योगं विनाऽपि अवश्यम्भाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि । वक्ष्यति च—
'मथैवेति निहताः पूर्वमेव' [११।३१] इति ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—कार्यकारणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—
अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्तं अदर्शनमनुपलब्धिः आदिर्येषां भूतानां पुत्रपित्रादि-
कार्यकरणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राक् मर-
णाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्त-
निधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शना(दिहायतः)-
दापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासी तव न तस्य त्वं दृष्टा का परिदेवना' [म. भा. ११।२।१३]
इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः ? अदृष्टदृष्टप्रनष्टप्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मानमुद्दिष्टानुशोकस्य कृतम-
योग्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कृतव्यत्व-
माशङ्क्याऽऽह—कार्येति । समन्तरश्लोकोक्तस्य हेतुरित्याह—
यत इति । बाधुषदर्शनमाश्रयाद्विनि व्यावर्तयति—अनु-
पलब्धिरिति । नहि यद्येकसङ्घातस्यपि भूतानि पूर्वमुत्पत्ते-
रुपस्थान्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाजि भवन्तीत्यर्थः । किं
तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमित्येते । तदाह—उत्पन्नानीति । उत्पत्ते-

रूपं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेपां व्यक्तमिति
तेषां व्यते । जन्मानुसारित्वं विवक्ष्यस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्या-
र्थमाह—मरणादिति । उक्तेऽर्थे पौराणिकसम्मतिमाह—
तथा चेति । तत्वेत्यस्यार्थमाह—अदृष्टेति । पूर्वमदृष्टानि
सन्ति, पुनर्दृष्टानि, तान्येव पुनर्दृष्टानि, तदेवं प्रान्तिविषयतया
घटीयन्त्रवक्त्राभूतेषु ध्रुवेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य
नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यत्रस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽप्यपीयाञ्छलोकः,
सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव, द्रव्याप्यनुपलब्धपूर्वावस्था-
न्युपलब्धमनुप्यत्वादिसम्भवावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि तेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र
परिदेवनानिमिचमस्ति ॥ २८ ॥

४ वे. ता. सं.— एवमपरिहारीत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम्, अथ तन्मद्वस्तुनां प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायां सुखरूपवदुःखरूपत्वयोः अन्यतरविकेकमहानुपलब्धस्यापत्त्या चाशोचनीयत्वमुच्यते—अव्यक्तादीनीति । सूतशब्दस्यात्र देहपरत्वायमुक्तम्—**मनुष्यादीनि** । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दानां प्रमुख्यवस्थाविशेषादिपरत्वचमनुमुदात्ताय यादवप्रकाशोक्तसद्भावादिपरत्वस्य च प्रकृतानुपयोगज्ञापनायोक्तम्—**अनुपलब्धेः** लादि । ‘अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः । नासी तव न तस्य त्वं वृथा किमनुशोचसि’ [म. भा. ११।२।१३] इति ह्यन्यत्राप्युच्यते । **स्वेषु स्वभावेषु वर्तेत इति** । अयमभिप्रायः— न तावदेषां ब्रह्मणां मनुष्यत्वादिन्यक्तावस्था स्वभावः, संहतिविशेषादिसापेक्षता । नाप्यन्यत्पूर्वोत्तरावस्था, रसत्या अपि विभागादिसापेक्षता । अतः सामान्यतः परिणामित्वमात्रं स्वभावः । ततश्च यथा परिणामिनो ब्रह्मस्याव्यक्तपूर्ववस्था व्यक्तमभ्यावस्था च न शोचनीमित्तम् ; एवमुत्तरावस्थाऽपि । एवकारोऽत्रावर्जनीयत्वपरः, स्वभावमात्रसिपरो वा । यद्यन्यक्तावस्थैव स्वभाव इति मनुष्ये, तदा स्वभावपरिणामलक्षणमनुपपत्त्यावस्थैव शोचनीया । यदि पुनर्मेनुष्यत्वावस्थैव स्वभावः प्रतिबन्धकस्यावस्थावस्थेत्येति मन्वीयाः,

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— स्पष्टं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यकारणधर्मकान्यपि एतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः— अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादित्येषां भूतानां तान्यव्यक्तादीनि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राग्विनाशोक्तमध्यानि व्यक्तान्तरालानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यव्यक्तमदर्शनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्तमेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अदर्शनादिहाऽयातः पुनश्चादर्शनं गतः” [म. भा. ११।२।१३] इति । तत्र का परिदेवना को वा विषयः ? । दृष्टन्तश्चान्तिप्राप्तेषु भूतेष्विवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं देह एवास्मैति मते देहातिरिक्त एवात्मा स्वरूपेण तिलोपि देहयोगविवोधाग्यान् जन्ममरणे इति मतेऽपि जन्ममरणयोपरिहारीत्येव शोको युक्त इत्युक्तम् ; अथास्मिन्नेव मतद्वये हेतुन्तरेणापि न शोकावकाश इत्याह— भूतानि युधिष्यादिवृत्तमपानि शरीराणि अव्यक्तादीनि । अव्यक्तमदर्शनम् । भावे निष्ठा । तदेवातिरूपतेः पूर्वोपविर्षेणां तान्यव्यक्तादीनि, उल्लेखे प्रागनुपलब्धानीत्यर्थः । व्यक्तमध्यानि व्यक्तं दर्शनं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषां तानि, जन्मोत्तरं मरणाद्यानुपलब्धानीत्यर्थः । अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्तमदर्शनं निधनं स्थितेह्मरावविर्षेणां तान्येव मरणादूर्ध्वमप्यनुपलब्धान्येवेत्यर्थः । तत्र तेषु शरीरेषु स्वात्मैन्द्रजालिकप्रदायैव अदृष्टदृष्टन्तश्चान्तिरूपतयाऽतितुच्छेषु का

तदा प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वाद्वागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मेनुष्यत्वादितिदेह अवर्जनीयत्वाच्च कथञ्चिदपि शोचनीयम् । यदि तु स्वभाव एव वस्तुनां सामान्यतः शोचनीमित्तम्, तर्हि प्रतिनियतविचित्रस्वभावानन्तत्वंस्तुतरे जगति सर्वस्य सर्वथा दुःखजलनिधौवेव मज्जनमिति चेदानीं विशेषतः शोचनीमित्तमस्ति । अथौपाधिकस्यापि सुखहेतोर्विषयोपाश्लोकाः, तदा दुःखहेतूनां वातुप्रयुतीनां भैक्षचर्यादेव परमार्थतः शोचनीमित्तम्, न तु सुखहेतोः शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेवा । अथ सुखहेतोः स्वशरीरादेशात् विभेति; तर्हि महाबाहुना भारतेन तस्या जिघांसूनां सभिषौ यथाशक्ति व्यापारेण शरीरादिरक्षणं कार्यम् । यदि च बन्धुवधादिनिमित्तलोकापवादावेमीति, तदा समर्थस्य ते बन्धुवत्क्षणावभावनमित्तो महीयानपवादः स्यात्, भीरुत्वादितिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिः स्यात्; न चायं दुस्त्ययः शीतलतादिशोषासिद्धः खवच्छोकः, किन्तु विचारितरमणीयाभिमानमुल्लया तन्निष्ठया परिहार्यः ; अत एव देहात्ममोहमहामहद्वह्नीतत्त्वं लोकायतसमयाहस्ततत्त्वविचारेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति परिदेवना किमिति-त्यर्थः । तदिदमुक्तं— न तत्र परिदेवनामिति मस्ति इति ॥ २८ ॥

परिदेवना को वा दुःखरूपापः ? न हि स्वप्नेन्द्रजालाद्युपलम्ब-बन्धुविच्छेदेन प्रवृद्धः शोचितुमर्हतीति भावः । तदुक्तं पुराणे— ‘अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः । त्वं चाहं चापि राजेन्म ततः किमनुशोचसि’ [म. भा. ११।२।१३] इति । अदर्शनादिति व्यक्तोपे पञ्चमी । अदर्शने प्राप्यायात इत्यर्थः । एवं च देहात्ममते देहयोगविवोधावेवात्मनो जन्ममरणे इति मते च आत्मजन्ममरणयोर्देहजन्ममरणपर्यवसायित्वात् देहानां चोकीर्या शोकस्यानवकाशमवाहं मतद्वयेऽपि न शोकावसक्तिरिति भावः । ‘भारत’ इत्यनेन महति मरतवर्गे जातस्य तवेतत् देहात्मवादावलम्बेन शोचितुमनुचितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

९. व० त० दी०— पुनरपि साङ्ख्येनेनोपदिशति—अव्यक्तादीनीति । ‘भूतानि’ इत्यत्रैवं विवेचनीयम्—भूतशब्देन यदि कार्यशरीराणि तदाऽव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिस्तदादीनि तन्निधनान्येव । एतेन कारणात्मकत्वमुक्तम् ।

मन्ये व्यक्ता कार्यता तां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तत्वात् । अन्यथा ध्वस्तवटादृशेऽपि शोकः स्यात् । यदि वा भूतशब्देनात्मानः तदाऽव्यक्तस्याक्षरस्य महतो भूतस्य सकाशात् व्युत्पत्तिरिति तन्निघनान्येवेति तदात्मकत्वं बोध्यम् । मन्ये व्यक्ततां देहात्मतां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तस्य मध्येऽप्यव्यक्ततैवाऽभ्युपगन्तव्यः, व्यक्ता तु दृश्यमाना मद्विच्छया प्राकृतेति सिद्धान्तः । अतएव “आराधमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टो बुद्धेर्युगेनात्मगुणो न चैव” [श्रै. उ. ५।८] इति श्रुतावात्मेच्छागुणकृतमगुत्वमात्मानां मायाबुद्धिरुणकृतमवतत्वं च व्यक्त्यभिमतं सुखदुःखित्वादीनि निरूपितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वीवरोत्पादितानां देहानां स्वस्य येषां तानि । अव्यक्ते अक्षर एव नियमं लभ्ये येषां तानि तथा । तत्र ते तु का परिदेवना का चिन्तित्यर्थः । अत्रायमर्थः—यत् उत्पत्तिस्तत्रैव नाशे शोकः स्वस्याऽनुचित इत्यर्थः । स्वस्यापि तन्मात्राणानन्तरं न नशकादित्प्रभावना, यत् उत्पत्तिरप्यत्र एव स्वस्यापि नाशो भविष्यति ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं, तथापि इष्टदेहिनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य सकारणस्य इहादेहिन्यात्वं साध्ययि—अव्यक्तादीनीति । भूतानि विषदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च । न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि । व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणतत्प्रागवस्था येषाम् । अव्यक्ते एव नियमं लभ्ये येषामिति । अयमर्थः—रज्जुरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् वरगवत् अव्यक्तमस्ति, परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिप्रथमवतरति, अतस्तदव्यक्तं; तत् उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते, न रज्जुवत् । एवं आत्मनः कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन ‘आदावन्ते च यस्माति वत्तमानेऽपि तत्तथा’ [गौ. का. २।६] इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि रज्जुरगवत् असन्त्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्निषेधे का परिदेवना को वा विहायः ? न हि मरुमरीचिकाहदो तष्ट इति कश्चित्त्वचित् विवक्षितम् । अत एव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं दृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोजगल्योदयो षष्ठेते “स यदा स्वपिति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते..... (अथ) एतस्मादात्मनः (सर्वे) प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवाः, देवेभ्यो लोकाः” [को. उ. ३।३] इति । प्राणाश्चक्षुरादीन्निद्राणि, देवास्तदनुप्राहकाः सूर्योदयः, लोका रूपादयः । नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते, नाभ्युत् ; तत्कथमेतेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते ? सत्यं ; अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशः, न वस्तुगत्वा । न ह्यपरिणामिनः कूटस्थस्य मृत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं सम्भवति । यथोक्तम्—“अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते” इति ॥ २८ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वं तद्दृष्टश्रोतुवक्तृणां च दौर्लभ्यम् ।

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा ; किंत्वामेवैकमुपलभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ? कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा ? इत्यत आह—आश्चर्यवदिति ॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टं पूर्वमद्भुतं अकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवदाश्चर्यमिव एनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनं अन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वाऽप्येनमात्मानं वेदं न चैव

१ ‘स यदा स्वपिति’ एतावती धृतिः ह्यन्वोमे (३।३।४) ‘तदैवं’ इत्यारभ्य ‘लोकाः’ इत्यन्ता तु कौषीतकिब्राह्मणे । चिन्त्यमेतत् ॥ २ यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ [१।५२] इति मनुष्येनमेवायं द्योतयति । ३ धृतिमूलकोऽयं श्लोकः [कठो. २।७]

कश्चित् । अथवा—योऽयमात्मनः पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यश्च शृणोति, सोऽनेक-
सहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—अर्जुनं प्रत्युपाख्यामे दर्शयित्वा
प्रकृतस्यात्मनो दुर्बोधेयत्वात् प्रत्युपाख्यामो न सम्भवतीति
मन्वानः सहाह—दुर्विज्ञेय इति । तथा चाऽऽसमाज्ञाननिमित्त-
विश्रमस्य साधारणत्वादसाधारणोपाख्यामस्य निरवकाशते-
त्याह—किं त्वामेवेति । अहमप्रत्ययवेषत्वादात्मनो दुर्बिज्ञे-
यत्वमसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । विशिष्टस्याऽऽत्मनो-
ऽहमप्रत्ययशब्देऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्बिज्ञेयतेति शो-
कमन्तारयति—आहेति । ‘आश्चर्यवत्’ इत्याद्येन पादेनाऽऽत्म-
विषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयति ऋषौर्लभ्यमुच्यते । द्वितीयेन

तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्त्या तदुपदेष्टुमशक्यं कथ्यते ।
तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरस्ता विवक्षिता ।
श्रवणदर्शनीकीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासल-
भ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभ-
त्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—आश्चर्यवदिति । सम्प्र-
त्यात्मनि ऋषेणुः श्रोतुः साक्षात्कृतुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन
तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथवेति । व्याख्यानद्वयेऽपि
फलितमाह—अत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—एवं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—एवमुक्तस्वभावं स्वेतर-
समस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित-
पुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति । एवं कश्चिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथाव-
दवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्देह । चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतः
श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमन्वाख्यमादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्व-
सिद्धान्तमेव देहात्मनोदमूलश्रुतितात्त्विकमस्तीत्यस्य जगति तदधि-
कारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह—एवमिति । कति-
पयपदविशेषितोऽयमोपनिषद एव ‘आश्चर्यवत्’ इत्यादिशोकः ।
एवमुक्तस्वभावं इति ‘एतम्’ इत्यस्यार्थः । ‘अव्यक्तोऽयम्’
इत्यादिनोक्तं वैजात्यं आश्चर्यत्वं हेतुत्वायाह—स्वेतरेति ।
आश्चर्यवच्छब्दस्य परस्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वमन्युदासायो-
क्तं आश्चर्यवदवस्थितमिति । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवा-
त्रोचितमिति भावः । एतेन कर्तृश्रान्ततया शंकरोक्तं यो-
गान्तरसपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्ते-
ष्विति । ज्ञानेन हीनानां नराणां पशुभिः समत्वप्रदर्शनायोक्तं
जन्तुष्विति । ‘कश्चित्’ इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—मह-
तेति । तथा चोच्यते—कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रव-
र्तते [म. भा. अनु. प.] इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोक्त-
वाक्यगतकश्चिच्छब्दसमानार्थः । ‘परस्मै’ इत्यर्थेऽलम्बोक्तिः ।
श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्याघातशब्दानाम्पादिदोषः स्यादिति

त्यावाङ्मयोक्तम्—यथावदवस्थितं तत्त्वत इति । प्रामा-
णिकसमस्तकारकसुखमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदि-
नोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं श्रुत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्यैककारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चेतक्यानि चाह—चकारादिति ।
देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टव्य तावदुर्लभः ; किमुत यथावस्थित-
द्रष्टा ? तथाविधेषु सत्त्वपि वक्तेषु दुर्लभः ; किमुत सकल-
रहस्यवक्ता ? । तादृशेषु सत्त्वपि श्रोतृव दुर्लभः ; किमुतर्वा-
ह्यान्तरसकलशिवगुणसम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वाहसा ?
इत्यभिप्रायः । प्रथमं श्रवणम्, ततो मननाच्छब्दगुणयात्मात्म-
निश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि किराभ्यासादिना यथा-
वस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनमाद्शनम्, ततो रजतत्व-
वत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात् सविशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र
देहातिरिक्तत्वात्मा किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकारणाय
दुर्ज्ञानत्वकथनम् । सर्वज्ञादुपसर्गकया वस्तुनि किं त्वामेक-
मुपालभे ? इति भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरस्वरूपत्वात् सर्वथानाशान शोकः
कार्य इत्युपसंहृतमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवदिति । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्व्याश्रयं लोके ।
दुर्लभोऽपीश्वरस्वरूपत्वात्स्वदेवत्वाच्चात्मनस्तद्द्रष्टा ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. श्री.—आश्चर्यवदिति शोकस्य न प्रकृतसहति-
ईत्येते तदुत्तरश्च पुनरुक्त इत्यत आह—देहयोगेति । द्वन्द्वक-
द्भावोऽयम् । सर्वथेति बिम्बनाशमावादिभिः सर्वैः प्रकारिस्त्यु-
पसंहृत्युत्तरेण शोकेन । ईश्वरसंज्ञावेऽपि कथमनाश इत्या-
वङ्गापरिहासेदुत्तरादुपसंहृतमित्युक्तम् । अप्रमेयस्येत्यादिना

प्रागुक्तत्वात्पुनरिति । एवं यः कश्चित्पश्यति वा आश्चर्यवदित्वा
शुक्त्वा चतुर्थेपादेन तदुपादानं क्रियते, तं व्याचष्टे—दुर्लभ-
त्वेनेति । दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । तत्कथ-
मित्यत आह—तद्वदिति । ‘आश्चर्यमनित्ये’ [अत्रा. १।१।४७]
इत्यादिस्मृतिं दिशन्नेन सूचयति । सर्वसामान्यद्रष्टृत्वात्कथमा-

तमद्रष्टा दुर्लभोऽपि येनाध्ययमुच्यते ? इत्यत आह—दुर्लभो-
ऽपीति । ईश्वरसत्पत्वादिनाऽऽप्तमद्रष्टा दुर्लभ इति भावः । अनेन
आध्यय एवाध्ययवदित्युच्यत इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य
जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः, किं तत्सामर्थ्ये वर्णनीयम् ? इती-

श्वरसामर्थ्यदर्शनम् । देवगोविधोऽप्येत्यादिना ' वेदो नित्यं '
[२।३०] इति (उत्तर-) श्लोको (ऽपि) व्याख्यातः । 'स्वधर्म'
[२।३१-३८] इत्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थत्वात् व्याख्या-
ताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—दुर्बोधोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ?
कथं दुर्विज्ञेय आत्मा ? इति, तत्राऽऽह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमद्भुतम्, स्वायं वति-
प्रत्ययः । आश्चर्यमेवाऽऽश्चर्यवददृष्टं अनुभूतमकस्माद्दृश्यमानं आश्चर्यमेवमात्मानं कश्चित्पश्यती-
त्याश्चर्यम् । तथैवैनमात्मानमन्यः कश्चिद्वदतीत्येतदाश्चर्यं श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं न च वेदेत्याश्चर्यम्;
अतो दुर्बोध आत्मस्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘न जायते म्रियते’ [२।२०] इत्या-
दिना निर्विकारात्मतत्त्वज्ञकत्वाऽपि ‘अथ चेनं नित्यजातम्’
[२।२१] इत्यात्मनो जन्मनाशावभ्युपेत्य यदशोच्यत्वं वर्णितं
तनु शोकनिवर्तकतयोक्तस्य निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभ-
त्वेन लोकदृष्टया आत्मनि जन्मनाशोपगमेऽपि न शोकप्रस-
क्तित्येतदभिप्रायेणेव, न त्वात्मनः स्वविकारत्वमस्तीत्यभिप्रा-
येणेति वक्ष्येति । निर्विकारात्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह—

कश्चिदेनं पश्यतीति प्रथममन्वयः । एनमिति निर्विकारा-
त्मपरात्मनोः । ‘कश्चित्’ इत्यनेन च ‘कश्चित्मां वेति तत्ततः’
[७।३] ‘म महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] इत्यादिवक्ष्य-
माणरीत्या अनेकसदृशेषु कश्चिदेवात्मदर्शी भवति, न सर्वोऽपि;
‘परास्मि खानि म्यनुत्पत्त्यभ्युत्पत्त्यसम्पत्त्यापेक्षं पश्यति नान्त-
रात्मन् । कश्चिद्दीरः प्रत्यात्मानान्नैश्वर्यदृष्टचक्षुरसुखत्वमि-
च्छन्’ [कठो. ३।१] “आत्मानं चेद्विज्ञानीयात्”
[वृ. उ. ४।४।१२] इत्यादिश्रुत्या पराकप्रवणतयैव ब्रह्मणा लोक-
सृष्टेरात्मदर्शनदौर्लभ्यस्य चावगमादित्ययमर्थः सूचितः । ननु
सर्वोऽप्यहमित्यात्मानं पश्यति, तत्कथमस्मात्प्रविदौर्लभ्यम् ? अत
आह—आश्चर्यवदिति । ऐन्द्रजालिकमथदमानमाश्चर्यम् ।
तद्बदवस्थितमेनं पश्यतीति योजना । सत्यम्, अखिलोऽप्यहमि-
त्यात्मानं पश्यति, तनु नात्मतत्त्वदर्शनम्, आत्मतत्त्वं हि पर-
माश्चर्यरूपम्, यतः कर्तुमेवोक्तद्विरूपतयाऽहमित्यनेनावगम्य-
मानमपि वस्तुतो नित्यशुद्धबुद्धशुक्लत्वभाववत्परमात्मानन्द-
परात्मरूपम्; ईदृशं चात्मतत्त्वं श्रुत्याचार्योपदेशसैकसमाधिगन्ध-
नाहम्यत्ययेन लोकोऽप्रागृच्छति; किन्तु अनेकजन्मसंसिद्धश्रम-
शरीरी यः कश्चिदेवेति तद्दर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । न केवलं
ज्ञातदौर्लभ्यविषयदुर्बोधत्वाभ्यामेव आत्मदर्शनदौर्लभ्यम् ;
किन्तुपदेदुराचार्यस्य दुर्लभत्वादपीत्याह—आश्चर्यवद्वदति
तथैव चाप्यः । पश्यतिना सह वदतेः सख्यार्थश्रवणः ।
तथाशब्दस्य प्रथमपादात् ‘कश्चिदेनं’ इत्यस्यातिदेशार्थः ।
एवं च कश्चिदेवेनं वदतीति प्रथमं सम्बन्धः । कश्चिदेवेत्येवकार-
ण अनेकेषु कश्चिज्ज्ञातां, तत्रापि कश्चिदेवोपदेष्टेति ज्ञानपेक्ष-
याऽप्युपदेष्टदौर्लभ्यमुक्तम् । ॥ ॥ खल्वत्मानं जानाति स
सर्वोऽपि हि नोपदेशा भवति; समाधिनिश्चयं तदभावात्,
न्युत्थितस्यापि ख्यातिलाभपूजाजननपेक्षित्वेन स्वतन्त्रव्यवस्थ-
गी. २०

भावात्, कथञ्चिच्छ्रुतामात्रेणोपदेष्टुं प्रवृत्तस्तु परमेश्वरवति-
दुर्लभ एवेति भावः । कथञ्चिदुपदेष्टुर्लभोऽपि “आश्चर्यं यथा
कुसलोऽस्य लब्धा” [कठो. २।७] इति श्रुत्युक्तः शिष्य-
समाधानकुशलो वक्तोऽप्यत्यन्तविरल एव भवति; भूयते हि
भगवतो बादरायणादज्ञातसमाधानः श्रुक्तो जनकक्षणेन विश्रान्त-
चित्तोऽभूदिति ज्ञानवासिष्ठे [शो. वा. प्र. २ स. १]
कथेत्यभिप्रायेणाह—अन्य इति; विलक्षण इत्यर्थः ।
वदतीति स्ववाक्योपासलसहितवक्तृप्रतियोगिकमेवेत्येवैलक्ष-
ण्यम् । तत्र वस्तुतरेव सतः शिष्यसमाधानकुशलत्वेन ज्ञान-
न्तरवैलक्षण्यरूपं लभ्यते, अग्रेतरादिशब्दानां प्रतियोगिसत्ता-
तद्विज्ञवाचिष्यस्य दृष्टत्वात् । ‘समामितरच्छेदेन’
[] इति वाक्ये हीतशब्दस्य प्रस्तुतिश्रुति-
विकाररूपवैशेषिकाङ्गसदृशपरत्वात्तद्वक्तव्यं तत्सदृशानां श्वेभ-
वैशेषिकाङ्गानां लोहितोष्णीपस्वादीनामतिदेशकम्, न तु
इमेन इषौ च साम्येन प्राप्तानां प्राकृताङ्गानामनुवादक-
मिति वचनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम् ।

अथ उपदेशस्वरूपपायालोचनयाऽप्युपदेष्टदौर्लभ्यमित्याशये-
नाह—आश्चर्यवद्वदतीति । अत्र वदतेविशेषणमाश्चर्यवदम्
आश्चर्यं यथा तथा वदति । सत्यविषये हि वस्तुन्युपदेशः
प्रवर्तते । आत्मतत्त्वं तु न कस्यापि शब्दस्य विषयः, “यद्वा-
चानभ्युदितम्” [केनो. १।४] “यतो वाचो निवर्तते”
[तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतिः । अतः कथं तदुपदेष्टव्यम् ?
अत एव खलु श्रुतिः—“अवचनेनैव...प्राप्तावा” [? नृ.
उ. ता. ७] इति । तस्माद्वदमानत्वेनाश्चर्यमुल्लेख्यतादोषो-
पदेश आश्चर्यवदित्यर्थः । यद्यपि अभिधेयात्मनि शब्दस्यभिहितता-
वपि लक्षणया वेदान्तस्वरूपशब्दस्तत्र प्रवर्तते, “तौषोपनिषदम्”
[वृ. उ. ३।१।२१] इति श्रुतेः; “यद्वाचा” [केनो. १।४]
इत्यादिकं च अभिधादस्यात्मनि शब्दनिषेधपरमिति सिद्धान्तः;
तथापि लक्षणयाऽप्यात्मोपदेशोऽत्यन्ताश्चर्यरूपः, अन्तरेण
शक्यसम्बन्धः, अन्तरेण च शक्यतामिच्छेदकं, अन्तरेण च केनपि
शब्देन चाव्यतां कश्चिदपि लक्षणया लोके शब्ददर्शनेपरमिति
दित्यभिप्रायः । एवं ज्ञातुरेव विरलत्वात् सत्यपि तस्मिन्नुपदेष्ट-
दौर्लभत्वादात्मदर्शनदौर्लभ्यमित्युक्तम् ।

इदानीं सत्यपुनरेष्टे श्रोतृविरलतात्तदौर्लभ्यमित्याह—
 आश्रयंचक्षेत्रमन्यः श्रणोतीति । वदतिना सह श्रणोतेः
 सङ्घर्षार्थप्रकारः । आश्रयंवदिति च अन्य इत्यस्य विशेषे-
 णम् । आश्रयत्वस्य यः कश्चिदेवैतं श्रणोति वेदान्तविचाराङ्ग-
 श्रवणविषयीकरोति, न सर्वोऽपि; नास्तिकस्य तदभावात् ।
 अस्ति कश्चापि 'वेदवादरताः पार्थ मान्वादस्तीति वादिनः'
 [३।१२] इत्यादिबक्ष्यमाणरीत्या प्रायेण भौमैर्भक्तानुत्तया
 कर्मसंगी एव स्वस्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानमार्गप्रवृत्तिर्लभ्य ।
 कश्चिदपि कश्चिद्विज्ञाताऽपि ॥ देवैः प्रतिबध्यते "वदेत-
 द्भूष मनुष्या विदुस्तद्देवां देवानामप्रियम्" इति श्रुतेः ।
 न हि देवताप्राप्तिकृत्य मनुष्यजनः प्रभवति । एतद-
 भिप्रेत्यै श्रुतिर्नर्दति "श्रवणायापि बहुमन्यो न लभ्यः"
 [कौ. १।१२] इति । वक्ष्यते चात्रापि—"सङ्ख्यानां सहस्रेषु
 कश्चिदति सिद्धये" [७।३] इति । तथा च अनेकजन्म-
 कृतमुकुतप्रशङ्कितान्तःकरणमलः शमदमादिसाधनसम्पन्नोऽसु-
 क्ष्मा विषिवदार्थावपुस्त्य यः कश्चिदेव वेदान्तश्रवणं करो-
 तीति श्रोता अतिदुर्लभ इति भावः । एवं कश्चिच्छ्रौ-
 लभोऽपि तस्य यदि श्रवणेनैवाभ्यासान् जायते इति नियमः
 स्यात्, तस्मादुपगच्छेत्तैवाभ्यासानसौलभ्यम् । न त्वेवम्,
 कृतेऽपि श्रवणे बहुविप्रप्रतिबन्धस्वत्वात् । असंख्ये च प्रतिबन्धे
 श्रवणादीनां ज्ञानजनकत्वम् । श्रूते खल्विन्द्रविरोचयवोतात्म-
 विविधिया प्रह्वानं विषिवदुपसङ्ग कृतश्रवणयोर्विरोचनोऽनवि-
 श्यामतत्त्वज्ञान एव स्वतुरं प्राप्ता, इत्युक्त एकादशं वर्णाणि तत्र
 ब्रह्मचर्येणैव विविदितामृततो जात इति छान्दोग्ये [अ. ८।
 ब्र. ७-१२] कथा । वामदेवश्च कृतश्रवणोऽपि जन्मान्तप्रप-
 क्कालवप्राग्व्यप्रतिबन्धादुत्पन्नज्ञानसत्त्वेन गर्भवासं प्राप्य
 प्रतिबन्धक्षणे सति तदा ज्ञानी जात इति गर्भस्य एव "अपि-
 र्भवेवः प्रतिपदे" [वृ. उ. १।१।१०] इत्यादि श्रुत्याऽवगम्यते ।
 अहमस्मृतोऽपि बहुधाः कृतात्मविधाः शारत्त्वशालन्मनस्य-
 मनुष्यं क्षीणवासनः पश्चादप्रतिबन्धादात्मतत्त्वसाक्षात्कारा-
 म्भक्तो जात इति भागवतादिषु [५।१०-१३] प्रतिपाद्यते ।
 वक्ष्यते चात्रापि—"अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्"

९ व ० ८ ० ३०— सोऽयमात्मन्युक्तो यत
 पश्यतीत्यादि ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चैतदा विद्वांसः पापकर्मणा
 नरकसम्भावनाया कथं शोचन्तीत्याशङ्क्याह—आश्रयंच-
 दिति । एवं कश्चिदाश्रयं पश्यति, शास्त्रापेक्षानास्तिकमन्य-
 कदिरूपं जानन् जन्मादिभावदर्शनादाश्रयवन्मयाहुतेन्द्रजा-
 लैर्वन्ध्यतीत्यर्थः । एतेषां जन्मादिभावास्तु मदिवच्छाया मक्षी-

[६।४५] इति । वृष्यति च स्मृतिपुराणानि— "ज्ञान-
 इत्यप्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" [अ. भा. १।२०४८]
 इति । श्रुतिरप्येतदेवाभिप्रेत्य "श्रवणतोऽपि बहवो यं
 न विदुः" [कठो. २।७] इत्याद्यष्टे । सुत्रितं चैवमेव भगवता
 बादरायणेन ब्रह्मसिंहसंज्ञायाम्— "एहिकमप्यस्तुतप्रतिबन्धे
 तर्क्षनात्" [३।४।५९] इति ।

तदेतत्सर्वमपिप्रेत्याह— "श्रुत्याऽप्येवं वद न चैव कश्चित्"
 इति । एतमास्यां श्रुत्याऽपि च कश्चिन् वेदेति योजना ।
 "श्रुत्याऽपि" इत्यनेन श्रवणमेव दुर्लभम्, कृतेऽपि श्रवणे कश्चिन्
 वेदेत्यस्यार्थो दक्षितः । यद्वा श्रुत्याऽपि न वेद, किञ्च वक्तव्य-
 मशुल्लेख्यः । अथवा श्रुत्याऽपीत्यादेशिष्यं व्याख्यानम्—
 नव सुसुप्तं सर्वोऽपि सुषुप्त्वाभासानमनुभवत्वेन, "सुषु-
 प्तिकाले सकलं विलीनं तमोऽभिभूतः सुषु रूपमेति" [कौ. उ. १।३
 प. द. १।१. ५८] इति श्रुतेः; तत्कथञ्चयते कश्चिदंनं
 पश्यतीति ? तथा लोके सर्वेऽपि वेदान्तां न व्याचक्षते
 श्रवन्ति चेति कथं वोपदेष्टुः श्रोतृश्च दौर्लभ्यः ? इत्याशङ्क्याह—
 श्रुत्याऽप्येनमिति । अपिशब्दः पूर्वाशौकदर्शनोपदेशसङ्ख-
 यार्थः । दृष्टोपदिश्य श्रुत्याऽपि कश्चिन्नैव नैव वेदवन्मन्यः ।
 "तर्वाः प्रजाः सति सम्पन्न न विदुः सति (सम्पत्स्यामहे)
 सम्पत्स्यामहे" [छां. उ. ६।१२] इति "तत्रया हिरण्यनिभि-
 निहितमक्षेत्रज्ञा उपरुपति सङ्ग्रहो न विन्देपुरोवमेवेमाः
 सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यन्येन
 हि प्रसूयाः" [छां. उ. ८।१२] इति सौप्तिकाभा-
 सुखसम्पत्तेश्चानुदितलोके । इदानीन्तनप्राप्तिरुपशान्त्य-
 सङ्ख्यास्य च "उपदेत्यति ते ज्ञानं ज्ञानिन्तस्तत्त्वदर्शिनः"
 [४।३४] इति बक्ष्यमाणरीत्या यथावदात्मतत्त्वदर्शनादौ-
 त्वाभावेन तदाशौकदर्शनश्रवणयोरकिञ्चित्स्वत्वाच्च उक्तदर्शनोपदे-
 शश्रवणेन कोऽप्यात्मतत्त्वमप्रतिबद्धाप्रशंसं जानातीत्यतो दुर्गे-
 यत्मास्तत्त्वमिति निर्णयितोऽर्थः । तदनेन कोऽनेन "श्रवणा-
 यापि बहुविधो न लभ्यः श्रवणतोऽपि बहवो यं न विदुः"
 आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लभ्याऽऽश्रयो ज्ञाता कुशला-
 विष्टः" [२।२०] इति कठञ्चिच्छ्रुत्यर्थः प्रदर्शितो भवति ॥ २९ ॥

आश्रयंचदित्याह— आश्रयंचदिति । अवितर्क्यमिव

वार्थका इति आश्रयंचदित्युक्तम् । तथैव च मन्सायया मोक्षितः
 कश्चिदाश्रयंचदति, अन्यस्तु वोपयतीत्यर्थः । अन्यश्च श्रोता
 स्वतो ज्ञानरहित आश्रयेवत् भूणोति । श्रुत्याऽप्येनं यथार्थमि-
 दमित्युक्त्या न वेद । वै निश्चयेनैतत्प्रत्ययेषु कोऽपि न वेद, न
 ज्ञातवानतोऽज्ञानतोऽपि शोचन्तीति भावः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० ०— ननु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य विषयादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जुरागादिवद्विज्ञान-
 प्रभवेनैवात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते ? कथं वा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यद्वादिदिकृत्वं श्रवणादिकृत्वं चाप-
 नुभूते । इत्याशङ्क्याह—आश्रयंचदिति । कश्चित् ज्ञातात्मतत्त्व एवमतीतानन्तरास्फोटोक्तं भूतमाममाश्रयंच-
 आश्रयंचमनुत्तं स्वमार्गैन्द्रजालादिकं, तेन तुल्यं आश्रयंच, तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेन आश्रयंचदति,

अन्वेन असत्त्वेन वा निर्विकुलशक्त्यमपि अनिर्वचनीयेवैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपादायति । तथा हि—
 रज्जुगवत्प्रपञ्चः संश्लेषः "तेह नानाऽस्ति किञ्चन" [बृ. उ. ४।४।१९ कठो. ४।११] इति श्रुत्या न बाधते,
 असंश्लेष प्रतोयेत, तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपादान-
 मत्याश्रयैमित्यर्थः । तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्रयैवत् शृणोति । "इमे लोका इमे देवा इमे वेदाः (इमानि
 भूतानि) इवं सर्वं यदयमात्म" [बृ. उ. ४।५।७] इति प्रत्यक्षेणानामतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य वेत्
 प्रत्ययमिदमेव श्रवणं तद्व्यन्तमश्रयम् । न हीयं श्रुतिः "यजमानः प्रस्तरः" [तै. सं. १।५।४] इत्यादि-
 बहुपञ्चरितार्था प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे । "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं
 भवति" [बृ. उ. २।४।९] इत्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः । न च प्रतिज्ञाऽप्योपचारिकी,
 प्रदेष्टान्तरे श्रुतस्य "यथा सोम्यैकेन गृहिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञावं स्यात्" [छां. उ. ६।१।४] इति दृष्टान्त-
 स्थोपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनात्तमेकवाक्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् ; तच्च भेदग्राहिप्रत्यक्ष-
 विरोधादाश्रयैवित् शृणोति । तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा, अपिशब्दादुक्त्वा स्वग्राहिदृष्टा-
 न्तेरुपपाद्य, दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वाऽपि तत्त्वतो न वेद न जानाति । तथा हि प्राप्ताऽपि प्रज्ञा तीव्रविशेष-
 वतः परिहीयत इति वक्ष्यति, तस्मादात्मैक्यात्सम्भक्त्येव प्रपञ्चस्य रज्जुगवादितुल्यत्वेन तुच्छत्वम् । यद्वा—
 एनं आमानं कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसङ्घित्वपरिच्छिन्नत्वादिविषमवत्तया प्रसिद्धमपि "तत्त्वमसि" [छां. उ. ६।१।७+६।१।४] इत्यागमोक्त्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोकारमानन्द-
 चनं सत्यविद्वद्भूतसङ्गमनन्तपरलोकीकरोतीति महदाश्चर्यम् । यत् पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा । अवि-
 द्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोवन्नवर्तयतीति । यद्वा यः पश्यति स आश्रयवदिति कर्तृविशेषणम् ;
 यत एक एव विद्वान् सभाषिष्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभ-
 वतीति । तथा वाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यम् । अगृहीतसङ्घटितकेनापि शब्देन यथा सुप्तः
 प्रबोध्यते तद्वत् । यथोक्तं वारिक्तं— "अगृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः । हिता निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते
 बोधितः परैः ॥ जाग्रद्वज यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥
 अविद्याचातितः शब्दाद्याऽहं ब्रह्मति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्द्धं हत्वा रोगमिवौषधम्" इति । तथा यः
 शृणोति सोऽपि आश्रयैवत्, अविदुर्लभ इत्यर्थः । "श्रवणायापि बहुभियो न लभ्यः" [कठो. २।७] इति
 श्रुतेः । "शृण्वन्तोऽपि बहवो यज विदुः" [कठो. २।७] इति श्रुतिद्वितीयपदार्थे संगृह्णाति । श्रुत्वाऽप्येनमिति
 'आश्रयौ वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्रयौ ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः" [कठो. २।७] इति उत्तरार्द्धेऽपि श्लोकपूर्वार्द्धेन
 संगृहीत इति ज्ञेयम् । कुर्विज्ञेयोऽयमात्माऽतस्त्वं तज्ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥

आत्मनः सर्वगतत्वाजित्यमवध्यत्वाचाशौच्यत्वम् ।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भास्त ! ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरति— देहीति ॥ यस्मात् देही शरीरी नित्यं
 सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्
 स्थावरादिषु स्थितोऽपि । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यः यस्मात्, तस्मात्
 भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—श्लोकान्तरमुत्थापयति—अथेति । वध्यत्वाभावे कलितमाह—यस्मादिति । हेतुविभागं विभ-
 आत्मनो दुर्लभित्ववर्धनानन्तरमिति यावत् । वस्तुतत्त्वापेक्षया जते—सर्वस्येति । कलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्थं व्याख्याते—
 श्लोकमहोत्तरकर्तृत्वं प्रकरणार्थः । देहे वध्यमानेऽपि देहिने तस्माद्भीष्मादीनीति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्य इति सन्तव्यः ।
 तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावरास्तानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि

नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितु-
मर्हसि ; न केवलं भीष्मादीनप्रति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—अथ यथा देवादित्थावरान्तेषु भूतेषु देहांशे जातिगुणदेशकालदुर्मेदत्वमुभेदत्ववैषम्यमुपलभ्यते, तद्वत् देहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैषम्यं दृश्यते । देवादिसम्बन्ध-
देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं नित्यानित्यत्वादिलक्षण-
वैषम्यमपि सम्भाव्येतेति शङ्का निराकरणायोच्यते—देहीति ।
अध्यानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तं । 'हन्यमाने शरीरे'
[५।२०] इतिवत् । अन्यथा 'देहे सर्वस्य' इत्यस्य नैरर्थक्यं ।
'देही' इत्येतावतैव उद्भवतीत्युक्तिरिति । भूतसम्बन्धोऽत्र क्षेत्रज्ञपर्यन्तः ।
'सर्वाणि' इत्यादिस्त्विनशङ्काहेतुः विषयमाकाराण्यपि
इत्यनुवृत्तिः । 'देवादित्थावराण्युक्तलुप्तादिवेदावेति शेषः ।

उक्तेन स्वभावमेवेति ; पूर्वोक्तसुखत्वाच्छ्रुत्वादित्येत्पर्यः ।
नित्यानि चेति ; न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनी-
यमित्यर्थः । देहगतं तु वैषम्यमिति । देहगतमतः देवादि-
सम्बन्धेश्वैषम्यम् । युक्तादिवैषम्यं स्वात्मगतमपि तत्तद्देहोपाधिक-
धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषातरतमयात्मकम् । चेतनानां देहादि-
वाच्यैवैषां देहास्तु शरीरस्यापृथक्सिद्धिमात्रनिबन्धन इति भावः ।
प्रकृतसङ्गतिज्ञापनाय 'सर्वाणि' इत्यस्य व्यवच्छेदकमाह—
न केवलं भीष्मादीन् प्रतीति । एवं 'अशोच्यमानवशो-
चस्त्वम्' [२।११] इत्यादिना 'न त्वं शोचितुमर्हसि'
[२।३०]—इत्यन्तेनास्थानकारणमप्युपदिष्टम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ अ. प्र. दी. ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—अथेदानीं प्रकरणप्रपसंहियते—तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य
न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

८ षे. ङ. गि.—अथेदानीं 'अशोच्यमानवशोचस्त्वं'
[२।११] इत्याख्यैतदन्तेनोक्तमर्थप्रसंहरति—सर्वस्य
प्राणिनामस्य देहे वैषम्यमावेति अयं देही आत्मा वज्रो
न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्, तस्मात् भीष्मा-

दीनि सर्वाण्यपि भूतानि प्राणिन उद्दिश्य त्वं शोचितुं
नार्हसि । आत्मनो नाशभावमेव देहायां स्वतो
नश्यत्स्वभावत्वेन शोकविषयस्यैव कल्पक्षिपदापीत्याभावा-
दित्यर्थः ॥ ३० ॥

९ १० त. ० दी०—यतो देही आत्मा जीवो नित्यमवध्यः सर्वस्थानेकविधस्य देहे तस्मात् सर्वाणि भूतानि न
शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.—पूर्वोक्तमुपसंहरन् शोकाभावमुप-
दिशति—देहीति । देही सर्वस्य देहे अवध्यस्तस्मात्सर्वाणि

भूतानि जातदेहानि नतु देही जायत इति त्वं शोचितुं
नार्हसि । भारतेति सम्बोधनात्तथाज्ञानभवात् बोध्यते ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०—प्रकृतमर्थमुपसंहरति—देहीति । सर्वाणि भूतानि कथं ते दीना अल्पबला बलवत्तरेण
मया हन्तव्याः । कथमेषां पुत्रादय एतैर्भिना जीविष्यन्ति । कथं वाऽहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्भिना जीविष्यामीति
शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्साधनं, तत्फलं च ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तम्, न
केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव, किन्तु—स्वधर्ममिति ॥ स्वधर्ममपि स्वी धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः
युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुमर्हसि, धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वामाविकाङ्क्षार्थं, आत्म-
स्वामाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यम् ।
धर्मादिनपेतं धर्म्यम् । तस्माद्धर्म्यात् युद्धान् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते, हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्यद्वं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यदृच्छयेति । यदृच्छया च अप्रार्थिततपोपन्नमागतं स्वर्ग-
द्वारं अपावृत्तमुद्गाटितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ ! किं न सुखिनस्ते ? ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरभवतारयन् कृतं कीर्त-
यति— इहेति । पूर्वश्लोकः सप्रत्ययः । यत्पारमार्थिकं तत्त्वं
तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहद्वोरसम्भवो न भवति, किन्तु
‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ इति सम्बन्धः । स्वकीयं क्षात्रं धर्ममनुस-
न्धाय तत्फलं परिहृत्येत्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मा-
द्वनपेतं श्रेयस्साधनं तदेव मयाऽनुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
धर्म्यादिति । जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं धर्ममेव विनिश्चि-
क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थम् । प्रचलितुमयो-
ग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति— स्वाभाविकादिति । स्वाभा-
विकत्वमाशास्त्रायत्वमिति शङ्क्यैवारयितुं तात्पर्यमाह— आत्मे-
ति । आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं
वर्णधर्मोपार्जितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रज्ञापरिपलनाच्च
प्रयत्नमानस्य युद्धादपरिरंसा श्रद्धातन्त्र्येत्याशङ्क्याऽऽह— तत्त्वे-
ति । ततोऽपि श्रेयस्कारं किञ्चिदनुष्ठानं युद्धादुपरतिरुचितेत्याश-

ङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । तस्मात् युद्धात्प्रचलनमनुचित-
मिति शेषः ॥ ३१ ॥

युद्धस्य गुणवचनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधाभा-
स्त कर्तव्यतेति शङ्कते— कुतश्चेति । अग्नीषोमीयहिंसाव-
युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितवस्तुदुष्टं, सामान्यशास्त्रतो विशेष-
शास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह— उच्यत इति । तथापि युद्धे
प्रवृत्तानामैहिकमुष्मिकस्यायिषुक्षाभावादुपरतिरयं ततो युष्मा
प्रतिभार्तोत्याशङ्क्याऽऽह— यदृच्छयेति । चिरेण चित्तरण
च यागाद्यनुष्ठानिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति, युज्यमानास्तु
क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीनाः सर्वस्य स्वर्गादिमुखोत्कारः, तेन
तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानं स्फुटयति— यदृच्छयः
स्यादिति । इहासुत्रं च भाविसुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूत-
युद्धसिद्धेस्तादृश्यंभोजनार्थं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३१ ॥

३ रा. भा.— अपि चेदं प्राप्तव्यं युद्धं प्राणिभारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न
विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याभ्यागतः प्रवृत्ताद्युद्धादन्यन्न हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । ‘शौर्यं तेजो
धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्’ [१८।४३] इति हि
वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणतरदेह-
स्वर्गादिप्रापकत्वश्रुतेः संज्ञनस्य “न वा उ वेतन्प्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेपि पथिभिस्सुगोभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि हुक्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु ” [यजु. ४।६।१।४६ तै. ब्रा.
३।७।७।९४] इति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादिमाप्तिरुक्ता, ‘वासार्सि जीर्णानि
यथा विहाय नवानि गृह्णाति’ [२।२२] इत्यादिना । अतश्चिकित्सकशल्यादिकर्म आतुरस्येवास्य
रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु संज्ञनम् ॥ ३१ ॥ अयन्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्न-
मीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

ब्र. वे. ता. चं.— अथ ‘स्वधर्मम्’ इत्यादिना ‘मरण-
तिरिच्यते’ [२।२५] इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरोपायते । अपिचेति
समुच्चेतत्वेत्यन्तरपरक्रमणमेवोच्यते । धर्म्याद्धि युद्धात्
इति वाक्यशेषप्रदर्शितं ‘स्वधर्मम्’ इत्यस्य विशेष्यमाह— इदं
युद्धमिति । स्तो धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः । ‘विकम्पितुं’
इत्येतस्माभ्यर्थसिद्धमुक्तं प्रारब्धमिति । अधर्मवीहेतुं
सामान्यनिषेधमनुवदति प्राणिभारणमपीति । प्रबलं विशेष-
शास्त्रं निषेधशास्त्रात् निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति— अग्नी-
षोमीयादिवदिति । धर्मयुद्धमतिरिक्तकस्य कस्यचिदन्यस्य
श्रेयसः क्षत्रिये स्वरूपनिषेधप्रसंगं व्युत्पन्नस्य क्षत्रियस्य प्रशस्य-
तर् धर्मयुद्धादन्यशास्त्रोत्पेतदर्शनमन्यमाह— धर्म्यादिति ।
धर्मैतत्वं धर्मादनपेतत्वम् । तत्तुल्यार्थात्तः प्रवृत्तत्वम् । तत्र
निरायुधनिवृत्तवारणागतादिषु शस्त्रप्रयोगाभावात् । हिंस्र-
मुचितं वक्ष्यमाणमाह— शौर्यमिति ।

ननु ‘अग्नीषोमीयादिवत्’ इत्येतदेव न सम्प्रतिपन्नं तस्यापि
हिंसात्वेन अयमेतत्स्वाधर्मेनोपायत्वात् ; न च निषिद्धस्युपाधिः
‘न हिंस्यात्’ [मनु. ४।१६२] इति सामान्यनिषेधेन तस्य
साधनव्यापकत्वात् । नापि विहितेतरस्वस्युपाधिः, अविहितप्राप्ति-
षिद्धेज्जपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारत्वात् । न च साध्य-
समव्याप्तत्वाभिप्रायेण सामान्यनिषेधो विशेषविधिवान्वयविरो-
धास्तद्वृत्तिविषयः, सङ्कोचहेतोर्विरोधवैयर्थ्याभावात् ; सामान्य-
विशेषव्याख्ययोः प्रत्यवायकसुलक्षणनवपरत्वादिकस्यैव कठप्रत्य-
वायसाधनत्वाविरोधात् । न च प्रत्यवायसाधनं न विरोधत इति
वाच्यम्, इतरीकमक्षणादिष्विव क्लृप्त्युपविष्टप्रायवृत्तिर्हिंसा-
साध्यदुःखस्याल्पतया कठुसाध्यदुःखस्य च भूयस्तथा तदुपपत्तेः ।
उक्तं च साङ्ख्यैः— ‘सा (हिंसा) हि उरुषस्य दोषाभावाच्च
क्रतोद्योपकरिष्यति’ इत्यादि । आह न पञ्चशिखाचार्यः—
‘स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सत्यव्यवशः’ इति । अतोऽग्नीषोमीय-

वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निर्देशनमुक्तमित्यत्राह— **अग्नीषोमीयादिषु चेति ।** अथर्मसाधको हिंसात्वेदुरसिद्धः । उपाधिष्व न पक्षस्यापक्षः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्; तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः । अहिंसाधर्मोपादयति— **निहीनतरेति ।** अनर्थप्रापकस्यापारत्वं हिंसात्क्षणम् । अत्र तु द्विपरीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति— **न वा इति ।** एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुगमिः सुपरित्यक्ः पिष्टपश्यादिविषिस्तु कार्तव्युगधर्मनिष्ठाधिकांशविशेषणितयः ‘पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशो यदुमहति’ [म. भा. १२।१७५।३१] इत्यादिवचनाच्चेति भावः ।

अस्त्वग्नीषोमीयादौ ध्रुतिबलदाहिंसात्वम्, इह तु कथमित्यत्राह— **इह चेति ।** अयमप्यर्थः ध्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः । ननु ‘अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः’ इत्यादिनाऽग्नीषोमीयादेरन्यस्य हिंसात्वं प्रतीयते, अन्यथाऽप्येतेन तद्धषणच्छेदानुपपत्तेरित्यत्राह— **अत इति । अयमनभिप्रायः—** न तावद्विह तु स्वजननसाधं हिंसा, रक्षणरूपेण चिकित्सकत्वप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात्; नापि प्राणविशेजनात्मनम्, अतद्रूपेण सर्वैकदृष्टयनरकरीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदृष्टेनात् । न चायमुपचारः, नियामकमाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्कारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तदाहत्विक्कटुस्वजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्वम्— इति । ततश्च ‘अन्यत्र तीर्थेभ्यः’ इत्येतदपश्यादेर्माविपुल्यविशेषणानभिज्ञापनमदृष्टोक्तम् । तस्मिन्मपि वाक्ये हिंसात्वं नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना— ‘तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः’

५ आ. मा. भा.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. वै. भा.— परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोर्कर्तव्यता साध्यते तत्राऽह— स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तदप्यवेक्ष्य त्वं विकम्पितुं नार्हसि प्रचलितुं नार्हसि । स्वाभाविकायुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—यदृच्छया चोपपन्नमार्गतं कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— इत्थं विशल्या श्लोकैः ‘अशोक्यान्व-शोचस्त्वम्’ [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपितः; इदानीं ‘प्रज्ञावादांश्च भावसे’ [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातमर्थं निरूपयत्यर्थः । द्विविधो कर्तव्यस्य प्रज्ञावादः । तत्राज्ञास्तावत्, ‘न च श्रेयो ऽनु पश्यामि हत्वा स्वजनम्’ [१।११] इत्यादिः ‘घातारात्राणे इत्युत्तरमेव क्षमस्तं भवेत्’ [१।४६] इत्यन्तः स्वजनवधौचित्यपुरस्कारप्रवृत्तः । स तु ‘अनाथैर्दुष्टैः’ [२।२] इत्यादिनाऽस्मिन्पञ्चाये निरस्तः । ततः ‘कथं भीष्ममहं सह्ये’ [२।४] इत्यादिष्वश्लोक्या गुरुवधौचित्यपुरस्कारप्रवृत्तौ द्वितीयः प्रज्ञावादः । सोऽयमत्र निरस्यते । यद्यपि ‘वेदाविनाशिनम्’ [२।२१] इत्यत्र विदुषः कर्मलेपभावाप्रतिपादनेनैव गुरुधर्मप्रत्यवायाभावस्यापि सिद्धेः तन्नैव ‘कथं भीष्ममहम्’ [२।४] इत्यादिः प्रज्ञावादोऽपि

[५।१२९] इति । तत्रापि ‘बधः’ इति पामरदृष्ट्याऽऽवादः । ‘अवधः’ इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि कृत्स्नपुरविद्यानां सोमोच्छिष्ट-भक्षणप्रवृत्तीनां हिंसात्क्षणवत्तत्क्षणान्तरेण व्यवच्छेदः शक्यः; तथापि तेषां प्रत्ययायानायायकवचनबलादेव तत्पात्वमज्ञोऽहम्; न पुनः कल्पधैतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्तरापादान्यास्य कौदशो विषयः ? तादृश एव, यत्र निरवकाशविशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दवक्त्रोच्यते इति निस्तारमेतत् ॥ ३१ ॥

गुनरपि प्राणिमात्रस्यापि युद्धस्य प्रभांसासुखेनाधर्ममयमुन्मूलयति—यदृच्छयेति । ‘यदृच्छयोपपन्नं’ इत्यत्राहेतुत्वादि-भ्रममुदासायाह— **अयत्नोपनतमिति ।** प्राकननिरतिशय-पुण्यविपाकलभ्यत्वादिराजीमयनोपनतत्वम् । **निरतिशय-सुखोपायभूतमिति ।** स्वर्गाशब्दो हि ‘यस्मिन्शोणं न शीतं’ ‘यम दुःखेन समिन्धं न च प्रस्तमनन्तरम् । अमिताशोपनीतं तत्तुल्यं स्वर्गपदार्थपदम्’ इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः । देशविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । फलाभितन्त्यादिकक्षणप्रतिबन्धकवादित्यथात्वमिति च्विप्रत्ययमप्रवृत्तान्तस्य भावः । अपाङ्गवशब्दाभिप्रेतं निर्दिष्टत्वम् । ‘छुलिनः’ इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवैशयुद्धलाभेदुः । अतोऽत्र सुखराग्येन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । यदाऽत्र सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसम्बन्धपरः । तथोक्त्यत्वं च पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. वी.— ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निरस्तो भवति; तथापि हेत्वन्तरेणापि तत्रिरासार्थमयमा-स्मः । अत एव श्लोके ‘अपि च’ इत्युक्तम् । न केवलं पमार्थदृष्ट्यैव युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहयोर्कर्तव्यत्वम्, किन्तु स्वधर्ममेवेत्यापि शोकमोहाभ्यां विकम्पितुं नार्हतीत्यर्थः । कोऽसौ स्वधर्मः ? तत्राह—युद्धादिति । युद्धादन्यत क्षत्रियस्य श्रेयः प्राप्तस्तं कर्म न विचिन्ते । ‘युद्धं क्षत्रियस्य धर्मः’ इत्येतावतेव निर्वहोऽपि ‘युद्धादान्वत विद्यते’ इत्युक्त्वा क्षत्रियस्य राज्यपालनविधिमन्त्राणां स्मरेऽपि तेषां युद्धमूलक-श्रुतिवीजयाचीनत्वाद्युद्धमेव लक्ष्यो यमो हि दक्षितम् ।

नह सत्यमेव युद्धं दुरुयो धर्मः; तथापि भीष्मद्रोणादि-गुरुक्षणाणवधरूपत्वात्वेनैव युद्धं धर्म इत्यत्राह—यन्मयादिति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । गुरुक्षणाणोरेषि तयोराततायावत्तार्द्धमय तद्वध इति भावः । आततायिष्वं च तयोः ‘कार्यणयो-

पोहत—[२।७] इति श्लोकावतारिकायाश्चपपादितम्, हि-सदेन चाततायिगुरुषाश्चान्यवधो धर्मशास्त्रेषु विहितः प्रसिद्ध एवेति योष्यते । तथा हि सन्वादिवचनानि—‘गुरुं वा बाल-द्वदौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमाथान्तं हन्यादवोचिवाचयम् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रश्नश्च वा प्रकाशं वा प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा’ मनुयुस्तं मनु-सृष्ट्यति । [मनुः ८।३५०-३५१] ‘आततायिनमाथान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयाज तेन ब्रह्मा भवेत् । इत्यादीनि । न च ‘आचार्यं च प्रव-कारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिस्वाद्व्राह्मणन् ग्राह्य सर्वार्थैव तद्विनः’ [२।१६२] इति मनुवचनं ब्राह्मणादीना-माततायिकेऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसाभ्रात्रिषेधस्य सामान्यद्वाराणैव सिद्धत्वात् ‘नाततायिवधे दोगोऽप्यत्र गोब्राह्मणवधात्’ इति सुमन्तुवचनाच्च ; तथा च ‘गुरुं वा बालद्वदौ वा’ [मनुः ८।३५०] इत्यादिवचनान्माततायिवधविषयवादाः ‘इत्थं किलाततायिवधः प्रशस्तो यद्ब्रह्माणादयोऽप्यन्तावन्त्या अप्याततायिनो हन्तव्याः’ इति तत्प्रशंसापरा इति वाच्यम् । हिंसाभ्रात्रिषेधस्य सामान्य-शास्त्रसिद्धयेऽपि आचार्यब्राह्मणादिहिंसायां मुख्यविधिप्रदर्शनाय ‘आचार्यं च’ इति वचनम् ; यद्वा तत्प्रशंसायिब्राह्मण-विषयकेऽपि ‘गुरुं वा’ इत्यादिवचनेषु ‘आततायिनमाथान्तम्’ ‘जिघांसन्तं जिघांसीयात्’ इत्यादिवचनविधिसाध-प्रशंसाततायिब्राह्मणादिविषयाणि तानि वचनानि, ‘आचार्यं च’ इति त्वजिघांसिकलाततायिब्राह्मणविषयमित्युभयोरपि भिन्नविषयतायाः स्पष्टत्वेन विरोधासिद्ध्या अर्थादुत्पत्त्यन-नौचित्यात्, अन्यथा ब्राह्मणादिप्रशंसायां ‘आचार्यं च’ [मनुः ८।१६२] इति वचनम् ‘इत्थं प्रशस्ता ब्राह्मणादयो यदातता-यिकेऽपि न हन्तव्याः’ इति वैपरित्यस्यैवपातात् ; ‘उग्रदंष्ट्रं रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् । यो हन्यात्समेतं कुडं युध्यन्त-मल्लापिनम् । ब्रह्महत्या न तस्य द्वादिति धर्मो निर्णयः’ इति [५।१८।११] महाभारतवचनपर्यालोचनया उक्तरीत्या विषयव्यवस्थाना औचित्याच्च ; ‘स्वधर्ममपि चावेह्य’ ‘धर्मसिद्धिं युद्धात्’ ‘अथ चेत्वं धर्म्यमिमम्’ [२।३३] इत्यादिवरमासर्वज्ञभगवद्ब्रह्मचरानुगृहीतस्य ‘गुरुं वा’ इत्येव-रातायिगुरुषाश्चान्यवधमवलम्ब्य स्वार्थपरत्वावश्यभा-वाच्च । न च तथापि ‘न हिंस्याद्ब्राह्मणम्’ [मनुः ८।१६२] इत्येतद्वर्मशास्त्रम्, आततायिब्राह्मणवधशब्दं तु ‘जिवा वा ओषधेः सहीम्’ [२।३७] इति वक्ष्यमाणविषया दृष्टा-र्थत्वादर्थशास्त्रम् ; अर्थाशब्दा धर्मशास्त्रं बलवत्, ‘अर्थशा-स्त्रात् बलवद्वर्मशास्त्रमिति स्थितिः’ इति साहचर्यवचन-नात् [२।२१] ; तथा च भीष्मद्रोणतातायिगुरुषाश्चान्य-वधस्य न धर्मत्वमिति वाच्यम् ; इष्टप्रयोजनोद्देशकशास्त्रस्यै-वाधेयत्वेन भीष्मादिप्रवक्ष्य शास्त्रादिवद्वा प्रजापालनरूपध-र्मोद्देश्यत्वेन तद्विधेर्मशास्त्रतायिगुरुषाश्चान्यवधत्वात् । जिवा वा ओषधेः’ [२।३७] इति त्वानुपद्विकफलकप्रत्ययम् ।

पालनाथो वा भुवि ; भुजोऽनवने’ [आ. श्र. १।३।६६] इति पालनार्थस्य भुजो निषिद्धमप्यन्तेनपदमार्थत्वात् शेष इति सर्वे रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनयैव भीष्मद्रोणादिभिः सह यादव्यम्, किन्तु मिष्टाचारपर्यालोचनवात्पीत्याह—यदृच्छतेति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति प्रथममन्वयः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं यदृच्छतेत्यादि । यदृच्छत्योपपन्नं अप्राप्त्यर्थोपस्थितम् । न हि भीष्मद्रो-णातुदिरिष्यायं समरसमारम्भः, येन ‘कथं भीष्मसह संख्ये द्रोणं च’ [२।१४] इत्यादि त्रयाः, किन्तु महातार्किकं दुर्गोष्ठनञ्जुदिर्यः तत्र यदि भीष्मद्रोणी धर्मस्थितिमनिलङ्घ्य स्वयमापातताम्, तार्थार्थं सह युद्धं को वाऽस्माकं दोषः ? इत्यर्थः । न केवलं दोषाभावाभावायम्, अप्युताणुयुद्ध इत्याह—स्वर्गद्वारामिति । स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तस्माद्विहते ; श्रूयते हि—‘ये युध्यन्ते प्रधनेषु शरासां ये तनुव्यजः । ये वा सहस्रदक्षिणास्तार्थिद्वेपापिगच्छताम्’ इति ; युद्धस्य दिव्यगतिसाधनत्वं समर्थते च—‘आहंशेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः । युद्धमनाः परं शक्या स्वर्गं कान्य-पराङ्मुखाः’ [मनुः ७।८९] इति, इति भावः । ननु कथं युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपत्वेन इयेनादित्तं प्रत्यवाय-जनकत्वादित्यत आह—अपावृत्तमिति । आद्यतनावारम्भः । भावे निष्ठा । अपगतमादृतं प्रत्यवायरूपं स्वर्गद्वारातप्रति-बन्धकं यस्यात्तदुपावृत्तम् । इयेनादयो हि जिह्मता अपि फल-नोपेण दुष्टत्वात् प्रत्यवायजनकाः, तत्फलस्य शत्रुवधस्य ‘न हिंस्यात्सवां भूतानि’ इत्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फलं च विषयभावेन ‘विधिसुष्ठे निषेधान्नकाशः’ इति न्यायस्याप्यन-वतारत् । युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्यातिपुङ्गवात् । स्वयं हिंसारूपस्यापि तस्याद्रोणीमायालम्भवद्विहिततया ‘विधिसुष्ठे निषेधान्नकाशः’ इति न्यायात् प्रत्यवायजन-कतेति भावः । ईदृशो उक्तविशेषणत्रयविशिष्टं युद्धं सुखिन एव सन्तः, न तु त्वमिव शोचन्त इत्यर्थः ; क्षत्रिया भीष्म-मरुतादयो लभन्ते । तस्मात्त्वमपि क्षत्रियाणां पूर्वतन्माचारं दृष्ट्वा इदं युद्धं न त्यक्तुमर्हसीत्यर्थः ।

यद्यपि पूर्वोच्चारं प्रदर्शयितुं ‘अलभन्त’ इति भूतार्थ-लकार एवोचितः, तथापि भीष्मपक्षो पूजार्हो गुरु इति ‘कथं योष्यसि’ इति मन्यमाननर्जनं प्रति स्वगुरुणाऽथ च परशुरामेण सह कृताहं तमेव भीष्मं पुरतः स्थितं निदर्शयितुं तदीयबुद्धयुक्तान्तस्य भूतत्वेऽप्युत्साहविशेषजननाय तस्मि-न्त्वर्त्तमानवतारोपेण लभन्त इति लट्प्रयोगः कृतः । भीष्मः किल पुरा क्राभीराजपुत्रीत्याम्बिकात्मनिलिकारुपास्तितो वीर्य-शुक्लाः कन्याः स्वशीर्षेणानीय कनिष्ठप्राये विचित्रवीर्याय दातुमिषेय । तस्मात्तस्यां राजकन्योवाच ‘सात्वः पूर्वं मया दृष्टस्तेषांयह’ इति । तां च भीष्मस्तथैव तत्पात्र । सात्वः गत्वा बहुजः प्रार्थयन्मनाऽपि ‘नाहं भीष्मेण ब्रह्म-

श्रीतः । त्वां परिणेष्यामि ' इति तेन प्रत्युक्ता परशुरामं शरणं
जगाम । ॥ च भीमसाराख्योवाच—

‘ भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशीराजमुता ख्या ।
अकामे [न त्वयाऽऽ] यमिहाऽऽसीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥
परिवृत्ता हि सात्वेन ख्या नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्त्रियोगाख्यतिगृहीत्व भारत ॥
न करिष्यसि चेदेतद्वचनं मे कुरुद्वह ।
निहिन्यामि सामात्यं त्वामथैव पुनः पुनः ' इति ।

ततस्तं भीष्मः प्राह—

‘ नाहमेतां पुनर्विधां आश्रे ब्रह्मकथञ्चन ।
सात्स्वत्याहमिति ब्राह्म पुरा मासिह भार्गव ॥
मया चैवाभ्यनुज्ञाया ब्रह्मर्षिं किं अश्रेण ते ।
प्रसीद मा वा यदा ते कार्यं तच्छुह मा धिरम् ॥
अयं चापि विप्रहात्मन् पुराणः भूयते महात्म् ।
मरुतेन महाबलुर्ध्वं गीतः श्लोको महात्मनः ॥
गुरोरप्यवलिस्त्वस्य कार्याकार्यमजानतः ।
इत्ययं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति क्षासनम् ॥
न त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया तस्मान्नितो मुत्तम् ।

९ व० त० ६१०— किञ्च यदुक्तं ‘ वेपथुश्च शरीरं मे ’ [१२९] इत्यादिधर्मविरुद्धमात्मलक्षणं तत्पुन्युक्तमि-
त्याह— स्वधर्ममिति । धर्मनिष्ठस्य नैतदुचितमित्याह— धर्म्यादिति ॥ ३१ ॥ तदेतदुपपादयति— यदृच्छयेति ।
सुखिनो भाग्यवन्तः युद्धं स्वर्गद्वारभूतम् । ' द्वौ सम्मताविह सस्य दुराणौ ' इति भागवतवाक्यात् । [६।१०।३३] ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एवमात्मस्वरूपज्ञानेन श्लोको न
कर्तव्य इत्युक्त्वा स्वधर्मादपि मा शुच इत्याह— स्वधर्मम-
पीति । स्वधर्मं क्षात्रमवैश्य विकल्पितं नार्हसि यतः क्षत्रिया-
नाम्नयमेवोक्तमो धर्म इत्याह— धर्म्यादिति । धर्माद्युद्धाद-
न्यत्र क्षत्रियस्य धर्मो न विद्यते । क्षत्रियाणां परलोकादिकं
स्वधर्मेनैव अवति ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० ६१०— अजुनस्य अनात्मनि देहे आत्मवीरूपो मोहो निवारितः, इदानीं स्वधर्मे युद्धे अधर्म-
धीरूपं मोहं निवारयति— स्वधर्ममपीत्यादिना । युद्धं क्षत्रियस्य स्वी धर्मः, तमवैश्यापि विकल्पितं चछितुं
नार्हसि । द्वि यस्मात् धर्म्यात् धर्माद्वनपेतायुद्धादप्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयः प्राशस्ततरं नार्हति ॥ ३१ ॥

किञ्च यदृच्छया अप्राथित्यमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्धाटितं ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या
भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य धर्म्युद्धाकरणे प्रत्यवायः ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

‘ चेत्त्वं धर्म्यमिमं ’ इति ब्रह्मानन्दगिरिकारसम्मतः पाठः ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि— अथेति ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं
तद्वर्गं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तं

गुरुवृत्तं न जाकीये तस्मात्सात्स्वत्याम्यहं ख्या ॥

गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणस्यं विज्ञेयतः ।

विशेषतस्तपोबुद्धं एवं क्षात्रं मया । तव ॥

उच्यतेतुं रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रकन्धुवत् ।

यो हन्यात्समरे कुदं सुधुष्यन्तमपलायिनम् ॥

ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ।

व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥

न त्वं निहतो राम मया राक्षसतर्हितः ।

प्राप्यसे तिर्जितांशोकाच्छस्त्रापूतो मया रणे ' इति ॥

तदेतत्स्वर्गमुद्योगपर्वणि [१०८ । २८-५८] स्थि-
तम् । एवं युद्धावस्थापेन कार्याकार्यविचारश्चात्मन्या आतता-
धीभूय युद्धयमानस्य गुरोर्ब्राह्मणस्यापि वधो न क्षायावह इति
मरुतादिपूर्वक्षत्रियमवर्तितधर्मनिर्णयसुषुपजीव्य स्वशुणा ब्राह्म-
णेन जामदग्न्येन सह महायुद्धं भीष्मधकार । तत्र यदृच्छयो-
पपन्नं स्वर्गद्वारमपाटवं च भवति । एवमन्येऽपि क्षत्रिया
उदाहाराः । तस्मिं शिष्टाचारं स्वमप्यववर्तस्वेति
आयः ॥ ३२ ॥

तस्मादेतादृशं भाग्यवन्त एव लभन्ते इत्याह—
यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवदिच्छया उपपन्नम् ।
अपाटतच्छुद्धाटितकपाटस्वर्गद्वारम् । ईदृशं युद्धं क्षत्रियाः
सुखिनो भाग्यवन्तो लभन्ते । प्राप्नुवन्ति एतादृशदु-
र्वासौ भाग्यवन्तं भगवदिच्छयादृष्ट्वाप्राप्तवत्सविधिवापैति
भावः ॥ ३२ ॥

हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अन्यथा दीर्घकालम् । 'धर्मात्मा शूरः' इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते, सम्भावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ.शां.व्या.—स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलमाप्तिं प्रदश्येत्तदकरणं प्रत्यवायमाप्तिं प्रदश्येन्ननुत्तरशोकगताथशब्दादि कथयति— पृथ्विमिति । विहितत्वं फलवन्मिलनेन प्रकारेणेत्यर्थः । अन्यथायं पुनश्चेदित्यनुवृत्तिः । महादेवादीत्यादिशब्देन मोहेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३३ ॥ युद्धाकरणे सखियस्य प्रत्यवाय-

मासुष्मिकमापाय शिष्टगर्हादिकृषणं दीर्घकालमाविर्त्तमहिक्मपि प्रत्यवायं प्रतिबन्धयति— न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसम्भेदात् तत्परिहारायैवकीर्तिरपि सोढव्या, आत्मसंरक्षणस्य प्रत्यक्षत्ववादित्यादिषु ॥ ३३ ॥— धर्मात्मेति । मान्यानामकीर्तिर्भवेति मरणमपि दुःखहेति तात्पर्यादिमाह— सम्भावितस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं सङ्ग्रामं मोहादज्ञानाच्च करिष्यसि चेत् ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयमुखं विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न ते केवलं निरतिशयमुखकीर्तिहानिमात्रम्, अपितु 'पापं' युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्— शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः सर्वसम्भावितस्य तद्विपर्ययज्ञा हकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते; एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे.ता.चं.— एवं युद्धस्य धर्मद्वयेन निरतिशयसुखसाधनत्वमुक्तम्; अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— अथ चेदिति । युद्धाकरणस्य शत्रूणादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रियत्वरूप इत्यभिप्रायेणोक्तम्— क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिति । 'इमम्' इति निर्देशान्निमित्तमुक्तम्— आनन्दयमिति । मोहात् धर्मोऽन्यधर्मैवभ्रमादित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरणसामं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायेहेतुः, सर्वदा युद्धकरणस्य सादित्यत्वं प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मशब्दोऽत्र फलपरः, अन्यथा पौनःकृत्यात्; अनुवादमात्रत्वेऽनियतसङ्गपर्यवसानमात्राच्चेति भावः । आगमिकीर्तिविषयत्वाद्योक्तं विजयेनेति । न केवलं दृष्टादृष्टपरनिरतिशयसुखार्थहानिमात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापमवाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दृष्टादृष्टपरफलानिरदृष्टप्रत्यवाययोक्तः; अथ दृष्टप्रत्यवायमाह— अकीर्तिं चेति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः । 'न ते केवलम्' इत्यादावपि पातलोकिनिरतिशयपापमात्रमित्यनुसन्धेयम् । प्रारब्धे पलायित इति कान्तिकीकृतया प्रथमव्यापारमयुक्तत्वेति भावः । अन्यथाशब्देनाविनाशित्वाभिधानात् सर्वशब्दापित्वमुच्यते; सर्वदेशव्यापित्वं तु कथमुच्यते ? इत्यं— यद्यकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकाल-

व्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्कोचाद्विच्छेदोपपत्तेरिति । यद्वा देशतः कालतश्चान्यूनत्वमेवात्र अभ्यस्यत्वं विवक्षितम् । सूताऽन्यपीति अपिशाखाव्ययः । चापीत्यनतिरिक्तार्थेन निष्प्रयोजनत्वम्, 'ततो भूतानि' इति सामान्यनिर्देशात् । अपिशब्दान्दयवत्त्वोक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपिर्त्यादि । अकीर्तिरित्वमाशङ्क्योत्तरार्धमुच्यत इत्याह— ततः किमिति । चक्षुराहानिराकरणार्थः । अत्रैतस्य सम्भावितवत्तुनाह— शौर्येति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टैः समर्थसमर्थैश्च सूतैः सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेयतया ? उपादेयतया वा ? न प्रथमं, 'जीवन् भ्राणि पदमपि' [म.भा.] 'आत्मायै पृथिवीं त्यजेत्' इत्यादिवचनात्, न द्वितीयः, प्रकरणविरोधादित्यत्राह— पृथ्विचक्षया इति । 'जीवन् भ्राणि' इत्यादिकं तु क्षत्रियाणां प्रत्ययं तेऽत्र नोपादेयम् । न चैयमकीर्तिर्लैकीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किन्त्वेवेविधा सर्वकालदेशव्यापिणी, इदं च नरकापापि स्यात्, तेष्वेव स्मृत्यादिसिद्धत्वात् । तथा चोत्तरस्मिन् रामायणे [वा ५.०. १२-१३] रघुनाथवाक्यम्— 'अकीर्तिर्यस्य गोहेतु लोके भूतस्य कस्यचित् । पतयेवापमानं लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते' इति । युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— सम्भावितस्य 'धर्मात्मा शूरः' इत्यादिगुणैः सम्भावितस्याकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ वे. व्र. नि.— एवं धर्मशास्त्रशिष्टाचारपर्यालोचनया दोषाभावाद्भयदयावत्त्वाच्च नीत्यदोषादिभिर्मुक्तं कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीमकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गादपि तत्कर्तव्यमिति स्थानं— अथ चेति । अथेति पञ्चान्तरे । त्वं

इममावर्धं धर्म्यं धर्मादनपेतं च सङ्ग्रामं करिष्यसि चेत्, ततो युद्धाकरणादेतोः पापमवाप्स्यसि । ननु युद्धं काम्यं, न तु नित्यं वैमित्तिकं वा, 'शुभ्यमानाः परं शस्त्रा स्वयं शान्त्यपराङ्मुखाः' इत्यादिसंस्थिते; ततः कथं तदकरणे

पापम् ? तत्राह—स्वधर्ममिति । 'मारब्धं काम्यं नित्यायते' इति न्यायात् काम्यस्याप्यारम्भादूर्ध्वमकरणे प्रत्यवायोऽस्त्येव । अत एव ब्रूते "यः सत्रायपारुते स विचजिता यजते" इति सत्रार्थे सङ्कल्पे तदननुष्ठायिने प्रायश्चित्तत्वेन विचजिद्विधीयते । तथा चेदं युद्धं त्वयाऽऽज्यमिति नित्यस्याकरणे प्रारब्धावश्यपरिसमापनरूपं स्वधर्मं तथा महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं च हित्वा पापं यास्यसीत्यर्थः ।

पापशब्देन चात्र दुःखहेत्वनिर्दिष्टमुच्यते । तच्च द्विविधं नरकपातलक्षणं लोकाहालक्षणं च ; तत्रार्थं स्वधर्मं हित्वेत्यनेनोपादितम्, द्वितीयं तु कीर्तिं हित्वेत्यनेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति त्रिभिः—अकीर्तिमिति । ते तव अकीर्तिं चापि 'नायं शरः' इत्येवंरूपां भूतानि कथयिष्यन्ति । न केवलं स्वधर्मत्यागान्नरकपातमात्रम्, किन्तु सकीर्तिहास्याऽसकीर्त्यवाशिञ्जेति निपातयोरर्थः । ननु यद्यकीर्तिभयायुद्धं कर्तव्यं तर्हि मे मरणमेव स्यात्, जये सति 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' [२।६] इति प्रागुक्तेः, पराजये च सत्यवृत्तसिद्धत्वाद् ; तच्च मरणं बहुदुःखम्, अतोऽपकीर्तिरपि सोढव्येत्याशङ्क्य मरणदुःखादकीर्तिदुःखमेवाधिकमित्याह—अकीर्तिर्मरणादिति । अति-

रिच्यते अधिका भवति । आधिक्य एव हेतुगर्भमकीर्ति-विशेषणम् । अव्ययामिति, दीर्घकालमित्यर्थः ।

मरणं हि तत्काल एव दुःखं दत्त्वा गच्छति । अकीर्तिस्तु दीर्घकालं तद्विद्वत्माना लोकमुल्लपरम्परया स्वयमप्यभिवर्धते, मृत्वा लोकान्तरप्राप्तावपि तत्रत्यैर्देवर्ष्यादिभिर्भयं गृहीतं कृतवानित्युपात्मनः, इह च पुनर्पौत्रादीनां 'गर्हितस्येयं सन्ततिः' इति मनुष्यैरुपात्मनः च जनयति । तदेतद्भूतानि कथयिष्यन्तीति देवमनुष्यादिसाधारणप्राणिमात्रवाचिना भूतशब्देन ध्वनितम् ।

नन्वातदापीति लोकैर्गर्हितस्यापि दुर्गोधनस्य ततो न किञ्चिदुःखं दश्यते, तत्कथञ्च्यते 'मरणादकीर्तिरतिरिच्यते' इति ? तत्राह—सम्भावितस्येति । बहुमतस्येत्यर्थः । दुर्गोधनो हि जन्यत एव पापिष्ठः कलिपुरुषोऽपकीर्तिरूप एव स्वयमिति तमसो सालिष्यन्मिव न तस्यापाकितियों, किन्तु लोकैर्बहुमानस्य पुरुषस्य । एवं तु सबलैकेभ्यरेवरेण महादेवेन सह साक्षात्कृताहवः तदनुग्राह्यासद्विष्यान्निभवः पुरुषधौरियः सर्वैरेव सम्भाष्यस इति त्वादृष्टस्यैवाकीर्तिदुःखम्, 'पाषाणपातो हि फलदुःखमात्रम्' इति न्यायादिति भावः । को हेतो । यस्मादेवं तस्मान्मरणमप्यङ्गीकृत्यापकीर्तिः परिहर्तव्येति तर्ष्यं युद्धं कार्यमित्याशयः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०—विपक्षे बाधकमाह—अथ चेदिति । वैदिकहानिपूर्वकं प्रत्यवायमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ किञ्च सम्भावितस्य ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं स्वधर्माविक्षेणेन मदुक्तसङ्ग्रामाकरणे तव बाधकं स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ स्वधर्माविक्षेणानन्तरमपि इमं मध्ये धर्म्यं मदाज्ञारूपं सङ्ग्रामं चेन्न करिष्यसि तदा स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ किञ्च पापात्परलोकनाश एव भविष्यतीति न, किन्निवहं लोकैर्कथ्यपकीर्तिर्भविष्यतीत्याह—अकीर्तिं चा-

पीति । भूतानि अपि ते अकीर्तिमव्ययां सदाहवर्चसानां कथयिष्यन्ति । भूतानीति ननुसकलिङ्गकथनेन तथा कथनायोग्या अपि कथयिष्यन्तीति व्यञ्जितम् । नन्वकीर्तिकथनेन किं स्यादित्यत आह—सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य युद्धादौ अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते, अधिका भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ अव्ययां दीर्घकालम् ॥ ३४ ॥

मयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.—किञ्च भयादिति । भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति, न कृपया; इति त्वां महारथा दुर्गोधनप्रभृतयः । ['के मंस्यन्ते ? इति आह—] येषां च त्वं दुर्गोधनादीनां बहुमतो बहुमिर्गुणैः युक्त इत्येवं मतः (सः), बहुमतो भूत्वा पुनरत्वं यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥ किञ्च—अवाच्यवादानिति ॥ अवाच्यवादान् अवक्तव्यान्

वादांश्च बहूनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततस्तस्मात् निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३ आ. शां. व्या.— इत्थं त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह— भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि— येषां चेति । दुर्योधनादिभिस्तत्परोपहास्यतामिरसनाथं सङ्क्रामे प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी-

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं मा त्वं युद्धादुपरमं कार्षीतियाह— किञ्चेति । ननु भीष्मद्रोणादिवक्त्रप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धाभिवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दनादि शत्रुकृतं सोढुं शक्यामीत्याशङ्क्याऽऽह— तत इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— बन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाभिवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह— येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे सप्रस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुप्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादते बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिनोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किञ्च— शूराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात् ? अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामग्रेऽवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः, ततोऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं धर्माधर्मभ्रमो निवारितः । अथास्थानन्नेहः क्षिप्यते 'भयात्' इत्यादिना । बन्धुस्नेहादित्यादि । शूरस्य सतः स्नेहाकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धपरामर्शात् कर्णदुर्योधनादीनामिच्छाम् । तेनारकारवर्गे स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो यायाधर्यं जानीयुः, तथापि कर्णादयो न तथेति भावः । 'भूत्वा' इत्यस्य यास्यवीर्ययुक्तारिक्तैरकस्मेन 'भ्राता होष्यामि' इत्यादिष्विव क्रियापेक्षया पूर्वेणापि अभिव्यक्ता कालेन सम्बन्धभ्रमरुदासायोक्तं पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्बहुत्वेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह— शूरो वैरीति । यदि शूरस्त्वं प्रागपि निवैरः, यदि च वैरी त्वं शौर्यैरहितः, तदा महारथान् त्वां गणयेयुरिति भावः । तत्क्षणावधि वैरातृवृत्तिरुचनयोक्तं इदानीमिति । लाघवफलं सुप्रहतालाघवशब्देनोपचरिति । सुप्रहत्वं चात्र सुप्रहत्वाभिमानविषयत्वम्, बन्धुस्नेहादित्यायुक्तं शङ्कां निराकरोति शूराणां हीति । यदि शूरत्ववैरित्वयोरन्यतरसं स्यात्, तदा युञ्जेताप्यन्यथा सिद्धिरिति भावः ॥ ३५ ॥ एवं प्राचीनमपकारं भविष्यलाघवारोपं चाभिधाय पुनरागमिनाऽन्यपकारिणास्थानस्नेहत्वं द्रढयतीत्यभिप्रायेणाह— किञ्चेति । प्रस्तुतोदन्तफलितं सामर्थ्यनिन्दा-

प्रकारमाह— शूराणामस्माकमित्यादिना । शूराणामवाच्यवादांश्च बहूनि— शूरान् प्रति ये न वाच्याः, किन्तु कान्दिशीकान् प्रति, तान् पारुष्यालीपरिहासादिवादानित्यर्थः । अहितशब्दोऽत्र अवाच्यवादहेतुवर इत्यभिप्रायेणाह— शत्रवो धार्तराष्ट्रा इति । यदि च भीष्मद्रोणहृष्यत्यादयः किञ्चिद्देवयुः, तदा शौर्यगौरवादिना सन्नेतापि; कथं पुनश्च शूरैः शूराभिमाननिमिग्राहकारिभिः कृतान् बहून्वाच्यवादान् सहेयाः ? इति भावः । ननु गुणविशिष्टवाचिशब्देषु हि तत्वाद्यौचित्यम्, न जात्यादिशब्देषु; न हि घटतर इत्यादिकं प्रयुज्यत इत्यत्राह— तत इति । ततोऽवाच्यवादात् तच्छ्रवणादिति फलितम् । दुःखशब्दः प्रातिकूल्यविशिष्टवाचि । प्रतिकूलरमिति बहुःखतरमित्युक्तमित्यधिकतरशब्देन प्रत्ययार्थं निष्कृत्य वदतो भावः । तवेति— नहि त्वं रथ्यापुरुषः, न च समाध्यादिनिष्ठः, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । किंशब्दः पूर्वश्लोकोक्तदुःखतरस्मरणत्वर इत्याह— एवमिति । त्वमेव मंस्यसे इति— गाण्डीवसामर्थ्यादिनिन्दाप्रशङ्गे धर्मपुत्रमपि हि भवान् हेन्नुयुधोऽस्यते, किं पुनः कर्णादीन् ? अत इदानीं निवृत्तोऽपि तदा दुःखतरदुःखपरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— भयात्कर्णादीनां रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति, न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । के मंस्यन्ते ? इत्यत्राऽह— येषां च दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावं, ते मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥ किञ्च— अवाच्यवादान्वक्तवादांश्च बहूनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततस्तस्मात्निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु कृपयैव रणात् परावर्ते, न तु कातर-
तया । तत्कथं ममापकीर्तिः ? तत्राह—[भयादिति]
मन्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति । ननु प्राकृता जना युद्धकारतं मां
मन्यन्ताम्, महारथास्तु कृपाक्षमेव मन्यन्ते, ततो न मे
दोषः, वस्तुतत्त्वव्यवस्थायाः पामरप्रतीत्यधीनसिद्धिकृत्वा-
भावाद् इह शाङ्खाह—महारथा इति । महारथाश्च त्वां
भयादेतोः रणादुपरतं मरं न्त इत्युत्तरार्धगतचकारेणान्वयः ।
अत्र हेतुमर्मे रणादुपरतं इत्येतत् 'त्वां' इत्यस्य विधेय-
विशेषणम् । यदि हि भीष्मादिषु कृपा तर्हि रणाथं तेषु
प्रष्टचिरेव न स्यात्, प्रष्टच्यनन्तरं तु रणादुपरतिर्भवं विना
न कृपयैर्युपरातशब्दं व्यजितम् । ननु शस्त्रेण सदा मां
बहुमन्यमाना महात्माः कदाचिद्विद्वन्मया मन्यन्ते चेको दोषः ?
तत्राह—येषामिति । येषां महारथानां बहुमतो भूत्वा
त्वमपेक्षाधवं यास्यसि, ते महात्मा मन्यन्त इति योजना ।
पूर्वं बहुमतस्य तैरेवावमानः कुसुमापणकाष्टविक्रयन्यायाद्या-
कनप्रतिष्ठाविवाशानेन बहुनैष्यावहोऽतिक्रम इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु द्विविधा महारथा मन्यन्त्याः शत्रवश्च । तत्र
मध्यस्थास्तावद्भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ताम्, शत्रवस्तु भार्ता-
राष्ट्रं मां स्तोष्यन्ति युद्धाकरणेन वतुपकामिवादिष्या-
शाङ्खाह—[अवाच्येति] तव अहिता दुर्गोभनादयः बहुजा-
नाप्रकारान् अवाच्यन् । वस्तुमयोग्यान्वादान् शब्दान् 'अहुनो
योद्धुमागत्य दृष्ट्वास्मात्' अपलापत धिमेने' इत्यादिस्वाप्न
वदियन्ति, स्तोत्रं तु दूतत एवेति भावः । मध्यस्थास्त्वां अया-
दुपरतं मन्यन्ते केवलं, न त्ववाच्यवादान् वदियन्ति, शत्र-
वस्तु अवाच्यवादश्चित् चकारार्थः । ननु शीघ्रयात्राविराटनगर-
गोमृहाणादिषु मत्सामर्थ्यं दृष्टवन्तो भार्ताष्ट्राः कथं मन्य-

९ व ० त ० दी०—यद्यपि त्वं स्वबन्धुहिंसादोषभिया
भयात् रणादुपरतमिति । महारथा एते एवमजानन्तस्त्वां
॥ ३५ ॥ किञ्च अवाच्यवादानिति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु पूर्वं ये दृष्टमपौरुषेतास्ते तु न
तथा कथयिष्यन्ति किन्वा एव, तेषां कथनेऽपि किं स्यादि-
त्यत आह—अभयादिति । ये महारथास्ते त्वां रणाद्रणादुपरतं
निष्ठतं मन्यन्ते । ननु मम भयाभावात्तेषां माननेऽपि किं
भविष्यतीत्यत आह—येषां च त्वमिति साहचैर्न । त्वं

११ नी० भा० दी०—अकीर्तिमेवाह—भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अनिश्चयवृत्तः सन्
लाघवं क्षुभमां कातराख्यं येषां पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मन्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥
किञ्च अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान्पण्डितिलोऽर्जुन इत्यादीन् सामर्थ्यं निन्दन्तः विपर्ययशौर्ध्वं यो भीष्मा-
दिभ्यात् पलायित इतीदं वचनं मरणादप्यधिकं दुःखं; इतोऽप्यनुदुःखतरमधिकं दुःखं किं ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धवर्मानस्य प्रासङ्गिकोपयुक्तोपदेशः ।

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

‘प्राप्स्यसे’ इति तात्पर्यचन्द्रिकाब्रह्मानन्दगिर्यारुणकारयोः सम्मतः पाठः ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय । युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

वाच्यवादान् वदियन्ति ? तत्राह—निन्दन्तस्तव सामर्थ्य-
मिति । युद्धादिह परावर्तमानस्य तव सर्वमपि पूर्वतनं
सामर्थ्यं निन्दास्पृश्यसत्कणमेव स्यादित्यर्थः ।

नन्वेवं युद्धाकरणे ईदृशं दुःखम् । युद्धकरणे च जये सति
'गुरून् हत्वा तु विजयशानं करोति' इति, पराजये तु सति
'धिमेने मूर्धं यः स्वशक्तिसंविज्ञानं महापुरुषैः सह युयुत्सु-
र्दीपशालमन्यायेन नष्टः' इति च निन्दादुःखम्; अथा किं
कर्तव्यमित्याशाङ्क्य युद्धपक्षीयनिन्दादुःखादयुद्धपक्षीयनिन्दा-
दुःखमेव पूर्वोक्तरीत्या परलोकहानिसनायत्वात् परिहर्तव्यमि-
त्यभिप्रायेणाह—ततो दुःखतरं नु किमिति । ततः साम-
र्थ्यनिन्दोपेतादयुद्धपक्षीयादवाच्यवादुःखात् किं न्वतिश-
यितं दुःखम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ।

तदेवं 'कथं भीष्मम्' [२१४] इत्यादिपञ्चश्लोकपुद्बोधित-
प्रज्ञावादनिरासार्थं प्रष्टुचेस्मिन् ग्रन्थसन्दर्भे 'स्वधर्मस्य पितृ' [२१३] इत्याद्येतदन्तैः बहिः श्लोकैः 'कथं भीष्मम्' [२१३]
'गुरून् हत्वा' [२१५] इति च श्लोकद्वयोक्तः प्रज्ञावादा
निरस्तो भवति । तत्र 'धर्म्यादि युद्धात्' [२१३] इति
भीष्मद्रोणयुद्धस्यातताविवधकृतत्वेन धर्मादिवर्तस्त्वोक्त्या
'एजाहौ कथं प्रतियोत्स्यामि' [२१४] 'महातुभान्युत्त-
रहत्वा' [२१५] इति च यत्तयोः पृथग्वत् महातुभान्यं 'जोक्तं
तनिरस्तम् । 'युद्धादप्यन्त्येष्टयो न विद्यते' [२१६] इत्यनेन 'श्रेयो
भोक्तुं मैत्रम्' [२१५] इत्येव निरस्तम् । 'स्वर्गद्वारमपाठ-
तम्' [२१३] इत्यनेन 'इहैव भोग्यशुजीय' [२१५]
इत्येत निरस्तम् । 'अकीर्तिं चापि भूतानि' [२१३] इत्या-
दिना 'ततो दुःखतरं नु किम्' इत्यन्तेन च श्लोकत्रयेण
रुचिरप्रदिग्धपदसूचितं युद्धपक्षेऽप्यशो निरस्तम् ॥ ३६ ॥

न युद्धमङ्गीकरोषि, तथाप्येते तु नैवं जानन्तीत्याह—
मरणमयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते; एवं च लाघवं प्राप्स्यसि

येषां बहुमतः सम्भावितगुण आसीत्तादृशो भूत्वा लाघवं
यास्यसि ॥ ३५ ॥

किञ्च । तव सामर्थ्यं निन्दन्तस्तवाऽहिताः शत्रवः बहु
अवाच्यवादान् कथनायायोग्यानि वाक्यानि वदियन्ति ।
नु इति निश्चयेन । ततो दुःखतरं किम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शत्रून् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चयः 'जेष्मामि शत्रून्, परिष्मामि वा' इति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युद्धयमानस्य उपदेशमिदं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषौ [अपि] अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि । [इति] एष उपदेशः प्राप्तज्ज्ञिकः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—तर्हि युद्धे शुर्वादिबधवशान्मध्यस्थ-
निन्दः, ततो निवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतः पाशरज्जुद्वित्याश-
ङ्क्याऽऽह—युद्धे पुनरिति । जये पराजये च लाभप्रौढ्यायुद्धार्थ-
मुत्थानमावश्यकमित्याह—तस्मादिति । न हि पण्डितकु-
लस्य क्षत्रियस्य युद्धायोयुक्तस्य तस्मादुपरमः साधोयानि-
त्याह—कौन्तेयेति । जये पराजये चेत्चेतदुभयथेत्युच्यते ।
जयादिनियमाभावेऽपि कामनिग्रहे कलितमाह—यत इति ।
कृतनिश्चयत्वमेव विषादयति—जेष्मामीति ॥ ३७ ॥

पापभीतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमी-
त्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे

सतीति यावत् । सुहृद्भीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः
समताकरणं कथं? इति तत्राऽऽह—रागद्वेषादिति । लाभः
शत्रुकोपादिप्राप्तिः, अलामस्तद्विपर्ययः । न्यायेन शुद्धेनापरि-
भूतेन परस्य परिभवो जयः, तद्विपर्ययस्त्वजयः, तयो-
र्लाभालाभयोर्यथाचरयोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषवद्वेत्वे-
त्येतदर्थंयितुं तथेत्युक्तम् । यथोक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्शन-
प्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तैः समुच्चयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह—एष इति । क्षत्रियस्य तव धर्मं पूरयितुं कर्तव्य-
तानुवादप्रसङ्गागतत्वादस्योपदेशस्य नानेन विषेण समुच्चयः
विध्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.—अतः शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवती-
त्याह—हतो वेति । धर्मयुद्धे परैर्हन्तश्चेत्त एव परमनिश्चयस्य प्राप्स्यसि; परान्वा हत्वाऽकण्टकं
राज्यं भोक्ष्यसे । अनभिसंहितफलस्य युद्धाल्पस्य धर्मस्य परमनिश्चयस्योपायत्वात्, तच्च परम-
निश्चयस्य प्राप्स्यसि; तस्माद्युद्धयोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ ।
कुन्तीपुत्रस्य तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

सुमुखोयुद्धातुष्ठानप्रकारमाह—सुखेति । एवं देहातिरिक्तं असंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं
ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेषु अविकृतबुद्धिः
स्वर्गादिफलाभिसन्धिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व । एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि,
पापं दुःखरूपं संसारं नावाप्स्यसि; संसारबन्धान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.—'हतो वा' इति श्लोकं पूर्वश्लोकवाक्यशेष-
तयाऽवतरयति—अत इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः ।
'प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे' इत्यर्जुनं प्रत्यभिधानेऽपि शूरस्येत्यादि-
साधारणभिवानं भीष्मादिहानस्य तच्छ्रेयोहेतुत्वा शोकेहेतुत्वं
नास्तीति ज्ञापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गाराज्या-
दिमुखापवर्गान् सङ्गृह्णाति । न हि हतत्वात्प्राप्त्युत्पत्त्यर्थ इत्यत
उक्तं धर्मयुद्ध इति । तत एवेति । श्रेयस्साधनतया
शास्त्रसिद्धहानादिकेत्यर्थः । परमनिश्चयसमिति । स्वर्ग-
शाब्दोऽत्रामृतत्वप्रकरणत्वात्परमनिश्चयतत्परस्तत्स्थानपरः ॥

यथा 'एतेवैव प्राज्ञेन तपनाऽऽमात्रोकादुत्कृष्टासुमिन्नं स्वर्गं
लोके सर्वलोकासामान्या अमृतसमभवत्' [ऐ. उ. ३. १४]
'अनन्ते स्वर्गे लोकेऽज्येये प्रतिष्ठिते' [के. उ. १. १४] 'स्वर्ग-
लोका अमृतत्वं भवन्ते' [कठो. १. १. १३] इति, 'राज्यं सुरा-
णामपि चाधिपत्यम्' [२. १८] इति बुद्धस्वर्गोपेक्षाऽर्जुनोद्देशेन
वचनावायमेवार्थ इति भावः । परान्वा हत्वेति । महा-
स्थानां भीष्मद्वेषकर्णादीनां जयो हि हननमन्तरेण न युज्यत
इति भावः । 'जित्वा भोक्ष्यसे' इत्युभाभ्यां कलितमुक्तं
अकण्टकमिति । प्रतिकूलेषु जापस्तु राज्यं सिद्धमपि हि

न भोगाय स्यादिति भावः । अर्जुनानादतराण्यभोगमात्रपर्यव-
सान्वयुदावायाह— **अनमिसंहितेति ।** सुसुप्तो हि राज्य-
भोगादिरानुष्ठानिकः । सम्प्रुदितानुपर्यमाह— **कुन्तीपुत्रस्येति ।**
'यत् सन्ते क्षत्रिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिन्धौ-
सुतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम् ; न च शुद्धक्षेत्रज-
न्मना त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति
भावः ॥ ३७ ॥ एवमस्यास्नेहकामरागधर्माधर्मभियां कुलत्व-
मुपाभितम् ; अथ धर्मत्वेन स्यादित्यस्य सुसुप्तविषयानुष्ठान-
प्रकारं वदतीत्याह— **मुमुक्षोरिति ।** न हि राज्यादि-
कामिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता, अतोऽस्यास्थिरदुःखमिष-
युदसाध्यफलेन किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानमनुष्ठानदशायामनुवर्तनीयतया दर्शयति—
एवमिति । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मिणि ह्येविर-
हादिधर्मचिन्तेति भावः । पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय लाभ-
लाभयोर्धनादिविषयत्वमुक्तम् । विषययोः सुखदुःखप्रवाहयोः
समीकरणं कथमित्यत्रोक्तं **अविभक्तवृद्धिरिति ।** विहारो
दृष्टोकादिरूपः ; तदभावकथनेन विवेकादिसप्तकान्तर्गतान्व-

सादानुद्वर्षयोर्महत्तमम् । **युद्धापोति ।** तादृश्विभक्तिमुचिता-
न्यायैवनिष्ठसिद्ध्यन्ते— **स्वर्गादिति ।** 'मा फलेषु कदाचन'
[१४७] 'एतान्यपि तु' [१८१] इत्यादिवक्ष्यमाण-
मन्त्रानुद्विगम् । तत इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्,
आनन्त्यादिफलत्वं तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह— **केवल-
कार्यबुद्धयेति ।** पापपान्थोऽत्र न शुश्रूषादिसाङ्ख्यतत्त्वपरः,
युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निष्ठतां सुखदुःखसाम्यादिविद्विषोप-
स्थैवमिलानुदितस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतापापरः,
नावाप्त्यधीत्यनन्त्यात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च
विद्यान्यतिरिक्तैर्भूताराधाक्षेपः । अतोऽत्राभ्युत्तत्त्वप्रकरणान्मुमु-
क्ष्वपेक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यापापकृत्यफलसांसारिककर्म-
परः । तद्वत् तत्फलभूतः संसारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—
दुःखरूपं संसारमिति । 'नैवं पापमवाप्स्यसि' इत्युक्ते
पापहेतुत्वाभावात् प्रतिभातीत्यत्राह— **संसारवन्मयादिति ।**
परम्यलेति शेषः । 'सोऽष्टतत्त्वाय कल्पते' [२१५] इति
पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ई. ज. प्र. दी.— ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

७ ह. पै. भा.— **युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे— हतो वेति ।** जित्वा कर्णादीन्मोक्ष्यसे
महीम् । उभयथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः । यत् एवं तस्मादुचित्तु कौन्तेय ! कृतनिश्चयो जेष्यामि
परान्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततः स्वधर्म इत्येव युध्यस्व । उपदेशमिमं
शृणु— सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृतेति । एष उपदेशः प्ररो-
चनार्थः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

८ अ. प्र. गि.— इदानीं 'न चैतद्विषयः कतरनो मरीचः'
[२१६] इत्येतद्विभक्तं निरस्यति— [**हतो वेति**] जये
पराजये च लाभप्रोद्भात् पक्षद्वयेऽपि न तव हानिरित्यर्थः ।
'कौन्तेय' इत्यनेन विद्धं सूचितम्— यस्मिन्पुनःकुन्तीपुत्रस्य
तव मद्वचनधर्महिंसा जय एव भविता, न तु पराजय इति,
तदेतद्भावादेव वक्ष्यति— 'युद्धस्य जेताऽस्ति रणे सपत्नान्'
[११३४] इति । 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वयं' इति तु लोक-
दृष्ट्योक्तं, लोके आस्य युधि परैः स्वस्य हननं स्वेन वा पौर्यां
हननं द्वयमपि श्रेय इति । ननु 'अवाप्य धृमावसपत्नयुद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' [२१८] इति राज्यस्वर्ग-
नैराश्रयकृत्तन्त्रं प्रति 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वयं' इत्यायुक्तिः
कथं घटते ? इति चेत्, न ; तत्र 'यच्छोकमुच्छोषणम्'
[२१८] इति भीष्मद्रोणवधप्रयुक्तशोकोपाधिकस्यैव राज्य-
स्वर्गनैराश्रयस्योक्त्या तदुपाधिभूतशोकस्य भीष्मद्रोणयोरात-
तायित्वेनाशोच्यत्वप्रदर्शनेनैव निष्ठौ तदुपाधिकराज्यस्वर्ग-
नैराश्रयस्यापि निष्ठयवक्ष्यमाणमिति विधीयते इति भावः ॥

अथेदानीम् 'यद्धयेः स्यान्निश्चितं वृद्धे' [२१७] इत्यस्य
प्रत्युत्तरमाह— **तस्मादुत्तिष्ठेति ।** यस्मादिदं युद्धं धर्म-
शास्त्रमिष्टाचारपरिवासे करणेऽभ्युदयावधमकरणे प्रवृत्तायाप-

कीर्तिकरं च, तस्मादेतोरिदमेव श्रेयोऽवश्यकर्तव्यमिति कृत-
निश्चयः सन्त्युद्वापोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

एवं सकामस्य युद्धकर्तव्यत्वमुक्तम् ; इदानीं निष्का-
मस्य युद्धोक्तव्यत्वं व्युत्तमाह— [**सुखदुःख इति**] सुख-
दुःखयोर्हेतुं राज्यकीर्त्यादिलाभालाभौ, तयोरपि जया-
जयौ । एतेषां च समत्वं नाम हर्षविषादरूपविलक्षण-
कार्यतत्त्वत्वाभावरूपं विवक्षितम् । एवं सुखदुःखादिद्वन्द्व-
त्रिकं समीकृत्य तत्प्रयुक्तदृष्टिवादी विसृज्य, रागद्वेषौ निर-
स्येति यावत् ; ततो युद्धाय युज्यस्व तव ह्येव । एवं
युध्यमानः पापं संसारं नावाप्स्यति ।

यद्यपि राज्यस्वर्गफलकं युद्धम्, तथापि फलकामनां
विहायाधृष्टीयमानं चित्तमुद्धिद्वारा ज्ञानजनकत्वान्मोचकं
भवत्येव, "तमेतं वेदाभुवचनेन ब्राह्मणा विधिद्विषन्ति"
[वृ. ज. भा. १२२] इति श्रुत्या कामकर्मणामपि संयोगवृथ-
कत्वाद्येन ज्ञाने निमित्तोपात्तं, उक्तं हि वार्षिके— "फले-
च्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म निशुद्धिकृत्" इतीति भावः ।
अत्र 'नैवं पापमवाप्स्यसि' इत्यस्य फलकामनां त्यक्त्या
युद्धयमानो युष्माक्यवधनिमित्तं पापं न प्राप्स्यसीति व्याख्याने
'हतो वा प्राप्स्यसे स्वयं' इति पूर्वोक्तोक्ते- फलकामना-

प्रत्ययुद्धकर्तृव्यपक्षे युवादिबध्वापमस्तीत्युद्भावितं स्यात् । न च पूर्वश्लोके स्वर्गादिफलकीर्तनमात्रपक्षिकफलोक्तिमात्रमिति न फलकामनाप्रत्ययुद्धोपदेशस्तत्रेति वाच्यम् ; 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दूषणमाप्सौ' इति श्रवणेऽपि यत्फलकामनया कर्मादृष्टानं तदेव फलं तस्मिन् प्रयोग इति योग-सिद्धयधिकरणे व्यवस्थापिततया कामानां विना स्वर्गस्थाप-
नपक्षिकत्वायोगात्, न च तथापि 'हृतो वा..... जित्वा वा' [२।३७] इति नार्जुनोद्देशेनोक्तम् । तस्य जयापजयाभि-
सन्धिकारव्यापिदि वाच्यम् ; 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्यर्जुनोक्त्या 'मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिहा युध्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नम्' [१।१३४] इति

भावदुक्त्या च तस्य जयानिस्त्रिपददर्शनात् । तस्मात्
सकामत्वपक्षे युद्धात्तुष्टानप्रकारः पूर्वश्लोके वर्णितः, सुखसुख-
पक्षे तद्वृष्टानप्रकारोऽस्मिन् श्लोके इत्येव व्याख्येयम् ।
भाष्यमप्यत्रैव स्वयस्म । न चैवं स्वर्गोद्दिश्य युद्धकरणे तस्य
काम्यत्वादकरणे प्रत्ययान्वयोरप्ययोगः ; राज्योद्दिश्य युद्धकरणे
स्वर्गशास्त्रतया धर्मशास्त्रादुर्बलत्वादृष्टायिपुत्रराक्षसवधस्याधर्म-
त्वापत्तिरिति पूर्वश्लोके दोषः शङ्क्यः ; काम्यस्याप्यारम्भादध्वे-
मकरणे प्रत्ययवयस्येन युद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रान्विरासेन चोक्त-
दोषानवकाशात् । तदेवं 'स्वधर्मम्' [२।३१] इत्याद्य-
श्लोके 'कथं भीष्मम्' [२।१४] इत्यादिपञ्चश्लोकोक्ताः
प्रज्ञावादाः सर्वेऽपि निरस्ता वेदितव्याः ॥ ३८ ॥

१ व ० त ० दी०— यद्योक्तं 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' [२ । ६] इति तत्राह—हृतो वेति । स्वर्ग
प्राप्त्यसि जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ इति भावः ॥ ३७ ॥ यद्योक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्
हत्वा' [१ । ३६] इत्यादिना तत्रावधेहि—सुखदुःखे समे कृत्वेति । योगमपि संस्मरन्नाह—साङ्ख्यधर्मेका-
कृत्य । जगति फलभूते सुखदुःखे समे हेयोपादेयतया तुर्यै कृत्वा, तत्साधनक्रियाभूतौ लाभालाभौ जयाजयौ
च समौ कृत्वा, युद्धाय युज्यस्व । एवं कृतेऽप्युद्देशतस्त्वं पापं न प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु युद्धे मरणसम्भावनायां दुःखस-
म्भावनायां च किमपक्वोऽग्निनेति चेत्तत्राह—हृतो वेति ।
वा विकल्पेन हन्तव्यत्वावनाभावात् । कदाचिदुत्तरेच्छा स्वर्गं
प्राप्स्यसि । जित्वा वा दुःखादिसम्भवेऽपि महीं भोक्ष्यसे । तदा
दुःखनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । तस्माद्युद्धाय कृतनिश्चयः

सन्तुष्टि, उपस्थितो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मया पूर्वं पापसम्भा-
वना कृता तत्र का गतिरित्याशङ्क्याह—सुखदुःखे इति ।
सुखदुःखे देहस्थ, लाभालाभौ राज्यस्य, जयाजयौ यगसः समौ
कृत्वा हर्षविषादादहितः सन् ततस्तदनन्तरं मदाज्ञाविचारेण
युद्धाय युज्यस्व युक्तो भव । एवंकृते पापं नावाप्स्यसीत्यर्थः ३८

११ नी० भा० दी०— 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्युक्तं तत्राह—हृतो वेति । रणे
स्थितस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मकीर्त्योर्वर्षाः पापावासिद्धि 'अथ चेन्नमिमं' इति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि
युद्धस्य अर्जुनाभिमतं काम्यत्वपक्षे 'अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यमुखलोभेन हन्तुं स्वज-
नमुद्यताः' [१।४९] इति तत्करणे पापप्रसक्तिरस्ति तां निवारयितुं सिद्धयसिद्धयोः समस्तवलक्षणं योगमाह—
सुखदुःखे इति । समे कृत्वा सुखदुःखयोस्तद्वेत्तोः राज्यलाभालाभयोस्तद्वेत्तोश्च जयाजययोः रागद्वेषावकृते-
त्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व । एवं कुर्वस्वं पापं नावाप्स्यसि । यस्तु राज्यलोभेन
युद्धं करोति तस्यास्यैव पापमिति भावः । कथं तदिह स्वधर्मत्वेनादुषितेऽपि युद्धे 'हृतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्'
[२।३७] इत्यादिक्लृप्तरणं आनुपङ्गिकमिति ब्रूमः । तथा चापस्तम्बः 'तथायुद्धेऽप्ये फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध
इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थं अनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति आग्रनिदर्शनेन प्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

मुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रमः ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१]
इत्यादिः श्लोकैरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तच्चोक्तश्रुपसंक्षिप्यते—
एषा ते अभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे
उपरिष्ठात् 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति निष्ठाद्वयविषयं
शार्ङ्गं सुखं प्रवर्तयिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहिष्यन्तीति अत आह—एषा

तेऽभिहितेति ॥ एषा ते तुभ्यसमिहिता उक्ता साङ्ख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्गतया द्रव्यप्रहाण-पूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने सप्ताधियोगे वेमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्— बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः, तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादिनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।१३] इत्यादिशौकैर्यायावधमेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्स्मिन्नुपसंहृत्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंह्रियते ? तत्राऽऽह— शोकेति । 'स्वधर्ममपि' इत्यादिस्मिन्तौतैः श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणशुभादिवधशङ्काविमित्तयोः सत्यज्ञानतत्तिबन्धकयोपपन्नार्थं वर्णाभिमर्तुं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति, नान्यथा; इत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नास्तौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं ? तदाह— परमार्थेति । 'न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं' [२।१२] इत्यादि सप्तम्या परावृत्त्यते । उक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपसंहारप्रयोजनमाह— शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते ? उत्तरं चैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादिति, तत्राऽऽह— इह द्वौति । शाब्दप्रवृत्तेः श्रोतप्रतिपत्त्यैव सौकर्याधर्मादौ विषयविभागसुचनमित्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेव-

३ रा. भा.— एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते— एषेति । सङ्ख्या बुद्धिः, बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यारम्भ 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुर्महसि' [२।३०] इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, ॥ इह योगशब्देनोच्यते । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां वृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ पूर्वप्रकरणेकोक्तोकापनोदनेहेतुषु प्रवृत्तार्थेनोक्तप्रकरणारम्भं सङ्गमयति— एवमिति । तत्पूर्वक-शब्देन आत्मज्ञानकर्मयोगयोः कर्माभिधानौचित्यमुक्त्वा; आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चिन्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यत्वात् प्रथमं कर्मयोग उच्यते । पश्चात् तत्फलतया 'प्रवहति यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । वक्तुमिति— प्रसक्तं प्राधान्येन प्रवृत्तमित्यर्थः । साङ्ख्ययोगाख्यवेदविरोधितन्त्राभिधानप्रथमं साङ्ख्यशब्दस्यात्र 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं' [३।३] इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयत्वप्रथमं च व्युत्पत्त्याह— साङ्ख्येति 'बुद्धिर्मतिथ मेधा सङ्ख्या संवित्तिरपलब्धः' इति नैषधट्टकः । 'पुर्व

मुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति— अत्र आहति । परमार्थ-तत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठासुक्तमुपसंहस्य वक्ष्यमाणं सङ्ख्याति— योगे त्विति । तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिधौति— बुद्ध्ये-ति । तत्रोपसंहारमार्गं विमञ्जते— एषेत्यादिना । बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति— ज्ञानमिति । तस्य सहकारिनिरोधस्य विशिष्टं फलवत्त्वमाचष्टे— साक्षादिति । शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरन्तः संसारस्तस्य हेतुदोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरोधं कारणं ज्ञानमज्ञानमि-वतौ ज्ञानस्यान्यव्यतिरेकसमाधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । 'योगे त्विमां' इत्यादि व्याकुर्वन्योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोध-विषयत्वं व्यवच्छिनसि— तस्मासीति । प्रकृतं सुवर्तपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परामुच्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकृत्यति— निस्सङ्गतयेति, दृष्टान्तिमसिन्धवेयुर्यं निस्सङ्गतम् । बुद्धिस्तुति-प्रयोजनमाह— प्रोक्तानार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिः प्रज्ञा-तन्या सख्युच्छातरमधिकरोति तेन स्तुतिर्यवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्धया कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिः ? नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमित्यावाङ्मयाऽह— ईश्वरेति ३९

निर्णये साङ्ख्यम्' [मं. उ. १४] इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्धया परमात्मवदात्मन्यपि साङ्ख्यशब्द उपपन्नः । न च 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्' [३।३] इत्यादिष्वर्थैवेत्युपसङ्गः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सवपि वे सैतद्व्यं प्रकरणेवातुगुण्येन सर्वत्र सख्यते । एकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वज्ञापनाय आत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तज्ज्ञानापीत्यनेन तस्मिन्मयात्र मन्व्यवहितप्रलम्बितं दर्शितम् । बुद्धिरिति; निर्णयफलं वाक्ययुक्तिपरामर्शमर्थं बुद्धिर्विषयतेति न साध्यसाधनभाव-विरोधः । अथवा बुद्धिरिह स्वाक्षिप्यादौ निर्णयः ; तज्ज्ञाना-नायेति साक्षात्कारादियः । आत्मतत्त्वाभिधानप्रवेशमलिङ्ग-बाह— न त्वेवेति । ततः परस्तात् 'स्वधर्म' [२।३१] इत्यादिना धर्माधर्मप्रभारूपानन्धयोराक्षेपो हि किञ्चत इति भावः ।

योगशब्दस्यात्र प्रकणादिविशिष्टतन्मयाह—आत्मज्ञाने-
त्यादिना । इहेत्यभिप्रेतं विद्युतेति—दूरेणेति । इमा-
मिति निर्देशमुचितमात्राविशेषाभिधानमाह—अभिधीय-
मानमिति । एतेनानुविद्युदेतत्क्षिप्रमभिधीयमानबुद्धे-
भेदोऽपि दर्शितः । यद्वाऽनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमिवानं
वृण्णित्यर्थः । एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगामुक्त

इति दर्शितम् । 'बुद्ध्या यया' इत्यनयोर्वैयर्थ्यविकरणेन क्रियाद्वया-
न्वयप्रमं नित्यस्यति—यया बुद्ध्या युक्त इति । कर्मवन्त्यशब्दस्य
अनतिशयितायं समासान्तरापाकरोति—कर्मणा बन्ध इति ।
'तृतीया तत्कृतायेव गुणवचनेन' [अष्टा. १।१।३०] इति तत्प-
रुषः । बन्धशब्दस्यात्र मुख्यार्थासम्भवादिप्रतिपादनाह—संसा-
रेति । एतेनानुष्ठायमानकर्मसम्बन्धज्ञानप्रसोऽपि निस्तः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—साङ्ख्यं ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्ब-
नाद्वयासम्मतौ । योग उपायः 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवते ।
नेतरो साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित्सामस्त्येन, कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दि-
तत्वाच्चेतरयोर्भिक्षधर्षणु भिन्नमतस्तमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या वेदानां त्वेकार्थत्वान् विरोधः । पार्थक्यं तु
साङ्ख्यविषयोक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पञ्चरात्रमूले वैदेक्योक्तेश्च एवमेव सर्वत्र साङ्ख्य-
योगशब्द उपादेयवाचको वर्णनीयः । युक्तेश्च ज्ञानं पूर्वं जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुध्यते-
ऽनयेति बुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागमिहितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दौ.—पूर्वप्रकरणोपसंहारपूर्वकं तत्त्वज्ञतत्त्वज्ञानोप-
प्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थं 'एषा तेऽभिहिता' इत्युक्तम्, तत्र
साङ्ख्ययोगशब्दौ कापिलपातञ्जल्यालम्बनवाचिति प्रतीतिनिरा-
साय व्याचष्टे—साङ्ख्यमिति । प्रतीतिर्थाजैव कुतो न स्यातां ?
इत्यत आह—नेतराविति । इतरो शास्त्रलक्षणौ । कुत्रचिदागमे
एतौ उपादेयौ । बुद्ध्या युक्त' इत्यादिप्रवचनात् । अतो न तावत्र
विवक्षिताविति वाक्यशेषः । प्रकृतिप्रवृत्तिविशेषादिस्तदुक्तयोपा-
देयत्वात्कथमेतत्? इत्यत उक्तं सामस्त्येनेति । एकदेशस्यो-
पादेयत्वात् तदुपादेयत्वेन सीमातादेरपि तत्सङ्गत इति भावः ।
इतोऽपि न योगः पातञ्जल्यालम्बित्याह—कर्मैति; अस्मिन्नेव
योगे कर्मयोगे विशिष्यत इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि शास्त्रे
कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वाभावात्नेतरो विव-
क्षितौ किन्त्वित्यत आह—निन्दितत्वादिति । कथं निन्दि-
तत्वं? इत्यत आह—भिन्नेति । 'साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदा-
रण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्ना नित्रा कार्या विचारणा
[म. भा. १।१।४५।६४] इति साङ्खायदीनां विरुद्धमतवसु-
क्त्या । 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्यैव वा नापारुणः स्वयम् । ज्ञानेन्ये-
तेषु राजेन्द्र सर्वैवेतद्विशिष्यते' [म. भा. १।१।४५।६८]
इति पञ्चरात्रस्तुत्या विरुद्धान्तेमस्तुतिपरिनिन्दां पश्यतीति
प्रसिद्धमेवेति भावः । एवं तर्हि वेदाण्यकस्यापि निन्दा स्यादित्य-
त आह—वेदानां चिति । एकार्थत्वात्पञ्चरात्रेण । ज्ञाना-
न्येतानि भिन्ना इति पार्थक्योक्तः कथमेकार्थत्वं? इत्यत
आह—पार्थक्यं त्विति । युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रकृतत्वादित्य-
वभिप्रेति । तथा चाद्यवाक्ये वेदाण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये

च पञ्चरात्रपदेन वेदाण्यकमुपलब्ध्यते इति भावः । वेदपञ्च-
रात्रयोरैकार्थत्वं कुत इति चेत्, उदाहृतमोक्षधर्मावकायार्थ-
न्ययानुपपत्त्या तावत् ।

अपरं प्रमाणमाह—तत्रैवेति । मोक्षधर्मे एव 'हि ते य-
तयः क्यताः तत्त्वचित्रशिखण्डिनः । वैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्कोकं
शास्त्रमुत्तमम् । वैदेक्यैः समितं कृतं मेरी महागिरौ' [म. भा.
१२] इत्यादिना चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य वैदेक्योक्तेश्च असङ्गत-
मेतदित्यत आह—पञ्चरात्रेति । पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थः ।
एतच्च वैखानससंवेदितापेक्षाम एव प्रसिद्धम् । अत एतादृश्यान्
'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां' [१३] 'साङ्ख्ययोगौ युगमालाः' [५४]
इत्यादावप्यतिदिशति । एवमेवेति । शब्द इति जात्यभिप्रा-
यमेकवचनम् । इतोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानोपायवाचिना-
वित्याह—युक्तेश्चेति । तामेव युक्तिं दर्शयति—ज्ञानमिति ।
अत्रोक्तवक्ष्यमाणयोरेतयोः साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रयुक्तानुक्तवक्ष्य-
माणार्थौ ज्ञानोपायवेवेति तद्व्यतिरेक्युक्तिरिति—जैवं ज्ञान-
मिति । जीवस्य तत्त्वमित्यर्थः । यद्यपीक्षतत्वं चोक्तं तथापि
तादर्थ्येनेत्येवमेव । ननु बुद्धिज्ञानं तदुपायवत् एव न त्वप्राप्तिर्नि-
नापि ध्याव्यते, तत्कथमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिर्निहिता, योगे
त्विषां शृणु' इति । तत्राह—बुध्यत इति । वागिति शेषः ।
ननु साङ्ख्यं न वाचोऽधिकरणं तत्कथं सप्तमी ? किमर्थं न प्रसिद्ध-
वाक्यरूपरित्या गेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानं ? इत्यत आह—
साङ्ख्येति । साङ्ख्यं वासा विषयश्च अनेन विषयसामोय-
मित्याह । नाविषयं वाक्यात्रमुक्तं, किन्तु तत्र बोधो यथोत्पद्यते
तथैवप्रसिद्धोपादानयोजनमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—शोकापनये लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैरुक्तः, न तात्प-
र्येण । परमार्थदर्शनमिह श्रोतं प्रकृतं, तच्चोक्तमुपसंहरति—एषा ते बुध्यमभिहितोक्ता, साङ्ख्ये परमात्प-
वस्तुविवेकविषये बुद्धिज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारनिवृत्तिकारणम् । योगे तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्ग-
तया द्वन्द्वग्रहणपूर्वकमीश्वराधनार्थं कर्मावस्थाने समाधियोगे चेसात्मनन्तरं मयोच्यमानां बुद्धि शृणु ।

तां बुद्धिं स्तौति श्रोतॄणां प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्मार्थं बन्धस्तं प्रहास्यसि । ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानं प्राप्त्यसतीत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तदेवम् ‘अशोकान्मन्वशोचस्त्वम्’ [१११] इत्याद्येतदन्तेन आत्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्य तदेतदुभयं कर्मयोगसुपदेशकम्: श्रोत्रजननस्समाधानाद्य दृत्तलुभाव-पूर्वकं वर्तितव्यमाणां प्रसीति—[उपेति]

अत्र साङ्ख्ययोगशास्त्रे न प्रसिद्धसाङ्ख्ययोगशास्त्रपरौ; अक-
र्तुभोक्तृनिविकारात्मत्वाद्देहतस्य पूर्वोक्तासाङ्ख्यस्य ‘निर्लेणुष्यो
अवाञ्छेन’ [११५] इत्यादिवक्ष्यमाणयोगस्य च प्रसिद्ध-
साङ्ख्ययोगशास्त्रयोरनिरूपणेन ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये
बुद्धिर्येगि त्विमां शृणु’ इत्युक्तयोर्गोपातः, साङ्ख्ययोगशास्त्रयो-
स्तत्त्वज्ञानविषयेऽनुपादेयत्वस्य श्रवणमीमांसायां व्यवस्थापित-
त्वाच्च; ‘साङ्ख्ये योगः पाञ्चरात्रे वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञाना-
न्वेतानि राजर्षे विद्धि नामात्मतानि वै’ इति पाञ्चरात्रादे-
तिव साङ्ख्ययोगशास्त्रयोर्वैदिकमात्मतान्तरत्वस्य भगवैतौ-
क्तेश्च । किन्तु सम्यक्श्रयायते प्रतिपाद्यतेऽनया आत्मतत्त्व-
मिति साङ्ख्या अपनियद्, तत्प्रतिपाद्यमात्मतत्त्व साङ्ख्यम् ;
तद्विषये या बुद्धिः साक्षान्मोक्षेहेतुः एषा ते तुभ्यमभिहिता,
योगे तु तुभ्यतेजो न जानमिति योगः पूर्वोक्तमात्मतत्त्वज्ञानो-
पायभूतः परमेश्वराधनार्थनिरूपकमर्कानुष्ठानरूपः, तस्मिन्
करणीयां इमां ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [१३८] इत्यत्रोक्ता-
मप्येव च तिसृतायेमाणां बुद्धिः शृणु । शृण्वत एव पुनः
श्रवणव्युत्तिरादरेण श्रोतव्यतथा ।

अत्र च ‘अशोकान्मन्वशोचस्त्वम्’ [१११] इत्यादिना
आत्मतत्त्वज्ञानरूपं साङ्ख्यबुद्धिमुक्त्वा ततः ‘स्वधर्ममपि च’
[१३१] इत्यादिना लौकिकन्यायसुपदेशस्य पुनः ‘सुखदुःखे
समे कृत्वा’ [१३८] इत्यादिना योगमन्यविधाय ‘एषा
तेऽभिहिता साङ्ख्ये’ इति साङ्ख्यबुद्धिमात्रमुपसंहरता भगवता-
आत्मतत्त्वज्ञानविषय गीतातात्पर्यविषयः, ‘स्वधर्ममपि च’
[१३१] इत्यादिकं तु शोकनिवृत्तावशुबध्यत्वेन प्राप्तलौ-
किकन्यायप्रवर्धनमात्रम्, ‘सुखदुःखे समे’ [१३८]
इत्यादिकर्मयोगोपि ज्ञानार्थत्वेन तच्छेषत्वात्ज्ञानतात्पर्येणैवोक्तं
इत्यस्यमर्थः दर्शितः । एतदभिप्रायेणैव ब्रह्मयान्ते भगवात्पुसं-
हरयित्वा—‘एषा ब्राह्मी स्थितिः’ [१७३] इति; ब्राह्म्यान्ते
व ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ [१८१३] इति ।

ननु बन्धहेतुः कर्मयोगः कथं मोक्षफलसाङ्ख्यबुद्ध्यानुपयो-
यते? इत्याशङ्क्याह—बुद्धयेति । यथा योगविषयया बुद्ध्या
[कः कर्मबन्धं संसारं प्रकणैर् हास्यसि त्यक्षसि । पार्थ]
त्यनेन उपदेशविचारहेतुः गितुव्यसुपप्रवाहबन्धः सूचितः ।

यत्रत्र भगवदुद्गत्तस्यस्वतीभिरुक्तम्—“ कर्मबन्ध-
शब्देन संसारोक्तो ईश्वरप्राप्तिनिमित्तज्ञानप्राप्येयव्याहार-

योगः कर्मपदवैयर्थ्ये च स्यात् । अतः कर्मनिमित्तश्चित्तकाकु-
ल्यरूपो ज्ञानप्रतिबन्ध एव कर्मबन्धः । तं प्रहास्यतीत्यर्थः ।
‘धर्मेण पापमपठदति’ [म. ना. उ. २११] इति श्रुत्या
पापनिमित्तज्ञानप्रतिबन्धस्य कर्मणा प्रहाणोपपत्तेः । श्रवणादि-
लक्षणे विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासम्भवादिना-
प्रतिबन्धे दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिरासायो-
पदेर्लु शक्यते । अतः अत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्दृष्टिज्ञ-
साधनं कर्मैव त्वयाऽदृष्टेयम् । नाधुना श्रवणादियोग्यताऽपि
तव ज्ञाता, इदं तु ज्ञानोभ्येत्येवभिप्रायः । तथा च
वक्ष्यति—“ कर्मण्येवाधिकारस्ते” [१४७] इति ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—एवं हि श्रवणानधिकारिणमर्षावर्जितं
प्रति भगवता ज्ञानमुपदिष्टमिति तस्याविवेकिरुत्तरं स्यात् ।
न केतयुक्तं ‘इदं ते नातपस्काय’ [१८१७] इत्यादिना-
ऽनधिकारिण गीताशास्त्रं नोपदेष्टव्यमिति वदन्भगवान् स्वय-
मर्षवाप्य मलिनान्तःकरणतया श्रवणानधिकारिण एव
ज्ञानमुपदिष्टेति ।

किञ्च देवासुरसम्पद्धिभागाभ्याये ‘अभयं सत्त्वंशुद्धिः’
[१११२] इत्यादिना वैचस्पर्दं प्रस्तुत्य ‘दैवी सम्पद्धिर्भो-
क्षाय’ [११५] इति तस्यास्तत्त्वज्ञानाधिकारिविशेषणत्व-
मुक्त्वा ‘मा शुचः सत्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव’
[१११५] इत्युक्तस्य ज्ञानाधिकारित्वं प्रदर्शयद्भगवच्चर्च-
नं तस्यानधिकारित्वे विरुध्येत । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [१४७]
इति त्रयोदातप्रकरणे [गी. ब्र. छ. २६ । १७] एव
व्याख्यातम् । अपि च ‘अवाप्य भूमावसपत्न्यम्’ [१८४]
इति श्लोकन्याख्यानावसरे अर्जुनस्य ज्ञानाधिकारिविशेषण-
सम्पत्तेः स्वयमेव प्रदर्शनात् स्वस्थापता इति यत्किञ्चित्प्र-
तस्मात् कर्मबन्धबद्धस्य श्रवणानधिकारापादकमनःकाण्ड-
व्यापेकात्सम्भवाद्भ्राज्योक्त एव तदर्थः । न चाप्यहाराक्षोपः,
अतुकोपात्मभापातात् । न ह्यत्र ज्ञानप्राप्त्येवव्याहार इति
भाष्ये लिखितम् । किन्तु योगनियमद्वयेनैवैवमप्राप्तेतुल्यं
ज्ञानद्वारेति वस्तुगतिरुक्ता । न च कर्मपदवैयर्थ्यम्; बन्धहेतोः
कर्मणः कथं तत्त्वितकत्वमिति बोधे, ‘बुद्ध्या युक्तो यया’
इत्यनेन परमेश्वरपाण्डुहायाऽनर्जुनयमानस्य कर्मणो बन्ध-
कत्वेऽपि तदर्थमुक्तव्याऽदृष्टयमानस्य तत्त्वितकत्वमेव,
‘यज्ञायां कर्मणोऽप्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः’ [३१९]
इति वक्ष्यमाणत्वात्, इत्येवं परिहारस्य दर्शितत्वेन कर्मबन्ध-
मित्यत्र कर्मपदस्य उक्तपरिहारसंश्लेषार्थतादृशोक्तव्यव-
दानार्थत्वेन सार्धकत्वादिति दिक् ॥ ३९ ॥

९ व ० ८ ० दी०—एवमशोकार्थमुपदिष्टेऽपि साङ्ख्येऽनमात्ररुचिं पार्थमात्मक्षयं व्यासयोगोपदेशेन मनस्समा-
धानाय तं प्रसीति—एषा ते इति । साङ्ख्यमात्मनात्मनस्त्वसङ्ख्यानं तत्राभिधेये ‘न त्वेवाहं’ [१२१९] इत्या-
रम्य ‘तस्मात्सर्वाणि भूतानि’ [१ । ३०] इत्यन्तमुपादेयतयोक्त्वा मध्ये स्वधर्मकरणमुपपाद्य पुनरप्यन्ते

‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२ । ३८] इत्यादिना योगवत्साङ्ख्यशास्त्रबुद्धिर्योक्तः । योगे तु मनोनिरोधस्यैवान्यस्थितिप्रयोजनके ईश्वरालम्बने याऽभिधेया बुद्धिस्तामिमां स्वधर्माचरणामिमां शृणु । तुमेदार्थकः । यया बुद्ध्या युक्तस्त्वं क्रियमाणकर्मसुबन्धमुभयत्मकं पुण्यपापात्मकं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं साङ्ख्यमात्मज्ञानात्मकखण्डविश्लेषोपसंहारि— एषेति । एषा पूर्वोक्ता ते तव साङ्ख्ये आत्मानामप्रकाशके इतिः करणार्थमभिहितः । साङ्ख्यस्य समागतो विप्रयोगसत्तामककुण्डलरूपत्वात्तत्र भगवदात्मकात्मज्ञानेन न स्वास्थ्यं भवति तस्मादात्मज्ञानबुद्धिरभिहिता उक्तैत्यर्थः ।

तज्ज्ञानार्थमेव एतच्छ्रवणोऽपि चेत्तव न ज्ञानं जातं, तदा कर्मयोगेन मोहो निवर्तित्यत इति कर्मयोगं वृण्वित्याह— योग इति । योगे तु इमां बुद्धिं शृणु, यथा बुद्ध्या युक्तः सन् पार्थ मद्भक्तवत् । कर्मबन्धे कृतकर्मपापं प्रहास्यसि, त्यक्ष्यसीत्यर्थः । त्वार्ये प्रकवेः पुनस्तद्वावानुदयः ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० वी०— एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र कं घातयति इति कं [२।२१] इति कर्तृत्वेकारणितृप्तयोरारम्भसम्भव उक्ताः । ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ [२।३८] इति नियोगश्लोक्तः । न ह्यक्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं सम्भवतीति परस्परव्याहतमेतद्वितीमासाङ्कां अधिकारिमेदेनोभयं व्यवस्थापयन् परिहरति— एषा ते इति । एषा ते तुभ्यं अभिहिता ‘अशोच्यानन्वशोचस्व’ [२।११] इत्यादिना ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यतः प्राक्तनेन सन्दर्भेण उक्ता । साङ्ख्ये सम्पृक्त्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति सङ्ख्या उपनिषत्, तत्र विहिते साङ्ख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिज्ञानं संसारनिवर्तकं एषा ते साङ्ख्ये बुद्धिरभिहितेति सम्बन्धः । योगे ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इति वक्ष्यमाणलक्षणे विषये तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं ‘लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३] इति ; एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशङ्काऽवस्थाता । इमां ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यादिनाऽनन्तर-ग्रन्थेनोक्तमपि विस्मरेणामिधियमानां शृणु । इमामेव बुद्धिं स्तौति साधेन— बुद्धयेत्यादिना ।

ननु कर्मबन्धप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते— ‘तपसेवात्मपदं (तस्यैव स्थापद्वितं) विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन’ [बृ. उ. ४।४।२३] इति श्रुतेः, कर्मयोगस्तु कर्मबन्धं दृढीकरित्वेत्येवेति कथमुच्यते ? कर्मबन्धं प्रहास्यसीति चेत् श्रुतिबलादिति ब्रूमः । तथा हि— ‘ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’ [ई. उ. १।२] इति श्रुतिरोधारेणैदं सर्वं स्तम्भितमस्तीति न कश्चित्किञ्चित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् मुञ्क्ष्व, कर्माणि च कुरु । एवं कुर्वति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककाण्णीयसादिवत् केनचिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सज्जतीयोच्छेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं ‘कर्मयोगेनापि कर्मबन्धं प्रहास्यसि’ इति ॥ ३९ ॥

चिक्चिन्नस्यासमाप्तस्यापि निष्कामकर्मणो माहात्म्यं फलप्राप्तिश्च ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्— नेहेति ॥ नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः, अभिक्रमणं अभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति, यथा कृष्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च— नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते । किन्तु स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयात् सत्सारमयाजन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कर्माणुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चित्कत्वाद्देनेकानर्थक्यं पितृत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न श्रदेयेति तत्राऽऽह— किञ्चेति । अन्यच्च किञ्चिदुच्यते कर्माणुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वे कारणमिति यावत् । कर्मणा सह

समापेनसुखानुभवकत्वाद्देनेकान्तराद्यसम्भावितफलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्याभ्यस्यैकस्मिन् जन्मस्यसम्भवत् ; अर्थायोगी श्रयतेतानर्थं च निपतेदित्यासाङ्काऽऽह— नेहेति । प्रतीकत्वेनोपातस्य नकारस्य पुनरवयवाशुगुणत्वेन नास्ती-

ल्यनुवादः । यत्तु कर्मागुष्ठानस्य अनैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चित्करत्वमुक्तं तदुपयति— यथेति । कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्यानियतं ऋतुसम्मानमात्रोपनीतत्वात्, न तथा कर्मणि वैतद्वै प्राप्स्यस्य फलमित्येतं युज्यते, शास्त्रविरोधादित्यर्थः । यत्तु कर्मनेकान्तकथितत्वेन दोषद्वयगुणमिति तत्राऽऽह— किञ्चेति । श्लोऽपि कर्मागुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञाय हेतुन्तरमपि स्पृहयति— नापीति । चिकित्सायां हि क्रियमा-

णायां व्याख्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि सम्भाव्यते, कर्मपरिपाकस्य बुद्धिवेकत्वात्, न तथा कर्मागुष्ठाने दोषोऽस्ति, विहितत्वादित्यर्थः । सम्प्रति कर्मागुष्ठानस्य फलं पुच्छति— किं स्थितिः । उत्तरार्धे व्याकुर्वन्विबक्षितं फलं कथयति— स्वल्पमपीति । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं 'सर्वपापेषु सञ्चोऽपि व्याय निमिषमच्युतम् । यतितत्त्वस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः' इति स्पृहेरित्यर्थः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह— नेहेति । इह कर्मयोगो नाभिक्रमनाशोऽस्ति; अभिक्रम आरम्भः; नाशः फलसाधनभावनाशः; आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पाग्नौऽपि महतो भयात् संसारभयात् त्रायते । अयमर्थः— 'पार्थ ! नैवेह नाशुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' [६।४०] इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न हि फलप्रसवाय भवन्ति, प्रत्यवायस्य च भवन्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'इमांश्च्यु' [१।१९] इत्युक्तोऽनन्तरं व्यवसाया- [१।४९] इत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहाभिक्रम' इत्येतत् सङ्गच्छत इत्यत्राह— वक्ष्यमाणेति । उपक्रमे माहात्म्यकथनेन युगुप्तातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः । इहेत्यनेन सूचितं कर्मानन्तरंभ्यो वैलक्षण्यमाह— कर्मयोग इति । अभिमुखकमणशङ्कां व्युत्पत्त्यति— अभिक्रम आरम्भ इति । उपक्रमशब्दवदयमिति भावः । क्रियारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्वमित्यतो नाशः फलसाधनभावनाश इति । तात्पर्यमाह— आरब्धस्येति । प्रत्यवायशङ्काहेतुं वक्ष्यन् द्वितीयं पदं व्याकरोति— आरब्धस्य विच्छेदे इति । उच्चविवरणरूपमुत्तरार्धे व्याख्याति— अत्येति । संसारभयादिति । महत्वविशेषितं भयं संसारभयमेव हीति भावः ।

स्वल्पाग्नौऽपि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देवकालादिवैयुष्यात् श्रमादिकाकृत्यकरणादिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनः सन्धानादिति वक्ष्यमस्य श्लोकस्योक्तार्थैकपरत्वं सङ्गृह्यित्स्वरूपत्वेन वक्ष्यमाणोपनिबन्धस्य चाह— अयमर्थ इति । कृताशस्य कथं न नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यवच्छेदं दर्शयति— अन्यानि हीति । लौकिकानीत्यतिशयाहेतुर्दृष्टान्त उक्तः । वैदिकानीति सामान्यनिर्देशस्यायं भावः— निरवधैर्मित्तिकान्यपि विच्छेदे सति न फलाय स्पृः; प्रत्यवायाय च भवेयुः । अशक्त्यादिमूलमीषवैकृत्यमात्रं हि तत्र सङ्गम् । कान्येषु स्वज्ञैकृत्येऽपि नैकफलयमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न केवलं स्वपादिरलाभमात्रम्, शब्दरहितत्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— इह मोक्षमार्गेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तत्राशो नास्ति, यथा कृष्णादेः । मोक्षविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च चिकित्सावत्प्रत्यवायो न विद्यते । किन्तु भवति, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

८ वै. त्र. गि.— ननु कर्मयोगेन बन्धप्रहाणममुक्तम्, कर्मणामानन्दयेन तेषां पुरुषायुगेणाप्यष्टातुमसक्यत्वादित्याशङ्क्याह— [नेहेति] अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो भयात् त्रायत इति प्रथममन्वयः । अथ परमेश्वराद्यनार्थनिष्णामकर्मगुणानुरूपस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पाग्नौऽपि संसारभयादश्रयः । कर्मणामानन्दयेऽपि तन्मध्ये यथाशस्यैकमपि कर्म ईश्वराधनमुद्ययाऽऽद्वितीयमानं सन्मोकोक्तं भवतीत्यर्थः । यावच्छक्तिः किञ्चिदनुगतेऽपि 'आरब्धस्यावश्यपरिसमापन एक फलं, नान्यथा' इति नियमो नास्तीत्याह— नेहेति । इह मोक्षार्थकर्मयोगो अभिक्रम-

स्यात्मस्य नाशः फलहेतुत्वनाशः आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि निष्फलत्वं नास्ति । आरम्भमात्रमपि फलप्रदमित्यर्थः । आरम्भमात्रेऽपि यावच्छक्त्याऽगुष्ठानुगतेनैवात्म्यं, न च तथा सति स्वगार्थधर्मकर्मणीय यत्किञ्चिद्वैकृत्यप्रयुक्तः कर्मवैयुष्यरूपः प्रत्यवायोऽस्तीत्याह— प्रत्यवायो न विद्यत इति । सर्वाणि हि लौकिकवैदिकानि कृषियज्ञादीनि काम्यकर्मणि प्रारब्ध विच्छिन्नानि न फलाय प्रभवन्ति, अज्ञवैयुष्ये च प्रत्यवायाय भवन्ति, नायं कार्ययोगस्तत्त्वर्थः । यत्तच्च 'पार्थ नैवेह नाशुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' [६।४०] इत्यादिना भगवत्तैवामे प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— सर्वतो योगे सुगमतामाह—नेहाभिक्रमनाश इति । इह योगबुद्धौ धर्मस्य योऽभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । ' नहङ्गोपक्रमे ध्वंसो स्वधर्मस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसितः ' [११२९२०] इति भागवतवाक्यात् । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्याभिक्रमो महतो भयाच्चायते । साङ्ख्ये तु सिद्धे धर्मकर्मणा त्यागः; अत्र तु न तथा । उक्तं च— ' यमाद्यस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ' इति ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— ननु कर्मणा बाहुल्याकालादिसाध्यत्वाच्च कृतानां पूर्णत्वाभावादेकस्य प्रत्युत अङ्गैर्गुण्यादिना प्रत्यवायादिसम्भावना भवेदिति कथं बन्धो न भविष्यतीति चेत्, इत्याशाङ्क्याहुर्नस्य भगवत्कुण्डलात्मकसंयोगरूपयोगास्वरूपज्ञानात्तज्ज्ञानार्थ तत्स्वरूपमाह— नेहाभिक्रमनाश इति । भगवन्मार्गे भगवदर्थ भगवदाज्ञारूपेण कर्तव्यत्वं कर्मणां, न तु फलसाधकत्वेन, तस्मान्न पूर्वोक्तदोषसम्भावनात्र । तदेवाह—

इह मदाज्ञानेन क्रियमाणस्य कर्मणोऽभिक्रमनाशः प्रारब्ध-कर्मनाशो नास्ति, निष्फलत्वं न भवतीत्यर्थः । प्रत्यवायश्च न विद्यते । यतोऽस्य धर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयात् ज्ञायते रक्षति । अत्रार्थ भावः— अन्यत्र कृतकर्मसाफल्यार्थं साङ्ख्यस्य च भगवत्स्मरणं बोध्यते ' यत्नं स्मृत्या ' [वि. पु.] इत्यादिना, तत्र साक्षाद्भगवदर्थं कृतानां कर्मणां कथं वैफल्यं भवेत् ? ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवोपादयति— नेहेति । इह कर्मबन्धप्रहाणार्थं कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने अभि-कर्म्यते व्याप्यत इत्यभिप्रायः कर्मरिषः, कर्मैव वा, तस्य नाशो नास्ति । अन्यत्र फलं दत्त्वा नश्यति, न त्विद-मिष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकारणजनितः प्रत्यवाय एवाधैतव्य, सकृदनुष्ठितस्य बन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्याह— ' प्रत्यवायो न विद्यते ' इति । " तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविद्विषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " [वृ. छ. ४।४।२२] इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वस्यायेन " दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् " इत्यनेन नित्यस्य दग्धो वीर्यार्थेऽन्वयः नित्यानामपि कर्मणां विवि-दिषार्थत्वं विनियोगवैकाल्यसिद्धयति । तत्रैव काश्चिन्नैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेनैव नित्याकरणनिमित्तो वाऽका-म्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते, नित्यानामेव विनियोगात्, नित्येषु च यथाशक्त्युपबन्ध-स्यानुष्ठानात् । वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः । यथा— ' वेदानुबचनादीनामैकान्त्यवज्ञानजननेन । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः । यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वः ' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपबन्धो भविष्यतीति न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपपुक्तबीजकल्पम् । ' जन्म-जन्मान्तराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः ' इति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधान-द्वारा स्वसज्जालीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात् संसाराच्चायते । तस्मात्साङ्ख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥

तत्त्वज्ञानप्रापकैक संसारास्पदभूताश्चानन्ता बुद्धयः ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— येयं साङ्ख्ये बुद्धिरुक्ता, योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा— व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका, सम्यक् प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन ! । याः पुनरितरा विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेद-प्रचारवशात् अनन्तोऽपारोऽपुनरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धि-निमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तमेदबुद्धिषु संसारोऽपि उपरमते; ता बुद्धयो बहुशाखाः बहुचः शाखा यासां ता बहुशाखाः, बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केपाम् ? अव्यवसायिनां, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु बुद्धिद्वयतिरिक्तानि बुद्धयन्तराप्यपि काण्ठादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते, तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राऽऽह— येयमिति । सैवैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह— व्यवसायात्मिकेति । बुद्धयन्तराप्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह— बहुशाखा हीति । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्तया विवक्षितं फलमाह— इतरेति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयाऽनन्तरत्वमितरत्वम् । तासां मनर्थहेतुत्वं दर्शयति— यासामिति । अप्रमाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानां सतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्वशादित्येतत् । अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण

निवृत्तिरहितत्वम्, अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणरहितत्वम् । अनुपपत्तत्वं स्फोरसति— नित्येति । कथं तर्हि तत्रिष्टय्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राऽऽह— प्रमाणेति । अन्यव्यतिरेकाख्येन अनुमानेनाऽऽगमेन च पदार्थपरिशोधनपरिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तं निमित्तीकृत्य ससुप्तप्रसम्भ-म्बोधासुरोधात् प्रकृता विपरितुद्धयो व्यावर्तन्ते । तात्सङ्ख्या-ताषु व्यावृत्ताषु सतीषु निरालम्बनतया संसरोऽपि स्थातुमशक्यवन्तुपरतो भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपकान्तास्तत्त्वज्ञानाप-नोधाः संसारास्पदभूता विपरितुद्धीरनुकामिति— ता बुद्धय इति । बुद्धीनां वृक्षस्यैव कुतो बहुशाखित्वं ? तथाऽऽह— बहु-भेदा इत्येतदिति । एकैकां बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽनन्तरवि-शेषस्तेन बुद्धीनामसङ्ख्यात्वं प्रख्यातमित्याह— प्रतिशाखे-ति । बुद्धीनामनन्तर्यसिद्धिप्रशोक्तार्थो हिशब्दः । सम्यग्ज्ञान-वतां यथोक्तबुद्धिभेदाकात्म्यप्रसिद्धिमित्याशङ्क्य प्रत्याह— केवामित्यादिना ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि— व्यवसायेति । इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । मुमुक्षुणाऽऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसाया-त्मिका बुद्धिः ; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मास्तित्वमात्रमपेक्षितम्, नात्म-स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः ; स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानु-भवानां सम्भवाद्विरोधाच्च । सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका ; एकस्मै मोक्षारूपफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव ; यथैकफलसाधनतया आयेयादीनां वर्णनां सेतिकर्तव्यताकानामेकशस्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— एवं माहात्म्याभिधानव्याप्तेनास्य कर्मणः सर्वैकर्मभ्यो वैषम्यमुक्तम् ; अथोपदिष्टव्यतया प्रतिज्ञातां तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विविक्तेष्वनुप-विशतीत्याह— कान्येति । ‘ इह ’ इति सङ्गृहीतमाह— शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविविक्ताप्रतिषिद्धौलौकिक-कर्मणां भिन्नफलत्वात्तद्विषयेऽप्येक्यं सा भूदित्यत उक्तं शास्त्रीय इति । यदा सङ्कादकोपाधिकयनमिदम् । प्रस्तुत्युदादिमात्रव्यु-दासाय सर्वस्मिञ्जिति । नित्यनैमित्तिककाम्यतद्वानन्तर-विधाभेदसङ्ग्रहः । नामाकर्मविषयनानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणमात्रमर्थ्यफलितेन विशेषेण बुद्धिं विशि-नष्टि— मुमुक्षुणेति । व्यवसायशब्देन कृत्यव्यवसायश्रमं निरूपयति— निश्चय इति । पौनसक्यव्युदासाय विषयं समासांशोत्तरपदलक्ष्यं च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति— सा हीति । “ व्यवसायात्मिका ” इत्येतद्व्यवच्छेदमाह— कान्येति ।

ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्त-रानुभावव्यवसायादिभगवन्प्रासादप्रत्यासादानमित्यत्राह— तत्र हीति । कामनयाऽधिक्रियत इति वा, कामेनाधिकारो

यत्रेति वा कामाधिकारः कान्यकर्म, तदधिकारित्वं वा । यदा तच्छास्त्रम् । अधिकारश्च मद्विशिष्टतायानुत्पत्त्यामर्प्यमिदं कर्मेत्यभिमानः । देहातिरिक्तात्मशब्देन देहान्तरपरिग्रहार्ह-स्थिरत्वमभिप्रेतम् ; अन्यथाऽतिरेकमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकाल-नाशित्वश्रमे सति पारलौकिकात्म्यकर्मनानुष्ठानप्रसङ्गात् । मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति— नास्मेति । आत्मस्वरूपयाथा-त्म्यं वात्र नित्यत्वस्वरूपप्रकाशात्मानन्दत्वमवतत्प्रकाशत्वेऽन्वा-भाविकापहतपाप्मत्वादिहसमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकालमनु-भाव्ययोः स्वर्गापकर्णयोः कचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम् । कचित्साधारण्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्यत्राह— स्वरू-पेति । अयमभिप्रायः— कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनु-पपत्त्या वा शास्त्रबलाद्वाऽपेक्ष्यते । पूर्वैत्रापि याथात्म्यनिश्चया-भावे किं स्वर्गादिकलेव न स्यात् ? उत तत्साधनानुष्ठानम् ? उत तत्फलानुभवः ? । न प्रथमः— सुखरूपतया प्रमाणसिद्धेः स्वरसत इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः— तदर्थिनस्तदनुकूलकरण-कलेवरादिमतः स्वस्य तत्फलकाऽप्यवस्थानं निश्चिन्ततः पामर-कृत्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः । न तृतीयः— अप्रकलासुप्ति-तोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, अनुभवाभेदोत्पन्न-

तया च तदनुभवसिद्धौ सर्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वनुभववैलायामात्मयाथात्म्यानुभववैपक्षेयत्वात् । तदेतदखिलमुक्तं सम्भवादित्यन्तेन । अनुपपत्त्यभावोऽत्र सम्भवः । नात्र शास्त्रादिति वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि दृष्टार्थं वा विधीतं ? अदृष्टार्थं वा ? । अत्र केवलदृष्टार्थवत् दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न तावथागविक्रान्तरीरनिर्वैकत्वम्, तदनालोचनात् । नापि कर्तृ-रामनः संस्कारतयाऽनुपप्रेषाः, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविधिवत् ' आत्मानं तत्त्वतो जानीयात् ' इति विषयभावाद्देवान्तिवहितज्ञानस्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मशेषत्वाभावाच्च शारीरके समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वज्ञानमिद्वानामपि च स्वर्गादिकलं प्रतिपादयन्ति हि ' प्लवा ह्येतो अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवधं येतु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढाः " [मुं. उ. १।१।७] इत्याद्याः श्रुतयः । ' यामिमां पुष्टितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ' [२।४.२] इत्यादिना नानन्तरमेवोच्यते । अविदुषां धृमादिमार्गेण स्वर्गादौहृणादिकं चोपनिषत्सु जोष्यते, अतो विषयभावादेवाराधुपकारकत्वमपि निरस्तम् । तदेतदखिलमुक्तम्— अविरोधाच्चेति । शास्त्रादिविरोधाभावादित्यर्थः । पक्षान्तरे च शास्त्रविरोधः स्यादिति भावः ।

मोक्षाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा । तथाहि— यथावस्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थः । स कथमनिधीयमान इष्यते ? कथं च तज्ज्ञानं तद्विच्छामन्यन्तरेण तत्साधनमनुशीलेत ? स्वल्पयाथात्म्यज्ञानस्य च विहिततया साधनानुपप्रेषा इति कथं तथैतरेकेण साधनं पुष्कलमनुष्ठितं स्यात् ? कथं

३ रा. भा.—अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्रपञ्चत्वादिकलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादन्ताः ; तत्रापि बहुशाखाः ; एकस्मै फलाय चोदितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ कर्मणि " आयुराशास्ते, सुप्रजास्त्वमाशास्ते " इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखात्वं च विद्यते । अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता बहुशाखाश्च ।

४ वे. ता. चं.—"अव्यवसायिनाम्" इति हेतुपरमित्याह—स्वर्गपुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादन्ता इति । फलबाहुल्यात् स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणां निष्कालास्त्रैत्वात्तद्विषया बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदं मेदित्यु इत्यर्थः । अनन्तबहुशाखाशब्दयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं बहुशाखाशब्दं व्याचष्टे— तत्रापीति । एकैकस्यैव बहुशाखत्वमुपपादयति— एकस्मा इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलवच्छिन्नमेवेण एकपादवस्थानीयं विरोधिगुणफलयवच्छिन्नं तत्तद्वशभेदेन बहुशाखं भवति । मोक्षशास्त्रे तु सर्वायुः-

च स्वल्पाविर्भावलक्षणफलानुभवः स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात् ? इति युक्तिविरोधः । नोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरोधः स्यादिति । ननु व्यवसायारमिकाया बुद्धेः किमिदमेकत्वम् ? न तावद्यकस्यैक्यं तथाविधवृद्धिसत्त्वानासम्भवात् । नापि विषयैक्यादेकस्यत्वम्, अन्नप्रधानाद्यवान्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदाययोगचरत्वात्तथोऽगं, काम्यकर्मैवस्वपि तत्साम्यादित्यत उक्तं एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपादयति— एकस्मा इति । सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां समुच्छ्रयानुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । " सर्वमायुरेति " [छां. उ. ४।१।१२] इत्याद्यवगतावन्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः ।

अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम्, तथापि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तदुद्देश्यं ? इत्यत्राह— अत इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिश्रुतीतत्वेन एकशास्त्रैत्वात्तद्वोच्युद्दिष्टवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थोचरत्वादेकेत्युच्यत इत्यर्थः । प्रथमविधिसिद्धानां प्रथमकाम्यसिद्धितकृतव्यतक्तानां कथमेकशास्त्रार्थत्वं ? इत्यत्रोक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह— यथेति । आग्नेयाद्यो हि सेतिकादिव्यतक्ताः बष्वागा उत्पत्तिवार्यः प्रथगुत्पन्नाः समुदायादुपादिवाक्यवृत्तेन समुदायद्रव्यत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनत्ववेत्तेकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थोचरतया तदुद्दिष्ट्येकैव तद्विद्यर्थः ।

प्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकफलान्तर्गतमित्युक्तम् ।

वैषम्यद्वयोपपत्तिस्थैर्यामिप्रायेण निगमयति— अत इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षकमेगान्वयप्रदर्शनायानन्ता बहुशाखा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलसाधनत्वेन विहितानां नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकैव फलं स्यात् ? कथन्तर्गमेकशास्त्रार्थत्वम् ! काम्यानां च कर्मणां निष्कामेन कथमनुष्ठानम् ! यदि च तत्तत्काम्यफलाभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानं तर्हि तत्तदधिकारान्भावेऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गः ; सर्वकाम्योपसंहारः फलादिविरोधाव्याहतो दुष्करश्च ।

३ रा. भा.—एतदुक्तं भवति— नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्वयान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि; काम्यानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानि— इति ॥ ४१ ॥

सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेस्तेतादृशव्यवसायरूपत्वाभावात् साङ्ख्यबुद्धयैव, किन्तु भिन्नभिन्नरूपतैरेत्युक्तमर्थेन दक्षेयति — बहुशाखा इति । अव्यवसायिनां पूर्वोक्तनिश्चयशून्यानां स्वर्गपशुपुत्रावर्धकमात्रेणैवताव्यवसायिनां बुद्धयोजनन्ताः स्वर्गपथादिफलानन्त्यात्, तथापि बहुशाखा एकस्मै फलार्थविहितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ 'आयुराशास्ते' 'सुप्रज्ञास्त्वमाशास्ते' इत्याद्यान्तरफलभेदेन बहुभेदा इत्यर्थः । तथा च बहुशाखानन्तफलोपयोगार्थबहुभारतयोगवियोगरूपनित्यसंसारकारणीभूतां सकामकर्मानुष्ठानबुद्धिं विहाय नित्यविरतिशयमोक्षानन्दसम्पादकशब्देन निष्कामकर्मानुष्ठानविधामतिरिच्यनिर्मायः । एवमस्य श्लोकेषु भाष्योक्तार्थः सपरिष्कारं दर्शितः ।

९ व० त० दी०— कुत इत्यपेक्षायामाह— व्यवसायेति । इह योगे बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका । अफलार्थभगवदर्थं वा कर्म किञ्चित्कर्तव्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिरेकविषयत्वादेका । साङ्ख्ये तु त्रिपुटिशून्या वृत्तिः । काम्यकर्मतोऽपि भेदमाह— अव्यवसायिनां काम्यकर्माभिनिविष्टानां तु बुद्धयो बहुशाखा अनन्ताश्चेति हि प्रसिद्धम् । वक्ष्यति चासुरसम्पत्प्रसङ्गे— 'यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये' [१६।१५] इत्यादि ॥ ४१ ॥

१० पु० अ. त.— किञ्च । फलार्थं कर्मकर्तृगामनेकत्र उद्दिशेवति मदाज्ञानेन कर्तृणां मभिष्टानेनैव बुद्धिरिति अभाव वैपरीत्यशङ्केत्याह— व्यवसायात्मिकेति । हे कुलनन्दन सकुलोत्पते ! इह अकिमार्थं व्यवसायात्मिका भगवदाज्ञेयं करिष्यामीति ह्यैकैव भवति । अव्यवसा-

श्रीधराचार्यास्तु— 'नेहाभिन्नमानोऽस्ति' इति पूर्वश्लोकार्थं हेतुवर्णनत्वेनाह— श्लोकमवतार्य 'इह निष्कामकर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव पुर्वं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव निष्ठा बुद्धिर्भवति । ईश्वराधनाशेषेन क्रियमाणं हि कर्म किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि न नश्यति । यथा शक्नुवाचया कुप्यदिति विधीयते । न च वैगुण्यमपि परमेश्वरोद्देशेनैव, तदसम्भवात् । अव्यवसायिनां कामिनां तु बुद्धयो अनन्ता बहुशाखाश्च, नैकनिष्ठाः । तस्मात् काम्यकर्मानुष्ठानबुद्धितो योगबुद्धेर्हृदयस्थस्य' इति व्याख्यातवन्तः । सर्वथाऽपि 'बुद्ध्या वृत्तौ यथा पार्थ कर्मवन्धं प्रहास्यसि... त्रायते महतो भयात्' [२।३९-४०] इति साङ्ख्यम् ॥ ४२ ॥

विनां बहिर्द्वेषानामनिश्चितदयानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति, फलार्थं बहुशाखाश्च भवन्ति । तत्र साङ्ख्यत्वाभावात् प्रत्यक्षादिसम्भावना स्यादेव; अकानां तु साङ्ख्यत्वादेव वैफल्यप्रत्यक्षादिसम्भावना । अत एव भगवद्वाक्यस्य— 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां कालोपो भवेद्यदि' । तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः' इति ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेवं साङ्ख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्, कोऽनयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्य साङ्ख्यानां पातशङ्का नास्ति, योगिनां तु यावद्बिदेहकैवल्यं पातशङ्काऽस्तीत्याह— व्यवसायात्मिकेति । व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तादात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः— 'अहं ब्रह्मास्मि' [वृ०. १।१।१०] इति वाक्यजन्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरबाधेन सम्यागनुविता एका एकैव । 'सकृद्भिभातो हो(वै)ष ब्रह्मलोकः' [गौ. पा. का. ४।८९] इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव; न हि सकृज्ज्ञाते ब्रह्मणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किञ्चिदवशिष्यते कृष्णकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदः; अतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनन्ताः, ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति 'इदमेव मम श्रेयः' इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदाचिदश्रेयस्यपि श्रेयोबुद्धौ सत्यां पातशङ्काऽस्तीति महास्तयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥

मुचितसाधनप्रवृत्त्यर्थं संसारवैतृष्याय काम्यकर्माधिकृतानां फलाशापाशबन्धानां निन्दा ।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ शार्ङ्ग. भा.— येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—यामिमां भवति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अविपश्चितो-

ऽप्येवमसः, अविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ ! नान्यत् स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि बाह्वर्थयोरुपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि तेव सर्वेषां चित्ते किमिति स्थिरा न भवति ? तत्राऽऽह— येषामिति । ते यामिमां वाचं प्रवदन्ति तयाऽहृतके तसां कामिनां कामवशाद्विश्वयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह— ते— यामिति । 'इमां' इत्यप्ययमविष्णुप्राप्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ श्रव्यम् । किञ्चो हि पुष्पाढी शोभमानोऽसुसूयते, न पुष्पयोग्यफलमयी लक्ष्यते । तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीया बागुपलम्ब्यते, सायुषाधनसम्पन्नप्रतिभामात्र त्वेषा निरतिशयफलमपिगी

भवति, कर्मातुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाऽऽह— पुष्प-
तामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्प्रतिभानात्, वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थमात्रासत्त्वादित्याह— वाक्यलक्षणाभिहितम् । प्रवक्तॄणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति— अविपश्चित् । वेदवादा वेदवाक्यानि, तानि च बहुनामर्थवादानां फलांसाधनानां च विविधेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिरति-
श्रुत्वं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह— वेदवादरता इति । कर्मकाण्डनिष्कचफलं वक्ष्यति— नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सन्तः सम्प्रज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— ते च— कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं, जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुपपद्यते । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः, ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्रार्थं यया वाचा बाहुल्येन प्रकाशयन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तथोच्यतेः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारं परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतान्प्रवक्तॄन्विवेकिनो व्यवसायात्मकबुद्धिमात्रात्मकवासम्भवासिद्धये विधानुरोपे विनिश्चि-
ते चेति । तेषां संसारपरिवर्तनपरिद्वेषार्थं प्रस्तुतां वाचमेव विनिश्चि-
ते जन्मेति । ननु एषां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतत्त्वदाम्बुपुष्पपरिति तत्राऽऽह— कामपरा इति । तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्पुष्पायेषु कर्मस्त्वेव प्रवृत्त-
तया कर्मसंन्याससर्वकाङ्क्षानाद्विद्वत्तत्त्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थपिप्पसा मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह— स्वर्गेति । तत्परत्वं तत्सिद्धिर्वाऽऽसक्ततया

तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वम् । उच्चावचमभ्यवहे-
प्रमेदग्रहणं जन्म । वाचो यथोक्तफलप्रदत्वं अप्रामाणिकं इत्या-
शङ्क्यानुष्ठानद्वारा तदुत्पत्तिरित्याह— क्रियेति । क्रियाणां-
मनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रमुखाः
सनादीनैकाहलक्षणास्ते खल्वस्यां वाचि प्रादुर्भूणं प्रतिभान्ती-
त्यर्थः । कथं यथोक्त्यां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनाव-
स्थानमित्याशङ्क्य प्रकाशयत्येतेत्येतद्विशदयति— स्वर्गेति ।
तथापि तेषां मोक्षोपायत्वात्पक्षेस्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं
भविष्यति, नेत्याह— भोगेति । यथोक्तं वाचमभिवदतां
पर्यवसानं दर्शयति— तद्बहुलाभिहितम् ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— तेषां च— भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्यं, ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् ; तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसां आच्छादित-
विवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साङ्ख्ये योगे वा या बुद्धिः, सा समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरु-
षोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिः, तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मातुः-
यिनामपि बुद्धिबुद्धिरागन्तःकरणे साध्यसाधनसूतबुद्धिद्वय-
समुदायसम्भावितो मोक्षो भविष्यति, न, इत्याह— तेषां
चेति । तदात्मभूतानां तथोक्तं भोगैश्वर्ययोरात्मकर्तव्यत्वेना-
ऽऽरोपितयोरभिनिविष्टे चेत्सिद्धतादात्म्याध्यासवतां बहिर्मुख-
नामिल्यर्थः । तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकग्रहया व्यव-
सायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति ।
ननु समाधिः सम्प्रज्ञातावस्थान्नातमेवेन द्विधोच्यते, तत्र बुद्धि-
द्वयविधिरप्रसक्तः सन्कथं निविध्यते ? तत्राऽऽह— समाधीयत
इति ॥ ४४ ॥

३ शां. भा.— अथ काश्चकर्मधिकृताभिन्दति— यामिमां प्रति । यामिमां पुष्पितां पुष्प-
फलां आपातरमणीयां वाचमविपश्चितोऽपज्ञा भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति,

वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादाः तेषु सक्ताः 'नान्यदस्ति' इतिवादिनः तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गादिरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिफलवासाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेष-प्रचुरां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति सम्बन्धः; तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया वाचा भोगैश्वर्यविषययाऽपहृतात्मज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ मनसि न विधीयते नोत्पद्यते । समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समर्थिर्ननः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. नं.— एवं काम्यकर्मविषयमुद्दिष्टो मोक्षसाधन-भूतकर्मविषयाया बुद्धिः वैलक्षण्यमुपपाद्य अनन्तरं मोक्षसाधने प्रवृत्तिरैश्वर्यप्रसक्तमित्यल्लेख्यवृत्त्युपपन्नया तत्फलसाधनकर्माधिकृतात् नन्वन्तीत्युपरितल्लोकत्रयमवतारयति— अयेति । काम्यकर्माधिकृतानिति, काम्यकर्मसु स्वर्गादिद्विधाभिलषित-साधनत्वस्वायंतावद्विदुःकानित्यर्थः । 'पुष्पिताम्' इत्येतत्फल-व्यवच्छेदमुक्तेनामुक्तोदकत्वपरमित्यभिप्रायेणाह— आपात-रमणीयामिति । अल्पज्ञा इति । विविचं पर्यचित्त्वं हि वि-पश्चितम् । "५ भोदरादृशं यथोपादयति" [अष्टा. ६।३।४०९] पर्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुलत्वम् । तद्यतिरेकबान्धोपनिवृत्त्यावस्थितराष्ट्रिवादिविवेकाभावाद्बहुलत्व-मिति भावः । 'जन्मकर्म' इत्यादेः गतिविशेषणत्वप्रमज्जुदासाय गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितपूर्णाया च कर्ममुल्लङ्घ्य प्रागेवोक्तम् । भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानामिति । एतेन 'वाचं' इत्यस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति ।

सामान्येन वैदिकनिन्दाभ्रममाकरोति— स्वर्गादिफल-वादा इति । वेदशब्दोऽत्र 'वेदेषु वेदागतेषु च गीयते' इत्यादाविव कर्मभागपरः । तत्रापि विधिभागफलत्वाद्वाद्भागवि-षयतया सुखवाक्यवेदवाक्यविषयतया वा वाचं 'वेदवाद' इत्य-वयवोपनिष्कर्ष्यमिति भावः । 'नान्यदस्ति' इतिवादे प्रतीतिप-दानामर्थं हेतुतया उपादत्ते— तत्सङ्गातिरेकेणेति । अवर्ण-स्वरूपनिषेधोऽख्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्— अधिकं फल-मिति । 'वादिनः' इत्यनेन तथानवज्ञात्फलविषयाव्यवस्थानाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । कामप्रवणम-नस इति— कामेष्वात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्याकरणबहुव्रीहिरिति भावः । स्वर्गपरायणा इति ; स्वर्गः परः परायणं परमाप्त्यर्थं येषां ते स्वर्गपराः, मोक्षविमुखा इति भावः । 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इतिप्रत्ययस्य सामान्य-विशेषविषयतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामोन्मत्तान्यन्यस्यपरतया वा पुनरातिपरिहारः ।

स्वर्गादिलभोगमभ्ये जन्मादिभ्रमं व्युद्ध्यति— स्वर्गा-दिफलावसान इति । "यावत्कस्मात्तमुक्तिवाऽयमेतमेवाभ्यां पुनर्निवर्तन्ते" [छां. उ. ५।१०।९] "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्यम् । तस्माल्लोकात्पुनरेख्ये लोकाय कर्मणः" [बृ. उ. ४।४।६] "आत्माभ्रमवाङ्मोकाः पुनरावर्तिनोऽञ्जुन'

[८।१६] 'स्वर्गेऽपि पातभोतस्य क्षयिणोर्नास्ति निर्गतिः' [वि. पु. ६।५।१६०] इत्यादिबुधितस्मृतय इह श्रद्धयाः । जन्म-वर्त्मकमोऽप्यनुयायाख्यकर्मशेषफलत्वव्यापनाय समानाधिकर-ण्यमासत्तां दर्शयति— जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति । कर्मशेषेण पुनस्तृष्णाकृच्छ्रजन्मप्राप्ते श्रुतिस्तावत् "प्लवा ह्येत एवदृष्टा यत्कृष्णा एवदृष्टाश्चोक्तमवर्तयते" [मं. उ. १।१।७] "तय इह रमणीयवर्णा भव्याशो ह यते रमणीया योनिमाप-येन नाश्रयणीयानि वा क्षयिणीयानि वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कस्यचरणा अम्याशो ह यते कस्युयां योनिमापयेदभ्योनिं वा सूर्ययोनिं वा चण्डालयोनिं वा" [छां. उ. ५।१०।७] इत्यादिः । जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मशेषमूलत्वे स्मृतयश्च— 'यणां आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमुत्सृज्य ततः शेषेण विशिष्टश्र-द्धातिजुलुरुपासुस्तुष्टुचित्तस्तुलुलुभयसो जन्म प्रतिपद्यन्ते । वि-ष्वङ्गो विप्रतीतान्नयन्ति' [गौ. य. २।१।११०।१९] इति । तथा "ततः परित्तुतो कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं येषां प्रज्ञां इत्यादि । यमोऽपि यमोऽपि प्रसिद्धयते । तत्त्वबहुभयस्योर्लोकयोः सुख एव वर्तते" [आ. स्त. य. २।१२।३] इत्यादयः । वैरा-ग्यपदे चामयमर्थो व्यक्तमनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मफल-प्रदाप्रति केषुचित्कोशेषु पाठः । ननु ज्योतिष्टोमादि-क्रियाविशेषस्वरूपमात्रं कामिनो ज्ञानिन्श्च समानम्, तत्कथं 'क्रियाविशेषबहुला' इति कामिनो विशिष्यामिणीयते ? तत्रोक्तम्— तत्त्वज्ञानरहिततयेति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रभुमेव । तत्रैकफलसाधनतया एकशास्त्र-वैष्णवम् । न च भोगानुपशुकाः योर्वै क्रियाविशेषास्तेन क्रि-यन्ते । अतः प्रयासबहुलं परिसित्तक्षरफलं वासुसुखोः कर्मति भावः । अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वप्रमं निरस्त्यन-वृथन्तपदयोरेष्टविशेषयोः प्रस्तुतविशेष्यविषयत्वं चाह— तेषामिति । तथेति । यदुक्तप्रतिनिर्वाक्यव्याख्येयोपादा-नम्, तत्परायष्टे प्रष्टवं चेत्तत्परायष्टेमाह— भोगैश्वर्यवि-षययेति । 'अपहृतचेतसः' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थपौनरस्य-परिहाराय तदर्थस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबहुल्यभावेहेतुत्वाय चोक्तम्— अपहृतात्मज्ञानानामिति । यथोदितव्येति— प्रा-युक्तप्रकारेत्यर्थः । न विधीयते केनचिदेताना न क्वचित् इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते— नोत्पद्यत इति । समापितशब्दस्य

बुद्धिर्विशेषविवक्षायामत्रानन्दयान्मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह—
समाधीयतेऽस्मिन्निति—विधीयतेऽस्मिन्निति निश्चितम् ।
यशोदितेलायुक्तं प्रकारं विष्णोति—तेषां मनसीत्यादिता ।
विधीयत इति वर्तमाननिर्देशात्पर्यसिद्धमुक्तं कदाचिद्-

पीति । एषां निन्दा किमर्थमित्यत आह अत इति; व्यव-
सायात्सकलुदिविरोधादित्यर्थः । सुमुधुना न सङ्गः
कर्तव्य इति—निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते ;
स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेद्वि-
कल्पा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

६ आ. मा. भा.—सुरवैदिकानि मतानि अव्यवसायात्मकानि ; न तु वैदिकानि । तेऽपि हि
केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलाभ्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति । यामाहुरित्येत्यन्वयः । मोक्षफल-
मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं प्रवदन्ति । वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत
उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीतिवादिनः ‘परोक्षविषया वेदाः’ । ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’
[ऐ. उ. १।१४ बृ. उ. ४।२९] ‘मां विपश्चेऽभिपश्चे माम्’ [भाग. १।२९।४३] इत्यादिभिः
पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘यामिमाम्’ इति श्लोकस्य प्रकृतोपयोगा-
दर्शनात्सङ्गतिमाह—स्युरिति । न तु वैदिकान्यप्यव्यवसाया-
त्मकानि । ततः किं प्रकृते ? इत्यत उक्तं तेऽपीति । व्यव-
सायात्मकं मतं वैदिकमतमवलम्बमाना अपि केचित् वैदि-
कानि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्माहुः । भवास्तु काम्या-
न्वेव स्वर्गादिफलानि, निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठानानि तु
ज्ञानार्थानीत्यभिप्रेति । तथाच स्वदूषणे निष्ठानुगुणपतिस्तदव-
स्थेति भावः । आह तेषां वैदिकामासत्यप्रदर्शनाय निन्दाभिपि
शेषः । भोगैश्चाद्येतेरपि प्रकृतव्यवहारेण तत्परमार्थभ्रान्तिं वार-
यति—यामिति । अन्यथा यच्छब्दः साकाहोऽनन्वितः स्या-
दिति भावः । वाचः पुष्पितत्वं कथं ? इत्यत आह—मोक्षेति ।

अत्यल्पत्वेनोपमा । वेदवादरता इत्येतत्कथं निन्दावचनं इत्यत
आह—वेदेति । कथमेतस्मात्पदब्रह्मण्ये ? कथं चैषाऽपि
निन्दा ? इत्यत आह—वेदैरिति । वादशब्दोऽप्रापगततः प्रतिपादने
वर्तते । वक्ष्यते चात्राभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्यं च कर्मा-
दि साधारणं चैतत् । अन्धशो वायुभक्ष इति व्यथेत्यर्थः । साव-
धारणत्वं कृत इति चेत्, उत्तरपदब्रह्मादिति तानि पठन्ति—
नान्यदिति । आपाततः प्रतीत्याकार्यस्य सङ्गावे भवेदेषां
निन्दा । कोऽसौ कुतश्च ? इत्यत आह—परोक्षेति । कथित्यक-
दवचनादिचेत्युक्तम् । अतएव प्राय इत्याह—देवा वेदाभिसा-
निनः । तत्प्रकारात्सूचनार्थं मां विपश्चे इत्याहुवाहन्तम् । वदन्ति
वेदाः ॥ ४२ ॥

६ आ. मा. भा.—भोगैश्चर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.—यतिशब्दस्यावगतिरित्यर्थः प्रतीयेते-
त्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भावः ।

एषाऽपि कथं निन्दा ? इत्यत आह—तत्प्राप्तीति । मोक्षं
वेदफलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

६ आ. मा. भा.—तेषां सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते ।
सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्माश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र—
‘न तस्य तत्त्वग्रहाण्य साक्षाद्दरीयसीरपि वाचः समस्तम् । स्वमे निरुक्त्या गृहभेदिसौख्यं न यस्य
हेयानुमितं स्वयं स्यात्’ [भाग. ५।११३] ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.—तयाऽवहेत्येताद्रेप्रतीतिनिरासार्था-
माह—तेषामिति । तेषां बुद्धिर्मेनोवृत्तिर्न्यवसायात्मिका
सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्मिका न भवति । तत एवैश्वरे सम्यक्समा-
धानार्थे न विधीयत इत्यर्थः । सम्यग्बुक्तिनिर्णयार्थमक्त्वाभावे
कृतः समाध्यभावः ? इत्यत आह—सम्यगिति । अनेन समा-
धिसाध्यार्थोऽपि विद्यते भवति । किमिदं मनस्समाधानेन
येन तत्प्राप्ते निन्दा स्यात् ? इत्यत आह—तद्धीति । मोक्षा-

भावश्च महानिन्देति । वक्ष्यति । सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्माश्वरे-
कम् । न केवलमाशुभातिकं किन्तु पुराणेषु कसिमाह—उक्तं
चेति । वरीयसीः वरीयसः । ‘गुणं सुल्लभ’ [अष्टा. ७।१।२९]
इत्यादिना जतः पूर्ववर्णः । वाचो वेदवाचः । स्वप्ने निरुक्त्या
स्वप्नप्रतीत्यर्थेऽष्टान्वेन हेयानुमितं हेयत्वेनाशुभितम् । इदमेव हि
सम्यग्बुक्तिनिर्णयात्मकम् । यद्येवापादेयविवेकेन हेयानुपादेयो-
पादानं च तद्धि मोक्षसाधनमित्येतत्तु श्रुत्यादिप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—यामिमां वैदिकीं वेदभवां द्रव्यगुणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पादनसमर्थानां
फलपूर्वमावित्वात् पुष्पमिव पुष्पं तानि च पुष्पितानि एषां पुष्पितानां मतिपादिका वागपि पुष्पिता,
तां वाचं वदन्ति पठन्ति अविषयितोऽपण्डिताः । वेदस्य वादो वदनं वेदवादस्तत्र रताः सक्ताः

वेदवादरताः । वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशबद्धा इत्यर्थः । स्वर्गादिफलादन्यदपवर्गार्थं सुखं नास्तीतिवादिनो वदनशीलाः॥४२॥ कथम्भूतास्तेऽविपश्चित इत्यत्राऽऽह— कामात्मानः कामिनः, स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां जन्मविशिष्टशरीरेन्द्रियप्राप्तिः कर्मणः फलानि स्वर्गादीनि जन्म च कर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि तानि प्रददातीति जन्मकर्मफलमदा तां वाचम् । क्रिया-विशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः पाकयज्ञादयः । बहूनांछाति प्रतिपादयतीति बहुला । क्रियाविशेषबहुला क्रियाविशेषबहुला ताम् । भोगैश्वर्यगति— भोगः शब्दादिविषयलाभः, ऐश्वर्यमणि-मादि, भोगैश्वर्ययोगतिस्तां भोगैश्वर्यगति प्रति तल्लक्षणां शब्दादिविषयलाभाणिमादिसाधनभूता-मित्यर्थः । तां वाचं त्यज, तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं वा कार्षीरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ पुत्रा ह्येते अहदा यन्नरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ” [छं. उ. २ । ७] इत्यादि ॥ ४३ ॥ कस्मात्सा वाक् त्याज्या? इत्यत्राऽऽह— यदि सा वाक्प्रमाणत्वेनोपादीयते तदनुष्ठाने तत्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः स्यात्तत्र भोगैश्वर्यमसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां, तथा वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेक-प्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहच्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मवबोध इयमेव बुद्धिः परम-पुरुषार्थतया कर्तव्येत्येवं निश्चिता सा बुद्धिर्न विधीयते नोत्पादयितुं शक्यते । तस्मादियं वाक् परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्याज्येत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

८ वे. ब्र. नि.— व्यवसायात्मिका बुद्धिर्बैदिकानां न भवेत्सर्वः वैदिकानामपि न सर्वेषां भवति, कामभोगप्रवाहापा-तिवाह्योक्तानाम्, किन्तु कस्यचिदेव पुत्रशालिनि इति दर्शयितुं काव्यकर्माधिकृतान् निन्दति विभिः— यासिमामिति ।

इदं श्लोकत्रयमेकान्वयम् । “ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ” इति तृतीयश्लोकं प्रथममन्वयः । समाधीयतेऽस्मिन्निति क्माश्लिमेन, तस्मिन् विधीयते । कर्मकर्तारं लक्षात् । नोत्पद्यत इत्यर्थः । यदा परमेश्वरैकनिष्ठत्वरूपं चित्तेकाग्र्यं समाधिः, तद्विषये निश्चयात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यते । केचाम् ? भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्— इहाश्चत्र च भोगस्तदनुगुणमैश्वर्यं च सम्पाद्यमित्येवं भोगैश्वर्ययोरेव प्रकर्षणात्सक्तानामित्यर्थः । ननु भोगैश्वर्यासक्तानामपि “ परीक्ष्य लोकार्कभित्तान्नाहोणे विवेकमात्राज्जलकृतः कृतेन ” [छं. उ. १।२।१२] इत्यादिशुद्धलुक्विवेकैवाभ्याद्यादिना तदा-सक्तिविधूनेन व्यवसायात्मिका बुद्धिः कृतो न स्यात् । इत्यत्राह— तथाऽपहृतचेतसामिति । तथा भोगैश्वर्यप्रतिपादकश्रुत्या अपहृतं चित्ते येषां ते तथोक्तानाम् । ततो न विवेकैवान्यप्रसक्तिरित्यर्थः ।

ननु मातृत्वसर्वलोकप्रसङ्गा श्रुतिः कथं विवेकवैराग्यभ्रंश-नेन पुरुषाशास्यते? इत्याशङ्क्याह— यासिमामिति । यासिमामधीयमानां “ स्वर्गाकामो यजेत ” [आ. श्रौ. १।०।१।११] इत्यादिरूपां वाचं प्रवदन्ति परमपुरुषार्थपरेष-मेवेवंस्वरूपेण प्रकर्षेण वदन्ति, तथाऽपहृतचेतसामिति सम्बन्धः । तस्येव श्रुतिः तस्यैव कस्यचिद्विवेकज्ञानमप-हरति, तस्याः परमपुरुषार्थभूतनिरतिशयापन्दुरुषप्रज्ञाहृत-परतया स्वर्गादिभोगैश्वर्यप्रतिपादने तात्पर्याभावेन तदर्थं विवेकप्रज्ञानाप्रसक्तः । किन्तु “ स्वर्गादिवेव परमपुरुषार्थता,

तत्प्रतिपादित्येवेयं श्रुतिः ” इत्यभिमत्यमानमीमांसकमन्वय-दुरालापा एव पुरुषाणां विवेकवैराग्यभ्रंशका इति भावः । ननु स्वर्गादिकलश्रुतिस्तस्यास्म्यप्रतिपादनप्राप्तीत्याशङ्क्य विनि-नष्टि— पुष्पितामिति ; पुष्पितविषयस्तावदापातकगोपा-मित्यर्थः । यद्वा पुष्पितां केवलं जातपुष्पां, न तु फलवती-मित्यर्थः । अथवा मोक्षफलमेवैव स्वर्गादिपुष्पपुष्पाकमित्यर्थः । स्वर्गादिर्माहाद एवेवेवेवाह्लास इति फलपूर्वकाह्लासिवात् उपपत्तेन निरूपणम् । तथा च पुष्पस्थानीयस्य न फलत्वमिति भावः । सर्वेषां “ पुष्पितां ” इत्यनेन स्वर्गादिरकलत्वात्तच्छ्रुतिः पुरुषार्थपरत्वं नेत्युक्तं भवति ।

एतदेवोपापादयति— जन्मकर्मफलप्रदमिति । कर्मणः फलं कर्मफलम्, जन्म च कर्मफलं च जन्मकर्मफले, ते प्रददातीति तथोक्तम् । कर्मफलं हि स्वर्गः ; एव च तदुपभो-गाहदेहिविशेषप्राप्तिरूपं जन्म विना न निष्पद्यत इति स्वर्ग-प्रदं कर्म जन्मप्रदमपि जातमिति तत्प्रतिपादकश्रुतेरपि तथ-द्व्योक्तिः । जन्मग्रहणेन च तद्विनाभूतमरणस्याप्युल्लिखित-त्वात् जन्ममरणानुविद्धं स्वर्गादिकमित्युक्तं भवति । अतो न तस्य परमपुरुषार्थत्वप्रसक्तिरिति भावः । न केवलं जन्म-मरणदोषेणैव स्वर्गस्य परमपुरुषार्थत्वाभावः, किन्तु स्वकारे दुःखकरमित्वादाप्येवाह— भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रिया-विशेषबहुलामिति । भोगैश्वर्ययोगतिविशेषः, गम्यत इति स्थूलतेः । प्राप्स्यथैकत्वे तु भोगैश्वर्यं प्रतीत्येव चारिताथ्याद-तिसम्बन्धवैयर्थ्यम् । विशेषार्थरूपे तु क्रियाविशेषादोक्तसाधन-विशेषानुगुणसाधविशेषफलाभावेन तार्थक्यम् । एवं च भोगैश्वर्यविशेषसाधनविरुद्धा एव क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदोषपूर्व-भासज्योतिष्टोमाद्याः, तैवेहुतां प्रभूतामित्यर्थः । अग्निहोत्रादि-कर्मणाश्चैवावचवाच्यत्वकलभूतः स्वर्गाऽप्युच्चावच एव ; कर्म-

भूयस्त्वात्कभूयस्त्वम्' इति न्यायात्, "तद्वा एतत्सहस्र-
स्यायनं सहस्रं स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः
सुवर्गो लोकः" इत्यादिश्रुतेश्च, अस्यासत्ताभ्याशिशोभेणैव
बहुप्राप्तताभ्यदर्शपूर्णमासादिकभूयस्त्वमसिद्धौ तदनुर्थक्या-
पातेन तत्कलभूयस्त्वमसिद्धौ तदनुर्थक्यापात्तत्वात्। तातन्मन्वच
फलं दुःखास्पदम् । परस्मदुक्त्यै हि हीनसम्पदं दुःखा-
करोति । अतो न स्वर्गस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति भावः ।

नन्वेतादृशसर्गकालश्रुतिं कथं परमपुरुषार्थपरत्वेन वदन्ति ?
इत्यत्राह—अविपश्चित इति, श्रुतितात्पर्यानिर्णय-
इत्यर्थः । अज्ञानित्वे हृणीमेव स्थेषम्, कुतः स्वर्गपारम्य-
प्रतिपादनपाण्डित्यं ? इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—वेदवाद्भरता
इति । वेदेषु ये वादाः "अपाम सोममयुवा अभूय" [ऋ. ६।४।१] इत्याश्रयादाः, तेषु रताः । वेदार्थस्य
सत्यत्वादेवमेवैतदिति सिद्ध्याविश्रान्तेन तत्र प्रीतिमन्त
इत्यर्थः । तादृशार्थवाददर्शनमेव तेषां तथापाण्डित्यहेतुरिति
भावः । "यत्कृतं तदनित्यम्" इति न्यायोपहृतितया
"तस्येह कर्मचितो लोकः क्षीपत एवमेवाश्रुत पुण्यचितो
लोकः क्षीपते" [छ. उ. ८।१।६] इत्यादिश्रुत्या विरुद्धत्वात्
अस्मत्पुत्रतिरुणाध्याय एव, न तु स्वार्थेपरं तद्वाद्भरतं
दर्शितम् । एवं त्वयि तत्र प्रीतिवशात्तदीयमर्थावाद्भवदोषं न
पर्यन्तमित्येतत् "रताः" इत्यनेनोक्तम् । एतदाश्रयैर्णैव पापेति
सम्बोधनम् ।

ननु नित्यनिरतिशयश्रद्धानन्दप्रतिपादिन्युपनिषत्काण्डं
स्थिते, किमिति तादृशार्थवादेषु रताः ? तत्राह—नान्यद्-
स्तीति वादिन इति । स्वर्गपशुपुत्रादिकलभ्यनित्यनिरति-
शयमोक्षाख्यफलं तत्परं वेदवाक्यं वा किञ्चिवास्ति, सर्व-
स्यापि वेदस्य कश्चिदस्त्वेन सिद्धरूपे ब्रह्मणि तस्याप्रमाण-
त्वात् । व्यवस्थापितं हि कर्ममीमांसायाम् "आम्नायस्य
क्रियार्थत्वात्" [ए. मी. १।२।१] इत्यादिसूत्रेण वेदस्य
क्रियार्थत्वादक्रियापानामाप्रमाण्यभासङ्कय, "विधिना ल्केवा-
क्यत्वात्..." [ए. मी. १।२।७] इति सूत्रेण अक्रियापाना-
मपि सिद्धार्थविषयवेदवाक्यानां विष्येकवाक्यत्वेन क्रियार्थक-
श्रुतप्राप्त्यं प्रामाण्यमिति सिद्धागत्या जैमिनिः वेदस्य
क्रियापरत्वम् । अतः कर्मविव्यपेक्षितकान्तामस्तावकमेवोपनिष-
त्काण्डं न स्वार्थपरम् । इत्यादिभिर्हृत्मीमांसकमार्गैश्चैव काण्ड-
मेवापलपन्तीत्यर्थः । ननु उपक्रमोपसंहारादिबुद्धिधत्तात्पर्य-
लिङ्गदृष्टिद्वैतद्वैदमर्थमोपनिषदं काण्डं कथमपलपनीयम् ?
सिद्धरूपेण ब्रह्मणि वेदप्रामाण्यस्य "तत्तु समन्वयात्" [ब्र. सू. १।१।४] इति ब्रह्ममीमांसासूत्रे भगवता
वादरायणेन व्यवस्थापितत्वात् ; "अज्ञायदयम्" [ए. मी.

१।२।१] इति जैमिनीयै पूर्वपक्षसूत्रमपि हि धर्मप्रमाणत्वेना-
मित्तस्यान्यायस्य क्रियाधैर्यैवैव प्रामाण्यं वाच्यमित्येतत्
रम् ; "विधिना ल्केवाक्यत्वात्..." [ए. मी. १।२।७]
इति तदीयसिद्धातसूत्रमपि धर्मप्रमाणत्वाधिमत्तक्रियाधि-
विसमसिद्धाहृतवायुप्रेषिष्ठादिवाक्यमात्रविषयमित्येवाम्यते ;
"अथातो धर्मजिज्ञासा" [ए. मी. १।१।१] इति धर्म-
निवारं प्रतिज्ञाय "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [ए. मी.
१।१।२] इति द्वितीयसूत्रे तस्यैव लक्षणमुक्त्वा "तस्य
निमित्तपरीष्टिः" [ए. मी. १।१।३] इत्यनन्तरसूत्रेण
धर्मप्रमाणस्यैव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञानात् ; न चास्मात्त्वप्रति-
पादकश्रुतिपरिष्ठाण्डं कर्मविव्यपेक्षितकान्तामस्तावकमेव तदेक-
वाक्यतां प्रतिपस्यते ; तथा च कथं "नान्यदस्ति" इति
वक्तुमुचितं ? इति शङ्कानिरासाय वादिन इति । ताच्छी-
ल्यापि गिनितप्रत्ययः । सत्यमेवेत्यं वक्तुमुचितमिति ; तथापि
तेषां तथावचनशीलता इतिवारेत्यर्थः ।

कुत एतादृशं दुस्तीलम् ? तत्राह—कामात्मान इति ।
कामस्वरूपा इत्यर्थः । स्वसंस्वनिष्पत्तिं मोक्षप्रसङ्गमसहमानः
कामः साहाय्यं स्वस्मिन्नेव तत्पसङ्गे न सहत इति किञ्च
वक्तव्यम् ? अतः कामस्वरूपतया तेषां मोक्षकाण्डासह-
स्वभाव इति भावः । ननु मोक्षोऽपि स्वर्ग इव कामस्य
विषयः । तत्कथं कामात्मनो मोक्षे द्वेषः ? तत्राह—स्वर्ग-
परा इति । पराशब्द इष्टवचनः, "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" [अथा. १।४।२] इत्यत्र "अस्तीष्टवाच्यो पराशब्दः"
इति महाभाष्योक्तेः । स्वर्ग एव पर इष्ट एषामिति स्वर्ग-
पराः । स्वर्गे ह्यश्रुतप्राप्तसमाप्तमोक्षप्राप्तजातपरिमल-
राश्वर्थागानादिसम्पत्तिः ; मोक्षे तु न किञ्चिदपि । न
हि नयनानन्दि सुन्दरीरूपं, घ्राणस्तप्रेणो गन्धः, श्रवणा-
श्रुतायमानं गानं, रुचितं वा भक्ष्यमोषादिकं मोक्षे किञ्चि-
दस्ति ; "यन्न त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्कथं न कश्चेत्येकं न
जिघ्रेत्" [ह. उ. ४।४।१५] इत्यादिश्रुतेः ; अतो मोक्षाय
नमः, स्वर्ग एवास्माकमस्तु इति मन्यमाना मोक्षं न काम-
यन्त इति तत्र द्वेष एव तेषां वैषम्यिकाणामिति भावः ।

एवमभूता अविपश्चितो यामिमां वाचं प्रवदन्ति, तथाऽप-
हृतं तेषां समाधिं भव्यसायसिका बुद्धिरे विधीयत इति
श्लोकत्रयार्थः । तदनेन श्लोकत्रयेण "हवा श्वेते अष्टा
यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमन्त्रं शेषे कर्म । एतच्छ्रेयो वेदमिन्द-
न्ति भूदा जराश्रुतुं ते पुनरेवापि यन्ति" [छं. उ. १।१।१७]
"अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जन्तुमयानाः (दन्तमयानाः) पयसिन्ति सृष्टा अन्येनैव
नीयमाना यथाऽज्याः" [कठो. २।५] इत्याथर्वणिकश्रुत्यर्थो
दक्षितः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

९ न ० त ० दी ०—अव्यवसायिनां बुद्धिर्भेदं निरूपयति—यामिमांमिति । जैमिनीया वेदत्राचं सर्वकाण्ड-
रूपां सर्वां पुष्पिषां प्रकर्षेण कर्तुं कर्मफलभावेन युक्तां वदन्ति । पुष्पस्थानीयेषु स्वर्गादिषु फलत्वबुद्ध्या रता
अवन्तीत्यर्थः । यतो वेदवादेषु फल्योभक्तकर्मवादेषु रताः । न च तत्तत्फलं वेदोचितत्वादिति वाच्यम्,

अर्थान्तरेण वेदबोधितत्वात् तत्फलस्य 'यन्न दुःखेन सम्भवं' इत्यादिवाक्यात् । तथा चेयं वाक् पुष्पिता न फलिता । तेषु परं गन्धलोभितचेतस एव ते भ्रान्ता भवन्तीति हृदयम् ॥ ४२ ॥ किम्भूतास्तेऽविपश्चितः ? वेदवाद्वात्पर्यान्निष्ठाः । भोगैश्वर्यगतिं प्रति कामात्मानः, कामयते आत्मा येषाम् । तथा स्वर्गलोक एव परः प्राप्य फलं येषाम् । किम्भूतां वाचम् ? जन्मकर्मफलप्रदाम् । गतिविज्ञेयं वा । क्रियाविशेषबहुलां वाचं जन्म-कर्मफलप्रदां वा प्रवदन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ तथाभूतानां तेषां तथा वाचऽपहृतचेतसः काम्यकर्मपराणां व्यवसाया-तिमकैका बुद्धिः समाधिपविषयिणी न विधीयते । विशेषेण न स्थाप्यते इति वा । तेषां समाधौ हृदीति वा ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं फलोत्तमानां ज्ञात्वा सर्व एवमेव व्यवसायात्मिकां बुद्धिं कथं न कुर्वन्तीत्याशङ्क्याह—
यामिमांमिति ज्ञेयम् । ये इमां पुष्पितां वां वाचं फला-
दिरहितां कुतिसत्पुष्पफुलतावददृष्टदृष्टान्यां प्रवदन्ति प्रक-
र्येण फलरूपतया वदन्ति तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न
विधीयते, नोपपद्यते इत्यर्थः । यद्यपि तेऽपि शास्त्रोक्तज्ञानवन्तः
कथं तथा वदन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह— अविपश्चित इति ।
मूर्खा अज्ञाना इत्यर्थः । तेषां मूढत्वं विशेषणैः प्रकटयति—
वेदवादात्ता इति वेदोक्तफलकर्मकरणमैवोचितं, न तु निष्का-
मत्वा, ते तथा अत एव नान्यदस्तीति वादिनः वेदोक्तव्यतिरिक्तं

कर्मफलं वास्तीति वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥ यद्य तेषां तथाकथनं किं
प्रयोजनकं ? इत्याकाङ्क्षायामाह— कामात्मान इति कामना-
व्याप्त्यारूपाः । यत् कथं कामनायां तुच्छफले प्रवर्तन्ते इत्याश-
ङ्क्याह— स्वर्गपरा इति । स्वर्ग एव परो मोक्षरूपं येषां
तेषाम् । स्वर्गस्य तथाज्ञानार्थं पूर्ववाचं विनिनष्टि—
जन्मकर्मफलप्रदाम् । जन्म उत्तमयोतौ तत्रोत्तमं कर्म, तयो-
त्तमफलं च तानि प्रकर्षेण वदति तां तथा, भोगैश्वर्यगतिं
भोगैश्वर्यप्राप्तिं प्रति क्रियाविशेषा बहुला यस्यां तां तथा
फलरूपां वदन्ति ॥ ४३ ॥ ततो भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां तथा
वाचा अपहृतचित्तानां समाधौ वैयर्थ्यभावेन भगवन्तिन्ते
तथा बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० टी०— उत्तरार्थमेव विज्ञोति— 'यामिमां' इत्यादिना । पुष्पितां पुष्पितद्रुमवहूरतो रमणीयां
वाचम् । "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" [शत. ब्रा. २।६।११] "अपाम सोमममृता
अभूम" [ऋक्सं. ६ । ४ । ११] इत्येवैवैरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः यतो वेद-
वाद्गताः वेदान्तगतेषु अर्थवादेषु । "अस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शृणोति" [तै. सं. ३।५।७]
इत्येवमादिपुस्तकैः बहुभ्रष्टाः अत एव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदन्शीलाः ॥ ४२ ॥

तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तितां प्रति तदर्थमित्यर्थः । कामात्मानः कामप्रसक्तितः अत एव
स्वर्गपराः । कीदृशी भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदाम् । प्राप्तभोगैश्वर्यौ हि पुरुषस्तद्वासान्वासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्रा-
प्तये जन्म लभते, तदर्थं कर्माणि च कुर्वते, फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशमावर्तते तेन निष्ठात-
श्च्युतो भवतीत्यर्थः । किञ्च क्रियाविशेषेण बहुला यथा यथा वित्तव्यययासाद्याधिक्यं तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्ते-
रप्याधिक्यमित्यर्थः । एतन्नात्यन्तायासाद्येष्वापि कर्मसु फललोभात् सज्जन्त इत्युक्तम् । भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति
साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्बहुलां जन्मरूपं यत् कर्मफलं तदप्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥

भोगेति । तथा पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका
व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधीयते न भवति । कर्मकर्तार लकारः । विरक्तस्य
हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति, न तु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्ये तु 'समाधौ अन्तः-
करणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति' इति व्याख्यातम् । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न
भवतीति व्याख्येयम् ॥ ४३ ॥

कामात्मानं फलीभूताद्वेदोदितादपि मुमुक्षुणा स्वोचितसाराग्राहिणा भाव्य-

मित्यादिः सदृष्टान्तोपदेशः [४१-५०]

त्रैगुण्यविषया वेदा निष्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.—य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयाः, त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन ! निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः, सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा नियोगक्षेमः, अनुपात्तयोपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । आत्मवानग्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अविवेकिनामपि वेदान्यासवतां विवेकबुद्धिरुपेत्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—य एवमिति । तर्हि वेदाश्रयतया कामात्मता प्रवसतेत्याशङ्क्याऽऽह—निस्त्रैगुण्य इति । ‘भव’ इति पदं निर्द्वन्द्वारविशेषोष्णपि प्रत्येकं सम्बन्धयते । प्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापन्यामिश्रकर्म-तत्फलसम्बन्धलक्षणः समाहारत्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—संसार इति । वेदशब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते । तदभ्यासवतां तदर्थशुश्रूषणद्वारा संसारप्रोन्म्यामि विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—त्वं त्विति । कथं ‘निस्त्रैगुण्यो भव’ इति गुणप्रयराहित्यं विधीयते ? ‘नित्यसत्त्वस्थो भव’ इति वाक्यशेषविरोधादित्या-

शङ्क्याऽऽह—निष्काम इति । सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वम् । पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणा । निष्कामत्वे द्वन्द्वविभेद-तत्त्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेतव्यपेक्षायां सदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह—नित्येति । योगक्षेमन्या-प्रतचेतसो रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । योगक्षेमोर्भेदविनहेतुतया पुष्कार्थ-साधनत्वात् ‘नियोगक्षेमो भव’ इति कृतो विधिरित्याशङ्क्याऽऽह—योगेति । योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मवानिति । अग्रमादो मनसो विषयपारवश्यन्यव्यवम् । अथ यथोक्तोपदेशस्य सुमुख्यावय-त्वावर्जनस्य सुमुखत्वमिव विवक्षितमिति नेत्याह—एष इति ४५

१ शां. भा.—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानीश्वरायेति अनुष्ठीयन्ते ? इति । उच्यते, शृणु—यावानिति । यथा लोके कूप-तडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके तावानेव सम्पद्यते; तन्नान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् यावत्परिमाण एव सम्पद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सन्ध्या-सिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव सम्पद्यते, तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । “सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यत् स वेद” [छां. ४।१।१४] इति श्रुतेः । “सर्वं कर्माखिलम्” [४।३३] इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ईश्वरार्पणविषया स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावद्वैफल्यं योगमार्गस्येति मन्वानः शङ्कते—सर्वेष्विति । कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यत इति । किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषये श्लोकमवतारयति—शृण्विति । यथोदपाने कूपार्दो परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादियोज्यां यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः सम्प्लुतोदके समुपेज्यते इति परिच्छिन्नोदकायां अपरिच्छिन्नोदकाश्लत्वात् । तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरकः सुखविशेषो जायते स तावानात्मविदः स्वस्वभूते सुखेऽर्जन्तेवति परिच्छिन्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्ताभावान्भ्युपगमात् “एतस्मैऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” [ब्र. उ. ४।३।३२] इति श्रुतेः । तथा वापरिच्छिन्नात्मानन्द-प्राप्तिपथवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह—यावानिति । उक्तमर्थमक्षरयोजनया प्रकृत्यति—यथेति ।

उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कृपादिपरिच्छिन्नोदकविषय-त्वं उदपानशब्दस्य दर्शयति—कूपेति । कृपादित्यस्याभिधे-यस्य समुपेज्यते यावानसम्भवात् कथमभिदमित्याशङ्क्यार्थ-शब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति—फलमिति । यत्कस्युत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादि-कृत् स्नानपानादि तथा ? इत्याशङ्क्य तस्यात्यन्तयोः नाशोपपत्ति-रित्याह—प्रयोजनमिति । तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रत्वमयुक्तं अन्यस्यान्यामस्वानुपपत्ते-रित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । घटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककर्मण्यपरिच्छिन्नोदककर्म्ये अन्तर्भावः सम्भ-वति तस्मात्तावितपरिच्छिन्नाभावादित्यर्थः । पूर्वादि-एवमित्या-दिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति—यत्कर्मफलमिति । सोऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव सम्पद्यत इति

सम्बन्धः । तदेव स्पष्टयति—**विज्ञानेति** । तस्मिन्नन्तर्भवन्निति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—**सर्वमिति** । यत्किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स पुरुषोऽभिममति प्राप्नोति, यः पुरुषस्तद्वद विज्ञानाति यद्वत्सु ॥ रैको वेद तद्वयमिति श्रुतेरर्थः । कर्मफलस्य सगुण-

ज्ञानफलेऽन्तर्भावः सर्वगविशयां श्रूयते, कथमेतावता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽह—**सर्वमिति** । तद्वि ज्ञानविध्वं कर्तव्या, तावतैव कर्मफलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानपेक्षयादित्याशङ्क्याऽह—**तस्मादिति** । योगमार्गस्य निष्फलत्वाभावावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— एवमत्यन्ताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरतया आत्मोजीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति ? कथं वा वेदोदितं त्याज्यतपोच्यत इत्यत आह—**त्रैगुण्येति** । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते; तद्विषया वेदाः; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवबोधयन्ति वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावबोधयन्ति, तदैव ते रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविबन्धा अनुपादेयपूपादेय-
आन्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः ।

४ वे. ता. जं.— अथर्वं काम्यकर्मसु तदधिकृतेषु च निन्दितेषु हितमोपदेशिनः शास्त्रवैदशकर्मविधानं अनुपपन्नम्, विहितस्य चात्र त्याज्यतयोपदेशो व्याहतः कर्मविशिष्टाज्ञाणामप्राप्त्यर्थं वा, तत्प्राप्त्यर्थे वा तन्निषेधोपदेशस्याप्राप्त्यर्थं प्रसज्यत इति शङ्कानुसरणो कद्वयेन परिहरतीत्याह—**एवमत्यन्तारूपेणादिना** । पुनर्जन्म येषां प्रसवयुतं तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । संसारविपिनवानस्पष्टानां हि कर्मणां परिणिन्तोः फलस्य नियतपूर्वकत्वसूचकत्वादभिर्देवविशेषपरिहः प्रसूतस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरुपादानम् । सर्वजन्मादुत्सिद्धनाय सद्गन्धशब्दः । सर्वजन्माधारणवचुर्विध-पुरुषार्थसकलापुरुषार्थनिवृत्तितत्साधनाभिधायितया कदाचिदप्यनुपपन्नादिना च वत्सलतरत्वोक्तिः । अतिशयहेतुत्रय आत्मोजीवने प्रवृत्ता इति त्रिभिः सूचितम् । न हि वेदोद्देशारोग्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यापृता इति कमात्रार्थाभावः । **किमर्थं वदन्तीति**—न तावत्प्रतारणार्थं, हितोपदेशितत्वात् । नापि हितान्तरपर्यवसितोपच्छन्दनार्थं, प्रतिकर्णं तत्फलमात्रपर्यवसितत्वात् । अतोऽनाधेयातिशयपरमकारुणिकपुरुषोत्तमाज्ञासूचनां वेदानामामूलपर्यवसानमपरिमितदुःखदुर्गतिदुःखानुबन्धिसुखकणल्लयतोसाधनोपदेशो विषयवृत्तमनुभोगोपदेशवदनुपपन्नः निषेध एव तु कर्तव्यः । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यक्षादेस्तत्प्रसक्तत्वाभावात्; स्वयं प्रसज्य प्रतिषेधे जम्बालमज्जनशालजवमत्वादिलिपिप्रायः । **कथं वेति**—वेदविरुद्धं हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु वेदविहितमिति भावः ।

त्रयो गुणास्त्रैगुण्यमिति । अत्रात्रान्तरासम्भवत् 'वातुर्वेण्यादीनां स्वार्थे' इत्युपसङ्ख्यानतत्त्वाधिकप्रलयः । गुणशब्दस्य प्रयोगप्राप्त्युत्सङ्कष्याविशेषोपपन्नबलद्वयस्यमाणपयलोचनाच्च सिद्धमर्थविशेषं निर्दिशति—**सत्त्वरजस्तमां-**

सीति । स्वर्गादिफलरूपेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषादिविषया हि वेदाः । न पुनः सत्त्वरजस्तमोविषया ह्ययम् इत्यशङ्क्याह—**सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा** इति । तत्तद्वगुणानुगुण्यत्वात्तत्तच्छब्देनोपचर्यते । साध्यान्तरोक्ता तु फलशङ्का मन्दा; अधिकारव्यवस्थापनं त्वचोपयुक्तमिति भावः । अस्त्येव गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः; चोद्यस्य किमायातमित्यत्राह—**तम इति** । एकस्मिन्विवारिणि गुणत्रयप्राचुर्यत्रमभिरासेन तत्तद्विनिषेधविषयाधिकारिवैधियत्राभिम्यक्त्यर्थं **तमःप्रचुराणामित्यादिप्रवृत्त्यन्तर्देव** । तामसाद्यधिकारिबाहुल्यात्यन्ताल्पतरत्वप्रसंगाय सत्त्वरजस्तमसामभ्यवृत्तकमपाः । तत्त्व कमार्देहिकानुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलक्ष्यन्ते । **सत्त्वप्रचुराणामिति** दृष्टान्ताभिप्रायः । अत एव ह्युपपादकग्रन्थे **यद्येवामित्यादिना** रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम् । **स्वगुणानुगुण्येनेति**—यथा वातपितृकरोपात्तद्वद्वससङ्गीणप्रकृतीन्पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनो वैशारदस्तत्प्रत्ययसुखलभोजनमैषजादि विदधति, अपथ्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च यथा दुष्प्रदेशादिमुहमेतसः प्राणिनोऽपथ्यगारलादिसंबन्धा प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलार्थानिः पुत्राः पित्रादिमित्यस्तदानाभावे चोयादिना प्रणश्यन्ति, तथाऽप्राप्तीति भावः । **स्वर्गादिसाधनमेवेति**—न हि पिपासादिप्रीडितानां तदानीं रसादनादिकं विषयमिति भावः । सोऽवैमुख्यं स्वापेक्षितफलसाधनाज्ञानं च तमःकृत्स्नम् । कामप्रावण्यविबन्धा तु यथान्नं रजस्तमःकृत्स्नम्; कामप्रावण्यविबन्धाः काम्यकामसिन्धवलेनात्मानं नियन्मुमशक्ताः । **अनुपादेयेष्वित्यादि**—यथा बौद्धादय इति भाव्यम् । **प्रणष्टा भवेयुरिति**—दुष्कर्मविपाकेन स्वाचारविभावमप्याश्रित्याचित्कल्पतया पुरुषार्थयोग्यतामन्तरहिता भवेयुरित्यर्थः ।

३ रा. भा.— अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव; इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयप्रचुरो भव; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः । निद्वन्द्वः निर्गतमकलमांसारिकस्वभावः; नित्यसत्त्वस्थो गुणद्वयराहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थो भव । कथमिति चेत्—

स्याविशेषमाह । 'विज्ञानतः' इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विशिष्टत्वं च हेयोपादेयविषयतया । तथाविधज्ञानवाधं मुमुक्षुरेव स्यादिति । तावान्तित्यस्य व्यक्त्यच्छेदमाह— नान्यदिति ।

वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्तमुपादेयम्, अनधिकृतं स्यात् । न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— तां योगबुद्धिमाह— त्रैगुण्यविषया इत्यादिना । इतरदोष्य वेदानां परोक्षार्थत्वात्त्रिगुणसम्बन्धिवर्गादिप्रतीतितोऽर्थ इव भाति । 'परोक्षवादो वेदोऽयं' इति ह्युक्तम् । अतः प्रातीतिकेऽर्थे 'आस्ति मा कुर्वित्यर्थः । 'वादो विषयकत्वं च मुक्तत्वोचनं स्मृतम्' इत्यभिधानात् । न तु वेदपक्षो निषिध्यते । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥' 'सर्वे वेदा यत्पदम्' [कठो. २ । १५] 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशैले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचि- (नस्तुष्टि-) रेव च' [मनुः २।१६] 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।' [भाग. ६।१।४०] इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेस्तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथेषा चतुर्लोकानां न प्रतिज्ञातं योगमाह, तथा 'त्रैगुण्य'— इत्येतदधीतिप्रतीतिनिरासायाह— तामिति; प्रतिज्ञाताम् । आदिप्रहणेनापद्यसमाप्तिरिति सूचयति । सप्तमोपक्रमे पुनः प्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव कुतो नाबोच-दिति मन्दाशङ्कानिरासायोक इतरदिति । स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणमेवमयोपेक्षां प्रतिज्ञातामाह । अन्यथा तत्प्रबन्धेना-स्थानवसरादिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेषा-वृत्तिमत्तेनाच्चे । कैश्चिद्वाक्यैरितरयोगविरुद्धमपोष कैश्चियोग-माहेति । यद्वा 'बहूनि मे व्यतीतानि' [४ । ५] इत्यादि प्रासङ्गिकं विद्याभ्यासयोगविषयं ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्' इति । वेदास्तैरुण्य-विषयाः, त्वं तु 'निष्ठैरुण्यो भव' इत्यनेन वेदपरिहासो विधी-यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे— वेदानामिति । त्रिगुणसम्बन्धीत्यनेन तस्येदमित्यर्थं तद्विदोऽयम् । विचित्रा हि

तद्विगतविरिति वचनादिति सूचयति । सम्बन्धिकाथम् । प्रतीतितः आपाततः प्रतीतितः । अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च । वेदानां परोक्षार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह— परोक्षेति । यत एवं भवति अतः प्राप्तिस्त्वावात्प्रसक्तं आस्ति माकर्षीः । कथमेत-दनेन लभ्यते ? इत्यत आह— वाद् इति । वेदवास्तवा इत्यत्राये-तदेव चाभिधानम् । प्रतीत एवाथोऽस्तु इत्यत आह— नस्त्विति । पक्षः परमसिद्धान्तः । उत्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव । योग-विरोधित्वादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह— चेद् इति । धर्ममूलं धर्मक्षेपः कारणम् । तद्विदो वेदविश्वं मन्वादीनां स्मृतिर्मन्थः, शीलं मनोगतिः, आचारो धर्मवृद्धपाश्र्चान्तम्, आत्मनो मनसो रुचिः । विकल्पविषये प्रणिहितो विहितः । तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः, निवर्क्षितयोगविरोधो हि वेदे सिद्धान्तो निषेध्यः स्यात् । नचैवं प्रत्युत तद्वस्तुगुण एवेति भावः । धर्म-शब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह— यावानर्थ इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति, तावान्सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव । एवं सर्वेषु वेदेषु यत्फलं तद्विज्ञानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणीतीति ब्राह्मणो-ऽपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । विज्ञानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उप-योगः ? इत्यत आह— तथापीति । 'यामिमां' [२।४२] इत्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता, 'निष्ठैरुण्यो भव' [२।४५] इति च तत्प्राप्तो विहितः । तत्र प्रष्टव्यम्— किमितिभवेतदिति । ननु कं काम्यकर्मिणां समाप्यभावेन ज्ञानाभावाभ्युपेक्षो न भवतीति । अत्रेदमुच्यते— यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति तथापि तन्निष्ठादिकं नोपपद्यते । कुतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञा-निनां न भवति ? इति ज्ञानकर्मणोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमा-क्षेपे सतीत्याहेत्यर्थः । केचिदस्य श्लोकस्य कर्ममात्रत्वाग्रे तात्पर्य-माहुः, अपरे तु यत्कर्मसमुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मपर एव वेदभागोऽपिवास्तव्यः, न तु समस्तवेदाभ्यासेनातुः समापनीय-मिति तन्निरासया व्याचष्टे— यथेति । सामर्थ्यायैवैवमव्यु-रध्याहारः । यावत्तत्तावान्तिवेतयोरारुक्षित्य— सर्वेषु वेदे-

ष्विति । तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः । ब्राह्मणस्येति न क्षत्रिया-दिभ्यामिति । शङ्क्येति भावेनाह— ब्रह्मेति । वर्णविपर्ययो निव-क्तवात् । एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्त्वाचीति स्यात्, न च मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह— अपरोक्षेति । तदुपादायति— स हीति । तर्हि विज्ञानत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; तस्य परोक्ष-ज्ञानिवाक्त्वात् । उभयप्रहणमनुपपन्नमित्यत आह— विज्ञा-नत इति । तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च स्वरूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चान्योन्यफलका-भावः, तथापि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत्त्वात् । कर्मिणां फलं तु कुपोदकनिवात्यन्ताल्पम् । अतस्तयोर्न साम्यम् । तथा चात्यास्थिरकर्मनिन्दया महान्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तमेवेति भावः । अपन्याख्यानां निरस्तम् ॥ ४६ ॥

७ व. पै. भा.— केनोपायेन सा वाक् त्यज्यत इत्यत्राऽऽह—अथ एव गुणान्नैगुण्यं सत्स्वरज-
स्तमांसि, तत्कार्यत्वाद्वागद्वेषौ त्रैगुण्यवन्तौ तौ विषयौ येषां ते वेदान्नैगुण्यविषयाः । निन्नैगुण्यो
भव उपायैरन्मूलितरागद्वेषो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो निर्गतशीतोष्णादिः, नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्व-
गुणप्रधानः । तथा निर्योगक्षेमः—अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेम-
प्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव । एष तव तस्या वाचस्यागोपदेशः ॥ ४५ ॥

ज्ञाननिष्ठैकार्थभूतबुद्धेरन्वयसाधिनो योगनिष्पन्नस्य श्रौतस्मार्तफलानवाप्तिलक्षणो दोष इति
चेत्, नैव; यतः— यथा लोके कूपतटाकाद्यनेकस्मिन्नुदपाने, उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं जला-
शयः, तस्मिज्जलाशये यावान्यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके
कूपतटाकाद्यविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव; यथैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो
यावानर्थस्तावाविजानतोऽकामहतस्य ब्राह्मणस्य भवति । “एनं सर्वं तदभिसंभेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं न वेद” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः । “सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते” [४।३३] इति च वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

८ व. प्र. गि.— नन्वेवं जन्ममरणप्रदान्यतिक्रान्त्य-
फलानि च कर्माणि किमिति मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सल-
तैर्देवविधिभिरुपदिश्यन्ते ? इत्याशङ्क्याह— त्रयो गुणान्नैगुण्यं
सत्त्वरजस्तमांसि, तत्प्रभुराः पुरुषाः त्रैगुण्यशब्देनोच्यन्ते । तद्वि-
षया वेदाः तत्तद्गुणप्रचुराणां वत्सलतया हितमेव बोधयन्ति ।
यदि क्षेपां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नाव-
बोधयेयुः, तदैते रजस्तमाःप्रभुस्तथा सात्त्विकफलमोक्षविद्युद्याः
स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविश्रा अउपाये-
भूषावभ्रान्त्या प्रमदता भवेयुः । अतन्नैगुण्यविषयाः । खं तु
निन्नैगुण्यो भव मिथः सङ्कीर्णगुणप्रभाजुर्वैरूपात् त्रैगुण्यानि-
र्गतो भव ; शुद्धसत्त्वप्रधानो भवेत्यर्थः । अर्जुनस्य तव शुद्ध-
सत्त्वप्राप्त्यमेवोचितमिति सम्बोधनाभिप्रायः ।

ननु इजस्तमोधिकारभूतै रागद्वेषाद्विद्वद्भैरभिहन्मयानोऽहं
कथं शुद्धसत्त्वप्रधानः स्याम ? तत्राह— निर्द्वन्द्व इति ।
भवेति सर्वत्र सम्बन्धः । निर्गतारागद्वेषो भवेत्यर्थः । कथं रज-
स्तमोभ्यां बलादुपनीयमानौ रागद्वेषौ त्यजेयम् ? तत्राह—
नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यसत्त्वः सर्वं नित्यसत्त्वम्, तत्र
तिष्ठतीति तथोक्तः ; तादृशो भव । प्रहृष्टसत्त्वस्य न रजस्त-
मसौ रागद्वेषादुत्पादयितुं शक्नुतः । यतः सत्त्वमभिवर्धये-
त् । त्ववतिष्ठद्वादुत्पापमाह— निर्योगक्षेम इति ।
अलब्धलाभो योगः, लब्धरक्षणं क्षेमः, तद्विहितो भव ।
योगक्षेमव्यापृतस्य तद्द्वारा रजस्तमस्सम्बन्धप्रसक्तिः, न निर्योग-
क्षेमस्येत्यर्थः । निर्योगक्षेमस्य कथं शरीरयत्रा ? तत्राह—
आत्मवानिति । आत्मा परमेश्वर एव योगक्षेमनिर्वाहको-
ऽस्यास्तीत्यलम्बात् । सर्वकामनान्यायोगेन भगवन्तमेवावाधयतो
मम ‘तेषां नित्याभित्युक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्’ [१।२२]
इति धृत्प्रतिज्ञः स एव तत्निर्वाहक इति निश्चितो
भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं निन्नैगुण्यतया स्वर्गादिकलकर्मकारणे वेदोक्त-
कर्मपरिचागदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, वेदोदितं सर्वमपि न

सर्वलोपादेयं, किन्तु स्वोचितमात्रमित्येतद्वृष्टान्तश्रुतेनोपादा-
यति—यावानिति । अत्र ‘यावान् तावान्’ इत्यनयोरादितः
यथातथाशब्दाध्याहारश्च कर्तव्यः । एवं च यथा सर्वार्थपरि-
कल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उदपाने उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युद-
पानो वापीकूपतटागादिस्तस्मिन् पिपासोः यावार्थः याव-
त्प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् ; तथा सर्वेषु
वेदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विज्ञानतः व्यवसायान्तरकण्डि-
युक्तस्य शुद्धश्रोतः यावदेव मोक्षसाधनं निष्कामतपेश्वराधान-
रूपं कर्म, तावदेवोपादेयं, नान्यदित्यर्थः ।

यावानित्यादेरन्यथाव्याख्यानम्— ननु स्वर्गादिकलकामना-
त्यागेन परमेश्वरार्पणशुद्धया कर्मानुष्ठाने स्वर्गाद्यानन्दासिद्धि-
रित्याशङ्क्य मोक्षानन्दसुद्वेद स्वर्गाद्यानन्दानामपि शीकर-
त्वेनान्तर्भावान्नार्थं दोष इत्याह— यावानिति । वापीकूप-
तटागादादुदपाने ज्ञानपानादिविषयानर्थो भवति, तावानर्थः
सर्वतस्सम्प्लुतोदके वापीकूपाद्यविभागेन सर्वमार्थं स्थिते
महाप्रवाहे भवत्येव ; तथा सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तकाम्यकर्मसु
यावानर्थः माह्वपानादादिरन्यथाभौतान्तः, तावानर्थो
ब्राह्मणस्य ब्रह्मार्पणशुद्धया कर्मानुष्ठानरूपब्रह्मनिष्ठायुक्तस्य तेनैव
हेतुना विज्ञानतः तत्त्वसाक्षात्कारिणः परब्रह्मानन्दसम्पत्तौ
सर्वा भवति ; ब्रह्मानन्दे हृद्धानन्दानामप्यन्तर्भावत् । तथा
च श्रुतिः— “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राशुप-
जीवन्ति” [वृ. उ. ४।३।३२] “सोऽद्भुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति” [तै. उ. २।१] इति ।
उपवृत्तित्वाद्यर्थः स्कान्दे सूतसंहितायाम् [४।३।३२] “सो-
ऽद्भुते सकलान् कामानवकथमेव सुरर्षभाः ! विदितब्रह्मरूपेण
जीवन्मुक्तो न संशयः” इति ।

यत्तत्र माह्वव्याख्यानम्— “त्रैगुण्यविषयाः” इत्यत्र
विषयपदं शुद्धतत्त्वचनपरम् । तथा च आपातात् त्रिगुण-
सम्बन्धिस्वर्गादिप्रतिपादका इव वेदाः प्रतीयन्ते । अतो निन्नै-
गुण्यो भव, प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्ति मा कार्पासित्यर्थः ।

वेदानां कर्मपरत्वेन प्रतीयमानानां ब्रह्मपरत्वस्य 'ज्योति-
र्यकमातु तथा दृष्टीयत एके' [ब. सू. १।४।९] इत्य-
धिकारेण व्यवस्थापनात् । तत्र स्थालीयुलाकण्यादेवैकं वाक्य-
उदाह्रियते । यथा— 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषायजेत' इति
वाक्यम् । अत्र वसन्ते इति विष्णुसम्बोधनम् । वसतीति
वसः । पचायच् । तनोतीति तिः । औणादिके द्विप्रत्यये
टिलोपे च सति लीति रूपनिष्पत्तिः । एवंपदस्य च नकारा-
गमः । वसंथासौ तिस्रेति वसन्तिः । सर्वत्र व्याप्त्या वर्त-
मानो जगत्कर्ता चेत्यर्थः । तस्य समुद्धिः हे वसन्ते !
द्विहस्तिरादरायां । ज्योतिषेति । अत्रापि जायत इति
जिर्जागत् । 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः ध्रुवदेव छिः ।
आ ऊतिर्यस्येत्यातिरोक्तम् । जायद् अंतं प्रविष्टं यस्मिन्स
ज्योतिः । यः प्राणः, चेष्टकत्वात्, 'पकारः प्राण
आत्मा' इति श्रुतेः । ज्योतिषासौ पश्चेति ज्योतिषः । तस्य
समुद्धिर्हे ज्योतिष ! । एवम् 'आयजेत' इत्यपि समुद्धिः ।
आ समन्ताद्यजैर्जन्मभिः इतः प्राप्त इत्यर्थः । 'यजे-
र्नर्णं कृविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'वचित्सपियजादीनां
किति' [अष्टा. ६।१।१५] इति स्मरसाधनं ह्य चान्यदस-
त्त्वात् भवति इति ह्रस्वमपि कर्मकाण्डं श्रमपरत्वेन योजनी-
यम् । अतः प्रातीविके कर्मकाण्डार्थं नामिनिषेष्टव्यमिति ।
यद्वा त्रैगुण्याख्यं विषं आपयस्वपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया
वेदाः । अस्तत्तानांश्रित्य निक्षैगुण्यो भवेत्यर्थः । तदुक्तम्—
'आश्रित्य वेदांस्त्वास्तमांशैर्गुण्यविषहारिणः । निक्षैगुण्यो
भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रयः' इति । त्रैगुण्यनित्यत्वं वेदा-

९ व०त०दी०—स्वयमेव वेदतात्पर्यमाह भगवान्—त्रैगुण्यविषया वेदा इति । यत् एवं कामात्मनां त्रैगुण्यधिका-
रिणां त्रैगुण्यफलविषयावेदाधिकण्डविषया अपि अतस्त्वं वेदादिमूलनिक्षिगुणत्ववाधितो भव । त्रिगुणमाश्रितत्रै-
गुण्यस्तद्विभो निक्षैगुण्यः । निक्षिगुण्यः मामाश्रितो भवेति गृह्णामिप्रयः । तद्विज्ञमाह—निर्द्वन्द्व इत्यादि । 'जिह्वा-
खड्गद्वन्द्वे' इति नित्यं सत्त्वे भेदं स्थितः 'सत्त्वैकमनसो वृत्तिः' इति वाक्याश्रित्यस्त्वरूपभगवन्निष्ठो भवेति
गृह्णामिसन्धिः । स्वबलेन कृतमप्राप्तसम्पादनं योगः । प्राप्तपरिपालनं क्षेमः । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमो तद्वद्वि-
ति योगानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु सत्त्वैकमनसो भगवदीयस्य भक्तियोगानुसारेण भगवद्धीनयोगक्षेमवत्त्वं
सूच्यते नियोगक्षेमशब्देन । एवमेवात्रे वक्ष्यति—'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' [१।२२]
इति । आत्मा मनो विद्यते यस्य वक्ष इति तथा ॥ ४५ ॥ न चोक्त्यर्थे वेदोदितं सर्वं सगुणस्यागुणस्य
सत्त्वैक्योपादेयं युगपत्, किन्तु यावदर्थमित्याह निर्द्वन्द्वेनेन—यावानर्थं इति । सर्वाधिपरिकल्पके सर्वतः
सम्प्रत्युतोदके च तिस्रजले उदपाने उदन्वति सरसि पिपासादिमतो यावानर्थः यावदेव प्रयोजनं तावदेव तेन
तेनोपादीयते, न सर्वं; एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य वेदाधिकृतस्य तदर्थं विवेकेन जानतो योगिनो यदेवात्म-
संसिद्धिसाधनं तदेवोपादेयं ; न सर्वम् ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु ते वज्राः वेदोक्तविषये प्रवर्तन्ते,
परं स्वर्गादीनां फलभावे वेदः कथं बोधयति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रैगुण्यविषया वेदा इति । त्रैगुण्याः त्रिगुणसुष्टौ सृष्टा ये
जीवास्तद्विषयास्तदर्थं स्वर्गादिरुक्तकर्मयोगिका वेदाः । न तु
गुणातीतसाक्षाद्भगवत्कीर्तौपधिकभगवदीयसुष्ठुतर्गतभगवद्भ-
क्तविषया इत्यर्थः । भगवच्छीलासुष्टुसि निर्गुणा अत एव
'अन्यैव कश्चित्सा सृष्टिदिधातुर्न्यतिरेकिणी' इत्यादि श्रीवराह-

श्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह—यावानिति । सर्वतः सम्प्रत्यु-
त्पन्नसुद्धकं यस्मिन् प्रत्यये स सर्वतस्सम्प्रत्युतोदकः ; 'प्र-
तिबुद्धरूपेण सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । प्रत्ययेऽतो लयं प्राहुः
सर्वतस्सम्प्रत्युतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रत्ययेऽपि
उद्विकत्वात् पालकराहित्यात् दाहादिचेष्टकत्वादुदपानो
विष्णुः ; 'उद्रेकात्पराहृत्वादनवाबाहिलस्य च । प्रत्ये-
ऽयुदपानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वरः' इति वचनात् । तस्मिन्
प्रत्यये यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विज्ञानतो भवतीत्यर्थः' इति ।

तद्वदमेव व्याकुलीकृत्यो गीताव्याकुलीकरणसुचितमेवेति
समावृत्तित्वम्, वेदगीतयोः प्रारब्धमीदृशमिति वाऽहोशो-
चित्वम् । कथं नाम प्रतिवसन्ते यानाहुनां केवलभ्रममात्र-
मिति वैदिको ब्रूयात् ? कथं वा 'निक्षैगुण्यो भव' इति प्रतीय-
मानकर्मकाण्डार्थपरित्यागखण्डपदिशता भगवताः 'कर्मण्येवाधि-
कारस्ते' [२।४७] इति पुनः कर्म कर्तव्यतोपदिष्टम् ?
कथं च विषयोदपानादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपरत्वे सम्भव-
त्यप्रसिद्धद्विष्टार्थव्याख्याने दुराग्रहः ? कथं च ना 'त्रैगुण्य-
विषहारिणः' 'प्रत्येऽयुदपानोऽसौ' इत्यादिकं स्वकर्पात्क-
ल्पितमेव वचनं सम्मतिलेनोदाहरसि ? अथवा नेदं लघ्व्या-
श्रयम् ; मातरकौर्त्त्यमांडव्यभालवेयादिश्रुतीश्रैल्लान्मपुरुषोत्त-
मत्तन्त्रातर्कादिस्मृतींश्च कचिदपि प्रसिद्धस्मृतीतिहासपुराणे-
षु अनाप्रातनामरगन्धास्त्वस्त्वयूत्ये रामानुजादिभिकचिप्रत्यु-
दाहृताः कल्पयतो विषयोदपानव्याख्यावचनकल्पनस्य अनाध-
र्यत्वात् । न हि स्वतन्त्रसुचित्पनसाहसिकस्य द्वित्रस्मृति-
वचनकल्पनाद्भ्रमस्तीत्यास्तां तावत् ; प्रस्तुतमेवाहस्यारामः ॥ ४६ ॥

वचनम् । गुणातीतरुहोत्तमस्वरूपं तु वेदाद्यविषयमेव । अत
एव श्रुतिराह "नेति नेति" [बृ. उ. २।१।६] "यतो
वाचो निर्वर्त्तते" [तै. उ. २।१।१+२।१।१] इत्यादि ।
यस्माद्देवादिगुणविषयास्तस्मात् त्वं निक्षैगुण्यो भक्तो भवे-
त्यर्थः । निक्षिगुणस्य भावुको भवेति भावः । यद्वा, वेदास्यै-
गुण्यविषयाः त्रिगुणात्मनस्त्वरूपफलप्रतिपादकाः, न तु साक्षा-
द्भगवत्सम्बन्धप्रतिपादकाः । अतस्तथा बोधयन्तीत्यर्थः । ननु

वेदाखिरणविषयाश्चेत्तदाऽऽप्तकर्मज्ञानार्था का गतिरित्याशङ्कणीह—निर्लैगुण्य इति । गुणातीतमद्वैकं परो भवेति भावः । केन साधनेन तयात्वं भवेत् ? इत्याशङ्क्यामाह—निर्द्वन्द्व इति । निर्गैतानि द्वन्द्वानि सुखदुःखाहम्भमेत्यादीनि तद्वद्विदो भव । सर्वं त्यक्त्वा सक्तिरो भव । तथा त्वमपि कथं ? इत्याशङ्क्यामाह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सत्त्वं यस्मात्तस्मिन् गुणातीते स्थितो भव । शिञ्ज—निर्योगक्षेम इति । साधना-साध्यपरमासवस्त्वमिलाषो योगः, स्वेच्छाप्राप्तसवस्तुत्यासज्ज्ञानेन स्वीकारो क्षेमस्तद्विहित आत्मवान् आत्मज्ञानवान् भवेत्यर्थः ४५ ।

नन्वेवं वेदोक्तकरणे कथं फलमितिः स्यात् ? इत्याशङ्क्यामाह—यावानिति । उदपाने उदकं पीयतेऽस्ति-मित्युदपानं जलपात्रं, तस्मिन् यावानर्थः । सर्वतः सम्प्लुतोदके तदानीं च भवति, परं तत्र जलाहरणपात्ररक्षणवि-क्षेपोऽधिकः । तथा यावानर्थं वेदोक्तकर्मफलं वेदेषु भवति, तावान् विज्ञानतो ब्रह्मस्वरूपनिदुषो बाह्यगण्य ब्रह्मैकनिष्ठस्य भवतीत्यर्थः । नैवं च श्रुतिविरोधः । अत एव श्रुतिहा “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” [तै. उ. २ । ४ । १] “तमेव विदित्वाऽस्मिन्मृत्युमेति” [श्वे. उ. ३ । ८ + ६ । १५] ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०—कस्य तर्हि समाधौ मुक्तिर्भवति ? इत्यत आह—ऋणुण्येति । ऋणुण्यं गुणत्रयकार्य-मूर्ध्वमध्यायोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाशयत्वेन विषयो येषां तादृशः कर्मकाण्डपरा वेदाः । एवं तु निरैगुण्यो भवः ऊर्ध्वगततावपि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तदुपप्रधानं गतित्रयम्—“ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थाः” [१४ । १८] इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधौ अधिक्रियत इति भावः । किंलक्षणेऽतो निर्लैगुण्यः ? इत्यत आह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थ-रूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वन्द्वः, सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत् क्षन्तुं शक्यं ? अत आह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं वैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः । सान्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तत्र तथा ? इति जानन् सर्वं सोढुं शक्नो-त्येव । नन्वस्तत्पददुस्सहं क्षुधादिदुःखं कथं निरैगुण्येन सर्वथा प्रबुद्धित्त्येन सोढुं शक्यं ? अत आह—निर्योग-क्षेम इति । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः, एतद्वयमपि प्रारब्धकर्मधीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत आत्मवान् अतचित्तः । स हि सर्वास्त्वप्यापस्त्वनाकुलो नित्यतृप्ततया निरुद्यमश्च भवतीति; त्वमप्येतादृशो निरैगुण्यो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वात्मवत्त्वं चित्तगुह्यौ सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मनिष्ठान्नासाध्या, अतो निरैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशङ्क्याह—यावानिति । सर्वतः सम्प्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत् ज्ञानपतादिकं प्रयोगनं घटमात्रजलनिर्वैर्यं भवति, न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वैर्यं, तावानेवार्थो विज्ञानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मणुषोः सर्वेषु वेदेषु वैदिकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वैर्यो भवति; न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धयर्थमपेक्षते; एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासम्भवात् । ऐहिकेन जन्मान्तरी-येण वा जपदिना चित्तगुह्यौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणाज्जिज्ञेगुण्यता सम्भवतीति भावः । वृद्धास्तु सर्वतः सम्प्लु-तोदकास्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकल-वेदोक्तकर्मसन्तुष्टितेषु भवति, ब्रह्मानन्दे क्षुदानन्दानामन्तर्भावात् । तथा च श्रुतिज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संन्यत्येवमैवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यस्त वेदः” [छां. ४ । १ । १४] इति । वक्ष्यति च “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” [४ । ३३] इति । गङ्गातुल्य-ज्ञानोदयात्प्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भावः—इति व्याचष्टुः । अस्मिन्पक्षे पूर्वार्थे अनेककर्म यथा तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, “यावान् तावान्” पदयोस्तुषङ्गश्च दाष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.—तव च—कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठार्थां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेषु अधिकारोऽस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन, कस्याश्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि

कर्मफलतुष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवति । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण ? इति मा ते तत्र सङ्कोऽस्तु अकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.—तर्हि परमस्या उरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव उरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थं सुप्रवेक्ष्य, तस्यै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याहवाऽह्वाऽह्वाऽह्वाऽह्वा चेति । तर्हि तत्फलाभिलाष्यपि स्यामिति नेत्याह—**मा फलेष्विति** । पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—**मा कर्मणि** । फलाभिसन्ध्यसमये कर्मकारणमेव प्रवृत्त्यामित्याहवाऽह्वाऽह्वा—**मा त इति** । ज्ञानान्धविशरणेऽपि कर्मत्यागप्रवर्ति निवारयति—**कर्मण्येवेति** । ‘कर्मण्येव’ इत्येवकारार्थमाह—**न ज्ञानेति** । न हि तत्रात्राह्वाणस्यापरिपक्वभावस्य मुख्यो-

ऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः । फलेऽस्तीति बन्धो दुर्वारः स्यादित्या-
हवाऽह्वाऽह्वा—**तत्रेति** । कर्मण्येवाधिकारे सतीति प्रसन्नयति ।
फलव्यधिकाराभावं स्फोरयति—**कर्मणि** । कर्माजुष्टानामप्य-
गृह्यं तत्काले चेलेतत्कदाचनेति विवक्षितमित्याह—**कस्या-**
स्त्रिदिति । फलाभिसन्धाने दोषमाह—**यदेति** । एवं कर्म-
फलतुष्णाद्वारेणेत्यर्थः । कर्मफलहेतुत्वं विप्ररोपेति—**यदा-**
हीति । तर्हि विफलं हेत्यात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामनु-
भाष्य स्पष्टयति—**यदीत्यादिना** । अकर्मणि ते सङ्को मा
भूदित्युक्तेव स्पष्टयति—**अकरण इति** ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.—अतः सत्त्वस्थस्य मुमुक्षुरेतावदेवोपादेयमित्याह—**कर्मणीति** । नित्ये नैमि-
त्तिके काम्ये च केनचित् फलविशेषेण सम्बन्धितया श्रूयमाणे कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्ते
कर्ममात्रेऽधिकारः । तत्सम्बन्धितयाऽवगतपु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः, सफलस्य बन्धरूपत्वात्
फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च मा च कर्मफलयोर्हेतुभूः । तयाऽनुष्ठीयमाने-
ऽपि कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृत्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि क्षुन्नितृप्त्यादेनं त्वं
हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु वा सर्वेष्वेव मयि वाऽनुसन्धेयमित्युक्तत्र वक्ष्यते । एवमनुसन्धाय
कर्म कुरु । अकर्मण्यननुष्ठाने ‘न योत्स्यामि’ इति यत्त्वयाऽभिहितं न तत्र ते सङ्कोऽस्तु । उक्तं न
प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्कोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं तर्हि मोक्षसाधनेतरसकलपरित्यागे
नित्यनैमित्तिकनिषेधास्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषः स्यात्;
तावामिति च कित्यानुच्यते ? इति शङ्कया मुत्तरलोकोक्तवता-
यति—**अत इति** । न कामचारदोषः, एतावत् उपादेय-
त्वात्; नाप्यन्येऽन्तराध्यायप्रवृत्तिदोषः, तत्तत्फलपरित्यागेन
साधारणवद्वपमात्रस्योपादेयत्वादेति भावः । ‘कर्मणि’ इति
सामान्यशब्दस्य योग्यान्विशेषानाह—**नित्य इत्यादिना** ।
केनचित् ? इत्यधिकं [नित्यनैमित्तिककाम्यरूपे] राशि-
त्रयेऽपि सम्बन्धयेत् । तेन नित्यनैमित्तिकयोरप्येवमात्रार्थतामि-
च्छतां कुट्टीनां दृष्टिपरता । कर्मन्तराधिकारोपात्तरितज्ञचा-
करणमित्यतः प्रत्ययात्परित्यागाप्राप्त्यादिलोकाश्रयपुत्रादि यथा-
सम्भवं नित्यादेः फलम् । **फलविशेषेणेति** । यथोत्पत्ति-
भाव्ये स्वरूपेणोत्पन्नानां कर्मणां कामाधिकारे स्वर्गादिकलवि-
शेषेण सम्बन्धितया श्रुतत्वात् स्वर्गादिकं फलमिष्यते; एवं
मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षास्यकलविशेषेण सम्बन्धितया श्रुतत्वात्
सोऽपि फलमिति भावः । ‘ते’ इत्यादिबन्धस्य प्रकृतान्वितं
तात्पर्यमाह—**नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षुरिति** । मोक्षत-
त्त्वावनादिकलवच्छेदशय **तत्सम्बन्धितयाऽवगतचेत्त्वित्यु-**
क्तं स्वर्गादिप्रतिषेधे शेषः । मेति न निषेधविधिः; किन्त्वभाव-
मात्रबोध इति न कदाचित्पुनरुक्तम् । फल्योग्यतानिषेधात्
तत्तत्तद्विधेयोऽपि फलितः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च
वृद्धिस्वरूपेण हेतुव्यमाह—**सफलस्य इति** । न हि मोक्षमिच्छतो

बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः, न च तद्धेतुपरिग्रह उचित इति
भावः । केवलस्येत्येतल फलादित्यत्रात्र, फलरहित-
स्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वरूपत एव प्रयोगजन्यफलम् ।
तत्र हेतुः—**मदाराधनरूपस्येति** । कर्मफलयोरिति ।
पुनरुक्तिप्रसङ्गकष्टीसमासादपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवो-
चितः । वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुष्ठानसङ्गद्वारा युक्त इति भावः ।
‘कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्कोऽस्तवकर्मणि’ इति
पूर्वोक्तवचनाभ्यामयं कर्महेतुत्वनिषेधो व्याहृत्येतत्त्वमाह—
त्वयेति । नात्र वस्तुतो हेतुत्वं निषिध्यते; अपितु हेतुत्वा-
नुसन्धानमित्यर्थः । ननु फलहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः, ‘मा
फलेषु कदाचन’ इत्युक्तत्वात्; यदि तु भोजनादिसामान्यक्षु-
न्नित्यादिकलविशेषः, तदा तदुपायारागस्यापि निष्ठेते शरीर-
धारणविरय्यभावप्रसन्नं उपायानुष्ठानस्यैव लोपः स्यादित्य-
त्राह—**फलस्यापीति** । **क्षुन्नितृप्त्यादेरित्यनेन** पौनरेक्यं
परिहृतम् । न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति । नात्र क्षु-
न्नित्यादिसत्त्वं निषिध्यते । अपित्वात्पनस्तदेतुत्वादानुष्ठान-
मिति भावः । ननु कर्म कर्मफलयोर्हेतुः सन्हेतुरित्यनुसन्धेयो-
वेत् । एवं च चांवाकादिवत् अनयोर्विहितहेतुत्वमनुसन्धेयं स्यात्;
तत्त्वोपायानुष्ठानमेव हीयेत् । ओहेतुत्वया पुन्यमाने प्रयासा-
योगादितृप्त्याह—**तदुभयमिति** । उभयं कर्महेतुत्वं फलहे-
तुत्वं च । **उत्तरादेति** । अयमेव तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा
हि सङ्गद्वयः—‘असक्त्या लोकरक्षायं गुणेभ्योऽप्य कर्तव्यम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीयै कर्मकार्यता ' [गी. सं. ७] इति । एवमेहेतुकत्वचोयं तावत्परिहृतम् । तथाप्यात्महेतुकत्वाद्युसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवस्थ इति चेत्, सर्वैः नष्टानुष्ठानस्याननुष्ठानतया आन्तिरुच्यते ; नाप्यनुष्ठानतुल्यस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधः स्यात् ; किन्त्वन्मेहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वं त्रैशुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च आन्तिरुच्यते इति तदुभयं निषिद्धयते । वक्ष्यते हि ' शरीर-वाङ्मनोभिः ' [१८।१५] इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किञ्च, साक्षात्कर्तृत्वानुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्व-प्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रसङ्गः । स हि कुत्रैव स्वकृतोप-कारनिगूढनवदाहार्थोपेक्षेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा कर्मणि

क्रियमाण इति न कश्चिदोषः । ' सर्वेश्वरे ' इति निर्देशस्तस्मिन् कर्तृत्वाद्भयवसायोचिचार्यः । जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वः परमात्मायात्तमिति ' परातु तच्चुतेः ' [म.सू. २।३।४] इत्यधि-करणे स्थापितम् ।

पूर्वोक्तस्वाख्याद्युपेक्षया कर्मस्वरूपपरिहाराय परिहरति—
एवमिति । गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परितृष्णकलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणा ? इति त्वया मोदासितव्यमिति भावः । अननुष्ठान इति । अकर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः क्रिया-वाची ; नञश्च तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिषे-धार्थं प्रसङ्गं स्मारयति— न योऽस्यामीति । अकर्मसङ्गनिषेध-फलितमन्यत्र सङ्गमाह— उक्तेनेति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— कामात्मनां निन्दा कृता । कथं ? एषां " स्वर्गकामो यजेत " [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वात्, इत्यत आह— कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणा-र्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता, किंस्वन्नेषाम् ? । नत्वस्ति केषाञ्चिन्न तेऽस्तीति । स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च, मोहादिस्त्वभिभवदेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं, काम्ये-षाम् ? । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् ।

६ ज. प्र. द्रौ.— ज्ञानिनः कर्माभावमुक्त्वा इदानीयज्ञा-
निनः कर्मोच्यते इत्यनया व्याख्याननिरासायाह— कामा-
त्मनामिति । येषां कर्मिणां सकामतया कर्म कुर्वतां या निन्दा
कृता ' यामिमां ' [२।१२] इत्यादिना वा न युक्तैत्यर्थः ।
कृतः ? " स्वर्गकामो यजेत " [आप. श्रौ. १०।१।२।१]
इत्यादौ । यजनवत्स्वर्गकामस्यापि विहितत्वादि विहितं
कुर्वतां निन्यत्वम् । तथात्वे यजनस्यापि निन्यत्वप्रस-
ङ्गादिति वदन्निशिधिविधिवत् नम्यते पूजयेच्छी । ' ते ' इत्ये-
तदुर्जन्मानविषयमित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाह— त इति ।
सर्वैर्गर्णाश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । वक्तार्यायते
शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुक्त्या, किं लक्षणया ? इत्यत आह—
तवेति । फलकामः कर्तव्यो यस्यातो यथोक्तस्तस्य भावस्तथा ।
फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तृरिति वा । कृतोऽपि फलकामो
ज्ञानिनो नात्यन्तबाधकः । तत्रप्रतिषेधनीयस्य ज्ञानस्यास्तत्वात्,
मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि मोक्षालम्ब्यहेतुत्वात्तस्यापि न
कर्तव्यः, किन्त्वन्नेषामज्ञानिनाम् । इति प्रवक्ष्यामोपलक्षकप्रयोग
इति भावः । ननु ' कर्मण्येवाधिकारो... मा फलेषु ' इति द्वयमुक्तम्,
तत्कर्तव्यं न फलकामकर्तव्यतेर्येकस्यैव ग्रहणम् ? । उच्यते— फल-

कामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात्कर्मण्येवाधिकार इति तद-
र्थानुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । नैवम् ;
अधिकारामाभावोऽयः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थेनानुसन्धाने
साध्यस्यैवोपादानात् । तथा च वक्ष्यति । त इत्युपलक्षणार्थमि-
त्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह— न त्विति । केषाञ्चित्फलकामकर्तव्य-
ताऽस्ति, केवलं तेनास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । " कामान्धः कामयते " [सं. उ. ३।२।१२] इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वर्जन्स्य
ज्ञानित्वे स्यादित्, तदेव कुत इत्यत आह— स हीति । किञ्च-
सूचितो प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति— नरांश इति, कस्य तद्धि
" यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं " [४।३९] इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते ?
कथं च प्रश्नकरणम् ? इत्यत आह— मोहादिरिति । बलवता
प्राग्ब्रह्मर्मादिना ज्ञानस्याभिमवान्मोहः । विशेषज्ञानार्थः प्रश्न
इत्यर्थः । नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वं ? इत्यत आह—
यद्गीति । सर्वं हि ज्ञानकारणम् । " सत्त्वात्सत्त्वाद्यते ज्ञानं " [१।४।१७] इति वचनात् देवाश्च शुद्धसत्त्वान्, अतः कारणसङ्गा-
दायुक्तं तेषां ज्ञानम् । अन्यथा न कस्यापि स्यात् । इतश्चेन्द्रादयो
ज्ञानिन इत्यत आह— उपदेशेति । " एतद् वैश्वेदो विश्वामित्राय
प्रोवाच " इत्यादिरुपदेशः । आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् ।

५ आ. मा. भा.— पार्थाङ्घ्रिप्रेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण
भवन्ति । नहि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्माणि विपर्ययप्रयत्नेऽप्य-
विरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायः, न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलमाप्तौ, अतः कर्म-
ण्येवाधिकारः । अतस्त्वदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः ।

६ ज. प्र. द्रौ.— अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह—
पार्थेति । ज्ञानिषु गणनात् । एतेनाप्यव्याख्यानमपि निरस्तम् ।
नन्वत्र ' मा फलेषु ' इति फलविषयो निषेधः कृतः, तत्कथमुक्तं
फलकामेति तत्राह— कामेति । फलव्यवदेन तद्विषयं कामसुपलक्ष्य

तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते, न फलविषय इत्यर्थः । कुतो लक्ष-
णाश्रयणं ? इत्यत आह— फलानीति । यत्र हि पुण्यस्य कर्तु-
मर्कतुं वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधः, नान्यत्र, प्रसक्तैर्माणात् । न
च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति अतो मुख्ये बाधकाक्षणाश्रयणमित्यर्थः ।

कथमस्वातंत्र्यमित्यतः करणे तावदाह—न हीति । अकरणेपि तदाह भवन्ति चेति । चोऽप्रधारणे । अधिरोषे ब्रह्मदर्शनादितत्तद्दिरो-
ध्यमांश । तदनेन 'ने' इति 'फलेषु' इति च पदद्वयं व्याख्यातम् ।
स्यादेतत् । "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१]
इत्यादौ स्वर्गादिकामानाविशिष्टं यजनार्थिकं कर्म कार्यतयोच्यते,
अतो न कामात्मनां निन्दोचितेति शङ्कायां किमेतत् 'कर्मण्येवाधि-
कारः' इत्याद्यसङ्गतमुच्यते ? यश्च कर्मवत्कामनाया अपि कार्यतां
मन्यते । कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः ? फले-
ष्विति लाक्षणिकशब्दप्रयोगे च किं प्रयोजनं ? इत्याशङ्क्य पूर्वार्ध-
व्याचष्टे—अत इति । 'अतः' इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः
परंपरेत्यर्थं इत्यनेनान्वयः । अत उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्ष-
णिकत्वे सतीत्यर्थः । श्लोकार्थः सम्प्रथमे इति शेषः । तत्र ताव-
त्कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणां न फलकामनायामित्युक्तोऽर्थद्वये
हेतुद्वयमाह—**कर्माकरण** इति । "कुर्वन्नेवेह कर्माणि"
इत्युक्त्वा "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिख्यते नरे"
[ई. उ. २] इत्युक्तत्वात् । कर्माकरण एव प्रत्ययभोऽनिष्ठप्राप्तीष्टान-
वाविलक्षणम् । न त्वकामनया प्रत्ययाय, प्रमाणाभावात् । ननु

५ आ. मा. भा.— कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम्—'रोचनार्थं फलश्रुतिः' ।
'यथा मैवज्यरोचनम्' इति भागवते । [११ । २१ । २३] अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु
कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् वक्ष्यमाणेभ्यश्च । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेत" इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः ।

६ ज. प्र. दी.— पूर्वोक्त एवाभिप्रायः । यदि कर्मैव विधि-
षयो न कामः, तर्हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां किं
तात्पर्यम् ? इत्यत आह—**कामेति** । अनादिविषयवासनावासि-
तान्तःकरणं न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तितुं शक्यन्ते,
अतस्तेषां कर्मण्यभिर्भुजिजनार्थं "स्वर्गकामः" [आ. श्रौ.
१०।१।२।१] इत्यादिश्रुतिः प्रवृत्ता, कर्मणि प्रवृत्तास्तु जनेः
कामं त्याज्यिष्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोन्य
बालानां मैवज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अस्त्येवं तात्पर्यं,
योजना तु कथं ? इत्यत आह—**अत इति** । यत एवायं
कर्मण एव कार्यत्वं, न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्येव
श्रुत्यर्थः । कामानुवादेन यत्नं विधीयत इति यावत् । एवमब्द-
व्यावर्त्यमाह—**नन्विति** । कामविशिष्टयजनविधानं तु
नेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विशिष्टविधानशङ्कायां नेदं विशिष्ट-
विधानं, किन्तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमप्राप्या-
हार्यम् । तत्कृतः ? इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य
तदभावादिति वा हेतुवचनं चोपकर्तव्यम् । तदपि कुत इत्यपे-
क्षायां कर्मण्येवाधिकारः, न फलकाम इति रीतोक्तयोर्हेत्वोरु-
पस्थानम् । तदपि कुतः ? इत्यपेक्षायां कर्मकामकरणाकरणयोः

कामाभावे तत्तत्फलान्वातेः कथं प्रत्ययायाभाव इत्यत उक्तम्—
फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मकामप्राप्तावपि न प्रत्ययाय
इत्येतदुपपादनमात्रोक्तं **ज्ञानादिना चेति** । वाशब्द उपमा-
याम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाद्यलाभो न
खेदेहेतुः, महाफलामेष्ट्यफलहानेरकिञ्चित्करत्वात् ; तथाऽकाम-
नया फलाप्राप्तावपि न खेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य
ज्ञानादेर्भावादिति भावः । ततः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य
रीतोक्तं साध्यद्वयमाह—**अत इति** । न तु फलकामनायामिति
च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्ययायोऽतः कर्मण्येवा-
धिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्ययायोऽतो न कामेऽधि-
कार इत्यर्थः । ततः किं प्रकृते ? इत्यतः परमसाध्यद्वयमाह—
अत इति । यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्तदेव कार्यं विधिविषय
इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽतः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्ते
कामः—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः । **ज्ञानादिनि-**
षेधेन चेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता
ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः ।

प्रत्ययायभावभावयोर्हेत्वोरभ्याहारः । एतदुपपादनस्य लाक्ष-
णिकफलशब्दोपादानमिति । भास्करस्त्वाह—नित्यनैमित्तिका-
न्येव कर्माणि सुसुक्ष्मा निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योति-
ष्टोमादीनि कामाधिकारो विहितानि, तेषां निष्कामतया करणे
प्रमाणाभावात् ; अतोऽसिद्धिं व्याख्यायामिति, तत्राह—**निष्काम-**
मिति । यद्वाहिकमेव प्रकृत्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानवचन-
मुक्तमिदं व्याख्यानम् । "एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं लक्ष्वा"
[१०।६] इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । न चैतानि नित्यनै-
मित्तिकविषयाणि, तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तदप्रतिषेधाद्युपपत्तेः ।
किञ्च नित्यनैमित्तिकतिरिक्तस्य ज्योतिर्मानसकयज्ञस्य फलकाम-
नया विनाऽविधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायाऽनु-
वाद इति तु न सम्मतम् । आदिपदेन "विश्रजिता यजेत"
इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदार्थाहारो निर्णय इति
चेत्, सत्यम् ; कामिनां तु तथा स्ववनेनानुक्तौ कारणमिहोक्त-
मिति । ननु पूर्वार्थिनैव शङ्काया निरस्तत्वात्किमुत्तरार्थेन ? इत्यतः
कमेण पादद्वयोपयोगमाह—**अत इति** । फलकामस्यकाम्य-
त्वात् कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिषिध्यत इत्यत
आह—**कर्मैति** । शाकपाथिवादित्वात्तत्कृतपदलोपोऽत्रेति भावः ।

५ आ. मा. भा.— तर्हि न करोमीत्यत आह—**मा त इति** । कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः ।
अन्यथा फलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात् । इच्छा च तस्य युक्ता, 'दृणीमहे ते परितोषणाय'
इति महदाचारात् । अनेन्दनाद्विरोधत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो वाग्रत इति च प्रसिद्धम्
'सर्वानानय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ । अतो 'नैकात्मनां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. ३।२।५।३४]

भक्तिमन्विच्छन्तः । ‘ ब्रह्मजिज्ञासा ’ [ब्र. सू. १।१।१] “ विज्ञाय प्रज्ञां ” “ द्रष्टव्यः ” [वृ. उ. २।४।५+२।५।६] इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादि याचकंप्रति बहुतरस्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकाभ्यां कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

६ ज. प्र. दी.— तर्हीति । यदि फलं नाकाङ्क्षयमित्यर्थः । न करोमि स्वयं ह्येवमपत्वादिति भावः । अकर्मपदस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गसम्बन्धस्य चानेकार्थत्वात्प्रकृतोपयुक्तया व्याचष्टे— कर्मेति । सोऽपत्तिकमाक्षिते कथमिदमुत्तरं ? इत्यतो भगवदभिप्रायमाह— अन्त्येति । प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमप्युलक्षयते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तं, कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिकाभ्यामापि प्रसङ्गात् । अतो नेदं भगवदभिप्रायवर्गनं युक्तमित्यत आह— इच्छा चेति । ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमहे इति महदाचारिण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात् । ननु तद्वर्तक्यतायामपि कामानिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह— अनिन्दनादिति ।

यथा महदाचारो विशेषविषयो न, तथा कामनिन्दावचनं किन्तु सामान्यविषयमेव । अतो महदाचारिण बाध्यत इति भावः । तर्हि तद्वत्त्वार्थादिकाभ्यामपि कार्येति यदुक्तं तत्राह— विशेषत इति । च्छाब्देन प्रमाणभावं समुच्चिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः, कामानिन्दावचनं तु सामान्यविषयम् ; तथापि कृतो बाध्यबाधकभाव इत्यत आह— सामान्यमिति । सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । च्छाब्दाद्विरोधे सति । उक्तं च प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यन्यत्राह— अत इति । एकात्मतां सायुज्यम् । अस्यैव शेषो भक्तिमन्विच्छन्त इति । ननु न ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो ब्रह्मेच्छापरः, किन्तु विचारस्योपलक्षकः, सत्यम् ; तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते ; अन्यथा सम्बन्धाभावात्, लोकसिद्धान्यायात्, लोकसिद्धान्यासिकानुमानात् ॥४७॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठयां ते तव । तत्र कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् । कदाचन कस्याञ्चिदवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा स्यात्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा बहुरूपेणातृप्तिरनेनेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्येवमिति, अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

८ बें. ब्र. गि.— ननु यदि सर्वतस्मिन्सुखोदकस्थानीये ब्रह्मत्वन्दे कर्मानन्दानामनन्तमात्रं, तर्हि साक्षाद्ब्रह्मानन्दप्रसिद्धेतुल्यं त्वयोपदिष्टाय साङ्ख्ययुद्धावेव निष्ठामनुतिष्ठेयम्, किमिति कर्मरोगबुद्धिरुपदिश्यत इत्याशङ्क्याह—

कर्मणीति जातायेकवचनम्, ‘ योगस्थः कुरु कर्माणि ’ इत्युच्चारणेकं वक्ष्यमाणत्वात् ; ते तव नित्यवैयक्तिककर्मस्वेवाधिकारः, न तु कर्मसंज्ञारूपज्ञाननिष्ठायाम्, अपक्वकषायत्वात् । वक्ष्यति हि— ‘ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ’ इति । विशिष्य चार्जुनं प्रति— ‘ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति । तदा गन्तासि निर्वेदम् ’ [२।५२] इत्यादिभगवद्वचनानि चास्मिन्नर्थे प्रागुपोद्धातप्रकरण एव उदाहृतानि । तथा च साङ्ख्यबुद्धिं श्रुतवतोऽपि तदेवार्थं परोक्षमेव ज्ञानं, न त्वपरोक्षसाक्षात्कार इति तत्प्रतिबन्धकदुस्तिरिक्तसायं कर्मैव कार्यम्, न कर्ममन्यास इत्यर्थः । तर्हि ‘ जन्मकर्मफलप्रदम् ’ [२।४३]

इति त्वदुक्तो दोषः स्यादेव, तत्राह— मा फलेष्विति । कर्म कुर्वतस्त्व तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचिदपि ‘ ममेदं भोक्तव्यम् ’ इति बोधरूपोऽधिकारो नास्ति । फलेच्छया कृतमेव कर्म जन्मकर्मफलमात्रं पुरुषं वध्नाति, न त्वीश्वरार्णवबुद्ध्याऽतृप्तिमित्यर्थः ।

ननु फलेच्छां विनाऽपि कृतं कर्म वस्तुस्वाभाव्यात्फलं जनयेदेव, ‘ अतिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ’ इति न्यायात् ; अत आह— मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुरस्य मा भूः । ‘ यो यत्फलकामनया यत्कर्म करोति तदेव तस्य तत्फलं ददाति ’ इति हि कर्मस्वभावः । अन्यथा ‘ सर्वेभ्यो कामेभ्यो वशोऽपूर्णमासौ ’ इति सर्वकालदानस्वभावदर्शपूर्णमाससकृदनुष्ठानादेव सर्वकामावाप्तिरसङ्ग इति भावः । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेणैवत्राह— मा ते सङ्गोऽस्त्येवमिति । कर्मणामकरणे तव प्रीतिर्मास्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— एवं सति मम वेदोदन्वति किमुपादेयमित्याकाङ्क्षायामाह— कर्मण्येवाधिकारस्ते इति । कर्मवैपादेयं तत्रैव तदाधिकार इति । परन्तु तत्फलेषु मा कदाचन अधिकारोऽस्तु । उपदेशमुद्रामाह— मा कर्मफलहेतुर्भूरीति । अकर्मणि च निषिद्धे परधमे सङ्गो मा तेऽस्तु ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तर्हि किमिति कर्मकरणोपदेशः ? इत्याशङ्क्याह— कर्मण्येवाधिकारस्त इति । ते तव स्वपराहम्भमज्ञाचयुक्तव्य कर्मण्येव अधिकारः ।

अस्तीति शेषः । अत्रात्रं भावः— यावत्पर्यन्तं स्वपरेति ज्ञानं तावत् कर्मत्यागः । अत एव ‘ तावत्कर्माणि कुर्वीत न विविधेत यावत् ’ इत्याहुक्तं श्रीभगवान्ते [११।२०।९]

नव तर्हि पूर्वोक्ताद्य इति चेत्तत्राह— मा फलेषु
इति । फलेषु तदुक्तेषु अधिकारो मनसि कामो मास्तु ।
कदाचनेति साधनदशाध्यामपि । ननु कृतं कर्म कामाभावे
स्वफलं करिष्येत्येव, अज्ञानादपि भवेत्ते विषयमृत्तुमित्यत

आह— मा कर्मफलहेतुरिति । त्वं कर्मफलहेतुः कर्मफल-
भोगभोग्यदेहयुक्तो मा भूः । न भविष्यतीत्यर्थः । मदाक्षयेति
भावः । किञ्च, ते अकर्मणि स्वकामकर्तारि सङ्गः सम्बन्धो
मास्तु । एवं वरमेव दशमीति भावः ॥ ४७ ॥

११ नी० मा० दी०— ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युद्धयस्वेति प्रेरयति ?
इत्याशङ्क्याह— कर्मण्येवेति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायाम् । मा फलेषु सङ्कोऽस्त्वित्यपेक्ष्यते । कर्मफलं
स्वर्गपन्थादिहेतुः कर्मसु प्रवर्त्तकं यस्य तादृशो मा भूः । अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्को मास्तु ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्युच्यते—
योगस्थ इति ॥ योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलं ईश्वरार्थम् ; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति
सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः,
तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुत्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ
योगः यत्रस्थः कुर्विति उक्तम् ? इदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसक्तिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि
हेत्वात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशङ्कामनुष्य श्लोकान्तर-
भवतारयति— यद्वैत्यादिना । वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो
भूत्वा कर्माणि हेत्वात्मकान्यपि विहितत्वावसुतिष्ठत्याह—
योगस्थः सन्निति । कर्मावगुणान्योर्देह्यर्षं दर्शयति— केव-
लमिति । फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमवगुण-

सित्यर्थः । तर्हि श्वसन्तोषोऽभिलाषगोचरीभूतो भविष्यति,
नेत्याह— तत्रापीति । ईश्वरप्रसादानार्थं कर्मावगुणान् स्थि-
तधीत्यर्थः । सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाङ्क्षितं
पूरयित्वा सिद्ध्यशब्दार्थमाह— फलेति । तद्विपर्ययजा सत्त्वा-
शुद्धिजन्याऽज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्मण्यनुतिष्ठतो
योगमुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति— को-
ऽस्तावित्यादिना ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— एतदेव स्फुटीकरोति— योगस्थ इति । राज्यवन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा
युद्धादीनि कर्माणि योगस्थः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तद्वदं
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं 'योगस्थः' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं
चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तर्गम्यं सङ्गमयति— एतदे-
वेति । अवधारणेनार्थान्तरपरत्वव्युदासः । स्फुटीकरो-
तीति पौनस्फुत्यपरिहारः । राज्यवन्धुप्रभृतिष्विति । राज्य-
प्रभृतिषु सङ्गः फलद्वारा बाधकः, बन्धुप्रभृतिषु सङ्गस्तु युद्धाद्यन-
नुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि व्याज्यत्वादन सङ्गशब्देन सङ्गहीतमिति
भावः । युद्धादीनीति प्रकृतविशेषप्रदर्शनम् । आनुषङ्गिकत्व-
वचनायोक्तं तदन्तर्भूतेति । 'लामालामौ जयाजयौ' [२।३८]
इति पूर्वोक्तानुसन्धानेनाह— विजयादीति 'योगस्थः...सि-
द्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इत्यनयोरेकवाक्यत्वे पौनस्फुत्याद्विष-

वाक्यत्वे तु तादृशयुतिवाक्यविशेषोपबृंहणौपयिकयोगशब्दार्थ-
व्याख्यानरूपत्वेन पौनस्फुत्यावा कुर्वितीदमावर्तितम् । 'विद्या-
विनयसम्पन्नं' [५।१८] इत्यादिप्रदेशान्तरोक्तसमत्वान्तर-
व्यावर्तनायोक्तं तद्वदं सिद्ध्यसिद्ध्योरिति । सार्वत्रिक-
योगशब्दप्रयोगविषयक्यावृत्त्यर्थमुक्तं योगस्थ इत्यत्रेति । योग-
शब्दस्य सिद्ध्यसिद्ध्यसाम्ये क्वचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्य-
त्राह— योग इति । चित्तसमाधाने प्रयोगस्तावदयोगेन युता-
सनादिसिद्धिः । इदमपि समत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ-
इत्याकृतम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति— योगस्थ इति । योगस्थः उपायस्थः । सङ्गं
फलस्नेहं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यस्य
गर्तार्थतापरिहारार्थेनाह— पूर्वेति । निष्कामनादिविशिष्टानि
कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः 'कुरु'
कर्माणि' इति किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— योगस्थ इति ।
ज्ञाणायामनुतिष्ठानित्यर्थः । कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वि-
त्येतद्व्याहृतमित्यत आह— सङ्गमिति । 'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्य-

भिसन्निभसि त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वैषैव निरस्तम् । तत एवेति परामर्शैर्लोकार्थं त्यक्तत्वेत्यनुवादः कृतः । 'सर्वं त्यक्त्वा' 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इति एकस्यैव अद्वयमयुक्तम् । तथा सति सन्नत्यागस्या-
योगत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तत इति सन्नत्यागादेव ।
एतयोः कार्यकारणभावात्कार्ये गृहीते कारणमार्थाद्गृहीतमिति

भावः । ननु समत्वयोगयोगोर्भेदः केन कञ्चित् येष 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरेक्यमुच्यते ? इत्यत आह—स एवेति । 'योगस्य' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा ... सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दात्तु प्रथमेवेति विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षया इदमुदित-
मिति भावः । स एव यत्समत्वमिति शेषः । योगैकदेशे
योगशब्दः ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.—यदि कर्मफलयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्यत्रोच्यते—
योगस्थः सन् कुर्वन्तुष्टेयकर्माणि, केवलमीश्वरार्थमीश्वरो मे तुष्यतीति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फल-
तृष्णाशून्येन क्रियमाणेषु सच्चयद्विज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विषययोगोऽसिद्धिः, तयोः सिद्धय-
सिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः ? इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं
योग उच्यते ॥ ४८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं तावत् 'योगे त्विमां श्यु' [२।१९] इति योगवर्द्धिं प्रस्तुत्य 'बुद्ध्या धुक्तः' इति सार्धेन तत्पञ्चसाधुर्वर्कं 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका' [२।४१] इति तस्या मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा 'यामिमाम्' [२।४२] इत्यादिसाध्वयेण कायकर्मनिन्दया निष्कास-
त्वम्, 'निर्वन्दः' [२।४५] इत्यादिना द्वन्द्वसहिष्णुत्वं सत्त्वैकनिष्ठता नियोगक्षेमता भगवति भग्न्यासक्षेति योगाङ्ग-
पञ्चकञ्चद्विषय 'यावानर्थः' [२।४६] इत्यनेन योगफले सर्वान-
नन्दस्वसंपत्त्या योगानुष्ठानः काम्यकर्मानन्दविहरोऽपि परिहृत्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।१७] इत्यनेनार्जुनस्य योगोप-
शाधिकारोऽन्यव्ययतिरेकाभ्यां दृढीकृतः । इदानीं योगबुद्धि-
द्वयविशति—

योगस्थः सन् कर्माणि कुर्वन्ति प्रथममन्वयः । केवं योग-
स्थता कश्च योगः ? इत्यत आह—सिद्धयसिद्धयोः समो
भूत्वेति । कर्मफलसिद्धौ हर्षं तदसिद्धौ विषादं च त्यक्त्वा
केवलं परमेश्वराराधनमेवेदमित्यवस्थानमेव योगस्थतेत्यर्थः ।
अत्रोपायमाह—सङ्गं त्यक्त्वेति । फलासक्तिरहितस्य तत्सि-
द्धयसिद्धयोः समता अवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे 'धनञ्जय !'
इति हेतुगर्भसिद्धे सम्बोधनम् । कश्च योग इत्यस्योत्तरम्—
'समत्वं योग उच्यते' इति । सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपं
चित्तसमाधानमेव योग इति सद्भिरेक्यत इत्यर्थः । पूर्वं च
अदुर्भागान् कर्मविषयकचित्तसमाधानमेव योगशब्दार्थत्वात्
तादृशसमाधानोपेतं कर्म तद्वृत्तानमपि योग इति व्यवहारो
भवति ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०—तर्हि कथं स्वकर्म करोमि ? इति चेत्तत्राह—योगस्थ इति । फलस्वरूपो योगो भयोगस्थ
इत्यर्थः । फलेषु सङ्गं त्यक्त्वा । योगं व्याचष्टे—समत्वं योग इति । तच्च मनोनिरोधे सम्भवति तथैव कुर्वन्ति
पूर्वोक्तं समर्थितम् ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवमेव चेत्तर्हि किं कर्मकरणेने-
त्याशङ्क्याह—योगस्थ इति । योगस्थः भगवदेकपरचित्तो
भूत्वा सङ्गं त्यक्त्वा पूर्वोक्तानां कर्माणि कुरु । मदाज्ञारूपाणि
कुर्वित्यर्थः । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा । सिद्धिस्तत्कलासिः,
असिद्धिः फलविपरीतफलं, तत्र समो भूत्वा । ननु समत्वे
सति किं स्यात् ? अत आह—'समत्वं योग उच्यते' इति ।
नत समत्वमेव योगः । भगवदाज्ञया कर्तव्यत्वेन तत्फलाफले
समता स्यात् ; सा च भगवत्पारम्यज्ञापिकेति योगरूपत्वम् ।
यदा योगस्थः भगवत्संयोगे स्थितः कर्माणि तत्रोपयुक्तानि कुरु;

सङ्गं त्यक्त्वा सर्वत्यागं कुल्वेति भावः । 'धनञ्जय' इति सम्बो-
धनेन स्वविभूतिरूपत्वात्सर्वसंयोगयोग्यता बोधिता ; किञ्च सिद्धय-
सिद्धयोः सिद्धिः सर्वदा योगा, असिद्धिस्त्रियोगस्तत्र समो
भूत्वा संयोगानन्तराभिविषययोगानन्तराभिविषयमुखज्ञाने-
च्छाजनिता नन्दभराभगवत्तन्त्रियोगे वैमनस्यमन्त्रिवार्य तथा
कुरु । तत्र समत्वे योग उच्यते । तद्व्यवैरिति शेषः । मया वा
भगवत्तन्त्रियोगस्यापि परमानन्दरूपत्वात्तत्तत्त्वेन योगरूप-
तेति भावः । संयोगानन्तरज्ज्वातमन्यथातत्त्वादिपि तथा
तत्साधकत्वेनापि तथा ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेव विवृणोति—योगस्थ इति । योगस्थः सन् सङ्गं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च
त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु । हे धनञ्जय ! सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिधादेः सिद्धयसिद्धौ वा समो
हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वन्ति सम्बन्धः । इदमेव 'सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योगः' इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय । ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराधानार्थं कर्म [उक्तं] एतस्मात् कर्मणः— दूरेणेति । दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरमधमं निष्ठे कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनञ्जय । यत् एवं ततो योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयं अभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात्प्रैति स कृपणः” [वृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमिति योगस्येन तत्त्वज्ञानसिद्धयै कर्म कर्तव्यं ? फलाभिलाषेणापि तद्वदुपास्यं सुलभत्वात्, इत्याशङ्क्य स्यात्कयोगयुक्तं कर्म स्तुवन्नन्तरं शोकाद्युत्थापयति— यत्पुनरिति । अवरं कर्म बुद्धिसम्बन्धविश्रुमिति शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्म सूचयति— बुद्धौ । बुद्धिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षविकर्षयोर्भावे कर्णाय नियच्छति— बुद्धौ । यत् फलेच्छयाऽपि कर्मातुष्ठानं दुकरमिति तत्राऽऽह— कृपणेति । निष्ठे कर्मैव विनिगच्छि— फलार्थिनेति । कस्याप्रतिशयो गिनः सकाशादिदं निष्ठे ! इत्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्यञ्जते— बुद्धौत्यादिना । फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निष्ठे हेतुमाह— जन्मेति ।

समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तदो नस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निष्ठे फलितमाह— यत् इति । योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः । बुद्धिसम्बन्धस्यार्थतत्त्वाह— तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते, तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिबुद्धिः । शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह— अभयेति । ससममिव विवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह— परमार्थेति । तथा विप्रज्ञानशरणत्वे हेतुमाह— यत् इति । फलहेतुत्वं विप्रणोति— फलेति । तेन परमार्थज्ञानशरणत्वं युक्तेति शेषः । परमार्थज्ञानबहिर्भूतानां कृपणत्वे श्रुति प्रमाणयति— यो वा इति । अस्पृहादि विशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह— दूरेणेति । योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽजान्तरफलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महादिदं द्वयोर्लक्षणापकर्षरूपं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलं सांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपारमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ । शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वसेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्यस्य रूपतात्पर्यलिङ्गविवक्षामभिप्रायन् पौनस्यस्य शङ्कादूरेणोत्तरं शोकमवतारयति— किमर्थमिति । इदं सामान्यनुसन्धानात्तत्र चित्तसमाधानम् । तद्वचनन्तरं प्रवक्ष्यते । कर्ममात्रनिन्दामत्रं परिनिहीयन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं वाच्यांस्तं तावदाह— योऽयमिति । अजहङ्गस्यैवा बुद्धिप्राप्त्यहेतुकया लक्षितमाह— तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मण्यतिरिक्तविषयाऽत्र कर्मनिवेदितं सूचितम् । दूरावरशब्दोऽत्र विवक्षितं निष्कर्षति— सह्येति । तृतीया प्रकारः । ‘कृपणाः फलहेतवः’ इत्यनन्तरवाक्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाणं श्रुतिस्मृत्यनन्तरादित्तत्वं सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह— उक्तेति । नीतिमन्त्रोपधेयव्याख्यादिदिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तस्योपाधि विशेषणवच्छिद्यत्वात् कात्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपायन्ताव्यावर्तनायोक्तं— सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरमितशब्देन स्वभावसङ्ख्याकादादिप्रयुक्तसम्भावितस्यस्तपरिच्छेदनिरासः ।

हि शब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रायमाह— अत इति । प्राकणादिविरुद्धसाङ्ख्यायुक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वकज्ञानमात्रोपादान-

प्रमव्युदासायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्त्यामिति । तात्पर्यातिशयव्यवस्थार्थं पूर्वोक्तमभ्यस्यत इति भावः । ‘उपाधेयं गृहक्षिप्रः शब्दः कारणमित्ययम्’ [अ. बु. सं. ३६।३४] इत्यादिनाऽजगतं शरणशब्दस्य रक्षकाद्यन्तरं व्यावर्तयन् विवक्षितं वक्तुं वाच्यां तावदाह— वासस्थानमिति । नान्यदमज्ञानं बुद्धेर्वासस्थानभूतगृहाद्यभ्यस्तत्त्वावादित्यत्राह— तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यत्रोपदिश्यत इति भावः, ‘कदर्थं कृपणशब्दमिच्छामात्रं मितस्यवाः’ [अ. बु. सं. ३।१।४९] इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे रुढत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना फलाभिसन्धिर्हितपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, ‘मा कर्मफलहेतुः’ [२।४४] इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात् । कृपणाः फलहेतवः’ इत्यत्रापि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्दन्ते, न तु फलमात्रमित्यभिप्रायेणाह— फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणां पदं हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्यैव, ‘जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः’ [२।११] इत्यादेः प्रतीकतया परमनिश्चयेयमिदं बुद्धेः पुरुषाणां फलमात्रमात्रात्पुनरित्यत आह— संसारिण इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरान्तरं शोकादपराभावश्च अयमेवार्थ उच्यत इति भावः ॥ ४९ ॥

५ आ. मा. भा.— इतश्च योगाय युज्यस्वेत्यत आह— दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणा-
दुपायात् । दूरेणातीव । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्म, कृतौ देवैर्येषां ते फलहेतवः ॥४९॥

६ ज. प्र. दी.— ननु योगोपवेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धि-
योगादवरत्वं किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— इतश्चेति ।
युज्यस्व प्रयत्नस्व । 'यावानर्थः' [२।४६] इति कर्मफलस्य
ज्ञानकामपेक्षयाऽप्यतत्त्वाद्योगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
तत्रैव हेतुवन्तमुच्यते— बुद्धियोगादिति, षष्ठीसमासप्रतिनि-
रासायाह— बुद्धीति । लक्षणशब्दः स्वरूपाधः । पुरुषार्थसम्ब-
न्धिना कर्मणा सह निर्देशे तथासूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्त-

मिति भावः । उपायात्पुरुषार्थस्य । दूरशब्दो विप्रकर्षवाची,
तस्यात्र कथमन्वयः ? इत्यत आह— दूरेणेति । उक्तं कर्मणो
ज्ञानादतीवावरत्वं; इदानीमुपादान्तीयं तद्विहाय किमिदं तृतीय-
पादेनोच्यते ? इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन्
व्याचष्टे— अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्ष-
णम् । फलहेतुनां कृपणत्ववर्गेनमतुपयुक्तमित्यत आह— फल-
मिति ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणो दूरेणात्यन्त-
दूरमेव; अवरमधर्मं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः, जन्म-
मरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । अत एव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजायां साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभ्य-
प्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थय, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः फलहेतवः फल-
तृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः कृपणाः । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वाऽस्माह्लोकात् प्रैत स कृपणः"
[वृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

८ वै. ब्र. गि.— ननु 'सुखदुःखे समे कृत्वा'
[२।३८] इत्यत्रैव सिद्धयसिद्धयोः साम्यमुक्तम्, पुनरपि
किमर्थमुच्यते ? 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति । न च
तत्र जयापजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता; इह
तु दृष्टादृष्टसर्वफलत्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेष इति
वाच्यम्; 'कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्'
[२।४३] 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' [२।४५] 'मा फलेषु
कदाचन' [२।४७] इत्यादिना सर्वफलत्यागस्याप्युक्तत्वात्;
अतः किमित्यसकृदेतमुच्यते ? इत्याशङ्क्य काव्यकर्मणोऽतिनि-
कृष्टत्वात् तत्परित्यागोऽवश्यविधेय इति छुद्रुरपदिश्यत इत्य-
भिप्रायेणाह— दूरेणेति ।

हे धनञ्जय ! बुद्धियोगात्, युज्यत इति योगः कर्म, बुद्धिः

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिः, तद्युक्तो योगो बुद्धियोगः; तदपेक्षया
काव्यं कर्म दूरेण विप्रकर्षेण अवरम्, अतिनीचमित्यर्थः ।
हि यस्मादेवं तस्मात् समत्वबुद्धौ शरणं वासस्थानमन्विच्छ
प्रार्थयस्व, तस्यां बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः; तामेव शरणं कुरुष्वेति
वा । 'अत्र बुद्धौ ज्ञानायामपि विद्यमेव शरणमन्विच्छ, न
तु स एवाहमित्यैक्यं भावय' इति प्राक्खण्ड्याख्याने तदेव
निचारगत्या प्रत्याख्यानमित्यसारे तस्मिन्नास्माकमभिलि-
वेशः । दूरेणावरत्वेनोपापादयति— कृपणा इति । फलं प्रदति-
हेतुर्येषां ते फलहेतवः सकामाः, कृपणाः जन्ममरणघटीयन्-
परिभ्रमणपरतन्त्रतया दीना इत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यक-
श्रुतिः [३।८।१०]— "यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वा-
ऽस्माह्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति ॥ ४९ ॥

९ व० त० दी०— अयुक्तं कर्म व्यवसायबुद्धियोगादवरमपकृष्टं, हि यतः; अतो बुद्धौ बुद्धिनिमित्तं बुद्धिविषये
वा शरणं कश्चिद्वेष्य बुद्ध्यावाश्रयं वाऽन्विच्छ; गृहाणेत्यर्थः । कर्मणोऽवरत्वं दर्शयति— तत्र फलहेतवः
कृपणा इति फलमेव हेतुः प्रकृतिकारण येषां ते जनाः कृपणाः, प्राप्तेऽपि फले पुनः सन्तुष्टाः ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तदा कथं न तत्र सर्व-
प्रदतिः ? इत्याशङ्क्याह— दूरेणेति । धनञ्जय मद्विभूतिरूप !
तथा कर्मायोग्यबुद्धियोगात् दूरेण कृतं कर्म फलार्थकृतम्; न ह
मदाज्ञारूपत्वेन तदवरमपकृष्टमित्यर्थः । हीति युक्तोऽयमर्थः ।
अववादज्ञात्यतिरिक्त्वेन फलेच्छया कृतकर्मणो नीचत्वमेव ।
तस्मात्तदपकृष्टानां प्राकृतानामेव योग्यं, नोक्तानां मर्दशा-
नामिति धनञ्जयसम्बोधनेन ज्ञापितम्; तेनात्राधिकाराभा-
वात् सर्वेषां प्रदतिरिति भावः । यस्मात्ते नीचाः, सात्त्विका-

धिकाररहितानां चाप्रदतिः, त्वं च मर्दशत्वात् बुद्धियोगयोग्य
इति बुद्धियोगाय यतस्वेत्याह— बुद्ध्याविति । बुद्धौ बुद्धियोग-
निमित्तमीश्वरं शरणमन्विच्छ अनुतिष्ठ । ननु सकामकर्ता-
रोऽपीश्वरशरणमिच्छन्तीत्यत्र को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—
कृपणा इति । फलहेतवः सकामाः । कृपणा लुब्धा दीना
इत्यर्थः । नहि लुब्धैरहं प्राप्तः । अत एव श्रुतौ ब्रह्मभूतस्यैव ब्रह्म-
प्राप्तिरिपुषिता "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति" [ब्रह्माण्येति
वृ. उ. ३।४।६] ॥ ४९ ॥

११ नी० भा० दी०— इममेव बुद्धियोगं स्तौति— दूरेणेति । कर्म फलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्
पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यन्तनिकृष्टम्; अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां

साङ्ख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व, तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः फलवृणावन्तः कृपणा दीना भवन्ति । “ यो वा एतद्वशं गार्ग्ये विदित्वाऽस्माह्लोकात्प्रैति ॥ कृपणः ” [बृ. उ. ३.८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ शां. भा.—समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तत् शृणु—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजति इति । इहाऽस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरापितचेतस्तया; तत् कौशलं कुशलभावः । तद्वि कौशलं यत् बन्धनस्वभावाभ्यापि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.—पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यात् ? इत्याद्याङ्गवाऽऽह—समत्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठति शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वार्थे व्याचष्टे—बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमात्रात् पुण्यपापनिवृत्तियुक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निमित्तप्रतिप्रसिद्धेति तत्राऽह—सर्वेति । उत्तरार्थे व्याचष्टे—तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तः

योगार्थं किमर्थं मनो योजनीयं ? इत्याद्याङ्गवाऽऽह—योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेर्नास्या स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याद्याङ्गवाऽऽह—स्वधर्माख्येष्विति । ईश्वरापितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धावबन्धः स्यादित्याद्याङ्गव कौशलमेव विशदयति—तद्धीति । समत्वबुद्धेरङ्गफलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.—बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं—कर्मसु क्रियमाणेष्वर्थे बुद्धियोगः कौशलमतिसामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं.—‘बुद्धियुक्तो जहातीह’ इत्यस्येह कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्यमभिप्रेत्याह—बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यदा कर्म कुर्वाण इति प्रकरणापत्तमुक्तम्, इहशब्दस्य तु जहातिनाऽन्यः, ‘इहैव तैजितः सर्गः’ [५.१९] इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिरहितकेवलकर्ममिदिरनिवर्त्यत्वार्थमाह—अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्वमनन्तत्वं निदानम् । सुकृतस्य हानिरपुण्यार्थः स्यादित्यशेषोक्तं बन्धहेतुभूते इति । नहि काञ्चनकालायसञ्चल्लयोर्यन्त्रहेतुत्वे कश्चिद्विशेषः, सुसुखपेक्षया च स्वर्गादिकारणं सुकृतमपि दुष्कृतमेव ; अलौकिकत्वे सत्यनिष्साधन-

त्वात् । स्वर्गादिरपि हि सुसुखपेक्षया निरयत्नम् ‘एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः’ [म. भा. १२।१९८।११] इत्यादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । ‘बुद्धियुक्तः’ इत्यस्य ‘योगाय’ इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्वव्युत्पादायाह—तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति । युज्यस्व सन्नखस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः । ‘समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इतिवयोगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—कर्मस्त्विति । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं वक्तुं वाच्यं तावदाह—अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथं ? इत्यत्राह—अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थे इति । कार्यं कारणशब्द उपचरितः । अनेन श्लोकेन बन्धकसुकृतदुष्कृतहानमुक्तम् ॥ ५० ॥

५ आ. मां. भा.—ज्ञानफलायाह—बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति; न बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । “न हास्य कर्ष क्षीयते” [बृ. उ. १।४।१५] “अविदित्वाऽस्मिह्लोके जुहाति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति” [बृ. उ. ३।८।१०] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः कर्षक्षयश्रुतिरज्ञानविषया सर्वत्र । उभयस्यश्रुतिरप्यनिष्ठविषया । नहीष्टपुण्यस्ये किञ्चित्प्रयोजनम् । न चेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः ।

६ ज. प्र. दी.— बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं
दुष्कृतं च जहादिति योगस्वरूपनिरूपणपरतो निराकर्तुमाह—
ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावर्तव्यमित्यतः काम्य-
कर्मणः कृपणाः दीनाः “ इमं लोकं हीनतरं वा विनान्ति ”
[मुं. उ. १।२।१०] इत्युक्तम् ; तथापि कथं दूरेणावरमित्य-
पेक्षायां कर्मफलाद्विच्छेदं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीतयैस्तुप-
र्यन्ति तत्तत्र दर्शयिष्यति । अत्र दुष्कृतवदुष्कृतस्यापि सर्वा-
त्मना हानं प्रतीयते तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे— सुकृतमिति ।
अपि यं सुकृतं कीदृशं ? इत्यत आह— मानुष्येति । न्यावर्त्य-
माह— नेति । बृहत् प्राङ्मुक्तोर्ज्ञानादिगुणवृद्धिलक्षणं तदनन्तरं
चानन्दवृद्धिरूपं फलं यस्य तत् बृहत्फलं, तथायुतं सुकृतमेव
नास्ति कारणाभावादित्यत आह— उपासनेति । आदिदेवेन
निवृत्तं कर्म । कुतः सङ्कोच इत्यत आह— न हास्येति । यज्ञते
ददाति तस्यतेऽनेनेति शेषः । अत्राविदित्येति विशेषणज्ज्ञा-

नितः सुकृताक्षयः प्रतीयते । उत्तरं वाऽस्याः श्रुतेरुपयोगः ।
ननु “ नास्त्युक्ततः कृतेन ” [मुं. उ. ३।२।१२] इत्यादिश्रवणा-
स्तत्प्रतिपक्षा एताः श्रुतय इत्यत आह— अत इति । विशेष-
श्रुतेर्बैलव्यत्वादिति भावः । श्रुतिः श्रवणम् । “ क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि ” [मुं. उ. २।२।२८] इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयः प्रतीयत
इति चेत्, न; निर्वकाशश्रुतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात् ।
“ तदा विद्वानुपयगपरे विष्य ” [मुं. उ. ३।१।२] इति ज्ञानिनो-
ऽपि उभयक्षयश्रुतिरस्तीत्यत आह— उभयेति । उचैव
युक्तिः । युक्तिरिदं च ज्ञानिनः सर्वसुकृतज्ञानम् । तथा हि
उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमिदं? उतानिष्टम्? आद्ये किं
तदिच्छया क्षीयते ? उत ज्ञानस्वभावात् ? । आद्यं दूषयति—
नहीति । येन ज्ञानी तत्क्षयमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीयं
निराकरोति— न चेति । ज्ञानस्यापुण्यात्ताप्रसङ्गादिति भावः ।
नान्त्यः— अनिष्टत्वे कारणाभावात् ।

५ आ. मा. भा.— इष्टाश्च केचिद्विषयाः “ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति ” [छां. उ. ८।२।१] “ प्रजापतेः सर्वां वेदं प्रपद्ये ” यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
णानां ” [छां. उ. ८।१।४१] “ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ” [छां. उ. ८।१।२३] “ अस्माद्दृष्टेवात्मनो
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ” [बृ. उ. १।४।१९] “ कामानी कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै. उ. ३।१।०५] “ स
एकधा भवति ” [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिश्रुतिभ्यः । बहुव्येऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्म-
मुखेन विरोधः, अनुभवशक्त्येश्वरमसादात् श्रुतेश्च ।

६ ज. प्र. दी.— निष्कलत्वादिनिष्ठमित्यत आह— इष्टा-
श्चेति । केचिदित्यलौकिकाः । मुक्तावलौकिका विषया इष्टा
भवन्ति । तत्रापिः सुकृतफलमिति भावः । युक्तो विषयानि-
च्छदीत्येतदुक्तः ? इत्यत आह— स यदीति । यशो यशस्वी ।
ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यद्यत्कामयते तत्कर्मस्मात्परमा-
त्मनः सृजते । इष्टविषयप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदपि अनया
श्रुत्येच्छते । उपासनाविक्रमेव ज्ञानी करोति । कृतेन वा
सुकृतं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तः किमर्थं
विषयानिच्छेत् ? न तावत्सुखार्थम् ; ज्ञानेनावरणाविद्यानि-
ष्टा आत्मनः स्वरूपसुखस्य व्यक्तत्वात् । पृथक्सुखस्यानङ्गी-
कारात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम्, जन्मिद्वानिच्छते तत्सिद्धे-
रिति । मैवम्, नाविद्यैवात्मस्वरूपावरणम्, किन्त्वधीरेच्छाऽपि ।
तथा च वक्ष्यति । तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषा-

निष्ठनिवृत्तिर्भवति । स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते । न तु
सर्वम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरो मुक्तौ
विषयानुत्पाद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिष्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यक्ती-
करोति । अत्र च साध्यकृतेव तत्र तत्र प्रमाणान्मुक्तानि । अनेनै-
वाभिप्रायेण श्रुत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चय-
साध्यत्वं चोच्यते । ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत्स्वरूपसुखं तदेव बहु-
तरमस्ति, अतः कर्मसाध्यविषयभोगाभिष्यङ्गसुखाङ्गीकारः
किमर्थं ? इत्यत आह— बहुव्येऽपीति । कर्मसुखेऽङ्गीकृत इति
शेषः । शरीरिन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयाद्युभवः शक्तिः ?
इत्यत आह— अनुभवेति । तदुक्तं “ ब्राह्मेण जैमिनिः ”
[ब्र. सु. ४।४।९] इति । किञ्च “ कामरूप्यनुसञ्चरन् ” [तै. उ. ३।१।०५] इत्यादिलौकाविषयप्रदहनुश्रुतेः मुक्तस्य विषयानुभवो
सुच्यत इत्याह— श्रुतेश्चेति ।

५ आ. मा. भा.— न च शरीरपातात् पूर्वमेव । “ स तत्र पर्येति ” [छां. उ. ८।१२।३]
“ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ” [तै. उ. ३।१।०५] इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । न चैकीभूत एव
ब्रह्मणा सः । “ मयस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् ” इत्यादिनिन्दनान्मोक्षार्थं । परिहारे
पृथग्भोगाभिधानाच्च ; शुकादीनां पृथगष्टेश्च ; “ जगद्व्यापारवर्जं ” [ब्र. सु. ४।४।१७] इत्यैश्वर्यमार्गोक्तेश्च
“ इदं ज्ञानमुयाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ” [१।४।३] इति च । उपाधिनाशे नाशाश्च प्रतिविम्बस्य ।

६ ज. प्र. दी.— ननु यदेतद्वदहातासु श्रुतिषु विषये-
च्छादिकं श्रूयते तत्परमशरीरपातात्पूर्वकालीनं किं न स्यात् ?
इत्यत आह— न चेति । “ अस्माच्छरीरादुत्थाय..... च
तत्र पर्येति ” [छां. उ. ८।१।३] “ अस्माङ्गो कात्प्रेत्य.....

एतमानन्दमयमात्मानं ” [तै. उ. ३।१।०५] इत्याद्युत्तरत्र श्रव-
णात् । इत्यादीति कियद्विशेषणम् । अद्वैतवादिनस्तादृशः ब्रह्मैकत्व-
तत्त्वम् । तदेवोपाधिभेदशिषं जीवभावं प्रतिपद्यते, गगनमिव
षटाधुपाधिभिर्न षटाकाशादित्यम् । तत्र यस्य जीवस्य ज्ञानं

उत्पन्नं स ब्रह्मणैकीभवति, घटनास्य घटाकाश इव महाकाशे-
नेति । तत्रैव जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च मिथ्यात्वं मन्यन्ते ।
अन्ये च सत्यत्वम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतस्तदा
सकलस्य क्रियाकारकलक्षणफलभेदस्य प्रविलयात्कुतो विषय-
भोगः, यदर्थं सुकृतस्यावस्थानं ? इति तद्वृथयति—**न चेति** ।
एवमभेदेन भेदाभेदो निराकरोति । 'परमात्मानमासाद्य
तद्भूता यतयोऽमलाः । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा
विभो' [म. भा. १.२।३०.१।७८] इति भीष्मेण तस्मिन्भूता-
स्तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्तं मुक्तास्तद्ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमा-
शङ्क्य युधिष्ठिरेण 'आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनव' [म. भा. १.२।३०.१।८०] इति विकल्पे पृष्टम् । यदि ज्ञानिनो
मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवति तदैवं वाच्यम्—किं ते संसारानुभूतं
दुःखं स्मरन्ति ? उत न ? इति । आस्यस्य दूषणमुक्तम्—'मोक्षे
दोषो महानेषः प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने
वर्तन्ते यतयः परं ॥' [म. भा. १.२।३०.१।८२] पूर्वं सिद्धिं
गतानृषीन्मात्रं परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञा-
नेन प्रागनुभूतदुःखस्मरणेन मुक्ता वर्तन्ते तर्हि मोक्षे महानेषः
प्रसिद्धो दोष इति । दोषं च भाष्यकारः स्फुटीकरयति ।
द्वितीयोऽपि दूषितः—**मग्नस्येति** । पूर्वानुभूतस्मरणाद्यभावे
परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत्किं
भवेदेव । तदैवं मोक्षधर्मोऽस्य पक्षस्य निन्दितत्वाच्च ज्ञानी ब्रह्म-

णैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्येन युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि
कथं भीष्माचार्येणोक्तमसत्स्यात् ? परिहारे तदुक्तदोषस्योद्धारस-
म्भवादित्यत आह—**परिहार इति** । न मयैतदुक्तं, किन्तु
त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितवानसीत्याशयेन परिहारे भीष्मेण पर-
मात्मनः पृथक्त्वेन मुक्तानां भोगाभिधानाच्च न ज्ञानी ब्रह्मणैकी-
भूत इत्यर्थः । तथा हि भीष्मवचनम्—'तथापि [अत्रापि] तत्वं
परमं शृणु सम्यग्भावेतिरम् । ... इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेहं
देहिनो नृप ॥ करणायामसन्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः'
[म. भा. १.२।३०.१।८५-८६] इति । यद्यपीदं दुर्बोधं तथापि स्वः
स्वरूपभूतो देहो यस्य तं स्वदेहं परमात्मानं मुक्तमन्यान्देहा-
न्विषयाच्च मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते । किं तानि कर्तुणि ?
नेत्याह—[करणानीति] कस्तर्हि पूर्वार्थस्यार्थः ? इत्यत उक्तम्—
[सूक्ष्म इति] । इदञ्च न ज्ञानिनो ब्रह्मैक्यमित्याह—**शुकादी-
नामिति** । अनेन वाक्यत्रयेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षा-
नुमानागमा उपपद्यन्ते । तत्र प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुका-
दयो यद्यपि ज्ञानिनस्तथापीदानीमविनष्टोपाधित्वात्तन्निमित्तभेद-
वत्तया दृश्यन्ते । प्रारब्धकर्मशयानुपाधिनाशे ब्रह्मैव संभूता
सूताः, न पृथक् दृश्यन्त इत्यत आह—**उपाधिनाशे इति** ।
जीवास्तावद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बा इति मस्यमित्, तत्र यदि तदा-
यस्योपाधेर्नाशोऽङ्गीक्रियते तदा तेषां नाशः प्रसज्यते । दूष-
णाद्युपाधिनाशे मुखादितिप्रतिबिम्बस्य नाशद्वेनादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरो-
धाच्चेवमस्य । अनेन रूपेणेति च; भेदाभावात् । न च प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके पश्यामः । उपा-
धिनाशे मानं वा । 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । 'यावदात्ममावित्वात्....'
[ब्र. सू. २।३।३०] इत्युपाधिनिन्यताभिधानाच्च । अतोऽन्यन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् ।

६ ज. प्र. दी.—यद्योक्तं शुकादयोऽविनष्टोपाधित्वाद्-
ह्मणः पृथक् दृश्यन्त इति तदसदित्याह—**न चेति** । वस्तुत
एकीभूतस्योपाधिनाऽपि पृथक्ज्ञाने न मानं पश्यामः । गग-
नादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात्, संशयोपाधिभेदमतस्य चेदं दूष-
णम् । विज्ञोपाधिक एव जीवब्रह्मणोभेदः, वास्तवं तैक्य-
मिति वदन्प्रष्टव्यः—किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमेवानुसन्वते ?
न जीवगतं दुःखं, तनु जीव एवासुसन्वत इति पक्षः, उत तद-
पीति । आसं दूषयति—**न चैकीभूतस्येति** । हस्तपादा-
नुपाधिभेदेऽपि भोजुरेकस्वदर्शनादिति भावः । द्वितीयं निरा-
करोति—**आसमिति**, लज्जं सर्वकालोपलब्धार्थः । जीवरूपेण
दुःख्यासं, स्वरूपेण तु नेति व्यवस्थयाऽनुसन्धानाच्च विरोध इत्यत
आह—**अनेनेति** । इति ॥ युक्तमिति शेषः । कुतः ? इत्यत
आह—**येदेति** । उपाधेभेदस्वरूपोक्तत्वादिति भावः । अपरं
तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखावुस्मरणमस्ति ? न वा ?
नेतिपक्षे 'मग्नस्य हि' इत्युक्तो दोषः । आधे—किमसौ पृथक्
स्मरति ? उत ब्रह्मात्मक एव ? प्रथमस्य दूषणं न **चैकीभूत-
स्येति**; द्वितीयस्य **आसं** इत्यादीनि व्यावक्षते । अनेन 'मोक्षे
दोषो महानेषः' इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति । ननु
गी. २.६

'उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य' इति यदुक्तं तदसदं;
भेदे हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेतत्स्यात्; न चैवं, किन्तु बिम्ब-
मेव प्रतिबिम्बं तदेवेतिमिति प्रत्यभिज्ञानात् । 'नेशेति' इत्यन्ता-
दित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपरन्तं न वारित्वं न मध्यं
नभसो गतम् [मनुः ४।३८] इति स्पष्टानुबन्दादि वारित्व-
प्रतिबिम्बेऽपि आदित्यस्यचन्द्रयोर्भेददर्शनात् । भेदस्तु दृष्टानु-
पाधिकृतः । तथाचोपाधिनाशे भेद एव नश्यति, प्रतिबिम्ब-
स्य कुतो नाशः ? एवं जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं ताव-
दसिद्धमित्याह—**न चेति** । न पश्यामो न प्रत्यभिज्ञानीमः,
प्रत्युत प्रत्यग्भावादित्तायोर्भेदमेव पश्याम इति चार्थः । यद्यो-
क्तं 'जीवब्रह्मणो बिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधिको भेदः' इति, तन्नासा-
कमनिष्ठम् । किन्तु परस्परैव । जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभावेन
नित्यत्वात्तन्निमित्तस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितिरित्याशयान्नाह—
उपाधिनाश इति । न पश्याम इत्यनुवर्तते । न केवलं
उपाधिनाशे प्रमाणाभावः, किन्तु तन्नाशाङ्गीकारे बाधकमस्ती-
त्याह—**मग्नस्येति** । उपाध्यभावे स्मरणादिविज्ञेयोपात् । न केव-
लमेतावत्, उपाधिनिन्यत्वे प्रमाणं चास्तीत्याह—**यावदिति** ।
अस्तु तर्हि उदाहृतस्पष्टित्वात्कथं बिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधे प्रमाण-

मिल्यत आह—**अतः** इति; प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात् । प्रतीयमानमपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपेऽपि न विवादोऽस्तीत्याह वारित्यमिति । न परस्य मुख्यं **अतः**

वतीत्यनौपचारिकैः सह पठेऽपि बाधकवशादौपचारिकत्वं 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ दृष्टमिति । एवं 'शुकादीनां' इत्युक्तं प्रत्यक्षमुपादितम् ।

५ आ. मा. भा.—दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशाखं च “स एकश्च” [छां. उ. ७.२६।२] इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतमेव बलवत्त्वम् । युक्त्यश्व-
जोक्ताः ‘मयस्य हि’ इत्याद्यः । अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च—“यथोदकं शुद्धे शुद्धं” [कठो. १।१५] “यथा नद्यः” [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्मत्वे द्वय-
सम्भवः । अस्ति चेत्समुद्रेऽपि द्वारि । महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः । ‘ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः
शंसितव्रतः’ इति महाकौर्म । समर्थानां भेदज्ञानाच्च । ‘नैव तत्पान्त्वन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः ।
यत्ते पदं ते कैवल्यम्’ इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षवर्धेण । बलवांश्च
सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् ।

६ ज. प्र. दी.—अधुनाऽस्तौ तावदुपपादनसापेक्षं प्रत्यक्षं, तन्निर्णयं चास्तीत्याह—दृष्टाश्चेति । ते निवृत्तसकल-
कर्माणां मुक्ताः । एतच्च मोक्षधर्मं स्पष्टमुक्तम्, प्राङ्मुक्तेश्वरभेदे स्मृतिस्वाहता, श्रुतिं चोदाहरति—**प्रतिशाखमिति** । ननु
भेद इवाभेदेऽपि ‘परंऽन्ये सर्वे एकीभवन्ति’ इत्यादिवाक्यानि
सन्ति, तत्कथं निर्णयः ? इत्यतः सामान्यन्यायं तावदाह—
विरोधे त्विति । बलवद्विरोधेन दुर्बलं बाध्यते इति भावः ।
ततः किं प्रकृते ? इत्यत आह—**युक्त्य** इति । अत्र भेदपक्षे;
उपलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षात्तुक्त्यं च भेदवाक्यानां प्राबल्याय
प्राहम् । उभयैकीभवन्तीत्यस्य का गतिः ? इत्यत आह—**अत**
इति । उभयत्रैकीभाववादेन तद्वादिवाक्यं गृह्यते । स्थानिक-
विषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः । इयं च रुढलक्षणेति न प्रयोजन-
मन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः । न केवलमियं गतिर्न्यायप्राप्ता,
किन्तु श्रौती चेत्याह—**उक्तं** चेति । उदकेऽप्यैक्यादसम्मतो
दृष्टान्त इत्यत आह—**तत्रापीति** । नास्त्येव समुद्रे वृद्धि-

रनुपलम्भादिरयत आह—**अस्तीति** । समुद्रेऽपि वृद्धिरिति
शेषः । अनुपलम्भस्यासिद्धिमाह—**द्वारीति** । नदीनां द्वारि
इत्यते चेति शेषः । अन्यत्र कुतो न इत्यते ? इत्यत आह—
महत्त्वादिति, सासुद्रस्योदकस्य महत्त्वात् । न केवलं वृद्धि-
स्त्रिंशद्वामानादुदकभेदः सिद्धः; किं तर्हि ! प्रत्यक्षादपीत्याह—
ता इति । या इन्द्रकण्ठलोरादाय स्वकमण्डलुदके क्षितास्ता
एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्मैक्यवचनात्समर्थानां
वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च । भेदादर्शने विभज्य कथं दद्या-
दिति । इतश्च युक्तमेववाक्यमेव प्रबलम् ; अभेदनिषेधात्क-
त्वादित्याह—**नैवेति** । कैवल्यं सत्त्वोक्तमत्यम् । इतोऽपि
भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह—**सेति** । पूर्वोत्तरपक्षला-
बलचिन्ता विचारः । नदीनां जीवेशभेदावधारणम् । बहवः
पुरुषा ब्रह्मन्’ इत्यादिनेति शेषः । न हि भिन्नयोर्मुक्तावभेदः
सम्भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह—**बलवानिति** ।
निर्णयधेति सम्बन्धः । वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः ।

५ आ. मा. भा.—अतो यत्र “नान्यत्पश्यति” [छां. ७।२४।१] इत्याद्यपि तदधीन-
सत्तादिवाचि । अन्यथा कथमेवमर्थादि स्यात् ? । न च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं
तत्रैव “स एकश्च” इत्यादि ब्रूयात् ? । न च ‘न ह वै सखरीरस्य’ [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादि-
विरोधः । वैलक्षण्यवाचच्छरीराणाम् । अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिनिर्मितानि ईश्वरशक्या ।
तथा चोक्तम् ‘शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव हि’ इति नारायणरायकल्पे ।

६ ज. प्र. दी.—कथं तर्हि यत्रेत्यादिसमलक्षणसुच्यते ?
इत्यत आह—**अत** इति; सविचारनिर्णयविरोधादेव । विव-
मानस्याप्यन्यस्य भगवदधीनसत्तादिववाचि । इतश्चैवमि-
त्याह—**अन्यथेति** । यद्यन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमीद्वरस्य
सर्वेश्वरत्वसर्वान्नादिकं श्रुत्यादिसिद्धं स्यात् ? मायामयमेव तच्छ्रु-
त्यादायुच्यते इत्यत आह—**न** सेति । बाधकान्तरमाह—
अन्यथेति । यदि भूमाद्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तज्ज्ञाना-
न्मुक्तस्य “स एकश्च” [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिभेदे-
नान्वन्धानं श्रुतिद्विधा ? न तज्ज्ञानाण्यस्य, किन्तु सगुण-

विद्योपासनफलमित्यत उक्तम्—**तत्रैवेति**, भूमप्रकरण एव ।
ननु नारदेन श्वेतद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न
भवन्ति, सखरीरत्वात् ; सखरीराणामपि मुक्तावाह्यकारे “न
ह वै सखरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” [छां. उ.
८।१२।१] इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह—**न** चेति । कुतो
नेत्यत आह—**वैलक्षण्यमादिति** । किं तदस्मदादिकारिण्य-
स्तेषां वैलक्षण्यं ? इत्यत आह—**अभौतिकानिति**, अजडा-
नीत्यर्थः । तर्हि किमात्मकानि ! इत्यत आह—**नित्योपा-**
धीति । विकारिवाद्दिनासाः स्यादित्यत उक्तम्—**ईश्वर-**

शक्येति । कृत एतद्विषय आह—तथा चेति । नित्योपाधि-
रेव षोडशी कला । एतदुक्तं भवति—यच्चूतौ सशरीरस्य
दुःखानाद्विचरन्, तत्कर्मधीनजडशरीराभिप्रायम् ; श्वेतद्वीपे

नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि किन्मयानि, जडान्यपि न कर्माधी-
नानि; अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां सशरीराणा-
मपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोध इति ।

५ आ. मा. भा.—वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दं ‘अप्रहर्षमनानन्दं’ ‘सुखदुःखबाह्यः’
इत्यादिषु । निरुक्त्यभावश्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः “अशरीरति हितच्छरीरमभवत् ।”
नाहि तानि शीर्णानि भवन्ति ‘सर्मेऽपि नोपजायन्ते प्रकृते न व्यथन्ति च’ [१४।२] इति वचनात् ।
साम्यात्मयोगः । प्रयोगाच्च ‘अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । [म. भा. १.२।३३७।२९]
‘देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्’ [भाग. ७।१।३४] इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव । न चैवाऽन्या
गौणी मुक्तिः ‘बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छेत्तं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव शास्त्रस्य
निर्णयः’ इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात् ।

६ ज. प्र. दी.—यदि मुक्ताः सशरीरास्तर्हि कथं तेषु
“अशरीरं वा व सन्तं न त्रियाभिये स्थुतः” [छां. उ. ८।१२।१]
इति शरीराभाववचनमित्यत आह—वदन्ति चेति ।
लौकिकाद्वैलक्षण्ये सति तद्वदनापीति शेषः । इतथाशरीरबो-
धितुं युक्त्याह—निरुक्तीति । निरुक्तिरन्वयाथैत्यत तत्राभा-
वादित्यर्थः । काऽपि निरुक्तिरित्यतः प्रक्रियासम्पादनगौरव-
परिहाराय श्रुतिमेव तत्परं दर्शयति—तथाहीति । अशरी-
र्णमभवदिति हेतोस्तच्छरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरु-
क्तिरन्वयोऽयस्तेषु नास्ति ? इत्यत आह—नहीति । एवं तर्हि
कथं तेषु ‘शरीरं जायते तेषां’ इति शरीरशब्दप्रयोगः ? इत्यत

आह—साम्यादिति । अस्मदादिशरीरैः करचरणादिमत्त्वसा-
म्यादौघ इत्यर्थः । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः ? सर्वथा
विग्रहादित्यमेव किन्न स्यात् ? इत्यत आह—प्रयोगाच्चेति ।
नारदादिभिर्दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेष्वेतद्वाक्यद्वये देहाभावप्रयोगा-
दन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यर्थः सिद्धः । न केवलं सम्भवमात्रेणेति
वार्यः । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । प्रयोगादित्यनेन सम्भ-
व्यते । सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ताः, तथापि
नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः, यत तेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिरुपा निर्गुणमु-
क्तेरन्या गौणी मुक्तिः । निर्गुणायामेव मुक्तौ नवमैक्यं ब्रूम
इत्यत आह—न चेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषे-
धादियमेव मुक्तिरित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—ये त्वैत्रैव भगवन्तं विशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्वं चात्र विव-
क्षितम् । युधिष्ठिरप्रश्ने इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहवत् । तदुक्तेश्च ‘भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देव-
ग्रहादयः । तथा मुक्तावुचमायां बाह्यान्भोगांस्तु भुञ्जते’ इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतोऽनिष्ट-
स्यैव वियोगः सोऽस्त्येव सर्वोत्तमा । ‘अदुःखम्’ ‘सर्वदुःखविवर्जिताः’ “अशोकमहिमम्” ।
[बृ. उ. ५।१०.] ‘यत्र गत्वा न शोचन्ति’ इत्यादिभ्यः, विशेषवचनाभावाच्च ।

६ ज. प्र. दी.—ननु विशुष्णपालादयः श्वेतद्वीपगमनेन विनै-
वात्र भगवन्तं प्रविश्य मुच्यन्ते; तत्कथमेतत् ? इत्यत आह—ये
त्विति । ते न तदा मुच्यन्ते इति शेषः । तर्हि कदेत्यत आह—
तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेषः । ननु ‘केचिद्वैव मुच्यन्ते’
इत्यायुक्त्वा ‘महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरधारगरम्’ इति महायोग्यता-
वामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः धर्मयं नियमः ? इत्यत आह—योग्य-
त्वमिति । अत्र निवास इति शेषः । अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः ।
महाज्ञानत्वलक्षणं योग्यत्वं त्वत्र निवासे विवक्षितमित्यर्थः ।
नन्विदं वाक्यं श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना समुणमुक्तिर्नास्तीत्येतत्परम् ;
निर्गुणमुक्तिरन्वयाऽस्तीत्यत आह—युधिष्ठिरिति । सायुज्यं

तावत्प्रसिद्धम्, सैव निर्गुणमुक्तिः, तत्रात्मनो ब्रह्मणैकत्वमित्यत
आह—सायुज्यं चेति । यथा ग्रहस्य पुरुषान्तरं प्रविश्य
भोगः, तथा मुक्तस्यैवैवर्षं प्रविश्य भोग एव सायुज्यं, न
त्वैक्यमित्यर्थः । कृत एतत् ? सायुज्यशब्दस्यासम्यग्दागम-
वाक्यत्वेत्याह—तदुक्तेवेति । उत्तमायां मुक्तौ सायुज्य-
लक्षणायामीश्वरं प्रविशेति शेषः । ईश्वरानन्दमुदात्ताय—
बाह्यानि । बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवश्यः ।
सुकृतमप्यप्रियमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति—अत इति । यथा
सुकृतयागे सङ्कोचस्तथाऽनिष्टयागेऽप्यस्ति किमिति जिज्ञासा-
यामाह—स इति । प्राकृत्यभिप्रायाण्येतानि वचनानि किं
न स्युः ? इत्यत आह—विशेषेति ।

५ आ. मा. भा.—येषां त्वीषद्वयते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम् । अतः
प्रारब्धकर्मशेषभावात् । तद्भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति । तच्चोक्तम् ‘सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादन-
न्तरम् । प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः’ इति व्यासयोगे । अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ।

‘परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मजनार्दन’ इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् । ‘न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा मुखं क्वचित् । ऋते वैष्णवमानन्दं बाङ्मनोगोचरं महत्’ इत्यादेश्च । ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं मुखं मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्वि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.—सङ्कर्षणाद्यः समष्टिजीवास्तावन्मुक्ताः, तेषां च बललक्षणादिरूपेषु दुर्गन्ध इत्येते, तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह—येषामिति । न साधुर्व्यं प्राप्ताः न मुक्ता इत्यर्थः । साधुज्ययोगेभ्यां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिः? इत्यत आह—सामीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ताः? इत्यत आह—अत इति । दुःखदशैनात्तदेतुभूतप्रारब्धकर्मभावात् मुक्ताः । कदा तर्हि मुच्यन्ते? इत्यत आह—तदिति । अगममसम्प्रतिमाह—तच्चोक्तमिति । सोऽस्त्येवेत्याद्युक्तमुपसंहरति—अत इति । तत्किमनिश्चितिमात्रं मुक्तिः? इत्यतोऽनुमानागम्याभ्यां परममुखं चेत्याह—परब्रह्मत्वमिति । मुक्तत्वं ब्रह्मादिभिर्दोषहीनैरपि मोक्षे सन्तिस्तुत्ययेमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तित्वविरोधः । ‘समासान्तविधेरमित्यतस्त्वाद्वाङ्मनोगोचरं’ इत्युक्तम् । ‘महत्’

इत्येतत् ‘सुखं’ इत्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति । ब्रह्मणो ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य शेषपदादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम् ।

एवं ज्ञानफलप्रदर्शनत्वेन पूर्वार्थो व्याख्यातः । उक्तविषया योगस्वरूपनिरूपणपरः किं न स्यात्? इत्यतोऽसमदुक्तार्थं तृतीयपादसङ्गतेः, अन्यथा तदसङ्गतेरित्यभिप्रेत्य तं पठति—अत इति । न इरश्चेदुपरागम्योऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्ये ‘अतः’ इत्युक्तम् । ज्ञानस्य महाफलत्वात् योगाद्य युज्यस्येति कथं हेतुहेतुमद्भावं इत्यतो ‘योगाय’ इत्येतद्व्याघाते—ज्ञानेति । ननु ‘समत्वं योग उच्यते’ [१ । ४८] इति योगो व्याख्यातः, ‘योगः कर्मसु कौशलम्’ इति पुनर्याख्यायते इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य क्रियत इति भावेनाह—तद्वीति । तद्योग इति शेषः ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.—समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वकर्म चानुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तो जहातीहासिंल्लोकं उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानमाप्तिद्वारेण । तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः कर्मसु कौशलम्—स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य सा सिद्धयः सिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्कतया, तत्कौशलम् । यद्वन्धस्वभावानपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

८ वं. ३. गि.—एतदेव कृपणत्वं बुद्धियोगफलस्वरूपनिरूपणेन प्रकटयति द्वान्याम्—बुद्धियुक्त इति । ‘बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं ग्राह्यस्यि’ [१ । ३९] इत्यस्यायं प्रपञ्चः । इह कर्मविषये समत्वबुद्धियुक्तः उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । ननु बुद्धतस्यानिष्टफलस्य हातव्यत्वेऽपि सुकृतस्येष्टफलस्य कथं हानम्? तत्राह—उभे इति । ‘तस्यान्तरागो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिर्कं फलम्’ इति सिध्यपुराणोक्तत्वात् सुकृतस्यापि दुष्कृत्येव बन्धहेतुत्वात् प्रहातव्यत्वमित्यर्थः । ‘इह उभे’ इति गुणाभाववस्वार्थः । अस्तु, ततः किम्? तत्राह—तस्मादिति । मोक्षफलकत्वमित्यर्थः । योगाय उपदिष्टाय युज्यस्व सन्नद्धो भव । ननु बन्धस्वभावानां कर्माणां बन्ध-

निवर्तने किं सामर्थ्यम्? तत्राह—योगः कर्मसु कौशलमिति । समत्वबुद्ध्याऽनुशीयमानस्वरूपो योग एव कर्मसु बन्धनिवर्तनसामर्थ्यम् । बन्धस्वभावस्यापि योगमहिम्ना मोचकत्वमित्यर्थः । अथवा बन्धकस्य कथं मोचकत्वमिति शङ्कायाम्, ‘योगः कर्मसु कौशलं’ इत्यर्थान्तरन्यायासफोऽयं परिहारः । योगशब्द उपायपरः । ‘योगः सन्नहनोपायव्यान्सङ्कतिमुक्तिषु’ [अमरः ३।३।२२] इति निग्रहः । कर्मसु क्रियमाणेषु उपाय एव कौशलमिति सामर्थ्यम् । अनिष्टफलजननस्वभावमपि कर्मोपायविशेषेण प्रयुज्यमानं सद्विष्टफलसमर्थं भवति, ‘विज्ञाय सेवितभोरो मैत्रीमेति न चोरताम्’ इति ज्ञानवाशिष्टोक्तन्यायादिति भावः ॥ ५० ॥

९ व० त० दी०—एतद्वुद्धियोगयुक्त एव निर्द्वन्द्वो भवतीत्याह—बुद्धियुक्त इति । उभे पुण्यपापे स्वर्णलोहबन्धनतुल्ये इद्वैव जहाति । तस्माद्योगाद्योक्तचरुपाय युक्तो भव । योगो हि कर्मसु कौशलं निर्वन्धनतावृत्तिः साधनमिति । गुणाविष्करणम् ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं बुद्धौ किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह—बुद्धियुक्त इति । बुद्ध्या युक्त इद्वैव उभे सुकृतदुष्कृते जहाति । अयमर्थः—मयि बुद्ध्या युक्त इह अस्मिन्नेव जन्मनि सुकृतफलं स्वर्गादि दुष्कृतफलं नाहं तस्मात्तमे सुकृतदुष्कृते त्यजति । सुकृतशुक्लमकार्षं करोमि ;

दुष्कृतं भ्रमाज्जातं तत्फलभोगो मम अभिव्यतीति न विचारयति । किन्तु यथा ईश्वरः प्रेरयति तथा करोमीति करोति, तेन अकलाधनत्वं भवतीत्यर्थः । यस्माद्बुद्ध्याऽहं प्रसन्नः सन् भक्तिं ददामि तस्मात्त्वं योगाद्य—म इति शेषः—युज्यस्व यत्नं कुरु । ननु योगोऽपि कृतिभावव्याप्यः

कर्म एवेति पूर्वोक्तमध्यपातित्वात्, किं योगेन ? इत्यत आह—योग इति । कर्मसु कौशलं चातुर्यम्; योग इत्यर्थः । मणिष्ठानामनर्थनार्थं मनःस्थिराकणसाधकत्वा-
चातुर्यम् । साक्षाद्भक्त्यधिकारफलानि वा । मदाज्ञया कर्म-

माणं योगः । एतदेव कर्मसु चातुर्यं, यत्कृत्वाऽपि भक्ति-
साधने प्रवेशनीयं तादृशो योग उत्तम इति । इदानीं तदधि-
काराभावात्ततोपदिशति । अन्यथा 'कर्मसु' इति पदं व्यर्थं
स्यात् ॥ ५० ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व
घटस्व । योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः । कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं बन्धनिवर्तकत्वसम्पादनम् । ननु बुद्धि-
युक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु “ धर्मेण पापमपनुदति ” [म. ना. २२।१] इति श्रुतेः; सुकृतं तु सजातीय-
त्वात्तैर्दुष्परिहरमिति कथं ‘ एमे सुकृतदुष्कृते जहाति ’ इत्युच्यते ? सत्त्वबुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः ।
अर्वाञ्चस्तु—दुष्कृतत्यागमुकरीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफलबन्धोक्ष-
प्रतिबन्धकतत्फलयातुत्यादात् । यत्तु आपस्तम्बोक्तान्नवृक्षनिदर्शनेन नान्तरीयकं सुकृतफलमुक्तं, न तत्फल-
त्वेनोपपञ्चते, नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी
जहाति; ज्ञानी तु सञ्चितेऽपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥

योगयुक्तानां जनिमृतिनिवृत्तिपूर्वको मोक्षपदप्राप्त्युपायः ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.—यस्मात्—कर्मजमिति ‘ कर्मजं फलं त्यक्त्वा ’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं
त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः—जन्म एव बन्धो जन्मबन्धः,
तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षारूपं गच्छन्ति,
अनामयं सर्वोपद्रवहरितमित्यर्थः । अथवा—‘ बुद्धियोगाद्धनञ्जय ’ [२।४९] इत्यारभ्य परमार्थदर्शन-
लक्षणेनैव सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनिता बुद्धिर्दक्षिता, साक्षात् सुकृत-
दुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.—समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृततत्फल-
परित्यागेऽपि कथं मोक्षः स्यात् ? इत्याशङ्कयाऽह—यस्मा-
दिति । समत्वबुद्धया यस्मात्कर्मज्ञोऽप्युपमानं दुरितादि त्याजयति
तस्मात् परम्परयाऽप्यौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञाना-
तिशायवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्मार्थं कर्म अनुतिष्ठन्त-
स्ततो जातं फलं देहप्रेमैर्दं हित्वा जन्मलक्षणाद्बन्धाद्विनिर्मुक्ता
वैष्णवं पदं सर्वसंसारस्पृशैश्चान्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोक-
योगनया दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । इष्टो देहो देवाद-
िलक्षणः, अनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणः, तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं
फलं, तत्पथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्व्यादेव परित्यज्य
बन्धविनिर्मोक्तपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यमाजो
भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादिद्वयाद् बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धि-
रथो व्याख्यातः, सम्प्रति परम्परं परित्यज्य सुकृतदुष्कृतप्रहाण-
हेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धिर्देहशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथ-
यति—अथवेति । अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेन अनवच्छि-
न्नं तस्याः सूचयत्, बुद्धयन्तराद्विशेषं दर्शयति—सर्वत

इति । असाधारणं निमित्तं तस्या निर्दिशति—कर्मैति ।
यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दात्तत्त्वे हेतुमाह—साक्षादिति । जन्म-
बन्धविनिर्मोक्षादिरादिशब्दार्थः । यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे
परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरेवयतया युज्यते तस्मात्कर्मणः
सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसम्बन्धविशुद्धिमताशयेन
निष्कृष्यते । अतश्च परमार्थबुद्धिसुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मागुष्टात्वं,
परिच्छिन्नं फलान्तरमुद्दिश्य तदनुष्ठाने कार्यप्रसङ्गात्; किञ्च
परमार्थबुद्धिसुद्देश्याभावात् कर्म अनुतिष्ठन्तकरणशुद्धिद्वारा
परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्ष-
मधिगच्छति । तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो
धारयितव्यम् । योगशब्दितं हि परमार्थदर्शनसुद्देश्यतया
कर्म स्वयुक्तिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते । यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य
तद्युक्ताः सन्तः समारोपकर्मणि तथा तदनुष्ठानजनिततद्बुद्धिशुद्धया
ज्ञानिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्ति-
भाजो भवन्तीत्येवमस्मिन्पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यात-
व्यानि ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्ति । हि प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वाह्वनिषत्स्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ तत्फलभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकासुतत्व-
प्राप्तिपरस्य 'कर्मजं' इति श्लोकस्य हेतुफलमात्रकमेव अन्य-
माह— बुद्धियोगयुक्ता इति । कर्मजं फलं सांसारिकम् । जन्म-
बन्धो जन्मनो बन्धः स्वच्छन्दस्त्वहानिः । अथवा जन्मैव बन्ध
इति कर्मधारयः । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा, परमाप्राप्यं
परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरणवशादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा,

पद्यते गम्यत इति पदम् ; अथमपि हि साक्षादन्यथा वा सुख-
प्राप्यत्वात्पदशब्दवाच्यम् । हिशब्दस्यत्र हेतुत्वादिवरत्ता-
सम्भवत् प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धित्वत्वं चाह— प्रसिद्धं
ह्येतत्सर्वासिति । एवमुक्तप्रकारो हेतोपादेयविभागो
युक्त्यागमनिरपेक्षं तवैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थ-
मुच्यते ॥ ५१ ॥

५ आ. भा.— तदुपायमाह— कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेत्पराय समर्थं बुद्धि-
युक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । स योगः कर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥ ५१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कर्मजमिति श्लोकः पूर्वोक्तान् विधि-
ष्यत इत्यत आह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य उपायं योगं
तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विज्ञातोत्यर्थः । व्यव-
हितत्वादन्वयमाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अप्राप्तस्य फलस्य
कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे— अकामनयेति । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्ख्यानानुत्तीया । एतत्प्राप्त्युक्तमित्यतः प्रकरान्तरेण व्या-
चष्टे— ईश्वरायेति । 'बुद्धियुक्ता मनीषिणः' इति पौनस्वत्य-
परिहारायाऽऽह— बुद्धीति । सम्यग्ज्ञानिन इति शास्त्रजनिततत्त्व-

ज्ञानिनः । अनेन 'मनीषिणः' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्,
प्रशंसायां मत्वर्यायविधानात् । नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थ-
द्वयस्य विवरणम् ? मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यक्
विवृतः, अज्ञिनः कर्मण एवानामिधानात् । अज्ञानां च सङ्कल्प-
त्यागादीनामित्यत आह— न इति । समसाङ्गसङ्ख्येय योग-
ग्रहणम् । तज्ज्ञानं यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाक्यं, तथा-
प्यर्थद्वयवशाद् वेदितव्ये । योगश्च 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा'
इत्यनेन समगो लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्थं फलसङ्गं त्यक्त्वा स्वधर्मोऽनुष्ठेयः— कर्मजं कर्मफलमिष्टदेहादिप्राप्ति-
लक्षणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो मनीषिणो मननशीलाः जन्मना बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मु-
क्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षारथं गच्छन्ति, अनामयं सर्वोपपन्न-
रहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

८ वे. ब्र. नि.— ननु कथं कर्मणां मोक्षकत्वम् ?
“ न कर्मणा न प्रजया धनेन द्यागेनेकं असृतत्वमानशुः ”
[म. ना. १०।५ क. उ. २] इत्यादिश्रुत्या तेषां मोक्षहेतुत्वनिषेध-
पूर्वकं तस्यागस्त्यैव तज् हेतुत्वोक्तैः, इत्याशङ्क्य “ तमेवं वेदा-
नुबन्धनेन ब्राह्मणा विविदिधिमन्त यजेन दानेन तपसाऽजाशक्तेन ”
[इ. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुत्या कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतु-
त्वावयमाह ' न कर्मणा ... ' इत्येतत्काम्यकर्मनिषेधपरम्, त्या-

गच्छतिश्च फलत्यागपरैवेत्येतदर्थचितुं कर्मणां मोक्षहेतुत्वप्रका-
माह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा फलेच्छां विहाय ततः समत्वबुद्धि-
युक्ता परमेश्वराधनार्थेनैवैव कर्म कुर्वाणाः सन्तः चित्तबुद्धि-
द्वारेण मनीषिणः तत्त्वमस्यादिमाहात्म्यजन्यद्वैतब्रह्मात्मतत्त्व-
साक्षात्कारवन्तो भूत्वा जन्ममरणरूपेण बन्धेनातिहतां कृत्वा
अनामयं निर्दुःखं पदमद्वितीयानन्दस्वरूपं गच्छन्ति । हि
यस्मादेवं तस्मात्समप्येवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भावः ॥ ५१ ॥

९ व० त० दी०— एवं योगेन व्यवसायिनां सिद्धिप्रकारं सदाचारेण दर्शयति— कर्मजमिति । फलं त्यक्त्वा
जन्मैव बन्धरूपं तेन विनिर्मुक्ता अनामयं पदं धाम अक्षरारूपं स्वरूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कर्मणां त्वतन्त्रफलकत्वं भवेत्
कथं साधनता ? इत्याशङ्क्याह— कर्मजमिति । मनीषिणः
शास्त्रार्थज्ञातारः । बुद्धियुक्ता बुद्धियुक्ता येषां तादृशत्वं च
भक्तिप्रयत्नवत्त्वेन ते हि निश्चयेन कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्म-
बन्धविनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं पदं भक्तिरूपं गच्छन्ती-

त्यर्थः । अन्यत्र रोगादिकं भवति, न तु भवौ भगव-
च्चरणरूपायाम् । अत एव श्रीभगवते [१०।३।२७]
मृत्युभयाभावत्वं भगवच्चरणे निरूपितम् । ' मर्त्यः '
इत्यादस्य ' मृत्युरस्मादपैति ' इत्यन्तेन श्लोकेन देवकी-
स्तुतौ ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजं फलं
त्यक्त्वा, मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ताः सन्तोऽनामयं निरुपपन्नं पदं मोक्षारथं
गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

बुद्धिबुद्धिसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननिष्ठयोः प्राप्तिफलः ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

सामभावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्युच्यते— यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्ते तव बुद्धिर्व्यतिरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभाव-मापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति— प्रतिपद्यते— इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तबुद्धिप्राप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— योगेति । श्रुतं श्रोतव्यं ह्येवं ब्रह्मविषयादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धामोक्षा बुद्धिरुपेत्यतीत्यशङ्काऽऽह— यदेति । विवेकरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते । कालुष्यस्य दोषपरिषदायिकं दर्शयन्निशिनष्टि— येनेति । तदनर्थ-

रूपं कालुष्यं तदेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिबुद्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति— तदेति । अच्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते । उक्तं वैराग्यमेव स्मोरयति— श्रोतव्यमिति । यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन् अनात्मविषये नैषफल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामि इति चेत्, तच्छृणु— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्ध-प्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः पृथक्चिन्तितिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलन-वर्जिता सती समाधौ— समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन्नात्मनि इत्येतत् । साऽपि अचला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगं अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिबुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते— मोहेति । प्रागुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेः अस्मिन् स्वैरावस्थार्यां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह— तच्छृण्विति । पृष्ठं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन

गृह्यते । बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विहायति— अनेकेति । नानाप्रतिपन्नत्वमेव साङ्गिषति— विक्षिप्तेति । उक्तं हेतुद्वयमनुरुध्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः, नैषत्वं विक्षेपराहित्यम्, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विषयः, विकल्पः संशय इति विवेकः ५३

३ रा. भा.— उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धूतकल्पस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं— अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं— व्यतिरिष्यति, तदाऽस्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यदा' इति श्लोकेन मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति— उक्तेति । पुण्यपापसंसारिककर्मणा हि मोहः, ॥ च फलाभिसंख्यादिहितकर्मणा निवर्त्यः । ततः कारण-भावात्कार्याभाव इति भावः । अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिपत्त्यकल्पमुच्यते । मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्यस्याभावात्, मोहरूपमित्युक्तम् । कलुषशब्दोऽत्र कालुषपरः । अस्मत्त इति,

आप्ततमेभ्य इति भावः । त्याज्यतयेति निर्वेदयोगत्वा-योक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यद्वा 'श्रोतव्यस्य' इत्येत्योपादेयत्वात् 'श्रुतस्य' इत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेत्यसङ्गमुपादेयवैतुष्यं च परास्मय भवति हि निर्वेदः । स च स्वावधारूपः । यथातुर्गन्धवैवेदिनः— 'तत्त्वज्ञानापदीष्यदिनिर्वेदः स्वावधानमन्' [द. ४. ४. १९] इति । श्रोतव्यस्येत्यादेः सम्बन्धसामान्यपक्षया विवक्षितविशेष-

कात्यायनवचनात्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगवलेनापादानत्व-
प्राप्तौ अपादाने पञ्चमी स्यात् । न द्वितीयेत्यर्थः । इदमत्रा-
भिप्रेतम्— निरुपसर्गः सत्तार्थस्यैव विवेकस्य बाधित्वा तं वैराग्यार्थं
व्यवस्थापयति । निर्विघ्न इति कर्तारं प्रत्येकदर्शनात् । लाभा-

र्थस्य विवेकस्य विनिर्णयैव केवलम् । 'निर्विघ्न इति' 'निर्वि-
घ्न इति' इति वैराग्ये तत्प्रयोगदर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र
निरो धात्वर्थबाधकत्वम्, विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात् !
न्याददातीत्यादातुभयदर्शनादिति ।

५ आ. मा. भा.— न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणेन विरक्तिर्भवति । 'आत्मारामा
हि मुनयो निर्ग्राह्या (निर्ग्रन्था) अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमिथम्भूतगुणो हरिः' [भाग.
१।७।१०] इति वचनात्, अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं सुखं नास्ति, तस्यैव महत्सुख-
त्वात् । तेषां 'या निर्वृतिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा-
ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूक्तिम्वन्तकासि लुलितात्पततां विमानात्' [भाग. ४।९।१०]
इत्यादिवचनात् । तेषामप्युपासनादिकल्पस्य साधितत्वात्, तारतम्याधिगतेश्च ।

६ ज. प्र. दी.— न केवलं गीतायां प्रयोगालाभार्थता,
किन्तु वैराग्यार्थतातुपपत्तेरित्याह— न चेति । अनेनान्तःकर-
णस्य मोहकल्लोत्तिकमो नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं भवति ।
आदिपदेन तदुपशुक्तिं गृह्यते, कुतो न भवति ? इत्यत आह—
आत्मारामा इति । भक्ति श्रवणादिलक्षणम् । 'कस्य वा मह-
तीर्षतामात्मारामः समस्यसत्' इत्यस्योत्तरत्वात् अनुष्ठानाच्च,
श्रवणादेरिति शेषः । ननु शुकादीनां श्रवणानुष्ठानेऽपि फलं
नास्ति, तत्कल्पस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । फलभावात्सन्धानमेव
चात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम् । यथाऽऽह भाषावादी 'तदा श्रोतव्यं
धृतं च किम्वलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' [शां. भा.] इति ।
अनुष्ठानं तु लोकसङ्ग्रहार्थं संस्कारादित्यत आह— न चेति ।
कुतो नेत्यत आह— तस्यैवेति । तस्यैव श्रवणादेरेव, स्थान्यादेशो-
क्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाच्यतस्य परनिपातेन च 'आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः' [अष्टा. ६।१।४६] इत्यस्य विवे-
रमित्यवज्ञापनात् 'महत्तत्त्वाद्भिरुपाणात्' [भाग. ३।५।२९]

इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम् । तथापि श्रव-
णादिकमेव कथं सुखम् ? उत्तरक्षण एव महासुखोदयादिकयोप-
चार इत्यदोषः । त्रिषु तावत् कालान्तरभावि महत्फलमि-
त्येवशब्दः । नन्वस्मदादीनां श्रवणोत्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत
इत्यत आह— तेषामिति; रसिकानामित्यर्थः । न हि पितृजी-
वनादिवाताश्रवणान्येषामिव न पुत्रस्यापि सुखेनोत्पत्तव्य-
मिति । अस्तु सम्भावना, निश्चयस्तु कुतः ? इत्यत आह—
येति । भवतो भवज्जानां च स्वमहिमन्याविरैतस्वरूपे आश्र-
द्वाप्यल्पमुक्ते । न केवलं तारकालिकं सुखं तत्फलम्; किन्तु
मुक्तावनन्दवृद्धिरित्याह— तेषामिति । ज्ञानिनामपि ज्ञानोत्तर-
स्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात्तर्ह्यनुष्ठानस्यैकविध्यनियमासम्भ-
वात् । स्वर्गवदपवर्गेऽपि तारतम्यं प्रसज्येत । न च तदुक्तम्, अत्रा-
मागिकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेवमनिर्दिष्टमिमां-
नाह— तारतम्येति । प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चापः ।

५ आ. मा. भा.— तथाहि— यदि तारतम्यं न स्यात् 'नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते
प्रसादं' [भाग. ३।१।५।४८] 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. २।२।५।३४] 'एकत्व-
मप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति' इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलम् । तमिच्छतामपि भवति
मुपतीकादीनाम् । कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् ? वचनाच्च । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते
पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन' इति । 'योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूत-
स्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि' इति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि
कदाचन । मज्जक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखा-
भावविषयं च । तथा चोक्तम्— 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः । तथापि परमा-
नन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् ।
न च सङ्कोचे मानं किञ्चिद्विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं
प्राप्त्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

६ ज. प्र. दी.— कुतः प्रमाणमुक्ततारतम्याधिगतिः ?
इत्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह— तथाहीति । यदि मुक्तानां तार-
तम्यं न स्यात्, तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिनां मोक्षमात्र-
फलं तं मोक्षमिच्छतामपि उप्रतीकादीनां मोक्षो भवतीत्यङ्गी-
गी. ३७

कार्यं स्यात् । तथा च नात्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छतां स्तुतिः
कथमुपपन्ना स्यात् ? निमित्ताभावात्; अतः स्तुत्यन्यथातुपप-
त्येच्छतां मुक्तेरनिच्छतां मुक्तिरधिकेति गम्यते इत्यर्थः । आत्य-
न्तिकं मुक्तिहेतुम् । एकात्मतां सायुज्यम् । एकत्वमपि तदेव ।

आगमाच्च तारतम्याधिगतिरित्याह—**वचनाच्चेति ।** आवि-
भूतस्वरूपिणामिति कर्मधारय्यदन्तिशयाथं इतिः । अनेन जीव-
न्मुक्तावैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता, 'लङ्घने-
दने भिन्नलिङ्गानां' इत्याद्युक्तेः । 'परमं साम्यमुपैति'
[मुं. उ. ३।१।३] इत्यादिवचनविशदं सुखतारतम्यमित्यत
आह—**साम्येति ।** प्राप्नुयै पूर्णत्वम् । कुत एतत् ? उक्तप्रमाण-
विरोधात्, विशेषवचनाच्चित्याह—**तथाचेति ।** यद्यपि परा-
नन्दोऽलम्बुद्विगोचरत्वमात्रेण समः, तथापि न च ज्ञानिनामि-

त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति—**अत इति ।** अस्तु तर्हि, भगव-
न्महिमाद्विद्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत
आह—**न चेति ।** निर्वेदशब्दश्च वैराग्याधिकत्वे निश्चिते तद्वल-
च्छ्रोतव्यादिवशब्दासंज्ञोक्तः क्रियेतापि । इतश्च निरतं
आमे तस्य प्रयोगे विद्यमाने निर्मूलं सङ्कोचकचपनमित्यर्थः ।
ननु लाभार्थायामपि असच्छास्त्रादिविदुदासाय सङ्कोचः कार्य
एवेत्याह—**महद्भिरिति ।** अयोग्यतयैव तमिरासः प्रकरणा-
द्वेति भावः ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति—**श्रुतिविप्रतिपन्नेति ।** पूर्वं श्रुतिभिर्वेदविप्रतिपन्ना विरुद्धा
सती यदा वेदाथानुकूलं तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाभावचला । ब्रह्म-
प्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ॥ ५३

६ ज. प्र. टी.— ननुतरलोकेऽपि योगागुष्ठानविधिर्विरो-
ध्यतेऽतः पुनरुक्तदोष इत्यत आह—**तदेवेति ।** किं तन्मोह-
कलिलं कीदृशं च तदतितरणं ? इत्याकाङ्क्षायां पुंसां अयमध्य-
मोक्तमावस्थादिप्रवक्ष्येनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगागुष्ठानावधिमनेन
सम्भं करोतीत्यर्थः । नन्वत्र 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवणादितो
वैराग्यमुच्यते, यथाह भारुकः 'वत्त्वन्तरश्रवणाद्विरुद्धेति' ।
ततः पूर्वत्रापि वैराग्यमर्थः स्यात् । निश्चलाऽचलेति च पुन-
रुक्तञ्च । योगावासेरुत्तरा चैयमनस्था, तत्कथमुच्यते 'तदा

योगमवाप्स्यसि ?' इति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे—**पूर्वमिति ।**
पूर्वावस्थायाः सामर्थ्यलब्धं वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तं वेदार्थेति ।
चलनप्रसक्तिं दर्शयति—**विपरीतेति ।** असच्छास्त्रेतित्यर्थः ।
अनेन परोक्षज्ञानकाशा दक्षिता । परोक्षतत्त्वनिश्चयाद्युत्पत्तिस्तु
दासायोक्तम्—**ब्रह्मेति ।** अत्रापि चलनप्रसक्तमाह—**भेरी-**
ति । एतत्कथमित्यत आह—**परमेति ।** परमानन्दे उपाय-
सिद्धो भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाशा दक्षिता । उपायेन
सिद्धः प्राप्तफलः । योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः ।
श्लोकद्वयेनैतदवस्थाप्राप्तिर्योगागुष्ठानावधिरिति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.— योगागुष्ठानजनिता सत्त्वशुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्यत्राऽह—**यदेति ।** यदा
यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविषैकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकं कलुषीकृत्य
विषयान्प्रति अन्तःकरणं प्रवर्त्यते, तद्वृद्धिव्येतितरिष्यति शुद्धभावमापद्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले
गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यर्थः
॥ ५२ ॥ मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकपञ्चः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवा-
प्स्यसि तच्छृणु—**श्रुतीति ।** श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकाध्यायसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणै-
र्विप्रतिपन्ना न सम्प्रतिपन्ना विक्षिता सती ते तव बुद्धिर्देदा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विक्षेप-
चलनवर्जिता समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिरात्मनीयेतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जि-
ता, इत्येतद्वृद्धियुक्तेः कारणं, तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

८ वै. ब्र. सि.— एवं कर्मयोगमवुत्तिष्ठतः कदा मम
महात्मतत्त्वसाक्षात्कारो भविष्यति ? इत्यत आह द्वाभ्याम्—
न श्रोतवता कालेन ज्ञानं भवतीति निगमोऽस्ति, किन्तु
उक्तरीत्या कर्मयोगेन वर्तमानस्य तत्र यदा यस्मिन् काले प्रमे-
श्वरप्रसादेन बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं तत्त्वसाक्षात्कारप्रति-
बन्धकमज्ञानविलसितमविषैकरूपं कालुष्यं व्यतिरिच्यति
व्यतिक्रमिष्यति, शुद्धसत्त्वैकभावमाप्तस्य इति यावत् ; तदा
तस्मिन्काले 'निर्लेगुण्यो' [२ । ४५] इत्यादिना
पूर्वं व्याख्याता श्रुतस्य इतः परमपि 'प्रजहाति यदा कामान्
सर्वान्' [२ । ५५] इत्यादिना व्याख्येन श्रोतव्यस्य
ध्यायस्य विषये निर्वेदं परं वैराग्यं गन्तासि यस्मिन्सि ।
द्विविधं हि वैराग्यमपरं परं चेति । तत्र 'दृष्टानुश्रविक-

विषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यम्' इति योगप्रातज-
लोकं [१।१५] स्वकचन्दनवनिताधनश्रेष्ठविदुष्टेषु स्वर्गा-
दिषु आनुश्रविकेषु च वैतृष्यरूपमिहास्तुत्रफलभोगविशमाकर्ष्यं
वशीकारपरपर्यायभूतमपरं वैराग्यम् । एतच्चाष्टाङ्गयोगप्रवर्त-
कत्वेन सम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातसमाधेरस्तु
बहिरङ्गम् । सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातस्वरूपं च 'प्रजहाति यदा
कामान्' [२ । ५५] इत्यत्र स्पष्टीकृत्यते । परवैराग्यं
'तत्परं पुरुष - (विवेक) - ह्यतैरेववैतृष्यम् ;'
इति पातञ्जलसूत्रोक्तं [१ । १६] त्रैगुण्यासककृत्स्नापञ्च-
व्यवहारविषयं वैतृष्यम् । तस्य च तारतम्यादसम्प्रज्ञा-
तसमाधितारतम्यमिति योगशास्त्रमार्गाः । अत्र च दैवाधु-
सम्पद्भिर्भागाज्यायोक्तैर्वदसम्पदन्तर्भूतसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य

भगवदुपदिष्टसाङ्ख्यज्ञानाधिकारिणश्चार्जुनस्य वरीकाराख्यमि-
हाश्रमफलभोगविरागरूपमपरं वैराग्यं पूर्वमेव सिद्धमिति न
तद्विशेष्यं निवेदं गन्तासीत्युक्तिः ; किन्त्वसंप्रज्ञातसमाधि-
जनकतया निदिध्यासनोपकारकपरवैराग्यविषयः । मोहक-
लिलं बुद्धिर्भ्येतितरिष्यतीत्यपि ब्रह्मापरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकभूला-
ज्ञानविकाररूपमोहातिक्रान्तिपरम् ; न तु चित्तशुद्धिमात्रपरम् ।
'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६१] इति तस्याः पार्थं सहज-
सिद्धत्वेन मोहकलिलं व्यतितरिष्यतीत्युक्तैर्योगादिति ॥ ५२ ॥
नन्वेवमन्तःकरणशुद्धिं परवैराग्यं च प्राप्तवतः पुनः
कस्मिन् काले साक्षात्कारः ? इत्यत आह— ते तव
बुद्धिः इदानीं श्रुतिविप्रतिपत्ता श्रुत्या पूर्वोपदिष्टसाङ्ख्यबुद्धयु-

पदेशश्रवणेन विप्रतिपत्तिसम्भावनां प्राप्ता इतः परमनेन
निश्चला 'इदमित्यभेद' इति दृढीकरणेनासम्भावनानिवृत्ते-
श्चाश्रय्यरहिता । अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दृष्टिता । तदुपरि
च पूर्वोक्तमोहकलिलाख्यपरवैराग्यानुगृहीतेन विजातीय-
प्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपेण निदि-
ध्यासनेन निवातप्रदीपवत्तु चला । अनेनापरोक्षज्ञानकाष्ठा
दृष्टिता । एवरूपा सती समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् बुद्धि-
रिति समाधिर्ब्रह्मात्मतत्त्वम्, तस्मिन् यदा स्थास्यति स्थिरा-
भविष्यति, तदा योगं पूर्वोक्तकर्मयोगफलं ब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारमवाप्स्यति । समाधावचलत्वेन स्थिता सा बुद्धिरिव
तत्त्वसाक्षात्कारो नास्त्वर्थः ॥ ५३ ॥

९ व ० त ० दी०— कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति द्वाभ्याम् । निश्चला विशोकधैर्या-
दिवती ते यदा बुद्धिर्ब्रह्मसायात्मिकैव तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च त्रैगुण्यस्य कर्मफलस्य निवेदं वैराग्यं प्राप्स्यसि ।
तस्यात्रानुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः । तादृशी सती ते बुद्धिरचला यदा समाधीयते तदा योगं
योगफलरूपं यास्यसि ; ततश्च कार्यसिद्धिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु तव्यासिः कदा स्यात् ? इत्यत
आह— यदा त इति । ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं मोहगहनं
लौकिकेषु देहादिषु विशेषेणास्तितरिष्यति तदा निवेदं मोक्षं
गमिष्यसि । श्रोतव्यस्य अग्रे श्रोत्र्यमानस्य शास्त्रतो वा
श्रुतस्य च निवेदं तदेव गन्तासि । यदा च पुनः । श्रुतस्य
पूर्वोक्तसाङ्ख्यादेः । यदा ते बुद्धिर्मोहकलिलं विशेषेण अति-
तरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य अन्तिमार्गस्य निवेदं गन्तासि ।
अत्रायं भावः— यावत्पर्यन्तं कर्मादिमार्गेषु मोहस्तावद्भक्ति-

मार्गफलं न भवति, तस्यानन्वसाध्यत्वात् । अत एवामे
तयैवोपदेष्टव्यः । अधुनाऽधिकाराभावात्नोपदिश्यते अधिकार-
सम्पत्त्यर्थं च सूचितः ॥ ५२ ॥

एतदेव द्रढयति— श्रुतिविप्रतिपत्तेति । श्रुतिविप्रति-
पत्ता नानाविधधर्मश्रवणेच्छारहिता निश्चला श्रुतेरपि तैर्धर्मै-
श्चालनायोग्या यदा ते बुद्धिर्भविष्यति समाधौ भविष्यन्त-
समये अचला स्वतो ददा स्यात्स्यति तदा योगं भासा-
विश्वरूपमवाप्स्यसि, प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा मनीषिणो भवन्ति ? इत्यत आह— यदेति । ते तव मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगज-
परिनापजन्त्यं वैचित्त्यम्, तदेव कलिलं कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्भ्येतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति,
बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निवेदं वैराग्यं गन्तासि । अयं भावः—
मलिनार्थां बुद्ध्यावसक्तदृढीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च वृथैव, तद्वत् शुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः
शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युभयथाऽपि तत्र निवेदं उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निप्रहीतुं योग्या भवतीति श्रव-
णादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेयः ? इत्यत आह—
श्रुतीति । श्रुतिमिनानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपत्ता 'आत्मा नित्योऽनित्यो वा ? नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा ?
अकर्ताऽव्योक्तोऽनेको वा ?' इत्येवमादिशंशययस्ता सती यदा [ते बुद्धिः] असम्भावनाविपरितीतभावाननिरास-
पूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुर्वन्कैरनास्कन्दनीया निर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा
समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्राज्ञां
प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥

स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) किं लक्षणमित्यर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ? ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणमुत्तुसया— स्थित-
प्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः, तस्य

का भाषा किं भाषणं वचनं ? कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हे केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? ब्रजेत किं ? आसन्नं व्रजनं वा तस्य कथं ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रायुक्ता बुद्धिः समाधिस्थस्यैव निष्ठा संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रब्रवीजं पृच्छतेऽर्जुनस्याभिप्रायमाह— लब्धयेति । लब्धा समाधा-
वात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन, तस्येति

यावत् । ननु तस्य भाषा तत्तत्कार्यातुरोपिनी भविष्यति किमि-
त्यसौ जिज्ञास्यते ? तत्राऽऽह— कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षण-
विवक्षया प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनबुधुस्तया विशिनष्टि—समा-
धिस्थस्येति । तस्यैवार्थकिंयां पृच्छति— स्थितधीरिति ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधन-
भूतायाः स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को
वाचकः शब्दः ? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रश्नरूपस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वो-
क्तार्थयोः क्रमाधिकृष्टप्रशार्थं बाह— एवमिति । पूर्वार्थ-
स्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह— समाधौति । समाधि-
रत्र पूर्वनिरूपकप्रकारं मनः । तत्र स्थितिः तद्वशीकरणेनाव-
स्थानम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय ' स्थित-
प्रज्ञस्य का भाषा ' इत्यत्र कर्तुं तयाऽप्यवधारणमापाकरोति— को
वाचकः शब्द इति । ननु ' स्थितप्रज्ञः ? ' इत्येव वाचके
निष्ठे किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते ? किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयो-

जनं ? इत्यत्राह— तस्येति । केनचिद्वचनेन हि कस्यचि-
त्प्रकारभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः ।
स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्याध्यान्तरपरत्वं प्रक्रमित्वा
' स्थितप्रज्ञः ' इति पूर्वार्थोक्तशब्द एवात्रावर्तितः । किञ्च
भाषणादिकमिति ' किं प्रभाषेत ' इत्यादयः किञ्चशब्दाः क्रिया-
विशेषणतयाऽप्युच्यमानाः क्रियाप्रकारप्रश्नपरा इति भावः । ' किं
प्रभाषेत ' इति वाचिके ' किं ब्रजेत ' इति कायिके च पृष्ठे ' किमा-
सीत् ' इति मानसपरम्, ' ज्ञानार्थत्वाद्वावतानस्य ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षण-
मित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति । कं ब्रह्माणं
ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्—
' हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान् ' इति वच-
नान्तराच्च । किमासीत् किं प्रत्यासीत् ? न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् । ' जानन्ति पूर्वरा-
जानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मानपृच्छन्ति वार्तायै गुह्यविचये । न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणे-
ष्वस्वपुद्गिनाम् ' इति वचनात् ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. द्री.— ज्ञानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः
पृच्छतीति प्रसङ्गतः स्पष्टं शब्दवत्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्राश्रित्य-
प्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह— स्थितेति । प्रतिष्ठां
प्राप्ता । ज्ञानमपरोक्षम् । ' किं प्रभाषेत ' इत्यतः का भाषेत्य-
स्याध्यान्तरमाह— भाष्यत इति । ज्ञानीति व्यवह्रियत इत्यर्थः ।
भाषेति । भाषाशब्दस्य स्त्रील्लज्जत्वात् ' अनया ' इत्युक्तम् ।
व्यवहारकारणानामनेकत्वात् कस्यायं प्रश्न इति न ज्ञायतेऽत
आह— लक्षणमिति । साक्षादिमार्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति
व्यवह्रियते । ज्ञानिमात्रव्युदासाय समाधिस्थस्येति विशेषण-
मिति प्रतीयते । समाधिं कुर्वत इति । यथाऽऽह शङ्करः—
' लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणवत्बुधुस्तया अर्जुन उवाच ' इति
तदवदिति भावेनाह— उक्तमिति । ज्ञानिनामान्यलक्षणविषय
एवायं प्रश्नः किमर्थं तर्हि समाधिस्थस्य ? इत्युक्तमिति चेत् ' समा-
धावचला बुद्धिः ' [२।५३] इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेना-
नुवदतीति ब्रूमः । न हीदं न लक्षणं ज्ञानिमात्रनिष्ठमवत्त्वात् ।

किमर्थोऽनुवादः ? इति चेत्, तज्ज्ञातं ममेति ज्ञापनायेति ।
वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनं ? इति चेत्, लक्षणान्तरं
पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । अन्यथा सिद्धप्रसोऽयमित्युपेक्ष्य
प्रश्नस्येति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम् । अथा-
वक्ष्यमाभित्त्वात् तत्सम्बन्धवद्गोपयोगि, यावदक्ष्यमाभि तु
सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति । अत एव प्रसिद्ध-
लक्षणपदपरिज्ञानेन अप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति । ' कथायै-
शब्द केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः, ते यस्यावयवभूताः स
केशवः परमात्मा ' इति भास्करो निरुक्तवान् । ' एतच्छ्रुत्वा वचनं
केशवस्य '[१।३५] इत्यत्र तदसदिति भावेनाह— कथमिति ।
उक्त इयं निरुक्तिरित्यत आह— तथाहीति । ' को ऋ-
ति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु । आवां तवाञ्च सम्पत्तौ
ततः केशवनामवान् ' इति हरिवंशवचनं वचनान्तराच्येवमेव निरु-
क्तिः स्वीकार्येत्याह— हिरण्यगर्भ इति । अत इति लभ्यते ।
तेन एवशब्दस्यान्वयः । हिरण्यगर्भे एव, न त्वन्यः प्रजापतिः ।

शङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा । अनेन केशयोः कर्मणो-
रप्यदयोऽन्तर्णीतप्यथात् 'वृत्तु वतैरे' इत्यसादातोः 'डोऽन्य-
त्रापि इत्येते' इति डप्रत्यय इत्युक्तं भवति । आसरकर्मक-
त्वात् कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह— किमासीतीति । अध्या-
हतप्रतियोगिनिमित्तात् 'द्वितीया न कर्मणीत्यर्थः । प्रश्नकरणा-
दर्जुनस्याह्मत्वं प्रतीतं तन्निरास्यति— न चेति । तल्लक्षणादिकं
ज्ञानिलक्षणं तत्प्रश्नयुगपत्तिसमाधानं च । प्रश्नस्यान्यथोपपत्ते-
रिति भावः । कुत इत्यत आह— ज्ञानन्तीति । समासागतो
मिधिरनित्यः, अतः पूर्वराजान इति साधु । देवर्थयश्च तथैव

ज्ञानन्त्येव, धर्मानित्युपलक्षणम् । वातायै गुरोरात्मनां च
ख्यातयै । लोकस्य गुह्यार्थवित्तये । एतेषां प्रश्नकरणं लोकांनां
कथं गुह्यार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरेकमुखेनोपापदयति—
न त इति । 'ह्रस्वस्युभयथा' [अष्टा. ३।४।११७] इत्यतो-
ऽल्पबुद्धीनामिति दीर्घत्वाभावः । गुह्यास्तेऽर्थाः पुराणादिषु
प्रश्नोत्तरोपनिबन्धनेन विनोक्तिसामान्याल्पबुद्धीनां व्यक्तं न
प्रकाशन्ते । न च प्रश्नकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति
भावः । एतेन 'मोहादिस्त्वभिभवाकः' इत्येतत्प्रपञ्चितं
भवति ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— अवाप्तयोगस्य लक्षणबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच— स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि
परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य तस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ भाष्यते ? समाधिस्थस्य समाधौ
स्थितस्य केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत ? । किमासीत कथं वा-
ऽऽसीत ? । व्रजेत किं कथं वा गच्छेत् ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ।
'स्थितप्रज्ञस्य' इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रा-
ध्यात्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि
तानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते ॥ ५४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवञ्चकवति भगवति वासुदेवे तत्त्वज्ञा-
निलक्षणबुभुत्सुः अर्जुन उवाच— पूर्वश्लोकादतिश्रद्धाच-
क्षुषद्वयोकासम्भावनाविपरीतभावनाप्रयुक्तविक्षेपद्वयराहित्येन
स्थिता स्थिरीभूता 'अहं ब्रह्म' इति प्रज्ञा तत्त्वज्ञानं यस्य वा
स्थितप्रज्ञः तस्य का भाषा ? भाष्यते अन्येति भाषा, किं
लक्षणम् ? इत्यर्थः । द्विविधः स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो व्युत्थि-
तश्चेति । तयोर्भयोरपि लक्षणं पृच्छ्यते । तत्र पूर्वोक्तं समा-
धिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणप्रश्नः, उत्तरार्धेन व्युत्थितस्येति
विक्षेकः । स्थितधीः व्युत्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत कीदृशं
भाषेत ? किमासीत कथञ्चुपविशति ? किं वा व्रजेत कथं
वा गच्छति ? आत्मनेपदमार्थम् । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् ।
व्युत्थितस्य भाषणोपवेशनगमनादिव्यवहारः किं भूदविलक्षणः
किं वा तत्तुल्यः ? इत्यर्थः । विलक्षणत्वे तदेव तस्य लक्षणं

मविष्यतीति भावः । ननु योगिनः समाधिस्थुत्थानस्वरूपं
हिरण्यगर्भपातज्जलादियोगशास्त्रप्रसिद्धमित्याशङ्क्य सम्बोध-
यति— केशवेति । अखण्डनित्यसार्वज्ञमखिललोकगुरुं केशवं
स्वाक्षुषसत्त्वान्यगवेष्टणं गङ्गातीरे कूपखननन्यायादनुचित-
मित्यर्थः । नन्वत्र स्थितधीरिति व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञश्चक्षुक्तं
कथं युज्यते ? तस्य बाह्यव्यवहारैः प्रज्ञानाभावादिति चेत्,
उच्यते— यथा हि जारेऽश्वरुक्ताया नार्याः सर्वेऽपि व्यवहा-
रेषु बुद्धिजोरमेव ध्यायति, तथा ब्रह्मज्ञानिनस्तत्त्वज्ञस्य प्रथ-
गानन्दतत्त्वास्वादिनी इद्धिबाह्यव्यवहारेष्वपि तदेव तत्त्वमव-
सन्दधातीति व्युत्थितस्यापि स्थितप्रज्ञस्त्वक्षुपपन्नम् । तदिद-
ञ्चकं वासिष्ठे— 'परमसन्निनी नारी व्यञ्जाऽपि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्करसाधनम् ॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे
धीरो बिभ्रान्तिमागतः । तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि'
[पं. द. १।१।२२-१२३] इति ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— एवमुक्तेऽर्जुनः पूर्वश्लोकोक्तस्थिरप्रज्ञस्य स्वरूपमनुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति ।
समाधिस्थस्येति पूर्वोक्तानुवादविशेषणम् । का भाषा कस्तद्वाचकः शब्दः ? कीदृशं तत्स्वरूपमिति प्रश्नः ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— एतदुक्त्वा भगवांस्तूर्णीं स्थितस्तदा-
ऽर्जुनस्तादनुबुद्धिज्ञानार्थं पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति । स्थित-
प्रज्ञस्य निश्चलबुद्धेः का भाषा ? का परिभाष्यते ? ।
कया परिभाषया स ज्ञेयः ? । हे केशव दुष्टगुणव्यास-
योरपि मोक्षदायक ! मम मोक्षार्थं याथातथ्येन कथयेति

भावः । समाधिस्थस्य च का भाषा तदपि कथय ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत ? । श्रोतव्यं चेन्न किञ्चित्ता किं
ब्रूयादित्यर्थः । स्वाक्षुषसत्त्वान्यस्यापि श्रवणसम्भवात् ।
किमासीत, कथञ्चुपदिष्टे ? किं व्रजेत कथं गच्छेत् ?
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० दी०— लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्येति ।
स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य, समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं
वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते ? इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति ? ।
कथमास्ते कथं वा ब्रजति विषयान् सुक्लं ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥

श्रीमगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ।

**श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥**

१ शां. भा.— यो ह्यादित एव सन्धस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्म-
योगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च
उपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते,
यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवान् उवाच—
प्रजहातीति ॥ प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामा-
निच्छामेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टि-
कारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्स्येत उच्यते—आत्म-
न्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन
अन्यस्मादलम्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो
विद्वान् तदोच्यते । त्यक्तपुत्रविचलोकैषणः सन्न्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रतिबचनमवतारयितुं पातनिकां
करोति— यो हीति । हिशब्देन कर्मसंन्यासकारणीभूतविराग-
तासम्पत्तिः सूच्यते, आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति या-
वत्, ज्ञानमेव योगो ब्रह्मभावप्राप्तकृतातिरिक्ता परिसमाप्ति-
स्तस्यामित्यर्थः । कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यस्यस्य तन्निष्ठया-
मेव प्रवृत्त इति शेषः । ननु कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते ?
द्वैतार्थं वाक्यभेदात्, न च लक्षणमेव साधनं, कृतार्थलक्षणस्य
तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वात्पुनरेति तत्राऽऽह— सर्वत्रै-
वेति । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण फलत्वात्
साधनत्वमाधिगच्छति, तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्नसाध्यतया
साधनं सम्पद्यते । लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलब्धमनुब्रूते, न
विधीयते, विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्, तेन जिज्ञासोः
साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादात् एकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्प-
र्यमित्यर्थः । उक्तैऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्थापयति— यानीति ।
लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलभ्यानि, अयत्नसाध्यानीति शेषः ।
स्थितप्रज्ञस्य का भावेति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह— प्रजहातीति ।

कामत्यागस्य प्रकर्षो वाधनाराहित्यम् । कामानामात्मनिष्ठत्वं
कैश्चिद्विष्यते, तदुक्तं, तेषां मनोनिष्ठवशुत्तेरित्याशयवानाह— मनो-
गतानिति । 'आत्मन्येवाऽऽत्मना' इत्याद्युत्तरभागनिरस्य बोध-
मनुवदति— सर्वकामेति । तर्हि प्रवर्तकामावाद्भिद्वयः सर्वप्रवृत्ते-
रुपस्थान्तिरिति नेत्याह— शरीरेति । उन्मादवातुन्मत्तो विवेक-
विरहितबुद्धिभ्रमभागी, प्रकर्षेण मदमनुभवविषयमानमपि विवेक-
निरस्यन्प्रान्तवधवहन्प्रमत्त इति विभागः । उत्तरार्धमवतार्य
व्याकरोति— उच्यते इति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारस्य 'आ-
त्मना' इत्यत्रापि सम्बन्धं द्योतयति— स्वेनैवेति । बाह्यलाभ-
निरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति— परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपदं
विभज्यते— स्थितेति । प्रज्ञा प्रतिबन्धकसर्वकामाविगमवाप्त्या
तदेति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति— त्यक्तेति । आत्मानं
जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वेषणात्यागारम्भकं सन्ध्यासमासाद्य
श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवाऽऽसक्त्या विषय-
वैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञ-
व्यपदेशमागित्यर्थः ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते— आत्मन्ये-
वात्मना मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तोषेण तद्व्यतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान् कामान्
यदा प्रकर्षेण जहाति ; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं करणत्रयानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य
साक्षादुत्तरेण 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य
स्वरूपप्रश्नोत्तरतामपि पश्यति— वृत्तिविशेषेति । प्रकृष्टादुक्त-
व्यथोपनिषात्मनि प्रीतिरूपस्य तोषस्य कामान्तरप्रहाणहेतुत्वा-
त्तथान्यमाह— आत्मन्येवेति । सर्वशक्तस्य 'आत्मनि तुष्टः'
इत्येतत्सन्निधानसिद्धं शब्दोच्यमाह— तद्व्यतिरिक्तानिति । यदा

'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाक्रममेवान्वयः ; आत्मैकवि-
षयेण हि मनसाऽन्यतो जातालम्बुदिरूपसन्तोष इत्यर्थः । तद-
भिप्रायेणोक्तं मनसाऽऽत्मैकावलम्बनेन तुष्ट इति । तेन
तोषेणेति । '■ त्वासक्तमपिः कृष्णे दृश्यमानो महोरगैः ।
न विवेदात्मनो गात्रं तत्सुखाद्यादासंस्थितः ' [वि. पु. १।
१७।३९] इतिवत् । प्रकर्षेणेति— अपुरन्दुरमित्यर्थः ।

स्थितप्रज्ञविषयलोकोक्ततुष्टयं तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वान-
श्चतुर्थायमवस्थस्याह— **ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयमिति ।** उक्तं च
हेरण्यगमैः— 'दृष्टातुष्टयविषयवितुष्टयस्य वशीकारसंज्ञा

वैराग्यम्' [पा. यो. १।१५] इति । ऐहिकासुखमिदमसकलफलवि-
मुखस्य यस्तेषु फलेषु सवासनरागत्यागः, सा वशीकरणसंज्ञे-
त्युच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मात्रादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा'
[१।६९] इत्यादिना दर्शयिष्यल्लक्षणं प्रथमत आह— एवं परमानन्दतुष्टः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करो-
तीति प्रश्नाभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणेष्वतिरोहितब्रह्मणो वासना प्रायोऽप्याभिसन्धिप्रवृत्तिः सम्भवती-
त्याशयवान् परिहरति । प्रायः सर्वान्कामान्प्रजहाति, शुकादीनामपीषदृशेनात् । 'स्वत्पादभक्ति-
मिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं
तेषाम् । तच्चोक्तम् 'आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात् । उद्ग्रथाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विल-
क्षणाः' इति । अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणां आग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् ।

६ ज. प्र. दी.— लक्षणप्रश्नस्येवोत्तरं प्रतीयते, न तु
'स्वित्पदोः' इत्यादिरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्नन्तरप्रकरणार्थं
दर्शयति— **गमनादीति ।** अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईषद-
भिसन्धिबुचनयातिशब्दः । प्रवृत्तिमात्रमिहाभिप्रेतं, न भाष-
णादिकमेवेति ज्ञापनाय भाषणादीति नोक्तम् । व्यवहाराय
लक्षणप्रश्नो षडते । प्रवृत्तुद्देशप्रश्नस्तु व्यर्थ एव; न च शक्यः
प्रतिबन्धस्तु, अनेकेषां प्रवृत्तुद्देशस्यैकरूपस्याभावादिभ्यभिप्रायेण
भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात् ? किं तुत्तरस्थानप्रदर्शनेन ?
अन्यथाऽप्यप्युद्देशं वक्तव्यमित्यत आह— **एषविति ।** एवं
भेरीताडनादावपि, अचलेत्युक्तप्रकारेण परमानन्दतुष्टभेदिकमर्थं
प्रवृत्तिं करोति ? न कुर्वति; करोति च तस्मादुक्तमसदित्युत्पा-
क्षेप एव । अत्राभिप्रेतप्रश्नस्तु सुखत एव । अतो नोपेक्षामहेतीति
भावः । एतच्चार्जुनस्य प्रेक्षावत्त्वादित्येत, एवं वेदमनादिप्रवृ-
त्तिरित्युक्तः परिहारो न पूर्णः, प्रवृत्तिकारणानुक्तेरित्यत आह—
प्रारब्धकर्मणेति । ईषत्तिरोहितं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः ।

परिहरति द्वितीयं प्रश्नम् 'या निशा' इत्यादाविति शेषः ।
ननु सर्वकामप्रह्राणं ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते, तत्कथमप्याभिस-
न्ध्यशीकारः? इत्यत आह— **प्राय इति ।** कुतः सर्वशब्दसङ्कोच-
इत्यत आह— **शुकादीनामिति ।** विरुद्धकामस्येति शेषः ।
तच्च प्रवृत्तिल्लेखनागमाच्च ज्ञातव्यम् । अनुकूलकामस्तु सर्वथा-
ऽस्त्येवातोऽपि सङ्कोच इत्यत आह— **स्वत्पादेति ।** तां भक्तिम् ।
उपलक्षणमतत् । प्रायेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिनो लक्षणं चेदि-
न्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्; बहुतरविरुद्धकामदर्शनात् । तथा-
भूता अपि चेज्ज्ञानिनस्तर्हि 'द्ववत्तादयोऽपि किं न स्फुरित्यत
आह— **यदेति ।** आग्रहो विरुद्धकामाभिमिमेव । एतत्प्रमा-
णेन स्थापयति— **तच्चाक्तमिति ।** आधिकारिका इति पुरुष-
विशेषसंज्ञा, 'प्रजापात्य तथा देवाः' इत्यादिवचनात् । देवदत्ता-
दिप्रतिबन्दी मोचयति— **अत एवेति ।** एतदागमोक्ता-
देव । आदिपेदेन विरुद्धकोषादिग्रहणम् । अनेन कामशब्दः
कोषादीनामुपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते 'यः सर्वत्रानभिस्नेहः' [१।५७] इत्या-
दिस्नेहनिषेधान् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरिति, असम्प्रज्ञातसमाधिः । सम्प्रज्ञाते स्व-
विरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः । 'कामादयो न जायन्ते ह्यपि विशिष्टचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननि-
र्धृतमलानां देवसंश्रयात्' इति च स्मृतेः । मनोगता हि कामाः, अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं
ज्ञानं तेषामिति दर्शयति— **मनोगतानिति ।** विरोधश्चोच्यते 'रसोऽयस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' [१।५९]
इति । न चैतददृष्ट्या अपलपनीयम्; पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितः सन् ।
आत्मास्ये तस्मिन्स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति 'विषयास्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
देवाद्वयति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारायणरायकरूपे; अतो नात्मा जीवः ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेत-
दिति व्याक्रियताम्, तथा सति प्रश्नवाक्यस्य 'समाधिरित्यस्य' इति
पदं समाससं स्यात्, सर्वसंज्ञासङ्कुचितार्थः स्यात्, इन्द्रादि-
विषयाक्षेपाप्रसक्तित्येत आह— **न चेति ।** समाधिं कुर्वतः
स्नेहनिषेधोऽनुपुण एवेत्यत आह— **नह्येति ।** नात्र स्नेहनिषेध-
प्राप्त्युच्यते, किन्तु 'तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्' [१।५८] इति
शुभाशुभाधैरायसिपूर्वकं, न च तत्प्राप्तिः समाधिं कुर्वतो ज्ञानि-

नोऽस्ति, कुतः ? इत्यत उक्तम्— **असम्प्रज्ञातेति ।** अस-
म्प्रज्ञातः समाधिर्नैस्यासौ तथोक्तः । बाह्यार्थानुसन्धानं यत्र
नास्ति सोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः, इतः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति
योगशास्त्रे प्रसिद्धिः । तथा च लक्षणमसम्भवि प्रसज्यते ।
सावकाशेभ्यो बहुभ्यो निरवकाशस्यैकस्य बलवत्त्वमिति
भावः । एवं तर्हि सम्प्रज्ञातसमाधिरित्यस्यैतल्लक्षणमस्तु,
तत्रोक्तोपाभावादित्यत आह— **सम्प्रज्ञाते त्विति ।**

यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भवि-
नाम लक्षणविरोधो नास्ति; तथापि कामादिदानं समाधिस्थ एव
पुंसि इति नियमो नास्ति, समाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वाद्; तथा
चातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि
कामाद्यमात्रं कुतः ? इत्यत आह—**कामादय इति ।** तदर्थं
संबन्धेति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारो दुर्धट
एव । न चास्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः, असम्प्रज्ञातसमाधिस्थ-
व्यतिरिक्तविषयत्वाद् । सम्भवतस्तत्तु तद्विषयत्वादिति । कामानां
मनोगतत्वाद्वर्धं विशेषणमित्यतो नेदं विशेषणम्, किन्तु सर्व-
कामत्यागस्यासम्भविमशाश्च तदुपपदानाय युक्तिरियमुक्ते-
त्याह—**मनोगता इति ।** तत्रैव मनस्येव । कामज्ञानयोर्विरोधः
कुतः ? इत्यत आह—**विरोधश्चेति ।** रसो राग इति वक्ष्यति ।

७ ह. पै. भा.— अतस्तान्येव साधनानि भगवानुवाच— प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यज-
ति यदा कामानिच्छामेदान् हे पार्थ । मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप
एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन अन्यस्मिन्वस्तुनि अलम्प्र-
त्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रज्ञाऽऽत्मानात्मविवेकजा यस्य स स्थितप्रज्ञो विज्ञास्तदोच्यते । त्यक्त-
पुत्रवित्तलाभः सन्न्यस्यात्माराम आत्मक्रीडावान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथास्य प्रश्नद्वयस्य क्रमेणोत्तरं [आह
भगवान्]— अत्रेदं प्रथमं तावज्ज्ञानवासिष्ठोक्तं जीवन्मुक्ति-
प्रकरणादिषु च विद्यारण्यस्वामिभिर्निष्कृष्टं प्रमेयजातमनु-
सन्धेयम् । समाधियोगस्य सप्त भूयस्यः— तत्र नित्यानित्य-
वस्तुविवेकादिपूर्विका मोक्षेच्छा प्रथमा भूमिः; ततो गुरु-
वस्तुष्व श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो द्वितीया भूमिः;
ततो निविध्यासनाभ्यासांमनस एकप्रकृता सूक्ष्मवस्तुग्रहण-
योग्यत्वं तृतीया भूमिः; ततो वेदान्तवाक्यादपरोक्षब्रह्मसा-
क्षाकारश्रुतीर्था भूमिः; ततः सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन
निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी भूमिः;
ततस्तदभ्यासविरहेण चिरकालवस्थायिनी सैव षष्ठी भूमिः;
ततस्तस्या अपि परिपाकेन सर्वदाऽपि स्वप्रकाशचिदानन्दैक-
रसो ब्रह्मणि सप्रतया सङ्गममध्यस्थापितकुम्भवदन्तर्बहि-
र्पूर्णत्वं सप्तमी भूमिः । अत्रार्थं भूमिकात्रयं साधनं जाग्रदव-
स्थेति बोध्यते, जाग्रतीयात्र द्वैतप्रपञ्चसत्यत्वप्रतिभासात् ।
चतुर्थी भूमिका तु फलं स्वप्नावस्थेति बोध्यते, द्वैतस्य
बाधितत्वेऽपि स्वप्न इव तत्प्रतिभासात् । एतां भूमिं प्राप्नो
योगी ब्रह्मविविद्युच्यते । पञ्चम्यादयस्तिस्रो भूयस्तु जीव-
न्मुक्त्यवधान्तरेभ्यः ।

ते च निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासकृतेन विप्रान्तितातन्मयेन
सम्पद्यन्ते । तत्र पञ्चमी भूमिः सुषुप्तिरित्युच्यते; द्वैतप्रति-
भासाभावात्, तां प्राप्स्यस्य योगिनः सति विकल्पे स्वयमेव
न्युत्थानाच्च । सोऽयं योगी ब्रह्मविद्विदः । षष्ठी भूमिस्तु गाढ-
सुषुप्तिरित्युच्यते; तां प्रपद्यस्य योगिनः परमलयेनैवोत्था-
नान्; सोऽयं ब्रह्मविद्विरीयात् । सप्तमी तु दुर्धर्षनिषेधेऽप्युच्यते,
तां प्राप्स्यस्य योगिनः स्वतः परतो वा न्युत्थानमेव नास्ति,

ननु सर्वकामप्रहाणमस्मदादिषु न दृष्टम्, तद्वृष्टान्तेन ज्ञानिजपि
तदभावानुमानादसम्भविर्लक्षणस्येत्यत आह— न चेति ।
कुतः ? उदाहरणमाधिविरोधात् । प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने पण्डित-
मूर्खादिषु सुखैर्भिन्नया फलाप्राप्त्यादित्याह—**पुरुषेति । आत्म-
न्यात्मनेति** पदद्वयेन जीव एवात्रोच्यत इति कश्चित् [सं. वा.]
तृतीयान्तेन मन इत्यपरः [रामानुजः] तदुभयमसदिति
भावेनाह—**आत्मनेति ।** स्थितः सन्निति शेषोक्तिः । बाक्यार्थं
वदन् स्वव्याख्यानानुपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्ति-
माह—**आत्माख्य इति ।** तस्मिन् स्थितस्य तदेकामचित्तस्य
अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिग्रह-
सम्भवति, नान्यथेत्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह—**विषया-
निति ।** ततः किम् ? इत्यत आह—**अत इति ॥ ५५ ॥**

जगत्प्रतिभासशून्यतया सर्वदा तन्मयत्वेनैवावस्थानान् ।
तस्य च देहनिर्वाहो विनैव स्वयमर्थं परमेश्वरप्रतिप्राणवायु-
नैव निष्पद्यते । यथा हि शिक्षितो बलीवदादिः सारथिना
मार्यं योजितो विनैव सारथिप्रत्यक्षं स्वयमेव रथसङ्कटादिकं
पुरोवर्तिनं ग्रामं नयति तद्वत् । अत्रैवात्मप्रज्ञातसमाधिप्रति-
पादकानि योगशास्त्राणि पर्यवस्यन्ति । एतामेव चावस्थान-
मधिकृत्य आगच्छते [११ । १३ । ३१] प्रतिपादितम्—
'देहं च नभरमवस्थितस्तद्विधितं वा सिद्धो न पश्यति यतो-
ऽन्धगमत्स्वरूपम् । दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा
परिहितं मदिरामदाधः ' इति । तामेनामवस्थां प्राप्नो
ब्रह्मविद्विद इति ।

इत्थं स्थिते, पञ्चम्यादयस्तिस्रोऽवस्थाः परस्परतारतम्यव-
त्तोऽसम्प्रज्ञातसमाधौ । एतन्नयादागतं लक्षणमनेन श्लोके-
नोच्यते । तथा हि— यदा सर्वान् कामान् प्रजहाति, तदा
समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति प्रथममन्वयः । 'सर्वान्'
इत्यनेन सकचन्दनधनितानिदिष्विव ब्रह्मलोकं द्रष्टुं अणिमाद्यैश्व-
र्येषु च ये कामास्तेषामपि हानं विवक्षितम् । तेन च 'काम-
प्रहाणोक्तिनिषिद्धकामप्रहाणपरा, स्थितप्रज्ञस्याप्यनिषिद्धकाम-
सम्भाव' इति वदन्तो माध्वा निरस्ताः; अनिषिद्धकामानाम-
पि लिङ्गक्षयिपितासम्प्रज्ञातसमाधिविरोधित्वात्, 'श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतस्य' [तै. उ. २ । ८ । १] इत्यादिद्वि-
विरोधाच्चेत्यन्यत्र विस्तारः; कामादितृतीयां चानात्म्यमेवात् ।
प्रहाणयोग्यताऽस्तीति दर्शयितुं 'मनोगतान्' इत्युक्तम् ।
आत्मधर्मस्यै केवां प्रहाणमशक्यम्, बह्विधयोग्यत्वं स्वाभा-
विकधर्माणां वर्तित्यानां विना त्यागायोग्यता । मनोऽर्मा-
स्वेते, 'कामः सङ्कल्पः' [वृ. उ. १५ । ३] इत्यादि-

धृतैः । अतो मनस्वयेगेन त्यक्तुं शक्या इत्यर्थः । काम-
ग्रहणं च सङ्कल्पादिसकलविधमनोवृत्तुपलक्षणम् । तथाच
सर्वविधमनोवृत्तिशून्यत्वैव समाधिस्थलक्षणमित्युक्तं भवति ।
तदेतदभिप्रेत्य पतञ्जलिना सूत्रितम् [पा. यो. १।५१]
' तस्यापि निरोधे सर्वेनिरोधाभिर्बाधः समाधिः ' इति ।

नन्वेतत्सर्वेधीष्टतिशून्यत्वं सुसुप्तिसाधारणमिति शङ्कं
निराकृत्य प्रजहातीत्युपसर्गः; प्रकर्षणं निर्बीजतया जहाति ।
छुप्तौ हि कामादिवृत्तीनां न निर्बीजतया त्यागः, तद्बी-
जस्याज्ञानस्य सत्वात् । अत एव न तत्रानाद्यतमलक्षणानन्द-

सङ्करणम् । समाधौ तु न तथेति महाभेद इति भावः । सर्व-
कामग्रहाणे हेतुमाह— आत्मन्येवेति । निरतिशयानन्दरूपे
स्वात्मन्येव सन्तुष्टः, अतोऽतिशुद्धकामानन्दत्यागो युक्त एव;
' न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यसौ । नागारं नागरी-
कान्तं कुड्यामल्लना इव ' इति वासिष्ठिकन्यायादिति भावः ।
आत्मनन्दोऽन्यत्र सम्प्रज्ञातसमाधाविन न मनोवृत्त्योल्लेख्यते,
किन्तु स्वप्रकाशचिद्विषयात्मनैव । तस्य तोषोऽपि न दुष्प्रिहयः ।
किन्वात्मप्रकाश एवेत्याह— आत्मना तुष्ट इति; आत्मनैव
तुष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१ व ० त ० दी०— तोत्रोत्तरम्— प्रजहातीति । इदं तत्स्वरूपसूच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भगवान् पृष्ठस्थ स्थितप्रज्ञस्य परि-
भाषामाह— प्रजहातीति । हे पार्थ महाकथश्रवणयोग्य !
पुधायाः स्वभक्त्याः पुत्रस्वाहा स्ववाक्यश्रवणयोग्यत्वे तथा
सम्बोधितवान् । यदा मनोगतान् स्वमनसि स्थितान्,
न तु भगवदिच्छया कृपया च प्राप्तवान् । भक्त्यादिरूपान्
सर्वान् कामान् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति । स्मरणाभावः
प्रकर्षः । ननु कामत्यागे किं फलमित्याशङ्क्याह— आत्म-

न्येवेति । आत्मन्येव स्वात्मस्वरूपभूते भवति । आत्मना
स्वस्यैव जीवात्मस्वरूपेण स्वयमेव तदेक्यस्फूर्त्या तुष्ट इत्यर्थः ।
अयं भावः— कामाः स्वसन्तोषदा भवन्तीति तदर्थ-
यत्नेन तत्पत्त्यां तोषः, स च लौकिक एवातस्तत्प्रागे चात्म-
स्फूर्त्या लौकिकसन्तोषो भवत्यात्मगामीति फलम् । यदै-
तादृशः स्यात्तदा स्थितप्रज्ञो निश्चलबुद्धिः स उच्यते कथ्यत
इति ॥ ५५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतेषां क्रमेणोत्तराभ्याह भगवान्— प्रजहातीत्यादिना । अत्र यान्येव कृतार्थलक्ष-
णानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि । तेषामकृतार्थेषु यज्ञसाध्यात्वात्, कृतार्थेषु
स्वाभाविकत्वात् । यद्योक्तं ' उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्रेष्ट्वाद्यो गुणाः । भवन्त्ययमनतस्तस्य न तु साधकरूपिणः '
इति । यदाऽयं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान्विषयान् प्रकर्षेण समूलं
जहाति त्यजति । कीदृशान् कामान् ? मनोगतान् मनस्येव सङ्कल्पविकल्पात्मकं स्थितान्, न तु बहिः । यद्योक्त-
मक्षपादाचार्यैः (?)— ' दोषनिमित्तं रूपाद्यो विषयाः सङ्कल्पकृताः ' [न्या. व. ४।२।१२] इति । तत्र स्थूलानां कामानां
त्याग एकान्तसेवनमात्राद्भवतीति स स्थवियानेव । विलीनकरणयामस्य समनस्कस्य जाग्रदासनाभ्यासः स्वप्ने ये
कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्भयानादिरूपसद्भासनाभ्यासबलेन भवति । ये तृप्तसंहतकरणस्य सम्प्रज्ञात-
समाधिकाले दिव्याः कामाः सङ्कल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसम्प्रज्ञातसमाध्य-
भ्यासबलेन भवति । एवं त्रिविधान् कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवाखण्डैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो
बाह्यविषयनिरक्षो यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखेष्विति । दुःखेष्वान्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विगं न प्रक्षुभितं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयं अनुद्विगमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, नाग्नि-
रिन्धेन्नाद्याधाने सुखान्यनु वर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः— रागश्च भयं च क्रोधश्च,
वीता विगता यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सन्त्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

२ आ. शां. व्या.— लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव
कर्मण्यन्तरमुपदिशति— किञ्चेति । ज्वरविरोरोगादिकृतामि
दुःखान्याध्यात्मिकानि, आदिशब्देनाऽऽधिभौतिकानि व्याघ्र-
सर्पादिप्रयुक्तानि, आधिदेविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि
दुःखानि गृह्यन्ते । तेषूपलब्धेर्वपि नोद्विगं मनो यस्य स
गी. २८

तथेति सम्बन्धः । ' नोद्विगं ' इत्येतद्व्याचष्टे— न प्रक्षुभित-
मिति । दुःखानामुक्तानां प्राप्ते परिहाराद्यस्य तदनुभवपरि-
भाषितं दुःखद्वेगः, तेन सहितं मनो यस्य न भवति स तथे-
त्याह— दुःखप्राप्तामिति । मनो यस्य नोद्विगमिति पूर्वेण
सम्बन्धः । सुखान्यपि दुःखवन्निविधानीति मत्वा तथेत्युक्तम् ।

तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अत्रस्य हि प्राप्तानि सुखान्यसु विवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**नाशिरिवेति ।** यथा हि दाहस्वेच्छनाद्रेऽभ्यासाने बहिरत्र विवर्धते तथाऽन्यस्य सुखान्युपनतान्यसु विवर्धमानाऽपि तृष्णा विदुषो न तान्यसु विवर्धते । न हि बहिरदाहमुपनतमपि दग्धे विवृद्धिमधिगच्छति । तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्देशो न कर्तव्यवित्यर्थः ।

रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह—**वीतेति ।** अनु-
भूताभिमिवेशो विषयेषु रज्ज्वात्मकस्तृष्णाभेदो रागः, परंपराप-
कृतस्य गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृत्या-
ऽऽत्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिगुणविशेषः । मनुत इति
मुनिरात्मविदित्यङ्गीकृत्याऽह—**सत्यासीति ।** साक्षादि-
विषयतृष्णादेः रागादेश्चाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोऽर्वाचीनाऽदूरविप्रकृष्टाऽवस्थोच्यते—**प्रियविश्लेषा-
दिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विगमनाः न दुःखीभवति; सुखेषु विगतस्पृहः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि
विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः, अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शन-
निमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुतत्तत्चेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः
क्रोधः, तद्रहितः; एवमभूतो मुनिरात्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ १६ ॥**

४ वे. ता. चं.—अथैकेन्द्रियसंज्ञाख्यतृतीयारथोच्यत इत्याह—**ततोऽर्वाचीनेति ।** 'ओ विजो भयचलमयोः' इति धातुस्य चलनार्थः, 'वीतरागभय' इति भयस्य प्रथम-
भिधानात् । यद्वा 'अनुद्विगम...' इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् । तत एव 'दुःखेषु' इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह—**दुःखनिमित्तोऽपि ।** आदिसाध्वेनाप्रियागमनसङ्ग्रहः । भय-
हेतुव्यादयर्थमुक्तं—**उपस्थितोऽपि ।** दुःखोत्पादन-
प्रवृत्तेर्वित्यर्थः । दुःखसद्वदेवैराग्यं सुखसद्वदपि हेतुपरतां तत्रापि प्रथमिर्दिष्टरागविषयादिलक्षणतां चाह—**प्रियेषु स-
न्निहितेष्वपि ।** विगतस्पृहवीतरागसद्वदोपपन्नकृतां व्यन-
क्ति—**अनागतेषु स्पृहा राग** इति । स्पृहारागसद्वदौ सामान्यविशेषविषयौ । तत्तत्र विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्द-
न्यायात् सामान्यशब्दस्तद्व्यतिरिक्तपर इति भावः । पुनरुक्ति-
परिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह—**प्रियेत्यादिना हेतुद-
र्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन ।** प्रियविरलेषाप्रियागमनयो-

र्दुःखरूपयोः सामग्रीप्रशामपनो यो हेतुः सूचकश्च निमित्ताधिकः, तस्य यद्देशं सकलसहकारिसम्पत्त्युपेक्षागमम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा ; तेन यदुःखं तदानीमेवाङ्गकम्पादिहेतुस्वरूपतः, तद्वयमिरत्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिद्वैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु वातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युच्यते । यस्तु तत्तत्तत्रापि कृण्यति, सोऽपि चेतनत्वाध्यासेन । अन्तरशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनो-
विकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वेदादिरूपः स्यात् । क्रोधादात्महननाद्यपि परपीडासिन्धवगमम् । मनोविकारोऽत्र रजस्तमस्समुन्मेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिमेननशील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मननस्यात्र साक्षात्करिष्यसाणात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्—
आत्ममननशील इति । एवमस्यास्तृतीयावस्थाया उद्वेगस्पृहा-
दिविरहस्यामेवोपि औत्सुक्यमात्रश्रमवासनाशेषस्य भस्मच्छ-
दहनवदवस्थितत्वाच्च चतुर्थावस्थातो विशेषः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—तदेव स्पष्टयत्युत्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः । एतान्येव ज्ञानोपायानि; तच्चोक्तम्—
'तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यच्च लक्षणम्' इति । शोभनाध्यासो रागः । 'रसो रागस्त्वथा रक्तिः
शोभनाध्यास इष्यते' इत्यभिधानम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु लक्षणसर्वानेनैवोक्तत्वात् किं दुःखे-
भित्त्यादिना ? इत्यत आह—**तदेवेति**; उक्तं लक्षणमेव । स्पष्टं च कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिनेति ज्ञेयम् । ननु कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्ते 'अमानित्वम्' [१।३७] इत्यादौ । ततो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावतिव्याप्तिरित्यत आह—
एतानीति । उप समापे आयः फलभो येषां तान्युपायानि साधनानि । सत्यमेतत् । तथापि जिज्ञासौ प्रयत्नसाध्यानि; ज्ञानिनि तु स्वभावाविद्वान्नीत्येव इति भावः । अत्र प्रमाणमाह—

तच्चोक्तमिति । ससुखयवादी त्वाह यानीह स्थितप्रज्ञलक्षणा-
च्यन्ते तान्येवापवर्गसाधनानीति 'तद्वै' इत्यनेन दूषयति । ज्ञान-
साधनान्येव नापवर्गसाधनानि । यथोक्तम् 'कामकारणे चैके'
[त्र. सू. ३।४।१५] इति । आनन्ददृढपथेता त्वनीहृतेव ।
'योगे त्विमां शुणु' [३।३९] इत्युक्त्या कथमिदं योगा-
न्यदुच्यत इत्यतो वा इदमुदितमिति । 'विगतस्पृहः' इत्यनेनैव
'वीतरागः' इत्येतद्व्याप्यमित्यत आह—**शोभनेति ।** अशो-
भनेषु विषयेषु शोभनत्वप्राप्तिः 'रसो रागो रक्तिः' इत्येतेः
काम उच्यते तथा शोभनाध्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—**दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु अनुद्विगमप्रक्षुभितं मनो यस्य सोऽनुद्विग-
मनाः ।** तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य । नाशिरिवेन्धनाद्याधानेन सुखान्यनुवर्तन्ते

स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः— रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं समाधिस्थस्य लक्षणलक्ष्यम् ; इदानीं व्युत्थितस्य लक्षणमुच्यते । तत्र सूदृढविलक्षणभाषणादित्यवहार एव व्युत्थितस्य लक्षणमिति दर्शयन् ' किं प्रभाषेत ' इत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—

दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विगमलक्ष्णं मनो यस्य ॥ तथोक्तं, तथा सुखेष्वपि विगता स्पृहा यस्य ॥ तथोक्तः । तत्र सुखदुःखानां प्रारब्धकर्मावच्छिन्नचित्तविशेषरूपत्वात् व्युत्थितस्य च प्रारब्धकर्मचित्तद्वयोः सत्त्वात् सुखदुःखानि सन्ति । स्पृहोद्वेगौ तद्विषयौ न अवततः । तत्र हेतुः— वीतरागेति । वीतरागता रागो भयं क्रोधश्च यस्मात्स तथोक्तः । वीतरागत्वं स्पृहाभावे हेतुः । शोभनाभ्यासो हि रागः स्वविषये स्पृहां जनयति । अतो वीतरागस्य न स्पृहा । वीतभयक्रोधश्चतुर्द्वेषाभावे हेतुः । भयं हि नाम प्रियविश्लेषाप्रियागमनादिहेतुर्दशैकजन्यो वैय्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः स्वहेतुभूतप्रियविश्लेषादिप्रयुक्तद्वेगं जनयति । वीतभयस्य तु नोद्वेगः । द्वेषोऽपि प्रियविश्लेषादिहेतुपुरुषान्तरगतदुःखकारणीभूतः सन्तापात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः स्वविषयादाद्वेगं जनयति ; वीतक्रोधस्य तु नोद्वेग इति योजनीयम् । एकम्भूतो बुद्धिः स्थितधीरुच्यते ; व्युत्थित इति शेषः ।

अत्र ' अद्विगमना विगतस्पृहो मुनिः ' इत्यनेन व्युत्थितान् लोकविलक्षणं भाषणं दर्शितम् । लोके हि दुःखप्राप्तौ

' धिक्पूर्वां दुःखिनं पाप्मानम् ' इत्युक्तापात्मकोद्वेगवचनानि मूढा भाषन्ते । यद्यप्ययमुद्वेगो विवेक इव भाति, तथापि पापानुष्ठानकाल एव चेदयं पापप्रवृत्तिप्रवृत्तयः सफलः स्यात् । भोगकाले तु निष्कल्याणान्तरितेव । एवं सुखप्राप्तावपि ' एतादृशं सुखं मम नित्यं भूयात् ' इति स्पृहावचनानि मूढा भाषन्ते । इयमपि तत्कारणधर्ममनुष्ठाय तदाकाङ्क्षाकृपस्वातात्मसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव । एतादृशं वाग्व्यापारं व्युत्थितः स्थितप्रज्ञो न करोति; तस्य भ्रमोपादानज्ञानाशयात् यथाकथञ्चिद्विहवात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमं विनाऽपि बाधितानुद्वैतैवोपपत्तेः ; किन्तु स्वाहभवप्रकथनेन तिष्ठतिशिक्षार्थस्पृहातुद्वेगसमकं मुनिशब्दसूचितं स्वानुभवानुगुणयुक्त्युपवृत्तिमेव वदतीति तादृशभाषणव्यवहारस्तस्य लक्षणम् । यद्यपि वीतरागभयक्रोधव्यवश्रुतं सुखदुःखप्रियोद्वेगराहित्यं ज्ञानाधिकांशो जिज्ञासोत्पत्तीति तद्व्यवहाररूपं स्थितप्रज्ञलक्षणं तन्नातिव्याप्तम् ; तथाप्यस्ति विशेषः उक्तं हि श्रेयोमार्गकारिः— ' विद्यास्थितये प्राग्ये साधनभूताः प्रयत्ननिष्पायाः । लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥ जीवन्मुक्तिरिति मीमांसकैश्चर्या स्थितात्मसम्बोधात् । बाधितभेदप्रतिभासबाधितामप्रबोधसामर्थ्यात् ' इति । एतदभिप्रायैरेव भाष्यकारैरपि [शं. चा.] उक्तम् ' सर्वत्रैव ज्ञानात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते ' इति ॥ ५६ ॥

९ व० त० दी०— यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तानि तस्य स्वाभाविक्तान्यन्तरङ्गाणि चेत्याह— दुःखेष्टिवति ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । दुःखेषु अद्विगमं मनो यस्य, सुखेषु च विगता स्पृहा इच्छा यस्य, तादृशो बुद्धिः मनन्धर्मयुक्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते । ननु दुःखाद्वेगे सुखस्पृहाभावे च

किं स्यात् ? अत आह— वीतरागभयक्रोध इति । विगता रागभयक्रोधा यस्मात्तादृशः स्यात्, एतदेव फलम् । इयं परिभाषा स्थितप्रज्ञस्येति भावः ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी०— दुःखेषु शब्दपातादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विगमना अवच्छलमनाः । वक्ष्यति च— ' यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ' [६।२२] इति । सुखेषु सुखसाधनेषु श्चकचन्दनादिषु प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निवृत्तिकृत्वाद्भवति । अत एव वीताः रागभयक्रोधा यस्मात् स तथा । न हि तस्यामवस्थायाम् रागादयो दुःखादयो वा सम्भवन्ति । एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यदा संहृते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यः सर्वत्रेति ॥ यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहो- अभिस्नेहवर्जितस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि, शुभं प्राप्य

न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च—यदा संहरते इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः, कूर्मोऽङ्गानीव—यथा कूर्मो भयात् स्वान्यङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः,—एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. व्या.—लक्षणभेदाज्जुवाद्भारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किञ्चेति । विवेकवतो विविदिषोर्विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्यासाङ्ख्याऽऽह—यः सर्वज्ञेति । ननु वेदज्ञीविद्यार्थो स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्ष-विषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्यैयांसिस्फुल्लिताऽऽह—यो मुनिरिति । तत्तदिति शोभनवत्त्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्रतिपद्यत्वं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते—शुभमिति । विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्यैवं कारणमित्याह—तस्येति ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति—किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो

वैमुख्यस्य प्रज्ञास्यैवंकारणत्वादावौ जिज्ञासुता तदनुष्ठेयमित्याह—यदेति । सुमुखता मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्राथेयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुक्तानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति—यदेत्यादिना । उपसंहारः स्ववशत्वापादनं, तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञमहणं व्यावर्तयति—ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रत्यक्षरूपत्वं व्यावर्त्य सङ्कोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति—यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठत्वं तत्र प्रवर्तयति—एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्यैवंहेतुरित्युक्तमुपसंहरति—तस्येति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा.—ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—य इति । यः सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेह उदासीनः, प्रियसंस्लेषविस्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥ ततोऽर्वाचीनदशामाह—यदेति । यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पृष्टुमुक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५८ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ व्यतिरेकसंज्ञाख्या द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । अप्रियेषु ज्ञेयप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषयः 'सर्वत्र' इतिशब्द इति दर्शयति—प्रियेष्ट्विति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपरेणतया तदभावोऽत्र तद्विषयोपादानवृत्तिराहिल्यपर्यन्त इत्याह—उदासीन इति । एतेन प्रियेष्ट्यादिना च व्यतिरेकसंज्ञात्वं व्यनक्ति । अपहान् कथायान् प्रमेयः पृथगुपसन्धाय देवामपि पाकापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वयम्प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियसंस्लेषविस्लेषयोश्चाभिनन्दनद्वेषरहित इत्युक्ते प्रवृत्तेरायां रागादीनां पाकाभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चात्राभितो नन्दनम्; अनुबन्धिव कालान्तरेषु च प्रीत्यनुष्ठेयहेतुभूतनन्दन-

मिल्यर्थः । एवं द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥ अथ यतमानसंज्ञाख्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रत्यक्षप्रतिषेधार्थमाह—स्पृष्टुमुक्तानीति । तेन वार्धकरोगादियुक्ताकाक्षिकसुख्यादिकृतनिष्ठितव्यवच्छेदः । तदैवेति भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । 'कूर्मोऽङ्गानीव' इत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रनियाम्यत्वमुच्यते । सर्वश इति विलोकनभाषणविलासपरिहासादिनिवृत्तिपरः विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । प्रतिसंहृत्य इत्यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्ममननाज्ञता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुख्यादिदिल्लक्षणव्यापारोपरिः तत्तावद्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह—मन आत्मनीति ॥ ५८ ॥

५ आ. मा. भा.—सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. दी — 'वीतरागभयक्रोधः' [२।५६] इत्युक्तवान् द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह—सर्वज्ञेति ।

सकारणकद्वेषवर्जितत्वमत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ यदा संहरत इति ॥ ५८ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—यो मुनिः सर्वत्र स्वदेहजीवनादिष्वनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितः । तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्—तत्तच्छुभाशुभं लब्ध्वा नाभिनन्दति न हृष्यति न द्वेष्टि; न विषादं करोतीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च—यदा संहरते सम्यगुपसंहरति, अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव—यथा कूर्मोऽभ्यासात्स्वाङ्गान्युपसंहरति, तस्य सर्वशः सर्वतः—एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— सुखहेतुस्त्वकलत्रादिकं शुभम् । तदुपप्रशं-
सार्था हर्षरूपा धीदत्तिरभिनन्दः । अत्र गुणप्रशंसायाः परप्ररो-
चनापेक्षाभावेन व्यर्थत्वात्तदेतुरभिनन्दत्वात्तस्यः । एवं दुःख-
हेतुपरकीयविद्यादिकमशुभम् । तन्निन्दार्थमभिवर्णरूपा धीद-
त्तिर्द्वेषः । सोऽपि तामस एव, निन्द्याया निवारणार्थत्वाभावेन
व्यर्थत्वात् । एतावदभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ व्युत्थिते न सम्भ-
वतः । अत्र हेतुः— सर्वज्ञानभिक्षोह इति । सर्वत्र देहजी-
वितादावप्यनभिक्षोहः । स्नेहो नाम प्रेमापरपण्यास्तामसो
धीदत्तिविशेषः, यस्मिन्स्वल्पमदीये दृढिहानी स्वस्मिन्नारो-
प्याभिनन्दद्वेषौ पुरुषः करोति । तद्वर्तिताऽनभिक्षोहः । एव-

म्भुतः प्रारब्धोपपन्नं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दद्वेषवर्जित उदा-
सीनतयैव भाषते स व्युत्थितः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अप 'किमासीत' इत्यस्योत्तरमाह षडभिः— अयं
व्युत्थितः सर्वत्रः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियाथैभ्यो विषये-
भ्यो यदा संहरते नियच्छति प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता । अनायासेनोपसंहारे दृष्टान्तः— कूर्म इति ।
यथा कूर्मः करचरणादीन्पथ्यत्यनेनाकर्षति, तद्वदित्यर्थः ।
अनेन व्युत्थानविज्ञानानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाप्य-
मेव स्थितप्रज्ञोपपेक्षानमित्युक्तं भवति ॥ ५८ ॥

९ व० त० दी०— 'किं प्रभाषेत ?' इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । इहामुत्र विरागवान् नाभिनन्दति ।
न द्वेष्टीति रागद्वेषवचनं न भावत इत्यर्थः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ५७ ॥ 'किमासीत ?' इत्यस्योत्तरमाह—
चतुर्भिः । यदेति विषयेभ्य इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहृत्यास्ते । अनायासेनैकत्र संहारे दृष्टान्तः— अङ्गानि कर-
चरणादिनि यथा स्वभावतः कूर्मः संहरते तद्वत् ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— 'कथं भाषेत ?' इत्यस्योत्तरमाह— यः
सर्वत्रेति । यः सर्वत्र संसारे अनभिक्षोहः सेहरहितस्तत्तच्छुभ-
ममृशं च प्राप्य नाभिनन्दति, न द्वेष्टि, शुभं लौकिकानुकूलं
प्राप्य न प्रशंसति, अशुभं तत्प्रतिकूलमवाप्य न द्वेष्टि न
विपरीतं वदति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता सर्वोक्तमेवार्थः । अन्य-
मर्थः— यः सुहृदामनुकूलतयाऽभिनन्दनं करोति, तस्य सर्वत्र
भगवदीयेषु वैषम्यं स्यात् । प्रतिकूलकशेषु तदभेदरूपां तं
निन्दति भगवत्कृतिरिच्छता स्यात् । अतः सर्वत्र भगवन्मयात्वं

ज्ञात्वा शुभाशुभाविवेकहितः शुभमेव भाषते स उत्तम इत्यर्थः
॥ ५७ ॥ 'कथं तिष्ठेत् ?' इत्यस्योत्तरमाह— यदा संहरति इति । यदा
अयं सर्वत्रः सर्वत्र इन्द्रियाथैभ्य इन्द्रियभोग्येभ्य इन्द्रियाणि
संहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त-
माह— कूर्मोऽङ्गानीवेति । यथा कूर्मः करचरणाङ्गानि
स्वभावात्कर्षति । कूर्मेदृष्टान्तेन भोग्यदर्शनात् स्वत एवै-
न्द्रियनिष्ठिः स्वभावतः स्यात्, तथा संहरणं कर्तव्यं, नित्य-
मिन्द्रियनियमं कुर्वन्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ नी० भा० दी०— 'स्थितधीः किं प्रभाषेत ?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । सर्वेषु
धनदारादेहजीवनादपि अनभिक्षोहः । अभिक्षोहवान्हि धनदारादपि विकलेषु सकलेषु वा 'अहमेव विकलः सक-
लोऽस्मि' इति दैन्यदर्शनेन पूर्वापरानुसन्धानरहितो जल्पति; अयं तु न तथेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्राप्यितारं न प्रशंसति, तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, दुःखी भूत्वा अशुभप्राप्यितारं
न निन्दति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ 'किमासीत ?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यदेति । इन्द्रियाथैभ्यः
शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्दिष्टः सन् निरोधसंस्कारप्रावृत्त्यात् प्रीत्या
समाधिमनुतिष्ठन्नेवास्ते इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियाणां विषयवैसृज्येऽपि तद्रागानुवृत्तिनिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युपायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मोऽङ्गानीव संद्विहन्ते,
न तु तद्विषयो रागः । स कथं संद्विहति इति ? उच्यते— विषया इति । यद्यपि विषयाः विषयो-
पलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि; अथवा विषया एव निराहारस्य अनादित्यमाणाविषयस्य
कटे [काष्ठ-] तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु
यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः 'स्वरसेन प्रवृत्तः' 'रसिकः' 'रसज्ञः' इत्यादिद-
र्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः स्रक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्य 'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः,
तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वर्थं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषये रागादुत्पत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यात् ? इति साङ्ख्ये— तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । विषयानानाहतरस्तदुपभोगविमुख्ये-त्यर्थः । रागबोधोपसंहियते, न तर्हि प्रज्ञालाभः सम्भवति, रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाऽऽह— स कथमिति । रागनिवृत्तयामुपदिशन्नुक्तमाह— उच्यते इति । विषयोप-भोगपराङ्मुखस्य कुतो विषयपरावृत्तिस्तत्पराङ्मतिश्चाप्रस्तुता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । ‘निराहारस्य’ इत्यस्य व्याख्या-नमनादिद्यमागविषयत्वेति । यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्याऽऽप्यन्तिके तपसि हेत्वात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीन-स्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यपि संहियन्ते तथापि रागोऽवशिष्यते । स च तत्त्वज्ञानादुच्छ्रियत इत्यर्थः । रसस-

न्दस्य माधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वं निषेधति— रसशब्द इति । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— स्वर-सेनेति । स्वेच्छयेति यावत् । रसिकः स्वेच्छावशवतीं रसगो विवक्षितापेक्षित्वात्तेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्रा-ऽऽह— सोऽपीति । दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायां स्पष्टयति— अहमेवेति । रागागमे सिद्धमर्थमाह— निर्वीजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छतीति चेत्तदपरमाहते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह— नासतीति । इन्द्रियाणां विषयपारवश्यं विवेकद्वारा परित्यजे स्थूलो रागो व्यावर्तते । ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्न तरेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञाश्रयैत्यस्य सफ-लत्वे स्थिते फलितमाह— तस्मादिति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्पाद्येति प्रतिपादितम् ; इदानीं ज्ञाननिष्ठया दुष्प्राप्ततां तत्प्राप्त्युपायं चाह— विषया इति । इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते; रसो रागाः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रसो रागोऽप्यातस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. चं.— किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टयं विमज्ज्योप-दिश्यत इत्यत आह— पचमिति । प्रथमं बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिसंस्तस्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत; इयं यतमान-संज्ञा । अथ बलात्संहतान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावशेषरागद्वेषादि-दोषकल्लभितं मनः पुनः पुनरवसरे प्रयेयत्, स्वयं चात्मानि स्थातुं न शक्नुयात्; अतः पक्वादिशिरागद्वेषादीनोदासीन्यान्मनस्सन्नि-क्रमेण पचेल; इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्षेऽपि दोषक्षेपे अ-नादिविषयास्तुभवमावितवासनामात्रमात्मानमुत्तुभूषन्तीं शेषुषीं प्रति विमत्सेत; तत्र निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषेद्वेषिण्या योषित इव युवानं प्रदर्यप्रदर्यं क्रमादात्मनि तोषं समुत्पाद्य तेन तोषविशेषेण दवीयसा च स्मृतिविभुर्गण कालेन बाह्यविषय-वासनाजालमुन्मूलयितुमीहेतुः, सेयं एकेन्द्रियसंज्ञा । या पुनः समस्तवासनाविलयादौस्तुभ्यमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्य-दशा, सा वशीकारसंज्ञा । ज्ञाननिष्ठाकण्ठा योगाख्यमात्मावलोक-नं साधयति । तत्रालोकनं परमरया निरतिशयपुष्करभूतामृ-तत्परा कल्पत इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादृशेन तथा हृद्यमानेष्वापि निरुसज्ञतासज्जलैश्चेन भुञ्ज्यमानेष्वापि नाति-लेहः; अत्रोऽपि रागे तन्निरोधसंरम्भ इति चावस्थावैषम्यम्, आत्मरतित्वं तस्य वैश्वरूपम्, “आध्वैकवदति” [३।२९] इति तस्य तदेकभाषणं तदनुसन्धानरूपं तदासनं, तत्प्राप्त्यर्थ-प्रवृत्तिरूपं तस्य अग्रजं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ।

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्यं सप्तमश्रवतार-यति— इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधाया असीति शेषः । ‘निराहारस्य’ इत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्यु-दस्यति— इन्द्रियाणामित्यादिना । ‘च चैकात्म्यमनन्दतः’ [६।१६] ‘तुकाहारविहास्य’ [६।१७] इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि “अत्याशानावशीपानात्” [तै. ना. १।१४] इति ब्रुच्यते । मोक्षधर्मं च ‘दशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्या-हारसिद्धये’ [म. भा. शां. मो.] इति सर्वेन्द्रियविषयाणा-माहारशब्देन ग्रहणं दृष्टम्, न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेष-विषयनिवृत्तिः, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । ‘रसवर्जं’ इत्येतावति वाक्यतात्पर्यमिति श्रुतानां विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मगोचररागव्यवच्छेदा-याह— विषयराग इति । प्रस्तुता एव विषयाः कारभिति निर्देशस्यावधिव्यवहर्हन्तीति विषयेभ्य इत्युक्तम् । कादादि-कृष्णपरत्वंमात्रस्यानुपयुक्तत्वादिषयरागनिवर्तनोपपत्तिकं पराशब्दा-र्थमाह— सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपाः, आत्म-त्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र ‘दृष्ट्वा निवर्तते’ इति दर्शनस्य रागकृत्यया निर्वेश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा स्थितस्यास्य देहिनो रागो निवर्तत इत्यन्वयः । एवमात्म-दर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तत इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— न चैतल्लक्षणं ज्ञानमयतन्तो भवतीत्याहोचरश्लोकैः । निराहारत्वेन विषय-भोगसामर्थ्याभाव एव भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा; रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते, स त्वपरोक्षज्ञा-नादेव निवर्तत इत्याह— विषया इति । ‘इन्द्रियाणि जयन्त्यास्तु निराहारा मनीषिणः । वर्जयित्वा तु रसनमसौ रस्ये हि वधेते’ इति वचनाद्भागवते [११।८।२०] रसवदस्य रागवाचित्वाच्च ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘विषया विनिवर्तन्ते’ इत्यादिभ्योऽप्युक्त-
यान्तेऽपि ‘तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता’ [२।१९] इत्युक्तत्वादिदमपि
लक्षणविवरणमिति श्रान्तिः स्यात्तस्मिन्साध्यमाह—**न चेति** । एतद-
क्षणं यस्माद्भवति तदेतदलक्षणम् । अयत्नतोऽप्ययत्नतः ‘अनुदा-
कम्पा’ इति यथा । यथैवेष्टलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न
तत्साधयति कामाद्युपपन्नपरिहारार्थम् ? किं दन्दशानानशिरा इव
बन्धमसीति ? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याशङ्कापरिहा-
रार्थमिति शेषः । त्रिभिरित्युपवर्तते ज्ञानस्यात्यप्रयत्नासाध्य-
त्वमत्र न प्रतीयत इत्याशङ्क्योपोद्धातप्रक्रियेन्द्रियजस्य ताव-
न्महाप्रयत्नसाध्यत्वमात्रेण श्लोकेनोच्यत इति भावेन तं व्याच-
ष्टे—**निराहारत्वेनेति** ; एतेन ‘रसवर्ज’ इत्येतद्व्यतिरिक्तस्य वा-
क्यस्यार्थ उक्तः । एवमन्वेन ‘रसवर्ज’ इत्येतद्व्याचष्टे । तथा हि
निराहारस्य देहिनः । तेन निराहारत्वेनेति यावत् । विषया
रूपायः । तद्भोगसामर्थ्यानिन्द्रियाण्यनेनोपलक्ष्यन्ते, तानि वि-
निवर्तन्ते । रसवर्जं रसो रागः तं वर्जयित्वा विषयाभिलाषवैत-
सिको निराहारत्वेन न निवर्तत इति । अस्त्यैवाध्यान्तरमाह—
इतरेति । आकाङ्क्षावन्वेन भोगक्षयोऽपि लक्ष्यन्ते । ‘रसवर्ज’
इत्यप्यर्थो रसाकाङ्क्षादिरिति । तत्तथैवं योजना—निराहारत्वेन
रसादितरे विषयाः तद्भोगशक्तयः तदाकाङ्क्षेति यावत्, विनिव-

र्तन्ते । रसं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भो-
गक्षिणं न निवर्तत इति । रसोऽपीत्यस्यार्थमाह—**स त्वि-**
ति । आद्येऽर्थे स रसः सर्वविषयविषयो रागः । द्वितीये स रसः
तद्भोगशक्तिः तदाकाङ्क्षा च । उक्तमर्थं श्लोकारूढं करोति—**इ-**
त्याहेति । द्वितीयाथं प्रमाणमाह—**इन्द्रियाणीति** । इन्द्रियाणि
भोगक्षिणस्येव च रागक्षणे च । असौ रसानो रस्ये विषये
प्रकाद्वयेन च वर्धते । आयमर्थमुपपादयति—**रसेति** । उक्तं युक्त-
मित्युभयत्र शेषः । रसवर्जस्य रागवाचित्वं उक्ताभिधानादवगन्त-
व्यम् । अचेतने चेतनवदुपचारादसः परं दृष्टा निवर्तते इति युक्तम् ।
अयमर्थसङ्ग्रहः—यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैः सन्निकृष्यन्ते
तदा तद्वारा मनस्सत्त्वं प्रवर्तते, प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति, तत
आत्मनः क्षोभ इति । एवं इन्द्रियाणामविजयः । यो हि यं व्याकुलं
करोति स तेन जित इत्युच्यते । यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषय-
सन्निधानेऽपि न तैः सन्निकृष्यन्ते, सन्निकृष्यापि न मनस्तदा-
भिमुखेनाहरन्ति, आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते,
तदा नात्मनः क्षोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः । सोऽयं सङ्ग्रहण
द्वेषा—बाह्येन्द्रियाणां क्षिणक्षयान्मनसो रागक्षयाच्च । एतत् द्वयं
च पुरुषभवेनोक्तप्रकाद्वयेन निराहारत्वप्रज्ञासाक्षात्कारान्ध्यां भव-
तीत्येवमिन्द्रियजस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति । ५९ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र विषयाननाहरन्नभ्यासात्कर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियाण्यर्थेभ्य उपसंहरति, अत-
स्तस्यापि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादित्यत आह—यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दाव्याच्यानीन्द्रि-
याणि निराहारस्यानाद्विषयमात्रविषयस्याऽऽतुरस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते न
व्याप्रियन्ते, देहिनो देहवतः । मृदमद्ग्राहेण क्रियमाणं तपः काष्ठतपः । रसवर्जं ‘रसो रागो रसिको
रसज्ञः’ इति प्रयोगदर्शनाद्व्याजं वर्जयित्वा । स्थितप्रज्ञालक्षणं तु रागेण सहेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्या-
वृत्तिरभिमतता । कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य निवृत्तिः ? इति चेत्, रसोऽप्यस्य यतः परं परमात्मा-
नं दृष्टोपलभ्य ‘अहमेव तदिदम्भूतः’ इति निवर्तते । निर्बीजरागः सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्य-
ग्दर्शने रागस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । ५९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु मूढोऽप्यनुसृतवस्थायामिन्द्रि-
याणि विषयेभ्यः प्रत्याहरति ; तत्कथमर्थं व्यवहारो लोकविल-
क्षणः ? स्थितप्रज्ञासाधारण इत्याशङ्क्य भेदमाह—इन्द्रियाणा-
माहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य
देहिना अनुवादविषयाः तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाणि विनिव-
र्तन्ते, किन्तु रसवर्जं विनिवर्तन्त इत्युपपन्नः । रसो रागः,
‘अङ्गारादौ [विषे वीर्ये गुणे] गुणे वीर्यं बले रागे द्रवे रसः’
[अमरः ३।३।२२६] इति निषण्डः । विषयाभिलाषस्तु न

निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं निरतिशया-
नन्दरूपं ब्रह्म दृष्टा साक्षात्कृत्य स्थितस्य स रसोऽपि
विषयाभिलाषोऽपि निवर्तते स्वीपादानाज्ञानावस्थाभिर्बीजो
भवति । श्रूयते हि “किं प्रजया करित्यामो येषां नोऽप-
मात्माऽयं लोकः” [उ. उ. ४।४।२२] इत्याख्य-
दर्शिनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च साराविषय-
प्रत्याहृतेन्द्रियत्वव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्वैवेति न मूढेऽस्तिव्याप्ति-
रिति भावः ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी०—यतो निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य सतः विषया विनिवर्तन्ते, नान्यस्य
निराहारस्य रसवर्जं विषया वा निवर्तन्ते, न तु रसस्तदिन्द्रियस्य सर्ववत्त्ववत्साधकाकर्षकत्वाच्च । रसनिवृत्त्यु-
पायमाह—रसोऽपि अस्य सिद्धस्य स्थिरविषयः परमात्मानमानन्दमनुभूय निवर्तते ; महानन्दापेक्षानन्द-
वस्तुनि सर्वस्य प्रवृत्त्यसम्भवविषयमात् । अपे चैतस्यासनभाषणमननप्रतान्यात्मनिष्ठायुक्तानि लक्षितानि ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु इन्द्रियाणामाशयभावेनेन्द्रिय-
विषयेषु प्रवृत्तिः कथं ? कथं न तेषामपि स्थितप्रज्ञता ? इत्या-

शङ्कायाह—विषया इति । निराहारस्य देहिनो विषया विनि-
वर्तन्ते, तत्सत्यमित्यर्थः । परन्तु रसवर्जः रसो नाम तद्व-

अवाधाभिलाषस्तद्वज्रं तद्गृहीतमित्यर्थः । 'देहिनः' इति स्थितप्रज्ञस्य रसोऽपि तदभिलाषोऽपि परस्फुटं भगवद्दीपयसं पदेन तेषां दृष्ट्वासासोऽपि न निवर्तते इति ज्ञापितम् । अस्य दृष्ट्वा निवर्तते । एतावद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि स्मृतिमुच्छालयप्रहावेशा-
दावपि साऽस्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह— विषया इति । सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य
सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽमुज्ज्ञानस्य विषया विनिवर्तन्त एव; तथापि रसवर्जं, रसो रागस्त-
द्वज्रं निवर्तन्ते तदाऽपि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति, रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नासौ स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । अतएव
पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्यतो रसोऽपि निवर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति
सुप्तादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु—रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयान्
अनाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते, तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तते—इति व्याचक्षुः ॥ ५९ ॥

स्थितप्रज्ञस्वसिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां जयोपायस्तत्फलं च ।

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ गां. भा.— सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्यैव चिकीर्षताऽऽद्विन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि,
यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह— यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मादपि कौन्तेय ! पुरुषस्य
विपश्चितो मेधाविनः—'अपि' इति व्यवहितेन सम्बन्धः— इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि
विषयभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति; आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रका-
शमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ ६० ॥ यतस्तस्मात्— तानीति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य
संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परः—अहं बासुदेवः सर्वप्रत्यशात्मा परो यस्य
स मत्परः, 'नान्योऽहं तस्मात्' इति आसीत इत्यर्थः । एवं आसीनस्य यतेर्वशे हि यस्य इन्द्रियाणि
वर्तन्ते अभ्यासवशात् [— बलात्] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

२ आ. गां. व्या.— श्लोकान्तरमवतारयति— सम्य-
ग्दर्शनेति । मनसः स्ववशात्त्वादेव प्रज्ञास्यैवसम्बन्धे किमर्थमि-
न्द्रियाणां स्ववशात्त्वापदनं ? इत्याशङ्क्याऽह— यस्मादिति ।
ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि
व्यावर्तन्ते, किं तत्र प्रज्ञास्यैव चिकीर्षता कर्तव्यं इति तत्रा-
ऽह— यततो हीति । विषयेषु भूयो भूयो दोषवर्शनमेव
प्रयत्नः । हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ सम्बन्धं वक्ष्यति ।
अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धा-
न्तरमाह— पुरुषस्येति । प्रमथनशीलकं प्रकटयति— विप-
श्येति । विक्षोभस्याऽऽकुलीकरणाय फलमाह— आकुली-
कृत्येति । प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति— पश्यत इति । विप-
श्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशान्वितविवेकाख्यविज्ञानेन

युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

हिशब्दार्थमनूय तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्या-
नीति पूर्वेण सम्बन्धमभिसंधार्याऽह— यतस्तस्मादिति ।
इन्द्रियाणां स्ववशात्त्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह—
तानीति । एवमासीनस्य किं स्वात् ? इति तदाह— वशो
हीति । समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनं ? इत्यपेक्षायामाह—
मत्पर इति । परापरभेदशङ्कामपाकृत्याऽऽसनमेव स्फो-
रयति— नान्योऽहमिति । उत्तरार्थं व्याकरोति— एवमिति ।
हिशब्दार्थं स्फुटयति— अभ्यासेति । 'परस्मादात्मनो नाह-
मन्योऽस्मि' इति प्रायुक्तानुसन्धानस्याऽऽदरेण नैरन्तर्य-
दीर्घकालावुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्श-
नाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमा-
नस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । एवमिन्द्रियजय आत्मदर्शना-
धीनः, आत्मदर्शनेमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्पापा ॥ ६० ॥ अस्य सर्वस्य दोषस्य

परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्ज्ञयानीन्द्रियाणि संयम्य चेत्तसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत् । मनसि पक्षिष्ये सति निर्दग्धाशेषकल्पमतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति । ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनार्थे प्रभवति; यथोक्तं— 'यथाऽग्निरुद्धतशिखः कर्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम्' [वि. पु. ६।७।७४] इति । तदाह— 'वश्ये हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इति ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.—आनिशते विषयारुगे दुर्ज्ञयानीन्द्रियाण्युच्यते— 'यतः' इति श्लोकेन । विपश्चित्तं यतमानत्वे हेतुरिति योतनायोकं विपश्चित्तो यतमानस्यापीति । अत्र विपश्चित्तं शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकत्वम् । बलवतां प्रमाथित्वं हि बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वत्समपि कर्षति [मनुः २।२१५] इति स्मर्यते—इति ज्ञापनाय बलवन्तीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रामादिषु । उक्तश्लोकादयतात्पर्यं सिद्धमन्योन्याश्रयं तत्फलं चाह—एवमिति ॥ ६० ॥ तर्ह्यन्योन्याश्रयद्विपक्षेऽर्थे साध्यसाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्टः ? इत्यत्रोच्यते 'तानि सर्वाणि' इति । अस्म्येति, अन्योन्याश्रयादिदोषस्थेत्यर्थः । संयम्येति । विषयस्पर्शनिवारणमात्रमत्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था । 'मत्परः' इत्यत्र वक्तुमिदं विद्वद्विशेषविशेषा सिद्धं शुभाश्रय-

विग्रहविशेषवत्त्वं चेत्तस्य इत्यादिना विवृतम् । शुभाश्रवदेन हिरण्यगर्भादेः, आश्रयश्रवदेन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवच्छेदः । युक्तश्रवदेनात्र विषयस्वभावात्सुक्यं चित्तसमाधानं विवक्षितमित्याह—समाहित इति । 'मत्परः' इत्येतावता कथमन्योन्याश्रयादिपरिहार इत्याह—मनसीति । अत्राशेषश्रवदेनोपायविरोधिसर्वकर्मसङ्ग्रहः । निर्मलीकृतं रजस्तमोविरहितं तत् एव हि शब्दादिष्विषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाश्रवदस्य ज्ञाननिष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनश्रवदेनोक्तम् । शुभाभ्यानुसन्धानस्य कल्पविकिनाशकत्वे स्पृहान्तरसेवादमाह—यथेति । आत्मदर्शनमन्तर्गतेन इन्द्रियजयसिद्धिर्नान्योन्याश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यते इत्याह—तदाहेति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि । पुरुषस्य शरीराभिमानिनः । को दोषस्ततः ? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥ तर्ह्यश्रवसाभ्येवेत्यत आह—तानीति । बहुयत्नतः शक्यानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो मयि मनोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह—वश्ये हीति ॥ ६१ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु यत्नज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा 'यतोऽपि' इति तद्विरुद्धं कथमुच्यते ? इति चेत्, न; इन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारादिना साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात्; तथा किमपरोक्षज्ञानेन ? नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र क्रियत इत्याशयवान् व्याचष्टे—अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राधान्यसुननाय विपश्चित्तोऽपीत्येतत्पञ्चादुक्तमपि अपरोक्षेत्यादौ व्याख्यातम् । यतोऽपीत्यस्यार्थः—साधारणेति । हरन्ति विषयसमिच्छाणि तदभिमुखं कृत्वा तद्गामीकुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषेति व्यर्थं श्लीणमप्येवमभावादित्यत आह—पुरुषस्येति । एतन्नोक्तोपादनार्थम् । 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वक्तुमाह—को दोष इति । एतावताऽऽत्मनस्तद्विषयः कथं ? इत्याशयः । मनो हतवन्ति पुरुषस्य श्लोभणशीलानि, न तेन विजितानीति भावः । 'पुरुषस्य' इत्यनेनोभयत्रास्यान्वयं दर्शयति ॥ ६० ॥

उपोद्धातस्य साध्ये वक्तव्ये तानि सर्वाणीति किमुच्यत इत्यतोऽनिराहपरिगतां शङ्कां निवर्तयितुमेतदिति भावेनाह—तर्हीति । यत् साधारणविवेकज्ञानान्यान् न जीयन्ते इत्यर्थः । अशक्यान्त्येव जेतुमिति शेषः । निराहारस्य देहावस्थानासम्भवात् ।

७ ह. पै. भा.—तस्य च सम्यग्दर्शनस्यैवस्योपायमाह—यतो यतमानस्यापि पुरुषस्य विपश्चित्तो मेधाविनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रसभं हरन्ति ॥ ६० ॥ यस्मादेवं गी. २९

ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतरतराश्रयप्रसङ्गादिति भावः । तथा च तज्जयस्य ज्ञानसाधनत्वं यद्विवक्षितं तत्र सम्भवतीति शङ्काशेषः । इन्द्रियसंयमोऽशक्य एवेति शङ्कायां तानि सर्वाणि संयम्यासीतेति किमेतदुच्यते ? इत्यत आह—बहुयत्नेति । यत्नं बहुमिति शेषः । यद्यपि तज्जयेन परोक्षं साधनं अस्मदुक्तं वा शक्यं, तथापि तत्प्रतिनिधिना महाप्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः । एतद्व्युपोद्धातत्वेनैवोक्तमिति ज्ञातव्यम् । युक्त इति नैतद्युजिरो रूपम्, येन प्रतिस्मबन्ध्याकाङ्क्षायां तद्व्युक्तदोषः स्यात्; किन्तु समाध्वर्यस्य युजेरिति भावेनाह—युक्त इति । मत्पर इत्युत्तरत्र श्रवणात् 'मयि' इत्युक्तम् । मत्पर इत्यत्रैतान्न इत्यन्यैर्ब्याख्यातं तत्पक्षरानुसारीत्याशयव्याख्याचष्टे—अहमेवेति । भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनं इन्द्रियजये परं साधनमिति भावः । निराहारत्वादिकं न वस्तुनितिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति मत्तव्यम् । यदर्थमयमुपोद्धात उक्तस्तत्प्रदर्शनपरं तयोत्तरार्धेतात्पर्यमाह—फलमिति । यथैवं ततः किमित्याशङ्कायां इन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमाहेत्यर्थः । यत् एवं ज्ञानं महायाससाध्येन्द्रियजयकं, अतएवायासमतीतज्ञेन न तत्साध्यमिति, न तु ज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः ॥ ६१ ॥

तस्मान्- तानि सर्वाणीन्द्रियाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः समासीत । मत्परः, अयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानं यस्य स मत्परः । नान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतित्यर्थः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

८ वं. ब्र. मि.— ननु सारागविषयनिष्ठचेन्द्रियत्वमपि मूढानां सम्भवति, विषयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविवेकेन च मानसिकेन विषयरागनिष्ठैः सुकृत्स्वादित्याशङ्क्याह— यतः पुनः पुनर्विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतः तथा विपश्चितो विवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमेकं निर्विकारिकृतमपि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कृत्वा हरन्ति विकारप्रापणेन स्वविषयाविष्टं कुर्वन्ति । ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणि च प्रयत्ने जगत्कले कथं हरन्ति ? इत्यत आह— प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलत्वाद्वात्ममन्त्रिणावप्यभिभूय हरन्तीत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि लोके प्रमाथिनो दृष्टाश्चोरादयः पश्यत्येव धनिनि धनं हरन्तीति ॥ ६० ॥

नन्वेवं प्रयत्नविषयान्मासपि यदीन्द्रियजयो न स्यात्तर्ह्यज्याप्येव तानि स्युः ; न च ' परं दृष्ट्वा निवर्तते ' [२।५९] इत्युक्तमात्मदर्शनमेवेन्द्रियजयोपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियज इन्द्रियजयात्मात्मदर्शनमित्यन्योन्याश्रयात् ; तथा च स्थितप्रज्ञत्वमितिलुब्धमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति— तानीति ।

९ वं १० वं १० वी०— तेष्वेव प्रथममुपदेशे कर्त्तव्यतादृढनाय तस्यासनं सहेतुर्लक्षयति— यततोऽपीति द्वाभ्याम् । यततोऽपि तत्तद्विन्द्रियजयाभ्यास एव श्रेयान् मनःप्रमाथित्वाद्विद्रियाणां अवतस्तानि सर्वाणि प्रथमं बुद्ध्या संयम्य युक्तो य आसीत मत्परः तस्यैव प्रतिष्ठिता प्रज्ञाऽवसेया ॥ ६० ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— ननु इन्द्रियसंयमनं सर्वेषां कर्तुंशक्तिं, स्थितप्रज्ञे को विरोधः ? इति चेत्तत्राह— यतत इति द्वाभ्याम् । हे कौन्तेय ! विपश्चितः शास्त्रार्थविदः पुरुषस्य यततोऽपि यत्नं कुर्वाणस्यापि प्रमाथीनि प्रकथेन मथनशीलानि इन्द्रियाणि प्रसभं बलात्कारेण मनो हरन्ति ॥ ६० ॥ अतस्तांति

मत्परः सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेत्यन्वयः । परशब्द इष्टवचनः । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मदीयमना इति यावत् । एवम्भूतः सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाणीन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहित आसीत उपविशेत् । यथा हि— राज्ञि विन्यस्तं धनं न चोरैरपहर्तुं शक्यं, प्रत्युत राजाश्रितोऽयमिति भयाचोरादय एव तस्य वशवर्तिनो भवन्ति, तथा सर्वलोकेष्वरे भगवति विन्यस्तं मनो नेन्द्रियैरपहर्तुं शक्यम्, इन्द्रियाण्येव तु तस्य भयाद्भ्रूयानि भवन्तीति मत्परशब्देन ध्वन्यते । एतदुक्तं भवति— परमेश्वरे समर्पितं मनो निर्दग्धशोषकस्त्वमपमतिविमलं भवति, ' यथाऽग्निश्चित्तिसिद्धः कश्च दहति सानिलः । तथा चित्तगतो विष्णुर्योगिनां सर्वकलिविषम् ' [वि. उ. ६।७।७३] इत्यादि-स्युतेः । तत्र विषयरागरहितं मनः सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्ववशीकरोति । ततो वश्येन्द्रियस्तत्त्वज्ञानया प्रभवतीति न पूर्वोक्तान्योन्याश्रय इति । तदेतदाह— वशे हि यस्येन्द्रियाणीति । तदनेन ' किमासीत ' [२।५४] इति प्रश्नस्य वश्येन्द्रियः सत्तासीतोऽयुक्तस्तर्कं भवति ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० १० वी०— किञ्च सुप्तादेरिन्द्रियाणि आन्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि क्रमेणाङ्गानीव स्वेच्छया संद्विश्यन्ते, एतच्चायन्तायाससाधर्मित्याह— यतत इति । विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोऽपि समाविशिद्ध्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तुं विन्यस्यन्ति— मनः प्रतीचि स्थिरीक्रियमाणं-कर्माभूतं हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति, यतः प्रमाथीनि । यथा— बह्वश्वोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य विनं हरन्ति एवमिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति, यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवं तथापि तानि नियन्तव्यान्त्येव, अन्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धिरित्याह— तानीति । संयम्य वशीकृत्य युक्तः सन्नद्धो मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः रुधादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सत्तासीतः हि यस्मात् वशे आङ्गायाम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

विषयस्मरणस्यानर्थकरत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते— ध्यायत इति ॥ ध्यायतश्चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानाद्योचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते । सङ्गात् प्रीतेः सज्जायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा । तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधादिनि ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि सम्मूढः सन् गुरुमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यम् ; तद्योग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— समन्तरश्लोकद्वयतात्पर्यमाह— अथेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दायः । तन्निष्ठत्वादिहत्यावस्थां दर्शयति— इदानीमिति । पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् । सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तम् । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वम् । प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं युज्यते । तृष्णेत्युद्धिक्तासक्तिरुक्ता । प्रतिबन्धनेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ॥ ६२ ॥ क्रोधस्य सम्मोहेहेतुत्वमभवेन द्रव्यति— क्रुद्धो हीति । आक्रोशत्वविक्षिपति ।

तद्योग्यत्वमपेरर्थः । सम्मोहकार्यं कथयति— सम्मोहादिति । स्मृतिनिमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति— शास्त्रेति । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवात् सम्मोहाधीनत्वं तस्येत्यत्राङ्गवाऽऽह— स्मृतीति । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति ? तत्राऽऽह— कार्येति । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राऽऽह— तावदेवेति । कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणभावे सतोऽपि पुरुषस्य करभवदपगततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टव्यपदेशः तदेतदाह— पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह— अनिरस्तविषयातुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्कोऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गान् सज्जायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदश । पुरुषो यां दशमापन्नो विषयाननुकुत्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधोऽभिजायते— कामे वर्तमाने विषये चासन्निहिते सन्निहितान् पुरुषान् प्रति एभिरस्मदिष्टं विहतमिति क्रोधो भवति ; क्रोधाद्भवति सम्मोहः । सम्मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति । ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः— आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कुतस्तस्य नाशः स्यात्, बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह— एवमिति । अष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायत इत्यनुवादसिद्धां विषयेषु स्वरसवादिनां सहेतुकामाह— अनिरस्तेति । अत्र संयम्येति निमीलनादिमात्रकृतं निवारणमुच्यते । उपजायत इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतं विविच्य दर्शयति— अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गकामयोरभेदात्कार्यकारणभावाद्युपपत्तिरिति

त्यत्राह— कामो नामेति । विपाकदशाशब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्ताकारप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तल्लक्षणमाह— पुरुष इति । सर्वदा कामस्य कोपहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं विषये चासन्निहित इति । न केवलं कामप्रतिबन्धकानेव पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपितु कृत्याकृत्यविवेकान्धतया तस्यां दशायामुपलम्बमानान् सर्वान् प्रत्यपीति योतनाय सन्निहितमित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि हि क्रोधवेगमभिनयन् कस्मिन्निवेद

रक्षसि हृष्टति " सदेवगन्धर्वमनुष्यपक्षं जगत्सौलं परिवर्तया-
म्यहम् [वा. रा. ३।६।७६] इत्याह । अयं चाभिजायत
इत्यश्रोतृणां भ्रित्तार्थः, अभितो जायत इत्यर्थः । समि-
त्येकीकारे, ततोऽत्र सम्मोहः कृत्वाकृत्वाविवेकात्मा मोह
इत्यभिप्रायेणाह— कृत्येति । सम्मोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वे-
ऽस्मात्तस्यापारमाह— तथेति । " कुदः पापं न कुर्यात्कः कुदो
हत्यादुर्नपि " [म. भा. ३] इत्याद्यनुसारेणोक्तं सर्वमिति ।
ततश्चेति । सावान्तरव्यापारात्सम्मोहादित्यर्थः । स्मर्तव्ये
प्रस्तुतविषये स्मृतिभ्रंशं योजयति— प्रारब्ध इति । स्मृतिभ्रंशा-

दित्युत्तरवाक्यशृङ्खलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदेकाधे-
त्वायुक्तं स्मृतिभ्रंशो भवतीति । बुद्धिनाश इत्यत्र
प्रकृतं बुद्धेर्विशेषमाह— आत्मेति । न तावदिह सामान्यतो
ज्ञानमात्रं बुद्धिशब्दाध्यतः, न चेतःपूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम् ; न च
भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अतस्तद्विशया
कृतस्तदुपायानुष्ठानाध्यवसाय इहोपायस्मृतिपाथो बुद्धिशब्दे-
नोच्यत इति भावः । प्रत्ययतीत्यत्र नियमस्यात्मनो नाशो
ह्यस्तस्मत्त्वम् । तच्च यथावस्थितकारानुपपन्नम् । स च देहात्म-
भ्रमादिकृतः, तत्रापि हेतुर्देहसम्बन्ध इत्याभिप्रायेणोक्तं—
संसारे निमग्न इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

५ आ. मा. भा.— रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । सम्मोहोऽधर्मच्छा । तथा
हि— मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु 'मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु' इति । तथा-
चान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । बुद्धिनाशः सर्वात्मना
दोषबुद्धिनाशः । विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा व्युक्तम्— 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतंतिर्जायते
यदा । दोषाद्व्यस्तः कुतश्च नरकं प्रतिपद्यते' ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६ ज. प्र. दौ.— 'अयायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तं
किमेतदुच्यते ? इत्यत आह— रागादीति । रागादिदोषस्य
कारणं रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोषः कारणं यस्य तदरा-
गादिदोषकारणम् ; परिहाराय रागादिदोषस्य । इदमुक्तं भवति—
'मत्परो युक्त आसीत्' [२।६१] इतीन्द्रियजन्यस्य परमसाधन-
सुखम् । रागद्वेषपरिहारोऽप्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र स
एव कथं स्यात् ? इत्या- (शङ्कायां)- काङ्क्षायां उपोद्घातप्रक्रिये-
दमुच्यत इति । सम्मोहो मूर्च्छाऽत्र न सङ्गच्छत इत्यतोऽन्यथा
व्याचष्टे— सम्मोह इति । संशयच्छा अकार्यच्छा । कुतः ?
इत्यत आह— तथा हीति । संशयद्वस्तु तस्यैव विशेषक

इति भावः । अदृष्टरूपधर्मविषयम् । तदेतदुप पापकर्मसु च
नियतं कामनं मोहसंज्ञितमित्यर्थः । स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह—
तथा चेति । यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुप-
योगात्सम्बन्ध्याचष्टे— स्मृतिविभ्रम इति । विभ्रमोऽज्ञ-
स्थानं, नाश इति यावत् । चेतनस्य कथं बुद्धिनाशः ? इत्यत
आह— बुद्धिनाश इति । स्मृतिविभ्रम एवावस्थितः सत्त्वम-
नेत्युक्तम् । नित्य आत्मेत्युक्तम्, तत्कथं विनश्यति ? इत्यत आह—
विनश्यतीति । उक्तार्थं प्रमाणमाह— तथा हीति । तदा
दोषाद्व्यस्तः एतदुक्तं भवति— रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः
कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयव्यापनपरम्परया
तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकारणानुत्पत्तौ भवतीति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते— ध्यायतश्चित्तयतः शब्दादिविषयान् सङ्गः
भीतिस्तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायत उत्पद्यते ; सङ्गात्भीतिः सञ्जायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा ;
कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्तु क्रोधोऽभिजायते रज्यमाने विसेवितश्च ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति जायते
सम्मोहः कार्याकार्याविवेकः, सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशजतसंस्कारजनितायाः स्मृते-
र्भ्रंश उत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ सत्यामनुत्पत्तिः । ततश्च स्मृतिभ्रंशान्बुद्धिनाशः कार्यकार्यविवेकलक्षणाया
बुद्धेर्नाशः । बुद्धिनाशात्स्वयं प्रणश्यति । एतावान्नि पुरुषो यावत्कार्याकार्यविवेकस्तन्नाशे नष्ट एव
पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

८ वं. ब्र. गि. — नन्वादौ मनः परमेश्वरे विनिधाय
निष्कलमपीकृतेन तेन बाधेन्द्रियाणि वशीकृतव्यानीति
कोऽयं शिरोवधनेन नासिकाग्रहणप्रयासः ? च्छरादीनां तत्त-
द्भोक्तोपरोधेनैव जयसिद्धिः । न च 'रसवज्रम्' [२।५९]
इति प्रागुक्तरीत्या रागजयं विना बाधगोलकोपरोधमात्रम-
किञ्चिन्नरसिति विषयप्रवणं मनः परमेश्वरप्रावण्ययोजनेन
तेभ्यो व्यावर्त्य बाधेन्द्रियाणि तदनुसारीकृतव्यानीति वाच्यम् ।
बाधेन्द्रियप्रवृत्तिद्वैधं मनसोजन्मिहेतुत्वेन निष्पृहीतबाधेन्द्रियं

प्रत्यान्तरविषयाभिषाषसत्त्वेऽप्यक्षतेरित्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्—
अमर्षितचित्तस्यानित्यतुच्चविषयरागस्य अभिनिवृद्धकैवल्यत्वा-
द्येन्द्रियगोलकस्य अनादिवत्सनास्वाभावाद्यां विषयध्यानमवर्ज-
नीयं स्यात् । तत्र च विषयान्ध्यायतः पुनः पुनर्मनसा चिन्त-
यतः पुनः तेषु विषयेषु तत्तद्विन्द्रियाणां सङ्गः सम्बन्ध उप-
जायते, बलवान्निष्यच्चिन्ताप्रवाहः संकतस्तुल्यदतिदुर्बलं बाध-
गोलकोपरोधमवधूय तत्तद्विषयेन्द्रियसंयोगं जनयेदित्यर्थः ।
तस्माच्च विषयेन्द्रियसङ्गात् कामः तद्विषयकस्तृष्णाविशेषः
सञ्जायते, यस्मिन्नाते पुरुषो विषयानुसृज्य स्यात् न

शक्नोति । कामाच्च कुतश्चित्प्रतिहन्त्यमानात् प्रतिपातक-
विषयः क्रोधो ज्वलताःसाऽभिजायते । क्रोधाच्च कृत्याकृत्य-
विवेकशून्यतारूपः सम्मोहः । कुदो हि सम्मूढः पितरमपि
हन्ति । सम्मोहाच्च सिपाधयिषितेन्द्रियजयप्रयत्नविषयक-

स्मरणश्रंशरूपः स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिश्रंशाच्च बुद्धिनाशः इन्द्रि-
यजयफलत्वेनाभिमतताया बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य नाशोऽभावः ।
बुद्धिनाशात्प्रणश्यति पुनरपि संसरे निमग्नो भवति । इत्थं
महानर्थबीजं विषयानुचिन्तनमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोष उक्तः; इदानीं मनोनिरोधाभावे योगबुद्धिश्रंशदोष
इति कथयन्तस्य स्थिरप्रज्ञतां दर्शयति- चतुर्भिः । तत्र मनःसंयमाभावे दोषमाह द्वाभ्याम्— ध्यायत इति विषया-
निति । विचारयतश्चिन्तयत इति यावत्, आसक्तिर्भवति; ततः कामाभिधाषः । ततः प्रतिहतादेव क्रोधः । ततो
विवेकाभावः । ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थैः स्मृतेर्विप्लवः । ततो व्यवसायात्मिकबुद्धेर्नाशः । ततः प्रणश्यति
अन्यन्तविस्मृतिं प्रायः प्राकृत एव भवति अविशुद्धोऽपि च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ 'कथं व्रजेत ?' इत्यत्रोत्तरमाह—
ध्यायत इति । विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग आसक्तिः
स्यात् । आसक्त्या किं स्यात् ? इत्यत आह— सङ्गादिति ।
सङ्गात्कामः सञ्जायते, कामाच्च क्रोधोऽभिजायते । अभितः
सर्वतः तदयोग्यत्वपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ क्रोधाच्च सम्मोहः । सम्यक्-

प्रकारेण मोहो विवेकराहित्यम् । सम्मोहात्स्मृतेर्भगवत्स्मरणस्य
विभ्रमः विशेषेण भ्रमः । भगवत्स्मरणानन्तरमनुस्मरणभ्रमे
विशेषः । स्मृतिश्रंशात्पूर्वोक्तबुद्धिनाशः स्यात् । बुद्धिनाशात्प्रण-
श्यति । पुनस्तत्त्वपावनप्रवृत्तिराहित्यं नाग्रे प्रकर्षः । विषयध्यान-
सङ्गरहितां व्रजेति भावः (?) ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० दी०— “ यदा पञ्चाधतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां
गतित्म् ” [कठो. ६।१०] इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं, तत्र उपसंहृतकरणस्य
बाह्यान् शब्दादीनगृह्यतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यात् ? इत्याह— ध्यायत इति
द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिन्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु सङ्गः सम्बन्धो जायते । बाह्या-
र्थेभ्यो निगृहीतान्यपि इन्द्रियाणि मनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान् गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिधाषः
सञ्जायते । कामात्कुतश्चिद्व्रतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात् सम्मोहः कार्या-
कार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसन्धानस्य विभ्रंशरूपं चलनं भवति । स्मृतिश्रंशात्
बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि विरोधानं भवति । तस्मिन् शास्त्रज्ञे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति
पुरुषार्थयोग्यो भवति; यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥

सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विवेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

१ शां. भा.— सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम्, अथेदानीं मोक्षकारणमिद-
मुच्यते— रागद्वेष इति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरुस्सरा हि इन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मृगमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्ज-
नीयान् चरन् उपलभमान आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः
आत्मवश्यैः विषेयात्मा इच्छातः विषेयः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति ।
प्रसादः प्रसन्नता, स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्युच्यते— प्रसादे इति ।
प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः
शुद्धा [स्वस्था-] न्तःकरणस्य हि यस्मादाशुशीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि सप्तन्तादव-

तिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

२ आ. शां. व्या.—विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनाथं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यते ? इत्याशङ्क्य कृताद्वैतपूर्वकसुतरां कृतात्यर्थमाह—**स्वार्थानर्थस्येति** । अनर्थमूलकथनानन्तर्यमशब्दार्थः । परिहृत्यैव निर्णीते तत्परिहारोपायमिहासां दशैयति—**इदानीमिति** । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्र अनुभवदर्शनार्थी हिशब्दः, शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेषार्थं स्वाभाविकीत्युक्तम् । तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगः । अवर्जनीयाननपानादीन् देहस्थितिहेतुनिमित्तं यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिष्वेभियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्यादित्याशङ्क्याऽह—**आत्मेति** । अन्तः-

करणधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां तदनियमात् तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—**विधेयात्मेति** ॥ ६४ ॥

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वात् न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति—**प्रसाद इति** । श्लोकार्थेनोक्तस्माह—**उच्यत इति** । सर्वदुःखान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रसादस्यैव कथं सिद्धं ? इत्याशङ्क्याऽह—**प्रसन्नेति** । बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह—**किञ्चेति** । तस्माद्बुद्धिप्रसादाथं प्रयतिताव्यमिति शेषः । श्लोकद्वयसाक्षरोत्यर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहरति—**एवमिति** । युक्तः समाहितो विषयपारवश्यशून्यः सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.—उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे चेतसः शुभाश्रयभूते न्यस्तमना निर्दग्धाशेषकलमपतया रागद्वेषवियुक्तैरात्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा विधेयमनाः प्रसादमधिगच्छति । निर्मलान्तःकरणो भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृति-संसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते । प्रसन्नचेतस आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनसः तदानीमेव हि विविकतामविषया बुद्धिर्भयि पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येवा ॥ ६५ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ तानि सर्वाणीत्युक्तार्थकरणेऽन्योन्याश्रयपरिहारप्रकारः प्रयोगजनभूतसंसारनिवृत्तिश्च श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते—**रागद्वेषेति** । रागद्वेषविषयो हि कृतः ? इत्यत्र पूर्वांश एव हेतुरित्यभिप्रायेणाह—**उक्तेनेति** । रागद्वेषविषयोऽत्र इन्द्रियाणामात्मवदयताहेतुः विषयांश्चस्मियेन विषयभोगभ्रमव्युदासाय आत्मवदयत्वपरिहृतिमाह—**विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमान इति** । चरतिरत्र गत्यर्थः, आक्रमणरूप गतिपरः, भक्षणार्थो वा, संहारपर इत्युभयथाऽपि तत्तिरस्कृतात्त्वमत्र विवक्षितम् । विवृत्कारोऽज्ञानादरः, तथाच नैषपट्टकाः—**‘अनादरः परितमः परीमावस्तिरस्त्रिया’** [अमरः १।१।२२] इति । बाह्येन्द्रियतद्विषयविजयो हि

मनोविजयार्थं इत्यभिप्रायेणाह—**विधेयमना इति** । विधेयात्मेति मनसः प्रसक्तत्वात् ‘प्रसन्नचेतसः’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । प्रसादोऽत्र मनोर्नैर्मलमित्याह—**निर्मलेति** ॥ ६४ ॥ ‘प्रसादे’ इति श्लोके प्रसादहानिः शब्दोः कमात् षष्ठीद्वयान्वयभ्रमं व्युत्पन्नव्ययप्रकारमाह—**अस्येति** । ‘दुःखज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः [वि. पु. ६।१।२२] इत्याद्यभिमतौपाधिकत्वेन हानियोग्यत्वार्थमाह—**प्रकृतीति** । प्रतिबन्धकाभावे ह्याद्य कार्थोत्पत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्यार्थमाह—**आत्मावलोकनविरोधिदोषरहितमनस इति** । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शनहेतुत्वाद्युपपत्त्यत इति हेत्वर्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह—**अत इति** ॥ ६५ ॥

५ आ. मा. भा.—इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—विषयाननुभवन्नपि विधेय आत्मयस्य सः, जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥ कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः ? प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ब्रह्मापरोक्षेण सम्पत्तिरिति करोति । प्रसादो नाम स्वतः प्रायो विषयागतिः ॥ ६५ ॥

६ अ. प्र. दी.—रागद्वेषेति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—**इन्द्रियेति** । इन्द्रियजयश्च तत्फलं चेन्द्रियजयफलं, इन्द्रियजयस्य फलमिन्द्रियजयफलम् । अस्त्येवं रागद्वेषपरिहारः, ततः किं ? इत्याकाङ्क्षायां रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयार्थं फलमाह—**इन्द्रियजयेन किं भवति ? ‘वशे हि यत्केन्द्रियाणि’ [१।१६]** इति ज्ञानं भवतीत्युक्तमिति चेत्, सत्यम् ; तर्हि साक्षादिन्द्रियजयफलं उत व्यवर्धते ? इत्याकाङ्क्षायां इन्द्रियजयस्य फलं ज्ञानं यथा भवति तथाऽऽहेत्यर्थः । रागद्वेषपरिहारवद्विषयवर्णन्यापि

इन्द्रियजयसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासायाह—**विषयानिति** । निराहारत्वमिन्द्रियजये कारणं, तच्चाशक्यमतः कथमिन्द्रियजयः ? इत्याशङ्क्य देहधारणामाजोपयुक्तविषयाऽनुभवो न दोषायेति तदस्त्वुपगमात्मानमेतन् कियत इति भावः । इन्द्रियजयवाचकं पदमत्र न श्रूयत इति, अतस्तद्व्याज्जे । **विधेय इति** । यः विधेयात्मेति बोधः । किमनेनापि ? इत्यत आह—**जितात्मेति** । अनेन पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रियजयार्थं फलमुक्तम् । यथान्यनुवादोऽयं प्रतीयते, तथाप्यप्राप्त-

त्वादन्वया वाक्यवृत्तिः । तथा हि य उक्तविषया त्यक्तरागद्वेषः, स रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैः केवलशरीरधारणार्थं विषया-
श्रुति स विषयात्मा भवति, तत एव बाह्येन्द्रियाण्यपि तस्य
वश्यानि भवन्तीति । अत एव क्रमेण वाक्यद्वयस्य पृथक्
तात्पर्यं नोक्तम् । द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेनेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यव-
हितफलमिति दशोक्तिं साक्षात्फलमुक्तम् । विषयात्मा प्रसा-
दमधिगच्छतीति । तत्र प्रसादो नामात्मघर्म इति प्रतीयते
तन्निवृत्त्यर्थमाह— प्रसादमिति । प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाण-
त्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्यत उक्तं
'प्रसाद' इति, तदाक्षिपति— कथमिति । 'तस्मिन् शोकमात्म-
नि' [छं. उ. ७।११३] इत्यादिविरोधादिति भावः । किञ्च
प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्तरं वा वक्तव्यं ? तत्रो-

क्तम् । सर्वदुःखहानिश्वाकचक्यैवोक्ते नि चाक्षेपशेषः । एतत्प-
रिहारत्वेनोत्तरार्थं व्याख्याति— प्रसन्नेति । एतेन 'प्रसादस्य
फलद्वयमुच्यते' इत्यपि प्रतीतिरिक्ता भवति । प्रसादे सति
ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति । तच्च व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो
भवति सर्वदुःखहानिः प्रसादफलतयोक्तेति न वक्तव्याहुक्तिः;
नाप्यवक्तव्योक्तिः । ' बुद्धियुक्तः ' [१।५०] इति श्लोके श्रुत-
दुष्कृतज्ञानं ज्ञानफलमित्युक्तम्, तदुक्तम्, अणुप्रवाधत्वात्,
इत्याशङ्कान् परिहृतुं प्रसङ्गादिसुखमिति । ननु यस्याना-
यासेनाभिलषितविषयोपनिस्तस्य मनोऽन्याकुलं प्रसन्नमित्युच्य-
ते । ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानसाधनत्वं वोच्यते ?
इत्यत आह— प्रसाद इति । अत्र विवक्षितेति शेषः । स्व-
तोऽपि प्रयत्नं विनाऽपि विषयागतिविषयान्प्रत्यप्रवृत्तिः ॥ ६५ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते— रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्सरं हीन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, ताभ्यां वियुक्तैरिन्द्रियैरात्मवश्यैर्विषयांश्चरन्नुपलभमानो योग्यात्मवश्यैः स्वाधी-
नैर्विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं विषयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ प्रसादे
सति किं स्यात् ? इत्यत्रोच्यते— प्रसादे प्रसन्नतायां सत्यां सर्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवि-
कानां हानिर्नाशः । आध्यात्मिकानि जन्मजरामरणे तदन्तराले परिपतितवातपित्तश्लेष्मसङ्क्षोभ-
जनिता विकाराः । आधिभौतिकानि भूतानामितरेतरं वध्यघातकभावेन जनितानि दुःखानि शस्त्र-
प्रहरणादीनि । आधिदैविकानि वातातपवर्षतत्प्रतिबन्धजनितानि दुःखानि । एतेषामाध्यात्मिकादी-
नां दुःखानां हानिर्नाशोऽस्य योगिनः प्रजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्याऽऽशु शीघ्रं
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिवाऽऽत्मैकत्वप्राहिणी परितः समन्तादवतिष्ठते । आत्मस्वरूपेणैव
निश्चला भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं व्यतिरेकमुखेन रागजयस्थावस्थि-
कत्वमुक्त्वा अन्वयमुखेनापि तत्पदार्थं यन् ' किं व्रजेत ? '
[२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— रागेति । रागद्वेषवियुक्तै-
स्तु, तुल्यः पूर्वस्माद्व्यतिरेकरूपः । रागद्वेषविरहितत्वे
हेतुः— आत्मवश्यैरिति, मनोधीनैरित्यर्थः । ' मनोगतराग-
द्वेषाभ्यामेव बहिरिन्द्रियाणां तद्वचस्वम् । मनसि च भगवदपेण-
धीराणरागद्वेषाखिलकल्पे सति, तदधीनेन्द्रियाणामपि तदा-
हित्यं भवति । एवंविधैरिन्द्रियैः विषयांश्चरन्नुपलभमानः
सन्नपि प्रसादं प्रसन्नतां अमृतक्षालनमेव मनसि कामपि
स्वच्छतामधिगच्छति । ननु विषयध्यानमपि स्वत्वर्थकारणम्,
तद्वहणमपि तु सुतरामेवेति कथं विषयान्प्रत्ययतः प्रसादः ?

इत्याशङ्क्य रागद्वेषवियुक्तपदसूचितं हेतुं दर्शयति— विषे-
यात्मेति; जितान्तःकरण इत्यर्थः । मनोजयस्थस्यैव
विषयदर्शनमनार्थावहम्, न तु जितमनस इति भावः । तद-
नेन ' किं व्रजेत ' इति प्रश्नस्य आत्मवश्यैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नो-
तीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ ' प्रसादमधिगच्छति '
इत्युक्तम्; प्रसादस्य किं फलम् ? अत आह— प्रसाद इति ।
प्रसादे उक्तलक्षणे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानि-
र्नाशोऽस्य पुरुषव्योपजायते । ननु ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धस्य
सर्वदुःखानाशस्य कथं प्रसादफलत्वं ? इत्याशङ्क्याह— प्रसन्न-
चेतस इति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः शीघ्रं बुद्धिर्ज्ञात-
विषया पर्यवतिष्ठते स्थिरा भवति । दुःखहानिर्नाशप्राप्ता
प्रसादफलमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

९ व० त० दी०— नन्विन्द्रियाणां विषयाभिमुखस्वभावानां निरोधस्याशक्यत्वाद्दोषो दुष्परिहर इति कथं
प्रज्ञायाः प्रतिष्ठितत्वं ? इत्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्— रागेति । यो वश्यात्मा स्वेन्द्रियै रागद्वेषवियुक्तैर्विषयानुपमुञ्जा-
नोऽपि प्रसादं प्रशान्तिमधिगच्छति तस्य प्रसन्नचेतसः प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

१० पु. अ. त.— समाधिस्थस्योत्तरमाह— रागद्वेष-
वियुक्तैरिति । तुल्यः पूर्वस्वरूपेण व्यावर्चयति । विषयात्मा
विषयो वशवर्ती आत्मा भवान् यस्य तादृशो रागद्वेषादि-
युक्तैरात्मवश्यैः स्ववशैर्भगवद्वश्यैर्वा इन्द्रियैः विषयान् भोगान्

भगवदिच्छया प्राप्तान् उपयोगी कुर्वन् प्रसादं भगवत्पदाद्-
मधिगच्छति । अत्रायं भावः— भगवदिच्छया रसज्ञानार्थं
स्वस्वरूपसदानुसंधेया प्राप्तान् भोगान् आत्मवश्यैर्भगवद्वश-
मिलाभिर्मित्सददानार्थं तत्तान् ज्ञात्वा यावत् कार्यसिद्धिं

भुञ्जते भगवान् प्रसादं करोति । अत एव श्रीभागवते [११।४।१८] ' बाध्यमानोऽपि ' इत्याख्य ' विषयैर्नाभि-
भूयते ' इत्यन्तेन तथैवोक्तम् ॥ ६४ ॥

प्रसादं किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— प्रसादं इति । प्रसादं
जाते सति अस्य तदनुगृहीतस्य सर्वदुःखानां हानिर्नाशः

स्यात् । सर्वपदनालौकिकविषयोऽनादीनामपि नाशो ज्ञापित-
स्तेन संयुक्त एव निश्चयं तिष्ठेदिति भावो व्यञ्जितः । सर्वदुःख-
हानौ सत्यां किं स्यात् ? अत आह— प्रसन्नचेतस इति ।
दुःखहानौ प्रसन्नं चेतो यस्य तादृशो भवति । ततस्तस्य अष्ट
शीघ्रमेव बुद्धिः पथैव तिष्ठते । मयीति शेषः ॥ ६५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयानध्ययतोऽपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु
सङ्गो दुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह— रागद्वेषेति । विधेयात्मा किङ्करीकृत-
मनास्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किङ्करीकृतस्य कामक्रोधीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेष-
वियुक्तैः विषयान् पथि पतितशृङ्गादीनीवास्थया चरन् पश्यन्नपि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात् प्रसादं सङ्कल्पविकल्प-
पङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छयमधिगच्छति । मनसः स्वाच्छयमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छयं, तस्य तदनुसार-
त्वात् । अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसङ्गो न बाधते, अतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ किञ्च
चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावात् हानिः परिहारो जायते; कामानुवृत्ते
हेतुमाह— प्रसन्नेति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय आशु शीघ्रं पथैव तिष्ठते सुहृदो
भवति; तस्मिन् सति प्राप्याभावाच्च कामोदय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— सेयं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते, न भवतीत्यर्थः ।
बुद्धिः आत्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभि-
निवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपपन्नः । अशान्तस्य
कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं, न विषयविषया तृष्णा;
दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— किं पुनः सर्वशुद्धयै यथोक्तबुद्धिः
सिध्यति ? नेत्याह— सेयमिति । असमाहितस्यापि बुद्धि-
मात्रस्तृप्त्यमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि— आत्मस्व-
रूपेति । नहि विक्षितचित्तस्याऽऽत्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतु-
मईतीत्यत्र हेतुमाह— न चेति । आत्मज्ञाने शब्दादापाततो
जाते स्मृतिस्मृताकारणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति
चोच्यते । न चासौ विक्षितबुद्धेः सिध्यतीति हेत्वर्थं विवक्षि-
त्वाऽऽह— आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावेऽपि
का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । असमाहितस्य भाव-

नाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते ध्वणाद्यादिति-
रूपां स्मृतिमनातन्वानस्यापरोक्षबुद्धयभावे नानर्धनिष्ठतिः
सिध्यतीत्याह— उपशम इति । अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्द-
सागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न
सम्भवतीत्याह— अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो
वैषयिकं सुखं सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— इन्द्रियाणां हीति ।
तृष्णाक्षयस्य शास्त्रप्रसिद्धमात्रभक्तिं च सुखत्वमिति वक्तुं
हिंसब्दः । विषयसेवातृष्णयाऽपि विषयोपभोगद्वारा सुखमुपल-
ब्धमित्याशङ्क्याऽऽह— दुःखमेवेति । तत्रापि हिंसब्दोऽनु-
भवावयोती । तदेव स्पष्टयति— नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— मयि सकृद्यस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनिग्रहयत्ने प्रवृत्तस्य कदाचिदापि विवि-
क्तामविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति । विविक्तात्मानमभाव-
यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ? ६६

४ वे. ता. चं.— अथ पूर्वोक्तान्योन्वाश्रयफलभूतामात्म-
दर्शनासिद्धिं ' बुद्धिनाशाप्रणयति ' [२।६३] इत्येतद्विवर्ण-
रूपेणानूय ततः परमप्रयोजनस्यापि अलभप्रकार उच्यते—
नास्तीति । ' युक्त आसीत मत्परः ' [२.६१] इति पूर्वो-
क्तस्य निवृत्तिर्युक्तशब्देनोच्यते इति तात्पर्येणाह— मयीति ।

' यततो ह्यपि ' [२।६०] इति पूर्वोक्तं स्मारयति—
स्वयत्नेनेति । नास्तीत्यनेनाभिप्रेतमाह— कदाचिदपी-
त्यादिना । अतिचिरकालप्राप्तेनापीत्यर्थः । द्वितीयापाद-
स्यमयुक्तस्येति पदं शृङ्गलौकियायायुक्तत्वफलभूततदुदयभावं
लक्षकमिति तात्पर्येणाह— अत एवेति । यद्वा तस्यैतदयुक्त-

परामर्शः । अत एवेति तु बुद्धयभावादेवेत्यर्थः । अथवा परम्परया हेतुत्वमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोगात्तद्भावेत्युक्तम् । 'रसोऽन्यस्य परं दृष्टानिवर्तते' [२।५९] 'रागद्वेषविद्युक्तस्य' [२।३४] 'सुखेण विगत-

स्पृहः' [२।९६] इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि—**विषयस्पृहा शान्तिरिति ।** अशान्तस्यैव स्वर्गादिसुखलाभादसृत्वप्रकरणसिद्धं सुखस्य विशेषमाह—**नित्यनिरति-शयेति ॥ ६६ ॥**

५ आ. मा. भा.—प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—न हि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्तिनरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपापादयति—न चायुक्तस्येति । शान्तिर्मुक्तिः 'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. दी.—वक्तव्यस्योक्तवात्मास्ति बुद्धिरित्यादिकं किमर्थं ? इत्यत आह—**प्रसादेति ।** श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन यदर्थमिन्द्रिययोगोऽपेक्षितः ? इत्याशाङ्कयेति शेषः । नन्वत्र प्रसादाभाव इदं स्यादिति नोच्यते ततः कथमेतदुक्तं ? रूप्यतः प्रकरणप्राप्तमप्याहुरिति—**न हीति ।** ननु प्रसादरहिता अनुमिमते इत्यत आह—**चिच्छेति ।** एकाग्रतेत्यर्थः । एवमप्याहारे सति 'नास्ति बुद्धिः' इत्येतत्सम्बध्यत इति भावेनाह—**अयुक्तस्येति ।** ज्ञानमार्गं प्रकृताद्युक्तमयुक्तं चेत्त्यत आह—**सम्यगिति ;**

ब्रह्मापरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तस्तत्किमर्थं न चायुक्तस्य ? इत्येतदित्यत आह—**तदेवेति ।** ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य ? इत्याशाङ्कयेति शेषः । भावना ध्यानात् । अत एव 'न चाभावयतो ज्ञानम्' । 'न चाज्ञानिनः शान्तिः' इति योज्यम् । ननु शान्तिः प्रसादः, तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्कथं ज्ञानोत्तरत्वमुच्यते ? इत्यत आह—**शान्तिरिति ।** एतच्च न केवलं मुक्तौ सर्वदुःखहानिः, किन्तु संसारिभिरलम्ब्य परमं सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गायुक्तम् । एतदेवावेदस्य भाष्यकृता ब्रह्मादिपदादित्याद्युक्तम् ॥ ६६ ॥

७ ह. पै. भा.—न विद्यते सेयं प्रसन्ना बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितस्य । न चायुक्तस्य भावनं, आत्मज्ञानाभिनिवेशो भावना । न चाभावयतः शान्तिः, अभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशश्चान्यस्य शान्तिरुपशमो न विद्यते । अशान्तस्यानुपपत्तेरिन्द्रियस्य कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां विषयतृष्णातो निवृत्तिः सुखं, न विषयतृष्णा; दुःखमेव हि सा । तृष्णायां सत्यां न सुखस्य गन्धमात्रमुपपद्यते ॥ ६६ ॥

८ जें. प्र. शि.—तदेवं निरूपितस्येन्द्रियनिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानसाधनत्वं दर्शयन्प्रथमं व्यतिरेकस्युपापद्यति द्वाभ्याम्—**नास्तीति ।** अयुक्तस्य इन्द्रियनिग्रहाख्योपावरूपयुक्तिरहितस्य क्रियमाणोऽपि वेदान्तश्रवणे बुद्धिरात्मतत्त्वविषया नास्ति नोत्पद्यते, साधनचतुष्टयात्परांशमदमादिसम्पत्तिरिहात् । न चायुक्तस्य भावना; अत्रायुक्तपदेन श्रवणज्यात्मबुद्धियोगारहितं व्रज्यते । तस्य भावना निदिध्या-

सनात्मिका नास्ति । सर्वत्र नवोऽस्तीत्यनेनान्वयः । श्रवणसिद्धयधीनत्वादिद्विध्यासनस्येत्यर्थः । न चाभावयतः शान्तिः आत्मानसभावयतश्च न शान्तिः । 'आयुर्वं वृत्तम्' इत्यादिविष्कारणे कार्यव्यपदेशः । निदिध्यासनमकुर्वतः सर्वानर्थनिवृत्तिकरतत्त्वसाक्षात्कारो नास्ति, तत्कारणकत्वात्तस्येत्यर्थः । अशान्तस्य च कुतः सुखं मोक्षानन्दः ? तत्त्वसाक्षात्कारसाध्यत्वान्मोक्षस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

९ व० त० दी०—मनोनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता साधनत्वं व्यतिरेकसुखेनोपापादयति—नास्तीति । अयुक्तस्यासतो निरोधयोगरहितस्य बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका न भवति । न च भावना तत्त्वचिन्तनम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु समाधिस्थस्यापि स्थितप्रज्ञतैवोक्ता तदा को निरोधः ? इत्यत आह—**नास्ति बुद्धिरिति ।** अयुक्तस्य सपि योगरहितस्य बुद्धिरेव नास्ति । अयमर्थः—बुद्धयनन्तरं चेन्मयि योगो न जातस्तदा सा स्थितप्रज्ञैव न । तस्मात्समाधिस्थभगवत्संयोगाभावे स्थितप्रज्ञाप्यकिञ्चिद्वीर्यर्थः । ननु समाधिस्थयोगेनापि किं फलं ? इत्याशाङ्क्याह—

न चेति । अयुक्तस्य भगवत्सम्बन्धरहितस्य भावना भगवद्रूपोपयिक्केहाभिलाषो न च भवति । ननु भावनाभिप्रेत्यापि किम् ? अत आह—**न चेति ।** अभावयतः भावनामकुर्वतः शान्तिर्मगदसौपयिक्केहाभिमर्षे च भवति । तादृदेहिनः साक्षादानन्दानुभवो न भवतीत्याह—**अशान्तस्येति ।** अशान्तस्य तादृदेहात्मा तापरहितस्य सुखं साक्षात्सम्बन्धात्मकभजनानन्दानुभवः कुतः स्यात् ? इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० दी०—समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहो दोष उक्तः, बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोषः ? इत्यत आह—**नास्तीति ।** अयुक्तस्य श्रवणमननयोरनासक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति, प्रमाणविषयासम्भावनी. ३०

कम् । 'विधीयते' इत्यस्य कर्त्रेणाप्रां पुरयति—**पुरुषेणेति ।** स्वस्वैवायमविनय इति भावः । अनभिसंहितेश्वेषाप्रण हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् ह्येतर्हिनाशनाथेताम्रमव्युदासाय चाह—**विषयप्रवणामिति ।** 'अम्मसि' इत्यस्य हरतिमाज्ज्वय-
आत्मिमाकरोति—**अम्मसि नीयमानामिति ।** अनिष्ट-

विषयप्रापणनिदर्शनत्वायौक्तं—**प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥**

'यदा संहरते' [२।५८] इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते—तस्मादिति श्लोकेन । **तस्मादिति** इन्द्रियायु-
विधायिनो मनसः प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहेद्वेष्टुं प्रायुक्तमनुवर्धते—**उत्केतेत्यादिना ॥ ६८ ॥**

५ आ. भा. मा.—कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? इत्याह—**इन्द्रियाणामिति ।** अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेण इन्द्रियाणामनु बुद्धिज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानं उत्पत्त्यस्यदपि निवारयतीत्यर्थः । **उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥** तस्मात्सर्वात्मना नियुहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । **तस्मादिति ॥ ६८ ॥**

६ ज. प्र. दी.—एकैव श्लेकन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकाभ्यामिति किमर्थमुक्तमत आह—**कथमिति ।** कृत-
ध्रवणमनसस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः । न भवतीत्याशङ्कधेति शेषः । अनुविधानं सदृशभवं तद्वत्प्रासजत्, कर्ता चात्र जीव इति प्रतीयतेऽत आह—**अनुविधीयत इति ।** विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थं वतते, कर्ता चात्रेश्वर एवेत्यर्थः । अत्रात्रुः पृष्ठभावितायर्थः, न लक्षणार्थ इति कर्मप्रवचनीयो न भवति । नन्विति सम्प्रतिपत्तिरुक्ता सा कृतः ? इत्यत आह—**बुद्धिरिति ।** प्रवृणोतिः प्रज्ञा । तद्वृणमत्रायुक्तमित्यत आह—**प्रज्ञामिति ।** परोक्षमिच्छयं यस्य प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं किर-

व्यति ? विद्यमानस्य हि हरणमत आह—**उत्पत्त्यस्यदिति ।** तर्ह्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिञ्चिन्करः इत्यत आह—**उत्पन्नस्यापीति ।** चित्तनिरोधरहितध्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनौ तत्त्वनिश्चयवेदाधेयमित्यौ कुरुत इति भावः ॥ ६७ ॥ अत्र परमे प्रमेयं ज्ञानिलक्षणं प्रकृतं तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहा-
ध्यत्वं च तत्र कृत्यायुपसंहार इति न ज्ञायतेऽत आह—**तस्मादिति ।** ज्ञानी जायत इति शेषः । यत एवं नियुहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत् एव युक्तिः, युक्तिमत एव ध्रवण-
मननाभ्यां तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानवत् एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं, नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.—अनुपरतेन्द्रियस्य सुखं नास्ति, कस्मात् ? इत्यत्राऽऽह—**इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुवर्तते तदस्य हरति प्रज्ञां तदिन्द्रियविषयविकल्पने प्रवृत्तं मनोऽस्य सतेहरति प्रज्ञात्मात्मानात्मविवेकजम् ।** वायुनां वमिवाम्भसि—**उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य दुर्गममार्गे यथा वायुनां वं प्रवर्तयति—एवमात्मविषयां प्रज्ञामिन्द्रियानुविधायि मनो विषयामिमुखीकरोति ॥ ६७ ॥** 'यततो ह्यपि' [२।६०] इत्युपन्यस्तस्यानेकविधोपपत्तिशुक्त्वा तस्यार्थयुगपदाद्योपसंहारति—**तस्मादिति ।** यस्यैव योगिनः परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे सर्वगतेऽयमहमस्मीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता, स संयमयोगी ॥ ६८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—'नारित बुद्धिरयुक्तस्य' इत्येतदेवोपपादयति—**चरतां स्वस्वविषयेषु स्वैरं प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणामर्थे यदिन्द्रियमदुसृत्य मनो विधीयते प्रवर्त्यते, यदिन्द्रियविषयाविष्टे मनो भवतीत्यर्थः ।** तदिन्द्रियमस्य साधकस्य प्रज्ञात्मात्मतत्त्वबुद्धिं हरति विशिष्य नाशयति । तदित्येकवचनात् एकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति, किञ्च वक्तव्यं सर्वाणि हरन्ति ? इत्येतत्सूचितम् । अत्र दृष्टान्तः—**वायुरिति ।** दार्ष्टान्तिके मनोऽनुयातत्वेनेन्द्रियस्य विशेषितत्वाद्वाष्टान्तेऽपि नाविकाऽनुयातत्वं वायोविशेषणं गम्यते । तत्तत्रायमर्थः—**लोके हि सखदे नावमारुह्य द्वीपान्तरं गच्छतां प्रतिकूलवार्यौ सति नाविकः सावधानतया नौकावर्णं दृढीकृत्य तां पालयति । स यदि नाविकः कालविपर्ययवशात् कदाचित्प्रतिकूलवायुमदुसृत्यैव नावं प्रवर्तयेत्तदा नाविकादुसृतो वायुरितस्ततः सखदे नावं प्रतिश्राम्य नाशयेदेव । तथा संसारसखदे प्रज्ञानावभव-**

लम्भ्य पारं जिगमिषत इन्द्रियलक्षणप्रतिकूलवार्यौ सति, तदा मनोनाविके परमेश्वरादुबन्धवद्वन्धनेन तामपरिपालयेन्द्रियाभ्येवाऽनुयातवति मनोनाविकाऽनुयातेन्द्रियप्रतिकूलवायुः प्रज्ञानौकामितस्ततो विविष्य नाशयतीति । 'यततो ह्यपि' [२।६०] इति श्लोकार्थस्यैव सदृष्टान्तोपपादनरूपोऽयं श्लोकः ॥ ६७ ॥ एवमिन्द्रियविग्रहस्य ज्ञानहेतुत्वं व्यतिरेकश्लेखोक्तत्वा अन्वयश्लेखेनापि व्यतिपादयति—**तस्मादिति ।** यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नास्ति तस्मात् यस्य पुरुषस्येन्द्रियाणि सर्वसः सर्वस्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो नियुहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । 'यस्य निगृहीतानि तस्य' इत्युक्त्या निगृहीतेन्द्रियो दुर्लभ इति सूचितम् । 'महाबाहो' इति सम्बोधनेन बाह्यरात्रिनिग्रहकारणमुपबाला-
ज्यस्य त्व अन्तस्त्राभ्युतेन्द्रियनिग्रहकारणप्रज्ञाबलमुचितमिति व्यथते ॥ ६८ ॥

९ व० त० वी०—अत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । विषयेषु चरतामिन्द्रियाणां मध्ये यन्मनः कर्तुं प्रबलमेकमनुविधीयते अनेन चातुक्रियते तदस्य प्रज्ञां हरति । तत्र दृष्टान्तः—वायुर्नावमिवाम्भसीति ॥ ६७ ॥ उक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । हे क्रियाशक्तियुक्त ! यस्येन्द्रियाणि सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया । स तादृशो लक्ष्यत इत्यर्थः । सम्बोधनेन त्वमपि महाबाहुभ्यां इममिन्द्रिय-निग्रहणं कुरुष्वेति सूचितम् ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त.—ननु भावनायामास्थितचेतसोऽपीन्द्रियनिग्रहः किमर्थः ? स तु साधनद्वारापनस्यैव सम्भवति; भावनायुक्तस्य तु सिद्धत्वादेव न प्रयोजनं ज्ञानिन इवेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणामिति । चरतां लौकिकेषु स्वेच्छया विहरतामिन्द्रियाणां यस्येन्द्रियस्य सङ्गे मनः अनुविधीयते तत्सङ्गे गच्छति तत् तदेव इन्द्रियस्य पुरुषस्य प्रज्ञां भावनात्मिकां हरति । तत्र दृष्टान्तमाह—वायुर्नावमिति । अम्मसि जले

नावं तारणसाधिकां वायुमिव । यथा प्रबलो वायुरनवस्थित-कर्णधारयुक्तां नावं मज्जयति तथेति भावः ॥ ६७ ॥ तस्मात् सर्वथेन्द्रियनिग्रहकर्तुरेव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्याह—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नश्यति तस्मात् यस्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । "महाबाहो ! इति सम्बोधनेन तथाकरणसामर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० वी०—तदभावे दोषमाह—इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां—कर्मणि षष्ठी—यत् रागादिकलुषितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते—कर्मकर्त्तरि लङ्कारः—प्रवर्तते इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वविषयां बुद्धिं हरति । तस्या मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः । अन्ये तु—इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो च प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोतीति (शां.) भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ 'यततो ह्यपि' [२।६०] इत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो ! यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्व-प्रकारेण स्वकारणेन मनसा—सहितानीति यावत्—इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.—योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्या-कार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति ॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्वभावत्वात् । सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तञ्चरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां मिश्रेव निशा परमार्थतत्त्वं, अगोचरत्वाद-तद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणयां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणयां अविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः—इति ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्म-परित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याङ्गस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समन्तर-लोकमवतारयति—योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्व-कर्मनिवृत्तिश्चेतिभित्तरेव कथं ? इत्याशङ्क्याऽह—अविद्या-पञ्चेति । स्फुटीकुर्वन्नाह्याभ्यन्तरकरणानां पराकृत्यकप्रवृत्ति-

तथाविधदर्शने च मिथो विरुध्येते परादर्शनस्य अनाद्यात्मावर-णाविद्याकार्यत्वात् आत्मदर्शनस्य च तन्निवर्कत्वात्तत्त्वाऽऽत्म-दर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृहीतानिदित्याहेति योजनः । सर्वप्राणिनां निशा पदार्थाविवेककर्त्तव्यत्वेन हेतुमाह—तमस्व-भावत्वादिति । सर्वप्राणिनाधारणां प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा

तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रश्नपूर्वकं विवक्षयति— किं तदित्यादिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य कथमज्ञानप्रति निवारणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तत्र हेतुमाह— अगोचरत्वादिति । अतदुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्त-द्वैतप्रपञ्चप्रवृत्तद्वीनामप्रतिपत्तत्वात्परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामि-

त्यर्थः । 'तस्यां' इत्यादि व्याचष्टे— तस्यामिति । निशा-बुद्ध्यायामवस्थायामिति यावत् । योगीति ज्ञानी कथ्यते । द्वितीयायं विभजते— यस्यामिति । प्रभुत्वां जागरणं विरुद्ध-मित्याशङ्क्याऽऽह— प्रसुप्ता इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ताविषयस्य सन्ध्यासिनो द्वैतावस्था निशेत्यत्र हेतुमाह— अविद्यारूपत्वादिति ।

१ शां. भा.— अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोच्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शर्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राणिद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । 'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते, न 'अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव' इति ॥

२ आ. शां. व्या.— परमार्थावस्था निशेवाविदुषां ; विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थिते फलितमाह— अत इति ; अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारक-फलभेदप्रतिमानादित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिमानाविशेषात्पूर्वमिव कर्माणि विधिशेरित्त्याशङ्क्याऽऽह— विद्यायामिति । अविद्यानिवृत्तौ बाधिताववृत्त्या विभागभानेऽपि नास्ति कर्मविधिभिन्नायामिनिवेशाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव कर्माणां तत्तुक्तं व्यक्तीकरोति— प्राणिनि । विद्योदयात्पूर्व बाधकाभावाद्वाधिताविद्या क्रियादिभेदमापन्न प्रमाणगुरुत्वतया बुद्ध्या प्राग्रातं प्राप्य कर्महेतुर्भवति, क्रियादिभेदाभिमानस्य तदे-

तुत्वादित्यर्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति— नाप्र-माणेति । उत्पन्नायां च विद्यायामविद्याया निवृत्तत्वात् । क्रियादिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरूपयते तथा गृह्यमाणा यथोक्तविभागमागिन्यप्यविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, बाधितत्वेनाऽऽभासतया तद्देतुत्वायोंगादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागे-नोक्तमेव विशेषं विवृणोति— प्रमाणभूतेनेति । यथोक्तं वेदेन कामनादिमते 'मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यं' इति मन्वानः सन् कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वमिदमविद्यामात्रं द्वैतं निशेवेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्याख्यलंमाह— न, अविद्येति ।

१ शां. भा.— यस्य तु पुनः 'निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वभेदजातम्' इति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः, न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' [५१.७] इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न ; स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव ; तदन्त-त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्रकालप्रमाण-मिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधि-कार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्या-धिकारस्तर्हि कुत्र ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यस्येति । तस्याऽऽत्म-ज्ञस्य फलभूतसन्न्यासाधिकारे बाध्यशेषे प्रमाणयति— तथा चेति । प्रवर्तकं प्रमाणं विधित्तदभावे कर्मस्त्विव विदुषो ज्ञान-निष्ठायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते— तस्मापीति । तस्मात्प्रमाणं विधिमपेक्षते ? किना-ऽऽत्मनो ? नाऽऽत्म-तस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयमुपपत्ते-र्विध्यनपेक्षत्वादित्याह— न स्वात्मेति । न द्वितीय इत्याह— न हीति । प्रवर्तकप्रमाणाब्धितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मन-श्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह— आत्मत्वादेवेति । आत्म-

तज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेवव्यवहारप्रति-नियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तदन्तत्वाद्धिति । सर्वेषां प्रमाणानां प्रासाप्यस्याऽऽत्मज्ञानोदयावसानत्वात् तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशास्मान् तत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— न हीति । धर्माधिगमवत् आत्माधिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रमातृत्वं हीति । तन्निवृत्तौ कथमेत-ज्ञानस्य प्रामाण्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निवर्तयदेवेति । प्रमा-तृत्वं निवर्तयद्वैतज्ञानं स्वनिवृत्तेन प्रमाणमित्यत्र दृष्टान्तमाह— स्वमेति । आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह— लोके चेति । व्यवहारसुखी हि प्रमाणस्य वस्तुनिधयफलयन्तत्वे

सति प्रवर्तकविशिष्टापेक्षत्वात्प्रलम्भाद्बद्धज्ञानमपि प्रमाणत्वाच्च विविमपेक्षते, रञ्ज्यादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवत्तन्मि-

श्या विविमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसन्ध्यासेधिकारः, न कर्मणिदित्युपसंहरति— तस्मादिति ॥६९॥

३ रा. भा.— एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह— या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेषाप्रकाशः, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनः जागर्ति आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यते मुनेर्निशेषाप्रकाशः भवति ॥ ६९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह— एवमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशंसापरत्वादुपलक्षितः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकेः 'प्रजहाति' [१५५] 'इत्यादिनाकोऽवस्थाचतुष्टयसिद्धिर्नामभ्युपेतः' 'विहाय कामान्' [१५७] 'निःस्पृहः' [१५८] इत्युभाभ्यां यतमानव्यतिरेकसंख्योत्पलक्षणम् । यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं तृतीयेन त्ववस्थाचतुष्टयं नियम्यत इति विभागः । 'या' इति प्रसिद्धतयेष्टनिर्देशोऽयं प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः । साक्षात्निशाया देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायाः सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह— या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति— निशेषाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेःप्रवृत्तदशायामप्रकाशस्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात्स एवात्र संयमिहा-

व्दार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रियसंयमीति । या पुनः 'त्रयमेकत्र संयमः' इति धारणाध्यानसमाधीनां समुच्चितानां संयमत्वेन पातञ्जलपरिभाषा, साऽत्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अत्रान्तव्यापारं पूर्वोक्तमाह— प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यायायोगादाह— आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रवृत्तबुद्धिविशिष्टत्वंमेव ; सा च सविषया प्रकाशते— इति भावः । बुद्धिप्रकरणत्वावस्थामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः ; सा च बुद्धिः भूतानीत्यर्थमितिष्ठतया व्यपदेशादात्मदर्शिनो निशात्ववचनाच्च शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समासनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वित्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माङ्गायां आत्मानमिति प्रकरणसिद्धयुक्तम् ॥ ६९ ॥

५ आ. मा. भा.— उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह— या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां मुत्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति; परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव मुत्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्व्रतमनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तम् 'देहं (च तं न चरमः) तु तत्र चरमम्' [भाग. ३।२।८३७] 'देहोऽपि दैववशातः' [भाग. ३।२।८३८+१।११३३७] इति श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

६ ज. प्र. दी.— हानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनायां 'या निशा' इत्यर्थं श्लोक इति कश्चित् । तत्र तत्प्रतिपादकाक्षारविनोक्तप्रमाणविरोधाक्षेपसाधनेन तत्प्रतिपाद्यमाह— उक्तलक्षणमिति, चतुष्टयश्लोक्या विक्षिप्त्योक्तम् । नन्वश्लोकं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह— येति । परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्यमुपादायमिति— यस्यामिति । विषयत्वमधिकरणत्वं चाविषयत्वा कारकत्वमात्रविषयत्वा साम्यमित्युक्तम् । संयमीत्यस्याक्षरार्थे इन्द्रियेति, प्रकरणलम्भोऽर्थो ज्ञानीति । उत्तरार्धमाह— यस्यामिति । अत्रापि पूर्ववत्साम्यम् । यदि न किञ्चित्पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिः ? इत्यत आह— मत्तादिवदिति । कुत एतत् ? इत्यत आह— तदुक्तमिति ।

मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थाश्रमिण एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह— मननयुक्त इति । याज्ञवल्क्यादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य प्राङ्निवृत्तत्वात् 'पश्यतो मुनेः' इति कथं ? इत्यत आह— पश्यत इति । दर्शनसाधनत्वेन मननमिदोक्तं, न तु तत्समकालीनतवेत्यर्थः । एतच्च प्राङ्मननादेः स्पष्टदर्शनसाधनत्वाच्चेतः प्रसङ्गादित्युक्तम् । ननु 'स्थितधीः किं प्रभाषेत ?' [२।५४] इत्याद्यु- (देहः) तत्तमं श्लोक इति प्रागुक्तं तत्कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यातः ? अन्यथापरादपि तद्वन्न इत्याशयेनेति द्वयः ; अन्यथा 'प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमाहेत्यत्रैवावश्यक्यत, किं तत्र स्थानप्रदर्शनादिना ? इति ॥ ६९ ॥

७ ह. पै. भा.— या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारिणी सर्वभूतानां निशेति सर्वप्राणिव्यवहारगोचरब्रह्मरूपमुच्यते, तस्यां जागर्ति प्रबुद्धवानास्ते । यस्यां सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते यस्यां व्यवहरन्ति साऽविद्या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्योगिनः । एवमविद्याविद्याभेदादिविदुषः सर्वकर्माणि, विदुषः सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वभावात्सकलकर्मसंख्यास एव ॥ ६९ ॥

८ खं. ब्र. गि.— तदेवं 'प्रजहति यदा कामान्' [२।५९] इत्यारभ्यैतावत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः स्थितप्रज्ञस्य समाधिबुद्ध्युत्थानवस्थयोर्लक्षणं सपरिकाशकम् । इदानीमवस्थाद्वयानुगतं स्थितप्रज्ञलक्षणमाह— या सर्वभूतानां निशेष निशा परं ब्रह्म । लोके हि निशायां निद्रागो न निशां पश्यति; तथा ब्रह्मलक्षणनिशायां निद्रापरवशानि सर्वभूतानि न ब्रह्मतत्त्वं पश्यन्ति । तस्यां ब्रह्मरूपायां सर्वभूतनिशायां संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञो जागर्ति अज्ञानलक्षणनिद्राक्षयेण प्रबुद्धः परं ब्रह्म पश्यति । यस्यां तु द्वैतप्रपञ्चव्यवहाररूपायामविद्यायां प्रदशान्येव भूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते,

स्वप्न इव व्यवहरन्तीति यावत् । सा ब्रह्मतत्त्वं पश्यतो ध्वनेः स्थितप्रज्ञस्य निशा अप्रकाशरूपा । अनेन आबिधिकप्रपञ्चव्यवहारशून्यत्वे सति परब्रह्मैकत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । अत्र च सत्यन्तविशेषणं श्लोकोत्तरार्धेन लब्धम् ; ब्रह्मैकत्वविशेष्यं तु पूर्वार्धेनेति विवेकः । याज्ञवल्क्यादिषु सत्थासावस्थातः पूर्वमविज्ञानचित्ततया स्थितप्रज्ञतानांपतेषु केवलज्ञान्यवशेष्येतिव्याप्तिनिशायाव सत्यन्तम् । तत्र व्यवहारशून्यत्वं नाम तद्भासानुशून्यत्वम् । याज्ञवल्क्यादीनां च तदवस्थायां मलिनवासानां दुष्टचैर्नातिव्याप्तिः । सुषुप्तेष्वतिव्याप्तिपरिहाराय परब्रह्मैकत्वम् ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैवान्येभ्यो वैलक्षण्येन लक्षणमाह— या निशेति । याऽऽत्मविषया बुद्धिः संसारिणां स्वपतामिव निशेवाऽप्रकाशिका अज्ञानतिमिरोपहतमतीनां आत्मदर्शनव्यवहारायोग्या तस्यां संयमी जागर्ति । यस्यां च शब्दादिविषयिण्याम् । एवं विलक्षणलक्षणो मुनिर्दर्शितः ॥ ६९ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतादृशेन्द्रियनिग्रहकत्वं किञ्चिद्विषयः इत्यपेक्षायामाह— या निशेति । सर्वभूतानां या निशा रात्रौ निद्रायामिव विषयसुषुप्ते सर्वेषां या निशा सुखावाप्तिः । नितरां श्री सुखं यस्यामिति निशा । तस्यां संयमी इन्द्रिय-

निग्रहकर्ता जागर्ति, न सुखमवामोतीत्यर्थः । यस्यां निशायां भूतानि जाग्रति न दुर्लभं प्राप्तवन्ति सा भगवत्सुखं पश्यतो मननशीलस्य निशा सुखाप्तिः । तत्सुखस्य कथनायोग्यत्वाच्छुनेरिति विशेषणमुक्तम् ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० दी०— “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते” इत्युदाहृतश्रुतेः “वामाहुः परमां गतिम्” [कठो. २।६।१०] इत्येतं चतुर्थे पादं व्याचष्टे— या निशेति । सर्वेषां भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्यन्दिने वल्का इवानन्धा अप्यन्धा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति, तस्यां तस्मिन्प्रत्यग्व्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति, इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते । तथा च श्रुतिः— “न हि द्रष्टुष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्” [बृ. उ. ४।३।२३] इति । यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे वल्का इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबन्धात् लेह्यतोऽनुवर्त्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहरतोऽस्य गाढान्धकारवती निशेव ङ्गेशकरी भवति । अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहारादुद्विजन्ते, नरा इव गाढान्धकारे संस्मारात् । यथोक्तं योगभाष्ये— ‘अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते’ इति । अत्र वार्तिकानि ‘कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यावृत्तिस्तथा ॥ काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञातमवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्सर्वं हरिः’ इति । ‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोऽनन्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोऽनन्तपिशाचवत्’ इति; तदेवं ‘किमासीत’ [२।५४] इत्यस्योत्तरं ‘यदा संहरते चायं’ [२।५८] इत्यादिना एतदन्तेन ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः सदा समाधिमुत्तिष्ठन् परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥

स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुभवे दृष्टान्तः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तदत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंस्थासिनः कामका-
मिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह— आपूर्येति । आपूर्यमाणमग्निः, अचलप्रतिष्ठं अचलतया

प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्, तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषाः यं पुरुषं [मुनिं]-समुद्रमिवाऽऽपः-अविक्रुवन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते, न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्तिं मोक्षमाप्नोति, नेतरः कामकामी-काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलमस्य स कामकामी, स नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वसन्ध्यासिनाऽपि वियावतां वियाफलस्य मोक्षस्य लब्धं शक्यत्वात्किमिति विदुषः सन्ध्या-सो नियम्यते ? तत्राऽऽह—विदुष इति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाम्यः सर्वाभ्यो व्युत्थितस्य श्रवणाद्विराजमानसमुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सन्ध्यासिनो मोक्षः, नान्यस्य विषययुग्मापरिमृतस्वेत्येकतृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् ‘रागद्वेषवियुक्तैस्तु’ [४।६४] इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनरोक्तिं योजनम् । अङ्गिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वेन ब्रह्मिहा-सवतो तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्कयाऽऽह—अचलेति ।

न हि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिदपि वर्धते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरूपवैल्यर्थः । तत्तन्नादेयाथे-दापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियवत्त्वादप्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—स्वात्मस्थमिति । इच्छाविशेषा-विषयाणामसन्निधौ विदुषि निर्विकारेऽप्रविशन्तोऽपि सन्निधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्कयाऽऽह—विष-येति । प्रवेशं विषादयति—सर्वे इति । ‘योऽकामः’ [वृ. उ. ४।४।६] इत्यादिभ्योविषयविसृज्यस्य निष्कामस्य मोक्षः, न कामकामुकस्येत्याह—स शान्तिमिति ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— यथा स्वेनैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेश आपः प्रविशन्ति; आसामपं प्रवेशे-ऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कश्चन विशेषमापद्यते; एवं सर्वे कामाः शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रवि-शन्ति, इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति—शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शब्दाददर्शिनः पश्यंसितात्मदर्शन-मयी सिद्धिरस्मात्, एतस्या एव सिद्धिरासीनामदूरविप्रकृष्टां शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामवस्थामाह—आपूर्य-माणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलम्भस्य विवक्षि-तत्वात् आपूर्यमाणमिति न प्रविशन्तीमिनादेशीभिरद्विराप्-रणं विवक्षितम्, अपितु दाष्टान्तिकं विवक्षितायाः स्वात्माव-लोकनतृप्तेः प्रतिनिर्वाहः क्रियते इति दर्शयति—स्वेनैवेति । अचलप्रतिष्ठशब्दोऽत्र सीमातिवृत्त्याविहेतुभूतब्रह्मसारादित्यपर-इत्याह—एकरूपमिति । नादेश इत्यनेन समुद्रप्रयजनि-रपेक्षं स्वतस्समुद्राप्रवर्धनं दृश्यते । दृष्टान्ते निर्मथितार्थमाह—आसामिति । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमिन्प्रेत्याह—शब्दादयो विषया इति । अविकारतासिद्धयर्थं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तसंयमित्वाभिप्रायतामाह—यं संयमिमिति । रूपा-

दिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रापानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः ; अतः तत्तद्विन्द्रियद्वारा ज्ञानविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्राये-माह—इन्द्रियेति । यत्थेति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह—शब्देति । नित्यनिरवयवनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसन्दोहभ्रमो-न्मथरदुःखमिश्रसातिशयविषयाणुभवानन्दविन्दुषु न सज्जते इति भावः । ‘न कामकामी’ इत्येतत्पूर्वोक्तव्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरणमिति व्यञ्जयति—य इति । विकारस्य अप्रसक्तत्वात् कामित्वं स्वकार्यं विकारमप्यजहङ्गणया लक्षयतीति विक्रि-यत इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी; कदाचिदपीति यावत्कामापरिहाराभित्यर्थः । एतेन—यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयोरेकार्थशङ्का परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽप्यवापि स्पृहाह्रितो न स्या-दित्यर्थः ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— तेन विषयाणुभवप्रकारमाह—आपूर्यमाणमिति । यो विषयैरापूर्यमाणो-ऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति; न च प्रयत्नं करोति; न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सरिष्वेवाश्रयप्रवेशनिमित्तो ब्रह्मिहासवतो गताः प्रविशन्ति, प्रयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

६ ज. प्र. दी.— पृष्ठस्य समस्तस्योत्तमस्य तर्कं ‘आ-पूर्यमाणं’ इत्यनेनेत्यत आह—तेनेति । क्रियमाणस्तुपस्क-र्तव्यम् । निरयरापेक्षत्वादसामर्थ्याभावः । बाह्यानुसन्धानरहि-

तस्य युज्येतापि कथञ्चिद्विद्वानादिकं; विषयाणुभवतु हयमानः कथं स्यात् ? तस्य नियतसाधनताम्यस्यानुसन्धानेन विनाऽऽह-यादित्याशङ्कापरिहाराधर्मिति शेषः । ‘तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति’

इति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विज्ञोति—य इति । कामशब्दस्यार्थो विषयैरिति । अन्यथा 'विशय कामान्' [२।७१] इत्युक्त-विरोधात् । अचलप्रतिष्ठत्वस्यैव व्याख्यानं नोत्सेक-मित्यादि । कुत एषोऽर्थः ? इत्यतः समुद्रप्रस्थानोपादानसाम-

व्यादिति भावेनाह—न हीति । 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यर्थार्थमाह—स इति । ज्ञानिप्रशंसार्थमेतत् । एतद्वृद्धा केचिज्ज्ञानिन एव मुक्तिरित्यनेनाहेत्याहुः ; तदसत्, गतार्थ-त्वात् ॥ ७० ॥

७. पै. भा.—विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षः, न कामकामिनः, इत्येवमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—आपूर्यमाणमाद्भिः, अचलप्रतिष्ठं अचला प्रतिष्ठा यस्य सः, तमचल-प्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वदथा तद्वत्तथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रागद्वेषाभ्या-मकम्प्यमानं, स शान्तिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । न कामकामी, कामान्कामयत इति कामकामी ॥ ७० ॥

८. पै. ब्र. गि.—आधान्यस्थितप्रज्ञलक्षणं तत्कलं चाह—आपूर्यमाणमिति । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं यं सर्वं कामाः प्रविशन्ति, स शान्तिमाप्नोतीति प्रथममन्वयः । आपूर्यमाणं निरतिशयस्वात्मानन्दैरेव परिपूर्णम्, अत एव अचला छद्मविषयानन्देष्टारूपविकाराभावाभिर्विकारा प्रतिष्ठा स्थिति-र्यस्य तमेवैविध्यं यं पुरुषं सर्वं कामाः काम्यमाना विषयाः प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतामापद्यन्ते, न तु विकुर्वन्ति । अनेन कामैरविकार्यत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । स शान्तिमाप्नोतीति मोक्षल्लोक्तिः । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धे विकारः स्यादेवेत्याशङ्कां दृष्टान्तच्छलेन निराकरोति—समुद्र-

मिति । 'आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं' इति समुद्रेऽपि योज्यम् । आपूर्यमाणं निरवयविकनिजस्वरूपजलभरणेनैव परिपूर्णम्, अत एव अचलप्रतिष्ठं निर्विकारस्थितिं च समुद्रं आपो यद्वत् प्रविशन्ति तद्वत्कामा इति सम्बन्धः । यथा हि निजस्वरूप-परिपूर्णस्याणवस्य नद्यादिजलप्रवेशाप्रवेशाभ्यां नोत्सेकहोतार-रूपः कश्चिद्विकारः, एवं निजस्वरूपानन्दपूर्णस्य विषयेन्द्रिय-सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां न कोऽपि विकार इत्यर्थः । 'न काम-कामी' इत्यनेन स्थितप्रज्ञस्यैव मोक्षः ; नान्यस्येति प्रत्यक्षि-तम् । 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यस्यैवार्थं प्रपञ्चः ॥ ७० ॥

९. वं० त० दी०—अन्यच्च । यथा समुद्रे न कं प्रतियाति किन्तु तं प्रत्येवापः सर्वा यान्ति, तथा कामाः सर्वे तमेव विशन्ति, तत आत्मकामः स शान्तिमाप्नोति छुब्धोऽपि समुद्र इवाचलप्रतिष्ठो बाह्यानुपाधिकृतकामतर-ज्ज्ञानाकुलितस्वरूपो भवति । उपमीयत इति तथा विशेषणसमभिध्याहारः ॥ ७० ॥

१०. पु. अ. त.—ननु लौकिकविषयाणां दृष्टेनाद्य-भावात्कथं प्राप्तिः ? इत्यत आह—आपूर्यमाणमिति । नाना-मदीभिः आपूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं वर्द्धनादिविकारहितं समुद्रं यद्वदापः प्रविशन्ति तद्वदनेकजीभिः कामरसे प्रवर्त्य-मानं यं भगवत्कामाः सर्वे स्वमनोरथाः स्वायं प्रविशन्तीति यो जानाति स शान्तिं कामानां शान्तिं परमसुखमाप्नोति ।

अत एव श्रीभागवते—'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः' [१०।३२।१३] इत्युक्तम् । न कामकामी, यस्तु लौकिककामभो-गशीलः न प्रप्नोतीत्यर्थः । यदा—यं सर्वं कामाः पूर्वोक्त-प्रकारेण प्रविशन्ति तम् । योऽदृष्ट्वापि कामयते तदर्थं वा स शान्तिं परमानन्दमाप्नोति, न तु स्वायं कामाभिलाषीति भावः ॥ ७० ॥

११. नी० मा० दी०—ननु 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि' [२।६८] इत्यादिनाऽसकृद्विषयाणां ग्रहणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्व-मस्तीति सिद्धम् । न च "नेह नानास्ति किञ्चन" [वृ. उ. ४।४।१९] इत्यादिश्रुत्या तेषां बोधाच्च तद-स्तीति वाच्यं, इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । न हि इह भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते, किन्तु तस्य भूतलसम्बन्धमात्रं; तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्यतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति—आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिरद्विरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनुव्रिक्तं, वृद्धिहीनत्वात् । एवं निषेच्छन्तीभिरद्वी-रित्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमरिकं हासहीनत्वादित्यपि बोध्यम् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रवि-शन्ति तद्वत्, यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिहासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति स एव शान्तिं मोक्षमात्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति; न तु कामकामी विषयार्थी । अयं भावः—कूटस्थादात्मनः सर्वैत्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं, तेन कामानां ग्रहणं तेभ्यश्चे-न्द्रियाणां प्रत्याहरणं तस्यैवार्थं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वस्यैव सावयवि, बहुप्रमाणविरोधात् । किन्तु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य ग्रहाणादिकमुक्तं, प्रविष्टापनं त्वमेव व्याख्येयम् । यथा "अमये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्" [इत्यादौ निर्वपतिना याग उच्यते, न तु औत्थार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयम्, "नेह नानास्ति" [वृ. उ. ४।४।१९ गी. ३१]

कठ. ४।११] इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवम्परतया व्याख्येयम् । तथाच— “आत्मैवेदं सर्वं” [छां. व. ७।२।५५] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [नृ. उ. व. ७] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां. व. ३।१४।१] इत्यादयः श्रुतिवादाः सङ्गच्छन्ते, आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुप-
पत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः । यत्तु समुद्रात्पृथग्गङ्गायाः सत्त्वमस्तीति तत्र; कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्, “वाचाश्मग्नेषां विकारो नामधेयम्” [छां. व. ६।१।१४] इति कार्यस्य वागालम्बनमात्रत्वं प्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७० ॥

मुमुक्षोर्जीविनार्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपायः ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.—यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः सन्न्यासी पुमान्स्वर्गान्शेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्पृहः शरीरजीवन-
मात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ‘ममेदं’
इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावच्चादिनिमित्तात्मसम्भावनारहित इत्येतेतु । स एवम्भूतः
स्थितप्रज्ञो ब्रह्मवित् शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति; ब्रह्मभूतो
भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदि गृहस्थेनापि मनसा सम-
स्ताभिमानं हित्वा कृत्स्नं ब्रह्मात्मानं परिभावयता ब्रह्मनिर्वाण-
माप्नोते, प्राप्तं तर्हि मौढ्यादिविषम्वनमेवेत्यहङ्काराऽह—
यस्मादिति । शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तद्विच्छाभेदभाषिणो न
मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पूर्वोक्तमन्त्रं निगमयितुमन-
न्तरवाक्यमित्यर्थः । अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथं ? इत्या-
हङ्काराऽह—जीवनेति । सम्भवद्रागद्विषादिके देशे निवास-
व्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतद्व्याचष्टे—पर्यटतीति । ‘विहाय कामान्’

इत्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति—शरीरेति । निस्पृहत्वमुक्तत्वा
निर्ममत्वं पुनर्वदन्कथं पुनरुक्तिमार्थिकं न पदयतीत्याह-
ङ्काराऽह—शरीरजीवनेति । सत्यहङ्कारे ममकारस्याऽऽवश्य-
कत्वात्निरहङ्कारत्वं व्याकरोति—विद्यावच्चादीति । ‘स शा-
न्तिमाप्नोति’ [२।७०] इत्युक्तमुपसंहरति—स एवम्भूत
इति । सन्न्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि
लोकोक्तानि विशेषणानि यत्नसाध्यानि, तत्सम्पत्तिकलं तु
कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.—काम्यन्त इति कामाः शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय
तत्र निस्पृहः तत्र ममतारहितश्च अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति; स आत्मानं दृष्ट्वा
शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

४ वे. ता. चं.—किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यात् ।
इति शङ्कामपार्क्यभेदशोभाविकारत्वावस्थयोः कारणभूतां विष-
यसङ्ग्रहणस्युद्दामकारदेहात्मप्रमाणां कर्मात्कार्यकारणभावनि-
बन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामवस्था-

माह—विहायेति । पूर्वत्रात्र च लोके प्रवृत्तं कामशब्दं निर्वृत्ति-
काम्यन्त इति कामा इति । चरतीति व्रतत इत्यर्थः । आत्म-
दर्शिपुरुषपर्वमेदविषयौ पूर्वैश्लोकौ; अयं त्वात्मदर्शनाधिपुरुष-
विषय इति विवेकं द्योतयति—आत्मानं दृष्ट्वेति ॥ ७१ ॥

५ आ. मा. भा.—एतदेव प्रपञ्चयति—विहायेति । कामान् विषयान् निस्पृहतया विहाय यश्चरति
भक्षयति; भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

६ ज. प्र. टी.—‘विहाय’ इत्यनेनाप्ययमेवार्थ उच्यते-
उतः पुनरुक्तिरित्यत आह—एतदेवेति । यद्यत्र कामा इच्छावि-
शेषास्तार्हि निस्पृह इति पुनरुक्तिः; यदि काम्यन्त इति विष-
यास्तदा चरतिर्देहि भक्षणार्थस्त्वदा व्यापातः; अथ गत्यर्थ-
स्तदा व्यर्थ इत्यतो व्याचष्टे—कामानिति । ‘निर्ममो निर-
हङ्कारः’ इत्येतदसम्भवपरिहाराय व्याचष्टे—भक्षयामीति ।

कर्तृत्वाभिमान एवाहङ्कारः, स्वामित्वाभिमान एव ममता, न
त्वहस्प्रत्ययादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान् अन्यः
पशुरित्यर्थः । कुतः ? इत्यत आह—स एवेति । ‘स
पुमान्’ इत्यनेनैवान्वयसमाप्तिं वदता ज्ञानिन एव मुक्ति-
त्येवोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम् ; लीलावृत्त्य-
भावश्च ॥ ७१ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— चरति शरीरजीवनमात्रमेव चेष्टते । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृह उपेक्षकः, निर्ममः शरीरादौ 'ममेदं' इतिबुद्धिरहितः, निरहङ्कारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तेनाऽऽत्मसम्भावनारहितः, स शान्तिमविद्योपरमलक्षणामधिगच्छति; सैषा ज्ञाननिष्ठा ॥ ७१ ॥

८ वं. ब्र. मि.— यस्मादेवं कामिनो न शान्तिस्तस्मात्— यः सर्वोक्तामविद्याय चरति, स शान्तिं मोक्षमधिगच्छतीति प्रथममन्वयः । 'सर्वान्' इत्यनेन बाह्यान्तरवासनारूपेण त्रिविधा अपि कामा उच्यन्ते । तत्र गृहक्षेत्रादयो बाह्याः, मनी-राज्यादय आन्तराः, पथिगततृणादिबद्धापाततः प्रतीता वासनाः, तांस्सर्वान् परित्यजतः कथं शरीरयान्नानिर्वाहः? तत्राह— चरति निस्स्पृह इति । जीवनेऽपि निस्स्पृह एव

सन् प्राग्बोधेनतदेहयानामात्रचेष्टावशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्स्पृहत्वे हेतुर्निर्मम इति; जीवनमात्रेऽपि प्राग्बो-कर्मक्षिसमिद्धाकन्धादौ 'मम' इत्यभिमानशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुर्निरहङ्कार इति; देहादिषु 'अयमहं' इत्य-हङ्कारवत् एव 'ममेदं' इति ममकारः, तद्वत् एव स्वकीयत्व-निबन्धना तत्स्पृहा; तदभावे तु तदुभयाभाव इत्यर्थः । स्पष्टमन्वयः ॥ ७१ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् विद्याय कामान्प्राकृतान् त्यक्त्वा स्वात्मारामत्वात्; अन्यत्र निस्स्पृहः 'अहन्ताममतानांशे सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते' इति । स शान्तिमधिगच्छतीत्यवसेयम् ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.— यतो लौकिककामाभिलाषी न शान्तिं प्राप्नोत्यतस्तां त्यजेद्विद्याह— विहायेति । यो बुर्लेभः पुमान् भगवद्भाववैकरोप्यः सर्वान् कामान् विहाय

निस्स्पृहः भगवदेकपरश्चरति सर्वत्र वैकल्येन परिभ्रमति, निर्ममो देहादिषु निरहङ्कारो भवति, स शान्तिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

११ नो० भा० दी०— प्रासङ्गिकीमाशङ्कां परिहृत्य 'ब्रजेत किं' [२।५४] इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह— विहायेति । पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति विषयान्मुक्ते निस्स्पृहश्च, यतो निर्ममः ममतावान् हि इदं मम भूयादित्यन्यबन्धार्थं स्पृहां करोति । निर्ममोऽपि कुतः ? यतो निरहङ्कारः, न ह्यहङ्कारशून्यस्य सुप्त्यादौ ममता दृष्टा, तस्मादहङ्कारप्रविधयात् शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अत्र 'यः सर्वत्रानभिक्लेहः' [२।५७] इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एवायं ग्रन्थः । अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृततत्त्वात्तदनुवादायो यच्छब्दो-ऽनर्थकः प्राप्नोति । लोकेऽपि हि परस्वभावकथने 'स एवं करोति' इति तच्छब्द एव प्रयुज्यते, न तु यच्छब्दः । विधौ तु 'य एवं करोति, स इदं प्राप्नोति' इति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते । लक्षणकथनार्थत्वेऽपि तत्र तात्पर्या-भावाद्विधावेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥

मुमुक्षोः ससन्न्यासब्रह्मनिष्ठावश्यकतापूर्वक एतदध्यायोक्तार्थस्योपसंहारः ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते— एषेति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः, सर्वं कर्म सन्न्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ ! नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायां अन्तकालेऽप्यन्त्येऽपि वयसि

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सङ्गस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ? ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः

कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्र तत्र सङ्घेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितं ज्ञाननिष्ठाभधिकारिप्रवृत्त्यर्थेन स्तोतुमुत्तरश्लोकमवतारयति— सेषेति । गृहस्थः सन्न्यासीत्युभापि चेन्मुक्तिभागिनौ किं तर्हि कठेन सर्वथैव सन्न्यासेन ? इत्याशङ्क्य सन्न्यासिन्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भाव्यदपेक्षितः सन्न्यासो मुमुक्षोरित्याह— एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे— सर्वमिति । न विमुह्यतीति पुनर्नैगोऽनुकर्षणमन्वयार्थम् । सन्न्यासिनो विमोहाभावेऽपि

गृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुह्यति, विचितः सन् परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसन्न्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां स्थित्वा तामिमामायुषध-तुषेऽपि भागे कृत्वेत्यर्थः । अपिशब्दसूचितं कैमुतिक्रियायामाह— किमु वक्तव्यमिति । तथैव तदवस्थायां तदैक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपायव्येतेषामेकैकत्र श्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमव्याजने सिद्धम् ७२

इति श्रीमच्छान्दनन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका, ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारं नान्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः । एवमात्मसाधारण्यं युद्धास्त्रस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धाग्निवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या साङ्ख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मा-नुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्— 'नित्यात्मासङ्गकर्मेहागोचरा साङ्ख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' [गी. सं. ६] इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ वे. ता. चं.— अनयोः श्लोकयोः [७०/७१] विषयादुभयनिवृत्तिलक्षणा 'सा निष्ठा' [६९] इति पूर्वश्लोकोक्त्यान्तिरुक्ता; 'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृत्याः संसारनिवृत्तिलक्षणशान्तेस्वसादरः कथिते; यदा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते । 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमधिरेणाधियच्छति' [४१३९] इत्यत्र 'परं निर्वाण-माप्नोति' इति हि व्याख्यास्यति । 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमनं फलाव्यभिचारस्थापनं च । 'एषा' इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिविल्लप्रकारपरामर्शित्वात् प्रकरमाह— नित्येति । स्थितधीर्लक्ष्यं यस्याः सा स्थितधीलक्षा, ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रज्ञतासाधनमृतेत्यर्थः । ब्राह्मीत्यत्र तद्वित्तविवक्षितसम्बन्धविशेषं दर्शयति— ब्रह्मप्रापिकेति । एषास्मिन्वा-देहोऽपि सप्रकारपरामर्शाति व्यञ्जयति— ईदृशीमिति । मोहनिषेधकस्तिमाह— पुनरिति । अन्तकाल इत्युत्कान्तिकाल-भ्रमव्युदासायाह— अन्तिमेऽपि वयसीति । 'उत्तमे वेदयसि साधुवृत्तः' इत्यादिवत् । एतेन बाल्यादिषु विषयप्रवणस्यापि पश्चान्निविण्णस्याधिकारः सूचितः । किं पुनर्ब्रह्मचर्यादिकमारभ्य स्थितरचेति भावः । स्थित्यां स्थितिस्तत्सम्बन्धः । वष्टीसमास-

अमापाकरणयाह— निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्मशब्दयोः अर्वाचीनविषयतामाह— सुखेति । ननु निर्यातमज्ञान-तत्त्वाक्षात्कारयोरपि प्रकृतत्वात् कर्मनिष्ठामात्रनिगमनपरोऽपि श्लोक इत्ययुक्तमिति शङ्कायां प्रधानभूततदनुवन्धेन अन्यकथनसि-ति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्कल्प्य दर्शयन् नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायसङ्गहोक्तमपि व्याख्याति-एवमिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विषययति— आत्मे-त्यादिना निवृत्तस्थेत्यन्तेन । व्याख्यानव्याख्येयात्मना सङ्गहश्लोकस्य समासान्तगतपदद्वयस्य यथासाङ्ग्यं सम्बन्धं व्यनक्ति— नित्यात्मेत्यादिना । साङ्ख्यबुद्धिरिति । कर्मयोगात्प्राक् 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२।३९] इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते; तद्यत्तस्य हि नित्यात्मविषये-त्युक्तम् । ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादी-यते । स्थितधीलक्ष्येति । अत्र स्थितधीशब्दो भावप्रधानः; तल्लक्ष्यं च तत्त्वाधमत्वम् । स्थितप्रज्ञतायोगेन च स्थित-प्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेषणविशेष्यभावेन द्वन्द्वेन वाऽत्र समस्यते; योगाख्यं फलस्तिपि पूर्वं पृथगुक्तः । साम्प्रदा-यिकत्वायाह— तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य श्रीमद्वैद्वज्जायस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तत्पर्यचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । ‘यं यं वाऽपि’ [८।६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । ‘भोगेन त्वितरे’ इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलाणि कर्माणि कानिचित् ; ‘सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्’ इत्यादेः ; दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् ‘स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः । साङ्कषेणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः’ इति गारुडे । ‘महादेव परे जन्मनि तव मुक्तिर्निरूप्यते’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानी सत्यते ‘एषा’ इत्यनेनेत्यसत्, प्रथमवाक्ये तददर्शनादिति भावेनाह— उपसंहरतीति । प्रकरणं समापयतीत्यर्थः । ब्रह्मचर्यभूतेति प्रतीतिनिरासायाह— ब्राह्मीति । स्थितिर्नोका कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह— लक्षणमिति ; ब्रह्मविषयज्ञानवतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः । ‘किं प्रमाणमिति’ [२ । ५५] इत्यादिप्रश्नपरिहास्यायाहुक्तत्वाद्युपसंहारः । ‘अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः प्रविरज्यास्यां स्थितो तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माप्नोतीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य’ इति (शां.) व्याख्यानमसत्, अप्रकृतत्वात्, इत्याशयवान्याचष्टे— अन्तकालेऽपीति । ज्ञानिनो ब्रह्माप्तिरुक्ता सा किं तद्देहपरातन्तमेव ? उतान्यथा ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । कुतो-

ऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वं ? इत्यत आह— यं यमिति । ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, कारणपौष्कल्ये च कार्यं भवत्येव, अतः कथं ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिः ? इत्यत आह— ज्ञानिनामिति । प्रारब्धकर्म सामग्र्याः प्रतिकन्धकं तदेवाप्तकाले ब्रह्मावुत्सन्धानं प्रतिबध्नातीति भावः । ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्णमित्यत आह— भोगेनेति । अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव क्षयः, स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाश्रित, अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत आह— सन्ति हीति । तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुञ्जेरिति शेषः । सप्तजन्मनोति द्विषुः । इत्थैवमित्याह— दृष्टेऽप्येति । बह्वित्यनेकोपलक्षणम् । कथं ज्ञानिनां बहुशरीरप्राप्तिरित्यत ? इत्यत आह— तथाहीति ।

५ आ. मा. भा.— निश्चितफलं च ज्ञानं ‘तस्य तावदेव चिरम्’ [छां. उ. ६।१४।२] ॥ ‘यदु... च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति’ [छां. उ. ४।१५।५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च कायव्यूहापेक्षा ‘तथ-येषीकातुलम्’ [छां. उ. ५।२४।३] । ‘तथथा पुष्करपलाशे’ [छां. उ. ४।१४।३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः, प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम् । ‘अक्षपद-कणादानां साङ्ख्ययोगजयभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः’ इति निन्दावचनान् ।

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिरर्हति गर्भवासादिभिर्दुःखैर्लुप्तवाक्यं ज्ञानं न मोक्षाय पयसि स्यादित्यत आह— निश्चितेति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव चिरं तत्त्वानिव विरम्भः, यावत् विमोक्षे विमोक्षयते प्रारब्धकर्मणा अवसिते कर्मणि ब्रह्म सम्पत्त्यत इत्यर्थः ; अवसित-कर्मणि ज्ञानिनि विषये यदि पुत्रादयः शक्यकर्म कुर्वन्ति, यदु च न यदि वा न कुर्वन्ति । सर्वथाऽर्चिषमभिसम्भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तदिदमुक्तं ‘नैनां प्राप्य विमुखाति’ इति । पाष्णपतवै-श्वकिपादयस्त्वाहुः— अनियतकालविषयाकायपि कर्माणि ज्ञानी योगसामर्थ्यात्समाहृत्यानेकशरीरफलाभ्यापि कायव्यूहमभिगण-

क्षयित्वा प्रव्रज्यते तत्कुतोऽस्य वेदान्तरमिति ? तत्राह— न चेति । ज्ञानिनः कर्मक्षयार्थमिति शेषः । तथा हि अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ! नायः— तेषां ज्ञानेनैव क्षीणत्वात्, इति भावेनाह— तद्यथेति । द्वितीये तु यः कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति ! सर्वो वा ? । आद्ये-सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह— प्रारब्धे तिष्ठति । द्वितीयात्मन्ने हेतुमाह— प्रमाणेति । चशब्दात्पाशुपताहूतप्रमाणविरोधाच्च । पाशुपतादिशस्त्रेण तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभावः ? इत्यत आह— न चेति । तदिच्छया अपि तच्छब्देनोच्यन्ते इति बहुवचनम् ।

५ आ. मा. भा.— यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव, न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थं प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् ‘एष मोहं सृजाम्नाशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र ! महाबाहो ! मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाशुज ! । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु’ इति वाराहे । ‘कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विमुक्तैष्यस्तत्प्रचोदिताः ॥ दधीचाद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । चक्रुर्वेदंश्च ब्राह्मणि वैष्णवा विष्णुचोदिताः ॥ पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागवतं विष्णुर्वेदं इतीरितः । अतः शैवपुराणानि योऽन्यान्त्याविरोधतः’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘उमाप्रतिः पशुप्रतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्ययं ज्ञानं पाशुपतं शिवः’ इत्यादौ तत्सुतिरिति दृश्यते इत्यत आह— यत्रेति । वैष्णवशास्त्रोक्त-प्रकारेण शिवभक्त्यानां लक्षणमेति शेषः । सत्यत्वं तदुच्चार्य-स्येति शेषः । उक्तानिदाविरोधादिति भावः । तर्हि शैवपुरा-णानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ प्रमाणनीत्यत आह— न हीति । तेषामिति बुद्धिस्थशैवपुराणमशेषः, इतरप्रणया उदाहृतागुह्यवादयः । शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च

को विशेषो येन बाध्यबाधकभावः ? इत्याशङ्क्य दुर्जनव्यामो-हार्यं प्रणीतपाशुपतादिशास्त्राणां व्यामोहनार्थत्वे तावत्प्रमाण-माह— तथा हीति । कारयेति स्वायं शिञ्च । अतव्यानि सर्वेषांऽप्यविद्यमानानि, वितथ्यानि व्यधिकरणानि च, तेषु दर्श-यस्व । प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मूलकं शैवपुराणानां इतराणां पञ्चरात्रादिमूलस्वमित्यत्र प्रमाणमाह— कुत्सितान-नीति । तच्छालसमयेन तच्छालासिद्धान्तमनुसृत्य । वेदैरिति वेदानामापाततः प्रतीतिमनुसृत्य । भागवतं भगवद्विषयम् ।

५ आ. मा. भा.— अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । स्मर-स्फुजतीति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः । तच्चोक्तम् ‘ज्ञानिनां क्रमयुक्तानां कायत्यागक्षणे यदा । विष्णु-माया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि’ इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । ‘बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चान्यथा’ इति ब्रह्मवैवर्ते । निर्वाण-मशरीरम् । ‘कायो बाणं शरीरं च’ इत्यभिधानात् । ‘एतद्वाणमवष्टभ्य’ इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दप्रति-पादनं ‘अनिन्द्रियाः’ [म. भा. १.२।३६।२९] इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धा-ऽऽकृतिर्भवत उपपद्यते ? । न चान्यद्भवत उत्तमं ब्रह्म । ‘ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते’ इति भागवते । ‘भगवन्तं परं ब्रह्म’ ‘परं ब्रह्मञ्जनार्दनं ।’ ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १.३।१४९।९] ‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।’ [१५।१८] ‘योऽसावतीन्द्रियग्राहः ।’ ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति’ । ‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः’ [११।४३] इत्या-दिभ्यः । न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्प्यम् ; तस्यापि शरीरश्रवणात् ‘आनन्दरूपममृतम्’ [मुं. उ. २।२।७] ‘सुपूर्णोऽयोतिः’ [तै. उ. ३।१०।६] ‘‘ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’’ [छां. उ. ८।१।२] इत्यादिषु ।

६ ज. प्र. दी.— उक्तमुपसंहरति— अत इति । ज्ञानि-नां मुक्तिर्भवतीत्येव, न तु तद्देहपातानन्तरमिति नियम इत्युप-संहारार्थः । ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकालेऽप्यां ब्राह्म्यां स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताश्च तत्कथमेतदुक्तं ? इत्यत आह— भीष्मादीनामिति । साक्षाद्देहत्यागक्षणे युक्त्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाव्यमित्येतत्तुदुः ? इत्यत आह— स्मरन्मिति । ननु तत्क्षणे युक्त्या मुक्तिश्चेद्ज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन मुक्तिरि-त्यत आह— न चेति । भक्तिज्ञानेनेति द्वन्द्वैकबद्धावः । भक्ति-सहितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा । ‘ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वरूपानन्दं’ इति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमिति लाशायवाभिर्वाणमिति भिन्नं पदं व्याख्येते— निर्वाणमिति । कथमेतत् ? इत्यत आह— काय इति । कायब्रह्मव्याकृत्यर्थमेतत् । अनेन ब्रह्मणो निरा-कारत्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधार्थमाह— निर्वाणेति । प्रतिपादनं व्याख्यानम् । इत्यादिवत् इत्यादेरिव ; श्राद्धादिविग्रहादित्या-

थत्वेनेत्यर्थः । किमनेन व्याख्यानेन निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेत् ? इत्यत आह— कथमिति । भगवतो विष्णोः साकार-त्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारस्वमेव । न च भगवानेव ब्रह्म, तस्य तदुक्त-मत्वेन ततोऽन्यत्वात्, अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह— न चेति । ‘महत् ब्रह्म’ इत्येतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्व-प्रतिपादकानि । ‘यस्मात्’ इत्यादीनि तस्यैव सर्वात्मत्वेन तदुक्तमाभावप्रतिपादकानि । इन्द्रियग्राह्यमात्रात्कान्तस्तदुत्तमः ; सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम् । उत्तमाधमभावेन ब्रह्मेश्वरयोर्मदो माभूत् ; ब्रह्माशरीरं, ईश्वरस्तु सविग्रह इत्यतो भेदोऽस्तु, अभेद-स्यापि सत्त्वाब्रह्मशब्दोपपत्तिरित्यत आह— न चेति । तस्य पराभिमतस्य एतद्भवतोऽन्यत्वम् । कुत इत्यत आह— तस्या-पीति । ‘‘ दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्त्यस्तदवनेष्टव्यं’’ इत्यन्तं वाक्यं ॥ विवक्षितम् । इत्यादिषु ब्रह्मव्याख्यान-सम्मतोऽपि शेषः ।

५ आ. मा. भा.— यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । कथं सुवर्ण-रूपत्वं स्यादरूपस्य ? कथं दहरत्वम् ? दहररथश्च केचित्स्वदेहेत्यादौ रूपवानुच्यते ‘‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’’ [ऋक्सं. ८।४।१७।१+य. सं. ३।१।१] ‘‘रुक्मवर्णं कर्तारं’’ [मुं. उ. ३।१।३] ‘‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’’ [य. सं. ३।१।८] ‘‘सर्वतः पाणिपादं तत्’’ [१।३।१३ + अथे. उ. ३।१।६] ‘‘विष्वत्तश्चक्रुहत्

विश्वतोमुखः । ” [ऋक्सं. ८।३।१६।३+य. सं. १७।१९] इत्यादिवचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानिन्दयशश्श्रीशक्त्यादिर्मात्रं भगवान् । “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । ” [खे. उ. ६।८] “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।१।२२।२।७] “आनन्दं ब्रह्मणः” [तै.उ. २।४।१+२।९।१] “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । ” [बृ. उ. ४।३।३२] “अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यसहस्रलक्षमितकान्तिकान्तम् । ” ‘मय्यनन्तगुणेषन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे’ [भाग. ६।४।४८] ‘विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः’ [भाग. ३।९।२४] ‘तुयं तत्सर्वहृक् सदा’ । [गौ. पा. का. १।१२] ‘आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्’ [भाग. १।१।१।७] ‘अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः’ [भाग. ३।१।८।२] ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य’ । [वि. पु. ६।५।७४] ‘अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम् । यच्चात्पयुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः’ [] इत्यादिभ्यः ॥ “तानि सर्वाण्यन्योन्यानन्यरूपाणि । ” [] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै.उ. ३।६] “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै.उ. २।१] “यस्य ज्ञानमयं तपः” [मुं. उ. १।१।९] “समा भग प्रविश स्वाहा” [तै.उ. १।४।३] ‘न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसम्भवा । न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोऽच्युतो विद्युः ॥ सदेहः सुखगन्धस्व ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः’ इति पैङ्गितिवे । ‘देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम् ॥’ इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ।

६ अ. प्र. दी. — कथमत्र ध्रुवं? इत्यत आह— यदीति । रूपं विग्रहः । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] इत्यानन्दशब्दस्य मनुष्यकत्ववर्णनात्सोपादानम् । ज्योतिरशब्दो भास्वरूपस्य वाचकः अत उक्तं सुवर्णरूपत्वमिति । दहरत्वं दहरस्थत्वमविग्रहस्येति वर्तते । दहरस्थत्वं कथं अविग्रहस्यानुपपन्नं? इत्यत आह— दहरस्थश्चेति । एवमुपपत्तिरपेक्षाणि वाक्यान्नुदाहृत्य स्पष्टानुवाहरति । सत्स्वरदीर्घेति । अवसीयते परमात्मा । प्राग्भवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविरुद्धमित्युचम्, इदानीं व्याहृतं च तदिति भावेनाह— अतिपरिपूर्णतमेति । अत्यादिशब्देनिरतिशयत्वं योत्यते । ऐश्वर्यं वशित्वम् । श्रीः कान्तिः । परमेश्वरं भगवच्छब्दस्योपचारिकत्वपरिहारायैतेषां गुणानां सद्भावे प्रमाणान्याह— परेति । “आनन्दं ब्रह्मणः” इत्यत्र “यतो वाचः” इति पूर्ववाक्यामभिप्रेतम् । अमितशब्दात्परशब्दशब्दोऽध्याहार्यः । द्रष्टृरुपभेदाद्विधिवोक्तिः । ऐश्वर्यानिनन्तगुणत्वे मयीति प्रमाणम् । सङ्ख्यापरिमाणान्यां गुणानामानन्यमनेनोच्यते । शक्तेः परत्वं प्राशुक्तं तदस्पष्टमित्यतो विज्ञानेति । ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपादनाय तुर्यमिति ।

ईश्वरो नामानं वेति, कर्तृकर्मभावविरोधात्, ह्येतन्निरासाय आत्मानमिति । ईश्वरे भगवच्छब्दस्योपचारिकत्वासम्भवं दर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थेनानिरासायान्यतममिति । अन्य एवान्यतमः, भगवच्छब्दस्यायमर्थ इत्यत्रैश्वर्येति प्रमाणम् । अत्र षण्णामित्युपलक्षणम् । षाड्गुण्ये सर्वगुणान्तर्भावो वा । तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव । भगवत्वात् एव सर्वोत्तम इति । समप्रार्थो वेति— अतीवेति । यदन्त्येन करिष्यामीति स्मर्तुं बुद्धिस्थी-कर्तुं वाऽयुक्तं तत्त्वं कर्तुं शक्तः । मनुषा ज्ञानादीनां भगवता भेदः प्रतीतः । षण्णामित्यादिना परस्परं च तथाऽऽकृतिर्भगवत् इत्युक्त्या कृतेस्तन्निरासाधेमाह— तानीति । तत्र प्रमाणान्याह— विज्ञानमिति । तप आलोचनक्रिया । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकमिति । धर्माणां परस्परमभेदोक्तिः । प्राकृतेति शीर्षभोवावच्छन्तसः । अणवभ्यामन्यो वा प्रत्ययः । मांसमेदो-ऽस्थिभिः सम्भवो यस्याः सा तथोक्ता । एतन्न न योगित्वात्, किन्तवीश्वरत्वात् । अत एव विद्युः निर्दोषगुणात्मकमिन्द्राच्युतः । “ज्ञानज्ञानः” इत्यादेरतिशयितज्ञानादित्यर्थः । तेन निर्दोषत्वादिना ।

५ आ. मा. भा. — तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया । ‘न च गर्भे-ऽवसहेत्या न चापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न चापि जपदक्षितः ॥ नित्यानन्दोऽप्ययो-ऽप्येवं क्रीडते मोघदर्शनः’ इति च पात्रे । ‘न वै स आत्माऽऽस्वव- (तां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां) तामधी-श्वरो मुङ्गे हि दुःखं भगवावासुदेवः’ [भाग. ५।१।६] ‘स्वर्गादेरीशिताऽजः परमसुखनिधिर्बोध-रूपोऽयं बोधलोकानां दर्शन्यो मुनिसुतहतात्मप्रियार्थं जगाम’ । ‘स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनाय स्त्रीस-ङ्गिनामिति रति प्रथयश्चचार’ । ‘पूर्तरचित्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम् । रुद्रशवचमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः ॥ योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह । न चाम्बां ग्राहयामास करुणः कोऽपरस्ततः’ इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे ।

१ व० त० दी०— उक्तां योगवनिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति— एषेति । ब्रह्म हि निर्दोषं समम् ; तस्यैवेति ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी वा स्थितिः स्थितवीलक्षणम् । अस्यां स्थित्वा ब्रह्मसुखं प्राप्नोति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवैद्य-श्रीवल्लभप्रादुर्भावितायां
तत्त्वदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— एषेति । एषा ब्राह्मी ब्रह्म-
निष्ठस्य स्थितिः । एतां प्राप्य न विद्युद्वति मोहं न प्राप्नोति ।
अन्तर्काले क्षणमप्यस्यां स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं पुरुषोत्तमवर्जितं

प्राप्नोति । गीतायाश्चेपनिबद्धत्वादनं ब्रह्मपदं पुरुषोत्तम-
वाचकमेव । आनन्दस्थितौ तु किं वक्तव्यम् ? इति
आवः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतादीक्षायां गीतामृततरङ्गिण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रतिपादितं कर्मयोगप्राप्यां साङ्ख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति— एषेति । एषा स्थितब्रह्मलक्षणप्रसङ्गात् कथिता ब्राह्मी-ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुरुच्यते “ब्रह्मविद् (वेद) ब्रह्मैव भवति” [मुं. उ. ३. १. १९] इति श्रुतेः— तस्यैव ब्राह्मी, स्थितिर्निष्ठा; एतां निष्ठां प्राप्य नरो न विद्युद्वति पुनर्होहं न प्राप्नोति । ‘अस्यामन्त-कालेऽपि स्थित्वा’ इति सङ्कज्ञाताऽपीयं फलवती, न तूपासनावशिगाभ्याससापेक्षे युक्तम् । ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । किं लोकान्तरवत् गतिप्राप्यं ब्रह्म ? नेत्याह— निर्वाणमिति, निर्गतं वाचं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुतिः— “न तस्य प्राणा उक्तामन्त्ययैव समवनीयन्ते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” [तृ. उ. ३. ५; वृ. उ. ३. २. ११ + ४। १६] इति; गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वात्प्राप्तिवत् । जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह— अन्तर्कालेऽपि यथाशब्दात् यो ब्रह्मचर्यादारभ्यात्र तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्याः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः ‘ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठवैयर्थ्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम्’ इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणब्रह्म-मर्यादाधुरन्धर-चतुर्वैशंशावतंस-श्रीगोविन्दसुमित्रोः श्रीनीलकण्ठ-सूत्रिवर्यस्य कृतो भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २ ।

श्रीभगवानुवाच—

आदिमस्यैवमाख्यानमुदीरितमनुत्तमम् ।
शृणु माहात्म्यमन्येषामध्यायानामपीन्द्रे ! ॥ १ ॥
दक्षिणस्यां दिशि श्रीमानासीदाम्नायवेदिनाम् ।
पुरे पुरन्दराह्मणे देवशर्मणि विश्रुतः ॥ २ ॥
अचितातिथिराम्नातो वेदशास्त्रविशारदः ।
आहर्ता क्रतुसङ्गानां तापसानां श्रियः सदा ॥ ३ ॥
देवान्सन्तर्पयामास द्रव्यैर्हुतवेदे चिरम् ।
न चोपलेभे धर्मात्मा शान्तिमेकान्तिकीं ततः ॥ ४ ॥
निश्चैश्वर्यसं स जिह्वासुस्तापसाननुवासात् ।
सिधेवे सत्यसङ्कल्पानन्तरपरेव कल्पकैः ॥ ५ ॥
यवमाचरतस्तस्य काले महति गच्छति ।
मुक्तकर्मा ततः कश्चित्पादुरासीत्परा सुवि ॥ ६ ॥
अनुभूतो निराकाङ्क्षो नासाग्रन्यस्तलोचनः ।
शान्तचेताः परं ब्रह्म ध्यायन्ज्ञानन्दनिर्भरः ॥ ७ ॥
पादौ तस्योपसङ्गह्य प्रणतेनान्तरात्मना ।
चकार विधिवत्तस्मै विद्वानतिथिसत्क्रियाम् ॥ ८ ॥
तं च शुद्धेन भावेन परिनुष्टं तपस्विनम् ।
प्रणतः परिपश्यच्छ निर्वाणस्थितिमात्मनः ॥ ९ ॥

गी. १२

स तस्मै कथयामास पुरेऽसौ पुण्यनामनि ।
मित्रवन्तं जगपालमुपदेशारमात्मवित् ॥ १० ॥
स चाभिवन्द्य तत्पादावेत्यासौ पुरयुजितम् ।
तस्योत्तरदिशो भागे ददर्श विपुलं वनम् ॥ ११ ॥
मरुदान्दोलितानेककुसुमामोदसुन्दरम् ।
उन्मत्तममरोद्गीतनादापूरितदिङ्मलम् ॥ १२ ॥
तस्मिन्वने सरित्तीरे निषीदन्तं शिलातले ।
मित्रवन्तं ददर्शाय सानन्दस्तिमितेक्षणम् ॥ १३ ॥
अपि स्वामाविकं वरे हित्वाऽन्योन्यं विरोधिभिः ।
सत्त्वैरावृतमुद्याने मन्दस्पन्दनमस्वति ॥ १४ ॥
शान्तेषु मृगयूयेषु दशाऽऽनन्दमनोह्रया ।
कृपातुविद्धया धूमि निषिञ्चन्तमिवाभूतम् ॥ १५ ॥
उपेत्य विनयेनामुमुग्धनाः प्रीतमानसः ।
किञ्चिदानवशिरसा तेनापि स तु सक्तः ॥ १६ ॥
उपतस्थे ततो विद्वान्मित्रवन्तमनन्यधीः ।
समासध्यानकालं तं पर्यपृच्छत्समीहितम् ॥ १७ ॥

देवशर्मोवाच—

आमाने वेसुमिच्छामि तदुमुग्धमनोदरे ।
लब्धसिद्धिमुपायं मातुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

परामृश्य क्षणं सोऽपि मित्रवानिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

मित्रवानुवाच—

विद्वन्विद्धि पुरा वृत्तमुच्यमानमिदं मया ।

अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानामिधं पुरम् ॥ २० ॥

तत्र दुर्दमनामाऽऽसीदन्वये च मनीषिणाम् ।

तत्रास्ति विक्रमो नाम सेव्यमानो महीपतिः ॥ २१ ॥

दानानि प्रत्यहं शृङ्खल्यते स्वीदरम्भरः ।

कालेन कालपाशेन बद्धा नीतो यमालयम् ॥ २२ ॥

निरयानभिगम्यासावावर्तत पुनर्भुवम् ।

कस्मिंश्चित्स कुले जातो दुर्वृत्तानां द्विजन्मनाम् ॥ २३ ॥

भवान्तरानुवाचिन्त्याविधया सा पुरस्कृतः ।

उपयेमे दुराधर्षी कन्यकामधमे कुले ॥ २४ ॥

कालेन सा वयो दिवा शैशवं योवतं ययौ ।

पीनस्तनी च सुश्रोणी मद्विह्वललोचना ॥ २५ ॥

न सेहे पतिदौर्मिश्यं चक्रे सा पतीन्परां ।

वृत्तिमाहर्तुं कामेऽस्मिन्निगता सा पुराद्वहिः ॥ २६ ॥

सङ्गता कामकेनासौ चिरं चाण्डालजन्मना ।

वृधे गर्भमसौ तस्मात्सा च कन्योदपद्यत ॥ २७ ॥

सैव भार्याऽथ तस्यामृत्युर्वपापप्रसङ्गतः ।

सा च वृद्धा ततः काले डाकिनी समजायत ॥ २८ ॥

कुसङ्गात्कुमतिर्जाता दुष्टनारीप्रसङ्गतः ।

चखाद व्याधितं व्याधमसृगास्वादलालसा ॥ २९ ॥

भ्रमन्ती विपिने घोरं जनैर्दृष्टा बहिष्कृता ।

परेतलोकमासाद्य व्याधां व्याधोऽभ्यवर्तत ॥ ३० ॥

नरकान् दाखणान् भुक्त्वा जीवहिंसाप्रभातः ।

साऽपि कालेन दुष्टात्मा मृत्युगेहमुपागता ॥ ३१ ॥

निरयानेत्य दुर्धर्षाज्जायत मद्गृहे ।

तामन्या अप्यहं विद्वन्पालयन्कान्तान्तरे ॥ ३२ ॥

अपश्य द्वीपिनं घोरं जिघृक्षन्तमिवाखिलम् ।

समालोक्य तमायान्तं भयेन प्रलपयितम् ॥ ३३ ॥

अजासङ्गं पुरस्कृत्य मया मरणमीरुणा ।

उग्रदुद्राव स द्वीपी पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३४ ॥

अजा तु तत्समीपिजात्स्वरे सरिदन्तिके ।

तत्र सा भयमुत्सृज्य दिवा वैरममर्गला ॥ ३५ ॥

अवतस्थे स च द्वीपी तूष्णीमासीदममरः ।

तं तथाविधमालोक्य सा वक्तुषुषचक्रे ॥ ३६ ॥

अजोवाच—

द्वीपिचभीप्सितं भुङ्क्त्व मांसमुद्धृत्य सादरम् ।

नेयं भवति ते बुद्धिः कथं चिरमसि स्थितः ॥ ३७ ॥

मित्रवानुवाच—

इत्याकर्ण्य स तद्वाक्यं प्राह द्वीपी विमत्सरः ॥ ३८ ॥

द्वीपुवाच—

स्थानेऽस्मिन्ने गतो द्वेषः क्षुत्पिपासा च निययौ ।

न म. र्थायामि तेन त्वामपि मे समुपस्थिताम् ॥ ३९ ॥

मित्रवानुवाच—

सैवमुक्ता पुनः प्राह जाताऽहं निर्यया कथम् ? ।

किमत्र कारणं वेत्सि यदि मे वक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

एवमुक्तः पुनर्द्वीपी तामाहाजां न वेद्म्यहम् ।

पुरोगतमिमं प्रष्टुं महान्तमिति निर्गतौ ॥ ४१ ॥

ताभ्यामुभाभ्यामागत्य पृष्टोऽहं बहुविस्मयः ।

अहं च सहितस्ताभ्यामपृच्छं वानरेभ्यरम् ।

अनुयुक्तः स विप्रेन्द्र ! ह्यब्रवीत्सादरं कपिः ॥ ४२ ॥

कपिरुवाच—

शृणु वक्ष्याम्यजापाल ! वृत्तमत्र पुरातनम् ।

इदमायतनं पश्य पुरो वनगतं महत् ॥ ४३ ॥

अत्र न्यम्बकलिङ्गं हि दुहिणेन प्रतिष्ठितम् ।

सुकर्मा नाम मेधावी पर्युपास्ते तपश्चरन् ॥ ४४ ॥

वनपुष्पाण्युपाहृत्य सुरपुत्र्यं पुरा भवम् ।

संस्नाप्य सरिदम्भोभिः केवलं कर्मणा वसन् ॥ ४५ ॥

काले महति तस्यागादतिथिः कश्चिदन्तिकम् ।

उपाहृत्य फलाहारं स चास्मै पर्यकल्पयत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽऽतिथ्येन सम्प्रीतः सुकर्माणमभाषत ।

अतिथिरुवाच—

किमिदं कर्मणो मूलं फलं भुक्त्वा तु तिष्ठसि ।

गतानुगतया वृत्त्या किंवा केवलमिहसे ॥ ४७ ॥

कपिरुवाच—

एवमुक्तः प्रायेण प्रीतेनाऽऽत्मविदा तदा ।

प्रत्युवाच वचः स्पष्टमात्मनो हितमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

सुकर्मोवाच—

विद्वन्न वेत्सि तस्मै न फलमेतस्य कर्मणः ।

बुधस्तया परः शम्भुः सेव्यते केवलं मया ॥ ४९ ॥

फलमेतस्य सेवायाः परिपक्वं कपर्दिनः ।

यन्मां समनुगृह्णासि संस्पृश्याऽऽत्ममनोरथान् ॥ ५० ॥

कपिरुवाच—

तस्यैवं सन्तुतं वाक्यं श्रुत्वा प्रीतस्तपोधनः ।

द्वितीयमालिखेत्सावो गीताभ्यायं शिलातले ॥ ५१ ॥

आदिदेश च तं विप्रं पठनाभ्यसनाय च ।

फलष्यत्यात्मनः स्वैरं परितस्ते मनोरथः ॥ ५२ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्देष्टुं धीमान्पुरतस्तस्य पश्यतः ।

विस्तिरतस्तस्य चाऽऽदेशास्तोऽन्वतिष्ठद्वनारतम् ॥ ५३ ॥

ततः कालेन महता भवितात्मा प्रसन्नधीः ।

यत्र यत्र चचारालसौ शान्तं तत्तत्तपोवनम् ॥ ५४ ॥

न ह्यन्वबाधा नैव क्षुत्पिपासा न च वा भयम् ।

तपसा तस्य जानीहि द्वितीयाव्यायजापिनः ॥ ५५ ॥

मित्रवानुवाच—

एवमुक्तश्च तेनाहं व्यापयित्वा परां कथाम् ।

अनुज्ञातः प्रसेचनं च्छागोव्याग्रयुनोऽगमम् ॥ ५६ ॥

गत्वा शिलातलेऽपश्यमध्यायं लिखितं पठे ।

तस्यैवाऽऽवर्तनादातं तपसः पात्रमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

तेन त्वमपि कल्याण ! नित्यमापार्तुमर्हसि ।

अध्याये तेन ते मुक्तिरद्वरस्या भविष्यति ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

देवशर्मा समादिष्टस्तेन मित्रवता स्वयम् ।

अभ्यर्च्य प्रणतो भूत्वा पुरन्दरपुरं ययौ ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंवादे द्वितीयाध्याय-
महिमकथनं नाम द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् ।

श्लो. २ कुतस्त्वा कश्मलमिति—यद्यपि 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः' [अमरः ३।८।१०९] इति श्रयोऽप्येते शब्दा मिथः पर्यायत्वेनोक्ताः, तथापि मूर्च्छा विस्मृता; मोहश्च विवेकलोप इत्यस्ति तयोर्भेदः । कोशे पर्यायोक्तिस्त्वोपचारिकी 'स्या-
त्किन्नरः किमुपयः' [अमरः १।१।७१] इत्यादिभ्यः । कश्मल-
शब्दस्य तुभयार्थत्वं दृश्यते । यथा—'तन्नामित्ततो दैवात्सूतं
कश्मलमाविशत् । तदाचक्षुः विदुरः समार्थं राजसंसदि ॥
सज्जयोऽयं महाराज ! मूर्च्छितः पतितो भुवि ।' [म. भा. ५।५०।११] इत्यादिषु मूर्च्छार्थत्वम्, 'अहो नासंससे किञ्चित्
पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि । कश्मलेनामिपनोऽसि तेन ते विवृते
मनः ॥' [म. भा. ५।५०।१७] इत्यादिषु मोहार्थत्वं च ।
ततोऽप्रापि मोहापरपर्यायविवेकलोपार्थत्वं युक्तमेव । विषम-
पदविवरणे तु 'कश्मलं चागतं मम' [म. भा. ४।३८।१५]
इत्यत्र 'कश्मलमतिभयम्' इति विवृतम् ।

श्लो. ३ क्लेशमिति—पार्थेति सम्बोधनेन 'सुपुत्राद्य पृथा
ततः । त्वया पुत्रेण स तमः' इत्यादि 'तेन नर्तनवेपेण अपुंस्त्वेन
तथैव च । वरमेकं विहृलैव ततः पुंस्त्वमाश्रयसि ॥' (म.
भा. ३।४६।९९) इत्यन्तं पुरन्दरवाक्यमनुसन्दधानो गोवि-
न्दोऽतीतार्थकेन 'स्म' इत्यवयवेन 'यस्मान्मां नाभिनन्देवाः
कामबाणशं गताम् । तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ ! क्लीमध्ये मान-
वर्जितः ॥ अनुपममिति विख्यातः पण्डितद्विवरिषि' [म.
भा. ३।४६।१०] इत्यर्थश्रीशापादापतितस्य क्लेशस्य दूरापे-
तत्वं प्रकाशयति, उपपादयति च तत्प्रेषदानीमर्जुनेऽनुपपन्नत्वं
गोप्रदशक्रीनतद्विक्रमस्मारकेण 'परत्प' इति विशेषणेनेति
ध्येयं सुगमम् । 'स्मातीते' (३।५।१७) इत्यमरः । 'मा
क्लेशं क्लेशं कौन्तेय !' इत्यपि पाठादन्तं क्लिष्टदृश्यते । यद्यपि
क्लेशस्यानघक्षत्वात् देवदागितिर्देवमनर्हं, तथापि तत्कार्यस्यानु-
पूर्णक्षत्वादेः प्रत्यक्षत्वात्तस्यापि तथाल्पं बोध्यम् ।

श्लो. ४ कथं भीष्ममिति—ईषन्ते हिंसनीतीषवः ।
'ईष—गतिहिंसादर्शनेषु' स्मा. ६११ इत्यस्मात् 'ईषेः
किञ्' उ. ११३ इति किरुरादेर्वि । एतेन भीष्मद्रोणादिहवन-
मेव मम विषादबीजं, न युद्धमग्नमिति सूचितं स्वयसाधिना ।
स्पष्टीकृतं चैतदुत्तरलोकेन । तेन शिरोऽम्बुहृत्प्रसङ्गे युद्धक्षि-
णात्वेन 'ददानीति प्रतिज्ञाते कापयानुनामवीदुषः । युद्धेऽहं

तत्राऽऽत्मविदमासाद्य देवतायतने कञ्चित् ।
बुद्धमेतन्निवेद्याऽऽवाध्यायमपठत्ततः ॥ ६० ॥
तेनाऽऽदिष्टः स पूतात्मा पठतेऽध्यायमादरात् ।
द्वितीयमाससादोच्चैर्निरवधं परं पदम् ॥ ६१ ॥
द्वितीयस्येदमाख्यानं कथितं शृणु साम्प्रतम् ।
तृतीयस्याथ वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चेन्द्रे ॥ ६२ ॥

प्रतियोद्धव्यो युद्धयमानस्त्वयाऽनघ ! तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय
कुरुपुत्रवः । उपसंगृह्य करौ स प्रायादुत्तरां दिशम् ॥' [म. भा. १।
१३।१४.१५] इति द्रोणेन सह प्रतियुद्धस्य प्रतिश्रुतत्वात्,
भीष्मादिभिः सह गोप्रहसमये प्रागेव कृतत्वाच्च किमिदानीं
शोचसीति निरस्तम् । इदानीन्तनस्य युद्धस्य तद्वधपर्यन्तता-
निश्चयेन महानर्थकत्वात्— इति ।

श्लो. ५ गुरुमिति—अत्र 'रुधिरप्रदिग्धान्' इति गुरुणां
विशेषणम्, 'अर्थकामान्' इति भोगानाम् । तथा च 'रुधिर-
प्रदिग्धान्' रक्तप्रधानबलावलितान्, गुरुन् आचार्यान्, हत्वा
तु नाशयित्वा पुनः, इहैव अस्मिन्मन्येव, अर्थकामान् अर्थ-
कामप्रधानान् भोगान् सुखीयानुभवेयम् । भोगानां धर्मार्थत्वे
नोक्षार्थत्वे वा सुवर्षादिहृत्तनप्रकृतिरपि कदाचित्साध्वी स्यात् ।
इह तु विनाऽर्थकामौ नान्यत्किञ्चित्सम्भवतीति युद्धादुपरम एव
श्रेयान् अवतीति केचिद्वाचसते ।

यद्यपि 'न भैशं क्षत्रियश्चेत् ।' [म. भा. ५।७।३१]
इति भवतो मतम्, तथापि गुरुहृन्नलम्बराज्यापेक्षया
तदप्यस्माकं श्रेयः पूर्वमङ्गीकृतत्वात् । तथा युष्मकं 'एक-
चक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महाराथाः । चेक्ष्मैर्न तदा ते तु
सक्षे एव विशास्यते ।' [म. भा. १।१५७।४] इति
'सोऽयं च भीष्मसु रिपुप्रमाथी जिष्णुधर्मो चापि महाबुधो' ।
भैशं चरित्वा तु युधिष्ठिराय निवेद्याश्रकुरुदीनसत्त्वाः ॥' [म.
भा. १।१५८।३] इति च । अयं भावः—गुरुहृन्नेन स्वधर्मपालने
परलोके श्रेयः स्यान्न वेति सन्देह एव । धर्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेय-
त्वात्, परलोकेऽप्याप्रत्यक्षत्वच्च । रुधिरप्रदिग्धत्वात् हृदय-
दाहिभोगप्राप्तिस्त्विहैव प्रत्यक्षा, अर्कीतिस्त्वम्भवत् । गुरुन्
हत्वा भैक्षचरणे तु लोके नाकीर्तिर्भवेति, किन्तु लौकिकजन्यं यथै
एव विजुष्मत् इत्यनुसृतमेव । अतः 'दृष्टादृष्टयोः समवाये दृष्टं
बलीयः' इति न्यायेनैव लोके सुकीर्तिकरं भैक्षमेव श्रेयः परलो-
कफलप्रदस्त्वधर्मपालनापेक्षयाऽपि—इति ।

श्लो. ६ न चैतदिति—वयमेतान् जयेम, एतनो
गरीयः, ते वाऽस्मान् जयेयुरेतद्गरीयः—एतन्न विद्याः ।
अस्माकं जयः श्रेयासु तेषामिति न निश्चीयत इत्यर्थः ।
ननु जयस्य गरीयसत्वं निश्चिच्छेदमेव, तत्र किं सन्देशः ? इत्य-
त्राह—यान्वेति । अयमभिप्रायः—यद्यस्माकं जयः स्या-

तर्हि प्रथमं तेषां नाशः सिद्ध एव । अनन्तरं चास्माकमपि तान्दृष्ट्वा जीवितुमनिच्छतां भविष्यतीति सर्वकुलनाशप्रसङ्गः । तेषां जयेतु केवलमस्माकमेव नाश इति कुलार्द्धमप्यवशिष्येत, शुभादिहिंसा च नो न स्यादिति तेषां जयस्त्वैव कुतो न गरीयस्त्वम्? इति ॥ जयपराजयविषयकसन्देहपरत्वेन व्याख्यातं तु पूर्वश्लोके श्रेयस्त्वेन निर्द्धारितस्य भैक्ष्यभोजनस्य पुनः सन्देहविषयत्वायोगात् । उत्तरार्द्धस्वारस्य-भक्षाच्च न युक्तम् ॥ किञ्च पार्थस्य स्वपराजयशङ्कायां कृपावेशो न सन्नच्छते, प्राचीनेषु तपसोषिताग्निपुरागिरुरन्दरदिगीगादिवचनेषु इदानीन्तनेषु 'ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।' [म. भा. ४।१५।३१] इति हृल्यधरादिवाक्येषु प्रत्ययप्रत्यये 'स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रु-जेष्यसि पाण्डव !' [म. भा. ६।२१।१८] इति भगवतीवरे चास्याविश्वासः प्रसज्यते, 'नास्मि भीतो महाबाहो ! सहायार्थं नास्ति मे' [म. भा. ५।१५।३५] इत्यादिना शक्तिप्रत्याख्यातं च नोपपद्यते, अस्ति च 'हृन्यामेकश्रेयसैव वासुदेवसहायवान् । सामराज्येण लोकान् सर्वान् स्वधार-जह्वमान् ॥' [म. भा. ५।१९।१०] इति तत्प्रतिज्ञायाः प्रत्यापनाप्रसङ्गः न तथा वर्णयितुं शक्यम् । उक्तं चानेनानुप-मेव 'धनञ्जय ! कथं शक्यमस्माभिर्धुनुमहादेवे ।' इति प्रुष्ठ-तरे शुधिप्रिया सावधम् 'ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।' [म. भा. ६।२१।१०] इति ॥ न च मोहाभिभूतत्वेन इदानीं तथा शङ्का इति वाच्यम्, तन्मोहस्य तादात्मिककर्तव्य-मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा सर्वमपि तद्भ्राणमुन्मत्तप्रलपित-कल्पं स्यात् । तत्तु प्रज्ञावात्स्वेनाभ्युपगमं भगवताऽपीति यथोक्तमेव ज्ञेयः । व्याख्यातं चैवमेव वामनेनापि ।

श्लो. ७ कार्पण्येति—अत्रार्जुनः 'सेनयोरभयोर्मध्ये रथं स्थापय' इति स्वशुद्धात्मस्वभावमनियतं साम्यमधिष्ठायैव युद्धाय प्रवृत्तेऽपि सञ्जातसमुपदिष्टतत्त्वबान्धवमहनीयाचार्य-जनभावसमुन्मीलितप्राकृतमावबुद्धया विनष्टस्वशुद्धात्मस्वभाव-स्वपरत्वविज्ञानः सन्निधौ भगवतः 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्या-रभ्य 'त्वक्चैव परिदहते' [१।२८.२९] इत्यन्तैः स्वस्वरूप-विज्ञापनपरैः षड्भिर्भक्तैः स्वात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानाभावम् १, ततः 'न च शक्रोऽप्यवस्थापुम्' [१।३०] इत्येकेन स्वनि-यतकर्तृशुद्धान्त्यागलक्षणां स्वाधिकारानुष्ठितिम् २, ततः 'अम-तीव च मे मनः' इत्येकेन स्वबुद्धेन्द्रियविजृम्भणम् ३, ततः 'निमित्तानि च पश्यामि' इत्येकेन स्वनाशानावस-दर्शनविनष्ट-शुद्धात्मस्वभावस्वरूपविज्ञाननिदानं अमम् ४, ततः 'न च श्रेयोऽनुपपद्यामि' इत्यादि 'न चैतद्विद्यः' [२।६] इत्यन्तैः स्वाशयविज्ञापनपरिष्कृतिभिः स्वनिश्चयानुष्ठेयसंसारव्यवसायधर्मा-धर्माधिकैश्च विज्ञाप्य पुनः स्वविज्ञापितस्वस्वरूपपञ्चकपरिणाम-लक्षणं स्वरूपं विज्ञापयति 'कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः' [२।७] इति । तत्तच्च सोऽयमर्जुनः स्वनिश्चयानुष्ठेयसंसारव्यवसाय-प्रतिबन्धकस्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानाभावलक्षणस्वार्थाग्रह-

दोषनिवर्तकदर्शनशिक्षाया एव 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यात्मान-मावेव सर्वलोकाचार्यं भगवन्तं वासुदेवं शरणमुपजगाम ।

अत एवाधिकारिणां सर्वेषां सति स्वाध्याग्रहदोषे ज्ञानाचार्य-शरणगतित्वेन सुख्येति भगवता गीतायां स्वशुद्धात्मस्वभावस्वरूपप्रयोजनसाम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानात् तदभाज-प्रयोजनवैषम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानस्यावश्यकम्, तद-नुष्ठाननिदानस्वार्थाग्रहदोषविभूतये परमर्हसलक्षणज्ञानाचार्यविष-यकशरणगतेर्गुह्यत्वम्, तदनुष्ठानपराणां चाधिकारिणां फलत-प्यावस्थेन कृपणत्वं च 'दूरेण हृषरं कर्म' [२।७९] इत्यादिनोफ-दिष्टमिति विज्ञायते—इति ह्यस्योगी ।

श्लो. ९ तूष्णीं बभूव हेति—अत्र केचित्—एत-दन्तो ग्रन्थो गीतोपदेशनिदानाभिभूतपार्थस्यामोहप्रदमरूपविष-यैक्यात् युद्धादुपरपोषपादकानुवचनप्रधानत्वाच्च पूर्वाध्याय-एवान्तर्भावमर्हति । 'अर्जुनविवादयोगः' इति प्रथमाध्याय-समाख्याप्यस्य तदवयवत्व एव स्वारस्यं भजते 'कथं भीष्म-महै' [२।४] इत्यादिनाऽप्यार्जुनेन स्वविषादप्रदर्शनात् । उक्तं च सन्नयेन—'सेनयोरभयोर्मध्ये विधीयन्ते' इति । प्रकृते स्वध्यायविभागेऽर्जुनवचसः समासपुनरात्ता, द्विती-याध्यायोपक्रमस्थोपसंहारानुरुपता च प्रसज्यते । अतोऽत्रैव प्रथमाध्यायसमाप्तिं विधाया 'सन्नयं ववाच । तमुवाच । इत्या-दिना द्वितीयोऽध्याय आरम्भणीय इति वदन्ति । प्रदर्शयन्ति च ह्यस्योगिभाष्यानुक्तस्यम् ; तदयुक्तम् । प्रथमाध्यायगतस्या-प्रत्यस्य चार्जुनवचसो भिन्नरूपत्वात् । तत्र ह्यसौ स्वाशयं सिद्धा-न्तरूपेणैवोपन्यास्यत्, न प्रभुरूपेण । न हि तत्र रणशुभ्रम-स्यानुक्तस्वशुद्धालेशोऽप्यस्य चेति सिद्धिपदम् । अत्र तु पर-मासेनापि भगवतःऽर्जुनदेः पदैरभवसितः स्वव्यवसायस्यौ-चित्ये सन्निधानोऽसौ कर्तव्यजिज्ञासया तमेव भगवन्तं घृच्छ-नेव स्वमतमन्ववदिति व्यक्तं वैषम्यम् । अर्जुनस्य विषाद-प्राप्तिस्य प्रथम एवाध्याये चापोत्सगपूर्वकशोपस्थोपवेशानरूप-फलमयन्तोपपत्तिताऽप्राप्तयते, न त्वपूर्वां वष्यते इति न तत्रान्त-र्भावोऽस्य ग्रन्थस्यावश्यकः । द्वितीयाध्यायस्य 'घृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः' [२।१०] इत्याद्युपक्रमोऽप्यस्य 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति' [२।१२] इत्युपसंहारा-नुष्ठान एवेति नास्मिन्नध्यायविभागो दक्षितदोषानामवसरः ।

अत्रुत सपरिकरं स्वकर्तव्यस्यानुरूपफलमयन्तं पार्थस्य व्या-मोहं प्रदर्श्य, तत्रश्रमावेन प्रतिवचनेऽसम्भवलक्षणावसमापनम्, ततः परमहितीषिष्ठकृतमवसरोचितं तद्व्यवसायनिषेधम्, तच्छ-वणेन 'एताव हन्तुमिच्छामि त्रतोऽपि' [१।३५] इति निश्च-यस्य सन्वेहोपापानावतरणम्, तद्विरूपं वा 'कथं भीष्ममहै' [२।४] इत्यादिप्रश्नमुपपन्नं तत्प्रतिवचनतया 'साधु आगतोऽसि मार्गेण' इत्यभिप्रायेण 'प्रहृत्यत्रिं हृषीकेश उवाच' [२।१०] इति भगवदुपदेशोपक्रमवर्णनं च नितान्तं समुचितं विहितं महर्षि-णेति यथावस्थित एवाध्यायविभागो भवेदिति मनोहरः ।

किञ्च शोकचिन्तमानसतया सशरं चापमुत्खज्य रथोषध

उपविष्टस्यार्जुनस्य शोकविशेषमात्रार्थं किञ्चित्कालप्रतीक्षणमेव तदुद्धृतः परमदयालोभमवतः समुचितम्, न तु सद्यैव कठोरैः पदैस्तत्त्वभर्त्सनम् । तच्च तत्राध्यायं समापयता शुष्यक्षितं सह-दयसार्वभौमेन सत्यवतीसुतयेति दरमुकुलितनयनं विशावनीयं सुभीतिः । हंसयोनिप्राप्तस्तु सचित्पत्न्या भिन्न एवेति मात्र तदव-लम्बो युक्त इत्यलमप्रकृतेन ।

श्लो. १० तमुवाचेति—यदि पार्थः स्वधर्ममजानन् युद्धमधर्मं मन्यते, तर्हि नियतं हास्यः स्यात् । अत्र त्वसौ स्वकर्तव्यं विदमपि सकलबुद्धिरेकमेव परमाहितेति वा ब्रह्मविद्या-मुपदिक्षिता मयैव मं हितमतिरिक्तं चेष्ट इति कथं हास्यः ? इति मन्वानोऽपि माधवः ‘अर्जुनः मम मौर्ख्यमालोक्यैवायमुप-सर्तौति यथा प्रत्येति तथोवाच’ इतीव पदभावं विवृण्वते केचित् । अप्रैरकस्तेऽपि भगवतो वैभक्त्यायमावस्तु ‘न कर्तृत्वं न कर्मणि’ (५।१४) इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते ।

उभयोरिति—उभिः क्षत्रियैः आ दीर्तिर्ययोः क्षत्रियप्र-धानयोरित्यर्थः । ‘उकारः क्षत्रिये नेत्रे हरमौलौ हरे हरौ ।’ ति रत्नकोशः । एतेन ‘बुधाऽङ्गुलसमाचारिणं युद्धयन्ते नृपा-त्मजाः ।’ [म. आ. १।१३६।३२] इत्येतदपि युद्धादुपरम-कणमत्र न सम्भवतीति द्योत्यते । उभयोरङ्गानाङ्गानयोर्मध्ये विपरीदन्तं सेनयोर्मध्ये उवाचेति केचित् । अत्र प्रहासः परिहास एवं मौर्खैर्हासः ‘प्रहासे न मन्योपपद्ये—’ [अत्रा. १।४।१०६] इत्यादौ तथावदर्थेनात्, उभैर्हासस्यानु-चितत्वाच्च ।

श्लो. ११ अशोच्यमिति—यत्तु—‘गतानगन्ता प्राणाभानुशोचन्ति’ इति नव्यैर्न्याय्यत्वात् तत् गतत्वागतव-योरेव श्रुतौ गुणीभावेनाविष्टविधेयांशदुष्टत्वात्, केवलप्राणागं केनापि शोच्यत्वाभावाच्च तुच्छमेव ।

‘अशोच्यान्’ इति श्लोकात्पूर्वं ‘त्वं मानुष्ये-णोपहृतः’ इत्यादिः कोऽपि श्लोकोऽधिकः पठ्यत इति भिन्न-सुखन्यायानात् प्रतीयते ।

श्लो. १४ मात्रास्पर्शास्मिन्—अत्र स्पर्शशब्दः ‘तत्त्वेन २पञ्चसंस्कृतः संसारं प्रतिपद्यते ।’ [भाग. १।१२२।५०] इत्यादिवाच्य विषयवाचकः । दृष्ट्या-द्रव्येतच्छ्लोकसच्छाये ‘ये हि संस्पृशन्ता भोगाः’ [५।२२] इति श्लोके ‘बाह्यस्पर्शेषु’ [५।२१] ‘बाह्यर-स्पर्शान्’ [५।२३] इत्यत्र न विषयार्थं तस्य प्रयोगः । तत्समभिध्माहारवलेन चानेकार्थस्य मात्राशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या इन्द्रियपदत्वमवभा-स्यते, यथा—‘मात्रासंस्पर्शस्त्वस्य भवति’ [बृ. उ. मा. ४।५।१४] इति श्रुतौ । अस्यात्मनः, मात्राभिर्भूतेन्द्रियादिभिः, अस्पर्शां भवति संयोगाभावः सम्पद्यते । इन्द्रियादिसंयोगा-भावेन चास्य मरणोर्ध्वं ‘अयमहम्, अयं मय पुत्रः’ इत्यादिविशेषविज्ञानं न भवतीति श्रुतेरर्थः । अन्ये तु—‘मीयन्त इति मात्रा विषयाः’ इति विवृण्वते । तेषां ‘वर्तमानं मात्रा विषयां न स्तुं ...’ [७।१५।४१] ‘मात्रात्मकत्वाभिरयः

सुसङ्गमः ।’ [१०।६०।५३] इति च भागवतम् । ‘मात्रासङ्गा-द्विनिर्गताः ।’ [म. सू. ६।१७०।ब. सू. १०।१६] इत्यस्य साधवीर्यं व्याख्यानं चातुक्कलम् । परं युद्धगवत्पादीयं व्याख्यानं दृश्यता माघेन मात्राशब्दस्य विषये लब्धव्यमुक्तम्, तत्साहस्यमात्रम् । तस्य तत्र तत्र नानार्थेषु प्रयुक्तं प्रयोगदर्शनात् । तथा हि—‘प्र मात्राभी रिरिचे’ [ऋक्सं. ३।३।१०] इति मन्त्रे—‘शिलोचयेषु ।’ ‘अमात्रं त्वा—’ [ऋक्सं. १।७।१५] ‘परो मात्रया तन्वा—’ [ऋक्सं. ५।६।२४] ‘परो मात्रमचीधर्म’ [ऋक्सं. ६।५।२] इत्यादिषु—इत्याद्याम् । ‘एतस्यैवानन्दस्या-न्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति’ [बृ. उ. ४।३।३२] इति—कलायाम् । न मात्राप्रपुनरुद्धयन्ते—[म. आ. १।२।७१।१२] इति—युद्धौ । ‘मात्राशी स्यात्’ । [च. सं. सू. स्था. ५।११] इति—अल्पे परिमाणे वा । ‘मात्रासज्ञात्—’ [म. सू. ६।५७] इत्यपराकमेतेन—उपकरणद्वये । ‘अन्यो मात्रा—’ [म. स्मृ. १।२७] इति—तन्मात्रेण । ‘मात्रास्वप्रत्ययसन्धाने नष्टस्य पुनरुत्थानम्’ [शि. सू. ३।२४] इति पदार्थेषु । एवं ‘मायायवनिपत्यन्तस्त्राप्रामकालस्तु यान्ता मात्राव्यक्त्यो यावत् प्रतिताव स्वगोचरे ।’ [शि. सू. वा.] इत्याद्युपसन्धेयम् । अस्माभिस्तु भगवत्प्रादाभिमतस्यार्थस्य प्रागेव समाहितत्वाभा-वस्तुतमति प्रपञ्च्यते तत् ।

नव्यास्तु—‘शीतोष्णपुखदः खदा य इमे मात्राणां बाह्यदृष्ट्य-न्तर्गतपदार्थानामिन्द्रियैः संयोगात् उद्भवविषयाश्चाशीलाः, अतो-ऽनित्याः’ इति व्याकथ्यते । तत्र ‘तैत्तिरीयसंस्तः कथं चक्षुरादि-द्वारा निर्गम्य ब्रह्मादिविषयश्च गत्वा ब्रह्मादिविषयाकारेण परि-णमते—’ वे. प. १. इत्यादिप्रक्रियाभिरुपाधात्, ‘मात्रास्पर्शाः’ इत्यस्य ‘शीतोष्णपुखदः खदाः’ इत्यस्य च विशेष्यविशेषण-भावो न दृश्यते ; अतस्तयोर्द्वेष्टविषयेष्वभावाद्युपगमेन प्राचां व्याख्यानमेवावश्यम् ।

श्लो. १८ अत्र नव्यगृह्णामः—‘न योत्से—’ [२।१०] इति वाक्येनार्जुनस्य युद्धप्रवृत्तिलोपं, भगमादत्र तस्याप्राप्तमेव युद्धम् । अतस्तत्र तत्प्रवृत्तिर्भवेत् भगवद्भवनं विहितेनैव स्वीकर्तुं युचितम्—‘इत्याहुः । तदधिकारविजृम्भितम् ; युद्धस्य वर्णधर्मविधायक-शाखेणैव प्राप्तत्वात्, तत्र प्रकृतस्याप्यर्जुनस्य तत् उपरतेः शौर-मोहमुल्लसनेन आप्तोपदेष्टाजन्यविवेकादिना तद्वापे ‘अपवादा-पवादे उत्सर्गस्य स्थितिः’ इति न्यायेन युद्धप्रभेगैर्निर्वाहत्वाच्च । यदपि—अत्रात्मतत्त्वप्रतिपादनेन मोक्षफलस्त्वस्तुप्रतिपादनप्रकर-णत्वावगमात् तत्र स्वधर्मत्वेन विहितस्य युद्धस्य प्राकरणिक-मोक्षफलसम्पन्नप्रतीतिरेकं फले मित्रन्यापारकं साधनद्वयस्य संयुक्त्योर्नित्याज्ञानकर्मसमुच्चयः शिद्धयतीति—मन्यन्ते, तदा-शासोदकाशनमात्रम् । शब्दतो मोक्षफलोद्देशेनान्नाविधानात्, ‘युद्धस्य’ इत्यस्यास्य नुष्ठात्मात्रत्वस्य स्थानेन प्रागभि-सन्धिविषयफलसम्बन्धस्य तत्र प्रतीतेर्मोक्षफलसम्बन्धभावाच्च ।

श्लो. ३९ एषेति—‘साङ्ख्यशब्दस्य योगलुप्तयाऽत्र साङ्ख्यश-ब्देन साङ्ख्यशास्त्रमेव ग्राह्यम्, न पुरार्थान्तरं कल्पनीयम्—’ इति वि-

ज्ञानभिन्नुः तत्र विचारसहम्, अत्रैतच्छब्देनानुपपदमुपदिष्टस्यात्मानात्मविवेकस्यैव परमार्थेन साङ्ख्यशास्त्रस्याप्रस्तुत्वात्, उपनिषन्त्येव गीताशास्त्रे तद्विरुद्धसाङ्ख्यदर्शनानुमानकस्यान्या अन्त्या-व्यत्वाच्च । अत्र नव्यपक्षपातिनः केचिद्वदन्ति—यदत्र भगवत्पादैः कर्मयोगस्य ज्ञानप्राप्त्युपायत्वमभिहितम्, तेषां कल्पनामूलमेव; न गीतायाः सम्मतम् । ज्ञानेनैव फलाभिसम्पन्निरहितेन कर्मणाऽपि साधान्मोक्षः सिद्धयति, तत्रापि 'कर्मयोगो विधिष्यते' [१।२] इति तत्सिद्धान्तात्—इति । तदुच्यते; गीतायाः स्मृतित्वेन तन्मूलभूतोपनिषच्छ्रुतिसिद्धान्ताविरोधेनैव तत्स्थस्य नेयत्वात् । आकरे महाभारते च 'शरीरपक्षिः कर्मणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः परे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ आनुसंख्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमाजैवम् । अदोहोऽनभिमानश्च ह्रीरितिहा रामस्तथा ॥ पन्थानो ब्रह्मणस्त्यजेते पुरैः प्रप्राप्तिं यत्परम् ।' [म.आ. ११।२७०।३८-४०] इत्यादौ कर्मणो ज्ञानप्राप्त्युपायत्वस्य व्यक्त्युक्तत्वेन तत्परकर्मिणीयतायां गीतायामपि तथैवाहीकारस्य समुचितत्वाच्च । भवतु नामान्यत्र तथा; गीताशास्त्रे तु न किञ्चिदपि तथाविधं प्रमाणमस्ति—इति जल्पनं तु धूम्रश्लेषमात्रम् । 'सत्यासत्सु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः ।' [५।६] 'आरुह्योऽमुनेयैर्योगं कर्म कारणमच्यते । [६।३] इत्यादौ कर्मणो ज्ञानसाधनत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादिति ।

श्लो. ४२ यामिमामिति ।

पुष्पितामिति पदं प्रयुज्जता व्यञ्जितं किमपि यद्वाभ्युता ।
यामनोक्तिमनुसृत्य तन्मया किञ्चिदत्र विषादं प्रदर्शयते ॥
 कर्मैव बद्धी, कुसुतु प्रसूतं स्वर्गपरि, मोक्षफलं तदीयम् ।
 पक्षे फले शुष्यति वीरुदत्र बोधे प्रजाते लयमिति कर्म ॥
 उदेति पूर्वं कुसुमं लनाय फलं च पश्चादिति निश्चितोऽर्थः ।
 फलेच्छुना नैव परं विचर्य प्रसूनमेतत्प्रथितं जनेषु ॥
 अमृष्यमाणाः समयातितां छनन्ति बाह्यस्तदपि प्रसूनम् ।
 न त्वेतदेवायुसंपदेष्टुंरिषि पितुलंतां रोपयितुं फलार्थम् ।
 प्रवृत्तिमाधातुमथापि तेषांरूपिता लतारोपणकर्मणीह ।
 शाश्वन्ति पुष्पाण्यपि तस्मिन्प्राणि फलसिमुलान्यनुसन्धानः ॥
 आप्तोऽपवर्गाख्यफलं तथाऽऽतुं वेदोऽपि क्मण्युपदेदिशति ॥
 मोक्षः प्रबोधात्स च चित्तशुद्धयावैद्येन सा सिद्धयति कर्मणेति ॥
 प्रवर्तनार्थं च गुणसमुन्नतं स नाकलोभप्रयुक्तसुभोगान् ।
 आपातदम्यानपि तोऽप्येति वाचा यया सा खलु पुष्पिताख्या ॥
 कृत्वा ब्रजेतुर्नकाणि पापं ततो वरं स्वर्गखलं शुष्पन्ताम् ।
 मत्वेति तच्छुष्यत एव पेदो विवक्षितोऽप्यस्य तु मोक्ष एव ॥
 केचित्पुष्पितमामिनोऽपिदिततद्रूपाशयाः कर्मणां
 स्वर्गाद्येव फलं विदन्ति परमं लब्धुं यतन्ते च तत् ।
 पुष्पं केवलमेव तत्र तु फलं तत्तत्तात्परिका वापतः
 सम्प्रोक्ता हरिणा बुभोषयिषुणा तथं परं 'पुष्पिता'इति ।
 उपमृंहितव्यायमर्थो भागवते—[१।१।१२६]
 'एवं व्यावसितं केचिदविज्ञाय कुसुद्वयः ।
 फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदद्वा वदन्ति हि ॥
 कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलमुदयः'—इति ।

श्लो. ४४ भोगेति— विपर्वस्य धावः करोतिधमानार्थत्वात् 'विधीयते' इत्यस्य क्रियत इत्यर्थः स्यात्, कर्तव्यत्वेन ज्ञापनार्थकत्वे च कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः स्यात्; तस्य चोभयस्य सर्वस्यैव सदैव कृत्यविधये बुद्धिस्वरूपेऽभावात्, पृथक्-न्तोपादानमनर्थकं स्यादित्यत आह **मधुसूदनसरस्वती—** 'विधीयते इति कर्तव्येति लकारः' इति । तथा च करोत्यर्थकस्य तस्य कर्म घटादिकम्, तस्यैव सौकर्यद्योतनाय कर्तृत्वेन विषयायां, कर्मणो घटादेरेव व्यापारो धातुतात्पर्यविषयः पर्यवस्यति । स च भवनमेव । तदाश्रयत्वमेव कर्तृत्वमिति घटो विधीयत इत्यस्य स्वयमेव घटो भवतीत्यर्थः पर्यवसितो भवति—इति गूढार्थतत्त्वालोकः ।

श्लो. ४५ त्रैगुण्येति— केचिदसु श्लोकमखिलगीतापुरतस्त्र-बीजसूतं मन्यन्ते । तथा हि—प्रथममुपोद्धातत्वेन किञ्चित्साङ्ख्ययोगं प्रतिपाद्य 'नेहानिमिकमनाशः' [२।४०] इत्यादिनोपपन्न-स्तुद्धियोगाज्ञत्वेनात्र निर्द्वन्द्वत्व—निर्लेगुण्यत्व—नित्यसत्त्वस्थ-त्व—निर्योगक्षेमत्वात्मवत्स्वरूपं गुणपञ्चमुपदिश्यते । तत्र निर्द्व-न्द्वत्वस्पष्टीकरणार्थं तृतीयोऽध्यायः प्रवर्तते । निर्लेगुण्यबोधनार्थं चतुर्थः, नित्यसत्त्वस्थत्वज्ञानार्थं पञ्चमः, निर्योगक्षेमत्वसि-द्धयर्थं षष्ठः, आत्मवत्त्वसिद्धयर्थं सप्तमः, तदन्त आत्मन्त उपदिष्टायाः षट्प्रकारकोपासनाया ब्रह्माध्यात्मात्मकमधिभूता-धिदेवाधियज्ञाख्यप्रकारविवेकायाष्टमः, तत्र अधियज्ञवत्स्वरूपोपासनाज्ञानार्थं नवमः, अधिदैवत्वकल्पज्ञानार्थं दशमः, अधि-भूतत्वकल्पज्ञानार्थेकादशः, अध्यात्मज्ञानार्थं द्वादशः, कर्मज्ञानार्थं त्रयोदशः, कर्मणो बन्धकटावन्धकत्वे गुणायुते इति ज्ञानार्थं चतुर्दशः, ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं पञ्चदशः । अत्रैव गीतासमाप्तः ।
 शोडशाध्यायत्रयं तु **परिशिष्टरूपम्** । तत्र सप्तमनवम-योरध्याययोः सुचितेद्वाङ्मसम्पत्त्वकल्पज्ञानार्थं शोडशः, कर्म-ज्ञानरहस्यविवेचनार्थं सप्तदशः, उपसंहाररूपशोडशः । एवं सकलगीताशास्त्रसहितिरिति । अस्य युक्तायुक्ता ध्येया सुधीभिः ।

श्लो. ४६ यावानिति । मध्यमतानुवर्तिनी— ननु यथा सकामानां समाख्यमानेन ज्ञानाभावात्मानो न भवति, तथा निष्कामाणां ज्ञानिनां स्वर्गफलं न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—**यावानिति** । यथातथाशब्दावस्थाद्वयार्थः । यावत्स्ता-वानित्येतयोरानुवृत्तिः । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुपपाने कूपे भवति, तावान् सर्वतः सम्प्रतोदके भवत्येव, तथा सर्वेषु वेदेषु काम्यकर्मिणां यत्फलं तद्विज्ञानतो ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलजन्त-वति । ब्रह्म अणति इति ब्राह्मणः—अपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । अपरोक्षज्ञानसाधनं दृश्येति—**विज्ञानत इति** । अथवा—त्रैगुण्यनिरवृत्त्यर्थं वेदाश्रयणं कार्यमित्यत्र हेतुमाह—**यावानिति** । सर्वतः सम्प्र-व्यासमुदकं यस्मिन् भवेत् ॥ सर्वतः सम्प्रतोदकः । 'प्रकृतिर्द्वैतकृत्स्नः सर्वमाहृत्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः सम्प्रतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रलयेऽप्युद्भूतत्वात्, पालकव्रतित्वात्, कालाद्यखिल-

चेष्टकत्वात्, उदपानो विष्णुः । 'उद्रेकात्पातुरादित्यादन्तत्वा-
दखिलस्य च । प्रत्ययेऽनुदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः ।'
इति वचनात् । तस्मिन्प्रत्यये याक्त्वात् तावत्सर्ववेदेषु विशेष-
ज्ञानी यः तस्यैव भवनीत्यर्थः । उक्तं च—'यावत्प्रभोजनं
विष्णोः सकाशात्साधकस्य तु । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेद-
विदो भवेत् ॥ वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यमोऽखिललक्षणः ॥' इति ॥

नव्यास्तु—अध्याहारपरिहारकौशलं दर्शयन्तः 'सर्वतः
सम्स्तुतोदके सति उदपाने यावानर्थः—न स्वल्पमपि प्रयो-
जनं विद्यते, तावान् विज्ञानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु'
इत्यन्वयेन व्याचक्षते । प्रदर्शयन्ति च—'यथोदपाने महति
सर्वतः सम्स्तुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः'
[म. भा. ५।४।६।१६] इति श्लोकव्याख्यानस्य कस्यचित्पद-
छन्मम् । परं तेषां कारकदोषः, 'यावानर्थः' इत्यस्याशाब्दार्थ-
कल्पनाल्लेखापततीति सरस उच्यते सागरे पतनमेव तत् ।

श्लो. ४८ योगस्य इति—एतदनन्तरम्—'यस्य सर्वै-'
इत्यादिः कश्चन श्लोकोऽधिकः पठ्यते, कैश्चित्पद्मिनवसुप्तव्या-
ख्यानाज्ज्ञायते ।

श्लो. ५२ यदेति— इमं श्लोकमेवमतारयामास
वामनः—

अनादिवासना तद्विद्वतीया भोगकामना ।
उभयोर्लक्षणे सम्यगवधार्ये मनीषिभिः ॥
छुषितोऽनं नाथमानः प्रवृत्तोऽमुममपेक्षते ।
न वा किं ते मनः इति ब्रूयामेति न संशयः ॥
मत्वाऽसाध्यां सुधां चेतस्तदीयं तां न वाञ्छति ।
यत्नेन लभ्यमशनं ज्ञात्वा तत्स्फुटमीहते ॥
रुमेत यदि पीयूषं पास्यत्येव स तल्लवम् ।
असाध्यमित्येव ततस्तदसाधनमिच्छति ॥
तत्र याऽनस्य साध्यस्य लिप्ता सा कामना भवेत् ।
असाध्यमित्यनुद्धृता पीयूषेहा तु वासना ॥
श्रूयन्ते ये बहुविधा भोगाः पुण्येन ते दिवि ।
साध्या इत्यवधार्याऽत्र कामना तेषु जायते ॥
विधायाध्वरं नाकलोक्तं भजेम
प्रपीयाद्यत् सर्ववैधुर्मिलेभम् ।
नरा वेदवादेभ्योऽपि श्रद्धाधनाः
श्रुतापि श्रुतौ कामयन्ते फलानि ॥
यथश्रुतान्यपि फलान्यपराणि काम-
माकर्ण्येयुर्निहन्तान्यपि तेऽभ्येयम् ।
यद्वासनासुकुलमात्तविकासमन्तः—

स्तत्कामना कुसुमतां हि तदोपयाति ॥
विदितस्य फलस्यैव लिप्ता स्यात्कामनाभिधा ।
वासनाऽन्या च ते नैव स्पृशतो ज्ञानिनो मनः ॥
जीवन्मुक्तदशा सेयमेतत्सिद्धयर्थमन्युतः ।
पाथेषुद्विष्य कृपया × × × वक्ति श्लोकमिमं स्वयम् ॥

श्लो. ५९ विषया इति—अत्र ज्ञानदेवस्तु—

आकर्णयापरमिदं कुतश्च किरीटिन् !

यत्साधका नियमतो विषयस्त्यजन्ति ।

यच्छन्ति चेन्निष्कृषणं न परं रसज्ञां

तेऽभीर्निव विषयः कवलभीक्ष्ण्यन्ते ॥

छित्त्वा तरोर्यदि सिन्धुः सलिलैर्निषिधे—

न्युलं भविष्यति तदा कथमस्य नाशः ? !

तिर्यक्शिरां स हि समेषत एव तद्धृत्

हृद्युधुवन्ति विषया रसनावलेन ॥

त्यागेन याप्ति कृशतां विषयाः किलान्ये

न त्यज्यते तु रसनाविषयो हृदने ।

यजीवन् जनिमतामिह स प्रसिद्ध—

स्यज्जत्वा च जीवति न तं हि शरीरमेतत् ॥

परं तत्परमं ब्रह्म यदा पाशानुभूयते ।

रसोऽन्यसौ तदोऽन्यात्साधकेन नियम्यते ॥

विस्मरन्ति हृषीकाणि विषयानाखिलानि ।

देहभावाश्च नश्यन्ति ब्रह्मास्मीति मतिर्बेदा ॥

—इति भावार्थमाह । स च संवदतीच—

'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।

वर्जयित्वा तु रसनं तमिरात्मस्य बद्धते ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।

न जयेद्भसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥—

—इति भागवतेन [१।१।२०.२१] परमत्र रसशब्दस्य रागवा-

चित्त्वमेव सन्दर्भस्वरसानुगुणमित्यतिरोहितमेव प्रेक्षावताम् ।

उक्तं न भगवता शाण्डिल्येन अत्रस्यमेव रसशब्दमधिकृत्य

भक्तिमीमांसायाम्—'रसशब्दाच्च रागः [१।१।६] इति ।

श्लो. ६० यतत इति । 'वक्षिणो हित्करणत्—अनु-

दात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धम् ।

न च हित्वाभावे सतीदित्वाभुम् स्यादिति तद्धारणाय हित्व-

करणसार्थक्यात्—न तस्यानुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदानित्यं बद्धा-

पकत्वम् ; हित्वेऽपीदित्वाभुम्प्राप्तिस्तु न शङ्क्या, अन्त्ये दित्व-

स्यैव तन्निमित्तत्वेन हित्करणेन तदभावादिति वाच्यम् ; अनु-

दात्ताकारे त्वकरणेनापि नुष्प्राप्तिवारणसम्भवात् नित्यमात्मने-

पदस्य सम्भवाच्च हित्करणैवैक्यस्य दुर्बारात्वात् । अनुदात्तेत्त्व-

लक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वे तु नित्यमात्मनेपदप्राप्त्यर्थं हित्वस्य

सार्थक्यसम्भवाद्भवति ज्ञापकत्वम्' इति गृहार्थदीपिकात्तत्त्वा-

लोको ।

श्लो. ६१ तानीति—अत्र 'मत्पर'—पदं सगुणमक्ति-

त्वावकं मन्वानो वामनो भगवतोऽभिप्रायमेवं वर्णयति—

सर्वेश्वरोऽहं सगुणो मनोहः प्रकाशमानो हृदि मत्परस्य ।

अवाम्यतस्तद्विषयीणि हृदमपि प्रमाथीनि न पारयन्ति ॥

आत्माऽभ्येतेति चिन्तितं ध्रुवं तथाप्यलं निर्दिष्टोऽहं निरुणेणः ॥

अनर्थ नीरं विषयास्तु निम्नयुरतः स्वभावात्तदसुत्रा धावति ।

इन्द्रियाणां वृत्तयो या मनसः शक्तयो हि ताः ।
 कल्पयन्त्यत्र विषयान्मनः साष्टङ्गं तत्र च ॥
 मनो विवेकाद्विषयाल्लहाति रसं तु यद्भाति न निर्गुणेऽस्मिन् ।
 ततो हृषीकाणि पुनर्व्रजन्ति ह्यस्यापि कामं विषयेषु सन्नम् ॥
 यथान्याकारमगुणो दर्शयाम्यत्र कल्पितम् ।
 तथाप्यसौ सन्नयति न निरात्परमात्मना ॥
 स्मरति सगुणमेतज्जातबोधो यदीह
 स्फुरति हृदि तदीये निर्गुणं तत्त्वमेव ।
 कनकरसकृता चेद्दृश्यते शालभञ्जी
 न नयनपथमेति द्रष्टुरष्टापदं किम् ? ॥
 निराकारं नीरं यदि करकतामेति कठिनं
 तदाकारं भूते , यदि तु रसनायां विनिहितम् ।
 न नीरादम्यत्वं गमयति, तथैवान्न सगुणं
 फले भेदं कश्चिद्व्रजति न परं निर्गुणपदात् ॥

बाभाति सगुणं चित्ते नैर्गुणेन स्फुरत्यथ ।
 अलङ्कारत्वमापन्नं हिण्यमिव तत्परम् ॥
 मनो मुञ्चति सौन्दर्यं, नैर्गुणे स्फुरति परम् ।
 अप्यात्मानं विस्मरति हृषीकाणां तु का कथा ? ॥
 ईदृशो 'भयपरो' ज्ञानी कुर्मोऽज्ञानीव यत्नवान् ।
 इन्द्रियाणि नियम्यास्ते कश्चिन्नातुयैवाभरः ॥
 अहमेव परो यस्य मत्परो ज्ञानवानसौ ।
 सगुणे सादरस्तं च तारयामीति वक्ष्यते ॥
 एवमीदृष्यत्परो यो ज्ञानवान् यत्नवानपि ।
 तस्यैव तिष्ठति वशे हृषीकाणामयं गणः ॥
 श्लो. ६९ या निश्चेति—इयमतिशयोक्तिरिति रसगङ्गाधरे-
 'जाग्रति स्वात्मानि स्वस्थाः सुप्ताः संसारस्थितौ ।
 बालवत्प्रविषेन्ते सुप्तसदृशाश्वायाः ॥
 इति योगवाशिष्ठे [५।४।०।२४]
 सर्वो अप्याविगीताष्टिपन्थः ।

द्वितीयाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
४४	३५	(म.पु. १।२।७२) इति इति कोशः । दीर्घत्वं	(म.पु. १।२।७२७) इति तत्फलदर्शनाच्च । "युडः कौटिल्ययुडयोः" इति कोशः । दीर्घत्वं	१०९-१	२८	- स्तकार्यं	- स्तकार्यं
६७	३४	धर्माधर्मावज्ञानद्विः	धर्माधर्मावज्ञानद्विः	११२-२	१८	'नित्यत्वं वेदहानिश्च	'अनित्यत्वं वेदहानिर्दु-
७५-	१	तत्र प्रापक-	तत्र प्रमापक-	११८-२	३४	अन्तवच्छेदस्य	अन्तवच्छेदस्य
७६-१	१२	विषयमर्तो	विषयमर्थतो	११९	६	उक्ताः । शास्त्रे अन्त-	उक्ताः शास्त्रे । अन्त-
८३	७	तत अर्होर्थे	तत् अर्होर्थे	"	१९	अप्रमेयं धु...	अप्रमेयं धु...
९०-२	१६	माया एवेति	माया एवेति ...	"	"	इति, अप्रमेय...	इति अप्रमेय...
		...भावः (?)	भावः ।	१२८-१	२९	औत्तरार्थैव-	औत्तरार्थ-
९३-१	२८	आगमाप्रामाण्ये	आगमाप्रामाण्ये	१३९-२	१६	-तत्त्वं कुतो न-	तत्त्वं न कल्प्यम् ।
९६	९	अनगच्छन्	अनुगच्छन्			कल्प्यम् ? कुत इ-	कुतः ? इ-
९९-१	२९	- नान्तर्यामिकत्व-	- नान्तर्यामिकत्व-	१४४-१	४	स्वीक्रीयते ।	स्वीक्रियते ?
	३८	भवति (?) भोग-	भवद्विभोग-	"		व्यापकत्वम् । ब्रह्म	व्यापकत्वं ब्रह्म...
१०१	४	अतिर्दशस्य	अचिर्दशस्य			...येण जीवस्तु	येण । जीवस्तु
१०२	२८	तत्रस्थसुख-	तत्र स्वसुख-	१४९	२३	- कार्यकारण-	- कार्यकारण-
				१५१	२४	सुर्योदयः	सुर्यादयः
				१९८	२४	न किं	तत्किं
				१६-२	२४	लभन्ते । प्राप्नुवन्ति	लभन्ते प्राप्नुवन्ति ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १]

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमच्छिगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया षष्ठान्तानां चतुर्णामेकपेटिकात्वं एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे भाष्ये— “ तदेव मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशया-सङ्ख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतं वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यं तदैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं “य आत्मा अपहतपाप्मा” [छां. उ. ८।७।१; ३] इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ” — इत्यारम्भ्य ‘अतः परमध्यायचतुष्टयेन हृदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्च्यते ’ — इति ।

असक्त्या— परमपुरुषप्रीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्गत्यागपूर्वकमित्यर्थः । लोकरक्षायै अनुविधेयानुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसन्धानेन अकृत्स्नविदः शिष्टलोकस्य निष्प्रमादलुण्ठकरहितवर्णपथप्रवर्तनार्थ-मित्यर्थः । एतेन लोकसङ्ग्रहशब्दो व्याख्यातः । एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षापर्यन्तत्वं भाष्योक्तम् ‘अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत्’ [रा. भा. ३।२१] इति । गुणेषु-सत्त्व-रजस्तमस्संज्ञकेषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य देशकालावस्थादिनियतविषयज्ञानचिकीर्षा-प्रयत्नाश्रयत्वलक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसन्धायित्यर्थः । तथाच भाष्यं— ‘गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं च हृदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतमित्यनु-सन्धानम्’ [रा. भा. ३।२९] इति । ‘मयि सर्वाणि कर्माणि’ [३।३०] इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तदाश्रयस्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्संसृष्टस्य विद्युक्तस्य च जीवस्य नियन्त्रि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनाया निवेश्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य परमात्माधीनत्वं ‘परान्तु तच्छ्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।४१] इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं भाषितः, ‘इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाग्यत्वस्वरूपनिरूप-णेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते’ [रा. भा. ३।३०] इति । पिण्डितार्थश्च दर्शितः— ‘स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्चोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्व-शेषी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति’ [रा. भा. ३।३०] इत्यादिना ॥ ७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्युगपदुपदेशेनाकुलीभूतस्यार्जुनस्य प्रश्नः [१।२]

अर्जुन उवाच— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ! ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे, साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रज्ज्ञाति यदा कामान्' [२ । ५५] इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः साङ्ख्यबुद्ध्या-श्रितानां सङ्घासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' [२।७२] इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिसुक्तवान् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं वक्तुं पूर्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं सङ्क्षिप्यानुब्रूयति— शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रहुरर्जुनस्याभिप्रायं निर्दिष्टुं प्रवृत्तमर्थान्तरमनुब्रूयति— तत्रेति । अध्यायो बुद्धिद्वय-निर्धारणं वा ससम्बन्धः । पारमार्थिके तत्त्वे यज्ज्ञानं तन्निष्ठा-नामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्म-वत्यां यं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसा-धने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तर-

प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशाङ्क्याऽऽह— उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नवीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते— अर्जु-नाय चेति । साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्त-स्यैव कर्तव्यत्वं कथं मिथो विरुद्धं ब्रवीति ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— योगेति । यथा साङ्ख्यबुद्धिमाश्रितानां सन्यासद्वारा तन्नि-ष्ठानां कृतार्थतोका, तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कर्तव्येऽपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशाङ्क्याऽऽह— न तत एवेति । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति दर्शनादिति शेषः ।

१ शां. भा.— तदेतदालस्यं पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्धिने यः साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं साङ्ख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिले निरुज्झ्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनुसृत्य प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादि, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतो युक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ।

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नवीजं प्रति-लम्प्य प्रश्नं करोतीत्याह— तदेतदिति । साक्षादेव श्रेयस्सा-धनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तद्विपरीतं कर्म स्व-स्यास्तुष्टेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते, भगवदुक्तेऽर्थे सन्दिग्ध-मानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याययोरुत्था-प्योत्थापकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्या-कुलत्वं प्रपञ्चयति— कथमित्यादिना । यदि साक्षादेव श्रेय-स्साधनं साङ्ख्यवाङ्मतपरमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठारूपं तदन्यस्मै श्रेयोर्धिने भक्ताय श्रावयित्वा मां युतमकममर्थोर्थिनमिव कर्मणि

पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवानियोकुर्माहेतीत्यर्जुनस्य पर्याकुली-भावो युक्त इति सम्बन्धः । ज्ञाननिष्ठतो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्मं विशिनष्टि— दृष्टेति । युद्धे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टानेकानर्थो गुरुप्रावृत्तिंसाविस्तेन सम्बद्धे, बुद्धिद्विद्वाराऽपि वर्तमाने जन्म-न्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोर्धिनी नियोगो भग-वतो युक्तो न भवतीति शेषः । यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं, तदनुसृतत्वात्स्येति द्योतकमाह— तदनुसृत्य प्रश्नेति । ज्ञान-निष्ठानां कृतार्थता, कर्मनिष्ठानां तु न तथेत्युक्तविभागभागि शास्त्रमित्यत्र 'लोकेऽस्मिन्' [३ । ३] इत्यादिवाक्यस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति— प्रश्नेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु— अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्माना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः, तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचन-

योरर्थं निरूपयन्ति । कथं ? तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत्—सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इत्युक्तम् ; पुनर्विशेषितयावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति । इह तु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान् ? श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ? ।

२ आ. शां. व्या.—साक्षादेव श्रेयस्साधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं, न तु मह्यम् ; इति मत्वाऽऽह्वीकृतः सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धमुक्त्वा वृत्तिकारिभिर्मात्रं दूषयति—**केचित्स्त्विति** । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रज्ञाहीकारि समुच्चयावधारणेनैव प्रतिबन्धमुचितं, न च तथा भगवता प्रतिबन्धनमुक्तं, तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तेष्वसमुच्चयविषयत्वात्तयो मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः । किञ्च केवलं प्रश्नप्रतिबन्धनयोरिव परमते परस्परविरोधो न भवति, अपितु परेषां स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह—**यथा चेति** । आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत् । सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भोपोद्धातः । इहेति तृतीयाध्यायारम्भं परामुशति । तदेव विवृण्वन्नाकाङ्क्षामाह—**कथमिति** । पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थमनुवदति—**तत्रेति** । परकीया वृत्तिः सप्तम्या समुक्लिष्यते, सम्बन्धग्रन्थे तावद्वयमर्थ उक्त इति सम्बन्धः । तमेवार्थं विशदयति—**सर्वकर्मसिद्ध्या** सपूर्वकज्ञानादेव केवलात्केवलस्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पञ्चसप्तम्या समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेत्याह—**विरोधोऽस्तीत्याह**—**पुनरिति** । उक्तगीतातो वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषित-

त्वाभावविक्षितोऽलं भवितुमुत्तहते, तथा च श्रौतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वात्समुपगन्तुमुचितमित्यर्थः । तथापि कथं मिथो विरोधधीरित्याह—**साङ्ख्ये**—**इह त्विति** । प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीताप्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः, श्रौतकर्मपरित्यागाच्च श्रुतिविरोधादेव न सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे, पुनः सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनिष्ठयाश्रमविभागागमिदधत्ता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्यामुपगमाभ्याम्यो विरोधो दक्षितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याह—**साङ्ख्ये**—**तदकथमिति** । न हीह भगवान्निवृद्धमर्थमभिधत्ते, सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थवादित्यायोगात् ; किन्तु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादित्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याख्यातानो वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याह—**ज्ञायाऽह**—**श्रोता चेति** । अर्जुनो हि श्रोता, सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति, तथा च परस्मैव विरुद्धार्थवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्रैतत् स्यात्—गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति ; एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं ? सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ? । अथ मते—श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते, न त्वाश्रमान्तराणाम्, इति कथं विवेकिमिः शक्यमवधारयितुम् ? । किञ्च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इत्येतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ।

२ आ. शां. व्या.—विरोधं परिहरन्नाशङ्कते—तत्रेति । सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृहस्थानामेव सत्तां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदितानि श्रौतानि विप्रतिषिद्धत्वात् केवलादेवाऽऽपातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमपेक्षमाणानां यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते, न तु स्फुरणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेधमिष्यते । तृतीये पुनरप्याये कर्मत्यागानां हृदयेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते, अतो भिन्नविषयत्वाभिपेक्षाभ्युद्गुज्ञानयोनौ विरोधा-

शङ्केत्यर्थः । विधान्तरेण विरोधं दर्शयितुमर्हताह—**एतदपीति** । विरोधमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा साधयति—**कथमित्यादिना** । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते, न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायतं मोक्षं प्रतिषिध्यत्यनेनां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते; आश्रमान्तराणामपि स्मार्तकर्मणा समुच्चयाभ्यामुपगमादिति बोद्धव्यति—**अथेति** । एतत्परागृह्यं वचनमेवाभि-
नयति—**केवलादिति** । ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि

सति स्मार्ते कर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते, येन निषेधोक्तिरर्थवती ? तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रकृतवचनमेव सप्तम्यर्थः । प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्वाह्नये सति स्मार्तस्य कर्मणः सतोऽप्यसद्भावं भिष्यति ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयः, नान्येषाम् । अन्येषां तु स्मार्तेनोक्तं पक्षपाते हेतुभावं मनवानः सन्परिहरति— एतद्वर्णाति । तमेव हेतुभावं प्रश्नद्वारा वि-

धोति— कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवलस्मार्तकर्मसमुच्चितात्तो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः । पक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्यह— किञ्चेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं, ब्रह्मज्ञानत्वात्; ऊर्ध्वरेतस्य व्यवहितब्रह्मज्ञानव-
दिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्पष्टयति— यदीत्यादिना ।

१ शां. भा.— अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्म-
मात्रसमुच्चिताज्ज्ञानामोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःख-
रूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् । अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात्, नाश्र-
मान्तराणां श्रौततित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वापनिषन्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च
ज्ञानाङ्गत्वेन सुमुक्तोः सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ।

२ आ. शां. व्या.— यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तै-
रेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं, तदा तान्प्रति
यावज्जीवधुतिर्विच्छेद्येत्; यदि स्मार्तैरपि कर्मभिः समुच्चितं तदीयं
ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्ष्यते तदा सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य
चोदयति— अथेति । आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानात्
मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थ्यमिष्याताङ्गवाऽऽह— ऊर्ध्व-
रेतसां न्वाति । यथोक्तं विभागे गार्हस्थ्यं कृष्णात्यकं कर्मबाहु-
ल्यादनुपादेयमाप्येतेति दूषयति— तत्रेति । ‘साधनभूयस्त्वे कल-
भूयस्त्वे’ इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते— अथेति । क्लेशबाहुल्योपेतं
श्रौतं स्मार्तं च बहु कर्म तस्यानुष्ठानाद्गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः ।
एवकारिनिरस्यं दूषयति— नाऽऽश्रमान्तराणामिति । तेषां
निरस्तं मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवादिधुतिविहितावस्थानुष्ठेयकमेरा-
दित्यं हेतुं सूचयति— श्रौतेति । शास्त्रविरोधिन्यायस्य निर-

वकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति— तदपीति । एकाग्रमन्यसमृत्त्या
गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनविकृतान्धादिविषयं कर्मसन्न्यासविधान-
मियासङ्गवाऽऽह— ज्ञानाङ्गत्वेनेति । न खल्वनविकृताना-
मन्वादीनां सन्न्यासः श्रवणायाद्यतिद्वारा ज्ञानार्हं भवितुमर्हं, तेषां
श्रवणाभ्यासाशाम्भ्यतात्; अतः धन्यादिना विरोधे नास्ति
गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेतुवन्तर
माह— आश्रमेति । ‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् ।
..... गृहद्वानी मूल्या प्रव्रजेत्; यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव-
जेद्ब्रह्म ब्रह्मना’ [जा. उ. ४. या. उ. १] इति श्रुतौ तस्याऽश्र-
मविकल्पमेके हुवत इति ‘यमिच्छेतसमावसेत्’ इत्यादिस्मृतौ
चाऽऽश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाऽऽश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति-
विधानान्न गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ? न, सुमुक्तोः सर्वकर्मस-
न्न्यासविधानात् । “पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति”
[बृ. उ. ३।५।१] “तस्मात्सन्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः” [म. ना. उ. २४।१] “न्यास
एवात्यरेचयत्” [म. ना. २।१२] इति “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमृतत्वमानयुः”
[कै. उ. १।२] इति च “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” [जा. उ. ४] इत्याद्याः श्रुतयः । ‘त्यज धर्ममधर्मं च
उभं सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज’ [म. भा. १।२३२।४०+३३१
४४] “ससारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजत्यपकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः” [ना. प.
उ. ३।१५] इति बह्व्यतिः । ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति
यतयः पारदर्शिनः’ [म. भा. १।२।४१।७] इति शुकानुशासनम् । इहापि च ‘सर्वकर्माणि मनसा
सन्न्यस्य’ [५।१३] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि सर्वेषामश्रमाणां श्रुतिस्मृ-
तिमुखत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्य-
तीति शङ्कते— सिद्धस्तर्हि इति । यथपि ज्ञानोत्पत्तावाश्रम-
कर्मणां साधनत्वं, तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन
तान्यपेक्षतेऽन्यथा सन्न्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति— न,

सुमुक्तोऽस्ति । सन्न्यासविधानमेवावकाशमिति— व्युत्थाये-
त्यादिना । एषणान्यो वैमुक्ष्येनोत्पन्नो तत्परित्यागः, आश्रम-
सम्पत्त्यनन्तरं तत्र विहिततपनं कलापानुष्ठानमपि कर्तव्यमि-
त्याह— अथेति । प्रागुक्तानां सन्न्यादीनामल्पफलत्वाभ्या-
सस्य च ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह— तस्मादिति ।

अतिरिक्तमतिशयवन्तं महाफलमिति यावत् । अकृतकर्मभ्यः सप्तशान्तिनाम् एवातिशयवानासीदित्युक्तेश्चैवं वाक्यान्तरं पठति—**न्यास एवेति ।** लोकत्रयं हेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरकाः सन्न्यासपूर्वकात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह—**न कर्मणेति ।** सति वैराग्ये नास्ति क्रमापेक्षा, सत्यां सामग्र्यां कार्याक्षेपादुपपत्तिरित्याह—**ब्रह्मचर्यादेवेति ।** इत्याद्याः सर्वकर्मसन्न्यासविधायिन्यः श्रुत्यो भवन्तः ति शेषः । ‘एतमेव प्रवाञ्जिनो लोकमिच्छन्तः प्रवर्जयन्ति’ [बृ. उ. ४.५।१२२] इत्यादिवाक्यसङ्ग्रहाद्यैर्मादिषद्म् । तत्रैव स्मृत्यदिशद्वाहति—**त्यजेति ।** धर्माधर्मयोः सत्त्वानृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्यागे प्रयतितव्य-

मित्यर्थः । त्यक्तत्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वरूपसम्बन्धाभावास्यात्युत्त्वमविशिष्टमित्याह—**येनेति ।** अनुभवानुसारेण प्रमातृता-प्रमुखस्य संसारस्य दुःखफलवलाक्ष्यं मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिश्रज्यमनुष्ठेयमित्युत्पातिविधिसुपन्यस्यति—**संसारमिति ।** तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मसन्न्याससामग्रीमभिधानो विनियोगविधिं सूचयति—**परमिति ।** ज्ञानकर्मणोरसमुच्चर्या फलविभागं कथयति—**कर्मणेति ।** उक्तं फलविभागमनुयं ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्न्यासस्य कर्तव्यत्वमयाह—**तस्मादिति ।** वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्मसन्न्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह—**इहापीति ।**

१ शां. भा.— मोक्षस्य चाकार्यात्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहाराथमतुष्टेयानीति चेत्, न; असङ्गतासि विषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यधिकार्याद्यकरणत्वं सन्न्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः; यथा ब्रह्मचारिणामसन्न्यासिनामपि कर्मणां । न तावन्नित्यानामकरणादभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, ‘कथमसतः सज्जायेत’ [छां. ६।२।२] इत्यसतः सज्जन्मासम्भवश्रुतेः । यदि विहिताकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयादेदः, तदाऽनर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणार्थाहुः स्वमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्युपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चेददिष्टम् । तस्मान्न सन्न्यासिनो कर्माणः, अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, ‘ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानार्थिनो मुमुक्षोः सन्न्यासविध्यनुपपत्तिर्भाषितं समुच्चयवचनमित्युक्तम्, इदानीं मोक्षस्वभावलोचनयाऽपि समुच्चयवचनमुचितमित्याह—**मोक्षस्य चेति ।** ‘अङ्गवैग्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जं श्रेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमुच्छतिः’ [मनुः १।१।१४] इति स्मृतेः मुमुक्षुणाऽपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मैति शङ्कते—**नित्यानीति ।** यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात् प्रत्यवायो भवति, न तु कर्मानधिकारिणः सन्न्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायः सम्भवतीति दूषयति—**न; असन्न्यासीति ।** तदेव स्पष्टयति—**न हीति ।** समिद्धो माप्ययनाद्यकरणत्वात्प्रत्यवायः सन्न्यासिनो नास्तीत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह—**यथेति ।** अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिमन्मुपेक्ष्योक्तं, सम्प्रति प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायः, न त्वकरणादभावाद्वातोत्पत्तेर्लोकवैविरुद्धत्वादित्याह—**न तावदिति ।** ननु नित्यकर्मविधायी वेदस्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति प्रवीति तत्कर्मभरणत्वात्प्रत्यवायो न भवति इति श्रुतिमात्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राऽह—**यदीति ।** विहितस्याकरणे सत्यनर्थप्राप्तेन नित्यकर्म-

विधायी वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशङ्क्याऽह—**विहितस्येति ।** न विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिक्षणं फलं भवेत्तेष्वप्ये, धर्मादिना नयनपीडनारि दुःखं तु प्रत्यक्षमेव, अकरणे च प्रत्यवायोत्पत्तिः, उभयथाऽपि पुण्यस्यानर्थकरो वेदाऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । नन्वभावस्यापि भाषोत्पादनासामर्थ्यं वेदः सम्पादयिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलित्यतीति नेत्याह—**तथा चेति ।** लोकप्रसिद्धपदार्थशक्यश्रयणेन शास्त्रपुत्रयज्ञीकारादपूर्वशक्त्याधानायोगाज्जापकमेव शास्त्रमित्यर्थः । कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्रत्यक्षं स्यादित्याह—**कारकमिति ।** भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्यापोरुषेयतयाऽशेषेदोषानागन्धितत्वान्नैवमित्याह—**न चेति ।** अनिर्वाच्यानुपलम्बस्य संवेदनमभावज्ञाने कारणं, समीहितसाधनज्ञानं तु करणस्यासादिप्रतीकारो, इत्यर्थोऽहत्वाप्येव संहरति—**तस्मादिति ।** अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसम्भवस्तच्छब्दार्थः । सन्न्यासिनो ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्न्यासित्वादेव कर्मात्मन्येव फलितमाह—**अत इति ।** समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वनन्तरमाह—**ज्यायसीति ।**

१ शां. भा.— यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ‘ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य त्वयैकेनानुष्ठेयम्’ इत्युक्तं स्यात्, ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नः ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इति । अर्जुनाय चेत् ‘बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेय’ इत्युक्तं, या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः सायुक्तवेति ‘तव किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव !’ [३।२] इत्युपालम्भो वा प्रश्नो वा न कथञ्चनापपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तम्, येन ‘ज्यायसी चेत्’ इति

विवेकतः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपदनुष्ठानं न सम्भवतीति मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अवि-
वेकतः प्रश्नकल्पनायामपि मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं
भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनद-
र्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, तस्मात् केवलदेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषाऽर्थो निश्चितो गीतासु
सर्वोपनिषु मु च । ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' [३।२] इति चैकविधयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः
सम्भवे । 'कुरु कम्ब तस्मात्त्वम्' [४।१५] इति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्य अवधारणेन दर्शयिष्यति ।

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यदी हीति ।
समुच्चयपक्षे प्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—
अर्जुनायेति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' [१।४७]
इत्युक्तं प्रत्युपदेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्ति युक्तं
तत्किमित्याद्युपात्मस्मरणम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति ।
येन कल्पनेन 'ज्यायसी चेत्' इत्यारम्भ्य 'तत्किं कर्मणि' इत्यु-
पात्मभावात् प्रश्नः स्यात्, तथा न युक्तं कल्पयितुम् 'एषा
तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२।३९] इति वचनविरोधारि-
योजना । कस्मिन् पक्षे तर्हि प्रश्नोपपत्तिः ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह— यदीति । भगवदुक्तेऽर्थे प्रबुद्धिवैकाभावात्प्रश्नः
स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवाधिकविवक्षया स्मारयति— अवि-
वेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्ना-
नुरूपत्वादित्याशङ्क्याधिकं दर्शयति— न चेति । भगवतः
सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधाद्ज्ञानाधीनप्रतिवचनयोगादित्यर्थः । इत्थं
समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह— अस्माच्चेति । कस्मिन्
शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राऽऽह— केवलादिति । ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह— ज्ञानेति । वाक्यशेषवशा-
दपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थेतित्याह— कुरु कर्मवेति ।

१ शां. भा.—ज्यायसी चेदिति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता-
ऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनादनं । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे, तदैकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽपि रक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात्; न हि तदेव तस्मात् फलतो-
ऽतिरिक्तं स्यात् तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रति-
पादयति, तत् किं कारणम् ? इति भगवत् उपात्मस्मरणेन कुर्वन् 'तत् किं कस्मात् कर्मणि धोरे
कूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशव !' इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा
समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः, अर्जुनेन चावधारितश्चेत् 'तत् किं कर्मणि धोरे मां नियोजयसि'
इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ? ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रथमिकेन सम्बन्धमन्वेन समस्त-
शास्त्रार्थसङ्ग्रहकेन तद्विस्तारमनोऽस्य सन्दभस्य नास्ति पौन-
स्त्वमिति मत्वा प्रतिपद्य व्याख्यातुं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति—
ज्यायसी चेदिति । 'वेदाथेत्यप्रमाण' [] इति वक्षे-
दित्यस्य निश्चयार्थं व्यावर्तयति यदीति । बुद्धिर्ज्ञानस्या-
न्तःकरणविषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति ज्ञानमिति । पूर्वार्थस्याप्र-
योजनां कृत्वा समुच्चयाभावे तात्पर्यमाह— यदीति । इष्टे भग-
वतेति शेषः । 'एकं ज्ञानं कर्म च समुच्चितमिति यावत् । ज्ञान-
कर्मणोरपीष्टे समुच्चये समुचितत्वं श्रेयसाधनस्यैकत्वात्कर्मणः
सकाशात् ज्ञानस्य प्रधानमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं
फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— न हीति । ॥ च
केवलाकर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षितं ।

पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रलेकं श्रेयस्साधनत्वात्समुपगमादिति
भावः । पूर्वार्थस्थेवोक्तेरपि स्वापि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरि-
त्याह—तथेति । 'दूरेण ह्यवर्धं कर्म' [२।३०] इत्यत्र कर्मणः सकाशा-
दुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता, कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्कमुक्तं,
तुष्णिपि तदेव कर्म 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु' [१।४७]
इति स्मिन् मत्तं च मां प्रति कुर्विति भगवान्प्रतिपादयति तत्र
कारणानुपपत्त्यादयुक्तमतिकूरे कर्मणि भगवतो मन्त्रयोजनमिति
यदुर्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । यद्यु-
द्धित्कारिणो 'श्रीतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चये गृहध्यानां
श्रेयस्साधनमितरेषां स्मार्तेनैव इति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्वा-
रितं' इति तदेतदनुवदति— अथेति । तत्रापि तत्किमित्याद्युपा-
त्मस्मरणमनुपपन्नं कर्मणात्र समुच्चयव्यादिनो भगवतो नियोज-
नाभावादिनि दूषयति— तत्किमिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

तदेवं श्रुत्वाऽभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तानिस्त्रिणाविद्यादिदोषगन्धानवधिकातिशयास-
ङ्गथेयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तममाप्नुयायभूतवेदोपासनध्यानादिशुद्धव्याप्यतदैकान्तिकात्प-

नितकभक्तियोगं वक्तुं तदङ्गभूतं “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां. उ. ८। ७।१] इत्यादिप्रजापतिवाक्योदितं प्रातुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मेनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ संहतिं विवक्षुः साक्षान्नोक्षोपायं वक्ष्यमाणं च तत्स्वरूपं तत्प्राप्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायायोक्तवक्ष्य साक्षान्नोक्षोपायत्वभावेन अपवर्गप्रधाने शास्त्रे सङ्ख्यभावशङ्कां परिहृतुमिति कर्तव्यतात्पर्यं प्रथयति— तदेवमिति । तत् शाङ्कराद्युक्तप्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहोदित्यर्थः । एवमिति स्वोक्तौचित्यं निर्दिशति । “ब्रह्मन्दिद्योति परं” [तै. उ. २।१।१] “परं ज्योतिरुपसम्भव” [छां. उ. ८।३।४] “परात्परं पुरुषमपि” [मुं. उ. ३।२।८] “रतं श्लोवाचं कल्मषाऽऽजन्तदीर्भवति” [तै. उ. २।१०] “परं साम्यमुपैति” [मुं. उ. ३।१।३] इत्यादिश्रुतिशतं “कर्मवर्तुष्यपदेशाच्च” [म. सू. १।१।४] इत्यादिस्मृत्तन्त्राणां चाभिप्रायः— सुमुखभिः परमाप्न्यतेति । ‘सुमुखभिः’ इति बहुवचनेन सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां प्राप्त्यमेकवचिती योतयति । उष्णहृणीयाशुशोभेन तदुष्णहृणाश्वेनैव गन्तव्यं वेदान्तोदितेत्युक्तम् । आप्यत्वं पशुकं प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यं सगुणनिगुणादिश्रुतिविषयव्यवस्थम्, ‘आनन्दोदयः प्रधानस्य’ [म. सू. ३।३।११] ‘अक्षरधियां त्वरोऽयः’ [ब्र. सू. ३।३।३३] इत्यादिप्रसक्तसर्वविधोपास्यसाधारणकारणं चाभिप्रायः निरस्त्योपायविकृतम् । कारणोपवकाशकैवाध्वै सामान्यशब्दानां विशेषोपसंहारं, तत् एव त्रिमूर्त्यैक्यसाधारितातिरेकव्यवस्थान्तरनिर्वाहम्, एकस्थैव जगदुपादानमित्युक्तम् ; उदाहरिष्यमाणश्रुतौ “स उत्तमः पुरुषः” [छां. उ. ८।१२।३] इत्युक्तिं ‘उत्तमः पुरुषस्तुल्यः’ [१।१।१७]

इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह— परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मसमुच्चयान्यतरानुद्धीतान्यतरैकैकमात्रप्रकाशां निराकरणाय “नान्यः पन्थाः” [श्वे. उ. ३।८८-६।१५] “नायमात्मा” [कठो. १।२।२२-मुं. उ. ३।१।३] इत्यादिनिषेधतात्पर्यं वेदान्तादिशामान्यशब्दानां भक्तिक्षणचरमविशेषे पयःवसानं चाभिप्रेत्योक्तं उपायभूतेत्यादि । तदैकान्तिकैल्यत्र तत्कलुषायासिद्धोपायस्याप्राप्यैक्यतोनाय तच्छब्दः । एकत्रान्तो निश्चय एकागतः ; त्रिविधत्वात् भक्तिरैकान्तिकी । ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरफलान्तरपरित्यागं प्राप्यप्रापक्यतैकनिष्ठवत् । उक्तं च मोक्षधर्मे— “ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याथाभ्या देवताः स्मृताः । प्रबुद्धचर्याः सेवन्ते मासेवैष्यन्ति यत्फलम् [म. भा. १।२।३४।३६] इत्यादि । स्मरन्ति च— “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” [ना. प. उ. ३।१।८] इति । वक्ष्यतां चात्रैव ‘भक्त्या त्वन्तया’ [१।१।५४] ‘भयि चानन्ययोगेन भक्तिरन्यभिवारिणी’ [१।१।१०] इत्यादि । विनाशमावोऽप्यन्तशब्देन विवक्षितः । अतोऽयं फलदशायामप्यनिवर्त्यैवमात्यन्तिकत्वम् । एवैव भक्तिवैतुल्यवदुल्लङ्घ्यमात्रभावेन उपायदशायामप्यं फलदशापर्यन्तं प्रवीयमाना निरतिशयात्मनापद्यते । तद्यथा शारीरकेऽपीतिकर्तव्यताचिन्तनात् परस्ताद्वक्तिरङ्गिनी स्वरूपतो विक्षोभिता, तद्वदशीपीत्यभिप्रायेणाह— भक्तियागं वक्तुं तदङ्गभूतमित्यादि । अत्राध्यायं प्रमाणमाह— य आत्मेति । प्राप्नुविति परब्रह्मव्यर्थम् ।

३ रा. भा.— प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरविद्याशेषतया प्रातुरात्मनः स्वरूपदर्शनं “यस्तमात्मानमनुविद्य विज्ञानाति” [छां. उ. ८।१।२।६] इत्युक्त्वा जागरितस्वमसुषुप्त्यतीतं प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य “एवमेवैव सम्प्रसादोऽपान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छां. उ. ८।१।२।३] इति दहरविद्याफलानुपसंहृतम् ।

४ वे. ता. चं.— आत्मदर्शनस्य परविद्याज्ञातयां प्रमाणं प्रपञ्चयति— प्रजापतीति । फलवत्सन्निपादफलं तद्वहति । तत्र सन्निधिरुत्तावदुच्यते— ब्रह्मेति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं तत्प्रकरणोपायस्योपास्यपरिशीलनप्रकरणमाह— जागरितेति । प्रजापतिर्हि क्रमात्कारगतिरावकस्यायविशिश्टं प्रत्यगात्मानमुपदिदेश इन्द्रस्तु “नाहम्त्र भोग्यं पश्यामि” [छां. उ. ८।१।१०।१२] इति तत्रतत्र विसृजः पुनः पुनः पश्यन् ; तत्रैव श्रुत्युपायमार्तां विज्ञाय प्रजापतिः “अशरीरं वाव सन्तम्” [छां. उ. ८।१२।१] इति परिशुद्धं स्ववक्त्रमुक्तवान् । अत्राज्ञत्वसिद्धयर्थं दहरविद्यातः प्रथमफलमात्रं तदेकफलत्वं चाह— एवमेवेति ।

एतदुक्तं भवति— प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणगतम् ;

न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निश्चयसातिरिक्तं फलमुक्तम् ; न च कैवल्यप्रत्यागात्मदर्शनं निश्चयेवसाधनं “नान्यः पन्थाः” [श्वे. उ. ३।८८-६।१५] इत्यादिबिरोधात् ; तत्कलुषायाच्च ; न चात्र जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, “परं ज्योतिः” इति विशेषणत्वं “नारायणः परं ज्योतिः” [म. ना. उ. १।१।४] इत्यादिना च परज्योतिरशब्दस्य परमात्मविषयत्वसिद्धेः, दहरविद्यायां पूर्वज्ञाप तस्यैव परज्योतिरशब्देनोक्तेः, उपसम्पत्तुस्सम्पत्तव्याद्भेदस्य च स्वरसिद्धेः, प्रातुरात्मनः परब्रह्मस्याप्यप्राप्त्युपलब्ध्य निरतिशयत्वच्छब्दभोगनिर्मुक्तताविधानाच्च । अतः प्रधानफलस्यैवात्र तद्वहोऽपि निर्देशात्परविद्याज्ञं प्रत्यगात्मदर्शनम्— इति ।

३ रा. भा.— अन्यत्रापि “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” [कठो. २।१२] इत्येवमादिषु देवं मत्वेति विधीयमानपरविद्याज्ञतया “अध्यात्मयोगाधिगमेन”

इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. २।१८] इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य “अणोरणीयान्” इत्यारभ्य “महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” [कठो. २।२०, २१] “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष ब्रूणते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विब्रूणते तन् स्वरूपम्” [कठो. २।२२] इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य “विज्ञानसारथिर्वस्तु मनःप्रग्रहवाचरः । सोऽध्वनः पारमाश्रितो तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठो. ३।९] इतिपरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

४ वे. ता. चं.—अथ ‘न जायते म्रियते’ [२।२०] इत्यादिभिः कतिपयपदवापोद्वापमेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिज्ञातार्थतया भगवद्गीताप्रबन्धसमाप्तिकारां भक्तिशब्दकण्ठोक्तिमतीं कठवल्लीमुपनिषद्गुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदीकरणयोदाहरणं—अन्यत्रापि । साङ्ख्यफलप्रधानविधिवारक्ये प्रधानांशमाहं च विभवते—देवं मत्वेति । “अध्यात्मयोगाधिगमेन” इत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे ‘मत्वा’ इत्यस्य साध्यत्वायोगात्, शास्त्रजन्यज्ञाने योगशब्दस्यावाचकत्वात्; ‘मत्वा’ इत्यत्र शास्त्रेणेत्यध्याहृत्य तदुक्तमान्वयानौचित्याज्जीक्यापि परवर्त्तित्वे विवरित्यमाणत्वाच्च जीवात्मनयोगपरत्वं युक्तम् । अज्ञतया विहितस्य ज्ञानस्य ज्ञैक्यकिरूपणीयस्वरूपस्यापेक्षिक-ज्ञेयस्वरूपशोधनोपदेशमाह—न जायत इति । एवं प्रथम-षट्कोपपूर्वणीयांश उक्तः । यथा सङ्गृहीतं ‘ज्ञानकर्मार्त्मिके निष्ठे योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्मासुप्तिस्तिष्ठश्चैवं पूर्वषट्केन चोदिते’ [गी. सं. २] इति । अथ द्वितीयद्वीयष्टकोपपूर्वहृत्तयांशमुदाहरति—अणोरणीयानित्यादिना । इदमपि सङ्ग-

हीतम्—“मध्यमे भगवत्तत्त्वार्थात्स्यावाप्तिविद्येयः । ज्ञान-कर्मभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ प्रधानपुरुष-व्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् । कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः” [गी. सं. ३, ४] इति । “अणोरणीयान्” इत्यादरेषमाह परस्वरूपमिति । “महान्तं विभुं” इत्याद्युक्तमाह—तदुपासनमिति । “नायमात्मा” इत्यस्याभिप्रेतमाह—उपासनस्य चेति । केवलमनननिदिध्यासनप्रवणनिषेधमुखेन भक्त्याख्यवर्णीयताहेतुगुणविशेषविधिपरिमितं वाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यातम् । “मत्वा धीरो हर्षणो को जहाति” “मत्वा धीरो न शोचति” इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैतदेकफलत्वप्रदर्शनायाह—विज्ञानेति । एवमुक्तमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकारेण “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा” इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याहृतया सिद्धमिति तदुपबृंह्यतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकारेण तथात्वमव्यवसातत्त्वमित्युक्तं भवति ।

३ रा. भा.—अतःपरमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मत्वा, किमर्थं तर्हि धोरे कर्मणि मां नियोजयसि ! ! एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैव आत्मावलोकनसाधनम् ; कर्मनिष्ठा तु तस्या निष्पादिका; आत्मा-वलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिषाधयितं सकलकर्मनिष्ठचित्तपूर्वकज्ञान-निष्ठायामेवाहं नियोजयितव्यः; किमर्थं धोरे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणं मां नियोजयसि ! इति ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं सङ्गोपकिर्षवसाने प्रतिपत्तिलौक्याय कुमतिमतमज्ञाय चात्माज्ञानस्य वस्यमाणपरविद्याज्ञता-मुपपाद्य उक्तविस्तररूपस्य प्रथमषट्कोपस्थोकांशेन सङ्गति-माह—अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव षट्के सङ्गद्विस्तर-रूपेण यैटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यवधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्वयानन्दैः ‘युक्त आसीत् मत्परः’ [२।६८] इति पूर्ववदेवात्मदर्शनेष्वेकत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । समयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह—स-साधनमिति ।

अत्रार्हः—प्रागेव समव्यापारपरतिवासनयन्त्रितः कर्म-योगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिष्ठयात्मकसाधनोपदेशो निरूपयुदे-

शार्शरिकशोधमुखेन पृच्छति—ज्यायसीति । प्रथम-श्लोकस्यान्त्यं तावदाह—यद्वेति । कर्मणो बुद्धिज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्” [२।४९] इत्यादि तु बुद्धिशेषविशिष्टलक्ष्मणोपरमिति व्याख्यातम् ; ज्यायस्त्वं च किंप्रमिहाभिमतम् ? बुद्धेर्ज्यायस्त्वं च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? योराब्धश्च भयङ्करपराय, न च कर्मयोगो भयङ्करः ; किंशब्दश्चात्र प्रश्नरो वा प्रविक्षे-परो वा ? इत्यादिकमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थित-प्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठहेतुत्वमुक्तम्, ज्ञाननिष्ठा एव चात्मावलोकनहेतुत्वम्, ततश्च अव्यवधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति

यथाधिकारं नियोगान्वृत्त्या ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्य-
नीकरूपत्वमुक्तं प्रकथ्यति— आत्मेति । ' यदा संहरते '
[११८८] इत्याद्युक्तं स्मारयति— सक्लेन्द्रियेत्यादिना ।
किञ्चान्वयः प्रतिक्षेपपरत्वं ' ज्यायसी चेत् ' इत्यत्र चेच्छब्दस्य
निष्ठितविषयत्वं चाभिप्रैत्य कलितमाह— इन्द्रियव्यापारेति ।
सकलकर्मैत्यवज्ञकसमिद्धाणपरम् ।

किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात् ;
न च सांसारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य अनिनिरासकस्य
तव तमिवर्तनत्वाभावात् । नापि सुसारभूतार्थराष्ट्रादिवच-
नमितीकृतमद्विप्रलम्भार्थम्, प्रथमं मां प्रति केशवस्य ब्रह्मस्वा-

दिधितुस्ते तदनौचित्यात् ; नापि फलशैष्यार्थं, पारम्पर्यस्य
पूर्वमुपदिष्टत्वात् ; न च सौकर्यायम्, अक्षरानिमित्तप्रत्ययाय-
परिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पावा-
त्पावलोक्तविरोधितया मुमुक्षुर्होस्तत्वात् ; नच लोकसङ्ग्रहार्थं,
लोकस्यापि यथावस्थिताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो
भवतः प्राणसमतया भवतैर्बोद्धोषितं मां भवदनभिमतं कर्मणि
न नियोजयितुमर्हतीति भावः ।

धोरशब्दस्यात्र शास्त्रीयप्राणिपीडनपरव्यायोगात् प्रकृतोपयुक्त-
मभिप्रैतमाह— सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । तथापि कथं
धोरत्वमित्यत्राह— आत्मावलोकनविरोधिनोति ॥ ५ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिव्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ।
कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता ' दूरेण ह्यवरं कर्म ' [२४८९] इत्यादौ । एवं चेत्किमिति
कर्मणि धोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मांश्विना ? इत्याह— ज्यायसीति । कर्मणः सकाशा-
द्बुद्धिज्यायसी चेत्ते तव मता, तर्हि ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेय दीपिका ।

श्रीम्यङ्कटेशाय नमः । पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽप्य मेदं स्वस्मि-
न्नेकतां च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वोक्त्यायार्थसङ्गतत्वेन
विबुधसाम्यप्रतिपाद्यं तावदाह— आत्मेति । जीवेश्वरस्वरूपं
साङ्ख्यारूपमित्यर्थः । ज्ञानसाधनमात्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् ।
पूर्वत्र पूर्वस्मिन्नध्याये, न चैवं द्वितीयस्य ध्यायस्यैक्यानुपपत्तिः,
साधनत्वेन प्रातुर्यात् प्रचुरेण च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमद्वै-
तद्वयति ' साधनं प्राधान्येनोक्तमातैतदध्यायैः ' इति । ' आत्म-
स्वरूपं ' इत्यादि तु प्रकरणमेदप्रदर्शनायोकमिति । एतत्सङ्ग-
तत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह— ज्ञानेति । योगो द्विविधः,
कर्मसमाधिमेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते
कर्मव्यमेवेति ज्ञान्यते वैश्वन वाक्यैरकर्म कर्माकर्णं विनिन्यासि-
त्वाध्याये अकर्मनिन्दाऽपि कर्मविषयत्वेत्येकार्थता । तथापि प्रक-
रणमेदाधेमेवमुक्तम् । ' ज्ञानसाधनत्वेन ' इति वदता मोक्षसाधनता
निरस्ता । तेन प्रशस्तविचनानुपयुक्त्यानामप्यपहस्तितम् ।
आनन्दबुद्धयर्थता त्वनुज्ञायत एव । बीजं प्रदर्शयन्नश्रवाक्यता-
त्पर्यमाह— कर्मण इति । आदिप्रदेन ' कृपणाः फलेतवः '
[१४८५] इत्यादिप्रवृत्तम् । धोरे रागद्वेषाद्युपेते । अज्ञोभयत्र
कर्मशब्देन काम्यं कर्माभिप्रेतम् । निवृत्तधर्माणि कामधर्मान्
यथाश्रमवेतिहातल्लभ्येदसादीन् । अत्र कर्मणि किमिति
नियोजयसीत्येकः प्रश्नः, धोर इति द्वितीय इत्यवश्यम् ।

इदमुक्तं भवति— आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि, युद्धादीनि
च कर्माणि काम्यान्वयं, ' सर्व एते पुण्यलोकं भवन्ति ' [छां. ३.

२४३२] इत्यादिकलत्रवणात् । तथाऽत्रापि ' ह्येते वा प्राप्यसि
स्वर्गम् ' [२४३७] इत्यादि । चतुर्थाश्रमविहितानि शमारीन्यका-
म्यानि, फलाश्रवणात्, ' शान्तो दान्तः ' इत्युपक्रम्य ' आत्मानं
पश्यति ' [वृ. उ. ४।४।२३] इति ज्ञानार्थत्वश्रवणात् । ज्ञानं
च काम्यात्मकमोऽस्त्युत्तममित्याभिहितम् । तत्तच्च काम्ये कर्मणि
शुद्धे ' युद्धयस्व भारत ' [२।१८] इति नियोजनमुक्तं, किन्तु
चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तदमनिष्ठो भवेति नियोकव्यम् । ननु युद्ध-
मपि ' कर्मवन्धं प्रहास्यसि ' [२।३९] इत्युक्तत्वाज्ज्ञानार्थं भवतीति
मतम्, तदा व्याप्तिशेषेण वाक्येन बुद्धिमोहनमेव आपद्यते । अथैवं
मतम्— युद्धादीनि कर्माणि काम्यान्धकाम्यानि च । तत्र यः सका-
मस्तं प्रति ' ह्येते वा ' [२।३७] इत्याद्युक्तम् । यः पुनर्ज्ञानार्थं,
तमुद्दिश्य ' कर्मव्येवाधिकारः ' [२।४७] इत्युक्तम्, तत्र का
व्याभिप्रेता ? इति । तथापि शुद्धेषु निवृत्तलक्षणेषु यस्याश्रम-
धर्मेण सङ्गु वैकल्पिकेषु नियोजनमुक्तमेव । तत्र मनोविक्षेपा-
भावात्, अत्र तद्व्यापिति । किञ्च कामकोषादीनां नरकफलव-
शुक्तम् । शुद्धे च कामादयोऽवर्जनीयाः । ततोऽपि तत्र नियो-
जनमुक्तम् । नन्वस्योत्तरं ' सुखदुःखे समे कृत्वा ' [२।३८]
इत्युक्तम्, सत्यं ; तथापि रागादिप्रसङ्गीनेषु शक्यानुश्रवेषु
यतिधर्मेण सत्स्वभावक्यानुश्राने शुद्धे नियोजनमुक्तमेवेति प्रथम-
कोके पदानां व्यवहितत्वादन्यथैवोक्तं किञ्चिद्वाच्ये— कर्मण
इति । षष्ठीप्राप्तनिरावाय सकाशादित्युक्तम् । बुद्धिरात्म-
ज्ञानम् । ज्यायसी प्रवस्ततरा ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

ज्यायसीति । कर्मणः सकाशादे जनादनं ! बुद्धिज्यायसी तव मता चेत्तत्र तर्हि धोरे युद्धात्मके
कर्मणि मां किमर्थं नियोजयसि केशव ? ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एवं तावत् 'अशोक्यान्मशवोऽनः' [२।११] इत्यारभ्य,
 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' [२।७२] इत्यन्तेन अखिलवेदा-
 न्तसिद्धान्तसारस्वं रहस्यनिषासमशेषोक्तमोहबूहप्रत्यनीकं
 अद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानं सपरिकल्पपट्टिम् । अस्यैव प्रपञ्च-
 नार्थमखिलोऽयुक्ताभ्यायसन्दर्भः । एतच्च त्रै तत्तदभ्यायार्थदर्श-
 नेन स्पष्टीभविष्यति । तत्रास्मिन्प्रथमे पूर्वाकृष्टज्ञानसाधनकर्म-
 योगः प्रपञ्च्यते । पूर्वाभ्याये तावदुज्जनाय ज्ञानयोगं सप्रपञ्चपु-
 ण्ड्रिय 'तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचिषुमर्हसि' [२।२५]
 इति तत्कृत्यन्तां चोक्त्वा पुनः 'बुद्धियोगं त्विमां
 शृणु' [२।३९] इति कर्मयोगं प्रस्तुत्य 'कर्मण्येवाधि-
 कार्यते... मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि' [२।४७] इति कर्मैव कर्त-
 व्यत्वेनोपदिष्टम् । तदेतत्तत्त्वम् व्याकुलीभूतोऽर्जुन उवाच—

हे जनादेन । कर्मणः सकाशात् बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्याय-
 सी प्रशस्ततरा चेन्न समता, तर्हि किमनं धीरे गुरुमाध्याना-
 दिर्हिंसास्वप्नेन कूरे युद्धकर्मणि मां नियोजयसि प्रेरयसि ।
 अत्र 'जनादेन' इत्यनेन नामानुगुणमेव किमिदं हिंसा-
 नियोजनमिति विनोदोपात्मनं व्यज्यते । 'केशव' इत्यनेन तु
 'यच्छ्रेयः स्यानिश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यत्वेऽहं शाधि मां त्वां
 प्रपन्नम्' [२।७] इत्येवमुपपन्नोऽहम् ; त्वं च 'केशवः
 केशनाथाय' इति प्रसिद्धकेशवनामा; ततश्च ब्रूय एव
 श्रेयस्साधने त्वयाऽहं नियोजयितव्यः, न तु प्रतारणीय इति
 सूचितम् ।

नन्वत्र कर्मापेक्षया ज्ञानश्रेष्ठवं भगवदभिमतमिति कुतो-
 ऽर्जुनेनावगतम् ? न हि पूर्वाभ्याये भगवता कण्ठरेणेन तथा
 कृष्टकुतुमसि; न च 'धूरेण ध्वजं कर्म' [२।४९] इति
 लोके ज्ञानापेक्षया कर्मणो निरुद्धैर्भगवतोक्तमिति वाच्यम्;
 तत्र 'कृपणाः फलेहेतवः' [२।४९] इति वाक्यशेषेण काव्य-
 कर्मण एव ज्ञानान्तरिकार्थः । 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते'
 इति निष्कासकर्मपक्षैव हि ज्ञानज्यायस्त्वव्युच्यते । कर्मश-
 द्भ्यस्तु सकामकर्मपरत्वे 'तर्हि कर्मणि धीरे मां नियोजयसि'
 इत्युत्तरापीकृतं; 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभी जयाजयौ',
 ततो युद्धाय युज्यस्व' [२।३८] 'मा फलेषु कदाचन'
 [२।४७] 'योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' [२।४८]
 इत्यादिना निष्कामकर्मनियोजनस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यत्तु 'हतो
 वा प्राप्स्यते स्वर्गम्' [२।३७] इति सकामकर्मनियोजनव-
 चनम्, तत्तु सकामत्वपक्षेऽपि युद्धदुष्परितर्कं कार्येयत्तत्त्वमेव,
 न तु तद्विपरिम्प; उदाहृतानेकनिष्कामकर्मनियोजनवचन-
 विरोधात् । एतेन 'काव्यकर्मपेक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे कि-
 मिति युद्धाख्ये काव्यकर्मणि मां नियोजयसीत्यर्थः' इति
 प्राध्वान्याख्यानमपि निरस्तम्, उक्तरीत्या निष्कामकर्मण्येव
 नियोजयन्तं प्रत्येवं प्रभाषायात्, कामनानिश्चितकालानुष्ठानविष-

यत्वाविषयत्वाभ्यामेव च काम्याकाव्यविभागव्यवस्थितेतिरुद्ध-
 काव्यनियोजने को हेतुरिति पृष्टवन्तं प्रति 'लोकेऽस्मिन्नि-
 विधा निधा' [२।३] इत्यादिप्रतिबन्धनस्याप्यसम्भवाच्च ।
 तस्मात्कर्मणो बुद्धिज्यायस्त्वं भगवदभिमतमित्येतत्तत्त्वमभगव-
 णोक्त्याऽवगम्यते' नापि 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' [२।७२]
 इत्यादिना भगवता मोक्षार्थत्वेन ज्ञानप्रशंसनात् ज्ञान-
 श्रेष्ठवं तदभिमतमित्युच्येत इति युक्तम्; 'बुद्धियोगं त्विमां
 शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ । कर्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभि-
 क्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
 त्रायते महतो भयात्' [२।३९-४०] इत्यादिना भगवता
 कर्मणोऽपि मोक्षार्थतया प्रशंसितत्वेन तत्तत्तस्य ज्ञानश्रेष्ठया-
 भिमत्यनवगतं ।

न च 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मसुखद्वये'
 [५।११] इत्यादिना ज्ञानाङ्गत्वेन कर्मणो भगवताऽभिधास्य-
 मानत्वात् 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' [२।३९] इति तस्य मोक्ष-
 हेतुत्वं ज्ञानद्वारकमेव विवक्षितं, न तु ज्ञानस्यैव साक्षात्;
 अतस्तस्य ज्ञानान्तरिकार्थो भगवदभिमत इति वाच्यम्; एवं
 सति 'तर्हि कर्मणि धीरे मां नियोजयसि.... तदेकं वद
 निश्चय' [२।१२] इति चाऽर्जुनस्य प्रभाषायात् । न हि
 ज्ञानोपकारकं कर्मैति जानतः स्वयं च ज्ञानार्थिनः 'तर्हि क-
 र्मणि नियोजयसि' इति वा 'ज्ञानकर्मणोरेकं निश्चय वद'
 इति वा प्रभो युज्यते । न चैवं तर्हि तद्वदनादेवाऽर्जुनस्य प्रभ
 इति युक्तम्; तथा सति ज्ञानद्वारकं कर्मणो मोक्षहेतुत्वमित्य-
 जानतोऽर्जुनस्य 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' [२।३९] इत्या-
 दिना यथाश्रुतमद्वारकमोक्षहेतुत्वमेवावगतमासीदिति तस्यो-
 क्तीत्या भगवदभिमतज्ञानश्रेष्ठयावगत्यसम्भवेन 'ज्यायसी
 चेत्' इति प्रभानुपपत्तितादवस्थायात् । तस्मादत्र कारणं
 वक्तव्यं, येन 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति प्रम-
 स्थावकाशो भवतीति ।

अत्रोच्यते—पूर्वाभ्याये ज्ञानकर्मणो भगवतोपदिष्टे; तयो-
 रधिकारभेदो न स्पष्टपट्टिः; तेनार्जुनस्य सन्दिग्धद्वन्द्वस्य
 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिविकल्पकस्यैव प्रभ इति न कश्चि-
 दोषः । तथा हि—अयमत्र विकल्पक्रमः 'किमेते ज्ञान-
 कर्मणो एकाधिकारिके किंवा भिन्नाधिकारिके ? एकाधिकारि-
 कत्वेऽपि किं ज्ञानं कर्मापेक्षया उपायः किंवा मोक्षे जनयि-
 तव्ये ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्यम् ? इति । एवं विकल्पाद्यो
 दोषमाह—ज्यायसी चेदिति । ज्ञानस्य ज्यायस्त्वे तत्रैवाहं
 नियोजयितव्यः, न तु निरुद्धे कर्मणोर्त्यर्थः । ज्ञानकर्मणोः
 समप्राधान्यपक्षे दोषमाह—धोर इति । द्वयोरपि समत्वे
 हि सौम्ये ज्ञान एव प्रबलवित्युचितम्, न तु गुणादिवचनरूप-
 त्वेन कूरे युद्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

९ श्रीमद्भगवाच्चायप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

अथाष्टभिस्त्रयीर्भर्मो माहात्म्यज्ञानभक्तिरुक्त । पाथार्थी श्रीभगवता मयादा वचोच्यते ॥ १ ॥
 साङ्ख्ययोगो निरुध्यात् नृतीये र्भर्मनिर्ययः । त्यागात्त्यागविभेदेन त्यागादत्याग उत्तमः ॥ २ ॥

यावच्छरीरसम्बन्धं त्यागः कर्तुं न शक्यते । अतो भगवदाज्ञातस्तदर्थे कृतिरुक्तमा ॥ ३ ॥

योगे कर्मपथे त्यागं साङ्ख्यबुद्ध्युपसंहृतम् । जानन्ननिश्चयात्तत्र फलमुनः परिपृच्छति ॥ ४ ॥

यद्यपि पूर्वं भगवता 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' [२।३९] इत्यादौ योगबुद्धिरुपक्रान्ता, तत्र च योगे स्वकर्मोपदिष्टं तथाप्यन्ते स्थिरधीप्रसङ्गे पुनस्त्यागमतिरेनोपसंहृतेति नियमजानन् पृच्छति— अर्जुन उवाच, ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकाशात् बुद्धिस्तथा ज्यायसी चेत् ते मता तर्हि धोरे कर्मणि बुद्धे नियो-जयसि किम् ? इति ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

योगसाङ्ख्यवद्विभावकमांशाः प्रभवन्त्यतः ।

सर्वज्ञयोऽर्जुनवीर्यं कृष्णं भक्तिप्राप्तीच्छरर्जुनः ॥

एवं पूर्वोक्त्याये भगवता बुद्धियोगस्य कर्मण उत्तमत्वमुक्त-मिति कर्मोपदेशः किमाशयः ? इति संशयाविरोऽर्जुन उवाच— ज्यायसी चेदिति । हे जनार्दन सर्वाविद्यानाशक ! ते

कर्मणः सकाशात् बुद्धिश्रेष्ठ्यायसी श्रेष्ठा मता सम्मता तदा मां धोरे अकरणप्रत्यवाये किञ्चिदपि कर्मलोपादिविफले कर्मणि किमिति नियोजयसि प्रवर्तयसि ? । केनवेतिसम्बो-धनेन दृष्टगुणव्यासरोरपि मोक्षदागुत्पात्तया कर्म कारयि-त्वाऽपि चेन्मोक्षं दातुमिच्छसि तदा कर्तव्यमेवेति भावो व्यञ्जितः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

१२ नी० भा० दी०— पूर्वस्मिन्नध्याये 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' [२।३९] इति द्वे बुद्धी प्रदर्श्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' [२।४१] इति श्लोकेन साङ्ख्यनिष्ठावतां पातशङ्का नास्ति, कर्मयोग-निष्ठावतां तु साऽस्तित्युक्त्वा 'यावानर्थं उदपाने' [२।४६] इति साङ्ख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भावव्रवणात्ता-मेव प्रश्नात्मिकां स्वाशयानुसूतां मन्वानोऽर्जुन उवाच— ज्यायसीति । हे जनार्दन ! कर्मणो निष्कामकर्म-योगापेक्षया बुद्धिः साङ्ख्यनिष्ठावक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्ते तव मता, तत्तर्हि मां मैद्यवृत्त्याऽपि तुष्यन्तं धोरे बन्धुवशाद्धये कर्मणि किं कृतो हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्युध्यस्वेति वदन् ? ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

१ आं. भा.— किञ्च व्यामिश्रेणेति ॥ व्यामिश्रेणेव— यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिपाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम मन्द-बुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तत्वं तु कथं मोहयसि ? अतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे, तत्रैव सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा 'इदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपं' इति निश्चित्य वद ब्रूहि; येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयामिति । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत् कथं 'तयोरेकं वद' इत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् ? । नहि भगवता पूर्वमुक्तम् 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि, नैव द्वयम्' इति; येन उभयप्राप्त्यसम्भवात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

२ आं. भां. व्या.— इत्थं प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह— किञ्चेति । भगवतो विविक्तार्थवादित्वाद्युक्तं 'व्यामिश्रेण' इत्यादिबचनमित्याशङ्क्याऽह— यद्यपीति । यदि भगवद्वचनं सङ्कीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्ध्यामोहन-मेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीव इत्युच्यते । तत्राऽह— ममेति । ज्ञानकर्मणी मिथो विरोधाद्युपदेकपुरुषा-

ननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकं कथ्येते । तथा च तयोर्न्यतरस्मिन्नेव त्वं नियुक्तः, न तु ते बुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति— त्वं त्विति । तदेकमित्यादिश्लोकार्थेनोत्तर-माह— तत्रेति । उक्तं भागवते मां सप्तम्या परायुष्यते 'एवं' इत्युक्तप्रकारोक्तिः । 'एकं' इत्युक्तमेव स्फुटयति— बुद्धि-मिति । निश्चयप्रकारं प्रकटयति— इदमिति । योगार्थं

स्पष्टयति—बुद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तेः समरसमारम्भावस्थायाश्चेदमेव ज्ञानं कर्म वाऽनुगुणमिति निर्धार्य ब्रूहीत्यर्थः । निश्चित्यागतरोक्तौ तेन श्रोतुः श्रेयोवार्ति फलमाह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्पथममुक्त्वा समुच्चयस्य शास्त्रार्थमाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति । गुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि वेति विवक्षितम् ।

नृभूयप्रपञ्चसम्भवतात्मनो मन्यमानस्यार्जुनस्यान्यतरविषया श्रुत्वा भविष्यति, नेत्याह—न हीति । यथोक्तभगवद्बचनाभावे द्वयप्राप्त्यसम्भवबुद्ध्या नान्यतरप्राप्त्या सम्भवतीत्याह—येनेति । न हि तथाविधं भगवद्भक्तं भवतेष्टे, भगवतः समुच्चयवादिवाक्कीकारात् । अतस्तदभावादुक्तबुद्ध्या न युक्ता-न्यतरप्राप्त्येत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीवेति मे प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधन-भूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपायाः ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव, तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वदः येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्यात्मनः श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तमर्थं हेतुकुर्वन् द्वितीयलोककार्यमाह—अत इति । अथेत्याया बुद्धेर्माहृतस्योपचारिकत्वान्मामित्यु-क्तम् । इवशब्दयोतितमाह—प्रतिभातीति । एतेन कारणक-त्वात् त्वं दावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुष्णामीत्युक्तं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तत्प्रकारं चोपादयति—तथा-हीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनं ? तद्विरुद्धं च कर्म तदर्थिना कर्तव्यं ? इति व्याहृतित्वाद्यभिप्रेतम् । एक-मित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरन्यतरविषयं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदि-ष्टत्वात् ; तन्न च स्वस्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तया-

नन्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिवृत्तिसाध्यत्वाद्वा-क्यशब्दस्य चैतच्छ्रुतकृतस्य विशेष्यसमर्पकत्वौचित्यादित्यामि-प्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्वयभ्रमव्यु-दासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—येनेति । 'निश्चित्य' इत्य-स्य न तावत् 'वद' इत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्रागप्यनिश्चया-योगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनामत्रस्य शङ्कितत्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा, ततश्च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामि-त्येवावगमः । निश्चयसापेक्षं सन्दिग्धविषयमाह—अनुष्ठे-यरूपमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी. ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—व्यामिश्रेणेव सङ्कीर्णनेन बुद्धिं मोहयसीव 'कदाचित्कर्म श्रेयः' इति कदाचित् 'बुद्धिः श्रेयसी' इति च सङ्कीर्णनेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव मे । तत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वदः येनानुष्ठितेन श्रेयोऽहमानुयाम् ॥ २ ॥

८ वै. ब्र. गि.—मिनाधिकारिकत्वपक्षे दूषणमाह—व्यामिश्रेणेति । ज्ञानकर्मणोर्मिनाधिकारिकत्वे हि एकं प्रत्येव तयोर्मणोरनुपदेशो न वदते । उपविष्टं चैकमेव मां प्रति ज्ञानकर्मक्षितित्वम् 'तस्मादेवं विदित्वेनं वातुशोचितमहंति' [२।२५] 'योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा घनजम् ।' [२।१८] इति । तदुपरि पुनः 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।१७] इति ब्रूय । अतः सङ्कीर्णार्थकत्वाद्द्वयामिश्रमेव तव वाक्यं प्रती-यते ; एवंविधेन वाक्येन अमुं बुद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव ।

परमकारणिकत्वं न मोहयत्येव, किन्तु मन्दबुद्धेर्ममैव त्वदु-क्तितात्पर्याज्ञानादेवं मोहो भवतीतीवकारार्थः । तत्तस्मात् एकाधिकारमिनाधिकारविकल्पासहत्वा देतोः ज्ञानकर्मद्वय-पदेशं विहाय मवधिकारादनुगुणमेकं ज्ञानं कर्म वा निश्चित्य वद, येन अधिकारनिश्चयस्यैकच्छपदिष्टेन ज्ञानेन कर्मणा वाऽहमेक-नानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयामि प्राप्नुयामि । अत्र 'तदेकं वद' इत्युक्त्या ज्ञानकर्मसंख्ययो निरस्त इति भाष्ये प्रपञ्चः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—ननु 'धर्म्याद्धि युद्धात्' [२।३१] इति कर्मणः श्रेयस्त्वतो नोदितमिति चेत्तत्राह—व्यामिश्रेणेति । तर्हि तव वाक्यं व्यामिश्रं नैकान्तिकं सन्देहोत्पादकमिव कचित् कर्मप्रशंसा कचित् कर्मत्याग-प्रशंसा । एकमिति । एतेन मे बुद्धिं मोहयसीव, तदेकं निश्चित्य वद ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च स्पष्टतया बोधाभावात्मे बुद्धि-मोहमाप्नोतीति यथाऽहं त्वां प्रामोमि तत्तथा स्पष्टमाज्ञाप-येत्याह—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव वाक्येन क्वचि-कर्मं प्रशंससि क्वचिज्ज्ञानमिति रूपसन्देहोत्पादकेन वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसीव । भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति,

परन्तु जीवैर्न ज्ञयत इति 'इव' इत्यनेन शपितम् । 'मोहयसि' इत्यत्रापि इवेतिपदेन भगवत्सन्निधौ मोहोऽवृत्ति इति शपि-तम्, तस्मात्कारणतया मम बुद्धिर्मोहोऽपगच्छति तथा एकं श्रेयोरूपं कल्याणरूपं भक्तिप्रतिपादकं वाक्यं निश्चित्य मयि दानेच्छां कृत्वा वदः येनाऽहं त्वामानुशं प्रामोमीत्यर्थः ।

पूर्वोक्तव्यामिश्रवाक्यमध्ये नैकस्यापि श्रेयोरूपं च, मोहकत्वा-
त् । सर्वेषां भगवत्प्रापकश्रेयोरूपत्वं भवेत् । अत एव
श्रीभागवते—‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य’ इत्याख्य ‘श्रेयो भवे-

दिह’ [११२०३१] इत्यन्तं सर्वेषां न श्रेयोरूपत्व-
मुक्तम् । अतः पूर्वोक्तमध्ये ‘एकं निश्चित्य वद’ इति
व्याख्यानं न साधु ॥ २ ॥

११ नी०भा०दी०— ननु तव ज्ञाननिष्ठायामनधिकारात् कर्मैव कुर्वति त्वां प्रवीमीत्याशङ्क्याऽऽह— व्यामि-
श्रेणेति । व्यामिश्रेण अविविक्तेन । इवशब्दो विविक्तेऽपि बुद्धिदोषात् अविविक्तां गृह्णामीति सूचयति । तेन
वाक्येन ‘त्रेगुण्यविषया वेदा निष्कृण्वन्त्यो भवार्जुन !’ [२।४५] इति कचिद्वेदिनां तयाजयसि, ‘कर्मण्येवाधि-
कारस्ते’ [२।४७] इति तामेव च ब्राह्मयसि ; तथा ‘निर्वृन्दो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान्—भव’ [२।४५]
इति निवृत्तिमार्गमुपदिशसि, ‘धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते’ [२।३१] इति प्रवृत्तिमप्युपदि-
शसि ; न ह्येकेन मया युगपदुभयं स्थितिगतिवदनुष्ठानं शक्यं, अतो मे मम बुद्धि मोहयसीव । वस्तुतस्तु मम
मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीति इवशब्देनोच्यते । तत्तथोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मयोग्यं तन्निश्चित्य वद, येनानुष्ठिते-
नाहं श्रेयः कल्याणप्राप्तुम्याम् ॥ २ ॥

पूर्वोक्तं व्यामिश्रं मन्वानस्यार्जुनस्य भ्रमापाकरणायाधिकाभेदेन कर्मज्ञानयो-

रङ्गाज्जिभावज्ञापनाय च भगवदुक्तम् ।

श्रीभगवानुवाच— लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा* पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच— लोकेऽस्मिन्निति ॥ लोकेऽस्मिन्
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं समादि-
प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्चयसमाप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनश्व-
रेण हे अनघ अपाप ! । तत्र का सा निष्ठा द्विविधा ? इत्याह— ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन—ज्ञान-
मेव योगस्तेन साङ्ख्यानमात्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदा-
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन—
कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तैत्यर्थः । यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै
पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुचित्य अनुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथ-
मिहार्जुनायोपसन्नाय मियाय विशिष्टमिन्नपुरुषकर्तुं एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् ? । यदि पुनरर्जुनो

* यत्तु—‘पुरा पूर्वाध्याये’ इति नव्याः । तत्र, “‘प्रोक्ता’ इत्येतावतैव निबद्धि ‘लोकेऽस्मिन्’ इत्यस्य ‘पुरा’ इत्यस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ‘इमं विवक्षते योगं प्रोचन्वानहमव्ययम्’ [४।१] इति वक्ष्यमाणेन भाष्योक्तार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन मूलेन
विरोधाच्च” इति भाष्योत्कर्षदीपिकाया दत्तोत्तरत्वात् ॥ । यदपि निष्ठाशब्दात्पूर्वं मोक्षपदमध्याहृत्य ‘येन गच्छताऽन्ते मोक्षः प्राप्यते,
स पन्थाः’ इत्यर्थकल्पनम्, तदप्ययुक्तम् । सत्यां गतावध्याहारस्यान्याय्यत्वात्, निरुपसृष्टात् ‘श गतिनिवृत्तौ’ [१२८] इत्यस्मात्
‘आतपोपरमै’ [अष्टा.३।३।१०६] इत्यधिक निष्पन्नस्य निष्ठाशब्दस्याभिधानादिषु कापि मार्गावाचित्वादर्शनाच्च । स्थित्यर्थत्वे तु
‘निष्ठा स्यात्स्थितिनारायोः’ इत्यभिधानं, ‘तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ।’ [भाग. १।१।५।१] ‘स्वे स्वेऽधिकारे
या निष्ठा स गुणः परिकीर्तिताः ।’ [भाग. १।१२।०२६+२११२] ‘एवंरूपा परा निष्ठा शिवस्यास्ति स्वभावतः ।’ [ब्र.गी.१।२।२७]
इत्यादयः शतशः प्रयोगाश्चानुक्त्याः । दृष्टान्तापि तेषां निष्ठा तु का कृष्ण !’ [१।७।१] इति स्थित्यर्थत्वेन प्रयोगः । स्वीकृत्य
तत्र मन्वैरपि तथापि इति नास्ति विस्तारोपेक्षा ॥ । यथात्र ‘साङ्ख्ययोगसंज्ञे अस्मिन्नगति द्विविधे द्विप्रकारे निष्ठे विद्येते’ इति व्याख्याय
‘गीतासुतोऽग्रे द्वे एते निष्ठे, ते चाप्यन्यनिष्ठे । न ह्येकस्या अपराऽज्ञम्’ इत्युक्तम्, तत्तुच्छमेव । “नास्त्यदेतः कृतेन” [मुं.उ.१।२।
१३] “विविदिषन्ति अज्ञेन” [बृ.उ.४।४।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधात्, ‘यज्ञो दानं तपस्यैव पावनम् ।’ [१।८।५] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मगुह्ये ।’ [१।११] ‘कर्मजं बुद्धियुक्तं हि’ [२।५।१] इत्यादितदनुगाभिगीतावचनोपेक्षाकोपात् । निष्ठाद्वयकल्पनं
च मूलगतैकवचनविरोधादेव पराहतम् । पराकान्तं च तद्विषये मधुसूदनसरस्वतीनीलकण्ठप्रभृतिभिरेति नाधिकं
प्रकथ्यते ।

—अविगीता ।

ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति, अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्च अयुक्तम् ! तस्मात् कथाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति— प्रश्नेति । येन व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र ये वैयर्थिका ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठानमधिक्रियन्ते, तेषां द्वयी स्थितिर्मया प्रोकेति पूर्वार्थे योजयति— **लोकेऽस्मिन्निति** । स्थितिमेव व्याकरोति— **अनुष्ठेयते** । पूर्वं प्रवचनप्रसक्तं प्रदर्शयन् प्रवकारं विधिनष्टि— **सर्गादाविति** । प्रवचनस्यायथावर्धत्वशङ्कां वारयति— **सर्वेक्षेणेति** । अस्तुनस्य भगवदुपदेशयोग्यत्वं सूचयति— **अमयेति** । निर्धारणार्थं तेनेति सप्तमी । ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं, तदेव योगक्षान्दितं युज्यतेऽनेन ग्राह्येति व्युत्पत्तस्तेन । निष्ठेयानुवर्तते । उक्तज्ञानोपायसुपदिष्टः साङ्ख्यसिद्ध्यैमाह— **आत्मेति** । तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति— **ब्रह्मस्येति** । तेषां जपादिपारवश्येन श्रवणादिपराङ्मुखत्वं पराकरोति— **वेदान्तेति** । उक्तविशेषणवतां मुख्यसन्त्यासित्वेन फलवक्ष्यत्वं दर्शयति— **परमहंस्येति** । कर्म वर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं, तदेव युज्यतेऽनेनाभ्युपगमेनेति योगः, तेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्त्यनुबन्धं दर्शयामाह— **कर्मैवेत्यादिना** । एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्य-

क्षराणि व्याख्याय तत्रैव तात्पर्यार्थं कथयति— **यदि चेति** । इष्टस्यापि दुर्बोधत्वमाशङ्क्याऽऽह— **उक्तमिति** । ज्ञानस्यापि मूलविकलतया विप्रमत्त्वमाशङ्क्याऽऽह— **वेदेक्ष्विति** । तस्या-शिष्यत्वबुद्ध्याऽन्यथाकथनमित्याशङ्क्याह— **उपसन्नायेति** । तथापि तस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— **प्रियायेति** । ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृकं निष्ठाद्वयं, तेन समुच्चयो भगवद्भीष्टः शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः । नन्वर्जुनस्य प्रेक्षा-पूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरसुभयनिर्देशानुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं सम्पत्स्यते, तथातिरिक्तानां तु ज्ञानकर्मणो भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्प्यते, तस्यार्जुनेऽनुरागातिरिक्तादितरेषु च तदभावादिति तत्राऽऽह— **यदि पुनरिति** । अप्रमाणभूतत्वमनाप्तत्वम् । न च भगवतो रागादिमत्त्वेनानासत्त्वं युक्तं 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्' [१३।२७] इत्यादिविरोधादित्याह— **तच्चेति** । निष्ठाद्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्देशफलमुपसंहरति— **तस्मादिति** ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— पूर्वोक्तं न सम्यगवभूतं त्वया, पुरा ह्यस्मिन् लोके विचित्राधिकारिसम्पूर्णं द्विविधा निष्ठा ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारमसङ्कीर्णैव मयोक्ताः नहि सर्वे लौकिकः पुरुषः सञ्जातमोक्षमिलापस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति, अपित्वनभिसंहितफलेन केवलपरमपुरुषाराधनरूपेण अनुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तस्वान्तमलोऽव्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः [१८।४६] इति परमपुरुषाराधनैक-वेषता कर्मणां वक्ष्यते; इहापि 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मानुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्तीर्णबुद्धेः 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः । अतः साङ्ख्यानमेव ज्ञानयोगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । सङ्ख्या बुद्धिः, तद्युक्ताः साङ्ख्याः आत्मैकविषयया बुद्ध्या युक्ताः साङ्ख्याः । अतर्द्दाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः, विषयव्याकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं, नापि व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

छ वे. ता. चं.— एवमसङ्कीर्णरूपे वाक्ये सुसुप्तिस्ते पूर्वोक्त-स्वैवासाङ्कीर्णरूपतां प्रकटयन् श्रीमद्भगवानुवाच— **लोकेऽस्मिन्निति** । 'मया प्रोक्ता' इति निर्देशात्काका च फलितमाह— **पूर्वोक्तमिति** । 'अस्मिन् लोके' इत्यस्य प्रकृतोपयोगितात्पर्यमाह— **विचित्राधिकारिसम्पूर्णं** इति । तेन ज्ञानयोगकर्म-योगयोः अधिकारिभेदसम्भवः, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रति-नियताधिकारविशिष्टरवन्वयवस्थापकवर्णाश्रमदेशकालकामानभि-मितादिदृष्टान्तश्च सूचितः । अनवधान्येनान्येतेदवाभिप्रेतम् । यथाऽस्मिन् लोकेऽनष्टतया स्वमपराधघनेऽपि च रोषि, इतरे तु

कान्यादाँ, तद्वद्वनधमात्रस्य कर्मयोगेऽधिकारः, अनवतराणां तु ज्ञानयोग इति संघारदाहज्वरचिकित्सकस्य सर्वज्ञस्य भिषजस्त-त्तदवस्थोचितोऽयमुपदेशः । 'प्रोक्ता' इत्यस्य सोपसर्गन्यासि-प्रेतमाह— **यथाधिकारमिति** । अधिकारानतिरिक्तमनमत्र प्रकर्षः । द्वैविध्यमात्रस्य ज्ञातत्वात्तदुक्त्यभिप्रेतमाह— **असङ्कीर्णैवेति** । मयेति तत्तदधिकारिभेदेवेदिना तत्तत्तदधिकारि-संस्पृष्टप्रतिफलमप्रमादादाशङ्क्यन्धेनेत्यर्थः ।

यथायति ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगः कथमाद्रियते ? इत्य-त्राह— **नहीति** । मोक्षाभिलाषे जातेऽपि जन्मान्तरशतमुच-

रितमदितकषायानां केषाञ्चिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात् । ततः शक्ताशक्तविषयतया ज्ञानकर्मयोगोऽर्थव्यवस्थेति भावः । मन्त्रशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न स्यात् । तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राति-कृत्यचोद्यस्थितेरित्यत्राह—**अनभिसंहितेति** । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाकारण्यादिविशिष्टभगवदनुग्रहप्राप्त्याहृद्वारा ज्ञानहेतुत्वाय परमपुरुषाराधानवसतोक्तिः । व्याकुलैर्द्रव्यत्वं हि ज्ञाननिष्ठा-विरोधि, तच्च स्वान्तमलमूलम्, तदप्यनादिपुण्यापारूपदुष्कर्म-मूलरजस्तमोमयम् ; तच्च सत्त्वोन्मेषहेतुभूतैर्विधकर्मनिबहूणी-यम् ; अतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतशान्तिहेतुत्वादनुकूल एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ [तै. ना. उ. ६।१०] इत्यादिकमिष्टाभिप्रेतम्, अनभिसंहितफलत्वं पूर्वमेवोक्तमिति

कृत्वा केवलभूमिपुरुषाराधनवेषतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति—**यत इति** । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टं अप्याभि-श्रामिधानं अनभिसंहितफलत्वं च व्यनक्ति—**इहापीति** । ‘यदा ते मोहकलिलं’ ‘श्रुतिविप्रतिपन्ना ते’ [२।१२-१३] इत्यार्थं स्मारयति—**विषयेति** । आभिप्रायिकमवधारणं व्यञ्जयन्नुत्तरार्थं व्याचष्टे—**अतः साङ्ख्यानानामेवेति** । साङ्ख्य-शब्दस्यात्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठपरत्वं व्युत्स्यति—**साङ्ख्य-नुद्धिरित्यादिना** । अतर्ह्यस्य शक्तिविषयत्वं सूचितम् । **कर्म-योगाधिकारिण इति** । योगिगान्द्वयोः योगो ह्यन कर्मयोगः ; प्रत्ययार्थः सम्बन्धश्चात्र तद्योग्यतारूप इत्यर्थः । अतर्ह्येवं तद-हंत्वं च विशदयन् विरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामि-श्रामिधानमुपसंहरति—**विषयेति** ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.— ज्ञायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्या-भीत्याश्रयभगवानाह—**लोक इति** । द्विविधा अपि जनाः सन्ति, गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञान-निष्ठाः सनकादिवत् ; तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत् ; मदर्मस्था एवेत्यर्थः । साङ्ख्यानानां ज्ञानिनां सनकादीनाम् । योगिनामुपाधिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसङ्ग्रहाथैत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्थितिः । त्वं तु जनकादिवत् सक-र्मैव ज्ञानयोग्यः ; न तु सनकादिवत्तत्त्यागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथा शुक्तम्—‘ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्मधिकारः’ [भाग. ५।१।२३] इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. टी.— एवं चेत्यप्रस्तौर्हं कथं परिहारवाक्यं सङ्गच्छते ? तत्र निष्ठाद्वैविध्यकथनात्, ह्यतस्तत्तदभिप्रायं वदन् अवतारयति—**ज्ञायस्त्वेऽपीति** । बुद्धिः कायकर्मणे ज्ञाय-सीति यदुक्तं तत्तथैव ; तथापि त्वां तत्र वैकल्पिके युद्धादि-कर्मणे प्रेरयामि, कुतः ? आधिकारिकत्वात् ; त्वं कर्मण्यपि विशेषकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति कृत्वा । अयमनोत्तर-क्रमः—आश्रमत्रयविहितानि यथादीनि युद्धादीनि च न शुद्ध-कार्म्यानि ; किन्तु कर्तुरित्च्छया स्वर्गाद्यर्थानि ज्ञानार्थानि च भवन्ति ; अतो बुद्धेः कायकर्मणे जायस्त्वेऽपि युद्धस्य बुद्ध-र्थत्वसम्भवात्त्र नियगो नानुपपन्नः । यतिपरमांनिना किमेतेन नियोगेन ? इति चेत्, असत्कारिणामेव यत्याश्रमस्वीकाराधि-कारः, नाधिकारिकाणाम् । तैर्गृहस्थायाश्रमपरित्यज्यैव तद्वि-हिता नि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीतीति श्रुतिन्यासात् । तच्च आधिकारिकत्वादिति । ‘स्वराज्यतोऽपुष्टाद्य’ इति कात्यायन-वचनमनिलम् । अत एव न पाणिनिरापीत । अयमाश्रयः-श्लोकाक्तं लभ्यते इत्यतो व्याचष्टे—**द्विविधा अपीति** । निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने कर्मणैकस्यैव पुरुषस्य तत्सम्भवा-नोक्तोऽभिप्रायो लभ्यत इत्येवं व्याख्याताम् । न केवलमेकविधाः साङ्ख्या एवेत्यर्थः ; द्वैविध्यमेव सोदाहरणमाह—**गृह-स्थादीति** । यत्याश्रमप्रतिग्रहेण्यपि प्राहम् । ज्ञाननिष्ठाः यत्याश्रमविहितैरव कर्मनिर्हानसाधनैर्बुक्ताः सनकादिभित्तुत्यं

वर्तन्त इति **सनकादिवत्** । एवं जनकादिवदित्यपि । तत्स्या एव गृहस्थायाश्रमस्था एव तदर्थं बुद्धादिभिर्ज्ञानसाधनैर्बुक्ताः द्वि-विधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्ममार्गस्था ज्ञानमार्गस्थाभित्ति द्वैविध्यं प्रतीयते, तस्मिन्त्यर्थमाह—**मद्विधेति** । ज्ञानमार्गस्था एव तत्तच्च मदर्मस्था एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामुत्तरं वाक्यद्वयम् । **साङ्ख्यानानां योगिना-**मिति पद्वयमन्यथाप्रतीतिरिनासाय व्याचष्टे—**साङ्ख्यानान-**मिति । सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं सङ्ख्या, तत्र भवाः साङ्ख्याः ; तेषां ज्ञानिनां, ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः । ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठास्त-त्कर्षं योगिन इत्यत आह—**ज्ञाननिष्ठा अपीति** । कर्मयो-ग्या गृहस्थादिकर्मयोग्याः । साङ्ख्ययोगगन्धर्वौ प्रसिद्धार्थौ किं न स्यातामित्यतो मुक्तिवचनादिति भावेनाह—**निष्ठेति**, स्थितिः ; स्वरूपेणेति शेषः । अस्त्वेवं श्लोकार्थः ; तथाप्याधिकारिकत्वा-दित्यादिकं अत्र न श्रूयत इत्यतोऽप्याहत्याह—**त्वं त्विति** । सकर्मा गृहस्थादिकर्मवान् । भवेददं व्याख्यानं यदि ते जनाः प्रसिताः स्युर्वासां ज्ञाननिष्ठानामपि गृहस्थादिकर्मवेत्तेषाधिकारः, न यत्याश्रमकर्मणः । जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठितवन्त इत्येव प्रमितम्, न तु तत्रानधिकार इति तत्राह—**नन्ति** हीति । विनिवेशितः कर्माधिकारो गृहस्थकर्मधिकारो यस्मिन् तथोक्तः । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिकीर्षुराधिकारिकत्व-मुक्त्या हिरण्यगर्भेण विनारित इत्येवेनोच्यते ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— लोक इति । लोकेऽस्मिन् शास्त्रानुष्ठानाधिकृतोऽपि पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्यर्थं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं

वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेणानघापाम ! । का निष्ठा द्विविधा ? इत्यत आह—तत्र ज्ञानमेव योगस्तेन साङ्ख्यानामात्मविषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः, अनेन कर्मयोगेन कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तः। त्वर्थः ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अत्रातुरूपं प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाचेति । मनुक्तं न त्वया स्वरूपावगतम् । मया हि ज्ञानकर्मयोगाख्यं परस्परनिरपेक्षतया स्वतन्त्रं मोक्षसाधनद्वयं नोक्तम्; किन्तु साक्षान्मोक्षसाधनं ज्ञानं तदपेक्षितचित्तशुद्धिजनकत्वेन तदङ्गभूतं कर्म चोक्तम्; अतः साङ्गप्रधानविषयिण्येकैव ज्ञाननिष्ठा शुद्धश्रुणुगुणध्या; तत्र त्वधिकारिभेदात् प्रकाशद्वयमस्ति—जन्मान्तरसुहृतवशात्स्वतः शुद्धान्तःकरणस्य साक्षाज्ज्ञान एव स्थितिः, अतथाभूतस्य तु चित्तशुद्धिपर्यन्तं ज्ञानाङ्गे कर्मणि स्थितिरिति । तव तु ज्ञानोपदेशमात्रार्थो चित्तशुद्धिः, न तूपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धसाक्षात्कारत्वपर्यन्तेति तावत्पर्यन्तं कर्मैव स्ववर्णाश्रमविहितं त्वया कार्यमित्युक्तम् । अतो बुद्धेर्ज्ञानस्वेऽपि क्षल्यमैव त्वां नियोजयामीति भगवतोऽभिप्रायः । तदेतस्मिन्त्यर्थे श्लोकं नियोजयामि—लोक इति । अस्मिन् अधिकारिणामिमते लोके शुद्धाश्रुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा ज्ञानकर्मरूपप्रकाशवर्तनी निष्ठा स्थितिर्मया पुरा पूर्वाभ्याये प्रोक्ता । ते एव द्वे विधे दर्शयति—ज्ञानयोगेनेति । चित्तशुद्ध्या ज्ञानभूमिकामारूढाः साङ्ख्यया,

तेषां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः श्रेयःप्राप्त्युपायः तेन निष्ठा—तत्परत्वमित्यर्थः । योगिनां चित्तशुद्ध्युपायभूतकर्मयोगाधिका-रिणां कर्मयोगेन कर्मरूपेणैव श्रेयःप्राप्त्युपायेन निष्ठेति । एवं द्विविधा निष्ठोक्ता ।

नन्वहं शुद्धचित्तोऽस्मि, न वा ? आद्ये मां प्रति कर्मोपदेशयोगः, अन्ये त्वधिकाराभावाज्ज्ञानोपदेशानुपपत्तिरित्याशङ्क्योक्तम्—अनयेति । अत्र ‘अनघ’ इत्यनेन ज्ञानोपदेशाधिकारार्थं दैवासुरसम्प्रदायाभ्यामेव बक्ष्यमाणा सव्युद्दिश्यते । तेन च कर्मोपदेशनिमित्तं ‘यदा ते मोहकलिलम्’ [२।५२] इति पूर्वोक्तमपरोक्षसाक्षात्कारप्रतिबन्धकशुद्धि-कल्यं ज्ञापितम्, अतो नोक्तदोष इति भावः । निष्ठेत्येकवचनेन च कर्मज्ञानविषयकनिष्ठयोर्न पृथक्त्वात्तन्मयं, गुणप्रधान-योस्तदयोगायाः, किन्त्वैक्यमेव; वक्ष्यते हि—‘एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति पश्यति’ [५।५] इतीत्ययमर्थः सूचितः । ‘पुरा प्रोक्ता’ इत्यनेन ‘व्यवसायात्मिका हिरिकेह कुरुनन्दन !’ [१।१७] इति पूर्वोक्तयोर्लोकं कर्मज्ञानयोर्लङ्घि-भावप्रशङ्केकलं स्मर्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० ६ी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पूर्वोक्तं त्वया सम्यक् नावधूतं, यतः अस्मिन् लोके द्विविधा निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता; ये तु साङ्ख्य्यास्तेषां ज्ञानयोगेन सर्वव्यापाररूपा स्थितिरुक्ता, ये चोक्तयोगाधिकांशस्तेषामुक्तविषयकर्मयोगेनेति । स्वसाधिकारानुसारेणैव सर्वं योग्यमिति न बुद्धिव्यामोहः कार्यः । अधिकारभेदेस्तु सर्वाभिमतोऽत एव कचिच्चान्न कचिद्भक्तिरिति स्वतः पुरुषार्थहेतवः । एवं मोक्षोपायाः ‘योगो ज्ञानं च भक्तिश्च’ इत्युक्ताः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एकमर्हन्त्यस्य मोहापगमार्थं प्रभोत्तरमाह कृष्णः—लोकेऽस्मिन्निति । हे अनघ नियाम ! मद्वाक्यश्रवणयोग्य ! मया अस्मिंल्लोके प्रवृत्तिनिष्ठे द्विविधा निष्ठा पुरा एवं तवापे भक्त्यधिकारसिद्धयर्थं प्रोक्ता, न तु त्वदर्थ-

मिति भावः । द्विविधत्वमेव स्पष्टयति—ज्ञानयोगेनेति । साङ्ख्यानां ज्ञानयोगेन, साङ्ख्यानां सर्वत्र भगवदात्मज्ञानवतां ज्ञानयोगेन ब्रह्मनिष्ठोक्ता । योगिनां योगेन भगवदुपासकानां कर्मयोगेन ब्रह्मनिष्ठोक्ता । तयोः स्वरूपज्ञानार्थं निष्ठा-द्वयश्रुतं, न तु त्वदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० ६ी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाभ्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता, परन्तु सा द्विविधा द्विप्रकारा, एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन; न तु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनघ विशुद्धान्तःकरण ! मद्बचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः । तदेव प्रकारद्वयमाह—ज्ञानयोगेनेति । साङ्ख्य्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकत्वं जानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवताम् । ज्ञानार्थं युज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनमात्मकः, तेन ज्ञानयोगेन । ब्रह्मणि निष्ठां परिसमाप्तिं साङ्ख्य्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । योगिनां ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इत्युक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन सन्धोपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यनुष्ठानान्तमिह कर्मयोगपदार्थः, तेन योगिनां ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अयं भावः—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वो विवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतो सुशुद्धः प्रत्यक्प्रवर्णचित्तः श्रवणमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति । स चैत श्रवणादेः प्रागसमाहितचित्तसहस्रि निदिध्यासनमस्यापेक्षितम् । अत एव ‘सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण’ [ब्र. सू. ३।१।४७] इति सूत्रकृता निदिध्यासनस्य

पाक्षिकत्वमुक्तम्, सोऽयं साङ्ख्यमार्गः । तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुणवर्षेयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं श्रद्धामात्रात् प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चित्यासम्भवनादिदोषरहित आचार्याभिर्गुणब्रह्मोपास्तिकप्रकारमिदमस्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति, सोऽयं योगमार्गः; तेन ऊहापोहकौशलं येषामस्ति ते साङ्ख्याः; येषां तन्नास्ति ते योगिन इति ।

अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा; न तु द्वे निष्ठे इति अमितवयम् । यथोक्तं वसिष्ठेन— 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तस्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः' [यो. वा.] इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ क्रमौ । चित्तादिर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव; यथा रज्जुरगादिसम्यगवेक्षणमेव नश्यति, तद्वत् । तस्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथा सत्य उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति, तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुद्धयमानं नश्यति; तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मन्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥

अनात्मविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते, मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं 'कर्म नारभे' इत्येवं भवनामाकङ्क्ष आह भगवान्— न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा— ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठानमुपशम्यत्वे सति इतरतरानपेक्षयोरेवं पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठा-प्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षा, इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्— न कर्मणामिति । न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानामुपात्त-दुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतुना 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' । यथाऽऽदर्शितलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' [म. भा. १. २. १०. ८८]

१ अत्र नैष्कर्म्यपदप्रयोगहेतुमित्यं विवृणोति वामनः—

ज्ञानं न कर्मणः सिद्धिरिति सत्यमिदं वचः । तथापि कर्मसिद्धिरे बुद्धे ज्ञानं प्रवर्तते ॥

कर्मणैव ज्ञानमिति वक्तुमेवं न युज्यते । अतो नैष्कर्म्यशब्देन तत्कृष्णनाभिधीयते ॥ इति ।

नव्यास्तु— 'कर्मणां बन्धकत्वं यथा न भवति, तथा युक्त्या तदनुष्ठानं नैष्कर्म्यम्' इति वदन्ति । 'कर्मस्त्वासक्तित्याग एव सा युक्तिः' इत्यपि तेषां मतम् । तत्र तदुक्तो नैष्कर्म्यशब्दस्यार्थ एवमुपपादयितुं शक्यः— 'निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येन्यस्तानि निष्कर्मणि, तेषां भावो नैष्कर्म्यम् । कर्मशब्दो भावप्रधानो ज्ञेयः । तथा च प्रयोगः— 'तत्र सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः' [भा. १. ३. ८] इति ॥ परमत्र प्रष्टव्यास्ते— ज्ञानोदयादूर्ध्वमपि यावज्जीवं कर्माण्येवानुष्ठेयानीति गीतासिद्धान्त इति भवतामभिमतम् । तथा च यदि ज्ञानोत्तरमेवानुष्ठेयानि कर्माण्यत्र प्रकृतानि, तर्हि किमित्यासक्तित्याग उपदिश्यते ? न हि ज्ञानिनः कर्मस्त्वासक्तिः सम्भवति; ज्ञानोदयात्प्रागेव तस्या विलीनत्वात् । तथा चोक्तं भगवते— 'असक्तबुद्धिः सर्वत्र' [१८. ४९] इत्यादीति । किञ्च— कीदृशौ ज्ञानी भवतामभिमतो येनानुष्ठेयान्येव कर्माणि ? आत्मयाथात्म्यज्ञानसम्प्रभो वाञ्छन्तौ वा कश्चित् ? नाद्यः—तस्य 'ज्ञाने-नैकेन तृप्तस्य त्यक्तसङ्ख्यस्य योगिनः । कर्तव्यं नास्ति चिन्त्रेन्द्रा ! अस्ति चेत्तत्त्वविन्नं च ॥' [लिं. पु. पू. ८६. १६] इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्य कर्मासम्भवप्रतिपादनात्; इहापि 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३. १७] इति व्यक्तमुक्तत्वाच्च । अन्य एव चेदलं विवादेन । आत्मयाथात्म्यज्ञानवत् एव प्राज्ञैः कर्मासम्भवप्रतिपादनात् । एतेन—'कर्मसमागमात्रेणैव सिद्धिः प्राप्या चेदस्मादपि मोक्षं विन्देत' इत्यपि निरस्तम्, अनुक्तोपालम्भनत्वात् । इदं तु तत्र वक्तव्यम्— यद्यस्मादपि कर्मासम्भपूर्वकं तत्प्रागी स्यात्, यदि वा तस्य बन्धामासोऽपि भवेत्तर्हि स मुच्येतैवेति वदतात्मसाकं न किञ्चिद्दीयते; परमत्राचार्यचरणगुपहसिद्विर्भवद्विरेव केवलमात्मा बालोपहास्यतामनायीत्यास्तां तावत् ।

इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भादननुष्ठानाच्चैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां, निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् ; पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— किमिति भगवता बुद्धेर्यायस्त्वं 'यथावसी चेत्' [३१] इत्यनेनोक्तमुपेक्षितमिति ? तत्राऽऽह— यद-
ज्जुनेनेति । किञ्च ज्ञाननिष्ठायां सन्न्यासिनामेवाधिकारो भग-
वतोऽभिप्रेतोऽप्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचन-
सामर्थ्यसिद्धमर्थमाह— तस्याऽश्वेति । तर्हि विभागवचना-
नुरोधादज्जुनेनस्यापि सन्न्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो
भविष्यति, नेत्याह— मां चेति ; बुद्धेर्यायस्त्वंमुपेत्यापीति
चकाराभेः । अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहति सम्बन्धः । अन्तरे-
णापि कर्माणि श्रवणादिभिर्ज्ञानावातिर्भविष्यतीति परबुद्धिमनुकस्य
विशिनिष्ठे— कर्मैति । विभागवचनवाक्यसमुच्चयधुमयोरपि
ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वं, अन्यथा कर्मवज्ज्ञानमपि
न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थ साधयेदित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरमाह—
अथवेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठाऽपि कर्मनिष्ठानिष्ठात्वाविशेषान्न
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
ज्ञाननिष्ठा त्विति । न हि रज्जुत्वंतत्त्वज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सह-
कारिस्त्वेक्ष्यमाशङ्क्यते, तदेवमपि चोत्पन्नं मोक्षाय नान्यदपेक्षते

तदाह— अन्येति । “यस्य वैतत्कर्म” [कौ. उ. ४।१८]
इति श्रुताविव कर्मशब्दस्य कियमाणस्तद्विषयत्वमाशङ्क्य
व्याचष्टे— क्रियाणामिति । ताश्च मित्यनैमित्तिकत्वेन विभ-
जये— यद्वादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्युद्धितानां कर्मणां
बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्ज-
न्यान्तर्कृतानां वा कर्मणां तयात्वे गृहस्थानामेदिकानि कर्माणि
न ज्ञानहेतवः स्युः ! इत्याशङ्क्यानियमं दर्शयति— इहेति ।
नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्यापातदुरितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्या-
ऽऽह— उपात्तेति । तर्हि तावदेव कृतापीनां कुतो ज्ञाननिष्ठा-
हेतुत्वं ? तत्राऽह— तत्कारणत्वेनेति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वे मानमाह— ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रम-
विपरीतविषयत्वं व्यावर्तयति— अननुष्ठानादिति । निष्क-
र्मणः सन्न्यासिनः कर्म ज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे— निष्क-
र्मैति । कर्माभावावस्थां व्यवच्छिनत्ति— ज्ञानयोगेनेति ।
तस्याः साधनपद्धतात्तत्वं व्यावर्तयति— निष्कियेति ।

१ शां. भा.— ‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति वचनात्, तद्विपर्ययाच्चेपा-
भारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते
इति ? उच्यते— नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेणोपायेमासिरस्ति । कर्मयोगोपा-
यत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलो-
कस्य वेद्यस्य वेदोपायत्वेन “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन” [बु. उ. ४।४।२२]
इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च ‘सन्न्यासस्तु महाबाहो !
दुःखमाप्तुमयोगतः’ [५।६] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ [५।११] ‘यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि मवीषिणाम्’ [१८।५] इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च ‘अभयं सर्व-
भूतस्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [म. भा. १४।४६।१८] इत्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादापि नैष्कर्म्यप्राप्तिं
दर्शयति । लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मा-
रम्भेण ? इति प्राप्तम् ; अत आह— न च सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात् कर्म-
परित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ४

२ आ. शां. व्या.— कर्मानुष्ठानोपायलब्धा ज्ञाननिष्ठा
स्वतन्त्रा पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थनार्थं व्यतिरेकवचनस्या-
न्वये पर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे— न कर्मणामिति । तद्विपर्यय-
मेव व्याचष्टे— तेषामिति । उक्तस्य हेतुं पृच्छति— कस्मा-
दिति । जिज्ञासितं हेतुमाह— उच्यत इति । उपायत्वेऽपि
तदभावे कुतो नैष्कर्म्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति ।
ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्योपायत्वेन श्रुतिस्पृष्टी प्रमाणयति—
कर्मयोगेति । श्रौतमुपायोपेत्यत्प्रतिपादनं प्रकटयति—
श्रुतामिति । यतु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपाय-
त्वोपपादनं तद्विज्ञानासुदाहरति— इहापि चेति । ‘न कर्मणां’
इत्यादिना पूर्वार्थं व्याख्यायोत्तरार्थं व्याख्यातुमाशङ्कयति—

नन्विति । आदिशब्देन “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठितुः”
[बु. उ. ४।४।२३] “सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” [बु. उ.
३।२।६] इत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—
लोके चेति । प्रसिद्धतरम्— “यतो यतो निवर्तते तत्ततो
विमुच्यते । निवर्तनादि सर्वतो न वेति दुःखमण्वपि” [सं.
शा. ३।३६४] इत्यादिदर्शनादिति शेषः । लौकिकवैदिक-
प्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह— अतश्चेति । तत्रोक्तत्वेनोक्तार्थ-
मवतार्य व्याकरोति— अत्र आहृत्यादिना । एवकार्थ-
माह— केवलमिति । तदेव स्पष्टयति— कर्मैति । उपमेव
नञ्मनुकूल्य कियापदेन सङ्गतिं दर्शयति— न प्राप्नोतीति ॥४॥

३ रा. भा.— सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां सञ्जातायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह— नेति । न शास्त्रीयाणां कर्मणाभनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठामप्नोति ; सर्वेन्द्रियव्यापाराख्यकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थः । न चारब्धस्य शास्त्रियस्य कर्मण-स्यागात् ; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणः सिद्धिर्गात्मनिष्ठा स्यात् ; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति ; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकाल-प्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकाऽऽत्मनिष्ठा दुस्सम्पाद्या ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुण्यं प्रवर्तयति; सा यदि जाता, ततः किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तते ? इति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह— सर्वस्येति । 'लौकिकस्य' इत्यनेन संसारलोकान्तर्गतताया विषयव्याकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहसैवेति कर्मयोग-मङ्गलैवेत्यर्थः । निषेधस्यान्यविषयव्यापारान्या शास्त्रीयशब्दः । नैष्कर्म्यशब्दस्यानुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषः स्यात्, अतो निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायेणाह— ज्ञाननिष्ठा-मिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र 'कर्मणा' इत्यनेनैवान्वयं सन्न्य-सनस्वभावादारब्धविषयत्वं तत एव सन्न्यसाधिनः समरजिहा-सावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह— न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दा-नुष्ठेऽपि सम्भवति पुनः सिद्धिशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति— यत इति । अनारम्भं सन्न्यसनं च सङ्कल्पस्याह— अतस्तेन विनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं

स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्वयेन तत्र निषे-ध्यान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगा-सिद्धिः स्यादिति वाक्यार्थः ; उत्तरत्र तु व्युत्क्रमयोगव्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तत्रैव जन्येति तात्पर्यम् । तदिमांशुभवीमपि वाक्यश्रुतिमभिप्रेत्य श्लोकाभि-प्रेतमर्थमाह— अनभिसंहितेति । कर्मभिरित्यस्यानाराधि-तेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःख-मागिनः' इत्यादिकं स्मारितम् । अनभिसंहितफलकर्माभावे निश्चयसौपाक्षिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसञ्चयानु-परमः, तेन च रजस्तमोमयमनोमलानपायः, तत्रश्च रागद्वेषादि-दोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवस्तु नेन्द्रियव्याकुलताशान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलत्वे च तेषु च प्रत्ययर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरि-त्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठायः सप्तमस्य गोपुरुषस्य सप्तमं तलं प्रथमं चिकीर्षतीत्यपह्लास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह— न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनार-म्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मांतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं, न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्यावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति, प्रतिजन्मकृताना-मनन्तकर्मणां भावात् ।

६ अ. प्र. दी.— न कर्मणामिति । मोक्षस्य कर्मासा-ध्यत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासयाह— इत्येवेति । स्व-वर्णाश्रमोचिते युद्धादाविति शेषः । प्रागाधिकारिकत्वात्त्वया कर्म कल्पयमित्युक्तम् ; इदानीं कोऽपरो हेतुरुच्यते ? इत्यतो व्याचष्टे— कर्मणामिति । अयमभिप्रायः— कर्माणि न कार्याणीति वदन्प्रश्न्यः किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ? अपि तु कर्माकरणमेवेति भवा कर्माणि त्यज्यन्त्ये ? उत ज्ञानं मोक्षसा-धनं भवत्येव ? किंतु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १.२.१४१] इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति भवा । आद्येऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दव्याप्यत्वमात्रमाभित्येदमुच्यते । अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मैव बीजम् ? अकरणे च बीजाभावात्संसारो न भविष्यतीति युक्तमाभित्य आद्यस्येदं दूषणम् 'न कर्मणां' इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्या-नायाव इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह— ज्ञानमेवेति । उक्त-

माक्षिण्य समाधत्ते— कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गी-कृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वान्निराकरणे को हेतुः ? इत्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वं ? इत्यतो व्याचष्टे— सर्वदेति । प्रलयेऽपि सम्मवायं स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्युक्तम् । तथापि कथं हेतुत्वमि-त्यत आह— यदीति । 'स्यात्' इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । 'स्यावराणां' इत्यनधिकृतोपलक्षणम् । तत्त्वानादौ संसा-रेऽनधिकृतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गादनुनाऽपि दृश्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयनिरासेऽस्यस्यैवार्थस्य तात्पर्यमाह— न चेति । कर्माभावात् संसारबीजाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तियामैव, न तु परप्रमाणानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽप्रापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह— प्रतीति । जन्मनिजन्मनि कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारोऽधि-कृतानन्तजन्मसम्भवात् । तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् । किम-याकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिच्छरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् ; तत्र चैकैकानि कर्माणि सुदुष्कृताभोक्त्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्च कं 'जीवंश्चतुर्दशार्धं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वाष्पनूनदर्शकं देहं मानुषमार्जते ॥ चतुर्दशैर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्वा परं देवं मोक्षसाक्षात् का महा-
मुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अवन्धकत्वं त्वकामैवेव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्टं' [१८।१२] इति ।

६ ज. प्र. दी.—ननु पूर्वशरीराकृतानि कर्माभ्युत्तरोत्तर-
शरीरे भुक्तानि तत्कृतोऽनन्तकर्मणो भाव इत्यत आह—न चेति । कुतो नेत्यत आह—एकस्मिन्निति । हिशब्दो हेतौ । बहुष्यपि भुक्त्यान्तं को दोष इत्यत आह—
तानि चेति, तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः ; एकैकानिपि फलकमित्यर्थः । ननु तथाविधान्यन्यतश्चित्तवन्मर्षि-
कानां त्यत आह—तत्र चेति । तेषु कर्मसु भुक्त्य-
न्तः । शेषेण कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसम्भावितमि-
त्याह—ततश्चेति । असमाप्तिर्भोगेन ; कर्मणाभिवि शेषः ।
सम्भावनामात्रेणैवमुक्तं, न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्त-
मिति । चतुर्दशवर्षात् । अनूना दशको यत्पेति विग्रहः । इह-
वीर्येभ्यस्त्ययेन चतुर्दशैर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम् ।
संसारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम् । अतो भोगेन क्षया-
सम्भवात् । अनित्या अभिदिष्टा । पुरुषशब्देनानादिदेह-
सम्बन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति । अतः प्रा-
प्तिराकस्मिकस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात्, अतः पुरुषत्वं सिद्ध-

मिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि, तथापि बन्धकानि
कथं प्रेक्षावता क्रियेन् ? न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि
सन्तीत्येतावताऽप्य क्रियन्त इत्यत आह—अवन्धकत्वं
त्विति । कर्मणां बन्धाहेतुत्वं त्वकामनादिनैव भवति ; न त्वक-
रणेन, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तिरित्यर्थः । अकामेनावन्धकत्वं भगव-
त्सम्मतमिति भावेनाह—तच्चेति । शङ्करस्तु 'अकरणमसत
सन्तं प्रत्यवायं जनयति ; ' कथमसतः सञ्जायेत' [छां. उ.
६।१।१२] इति श्रुतेः, इत्यवादीत् । तद्भास्करः प्रत्यपेक्षीत् ।
इत्यविषया श्रुतिः 'शुणस्त्वसतोऽपि जायते' इति । उभावपि
स्पृष्टधानौ ; न ह्यकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात् ।
किन्त्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकारणम् । गुणं
प्रति कारणत्वे च इत्यकारणत्वं कुतो न भवेत् ? । ननु चात्रो-
पादान्तस्य विवक्षितत्वादकारणस्य चाभावकपक्षयोः सत्येऽप्यत्र
विवक्षितापादान्तावुपपत्तेरं प्रत्यवायजनकत्वमित्यभिप्राय इत्यत
आह—न हीति ।

५ आ. मा. भा.—ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्त-
मिह वोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानवे [?] । अतस्तस्याप्यादकरणेऽपि
भवतीत्यत आह—न चेति । सङ्घासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां' [१८।२] इति
वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तं 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य
वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते [] । विरक्तानामेव च ज्ञानश्रुतम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय
साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं न पश्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्'
[भाग. ५।१।१२] इति । न तु फलाभावात् कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् ।

६ ज. प्र. दी.—न ह्युपादानत्वं विवक्षितं, किन्तु
निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । 'न च सन्न्यसनादेव' इति पुनरुक्तम् ;
अत्रापि कर्मसन्न्यसनस्य मोक्षसाधनत्वोक्तोरित्यत आह—
नन्विति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे [?] ।
वाक्ये तावद्विष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरा-
दर्शनाद्विष्कामकर्मणः फलाभावादित्येव त्वोपपत्तिरङ्गीकार्या ;
यत् एवं फलाभावस्यैव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि फलाभाव-
स्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्प्राग्भवीयकर्मफलमुक्तं, निष्का-
मकरणपक्षेऽपि तत्समानम् । न च विविगमने कारणाभावः ;
आयासाभावस्य सत्त्वात् । न च प्रत्यवायप्राप्तिः, असुमुख-
विषयत्वसम्भवात् । अतो न कर्माणि करोमीति भावः । अनेन
कथमस्य परिहारः ? इत्यत आह—सन्न्यास इति । तेन
च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः । निष्कामकर्मकरणा-

न्मोक्षं न प्राप्नोतीति । अतो न तत् प्रतिकन्द्रीग्रहणं युक्तिमि-
त्यनेनोक्तम् । तथा च स्मृतिविरोध इत्यतः स्मृतेरभिप्राय-
माह—अकामेति । सकाशादिति शेषः, उपासमिति वा ।
अकामकर्मरिन्तःकरणशुद्धिरा ज्ञानं जायत इत्येतत्कृतः ?
इत्यत आह—तच्चोक्तमिति । नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्यु-
च्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—विरक्तानामेवेति । प्रागपि
वैराग्यद्वारेण ज्ञानमिति भावः । तथापि कथं विरोधपरिहारः ?
गीतायामकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वाभावावधारणात् ; इत्यस्त-
दभिप्रायमाह—न त्विति । फलाभावोपपत्तिकं कर्मणां मोक्ष-
साधनत्वं निषिद्धयते, न तु सर्वथाऽप्यलक्ष्यः । प्रतिवर्त्नी मोच-
यति—कर्माभावादिति । अतः कर्माभावात् मोक्ष इत्यर्थः ।
श्लोकात्पर्यनुपपत्तिरिति । अत इति ।

६ आ. मा. भा.—यत्याश्रमस्तु प्रायत्पार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अग्रयतत्वमेव हि प्रायो बृहत्स्थादीनाम्, इतरकर्मोद्योगात् । अग्रयतानां च न ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः “नाशान्तो नासमाहितः” [कठो. २।२३] इति । महाश्व यत्याश्रमे भगवत्तोषः । तथा ब्राह्म—“यत्याश्रमे तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम्” इति नारायणाष्टाश्रकल्पे । आधिकारिकास्तु तथैव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान्भगवत्तोषः । तच्चोक्तम्—“देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चरति तज्जोगोऽत्यतीव हरितोषणम्” इति पात्रे ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन ध्रुवादिसिद्धिः, तत्र चैयमेवोपपत्तिः । यत्तद्वर्णाणां फलमाहः, अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्कानिरासार्थं चोक्तं “न च सन्धयसनादेव” इति । एवं तर्हि ध्रुवादिविरोध इत्यत आह—यत्याश्रमस्त्विति । प्रायत्यं प्रयतत्वमीश्वरे मनस्समाधानम् । यतद्वैद्व्येन मोक्षसाधनत्वं ध्रुवादिरभिप्रेतम् । फलभावोपपत्तिकं तु गौताय्यां निवारितं, अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यसम्भार्यात्किं तदर्थं यत्याश्रमेण ? इत्यत आह—अग्रयतत्वमेवेति । इतरकर्मेषु यजनादिषु । प्रायत्यं कर्म मोक्षसाधनं ? इत्यतो व्यतिरेकमुच्येनोपपा-

दयति अग्रयतानां चेति । “प्रज्ञानेनैवमानुयात” [कठो. २।२३] इति श्रुतिशेषः । अशान्तोऽभगवन्निष्ठः । असमाहितस्तत्र चित्तसमाधानरहितः । भगवत्तोषणस्याश्रमान्तरेऽपि सम्भार्यात्किं यत्याश्रमेण ? इत्यत आह—महाश्वेति । तुरीयं परमहंसारूप्यम् । वाक्यशेषेणान्वयः । यत्याश्रम एव क्षेत्राचार्यं महान्भगवत्तोषणं तर्हि तद्विहितानामधिकारिकाणां तदुभयाभावप्रवृत्ति इत्यत आह—आधिकारिकास्त्विति । तत्स्थे अधिकारस्थाः । स एव अधिकार एव । तुल्यस्थेनैति तोषः । समासान्तविधेयं निवृत्त्यादादिराज्ञामित्युक्तम् । यद्योक्तं महाभाष्ये—“ध्रुव्यापि तटाकानि” इति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—घोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—नेति । कर्मणामनारम्भादकरणाभैक्यं नैक्यं लक्षणमाकर्तृत्वज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्रुते ; यथा ज्ञानाधिकारी ज्ञानेन । तर्हि सकलकर्मसम्प्राप्त एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामीति चेत्तदपि न नियतः । न च सन्धयसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नैक्यं लक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

८ वै. ज. गि.—तत्र तावत् “कर्मयोगेन योगिवाम्” [२।३] इत्यनेनोक्तमशुद्धचित्तस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तो कर्मकर्तव्यतत्त्वोपपादयति “न कर्मणा” इत्यादिब्रह्मोदशभिः—नेति । कर्मणां “समेवं वेदादुपचनेन” [ह. उ. ४।४।२२] इत्यादिध्रुवा ज्ञानार्थवेदोक्तानां अनारम्भादनुष्ठानात् । “नेहाभिरुक्त्वनाशोऽस्ति” [२।४०] इत्यत्र परमेश्वरापेक्षया कर्मात्मनोऽप्यपि सत्कल्लोकेतस्त्वभिप्रायोऽयमनारम्भशब्दः । नैक्यं स्वकर्मसंन्यत्वम्, ज्ञाननिष्ठमिति यावत् । नाश्रुते न प्राप्नोति । अनेन “कर्मणामनारम्भाभैक्यं” इत्यन्वयोऽपि

प्रदर्शितः । तथा चान्यव्यतिरेकाभ्यां कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तं भवति । ननु “त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्” इत्यादिध्रुवा सर्वकर्मसम्प्राप्तस्यैव ज्ञानहेतुत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कथञ्चन्यते “न कर्मणा मनारम्भाभैक्यं” इति ? इत्याशङ्क्याह—न च सन्धयसनादेवेति । कर्मावृष्टान्तजन्त्यचित्तमुद्धिं विना कृतार्थं केवलकर्मत्वव्याप्तमात्रात् सिद्धिं ज्ञानं न समधिगच्छति । चक्राश्वत्थनासं च न सन्धयाधिगच्छति, चित्तशुद्धिरहितस्य सन्ध्यासहेतुवैराग्यासम्भवादिति दर्शितम् ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—योगेऽन्तःकरणशोधकत्वं कर्मदिः संयोगपुण्यस्त्वन्यायेनैव निर्णीतं, अन्यथा प्रयाणां जिज्ञासा स्वतन्त्रा न कृता स्यात् । योगेन संसिद्धिर्ज्ञानेन भक्त्या चेति पुरुषार्थसाधनं इति व्याप्तभाष्ये निर्णीतं, तेनार कर्मणामारम्भाभैक्यं कर्मोदिरहितभावं भक्तिरूपं प्राप्तुं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थ भावः—कर्मस्वरूपज्ञानाभावे त्यागो न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्यति, तस्मादेवमज्ञानार्थे

तत्करणम् । अत एवारम्भं प्रोक्तं, न त्यागे तत्करणमुक्तम् । स्वरूपाज्ञानं केवलं न भवतीत्याह—न चेति । सन्धयसनादेव स्वरूपाज्ञानात् केवलव्यायोगे सिद्धिं त्यागफलं न च समधिगच्छति सन्धयं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा मां प्रति कर्मकरणं किमाशयेनाहृतं ? इत्यत आह—न कर्मणामिति । कर्मणामनारम्भादकरणाभैक्यं कर्मोदिरहितभावं भक्तिरूपं प्राप्तुं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थ भावः—कर्मस्वरूपज्ञानाभावे त्यागो न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्यति, तस्मादेवमज्ञानार्थे

११ नी० भा० दी०— अनयोः प्रकारयोर्दङ्गाङ्गिभावमाह— न कर्मणामिति । कर्मणां यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठं नामनुते न प्राप्नोति । “विविदिषन्ति यज्ञेन” [बृ. उ. ४. ४१४. २२] इति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वेन निष्ठायात् । ननु सन्नप्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषाङ्गत्वमत्र गम्यते, तेन विविदिषया यज्ञादिना सिद्धायाम् “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [बृ. उ. ४. ४१४. २२] इति श्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं प्राधम्यं ; न ज्ञानम् । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां’ [१. ८४. ५] इत्यादाविवान्न तज्ज्ञाह-
 ष्यत् परमत्वविशेषणस्याभावात् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्धयभावे केवलत्वं सन्न्यासात् ‘सिद्धिं समधिगच्छति’ इति योजनायां विप्रकृत्योर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासम्भवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यते ? इति चेत्, सत्यं ; ‘गुणैः कर्म कार्यते’ इति वाक्यशेषाच्चैर्गुण्यहेतुकं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थः, न तु प्रव्रज्या । “विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यत्रापि ‘जगमिषत्यथेन, जिघांसत्यसिता’ इत्यादाविव तृतीयान्तस्य धात्वर्थेनैवान्व-
 याद्व्यादीनां गमनादाविव यज्ञादीनां वेद्न एवाव्ययो ज्ञेयः । “एतमेव” [बृ. उ. ४. ४१४. २२] इति श्रुतिस्तु विविदिषासन्न्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चय चरन्ति” [बृ. उ. ३. ३. १५. १] इति ज्ञानपरिप्राकारार्थं जीवनमुक्तिसुखादर्थं वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्सन्न्यासस्यापि शास्त्रे दृश्यताम् ।

असन्न्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामाग्रहो विक्षेपककर्मत्यागरूपसन्न्यासविषयः, न तु काषायपरिधानमात्रविषयः, गार्गीव्याश्रयविद्यादीनामतथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमात् ; इत्यास्तां तावत् । कर्मभिरशो-
 चितचित्तस्य मन्वबुद्धेः रागद्वेषादिप्रस्तस्यत्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वा-
 द्धार्यः । ननु ‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [] इति केवलात्मकर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः
 स्मर्यते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणामनारम्भानैष्कर्म्यं अस्तीति ? तत्राह— न चेति । कर्मजचित्तशुद्धयभावे कृता-
 दपि सन्न्यासाच्च नैष्कर्म्यसिद्धिः । वेदाहृतस्तृप्तिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसन्न्यासाभिप्राया । न हि रागादिप्रस्तसर्वभूतेभ्यः
 सर्वात्मनाऽभयं दातुमीष्टतो युक्तमुक्तं ‘न च सन्न्यसनादेव’ इति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म * सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

१ आ. भा.— कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसन्न्यासमात्रादेव केवलत्वं ज्ञानरहितात् सिद्धिं
 नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह— न हीति । न हि यस्मात्
 क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्यते
 हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः
 गुणैः । अन्न इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ‘गुणैर्यो न विचाल्यते’ [१. ४१. २३] इति । साह्चर्यानां
 पृथक्करणादज्ञानमेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचार्यमानानां स्वतः
 चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते । तथाच व्याख्याते ‘वेदाविनाशिनम्’ [२. १२. १] इत्यत्र ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तेऽर्थे द्युतिसितं हेतुं ननुसुत-
 लोकोत्थाप्यति— कस्मादिति । कस्मात् कर्मसन्न्यासादेव
 सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वेण सम्बन्धः । कदाचित्क्षणमात्रमपि

न कश्चिदकर्मकृतिशरीर्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्धे व्याचष्टे— कस्मा-
 दिति । सर्वैशब्दाज्ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन्कर्मं कार्यते, तस्य
 ज्ञानवतः सन्न्याससचकर्मनवकाशं स्यादित्याहङ्कयाऽऽह— अह

१ ‘सम्यगनुष्ठितिः प्रथममननविधिऽयावन्तैः परं तच्च विहितवद्भिः सम्पाद्यमानो ज्ञानफलसूतबन्धुप्राप्तो नो विद्वत्सन्न्यासः’ इति
 शब्दार्थविन्यासमिति । * अत्र नव्याः सर्वपदेन ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च मनुष्या गृह्यन्त इति मन्यन्ते, तत्र विचारचतुरम् ।
 सर्वेषामपि सर्वदा कर्मकर्तृत्वे भगवदुपदिष्टायाः कर्मयोगविरोधिन्या ज्ञाननिष्ठया निर्विषयत्वप्रसङ्गात्, * उभावपीमौ पन्थानौ मोक्ष-
 दृष्ट्या स्वतन्त्रौ—तुल्यबलौ । इत्यादित्योक्तिविरोधाच्च । ज्ञानिनां कर्मयोगालुपपत्तिश्च आप्यकारेतावान्यत्र च कुदं प्रतिपादितेति
 नापि प्रपञ्चते ।

— अविगीता ।

हतीति । तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषाद्यध्मेन स्पष्टयति—
प्राप्त इति । आत्मज्ञानतो गुणैर्विचालयतया गुणतीतवचन-
वाङ्मनस्यैव सत्त्वादियुगेतिच्छाभेदेन कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयितुं
अवकाशयाजितकार्यकरणसङ्घातस्य क्रियातु प्रवर्तमानत्वमित्य-
र्थः । ‘ज्ञानयोगेन’ [३।३] इत्यादिनोक्तन्यायात्वा वाक्यशेषो-

पपत्तिरित्याह—‘साङ्ख्यानमिति । ज्ञानिनां गुणप्रयुक्तचलना-
भावेऽपि स्वाभाविकचलनबलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशाङ्क्या-
ऽऽह—ज्ञानिनां त्विति । प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलना-
सम्भवे प्रायुक्तं न्यायं स्मारयति—तथा चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—एतदेवोपपादयति—नहीति । न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदा-
चिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति; न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिस्मभैः सत्त्वरज-
स्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन
कर्मयोगेन प्राचीनं पापसञ्चयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन
सम्पाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनन्वयशङ्कां परिहरन्तन्तरलोकात्मव-
तारयति—एतदेवेति । परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मणस्त्यागे
ज्ञाननिष्ठया दुस्तत्प्रादवसेनेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वलो-
कार्थोपपादनघोतकः । द्वितीयस्त्वेतच्छ्लोकपूर्वाधीनोपपादना-
र्थः । प्रकरणारम्भे ‘लोकेऽस्मिन्’ [३।३] इत्युक्ताधिकारि-
वैचित्र्यमपि ‘कथितं’ ‘सर्वैः’ इत्याभ्यामभिप्रेतमिति
ज्ञापनाय अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिव-
वादिपृथुकालपरः । क्षणशब्दस्त्वेव ‘क्षणे व्यापारवैकल्ये
कालमेवात्यक्तकालोः’ इत्यनैकार्थगतास्तदन्तरिताल्यकालविषय
इत्यपौनस्कृत्यम् । तदुभयसङ्ग्रेहेन कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रत्य-
दिदेशाभ्यन्तरिके सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । स्वपतोऽपि हि
स्वापाण्यं कर्म, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमेनानुज्ञा-
प्रतिषेधो भवतः । ‘अकर्मकृत’ इत्यश्रमार्थः कर्ता न विवक्षितः;
किन्तु कर्मणोऽपेक्षेति व्यञ्जनाय कर्माकुर्वाण इत्युक्तम् ।
सर्वशब्दाभिप्रेतमाह—न किञ्चित्करोमीति व्यवसितो-

ऽपीति । अयं वार्थः ‘कर्मनिष्ठयापि संयम्य’ इत्युत्तरश्लोके व्यक्तो
भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात् सत्त्वरजस्तमोभिरिति
विशेषलाभः । प्रकृतो नित्यं विद्यमानानां कर्म प्रकृतिजत्वमित्य-
नोक्तं प्राचीनेत्यादि । तथा चाहुः—‘कर्मवश्या गुणा
हेते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते’ [वि. उ. २।१३।७०] इति ।
एतेन कर्मयोगतन्त्रकृतगुणकज्ञाननिष्ठम्यवच्छेदः । स्वोचितशब्देन
तृतीयपदके वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽत्र गुण-
परः; ‘अवशाः सर्वैः’ इत्युद्देश्यविशेषणत्वग्रमन्बुदासाय
अवशाः कार्यते इत्युक्तम् । ‘कार्यते’ इत्यस्य प्रयोज्यकर्म-
परत्वबुदासेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं प्रवर्त्यते इत्यु-
क्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अत इति । अतः
गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरं ज्ञानयोगस्य दुस्तत्प्रादव-
दित्यर्थः । पाषाणारादुष्पणशीकरणम्; तत्र मोक्षार्थप्रवृत्त्यनु-
क्तम् । रजस्तमःप्रायुर्धनिष्ठचित्तां तत्कार्यैरगद्वेषाद्यभारो ना
निर्वर्तयन्निहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न हीति ॥ ५ ॥

६ ज. श्र. ही.—ज्ञानरहितात् कर्मत्यागरूपग्राह्यताप्रमात्
‘सिद्धिं न समधिगच्छति’ [३।४] इति किल पूर्वमुक्तम्, तत्र
‘हेत्वाकाङ्क्षायां न हि कश्चिद्विदुष्यते’ इति व्याख्यानमस-
दिति भावेन श्लोकात्पर्यमाह—न त्विति । न ह्यत्र ज्ञान-
स्यावश्यकत्वे कश्चिदुच्यते । नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भ-
वोऽभिधीयते, तेन प्रकृतसङ्घातः स्यात्; किन्तु शरीरयात्राव-
र्थां कर्मणामपरिहार्यत्वम् । अतो नेदं व्याख्यानं, अपि तर्हि

‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ [स. भा. १।२।४१।७] इति स्युति-
माश्रित्य यस्तृतीयः पक्षस्तमाशङ्क्य ‘गन्धार्थात्’ [३।५] इति
स्युतेरर्थसङ्गोचं वदयति; तत्र कुतः स्युतेरर्थसङ्गोचः? इत्या-
काङ्क्षा स्यात्, तामपाकर्तुमुपोद्धातयायेन कर्मसङ्घस्तावदसङ्क-
चितार्थः परेणाप्यर्थाकर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं कर्माणि
सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानीत्यनेनाहिति भावः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च योगालुष्ठानपूर्वकार सत्त्वशुद्धिजनितमविज्ञानात् सिद्धिं समधि-
गच्छति । तत्र कश्चित्कुतो नैष्कर्म्यं नाश्रुते? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । न हि यस्मात्स-
णमपि जातु कदाचित् तिष्ठत्यकर्मकृदक्रियः । कस्मात्? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मादवश एव कर्मैव
सर्वैः प्राणी प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः । अह इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

८ वें. ज. नि.—किञ्च सर्वकर्मसत्यासमात्रात् ज्ञान-
मिति वदता वक्तव्यम्—कोऽयं सर्वकर्मसत्यासः? किं सर्वकर्म-
णो स्वरूपेण स्यात्, किंवा सर्वकर्मनिष्ठारणां निग्रहः? नाद्य
इत्याह—न हीति । जातु कस्याच्चिदवस्थायामपि इणमपि

कालश्चान्यत्सर्वयोगे द्वितीया—कथिदपि अकर्मकृतं कर्माण्य-
कुर्वाणो न तिष्ठति । हिः—प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं चेत्सर्वदाऽपि
प्राणिनः कर्मकृत्स्वः, सुसुप्तावपि निश्वासोच्छ्वासकर्मकृत्वाश्
‘सुसुप्तो भूर्यरित्येव अस्ति’ इति श्रुतेरित्यभिप्रायः । ननु

‘नाहं किमपि कर्म कुर्याम’ इत्यभिसन्धाय काष्ठवत्तिष्ठन्नकर्म-
कृत् स्यादित्यत आह— कार्यत इति । हि यस्मात् सर्वोऽपि
जन्तुश्चरः अस्वल्ग्न एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतिर्जैर्गुणैः

गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः ससृजतत्तद्वन्निरन्तरसृष्टिर्गुणैः प्रवर्धमानैः
स्वस्वोचितं कर्म प्रति कार्यते प्रवर्त्यते । अतः कर्मणां स्वरूपेण
व्यापस्याशक्यत्वात् तदपुः सत्यासः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अतोऽवशः सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैर्वा कर्म कार्यत एव ॥ ९ ॥

१० पु० अ० त०— अज्ञात्वा कर्मकरणे तत्त्वगोऽपि न
भवति, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा कर्म तु करोत्येवेत्याह— न हीति ।
कश्चित् जातु कदाचित् क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माण्यकुर्वन्
न तिष्ठति । कुतः ? इत्यत आह— सविः प्रकृतिजैर्गुणैः सात्त्विक-

कादिभिः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्धते । तत्र कारणमाह—
ह्यवश इति । हीति निश्चयेन । अवशः न मद्वशो भक्त
इत्यर्थः । अतस्तदारम्भात् स्वरूपज्ञानानन्तरं प्राकृतकार्यतां
तेषु ज्ञात्वा मद्वशो सूत्रा त्यजेदिति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव प्रपञ्चयति— न हीति । अवशः कर्मजसृष्ट्युद्भवभावादजितचित्तः कश्चिदपि
जातु कदाचित् समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माणि दुर्मेनोरथादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति ।
हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कारयिकं
वाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ॥ ५ ॥

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।

कर्मन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

१ शां० भा०— यस्त्वन्यात्मज्ञश्चोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह— कर्मन्द्रियाणीति ।
कर्मन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्श्चित्तमिन्द्रियार्थान् विषयान्
विमूढात्मा विमूढातःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि
यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ! कर्मन्द्रियैर्वाक्पाण्या-
दिभिः । किमारभते ? इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन् फलाभिसन्धिबजितः, स विशिष्यते
इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

२ आ० शां० व्या०— आत्मवदन्तात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्मा-
कुर्वते न प्रत्ययायः, शरीरिन्द्रियसङ्घातं नियन्तुमसमर्थस्य
सर्वस्यपि सन्न्याससम्भवादित्यासाङ्गशाऽऽह— यस्त्विन्द्रियाणि ।
तस्य चोदितकरणं तच्छब्देन परायण्यते— तदसदिति ।
मिथ्याचारत्वादिति भावः । मिथ्याचारतामेव वर्णयति—
कर्मन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वते जाग्रतो विषयान्तदक्षेण-
प्रौढ्यामिथ्याचारत्वेन प्रत्यवाचित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठ-
तस्तस्यैव फलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्य-
माचष्टे— यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमनुतिष्ठतो मुखा-
त्कर्मं सज्जतो वैशिष्ट्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति— यस्तु
गुणरिति ॥ ७ ॥

३ रा० भा०— अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह— अविनष्टपातया
अजितबाह्यान्तःकरण आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुक्षीकृतमना विषयानेव

१ अत्र गृहार्थतत्त्वालोकः— “मिथ्याशब्दो मोक्षवचनः । आचारः सन्न्यासप्रयोजकत्वाद्देन्द्रियनिग्रहादिभ्यां पापः । तथा च सत्त्वं
सृष्ट्यभवेन तत्त्वमयार्थविवेकादिरूपसन्न्यासफलोभ्यत्वस्य चेतोविमुक्षिच्छक्षणस्याभावान्मोष उक्तकालुषधायक आचारो यस्य
सः इति मिथ्याचारपदं निष्णोति । २ नव्यास्तु— सन्न्यासमार्गादपि कर्मयोगस्य श्रेयस्त्वं श्लोकेऽस्मिन्पणितमिति
महताः संरम्भेणोद्घोषयन्ति, तद्ध लिख्येष्टमात्रम् । अत्र सन्न्यासमार्गसम्भन्धाभावात् । पूर्वश्लोकोदितान्मिथ्याचारादेव हि कर्म-
योगस्य विशिष्टत्वमत्रोच्यते— नाप्रकृतसंस्त्यसमार्गात् । प्रत्युत कर्मयोगी मिथ्याचाराद्विशिष्यत इत्युक्त्या तस्य ज्ञाननिष्ठादश-
त्वमेवमात्रं अच्यत इति ध्येयं सुधीभिः ।

— अविगीता

स्मरन् य आस्ते, अन्यथा सङ्कल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानाद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतः पूर्वान्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽसम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—अकरणे बाधं वर्धतीत्याह—अन्यथेति । कर्मयोगमङ्गलत्वेत्यर्थः । 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थसिद्धं हेतुमाह—अविनष्टेति । आत्मविमुखीकृतमना इति । 'विमृष्टात्मा' इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः । मूढत्वमात्मवैमुख्यम् । येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रकारमाह—अन्यथा सङ्कल्प्येति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम्; तथापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारे मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञानमात्रव्युदासिन दोषार्थवसानमाह—आत्मेति । विपरीतविनष्टशब्दाभ्यामुपायवैपरीत्यात् फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽन्याये 'व्यायतो विषयात्' इत्यारम्य 'बुद्धिनाशात्कल्पयति' [२।६३; ६३] इत्यन्तेनास्यैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥
प्रथममेव ज्ञानयोगमात्रसङ्क्षमणोऽयं कर्मयोगिनं प्रसंसति—यस्त्विति श्लोकेन । प्रकृतेन सङ्गमयन् व्याख्याति—

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितः त्यागः कार्य इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्यव्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः, सन्न्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—तथापि 'कर्मैन्द्रियाणि' इत्यसङ्गतम्, तृतीयपक्षस्थेन मनसेन्द्रियार्थस्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत आह—तथापीति । यद्यपि शरीत्राद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि, तथापि शक्तितः शक्यत्वावज्ञादिकर्मणां त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—'नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिः' इत्यतस्तदतिरिक्तमार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यतीति ॥ एतच्छङ्कापरिहारः श्लोकेन दृश्यते । द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह—मन एवेति । मन एव कर्मप्रमोक्षयोः प्रयोजकं, न कर्मकरणकरणे । अतस्तन्निवृत्ति एव कार्यः, न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । अनियुहीतत्वे मनसो कन्धापेक्षयाऽऽश्लोऽन्यव,

आत्मा इति । इन्द्रियाणां निरुपेक्षनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्थमुक्तं—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । 'नहि कश्चित्' [३।५] इत्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोग प्रत्युत्कारकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनार्थं पूर्वभ्यस्तविषयसजातीय इत्युक्तम् । यदि पूर्वभ्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यं, तेकेव वासनायाः प्राचुर्यादिति शङ्कानिरासाय कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तं आत्मावलोकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाप्यवसायात्तु स्थिराऽपि वासना निराक्रियत इति भावः । 'कर्मैन्द्रियैः' इत्यनेनाभिप्रेतं सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वादसक्तमदस्य युद्धसत्वाकायांश्लोऽन्यमाह—असङ्गपूर्वकमिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधि दर्शयति—असम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

द्वितीयो व्यतिरेकः; मोक्षापेक्षया ॥ व्याख्या इति । एतेन स्मरणस्य शानसत्त्वव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । 'कर्मयोगेन यो गिनो' [३।३] इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतत्वाद्वापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात्, तन्निरासार्थमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित इत्यर्थः । सन्न्यासादित्यादियेन यो नियम्यते त्व्यतिरिक्तग्रहणम्; कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च । पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साङ्गयानां' [३।३] इतियथाश्रमकर्मणः पुरुषोक्तत्वात् सामान्यशब्दोऽपि विशेषो व्यवस्थापितः । न चात्र तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्मैन्द्रियाणि वाक्याणिपादपायूपस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्त उपविशति मनसेन्द्रियार्थान्विषयान् स्मरन् विमृष्टात्मा विमृष्टान्तःकरणो मिथ्याचारः पापाचारः स उच्यते । नासौ सन्न्यासी, मानसव्यापारस्यानुपरतत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ यत एवमतः—यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मैन्द्रियैर्वाक्याण्यादिभिः । किमारभते ? इत्यत्राऽऽह—कर्मयोगम् । कर्मैव योग आराध्याराधकसम्बन्धरूपकत्वात् । असक्तोऽफलाकाङ्क्षी स विशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

८ वै. ब्र. गि.— नापि सर्वकर्मैन्द्रियनिरोधः सन्त्यास इति द्वितीय इत्याह— कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य इन्द्रियाथान् रूपसादीन् मनसा यः स्मरन्नास्ते । तत्र हेतुः— विमृदात्मा रागादिभूषितान्तःकरणः । स मिथ्याचारः असदाचारः, पापिष्ठ इति यावत् । उच्यते— 'व्यस्यदार्थविवेकाय सन्त्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यस्मात्तस्यागो पतितो भवेत्' इत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । अतश्चित्तशुद्ध्यभावे केवलकर्मैन्द्रियनिग्रहमात्रस्यानर्थकरत्वात् तदपः सन्त्यास इति भावः ॥ ६ ॥

कस्तुहि सर्वसन्त्यासो नाम ? इति चेत्, अथ— द्विविधः सन्त्यासः सर्वकर्मफलत्यागः, सर्वकर्मणां स्वरूपतस्यागश्च । तत्र स्वरूपतस्यागो नाम न सर्वकर्मणां दर्शनश्रवणादीनामकरणम्, किन्तु 'पश्यन्कृष्यन्तुशान्तिप्रबन्धनाच्छन्वपञ्चसूत्रम्' [५८] 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्' [५९] 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मम्येत तत्तद्विव' [५८] इति वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनादिकर्मणामनात्मधर्माणामात्मन्यारोपितानामकर्मज्ञानेन बाधः । तत्र चाद्ये सन्त्यासे कर्मयोगिनां गृह्यादीनामप्यधिकारः । तथा

९ व० त० दी०— यश्च कर्मैन्द्रियैः कर्माकरणे नैष्कर्म्यसम्भव उक्तः सोऽपि न साधुः, मानसक्रियाविवर्धस्वेनोक्तस्वरूपत्वासम्भवादित्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । 'साङ्ख्ये प्रकीर्तितस्यागस्त्यागोऽपि मनसैव हि । अत्यागे योगमार्गो हि सिद्धे योगे कृताथवा ॥ तदर्थं प्रक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता । ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमबाह्यतः ॥ कर्मत्यागेन स्रष्ट्यासो मनसा तत्सृष्ट्युतः पुनः । प्रत्यवायसमुद्भेदस्तस्मात्तत्करणं मतम्' ॥ अतो यः पुमात्स्वयं मनसा कर्मकर्ता मानसविषयव्यापारवान् ए मूढात्मा व्यर्थोऽथार उच्यते ॥ ६ ॥ यस्तु मनसा योगशुद्धेनेन्द्रियाणि दुष्टानि नियम्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सन्नारभते स उत्तमः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञानात्कर्मत्यागो दाम्भिको न यागफलमाप्नोतीत्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । कर्मैन्द्रियाणि हस्तपादादीनि संयम्य निगृह्य, मनसा इन्द्रियाथान् विषयान् स्मरन् य आस्ते तिष्ठति भगवद्व्याप्तदशाया इव लोकज्ञापनार्थं, स विमृदात्मा मिथ्याचारः मिथ्याचरतीति दाम्भिक उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वरूपज्ञानेन त्यागी उत्तमः, तस्याग-

च वक्ष्यते— 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सन्त्यासी च योगी च न निरमिर्न चाक्रियः' [६१] इति । द्वितीये तु ज्ञाननिष्ठानामेवाधिकारः । स च 'यस्यात्मरतिरेव स्यात्' [३१७] इत्यादिनाऽप्ये वक्ष्यते । तदिदमभिप्रेत्य 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३३] इत्यस्मैह प्रकृत्यास्तदुक्तं कर्मफलव्यागर्हणं सन्त्यासं दर्शयति— यस्त्विति ।

तु शब्दः पूर्वोक्तकर्मैन्द्रियनिरोधवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह— इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि मनसा विवेकयुक्तेन नियम्य तत्तद्विषयासक्तैर्निवर्त्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगं कर्मरूपं चित्तशुद्धयुपायमसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् य आरभते करोति, स विशिष्यते अधिको भवति । 'स सन्त्यासी च योगी च' [६१] इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या निष्कासकमोक्षप्राप्तयः कर्मयोगकर्मसत्यासादुभावपि सिध्यत इति केवलकर्मणा केवलसन्त्यासिनेऽपि स एव श्रेष्ठ इति स्तुतिः । 'अज्ञेन' इत्याश्रयेण सम्बोधनं, पश्येदमाश्रयं यदेकः कर्मैन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्नर्थमाप्नोति, अन्यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि नियम्य कर्मैन्द्रियाणि व्यापारयन् कृतार्थो भवति ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु स्रष्ट्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिमपि सम्पादयिष्यामि, किं कर्मभिः ? इत्याशङ्क्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा रागाद्याक्रान्तचित्तः कर्मैन्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्ते एक्रान्ते ध्यानापदेशेनोपविशति स मिथ्याचारः । तस्य तदासननियमनादिकमाचरणं मिथ्या बलीकमेव, निष्फलत्वात् । तत्र हेतुः— इन्द्रियार्थान्मनसा स्मरन्निति ; यतः इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् ओत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति, अतो मिथ्याचारः । स विषयांश्चिन्तयन् योगनिष्ठामात्मनो लोकेऽभिष्यनक्ति, अतः कपटीत्यर्थः । तस्मात्कर्म व्यतिरिक्तश्चित्तशुद्धयुपायो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणः पुरुषधौरेय इन्द्रियाणिमनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन ! सः कर्मफले स्वर्गादावैहिके वा शब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतो विशिष्यते पूर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्षण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तच्च कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतः, हि यस्मादकर्मणोऽकरणदानारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्धयेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माशुभयिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमन्यु तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति—यत इति । उपक्रमेण हेतुं भगवदनुमतिकथनेन स्फुटयति—कर्मैति । इत्थं त्वया कर्तव्यं कर्मत्याह—शरीरैति । तन्नियतं तस्याधिकृत-स्थेति सम्बन्धः । स्वाग्राधिकले दर्शपूर्णमासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—फलायेति । नित्यं कर्म

नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । हिशब्दोपात्त-मुक्तमेव हेतुमनुवदति—यस्मादिति । करणस्याकरणाज्ज्या-यस्त्वं प्रशपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिष्वेष्टाद्वारा शरीरं स्यात् पारयति, तदभावे जीवने-मेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—अत इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंस्थेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंस्थत्वमनादिवासनया । नियतत्वेन शुश्रूषकत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठया अपि कर्मैव ज्यायः, 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इति प्रकृमात् । अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैवोच्यते; ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःश्रूषकत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठयाः कर्म-निष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेन आत्मनोऽकर्तृत्वात्सन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते; अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

४ वे. ता. चं.—अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्तदुस्त्यजत्वादि-हेतुमिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्वं दर्शयन् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः' [३।१] इत्यादेः साक्षादुत्तरमाह—नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्—क्रियाविशेषणत्वादपि प्रभूतप्रयो-जनसमानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्वं स्वभावतः शास्त्रतो वा स्यात्, उभयतो वा? । तत्रैक-स्मिन्नुभयविषयसाकल्यमिस्तावद्वरीयसी । 'शरीरयात्रा' इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्मणि नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठया दुष्कृत्स्वे प्रस्तु-ते कर्मनिष्ठायां सौकर्यमेव चानन्तरं वस्तुमुचितमित्येतद्विह-मभिप्रेत्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किञ्चिन्नचना व्यासिः? इत्यत्राह—प्रकृतिसंस्थेनेति । 'अकर्मणः' इतिपदे नवस्तदर्थविषयत्वं विभक्तेश्च पञ्चमीत्वेनावधिविषयत्वं व्यञ्ज-

यति—ज्ञाननिष्ठया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठा-विषयत्वं कथम्? 'मा ते सत्तोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः; तद्वदत्रापि अनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव ज्याय इति वस्तुमुचित-मित्यत्राह—नैष्कर्म्यमिति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमवयुक्तम्; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसा-भ्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य सुष्ठुस्यादिष्टुलभकर्मभावत्वं चायु-क्तम्, कर्मानारम्भान्नैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठयात्राकर्मशब्दान्नाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—कर्मणि क्रियमाणे चेत्यादिना । अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तस्यैवामिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिक-मर्थमाह—कर्मण इति । इह ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः ।

३ रा. भा.—यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकारोऽपि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान-निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति; यावत्साधनसमाप्तिं शरीरधारणं चावश्यं

१ नव्यास्त्वत्र अकर्मशब्देन सत्यासौ विवक्षित इति मन्यन्ते । तत्र, तस्य कर्माकरणमात्रार्थत्वात् । सन्न्यासार्थत्वे 'शरीर-यात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेत्' इति हेतुवैयर्थ्यात् । न हि सन्न्यासग्रहणे कश्चिदपि शरीरयात्राप्रसिद्धिर्भवति, किन्तु अकरणरूपे तूष्णीमाव एव स प्रसज्यते । इत्यतः च 'न हि कश्चित्—[३।५] इत्यादावकरणार्थत्वेनाकर्मशब्दस्य, न कापि सन्न्यासार्थत्वम् । न चाचार्यादयस्तथा व्याचक्षत इति किमनेन कुचोद्येन? ।

कार्यम्, 'न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्थितिः' [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिश्रुतेः; 'ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' [३।१३] इति च वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्याति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि प्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्; यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम् । यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशकोऽप्रमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—उत्तरार्धस्यान्तरमाह—यदीति । अत्र त्वकर्मण इति बहुवीहिः । 'ते' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम् । ननु सर्वकर्मपरिष्ठागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्तो लब्धोपायस्य स्वरास्तेः प्रतिबन्धनिवृत्तोरयल्लब्धैव मुक्तिः स्यादित्याह याह—यावदिति । नहि साधनानुपवेशमात्रात् फलसिद्धिः, किन्तु साधनसम्पूतरेव; सा च न त्रिचतुरदिवसलभ्या; येन शरीरसुपेक्षमहि । चिरकालाध्यायां च साधनसम्पूतौ तावन्तं कालं शरीरमप्यवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्पन्नोपायस्योदासीन्यात् तत्परित्यागे प्रत्यवायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथापि तत्र स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्; नाप्योदासीन्यमात्राभिहितः, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य निरुतावधिकत्वात्, स्वरन्ति च कर्मणां प्रतिनियतानि 'विवाहो जन्म मरणं' इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि शक्तिशैलौकिककर्मणैव तत्पुत्रकमित्याह—म्याया-जितेति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि चेति; प्रब्रह्मापादिसम्भवानि नियतानि, इतराप्यनियतानि । अनियतत्वं च तेषां देशकालाद्यपेक्षया,

न तु स्वस्वतः; येन कर्मणां निष्फलत्वप्रसङ्गः स्यात् । तत्र च यान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौषधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा विजिगीषुभिः स्वपन्नपरिपन्थिरपि च चतुरङ्गादिकमहोक्तिवैत; आदुरैरपि न भेषजमुपभुञ्जेत; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वाभावाच्छालस्याप्यनुदयः; 'अत एव ज्ञानयोगमारुह्यता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निर्वातितमिति सम्भगयन्त्वसिद्धो मोक्षः समर्थित इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे स्वारसिकं विशारदत्वं योतयति शरीरशब्दः । एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाशनादे-नियमविधित्वं योतितम् । एवंविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगलाभ्यमभिक्रियोगदशायात्मप्यविच्छेद्यमिष्टायेण आहारा-शुद्धिशुच्युपादानम् । औतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितब्रह्मपनाय वक्ष्यमाणतामाह—ते स्वप्नमिति । पूर्वोपादितान् हेतून्मुक्ति-स्यकमेण विविच्योद्बुद्धाभिप्रायिकं शाब्दं चाखिलमयं सुखप्रद-पाय सङ्कल्प्य दर्शयति—यत इति । ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगयोऽपि कर्मयोगमाध-कुर्वति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात् कर्मयोगमेव कुर्वति वा त्वं ब्रह्माभिप्रायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरलोकपशालोचनया चैवमेवेति भावेन सङ्गतिं सूचयन् व्याज्ये—अत इति । अतश्चाहद्विपरमार्थं कर्म ज्याय इत्यादिवैरोच्यते ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । तस्मान्नियतं नित्यं कर्म त्वं कुरु । यतः कर्म ज्यायः श्रेष्ठं फलकरत्वात्, अकर्मणोऽनारम्भात् इतश्च ज्यायः, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्धयेन प्रसिद्धयति अकर्मणोऽङ्गरात् । तस्मात्कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८ वे. ब्र. गि.—एवं 'न कर्मणाम्' [३।४] इत्यादि-श्लोकचतुष्टयोः चित्तशुद्धिश्चर्यात् सर्वकर्मसंन्यासाच्चित्तशु-द्वयर्थं कर्मानुष्ठानमेव श्रेय इत्यस्यमर्थेष्टपुनरुक्तिरिति—नियत-मिति । तस्मात् त्वं नियतं नित्यं श्रोतस्मात्तरूपं कर्म कुरु । हि यस्मात् अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासात्कर्म ज्याय उक्तीत्या प्रशस्यते । किञ्च तिष्ठवन्त्यः, अकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासिनस्ते तव शरीरयात्रा देहनिर्वाहोऽपि न प्रसिध्येत् । 'श्रेयो भोक्तुं

भक्षेमपि' [३।५] इति प्राक्त्वदुक्तस्य युद्धसत्रयासपक्षीयस्य भिक्षात्कर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासे सत्यसम्भवादिश्रुतेः । 'प्रसिद्धिं न गच्छेत्' इत्यनेन देहयात्राया नामतोऽप्यसत्त्वं सूचितम् । 'ते' इत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञाननिष्ठां सिंसाधयिष्यतस्तत्त्वत्यधिकेन यावज्जानान्दर्थं तदुपकारकत्वेन देहनिर्वाहस्त्वयाऽप्यर्थं कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०—यतस्त्वं कर्मयोगो कर्माधिकारी भवसीत्यतो नियतं कर्म कुरु । अकर्मणस्तज्यायः । न हि कर्म विना किञ्चिच्छरीरयात्रादिकमपि सिद्धयतीत्यतः कर्मैव भगवदीयनाऽसक्ततया कार्यम् ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— यस्माह्यौकिक्कलोत्पत्त्यर्थे कर्तुं फलमलौकिकं मर्त्यं कर्मकरोत्तमं फलमतस्त्वं मर्त्यं नियतं कर्म कुर्विष्याह— नियतमिति । त्वं नियतं नित्यं मत्सेवादि-रूपं कर्म कुरु । पूर्वोक्तम्यायेन मर्त्यं वा । यतोऽकर्मणः कर्मत्यागकर्तृज्ञानवतः सकाशात् कर्म मत्सेवादिरूपं ज्याय अधिकतरम् । किञ्च ते मर्त्यं मज्जीडार्थं गृहीतशरीरकार्यम् ।

अकर्मणः सेवादिरहितज्ञानमार्गे प्रपन्नस्य प्रकर्षेण न विद्वेत् न तेत्यतीत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽपि ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तं शरीर-
-ऽपेक्षास्ति, तदनन्तरं तु नापेक्षा भक्तिमार्गवत् ‘अश्वपत्तां फलमिदं’ [भाग. १०।२१।७] इति न्यायेन । तस्मात्स-
-वात्मना सेन्द्रियशरीरकार्यसिद्धौ प्रकर्ष इति भावः । अत एव
विशोगच्छेसादिरससिद्धयर्थं शरीरपदमुक्तम् ॥ ८ ॥

११ नी०भा०दी०— नियतमिति । यस्मादेवं तस्मात्त्वं सन्ध्योपासनादि कर्मैव कुरु । यद्वा नियतं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाव्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु; हि यस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदकर-
-णात् चित्तजयश्न्यात्कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरम् । अपि च ते तव क्षयियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रा देहव्यवहारो न प्रसिद्धयेत्, भैक्ष्यचर्याधामनधिकारात् । “ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति” [बु. उ. ३।५।१] इति सन्न्यासविधायके वाक्ये “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत” [] इत्यत्र राजपदब्राह्मणपदस्य विवक्षितस्यार्थत्वात् ‘चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य’ इति स्मृतेश्च । अन्यत्राप्युक्तं पारिव्राज्यं प्रकृत्य ‘मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोऽरुजातानां नायं धर्मो विधीयते’ इति ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति, तदप्यसत्; कथम् ? यज्ञार्था-
-दिति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म ।

१ अत्र वामनः—

व्यनक्त्येषा भगवतो यज्ञशब्देन भारती । यगिर्युगेऽर्पितस्यात्र बन्धछूटयेन्न कर्मणः ॥
रज्जुमिथ्योरगस्त्येवाधिष्ठानमिह निर्युगम् । किन्तु साधुस्तदन्यथ ध्रुवं तस्य समालुम्बौ ॥
यथा न म्रियते रज्ज्वा जातु भ्रमभुजङ्गमः । तथैव निर्युगेनापि पुण्यपापे न नश्यतः ॥
न रज्ज्वा कल्पितः सर्पो न च सा दाबयत्यमुम् । रज्ज्वा नश्यति चेत्सर्पस्तत्र तिष्ठेदसौ कथम् ? ॥
बहौ प्रकाशते दारं परं तद्वह्यते क्षणात् । सति प्रयत्नाप्रलम्बं भात्यज्ञाते युगे कर्णौ ॥
तस्माद्रज्जोर्गैर्द्वान् तेन मिथ्योरगोद्भवः । वराटके तु विहाते नावतिष्ठति स क्षणम् ॥
यदि ज्ञानं भवेच्छुल्बं भासेत तद्विहः कथम् ? । भासेत वा यदि ज्ञाते तस्मिन्नर्थेत्कर्त्तव्यं नु सः ? ॥
रज्ज्वज्ञानात् समुद्रतस्तज्ज्ञानाच्च लयं गतः । यथोरगस्तथा कर्मप्रपञ्चोऽप्येव निर्युगे ॥
कर्मैवं स्वादविद्या तां ब्रह्मविद्यैव बाधते । विद्या च काश्चिदीशस्य शक्तिरायस्य तस्य सा ॥
ईशोऽसौ सगुणस्तस्य चरणार्पणयोगतः । आविद्यकर्मणो नाशं केशवः कीर्तयिष्यति ॥
ब्रह्मार्पणप्रसङ्गेऽत्र भगवानेव वक्ष्यति । अविद्यानाशकं नैव निर्युगे जातिवति स्फुटम् ॥
तस्मात्कर्म न यज्ञाख्यविष्णोर्गैर्लगीतये कृतम् । तदेव लोके बन्धाय भवतीति विनिश्चितम् ॥
अथ क्रियामयो यज्ञो यद्यत्राभ्युपगम्यते । स कर्मैव स्वयं, तस्माद्यज्ञो विष्णुः श्रुतेर्बलात् ॥
कर्मणोऽयं कृतं कर्म न बन्धकमिति स्फुटम् । अनुत्पन्नो नरो लोके को नाम कथयिष्यति ? ॥
कर्मैवं सन्ध्येन नश्यते नेष्टव्यं तमसा लुप्यते तमः । क्षिप्रैव मुञ्चते क्षीति यथा क्षिप्रमिदं तथा ॥
अथ यज्ञपदेनान्या देवता इति चेन्न तत् । इहान्यदेवतोपास्तेः सर्वथा प्रतिषेधनात् ॥
‘यन्करोषि यदश्रासि तत्कुरुष्व मदर्णम्’ । इत्युक्तं नवमेऽध्यायेऽन्यत्रापि च वक्षिष्यति ॥
तदित्यर्थं कर्म विष्णवाख्ये सगुणे ब्रह्मणीह यत् । नाप्येते बन्धकं तत्स्यान्निर्युगेऽति नन्दकी ॥ इति ।

यत्तु नवमैः—‘छर्त्तुं विधाय तस्मिन्स्थायविच्छेदार्थं स्रष्टा प्रजाभ्यधातुर्वर्ण्यविहितानि यानि यानि कर्माण्युपदिष्टानि, तानि
सर्वाण्यप्यत्र यथावदेष्टुर्नर्हन्ति’ इत्युक्तम्; तदेतद्व्यतिरिक्तकर्मासम्भवेन यज्ञार्थादन्यस्य कर्मणो बन्धकत्वात्कस्यनुपपत्तेः
वामनोक्तदूषणागुलङ्घनाभावविचारितरमणीयमेव ।

— अविगीता ।

तस्मात् कर्मणोऽप्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः 'कर्मकृत कर्मबन्धनः' [तै. भा. ३.१.१६] कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

२ आ. शा. व्या.—'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १.२.४१७] इति स्मृत्यैवैवार्थं कर्म, तत्र श्रेयोर्थिना कौन्तेय-मित्याशङ्कामन्य दृश्यते—यद्येवादिना । कर्माधिकृतस्य तदकरमयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रत्युक्तं विज्ञेयमिति । कथमित्यादिना । फलसिन्धुमन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बन्धा-

भावात्तादर्थ्येन कर्म कर्तव्यमित्याह—तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मत्वयुक्तं, न हि कर्माधेयं कर्मत्वासाध्यं व्याचष्टे—'यज्ञो वै विष्णुः' इति । कथं तर्हि 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतिः ? तत्राऽह—तस्मादिति । ईश्वरापेक्षबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलितमाह—अत इति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतामर्भवेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यतीत्यत्राह—यज्ञार्थादिति । यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽप्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तः सन् तत्समाचर । एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनां समुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—'यज्ञार्थात्' इति श्लोकः कर्मविधि-विधेयविविधव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—एवं तर्हि । द्रव्यार्जनादेरित्युक्त्यादिवन्धनेन यज्ञायज्ञादिप्रहणम् । ममकारादीत्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेशवचनादानविहरणादि-प्रसङ्गः । अहङ्कारममकारादेर्मनोवृत्तिविशेषादिन्द्रियव्याकुलता-रूपतेऽपि । अस्य पुरुषस्येति सुसुखोरीपीति भावः । कर्म-वासनयेति, प्राचीनयाऽनुपगतयाऽद्यतनन्यापारान्ध्यासोऽपवृंहि-तया वेति भावः । बन्धनं भविष्यतीति उत्तरोत्तररीर-बन्धादिना संसारानुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र 'यज्ञो वै विष्णुः' [तै. सं. १.१.४४] इति श्रुतेः 'यज्ञ ईश्वरः' इति परैव्याख्यातम्, तत्राविरुद्धमस्माकम् ; तथापि समनन्तरश्लोकपठितयज्ञशब्दैका-धर्मयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—यज्ञादिशास्त्रीयकर्मणि । यज्ञा-दीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपदत्वं ज्ञाप्यते । शास्त्रीय-कर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतः सङ्गाहकाकारं तदर्थ-कर्मणो निर्दोषत्वहेतुं च दृशयति । यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात् । तदिव दर्शितं शेषयुतादिति । कर्मैव बन्धनं, कर्मणा वा बन्धनं यस्य स कर्मबन्धनः ; तस्य च बन्धकत्वं स्ववासना-द्वारा ; न पुनः पापस्या अविहितप्रतिषिद्धिबध्नात्वाच्च कर्म-बन्धनशब्दस्य । 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यति' इति शङ्काप्रत्येनात्ममार्थो दर्शितः । लोकोऽयं संसारचित्तवर्णः ।

अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वमावहित्यर्थः । द्रव्यादिलभेहेतुभूतयुद्धप्रोत्साहनव्यक्त्यर्थं द्रव्यार्जनादिक-मित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गात्वापेक्षेत्यभ्यस्यपि विधेयमिति ज्ञापनाय पृथग्वाक्यकरणम् । कर्तृत्वफलस्यापयोर्विलक्षणं सङ्गात्वागम्य स्वल्पं दृशयति—तत्रेति । यत्किञ्चित् 'प्रयो-जनमनुद्विष्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति चेत्, तत्त्वं, प्रयोजन-साधनत्वबुद्धयभावेऽपि सुहृदुपचारद्वगवसमाधानरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वबुद्ध्या प्रवृत्त्युपपत्तिः । 'मुक्तसङ्ग' इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृत-चोद्यस्याहङ्कारा फलप्रदत्वेन परिहारां वदन्ततदर्थस्य बन्धहेतुत्वो-क्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दृशयति—एव-मिति । एतेन कर्मणासंप्राप्ताणिकपूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति कुदृष्टमते निरस्तम्, आर्भवादिपक्षितवैवताप्रीतिद्वारैव फल-प्रदत्वोपपत्तौ 'स एव प्रीतः प्रीणाति' [सङ्ख. ५.१.१०१४८] इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकरुणायुगपत्तेः । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविर्ग्रहेण प्रीतिस्थाभिप्रेते, परमपुरुष इति तदविना-श्रुतादित्यवगादिश्रुतिसिद्धविप्रविशेषवत्त्वं, सर्वज्ञब्रह्मण्यु-पलक्ष्यसन्निधिसिद्धिः, ददातीति वप्रदत्वमिति विग्राहि-पक्षकप्रदर्शनम् । कर्मवासनां समुच्छिद्येति विपरीतवास-नाचोर्ध्वं परित्यज्य ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १.२.४१७] इति कर्म बन्धकं स्मृत-मित्यत आह—यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः, यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणात्, 'कामान्यः कामयते' [मु. उ. ३.१.१२] इति श्रुतेश्च, 'अनिष्टमिष्टं' [१.८.१२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' [१.८.६] इति च 'तस्मान्नेष्टिवाञ्छुकः स्यात्' [बु. उ. १.५.२] इति च विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—इदानीं तृतीयं पक्षमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति—**कर्मणेति** । बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकं, अतो न करोमीति शेषः । तत्पुरुषत्वप्रान्तिनिरासायाह—**कर्मणि** । तत्पुरुषत्वेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः । यज्ञशब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिमाकर्तुमाह—**यज्ञ** इति । अवैष्णवयागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । तदर्थमित्युक्तत्वाक्यस्यासङ्गतिपरिहारायार्थसिद्धं पूर्वैवाक्याभेदाह—**यज्ञार्थमिति** । सङ्गरहितमित्युक्तं कस्मादुक्तं ? इत्यत आह—**मुक्तेति** । इष्टियाजुकः फलेच्छया यष्टा । ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इत्यपि विशेषवचनम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यानुपात्तत्वात् ; गीतावाक्यं कर्म न बन्धकमितीदमपि विशेषवचनं, तत्कथं तत्परिहारायावतार्यं व्याख्यातं ? इत्यत आह—**विशेषेति** । यत्तु कविधया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समं तथापि गीतावाक्ये ‘यज्ञार्थात्’ इत्यादिविशेषमुच्यतेऽतस्तदपेक्षया तत्सामान्यवचनमेव ; अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति भावः । अन्यत्र प्रत्युत्तरकम् : ‘कर्मणा बध्यते’ इति वाक्यमाश्रित्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः ; तस्यवैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात् । कुतः सङ्कोचः ? इति चेत् परेणापि परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनासङ्गुचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । तर्हि एव बाधकाच्छरीरायार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति चेत्, न ; वैध्यभ्यात् । एवमपि मनोव्यापारस्यात्मकत्वेन प्रतिबन्धकाभावो न सिध्यति । तस्यैवान्वयव्यतिरिक्तकाम्यां प्रयोजकत्वावधारणात् ; बाधकात्सङ्कोचमश्रीकुर्वतां चायमपि सङ्कोचोऽज्ञीकार्यः ; विधानसामर्थ्यात् युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात् । न च विधानस्यासुसुष्ठुविषयत्वम्, कल्पकाभावात् । न चेदमेव वाक्यं कल्पकम्, तस्यावैष्णवादिकर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्, धर्मपरित्यागाद्धर्ममात्रपरित्यागस्य ज्यायस्त्वात् । अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्तु मन्यसे बन्धहेतुत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति, तदसत् ; कथम् ? यज्ञार्थात्, यज्ञो विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यज्ञार्थं विष्ण्वाराधनार्थं तस्माद्विष्ण्वाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत्रायं लोकः कर्मबन्धनः । तदर्थं विष्ण्वाराधनार्थं यज्ञादिकर्म कौन्तेय ! मुक्तः सङ्गो येन न मुक्तसङ्गः सन् समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

८ वै. ब्र. गि.—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुविषया न विद्यते’ [म. भा. १२।२४।१७] इत्यादिस्मृतिभिर्विध्यात्मकत्वेनोक्तं कर्म कथं ज्ञानलाभं, येन कर्तव्यं स्यात् ? तत्राह—यज्ञार्थादिति । यज्ञरूपत्वाद्यज्ञाधिराजत्वाद्वा ; यज्ञोऽत्र परमेश्वरः ; ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] “आ वो राजान-

मन्वरस्य रुद्रम्” [ऋक्सं. ३।४।१०।१] इत्यादिश्रुतेः । तदाराधनार्थं कर्म यज्ञार्थात्, ततोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः जनः कर्मबन्धनो भवति । कर्म बन्धनं यस्य स तथोक्तः । अतस्तदर्थमीश्वरीत्यर्थं कर्म हे कौन्तेय ! श्रुतसङ्गो निष्कामः सन् सम्यागचर ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—साङ्ख्यस्यात्मातिरिक्तस्य बन्धकत्वमालोच्य कर्म न कार्यमिति वदन्ति, तत्तद्विधुक्तविषयमपि न श्रौतमिति निर्णयमाह—यज्ञार्थादिति । इज्यतेऽनेन सावयवो भगवानिति यज्ञस्तदर्थान् । वेदे हि मुख्यः कर्मयज्ञ एव, भगवद्रूपत्वात् । ततोऽन्यत्र काम्ये परधर्मं वा बन्धनम् । ‘यज्ञरूपो हरिः कर्मोपास्तिकाण्डे परे ब्रुहत् । प्रेमभक्तौ तु स्वयं हीत्यानर्थक्यं न युज्यते ॥ ‘बुद्धा चेत्कुरुते कर्म ततस्तद्वन्धकं न हि । अन्यथा करणे तस्य सर्वथा बन्धसम्भवः’ इत्यर्थो दर्शितः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा कर्मकरणं पूर्वं कथञ्च ? इत्याशङ्क्याह—यज्ञार्थादिति । अन्यत्र मत्सेवातोऽन्यत्र कर्ममार्गं कर्मबन्धनः कर्मनिबन्धनोऽयं लोकः । ‘कर्मणो यज्ञार्थात्’ इत्युक्त्वा कर्म कार्यमित्याहुस्ततस्तत्कर्म न

मत्फलकमिति मया बन्धकत्वात्तत्त्याग उक्तः, यतस्तत्कर्म बन्धकमतस्तत्त्यक्त्वा कर्म कुर्वित्याह—तदर्थमिति । तद्यथे यज्ञार्थं श्रुतसङ्गः सन् कर्म मत्सेवारूपं समाचर सम्यक्प्रकारेण कुरु ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ [म. भा. १२।२४।१७] इति कर्मणां बन्धकत्वस्मृतेः कथं सुसुष्ठु मां तत्र नियोजयसि ? इत्याशङ्क्याह—यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वराराधनम् । यज्ञ देवपूजायामिति धात्वर्थानुगमात्, तदर्थं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेर्विष्णुर्वा, तदाराधनार्थं यत्कर्म ततोऽन्यत्र कर्मणि स्वर्गाद्यर्थे प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मबन्धनः—कर्मणा बध्यते, न त्वीश्वराराधनार्थेन ; अतस्तदर्थं ईश्वराराधनार्थं कर्म वर्णाश्रमोचितं हे कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः फलाभिलाषरूपः सन् समाचर सम्यक्कुरु ॥ ९ ॥

नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकर्तव्यता प्रामाण्यं च [१०-१३]

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

['सह यज्ञैः प्रजाः' इति रामानुजीयः पाठः ।]

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णास्ताः सृष्टोत्पद्य पुरा पूर्वं सर्गादायुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां सृष्ट्वा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरूपचित्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो शुष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक्, इष्टान् भिक्षेतान् कामान् फलविशेषान् दोषीति इष्टकामधुक् ॥ १० ॥ कथम् ? देवानिति । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्त्वाप्यायन्तु वृष्ट्यादिना वो शुष्मान् । एवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं मोक्षलक्षणं विज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहित-स्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेतुन्तरपत्त्येनानन्तराशो कमवतारयति—इतश्चेति । ऋषि पुनरेन यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुं-मित्यावाहक्याऽऽह—एष इति ॥ १० ॥ कथं पुनर्भीष्ट-

फलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते ? न हि देवताप्रसादादहते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते, नापि सम्यग्दर्शनमन्त्रेण निश्चयेयं सेतुं पारयतीति शङ्कते—कथमिति । तत्र श्लोकेनोत्तरमाह—देवानिति । सुसुष्ठुत्वदुसुष्ठुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीरधारणं कुर्वतां दोषं चाह—“पतिं विश्वस्यात्मेभ्यः” [तै. ना. १.१.३] इत्यादिश्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविषया उपसंहृतानामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानिर्हश्चित्तनेतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधनभूतयज्ञनिवृत्तये यज्ञैः सह ताः सृष्ट्वैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् ; एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थैल्लक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तमर्थद्वयं 'सह यज्ञैः' इत्यारभ्य 'मोघं पार्थ ! स जीवति' [३.१६] इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्ब्रह्मतीत्याह—यज्ञशिष्टेनैवेति । सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन 'प्रजाः सृष्ट्वा' इति सामान्यनिर्देशाफलित-मुक्तम् । अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविकृतत्वव्यु-

दासायाह—पतिं विश्वस्येतीति । हिरण्यगर्भादिविषयं, न तु हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तत एवोक्तं निरुपाधिकं इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणोक्तिः । नारायणम् एतदखिलं नारायणशब्दाव्याख्यस्यैव हि नारायणा-

१ इतः श्लोकप्रसङ्गस्याभिनवगुणसादीर्य व्याख्यानमनन्यलभ्यं कमपि रहस्यार्थं प्रकाशयतीति तदत्र सङ्गच्छते—“देवाः कीडाश्रीत्या इन्द्रियवृत्तयः कर्णेभ्यो देवता रहस्यसाक्षात्प्रसिद्धाः ; ता अनेन कर्मणा तपेयत—यथासम्भवं विषयात् भक्ष्यतेत्यर्थः । तृताक्ष सत्यस्ता वो शुष्मानात्मन एव स्वरूपमात्रोचितानपवर्गान् भावयन्तु, स्वात्मस्थितियोग्यत्वात् । एवमनवरतं व्युत्थानसमाधिसमयपरम्परायां मिन्द्रियतपेणतदात्मसाक्षात्कलक्षणे परस्परभावे सति श्रीगर्भे परमं श्रेयः परस्परभेदविगलनक्षयं ब्रह्म प्राप्स्यथ ।” इति ।

—अविगीता ।

सुवाकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं सृष्ट्वादिकं च समुचित्य भगवता परावारेण 'कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वलेश्वरमोक्षरम्' [वि. पु. ६।१।५० ब्र. पु. च. १२०। ५५] इति । 'अनुमानात्सुद्धारं कर्तुं कामः प्रजापतिः' [वि. पु. १।२।७] इति च बराहस्पते भवति प्रजापतिशब्दः तेन 'प्रजापतिश्च कर्मप्रतन्त्रान्प्रति नियुज्यो ह्ययम् । अतोऽज 'प्रजाः सृष्टा' इति प्रजाशब्दः सर्वान् ब्रह्मर्षयन्तान् अपदन्तव्य-वस्थितान् कर्मजनितसंसारवशावर्तिनो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः सङ्गृह्णाति । अतोऽज प्रजापतिशब्दः उपक्रमस्य प्रजाशब्दादनुरोधात्, सङ्गोचैन तद्वैलप्यायोगाच्च परित्यक्तलुटिकर्मवचनं नियोच्यारं सर्वेश्वरं नारायणमाह । तथा सृज्यमानस्तत्तिष्ठन्नविषयो ह्यय-मनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः ।

पुरेति प्रलयानन्तरकालाभिधानात्तत्राह "सदैव सोम्ये-दमप आसीत् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" [छां. उ. ६।२।१-३] "समूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः" [छां. उ. ६।८।४] "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान्" इत्यापरम्य "सुदुर्वायश्चः शूलभाणिः पुरुषो जायते तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत" [महो. १।१] "सिद्धस्तुर्विषयाः प्रजाः" [मनु. १।८] इत्यादिषु हिरण्यगर्भादिरेपि प्रजात्वाव-गमाश्चारायणस्य च तज्जनकत्वावगतैः 'प्रजाः सृष्टा' इत्यनवच्छे-देन निर्दिष्टो विश्वस्य ब्रह्मा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः । किञ्च "तस्माद्वास्तवैवतु कचः सामानि जजिरे" [ऋक्सं. ६।१।१८।४ यजुस्सं. ३.१।७] "सर्वाणि रूपाणि विचित्रिषु धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवन्द्यदास्ते" इति यज्ञैः सह सर्वप्रधानां सृष्टयाम् निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि सृष्टा सहस्र-शीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्टा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य सृष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः कृत्वा मित्वा माविश्य प्रजापते' [वि. ष. ६।५१] इत्यादिवचनबलाद्विष्णुगर्भाभ्यं प्रजापतियुगे सुखेनापि विश्वसृष्टा "सर्वभूतान्तरात्मा अवहृतापाम्ना दित्यो देव एको नारायणः" [सु. उ. ७] इति श्रुतः स एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमानं देवानां भावनादिकं परमात्मात्त्वकानामेवेति 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' [१।१४] इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; "यस्मिन्निदं सन्नविधेति" [श्वे. उ. ४।११] "प्रजापति-श्रुतिर्गर्भे अन्तः" [य. सं. ३.१।१९ तै. ना. ६।११] इत्यादिकं विश्वस्य सृष्टारं विश्वामानमिति विशेषणार्थं सूचि-तम् । अतोऽप्यत्र विश्वान्तरं तमेवाह । तथा "प्रजापतेः सर्वां वेदम् प्रपद्ये" [छां. उ. ८।१४।१] इत्यत्र परमप्राप्त्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमासर्ववैति 'न च कार्यं प्रत्यभि-सन्धिः' [ब्र. सू. ४।३।१४] इति सूत्रे प्रत्ययादि, अतोऽपि परायणं तमेवाह । एवं—**सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणैः** तत्तत्प्रमाणसूचनं कृतम् । एवं इयमेकलक्षणसदृशतायामाज्य-दैवतविष्णुविषयप्रजापतिशब्दश्रुतिप्रयोगसन्धेया ।

पुराशब्दस्य वचनान्वयं प्रतीतिमुदासैन ब्रह्मावगोचर-सृष्ट्यन्वयव्यक्त्यर्थमाह—**पुरा सर्वाकाले** इति । श्रुति-स्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकाशमभिप्रेति—**स भगवा-नि**ति ; भगवच्छब्देन सृष्ट्यादिविषयकृत्योपयुक्तहेतुप्रत्ययनीक-कल्याणगुणविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम् 'आसीदितं तमोसूतम्' [१।१] इति प्रलयमभिधाय 'ततः ख्य-मूर्धगवातम्' [१।१] इति भगवच्छब्देन सर्वसृष्टा निर्दिष्टः । अनन्तरं च 'ता यदस्याचनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' [१।१०] 'तद्विष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्तयते' [१।११] इति हिरण्यगर्भाद्यप्रजापतेः सृष्टा नारायण इत्युक्तम् । 'अत्र प्रजा-पतिश्चात्र' इति प्राक्तन्या निर्देशस्तु सारथिभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपत्तात् स्वसाक्षिद्वेदपचारणेति मन्तव्यम् । एव-मुत्तरत्रापि सर्वत्र प्राक्तननिर्देशेषु यथाहमनुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सृष्टेः संहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विश्वस्य संहार-स्य प्रयोजनं सुष्टेर्हेतुं चाह—**अनादीति** । अनन्तरसुखदुःखो-पभोगायासपरिश्रान्तानां विभ्रमार्थं अश्रान्तापवप्रश्रुतिवासाना-विच्छेदायै चोपसंहारः । अतो न संहारे नैर्घण्यदोषः । तादृश-सुखदुःखोपभोगप्रदाने च परमात्मनिस्सङ्कल्पसिद्धिर्वाग्वसान्तर-निबन्धनानादिकर्मप्रवाहहेतुकाचित्संसर्ग एव हेतुरिति न तत्र वैषम्यनैर्घण्ये । सूत्रितं च 'वैषम्यनैर्घण्ये न सापेक्षतरसाथाहि कुर्याति' ; 'न कर्माविभागात्' [ब्र. सू. २।१।३४, ३५] इति नेमानादित्वाद्गुणपदयते चाप्युपलभ्यते च 'कृतप्रयत्नांश्चस्तु विहितप्रतिषिद्धावैषम्यार्थादिभ्यः' [ब्र. सू. २।१।४२] इति । **उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना** इति । असङ्गपदेन एकत्वव्यपदेशाद्विषय निरर्थकः । नासङ्गप्रवाहं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षत्वपुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—**सकलेति** । त्रिवर्गोऽनन्तर्हाः, किं पुनरपर्व इति भावः । तत्र हेतुमाह—**चेतनेतरकल्पा** इति । स्वप्रकाशात्वे-ऽप्यस्यन्तर्ज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम् ; न तु ज्ञानविनाशात् । **प्रजाः** हिरण्यगर्भादिकाः समीक्ष्य सम्प्राप्तलोक्य ; एतेन 'जायमाने हि पुरुषं पदमेनममुपयुनः' [म. भा. १।२।४८। ७३] 'नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमिति नालं प्रभो भवितु-मेव कुतः प्रवृत्तिः । एवं निसर्गसिद्धाद्वै त्वयि सर्वेभ्यः स्वा-मिन्न चित्रमिदमाधितवसलत्वम्' [स्तो. २. १०] । इत्यादिक्र-मभिप्रेतम् । "स एकाकी न रमते" [महो. १] इति श्रुतेः 'परमकारणिकः किल त्वम्' इत्यादिसृष्टतिरिद्धगुणविशेषे तात्पर्यमाह—**परमकारणिक** इति । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्वापारातुपपत्तिं परिहरति—**तदुज्जिजीव्यमित्येति** । कांशिका हि स्वार्थनिरपेक्ष एव परोज्जिजीव्यविषया प्रवर्तन्ते, सैव प्रवृत्तिरस्य लीलाऽपीति न दोष इति भावः । यज्ञैः सहैति निर्देश उज्जीवनोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थ इत्यभिप्राये-णाह—**स्वाराधनेति** ।

यज्ञैरेति वैविध्यसूचनाय बहुवचननिर्देशो पूर्व कृष्टेऽपि 'अनेन' इत्येकवचनेन परामर्शो जात्येकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह—**अनेन यज्ञेनेति** । 'सद्यज्ञाः' इति शाङ्करभाष्य-

प्रकाशीयाप्यस्त्वप्रसिद्धिरताहतः । ' प्रसविष्यध्वम् ' इत्यत्र ' ध्वम् प्राणिप्रसवे ' ' ध्वम् गर्भविमोचने ' इतिषातुद्वयेऽपि अजननमात्रप्रतीतिः स्यात्, न च द्वादशाहादिवत् संवेषां यज्ञादीनां प्रजापान्नं फलम् । अतः सन्त्ययुपलक्षिता स्वभिष्याया समृद्धिरत्र विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—आत्मनो वृद्धिं कुरु-ध्वमिति । यज्ञसाधन्यः कामो निषिद्धेतरधर्माविरुद्धसमस्त-काम्यवर्गः ; तत्रापि मोक्षतत्साधनोपकारिषु तात्पर्यसूयस्त्व-मित्यभिप्रायेण मोक्षतदनुपगोपादानम् । रुचिर्वाचिन्नयज्ञापनाय इष्टशब्देन विशेषणम् । मोक्षस्येष्टकामशब्देन सङ्गहाय परम-पुरुषार्थलक्षणेत्युक्तम् । अवधिरितस्वर्गाय अर्जुनायोपदेशात्

' मा फलेषु ' [१४७] ' श्रेयः परम् ' [३११] इति पूर्वोपायानुगुण-वात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता । प्रप्रुरयितेति ' दुह प्रपूरणे ' इति हि धातुः । ननु प्रपूरणं हि पूरणभावेऽनुशिष्टं, प्रस्थानप्रस्मरणा-दिष्विवात्रापि प्रशब्दस्याभावविषयत्वात् ; अत एव हि ' गां दोगिष्व ' इत्यादिप्रयोगः ; सत्यम्, तथापि ' गां दोगिष्व ' इत्य-त्रापि गोरेव पयोरेवने, न तु पयसः स्वरूपैकतयम् ; तद्वद-त्रापि गोस्थानीयाद्यज्ञतः क्षीरस्थानीयाः कामा लभ्यन्ते ; तैस्तस्य रेचनं स्यात् ; फलदातुः सकाशात् फलमादाय युष्म-भ्यं वदामित्यर्थः ; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मन्मयं कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—कथम् ? अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकानाराधयत ' अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ' [१२४] इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः स्वाराधनोपक्षिताज्जपानादिकैर्धुष्मान् पुष्णन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षारूपमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

७ वे. ता. च. — यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम् ? क्षणिक-क्रियारूपश्च यज्ञः कथं कालान्तरभाविफलसाधनम् ? ' नान्यः पन्थाः ' [ये. उ. ३. १८+११५] इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रवृत्ते-सिद्धे कथं स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम् ? स्वरन्ति च ' कर्मणा बध्यते जन्तुर्विषया च विमुच्यते । तस्मात्कर्मेन न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ' [सं. उ. १८ म. भा. १११२४१७] इति ; तथा ' नैव धर्मी न चाधर्मी ' ' ज्ञानं सर्वसालक्षणम् ' [ना. प. उ. ३] इति च ; कथं च मोक्ष-बहिर्भूतानां विचित्रासांरिककामानां तदनुगुणत्वं ? इति शङ्का-स्तबकमभिप्रेत्याह—कथमिति । तत्र ' देवान् भावयत ' इति प्रथमस्योत्तरम्, देवताराधनं ह्याराधकस्यातिशय एव, अतः स एवात्मनो वृद्धिः ; ' यज्ञ देवपूजयाम् ' इति यज्ञपदप्रकृतिं धातुं स्मारयति—देवताराधनभूतेनेति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वा-नुपपत्तिरिदाराय मदात्मकमिति । परमात्मसमाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाप्रतया स्थित्वा मोक्षं साधयतीति प्रागेवोक्तम् । ' मदात्मकाः ' इत्यस्यापत्यमिन्नाप्यवसिद्धव-

सूचनाय मच्छरीरभूतानित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावं हि सन्तोषवत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तं आराध-यतेति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणं ' तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवन्ति ' [यजु. ३१. १९] इति । ' मदात्मकान् ' इत्यस्या-त्रातुकस्य कथमुपादानं ? इत्यत्राह—अहं हीति । क्षणि-कस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—यज्ञेनेत्यादिना पुष्णन्निवृत्त्यन्तेन । प्रस्तुताकारपरामर्शित-च्छब्दार्थः—यज्ञेनाराधिता इति । देवानां फलप्रदानाधिक-सिद्धयर्थं पुनः मदारमका इत्युक्तम् । एवं च क्षणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम् ; महाप्रलये त्वन्ना-दिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्वैशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह—स्वाराधनेति । देवैराराधकानां भावं नारापेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तं पुष्णन्निवृत्तिः । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापक-मित्यभिप्रायेणाह—एवमिति । स्वर्गादिरूपप्रयोज्यलक्ष्यर्थे परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तं मोक्षारूपमिति ॥ ११ ॥

५ आ. भा. भा.—अवार्थवादमाह—सहयज्ञा इति ॥ १० ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—' सहयज्ञाः ' इत्यादिनैव प्रकृते सन्नतिर्दृश्यते, अत आह—अत्रेति । वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वेषां कर्तव्यत्वे स्तुतिर्निन्दा प्रकृतिः पुराकृत्योऽर्चनाः ॥ १० ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.—इत्याधिकृतेन कर्तव्यं कर्म—सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजाः प्राणिनो ब्राह्म-णाद्यान् यज्ञाधिकारिणः सृष्टा पुरा पूर्वं सर्गादिवुवाच प्रजापतिः प्रजाः, सृष्टेरनन्तरम् । कथमुवाच ? अनेन यज्ञेनोपादयध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामयुक्—इष्टकामानभिमतांफल-विशेषान्दोष्ठीतीष्टकामयुक् ॥ १० ॥ कथमिष्टकामयुग्नः ? इत्यत्राह—देवान्भावयतानेनेत्यादि । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन । ते देवा वधिता युष्मान् भावयन्तु । परस्परं भाव-यन्तः श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं ज्ञानसाधनत्वात् कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं सर्वस्यापि कर्माधिकृतस्य यत्प्रतिष्ठापनैव शरीरधारणस्य विहितत्वादिपि कर्म कर्तव्यमित्याह चतुर्भिः— सहेति । पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्वेद्वा संहयज्ञाः । अत्र यज्ञग्रहणावश्यकर्मोपलक्षणार्थम्— यज्ञेन सह वतेन्त इति सह-यज्ञाः । यज्ञाधिकृता इति यावत् । 'बोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति सहस्य सादेशाभावः । प्रजास्रैवर्णिकां सृष्ट्वा उवाच । किमिति ? अनेन यज्ञेन प्रसवित्व्यध्वं प्रसवं दृढि लभश्चम् । तत्र हेतुः— एव यज्ञः यो युष्माकमिष्टान् कामान्वोपि पूरयतीति तयोक्तो भवतु । यद्यपि निष्कामकर्मप्रकरणे-

९ व० त० ६।०— किञ्च युवं च सर्गाप्रकरणे यज्ञोपलक्षणकर्मसहितप्रज्ञोत्पादने ब्रह्मणेति कर्मणोऽवश्य-कर्तव्यतामाह—सहेति चतुर्भिः । यज्ञाधिकृताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः सहयज्ञाः । सृष्ट्वा एव यज्ञो व इष्टकामधुगिति । ज्ञानमोक्षादिहेतुत्वं प्रकारान्तरेण वरप्रदानं तदाह—अस्त्विति । न चेयं कार्थ्यकर्मप्रशंसा, कामधुवत्त्वेनेष्टमात्रसाध-कत्वाद्यज्ञादेर्विहितस्य नियतकर्मणः, अन्यथाऽऽकामितोऽपि मोक्षः स्यात् तेन सर्वपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं भवति ; तदेवाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन विष्णवादीन् देवान् भावयत तदा परं श्रेय आस्यन्तिकमवा-प्स्यथेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नह तादृशं कर्म त्याज्यमेव जेत-मन्तं तदा केनोक्तं कथमाचरति लोकः ? इत्यादिज्ञैतत्कर्म प्रष्टुतिपरं मदाज्ञया प्रष्टुतिप्रवर्तकब्रह्मणोक्तं लोकः समाचरती-त्याह—सहयज्ञा इति । प्रजापतिर्वेद्वा संहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा प्रष्टुतिप्रसंहिताः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा मद्बतारात् पूर्व-जवाच । ममाहुर्भोवानन्तरं तु मया भक्तिरेवोक्तिं ज्ञापनाय पुरेयुक्तम् । तद्व्याख्यामेवाह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन प्रस-वित्व्यध्वं प्रकरणे दृढि प्राप्स्यथ । किञ्च एव यज्ञः यो युष्माकं

ऽस्मिन् 'इष्टकामधुक्' इति काम्यकर्मप्रस्तावो न युक्तः, तथापि नियतकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसत्त्वादेवञ्चकम् । यदाहुरापस्त-म्बाः— 'तयवाऽऽजे फलार्थे सिकेच्छया गन्ध इत्यनूत्येते एवं धर्मे चर्चमाणमयां अनुत्पद्यन्ते' इति । न हि फलसत्ता-मात्रेण काम्यता, किन्तु फलकामनानामितकामानुष्ठानविषयादे-नैवेति न कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

'इष्टकामधुक्' इत्येतदुपपादयति— देवानिति । अनेन यज्ञेन यूर्यं देवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत, तर्पयतेति यावत् । ते च देवा युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । एवं परस्परं भावयन्तो यूर्यं देवाश्च परमिष्टं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११

इष्टकामधुक् अभीष्टफलदोऽस्तु, भगवदाज्ञया ब्रह्मवाक्यं न सृष्ट्वा भवतीति वरमेव दत्तवान् ॥ १० ॥

नह कर्मणा जगतः कथमसीदन् ? इत्यादिज्ञाह— देवानिति । अनेन यज्ञेन देवान् तत्कर्मभिर्ध्यातृन् भावयत संवर्धयत । ते देवा यो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । अत्रायमर्थः— हविर्भागेस्तेषु यूर्यं देवत्वं वर्धयन्तु, ते च भवन्तु तत्कर्मसाधनाति वर्धयन्तु । एवं परस्परं भाव-यन्तः संवर्धयन्तो यूर्यं देवाश्च श्रेयः स्वाभीष्टमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

११ नी० भा० ६।०— एतदेवार्थवादेन द्रव्ययति—सहेति । यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः । 'बोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति पक्षे सादेशाभावः । कर्माधिकृता इति यावत् । प्रजास्रैवर्णिकाः । अनेन यज्ञेन प्रसवित्व्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तं लभश्चम् । एव यज्ञो यो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टार्थपूकोऽस्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थ-पूकत्वमेवाह—देवानिति । भावयत तर्पयत । अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वः युष्मान् भावयन्तु । वृष्ट्यादि-वातेन परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूर्यं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

मुञ्जते ते त्वर्धं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

१ अभिनवगुप्ताचार्यास्तु— “न केवलमिदमपर्वणं, यावत् सिद्धिर्लाभेऽप्ययं मार्ग इत्याह—इष्टानिति । यज्ञार्थितानि हीन्द्रियाणि स्थितिं व्रन्ति यत्र कपि ध्येयादौ इति । अत एतद्वापारे सति तेषां विषयाणां स्मृतिविकल्पव्यानादिना भावा विषया इन्द्रियैरेव दत्ता यदि तेषामेवोपभोगाय न दीयन्ते तर्हि स्तेनत्वं बौधे स्यात् । छद्मवास्तित्वात् । उक्तं हि पूर्वमेव भगवता—‘मिथ्याचारः स उच्यते’ [३।६] इति । अतोऽयं वाक्यार्थः— यः सुखोपायं सिद्धिमपर्वणं वा प्रेप्सति, तेनेन्द्रिय-कौतुकनिवृत्तिमाश्रयलक्ष्यैव भोगा यथोपगतमासेव्याः” इति विवृण्वति । ॥ २ त एवात्राप्याह— “अवश्यकालेन्य-तात्परात्मनमहिमायास्तान् भोगान् येऽश्नति अवाप्तव्यापामात्रया— अत एव च पृथक्कलत्रभावाज्ञातता । अथ च इन्द्रियात्मकदेवगणतर्पणलक्षण्यज्ञाद्वशिष्टमन्तःसारस्वात्मस्थित्यानन्दनलक्षणविषयं येऽश्नति तत्राह्ला भवन्ति” तदुपादे—

१ शां. भा.— किञ्च— इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैर्बध्निताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान् भोगान् अप्रदायादत्त्वा—आनुष्यमकृत्वत्यर्थः—एभ्यो देवेभ्यो यो मुञ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिसापहारी ॥ १२ ॥ ये पुनः— यजेति । देवयज्ञादीन्वितर्पयति तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्यादिपञ्चसूनाकृतेः* प्रमादकृतहिंसादिजनितैधान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुञ्जते ते त्वधं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । कथमस्माभिर्भाविताः सन्तो देवा भावयिष्यन्त्यस्मान् ? इति तदाह— इष्टानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं क्षीपशुक्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वार्थं व्याकरोति— इष्टानभिप्रेतानिति । पश्चादिभिष्य यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो निर्वर्तनीयः, अन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्थं व्याचष्टे— तैरिति । आनुष्यमकृत्वत्ययमर्थः— देवानामृषीणां पितॄणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोषमभावाद्य स्वकीयं कार्यकरणसङ्घातमेव पोद्भिः शुद्धानस्तस्को भवतीति ॥ १२ ॥ देवादिव्यः संविभागमकृत्वा शुभानामां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्त्येषां सर्वदोषाहास्यं दर्शयति— ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त इति योजना । 'तैर्दत्तान्' इत्यादिभोक्तं निगमयति— भुञ्जत इति । 'देवयज्ञादीन्' इत्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो द्युतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति कल्पारो यज्ञा गृह्यन्ते । जुह्वीयज्ञेन पित्रधारणार्थं क्रियाम् कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तस्तथो प्रावाणो विवक्ष्यन्ते । आदिशब्देन कण्ठनी

पेषां मार्जनुदकुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीताः । तान्वेतामि पञ्च प्राणिनां सुतास्थानानि हिंसाकारणानि तत्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धयश्चिद्विपूर्वैर्देवैर्मुच्यन्त इति सम्बन्धः । प्रमादो विचारव्यतिरेकेणादुष्टिपूर्वकसुप्ततं पादपातादिकर्म, तेन प्राणिनां हिंसा सम्भान्यते । आदिशब्देनाशुचिसंस्पर्शादि गृहीतं, तदुत्प्रेष्य पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते । उक्तं हि— 'कण्ठनं पेषणं जुह्वी उदकुम्भश्च भाजनी । पञ्च सुता* गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात्प्रगश्यति' इति । 'पञ्च सुता गृहस्थस्य जुह्वी पेष (पुष्टस्करः) प्यस्करः । कण्ठनी चैव (चोद-) कुम्भश्च वच्यन्ते (वच्यन्ते) यास्तु वाहयन्' [मनुः ३.६८] इति च । अस्यायमर्थः— या यथोक्ताः पञ्चसङ्ख्याका गृहस्थस्य सुतास्तो यो वाहयन्नापाद्यन्वन्ते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकमदुष्टिपूर्वकं च वच्यन्ते, तत्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानात्प्रगश्यतीति । महायज्ञानुष्ठानस्तस्यैव तदनुष्ठानविमुखास्मिन्ति— ये त्विति । आत्ममरित्वमेव स्मोरयति— ये पचन्तीति । स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञाद्विराड्युक्तानां पापभूयस्त्वं दर्शयति— भुञ्जत इति । पाठकमस्त्वर्थकमात् अपवाधनीयः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते; उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्तीत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगांस्तेभ्योऽप्रदाय यो मुञ्क्ते चोर एव सः । चौर्यं हि नाम अन्यदीये तत्प्रयोजनायैव परिकल्प्ये वस्तुनि स्वकीयताबुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽयं न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रं, अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ते देवा भावयन्तु वः' [३.११] इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो 'देवान् भावयत' इत्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवायश्चोच्यते— इष्टानितिछेदने । 'इष्टान्' इत्यस्यार्थः— उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । न हि मुमुक्षुमिहद्विपुलायार्थं भोगा इत्यन्त इति भावः । बहुवचनासङ्कोचमभिप्रेत्योक्तं सर्वानिति । 'दास्यन्ते' इति कर्त्रभिप्रायक्रिया-

५. आत्मनेपदस्वभावानुरोधेन आत्माश्रयावकानां चोरत्वसिद्धयर्थं स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम् ? न हि देवानां भोगानसौ सुखं प्रसूय वा हरति ; न च तैर्दत्तं स्वहस्तागतस्य भोगशौर्यम् ; न हि राजादिसेवकास्तदाहृतभोगजीविनश्चोरा इति शूलमारोप्यन्ते ; एवं च सति सर्वेषां यज्ञादिकमुत्थामविशेषेण चोरत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्याह— चौर्यं

— योपायतया तु विषयभोगं वाञ्छन्ति, ते सर्वकिल्बिषैः शुभाशुभैर्मुच्यन्ते । ये त्वात्मकारणादिति— अविद्यावशत्, स्पृहमेव विषयभोगं परत्वेन गन्त्वाना आत्माधर्मिदं वयं कुर्म इति कुर्वते, त एवाधं शुभाशुभात्पदार्कं लभन्ते ।" इति ॥ * सुता- पदनिष्क्रमाह स्मृतिचन्द्रिकायां हारीतः— 'स्वावरजज्ञादीन् प्राणिनः सुदयन्ति सुताः' इति । — अविगीता ।

हीति । परबुद्ध्या परप्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परा-
 दुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छे-
 दाय अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति
 चौर्यैष्य फलम्, अन्यदीये स्वकीयतादुद्धिकरणमित्येव लक्षणम् ।
 तत्प्रयोजनतयेत्यान्यदीयत्वफलम् ; तेन स्वात्मपोषणानीचित्य-
 योतनम् । वस्तुशब्देन चौरयतिग्यावान्तरेभेदविशेषां द्योतयति ।
 बुद्धिः कृतेत्यनेन चौर्येण नाधिक्यपारोऽन्यथापेक्षित
 इति सूचितम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति
 ' योऽन्यथा सन्तम् ' [म. भा. ५।५२।३५] इत्याद्युक्तात्म-
 चौर्यमपि लक्षितं भवति । भगवदीये तद्वतादिशयाधानिच्छेद्यैव

परिकल्पिते प्रत्यागतमपि स्वातिशयावहस्वतत्त्वभाभिमान-
 रूपत्वात्तस्य ।

नन्वेवमप्यत्रोदाहरेण कथं चोरत्वम् ? उच्यते— देवा हि
 कर्मभिराराधिता अपि हविर्ग्रहणाद्येभ्यः फलं प्रयच्छन्ति ; यथा
 राजानः षड्भागसङ्ग्रहाय स्माराद्येभ्यः क्षेत्रादिकम् ; तत्र कर-
 प्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविरादिकमप्रपच्छन्तो दण्ड्या एव—
 इति । चोरत्वमिदंस्मर्यन्तं व्यक्तम्— अत इति । चोरत्वादि-
 त्यर्थः । परमपुरुषार्थानर्हतेत्यनेन विहितकर्मकरणस्याधि-
 कारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि ख्यापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रत्य-
 वायस्य वेदान्तरभाविताया योऽयानुपलम्भबाधभावावः सूचितः १२

३ रा. भा. — तदेव विवृणोति । इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याप्युपादाय
 विपच्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषभाराध्य तच्छिष्टाश्वनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते ते त्वनादिकालो-
 पार्जितैः कित्त्वैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्विमुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणैन्द्रा-
 द्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानामात्मार्थतयोपादाय विपच्यन्त इति ते पापात्मानोऽप्येव भुञ्जते
 -अवपरिणामित्वादधर्मित्युच्यते— आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पच्यन्ते ॥ १३ ॥

५ वे. ता. चं.— पुनरुक्तिपरिश्रारायान्तर्गतपतव्युदा-
 साय चाह— तदेव विवृणोतीति । तत्र पूर्वार्थे ' भयः
 परमावाप्त्यय ' [३।११] इत्यस्य प्रकारकथनम् ; उत्तरार्थे तु
 ' तैर्दत्तान् ' इत्याद्युक्तचोरत्वप्रपञ्चनरूपम् । यज्ञाकृत्यष्टव्याया-
 कारविशेषकथनम्— इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अवधारणेन
 केवलैन्द्राद्यर्थैव स्वाधैवयोग्यैवच्छेदः । द्रव्योपादानपचन-
 दशयोरपि परमपुरुषाराधनार्थतयैवबुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय द्रव्या-
 प्युपादायेत्याहुकम् । एतच्च ' ये पचन्ति ' इत्येतद्यतिरेक-
 लभ्यम् । केवलैन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधन-
 रूपत्वाच्च तद्यवच्छेदाय तत्तदेवतायजनस्य परमपुरुषपर्यन्तत्व-
 सिद्धये च यथावस्थितमित्युक्तम् । यज्ञशिष्टममृताख्य-
 मर्हितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाग्निः । रामाप्रतशरीरयात्रा
 यज्ञशिष्टैव कार्येति नियमः । सन्तः यज्ञशिष्टाग्निं एव वर्त-
 माना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते— शरीरयात्रां कुर्वते इति ।
 यद्वा ' सन्तः ' इति परमपुरुषैवस्थापराश्वन्दप्रतिष्ठाानीयत्वात् साधु-
 विषयम् । उत्तरार्थवदप्रापि साध्यसाधनान्वाभिगद्योतनाय
 यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यभेदकरणम् । वृक्षशब्देन सङ्ग्रहः पापानां
 विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सर्वां विशेषोऽर्थतत्पिद इति द्योत-
 नायाम्हा ते त्वनादीति । अत्र उल्लापिपिच्छलुताकृतापाप-
 नाप्तस्य व्यवच्छेदार्थः सर्वशब्दवद्वचनभ्यां प्रदर्शितं किल्बि-
 षान्तस्य समर्थयितुं अनादिकालोपार्जितैरित्युक्तम् ।

द्विविधानि कित्त्वभाषि प्राप्तिविरोधीनि उपायविरोधीनि
 चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्त्योगैकनिर्कृत्यानि ।
 तेभ्योऽत्र सर्वशब्दसङ्कोचमभित्येकोकं आत्मयाथात्म्याव-
 लोकनविरोधिमिरिति । स्मरन्ति च ' ज्ञानमुपादेते पुंसां
 क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथावर्तमानप्रत्यये पश्यत्यात्मनामत्तमनि'
 [म. भा. १२।२०४८] इति । एतेन विरोधित्वाविशेषात्
 सांसारिकपुण्याप्यन्यत्र कित्त्वशब्दोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् ।
 पूर्वोत्तराधिविधानो भक्तियोगाद्विशेषसूचनाय उपार्जितैर्यु-
 क्तम् । ' आत्मकारणात् ' इत्यत्र कारणशब्दः प्रयोजनरूपहेतुत्व-
 पर इति ज्ञापनायोक्तं आत्मार्थतयैव । पचनमात्रस्याधर्मो-
 नत्वेन निन्दाद्युपपत्तेः ' आत्मकारणात्पचन्ति ' इत्यनेनार्थसिद्धिमु-
 क्तं अश्रन्तीति । पुद्गिज्ञोऽत्र पापशब्दस्तदुपापाराधन्यायात् पाप-
 विशिष्टविषय इत्यभिप्रायेणोक्तं पापात्मान इति ; पापत्वभावा
 इत्यर्थः । अश्वन्दस्य भोज्यनिन्दार्थमौपचारिकत्वयोजनाया
 धर्मैवेत्येवकार उक्तः । उपचारमित्तं सम्बन्धमाह— अव-
 परिणामित्वादिति, अवहेतुत्वादित्यर्थः । फलितमनिष्टद्वय-
 माह— आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थं पचनमस्य
 पूर्वकित्त्वनिष्ठत्वाभावादात्म्यावलोकनवैयुक्त्यम् ; उत्तरोत्तर-
 कित्त्वपहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति ' केवललोपो भवति केवलादी' ।
 [क्वत्सं. ८।६।२३१६ तै. सं. २।२८] इतिवचनाभिमतमाह नरका-
 येवेति । न पुनरैद्विकानामुष्मिकाय वा बुद्ध्यायेति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी. ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— इष्टानिति । इष्टान्मोहानमिमतान् सर्वगुप्तादीन् यो गुप्ताभ्यं देवा
 इन्द्रादयो दास्यन्ते यज्ञभाविताः । अतस्तैर्दैवैर्दत्तान् परिगृह्य अप्रदाय चरुपुरोडाशादिरूपेणादायैभ्यो
 यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । आनुष्ममकृत्वा तैर्दत्तोपभोगादीनामित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ यज्ञाः पञ्च

महायज्ञाः, देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एते पञ्च महायज्ञास्तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टम् । देवयज्ञादीर्भिर्यस्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः ; सर्व-
 किल्बिषैः सर्वपापैर्मुच्यन्ते । शिष्टाशिनः चुल्लीपेषण्यवस्करीस्वण्ढनीकुम्भलक्षणपञ्चसूनाकृतैः प्रमाद-
 कृतहिंसाजनितैश्च किल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये स्वात्मकारणात्पचन्ति ते तु पापाः पापस्वरूपा अथ
 पापमेव भुञ्जते । तस्मादवश्यं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वस्मदुपकृष्टसहविभागजन्या वृत्ति-
 धानां श्रेयो भवति; अस्माकं तु किं देवोपकृष्टसं श्रेयः ?
 सत्राह— इष्टानिति । यज्ञेन भावितास्तर्पिता देवाः वो युष्म-
 भ्यं इष्टान्मोगान्दास्यन्ते, “तुस एवैनसिन्द्रः प्रजया पञ्चभिस्त-
 र्पयति” “ते तुसास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” इत्यादि-
 शिष्टेतिप्रतिपत्तिद्विद्योतको हिरण्यः । एवमनुयायस्य विपक्षे
 दोषमाह— तैरिति । तैर्देवैर्दत्तान्मोगान् पुन्यो देवेभ्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यः स्वयं भुङ्क्ते स स्तेनः छद्म एव; देवत्वापहा-
 सित्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यद्येवं विषयान् सर्वमप्यन्नादि ओग्य-
 जातं देवस्वमेवेति तत्सर्वं देवेभ्यः प्रदाय स्वयं कथं देह-
 धारणं कुर्यात् ? इत्यत्राह— यज्ञेति । यज्ञः पञ्च महायज्ञाः,

देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एतान्
 देवयज्ञादीर्भिर्यस्य तद्वशिष्टांशोनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्तः
 सन्तः सत्यरूपाः सर्वैः किल्बिषैः पञ्चसूनाकृतैः पापैर्मुच्यन्ते ।
 पञ्च सूनाश्च स्थूनाहूताः— “कण्ठनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी
 च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति” ।
 पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्भ्योहोति” इति । एवमन्वयश्चलेन
 यज्ञशिष्टाशनस्यावश्यकत्वश्चकत्वा व्यतिरेकशुलेनापि तदाह—
 भुञ्जते इति । ये तु आत्मकारणादात्मभोजनार्थमेव पचन्ति,
 न तु वैश्वदेवादियज्ञार्थम्, ते पापा दुराचारा अथमेव केवलं
 भुञ्जते; “केवलाधो भवति, केवलादी” [ऋत्सं. ८।१९।३१]
 इत्यादिश्रुतेः । इति प्रज्ञापतिरुवाचेति योजना ॥ १३ ॥

९ व० त० ६ी०— इष्टानिति । तैर्द्व्यादिना दत्तानन्नादीन् अप्रदाय पुन्यो यो भुङ्क्ते स स्तेन एवेति “ज्वा-
 मानो वै ब्राह्मणश्चिभिर्ऋणाञ्चारायते (?) ब्रह्मचर्येणार्थिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाभिः पितृभ्य एव वानुणः” []
 इति श्रुतेस्त्रयाणामृणी चायमित्यस्तसैः पूर्वशृणं प्रदत्तवांस्तेभ्यः पुनर्न प्रत्ययेचोर् एवेति तदनिवेदने दोष उक्तः ॥ १२ ॥
 यज्ञशिष्टाशिन इति । पञ्चविधयज्ञो भगवत्स्वरूपस्तच्छिष्टाशिनः सर्वेऽपि मुच्यन्ते गृहिणः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु श्रेयसोऽनेकरूपत्वात्किञ्चिद्वि-
 श्रेयःप्राप्तिर्भविष्यतीत्याह— इष्टानिति । वो युष्मभ्यं यज्ञ-
 भावितादेवा इष्टान् भोगान् दृष्ट्यादिकरणेनालादीन् दास्यन्ते ।
 यद्वा वो युष्मभ्यं इष्टान् यदेवेष्टं भवताम् । भगवत्सौपयिक-
 बलायर्थकान्नादिसम्पत्त्यर्थं दृष्ट्यादिकं करिष्यन्तीत्यर्थः । ननु
 तैरेवान् देयं वेत्तुवा तैभ्यः किमस्य यागकरणेन ? इत्यत
 आह— तैरिति । तैर्देवान् अन्नादीन् पुन्यस्तदातृभ्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यो भुङ्क्ते भोगं करोति स स्तेन एव; चोर्
 एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ नह पूर्व यजनव्यतिरेकेण यथा दत्तं

तथैवाऽप्रेऽपि दास्यन्त एव, अतः किं यजनेन ? इत्यत आह—
 यज्ञशिष्टाशिन इति । सन्तः पूर्वदत्तस्वरूपाभिः यज्ञशि-
 ष्टाशिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते । अत्रायं भावः— दृष्ट्या-
 दिना पूर्वमन्नादिसौपयिस्तु भगवद्भोगार्थं, तेन स्वभोग-
 करणं पापकृपम् । अतो ये सन्तो अक्तास्तदुपयतिप्रयोजनज्ञा-
 तारो भगवदर्थं पाकादिकं कृत्वा भगवते तत्सर्वं समर्प्य तदुप-
 श्रुत्वाकश्चित्प्रयोजनस्ते सर्वपापैः सेवाप्रतिबन्धरूपैर्मुच्यन्ते ।
 ये तु पापाः पापरूपा आत्मकारणात् पचन्ति पाकादिक्रियां
 कुर्वन्ति ते तु अथ पापमेव भुञ्जते ॥ १३ ॥

११ नी० भा० ६ी०— किञ्च इष्टान् पुत्रपश्चादीन्, वः युष्मभ्यम् । पुन्यो देवेभ्यस्तदत्तानेन ब्रीहियज्ञाज्या-
 दीन् अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं वैश्वदेवाभिहोत्रजज्ञेष्ट्यादिरूपं
 अकृत्वैत्यर्थः । अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन एव ॥ १२ ॥

ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिश्रेष्ठयज्ञभोजनशीलाः सन्तः ते ऋणापाकरणात् मुच्यन्ते ; सर्वकिल्बिषैः
 प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः, पञ्चसूनानिमित्तैर्वा । ये स्वात्मकारणात् स्वार्थमेव पचन्ति, न तु पञ्चमहा-
 यज्ञार्थं, ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते । तथा च स्मृतिः— “कण्ठनी पेषणी चुल्ली
 उदकुम्भी च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति” इति “पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्भ्योहोति”
 इति च । श्रुतिश्च “इवदेवाव्य तत्साधारणमर्षं यदिदमथते स य एतदुपास्ते न स पापमनो व्यावर्त्तते मिश्रं
 होतदिति” [ऋ. उ. १।५।२] इति । मन्त्रवर्णोऽपि “मोक्षमर्षं विन्दते अपचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इच्छ
 तस्य । ना।मर्षं पुष्यति नो सखायं केवलाधो भवति केवलादी” [ऋत्सं. ८।१९।३१] इति ॥ १३ ॥

कर्मणो जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अधायुरिन्द्रियारागो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इतथाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथं ? इति उच्यते— अत्राद्भवन्तीति । अत्राद्भुक्ताहोहितरेतःपरिणतात्पर्यार्थं भवन्ति जायन्ते भूतानि ; पर्जन्याद्दृष्टेरन्नस्य सम्भवोऽन्नसम्भवः ; यज्ञाद्भवति पर्जन्यः ‘अथौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः यज्ञोऽपूर्वः, स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— देवगृहादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्य-
मिन्न ह्येतन्तरमित्यशब्दोपात्तमेव दर्शयति— जगदिति ।
ननु भुक्तमन्नं रेतोहोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते, तच्चार्ज-
वृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं ; तत्कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति
शङ्कते— कथमिति । पारमर्थ्येण कर्मणस्तद्देतुत्वं साधयति—
उच्यते इति । उक्तोऽयं स्मृत्यन्तरं संवादयति— अत्रा-

वृत्ति । तत्र हि देवताभिष्यानपूर्वकं तद्दृष्टेन प्रहिताऽऽहुति-
रपूर्वतां गता रश्मिद्वारेणाऽऽदित्यमास्तव वृष्ट्यात्मना पृथिवीं
प्राप्य त्रीहियवाद्यममावपाव संस्कृतोपमुक्ता शुक्रशोणितरूपेण
परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘यज्ञः कर्मसमुद्भवः’
इत्युच्यते, स्वस्थैव स्वोद्भवे कारणत्वाद्योगादित्याशङ्क्याऽऽह-
ऋत्विगिति । ब्रह्मदेवतयोः सङ्गादक्षकारः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— तच्च— कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मो-
द्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षर-
समुद्भवं ब्रह्म, वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिर्ऽन्वासरत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वा-
र्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं, तर्हि
चैत्यवन्दनादि ? किंवाऽग्निहोत्रादि ? इति सन्दिहानं प्रत्याह—
कर्मेति । किमेति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते ? सर्वस्य तदु-

द्भवत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्म वेद इति । ननु
तर्हि वेदाख्यमादिभिन्नमिति तत्राऽऽह— ब्रह्म पुनरिति ।
अक्षरात्पन्नो वेदस्य पुनश्चरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न

१ अभिव्यक्त्यास्त्वाहुः— ‘अत्रादिति, कर्मेति । अत्रात्— अविभागभोग्यस्वभावात् कथञ्चित् मायाविषाप्रकृति-
कालायेनेकापरपर्यायात् भूतानि विविचित्राणि भवन्ति । तच्चार्जं पर्जन्यात्— अविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्मनः, भोक्तृतन्त्रात्मलाभत्वा-
द्भोग्यतायाः । स च पर्जन्यो भोक्ता यज्ञात्, भोगक्रियायत्तत्वाद्भोक्तृत्वस्य । भोगक्रिया च कर्मणः, क्रियाशक्तिसत्त्वात्तन्त्रयत्वात् ।
तच्च स्वातन्त्र्यं अविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नान्तस्त्वातन्त्र्यपूर्णसमुच्छलन्प्रेक्ष्यस्वभावपरमात्मब्रह्मणः संसर्गवशात् । तच्च उच्छलदच्छा-
नितैश्वर्यं ब्रह्म अक्षरात्— प्रशान्तोशैश्वर्यतज्ज्ञात् संविन्मात्रात्, इत्येवं व्यवस्थितोऽयं यज्ञः कर्षं चक्रं बाहयन् । तत्तु अत्रात्रय-
सन्धात्पदप्रपञ्चं अत्रात्रयब्रह्मव्यापारमासृजतीति विद्याविद्योल्लासतरङ्गसुभगं ब्रह्म यज्ञ एव प्रतिष्ठितम् ।’ इति ।

२ ‘अधायुः मारणादिरूपापेच्छावान्’ इति व्याख्यातं “यो नो अग्रे अररिर्हि अधायुः” ऋक्सं. २।२।१६।६ इति
मन्त्रव्याख्यानं साधयेत् ।

* क्षुतिमूलकोऽयं श्लोकः “अत्राद्दे प्रजा जायन्ते..... अत्राद्भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३।२] इत्यादिक्षुतिभ्यः ।

— अविगीता ।

सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— अक्षरमिति । ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं, तत्कथं तस्मादेवोद्भवति ? इत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेव स्मारयति— वेद इति । ननु ब्रह्मशब्दस्तस्य वेदस्यापि पौरुषेय

त्वात्प्राप्त्याप्यस्येदहात्तत् तदुक्तमिहोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं शक्यते ? तत्राऽऽह— यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं ? सर्वगतत्वेन विशेषायोगादित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवमित्यमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नद्यायुरवं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽयायुः, पापजीवनं इति यावत् । इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमात्रोऽहो विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोक्षं वृथा हे पार्थ ! स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्प्रज्ञाननिष्ठयोग्यताप्राप्तेस्तादृश्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्रासि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः’ [३।८] इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽज्यत्र’ [३।९] इत्यादिना ‘मोक्षं पार्थ ! स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधिकृतेनाभ्ययनादिवारा जगच्चक्रमुवर्तनीयम्, अन्यथेधराहातिलङ्घिनस्तस्य प्रत्ययः स्यादित्याह— एवमिति । ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यादिनोक्तमुपसंहरति— तस्मादिति— जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्तने बुधा जीवनमवधारयन् यस्मात्समाज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमप्यज्ञेनेति विरोधस्ते ? ज्ञाननिष्ठेनापि तत्कर्तव्यमेव, अधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवदति— प्राप्तिरिति । न हि

ज्ञानकर्मणोर्विरोधाज्ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते, तथा चानात्मज्ञेनेव चित्तशुद्ध्यादिपरम्परया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः । तर्हि ‘यज्ञार्थात्’ [३।९] इत्यादि किमर्थे ? न हि तत्र ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते ; कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वाप्राप्त्यक्तव्येत्याशङ्क्य दूतमर्थोत्तरमनुवदति— प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मकर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत्, बहुकारणमीश्वरप्राप्तौ देवताप्रीतिर्येत्यादि । दोषसङ्कीर्तनं ‘तैदितान्नराय’ [३।१२] इत्यादि ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्थतामननुवर्तने दोषं नाह— अन्नादिति । अन्नात्सर्वाणि भूतानि प्रवर्तन्ति, पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं, यज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च शास्त्रेणावधार्यते ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्याजेनादिकर्तव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तत्वेनार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनेपूर्वकप्रपञ्चनं ‘अन्नाद्भवन्ति’ इत्यादिना कियत् इत्यादर्थयत्वादर्पौलस्त्यमित्यभिप्रायेणाह— पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षादन्नमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्, तथापि शास्त्रदृष्टिसमुचितवैधेयैर्लुप्यत इत्युपेक्षः । विमज्जिष्यते च लोकशास्त्रदृष्टयोर्विधेयः । पर्जन्यशब्देनात्र पर्जन्यकार्यं वक्ष्यते । अन्नादि-

त्यादौ ‘वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्ययमंशो लोकसिद्धत्वावन्तुपातः । ‘कर्मसमुद्भवः’ इत्युक्ते पुन्यपापहृत्कर्मसमुद्भव इति धीः स्यात्, तदुद्युदासाय द्रव्याजनेत्याद्युक्तम् । अत्र मुद्यायैर्यस्यमवात् यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणां वदन्तो विरस्ता इति भावः । आदिशब्देन द्रव्यस्याजितस्य पचनादिगुण्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । “तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” [शुं. उ. १।१।१] इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि ‘मम योनिर्ब्रह्म’ [१।४।३] इति हि वक्ष्यते । अतः ‘कर्म ब्रह्मोद्भवम्’ इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । ‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना तृषाक्षराविष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम् ; नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं, यज्ञमूलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

५ वे. ता. चं.— ननु कर्तृव्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवम् ? तदिदं प्रत्यगात्मजन्यं शरीरं त्रिधादिजन्यमिति वा निवेदुं युक्तम् । न च सर्वसाधारणं ब्रह्मणो हेतुत्वमिदं विशिष्य निवेदय्यम् । ब्रह्मणश्चाक्षरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम्, ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् कारण-भूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् ; ब्रह्माक्षरशब्दोर्वेदपरमात्मविषयतया शाङ्करभाष्यस्याऽपि चकत्वात्सङ्गताः यादृक्प्रकाशापुर्णं, ब्रह्मशब्दस्य स्फोटोदितपरमेश्वराणां तद्यच्चकत्वादिकं च तत्त्व-क्रियादृशपारेव निरस्तम् । 'स्फोटत्वं वर्णसंश्रयः' इति तु वर्णानां स्वाभिसंस्फुटिकरणशक्तिपरमित्याद्याश्चङ्काह— अत्र चेति । चरकानिहता । 'अत्र' इत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिवत्त्वात्, तस्मादन्यत्र तद्गुणलक्षयोगोदाहरणार्थकोऽयमित्यादिभेदः । द्व्यर्थाजनादिकर्मणा शरीरिणा साध्यत्वात्तत्र शरीर्यंशस्याक्षरशब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीरांशस्य विवक्षयाऽयं ब्रह्मशब्द इति— प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्व्यत्येन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्त्वयोगं तावदाह— तस्मादेतदिति । एतत् प्रधानार्थं तत्र कार्याकारेण नामरूपविभागविरक्तं चेतनमोर्म्यं च जायते इति हि ध्रुवार्थः । न च तत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः, 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयः ततः । तस्मादेतद्ब्रह्म' [सं. उ. १।१।९] इति परमात्मनः प्रयुक्तेर्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, 'नामरूपमयं च' [सं. उ. १।१।९] इत्यनेन साक्षात्सम्बन्धायोगात् । अत्राह वात्यस्तामुक्तं ह्यादिति भावः । योगनिष्यन्दनिर्देशान्मतेति परमात्मनः प्रयुक्तेर्निर्देशाच्च 'मम योगिर्निर्दिष्टः' [१।४।६] इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । अत इति— ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य न तत्परिणामरूपत्वाद्द्व्यर्थाजनादेः शरीरसाध्यत्वात्, परमात्मनश्च अन्यत्वाद्योगाच्चेत्यर्थः ।

६ रा. भा.— एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्— 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इत्यत्र भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नम्, यज्ञात्पर्जन्यम्, यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपत्वात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यन्नात्— इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम् ।

७ वे. ता. चं.— प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकापेक्षायां 'सह यज्ञैः' [२।१०] इत्यादिना प्रकृतौ 'देवान् भावयत' [३।११] इत्यादिना यज्ञेण प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासौ अभिवृद्धीत्यभिप्रायेणोक्तं— परमपुरुषेणेति । ओकट्टि-शास्त्रदिष्ट्यां सिद्धमन्याशक्त्यत्वमपरोक्षतेवोक्तं इदमिति । 'अन्नात्' इत्यादिना पुनरपि 'अन्नात्' इत्यनेन चकत्वं व्यन्यते । तावदत्र श्रुत्याब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यत्वाच्चजन्यत्वाभावात् । अत एव न महाभूतानि, नापि वेदावाप्तिसहपरित्यक्तजातिः, तत्कर्मजनस्याज्ञानुपपन्नत्वात् ; अजन्यत्वेऽपि विशेषत्वाभावाच्च । नापि शरीरमात्रं, केवलस्य शरीरस्यानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणाकान्तस्य सर्वव्याप्यजन्यत्वाभावाच्च ;

एवमत्रत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदाश्वे प्रत्यगात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्रेति । जीवस्य चाक्षरशब्दव्याप्यत्वं 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं ह्यः' [श्वे. उ. १।१०] 'कृतस्थोऽक्षरः' [१।१।९] इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वरुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चकत्वं दृश्यते, अत्रप्रवृत्तिशरीरस्येति तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अत्राविजन्यत्वाभावात् । न च 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' [३।११] इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र सूतशब्दस्यात्राधिकारशरीरानां विषयत्वात्, तत्राह— अन्नपानादनेति ।

अयमभिप्रायः— न तावदिह शरीरमात्रमक्षरस्येत्या निर्दिष्टम्, किन्तु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्म साधनभूतम् ; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्मापेक्षितत्वेऽपि ; तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरजपानादिभवनतत्त्वनिबन्धना । एवं च सति कर्मसाधनत्वविशिष्टं शरीरं प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुत्वात्तदक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव । चकत्वं चोपपन्नम्, अक्षरस्यापि शरीराधिष्ठानेऽनपानादिसापेक्षत्वात् । न ह्यवश्यमुत्पत्तावेवापेक्षा चकत्वे हेतुः ; यदा कर्म जीवापेक्षितशरीरजन्यम्, जीवापेक्षितं शरीरं चात्रजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् । भूतशब्दश्चात्र 'प्राप्तमन्यत् सर्वभूतानि' [१।४।९] इत्यादाविषसजीवशरीरपरः । अतोऽत्र चकत्वमुपपन्नम्— इति

इमं च प्रकारमनन्तरं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शाश्वतवयस्य कर्तव्यत्वानिष्कर्षायोक्तं— तस्मादिति । सङ्कचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्यत्वायोगादक्षरस्य तदाधारस्य च निर्दिष्टत्वात् तद्वान्तरमेदं सङ्कष्टम् ; सर्वशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीरं यज्ञसापेक्षम् ; किन्तु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः । यज्ञे प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्योगोदाह— यज्ञमूलमित्यर्थ इति ॥ ११ ॥

नापि केवलजीवः, तत्त्वस्वरूपनित्यत्वादेश्चकत्वात् । अतः परिशेषाद्भूतशब्दोऽत्र जीवविशिष्टाचित्परिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तं सजीवानि शरीराणीति । 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्यां फलितं समुचित्य चकत्वसिद्धयर्थे निर्दिष्टमिति कर्म सजीवाच्छरीरादिति । अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति यथासम्भवं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम् ; न हि साक्षात् सर्वव्याप्योन्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयप्रसक्तत्वात् । यदा कस्याचिन्मार्गस्य कस्यचित्कारणत्वं च सङ्कल्प्यान्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः । चक्रशब्दोपचारनिमित्तं न्यूनकि-चक्रवत्परिवर्तमानमिति ।

३ रा. भा.— इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽद्यायुर्धवति, अधारम्भायैव यस्यायुषपरिणतं वोमय-
रूपं वा सोऽद्यायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति ;
अयज्ञशिष्टवर्धितदेहमनस्त्वेन उद्विक्तजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति ।
अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— इह लोके वर्तमानो यः पुरुष इति अधिकरणधिकर्तव्ययोः सामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्त-
मानो योऽधिकारिविशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः, इदं
शब्दादेः सन्निहितपरामर्शप्राणयात्, अनपेक्षिताभिधानादपि
अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च— इति साधने वर्तमाने इत्यादे-
र्भावः । अनुवर्ततेतीत्यत्रात्मन्युत्पादिसामान्यचच्छेदाथै पुरुष-
न्यापारप्राधान्यबोधानां च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् ।
श्लोके चानुशब्दप्रयोगः परमपुरुषश्रुतितात्पुरुषवर्तकत्वात् प्रवा-
हस्तत्वाद्वा । अवापुर्तिर्यादीनां त्रयाणां पृथक्पृथक्प्रत्ययत्वव्य-
क्त्यर्थं पूर्वैक्योत्तरोत्तरदेहेतुवृत्तानां च भवतीति पृथग्भा-
वक्यकरणम् । अवकारणत्वादकार्यत्वात् उभयसङ्काहकाच-

सम्बन्धित्वमात्राद्वाऽत्रावशब्देनानुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण—
अधारम्भायैवेत्यादि निराहंनयमुक्तम्— अत 'एवेति ।
उक्तप्रकारिणाद्युष्टादेवेत्यर्थः । ' इन्द्रियारामः ' इत्यस्याभि-
प्रेतं व्यक्तेयमाह— नात्माराम इति । विशेषणत्वादि-
सिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थं समस्ततदंशबोधमाह— इन्द्रि-
याण्येवेति । इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कायां ' एवं
प्रवर्तितम् ' इत्यादिना ' इन्द्रियारामः ' इत्यन्तेन फलितमाह—
अयज्ञशिष्टि । अत इति— विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स
इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारव्यञ्ज्यार्थविषयत्वात् ।
भोगशब्दस्य निष्फलप्रयत्नाविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रत्यक्षा-
काङ्क्षत्वाच्च— ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

५ आ. ना. भा.— हेतुवन्तरमाह— अन्नादिति । यज्ञः पर्जन्यत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञ-
विवक्षायां तस्य चक्रप्रवेशो न भवति ; तद्व्यापार्यं कर्मविधये । न तु साम्यप्राप्तेर्गोदानां कार्यम् ।
मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । ' अथौ प्रास्ताहुतिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठति । आदि-
त्पाज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्तः ततः प्रजाः ' [३।७६] इति (मनु-) स्मृतेश्च । उपययवचनाच्चादित्यात्समुद्राच्चावि-
रोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतागृहिद्वयं द्रव्यपरित्यागः । कर्म इतरक्रिया ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'अनात्' इत्यादेः सङ्गतिमाह— हेत्व-
न्तरमिति । 'अत्र' इत्यववर्तते, अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च
विवक्षितौ ; तत्रादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः'
इति यज्ञः कारणत्वेनोच्यते ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यद्यपि यज्ञो
देवतागृहिद्वयं द्रव्यपरित्याग इति वक्ष्यति, तथाप्यत्र परित्यज्य-
मानं द्रव्यं गृह्यते, तस्य पर्जन्यामत्वात्पर्जन्योपभोग्यत्वात् ;
उपभोग्यत्वं न तस्य बलायुषवशाच्छब्दस्य पर्जन्यस्य कारण-
मुच्यते । ननु पर्जन्यो देवतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्राप्तः, स
यज्ञो विवक्षितोऽनास्तु ; तथा सति यज्ञात्सर्वज्ञोद्भवो मुख्य एव
सम्पत्स्यत इति, नेत्याह— पूर्वेति । तस्य पर्जन्यपदप्राप्ति-
हेतोः । यज्ञस्येति शेषः । ननु तदा चक्रं प्रवृत्तमेव, अतः कथं
पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेशः ? इत्यत आह— तद्वतीति । तच्चक्रमापार्यं
ह्यत्र विवक्षितम्, न तु प्रागापादितम् ; कुतः ? कर्मविधये हेतु-
द्रुच्यते । यदि विहितं कर्म करिष्यसि, तर्हि जाबचक्रप्रवृत्तिर्भ-
विष्यति, अन्यथा तद्विवातः ; अतस्त्वया कर्म कर्तव्यमिति । कर्म-
विष्णुपयोगिता चापायस्यैव, न त्वापादितस्य । आपाये च यज्ञ-
व्यक्तिविशेषस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्न प्रवेश इत्यर्थः । प्राक्
पर्जन्येन कर्म कृतं, तेन च यज्ञाद्विद्वां चक्रं प्रवृत्तम् ; अतस्त्व-
याऽपि कर्म कर्तव्यमित्येवं प्रागापादितकौक्तिरपि कर्मविष्णु-
पयोगिनी भवतीति चेत्, नैवम् । अत इति कोऽर्थः ! त्वत्क-

र्मणाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भावनादिति वा ? कर्मत्वादिति वा ? । नाश'
इदानीन्तनपुरुषकर्मज्ञेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः ।
न हि सर्वेऽपि कर्मकारिणः पर्जन्यत्वं प्राप्नुवन्ति । द्वितीयं दूष-
यति— न रिचति । कलत्रहितेन कर्मैवसामान्येनेदानीं कर्म कार्यं
न भवति, स्वयं ह्यैवास्तत्त्वादिति । प्रकाशान्तरेणापि 'यज्ञाद्भवति
पर्जन्यः' इत्येतद्विशिष्टोद्भवमाह— मेघेति । चक्रं सन्तुहः । ततः किम् ?
इत्यत आह— तच्छेति । मेघचक्रम् । कुतः ? इत्यत आह—
अश्रापिति । ननु 'स्वकीयमुदकं नद्यः' इति समुद्रादुत्थिष्यन्ते ;
अत आदित्यादुत्थज्जीकारे तद्विरोधः श्यादित्यत आह— उभ-
येति । वृषज्जीकारादिति शेषः । वार्षिका मेवा इह वृष्टिाब्दे-
नोच्यन्ते । ततोऽपि किम् ? इत्यत आह— अतश्चेति । प्राक्
पर्जन्यस्य भवन् गौणमशीकृत्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वभि-
न्यमानगतस्य भवनस्याभिमानिनि लक्षणमाश्रित्येति भेदः ।
यद्वा अभिमानिगतस्य पर्जन्यशब्दस्य अभिमन्यमानेन लक्षण-
माश्रित्य द्वितीयं व्याख्यातम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघवन्तौ
पर्जन्यशब्दो यौगिकोऽशीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः तत्कथं-
मुच्यते 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः' इति ? तत्राह— यज्ञ इति । इतर-
क्रिया यज्ञात्सूता । अपूर्वाजीकारे रुदित्यागेन लक्षणाश्रयणं
स्यात् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्म ब्रह्मणो जायते “एष ह्येव (एनं) साधु कर्म कारयति” [कौ. उ. ३.१९] ‘बुद्धिर्ज्ञानम्’ [१०.१४] इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य” [वृ. उ. ३.१८.१९] इति सर्वनियमनश्रुतेश्च, ‘द्रव्यं रूपं च कालश्च’ इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्त्योक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वैव चेष्टा, ‘न कर्तृत्वम्’ [५.११४] इत्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिज्यज्यते परं ब्रह्म । अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? । न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः, परामर्शाच्च ; तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति ।

६ अ. प्र. दी.— ‘कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाशयं’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— कर्मेति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । कुतः ? इत्यत आह— एष ह्येति । अपन्याख्यानां प्रत्याख्याति— न चेति । उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न कल्प्यम् । तथा ब्रह्मसदस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकममुख्यं वेदाख्यं ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्प्यम् । किञ्चैवं व्याचक्षणात्पि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्यामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम् । तथाचान्तोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकारे शब्द एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्नः । ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकाशक इति किं परब्रह्मणा ? अतो न परम्परयेत्यत आह— न चेति । न केवलं जडत्वाद्वेदस्यान्याधीनत्वम्, किन्त्वागमाद्विषयवीर्यत्वं च प्रसिद्धमित्याह— एतद्व्येति ; विष्णोरिति शेषः । ननु शब्दस्यैवप्रकाशनं स्वभावात्, न त्वागमस्तुको व्यापारः, व्यापारोऽप्युक्त्यम् । ततो जडत्वेऽपि न परापेक्षित्यतः स्वभावस्यापि भगवद्भीमन्तरे प्रमाणमाह— द्रव्यमिति । प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनियमनं विष्णोरसम्भावितमित्यत आह— अचिन्त्येति । यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिस्तर्हि अभिमानदेवताद्वाराऽस्तु ; तथाचान्तोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह— जीव-

स्य चेति । तत्तादृशिक्येन परम्परैति भावः । न केवलं प्रतिबिम्बत्वात्वीर्यस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः, किन्त्वागमाच्चेत्याह— नेति । ‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्र ‘ब्रह्म वेदः, अक्षरात्परब्रह्मणो जायते’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— अक्षराणीति । प्रसिद्धान्यकारादीनि, वियतातुर्पूर्वाविशिष्टानि; वेद इति यावत् । ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थोङ्गीकारे किं बाधकं, येनाभिज्यज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियते ? किञ्च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिन्त्यक्तिसम्भवात्तस्य इति किमर्थमुक्तं ? इत्यत आह— अन्यथेति । व्यक्त्यर्थत्वात्तन्नीकारेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति शेषः । तथा वेदस्य तदभिन्त्यक्तत्वात्तन्नीकारे परिपूर्णवाच्य-चिन्त्यं ब्रह्म को जानाति ? वाक्यार्थद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दः । समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थताभावात्तत्परोऽर्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि रूढः ; वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः । तथाऽक्षरशब्दो वर्णेषु रूढः ; परब्रह्मणि त्वक्षररयोगेन प्रवृत्तः । तथाचान्यथा व्याज्ज्ञेता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्, तच्च न्यायिवाहमित्यर्थः । इतश्च ब्रह्मशब्दः परब्रह्मवाचीत्याह— परामर्शाच्चेति । उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थो ज्ञायते । तथा वाक्षरशब्दोऽन्यथाद्वेदवचनो अभिव्यर्तयति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— न ह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि चाक्षराणि नित्यानि “वाचा विरूपनित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्” [ऋक्सं. ६.५।२५+ तै. सं. ५.६।११] ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा’ [म. भा. १.२।२३.२।२४] ‘अत एव च नित्यत्वम्’ [ब्र. सू. १.१।२९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्चोक्तः सकर्तृत्वे [मा. भा. २।११] न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि ; तत्प्रमाणभावात् । निश्चयस्तित्तशब्दस्त्वक्केशभिप्रायः, नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः । “सोऽकामयत” [वृ. उ. १.१।४.५] इत्यादेश्च, “इष्टं हुतं” इत्यादिरूप-प्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महातात्पर्यविरोधाच्च ; तच्चोक्तं पुरस्तात् ।

६ अ. प्र. दी.— प्रागक्षरशब्दोक्तं परं ब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन परामर्शयते ; अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदार्थे एवेत्यत आह— न ह्येति । एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः । “अनादिसृष्टः । स वा एष सुखोऽजरसमयः” [तै. उ. २।१।१] इत्यादिव्याख्यायुक्तं भेदश्रुतिं विनैत्युक्तम् । श्रुतित्वात्तच्च प्रमाणोपलक्षणार्थः । अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेत्, न ; वर्णानामपि सर्वगतत्वात् । विकारस्यापेक्षेति चेत्, न ; अनन्तरमेव

निराकरणत् । इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम् । मायावादिना तु प्राब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वात् यदप्यन्यथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वात्तच्च इत्यभिप्रेतं तदपि दुराशामात्रमित्याह— तानि चेति । यान्यस्माभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि अनेनाभिधानादिवलाद्ब्रह्माक्षरशब्दो द्वाक्यनुभयत्र योगरूढाविति प्रत्यवस्थानमपि परास्तम् । परामर्शस्य वर्णमित्यवस्थस्य चापरिहारात्तावत्, न केवलं श्रुत्यादिभ्यो

वेदस्य नित्यत्वं, किं तर्हि ? विपक्षे बाधकामेत्याह— दोष-
श्चेति । 'यन्तिल्ले च धर्मप्रमाणस्य' [आ. मा. २।१३] इत्यत्र । ननु
वेदाक्षराणि ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादि-
भूलवशाद्धेत्यत आह— न चेति । 'निश्चयसितमेतद्यत्वेरो यजु-
वेदः' [बु. उ. २।४।१०] इति श्रुतिवेदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे
प्रमाणमिति चेत्, किमयं निश्चयसितत्वोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य
बाधकः ? उत निश्चयसितमिव निश्चयसितं इवार्थश्चाबुद्धिपूर्वमुत्प-
न्नत्वमिति गौण्या कृत्या तदभिप्रायः ! बाधः, प्रमाणाभावात् ।
द्वितीयं हूययति— निश्चयश्चित्तेति । अक्रेणो न निस्सरणस्यापी-
वार्थस्य सम्भवेन निश्चयसितत्वस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ
नाबुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः । न न परस्येवास्माक-
मपि निश्चयायोग इति भावेनाह— स इति । 'सोऽकामयत
..... (सः) इव सर्वमखजत' [बु. उ. १।२।४, ५] इति

ब्रह्मणः सर्वस्य गृहेरिच्छापूर्वकत्वंमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्या-
ऽविनाभूता । अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति । ननु
“निश्चयसितमेतत्” इति श्रुतिर्नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति
“सोऽकामयत” इति च रूपप्रपञ्चेच्छापूर्वमित्यतो न विरोध
इत्यत आह— इष्टमिति । एवं सति “निश्चयसितं” इति ध्रुवौ
“इष्टं हुतावाधितं पायितमयं च लोकः परश्व लोकः” इति नाम-
प्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चन सहामिधानात् । रूपप्रपञ्चास्यपि निश्चयसित-
त्वेनाबुद्धिपूर्वोत्पन्नत्वप्राप्तौ “सोऽकामयत” इति श्रुति-
निर्दिष्टैवापत्तेरिति भावः । इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टि-
रित्याह— महातात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत्सर्व-
वेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । तदेव कुतः ? इत्यत
आह— तच्चेति । उक्तं साधितम् ।

५ आ. मा. भा.— न ह्यस्वातन्त्र्येण चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्व-
कत्वेन भवति, यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थानि, अभिप्रावि-
देवताविषयाणि च, 'नित्या उत्सृष्टा' इति वचनात् । अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं
चक्रे' इति । कथमादित्यस्या वेदास्तैरेव क्रियन्ते ? । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकक्षारीरकोक्तं बलवत्
ज्ञानं योनिर्यस्य तत् ज्ञान्योनित्वम् ।

६ ज. प्र. दी.— कथं तद्विरोधः ? इत्यत आह— न
हीति । प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम् । अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य
प्राधान्यविरोधित्वेऽपि अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातं ?
इत्यत आह— अस्वातन्त्र्यं चेति । कार्यस्य पुनरुत्पत्तिपूर्व-
कत्वाभावे तत्र तस्य पुरुषत्वात्वातन्त्र्यं भवति, तत्र दृष्टान्त-
माह— यथेति । रोगादीनां पुरुषवत्त्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वा-
भावात् । तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं तथेत्यर्थः । ततश्चाबुद्धिपूर्व-
मुत्पादकत्वादस्वातन्त्र्यम्, अस्वातन्त्र्याचाप्राधान्यं प्रसज्ये-
वेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्प्रसङ्ग-
सम्बन्धेऽपि व्युत्पादार्थमेवमुच्यम् । ननु वेदनित्यववतदुत्पत्ता-
वपि “ऋतः सामानि जङ्घिरे” [ऋक्सं. ६।४।१८।४ य. सं. ३।१।७]
इत्यादिवचनामि सन्ति; तत्कथं निर्णयः ? इत्यतो विपक्षे बाध-
कोत्तानां निस्तववाक्यानां प्रासङ्ग्यादुत्पत्तिवचनान्यन्यथाव्या-
ख्येयानित्याह— उत्पत्तीति । उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तौ क

दृष्टः इत्यत आह— नित्येति । अनादिनिधनतया नित्या, न तृप-
चारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनरुत्पत्तेरुच्यते; तत्र गत्यन्त-
रामावाहयत्किंच प्रसङ्गोत्थः । अन्यत्रापि प्रयोगं दर्शयति—
अभिव्यञ्जक इति । शतपथाभिव्यञ्जकतया निश्चिते याज्ञवल्क्ये
कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तृव किं न
स्वातः ? इत्यत आह— कथमिति । प्रागादित्ये स्थिताः
ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्येतद्व्यतिरिक्त्यर्थः । इतोऽपि नित्य-
त्वपक्ष एव बलवानित्याह— वृत्तनेति । “ऋतः सामानि”
इत्यादिकं वचनमात्रम्, 'अत एव च नित्यत्वं' [१।१।२९] इति
शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम्, वचनं च कृत्स्नतरंगाभि-
सम्बन्धीति न तृपचारितो वाक्याधीवधारणात्मको निर्णयः ।
अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः । ननु शारीरके “शास्त्रो नित्यात्”
[१।१।३] इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह—
शास्त्रमिति ।

५ आ. मा. भा.— 'जन्माद्यस्य' [ब्र. सू. १।१।२] इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्, न तु
तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा; न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वं हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वैद-
ष्टिरशक्या सृष्टयत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदज्ञा सर्वज्ञः, किमिति न जगत्सृष्टा सर्वज्ञः ? तस्मोद्वेद-
प्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम् । अतो नित्यान्यक्षराणि । यत् एवं परम्परया यज्ञाभिव्यञ्जकं ब्रह्म तस्मा-
च्चन्त्रियं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु तत्पुर्वं परित्यज्य कुतो बहुव्री-
हिरक्षीक्रियते ? तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्जातत्वं प्रसज्येत
इत्यत आह— जन्मादीति । लक्ष्यप्रमाणान्यां हि वस्तु-
निर्णयः । तत्र 'जन्माद्यस्य' इति त्वेण लक्षणेऽभिहिते

कुतः प्रमाणदेवं प्रतिपत्तयं ? इति ब्रह्मणो जगज्जन्मादि-
कारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा स्यात्, न तु तस्य वेदाज्जातत्वं वेद-
कारणत्वं वाऽऽकाङ्क्षितम्, आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽज-
सेयः । ततो योनिसाधनं प्रमाणवाचिनमवग्रीहस्य बहुव्रीहिरवयं

प्रतिपत्तव्यः, न तु तत्सुखः; वेदकारणत्वं च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते अतो नानाकाङ्क्षिताभिधानमेतदित्यत आह—
नहीति । अन्वयाभावात्, एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वाभा-
वात्सिप्रसङ्गाच्चेति हेरथः । मा भूदयं निश्चयहेतुः, तथाप्य-
शक्यमुद्देशेदस्य कर्तृवद्भागे जगत्सृष्टिर्कृत्यैव सम्भवतीति सम्भा-
वनाहेतुरसं स्यादित्यत आह— न हीति । सम्भावना ह्यधिके-
नाल्पस्य भवति; यथा सद्ब्रह्मेण शतस्य । न च समुदायमुद्देशस्तदेक-
देशसृष्टिरधिकेति भावः । सूत्रयत्वे वेदस्य कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः ।
जगत्कारणत्वोक्त्या ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतं, तत्सृष्टीकर्तुं तत्र
वेदकारणत्वं हेतुरनेनोच्यते; अतो नासङ्गतिरित्यत आह—
न चेति । वेदकारणत्वं हेतुरित्युच्यते । अबुद्धिपूर्वसुख-

मत्वाङ्गीकारादिति भावः । किञ्च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य
स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञः सिद्धयेव, तर्ह्येतर्भां वितवेदस्य जगतः
स्रष्टा सुतरां सर्वज्ञः सिद्धयेदेव; तथाचार्थादपि अन्मादिसृष्टौ नैव
सार्वज्ञस्य स्फुटं प्रतीतत्वात् पुनर्हेत्वा काङ्क्षाभावेनासङ्गतिस्तदव-
स्थेति भावेनाह—यदीति । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । ब्रह्मण इति शेषः । तानि चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—
अत इति । तथा च न समुद्भवशब्दस्य 'मुख्यार्थतत्त्वाभावात्
ब्रह्माक्षरशब्दाशेषव्यत्ययः कार्य इति । तस्मादिति परामर्श-
विषयाप्रतीतेस्तं दर्शयन्वाक्यं व्याख्याति । यत इति ।
प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति शेषः ॥ १५ ॥

६ आ. मा. आ.—तानि चाक्षराणि भूतानि चक्षुर्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्त-
यति स तद्विनाशकत्वाद्यायुः, पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽधायुः ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. डी.—नन्वत्र कार्यकारणपरस्परबोधा, न चक्रं;
तत्कथं उच्यते 'एवं प्रवर्तितं चक्रम्' इति ? तत्राह—
तानि चेति । तानि वेदाख्यानि । चक्राप्रवृत्तौ कथमधायुर्वादि-

कं ? इत्यतो व्याचष्टे—तदेतदिति । आयुषोऽधत्वाभावात्
कथमधायुः ? इत्यत आह—पापेति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—अनाद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकारणसङ्घातात्मकानि । पर्जन्यादृष्टेरन्न-
सम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-
वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः । यज्ञाद्यागक्रियासमुद्भवाद्भूमौ (यज्ञात्) भवति
पर्जन्यः । यज्ञः कर्मसमुद्भवो यागक्रियासमुद्भवो धर्मः कर्मसमुद्भवः । कर्मविविग्यजमानोपापारात्मको
यागः समुद्भवः कारणं यस्यासौ कर्मसमुद्भवः, यागक्रियासमुद्भव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्य-
मक्षरसमुद्भवं विद्धि, अक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य ब्रह्मणस्तदक्षरसमुद्भवम् । अक्षरात्पुरुषनि-
श्चास्रवत्समुद्भूतं ब्रह्म; तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतं ब्रह्म वेदो यज्ञप्रकाशकत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५
एवमनपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं चङ्क्रमणशीलं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति योऽद्यावुरव्यमत्सम
इच्छतीत्यधायुः । इन्द्रियाणामाराम इन्द्रियक्रीडास्थानम् । मोघं ब्रूया हे पार्थ ! स जीवति स प्राणं
धारयति । तस्मादज्ञेन कर्मण्यधिकृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वे. च. गि.—एवं यज्ञसिद्धान्तस्यावश्यिकत्वाद्यज्ञादिकर्म
कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं जगत्प्रकटस्थिते हेतुत्वेनापि कर्म कर्तव्य-
मित्याह त्रिभिः—अस्मादिति । अनात् भुक्ताच्छक्रगोणितरूपेण
परिणताह भूतानि प्राणिन उपपन्ने; "अनाद्भूतानि जायन्ते"
[तै. उ. २।२] इति श्रुतेः । अवश्यं च सम्भवः पर्जन्याद्भवति;
"याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्तानिः पर्जन्यो वर्षति, पर्जन्ये-
नौषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते, औषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति"
[म. ना. ७.९] इति श्रुतेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति; "अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टे-
रन्नं ततः प्रजाः" [मनुः ३।७६] इति ऋषीयाहुतेः पर्जन्यवृष्टि-
हेतुत्वसम्भवात् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः, कर्मणा कृत्वित्य-
जमानोपापारूपेण सञ्जयते ।

तत्र कर्म यज्ञविषयकप्रवृत्तिरूपं ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेद-

स्तस्मादुद्भूतं जानीहि । तत्र वेदाख्यं ब्रह्म अक्षराभ्रगणवासश्च-
द्रुतम् । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मण-
स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितानि पुरा' [१.७.२३] इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । ननु ब्रह्मैव मुख्यं जगत्प्रकटस्थितेदुः, यज्ञस्त्ववर्णन्या-
दिवत्स्वव्यमपि कश्चिद्ब्रह्माविहितो जगत्प्रकटस्तत्कः; तथा च
केनातिशयेन यज्ञस्यावश्यकर्तव्यता ? इत्याशङ्क्य तस्यावधि-
म्योऽतिशयमाह—तस्मादिति । 'तेन रक्तं रागात्' [अष्टा.
१.२।१] इत्यादाविव बुद्धिस्यपरामर्शकोऽयं सच्छब्दः ।
तस्माद्विचित्रतरजगद्विचरणाभिर्वाहकतया यज्ञस्यावर्णन्यादि-
म्योऽतिशयितत्वात् सर्वगतमपि सर्वपाण्यादीन्यधिष्ठानत्वेन
प्राप्तमपि परं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं प्रसिद्धं विश्रा-
न्ति प्राप्स्य । न हि यज्ञशब्दोपलक्षितं कर्म विना नीचमध्य-
भोक्तृमात्ररूपजगद्वैविध्यभारवाहि किञ्चिदस्ति, यदास्याव

तस्मात्सर्वेस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः ; पतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् ।
नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं चात्पर्येण पर्यवसन्नम् ॥ १५ ॥

भवत्वेवं ततः किं फलितं ? इत्यत आह— एवमिति । भूतानामादौ वेदाधिगमः, ततः कर्मानुष्ठानं, ततो देवानां तृप्तिः, ततो वृष्टिः, ततोऽन्नं, ततो भूतानि, तेषां वेदाधिगम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं तिरस्तरमा-
वर्तमानं जगद्यात्रानिर्वाहकं यः नातुवर्त्तयति नातुतिष्ठति, स अद्यायुः पापजीवन इन्द्रियारामः, न तु धर्माराम आत्मारामो वा; मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवत् जीवति । यस्त्वेतदनुवर्त्तयति स जगदुपकारको धन्य इति भावः । तथाच श्रुतिः “ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यच्छुद्दोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुजृते तेन ऋषीणामथ यत् पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासा-
यते यवेभ्योऽजानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु आपदश्च यास्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ” [बृ. च. १।१।१६] इति ॥ १६ ॥

ज्ञानिनः कर्मकरणानपेक्षा ।

यस्त्वामरतिरेव स्यादात्मतत्त्वश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

१ “न्यायनये तु-रतिरुक्तेच्छा । तृप्तिः कामितरामप्रयुक्तलब्धाधिकतज्ज्ञातीयेच्छादहित्ये सति सुखविशेषः । कामितमनो-
ज्ञासपानादिलभेऽपि तज्ज्ञातीयलब्धाधिकेच्छावतो लब्धप्रयुक्तसुखसत्त्वेऽपि न तृप्तिव्यवहारः, अपितु ‘नास्मि तृप्तः, अपरं वेहि’ इति व्यवहार इति सत्यन्तम् । तादृशेच्छाविरहेऽप्यनानुपपन्नप्रयुक्तसुखविरहे तृप्तत्वव्यवहारवारणाय विशेषव्यवहृत् । तुष्टिरत्यलभेऽपि तदधिकवाञ्छाराहित्यम्— इति गृहार्थतत्त्वालोकः ” ॥

अत्र वामन आह— यथा ह्यमतोऽनेन तुतोऽपि द्विगुणवतः । दक्षिणायै स्पृहयति तां लब्ध्या तोषमेति च ॥

आत्मतृप्तस्त्वात्मरतस्तथा भिमपि नेहते । स्वस्य एव तुतोऽतो कर्तव्यं नास्त्यतोऽस्य च ॥ इति ।

नव्यास्तु— ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति वाक्ये ‘तस्य’ इति पदमेव प्रधानम् । तथा च तस्य स्वार्थं किमपि कर्तव्यं नास्ति, परार्थं तु विद्यत एवेत्यर्थव्यवस्था तेन ज्ञानिना स्वार्थानिर्वाहेऽपि परार्थं कर्मानुष्ठेयमेवेति सिद्धयति । अत एव च ‘तस्मादसक्तः कर्ततं कार्यं कर्म समाचर ।’ [३।१९] इत्युपमेव हेतुं पुरस्कृत्य कर्मावरणविधानमपि सङ्गच्छते । अन्यथा कर्मणः कर्तव्यत्वेन विधाने तदभावेहेतुः कथममवश्यमेव स्याद्भगवतः । इदोक्तव्यायमर्थो ‘न मे पापंस्ति कर्तव्यं... वर्त एव च कर्मणि’ [३।१२] इति स्वद्वयानुप्रदर्शनेन भगवता । अत आचार्यैकस्मिन्तुऽर्थे आयहमूलकः सन्दर्भाननुपुणः क्लिष्टेति नादर्शनीय इति महता सन्दर्भेण प्रतिपादयन्ति । तदेतच्चिस्सारमेव ; अत्र ‘तु स्याद्देवे’ (अमरः ३।१२।४१) इत्यादिकोशावगतभेदादर्थव्यवस्था, तदर्थत्वेन ज्ञानेन बाधः प्रयुक्तस्य, इहापि— ‘यस्तिन्द्रियाणि’ [३।७] ‘ये त्वेतरः’ [३।३२] ‘येषां त्वन्तगतं’ [७।२८] इत्याद्यनेकस्थलेषु अद्भुतप्रतिषेधोपिगदर्शनात्परं प्रयुक्तस्य ‘तु’शब्दस्य प्रयोगदर्शनात्स्य लोकस्य प्रस्तुतपञ्चादिवचनकप्रवर्तनाधि-
कारिभिरतदनधिकृतप्रदर्शनपरत्वस्यैवाभ्युपेयत्वात् । ‘तस्य’ इति पदस्य प्राधान्यमपि न युक्तम् । ‘राज्ञः पुरयः’ इत्यत्र राजा विशेष-
णम्, पुरयो निवेश्यः (२।३।५०) इत्यादिभाषातुसारं ‘प्रत्ययाश्चैव प्रकृत्यर्थे प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी’ इति पाणिनीयसिद्धान्तात्, ‘प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधानादेव षष्ठी इति सारस्वतीयात्’, ‘रुणे षष्ठी’ इति कैयटोदाहृतव्याकरणान्त-
राच्च षष्ठ्यन्तपदस्य प्राधान्यलक्षणेनैवाभ्युपेयस्य सर्वव्यापकसम्मतत्वावगमात् । तथाच तस्य ज्ञानिनः कार्यं न विद्यते, अकृत्य तु विद्यत एवेति वचनकथयत्या, यस्य कर्तव्यं न विद्यते स ज्ञानि आत्मरतत्वादिलक्षणः, त्वं तु न तादृशः, तस्मात्कर्म समाचर इति सन्दर्भेस्वरानुगुण्येन ‘तस्मादसक्तः’ [३।१९] इत्यपि सम्योगेव सङ्गच्छतेऽस्मत्स्थे । नव्यापक्ष एव तु तदसङ्गतिः, अजुष्टस्य ज्ञानित्वाभावात् । गीताश्रवणमात्रेण तस्य ज्ञानित्वकल्पनं त्वविचारितरसगीत्येव । समग्रगीताश्रवणेनापि न तस्य सम्प्रज्ञानानुपपत्तिरिति तुरीयाप्रसङ्गादवगम्यमानत्वात्, श्रवणमात्रेण पूर्णज्ञानसम्भवे सन्नानुपपत्तिरित्यप्यप्रसङ्गाच्च । अस्तु वा गीता-
श्रवणोक्तसंज्ञकस्य ज्ञानित्वम्, इह तु तेन तत्संविना गीताशास्त्रस्य तुरीयांशोऽपि न श्रुतिप्राप्तित्येव इति कथं वा तस्य ज्ञानित्वं ? कथं चेतावतैव तस्य ज्ञानित्वसिद्धौ तस्मिन्नेहसमाधानरुपाभिसम्पन्नप्रवृत्तिः ? इति सर्वमप्येतद्विप्रक्षेपमात्रमेव । भगवतः कर्मानुष्ठानं तु धर्मसंस्थापनार्थाय श्रुतीश्रुतावतारस्य जनसङ्ग्रहार्थमेवेति न तद्व्यान्तोषक्रमेण कथमपि ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानावश्यकत्वं सिद्धिः । भगवत्प्राज्ञाभ्यां दोषारोपणं तु भगवति गभस्तिमाकिञ्चिद्व्यकरणमेवेत्याशा तावत् ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेषां तु सर्वतः ? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगा-
नुष्ठानोपायमाध्यात्मनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्विः साङ्ख्यैरनुष्ठेयाप्रामातेनैव ? इत्येवमर्थ-
मर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं “एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमि-
ध्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिध्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ मिश्राचर्य
शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति” [वृ. उ. ३।५।१]
इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्— यस्त्विति ।

२ आ. शां. व्या.— कृतमर्थमेवं विभज्यानुष्ठानन्तरकोक-
मस्माद्वोत्तरवेनावतारयति— एवमिति । अर्जुनस्य प्रश्न-
मित्येवमर्थमाशङ्क्याऽऽह भगवानिति सम्बन्धः । नन्वेवाऽऽसङ्का-
नावकासात्सादायति, अनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुवो विशेषि-
तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— स्वयमेवेति । किमर्थं श्रुत्यर्थं स्वय-
मेव भगवान् प्रतिपादयति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थ-
स्येति । गीताशास्त्रस्य सत्यसाक्षं ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमर्थो
नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं कीर्तयतीत्यर्थः । तमेव
श्रुत्यर्थं सङ्क्षिपति— एतमिति । सिद्धं चेदत्मावेदनमनर्थकं तर्हि
व्युत्थानादीत्याशङ्क्याऽऽपातिक्विज्ञानफलमाह— निवृत्तेति ।

ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञानभा-
र्यम् । हेत्वात्मकत्वादिषणानां तास्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभा-
विकत्वादविधितसितमित्याशङ्क्याऽऽह— मिथ्येति । ‘मिश्नाचर्य
चरन्ति’ इति वचनं व्युत्थानविकृतमित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति ?
तर्हि तद्वदेव तेषामभिदोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्येत्याशङ्क्य व्युत्था-
यिनामाश्रमचर्मैवदभिज्ञानादेरनुष्ठानपक्षमाश्रयवमित्याह—
न तेषामिति । यथोक्तं श्रुत्यर्थमस्मिन्गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण क्वा-
लोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटीकुर्वन्कर्तव्यमेव कर्म जीव-
तेति नियमे ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम्’ [३।३] इति कथमुक्तं ?
इति परिचोयपरिहारात्प्रसङ्गव्यतीत्याह— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— यस्तु साङ्ख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्या स आत्म-
रतिरेव स्याद्भवेत् । आत्मतुष्ट्याऽऽत्मनैव तुष्टः, नात्ररसादिना, मानवो मनुष्यः सङ्गस्यात्मन्येव च
सन्तुष्टः । सन्तोषो हि बाह्यार्थलोभे सर्वस्य भवति, तमनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीतगुण
इत्येतत् । य ईदृश आत्मविक्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराहित्यं दृष्टं,
तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह— यस्तु साङ्ख्य
इति । किञ्चाऽऽत्मन्येव ज्ञानेनात्मनैव परितुष्टत्वात्प्राप्तपाना-
दिना साध्या तुष्टिरिति । तेन विचार्यिना सम्प्राप्तिनाऽपि साध-
रवादावासकियुक्ता कर्तुमिच्छा— आत्मतुष्ट इति । किञ्चा-
ऽऽत्मविदः सर्वतो वैतुष्यं दृष्टं, तदनात्मविदा विचार्यिना कर्तव्य-

मित्याह— आत्मन्येवेति । रतितुष्टिसन्तोषाणां मोदप्रमोदा-
नन्दवद्वान्तरभेदः, अथवा रतिर्विषयास्तुः, तुष्टिर्विषय-
विशेषसम्पर्कं सुखं, सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभोर्न सुख-
सामान्यमिति भेदः । नन्वारमरतेरात्मतुष्ट्याऽऽत्मन्येव सन्तु-
ष्टस्यापि किञ्चित्कर्तव्यं सुकथं भविष्यतीति, नेत्याह— य
ईदृश इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मण्यार्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु
तर्हि कृतेनाकारणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थः, नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्रामिरूप आत्महा-
निलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाराश्रयप्रयोजन-
निमित्तक्रियासाध्यो व्यपाराश्रयो व्यपाराश्रयो कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति, येन
तदर्थं क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतः सम्मुखतोदकस्थानीये सम्मगदर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतिहाऽऽत्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमि-
च्छाह— किञ्चेति । अस्तुद्वयनिश्चयेयसोऽन्यतरत्प्रयोजनं कृतेन
कृतेनाऽऽत्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— नैवेति । प्रत्य-
यानिभूतये स्वल्पप्रभुविप्रत्याख्यानाय वा कर्म स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह— नेत्यादिना । ब्रह्मादिषु स्वयवरातेषु भूतेषु कश्चिद्भूत-
विशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो सिद्धः साध्योऽपि कथ्यते, तदर्थं तेन

कर्तव्यं कर्मत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तत्राऽऽस्य पादमादत्ते-
नैवेति । तं व्याचष्टे— तस्येति । आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्यु-
दयानर्थित्वं निश्चयेयस्य च प्राप्तत्वात् कृतं कर्मार्थवित्यर्थः ।
आत्मविदा चेत् कर्म न कियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्य-
तीति तत्प्रत्यख्यानार्थं तस्य कर्मणं कर्मेति शङ्कते— तर्हीति ।
द्वितीयापेक्षेनात्माह— नेत्यादिना । अतो न तमिहस्यर्थे

कृतमर्थवदिति शेषः । द्वितीयं भागं विभजते—न चास्येति । व्याप्राश्रयणमालम्बनं नेति सम्बन्धः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कश्चिदिति । सूत्रविशेषस्याऽऽश्रितस्यापि क्रिया-

द्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाऽऽह—येनेति । तर्हि मयाऽपि यथोक्तं तत्त्वज्ञानमाश्रित्य त्याज्यमेव कर्मैत्युक्तं न स्य मतमाशङ्कयाऽऽह—न त्वमिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—असाधनायत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव महायज्ञादिष्वप्राप्तमोचितकर्मानारम्भ इत्याह—यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्मभिमुखः, आत्मनैव तृप्तः, नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः; आत्मन्येव च सन्तुष्टः, नोद्यानसूत्रचन्दनगीतवादिन्नृत्तादीः धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् ॥ १७ ॥

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थो न किञ्चित्प्रयोजनम् । अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः, असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वकाशादिषु भूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधनतया वा व्याप्राश्रयः यतस्तद्विमुखीकरणाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानयोगाद्यधिकारिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' [३/१९] इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिश्लोकौ न ज्ञानयोगाद्यधिकारिविषयो, किन्तु फलदशाविषयावित्यभिप्रायेणाह—असाधनायनेति । एतेन 'अमयं सर्वसूतेभ्यो दत्त्वा नैकैर्मममाचरेत्' [१] इत्याद्युक्तसन्नयासप्रभिरत्वेन परब्रह्मस्थानं निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाभिमर्शनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मारम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमाशौननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भावः । यस्त्विति, तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थ इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं तर्हि साधनाभावे साध्यसिद्धिः? इत्याह—स्वत एवेति । प्रतिबन्धकं हि तन्निवृत्त्यर्थम्; आत्माभिमुक्तत्वं तु स्वतः प्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यविषयः, तृत्यादेः पृथङ्निर्देशात् । 'आत्मरतिरिव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरत्वात् 'आत्मतृप्तः' इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—आत्मनैवेति । तृतिपुष्टिशब्दै हि शेषकभोग्यजन्यप्रीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्रेत्य तत्तद्वृत्तिं व्यकच्छेद्यमाह—नान्नपानादिभिरिति, नोद्यानेत्यादि च । 'आत्मरतिः' इत्यादेरर्थवच्छेद्यत्रयं सङ्कल्प्य सूत्रकथनं क्यार्थमाह—धारणेति । आदिशब्देन भोगस्थानादि विवक्षितम् । यस्य तु ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरिव तस्य कर्तव्यं विद्यते एवेति भावः । ननु 'तस्य काश्च न विद्यते' इत्युक्तं, मुक्तस्यापि 'जक्षन् कीदृज्' [छां. उ. ८/१२/३] इत्यादिकार्यवशात् । न चात्र कार्यमिति 'न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यते' [ख. उ. ६/७] इतिवच्छरीरादि निर्दिद्यते,

तन्निषेधस्येदानीन्तनपशुत्वात्, तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवदुभयविधं' [ब्र. सू. ४/३/१२] इत्यादिसूत्रतद्विषयश्रुतिभिर्विरुद्धत्वादित्याशङ्क्योक्तं आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति । 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिनाभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—स्वत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्युक्तान्यां उत्पत्त्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्, 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्यनेन पौनस्वर्यं परिहरति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति । प्रयोजनभावात् कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । 'नाकृतेन' इत्यत्रार्थो न निषेधः, किन्त्वस्मिन् प्रत्येवाय इत्यभिप्रायेणाह—न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानर्थौ शास्त्रदर्शनतदभावात्; तत्र पूर्वस्य सिद्धत्वात् न साध्यत्वम्, उत्तरस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वाच्च निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तात्मदर्शनत्वादिति । 'न चास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव सा नास्तीत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वत एवेत्यादि । अस्येतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारवर्माश्रयित्यभिप्रायेणोक्तं सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्यात्रासङ्कोचेन सावान्तरभेदसमस्तप्राकृतभोग्यविषयतामाह प्रकृतीत्यादिना सकार्येष्वित्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिपरत्वं दर्शितम् । 'अर्थव्यप्राश्रयः' इत्यर्थशब्दो भावप्रधान इति व्यनक्ति—प्रयोजनतया व्याप्राश्रय इति । व्याप्राश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्याप्राश्रयः स्वीकरणीयमिति वाऽभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्याप्राश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । नचास्तेत्यादेर्हेतुत्वमभिप्रायेण वा मुक्त एव हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिगमनाभिप्रायेण चोच्यते—स हि मुक्त एवेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्यत आह—यस्त्विति । रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तृप्तिकारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तम् । अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः । महच्च तत्सुखं च गौ. ३९

तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति—आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तत्स्थ एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः । नात्यक्तिकमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिरुक्ता । तद्व्याचिन्तं च 'वयं तु न वितुष्याम' उत्तमश्लोकविक्रमेः । [भाग. १।१।१९] इति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहार-स्वगतिका गतिः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते ।

६ ज. प्र. द्वा.—एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहेति परव्याख्यानसमर्पिते भावेन सञ्जतिमाह—तर्हीति; यथेवं कर्माक्षरेणे हानिस्तत्करणे च व्यामस्ततर्हीत्यर्थः । परमेश्वरेऽतोव मनसमाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः । तत्र कर्मलोकस्यावश्यमभावादिति भावः । अत्र रतितृप्तिरसन्तोषशब्दास्तावद्व्याचष्टे—रमणमिति । परंरति स्वसुकथनं, न शब्दार्थान्तर्भूतम् । तथा न पञ्चमेऽभिधाने वदयते । तथाच जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात्, यद्दर्शनादिनिमित्तं पुत्रं ततोऽन्यत्र । तज्जनकं तृप्तेर्जनकम् । तृप्तिकारणं पुत्रमिति शेषः । इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिरासार्थमात्मरतिरिति समस्तं पदं व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्त आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतिर्यस्येति विग्रहः सूचितः । आत्मनो रतिर्यस्येति वा । एवमुत्तरावव्यात्मशब्दो परमात्मार्थी ज्ञातव्यो । न चैवं सति तृप्तशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालम्बुद्धिरर्थः स्यात् । तत्तत्त्वेन न वक्तव्यम् । आत्मरतिरेवेत्यवधारणेनान्यत्रतिनिरासेन गौनस्वस्त्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्धिर्दत्तं प्राप्ततृप्तशब्देनोक्त इति शेषः । अलम्बुद्धिरिति पाठे तृप्तशब्दार्थ इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्ररत्यभावे लब्धेऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालम्बुद्धिं वक्तुं तृप्त इति पुनर्बचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रयोतनेन चरितार्थस्य 'सर्वात्मना' इत्यत्राप्रवृत्तेरिति भावः । ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युक्त्यत इत्युक्तम्, तर्हि विषयजन्यम् । उदात्तमरत्याख्यम् । नान्यः विरोधात् । न द्वितीयः, तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तस्यान्यत्रालम्बुद्धिजनकत्वं ? इत्यत आह—महत्तेति । चक्षुषो हेतौ । तदात्मरत्याख्यं प्राप्नुक्तेव सुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यतेऽतो न दोषः, तस्य च महत्त्वं संशब्देनोक्तमतस्त-

त्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः । आत्मरतिः सन्तोषशब्देन गृह्यते चेत्, पुनरात्मनीति व्यर्थमित्यत आह—तत्स्थ एवेति । सन्तोषाख्यात्मरतिः केनास्य जाता ? इत्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुं आत्मनीत्युक्तमित्यर्थः । अवधारणस्य प्रयोजनमाह—नात्य-दिति । अन्यदसम्प्रज्ञातसमाधिरूपास्तत्स्थत्वात् ; एतेनात्मरतिरेवेत्यवधारणेनास्य पुनरुक्तता परिहृता । नन्वात्मतृप्त इति कोऽयं समासः ? इत्यत आह—आत्मनेति; न केवलमात्मरत्याख्येन सुखेन, किन्तु प्रसजेन परमात्मनेवेत्यर्थः । पञ्चमीसमासः कथं न स्यात् ? इति चेत्, न, असामर्थ्यात् । 'अन्यत्र' इत्यनेन ह्यस्य सामर्थ्यं, न तु तृप्तशब्दार्थेन ; तृप्तशब्दार्थ एवान्यत्रार्थान्तरभूतोऽस्तीति चेत्, न ; तस्य प्रकरणलक्ष्यस्य तदन्तर्भावाभावात् । अन्यथा 'वयं तु न वितुष्याम' इत्यत्र ततोऽन्यत्रालम्बुद्धिं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति, नेत्याह—न हीति । पूर्वविशेषणविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधा-च्चेति भावः । स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालम्बुद्धिवाचित्वं स्यात् । तदेव कुतः ? इत्यत आह—तद्व्याचिन्तं चेति । नन्वत्र तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः, न चैवं सत्यार्थानुपपत्तिः, उत्तमश्लोकविक्रमेः श्रूयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यध्याहारेणोपपत्तेरित्यत आह—अध्याहारस्थितिः । गत्यन्तररहिता गमनिका । अध्याहारो ह्यधुतशब्दकल्पनम् । तत्र कल्पकसद्भावे न दोषः; अन्यथा तु दोष एव । कल्पकं च गत्यन्तरराहित्यम् । अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत् । अत्र त्वलम्बुद्धयर्थरेव गृहीते विनाऽन्यत्राहारेण वाक्यार्थोपपत्तेरुक्तोऽपचिति भावः । षष्ठीसमासस्तु 'पूर्णगुणसुहितार्थ'—[अष्ट. २।२।११] इति प्रतिषिद्धः । अकथ्याख्यानां निराचष्टे—आत्मरतिरेवेति । न ज्ञानिमात्रस्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते । यद्वा 'स्वधर्मो मम तुल्यार्थः सा हि सर्वैर्प्रेक्षिता' इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीषत्सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम् ; आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धः 'यो शुद्धः स तु न ब्रूयात्' इत्यादौ ; अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत् ।

६ ज. प्र. द्वा.—इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव इत्याह—स्थितप्रज्ञस्यापि । स्वधर्मः कार्य इति सम्बन्धः । आत्मरतिरेवेत्यवधारणेऽपि कृतो न ज्ञानिमात्रविषयमेतत् ? इत्यत आह—अन्यदेति । अवधारणेन ह्यात्मरतिव्या-वर्त्यते । अस्मद्भक्तसमाधिकालादस्या सर्वस्य ज्ञानिनोऽपी-

षदन्यरतिर्भवतीत्युपपादितम् । अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थकथ्यति-रिक्तानां ज्ञानिमात्रस्यवधारणेन व्यावर्तितत्वात् तद्विषयमेत-दिति भावः । ननु ज्ञानिनामन्यरतो विषयमानायामपि तत्रालम्बुद्धिरप्यस्तीत्यात्मरतिरेवेत्यवधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चेति । तत्र श्लोके तत्र कार्योभावे प्रयोजकत्वेनात्मनो-

अयमालम्ब्यदिमात्रमलम्ब्यलुब्धिः— रतिषड्वचरितालम्बुद्धिरिति यावत्— नोक्ता; किं तर्हि सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः? कुतः? इत्यत आह— आत्मेति । अधारणेनान्यत्रालम्बुद्धौ लब्धायामपि यत्पुण्यागतुप्त इत्यभिधत्ते, तेन सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिरवधारणेनानभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्राशुकम् । अतो ज्ञानिमात्रे नेदमुपपद्यत इत्यर्थः । यस्मात्परतिरिक्तेत्येतदसम्प्रज्ञातसमाधिस्थ एव सम्भवि; तथापि यत्पतति तदूर्ध्वविवत् एवैविवः कदाचित्तस्य सर्वदा कार्यं न विद्यत इत्येवं व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभावः सेत्स्यति । न ह्यन्य यदैवं तदेति कालावच्छेदकशब्दोऽस्ति । आत्मरतिरिति समासस्तु रतेः कर्तारिमेवावच्छेद इत्यत आह— कर्तृशब्द इति । अयं च यदा तदेति रहितोऽपीत्यर्थः ।

६ आ. मा. भा.— मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति; मनु अवबोधन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । 'विष्णवावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि' इति वचनात् ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— न चासम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्यापि असम्प्रज्ञातसमाधिसम्भवात् कार्याभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; अपरोक्षज्ञानिन एव असम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति, नान्यस्येत्यस्यास्यैव 'मानवं' इति पदेन भगवतैव दर्शितत्वादित्याह— मानव इति । 'मानवः' इति कथं ज्ञानिनो वाचकं? इत्यत आह— मन्विति ।

६ आ. मा. भा.— तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्ययुक्त्वा तत्कृतावावर्तयधिकः समो वाऽर्थो नास्ति । न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्विषयोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण यद्यपि प्रसवायो न भवति, तदनुत्पत्त्यापि सममिति न तस्य कर्मापदेशोपयोग्ये तद्वति । ईषत्मारब्धानर्थसूचकं च तद्वति । महच्छेदवृत्त्यादिवत् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— यदीयं कार्याभावेर्चिर्ज्ञानिमात्रस्य, किंत्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव; तर्हि 'नैव तस्य कृतेनार्थः' इत्युत्तरं वाच्यं न सम्बध्यते, असम्प्रज्ञातसमाधेः करणस्यैवाभावेन तत्प्रयोजनभावकथनस्यैवायोगात्; ज्ञानिनस्तु करणसम्भवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधोपपत्तिरिति चेत्, न; तर्हतीव मनससमाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३. १७] इत्युत्तरं कस्मादुक्तं? कर्मकृतिकाले तस्याऽहच्छेदोऽप्यनीय इति कश्चित्प्रत्ययुक्त्वा समाहितस्तेन योगशास्त्रोदितोपायैर्वहोदधितः कर्म कर्तव्येति कुतो नोक्तम्? इत्याद्याज्ञाननिरासायेदमेवमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— तस्येति । तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यार्थो नास्तीति सम्बन्धः । उक्त्वोऽबुद्धयेति शेषः । एवं तर्हि तस्यैव महत्सुखत्वादित्याद्युक्तिविरोध इत्यत उक्तम्— आत्मेति । समो वाऽऽत्मरत्या । समप्रतिषेधः कैरुत्यार्थः । न तु समव्ययफलं कर्माङ्गीयते । नन्वत्र कश्चेत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निधानार्थ इति सम्बध्यते । तथा चेदमयुक्तम् । न हि कर्माकरणेऽर्थप्रतिरस्ति, येन प्रतिषेधः सङ्गच्छते । अर्थसंनिधा-

आदिप्रहणेन यो दारान् परिग्रहाति स गृहीत्यादेः परिग्रहः । अयं भावः— 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ सत्यामभ्य-व्यावर्तकं 'यस्मात्परतिरिक्तेन स्यात्' इत्यनेनोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविधं भवति, विशेषणसुपलक्षणं चेति । तत्र व्यवकच्छेद्य-समानकालं विशेषणम्, यथा सिद्धान्त्युदाहृतं भाजनम् । अन्यथा तूपलक्षणं; यथा पूर्वेष्ट्युदाहृतं पतनम्, तत्र विशेषणं मुख्यं, विशेषज्ञानहेतुत्वात् । अन्यदमुख्यं वैपरीत्यात् । 'मुख्यासु-ख्ययोश्च मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' । न चात्र विशेषणत्वप्रहणं बाधकमस्ति, येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीम इति । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह— अत इति । एतत्कार्यरहित्यम् । 'समायावेव' इत्युक्त्या समानकालतां सूचयति ।

धातोर्वाच्यानादिति शेषः । अस्माद्धातोर्भावे उपत्त्ययः । ततो मनुत्वबोधोऽस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थं मनोरयमाश्रय इत्यर्थं वाऽण-प्रत्ययः । यद्वा धातोरेव वाण-प्रत्ययः । मनुष्य इतिव्याख्याया-मुभ्यादिवाङ्मूर्तिर्नैवयथ्यं चापेक्षते । आत्मशब्दस्याप्यन्यथा-व्याख्यां निराकरोति— परमात्मेति । चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्मरतिरित्यर्थः । 'तस्यैव' इत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

नादपि योग्यताया बलवत्त्वात्कश्चन दोष इत्यभ्याहित्ये । तथा-प्यश्वमेधाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्तेः प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेत्यतो 'नाकृतेन' इत्येत्तत् व्याचष्टे— 'न चेति' । मा भूयज्ञादिकरणार्थ-मुत्थानं, नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायाप्राप्तेः; तदर्थं तु स्यादित्या-शङ्कानिरासार्थमेतत् । सन्ध्येति तत्कालोऽनुष्ठेयं कर्माच्यते । मा सुदल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च; तथापि गुरुदेवतादिप्रवृत्ताकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायो स्याता-मेव । अतस्तसन्निधिप्राप्ताद्युत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरा-सार्थं 'न चास्य' इत्युक्तं तदयुक्तम्, उक्तविरोधादेवेत्यतो व्या-चष्टे — न चैतदिति । एतदसम्प्रज्ञातसमाधानं अपहायोत्थि-तस्येति शेषः । 'अपहाय' इत्यनेन गुणादिपूजया अपि आधि-क्यं निषेधति, आधिक्यस्यैव पूर्वत्वोपापयोगित्वात् । सर्वभूतेषु गुणादिषु । नन्वर्थव्यपाश्रयो नामार्थप्राप्तिः; तथा च सर्वभूते-भ्य इति स्यादित्यत आह— अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारेण भवतीति व्यधि-

कपो बहुमीहिरयमित्युक्तं भवति । तथा न दर्शनादेर्विषया गुणादय इति ससम्पुपत्तिः । अनेनार्थव्यप्याश्रयोऽनुपलक्ष्यते । स्यादेतत्, किमेनेनायासेन ? ज्ञानिमात्रविषयमेतत्किं न स्यात् ? ज्ञानमात्रेण प्रत्यवधारणाभावात्तत्राप्रत्यक्षार्थस्य सम्भवात् । अवधारणादेवोपचरितार्थात्त्वसम्भवादित्यत आह— ज्ञानेति ; तज्ज्ञानमात्रम् । इतिशब्दो हेतो । एतत्कार्यभाववचनं प्रत्युत

जिरोषि ? इति हृदयम् । प्रत्यवधारो न भवतीत्यब्रवीत्कृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति । प्रतिषिद्धकर्मकरणादिनाऽनिष्ठ-प्राप्तिरित्याह— ईषदिति । सूचितं च तदैव चित्तखेदः । उपलक्षणं चैतत् । मुक्तावानन्दह्लास इत्यपि प्रष्टव्यम् । (पुनश्च) मुक्तावानन्दह्लास इति श्रीनिवासीतीर्थः । उपलक्षणमिति कृष्णाचार्यटिप्पणी । तथा विहितकरणेनानन्दश्चिरप्रीति ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्यनाधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्म न कर्तव्यमित्याह— यस्त्विति । यस्तु साङ्ख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मनि रतिर्यस्य स आत्मरतिः । आत्मन्येव तृप्तः, नान्नरसादिना । आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो बाह्यार्थलाभे भवति तमनेपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः । आत्मविदस्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते ॥ १७ ॥ किञ्च— नैवेति । तस्याऽऽत्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः प्रयोजनं ; एवं नाप्यकृतेनाकरणेन कश्चित्प्रत्यवधारः । न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वर्थव्यप्याश्रयः कार्यार्थमाश्रयणम् ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं तावत् ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ’ [३।४] इति प्रस्तव्य ‘ न कर्मणा मनस्मात् ’ [३।४] इत्यादिनिष्पद्योदशभिः श्लोकैः कर्माधिकारिणां कर्मकर्तव्यताप्रतिपादनेन ‘ कर्मयोगेन योगिनाम् ’ इत्येतत्पुनरुक्तप्रपादितम् ; इदानीं ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानम् ’ इत्येतदुपपादयितुं ज्ञानिनः कर्मकर्तव्यत्वाभावं दर्शयति ह्यात्म्याम्— यस्त्विति ।

तु. शब्दः पूर्वोक्तादिन्द्रियाराजद्वैलक्षण्यार्थः । तदेव दर्शयति— आत्मरतिर्येवेति । आत्मन्येव रतिः कीडा यस्य, न विषयेषु, स तथोक्तः । तत्र हेतुः— आत्मतृप्त इति । आत्मन्येव तृप्तः । तत्रापि हेतुः— आत्मन्येव सन्तुष्ट इति । विषयारात्मस्य हि विषयेष्वेव सन्तोषः । सा प्रेमाभिलाषरूपो मनोवृत्तिविशेषः । ततस्तद्गोचरैव तृप्तिः । ततस्तेष्वेव च कीडा भवति, तदभावे तस्यासत्यतृप्त्यलुट्छिद्यते । ज्ञानिनस्तु निरतिशयानन्दस्वरूपात्मन्येव सन्तोषः ; “ किं प्रजया कर्त्तव्यो येषां नोऽयमात्मा ” [इ. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतेः । ततः स्वात्मानन्दानुभवेनैव तृप्तः ; “ एतदेवाप्तं दृष्ट्वा तृप्तिरिति ” [छं. उ. ३।१।३] इति श्रुतेः । तत आत्मन्येव रतिः ; ‘ आत्मकीडा आत्मरतिः ’ [मुं. उ. ३।१।४] इत्यादिश्रुतेः । एते च रतिरुत्तिस्सन्तोषा वैषयिकस्येव ज्ञानिनो न मनोवृत्तिरूपाः, किन्वात्मरूपा एतेत्येतत् ‘ आत्मन्येवात्मना तृप्तः ’ [२।५.५] इत्यत्र प्रादुर्भूतम् । य एवंविधो मानवो भवति । मानवग्रहणेन यः कश्चिदपि मनुष्य एव-भूतः कृतकृत्यः, न तु ब्राह्मणत्वादिना प्रकल्पेति सूचितम् । उक्तं हि भगवत्पादैः— ‘ बाष्पलोलोऽस्तु स तु दिजोऽस्तु गुरु-

रित्येवा मनीषा मम ’ [शं. मनीषार्प.] इति । तस्य कार्यं कर्तव्यं कर्म लौकिकं वैदिकं वा किमपि न विद्यते ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— कुतः ? इत्यत आह— नैवेति । तस्य आत्मरतेः कृतेन । भावे निष्ठा । कर्मकरणेन अर्थः स्वर्गपशुपुत्रायन्युदयरूपं प्रयोजनं नैवास्ति, तस्यान्युदयार्थिख्याभावात् । अतो न तावदुदयार्थं तस्य कर्मकर्तव्यता, नाप्यकरणे प्रत्यवधारणसिद्धार्थम्, यतस्तस्य अकृतेन नित्यनैमित्तिककर्मकरणेन इह लोके शिष्टादिहितरूपो वाऽन्यो वा प्रत्यवधारः प्राप्तः कश्चिदर्थो नास्ति; अकर्त्तास्मदक्षिनस्तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात्, कर्त्तास्मदक्षिविषयकोविधिनिषेधयोस्तस्मिन्पुलक इव क्षरतैक्ष्ण्यस्य कुण्डीभावात् । एतदभिप्रायेणैव ज्ञानिनः पुण्यपापेणाभावं श्रुतिराचष्टे— “ एतच्छ्रद्धावा न तपति, किमहं साधु नाकरवम, किमहं पापमकरवमिति ” इति । [तै. २।९] ननु करणाकरणाभ्यामन्युदयप्रत्यवधारणाभावेऽपि देवान्मावयताज्जेन ’ [३।११] इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या ज्ञानिनोऽपि देवताराधनार्थं कर्म कर्तव्यम्, देवप्राप्तिकृत्यस्य सर्वपुरुषार्थविरोधित्वादिप्राङ्गत्याह— न चाऽस्येति । अस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदपि अर्थव्यप्याश्रयः प्रयोजनसम्बन्धो नास्ति, कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य साध्याऽप्येकोऽपि नास्तीत्यर्थः । “ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा कोर्था स भवति ” [इ. उ. १।४।१०] इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानिनं प्रति विरुद्धमाचरितुं देवानामसामर्थ्यप्रतिपादनात् तत्कृतार्थप्रसक्तिः । अतः ‘ देवान्मावयत ’ इत्यादिकं कर्माधिकृतविषयम्, न तु ज्ञानिविषयमिति भावः ॥ १८ ॥

९ व० त० टी०— तदेवं ‘ न कर्मणा मनस्मान्नैकैकं पुरुषोऽस्तुते ’ [३।४] इति योगमार्गीयपुरुषार्थसिद्धयर्थं कर्म विहितं विधेयमित्युक्तम् ; साङ्ख्यमार्गीयस्य तु ज्ञानमेव नानात्मभूतं कर्मोपयुक्तमित्याह ह्याभ्याम्— यस्त्विति । तुः पूर्व प्रकृतभेदादिति । आत्मन्येवेति । तृप्तिरुल्लेख्येयस्य नानात्मनि इत्यात्मैवकारल्लेजेन साङ्ख्यमार्गीयो मुनिरक्तः । तत्र हेतुमाह ॥ १७ ॥ नैवेति । तस्य कृतेन निषिद्धेन चार्थे फलं सुखदुःखादि नास्ति । किञ्चार्थार्थमाश्रयः कश्चिन्नास्ति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तदा सर्व एव स्वद्वक्ताः कथं न कुर्वन्ति ? इत्यत आह द्वयेन—यस्त्वात्मरतिरेवेति । यस्तु आत्मरतिरेव आत्मानि ग्रस्येव रतिरित्य तादृशः स्यात्, यश्च आत्मतुल्यश्च भगवदानन्देन तुल्यः सुखितः, आत्मन्येव भगवत्येव सन्नुष्टः स्वभोगापेक्षारहितः, तस्य कार्यं कर्तव्यं न विद्यते,

नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्य तादृशस्य भक्तस्य कृतेनापि कर्मणा अर्थः प्रयोजनं पुण्यादिरूपं नास्तीत्यर्थः । अकृतेन च कदचन प्रत्यवायपापानिर्कृतं च नास्तीत्यर्थः । अस्य भक्तस्य सर्वभूतेषु देवादिवु अर्थार्थं मोक्षमकृत्यार्थं च व्यापार्य आश्रयो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० टी०— एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगत्प्रकृतं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं, अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः, स ब्रह्मविदमपि सृष्टेर्दिति सम्भावितामाशङ्क्य परिहरति— यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिरित्यस्य, न तु रुचादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति, प्रत्युत तदर्थत्वेनैव रुचादिष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं 'आत्मतुल्यः' इति, आत्मनैव परमानन्दरूपेण तुल्यः, न मिष्टान्नादिना । ननु मन्दामिषि रुचादौ न रमते, नापि मिष्टान्नेन तुल्यति, अत उक्तं 'आत्मन्येव च सन्नुष्टः' इति । मन्दामिहि धातुवृद्धि जाठरोद्दीपनं च कामयमान औषधाद्यर्थमितस्ततो धावति, न त्वात्मन्येव तुल्यति ; विद्रास्तु रतिरिति तुष्टिरात्मनैवानुभवति । न रुच्यधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति ; क्रियाप्राप्त्यस्य कस्यचिद्व्यर्थस्याभावात् ॥ १७ ॥ एतदेवाह— नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति, स्वर्गादौ लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् । "नास्त्यकृतः कृतेन" [मु. छ. १२।१२] इति श्रुतेः । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति । अत्र कृताकृतशब्दै मित्राभिन्नपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ । ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणात् गहितलक्ष्यो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमाश्रित्यानां काले यदन्यद्विहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति चट्टकृष्णं प्रभातवृत्तान्त आपद्यते । अत्रोपपत्तिमाह— न चेति । चो हेतौ । यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममव्ययमात्रमेषु कश्चिदपि अव्यव्यापार्यः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसम्बन्धो नास्ति; आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वादिदुषः पुण्यपापफलसम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— यत एवम्— तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् सगाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्ज्ञाननिष्कामभावे कर्मानुष्ठान-
मावश्यकमित्याह— यत इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाराहित्यादिति

यावत् । मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरवति
नियोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— असक्तो हीति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्तत्वादप्रमादत्वात्तदन्तर्गतात्मसायात्मानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि देहयात्रायाः कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्तौ श्रेयान् ; तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्तिं कर्मैव समाचर । 'असक्तः' 'कार्यम्' इति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्मानुचरन् पूरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोतीत्यात्मानं, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तस्मात्' इत्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां
पूर्वोक्तमस्तहेतुपरमशाल्यभिप्रायेणाह— यस्मादिति । 'असक्तः
कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तं
असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यं

स्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । 'सततं' इत्यत्र ज्ञानयोगाधिकारि
सत्यापि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वायाह— यावदात्मप्राप्तीति ।
ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति

‘असक्तो हि’ इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—असक्त इति । कर्माचरन्... परमाप्नोतीति । न पुनः कर्माचरणा-
न्तरमन्यत्कृत्वैसर्थः । ‘कर्माचरन् परमाप्नोति’ इत्युक्ते अर्थसिद्धं

कर्मणः साधनत्वं व्यनक्ति—कर्मयोगेनैवेति । अत्र प्रान्य-
तया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो
जीव इत्यभिप्रायेणाह आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरैव कार्याभावः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—तस्मादसक्त इति परामर्शविषयो न प्रती-
यतेऽतस्तं दर्शयन् व्याख्याति—यत इति । त्वं चेदानीं असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्न भवतीति शेषः । कर्मणोऽप्यवश्यकत्वेऽसम्प्रज्ञात-

समाधिविषयोऽप्रसङ्गात्तदमवश्यं कर्तव्यमित्यतोऽहमपि न कुर्वामि
परितोदनायामसम्प्रज्ञातवमाधित्वविषयोऽप्रतिबन्दी मोक्ष-
यितुं तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नासङ्गतिः १९

७ ह. पै. भा.—त्वं तु कर्मण्यधिकृतः—तस्मादसक्तः फलसङ्गवर्जितः सततं सदा कार्यं
कर्तव्यं कर्म युद्धादि समाचरानुतिष्ठ । किं तत इति चेत् ? असक्तः सङ्गवर्जितो हि यस्मादाचरन्न-
नुतिष्ठन्कर्म परं परमात्मानमाप्नोति पूरुषः ; तस्मान्नित्यं कर्म कुर्विति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं ‘लोकेऽस्मिन्निविष्टा निष्ठा’
[३११] इति प्रस्तुत्य कर्मज्ञाननिष्ठे निपुणस्युपाय अङ्गु-
नाय कर्मनिष्ठामिव कर्तव्यत्वेनोपदिशति—तस्मादिति ।
यस्मात्त्वं नोक्त्युपज्ञाननिष्ठस्तस्मात् असक्तः फलकामनारहितः

सन् सततं कार्यं यावज्जीवादिश्रुत्या नित्यकर्तव्यत्वेनोक्तं कर्म
सम्प्राप्यशराराधनबुद्ध्या आचर । हि यस्मात् असक्तः कर्मा-
चरन् पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—त्वं तु न साङ्ख्यज्ञानवान् । यतः तस्मादसक्तः कार्यं कर्म कुरु । त्वमिति साङ्ख्ययोग-
तत्त्वम् । यस्य यद्विहितं नित्यं नैमित्तिकं तदाचरन् असक्तः पुरुषो ब्रह्मविद्याप्नोति परं पदम् । भगवदर्थमिति
वाऽसङ्गपदार्थः । न हि कामव्यतिरेकेण कर्ममात्रं कश्चिद्देहाभिमानी करोति । न च “अहं ब्रह्म सन्ध्यामुपासीत”
इत्यादौ नित्ये कर्मणि कामफलाश्रयणाद्वैवमिति वाच्यम्, तत्रापि विधिप्रयोगेन कामफलरूपनात्, प्रत्यवाय-
परिहारस्यापि तत्त्वाच्च । ज्योतिष्टोमे स्वर्गकामवत् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अतो भगवत्कामतया कर्म
कार्यमित्युक्तं भवति तदुभे स्फुटीकरिष्यते ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—यतो भक्तानां कर्माधिकरणे अकरणे वा
न कोऽपि पुरुषार्थो हानिर्वास्ति अतस्त्वमपि मदाज्ञारूपत्वे-
नावश्यकर्तव्यत्वात्कर्मं कुर्वित्याह—तस्मादिति । यस्माद्भग-
वद्भक्तानां कर्मकरणे न फलम्, अकरणे च न प्रत्यवायः, तस्मात्त-
त्त्वसक्तोऽनासक्तः सन् सततं कार्यं नित्यकर्म समाचर कुरु ।

नन्वनासक्तेनापि कृतं कर्म बाधकं भवत्येवेति चेदत आह—
असक्त इति । पुरुषः पुरुषांशो भोक्तृधिकारी । हीति निश्चयेन
असक्तः, न तु कापट्येन, कर्म आचरन् परं मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—यस्मान्निकामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासक्तिशून्यः सततं
सर्वदा कार्यं अवश्यकर्तव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकं समाचर ; हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धि-
द्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जैनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

१ अत्र जनकहन्तान्तेन ज्ञानिनः कर्मासम्भवो निराकृतः । ‘न हि श्रत्यश्रेष्ठुपपन्नं नामास्ति’ [शाब. भा. १।१।३] इति
न्यायात् । २ च जनकेन प्रागेव ज्ञानोपयायज्ञादीनि कर्माण्यनुष्ठितानि, नोर्ध्वमिति वाच्यम्, ‘इयञ्च सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञान-
व्याप्रायः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तद्वै मृत्युमविधया’ [वि. पु. ६।६] इति यज्ञायुष्ठानादप्रागेव तस्य ज्ञानसम्भववर्णनात् ; इति
चेदुच्यते—न तावज्जनकस्य यज्ञायुष्ठानसमये मनोमया निश्चयेमपगताः ; किन्तु ज्ञानेन दम्यप्राया अपि निर्वपिताज्ञातुल्याः—

१ शां. भा.— यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के ! जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्पद्दर्शनास्ततो लोकसङ्ग्रहार्थं प्रारब्धकर्मात्कार्पणा सहैवासन्न्यस्यैव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्पद्दर्शना जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येय-श्लोकः । अथ मन्यसे—पूर्वरपि जनकादिभिरप्यजानद्धिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं, तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्पद्दर्शनवता कृतार्थेनेति ; तथापि प्रारब्धकर्माद्यत्तत्त्वं लोकसङ्ग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्ग-प्रवृत्तिनिवारणं लोकसङ्ग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहं कः कर्तु-

—किञ्चिद्वशिष्टा एव । तादृशा अपि च ते स्फुल्लिङ्गा इव वातका एवेति तानपि क्षपयितुं चित्तशुद्धिस्थिरतां सम्पादयितुं च वृषपक्षा खलु तस्य यज्ञायुष्टाने प्रवृत्तिः । स्पष्टं चैतन्मन्यते ‘तत् मृत्युमविधया’ इत्यनेन । तथा चैतन्मूलरूपा श्रुतिः—“अविधया मृत्युं तीर्त्वा विधयाऽमृतमश्नुते ।” [कापसं. ४०।११] इति ।—“अविधया ईश्वरार्पणखुद्रया कृताग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं मारकं अन्तःक्षरणमलं तीर्त्वा । अन्तस्तद्व्याया कृतकृत्यो भूत्वा विधयाऽऽत्मज्ञानेन मृत्युतम्—भाष्यप्रमाणो निर्देशः, ‘मृत्युतत्वं मोक्षमश्नुते प्रपत्तिः’ इत्यन्तत्वावर्गव्याख्यानाम् । आह च स्वयमेव जनकः—“अहमप्यविधया मृत्युं ततुं कामः करोमि ।” [रात्र्यं यागांश्च विविधान् भोयैः पुण्यक्षयं तया’ [वि. पु. ६।७।९] इति । तथा स्पष्टमेवोक्तं तत्कृतकर्मणां पापक्षयादिरूपं फलमप्याख्यानोप-संहारे तत्रैव ‘स कस्याणोपमो गैश्च क्षीणपापोऽमलस्ततः । अवाप सिद्धिमत्यन्तपापक्षयफलां द्विजः ॥’ [वि. पु. ६।७।१०४] इति । तस्माज्जनककृतयागदिकर्मणां मनोमलनिर्हरणार्थत्वं निस्सन्दिग्धमेव ।

तथा च जनकेन ज्ञानपरिणोक्तोत्तरमन्यमिदं लिख्यपूर्वकं कर्माण्यनुष्ठितानीति न कथञ्चन वक्तुं शक्यम्, प्रस्तुत एवं कर्मभिः कर्षायं गच्छित्वा सुप्रवृत्ते ज्ञाने सोऽपि स्वभावतः प्राप्तं सन्न्यासमेवाभिधायिदिति प्रतिपत्तुं युक्तम् । तथा च कश्चिज्जनकमेव प्रकृत्योक्तं महाभारते—“विदेहाज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्व वै । यतिकर्मसुरासंख्यान्वयसन्मिथिलाधिपः ॥ साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नतः । धर्माधर्मं च राजेन्द्र ! प्राकृतं परिहर्षयन् ॥” [म. भा. १२।३।१९।९७, ९८] इति । तत्रैवं ‘जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामपेक्षराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः’ इत्यादिस्मृत्यानुपप्रतिपादनेऽपि अप्रतिष्ठितमूलतया प्रतिपातमात्रमात्र-माने, ज्ञानोत्तरमपि कर्मावश्यकमेवेति जल्पतां नञ्यानामनल्पमपि कल्पनाशिल्यं ‘आषाढवाते चरति द्विपेन्ने च्छवीतः सागर एव काश’ इति न्यायेन शुद्धरामपास्तमेवेति नात्र सूत्रमार्गं कियते ।

ननु जनकस्य सन्न्यासो नोपपद्यते, ‘ब्राह्मणस्याश्रमाश्वत्वारः । क्षत्रियस्याश्वत्वारः । वैश्यस्याश्वौ’ [वैशा. ध. सू. १।१ १०—१२] ‘चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥ [यो. या. सं. १।२८] इत्यादिधर्मशास्त्रेभ्यः क्षत्रियस्य सन्न्यासाधिकारमावागममिति चेदुच्यते—‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः । ‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रज्जेदूहात् ।’ इति मल्लिनाथो दाहृत—(र. वं. टी. ८।१४) धर्मसूत्रस्य प्रतिप्रमाण-दिभिः वैर्णिकानामपि प्रव्रज्याधिकारोपेनात् । ‘भो ओ राजन् ! न दम्यम्यमेतद्विदुर्सर्वकम् । कलेवरमिहैवं ते धर्मं एव सनातनम् ॥’ [यो. या. सं. १।२।२१।१०] इति श्रिया अपि सुअनायास्य प्रतिधर्मव्यपाराधनदर्शनात् । **वार्तिककाश्चर्यपौरुषं**—‘सर्वोपकारविच्छेदितः’ इत्यादिना विद्वत्सन्न्यासेऽधिकारनियमाभावस्य साधितत्वाच्च न जनकस्य सन्न्यासासम्भवः शङ्कनीयः । पूर्वोदाहृतानि वचनानि तु ‘ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लक्षधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तत्रेयमुपैष्वचः ॥’ इति बौधायनादिचक्रानुसारेण काश्या-वज्रधारणादिनिषेधपराणीति भाष्याचार्याः । (प. सं. व्या. २) कुटीचकादिपराणीति कमलाकरभट्टः (नि. सिं. ३) विविदिषा-सन्न्यासपराणीत्यन्ये इत्यलमप्रकृतानुसंगेन ।

अथ क्षत्रियस्य जनकादेः कथं कर्मणा ज्ञाननिष्ठाप्राप्तेः ? “ब्राह्मणा विविदिषन्ति—” [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या ब्राह्मणस्यैव ज्ञानार्थकर्मविधानात् ब्राह्मणकृतनिष्कामकर्मणांमेव चेतःशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वावगमात् । न च ‘कर्मणैव’ इत्यादिप्रकृत-स्युत्प्रेक्ष्य श्रुतिकल्पनाया जनकादिर्मणां तथात्वनोपकर्तव्यं स्यादिति वाच्यम् ; प्रत्यक्षश्रुत्या ब्राह्मणाधिकारपरया स्पष्टोद्वेदिमया काशेन श्रुतिकल्पत्वावकाशात्—इति चेत्, “श्रोतव्यो मन्तव्यः” [बृ. उ. २।४।५] इतिवर्णाविशेषेण सुसुखोः श्रवणादिसाधन-विधानात्, “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्द्विगुणवा जायते” [तै. सं. ६।३।१०] इति श्रुताविब ‘प्रकृतेऽपि ब्राह्मणग्रहणस्य प्रशंसनीयत्वाच्च न जनकादिप्रकृत्यो ज्ञानसाधनत्वानुपपत्तिरिति ब्रूमः । ब्राह्मणशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वोपपादत्तं तु पूर्वतरे शावर-भाष्ये [६।२।३१] द्रष्टव्यम् । यद्वा—‘वेदोऽन्यात्मां तपो नान्ना’ [शाश्व. १।५५] इत्याद्यभिधानबलद्वेधाचिनो ब्रह्मशब्दात्-‘तद्वतीते’ [अष्टा. ४।२।५९] इत्यपि निषण्णो ब्राह्मणशब्दो योगमहिम्ना वैर्णिकपरो बोध्यः । समाधानान्तरं च गृहार्थ-तत्प्राप्त्योके द्रष्टव्यमित्यलं प्रकृतानुसंगेना ।

महति ? कथं च ? इत्युच्यते- यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति करोति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्त-
देव कर्माऽऽचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुमतः । किञ्च स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा,
लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रव-
णादिभिरजलं ब्रह्मणि निष्ठातुं शक्नोति, तथापि क्षुब्धियेण त्वया
चिह्नितं कर्म न त्याज्यमित्याह—यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि
कर्म कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्त-
व्यमित्याह—लोकेति । पूर्वाभि विमज्जते—कर्मणैवेति ।
कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते ? कर्मत्याज्यां हि
सम्यग्दर्शनवतां प्रसिद्धा संसिद्धिरिति; तत्र किं जनकादयोऽपि
प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युः ? उताप्राप्तसम्यग्दर्शना भवेयुः ?
इति विकल्प्य, प्रथमं प्रत्याह—यदीति । लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति सम्बन्धः । कर्मणा
सहैवेत्येतदुच्यते—असम्यग्यस्यैव कर्मेति । तत्र हेतु-
माह—प्रारब्धेति । जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्ध-
कर्मवशात्कर्मापरित्यज्यैव लोकसङ्ग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञान-

माहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमन्यं पूर्वाभि-
नैवोत्तरमाह—अथेत्यादिना । द्वितीयोऽन्यव्यावर्त्यानाम-
ह्मागुत्थापयति—अथेति । अनेनाकृतार्थेन कर्तव्यं कर्मतेयावता
ज्ञानवता कृतकृत्येन न तःकर्मव्यमित्युक्तमर्हतीति—तथा-
पीति । तर्हि मयाऽपि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्या-
शङ्क्यार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मत्युत्तरार्थव्याख्यानेन कथयति—
प्रारब्धेति ॥ २० ॥ ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसङ्ग्रहार्थमपि
न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरति—लोकेत्यादिना ।
श्रुताव्ययसम्पन्नत्वेनास्मिन्नो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मा-
नु- तिष्ठति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते । तेन विद्यावताऽपि लोक-
मर्यादास्थापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः । श्रेष्ठानुसारित्वमितरे-
षामाचारि दशैवेत्या प्रतिपत्तावपि दशैवति—किञ्चेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान्, अत एव हि
जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिता आत्मानं प्राप्तवन्तः । एवं
प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हत्या कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधि-
कारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य
सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि ॥ श्रेष्ठः कृत्स्न-
ज्ञासङ्गतयाऽनुष्ठानतया च प्रथितो यद्यदाचरति, तच्चदेवाकृत्स्नविज्जानोऽप्याचरति; अनुष्ठाय-
मानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गयुक्तमेव अकृत्स्नविच्छेदोऽन्यनुतिष्ठति,
अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयं; अन्यथा
लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रचयावयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. भा. चं.—कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठा-
नेनादाहियते—कर्मणैवेति । हिशब्दमुच्चितं ज्ञानयोगाधि-
कारं दर्शयति—राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसरा इति । राजानो
हि विस्तीर्णाणामधमनसः; तत्रापि ऋषिणाद्वतीन्द्रियार्थब्रह्मरः,
तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निर्गुणनिष्ठोत्तन्द्रियत्वात् प्रकृत्यत्प-
त्तिकसत्त्वादिना तेषामग्रगण्या इत्यर्थः । 'कर्मणैव' इत्येव-
कारो ज्ञानयोगाधिकार्यापि कर्मयोगानुसरतिपरः । संसिद्धि-
शब्दस्य परमाप्तोतीत्युक्तदर्शनपरत्वात् आत्मानं प्राप्तवन्त
इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञानयोगनैरेष्यपर-
मवशाणमन्युपपन्नं भवति । उत्तरसङ्गस्यैवमुक्तं सङ्ग्रहेणोद्घाति-
पवमिति । 'इदानीं' इत्यनेन 'लोकसङ्ग्रहं' इत्यादिकं विद्वान्यु-
क्तः समाख्यते ॥ ३१.१६ ॥ इत्यन्तमपि लिख्यम् । सर्वथेति ।
लोकरक्षार्थं, लोकोपश्रयजितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रच्याव-
कैनायप्रवृत्तपरिहाराय चेत्सर्वथः । 'लोकसङ्ग्रहमपि' इत्यन्ये
लोकसङ्ग्रहस्याप्रामाण्यं प्रतीयते, पश्यन्पीत्युक्तं तु कर्मकर्तव्य-

तायां पूर्वोक्तहेतुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं शोत्येत्येवमन्यव
उक्तः । एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवाहसीत्यन्येन्य
इत्यभिप्रायेणोक्तं—कर्मैव कर्तुमर्हसीति । यद्वा 'लोक-
सङ्ग्रहमेव' इत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरेष्यपरः, 'कर्मैव'
इति तु प्रकरणपक्षमुक्तम् । 'अर्हसि' इत्यनेन कर्मयोगेकानुष्ठान-
कारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं शोच्यते । श्रेष्ठ इति । 'प्रशस्यस्य
चः' [अष्टा. ४.१.१६०] इत्यनुष्ठानसत्प्रशस्यतम इत्यर्थः ।
तच्चास्य प्रशस्यतमत्वमनुष्ठानमनुविधेयानुष्ठानतत्त्वोपयोगीति
मत्वा 'तानकृत्स्नविदो मन्दा- कृत्स्नविदो विचालयेत्'
[३.१२९] इति वक्ष्यमाणं बालुसन्ध्याय कृत्स्नदास्त्रक्षतया-
ऽनुष्ठानतया च प्रथित इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठाना-
कृत्स्नविदेऽन्यनुष्ठानादुभयाकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धिमुत्पन्नविधेया-
नुष्ठानता नास्तीति तद्यवच्छेदाय पदत्रयम् । 'स यत्प्रमाणं
कुरुते' इत्यत्र 'स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोकः'
इत्यस्मिन्नेवं तदनुवर्तनस्य तत्त्वानुष्ठानरूपत्वादर्थः पुनर्लोकः

स्यात् । कुरुते इति चैतद्व्युत्पत्त्येवमित्यर्थः । 'लोक-
संग्रहमेवापि सम्परयत् । कर्तुमर्हसि' इति पूर्ववाक्ये च 'कर्तु-
मर्हसि' इत्येतान्मात्रमुक्तम्, श्रुतिस्मृत्यादिकमपि प्रमाणी-
कृतमर्हसीत्युपपन्नम् ; येन तदर्थमिदमुच्यते 'यद्यदाचरति'
इत्यङ्गित्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तत्परम् त्वपेक्षिते कुमुत्सा
जायते ; अस्तदभिधानवशेतिमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं
यदङ्गित्युक्तमित्युक्तम् । प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः ; अनुष्ठेय-
कर्मत्वस्वरूपस्य चावधिप्रज्ञान्येव ; अत एव हि विध्यन्तशब्देने-
तिकर्तव्यतामुपचरन्ति । यत्प्रमाणं यथायुतमिति यादवप्रकाश-
भाष्यमाप्येतत्परमेव । अस्मिन्नर्थे 'कुरुते' इतिशब्दस्वरूपस्य-
प्रदर्शनाय अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽर्थान्तरं लक्षणा

स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्धयर्थं
तच्छब्दार्थमाह तदङ्गित्युक्तमिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे निर्दिष्टे
कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थं— यदङ्गित्युक्तमुत्पत्ति-
तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दशक्तिः । अङ्गस्य चाङ्गि-
वृथ्यमावाचयोगाद् अर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभि-
प्रायिकौ करणकारणयोरेकानर्थौ प्रकाशयति—अत इति ।
लोकावधिषेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः । सर्वदेति यावदात्मप्रा-
प्त्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य
लोकेन सङ्गहीतेनासङ्गहीतेन वा ? इत्यत्राह—अन्यथेति ;
ज्ञानयोगाधिकार्येहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे सतीत्यर्थः ।
'ज्ञानयोगादपि' इत्यपिशब्द उभयश्रृङ्खलां द्योतयति ॥२०॥२१॥

५ आ. मा. भा.—आचारोऽप्यस्तीत्याह—कर्मणैवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः ।
कर्म कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा, न तु ज्ञानं विना ; प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । 'तमेवं
विद्वानमृत इह भवति' [नृ. पू. उ. १।६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च
बुद्धिबुक्ता इति । गत्यन्तरं च 'नान्यः पन्थाः' [खे. उ. ३।८] इत्यस्य नास्ति इतरेषां ज्ञानद्वारा-
ऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रपागमरणेन वा । अथवा
ज्ञानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता च । तत्रापि हि
कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते । अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कश्चिदपीप्सते ।
प्रपागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं
ज्ञाननियमं घ्नन्ति । यथा कश्चिद्वक्ष्ये भूतं प्रत्युक्तानि 'अयमेव हि राजा, किं राजा ?' इत्यादीनि ।
यथाऽऽह भगवान्— 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च । स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां
मोहकानि वा ॥ भवेन्मोक्षस्तु महुष्टेर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये । अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः ।
कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते इत्य-
न्यथाप्रतीतिनिरासाय 'कर्मणैव हि' इत्यस्य तात्पर्यं ताव-
दाह—आचारोऽपीति । विहितस्य कर्मणः कर्तव्यतायां
प्रमाणमिति शेषः । अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । कर्मण एव
मोक्षकारणत्वं तृतीयोच्यते इतिप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—
कर्मणैवेति । नन्वेवं सहयोगे तृतीयस्यां व्याख्यायमानायां
जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमाप्स्यता इति वाक्यार्थः
स्यात् । न चायं युक्तः, 'पुत्रेण सहेवागतः पिता' इत्यत्र यथा
पुत्रस्याप्यगमनान्वयः प्रतीयते तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमाप्स्य-
तत्त्वस्य प्रवृत्तादित्यत आह—कर्मति । यद्यपि श्रूयमाण-
किथायां सहयोगो नोपपद्यते, तथाप्यध्याह्तावान्तरकिथाया-
मुपपद्यते एव । तत्त्व यथा 'सहैव दवाभिः पुत्रैर्भारं वहति
गर्दभी' इत्यत्र दशभिः पुत्रैः सहैव वहमानाऽप्येकैव भारं
वहतीत्यर्थः ; तथाऽत्रापि कर्मणा सहैव वहमानाः कर्म कुर्वन्त
एवेत्यर्थ उपपद्यत इति भावः । द्विधाऽपि सहयोगमभिप्रेत्य
समासविधौ पाणिनिर्विशेषमभाषीत् 'तेन सेहेति तुल्ययोगे'
[अष्टा. १।१।२८] इति । कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्द-
द्वयर्थमिति ज्ञातव्यम् । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

बलीयसी' इति चेत्, सत्यम् ; वदयामवाधात्तत्परिग्रहोपपत्तेः ।
अस्तु वा करणे तृतीया, तथापि 'लाङ्गलेन वयं जीवामः'
इतिवत्परामर्शेण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह—कर्मति ।
सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः । सिद्धिराद्यो ज्ञानार्थः ; वेत्यस्या-
प्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतीतार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
न त्विति । ज्ञानं विना केवलं कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता
इत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । प्रसिद्धं हीति । हिशब्दो हेतोः । अतु
तेषां ज्ञानित्वं, मुक्तौ तु कर्मैव कारणमित्यत आह—तमेव-
मिति । अत्रापि गीतायामपि 'कर्मजं बुद्धिबुक्ता हि' [२।५१]
इत्यादावित्यर्थः । 'प्राज्ञानात् ज्ञानसाधनं, यथामुक्तिसाधनं'
इति समुच्चयवादिनां मतं, न तु केवलकर्मवादिनाम् । न चात्र
प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे 'तमेवं'
[नृ. पू. उ. १।६ + तै. आ. ३।१३] इत्याद्यागमाः सन्ति ।
तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि 'अपामबोममृता अभुम्' [ऋक्सं.
६।१११ अ. तिर व.३] इत्यादयो विद्यन्ते तत्त्वद्वये निर्णय-
इत्यतः सावकाशत्वनिरवकाशत्वकादिर्याह— गत्यन्तरं
चेति । ज्ञानद्वारंति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः ।

ननु कर्मवाक्याभ्यां ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादीनि निरवकाशाणि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानसमानकक्ष्यतया तीर्थस्नानादेरुक्तत्वेनोक्तव्याख्यानायोगात् । अतः पुनर्निर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशात्प्रमाह— यथेति । तीर्थार्थेति ॥ तत्त्वानादीत्यर्थः । पापाविमुक्तिर्मुक्तिरावर्था इत्यर्थः । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, संसारमुक्तिरित्यादेरपि सम्भवात् ; अतो गत्यन्तरमस्याह— स्तुतीति । प्रशस्त्योपलक्षणेत्यर्थः ; प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा । दुष्टजनव्यामोहानर्थत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । कुत एतत्कल्प्यते ? इत्यत आह— तत्रापीति । यत्र तीर्थस्नानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते तत्रैव प्रस्तावे साधनत्वं तीर्थस्नानादीनाम् । अन्यथा ज्ञानं विना या मुक्तिर्यस्यमुक्तिसाधनत्वं वाक्यताविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादिभिर्विन्नब्रह्मज्ञानं विनेत्यादीनां बाधः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न चेति । असाधारणसाधारणप्रसन्नोक्तत्वादिनेति भावः । अत्र

दृष्टान्तामाह— यथेति । इत्यादीनि नायं राजा किन्तु मृत्यु एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽनुक्तानि । न निम्नतीति शेषः । आगमसिद्धा चेयं व्यवस्थेत्याह— यथेति । मद्बुद्धेरलितदर्थप्रतिपक्षार्थं भगवानित्युक्तम् । तीर्थार्थावकाशानीति तीर्थस्नानश्लेषासादीनां मोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थः । कर्मैति यज्ञादेरिहणम् । आदिपदेन व्यानादेः सङ्ग्रहः । पूर्ववदर्थः । अज्ञानं सम्प्रज्ञानायोग्यानाम् । उपसंहरति— अत इति ॥ २० ॥

‘स यत्प्रमाणं कुरुते’ इत्यत्र यच्छब्देन प्रमाणप्रमाणं वा विवक्षितम् ? आद्ये प्रमाणं कुरुत इत्ययुक्तम्, स्थितस्य करणमावात् । द्वितीयेऽप्येवमेव अशक्यत्वादित्यत आह— स इति । प्रमाणमेव सत् यद्वाक्यादिकं लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतम्, तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वैकमेवेदं पदं यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुत इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यमाह— यदुक्तेति ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्थं कर्म कर्तव्यम्— कर्मणैवेति । कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रिया जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं प्राप्तुं प्रवृत्ताः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः केवलं लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तास्तर्हि त्वमपि लोकसङ्ग्रहं लोकस्य धर्मपरिसङ्ग्रहं पश्यंस्तदर्थमेव कर्म कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहार्थं किं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यद्यदिति । यत्कर्मार्हऽऽचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्मार्हऽऽचरतीतरो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति, लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. नि.— सदाचारग्राम्यादपि कर्म कर्तव्यमित्याह— कर्मणेति । हि यस्मात् जनकाजितसाधुप्रभृतयः पूर्वं राजर्षयः श्रुतिसंस्मृतिप्रसिद्धाः कर्मणैव शुद्धसत्त्वाः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ताः ; तस्मात्त्वमपि कर्मणैव संसिद्धो भवेत्यर्थः । इतोऽपि कर्म कुर्वित्याह— लोकस्य स्वधर्मे प्रवर्तनं लोकसङ्ग्रहः ; तं लोकसङ्ग्रहं सम्यग्वपि कर्मैव कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २० ॥ कथं न चि कर्म कुर्वाणे लोकसङ्ग्रहः स्यात् ? तत्राह— यद्यदिति । सर्वशास्त्रतया शास्त्रार्थानु-

ष्टातृत्वा च प्रथितः श्रेष्ठः । स यद्यत् शुभमशुभं वा आचरति, तत्तदेव इतरस्तदनुयायकत्वम्वित् जनोऽप्याचरति, न त्वन्यत् । ननु श्रेष्ठस्याप्याचारे शास्त्रमेव मूलप्रमाणम्, तदेव कुतो न लोकाचारोऽपि प्रमाणं स्यात् ? तत्राह— स इति । ॥ श्रेष्ठः यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते, तदेव लोकोऽपि प्रमाणत्वेनानुवर्तते, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् । अतः श्रेष्ठेन त्वया वर्णाश्रमधर्माकरणे लोकोऽपि तमकुर्वन् यत इति लोकसंरक्षणार्थं त्वया कर्मावश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

९ ब० त० दी०— अत्र सदाचारं प्रमाणयति— कर्मणैवेति । जनकादयः कर्मणैव जीवन्मुक्तश्चामास्थिताः । संयोगदृष्टकत्वान्येनोभयसाधकेन कर्मणा ज्ञानसंसिद्धिं वाऽऽस्थिता इति । तद्वत् सिद्धत्वाभिमानेऽपि तव कर्म कर्तव्यमेवायति । लोकसङ्ग्रहार्थमपि तं पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यतः यद्यदिति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमनालकाः कर्मकर्तारो मोक्षं प्राप्ताः इत्याह— कर्मणैवेति । हीति निश्चयेन कर्मणा अनास्तकर्मणा जनकादयः संसिद्धिं श्रुतिमास्थिताः प्राप्तवन्तः । जनकादयस्तु न साक्षात् प्राप्ता इत्याशङ्क्यैव तेषां करणं युक्तम् । न तु मम त्वां प्रपन्नोक्तचित्तमित्याशङ्क्याह— लोकसङ्ग्रहमिति । लोकसङ्ग्रहमपि सम्यग्वपि कर्तुमेवाहसि । अत्राद्यं भावः— यद्यपि मद्रक्तस्य नावश्यं तथापि मदाज्ञया लोकसङ्ग्रहार्थं कर्तुमेवाहसि ; न तु तज्जनितसिद्धयर्थम् । अयमेवार्थ एवकारेण विलिख्यते ॥ २० ॥ ननु लोकसङ्ग्रहोऽपि भक्तानामनुचित-

एवेत्यत आह— यद्यदिति । श्रेष्ठो मद्रक्तो यथादाचरति, तदेव तरो जन आचरति । स मद्रक्तो यदेव प्रमाणं कुरुते, लोकरस्तदेवावर्तते प्रमाणत्वेनाहीकुरुते । अयं भावः— भक्तानां लोकसङ्ग्रहो मदाज्ञया कर्तव्यः, यतस्तदाचारं दृष्ट्वा लोकोऽपि तथैव कुर्यात्, तत्स्वरूपाज्ञानेऽपि तदनुगणिकारित्वात् ; फलं तु न स्यादेव ; फलदाने च मदिच्छा न । यतो भक्तिः परमकृत्या कस्मैचिदेव दीयते, न सर्वेभ्यः । सर्वेभ्यो दाने सुष्टिरेवोच्छिद्यते । अतस्तद्गोपनेन सुष्टिप्रत्यर्थयं बाधतः काष्ठेन कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति— कर्मणेति । कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठानां गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वादिशः क्षत्रियाः, न तु सन्न्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य मम नास्ति कर्मापेक्षेत्याशङ्क्याह— लोकेति । लोकस्य सङ्ग्रहः स्वधर्मे प्रवर्त्तनम् । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोक-सङ्ग्रहार्थं चेत्कर्म कर्त्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि सन्न्यासो न स्यात्— यतीनेव सन्न्यासवर्मान् ग्राहयितुं तेषां सन्न्यास इति चेत्, अजुनेऽपि न तदण्डवारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य सन्न्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत्, लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरतकृषभादिवद्विशेषकर्मत्यागमात्रेऽधिकारात् । वार्तिके— 'सर्वाधिकारविच्छेदि ज्ञानं चेद्भुज्यते । कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्सन्न्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात्, अतो लोकसङ्ग्रहो न सुख्यं कर्म प्रयोजनमिति चेत्, सत्यम्; 'न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं' [३।२२] इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वादजुन एवैवं नियोज्यते, न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

लोकस्य धर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मकर्तव्यतायां श्रेष्ठाचारनिदर्शनम् । [२२-२४]

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— यद्यत्रापि ते लोकसङ्ग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि ?— न म इति । न मे मम पार्थ ! नास्ति न विद्यते कर्त्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् ? नानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयम् ; तथापि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

२ आ शां. व्या.— कृतार्थस्यापि लोकसङ्ग्रहार्थं विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भगवन्तमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति— यद्वीत्यादिना । अप्राप्तस्य प्राप्तये तत्रापि कर्त्तव्यसम्भवाच्च किञ्चिदपि विद्यते कर्त्तव्यमिति कश्चमुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽह— नानवाप्तमिति । प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वारा विधायतोऽपि

कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति— नेत्यादिना । अन्वयार्थं पुनर्मनो-ऽनुवादः । भगवतो नास्ति कर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-यति— कस्मादित्यादिना । प्रयोजनाभावे त्वयाऽपि नातुष्टं कर्मेत्याशङ्क्य लोकसङ्ग्रहार्थं ममापि कर्माजुष्टानमिति मत्वाऽऽह— तथापीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— न मे सर्वेश्वरस्यावाप्तसमस्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्त्तव्यमस्ति ; यतोऽनवाप्तं कर्माज्वाप्तव्यं न किञ्चिदप्यस्ति । अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्तते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव लोकलोभे निष्प्रसवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षायै कर्मैव क्रियते ; त्वया तु सापेक्षेण सप्रसवायेन किमुनरित्युच्यते 'न मे पार्थ !' इत्यादिश्लोकत्रयेण । 'मे' इति पदेन कर्मवस्यचेतनान्तत्वाङ्गो यथावस्थितो ह्रींश्वरः पराभूयत इत्यभिप्रायेण विलक्षणमित्यसिद्धविस्तृतिगुणगोचक्यस्य व्यञ्जानमि सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणान्त्युक्तानि— सर्वेश्वरस्येति । ध्रुतिस्मृती हि ममै-वाङ्गा, सा चान्यैरनुवर्तनीया, न हि मे नियन्त्रन्तारमरित, यदधीन-प्रत्युपायमयात् कुत्रामिति भावः अवाप्तसमस्तकामस्येति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वममिलावदशामात्रापरं प्रयो-जनमस्ति, यदुपायतथा कर्म कर्त्तव्यमिति भावः । सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवद्यानां देवमनुष्यतिरिक्तां सजातीयतयाऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिपातो

वाऽस्ति, यन्निवृत्त्यर्थं कर्म कार्यमित्याशयः । 'त्रिषु लोकेषु' इत्यत्रार्थसिद्धं विशेषणम्याहृत्याह— देवमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरणं 'समस्तेश्वरकिरुपायि तत्करोति जनेश्वरः । देवतिर्यङ्मनुष्याख्या चेशावन्ति स्वकीयान् । जगतामुपका-राय न सा कर्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याग्रमेयस्य व्यापिन्-व्याहतात्मिका' [वि. पु. ६।७।७१-७२] इति । 'नानवाप्त-मवाप्तव्यम्' इत्येतत्कर्त्तव्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति-यत इति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह— अथापि लोकरक्षायै इति । 'अथापि' इति चकारस्यार्थः कर्मणि वर्त एवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुष्ठि-मीति फलितं, तद्यज्ञानयोक्तं— कर्मण्येव वर्तते इति । यद्वा प्रकरणौक्त्यादेवकारोऽत्र भिन्नक्रमः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— तदर्थयति— न म इति । मे मम पार्थ ! कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु किञ्चन किमपि न । कुतः ? इति चेत्, न मेऽनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्राप्तव्यं प्रापणीयं नास्ति, तथापि कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च तिष्ठत्वव्यकारणम्, मदाचारं त्वात्; अतः प्रयोजनाभावात् किञ्चित्कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्राप्तप्रापणीयः कृतकृत्योऽप्यहं कर्मण्येव वर्ते कर्मैव करोमि, किञ्च वक्तव्यं त्वात्प्रानां कर्मकर्तव्यतायां इति भावः । 'पार्थ !' इत्यनेन च शूरापत्यापत्यत्वेन मत्समस्त्वम्, अतोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— अत्र चाहमेव निदर्शनमित्याह— न म इति त्रिभिः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— मयापि तथैव क्रियत इत्याह— न मे कर्तव्यं नास्ति, न वा अनवाप्तं अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं; तथापि पार्थेति । हे पार्थ परमावुपहीत ! मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन लोकसङ्ग्रहायैव कर्मणि वर्ते कर्म करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्मणि वर्ते एव, अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

[सर्वेषां व्याख्यातृणां 'वर्तेय' इति पाठः । शां. नी. वर्तेयेति]

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्, मम श्रेष्ठस्य सतो वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ ! । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ तथा च को दोषः ? इत्याह— उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः, लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्; न कुर्या कर्म चेदहम् । किञ्च सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः; प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहृतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— लोकसङ्ग्रहोऽपि न ते कर्तव्यः, विफलत्वादित्याशाङ्क्याऽऽह— यदि हीति ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशाङ्क्य दूषयति— तथा चेत्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि कर्मावुप-

पत्तेरिति हेतुमाह— लोकस्थितौति । इत्येश्वरेण कर्म कर्तव्यमित्याह— किञ्चेति । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । सङ्करणस्य कार्यं कथयति— तेनेति । प्रजोपहृतिः परिप्राप्यते चेत्किं तथा तव स्यात् ? इति तत्राऽऽह— प्रजानामिति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अहं सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलः स्वचलन्दतो जगदुपकृतिमर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कालोचिते कर्मण्यतन्द्रितः सर्वदा यदि न वर्तेयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसूतोर्वर्त्माकृत्सविदः शिष्टाः (च) सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते । ते च स्वकर्तव्यानुष्ठानेनाकरणे प्रत्यत्रायानं चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः ॥ २३ ॥

१ अत्र 'मनुष्याणां सहस्रेषु—' [७३] इति वक्ष्यमाणमनुसन्धानो वामन एवमाकृतमाह—

लक्षेण कोटिष्वथ वा कश्चिदात्महितस्य ना । विवेकं कुरुतेऽप्ये तु नेश्वरस्य स्मृत्यपि ॥

एवं गतेऽनुवर्तन्ते मनुष्याः सर्वो मे मम । वर्त्तेति वण्येन्यथमत्र कौन्तेयसाधिः ॥

ये वर्त्मानुवर्तन्त आत्मनो मूढबुद्धयः । मनुष्या नैव त इति युद्धं धनयति प्रभुः ॥ इति ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— कर्तव्यप्रमोदनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म कियते ? इति शङ्कायास्तुच्यते 'यदि ह्यहं' इति पूर्वश्लोकः 'त्रिपु लोकेषु' इति निर्देशात् सर्ववतारपरः; अयं तु 'मनुष्याः' इति वर्णानां कृष्णवताराभाधारणः, 'तस्माद्देहं' इति निर्देश-स्थैर्यस्यैवभावसमुचितकृष्णवतारासाधारणकारविषयतामाह— अहं सर्वेश्वर इत्यादिभिः । सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्प इति । पूर्ववदासकामत्वाविरोधाद्युच्यते— स्वसङ्कल्पकृतेति । स्व-सङ्कल्पमत्रेण सर्वं नियन्तुं शक्नोऽपि ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्त-नार्थं जगदुपकृतिमर्त्यं जातोऽपीत्युक्तं, अन्यथा भूतवैश-न्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रवक्ष्यताभावात् तत्तदनुष्ठानार्थीनं फलं न स्यात् 'छन्दतः सम्प्रवर्तते' इत्याद्यनुष्ठानाह— स्वच्छन्दत इति, न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलमोक्तत्वं व्युदस्यता जग-दुपकृतिमर्त्यः इत्यनेन 'जगदुपकृतिमर्त्यं को विनेतो समर्थः' [वि. उ. ५।३।१०८] इति पुराणिकः स्मारिता । अपि-शब्देनाकर्मवक्ष्यतावतोऽपीत्यभिप्रेतम् । 'अजायमानो बहुधा विजायते' [यजुस्सं. ३।१।९. तै. आ. ३।१३] 'नाकारणात्का-रणाद्वा' [वि. उ. ५।१] 'इच्छादृष्टीताभिमतोऽदेहः' [वि. उ. ६।१। ८४] इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्धयर्थं

हिशब्दयोतितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं चोक्तं मनुष्येष्टि-त्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वृतेत ? न ह्यस्य परमा-र्थतो वर्णाश्रमाः सामान्यवर्गयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवक्ष्य इच्छया कर्म कुर्वणोऽपि तत्तुचितं कर्मोपाददीत— इति शङ्कायां 'कुलोचितमिति धावं धर्मं सर्वं बहु मन्यते' इत्या-द्यनुष्ठानाह— तत्कुलोचित इति । अयं भावः— सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तुचितकर्मकरण-याप्राकृतमेव विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिगमयति; तत्र तत्त-ज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानत्वं स्यात्— इति । अतन्मित्रः अनुदासीनः । सर्वदेति जानुशब्दार्थः; जात्व-पीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपपत्त्युक्तप्रकारविक्षां 'मम' इत्यत्रापि दर्शयति— मम शिष्टेति । 'सर्वेशः' इति प्रमाण-पौष्कल्यपरं, सेतितकृत्यताकवचनं वा ? इत्यभिप्रायेणाह— सर्व-प्रकारेणेति । अनुवर्तन्ते अनुवर्तैरित्यर्थः; प्रसङ्गरूप-स्यापि सिद्धवकाराभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाण-प्रसङ्गाय मनुष्याणां पूर्वसिद्धत्वावबुद्धिसामानाभिप्रायेण वाऽनिष्ट-प्रवृत्तपरवायाह— ते चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— उत्सीदेयुरिति । अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे श्लिष्टलोका मदाचारायचधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्सीदेयुर्नष्टा भवेयुः । सास्त्रीयाचाराणामननुपालनात् सर्वेषां श्लिष्टकुलानां सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । अत एवेमाः सर्वाः प्रजा उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि श्लिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनः सन् श्लिष्टतया यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोपि, ततस्त्वदाचाराववर्तिनोऽकृत्स्नविदः श्लिष्टश्च मुमुक्षुवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठार्थां नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः । अतोऽत्यन्तश्लिष्टतया व्यपदेशेन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— शास्त्रमेवानुसृत्य तवाकरणं नाद्रिये-रित्यत्राह— उत्सीदेयुरिति । लोकशब्दस्याचारपरजनविषय-तामौचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं श्लिष्टलोका इति । 'इमे' इतीदंशब्दबहुवचनयोः सामर्थ्यात्— सर्वे इत्युक्तम् । सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वैर्निश्चितमशक्यत्वाच्छिष्टाचारतदृष्टीनामुक्ताया अनुष्ठेतेः प्रकारालोच्योक्तं मदाचारेत्यादि । विहरणा-वर्थासम्भवात्सुखार्थहानापुरार्थप्राप्तिको नात्र इहोत्साद इत्याह— नष्टा भवेयुरिति । 'असत्रेव' [तै. आ. ६] इत्या-दिवदेत । अकरणस्यात्सादेहदृष्टवेऽज्ञानतदव्यापारः सङ्करः; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम् । उपहतिः पक्षादिपि कर्मान्विता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दक्षित-

मर्थं दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतं व्यञ्जयति— एवमेव त्वमिति । 'न मे पार्थास्ति' [३।२२] इति पार्थशब्दस्मृद्वयमिष्टमनु-विधेयत्वोपयोग्याकारत्रयमाह शिष्टेति । युधिष्ठिरशब्दोपादानं युद्धप्रोत्साहनाय रणयज्ञाख्यश्वधर्मनिष्ठताद्योत्तनाथैः; किं तत्र पित्रादिप्रतिसम्बन्धनन्तरण ? स्वयमेव हि श्लिष्टजनाग्रेसरतयोर्व-शी विराट् तनयादिदृष्टान्तैः प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह— अर्जु-नः सन्निति । यमो हि श्लिष्टानुष्ठेयः; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः, ततश्च तदनुवर्तनं लोकस्य मोक्षार्थैव स्यादिति लोकक्षेप भवे-दिति शङ्कायामुक्तं स्वाधिकारमजानन्त इति । तदनभि-कारिणां तत्रानुप्रवेशेनोभयप्रथता स्यादिति भावः । 'लोक-सङ्ग्रह' [३।२०] इत्यादिनोकमुपसंहरति— अत इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्यो वा तस्याऽऽत्मविदः कर्तव्या-भावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्मसम इदमुच्यते । यदि ह्यहमिति ॥ २३ ॥ ततश्च को दोषः ? इत्यत आह— उत्सीदेयुरिमे लोका इति । अनेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः, प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति । ततश्च ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यद्येवं कृतकृत्यस्त्वम्, तर्हि किमिति कर्म करोषि 'प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायान् ? तत्राह—यदीति । यथहमतन्द्रितोऽनलसः सन् ज्ञातुं कदाचित् कर्मणि न वर्तयेत् कर्म नातुतिष्ठेयम् । परमैषद-
मार्गम् । यद्वा 'अनुवर्तेऽयम्' इति पदद्वयम् । अयमहं नातु-
वने इति योजना । तदा समैव कर्म मार्गं सर्वशः सर्वं
मनुष्या अनुवर्तेरन् ॥ २३ ॥

५ व० ७० दी०—तथापि कर्म करोमीत्यकरणे लोकनाशं दर्शयति द्वाभ्यां—यदीति ॥ २३ ॥
प्रसीदेयुरिति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु त्वदकरणे किं स्यात् ? इत्यत आह—यदीति । अहं जातु कदाचिदपि कर्मणि अतन्द्रितो निरालस्यः सन् न वर्तयेत् न प्रवृत्तो भवामि; तदा मनुष्याः सर्वशः मम कर्म भक्तिमार्गमनुवर्तन्ते इत्यर्थः । अतस्तेषां ततो निष्ठय्य कर्ममार्गप्रवृत्त्यर्थं कर्म करोमीति भावः ॥ २३ ॥

ननु तथा तत्करणे किं प्रयोजनकं ? इत्यत आह—
जन्मीदेयुरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा इमे लोका
जन्सीदयुः । अत्रार्थं भावः—सर्वेषां भक्तिप्रवृत्तौ सत्यां
भगवत्साक्षात्कारो भुक्तिर्वा स्यात्तदा इमे मन्वादयो लोकाः

अस्तु, ततः को दोषः ? तत्राह—उत्सीदेयुरिति । इमे
लोकाः 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' [स. ना. ८।७९]
इति श्रुत्युक्तधर्मलोपादुत्सीदेयुर्नश्येयुः । किञ्चाहं चेत्कर्म न
कुर्यां तदा धर्मेऽशेनावश्यमभावितो वर्णसङ्करस्याप्यहमेव
कर्ता स्याम् । तेन च सङ्करेण अहमेव इमाः प्रजा उपहन्त्या-
सुषुप्तवान् भवेयम् । न हि प्रजारक्षणधामवतीर्णस्य मम
प्रजाविनाशनमुचितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

लोकनाशं दर्शयति द्वाभ्यां—यदीति ॥ २३ ॥

सृष्ट्यभावादुच्छिन्ना भवेयुः । अत एव भगवता वृषभध्वजे
आज्ञप्तं पात्रे—'त्वं च खद ! महाबाहो !' इत्यारभ्य 'छटिरेषोत्त-
रोत्तरा' इत्यन्तम् । च पुनरिमाः प्रजा उपहन्त्यां तदाऽहमेव
सङ्करस्य नरकायनस्य कर्ता स्यां भवामि । अयमर्थः—
मदाज्ञया ब्रह्मादयः प्रजाः सृजन्ति, तांश्चदहं सुषुप्तवान् तदन्-
नुकूलो भवामि, तदा सङ्करस्य क्लिष्टस्य कर्ता स्यां ; प्रजानां
च मद्विच्छाद्यतिरेकेण भक्तिसंस्मरणाज्ञाने सति प्रवृत्तौ सङ्करत्वं
स्यात् ; फलाभावे भक्तिफलव्यभिचारोऽपि स्यात्, तदापि
तत्कर्ताऽहमेव स्याम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—यद्यहं कर्मणि न वर्तये तर्हि मनुष्याः समैव वर्णानुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् ; कर्म न
कुर्वीरन्नित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ ततश्च किम् ? इत्यत आह—उत्सीदेयु-
रिति । 'यद्यदाचरति' [३।२१] इत्यादेरपरा योजना, न केवलं लोकसङ्घं पश्यन् कर्तुमर्हसि ; अपितु
श्रेष्ठाचारत्वादीत्याह—यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वया-
ऽनुष्ठेयः ; न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायां 'न मे पाप्ये !'
इत्यादिभिन्निभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनम्—इति मनुसूदनश्रीपादाः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्त्यो वा, तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावे-
ऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति
केचिद्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥
तच्छृणु; चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वामनाचरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को
दोषः स्यात् ? इत्यपेक्षायां कर्मस्य कृतार्थतया कर्मानुष्ठानभावे
तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितित्वभावात् पृथिव्यादि-
भूतानां विनाशप्रसङ्गात् वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थातुपपत्तेर्वाधिकृतानां
प्राणश्रुतां पापपहतत्प्रसङ्गात् परानुग्रहार्थं प्रवृत्तिरीक्षरत्येत्युक्तं,
ममप्रति लोकसङ्घदाय कर्म कुर्वानस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञाना-
भिमेव प्रति प्रत्याह—यदि पुनरिति । कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह—
आत्मचिदिति । यथावदात्मानमवगच्छन्तृत्वात्थभिमानाभा-

वात्कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः । अर्जुनादन्यत्रापि ज्ञानवति कृतार्थ-
बुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह—अन्यो वेति ।
तस्य तर्हि कर्मानुष्ठानमवलम्ब्या दानवकाशमित्याशङ्क्याऽहं—
तस्यापीति । कर्तव्य इत्यात्मविदापि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव
कर्मत्याहेति शेषः । दृष्टान्तदाहान्तिकरूपं श्लोकं व्याकरोति—
सक्ता इत्यादिना । असक्तः सन्कटोत्थाभिमानं फलाभिसिन्ध-
वाऽकुर्वन्ति यावत् ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अविद्वांस आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा आत्मन्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथाऽऽत्मदर्शनाय कुर्वते, तथाऽऽत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपि व्यपदेद्यः शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् ॥ २५ ॥

॥ वे. ता. चं.— लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारः, विदुषस्तु स्वाधिकारतिरस्कारेण तदधिकारानुरूपवाचरे लोकसङ्ग्रहप्रकाशोच्यते— सक्ता इत्यादिलोकद्वयेन । अवेदने प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोक्तं आत्मन्यकृत्स्नविद इति । एवमुत्तरम् 'विद्वानज्ञानं' इति शब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्यन्तानात्मतत्त्ववाग्युदासायाकृत्स्नशब्दः । पूर्वोक्तं प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्वं 'सक्ता' इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणह— कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युभयं न सांसारिककर्मतत्परपुरुषविषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सांसारिककर्मण्येव विदुषाऽप्यनुष्ठेयानि स्युः ; तस्मान्ज्ञानयोगानधिकारः

कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्यकृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुक्तम् । एवमुत्तरत्र 'अज्ञानां कर्मसंज्ञितानाम्' [३१६] इत्यत्रापि ग्राह्यम् ; यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपितु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्टाज्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरदित्येतदभिप्रायं ; तथासति हि, 'चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम्' इत्यपि सङ्गतं भवतीत्यभिप्रायनाक्यायेमाह— आत्मनोऽपि कुर्यादित्यन्तेन । 'विद्वान्' 'असक्तः' इत्युभाभ्यां फलितमुक्तं— ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपीति । संग्रहशब्देन लोकरक्षणं नादिभ्रमव्युदासायाह धर्मनिश्चयमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— ततश्च— सक्ताः प्रसक्ताः फलाभिसन्धौ । विद्वान् ज्ञानी तथा तेन प्रकारेण । असक्तः फलाभिसन्धिरहितः । चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । लोकसङ्ग्रहं कर्तव्यं धर्मोत्पादनम् ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु परमेष्वरस्य तव लोकरक्षार्थं कर्मादुष्ठानेऽपि न क्षतिः ; मम तु जीवस्य कर्मबद्धस्वभावस्य न तदनुष्ठानं युक्तमनिर्माक्षप्रवृत्तौ ; अतः कथं त्वदृष्टान्तेन मया कर्म कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्य असक्ततया कर्मानुष्ठानं मेमेव तथाविबाधकमित्याह— सक्ता इति ; कर्मणि सक्ताः कर्तृत्वा-

भिमानफलाभिलाषाभ्यामभिनविष्टा अविद्वांसोऽज्ञाः यथा कुर्वन्ति, लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः विद्वानात्मविदपि तथैव कर्म कुर्यात्, किन्त्वसक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानफलाभिलाषावकुर्वन् सन्नित्यर्थः । 'भारत' इत्यनेन सहति भरतवंशे जातस्य तव श्रेष्ठतया लोकसङ्ग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम् ॥ २५ ॥

९ व० न० दी०— तस्माद्विदुषाऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कर्तव्यमित्युपसंहरन्नाह— सक्ता इति । उभयोः कर्माचरणे प्राप्ते प्रकारभेदं दर्शयति— अविद्वांस आत्मानात्मतत्त्वमजानन्तः सक्ताः कुर्वन्ति, न तथा विद्वान्, यतो लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुरिति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— अतस्तत्स्वरूपज्ञानेन लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मस्वभावसकं कर्म कुर्यादित्याह— सक्ता इति । यथा अविद्वांसो मूर्खाः कर्मणि सक्तास्तत्फलाभिलाषिणो विषयादीन् न

त्यक्तुं समर्थाः कर्म कुर्वन्ति, तथा विद्वान् पण्डितो मत्स्वरूपज्ञः लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरसक्तसत्प्राप्तिरहितो सदाज्ञया कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— यदि मादृश एव त्वं कृतार्थोऽसि तथापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह— सक्ता इति । कर्मणि कर्मफले । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त इति च्छेदः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षन् ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यस्य वा, लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते— नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदो 'मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलं' इति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेत्तत्पादयेत् अज्ञाना-मविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानाभासङ्गवताम् । किन्तु कुर्याज्जोपयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥२६॥ आविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते ? इत्याह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेः, प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था, तस्याः प्रकृतेर्गुणविकारेः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्व-प्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारः, तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मा-ज्जतःकरणं यस्य, सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्-कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ यः पुनर्विद्वान्-तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! कस्य तत्त्ववित् ? गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽस्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनूयोत्तरलोकमवतारयति— शक्तिरुच्यते । अविययेत्युभयतः सम्बध्यते ॥ २७ ॥ एवमिति । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । पूर्वार्थमेवं व्याख्यायित्वा च— अज्ञस्य कर्मसु सक्तिसुक्त्वा विदुपस्तदभावमभिरथाति— यः पुनरिति । तत्वं याथावर्थं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्व-विदिति । नृशब्देनाहङ्किंशे निर्दिष्टे प्रदुर्बलं द्वितीयया-दमवतार्य व्याचष्टे— कस्येत्यादिना । गुणानामेव गुणेषु वर्त-मानत्वमयुक्तं निर्गुणवातेषामभिरयावच्छब्द विभजते— गुणा इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मनस्तु कृतव्यवस्थान्वैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु दृढतरं कर्तृत्वा-भिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अज्ञानमात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिनां अनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मावलोकनसाधन-मस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्व-कृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥ अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽर्हत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः स्वानुरूपं क्रिय-माणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारविमूढात्माऽहं कर्तेति मन्यते; अहङ्कारेण विमूढ आत्मा यस्यासा-वहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नाम अनहमर्थं प्रकृतावहमित्यभिमानः; तेन अज्ञातात्मतत्त्वस्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ गुणकर्मविभागयोः— सत्त्वादिगुणविभागो तत्त्वकर्म-विभागो च तत्त्ववित् गुणाः सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहङ्कर्तेति न सज्जते ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकस्य सङ्ग्रहणमेकीकृत्य स्वीकरणं स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया समुपलब्धतापादतमित्यर्थः । कर्म-वासना उत्तरोत्तरगुण्यपाचारमकर्मपूर्वपूर्वगुण्यपाचाराविशेषः; उत्त-रोत्तरशरीरेणसमर्थेभ्यस्तुतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरेणरणानुभवविशेष-जनितसंस्कारो वा; वादिव्रवादानादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धे-

रूप्यशकारणम्; तच्च प्रकृतविषयं दर्शयति— कर्मयोगादन्य-दित्यादिना । 'युक्तः' इत्यनेन लोकसङ्ग्रहार्थं कुर्वतः स्वापेक्षित-विद्ययाभावया प्राशुक्तनिरपेक्षत्वबुद्धियोगो विवक्षित इति बुद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'जोषयेत्' इत्येत्यर्थः— प्रीतिं जन-येदिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातुः । कर्मसङ्गिनः

पुरुषान्सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ 'प्रकृतेः' इत्यादिश्लोक-
चतुष्टयसार्थमाह— **कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति**
व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेताद्विशदीकरणमुखेनाविचालन-
मुक्तम् । **कर्मयोगापेक्षितं** कर्मयोगेति कर्तव्यताभूतमित्यर्थः ।
'प्रकृतेर्गुणेः' इत्युक्ते प्रशिक्षप्रकर्षादिविद्वद् विशेषं प्रस्तुतानुपयुक्त-
शब्दाद्विप्राकृतगुणव्यक्त्येवायाह **सत्त्वादिभिरिति** । वक्ष्यमाण-
सार्वकालिकविभागं 'सर्वशः' इति प्रकारवाचिपदमुचितमाह—
स्वातुरूपमिति । 'कर्ता' इति तुवन्तयोगात् षष्ठीप्राप्तिः
स्यादिति तत्परिहाराय कर्मन् कर्तृवाहन्त्वोक्तिप्रमव्युदासाय च
कर्मणि प्रतोऽयमुक्तम् । तुवन्तत्वविवक्षायां त्विषं कलितोक्तिः ।
अहङ्कारविमूढात्मेति—समानांशत्रयस्य बहुव्ययस्य अत्रार्थ-
विवक्षन् विश्रुत्वाति **अहङ्कारेणेति** । नात्राहम्भावमात्रमुच्यते,
तस्यात्मस्वभावान्तरगतत्वात्; नापि अहङ्काराख्यमचिद्रव्यं,
तस्यापि देहात्मभ्रमं द्वारीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितस्यैव
वस्तुमुचितत्वात्; नापि गधैः, उच्छृङ्खलभिरादिहेतुत्वनानि-

र्देशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मम एवात्र विवक्षित इत्यभि-
प्रायेणाह— **अहङ्कारो नाम अनहमयं प्रकृतावहमभि-**
मान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूतत्वाये चिप्रत्ययेन व्युत्प-
त्तिर्दिशता । **अज्ञातात्मस्वरूप इति** । विमूढ आत्मा स्वरूपं
यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमुद्येयुः' इतिवद्विमुक्षब्दोऽत्र
मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः'
इत्यत्र उपसर्जनान्वयिष्योद्भेदात् विषयसप्तमीत्वमुचितमिति
मत्वोक्तं— **सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति ।**
विभागशब्दो द्वन्द्वात्परत्वात् प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षा-
द्वृण्ड इत्यभावात् परोक्षप्रक्रिययेन्द्रियतद्विषयादिविवक्षायां पद-
द्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्येष्वोपचारिक इत्य-
भिप्रायेणोक्तं **स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति** । गुणकार्याणि
च विमज्जिष्यन्ते । यद्वा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च
तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ **विद्वद्विदुषोः कर्मभेदमाह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रिया-**
दिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति श्लोक-
द्वयस्यासङ्कुटवात्तात्पर्यमाह— **विद्वदिति** । यथायोगं सम्बन्धः,
न यथाक्रमम् । कर्मभेदं कर्मश्रद्धाव्ययं, आह प्रपञ्चयतीत्यर्थः ।
'सक्ताः कर्मणि' [३।२५] इत्यादिनोक्तत्वात् । व्यवहितत्वा-
दनव्ययं द्वायन्यं गुणशब्दस्यापेक्षात्वेत्वात् । **विवक्षितमर्थमाह—**
प्रकृतेरिति । आदिपदं शरीरमनसोऽर्धगम् । कथमिन्द्रिया-
दीनां त्रयाणां प्रकृतिगुणत्वमित्युक्त आह— **प्रकृतिमिति** ।
गुणभूतान्यप्रधानानि । प्रकारान्तरं व्याचष्टे— **तदिति** ।
प्रकृतिकार्याणि चेत्त्यर्थः । गुणशब्दः कार्यार्थ इत्युक्तं भवति ।

ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति
मन्यते' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— **न ह्यिति** । स्वा-
तन्त्र्येणेति शेषः ॥ गुणानां कर्मणां चान्योन्यं यो विभागस्तस्मिन्-
न्वक्तव्ये एकवचनेनालं, कथं द्विवचनं ? केन वाऽऽन्यन्वयः ?
इति शङ्काविभागशब्दस्यायं वदन्परिहृतिः— **कर्मैति** । जीवे-
श्वरप्रकृतिलक्षणसम्बन्धिभेदात्, कर्मणा मिन्द्रियादीनां च भेदोऽत्र
विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः । गुणा गुणेष्विति पदद्वयस्य
विवक्षितमर्थमाह— **गुणा इति ॥ २७ ॥ २८ ॥**

७ ह. पै. भा.— किञ्च— **समाचरन् कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरन्यथाभावं न जनयेन्नोत्पादेयत् ।**
केनाम् ? अज्ञानाभावविवेकिनां कर्मसङ्गिनापिदं विशिष्टफलसाधनमिति कर्मसङ्गिनाम् । किन्तु कुर्यात् ।
जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि यज्ञादीनि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभिपुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
इदं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपं कथम् ?— प्रकृतेरिति । प्रकृतेरव्यक्तस्य गुणैः सत्त्वरजस्त-
मोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहङ्कारविमूढात्म-
अहङ्कारोऽव्यक्तकार्यकरणसङ्घातेष्वनात्मन्यहमिति बुद्धिः, तेनाहङ्कारेण विमूढो व्यामूढ आत्मा
यस्य, सोऽव्यमहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ताऽहमेपां कर्मणां' इति कर्तव्यं मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्वविदकर्ता
स्वरूपवित्—गुणाः सत्त्वादयः, गुणानां कर्तृभूतानां कर्मणां च कार्यभूतानां विभागयोः सतोः
गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु तत्कार्येषु गमनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्त इति तु मन्यमानो
न सज्जते ; नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ वै. ज. सि.— यथैवं ज्ञानोपदेश एव लोकश्लाघं क्रिय-
तामित्याशङ्क्यानधिकास्तिवात्रैवमित्याह— **नेति** । अज्ञानां
निर्दिशायपरमपुरुषार्थभूतं आत्मतत्त्वमजानतां, अत एव कर्म-
सङ्गिनां कर्मण्येवासक्तानाम्— **अनेन ज्ञानानधिकास्तिव सुचि-**
मी. ४१

तम्— **तेषां बुद्धिभेदं 'अहमिदं कर्त्तव्यं, एतफलं मोक्षये' इत्ये-**
वंक्षणाया बुद्धेश्चालनं अकर्तात्मज्ञानोपदेशेन न कुर्यात् । अन-
धिकास्तिनां बुद्धिचालने कृते सति कर्मश्रद्धानिष्ठोपदेशान्त्व
चासम्भवानुभयप्रवृत्तैव तेषां स्यात् । अतः विद्वानज्ञाधिका-

स्वरूपमाह—तत्त्वविदिति । हे महाबाहो ज्ञात्वा क्रियाकरण-
समर्थ ! क्रियावान् गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित् 'गुणा गुणेषु
वर्तन्ते' इति मत्वा कर्मसु न सज्जते । अत्रार्थ भावः—गुणा-
स्तु भगवता सात्त्विकादिभावविभिन्नस्वरूपभोगार्थं प्रक-
टीकृताः । अत एव ब्रजविलासिनीषु सात्त्विकादिगुणा निरु-

पिताः श्रीभागवते । कर्म तु लोकसङ्ग्रहार्थं कार्यते । तथा चैत-
द्विभागतत्त्ववित् गुणा जीवस्था गुणेषु भगवद्गुणेषु वर्तन्ते
प्रसुः स्वरूपभोगार्थं गुणभावैस्तदुपयोगिकर्माणि कारयति ।
अन्यानि कर्माणि तु लोकार्थं कारयतीति मत्वा मृदवेदेवाहमेव
कर्ता तत्फलं मम भविष्यतीति न सज्जत इति भावः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० टी०— विद्वान् अज्ञानां कर्मस्वाप्तकानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेत् नोत्पादयेत् ;
किन्तु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सवेयेत् । कथम् ? युक्त आहतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जते ? इत्यत आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मिकायाः “ देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [खे. च. १।३] इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्युगेः कार्य-
कारणसङ्घातात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि । अहङ्कारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनाम्-
धर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असङ्घानन्दसंविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहङ्कारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विप्रहः ।
अहं कर्माणि कर्मणां कर्त्तृति मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमिति तृत्प्रत्ययस्तेन ‘ न लोकाव्ययनिष्ठासलर्थ-
तृताम् ’ [अष्टा. २।३।६९] इति ष्ठीनिषेधः । अन्यथा तृत्प्रत्यये कर्मणां कर्ताऽहमिति षष्ठ्या भाष्यम् ॥ २७ ॥

एवं सक्तस्य कर्मचरणं प्रदर्शयितुं तत्प्रदर्शयति— तत्त्वविदिति । “ गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य
कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् ” इति (शं.) भाष्यम् । “ नाहं गुणात्मक इति गुणेश्च आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मभ्यश्चात्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति ” इति श्रीधरः । मधुसूदनस्तु—
“ गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारास्पदानि, कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि । गुण-
कर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः; स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग-
आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः ‘ गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु
वर्तन्ते ’ इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्
इति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थम् ” इति ।

यद्वा—यस्तत्त्ववित् स गुणाः गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्धयहङ्कारज्ञानेन्द्रियकमेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं, तस्मिन् सज्जते ‘इद-
महं’ इति न मन्यते । तथाहि शरीरे गौरिऽहं गौरीऽस्मि, हस्ताभ्यामाचे मयेदमात्तमिति, चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्ट-
मिति, अहङ्कारेणाभिमे ममेदमित्यभिमान्यते; बुद्धौ विक्रियमाणायामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य
गृह्यमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्यक्त्वमध्यस्याहमिदमिति मयेदं कर्मेति च मन्यते । एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन
व्याख्यातः ।

अन्यथा चिदात्मन्येव आदानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति । अथ च कर्मविभागः श्रुत्याऽपि दर्शितः—
“अन्यो मणिमविन्दत्, तमनङ्गुलिरावयत् । अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत्, तमजिह्वो असञ्चत्” [तै. आ. १।११] इति ।
‘अन्धः स्वयं प्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं विषयमविन्दत्प्रकाशयति । अनङ्गुलिः काष्ठलोष्टादिवत् जड-
त्वात् स्वयं कर्म कर्तुमशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयत् आसीव्यत् विषयं उपादत्ते । अग्नीवः छिन्नशिरस्कवज्जिर्वा-
ऽहङ्कारस्तं प्रत्यमुञ्चत् श्रीवायां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्यते । अजिह्वो घ्रीधातुः जडत्वात्स्वयं स्वगतसुख-
दुःखयोः पट इव स्वगतस्वरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखी दुःखीति चातुभवति । तथा च आत्मानात्मनो-
र्याथाव्यञ्जो व्याघ्रवृत्तेहङ्कारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवावर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथग्भूतं
जानन् गुणा धीचक्षुरादयो गुणेषु दुःखरादिषु वर्तन्ते, न त्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव हस्तादिसङ्घातरूपो
ममैवेदमादानादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्भूताः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानक्रुस्त्रविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः सम्मोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु 'वयं कर्म कुर्मः फलाय' इति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफल-मात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेत्— बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विद्वानविद्वानित्युपमावि प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति— ये पुनरिति । प्रकृतेरकृतेर्देहादिभिर्विकारैः सम्मूढास्तामेवाऽऽत्सत्त्वेन मन्यमाना ये, ते गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु व्यापारेषु

सज्जन्ते सक्तिं दहतस्मात्मांयुर्बुद्धिं कुर्वन्तीत्याह— प्रकृते-रित्यादिना । तेषामात्मविदां स्वयमात्मवित्बुद्धिभेदं नाऽऽगा-दयेदित्याह— तानित्यादिना ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसंस्पृष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा गुणकर्मसु क्रियास्वेव सज्जन्ते, न तद्विविक्तात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवमभूतांस्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित् स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्मयोगादुत्थितमेतं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः; अतः श्रेष्ठः स्वयमपि कर्मयोगे तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्धानः, कर्मयोग एवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो मन्दान् जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेशयो लोकसङ्ग्रहाय कर्मैव कुर्यात् । प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावानिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः । गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं चेदम्— आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतम्— इत्यनुसन्धानम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'प्रकृतेर्गुण-' इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचायत्यत्वानुपपत्तेः । अतः पुराधार्योपायेषु केयुचित्सङ्गो वचनम्; प्रस्तुतश्च पुराधार्यो-ज्जानमर्शनम्; तत्र चाकृत्स्नविदधिकारे कस्मिंश्चित्तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण— अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्यायुक्तम् । 'अहङ्कारविमूढात्मा' [३।२७] इत्या-त्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैः सम्मूढा इत्येव समासः; उपसर्जनत्यापि च गुणशब्दस्य 'देवदत्तस्य गुरु-कुलम्' इत्यादिष्विव प्रकृतेरित्येनात्मन्य एवोपपन्न इत्यभिप्रा-येणोक्तं— प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा इति; 'गुणकर्मसु' इत्यस्य कर्मयोगपरिवसानायोगोक्तं क्रियास्वेवेति । परिसङ्ख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यञ्जयेत्समाह— न तदिति । गुणकर्मसङ्गोक्तिफलिमविचालनहेतुमाह— अतस्त इति । न प्रवर्तन्ति न समर्था इत्यर्थः । तेषां प्रतिषेधोविचा-लनप्रसङ्गाय 'मन्दान्' इत्युक्तमिवमिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह-ते किल मन्दा इति । स्वयं मन्दत्वाच्छ्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः । मन्दत्वं चात्र स्वयमाचारनिर्णयापाटवं विवक्षितम्; अकृत्स्नवि-स्वफलिं विचालनीयत्वकारणम्, अथैवैलक्षणमत्यर्थं वा । 'मूढात्यपदुर्निर्भागा मन्दाः' [अमरः ३।६।१४] इति

वैषण्ड्यकाः । 'न विचालयेत्' इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति— अत इति । ज्ञानयोगाधिकारिणः कर्मयोगे स्थिति-निष्ठाधिकारपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याह— ज्ञानयोगाधि-कारिणोऽपीति । स्वकार्यमात्रसमीक्षयाऽपि कर्तव्यं किमुत पार-थसमुच्चिते स्वार्थत्वे ? इत्यभिप्रायेणाह— अत इति । उत्तर-श्लोकमवतारयितुमुक्तोऽमुदुह्यति— प्रकृतीति । वक्ष्यमाणश्लो-कप्रकरणे तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसंन्यासः कार्यः; मध्ये गुणेषु कर्तृ-त्वानुसन्धानकथनं तावताऽपि देहात्मविवेकादिकं सिद्धयतीत्यभि-प्रायेणेति भावः । आरोप्य अनुसन्धायैत्यर्थः । एतां दशामव-लम्ब्य फलप्राप्तिं कापिलादीनां मतं समुत्थितमिति तन्मत-व्यावर्तनायचेतनानां गुणानां कथं ज्ञानविकीर्णप्रयत्नफलं कर्तृत्वं ? इति शङ्कास्पृष्टासाय चाह— गुणेष्विति । इदमिति वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति पुनरुपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविकं हि कर्तृत्वं मुक्तावस्थायापि नापि, तस्य गुण-सम्पर्ककृतत्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति— अन्यव्यवृत्ति-रकाभ्यां युक्तयुक्तमिदमेव वेत्यर्थः । अत्राकर्तृत्वोत्तेजकरणशेषत्वं पूर्वापरिरक्षम्; अनुसन्धानस्योपायत्वं तु पूर्वापरसहजमित्यभि-प्रायेणानुसन्धानोक्तिः । एतेन 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यधिकरणार्थः सूचितः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्वि विषयादिषु सङ्गः । गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु च 'अद्वैदाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिर्गैः' इत्यभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेषु' [३।२८] इत्युक्तं स्यात् ॥ २९॥

६ ज. प्र. दी.—‘प्रकृतेर्गुणसम्भूदाः’ इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं दर्शयति— प्रकृतेरिति । नित्य-सापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नाशामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय ‘प्रकृतेः’ इत्यनुपासः । वेदस्तस्य गुरुलक्षमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्भू-
त्वात् सज्जन्ते गुणकर्मसिद्धि हेतुहेतुमद्भावाऽत्र विवक्षितः ; अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः ; समुपादयति — इन्द्रियादीति । अभिमानो भवैवेतानि स्वात्मत्रयेण करणीनीति भ्रमः । विषया-दीत्युक्त्या गुणशब्दोऽत्र विषयार्थ इति दर्शयति । आदि-
शब्देन कर्मग्रहणम् । विषयेषु सङ्गः श्रेहादिः ; कर्मसु स्वात्मन्य-
भ्रमः । ‘गुणानां कर्मसु’ इति केनचित् (शं.) व्याख्यातं तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति— गुणेति ; द्वन्द्वपरिग्रहेऽधि-

कार्यभावात् । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति । गुणशब्दस्योक्तानेकार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह— शब्दाद्या इति । निरुच्यत इति निष्कर्षः शब्दार्थः निरुक्तिं गच्छन्त्यव-
गच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः ; तथापि विषयाऽत्रैकस्यैवार्थस्य युक्ता ; अन्यथा न होक्षशब्दे-
नेत्युक्तविरोधात् । शब्दो हि यमर्थमादौ स्मारितवान् स एवायं बुद्धौ समिहितः पुनरुच्चारितेन स्मारयितुं युक्तः ; तथा चात्र सर्वत्र सत्त्वादय एव ग्राह्याः । तद्वहेण शब्दादीनामपि तदात्मकानां
ग्रहणसम्भवादित्यत आह— सत्त्वादीति । कर्तृत्वाधारत्वयोरैकत्र विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति ब्रूया प्रयासः । अतएवानुपपत्त्याऽनेकार्थग्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— ये पुनः— प्रकृतेर्गुणैर्वयं कर्तार इति सम्भूदाः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु ‘वयं कर्म कुर्मः फलाय’ इति सज्जन्ते मन्यन्ते, तानकृत्स्नविदः कर्मफलभात्रदृशि नो मन्दान् मन्दब्रह्मान् कृत्स्नवित्सर्वविद्वद्भवन् विचालयेत् । बुद्धिभेदकरणमेव चालनं, तत्र कुर्वादित्यर्थः २९

८ ब्र. गि. मि.— एवं विद्वद्विदुषोः कर्तृत्वानिमित्ततद-
भावोक्त्या तयोस्तावन्मात्ररूप एव भेदः, कर्मावुद्यमाने तु साम्य-
मिति प्रदर्श्य यस्मादेवं तस्माद्विद्वान् समाचरयवितुषो जोष-
येत्, न तु बुद्धिभेदं जनयेदिति पूर्वोक्तमुपसंहरति—प्रकृतेरिति ।
ये पुनः प्रकृतेर्भाष्याः गुणैः सत्त्वादितिः सख्यत्वाद्भक्तविरन्तर-
माविर्भेदविद्विः सम्भूदाः सन्तः तेषामेव गुणानां कर्मसु कार्येषु

सज्जन्ते ‘वयं कुर्मः फलाय’ इति, तान् अकृत्स्नविदः कर्मफल-
मात्रदर्शिनः । तत्र हेतुः—मन्दान् मन्दप्रज्ञान्, अशुद्धचित्तत्वेन
ज्ञानान्धकारिण इति यावत् । कृत्स्नविदास्त्विति । स हि सर्व-
वित्, “अस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः ।
न विचालयेत् कर्मग्रहणो न प्रज्ञावयेत् । किन्तु स्वयमेव ते
कालेन विषेकोदयात् कर्मस्यचाल्यन्तीति भावः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— ‘न बुद्धिभेदं जनयेत्’ [३१२६] इति वदयति — प्रकृतेरिति ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ते अज्ञात्वा तथा कुर्वन्तीति
तान् दिशयेत्, न तु पुनस्तथैव प्रेरयेदित्यत आह— प्रकृते-
रिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्भूदाः कर्मफलभिलाषिणो गुणकर्मसु
देहधर्मेषु फलार्थं सज्जन्ते आसक्ता भवन्ति । यतोऽकृत्स्नविदः
भगवत्प्राप्तिरूपं अशेषफलरूपं न जानन्ति । कर्मफलं लौकिक-

सुखं फलरूपं जानन्तीत्यर्थः । यतस्ते तत्रासक्तास्तेन ततो न
मनो भगवति संविशेयस्तस्मात् सन्धानं सुखार्थं नृणः फलास-
कचित्तान् कृत्स्नवित् भगवत्प्राप्तिरूपप्राप्तेः पानन्दवित् न विचा-
लयेत् भगवन्मार्गे न प्रेरयेत् । ततोऽपि वा न चालयेत् ।
दुष्टसङ्गात् स्वस्यान्याभावाच्च नयेदिति भावः ॥ २९ ॥

११ ती० भा० दी०— एवं सत्तासक्तयोः कर्माणि विभज्य सक्तकर्मावुदापूर्वकं ॥ बुद्धिभेदं जनयेदज्ञाना-
मित्युपक्रान्तमुपसंहरति— प्रकृतेरिति । गुणैरद्विद्वारादिभिः स्वस्मिन्प्रथमैः सम्भूदाः एकीभावेन अभेदाध्यासेन
मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिस्मन्विषु रणेण देहादिषु कर्मसु गमनादिषु च सज्जन्ते अहमयं ब्राह्मणो भवैवेदं यज्ञादिकं
कर्म, इति सज्जन्ते सक्ता भवन्ति, तान् मूढात्वात् अकृत्स्नविद आत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्धि कृत्स्नवित्— “आत्मनो
वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मयया विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्” [बृ. उ. २।४।५] इति श्रुतेः । मन्दान् शास्त्रार्थ-
ग्रहणासमर्थान् कृत्स्नवित् आत्मविज्ञ विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत्, तेषामुभयप्रवृत्त्यापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः
सम्भूदाः गुणानां कर्मसु सज्जन्त इति प्राचां योजना ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धचस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

१ ‘अध्यात्मचेतसेति तृतीयया समर्पणे उक्तबुद्धेः साधनत्वं लभ्यते । समर्पणं च कर्मणामीश्वरे न निधानरूपम्, अमूर्तत्वात् । कर्मा सह कर्मणां यः सन्तन्धस्तस्यान्यकर्तारि सन्तन्धसम्पादनमशक्यमिति तद्वृत्तमपि नेति—बुद्धिविशेष एव विषयता-
विशेषण परमेश्वरस्तस्मिन् समर्पणम् । सा च बुद्धिर्यत्कृतकर्मणां राजेव मत्कृतकर्मणांमिहाः फलभाक्, नाहम् ; यदि कर्म
यस्य फलार्थं तत्तस्य, इति ईशस्य प्रवर्तकचैतन्येति कर्माणि न मम इत्याकारिका । तस्यामीशस्यान्यमिभिः प्रवर्तकत्वोपपत्त्यां
निरुक्तबुद्धेः साधनत्वं युज्यते । इति केचित् ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन युयुक्षुणा कर्म कर्तव्यं ? इत्युच्यते— मयीति । मयि बाहुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि सक्रयस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेक-
बुद्ध्या 'अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्क्रोमि' इत्यनया बुद्ध्या । किञ्च निराशीस्त्यक्ताशीनिर्ममो
ममभावश्च निर्भतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापो विगत-
शोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापि मोक्षमागेन तेन कर्म त्यक्तव्यं ; मोक्षस्य कर्मासाध्य-
त्वात् ; न तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं, कर्मणः स्वापेक्षितविरोधित्वा-
दिति शङ्कते— कथमिति । श्लोकनोत्तरमाह— उच्यते
इति । यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणमाह—
अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति— अहमिति ।

दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह— किञ्चेति ।
त्यक्ताशीः फलप्राथनाहीनः सन्नित्यर्थः । निर्ममो सुखा पुत्रप्रा-
प्तादिष्विति शेषः । ननु बुद्धे नियोगो नोपपद्यते पुत्रप्राप्तादि-
हिंसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोर्नियोगविषयत्वाद्योगादिति तत्रा-
ऽह— विगतेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्निशाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरु-
षोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तृव्यतोच्यते— मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्म-
भूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सक्रयस्य, निराशीनिर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चोदितं
कर्म कुरुष्व । आत्मनि यच्चैतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिश्रुतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— अथ तदनन्तरस्य 'परातु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४९] इत्यधिकरणस्यार्थे तत्परोऽयमित्यभि-
प्रायेणोत्तरकोमवतारयति— इदानीमिति । निराम्यतायाः
स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवतीत्यादिपदत्रयेण
'मयि' इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवतीति नियन्त्रोपास्यत्वफ-
लप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति हेयप्रत्ययनीके चेति भावः ।
पुरुषोत्तम इति, निराम्यनार्थासुप्रवेशादिनाऽयस्स्पृष्टहेयप्रसक्तो
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१।५।१७] इति वक्ष्यमाणप्रकार-
वैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतं चेति ; त्रिगुण-
स्याधिष्ठान्यस्यापि सर्वात्मयुतः स एव हि नियतेति भावः ।

एतेन 'असक्त्या लोककक्षायै गुणेश्वारोप्य कर्तुमात् । सर्वेश्वरे
वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति तृतीयाध्यायमीतार्थ-
[४]— सङ्ग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो नाभिमत इत्यपि सूचितं
भवति । 'मयि' इत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया स्वभूतान्त-
रात्मभूतत्वोक्तिः । 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' [१।८।६९] इत्यादि
वक्ष्यमाणं चाज्ञेन ख्यापितम् । सर्वाणि इति, स्वकृतानि गुण-
कृतानि चेत्यर्थः । 'युद्धपस्व' इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभि-
प्रायेणोक्तं युद्धादिकमिति । आत्मनीति 'अध्यात्म' इति
सप्तम्यर्थे समास इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिसिद्ध-
त्वात्तुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां व्यनक्ति आत्मस्वरूपेति ।

३ रा. भा.— "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ... अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्"
[तै. आ. ३।१।१] "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य
आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृ. ५।७ मा. दि.] इत्येवमाद्याः श्रुतयः
परमपुरुषप्रवर्त्य तच्छरीरभूतमेनात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च 'प्रज्ञासितारं
सर्वेषाम्' [मनुः २।२।२२] इत्याद्याः । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं
च' [१।५।१५] 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया [१।८।६१] इति वक्ष्यते ।

४ वे. ता. चं.— श्रुतिश्रुतसिद्ध प्रकारं दर्शयति— अन्त-
रिति । अन्तःप्रविष्टत्वस्यासित्त्वत्वाभ्यां तृपादिगणनादिन्यावर्त-
काभ्यां सर्वात्मत्वसिद्धिः । कर्तारमिति— जीवव्यापारेषु प्रयो-
जककर्तारमित्यर्थः ; यदा प्रेरणक्रियाकर्तारमित्यर्थः ; तदुच्यते—
प्रवर्तयितारमिति । उपात्तश्रुतीनामस्मर्येणैव लोकाय मन्वा-

द्युपबृंहणानुग्रहमाह— स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्नापि शान्तेऽभ्यास-
लिङ्गायास्त्वैवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह— सर्वस्य चेति । 'मयि
सर्वाणि' इत्यस्याभिप्रायव्यवनाय पार्थसारथ्येरीश्वरस्य प्रत्यक्षप-
राङ्मनिदेशयोरीश्वरैकविषयत्वं दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम् ।

३ रा. भा.— अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव
क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे सक्रयस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः

तत एव तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयैषोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तान्तन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामि? इत्येवम्भूतान्तर्ज्वरविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धान्मोचयिष्यतीति स्मरन् सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्” [श्ले. उ. ६।७] “पतिं विश्वस्य” [म. ना. उ. ३।१+ तै. ना. १।१३] “पतिं पतीनाम्” [श्ले. उ. ६।७] इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च । ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं, शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्थस्वरूपमुपाय तज्ज्ञानस्य कर्तृत्व-सञ्चयासेतुतां ‘सन्न्यस्य निराशीः निर्ममः’ इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वस्याप्यफलस्यागमस्वकीयतासञ्चत्यागविषयता उत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वैहेतुतां शास्त्रमद्युक्तां प्रकाशयति— अत इति । अस्यार्थस्य श्रुतिसत्यन्तरादिसिद्धत्वादित्यर्थः । मयैव क्रियमानानीति, स्वयंप्रवर्तकेन राज्ञेव सद्धारकमद्धारकं चेति भावः । ऋत्विज इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिः स्यादिति तन्निरासाय निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह— तानि चेति । तत एवेति— फलद्वारा हि कर्मणि ममताः । ‘यदभिलषितसाधन-त्वान्मदर्थमिदं कर्म’ इति कर्मयैथैथैवोद्यो ह्यधिकार इति भावः । ननु यदीश्वरे कर्तृत्वं सन्न्यस्तम्, कथं तर्हि युद्धयस्वेति जीवः कर्तृ-तया निर्दिश्यते? यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधन-रूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते? यदि च निर्ममः, स कथं ‘ममेदं कर्म’ इति बुध्यमानः कर्मं कुर्यात्? यदि च स्वव्यापारं नातुसन्धते तदा त्यागस्यपण्यापारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनु-पपन्नमित्याशङ्क्याह— स्वकीयेनात्मना कर्त्तेति । स्वशेष-भूतेन जीवेन प्रयोज्यकर्मैत्यर्थः । स्वकीयैषोपकरणैरिति ।

यथाऽसौ जीवः परशेषभूतः, तथा तस्य स्वशेषतया प्रागभिमतं हविरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः । स्वाराधनैकप्रयोज-नायेति— शेषस्य शेष्यतिशयाधानमेव प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदाधसङ्ग्रहे— ‘परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वस्य स शेषः, परः शेषी’ इति । ‘स्वकीयेन’ इत्यादौ प्रमाणसूचनाय सर्वशेषीत्याद्युक्तम् । स्वयमेवेत्यादि । आ-राध्यभूत एवाराधनं कारयतीति भावः । एवकारण प्रवर्तकान्तरं च व्युदस्तम् । कारयतीति— सर्वेश्वरः सन् स्वेष्टे सर्वं स्वयमेव कर्तुं शक्नोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शास्त्रव्यवृत्ततत्फलभोक्तृत्वादिति-द्वयं तात् कर्तुम् कारयतीति भावः । प्राकरणिकं प्रतिषेध्य-ज्वरविशेषप्रसङ्गं दर्शयति— प्राचीनेत्यादिना । अस्तु श्रुति-सिद्धमीश्वरत्वम्, कारयितृत्वस्य किमायात? इत्यत्राह— ईश्व-रत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति— चेतनगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यद्वा श्रुतिभाष्यपठितयोः शेषित्वेश्वरत्वयोः को भेदः? इति शङ्काऽप्राकृत्यते— ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— अतः सर्वाणि कर्माणि मयैव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मयैव विमुच्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति मत्पूजेति च आत्मानं मामधिकृत्य यथैतस्तदध्यात्म-चेतः । सन्न्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘मयि सर्वाणि’ इत्यस्य सन्नतिं दर्शयति— अत इति; यतो विद्वत्कर्मैर्विधिं त्वं च विद्वानस्यतः । ननु सन्न्यासो विसर्गः, स च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तं तत्कथं तेषां विसर्गो विधीयत इत्यत आह— भ्रान्त्येति । कर्मणां परमेश्वरं सन्न्यासो नाम तदात्म-कत्वविज्ञानमिति कथित्, तदसत्, अशाब्दत्वात्; प्रमाणविरु-द्धत्वाच्चेति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह— भगवानिति । इति ज्ञात्वेति शेषः । प्रकरणान्तरं चाह— मदिति । इति समर्पणं च कर्मणां मयि सन्न्यास इति शेषः । कर्माणि परमेश्व-

रात्मकत्वं प्रतिपद्यन्ते तत्प्राप्तये कल्पन्त्यत इत्यध्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे— आत्मानमिति । अनेनाव्ययीभावागमैः कर्मधारय इत्युक्तं भवति । अस्य ‘निरा-शीः’ इत्यनेनान्वयः । परमात्मलाभेन निराशीराशारहित इत्युक्तं भवति । ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि सन्तीति ज्ञानम् । तच्च ‘मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य’ इत्यनेन गतायैवमते-द्वयोर्भेदमाह— सन्न्यासस्तिष्ठति । उभयत्रेतिशब्दात्परं ज्ञान-मिति शेषः ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— त्वं तु कर्माधिकारी— मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभोक्तरी सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या निराशीर्निर्ममः कर्मणि तत्फले च ममत्वव-जितो ‘भूत्वा’ युध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापः ॥ ३० ॥

८ वें. ब्र. गि.— इत्या त प्रवचनोपदिष्टमर्जुनस्य कर्मयो-
गावश्यकत्वमुपसंहरति— मयीति । पुरुषो हि न स्वेच्छया
शुभमशुभं वा किञ्चिक्र्तुं शक्नोति, “ एष खेव साधु कर्म कार-
यति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीपते एष उ एवासाधु कर्म
कारयति, तं यमघो निनीपते य आत्मान तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो
ऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यम-
यति एष त आत्माऽन्तर्यामिभ्युत्तः ” [कौ. उ. ३. १५] इत्यादि-
श्रुतेः ‘ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं
च ” [१. ५. १५] इत्यादिर्वक्ष्यमाणञ्च । एवं च अध्यात्मचेत-
सा आत्मानमन्तर्यामिममधिकृत्य यचेतो बुद्धिस्तदध्यात्म-

चेतः ‘ अन्तर्याम्यधीनोऽहं श्रुत्य इव राजे परमेश्वराय कर्माणि
करोमि ’ इति बुद्धिः, तथा सर्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि
मयि पुरतः स्थिते भक्तपारश्वश्योपगतसारध्ये सर्वान्तर्यामिणि
वासुदेवे सख्यस्य समर्प्येति सौलभ्यप्रदर्शनम् । अत एव निराशीः
कर्माणां मद्गाराधनैकरूपतया तत्फले निरभिलाषः, निर्ममः
‘ ममेदं कर्म ’ इति कर्तृत्वाभिमानरूपममताशून्यः, विगतज्वरः
‘ पुत्रमाराधितः परमेश्वर एव बन्धान्मोचयिष्यति ’ इति निश्च-
येन त्यक्तसंसारशोकश्च भूत्वा युजस्व । उपलक्षणमिदं सर्वाणि
कर्माणीत्युपक्रमात् । युद्धादीनि सर्वाण्यपि विहितानि कर्माणि
कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— स्वमतमुपदिशति—मयीति । साङ्ख्यचेतसा सर्वकर्माणि मयि मुख्ये साक्षात्कर्तरि पर-
देवतायां सन्न्यस्य समर्प्यानुसंधाय वा युद्धयस्व । कर्मत्यागे हि दृष्टिपुरुषं त्यजेतिवत् विशेषणविषयक एव
त्यागः, न तु विशेष्यविषयक इति तदाह— निराशीरिति । तत्फलविषयकस्त्यागः निर्मम इति ममताविषयकः
विगतज्वर इति कर्तृत्वविषयक इति त्रिविधस्त्यागः कर्मणि प्रकीर्तितः । यथोक्तं निबन्धे ‘ साङ्ख्येऽपि भगवच्चित्ते
फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च सिद्धिर्भवति नान्यथा ’ इति ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु तेषां कर्मकारणार्थं स्वस्य कर्म-
करणे वाक्काष्ठो गच्छति तावत्कालव्यर्थीभावापराधः स्वस्य
स्यादित्यत आह—मयि सर्वोपाति । मयि सन्न्यस्य माधि-
दैविकभावेन सर्वं त्यक्त्वाऽध्यात्मचेतसा अध्यात्मभावेन मदा-
ज्ञारूपेण सर्वाणि कर्माणि कुर्वित्यर्थः । मदाज्ञया करणे काल-
व्यर्थता न भविष्यतीति भावः । सर्वपदेन लौकिककायाण्यपि

कुर्वित्यर्थः । लौकिककर्मकरणमेवाह— निराशीरिति । निराशीः
युद्धजत्वर्गादिफलानभीषुः निर्ममः राज्यादिप्राप्तभावरहितः,
स्वीयेषु परेषु च आनुपूर्वाविद्वुद्धिरहितो विगतज्वरो लौकिक-
तापरहितो मदाज्ञया युद्धयस्व युद्धं कुर्वित्यर्थः । त्वाद्यदिश्य
तु क्षात्रं कर्म युद्धरूपं मन्यन्त्येत, न तु पूर्वोक्तमन्यकर्म । अतो
युद्धमेव कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी. भा. दी.— मयीति । त्वं तु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वान्तर्यामिणि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य समर्प्य
अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मं, तत्र प्रवणेन चेतसा— शाकापार्थिवादिबन्धमध्यमपदलोपी
समासः । आत्मानात्मविवेकवत्तेत्यर्थः । ईधरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलमनिच्छन्निर्ममो
लक्षणे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥

भगवदाज्ञानुवर्तिनां फलसौष्ठवमितरेषां च वैफल्यम् ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यदेतन्मतं ‘ कर्म कर्तव्यं ’ इति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा— ये म इति । ये मे
मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मुण्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽसूया च
मयि परमगुरौ वासुदेवेऽङ्गुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्यमार्धमार्ह्यैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति ।
ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं, सर्वेऽपि ज्ञानेष्टु
विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि जानीहि नष्टाभावां गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकार-
मनुस्यूवानुतिष्ठतां कममुक्तिफलं कथयति—यदेतदिति ।
शास्त्राचार्योपदिष्टेऽदृष्टार्थे विश्वासवत्त्वं श्रद्धानतत्त्वम्, गुणेषु दोषा-
विवेकरणमसूया, अपरिग्रहोक्त्या सुकैरमुक्यत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—ये म इति । ये मानवाः आत्मनिष्ठ-
शास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽयस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धा न भवन्ति, ये चाश्रद्धा न अप्येवं शास्त्रार्थो न सम्भवतीति नाभ्यसूयन्ति, अस्मिन्
महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः । ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैः सर्वैः
कर्मभिर्मुच्यन्ते । 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्दादिषां पृथक्करणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽयस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धा नानभ्यसूयवश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापा अचरिणेनमेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय
मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमि-
त्यौपनिषदुपनिषस्य सिद्धान्ताभिमानप्रदर्शनाभ्योक्तसाधनत्वोप-
देशमात्रस्य कृतकत्वाच्च तत्प्रासस्त्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रा-
येणाह—अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः ।
सारभूतः प्रधानभूतः 'सारो बले स्थिरांशे च न्यायेऽहोर्बं वरं
त्रिषु' [अमरः ३३।१७०] इति नैषण्डिकः । प्राधान्यं चात्र
मिश्रसाधने व्याप्यस्त्वम् । मानवशब्दस्तत्राग्नयिष्ठतत्त्वज्ञानादिसङ्गा-
हकत्वादिभिरुक्तदेवादिप्रतिक्षेपकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति
प्रमाणसिद्धान्तादेनाधिकारिमात्रोपलक्ष्यकोऽयं शब्द इत्यभिप्रा-
येणोक्तं ये मानवा आत्मनिष्ठशास्त्राधिकारिण
इति । 'नित्यमनुतिष्ठन्ति' इत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वक-
मेव प्रामाणिकत्वनिश्चयस्त्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्भज्येतापीत्यभि-
प्रायेणोक्तम्, अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्—अय-
मेवेत्युक्तम् ; यद्वा एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः ;
शास्त्रमृतमेव हि शास्त्रार्थ इति भावः । 'प्रधानतः' इति
पदमनुष्ठानात् पूर्वावस्थापरमित्याह—ये चाननुतिष्ठन्तो-
ऽपि । ततोऽन्यर्वाचीनावस्थानमसूयेत्याह—ये चाश्रद्धा न
इति । गुणेषु दोषाविवेकरणमसूयेत्यसूयालक्षणाभिप्रायेणाह—
अस्मिन्मिति । अपिशब्दो वर्णत्रयसमुच्चयपर इति ते सर्वे

भगवन्मताननुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति—ये
त्विति । तद्विपरीतत्वं भगवन्मताननुवर्तिन्यो वैपरीत्यम् । तदेव
दर्शयति—एतदित्यादिना । अभ्यसूयन्तस्तत्रास्तमपि दोष-
मुद्धावयन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि ;
प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नैष्यते श्रद्धा-
वन्त इत्यादौ च 'भवन्ति' इत्यप्याहाराख्यानितः ; यच्छब्दस्य
चैकत्र प्रयुक्तस्यादितिरुपपत्तेस्तत्राह तेऽपीति । एषामिति—
अधिकारिणां, बुद्धिस्थानां वाक्यानां वा ।

अयमभिप्रायः—नात्रैकवाक्यत्वं सम्भवति, अपिशब्दान-
न्वयात्, अपिशब्दो ह्यनुष्ठानाभिः सद्वाधिकायैतत्परसमुच्चयपरो
वा; अनुष्ठानात्प्राप्तकर्षणोपायात् । तत्र ज्ञानयोगिनां समु-
च्चयः सम्भवन्नप्यनपेक्षितः, कर्मयोगप्रशंसाप्रकरणानुचितश्च ।
ज्ञानयोगिभ्यः कर्मयोगिनामपकर्षसूचकं त्वत्रात्यन्तविरुद्धम् ।
नित्यमनुष्ठानात्प्राप्तं श्रद्धावन्तोऽनसूयन्त इति विशेषणाभिधानं च
निरर्थकम् । न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धा न असूयन्तश्च
भवेयुः । अवस्थात्रयविषयत्वे ॥ समुच्चयपरतया वा अवर्त्तनीना-
वस्थापकर्षपरतया वा शक्यमपिशब्दो नेतुमिति ।

अनुष्ठानात्प्राप्तं श्रद्धावन्त्यामात्रवतां च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानवि-
धायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह—इदानीमिति ।
श्रद्धावन्त्यस्योपाः पापनिर्हरणहेतुत्वं च 'धर्मः क्षुतो वा द्यो वा
स्युतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र । पुनाति
पुरुषं सदा' [म. भा. १।४।१४।१५] इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—भगवदभिमतमौपनिषदमनुतिष्ठतां अश्रद्धा नानामभ्यसूयतां च दोषमाह—ये
त्वेतत्सर्वभात्मवस्तु मच्छरीरतया मदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति—नैव-
मनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्धन्ते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते ; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु
विशेषेण मृदांस्तत एव नष्टानचेतसो विद्धि ; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यानिश्चयः ; तदभावाद्-
चेतसो विपरीतज्ञानाः सर्वत्र विमृष्टाश्च ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.—न्यतिरेकनिन्द्याऽन्युक्तार्थप्राशस्त्याति-
रेक उच्यते इत्यभिप्रायेणाह—भगवदिति । पूर्वोक्तन्यतिरेक-
रूपत्वाद्यमसूयोक्तिरश्रद्धोपलक्षणतयैत्यभिप्रायेण अश्रद्धा नाना-
नामित्यायुक्तम् । आधेयं शेषस्तु विधेयमपि हि शरीरमित्य-
नी. ४२

मिप्रायेण मदाधारमित्यादिपदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्ति-
तादृशीत्यपरं च । परबुद्धिदृष्टिनिषेधकं मतं कथमनुष्ठेयमनु-
ष्ठेयं वा ? सिद्धवस्तुनि च कथमनुष्ठानं ? इत्यत्राभिप्रेतान्तरा-
प्राह—नैवमनुसन्धायैति । 'सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मृदान्'

इति यथावस्थितात्सर्वस्वरूपानभिज्ञतायां 'अहं मम' इत्यादिषु सर्वेषु
ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः ।
नष्टानिति- पुरायातिथ्योग्या नित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तः-

करणमपि नास्ति इत्याह-चेतःकार्यमिति । कार्यादर्शनात्
कारणं नास्तीत्युपच्यत इति भावः । फलितमाह- विपरीत-
ज्ञानाः सर्वत्र विमृदाश्चेति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— फलमाह— ये न इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा,
किंस्वपरोक्षज्ञानिनः ? न तु साधनान्तरमुच्यते । 'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेऽदृष्टये । अपरोक्षेऽदृष्ट-
ष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय
निर्वाणायपरोक्षदृक्' इति ब्रुक्तं नारायणाष्टाश्रकरलेपे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तर-
श्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह— फलमिति । केचिद्विद्वांसः कुर्वन्तीत्ये-
तावता मया कार्यं न वा ? इत्याशङ्क्य चोक्तकरणाकरणयोः फल-
माह्वेल्लभ्यते । 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्देन ज्ञानमिव
निवृत्तं कर्माणि मोक्षसाधनमुच्यते इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय
व्याचष्टे— ये त्विति । कैमुत्यथोतनार्थोऽपिशब्दो न समु-
च्चयार्थे इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं चेत्तत् । समुच्चये यद्यपिशब्दः, स च
द्वेषा ज्ञानमिव कर्माणि पृथक्संवाहनं ; ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति ।
तत्राप्यपक्षं निराकरोति— न त्विति । निष्कामत्वादिनाऽनु-

ष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां
ग्रहणम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च ; तादर्थ्यं चतुर्थी । मुक्तौ
मुक्तिसाधने किञ्चित्सहकारि कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यत इत्यत
उक्तं सर्वमिति । तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये ।
ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्तौ । अहृत्यायै जरेति यथा । साक्षात्
साधनत्वेन धृतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किमपि ज्ञानं
तथा नेत्युक्तम्— न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमति-
देशेन निराचष्टे— अत एवेति । 'अपरोक्षेऽदृष्टिस्तु मुक्तौ
किञ्चित् मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा— ये म इति । येऽधि-
कारिणो मे मम मतमिदमुक्तस्वरूपं नित्यं सदाऽनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावन्तः श्रद्धावान् अनसृजन्तो
मयि वासुदेव उपदेष्टरि अक्षयारहितास्तेऽपि कर्मभिः सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ ये त्विति ।
ये त्वेतन्मम मतमभ्यसृज्यन्त ईर्ष्यन्तो नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेश्वरस्य मतम् । सर्वाणि च तानि
ज्ञानानि तेषु विमृद्धानपरमार्थविदो विद्वि विजानीहि, नष्टानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

८ वै. गि. भा.— एवमुपदिष्टार्थस्यावर्तनेन गुणमाह—
इदं फलाभिसन्धिमतताराहिल्येन परमेश्वराधनतया कर्म-
कर्तव्यस्वरूपं मे सर्वज्ञस्य सर्वगुरोः सर्वसुहृदश्च मम मतं ये मानवा
अनुतिष्ठन्ति, ये च अननुतिष्ठन्तोऽपि मन्मतेऽस्मिन् श्रद्धावन्तः
'एवमेवेतत्' इति कैवल्यविभासमात्रवन्तो भवन्ति, ये च
अश्रद्धावान् अपि नाम्न्यसृज्यन्ति 'इदं मतमुक्तं' इति दोषा-
विकारणं न कुर्वन्ति, तेऽपि अनुतिष्ठन्तः श्रद्धावन्तोऽनसृजाव-
न्तश्चेति त्रिविधा अपि कर्मभिः बन्धेष्टुमितिः पुण्यपापरूपैः
क्षुच्यन्ते । 'तेऽपि' इत्यपिशब्दोदार्थं पृथकरणम्, अन्यथा
येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि क्षुच्यन्त इत्यवर्तते । तथा च येऽनुतिष्ठन्ति
ते क्षुच्यन्त एव, ये त्विदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्मते श्रद्धा-
लवोऽनसृयाश्च भवन्ति, तेऽपि श्रद्धासृज्यासृज्यक्षीणपाया अचि-

रेणैवेदं मतमुदघातय क्षुच्यन्त इति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ३१ ॥
अन्वये गुणक्षुत्वा व्यतिरेके दोषमाह— ये त्विति । तु शब्दः
पूर्वोक्तश्रद्धावद्बैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति । तत्राद्यमर्थः— ये मम
एतन्मतं नादुतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्तः पुनरभ्यसृज्यन्तो वर्तन्ते,
ये चाश्रद्धावानसृज्यारहिता अपि न श्रद्धावन्ते, तान् क्रमेण सर्व-
ज्ञानविमृद्धान् नष्टानचेतसश्च विद्वि जानीहि । तत्र अननु-
तिष्ठन्तः सर्वज्ञानविमृदाः सर्वस्मिन् कर्मब्रह्मविषये यज्ञानं
तत्र विमृदाः तरणोपायत्वेन प्रसिद्धकर्मज्ञानमार्गद्वयश्रद्धाः,
नियसंसारिण इत्यर्थः । असृज्यन्तस्तु नष्टाः पापिष्ठाः, निरय-
गामिन इति यावत् । तथा च वक्ष्यति— 'तानहं द्विपतः
क्रूराः' [१६।१९] इत्यादि । अश्रद्धावानास्तु अचेतसः
चेतसा विवेकेन रहिता जडा इति ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह— ये मे मतमिति । तेऽपि कर्मभिरेव कृत्वा कर्मतो वा मुक्तिं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह— ये त्विति ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— अर्जुनस्य चैक्यगतयोक्तं त्यागसाधुः
स्य तत्रैवास्तिकः स्थापचाऽप्ये पुष्टिरूपसर्वव्याप्योपदेशोऽनुपपन्नः
स्यात् । अर्जुनस्याप्यन्यत्रानधिकाराद्भगवदुक्तेषु धर्मेष्वपि ॥
प्रष्टसि ; स्वयोन्योपदेशार्थं पुनः पुनः प्रश्नानेव कृतवान् ।

ननु तदर्थं नोक्तं चेत्किमर्थम् ? तदर्थं नद्वारा सकलसन्मार्गप्रद-
रूपेष्वुक्तम् । तदेवाह— परं योऽन्योऽप्येवं कुर्वात्तस्यापि कर्मजो
बन्धो न स्यादित्याह— ये मे मतमिति । ये मानवाः सद्धर्मो-
त्पन्ना मे मतमिदं पूर्वोक्तं श्रद्धावन्तो मंदकृत्वादनसृज्यन्तो-

ऽसहिष्णुताहीना अनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्मभिस्तज्जन्यफलभोगैर्बुध्यन्ते । मदाज्ञया कृतवान्मदुक्तिविश्वासतोऽन्यकर्मण्यपि मोक्षसाधकान्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये मदाज्ञारूपत्वं विहाय कर्मैव फलसाधकं फलरूपमिति ज्ञात्वा कुर्वन्ति ते

नश्यन्तीत्याहुः—ये त्वेतदिति । ये तु एतन्मम मतमभ्यस्यन्तः कौटिल्येन जानन्तो नानुतिष्ठन्ति तान् सर्वज्ञानविमुद्गान् अचेतसः शन्यहृदयान् नष्टान् नाशं प्राप्तान् विद्धि जानीहि । मदाज्ञातिरेकं कर्मकर्तारो नश्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०—ये म इति । येऽन्येऽपि त्वाद्दृष्टा मे मम मतं असक्त्या कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः अत्र दोषमपश्यन्तः तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्मोपकारैः सुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—ये विवति । सर्वशब्द ईश्वरवाची । ‘सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः’ [११-४०] इति निर्वचनान् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठास्तान् ; नष्टान् स्वर्गापवर्गप्रष्टान्, अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥

विदुषामविदुषां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.—कसात्पुनः कारणाच्चदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्माननुतिष्ठन्ति ? स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते ? त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? तत्राऽह—सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्याः ? स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः—प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारा वर्तमानजन्मादावभिव्यक्ताः—सा प्रकृतिः, तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनर्पूर्वः ? तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहो निषेधरूपः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ‘दुर्निग्रहा प्रकृतिः’ इति वाक्यशेषः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने च कारणं प्रच्छति—कस्मादिति । भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याऽह—त्वत्प्रतिकूला इति । राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात्प्रतिकूलत्वं भयकारणमित्यर्थः । उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—सदृशमिति (तत्राऽहति) । सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशावर्तित्वे कैमुतिकन्यायं सूचयति—ज्ञानवानपि । सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति—प्रकृतिमिति । भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता निषादित्याशङ्क्याऽह—निग्रह इति । का पुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टा ?

इति प्रच्छति—प्रकृतिर्नामिति । भगवदभिप्रातः प्रकृतिं प्रकटयति—पूर्वेति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि सङ्गृह्यते । यथोक्तः संस्कारः स्वसत्तया प्रवर्तकत्वेऽपि प्रकृतिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्ययुक्तं विवेकिप्रकृतेस्तथात्वादित्याशङ्क्य ‘पश्चादिभिर्याविशेषात्’ इति न्यायमनुसरन्नाह—ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे कलितमाह—तस्मादिति । प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्ति, अनिच्छन्त्यपि सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । प्रकृतेर्भगवता तनुत्त्येन वा केनचित्प्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपादस्यार्थपक्षितं पुरयति—मम वेति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.—एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं तच्च कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशकत्वात्, अप्रमादत्वात्, अन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वात्, इतरस्य दुश्शकत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणार्थतया कर्मापेक्षत्वात् कर्मयोग एव कर्तव्यः । व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः स एव कर्तव्य इति चोक्तम्, अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुश्शकतया सप्रमादतोच्यते । प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वदाऽनुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते । कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्संसृष्टा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति; तानि वासनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— उत्तरप्रथमसङ्गत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति— एवमिति । मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् प्रकृतिसंस्पर्शान् इत्युक्तम् । ज्ञानयोगादनादरहेद्बुद्धदुश्चकत्वादिसमर्थनपरमन्तरप्रकरणमिष्टमिप्रायेणाह—अतः परमिति । ‘नानुतिष्ठन्ति’ इत्यस्य हेतुरपि ‘सदृशो’ इत्यादिनाऽभिप्रेतः । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावदौक्तिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलत्वप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दानन्वयात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानं, तस्यासम्भार्या प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात् । अतो यदात्मन्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुत्सहते तज्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्यं यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति— यथावस्थितपरशेषत्वादिविशिष्टत्वपरिनिर्देशः । तदेवेति विषयादुपभगवत्प्रच्छेदः । सर्वदेति आफ्णवापेतिरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्कया इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारणं हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरलोकेऽभिधीयते; तन्मूलं च

प्राचीनवासनैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशाद्धानां दिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं— प्राचीनवासनाया इति । ‘सदृशो’ इत्यनेनाभिप्रेतमातुल्यमाह— प्राकृतविविक्तमिति ; शब्दादिविषयवासनाया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानवर्धित्वं ज्ञानात्पुरुषं चेष्टताम्, कुतः प्रकृत्यनुपुरुषं चेष्टते? इत्यर्थः । अत्रोत्तरं ‘प्रकृतिं यान्ति भूतानि’ इति । पुनरुक्तिशङ्कां परिहरन्तुत्तरत्वं विवृणोति— अन्विदिति । अविस्तं सुधा कन्तव इति भृशव्यर्थः । अनादिकालप्रवृत्तचित्संसंस्कृतापरोक्षामह्वरदेहात्मप्रमज्जनितामत्यन्तप्रपञ्चितां वासानामवतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तदेव विवृणोति— तानीति । निग्रह इति, नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य चेति निग्रहकर्तव्यमाहारी न युक्तः, ‘अनिच्छन्नपि’ [३।३६] इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारं शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किं करिष्यतीति— न किञ्चन किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चेत्किमिति ते मतं मिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

नानुतिष्ठन्ति लोकाः ? इत्यत आह— सदृश-

६ ज. प्र. दी.— ‘सदृश’ इति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽस्तत्तामाह— एवं चेदिति । यदि त्वन्मतादुष्टाने मोक्षः; अन्यथा नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरैकत्वात्कथं स्वस्या

इति प्रातिस्विकत्वमुच्यते ? इत्यत आह— प्रकृतिरिति तत्कार्यौ रागद्वेषौ उपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— तथा हि—सदृशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावमिव्यक्तो यः सा प्रकृतिः; तस्याः सदृशमेव सर्वजन्तुर्ज्ञानवानपि; किमुत मूर्खः ? । प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहो निरोधः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ॥ ३३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यद्येवं तर्हि सर्वेऽपि लोकास्तत्र मतं किमिति नादुतिष्ठन्ति ? तत्राह— सदृशमिति । लोके ज्ञानवान् गुणदोषविवेकवानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्राचीनसंस्कारस्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव चेष्टते, किञ्च वक्तव्यमज्ञेष्टते इति । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति पुरुषार्थश्रेष्ठेष्टमपि स्वस्वप्राचीनकर्मसंस्कारस्वभावमेव अनुवर्तन्ते, न तु नियमेन मम मतमित्यर्थः । ननु ‘सर्वज्ञानविमुदास्तान्विहि नष्टाव’ [३।३२] इति पूर्वोक्तैः प्राणिनाञ्छन्मार्गनिर्गते स्वदीये जायति कथं प्रकृतिमेवावर्तते ? तत्राह— निग्रह इति । मम निग्रहः किं करिष्यति ? न किञ्चिदपि । दृष्टं

क्षेतदुपपत्त्यसेवनचौरीराजदारगमनादिषु अनर्थहेतुषु ज्ञात्वाऽपि तत्र प्रवर्तन्ते इति । न चैतदीश्वरेणापि वारिभित्तं शक्यम् ; तत्कस्य हेतोः ? तेषु तद्गोणानामवश्यम्भावितात्, यदाह— ‘अवश्यम्भाविभावानां प्रतीकारो भवेच्च’ । अत्राऽऽख्येन युग्येतरलामनुविधिरा’ इति । तथा च नरकहेतुषु ज्ञात्वाऽपि प्रवर्ततप्राक्कर्मवासनाप्राबल्यादुन्मत्तानि प्रवर्तमाना न मदीय-नियहान्निग्रह्यतीति भावः । नन्वेवं प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वे ईश्वरस्यानी-श्वरत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न; दुर्निग्रहत्वस्यापि तस्या ईश्वरेणैव निर्मितत्वात् । उक्तं हि— ‘न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः । अवश्यम्भावित्वाऽप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता’ इति ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— ननु तर्हि सर्वे बुधा महाफलत्वात्स्वन्मतमेव किमिति नानुतिष्ठन्ति ? तत्राह— सदृश-मिति । कैमुत्येनाह— ज्ञानवानिति । शास्त्रीयं ज्ञानं सात्त्विकं तद्वानपि स्वस्याः परिणतायाः प्रकृतेरनुरूपं चेष्टते । चेष्टायां प्रकृतिरेवानुरणहेतुः । प्रकृतिमोहित एवाहमित्यभिज्ञ इति मनुते । न परोक्तमनुसन्धते; किं पुनर्वक्तव्यमज्ञ एव भवतीति ? अतो भूतानि सर्वाणि सात्त्विकराजसतामसानि स्वभावमनुवर्तन्ते, वायुं तृणवत् । तत्र निग्रहः शिक्षणं ऐन्द्रियो वा किं करिष्यति ? प्रकृतेः प्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वन्मतं विहाय नाशसाधने कथमनुवर्तते ? इत्याशङ्क्याहुः— सदृशमिति । ज्ञानवानपि

नरः स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते करोति । अत्रायं भावः— प्रकृत्यस्यो जीवो न भगवद्गुणे प्रवर्तते, तदंशत्वात् । अत एव

स्मर्यते 'यो यदंशः स तं भजेत्' । भाषा तु भगवत्त-
सामर्थ्येन ज्ञानवतोऽपि मोहयति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे
[दुर्गासप्तशत्यां ॥ १५५ ॥ 'ज्ञानिनामपि चेतोसि देवी भग-
वती हि सा । बलादाकृत्य मोहाय महामाया प्रवच्छति']

इत्युक्तम् । ननु सत्सङ्गव श्रीमद्भाष्येन वा कथं न ते यजन्ति
तत्राहुः । भूतानि प्रकृति स्वाधिष्ठानमेव याप्ति । पुतदर्थमेव
नृपंसकत्वञ्चकम् । निराहः ससङ्गादीनां किं करिष्यति ?
अकिञ्चिद्विषयित्वार्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु ते चैतव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवानुतिष्ठामित्वम्, इत्यत आह— संश-
मिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञानवानपि चैष्टते, किमु मूलैः ?
'पञ्चादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायान् । स्मात्प्रकृति यान्ति अनुसरन्ति भूतानि प्राणिनः, तत्र मम बाऽन्यस्य वा
निग्रहः किं करिष्यति ? न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मपेक्षयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥

बलवदिष्टानिष्टानुपातिनो रागद्वेषयोर्नियमनावश्यकता ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यदि सर्वे जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चैष्टते, न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति,
ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये—इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः—इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यम्भा-
विनौ । तत्रापि पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे पृष्टतः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं
नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः, सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति; तदा
स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुना रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा
शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति; न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य
पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ, तस्कराविव पथीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे
लौकिकैरेदिपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति श-
ङ्कते—यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भ-
वादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिनियमयोर्भविष्यति, नेत्याह— न
चेति । शङ्कितं दोषं श्लोकेन परिहरति— इदमित्यादिना ।
वीक्षायाः सर्वकरणयोर्वशत्वं दर्शयति— सर्वेति । प्रत्यर्थे राग-
द्वेषयोर्व्यवस्थया प्राप्तौ प्रत्यादिशति— इष्ट इति । प्रतिविषय-
विभागेन तयोऽन्यतस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभाव-
प्रत्युक्त्या प्रागुक्तं दूषणं कथं समापेयं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । तयोऽरित्याद्यवतारितं भागं विभजते— शास्त्रार्थ
इति । प्रकृतिवशत्वाजन्तोर्नैव नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—या

हीति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्वार
मित्युक्तं, इदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या
प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह— यदेति । मिथ्याज्ञान-
निबन्धनौ हि रागद्वेषौ, तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्या-
ज्ञानविरोधित्वादवश्यम् । रागद्वेषयोर्मूलनिष्ठत्वा निरुक्तौ प्रतिब-
न्धत्वेन कार्यसिद्धिमिसन्वायोक्तम्— तदेति । एवकारस्या-
न्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति— नेति । पूर्वोक्तं नियोगमुपसं-
हरति— तस्मान्निति । तत्र हेतुमाह— यत इति । हिशब्दो-
पात्तो हेतुर्यत इति प्रकटितः, स च पूर्वेण तच्छब्देन सम्बन्ध-
नीयः । पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति—
श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह— श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थे शब्दादौ वागादिकर्म-
न्द्रियस्य चार्थे वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततत्तदनुबभूषारूपो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनु-
भवे प्रतिहेते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तविवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे
कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः; ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । तयोर्न वश-
मागच्छेत् ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत्; तौ हि रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जयो भूत्वा
आत्मज्ञानाभ्यासं वारयतः ॥ ३४ ॥

१ अत्र— 'इन्द्रियस्यार्थे रूपादिविषये इन्द्रियस्य चक्षुरादेः' इति व्याचक्षणाणां नयनानां कथितपदाख्यदोषान्नापरः
कोऽपि लाभ इति ध्येयं सूचीभिः ।
—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—वाक्षभाषायाः स्वरूपपेष्टाहेतुत्वेऽन्तर-
व्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयायित्वेति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सा सर्वेन्द्रियसङ्ग्राहेत्यभिप्रायेण
ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियोपादानम् । अर्थशब्दोऽत्र विषयपरः । साध्य-
स्य च व्यापारविषयस्याद्वयत्वादेरप्यत्रार्थशब्दार्थता दर्शिता ।
'व्यवस्थितौ' इत्यत्रोपसर्गाधैविषयणम्— अवर्जनीय इति ।
वासनाया इच्छाद्वाराणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव
कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते; न तु वासान्तरमस्ती-
त्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ न्यव-
स्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागद्वेषोऽपि किं स्वस्-
वादी ? इति बाह्या स्यात्, तद्वदुपासाया तदनुभव इति ।
ततः किं ? इति शङ्कायां 'सदशं चेष्टते' [३।३३] इत्यने-
नैकीकृत्यानुसन्धानस्तत्प्राप्त्यर्थमाह तावेवमिति । एवमुक्त-
वासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । म्रियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन
बलात् क्षणमात्रनिर्भोक्षादिनियममुच्यते स्वकार्यमिति—

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्ये-
वातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह— इन्द्रियस्येति । तथा मुक्तम्— 'संस्कारो बलवानेष ब्रह्माद्या अपि
तद्वशाः । तथापि सोऽन्यथाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—'इन्द्रियस्य' इत्यस्य सन्नतिमाह— तथा-
पि । एवं तर्हि 'अपि सर्वाणि कर्माणि' [३।३०] इतिविधानं
प्रकृत्यन्तं च व्यर्थमित्यावाक्येति भावः । ययपि 'प्रकृतिं याप्ति
भूतानि' [३।३३] इति निग्रहोऽकिञ्चित्कस्तस्यापि व्याहृत-

विषयानुमेषेषु बचनादानादिषु कर्मसु चेत्यर्थः । 'सहातसङ्गा-
यते' इत्यारम्भः 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' [३।३२, ३३]
इत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति— ततश्चायमिति ।
'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्येतत् तावदागद्वेषनिषेधमात्रम्,
तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगाना-
दरणीयताप्रकरणात्सङ्गतम् । अतोऽत्र यथा वचनव्यक्त्या ज्ञान-
योगाभादरणीयता सूच्येत, सैव प्राक्षेप्तमिप्रायेणाह— ज्ञानयो-
गेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराम्यस्तसमातीयविषयेषु प्रवृत्तेन
रागद्वेषयोर्बलात्कार इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति—
विनाशहेतुभूतं तद्वशगमनं परिहरित्वेत्यर्थः । तद्वशगमनं कथं
विनाशः ? इति शङ्कायां वतुषेपादमवतारयति तौ हीति । 'काम
एव क्रोध एव' [३।३०] इत्यादिभिः 'लोकैर्बैर्यमाणमाकारम-
भित्यजुज्वेयो दाह इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं प्रकृतविषयं
योजयति— आत्मज्ञानाभ्यासं वारयत इति । मुक्तिवन्तापये
लुब्धकवदवस्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मेतदुच्यत इत्यत उक्तं निग्रहादिति । निग्रहादित्या-
शयवास्तथापीत्याद्याहेति योजना । अत्राममसम्प्रतिमाह—
तथाहीति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्राऽह— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थं सर्वेन्द्रियाणामर्थं रागः, अनिष्टे द्वेषः, इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्यस्वभावतः प्रवृत्तिनिवृत्ती,
तथापि तयो रागद्वेषपूर्वकत्वं प्रत्यक्षा रागात्प्रवृत्तिर्द्वेषाभिवृत्तिरिति । अतो रागद्वेषौ नियम्य यथा-
शास्त्रं प्रवर्तेत । यतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ पुरुषार्थप्रतिबन्धकौ ॥ ३४ ॥

८ जे. म. मि.—नन्वेवं प्रकृत्यैव चेत्युक्तस्य प्रवृत्तिनि-
वृत्तिश्च तर्हि विविचिनिषेधनाशक्येत्यर्थः । न च प्रकृतिज्ञानः
कृत्रिमस्ति, यं प्रति तयोरपेक्षत्वं स्यादित्याशङ्क्याह— इन्द्रि-
यस्येन्द्रियस्येति वीक्षया ज्ञानकर्मिन्द्रियाणां सर्वेषामपीति
कथ्यते । तथा च ओत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दादौ बागादि-
कर्मिन्द्रियस्यार्थं वचनादौ चाङ्कूले रागः प्रतिफुल्ले द्वेष इत्येवं
प्रतिविषयं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवस्थम्भावितौ, तद्वा रा च
प्रकृतिः पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ जनयति । एवं स्थिते तयोः
रागद्वेषयोर्बलवती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते, हि यस्मात्
अस्य शङ्क्योक्तौ प्रतिपन्थिनौ विरोधिनामिति ।

अर्थ भावः—सत्यमेव प्रकृत्यधीना पुरुषस्य प्रवृत्तिनि-
वृत्तिरेति । तथापि सा प्रकृतिर्बलवन्निष्ठावन्निवृत्तिज्ञानाभा-
वसङ्कहेतुसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरुषस्यैव शास्त्रनि-
षेधे परदारगमनादौ प्रवर्तयति; एवं बलवन्निष्ठापक्षव्यवहारा-
भावसङ्कृतानिष्ठानाभलाज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरुषस्यैव शास्त्र-

विहितादपि सन्ध्यावन्दनार्देर्निवर्तयति । तत्र निषेधशास्त्रेण
प्रतिषिद्धस्य बलवन्निष्ठावन्निवृत्ते ज्ञापिते सहकार्यभावात्
केवलं दृष्टेस्तावनमात्रविषयसंस्कृतानभोजन इव तत्र न रागं
जनयितुं शक्नोति । एवं विविधशास्त्रेण बलवन्निष्ठावन्निवृत्ते
बोधिते सहकार्यभावात् केवलमनिष्ठाधनताज्ञानं भोज-
नादाविव न तत्र द्वेषं जनयितुं शक्नोति । ततश्चाप्रतिबन्धं
शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति, निषिद्धाच्च निवर्तयतीति
शास्त्रीयविवेकज्ञानप्राप्त्यनेन रागद्वेषयोः कारणीभवेनोपमर्दनं
प्रकृतिः शास्त्रदृष्टिं पुरुषस्त्वमार्गं प्रवर्तयितुं क्षमत इति न
शास्त्रवैयर्थ्यभसङ्क । यत्र त्वनिष्ठसाधनत्वज्ञाने सत्यपि रागो-
ज्ज्वलिते वा राजदारगमनादौ, मा भूत् तत्र निषेधशास्त्रस्य
निवर्तकत्वं, मा भूच्च तत्र तस्य प्राबल्यम् ; इच्छाप्राप्त्यवरूपा
प्रवृत्तिरेव तत्र प्रयोज्याऽस्तु । वा नो हासि । न चैतावता
शास्त्रवैयर्थ्यम् । अतएव न रागनिवर्तनेन साधकत्वात् । न हि
रागनिवर्तकत्वं निवर्तयन्नरागं न निवर्तयति नौकावैयर्थ्यमिति ३४

९ व० त० दी०— नन्वेवं सति विधिनियमवैयर्थ्यं प्रकृत्यधीनत्वात्सर्वस्येत्याशङ्क्याह— इन्द्रियस्येति । न हि विधिनियमैषौ तत्त्वज्ञात्यन्ताज्ञायाः प्रवर्तकौ, अविषयत्वात् । किन्तु मध्यमस्येति इन्द्रियरसानेवाधिकारीति तस्य प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषावन्तस्त्वक्तौ व्यवस्थितौ, तदनधीनत्वमेव सिद्धिहेतुरिति, अतस्तयोर्न वशमागच्छेत्, तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ विवेकवित्तस्य कुपप्रप्रापकौ, प्रसभं घातकावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु प्रकृतेर्भगवदत्तसामर्थ्याविग्रहादीनामसाधकत्वं पुरुषसजीवानां कथं फलसिद्धिः ? इत्यत आहुः— इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थ इति । इन्द्रियस्य इन्द्रियाणां जात्यभिप्रायेणैकवचनम्— इन्द्रियस्यार्थे रूपादौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ नियतभाजौ । इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः । अवश्यमेतौ भाविनौ । तयोर्विष्टान्तिभ्यां रागद्वेषयोर्बन्धो नागच्छेत् । यतस्तावस्य परिपन्थिनौ द्वेषिणौ मार्गविच्छेदकौ । अत्रायमर्थः— मायायाः स्वीयान्तानां तत्सम्बन्धिनानां च मोहनसामर्थ्यं भगवता

दत्ततः पुरुषांशो जीव इन्द्रियादिवशं नागच्छेत्तदा मोहो न भवेत् । मायायाः स्वस्मन्मिहमोहकसामर्थ्याज्ञापनायेव एवं भूतानीति मनुसकलिङ्गशक्तम् । अत्रोपदेशे चास्येत्यनेन पुलिङ्गशक्तं विषयादिसङ्गस्य मोहरूपत्वादेव श्रीभागवते [३।३।१।३५]— 'न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चात्मप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यया पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥' इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्याभावाद्विधिनियमशक्त्यर्थमित्याशङ्क्याह— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विवचनं वीप्सयायाम् । प्रतीन्द्रियं स्वे स्वेऽयं शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसम्बद्धौ; तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा, पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातन्त्र्यमस्ति; हि यतः तौ रागद्वेषावेवास्य प्राणिनः परिपन्थिनौ विरोधिनी, दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात्, न तु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपन्थी, तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः । अयं भावः— यथा ह्यस्तनेन स्वाज्ञो-लङ्घनजेनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव भटानामाभिपत्ये नियुञ्जे । एवं पूर्वकर्मणुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोऽपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तन्नेव भक्तिभ्यान्प्रणिधानेनावर्जित एनं रागादिजये नियुञ्जे; तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं, पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात्; नापीधरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मयित्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

परधर्मात्स्वधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा 'परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुरूपेण एव' इति, तदसत्— श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनु-ष्टीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितम् । कस्मात् ? परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहतीति यतः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तरलोकात्मवतारयति— तत्रे-त्यादिना । व्यवहारभूमिः ससम्यर्थः । शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रति-पत्तिमेव प्रत्याययति— परधर्मोऽपीति । स्वधर्मवदित्यपे-रर्थः । अनुमानं दूषयन्नुनस्वेन श्लोकमुत्थापयति— तदस-

दिति । स्वधर्माद्युदाहृतानुष्ठानात्प्रतिज्ञाद्वयस्य भिक्षाशानादि-लक्षणस्य स्वज्ञेयतयाऽपि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे— श्रेयानिति । उक्तोऽयं प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह— कस्मादित्या-दिना । स्वधर्ममवबुध्य परधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृत-दोषस्य दुष्परिहितत्वात् तत्त्यागः साध्यानाित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— अतः सुशक्तया स्मधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दुश्शक्तया परधर्मभूतान् ज्ञानयोगात् सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् प्रमादाच्छ्रेयान्; स्वेनै-वोपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतया निधनमपि श्रेयः; अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यपि अव्याकुलकर्मयोगारम्भसम्भवात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपा-दातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतया भयावहः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.—‘श्रेयान्’ इत्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्म-
शब्दौ न तावद्गोश्रमाद्यपेक्षया प्रयुज्येते, परधर्मोश्रमादिवर्मा-
ष्टास्य दूतो निस्सत्त्वेन तन्निषेधयोगात्, अत्र च तत्प्रसङ्गा-
भावात्, ‘परधर्मात्स्वदृष्टितात्स्वधर्मो विगुणः श्रेयान्’ इति चोक्ते
श्रेयशब्दस्य प्रशस्त्यतया चित्वात्, स्वदृष्टितपरधर्मस्य प्रशस्त्यत्त्वा-
त्प्रसज्येते; न च तदुपपद्यते स्वदृष्टितस्य दुरुदृष्टितस्य वा
परधर्मस्याधर्मत्वेन गृहणीयत्वात् । अथ स्वधर्मभूतयुद्धपरित्यागा-
भिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रसङ्गा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परि-
त्यागनिन्दा च क्रियत इति चेत्, अस्त्वेतावताऽपि निषे-
धस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्त्यत्वमात्रप्रसङ्गबोधो तु न परिहृत्यम्;
न चात्र ‘स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं कुर्या’ इत्यर्जुनस्याभिपत्तिः;
अत्रैव शब्देदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः, स्वधर्मतया आभ्यस्तः परधर्म-
त्वेनान्न ज्ञाप्यत इति चेत्, ततः स्वदृष्टितात् परधर्मादित्यनुवाद-
रूपत्वात्तुपपत्तेः; परधर्मतया सम्प्रतिपक्षत्वे हेतुं व्यपदेश उप-
पद्यते; तत्र च परधर्मत्वज्ञापनं निष्प्रयोजनम्, अधर्मत्वमात्र-
स्यैव ज्ञाप्यत्वात्; अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्त्यतयाऽना-
दरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयो; एवं च सति ज्ञान-
योगस्य प्रशस्त्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्; पूर्वश्लोकद्वयप्रकृत-
वाक्यानुवर्तित्वेन सङ्गतिः स्यात्, ‘अथ केन’ इत्युत्तरश्लोकस्य
प्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते—

अत्र दानिच्छतोऽपि पापात्तरणहेतुः क इति प्रश्नः, स च ज्ञान-
योगदुष्करत्वकथनेनैव सङ्गच्छेत; अनिच्छतोऽपि मे क्षम-
धर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत्, न; अस्यानिच्छ-
त्वाभावात्, ‘काम एष क्रोध एषः’ [३।३।७] इत्याद्युत्तरानुपप-
त्तेः; न हि कामक्रोधान्यामर्जुनो दुर्दैवं परित्यजति, किन्तु का-
रुण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम्; अतः स्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वधर्म-
परधर्मधर्मविषयो; तदेतद्विलम्बमिति प्रत्याह—अतः सुरा-
कृतयेति । अतः श्लोकद्वयोक्तवासानुवर्तित्ववशादित्यर्थः ।
विगुणोऽपि अज्ञैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेय-
स्त्वमित्यत्रोक्तं अप्रमादगर्भं इति ? । वैगुण्यमात्रं स्वस्व-
चिच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वदृष्टितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियो-

ग्याकारपरतया सुशब्दः सादृश्यपर इत्याह—सगुणादपीति ।
अनुष्ठिताशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्भूतत्वस्य चातिक्रान्तता-
रूपत्वात् प्रागनुष्ठानं पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं
कश्चित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादिति । एवं चिच्छेदाविश्लेषायां
स्वदृष्टितात् ज्ञानयोगाद्विगुणः कर्मयोगः श्रेयानित्येवद्वयवत्
स्यात्, सगुणस्याचिच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः ।

सुशक्तयेत्युक्तोहेतुविवरणमुखेन स्वधर्मशब्दार्थं च विगुणवन्-
विगुणस्य कर्मणः फलाविनाभावात् कथं श्रेयस्त्वं ? इति शङ्कापरि-
हारतया सुतीर्थं पादं व्याख्याति—स्वेनैवेति । स्वेनैव
प्रकृतिसंछद्यतया व्याप्रियमाणेन्द्रियैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छैव-
वेति भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति ।
अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिकलार्थतया विहि-
तत्वात् कर्मयोगः काम्यकर्मैव; तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽर्थ-
विशेषः, यद्विशुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा
फलं साधयति—इति । वैगुण्यं त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् ।
काम्यकर्मन्तरवन्न फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्य-
भिप्रेतं विगुणवन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्वं ?
इत्यत्राह—अनन्तरायहततयेति, इन्द्रियाणामनुभूतसजा-
तीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तचिच्छेदाभावादि-
त्यर्थः । अक्याकुलत्वमत्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वं ‘नेहाभिकम-
नाशोऽस्ति’ [१।४०] इति पूर्वं सङ्गृहणोक्तम् । ‘पार्थ ! नैवेह
नामुत्र’ [६।४०] इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अन्यवहितान-
न्तरजन्मनि पौष्टकल्यविषयाभावेन सम्भवादित्युक्तम् । अन-
न्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत्सिद्धमिति भावः । यदि विगु-
णस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते;
तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं न स्यात् ? इत्यत्र चतुर्थं पादं
व्याख्याति—प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फलं न सम्भवती-
त्यभिप्रायेण ‘अथावह’ इत्युच्यते । स्वरूपेण चिच्छिन्नस्य कथं
जन्मान्तरेऽपि फलम् ? अचिच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्ब-
तमिति भावः ॥ ३५ ॥

५ आ. भा. मा — तथाप्युग्रं युद्धकर्मैतत् आह—श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. वी.—‘श्रेयान्’ इत्यस्य सङ्गतिमाह—
तथापीति । ‘व्यायसी चेत्’ [३।१] इत्यत्र द्वावास्ते-
पावर्जुनेन कृतौ । तत्राद्यः ‘लोकसिन्’ [३।३] इत्यादिना
परिहृतः; इदानीं ‘युद्धवत् विगतज्वरः’ [३।३०] ‘तयोर्न

वसामागच्छेत्’ [३।३४] इत्युक्त्या स्मारितं द्वितीयमाशेषमा-
शङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म कर्तव्यं तथापि उग्रमवर्ज-
नीयरागद्वेषं न कुर्यामिति शेषः ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चाप्यत्—श्रेयानिति । यतः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणः
कतिपयाङ्गै रहितः, परस्य धर्मः परधर्मस्तस्मात्; परधर्मात्सगुणमनुष्ठितात् । अतः स्वधर्मं निधनं
श्रेयः प्रशस्यद्वरम् । परधर्मो भयावहः, भयमावहतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

८ वे. ब्र. गि.—इत्थम् ‘मयि सर्वोपि’ [३।३०]
इति श्लोकेन क्लृप्तमप्यलार्थयुक्तस्य ‘ये मे मतम्’ [३।३१]
इति द्वाभ्यां तत्संवादादुपेक्ष्य तस्या ‘सद्यं’ चेत्

[३।३३] इत्यनेन पापिष्ठानां तत्रारुचिमभिधाय ‘इन्द्रियस्य’
[३।३४] इति श्लोकेन स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपदवादिस्वा-
धारण्यकृतिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्; इदानीं

शास्त्रीयेऽपि कर्मणि स्वधर्म एव कर्तव्य इत्याह— श्रेयानिति । स्वछुष्टितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण कृतात् परधर्मात्स्वं प्रत्यविहितात् विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः स्वकीयगोणश्रमोदितो धर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः, यथा हि सुरुषिण्याः परमातुः सकाशात्

९ व० त० दी०— तदेवं रागद्वेषवशेन कस्यापि प्राकृतेनापि स्वधर्मस्तु न हेयः, परधर्मोऽपि नोपादेयः, इति बोधयन्नाह— श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वनुष्ठितात्साङ्गात् ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त. — ननु सर्वप्रकारेण भवदुक्तधर्मस्य कठिनत्वेन कथं सिद्धिः ? इत्याशङ्क्याहुः— श्रेयानिति । स्वधर्मो भगवद्वर्मः विगुणः अङ्गादिभावहितः परधर्मात् मोहकधर्मात् स्वनुष्ठितात् सुखप्रकारेणानुष्ठितात् सम्पादितात् श्रेयान् उत्तमः । यतः पूर्वं विगुणोऽपि भगवद्वर्मो मरणसमये

कुर्यादपि स्वर्माता हिता भवति तद्वत् । तथा हि यतः परधर्मस्थितस्य जीवनादपि स्वधर्मस्थितस्य मरणं श्रेयः, इह लोके कीर्त्तिकरत्वात्, परलोके च स्वर्गादिहेतुत्वात् । परधर्मस्तु इहाकीर्त्तिं परत्र नरकं च प्रयच्छन्मयावाहः ॥ ३५ ॥

नोक्तधर्मं प्रवृत्तिः प्राकृतत्वादित्युक्तं, ततस्तौ विहाय मरणं श्रेयः, मोक्षप्रापकमित्यर्थः । परधर्मो मरणसमये एवाङ्गितः स्वविषयस्मारको भवत्येव, स तत्क्षणे यमदूतादिदृशकत्वेनाऽप्येव नरकादिदायितानायां तत्साधकत्वेन च भयावहः भयकर्तृत्वार्थः ॥ ३५ ॥

११ नी. भा. दी.— यस्मादेवं तस्मात्— श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः, स्वस्य वर्णाश्रमानुस्यूतेण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हिंसादिमिश्रोऽपि किञ्चिदङ्गहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् । स्वधर्मोऽयुद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः, विहितत्वात्; परस्य धर्मो भैक्षचर्यादिर्भयावहः, क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच— अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय ! बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— यद्यप्यनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयानुंसः' [२।६२] इति 'रागद्वेषी.... ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति चोक्तं, विश्विस्ममनवधारितं च तदुक्तं तत्सङ्क्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति— अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव श्रुत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णि कुलप्रसूत ! बलादिव नियोजितः ? । राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासया प्रभ्रातृपतिरित्याशङ्क्याऽह— यद्यपीति । विश्विस्तं विविधेषु प्रदेशेषु शिस्तं दर्शितमिति यावत्, अनवधारितमनेकश्रोतत्वादनैकधाऽविवेकक्रामादिभिर्विकल्पितत्वादित्यर्थः । नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तत्किमिति ज्ञातुमिष्यते ? तत्राऽह—

ज्ञाते हीति । कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः । वाक्यान्तरमार्थस्त्वमथशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्रवाभ्यां व्याकरोति—अथेत्यादिना । अनिच्छन्नोऽपि बलादेव दुश्चरितेऽतिरिक्तव दृष्टान्तमाचष्टे—राज्ञेवेति । विविधोऽयमस्येच्छासापेक्षत्वात्तदभावे तदस्तिद्विमाद्यङ्गव प्रायुक्तं स्मारयति—राज्ञेवेत्युक्त इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पूरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयाननुभवरूपं पापं बलाद्वियोजित इव चरति ? ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'सदृशं चेष्टते' [३।३३] इत्यादिना वासनानुवर्तित्वमुक्तम्; वासना च चेतनस्येच्छाद्वारेण प्रवर्तिका ; एवं च सति ज्ञानयोगमिच्छतस्तद्विरोधितया विषयाननुभवमनिच्छन्नोऽपि कथं वासनानुविषयाननुभवे प्रवृत्तिहेतुः ? इति प्रच्छति—अथ केनेति । अत्र 'अनिच्छन्मानोऽपि बलादातावधेयं नियोजितः' इति यादवप्रकाशनादोऽपपाठः । अथवाऽन्योऽत्र प्रशार्थकः, कात्स्न्येयरो वा । ज्ञानवानपीति ज्ञानवत्त्वेन निदिष्टरामशेकोऽयंशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तं अयं गी. ४३

ज्ञानयोगाय प्रवृत्त इति । न ह्ययं वासनयाऽप्यनिच्छापूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्नोऽपि वायुदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते; तद्वदत्रापि केनचिद्विरोधेन बलवता भवितव्यमिति सत्त्वोक्तं बलादित्यादि । 'बलादिव नियोजितः' इत्यस्य केनेत्यादिप्रश्रवविस्मयगतार्थतां परिहर्तुं क्रममेदेनान्वय उक्तः । वायुदकादिबलाविश्रयजितो यथाऽनिच्छन्मयाचरति, तथाऽयमप्याचरति; तत्र केन प्रयुक्त इति प्रशार्थः ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— बहवः कर्मकारणाः सन्ति, क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति— अथेति । अथेत्यर्थान्तरं 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३४] इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'अय केन' इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः । 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्व-सोक्तत्वात् । न हि पापप्रभयो ज्ञेयत्वात् । अन्यद्वागादेः पुरुषपरि-पन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह— बहव इति । कारण-शब्दः करोतेत्यन्तात्करणे ल्युट् ; स च त्रिलिङ्गः । अयमनु-मान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा 'पयासंधो युः' [अथा. ३।१।१०७] इति करणे युः । अयं च स्त्रीलिङ्गः । बहव इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव । 'बोतो गुणवचनात्' [अथा. ४।१।४४] इति विकल्पविधानात् । कर्मेति पापं विवक्षितम्, द्वयोरेवो-क्तत्वात् कथं बहव इत्यनुवादः ? इत्यत आह— क्रोधादय

इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमतसरादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिषट्कुर्यप्रसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । राग-शब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रश्नस्य प्रकृते क उपयोगः ? इत्यत आह— अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणसङ्गतिरिति स्वयमेव सूचित-मित्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते । तस्यैव सङ्गतं न प्रष्टव्यमित्यतः सङ्गत्यन्तरभावेऽपि प्रासङ्गिकी सङ्गति-रस्तीत्याशयवान् प्रसङ्गं दर्शयति— तयोरिति । अत्रापि यो बलवान्स्वं प्रति महान्तं प्रत्यन्तं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेषु प्रसिद्धपरधर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्य कारणबुभुत्सवाऽर्जुन उवाच— अथेति । नियोजित इव ॥ ३६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमुपदिष्टस्य भगवन्मतानुष्ठानस्य प्रतिबन्धकापनोदनमन्तरोपासम्भावप्राप्त्यर्थं प्रतिबन्धकं विज्ञाय तदपनोदनं करिष्यामीति मन्वानोऽर्जुन उवाच— अथेति । अयं पुरुषः केन प्रेरितः पापं चरति ? पापमिति निषिद्धं कार्यं च कर्तव्येति । अधशब्दः प्रकृताद्विषादर्थान्तरवचनः । एवं च किम् 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] 'प्रकृते-र्युणसम्पदा' [३।२९] 'आयतो विषयान्युसः' [३।६२] इत्यादिवा पूर्वोक्तं रागद्वेषादिकमेव पापाचरणहेतुः ? किंवा

ततोऽन्यत्किञ्चिदस्ति अन्यस्यापनोदनीयं ? इति प्रभार्थः । रागादिभ्योऽन्यस्य पापप्रकर्तव्यं सम्भावयति— अतिच्छन्न-पीति । स्वयं कर्तुमनिच्छन्नापि राज्ञा भुव्य इव बलाश्लिष्योक्तिः पापं चरति । अतो रागाद्यतिरिक्तोऽपि पापप्रवर्तकः कश्चि-स्सम्भावित इत्यर्थः । 'बलात्' इत्यनेन पापप्रेरकेषु यः प्रबलः, यस्य जयाद्व्यये स्वत एव पराजीयन्ते, स वक्तव्य इत्युक्तं भवति । 'वार्ष्णेय' इत्यनेन वृष्णिवंशेऽवतीर्णान् त्वया तद्वश-प्रसूतकृन्तीतनयोऽहमखपेक्षणीय इति सूच्यते ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०— 'परधर्मकृतेः पापं पुण्यं च निजधर्मेतः' इति ज्ञात्वा मतं पार्थः सन्निद्धानोऽथ पृच्छति 'अथ केनेति । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३७] इत्येत्यशक्यं अस्वतन्त्रत्वात् रोगिवत् । परधर्मस्त्वधर्मानुष्ठाने वैप-रीत्यमिति पापाचरणे तु केनचित्प्रवर्तकेन प्राकृतेनापि भाव्यमिति अतः 'केन' इति प्रश्नः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ पुरुषांशानामधिष्ठाता तु भग-वान् स चैवमुपदिशति । माया कैषाञ्जन मोहयितुं प्रोक्ता तदा केनचित्प्रियुक्तः सत्यं पापाचरणे प्रवर्तत इत्यर्जुनो जिज्ञासुविज्ञापयति । अर्जुन उवाच— ज्ञथ केनेति । अथ

पुरुषः पुरुषसम्बन्धित्वादनित्यवपि हे वार्ष्णेय भक्तिधर्मप्र-त्यर्थं सकुलाविरुत् ! बलाश्लिष्योक्ति इव अधिष्ठात्रा प्रेरित इव केन प्रयुक्तः पापं चरति पापगतियुक्तो भवति ? तत्फल-भोगं च करोति ? ॥ ३६ ॥

११ नी. भा. दी.— ईश्वरो वर्णार्थो रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यं मन्वानो-ऽर्जुन उवाच— अथ केनेति । केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति ? 'अनिच्छन्' इत्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा भवति ; अत इच्छया वा अभावा-द्रागाभावः, रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माविर्मयोरप्रवर्तकत्वम् ; ततश्च तस्यापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः, तस्यान्मुख्यं प्रवर्तकं यत्तदाच्यमित्यर्थः । बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ।

श्रीभगवानुवाच— काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१ अत्र वामनो विद्वधपनोदरं विवेचयति—

महाशनो महापाप्मेत्युभयं लक्षितं क्रमात् । सर्वसंक्षोऽप्यसन्तुष्टः कामः क्रोधश्च पातकी ॥ —

१ शां. भा.— शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि, इति भगवानुवाच— ‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना’ [वि. पु. ६।५।७४] इति ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ‘ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च न वाच्यो भगवानिति ’ [वि. पु. ६।५।७८] उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति । काम एष सर्वलोकशुभ्यनिमित्ता सर्वानर्थभासिः प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते, अतः क्रोधोऽप्येष एव । रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः, स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो बुद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृष्ण्या ब्रह्मकारित इति दुःखिनां रजःकार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलयः श्रूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनः, अत एव महापाप्मा । कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्वद्भवेन काममिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति प्रतिवचनं प्रस्तौति— शृणुष्विति । तस्य वैरिणं स्फोरयति— सर्वेति । अप्रस्तुत किमिति प्रस्तुते ? तत्राऽऽह— यं त्वमिति । भगवच्छब्दार्थं निधायितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति— ऐश्वर्यस्येति । ‘ समग्रस्य ’ इत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः सम्बध्यते । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः समुच्चयार्थः । मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते । उदाहृतवचसस्तत्पर्यमाह— ऐश्वर्यादौति । वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः । तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्तरं

पठति— उत्पत्तिमिति । सूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते । कारणार्थं चोत्पत्तिप्रलयशब्दौ, क्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवत्वात् । ‘ आगतिर्गतिश्च ’ इत्यागामिन्यौ सम्प्रदायौ सूच्यते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह— उत्पत्त्यादौति । वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते । समग्रैश्वर्यादिसम्पत्तिसमुच्चयार्थकारः ।

उत्तलक्षणे भगवानिहमुक्तवानिति तदाह— काम इति । कामस्य सर्वलोकशुभं विषययति— यन्निमित्तेति । तथापि

— क्रोधोऽपि काम एव स्याद्वेदेऽप्याह्वानरूपयोः । किन्तु क्रोधस्तमोऽरूपो ज्ञेयः कामो रजोगुणः ॥

अत्रैवं सति कृष्णेन क्रोधोऽपि रजसो यदा । वक्ष्यते सूक्ष्मबुद्धीनां तदा सन्देह उद्भवेत् ॥

तत्रावधेयं कुशलः किंल्लेदं कामोऽस्तु तस्मिन्मलमिव च । प्रसन्नमप्येति कमाविलम्बं चलाचलं पङ्क्तिप्रत्ययलक्ष्यम् ॥

वारो यथाधार इहास्ति पङ्क्त्यैव वेद्यो रजसस्तमोऽपि । क्षुब्धे रजस्याग्नौ ततो नितान्तं क्रोधभ्रमं तत्र तमस्तनोति ॥

अविद्यमाने सलिले तु शुष्कम् निषहरः प्राच्छति मुत्तिकात्वम् । स्वान्ते तथैवास्ति कामल्लेखे न कोपशङ्कापि पदै करोति ॥

यावदस्ति जलं तावन्निर्मलं चाविलं तथा । भासते किन्तु समलमपि क्रीडालम्बेव तत् ।

मेदाधुमौ जलस्यैव यथाऽच्छकल्लुभाभिधौ । कामक्रोधौ तथा मेदौ रजसः परिकीर्तितौ ॥

जम्बालेनाघिलमपि जलमेवोच्यते पयः । तमोयुक्तस्तथा कामो रज एवेति गीयते ।

काम एव कथं क्रोध इति चिन्तयतां हृदि । बोधं युद्धमं कश्चित्क्रोशयत्यत्र साधयः ॥

तमोऽत्र विषया ज्ञेया हवीकाणि रजोगुणः । तद्गतसनामयः कामो विषयाधारतो भवेत् ॥

मूर्धौ यद्वर्तितवति जले याति सा पङ्क्त्यामं काल्प्यं द्रवभजति च तदाधारमेवाग्रपुष्पम् ।

पात्रेऽप्यस्मिन्निहितमिह तत्राविलम्बं जिहीते तदयुक्तः स हरिमज्जे कोषतां नैति कामः ॥

हरिमत्तिकुण्डलोऽसौ छिनति भवकाननम् । तदुद्भवं कामकाष्ठं किन्तु तत्र नियोज्यते ॥

कामो निर्विषयस्तत्र नितान्तं रजसो लयः । उदयः शुद्धसत्त्वस्य भक्तिरिष्टाभिधीयते ॥

यः कामो विषयाभितस्तु बलवान् स ज्ञानमार्गे रिपुः प्रारब्धं हि बलेन तस्य विषयेष्वसन्नयत्यन्नम् ।

वैराग्यप्रधानमपि क्षणमतोऽनिच्छिन्नत एते कश्चित् पापं वापि चरीकरोति अग्रास्तस्मादभिनिन्द्याज्ज तम् ॥ इति ।

(श्लो. ३७) इतः परं किर्याद्विद्वन्भागोऽधिक उपलक्ष्यतेऽस्मिन्वगुणाचार्यन्याख्याने; यथा—
अर्जुन उवाच— भवत्येष कथं कृष्ण । कथं चैव विवर्धते । किमात्मकः किमावास्तवमात्मकश्च पृच्छतः ॥
श्रीभगवानुवाच— एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्वेदिनाभिन्विष्टः सह । सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ । तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो धोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्मस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति ॥ भयं चास्य करोत्येष मोहयन्स्तु सुहृदुः ॥

स एष कलुषः क्षुद्रविह्वलप्रीति धनक्षयः । रजःप्लवृत्तो मोहात्मा मातृगुणानुपमः ॥ इति— अविगीता ।

कथं तस्यैव क्रोधत्वं ? तदाह—**स एष** इति । कामक्रोधयो-
रवहेयत्वयोनार्था कारणं कथयति—**रजोगुणेति** । कारण-
द्वारा कामादेरवहेयत्वमुक्त्वा क्रोधद्वाराऽपि तस्य हेयत्वं सूच-
यति—**रजोगुणस्येति** । कामस्य पुनरुपपन्नकर्तृत्वमेव, न रजो-
गुणजनकत्वमित्याशङ्क्याऽह—**कामो** हीति । तत्रैवानुभवा-

नुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—**तुष्ण्या** हीति । तस्य
योग्यायोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति—**महाशन**
इति । बहुविषयत्वप्रशुक्तं कार्यं निर्दिशति—**अत** इति ।
सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह—**कामेनेति** ।
कामस्योक्तविशेषणवत्त्वं फलितमाह—**अत** इति ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.—अस्योद्भवभिन्नवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्य ज्ञानयोगारब्धस्य रजोगुण-
समुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयोऽयं कामो महाशनः शत्रुः सर्वविषयेष्वेनमाकर्षति,
एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु
प्रवर्तयति; एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना सङ्ग्रहेणो-
क्तमेवार्थं प्रश्नोत्तरतया प्रश्नयन् भगवानुवाच—**काम**
एष इति । विषयानुभववासनाबीजानां कामकोषाद्यङ्गुरोत्पादने
रजोगुणः सल्लिसेकः ; कामादिहोस्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप
आरम्भयैः ; रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्य-
कर्तृत्वमित्यत्रोक्तं **गुणमयप्रकृतिसंसृष्टस्येति** । औष्ण्याश्रय-
दहनसंयोगाद्यथा करतलादौ स्फोटोद्दिः, तथा गुणाश्रयप्रकृति-
संसर्गादात्मनि कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंस-
र्गात् सत्त्वाधिकार्यज्ञानादिरपि गुणपदेव किं न स्यात् ? इत्यत्रोक्तं—
उद्भवाभिन्नादिरूपेण वर्तमानेति । पूर्वोक्तोक्त्यायम्ब-
स्यत्रापेक्षयाऽप्येति विपरिणत्याऽनुवृत्तः । रजोगुणप्रचुरस्यास्य
कथं ज्ञानयोगप्राप्तमात्रत्वमपीति चोद्यमुद्भवभिन्नकमेण
मात्रया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषमस्मान्नया निरस्तमित्यभिप्रे-
त्य ज्ञानयोगारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति 'मुक्ता ब्राह्मणाः'
इतिवक्तृतीरिक्तः । 'एषः' इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः
प्रश्नविषयः परामृश्यते । तेनैव 'सदृशं चेष्टे' [३१३३]
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' [३१३४] इति श्लोकद्वयोर्कार्थोऽन्यत्र
स्मारित इत्यभिप्रेत्य प्राचीनेत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्त-
गणद्वेष्टावस्थान्तरापन्नात्र कामक्रोधसङ्घेन व्यपदिश्यते इति
भावः । महाशनत्वविवरणं **विषयेष्वेनमाकर्षतीति** मह-
दशनं भोग्यं यस्य स महाशनः । 'एषः' इति निर्देशस्यावृत्त्या

वाक्यभेदः । तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव सुखभेदेन प्रतिपाद्यम् ।
अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजकः ? इति प्रश्ने 'काम एष
क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देष्टव्यम् । अनन्तरं च 'विद्धे-
ताविह वैरिणौ' इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च भट्टस्वपि श्लोकेषु
'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एवं यः कामरूपः' इति सर्वत्रैक-
वचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च क्रियते ; न तु कामात्क्रोधस्य
युष्मत्त्वेनाभिधानम् । ततश्च काम एवावस्थामेदेन क्रोधतयाऽत्र
विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः ।
'महासो महापाप्मा' इति पदद्वयमपि बाहुल्यानुपायेणौक्तित्यात्
क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह **एष एवेति** ।
'प्रतिहतगतिः' इति क्रोधाद्यैः परिणामे हेतुरक्तः । एकस्यैव
शब्दादिविषयकामावस्थयाः क्रोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्श-
नायमितिप्रसङ्गपरिहारायै 'जोक्तं प्रतिहतेत्येतादौ' । महापा-
प्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महापाप्मा । 'कुदो इत्या-
हुल्लपि' [] इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं
रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तप्रकृतिशब्दव्यपदेशाद् वासनाख्यं कारणं
चोपस्थान्य तदुभयकारित्वाविशिष्टं 'एनं' इत्यन्वादेशः परामृश-
तोत्यभिप्रायेण **रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति** पदद्वयमुक्तम् ।
'इह वैरिणं' इत्यत्र इहशब्दः प्रमादवत्तया द्रुतस्थितज्ञानयोगवि-
षय इत्यभिप्रायेणोक्तं—**ज्ञानयोगविरोधिनमिति** ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.—यस्तु बलवान् प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येव एव, तज्जन्यत्वात् ।
'कामात्क्रोधोऽभिजायते' [२।६२] इति ब्रुक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि
भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव । ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्कराश्च सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च
'ऋते कामं न कोपाद्या जायते च कथञ्चन' इति । महाशनः महद्भिः कामभोग्यम् । महाब्रह्महत्या-
दिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. टी.—वल्लद्विषयेव प्रश्नः तर्हि परिहारो न
सङ्गच्छत इत्यतः परिहारं व्याचष्टे—**यस्त्विति** । प्रवर्तकः
पापेषु पुष्पः, त्वया घृष्ट इति वेषः । एवं योजनायां क्रोच-
स्यापि कामसाम्यं स्यात्, तथा चोत्तरत्र कामस्यैवानुवृत्तिर्वि-
दधेतेत्यतः 'क्रोध एषः' इत्येवदन्त्या व्याचष्टे—**क्रोधो-**
ऽपीति । किं काम एव मुख्यया श्रवैयमुच्यते ? नेति ह्यमः,

किन्तुपाचारेण ; इति भावेनाह—**तदिति** । तदेव ब्रुतः ॥
इत्यत आह—**कामादिति** । नायमिति नियमः, यदा गुरु-
निन्दादिप्रवणे निन्दकाय कुदधति तदा कामाभावेऽपि क्रोधोद्-
यदर्शनात्, इत्यत आह—**यत्रापि** । भक्तिनिमित्ततायाव-
निन्दकामावधेति विप्रदः । 'सङ्गातसङ्गायते कामः' [२।६२] इत्ये-
तदर्थयितुं भक्तिनिमित्तेत्युक्तम् । 'काम एव (एषः) केनचित्

प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते' इति परेषां (शङ्करादीनां) व्याख्यानां दृश्यति— ये त्विति । एकान्तकृत्योपादानत्व-
व्याप्यदानतत्त्वैक्यत्वाच्च सङ्करात्सर्वं कामक्रोधयोरत्यन्तभेदम् ।
न हि गुणो गुणस्वोपादानं, किन्तु निमित्तमेव प्रागन्त्ये
प्रमाणमुक्तं, इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह— उक्तं चेति । महाशन
इति कामे दुर्घटत्वाद्गोणमित्याह— महाराज इति । भोग्यं

विषयः । यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः ।
'काम एषः' इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं महापाप्मेत्युच्यते ?
इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु महान्पाप्मा यस्मादिति
बहुव्रीहिरिति भावेनाह— महाराज इति । महच्छब्दात्परतः
पापशब्दोऽप्याहार्यः । वषादिकर्तृत्वाभावात्कथं वैरित्वं ? इत्यत
आह— सर्वेति । सर्वः सम्पूर्णः पुरुषार्थो मोक्षः ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मपापप्रवृत्तिकारणं श्रीभगवानुवाच— काम इति । एष कामः क्रोधश्च
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनः, महदशनं यस्य स महाशनो विषयसेवानुपरतः ; अत एव महापा-
प्मा, महान्पाप्मा पापं यस्माद्भवति स महापाप्मा । एवं कामं क्रोधं च इहाधिकारिपुरुषाणां विषये
शत्रुं विद्धि ॥ ३७ ॥

८ वै. प्र. नि.— अत्रोत्तरं काम इति । यस्तथा पृष्ठः
प्रबलः पापहेतुः, एष काम एव । एवं काममेव सर्वानर्थ-
शूलभूतं इह मदुपविष्टमोक्षमार्गं वैरिणं विद्धि जानीहीति
प्रथमं योजना । ननु 'तौ द्वयस्य परिपन्थिनौ' [३।३४]
इति क्रोधोऽपि वैरित्वेन प्रागुक्तः, तत्कथं काम एक एवोच्यते ?
तत्राह— क्रोध एष इति । पूर्वोक्तः क्रोधोऽप्येष एव । काम
एव हि केनचिदेतुना प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते । अतस्त-
ज्येनैवं सर्वजय इति ; प्रधानशत्रुः कामोऽवश्यद्वन्द्व इत्यर्थः ।
ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारः शत्रुजयोपायाः, तत्र पूर्वपूर्वोपा-
यासम्भव एवोक्तोत्तरोपायः प्रयोज्यः ; न तु सहस्रैव दण्डः,
इत्याशङ्क्य त्रयाणामसम्भवं दर्शयितुं रजोगुणेत्यादीनि त्रीणि
विशेषणीनि । तत्र 'महापाप्मा' इति सामासम्भवोक्तिः ;
महान् पाप्मा पापं यस्मात्स महापाप्मा, कामेन प्रेरितो
महदपि पापं करोति अतोऽप्युपलब्ध सास्त्रा सन्धातुं शक्यः ।

महाशन इति दानासम्भवोक्तिः । महदपरिमितमशनं भोग्यं
यस्य स महाशनः ; 'न जातु कामः कामानाश्रुपभोगेन
शाम्यति । हविषा कृष्णवत्सैव भूय एवाभिवर्धते ॥ यत्तु-
षिष्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः क्षियः । तदेकस्य न पश्यात-
सिति मत्वा शमं व्रजेत्' [म. भा. १।८।५।१२, १३ + भाग.
१।१५।१३, १४] इति स्मृतेः । अतो न दानेन सन्धातुं
शक्यः । 'रजोगुणसमुद्भवः' इति भेदासम्भवोक्तिः । रजोगुणः
समुद्भवः कारणं यत्थेति, रजोगुणस्य समुद्भवो जन्म यस्मा-
दिति च रजोगुणसमुद्भवः । 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवम्' [१।४७] इति वक्ष्यमाणरीत्या रजसः
कामाविनाभावात् कामस्य चोद्भूतस्य रजोविवर्धनेन प्रवर्त-
कताया लोके 'तृष्ण्याऽहं प्रतितीतोऽस्मि' इति ब्यवहारेण
प्रतिपन्नतया रजोविनाभावाच्च न कामे भेदोपायः
प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी०— तत्रोत्तरम्— काम एष इति । रागपूर्वावतारः कामः, तत्तद्विच्छास्वरूप एवात्र हेतुः प्रवर्तकः,
द्वेषपूर्वावतारश्च तत्परिणामभूतः क्रोध एवाऽवसेयः । रजोगुणसमुद्भवः काम एव क्रोधस्तमोगुणसमुद्भव इति
यथापि युक्तं वक्तुं तथापि परिणामे तमसो हेतुत्वादेवं नोक्तं, अतएव कामानुज इत्युच्यते । कामश्च तदप्रजो
बुद्धिनाशनो दुष्टगूरो महापाप इति तेन बलादेव नियोजितः सर्वकर्मकारीति प्रायो राजसं तामसं रागं द्वेषं
तद्वेतुकं पापं वैरिणमित्युत्पन्नपक्षार्थः । अत्र क्रोधस्याप्युपक्रमे यत्कामस्यैव वैरित्वकथनं तत्पार्थस्य बुद्धोपस्थितौ
तत्तद्विध्युजीवनादिकामत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— एतद्यभोक्तस्माह भगवान्, प्रपञ्चवैचि-
त्र्यापिप्रकटितत्रिगुणमध्यस्थविक्षिप्तकर्णैकस्वभावजरजोगुणात्म-
कभगवद्देशमोहितस्तत्र प्रवर्तते । तस्मात्तद्वृत्तकृतविक्षेप-
कमणिं तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं त्यजेदित्याह— काम एष इति ।
एष इति लौकिकः कामः । रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणहृत्पत्ति-
र्यस्य सः । सर्वेषां द्वेषी शत्रुः । एष एव कामोऽन्यस्यान्तरा-
परः क्रोधो भवति, सोऽपि रजोगुणसमुद्भवः । स महाशनो

बुरापूरः । अत एव श्रीभगवते उक्तं [१।१५।१४]— 'न
जातु कामः कामानाश्रुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवत्सैव
भूय एवाभिवर्धते' ॥ किं पुनर्महापाप्मा महापापरूपो
भगवद्भजनप्रतिबन्धकः ? । इह संसारे देहग्रहणानन्तरमेवं
वैरिणं विद्धि । 'इह' इतिपदादेतेदेहावसाने सति अलौकिके-
ऽयमेव कार्याय भविष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

११ नी. भा. दी.— अत्रोत्तरं "कामस्य एवायं पुरुषः" [वृ. व. ४।४।१५] इत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच—
काम एष इति । एष प्रसिद्धः कामः । "सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय" [वृ. व. ४।४।१७] इति श्रुतेः । 'इदं मे भूयादिव मे भूयात्' इति वीत्राभिधाषद्हेतुमृच्छेतसोऽनवस्थितत्वापादको
वृत्तिविशेषः, स च चेतोर्लप एव ; "कामः सङ्कल्पः" इत्युपक्रम्य "एतत्सर्वं मन एव" [वृ. व. ४।१।३] इत्युप-

संहारात् । स एष कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिवृत्तः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधोऽभिज्वलनात्माऽन्येष एव, तमेनमिह शरीरेऽन्तःस्थितं वैरिणं निद्रि । कुतो वैरी ? यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणौ कार्यभूतौ तृष्णासङ्गौ तावैव उद्भवौ यस्य सः, रजःकार्यत्वात्; दुःखैकफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभश्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयामिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शाम्यति, त्रिपयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव वा निवर्त्तते, अन्य इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याशङ्क्याह— महाशनो महापाप्मेति । महत् दातु-मपारणीयं अशनमस्य स तथा । यथोक्तं 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्तयैव भूय एवामिवर्त्तते' [भाग. १।१९।१४] इति । " यत् पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नात्मकेस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् " [भाग. १।१९।१३] इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः, स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि न निवर्त्तते, तद्वद्यमपि दुश्चिकित्स्यः महाशनत्वात्; नायं वैरी दानसाध्यः, नापि सामभेदसाध्यः, अत्युग्रत्वात्; अतो हन्तव्य एवेति ॥ ३७ ॥

कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तत्रयं तदावरणप्रकारपूर्वकं रूपं च ।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोत्वेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रस्थापयति— धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन, यथा वाऽऽदर्शो मलेन च, यथोत्वेन जरायुणा गर्भवेष्टनेन च आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतम् ? इत्युच्यते— आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानाति अनेन अहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी, न तु पूर्वस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्तिं जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेव । अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किरूपेण ? कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कापरूपस्तेन, दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्यति दुष्पूरस्तेन, अनलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन च ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकमवतारयति— कथमिति । अनेनदृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिर्लोक्यायाम् । सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रत्यावरणकत्वसिद्धयर्थं विशिनष्टि— अप्रकाशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥ सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टुं नाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तराद्येकमवतारयति— किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणकत्वसिद्धयर्थं 'ज्ञानिनो नित्यवैरिणा' इत्यादिविशेषणम् । प्रतीकमादाय व्याकरोति— आवृतमित्यादिना । ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेऽपि निरवैरित्वं कामस्य कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञानी हीति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण

कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतश्चन्देन कामप्रपत्तिरेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्था कार्यावस्था च कामस्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि 'कामात्मकता न प्रशस्ता' [मतुः १२] इति कामो नित्यवैरी भवति, ततः कुतो ज्ञानिविशेषणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न त्विति । 'अज्ञस्य नासौ नित्यवैरी' इत्येतदुपपादयति— स हीति । कार्यप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमिति युक्ता, अहं प्रति वैरित्वे सत्वापि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमाह— अत इति । स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानान्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः । अत्राकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति— किरूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा चादर्शो मलेन; यथा चोत्वेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातावृतम् ॥ ३८ ॥ आवरणप्रकारमाह— आवृतमिति । अस्य जन्तोर्ज्ञा-

निनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयव्यामोहजननेन नित्यवैरिणा आवृतं दुष्पूरेण पूर्व्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

॥ वे. ता. चं.— वैरित्वप्रकार उच्यते— धूमेनेति । तत्र यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । 'आदर्शो मलेन च' इत्यत्र चकाराद्यशब्दोऽनुपेक्षक इति व्यञ्जनाय यथा धूमेनेत्युक्तं । पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामावस्थान्तस्त्वव्यय, वेशादुत्तरं च 'कामरूपेण' 'कामरूपम्' [३४३] इति तस्यैवावृत्तेरत्रापि तच्छब्देन काम एव परागृह्यत इति व्यञ्जनाय तेन कामेनेत्युक्तम् । इवमिति सामान्यनिर्देशेऽप्यचिद्ब्रह्मात्मभावसर्वत्र क्षेत्रप्रवृत्तौचित्यादिशब्दस्य बध्यमाण-परत्वादिपि लोकप्रतीतिपरत्वस्वारस्याच्च 'यया क्षेत्रज्ञाक्षिः सा वैशिता' इत्यादिवत् क्षेत्रज्ञानामावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं इदं जन्तुजातमिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विवक्षितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । नृपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वं प्रदर्शनाय जातशब्दः । अनादिवासनानुविषयत्वेन सहजत्वं, निवृत्तस्यापि पुनः पुनराधिवशादागमं, स्वेच्छया निवर्तयितु-मशक्यत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तप्रयोगादानम् ॥ ३८ ॥

'आवृतं ज्ञानम्' इत्याद्यैः पौनस्वत्यव्युदासायाह— आवरणप्रकारमाह । अत्र 'तेनेदमावृतम्' [३१३८] इत्युक्ते किं तदावृत्तमित्याकाङ्क्षाया अपि कथमाकाङ्क्षा

युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न तावन्निष्पन्नज्ञानविषयः, तदवस्थस्य कामावृत्तज्ञानत्वाभावात् । ततश्चाविषयज्ञानसर्वक्षेत्रज्ञ-परत्वमेनोचितमिति मिश्रायेण— अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । 'ज्ञानिनः' इत्यत्र प्रत्ययस्य ध्रुतिसिद्धत्वाभाविक्तस्त्वपरत्व-प्रदर्शनायावरणस्योपाधिकत्वव्योतनाय च— ज्ञानस्वभावस्थेत्युक्तम् । क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मफलभोक्तुः शब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात्— आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य स्वेच्छागृहीतरूपत्वे प्रसिद्धसङ्गमव्युदासायोक्तं कामाकारेणेति । कामस्वभावादयन्तरादाक्षितमात्मविषयज्ञानावरणप्रकारं व्यञ्जयति— विषयव्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा आत्मसाक्षात्कारोत्तरावधिनाऽज्ञादिवैरिणेत्यर्थः । नित्यसंसारिणसङ्घावपक्षे चास्य केषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् । योग्यैर्लब्धैरल्भ्यमावराहित्यमनलशब्दार्थः । 'तृष्णाखनिगराधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते । या नहद्विरपि क्षितैः पूर्णैरव खन्यते' इत्युक्तप्रकारेणायोर्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूरशब्द-विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं दुष्पूरेण पूर्व्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वाऽलशब्दोऽभि-पर्यायः, कामे गौणः ; नष्टमिविषयविभागः पर्याप्तिर्वा स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— कथं विरोधी सः ? इदमनेनावृत्तम् । यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यप्येषां न सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽप्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति, तथाऽन्तःकरणं परमात्मदर्शयिहेतुर्न भवति कामेनावृत्तम् । यथोत्पन्नावृत्त्य बद्धो भवति गर्भः तथा कामेनावृत्तो जीवः ॥ ३८ ॥ शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्मापारोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनावृत्तं ज्ञानिनोऽपि, विम्बत्वज्ञानिनः ? । कामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा दुष्पूरेण । दुःखेन हि कामः पूर्यते । न हीन्द्रादिपदं मुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तं पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छन्तीत्यलं बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च 'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाधेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याय जीवस्य गर्भस्योक्तो हि कामकः' इति ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ननु प्रश्नस्योत्तरं जातं, किमुत्तरेण ? इत्यतः श्लोकद्वयस्य सहातिमाह— कथमिति । स कामः कथं मोक्षस्य विरोधी ? इति जिज्ञासा शमाह— धूमेनेत्यादि-निति शेषः । विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वात् व्याख्याति— इदमिति । ईश्वरान्तःकरणजीवलक्षणं वस्तुनयम् । केन किमिव ? इत्याकाङ्क्षायां मायं पादत्रयं व्याचष्टे— यथेति । परमात्मा कामेनावृत्तः स्वयं सर्वज्ञोऽप्यन्यैर्न ज्ञायत इति शेषः । अन्यस्य मुखादेः । 'परमात्मादेः' इत्यादिप्रश्नेन जीवो गृह्यते । बन्धा-पेक्षयाऽऽवर्णस्य समानकर्तृकत्वम् । बद्धः सङ्कचितो व्यापाराक्षम इति यावत् । उक्तो गर्भवैद्यनम् । कामेनावृत्तो जीवो मेधरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं ज्ञेयज्ञानकरणज्ञातुप्रतिबन्धकत्वोक्त्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । 'आवृतं ज्ञानं' इत्यनेन पुनः किमुच्यत

इत्यत आह— शास्त्रत इति । पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तं, इदानीं तु कश्चिज्ज्ञातमपि ज्ञानं न स्वकार्याय प्रभवतीत्युच्यते । अतो न पुनरुक्तिदोष इति भावः । 'काम-कारेण वैके' [ब्र. सू. ३.१.१५] इति वचनात् । अपरोक्ष-ज्ञानस्य मोक्षसाधने न केनापि प्रतिबन्ध इत्यत उक्तं शास्त्रत इति । परमात्मापारोक्ष्यायेति च । न प्रकाशते न प्रभवति । ज्ञानिन इति व्यर्थम् । ज्ञानस्य ज्ञानिसम्बन्धाव्यभिचारादित्यत आह— ज्ञानिनोऽपरीतिः । शास्त्रजितज्ञानवतोऽपि । अल्प-ज्ञानिनो गुरुपदेशमात्रजनितज्ञानवतः । अपरे तु "ज्ञानिनो नित्यवैरिणा, न मूर्खस्य । ज्ञानी हि विनाशयिष्यामि काम-मिति यतते ; मूर्खश्च तमयुवतेति" इति वष्यन्ति, तदनेनैव निरस्तम् । अपकारित्वं खल्वत्र वैरित्वं विवक्षितं, तच्च ज्ञान्य-पेक्षया मूर्खैर्दुर्लभं, न हि मूर्खस्तं नासुगन्धत इत्येतावता

तथास्ति । 'इच्छातुल्यं रूपं यस्यसौ कामरूपः' इत्युच्यते । न चैतत्क्रासेऽन्तःकरणमैव सम्भवतीत्यत आह—कामेति रूपयत्नयेति रूपमाख्याऽत्र विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि विशेषण-पदमिदं जातं, किमस्य विशेषः ? इत्यत आह—नित्येति । यो न पूरयितुं शक्यः स दुष्पूरः । कामस्तु विषयसम्पादनेन पूरयितुं शक्यः । कथं दुष्पूरः ? इत्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—दुष्पूरेणेति । न नश्ये दुःशब्दः, किन्तु कृच्छ्राय इत्यर्थः । तदुपपादयति—न हीति । कामविषयोपलक्षणमेतत् । ननु

प्रचलनात्पक्षत्वात्क्रोधोऽजलो युक्तः, कामस्तु कथमतलः ? इत्यतः सोऽप्यतिक्रमन्यथा व्याचष्टे—यद्यपीति । इदमपि प्राप्ताधिकस्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयायै प्रमाणसम्प्रतिपाह—
उक्तं चेति । कामकः कुत्सितकामो ज्ञानस्य ब्रह्मणाशेष्यः । तथा बुद्धेर्न्तःकरणस्यादर्शस्य मलम् । अथ जीवस्य गर्भस्योत्पत्ति इति सर्वत्र यदोपमा, 'एतेनेदं' इत्युक्तस्य विवरणं द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानामपाहृतं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं स वैरी ? इत्यत्राऽऽह—धूमेनेति । धूमेनाऽऽश्रित्यते पिधीयते बह्विधया यथा चाऽऽदर्शो दर्पणे मलेन च कालिमाख्येन पिधीयते ; यथा चोल्बेन जरायुणा गर्भाशयगतः प्राणी ; तथा तद्वत्तेन कामेन क्रोधेन चेदं विवेकप्रमवं ज्ञानमाहृतमाच्छन्नम् । सकलपुरुषार्थ-प्रकाशकज्ञानावरणद्वारेणायं कामः क्रोधश्च वैरीत्यमिप्रायः ॥ ३८ ॥ आहृतं पिहितं विवेकज्ञान-मेतेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोऽपि । किमुत मूलस्य नित्यवैरिणा नित्यं वैरी तेन ? नित्यवै-रित्वं ज्ञानापिधानद्वारकम् । कामरूपेण दुष्पूरेणानलेन च, दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः ; न विद्यतेऽलं पर्याप्तिरस्येत्यनलः । मूयो भूयो विषयसेवया वर्धमानेन कामेन प्रयुक्तः श्रेयोर्थी पुरुषः पापं चरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वै. प्र. गि.—अस्यैवविधः कामः, तस्य तु वैरित्वं कथं ? इत्याशङ्क्य पुरुषार्थहेतुविवेकज्ञानात्मकमनोनाशकत्वा-द्वैरित्वमित्याह—धूमेनेति । तत्र कामस्यावस्थात्रयात्तद्वारण-धूमाद्विद्वदन्तत्रयम् । तिलो हि कामस्योपलब्धः—सूक्ष्मता स्थूलताऽतिस्थूलता च—तत्राज्ञातविषयस्वाद्वेन तदभिनि-वेशराहित्यं सूक्ष्मता; विषयचिन्ताया प्रवर्धमानत्वं स्थूलता ; विषयोपभोगेनात्यन्तसुखेऽतिस्थूलता । तत्राद्यावस्थायां दृष्टान्तः—यथा धूमेन बहिराग्नयेत आच्छादयते तथा कामेन मन आहृतम् । धूमेन आहृतो वह्निर्द्वारार्थक्रियाका-रित्वेऽपि न प्रकाशरूपार्थक्रियाकारी; एवं सूक्ष्मरूपेण कामेना-हृतं मनस्तत्तदर्थप्रतीतिजनकमपि न तत्प्रकाशरूपार्थक्रिया-कारि । अथ द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथा आदर्शो दर्प-णे मलेन मालिन्येन, आव्रियत इति क्रियातुल्यकरणार्थध-कारः । मालिन्येनाहृतो हि दर्पणो न किञ्चिदपि प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं क्षमते; एवं स्थूलेन कामेनाहृतं मनो मोहग्रस्तं न कस्यापिद्वयर्थस्य प्रतीतिजननक्षमम् । अथ तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथा उल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणाऽतिस्थूलेन गर्भः सर्वतो निरुन्धाटतो न हस्तपादप्रसारणार्थं स्वकार्यं करोति,

न वा स्वरूपत उपलभ्यते; तथा अतिस्थूलेन कामेनाहृतं मनो न किञ्चिदपि स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति ३८ ।
“ तथा तेनेदमाहृतम् ” इत्येतदेव विदुष्वत्र कामस्य वैरित्वलक्षणपादवधः—आहृतमिति । एतेन कामा-ख्येन नित्यवैरिणा ज्ञानं विवेकज्ञानात्मकमन्तःकरणमाहृतम् । ननु कामस्य कथं नित्यवैरित्वम् ? परिणामे तस्य दुःखहेतुत्वेऽपि भोगकाले सुखहेतुत्वादित्यत आह—ज्ञानिन इति । मूलस्य तत्प्राप्त्येऽपि विवेकिनो भोगकालेऽप्यनपातुल्यभावेन दुःख-हेतुत्वात् प्रति नित्यवैरीत्यर्थः । वस्तुतो विचार्यमाणे मूलं प्रत्यपि नित्यवैर्येवेत्याह—दुष्पूरेणेति । दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः । न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते । अनेन साधनावस्थायां दुःखहेतुत्वमुक्तम् । भोगावस्थायां तदाह—अनलेनेति । न विद्यते अलं पर्याप्तिरस्य सोऽनलो वह्निः, अनल इवानलः । स यथा काष्ठेन पर्याप्तं गच्छति, “ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् ” इति वचनात् ; तथा कामोऽपि भोगेन न तृप्ति गच्छति, स्वर्ग-भोगं धृज्जानस्याप्यधिकभोगात्कामनया दुःखायमानत्वात् । अतः सर्वदा दुःखजनकत्वादिभेदिन इवाविवेकिनोऽपि नित्यवैरी काम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

१ व० त० दी०—कामस्य वैरित्वमाह—धूमेनेति । आर्द्रैश्चनसंयोगोपधिभूतेनैव, सहजेन मलेनाग्नतुकेन वा, उल्बेन सवेत आच्छादकेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भं इवाहृतं कामेन जगत् ॥ ३८ ॥ एतच्छब्देन निर्विद्धं दृश्येन वैरित्वं स्फुटयति—आहृतं ज्ञानमिति स्पष्टम् । अनलत्वं च शोकसन्तापहेतुत्वात् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—यतोऽयं वैरी ततोऽस्य ज्ञानमावर्त्त-यति तेन मोहो भवतीत्यह—धूमेनेति श्रयेण । यथा धूमेन वह्निराग्नयेत, मलेन आदर्श आश्रित्यते, उल्बेन गर्भवेष्टनेन गर्भं आहृतः, तथा तेन कामेन हृदं ज्ञानमाहृतम् । अत्र दृष्टम् ।

न्येऽपु वक्ष्यादित्रयनिरूपणार्थां भावः—पूर्वदृष्टान्तेन अगव-चापात्मकं ज्ञानं व्यज्यते, द्वितीयेन सेवायोग्यत्वस्वरूपप्रति-रूपं ज्ञानं व्यज्यते, तृतीयेन बीजभातोत्पत्त्यात्मकज्ञानं व्यज्यते ॥ ३८ ॥

हे कौन्तेय मूलतो भक्तमदुर्देशयोम्य । ज्ञानिनो मर्द-
त्वेन स्वस्वरूपज्ञानवतो नित्यवैरिणा तेन कामेन ज्ञानमावृत्ते,
च पुनरनलेन रसपाचकेनोदरस्थेन तेनापि कामदृढिर्भवतीति

कामरूपेण ज्ञानमावृतम् । कीदृशेनानलेन । दुष्पूरेण दुःखेन
पूरणं यस्य सः । अत एव 'जितं सर्वं जिते रसे' [३८]
इति वचनम् । कामस्यैव वा विशेषणम् ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— अयं वैरित्वमेव विवृणोति— धूमेनेत्यादिना । चत्वेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा । तेन
कामेन इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतम् । आवरणीयस्य वैविद्ध्यात्तदनुगुणं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥
आवृतमिति । ज्ञानं अन्तःकरणसत्त्वंम् । “दीधीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” [बृ. उ. १।५।३]
इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृनित्यवैरिणा
कामरूपेण दुष्पूरेण पूर्यितमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानिव प्रसवेत्, अनलेन अथापि पूर्यते चेत्,
अनलः नास्त्यलं पर्यातिरस्य स तथा तेनानलेन; न ह्यनलः काष्ठैस्तर्पयितुं शक्यः, किन्तु वर्षत एव; तद्वदयमपी-
त्यर्थः । अयं भावः— अन्तःकरणसत्त्वं हि बह्विवत् प्रकाशात्मकं, तत्सहजेन कामेन बह्विरिव धूमेनावृतं चेत्
प्रमातारमनर्थं पातयति, अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपपन्नं भूत्वा तमुद्धरेत्; अतोऽयं कामो
ज्ञानिनो नित्यवैरिणीति ॥ ३९ ॥

कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्जयोपायश्च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

‘प्रजहि’ इति रामानुजमाध्वहनुमन्नीलकण्ठानां पाठः ।

१ शां. भा.— किमधिष्ठानञ्च पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य ? इत्यपे-
क्षायामाह— ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्धनं कर्तुं शक्यत इति— इन्द्रियाणीति । इन्द्रि-
याणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥ यत एव— तस्मादिति ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य वर्गीकृत्य हे भरतर्षभ ! पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि
परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं, ज्ञानविज्ञाननाशनं— ज्ञानं शास्त्र आचार्यतथाऽऽत्मादीनामवबोधः,
विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः, तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकरं प्रजहिह्यात्मनः
परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कामस्य निराश्रयस्य कार्यकार-
कत्वाभावं मत्वा प्रश्नपूर्वकमाश्रयं दर्शयति— किमधिष्ठान
इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीर्षितस्य किमित्य-
धिष्ठानं ज्ञाप्यते ? तत्राऽह— ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां
कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति— एतैरिति । नन्वेताभिरिति
वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते ? तत्राऽह— इन्द्रियादिभिरिति ४०
तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहृत्य-

त्वमाह— यत इति । तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वा-
दिति यावत् । पूर्वं कामनिरोधात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । तेषु
नियमितेषु मनोबुद्धयोर्निबन्धः सिद्धयति, तत्प्रकृतेरितर-
प्रकृतिक्यतिरेकेणाकलत्वादिति भावः । पापमूलकया कामस्य
तच्छब्दबाल्यत्वमुपेक्ष्यम् । कामस्य परित्याज्यत्वे वैरित्वं हेतुं
साधयति— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानादयोऽर्थभेदमावेदयति—
ज्ञानमित्यादिना ॥ ४१ ॥

१ प्रजहिहीति ‘ओ हाक्’ त्यागो १०९० इत्यस्य लोटि ‘आ व ह्री’ [अष्टा. १।१।१७०] इति वातापक्षिके इति
रूपम् । ‘रागवे जहिहि द्वे जहद्वि प्रमदात्मनम् ।’ इति भक्ति [२०।१०] तेन ‘प्रजहिहि परित्यज’ इति भागवत्पादो-
दितं युक्तमेव । उक्तं च भागवता प्रागपि— ‘प्रजहाति यदा कामान्-’ [१।५।५] इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.—कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधिष्ठिति ? इत्यत्राह—**इन्द्रियाणीति ।** अधिष्ठित्येभिरयं काम आत्मानमिन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम् ; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयमवर्णैर्देहिनां प्रकृतिसंस्पृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहयति विविधं मोहयति, आत्मज्ञानविप्लवं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयामिमुख्यकरणेनात्मनि वैशुक्ल्यं करोति, तस्मात् प्रकृतिसंस्पृष्टयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमाहौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विक्रियविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमावरणप्रकार उक्तः, अथावरणोपकरणान्यनन्तरं नियन्त्रक्यत्वोपदेशोच्यते इत्यभिप्रायेणाह—**कैरिति । आत्मानमधिष्ठिति,** स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । इन्द्रियशब्दोऽत्र शोच्यते इन्द्रियाणां द्वारेन्द्रियपरः । बुद्धिराप्तुस्वाधेयं पुरुषार्थैस्त्वाभ्यवसायः । प्रकृताप्तुपयुक्ताधिकरणादिबुद्धासाय करणमुत्पत्तिं दर्शयति—**अधिष्ठित्येभिरिति ।** एतैर्विमोहयतीति ह्युच्यत इति भावः । अधिष्ठान क्रियाकरणभूतानामिन्द्रियादीनां आवान्तरव्यापारप्रदर्शनाय विषयप्रवर्णयितुमुक्तम् । प्रकृतिसंस्पृष्टमिति देहिशब्देनेन्द्रियादेर्वर्जनीयत्वं गुणवत्त्वं च सूच्यत इति भावः । विशदः—**‘आत्मन्यात्मबुद्ध्यां अन्वे स्वमिति या मतिः’** [वि. उ. ६।७।११] इत्याद्युक्तप्रान्तिवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह—**विविधं मोहयतीति ।** प्रान्तिवैविध्यं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेण भोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विश्रान्वन् प्रकृतोपयोगिणं च दर्शयति—**आत्मशान्तेति ॥ ४० ॥** अथ कामस्यासमाधिष्ठानोपकरणेष्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामविजयोपायतमोपदिश्यते—**तस्मादिति** शोकेन । तस्मादित्येतद्वक्तव्यं ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वेपरमशीत्याह—**यस्मादित्यादिना ।** त्वमिति निर्देशोऽस्त्येतत् तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्राये-

णोक्तं प्रकृतिसंस्पृष्टया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति । ‘आदौ’ इत्यनेनाभिप्रेताह—**मोक्षेति ।** नात्रेन्द्रियनियमनमत्यन्तव्यापारोपरमः; आदौ तस्याशक्यत्वात् ; प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव । कर्मयोगार्थे चेन्द्रियनियमनं प्रागपि ‘यस्त्वेन्द्रियाणि मनसा’ [३७] इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव वर्णनीयमित्यभिप्रायेणोक्तं इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि । ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरपि आत्मविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र च ‘ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः’ [मनुः १।१७] इतिवत्स्वरूपतद्विक्रियव्यवहार उपोनयकत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं—**आत्मस्वरूपेत्यादि ।** विज्ञानं विविच्य ज्ञानं, व्यावृत्ततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यक्षज्ञानानन्दत्वादिविशिष्टात्मनः स्वरूपम् । अणुत्वमित्यत्कक्षातुल्यभोक्तृत्वकर्तृत्वादिवेदको धर्मवर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा ‘देहातिरिक्तः कश्चित् आत्माऽस्ति’ इत्येतावत्स्वरूपमहिं विवक्षितम् ; प्रत्यक्त्वत्वादयोरन्यणुत्वादिवद्विवेकतया विवक्षिताः । अथवा तत्सर्वं स्वरूपं विवेको विवेकरणं बालम् ; ततः प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । ‘एनं पाप्मानं’ इत्यन्वादेशात् प्रस्तुतकामविषयः पाप्मशब्दः ; तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अनिशक्यत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य—**कामरूपं वैरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥**

५ आ. मा. भा.—वथार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह—**इन्द्रियाणीति ।** एतैर्ज्ञानमावृत्य बुद्ध्यादिविभिर्हि विषयैर्ज्ञानमावृतं भवति । हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘इन्द्रियाणि’ इत्यादिकमष्टं क्रियमनुच्यत इत्यत आह—**वथार्थमिति ।** एतन्मतेन शत्रुत्वेन बलवान् पृष्ठः, क्रियाद्वयवर्णनात् किं प्रतीतिप्रादीनां कर्णत्वमिति न प्रतीयते । सन्निधानाद्विमोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रती-

यतेज आह—**एतैरिति ।** तदुपादयति—**बुद्ध्यादिभिरिति ।** इन्द्रियादित्वेनोपायमपि बुद्ध्यादित्वेन ब्रह्मणं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । तस्मात्प्रतीतिन्द्रियाणां निग्रहः कामहननायोपदिश्यते । तदुपादयति—**हतेति ।** नश्यति नाशयितुं शक्यो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चास्य कामस्य कारणमुच्यते—**इन्द्रियाणीति ।** इन्द्रियाणि लोचनादीनि, मनः सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरध्यवसायात्मिका अस्य कामस्याधिष्ठानं कारणमुच्यते । इन्द्रियेण प्रहितं प्रथमं मदलीढं विषयमालोच्य मनसा तस्य सुखहेतुत्वं सङ्कल्प्य ‘अहमनेनेन्द्रियेणैवं विषयं सेवे’ इति बुद्ध्याऽऽध्यवस्य पुरुषः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानं कारणम् । एतैरिन्द्रियादिभिः कारणैरेनं देहिनां विमोहयति; भोक्तृत्वयतिपत्तौ हि कारणं भवतीति । ज्ञानं

सम्यग्ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य । यत एवमतः ॥ ४० ॥ यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलम्- तस्मात्तान्यादौ प्रथमं नियम्य निरुद्धयैतं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं प्रजहीति । ज्ञानमात्मश-
स्त्राचार्योपदेशजनितं, विज्ञानं तत्पूर्वकः प्रत्यगात्मातुभयः, तयोर्नाशनं प्रजहि ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. गि. — एवं कामस्य वैतृष्यश्रुत्वा तदुपकरण-
निग्रहेण तज्यं वश्यं कामोपकरण्याह—इन्द्रियाणीति ।
इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि दश, मनः सकल्पात्मकं, बुद्धि-
र्व्यवसायात्मिका च अस्य कामस्य अधिष्ठानम्; अधितिष्ठत्येभि-
रात्मनस्त्वधिष्ठानमुपकरणमुच्यते । यत एतैरिन्द्रियादिभि-
रुपकृतः स एष कामः ज्ञानमात्रस्य देहिनां विमोहयति । लोके
हि कामी गुरुप्रश्नश्चादिना विपश्यन्पश्यत्यस्य तस्य सुखहेतुत्वं
मनसि सकल्प्य 'अहमेतं विपश्यन्वश्यं मोक्षये' इत्यभ्यवसायग-
मित्तविवेको शुभति ॥ ४० ॥ एतच्छ्रुत्वा तदुपकरणं तन्निग्रहमेव
कामजयोपायत्वेन विधत्ते—तस्मादिति । अत्रेन्द्रियग्रहणेन
मनोबुद्धयोरपि ग्रहणमिन्द्रियत्वात् । एवं च यस्मादिन्द्रियाणि
कामस्थोपकरणानि तस्मात् त्वं प्रथममिन्द्रियाणि नियम्य

निगुण पाप्मानं सर्वपापमूलमृतमेतं वैरिणं कामं हि स्कुटं
प्रजहि प्रकषेण मारय । शास्त्राच्छेदेन दृक्षस्येव सहकारिभूते-
न्द्रियनिग्रहे सति स्वयमेकाकितयाऽवशिष्यमाणस्य कामस्य
स्कृत्मेव निबर्हणं सम्यग्भवतीत्यर्थः । यदा प्रजहीति हनधा-
तोरं लोभमध्यमगुरुवैकल्यमनम्; किन्तु 'ओ हास्ययोगे' इत्यस्य
लोभमध्यमपुरुषैकवचनम्; अष्टा. ६।४।११६
इत्याकारस्येत्वम् । तथा च एनं प्रजहिहि परित्यजेत्यर्थः ।
ननु ज्ञाने सति कामः स्वयमेव विनश्यति; किमर्थमादावेव
तज्यं यजः ? इत्यत आह—ज्ञानं विज्ञाननाशनमिति । ज्ञानं
शास्त्रीयं परोक्षं, विज्ञानं त्वपरोक्षम्, तयोर्नाशनम् । कामजयं
विना ज्ञानमेव नोपपद्यते, उत्पत्तावपि नापरोक्षं भवतीत्यादा-
येव कामो जेतव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ व ० त ० दी०—अधुना तस्याधिष्ठानं वदन् जयोपायमाह—इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— कामः कुत्र तिष्ठतीति जिज्ञासार्थ-
माहुः—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनोऽन्तः-
कर्षणं बुद्धिज्ञानमस्य कामस्याधिष्ठानं स्थानमुच्यते कथ्यते ।
एतैः करणभूतैर्ज्ञानमात्रस्य एष कामो देहिनां विशेषेण मोह-
यति । स्वयं तु मोहयत्येव, पुनरतैः स्वाभ्यधुतैः सहितोऽधिकं
मोहयतीत्युपसर्गोपनि व्यज्यते ॥ ४० ॥ एतैर्बुद्धयैः च मोहयति

शब्दस्त्वमेतन्नरो येन जहिहीत्याह—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियै-
रयं मोहयति तस्मादादौ त्वमिन्द्रियाणि तद्विषयेभ्यो नियम्य स्व-
करोपापविव्राहे भरतर्षभ । एतन्नियमनसमर्थः । ज्ञानविज्ञान-
नाशनं, शास्त्रीयं सत्किञ्च ज्ञानं, विज्ञानं स्वरूपात् भवत्सयो-
र्नाशकर्तारं पाप्मानं पापकर्ममेतन्मिदानीन्मयं सकलरूपातुभयं
विनश्यतं प्रजहिहि प्रकषेण जहिहि त्यज ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च—इन्द्रियाणीति । अयमर्थः—इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाधिष्ठिता बाह्यार्थ-
प्रवणा भवन्ति, तैश्च तथाभूतैरयं कामो ज्ञानं विदाकाशरूपमाद्देशतलप्रख्यं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीत-
मनागतं वा पश्यन्ति । यथोक्तमाचार्यैः—'विश्वं दर्पणदृश्यमानानगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्त्यात्मनि'
[द. मू. स्तो. १] इति निजान्तर्गतं शरीरान्तर्गतं आत्मनि हार्वाकाशाख्ये ब्रह्मणि तत् मलेनादृशमिव ब्रूयत्य देहिनां
देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति । विशब्दात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्थानावस्थायां किञ्चनमोहयतीति
गम्यत इत्यक्षरयोजना स्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामन्तस्येव गिरिदुर्गादिर्कं
तस्मात्तान्येव नियम्य वशीकृत्य एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकषेण नाशय । गिरिदुर्गादीन् स्वायचीकृत्येव
तत्सर्वं सामन्तं प्रस्रितं राजासहस्रत् । हन्त्यत्येव हेतुः—पाप्मानमत्युग्रम्, तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशन-
मिति; ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशस्य परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्य च नाशनम् ॥ ४१ ॥

सोपकरणकामजयार्थं तदावृतवस्तुनिर्दर्शनम् [४१।४१]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

१ ध्रुतिमूलभूतोऽयं श्लोकः ॥ नन्वेतन्मूलभूतायां कठमुतौ [१।१०]—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थो अर्थेभ्यश्च परं
मनः । मनस्तु परा बुद्धिरेवमात्मा मनुज परः ।' इतीन्द्रियेभ्यः परत्वेनार्था उक्ताः, अत्र च मन इति कथं न तद्विरोधः ?
इति चेत्—अर्थानामिन्द्रियसमानजालीयत्वादिरिन्द्रियग्रहणेनैव तद्वह्मण दोष इति ब्रूमः । तथा च श्रुतं तत्रैव प्रदेशान्तरे [६।१०]
'इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादिषु ब्रह्मानामा ब्रह्मोऽन्यत्त्वमुत्तमम् ॥' इति । सत्त्वं बुद्धिः । अत्र 'उत्तरो-
त्तरमुत्कर्षो भवेत्तत्राः प्राचयः ।' [का. प्र. १०।१२३] इति लक्षितः सारालङ्कारो दृश्यः ।

१ शां. भा.— इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं, तत्र किमाश्रयः कामं जहात् ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्प-विह्वलात्मकम् । तथा मनस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृष्टेभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा परा आत्मा ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तमनस्य कामत्यागस्य दुष्क-
रत्वं नन्वानो 'रसोऽस्यस्य' [२।१९] इत्यन्योक्तमेव स्पष्टी-
कृतं प्रशुद्धं च श्लोकान्तरमवतारयति— इन्द्रियाणीत्यादिना ।
पञ्चेति ह्येन्द्रियवत्कर्मैन्द्रियाण्यपि बागादीनि गृह्यन्ते । किमपे-
क्षया तेषां परत्वं ? तत्राऽऽह— देहमिति । तथापि केन प्रकारेण
परत्वं ? तदाह— सौक्ष्म्येति । आदिशब्देन कारणत्वादि य-

हाते । इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं
परत्वं कथयति— तथेति । मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावति-
दिशति— तथा मनसस्त्विति । 'यो बुद्धेः' इत्यादि व्या-
चष्टे— तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वं
मासङ्गाऽऽह— यं देहिनमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह— इन्द्रियाणीति । ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रिया-
ण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापुतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरते-
ष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न सम्भवति । मनस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि
विपरीताध्यवसायप्रवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते; सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपि च्छापयायः कामो
रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषयेषु वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि;
तदिदमुच्यते 'यो बुद्धेः परतस्तु स' इति बुद्धेरपि सः परः स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं विरोधिसामानाधिकरण्याणां निय-
न्तव्यमस्युक्तम्, अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यतरतमवा-
दिद्विषययुक्तोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्राये-
णाह— ज्ञानविरोधिष्विति । परशब्दस्यात्र कारणत्वादिपर-
त्वायोगात् प्राधान्यमेव विवक्षितम्; तच्च प्रकरणवशात् ज्ञानवि-
रोधापेक्षेत्यभिप्रायेणोक्तं ज्ञानविरोधे प्रधानानीति ।
प्राधान्यं चेन्द्रियाणां देशकालाद्विषयसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया,
शरीरापेक्षया वा सूक्ष्मत्वदुर्गहत्वादिभिः इन्द्रियाणां प्राधान्य-
हेतुं विरोधपरप्रकरमाह— यत इति । इन्द्रियेभ्यो मनसः
परत्वं हेतुमाह— इन्द्रियेष्विति । पूर्ववाक्यात् 'यत' इत्यनुषङ्ग-
नीयम् । एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाष्यम् । विषयासन्निधानदृष्टा-
त्करणादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्दि-
पश्यन् चिन्त्यमानेष्वात्मज्ञानं न स्यात्; ततो बाह्येन्द्रियोपरति-
वेद्यामापि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वं । मनसो बुद्धेः
परत्वं हेतुमाह— मनसि वृत्त्यन्तरेति । ननु मनसो विषया-
न्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्विषयव्यवसायप्रवृत्तिः ? मनसा कश्चि-
द्विषयमागम्य तत्रैव हि 'कुर्यां न कुर्यां' इत्याद्यध्यवसायतेः
उच्यते— नात्र मनसो निश्चेषयापारनिवृत्तिर्वृत्त्यन्तरवैमुख्यं
विवक्षितम्; किन्तु बलादप्यशक्तविरोधस्वारसिकविषयान्तर-
प्रापणमिदंतिः । सुचितं चैतत्पूर्ववत्येव मनसि विषयप्र-
वणे इति । अतो यच्चक्ष्या निद्रालसत्वादिभिर्मनसः स्वर-
नसो विषयैकारणत्वाभावेऽपि दृष्टाप्रहादिमात्रेण विपरीताध्यव-

सायप्रवृत्तौ मनस्तथाविधमपि प्रावर्ण्य स्यादेव । एवं च 'मन-
स्तु' इति तुल्यः शङ्काविराज्यते; एवंविधवैलक्षण्यार्थो वा ।

अध्यवसायादि कामस्य परत्वे हेतुमाह— सर्वेष्विति ।
वासनाकार्यत्वस्य स्वानुरूपपाध्यवसायहेतुत्वस्य च योतनाय
इच्छापयाय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपरतिवेलायां कथं
कामस्योत्पत्तिरित्यत्रोक्तं रजस्समुद्भव इति; प्राचीनकर्मो-
न्मपितरजोद्विषयमनोयाससमुद्भव इत्यर्थः । नन्विन्द्रियादीनां
विषयान्तरवैमुख्ये सिद्धे विषयेच्छायाः सद्भावेऽपि को विरोधः?
आत्मानुभवच्छया तत्रैवाध्यवसायमनप्राप्ययोग्यपत्तेरित्य-
श्रोक्तं— स एवेत्यादि । सत्यं, आत्मेच्छापस्यैव; सा हि
कादाचित्काऽल्पसत्त्वमूला, विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनकर्मोद्भा-
वितनिरन्तरानुवृत्तारणो मूला; तस्मादात्मैवेच्छा यावदात्मवशेना-
ध्यवसायादिकं करोति, तावद्विषयेच्छा प्रबला विषयानुभवाध्य-
वसायादिकमेव कुर्यादिति भावः । एवमत्र कामस्य पूर्वेषां प्रवर्त-
कत्ववचनं बुद्धिमनसोरपि पूर्वपूर्वप्रवर्तकत्वस्य उपलक्षणं मन्त-
व्यम् । रजस्समुद्भवो वर्तयित्वेति पदार्थायां कामस्याध्यव-
सायादिनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं तुल्यद्वयो-
र्तितं विवक्षितम्, अर्थान्तरपरत्वमनन्यव्यग्रमं च निरस्य-तुल्यकार्यपर-
तया चतुर्थं पादमुपादत्ते तदिदमुच्यते इति । 'परतः' इतिशब्द-
स्य पूर्ववाक्यव्यवसायपदशब्दव्युत्पत्त्यर्थत्वात् सावैभक्तिकप्रत्ययेन
प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धं विशेष्यं च व्यञ्जयति— बुद्धे-
रपीति । अहङ्कारादयोऽन्तर्मात्रादुद्भूतेः परत्वं इति केषां
चिद्वाक्यानां प्रकृतासङ्गादिभिरनादरणीयम् ।

ननु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् । परः । महतः परमव्यक्तव्यकात्पुरुषः परः । उरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्ठासा परा गतिः' इति हि कठब्रह्मां [१।३।१०, ११] नियन्तव्यवर्गेः धृतये । स्पष्टं चेदम् 'आत्मानिमग्नयेकेषाम्' [ब्र. सू. १।४।१] इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत्प्रत्यभिज्ञायते । न चेन्द्रियमनसोर्मध्येऽधानामदर्शनात् 'महतः परमव्यक्तव्यकात्पुरुषः परः' इत्यनयोरापुत्रादानाच्च भिन्नार्थत्वमिति वाच्यम् ; सङ्गहविस्तररूपेण कतिपयानभिधानसकलाभिधानयोरुपपत्तेः ; सुष्टिप्रकरणादिषु कतिपयमस्तस्यव्यक्ततादिनिर्देशवत् । 'आहुः' इति बहुवचनात् क्वचिद्व्यत्रास्यार्थस्याभिधानमवस्थाभ्युपगन्तव्यम् ; तत्त्व' यो बुद्धेः परस्तु सः' इत्यस्य 'बुद्धेरात्मा महान्परः' इत्यनेन तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेवोचितम् ; एवं च सति 'एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा' इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि द्वितीयात्मात्मशब्देन विषयतयोपपन्नतः स्यात् ; अतः कथं स काम इति व्याख्यायते ? उच्यते—यद्यपीन्द्रियादित्रयं तदेवात्र प्रत्यभिज्ञातम् ; तथापि स एव कथञ्चन कात्स्न्येन न विषक्षितः ; पूर्वं 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' [३।४०] इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादीनां कामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधिनामेवात्र सारतन्त्र्यनिर्देशोपपत्तेः ; इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्ब्रह्मः । कठब्रह्मपरत्वे त्वथाना-

मत्रानिर्देशान्मात्रया क्रमब्रह्मः स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रधानतया पूर्वज्ञात्तत्र च काम एव व्यपदिश्यते । अतः स एवात्र सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परस्तु सः' इति निर्देशमहतिः ; अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमपि पक्षे दूरस्थः स्यात् ; यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽभिमतः ; तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' [३।४०] इत्यत्रात्म्यात्माप्यधिगततया व्यपदिश्येत, न चैतत् तथा ह्यतः । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्मोहनीयतया व्यपदिष्टः ; अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम् ; तथा साधुत्तरश्लोकस्थत्तमशब्दोऽप्येतदुपेक्षेन वर्णनीयः । एतस्मैवानुवादाहो हि 'एवं बुद्धेः परम्' [३।४३] इति व्यक्तम् । पादत्रयस्थितस्य 'बुद्ध्वा' इत्यादिक्रियाद्वयस्य क्रमद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयाऽन्तात्तमशब्दो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमनकरणभूताच्यवसायविषयः । 'आहुः' इति निर्देशस्तु नावस्यमुपनिषदभिप्रायेण 'इन्द्रियाणां हि चरतां [३ सर्वेषां] यत्केन क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा इतः पादादिबोधकम्' [यजुः ३।१९९] इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्यपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् 'यो बुद्धेः परस्तु सः' इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं तद्विदमुच्यत इत्यारभ्य स काम इत्यर्थः इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

९ आ. मा. भा.— शत्रुहनेन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह— इन्द्रियाणीति । 'असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारं' इति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । न केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि "अव्यक्तात्पुरुषः परः" [कठो. ३।११] इति हि श्रुतिः । न च तत्र तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः 'आनन्दादयः प्रधानस्य' [ब्र. सू. ३।३।११] इत्यादिना । तथा चान्यत्र 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वैस्तैः सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडे । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीवं उच्यते ; 'रसोऽप्यस्य, परं दृष्ट्वा निर्वर्तते' [२।९९] इत्युक्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यस्य पूर्वेण सप्ततिर्न दृश्यते अत आह— शत्रुहनेन इति । 'एवं बुद्धेः परं' [३।४३] इत्यनेन वक्तुं ज्ञानस्यात्रापुत्रत्वे प्रमाणमाह— असङ्गेति । असङ्गं वैराग्यसहितम् । तराति पारं परममतिर 'छन्दसि परेऽपि' [अष्टा. १।४।८९] इति वचनात् । परत्वस्यावयवसिपेक्षत्वात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणि इत्यत आह— शरीरादिति । सन्निधानादिति भावः । किं परत्वमन्यत्वं ? नेत्याह— उत्कृष्टानीति । 'यो बुद्धेः परस्तु सः' इति परमात्मोच्यते, तस्य 'बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादत आह— न केवलमिति । काऽसौ श्रुतिर्यद्वाक्यद्वयहारः ? इत्यत आह— अव्यक्तादिति । अस्तु भगवानव्यक्तादपि कामादिजनार्थे बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनाह ; किं प्रमाणान्तरसिद्धा-

व्याहारेण ? इत्यत आह— न चेति । कामादिजनो हि सुक्तिद्वारं, न च सुक्तिरकदेशज्ञानमात्रेण भवति । कुतः ? इत्यत आह— सार्वत्रिकेति । तस्यान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमाणमाह— तथा चेति । सर्वत्रैवेति सम्बन्धः । वेदाद्यनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायागतास्तैः सह तैः सहितम् । न च तत्रेत्युक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । मायावादी तु 'यो बुद्धेः परस्तु सः' इत्यनेन जीवं उच्यत इत्याह, तन्निराकरोति— न चेति । कुतः ? इति चेत् । 'एवं बुद्धेः परं' इत्येतज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनत्वात् । तस्याच्च भगवत्प्राप्तिद्वारे वदनात्यन्तयाऽवधानादिति भावेनोपपन्नं प्रमाणमाह— रसोऽपीति । न चात्रेत्युक्तमुपसंहरति— अतः इति । भास्करस्तु कामोऽनो-

च्यत इत्याह तदतीव मंदं “कामः सङ्कल्पः” [वृ. उ. १।५।३] इत्यादिश्रुतेः, तस्य मनोभ्रमस्य तत्परत्वानुपपत्तेः । पक्षद्वयेऽपि ‘इन्द्रियाणि पराणि’ इत्यादिना तारतम्योक्तैर्न प्रयोजनमस्तीति ।

‘संस्तम्यात्मानमात्मना’ [३।४३] इत्यस्य जीवात्मानं परमात्मनैकीकृत्येत्यन्याख्यानां शब्दबाह्यमित्याशयनात्मशब्दद्वयं व्याख्याति— आत्मानमिति ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— यं ज्ञानरूपमात्मानं काम आवृणोति तस्य स्वरूपमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृष्टानि सूक्ष्मत्वात्सकलदेहव्यापित्वाच्चाऽऽहुः कथयन्ति । तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्यः परं प्रकृष्टं मन आहुः; तत्पूर्वकत्वादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । मनसोऽपि परा बुद्धिः; बुद्धिरध्ववसायात्मिका तदर्थत्वात्मनसः । यो बुद्धेः परतो बोद्धा स कामेनाऽवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं भगवन्मतामुद्यमौपयिकत्वेनेन्द्रिय-निग्रहरूपं कामजयोपायसुखत्वा इदानीं ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्टा निर्वर्तते’ [२।५९] इति पूर्वोक्तयोः परदशेन रूपं निर्वासन-कामनिरसनोपायमाह द्वाभ्याम्— इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्येभ्यो देहाद्येभ्यः पराणि उक्तृष्टान्नाहुः, तत्प्रकाशकत्वात् । इन्द्रियेभ्यश्च सङ्कल्पात्मकं मनः प्रकृष्टम्, तत्प्रवर्तकत्वात् । मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका निश्चयपूर्वकत्वात् सङ्कल्पस्य । यस्तु इदं परतः तस्माद्विषयेनावस्थितः, यमिन्द्रियाण्यधिष्ठानकः कामो विवेकावाज्जद्वारेण मोहयतीत्युक्तम्, सर्वान्तरात्मा परो निरतिशयस्वरूपः । न ततोऽपि परं किञ्चिदस्ति, “पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” [कठो. १।२।११] इति श्रुतेः । अत्र बुद्धिः शब्देन महदव्यक्तयोरप्युपलक्षणम्, “बुद्धेरात्मा महान्तरः । महतः परमस्य कर्मस्य कात्सर्यरूपः परः” [कठो. १।३।१०, ११] इति श्रुतौ अस्मदादिबुद्धिबुद्धयपेक्षया समष्टिबुद्धिरूपैरन्यथाभिबुद्धिलक्षणो महानात्मा परः” ततः अभ्यक्तसद्भावार्थं मायाकर्म जगद्बीजम्, ततः कुल्य आत्मा पर इति प्रतिपादनात् । यद्यपि श्रुतौ “इन्द्रियेभ्यः परा कर्मा अर्थेभ्यश्च परं मनः” [कठो. १।२।१०] इती-

न्द्रियापेक्षयाऽर्थानां परत्वमुक्तम्, तथाप्यत्र प्रकाशकत्वविब्रज्या अर्थेभ्य इन्द्रियाणां परत्वोक्तिरिति न विरोधः ।

यत्परं माध्वव्याख्यानम्— “इन्द्रियादिशब्दैस्तत्तदेवता विवक्षिताः । तथा च लोक इन्द्रियदेवताः सन्ति श्रेष्ठाः । ततो मनोभिमानी रुद्रः । तस्मात्परस्वती बुद्धयभिमानीनि । ततो ब्रह्मा महानात्मा । ततोऽप्यक्षररूपा लक्ष्मीः । ततो विष्णुः” इति, तत्तुच्छम्; एवं सति पादेन्द्रियाभिमानीविषयपेक्षया मनोभिमानीरुद्रस्य श्रेष्ठतयाप्या कीलोत्पादित्वान्नन्यायापात्तात् । पादेवताया विष्णोर्द्वादशरित्यात्मनर्गतविष्णुरूपत्वाच्च मूलविष्णोरपकर्ष इति चेत्, तर्हि मनोदेवताया रुद्रस्याप्येकादशरुद्रात्मनर्गततत्पररूपत्वाच्च मूलरुद्रस्याप्यपकर्ष इति कुतो न मन्यसे ? किञ्च त्वदुक्तदेवतातारतम्ये न तावत् ‘इन्द्रियाणि पराणि’ इत्यादिकमिदमेव वाक्यं प्रमाणम्, एतस्य व्याख्यातत्वात् । इन्द्रियादिशब्दानां स्वाधेपरत्वे सम्भवति तदभिमानीदेवतापरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । नाप्यन्यत् प्रमाणमस्तीति पाषण्डगजकेसरिण्यस्माभिः प्रपञ्चितमित्यास्तां तावत् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानविरोधिषु प्रधानत्वेन निर्दिशन्नाह— इन्द्रियाणीति । पराणीति ; अत्र परशब्दो बलवत्परीपत्वसूचकः । यः कामो बुद्धेः परतः सर्वैरिति ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— नन्विन्द्रियादीनां भगवत्स्वरूपादिविषयाभ्यावकानां नियमने किं फलं ? इत्यत आह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियणि “अक्षण्वतां फलमिदं” [भाषा. १०।२।१०] इति न्यायेन भगवत्स्वरूपदर्शनादिविषयाभ्यावकत्वेन पराण्युक्त्याहः । भक्ता इति शेषः । मनसोऽप्यत्र स्थितेन्द्रियैः संयुक्तं भगवत्स्वरूपं न फलरूपं मारणीय-

दैव्यादिविषयैरीन्द्रियेभ्यः परत्वमुक्तं मन आहुः; मनोऽपि कामनायुक्त्या बुद्ध्या हतं सत्वं फलं साधयत्यत आहुः; मनस्तु सकाशाद्बुद्धिः परा उक्तृष्टेत्यर्थः । अत्रायं भावः— भगवान् लौकिकइन्द्रियादिभिर्नानुभाव्यः । किञ्चलविकृता-लौकिकभावतामकालमस्वरूपेण; अतः स आत्मैवोत्तम इति भावः ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं, किन्तु मनोबुद्धयोरपि जयः कर्तव्यः, कामस्य समुलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य सामन्तस्येवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन; अतो मनोबुद्धयोर्यथार्थं योगं दर्शयति— इन्द्रियाणीति । अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन वा बोद्धव्यम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादित्वाग्रसहितेभ्यो गन्धादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात्; तथा च कौपीतकिनः समामन्ति ब्राह्मणे [३।३] “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति । व्युत्पन्नमीत्यनुजज्ञते । प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवास्तद्विष्टाभ्यो देवता वत्पद्यन्ते, देवेभ्यश्च लोका भूतमौक्तिका उत्पद्यन्त इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परं मनः, “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” [वृ. उ. १।५।३] इति श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात् । तेन बाह्या-

येभ्य इन्द्रियाण्याकृष्य मनसि प्रविष्टापनीयानीति दर्शितम्, केवलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' " तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः " [तै. उ. २।४] इति श्रुतेः मनसः प्रविष्टापने तत्कारणे बुद्धौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । समष्टिबुद्धेरत्यत्रैवान्तर्भावः 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' यस्तु (?) -तुशब्दो भास्यवर्गादुद्धृतादेर्भासकस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं गमयति-यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदाभिधेयः कामेन -उत्वेन गर्भं इव-आवृत इति व्यवहितेन सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः " यच्छेद्धाकृमन्सी प्राह्मस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति (नियच्छेत्) तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि " [कठो. ३।१३] इति । एतदुक्तं भवति— वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्, तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत्, तत् तं महान्तात्मानं शान्ते निष्कले परस्मिन् ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि धारयेदिति ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता

सूत्रपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ततः किं? एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वाऽऽत्मानं स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः । जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो ! कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मशान्तात् कामजयो भवतीत्युपसंहरति— एवमित्यादिना । संस्कृतं मनो मनस्समाधाने हेतुरिति सूचयति— संस्तभ्येति । प्रकृतं शत्रुमेव विशिनष्टि— कामरूपमिति । तस्य दुरासदत्वे हेतु-

माह— दुर्विज्ञेयेति । अनेकविशेषोऽतादृशो महाशनत्वादिति; तदनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता, उपेया तु ज्ञान-निष्ठा गुणत्वेनेति विवेकव्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य- श्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यान्तर्ज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या कर्मयोगेऽवस्थाप्य एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवानुज्जाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सहस्रं चेष्टते' [३।१३] इत्याहुपक्रान्ताभ्यायोगसप्रमादतोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽवस्थापन-मभिधायार्थ्यायाथोऽन्युपसंहियते— एवमिति श्लोकेन । काम-विजयात्पूर्वं मनसः संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव, न पुनस्तत्पश्चात्कृतवत्; सति हि कामे मनसोऽपि क्षोभः स्यादिति पूर्वमेवेति मित्यभिप्रायेण कर्मयोगेऽवस्थाप्ये-

त्युक्तम् । दुरासदं अवगुह्यितकर्मयोगैरनिस्तपार्पैरुद्गीतसुहृद-सत्त्वकवैः दोषवशेनेऽन्यपाकर्तुंमशक्यमित्यर्थः । अचेतनस्य कामस्य शत्रुत्वापेक्षेण हिंसनीयत्वोक्तिफलिभं तु नाशनमेवेत्यभिप्रायेण 'प्रजहि' [३।४१] 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वचतुष्टय श्रीमद्भगवद्गीताशानुजभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥ ६ ज. प्र. दी.—॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताशानुजभाष्यटीकायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं बुद्धेः सम्भवं यतो बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्धा ज्ञात्वाऽन्तःकरण-
मात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि । दुरासदं दुःखेनाऽऽसाद्यते विनाश्यत इति दुरासदस्त्वम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

८ वे. ब्र. गि.— नन्वस्त्वेवं देहादिबुद्धयतेभ्यः परत्वमा-
त्मनः प्रकृते किं जातम् ? अत आह— एवमिति । 'परं
बुद्धा निवर्तते' [२।५९] इति परशब्दवाच्यमात्मानं एवमुक्त-
रीत्या बुद्धेर्देहादिबुद्धयन्तदव्यवगात् परं निरतिशयानन्द-

रूपत्वेनाकुष्ठं बुद्धा साक्षात्कृत्य आत्मानं स्वेनैवात्मना
संस्तभ्य निरतिशयानन्दमिदमन्तया स्थिरीकृत्य दुरासदं दुःखे-
नासादनीयं दुर्विज्ञेयमिति कामरूपं शत्रुं जहि निर्वीजं नाशय ।
तदा निर्वीजनः कामो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावित्रीश्रीमद्भगवद्गीतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्र-

स्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीतानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बुद्धेः परमवशभूतं तं बुद्ध्वा आत्मना योगशुद्धेनात्मानं मनः बुद्धेः परं आत्मानं
पुरुषं बुद्धेति केचित् । महाबाहो ! कामरूपशत्रुं नाशय । एतेषां बुद्धिस्थितानां नाशने प्रतिबन्धकं पूर्वं कामरूपं
वैरिणं मारयित्वा स्वधर्मं कुरु ॥ ४३ ॥

बुद्धेर्विनाशकौ कामक्रोधौ निग्रहणं तयोः । उदितं तत्समस्तानामिन्द्रियाणां तथैव च ॥

तस्माद्ग्रीचीच्छया कर्मत्याग एव सुखावहः । त्यक्तव्यं च तद्विच्छादयामिति तद्वर्मेवोपशमम् ॥

स्वयं हि भगवान्यत्र कर्म कारयति स्वतः । क पुनस्तत्र बन्धः स्यादिति तत्करणं मतम् ॥

आत्मयोगे भक्तिमार्गे यत्प्रभो रङ्गितं पुनः । तत्र कार्यो नो विचारस्तदीयैरिति बोद्धव्यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— यत आत्मा उक्तस्तस्मात्समुत्तमं
ज्ञात्वा लौकिकं कामं त्यजेत् तेन फलसिद्धिरित्याहुः—
एवमिति । एवं मनुक्तप्रकारेण बुद्धेः परं आत्मानं परब्रह्मकुण्डं
बुद्ध्वा आत्मानाऽविकृतस्वरूपेणात्मानं अविकृतस्वरूपं मनः
संस्तभ्य समाधाय स्ववशीकृत्य । हे महाबाहो तन्निराकरण-

समर्थ ! कामरूपं शत्रुं एवम्भावनाशकं दुरासदं एवम्भूतात्म-
स्वरूपज्ञानातिरिक्तानाश्यं जहि त्यजेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कृतानां कर्मणां योगो यथा सम्भवतीत्यर्थः ॥

श्रीकृष्णेन तथा चार्य कर्मयोगो निरूपितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतासूततरङ्गिण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

११ नी. भा. दी.— योगफलमाह— एवमिति । आत्मानं मनः हादाकाशेऽपि तस्यान्निःस्थानं कामान्
कामयानं श्रूयते हि दहरविद्यायां हादाकाशं प्रकृत्य "यथास्थेहास्ति यच्च नास्ति" [छां.उ.८।१।३] "सर्वं तदत्र
गत्वा विन्दते" [छां.उ.८।१।२] इति तत्रत्यानां कामानां सर्वं तेषां च सत्यत्वम् । "त इमे सत्याः कामाः" [छां.उ.८।१।१] इति श्रुतेः । आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयैव वा संस्तभ्य निर्द्वैत्तिकं कृत्वा बुद्धेः
परं परमात्मानं बुद्ध्वा समूलशतं कामरूपं शत्रुं शतयितारं जहि नाशय 'हे महाबाहो' इति सम्बोधयस्तन्नाशे
तव सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमर्थः— यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं
कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्वा कामो नाशनीयः, तस्मिन् नष्टे संसारानर्थोच्छेदो
भवतीति । दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् ॥ ४३ ॥

उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता । उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३ ।

श्रीभगवानुवाच—

जनस्थाने जडा नाम द्विजन्मा कौशिकान्वयः ।
हत्वा जात्युचितं धर्मं वणिग्वृत्त्यां मनो दधे ॥ १ ॥
व्यसनी परदारं पु दीव्यवस्त्रैः पिबन्मधु ।
मृगयानिरतो नित्यं कालमेवं निनाय सः ॥ २ ॥
क्षीणे वित्ते ततो राज्ञौ चौर्यमारब्धवांस्ततः ।
प्रतिपेदे धनं तेन यज्वनां यष्टुमथिनाम् ॥ ३ ॥
स दूरमगमत्तेन वाणिज्यायोत्तरां दिशम् ।
कस्तूरीमगुरुं कृष्णं चामरांश्चन्द्रिकोज्ज्वलान् ॥ ४ ॥
गृहीत्वाऽऽवृत्य चाऽऽनिन्ये पञ्चषानध्वयोजनात् ।
अथापरस्मिन्नहनि प्रियादर्शनदोहदी ॥ ५ ॥
दूरमध्वानमुल्लङ्घ्य रवावस्तमिते सति ।
ध्वान्ते प्रसर्पति स्वैरं दिशो दश तरोस्तले ॥ ६ ॥
गतो वशं स दस्युनां निजघ्ने तैश्च सत्वरम् ।
धर्मलोपादसौ जज्ञे घोरध्वोपतरो ग्रहः ॥ ७ ॥
पिपासितो बुभुक्षार्तां लेलिहानश्च खुक्किणी ।
ऊर्ध्वकेशोऽतिजङ्घालुः पृष्ठलग्नोऽरो महान् ॥ ८ ॥
अस्थिमात्रशरीरोऽभुवद्वृत्तनयनो भृशम् ।
अत्रान्तरं सुतस्तस्य धर्मात्मा वेदकाविदः ॥ ९ ॥
पर्यपालयदत्यर्थं दिष्टशुस्तं तदाऽऽगमत् ।
नित्यमन्वेषयन्वार्तां पान्थेभ्यो नोपलब्धवान् ॥ १० ॥
ततः कदाचिदायाते सहायिनि च मानवे ।
तस्माद्विदितवृत्तान्तः शुशोच पितरं बहु ॥ ११ ॥
ततो विमृश्य मेधावी विकीर्तुः पारलौकिकम् ।
वाराणसीं ससम्भारः स गन्तुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥
मार्गे निवासान्मसाद्यौ नीत्वा तस्य तरोस्तले ।
सन्ध्यां प्रचक्रमे कर्तुं यत्रास्य निहतः पिता ॥ १३ ॥
तत्राध्यायं स गीतानां तृतीयं सज्जजाप ह ।
ततो घोरस्वरस्तत्र व्योममध्ये परामुशत् ॥ १४ ॥
द्दर्श घोरमाकाशात्पतन्तं पितरं ततः ।
विस्मयेन भयेनापि विकलीकृतचेतनः ॥ १५ ॥
तेजसा भ्रूयसा व्यासमालुलोके पुरोऽम्बरे ।
किङ्किणीकोटिसङ्कीर्णं तेजसा व्यासदिङ्मुखम् ॥ १६ ॥
विमानमग्रतोऽपश्यद्विष्यमव्यग्रचेतनः ।
तत्रापश्यत्समारुहं दिव्यामिः स्त्रीभिरावृतम् ॥ १७ ॥
संस्तूयमानं मुनिभिः पितरं पीतवाससम् ।
प्रणतः स समालोक्य युयुजे तेन चाऽऽशिषा ॥
ततोऽपृच्छदिदं वृत्तं स च तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
जड उवाच—
दुस्त्यजात्मकेणो वत्स ! वपुषोऽसुख्य कारणात् ।
मोचितोऽस्मि त्वया दैवाद्धार्यं जपताऽऽत्मे ॥ १९ ॥

गी. ४९

तन्निवर्त्तस्व जपतः साम्प्रतं त्वामुपस्थितम् ।
वाराणसी यदर्थं यत्तदनुष्ठितमात्मनः ॥ २० ॥
श्रीभगवानुवाच—
पवमुक्तः सुतः प्राह पितरं दीप्ततेजसम् ॥ २१ ॥
सुत उवाच—
हितं ममानुशाधि त्वं कार्यमन्यच्च किञ्चन ॥ २२ ॥
श्रीभगवानुवाच—
ततः प्राह पिता पुत्रं कार्यमेतत्त्वयाऽनघ ! ।
यन्मयाऽऽचरितं कर्म भ्रात्रा मम तु तत्कृतम् ॥ २३ ॥
स यातो नरकं घोरं तं मोचयितुमर्हसि ।
अन्ये मदन्वया ये वै निरयं प्रतिपेदिरे ॥
ते च मोचयितव्यास्त इति मेऽस्ति मनोरथः ॥ २४ ॥
श्रीभगवानुवाच—
इत्येवमुक्तः पुत्रस्तु पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥
सुत उवाच—
कर्मणा केन तान्सर्वान्मोचयामि तदादिश ॥ २६ ॥
श्रीभगवानुवाच—
एवं निवेदितो वाक्यं पिता पुत्रमुवाच ॥ २७ ॥
येनाहं मोचितो ज्ञप्तः ! तदनुष्ठानमर्हसि ।
अनुष्ठाय तदुत्पन्नं पुण्यं तेभ्यः समुत्सृज ॥ २८ ॥
ततोऽहमिव ते सर्वे पूर्वं सन्त्यज्य यातनाम् ।
गमिष्यन्त्यचिरेणैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९ ॥
श्रीभगवानुवाच—
स सन्दिष्टोऽवदत्पुत्रो यद्येवं तात ! नारकान् ।
सर्वानपि विमोक्षयामि यदि ते रोचते वचः ॥ ३० ॥
एवमस्तु शिवं भूयादुपपन्नं महत्प्रथम् ।
इत्याश्वास्य पिता पुत्रं ययौ विष्णोः परं पदम् ॥ ३१ ॥
सोऽपि तस्मात्परावृत्य जनस्थानं प्रपद्य च ।
सुन्दरस्य पुरः शौरेश्चाऽऽलये कालमभ्यगात् ॥ ३२ ॥
स कुर्वाणः समादिष्टं पित्रा गीताजपे रतः ।
उत्सर्ज्य कृतं पुण्यं मोचयिष्यन्स नारकान् ॥ ३३ ॥
अत्रान्तरे पदाङ्किणोऽर्थातनापदमीयुषः ।
नारकान्मोचयिष्यन्तः किङ्करा यममभ्ययुः ॥ ३४ ॥
तेन ते पूजिताः सर्वे सत्क्रियाभिरनेकधा ।
कुशलं परिपृष्ट्वाश्च सर्वतः सुखमुचिरे ॥ ३५ ॥
एवं सत्कृत्य मेधावी पितुलोकमहेश्वरः ।
हेतुमागमनेऽपृच्छत् स तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
विष्णुद्वृता ऊचुः—
विद्धि कीनाशानां ! त्वं शेषपर्यङ्कशायिना ।
शौरिणा प्रहितानस्मान्समादेष्टुं त्वदन्तिके ॥ ३७ ॥

अस्मन्मुखेन देवस्त्वां कुशलं परिपृच्छति ।
नारकान्प्राणिनः सर्वान्विमोक्तुं च नियच्छति ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्याकर्ण्य समादिष्टं विष्णोरमिततेजसः ।
नतेन मूर्ध्ना सम्भाव्य दध्ने किञ्चन चेतसा ॥ ३९ ॥
विमुक्तास्त्रारकान्यातास्तां विलोक्य मदोत्कटान् ।
स तैरनुगतः सर्वैर्विष्णोरायतनं ततः ॥ ४० ॥
ययौ स वरयानेन यन्नाऽऽस्ते दुग्धवारिधिः ।
तदन्त उदितानेकसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४१ ॥
इन्द्रावरदलश्यामं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।
शय्याफणिफणारत्नमरीच्यामिश्रतेजसम् ॥ ४२ ॥
विलोक्यमानन्दयुक्तं निर्भरप्रीतमानसम् ।
भावानुगैर्हृद्गलोकैः श्रिया प्रेम्णैश्चितं मुहुः ॥ ४३ ॥
योगिभिः परितो जुष्टं ध्याननिस्पन्दतारकैः ।
स्तूयमानं महेन्द्रेण पराजितं विरोधिनाः ॥ ४४ ॥
आम्नायवचसामन्ते ब्रह्मणो निस्सृतैर्गुह्यात् ।
मूर्तिमद्भिर्बोभिश्च गीयमानगुणोत्करम् ॥ ४५ ॥
सम्प्रीतं चाप्युदासीनमपि सर्वासु योनिषु ।
योगसञ्चितपुण्यानां योगपथेन जन्तुषु ॥ ४६ ॥
विलोकमानमात्मानमखिलं सचराचरम् ।
आमोदयन्तमालोकैरानन्दपरिपूरितैः ॥ ४७ ॥
आविभ्राणं वपुर्व्यापि द्योतितं भोगिनस्त्रिषु ।
इन्द्रावरदलश्यामं ज्योत्स्नयेव नभस्स्थलम् ॥
विलोक्य तं स तुष्टाव धिया बहुलया नतः ॥ ४८ ॥

यम उवाच—

नमः समस्तनिर्माणनिर्मलीभूतचेतसे ।
वदनोद्गीर्णवेदाय विश्वरूपाय वेद्यसे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्य उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये तृतीयाध्याय-

महिमकथनं नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

बलवेगसुदुर्धर्षदानवेन्द्रमदमुहे ।

नमः स्थितौ च सत्त्वाय विश्वाधाराय विष्णवे ॥ ५० ॥

नमः पातकसङ्घातजिष्णवेऽखिलदेहिनाम् ।

ईषदुन्मीललुल्लाटनेत्राग्निप्रभवार्चिषे ॥ ५१ ॥

त्वं हि सर्वस्य लोकस्य गुरुत्वात्मा महेश्वरः ।

विस्ृज्य वैष्णवान्सर्वानतस्त्वमनुकम्पसे ॥ ५२ ॥

व्यापयन्निखिलं लोकं मायया परिवृंहितम् ।

न तया परिभूतोऽसि न च तत्प्रभवैर्गुणैः ॥ ५३ ॥

अन्तरा वर्तमानोऽपि न ताभ्यामभिभूयसे ।

दशा विषयवर्तिन्या निगृहीतमना अपि ॥ ५४ ॥

तया फलाभिगामिन्या आत्मन्येवाभिलीयसे ।

न तवास्ति महिस्नोऽन्तो यथा निरवधिः स्वयम् ॥

मौनमेव प्रयुक्तं मे विषयोऽस्ति कथं गिराम् ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इति स्तुत्वा ततो वाक्यमिदमाह कृताञ्जलिः ॥ ५६ ॥

यम उवाच—

त्वन्नियोगादमी मुक्ता देहिनो निर्गुणा मया ।

समादिश यदन्यस्मै कार्यमस्ति जगद्गुरो ! ॥ ५७ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इति विज्ञापितस्तेन तमाह मधुसूदनः ।

मेघगम्भीरया वाचा सिञ्चन्निव सुधारसैः ॥ ५८ ॥

मधुसूदन उवाच—

पापादुद्धार्यते लोकस्त्वया हि समवर्तिना ।

त्वपि विन्यस्तभारोऽहं नानुशोचामि देहिनाः ॥

तदाचर निजं कर्म प्रयाहि स्वनिकेतनम् ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवः सोऽपि स्वं पुरमाययौ ।

सोऽपि स्वज्ञातिज्ञानसर्वाङ्गिरयस्थानतेकशः ।

उद्धृत्य वरयानेन विष्णुलोकं ययौ स्वयम् ॥ ६० ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ४]

प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।

भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहस्था ।

स्वशब्देनावतीर्णवस्थो भगवानिह विवक्षितः, तस्य स्वभावः स्वासाधारणो भावः; स्वस्वभावोक्तिरुच्यत इति 'ओदनपाकः पच्यते' इतिवत्, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यद्वृत्त्या कर्मयोगासत्तात्मज्ञानविषयः; अस्य च भेदाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' [४।२९] इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनेन्द्रियनिरोध-प्राणायाम-याग-दान-होम-तपस्तीर्थ-सेवा-स्वाध्याय-तदर्थभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथारुचि प्रधानतया परिगृहीताः कर्मयोगान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्' [४।१३] इत्युक्तं प्राधान्यम् । अयं च श्लोकः तृतीयसङ्गतपूर्वकं चतुर्थारम्भे [रा. भा.] व्याख्यातः— 'तृतीयोऽध्याये प्रकृतिसंक्षेपस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं, तद्वद्भेदः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवद्वतारयाथात्म्यमुच्यते'— इति ।

ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत्र निरमान्थि— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्रजालवन्मिथ्या, अपितु सत्यम्; अवतरंश्च भगवानस्मदादिवत् ज्ञानसङ्कोचादिमान् भवति, किन्तु अजन्तवा-व्ययत्ववैश्वर्यत्वादिकं सर्वं पारमेश्वरं स्वभावजमजहदेवावतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृतदुःखसत्त्वमयः; न चास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छैव; न वा कर्मविपाककाले अस्य जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले; नापि भगवज्जन्मनः सुखदुःखमिश्राणि फलानि; अपि तर्हि साधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मसंस्थापनादीनीति स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोजनतश्च दिव्यत्वम् । एवं जानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्त्यानन्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्गन्धते 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' [४।९] इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपाराशर्यशुकशौनकादयः परमर्षयः प्रायस्तत्रैव निष्ठां भूयसीमाद्रियन्ते— इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकगुरुवे नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

उक्तयोगोपदेशस्य कृत्रिमत्वज्ञाननिवृत्त्यर्थं तत्स्तुतिः ।

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

? शाङ्करभाष्यम् ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षणः स संन्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्— इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाघानाय । तेन हि योगवलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षेत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षारूपं फलं व्येति । स च विवस्वान् मनवे प्राह । मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वाभ्यामध्यायान्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वद्वेदार्थस्य च समाप्तत्वाद्विक्तव्येषाभावाद्दुःखयोगस्य कृत्रिमत्वज्ञाननिवृत्त्ये वंशकथनपूर्विकां स्तुतिं भगवानुक्तावन्त्याह— श्रीभगवानिति । तदेतद्भगवद्भवनं वृत्तासुवाद्द्वारेण प्रस्तौति— योऽयमिति । उक्तमेव योगं विमत्यानुवदति— ज्ञानेति । संन्यासेनेति कर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्पनो योगस्य कर्माख्यो योगो हेतुः, अतश्चोपायोपेयसुते निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।

उक्ते योगद्वये प्रमाणानुपपत्त्यति— यस्मिन्निति । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति— यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञायते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं, तथापि विवक्ष्यमाणाध्यायेषु वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽह— गीतासु चेति । कथं तर्हि समनन्तराध्यायस्य प्रवृत्तिः ? अत आह— अत इति ।

१ विवस्वत्पदगिरिकः साम्बपुराणे— [९।३३] वसत्यष्टः सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हितो हरिः । धातु 'वैव निवासे' (म्बा. प. १००९) ऽस्ति विवस्वत्तेन नृच्यते ॥ इति । मनुस्तत्पुत्रो वर्तमानमन्वन्तराधिपतिर्वैवस्वतः । इक्ष्वाकुस्तत्पुत्रः । क्षुते जातं 'इक्षु' इति शब्दमकतीतीक्षाः । 'अक गतौ' (म्बा. ७९२) अस्माद्वाहुल्कादुप । उक्तं च हरिवंशे— 'क्षुवतश्च मनोस्तात ! इक्ष्वाङ्करभवत्स्तुतः ।' (१।११।१२) इति । 'अव्ययो नाशरहितोऽविनाशी चादिवर्जितः । तस्मादव्ययशब्देन योगस्थानादितोच्यते ॥' इति वामनाथयः ॥ नवीनास्तु— 'कदापि न क्षीयते इति त्रिकालबाधित इति वा नित्यः कर्मयोगमार्गः' इति व्याचक्रुः, तत् 'योगो नष्टः' इति वाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २ राजर्षिष्वन्दगिरिकर्त्रेणैकान्दपुराणे 'मानवे चैव ये वंशे ऐल्वंशे च ये नृपाः । ये च ऐक्ष्वाकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥ ऋषन्ति रत्ननाथस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।' (पू. भा. ३३) इति । अत्र 'परन्तप' इति सम्बोधनेन 'स्वस्याः प्रकृतेः सहस्रं' युद्धमेव त्वं विचारयतीति सूचितवान्भगवानित्याहुः ॥ ३ 'सखा च' इति कान्धेनान्वाचय उच्यते, तेन यथा भिक्षादने भिक्षाणां प्राधान्यं गवानयने त्वप्राधान्यं, एवं भक्तिरत्र गुरुं प्रति प्रधानं न सक्तित्वमपीति तात्पर्यार्थः । इत्यमिनवयुतपादाः ।

— अविगीता ।

वृक्षकर्मणं सम्प्रदायोपन्यासः, सम्प्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशङ्का-
निवृत्त्या योगस्तुतो पर्यवस्यति । गुणशेष्यपरम्परोपन्यासमे-
वातुकात्मिति—इममिति । 'इमं' इत्यप्यसन्निहितं विषयं
दर्शयति—अध्यायेति । योगं ज्ञाननिष्ठलक्षणं कर्मयोगो-
पायलभ्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्याणां प्रयोगजन्यप्राणां परार्थ-
प्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवत्तत्ताविधप्रवृत्तिदर्शनात्कृतार्थता कल्पनीये-
त्याह—विवस्वत इति । अन्यथैवैदमूलत्वादव्ययत्वं
योगस्य नमयितव्यं किमिति भगवता कृतार्थेनापि योग-
प्रवचनं कृतं ? इति तदाह—जगदिति । कथं यथो-
क्तं योगेन क्षत्रियाणां बलाधानं ? तदाह—तेनेति ।
युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः । ब्रह्मावदेन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते ।

१ शां. भा.—एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च तं क्रषयश्च राज-
र्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृत्तः । हे
परन्तप ! आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते; तान् शौर्यैर्तेजोगमस्तिभिर्मानुरिव तापयतीति परन्तपः
श्रुतापान इत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्ट-
जनसन्निधिसुदाहरति—एवमिति । तस्य कथं सम्प्रति वक्त-
व्यत्वं ? तदाह—स कालेनेति । पूर्वाभि व्याकरोति—एवमित्या-

१ शां. भा.—दुर्बलानजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्ब-
न्धिनम्—एवमिति । स एवार्थं मया ते तुभ्यमवेदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि
मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमम् । योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो
योगः सम्प्रदायरहितोऽभूत् ? इत्याशाङ्क्याधिकार्यभावादित्याह—
तुर्बलानिति । तदेव दीर्घश्च प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति—
अजितेन्द्रियानिति । यद्यपि कामकोषादिप्रधानान् पुरुषान्
प्रतिबन्ध्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो योगो नष्टो विच्छिन्न-
सम्प्रदायः सञ्जातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्यते
चेत् किमेनेन योगोपदेशेन ? इत्याशाङ्क्य यथोक्त-
योगभावे परमपुरुषार्थाप्राप्त्यैवमित्याह—लोकं चेति ।

यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्वं, तथापि
कथं रक्षणीयं वगदशेषं रक्षितमित्याशाङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति ।
ताभ्यां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः ।
योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह—अव्ययफलत्वादिति ।
ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षविष्णुत्वमनु-
मीयते, नेत्याह—न हीति । अनुपरापुत्तिश्रुतिहतमनुमानं
न प्रमाणीभवतीति भावः । भगवता विवस्वते प्रोक्तो योग-
स्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशाङ्क्याऽऽह—स चेति । 'स्वपुत्राय' इत्यु-
भयत्र सम्बध्यते । 'आदिराजाय' इतीश्वाराः सूर्यवंशप्रवर्त-
कत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥

दिना । स ऐश्वर्यसम्पत्तिं राजवंशं येषां तेषामेव सूक्ष्माधिरिणीक्षण-
क्षमत्वमुचित्वम् । 'इह' इति भगवतोऽङ्गेन सप्त संयस्यद्वार-
कालो गृह्यते । परन्तपेति सम्बोधनं विमज्जते—आत्मन इति २

पूर्वो योगो विच्छिन्नसम्प्रदायः, अधुना त्वन्यो योगो
मार्गमुच्यते भगवत्तेत्याशाङ्क्याह—स एवेति । कस्मादन्यस्मै
यस्मै कस्मैचित्पुरातनो योगो नोक्तो भगवता ? इत्याशाङ्क्या-
ऽऽह—भक्तोऽसीति । उक्तमधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे
हेतुमाह—रहस्यं हीति । अनादिवेदमूलत्वाद्योगस्य पुरा-
तनत्वम् । भक्तिः शरणबुद्ध्या प्रीतिस्तथा युक्तो निजरूपमपेक्ष्य
भक्तो विवक्षितः । स मानव्याः स्निग्धः सहायः संवेत्तुच्यते ।
एतदिति कथं योगो विशेष्यते ? तत्राऽह—ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

३ श्रीमद्रामानुजकृतं भाष्यम् ।

तृतीयेऽध्याये, प्रकृतिसंसृष्टस्य प्रमुखोः सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारत्वं कर्मयोग एव
कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्;
विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानीमयैव कर्मयो-
गस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रष्टयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽयैव
ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं तद्वेदाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रस-
ङ्गाच्च भगवदवतारायाथात्म्यमुच्यते—इममिति ।

५ वेङ्कटनाथप्रणीता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ चतुर्थसङ्गतिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सङ्ग्रहेणोद्बुद्धाति—
तृतीयेऽध्याय इति । सहेतुकमिति—ज्ञानयोगकर्मयोगयोः
सम्प्रदावत्विन्यमादत्तादिविद्वत्पूर्वकमित्यर्थः । एतेन 'असक्त्या

लोकरक्षायै गुणेश्वारोऽप्य कर्तुमा । सर्वेश्वरे वा न्यस्योका तृतीये
कर्मकार्यता' [गी. सं. ७] इति सङ्ग्रहोक्तोऽपि व्याख्या-
तः । अथकस्य, शकत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिर्णयस्य कर्म-

योग एव कार्यः; प्रसिद्धस्य त्वत्वात्स्य शक्तस्य वा स्वार्थं लोक-
रक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनं,
कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तनं च कृतमिति भावः ।
अथाधिकर्तव्यतयाक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं, ज्ञानमि-
धत्वं, स्वल्पं, तदैकित्यं, ज्ञानोपप्राधान्यं, प्रासङ्गिको भगवद्व-
तार इति षडर्था इहोच्यन्त इत्याह—**चतुर्थेनेति ।** ननु
'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य
माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' [गी. सं. ८] इति चत्वारो-
ऽर्थाः सङ्गृहीताः, तत्कथमत्र षडर्थानुकीर्तनम् ? उच्यते—
'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः' इत्यत्र । सङ्गः प्रामाणिकत्व-

प्रसङ्गः । 'अस्य च भेदाः' इत्यत्र स्वल्पमन्तरेण
तद्भेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वल्पमपि विवक्षितम्; चकारेण वा
तत्समुच्चय इति सङ्ग्रहेऽपि षडर्था एव विवक्षिताः । स्वस्व-
भावोक्तिः स्वस्याकर्मवश्यावतारत्वादस्वभावोक्तिः । कर्मणो-
ऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता; ज्ञानस्य
माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम्; एवं चतुर्थेन
इत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः । कर्तव्यता हि
तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अतस्तद्भाष्येयमात्रम् पुरावृत्ताख्यानेन
क्रियत इति—**कर्तव्यतां द्रष्टव्यत्वेत्यस्य** भावः । साक्षाद-
ध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्रासङ्गिकं पुनराह—**प्रसङ्गाच्चेति ।**

३ रा. भा.— योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धभोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् ।
मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेवं योगमहमेव विवस्वते
प्रोक्तवान्; विवस्वांश्च मनवे, मनुर्हिवाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राज-
र्षयो विदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतुबुद्धिमान्याद्दिनष्टप्रायोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— 'इमं' इति निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्परा-
कथनस्य तात्पर्यमाह—योऽयमित्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन ।
योगोऽत्र कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं
प्रकृतासहस्रम् 'कुरु कर्म' [४।१९] इत्यादिब्रह्ममाणविरुद्धं
चेति भावः । मनोरपि जनयित्री तदुपरिष्टे च विवस्वते प्रोक्त-
त्वाद्धुनेन चादाविस्त्रुवदिव्यमाणवातात्प्रकृतिसुक्तं **मन्वन्त-
रादाविति । निखिलजगदुद्धरणायेति**—न केवलं युद्ध-
प्रोत्साहनायैर्मनुजैर्नृणाञ्च वा, किन्तु ससत्ताकारिवर्णोपवर्ण-
दानायेत्यर्थः । मन्वन्तरादावुपपंशात्तस्य निखिलजगत्साधा-
रण्यं सूचितम् । नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वाद्ब्रह्मयत्नम् ।
अथवा अन्यत्यमिह फलद्वारा । 'इमं' इति निर्देशश्च पूर्वोक्त-
मोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—**परमेत्यायुक्तम् ।**
प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्' इत्य-
नेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पाभ्ये, भारतसमराभ्ये वा मदन्यः
कश्चिदस्य यथावच्छाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गा-
दवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्वादिकाल-
विरोधरूपशङ्कात्प्राप्तं च कृतमिति व्यञ्जनाय **अहमेवेत्यु-**
क्तम् । विवस्वते प्रोक्तवानिति—नद्यममधुरादिभ्यो मयोप-

विद्यो बुद्धाद्यागमाथैः, किन्तु सर्ववेदात्मने विवस्वत इति भावः ।
विवस्वांश्च मनवे मनुर्हिवाकव इति—'यद्भिः किञ्च मनुर्व-
दत्तद्वेषः' [तै. सं. २।१।६२] इति सकलजगद्भेषजयुतवचनतया
प्रसिद्धमयादाप्रवर्तनविशदाचिह्नकोटिनिविष्टपित्रा विक्रमेण क्षुप-
देशपरम्परा प्राप्ता, न तु सम्भवद्विप्रलम्भं कुहकपाषण्ड्यादिसंसारै-
प्रवृत्तेति भावः । एतत्सर्वं **एवं सम्प्रदायपरम्परयेत्यनेन**
व्यक्तम् । परम्पराशब्देनेश्वराकोत्सर्वाचीनानामपि ग्रहणात्कृता-
द्विबुगे सम्प्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं
नाशस्याभिधानात्र **पूर्वं राजर्षय इत्युक्तम् । राजर्षयो**
विदुः—राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः, तत्रापि कृष्टिवा-
दतीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः; ते च बहवः; ते चाश्वपतिजनकाम्बरी-
षप्रहृतयः सर्वेऽप्यविधानेनेन कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः ।
कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिदंशब्दसूचितमाह—**तत्त-
च्छ्रोतुबुद्धिमान्यादिति ।** अहं विचित्राधिकारिपूर्वं जगति
कृतत्रेतादिषु युगेषु कालक्रमेण बुद्धिस्तस्यनुष्ठानादयोऽप्यव्यसमाना
दृष्टाः; धृताश्चेति भावः । 'नष्टः' इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो नाभि-
मतः, व्यासमीष्माकूरादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्राये-
णोक्तं चिनष्टप्रायोऽभूदिति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रा. भा.— स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव
प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः, सपरिकरः सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं वा न शक्यं,
यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— स एवायमिति । सप्रत्यभिज्ञासाधारण-
निर्देशकफलमुक्तं **अस्खलितस्वरूप** इति । 'पुरातनोऽयं' इति
निर्देशान्म्यां कालभेदमात्रेणापि न खरूपे वा प्रकारे वा भेद
इति सूचितम् । भक्तोऽस्तीति वर्तमाननिर्देशानिहता भक्तिः
सूचिता । अलीयसी तु भक्तिः कदाचिन्निर्येतापीत्यभिप्राये-
णोक्तं **अतिमात्रेति ।** भक्तोऽस्ति—शास्त्रदृष्टमहत्त्वानुसन्धा-
नेन प्रीतिसामसीत्यर्थः । सदा चासि—अवतारदृष्टसौलभ्यवि-

शेषेण प्रणयविश्रम्भमानसीत्यर्थः । 'ते मया' इति शब्दादपि
'शापि मां तां प्रपन्नम्' [२।१७] इति प्रायुक्तप्रपन्नप्रपन्नयोः
प्रत्यभिज्ञापरचित्ययमपि प्रवचनहेतुरिति ज्ञापनायोक्तं—**मा-
मेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त** इति । 'प्रोक्तः' इत्यत्र सोपसर्ग-
धात्वर्थं विवृणोति—**सपरिकरः सविस्तरमिति ।** परि-
करोऽयम्, शब्दस्य प्रपन्नो विस्तरः, अज्ञोक्तिरप्यत्र सविस्-
रेति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्मयाऽयं प्रोक्तः' इत्याभ्यां सूचित-

माह—मदन्येनेति । प्रत्येन वा , युगादिव्भविने वा सम्प्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकः स्याम् ; कर्णा-यत्तज्ञानेन मदन्येन द्विषण्यभादिनाऽपि मनुपदेशमन्तरेण ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सत्यम्किंप्रत्यादिगुणपौष्कल्ययुक्ता-योपदेशस्यैव भगवदतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं

रहस्यमित्यादीति दर्शयति—यत् इति । हिशब्दोऽत्र हेतुपरः ; रहस्यरक्षायोग्यायोपदेश्यम् ; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यमिति विभागः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः वेदान्तोद्धितमिति । ननुसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

श्रीमदमलबोधाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यते-ऽस्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह— इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोऽहमयोर्विशेषविस्तारात्मकोऽयमध्याय इति पूर्वसत्ताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह— बुद्धेरिति । 'एवं ज्ञात्वा' [४।१५;३२] इत्यतः प्राक्नेन ग्रन्थेन बुद्धः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । आश्वस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सन्नतिं सूचयितुं 'बुद्धेः परस्य' इत्युक्तम् । 'धेयान्' इत्यतः पूर्वेण कर्मभेदः।निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्बुद्धः। निवृत्त एव कर्मण्युपासना-यद्वादिप्रेषण वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं शेषेणेति । 'इमं विवस्वते योगं' इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यतस्तत्तात्पर्य-माह—पूर्वेति । पूर्वैरनुष्ठितः । 'ये मे मतम्' [३।३१] इत्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । अयं धर्मो 'मयि सर्वाणि'

[३।३०] इत्यनेनोक्तः । योगशब्दोऽन्येन व्याख्यातः । न केवलमुपदेशपरम्पराऽबोध्यते ; किन्तु तेषामनुष्ठानमनुपुल्लक्ष्यते । तथेताऽपि त्वयाऽऽग्रेयमिति प्रतिपादनायैमिति भावः । 'कर्म-णैव हि संसिद्धि' [३।२०] इत्यनेनैतद्वतार्थमिति चेत्, न ; गृहस्थकर्मं त्वया न त्याज्यमित्यस्योपपादनायाचारस्य तत्रोक्तत्वात् । अत्र तु निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात् । अत एव तत्राचार इत्येवोक्तमिह त्वयं धर्म इति । 'लोकेऽस्मि-न्द्रिविधा' [३।३] इत्यशोकस्य 'कर्मणैव' इत्युवाहारण-मुक्तमिति तत्रापि न दोषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

७ श्रीमद्भुक्तमुक्तं पैशाचभाष्यम् ।

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहेण च प्रस्तौति प्ररोचनार्थं श्रीभगवान्—इममिति । इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहम् । अवयवमविनाशिनम् । स च विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय प्राह । स च मनु-रिश्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुर्विजानन्ति । स योगो महता कालेन नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृतः । परन्तप ! परांस्तापयतीति परन्तपः , शत्रूंस्तप इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ स एव विच्छिन्नसम्प्रदायो योगः प्रोक्तः पुरातनः । ते तव । रहस्य-मप्रकाशयम् । उच्यं निरुपमम् ॥ ३ ॥

८ श्रीविष्णुनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यानम् ।

वृत्तीयेऽध्याये ज्ञानयोगोपायः कर्मयोगः प्रतिपादितः ; कृत्यं तु हा एव प्रपञ्चयते, तत्र तावदादिस्म्यदायप्राप्तोऽयं योगरूपयाऽवस्थागुष्ठे इति दर्शयितुं प्रस्तौति त्रिभिः— योऽयमध्यायइत्येनोक्तः कर्मनिष्ठोपायलभ्यस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा-रूपो योगः स तव बुद्धप्रतिबन्धकशोकोहमहोपनोदनार्थमिदानी-मेव केवलमुक्त इति न मन्यव्यम् ; किन्तु मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुवाहरणार्थं इममवयवं मोक्षफलकं योगं विवस्वते सर्वज्ञक्षत्रियवर्षीजायादित्याय अहं प्रोक्तवान् । स च मम शिष्यो विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह । स च मनु-रिश्वाकवे स्वपुत्रायदिराजायाब्रवीत् । यद्यपि स्वप-श्वमन्वादिसव्याघारणोऽयं भगवदुपदेशः, तथापि साम्प्र-तिकवैवस्वतमन्वन्तरभिप्रायेण विवस्वन्तमसारस्य सम्यग्दायो गणितः ॥ १ ॥

एवं मन्वादिपरम्परासम्प्रदायप्राप्तमिमं योगमन्येऽपि राज-

र्षयो विदुः जानन्ति । यथेवं तद्वि किमित्यतना राजानो न जानते ? तत्राह— स कालेनेति । हे परन्तप शत्रुतापन ! स योगो महता कालेन इह मन्दप्रतीनजितेन्द्रियाननपिका-रिणः प्राप्य कामकोधादिभिरभिरभ्यमानो विनष्टो विच्छिन्न-सम्प्रदायो जातः । स एवायमखलितस्वरूपः पुराणो योगः ते तुभ्यमय मया प्रोक्तः । 'ते' इत्यनेन विवस्वितमर्थमाह— भक्तोऽस्ति मे सखा चेतीति । इतिहेतौ । यस्मात्वं मे भक्तः सखा चास्ति, तस्मानुभयमभिहितः, नान्यस्मै कस्मै-चिदित्यर्थः । केवलं भक्ताः केवलं सखायश्च सन्ति ; भक्तिस-ख्योभयविशिष्टत्वं भवानेवेति न त्वादृशः कश्चिन्मम प्रियो-ऽस्तीति चकारेण व्यज्यते । 'मया' इत्यनेन सूचितं वक्त्रतिशयं दर्शयति— रहस्यं ह्येति । हि यस्मात् एतदुपदिष्टं शायम-त्तमं अखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणरहस्यम् ; अतो मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं च न शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

९ श्रीमद्ब्रह्माचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

योगिनः कर्म कर्तव्यमिति पूर्वं निरूपितम् । तुरीये तु ततोऽप्याये प्रतीत्यर्थं परम्परा ॥ १ ॥

योगस्य रूप्यते विष्णुर्वक्त्रा यस्माद्भूद्विः । उपदेशपदं तस्मादुपदेशाश्रयो मनुः ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूणामपि तथा रामचन्द्रावतारभाक् । तस्य नित्यत्वविधया विधानमुपदिश्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्माभावेन सर्वत्र फलादिभावव्यागतः । योगी तदाश्रयेणैव विधयाऽमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

एवं तावद्व्यायद्भयेन योगे स्वधर्मो मोक्षसाधनमुपदिष्टः, तमेव ब्रह्माभावेन प्रपञ्चयित्वान् प्रथमं तावत्परम्पराप्राप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—इममिति त्रिभिः । अव्ययफलत्वादव्ययमिमं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्, न चेवं तव युद्धप्रोत्साहनायैव केवलं वच्मि; किन्तु मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणायैव प्रोक्तवानस्मीति सम्प्रदायपूर्वकमाह—स एवायं मया तेऽव योगः प्रोक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

कर्मसंन्यासयोगस्य त्वस्मिन् योगो यथा भवेत् ।

तदर्थं कृपया कृष्णः कौन्तेयं प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥

कर्मसंन्यासतिरूपप्रदोद्गमार्थं पूर्वानुवादमाह—इममिति त्रयेण । अहमिमं योगं पूर्वोक्तं अव्ययं सफलं मत्सम्बन्धजनकत्वात् विवस्वते प्रोक्तवान् । लोकानुग्रहार्थं सोऽपि लोक एतत्प्राकट्यार्थं मनवे प्राहः मनुर्निश्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तं मत्परम्परयाऽऽप्तमिमं योगं राजर्षयः प्राप्यादिकं परित्यज्य मदर्थकप्रयोजनवन्तोऽविदुः । ननु परम्परागतं चेदिदानीं केनापि कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहः—

स कालेनेति । स योगो महता कालेन प्रमाणादिनिरासकेन महता मदित्छारूपेण तद्वधवधानादनवतारदर्शनां दर्शकाभावाद्यः । परन्तपेति सम्बोधनेन तवोक्ततापसंक्षेपेनाह दर्शयामीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

स एवं दुरातनो योगोऽयमिति प्रत्यक्षं मत्सम्बन्धजनकस्ते तुभ्यं प्रोक्तः प्रकर्षेण मत्प्रीत्यात्मकफलयुक्त उक्तः । ननु योग एव फलसाधकश्चेद्वक्तिरस्मदादिभिः किमर्थं कर्तव्या ? इत्याशङ्क्याह—भक्तोऽस्तीति । खं भक्तोऽसि सखा चासीति मे मदीयं रहस्यम् । एतदुत्तमं कर्मयोगादुत्तमम् । ह्रीति निश्चयेन ॥ ३ ॥

११ नीलकण्ठकृता भारतभाषदीपः ।

अध्यायद्वयोक्तैरेवं प्रामाण्यशङ्का मा भूदिति विधावंशस्तप्रदायभात्मनश्च भ्रमविप्रलम्भकत्वादिनिरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति—इममित्यादिना । इमं साङ्ख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । ‘संन्यासं’ [१] इति भाष्यम् । इमं सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यानभिकारिणां राज्ञामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी ^१ ‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आग्रणस्त्रास्त्व सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकव्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम’ [छां. उ. १।६।६, ७] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा । अव्ययं अविच्छिन्नसम्प्रदायं, तेनानादित्वमपि । मनवे स्वपुत्राय विवस्वान् प्राहः इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमिति । एवं परम्पराप्राप्तमिष्ट्वाकोर्निर्मिताभागादिकमेव राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः, ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सुक्ष्मार्थवर्तिनस्ते, राजान एव ऋषय इति वा । अविदुर्ज्ञातवन्तः । ‘सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्च’ [अष्टा. ३।४।१०९] इति लङ्गे शेजुर्त् । नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २ ॥

स इति । अथ सम्प्रदायविच्छेदे सति । भक्तः शरणागतः, सखा प्रीतिविषयः, रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयम्, अन्यथा निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः ‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेव धिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्’ [सुक्ति. उ. १ । ९१ शाट्या. उ. ३३] इति ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

‘अवरं’ इति रामानुजीयः पाठः ।

कथमेतद्विज्ञानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

१ ‘कुर्यात्तद्वयोक्तैरेव’ । (म. भा. १।२।४९।८) इत्यादौ कुर्यादेनेवाव विवस्वत्पदेन तद्वत्तया राजानो लक्ष्यन्ते । ‘आत्मा वै पुत्रमासि’ (कौ. उ. १।११.) इति ध्रुतेः । इत्यभ्युपगम्याह वामनः—

१ शां. भा.— भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कूर्वाञ्जुन उवाच— अपरमिति । अपरमर्वाण्वसुदेवगृहे भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य, तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं, स एव त्वमिदानीं मयं प्रोक्तवानसीति ? ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवति लोकस्थानीश्वरत्वशङ्का निर्वर्तयितुं चोद्यमुद्गावयति— भगवतेति । परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेय तद्वचने शङ्कितविप्रतिषेध-

स्येति शेषः । भगवतो निजलसुपेय नेदं चोद्यं, किन्तु लोकाविप्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तम् । एतच्छब्दार्थमेव स्पृष्टयति— यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच— कालसङ्ख्यया अवरमस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च कालसङ्ख्यया परमष्टाविंशतिचतुर्गुणसङ्ख्यासङ्ख्यातम् । 'त्वमेवादौ प्रोक्तवान्' इति कथमेतदसम्भावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयाम् ? ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं, जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कथिद्दिशेधः ।

४ वे. ता. चं.— 'प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः' [गो. सं. ८] इति सङ्ग्रहणलोकानुसारेणाह— अस्मिन् प्रसङ्गे इति । कथंन्यातादौ कथायथैक्यप्रसङ्गे इत्यर्थः । भगवदवतारयाथात्म्यं अकर्मवदयत्वादिरूपम् । यथावदिति— प्रतिभासिकत्वादितिप्रतिषेधप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । परावशब्दाभ्यां न दैववायुषत्वलक्षणविशेष्यमुच्यते, तस्योपदेशविरोधित्वाभावात्, देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदितत्वात्, जन्मशब्दस्य जननादितया साक्षाज्जातिवाचकत्वाभावात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, 'बहुनि मे व्यतीतानि' [४।५] 'यदा यदा हि' [४।७] 'युगे युगे' [४।८] इत्येवमादिरूपस्योक्तस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात् । अतः परावशब्दौ कालसङ्ख्यापेक्षार्थविषयावित्यभिप्रायेणोक्तं कालसङ्ख्येति । अवरत्वेहेतुतया विवक्षितं कालवधिं दर्शयति अस्मदिति । समकालमिति— अद्विविप्रकृष्टमित्यर्थः । त्वंशब्द इदानीन्तनत्वमभिप्रायतया विरोधपर इति द्योतनाय त्वमेवेत्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेपमुचितमुक्तं असम्भावनीय-

मिति । 'विजानीयां' इत्यत्रोपसर्गविवक्षितमाह— यथार्थमिति । जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तरानुसृतस्य स्मृत्या योगाद्वा, वक्तुमेवमान्तरस्मृतिमत्तया ध्रुवुरविदितत्वाद्वा खल्वेतज्जन्मावलम्बनेन विरोधचोद्यम् । न चैतद्विज्ञानसम्भवतीति प्रश्नाभिप्रायि नन्विति । जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यमिति— नहि तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनाद्योपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति— न केवलमीश्वरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति भावः । धृयन्ते हि जातिस्मरहृत्तान्ताः 'जाति स्मरति पौर्विकीम्' [४।१४८] इति च मनुः । युज्यत इति— अनुमत्तेन संस्कारे प्रागेव निष्पत्ते तस्य च अदृष्टविशेषादिवशाद्बुद्धेयो जन्मान्तरानुसृतस्मृतौ न काचित्पुक्तिः ; यथा प्रथमस्तत्प्रापने स्तन्यस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वस्मृताविति भावः । महतामन्येषां स्मृतिः ; ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरः साक्षात्कारः स्मृतिरित्युपचर्यते । कश्चिदिति— कालविप्रकर्षहृपो वा कारणाभावादिरूपो वेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेश्वरं न जानाति, यत एवं वक्ष्यति 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामुपयः सर्वं देवर्षिनारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' [१०।१२, १३] इति । युधिष्ठिरारजस्ययादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृच्छ्रुतं 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३८।२३] इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः ।

— हरेर्जन्मापरं सर्ववैशजानां तथा परम् । तस्मान्न युज्यते वाक्यं तस्येत्यमत फाल्गुनः ॥

यद्यत्र तिम्भकर एव विवक्षितः स्यात्तस्मै वदेत न कथं हरिणोपदेशः ? ।

वर्षीयसे न वयसा लघुनोपदेश्यमित्यस्ति कोऽपि नियमोऽपि न शास्त्रमायै ॥

देवहूत्यै च कपिलो माने प्रायुपदिश्वान् । अतोऽपरत्वाज्जुषो नायुक्तमुपदेशनम् ॥

विवस्वद्वंशसम्भूता भन्वाया ये तु सुमिपाः । प्रादुर्भावाद्भगवतः प्रागेव प्रलम्बं गताः ॥

तेभ्यो हि बाधुदेवेन नोविशोऽत्र युज्यते । न्याख्येयमेवमेवेह मूढमहर्षिर्भुविस्ततः ॥ इति ।

४ वे. ता. चं.— अस्माविति— वृद्धोपेवादिभिः श्रुता-
दिबहुलोऽङ्गः । वक्तारमिति— 'विवस्वते प्रोक्तवानहं' इति
स्वस्मै वक्तारम्, यद्वा विवस्वते वक्तारमित्यर्थः । एवं वसु-
देवतन्त्रमिति मातृपञ्चापरजन्मभ्यां शिरोहितैश्वर्याव-
मपांतिप्रियायः । सर्वेश्वरमिति— विवस्वदादीनामपीश्वर-
मिति भावः ; यद्वा, गोवर्धनोद्वेगणयतिमातृपञ्चातनैरवतार-
दशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यञ्जितैश्वर्यमिति भावः ।
उक्तानसद्भावं कार्येण व्यवहारेण कारणेनोपदेशेन च स्थाप-
यति— यत एवमिति । एवं अनेकास्ततोपदेशादिभि-
रीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः ।

अर्जुनस्य स्ववाक्येन स्वोक्तमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानातु-
मानसुषुम् ; भारतकथावगतेन वन्स्पृष्टदेशेन च ज्ञानवत्तामाह—
मुचिष्ठिरिति । बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वास्तमेभ्यो बहुभ्यो बहुषा
श्रुतमित्यर्थः । कृष्ण एवेति— स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स
एवोत्पत्त्यादरपि हेतुः, न ब्रह्मशब्दादिः प्रधानादिर्वा ; यद्वा
लोकिकः उपदेशैरसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्ण एवेत्यर्थः ।
हिशब्दः 'एको ह वै नारायण आसीत्' [मधो. १११]
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकानामिति । 'लोकस्तु
मुवने जने' [अमरः ३।३।२] तत्रान्यत्परिविवक्षायामितरदार्थम् ;

३ रा. भा.— अत्रोच्यते— जानात्येवापं भगवन्तं वसुदेवसन्तं पार्थः ; जानतोऽप्यजानत इव
पृच्छतोऽप्यमाद्यः— निखिलहेयप्रत्यनौककरणाणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्या-
वाससस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुप्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिथ्या ? उत सत्यं ?
सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः ? किमात्मकोऽयं देहः ? कश्च जन्महेतुः ? कदा च जन्म ? किमर्थं च
जन्म ? इति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ चोच्यते— अस्माविति— वक्तार-
मिति— जानात्येवेति । अवधारणेन नास्मिन्नेव विवाद
इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्वचक्षुतायेत्यं सूचयति ।
वसुदेवसन्तं 'भगवान्' इति जानातीत्यर्थः । नामपरो गुणपरो
वाञ्छ भगवच्छब्दः । वसुदेवसुपार्थशब्दाभ्यां मातृलसुतत्व-
पेणुजन्मस्यत्सूचनेन इतरपुत्रवदौश्वर्यादितोषाद्यक्राण्डतस-
म्बन्धे सत्यपि सुष्ठवशास्त्रोपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रेतम् । तर्हि
प्रश्नो निरवकाश इत्यत्राह— जानतोऽपीति । नात्यन्ता-
ज्ञातमनेन पृच्छयते, ज्ञातमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति
भावः । अजानत इवेत्यनेन विनयगर्भपरिप्रश्नप्रकारश्च
सूचितः । अज्ञातोऽनुप्युक्तां जन्मादेर्मित्यात्वादिसङ्कां च जन-
यन्तो भगवति सुष्ठवशास्त्रोपदेशवशाच्च जानातीत्यनेन निखिलेष्टादि-
पष्ठन्यपदैः । निखिलहेयप्रत्यनौकिकेति— यः परगतापि
जन्मजरादिहेयं निवर्तयति, ॥ कथं स्वयं तदेवोपाददीतेति
भावः । कल्याणैकतानस्येति ; स्वकल्याणव्यवस्य किं
जन्मना ? इति भावः । सर्वेश्वरस्येति— यदि कश्चित्स्वच्छन्दो-
ऽस्य निमन्ता स्यात्तदा जन्मादि घटते, न च सोऽस्तीत्याशयः ।
सर्वज्ञस्येति— ययसौ स्वस्य हितमहितं च न जानाति, तदा
हि स्वेच्छयेव बाह्यादीनामभ्यादिरूपैवजन्मादिपरिग्रहः स्या-

उत्पत्त्यप्ययशब्दावत्रोत्पादकनाशकपरो । चकारः प्रसिद्धि-
प्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं 'यतो वा
इमानि भूतानि' [तै. उ. ३।१।१] इत्यादिना ब्रह्मलक्षण-
तयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि 'परं ब्रह्म' इत्यर्जु-
नोक्तिः, कृष्णस्य हीन्यत्र हिंशब्देन 'पतिं विश्वस्य' [तै.
ना. १०।१] 'करणाधिपाधिपः' [खे. उ. ६।१९] इत्यादि-
प्रसिद्धिः सूच्यते । 'कृते' इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात्तदर्थ-
परत्वव्यञ्जनायाह कृष्णस्य शेषभूतमिति । अत्र चि-
प्रत्ययामावात्, स्वभावविकल्पं समुचितम् ; 'दास्येताः स्वतः
सर्वे' [पां. रा.] इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति
कृष्णार्थमुत्पत्तेर सत्तायोगि चेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य यतः'
[ब्र. सू. १।१।३] 'इमानि भूतानि' [तै. उ.
३।१।१] इत्यादिवदत्रापीदंशब्दः तत्तत्प्रमाणसिद्धविचित्र-
चेतनाचेतनसमुदायपरः, पूर्वाचार्योक्तज्यत्वसंहार्यत्वादिरप्रा-
रावुदापरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमस्त्वात्तदर्थं हेतु-
रूपो भवति, 'कस्योदरे हरविरजसुस्रपन्नः को रक्षतीममज-
निष्ठ च कस्य नामेः । कान्त्वा निर्गीयं पुनरद्वितरि त्वदस्यः
कः केन वैष परवानिति शक्यशङ्कः' । इत्यादिवत् ।

दित्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्पस्येति— हिताहितज्ञाने सत्यपि
कश्चिच्छुद्धेकं पतिष्यामीति कर्ममे पतति ; न चासौ तथेति
हृदयम् ; यद्वा लोकरक्षणार्थमेवेनानतार इति हि परमोत्तरं
स्यात्, तदप्यनुक्तं, सङ्कल्पमात्रेण रक्षणायुपपत्तेरिति भावः ।
अवाससस्तकामस्येति— यदि साध्यं किञ्चित्प्रयोजनं
स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिपृष्टव्यं ; न च तत्प्यस्यतीति
भावः । एवं च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्म-
कस्यत्वात्, मुक्तात्मवत्-इत्यन्येन ; यो जन्मादिमान् ॥
कर्मवन्त्यः ; यथा संवारी, इति व्यतिरेकेण वैकमनुमानम् ;
तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेष्वरादिनियोगाविषयत्वादिति
द्वितीयम् ; द्वयोप्यनुमानयोः यो यत्कारणरहितः न स तत्का-
र्यवान् ; यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः सर्व-
श्वत्वादित्युक्तं तु न दृष्टान्तः ; केवलव्यतिरेकिविशेषा तु देह-
परिग्रहहितवदादिसपक्षसद्भावात्, केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यस्य
च सामान्यतो यासुनाचायादिभिर्मिरस्तत्त्वादयुक्ता । एवं देह-
परिग्रहाद्यभावे सङ्कृतिज्ञानस्यत्वात्, प्रहितसत्त्वहित-
त्वात्, अप्रैककामत्वरहितत्वात्, साध्यप्रयोजनरहितत्वादिति
मुक्तात्मपथादिदृष्टान्तेन हेतवः । यद्वा परमसाध्यापन्नान् मुक्ता-
मेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वज्ञत्वास्तस्यसङ्कल्पत्वाद्वाससस्तकामत्वा-
दित्येव हेतवः ।

एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्व-
ज्ञत्वमसत्यसङ्कल्पत्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञत्वस्यादिति प्रसङ्गाच्च
विप्रक्षिताः । 'निखिलेभ्यः' इत्याद्युक्तोभयनिरुद्धत्वे च हेतवः सर्व-
ेश्वरत्वादयः । पूर्वोक्तकारविरोधितया मिथ्यात्वसङ्कहितुः
सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—कर्मपरवशदेव-
मनुष्यादिसजातीयमिति; कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः,
तेषां सजातीयं तन्ममसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः । यद्वा
जन्मशब्दोऽत्र ज्ञायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिग्रहमाणत्वात्
इन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया परेषां विचित्रप्रमज्जननं हीन्-
जाद्यम् ; तेनात्र तत्प्रतिमानलक्षणा । आदिशब्देन शैल्य-
भूमिपापरिग्रहादि श्रूयते । मिथ्यात्वपक्षे न तत्र कश्चित्प्रकारो
निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे सङ्कते—सत्यत्व इति ।
कथमिति—किं परमेश्वरस्वभावपरित्यागेन ? अन्यथा वा ?
इत्यर्थः । किमात्मक इति—किं त्रिगुणात्मकः ? उता-
प्राकृतः ? इत्यर्थः । अयमिति—भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीय-

मान इति भावः । देह इति—उपचयरूपतया ह्युपलभ्यत
इति भावः । कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमात्रं ?
उतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे ? इत्यर्थः । कदा
चेति—किं पुण्यपापविकाकाले ? उत धर्मगुणत्यादिकाले ?
इत्यर्थः । किमर्थं चेति—किं सुखदुःखोपभोगार्थम् ? उत
साधुव्रतिग्राण्यर्थं ? इत्यर्थः । इत्ययमाशय इत्यन्वयः । ननु
'अवरम्' इति लोके व्याघातमात्रमेव चोच्यते ; तत्र बहुतु प्रश्ने-
व्याशय इति कुतोऽजगतः ? इत्यत्राह—परिहारेति । अयम-
भिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रश्ने तदप्यविषयतया प्रतिवचनमुप-
पद्यते ; तथा सति प्रतिवचनुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात् ; अतो
यावद्विषयं प्रतिवचनं तावद्विषय एवार्थं प्रश्न इत्यन्युपगन्तव्यम् ।
अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकेर्जन्मसत्यत्वं, जन्मप्रकारः,
देहस्यायात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात् प्रतिपा-
द्यानि प्रतीयन्ते; अतस्तान्येव प्रष्टव्यतयाऽभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—'मयि सर्वाणि' [३।३०] इत्युक्तम् । तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—
अपरमिति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु 'नत्वेवाहं' [२।१२] इत्यादिना सर्वै-
प्रकारेणोपपत्तिविनाशराहित्यमुक्तं भगवतः ; तच्छ्रुत्वा कथं 'अपरं'
इति पृच्छति ? इत्यत आह—मयीति । तन्माहात्म्यमित्युप-
लक्षणम् । आदितः प्रमितिकारणतः । 'मयि सर्वाणि' [३ । ३०]

इत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम् ।
अजुनस्य पूजकस्यादिकम् । तस्मिन्मीश्वरजीवयोः पूज्यपूज-
कत्वादिना भगवताऽङ्गीकृतं भेदं प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं श्रुत्वाऽजुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाचीनं वसुदेवगृहे भवतो
जन्म, परं पूर्वं विवस्वत आदित्यस्य जन्म सर्गादौ, अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विव-
स्वते प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. गि.—'विवस्वते प्रोक्तवानहम्' इत्येतदसम्भा-
वितं मन्वानोऽजुन उवाच—किमेतद्वैदेन तवादिष्यं प्रत्युप-
देशः ? किंवा देहान्तरेण ? आद्य आह—अपरमिति ।
भवतो वसुदेवस्य गृहे जन्म शरीरग्रहणपरमर्वाचीनम्, इदा-
नीन्तन्मिति यावत् । विवस्वतस्तु जन्म परं पूर्वकालीनम् ।
अतः 'त्वमादौ प्रोक्तवानाह' इत्येतत्क्रमविच्छेदं विजानीयात् ? इदा-
नीन्तन्मस्य तव पूर्वतन्मादिष्यं प्रत्येतद्वैदेनोपदेष्टव्यं विरुद्धमि-
त्यर्थः । देहान्तरेणोपदेश इति पक्षेऽप्येतदेवोचरमावर्तनीयम् ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति । देहान्त-
रिष्यत्तान्त्येतद्वैदे स्मरणमयुक्तम्, अन्यथा ममापि तत्पल-
ङ्गात् ; अतो देहान्तरेण प्रोक्तवानिति विरुद्धमित्यभिप्रायः ।
ननु देहान्तरदृष्टान्तस्मरणं महतमस्तीति प्रसिद्धम् ; अहं च
महान्दिव्यः पुरुष इति बाल्यप्रभृदयमात्रमुपमदीयचरित्रदक्षिण-
स्तव सङ्कमेवेति कथमेवं प्रमः ज्ञित्य इति शङ्कया मप्येतदेवो-
त्तरं 'कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति' इति ।
अन्यमर्थः—सत्यमेव दिव्यरूपस्यानं जन्मान्तरीयसृष्टि-
रस्तीति । त्वमपि किं तादृश एव कश्चिद्विषयः पुरुषः ? किंवा
साक्षात्परमेव ब्रह्म । नायः—आदित्यस्यापि दिव्यरूपस्येन

माहातुभाव्यस्य श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धया तं प्रति ततोऽधि-
कस्य परमेश्वरस्यैवोपदेष्टृत्वौचित्येन तस्मान्नानमहिमस्वभावस्य
तव तद्वृत्तपक्षः । नान्यत्—परमेश्वरस्य तव कर्मपरवशमव्य-
जन्माद्ययोगादिति । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि 'कथं हं प्रोक्तवान्'
इत्यनेन गर्भाङ्कित इत्यवगन्तव्यम्, अग्रेगतभगवद्वत्तत्त्वसारेण
प्रभाषितश्रयोक्त्यादिति ।

यत्तत्र रामाजुनोक्तम्—'नैवमिह प्रप्रार्थः सम्भव-
ति । तथा हि—अजुनः किल भगवतः परमज्ञत्वेन जाना-
त्येव 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्' [१०।१२] इति
तेनैव वक्ष्यमाणत्वात्, दुर्बिधिराजसुयादिषु भीष्मायावेदित-
भगवत्प्राप्त्यत्वात् । न शैलोदशस्यां ज्ञानस्य भगवति 'अपरं
भवतो जन्म' इत्यादिप्रभो युक्तः । किन्तु परब्रह्मणस्तव किमि-
न्द्रजालवन्मिथ्याभूतमेव जन्म ? किंवा सत्यं ? इति प्रप्रार्थः,
इति, तदुत्तरं ; 'सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति । अजानतां सहमानां तवेदं मया प्रमादापण्येन
वापि । यथावहाशयमसत्कृतोऽसि विहरशरण्यात्मनो ज-
नेषु । एकोऽप्यवाग्यथ्युत् । तत्समर्थं तक्षामये त्वमहमप्रमेयम्
[१।१४।१२] इत्यादिभिरजुनवचनैस्तस्य विश्वरूपदर्शनात्

प्राग्भगवत्यपरिमितबलपराक्रमशाली योगादिलब्धविद्यवशक्तिः कश्चिदप्यं महान् पुरुषस्त्वैतैरीश्वरत्वेन स्तूयते इत्येव निश्चयः, किञ्चरूपदर्शनान्तरं तु परब्रह्मत्वनिश्चय इत्यस्यार्थस्य द्वितीयाध्याये 'न त्वेवाहं जातु नासम्' [२।१२] इत्यत्र प्रतिपादितत्वेन 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यस्यापि 'पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विश्वम्' ॥ [१०।१२] 'आहुस्त्वाप्त्युष्यः सर्वे देवीर्नारदस्तथा' ॥ [१०।१३] इत्युत्तरवाक्यानुसारेण नारदायुक्तपत्रश्राव्यानुवादमात्ररूपतया तादृशस्याहुनस्य भगवन्तं प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इति यथोक्तप्रभविरोधात्, आदित आरभ्येवार्जुनस्य भगवति ब्रह्मत्वनिश्चये परब्रह्मैव स्वसाक्षाद्ये निरयमभितिष्ठतीति निश्चयस्तत्त्वस्य 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति सन्देहायोगाच्च ।

किञ्च तिष्ठद्विदमस्मदीयप्रभयाख्यानम् । त्वदीयं तु विचारणीयम् । त्वया हि 'सर्वेश्वरस्य मातृत्वं जन्म किं मिथ्याभूतं किंवा सत्यम्?' इति प्रश्नाप्योर्दणितः, तत्र न तावदयमर्थः प्रभञ्जोकाक्षरैरवगाढ्यते, 'भगवतो जन्मापरं, विवस्वतस्तु जन्म

परम्, तत्कथं त्वमादौ प्रोक्तवान् ॥' इत्युक्त्या जन्म मिथ्या सत्यं वा इत्यस्यार्थेत्याप्रतीतिः । नायुचरश्लोकाक्षराकटोऽयमर्थः 'बहूनि मम तव च जन्मान्यतीतानि, तान्यहं वेदि, न तु त्वम्' इत्युक्त्या तत्राप्यस्यार्थेत्याप्रतीतिः । न च प्रभोत्तरयोः शब्दतोऽनवगतोऽप्ययमर्थोऽभिप्रायतोऽवगम्यत इति युक्तम्, अभिप्रायस्यापि शब्दाहसस्तिरिक्तात् । न च 'बहूनि जन्मानि व्यतीतानि' इत्युक्त्या जन्मसत्यत्वं प्रतीचत इति युक्तम्, ऐन्द्र-जालिकेन पुनः पुनः सृष्टोपसंहियमाणेषु गजादिषु बहवो जाता गजा इत्यादिव्यवहारात् 'अजोऽपि सत्रात्ममायया सम्भवामि' इत्युत्तरश्लोके [४।६] जन्मनो मायिकत्वप्रदर्शनेन मिथ्यात्वस्यैवोक्तेश्च, जन्मनः सत्यत्वे तद्विरोध्यजन्मनो मिथ्यात्वेन तत्सत्यत्वप्रतिपादकानाम् 'अजो नित्यः' [२।२०] इत्यादीनामप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च जन्मवन्मरणस्यापि सत्यत्वापात्ताच्चेति धिगेवदमङ्गल्यमशब्दादर्थेत्याख्यानम् । अतो भगवत्पादमाध्यनिष्कर्षरूपो यथोक्त एव प्रभञ्जोकार्थ इत्यास्तं तावत्, प्रस्तुतमनुसरामः ॥ ४ ॥

९ ब० त० २।०— अत्र भगवद्वतारयाथास्त्यगमितं प्रश्नं चिकीर्षुर्विवस्वन्तं प्रति त्वदुपदेशो न सम्भवतीति मिषेणार्जुन उवाच—अपरमिति । अर्वाचीनं परमं कालीनं सूर्यस्य जन्म । अत्र एतत्सम्भावनारूपं कथं विजानीयमिति ॥ ४ ॥

१० पु अ. त.— एवं सुवार्जुनो भगवतोऽलौकिकस्वरूपवाद्द्विस्वतो लौकिकत्वात् किमर्थं भक्तिं विहाय कर्मयोगं भगवानुक्तवानिति जिज्ञासया पृच्छति—अपरमिति । भवतो जन्म प्राकट्यमपरं न विद्यते परब्रह्मकृष्टं पूर्वं वा

यस्मातादृश्यम् । विवस्वतो जन्म परब्रह्मकृष्टं पञ्चजातं वा इति हेतोस्तस्मादौ तस्यै योगं कथं किमभिप्रायेण प्रोक्तवानेति विजानीयां जानामि तथा वेदति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० २।०— भगवद्देहस्य वसुदेवानुत्पत्तिं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरं अर्वाका-लिकं, परं बहुकालिकं विजानीयम् । यद्यपि शब्दाद्ययमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्याबोधकत्वात् 'कथमेतद्विजानीयां' इत्युक्तम् । पदयोर्जना स्पष्टा ॥ ४ ॥

स्वमिन्मनुष्यत्वशङ्कां निवारयितुं भगवद्ब्रह्मचरम् ।

श्रीभगवानुवाच—बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्काभ्रखण्डां, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यदर्थो हि अर्जुनस्य प्रश्नः—बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च, हेऽर्जुन ! तान्यहं वेद जाने सर्वाणि, न त्वं वेत्थ जानीषे; धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वादानवरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परन्तप ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवत्ज्ञानान्मनुष्यत्वशङ्कां वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति—या वासुदेव इति । अन्यथा-प्रश्नं कथमाशङ्कन्तरं परिहृतुं भगवद्ब्रह्मचरं ? इत्याशङ्क्य प्रश्नप्रति-

वचनयोरैकार्थत्वमाह—यदर्थो हीति । अस्य शङ्कितस्य विरोधस्य परिहारायै यस्य प्रब्रह्ममेव परिहरं वक्तुं भगवद्ब्रह्मचरमित्यर्थः । अतीताकेजन्मवत्त्वं ममेव नासाधारणं, किन्तु सर्व-

॥ जातोऽति जीवः खलु कर्मभित्त्वं संदुर्मेवाखिलशुक्लम् ।

इत्यन्युतोऽसुखदुर्लभाय सम्प्रोचयन्नत्र परन्तपेति ॥ - इति वामनः ।

—अविगीता ।

प्राणिशाधारणमित्याह—तव चेति । तानि प्रमाणाभावात् प्रति-
भान्तीत्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । ईश्वरस्यानादृतज्ञानत्वादित्यर्थः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते ? तवाऽऽवृत्त-
ज्ञानत्वादित्याह—न त्वमिति । परान्परिकल्प्य तत्परिहारायै प्रवृ-

त्त्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह—परन्तपेति । अजुनस्य
भगवता सहातीतानेकजन्मवर्षे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—
धर्मेति । आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते । ईश्वरस्यातीता-
नागतवर्तमानसर्वाधैविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह—अहमिति ॥ १ ॥

३ रा. भा.—परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति । अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे
व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात् ; 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—एषूतर्त्त क्माद्भगवानुवाच बहूनीत्या-
दिभिः । नहि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्ठे, न च तज्ज्ञाना-
ज्ञाने इति शङ्कायमाह—अनेनेति । कथं जन्मनः सत्यत्व-
मुक्तं ? बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादि हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्य-
त्राह—बहूनीति । अयमभिप्रायः—'इदानीन्तनस्त्वं
तदानीन्तनाय कथमुक्तवान् ?' इति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्,
तत्वेदानीमुत्तमन्वाय वदामीति साक्षादुक्तमुच्येत, तस्य च प्रश्न-

स्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येऽप्यर्थेऽपि
रत्नमत्र व्याकर्तुं शक्यं तत्पराप्येव बहूनीत्यादिविशेषणानि ;
सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वस्वस्थानि जन्मानातीनि चोक्तम्,
न जन्मप्रतिभासा इति, 'तव च' इत्यपृष्टस्यावश्यं उपादान-
मन्येतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न पठ्येत, न चार्जुनस्य
जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासाः, तत्सम्भवे वा कृष्ण-
जन्मनि कुतोऽस्य संशयः ? इति ॥ ५ ॥

५ आ मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दो.—अत एव ज्ञाताशयो भगवान् 'तव च न त्वं वेत्सि' इति परिहरति । अन्यथाऽनुपयुक्तं तम
वक्तव्यमेव ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनो निरीश्वरतां मूर्खबुद्धिपरिकल्पितां परिहरन्भगवानुवाच—बहू-
नीति । तान्यहं वेद विजानाम्यनावरणज्ञानत्वात् । त्वं तु न वेत्थ न जानीषे, अविद्याकायकर्मा-
वृत्तत्वात् ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यदुक्तम्—सर्गादावादिष्यं प्रति नैतदे-
हेनोपदेशः सम्भवति तदानीमेतदेहाभावात्, नापि देहान्त-
रेण द्वावर्षी तत्स्मरणायोगादिति; तत्र देहान्तरेणैवोपदेशः; न
चेद्वर्षी तत्स्मरणायोगः, अविद्यावृत्तस्य तव जन्मान्तरीयस्मर-
णासम्भवेऽप्यलक्ष्यसाधैरन्यनिधेः परमेष्वरस्य मम तत्सम्भवादिति
श्रीभगवानाह—बहूनीति । अत्र 'परन्तप' इत्यनेन शङ्क-

सन्तापनत्वमिव नित्यसर्वैर्यं न साधारणो धर्मः, किन्तु
ममैव परमेष्वरस्यासाधारणम्; अतस्त्वेव ममापि जन्मान्तर-
स्मरणं किं न स्यात् ? इति पूर्वोक्तप्रतिबन्धनवकाश इति
दर्शितम् । सर्वहयाभावेऽपि न लोकसाधारणस्त्वमज्ञः, किन्तु
दैवसम्पदमिजातः सत्त्वप्रधान इत्याभासनमर्हनेति सम्बोधनेन
व्यज्यते ॥ ५ ॥

९ व० त० टी०—रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यवतारस्वरूपतः संशयं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति ।
मे जन्मान्यवतारा बहवो व्यतीताः । अनेनावताराणां हेतुभूतमात्मानमवतारिणं सर्वेदा सर्वोपशरिपूर्णमुपदि-
शति । तान्यहं जानामि, न तु त्वं, इति नित्यसिद्धज्ञानादिशक्तिमत्त्वं स्वस्थोपदिष्टम् । 'तव च जन्मानि'
इति नरायवताराभिप्रायेणोक्तम् । दृष्टान्तवद्देहि केचित् । अनेन सर्वज्ञासर्वज्ञत्वाभ्यां जीवेश्वरयोरेवं भेदतः स्वरूपं
प्रज्ञावाच इति दर्शितम् । ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—अत्रोचरमाह भगवान्—बहूनीति ।
मे जन्मानि बहूनि सन्ति । कीदृशानि ? अव्यतीतानि नित्या-
नीत्यर्थः । हे अजुन ! तव च जन्मानि बहूनि व्यतीतानि,
तानि सर्वाणि तव जन्मान्यहं वेद जानामि यतो यदर्थं यत्र

यत्रोपादितोऽसि । हे परन्तप उच्छ्रितपौबल्ययुक्त ! तानि
मदीयानि त्वं न वेत्थ न जानासि । परन्तपेति सम्बो-
धनेन तपोबलेन न भगवान् ज्ञायते, किन्तु तत्कृपयैवेति
भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० टी०—स्वदेहस्थाजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह—बहूनीति । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्म ? इत्युच्यते— अजोऽपी-
ति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथाऽव्ययात्माक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वां—मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां
यस्या वशे सर्वमिदं जगद्भवति, यथा मोहितं जंगतः सत्त्वमात्मानं बाहुदेवं न जानाति, तां प्रकृतिं
स्वां—अधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न
परमार्थतो लोकावत् ॥ ६ ॥

२ भा. शां. व्या.— ईश्वरस्य कारणाभावाज्ज्यैवायुक्तं,
अतीतानिकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते— कथमिति ।
वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्म सम्भवतीत्युत्तरमाह—
उच्यते इति । पारमार्थिकजन्मायोगे कारणे पूर्वजिनाद्युभ प्राप्ति-
भासिकजन्मसम्भवे कारणमाह— प्रकृतिसिद्धिः । प्रकृतिसिद्धस्य
स्वरूपविषयत्वं प्रत्यावेष्टुमात्ममाययैत्युक्तम् । वस्तुतो जन्मा-
भावे कारणादुद्वादादयं विवृणोति— अजोऽपीत्यादिना ।
प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनपरमुत्तरार्थे विमज्जते—
प्रकृतिमिल्यादिना । प्रकृतिसिद्धस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वार-
यति—मायामिति । तस्याः स्वातन्त्र्यं निराकृत्य भगवद्दी-
नत्वमाह— भवेति । तस्याऽन्नाभिकण्डारेणानवच्छिन्नत्वं
सूचयति— वैष्णवीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रधानागम्य

पाठात् विज्ञानशक्तिविषयत्वसाक्ष्याह— त्रिगुणात्मिका-
मिति । तस्यां कार्यलिङ्गकमवयवानं सूचयति—
यस्या इति । जंगतो मायावशावर्तितमेवं स्पृश्यति—
यथेति । यथा लोके कश्चिन्नातो देहवानालक्ष्यत एवम-
हमपि मायामाश्रित्य तया स्ववशया सम्भवामि जन्मव्यवहारम-
नुभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह— तां प्रकृतिमि-
त्यादिना । 'सम्भवामि' इत्युक्तमेव विमज्जते— देहवानिति ।
अस्मदादेरिव तथापि परमार्थत्वाभिमानो जन्मादिविषयो
स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्त्वादीश्वरस्य देव-
मित्याह न परमार्थत इति । आद्यतन्मानवतो लोकस्य
जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः सम्भवतीत्याह— लोकाव-
दिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह— अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि
सर्वं पारमेश्वरं प्रकारभजहृदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया सम्भवामि । प्रकृतिः स्वभावः,
स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः ।

१ अत्र प्रकृतिः— प्रकृष्टा कृतिः सृष्ट्यादिक्रिया यस्याः सकाशात्सा भगवतो दैवी मायैव विवक्षिता, न साङ्ख्यसम्मत-
सत्त्वजस्तमासां सामान्यजस्याः प्रकृतिः— (सां. सू. १।६१) इति लक्षिता प्रधानापरपर्यायाः । तस्याः स्वतन्त्रत्वात्, अत्र च
'स्वां' इति ईश्वरपारतन्त्र्यदर्शनात् । प्रधानकारणवादस्यावैदिकत्वेन ब्रह्ममीमांसायां निराकृतत्वाच्च । उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते—

'प्रकृष्टवाचकः ब्रह्म कृत्स्नं बुद्धिवाचकः । सुष्ठौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ । मन्थने कृश रजसि तिस्रश्चस्तमासि स्मृताः ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सुष्ठुकरणे प्रकृतिस्तु न कथ्यते ।

प्रमये वर्तते प्रथ कृतिः स्यात्सृष्टिवाचकः । सुष्ठुराया च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा स्यान्माया नित्या सनातनी । १ इति । (न. वै. पु. खं. १) एतेनात्र कापिलसाङ्ख्यसंवादं वदन्तः
प्रास्ता वेदितव्याः । वामनस्तु— प्रकृतिसिद्धेनाकृतिरूप्यते ; तेन स्वप्रकृतिः स्वरूपमूर्तिरित्यभ्युपेत्याह—

निर्विकारमपि कर्तुं यथा साकृति स्फुरति सृषणात्मना ।

अस्थितः प्रकृतिसिद्धिर्ना तथा स्नाकृतिं जगति सम्भवाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

अत्र— परमेषु शब्देरेषिभिर्युक्तं स्यात्सृष्ट्यर्थः । यत्किमुक्त्यर्थं तेषां यतो यत्र यथा यथा ॥

तथा धर्मेऽनेकरूपं भक्तचिन्तामणिः स्वयम् । अतश्चेतन एवेष्टस्तेहः स्यादितिः परा ॥

मिथिभूतः प्राज्ञसत्त्वसंज्ञायां परमेश्वरी । त्रिगुणाः सुषुप्तेः प्रकृत्यामधिष्ठितं विमिश्रतः ॥

हस्यापि त्रिगुणसंज्ञासंज्ञायां परमेश्वरी । ॥ भा. खं. ७ ॥ विस्तारस्तु नीलकाण्ठीये ग्रन्थः ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—अथ प्रकारादिप्रश्नत्रयोत्तरमन्तराखोक्त इत्याह—अवतारंति । अज्ञानयशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषयो-
रिव स्वरूपतो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते ; अज्ञाव्यय-
शब्दो कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा ; तेन हेयप्रत्यनीकत्व-
मुक्तं भवति । ‘भूतानामीश्वरोऽपि’ इति कल्याणगुणाकरत्वा-
प्रत्युक्तिरप्यलक्ष्यते । यद्वा अज्ञशब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा न जन्म-
सुकाभित्तिशेषज्ञानं व्यावर्तनम् । ‘अव्ययात्मा’ इत्यात्मशब्दस्य
स्वभावपरतया न्योतऽप्यन्ताभावपरतया च कदाचिज्ज्ञानसङ्को-
चादिमतो मुक्ताद्यावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्यासङ्कुचितज्ञानेभ्यो
नित्यमुक्तैभ्यो व्यवच्छेदः । ‘अव्ययात्मा’ इत्यत्रापि पूर्वोत्तर-
वत् ‘अपि सन्’ इत्यनुपपन्नोपपत्तिः । अत्र च पूर्वार्थेन तृतीयचतुर्थे-
पादाभ्यां च प्रश्नत्रयस्य क्रमास्तरिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपल-
क्षितसर्वज्ञत्वस्यसङ्कल्पत्वात्तत्समस्तकात्मत्वाविति गृह्यन्ते ।
स्वमेवेति—न कस्यचिदपि स्वभावकथस्य हानिरिति भावः ।
परमेश्वरसम्बन्धि परमेश्वरं, परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । ‘अपि
सन्’ इत्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य तात्पर्यमाह—अजहृदे-
वेति । एतेन तत्तदवतारेषु तासु तास्त्ववस्थासु च परमेश्वर-
स्वभावस्य सत एव स्वेच्छया तिरोगानामात्रमिति सूचितम् ;
तथा चाहः ‘युगेः षड्विंशत्वेः प्रथमतस्तुर्तिस्त्व बभौ तत्तत्तत्त-
स्तेषां त्रिगुण्युल्लेहिं त्रिभिःसु । व्यवस्था या चैषा ननु वरद सा-
ऽऽविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगाणितमहामञ्जलगुणः ॥
[वरदराजत्वे १६] इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यप-
दिश्यते । ईश्वरपि महायोगी ’ [म. भा. ५।६८।१४]

३ रा. भा.—स्वस्वरूपं हि “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यजुस्तं. ३।१।१८] “क्षय-
न्तमस्य रजसः पराके” [ऋक्सं. ५।६।२।१५ सा. सं. १।७।२।१८] “य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्यमयः पुरुषः” [छां. उ. १।६।६] “तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय अमृतो हिरण्यमयः ?” [शी. उ. ६।१] “सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि” [तै. ना. ६।१।१८] ‘भारूपः सत्यसङ्कल्प
आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ [छां. उ. ३।१।४।२] ‘माहारजनं वासः’
[बृ. ह. उ. छ. २।३।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्मपायया-आत्मीयया मायया ‘माया वयुर्न
ज्ञानम्’ [वे. नि. ध. व. २२] इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः ‘मायया
सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम्’ इति । आत्मीयेन ज्ञानेन—आत्मसङ्केत्येनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.—अवतारविप्रगोपदानमुत्प्रेक्षतेर्बहुश्रुति-
सिद्धतामाह—स्वस्वरूपमिति । ‘स्वरूपं श्रवणोऽपरम्’ इति
प्रयोगात् स्वस्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः । “आदित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात्” इत्येनाप्राकृतवत्, स्वात्ताधारणनिरतिशयदीप्तिमुक्तत्वं च
सिद्धम् । तत्प्रकरणे च देशविशेषवर्तित्वनिरप्यसुरित्येभ्यस्त्वलक्ष्मी-
पतित्वादिकमपि भाष्यम् । ‘क्षयन्तात्’ इत्यत्र रजशब्दो मूलप्र-
कृतिविषयः, न तु लोकेविषयः ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन तुल्या-
र्थत्वात् । रजोऽगुणकत्वाच्च रजशब्दोपेतादानम् । व्याप्तस्य देश-
विशेषे ‘क्षयन्तात्’ इति निवासवचनाद्विग्रहवत्त्वं सिद्धम् । एवं
परमपदाल्लयनित्यविग्रहसद्भावः श्रुतिद्वयेन दर्शितः । तस्यैव
विग्रहस्यावतारदर्शां दर्शयति—य एष इति । “आदित्यवर्णं

‘कृष्ण एव हि लोकानां’ [म. भा. २।३।२३] ‘व्यक्तमेष
महायोगी परमात्मा’ [वा. रा. ६।१।११] इत्यादिभिः । नात्र
प्रकृतिशब्देन ‘प्रकृतिं सत्यवच्छन्त्य विद्युजामि’ [१।८] इत्यादि-
ष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणो-
पादानत्वाभावात् । यथोक्तं ‘न भूतसङ्क्षेपस्थानो देहोऽस्य
परमात्मनः’ [म. भा.] ‘न तस्य प्राकृता मूर्तिर्भोस-
मेदोऽस्मिन्सम्भवा’ [वा. पु. घृ. २।४।४० व. पु. १।४।११]
इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्तान्या प्रकृतिरुच्यते इत्यभिप्राये-
णाह—प्रकृतिः स्वभाव इति । ‘प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्व-
भावे मूलकारणे’ इति नैषण्डिकाः । विग्रहस्यापि ‘नित्या-
लिङ्गा स्वभावसंसिद्धिः’ [र. ब्रा.] इत्येकान्यन्युल्लुखसारेण
निरुपाधिकस्वासाधारणविशेषणत्वात् स्वभावशब्देनोपादानम् ।
गोबलोवर्दम्याषाच्चान्न विग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता, स्वभावपर्या-
यप्रकृतिशब्देनाप्युपलक्षितलेखेऽपि ‘स्वा’ इति निर्देशो जीवसा-
धारणत्रिगुणप्रकृतिव्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं—स्वमे-
वेति । अन्तरधिकरणभाष्येऽप्येवद्वयाख्यातं ‘स्वमेव
स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः’ इति ।
प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरत्वं ‘अधिष्ठाय’ इत्यनेन सूचितं स्वात-
न्त्र्यं च दर्शयति—स्वमेव रूपेणेति । यद्वा ‘स्वमेव स्वभावः’
इत्याद्येकवाक्यं सङ्कलितार्थपरम्, तदधिष्ठायेत्येतत्तत्त्वं पूर्वार्थ-
स्यार्थः, ‘स्वमेव रूपेण’ इति ॥ तृतीयपादस्य ‘स्वेच्छया’
इति चतुर्थपादस्य । अत्रायं योजनायां प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादान-
भूतदिव्यविग्रहेमेवाह ।

‘हिरण्यमयः’ इति च एक एव वर्णः प्रतिबोधिमेवाधीनप्राति-
कृत्यासङ्कल्यान्यां सुखमेवेन निर्दिश्यते । यथाहृद्भ्रमिषावार्थाः
‘हिरण्यमय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुखवत्’ इति । यद्वा, हिरण्य-
विकारास्त्वव्यवच्छेदार्थं भ्रमिषाभाष्यम् । तत्र ‘मयूरकण्ठच्छवि-
शुद्धहेम’ इति शिल्पशास्त्राज्जावाराच्छयात्मत्वसिद्धिः । अथवा
स्वेच्छया तत्र तत्र रूपमेवेऽपि न दोषः, युगादिभेदे पर्यायतः
सिद्धिर्कादिविकल्पितत्वात्सुखादिव्यवृद्धरूपमेवेदत् । तस्यैव इद-
यान्तर्बर्तित्वे श्रुतिमुदाहरति—तस्मिन्निति । मनोमय
इति विद्युद्देन मनसा प्रचुरः प्राज्ञ इत्यर्थः । आन्यां श्रुति-
भ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिवर्तिता । कारणवाक्येऽपि तस्य
सद्भावं दर्शयति—सर्वे इति । विद्युत इतिपदं विद्युद्गणा-

दित्यन्यत्र व्याख्यातम् । “शान्त उपासीत” [छां. उ. ३।१।११] इति पूर्वोक्तमुपासनं ‘स क्लृप्तं कुर्वीत’ इत्यनुवृत्तत्वेन विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विग्रहस्य सहपाठं दर्शयति—
भारूप इति । भास्वरूप इत्यर्थः । “माह्वारजनं वासः” इत्येषा युतिः शारीरके व्याख्याता—“तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माह्वारजनं वासः” [बृ. उ. २।३।१६] इत्यादिनाऽऽकारविशेषं चाभिधाय, इति । सर्वान् चासु श्रुतिषु विच्छिन्नस्थान-विशिष्टस्ववर्णविशेषपुरुषशब्दादिभिः पूर्वोपात्तपुरुषसूक्तवाक्यैकाग्र्यत्वं सिद्धम् । षष्ठीसमासे स्वस्वामित्वलक्षणः सम्बन्धोऽत्र विवक्षित इत्याह—**आत्मीयेयते** । ‘माया वयुनं ज्ञानम्’ इति निष्पद्पादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे स एवार्थ उचित

इति भावः । निष्पदसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेन ब्रूयति—**तथा चेति** । ‘मायाया वेति’ इति निदेशादिष्वमाया निष्पदसिद्धं ज्ञानमेव, परमसिद्धमायायास्तत्त्वत्रैयप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । एतेन प्रकृतिशब्दस्यात्र त्रिगुणतमक-प्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्याविपर्ययं च शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । “आत्ममायाया” इत्यस्य न परमाधेतो लोकावहितिव्यवच्छेदश्चापुक्तः; अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वाच्च-विशेषात् । फलितं वक्तुमाह—**आत्मीयेन ज्ञानेनेति** । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम्? तथा सति सर्वदावतारप्रसङ्गादित्यत्राह—**आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः** इति ।

३ रा. भा.— अतोऽपहतपाप्मत्वादिमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसृजतीत्यसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः सम्भवामि तदिदमाह “अजायमानो बहुधा विजायते” [यजुस्सं. ३।१।१९] इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियाया जायत इत्यर्थः “बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि” [४।५] ‘तदात्मानं सृजाम्यहं’ [४।७] ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः’ [४।७] इति पूर्वोपाधिविरोधाच्च ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— श्लोकस्य पिण्डितार्थं विशदयति—**अत इति** । अपहतपाप्मत्वादीत्यनेन दक्षविद्या**सुबालो-पनिषत्**त्रयद्विषु निरोधत्वमङ्गुणात्मकत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां स्मरणम् । **मस्तकल्याणगुणात्मकत्वमित्यादिना** ‘मस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतसमैः । इच्छा-गृहीताभिनतोऽवेहः संसृष्टाशेषजगदितोऽसौ’ [वि. पु. ६।५।८४] इत्यादि स्मरितम् । ईशस्वभावः सर्वोऽप्युभयलिङ्गत्वेन सङ्गृह्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं **सर्वमैशं स्वभावमिति** । स्वमेवरूपमित्यादिना ‘मस्तकल्याणगुणाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवतियं ब्रह्मपुत्रादिचैव शान्तिं स्वलीक्या’ [वि. पु. ६।५।७०] इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मरितम् । अजवश्रुत्या सृष्टिपरिचयं बाधयेत्यत्राह—**तदिदमाहेति** । अजायमानत्वभायमानत्वोक्त्या व्याहृतत्वादन्यपरमं श्रुतित्यत्राह—**इत्येति** । ‘अजायमानः’ इति सामान्यनिषेधो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधान-

समिधानात्सङ्कचितविषयः । अतो विरोधे शान्ते तात्पर्यन्तरं न कल्प्यम् । न चेदं “बहु स्यात्” [छां. उ. ६।२।३ तै. आ. ६।२] इति वज्रगूढेण बहुमवनम्, “तस्य धीराः प्रतिजानन्ति योनिम्” इत्यनन्तरवाक्यैर्दुसुखणामत्यन्तोपकारकावतारह-स्यहानत्येव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकाग्र्यादिति भावः । सत्यमिथ्यात्वाभ्यां विरोधपरिहाशङ्कां प्रतिशेधुं “प्रकृतिं स्वामिधाय” इत्यस्य विग्रहपरत्वे मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह **बहूनीति** । “वेदं, सृजामि-दिव्यम्” इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वदिव्यत्वादीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यादिपरत्वे तु तदखिलं विरुध्यते । नक्षत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिमास्वाची; न च प्रवृत्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः । न च मायागृहीतस्य सर्ववैदित्वम्, नापि मिथ्याभूते सुखिद्वन्द्वः; न च त्रिगुणमस्तस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— न तर्ह्यनादिर्भवानित्यत आह—**अजोऽर्पति** । अवयव आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । ‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ [१।१।११] इति रूपविशेषणमुत्तरश्रुत्वा एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् [भाग. १।३।५] इति च “जगृहे” [भाग. १।३।१] इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तुक्ताः [मा. भा. २।२४ पृ. १३९] आत्माऽनादित्वं तु सर्वसम्पत् । कथमनादित्यस्य जनिः? प्रकृतिं स्वामिधाय प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिवु तथैव तेषां जात इव प्रतीय इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रामिधायेत्याह—**स्वामिति** । ‘द्रव्यं कर्म च’ [भाग. २।१०।१४२] इति ह्युक्तम् । सा हि तजोक्ता ।

ज. प्र. प्री.— प्रश्नस्य पश्चित्वात् ‘अजोऽपि’ इति किमर्थः? इदं अह—**न तर्हीति** । यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः । अनादिदेहोऽपि । उपलक्षणं चेत्तत् । मरणहितः सर्वभू-

तानां ईशस्वत्येयं दृष्टव्यम् । तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपेऽजन्मादिमानं कथमुच्यते? इत्यतो ‘अव्ययात्मा’ इत्येतावता देहतोऽप्यविनाशमाचष्टे । तस्मादव्ययं

‘अजोऽपि’ इत्येतदपि नचैव व्याख्यायमिति भावेनाह—**अव्यय** इति । अपिपदात्परं अस्येव व्याख्यानं । स्यादेवं व्याख्यानं यदि भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वं गीताचार्याभिमते स्यात् ; तत्रैव कुतः ? इत्यत आह—**अनन्तमिति** । इति च रूपविशेषणमिति वर्तते । एवं तर्हि कथं तत्रैव ‘जगृहे घोषं रूपं’ [भाग. १।३।९] इति प्रहणमुच्यते ? गुहीतस्य च त्वगो नियत एवेत्यत आह—**जगृह** इति । ‘व्यक्तिः’ इत्युच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्पते ? इत्यत आह—**युक्त्यय** इति । युज्यत एमिरिति युक्त्यः प्रमाणानि असम्भावनापरिहारायां अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा । उक्ता द्वितीये । अस्तु भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वम्, अत्र तु स्वस्वस्यैवोच्यत इति किं न स्यात् ? इत्यत आह—**आत्मनः** । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याप्यव्ययत्वंोपादानेनाजत्वमपि साहचर्यात्तस्यैवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्ययत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम् । **सर्वसमं** जीवानामप्यस्ति अतस्तद्विषयो नाक्षेपः परितो वा सम्भवतीति भावः । आरम्भशब्दो-

ऽऽन्यथा व्यर्थः । अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोश्चादानार्थः । अत एव ‘देहोऽपि’ [भाग. १।१।१७] इत्युक्तम् । एवं तर्हि ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इति कथमुक्तं ? इत्यतस्तदन्यथा व्याख्यातुमाह—**कथमिति** । स्वरूपतो देहद्वैतानादित्यस्य ‘सम्भवाभि’ इति जनिः कथमुच्यते ? व्याहृतत्वादित्यत आहिति शेषः । ‘अधिष्ठाय’ इत्यतः परमिति शब्दश्च । कथमेनेन परिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे—**प्रकृत्येति** । बहुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मप्रान्तोर्तेर्भित्तुमुक्तम् । यथोक्तं श्रीपुत्रसङ्ग्राहत्यादि । आन्तेष्टपादानमाह—**तयैवेति** तमोरुपया, यदि मातापितृसम्बन्धोऽज्ञोक्तस्तर्हि तमिमिति दुःखादिकमपि प्रज्वत इत्याशङ्कानिरासया ‘त्वां’ इतिपदं व्याख्याति—**न त्विति** । प्रकृतेर्भगवदभीमत्वं कुतः ? इत्यत आह—**द्रव्यमिति** । अत्र वाक्ये प्रकृतिं द्रव्यत इत्यत आह—**सा हीति** । द्रव्यपदेनेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभिधानात् । ‘केतुः केत-
श्चित्तिश्चिंतं मतिः कतुर्पनीषा माया’ इति ह्यभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्या विमोहि-
कया । अजात एव जात इव प्रतीये वा । उक्तं च—‘महदादेश्च माता या श्रीभूमिरिति कल्पिता ।
विमोहिक्का च दुर्गाख्या तामिर्विष्णुरजोऽपि हि ॥ जातवत्स्थिते ह्यात्मचिद्वलः समूहचेतसाम्’ इति । ईश्वर
इशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम्—‘इशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या ते
मुख्या नान्यस्य कस्यचित्’ इति ब्रह्मवैवर्ते । ‘समर्थे ईश इत्युक्तस्तद्वत्त्वाच्चभीश्वरः’ इति च ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—तस्याप्रकृतिवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—**तत** इति । सर्वसृष्टिकारणमि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रकृतेरेव सम्भवति । न पृथिव्यादेरित्यर्थः । आरम्भमाययाऽऽरम्भमाविशयेति प्रतीतिरिरासायाह—**आत्मेति** । कुतो हेतोरिव जीवविलक्षणं ते जन्म ? इत्याशङ्कानिरासार्थमेतत् । अन्यथाप्रतीतिरप्यनेन परिहृता ; सर्वज्ञस्याविद्यायोगात् । प्रकृतिरेव माया किं न स्यात् ? इत्यत आह—**प्रकृतेरिति** । मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—**केतुः** इति, इति प्रज्ञायाः नाभेधेयानीति वाक्य-
शेषात् । प्राक् ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्युक्तम् ; इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे माया-

शब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः, उपादानप्रतिपादनार्थत्वादिति भावेनाह—**सृष्टीति** ; प्रकृत्येति शेषः । तेषां बहुदेवादीनां सृष्ट्या तत्र प्रादुर्भूतः विमोहिकया मायाक्यया । अज्ञागम-
सम्भविमाह—**उक्तं चेति** । आत्मचिद्वलाद्वात एव । नन्वीश-
नशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावादीश्व-
रोऽपि ‘सम्भवामि’ इति कथमुच्यते ? ‘स्थेयभासपिसकसो वरः’
[अष्टा. ३।२।१७९] इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे—**ईद्वर**
इति । कुत एतदित्यत आह—**ईशेभ्य इति** । एतदभासव्या-
देव समासाकारलोपावमुन्मत्तव्यौ । अजत्वादेः सम्भवेन शब्दो व्याप्रातः, अस्य तु व्यापदेति ज्ञापनाय कमसुल्लङ्घ्य व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म ? इत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति भगवानाह—**अजोऽपि** जन्मरहितोऽपि सन्नव्ययात्माऽनुपक्षीणज्ञानशक्तिस्त्वभावो भूतानामा-
ब्रह्मस्तम्भपर्यन्तानामाभीश्वर ईशानशीलोऽपि प्रकृतिं मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां—यस्या वशे सर्वं जगद्भवति, यया मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां—**प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य**
सम्भवामि देहवानिव जात इव भवामि ; आत्ममाययाऽऽस्तनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

८ वें. प्र. गि.—ननु परमेश्वरत्वे तव जन्माद्यव्युपपत्तिरित्युक्तम् ; तत्राह—**अज इति** । आत्ममायया सम्भवाभीति प्रथममन्वयः । तथा च माजिकमेव मम जन्म, न तु परमार्थत

इत्यतो वास्तवजन्मनाशराहित्याभेदस्त्वभङ्गप्रसङ्ग इत्याह—**अजोऽपीति** । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्न अव्ययात्मा नाशस्वभावरहितोऽपि सन्न भूतानां ब्रह्मादिस्तम्भान्तानामी-

योऽपि सन् सम्भवामि । तथा च श्रुतिः—“अज्ञायमानो ब्रुवा विज्ञायते” [यजुस्. ३१।१६ तै. आ. ३।१३।३] इति । ननु वास्तवजन्मनाश्राद्धिर्न जीवस्याप्यस्ति, कस्तवा-
नित्ययो येन त्वमीश्वरः ? इत्याशङ्कानिरासाय समित्युपसर्गः ।
नम्यगप्रच्युतज्ञानवैश्यादिशक्त्यैव भवामीत्यर्थः । न कैवलं
ज्ञानबलादिप्रयुक्त एव मम जीवाद्विशेषः, किन्तु जन्मतोऽपी-
त्याह—“प्रकृतिं स्वामिधिष्ठायते । प्रकृतिखिण्णात्मिका
माया, ईशो ह्येषा गुणमयी मम माया द्रष्टव्या” [७।१४]
इति बन्धमाणात्वात्, “मायां तु प्रकृतिं विधात्” [भे. उ. ४।१०] इति श्रुतेश्च । तां प्रकृतिमधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भ-
वामि । वशीकारे हेतुर्गर्भः ‘त्वां’ इति विशेषणम् । स्वकी-
याम्, स्वार्थितामिति यावत् । प्रकृत्यधीनस्य हि जीवस्य कर्म-
पारवत्यात्तद्व्यगुणमेव जन्म भवति; “रमणीयचरणा.....
रमणीयां योनिमाप (येन) धन्ते कथ्यचरणा.....कथ्यां
योनिम्” [छां. उ. ५।१०।१७] इति श्रुतेश्च । प्रकृतितिन्य-
न्तरे तु परमेश्वरस्य न कर्मायतं जन्म, किन्तु स्वेच्छायत्तमिति
भावः । अत्र च मायया सम्भवामीति भगवत्तैव कण्ठरेण
देहग्रहणरूपस्य जन्मनो मायानिमित्तत्वोक्तमेषामस्यमेव भग-
वतः शरीरमिति भगवत्परादेवैवस्थापितम् । यदाहुर्भीताम्ना-

व्यासमे [७।१३]—“स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबली-
यैतेजोभिः सदा सम्पन्नखिण्णात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां
प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धब्रह्मक-
स्त्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोका-
ग्रहं कुर्वेद्व्यस्यते” इति । ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽप्युक्तम्—‘स्यात्-
रमेश्वरस्यापीच्छावशमायामस्य रूपं साधकाजुग्रहार्थम्’ इति ।
न च ‘सम्भवाम्यात्ममायाया’ इत्यत्र ‘मायाशब्दः सङ्ख्यवाची’
इति रामानुजोक्तं ‘इच्छावाची’ इति माध्वोक्तं वा युक्तम्;
त्रिगुणात्मकप्रकृतावेव मायाशब्दस्य श्रुतिस्पृह्योः प्रसिद्ध-
त्वात् । प्रसिद्धार्थं सम्भवत्प्रसिद्धार्थस्वीकाराद्यगाद्,
अजोऽपि सन्मायया सम्भवामीत्यजत्वविरुद्धजन्मोपपादनार्थ-
प्रयुक्तेन मायापदेन प्रसिद्धमायाकार्थानुक्तौ तद्विरोधपरिहा-
रालाभाच्च; ‘माया ह्येषा माया सृष्टा यस्मात् पश्यति नादृ ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं च स मां द्रष्टु (नैव त्वं शतुः) महति’
[म. भा. १।२।३९।४४, ४५] इति मोक्षधर्मवचनपर्यालो-
चनयोरुक्तरीत्यावस्य व्याख्यातव्यत्वाच्च; निराकारब्रह्मतत्त्वव्यव-
स्थापनेन तद्विग्रहमायिकत्वस्याद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपञ्चितत्वाच्-
त्थलं बहुना ॥ ६ ॥

७.० त. ० दी०—नन्वनादैरेविनाशिनस्तव जीवत्वकथं जन्मोक्तं इत्यत आह—अजोऽपीति । सत्यमेवं तथा-
प्यजोऽपि सन्नव्ययात्माऽपि सन् कर्मपरतन्त्ररहितोऽपि सन् स्वमायया सम्भवामि । स्वतन्त्रमायानिबन्धनं मम
जन्मेति । मायाशब्दः क्वचिच्छब्दे हरिसामर्थ्येवाचकः । ‘क्वाप्यविद्या युधावाचिक्रुपाकपटविद्यवाक्’ इति निरूपणा-
दत्रात्मनो भक्तानाहुं परं कृपयाऽऽत्मनो वा कृपयाऽऽविर्भवामि । ‘मया सह वर्त्तमानमाया’ इति तृतीयस्कन्धसुबो-
धिनित्यव्याख्यातया वाऽप्रच्युतज्ञानवैश्यादिशक्त्यैव सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायया सम्भवामि । विजातीयनिवार-
णायामपदम् । मायात्वोक्तिः ‘शक्तिर्न मोहिनी त्वतः’ एवेति वयमबोचाम । ननु तथापि स्वरूपवैपरीत्यं जन्म-
भावेन जीवस्यैव तवायातमित्याशङ्कयाह—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामसाधारणस्वरूपं स्वभावं वा सविदानन्दमात्रं
नित्यसिद्धज्ञानक्रियाशक्त्याश्रयं बहुलान्श्रयमधिष्ठाय अपरित्यज्य सन्नेव प्रादुर्भवामि, न तु जीववत्स्वरूपादपि
प्रच्युतः । जीवस्तु व्युत्थरणानन्तरं मायया परामिध्यानात्तिरोहितानन्दवद्गुणः संसरतीति जन्मसरणपर्या-
वर्त्तमनुभवति; अहं तु न तथा जन्मादिमान्, अजं व्युत्थरेक्यत्वाच्च । एतेनैव पञ्चभावविकारा निराकृताः ।
यद्यपि जीवात्मनि न विकाराः पट्, किन्तु प्रकृतिपरिणामभूते देहे एव; तथापि ‘आविर्भावतिरोभावजन-
नाशविकल्पवत्’ शरीरं जगज्जीवात्मनि प्रत्याययति विकारान् संसृतिं च करोति प्राकृतत्वात् । अत
एषोक्तं सूत्रकारेण—‘परामिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [प्र. सू. ३।२।५] इति । अत्र
भाष्यकारः—“अस्य जीवस्यैध्यादि तिरोहितं; तत्र हेतुः परामिध्यानात्, परस्य भगवतोऽभिध्यानं
स्वर्णतस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्मादीश्वरेच्छया जीवस्य व्युत्थितस्य भगवद्भवेतिरोभावः । ऐश्वर्यतिरोभा-
वादीनत्वं पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात् सर्वदीनत्वम् । अतिरो-
भावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहम्बुद्धिः । सर्वविपरीतज्ञानं च अपरमासहितस्येव ।
वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेव । नान्यथा, हि युक्तो-
ऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथाभावात्; आनन्दांस्तु पूर्वमेव तिरोहितः, येन जीवभावः अत एव
काममयः, अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्मणि भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे
जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्माज्जीवरूपपर्यालोचनया
न किञ्चिदाशङ्कनीयम्” इति । जीवस्य देहिनो जन्मनाशाजुक्तौ ब्रह्मणो भगवत् आविर्भावतिरोभावावित्याशये-
नैव नित्यापरिच्छिन्नतनोप्राकट्यमिति सम्भव उक्तः । अनेन योऽहमिह दृश्यमानः पुरुषोत्तमोऽवतारी ह एवान्यत्र

प्रादुर्भवामि स्वत इत्युक्तं; तथा चाजोऽपि जन्मवान्, बालोऽपि किशोरः, एकोऽप्यनेक इत्यादि विरुद्धार्थां श्रयत्वानुपपत्तिः । विशेषस्तु भाष्यादेरवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानार्थमेवाह— अजोऽपीति । अहं भूतानामन्यथात्माऽपि सन् विनाशरहिततामरूपः सन्नपि ईश्वरोऽपि सन् सर्वकारणसमर्थोऽपि सन् स्वां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामधिष्ठाय अजनीवरूपेण सम्भवामि आत्ममायया

अन्तरङ्गया अजीवरूपेण अव्ययात्मा लीलायोग्यदेहेन सम्भवामि । अत्रायं भावः— यव धर्मरक्षार्थमाविर्भवामि तस्मात्किञ्चिदेव कर्मयोगादिनिवेष्टुं लीलाशेषप्रकटीकृतस्वरूपेण रसात्मकभक्तिमेव कथयामि ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— किं तर्हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीवोऽसि ? इत्याशङ्क्याह— अज इति । देहाश्लिष्टकृष्टस्याजत्वान्यस्यैव 'न त्वेवाहं जातु नासं' [२।१२] इत्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्टस्यैव ते उच्यते 'ईश्वरोऽपि' इत्यनेन । देहाश्लिष्टकृष्टस्यास्मादेरपीश्वरत्वं 'तत्त्वमसि' [छां. उ. ६।८।७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ. उ. १।१।१०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वनिस्त्यत्वे दृढीक्रियते, अन्यथाऽनीश्वरत्वप्रसङ्गात् । न ह्यादित्यान्तर्गामीणः परमेश्वरस्य हिरण्यवमश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यं, अकर्मजत्वात्; कर्मफलस्य हि पराकाष्ठा हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः । न च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रान्तुमपश्यत्" इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दृशाङ्गुलम्" [ऋक्सं. ८।१।७।१] इति "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छां. उ. ६।१।२।६] इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यम्, तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वात्मनः तिक्रम्य स्थितस्य पुनः 'अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि' इति कामना भवति ।

ननु परमेश्वरोऽपि कामना दृष्टा "सोऽकामयत बहू स्यां प्रजायेयेति" [छां. उ. ६।२।३] इति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः, यतः "आप्तकामस्य का स्पृहा" [गौ. पा. का. १।९] इति श्रुतेः, 'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' [ब्र. सू. २।१।३३] इति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलयैव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिङ्कणे कर्मणा सावर्त्तस्य प्रार्थयता साम्यमापादयति । तस्मात्र कर्मफलं भगवतः शरीरं, अत एव न भौतिकं, विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् । तस्माद्युक्तं 'अजोऽपि सन्' इति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानं ? अविद्या इति चेत्, न; परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्या चेत्, न; शुक्तिरजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेत्, न; चितः साकारस्वायोगात् तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । तस्मात्किमालम्बो भगवद्देहो देवकीगर्भप्रेषजजननबाल्यकौमारपौर्णण्डयौवनादिप्रतीतिविषयः ? इति चेत्, शृणु— प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया" इति । अयमर्थः— जीवात्मनो हि आत्मात्मभूता प्रकृतिं तेजोव्याप्तिकां पञ्चभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय सम्भवन्ति जन्मादीर्हन्ते, अहं तु सां प्रत्यगनन्त्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठाय, न त्पादानान्तरं आत्ममायया स्वीयमायया सम्भवामि; यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यहस्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽप्राप्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि; तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शयामि, एतावांस्तु विशेषः— लौकिकमायावी मायामुपसंहरन् द्वितीयं मायाविनमप्युपसंहरति । अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविग्रहमपि नोपसंहरामीति ।

एवं हि सति हिरण्यवमश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्य "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" [ब्र. सू. १।१।२०] इत्यादिन्यायसिद्धं विग्रहाद्युपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते, नान्यथेति; तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमित्येकैव देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति । अन्यत्रापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' [मा. पु. ७।८।६६] स. श. १।६५] इति सावधारणं प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा । उपपत्तिं तदा लोके सा नित्याद्यधिधीयते' [स. श. १।६६] इति नित्याया अप्याविर्भावोपपत्त्या सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्पाद्युपागम्यते । [शां.] भाष्ये तु 'स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया सम्भवामि देहवान् जात इवात्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत्' इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भगवदाविर्भावस्य कालः प्रयोजनं च ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्युच्यते— यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत ! अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥ किमर्थम् ? परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां, विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं धर्मसंस्थापनं तदर्थं सम्भवामि, युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदौघस्य मायानिबन्धनं जन्मेत्युक्तं, तस्य प्रप्रपूर्वकं कालं कथयति— तत्तेत्यादिना । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि— वर्णेति । वर्णैराधर्मैस्तदानैश्च लक्ष्यते ज्ञायते यो धर्मस्तस्येति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह— प्राणिनामिति । न च यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्तो भवानित्याह— भारतेति । न केवलं प्राणिनां धर्मेहानिरेव भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतुः, अपितु

तेषामधर्मप्रवृत्तिरपितीत्याह— अभ्युत्थानमिति । यदा यदेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ युगोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रप्रपूर्वकं प्रयोजनमाह— किमर्थमित्यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवददत्तारकलं तथा फलान्तरमपि तस्यास्तीत्याह— किञ्चेति । धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवति, अन्यथा निम्नमयादं जगदसं ज्ञतमापयेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— जन्मकालमाह— न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदेनोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यध्यवस्थयाऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— कदा! इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह— जन्मकालमाहेति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'यदा-यदा' इति वीप्सा युगातर्वर्तिकालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह— न कालेति । जीववत्पुण्यापुण्यविपाककृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा, सम्यक्तन्महाकल्यादिद्वेषो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतः स्वरूपतश्च ग्लानिप्रकाशसूचनाय बाह्यधर्मधर्मकदेशव्यवच्छेदाय च वेदेनोदितस्येत्यादिविशेषणम् । 'वेदेनोदितस्य कर्तव्यस्य' इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मशब्देनो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं तद्विपर्ययस्येति । तत्तत्तत्तद्विपाकमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्तप्रकारवैपरीत्यं फलितम् । धर्मग्लानेरवसात्स्थानस्य च गुलाग्रमननोन्नयनवत्स्पर्शविनाभावित्वं च

दर्शितम् । तदेत्यत्रापि 'यदायदा' इत्येतत्प्रतिनिर्दृशत्वत्वाद्दीप्ताऽनुसन्धेया । धर्मस्य ग्लानिमि न सहे, किं पुनर्विच्छेदः ? इति ग्लानिशब्दात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्भवमात्रमपि न सहे, किमुत शाखाशुशाखातां ? इत्यन्त्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । 'अहं सृजामि' इत्यत्रापिपक्षणीयान्तरादर्थेनाह अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम् । तेन कालस्याप्यधिग्राह्यतस्य कालमरतन्त्रत्वं परिहृतं भवति । 'आत्मानं सृजामि' इत्येतत् तावत्स्वरूपविषयं, तस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । नापि जीवविषयं, तस्य प्रकरणासङ्गतत्वात् । नाप्याद्यविग्रहनिशिष्टस्वामविषयं, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात्; अतोऽवतारविग्रहनिशिष्टस्वत्वात्— अहं 'आत्मानम्' इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं उक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

१ अत्र चित्तवृत्तिविशेषरूपाया ग्लानेर्धर्मं समन्वयायोगादहर्षदेनाजहल्लक्षणया तत्सम्बन्धिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तथा च धर्मस्य ग्लानिस्तदनुष्ठानसर्वैकन्यसेव । अत एव धर्मसंस्थापनार्थं सम्भवतो भगवतः प्रथमं साधुपरित्राणे प्रवृत्तित्तरल्लोकोक्तं सङ्गच्छत इति बोध्यम् ॥ ग्लानिरिति— हर्षक्षयार्थकात् ग्लायते (म्वा. १०३) 'वह्निश्रियुगुल्ल' (उ. सू. ५००) इत्यौणादिको निः । तल्लक्षणं चोक्तमाल्ङ्कारिकैः— 'रत्यायासमनस्तापश्रुत्विपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्या-नुत्साहतादिहृत् ।' (ता. द. ३।११.७) इति । अग्निपुराणेऽपि— 'मनःपीडादिजन्मवासदो ग्लानिः शरीरगा । (३९।२२) इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— जन्मनः प्रयोजनमाह— परित्राणायेति । साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्त्राभिकर्मस्वरूपाणामवाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालमपि कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे सम्भवामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— किमर्थः ? इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यत इत्याह— जन्मन इति । साधुशब्दोऽत्र नासमर्थादिविषयः, दुष्कृच्छ्रव्यप्रयोगिरूपत्वात्; अतः सुकृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तं—उक्तलक्षणधर्मशीला इति । उक्तलक्षण-शब्देन 'भवेदोदितस्' इत्यादि पराशर्युक्ते । ये पुनरुक्तलक्षणधर्मं देवतान्तराण्येव उपलभ्ये; ये च वैष्णवाः प्रदर्शनविध्यादिव्यानेन तत्तद्देवताविशिष्टवैशेष्यं भगवन्तुपासते; न तेषामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्बन्धः; तत्तद्देवताकञ्चित्तुल्येणैव तदपेक्षितसकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तं— वैष्णवाग्रेसरा इति— भगवद्भक्त्या इत्यर्थः । उक्तलक्षणधर्मशीला इति वैष्णवाग्रेसरा इति पदार्थां 'न चलति निश्वर्णधर्मतो य' [वि.पु.३।७।१०] 'वर्णाश्रमाचारवता' [वि.पु.३।८।९] इत्यादि सूचितम् । यथावस्थिततुपायं प्राप्त्यं चावलम्बमाना इति च फलितम् । त्राणं हि नामात्रानिष्ठनिवर्तनपूर्वकप्रप्राणम् । एवं-विश्ववैष्णवाग्रेसराणामनिष्ठं भगवदलोभः; तत्समाश्रयणपूर्वकं तन्नामैव च तस्यानिष्ठस्य निवर्तनमित्याभिहितोच्यते मत्समाश्रयण इत्यारम्भ आलापादिदानेनेत्यन्तम् । नहमी-षामन्नरानताम्बूलादिधारणपोषणादिकम्, किन्तु 'अहं कृष्ण एव सर्व' इत्यभिप्रायेणोच्यते मद्दर्शनाद्विना स्वात्म-धारणपोषणादिकमलभमाना इति । अदर्शनं चानिष्प-न्नयोगावस्थत्वात् । यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्पं कालं लोचने मीलयित्वा सहेन्द्र, तदाऽहमपि तादृशीं तेषामवस्थां गृह्णामि, नन्वेते तथेत्यभिप्रायेणोक्तं— क्षणेत्यादि । 'वृद्धि-गद्येति त्वामपश्यताम्' [भाग.१०।३।११५] इत्यादिकमिह भाग्यम् । अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते प्रशिथि-लसर्वगात्रा भवेयुरिति । स्वविशेषपरिकलष्टानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य कमाद्भक्तानुभाव्याकारा उच्यन्ते मत्स्वरूपचेष्टि-

तावलोकनालापादिदानेनेति । नद्यप्यर्गसुखादिवदवतार-मन्तरेण स्वसङ्कल्पमात्रेणैव तद्वातुं शक्यमिति भावः ।

'परित्राणाय' इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्ठनिष्ठपूर्वकविवि-धेष्वप्राप्तिः सूचितेत्यभिप्रायेण मन्त्रामनुसृष्टकर्मत्यादिकं धार-णेत्यादिकं स्वरूपचेष्टितेत्यादिकं चोक्तम् । स्वरूपमत्र विग्रहः । एवं साधूनामान्तरभावात्परित्राणमुक्तम्; अथ तेषामेव बाह्यभावात्परित्राणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह तद्विपरीतानां विनाशाय चेति । चकारोऽन्वाचयार्थः । इदमनुक्तमन्तरादि-त्याधिकरणभावे 'साधवो ह्युपासकाः, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्; आनुषङ्गिकस्तु दुष्कृतां विनाशः, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः' इति । भागवतानामपराधो हि दुष्कृत्स्वाकांक्षेत्यभिप्रायेण तद्विप-रीतानामित्युक्तम् । 'रिपूणांमपि वसतः; 'मन्त्रैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पुनो भविष्यसि' इतिवदुष्कृतामपि विनाशो नात्यन्तविनाशः; किन्तु, बैपरीत्यहेतुभूताक्षप्रश्रुतिशरीर-ग्रन्थ्यादिविवर्तनम्; तन्निवृत्तौ च तेषामपि धार्मिकत्वं सम्म-वेदिति सोऽपि धर्मसंस्थापनपदवसितः । मन्त्रेणभूतमाराधनं मैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मन्त्राधनरूपस्येत्यु-क्तम् । अनुग्राममुखेनोपदेशमुखेन च धर्मप्रवर्तनं व्यासादिद्वाराऽपि शक्यम्; आराध्यरूपप्रदर्शनेन भवत्युत्पादनमवतारासाधारण-प्रयोजनम्; परशक्तपरश्ववादी जन्मत्रयशत्रुः शत्रुपालोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमानभूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण आरा-ध्यस्वरूपप्रदर्शनेनेत्युक्तम् । 'रूपोदायेयुः पुंसां दृष्टि-तापहारिणाम्' [वा. रा. २।३।२९] इत्यादि च भाग्यम् । एतेन धर्मस्य सम्मुखस्थापनं हि स्वपर्यन्ततत्वं स्थापनमित्युक्तं भवति । 'युगे युगे' इति वीर्यान्तरार्थं व्यनक्ति कृतत्रेता-द्वेति । न तु प्रतिगुणमवश्यं सम्भवामि, नापि युगविशेष-निर्बन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ७ ॥ न जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः । तथापि लीलाया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा ह्युक्तम्—'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलकैवल्यम्' [ब्र.सू.२।१।३३] 'क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । 'अरिमयादिव स्वयंपुराख्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः । पूर्णो-ऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषुमिदं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रश्नान्ताः' इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ७ ॥ 'परित्राणाय साधूनां' इति साधुपरि-त्राणादिकं भगवदवतारस्य प्रयोजनमुक्तम्, तत्र किं जन्मनैव

परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः ? इत्यपेक्षायामाह— नेति । जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति भावः । तर्हि किमर्थं

जन्मेत्यत आह— तथापीति । यथेष्टचारी इच्छयैव तथा चरति, तथेच्छैव किमर्थं ? इत्यत उक्तम्— लीलयेति । लीलप्यालस्यपरिहारावर्था न भवतीत्यत उक्तम्—

स्वभावेन चेति । अत्रैव प्रमाणान्याह— तथा हीति । अयमेष इयमिच्छा । अत्र प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरीतेच्छुम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्यत्रोच्यते— यदा यदा यस्मिन् यस्मिन्काले धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयस्य निश्चयेयससाधनस्य ग्लानिर्भवति । अधर्मस्य यदाऽभ्युत्थानमुद्भवो भवति तदाऽहमात्मानं सृजाम्युत्पत्स्यामीति ॥ ७ ॥ किमर्थं ? इत्यत्राऽह— परित्राणायेति । युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— स्यादेतत् । जीवस्य मम कर्मपरतन्त्र-तथा तत्कालपरिपाचितं तत्कर्म खलु भोगार्थं तस्मिन्काले तस्मै प्रयोजनाय तन्त्रमेति व्यवस्था युज्यते । तव तु अकर्म-परतन्त्रस्यावाप्तसमस्तकामस्य च परमेधरस्य कस्मिन्काले कस्मै च प्रयोजनाय जन्म भविष्यति ? तथा च 'बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव च' [४१५] इति सङ्ख्यान्तेन तव बहुजन्मोक्तिः कथं ? इत्याशङ्क्य, अवतारेषु कदा प्रयोजनं चाह द्वाभ्याम्— यदा यदेति । न जीवस्यैव समावतारे कालनि-यमोऽस्ति; किन्तु यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्य प्रवृत्तिनिवृ-त्तिक्षणस्य ग्लानिर्होनिर्भवति, यदा यदा च अधर्मस्य वेद-विहितस्य अभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदाऽऽत्मानं देहं सृजाम्यहमेव स्वेच्छया । न तु कर्मणस्तत्र कारणत्वेनाहुप्र-

वेशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि धर्मस्य हानिरधर्मस्य च दुर्दि-स्तव परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काले त्वमाविर्भवसि ? इत्यु-क्तं नस्य सबिनोदाशङ्कायाम्, नेत्याह— परित्राणायेति । धर्मसंस्थापनायैव सम्भवामीति प्रथमं सम्बन्धः । कथं धर्मस्य संस्थापनम्, स्थणादेरिव मूर्तत्वाभावात् ? तत्राह— परित्राणाय साधूनामिति । धर्मवर्तिनः साधवः, तेषां परि-त्राणाय । कथं तेषां परित्राणम् ? तत्राह— विनाशायेति । दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतः पापिष्ठाः, तेषां वधेन साधुषु परिरक्षितेषु धर्मे स्थिरीकृतो भवतीतीदमेव धर्मसंस्थापनम्, एतदेवावतारप्रयोजनमित्यर्थः । युगे युगे इति । कृतवृत्तादि-युगानियमोऽपि नास्ति, किन्तु धर्महान्यधर्मदृढिकाल एवाव-तारकाल इति नियम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— कदा किमर्थं सम्भवसीत्यपेक्षायां स्वप्रादुर्भावकालमाह— द्वाभ्याम्— यदा यदा हीति । परित्राणायेति । साधूनां धर्मवतां परित्राणाय तत्प्रतिपक्षानां दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां विनाशाय च युगेयुगे सम्भवामि । न चात्रावतारकालनियम इत्येतदर्थं यदा यदा युगेयुगे इत्युक्तम्; नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि वैषम्यं शङ्कनीयं; यथा चोक्तं— 'लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽभेके । तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयो' इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव प्रकटयति— यदा यदेति । हे भारत ! यदा यदा धर्मस्य मूढकस्यादिरूपस्य ग्लानिः सङ्कोचो भवति । अधर्मस्य ज्ञानादिनाशकस्याभ्युत्थानमुत्प-त्तिर्भवति । हीति निश्चयेन । तदा आत्मानं लीलोपयोग्या-जीवन् शानोपयोग्यां सृजामि । भारतेति सम्बोध-नाथ्येदानीं धर्मरक्षार्थं त्वं सुद्योऽसीति ज्ञाप्यते । 'आत्मानं'

इत्यत्रैकवचनं स्रुत्यात्माभिप्रायेण वा ॥ ७ ॥ एवं धर्मार्थं जीवान् सृष्ट्वा तेषां रक्षणार्थं चाहं प्रकटो भवामीत्याहुः— परित्राणायेति । साधूनां भक्तानां परित्राणाय, दुष्कृतां धर्म-प्रतिपक्षिणां नाशाय, धर्मसंस्थापनाय ज्ञानकर्माश्रमादिरूपस्य सम्यक्प्रकारेण स्थापनाय युगे युगे सम्भवामीति । सम्यक्प्रका-रेण भवामि प्रकटो भवामि, न जीवन्मवामि ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा सम्भवसि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति । ग्लानिर्होसः । अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थमात्मानं मायया सृजामि ? इत्यत आह— परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनाम् । सम्भवामि आविर्भवामि ॥ ८ ॥

भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम् ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

१ वामनस्तु लोकमिमं—

ध्रुवाऽजतारप्रहणकारणानि हेरुमुखात् । श्रीण्यपीन्द्रात्मजः शङ्खां मनस्येवमवीभरत् ॥

परित्राणं हि साधूनां दुष्कृतां च विनाशनम् । संस्थापनं च धर्मस्य किमस्य कठिनं प्रभोः ॥ —

१ शां. भा.—जन्मेति । तज्जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्रा-
कृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावच्छेत्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न
प्राप्नोति, मामेत्यागच्छति, स मुच्यते हेऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—मायामयमीश्वरस्य जन्म, न वास्तवं; तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म, नान्यस्येति जानतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति—तज्जन्मेत्यादिना । यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत् । वेदनस्य यथा-

वर्षं वेद्यस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वम् । यदि पुनर्मग्नतो वास्तवं जन्म साधुजनपरिपादनादि चान्यस्यैव कर्म क्षत्रिय-स्येति विवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्बारः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं कर्ममूलभूतहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्वाज्ञसत्यसङ्क-
ल्पत्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यमप्राकृतं मदसा-
धारणं मम जन्म चेदितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, मामेव
प्राप्नोति । मदीयदिव्यजन्मचेदितयाथात्म्यविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपाप्माऽस्मि-
न्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रासक्तिकस्यावतारयाथात्म्यकथनस्य परमप्रकृतमोक्षोपगोत्वमुच्यते—जन्म कर्म इति श्लोकेन । एवमिति—‘अजोऽपि’ [४।६] इत्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ‘दिव्यं’ इत्यस्यैवार्थः अप्राकृतमिति । मदसाधारणमित्यनेन ‘बहु स्यां प्रजायेय’ [छां. उ. ६।१।३ तै. आ. ६।१२] इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः । बहुषोण्यवदमिमादृकप्रमाणसिद्धः पदार्थान्तरवद्वष्ट्य प्रकारो न तर्कबाध्य इति भावः । ‘जन्म कर्म च मे दिव्यम्’ इत्युक्ते जन्मवत्तदेतुभूतं पुण्यमपि किमिति ? इति शङ्कान्युदासाय चेदितमिति व्याख्यातम् । तत्रवत् इति—संशयविपर्ययरहितमित्यर्थः । ‘देहं परित्यज्य’ इत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यज्येति साधारणप्रतीतिः स्यात्, तद्यच्चलेदाय—वर्तमानदेहं परित्यज्येत्युक्तम् । एतच्च ‘यो वेत्ति ॥ पुनर्जन्म नैति’ इति वेदित्वावस्थापेक्षया पुनर्जन्मप्रतिषेधात्काल्पितम् । ‘पुनर्जन्म नैति’ इत्यनेन विरोधिनिवृत्तिरूप्यते; ‘मामेति’ इतीष्टप्रतिपात्तः । न केवलं विरोधिनिवृत्तिमत्रैव स्वात्मानन्दाद्युभयमाश्रय, अपित्ववतार-रहित्यज्ञानवान्मामेव प्राप्नोतीत्यवधारणार्थाः । ननु वर्तमानदेहं

परित्यज्येत्याद्युक्तम्, प्रारब्धकर्मावसाने हि मोक्षः शारीरके निर्णीतः; प्रारब्धस्य च कर्मणः कियन्ति जन्मानि साध्यानीति न नियमः; व्यासादिष्वनियमदर्शनात् । न च जन्मकर्मज्ञानमात्रमोक्षः, दीर्घकालनैरन्यथादरसेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानात्तुदी-
तोपासनशास्त्राभैरन्यैक्यप्रसङ्गादित्यत्राह—मदीयेति । दिव्य-जन्मचेदितज्ञानेनोपासनमपि विरोधात् समस्तानां पापानां निवृत्तत्वा दस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरारम्भकलापांशुप्रशमनसमर्थपुष्कलोपा-
सननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः । स्मरन्ति च ‘विनिष्पन्नसमाधि-स्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मति’ [वि. उ. ६।७।३५] इति । एवं चोपासन-
पौष्कल्यहेतुतयाऽस्याभिधानात् परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति नोपासनशास्त्रवैयर्थ्यमिति भावः । यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्येति पुष्कलध्यानावस्थोच्यते । मदेकप्रिय इति तु भक्तिरूपापन्नतोक्तिः । अहमेक एव प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मदेकप्रियः ‘प्रियो हि ज्ञासिनोऽत्यर्थमहम्’ [७।१७] इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिष्ठयवच्छेदः । मदेकचित्त इति समाध्यवस्था । मध्येकस्मिन्नेव चित्तं यस्य स मदेकचित्तः ॥ ९ ॥

—यस्य सङ्कल्पमात्रेण ब्रह्माण्डानि सहस्रशः । समुद्भवन्त्यद्भुतानि क्षयश्चछन्ति च क्षणात् ॥
मायासूत्रेण सर्वेषां धियो यो नतयत्यपि । कर्तुं त्रीण्यपि कर्माणि प्रयासस्तस्य कः परः ? ॥

यस्यायुधं जायति कालचक्रं युद्धेते दैत्यैः स मुधा किमर्थम् ? ।

सङ्कल्पमात्रेण च यः क्षिणाति ब्रह्माण्डकोटीः स कथं प्रयस्येत् ? ॥

इति शङ्खाकुलो यावत्पिपृच्छयति फागुनः । धोशाक्षी भगवास्तावत्समयश्चोक्तमुदैरिरत् ॥
इत्यवताय एवं निगमयति—

सुखं ॥ कारणमिदमवतारो मयाऽर्जुन ! । यज्जन्मकर्मनिर्ममजीवदुःखनिवारणम् ॥

उपायान्तरमन्यत्र कर्तुं शक्नोमि पाण्डव । । जीवानां दुःखसंसारारोगे त्वेतन्महौषधम् ॥

शमनं भवबाधया नास्त्येवाव्यस्त्युभेयम् । समूलकार्षं कषति मभरित्रकथा त्विमाम् ॥

कथारसं वदैयन्ति देतव्यं मयोदिताः । तान्ब्रवमतो वक्तुमेतदेव प्रयोजनम् ॥—इत्यादि । —अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— पृथङ्मुख्युक्तिर्हि सर्वज्ञानि-(न)-नियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्प्राप्येण मुक्तिरित्युक्तम् [३।२०] । वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् । तथैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित् इत्युक्तेश्च महाकौर्मै । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः । इतरवाक्यानां नान्या गतिः । नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्, तत्त्वत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च—‘एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्’ इति स्कान्दे ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— जन्म कर्म चेति । भगवज्जन्मादिज्ञान-मात्रेण मुक्तिरुच्यते इति प्रतीतिरिनासायाह— पृथगिति । एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— न विवति । उक्तं तृतीये । प्रमाणान्तरं चाह— वेदादीति । वाक्यत्वाविशेषादेतस्य गीता-बाधकत्वं कुतः ? इत्यतः सावकाशवगिरवकाशत्वाभ्यामित्याह— अत्रेति । अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः । एतच्च पूर्वोक्ता-दर्शान्तमिति ज्ञेयम् । इतरवाक्याभ्यामधिकारिविशेषापेक्षया

सावकाशानीति कुतो नान्या गतिः ? इत्यत आह— नेति । विशेष-णात् पक्षान्तरव्यवच्छेदात् । इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमज्ञाकार्य-मित्याह— तत्त्वत इति । ‘आपतति’ इत्यनेनार्थापत्तिमग्निरिति । एतमेव न्यायमन्यत्राप्यस्मतिदिशति— यत्रेति । एवं भवति— सर्व-ज्ञाने प्रमितेऽन्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति । तत्त्वतो ज्ञानं कथं सर्वज्ञता-माक्षिपतीत्यत आह— उक्तं चेति । जिज्ञसेत् जिज्ञासेत । अन्य-त्रापि ‘एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वं भावस्तत्त्वतस्तेन दृष्टः’ इति । सर्वत्र सर्वज्ञं यथाशक्ति विवक्षितमित्यवबेद्यम् ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च धर्मसंस्थापनार्थाय कंसवधादिरूपं दिव्यमप्राकृतमर्थैश्च यो वेत्ति तत्त्वतो यथावदेवं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न गच्छति, किन्तु मामेवैति प्राप्नोति, मुच्यते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ जे. ब्र. मि.— एवं ‘बहुनि मे व्यतीतानि’ [३।५] इत्या-रभ्योक्तस्य भगवद्वतारस्वरूपस्य ज्ञाने फलमाह— जन्मेति । एवञ्चकरीत्या दिव्यमलौकिकं मे मम जन्म अप्रच्युतज्ञानैव-यदिशक्तिकं अतिविशुद्धसत्त्वमयस्वमायाविलसितदिव्यमङ्गल-शरीरप्रहरणरूपं जन्म, तथा दिव्यं कर्म दुष्टशिक्षणसाधुरक्षण-

रूपम्— चकारादहर्मसंस्थापनरूपं प्रयोजनं च— यः तत्त्वतो वेत्ति न वतमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, किन्तु मामेव प्राप्नोति । मदीयदिव्यजन्मकर्ममायार्थविज्ञानव्यस्तसमस्त-मसमाश्रयणविरोधियापः अस्मिन्नेव जन्मनि मामाश्रित्य मद्व्यग्रहावाततत्त्वविज्ञानो मामेव परमेश्वरमुपेत्यत्यर्थः ॥ ९ ॥

१० त० ६०— किञ्च उत्पत्तिस्त्रिधा । यथोक्तवैष्णवतन्त्रे ‘अन्तित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरि-च्छिन्नतनौ प्राकटयं चेति सा त्रिधा’ इति । अतो न ममायं सम्भवः प्राकृतस्यैव कर्म वा मायिकं, किन्त्वैच्छिकं दिव्यमि-त्याशयेन स्वजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह— जन्मकमेति । जन्मन इह प्रादुर्भावार्थकत्वादित्यत्वं; किं पुनरुपुषः ? कर्म च तथा दिव्यमलौकिकं, तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽपि जन्मफलं प्राप्य प्राकृतं देहं त्यक्त्वाऽर्थादिलोकसम्बन्धिसचि-दानन्दमयस्वरूपं प्राप्य पुनर्जन्म नैति; किन्तु मामेतीत्यर्थः ।

अत्र केचित् जन्ममूलदेहस्य भावति प्राकृतत्वमभ्युपगच्छन्ति, तदसत्; तत्र देहेदेहिनिभागाभावात् । पाञ्चभौ-तिकत्वजन्यत्वनियमस्य प्राकृतविवेकत्वादप्राकृते यथाश्रुतीच्छाविषयत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा ज्ञानेच्छादीनाम-नित्यत्वनियमाश्रित्यज्ञानादिकमपि बाधमिमत् न तत्र सिद्धयेत् । ननु ज्ञानादिभिरेव जगत्कृत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षवाधाच्च किमित्यानन्दमयदेहोऽभ्युपेयः ? इति चेत्, न; कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिवलेन नित्यज्ञानवत्तथाविध-देहस्वीकारात्, नित्यापरिच्छिन्नतनोः प्राकटयस्यैव जन्मत्वेन जन्यत्वाभावात् । ‘आनन्दमादित्येव नित्यं’ “विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म” [वृ. उ. ३।१।२८] “स यथा सैन्धवघनः” [वृ. उ. ३।५।१३] ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ [ब्र. सू. १।१। १२] आह च ‘तन्मात्रं आनन्दमात्रकरपादुसुखोदादि’ इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणवाक्यैः पूर्णं एव देहेन्द्रियप्राणान्त-करण-स्वरूप एव सदानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमः, नत्वात्ममात्रमिति निर्वाधमुपैह । ननु तथाप्यानन्दत्वेदेहव-त्त्वयोर्विरोध इति चेत्, न; स्वस्वाधिकरणे प्राणैरेकत्रोभयोः सिद्धयधिसिद्धिर्यां वा विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मरूपत्वे कथं धर्मरूपत्वम् ? इति चेत्, न; “स यथा सैन्धवघनः” “यः सर्वज्ञः” [सु. उ. १।९] इति श्रुतिभ्यां ज्ञान-रूपत्वज्ञानातिविरुद्धानन्दरूपत्वतदाभावात्त्वयोरविरोधात् । विरुद्धभारमप्यत्वाभावादिमन्त्रमिति दिक् ।

एतेन यस्तत्र परिदृश्यमानरूपः स एव साक्षात्स्वेच्छातनुरानन्दमयः पुरुषोत्तमो नान्य इति यथामृता-
शेषेष्टृभगवद्वाक्यादवसेयम् । 'पुरुषोत्तम एवायं स्वैश्वर्याद्यक्षरात्मकम् । विश्वद्वयमाश्रयणं स्वीयविश्वास-
पूर्वये ॥ कचित् क्वचिद्दर्शयति प्रसुप्तोपाखनन्दनः । निगमप्रतिपाद्यात्मदृश्यमानवपुर्हरिः ॥' विशेषस्तत्तत्र
सष्टीमविष्यति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—तदेव विट्ण्वन्ति—जन्म कर्म
चेति । मे जन्म प्राकट्यं, कर्म क्रिया, दिव्यं कीलात्मकम् ।
अहं लीलायै प्रकटो भवामीत्यर्थः । लीलायां क्रियमाणायां
कालीयदमनादिरूपकर्मभिः साधूनां भक्तानां रक्षा भवतीति
भावः । यतो मत्प्राकट्यं कीलायै तत् एवं यो वेति स
तत्त्वतो देहे स्थयत्वा लीलायां सेवार्थं सृष्ट्येहेन सेवां कृत्वा

तदसामर्थ्यं देहे त्यक्त्वा हे अर्जुन ! पुनर्जन्म लौकिकं पूर्व-
वैति न प्राप्नोति । मामेति मां प्राप्नोति । प्रकट्यमाणोति
अलौकिकदेहेन लीलायामिति भावः । अत एव मामित्युक्तं,
न तु मत्पदं मद्भावं वा एतादृशस्य दुर्लभत्वात्स ह्यत्येकवचन-
मुक्तम् ॥ ९ ॥

११ नी० भा० टी०—जन्म मायामयं, कर्म साधुवार्णं, दिव्यं अप्राकृत्यं, यो वेति स त्यक्त्वा देहं
पुनर्जन्म न प्राप्नोति; किन्तु मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानि कर्मणि च भगवत्प्राप्तिकामेन
गेयानीति दर्शितम् ॥ ९ ॥

मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम् ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— नैव मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि ? पूर्वप्रपि— वीतरागेति । वीत-
रागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च, वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद
ईश्वराभेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः, केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा
ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं
मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य नूतनत्वे-
नाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति— नैव इति । मन्ययत्वस्य
मद्भावगमनेनापौनरुक्त्यं दर्शयति— ब्रह्मविद इति । आत्मनो
भिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन वा ब्राह्मणि वेदनं व्यावर्तयति— ईश्वर-

रेति । अभेददर्शनेन समुच्चित् कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे—मामे-
वेति । तदुपाश्रयत्वमेव विशदयति— केवलैति । 'मामुपा-
श्रिताः' इति केवलज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा 'ज्ञानतपसा पूताः'
इति किमर्थं पुरस्कृत्यते ? तत्राऽऽह— इतरैति ॥ १० ॥

१ अत्र वामनस्त्वाह—

आत्मस्वरूपं विबुधो धनञ्जय ! ज्ञत्वेतदेवोक्तमनुतमं तपः । यद्विध्यभावं मम जन्मकर्मणां ज्ञात्वा विधत्ते श्रवणं सक्रीतेनम् ॥
इदं किञ्च ज्ञानतपोऽभिधीयते सूयान् प्रभावोऽस्य तथाऽद्भुतो मतः । दिनस्ति तृणं यदनादिवासनां मूलं महत्या प्रथिताखिलं हसाम् ॥
कथं विदो वैशिकमात्रमहो यस्य प्रणयेत्येव भवेत्पवित्रः । किं त्वस्ति मूलं ब्रूजिनस्य यावत्सा वासनाऽऽप्नोति परं न तावत् ॥

अतो वक्ष्यारविन्दाशे ये ज्ञानतपसा शृणुम् । पूतास्ते न पुनर्यान्ति गर्भवासमिति स्फुटम् ॥

मद्भावमासा भूषणधरा वैकुण्ठवासिनः । जीवन्त एव वा मुक्त्वा मद्भक्त्या च समन्विताः ॥

मुक्तिः सत्यात्मविज्ञाने भवेद्यद्यपि जीवतः । कामक्रोधौ भयं चास्ति यावत्तावत् सा स्थिरा ॥

ये ज्ञानतपसा पूताः कामक्रोधभयं हुतम् । तेषां विलीयते दिव्यात्तपसोऽप्यनुभावतः ॥

कामो हि यस्य सुपतेः सकलो विलीनो नैवास्ति यस्य विशेषेण्युरागलेखाः ।

स्यात्साध्वजं जगति तस्य कुतः प्रतीतं ? क्रोधोऽपि वा किमिति तस्य भवेदुद्वेगः ? ॥

एवंविधा वीतरागभयक्रोधाः प्रकीर्तिताः । जीवन्मुक्तदशा चापि तेषामेव निश्चिता ॥

निदानमत्र विधातमोक्ष एव परं मतम् । तत्रापि भगवज्जन्मकर्मणां भजनं शृणुम् ॥

एतदेवाभिस्मृत्या मन्मया मामुपाश्रिताः । इति प्रायुक्त्वा भगवान्विशेषणपदद्वयम् ॥ इति । —अविगीता ।

३ रा. भा.— तदाह— वीतरागेति । मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानारूपेण तपसा पूता बहव एवं संवृताः । तथाच श्रुतिः “तस्य धीराः परैरिजानन्ति योनिम्” इति । धीराः धीमतामग्रेसराः; एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— उपासनवैयर्थ्यमित्यादिशङ्कोत्तरत्वेन योऽयमर्थ उक्तः, अयमेव ‘वीतरागः’ इति श्लोकेनोच्यत इत्याह— तदाहेति; तदेव पूर्वप्रस्तुते ज्ञानमिदं ‘ज्ञान-तपसा’ इत्युच्यते । ‘मन्मया मासुपाश्रिताः’ इति तु परम्परया तत्सात्म्यज्ञानमित्यभिप्रायिणाह— मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रायस्त्वात् एवं संवृता इति सङ्गोक्त्यर्थः । तथाहि ‘ज्ञानतपसा पूताः’ इत्यस्यार्थो मदीयेत्यारम्भ पाप्मा इत्यन्तेन प्रवृत्तिः । ‘मासाश्रित्य’ इत्यनेन ‘मासुपाश्रिताः’ इत्यस्यार्थ उक्तः । ‘मदेक-प्रियः’ इत्यनेन ‘वीतरागभयक्रोधाः’ इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः, विष-यान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोधः; आगा-मीष्टविरोध्यनिष्ठागमोत्प्रेक्षा भयम् । तदेतद्विलम्बमपि न बाध-देवमक्षानामिति, तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागाभावात्, तत एव तन्मूलकोपाभावात्, तन्नामालम्ब्यतिरिक्तेष्टानिष्ठाभावेन भयाभावाच्च । इदं च ‘न क्रोधो न च मात्सर्यम्’ [म.भा. १३। १४९।१३४] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । ‘मदेकचित्तः’ इति ‘मन्मयाः’ इत्यस्यार्थः । ज्ञानविषयभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः,

तादात्म्यविकारार्थयोरत्रानुपपन्नत्वात्; अन्तर्गामित्वविवक्षायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । ‘मन्मयाः’ इत्यत्र ‘ईश्वरभेदवर्जिनः’ इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपक्रमदिविरोधाच्छब्दस्य वाचाचक्रत्वाच्च निरस्तम् । ‘गामेव प्राप्नोति’ इत्यनेन ‘मद्भावमागताः’ इत्यस्यार्थो दर्शितः । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदर्थप-सिद्धादिविरुद्धत्वात्, अत्रापि ‘गामेति सोऽर्हन् !’ [४।९] इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, ‘मम साधर्म्यमागताः’ [१।१२] इति परस्तादृश्यमाणत्वाच्च, ‘मद्भावमागताः’ इत्यस्य मत्त्वभा-वमपहततापमत्वादिकं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा ‘ब्रह्मैव भवति’ [मुं.उ. ३।२।९] इत्यादावित्यात्यन्तास्मात्तत्त्वप्रदेशः । अव-ताररहस्यस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरूप्यस्तीत्याह तथा चेति । उच्चार्यसंवादिस्वं विवृणोति धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रायुक्तभगवत्प्राप्तिप्रयन्ताभिरुक्तज्ञानवत्त्व-मुक्तं भवति । ‘परिजानन्ति’ इत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्त्यथावस्थि-तप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् । ‘धीमतामग्रेसरा एव’ इति पाठे तु विशेष-विधेः शेषनिषेधः कलित इति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह— वीतरागेति । मन्मयाः मत्प्रचुराः सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

६ ज.प्र.दी.— किं चोत्तरश्लोकेऽधिकातुवादाप्राप्तैतावन्मात्रं विवक्षितमिति भावेन तात्पर्यमाह— सन्ति चेति । तथोक्तज्ञानेन आह— श्रद्धोत्पादनाधैमिति शेषः । मन्मया यदात्मका इति

प्रतीतिनिरासार्थमाह— मन्मया इति । सर्वेषां भगवान् प्रभुः, को विशेषो ज्ञानिना ? इत्यत आह— सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु किञ्चित्सत्तादिकम् । यदात्ममेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि ? पूर्वमपि— वीतेति । मन्मया ब्रह्मविदो मासुपाश्रिता गामेव परमेश्वरमाश्रिताः । ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः । मद्भावमीश्वरभाव-मागताः, मुक्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वै.त्र.गि.— एतदेव विवृणोति— वीतेति । मां अखिललो-कादुपग्राह्यं अवासीलीलामानुष्यं आश्रितजनसुखममतिविलका-रूपं उपाश्रिताः एकान्तप्रेमलक्षणभक्त्याक्त्रणसुपगताः, ततो मन्मयाः मदेकचित्तः मां विना क्षणमात्रमपि प्राणवारणमल-भमानाः, तत एव वीतरागभयक्रोधाः वीता विगता रागभय-क्रोधाः च मन्यन्ते हृद्योक्ताः । वीतरागता नाम ब्रह्मादिभिः स्वपद-दानेन प्रलोभ्यमानत्वेऽपि तत्पणीकरणम् । तृणीकृतस्य-स्तेभ्यः किं भविष्यति ? इति भयराहित्यं वीतभयत्वम् । ततः कुपितैस्त्वैर्बहुविशेषैस्तेजितत्वेऽपि क्रोधभयजन्यं वीतक्रोधत्वम् । एवं वीतरागभयक्रोधाः, तत एव ज्ञानतपसा पूताः ‘तेषां सततयुक्तानां भजनां प्रीतिपूर्वकम् । ददामीं बुद्धियोगं तं येन मासुपयान्ति ते’ [१०।१०] इति वक्ष्यमाणरीत्या तद्वे-दमसहमानैरेव मया प्रदत्तं यदात्मतत्त्वज्ञानं तदेव तपः,

“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे” [मुं.उ. २।२।८] इति सर्वैर्दूरितक्षयहेतुत्वेनावगमात् ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवि-त्रमिह विद्यते’ [४।३८] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेन ज्ञान-तपसा पूताः शुद्धाः निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः सन्तः मद्भावं मद्गुणं प्राप्ता बहवः । न त्वयुनैव प्रष्टतोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः ।

अत्र च ‘मद्भावमागताः’ इत्यनेन ‘गामेति’ इति पूर्वश्लो-कोक्तभगवत्प्राप्तिस्तद्भावप्राप्तिरूपैव; न तु देवदत्तस्य ग्रामप्रा-प्तिवत्तत्सम्बन्धरूपेति दर्शितम् । तेन च मोक्षप्रकरणे श्रूयमा-णानां ब्रह्मप्राप्तिवचनानां ब्रह्मभावापत्तिवार्थ इति भगवतो-ऽभिप्रायो विज्ञायते । वक्ष्यते च स्वयमेव— ‘स योगी ब्रह्म-निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति’ [५।२४] इति; श्रुतिरपि— ‘ब्रह्मैव सन्नब्रह्मापेति’ [बृ.उ. ३।४।१५-तै. आ. २।२-नृ.उ. ५-]

इत्यादिः । न च 'ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावामागताः मयि भावं प्रेमानं प्राप्ताः' इति मधुसूदन-सरस्वतीव्याख्यानं युक्तम् ; मन्मयाः 'इत्यनेनैव गताथेत्वात् ।

अवतारस्वरूपज्ञानिनः फलप्रदर्शनेपरेऽस्मिन् श्लोके ब्रह्मभावरूपमोक्षस्यैव पुरुषार्थस्य मद्भावसद्वार्थत्वौचित्येनातथाभूत-प्रेम्णस्तद्वैयर्थ्यव्योधानेति यथोदितो भाष्योक्त एवार्थः ॥१०॥

९ व० त० दी०— किञ्च यद्वाहं प्राकृतजन्मकर्म तदा मनुष्याश्रयान कोऽपि मुक्तः स्यात् ; इदयन्ते तु मुक्ता इत्याह— वीतेति । मां पूर्णपुरुषोत्तममुपाश्रिता बहवो गोपीकंसचैद्यादयो अमुनाऽवतारेणैव, वीतशब्दोऽन्यासौ साङ्ख्ये सङ्केतितः ; तथैव सूर्यं 'वीतनिवीतपरिचाख्ये' इति । एवमाविश्यामरागव्याप्तभयव्याप्तक्रोधव्याप्तास्तत्तदुपा-धिकभाववन्तोऽपि तत्तद्दोषशून्याः पूताः साक्षाद्भुक्तुसामर्थ्याभिर्दोषाः अतो ज्ञानिन कीटभृङ्गन्यायेन 'सोऽस्मि' इति भावनया अन्ये क्षात्राश्रितास्तपसा वा परेथ पूताः सन्तः तापेन च मन्मया मदाकारमज्जन्मादिता च ज्ञानरूपेण पूता वा प्रारब्धनिर्वाणसमये देहं प्राकृतं त्यक्त्वा लोकातिरिक्तां दिव्यां भागवतीं तनुं प्राप्ता इत्याशयेन मद्भा-वमागता इति तेषां स्वस्थितावागमनं वक्ति । एवं च बहवो मुक्ता मद्भावमागता दैवा आसुरा विवेकिनश्च निरूपिताः ; न त्वधुना एवायं प्रवृत्तो मदाश्रयमार्ग इत्यर्थः । एतेन व्यापिकेकुण्ठे मुक्तजीवानां प्राकृतदेहेन्द्रि-यासुहीनानां दिव्यत्वं बहुत्वं च सूचितं ; तेनान्ये एकदेशिकपक्षा व्यावर्त्तिताः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं अक्तानां स्वप्रार्प्तिं स्वप्राकटयस्व-रूपज्ञानेनोक्त्वा ज्ञानेन द्वितीयायां स्वप्रार्प्तिस्वरूपमाहुः— वीतरागेति । बहवो ज्ञानतपसा ज्ञानयुक्तेन तपसा पूताः सन्तो माधुप्राश्रिताः उप समीपे आगताः । आश्रयणमात्रमेव

कृतवन्तः ; न तु सेवादिर्न ; तादृशा मन्मया मद्रूपं सर्वत्र ज्ञान-रूपेण पश्यन्तस्तत्रैव लीना भूत्वा आगताः प्राप्तजन्मानो मद्भावं मोक्षं प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः ? वीतरागभयक्रोधा ज्ञानप्रतिपक्षरहिताः ॥ १० ॥

११ नी० आ० दी०— एतस्यपि भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह— वीतेति । रागो विषयेषु प्रीतिः, भयं स्वोच्छेदा-शङ्का, क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनं, ते त्रयो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः ; अत एव मन्मयाः मदैक-प्रधानाः । किं जारिणी यथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वत् ? नेत्याह— मासुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च निरन्तरं चिन्तनम् । "यस्य ज्ञानमयं तपः" [सुं. उ. १।१।९] इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः सन्तो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

कर्मकर्तृरधिकारभेदेनैव तत्तत्फलप्राप्तिः, नेश्वरवैषम्यम् ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ ११ ॥

* 'सर्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं गृह्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपः, न तु हेतुरूपम् । प्रपजपतीनामिव' इति श्रुतेरानन्दज्ञानीयोऽर्थः ।

१ वर्तन्त इति लिङ्ग्ये लृट् । यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णन्ति [तै. सं. ६।६।११] इत्यत्र गृह्णीयुरित्यर्थः । एवमिहाप्यनु-वर्तैरिति—इति केचित् ॥ सर्वं श इति । अत्र सर्वशब्दार्थस्य कथञ्चित्कारकत्वसम्भवेऽपि सर्वशब्दस्य बहुशब्दपर्याय-तद्विशेषत्वाभावात् न 'बहुवचार्थाच्छ्लोकारकात्' (अष्टा. ५।४।४२) इत्यनेन शस्य सम्भवति । नापि 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सा याम्' (अष्टा. ५।४।४२) इत्यनेन, वीप्साया अत्राभावात् । तस्मात्स्वार्थमात्रेऽप्यंशुः, 'एकैकशः' इति महाभाष्योदाहरणेन स्वार्थिकतातो ज्ञापितत्वात् । उक्तं च धातुश्रुतौ "एकैकशः पितृसंयुक्तान्" इत्यत्र शसः 'प्रायशः' इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थि-कत्वात्, वीप्सायामनभिधानाद्विवेचनम् । तथाच 'सर्वस्य द्वे' (अष्टा. ८।१।१) इत्यत्र भाष्यम्—'यत्र च तद्वितेनामुक्ता वीप्सा भवति, तत्र द्विवचनं; यथा—एकैकशो ददाति । इदमेव भाष्यमत्यन्तस्वार्थिकस्य शसो मूलम्' इति । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकारात्स्न्यैव त्वेन 'सर्वशः' इत्यस्य सर्वैः प्रकरितित्यर्थः । वामनस्त्वच—

यो निर्गुणोऽस्मि सगुणोऽपि स एव पार्थ ! कस्तात्त्विकः कनकतत्प्रतिमाषु भेदः ।

कल्पदुर्कल्प इह किन्तु फलं स्वरूपे भावो दहो भवति यत्र ददामि तेन ॥

तथाप्युपास्योऽस्युपासकोऽसावेवापि इतिगुणधर्मरूपा । न निर्गुणे तिष्ठति तत्र तस्माच्छून्यान्त्यन्ति तद्वृत्तिफरा यथैव ॥

यत्र न स्फुरति कोऽपि गुणांशस्तादृशीया इह नः समुपास्यः । भाव एष विषमः खलु येषामुदरानि सगुणः कथमेतान् ? ॥

उदत्तंयः कथिदेको निजेष्टस्यकथ्योऽन्यो वृत्तिरेवा गुणानाम् । सेवन्ते मां निर्गुणत्वेन येऽत्र तानुदन्तं तथेत्येहं कथं नु ? ॥

१ शां. भा.—तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि, न सर्वेभ्यः; इत्युच्यते— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत्; तेषां मोक्षं प्रत्यनयित्वात् । न ह्येकस्य सुसुष्ठुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्फलार्थिनस्तांस्तत्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो सुसुक्ष्मश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः सन्ध्यासिनो सुसुक्ष्मश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्त्तानातिहरणेन, इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कश्चिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वोपस्थस्य समेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ ! सर्वशः सर्वप्रकारिः ११

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरः सर्वेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं, यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत् तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते— तव तर्हीति । ये सुसुक्ष्मस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति, फलान्तरार्थिन्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति— उच्यत इति । सुसुक्ष्मानीश्वरानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिनां कृतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र. सू. ३।१।३८] इति न्यायेन तत्तत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुपातिवभावावश्यकमित्याह— प्रमेति । भगवद्भजनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकस्य किमिति नादुपपद्यते ? तत्राऽह— तेषामिति । अमृत्युदनिश्चेष्यसार्थित्वं प्रार्थना-वैचित्र्यादेकस्थेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्यापययिणे तदनुपपत्तिं साधयति— न हीति । सुसुक्ष्माणां फलार्थिनां च विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फलितमाह— अत इति । फलप्रदा-

नेनानुगृह्णामीति सम्बन्धः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानिभावेव फलार्थित्वाभावे सति च सुसुक्ष्मत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यात् ? इति तत्राऽह— ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युक्तस्य सम्बन्धः । सन्ति केचित्युक्तसर्वकर्मणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्षमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति— ये ज्ञानिन इति । केचिदास्तः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तरहिता भगवन्तमेवाऽऽर्त्तमपहृतुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति— तथेति । पूर्वार्थव्याख्यानमुपसंहरति— इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति— न पुनरिति । फलार्थित्वे सुसुक्ष्मत्वे च अमृतं नां भगवदनुग्रहप्राप्तावश्यकमित्युत्तरार्थं विभजते— सर्वथाऽपीति । मर्णावस्थत्वं तेन तेनाऽऽत्मना परस्वैयेश्वर-स्यावस्थानं, मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः । मनुष्यग्रहणादितरेषामीश्वर-मार्गानुवर्तित्वपर्युदासः स्यादित्याशङ्क्याऽह— यत्फलैति । सर्वप्रकारैर्भगं मार्गमनुवर्तन्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्थं मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपितु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां सङ्कल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मां दर्शयामि; किमत्र बहुना ? सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणैः सर्वशः स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं साधुपरिज्ञानाद्यर्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वैक्यावतारार्थानुसंगेनोपासनोपयुक्तं स्वस्य सौख्यं मुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्तां दशां दर्शयति— 'ये यथा' इति श्लोकेन । अत्र कृष्णवताररूपान्तेन सहाचारवतार-वृत्तान्तोऽपि सङ्गृहीतः । 'ये यथा तांस्तथैव' इति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिबृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह— न केवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति— पतित्वपुत्रत्व-सारथित्ववाराहनासिंहादिरक्रियेत्यर्थः । सङ्कल्प्य मनोरथ-विषयैः कृतेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह— समाश्रयन्ते इति । 'तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्व्रजनप्रकारेणहमपि

तान्भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिवासाय तथैवेत्यस्यार्थ-माह— तन्मनीषितप्रकारेणेति । न तु स्वकीयपक्षाभिरुप-प्रकारेणेति भावः । अत्र यथाभिहितफलप्रदानेन पक्षपातव-हिद्वारात्वं परोक्तं पूर्वोत्तरार्थं नात्यन्तसङ्गतम्, 'चातुर्वर्ण्यम्' [४।१३] इत्यादिनाऽर्धतः पुनरुक्तं स्यात् । सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजनं नायं सुखमदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण मां दर्शयामोत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम्, न पुनः 'यदि ह्यहं न वर्तयाम' [३।१३] इत्यादाविव स्वस्य लोकानुविधे-यानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्येहासङ्गतत्वादित्यभिप्रायेण वाङ्मनसा-

— ये मां भजन्ति सयुगं परित्यज्यो वा विभ्रागिरस्य सुखिर्न प्रदिशामि तेभ्यः ।

ये चागुणप्रबन्धेन एव तेषु वर्ते तथैव शुण्ठतिविलासहीनः ॥

इत्यादिनां सयुगनिर्गुणमकिमेदं विस्तारयति ।

— अविगीता ।

गोचरसौलभ्यपरतां विवृणोति—**किमत्र बहुनेति ।** मनुष्य-
शब्दः ह्ययादीनामपि सङ्काहक इत्यभिप्रायेण सर्वशब्दः । अत्र
वर्त्मशब्दो न साक्षात्सर्गाधिकारः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् ।
नाप्याचारपरः, तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव 'एवं
प्रवर्तते चक्रम' [३११६] 'तेनैव स्थापिता ब्रह्ममयादा लोक-
भाविनी' इत्यादिप्रकाशान्नमयादीनामुपवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् ।
अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहचैष्टासौखी-
ल्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तं—**मम
वर्त्म मत्स्वभावं सर्वमिति ।** सरणिवाचकमपि हिंशब्दमुप-
चारत स्वभावविषयतया प्रयुज्जते । यथा 'कोऽयं पन्था
यदसि विमुक्तो मन्त्रभागे ये मयोत्थम्' इति । 'मनुष्याः इत्य-
नेन सूचितमुच्यते—**योगिनामिति ।** योगपरिच्छिद्यमनसां
बाह्यनसागोचरमपि मां सचक्षुषो मनुष्या बाह्येन्द्रियेभ्यस्तुल्यव-
न्तीत्यर्थः । प्रियतमपितुङ्गमुद्रहृद्गतुल्यस्वसारथित्वारूपपण्यर्चा-
वताररूपाणि च 'सर्वेशः' इत्यनेन विवक्षितानित्याह **स्वापे-
क्षितैरेति । अनुभूत्यानुवर्तन्ते—** अनुभवन्तो वर्तन्ते
इत्यर्थः । अलङ्कारणयाश्रोतस्वसेवादिर्वाङ्मय प्रकारः । अत्र
योगिनां बाह्यनसागोचरमपि 'चक्षुरादिकरैः' इति वचनादर्चा-
वताररूपेऽपि पररूपत्वात्सुस्थानं दर्शितम् । यथा स्मरन्ति
'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' [वि.व. १०३१२९] इति । वक्ष्यति च
भगवान् 'भुजैश्चतुर्भिः' इत्यादि । एवं प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेके
सारण्यादिना पर्यतोऽपि पाण्डवस्वोपासिसिषापूर्वार्थं कण्डो-
क्त्याप्युपदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि चोद्यमानतर्काणां कः परिहार उक्तो
भवति ? तदुच्यते— हेयप्रत्ययनीकः स्वयं हेयं कथमुपादौ-
तेति चोद्यमवतारादेहेयत्वाभावादेव निरस्तम् ; तदभावश्चाकर्म-
वक्ष्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिति । पुण्यपापाद्यभावे निय-
मन्तराभावे च कथं जन्मादित्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् ।
हिताहिताज्ञानाशक्त्यादिचोद्यमकर्मवस्थ लीलायाऽवतरतो-
ऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनावभावाद्यर्थं तु
साधुपरिज्ञाणादिप्रयोजनवर्णनेनापाकृतम् । यत्तु साधुपरिज्ञाणादौ
सकल्प्यमात्रेणापि शक्ये किमवतारादिनैति, तदपि 'परिज्ञाणाय
साधुनाम्' [४१८] इत्यत्र 'मन्त्राभ्य' इत्यारभ्य 'आलापादि-
दानेन तेषां परिज्ञाणाय' [रा.भा. ४१८] इत्यन्तेन भाष्येण,
'वर्मसंस्थापनार्थाय' [४१८] इत्यत्र 'आराधस्वरूपप्रदर्शनेन'
इत्यनेन, 'ये यथा' इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्श-
नेन च परिहृतम् । यदुक्तम्— 'ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमाना
अकर्मवश्यत्वात्, मुक्तात्मवत्' इति; तत्रेश्वरान्मुपगमान्भ्युपग-
मयोर्धर्मिणाहकबाधप्रयासिद्धिः ।

किञ्च किमत्र कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः ? उक्त-
महेतुकजन्मादिरहित इति ? अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित

इति ? न प्रथमः, सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजक-
त्वात् । न हि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुर्कं जन्मापि निवर्तयति; निषे-
ध्यस्वरूपसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च; यथाभेनोत्प्रेष्यानुयोजने । न
तृतीयः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, मुक्तस्यापि हि शरीर-
परिग्रहो 'जङ्घन्कीडन् रममाणः' [छां.उ. ८।११।३] 'स
एकवा भवति' इत्या भवति' [छां.उ. ७।१२।१२] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धः । तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को
दृष्टान्तः ? घटादिरिति चेत्, न; तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य
अचेतनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य
इति व्यतिरेकोऽपि भ्रमः । यस्तृप्तिश्रनियोगविषयत्वादिति,
सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः । पुण्यपापनिष्कृष्टाशक्त्येकशरणात्म-
त्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहितः, न स
तद्वानिति, तदप्यसत् ; उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे स्वप्राकृ-
ताकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसद्भावोपादानादेवत्वसिद्धेः ।
निमित्ताविवक्षया प्रयोगे तु सङ्कल्पादिनिमित्तोपादानात् । सामा-
न्यविवक्षाऽपि तत एवोक्तोत्तरा । एवं 'सङ्कृतिवृत्तान्मन्यत्वात्'
इत्यादिष्वपि धर्मिणाहकबाधादिकं भाग्यम्, 'साध्यप्रयोजनरहि-
त्वात्' इत्यत्र हेत्वसिद्धिश्च, साधुपरिज्ञाणलीलादिप्रयोजनस्यो-
क्तत्वात् । तथापीदानीन्तनं दुःखं प्राप्नुनास्तीति तेनोद्यमानापूर्णात्वं
प्रसज्यत इति चेत्, न; इदमपूर्णत्वम्, इष्टविद्याताभावात् ;
इच्छाकाले च तसिद्धेः, तदानीमपि यदीच्छेदसिद्धयेदिति
योग्यतासद्भावात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्राप्तापीश्वरेण
सर्वज्ञेन स्वसुखतयाऽनुसन्धीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि
भाग्यम् । सविष्यतोऽपि सुखत्वेन प्रकाशमानत्वे किमर्था
तत्रेच्छा ? इति चेदुत्पत्त्यर्थेति ब्रूमः । तथा किं प्रयोजनं ? इति
चेत्सेव, सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्वास्तीति तयोः कालयो-
रपूर्णत्वमिति चेत्, न; तत्कालीनतया तयैव सर्वदा ज्ञाय-
मानया पूर्णत्वात्; ननु कस्यचिद्विषयमाणत्वं तलभावे दुःखा-
दिति चेत्, न; तद्वामस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः ; अथकस्य
हि तद्विच्छेदस्तदसिद्धेर्दुःखं जायते; शक्यत्वं तु तद्विच्छेदं तत्सु-
खत्वं पुष्यतीति न सङ्कटं किञ्चिदिति । एतेन साध्यप्रयोजन-
रहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविकलः, 'जङ्घन्कीडन्'
[छां.उ. ८।१२।३] इत्यादिपुतेः । ये तु परमसाम्यापन्नदृष्टा-
न्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिहेतवः, तेष्वपि साध्यविकलत्वादिरदोषः
समानः । प्रसङ्गाध्यायानवभाष्याप्याद्यभावेन ह्युचिता इति ।

तदेवं सिद्धं जन्मादिकर्मोत्पत्त्यस्य सत्यं, तत्प्रतिपादकं च
वचः प्रमाणमिति । यत्स्वभावतरेषु दुःखशोकभयादिकं क्वचिदु-
च्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिवत्त्वात् 'तेन वक्ष्यते लोकान्'
[स. भा. ७।६८।१५] इत्यादिवचनवल्ग्वभिन्नयमात्रं मन्त-
व्यमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतारूपेण, तथापि सर्वेषांभानुरूपेण
फलं ददामीत्याह— ये यथेति । सेवयापि फलदानेन, न तु गुणभावेन । कथमयं विशेषः ? इत्यत
आह—मम वर्तमेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मभानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तृत्वाच्च

मम । ' येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ' [१।२३] इति वक्ष्यति । " यो देवानां नामधा एक एव " [ऋक्सं. ८।३।१७।३] इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । " अजस्य नाभावध्येकमर्पितम् " [ऋक्सं. ८।३।१७।६] इति तल्लिङ्गात् ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—' ये यथा ' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात् सङ्गतम् ; अतस्तत्सङ्गमयितुं मध्ये शङ्कान्तरं निराकरोति— न चेति । मासुपासिता मद्भावमागता इत्युक्तस्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णुं सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृंश्चेष्टाज्जन्ते विष्णौ समर्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम् । उपपत्तिं तूत्तरं वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्त्तिकं त्रैविद्यानां त्वद्भजनं निरर्थकमेव ? इत्यत आह तथापीति । यद्यपि न मुक्तिं ददामि तथापि तदभिप्रेतं स्वर्गादिकं ददामीति शेषः । एवं तर्हि ज्ञानिन्यो मुक्तिं त्रैविध्योऽप्यं फलं ददद्विषमो भगवान् स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरवाक्यं सङ्गमयाह— सर्वे-पाप्मसि । अनुरूपेण सेवातुसारेण सर्वेषां ज्ञानिनां त्रैविद्यानां चेति वक्तव्यं षष्ठी । ' तथैव भजामि ' इत्येतदन्यथाप्रतीति-निरासाय व्याचष्टे— सेवयामीति । ' बहुलमेतशिर्दर्शनम् ' इति वचनास्त्वार्थं णिच् । ' मम वर्त्म ' इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतिस्तस्माह— कथमिति । यः फलतारतम्यहेतु-

र्यं ज्ञानिन्यस्त्रैविद्यानां सेवायां विशेषः कथं किम्प्रकार इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छङ्कापरिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे— अन्येति । न केवलं ज्ञानिनः, किन्त्वन्यदेवता यजन्तोऽपि त्रैविद्या इति यावत् । किं तत्सर्वेषां त्वद्भक्तानुवर्तनं ? इत्यत आह— सर्वेति । भोक्तृत्वाद्धविरादीनाम् । एतत् द्वयमेव भगवद्भक्तानुवर्तनम् । तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्प्रश्नमी । इदमुक्तं भवति । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च । तदे-तज्ज्ञावा भागवता निष्कामा मानेव यजन्ते । त्रैविद्यात्स्वेतत-त्त्वतोऽज्ञानानाः कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एवं सेवामिशेषाद्युक्तं फलतारतम्यमिति । कुत इदं भगवतोऽभि-प्रेतम् ? इत्यत आह— येऽपीति । ज्ञानेन शोकद्वयमुपातम् । तत्र च स्पष्टमेयोऽर्थः प्रतीयते । नन्विन्द्रादिनामवर्द्धिर्मन्त्रैर्देतं हविरादिकं कथं भगवान् युक्ते ? अगवतः सर्वनामत्वेन मन्त्राणां तत्परत्वादिति भावेनाह— य इति । ननु विश्वकर्मैवमुच्यत इत्यत आह— भगवानेवेति । तत्र चेति सम्बन्धः । ज्ञानेन भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे बाधकं परिहृतम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—मद्भावमागता इत्युपश्रुत्य मोक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां, न ज्ञानैव-र्यादिकलमित्युत्तरेण वचनमाशङ्क्याऽह— य इति । ये यत्फलप्रार्थिनः पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावानां मां प्रपद्यन्ते तानहं तथैव तत्फलदानेनैवैश्वर्यादिकलार्थिनस्तद्दानेनैवेत्य-भिप्रायः । ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । यद्यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

८ घं. ब्र. गि.—नन्वेवं वीतरागत्वद्भावं गच्छति अवी-तरागस्तु नेति तत्फलदातृत्वं वैषम्यं स्यात्, अत आह— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण यत्फलोद्देशेन मामभिलषितफल-प्रदं परमेश्वरं प्रपद्यन्ते सा माश्रयन्ते, तां तथैव तत्फलप्रदाने-नैवाहं भजामि अनुगृह्णामि । अतो निष्कामतया भजतां मोक्षं सकामतया भजतामैवयथैवैव च प्रयच्छतो मम न वैषम्यं, तत्तद्वाप्येच्छया तत्तद्वाजावपनेन भजतां कृषीवलानां तानि तान्येव धान्यानि फलत्वाद्वा बोधेयया इति भावः ।

मन्वस्त्वेवं त्वद्भक्तेषु तत्तद्विष्टफलादातृत्वं वैषम्याभावः; तथापि देवतान्तरभक्तेषुपैक्षार्यं तव वैषम्यमपनिहायमेवेत्य-

त्राह— मम वर्त्मेति । मल्लया इति कर्माधिकारिण उच्यन्ते, कर्मणां तदधिकारि कृत्वात् । तथा च सर्वेशः सर्वप्रकृतिः कर्मभिः इन्द्रादिदेवतान्तरात्पण्यनुवर्तमाना अपि कर्मिणो ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते, सर्वदेवानामपि मदात्मकत्वात् । वक्ष्यते हि ' येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ' [१।२३] ' वायुर्धर्मो-ऽभिवेषणः शशाङ्कः ' [१।३२] इत्यादिः श्रुतिरपि ' इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः ' [ऋक्सं. २।३।२२।६] इत्यादिः । अतः अन्यदेवताभक्तेष्वपि ममैव तत्तदेवतारूपेण फलप्रश्नत्वात् कुत्रापि वैषम्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

९ व. त. दी.—ननु तर्हि त्वत्प्रथमं वैषम्यं यस्मादेवमुपाश्रितानामेवात्मभावं ददासि, नान्येषामिति तत्राह— ये यथेति । ये यादृशा अधिकारिणः पुष्टिप्रवाहमयादांमार्गीयाः येन येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा मां प्रपद्यन्ते आश्रयन्ते तानहं तथैव भजाम्यनुकरोमि । " तेषात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः " इत्यन्यायेना-ङ्गीकरोमि कल्पतारुवत् । न तु सकामा ये मां बिहायेन्द्रादीमेव यजन्ते तानहमुपेक्षे इति मन्वद्वयः, यतः सर्वेशः सर्वप्रकारैर्देवतान्तरभजनेर्देवैर्ननुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते । न तु मामेवाऽद्यापि । तत्तद्रूपेण ममैव सेव्यत्व-श्रवणात् तथा तेषामविवेकतो भजनं न साधु वस्तुविमर्शे तन्ममैवायाति तदंशित्वात् । वक्ष्यते च— ' येऽप्यन्य-देवताभक्ताः ' [१।३] इत्यादिना ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.-- ननु त्वत्सङ्गता एवैके लीलायां स्वस्वर्गं प्राप्नुवन्ति, एके शक्तिः, तत्र किं कारणं ? इत्यान्नाङ्ग्याहुः— ये यथा मामिति । हे पार्थ ! ये मां यथा येन प्रकारेण यद्विच्छया वा प्रपद्यन्ते प्रपद्या भवन्ति, अहं तांस्तथैव भजामि तत्फलरूपेण वशे भवामि । अत्रायमर्थः— यौ तु साक्षात्प्रपद्याप्यर्थे च भक्तिज्ञानमायाशक्तौ तत्र यत्स्योत्तमत्वज्ञानेन यत्र हविः स्यात्तस्य तद्दाने तन्मनोरथो न स्यात्, दुःखं स्यात्, तदा ममात्मत्वं भव्येताऽस्तत्स्था करोमि । 'ये

इत्युक्त्या मयादामार्गीयज्ञानोपयोग्यजीवानामपि स्नेहभजने पुष्टिमर्षादायां मयासिद्धिर्षं कलं द्यामीति व्यज्यते । पार्थेति सम्बोधनेन मूलतो भक्तेऽपि त्वय्येवं प्रयोज्ये त्वय्यभावा-सारेणोत्तरं प्रयच्छामीति त्वयैवानुभूयत इति ध्वन्यते । किञ्च ये मद्यथा मम वर्त्म मनुकमार्गं पुष्टिमर्गीमनुवर्तन्ते मनुक्त-प्रकरणेन अनु पश्चाद्वर्तन्ते तान् सर्वप्रकारैरहं भजामि, वजरी-त्येति भावः ॥ ११ ॥

११ नी०भा०दी०— ननु साध्वत्साध्वोक्षाणविनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः, अतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मैस्वरूपाणां चिन्तनेन ? इत्याशङ्क्याहुः— ये येति । ये मनुष्याः मां सर्वेश्वरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रु-त्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तैर्नैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसुरामि । ये तु मम वर्त्म भक्ति-ध्यानप्रतिष्ठानात्तमकमनुवर्तन्ते तान् ममात्मभूतांस्तथैव सर्वेऽः सर्वैः प्रकारैरनुवर्त्तेऽहमिति योजना । ततश्च मद्रि-स्वभूते प्राणिजाते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्मत्प्रतिविम्बभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि । विम्बपूजापरिभवौ प्रतिविम्बे एव सङ्कलमतोऽतो न मम वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः । तस्मात् श्रेयोधिना सर्वस्य कल्याणायैव यत्तत्तव्यमिति भावः । [शां.] भाष्ये तु 'ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आत्मा जिज्ञासवोऽर्धाधिना ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्तमानुवर्तन्ते' इति । 'अन्यदेवताभक्ताः' [१।२३] इति चैतद्व्याचक्ष्यते ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

१ शां. भा. — यदि त्वेश्वरस्य रागादिदोषाभावात् सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्ष्यां तुल्यायां सर्व-फलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति 'वासुदेवः सर्व' [७।१९] इति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्माच्चावेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते ? इति, शृणु तत्र कारणम्— काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीपसन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पात्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिंल्लोके देवता इन्द्राश्याद्याः । "अथ योऽन्यां देवतामुपा-स्तेऽन्योऽसावन्न्योऽहमस्मीति न स वेद, यथा पशुः; एवं स देवानाम्" [बृ. उ. १।४।१०] इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मात्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणात्, अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्मोधिकार इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाधिकारिणां कर्मिणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या. — अनुप्राधानां ज्ञानकर्मानुरोधेन भग-वता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतः, तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छा तुल्या प्राप्ता; न च तस्यां सत्यमेव फलस्यास्तीयसः सम्पादने सामर्थ्यं, न तु भग-वतो महतो मोक्षाख्यस्य फलस्य प्रदाने शक्तिरिति युक्तम्, अप्र-तिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात् । तथा च यथोक्तानुजिघृक्ष्यां सत्यां, त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति सति, सर्वे फलप्राप्त्युद्देश्यादिमुखा मोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामेव किमिति न प्रतिपद्यन्त ? इति चोदयति— यदीति । मोक्षा-पेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैदुष्याद्भवत्प्राप्त्यभावे हेतुम-भिदधानः समाधत्ते— शृण्वति । कर्मफलसिद्धिभिच्छता किमिति

मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते ? तत्राऽऽह— क्षिप्रं हीति । कर्म-फलसम्पत्त्यर्थिनां यद्युद्यम्यविभागदक्षिणां तद्वशेन कारणमात्मा-ज्ञानमित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति— अथेति । अविद्या-प्रकरणोपक्रमार्थमेवेत्युक्तम् । उपासनं भेददर्शनमित्यनूय कारणमा-त्माज्ञानं तत्रेति दर्शयति— नेति । यथाऽस्मदादीनां हल्वहना-दिना पशुहपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभिरुपकरोती-त्याह— यथेति । किमिति ते फलाकाङ्क्षिणे भिन्नदेवता-याजिनो ज्ञानमार्गं नापेक्षन्ते ? तत्रोत्तरार्थमुत्तरत्वेन योजयति— **तेषामित्यादिना** । यस्माद्यथोक्तानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकविशेषे ऋटिति सिध्यति, तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः । मानुषलोकाविशेषणं किमर्थं ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह— मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलविद्वि-
नस्तौत्याशङ्क्य क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह— क्षिप्रमिति ।
कचित्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवति, अन्यत्र तु विलम्बेनेति

विभागे को हेतुः ? इत्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह—
मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलविदेः शैष्ट्यात्तदभिसुखानां
ज्ञानमागमैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति— तेषामिति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं
तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह— काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं काङ्क्ष-
माणा इन्द्रादिदेवता यथाशास्त्रं यजन्त आराधयन्ति । न तु कश्चिदनभिसंहितफल इन्द्रादिदेवतात्म-
भूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजेत । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्व-
न्नाद्या सिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषा
अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थ-
तया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसारोद्विग्नहृदयो मुमुक्षुरुक्त-
लक्षणं कर्मयोगं मदारान्नभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. सं.— एवमध्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु
प्रसङ्गकं प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञाना-
कारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तन्ना-
धिकातिरिषयाश्वत्थारः, कर्मस्वरूपविषयौ द्वाविलक्षणान्तर-
विभागः । तदिदमभिप्रयन् प्रथमं श्लोकमवतारयति— इदानी-
मिति । 'काङ्क्षन्तः' इत्यत्र विशेषनिर्देशाभावात्, सर्व एव
पुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुवता सम्मान्यन्ते, तेषु हि प्रथमं
त्रिवर्गपञ्चाग इत्येवकाराभिप्रायः । 'कर्मणां सिद्धिम्' इत्यत्र
कर्मस्वरूपसिद्धिशङ्काव्युदासयोर्कं फलमिति । इहशब्दाभि-
प्रतमाह— इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन
प्रेतीयन्ते, ता इत्यर्थः । 'यज वेवपूजायाम्' इति धात्वर्थ-
व्यञ्जनाय आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तदेवताराधनभूतानां
दानहोमादीनामपि सङ्ग्रहः । 'सर्वाणिन्द्रियकर्माणि' [४१२७]
इत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयो-
गाधिकारिदोर्लभ्यमाह न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां
भोक्तारमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञानां' [९१२४] 'भो-
क्तारं यज्ञतपसाम्' [५१२९] इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् ।
हेतुपरहिताशब्दाश्चैव्यञ्जनाय शङ्कते कुत एतदिति । महति फले

स्थिते क्षुद्रफलाकाङ्क्षा किञ्चिन्मघना ? इत्यर्थः । क्षिप्रमानुष-
शब्दाभ्यां कालतो देशतयासत्तिरुच्यते । 'वायुर्हि क्षेपिष्ठा
देवता' [यजुषि ६।१।१] इत्यादिकं क्षिप्रशब्देन स्मारितम् ।
अस्मिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दकालितदेशासत्तिक्योतनम् । क्षिप्र-
लाभादस्मिन्नेव लोके लाभश्च क्षुब्धेऽपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा
स्यादिति भावः । मानुषलोकोचित्येन सिद्धिं विशेषयति
पुत्रपश्वन्त्यादि । अपवर्गप्रकरणफलितमाह मनुष्येति ।
अतिशयितफलसङ्घट्टेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षायां तदनुषङ्गित्व-
सन्तानुद्देशे च हेतुं दर्शयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं न सङ्कल्प्य
वाक्याभेदाह— सर्व एवेति । लौकिका इति त्रिवर्गप्राव-
प्यमिदोनाथमुक्तम् । अविवेकिनः— अविवेकितयादित्यर्थः ।
क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति क्षुद्रत्वनश्वरत्वदुःखातुबन्धित्वादि-
दोषपुञ्जानादरेण 'वरमश्च काकः श्वो मयूरात्' इतिवन्मन्यमाना
इति भावः । उपलक्ष्योपलक्ष्यमृतेहिकामुष्मिकसङ्कलनेनोक्तं—
पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गादिति । एतेन 'कर्मणां सिद्धिम्' इत्यत्र
सिद्धिशब्दः सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि
यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते ? सिमं हि अत एव हि फलप्राप्तिः । "तस्मात्ते
धनसनयः" [छां. उ. १।७।६] इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— साधकं तु प्रमाणं पृच्छति— कुत
इति । 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते' [४।११] इति यास्वर्गज्ञादिभोक्तृत्व-
सुक्तम्, तत्कृतः प्रमाणाज्जायते ? इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवा-
नामस्मात्तन्मयदर्शनात्सिद्धम् । इत्यत आहिति शेषः । हीत्यतः
परमिति शब्दश्च । किमनेन प्रमाणमुक्तं ? इत्यत आह— अत
एव हीति । कर्मजा सिद्धिः फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोप-

लभ्याऽस्ति । सा चात एव कर्मणां भगवता भुक्तत्वादेव हि
गुच्यते; नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तिर्य-
क्षीणार्थापत्तिरित्यत आह— अत एव हीति; भगवत एव ।
अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह— तस्मादिति । धनसनयो
धनलाभवन्तः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च— काङ्क्षन्तः कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादिकलं यजन्ते
पूजयन्तीह लोके देवता इन्द्राद्याः । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति
जायते, न लोकान्तरे वर्णाश्रमादाविशेषालाभात् ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. सि.—यथैव, अवैषम्येण सर्वप्राणिष्वनुग्राहक-
स्वभावं त्वामेव परमेश्वरं किमिति न सर्वेऽपि मोक्षार्थमाश्र-
यन्ते ? तत्राह—काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषा इह
लोके कर्मणां सिद्धिं फलनिर्णयं काङ्क्षन्त इन्द्राद्या देवता
एव यजन्ते पूजयन्ति ; न तु कश्चिदप्यनभिर्संहितफलो निश्चि-

लदेवतात्मकं मामिति शेषः । कुतस्तत् ? हि यस्मादस्मिन्नेव
मानुष्ये लोके कर्मजा वुत्रपञ्चराज्यादिनिधिः क्षिप्रं भवति ।
चिरकालसञ्चितदुस्तरितालीमलीमसमनसः सर्वेऽपि क्षिप्रफल-
काङ्क्षयेन्द्रादिदेवताराधनमात्ररूपान्येव कर्माणि कुर्वन्ते, न तु
कश्चिदपि संसारोद्दिग्वहदयो वृद्धक्षया मामाश्रयत इत्यर्थः १२

९ व० त० दी०—ननु देवान्तरभजनमन्ये कुर्वन्ति, इह किं ? इति तत्राह—काङ्क्षन्त इति । हि यतः
देवान्तरभजनेन कृत्वा शीघ्रं मानुषे लोके सिद्धिः फलं प्राकृतं कर्मजं भवति, अतो देवता इन्द्रादीन् यजन्ते,
भगवन्तं न मां क्षिप्रं फलदातृत्वाभावनिश्चयात्, निरुपाधिकस्यौपाधिककामितदाने विचारस्तत्पूर्वकपरीक्षा शोध-
नेन च विलम्बसम्भवात्, तथाभावेन दातृत्वादित्यवगम्य क्षिप्रफलदानौपाधिकान्देवान्यजन्त इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा कथं न सर्वे त्वामेव
सेवन्ते ? इत्याशङ्क्याहुः—काङ्क्षन्त इति । इह अस्मिन्नेव
जन्मनि सिद्धिं काङ्क्षन्तो ये वाञ्छन्ति तादृशाः सन्तः कर्मणां
देवताः कर्माधिष्ठातार इन्द्राद्यस्तान् यजन्ते । यतः क्षिप्रं
शीघ्रं मानुषे लोके अस्मिन्नेव जन्मनि कर्मजा सिद्धिर्भवति,
न मत्प्राप्तिः । हीति युक्तवत्या । तथा चायमर्थः—पुरुषोत्तम-
सम्बन्धो न लौकिकदेहप्राप्यः किन्तुलौकिकस्वरूपप्राप्यः ।
तत्स्वरूपं च लौकिकदेहेन सर्वथा क्रियमाणायां प्रेमोत्पत्त्या
परीक्षासिद्ध्यन्तरे तापे जाते तदनुभवार्थत्यागानन्तरमेतदेह-

निवृत्त्यनन्तरं भवति । तत्रापि परीक्षासिद्धौ परमतापे सति
तदनुभवः स्यात् । सोऽपि क्लेशानन्दाद्युभवात्मकः । एतत्सर्वं
ब्रजे प्रसिद्धं कालीय अन्तरंगिभगवदन्तर्धानपुनःप्राकट्यारमण-
वनगमन श्रीमद्ब्रह्मवप्रसङ्गादिभिः । अन्यदेवानां तु जीव-
दैशरूपत्वादत्रैव मनुष्यलोके शीघ्रं तदर्थकृतकर्मसिद्धिर्भवति ।
अतोऽत्रैव शीघ्रं फलमिलापिणस्तत्र, प्रवर्तन्ते न मद्भजने ।
तत्र प्रवृत्तौ तेषां तत्सिद्धिर्भवति । देवानां मत्स्वरूपत्वा-
दत्रैव लौकिकदेहेन लौकिकफलसिद्धियुक्तेवैति ज्ञापनाय
हीति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुषे लोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्मफलं वुत्रपञ्चादिकं
क्षिप्रं भवति, न तु निष्कामकर्मजा चित्तशुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इदं च क्षिप्रं काङ्क्षन्तः काङ्क्षमाणा
देवता इन्द्रादीन् यजन्ते तेऽपि ममैव वर्तमानुवर्तन्त इति पूर्वेणान्वयः । वक्ष्यति च 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः'
[११२३] इत्यादि ॥ १२ ॥

मुक्तपुण्यपुतेस्तुष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तथा चेष्टस्याविकारिवत् ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ अत्र वर्णव्यवस्थाविधिसंख्यसंनिः केचित् पण्डितसम्मयास्तु—गुणकर्मणोर्यो विभागो भेदः, तदनुसारेण चातुर्वर्ण्यं
सृष्टं व्यवस्थापितम् । चत्वारो वर्णाः स्वासाधारणगुणकर्मासुरोद्येवैव कल्पिता इत्यर्थः । तथा च—यस्मिन् शुद्धनेऽपि 'क्षमो
दमः'—(१८४२) इत्यादि वर्तते, स एव ब्राह्मणः न तु ब्राह्मणमातापितरजन्योऽपि तदीयः । एवं 'शौर्यं तेजः'—(१८४३)
इत्यादिसम्पन्नः क्षत्रिय इत्यादि बोध्यम् । सुष्ठुजात्युद्देशेन गुणकर्मविधानाभ्युपगमे तु जातिब्राह्मणाः सर्वत्र क्षमादिमन्तः
स्तुः, क्षत्रियाश्च शौर्यादिसम्पन्नाः । न च तथा नियम उपलभ्यते, प्रत्युत व्यभिचार एव स्यात् । इत्येतत्तो यथोक्तमेव ज्यायः ।
अस्ति चात्रोपष्टम्भकं भारत एव स्पष्टं प्रमाणान्तरम् । यथा 'ब्राह्मणः को भवेद्भजान् ?' इति सर्पत्रे 'शुचिष्ठिर उवाच—
सत्यं दानं क्षमा क्षीलमादृशस्य तपो धृषा । इत्येतं यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ... शुद्धे तु यद्भवेत्क्षम द्विजे
तच्च न विद्यते । न वै शुद्धो भवेत्क्षेत्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ यत्रैतल्लभ्यते सर्प ! वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्
सर्प ! तं शुद्धमिति निर्दिशेत् ॥' (म. भा. ३।१०।२१-२६) इति । तथा तत्रैव 'ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजो-
त्तम ! वैश्यः शुद्धश्च विप्रश्च ! तद्गृहि वदतां वर !' इति भरद्वाजप्रश्ने 'भृगुवाच—सत्यं दानमथादोह आतुरोऽस्य त्रपा धृषा ।
तपश्च इत्येतं यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः । क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसङ्गतः । दानादानपतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
वणिज्या पशुरक्षा च कृष्यादानरतिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ सर्वभक्षरतिर्गित्यं सर्वभक्षकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ शुद्धे चैतद्भवेत्क्षत्र्यं द्विजे'... (म. भा. १।२।१।१, ४-८) इति । अत्र गुणकर्मासुरा-
णैव ब्राह्मणत्वादि व्यवस्थापितं; निरस्तं च जातिब्राह्मणत्वादीनि व्यक्तमेव । एवं मागवतोऽपि [४।१।३५] 'यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं
उपो वर्णाभिर्यल्लक्षणम् । यदन्यत्रापि दश्येत तत्रैवैव जिनिर्दिशेत् ॥' इति लक्षणासुराणैव ब्राह्मणत्वादिना निर्देशो विहितः । तस्मा-
द्ब्राह्मणादीनां जन्मसिद्धत्वं भगवतोऽनभिमतं सर्वथा निष्प्रमाणं च प्रतारकवक्तैः कल्पितमेव—इति महता संरम्भेण वर्णयन्ति ॥ —
गी. ४५

१ शां. भा.— मातुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः, नान्येषु लोकेष्विति नियमः किञ्चित्तः ? इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्तमानवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं [४।१।१] कस्मात्पुनः कारणाभियमेन तथैव वर्तमानवर्तन्ते, नान्यस्य इति ? उच्यते— चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयैश्वरेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” [ऋक्सं. ८।४।१।२ यजुस्तं. ३।१।१] इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागशो गुणविभागशः कर्म-

— तत्रोच्यते—अत्र हि भगवद्वाक्ये सृष्टवर्णोद्देशेनैव गुणकर्मणी विधीयते, न तु गुणकर्मोद्देशेन वर्णाः; भगवत एव वचनान्तरेणोक्तार्थस्य गम्यमानत्वात् । तथा च तद्वचनम्— “ ब्राह्मणक्षत्रियविशो यद्वर्णां च परम्परा । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्युगे ॥ ” (१।८।४) इति । अत्र हि ब्राह्मणादीनां कर्माणि ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताविशिष्टान्येवानुगुणगन्तव्यानि, आहारविहारादेर्मनुष्यमात्रसाधारण्येन विधेयभावात् । तादृशकर्माचरणे चाधिकारसिद्धयर्थं तदावस्थाप्रागेव ब्राह्मणत्वाद्यपेक्षितमिति न तैः कर्मविभागाद्विभक्त्यादिसिद्धिर्वैयुक्त्युक्ता, सिद्धसाधनत्वापत्तेः । न च क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणकर्मणि कृते तेषां ब्राह्मणत्वप्राप्तिः सम्भवति, अतश्चिकारिकतत्त्व कर्मणः श्रेयस्साधनत्वाभावात्; प्रत्युत ‘ परममो भयावहः ’ (३।१५) इति भगवतैव निन्दितत्वेन प्रत्युपायजनकत्वाच्च । ‘ शमो दमः— ’ ‘ शौर्यं तेजः— ’ इत्यादीनां न ब्राह्मणत्वक्षेत्रियत्वाद्विजाति-प्रयोगजद्वेषोक्तानि, किन्तु प्रयोग्यत्वैवैव; ‘ स्वभावजम् ’ इति लिङ्गात् । किञ्च ‘ येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैर्यास्तथा यद्वा— ’ (१।१२) इति वदतो भगवतो जन्मत एव जातिभेदोऽभिमत इत्यत्र न शङ्कालेशोऽपि तदनुसारेण सूत्रेः शस्य स्वारस्यानुगुणे न च गुणकर्मणी विभज्य विभज्य चातुर्वर्ण्यमौश्वरेण सृष्टमित्येव व्याख्येयम् ॥ उपर्युहितशायममो महाभारत एव [१।३।१८, १९] ‘ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्मे तातु विधाय च । वर्णं वर्णं समाधत्त ह्येकैकं गुणभागमुगुम् ॥ ब्राह्मणे वेदमय्यं तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् । दार्ष्यं वैश्ये च शूरे च सर्वेषांयुक्तताम् ’ इति । इह वर्णसंख्यनन्तरं तत्र गुणकर्मोद्देशेन विभागोपाधानं स्पष्टमेवेति महाभारतस्यापि जन्मसिद्धमेव ब्राह्मणत्वाद्यभिमतं प्रतीयते । उक्तं च कण्ठरेवेणापि— ‘ जन्मैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते । ’ (म. भा. १।३।१।५) इति; ‘ बहोस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पृथग्ये तात ! कस्मिन्निब्रह्मणो नाम जायते ॥ ’ (म. भा. १।३।१।५, २।१।२) इति च ॥

नन्वेव ‘ शूरे तु यद्वैश्ये— ’ इत्यादौ का गतिः ? इति चेत्— ‘ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसर्वं विषमुच्यते । ’ इत्यत्र ब्रह्मसर्वे विषपदोपपदाव्यर्थेयव विषे विषवत्प्रतिषेधवदिदमपि शूरे ब्राह्मणत्वारोपाधयेव ब्राह्मणे ब्राह्मणत्वनिषेधात्, आरोप्यमाणारोपाधिकरणयोः पारमार्थिकभेदस्य सर्वसम्प्रतिपक्षत्वाच्च न तस्य वचसो जन्मसिद्धब्राह्मणत्वाद्विनिषेधे तात्पर्यम्; अपितु सत्यादिगुणविशिष्ट-प्रशंसायामेवेति ग्रहण । अन्यथा तव प्रथमादौ कश्चिद्विजयपदयोरसिद्धार्थता, द्वितीयादौ उद्देश्यासिद्धि दुर्गारैव । तस्मादत्र गुणहोन-ब्राह्मणस्य शूद्रसाम्यमात्रं विवक्षितं न पुनस्तद्विभक्त्यम् । अत एवोक्तं तत्रैव— ‘ तावच्छूद्रसमो श्रेय यावद्भवेन जायते । ’ (म. भा. ३।१८।३६) इति । एवं शूद्रपदेऽपि । एवं ‘ यस्य यल्लक्षणं— ’ इत्यादिभाष्यतमपि शौर्यादिशालिनि शूद्रते सिंहपदवद्ब्राह्मणादिष्वपि गुणसादर्याद्ब्राह्मणादिपदव्यवहारमात्रमवगमयति; न तु जन्मसिद्धब्राह्मणत्वसाधनत्वम् । इदमेव च तथा व्यवहारः साक्षादपि, यथा अत्रिसंहितायाम्— ‘ अल्लहस्ताः शुधन्वानः सङ्ग्रामे सर्वसम्मूले । आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥ कृषिकर्मरतो यश्च गवां च प्रतिपाळकः । वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ’ (१।१०, ८) इत्यादौ । जातिब्राह्मणा एव ह्यत्र गुणविशेषवशाद्वैश्यादिपदैर्व्येपदिश्यन्ते, अन्यथोद्देश्यविप्रतात्पर्यपत्तेः । न चैतावन्मात्रेण तेषां परमार्थतः क्षत्रत्वाद्यभ्युपगन्तुं युक्तम्, तथा व्यवहार-रस्य— ‘ दशाष्टपञ्चत्रिगुणसत्तमूढोऽन्विनो कमात् । विप्रो गृपो विप्रो शूद्रो द्वौ द्वौ नागेषु कीर्तिता ॥ ’ (अत्रिपु. २.४।३) इति संपद्युः ‘ विप्रः शुचिर्मधुपयः परमासर्पिर्विस्तप्रसूतसमगन्धधुपन्धिताः । ’ ‘ स क्षत्रियो विविधशस्त्रनिपातशूरः ’ ‘ कुक्षोऽपि तूर्णमुपास्म्यति वैश्यजातिः । ’ (मातङ्गलीला ८।९—११) इति गजेषु; ‘ शुगन्धा ब्राह्मणो मूमी रक्तान्धा तु क्षत्रिया । मधु-गन्धा भवेद्देवशा मधुगन्धा च क्षत्रिणी ॥ ’ (विश्व. वा. शा. १।२५) इति मृत्सायां चैवमन्यत्रापि मनुष्यव्यतिरिक्तेष्वपि दर्शनादतिन्यासः । न ह्येतो विप्रादिसंज्ञाभाजः सर्पादयो याजनादिब्राह्मणकर्माधिकारिणो भवन्ति, नापि ब्राह्मणादीनां विवाहा इत्यवचनसिद्धिमदम् । तथैव मनुष्या अपीति बोध्यम् । उक्तं च वारतान्तविरुद्धतो— ‘ देहान्तरं विना धर्मसादर्येणापि वर्णतः । उच्यते सा न मृद्वर्णोऽब्राह्मणोऽपि स्थिता ॥ ’ इति । न च गुणकर्मव्यभिचारदर्शनविरोधोऽपि, तस्य सोपाधिकत्वादभिन्नस्यापि सिद्धत्वात्, सृष्टिन्यायेन (पृ. मी. १।१।२७) बाहुल्येन व्यवहारोपपत्तेः, ‘ श्व कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वेव भवति, नाश्वो न गर्दभः ’ (पातं. म. भा. २।२।६) इति न्यायेन गुणकर्मव्यभिचारेऽपि जातिब्राह्मणत्वादीनामनपयात् । ‘ तपः श्रुतं च योनि-धेत्येव ब्राह्मणलक्षणम् । तपश्श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ ’ (पा. म. भा. २।२।६) इति ब्राह्मणलक्षणे तथा दर्शनाच्चेति सर्वथा जन्मसिद्धैव वर्णव्यवस्था, न केवलगुणकर्माजुसारिणीत्यत्र न शङ्कालेशोऽपि । तथा चोद्योषितं सूतसंहिता-याम्— ‘ सर्वेषां जन्मना जातिनान्यथा कर्मकोटिभिः । पथादीनां यथा जातिर्जन्मैव न चान्यथा ॥ ’ (शि. मा. सं. १।१।५) इति ॥ सर्वेषामपि श्रुतिसंतिपुराणेतिहासादीनां नायमेव सिद्धान्त इत्यन्यत्र विस्तरः— इत्येव प्रसक्तानुसक्त्या । — अविगीतो ।

विभागशश्च; गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' [१८४२] इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि [१८४३] कर्माणि, तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि [१८४४] कर्माणि, रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्म, इत्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु, अतो 'मानुषे लोके' इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन शुद्धसेजो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते—यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्वच्छर्तारं, अत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनुष्यलोके चार्तुर्वर्ण्यं चातुराभ्यमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकाऽनियमे कारणं पृच्छति—**मानुष एवमिति ।** आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादापूर्वकं चोद्यस्तथापयति—**अथचेत्यादिना ।** प्रसङ्गं परिहरति—**उच्यत इति ।** तर्हि तत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वसम्भवाद्दमदादितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽहं—**तस्येति ।** ईश्वरस्य विषमसृष्टि विद्वद्धानस्य सृष्टिष्वेवमित्यर्थाहं कथयति—**गुणेति ।** गुणविभागेन कर्मविभागस्तेन चार्तुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमेवोपदिष्टं स्पष्टयति—**तत्रेत्यादिना ।** प्रसङ्गप्रतिविधानं प्रकृत्युपसंहरति—**तच्चेदमिति ।** मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वकं कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णाश्रमक्षेत्रेण सृष्ट्वात्, न लोकान्तरेषु, तत्र वर्णाश्रमावात् । ईश्वरमेव चातुर्वर्ण्याश्रमादिविभागमागिनोऽधिकार-

रिणोऽनुवर्तन्ते, येनैव वर्णावेस्तद्व्यपारस्य च सृष्ट्वात्तदनुवर्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः । तस्मेत्यादिद्वितीयभागापोषं चोद्यमनुवर्तते—**हन्तेति ।** यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तत्निष्ठव्यापारस्य च धर्मादेर्निवर्तकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तत्त्वविप्रसङ्गाभित्ययमुक्तत्वादि ते न स्यादित्यर्थः । मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृत्वमित्यभ्युपगमाभित्ययमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह—**उच्यत इति ।** मायाव्याप्तिं संव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताऽहं तथापि तयाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना । अकर्तृत्वादेवामोक्तृत्वसिद्धिरित्याह—**अत एवेति ॥ १३ ॥**

३ रा. भा.— यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयमाह—चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणश्रमादिकर्मविभागेन च प्रविभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्ष्यते, मयैव चोपसंहियते; तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— नन्वक्षीणान्तपापसंश्रयत्वं सर्वेषां समम् । तत्तथाविधैकित्वात्प्रिफलकाङ्क्षित्वेवमपि सामानम्; अतः कस्यापि सुसुखाविदाभ्योक्षोपायशान्नामप्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन तत्परिहारः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—**यथोक्तोति ।** पूर्वोक्तोक्तोऽपि देवतान्तराधीनेषु सुप्रदण्डेष्वपि सर्वकर्तुः स्वस्यैव हेतुत्वं 'चातुर्वर्ण्यं' इत्यादिना दर्शितम् । व्यष्टिसृष्ट्यन्तर्गतं चातुर्वर्ण्यकथनं समस्तव्यष्टिसृष्टिः सृष्ट्यावैमित्त्यभिप्रायेण **चातुर्वर्ण्यप्रमुखमित्युक्तम्** । वैषम्येनैवैष्टयपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्ट्युपादानम् । 'गुणकर्मविभागश्च' इत्येतद्व्यपञ्चश्रित्यभिप्रायेण सत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण सत्त्वादीत्युक्तम् । सत्त्वादिसृष्ट्यावैमित्त्यव्यापाराणां तदनुगुणेत्युक्तम् । 'तमः शुद्धे रजः क्षये ब्राह्मेण सत्त्वमुत्तमम्' [म. भा. १४।३।११] इत्यादि-

गुणविभागः, 'ब्राह्मणक्षत्रियविभागः' [१८।४१] इत्यादिकर्मविभागः । **श्रमादिकर्म** इति— श्रमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः । 'शमो दमः' इत्युपक्रम्य ब्राह्मं कर्म स्वभाजम्' [१८।४२] इति वक्ष्यते । एवं देवतियैकानुगुण्यादिजातिषु वाराहप्रादेशानकल्पादिषु च पुराणेषु प्रपञ्चितस्तत्तदुपेक्षादिको विषयमसृष्टिकारो ऋण्यः 'क्षुत्वादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुत्वेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिग्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—**सृष्टीति ।** एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्यापि स्वकर्तृत्ववचनात्, 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य जगामते' [वि. च. ६।१।५] इत्यादेशोऽप्युक्तो भवति । सृष्टितं चैतत् 'संश्रामोर्तुक्षितिषु निश्चिक्वत उपदेशात्' [ब्र. सू. २।४।२०] इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— अहमेव हि कर्तेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति; चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः, सात्त्विकराजसः क्षत्रियः, राजसतामसो वैश्यः, तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' [१८।४२] इत्यादिना वक्ष्यते । क्रियायां नैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः— "विष्कर्मा विपनाः" [ऋक्सं. ८।३।१७] इत्यादि । 'तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः' [भाग. ६।४।४६] इति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् [पृ. १४२] ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.—चातुर्वर्ण्यमित्यस्य सङ्गतिं सूचयन् तात्पर्यमाह—अहमेव हीति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याथ तदन्तर्भूता, तस्मात्स्वपितरं मां परित्यज्यान्त्येवता यजन्तः कथं महाफलमाप्नो भवेयुः ? इत्यादिहेत्यर्थः । 'विचित्रा तद्विगतगतिः' इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे 'चतुर्वर्ण-दिम्यः स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्' [वार्त्ति. ७१३१३] इति नादरणीयमिति भावेनाह—चतुर्वर्णेति । वर्णश्चत्वारो गुणश्चयः तत्कथं तेषु गुणविभागः ? इत्यत आह—सार्वत्रिक इति । राजसत्त्वसार्वत्रिके-ष्वेवायं विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्राथम्यात्क्षयिष्ये रजसः सत्त्वमधिकम् । तत एव वैद्ये तमसो रजस्तच्च समत्वंयुतं, रजो-

पेक्षया तमोऽधिकं द्यूह इत्यसौ तामसः । सत्त्वं तु तमोऽप्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृशः ? इत्यत आह—कर्ममिति । यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वात् जीववत्तवापि कर्मक्षेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभावं वक्तुं हेतुस्तान्बुध्यते, 'तत्स्य' इति, तदेतद्बाह्यतमित्यत आह—क्रियायामिति । कथं वैलक्षण्यमित्यतः श्रुत्यैव दर्शयति—तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमनास्तत्राभिनवेशारहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यं पुराणेन दर्शयति—तनुरिति । क्रियाया मिथ्यात्वात्कर्ताऽप्यकर्तृति परव्याख्यां प्रत्याख्याति—साधितं चेति । एतत्क्रियायाः सत्यत्वं, पुस्तताद्वितीये ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एव—चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम् । गुणाः सत्त्वाद्य-स्तद्विभागेन च । तत्र सार्वत्रिकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । तामसस्य द्यूहस्य शुश्रूषैव कर्मः इत्येवंगुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि जानीहि । वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥

८ वै. ग. नि.—किञ्च सर्वोऽपि लोकसिगुणसमकत्वात् । स्वस्वगुणरूपमेव यत्र तत्र प्रवर्तते, न तु मदाश्रयण एवेत्यभिप्रेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राख्या-क्षत्रारो वर्णाः, तेषु चातुर्वर्ण्यम् । उपपक्षणमेतत् । चातुर्वर्ण्यप्रसङ्गमखिलमपि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् मयेश्वरेण सृष्टम् । कथं सृष्टम् ? गुणकर्मविभागश्च गुणविभागेन कर्मविभागेन च । तथाहि—सर्वप्रधाना ब्राह्मणाः, तेषां शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तेषां शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि । रजस्तमप्रधाना वैश्याः, तेषां कृष्यादीनि कर्माणि । तमःप्रधानाः शूद्राः, तेषां त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणि । एवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्योपलक्षित-मशेषं जगन्मयोत्पादितम् ।

तर्हि विषमस्वभावजगत्सृष्टिकर्तृत्वेन तव वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् ; तत्राह—तस्मैति । विषमस्वभावस्य जगतो व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या अकर्तारं विद्धि । तत्र हेतुगम्यविशेषण अव्ययमिति ; त्रिविधपत्तिच्छेदरहितमि-

त्यर्थः । विषमजगत्सृष्टस्य मयि वास्तवत्वे हि तत्प्रयुक्त-वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिः ; तदेव सिध्येति कुतस्तत्प्रयुक्तदोष-सङ्गाः ? इति भावः । ननु विषमसृष्टिकर्तृत्वात्वास्तवत्वेऽपि इवावहारिकत्वमस्त्येव ; ततो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि व्यावहारिके त्वयि स्यातामिति शङ्क्यामपि तदेवोपचरमाकर्तृनीयं 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागदा' इति । सृज्यमानजनार्द्धैर्यथं न मज्जयुक्तम्, किन्तु प्राचीनतदीयगुणकर्मविभागप्रयुक्तम्, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' [ब्र. सू. २।१। ३४] इति न्यायात् । अतो व्यवहारदृष्ट्याऽपि न मयि वैषम्यादिप्रसक्तिरिति भावः । अत्र कर्तारमप्यकर्तारं विद्धीति भगवतेव जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नोपाधावाभावप्रतियोगित्वरूप-मिथ्यात्वस्य कण्ठरवेणोक्त्या जगत्कर्तृत्वसमानयोगक्षेमाणां जगत्प्रादान्तत्वजगदीश्वरत्वजगदन्तर्गामीत्वादीनामव्ययमपि ब्रह्मकर्माणां मिथ्यात्वे इदमेव लिङ्गमिति निर्विशेषब्रह्मवाद्-जगदुन्मुनिमयं श्लोकः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—ननु केचित्सकामतया देवान्प्रपद्यन्ते, केचिदतिक्रामितया देवान्प्रपद्यन्ते ; केचिन्निष्काम-तया त्वां न, सर्वे एकमेवेति ; कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनाम् ; उत्तमादिर्वैचित्र्यं कुर्वन्तस्तव कथं वैषम्य-नैर्घृण्ये न स्याताम् ? इत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णात्मकं जगन्मया सृष्टं 'चत्वारो जडिरे वर्णाः पुरुषादाश्रमैः सह' इति भगवद्वाक्यात् । परं गुणकर्मविभागश्च इति गुणाः सत्त्वादयः तदनुगुणकर्माणि तैर्वि-भागस्तेषां कृतः स्थूलः । दैवासुरविभागस्तु पूर्वत एव कृतः सूक्ष्मः । तत्र सत्त्वप्रधाना विप्रास्तेषां च शमद-मादीनि कर्माणि ; सत्त्वजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां शौर्यादिः ; रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादिः ; तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां द्विजशुश्रूषेत्येवं सृष्टं मयैव । जीवेषु चतुर्वर्णेष्वपि प्रकृत्या सह संसृष्टत्वाद्गुणकर्माणि सहैवेन्द्रियैर्दत्तानि 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजद्विमुः । मात्रार्थं च भवार्थं च स्वात्मनेऽकरुणाय च' [भाग. १०।८।७१२] इति वाक्यात् । तानि तु त्रैयथा कृतानि तथैव च फलदानि ब्रह्मणो वरदानादिति पूर्वं उक्तं 'देवान् भावयतामेन' [३।११] इत्यादिना । अतः कर्तारमपि जनकमपि मां तत्त्वतोऽकर्तार-

मेव विद्धि; यतः अव्ययमिति, अहङ्कारादिरहितमित्यर्थः । तथाच सूत्रं 'वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' । [ब्र० सू० २।१।३४] अत्र भाष्यकारः— "जीवानां कर्मातुरोधात्सुखदुःखे प्रयच्छति" इति वादिबोधनायोक्तं सापेक्षत्वात् इति । वस्तुतस्तु आत्मसृष्टिवैषम्यनैर्गुण्यसम्भनोऽपि न, वृद्धिद्वयगवान् बीजवत्कर्म; तथाहि दर्शयति "एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेश्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष उ एव वाऽसाधु कर्म कारयति यमोऽन्निनीषति" [कौ.उ. ३।३।९] "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन (वा)" [चू. ॥ ४।४।५] इति च सापेक्षमपि कुर्वन्नीश्वरमाहात्म्यमिति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कर्मसिद्धिरपि त्वां विना कर्मं भवति ? इत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं वर्ण-चतुष्टयं गुणकर्मविभागशः गुणकर्मविभागैः सत्त्वरजस्तमसां यानि कर्माणि तेषां विभागैर्मया सृष्टम्, अतस्तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमव्ययमविनाशिनं ब्रह्मरूपमकर्तारं रसमार्गस्थं रस-परवशं मीं तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि विद्धि । इच्छया अंशैः कर्ता, न तु साक्षात्स्वयं इत्यपिशब्देन बोध्यते । अतो मदंशसम्बन्धेन तत्र सिद्धिर्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव वत्कर्मात्तुर्वर्ण्ये, नान्यस्य ? इत्यत आह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म; द्वन्द्वैकवद्भावः । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च द्रव्यदेवतादिरूपाः, विभागशः साधारणसाधारणविभागेन । तथा हि दानजपादिकं सर्वसाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव, न शुद्धस्य; राजसूयादिकं राज्ञ एव, नेतरेषां; इति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुष्यत्वात्पुत्रप्रीत्या पितुरिव तत्प्राप्त्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा— "गुणविभागशः कर्मविभागशः" इति योज्यम् । तथाहि—सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमदमादिकम्, रजोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शूद्रपैव; इति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वायं व्यञ् । चैतरो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मनुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ता एवेति भावः । ननु यथैव त्वं स्वसन्ततितर्पणेन स्वाह्वाकरणेन प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं, तर्हि मशान् संसारी त्वमसीत्याशङ्क्याह—तस्येति । कर्तारं मायायोगात्, वस्तुतोऽकर्तारं; अत एवाव्ययं अविकारिणम् ॥ १३ ॥

कर्माद्यवलेपशून्यपरमात्मज्ञानिनोऽपि कर्माद्यनवलेपता, तर्हाख्याय च पूर्वपूर्वतरप्रामाण्यम् ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं, यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन, अहङ्काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु, स्पृहा तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं, तदभावाच्च मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभि-जानाति 'नाहं कर्ता, न मे फले स्पृहा' इति स कर्मभिर्न बद्ध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भ-काणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मात्फलसम्बन्धवैयर्थ्यं फलतीत्याह—येषां त्विति । कर्मतत्फलसर्वपरीशून्यमीश्वरं पश्यतो दर्शानुरूपं फलं दर्शयति—न मामिति । तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्ता त्वाभिमतस्तानीति यावत् । देहेन्द्रियाधारम्भकत्वेन तेषां कर्मणामीश्वरे सम्पत्ताभावे तस्य तत्फलवाणस्यायामहङ्काराभावं हेतुं करोति—अहङ्काराभावादिति । कर्मफलतृष्णाभावाच्चे-

श्वरं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह—न चेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—येषां त्विति । तदभावात्कर्मसु 'अहं कर्ता' इत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाश्चाभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमायातं ? इत्याशङ्क्योत्तरार्थं व्याचष्टे—इत्येवमिति । अभिज्ञानप्रकायमभिनयति—नाहमिति । ज्ञान-फलं कथयति—स कर्मभिरिति । कर्माद्यम्बन्धं विदुषि विशदयति—तस्यापीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—कथमित्यत्राह—न मामिति । यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि न मां लिम्पन्ति न सम्प्रक्षन्ति; न मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्म-विशेषप्रयुक्तानित्यर्थः । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता ।

४ वे. ता. चं.—एककायपिक्ष्वैकस्यैव कर्तृत्वं तदभा-
वत्वेति व्याहृतमित्यभिप्रायेण बोधयति—**कथमिति** । कर्तृ-
त्वं तावन्मुख्यम्, अकर्तृत्वं तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यते
इति व्यञ्जयति—**यत इति** । कर्मशब्दोऽत्र न पुण्यपापविषयः,
प्रकृत्यनुपयुक्तत्वादिनामां कर्मवशयस्वशब्दाभावात्, शङ्कितविरो-
धपरिहारात्मकत्वस्यैव युक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधान-
प्रावल्याभित्यभिप्रायेण **इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि क-**
र्माणीत्युक्तम् । ‘न मां लिम्पन्ति’ इत्यस्य मुख्यसङ्गतत्वेऽर्थस्य
तावदाह—**न मां ... सम्प्रक्षन्तीति** । कथमेतावता विरोध-

परिहार इत्यत्राह—**न मत्प्रयुक्तानीति** । वैषम्योऽथ विशेष-
हेतुत्वं निषिद्धयत इति न विरोध इति भावः । कस्माद् विषम-
सृष्टेश्विशेषहेतुः ! इत्यत्राह—**तानीति** । उक्तहेतुवशादकर्तृ-
त्वव्यपदेशोक्तिर्वै निगमयति—**अत इति** । **प्राप्ताप्राप्त-**
विवेकेन, पुण्यपापतारतम्यानुगुणसुखदुःखादिविषमसृष्टितार-
तम्यदर्शनकृतविशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्रेष्वङ्गुरेषु
क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं स्ववर्णजवैचि-
त्र्यहेतुकं तद्वदिति भावः । एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृ-
त्वमुक्तम् ।

३ रा. भा.—यतश्च सृष्टाः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादि-
हेतुस्वकर्माणुगुणं भुञ्जते; सृष्ट्यादिकले कर्मफले च तेषामेव स्पृहेति न मे स्पृहा । तथाऽऽह सूत्र-
कारः ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ [ब्र. सू. २।१।३४] इति ।

४ वे. ता. चं.—अथ विशेषसृष्टिफलनिस्सृहत्वेनाकर्तृ-
त्वमुच्यते इत्यभिप्रायेण ‘न मे कर्म—’ इत्यादिकं व्या-
ख्याति—**यतश्चेति** । स्वस्य स्पृहानिषेध इतरेषां स्पृहात्सत्त्वा-
भिप्राय इति व्यञ्जनाय **सृष्टा** इत्यादिकमुक्तम् । **सृष्टाः क्षेत्रज्ञा**
इति कर्मनिर्देशेन भोक्तृपुरुषाणामेकक्षेत्रज्ञादिसदृशत्वां सृष्टिरिति
भिधेयम् । भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते—**सृष्टिलब्धकरण-**
कलेवरा इति । न हि मदीयकरणदिलाभायां सृष्टिरिति
भावः । फलसङ्गादिहेतुसङ्गे बहुवीहितसुखयोन्यन्तरेण स्वक-
र्मविशेषकः । ‘फलसङ्गादिहेतुभिः’ इति वा पाठः । स्वकर्मा-
नुगुणं, न तु तन्निर्देशकेवलमन्तस्त्वसृष्टिविशेषानुगुणमित्येति भावः ।

‘कर्मफले’ इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः ।
फलस्वभावात् पुण्यपापरूपं कर्म फलमित्यभिप्रायेण—**सृष्ट्या-**
दिकले कर्मफले चेत्तुक्तम् । प्रवाहानादिवासनामूलतत्तदि-
च्छानुरूपं प्रवर्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुणं फलं
प्रयच्छामि, न तु स्वेच्छानुरूपं प्रयच्छामि, नापि स्वातन्त्र्य-
मात्रेण विषमं फलं ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परान्वीड्या-
सीत्येतद्विल्लिखामपि ‘न मे स्पृहा’ इत्यन्तेनोक्तं भवति ।
‘अनोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽम्बवीर्य’ [सं. भा. १।१।
१५३] इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्सङ्ग्रहीतुः शारीरकसूत्रै-
र्गोकार्थं संवाक्यति—**तथाऽऽहेति** ।

३ रा. भा.—तथाऽऽह भगवान्पराशरः ‘निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधान-
करणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वेदं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते । नीयते तपतां
श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्’ [वि. पु. १।४।५१, ५२] इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्रज्ञानां
मृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीन-
कर्मशक्तय एव; अतो निमित्तमात्रं मुक्त्वा सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादि-
विचित्रमात्रे नान्यदपेक्षते; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव हि देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.—तत्पितृदेवतापारमार्थ्यविदो वचनं च
दर्शयति—**तथाऽऽहेति** । तत्र हि वराहप्रादुर्भावमभिधाय
‘सुग्राह्यधनुरो लोकाप्तापूर्ववत्समकल्पयत्’ [वि. पु. १।४।४९]
इत्यन्तेन पृथिवीमसुदूरणमृष्वेतादिविभागादिकमुक्त्वा ‘ब्रह्मा-
रूपसरो देवस्ततोऽसौ रजसा हृतः । चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वै-
क्त्रवरो हरिः’ [वि. पु. १।४।५०] इति चतुर्मुखशरीरस्य
भगवान् विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तिमुष्टिरेव प्रसक्ता । ततो
‘निमित्तमात्रम्’ [वि. पु. १।४।५१, ५२] इति श्लोकद्वयमु-
क्तम् । अनन्तरं च ‘यथा ससर्जे देवोऽयं देवर्षिपितृदानवान् ।

मनुष्यतियैश्चुष्यादीन् भूयोमत्तल्लोकैकसः’ [वि. पु. १।५।१]
इत्यादिः ‘विस्तारत्’ [वि. पु. १।५।१२] इत्यन्तो
मैत्रेयप्रश्नोऽपि देवादिविषमसृष्टिविषयः । प्रतिवक्त्रा च भगवता
पराशरेण ‘मैत्रेय ! कथयाम्येष शृणुष्व सुसमाहितः । यथा ससर्ज
देवोऽसौ देवादीन्खिलावन्विभुः’ [वि. पु. १।५।१३] इत्यारभ्य
‘किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि’ [वि. पु. १।५।१४] इत्यन्तेना-
ल्पविस्तरे कृते पुनरतिविस्तरे मैत्रेण शृष्टे ‘कर्मभिर्माविताः पूर्वाः
कुण्डलकुण्डलेस्तु ताः । खयात्या तयाऽन्यनिर्मुक्ताः संहारेऽन्युप-
संहताः । स्वाभारान्ताः सुरायाश्च भजा ब्रह्मध्वजविवाः’ [वि. पु.

१।५।२६, २७] इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिष्विमसृष्टिर्हि प्रकृत्यते । अतः पूर्वापरपर्यालोचनया सृज्यशब्देनात्र देवमनुज्या द्युः सृज्यविशेषा निदिश्यन्ते; शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मेव; वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिसाधम् । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते' [वि. पु. ३।७।११] इत्यादौ । 'निमित्त मासम्' [वि. पु. १।४।५२] इति च नोपादानत्वनिषेधः, धृतिस्मृतिस्त्रपूर्वापरकोप्रसङ्गात् । अतस्तत्तत्कर्मविशेषप्रयुक्तया प्रकृत्योदितविषयसृष्टेरैवम्यासां प्रति प्राधान्यमनेन निषिध्यते, 'मयैवेति निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सृज्यसाक्षिन् !' [१।१।३३] इतिवत्; 'प्राधान्यकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः' [वि. पु. १।४।५१] इति । ह्यात्राप्युच्यते । नन्वेवं सत्यप्राधान्यत्वमिदमर्थोक्तं स्यात्, तदपि सत्यादिविरुद्धं कर्तुं चिरद्वन्द्वं च; 'स्वतन्त्रः कर्ता' [अत्र. १।४।५४] इति हि कारककं प्रति प्राधान्यं कर्तृलक्षणं स्मरति । अतोऽयं प्राधान्यशब्द उपादानपर इति चेत्, तन्न; भित्तोपादानैक्यभूत्यादिविरोधात्; उपादाने करणशब्दान्नोचित्याच्च । न चास्तुतान्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करणभूतस्यादृष्ट्यापि तत्सापेक्षत्वात् । अतो द्वितीय-श्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षमसाधारणकारणान्तरनै-रपेक्ष्यं चोच्यते । तदेतद्विह्वलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः यो मामभिजानाति, स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उप-पातितः, उकार्थद्वय प्रकृत्योपयोग उच्यते— इति मामित्यादिना । इतिशब्दः 'चातुर्वैयर्थ्यम्' [४।१३] इत्यादिकं सर्व परामृशतीत्यभिप्रायेणाह— एवमिति । कर्मभिरिति सामान्यतो निर्देशोऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात् सर्वकर्मविनाशायोणात्, 'एवं हात्वा कृतं कर्म' [४।११] इत्यनन्तरवाक्यादुरोधाच्च सङ्कोचं कार्यं प्रकृतोपयुक्तं विनाशोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्मयोगा-

५ आ. मा. भा.—अत एव 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' [४।१४] इतश्च न लिम्पन्तीत्याह— न मे कर्मफले स्पृहेति । इच्छामात्रं त्वस्ति, न तु तत्राभिनिवेशः । तद्योक्तम्— 'आकाङ्क्षन्पि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः— "ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्" [म. ना. उ.] इति । कथं वा ? "इत्यनन्त। वेत्यनन्तवदिति होवाच" इति ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अपव्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य सङ्गतिः ? इत्यत उत्तरं सङ्गतिमाह— अत एवेति । एवशब्देनास्मद्व्याख्यान एवायं हेतु-हेतुप्रज्ञा तु च्युत्यते, न परव्याख्यान इति सूचयति । जीवानां कर्मलक्षेऽभिव्यक्तिः कारणं तस्य नास्तीति । मिथ्यात्वं तु जीवक्रियायामपि समानमिति तेषामपि लेषाभावे किमाश्रय आक्षेपः स्यात् ? ज्ञानेन विशेष इति चेत्, न; तस्याश्रयणात् ।

सृज्यानामिति । सृज्यशब्दस्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः—**क्षेत्रज्ञानामित्यनेनोक्तः ।** निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसहपठितनिमित्तपदत्वव्युदासाह—**कारणमात्रमिति ।** 'सृज्यशक्तयः' इत्यत्र समानाधिकरणसमासभ्रमव्युदासाय **सृज्यश्रुतेत्या-नुक्तम् ।** प्रलयकाले करणकलेवरादिरहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्कान्युदासाय—**प्राचीनैस्तुचुम् ।** पूर्वकल्पसम्भव-शरीरैः कर्माणि निष्प्रजानि, 'नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि-शतैरपि' [ब्र. वै. प्र. खं. २६।७०] इति हि स्मरन्ति; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । सृजितं चैतत्— 'न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादिवादुपपद्यते चाप्युपल-भ्यते च' [ब्र. सू. २।१।२५, २६] इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकर-णादिसिद्धसृज्यविशेषविषय इत्यभिप्रायेण—**इदं क्षेत्रज्ञवस्तिव-त्युक्तम् ।** 'स्वभावस्या वस्तु वस्तुतां नीयते' इत्युक्ते अवस्था-न्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति; प्रागसतः सत्तायोगित्वविव-क्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्, 'रवशक्त्या वस्तु वस्तु-ताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रवृत्त्यात् । तत्राश्रयान्तरमस्मिन्प्रकरणे प्रलयदशापन्नानां देवादिसाव एवेत्यभिप्रायेण देवादिवस्तुभावमित्युक्तम् ।

कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितं च फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यते

रम्भविरोधिभिरिच्छाशुचम् । विरोधित्वेऽनन्तरव्यापारक-थनम् । **फलसङ्गादिहेतुभिरिति ।** यदा फलसङ्गादिना कृत-त्वात्फलादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्प्रजोपासनस्य उत्तराषाष्ट्रस्य इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य कस्मैतद्व्यर्थ इत्यवाह **मुच्यत इत्यर्थ** इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधोपापक्षय-हेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

लेपनिवारणं च व्यर्थम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमतोक्तत्वात् 'न मे कर्म' इति किमर्थं ? इत्यत आह— इतश्चेति । नन्वात्मायै भगवतः फलत्प्राप्त्यावेऽपि परार्थसत्त्वेव, तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यतः आह— इच्छेति । तत्र कर्मफले येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः सोऽभिव्यक्तिः । अत्र प्रमाणमाह— **तच्चेति ।** 'व्यत्ययो बहुलम्' [अत्र. ३।१।८५] इति व्यत्ययः । ज्ञानं ज्ञानमिव, इति मामित्येवं ज्ञानिनो मुक्तिः

फलमुच्यते । सा च वर्तमानप्रत्ययेन । प्राक् च सूत्रप्रत्ययेन 'मद्भावा-
मागताः' [४।१०] इति । तत्रैकजीववादिनामाक्षेपमुद्भाव्य प्रति-
पद्यति—न चेति । केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति, केचिद्भूता इति
पक्षेऽतीतएव काले क्रमेण सर्वमुक्तिः स्यात् । तथा चेदानीं संसारा-
नुपलम्भः स्यादिति न शङ्कनीयम् । कस्मात् ? यतः श्रुतिरेवमा-

शङ्क्य पर्वहार्षादित्याह— तथा हीति । हृदा बुद्ध्या च
इत्येतत्कथं वा युज्यते ? उक्ताक्षेपादित्याशङ्क्यामनन्ता जीवा
इत्युत्तरम् । ननु कालोऽप्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरमाह— अनन्त-
वदिति । “ यथा भगवान् कालश्चेन्म्योऽप्यतिशयेनानन्त-
स्तथाऽनन्ताः कुत इति होवाच ” इति श्रुत्यन्तरमिति ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्तृत्वे कर्मफलसम्बन्धाच्चतानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— न मामिति । न
मां कर्माणि यज्ञादीनि लिम्पन्ति उपश्लिष्यन्ति ; देहाधारम्भकत्वेनाहङ्काराभावात् ! न मे कर्म-
फले स्पृहा । अतो हेतोरकर्मात्मज्ञानादहं कर्मभिरलिप्त इत्यतोऽपि मां परमात्मानं योऽभिजानात्य-
वगच्छति कर्मभिर्न स बध्यते न लिप्यते ॥ १४ ॥

८ वें. प्र. गि.—एतदेवाकर्तृत्वमुपादयन्वाह— न
मामिति । कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीनि मां निरहङ्कारं न लिम्पन्ति
नोपश्लिष्यन्ति ; न बध्यन्तीति यावत् । मे ममावाप्तसमस्त-
कामस्य कर्मफले स्पृहाऽपि न विद्यते । लोके अहङ्कारफले-
च्छाभ्यां कर्माणि लिम्पन्ति ; तदुभयाभावान् मे लेपोऽस्ति ;
तदभावाच्च न वास्तवं कर्तृत्वमित्यर्थः । एतच्चाकर्तृत्वं तात्पर्ये-
णोच्यते न त्वपचारेणेति दर्शयितुं फलरूपं तात्पर्यलिङ्ग-
माह— इति मामिति । उक्तप्रकारेण मामकर्तारं यो जानाति
स कर्मभिर्न बध्यते । निरहङ्कारत्वनिस्पृहत्वाभ्यां निर्लेपमक-
र्तारं मां जानन्त्वयमप्यहङ्कारादितिशैथिल्यं प्रतिपद्य तत्त्वप्रदा-
र्थक्यज्ञानान्मुच्यते इत्यर्थः । वाञ्छ माध्वव्याख्यानम्—
‘तस्य कर्तारं मामकर्तारं कर्तुरहितं विद्वीथ्यथेः । यद्वा कर्तार-
मपि मां जीवविलक्षणकर्तृत्वावकर्तारं विद्धि’ इति ; अत्राय
व्याख्यानं कर्तृत्वस्य कर्तृत्वाहित्यरूपेणाकर्तृत्वेन सह विरोधाप्र-
सक्तेः ‘कर्तारमपि’ इति विरोधार्थकस्यापिशब्दस्यानुपपत्तिः ।
कर्तारमकर्तारमपि विद्वीत्यपिशब्दस्य सङ्ख्यार्थकत्वे न्यव-
हितान्वयदोषः । यथाश्रुतान्वये च सम्भवति दूरान्वयो न

न्यायः । द्वितीयव्याख्याने तु अकर्तारमिति सामान्यतः कर्तृ-
त्वनिषेधस्य जीवसाधारणकर्तृत्वनिषेधपरत्वेन सङ्कोचकल्पनं
दोषः । किञ्च ‘न मां कर्माणि लिम्पन्ति’ इत्युत्तरलोके कर्म-
लेपाभावेन कर्तृत्वसामान्यत्वस्य निषेधावगमात्तद्बोधः । अपि
च ‘कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारम्’ इति स्वरसतः प्रतीय-
मानः कर्तृत्वाभावरूपोऽर्थः कुतस्त्यज्यते ? ब्रह्मणि विश्वकर्तृ-
त्वस्य शास्त्रप्रसिद्धिरिति चेत्, तदकर्तृत्वस्यापि “निष्कलं
विक्षियम्” [अ. उ. ३।१९] इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिं किं न
पश्यसि ? हेयक्रियाकर्तृत्वनिषेधपरमेवेदं शास्त्रमिति चेत्, न ;
शोकादिहेयक्रियाकर्तृत्वस्यापि ब्रह्मणि रामायणभारतादिशा-
स्त्रप्रतिपत्तत्वेन तत्रिषेधस्याप्ययोगात् । अथ शोकादिकर्तृत्वं
मायामात्रमिति शास्त्रेणैव प्रतिपन्नमिति चेत्, विश्वकर्तृत्व-
मपि मायामात्रमिति “अतोऽप्यदातेषु” [ब्र. उ. ३।१४; ३।१५; ३।१६; ३।१७] इत्यादिशास्त्रप्रतिपत्तं कुतो न जानीषे येनैवं
दुराग्रेण गीताशास्त्रमात्मानं च नाशयसि ? । विस्तरस्तु
अद्वैतपञ्चरे द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

९ व ० त ० दी०— तथाहि न मामिति यतो न कर्मफले स्पृहेति इदमेव मम जीवतो विलक्षणत्वमिति मां
योऽभिजानाति सोऽपि मद्गर्भा भवति ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेद्विद्वांसः किमिति कर्म कुर्वन्ति ?
तत्राह— न मामिति । मां कर्माणि न लिम्पन्ति बध्ने न कुर्वन्ति ।

मे मम कर्मफले यज्ञाद्ये इन्द्रियादिवत् स्पृहा इच्छा न । इत्य-
नेन प्रकारेण मां योऽभितो जानाति स फलभोगेन बध्यते १४

११ नी० भा० दी०— ननु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वं ? ब्रह्म वाह— न मामिति । कर्मलेपोऽपि कुतो नास्ती-
त्यत आह— न मे इति । यः कर्तृत्वाभिमानी स लिप्यते, यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मनुते, इति
फलेच्छाभावादकर्ता । अकर्तृत्वाच्च न लिप्यतेऽयं इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात् कर्मभिर्न
बध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

१ नव्यास्तवत्र— ‘एवं मोक्षकर्मणोर्विरोधाभावात् त्वं कर्म कुर्वति निश्चितमुपदिष्टं भगवता’ इत्याहुः । तस्मिन्मय, अत्र
मोक्षकर्मणोर्विरोधाभावाप्रतिपादनाभावात्, तद्विरोधस्यान्यत्र दृढतरं समर्थितत्वाच्च । ‘मुमुक्षुभिः’ इत्यस्य ‘ज्ञानिभिः’ इति ।
तेदीयं विवरणमप्युपेक्ष्यमेव ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.—‘ नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहा ’ इति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तेर्मुमुक्षुभिः । कुरु तेन कर्मैव त्वं, न तूष्णीमासनं, नापि सन्ध्यासः कर्तव्यः, तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् । यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं, तत्त्वविच्छेदोक्तसङ्गहार्थः; पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं, नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—तव कर्मतत्फलसम्बन्धाभावे, तया ज्ञानवन्तश्च तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणा ? इत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहां चाकृत्वा सुमुक्षुवत्त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह—नाहमित्यादिना । ‘ नाहं कर्ता ’ इत्येवमादि एवमा पराश्रयते । तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः । कर्मैवेत्येवकारार्थमाह—नेत्यादिना । त्वराब्दस्य क्रियापदेन सम्बन्धः । तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति—पूर्वैरिति । यदुक्तं

किं मम कर्मणा ? इति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा १ यत्तत्त्वतादचित्तशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मेत्याह—यदीति । द्वितीयं प्रत्याह—तत्त्वविदिति । कुरु कर्मति सम्बन्धः । पूर्वैर्मुहेराचरितमित्येतावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽह—जनकादिभिरिति । ते तावदेवं सम्प्राप्य कर्म कृतवन्तः, न तदिदानीमप्राप्ताणि कृत्वा दुष्टेयमित्याशङ्क्याऽह—पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—एवं मां ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैः पूर्वैरपि सुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म कृतं तस्माच्चमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादिभिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणानाकारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—तत्पूर्वकं कर्मयोगं शिष्टालुप्तानप्रदर्शनेन द्रवयन् अर्जुनं प्रत्ययुहास्ति ‘ एवं ’ इति श्लोकेन । एवमिति—कर्तृत्वाकर्तृत्वादिनोक्तप्रकरणेत्यर्थः । ‘ ज्ञात्वा कृतं कर्म ’ इत्युक्ते ज्ञानस्य कर्मकरणहेतुत्वं सूचितम् । ‘ कर्मैर्निन स बध्यते ’ [४।१४] इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तनद्वारा ज्ञानस्य कर्महेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैरित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र सुमुक्षुकर्तृत्वविधियत्वात् व्यवहितमपि प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण

उक्तलक्षणमित्युक्तम् । त्वंशब्दो यदीतिस्वयाधात्मन्योपदेशानां सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम् । ‘ इमं विवस्वते ’ [४।१] इत्यादावुपलब्धालुप्तातः पूर्वैरिति पराश्रयन्त इत्यभिप्रायेण विवस्वन्मन्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य किंवाविशेषणत्वव्युदाहाराया पुरातनमिति । तदभिप्रेतमाह तदानीमेव मयोक्तमिति । एवं प्रवाहानादितिह विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिष्कर्मयोगोद्घातारूपत्वादस्य वक्ष्यमाणानाकारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—एवं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वेवं ज्ञात्वेति पुनरुक्तम्, कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्तत्वात्; इत्यत आह—एवमिति । यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते, तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात् कथं कर्मविधानं ? इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणमाचारोऽज्ञोच्यते । प्राक्तनु जनकादीनां विवस्वत्पाददीनां च विवस्वतमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण ‘ तत्र कर्म कृतैव ’ इत्याद्युक्तम् ।

न हि ज्ञानिनां कर्मज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुः । मुमुक्षुमिति ‘ तत्त्वाधु-कारिणि [अष्टा. ३।२।१३] उप्रत्ययः । पूर्वैः कृतमित्यनेनैव पूर्वतरत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिरित्यत आह—पूर्वैतरमिति । तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि कृतमित्यर्थः । कर्मणः क्षणिकत्वात्कथं तदेव कर्तव्यं ? इत्यतो वेदमुक्तम् । पूर्वमेव भवतीति पूर्वभावि; अत एव कर्मेत्यनुवादः ॥ १५ ॥

७ ह. वै. भा.—अहमेवेश्वरः कर्मणः स्रष्टाऽहमेव च कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वैः पुरुषैः पूर्वतरमेव कृतं कर्म, त्वं तस्मादेव हेतोः कुरु ॥ १५ ॥

८ वे. ब्र. मि.—इयं प्रासङ्गिकमवतारस्वरूपमन्यत्र तत्त्वसत्त्वानुप्रसक्तं निरुक्त्य प्रकृतमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमारभते—एवमिति । निरहङ्कारत्वनिस्पृहत्वान्यां कृतं कर्म न वन्धकमित्येवं ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिर्जनकादिभिः कर्म कृतम् । तस्मात्त्वमपि सप्रति कर्मैव कुरु, न तूष्णीमवस्थानं,

न वा कर्मसंस्थासमित्यर्थः । न केवलं ततः पूर्वैर्जनकादिभिरेव कृतम्, किन्तु ततोऽपि पूर्वैर्मन्वादिभिरप्येव—पूर्वैरिति । पूर्वैर्भोऽपि पूर्वैः कृतम्, अत एव पूर्वतरमिति शयेन पूर्वैः अनादिपरम्पराप्राप्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तयोगे कर्तव्यं कर्म प्रपञ्चयितुमनुस्मारयति—एवं ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तप्रकारेण योगिभावतो भगवता कृतं कर्म न वयनकमिति ज्ञात्वा पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः कक्षी-गां. ६०

बन्धारदादिभिर्नवादिभिर्वा जनकादिभिर्वा कर्म स्वधर्माख्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण कृतम्, तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु । न चेदमाधुनिकम्, किन्तु पूर्वतरं पूर्वंश्च कृतम् । इति शिष्टाचारात्कर्तव्यता बोधिता ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवंखड्गछुरिपि विद्वद्भिरप्येवं मत्स्वरूपं ज्ञात्वा कर्म कृतं; मदारूपत्वात् कृतमिति भावः । तैर्मदारुणा कृतं त्वमपि पूर्वाध्यायिकप्रकरणेन मदाज्ञचैव

कुर्वित्वाह— एवं ज्ञात्वेति । तस्मादेवं बन्धकाभावादेव पूर्वं खड्गछुरिभिः कृतं, त्वं मदारूपत्वेन कर्म कुरु । कीदृशं ? पूर्वतरं परम्परया छुरैरपि खड्गछुराणां कृतम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेपूर्वकं ग्राहयति— एवं ज्ञात्वेति । पूर्वतरं वेदोक्तत्वात् । नत्वधुना केनचित् कल्पितमित्यर्थः । पूर्वतरं प्रथमतरं कृतं, अस्यावश्यकत्वादिति वाऽर्थः ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्तेऽकर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं, त्वद्वचनादेव करोम्यहं; किं विशेषितेन ? पूर्वं पूर्वतरं कृतम् इति ? उच्यते— यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि । कथम् ? किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्पादिविषये मोहिता मोहं गताः; अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षयसेऽशुभात्संसारत् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मविशेषणमाक्षिपति— तत्रेति । मनुष्यलोकः सत्सम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृत्तिस्तव छुरेति युक्तं विशेषणमिति परिहरति— उच्यते इति । कर्मणि देहादिवेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते— कथमिति । विज्ञानज्ञातामपि कर्मादिविषये व्यामो-

होपपत्तेः सुतरामेव तव तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तद्वोद्धार्यमा- सत्वाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह— किं कर्मेति । ‘तत्तेकर्म’ इत्यत्राकारानुबन्धेनापि परं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह— यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्म चेति सम्बन्धः । अतो मेधाविनानपि यथोक्ते विषये व्यामो- हस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह— किमिति । मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम् ? अकर्म च किम् ? फलमितान्विरहितं भगवदाराधनरूपं कर्म । अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्यज्ञान- मुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च, किरूपमित्युभयत्र कवयो विद्वांसोऽपि मोहिताः— यथावन्न जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात् संसारबन्धात् मोक्षयसे । कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘किं कर्म’ इति श्लोके कर्माकर्मा- व्दान्यां पृथक् ज्ञातव्यप्रश्नः स्यादिति तदुदाहरणमाह— वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति । ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ [४।१८] इत्यादिना कर्माकर्माणोर्द्वयोरेक्येकमेयोगांशत्वं हि वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके ‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इति उच्यते इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् । उर्विज्ञान- त्वज्ञापनायाह मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयमिति । अकर्मेति कर्मा- भावादिन्युरासायाह आत्मनो याथात्म्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगित्वज्ञापनाय कर्तुरित्युक्तम् । ‘कवयः कान्त- दर्शिनः’ इति प्रसिद्धयाऽर्थान्तरप्रसिद्धेराजपयोगाच्च वि- द्वांस इत्युक्तम् । ‘मोहिताः’ इत्यत्राज्ञानं अयथाज्ञानं च विवक्षितम् ; तदुभयसङ्ग्रहायाह यथावन्न जानन्तीति ।

मोहिताः विप्रकीर्णैः शास्त्रैरिति शेषः । ‘किं कर्म किमकर्म’ इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ ‘कुरु कर्मैव’ ‘गहना कर्मणो गतिः’ [४।१७] इति पूर्वापरपरा- मर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्य- भिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति— एवमन्तर्गत- ज्ञानमिति । संसारबन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोर्जं ज्ञात्वा मोक्षयसे इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठायेति कुतो लब्धम् ? इत्यत्राह कर्तव्यकर्मज्ञानमिति । अत्र ‘ज्ञात्वा’ इतिपदमवह- क्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्यति । ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्’ [४।१५] इति ह्यन्तरमेवोक्तम् ; अन्यथा कर्मानुष्ठानविधि- नैरर्थक्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘कर्म कुरु’ इत्युक्तम्, तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम्— किं कर्म किमकर्मेति ॥ १६ ॥

६ ज्ञ. प्र. दी.—‘किं कर्म’ इत्यस्य सङ्गतिने प्रतीयतेऽत आह—कर्ममिति । तस्य कर्तव्यतयोरुक्तस्य । किमर्थम् ? सम्यक्-
कुम् । एतदेव सम्यक्चनम्, यजिज्ञासितकथनम्; जिज्ञासा च
दुर्वैद्येयत्वाको भवतीति भावः । अत एव प्रकथेण वक्ष्यामी-

त्याह । ननुतरलोके ‘विकर्मणोऽपि’ गृहीतत्वाद्विहायकर्मशब्द-
स्तदुपलक्षणार्थे इति स्थिते कर्मादीनामिति वक्तव्यं, ‘कर्मणः’ इति
कथम् ? अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिकं हेयतया हेयम् । अत एव
‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इत्याह । तत्राण्यकर्मविश्लेषणात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—अध्यात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणा माध्यात्मिकस्वरूपा-
विष्करणार्थमाह—किमिति । किं कर्म किमकर्ममिति । कर्माकर्मस्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः
परममूढाः । तत्त्वतस्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि, यत्कर्मस्वरूपं ज्ञात्वाऽशुभात्संसाराद्भिर्गोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

८ वै. ब्र. नि.—कर्म कृवितुम् । तत्र कीदृशं कर्म ? इति
जिज्ञासां जनयितुं प्रथमं तस्य दुर्विज्ञेयतामाह—किमिति ।
कीदृशं कर्म कीदृशं चाकर्म ? इति कवयो मेधाविनोऽप्यत्र
मोहिताः । तत् तस्मादेतोः ते तुभ्यं कर्म प्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाऽद्यप्य अशुभात्संसाराण्डुको भविष्यति । अत्र किम-

कर्मेत्यकर्मशब्देन कर्माभावो विरुद्धकर्मं बोध्यते । तदुभय-
स्यापि हेयत्वेन ज्ञेयत्वात् त्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽप्युपादिशत्वेन
प्राधान्यान्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्तिः । यद्वा ‘तेकर्म’
इत्यत्र ‘अकर्म’ इत्यपि पदच्छेदाकर्मविकर्माकर्मणां
ग्रहणम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—तदिदं विचार्यैव कर्तव्यं, न लोकपरम्परामात्रत इत्यत आह—किं कर्म किमकर्ममिति । ‘किं
विहितमुक्तं, किञ्चाऽविहितं ?’ अत्र कवयोऽपि मोहिताः; तदहं सुगोचतया वक्ष्यामि, यत्कर्म ज्ञात्वा तृतीया-
द्विकर्मणोऽशुभाद्भिर्गोक्ष्यसि ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु लौकिकफलसाधकं कर्मरूपमे-
वेति चेत्तत्राह—किं कर्ममिति । किं कर्म, कीदृशं कर्म कर्त-
व्यम् ? अकर्म किम्, अकर्म कीदृशं अकर्तव्यम् ? इत्यत्र
एतज्ज्ञाने कवयोऽपि शब्दार्थज्ञातारोऽपि मोहिता मोहं

भ्रमं प्राप्ताः । तत्तस्मात्कारणात्ते कर्म कर्तव्यं प्रवक्ष्यामि
प्रकथेण सन्देहाभावपूर्वकं कथयामीत्यर्थः । यत्कर्म ज्ञात्वा
अशुभादकर्मणो लौकिकफलसाधकात् गोक्ष्यसे श्रुत्वा
भविष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं, किन्तु ‘ज्ञात्वा कर्माणि
कुर्वीत’ इति वचनात् कर्माश्रितं किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमुपोद्धातयति—किं कर्ममिति । यतः कर्माकर्मणी
कवीनामपि दुर्निरूपे तत्तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म च—अकारप्रक्षेपेण प्राप्तं—ते उभे प्रवक्ष्यामि, यत् द्वयं ज्ञात्वा-
ऽशुभात्संसारान् गोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

कर्माकर्मविकर्मणां दुर्बोधत्वम् ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेश्च लोकप्रसिद्धं, अकर्म नाम
तदक्रिया तूष्णीमासनं; किं तत्र बोद्धव्यं ? इति । कस्मात् ? उच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्र-

१ अभिनवगुप्ताचार्यास्तु—‘कर्माकर्मणोर्विभागो दुष्परिज्ञानः । यथा—कर्मण्यपि मध्ये दुष्टं कर्मास्ति, अग्निप्रदो इव पशु-
वधः । विरुद्धेऽपि न कर्मणि श्रुमस्ति कर्म, यथा हिंसप्राणिवधे प्रजोपतापाभावः । अकरणेऽपि च शुभाश्रमं कर्मास्ति, वाक्कनसकृतानां
कर्मणामवश्यमाभावात्, तेषां ज्ञानमन्तरेण दुष्परिज्ञेयत्वात् । अतः कुशलेरपि गहनत्वाकर्म न ज्ञायते—अनेन श्रमकर्मणा श्रमम-
स्माकं भविष्यति, अनेन च कर्मणामनारम्भेण मोक्षो न भविष्यतीति । तस्माद्बुद्धयमाणो विज्ञानवह्निरेवावश्यं सकलशुभाश्रमकर्म-
न्धनशोषसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति भगवतोऽभिप्रायः’ इत्याहुः ॥ पूर्वश्लोके कर्माकर्मणोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तुभ्यं कर्म वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञायाम् तृतीयं विकर्मान्युक्त्वा ‘गहना कर्मणो गतिः’ इति वदतो भगवत्तन्नीत्यापि कर्माकर्मविकर्मणि बन्धकत्वाविशेषा-
त्कर्माभिज्ञानीत्यभिप्रायः । नच नित्यस्य कर्मणः फलाभावात् बन्धकत्वमिति वाच्यम्, “कर्मणा पितृलोकः” (बृ. उ. १।५। १६)
इति तस्यापि फलश्रवणात् । नापि निष्कामतामात्रेण कर्मणो बन्धकत्वं व्यपैति, तस्य कर्मस्त्वभावमयत्वात् । न हि भरणकासना-
विरहेऽपि पीतस्य विषस्य मारकत्वं व्यभिचरति । तस्मात् यथा यन्मारकं तद्विषम्, तथा यद्बन्धकं तत्कर्मैतं लक्षणादुपमात्
कर्माकर्मविकर्मणु कर्मस्वसामान्यं सुपन्नमिति युक्तमुक्तं ‘कर्मणो गतिः’ इति केचित् ।

—अविगीतो ।

विहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य, तथाऽकर्मणश्च तूष्णीम्भावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना— 'कर्मणः' इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां— कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्यथात्म्यं, तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किञ्चिद्बोद्धव्यमिति बोध्यमन्य निरस्यति— न चेति । तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरं शोकमवतारयति— कस्मादिति । त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मणो बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्त-

स्मान्मादीयं प्रवचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यशब्दादेव हेतुमाह— यस्मादिति । त्रितयं प्रकृत्यान्वयतमस्य गहनत्ववचनमनुक्तमित्याशङ्क्यान्वयतमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्य विवक्षितमर्थमाह— कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कुतोऽस्य दुर्ज्ञानता ? इत्यत्राह— यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतामापन्नं कर्म विकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति, गहना दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि च बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्त्वात्सुसन्धानम् । तदेतत् 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका' [२।४१] इत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तते कमे प्रवक्ष्यामि' [४।१९] इत्युक्ते अनन्तरं कर्मवोपदेयम् 'कर्मणो ह्यपि' इत्यादि तु कस्यामाकाङ्क्षायामुच्यते ? इत्यत्राह— कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचनं बोद्धव्यं शक्तिशेषनिष्कषैपरमिति व्यजनाय कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये यद्वि । 'गहना कर्मणो गतिः' इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मणश्चेन 'पाषण्डिनो विकर्मिस्थान्' [मनुः ४।३०] इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्यात्रोपयोगाभावात् ; अतोऽत्र विषयबोद्धव्येयवैविध्यपरः 'वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूपं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह नित्येति । आदिश-

ब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि युज्यते । अत्र विकर्माकर्मशब्दयोः प्रतिषिद्धकर्मतूष्णीम्भावपरत्वेन परव्याख्याने 'गहना कर्मणो गतिः' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माद्युपलक्षणार्थत्वं लिङ्गम् । एवमुत्तरेष्वपि श्लोकेष्वेदमर्थेन व्याख्याने निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात् 'गहना' इत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्वं दुष्प्रवेशत्वम् ; तच्चात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण दुर्विज्ञानानेत्युक्तम् । ननु मुमुक्षोः फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यम् ? इति शङ्कायां वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्योक्ततामाह— विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणं ? इत्यत्राह— तदेतदिति । नेह प्रपञ्च्यते— अस्माभिर्भगवता वेति शेषः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षस्य ज्ञात्वैवेत्याशयवानाह— कर्मण इति । तच्चोक्तम्— 'अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्पाकर्मविकर्पकम् । दर्शनं याति हि मुने ! कुतो मुक्तिश्च तद्विना' इति । अकर्म कर्माकरणम्, कर्पाकर्पाण्यद्विकर्प निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' [४।१६] अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह— गहनेति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'यज्ज्ञात्वा मोक्षस्येऽशुभाव' [४।१६] इत्यनेनैव कर्मस्वरूपं मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम्, तत्कर्मार्थं 'कर्मणो हि' इत्याद्युच्यते ? इत्यत आह— न केवलमिति । तत्कर्मादिकम् । शिद्धे सत्यात्मनो नियमार्थं इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह— तच्चेति । दर्शनापेक्षया समानकर्तृकत्वात्, कत्वानिर्देशः । कर्मशब्दार्थो भगवतैव वक्ष्यते । अकर्मशब्दार्थावाह— अकर्मैति । किं तद्विकर्म ? इत्यत आह— निषिद्धमिति । एवं चेत्कर्माशुपितस्य कुत्रान्तर्भावः ? इति चेत्, विकर्मणीति ब्रूमः । कथं तस्य निषिद्धत्वं ? इत्यत आह—

बन्धकत्वादिति । अस्त्वेवं शब्दार्थः, योजना तु कथं ? इत्यतो लाघवार्थं द्वितीयपादयोजनां तावदाह— तत्त इति । ततो विकर्मणः कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेनार्थतृतीयपादयोजनां सूचयति । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति । ननु 'कवयोऽप्यत्र मोहिताः' [४।१६] इत्यनेन कर्मादिदुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्, तत्पुनः किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— न चेति । ज्ञातुं स्वभावेनेति शेषः । एतच्च श्रोतुमिच्छाकारजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्म नाम शरीरेन्द्रियव्यापारस्तद्भावश्चाकर्म, कथमत्र कवयोऽपि मोहिताः । इति चेत्, उच्यते—कर्मण इति । कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वर्त्य रूपं बोद्धव्यं किञ्चिदस्ति । तथा विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिषेध्यरूपमस्ति । तथाऽकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं रूपमस्ति । यतः कर्मणो गतिर्गहना दुर्बोधा ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ननु विहितचेष्टा कर्म, प्रतिषिद्धचेष्टा विकर्म, अचेष्टा त्वकर्मैति लोकप्रसिद्धमेव वर्तते; तत्र किं त्वया वक्तव्यम् । अत आह— कर्मण इति । अत्र कर्मण इत्यादि-वाक्यत्रयेऽपि 'तत्त्वमस्मि' इति पदद्वयमध्याहार्यम् । कर्मणो-

ऽपि तत्त्वं बोद्धव्यम्, तथा विकर्मणोऽकर्मणश्च । हि यस्मादेवं तस्मात् गहना दुर्विज्ञेया कर्मणो गतिस्त्वस्त्वम् । कर्मणो गतिरिति विकर्माकर्मणोरन्युपलक्षणम् । पूर्ववदकर्मण इत्यपि पदच्छेदेन वा तयोर्गहनम् ॥ १७ ॥

९ व ० त ० दी०— कर्मणो ह्यपीति । 'यतश्च सुतरामेव कर्ममाणो दुरत्ययः । अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति कचित् । कर्ममाणं फलं तस्मान्न निरूप्य हि सर्वथा ॥ जायस्वेति म्रियस्वेति तृतीयो य उदाहृतः । प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम्' इति । अतो विहितस्य कर्मणः स्वरूपमिति शेषः । अविहितस्य कर्मणोऽथ च निषिद्धकर्मणस्तत् बोद्धव्यम्, तत्र कर्मण एव गतिर्गहना, किं पुनरन्येषाम् । इत्येकग्रहणं प्रकृतार्थम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाह— कर्मण इति । हीति निश्चयेन कर्मणः कर्तव्यस्य स्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञातव्यम्; ततो ज्ञात्वा कर्तव्यमित्यर्थः । मत्स्वरूपज्ञानार्थः; विकर्माकर्मणोः स्वरूपं स्थापयार्थं ज्ञातव्यमित्याह । च पुनः विकर्मणो निषिद्ध-

कर्मणः संसारफलसाधकस्य वा तस्य स्वरूपं तथैव । च पुनः अकर्मणोऽकर्तव्यस्य आसुरस्य स्वरूपं बोद्धव्यम् । कर्मणो गतिः त्रयाणां कर्तव्यस्य पर्यवसानफलसिद्धिर्वा गहना दुर्विज्ञेयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतज्ज्ञानभावद्वयकमित्याह— कर्मण इति । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थूलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः; कर्मणः शास्त्रविहितस्य, विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य, अकर्मणस्तूष्णीम्भावस्य । 'गहना कर्मणः' इत्यत्र 'कर्मणः' इति त्रिवचोपलक्षणं, कर्मविकर्माकर्मणो गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥ १७ ॥

कर्माकर्मविकर्मतत्त्वज्ञानिनो मोक्षार्हता ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्त्वं कर्मादिर्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ? उच्यते— कर्मणीति । कर्मणि, कर्म क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं, तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावः यः पश्येत्; अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विस्त्वप्राप्त्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृत् स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुपादेत— किं पुनरिति । प्रथमपादस्याक्षरोत्यमर्थं कथयति— कर्मणी-

तयादिना । द्वितीयपादस्यापि शब्दप्रकाशितमर्थं निर्रिञ्चति— अकर्मणि चेति । कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति सम्बन्धः ।

१ कर्मणीति— आत्मीयेषु कर्मषु यैः अकर्तृत्वादकर्मत्वं पश्यति प्रधानतया, अकर्मषु च परकृतैश्चात्मकृतत्वं जानाति परिपूर्णादितत्त्वत्वेन, अ एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् । कात्स्न्येन साकल्येनासौ कर्म करोति, अतोऽप्य केन कर्मणा फलं दीय-तामित्युदितदशायाम् । प्रधानतरे तु— कृत्स्नानि कर्माणि कृन्तति छिनत्ति । अतः सर्वमेव कर्म करोति, न किञ्चिद करोती-त्युपनिषत्— इत्यभिनवगुप्तपादाः । तत्र कर्मकृदिति कर्मण्युपपदे "डुङ्क् करणे" (तना. १४७३) "कृती छेदेन" (तु. १४३६) इत्यनयोः 'किञ्च' च' (अष्टा. ३।२।७६) इति किपि, पूर्वेव "हृत्स्वस्य पिति कृति—" (अष्टा. ६।१।७१) इति तुकि; परत्र तल्लोपमात्रे च बोध्यम् ॥ न नव्यास्त्वत्र कर्माकर्मविकर्माशब्देः क्रमेण राजससात्त्विकतामसकर्माणि रक्षन्त इति वदन्ति । तदनुक्रम, तथा सति राजससात्त्विककर्मणोर्भयोऽन्यासं पश्यतो मनुष्येषु बुद्धिमत्त्वयुक्तादिप्रसङ्गात्, तादृश-ष्टेत्रैर्मूलकत्वेन तस्यासङ्गतत्वात् ।

— अविगीता ।

प्रवृत्तेरेव कर्मत्वानिश्चेत्सदभावत्वात्तत्र कर्म कर्मदर्शनमित्या-
शङ्क्य द्वयोरपि कारकाधीनत्वेनाविरोधमभिप्रेत्याऽऽह—कर्तृत्-
न्यत्वादिति । प्रवृत्ताविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति
शेषः । ननु निवृत्तेर्वैस्वधीनत्वात् कारकनिवन्धनाभावात् तत्र
कर्मदर्शनं युज्यते, तत्राऽऽह—वस्तुविति । क्रियाकारकफल-

व्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्ताद्वस्तुसंपर्कस्य-
त्वात् प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मनुष्येऽप्युद्विग-
निति सम्बन्धः । कर्मण्यकर्माकर्माणि च कर्म पश्यतो बुद्धिमत्वं
युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्त्वं च कर्म ? इत्याशङ्क्याऽऽह—इति
सूयत इति ।

१ शां. भा.—ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति ? 'अकर्माणि च
कर्म' इति ? न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म, तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्वा ? न; अकर्मैव परमा-
र्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य, तथा कर्मैवाकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्
'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि । अतो न विरुद्धम्, बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च । 'बोद्धव्यं'
[४१।७] इति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात् 'यज्ज्ञात्वा
मोक्षयसेऽशुभाव' [४१।१६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्यय-
प्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—लोकस्य शब्देत्येऽर्थे दर्शिते,
तात्पर्याधीनपरीक्षानामिदोविरोधं शङ्कते—नन्विति । कथ-
मिदं विरुद्धं ? इत्याशङ्क्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा स्यादधि-
कारणसप्तमी वेति विकल्प्याऽऽद्येऽन्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति
स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह—न ह्येति । अन्यस्यान्यासमायो-
गात्कर्माकर्मणोरभेदासम्भवादकर्माकारं कर्मालम्बनं ज्ञानमयुक्त-
मित्यर्थः । द्वितीयं दृश्यति—तत्रेति । कर्मयधिकरणे ततो
विरुद्धमकर्म कथमाधेयं दृष्टा द्रष्टुमिष्टे ? न हि कर्माकर्मणोर्मिथो-
विरुद्धयोराधाराधेयभावः सम्भवतीत्यर्थः । विषयसप्तमी-
मभ्युपेय्य सिद्धान्तो परिहरति—नेति । लोकस्य मूढदृष्टे-
र्विवेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्मक्रियसेव सद्भ्रातृत्वा
कर्मसिद्धिं क्रियावदेव प्रतिभातीत्यक्षरार्थः । परस्पा-
ध्यासमभ्युपेयोक्तं—तथेति । यथा खल्वकर्म कर्मवदुपलभ्यते
तथा कर्म सक्रियसेव द्वैतक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संयुतं तद्वद्भातीत्य-
क्षरयोजना । कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनात् ।
द्वयर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह—तत्रेति । यथा यदिदं
रजतमिति प्रतिपन्नं तदिदानीं शुक्तिफलकं पश्येति भ्रमसिद्धरज-

तरूपविषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्तिमात्रमुपदिश्यते, तथा भ्रम-
सिद्धकर्माध्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कूटस्थं
ब्रह्म भगवतो व्यापदिर्यते । तथा च भगवद्वचनमविरुद्धमित्याह—
अत इति । इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदधिष्ठानस्य
कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवतो बोध्यमानत्वात्
तत्र विरोधाशङ्कावकाशो भवतीत्याह—बुद्धिमत्त्वादीति ।
कूटस्थाब्रह्मणोऽन्यस्य प्रवृत्तस्य मायामात्रत्वात्पञ्चागादुद्विगमत्वं
युक्तत्वसर्वकर्मकृत्वानामनुपपत्तेः, अत्र च 'स बुद्धिमात्' इत्यादिना
बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशाब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः, सर्वकिर्यादिरहितब्रह्मज्ञान-
मेव विवक्षितमित्यर्थः । बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्
कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपदे-
शस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतमित्याह—बोद्धव्य-
मिति । फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभि-
प्रेतं प्रतिभातीत्याह—न चेति । सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न
श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । अध्यारोपायवार्धं भग-
वद्वचनमविरुद्धमित्युपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । 'तद्वि-
पर्यय' इत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्यन्ते ।

१ शां. भा.—न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति, कुण्डे बदराणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति
कर्माभावत्वादकर्माणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः, यथा मृगतृणिकायामुदकं
शुक्तिकायां वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न कचिद्विचरति; तत्र, नोत्पत्त्यस्य नापि
गच्छन्त्यां तदस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिवृत्तगतिदर्शनात्; दूरेषु चक्षुषाऽऽसन्निकृष्टेषु गच्छत्सु गत्य-
भावदर्शनात्; एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन,
तन्निराकरणार्थमुच्यते 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमाभि-
धायाधिकरणसप्तमीपक्षे दर्शितं दृष्टान्तमनङ्गीकरणं परिहरति—
न चेति । न्यवहारसुमिरत्रेत्युच्यते, योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरित्य-
र्थः । अकर्माधिकरणं कर्म न सम्भवतीत्यत्र हेखन्तरमाह—
कर्माभावत्वादिति । न हि तुच्छस्याधिकरणं कचिदुद्भूयति

चेत्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरायाधिकतैरन्यभावासम्भवे
फलितमाह—अत इति । शास्त्रपरिवचनविहितामध्यारोप-
मुदाहरति—यथेति । कर्माकर्मणोरारोपितत्वमुपलब्ध्या-
शङ्कते—नन्विति । कर्म कर्मैव तत्राकर्म चाकर्मैवेति द्रष्टव्यं,

विमतं सत्यम्, अन्यभिचारित्वात्, ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र कर्म तत्त्वतो नाभ्यभिचारि, कर्मत्वात् ; नौत्पथ्य तदर्थवृक्षगमन-वदित्यन्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति—तत्रेति । अकर्म च तत्त्वतो नाभ्यभिचारि, कर्माभावत्वात् ; दूरप्रदेशे चैत्रमै-त्रादिषु गच्छत्स्वेव चक्षुषा सन्निवातविद्युत्सु दृश्यमानगलम्भाव-वदित्याह—दूरेष्विति । इत्यादेव विशेषतः सन्निकर्षविहि-

तेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुस्तन्निष्ठेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति योजना । गतिरहितेषु तस्य गतिदर्शनवत्प्राकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मदर्शने सक्रिये च द्वैतपक्षे गतिमस्तु त्रैत्रादिषु गत्यभाव-दर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शने येन हेतुना सम्भवति, तेन तस्य विपरीतदर्शनेषु निरसनाय भगवद्भवनमिति दाष्ट-न्तिकं निगमयति—एवमित्यादिना ।

१ शां. भा.—तदेतदुक्तप्रतिबचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनमाविततया मोमुखमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यवार्थं बोधयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भग-वान्, दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते’ [कठो. २।१८] इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् । यतः ‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः’ [४।१६] देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्य ‘अहं कर्ता, ममैतत्कर्म, मयाऽस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं’ इति च । तथा ‘अहं तूष्णीं भवामि, येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यां’ इति कार्यकर-णाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य ‘न करोमि किञ्चित्तूष्णीं सुखमाप्तं’ इत्यभिपन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान् ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मतदभावयोरारोपितत्वाद-धिक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमत्राभिमतं चेत् ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो-ऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते वा’ [२।१८] इत्यादिना पौन-स्वत्यं प्राप्तं, तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारस्योक्तत्वादिति तत्रा-ऽऽह—तदेतदिति । तदेतदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमसकृ-दुक्तप्रतिबचनमपि, निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षयाऽत्यन्तविपरीतदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावितत्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं, ततोऽतिशयेन मोहमापद्यमानो लोकः, श्रुतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यदिक्रि-त्प्रसङ्गमापाद्य सक्रियत्वमेवाऽऽत्मनोऽप्युक्तयतीति पुनः पुनरुत्तर-भूतमुत्तरं भगवानभिधत्ते । वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः प्रतिपादनं तदुक्तमनिराकरणार्थमुपयुज्यते । तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः । असकृदुक्तप्रतिबचनमेवात्र उच्यते—अव्य-क्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति सम्बन्धः । उक्तस्य “न जायते म्रियते वा विनश्यति” [कठो. २।१८] इत्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसहत्वादित्यायेन च प्रसिद्धत्व-मस्तीत्याह—श्रुतीति । न केवलमुक्तः कर्माभावः, किन्तु

‘सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य’ [५।१३] इत्यादौ वक्ष्य-माणधेत्याह—वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिर्वच्य-त्वेन त्रैविध्यात् कूटस्थस्वभावस्याऽऽत्मनोऽसहत्वात् तद्यापारु-पस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिद्धयतीत्याशङ्कयाऽऽह—तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत् । ‘अहं कर्ता’ इत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात्कर्मप्रस्तावदात्मन्यत्यन्तसकृदोऽस्तीत्यर्थः । आत्मनि कर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—यत् इति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कृतस्तस्मिन् यथोक्तो विभ्रमः सम्भवेत् । इत्याशङ्कयाऽह—देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मप्रसङ्गमुदाहरति-तथेत्यादिना । यथा शुकौ स्वाभाविकमहत्त्वं रूप्यत्वमारो-पितं, तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादारोपणप्राप्ताः, तथाऽऽत्मनो-ऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं सक्रियत्वं पुनरुच्यते, तदभाव-त्वात्कर्माभावोऽप्यन्यस्त एवेति मननान्नः सन्नुपसंहरति—तत्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सतीदं ‘कर्मणि’ इत्यादिवचनं तत्परिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.—अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं, यतः पण्डितोऽपि ‘अहं करोमि’ इति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनार्कम कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपेते ‘तूष्णीमकुर्वन्सुखमाप्ते’ इत्यहङ्का-राभिसन्निहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितो मनुष्येषु, स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्चः सोऽशुभान्नोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रत्युक्तोऽर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणां गत्यादि व्याप्तिख्यासुभूमिकां करोति—अत्र चेति । व्यवहारानुमौ कार्यकरणधिकरणं कर्म स्वेवैव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यधिक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वारोपितमित्यने हेतुमाह—यत् इति । अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुतामिति वस्तुमपिशब्दः । एवमात्मनि कर्मारोपसुप्रणय प्रथमपादं व्याचष्टे—अत इति । आत्मनि कर्मरहिते

कर्मारोपे दृष्टान्तमाह—नदीति । आरोपकशादात्मनिष्ठमेव कर्मणि सर्वलोकाप्रसिद्धे कर्माभावे यः पश्येत्स बुद्धिमानिति सम्बन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वम् । तत्र दृष्टान्तमाह—गाल्यमावभवेति । द्वितीयपादं व्याकरोति—अकर्मणि चेति । अन्धारोपमभिनयति—तूष्णीमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने बुद्धिमाह—अहङ्कारेति । पुरावर्णेनोक्तमनुयोक्तार्षे विमर्जते—य एवमिति ।

१ शां. भा.—अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथं ? नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्मणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणमकर्म, तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावात् । यथा धेनुरपि गौर्गौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येत्श्वरादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानम् । एवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेः ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षमसेऽशुभात्’ [४।१६] इति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं ? नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिकलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.—आत्मनि कार्यकरणसङ्घातसमारोपद्वारेण तथारोपसाधये कर्मणि शुक्तिकार्यामिव रजतमारोपितविषये तदभावमकर्म वस्तुतो यो रजताभाववदनुभवति, अकर्मणि च सङ्घातव्यापारोपरमे दृष्ट्वा स्वान्मनि ‘अहं तूष्णीयाधे सुखं’ इत्यारोपिते गौरं कर्माहङ्कारहेतुं यस्तत्त्वतो मन्यते, स कृत्यतदभावविनाशहीनशुक्तिमात्रवशात्तत्त्वमात्रं कमतदभावविनाशशून्यं कृत्यं परमार्थतोऽवगच्छन्बुद्धिमानित्यादिवस्तुतियोऽस्यतां गच्छतीत्यर्थं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय तत्र वृत्तिकारव्याख्यानमुत्पापयति—अयमिति । अन्यथाव्याख्यानमेव प्रथमद्वारा प्रकटयति—कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेनानुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहृतमिति मत्वाऽऽह—किलेति । नित्यानामकर्मत्वप्रसिद्धमित्याशङ्क्य फलाहित्यगुणयो गातेष्वकर्मण्यवद्वारः सिध्यतीत्याह—गौण्येति । नित्यानामकर्णमुसृत्यवृत्त्येवाकर्मसद्व्याख्यानमित्याह—तेषां चेति । तत्र कर्मरहस्यस्य प्रत्यवायफलाख्यहेतुत्वगुणयो गाद्वैव वृत्त्या प्रवृत्तित्याह—तच्चति । पातनिकाभेदं कृत्वा श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । ‘अकर्मणि च’ इत्यादि व्याकरोति—तथेति । ‘स बुद्धिमान्’ इत्यादि पूर्ववत् । परकीयाव्याख्यानं दूषयति—नैतदिति । नित्यं कर्मकर्म नित्या-

करणं कर्मेति ज्ञानादुचितिनित्यगुणयोऽपेक्षमगद्वचनवृत्तिकारमते बाधितं स्यादित्यर्थः । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ [म.ना.उ. ३।११] इति श्रुतेर्नित्यानुष्ठानादुचितिनिबद्धैवप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य फलान्तराभावात्तदकर्मैति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभस्यो नेति शङ्कते—कथमिति । ‘शेखरस्येवज्ञानाद्विजृम्भितः परमा मता’ [या.सू. ३।३१] इति स्मरणात्कर्मणाऽऽप्यन्तिकशुभस्ययामवेऽन्यद्विज्ञेय पविर्हति—नित्यानामिति । नित्यानुष्ठानादशुभस्येऽपि नास्मिन्प्रकरणे तद्विहितं ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षमसेऽशुभात्’ [४।१६] इति ज्ञानादशुभस्यस्य प्रतिज्ञात्वात् । न च तज्ज्ञानं फलाभावविषयसेषितव्यमित्याह—न त्विति । अशुभस्य फलाभावात्तत्त्वोपायत्वाभावात् फलाभावज्ञानादक्षयः सिध्यतीत्यर्थः । किञ्चातीन्द्रियोऽर्थः शास्त्राभिधीयते, न च नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभमनिवृत्तितित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह—न हीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभमिति वृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह—नित्यकर्मैति । भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । साधारणमेव ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादि भगवतो वचनं, न तु नित्यानां फलाभावं ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् ; न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह घोद्यते ; नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् ; न चाकरणाभित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्मकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं, बुद्धिमत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कृतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं ? न हि तमस्तमसो निर्वर्तकं भवति ।

२ आ. शां. व्या.—अशुभमोक्षणात्सम्भवप्रदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणयोनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरोति—एतेनेति । नामादिषु फलाय तद्वद्विषयवदकर्मण्यपि फलार्थं

कर्मदृष्टिविधानाभावादशुभमोक्षणादुपपत्तित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमतत्त्वाकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्कलायेति कथमा

पाठस्य सिद्धान्तविश्लेषाद्—**नित्यस्य** त्विति । परमतेऽपि नित्यस्य कर्तव्यतामात्रमत्र श्लोके न विवक्षितं, किन्तु नित्याच्छाप्तेन प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं नित्याकरणात्प्रत्ययवाच्यो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशङ्क्याऽह—**न चेति** । न तावत्प्रवृत्तिस्य ज्ञानस्य फलं, नियोगादेव तदुपपत्तेः; नापि फलान्तरम्, अनुपलम्भात्; अतोऽफलत्वात्करणात्प्रत्ययवाच्यो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्मस्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । किञ्चाकरणे कर्मवृत्तिविशेषात्कारणस्याऽऽलम्बनत्वेन प्रधानत्वाज्ज्येयत्वं वक्तव्यं,

तच्च बुद्धत्वादनुपपन्नमित्याह—**नापीति** । अकरणस्यासतो नागादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासम्भवेऽपि सामानाधिकरण्यादेवं रजतमितिवद्दर्शनं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—**नापि कर्मति** । आदिशब्देन सर्वोक्त्यादि गृह्यते; फलत्वं स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं, न मिथ्याज्ञानस्य; अनुपलम्भे रित्यर्थः । स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलम्भमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानस्यानुभाविरोधित्वान्न तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह—**मिथ्याज्ञानमेवेति** । अनुभावेनानुभाविनृत्तौ दृष्टान्तमाह—**न हीति** ।

१ शां. भा.—**ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं, न तन्मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् ? न; कर्मार्कमविज्ञानादापि गौणात्फलस्याश्रयणात् । नापि श्रुतहान्यः श्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति, तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण 'कर्मणि अकर्म यः पश्यते' इत्यादिना किम् ? तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणार्थं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधे स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव, न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।**

२ आ. शां. व्या.—**अविवेकपूर्वकं 'इदं रजतं' इति सदसतोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं, कर्मार्कमणोस्तु विवेकेन भासमानयोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयोरिव गौणं, न मिथ्याज्ञानमिति शङ्कते—नन्विति । कर्मार्कमिति दर्शनेन कर्मभावाच्च गुणतः अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलभावाच्च गुणस्तमितिमिदं ज्ञानं गौणमित्याह—**फलेति** । यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि प्रामाणिकफलाभावाच्च तद्गौणतोच्यतेति ह्ययति—**नेलादिना । कर्मार्कमैलादिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वसदृशमिति्याशङ्क्याऽह—**नापीति ।** ज्ञानादनुपमोक्षस्य श्रुतस्य हानिप्रसक्तस्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापारागौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रश्रयति—**एवमशब्देनेति । नरकपातः स्यादतो विधेरेवानुष्ठेयानि तान्नीति बोधः । यथोक्तत्वाच्चकर्मशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिर्मात्रेण भगवतो व्याजवचनकल्पममुनिमित्तमित्याह—**तत्रेति ।** प्रकृते श्लोके वृत्तिवृत्तां व्याख्यानेन परमाप्तस्यैव भगवतो विप्रलम्भकस्वभावादिति तदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति******

फलितमाह—**तत्रैवापि** । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धये व्याजरूपमपि भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य स्वशब्देनापीत्यादिप्रायुक्तगतिशब्दा तदनुष्ठानबोधनसम्भवाच्चैवमित्याह—**न चैतदिति । वस्तुतुल्येन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते । तथाऽऽलम्बप्रतिपादनं सुबोधयसिद्धये गौणमुपेक्षे कियते यथा नित्यानामपि कर्मणां मुमुक्षुषं 'वर्मण्यकर्म' इत्यादिशब्दान्तरेणोपन्यासं सुबोधे स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावाच्चैवमित्याह—**नापीति । किञ्च पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् तस्य सुबोधत्वाच्च शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह—**कर्मण्येवेति । कर्मार्कमिदिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यतायां तात्पर्यमित्येतन्निराकृत्य कर्मार्कमिदं गौणमिति पक्षे दृष्टान्तरमाह—**सर्वत्र चेति ।** श्लोके वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानमैवमिहोपादि, तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते, न निष्फलं काकदन्तारि; कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च; नास्तत्तद्बोद्धव्यवचनमर्हतीत्यर्थः ।******

१ शां. भा.—**न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्तुभासम् । नापि नित्यानामकणादाभावात्प्रत्ययवायमावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इति वचनात्, 'तत्कथमसतः सज्जायेत' [छां. उ. ६।१।२] इति च दर्शितम् । असतः सज्जनमप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सज्जेत, सत्तासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात्कर्म शब्दं दुःखस्वरूपात्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वात्तुपपत्तेः । तदकारणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनयार्थेव, उभयथाऽपि कारणेऽकारणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥**

२ आ. शां. व्या.— किञ्च कर्मदिर्भाषामात्रत्वाद्गौणमपि तद्विशेषं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोध्यत्वसिद्धिरित्याह—
न चेति । मिथ्याज्ञानस्य बोध्यत्वत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्ध-
व्यता सिद्धयेदित्याशङ्क्य वेत्तव्याभासत्वाच्चैवमित्याह—तत्प्रत्यु-
पस्थापितं चेति । यत्पुनरकारणस्य प्रत्युपस्थापनहेतुत्वमकरणे
गोप्या वृत्त्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तद्वृषयति— ना-
पीति । अकरणत्वस्यवायो भवतीत्यत्र धृतिस्मृतिविरोधमभि-
धाय युक्तिविरोधमिदमाति—असत् इति । असतः सद्रूपेण भव-
नमभवनं च निस्स्वरूपत्वादुपपन्नं निरस्तमस्तत्त्वस्य किञ्चि-
त्तत्वास्त्युपगमे सर्वप्रमाणातामप्राण्यप्रसङ्गादित्याह— तच्चेति ।
यत्तु निश्चयानां फलराहित्यं तत्तत्कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति,

३ रा. भा.— कर्माकर्माणोर्बोद्धव्यमाह— कर्मणीति । अकर्मशब्देनात्र कर्मतरस्तत्तुतामात्मज्ञानमु-
च्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत्;
किमुक्तं भवति ? क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत् तच्च ज्ञानं कर्मयो-
गान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि (अ)कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानु-
सन्धानेन तदुभयं सम्पन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानगर्भं कर्म यः पश्येत्, स बुद्धिमान्
कृत्स्नशास्त्रार्थवेत्, मनुष्येऽ स युक्तः मोक्षार्थार्हः, स एव कृत्स्नकर्मकृत्—कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमुक्त्वा ततः स्थितः, अथ प्रकृतमुप-
दिश्यत इत्यभिप्रायेण कर्माकर्माणोरिति । ‘कर्मण्यकर्म-
यः पश्येत्’ इति कर्मणि बोध्यमुच्यते । ‘अकर्मणि च कर्म-
यः’ इति तु ज्ञानं । अकर्मशब्दस्यत्र परोक्षकर्मभावस्वतन्त्र-
ज्ञाननिष्ठविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसत्त्या च सिद्ध-
माह—अकर्मति । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः ।
अन्वयार्थं दर्शयति— कर्मणीति । अवधारणं शब्दाहेतुभूत-
विरोधयुक्तनेन ज्ञानकर्मयोगरत्नवित्त्वपरिहाराथम् । नन्विदमनु-
क्तम्, अन्यानुष्ठानेऽन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्ननुष्ठाने-
यमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिन्ज्ञानसन्धीयमाने
तदन्यस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अन्यतरत्रेतरदर्शने च तदन्य-
प्रतिक्षेपश्च स्यादित्यभिप्रायेण बोद्धयति— किमुक्तं भवतीति ।
अवेद्युपपन्नव्यवस्थारवं बोधितं तर्हि शास्त्रार्थत्वाकारभेदेन ?
अन्यथा सा इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति—क्रियमा-
णमेवेति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मण उपायतया विहितत्वेन परस्पर-
मन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भावः । एतेन परस्पर-
निरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिक्षेपशङ्काऽपि प्रत्युक्ता । द्वितीये-

५ आ. मा. भा.— कर्मादिवस्वरूपमाह— कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्,
विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायाम् । पर-
मेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति स बुद्धिमान् ज्ञानी,
एव च युक्तो योगयुक्तः । सर्वाकरणात् एव च कृत्स्नकर्मकृत्; कृत्स्नफलवच्चात् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ [४११६] इति प्रति-
ज्ञातं कर्मादिवचनं क्वापि नोपलक्ष्यते, ‘कर्मणि’ इति श्लोकस्य
यत्किञ्चिद्दर्शनं तदुत्तुष्टरूपत्वादित्यत आह— कर्मादीति । यथ-

तन्निरस्यति— न चेति । न केवलं विष्णुदेशे स्वफलाभावा-
मित्यानां विष्णुपुत्रपतिः, अपितु धातव्येभ्यः श्लेशात्मकत्वात्त्र
श्रुतफलाभावे नैव विशिष्यकाशामसादयेदित्याह— दुःखेति ।
दुःखरूपस्यापि धातव्येभ्यः साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः
स्यादिति चेत्, न; इत्याह— दुःखस्य चेति, इकर्गादिफ-
लाभावेऽपि नित्यानामकरणमितिनित्यनिरासार्थं दुःखस्या-
णामपि स्याददुःखेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तदकरणे चेति ।
फलान्तराभावेऽपि मोक्षसाधनत्वान्मुमुक्षुणा नित्यानि कर्माण्य-
नुष्ठेयानीत्याशङ्क्याऽऽह— स्वास्त्युपगमेति । वृत्तिकारव्या-
ख्यानासम्भवे फलितमुपसंहरति— तस्मादिति । कोऽसौ
यथाश्रुतोऽयं? लोकस्य ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति ॥ १८ ॥

५पि किं स्वरूपभेदमात्रेण युक्ततरत्वम्? उत विरुद्धत्वात्? न प्रथमः,
एकैवैव प्रेक्षणमननभाषणादुद्योग्यद्वुष्टात्वात् । न द्वितीयः, गमन-
स्थानयोरेव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चानुपयोगः, ध्यान-
विशेषविशिष्टविषयनिर्हारापेक्षेयाजपादित्यायादित्यभिप्रायेणाह—
क्रियमाणे हीति । तदुभयं कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं ज्ञानस्य
कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धिमान्नित्यत्र ‘भूमनिन्द्याप्रशंसाषु नित्य-
योगेऽतिशयाने । संसर्गोऽस्तिविवक्षायां भवति मनुष्यादयः’
[अष्टा. ५।२।१४ भा.] इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विवक्षितेत्याह—
कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति । कृत्स्नकर्मकृदिति ज्ञानन्तरमुच्यते;
तदनुसृत्य च बुद्धिरत्राभिधेयैति भावः । ‘बुद्धिमान् कृत्स्नकर्म-
कृत्’ इति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अभिहिते तदधीनफलयोग्यत्वमेव
हि योग्यप्रायेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य मोक्षार्थार्ह-
इत्युक्तं स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दद्वयेन
वाक्यभेदे सिद्धे ‘कृत्स्नकर्मकृत्’ इत्येतदपि भिन्नावाक्यमेव
भवितुमर्हति ज्ञानफल्योः पौष्कल्यस्येवाऽनुष्ठानपौष्कल्यस्यापि
प्रशंसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दद्वयपङ्कमाह— स
एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ १८ ॥

पुन्यं लोकोऽन्यथा प्रतीयते तथाप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद्वा-
क्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्सुतिः किमते इति भावः ।
कथमेतेन तत्स्वरूपमुच्यते? इत्यतो व्याचष्टे— कर्मणीति;

वर्णाश्रमोचिते । अकर्म कर्माभावं स्वस्य । तद्विहणोति—
विष्णोरेवेति । 'वित्प्रतिविम्बः' इत्यनेन तदधीनः करोमी-
त्यपि सूचयति । मुत्प्यादिकं कथमकर्म ? इत्यत उक्तम्—
अकर्मणेति । जीवापेक्षयेदम् । एतदपि विष्णोति—अय-
मेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावेऽभावे च सर्वस्य महदादेः
स्वाभावान्नेह अनेन भवतिः परातपेक्षया कर्तृत्वं, स्वस्य तद-
धीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति ।

अनेनैवौक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तप्राये यः पश्येत्सं बुद्धि-
मानिति कोऽयंभेदः कथं च स्तुतिः ? इत्यत आह—स
इति । ज्ञानिशाब्दो हि पारमरविलक्षणे प्रसिद्धः । मनुवादीनां
प्रसंगार्थत्वात् स युक्त इत्येतदस्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे—
स एव चेति । 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतत्सुखे बाष्पं प्रदक्ष्य-
यन् गौणं व्याख्यायति—सर्व्वेति । तथेस्याश्रमेधायेः । कृत्स्न-
कर्मणां फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्तप्राप्त्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं कर्माकर्मविकर्मणाम् बोद्धव्यं रूपं दर्शयितुमाह—कर्मणीति । कर्मणि
शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणे कर्मण्यकर्म नित्यसिद्धत्वात् । आत्मस्वरूपं द्रष्टव्यमिति शेषः । यथा मरी-
च्युदक उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदभाव उदकस्य नैरात्म्यप्रसङ्गात्, एवं कर्मणि अकर्मत्व-
स्वरूपमस्ति । तथाऽकर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपं द्रष्टव्यम् । यथा नावि स्थितस्य निश्चले तटनगे
अभिकर्मदर्शनम् । अत एव यः कर्मण्यकर्मरूपमकर्मणि (च) कर्मरूपं पश्यति स मनुष्येष्वधिकारिषु
पुरुषेषु बुद्धिमान्, स च युक्तो योगी, स च कृत्स्नकर्मकृत्सकलकर्मकृदित्यर्थः । तस्माच्चमपि कर्मा-
कर्मणोर्मेधावत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्माणि कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वम् ?
तत्राह—कर्मणीति । कर्मणि अकर्मणि इति च विषयनसमी ।
तथा च कर्मणि विषये यस्तु अकर्म कर्माभावं पश्येत्,
अकर्मणि च कर्माभावविषये यः कर्म पश्येत्, स मनुष्येषु
बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृदित्यन्वयः । अयमर्थः—यथा
नद्यादिषु नायमाकृष्ट गच्छतस्तीरद्वयेषु वस्तुतो गमनरहितेषु
नौकागमनोपाधिकं गमनं प्रतीयते, तथा अन्तःकरणे कर्म
कुर्वाणे सति तदुपाधिकमात्मनि कर्म प्रतीयते 'अहं करोमि'
इति । तस्मिन्नात्मधर्मतया प्रतीयमाने कर्मणि विषये कर्मा-
भावं पश्येत्, वस्तुतः कर्माभाववत्येवेदं कर्म प्रतीयते इति
पश्येदित्यर्थः । तथा च आत्मधर्मतया सर्वलोकप्रसिद्धस्य
कर्मणो वृक्षगमनस्येव प्रतिपन्नोपाभावभाव एव तत्त्वमित्युक्तं
भवति । अयमर्थो भागवते [१०।१६।११] स्पष्टयुक्तः—
'यथा अमरिकाष्टाद्या आभ्यन्तरी नभोन्तरम् (महीयते) ।
चित्ते कर्तारं तत्रात्मा कर्तृत्वाद् विद्या स्मृतः, 'इति । श्रुति-
रपि "आभ्यन्तरी लेलायतीति" [बृ. व. १।३।७] इत्यादि ।
अत्रायुक्तम्—'अहङ्कारविमृदात्मा कर्ताहमिति मन्यते'
[३।२७] इति । अनेन विकर्मणोऽपि तत्त्वमुक्तं भवति;
'कर्मणि' इत्यस्य विहितप्रतिषिद्धौभयकर्मसाधारणत्वात्
विहितस्येव निषिद्धस्यापि प्रतिपन्नोपाधावाभ्यन्तरेत्यनेन
अकर्म यः पश्येदिति तत्त्वविधानांशस्यापि तुल्यत्वाच्च ।

एवं प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वमुक्तम् ; द्वितीयपादेन
त्वकर्मणस्तत्त्वमुच्यते—अकर्मणि च कर्मणि । यथा हि
चक्षुषा दूरतः प्रेक्षमाणेषु पुरुषेषु गच्छत्स्वप्नगमनं प्रतीयते,
तथा त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारोऽपि
देहेन्द्रियादिषु 'अहं निष्कर्मणस्तस्मीमांसे' इति व्यापाराभा-
वरूपमकर्म प्रतीयते । तस्मिन्कर्मणि विषये कर्म पश्येत्
कर्मवत्येवेदमकर्म प्रतीयत इति पश्येत्, तूष्णीमास इत्यभि-

मानस्येवावन्तः कर्मत्वात् । तथा च स्वात्मन्तान्माधाविकरण
एव प्रतीयमानस्याकर्मणः पूर्वप्रतिपन्नोपाधावभाव एव
तत्त्वमित्यर्थः । एवं यः कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वं जानाति सः
मनुष्येषु कर्माधिकारिषु बुद्धिमान्, विकर्माकर्मणी परित्यज्य
कर्तृत्वाभिमानकलाभसिन्धिहातेन कर्मकुशाह्वलात्, स एव
युक्तः पूर्वाध्यायोक्तः योगी; न एव कृत्स्नकर्मकृत् सर्वतत्त्व-
गण्टोदकस्थानीये तत्कर्मणि सर्वकर्मफलानामस्तन्माधाविति
भाष्यनिष्कृष्टाऽऽऽः प्रदर्शितः ।

यदत्र 'कर्मणि परमेश्वराधनरूपे अकर्म कर्मेदं न भवति
बन्धकत्वाभावादिति यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्य-
कर्माकरणे प्रत्यवायकरत्वेन बन्धकत्वाकर्मैदमिति यः पश्येत्स
बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्वव्याख्यानम् ; तद्वाप्य एव निरस्तमिति
नास्माभिरतत्र छलं दीयते । यत्तु पेशाचभाष्ये 'कर्मणि
देहेन्द्रियादिव्यापारात्मनि अकर्म नित्यसिद्धात्मरूपमधिष्ठा-
नत्वेन यः पश्येत्, अकर्मण्यात्मस्वरूपे च कर्माध्वस्तं यः
पश्येत्, स बुद्धिमान्परमार्थदर्शी' इति व्याख्यातम्, तदि-
ष्टमस्मदाचार्यत्वादिशाङ्करभगवत्पादभाष्यानुसारित्वात् ।

यत्पुनरत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—'अकर्मकर्मदेन कर्म-
तत्त्वस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एव आत्म-
ज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः
कर्म पश्येदित्यर्थः । क्रियमाणमेव हि कर्म आत्मयाथात्म्याद्व-
सन्धानेन ज्ञानाकारं भवति । तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया
कर्माकारं भवति' इति, तदसत् ; 'उभौ तौ न विजानीतः'
[२।१९] इति भगवत्वाक्यमायात्म्यज्ञानस्य कर्मविरोधि-
त्वोक्त्या कर्मणस्तत्त्वादकारत्वायोगात्, 'यस्तत्त्वान्तरितेन स्यात्'
[३।१७] इत्यादिना आत्मज्ञाने सति कर्मनिषेधेन तज्ज्ञा-
नस्य कर्माकारत्वायोगाच्च । यच्च त्रामध्वव्याख्यानम्—

‘कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाऽहं चित्-
निश्चिन्तः स्वानन्दयोगेन न किञ्चित्करोमीति स्वस्य कर्माभाव-
पश्येत्’ इति, तत्तुच्छम्, ‘किं कर्म किमकर्मेति’ [४।१६]
इति ‘अकर्मणश्च बोद्धव्यम्’, ४।१७] इति च पूर्वलोकयोः ।

कर्माभाववाचिन एवाकर्मशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्य तदैकाग्र्योचि-
त्येन विष्णुकर्मवाचित्वायोगात्, ‘तस्य कर्तारमपि मां विदध-
कर्तारम्’ [४।१३] इति भगवदुक्त्या विष्णोरपि वस्तुतः
कर्मासम्भवावैक्यतो यथोक्त एवायं ॥ १८ ॥

५ व ० त ० दी०— तस्यैव कर्मणो याथास्थ्यं स्वयं दर्शयन् क्रियाद्वैतमाह— कर्मण्यकमेति । वैदिकरूपे निहिते
कर्मणि यत्कर्मणि स्वक्रियानिवर्त्ये उत्तरकारके कर्मणीत्युपलक्षणे सर्वत्रैव अकर्म निर्वैक्यकत्वं सप्तं ब्रह्म वा
साङ्ख्ययोगमार्गीयः सन् पश्येत् भावयेत् ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत’ [छां. उ. ३।१४।१] इति
श्रुतेः ‘सर्वं ब्रह्म तमेकं जानन् तथा कर्म च भावयेत्’ इत्याचार्योक्तेश्च । अयमेव ज्ञानयज्ञ इति स्वयमेव वक्ष्यति
भगवान् । इदं चोक्तानि धारिणिकर्मणो याथास्थ्यं सङ्क्षेपत उक्तम् । कर्माधिकारिणोऽकर्मणि च निषिद्धे अकरो
वा कर्म वन्द्यन् पश्येत् । अत्रेदमाकृतम् ‘या निशा सर्वभूतानां’ [१।६९] इत्यत्रैव परस्परं विपरीतस्वभाव-
योरुक्तमापकृष्टोक्तिपरीते क्रियानिवर्त्ये कर्मणि भवतः ; तेनापकृष्टाधिकारिकं कर्मोत्तमाधिकाशिनो कर्मैव ; उत्त-
माधिकारिकं च अपकृष्टाधिकाशिनः अकर्माकर्तव्यमेव । तत्र चान्योन्यभावधर्मोद्भात् फलवैलक्षण्यं युक्तमेवेति ।
तदेवं यथाभूतं यः पश्येत्स सर्वमनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः ब्रह्मणि योगे च प्रवणः कृत्स्नकर्मकृच्च तत्कर्मणि सर्वकर्म-
फलानानन्दानन्दानन्दमभूतवशात्तत्कर्ता भवति । अन्येत्युक्ता अबुद्धिमन्तोऽपूर्णकर्मकारिणश्चेत्युक्ताः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— दुर्विज्ञेयमाज्ञानार्थं तत्स्वरूपमाह—
कर्मणीति । यः कर्मणि अकर्म पश्येत् कर्तव्ये अकर्तव्यं
पश्येत् । मत्तमन्धं विना मद्रासं विना विकर्मणि अकर्तव्यं

पश्येत् । तथैव मद्रास्या अकर्मणि अकर्तव्ये कर्मणि कर्तव्यं
पश्येत् । एवं ज्ञात्वा यः कृत्स्नकर्मकर्ता मनुष्येषु स बुद्धिमान्
भवेत्, स ज्ञानवान् ; स युक्तः । समेति शेषः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्कर्मदिनस्त्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात् तदाह— कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रिया-
द्विधापारे अविद्यया प्रत्यगात्मने आरोपिते सति ह्यत्र अकर्म कर्माभाव— नौस्थेन वीरतरौ चरन्ते आरोपिते
सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव— यः पश्येत् । तथा ‘चलं गुणवृत्तम्’ इति न्यायेन त्रिगुणामकैषु देहे-
न्द्रियादिषु निरव्यवस्थं वस्तु यश्चन्द्रतारकादौ गत्यभावमिव ‘तूष्णींमृतोऽहमस्मि, न किञ्चित्करोमि’ इत्यव्यवस्थे,
अकर्मणि कर्माभावे कर्म तन्निप्रज्ञास्वरूपयत्नरूपं यः पश्यति, स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि ध्रान्ति-
जनितव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य बाधात् । स एव च युक्तो योगी, कृत्स्नकर्मकृच्च ; कर्म-
योगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तत्वादिति स्तुतिमात्रम् । आत्मनोऽकर्तृत्वं सङ्घातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्माणि
कर्तव्यानीत्यर्थः । वयस्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं ‘अव्यक्तोऽयं’ [१२।५] इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वा-
त्पुनः पुनरुच्यत इति प्राच्यः ।

यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरादेस्तुष्टीयमाने बन्वहेतुत्वाभावाद्कर्मैदमिति यः पश्येत्तत्कर्मणि नित्यकर्मा-
कारणे प्रत्यवायदेतत्त्वेन कर्मैदमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति (श्रीधरः) तदुल्लङ्घनमेव ; निरव्यवस्थे अक-
र्मैदमिति ज्ञानस्य शुभमोक्षहेतुत्वाभावात्प्रतिज्ञाज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तस्यै
नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिरिति विष्णुः ।

ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि हृदये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वाऽस्तुस्युत् सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अव्येष्टं स्वप्रकाश-
चैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे हृदयस्थिति कल्पितं कर्म हृदयं मायामयं न परमार्थ-
सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शिन्त्वाद्वास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचष्टुः (मधुसूदनः)
तदप्यसङ्गमेव, ‘कर्म कृतं’ [४।१५] ‘कर्म प्रवक्ष्यामि’ [४।१६] इत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानवसरात् ।
नापि ‘कर्तुमीप्सितमर्म कर्म’ [अष्टा. १।४।१२] इति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थत्वं
प्रदीप्तं शक्यं, तस्यापुटिमादिर्मज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति सङ्क्षेपः ।

वस्तुतस्तु— ‘कर्मणो हि’ [४।१७] इति लोके कर्मविकर्माकर्माणौ गतिशब्दितं पयवसानं गहनत्वाद्बोद्धव्य-
मित्युपश्रव्यं, तज्ज्ञातयानं ‘कर्मण्यकमेति यः पश्येत्, . . . स मनुष्येषु बुद्धिमान्’ इति । तथा हि कर्मणि कर्माकर्म-
विकर्मरूपे अकर्म तद्वैपरीत्यं शास्त्रजो दृश्यते । यथा ऋतुः कर्मणि अज्ञाहीनस्य कृतोऽप्यकृत एव भवतीत्य-
कर्मणि पश्यत्वस्यति । दाम्भिकस्य तु विकर्मणि पश्यत्वस्यति । यथोक्तं ‘अश्रद्धया ह्रवं त्वं त्वसत्सं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तदेत्य नो इह ' [१७।२८] इति; 'चत्वारि कर्माण्यभ्यङ्गराणि भयं प्रयच्छन्त्य-
यथाकृतानि । मानाग्निहोत्रसुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ' [म. भा. १।३३।७३] इति च । एवमौदा-
सीन्यमकर्माणि शक्त्यात्तपत्रिग्राणाभावाद्विकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्व्यानाद्यासक्त्य वा स्वकाले
पञ्चयज्ञाचरणं ' दीक्षितो न ददाति ' ह्यादिवचनात् ' सर्वधर्मान्परित्यज्य ' [१८।६६] इत्यादिवचनाच्च कर्म-
पदेन पर्यवस्यति; नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहोरेन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा ' अग्नीपोमीयं
पशुमालभेत ' [तै.सं. ६।१।११] इति वचनाच्च कर्मैव भवति । सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म, विध्यर्थ-
नित्यत्वे; नापि विकर्म, कामकारेणाकृतत्वात्; किन्तु परिशेषात् कृताऽप्यकृतैवेत्येवमिति पर्यवस्यति । एवं
स्तेनप्रमोचनं तत्संयुक्त्यानां कर्माणि राज्ञो विकर्म, ' स्तेनः प्रयुक्तो राजानि पापं माप्ति ' इति वचनात्; तदेव
वतीनामुपेक्षणायत्वादकर्म । एवं हिंसाफलकं सत्यादौ दानफलकं अनृतादौ च विकर्मत्वकर्मैवे बोध्ये । तस्मात्क-
र्मोक्तमिदं विकर्माख्ये कर्मणि अकर्म तद्वैपरीत्यं यः पश्येत्, स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेपां प्रबोधात्
बुद्धिमानित्युच्यते ।

तथा ' किं कर्म ' [४।५६] इति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोऽस्ति, ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते कर्मा-
कर्मणि प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं, तद्व्याख्यानमकर्मणि च कर्म यः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः ।
तेन यो बुद्धिमान्युक्त्य स एव कृत्स्नकर्मकृत, न स्वैकैक इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे
वस्तुनि कर्म सस्पन्द बाह्यं विषयदिदि आभ्यन्तरं प्रमात्रादिकं चाधाराधेयभावेन वा उपादानोपादेयभावेन वा
अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्यन्तः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्रायः साङ्ख्यः- असङ्गे मयि सङ्गातधर्म एव
सन्कर्त्रादिविवेकात् स्फटिके लौहित्यामिव भातीति मन्यते । द्वितीयस्तु- कनककुण्डलवत् ब्रह्मोद्भवं सर्वं ब्रह्मैवेति
कर्म तत्साधनादिकं अहं च ब्रह्मैवेति भावयन् करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तः करोति तस्य सर्वं
असदेव भवति, न त्वशुभमोक्षाय । ' यो वा एतदक्षरं गार्थेविदित्वाऽस्मिंल्लोके (जुहोति यजते) यजति
ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षतहस्राण्यन्तवदेवास्य तज्जवति ' [बृ. ३।८।१०] इति श्रुतेः । यस्य युक्तोऽपि
निर्बुद्धित्वात्कार्यमपि करोति, स प्रत्यवेति । पापास्तेनमिति तत्त्यापरोक्षज्ञानस्याभावान् । अनयोश्चाविद्याविद्या-
शक्तिद्वयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयते " विद्यां चाविद्यां च " [ईशो. ११] इति मन्त्रे ।

यत्रा द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुगता बुद्धिमानुच्यते । अप-
रोक्षमपि द्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्रायमपि व्याकृताव्याकृतरूपास्यमन्त्रेन
द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यं, तदर्शी विगतदेहाहङ्कारत्वात् योगशास्त्रे विदेह उच्यते; अव्याकृतं कारणं,
दहर्शी प्रकृतिव्यवस्थे; अनयोर्दुष्टासनयोः सम्प्रभासम्भवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते । ' अन्यथेवाहुः सम्प्र-
वात् ' इत्यादिना; सोऽयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्यग्रे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत । किन्तु
यस्य कर्मभावेनाकर्मदर्शनं मुख्यमस्ति, स एव कृतकृत्यत्वानुसृत्यः कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेषां मनुष्येषु देहा-
विमानिष्वेव बुद्धिमानित्यन्तर्दशित्वादिकविवेकः । मध्यमो क्रान्तदर्शिनोऽपि तत्त्वविषये मूढत्वात् ' कवयोऽप्यत्र
मोहिताः ' [४।१६] इत्युक्ते । एतयोर्व्यवधानेनाशुभान्युक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवाशुभान्युक्त इति श्लोकार्थः
प्रतिभाति । ' व्याख्यातुरपि मे नास्ति भाष्यकारेण तुल्यता । गृहावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्याकृतुल्यता ? ' ॥

यत्रा कर्माकर्मणि वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचिनं, अतो यदकर्मणा विशेषितं
तदेव कर्म, नान्यदिति कर्मलक्षणम् । यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मैत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु
कर्म यत्रादिकं ससाधनं, तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यस्थेत् । ' अहं
क्रतुर्हं यज्ञः स्वयाऽहमहमौषधम् । मन्त्रोऽहमहेवाज्यमहमग्निर्हं हुतम् ' [५।१६] इत्युक्तप्रकारेण अन्यथा
यत्कृतं तद्व्याचेष्टालम्बेव, अतो गहना कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यवश्यस्यति ? इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत्कर्म
पुण्यपापात्मकं दृश्यते " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन " [बृ. च. ३।२।१३] इति; तत्फलं
च सुखदुःखादिकं ' अहं सुखी, अहं दुःखी ' इति स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म । तत्रैवेदं कर्म अस्पन्दे स्पन्दात्मकमसर्पे
सर्प इवाप्यस्तमिति यः पश्येदिति ।

अयं भावः— यथा रज्ज्वाभ्यस्तं सर्पं पश्यन् 'नायं सर्पः, रज्जुरियं' इति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विक्षेपप्राब-
ल्यादप्रतिपद्यमानो नरः सर्वमिदं रज्जुदृष्टोपास्तेति नियोज्यते; स चोपासनादाहृतं सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव
विन्दति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दति, न तस्य प्रत्ययाद्वृत्तिदृष्टगत्या उपास्त्या प्रयोजनमस्ति । एवमक-
र्मण्यध्यस्तं कर्त्रादि 'तत्त्वमसि' [छां. उ. ६।८।७; ९।४; १०।३; ११।३; १२।३] इति वाक्याद्वाचित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति
शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीतस्य भावनादाहृत्या कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिप-
त्तिरिति । यद्वा— कर्मणीव अकर्मण्यपि विकर्मसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह— कर्मणीति । विहितकरणे
प्रतिषिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत्, अकर्मतो विभ्यत् कर्म ब्रह्मदृष्ट्या कुर्यात्, न त्वकर्मापि तादृशदृष्ट्या
कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुषः प्रशंसा [१९-२३]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तुयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे
यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैर्भूतकारणैश्च
सङ्कल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुग्रीयन्ते, प्रवृत्तेन चेष्टोक्तसङ्ग्राहार्थं, निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थः; तं
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं, तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्ष-
णानि कर्माणि यस्य, तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वाकं स्तोत्रमु-
त्तरकोकं प्रस्तौति—तदेतदिति । यथोक्तदर्शित्वं पूर्वाक-
दर्शनसम्पन्नत्वम् । समारम्भाब्दस्य कर्मविषयत्वं न लब्ध्या,
किन्तु व्युत्पत्त्येवाह—समारभ्यन्त इतीति । कामसङ्कल्प-
वर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—मुधैवेति ।
उद्वेदकलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृ-

त्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण निर-
स्यति—प्रवृत्त्येनेत्यादिना । ज्ञानाभीत्यादि विभजते—
कर्मादाविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव दहति, नायोग्यमिति
विवक्षित्वा तस्मिन्नाभिपद्यते । यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि वैश्व-
विकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डिताभासत्वं
विवक्षित्वा विचिन्तति—परमार्थत इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यते ? इत्यत्राह—यस्येति ।
यस्य सुमुखोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकान्तिर्यनैमित्तिकाकाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामव-
र्जिताः फलसङ्गरहिताः सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृ-
तिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्गहिताः, तमेवं कर्मकुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्य-
ज्ञानाग्निना दग्धमाचीनकर्माणामाहुस्तत्त्वज्ञाः; अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविषयं न शास्त्रे-
णोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । क्रियमाणस्ये-
ति । नहि चिरप्रवृत्तं स्मृतिवशात्तत्र ज्ञानमात्रप्रतिशेषाज्ज्ञाना-
कारमित्युच्यते, किन्तु क्रियमाणमेवेदं कर्मति भावः । यद्वा

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्येति पदार्थां ज्ञानविषयस्य ज्ञानका-
र्यस्य न कथं ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् ? । कथमुपपद्यत इति नेद-
मुपपत्तिसहं यदि परं दृष्टिविधानादाविर्भावनीयमिति भावः ।
सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्याजैनादिसङ्गः ।

१ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यत्र कर्माप्यतीतानेकजन्मसंस्थितानि ज्ञेयानि, एतज्जन्मकृतेषु ज्ञानाग्निमिथ्यनात्प्रागेवाकर्मदृष्टेः
पूर्वकोके वर्णितत्वात् । तथा समारम्भा देहनिर्वाहायैवावश्यकानोदकायाहरणादिकर्माणामारम्भाः । तत्रापि कामसङ्कल्पवर्जितत्वेन
क्रियमाणकर्मलोपासम्भोऽपि बोध्यः—इति केचित् ॥ **॥ नव्यास्तु—** ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य विधेयविशेषणत्वमभ्युपे-
क्ष्य ज्ञानं कर्मणां संस्मीभावविधानस्य न कर्मत्यागे तात्पर्यम्, किन्तु फलेच्छाहानपूर्वकं तदाचरणं एवेति वर्णयन्ति ।
तत्तुल्यम् । फलेच्छायागमात्रेण सञ्चितकर्मणां दाहासम्भवात्, तथात्वे ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य नैक्योपपत्तिः, विशिष्टविधाने
गौरवादिलोपप्रसङ्गात् ।

—अधिगीता ।

‘कामसङ्कल्पवर्जिता’ इत्यथ न तावत्काम एव सङ्कल्प इति समा-
सः प्रतीयत्वा दिशसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्प इति ऽप्युक्तोभय-
पदार्थप्रधाने द्वन्द्वे सम्भवत्येकपदार्थप्रधानतासुखायोगात् । अतः
कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवाथं इत्यभिप्रेत्याह कामवर्जि-
ता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ध्वयं समासा-
न्तराप्रत्यय इति सूचितम् । कर्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्कल्प इत्य-
भिप्रायेणाह— फलसङ्कल्पहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठान-
सङ्कल्पः तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्दं न
कृतकत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिनिमुक्त्याप्येव देशप्रकरणे तदुपप्लुतः
कथिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह प्रकृत्येति । समित्येकी-
करणे, कल्पे आनिष्ठानं, प्रकृत्येति देहलुपेण परिणतयेति शेषः,
तुष्टौरात्मन एकीकरणं नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वेहेतुत्वानु-
सन्धानम् । यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सङ्ख्याजस्तवसां देवत्वमु-

व्यत्वादिसन्निवेशानां स्थायिकादर्थसङ्कल्पणादीनां च स्वमात्मानं
प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेनास्ये हृद्यादौ स्वमिति बुद्धि-
रपि सङ्कृहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्पराहित्ये पण्डित-
शब्दाभिप्रेतं हेतुमाह— प्रकृतिविशुक्तेति ।

पण्डितं हेतोपा देशभूतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम् । उद्वा-
पोदक्षसा हि बुद्धिः पण्डता । चरमां कल्याणि पण्डितशब्दस्य तं
पण्डितमित्युद्देश्य निवेशः, पापनिवर्तकत्वसङ्गज्ञानप्राप्त्यस्यवि-
ध्योक्त्यात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं कर्मा-
न्तर्गतेति । नमश्च क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाभिना दद्यते, निष्क-
ल्पप्रसङ्गात्, नाप्युत्तरं तस्य विद्यामाहात्म्यनिवर्तत्वात् । अतः
प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति— प्राप्यस्य प्राप्नुधानामनः
आपकस्य च कर्मयोगस्थानान्दिभ्यामविपरीतस्वरूपज्ञा तुषशब्देन
विवक्षिता इति भावः । शब्दोत्तरतरे निगमयति—अत इति १९

५ आ. मा. भा.—एतदेव प्रपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्रौकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाभिदग्ध-
कर्माणम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रतिलोतमुक्तं, किमुत्तरैः
श्लोकैः ? इत्यत आह—एतदेवेति ; कर्मस्वरूपमेव ।
अनेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः
क्रियत इति सूचितम् । मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमदौ

ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वमिति व्याख्यानमस्मादिति भावनाह—
उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य
स्वातन्त्र्येण कर्मभावज्ञानमेव ज्ञानाभिदग्धकर्मत्व-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्मात्—यस्य कर्माकर्माभिदः सर्वाः क्रियाः कामसङ्कल्पवर्जिताः फल-
सङ्कल्परहितास्तं ज्ञानाभिदग्धकर्माणं कर्माकर्माभिदत्त्वज्ञानमेव ज्ञानाभिस्तेन दग्धकर्माणं बुधा ब्रह्माविदः
पण्डितमाहुः ॥ १९ ॥

८ वै. प्र. गि.—तस्मिन् कर्मण्यकर्मादिदिदिनेन स्तोति
श्रुतिः—यस्येति । द्विविधः कर्माकर्माभिदत्त्वज्ञान आरम्भारम्भदग्धः ।
तयोक्तयोरपि स्तुतिः । तत्रास्त्वविषये—यस्य कर्माकर्मा-
भिदत्त्वविदः सर्वे समारम्भाः आरम्भमाणाणि कर्माणि कामस-
ङ्कल्पेन फलेच्छया वर्जिताः, तं बुधाः पण्डितमाहुः । तत्र
हेतुः—यस्तैः समारम्भैर्जातेन ज्ञानाभिना दग्धानि कर्माणि

यस्य तम् । आहृदविषये तु—यस्य परमार्थदर्शिनः सर्वे
लौकिका वैदिका वा समारम्भाः कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन
च ‘एतदधेमत्तमिदं करिष्ये’ इति फलेच्छाप्रयुक्तेन मनोऽस्ति-
विशेषेण वर्जिताः हृद्याच्छेष्टमात्ररूपा भवन्ति । ज्ञानी
हि प्रत्यक्षलौकिकसङ्कल्पाद्यं निहतश्रेयजीवनाथं चेष्टते ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—एतस्यैव बुद्धिमस्त्वं द्रवयति—यस्येति । क्रियासमारम्भाः कामफले ‘ममेदं कर्म फल-
साधकं’ इति सङ्कल्पश्च ताभ्यां वर्जिताः, स एवम्भूतः सकर्माऽप्यर्थमेव । यतो ब्रह्मज्ञानेनाभिना दग्धकर्मा कर्मा-
वीजवन्धनशून्य इत्यकर्मोच्छ्रयते—अधेनुगोवत् तं पण्डा विवेकवती बुद्धिः सज्जाता यस्य तथाविधमाहुर्बुधाः ।
‘यथाशेदर्शं ज्ञानाभिदग्धकर्माशयोऽमलः । ब्रह्मभाववतो योगी कर्मज्ञानापि पण्डितः’ इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च यो निष्कामो मदाज्ञात्वेन
कर्म करोति स मद्गतानां च मे मत इत्याह—यस्येति ।
यस्य सर्वे समारम्भाः सर्वकर्मणां सम्यक् मदाज्ञात्वेन आरम्भाः
कामसङ्कल्पवर्जिताः—कामः फलं, सङ्कल्पस्तदिच्छा, एतदुभय-

रहिताः तं ज्ञानाभिना दग्धकर्माणं ज्ञानाभिना दग्धानि
कर्माणि यस्य तादृशं, दग्धत्वाद्भेदे तद्ग्राह्यप्रोपत्तिबीजभाव-
रहितं, बुधाः अन्ताः पण्डितं शाक्रीकृतस्वस्वरूपज्ञमाहुः
वदन्ति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—अविदुषां कर्मण्यकर्माभावानां द्रवयितुं विदुषां कर्मदर्शनं स्तोति—यस्य सर्वे समा-
रम्भाः इत्यादिभिः श्रुतिभिः । यस्य विदुषः सर्वे समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामेन फलेच्छया सङ्क-
ल्पेन ‘अहमिदं करोमि’ इत्यभिमानेन च वर्जिताः, तं ज्ञानाभिना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दग्धानि अङ्कुरो-
भावाच्छ्रावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पण्डितं बुधा आहुः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

१ शां. भा.—यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्धासी जीवनमात्र-
र्येच्छेत् सन् कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राग्विकृतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्प-
न्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्, स सर्वकर्मणि प्रयोजनपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यज्येव । स कुतश्चिन्नि-
मित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाद्धोक्तसङ्ग्रहार्थं
पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मलात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं
दर्शयिष्यन्माह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो
निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं ससाध-
यिषति; दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव, तस्य
निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् । तेनैवभूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति
प्राप्ते, ततो निर्गमासम्भवाद्धोक्तसङ्ग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृ-
त्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याह्वानाङ्गीकरोति—यस्तिष्ठति । विवेकात् पूर्वमभिविवेकेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिविवेका-
भावात् प्रवृत्तसम्भवेऽपि जीवनमाश्रुद्विष्य प्रवृत्त्याभासः सम्भवतीत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्त्वसाक्षात्काराजुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्प्रायः स्यात् । इत्याह्वानाऽऽह—यस्तु प्रार-
ब्धेति । त्यक्त्वेत्यादिसमन्तरलोकात्मवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति—स कुतश्चिदिति लोकसङ्ग्रहादि निमित्तं विवक्षितम् । कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन्प्रवृत्तो-
ऽपि नैव करोति किञ्चिदिति सम्बन्धः । कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मैति कथमुच्यते ? तत्राऽऽह—स्वप्रयोजनाभावादिति । कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते ? तत्राऽऽह लोकेति । प्रवृत्तेरर्थ-
क्रियाकारित्याभावं 'पश्चादिभिश्चाविशेषात् [ब्र.सू. भा. १।१।१] इति न्यायेन व्यावर्तयति—पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवे-

किनामविवेकिनां च विशेषः स्यात् ? इत्याह्वानं कर्मादौ सङ्गा-
सङ्गाम्यामिल्याह—कर्मणीति । उक्तोऽर्थः समन्तरलोकात्मव-
तारयति—ज्ञानाङ्गीति । एतमर्थं दर्शयिष्यामि 'लोकात्मा-
हेति योजना । यथोक्तं ज्ञानं कृत्स्नात्मदर्शनं, तेन स्वरूपभूतं
मुखं साक्षादनुभूय कर्मणि तत्फले च सङ्गमपस्य विषयेषु निर-
पेक्षेष्टे विद्वांस्त्वेत्याह—त्यक्त्वेत्यादिना । इष्टाद्यनसा-
पेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वं ? इत्याह्वानं विशिनष्टि—निराश्रय
इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलासाधनमुच्यते । 'आश्रय-
रहितः' इत्यस्यार्थं स्पष्टयति—दृष्टेति । तेन ज्ञानवता पुरुषे-
णैवभूतेन 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' इत्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ।
तेन ससाधनात्मकमणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासम्भवे
हेतुमाह—लोकेत्यादिना । पूर्ववज्ज्ञानादयात् प्रागवस्थाया-
मिवेत्यर्थः । अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्टयेति शेषः । नैव करोति
किञ्चिदिति स्वदृष्टयेति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—त्यक्त्वेति । कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तो नित्ये स्वा-
त्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः, अस्थिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन
प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—अनन्तरलोकात्मवतारपरीक्षित-
योन्मुद्रासायाह—एतदेव विवृणोतीति । 'नित्यतृप्तः',
इत्यत्र नित्यं तृप्त इति नाथः, तृप्तिहेत्वबुद्धेः, 'कर्मफलासङ्गं
त्यक्त्वा' इति कामवर्जितत्वविवरणेन अनित्यत्यगोऽसिद्धिद्वि-
सङ्कल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वीकारस्य च वक्तुमुचितत्वा-

दित्यभिप्रेत्य नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त इत्युक्तम् । 'निरा-
श्रयः' इत्यत्र न तावदाश्रयसूतदेशादिमानं निषिध्यते, तत्परि-
त्यागस्य अशक्यत्वात्; अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीय-
त्वबुद्धिविषयः, तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरिव निषिध्यत इत्यभि-

१ कर्मणां फलेष्वभासं त्यक्त्वेति व्याख्यानां तु न रविर्म्, कर्मस्वासाकप्रतिषेधालोभेन नित्यतृप्तत्वनिराश्रयत्वगुणपचयमा-
नत्वादिति चेत्तत् । शङ्करानन्दचरणान्तु—कर्माणि फलानि यत्रेति वा, कर्माणि फलतीति वा, स्वयं कर्मणां फलत्वाद्वा,
कर्मफलो देहस्तत्रासङ्गं कर्मा भोक्ता ॥ इष्टा श्रोताऽहिति तत्तादात्म्यमितोतविषयं व्याचक्षिरे । —अविगीता ।

प्रेयोक्तं—अस्थिरस्यादि । तद्वत्तस्य आकाङ्क्षा य इत्य-
ध्यातम् । अभिसन्दायै अभिसुख्यं तदेकपरता । 'नैव
किञ्चित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति
तद्युदासायोचितं विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्मैति । 'कर्म-

ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति व्याहृतमिदमित्या-
शङ्क्याह—कर्मण्यपदेशेनेति । विपरीतविषयसञ्चरणे ज्ञानाभ्यासा-
विरोधिनाभिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग
इति भावः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—न च कामसङ्कल्पाभावेनानलम्, आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा ज्ञानस्वरूपमाह—
पुनर्नित्यतुल्य इति । नित्यतुल्यनिराश्रयेश्वरस्वरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.—'यस्य सर्वं समासम्भाः कामसङ्कल्प-
वर्जिताः' [४।१९] इत्यनेन यदुक्तं तदेव 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं'
इत्यनेनोच्यते । सङ्कल्पो हि कर्मासङ्गः, कामस्य फलासङ्ग इत्यतः
सङ्गतपूर्वमन्यथा व्याचष्टे—न चेति । नैतावता कर्मस्वरूपं
सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तर्हीत्यध्याहारः । ननु 'नित्यतुल्यो निरा-

श्रयः' इति साध्योऽर्थः कथं साधने निवेदयते ? इत्यतः
आह—ज्ञानेति । कर्मण्यकर्मैत्यपेक्षया—पुनरिति ।
मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह—नित्येति । इति
हेतोरहमपि तथाविधः, किन्त्वविद्या तथा न प्रतीयत इति
जानन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—त्यक्त्वेति । स पण्डितः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रय आश्रयितव्यवर्जितः
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः । कर्मणा तस्य बन्धकत्वाभावादित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

८ जे. ग्र. नि.—ननु कामसङ्कल्पवर्जितमपि कर्म कर्म-
स्वाभावात्सङ्कतो न वप्राति ? इति तत्राह—त्यक्त्वेति । नित्य-
तुल्यः निजानन्दलाभेन नित्यं तुल्यः सर्वत्र निराकाङ्क्षः, निराश्रयः
निर्गतः कर्माश्रयीभूतदेहिन्द्रियादिरहैतदृशिनो यस्मात्स निरा-
श्रयः देहाश्रयिमानयन्त्यः । एतच्च 'कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा'
इत्यत्र हेतुर्गर्भे विशेषणद्वयम् । निराश्रयत्वात् कर्तृत्वाभिमान-

रूपकर्मासङ्कल्याग, नित्यतुल्यत्वात् फलासङ्गत्याग इति
विवेकः । एवं कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा लोकमङ्गदायं लोक-
निन्दापरिहाराय वा कर्मणि लौकिके वैदिके च अभितः
साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदृष्ट्या नैव किञ्चित्करोति ।
ज्ञानाभिदग्धकर्मस्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इति न
कर्मस्वाभाव्यशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—एवं कर्माऽप्यकर्मैव स असङ्गात् ब्रह्मवत् तदाह—त्यक्त्वेति । अत्र 'कर्मण्यकर्म यः
परयेत्' [४।१८] इत्याद्युक्तं स्वयमेव विवृणोति भगवांश्चतुर्भिः । किमनिर्वर्त्यं कर्मणि यद्वादौ फलं स्वर्गादि
प्राकृतं तथा सङ्गं प्राकृतं स्वस्य कर्तृत्वाभिनिवेशनं च त्यक्त्वा अर्थात् अप्राकृतं वस्तु यथाभूतनया सर्वं
विभाव्य कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति अकर्मैव स यथा ब्रह्मा, कर्मोक्तं, तथैव नित्यानन्देन तृप्तः
प्राकृताश्रयरहितश्च तत्तद्वस्तुनि ब्रह्मभावनादिति वक्ष्यति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—नह फलेच्छारहितस्वत्वेनां विहाय
किमिति कर्म करोति ? इत्याशङ्क्याह—त्यक्त्वेति । यो
नित्यतुल्यो मणिष्ठया नित्यं तुल्यः पूर्णः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा
कर्मफलेच्छासक्तिं त्यक्त्वा निराश्रयः कर्मजनितादृष्टाद्याश्रय-

रहितः कर्मणि मदाज्ञाप्येन अभिप्रवृत्तः सोऽपि नैव किञ्चित्
करोति । मदाज्ञापत्वास्तस्य तत्कर्म मोक्षे स्वफलभोगादिना
बन्धकं न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०—ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाभिना पूर्वकर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत
आह—त्यक्त्वेति । आत्मलाभेन नित्यतुल्यत्वात् फलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहङ्काराद्याश्रयेण हि कर्म
क्रियते, निराश्रयो निरहङ्करो यस्मात् ततः कर्मसङ्गं 'अहं करोमि' इत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके
वैदिके वा अभितः सर्वोपपन्नसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति, अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय
प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

१ आशीरभिलषितप्रार्थना, 'आहः शासु इच्छायाम्' (वा. पा. १०२२) 'किप् च' (अष्टा. ३।२।७६) 'आ शासः
कौ'—(वार्ति.) इतीत्यम् । सा च रजोवृत्तिविशेषः 'काम ईहा मदस्तुष्णा स्तम्भ आशोमिहा सुखम्' (भाग. १।१।२।१३)
इत्यादिवचनात् । अंत एवात्र रजोनिवृत्तिः 'यतचित्तात्मा' इत्यनेन सत्त्वाश्रयणम्. 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' इत्यनेन च तप्तस्यापि —
गी. ५२

१ शां. भा.— यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः, स दृष्टादृष्टेविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म सन्न्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— निराशीरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति प्राप्नोति न किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि सुमुक्तोः किल्बिषमेव, बन्धापादकत्वात् । (तस्मात्ताभ्यां मुक्तो भवति, संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।)

२ आ. शां. व्या.— सत्यपि विशेषकं कर्मणि कृत्वा आत्मासुखान्त्यस्य पक्षे कैवल्यहेतुत्वे विशेषभावे दुतरां तस्य तदेतत्त्वसिद्धिरितिभेदस्याऽऽह— यः पुनरिति । पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकवज्रहादिनिरोपेक्ष्यम् । तदेव वैपरीत्यं स्फोरयति— प्रागेवेति । ससाधनसर्वकर्मसन्ध्याये शरीरस्थितिपि कथं । इत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति । तर्हि तथापिचेष्टा- निविष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानवह्निर्मुखस्य कृतो मुक्तिः १ इत्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनदरागविसर्गादहं- ज्ञाननिष्ठ इति ।

इति दर्शयितुमिदं श्लोकमाहोति पूर्ववत् । आशिषः प्रार्थना-भेदादतृष्णाविशेषाः । आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह— यतेति । चित्तवशात्मनः संयमनं कथं । इत्याशङ्क्याऽऽह— आत्मा बाह्य इति । द्वयोः संयमने सति सिद्धमर्थमाह— त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे द्वेष्टस्थितिपि दुःस्था स्या-दित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरमिति । मात्रशब्देन पौनस्यस्या-वनर्थकं केवलपदमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रापीति ।

१ शां. भा.— किञ्च 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्मभिप्रेतं आहोतिस्त्वच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म ? इति । किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरम् ? इति । उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीर-मभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । 'शरीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च बाह्यनस-निर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं केवलं' इत्यादौ शरीर-पदार्थं स्फुटीकृत्युभयथा सम्भावयता विकल्पयति— शरीर-मिति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूषणं ? शरीरस्थित्यर्थं शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं फलम् ?

इति पूर्ववादी पृच्छति— किञ्चात इति । शरीरनिर्वर्त्ये शरीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्तो दूषणमाह— उच्यत इति । शरीरेण यन्निर्वर्त्य, तर्हि प्रतिषिद्धं विहितं वा ? प्रथमे विरोधः स्वादित्याह— यदेति । प्रतिषिद्धाचरणेऽपि

— ध्वन्यत इति वदन्ति । परिश्रुयन्त इति परिग्रहा भोगसाधनानि 'प्रहृष्टवक्ष' — (अष्टा. ३।१।२८) इत्यम् । शरीरं शरीरसम्बन्धि, तत्स्थितिप्रयोजनमिति यावत् । 'तस्येदम्' (अष्टा. ४।१।१२०) इत्यम् । शरीरनिर्वर्त्यमिति व्याख्यातं त्वत्वं, केवलमिति विशेषणानुपपत्तेः । न हि केवलेन शरीरेण कर्मावुष्ठानं सम्भवति, मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियव्यापाराणाम् । न हि मनोव्यापारमन्तरंगे विधिप्रतिषेधकत्वं किमपि कर्मावुष्ठानं शक्नोति कोऽपि कर्मात्मबुद्धिसम्पन्नः । अतः शरीरनिर्वर्त्यस्य कर्मणो मानवाविनाभावनिवर्तमाद्वयावर्त्ताभावेन केवलव्यवस्थे व्यर्थत्वं प्रसज्यते 'कायेन मनसा बुद्ध्या' (५।११) इत्यत्र तु तस्यै समत्वव्यावर्तनार्थत्वं स्पष्टमेव । न चेदापि तथास्त्विति वक्तुं युक्तम्, बाह्यनसनिर्वर्त्यस्य समत्वमित्यस्यापि किल्बिषापादकत्वापत्तेः, तथाऽनुपगमे चांकवचनविरोधाद्वैषम्यप्रसङ्गाच्च । तस्माद्यथोक्तमेव युक्तम् । एतेन 'शरीरं शरीरोपयोग्यार्थं निश्चातनादि कर्मैव' इत्यादि नान्योक्तं निरस्तं भवेत् । विशेषश्च भाव्ये द्रष्टव्यः । केचित्तत्र— 'कुर्वन् आहोति' इति छित्वा विहिताकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्येतेन व्याचक्षुः, तत्राकारणं भाव्योक्तवर्तीपिकायां दृष्टव्यम् । 'अस्ति च श्रुतौ पुनरेऽपि पापशब्दः 'नैनं संतुमहोरात्रे एततः' इत्यत्र सति दुष्कृतेन उक्तमन्यबुद्ध्या 'सर्वं पापमनोज्ञो निर्वर्त्य' (छां. ८।१।१८) इत्यादिविशेषेणैव प्रकृतं पुनरेव पापशब्दप्रयोगात् " इति भाष्यसमाप्तादपि (४।१।१८) इह सुखमम् ।

— अविगीता ।

नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः । द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावादाप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्यहं शास्त्रीयं चेति । दृष्टप्रयोजनं भारीयदिकं कर्मा-

दृष्टप्रयोजनं स्वयंसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः । शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे दृष्टान्तरामाह— शारीरमिति ।

१ शां. भा.—तत्रापि बाह्यमनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किलिबषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्यते । प्रतिषिद्धतेविषयक्षेपे भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रातिषेधगम्यं शरीरबाह्यमनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वन्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् ‘अहं करोमि’ इत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किलिबषम् । एवम्भूतस्य पापशब्दावच्यकिलिबषप्राप्त्य- सम्भावतिकिल्बिषं संसारं नाऽप्नोति; ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादाप्रतिबन्धने मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं ‘शारीरं केवलं कर्म’ इत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—वाचा मनसा वा कर्मेणोऽनुष्ठाने सन्यासिनो भवत्येव किलिबषप्राप्तिरित्या शङ्क्याऽह—तत्रापीति । बाह्यमनसाभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा किलिबषप्राप्तिः सन्यासिनः स्यादिति विकल्पाऽऽद्ये जपध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दृश्यते—प्रतिषिद्धेति । शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षमेवं प्रतिषिद्धयि द्वितीयपक्षे लाभं दत्तमिति—यदा त्विति । अन्यद्वेहस्थिति-

प्रयोजनात्कर्मणः सकाशादिति शेषः । तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न प्रवृत्तिरिति सूचयति—लोकैति । विद्वानुक्त्या रीत्या वर्तमानो नाऽऽप्नोति किलिबषमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—एवम्भूतस्येति । विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितितेजस्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः । ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किलिबषं’ इत्यस्योच्यते प्रकारेण परिग्रहे ‘शारीरं केवलं’ इति विशेषणद्वयं निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह—एवमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—निराशीरिति । निराशीः निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शरीरमेव कर्म कुर्वन् किलिबषं संसारं नाप्नोति, ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैवंरूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं.—‘यस्य’ [४११] इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपपादितम् । ‘त्यक्तत्वा’ [४१२] इति श्लोकेन तदेव विवृ- त्तम्, अतः परं श्लोकेनयेन तदेव विशोध्यते इत्यनुत्तरुक्तमाह—पुनरपीति । उक्तार्थस्य दुष्प्रान्त्याद्विशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं बहुषु प्रदेशेषु व्याकीर्णतामिहितानां सङ्कल्प्य प्रतिपत्त्यर्थं अस्त्ये- वार्थस्याप्रविशयत्वयोजनायै चोक्त एवार्थः पुनरपि विविच्य प्रतिपादितः । कर्मणोऽप्येकस्याविषयेष्वप्यप्यप्यपि पेषपरत्वमुदा- साय निर्गतफलाभिसन्धिरित्युक्तम् । ‘यतचित्तात्मा’ इत्येत- तनियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तुव्यतिरेकः स्वारसिकः । आत्मशब्दश्च चित्तस्वल्पावर्त्यत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तत्त्वव्याप्यविशेषपरत्वस्य बुद्धद्वयद्वाराव- द्धतिसङ्घटितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण यतचित्तमना इत्युक्तम् ; विषयान्तरचिन्तारहितमना इत्यर्थः । ‘अच्यवसायाभिमानचिन्तादृतिभेदान्मन एव बुद्ध- हकारचित्तसङ्घेर्वापदित्यते’ [ब्र. सू. आ. २।४।५] इति शारीरकाभावे व्यक्तमुक्तम् । सख्यादिप्रकरणेषु तु बुद्धपादिसङ्घे-

महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिधानं मनसो बुद्धद्व- द्कारावस्थयोरनुपलब्धगम् । प्रकृतिप्राकृतेति—सर्वशब्दाभि- प्रेतभोग्यभोग्योपकरणपादिसङ्ग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहः । स च स्वकीयताभिमानः—‘पयसी च परीवार आसल्लेखे परिच्छदे । पत्नीस्त्रीकाराश्रयमूल्येष्वपि परिग्रहः’ इति वैजयन्ती । शारीर- शब्दसामर्थ्याच्छरीरावधिकरं सिद्धमिति यावज्जीवमि- त्युक्तम् । शारीरं शरीरसम्बन्धि शरीरीणो दुस्त्यजमिति भावः । यदा बुद्धिध्यापारभूतफलसङ्गादिराहित्यात् शारीरमित्युक्तम् । अथवा शारीरेव शरीरप्राणायामेभ्यः, न तु स्वगार्थमिति भावः । मनो नियमनातिशयस्योपेक्षान्नयोगव्यवच्छेदाय वा शारीरशब्दः । अत्र पारिज्यासङ्गतेदेव्यार्जनवाच्यकर्मव्यव- च्छेदः परोक्तो न युक्तः । किलिबषशब्दफलितमुक्तं संसार- मिति । ‘शारीरं केवलं कर्म’ इत्युक्ते यज्ञादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयेतेति तथुदासार्थं केवलशब्दस्यात्र व्यवधाननिषेधपरत्व- माह—ज्ञानेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—कामादित्यागोपाथमाह—निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशी- रित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानम् । ‘नैव किञ्चित्करोति’ [४१२०] इत्यस्या- भिप्रायमाह—नाप्नोति किलिबषमिति ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— कामादिबन्धितत्वमेव ' निराशीः ' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह— कामेति । आदिपदेन सङ्कल्पादिपरिग्रहः । कथमित्यतो योजयति— यतेति । निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रह्य भवतीति शेषः । सेन्द्रियं शरीरमात्मैत्यसत् अन्तःकरणवृत्तेः नियमैर्नैतन्नियमसिद्धेरिति भावेनाह— आत्मेति । ननु परिग्रहो देहादिः, तस्यागः कथं साधकस्य ? इत्यत

आह— परिग्रहेति । अनभिमानमिति । स्थितिरित्याविक्रियाविशेषणम् । अर्थाभावेऽन्यशीभावो वाऽयम् । अभिमानाभाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके ' कर्मण्यभिग्रहोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ' इति कर्मणां मिथ्यात्वज्ञानादिति व्याख्यानमसद । अत्र श्लोके अन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह— नैवेति । गौण्या कुर्येतदभिप्रायकथनमवश्यम् ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— निराशीरिति । निराशीः प्रार्थनारहितः, यतचित्तात्मा संयतान्तःकरणः, त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं केवलं कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषं पापम् ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यदैवमतिविशेषकं साङ्गोपाङ्गयोगाद्युपानमपि ज्ञानिनो न बन्धकम्, तदा शरीरस्थितिमात्रासन्नमविशेषकं भिक्षाटनादिकं न बन्धकमिति किञ्च वक्तव्यं ? इत्याह— निराशीरिति । शरीरं शरीरनिर्वाहमात्रप्रयोजनं कर्म भिक्षाटनादिकं कुर्वन् किल्बिषं संसारबन्धं नाप्राप्नोति प्रथममन्यः । भिक्षाटनमपि न कामवशात्, किन्तु प्रारब्धदेहासनामात्रादिव्याह— निराशीरिति । निर्गता आग्निः कामा यस्मादिति निराशीः । तत्र हेतुः— यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह इति । लोके हि कामना स्वार्थं स्वपरिग्रहाय वा भवति । ज्ञानिनस्तु न तावत्स्वार्थं कामनाऽस्ति, यतचित्तात्मत्वात् । किञ्च मनः, आत्मा सबाह्येन्द्रियो देहः । यतो नियमितो चित्तात्मानौ येन स तपोक्तः । अपलचित्तस्य चपलचिद्धाचक्षुरदेवेन हि पुरुषस्य ' इदं मे स्यात् ' इति कामना । न तु यतचित्तात्मनः ; यदाहुः— ' अजिह्वः पण्डकः पङ्कुर्यो बधिरे एव च । सुग्रश्च सुग्र्यते

भिभुः षडभिरैतेन संशयः ॥ इदं सृष्टमिदं नेति योऽन्यत्रपि न सज्जति । हितं स्वर्थं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ अञ्जानां यथा नारी तथा बोधशवापिकीम् । शतं स्तनम् वर्यं च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥ भिक्षार्थसदनं यस्य विष्मूत्रकरणा य च । योजनान परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥ तिष्ठो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुरे दूरगम् । चतुर्गुणं भुवं भुक्त्वा पश्चात् सोऽन्य उच्यते ॥ हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं च यत् । श्रुत्वा यो न षण्णोतीव बधिरेः स प्रकीर्तितः ॥ सान्निष्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः । सुसंवर्तते निर्यं स भिष्टुर्ग्रह उच्यते ' [ना. प. उ. ३. ६२-६८] इति । अतो यतचित्तात्मनो न स्वार्थं कामनाऽस्ति; नापि स्वपरिग्रहाय, त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वादित्यर्थः । एवं निराशीः शरीरं कर्म केवलं स्वर्थं कर्तृत्वाभिमानशून्यः पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन् वध्यते ॥ २१ ॥

९ न० त० दी०— निराशीरिति । अपकृष्टाधिकारी स्वर्गाद्याशीःपराङ्मुखः, योगेन च यत् चित्तं आत्मा देहश्च यस्य, त्यक्तः सर्वपरिग्रहो लोकभावो येन, केवलं शरीरनिर्वैर्यं कर्म कुर्वन् चात्माहङ्कारकृतं कुर्वन् भवति स चैवमनहङ्कारादिना केवलशरीरमात्रेण कुर्वन् किल्बिषं भुजेतरोर्यं प्रत्यवायसंज्ञं पापं नाप्राप्नोत्यकर्मत्वं कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् ब्रह्मभावनाच्च; यद्योक्तं ' देहेन्द्रियासवस्तस्य निरध्यस्ता भवन्ति हि ' इति । अत्राध्यास एवापयाति, न स्वरूपः; प्रपञ्चमध्यगतत्वात् । अध्यासाभावे स्थितिर्न स्यादिति चेत्, न; स्वनुद्ध्या लीनत्वप्रतिभातेऽपि सर्वेषां बुद्ध्या तथा प्रतिभानाभावात् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवमपि कर्मादिमन्त्रेषूक्तबुद्ध्या कर्म बन्धकं भवेदेवेति चेत्त्राह— निराशीरिति । निराशीः निरुध्यः । यतचित्तात्मा वशीकृतेन्द्रियदेहः । त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वपरिग्रहः पशुपुत्रादिवैर्न । सर्व

शब्देन दैहिकोऽपि सुखरूप उच्यते । एतादृशः सन् केवलशरीरं कर्म कुर्वन् ब्राह्मणादिदेहत्वात् फलाभावेन मल्लभ्यादिशरीरकर्मवद्भाववामादिग्रहणं शुद्धयर्थं कुर्वन् किल्बिषं बन्धं नाप्नोति ॥ २१ ॥

११ ती० भा० दी०— नन्वेतस्माद्रौणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्विरमत्याशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह— निराशीरिति । यो निष्परिग्रहः कयादिपरिग्रहरहितः सङ्घासी, स चेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यत् चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहेन्द्रियसङ्घातो येन स यतचित्तात्मा; समाधिकाले निरुद्धबाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । स व्युत्थानकाले शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादि तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्पि किल्बिषं ' यावज्जीवमभिहोतं जुहुयात् ' इति यावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहोत्रासकरणजं प्रत्यवायं नाप्नोति, विधितस्तेषां ' त्यागात् । यस्तु सपरिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्माऽपि केवलमपि शरीरं कर्म कुर्वन् विहितकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदृच्छामसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निर्वध्यते ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां ' अयाचितममं कलुषमुपपन्नं यदृच्छया ' [म.भा. १४४६१९ बौ. ध. सू. २१।८।१२] इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः—प्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः सजातालम्पत्ययः, द्वन्द्वातीतो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिर्हिन्यमानोऽप्यविपण्णचित्तो द्वन्द्वातीत उच्यते, विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरुद्धिः, समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च, य एवम्भूतो यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविपादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शी, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः (सन्) शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य ' नैव किञ्चित्करोति ' [५।८] ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' [३।२८] इत्येवं सदा सम्पारिचक्षण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिविजानितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निर्वध्यते, बन्धहतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाभिना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकेन सञ्ज्ञितं दर्शयन्तुत्तरश्लोकमुत्थापयति— त्यतेति । अन्नादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि गृह्यते । ' याचनादिना ' इत्यादिपदेन सेवाकृत्या-धुपावीयते । भिक्षाटनार्थमुद्योगात्प्राक्काले केनापि योग्येन निवेदितं भैक्षमयाचितम् । अभिघ्रातं पतितं च वञ्चित्तया सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चम्यः ससन्त्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्षममं कलुषम् । सिद्धमनं भक्तजैः स्वसमीपमुपगीतमुपपन्नम् ; यदृच्छया स्वकीयप्रत्यक्षव्यतिरेकेणैति यावत् । आदिशब्देन " माधु-करममं कलुषं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्पृष्टम् " [सं. उ. ६५] इत्यादि गृह्यते । आविष्कुर्वन्निदं वाक्यमाहेति योजनीयम् । परोक्तद्वयमपि पूर्विका स्वस्योत्कर्षाभिवाञ्छा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह— निर्वैरेति । सङ्क्षेपो दर्शितमर्थे विशद-

यति— य एवम्भूत इति । तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति, तदभावे भिक्षाटनाद्यभावेन जीवनाभावप्रस-न्नान्दिश्यासङ्कयाऽऽह— लोकेति । लौकिकैरिवेकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वमाक्त्वादि-द्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं ? तत्राऽह— स्वानुभवेनेति । यदृच्छे-त्यादिपादत्रयं व्याख्याय कृत्वाऽपीत्यादित्यनुर्थपादं व्याचष्टे— स एवमिति । भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो वदत्वाभावेऽपि कर्मान्तरेण निवदत्वं भविष्यतीत्याशङ्कयाऽह— बन्धेति । ज्ञानाभिदग्धत्वादित्येवं ' शरीरं केवलं ' इत्यादावुक्त-स्यायमनुवाद इति योजना । यथोक्तस्य कर्मणो मुक्त्या सहाविरोधाभ्युपगममसूचनार्थोऽपिशब्दः ॥ २२ ॥

१ ' निवदयत इति कर्मकर्तारं प्रयोगः । स्वयमेव हात्मानं व्रणाति फलवासनाकाङ्क्षमुपादानं— गृहान इत्यर्थः । अन्य-या जगतां कर्मणां बन्धने स्वातन्त्र्यं न तथा हृदयज्ञमम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अत्राह वामनः—

ननु द्वन्द्वमतीतस्य यदृच्छालाभमुपेता । कथं सङ्गच्छते ? लाभालाभौ तस्य समौ न किम् ? ॥

आत्माभुज्यमानवस्तुदृष्ट्याप्रार्थितोपनतेरपि । भोगेन तोषो, नातोपस्तेरल्लभैश्च सम्भवत्येव ।

सत्यमेतत् ; परं यावत्लुत्तुङ्गबाधा न शाम्यति । निस्पृहस्यप्यपेक्षा स्यात्तावदभोदकारिणु ॥

यदा हि छुद्रुदन्त्या वा पीडयत्यन्तरं दहम् । चेतः सर्वात्मताबोधं धत्तुं नोत्सहते तदा ॥

अतः क्षुद्रुदन्तीयातो येन स्यात्तादृशेन सः । यादृच्छिकेन लाभेन ज्ञानी सन्तोषमनुभवेत् ॥

अशनाचाशुपक्षमे चेतो विलेपवर्जितम् । नित्यात्मबोधमासाद्य स्थिरं स्यान्नितराभितेन ॥

भावेनानेन सन्तोषं मनुते ज्ञानवाक्त्रः । यदृच्छोपनते लाभमात्रे, वस्तुनि निस्पृहः ॥

यस्तु वस्तुनि सन्तोषः सोऽपि दोषो भवेद्विह । सत्यत्वसुखहेतुत्वे तेन भातो यतो जडे ॥

द्वन्द्वमतीतोऽप्यतो वस्तुविशेषे विगतस्पृहः । यदृच्छालाभसन्तुष्टो भवतीति अतः हेतुः ॥— इति । — अविगीता ।

३ रा. भा.—यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः—यावत्साधनसमाध्वयवर्जनीयशीतोष्णादिसहः, विमत्सरः अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन पुरुषो विगतमत्सरः, समः सिद्धावसिद्धौ च युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्धचसिद्धयोः समचित्तः, कर्मैव कृत्वाऽपि ज्ञाननिष्ठां विनाऽपि न निबध्यते न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘शरीरं कर्म कुर्वन्’ [४१.१] इत्युक्ते शरीरधारणार्थेनैवादिष्वन्यथं प्रवृत्तिः स्यात्, ततश्चावर्जनीयाः शरणापातविशीतोष्णमुदुपहरादिस्पर्शाः, तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधः स्यात्, विद्वतायां च प्रवृत्तौ मोक्षप्रयत्नतया तन्तापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोग एवात्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापकः प्रसज्यत इति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वनज्ञ उच्यते—यदृच्छेति श्लोकेन । तत्र शरीरधारणाद्यर्थेषु सामि-सन्धिकान्त्यन्तव्यापारनिवृत्तिपरं प्रथमपादं व्याख्याति—यदृच्छोपनतेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां स्वयमुपनतानां निरग्राहादिन्यापारोऽपि निवृत्तः स्यात्; अतो व्याप्य-यामस्यैवाभिसंख्यादिनिवृत्तिरहि विवक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवस्तुगामः, तदा ततोऽतिव्यापित-

माधुर्यादिविशिष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्युपदिष्टं भवति । यावदित्यादिना ‘मात्रास्पर्शास्तु’ [२१.४] इत्यादि पूर्वप्रपञ्चितं स्मरितम् । अनिष्टेत्यादि—यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातपनिवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदत्रापि कर्तव्यमिति भावः । युद्धादीत्यादिना ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२१.२८] ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा’ [२१.४८] इत्यादिकं स्मरितम् । कृत्वेत्यस्य सामर्थ्यात् कर्मैवेत्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिशब्दतात्पर्यमाह—ज्ञाननिष्ठां विनेति । कर्मयोगागुष्ठानपूर्वकस्वतज्ज्ञानयोगं विनाऽपीत्यर्थः । ‘न निबध्यते’ इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह न संसारमिति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—यतचित्तात्मनो लक्षणमाह—यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वतीतत्वं ? इति आह—समः सिद्धाविति ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. दी.—कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादि-कर्मधारिवृद्धम्, तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह—यतेति । द्वन्द्वतीत इत्युक्तमेव ‘समः सिद्धावसिद्धौ च’ इत्यनेनोच्यत

इत्यत आह—कथमिति; किम्प्रकारकं इत्यर्थः । इति जिज्ञासा-यामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येत्येव न पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽपार्थितलाभसन्तुष्टः, द्वन्द्वतीतः शीतोष्ण-सुखदुःखादिरहितः, विमत्सरः क्रोधवर्जितः, कर्मणां फलभावाभावयोः समचित्तः, स एवम्भूतः कृत्वाऽपि न निबध्यते न कर्मफलं शरीरादि प्राप्नोति ॥ २२ ॥

८ वे. त्र. गि.—‘शरीरं कर्म कुर्वन्प्राप्तिं किल्बिषम्’ इत्युक्त्या शरीरस्थितिहेतोरन्नादयाचनादिना सभ्यादने प्राप्ते नियममाह—यदृच्छेति । अत्र ‘कृत्वाऽपि न निबध्यते’ इत्यनेन ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्प्राप्तिं किल्बिषम्’ इति पूर्वोक्तार्थमनूद्य तत्र यदृच्छालाभसन्तुष्टव्युत्थो विधीयते । अपार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः, तेन सन्तुष्टः सञ्जात-लभ्यत्ययः । यदृच्छालाभत्यनेन च ‘अयाचितमसंस्कृतम्’ [म.भा. १.४४.६१।६९] इत्यादिशास्त्रनिषिद्धयाचनासङ्ख्यादि-प्रत्यक्षत्वे निषेधः, न तु शास्त्रानुमतप्रत्यक्षस्यापि । अतः ‘निवर्थाय ग्रामं प्रविशन्’ इति शास्त्रोक्तप्रत्यक्षं न बाधः । ननु शास्त्रानुमतप्रत्यक्षं विना याचनादेर्निषिद्धत्वे शीतोष्णादि-

पीडितः कथं निर्वहेत् ? तत्राह—द्वन्द्वतीत इति । शीतोष्णध्व-व्यापासादिद्वन्द्वान्वतीतोऽतिक्रान्तः समाधिदृश्यां द्वन्द्वस्फुर-णाद्व्युत्थानदृश्यां स्फुरणेऽपि तेषां मिथ्यावनिश्चयान् तेन पीड्यमानोऽपि क्षीयं गच्छति, स्वप्राप्तभूतद्वन्द्वैव जागरित इत्यर्थः । द्वन्द्वतीतत्वे हेतुः—विमत्सर इति । सुखदुःखा-दिहेतुस्वप्राप्यकर्मनिरूपणेन शीतोष्णवर्षातपादिषु विगत-मत्सर इत्यर्थः । ननु यदृच्छाऽप्यन्नादेरन्नाभे कथं शरीरस्थि-तिः ? तत्राह—समः सिद्धावसिद्धौ चेति । यदृच्छालाभस्य सिद्धयसिद्धयोस्तुल्यः । लाभालाभमयुक्तशरीरस्थिति-निमित्तहर्षविषादरहित इति यावत् । एवम्भूतः कृत्वाऽपि न निबध्यते ज्ञानासिद्धकर्मसादिति पूर्वोक्तस्यैवानुवादः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—यतः यदृच्छेति । सिद्धावसिद्धौ च सम इति पूर्वोक्तसाङ्ख्ययोगार्थः प्रदर्शितः न निबध्यत इति अकर्मत्वं सूचितम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—अथ उक्तद्वानेऽपि फलेच्छारहितं कर्म न बन्धकमित्याह—यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः भगवदृच्छालाभसन्तुष्टः द्वन्द्वतीतः सुखदुःखसमः, विमत्सरः

दुष्टवचनजशोभादिरहितः, सिद्धौ यथोक्तकर्मसिद्धौ फलोन्मुख-त्वादानन्दरहितः; च पुनः असिद्धौ फलोन्मुखत्वाद्दुःखरहितः, समः कर्म कृत्वाऽपि तेन कर्मणा न निबध्यते ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सपरिव्रहः कुटुम्बभरणव्ययतया कथं वित्तव्ययायाससाध्यान्यसिंहोन्नादीन्यनुविष्टे? इत्याशङ्क्याह— यदच्छेति । यदच्छया अप्राथितोपनतो लाभो यदच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः । तथाहि ऋतामृताभ्यां जीवने ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातम् 'ऋतमुच्छशिल् ज्ञेय- (प्रोक्त-)-ममृतं स्यादयाचितम्' [मनु. ५।४] इति । द्वन्द्वतीतः बहुलाभेनैव वा सुखदुःखाद्यतीतः, विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा सन्तापहीनः, समः यदच्छालाभेनैवेष्टियशुचातुमस्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकारः, एवममृत इष्टयादीनि कृत्वाऽपि तत्फलं स्वर्गादिना न निबध्यते । अपिशब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते, बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथा च स्मृतिः 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽसिद्धिप्रियः । आद्वक्तृस्तत्त्ववादी च गृहस्थाऽपि (हि) विमुच्यते' [या.सू. ३।२०५] इति । (शां.) भाष्ये त्वयं श्लोकः सञ्ज्ञासिपरत्वैवैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' [४।२०] इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव — गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासत्केर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः, तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं— सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं— प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'गतसङ्गस्य' इत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं कृतं कीर्तयति—त्यक्त्वेति । अनेन श्लोकेन 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः । कस्य कर्माभावप्रदर्शनम् ? इत्याशङ्क्याऽह— यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मा सन्त्योऽवतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनात्. नैवमित्याह—यदेति । ननु ज्ञानवतः क्रियाकारकत्वाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागप्रोक्त्या कर्माभाववचनमात्राप्रसूतिपेधः स्यादित्याशङ्क्याऽह— आत्मन इति । लोकसङ्ख्यादिनिमित्तं प्रागे-

वोक्तम् । अविद्यावस्थायामिवेति पूर्ववदित्युक्तम् । एवं वृत्त-मनुवाचर श्लोकमवतारयति — यस्येति । यथाकस्यापि विश्वा-वतो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मागुणानुपलम्भात्ततो बन्धारम्भः सम्भाव्येतत्याशङ्क्याऽह— यज्ञायेति । धर्माधर्मादीत्यादि-शब्देन रागद्वेषादिसङ्ग्रहः, तस्य बन्धनत्वं कर्णव्युत्पत्त्या प्रति-पत्तव्यम् । यज्ञनिर्वृत्त्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नाराय-णस्य प्रीतिसम्बन्धमिति यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म परिशुद्धिं परिहरति—कर्ममिति । समग्रेण-त्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे— सहेत्यादिना ॥ २३ ॥

१ यज्ञायेति जातानेकवचनम् । यज्ञा वक्ष्यमाणलक्षणः— इत्यभिनवगुप्तपादाः । 'प्रविलीयते' इत्येतद्वयं व्याचष्टे वामनः—

लक्षं लीयत इत्येव यदि स्यादिति केवलम् । बोध्येत कर्मणो नाशस्तावत्तैव न संशयः ॥

प्र—वि—पूर्वं तथाप्यत्र प्रयुज्जानस्य तत्पदम् । भावो भगवतो नूनमेव भवितुमर्हति ॥

मिज्ञाद्युनाऽपि भगवत्प्रीत्यर्थं कर्म यत्कृतम् । तत्रैव बन्धकमिति प्रागेव प्रतिपादितम् ॥

प्रकृतत्वाच्चान्नित्योऽन्यं सगुणं यत्स सेवते । तत्तत्कर्म प्रकर्मणं विशेषेण च लीयते ॥

ननु नाशे प्रकर्मो वा विशेषो वाऽत्र कीदृशः ? । निर्गुणोपासकानामप्यशेषं कर्म नश्यति ॥

इति चेद्वादेश्योक्त्याये स्वयमनेव वक्ष्यति । हेतोऽधिकतरस्तेषां भवतीति यद्वद्ब्रह्मः ॥

ज्ञाने मोक्षे च तुल्येऽपि क्लिश्यन्त्यव्ययकविन्तकाः । मुखं सगुणनिशङ्क्य कर्म प्लव्यन्त्यशेषतः ॥

स्यात्केवलं निर्गुणचित्तकानामनुग्रहः साधनवार एव । भक्तोत्तमानां तु हरिः सहायः सुखेन ते कर्म ततो दहन्ति ॥

चन्द्रज्योतिषसंस्थितामेवपूर्णार्णवं वर्तिद्विष्टते दाह चापि । दाहे चन्द्रज्योतिषः किन्तु दाहदाहाद्यद्वाति कोऽपि प्रकर्षः ॥

शब्दः कैश्चिद्वैश्वामित्रिय काष्ठैर्वैश्वामित्रो लील्यैवापरेः सः । तैलेनैवामोदयुक्तेन तेषां यद्वाष्पस्मिन्कर्मणि स्याद्विशेषः ॥

सगुणं भवतामेवमक्लेशत्वादिबन्धनः । अवधेयः सप्रकर्षो विशेषः कर्मणो लये ॥ इति । — अविगीता ।

६ रा. भा.— आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलपरिग्रहविनिर्मुक्तस्य उत्कलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्द्वन्द्वेयते वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविर्लीयते निश्चयेन क्षीयते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] 'यतचित्तात्मना त्यक्तसर्वपरिग्रहः' [४१२१] इत्येति पूर्वं बुद्धिपूर्वः सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्थायां न्तरे यज्ञायर्थेऽवस्थायां नादिव्यापृतस्यापि स्वरस्य एव सङ्गाभावादिकं वदन्नन्तस्यापि विरोधिकर्मणः कर्मयोगप्रभावाविच्छिन्नाह— मतसङ्गस्येति श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गत्यागादिभिः आत्मज्ञानेन मनोऽवस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्त्रणम् । ततश्च यज्ञोऽपि निरतिशयभोग्यस्यात्मनोऽनुसन्धानात्सवासनं स्वयमेव गतः । एवं यज्ञोऽपि निश्चयेन न स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याग्याः किन्तु तैरर्थं मुक्तः । एवं चित्तमनस्तजेतकर्मस्य यथावस्थितोपाये निश्चयपूर्वकं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारतत्प्राप्तिविरोधि

पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिलं दर्शयति— आत्मविषयेति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः 'प्रविर्लीयते' इत्यनेनान्वितः । 'आचरतः' इत्यस्य तु कर्मविषयत्वं स्वरससिद्धम् । अन्यथा 'समग्रं प्रविर्लीयते' इत्येतदपि साकाराज्ञं स्यात्, इत्येतदभिप्रेत्य— यज्ञादिकर्मनिर्द्वन्द्वेयते वर्तमानस्येत्याहुः । यज्ञायेत्यनेन स्वबुद्धिभ्रमादिमान्निवासः । समग्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभिप्रायात् निश्चयेनमित्युक्तम् । 'सदाग्रेण फलेन वर्तते' इति [शां.] पठ्याख्यायां अप्रसिद्धार्थस्यादर्शप्रसिद्धकथनरूपत्वाच्च हेतुम् । धातोर्दशके कारणापत्तौ च प्रयोगात्तद्वृत्तासाय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. दी.— यदुक्तं कामादिवर्जनं तदेव 'गतसङ्गस्य' इत्येवेनेत्येति । 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' [४१२१] इत्येतत् 'मुक्तस्य' इत्यनेन कर्मणीति निरुतुत इति च 'ज्ञानावस्थितचेतसः' इत्यनेन । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह— उपसंहरति । विशिष्टं पिण्डीकरोतीत्यर्थः । गतसङ्गस्येति विषय-

सापेक्षम् ; अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति— गतेति । मुक्तस्यैतत्साधके घटयति— मुक्तस्येति । अनेनाभिमानान्मुक्तस्येति वा, मुक्तस्यस्येति वा व्याख्यातं भवति । ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— ज्ञानेति ; आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलसङ्गल्परहितस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः परमात्मनि व्यवस्थितबुद्धेः, यज्ञादेश्वराराधनार्थमाचरतः कर्मानुष्ठातस्तत्कर्म समग्रं प्रविर्लीयतेऽफलप्रदं भवेत्, अवलङ्कं भवति ॥ २३ ॥

८ वे. त्र. गि.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] इति श्लोकोक्तमेव विवृणोति— गतेति । ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञाननिष्ठस्य, अत एव मुक्तस्य कर्तृत्वाव्याप्तासम्बन्धस्य,

अत एव गतसङ्गस्य फलासङ्गरहितस्य, एवंविषय लोकसङ्गहापेक्षया यज्ञादिनिर्द्वन्द्व्यर्थाचरतः कर्म यज्ञादिकं समग्रं सदाग्रेण फलेन विद्यत इति समग्रं प्रविर्लीयते नश्यति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— तथा चासावकर्मा योगी सर्वतो मुक्तोऽखण्डब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनाऽवस्थितचेतः यज्ञाय ब्रह्मणे ब्रह्मकर्माचरन् भवति तत्सर्वं कर्म प्रविर्लीयते अकर्मभावमावद्यते ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कृतं कर्म फलभोग्याभावे कथं नश्यति ? इत्याशङ्क्यामाह— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य तत्कालिककर्मपरिग्रहादेः मुक्तस्य कर्मफलैर्बुद्धयस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञानेन भगवति सुस्थिरचित्तस्य, यज्ञाय विष्णवे भगवदप्यनुबुद्ध्या कर्म आचरतः कर्मैः समग्रं फलसहितं अ-

प्रविर्लीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे लीनं भवतीत्यर्थः । यद्वा— यज्ञाय लोकशिक्षणार्थं भदाज्ञयाऽग्रे यज्ञप्रवृत्त्यर्थमाचरतः समग्रं सफलं कर्म प्रविर्लीयते । यज्ञप्रवृत्तावेव लीनं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० आ० दी०— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४१२०] इत्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान् कर्माणि कुर्वन्नपि न करोति, अतो न लिप्यते; लेपाभावाच्च न वध्यत इत्युक्तम्, तत्किं कर्माणां फलदानशक्तिविवक्ष्यो वा ज्ञानेन क्रियते ? उत निरन्वयोच्छेद एव ? इत्याशङ्क्य आह— मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति— गतसङ्गस्येति । यतो विद्वान् गतसङ्गः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तम् ; यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः, अतो न लिप्यत इत्युक्तं ; यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति, न फलान्तरार्थं, प्राप्याभावात् ;

अतस्तामेवोत्पाद्य कृताः कर्मनिर्बन्धत इत्युक्तम् । यतोऽयं ज्ञाने सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः, अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभान् अस्य गतसङ्गस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं सत् समग्रं अत्रेण फलेन वासनया वा सह समग्रं, प्रकर्षेण निरन्तरं विच्छीयते नश्यति, अतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति । अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो विद्वदृष्टैव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य बहुबोध्यवदप्रत्याख्येयत्वात् । अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाह उत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते, न तूत्तरेषामपि दाहः । “तथथेषीकात्तुलमग्नौ प्रोतं प्रद्यूतेनैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्यून्ते” [छां. उ. ५।२।१३] इति । “तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन” [बृ. उ. ४।४।२३] इति च । “तस्य पुत्रा दायसुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । विदुषो धनस्येव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनाच्च तेषां वस्तुवृत्त्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयम् ॥ २३ ॥

ज्ञानिना क्रियमाणस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानयज्ञसम्प्रादनम् ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—कस्मात्पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत् समग्रं प्रविच्छीयत इत्युच्यते ? यतः—ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्विरप्रावर्ययति, तद्ब्रह्मैवेति पश्यति, तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति । यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ‘ब्रह्म, अर्पणम्’ इत्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.—‘नाशुकं क्षीयते कर्म’ [] इति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते—कस्मादिति । समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्मात्रत्वेन वाधितत्वाद्ब्रह्मविदो ब्रह्मात्रस्य कर्म प्रविच्छीयते सर्वमिति युक्तमित्याह—उच्यत

इति । ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनानन्तरलोकात्मवतात्ययति—यत इति । अर्पणशब्दस्य करणविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदव्यपक्षे सामानाधिकरण्यां साधयति—येनेति । यद्रजतं सा शुक्तिरिति ब्रह्माध्यामिदं

१ अत्राभिनवगुप्ताचार्याः कमप्यभिनवं गुप्तं चार्थमाविश्रीभवन्त स व्याख्यान्तरालम्भः पाणिन्यसाम्प्रदाय्येति सहृदय-प्रमोदायानुवृत्ते—“ब्रह्मार्पणं तत एव प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवावप्रवेशनं यस्य तद्ब्रह्म समग्रं विश्वात्मकं यदेतद्विस्तृतब्रह्मणि परमबोधे प्रशान्तेऽग्नौ ब्रह्मणा येनकेनचित् कर्मणा हुतं तदीत्यभिमुख्ये समर्पितं इतीदृशं ब्रह्मकर्मैव समाधिर्यस्य योगिनः, तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं हेतुं नात्यस्तिकश्चित्, अन्यस्याभावात् । यदि वा—तदर्थेन यदर्पाक्षेपादेवं सम्बन्धः—यत्सल्लु ब्रह्मस्वरूपेण यजमानेन ब्रह्मादौ ब्रह्महविर्भुतं ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपेनतोद्देशेनार्पणं यस्य तदेवममृतं यद्ब्रह्मकर्म, तदेव समाधिः—आत्मस्वरूपलाभोपायत्वात्, तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना नान्यस्फलमाप्नोते, अपि तु ब्रह्मैव इति ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते’—(४।१।१) इति निर्वाहितम् । मितस्वरूपा कृतमदामक-यज्ञस्वभावा इति तादृशफलमाप्तिर इत्यन्यत् । अपरिमितपरिपूर्णमदात्मकयज्ञस्वरूपवेदिनस्तु कथं परिमितफलबलात्म्यप्रभामाग्नौ भवेयुरिति तात्पर्यम् ॥ इत्यनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणैश्च श्लोकैः परमं रहस्यमुपनिबद्धम् । तच्चास्माभिर्मितुब्धिमिरपि यथाशुद्धि यथाशुभाभावं व विवृतम् । मुख्यसम्प्रदायकक्रममन्तरेण नैतन्नभवित्रमिव चित्तसुपारोहतीति न वयमुपात्मन्नीयाः ॥ अत्र कैश्चिद्विषयोः करणानां च, सुगादीनां क्रियायाश्च ब्रह्मविशेषणत्वमित्युक्तम्, तदुपदेयमेव; तेषां रहस्यसम्प्रदायकर्म-ऽशुभत्वात्, ” इति ।

अन्ये—“ब्रह्मणा हुतं” इत्यनेन ‘अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विधिवाद्यं पुण्यचेष्टा दैवं नैवात्र पञ्च-मम् ॥’ (१।८।१४) इत्युक्तानां पञ्चानामपि कर्महेतूनां ब्रह्ममयत्वं लक्ष्यत इत्याहुः । कारकेषु क्रियायां च ब्रह्मद्विचरणमनेन विधीयते । ब्रह्मात्मकं कर्म यः समाधत्त इत्युच्यते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः—इत्युपपत्तौः (३।५।७) । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुब्रह्मादि ‘कं गतिप्राप्तयोः’ (धा. पा. १३६) ‘करणे ल्युट्’ (अष्ट. ३।१।१७४) ‘अर्तिहोब्लीरी’ (अष्ट. ७।१।३६) इत्यादीनां उपगामः । कैचिन्—‘अर्पणं हवनक्रिया’ इति व्याकथ्यते । तत्र, ‘हुतम्’ इत्यनेन पौनरुक्त्यात्, करणे ब्रह्मबुद्धत्वाभिधाने न्यूनत्वप्रसङ्गाच्च । अतो भाष्यकाराद्युक्तमेव युक्तम् । अस्ति च तत्रोपष्टम्भकं ‘मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमहिर्देव हुतम् ।’ (१।१६) इति भगवद्ब्रह्ममेव हिम् । एतेन नव्यानां भगवत्पादोदितार्थस्य क्लिष्टव्यतिपादनमपि पगहम् ।

—अविगीता ।

साक्षात्प्रतिष्ठापितमाह—तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह—
यद्येति । उक्तं यद्वयमवतारयति—तदुच्यते इति । उक्त-

मेवार्थं स्पष्टयति—यथा यदिति । समासशब्दां व्यावर्तयति—
ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति—यदुच्यतेति ।

१ शां. भा.—ब्रह्म हविस्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा 'ब्रह्माग्नौ' इति
समस्तं पदम् । अग्निपि ब्रह्मैव; यत्र हृत्यते ब्रह्मणा कर्त्रा, ब्रह्मैव कर्तृत्वार्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया
तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समा-
धिर्नस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

२ आ. शां. व्या.—'ब्रह्म हविः' इति पदद्वयमवतार्यं
व्याख्या—ब्रह्मत्यादिना । यदर्थेणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो
ब्रह्मेति यथोक्तं तथेष्टादीत्याह—तथेति । अस्येति षष्ठी
ब्रह्मविदन्धिकारोक्तिः । पूर्ववदवतारसमाश्रित्य व्यावर्तयत् पदान्तर-
मवतार्यं व्यकरोति—तथेति । प्रागुक्तसमासवदिति व्यति-
रेकः । तत्र विवक्षितमवतारमाह—अग्निरपीति । ब्रह्मणेति

पदस्याभिमतमर्थमाह—ब्रह्मणेति । कर्त्रा हृत्यत इति
सम्बन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिप्रेत-
मित्याह—ब्रह्मैवेति । 'हुतं' इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह—यत्ते-
नेति । 'ब्रह्मेव तेन' इत्यादिनामं विभज्यते—ब्रह्मैवेत्यादिना ।
'ब्रह्मकर्म' इत्याद्यवतार्यं व्याकरोति—ब्रह्मेति । कर्मत्वे ब्रह्मणो
ज्ञेयत्वात्प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् ।

१ शां. भा.—एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म, परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युप-
सृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंख्यासिनः सम्भ्रमदर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं
ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते, यदर्थेणाद्यधिगन्ने प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शनं इति । अन्यथा
सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्य-
भिज्ञानो विदुषः सर्वकर्माभावः ।

२ आ. शां. व्या.—एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य शङ्खगार्थमुक्त्वा
तात्पर्यमाह—एवमिति । निवृत्तकर्मणः सम्प्रदासिन् प्रति कथ-
मस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—निवृत्तेति ।
यथा वायुदृष्टागुणानामर्थसंख्यालक्ष्यं सङ्ख्यात्पदकथार्थो दृष्टस्तथा
ज्ञानस्य यद्वयमवतार्यं स्तुत्यर्थं शृतरामुपपद्यते, तेन स्तुतिभा-

भारकल्पनायाः स्वाधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादन-
मभिनयति—यदर्थेणाद्यदि । केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पा-
दनसम्भवंतं ? इत्याशङ्क्याऽर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधाना-
नुपपत्त्येत्याह—अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्पादिते
फलितमाह—तस्मादिति ।

१ शां. भा.—कारकबुद्धयभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवा-
यिहोत्रादिकं कर्म यद्वदसमर्पितदेवताविशेषसम्पदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्निधमच्च
दृष्टं; नोपसृदितक्रियाकारकफलेदबुद्धिगत्, कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्निधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबु-
द्ध्युपसृदितापणादिकारकक्रियाफलमेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मैव तत् ।

२ आ. शां. व्या.—“आत्मेवेदं सर्वं” [उ. उ. उ. ७।
छा. उ. ३। २५। १] इत्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्या-
वस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वन्तर्भाह—का-
रकति । कारकबुद्धेस्तदभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्म
न स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उपमेयान्वयव्यतिरे-
कान्त्यां शङ्कयति—सर्वमेवेति । इत्यात्मव्यतिरेका कन्देन सम-
र्पितो देवताविशेषः सम्प्रदानकारकम् । आदिशब्दाद्रीत्यादिकरण-
कारकं, तद्विषयबुद्धिमत्कर्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं भोक्ष्ये फलम-
स्येति फलाभिसन्निधमच्च कर्म दृष्टमिति योजना । अन्यमुपपत्त्या

व्यतिरेकमाह—नेत्यादिना । उपसृदिता क्रियादिभेदविषया
बुद्धिरेव तत्कर्म, तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमस्येति
योऽभिसन्निधस्तेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्यन्वयः । तथापि
ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे क्रियायातं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—इदं-
मिति । यदिच ब्रह्मविदो दृश्यमाणं कर्म, तदहमस्मि ब्रह्मन्ति
बुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमत्; अतश्च कर्मैव न भवति,
तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारकादि व्यावर्तनानं व्याप्यं कर्मापि
व्यावर्तयति, तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टा कर्मासासः कर्मव्यापक-
रहितत्वात्सुषुप्तेष्टावादिनर्थः ।

१ शां. भा.—तथा च दर्शितं—'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] "कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [१२।२८] 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो
मयेन तत्त्वचित्' [५।८] इत्यादिभिः । तथा च दर्शयंस्तत्र क्रियाकारकफलेदबुद्ध्युपसृदि

करोति । दृष्टा च काम्याग्रिहोत्रादौ कामोपभेदेन काम्याग्रिहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामति-
पूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्धिबुद्धिर्मादिर्पणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते । अत उक्तं 'समग्रं प्रविलीयते'
[४।२३] इति ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानवतो दृश्यमानं कर्माकर्मैवेत्यत्र
भगवदनुमतिमाह— तथा चेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्ती-
त्युक्तेऽपि तत्कारणानुभवादित्युक्तमैविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तथा
च दर्शयन्निति । अविद्यानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो
दृश्यते; तथापि तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह— दृष्टा
चेति । विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत्फलारम्भकमि-

त्यपि शङ्का न युक्तेत्याह— तथेति । 'इदं कर्मैवं कर्तव्यमस्य
च फलं भोक्तव्यं' इति मतिरतत्पूर्वकप्रत्ययतत्पूर्वकाणि च कर्माणि
तेषामवन्तरभेदसद्ब्रह्मार्थमादिपदम् । दार्शनिकमाह— तथेति ।
सम्पन्ना विद्वत्प्रकरणं परामृश्य; पश्यौ समानाधिकरणे । उक्तेऽयं
पूर्ववाक्यमनुकूलयति— अत इति ।

१ शां. भा.— अत्र केचिदाहुः— यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव क्लृपणादिना पञ्चविधेन
कारकात्पना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिवुद्धिर्निर्यते, किन्तु नार्पणादिषु ब्रह्म-
बुद्धिराधीयते; यथा प्रतिमादौ विष्णुवादिबुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः— इति । सत्यमेवमपि
स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमेकान्ययज्ञश-
ब्दितान्त्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] इति ज्ञानं स्तौति ।
अत्र च समर्थमिदं वचनं 'ब्रह्मार्पणं' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे-
र्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मात्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्म-
दृष्टिः क्षिप्यते, नामादिष्विव चेति ब्रुवते, न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषय-
त्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते, 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य व्याख्यानमुक्त्वा
स्वयूपव्याख्यानमनुवर्तते— अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधा-
स्य न्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथं? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— ब्रह्मैवेति । क्लृप्त्यस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्तिनोऽरम्भ-
प्रतिपत्तिं सूचयति । कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानाधिकरणरूपेण पञ्चविधेन
ब्रह्मैव व्यवस्थितं कर्म करोतीत्युक्त्याऽऽप्तदप्रसिद्धयभावात्तद-
नुवादेनार्पणादिष्विचिदस्तद्वद्विधिविरहित्यर्थः । दृष्टिविषयपक्षे
सिद्धान्तादिशेषं दर्शयति— तत्रेति । अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्म-
बुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति— यथेत्यादिना । दृष्टिविधाने
विषयवर्त्मनसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्गः
स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति— सत्यमेवमिति । विधित्सितदृष्टि-

स्तुतिपरिषेव प्रकरणं, न ज्ञानस्तुतिपरिमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोच-
नया ज्ञानस्तुतिरेवैवा प्रतिभातीति प्रतिपादयति— अत्र
निरिति । विज्ञ ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुती सामर्थ्यं
प्रतिभातीत्याह— अत्र चेति । नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वता-
मपि ब्रह्मविधेवात्र विवक्षितेति पक्षभेदात्तिद्विरिति चेत्तत्रा-
ऽऽह— यथेति । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिविषयस्य, तथाऽर्पणा-
दिषु ब्रह्मदृष्टिकरे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्म-
विद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः । किञ्च 'ब्रह्मैव
तेन गन्तव्यं' इति ब्रह्मप्राप्तिकलाभिधानादपि दृष्टिविधानमिष्टमि-
त्याह— नचेति । न चार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्मप्रापयति 'अप्रतीका-
लम्बनाप्रापयति' [सू. सू. ४।३।१५] इति न्यायविरोधादिति भावः ।

१ शां. भा.— विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविरोधश्च । सम्य-
ग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् ।
'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] 'ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिम्' [४।२९] इत्यादिना
सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपपक्षीणोऽप्यायः । तत्राकसादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिभायामिव
विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृष्टिविधानेऽपि नियोगबला-
देव स्वविवदृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— विरुद्धं
चेति । ज्ञानादेव कैवल्यशुक्ला मार्गान्तरापादित्या धृत्या

विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिक्षणस्य दृष्टस्य नैयोपि कश्च-
वचनमित्यर्थः । दृष्टिनियो गान्मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविदुर्दं
चेत्याह— प्रकृतम् । तदेव प्रपञ्चयति— सम्यग्दर्शनं चेति ।

अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः—
तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तैवैवोपसंहारोऽपि मध्ये किञ्चि-
दन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— श्रेया-

निति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति
फलतमाह— तत्रेति । ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानसम्भवे
स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति— तस्मादिति २४

६ रा. भा.— प्रकृतिविधुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् । इदानीं
सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—
ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अपर्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म । ब्रह्म यस्य हविषो-
ऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति
सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः; तेन ब्रह्मकर्मसमा-
धिना ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म
परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधा-
नेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन
कर्मणो ज्ञानाकारत्वात्पादक इति पूर्वेण सङ्गतिं दर्शयति—
प्रकृतीति । सर्वस्य नित्यनैमित्तिकादिरूपस्य सपरिकरस्य
सुखबहुविरादिविशिष्टस्वैयर्थः । ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तम एव
मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्येभ्योऽप्येव प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये
सम्भवति गौणत्वमन्याव्ययम् ; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानु-
सन्धानं शास्त्रसिद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति “ मञ्जोऽहमेवाव्य-
महमभिरहं हुतम् ” [१।१६] इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूत-
परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहवि-
रादित्येवमात्मभावर्त्तनं ब्रह्मण एव यत्कर्मकल्पनादिर्कं च परोक्षं
प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासन्नत्वादभिर्निरसनीयम् । एकवाक्यत्वे
सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, “ ब्रह्मार्पणं ” इत्यस्य व्यस्तपद-
त्वेन वाक्यभेदप्रमव्युदासायाह— ब्रह्मार्पणमिति । हविर्वि-
शेष्यत इति । ब्रह्मार्पणं प्रक्षेपो यद्येति समासे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिः स्यात्, “ ब्रह्माग्नौ हुतं ” इत्यनेन पौनरुक्त्यं च; अतः
समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम् । अर्पणशब्दश्चात्र कर्णव्युत्पत्त्या
सुगादिविषयः । अधिकरणादिव्युत्पत्तावपि पूर्वोक्तपौनरु-
क्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रेत्याऽऽह— अपर्यतेऽनेनेति । ब्रह्म-
कार्यत्वादिति हेतुः सर्वज्ञानुपजनीयः । ब्रह्मणि सुगादिदृष्टि-

विभ्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म... स्वयं च ब्रह्मभूतं...
ब्रह्मभूतैऽऽर्पितव्यायुक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यर्पणहवि-
रभिप्रायवद्विशेष्यनिर्देशाभावात्, कर्णस्य च ब्रह्मार्पणमित्यु-
क्तात्वात् पारिषेव्यात्कर्तारं तृतीयेति व्यञ्जनाय ब्रह्मणा
कर्त्रा हुतमित्युक्तम् ।

नन्वत्र पूर्वोत्तरार्थोरन्योन्ये न दृश्यते; न च पूर्वार्थे पृथग्भा-
व्यम्, अपूर्णत्वात्; अत आह इतीत्यादि समाधत्त इत्यन्त्यम् ।
ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा
तदात्मकत्वात्, तदिति व्यवपदेशाहमित्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म-
समाधिष्वदोऽपि व्याख्यात इत्याह ॥ इति । ब्रह्मात्मके
कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तः; गत्यभावादिह
व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिष्वदर्थः;
ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते अनुसन्धत्ते, “ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ”
इत्यत्रापि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुखविरम्यादि-
वत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह— ब्रह्मात्मकतयेति । कलितं ज्ञाना-
कारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह— मुमुक्षुणेति । आत्मावलो-
कनसाधनमित्यनेन “ ब्रह्म गन्तव्यं ” इत्यस्यार्थो दर्शितः ।
साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना च एवकारार्थो
विवृतः ॥ २४ ॥

५ आ. भा. भा.— ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति— ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तद-
धीनसत्ताप्रवृत्तिमत्त्वात्; न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि “ त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति ।
वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः ” इति पाठे । “ सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् ” [ऐ.उ. ५।३] इति च “ एतं
ह्येव बह्वचः ” [ऐ.आ. ३।२।९] इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कर्मस्वरूपं प्रतिज्ञाय सङ्क्षेपवित्त-
राम्नां प्रतिषेधोपसंहारं किमिदं ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यते ?
इत्यत आह— ज्ञानावस्थितयेति । एतेन “ इति यो जानाति ”
इत्यन्याहारोऽत्र सूचितो भवति । अत्रार्पणं त्वत्त्वं ब्रह्मस्वरूपव-
मुच्यत इत्यन्याया प्रतीतिनिरासायाह— सर्वमिति । कुत एत-

दित्यत आह— उक्तं हीति । सर्वस्य भगवदधीनत्वे प्रमाण-
माह— सर्वमिति । प्रज्ञा ब्रह्म नेत्रं नेतु यस्य तत्तथोक्तम् । “ एतं
हि ” इत्यनेन सर्वान्तर्गमित्युच्यते ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयः समा-
धिर्विस्थासौ तथोक्त इति व्याख्यानं प्रकर्मविरुद्धमिति भावेनान्य-
था व्याख्याति— समाधिनेति । समाधिरपि ब्रह्मैवार्थः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अयमपरो योगः—ब्रह्मेति । ब्रह्म परमात्माऽर्प्यते हृतयेऽनेनेति अर्पणं सुवादिस्तदेव ब्रह्म, तदेव हृतय इति हविश्चरुपुरोडाशादिकं, तथा ब्रह्मैवाधिस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रक्षिप्तं; यस्यैतत्सर्वं तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम् । कथम्भूतेन ? ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मणा कर्मणि समाधिं प्रति पर्यवस्यते । अत्र श्लोकेऽविदुषोऽर्पणादिपञ्चके ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । विदुषामात्मैवेदं सर्वमिति परमार्थरूपत्वं विद्यमानमुपदिश्यते ॥ २४ ॥

८ वै. त्र. गि.—ननु क्रियमाणं कर्म कथं फलमजनयि-
त्वाैव नश्यति ? ब्रह्मज्ञानेन सकलक्रियाकारकस्वरूपोपमादा-
दित्याह—ब्रह्मापणमिति । अर्प्यतेऽनेन हविरिति कर्ण-
श्रुत्यप्या अर्पणं छद्मादिकं मन्त्राश्च; छद्मादेः साधकतत्वा-
मन्त्राणां च प्रकाशकत्वात् । तथा अर्प्यतेऽप्येव देवतायै हवि-
रित्यर्पणं समर्पदानं देवता । अर्प्यतेऽस्मै फलायेत्यर्पणं स्वर्गा-
दिकम् । एवमर्प्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं देशकालादि । तदे-
तत्सर्वमर्पणशब्दाच्च छद्ममन्त्रदेवतास्वयैदेशकालादिकारक-
जातं ब्रह्मैव ज्ञानी पश्यति; न तु लोकवज्छद्मादिरूपेण
पृच्छति, अविद्यानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्याभावात्सर्वस्य च ब्रह्म-
ष्यध्वस्तत्वादित्यर्थः । एवं हविः पुरोडाशादिकम्; तदपि
ब्रह्मैव । 'ब्रह्म, असौ' इति पदद्वयम् । यस्मिन्नसौ हविः
प्रक्षिप्यते सोऽपि ब्रह्मैवेत्यर्थः । तथा येन कर्तृकारकेण कर्म
क्रियते तदपि कारकम्; ब्रह्मणेति कर्तरि तृतीययाऽनृत्य प्रकृत्या

ब्रह्मेति विधीयते । हुतं हवनम् । भावे निष्ठा । तदपि ब्रह्मै-
वत्युपपन्नः । इत्थं ब्रह्मकर्मसमाधिना, ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म
तस्मिन्समाचिज्ञानं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन पुरुषेण
ब्रह्मैव गन्तव्यम्, न तुच्छं स्वर्गादिकमिति ज्ञानफलोक्तिः ।
अतो युक्तमेवोक्तम् 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते'
[४।२३] इति । ब्रह्मकर्मसमाधेः पुरुषस्य तत्त्वज्ञानोपम-
दितक्रियाकारकफलमेवदुहित्वेन तदीयकर्मणामकर्मत्वादिति
'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्येवमर्थो प्रपञ्चः ।
अत्र 'ब्रह्मापणमित्यर्पणादिकारकणां ब्रह्मातिरेकेणासर्व-
मोच्यते, किन्तु नाम ब्रह्मेत्यादिवदप्यर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिः परम्'
इति व्याख्यानस्य भाष्य एव निरस्तत्वात्तदनुवर्तिनो माध्व-
रामानुजादयोरपि भाष्याक्षरैरेव शिक्षणीया इति नास्माभिः
प्रचल्यते ॥ २४ ॥

९ ब० त० दी०—प्रविलयस्वरूपमाह—ब्रह्मापणमिति । भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं उच्यते भगवता
स्वमुखेन—'अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात्पञ्चात्मको हरिः ॥
तत्सावनं च स हरिः प्रयाजादिलुगादि यत् । प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकुण्ठम् ॥ ज्ञानिन-
स्तदभिष्यक्तौ कर्तुमैश्वर्यं क्रमाद्भवेत्' इति निबन्धोक्तेः । तथाहि ज्ञानिनः सर्वं कर्म ब्रह्मापणं भवति ।
अर्पणं सुगादि ब्रह्म भवति, हविर्ब्रह्म, ब्रह्मणि असौ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं ब्रह्मैव, यज्ञस्तत्र फलं ब्रह्मैव
प्राप्तव्यम् । केन ? ब्रह्मैव कर्म तत्समाधिनेति । प्रकृतिनिविष्टं सञ्चिदानन्दकं पुरुषाभिधं ब्रह्मैव यद्यप्य-
प्राकृतं सर्वं भवति तथापि न जानात्यज्ञस्तत्; विज्ञस्तु तदिव ज्ञानयज्ञेन ब्रह्मोपासीतभेदभावात् । ननु
ब्रह्मात्मैक्यस्य भेदात्यन्ताभावरूपत्वात् अंशत्वात् त्यागो भगवन्नियम्यत्वं च कथं ? इति चेत्, उच्यते—'ब्रह्मा-
त्मैक्येऽप्यभेदोऽस्य किं भेदसहनक्षमः ? । किंवा तदक्षमः श्रुत्या सिद्धयत्येतद्विचार्यते ॥

अत्र केचिदाहुः तदक्षम इति । स्वमेतु तु भेदसहनक्षम एव । कुतः ? सत्कार्यवादस्यैव श्रौतत्वेन सृष्टिपूर्व-
दशायामपि सर्वसत्त्वात् । तथाहि 'सखदे सोम्येदमग्र आसीत्' [छां. उ. ६।१।१] इति श्रुताविदमापुरोवर्तिनं प्रपञ्चं
निर्दिश्य पूर्वकाले तस्य सद्रूपतामुक्त्वा ततो ब्रह्मरूपत्वं जगत्कारणत्वं च बोधयित्वा तस्याद्वितीयत्वं वक्ति ।
ततः 'तद्वैक आहुः' [छां. उ. ६।१।१] इत्यादिनाऽसत्कार्यवादमाशङ्क्य 'कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्'
[छां० उ० ६।१।२] इत्यादिना तन्निषेधति । एवं सति आकारकार्यत्वप्रभृतयो धर्मा यदि ब्रह्मणि पूर्व
न स्युस्तदाऽसत्कार्यवादनिरासिका सत्कार्यबोधिका च श्रुतिः पीडयेत् । अत उभयसामञ्जस्यार्थं तत्तद्वर्मादिवि-
शिष्टमेकमेव ब्रह्म कारणमिति मन्तव्यम् । तथा सति यथेदानीं कार्याणां तत्तदाकाराणां च परस्परं भेदः, कारणेन
सह चाभेदः, कार्यत्वादिरूपेण भेदश्च लोके कटककुण्डलसुवर्णप्रभृतीनां दृश्यते तथा ब्रह्मजगत्तोरपीति मन्तव्यः ।

एवमंशशिनीर्जवब्रह्मणोरपि सुवर्णखण्डसुवर्णयोरेव सृष्टिप्राकट्याविर्भावितोभावाभ्यामेव तदुपपत्तिः;
अन्यथाऽन्याकृतश्रुतिविरोधापत्तिः । पुरुषविषयब्रह्मणे हि सृष्टियुक्त्वाऽपि 'तदेदं तद्वैद्याकृतमासीत्तन्नामरूपा-
भ्यामेव व्याक्रियतेऽक्षौ नामाऽयमिति इदं रूप इति (नामाऽयमिदं रूप इति) तदिदमप्येतद्वैतं नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिदं रूप इति' [बृ. उ. १।४।७] इति । अत्र नामरूपव्याकरणे लौकिकमेवोदाहरणं

तत्साधनायाह । लोके च सिद्धमेव वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियते ति सृष्टिपूर्वदशायामपि तस्य सिद्धत्वमेव व्यक्तीभवतीति नास्तक्यैवाद्ः प्रामाणिकः । भागवते तृतीयस्कन्धे [१०।१२, १३] च “विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनान्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाऽपि च पश्चादप्येतदीदृशम्” इति कालत्रये एकरूपामेव सर्वस्य स्थितिमाह । इदमेवाविरोधाभ्यायेऽसंख्यपदेशाधिकरणे व्यासचरणैरपि व्युत्पादितम् । “असद्वा इदमत्र आसीत्” [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वदशायां यो जगतोऽसत्त्वेन व्यपदेशः सोऽव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण विद्यमानत्वेऽपि व्याकृतत्वेनाविद्यमानत्वात् “तदात्मानं स्वयमकुत” [तै. उ. २।७] इति वाक्यशेषेण तथाऽवगमात्, “इदं” इति प्रयोगात्, “आसीत्” इति प्रयोगाच्च; अन्यथा तद्विरोधापत्तेः, नित्यस्य समवायस्य सम्बन्धस्य द्विनित्यत्वेन कार्याभावे तद्भावापत्तेः; तन्नित्यताहानेश्च । असम्बद्धोत्पत्तौ जगदुत्पत्तये घटपटादीनामपि कार्याणां नियतावधिकत्वहानेश्च ।

न च यत्र यत्प्रागभावस्तदेव कार्यं ततः करणादुत्पद्यत इति नियमात् न नियतावधिकत्वब्रह्म इति वाच्यम्; कारणवस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैव वक्तुमशक्यत्वात्; कपालवत्स्थां पश्यत एवेह कपाले घटो भविष्यतीति प्रत्ययेन तथा निश्चयात्; तद्वत्स्थाव्यङ्ग्यस्य तदतिरिक्तस्य प्रागभावस्यैवाङ्गीकारे गौरवाच्च । न च उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कर्तृव्यापारत्वावप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, कार्याभिव्यञ्जनापेक्षया सार्थक्यात् तथा ब्रह्मावाक्याच्च । संवेष्टिपटप्रसारणादौ तथा निश्चयात् । न चैवमनुद्भूतसत्ताङ्गीकारेऽदृश्येति तद्विजनिवृत्तत्वं ततः कचिदर्थ-क्रियापत्तिरिति शङ्क्यम्, अनुद्भूतगन्धरूपादौ व्यभिचारात् । योगेनाकुञ्चनप्राणायामादिनियमेन जीवनमात्रस्य नियमनस्यागो आकुञ्चनप्रसारणादिरूपकार्यस्य च दर्शनेन तथा निश्चयादिति ।

एवं स्थिते सत्कार्यवादे सृष्टिपूर्वदशायामपि जगज्जीवयोः सत्त्वात् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छां. उ. ६।२। १, २] इत्याद्युक्तोऽभेदः तद्विज्ञयता जगज्जीवप्रतीत्यभावे पर्यवस्यन् भेदसहनक्षममेवाभेदं साधयतीति सृष्टि-दशायां जगद्ब्राह्मणः कार्यकारणभावात् जगज्जीवयोरेशांशिभावाच्च औपचारिको भवन्नपि न वास्तवं तमभेदं निहन्ति । तेनेदानीमपि भेदसहिष्णुरेवाभेदः । एवं सति नानात्वदर्शनेभेददर्शनयोः भेदनिन्द्याश्रयणमप्येभेद-विरुद्धभेददर्शन एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । “(यदा हेवैष) न एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते” [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ “कुरुते” इतिपदेन क्रियारब्धस्य एव भेदनिन्दनात् आरम्भस्य च असत्तः सत्तायामेव पर्यवसानात् अभेद-विरुद्ध एव क्रियमाणे भेद एव पर्यवस्यतीत्यभेदाविरुद्धभेददर्शने तु न निन्द्यत्वलेशोऽपीति बोध्यम् । एवं च परम-शुक्तिदशायामपि “यथोदकं शुद्धे निषिक्तं (शुद्धमासिक्तं) तादृगोव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम !” इति काठकृत्या [४।१९] आत्मनो ब्रह्मसास्यश्रवणात् भिन्नप्रतीत्यभावरूप एवाभेदः, न तु भेदाभाव-स्वरूप इति सिध्यति । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्” [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना यदितरज्ञानश्रवणं तदपि द्वैतदृष्टिनिवृत्तावेव पर्यवस्यति, न तु द्वैताभावे । एतदपि द्वैतीयकमैत्रेयीब्राह्मणे “यद्वैयत्र पश्यति, पश्यन् वै तत् (द्रष्टृत्वं) न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो भवति (विद्यते) अविनाशि-त्वात्, न तु तद्वितीयमस्ति, (ततोऽन्यद्वितीयमस्ति) ततोऽन्यद्विभक्तं (यत्) पश्येत्” [वृ. उ. ४।३।२३] इत्यादि-भिरन्यादर्शने पश्यत एव अदर्शनेत्य द्वितीयत्वाभावस्य विभागाभावास्य अन्यत्वाभावास्य च हेतुतया आवण्णेन तथा निश्चयात् । अत्र च “यत्र वाऽन्यदिव स्यात्” [वृ. उ. ४।३।३१] इत्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमन्यथा “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त केन...” [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना स्वस्य द्रष्टृविभागेन विज्ञातृविज्ञानेन “तं केन विजानीयात्” [सैवशु.] इति, अनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्ति इत्यतोऽपि तथा निश्चयात् । अन्यथा पूर्वब्राह्मण एव मैत्रेयीमोहनिवृत्त्या पुनर्द्वितीयं ब्राह्मणं न वदेत् । अतस्तत्र यः सन्दिग्धोऽपि तन्निराशानार्थमेव द्वितीयं ब्राह्मणमिति भेददर्शनाभावरूप एव अभेदः, न तु भेदाभावरूप इति भेदसहिष्णुरेवाभेदः ।

यत् “बहु स्मां” [छां. उ. ६।२।३] इति श्रुतौ सृष्ट्यास्मि एकस्य बहुत्वश्रवणात् पूर्वं जगदाद्यभावा एव श्रुत्यभि-मतः, न तु कार्यस्थापि सत्त्वम् । तथा सति “इदं सर्वमसृजत्” [वृ. उ. १।२।५] इति श्रुतिविरोधः, अतः सृष्टितः पूर्वमसत्त्वाभेदविरोध्यैव स इत्यद्वैतवाक्यमत्रमेव साधीय इति तन्मन्दम् “तद्वैक आदुरसदेवेदमत्र आसीत्” [छां. उ. ६।२।१] इत्याद्यन्य “कुतः खलु (सोम्यैतः प्रजाः) सोम्यैवं स्यात्” [छां. उ. ६।२।२] इति श्रुत्येव तन्निषेधात् । न च तत्र कारणसत्ताया एव निषेधः, न तु कार्यसत्तायाः “कथमतः सज्जायेत” इति

श्रुत्या तथा निश्चयादिति वाच्यम्; पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे "तद्वदं तद्व्याकृतमासीत्" [बृ. उ. १।४।७] इति श्रुतिविरोधापत्तेः । अत्र 'तद्धि' इत्यनेन सृष्टिपूर्वकालं लक्ष्यीकृत्य इदमानिर्दिष्टस्य जगत्सदानीमवस्थाकृतत्वमपि नावुदेत्, स्वरूपस्यैवाभावात् । अतः "बहु स्यां" [छां. उ. ६।२।३] इत्यत्रापि बहुत्वादेरव्याकृतत्वमवोच्यते सतः, न त्वसतः; सत्ता सृजनमपि नामरूपव्याकरणमेव, अन्यथा प्राणिब सृष्टिदशायामपि व्यवहाराभावप्रसङ्गात् ।

एवं सिद्धे सर्वदासत्त्वेऽतैश्रुतिविरोधाय तदानीमपि परापरभावघटित एव ब्रह्मत्वेनैव रूपेणाविरोध इदानीमिति मन्यम् । एतावान् परं विशेषः—यदिदानीमविद्याबल्लिप्तारुपबुद्धिरात्र प्रतीयते, तदानीं तु करणग्रामलयादिति । एवं च परममुक्तावपि परापरभावघटितो भेदसहस्रक्षम एवाभेदः, ब्रह्मरूपस्यैव तथात्वात् । अत एव दशमस्कन्धे [८५।२३] भागवते यत्र भगवता श्रीवसुदेवं प्रति अखण्डब्रह्मज्ञानोपदेशः कुतस्तत्र वसुदेवोक्तमङ्गीकृत्य "अहं यूयमावाच्यः" इत्यनेन सर्वेषां तथात्वमुक्त्वा ब्रह्माण्डानन्त्यमारोपितज्ञानदृष्टिं च निवारयितुं "आत्मा ह्येकः स्वयंश्रोतिः" [भाग. १०।८५।२४] इत्यनेन सर्वत्रात्मैक्यनानात्वदृष्ट्यौषाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य "खं बायुर्ज्योतिरापो भूः" इति द्वितीये (श्लोके २६) खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वस्य वास्तवकमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च वदति; अन्यथा पूर्वश्लोक एव नानात्वदृष्टेरीणोपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन पुनर्नानात्वप्रतिभं न स्थापयेत् । अतोऽखण्डब्रह्मवादेऽप्यंशदिनानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावादिभेदसहिष्णुरेवाभेदो भगवदभिमतो भावीति बोध्यम् ।

किञ्च "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ. उ. २।४।६; ४।५।७] इत्यन्तेन सवस्य ब्रह्मत्वे बोधिते कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वं? इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरवान्तरसर्वग्रहणं दुन्दुभ्यादिशब्दग्रहणेनैव अवान्तरसर्वशब्दग्रहणवत् आत्मग्रहणेनैव तदभिवावान्तरसर्वग्रहणम् । अग्निधूमदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सकाशद्वेदादिसर्वोत्पत्तिं चोक्त्वा "स यथा सर्वाभामां समुद्र एकायनं" [बृ. उ. २।४।११] इत्यादिभिर्वैबुह्यदृष्टान्तैः सर्वधारत्वं निरूपयति । यदि सृष्टयभावदशायां सर्वैकैकरूपमेव स्यात्, तदा दुन्दुभिशब्दादीन् समुद्रादींश्च नानादृष्टान्तात् वदेत्; दुन्दुभिशब्ददृष्टान्तेन सर्वस्य ब्रह्मरूपतया एकैकैव समुद्रदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वावारत्वस्य च सिद्धेः । अतः सृष्ट्यभावदशायामपि नानात्वाविरुद्धमेव स्वरूपैक्यं "एवं वाऽरे (अयमात्मा) इदं महद्भूतं" [बृ. उ. २।४।१२] इत्यादिना प्रेत्यसंज्ञाभावकथनेन पूर्वसंज्ञानस्यैव बोधनात् । तच्च ज्ञानं भेदाविरुद्धसम्पदात्मकमभेदमेव बोधयतीति प्रागुपपादिवं, अतो न कोऽपि संशयः । एवं सति तदुणसारत्वाच्चपदेश इत्यत्र ब्रह्मांशे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश औपचारिकः, स च मुक्तावपि तुल्यः पूर्वोक्तसत्कारणतावादिद्विषय भेदस्यानपायादिति । एवं प्रलयदशायां जडस्यापि बोध्यम् । एवं ब्रह्मणो निरंशत्वेऽपि सांशत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वादुपपन्नं, एवं जगतो हविराद्रेश्च प्रकृतस्य ब्रह्मत्वं भावनीयं, तथाऽप्येव ब्रह्मणो निरंशत्वमपि सर्वं सुस्थम् । अयमेव भावाद्वैतपदार्थः कार्यकारणवस्तैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिति निरूपितम् । अक्षराधैतु भावमात्रस्य जगत्कारणेन सदैक्यमर्शनं पटतन्तुवदिति ।

यद्यपि नैकनिधं जगत्तथापि भगवत् ईश्वरादुद्भूतं न ततोऽतिरिच्यते तद्योगमायात एव तत्सच्चिदानन्दांशप्रपञ्चरूपं सर्वं तत्त्वतः परिणतम्; यद्योक्तं—'तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामः, अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः' इति । कार्यं न विवर्तारम्भं, भूमितो घटपटादिकभिवः वस्तुतः पार्थिवं न ततोऽतिरिच्यते, प्रलयेऽप्याकृततया तदभिन्नरूपतावगमात् । एवमत्रापि कार्यदशयां सर्वं न ततोऽतिरिक्तं भाव्यम् । यद्यपि साङ्ख्ये कारणत्वं प्रकृतेरिति प्राकृतमेव घटादिजगदित्युक्तं तथाप्यत्र जगतः प्राकृतत्वमस्तु, नात्यन्तमसत्त्वं 'नाभावः (च) उपलब्धेः' [भ. सू. २।२।२८] । वेदे हि प्रकृतेर्न पृथक्कतया कारणत्वमुक्तं, इत्यतो मन्तान्तरेऽभ्युपेयताया अपि प्रकृतेः स्वमते तदंशत्वात् कारणत्वमेव न मुख्यकारणमिति संक्षेपः । तदिदमनेकविधब्रह्मोपासनायामभेदभावनायां भगवतः सच्चिदानन्दांशप्रपञ्चभूतं कार्यं कारणानन्त्यत्वेन भावं ब्रह्मवादिनां ज्ञानिनां ब्रह्मयज्ञ एवेति निरूपितम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु "ब्रह्मैव सन् ब्रह्मज्जोतिः (ब्रह्माभ्युत्पत्तिः)" [बृ. उ. ४।४।६ तै. आ. २।२ वृ. उ. ३.५] "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां. उ. ३।१।१] इति ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्याह । कस्य कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वमाह?—ब्रह्मापिणमिति । अपणम्, अर्प्यते द्रव्यतेजनेन तदपणं सामग्रीसूक्ष्मवृत्तादिकं ब्रह्म, हविः वृत्तादिकं ब्रह्म, ब्रह्मज्जोतिः ब्रह्मात्मकोऽतिरिक्त-

स्मिन्, ब्रह्मणा कर्मो द्रुतम् । एवं प्रकारेण कर्म ब्रह्म अतः समाधिना समाप्यवस्थया तेन ब्रह्मात्मकेन कर्मणा ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । अतो ब्रह्मात्मकत्वात्तत्र लीयत इत्यर्थः । नत एव श्रुतिरपि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्याह ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्ते ? इत्याशङ्क्याह— ब्रह्मार्पणमिति । यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं पश्यन्ति । तथा च श्रुतिः “ किं कारणम् ” इत्युपक्रम्य “ कालः स्वभावः ” [खे. च. १।२] इति कालादीनि लोकदृष्ट्याऽनेकानि कारणान्नुपश्लिष्य कारणं निर्णाय— “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [खे. उ. १।३] इति समाधिना दर्शयति । तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मन्त्रजुह्वादि तत् ब्रह्मैव । एवमशब्दः सर्वत्रानुपपन्नः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत् हुतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं देवब्राह्मणादि वा तदपि ब्रह्मैव । यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम्, अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहृतव्यम् । यत् यजमानेन हुतं तद्ब्रह्मण्येव हुतम् । यत्नेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना ? यत्किञ्चित्सत्यं कर्म शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र कारणं समाधिना— समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं, ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत्; अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते, दाह्याभावाद्हन इवेति भावः । यत् ‘ कर्मणि तदङ्गेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयते ’ इति व्याख्यानं तत् उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासङ्गतमिति भाष्ये एव निरस्तम् । या हि ब्रह्मविदां कर्माङ्गेषु तात्त्विकी ब्रह्मदृष्टिः कीर्तिता सा स्थितप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक् ॥ २४ ॥

दैवाद्या द्वादशापरे यज्ञाः [२९—३०]

दैवमेवांपरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपश्लिष्यन्ते— दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव, देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते, कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।९।२८] “ यत्साक्षादपरोक्षब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” बृ. उ. ३।४।१] इत्यादिवचनोक्तमशनायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं “ नेति नेति ” [बृ. उ. ४।४।२२] इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदश्वि सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निरस्मिन् ब्रह्माग्रावपरेऽप्येव ब्रह्मविदो यज्ञं— यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्— [निरु. १४।११] तस्मात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवौक्तलक्षणेनोपजुहति श्रक्षिपन्ति, सोपाधिधर्मस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं, स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति, ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः सन्न्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवपज्ञादिषु यज्ञेषूपश्लिष्यते “ ब्रह्मार्पणं ” इत्यादिश्लोकैः प्रस्तुतः “ श्रेयान्द्रव्यमयाश्चाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप । ” [४।३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ “ यज्ञोऽत्र आत्मा ज्ञेयः, “ यज्ञ आत्मा भवति, यदेवं तन्वते ” (नि. १४।११) इति यादृक्वचनात् ॥ अभिनवशु-
ताचार्यस्वरवाहुः— “ अपरं देवाणि क्रीडनधीरानीन्द्रियाण्याश्रित्य स्थितो यो यज्ञो निजविषयग्रहलक्षणस्तमेव परित उप-
सते— आमुलाद्विदुस्ततः स्वात्मलभं लभन्ते । अत एव ते योगिनः— सर्वाविस्थासु सततयोगयुक्तात्वात्, नित्ययोगे ह्यग्रायं
मत्त्वर्थीयः । एतमेव च विषयग्रहणात्मकं यज्ञं यज्ञेनैव तैवैव लक्षणेनापरे पूरयितुमशक्ये ब्रह्माग्नौ जुहतीति कैश्चिद्व्याख्यातम् ।
मुनेस्तु पौर्वापर्याविरुद्धत्वाद्योऽर्थो हृदि स्थितस्तं प्रकाशयामः— केचित्तोयुक्ताः सन्तो दैवं नानारूपेन्द्रादिदेवतोद्देशेनैव बाह्य-
द्रव्यमयं यज्ञमुपाचरन्ति, तं च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्तव्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानुपेक्षतया उपपूर्य ब्रह्माग्रावैवन्तीति द्रव्ययज्ञा
अपि परं ब्रह्म याचते । यतो वक्ष्यते— “ सर्वेऽज्येते यज्ञविदः ” (४।३०) इति । श्रुतिरपि— “ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ”
(ऋक्. ८।४।१९।६) इति ।

— अविनीता ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य यज्ञत्वं सम्प्राप्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यैव यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तर-
प्रश्नवृत्तितिरित्याह— तत्रेति । सर्वस्य भेद्यत्वाच्चानस्य मुख्य-
गौणवृत्तिस्यां यज्ञत्वं दर्शयन्नादै यज्ञद्वयमादर्शयति— दैवमे-
वेत्यादिना । दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे— देवा-
विति । सम्प्रज्ञानाभावं यज्ञं विभज्यते— ब्रह्माश्राविति । तत्र
ब्रह्माश्रवार्थं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति— सत्यमिति । यदजड-
मवृत्तिपरितमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थ-
त्वमाह— विश्वानमिति । तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वम्योप-
चारिकमिहाराह्यवाऽऽह— यत्साक्षादिति । जीवब्रह्मविभागे
कथमपरिच्छिन्नत्वं ? इत्याशङ्क्य विशिनिष्ठि— य आत्मेति ।
परस्यैवाऽऽत्मत्वं सर्वस्माद्देहादेरव्याकृतादान्तरत्वेन साध्यति—
सर्वान्तर इति । विधिसुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमा-
दिशब्दार्थः । निषेधसुखं ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवाधेते

३ रा. भा.— एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह— दैवमिति । दैवं देवा-
र्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पशुपासते सेवन्ते, तत्रैव निर्धां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं
यज्ञेनैवोपजुह्वति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकं आज्यादिद्रव्यं, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन सुगादिना जुह्वति ।
अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४ । २४] इति न्यायेन
यागहोमयोर्निर्धां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— उकार्थसङ्गतत्वे पूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादेः
'प्राणान्प्राणेषु जुह्वति' [४।३०] इत्यन्तस्य प्रवृत्तकृत्यार्थ-
माह— एवं कर्मण इति । देवसम्बन्धि दैवम्, तत्सम्ब-
न्धित्वं च तदर्थैरनुरूपमिति देवार्चनरूपमित्युक्तम् । 'दैव-
मेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्पः सिद्धः ;
ततश्च देवसम्बन्धमात्रं साधारणं नात्र वाच्यम्, अतोऽप्येव-
शब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिः सूचिता । यागादे-
रपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवात्मादिप्रसपर्यायां ह्यर्चनशब्दः
प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इत्युपक्रमवद्वापि
योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय कर्मयोगिन
इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टित्र विधीयत इति भ्रमव्युदासाय
निर्न्तानुष्ठानप्रयुक्तचक्रणयोरपि व्याख्याति— सेवन्त इति ।
'सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति नैषण्डिकाः । अत्र सेवोपासनशब्दौ
सेवर्थं प्रति कणत्रयस्यानुकूलदृष्टिर्नैर्न्तार्थपरो; न तु ध्यान-
मात्रपरो; भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपातां वक्ति । ननु
मन्वादिभिः 'देवताभ्यर्चनं चैव सन्निधानमेव च' [मनुः
२।१७६] इति नित्यकर्मतया स्मरणाद्देवताचैरनुरूपो यज्ञः सर्वेषां
मपि कर्मयोगिनामवश्यकर्तव्यः, स कथं विकल्प्यत इत्यत्राह—
तत्रैव निर्धां कुर्वन्तीत्यर्थः इति ।

ननु 'ब्रह्मार्पणं' इत्यत्र श्लोके कश्चित्कर्मयोगभेदोऽभिहितः;
अर्णहविर्म्यादिविशेषनिर्देशेनान्वान्तरभेदप्रतीतेः । तत्र च

निष्प्राति— आरानायेति । ब्रह्मण्यग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—
स होमेति । बुद्ध्यास्तुतया सर्वस्य दाहकत्वाद्विषयस्य वा
हेतुत्वादिति द्रष्टव्यम् । यज्ञशब्दस्याऽऽत्मनि त्वम्पदार्थं प्रयोगे
हेतुमाह— आत्मनामस्त्विति । आधाराधेयभावेन वास्तवभेदं
ब्रह्मात्मनोऽन्योन्यावर्तयति— परमायथेति । कथं तर्हि होमः ?
न हि तस्यैव तत्र होमः सम्भवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह— बुद्ध्या-
दीति । उपाधिबिगोणफलं कथयति— अध्यस्तेति । उपाध्य-
व्यासद्वारा तद्वर्गभ्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति— आहुतीति ।
इत्यभ्युत्पलक्षणं तृतीयाभेव व्याकरोति— उक्तेति । अशनायादि-
सर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावत् ।
आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति— सांपाधिकस्येति ।
अपर इत्यस्यार्थं स्फोरयति— ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य
दैवयज्ञादियु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैरुपलक्षणमागत्वं दर्शयति—
सांपादयमिति । उपलक्षणप्रयोजनमाह— श्रेयानिति ॥ २५ ॥

'तेन' इति कर्ताऽपि निर्दिष्टः ; तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द
इति किं नाङ्गीक्रियते ? तदुच्यते— 'ब्रह्मार्पणं' इति श्लोको न
कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः ; किन्तु सर्वेषामपि कर्मयोगानां ब्रह्मा-
त्मकैवास्तुतस्त्वान्वयसाधारणगुणविषयः ; तत्रैव 'ब्रह्मकर्म-
समाधिना' [४।२४] इति सामान्येनोक्तः । अतोऽप्येवहविरादि-
प्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदापेक्षिततत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् ।
अत एव निष्ठितिलक्षणयज्ञप्रसङ्गात् 'दैवमेवापरे' इत्यादिभिः
प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्षं परास्तम् । 'ब्रह्मात्मावपरे यज्ञम्'
इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य परमात्मादेवार्थं साक्षाद्भोतव्यत्वहोमसाधन-
त्वावुपपत्त्येवसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः ;
तृतीयान्तस्तु सुगादिविषय इत्याह— अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ
ब्रह्मणा हुतम्' इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि 'ब्रह्मात्मावपरे'
इत्युच्यते, अतोऽत्र 'यज्ञं यजेन' इत्यनयोरर्थोऽन्यथा वर्ण-
नीयः, इतरथा पौनस्त्यप्रसङ्गः ; सर्वकर्मयोगसाधारणस्यार्थस्य
विशेषतया निर्देशोऽन्यतुल्यपक्ष इत्याह ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्-
ति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दान्जुह्वतिशब्दाह यागहोमयोर्नि-
ष्ठाया एव विवक्षितत्वादवान्तरभेदत्वमपौनस्त्यस्य चोपपन्नमिति
भावः । अत्राश्रित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं
वा हविर्भूतं परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्द-
वृत्तिपरिहारादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणाच्चात्र सर्वत्र मानस-
यज्ञत्वकृत्तिप्रक्षोऽन्ययुक्तः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— यज्ञभेदानाह— दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम्, स एव तेषां यज्ञः । भगवदु-
पासनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । यज्ञं भगवन्तम् । "यज्ञेन

यज्ञम्” [ऋक्सं. ८।४।१९।६ यजुस्सं. ३१।१६] “यज्ञो विष्णुर्देवता” इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव यज्ञे प्रति जुहुतीति सर्वत्र समम् । “तं यज्ञं” [ऋक्सं. ८।४।१८।२ यजुस्सं. ३१।९] इत्यादौ । उक्तं च ‘विष्णुं स्तूयेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सन्तुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः’ इति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्धयारोहार्थमाह— यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपमुच्यम् । तच्च यज्ञादिभेदभिरुक्तम् । तत्र ‘नायं लोकोऽस्ति’ [४।१७] इति वक्ष्यति, तदनुपपन्नम्, अत्याध्यात्मविरोधप्रसङ्गादित्याद्यासङ्गादिराशयमिति शेषः । तत्र ‘दैवं देवविषयं’ इति व्याख्यानमसत् । ‘द्रव्ययज्ञः’ [४।२८] इदस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह— दैवमिति । एवं तर्हि ‘कर्मित्वा भगवन्तमुपासते’ इत्युक्तं स्यात् । तथा च नैवं यथोक्तिरित्यत आह— स एवेति । स इति पराश्रयं दर्शयति— भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यते ? इत्यत आह— यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम् । साधनं पतिरुच्यते धात्वर्थेमात्रस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अथवापराश्रयं दर्शयति— नान्यदिति । अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एवशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ।

दैवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रकृतासङ्गतम् । केषाञ्चित्पमर्हसानाम् । अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात् । यद्वा ‘केषाञ्चित्’ इत्यस्यैव व्याख्यानं यतीनामिति । ‘ब्रह्माग्नौ’ इत्यस्य ‘आत्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकीभावयन्ति’ इति व्याख्यानमसदिति भावेन यज्ञमित्येतद्व्याचष्टे— यज्ञमिति । भगवतो यज्ञशब्दादेत्वं कुतः ? इत्यत आह— यज्ञेनेति । ‘यज्ञेन’ इत्यस्यार्थमाह— यज्ञेनेति । एवशब्देनापव्याख्यानं निराकरोति । एवं चेयज्ञमित्यस्य कथमन्वयः ? इत्यत आह— यज्ञमिति । एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति— इति सर्वत्रेति । अतिप्रसङ्गनिवारणाय ‘सर्वत्र’ इत्युक्तं विज्ञेयमिति— तमिति । एवं तद्वैप्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बहिषि प्रौक्षमित्यर्थः स्यात् । स च निर्गुल इत्यत आह— उक्तं चेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनोपासनान्तराणि सत्त्वशुद्धयर्थमविदुषामाह— दैवमिति । देवा इन्द्रादयस्तेषामिदं दैवं सोमयागादि । अपरे योगिनोऽनुष्ठानमन्तरेणापि दैवमेव यज्ञं ध्यानेन निष्पादयन्ति । सत्त्वशुद्धयर्थं ब्रह्मैवाग्निर्ब्रह्माग्निरूपेणोपास्यं ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ । अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादिनोपजुह्वति ध्यानेन सम्पादयन्ति होममित्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वै. प्र. गि.— एवं कर्मबन्धनिवर्तकत्वेनात्मज्ञानं प्रशंसितम् । इदानीं अरुणयज्ञत्वेन स्तोत्रं यज्ञभेदाह— दैवमिति । देवा इन्द्राग्न्यादय इत्यन्ते येन स दैवः । तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासयोऽतिष्ठोमादिरूपम्, अपरे योगिनः कस्मिन्ः पशुपासते नित्यं श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति । अथापरे तु तत्त्वज्ञाननिष्ठः ब्रह्माग्नौ, इन्द्र तत्त्वार्थः, तस्मिन्ब्रह्मौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं

त्वम्पदार्थं यज्ञेनैवात्मनैव उपजुह्वति प्रक्षिपन्ति । इत्यन्तभावे वृत्तीया । सोपाधिकमात्मानं निरुपाधिकब्रह्मरूपेण पश्यन्तीत्यर्थः । यज्ञशब्दस्यात्मनामसु यास्केन पठितत्वादात्मनामस्वमवागम्यते । एवं जीवब्रह्माभेदज्ञानं यज्ञत्वेन निरूप्य तत्त्वार्थमन्यत्सम्यगे पठ्यते ‘श्रेयान्द्रव्यमाद्याज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप !’ [४।३३] इति स्तोत्रम् ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— एवं तत्कर्मणो ब्रह्मभावज्ञानकारणतां प्रतिपाद्याधिकारिभेदेन प्रसङ्गादन्यानपि बहून् यज्ञानाह— दैवमेवापरे इति । तत्तद्देवाराधनात्मकं योगिनो योगकर्मिणः ब्रह्माग्नौ यज्ञं ज्ञानिनो ब्रह्मावादिन उक्तप्रकारं ब्रह्माग्नौ यज्ञं कर्म भावितेन ब्रह्मणा यज्ञेनोपजुह्वति प्रविष्टापयन्ति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ब्रह्मात्मकत्वे सति ज्ञानाज्ञानकृतं कर्म कथं न ब्रह्मणि लीयतेऽस्तिरूपं दाहवत् ? इत्याशङ्क्य सजातीयप्रचयसंवलित एवाग्निर्दाहसमर्थः, न तु विष्कृलिज्ञात्मक इति सर्वत्र ब्रह्मात्मकज्ञानाभावे तज्ज्ञानानुरूपमेवाराधजलमिदमस्य अहणलामर्थ्य एषोपवत् फलं भवतीत्याह— दैवमित्यादिप्रहृष्टिः । अपरे योगिनः यत्किञ्चि-

त्स्वरूपज्ञानेन कर्मफलेच्छया कर्मकृत्तारः । यज्ञं कर्म दैवमेव ज्ञात्वा पशुपासते पतितः सर्वभावेन कुर्वन्ति । तेषां लौकिकदेहेन साधनात्मकभगवत्सेवायां सुखफलं भवतीत्यर्थः । अपरे तत्त्वज्ञानानुसारिणो ब्रह्माग्नौ अग्निं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञात्वा तस्मिन् यज्ञं यज्ञात्मकं विष्णुं यज्ञेनैव यज्ञात्मकविष्णुरूपेण हविषा उपजुह्वति होमं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति— दैवमेवेत्यादिना । दैवं देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञं, नान्यं; एके योगिनः कर्मयोगिनः पशुपासते । अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानानन्तानन्तात्मकमल्लग्नैकरसं वस्तु तदेव ज्ञातं सत् सर्वकर्मदग्धत्वादग्निरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञं जीवं— यज्ञशब्दस्यात्मनामसुपाठात्— सोपाधिं यज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुह्वति, घटाकाशमिव महाकाशे उपविभ्रहाणेन प्रविष्टापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु—प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्—संयमा एवाग्रयस्तेषु जुहति, इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति, इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्ध-विषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति यद्धस्यसुपन्यस्यति—श्रोत्रादीनीति । बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीन्द्रियमिति । संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वाद्भित्तं व्यपदिशति—संयमा इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहर्न्तीति संयमयज्ञं

सङ्क्षिप्य दर्शयति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तदिन्द्रियैस्तदाद्रिषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिषिद्धान्नर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान्विषयानुपभुञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विदधति—श्रोत्रादिभिरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—‘श्रोत्रादीन्’ इत्यत्र संयमस्य साक्षादभित्त्वाभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात्तात्पर्यमाह—अन्य इति; । संयमस्याभित्तं श्रोत्रादीनां निष्पापारव-लक्षणमस्मात्कारणात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्वकर्म-योगिसाधारणं कथमत्र विशिष्टोच्यते ? इत्यत्रोक्तं संयमने प्रयतन्त इति; एवमुक्तत्वापि ‘प्रयतन्ते’ इत्यनयोस्तात्पर्यं ग्राह्यम् । तथा भिक्ताशब्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं संयमभेदात् ‘संयमाग्निषु’ इति बहुवचनम् । ‘शब्दादीन्’ इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति अमव्युदासायाह इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि ‘श्रोत्रादीन्’ इत्यादिनोक्तम् ;

अत्र तु “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” [कठो. १।३।१०] इतिविषयमनसोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः । कस्तर्ह्यिन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ? उच्यते—होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वत् शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्सम्बन्धविनाशो विवक्षित इति । यद्वा ‘श्रोत्रादीन्’ इत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः ; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामिच्छित्करत्वात्पादनमिति विभागः । विषयप्रवणतानिवारण इत्यनेनात्यन्तसमस्तविषयनिवृत्तेर्दृक्करत्वात्प्रतिषिद्धादिभ्योऽत्यन्तनिवारणं यमाविरुद्धवृत्तिसङ्गमिष्टतश्च विवक्षिता ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—ओत्रेति । श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनिरोधाग्निषु जुहति ध्यानेन सम्पादयन्ति । अन्ये योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु श्रोत्राद्यग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तत्र वैदिकश्रेयस्साधनानि सर्वाण्यपि यज्ञत्वेन निरूपयन्निन्द्रियसंयमाख्यं यज्ञमाह—श्रोत्रादीनीति । अन्ये प्रत्याहारपराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिव्ययः स्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य संयमाग्निषु जुहति । धारणा ध्यानां समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमः । तदुक्तं योगपातञ्जले [३।४] ‘त्रयमेकत्र संयमः’ इति । तत्र धारणा नाम हृत्पण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनम् । तत एकत्र घटस्थ चित्तस्य ध्येयाकारतत्तिप्रवाहोऽन्तरान्तरान्त्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । विज्ञातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स द्विविधः, सम्यग्ज्ञातोऽसम्यग्ज्ञातश्च ।

ध्येयाकारवृत्तिप्रतिभासे सम्यग्ज्ञातः, तस्या अपि निरोधे चित्तनिरोधादसम्यग्ज्ञातः । इति योगशास्त्रप्रक्रिया । एवं चोक्त-लक्षणा ये धारणाध्यानसमाधिर्रूपाः संयमाः, त एवाग्रयः, तेष्विन्द्रियाणां हवनं नाम धारणादिसिद्धयर्थं तेषां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारः । तस्मिन्दि सम्यग्माने विज्ञेयमावाचित्त-धारणादिकं भवति । सोऽयं समाध्यवस्थायामखिलेन्द्रियवृत्तित्तनिरोधरूपः संयमयज्ञ उक्तः । इदानीं व्युत्थानानवस्थायां रागद्वेषस्थित्वेन विषयभोगो यः सोऽप्येको यज्ञ इत्याह—शब्दादीनीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥

१ व० त० दी०—श्रोत्रादीनि । अन्ये नैष्ठिकाः संयमरूपेष्वग्निषु प्रविलापयन्ति । अन्ये उपकुर्वाणाः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनिन्द्रियाणि कुर्वन्ति । अन्ये भक्तियुतयोगिनः शब्दादीन् विषयान् संयमाग्निषु जुह्वति । अयमर्थः—योगेन मत्प्राप्तिच्छया मत्कथाश्रवणादिकृपाण् इन्द्रियाग्निषु भगवत्साक्षात्कारसाधक-प्रस्रितविवेकानादीन्द्रियाणि निरोधात्मकच्छेदाग्नौ भस्मी- तयाऽऽत्मभावेनेन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ञान्तरमाह—श्रोत्रादीनि । तत्र कश्चित् बाह्याभ्यन्तरं वा विशेषसुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च संयमाः अनेकविषयत्वादानेके पृथक्फलाश्च । तथा च योगसूत्रकृता प्रोक्तं “भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्” [पा. यो. ३।२] “चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्” [पा. यो. ३।२७] “कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः” [पा. यो. ३।३०] इत्यादि । त एवाग्नय इन्द्रियेभ्यस्तसंहारहेतुत्वात् ; तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तत्र श्रोत्रं अनाहते ध्वनौ सन्नियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घण्टानादादीन् *दश नादाननुभवन्ति । न हि तत्र सन्नियते चेतसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति, सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणा-ध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयवियोगा-दग्धेनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिवृद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृताः, न त्विन्द्रियादीनि मन-आदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि तानेतानिन्द्रियचिन्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये—‘दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्ती-न्द्रियचिन्तकाः’ इति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयम-योगाग्नौ, आत्मनि संयम आत्मसंयमः, न एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति; ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—यज्ञान्तरं कथयति—किञ्चेति । इन्द्रि- ध्यानसमाधिलक्षणः । सर्वमपि व्यापारं निरुध्याऽऽत्मनि चित्त-याणां कर्माणि श्रवणवचनादीनि । आत्मनि संयमो धारणा- समाधानं कुर्वन्तीत्याह—विवेकेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

* चिनीति प्रथमः, चिञ्चिनीति द्वितीयः, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्खनादचतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्तालनादः, सप्तमो वेणु-नादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो मेरीनादः, दशमो मेघनादः । नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यस्यते । ‘प्रथमे चिञ्चिणीगात्रं द्वितीये गात्रमञ्जनाम् । तृतीये खेदनं याति चतुर्थे कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे खवते तालु षष्ठेऽतुतनिषेधम् । सप्तमे सूदबिज्ञानं परा वाचा तथाऽष्टमे ॥ अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्ताप्यऽलम् । दशमे परमं ब्रह्म अवेष्टावात्सयिष्यौ ॥’ [इति हं. उ. २. २]

१ “अन्ये तु संयमाग्निविन्द्रियाणीति । संयमं मनस्तस्य येऽयसः प्रतिपन्नाभावभावनारूपा अभिलाषलोपशका विष्कुलिहताः तेष्विन्द्रियाण्यप्येयन्ति, अत एव ते तपोयज्ञाः । इतरे ज्ञानपरिदीपितेषु फल्दाहहेत्विन्द्रियाग्निषु विषयानर्पयन्ति, मेदवासनानितरा-सायैव भोगानभिलषन्तीत्युपनिषत् । तथाच सयैव लब्ध्यां प्रक्रियायासुक्तम्—‘न भोगं व्यतिरेकं हि भोक्तुस्त्वत्तो विभाव्यते । एष एव हि भोगो यत्तादात्म्यं भोक्तुमोग्ययोः ।’ इति । स्पन्देऽपि — ‘भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।’ इति । ते च सर्वाणिन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, सुखसाक्षिका निर्गमनमूत्रव्यधोयनादीन्वायवीयश्च आत्मनो मनस्यैव संयमहेतौ योगना-म्यैकाग्र्यवद्भवै सम्यग्ज्ञानपरिदीपिते पुरयितव्ये निवेशयन्ति, यथामार्गं विषयं सङ्कल्पयमानं वा तदेकाग्रतयैव तत्परित्यक्तान्यव्या-पारया बुद्ध्या यज्जन्तीति तात्पर्यम् । तदुक्तं शिवोपनिषदि—‘भावे त्यक्ते निष्ठा चैवैव भावान्तरं ब्रजेत् । तदा तन्मध्यभावेन विकासं याति भावना ॥’ इति । एवं योगयज्ञा व्याख्याताः । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— इन्द्रियार्थयोनियमने अमिहिते “अर्थ-
भ्यश्च परं मनः” [कोटो. १।३।१०] इति क्रमेण मन एव
नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽन्तरात्मसंयमशब्देन मनोनिय-
मसमुच्यत इति ज्ञापयति— **मनस्संयमयोगाग्राहि**ति ।
मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः; मनस्संयमस्य वा
योगः प्राप्तादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तबुद्ध्यात्म-
स्वरूपासुखानमूलत्वम् । श्रोत्रादीनां बुद्ध्यादीनामिव चात्रापि

होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्माणां प्राणकर्माणां च नियमसुव्यते
चेत्प्राप्तसंयमादिदोषः स्यादिति शङ्काप्युदात्तायाह— **आत्मसं**
इति । इन्द्रियकर्मे दर्शनस्पर्शनादिकं, वचनादानादिकं च; प्राणकर्मे
उच्छ्वासनिश्वासादिकम्, यद्वा प्राणसंवादादिसिद्ध इन्द्रियव्याप्ति-
परादिहेतुः सुखो व्यापारविशेषः, तेन वक्ष्यमाणप्राणायामा-
भावच्छेदः । अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दात्तस्यै पूर्ववत् श्रोत्रा-
दीनां पूर्वमुपादानात् कर्मेन्द्रियमात्रनियमनरो वायं श्लोकः २७

५ आ. मा. भा.—आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.—आत्मसंयमेत्येतद्बुद्धिर्मात्रव्याख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयमाख्योऽयमुपायः स एवाग्निः २७

७ ह. पै. भा.—इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षणदीनि, तथा प्राणकर्माण्युच्छ्वासादीनि, अपरे
योगिन आत्मनोऽन्तराकरणस्य संयमः स एव योगः, स एवाग्निरात्मसंयमयोगाग्निः, तस्मिन्
ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वलिते जुहति । एवं होमं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वें. त्र. गि.— एवं योगशास्त्रोक्त्या लयपूर्वकसमाधिं
ततो ब्युत्थानं च यज्ञद्वयसंख्यां ब्रह्मावादिमतानुसारेण
बाधपूर्वकसमाधिरूपं यज्ञान्तरमाह— **सर्वाणीति** । द्विविधः
समाधिः— लयपूर्वको बाधपूर्वकश्चेति । तत्रात्ममणाधिकरण-
न्यायेन पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्राहङ्कारमहत्प्रकृतीनामुत्तरो-
त्तरस्वत्वाकाशतिरेकेणास्तत्त्वं ज्ञात्वा प्रकृतेरपि चैतन्ये-
ऽव्यस्ततया तद्व्यतिरेकेणास्तत्त्वमनुसंधाय चैतन्यमा-
त्राद्विचिन्तनं लयपूर्वकः समाधिः । एवं चिन्तनेऽपि महावा-
क्यार्थसाक्षात्कारमात्रेण अविद्याक्षयविरहात् पुनः प्रपञ्चो-
त्पत्तिरिति सुबुद्धिबन्धं सर्वांश्च समाधिर्न छल्यति ।
छल्यस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारोणाविद्यानिवृत्तौ
निर्दोषतत्कार्यनिष्ठचेनिर्बाजो बाधपूर्वकः समाधिः । सोऽयमनेन
श्लोकेनोच्यते । तथा हि— इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि
श्रवणदर्शनादीनि । मनोबुद्धयोऽन्तरात्मनोः कर्माणि सङ्ख्याभ्य-
वसायौ । प्राणादीनां कर्माणि— प्राणस्य बहिर्नियमः, आपान-

स्याधो नयनम्, व्यानस्याकुञ्चनप्रसारणादि, स्मरणस्य
समनयनम्, उदानस्योर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन ज्ञानकर्मे-
न्द्रियप्राणमनोबुद्धिरूपसप्तदशालम्कं लिङ्गशरीरस्य च । एष
सूक्ष्मभूतसमिधिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति दर्श-
यितुं ‘सर्वाणि’ इति विशेषणम् । तदेतानि सर्वाण्यपीन्द्रिय-
प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ, आत्मविषयकसंयमो धार-
णाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपः, तत्परिपाकेण यो योगः नि-
रोधापरपयाधोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्बाधपूर्वकः स एवाग्निः, त-
स्मिन् ज्ञानदीपिते, ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः, तेन अवि-
द्यातत्कार्यनाशनेन स्नेहेन प्रदीप इव दीपिते अत्यन्तसुख-
लिते लिङ्गशरीरमपरे जुहति प्रविष्टापयन्तीत्यर्थः । अत्र
‘सर्वाणि’ इति ‘आत्म—’ इति ‘ज्ञानदीपिते’ इति च
विशेषणैरग्रावित्येकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति
तद्वर्णनमित्यर्थं व्याख्यातमित्यलसन्धेयम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अपरे ध्याननिष्ठाः ज्ञानेन ध्येयविषयकेण । एवं त्रयो यज्ञकर्तारः मध्यमजघन्योत्तमा
निरूपिताः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— अपरे योगिनः सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि
इन्द्रियकृत्यान् । अकृत्स्नं च पुनः प्राणकर्माणि पञ्चमाणाकृत्यान्
क्षुत्पिपासादिना भोजनपानादीनकृत्यैव ज्ञानदीपिते ज्ञा-

नेन मत्स्वरूपाग्नितापोऽम्बुलीकृते आत्मनो मत्प्राप्त्यर्थं यः
संयमो नियमनं स एवाग्निः सर्वस्यापि स्वकरणरूपस्तस्मिन्
जुहति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— इतो विशिष्टं योगान्तरमाह— सर्वाणीति । इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिप्रवृत्त्यानि,
प्राणकर्माणि आकुञ्चनप्रसारणप्रासप्रश्वासादीनि, अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽस्मिन्न
तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रविष्टापयन्ति । इन्द्रिययोगिनां
हि सुप्तामिव प्राणोऽनुपसङ्गत एवास्ते तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽनुपसंहारात्त-
दायस्य प्राणस्याऽनुपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बौद्धव्याभावात्पूर्ववर्तीनां समाधि-
बुद्धिरस्ति, न त्वेतेर्बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातः, नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता, नात्र एवैतान् प्रकृत्योक्तं
वायवीये— ‘बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति । बौद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वन्तरा-
णीत्यनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञास्तपो यज्ञः येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारदिबुद्धयो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः, स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यज्ञशब्दकमवतारयति— द्रव्येति । तत्र द्रव्ययज्ञानुश्रयानुगदाय विभज्यते— तीर्थेति । तपस्विनः, यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठतो नियमवन्त इत्यर्थः । 'प्रत्या-

हारात्' इत्यादिशब्देन यम-नियमासन-ध्यान-धाराणसामाधयो गृह्यन्ते, यथाविधि प्राशुभ्रसत्त्वपवित्रप्राणित्वायज्ञविधिमनसि-कम्येति यावत् । व्रतानां तीक्ष्णीकरणमितद्वल्वम् ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते; केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति । इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणाच्चद्विषयः । केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः, केचित्तद्धैज्ञान्याभ्यासपराः, यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते, तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्ययज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्साधुयज्ञविशेषाः सर्वे सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः वृथशुक्लाः । अतः 'द्रव्ययज्ञाः' इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तर्भेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तान्तिरर्थेकं पुनर्वचनमिति चेत्, न; द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि सङ्ग्रहात्; पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनौपनिषत्स्यात् । तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम्, तदपि न, अर्चनदानयोगहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावान्तरसङ्ग्रहकमुच्यतेतथा न्यायाजितद्रव्यसाध्यत्वज्ञापनार्थेतया च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । यद्वा अर्चनादिस्वरूपस्य यज्ञत्वं प्रायुक्तम् । इह तु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यनुसुक्तम् ।

तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तद्वान्तर्भेदप्रदर्शने कृच्छ्रेत्यादि । 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योगः संयोगः प्राप्तिरित्यर्थः । आ चत्र पुण्यतीर्थायिमममन्तर्भवासिदित्वा विवक्षितेत्यभि-

प्रायेण पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसङ्ग्रहकः । नन्विह योगशब्दः साक्षाद्योगे कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्तते ? इत्यत्राह इहेति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात् साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्धेदप्रकरणत्वात् तत्सामान्यविषयत्वं चावृत्तम्; तद्धेदेषु च पारिशेष्याद्योगशब्दसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचितं चैतत्सङ्ग्रहे परमाचार्यैः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम्' [गी.सं. २३] इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतत्तद्धैज्ञानयोः पुण्यमन्त्रेन पुण्यशब्दत्वनिर्देशोपपत्तेः, दृढस्य प्राधान्याच्च विमज्ज्य निर्दिशति केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति स्वाध्यायसहप्रादौचित्यानादालम्बनस्य च सर्वसाधारणत्वादर्थज्ञानस्त्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात् केचित्तद्धैज्ञान्याभ्यासपरा इत्युक्तम् । परशब्दोऽत्र साधारण्यव्यवच्छेदाय तस्मिन्नाह । यतिसाधुत्वात्प्राप्तमविशेषपरत्वानौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागेन निर्वकि यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारण्य सङ्कल्पोऽत्र व्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । संशितत्वमज्ञादुपलब्धम् । तच्च दृढत्वमेव ॥ २८ ॥

१ 'स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमनवादिना यतदर्थज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते,' इति व्याख्यानं तु न युक्तम्, 'स्वाध्याययज्ञा क्रमयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे । अथाऽपरे सदायज्ञानं मनस्येव वितन्वते ॥' (भ.भा. १२/१३/२४) इति स्वाध्याययज्ञानां ज्ञानयज्ञानां च पृथक्त्वदर्शनात् ।

— अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माशौ जुहोति, तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति, तत्कथं बहु-
श्रीहिः । तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यं ? इत्यत
आह—द्रव्यमिति । अनेन नायं यज्ञशब्दो भावार्थः, किन्तु
कर्मार्थः । तथा च द्रव्यस्य यज्ञा याजका इत्यर्थे इत्युक्तं भवति ।
एतदाशङ्क्यपरिहारायैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येवं व्याचष्टे तप इति ।

तत्र परमेश्वरे । 'योगयज्ञाः' इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति
दर्शयति—इत्यादीति । तपसो होमः कथं ? इत्यत आह—
इदमिति । तपश्चरणमेव तपोयज्ञत्वं किं न स्यात् ? इत्यत
आह—तदर्पण एवेति । अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पदानं,
नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—द्रव्येति । द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः,
दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः । अपरे तु तपोयज्ञाः, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, तदेव यज्ञबुद्ध्या
कुर्वन्ति । योगयज्ञाः, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्ति-
निरोधमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिधेयसम्बध्यते—स्वाध्यायो
वेदपाठः, स एव यज्ञो येषां ते तथा; ज्ञानं शास्त्रपरिज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या
ज्ञानं कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्व एव यतयो यतनशीलाः । संशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः २८

८ वं. ब्र. गि.—एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्च यज्ञाहत्वा
अधुनैकेन श्लोकेन षण्णयज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्य-
त्याग एव यज्ञो यज्ञबुद्ध्याऽऽहृष्टेयो येषां ते द्रव्ययज्ञाः । एवं
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधिरूपाऽङ्गशुक्लः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—अत्र यज्ञशब्दस्य प्रत्येकं समन्वयः—
स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च; विशिष्टवेदाभ्यासनिष्ठास्तदर्थज्ञान-
निष्ठाश्चेत्यर्थः । यज्ञान्तरमाह—यतय इति । यतयः संशित-
व्रताः, यतयः प्रयतनशीलाः सम्यक्शितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां
ते संशितव्रताः; व्रतयज्ञा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०—अन्ये च 'द्रव्ययज्ञाः' इति गृहिणो निरूपिताः, तपोयज्ञा वनस्थाश्च । योगश्चित्तवृत्ति-
निरोधः । समाधिर्लक्षणो यज्ञो येषां ते च । स्वाध्याययज्ञा आत्मज्ञानयज्ञाश्चेत्येते यतयः संशितव्रता
वक्ताः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—द्रव्ययज्ञाः यज्ञनिष्कयद्रव्यदातारः ।
तपोयज्ञाः साधनायमावेव यज्ञजन्मप्रीत्युत्पादनार्थं तप एव
यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञाः पूर्वोक्तवत् मत्प्रीत्यर्थं यज्ञ-
बुद्ध्या अष्टाङ्गयोगकर्तारः । अपरे तथा पूर्वोक्तप्रकारेण

स्वाध्यायं वेदाध्ययनमेव यज्ञबुद्ध्या कर्तारः । च पुनः ज्ञान-
मेव यज्ञत्वेन ज्ञातारः । ते कीदृशाः यतयः सर्वपत्तित्यागिनः ।
पुनः कीदृशाः ? संशितव्रताः सुसूक्तकर्मणो भगवत्समर-
मात्रैकरराः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं यज्ञपञ्चकं श्लोकत्रयेणोक्तं, अर्थैकेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्येति ।
द्रव्यसाध्यवापीकृपारामाः—तीर्थं बहिर्वेदिकादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव प्रहृष्टात्—त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः ।
तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञतथानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः सङ्कल्पत्याग-
पूर्वकं सन्ध्योपासनादिविर्विकल्पसमाध्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयआध्यायोक्तं योगः, स एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः । यद्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टाङ्गोपेतो 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'
[पा. यो. १।२] इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते
स्वाध्याययज्ञाः; ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसाविचारः, स एव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति
स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समाप्तः । यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं अहिंसादिकं येषां
नै इति सर्वेषां विशेषणम् ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेषूपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

उक्तयज्ञफलम् ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टाभृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नार्यं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ! ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं, पूरकार्ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति, रेचकार्ख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः, ते प्राणापानगती, एते रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकार्ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ किञ्च—अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरान् वायुभेदांस्तस्मिन्तस्मिञ्जुहति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ एवं यथोक्तान्यज्ञाभिर्वर्त्य—यज्ञ इति । यज्ञशिष्टाभृतभुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं, यज्ञशिष्टं च तदभृतं च यज्ञशिष्टाभृतं, तदुद्धृत इति यज्ञशिष्टाभृतभुजः । यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमभ्रमभृताख्यं मुञ्जते ये ते यज्ञशिष्टाभृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं सुसुक्ष्मश्चेत् ; कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भिज्यते । नार्यं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति, सोऽयज्ञस्तस्य । कुतोऽन्योऽपि विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ? ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राणायामार्ख्यं यज्ञमुदाहरति—किञ्चेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं पूरकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणिति ॥ २९ ॥

प्राणापानयोगैर्गतीं स्वां प्रस्थाधौ निरुध्य किं कुर्वन्ति । इत्यपेक्षायामाह—किञ्चेति । प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनरायुजं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वं हितत्वं मेध्यत्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विभज्यते—यस्येति । विजितेषु वायुभेदेष्वपि तानां तेषां

होमप्रकारं प्रकटयति—ते तथेति । प्रकृतान्यज्ञादुपसंहरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥ यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानन्तरं क्षीणे कल्मषे किं स्यात् । इत्याक्षेपाऽऽह—एवमिति । यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविरोधितस्य पुरुषस्य प्रत्युपायं दर्शयति—नायमिति । कथं यथोक्तयज्ञादुद्धृतं यिनामवशिष्टेन कालेन विहिताभुजानां ब्रह्माप्सिः ? इत्याक्षेपस्य मुमुक्षुत्वे सति चित्तशुद्धिरित्याह—मुमुक्षुश्चक्षेदिति । तस्मिन्निदानीं वासादेव मोक्षो विवक्षितः । तथा च गतिप्रति-

१ " एवं द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञो योगयज्ञाश्चोक्तलक्षणाः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ये ते सम्प्रति लक्ष्यन्ते—(चतुर्भिः) प्राणमुदीयमानं नादे प्रणवादिमात्रालयान्तमपानेऽस्तं याति स्वानन्दान्तःप्रवेष्टारमिव जुहतीति पिण्डस्थैर्यमा स्वाध्यायः शिष्यात्मना च नयानयप्रहणाय केचिदस्तं यान्तमुदीयमाने संवेद्य तदेकीकारेणापवर्गनादात्मनि शिष्यात्मनि च बोधनबोधनप्रवेधानयोजनरूपे स्वाध्यायज्ञाने स्वपरानन्दनये प्रतिष्ठितमनसः । अत एव पूरकः प्रथममुक्तधर्मः रेचकः । प्रथमेन च भागेन विषयभोगान्तर्मुक्षीकरणं, द्वितीयेन महोविदेहधारणाकमानाद्विषयप्रहणाय विस्मरणं ध्वन्यते । अतश्च स्वाध्याययज्ञेभ्योऽप्ये ज्ञानयज्ञः । एवमेवोक्तयज्ञाधारपरिशीलनावेशपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्मनोरया द्वे अभ्येते गती निरुध्य, आहारं विषयभोगात्मकं नियम्य, प्राणान्सकलचित्तश्रयुद्धान् प्राणेषु परनिरानन्दोक्षासु जुहति कुम्भकप्रशान्त्या । सर्वे चैते द्रव्ययज्ञात्प्रभृति ज्ञानयज्ञान्तं यज्ञस्य तत्त्वज्ञास्तेनैव च क्षपितकल्मषाः समुल्लेख्यन्ति तदेवात्मनामयमहोहा यज्ञेन शिष्टमाहृतं यज्ञाच्च निजकरणतर्पणरूपादवशिष्टं स्वात्मविश्रान्तिरूपं परानन्दं नितानन्दकमयसुप्रभुमानां यथेच्छं संश्रज्यन्ते ब्रह्मतयेति, तदुपरम्यते रहस्यसुदुर्गप्रकटनवाचालतायाः । अत्र बहुतरो रहस्यखरोऽन्तः सौखीनीकृतोऽपि निबिडतरमफिकेसासम्प्रसादितपुरुषकनसम्प्राप्तसम्प्राप्तसहोषधमोक्षमोक्षमोक्षान्तां चर्वणादिविषयतां भूतार्थावच्छेदिततां च प्रतिपद्यते । अत्र व्याख्यानान्तराणि टीकाकारैः प्रदर्शितानि, तान्यस्मदुत्तरादिनिर्णयानि च स्वयमेव सचेतसः सम्प्रचार्यन्तामिति किमनेन हन्त । व्याख्यातृवृत्तवद्भगवति नोदनेन ? " इत्यभिनवभूषणपादः । —अभिनविता ।

विरोधः स्यादित्याशङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् कमपुकि-
राभिप्रेतयेह— कालातीति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—
नायमिति । निवर्तितं कैमुतिकन्यायमाह— कुत इति ।

साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकाप्रतिर्द्दिनिस्तेत्यर्थः ।
यथोक्तेऽयं बुद्धिसमाधानं कुरुकलप्रधानस्यार्जुनस्थानायासलभ्य-
मिति वक्तुं कुरुवतमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति; ते च त्रिविधाः पूरकरेचक-
कुम्भकमेदेनः ‘अपाने जुहति प्राणं’ इति पूरकः, ‘प्राणेऽपानं’ इति रेचकः, ‘प्राणापानगती
रुद्धा ... प्राणान् प्राणेषु जुहति’ इति कुम्भकः, प्राणायामपरेषु त्रिविध्यमुपप्लवते नियताहारा
इति द्रव्ययज्ञप्रवृत्तिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे ‘सह यज्ञैः प्रजाः
सृष्टा’ [३।१०] इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः, तत एव क्षपित-
कल्मषाः यज्ञशिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगो व्यापृताः सनातनं च ब्रह्म यान्ति । अय-
ज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्थ नायं लोकः, न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसम्बन्ध-
न्विधर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थः न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षार्थः पुरुषार्थः ? परमपुरुषार्थतया
मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः ‘अयं लोकः’ इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४ जे. ता. च.—‘प्राणायामपरायणाः’ इत्यनेन वर्णग्र-
ह्य सामान्यसङ्ग्रहः । क्रयत इति व्यञ्जनाय प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति दृष्टन्नायं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवाप्तर-
भेदज्ञापनाय पूरक्रेत्यादिना प्राणायामान्तभेदप्रदर्शनम् ।
तत्तद्विप्रतिपादकांश्च विनिरुक्ति—अपरे इत्यादिना । ऊर्ध्वप्र-
वृत्तस्य प्राणस्य अधःप्रवेगो हि वृत्तः । ततश्च अपाने जुह-
तीत्येतदुपचारादुपक्रमः । एवमभिसंस्थितस्य वायोर्लब्धप्रवर्तनं
हि रेचक इति प्राणेऽपानमित्युपचरितम् । वायोर्लब्धोपमनसि-
वारणेनावस्थापनं कुम्भक इति प्राणापानगती रुद्धा इत्यादे-
रभिप्रायः । प्राणात् प्राणवृत्तिभेदोत्पत्त्यर्थः । आहारनियमस्तु
दृष्टादृष्टोपकारद्वारा सर्वप्राणायामसाधारणतया बहिल इत्याह—
प्राणायामपरेषु त्रिविध्यं इति ॥ २९ ॥

किमेतेषामुच्चावचकर्मयोगमेदनिष्ठानां अवान्तरफलभेदोऽस्ति ?
किं प्राणायामनिष्ठानां यज्ञादिकं ह्यास्यं ? इति शङ्कद्वयं निराक-
र्यते—सर्वेऽपीति श्लोकेन । स्वसमीहितेषु विष्वि विवनाद-
विशिशफलेत्या विकल्पे न्याय्ये तत्तत्सामर्थ्यात्तदुच्चादिणी स्वेच्छे-
व हि विशेषविधायिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य अस-
ङ्गोऽप्रदर्शनाय सहयज्ञैरित्यादिरुक्तम् । ‘यज्ञक्षपितकल्मषाः’
‘यज्ञशिष्टास्तपुजः’ इत्याभ्यां ‘यज्ञशिष्टाभिनः सन्तो मुच्यन्ते
सर्वैकित्तिवैः’ [३।१३] इत्यादिप्रायुक्तप्रत्यभिज्ञानात्प्रकरणे च
यज्ञशिष्टाश्रयस्य शरीराधार्यत्वप्रपञ्चनात् तत्सम्प्राप्योक्तं यज्ञ-

शिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामा-
दिषु निष्ठान्तमपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यपि
सिद्धम् । एवकारेण नैवविधवरीधाराणिक्यपार आत्मावलो-
कनविरोधी, किन्त्वपुक्त इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा
व्यापार एवावश्य इति भावः ‘ब्रह्म तेन गन्तव्यम्’ [४।४]
इति पूर्वव्याख्याततुल्यायत्वात्पुसंभारास्य सनातनं ब्रह्म शान्ती-
त्येतद्विधं व्याख्यायते ॥ ३० ॥

कर्मयोगोपावन्तस्मेदनिष्ठवागिमानेन सामान्यधर्मस्य नित्य-
नैमित्तिकादिरित्यागिनः सकलपुरुषार्थाल्लोच्यते नायमित्य-
र्थेन । अयज्ञस्येत्येति व्याख्येयं परम् । ‘नायं लोकः’ इत्यत्रा-
यमिति निर्देशाभिप्रेतं दर्शयति न प्राकृतलोक इति । लोक-
स्त्वलपमात्रनिषेधभ्रमव्युदासायाह प्राकृतलोकसम्बन्धीति ।
‘अयं लोकः’ इति प्रत्यक्षसिद्धभूतकपरव्योक्तित्वात् ‘कुतो-
ऽन्यः’ इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्याद ? इत्याशङ्क्याह परमपुरु-
षार्थतयेति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपा-
दानं स्यादिति भावः । मोक्षव्यतिरिक्तदृष्टावधिकदुःसाधवर्ग-
त्रयस्यायं लोक इति निर्देशहेतुत्वसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरम-
पुरुषार्थविरुद्धरूपत्वं च व्यङ्गयितुमाह—स हि प्राकृत इति ।
प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात् तत्समृद्धस्य प्रायत्वाच्च प्राकृत-
त्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुहति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था
एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नियताहारत्ववैवैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुहति । “यच्छेद्वाङ्मनसी
प्राज्ञः” [कठ. ३।१३] इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् । ‘यदस्यात्पाशनं
तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः’ इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अपाने जुहति’ इत्येतत् पूरकोचक-
कुम्भकपरतया केद्विध्याचक्षते, तद्वत्तत् ; अन्धाहारद्विप्रवृत्ताह ।
पूरकरेचकयोः कुम्भकार्यत्वेन दृष्टकप्राणायामत्वाभावाच्चेति भा-
वेन कुम्भकमात्रमस्तथा बोधयति—अपार इति । ‘परायणाः’
मी. ५५

इत्यतः परं ‘प्राणापानगती रुद्धा’ इति दृष्टव्यम् । अभिप्रायमाह—
कुम्भकस्था एवेति । एवमनेनाप्यव्याख्यानं व्यावर्त-
यति ॥ २९ ॥ ‘अपरे नियतः’ इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु कीदृशो
होमः ? नियताहारत्ववैवैव कथं तत्रोपयोगः ? इत्यत्र आह—

नियतेति । प्राणशोषादिन्द्रियवृत्तीनां इतिमस्मिन्निद्रेषु सङ्घोषा-
जुहुनीत्युच्यत इति शेषः । एवञ्चदेन श्रोत्रादीनीत्यतो मेदं
दर्शयति । तत्र प्रत्याहारप्राण नियताहारत्वेनेति । प्राणानि-
त्यादिकं प्रकारान्तरं व्याचष्टे— यच्छेदिति । वाग्वच-
नसि यच्छेत् । तन्निश्रुतां ध्यायेत्, अवराणामिन्द्रियदेवतानां

उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं प्रकारार्थः । वा प्राणानां प्राणेषु
होम इति शेषः । अस्मिन्पक्षे नियताहार इति पृथक् सङ्घो-
हातव्यः । इदमेवास्तु व्याख्यानं श्रौतत्वात्किं पूर्वेणेत्यत
आह— अन्यदपीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— अपान इति । अपानेऽपानवायौ प्राणं जुहति, उपासनया प्राणहोमं सम्पाद-
यन्तीत्यर्थः । प्राणाख्ये वायावपानं जुहति । यथाऽग्नौ घृतादिकं तथा होमं ध्यानेन सम्पादयन्ति ।
कथम्भृताः सन्तः ? प्राणश्चापानश्च तयोर्गती प्राणापानगती रूद्धा निरुद्धश्च प्राणायामपरायणाः
प्राणायामः परमयनं स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपर इति । अपरे योगिनां
नियतं सङ्कुचितं येषां भोजनं ते नियताहाराः; अनशनलक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः । प्राणा-
न्याणेषु जुहति, प्राणहोमं ध्यानेन सम्पादयन्तीत्यर्थः । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञोपासकाः ॥ ३० ॥
यज्ञेति । यज्ञस्य शिष्टं यज्ञशिष्टम्, यज्ञशिष्टमेवामृतं “ यज्ञशिष्टं तथाऽमृतं ” इति श्रुतेः । अतो
यज्ञविदो यज्ञपरिश्रान्ताः सन्तः शरीरयात्रार्थं यद्भुज्यते तद्यज्ञशिष्टामृतं भुज्याना यज्ञविशिष्टामृतभुज-
इत्यर्थः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यम् । अयज्ञस्य पुंसोऽयमपि लोको नास्ति, विशिष्टै-
रनित्यमानत्वान् । कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्ययज्ञादिसाध्यः ? तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य-
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

८ ब. ब्र. गि.— प्राणायामयज्ञमाह सार्चन— अ-
पान इति । अत्रेदं योगशास्त्रिरूपितं प्राणायामस्वरूपं
प्रामस्यगन्तव्यम्— प्राणायामविनिर्गोषः प्राणायामः; स
च त्रिविधः— रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति । शरीरान्तर्गतस्य
वायोरिहिरुच्छ्वासेन निस्सरणे रेचकः, बहिस्तस्य वायोरन्त-
रिन्द्रियासेन प्रवेशने पूरकः, उच्छ्वासनिद्रासतिरोधेन निश्चल-
नयाऽवस्थाने कुम्भकः; च द्विविधः— आन्तरकुम्भको वा-
हकुम्भकश्चेति; तत्र पूरकानन्तरं क्रियमाणः श्वासप्रश्वासनि-
रोधोऽन्तःकुम्भकः, रेचकानन्तरं क्रियमाणस्तु बहिःकुम्भक-
इति । सोऽयं त्रिविधोऽपि प्राणायामो देशकालसङ्ख्याधि-
क्येनाभ्यस्यमानो दीर्घमुदमसंज्ञो भवति । यथा हि वनी-
भूतस्तल्पिण्डः प्रसार्यमाणो विरलावयवतया दीर्घः सुखमश्न-
भवति तद्वत् । तथा हि— स्वभावसिद्धे रेचकं हृदयाग्निर्यस्य
नासाग्रसंयुक्तं द्वादशानुलपर्यन्ते श्वासः समाप्यते, तत एव
च पराटस्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापान-
योगिनि । अभ्यासेन तु कमेण नाभेराधाराद्वा निर्गच्छता-
सिक्तान्तरावविशत्यनुगुणपर्यन्तं पट्टविंशदनुलपर्यन्ते वा देशे
समाप्यते । एवं प्रवेशोऽपि तावान्वायवन्त्यः । तत्र बाह्य-
देशमासिः सुक्ष्मं तुलं हन्या तच्चालनेन निधेतव्या । अन्तस्तु
पिपीलिकाः पर्यासरोधेन चर्यं देशपरीक्षा । रेचककाले प्रणव-
स्याष्टतयो दश विंशतिस्त्रिंशदित्यादिभिः कालपरीक्षा ।
अभिमन्त्र्यमे प्रत्यहं दश रेचकाः, आगामिनि विंशतिः, तदु-
नरमासं तु त्रिंशदित्यादिभिः सङ्ख्यापरीक्षा । पूरकेऽप्येवमेव

योज्यम् । कुम्भके तु यद्यपि देशव्याप्तिर्नावगम्यते, तथापि
कालसङ्ख्याव्याप्तिरुक्तिरित्याऽवगम्यते ।

एवं रेचकपूरककुम्भकभेदेनोक्तं प्राणायामत्रयादन्योऽपि
चतुर्थः प्राणायामोऽस्ति । सोऽपि कुम्भकाख्य एव । तत्र
रेचकपूरकापेक्षस्तृतीयः कुम्भकः । चतुर्थस्तु तदनपेक्षस्तृतीय-
कुम्भकाभ्यासपाटवजन्या धारणाख्ययोगाङ्गित्यादिकः ।
अत्र निद्रातन्द्रादिदोषयुक्तानां रेचकादित्रयम्, तद्वहितानां
तु चतुर्थ इति विवेकः । सोऽयं चतुर्विधः प्राणायामोऽत्र
प्रतिपाद्यते ।

‘श्लोकस्यायमर्थः— प्राणायामपरायणा अपरे नियताहाराः
‘द्वौ भागौ पूरयेद्वैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मास्तस्य प्रचारार्थं
चतुर्थमवशेषयेत्’* इत्यादिशास्त्रनियताहाराः सन्तः प्राणे
उच्छ्वासाख्यप्राणटौ अपानं निद्रासाक्षात्प्राणपानटौ च हृद्धति
प्रक्षिपन्ति; रेचकाख्यप्राणायामो कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा अपाने
अपानटौ प्राणं तद्वृत्तिं हृद्धति; पूरकप्राणायामो कुर्वन्ति ।
एवं रेचकपूरकोक्त्यैव तद्विनाभूतः प्राणापानोभयद्वन्द्वनि-
रोधकः कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामोऽप्यव्यादिको भवति ।
पुत्रप्राणायामत्रयादवात्पूर्वकं चतुर्थं कुम्भकप्राणायाममाह—
प्राणापानगती रूद्धा प्राणेषु प्राणानपरे हृद्धति । पूरके प्राण-
गतैरुच्छ्वासस्य निरोधः, रेचके ल्वापानगतेन्द्रियास्य, कुम्भके
सूक्ष्मयतिनिरोध इति कमेण त्रिविधं प्राणापानगती रूद्धा
प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिवृत्तौ प्राणात् ज्ञाने-

* वागमरोऽप्याहामुमेवार्थमष्टाहहरेषु [सू. स्या. ८ । ४६] ‘अनेन कुशेर्द्विंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् । आत्रथ पवनादीनां
प्लुत्यैवैवशेषयेत्’ इति ॥

न्द्रियकर्मैन्द्रियरूपाञ्जुहति । सर्वाण्यपि हीन्द्रियाणि प्राणाधी-
नानि प्राणशब्दाच्चास्ति चेति वाजसनेयकादिषु प्रसिद्धम् ।
तथा च सारयिनिगृहीताञ्जुभित्तिर यथानानां कुम्भकनिगृ-
हीतैः प्राणैस्तदधीनचेष्टानां सर्वैन्द्रियाणामपि निग्रहो भवति ।
सोऽयं निग्रहोऽत्र 'प्राणायामेणु उज्जति' इत्यनेनोच्यते ॥ २९ ॥
एवं दैवयज्ञादिप्राणायामान्तद्वादशविधयज्ञानां वेदने
करणे च फलमकरणे दोषं चाह सार्धेन—सर्वे इति । यज्ञान्
विदन्ति जानन्ति लभन्त इति च यज्ञविदो यज्ञाभिज्ञास्त-

कर्तारश्च । त एते सर्वेऽपि यज्ञैर्ज्ञातैरुज्जितैश्च क्षपितकल्मषाः
क्षीणपापा भवन्ति । कर्तास्तु न केवलं क्षीणपापाः, किन्तु
यज्ञाभिर्वैयं तद्वशिष्टममृताख्यमनं शुभानांश्चिच्छुद्धिज्ञान-
द्वारा सनातनं ब्रह्म यान्ति मुच्यन्ते । यस्य तु पुनरेतेषु यज्ञे-
ष्वेकोऽपि यज्ञो नास्ति, तस्यायज्ञस्य अर्थं सर्वप्राणिनाधार-
णोऽयस्यसुखदो महत्पुण्यलोकोऽपि नास्ति, शिष्टाङ्गितत्वात्;
कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्यः ? तस्मादवश्यं यज्ञाः
कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ व० त० ४ी०—योगिगणवतामपि मध्ये केचित् प्राणायामपराः, केचिन्निग्रहाहारा उत्तममध्यमा इति;
तान्निरूपयति—अपानेति । अथोचित्तिप्राणा ऊर्ध्ववृत्तिरिति पययिण तद्रोधे तथाविधाः ॥ २९ ॥ अपरे तु
आहारतर्पणप्राणानेव (वृत्तीः) प्राणेषु विलापयन्ति इति संयताहाराः । अन्यथौदरीयसर्वभागपूरणे रोधो योगश्च
न स्यात् । तदर्थं प्रारपीप्सुतामाहारो नियन्तव्य एव । एते सर्वे यज्ञविदस्तेन च निष्कलमपाः स्वाधिकारागतं
यज्ञशिष्टममृतं च भुञ्जत इति तथा; ते सर्वे सनातनं नित्यं ब्रह्म साक्षात् परम्परया च यान्ति । तदकरणे दोषदर्श-
नेन व्यतिरेचयति—नायमिति । अयमल्पानन्दोऽपि लोको देहो वाऽयज्ञस्य न भवति, ततोऽन्यो दिव्यस्तु
कुतः ? इति कर्त्तव्यता बोधिता । अपरं च दर्शनप्रकारः प्रसङ्गादुक्तः । ब्रह्मज्ञानिनाऽपि सर्वैस्त्वय्यासतो ब्रह्म-
यज्ञाभिः क्रियते इति न हि कश्चिद्विज्ञमपि जातु तिष्ठति' [३१/५] इति समर्थितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—अपरे योगिनोऽपानेऽवस्थे प्राणं
ऊर्ध्वं पूरकविधिना उज्जति । तथा अपरे रेचकविधिना
अपानं प्राणे । कुम्भकविधिना प्राणायामयोगेतिनिरोधं कृत्वा
प्राणायामपराः ईश्वरचिन्तनविधा भवन्ति ॥ २९ ॥ अपरे
योगिनो नियताहाराः नियमितमेवेताः 'ह्रौ भागौ पूरयेद्वै-
स्तोपेनैकं च पूरयेत् । माहृत्य प्रचारार्थं चतुर्ध्रमवरोपयेत्',
इत्युक्तम् । तथाप्यन्तःकरणसुखार्थं देहस्थितिमात्ररूपभगव-
त्प्रसादिकभोकारः प्राणान् लौकिकान् प्राणेष्वधिदैविकेषु भग-
वदुपयोग्येषु उज्जति । सर्वेऽप्येते सार्धपञ्चभोकोकाः यज्ञविदः
यज्ञस्वरूपाः । यज्ञक्षपितकल्मषाः स्वस्वाधिकारकृतस्वयज्ञेन
द्रीकृतं मत्स्मरणप्रतिबन्धकात्मकं कल्मषं यैस्ते द्रीकृतकल्मषा

भवन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ एवं यज्ञैर्निष्कलमपा भूत्वा मत्स्म-
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टिति । यज्ञशिष्टाभ्यु-
त्तसुखः यज्ञे शिष्टमवशिष्टं यदमृतं मत्स्मरणरूपं तदुज्जस्तद्गो-
गकर्तारः सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मकं यान्ति प्राप्नुवन्ति । अत
एव 'यस्य स्मृत्या' इत्यादिना भगवत्स्मरणैवैव कर्मादीनां
पूर्णत्वम् । एवं यज्ञकर्तृणामक्षरप्राप्तिरुक्त्या तदकर्तृणां बाध-
कमाह—नायमिति । हे कुरुष्वत्तम सत्कुलोत्पन्न ! अयस्य
मद्विश्रुतिरूपमदाज्ञादिरूपयज्ञरहितस्यार्थं लोको नास्ति ।
अस्मिन्नपि लोके तिन्दितः सन् तदा अन्यः अक्षरात्मकः कुतः
प्राप्यः ? इति शेषः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० ४ी०—एकादशं यज्ञमाह—अपाने इति । अपरे अपाने अपानवृत्तौ उज्जति प्रक्षिपन्ति
प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणे आपानं प्रक्षिपन्ति—रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः, तद्विपर्ययेणाश्वोगमनमपानस्य
गतिः, ते प्राणापानगती; एते निरुद्धय प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशं यज्ञमाह—अपरे इति । नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो यैस्ते निय-
ताहारा वैराग्यादिभ्यः । प्राणान्—अत्र समनस्कातीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते, तान् प्राणेषु मनश्चित्ताहङ्कारे-
ष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु । बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादग्रहणम् । उज्जति प्रविलापयति । इन्द्रियाणि सङ्कल्पात्मके मनसि संहृत्य
मनोऽपि स्मरणार्थमेकं चित्तं संहृत्य तदपि अहङ्कारे संहरन्ति । स चाभिमानरूपोऽहङ्कारोऽभिमतव्याभावात्स्व-
यमेव दग्धेन्धनानलवद्विधीयते । तत्र येषां समाविष्टुद्धिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धियोगिभ्यः पूर्वोक्तैर्भ्यो निष्ठुष्टाः;
अत एव एतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये—'सहस्रं त्वाभिमानिका' इति ; सहस्रं मन्वन्तराणि इत्यनुषङ्गः । भौति-
कस्तु योगोक्तं नोक्तं, यदनुष्ठातृनृपकृत्य तत्रैवोक्तं—'भौतिकास्तु शर्व पूर्ण' इति । अत्रापि शर्वं मन्वन्तराणीत्यनुषङ्ग-
नीयम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धधारो यज्ञेन क्षपितं कल्मषं येषां ते तथाविधा भवन्ति । सर्वे यज्ञाः कल्मषक्ष-
यायैव भवन्ति; न पुनः साक्षान्नोक्षायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वेषामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रति प्राह—
यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः; तेभ्यः शिष्टमवशिष्टममृताख्यं ये भुञ्जते, तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म

यान्ति प्राप्तुवन्ति । अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशसंख्यतमो ॥ नित्याः पञ्च वा यस्य यज्ञा न सन्ति, ॥ अयज्ञः तस्य अयमपि लोको नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् ? न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे— वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते । तद्यथा “वाचि हि प्राणं जुहुमः” इत्यादयः । कर्मजान्वायिकवाचिकमानसकर्मोद्भिदान्विद्धि, तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्वापारा इमे निर्व्यापारोऽसृष्टसृष्टासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात् सम्प्रदर्शनाभिमोक्षये संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तानां यज्ञानां वेदमूलकत्वेनोत्प्रे-
क्षा निबन्धनत्वं निरस्यति— एवमिति । आत्मव्यापारसाध्य-
त्वमुक्तकर्मणां ग्राह्य इष्यमि— कर्मज्ञानमिति । आत्मनो
निर्व्यापारत्वज्ञाने फलम्— एवमिति । कथं यथोक्तं नां
यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वं मस्याशङ्कयाऽह— वेदद्वारे-
णेति । तेनावगम्यमानत्वेनोदाहरति— तद्यथा । “एतद् स्म
वै तत्पूर्वं विद्वांस आहुः” [बृ. उ. ४. ४. १४. २२] इत्युपक्रम्या-
प्यन्यनाथाक्षिप्य हेत्वाकङ्क्षायासुर्यं— वाचि हीति । ज्ञान-

शक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः “प्राणे
वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः” [४. ४. १४. २२]
इति वाक्यसाधिशब्दार्थः, ज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमतां
वाच्योन्योत्पत्तिप्रत्ययत्वात्सदभावे नाच्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः ।
कर्मणां आत्मवन्त्यस्माभावे हेतुमाह— निर्व्यापारो हीति ।
तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञानत्वमिच्छाह— अत इति ।
एवं ज्ञानमेव ज्ञापयितुं व्यनक्ति— नेत्यादिना ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितता आत्मयाथात्म्यावासि-
क्यतया स्थिताः, तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान् सर्वान् कर्मजान्विद्धि आहरहरनुष्ठीयमानानित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं कर्मयोगवान्तरभेदानुगुण्यस्य
तत्तद्भेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानां अवयानुष्ठेयत्वं
त्वरित्यागे प्रत्यवायव्याभिहितः । अत्येवार्थस्योपसंहारः क्रिय-
ते एवमिति श्लोकेन । बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव
‘एवं बहुविधा यज्ञाः’ इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हती-
त्यभिप्रायेणाह एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्म-
शब्दोऽत्र यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिप्रत्ये प्रकृतचित्या-

भावत् । मुखशब्दोपायविषयः । आहुश्च नैवगुडाः ‘मुखं तु
वदने मुख्ये तामि ह्याभ्युपाययोः’ इति । आत्मनः प्राप्त्यु-
पाये कर्मयोगे अवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह—
आत्मयाथात्म्येति । तानिति निर्देशः प्रस्तुतसमस्तकारपरा-
मर्शा, सर्वानिति चारोषावात्मनस्त्वेदं सृष्ट इत्यभिप्रायेण उक्तल-
क्षणां नुक्तभेदानुगुण्यम् । उमाभ्यां पदभ्यां एवंशब्दबहुवि-
षयत्वयोरप्योक्तिर्वा । अन्तर्गतज्ञानतया ज्ञानकारत्वमुक्तलक्षण-

१ ‘बहुविधाः’ इत्यत्र १ वैयर्थ्यः, २ ज्ञानयज्ञः, ३ इन्द्रियसंयमाभिव्यञ्जः, ४ इन्द्रियाभिव्यञ्जः, ५ आत्मसंयमाभिव्यञ्जः,
६ द्रव्ययज्ञः, ७ तपोयज्ञः, ८ योगयज्ञः, ९ स्वाध्याययज्ञानयज्ञः, १० संशितव्रतयज्ञः, ११ प्राणायामयज्ञः, १२ प्रत्यहारयज्ञश्चेति
द्वादश यज्ञा इत्येके । स्वाध्याययज्ञज्ञानयज्ञयोः पृथक्त्वेन संशितव्रतयज्ञाभावेन च द्वादशेत्यन्ये । प्राणायामयज्ञे १ प्राणयज्ञः
२ अपानयज्ञः ३ प्राणायामयज्ञश्चेति भेदत्रयस्वीकारेण संशितव्रतयज्ञत्वयोगेन च चतुर्दश, ते च जडव्यव-धारी-वाहू-प्राण-बुद्धि-
मिश्र-परमात्मसम्बन्धभेदेन सप्तविधा भवन्तीत्युपरे । संशितव्रतयज्ञेन सह सर्वे पञ्चदशेतीतरे । सर्वेऽप्येते पञ्चाथ-
“पदार्थिशां चतुः कल्पन्तश्छन्दांसि च द्रव्यं बाह्यादृशम् । यज्ञं विमाय कवरो गनीष अक्षसामान्यांश्च ग्रथं वर्तयन्ति ॥
चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्रययन्ति सप्त । आग्रानं तीर्थे क इह प्रवोच्यते पथा प्रविशन्ते मुतत्य ॥ सह-
स्रथा पञ्चदशानुक्त्वा यावद्व्यावापुषिर्व तावदित्तत् । सहस्रवा महिमानः सहस्रं यावद्वह विधिं तावती ॥” (अक्षसं.
८. १७. १) इति श्रुती निर्दिष्टा इत्यपि कथाश्रिद्धारणा । एतेषां भेदानां प्रत्येकं लक्षणादिनिरूपणं च ज्ञानदेवमधुसूदनादिभिः
प्रपञ्चितं, तत एवावगन्तव्यम् । विस्तृतभाषात्र प्रपञ्च्यते ॥

— अविगीता ।

त्वम् । उक्तलक्षणमिति वदताऽस्यायार्थतयाऽऽरम्भनिर्दिष्टेण
कर्मयोगस्वरूपप्रमाणमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्
कर्मजान्विदि' इति प्रथमवचनप्रमाणायामादीनां प्राधान्यं नित्य-

नैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह अहरहरिति । अनेन तस्याकरणे
सर्वान्वैतया यत्तत्कर्मदुष्टेयत्वं प्रतिवेक्ष्य पापहरणेनोत्तरोत्तर-
सर्वोन्नेषहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.—ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
[९. २४] इति वक्ष्यति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि
कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितं न
त्याज्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.—'ब्रह्मणो मुखे वितताः' इत्यस्य वेदप्रति-
पादिता इति व्याख्यानममस्तु, मुख्यबन्धवैयर्थ्यादित्यभिप्राये-
पाह— ब्रह्मण इति । परमात्मनः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कृतो भग-
वत्सम्मतः इत्यत आह— अहं हीति । उपासनादीनां कर्मज-
त्वाभावात् 'कर्मजान्विदि' तान् सर्वान् इत्युक्तमित्यत आह—
मानसिकेति । अत्र विमोक्ष्यसे इति सन्नतान्मुचः कर्मकर्तृरि-
हं । तस्य प्रकृतोपयुक्तयोऽर्थमाह— एवमिति । एवं ज्ञात्वा-
ऽपि यदि सर्वेऽपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युद्धा-
दीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वेव विमोक्ष्यसे संसारादात्मानं
मोक्षयुमिच्छसि । सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने तत्रैव मोक्षार्थं युद्धादिकं
कर्तव्यमिति चेन्न अविष्यतीत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह—

युद्धमिति । यद्येवमनेके यज्ञास्तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन ?
उपासनादिनैवाहं कृती स्यामित्युक्तस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवदेव-
मुक्तम् । तस्यायं भावः— मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परि-
त्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म । तथा च त्वया विहितातिक्रम
एव कृतः स्यात् । न तु कर्मत्यागः । अत एव जानातव
विहितयुद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । विमो-
क्ष्यत इति लुप्तव्यपक्षेऽप्यमर्थः । किं सर्वयज्ञानां कर्मजत्वज्ञा-
नमात्रेण मोक्षः ? तथा च 'कुरु कर्मैव' [४. १५] इति
विधानं व्यर्थमित्यत आह— एवमिति । 'कर्मजान्विदि'
इत्यनेन कथमनुनस्य शाङ्गपरिहारः ? इत्यत आह—
युद्धमिति ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणः परमात्मनो मुख आस्ये । एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासनाराधनभूता इत्यर्थः । तांश्च यज्ञान्
कर्मजान्वाञ्छनः कायकर्मजतनः स्वरूपभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ॥ ३२ ॥

८ वै. प्र. शि.—अत्र वेद एव प्रमाणमित्याह— एवमिति ।
एवमुक्तीत्या बहुविधा एते यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य खले वि-
तता विस्तृताः । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तानि च वेद-
वाक्यानि विस्तरमिषा मोदादियन्ते । यस्मिन्खले वेदो जात-
स्तस्मिन्नेव खले वितता एते यज्ञाः तथा च वेदवेदेते विष-
सितस्या इत्यपि कश्चिदर्थो ध्वन्यते । एवं यज्ञानां प्रमाण-

कलेनावश्यकत्वेत्यवस्यत्वा आत्मनस्तच्छ्लेषाभावं दर्शयति—
कर्मजनानिति । तान्सर्वान्यज्ञान् कर्मजान्विदि कायिकवा-
चिकमानसिककर्मजानेव जानीहि; न स्वाभजान्, तस्यास-
ङ्गोदासीनत्वात् "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [उ. ४. ११. १५]
"असङ्गो न हि सज्जते" [बृ. ३. ४. १५] इति श्रुतेः । एव-
मात्मनमकर्तारं ज्ञात्वा कर्मजग्राहिको भविष्यति ॥ ३२ ॥

९ व. ० त. दी.— एवं च वेदे प्रारम्भ एव बहुविधा यज्ञा वितताः "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"
[ऋ. १. ८. १९. ६ यजुस्. ३. १. १६] "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" "विद्यसृजो वै सन्नमासते" इत्यादौ कर्मजान्
स्वक्रियातिवैयर्थ्यान् वेदोक्तान् यज्ञपदवाच्यान्वचनवारयः एवं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे । "दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं
मतम् । मोक्षः कामस्तयोरुद्धं" [] इति वाक्यान्मोक्षस्तव अविष्यतीति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.—बन्धेवं बहुप्रकारयत्स्वरूपोक्त्या
मया किं कार्यं ? इत्याशङ्क्याह— एवमिति । एवं बहुविधाः
पूर्वोक्तप्रकारेण बहुप्रकारा यज्ञा मर्दकाः ब्रह्मणो वेदस्य खले
वितताः निस्तृताः, तान् सर्वान् कर्मजान् यत्किञ्चोपयान्

विदि जानीहि । एवं तान् ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे मयाप्रति-
बन्धेषुको भविष्यसीत्यर्थः । मया तव वेदायुक्तवाचशादि-
कर्मसु आसक्त्यमावायेवं बहुप्रकारका यज्ञा उक्ता इति
भावः ॥ ३२ ॥

११ नी. ० भा. ० दी.— एवमिति । ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तरिताः, गुरुभिरुपदिष्टा
इत्यर्थः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्, न तु नैष्कर्म्यरूपान् । एवं ज्ञात्वाऽऽमादुभ्याम् मोक्ष्यसे
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

१ शां. आ.— ‘ब्रह्मार्पणं’ [४।२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितम्, यज्ञज्ञानेनैव उपदिष्टाः, तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तुयते । कथम् ? श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयाद्रव्यसाधनसाध्यायज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परन्तप ! । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भकः, ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकः, अतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं ? यतः सर्वं कर्म समस्तमाखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ! ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतन् सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चिज्जनाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्तवेद” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मयोगेऽनेकधाऽभिहिते सर्वस्य श्रेयस्साधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञानमनाद्रियमाण-मर्जुनमाहस्य वृत्ताज्जुवादर्शकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह— ब्रह्मेत्यादिना । सिद्धेति । सिद्धं पुरुषार्थयुतं पुरुषार्थक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैत्तन्रोपदिष्टैरिति यावत् । प्रप्रपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति— कथमिति । ज्ञानयज्ञस्य द्रव्य-यज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह— सर्वमिति । द्रव्यसाधनसाध्या-दित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेय-स्याविशेषाद्द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्चयति— द्रव्यमयो हीति, फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः । न फल-रम्भको न कस्यचिदुत्पत्त्योत्पादकः, किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्ष-स्याभिव्यञ्जक इत्यर्थः । तस्य प्रशस्त्यतस्तत्वे हेतुन्तरमाह— यत इति । समस्तं कर्मैतत्प्रतिहोषादिकमुच्यते । अखिलमवियमानं खिलं शेषोऽस्येत्यनन्त्यं महत्तरमिति यावत् । ‘सर्वमखिलं’

इति पदद्वयोपादानमसङ्कोचार्थम् । ‘सर्वं कर्म ज्ञानेऽन्तर्भवति’ इत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति— यथेति । चतुरार्यके हि यूते कश्चिदायश्चतुरङ्गः सन्कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भावितद्विद्वेदेकाद्वक्त्रेताद्व्यापककि-नामानः संयन्त्यायाः सङ्गच्छन्ते; चतुरङ्गे खलवाये द्वित्र्येकाङ्का-नामायानामन्तर्भावो भवति, महासङ्ख्यायामानन्तरसङ्ख्यान्त-र्भावावश्यम्भावात्; एवमेतन् विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदभिसमुच्चयेन समेति सङ्गच्छति । किं तत्सर्वं यद्विदुषि पुरुषेऽन्तर्भवति ? तदाह— यत्किञ्चिदिति । जनाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमिदर्थः । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं विचिन्धि— यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तदेव विद्यावत्यति— यस्त इति । स रौको यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्योऽपि जानाति तमेतन् सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

१ ‘द्रव्ययज्ञात्केवलं ज्ञानदीपितो यज्ञः श्रेष्ठः । केवलता च मयदा मुचिता ।’ इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ‘क्रियमाणं कर्म सर्वमखिलं चापि सञ्चितम् । द्विविधस्यास्य भागवज्ज्ञाने लयमसुच्यते ।’ इति सर्वाखिलपदयोः प्रयोजनमाह वामनः । वस्तु-तस्तु— सर्वशब्देन कर्मणः शुभाशुभसुखसातीत्यविजातीयभेदा लक्ष्यते, अखिलपदेन च स्वगतभेदा इत्येव सुवचम् । न च कर्मणोऽमुतैवात् स्वगतभेदाभावां वाच्यः, महापातकप्रायचित्तवत्तेन महोपायबलवृत्तायाम्नानादिबलेन तत्सिद्धेः । एकस्या एव हि ब्रह्महत्याया निवर्तकत्वेन “तस्मिन् ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” (तै. सं. ५।३।१२) इति महायासास्यथाश्वमेधवत् “ब्रह्म-हत्यां वा एते ग्रन्थि । वे त्राज्ञाणस्त्रिषुपणी पठन्ति ।” (तै. आ. १०।४८) इति शुकरतरत्रिषुपणीपाठस्याप्यविशेषेणाम्नानमथ-भेदात्प्राप्तमेतन् सर्वाऽपि ब्रह्महत्याकपद एव निवर्तते, त्रिषुपणीपाठेन तु तदेकदेश इत्यभ्युपगम एवोपपद्यते । अत एव महापातक-निवर्तनार्थमप्यत्रतानामावर्तनमावश्यकम् । अत्यपातकनिवर्तनार्थं महाव्रतानुष्ठाने तु तदेकदेशेनैव निदेशोपक्रमपक्षोऽप्यविशिष्टान्मु-दयश्च सिद्धयतीति शास्त्रविदां मर्यादा । उक्तं च पराशरस्मृतित्व्याख्योपक्रमे माधवाचार्यैः—

‘अमूर्तस्यापि पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् । अन्यथेकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ? ॥

तथा महाव्रतस्यापि भागेनाल्पे विनाशिते । व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥’ इति ॥

तद्युक्तं ज्ञाने कर्मैकदेशसमाप्तिरसम्भवनाकारणायाखिलपदोपादानमिति । भाष्योदाहृता श्रुतिरप्यमुमेवार्थमुपस्करोतीति ज्ञेयम् । यस्यां सत्यां सम्पूर्णेभिमिति प्रमा सा समाप्तिः ।

नव्यास्तत्त्वत्र— ‘परमेश्वरस्वरूपज्ञानं सम्प्राप्य तदनुसूपाचरणेन परमेश्वरप्राप्तिरसम्पादनमार्गो ज्ञानयज्ञ इत्युच्यते’ इति वदन्ति । तन्मन्त्रम्, परमेश्वरप्राप्तेस्तत्स्वरूपज्ञानान्मन्त्रात् । न ह्यात्माऽन्यतः कुतश्चिद्व्यक्तः, किन्तु नित्यप्राप्तोऽप्यज्ञानवशादप्राप्त इवा-वभासमानोऽसौ विस्मृतकण्ठवासीकवचज्ञानमात्रप्राप्य इति न ज्ञानोर्द्धं तत्प्राप्त्यर्थं किमपि कर्तव्यमवशिष्यत इति व्यक्तमेव वेदान्त-विद्वद्भिः । एतेन “न केवलं परमेश्वरस्वरूपज्ञानसम्पादनमेव ज्ञानयज्ञः, नापि तदीशप्राप्तिसाधनम्, किन्तु तज्ज्ञानानुसूपाचरणमेव

— अविगीता ।

३ रा. भा.— अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांश-
स्यैव प्राधान्यमाह— श्रेयानिति । उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयाद्देशात् ज्ञानमयोऽंशः श्रेयान् ;
सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः । तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं
कर्मन्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'श्रेयान्' इत्यादेराध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञान-
विषयस्यैकप्रदकस्य सञ्ज्ञितपूर्वकर्ममाह— अन्तर्गतेति ।
अवान्तरभेदप्रतिपादनरूपावान्तरप्रकरणात् प्राचीनेन कर्मणो ज्ञा-
नाकारत्वप्रतिपादकप्रपञ्चकनास्य साक्षात्सञ्ज्ञितः । ननु द्रव्यमया-
यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरज-
ज्ञानयोगप्राधान्यं ग्रहोत्तमुचितम् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने
परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावविध-
प्रतीयते ; 'अपि चेदसि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः' [४।३६] 'ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि' [४।३७] योगसन्ध्यस्तकर्म-
णम्' [४।४१] इत्यादिनिर्देशान्तरभाविनः कर्मयोगवि-
रोधिनः ; 'न हि ज्ञानेन' [४।३८] इति श्लोकोऽपि कर्म-
योगाद् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकश्च इति प्रतीयते ; 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' [४।३९] इत्येतदपि
ज्ञानयोगस्यान्तरज्ञतया शीघ्राकारित्वमितस्य विलम्बितफलत्वं
व्यक्तम् ; 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि' [४।३५]
इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रव्यति ; न हि
कर्मयोगोपात्तनिष्ठे आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्किञ्चित् ; 'स्वाध्याय-
ज्ञानयज्ञश्च' [४।२८] इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो
निर्दिष्टः ; अतो ज्ञानयोगप्रशंसारूपरूपविदमिति ग्राह्यमिति ।

अत्रोच्यते 'श्रेयान् द्रव्यमयायज्ञात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्रा-
धान्यमात्राद् ज्ञानयोगविवक्षा वक्तुमुचिता, 'कर्म ज्यायो
ह्यकर्मणः' [३।८] इत्यादिषु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव
प्रपञ्चितत्वात्, उत्तराध्यायेऽपि 'तयोस्तु कर्मसंख्यासात्कर्मयोगो
विशिष्यते' [५।२] इत्यादेर्वैद्यमणत्वात्, मध्ये तद्विरुद्धा-
न्तरप्रतिपादनायोगात् ; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञाद्व्यः कर्मयोगाद्विषयः ।
'स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च' [४।२८] इत्यत्र तु स्वाध्यायार्था-
भ्यासरूपज्ञानयज्ञारत्नपञ्चकम्, आत्मयाचाभ्यमपि स्वाध्या-

यार्थे इति तस्य चास्य च नातिप्रकर्षः । 'तस्मादज्ञानसम्भूतं'
[४।४२] इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं छित्वा 'योग-
मातिष्ठेतिष्ठ' [४।४२] इति युद्धोत्सवधिविशेनेन कर्मयोगस्तदन्त-
र्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयस्तया युद्धा-
युतिष्ठेति सञ्जच्छते । 'सर्वं कर्म' इत्येतत् कर्मान्तर्गतज्ञाना-
नस्य प्राधान्यहेतुमात्रपरमेव, 'अपि चेदसि' [४।३६] 'ज्ञानाभिः
सर्वकर्माणि' [४।३७] 'न हि ज्ञानेन सद्यश्च' [४।३८] इत्या-
देरपि न ज्ञानयोगैकान्त्यं, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसा-
परत्वात् । 'योगसन्ध्यस्तकर्मणम्' [४।४१] इत्यत्रापि कर्मणः
फलसञ्ज्ञादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम् । 'ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिम्' [४।२९] इति श्लोके तु कर्मयोगा-
न्तर्गतज्ञानांशस्य साक्षात्काररूपपरिपाकावशोच्यते ; 'तत्स्वयं
योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' [४।३८] 'अद्वान् लभते
ज्ञानम्' [४।३९] इत्यनन्तरमेव परिपाकावस्थाया विशदीकर-
णात् । एतेन 'येन भूतान्यशेषेण द्रव्यसि' [४।३५]
इत्येतदपि निर्व्यूतम् ।

तदेतदखिलमभिप्रेत्याह— उभयाकार इति । कर्मणि
कर्मयोग इत्यर्थः । अतुष्टेयपरो वाऽत्र कर्मशब्दः । द्रव्यमया-
द्देशादिति । यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञांशविषय इति भावः । सर्वाखिल-
शब्दोर्विषयभेदादपौरुषस्यमाह तदितरस्येति । कर्मैतत्कि-
मन्यदिहोपादेयं ? कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिः ॥
इत्यत्राह— तदेवेति । सर्वैः साधनैरिति तदितरोपादेय-
प्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञापनम् । कर्मण-
स्त्र परिसमाप्तिं विष्णोति— तदेवाभ्यस्यमानमिति ।
अवधारणं साध्यसाधनभावोऽप्यस्याभेदमात्रनिबन्धन इत्यभि-
प्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिः । साक्षात्कार-
लक्षणसाध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— अखिलमुपासनायङ्गयुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सर्वं कर्म' इत्युक्त्वात् अखिलमिति
पुनरुक्तिरित आह— अखिलमिति । कर्मसद्व्यथार्थानुपास-
नानि वैर एवोच्यन्ते । खिलं सशेषं न भवतीति अखिलमि-
त्यर्थः । 'ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यस्य ज्ञाने जाते न कर्म

कार्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय तावयमाह— ज्ञानेति ।
परिसमाप्तिः सम्पूर्णता सफलता, सा च ज्ञाने वर्ततीति सिध्दाना-
ज्ज्ञानलक्षणैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । ज्ञाननिर्वृत्तो यज्ञो ज्ञानयज्ञः । मनोनियमरूपत्वेन परमात्म-
सम्बोधस्य प्रत्यासरूपत्वात् । सर्वं क्रियानुरूपमुपासनानुरूपं च । ज्ञाने परमात्मसम्बोधो परि-
समाप्यते विलीयते, विलयनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

८ वे. प्र. गि.— वक्तुं युज्येणु को यज्ञः श्रेष्ठः इत्याकाङ्क्षाया-
माह— श्रेयानिति । अत्र द्रव्यमयायज्ञादित्येतज्ज्ञानयज्ञाति-
रिक्तसर्वकर्मयज्ञोपलक्षणार्थम्, 'सर्वं कर्म इति' वाक्यशेषात् ।

कर्मयज्ञापेक्षया ज्ञानयज्ञः श्रेयानप्रशस्ततरः ; यस्मात् सर्वं
अग्निहोतृदर्शपूर्णमासादिकं श्रौतम्, अखिलं निवशेषोपा-
सनादिकं स्मार्तं च कर्म । यद्वा सर्वमिति कर्मकाण्डोक्तमशेष-

महिदोत्रायात्मकम्, अखिलमित्युपासनाकाण्डोक्तमनवशेष-
खुपासनात्मकं च कर्म, ज्ञाने ब्रह्मलोकसाक्षात्कारे परिस-
माप्यते अन्तर्भवति ज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिसम्पादनेन ज्ञाने
पर्यवस्यति, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति”
[वृ. उ. ४।१।२२] इत्यादिश्रुतेः । अतः प्राधान्याज्ज्ञानयज्ञ

एव श्रेयानित्यर्थः । ‘पार्थ !’ इत्यनेनैव सम्बोधनसिद्धादि
‘परन्तप !’ इत्यनेन यथा शत्रुसन्तापकतया त्वमखिलेष्वपि
पार्थेषु खुरुषः, तथा ज्ञानयज्ञोऽपि संसाराख्यशत्रुसन्तापक-
तया सर्वयज्ञेषु खुरुष इति व्यन्यते ॥ ३३ ॥

९ व० त० १०० दौ०— सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठतामाह— श्रेयानिति । साङ्ख्ययोगयो-
रेकार्थरूपो ब्रह्मात्मकत्वज्ञानयज्ञोऽन्यतः श्रेष्ठः यतस्तत्राखिलं फलसहितं सर्वं कर्म परिसमाप्यते अन्तर्भवति
“सर्वं तदभिसेमेति, यत्किञ्चित्प्राज्ञः साधु कुर्वन्ति (साध्वकुर्वन्तः)” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ममेतत्फलानभिलाषित्वादाद्याया
लोकासङ्ग्रहाय कर्तव्यानां तेषां ज्ञानेन किं फलं ? इत्यत आह—
श्रेयानिति । हे परन्तप ज्ञानयोग्य ! ज्ञानाभावे भगवदीयस्य
निषिद्धप्रकारेण स्वर्गादिकलकलेन क्रियमाणस्यादुचितत्वात्
द्रव्यमयासंज्ञात् ज्ञानयज्ञः ज्ञानात्मको ज्ञानेन वा यज्ञः श्रेयाय

स उत्तम इत्यर्थः । किञ्च द्रव्यमयो यज्ञः पूर्णत्वाभावादि
नोत्तमः, ज्ञानमयस्तु सम्पूर्णो भवतीत्याह— सर्वमिति । हे
पार्थ ! सर्वं कर्म ज्ञाने अखिलं पूर्णं परिसमाप्यते पूर्णं
मत्समीपं भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नौ० भा० १०० दौ०— यद्यर्थमेतं यज्ञा उपन्यस्तास्त्वं ज्ञानयज्ञं स्तौति— श्रेयानिति । द्रव्यं बाह्यमाभ्यन्तरं
च देहेन्द्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः निःशेषबाह्यमनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रश-
स्ततरः । ईयसुप्रत्ययेन तेषामपि प्रशस्ततरत्वं द्योत्यते । तत्र हेतुः सर्वमिति । कर्म फलफले सर्वं अखिलं
सर्वाङ्गोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवति । “यथा कृताय विजितायाश्चरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वे
तदभिसेमेति यत्किञ्च प्राज्ञः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यस्त वेदः” [छां. व. ४।१।४] इति ॥ ३३ ॥

ज्ञानप्राप्त्युपायस्तत्फलं च [३४—३९]

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते ? इत्युच्यते— तद्विद्धीति । तद्विद्धि
विज्ञानीहि येन विधिना प्राप्यत इति । आचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन— प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्राणि-
पातो दीर्घनमस्कारस्तेन, ‘कथं बन्धः ? कथं मोक्षः ? का विद्या ? का चाविद्या ?’ इति परिप्रश्नेन,

१ अभिनवगुप्तपदाः— “तव ज्ञानिनो निजा एव संविधिविषयानुद्घीता इन्द्रियविशेषाः तत्त्वं उप समीपे देक्ष्यन्ति प्राप-
यिष्यन्ति । तथा हि ते तत्त्वंैव दर्शयन्तीति तत्त्वदर्शिनः । उक्तं हि—‘योग एव योगस्योपाध्यायः’ (‘यो. व्यासभाष्ये’) ऋतम्भरा तत्र
प्रज्ञा’ (यो. सू. १।४८) इति । अन्ये ज्ञानिनः पुष्पा इति व्याख्यायमाने भगवान्स्वयमुपदिष्टांस्तद्वस्तुमिच्छुकं स्यात्, इत्याहः ॥
हंसयोनिस्तु लोकमिमम्— शिष्या हि त्रिविधाः— प्रणिपतनपराः, परिप्रश्नपराः, सेवापराश्चेति । तत्र ये प्रणिपातनपराः
‘शिष्यस्तेऽहम्’ (जी. २।७) इति समुपक्रम्य उत्तरोत्तरजिज्ञासिताथैविशेषबैखरीहरीसमवगाढमानसाः परिशुद्धितसहजचित्तस्वार्था-
ग्रहणयोग्या असक्तुदनुगुणाचार्यवयंसमुपदिष्टार्थविशेषवेदिनोऽपि ‘स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव’ (गी. १।८।१३)
इत्युपसंहृत्य स्वत्वभावस्वरूपसंश्लिष्टं स्वधर्ममनुतिष्ठन्ति, यथा तेषां प्रतिनिधिर्भून्ति, ये पुनरन्ये विदितान्यसर्वशास्त्रतत्त्वार्था अपि
अनाम्नातप्रकृतयोगग्रहविद्यातत्त्वार्थाः परिप्रश्नरुत्सरे महीयसो ब्रह्मविद्यानिष्ठादाचार्यात् प्रकृतविद्योपयोगि दिव्यं यक्षुः सम्प्राप्य
ब्रह्मविद्यां समाधिगम्यापि प्रकृतिपराखुदगत्याविष्टाः प्रकृतवेहसम्बन्धानां पुत्रादीनां दौरात्म्यं च सान्ध्यमनुमन्वते, यथा तेषां प्रतिनि-
धिर्गुतराष्ट्रः । ये चापरे सकलब्रह्मविद्यातत्त्वार्थाजिज्ञासवोऽपि स्वयमप्रयतमानासः ‘यमेवैष ब्रूयते’ (कठो. १।२।२३) इत्यादिश्रु-
त्यानुगुण्येन ‘माजार्जकिशोरी !’ न्यायेन च स्वदिग्गत् स्वत्वभावस्वरूपानुरूपधर्मानुष्ठानेन शुद्धं ब्रह्म समुपासते, यथा तेषां प्रतिनि-
धिर्दुतः ; इत्यभिप्रायेण त्रिविधम् शिष्यधर्मान् तथाऽऽचार्यधर्मार्थं सैलक्ष्य विवृण्वते । आचार्यविशेषप्रयोजनमाह वामनः—
शास्त्रा एव केचिद्विद्वत्तत्त्वविशयं तत्त्वतोऽर्हत्वाद् घृष्टास्ते किन्तु साक्षादनुभवविषयं सूक्ष्मांशं भजन्ते ।
शास्त्रज्ञानं विनान्ये त्वनुभवमचलं विभ्रतेऽपस्तम्बन्याः किन्तुचन्तेवासिनां ते न विषयविवरं क्षोत्रमुदगा क्षमन्ते ॥
शास्त्राण्यधीत्यानुभवं भजन्ते ये ज्ञानिनस्तत्त्वस्थाः सन्तः । गुरुत्वमर्हन्ति त एव साक्षादित्याह देवोऽत्र विशेषणान्भ्याम् ॥—अ. जी. ।

सेवया गुरुशुश्रूषया, एवमादिना प्रश्रवणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरे न । अतो विशिनष्टि-तत्त्वदर्शनं इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यसमं भवति, नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथेवं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिः ? इति पृच्छति— तदेतदिति । ज्ञान-प्राप्तौ प्रत्यावृत्तमुपायमुपादिशति— उच्यते इति । तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि, गुरुवत् प्रणिपातादिभिरुपायेरावर्जितचेतसो वदियन्तीत्याह— तद्विद्धीति । उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्ष-ज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह— उपदेक्ष्यन्तीति । ‘तत्’ इति प्रेक्षितं ज्ञानसाधनं गृह्यते, येन विधिनिधि चेषदर्शनात् । यद्वा येनाऽऽचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्याभ्यो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति— आचार्यामिति । एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते,

३ रा. भा.— तदात्मविषयं ज्ञानम् “अविनाशि तु तद्विद्धि” [२।१७] इत्यारभ्य ‘एषा तेऽभिहिता’ [२।३९] इत्यन्तेन मयोपादिष्टम्, मद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकाजुगुणं काले-काले प्रणिपातपरिप्रश्रसेवादिभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि, साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभिः सेविता ज्ञानबुद्धस्तस्या परितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशायां प्रतिक्षणवैशद्याय पुनः पुनर्ज्ञानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते— ‘तद्विद्धि’ इति श्लोकेन । तदिति परोक्षवर्तिदेशः प्रकरणप्रारम्भोक्त-प्रकारपराशमीति व्यञ्जनाय अविनाशि इत्यादि मयोप-विष्टमित्यन्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचि-च्छ्रोतव्यत्वं नामोत्पन्न इति भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वमिति विपाकहेतुः । विपाकाजुगुणं कालेकाल इति प्रश्नावसरः । अष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकाजुगुणं वा विवक्षितम् । “गुरुमेवाभिगच्छेत्” [मुं.उ. १।२।१२] इत्यादिवि-धिराप्तं चेत्तत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्ज-नाय प्रणिपातपरिप्रश्रसेवाभिः इति द्वन्द्वसमासेन व्या-ख्या । “स्वाध्यायायोगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्” [वि. उ. ६।१६२] इत्यादीनि शास्त्राणि कालेकाल इति वीष्यया धोतितानि । विशदाकारमिति पुनः श्रवणस्य वैश-ल्यपरिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानमविशदमुपदिष्टं ? किंवा वीमत्सुना अविशब्देन ज्ञानं, येनैतदुच्यते ? इत्येतदपि विपाकाजुगुणशब्देन परिहृतम् । विशदमेवोपदिष्टं भगवता, अवधानादिमात्रेण अर्जुनः, तथाप्यनादिकर्मणोपार्जितैस्त्वन्तैः पाप-कायादेस्तःकरणहसस्य तत्त्वज्ञानप्रसरद्वारस्योपकल्पत्वादिदानीं नातिविशवं जायते; ‘ये तु त्वद्विद्वंससोऽहमस्मिहीनास्तेषाम-

एवमादिना विद्धीति पूर्वैण सम्बन्धः । उत्तरार्धे व्याचष्टे— प्रश्र-येणेति । प्रथमो भक्तिप्रज्ञापूर्वको निरतिशयो नतिविशेषः, यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रशस्यतममित्यर्थः । विशेष-णस्य पौनस्फुत्यपरिहारार्थमर्थमेदं कथयति— ज्ञानवन्तो-ऽपीति । ‘ज्ञानिनः’ इत्युक्त्वा पुनः ‘तत्त्वदर्शिनः’ इति ब्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह— ये सम्यगिति । बहुवचनं वैतदाचार्य-विषयं बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायान्मुज्जानार्थं, न त्वात्मज्ञानमधिकृत्याऽऽचार्यवद्बहुवं विवक्षितं, तस्य तत्त्व-साक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेनोपेक्ष्यसम्भवत् ॥ ३४ ॥

मीभिरपि नैव यथार्थबोधः । पित्तप्रमज्जनमनापुत्रि जातु नेत्रे नैव प्रभाभिरपि शङ्खसितत्वबुद्धिः [वै. स्त. १६] इतिवत्, यथावस्थितकर्मयोगानिरस्तैष पापेषु विशदज्ञानार्हावस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपादिष्टस्य सामान्यतो वातस्वार्थस्य ज्ञातांशवन्-दाय अर्शेताज्ञानाया विस्मृतप्रतिबोधनाय च पुनश्चप्रवर्णं कार्य-मिति । अयमन्योऽसुरीताज्ञानान्तेन व्यक्तो भविष्यति । ज्ञानिनः, अहं वा, अन्यो चेति भावः ।

‘तत्त्वदर्शिनः’ इति विशेषणं तेषामेतज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाधिकारं सूचयतीति व्यञ्जनाय साक्षात्कृतारमस्वरूपा इत्युक्तम् । तत्त्व-दर्शिनिरपि ‘नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्, न विनयादिरतिशयं च वक्तव्यम्’ इत्यादिविधियुक्तविश्लेषोऽनतिज्ञानीय इत्याह— प्रणिपातादिभिरिति । “तस्मै स विद्वाजुपसमाय सम्यक्” इत्युपक्रम्य “श्रोत्रं च तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” [मुं.उ. १।२।१३] इति ध्रुतेर्विधिपरत्वं च तत्त्वदर्शित्वाज्ज्ञानान्तस्ते यथाव-दुपदेक्ष्यन्तीति भावः । प्रकर्षेण नीचेः पतनं प्रणिपातः प्रश्रपू-वाङ्मृतः प्रणामोपसङ्ग्रहादिविवक्षितः । परिप्रश्रः स्वबुद्धिमता-तिरेकगृह्येनाजानत इव साक्षात्प्रत्यक्षानभिधानेन तदनुबन्धवि-धयः प्रश्नः । प्रतिपादित्वबुद्धयुक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्य-मिति भावः । सेवा तु भक्तिव्याजुवर्तनं वा ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— इदानीमपि ज्ञान्येव । तयाऽप्यभिमवान्मोहः । मा तूक्ता ॥ ३४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ‘तद्विद्धि’ इत्युक्तत्वात् इदानीमर्जुनो न ज्ञानीति प्रतीतिं निवारयति— इदानीमपीति । ‘तद्विद्धि’ इत्यधिकज्ञानैवमुक्तमिति भावः । ज्ञानी चेत्तर्हि ‘यज्ज्ञात्वा’ गी. ९९

[अ. ३५] इति तस्य मोहः कथमुच्यते ? इत्यत आह— तथा-पीति । अभिमवात् ज्ञानस्य । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे सिद्धे भवेदे-तत् । तत्रैव किं प्रमाणं ? इत्यत आह— मा त्विति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवम्भूतं परमात्मानं कथमहं जानीयाम्? इत्यत्राऽऽह—तदिति । तज्ज्ञान-
रूपं ब्रह्म विद्धि विजानीहि । प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवत्पतनं प्रणिपातो नमस्कारविशेषस्तेन ।
परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोश्चित्तप्रसादावगत्या प्रश्नस्तेन च । सेवयेच्छानुवर्तनेन ।
एवं सत्युपदेक्ष्यन्ति ते तव ज्ञानं परमार्थसम्बोधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तत्त्वदर्शिनः साक्षा-
त्कृतपरमार्थाः ॥ ३४ ॥

८ वै. ब्र. नि.—एतादृशज्ञानावाप्त्युपायः कः? इत्य-
त्राह—तदिति । तत् सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानम्, आचार्यानिधि-
गम्य तेषां प्रणिपातेन, प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घ-
नमस्कारः । ततः परिप्रश्नेन, परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोः
प्रसादावगत्या प्रश्नः 'कथं बन्धः, कथं मोक्षः, का विद्या, का
काविद्या?' इति । ततः सेवया उपदेशावसरानुवर्तनेन च प्राप्यत
इति विद्धि । एवमावजिताः सन्तो ज्ञानिनः शास्त्रनिपुणाः
तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चाचार्याः ते तुभ्यं ज्ञानं
उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति । अत्रभवन्तिष्टैरेवोपदिष्टं

कार्यव्ययम्, न तु केवलशास्त्रज्ञैरिति दर्शयितुं 'तत्त्वदर्शिनः'
इति विशेषणम् । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" [खण्ड. १।२।१२] इति श्रुतेः ।
अत्र श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारिणमिति हि
व्याख्यातम् । 'तत्त्वदर्शिनः' इति बहुवचनं पूज्यायाम्, न
स्वाचार्यबहुव्याप्तिभायेण, एकस्मादेव तत्त्वदर्शिनो ज्ञानोदये
तत्त्वव्याप्तिगमनवैयर्थ्यात् । उपदेक्ष्यन्तीति च स्वयमुपदिशत्येव
भगवति परोक्षनिर्देशः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०—तत्र साधनमाहुः—तद्विद्धीति । प्रथमं प्रणिपातेन कायिकेनामानातिवसाधनेन, ततश्च
वाचिकेन महतुपसद्गुणं गत्वा प्रणयकृतेन, परिप्रश्नेन आन्तरीयेण सेवनेन च । तेषां वा सेवनेनैतत्कृतेन त्वं
तत्प्राप्नुहि इति पृथगेव मुख्यं साधनं 'स्यान्महस्तेवया' इति वाक्यात् । ततस्ते तुभ्यं उपदेशेन तज्ज्ञानं
सम्पादयिष्यन्ति तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—तज्ज्ञानं कथं स्यात्? इत्यत आह—
तदिति । तज्ज्ञानं ज्ञानिनो मत्स्वरूपविदः प्रणिपातेन नम्र-
तया, परिप्रश्नेन जिज्ञासुतया प्रश्नेन, सेवया भगवद्गुहा,

ते तत्र ज्ञानिनः मत्स्वरूपविदः तत्त्वदर्शिनः योग्याना-
मुपदेशदातारमहं प्रसक्तो भवामीति पश्यन्त्यतो ज्ञानमुप-
देक्ष्यन्ति ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—तद्विद्धीति । ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः, तत्त्वदर्शिनः अनुभूतवन्तः । ज्ञानं ब्रह्म । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.—तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्युक्तो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव !
किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगा-
त्मनि मत्संस्थानामानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.—विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे
प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह—
तथा चेति । अतस्तस्मिन्विशिष्टे ज्ञाने त्वदीयमोहापोहहेतो
निष्ठावता भवितव्यमिति शेषः । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठाये तदेव ज्ञानं
पुनर्विशिनष्टि—येनेति । यज्ज्ञात्वात्वेत्युक्तं ज्ञाने ज्ञानायोगादिसा-
क्षाद्य प्राप्यैतत्त्वमधिपूर्वस्य गमेरङ्गीकृत्य व्याकरोति—अधि-

गम्येति । इतथाऽऽचार्योपदेशलभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता
भवितव्यमित्याह—किञ्चेति । जीवे क्षेत्रे चोभयत्र भूतानां
प्रतिष्ठितवत्प्रतिनिर्देशो भेदवादानुमतिः स्यादित्यावाह्येऽऽह—
क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणभावे कथं तदेकत्वदर्शने स्यात् ?
इत्यावाह्येऽऽह—सर्वेति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.—आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—यदिति । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा पुनरेवं देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं मपताद्यास्पदं च मोहं न यास्यसि, येन च देवमनुष्या-

द्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' [५।१९] इति । अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः ; 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते ; तथा "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [सं. उ. ३।१।३] इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते; अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.—कमान्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकालुपणं कालेन वेदनोयस्य साक्षात्कारवस्थायाधिष्ठं 'यज्ज्ञात्वा' इत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—आत्मयाथात्म्येति । एवमित्यस्यार्थो—देहेत्यादिनोक्तः । 'अशेषेण' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—देवमनुष्येत्यादि । तेन 'विद्याविनयसम्पन्ने' [५।१८] इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतसम्बन्धानां चित्संसर्गक्षेत्रज्ञा विवक्षितः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दक्षितः । 'आत्मन्यथो मयि' इति सप्तम्योः सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवंविधस्य प्राकरणिकस्य स्वात्मविषयत्वात् 'अथो मयि' इत्यनेन पृथग्भावसूचनाद्रक्ष्यमाणसमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचि । तेति भावः । सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि—प्रकृतिसंसर्गेण विषयतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निर्दशनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधाराभियमावाच्यार्थोक्तभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—यतस्तवेति । प्रकृतिवियुक्तानामिति । औपाधिकवैषम्यनिगमावस्थायामिति भावः । 'पुमाश्च देवो न नरः' [वि. पु. १।१३।१८] 'नायं देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह—ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वाणुसन्धानहेतुतयोक्तं

साम्यं परस्ताद्रक्ष्यमाणत्वादिहातुक्तमित्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिसंसर्गेति । अथो मयीत्यादि—मन्निदंशेनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवदयानां कथमीश्वरनिर्दशनेनानुसन्धानं ॥ इत्यज्ज्ञाह—मत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्येति । हेतुतयोक्तं ईश्वरसाम्यमपि परस्ताद्रक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह—इदमिति । परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये धुतिरन्यस्तीत्याह—तथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्पुण्यकल्लेशादिरहितः । नामरूपविनिर्मुक्तस्येतिपदेन "तथा विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः" [सं. उ. ३।१।८] इति तत्रत्यं वाक्यान्तरमपि स्मारितम् । ईश्वरसाम्यस्य काचित्कतासाङ्गानां निरस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धं हेतुं सङ्कल्प्य दर्शयति—अत इति । एतेन भुत्वादिसिद्धमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्युक्तं भवति । एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परमीश्वरेण वैक्यमिहोच्यत इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वेषामाभियुतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते; मैवं स्वात्मनः सर्वाधारत्वायोगात् । परमात्मपथयन्तुद्वयोपपद्यत इति चेत्, न, जीवसमाधेः प्रकरणाथैत्वात् । अतः स्वात्मनि परेषां दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—येन ज्ञानेन पदधात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—'येन भूतानि' इत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि भूतान्यात्मनि स्वस्मिन्नथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनि-

रासाधर्माह—येनेति । आत्मभूते सर्वान्तर्गामीणि । द्रक्ष्यसीत्येतत्पश्यसीति व्याख्यातः; इदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ३६

७ ह. पै. भा.—तज्ज्ञानं विशिनष्टि—यदिति । यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पश्चादेवं मोहं व्यामोहं न यास्यसि न गन्तासि, तज्ज्ञानमुपदेश्यन्तीत्यर्थः । पुनरपि विशिनष्टि—येनेति । येन ज्ञानेन भूतानि कार्यकरणसङ्घातानि भूतानि अशेषेण द्रक्ष्यसि उपलक्षयिष्यसि । आत्मनि प्रत्यगात्मनि, मयीश्वरे वासुदेवात्मनि ॥ ३५ ॥

८ वे. ब्र. मि.—एवं सम्पादितस्य ज्ञानस्य फलमाह साधैर्निष्पिः—यदिति । यत् ज्ञानं श्लाता 'पाकं पचति' इति वदेकस्यैव धातोः सामान्यविबक्षया पुनः प्रयोगः ; प्राप्येति यावत् । एवं इदानीमिव मोहं बन्धवधादिनिमित्तं अमे न पुनर्यास्यसि । तत्र हेतुः—येन ज्ञानेन भूतानि भीष्मद्रोणा-

दीनि अथो अपि च अशेषेण कार्त्तयेन सर्वं जगदपि आत्मनि स्वयि द्रक्ष्यसि 'मद्विधाकल्पितोऽयं भीष्मादिप्रपञ्चो मद्व्यतिरेकेण नास्ति' इत्युपलक्ष्यसे । नह परब्रह्मणि स्वयि सख प्रपञ्चः कल्पितः ; तत्राह—मयीति । नरूपे स्वादात्मनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

९ व ० त ० दी०—ज्ञाने फलमाह—यज्ज्ञात्वेति साधैर्निष्पिः । यत्साङ्ख्ययोगयोरेकार्थरूपं सर्वं ब्रह्मात्मज्ञानं प्राप्य येन च भूतानि चिदर्शयताः आत्मनि पुरुषे चेतने मयि च द्रक्ष्यसि । "यदा भूतपृथग्भावमेकस्य"

[१३।३०] इति वक्ष्यति चाग्रे । अशेषेणेति पदेन प्रकृतिकार्यं देहादिकमपि तत्कारणे च द्रक्ष्यसि । तमात्मानं वा मयि परब्रह्मणि मर्दशभूतत्वात्समष्टिपुरुषस्य ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—एवमुपदिष्टज्ञानेन मोहो न भवत्येवे-
त्याह—यदिति । हे पाण्डव ! यत् उपदिष्टज्ञानात्मकं मत्स्व-
रूपं ज्ञात्वा पुनरेवं भूयः प्रश्नादिरूपं (मोहं) न यास्यसि ।

न प्राप्स्यसि । अथो एतदनन्तरं मोहाभावादनन्तरं येन
ज्ञानेन भूतानि कारणरूपाणि जीवात्मकानि च अशेषेण
जगद्रूपेण आत्मनि मयि आत्मरूपे मयि द्रक्ष्यसि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० १० वी०—यज्ज्ञात्वेति । यत् चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि, अथो
अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि आत्मनि मयि त्वमपदलक्ष्यार्थादनन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि;
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् । (शां.) भाष्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्थानीमानीति द्रक्ष्यसि,
अथो अपि मयि बाहुदेवे परमेश्वरे चात्मनीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थे इति ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.—किञ्चित्स्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृ-
द्भ्यः सर्वेभ्योऽपि तृतीयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव पुनं कृत्वा वृजिनं वृजिनानर्षं
पापं सन्तरिष्यसि । धर्मोऽपीह सुमुखोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसां प्रस्तौ-
ति—किञ्चित् । पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन
पापकारित्वमेकस्मिन्प्रसम्मावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धयर्थ-
मश्लील्युक्तीति—अपि चेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्व-

पापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति—सर्वमिति ।
अधर्मं निवृत्तेऽपि धर्मप्रतिबन्धात् ज्ञानवतोऽपि मोक्षः सम्भव-
तीत्याशङ्क्याह—धर्मोऽपीति । इहेत्यध्यात्मशास्त्रं
गृह्यते ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि । सर्वं पूर्वाजितं वृजिनरूपं समुद्रमात्म-
विषयज्ञानरूपप्लवेनैव सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानांशस्य प्राधान्यं विपाकावुगुणं
कालकाले वेदनीयत्वलक्षणं चोक्तम्, अथ तस्य विरोधि-
निवर्तकत्ववर्णं माहात्म्यमुच्यते—‘अपि चेत्’ इति श्लोकेन ।
चेच्छब्दपर्यायो यदिरपि च सहितौ तद्विषयौ तद्विषयवत्प्रापि
चेदित्येतावति व्यञ्जनाय—यद्यपीत्युक्तम् । पापकृत्तमः-

शब्दप्रतियोगित्वात्पापेभ्य इति शब्दः पापविशिष्टपुरुषविषयः,
पापमात्रे वा; हेतौ पञ्चमी । ज्ञानप्लवेन सन्तरिष्यसीत्यनयोः
शामर्थ्यात् वृजिनरूपं समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रवावु-
गुणं सर्वेशब्दोक्तमानन्तवसानादिकालप्रवृत्तयेत्याद्याभिरायेणाह
पूर्वाजितमिति ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—कारणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥

१ हवतीति ह्रस्वः ‘ह्रस्वः जलोपरिसर्पणे’ (वा. पा. १.५.८) पचावत् । ‘ह्रस्वः काष्ठे कण्डवत्’ इति सज्जनः । वृजिनं वर्जनीयम्, ‘वृजी वर्जने’
(वा. १.०.२५) वृजेः किञ्च (उ. १.१४) इतीति । अत्र ज्ञाने ह्रस्वत्कारोपः शब्दः, वृजिनस्याणवत्कारोपस्त्वार्यः । ‘न हि परधर्माः परत्र
सम्भवन्ति’ इति न्यायेन ज्ञानसन्तरणीयत्वस्यागावसलिलाशयधर्मस्य वृजिनसम्बन्धित्वात्पुनरेव ज्ञानसन्तरणीयत्वं न साक्षात्
सम्भवतीति तस्य तथात्वात्पपत्यर्थमणवत्त्वेन निरूपणीयत्वादित्येकदेशविधितिरूपकम् । ‘यत्र कस्यचिदार्थत्वेनैकदेशविधितिरुत्तं तत् ।’ (वा.
६.१.१०.५) इति लक्षणात्, एषकारस्त्वसम्भावनाव्युदासार्थः । तथा च यद्यप्यत्र विषयितयोपात्तस्य ह्रस्वस्य सागरस्तरणसमर्थत्वं
लोकप्रत्यक्षात् ‘तितीर्षुस्तरं मोहादुडुपेगासि सागरम् ।’ (र. वं. १।२) इति महाकविचक्राच न सम्भवति । तथापि विषय-
भूतज्ञानात्मकतया तस्य वृजिनाणवसन्तरणशक्त्यैव सुपपन्नमेव । ह्रस्वः स्वावतसलिलसन्तरणसाधनत्वाद्द्विषयितयोपात्त इति ‘परिणामः
क्रियार्थेद्विषयौ विषयत्पत्नः ।’ (ऊ. वं. ६।२.५) इति लक्षितः परिणामालङ्कारो बोध्यः । ‘तुरख्ये कौरवैर्यस्य सागरं कृत्वाऽतनव-
त्सपदं स्म यत्तथाः ।’ इति भागवतमयेव (१०।१।५) सज्जच्छते । परितः प्रथमतः कल्लोलमालावुल्लं शल्लिकमस्तृष्टुषं यथा
श्वेन सन्तरति, तथाऽप्यमुद्रश्लक्तिकसागणकमस्तृष्टुषं ज्ञानेन तरतीति भावः । एतेन क्रियमाणस्याश्लेष उक्तः । सञ्चितस्य तु
विनाशसुतरत्र वक्ष्यतीति ध्येयम् ।

—अविशीता ।

६ ज. प्र. दी.—‘येन’ [४।३५] इति ज्ञानस्यैव निर्वेशेनेति कण्ठतया निर्दिष्टमित्यर्थः । ‘श्रेयान्’ । [४।३३] इति स्थापयन् ‘अपि चेत्’ इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति । इत्याद्यपेक्षया पुनरिति ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्सनि च ज्ञानफलमाह—अपीति । अपि चेदसि भवसि सर्वेभ्यः पाप-कृद्भ्योऽतिसयेन पापकृत्यापकृत्तमः । सर्वे ज्ञानपुत्रेनैव, पुत्रतेऽनेनेति पुत्रो जलतरणं, ज्ञानमेव पुत्रो ज्ञानपुत्रस्तेनैव वृजिनं पापं तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु पापप्रतिबन्धे जायति कथमेवं दर्शनं स्यात् ? तत्राह—अपीति । ‘अपि चेत्’ इत्यसम्भावित-भ्युपगमप्रदर्शनार्थं निपातो । यद्यपि त्वय्यसम्भावितोऽयमर्थः, तथापि ज्ञानमाहात्म्यवर्णनस्याभ्युपेत्योच्यते सर्वेभ्यः पापकृद्भ्योऽतिसयेन पापकृत्त्वमसि, तथापि सर्वे वृजिनं दुस्तरत्वेना-वेवसदृशं ज्ञानलक्षणपुत्रेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च अपि चेदिति । स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—तथा चार्थं भावः—भगवताऽप्ये पुष्टि-मार्गरीत्योपदेशेन स्वानुभवः कारणीयस्तदुपदेशयोर्भ्याम् सर्वत्र भगवद्भावात्मकज्ञानरूपः संस्कारः कर्त्तव्यः, स च साक्षात्स्वो-पदेशेऽप्ये कार्यविलम्बः स्यादिति ज्ञानवाक्यादुपसारेण स्वरूप-पापापेक्षयन्तत्त्वोर्गो विना किं ज्ञानेन स्यात् ? इत्यत आह—

अपीति । क्षत्रियाणां त्वर्षं वर्मं एव; अपि चेत् यदि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः पापकृत्त्वमसि, तथापि ज्ञानपुत्रेनैव ज्ञानरूपोऽप्येन तरणसाधनेन सर्वे वृजिनं पापं सर्वे पापं—सर्वपदेनार्णवत्त्वं—सन्तरिष्यसि सम्यक्प्रकारे-णानायासेन तरिष्यसि पापविनिर्मुक्तौ भविष्यसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—अपि चेदिति । वृजिनं वृजिनार्णवम् । धर्मोऽपीह सुमुक्षोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.—ज्ञानं कथं नाशयति पापं ? इति सहस्रान्तमुच्यते—यथेति । यथैवांसि काष्ठानि समिद्धः सम्पगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात्भस्मीभावं कुरुते हेऽर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा; निर्बीजीकरोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भ-स्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” [छां. उ. ६।१।४।१] अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाने सत्यपि धर्मावयोरुपलम्भात् यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकाचष्टे—ज्ञानाग्नि-कृतस्ततो निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्मावयवनिवर्तकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयितुमनन्तरलोकावतारयति—ज्ञानमिति । योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वाविवर्तकत्वविभागमुदाहरति—

यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकाचष्टे—ज्ञानाग्नि-रिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमरेप्रतिबन्धापेक्षयेति विव-क्षित्वा विशिनष्टि—सम्यगिति । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—ज्ञानमेवेति । ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति

१ अत्राह वामनः—

श्लोकद्वयेऽस्मिन्नाद्ये तु क्रियमाणेन पाप्मना । ज्ञानवान् दुस्तराणां न लिप्यत इतीरितम् ॥

ज्ञानमिना सञ्चितानां दाहशोको द्वितीयके । प्रभावो द्विविधो द्वाभ्यां ज्ञानस्यैवं प्रदर्शितः ॥

केचिद्ब्रून्ति वृजिनं तरतीत्युदित्वा शङ्कामपहृण्यत चेत्तसि पङ्कजाक्षः ।

तीर्णोऽपि मार्गेण ऋणोति यथा विनाशं मन्वीत पापमपि कोऽप्यपदुस्ततेति ॥

अनवयमतः पर्व द्वितीयमगदीदिदम् । ज्ञानाग्निनाहवां दाहो यत्र व्यकुमुदीरितः ॥

एषोऽपि ह्यह एवायः किन्तुत्पादावसन्नतम् । समाश्रयत सर्वज्ञः पश्चादिति विदम्यना ॥— इति ।

भस्मसादिति ‘अग्निविधौ सम्पदा च’ (अष्टा. ५।४।५३) इति क्रययोगे सातिः । नव्यास्त्वत्र ‘कर्माणीत्यस्य कर्मणां बन्धन-मित्यर्थः’ इत्याहुः । तदसत्, कर्मपदे लक्षणापत्तेः, एषोदृष्टान्त्वादावस्यभ्वाच्च ।

— अविगीता ।

नोच्यते ? निर्बाधीकरोति कर्मणि किमिति व्याख्या-
नम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ज्ञानस्य स्वाभि-
यावरणाज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वादधिक्रिय-
श्रद्धात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयत्तज्जन्मकर्तृव्यग्रमं कर्मबीजशून्यं
निवर्तयति, तन्निवृत्तौ च कर्मणि न स्यात् पारयन्ति, न तु
साक्षात्कर्मणां निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यासे-
स्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसम्भवादित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षा-
त्कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह— तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं
मूलभूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिदं चेदारब्धफलस्यापि
कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गाज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादि-

त्याशङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव
देहापोहे तत्त्वदर्शिमिहापदिष्टं ज्ञानं फलवदिति भगवदभिप्रायस्य
वाचित्वप्रसङ्गादार्थ्यलाभान्यथातुष्टपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पा-
दकमज्ञानलेखं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रारब्ध-
फलं कर्म नश्यति ? इत्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । तर्हि कथं 'ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्करोति' इत्युक्तं ? तस्माऽऽह— अत इति ।
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्युत्पत्तेरन्तारक्यफलानि यानि
कर्मणि पूर्वं ज्ञानोद्यादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि, ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्त्वर्चितानि, तानि सर्वाणि
ज्ञानं कारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरन्धनसञ्चयमिवान्तमयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगततमनादि-
कालप्रवृत्तानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. सं.— नन्वेकस्य कथमनादिकालप्रवृत्तान-
न्तपापनिवर्तकत्वम् ? ' नाशुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिद्वयैरपि'
[ब्र. वै. २६।७०] इत्यादिबचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्व-
मनुपपन्नम्, केवलं विलम्बाय स्यादित्याशङ्क्योच्यते— 'यथै-
धांसीति । ससुरस्तरणदृष्टान्तः पुनः प्रवेष्टाविरोधी; काष्ठ-
भस्मसात्करणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकत्वरप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः ।
भस्मसात्कुरुते— भस्मीभूतानि कुहुते, अकार्यकराणि कुलत-

इत्यर्थः । ' समिद्धः ' इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गधात्व-
र्थयोर्व्यञ्जनं सम्यक्प्रवृद्ध इति । ' एषांसि ' इति बहुवचनमे-
कस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति— इन्धनसञ्चय-
मिति । ' सर्वकर्माणि ' इतिवचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य
सांसारिकपुण्यविशेषस्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । नाशुकमि-
त्यादित्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्तशास्त्राण्यपि कुम्भेयुरिति
भावः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृत्तिनृत्तरणत्वमाह— यथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः ।
एषांसि काष्ठानि समिद्धो ज्वलितोऽग्निर्मस्मसात्सर्वं कुरुतेऽजुन ! तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि
नित्यनैमित्तिककामप्रतिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ' सन्ततिष्यति ' इत्युक्त्या सखद्वत्स्थि-
तस्यैव पापस्यातिलङ्घनमर्थं, न तु नाश इति मा संख्या
इत्याह— यथेति । एषांसि काष्ठानि शुष्काण्याद्रीणि च
सम्यग्निदः प्रज्वलितोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति, तथा ज्ञान-
रूपोऽग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि च भस्मसात्कुरुते;
तकारणव्याप्तानाराधने निर्वीजत्वं नयति; ' तद्यथैषीकातुलमग्नौ
मोतं प्रद्वयेतैव हास्य सर्वं पाप्मानः प्रद्वयेन्ते ' [छां. उ. ५।२४।३]
' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' [छण्ड. २।२।८]
इत्यादिश्रुतेः । यद्यपि " तस्य तावदेव चिरं यावज्ज विमोक्षेऽथ
समपस्ये " [छां. उ. ६।१४।२] इति श्रुत्या ' अनारब्धकार्ये

एव तु पूर्वं तदवधेः ' [ब्र. सू. ४।१।१५] ' तद्विषम उत्तर-
पूर्वाधयोरेषेवविनाशौ तद्व्यपदेशात् ' [ब्र. सू. ४।१।१३]
इत्यादिब्रह्मसीमासांख्ययैश्च ज्ञानोत्पादकदेहात्मनकस्य प्रारब्ध-
फलकर्मणो भोगेनैव तदेहान्ते नाशः, सञ्चित्तत्तागामिनां तु
ज्ञानेन विनाश इति व्यवस्थापितम् । तथाप्युत्तरपूर्वाधयोरेव
प्रारब्धकर्मणोऽपि मूलाज्ञाननाराधने निर्बीजस्यैव सतः " तस्य
तावत् " इति श्रुत्यन्यातादुरपस्या दग्धपटन्यायेन भोगप्रदत्वस्य
तत्र प्रतिपादनात्सर्वकर्मणां निर्बीजतापादनरूपं भस्मीकरणं न
विरुध्यत इति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

९ व ० त ० दी०— ननु महतो वृत्तिनतो ज्ञानस्य निर्वर्तकत्वमुक्तद्वारा निरूपयति— यथेति । समिद्धोऽग्निर्ज्ञानं च प्रबलं भवति । सर्वकर्माणि स्वोत्पत्तिकाले सम्भू-
तानि लघ्वनि गुरुणि च । प्रारब्धकर्मणां तु स्वोत्पत्तिकालसम्भूतत्वाभावात् दाहः, अन्यथा ज्ञानं न स्यात् ।
' अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ' [ब्र. सू. ४।१।१५] इति तत्त्वसूत्रात् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— पापस्यापवर्तकोक्त्या ज्ञानस्य पुनर्वर्तकोक्त्या च
तस्यानल्पत्वादग्राभवात्स्यापत्यत्वात्तन्मध्यपातित्वत्वात् कदा-
चिन्मज्जनसम्भावनापि स्यादित्यल्पत्वस्य रूपस्य महद्वस्तुनिराका-
रणसामर्थ्यं दृष्टान्तमाह— यथैषांसीति । हे अर्जुन ! यथा

अग्निः काष्ठैः स्वल्पतोऽपि समिद्धः सन् सम्यक्प्रकारेण
सन्पुक्षितः सन् एषांसि काष्ठानि भस्मसात्कुरुते, तथा ज्ञा-
नाग्निः ज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते भस्मरूपा-
ण्यग्रेऽस्य फलभोगजननासमर्थानि कुहुते ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० दी०— यथेति । एषांसि काष्ठानि । कर्माणि प्रारब्धादन्यानि ॥ ३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तैत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः सन् मुमुक्षुः, कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति; लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वन्यैवैव परिशुद्धिकरेण केनचिद्वशमेवादिता परमुपवर्थासिद्धिरलमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । पूर्वोक्तं प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमुपवर्थायैवधिकमिह व्यवहारभूमी नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति

श्रुतिरिति नोत्पद्यते ? तत्राऽह—तज्ज्ञानं स्वयमिति । महतां कालेन यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नस्तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजनम् । सर्वेषां श्रुतिरिति ज्ञानासुख्यो योग्यतावैबुधादिति भावः ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धालुलभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परो गुरुपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपायं श्रद्धावान् । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवम्भूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिस्मभवात् ; न तु तच्छ्रद्धावत्पादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धुपायः, किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यात् ? इत्युच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रयाग्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्पन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तराजं साधनमुपदिशति—येनेति । ज्ञानलाभप्रयोजनमाह—ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुत्वेमेवासहायं ज्ञानलाभे हेतुः, अपितु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति । मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यंविशुत्त्वम् । न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तमीहे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह—अत आह्विति । अभियुक्तो निष्ठवान् । उपासनादावित्यादिसन्देहं श्रवणादि शृण्वते । न च श्रद्धा तात्पर्यं चेत्पुन्यमेव ज्ञानकारणं, किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि; तदभावे श्रद्धादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाऽऽह—श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह—य एवम्भूत इति । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ [४।३४] इत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादिज्ञानहेतोर्मुक्त्वात्किमितीदानीं हेतुवन्तरमुच्यते ? तत्राऽह—प्रणिपातादिस्त्विति ।

तदि बहिरङ्गमिदं पुनरन्तराजं, न च तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो मनस्यन्यथा कृत्वा बहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनो मायावित्त्वस्य सम्भवाद्विप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः । मायावित्त्वादेः श्रद्धावत्त्वात्तात्पर्यादावपि सम्भवादनेैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । न हि मायया विप्रलम्भेन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमाभियोगतो निष्ठामुपहृतीत्यर्थः । उत्तरार्थे प्रश्रयैकमवतार्य व्याकरोति—किं पुनरित्यादिना । सम्यग्ज्ञानादन्यासादिषाधनानपेक्षान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सम्यग्दर्शनादिति । साक्षरावन्देन “तमेव विदित्वा” [वि. उ. ३।८] “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्ज्वादौः प्रसिद्धत्वादात्मज्ञानादपि निरपेक्षादज्ञानतत्कार्यप्रक्षयलक्षणो मोक्षः स्यादित्येवमलक्षणः ॥ ३९ ॥

१ तज्ज्ञानं स्वयं स्वस्वरूपमेवेति केचित् । नव्यास्तु—‘योगसंसिद्धः’ इत्यत्र योगः कर्मयोगः संसिद्धो यस्येति बहुव्रीहिमाहुः, तदज्ञतामात्रम् । बहुव्रीहौ ‘सप्तमीविशेषणे—’ (अष्टा. २।२।३५) इत्यनुशासनबलात् विशेषणस्य पूर्वः प्रयोज्यत्वेन ‘संसिद्धयोगः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।

२ कालेन विन्दति ज्ञानं योगसिद्ध इतीरितम् । ततो मन्वीत कौन्तेयो योगसिद्धिं विलम्बिताम् ॥

इति वक्तुं भगवानन्यसे कृतनिश्चयः । अधिगच्छत्यञ्जलैव ज्ञानी शान्तिं परामिति ॥ इति वामनः । —अविगीता ।

३ रा. भा.— यस्मादत्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति कस्त्वनन्तरं न विद्यते तस्मा-
दात्मज्ञानं सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठेयमानं ज्ञानाकारकर्म-
योगेन संसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टमाह । एवं उपदेशाज्ज्ञानं
लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानद्वयौ श्रद्धावांस्तत्परस्तत्रैव नियमितमनास्तदितरविषयाच्च संयतेन्द्रियोऽचिरेण
कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति
परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

३ वे. ता. चं.— लोकदृष्टान्तेन दृष्टितोऽर्थो बहेः पदार्था-
न्तरादृष्टादृक्त्वव्यतिरिक्तमस्वभावत्वेनोपपाद्यते— नहीत्यर्थेन;
तदाह— यस्मादिति । वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्य-
स्वापादादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्यैश्वर्यानाद्विदुः' ['या. स्मृ. ३।३४']
इत्यादिवाश्रयज्ञानाद्वर्णावीनेषु परिक्षुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्ती-
त्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति सामिसन्धिक-
स्यापि तत्र जायते; अतस्तस्य पुण्यव्यापाराविषयत्वादविधि-
यत्वमिति शङ्का परिह्रियते तत्स्वयमित्यर्थेन । तच्छब्देन
विपाकावस्थं पराभ्यस्यत इत्याह तथाविधमिति । यथोप-
देशमिति शास्त्रीयस्वभाविकत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च
सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राबुध्यद्विरोधिपापनिवर्तनाच्च
स्वयमप्राप्तमे हेतुः 'योगसिद्धिः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्राये-
णाह ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्ध इति । पक्कपायत्वल-
क्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानीमुपदेशमैतद्विषय-
ञ्चत इत्यभिप्रायेणाह— स्वयमेवेति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षा-
त्स्वप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि तमूलभूतोपाकारकर्मयोगद्वारा तस्य
विषयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र 'आत्मनि' इति विषय-
समी; इदानीं तद्विरोधीप्राप्त्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा,
स्वात्मसाक्षिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वोक्तार्थेयोरानन्तरं शोकायै व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभि-
प्रायेणाह— तदेव स्पष्टमाहेति । श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं

ज्ञानलभे हेतुः; 'अज्ञाश्रद्धानाश्व' [४।४०] इति वक्ष्यमाण-
त्वाद्वापि झः श्रद्धावत्थेति विवक्षितमिति ज्ञानार्थे, तत्र दशा-
भेदव्यञ्जनार्थे श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थे चोक्तम्— उपदेशाज्ज्ञानं
लब्ध्वेति । श्रद्धावान् त्वरमाणः; 'अश्रद्धावान्' इत्यत्र 'अव-
माणः' इति हि व्याख्यास्यति । तदेव प्रमुपादेयतयाऽभि-
सङ्ख्यास्यदं यस्य स तत्परः । तदाह— तत्रैव नियतमना
इति । 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्यस्यमपि 'कालेन' इत्ये-
तत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारायैमेक्षितत्वात् । पूर्वार्थेऽप्यन्वेत-
न्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनोक्तलक्षणेनैत्यायुक्तम् ।
भक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मोत्सन्नमात्री च मोक्षः कथम-
चिरेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्वं 'कालेन' इतिपदं द्वित्रदिनादि-
व्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगवेदान्तरादिविल-
म्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्चेष-
निष्पन्नत्वाच्च तदङ्गभूतशान्तिविषय इति व्यवज्ञाय परं निर्वाण-
माप्नोतीत्युक्तम् । 'स शान्तिमाप्नोति न कामकानी' [७०]
'स शान्तिमधिगच्छति' [७१] 'ब्रह्म निर्वाणमृच्छति' [७३]
इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्ति-
निर्वाणशब्दौ समानविषयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधि-
गच्छति' इत्येतद्व्यापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लोकसमा-
ण्यात् आप्नोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्साधनं विरोधिकं च तदुत्तरैरुक्तोपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य सङ्कीर्णार्थत्वा-
देकोक्त्यैव तात्पर्यमुक्तत्वा तस्मादिति ननुष्यस्य प्रतिपादमाह-
तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरं श्रद्धादिकम् । विरो-

ध्याज्ञानादिकं ज्ञानस्य फलं परमशान्त्यादिकम् । विरोधिनः
फलं विनाशादिकमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन सदृशं पवित्रं पावनमिह लोके न वि-
द्यते । तज्ज्ञानं योगसंसिद्धो योगानुष्ठानेन संस्कृतान्तःकरणः कालेन परिपाकेणाऽऽत्मन्यन्तःकरणे
विन्दति लभते स्वयमेव ॥ ३८ ॥ इदानीं ज्ञानपाप्सुपाय उच्यते— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानः
लभते प्राप्नोति । तत्परस्तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परो ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । संयतेन्द्रियः संयतानि
निरुद्धानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येन स संयतेन्द्रियः । अनेनोपायेन ज्ञानप्राप्तौ किं लभते ? इत्य-
त्राऽह— ज्ञानमेकत्वावबोधं लब्ध्वा प्राप्य परां मोक्षलक्षणां शान्तिमचिरेणाप्यकालेनाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

८ ध. प्र. गि.— ननु ज्ञानेन कर्मणाऽपि पापक्षयः
भूयते 'सर्वपाप्मानं तस्मिन्' ['द. व. ४।४।३३'] 'तस्मिन्
ब्रह्महत्यां योऽभ्यसेयते यजते' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मपिक्षया

ज्ञानस्य को वाऽतिशयः ? तत्राह— न हीति । हि यस्माका-
रणाज्ज्ञानं कर्ममूलभूताज्ञानविनाशनेन निर्वाजत्वकर्म-
भस्मीभवाच्च सम्पादयति, न तु कर्मवदुपस्थितत्वादेव पापं माप्ति,

यदाहुः—‘कर्मणा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इष्यते’ इति, तस्मात् ज्ञानेन समुल्लापनिवर्तकेन सदृशं पवित्रं पापशोधकं इह कर्मणां मध्ये न विद्यते । एतादृशं ज्ञानं किमिति न सर्वेषां श्रद्धित्युत्पद्यते ? इत्यत्राह सार्वेन—तदिति । तत् ज्ञानं योगसंसिद्धः पूर्वोक्तं कर्मयोगेण योग्यतामापन्नः तत्परिपाचकेन कालेन स्वयमेवानायासेन स्वात्मनि विन्दति लभते ; न तु कमयोगं विनेत्यर्थः । सत्यपि कर्मयोगे श्रद्धाचिरहितस्य ज्ञानं नास्ति, तस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वत् ; अतस्तदावश्यकमित्याह—**श्रद्धावानिति ।** गुरुपदिद्यार्थं ‘इदमित्यमेव’ इत्यास्तित्व-इद्धिः श्रद्धा, तद्वान्छुदाहुः । एतादृशस्याप्यालस्ये लघैव

श्रद्धा भवति; अत आह—**तत्पर इति**; तदेकनिष्ठ इत्यर्थः । श्रद्धालुस्तत्परोऽपि ग्रामादिकादिन्द्रियपारवश्यात् ‘बायुनां वसि-
वाम्भसि’ [२।६७] इत्युक्तन्यायेन ज्ञानावश्यक इति संयते-
न्द्रिय इत्युक्तम् । तादृशः पुरुषोऽवश्यं ज्ञानं लभते । तस्मिन्
ज्ञानसाधनकर्मानुष्ठानानन्तरं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनज्ञानाल-
भानन्तरं मोक्षस्य विलम्बोऽस्ति ? नेत्याह—**ज्ञानमिति ।**
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां शक्तिं
अचिरेणाव्यवधानेनैव प्राप्नोति; न हि दीपोदयानन्तरमन्ध-
कारनिवृत्तौ विलम्बोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

९ ब ० त ० दी ०—तत्र हेतुमाह—**नहीति ।** तपोध्यानादिषु मध्ये साङ्ख्ययोगैकार्थरूपज्ञानेन तुल्यं पवित्रं नास्ति; यतस्तत्साङ्ख्यविषयज्ञानमपि योगे संसिद्धे एव कालानुगुण्येनात्मनि प्राप्नोति । कश्चित् साङ्ख्यज्ञानमेकं प्राप्नोति । योगं प्रतिपक्षीकरोति । च तथाऽन्योऽपि । मनुक्तानुसारेण तु विशेष्यैकविषयस्य साङ्ख्यस्य विशिष्ट-
विशेष्यविषयकस्य योगस्य चैकार्थरूपं ब्रह्मज्ञानं मनुगृहीतः प्राप्नोतीति स्वयमुक्तम् ॥ ३८ ॥ तादृशज्ञानदाने
गुरुणा परीक्ष्ये शिष्ये अद्वैतेति तामभिमुखीकरोति—**श्रद्धावानिति ।** शान्तिं चित्तोपशमम् ॥ ३९ ॥

१० पु. भा. त.—एवं ज्ञानस्य प्रतिबन्धनिरासकत्वञ्च-
कत्वा स्तथाप्यकत्वमाह—**न हीति ।** हीति निश्चयेन ज्ञानेन
सदृशं इह साधनेषु पवित्रं न विद्यते । अतः योगसंसिद्धः
कर्मयोगादिभिः सम्यक्प्रकारेण सिद्धो मत्तोषार्थं मदाज्ञया
फलानभिलाषेण कृतकर्मयोगः तत् मत्स्वरूपात्मकं ज्ञानं का-
लेन अलौकिकेन तज्ज्ञानदानार्थमाविर्भूतेन आत्मनि स्वयं
स्वात्मस्वरूपेण विन्दति जानातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्कालज्ञानं

सूक्ष्मत्वात् भवतीति निरन्तरं तत्परः सन् जितेन्द्रियस्तथेव,
तेन तत्प्राप्तिः स्यादित्याह—**श्रद्धावानिति ।** श्रद्धावान्
श्रद्धायुक्तः पूर्वोक्तप्रकारकगुरुत्वेवादी तत्परस्तन्निष्ठः गुरुनिष्ठो
ज्ञाननिष्ठो वा संयतेन्द्रियः वशीकृतेन्द्रियः निवृत्तविषयो
यः स ज्ञानं लभते प्राप्नोति । ततो ज्ञानं लब्ध्वा अ-
चिरेण शीघ्रमेव परां शान्तिं मज्जति अधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

११ नी ० भा ० दी ०—**न हीति ।** योगेन निष्कामकर्मनुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो
योग्यतामापन्नः । कालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते । श्रद्धावानपि
मन्दप्रयत्नो मा भूदत आह—**तत्पर इति ।** तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो मा भूदत आह—**संयतेन्द्रिय इति ।** परां
शान्तिं विदेहकैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्नोति सत्याम् ॥ ३९ ॥

संशयेनाधःपतनसम्भवात्तद्वक्त्रोपदेशः ।

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—अत्र संशयो न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः; कथं ? इत्युच्यते—**अज्ञश्चेति ।** अज्ञ-
ज्ञानात्पज्ञोऽश्रद्धानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेष्वविश्वासवांश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्र-
द्धानो यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा; संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं ?
नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोकः; न सुखं, तत्रापि संशयोपपत्तेः; संशयात्मनः
संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

१ कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः । [भाग. १८।४।३५]

२ सम्यग्ज्ञानेऽधिकारी यः पूर्वलोके स कीर्तितः । श्लोकेऽस्मिन्नयं वर्णयन्ते ये ज्ञानेऽनधिकारिणः । अज्ञाः सर्वे ज्ञानहीनाः
प्रसिद्धाः किन्त्वाचार्येणानुशिष्टोऽपि सम्यक् । यस्तत्त्वं नो वेत्ति सोऽन्नाह इष्टः श्रुत्वाऽन्येन वेदने—(२।२९) इति प्रदिष्टः ॥
इति वामनः ॥ अज्ञ इति अश्रद्धान इति च संशयात्मन एव विशेषणे इति केचित् । अज्ञत्वादित्ययस्यान्योन्येनैव पेक्षेण
नाशकत्वान्यनुच्येते तेषामैकैकत्वेनावस्थानस्याकारितत्वाच्च तदुक्तमित्यपरे ।

२ आ. शां. व्या.—उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति—
अत्रेति । यथोक्तसाधनवातुपवेशमपेक्षयाचिरेण ब्रह्म साक्षात्-
करोति, साक्षात्कृतवस्त्रत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येवोऽयं-
संन्यासः परामृश्यते । संन्यासकर्मव्यत्ये हेतुमाह—**पापिष्टो**
हीति । उक्तं हेतुं प्रभार्यकमुत्तरश्लोकेन साधयति—**कथमि-**
त्यादिना । अशादप्रधानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—

३ रा. आ.—अज्ञ एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्धानः अन्तरमाणः
उपदिष्टे न ज्ञाने संशयात्मा संशयमनाः विनश्यति नष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्य-
विषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः ; धर्माधिक्यरूपपुरुषार्थाच्च न
सिद्ध्यन्ति, कुतो मोक्षः ? इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्म-
जन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतः सुखलवभागित्वात्मानि संशयात्मनो न
सम्भवति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. च.—उक्त एवाद्यो व्यतिरेकेण स्थाप्यते
‘अश्रद्ध’ इति श्लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति—
पूर्वकमनिर्देशौचित्यादश्रद्धाहेत्वाकाङ्क्षायाः, संशयदशासमभि-
व्याहाराच्च नष्टावच्छेदोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननिष्ठतिपर इति भावः ।
संशयस्य पृथगभिहितत्वात् ‘अश्रद्धानः’ इत्येतच्च विश्वासनि-
वैधपरम्, किन्त्वाकाङ्क्षानिवेषपरम् । प्रकृष्टाकङ्क्षैव हि त्वरेत्य-
निश्रयेण अन्तरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति ।
संशयमेतेऽनेनेति संशयः, संशयकारणं संशयेहेतुसूतमना इत्यर्थः ;
यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः । नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थसू-
क्ष्मत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तन्यमानस्य प्राची-
नस्यैवावृत्तिप्रवर्तनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविषयस्या नष्टो भव-
तीत्युक्तम् । ‘विनष्टा वा प्रणष्टा वा’ [वा. रा. ५।१३।१५]
इत्यादिषु प्रभेदसम्यक्तिरूपविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः ।
‘विनश्यति’ इत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । ‘अयमपि’ इत्यनेनार्थश-
ब्देन निर्दिष्टश्रुतासुखम् । ‘नार्यं लोकोऽस्त्ययस्य कुतोऽन्यः
कुतस्तमः’ [४।११] इतिदशापि लोकशब्दः पुरुषार्थ-

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

६ ह. पै. भा.—इदानीं ज्ञानप्राप्तौ बाधकमाह—अज्ञश्चेति । अज्ञो ज्ञानप्राप्तौर्विसुखोऽश्रद्धानः
अज्ञाः अज्ञाश्चैतस्य संशयात्मा—संशय इति पचाद्यच् । संशयः सर्वत्र सन्देहव्यानात्मा यस्य स
संशयात्मा विनश्यति । ज्ञानलक्षणात्पुरुषार्थाद्विजयत इत्यर्थः । किं चान्यत्संशयात्मनस्तस्यायं
सर्वसाधारणोऽपि लोको नास्ति । न च परः स्वर्गाख्यः । नाप्यस्याक्षपातादि किमपि सुख-
मस्तीति ॥ ४० ॥

८ वे. अ. गि.—अत्र च संशयो न कर्तव्यः, तस्य सर्वा-
नर्धमूलवाहित्याह—अज्ञ इति । अज्ञः अनधीतशास्त्रतया-
ऽऽत्मज्ञानरहस्यः ; अज्ञात्मानस्तु शुष्कविद्यार्थं ‘दमसिद्धं न
भवति’ इतिविषयरूपनास्तिकपण्डितान् ; संशयात्मा तु ‘इद-
मेव’ भवति न वा ? इति स्वैत्र संशयाविष्टचित्तः । एते
त्रयोऽपि अश्रद्धावृत्तयः नश्यन्त्येव । संशयात्मा तु विनश्यति
विशेषेण वक्ष्यति । अतः संशयात्मनो नार्यं लोकोऽस्ति, न च

नायमिति । दिलीयविभागविमननार्थं भूमिकां करोति—
अज्ञेति । अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्ठत्वं तत्प्रशङ्का
प्रकटयति—**कथमिति** । लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तस्य च भावे
हेतुमाह—**तत्रापीति** । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तौर्हि-
वास्त्वादित्यर्थः । संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह—
तस्मादिति ॥ ४० ॥

विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनायै च ‘अयं लोकः’ इत्युक्तम् ।
मोक्षप्रकरणत्वाभावात्त्रयशब्दपरशब्दयोर्न भौमविषयविषयत्वमुचि-
तमित्यभिप्रायेणाह—**धर्मार्थेति** । मोक्षोपायभूतार्थं संशया-
त्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिः ? इत्यत्राह—**शास्त्रीयेति** ।
अस्तु तत्तच्छास्त्रैव तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तं ?
इत्यत्राह **शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति** । अयमभिप्रायः—
नह्योवैदादिवत् केवलमेतद्देहात्मभौमविक्रमसाधनं कर्म तत्त-
च्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता स्यात् ;
देहान्तराभावेन हि यद्वाहिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राप्नुयेण प्रति-
पाद्यते ; अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽस्त्यन्तापेक्षितः— इति ।
उभयविच्यपुरुषार्थरहित्योपसंहारपरं ‘न सुखम्’ इत्येतदिति
व्यञ्जनायाह—**अत इति** । यद्वाऽनन्तसुखदुःखभोगरूपनिश्चे-
यसन्निरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखानि-
शारेण ‘न सुखम्’ इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थव्यत्ययताभिमान-
मूलसुखाभावाऽभिप्रेतः ॥ ४० ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ४० ॥

परलोकः ; ततो न किञ्चिदपि सुखमस्ति । अज्ञाश्रद्धानयो-
राश्रद्धिकमेव सुखं नास्ति, तयोर्भोजनार्थैहिकसुखसत्त्वात् ।
संशयात्मनस्तु नोभयमपि । संशयस्य परस्परविरुद्धकोटिद्वया-
वलम्बित्वेन यदा संशयसुखाय प्रवृत्तिस्तदा मोक्षसाधन-
वृत्तिर्वा प्रतिषज्जाति, यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारप्रवृत्तिर्वा
विरण्ज्यतीति । एवमन्यत्रापि । तस्मात्संशयात्मा सर्वत्र
पापिष्ठ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

१ वृ० त० दी०—“अश्रद्धानस्तु नाधिकारी” इत्येतावति वक्तव्ये अन्यमप्यनधिकारिणमाह । अज्ञः उपदिष्टार्थानभिज्ञः अनधिकारी, तत्र च सत्यपि ज्ञानेऽश्रद्धावान्, तथा संशयानश्च विनश्यत्येवेत्यन्ते महान्तन-
धिकारी निर्दिष्टः ; अनिश्चयात्तस्य महत्त्वमनधिकारे । तथा हि नायं लोकोऽस्तीति न च सुखं परलोकश्च । अतो
निश्चयात्मिकैव बुद्धिरुचितेति भावः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—अत्र यदुक्तौ संशयो न कर्तव्य
इत्याह—संशयात्मा भविष्यति न वा ? इति सन्देहवान्, अज्ञः
सूत्रेऽनन्तमज्ञः, अश्रद्धानः गुरौ ज्ञानसाधनेषु च श्रद्धारहितो
भूत्वा विनश्यति नष्टो भवति । चेकारद्वयेव धर्मरहितः सन्तो-
परहितश्च भवेदिति ज्ञाप्यते । किञ्च संशयात्मनः साधारणरी-

त्यापीह लोके परलोके च सुखं न स्यादित्याह—नायमिति ।
संशयात्मनः सन्देहवतः अयं लोकः पशुपुत्रादिकूपो न सिद्धो
भवति, न परः ; स्वादिरूपसुखं ऐश्वर्यशोभ्यादिरूपं न
भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नो० भा० दी०—अज्ञ इति । अज्ञः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः । अश्रद्धानो यन्नेन । संशयात्मा
त्वसाध्य एव । यतो भिन्नादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति, नापि परः, वेदवाक्येऽपि संशयात् ।
अत एव सर्वदा संशयाकुलत्वात्त्वमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्त्तव्यः ॥ ४० ॥

छिन्नसंशयस्य ज्ञानिनः कर्मबन्धनाभावः ।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबन्धन्ति धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ? योगेति । योगसन्न्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्न्यस्तानि
कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्मरूप्यानि, तं योगसन्न्यस्तकर्माणम् । कथं योगसन्न्यस्तकर्मा ?
इत्याह—ज्ञानेनाऽऽस्तमेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन सञ्छिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयः य एवं
योगसन्न्यस्तकर्मा, तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणवेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबन्धन्ति अनिष्टादिरूपं
फलं नाऽऽरभन्ते हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्
कर्त्तव्यो न भवति, तथापि निवर्तकामात्रे तदकरणमस्वाधीन-
मिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतिश्रुतिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्नि-
वर्तकमित्युत्तरमाह—ज्ञानेति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थ-
हेत्वो भवन्तीत्याशङ्क्याऽह—योगेति । विषयपरवशात् यं पुनो
योगयोगात्कृतो योगसन्न्यस्तकर्म्मत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह—
आत्मवन्तमिति । परमार्थदर्शनतः संशयोच्छित्तौ तदुच्छेदक-
ज्ञानमाहात्म्यादेव कर्माणं च निवृत्ताप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि
कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह—न कर्माणीति । कर्म-
योगादेव कर्मसत्त्वात्सत्यानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽयं पादं विमर्चते—

परमार्थेति । तत्र वैधर्म्यासपक्षे परोक्षं, फलसम्प्राप्तपक्षे त्वप-
रोक्षमिति विवेकः । यथोक्तज्ञानेन सन्न्यस्तकर्म्मत्वमेव धति संशये
न सिध्यति संशयवस्तत्तदयोगादिति शङ्कते—कथमिति ।
द्वितीयं पादं व्याकुर्वन्परिहरति—आहेत्यादिना । पाठकमा-
दर्थकमस्य बलीयस्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादायं
पादं व्याक्षीतेत्याह—य एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो
विषयपरवशात् न सिध्यतीत्यभिसन्ध्याऽऽत्मवन्तं व्याक-
रोति—अप्रमत्तमिति । न कर्माणीत्यादिफलोक्तिं व्या-
चष्टे—गुणचेष्टेति । अनिष्टादिप्रादिशब्देनेष्टं मिश्रं च
गृह्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.—यथोपदिष्टयोगेन सन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञा-
नेनात्मनि सञ्छिन्नसंशयं, आत्मवन्तं मनस्विनं उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतप्राची-
नान्तकर्माणि न निबन्धन्ति ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.—अध्यायप्रधानार्थे उपसंह्रियते—योग-
सन्न्यस्ततेति श्लोकेन । यथोपदिष्टयोगेनेति—“कर्मण्यकर्म-
यः कथ्येत्” [११८] इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एते-
नात्मावबो धनरूपयोगबुद्धासः । “सन्न्यस्तकर्माणं” इत्यत्र कर्मसं-
लप्याग्रप्रमव्युदास्य ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युक्तम् ।

कर्तृत्वादित्यागमिज्ञानाकारतापत्त्या कर्माकारवतिरस्कारोऽत्र
कर्मणः सत्त्वात्सत्त्वनेपोपचर्यते । स्वस्वरूपानुपरत्वे तु पूर्वापरादि-
विरोध इति भावः । ज्ञानयोगादित्युदासाय यथोपदिष्टेन
चात्मज्ञानेनेत्युक्तम् । आत्मनो देहादितिरिक्तत्वासंशयो ह्यत्र
निषिध्यत इति व्यञ्जनाय आत्मनीत्युक्तम् । “आत्मवन्तम्”

इत्यत्रात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसासंख्यात्प्रयोगप्रौढ्यात् । मनोविषय इत्यभिप्रायेण- मनस्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन सम्बन्धोऽत्र मतुर्बन्धः स चातिशयः केनाप्यविचार्यत्वमिति

योजनायोक्तम्— उपदिष्टाद्यैः दृढावस्थितमनसमिति । परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वन्यजनाय बन्धहेतुभूतेत्यादि-सुक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— असंशयानं तु-योगसन्न्यस्तकर्माणि योगेन फलत्यागेन सन्न्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं, ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं ज्ञानं परमात्मावबोधस्तेन सञ्छिन्नाः संशया यस्य तमात्म-वन्तं जितेन्द्रियं कर्माणि बन्धकान्यपि न निबध्नन्ति । इष्टानिष्टानि शरीरेन्द्रियविषयप्रापकानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. नि.— अध्यायार्थं पसंहरति—योगेति । अतीताध्यायद्वयोक्तं कर्मज्ञानयोगप्रपञ्चनं चतुर्थोऽध्यायार्थः । अत्र 'योगसन्न्यस्तकर्माणि' इत्यनेन तृतीयाध्यायार्थप्रपञ्चो-पसंहारो दक्षितः । योगेनेत्यशाराधनार्थकर्मानुष्ठानलक्षण-सन्न्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन तं तथोक्तम् । 'ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं' इत्यनेन द्वितीयाध्यायार्थप्रपञ्चोपसं-

हारः । ज्ञानेन तत्त्वस्पर्दायैक्यविषयकेन कर्मयोगफलवृत्तेन सञ्छिन्नाः संशयाः "छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [बृष्ण. १.१८] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा येन तं तथोक्तम् । अत एव 'आत्मलामात्रं परं विद्यते' [आप. ध. १.२.१२] इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धपरमपुरुषार्थलामात्रत्वादात्मवन्तं श्रुतं कर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— उभयोरेकार्थनिष्ठं स्तौति— योगेनोक्तरूपेण सिद्धयसिद्धिसमानचित्तवृत्तिकेन बाह्यः क्रियानिष्ठमपि तेनाऽन्तस्सन्न्यस्तकर्माणि धीरं भवन्तः कर्मसम्बन्धशून्यं साङ्ख्येन च सञ्छिन्नसंशयं आत्माना-त्मनिश्चयात्मिकबुद्धिभक्तं अत एव केवलमात्मवन्तं, न तु केवलमनात्माभिमतवन्तं पुरुषं क्रियमाणानि तानि कर्माणि न निबध्नन्ति ? ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— सन्नेहहितस्य भोगलोकादिप्रति-बन्धो न भवेदित्याह— योगसन्न्यस्तैति । हे धनञ्जय ! कर्माणि नियतफलभोगकारणरूपाणि योगसन्न्यस्तकर्माणि भगवदात्मयोगेन त्यक्तकर्मफलं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयं

ज्ञानेन वा सञ्छिन्नः संशयो जीवस्वरूपादिरूपोऽस्य, तमात्मवन्तं—स्वतेवार्थमात्मा भगवान् प्रकटीकृत इत्याह— (१) आत्मस्वरूपज्ञं न निबध्नन्ति । न बन्धकानि भवन्ती-त्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च—योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन सन्न्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन, तं योगसन्न्यस्तकर्माणि, ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः 'आत्मा देहोऽन्यो वा ? अन्योऽपि विभुरविभुर्वा ? विभुरपि कर्त्ताऽकर्त्ता वा ? अकर्त्ताप्येकोऽनेको वा ? एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वा ?' इत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयस्तं, आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निबध्नन्ति । हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

संशयनिरसनोपायः ।

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छिन्नैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'ज्ञानासिना' इत्यत्र ज्ञानं परोक्षमेव ज्ञेयम्, संशयच्छेदफलदर्शनात् । अपरोक्षज्ञानस्य हि मोक्ष एक परमं फलं, न संशयच्छे-दमात्रम् । न चापरोक्षज्ञानोदयादूर्ध्वं कर्मयोगाज्ज्ञानविधानं सङ्गच्छते, तस्य शासनरूपत्वात् ; विगलिताहम्मावस्य विच्छेदेक्य-त्वासम्भवात् । तथा नोक्तमेव भगवता— 'तस्य कार्यं न विद्यते' [३.१.७] इति ॥ किञ्च— 'नेदानीमज्ञेयनापरोक्षज्ञानमस्ति, येन संशयच्छेदे तदुपयोग उपदिश्येत, उपदेक्ष्यन्ति—' (४.१४) इत्यादिनिर्दिष्टात् । न. नीपादानीमेव सति हि तस्मात्पा-

४ वे. ता. च.— एवं विस्तरेणोपपाद्योपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते— तस्मादिति शोकेन । संशयस्या- ज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शल्य- भिवापितम्, यद्वा हृत्स्थमित्यान्तरमिति भावः । आत्मनः इति षष्ठ्या विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धविशेषे पर्यवसानमात्रं विवक्षितमिति द्योतनाय आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एवं संशयम्' इति निर्देशाच्चात्मविषयत्वं सिद्धम् ; 'आत्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनेनात्मन्याय आत्मज्ञा-

इति कथितार्किकसिद्धस्य सर्वतत्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्ब्रह्मनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य-

टीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री-
मद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीभगव-
द्गीताभाष्यस्य टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.— अत उपसंहृति— तस्मादिति । यस्मात्सर्वानर्थहेतुः संशयस्तस्मादज्ञान-
सम्भूतमविद्याप्रभवं हृत्स्थं हृदि तिष्ठतीति हृत्स्थस्तं ज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशं हृदयदेशमधिष्ठाय
वर्तमानं ज्ञानमेवासिज्ञानासिस्तेन च्छित्त्वा विनाशयैनं पूर्वोक्तसंशयं योगं फलसङ्गरहितं कर्माऽऽतिष्ठ
सेवस्व । उचिष्ठ बोद्धा भव हे भारत ! इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदनुमद्विरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

८ चं. ब्र. गि.— एवमभ्यायार्थद्वयसंख्येय अर्जुनस्य तद-
द्वयेषामुपदिशति— तस्मादिति । यस्मात्कर्मज्ञानयोगी
क्षप्यते, यस्माच्च संशयः पापीयान्, तस्मादात्मनो यदज्ञान-
मविवेकस्तेन सम्भूतं हृदि स्थितमेवं शोकादिनिमित्तं संशयं
ज्ञानासिना विवेकलङ्घनं च्छित्त्वा योगं कर्मज्ञानरूपं आतिष्ठ

आश्रय । तत्र च प्रथमं कर्मयोगमेव ज्ञानसिद्धयर्थमाचरेत्वाह
— उचिष्ठेति । युद्धायोत्तिष्ठ । भारतस्थनेन भारतवंशोद्भवस्य
तत्र स्वविहितं युद्धाद्युत्थानमेव 'सुखदुःखे समे कृत्वा'
[२ । ३८] इत्यादिप्रायुक्तरीत्या कर्मयोग इति
दक्षितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसर्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्रामप्रज्ञानानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने

भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तस्मात्त्वमपि साङ्ख्यबुद्ध्याऽनात्मभूतं संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठ युद्धाय च स्वकर्मणे
लघुको भव; तदापि निर्वन्धनतेति भावः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः संशयात्मा न पश्यति आत्मज्ञा-
नवन्तं च कर्माणि न निवर्जयन्ति तस्मादात्मज्ञानेन संशयं
त्यजेत्याह— तस्मादिति । हे भारत सत्कुलोत्पन्न ! संशय-
क्षणयोग्य ! यस्मात् संशयेन नश्यति तस्मादात्मनः अज्ञान-

सम्भूतं आत्मस्वरूपाज्ञानोत्पन्नं हृत्स्थं हृदिस्थं एनं प्रत्यक्षमनु-
भूयमानं मद्वचनेष्वविद्यासात्मकं संशयं ज्ञानासिना ज्ञाना-
त्मकलङ्घनेन च्छित्त्वा योगं मदात्मकं मध्याप्त्यर्थं आतिष्ठ कुरु,
उत्तिष्ठ सावधानो भव ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतायुत्तरङ्गिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

११ नी० मा० दी०— तस्मादिति । हृत्स्थं बुद्धिस्थं ज्ञानासिना ज्ञानलङ्घनेन योगं सम्बद्धदर्शनोपायं
निष्काशकर्म आतिष्ठ कुरु, उत्तिष्ठ युद्धायेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्थ्याध्यायस्य माहात्म्यम् ४ ।

श्रीभगवानुवाच—

चतुर्थस्यापि माहात्म्यमाख्यास्याम्यधुना ॥ १ ॥
बदरीत्वं समुत्तुज्य येन कन्ये दिवं गते ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण—

कथं कन्ये दिवं याते बदरीत्वं विसृज्य वै ।
ते के चाऽऽस्तां पुरा देव ! कथं प्राप्ते तु मुख्यताम् ॥ २ ॥
तद्वेदितुमिच्छामि नाथ ! वक्तुं त्वमर्हसि ।
नहि देवानुत्तुयामि शृण्वती परमां कथाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अस्ति भागीरथीतीरे नाम्ना वाराणसी पुरी ।
भरतो नाम युक्तात्मा तत्र विश्वेश्वरालयः ॥ ४ ॥
नित्यमात्मरतस्तुर्यं जपत्यध्यायमादरात् ।
तद्भ्यासादुद्यतात्मा न द्वन्द्वैरभिसृज्यते ॥ ५ ॥
काले कदाचन श्रीडन्ययो स नगराद्बहिः ।
उद्यानवर्तिनो देवान्दिदृक्षुः स तपोधनः ॥ ६ ॥
विश्रामं तयोर्गले बध्नोर्न्यतप्तले ।
उपधाय तयोरेकामन्यामालम्ब्य चाङ्गिना ॥ ७ ॥
तपस्विनि ततो याते बदर्योश्च तथा द्वयम् ।
गुष्कं निष्पन्नशखं च दिवसैः पञ्चवैरभूत् ॥ ८ ॥
गृहं शुचिनि विप्राणां जज्ञाते कन्यके ततः ।
वधेमानं तयोर्दुर्मन् सप्तभिः परित्वरैः ॥ ९ ॥
विहृत्य दूरदेशेभ्यो यतिमायान्तमेक्षत ।
गृहीत्वा चरणौ तस्य वचः सन्तुतमब्रवीत् ॥ १० ॥

कन्यायुग्ममुवाच—

त्वत्पसादादेव मुने ! मोचितं द्वन्द्वमावयोः ।
उत्तुज्य बदरीभावं मानुष्यं प्रत्यपद्यत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यां विस्मितः प्रत्युवाच सः ॥

मुनिस्त्वाच—

कदा वत्से युवां केन हेतुना मोचिते मया ।
युवयोर्बदरीत्वे च हेतुं नूनं न वेद्यहम् ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊचतुः कन्यके तस्मै बाध्यं हेतुमात्मनः ।
आदौ विमोचने तस्माद्दुस्त्यजादपि कारणम् ॥ १४ ॥

कन्यके ऊचतुः—

अस्ति गोदावरीतीरे तीर्थं पुण्यप्रदं नृणाम् ।
छिन्नपापमिति ख्यातं परां कोटिमवाप यत् ॥ १५ ॥
तत्र सत्यता नाम तपस्तेपे सुदारुणम् ।
प्रीप्ते महति दीप्तानां मध्यगो जातवेदसाम् ॥ १६ ॥
वृषांसु जलधाराभिर्नित्यमासिकमुषंजः ।
शिशिरे च वसन्नपुं बिभ्रत्कण्टकितां तनुम् ॥ १७ ॥
विशुद्धः सततं काले तपस्तपसा स संयमी ।
आत्मन्येव रतिं कले परां प्राप्य सुनिर्वृतिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्थोऽध्यायमहिमकथनं

नाम चतुस्तस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

सदा फलानि विभ्रत्सु सान्द्रच्छायेषु शाखिषु ।
निर्मलसरेषु सत्त्वेषु बद्धा प्रीतिं परामपि ॥ १९ ॥
तपःफलानुसन्धानवैदुष्येनोपपादितम् ।
ब्रह्माऽप्येनं स्वयं गच्छन्नुपतस्थे तमन्वहम् ॥ २० ॥
तेन सङ्कोचहीनत्वाद्ब्रह्मण्युपगतेऽन्वहम् ।
तद्ध्यानानुगतव्यक्तेर्वैदुष्ये तस्य तत्तपः ॥ २१ ॥
विमुक्तकल्पं मन्वानः समृद्धादात्मनः पदात् ।
अन्तरायशतं चक्रे ततो भीतः पुरन्दरः ॥
आहूयाप्सरसां मध्यादावां तुल्यं समादिशत् ॥ २२ ॥
इन्द्र उवाच—

कुरुतं तत्तपोविज्जं मनुष्याचरितं युवाम् ।
यो मां पदाद्वध्म्य स्वाराज्यं भोक्तुमिच्छति ॥ २३ ॥

कन्यके ऊचतुः—

इति सन्देशमापन्ने पुरस्ताच्च विद्वोजसः ।
गोदावरीमगच्छाव स मुनिर्यत्र वर्तते ॥ २४ ॥
सुदङ्गैर्मन्दगम्भीरैर्वेणुभिः कलवादिभिः ।
अप्सरोग्भिः कलं गतं तन्वतीभिः समन्वितम् ॥ २५ ॥
उद्धृत्यो पृथुश्रोणीं धनपीनपयोधरे ।
स्मयस्मेरमुखाम्भोजे किञ्चिदाकुञ्चितालके ॥ २६ ॥
मणिकुण्डलवृष्टांसे पुण्डरीकोज्ज्वलेक्षणम् ।
तनुमध्ये सुवृत्तौल्यं वहन्त्यो च समे पदे ॥ २७ ॥
नृत्यन्त्यो बोगिवद्व्यांश्च स्वरताललयानुगम् ।
दशयन्त्यो स्वतः कृत्स्नां गतिभात्राणामिनीम् ॥ २८ ॥
मृदुपकमसुत्पन्नं मन्दं मन्दं विवर्धितम् ।
गजयामास दिक्चक्रे तत्तयोर्नृत्यमानयोः ॥ २९ ॥
ततो जहार वेगेन वायुर्वासः सुशीतलः ।
ईषदुच्छसिते चैले दशयन्त्यो पयोधरी ॥ ३० ॥
उद्धर्षयन्ती कन्दर्पमुखणा गतिरावयोः ।
कोपमुत्पादयामास मुनेरविभुतात्मनः ॥ ३१ ॥
ततः शशाप कोपेन जलमुत्तुज्य पाणिना ।
बदरीत्वं प्रप्रेथथां जाह्नवीरोधसीति नौ ॥ ३२ ॥
आवाभ्यां पारतन्त्र्येण यदुश्चरितमास्थितम् ।
तत्क्षमस्व विनम्राभ्यां मुनिः पञ्चात्मसादितः ॥ ३३ ॥
ततः शापविमोक्षं नौ कल्पयामास पुण्यधीः ।
भ्रतागमनान्तोऽयमिति सत्यता मुनिः ॥ ३४ ॥
मर्त्येषु जन्मलाभश्च स्मृतिश्चातीतजन्मनाम् ।
आवयोरन्तिकं गत्वा बदरीभुतयोस्ततः ॥ ३५ ॥
स्मरता तुर्यमध्यायं भवता निष्कृतिः कृता ।
तत्तावत्प्रणामावत्त्वां शापादेव न कैवल्यतः ॥
घोरादपि च संसारात्स्वयैतेन विमोचिते ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तो मुनिस्ताभ्यामितिप्रीतमनास्ततः ।
पूजितस्ते स्वामिन्स्य यथाश्रमसो ययौ ॥
कन्ये चतुर्थमध्यायं जपन्तुनित्यमादरात् ॥ ३७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ५]

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्यं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

तृतीयचतुर्थाभ्यां यथांशं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमयं श्लोकः पञ्चमारम्भे व्याख्यातः । चतुर्थेऽध्याये कर्म-
योगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदः ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्या-
न्तर्गतात्मज्ञानत्वाद्प्रमादत्वात्सुशक्तत्वाच्चिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्रा-
प्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैष्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते
इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरणं पूर्वोक्तानुवादाज्ञापनार्थम् । सौकर्यशब्देनात्र ‘सुखं बन्धात्ममुच्यते’ [५।३]
इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । शैष्यं तु ‘योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति’ [९।६] इत्युक्तम् । अत्र विधा-
शब्दइति कर्तव्यतापरः; तथा खलु ‘नैव किञ्चित्करोमि’ [९।८] इत्यादेरधिष्ठिका—‘यतः सौकर्याच्छै-
ष्याच्च कर्मयोग एव श्रेयानतस्तदपेक्षितं शृणु’ [रा.भा. ५।८] इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येत-
त्परः । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । प्रकार-
शब्दस्तु तद्धेतुमुत्तप्रकारार्थः । अत एव हि ‘येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको
भवति तं प्रकारमुपदिशति’ [रा.भा. ९।१०] इत्युक्त्वा ‘न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य’ [५।२०] इत्यादिकमवतारि-
तम् । षष्ठारम्भस्त्वेवं सङ्गमितः ‘उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयो-
गाभ्यासविधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रष्टव्यं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनुद्यते’
[रा. भा. ९।११] इति । एतेन ‘योगी युज्यते’ [९।१०] इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थस्यानुवादरूपत्वात्सङ्गहे नोप-
न्यास इति व्यञ्जितम् ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

सद्भ्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

कर्मसद्भ्यासकर्मयोगोर्मध्ये कस्य प्राशस्त्यमित्युजुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सद्भ्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत’ [४।१८] ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [४।१९] ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ [४।२१] ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ [४।२२] ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ [४।२४] ‘कर्मजान्विद्धि तान्सर्वांश्च’ [४।३२] ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ !’ [४।३३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] ‘योगसन्न्यस्तकर्माणि’ [४।४१] इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसद्भ्यासमवोचद्भगवान्, ‘छिन्नैर्न संशयं योगमातिष्ठ’ [४।४२] इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मागुष्ठानलक्षणमनुविष्टेयुक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मागुष्ठानकर्मसद्भ्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चागुष्ठानविधानाभावात्; अर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्पशस्यतरमेतयोः कर्मागुष्ठानकर्मसद्भ्यासयोस्तत्कर्तव्यं, नेतरतः; इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुस्तस्याऽर्जुन उवाच ‘सद्भ्यासं कर्मणां कृष्ण !’ इत्यादिना ।

२ आनन्दमिरिकुता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वात्तराध्याययोः सम्बन्धमभिधानो नृणानुवादपूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रकृतम्— कर्मणोऽप्यादिना इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्प्रशंसा प्रवारितेत्याह— स युक्त इति । ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसङ्ग्रहाय कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणेनाभिना दग्धसर्वकर्माणं कर्मप्रयुक्तबन्धविधुरं विवेकवन्तो वदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतं सद्भ्यासं विवक्षन् विविदिषोः साधनरूपमपि सद्भ्यासं भगवान्विवक्षितवानित्याह— ज्ञानाग्निमिति । ‘निराशीः’ [४।२१] इत्यारभ्य शरीरस्थितिसाधकाणं कर्म शरीरस्थितावपि सङ्गरहितः सनाचारम्यमार्गमकलभागी न भवतीत्यपि पूर्वात्तराभ्यासमध्यासाभ्यां द्विविधं सद्भ्यासं सूचितवानित्याह— शरीरमिति । ‘यदृच्छा’—[४।२२] इत्यादावपि सद्भ्यासः सूचितस्तदर्थमकलापोपदेशादित्याह— यदृच्छेति । ज्ञानस्य यद्वास्तसम्पादनपूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसद्भ्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठत्वेत्याह— ब्रह्मार्पणमिति । ज्ञानयज्ञस्युत्पत्त्यर्थं नानाविधान्यज्ञानयुज तेषां

देहादिभ्यापारजन्यत्ववचनेनाऽऽत्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानकलामिलाषादपि यथोक्तमात्मनो विविदिषोः— सर्वकर्मसद्भ्यासेऽधिकारो ध्वनित इत्याह— कर्मजानिति । समस्तस्यैवावशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्यवसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्मसद्भ्यासः सूचित इत्याह— सर्वमिति । ‘तद्विद्धि’ [४।३४] इत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं प्रणिपातादि प्रदर्श्य प्राप्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्मणां निवृत्तिरिति वदता च ज्ञानार्थिनः सद्भ्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह— ज्ञानाग्निरिति । ज्ञानेन समुच्छिन्नसंशयं तस्मादेव ज्ञानात्कर्माणि सद्भ्यस्य व्यवस्थितमप्रमत्तं वशीकृतकार्यकरणसङ्गातवन्तं प्रातिभासिकानि कर्माणि न निवर्तन्तीत्यपि द्विविधः सद्भ्यासो भगवतोक्त इत्याह— योगेति । ‘कर्मणि’ [४।१८] इत्यारभ्य ‘योगसन्न्यस्तकर्माणि’ [४।४१] इत्यन्तैर्देहाहूतैर्वचनैर्लोकं सद्भ्यासमुपसंहरति— इत्यन्तैरिति । तर्हि कर्मसद्भ्यासस्यैव जिज्ञासुना ज्ञानवता चाऽऽद्वरणीयत्वात् कर्मागुष्ठानमनादेयमापन्नमित्याशङ्क्योक्तकर्मा-

१ कर्मणामिति षष्ठ्यन्तसुभयत्र सम्बद्धते । कर्मणां सद्भ्यासं, कर्मणां योगं चेत्यर्थः । एकं मुख्यम्, भगवच्छंसनेनैवभयोरपि श्रेयस्त्वसिद्धयाऽन्यतरश्रेयस्त्वप्रधानमुपपत्तेः प्रश्रवत्यास्य श्रेयस्त्वतारतम्यविषयत्वावसायात् । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ (३।३।१६) इत्यमरः । ‘एतेन एतयोर्धेच्छ्रेयः’ इत्यनेनैव सिद्धेऽन्यतमहणे एकपदोपादानस्याधिक्यशङ्कापि छिन्नमूला ॥ एतयोः यत्तमेमम श्रेयः, तद्वह्नीत्यपि सम्बन्धः । स्वकर्तव्यविषयकप्रशस्त्यैवात्र समुचितत्वात्, ‘येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्’ [३।२] इति पूर्वप्रश्नाच्च । सुनिश्चितमिति श्रेयोविशेषणम्; ‘यच्छ्रेयः स्यामिच्छितं’ (२।७) ‘एकं वद निश्चित्य’ (३।२) ‘निश्चितं मतम्’ (१।८६) इत्यादिदर्शनात् । पुनः पदस्वारस्यात्क्रियाविशेषणकल्पनमपि नापुनरपमम् ।

मी. ५८

—अविगीता ।

स्तरमुपवदति— छित्त्वेनमिति । कर्मतत्त्वाग्योक्तयोरैकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवात् विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा कमेण वाऽनुष्ठानं ? इति विकल्प्याऽऽह दृश्यति— उभयोश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह— कारुभेदेनेति । उक्तयोर्द्वयोरैकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासम्भवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अर्थादिति । यथोरुक्तयोरैकेन युगपत्कर्मान्यामनुष्ठानानुपपत्ते-

रित्यर्थः । अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतश्चेति कृतो निर्णयः ? इधोऽभिधानाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह— यत्प्रशस्यतरमिति । भगवता कर्मणा सञ्ज्ञासो योगश्चोक्तः, न च तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं; तेनान्यतरस्य श्रेष्ठ्यानुष्ठेयत्वं तदुभुत्सया प्रश्नोपपत्तित्युपसंहरति— इत्येवमिति ।

१ शां. आ.— ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसञ्ज्ञासमवोचत्, नत्वनात्मज्ञस्य; अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वं युक्तस्य वा प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रभुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं ? पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसञ्ज्ञासस्य कर्तव्यत्वा विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् ; अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्नोऽनूयत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव सञ्ज्ञासस्य विवक्षितमिति; एवं मन्वानस्याऽर्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं, नेतरत्; इति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः ।

२ आ. शां. व्या.— नायं प्रभुरभिप्रायः, कर्मसञ्ज्ञासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वयोः कर्तव्यत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्यभावादिति शङ्कते— नन्विति । चोद्यमङ्गीकृत्य परिहरति— सत्यमेवेति । कौटुहलसिद्धिं प्रभुरभिप्रायो हेन प्रश्नप्रवृत्तिः ? इति पृच्छति— कथमिति । एकस्मिन्पुरुषे कर्मतत्त्वाग्योरसि प्राप्तितरिति प्रभुभिप्रायं प्रतिनिर्दिष्टुं प्रारभते— पूर्वोदाहृतैरिति । यथा “ स्वर्गकामो यजेत ” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते, न तु तत्सैवाधिकारः, नाग्न्यस्य इत्यपि प्रतिपाद्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाऽऽनात्मवित्कर्ता सञ्ज्ञासपक्षे प्राप्नोऽनूयते, न त्वात्मवित्कर्तृत्वमेव सञ्ज्ञासस्य नियम्यते, वैराग्यमात्रेणानुष्ठेयपि सञ्ज्ञासविशिष्टोनात् । तस्मात्कर्मतत्त्वाग्योरविद्वत्कर्तृत्वमस्तीति मन्वानस्याऽर्जुनस्य प्रश्नः सम्भवतीति भावः । भवतु सञ्ज्ञासस्य कर्तव्यत्वविवक्षा, तथापि कथं प्रशस्यतरत्वं युक्तस्य प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्राधान्यमिति । तथापि कथमेकस्मिन्पुरुषे तयोरप्राप्तावुक्ताभिप्रायेण प्रश्नचर्चनं प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह— अनात्मविदपि । आत्मविदो विद्यासामान्यात्कर्मत्यागधो-

व्यवहितस्यापि सति वैराग्ये तत्त्वाग्न्याऽऽवश्यकत्वात्तन् कर्ताऽसौ प्राप्नोऽनूयते । तथाच कर्मतत्त्वाग्योरैकस्मिन्वितुषि प्राप्तेव्यक्तत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविकल्पेत्यर्थः । सञ्ज्ञासस्याऽऽत्मवित्कर्तृत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य कर्मन्तरपदुद्घासः सञ्ज्ञासविशिष्टेत्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गात्कर्मत्याह— न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गहेतुयोक्त्यर्थः । ततः किं ? इत्याशङ्क्य फलितमाह— एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसञ्ज्ञासयोरविद्वत्कर्तृत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वानस्याऽर्जुनस्य प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्न इति सम्भवः । तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशस्यतरविविदिषा ? इत्याशङ्क्याऽऽह— पूर्वोक्तेनेति । उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्मतत्त्वाग्योर्भिन्नो विरोधान् समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः । भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुत उक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अन्यतरस्येति । उभयप्राप्तौ समुच्चयानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।

१ शां. आ.— प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रभुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं ? ‘सञ्ज्ञासकर्मयोगौ निश्श्रेयसकरौ, तयोस्तु..... कर्मयोगो विशिष्यते’ [५।२] इति प्रतिवचनभेदभिरूप्यं, किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोः निश्श्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । किञ्चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं, तयोस्तु कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते । यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते— आत्मवित्कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्श्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यानात्मविदः कर्मसञ्ज्ञासस्तत्रातिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां, तदा तयोर्निश्श्रेयसक-

रत्नोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसङ्ख्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते । आत्मविदस्तु सङ्ख्या-
सकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्चयसकरत्वाभिधानं, कर्मसङ्ख्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुप-
पन्नम् । अत्राऽऽह—किमात्मविदः सङ्ख्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवः ? आहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः । यदा
चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसङ्ख्यासस्य ? उत कर्मयोगस्य ? इत्यसम्भवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्चाविद्वत्कर्तृक्योः सङ्ख्यासकर्म-
योगयोः कतरः श्रेयान् ? इति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह—
प्रतिवचनेनेति । किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरु-
पणं ? इति पृच्छति— कथमिति । तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—
सङ्ख्यास्येति । तन्निरूपणं कथयति— एतदिति । तदुभयमि-
ति निश्चयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वं चेत्यर्थः । गुणदोषविभाग-
विवेकायै पृच्छति— किञ्चेति । अतोऽस्मिन्नाथे पक्षे किं दूष-
णं ? अस्मिन्वा द्वितीये पक्षे किं फलं ? इति प्रश्नार्थः । तत्र
सिद्धान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति— अत्रेत्यादिना । तदेवा-

उपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति— यदीत्यादिना । निश्चय-
सकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्येणेति श्रव्यम् । विशिष्टत्वाभिधान-
मिति प्रतियोगिनोऽसङ्ख्यत्वादस्य च शुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वा-
दित्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मसङ्ख्यासकर्मयोगयोरसम्भवे दृष्टिते
चोदयति— अत्राऽऽहेति । चोदयिता निर्धारणार्थे विवृ-
शति— किमित्यादिना । अन्यतरासम्भवेऽपि सन्देशप्रसङ्गोऽन-
तरतीत्याह— यदा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासम्भवो
भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्तराणासम्भवो भवतिप्रसङ्गो
स्यादिति मन्वानः सनाह— असम्भव इति ।

१ शां. भा.— अत्रोच्यते— आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्या-
सम्भवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः
सम्पददर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसङ्ख्यासमुक्त्वा तद्विपरी-
तस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
तत्रतत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्,
तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।
केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते—‘अवि-
नाशि तु तद्विद्धि’ [२।१७] इति प्रकृत्य ‘य एनं वेत्ति हन्तारं’ [२।१९] ‘वेदाविनाशिनं नित्यं’
[२।२१] इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासम्भवं
सिद्धान्ती दर्शयति— अत्रेति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृण्वन्नात्मवित्त्वं
विवृणोति— जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं त-
द्विदानीं व्यनक्ति—सत्यमिति । विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं
प्रपञ्चयति— निष्क्रियेति । यथोक्तसङ्ख्यासमुक्त्वा ततो विप-
रीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । वैपरीत्यं
स्तोत्रयन्कर्मयोगमेव विनिश्चि— मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च

तद्विज्ञानं चेत्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तन्मूलोऽङ्कतौ इत्यात्मनि कर्तृ-
त्वाभिमानस्तज्जन्त्यस्येति यावत् । यथोक्तं सङ्ख्यासमुक्त्वा यथोक्तं
कर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने हेतुमाह— सत्यमज्ञानेति ।
अत्र तदभावप्रतिपादनं ? तदाह— इहेति । उक्तं हेतुं कृत्वाऽऽत्म-
ज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे फलितमाह— यस्मादिति । इह शास्त्रे
तत्र तत्रेत्यादावुक्तमेव व्यक्तोक्तं पृच्छति— केषु केचित् ।
तानेव प्रदेशान्दर्शयति— अत्रेति ।

१ शां. भा.— ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव; तद्यथा
‘तस्माद्युधस्य भारत !’ [२।१८] ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।२१] ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७]
इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यात् ? इति । अत्रोच्यते—सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञान-
तत्कार्यविरोधात्, ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं’ [३।३] इत्यनेन साङ्ख्यानानामात्मतत्त्ववि-
दामनात्मवित्कर्तृकर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्क-
णात्, कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्, ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।१७] इति कर्त-
व्यान्तराभाववचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.—आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सञ्ज्ञाध-
प्रतिपादनादात्मविदः सञ्ज्ञासो विवक्षितवन्तः, तर्हि कर्मयोगोऽपि
तस्य कस्मान् भवति । प्रकरणविशेषादिति शङ्कते—ननु
चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति—तथा-
येति । प्रकरणदात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे कश्चित्साह-
अतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धेः ज्ञाना-
दन्वन्त्याविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति—अत्रो-

क्तव्य इति । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्ति-
भ्रमसद्भावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिव्रमसूलं कर्म सम्यग्ज्ञाना-
दन्वन् न सम्भवतीत्यर्थः । आत्मज्ञानस्य कर्मयोगासम्भवे हेत्वन्त-
रमाह—ज्ञानयोगेनेति । इतथाऽऽत्मविदो ज्ञानादन्वन् कर्मयोगा-
न युक्तिमानित्याह—कृतकृत्यत्वेनेति । ज्ञानवतो नास्ति कर्म'
इत्यत्र कारणान्तरमाह—तस्येति ।

१ शां. भा.—‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] ‘सञ्ज्ञासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः’
[५।६] इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, ‘योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कार-
णमुच्यते’ [६।३] इत्यनेन चोपपन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, ‘शारीरं केवलं कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्’ [४।२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्
‘नेव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’ [५।८] इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि
दर्शनेश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः ‘करोमि’ इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तथा सदाऽकर्तृत्व-
त्वोपदेशात्, आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनेनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वमेवऽपि न सम्भावयितुं
शक्यते यस्मात्, तस्मादनन्तमवित्कर्तृकपोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोर्निदश्रेयसकरत्ववचनं; तदीयाच्च
कर्मसन्न्यासात् पूर्वोक्तआत्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्न्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषया-
धमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रति-
पचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः मधुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

२ आ. शां. व्या.—तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेतु-
त्वविवक्षासुनाऽपि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्ता तस्यापि
सुखाद्यैसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोऽस्ति कर्मयोगिपक्षेऽप्यह—न
कर्मणाऽपि । स्वस्वोपायार्थं ज्ञानमतेत्यागास्त्रिरूपानिष्पन्नज्ञान-
विना कर्मयोगस्य शुद्धपादित्वा ज्ञानहेतोरित्येवमिति चेत् । तर्हि
ज्ञानवताऽपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो मृग्यतामित्याशङ्क्या-
ऽऽह—योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीर-
स्थितिहेतोरपि कर्मणोऽसम्भवात् तस्य शरीरस्थितिः, उपस्थितौ
च कृतो जीवन्मुक्तिः । तदभावे च कर्मयोगवैयर्थ्यं । उपदेशाभावे
च कृतो शरीरस्थितिः स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह—शारीरमिति । विदु-
षोऽपि शरीरस्थितिरास्त्यो चेत्तन्मात्रप्रयुक्तं दर्शनेश्रवणादिविषु
कर्तृत्वमिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नैवेति । ‘तत्त्ववि-
त्’ इत्यनेन च समाहितचेतस्तथा करोमिप्रत्ययस्य सदैवाकर्तृ-
व्यत्वोपदेशादिति सम्बन्धः । यत्तु—विदुषः शरीरस्थितिनिमित्त-
कर्मसंयुक्तज्ञाने तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राऽऽह—
शारीरमिति । आत्मयाथात्म्यविदस्तेष्वपि ‘नाहं करोमि’ इति
प्रत्ययस्य ‘नैव किञ्चित्करोमि’ [५।८] इत्यादावकर्तृत्वोपदेशान्न
कर्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावे
विदुषोऽपि ‘करोमि’ इति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगः स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—आत्मतत्त्वचेति । यथापि विद्वान्मृग्योक्तमुपदेशं

कदाचिन्नानुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधाभिन्मिथ्याज्ञानं तन्नि-
मित्तं कर्म वा तस्य सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्कर्-
तृक्योः सन्न्यासकर्मयोगयोर्योगालययोर्निश्चयसकरत्वमन्यतरस्य
विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तिमिति सिद्धत्वात् द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति—
यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः । ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः
सन्न्यासो आर्यमानस्तस्मादुत्कृष्यते, कथं तस्मात्कर्मयोगस्यो-
त्कृष्टत्वाच्चोयुक्तियुक्ता । इति तत्राऽऽह—पूर्वोक्तंति । वैल-
क्षण्यमेवं स्पष्टयति—सत्येवेति । स्वाश्रमविहितेश्रवणादीं
कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाभ्युपगतकर्मैकदेशविषयसन्न्यासात्
कर्मयोगस्य श्रेयसकरत्वं ‘नैवाहं ब्राह्मणस्यास्ति विभ्रम’
[ग. भा. १.१।१७५।३७] इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्या-
ऽऽह—यमनियमादीति । * ‘आशुश्रेयं क्षमा सत्यं-
महिमा दम आर्जवम् । ग्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा
दश्च ॥ दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्यनिग्रहौ । ततोप-
वासो मोनं च ज्ञानं च नियमा दश्च’ इत्युक्तैर्यमनियमैरनैकैश्चा-
ऽऽश्रमधर्मैर्विशिष्टत्वेनाशुशुभ्रतुमशक्यत्वादुक्तसन्न्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वोक्तियुक्त्यर्थः । ‘न हि कश्चित्’ [३।६] इति न्यायेन
कर्मयोगस्येत्युपदेशा सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं किञ्चित्-
त्याह—सुकरत्वेन चेति । प्रतिपचनवाक्यार्थालोचनात्सिद्धं

* अक्षरार्थं ध्यानाभितर्क्य (ध्यानं) सत्यमक्रूरताः । अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यथाः स्मृताः ॥ ज्ञानं मोनोपास्यस्वाध्यायश्च
वोपस्यनिग्रहाः । नियमाः शुद्धश्रद्धाः शौचाक्रोधप्रमादात् । [३।३१; ३।३३] इति याज्ञवल्क्यः । एतद्विस्तृतो मनोः पाठः
[५।२०४ श्लो. १७; १२]

मर्थमुपसंहरति— इत्येवमिति । सन्ध्यासकर्मयोगयोर्मिथो विरुद्धयोः समुचित्यानुष्ठानमुपश्रययोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्व्याप्तद्वयस्य चानिर्धारितत्वाच्चिद्विधारयिषया अत्रः

स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथा ब्रूयैमुपदिष्टस्तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वाप्रतीयः पतिः सिद्धिरर्थः ।

१ शां. भा.— 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' [३।१] इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे 'यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहि' इत्येवं पृष्टोऽज्जनेन भगवान्साङ्ख्यानौ सन्ध्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा, पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । 'न च सन्ध्यासनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छति' [३।४] इति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः सन्ध्यासः श्रेयाः किंवा कर्मयोगः श्रेयान् इत्येतयोर्विशेषबुद्ध्युत्पत्त्या अर्जुन उवाच— सन्ध्यासमिति । सन्ध्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत्, पुनर्थोगं च तेषामनुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंससिः अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्वान्, इति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम् ? अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसन्ध्यासकर्मानुष्ठानयोरेदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे. तदेकमन्यतरसहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तृतीये यथोक्तप्रशस्य भगवता निर्णीतत्वात्मात्रं प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशङ्क्य विस्तरणोक्तमेव सम्बन्धं पुनः सङ्क्षेपतो दर्शयति— ज्यायसी चेदिति । साङ्ख्ययोगयोर्मिथुपस्था-नुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वात् पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः । इतोऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह— न चेति । एवकार-विशेषणाज्ज्ञानसहितसन्ध्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं 'छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठ' [४।५२] इति च कर्मयोगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, तत्तच्च निर्णीतत्वाच्च प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धयतीत्यर्थः । केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यात् ? इत्याशङ्क्य ज्ञानरहितसन्ध्यासकर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुद्ध्युत्पत्त्याह— ज्ञानरहितः इति । प्रष्टुरभिप्रायेणैवं प्रदर्श्य प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नमुत्थापयति— सन्ध्यासमिति । तर्हि द्वयं त्वयाऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदसंकरुतत्वात् । प्रशस्यतरस्या-

नुष्ठानार्थं 'तदिदं' इति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह— यच्छ्रेय इति । काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मन्यन्व्यते, न सर्वेषामित्याशङ्क्य 'कर्मण्यकर्म' [४।१८] इत्यादौ विषे-षादर्शनान्मैवमित्याह— शास्त्रीयाणामिति । अस्तु तर्हि शास्त्रीयाशास्त्रीययोरशेषयोरपि कर्मणोऽस्त्यागः, नेत्याह— पुनरिति । तर्हि कर्मत्यागस्तद्योग्येत्थमुभयमाहर्तव्यमित्याशङ्क्य विरोधान्मैवमित्यभिप्रेत्याह— अत इति । द्वयोरकेनानुष्ठानायोगस्योक्तत्वात्तन्मन्यत्वेन संशयो जायते, तमेव संशयं विनादयति— किं कर्मैति । प्रशस्यतरबुद्ध्युत्पत्त्या किमर्थं ? इत्याशङ्क्याह— प्रशस्यतरं चेति । तत्रैवानुष्ठेयत्वे 'प्रशस्य सावकाशस्वमाह— अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं विनिर्दिष्टं— यदनुष्ठानादिति । तदेकमन्यतरन्मे ब्रूहीति सम्बन्धः । उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति विवृज्यते ? तत्राह— सहेति । कर्मत्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् ; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात् सुकरत्वाच्चिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम् ; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैथ्यं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वा-नुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते— सन्ध्यासमिति । कर्मणां सन्ध्यासं ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति— द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः, कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञान-योगाधिकारदर्शनापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरेपेक्षा आत्मप्राप्त्येकसाधनमिति कर्मनिष्ठां शंससि ; इति । तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छ्रेयाश्च श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ— पञ्चमस्कन्धातस्तृतीयचतुर्थार्थ्यां सङ्कतिप्रदर्शनायोका-नुकाशाविषयेकेन पञ्चमस्यानुकाशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह—

चतुर्थेऽध्याय इति । कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिकं चतुर्थीध्यायप्रधानार्थोऽयमिति द्योतनार्थः, सङ्गतिप्रवेशादश-

नार्थं च । तृतीय एवेति— कर्तव्यतोपदेशलक्षण एवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह— इदानीमिति । अत्रैवं सङ्ग्रहश्लोकः— 'कर्मयोगस्य सौकर्यं शैश्वर्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते' [गी. सं. ९] इति । अत्र 'सौकर्यं शैश्वर्यं' इति सङ्गृहीतत्वेऽपि भाष्ये शैश्वर्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवाद्वादः पञ्चमे शैश्वर्योपयुक्ततया क्रियत इति ज्ञानार्थम्; शैश्वर्यं तु तत्राहुक्तत्वात् साक्षात्प्रतिपाद्यम् । 'काश्चन तद्विधाः' 'ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च' इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण कर्मयोगेत्यादिना तृतीयचतुर्थान्यामंशतः सङ्गतिरुक्ता भवति । ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी । तत्र प्रकारशब्देन विशोध्यत इति वचनाच्चातुर्कांशात्पर्ययापौनरुक्त्यं दर्शितम् । तन्मूलं ज्ञानमिति विषाकदशापन्नज्ञानं विवक्षितम् ।

अथ 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' [५।२४] इत्येतदनुसन्धानोऽनुक्रममेषितमंशं सङ्गिहायुक्तमेवार्थं परिच्छिन्नजुन उवाच 'सध्यासं' इति । सध्यासयोगोऽब्रह्मज्ञानं प्रकृतवक्ष्यमाणथाङ्गयोगविषयतया, नाथान्तपरवित्यभिप्रायेणाह— कर्मणां सन्ध्यासं ज्ञानयोगमिति । कर्मणामित्येतदुभयान्वितम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्वं क्वचिदपि नोक्तम्, प्रत्युत तदेवोपादेयतया प्रवृत्तम्, न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा कापि कृता, येन 'सन्ध्यासं... योगं च संसृति' इत्युच्यते; उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि विकल्प इत्येव मन्तव्यं, न पुनरन्यतराधिक्यप्रश्नावकाश इत्यत्राह— एतदुक्तमिति । प्रतिपाद्येत्य-

न्तेन 'सन्ध्यासं कर्मणाम्' इत्यस्याभिप्राये विवृतः । कथाय- निवृत्त्यर्थः कर्मयोगः, तन्निवृत्तौ कर्मयोगे परित्यज्य ज्ञानयोग उपादेयः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति भावः । पूर्वं सन्ध्यास्तस्य पुनर्योमं शंस- सीति ब्रम्हयुदासाय 'शंसति' इत्यनेन पुनःशब्दान्वयमाह—

तृतीयचतुर्थयोरेति । 'द्वितीये' इत्येतत् 'तृतीयचतुर्थयोः' इत्येतेषु भाष्यकारैः स्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरनुवाक्यानु- कारः । अत्र मृदितकषायस्य कर्मयोगस्त्याज्यत्वेत्ययमुपादेयः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे कथमव्यवधानेन तत्सम्भवं इति भावः । 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' [३।८] इति ज्यायस्त्वेन शैसन- मित्यभिप्रायेणाह प्रशंससीति । तत्रेति द्वयोःप्यव्यवहित- साधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । एतयोरित्यत्र निर्धारितान्यतर- विषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविषयतया ननुसक्तत्वं, श्रेय- दशब्दविशेषणतया वा । सौकर्यशब्देऽप्याह्वेति फलस्यैकत्वा- तन्निबन्धनं श्रेष्ठमहिषाद्युक्तमिति भावः । श्रेयः सुनिश्चितमित्य- न्वयः । श्रेयस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणार्थं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह श्रेष्ठमिति । सुनिश्चितमिति श्रेय- दशब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्यात्तद्युदासाय तारतम्यप्रश- नानुगुणेन प्रकृतिप्रत्ययार्थेभ्यश्चान्याय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् । अत्रैकफलसाधनत्वाद्विकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगोऽप्य- स्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन 'यहच्छालामसन्दुष्टः' [४।२२] इत्यादिस- क्पासं 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्यादि कर्मयोगं च । निपमनादिना सकललोककर्मणाः कृष्णः । तद्योक्तम्—यतः कर्षसि देवेश । निपम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मादिनः । इति महाकौमैः । सध्यासशब्दार्थं भगवानेव वदति । अयं प्रश्नान्नयः— यदि सध्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात्, तर्हि सध्यासस्येवद्विरोधि युद्धमिति ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसङ्गतत्वेनैतदध्यायप्रतिपादनमर्थमाह— तृतीयेति । कर्म- योगो नाम कर्मणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्, तथावर्तयितुमशक्यः । फलकामवादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णा- भ्रमविहितकामागुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्च्यते, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्, नान्यः, तस्याप्रकृत्वात् । इदंशब्दायं कर्मयोगः, कामा- दिवर्जनमेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मागुष्ठानं चेति । तत्रार्थं सध्यास- शब्दोक्तम्, द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम् ; तदभिप्रायेण योगसध्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति— सध्यास- मित्यादिना । कुनोक्तमनुनोऽनुवदति ? इत्यत आह—यह- छेति । 'कर्मयोग' इति वदता 'कर्मयोग' इत्येतद्योगशब्देन सम्ब- ध्यत इत्युक्तं भवति । तथा च 'कर्मणां सध्यासं त्यागं' इति व्याख्यानमवदिति सूचितम् । 'शंसति' इत्यनेनान्वयः । चतु- र्थाध्यायोक्तस्यार्थस्यैतदध्यायोत्थानबीजत्वात्तृतीयाध्यायार्थ-प्र- पञ्चात्मकस्याप्यस्य चतुर्थान्वयः युक्तमित्यप्यनेन ज्ञातम् ।

कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतितिनिरासायाह—निय- मनादिनेति । 'निलमैमित्तिककाम्यनिषिद्धरूपसर्वकर्मत्यागः सध्यासशब्दार्थः' इति व्याख्यानां दूषयति— सध्याससि । 'ज्ञेयः ॥ नित्यसध्यासी' [५।३] इति सध्यासशब्दस्य भग- वतैवावस्थाना व्याख्यातत्वात्, तद्विरुद्धं परव्याख्यानमित्यर्थः । यदि सर्वकर्मपरित्यागो न सध्यासशब्दार्थः, किन्तु द्वेषादिवर्जन- मेव; तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात्सध्यासयोगोर्विरोधा- भिप्रायेण श्रेयःप्रलोऽनुपपन्नः स्यादित्यत आह— अयमिति । अत्र श्रेय इति यथास्थितं गीतापदमनूय सध्यासपदानुगुण्ये- नाधिक इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'धोरः' इति चोदितं 'धेया- न्' इति च परिहृतं च, सत्यम् ; अतएवतत्रेवदिन्युक्तमिति अत- स्तरयत्वा सध्यास एव कर्तव्ये किं वैगुण्यमहीकृत्यापि विधीयते युद्धमित्याशयशेषः ॥ १ ॥

७ श्रीमदनुमक्तं पैशाचभाष्यम् ।

सञ्चासकर्मयोगान्यतरश्रैष्ठ्यविविदिष्याऽर्जुन उवाच— सञ्चासमिति । सकलकर्मसञ्चासेन श्रममादिसाधनानुष्ठानेन ब्रह्म जिज्ञासमानस्य ब्रह्मावबोधः स्यादेव । तथा मुमुक्षाः सकलकाम्य-प्रतिषिद्धकर्मसञ्चासेन वासुदेवार्चनबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठतः सन्वशुद्धेनान्तर्रीयकत्वेन सम्बोधः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

८ श्रौतेऽङ्गनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मज्ञानयोगो प्रपञ्चितो; पञ्चमे तु सञ्चास-स्वरूपनिरूपणद्वारेण तावेव प्रपञ्च्येते । तत्र 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम्' [४।२१] इत्यादिना कर्म-सञ्चास उक्तः; पुनः 'योगमातिशोऽष्टि' [४।२२] इति कर्म-योगश्च; तयोरेतत्प्रशस्यं तदेवानुष्ठेयमिति तद्वशुत्सयाऽर्जुन उवाच ।

अयमत्राहुतस्याभिप्रायः— कर्मसञ्चासकर्मयोगौ भवतो-पदिष्टौ, तयोः किमेकपुरुषानुष्ठेयत्वं ? किंवा भिन्नपुरुषानुष्ठे-यत्वम् ? नाहः; कर्मतत्त्वागम्योः स्थितिगतिकल्पस्परविरुद्धत्वेन युगपदेकस्य तद्वद्व्यानासम्भवात् । न च कालभेदेन तत्सम्भ-वति, त्रिद्वद्विद्वदवस्थाभेदेन विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेन वा सञ्चासकर्मयोगयोरैकत्राविरोधादिति वाच्यम्; विद्वत्सञ्चा-सस्य विद्योत्तकालिकत्वेन ज्ञानाङ्गत्वाभावात्; 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्य ज्ञानार्थसञ्चासस्यैवात्र विचार्य-माणत्वात्, विरक्त्यैव कर्मयोगोऽप्यधिकांशत्वेन सञ्चासकर्म-योगयोर्विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेदव्यवस्थया अप्ययोगात् । अत एकपुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे युगपत्कालभेदेन वा तयोरनुष्ठानासम्भवा-दथादन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ यत्प्रशस्तं तदेव कर्तव्यमिति तदेक-मेव मां प्रत्युपदेष्टुमुचितम्, न तु द्वयमपि । अत एव न द्वितीयः; कर्मसञ्चासयोगोऽभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वे अन्यतराङ्गनाथ मां प्रत्येकस्वैवोपदेष्टव्यत्वात् । तथा च पञ्चद्वयेऽपि कर्मसञ्चा-

सयोर्मध्ये प्रशस्तमिदमेव त्वदनुष्ठेयमिति निश्चित्य वक्तव्य-मिति ।

यद्यपि 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्' [३।२] इति प्रश्ने 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' [३।८] 'कुरु कर्मव तस्मा-त्त्वम्' [३।१५] इत्यादिना कर्मैव प्रशस्तं भवदनुष्ठेयमुक्तम्; तथापि तदुपरि पुनः पुनः कर्मसञ्चासप्रशस्तान्त्वमस्यैवं प्रति-भाति— कर्मयोग एव प्रथमं मया किमित्यनुष्ठेयः ? सञ्चास एव कुतो नादृष्टीयते ? इति । न च 'न कर्मणा मनारम्भाभै-ष्कर्म्यं पुरुषोऽज्जते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिग-च्छति' [३।४] इत्यकर्मणश्चित्तशुद्धिहीनस्य वैराग्यासम्भवात् प्रथमं सञ्चासो दूषित इति वाच्यम्; विरक्त्यैव कर्मयोगो-ऽधिकांशत्वेन वैराग्यासम्भवे प्रथमं कर्मयोगस्याप्यसिद्ध्या तदर्थमादौ वैराग्याप्यवश्यसम्पाद्यत्वे सति कर्मयोगवत्कर्म-सञ्चासस्यापि प्रथममविरोधात् । तस्मात् 'कुरु कर्म' [३।१५] इत्यादिपुनर्वर्तनबलपदप्रदेशेन मम न सन्न्यगप्यवसायो जात इति तदर्थमिदानीं वक्तव्यमिदमेव प्रशस्यमनुष्ठेयमिति ।

नवेतदभिप्रेत्य 'लोके सुनिश्चितमित्युक्तम् । सुषु निश्चितं यथा तथा ब्रूहीत्यर्थः । 'सञ्चासं पुनर्मौगं च शंससि' इत्यनेन सञ्चासकर्मयोगयोरैकपुरुषानुष्ठेयत्वपक्षे चिरोद्यो दक्षितः । 'एकं ब्रूहि' इत्यनेन तयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वे मां प्रत्येकमेवोपदेष्ट-व्यमित्येतदक्षितम् । 'यच्छ्रेय एतयोः' इत्यनेन तं पञ्चद्वयेऽपि कलितः प्रमाणो दक्षितः ॥ १ ॥

९ बलभार्च्यविरचिता तत्त्वदीपिका ।

साङ्ख्ययोगेकाधर्मतत्त्वं स्वकर्मकरणं बहिः । इत्यनुद्धा निजश्रेयोनिश्चये पृच्छति क्षमम् ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच— सञ्चासमिति । साङ्ख्यानामेव कर्मणां सञ्चासं त्यागां कथयसि योगं च । तत्र कर्मणां पुन-योगे सम्बन्धं वा कथयसि । नहि कर्मसञ्चासः कर्मयोगश्चैकस्यैकदैव सम्भवतः; विरुद्धस्वरूपत्वात् । तस्मादेकं सुनिश्चितं मम श्रेयो वद ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

सञ्चासं कर्मयोगं च श्रीकृष्णोक्तं धनजयः ।
श्रुत्वा संशयमापन्नः पुनः प्रश्नं चकार ह ॥
अर्जुन उवाच— सञ्चासमिति । हे कृष्ण सदानन्द आनन्दैकदानयोग्य ! कर्मणां सञ्चासं त्यागं 'न मां कर्मणि' [४।१३] इत्यारम्य 'कृत्वाऽपि न निबध्यते' [४।२२]

इत्यन्तं शंससि, पुनः 'योगमातिष्ठ' [४।४२] इत्यनेन योगं च शंससि । एतयोरुभयोर्मध्ये एकं छिन्नचित्तं निर्वातितं ब्रूहि । च पुनरेतयोरुभयोः सकाशादेकमन्यथैक्यः श्रेयोहूपं भक्तिरूपं भवेत्, तन्मे मम त्वदीयस्य सुनिश्चितं संवाच्यं ब्रूहि ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

तृतीयेऽध्याये 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा' [३।३] इति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य 'न कर्मणा-मनारम्भाभैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इत्यादिना कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन भूयसा निर्बन्धेनानुष्ठेयत्वमुक्तम् ।

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इत्यादिना चतुर्थे तुल्यप्रत्ययसम्यग्दर्शनेः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृत्वादिबाधात् । अतस्तैथ्याचेष्टावत्कर्म वा कर्तव्यं सध्यासो वा कर्तव्यं इत्यनारण्या प्रोक्तम् । अथेदानीं पञ्चमपञ्च-योरज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मवानुष्ठेयम् ; सम्पन्ने तु वैराग्ये दृष्टविशेषनिवृत्त्यर्थं कर्मसध्यासं कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चतुर्थे [२१] ‘एतत्कर्मवर्षपरिग्रहः’ इति सध्यासः, ‘योगमातिष्ठ’ [४।४२] इति कर्मयोगाधिकं मां प्रति विहितः । न चैतयोः स्थितिगतिवद्युगपदेकैव मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते, परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोऽर्जुन उवाच— सध्यासमिति । हे कृष्ण पापकर्षण ! मे महां ज्ञानार्थिने सध्यासं कर्मयोगं चेति द्वयं परस्परविरुद्धं कथं शंसिषि कथयसि ? पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतिस्मृती भवतः ‘एव-एत-मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।’ [बृ. उ. ४।४।२२] ‘संसारमेवं निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमास्थिताः’* इति च । तथा ‘तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ [बृ. उ. ४।४।२२] इति । ‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते ततुः’ [मनु. २।२८] इति च । ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या, अत एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तमे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १ ॥

सध्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रीभगवानुवाच— सध्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसध्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

* ‘अक्षिरा अप्याह’ इत्यवतारितमिदं वचनं पराशरस्मृतिव्याख्यायां [२।१९] माधवाचार्यैः ।

१ निश्श्रेयसकरौ मोक्षसाधनभूतौ । ‘कृनो हेतुताच्छील्य —’ (अष्टा. ३।२।२०) इत्यादिना ठः । तेनानात्मवित्कर्तृकावेव सध्यासकर्मयोगावत्र दृष्टौते इति व्यक्तम् । आत्मविदो ‘ज्ञानसकालमुक्तस्य’ (प. स. ८१) मोक्षसाधनरूपोऽस्त्योः पुनरित्युक्तमनासम्भवात् । ‘सुकरयर्थैर्नानावश्यकत्वेऽपि किमप्यन्यदुल्लवत् कारणमनुदृष्ट्वा ज्ञानिनो निष्कामकर्माऽनुष्ठानावश्यकतासिद्धिर्न बाध्यते’ इत्यादिर्नव्योक्तिस्तु, निरस्तकर्तृत्वमोक्तत्वाद्यभिमानस्य नीलीननिखिलप्रपञ्चमस्य प्रारब्धवशेन चेष्टमानदेहस्य परमार्थ-दर्शिनो विविधविषयतासम्भवानुष्ठानात्कल्पितकल्पैव । तथाचोक्तं सर्वज्ञात्मचरैः— ‘समविषयसमुच्चयो न शुक्तो, न हि जगदस्ति विषयः प्रसुक्तिकाले । कतु बत विहितक्रियासमुहः ? कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ? ॥ ’ (सं. शा. ४।९) इति । प्रपञ्चितथायमर्थो भाष्यकारैस्तत्र तत्रेति नेह प्रत्ययते । किञ्चाऽर्जुनस्य स्वानुष्ठेयविषयकोऽयं प्रश्नः । अर्जुनश्चानात्मविदेवैति दर्शितमेव । ततोऽपि तत्प्रतिबन्धनरूपस्यास्य वचसोऽनात्मवित्कर्तृकसध्यासकर्मयोगविषयत्वमवसीयते । तेन नव्यानामेतद्वचनोपपन्नमेनात्मविदोऽपि कर्मयोगाश्रयणमेव धेय इति भगवतो मतोद्घोषणमसन्नतमेव । यच्चन तैरुक्तम्—‘अर्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तसुविषय कर्मयोगोपदेशः कृत इति कल्पनं प्रतारणामात्रमेव । भगवता ज्ञानविज्ञानयोः सम्यगुपदेशेन कृतार्थतां नीरत्वा सम्यग्ज्ञानसम्पन्नेन तेनान्ते युद्धादिकर्मण एव कारितत्वाज्ज्ञानोत्पत्तमपि कर्माऽनुष्ठानस्यैव तदभिमतत्वसिद्धिर्निर्बाधत्वात्—’ इति, तदप्यसारमेव । सहृदीताश्रवणमात्रेणाऽर्जुनस्य सम्यग्ज्ञानसम्पत्त्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । नहि श्रवणमात्रेण सर्वेषां सम्यगुपदेशो भवतीति नियमोऽनुपगम्यन्तुं शक्यते, मननादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षविरोधाच्च । अस्ति चार्जुनस्य गीताश्रवणोपदेशो न सम्यग्ज्ञानमुदपत्येत्यत्र महाभारतीयमेवावगुतीताप्रकरणं प्रमाणम् । तथा ‘त्वं ॥ केवलमज्ञज्ञो धीरतप्तसन्निवितः । शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कदाचन ॥ ’ (म. भा. १।१।१३) इति युधिष्ठिरवचनमपि तस्यानात्मवित्त्वं तत्रासमर्थत्वं च व्यनक्ति गीताश्रवणोत्तरमपि । तस्माद्युक्तमेवाऽर्जुनस्यानात्मवित्त्वादेव तस्मै कर्मोपदेशः कृत इति ॥

ननु सध्यासकर्मयोगयोरुभयोरपि समाने निश्श्रेयसकरत्वे कृतः कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यमुक्तम् ? इति चेत्, सुकरत्वादिति ब्रूमः । तथा चोक्तम्—‘नेहाभिकमनाशोऽस्ति’—(३।४०) इत्यादि । दर्शितं च सध्यासस्य दुष्करत्वमन्यतुपदेशमेव—‘सध्यासस्तु महा-बाहो ! दुःखमाप्नुम’ (५।९) इति ॥ ‘योगेन विना सध्यासो न सम्भवतीति योगस्य विशेषः’ इत्यभिन्नवगुणसादाः । ‘लोकसङ्ग्रहोऽप्युक्तत्वात्कर्मयोगो विशिष्टः’ इति नव्याः । तदसत्, स्वयं सदाचारप्रवृत्तत्वे सति लोकानां सदाचारप्रवृत्तैरुत्पन्नस्य लोक-सङ्ग्रहस्य सध्यासोऽपि समानत्वात् ।

वामनस्तु—‘काम्यसाधनेन फलतः सध्यासं साधयेद्ब्रूही । यज्ञाथैवं साधयितुं नैव शक्नोति मस्की ॥

सध्यासोऽन्तर्भक्तत्वेन कर्मयोगे स नेतरं । कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं न्यासादाह ततो हरिः ॥’ इत्येवैतत् ।

तदपि नातीव सन्नतम्, सध्यासिनाऽनुष्ठेये सभाषौ सकल्यज्ञफलान्तर्भावस्य ‘क्षणमेकं कतुशतस्यापि’ (अ. शि. ३) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।

१ शां. भा.—स्वाभिप्रायमाक्षणाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—सन्ध्यासः कर्मणां परित्यागः, कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं, तावुभावपि निश्श्रेयसकरो निश्श्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निश्श्रेयसकरो तथापि तथोस्तु निश्श्रेयसहेत्वोः कर्मसन्ध्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नेष्वमुल्याख्य प्रतिवचनमुत्थापयति—स्वाभिप्रायमिति । निर्णयाय तद्वारेण परस्य संशय-निश्चयर्थमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमपि-प्रेत्य प्रशस्यतरत्वमभिहितुर्भगवानप्रतिवचनं किमुक्तवान् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—सन्ध्यास इति । उभयोरपि तुल्यत्वशङ्कां

वारयति—तथोस्त्विति । कथं तर्हि तयोरेव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते ? तत्राऽऽह—ज्ञानोत्पत्तिः । तर्हि द्वयोरपि प्रश-स्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—उभावेति । ज्ञानसहायस्य कर्मसन्ध्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि—केवलादिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—सन्ध्यासो ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्श्रेयस-करो । तयोस्तु कर्मसन्ध्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ सद्धारकत्वाभिधानस्य अधिकारि-विशेषनियततया द्वयोःपुण्यवृद्धितत्साधनत्वमुपपादयन्तत एव सुदितकथायस्यापि लोक्यशैष्यसङ्गिनस्तत्स्यैव कर्तव्यतां च द्रव्यन् भगवानुवाच—सन्ध्यास इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्म-योगासापेक्षत्वात्तच्छक्त्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपपत्त्यभिप्रा-येणाह—ज्ञानयोगशक्तस्यापीति । ‘उभौ निश्श्रेयसकरो’ इत्येतस्मान्मर्थ्यत् ‘एकमुपस्थात्स्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्’

[५।४] इति वक्ष्यमाणातुल्यमात्राव निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारिण्येतदेव व्यज्यते । अन्वाच्येतरैतरयोगसमाहारा हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविबुद्धाः । अतः पृथक्त्वात्तैरन्यगर्भः समुच्चय एवात्र कार्यः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपायेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशंसा ? इति शङ्काभ्युदासाय तुनाहः । तदभिप्रायव्यञ्जनाथैवकारः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—नायं सन्ध्यासो यथाश्रमः । ‘द्वन्द्वत्यागात् सन्ध्यासान्मत्पूजैव गरीयसी’ इति वचनात् । ‘तानि वा एतान्ध्वराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्’ इति च । ‘सन्ध्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियारूपः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ॥ तज्ज्ञोऽपि हि यद्वच्छेत्त-वृहस्यो न धार्मिकः । मद्रक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ॥ यदाधिकारो भवति ब्रह्मचर्यपि प्रव्रजेत्’ इति नारदीये । “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् यदहरेव विरजेत्” [जा.उ. ४ या.उ. १] इति च । ‘सन्ध्यासो तु तुरीये वै प्रीतिर्मेव महीयसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः’ इत्या-देश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः सन्ध्यास उक्तः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—सन्ध्यासमिति प्रध्वाक्ये सन्ध्यास इति परिहाराक्ये च सन्ध्यासयोगशब्दौ यत्तिष्ठद्व्याश्रमविषयावेव, तयोः सर्वकर्मत्यागात्तदनुष्ठानरूपत्वात् । ज्ञेय इति वचनं तु न सन्ध्यासशब्दव्याख्यायनपरम् । किन्तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही सोऽपि सन्ध्यासो ज्ञातव्य इति स्तुतिपरमेवेत्यस्य आह—ना-यमिति । अयं परिहाराक्यस्थः । प्रध्वाक्यस्थस्य तात्पर्य-निर्णये तथाऽभ्युपगमात् । योगश्च न गृहस्थाश्रम इत्यपि द्रष्ट-व्यम् । कुतो न ! इति चेत्, अयं तथोस्त्विति सन्ध्यासात्कर्म-योगस्य विशिष्टत्ववचनात्, तस्य चास्मत्पक्ष एव सम्भव-न्यत्रासम्भवादिति भावः । कुतो भवत्येको सम्भवः ? इत्यत आह—द्वन्द्वेति । मत्पूजा मदर्पणबुद्धया कर्मानुष्ठानम् । आश्रमा-

र्थत्वे कुतोऽसम्भवः ? इत्यत आह—तानीति । तान्याधानादी-नि । अत्यरेचयत् अत्यरिचयत इतिवचनादिति वदते । न्यस्य-तेऽस्मिन्सर्वमिति ब्रह्मैव न्यास इति कश्चित् । तदसत्, तपो-ऽपेक्षयोत्तमत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वात् । उपायोपेयमात्रेण सङ्गति-रिति चेत्, तर्हि तत्सिद्धौ लोकेत एवोत्तमत्वसिद्धिरभिधानवैय-र्यात् । गृहस्थाश्रमावत्याश्रमस्योत्तमत्वमुक्तम् । गृहस्थाश्र-मो हि सर्वैश्वर्मापन्नस्तत्समर्थं मण्यसे वयसि अनुष्ठेयो महाफल-लक्षः यस्याश्रमस्तु निष्क्रियश्चरसे वयसि गृहस्थधर्मानधिकृतैरप्य-पञ्चादिभिरनुष्ठेयोऽल्पफलश्चेति केचित्, तन्निरासार्थमाह—स-न्ध्यासस्त्विति । काम्यकर्मरहितत्वात् निष्क्रियारूपोऽपि सध-

—क्षत्रियस्यार्जुनस्य सन्ध्यासाधिकारामेनानुष्ठेयतया प्राप्तः कर्मयोगोऽत्र विशिष्टतया स्मृत्यत इति केचित् । तत्र क्षत्रियस्य वत्तुश्रमाधिकारभावसमर्थनं ‘न हि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपातैरस्ति’ [५।५।१५] इत्यादि वृहदारण्यकभाष्ये द्रष्टव्यम् । विद्वत्सत्यासस्तु क्षत्रियस्यापि सम्भवतीत्युपपादितमेव पुरस्तात् [॥ १११] इत्यलं प्रयत्नात्प्रसक्त्या । —अखिगीता ।

मर्कः । न केवलं सर्वमर्कः, किन्तु न तस्माद्यत्याश्रमाद्युपेयावति-
भवन्यापि यत्फलं प्राप्नुयात् तत्सर्वैर्गुणैश्च यमैरित्यर्थः । ब्रह्मच-
र्यदिव ब्रह्मचर्यं विप्रश्चैव विरजेत्, विरक्तो भवेत् । 'तदहरेव प्र-
-

जेत्' [जा.उ.४या.उ.१] इति श्रुतिशेषः । कर्मत्वाश्रमान्तरम् ।
युक्तं 'नार्य' इत्यादि तदुपबध्दरति— अत इति । अत्र
परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—भगवानर्जुनस्याभिप्रायं विदितवानुवाच—सञ्ज्ञास इति । सञ्ज्ञासः कर्मयो-
गश्चोभौ निश्श्रेयसकरौ मोक्षकरावेव । तर्हि तयोः को विशेषः ? इति चेत्, तयोस्तु कर्मसञ्ज्ञासात्
कर्मत्यागात् कर्मयोगः श्रेयान् । कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात् 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति ॥ २ ॥

८ वं. ब्र. गि.—अत्रोत्तरं सञ्ज्ञास इति । अनेन
श्लोकेन 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि' [५।१] इत्यस्य प्रथम-
श्रुतसमुच्यते । सञ्ज्ञासः कर्मयोगश्चेत्युभावपि ज्ञानहेतुत्वेन

मोक्षहेत् । तयोर्मध्ये स्वादृशस्य सुखश्रोरविदुषः प्रथमं
कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोग एव विशिष्यते विशिष्टः प्रशस्तो
भवति ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—इति प्रश्ने भगवानर्जुनं पुष्टिनिष्ठमत्तं तदोभयकोटिसंज्ञायापन्नं योगसाङ्ख्यसारं ग्राहयन्
पूर्वशिष्टां कर्मयोगस्थितिमुत्तरमाह—सञ्ज्ञासः कर्मयोगश्चेति । हे अर्जुन ! यद्यपि साङ्ख्यीयः सञ्ज्ञासः कर्मयोग-
श्चेत्युभौ मुख्यतः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थसाधकौ, नात्राङ्गप्रधानभावः; एतयोरेकमप्यास्थितः परं श्रेयो मोक्षलक्षणं
विन्दति । तथापि कर्मसञ्ज्ञासात् कर्मणां त्यागात् सर्वस्यैव त्यागो बाह्यतः कर्मयोगो विशिष्यते, तत्त्वज्ञानिनोऽपि
लोकादुपग्राह्यं कर्मकरणश्रवणात् । मनसैव त्यागः, न बाह्यतः । तवापि फलद इति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—भगवानेतदभ्यस्तोत्तरमाह कृपया—
सञ्ज्ञास इति । सञ्ज्ञासः कर्मणां त्यागः, कर्मयोगः कर्माद्विघा-
नमेतादुभौ निश्श्रेयसकरौ मोक्षापादकौ तयोःपि कर्मसञ्ज्ञा-

सात् केवलं कर्मत्यागात्, मदाज्ञया फलानभिलाषेण
मदपेक्षया कर्मयोगः कर्माद्विघातं विशिष्यते, उत्तममि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्योत्तरं भगवानुवाच—सञ्ज्ञास इति । निश्श्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापि
कर्मसञ्ज्ञासाद्विरक्तकृतात् कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसञ्ज्ञासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ? इत्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसञ्ज्ञासीति, यो न
द्वेष्टि किञ्चिद् काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने, चैवविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसञ्ज्ञासीति
ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो ! सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं
निश्श्रेयसकरं स्यात् ? इति शङ्कते—कस्मादिति । अकर्तात्त्व-
विज्ञानात्प्रागपि सर्वदासौ सञ्ज्ञासी ज्ञेयः, यो रागद्वेषौ क्वचिदपि
न करोतीत्याह—इत्याहेति । यथाऽननुग्रीयमानानि कर्माणि
सञ्ज्ञासिने न बध्नन्ति कृतानि च वैराग्येन्द्रियसंयमादिना
निवर्तन्ते, तथैवानमिदं हितफलानि नित्यवैभक्तिकानि योगिनः-

मपि न बध्नन्ति निवर्तयन्ति च तच्चित्तं दुरितमित्यभिप्रेत्या-
ऽऽह—निर्द्वन्द्वो होति । कर्मयोगिनो नित्यसञ्ज्ञासित्वज्ञान-
मन्यथाज्ञानत्वान्मिथ्याज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—एवंविध इति ।
कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन सञ्ज्ञासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः ।
रागद्वेषरहितस्यानायासेन बन्धप्रभवसिद्धेश्च युक्तं तस्य सञ्ज्ञा-
सित्वमित्याह—निर्द्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कुतः ? इत्यत्राह—ज्ञेय इति । यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतस्तद्व्यतिरिक्तं
किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसहस्रः स नित्यसञ्ज्ञासी । नित्यज्ञाननिष्ठ
इति ज्ञेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

४ वै. ता. चं.—द्वयोः श्रेयसाधनत्वाविशेषे कर्मयोग
एव विशिष्यते इति प्रतिज्ञामात्रम्; तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां लौक-

याख्यं हेतुमाहेत्याह—कुत इत्यत्राहेति । 'ज्ञेयः' इति श्लोको
'नित्यसञ्ज्ञासी' इत्येतत्ता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न

मन्तव्यम्, "कर्मयोगो विशिष्यते" [५।२] इति प्रतिज्ञाय ज्ञानयोगनिष्ठस्य सुखेन मोक्षोत्तरसङ्गतत्वात्, "सन्त्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः" [५।६] इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रशंसयमित्यभिप्रायेणाह — यः कर्मयोगीति । काङ्क्षया बाधमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तदेव त्वार्थं च तदन्तर्गततामाप्तुमभवत्स इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रति-

हन्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण तत एव किमपि न द्वेष्टीति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्रव्यस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्वः सहशब्दः । तत एव द्वन्द्वसहश्र्वेति — रागद्वेषवतो द्वन्द्वतितिक्षा न शक्येति भावः । नित्यसन्त्यासित्वे द्विष्यदस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनाय स हीत्युक्तम् । सुखशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह — सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा. — सन्त्यासशब्दार्थमाह — ज्ञेय इति । सन्त्यासस्य निश्चयेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थ स्मारयति — ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी. — "ज्ञेयः" इत्यस्याप्यव्याख्यानं दूषयन् तात्पर्यमाह — सन्त्यासेति । अथान्तरस्याप्रतीतिरिति भावः । ननु "यदच्छालाभस्तुष्टः" [५।२२] इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं 'सन्त्यासं कर्मणः' [५।१] इत्यनुयाजिनस्य प्रश्न इत्युक्तम् । ततश्च जानात्येवासी सन्त्यासशब्दार्थमिति न तं प्रति स वक्तव्यः । तथा च पूर्वपक्षयुक्तेष्विति एवात्यर्थं इत्यत आह — सन्त्यासस्येति । 'सन्त्यासः कर्मयोगश्च निश्चयेयसकरावुभौ' [५।२]

इति यत्सन्त्यासस्य निश्चयेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञातमपि सन्त्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिवर्जनं हि सन्त्यासः । तस्य च निश्चयेयसकरत्वं ध्रुवादिप्रसिद्धमेवेति । अतः सन्त्यासशब्दार्थकथन एव तात्पर्याभावात्तात्पर्यपत्तिरित्यर्थः । ज्ञापकं चास्यार्थस्यास्तीत्याह — ज्ञेय इतीति । ज्ञेयः स्वतन्त्र इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । योगस्य तु निश्चयेयसकरत्वमुत्तरवाक्य एव सेष्यति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा. — कथं श्रेयान् ? इति चेत् — ज्ञेय इति । ज्ञेयो बोद्धव्यः स नित्यसन्त्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । कथम् ? इति चेत्, कामक्रोधादयो द्वन्द्वास्तद्रहितो निर्द्वन्द्वः । हि यस्मान्महाबाहो ! सुखमक्लेशेन बन्धासंसारारम्भमुच्यते मुक्तो भवति । कर्मयोगी कृतसफलकर्मसन्त्यास एवेत्यभिप्रायः । रागद्वेषवियोगात् ॥ ३ ॥

८ वं. ■. गि. — कर्मवैशिष्ट्यमत आह — ज्ञेय इति । सुखं बन्धाद्यच्छ्रूयत इति । 'सन्त्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः' [५।६] इति वक्ष्यते । अतः सन्त्यासापेक्षया सुखेन बन्धमोचकत्वात्ततः प्रशस्तमित्यर्थः । किञ्च कर्मयोगे सन्त्यासस्यान्तर्भूतत्वादपि ततस्तस्य प्राशस्त्यमित्याह — ज्ञेय इति । यः परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं कर्म

निष्फलवशाङ्क्या न द्वेष्टि; तथा न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् । तत्र हेतुः — निर्द्वन्द्वः रागद्वेषशून्यः न नित्यसन्त्यासी ज्ञेयः कर्मणि प्रष्टोऽपि नित्यं सन्त्यासी कृतसन्त्यास एव ज्ञेयः । हि यस्मादेवं तस्मात्सुखेन मोचकत्वादन्तर्गतमित्यस्यत्वाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥

९ वं ० तं दी० — योगमार्गरीत्या कर्मकार्यपि विवक्ष्यमाणलक्षणश्रेष्ठित्यसन्त्यास्येवेत्याह — ज्ञेय इति । यो योगमार्गीयबुद्ध्या कर्मकर्त्ता निर्द्वन्द्वः लाभालाभदिजयजयादिशून्यः । तदाह — न द्वेष्टि काम्यं कर्म, न च कर्ममात्रे फलं काङ्क्षति; किन्तु करोत्येव तथा, स द्वन्द्वसङ्घसनाश्रित्यसन्त्यासी भगवन्निष्ठतया करणाद्योग्यपि नित्यसन्त्यास्येवेति तत्कर्मबन्धात्प्रसक्त एव सुखं यथा भवति तथा इति । अतो महाबाहुभ्यां तथैव तवोचितमिति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त. — अथ श्रेयोरूपप्रबोत्तरमाह सर्वत्यागरूपम् — ज्ञेय इति । यः सन्त्यासी सर्वत्यागवान् सर्वं त्यक्त्वात्येवमर्थं नैकं कर्मपि द्वेष्टि, न चैकं कर्मप्याकाङ्क्षति, स नित्यं ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यः । मदीयत्वेनेति शेषः । हे महाबाहो

सर्वकरणसमर्थ ! हि निद्वयेन निर्द्वन्द्वः कर्म सन्त्यासयोगोर्भेदाज्ञातिरेकेण भिन्नज्ञानरहितो बन्धात् तत्फलजास्तुल्यं प्रबुध्यते । मोक्षे प्रकल्पः मदाज्ञाकरणेऽहं प्रसवो भवामीति भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी० — ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विशेषः, सन्त्यासिनां तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यते ? इत्याशङ्क्याह — ज्ञेय इति । यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतत्त्वचेष्टव्यक्त्येषु वा नित्यं सन्त्यास्येव । एतेन साधनभूतयोः साङ्ख्ययोगयो रागद्वेषराहित्यकृतं साम्यमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परप्राप्तिरूपसाम्यमनन्तरङ्गोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तस्वाभाव्यात् कदाचित्सन्त्यासिनो रागोदये पाताशङ्काऽस्ति, नेतरस्येति स एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं, निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं सत्यानृतयोरतात्मानात्मनोमिथुनं

परस्परार्थासत्त्वद्विहितः साङ्ख्यः, रागाद्युदयद्वेतेरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् । सुखं कर्मकरणायासं विनाऽपि बन्धात् संसारत्वं केवलज्ञानेनैव मुच्यते, न कर्मण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वन्द्वः “द्वन्द्वं वै मिथुनं तस्माद्द्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते” [ऐ. ब्रा. पं. २ खं. १०] इति श्रुतेर्द्वन्द्वं क्षीपुस्योमिथुनं तद्वद्विहितः कृपादित्यागी सन्ध्यासी अनायासेन मुच्यते, रागादि-जयस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अत्र च कृदुन्मन्त्रेणैवैयम्याभावात्सुखं मुच्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—सन्ध्यासकर्मयोगयोर्मिथुनपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न त्म-योनिःश्रेयसकरत्वेमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धमिन्नफली बालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथं ? एकमपि सा-ङ्ख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु सन्ध्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहा-प्रकृतं ब्रवीति ? नैष दोषः यद्यप्युच्यते न सन्ध्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कुतः; भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ साङ्ख्ययो-गाविति । तावेव सन्ध्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदुक्तं सन्ध्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेय-सकरत्वं तथाक्षिपति—सन्ध्यासेति । ततोत्तरत्वेनोत्तरलोक-भवतारयति—इति प्राप्त इति । विशेषेणस्तर्हि कथं वदन्ती-त्यत्रोक्त्यामाह—एकमिति । साङ्ख्यमात्मसमीक्षासाधनमर्हतीति साङ्ख्यः सन्ध्यासः, योगस्तु कर्मयोगः; तावुभापि पृथगित्य-स्यायमाह—विरुद्धेति । शास्त्रार्थे विवेकशून्यत्वं बालत्वम् । उत्तरार्थमवतारयितुं भूमिकां करोति—पण्डितास्त्विति । ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । एकं साधनमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याद्याह्याऽऽह—उभयोरिति । साङ्ख्ययोगयोः सन्ध्यासकर्मागुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयस-फलत्वात् विरुद्धफलत्वशङ्केत्यर्थः । साङ्ख्ययोगयोरेकफलत्ववचनं प्रकरणानुगुणमिति शङ्कते—नन्विति । अप्रकृतत्वमिद-मिति परिहरति—नैष दोष इति । ‘सन्ध्यासं कर्मणां’ [५।१]

इत्यादिना सन्ध्यासं कर्मयोगं चाङ्गीकृत्य प्रश्ने ‘सन्ध्यासः कर्मयोगश्च’ [५।२] इत्यादिना तथैव प्रतिवचने, कथं साङ्ख्य-योगयोरेकफलत्वमप्रकृतं न भवति इत्युच्यते ? तत्राऽऽह—यद्य-पि । प्रतिवचनमपि तदनुसन्धेयं भगवता निरूपितमिति विवे-धानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—भगवांस्त्विति । तदपरित्या-गेनेत्यत्र तत्पदेन प्रश्ना प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसन्ध्यासकर्मयोग-मुच्येते । ‘साङ्ख्ययोगो’ इति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव सन्ध्यासकर्मयोगोरित्यागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना । यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्येति तदेतद्यकीकरोति—तावेवेति । समबुद्धित्वादीत्या-दिशब्देन ज्ञानोपायभूतः शमादिरादीयते । प्रकृतयोरेव सन्ध्या-सकर्मयोगयोस्पादाने फलितमाह—अत इति । ‘साङ्ख्ययोगो’ इत्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरारम्भप्राप्तिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—साङ्ख्येति । ज्ञान-योगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बाला अनिष्ठाज्ञानाः; न पण्डिताः अकृत्वविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वेक आत्माबलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । ‘उभयोरारम्भावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘निःश्रेयसकरानुभौ’ [५।२] इत्य-भिप्रेतं विष्णोर्लोकाभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति । अत्र साङ्ख्ययोगशब्दो न कापिच्छैष्यगर्भसिद्धान्तविषयो, तयो-रप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणसङ्गतत्वात्, ‘तयोस्तु कर्मसन्ध्या-

साकर्मयोगो विशिष्यते’ [५।२] ‘सन्ध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमातुसयोगतः’ [५।६] इत्यादिपूर्वोक्तविरोधात् । शारीकसत्त्वेण च ‘रचनापुत्रपेक्षे नादुमानं, प्रदोष’ [ब्र. सू. २।१।१२] ‘एतेन योगः प्रयुक्तः’ [ब्र. सू. २।१।३]

इत्यादिभिः सृष्टैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः भद्रविधौषापाकरणात्, 'बहवः पुरुषा राजन् (लोके) साङ्ख्ययोगविचार- (रणे) रिणः । नैत (दि) इच्छन्ति पुरुषमेकं कुशलोद्भवा ॥ "समा- (सतस्तु)-सेन तु त्र (य-)द्वेधासः पुरुषै- (कत्व) काल्प्यमु- क्त्वात्" इति मोक्षधर्मै (म.भा. ११३५०३७)-तयोर्विद्वद्वाच वचनाच्च । अतः साङ्ख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम्, तदवधारणत्वं साङ्ख्यम्, योगश्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञान- योगकर्मयोगाद्वैद्यापादानम् । 'पृथग्वालाः प्रवदन्ति' इति न स्वरूपपृथक्त्वं निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्स- मुच्चविधानपरिमिदम्, 'एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' 'यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' [५।५] 'सम्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमानुमयोगतः' इत्यादिभिः पुराणमुनिनस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य 'एकमप्या- स्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतमेदिनिषेधे तात्पर्य- मित्वाह फलभेदादपृथग्भूताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्क- लवादिनां निन्द्यास्यत्वात्, ये प्रवदन्ति ते बाला इति बाल- त्वस्यापवादेतया वचनव्यक्तिर्दिशिता । उत्तरलोकेऽप्येकफल-

त्वाविवरणं साया 'यः पश्यति' इत्यन्य 'स पश्यति' [५।५] इति विधीयते । बालाब्धस्यात्र मुख्ययोगाग्राह्यचरितमाह- अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपकर्मौक्तिकज्ञानेष्वपकर्मवर्गायशब्दे- पचारः; बालसाभ्याम्ना बालाः । 'न पण्डिताः' इत्यत्र अशा- स्त्रीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोकं अकृतज्ञाविद इति । "तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विद्य" [उ. उ. ३।५।१] इत्या- दिप्रसिद्धं सदाचारैरसादैकसमधिगम्यार्थविषयं ज्ञानमिह पाण्डि- त्यम्; अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेदभ्रमप्रकारं 'न पण्डिताः' इत्यस्यापि 'बालाः' इतिवद्विधि विषयत्वं च दर्शयति- कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति- न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्म- वलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति, ये पण्डि- तास्त ते तु न' इति स्वचनन्याकामाहुः; तेषामप्ययमेवार्थः फलतो- ऽङ्गीकार्यः । उभयोः फलमेकं कथं लभ्यं ? इत्यत्राह- उभयोरिति । निर्धारणे षष्ठी; एकशब्दधान्यतरपर्यायः इयोरपि तुल्यफलत्वादन्यतरास्थानेऽपि तत्फलं सिद्धयती- त्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— सध्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' [भाग. ५।११।३] इत्यादौ । अतः कथं सोऽयम इत्यत आह- साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनावि- रोधः । "अधिसुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति" । 'भावः पदव्यः पितरस्पदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्मनाम्' इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— सध्यासं गृहीत्वा योगं त्यज्यमीत्या- शयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्ठे द्वावपि निश्चयैककारौ, तत्रापि सध्या- साध्यागो विशिष्टोऽतो न युद्धं त्वया त्याज्यमिति परिहारा जातः, किमर्थमिदानीं साङ्ख्ययोगावित्युच्यते ? इत्यत आह— सध्या- सौ हीति । दिशब्दे हेतो । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्तावत्या- वश्यकत्वेन । 'न तस्य' इत्यत्र विषयवैराम्याभावे ज्ञानानुत्पत्ति- वचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति लभ्यते । एवं कर्मयोगस्तु ज्ञान- विरोधित्वेनोक्तः । 'अधिसुग्धः' इत्यादावित्यपि प्राहम् । अवगो योगात् । अनेन योगस्य निश्चयैकसत्त्वमप्याक्षिप्तम् । ननु साङ्ख्यं ज्ञानं, योगः प्रभेदः, तयोः कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते ? कथं चानेनोकाक्षेपरिहाराः इत्यत आह— उभयोरपी- ति । न केवलं सध्यासस्य, किन्तु योगस्यापीदुभयोरपि

ज्ञानान्तरङ्गत्वाभ्युक्तो विरोध इत्यर्थः । अनेन साङ्ख्ययोगो पृथ- कसाध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्त इत्येवं व्या- कृत्यतं भवति । ननु ध्रुतिपुराणाभ्यां कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमु- च्यत इत्युक्तम्, अतः कथमेवमभिधीयते ? इत्यत आह— अङ्गीति । अभ्युत्पलक्षिते कर्मणि सुग्धः श्रेयस्करमिति प्रान्तः । धूमतान्तो होमधूमेन तान्तो ग्लानः । धूमात् धूमादि- त्वमेवान्तःपथैवसानमस्येति वा । एवं लोकं स्वयामाश्रयं पर- मात्मानम् । यज्ञशालासनेन धूमोपलक्षितमार्गतां वः पदव्यो- ऽस्त्यदाश्रिता नेत्यर्थः । नन्वकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं न कर्म प्रत्ययवापरिहारायमेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह— ये स्विति । बाला अवि- वेकिनः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगस्य सध्यासयोगत्वात्स्वरूपैक्येन फलैक्यं दर्शयितुमाह—साङ्ख्ये- ति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्भिन्नौ बाला भन्दाः प्रवदन्ति, न पण्डिता बुद्धिमन्तः । यस्मादेकमप्यास्थितः सेवमानः सम्यग्भावदुभयोः साङ्ख्ययोगयोः फलं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

८ वं. ब्र. गि.— नह कर्मणि प्रवृत्तः कथं सध्यासी ज्ञातव्यः कथं तत्तयागयोः स्वरूपविरोधात् ? तत्राह द्वाभ्याम्- साङ्ख्येति । बालाः अज्ञाः साङ्ख्ययोगौ साङ्ख्यया सम्यगात्म- बुद्धिः, तां बह्वीति साङ्ख्यः सध्यासः, योगः पूर्वोक्तकर्मयोगः,

तौ पृथग्विरूढफलो प्रवदन्ति; न पण्डिता ज्ञानिनः । किं तर्हि तेषां मतम् ? तत्राह— एकमपिति । कर्मसध्यासयोरभेदं एकमप्यास्थितः स्वाधिकारानुगुण्येन यथाशास्त्रमङ्घ्रितवान् उभयोः फलं ज्ञानद्वारा मोक्षरूपं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—ननु साङ्ख्ययोगोरेक एवार्थः कथमुत्पाद्यते शास्त्रभेदात् ? इत्याशङ्क्य एकफलविषयत्वेनाभेदमुख्यैकार्थ्यसुपदिशति—साङ्ख्येति । साङ्ख्ये हि कर्मणां सञ्ज्ञासः योगो चोपादानमिति भेदेऽपि स्वकर्मणि द्वन्द्वसञ्ज्ञासपूर्वकं करणमर्थमेकमप्यास्थित उभयोः फलं विन्दतीति । यद्वा उभयोर्मध्ये एकमप्यास्थितः सम्यक् फलं विन्दतीति स्वातन्त्र्येण सीमासितयोः परमपुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम् । ऐकार्थ्येनोपादाने तथेति भगवन्मतम् । तदग्रे स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—उभयोर्होयोपादेयज्ञानिनो मत्स्वरूपा-
द्विजज्ञानिनश्च मूर्खा इत्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्य-
योगौ पृथक् भिन्नतयाऽनुष्ठेयानुष्ठेयत्वेन मताविति बाला-
मूर्खाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः । ज्ञानिन इत्यर्थः । अयं भावः—

साङ्ख्ययोगौ मत्कुण्डलात्मकौ तत्र हेयोपादेयज्ञानं मत्कुण्डल-
योर्मदात्मकत्वात् भिन्नज्ञानं च ज्ञानमेवेति भावः । यतस्तथा
ज्ञानमज्ञानमतः सम्यगास्थितो मत्स्वरूपपरो मदाज्ञया कुर्व-
न्तुभयोरप्येकं फलं मध्यसादरूपं विन्दते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—नन्वेकत्र पाताशङ्का, एकत्र कर्मश्रमः, तदनयोः पथोः कतरः श्रेयान् ? इत्याशङ्क्य द्वयोरपि
फलतः साम्यमित्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्यं 'प्रमित्येकीभावं' [नि. पू. व. १३१५] इति यास्कः । एकीभावेनाभ्या-
नन्यत्वेन व्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति सङ्ख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविला-
पनेनोदिता चेतोवृत्तिः, तत्साधनभूतोऽयं साङ्ख्यः सञ्ज्ञासः । स च दारादिवृद्धयन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन
न्यस्तं लक्षणः प्रविलापनम् । तथा योगोऽप्यसिद्धोत्रसन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्वन्यन्तमनुष्ठानम् । तत्र मुख्यस्य
योगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' [पा. यो. १.१२] इति । वृत्त्यश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासमृतयः' [पा. यो.
१.१६] इति पञ्च । तत्र 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणाणि' [पा. यो. १.१७] तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियं, तज्ज्ञा वृत्तिः शुक्त्या-
दिविषयं आध्यात्म्येन ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजसादिविषयं भ्रान्तिरूपं ज्ञानम् । संशयोऽपि 'इयं शुक्तिर्वा रजतं
वा' इत्यनिर्धारितान्यतरकोटिकं ज्ञानं, स विपर्यय एवान्तर्भवति । विकल्पस्तु 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः' [पा. यो.
१.१९] यथा 'पुरुषस्य चैतन्यं बन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषे चेतन्यतत्सम्बन्धानां पृथक्त्वमस्ति, किन्तु चैतन्यमेव
हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बन्ध्यासुप्तस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते । सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रासमृती लोकप्रसिद्धे । एतासां निरोधेऽपि निर्विकल्पः
प्रत्यागात्मैवावशिष्यते । तावैतौ फलभूतौ साङ्ख्ययोगौ । साधनभूतौ तावेव सञ्ज्ञासकर्मयोगारूढौ । तत्रान्त्ययोः
साम्यं 'ज्ञेयः स नित्यसञ्ज्ञासी' [५.३] इत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते । आस्थितः अनुतिष्ठन् फलं
निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोः फलं विन्दते ? इत्युच्यते—यदिति ।
यत्साङ्ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सञ्ज्ञासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षारूपं, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनैश्वरे समर्प्य
कर्मोप्यात्मनः फलमभिसन्ध्यायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनः ; तैरपि परमार्थज्ञानसञ्ज्ञासप्राप्तिद्वारेण गम्यत
इत्यभिप्रायः । अत एकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अश्रपूर्वकं शोकात्तरमवतारयति—
एकस्यापीति । केचिदेव तयोरैकफलत्वं पश्यन्तीत्याशङ्क्य तेषा-
मेव सम्यग्दर्शित्वं, नेतरेषामित्याह—एकमिति । तिष्ठत्य-
स्तिन्न च्यवते पुररिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽह—मोक्षाख्य-
मिति । योगशाब्दाधेमाह—ज्ञानप्राप्तिः । ये हि जिज्ञासवः
धर्माणि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन तेषां फलाभिलाषमकृत्वा
ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिबुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽत्र योगा

विवक्षयन्ते । अख्यत्यस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं योगिन इति ।
सर्वोऽपि द्वैतप्रपञ्चः, न वस्तुयुक्तो मायाविलासत्वात् ; आत्मा त्ववि-
क्रियोऽद्वितीयो वस्तु सन्निति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानम् ; तत्प-
र्वकसत्यासद्वारेण कर्मभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं
सम्यासकर्मयोगोरविरुद्धमित्याह—तैरपीति । फलैकत्वे
फलितमाह—अत इति ॥ ५ ॥

१ इह पश्य प्रवर्त्ययाप्रोतेः पश्य च गच्छते प्रयोगेण ज्ञाननिष्ठानामनायासेन साक्षान्मोक्षावाप्तिः, कर्मयोगिनां च परम्परयेति
चितम् । अहिनाप्ययमेवार्थ उपस्कृत इति विभावनीयं सूक्ष्मदृग्भिः ।

—अधिगीता ।

कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ।

**सन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥**

१ ब्रह्म सन्यासम् ; पूर्वार्थेऽयोगत आत्तु दुःखत्वेनोद्दिष्टस्य तत्सैवात्र प्रतिनिर्देश्यत्वेन प्रकृतत्वात् । अन्यमर्थं कल्पयत्तस्तु प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसन्नयेयात्ताम् । वाक्यं च भिद्येत । न च ब्रह्मसन्देहस्य सन्यासे गौणत्वात् विलम्बितप्रतिपत्तिस्त्वं वाच्यम् । “न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्” (नारा. ७९) इति श्रुत्या तस्य सन्यासपर्यायपदतावगमः, पर्यायशब्दानां शक्यताबलच्छेदैक्यनियमाच्च गौणत्वाभावात्, पूर्वत्र स्वशब्दोपस्थापितस्यायोगतो दुरवापत्वेनोक्तस्य च सन्यासस्यैवात्र तत्प्रतियोगियोगयुक्ताधिगम्यत्वावच्छेदकतया इष्टिति प्रत्यभिज्ञायत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् ।

अथोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकत्ववति विषये तत्सैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि—‘उद्देशेति सविता तान्नास्त्रात्र एवास्तमेति च ।’ अत्र ‘रक्त एवास्तमेति’ इति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिरस्ययति । (का. प्र. ७) इति कान्यमीमांसकसमायदत्र ब्रह्मसन्देहस्य सन्यासासार्थकत्वमुक्तमिति चेत्—उक्तदोषस्य कमन्कारापकर्षकत्वेन रसाङ्गप्रधानकाव्येष्वेवावश्यं परिहृतव्यादत्रोपेक्षणेऽपि न क्षतिः । अन्याधेक्यत्वेन तु वाक्यभेदादिगुह्यतरदोष-प्रसङ्ग इति यथोक्तमेव युक्तम् । अन्ये तु—मुनिः सन्यासी भूत्वेति व्याचक्षते । तत्र “मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि ध्रुयते—‘गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थं’ इत्यत्र ” (३।३।४७) इति शारीरकभाष्यमनुसन्धेयम् ॥ अत्र ‘साङ्ख्ययोगौ’ (५।४) इत्यादि श्लोकत्रयविषयकं वामनमतं सङ्ख्यस्य सङ्गृह्यते—

समुत्थुणा कर्मयोगसंस्थासौ द्वावपि क्मात् । अनुष्ठेयाविति व्यक्तसमुच्चिदाह्वायुतः ॥

कोन्तेयोऽश्वाङ्गत ततः साङ्ख्ययोगौ यथा पृथक् । मोक्षं दातुं प्रभवत्तत्तयेमावपि नो कुतः ? ॥

ज्ञात्वेति ह्यतस्तस्य सर्वसाक्षी जगद्गुरुः । शङ्खामुलम्पकाकुलं श्लोकद्वयमुदेरित ॥ × × ×

नन्वत्र प्रक्रियाभेदे फलैक्यं साङ्ख्ययोगयोः । कथं स्यादिति चेत्तत्र सङ्केपातिरिद्धिदुच्यते ॥

तत्त्वसङ्ख्या विचाराख्या जडाजडविवेकतः । प्रत्यगात्मावबोधान्ता यत्र तत्साङ्ख्यमुच्यते ॥

उद्देशन्ति सद्गुरुः सलिलधौ कलोलमालाः पृथक् किन्त्वेतासु न किञ्चनास्ति सलिलादन्त्यवस्था तत्पतः ।

तत्पावि प्रकृतेर्ब्रह्मणि विलसन्त्यात्मस्वरूपे तथा तद्विहं तु न तत्र सारमिति सा साङ्ख्यानुभूतिः स्फुटा ॥

वेदान्तालुमतं साङ्ख्यमिदं व्यासादिबर्णितम् । प्राधान्यं प्रकृतेर्यत्र तदन्यत्रात्र समतम् ॥

येषां चित्ते दृढीभूतः साङ्ख्यबोधोऽयमीदृशः । त्रयोदशे वक्ष्यतीह तेषां मुक्तिं स्वयं हरिः ॥

यदात्मतत्त्वमेतेन साङ्ख्यमार्गेण लभ्यते । चित्तवृत्तिनिरोधाख्या योगेनापि तदाप्यते ॥

तत्प्रक्रिया त्वनुपदं षष्ठेऽध्यायेऽत्र वक्ष्यते । एकेनापि द्वयोरेवमनयोः फलमाप्यते ॥ × × ×

अन्योन्यनिरपेक्षत्वमुक्तैवं साङ्ख्ययोगयोः । सन्यासयोगौ न तथेत्युत्तरेणोक्तावान् विभुः ॥

प्रकातव्यतिरेकाभिव्यञ्जकेन ‘तुना’ श्रुत्म् । स्पष्टीकृतोऽयमत्रार्थः सन्दर्भस्तरसातुगः ॥

तन्मोक्षं साधयेयात् साङ्ख्ययोगौ पृथक्परम् । सन्यासकर्मयोगौ न शक्तावित्याशयो द्वेः ॥ × × ×

लक्ष्वाऽधेयमुद्यम्येन साङ्ख्यं सन्यासमूचिरे । योगं च कर्मयोगं यन्नैव सङ्गच्छतेऽत्र तत् ॥

यस्मादिहोक्तं देवेन मुख्यकं साङ्ख्ययोगयोः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

एकेन कर्मणा मोक्षः सन्यासेनाथवा ततः । व्यक्तमभ्युपगन्तव्यो न चैतच्छ्रुतिरसम्मतम् ॥

चेतः शुद्धयति तेव कर्मण कृते न्यासाहते नायुतं न्यासव्यापि भवेत् शुद्धयति यदा चेतस्त्वदेव स्थिरः ।

अन्योन्याश्रयतैवमस्ति नियता यत्कर्मसन्यासयोरेकैव कथं फलं तदुभयोः साध्यं पृथक्चेनचित् ? ॥

अत्राहुस्ते कर्मणा चित्तशुद्धौ ज्ञानद्वारा मोक्षलाभो ध्रुवः स्यात् । सन्यासे च स्वीकृते कर्मणा प्राणाचोर्णानां तत्फलं तेन साद्धम् ॥

एकमप्यत्र सन्यासात्कार्कर्मस्वीकृतेः स्फुटम् । अन्योन्यनिरपेक्षत्वं तयोर्मोक्षे न सिद्धयति ॥

असमदृशीत एवार्थः सर्वथा तत्सुसङ्गतः । व्यर्थोऽन्यस्तत्र दोषास्तु नोक्ता विस्तरसाञ्जसात् ॥ इति ।

अत्र च—‘ननु प्रियतमत्वेन परमानन्दताऽऽस्मि । विवेक्तुं शक्यतामेवं विना योगेन किं भवेत् ? ॥

ययोगेन तदेवेति वदामो, ज्ञानसिद्धये । योगः प्रोक्तो, विवेकेन किं ज्ञानं नोपजायते ? ॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तथोगैरपि गम्यते । इति स्मृतं फलरूपं योगिनां च विवेकिनाम् ॥

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिख्यः । इत्थं विचार्ये मार्गौ द्वौ जगाद परमेश्वरः ।’

(पं. द. ११।८०—८३) इत्यादि ब्रह्मानन्दीयमपि प्रतिपादनमनुसन्धेयम् ॥

अभिनवशुसपादास्तु—‘तु’ शब्दोऽत्रधारणे भिन्नक्रमः । योगरहितस्य सन्यासमार्गं दुःखमेव’ इत्याहुः । —अविगीता ।

१ शां. भा.— एवं तर्हि योगात्सन्न्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हिदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति ? शृणु तत्र कारणम्— त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसन्न्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् ? इति । तदनु रूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु सन्न्यासः साङ्ख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्यायोगः सन्न्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यं ? इत्युच्यते— सन्न्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेनेश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिः, ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः सन्न्यासो ब्रह्मोच्यते "न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः" [म.न.उ. ७८] इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसन्न्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठाक्षणं नचिरेण क्षिपमेवाधिगच्छति प्राप्नोति, अतो मयोक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसन्न्यास द्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा, तर्हि सन्न्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोदयति— एवं तर्हि । सन्न्यासस्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्तत्ववचनमुचितमित्याह— कथं तर्हि । पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति— शृण्विति । कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परादृष्टम् । तदेव कारणं कथयति— त्वयेत्यादिना । केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् । तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति शब्दोऽप्यत्राहतेत्यर्थः । त्वदीयं प्रथममुच्यते तदनुगुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्वहितात्केवालो देव सन्न्यासाद्योगस्य विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह— तदनु रूपमिति । ज्ञानापेक्षः सन्न्यासस्तर्हि कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽह— ज्ञानेति । तर्हि कर्मयोगे कथं योगसादः सन्न्यासशब्दो वा प्रयुज्यते ? तत्राऽह— यस्त्विति । तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति— कथमित्यादिना । कर्मास्तुष्टानाभावे बुद्धिशुद्धपभावात् परमार्थसन्न्यासस्य

सम्यग्ज्ञानात्मानो न प्राप्तिरिति व्यतिरिक्तमुपन्यस्यान्यथमुपन्यस्यति— योगेति । पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः । सामान्यभावे कार्यप्राप्तिरयुक्तेति मत्वाऽह— दुःखमिति । योगयुक्तत्वं व्याचष्टे— वैदिकेनेति । ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः । ब्रह्मोक्तिं व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे— प्रकृत इति । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह— परमात्मेति । लक्षणशब्दो गमकविषयः सन्नासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकभूतिप्राप्तयामिति— न्यास इति । कथं सन्न्यासे हिरण्यमभेदावौ ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ? द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह— ब्रह्मा हीति । ब्रह्मशब्दस्य सन्न्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह— ब्रह्मेत्यादिना । नयाः लोतासीव निम्नप्रवणानि कर्मनिरतिरां परिपक्वभावस्य करणानि सर्वतो व्यावृत्तानि रिस्ताशेषविशेषकूटस्थप्रत्यगात्मन्येषप्रवणानि भवन्तीति कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासप्राप्त्युपायत्वे फलितमाह— अत इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— इयान् विशेष इत्याह— सन्न्यासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगाद्वे प्राप्तुमशक्यः योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगं साधयति, दुःखसाध्यत्वाद्दुःखप्राप्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति वचनं, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते ? अत्यन्ततुल्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायां सौकर्यशैष्ट्याभ्यां वैशिष्ट्यम्, फलस्यान्तर्गत्युत्पत्त्या च विकल्पः, अविकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्परिचितम्बोत्पाद्यनैरर्थक्यमित्यभिप्रायेण वैषम्यमुच्यत इत्याह— इयान् विशेष इत्याहेति । तुशब्दोऽन्योन्यवैषम्यपरः, 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगत्वस्वरूपेन न सिद्धयतीत्यभिप्रेतम् । तदाह— कर्मयोगाद्वे इति । 'शक्यमज्ञलिभिः पातुं वाताः' [वा. रा. ४।२.८८] इत्यादिदुःखशब्दस्यात्र ननुसक्यम् । मुनिवशे प्रकृतापेक्षिनः प्रकृतिप्रत्ययावैविर्वाणं मननशील इति । तत्राकर्तृत्वात्सन्धानप्रकरणबलात्मानस्यतात्पर्यविषयत्वोक्तिः, स्वयमेव ज्ञानो. ६०

योगमन्तरेणेत्यर्थः । 'दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्येतद्व्यतिरिक्तमुपन्यस्यतात् सुखेन कर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नचिरेण' इति क्वः क्रियान्वये चिरेणान्वयिगमो न स्यादिति भ्रमः स्यात्, तद्युदायाय नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत् नचिरेण इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहिततात्प्राप्तिसाधनत्वं वदता प्रकृतः सन्न्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । तद्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पुरयति— ज्ञानयोगयुक्त इति । दुःखसाध्यत्वाद्दुःखनिवृत्तफलो ज्ञानयोगः ; कर्मयोगस्तु दुःखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैषम्यमनेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.— इतश्च सञ्ज्ञासाधोगो वर इत्याह— सञ्ज्ञासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादिकलं न भवति, अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य, मोक्षाद्येव हि फलम् । अन्यत्तत्फलमल्पत्वादफलमेवासाध्यः । तच्चोक्तम्—‘विना मोक्षफलं यतु न तत्फलमुदीर्यते’ इति पात्रे । यतु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति; यथा पद्मरागस्य तण्डुलमृष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्सञ्ज्ञास इत्याह— योगयुक्त इति । मुनिः सञ्ज्ञासी । तच्चोक्तम्— ‘स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः’ इति ॥६॥

६ अ. प्र. दी.— सञ्ज्ञासस्त्वित्यस्य सङ्गतिमाह— इतश्चेति । ननु प्राक् सञ्ज्ञासाधोगस्य वरत्वे न कोऽपि हेतुरुक्तः, तत्कथमेवमुच्यते । मेवम् ; सञ्ज्ञासस्य योगावरत्वे बाधकं परिहृतम् । साधकमिदानीमुच्यते । बाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम् । तत्सादित्येति युक्तम् । पूर्वं सञ्ज्ञासस्य निश्चयेयकरत्नमुक्तम्, इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते ? किं वाऽनेन साधकमुक्तं ? इत्यतो व्याचष्टे— योगेति । विष्णवर्ण-बुद्ध्या करणाभावसञ्ज्ञासमात्रेणेति शेषः । आदिपदेन ज्ञानं युज्यते । तस्य केवलसञ्ज्ञासिनः । योगाभावे सञ्ज्ञासी निष्फल एवेत्येतत् युज्यते, मोक्षाभावोऽपि तात्कालिकापमानादिदुःखाभावोऽपि बाधित्यत आह— मोक्षादीति । अत्र पुराणसम्मतिमाह— तच्चेति । ननु मोक्षफलाभावेऽपि ध्यानादिनैव कृष्या-

दिकं सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विश्रु-
णोति— यस्त्विति । महाफलं साधयितुं योग्यमित्यर्थः ।
मोक्षादिप्रणं प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भावः । ननु सञ्ज्ञासत्,
योगस्य वरत्वमनेन साधितं तत्किमुत्तरार्थेन ? इत्यत आह—महा-
फलश्चेति । महत्फलं यस्मात् तथोक्तः । योगाश्रित्वेन ततोऽव-
रत्वं सञ्ज्ञासस्य सिद्धाधीयमितम् । तयान्वयव्यतिरेकाभ्यां
सिद्धयति । तत्र पूर्वार्थेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमात्रेण इत्यर्थः ।
ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्, सत्यम् ; तथापि नरमात्रित्वेन
विशेषः । नन्वत्र सञ्ज्ञासवाचकं न धृत्येत तत्कथमेवमुच्यते ?
इत्यत आह— मुनिरिति । मुनिशब्दस्य कामवर्जनक्षप-
सञ्ज्ञासवचनत्वं कुतः ? इत्यत आह— तच्चेति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मसञ्ज्ञासात्कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं, कथं विशिष्टः ? इत्यत्राऽह— सञ्ज्ञास-
स्त्विति । सञ्ज्ञासो ज्ञाननिष्ठा महाबाहोऽयोगिभिर्दुःखेन प्राप्यते; कर्मभिस्तु सुखेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्राप्यते, अतः कर्मयोगो विशिष्यत इत्युक्तम् । यतः योगयुक्तो मुनिर्ज्ञानी ब्रह्म अचिरेणाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

८ वै. शि.— एवं ‘श्रेयः स नित्यसञ्ज्ञासी’ [५।३]
इत्येतदुपपादितम्; इदानीं ‘सुखं बन्धाव्युत्थयते’ [५।३]
इत्येतदुपपादयन् कर्मसञ्ज्ञासयोगेकपुरुषादुपेयत्वं भिन्नपुरुषानुपे-
यत्वं वा ? इति प्राक्पृष्टयोरुत्तरमाह— सञ्ज्ञास इति । अयो-
गतः कर्मयोगं विना तु सञ्ज्ञासः प्राप्नोति दुःखं दुःखहेतुः;
अशक्य इति यावत् । कर्मादृष्टानजन्मचित्तबुद्धयभावे सञ्ज्ञास-
हेतुवैराग्याभावात् । यदा योगो विना कृतः सञ्ज्ञासो दुःख-
भानुमेव भवति, चित्तबुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठया असम्भ-
वात्, शोधके च कर्मण्यनधिकारात्; अतः कर्मब्रह्मोभयव्र-
त्त्वेन तस्य महत्सङ्कटमेव स्यादित्यर्थः । कर्मयोगयुक्तस्तु चित्त-
शुद्धिवैराग्यसम्पत्त्या मुनिः सञ्ज्ञासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानान-
न्दात्मकं अचिरेणाधिगच्छति साक्षात्करोति । अतः कर्मयोगं
विना सञ्ज्ञासस्य दुष्करत्वात्कथञ्चित्तुतस्यापि तस्यानर्थकर-
त्वेन फलवत्त्वाभावात् सुकरः शीघ्रफलदश्च कर्मयोगस्ततो
विशिष्यत इत्यशस्य मुखक्षेः प्रथमं कर्मयोगं एवानुष्ठेयः न

तु सञ्ज्ञासः ; स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति
‘न कर्मणाम्’ [३।४] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

अत्र कर्मयोगासम्बन्धव्यतिरेकाभ्यां सञ्ज्ञासहेतुत्वोक्त्या
कर्मसञ्ज्ञासयोरङ्गाङ्गीभावप्रदर्शनात् तयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वमुक्तं
भवति । न च विरोधाद्युपपदकस्य तदनुष्ठानादसम्भव इति
वाच्यम् ; कालभेदेन तत्सम्भवात् । युज्यते मत्वविरक्ति-
दशयां कर्मयोगो विरक्तिदशयां सञ्ज्ञासाश्च । न च कर्म-
योगस्यापि वैराग्याधिकात्वाद्द्विरक्यविरक्त्यवस्थाभेदेन कर्म-
तत्यागव्यवस्था न युक्तेति वाच्यम् ; कर्मयोगहेतुवैराग्यात्
सञ्ज्ञासहेतुवैराग्यस्य भिन्नत्वात् । तीव्रतरं हि वैराग्यं सञ्ज्ञास-
हेतुः । यथाऽतितीव्रायां बुद्ध्यायाश्चपलायां भोजनान्द्रव्यो
न्यापारो न रोचते, भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते;
तथा संसारविरतावतितीव्रायाश्चपलायां सञ्ज्ञासं विना-
ऽप्यत्र रोचते, सञ्ज्ञासे च विलम्बो न सद्यते । तदेतादृशे
तीव्रतरे वैराग्ये सञ्ज्ञासः, तदभावे कर्मयोग इति व्यवस्था-
सम्भवाच्च कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च साङ्ख्येऽभिप्रेतं कर्म—सञ्ज्ञासं विनाऽपि योगेनेह हि सिद्धिर्भवति, न तु योगं
विना सञ्ज्ञासिनो भवतीत्याशयेनाह— सञ्ज्ञासस्त्विति । हे महाबाहो ! कर्मसञ्ज्ञासस्तु योगव्यतिरेकेणाप्यु-
दुःखरूपः । समुलं हि योगः तस्मिन्प्राया कणव्यतिरेकेण कस्य सञ्ज्ञासः ? नह्युक्तस्य त्यागो युज्यते, सिद्धत्वात् ।
साङ्ख्यीयो मुनिरपि योगयुक्तोऽचिरेण ब्रह्माधिगच्छति; नान्यथेति भम मत्तम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भयोरैकफलत्वे उभयरूपता किं ? किञ्च भगवतो रसकल्पान्नसस्य च द्विरूपत्वादेकरूपत्वेनाक-
ट्याशङ्क्यामाह— सञ्ज्ञासस्त्विति । हे महाबाहो !
मन्यासस्तु अयोगतः योगं विना आप्तुं श्रामुं दुःखं, दुःखरूपमि-
त्यर्थः । अत्रायं भोक्तृ-सञ्ज्ञासस्य साङ्ख्य-रामस्य विप्रयोग-
रूपत्वात्, योगस्य संयोगात्मकत्वात्, विप्रयोगस्य संयोगपुत्र्या-
योगं विना न तस्मिन्निदं स्यादत उभयरूपत्वेन कथनमित्यर्थः ।

११ नी० भा० नी०— नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गावुक्तौ स्यातां, तत्र “नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय ” [श्र.च. ३।८+६।१५] इति श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह— सञ्ज्ञासस्त्विति । सञ्ज्ञासो नैककर्म्यं अयोगतो
योगं विना आप्तुं दुःखं हे महाबाहो ! । अयमर्थः— निर्विकल्पकसमाधिपि “तत्त्वमसि” [छां.उ. ६।८।७—१४]
इत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव, न सतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्याभावाज्ज्ञातश्रुतिविरोधः । “शान्तो
दात उपरतस्तिष्ठतुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [ब्र.उ. ४।४।२३] इति श्रुत्यैव शमादिवत्स-
माधिरूप्यामदर्शनाद्यैव तस्य दर्शितत्वात् । तथा च समाहितपदं वास्तविककार्यव्याख्यातम् । “स्नातन्त्ये येपु कर्तुः स्था-
न करणाकरणं प्रति । तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणिह शमादिभिः” । शमादिभिः शमादिश्रुत्या । “अस्वानन्द्यं तु
येपु स्यात्करणाकरणं प्रति । समाहितोक्त्यायेदानीं तन्निरोधो विधीयते” — अस्वानन्द्यं गुरुपदेशापेक्षत्वं, येपु मान-
मेयव्यवहारतिरोधेपु । “पिण्डीकृत्येन्द्रियग्रामं बृह्दावारोप्य निश्चलम् । विषयांस्तस्मिन्नीत्यक्त्वा तिष्ठेच्छिदुरोधतः॥
एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमाह्वगत् । इति । एवं व्यतिरेकसु-
क्त्वाऽन्वयमाह— योगयुक्त इति । मुनिः सञ्ज्ञासो न चिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माभिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण, न तु
केवलसञ्ज्ञासी । यथोक्तं ‘न च सञ्ज्ञसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति’ [३।४] इति ॥ ६ ॥

सम्यग्दर्शनप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वतोऽपि योगिनः सकारणा कर्मालिप्ता ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

१ शं. भा.— यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन— योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा
विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्वपर्थ-
न्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स
तत्रैवं वर्तमानो लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते, न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ आ. शं. व्या.— ननु पारिभाष्ये परिशुष्य श्रवणादि-
माधनसङ्कलुतिष्ठतो त्वस्यस्यमोक्षपदस्यापि यथापूर्वं कर्मा-
ण्युपलभ्यन्ते, तानि बन्धहेतवो भविष्यन्तीत्यापाङ्गण ओकान्तर
भवतायति— यद्वा पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन
यदा पुनरेव पुरुषो योगयुक्तत्वादिविशेषणः सम्यग्दर्शी सम्प-
द्यते, तदा प्रातिभासिकी श्रुतिमनुसृत्य पूर्वेषु न लिप्यत इति
योजनम् । योगेन नित्यैर्निर्विकल्पकमांशुग्राहेनेति यावत् । आदी

नित्याशङ्कानुगतातो रजस्तमोमलान्यामकद्रुपेनं मयं सिद्धय-
नीत्याह— विशुद्धात्मेति । विशुद्धो कार्यकरणज्ञातत्वापि
स्वाधीनत्व भवतीत्याह— यिजितेति । तस्य यथोक्तविशो-
धनवतो जायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह— सर्वभूतेति । सम्य-
ग्दर्शिनस्सिद्धिः कर्मानुष्ठाने कृतत्वे ? तदनुष्ठाने वा कृतो बन्ध-
विशेषमिदः ? श्रयाशङ्क्याऽऽह— स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं
मममर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्ध-
मनाः । विजितात्मा स्वाध्यासे कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः । कर्तु-
रात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानामात्मभूत आत्मा
यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा; आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां स्वस्य चैकाकार आत्मा;
देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वासम्भवात् । प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादि-

देहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' [५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स एवम्भूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते न सम्बध्यते । अतोऽचिरात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिक्ये हेतुर्बुध्यते—'योगयुक्तः' इति श्लोकेन । पूर्वावात्मशब्दे मनोविषयौ, जितेन्द्रियसमभिव्याहारात् । 'योगयुक्तः' इत्येतैव सिद्धौ विशुद्धमनस्त्वे हेतुः शास्त्रीय इत्यादिनोच्यते । विशुद्धिरत्र रजस्तमोगिहृतिस्तन्मूलरागद्वेषादिकषायनिवृत्तिश्च । प्राक्समर्थितं स्मारयति स्वाश्रयस्त्वे कर्मणीति । प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वस्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेहः' इति परब्रह्माख्यानं गदमिति भावः । सर्वेन्द्रियकुटस्थे मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण तत् एवेष्टुक्तम् । सर्वभूतेत्याशुपदानाय कर्तुरित्युक्तम् । प्रथमस्य सूत्रशब्दस्यात्र देवादिदेवमाश्रयिष्यतां, द्वितीयस्य क्रियात्मातां विग्रहे च दर्शयति सर्वेषामिति । भिन्नानमैक्यं हि विरुद्धमित्यत्राह आत्मयाथात्म्यमिति । अयमभिप्रायः—सत्यं न स्वस्वैक्यं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षानुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वेकाकारत्वं, यथा सर्वस्मिन् ग्रहे वर्तमानो हो द्विरयमेवेत्युक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वद्वापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानो 'अयमेवावस्था' इति प्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य चात्मनः समानत्वमुक्तं भवति । ननु सामानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धं, देवतियमाज्ञानक्षत्रिय-

ब्रह्मचारिण्युद्धयपण्डितापण्डितशक्ताशक्तविक्रदरिद्रस्थविरातस्यादिनिरवधिकैक्यमनिर्भरत्वादामनाम्; अन्यथा 'बाह्यो यजेत' [अ. ब्रा. ५।१।६।९] इत्याद्यारापयेन्नाश्रयीयप्रयोगोऽपि भज्येतेत्यत्राह देवादिभेदानामिति । अयं भावः—'सत्यं देवादिबैभर्म्यं प्राप्नामिकमेव. तत्तु न स्वरूपयुक्तम्, तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्धनत्वात्; शुद्धाकारविवक्षया तु समानत्वमिहोच्यते' इति । साम्यस्यात्र विवक्षितत्वे सत्त्वात्मनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति प्रकृतिवियुक्त इति । 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्यत्र न तावन्निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याकोपप्रसङ्गात्; न च कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति, तथा च सति निष्फलप्रयासत्वेन तत्स्यानुष्ठानप्रसङ्गात् । अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपितु कर्मयोगं कुर्वन्त्यात्मसाक्षात्काराख्यविवरोधिना केनचित् लिप्यत इत्येवार्थं इत्यभिप्रायेण अनात्मन्यात्माभिमानेनेत्याशुक्तम् । 'नैव किञ्चिद्विकरोमि' [५।८] इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः । 'न लिप्यते' इत्यत्र सवासनं सम्बन्धनिषेधो विश्वसित इत्याह—न सम्बध्यत इति । प्रस्तुताथेतया निगमयति—अत इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—एतदेव प्रपञ्चयति—योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । यैश्चा-
मोतीत्यादेः । स आत्मभूतः स्वसर्पपि प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वादुत्तरस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—एतदेवेति । योगयुक्तस्य सञ्ज्ञासस्य महाफलत्वमेवं । प्रपञ्चं च '५० न द्वेष्टि' [५।१३] इत्यश्रोकोद्देशादिवर्जनकारणोपपत्त्यासेन 'ब्रह्माधिगच्छति' [५।१६] इत्यश्रोकोद्देशाद्विनावान्तरफलोपपत्त्यासेन चेति ज्ञातव्यम् । 'सर्वभूतात्मभूतात्मा'

इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—सर्वेति । सर्वसूतानामात्मभूतः कथं ? इत्यत उक्तं यथेति । एतन्निर्वचनमाश्रित्य न स्वल्पस्वमित्यर्थः । स आत्मभूत इति सर्वभूतात्मभूत इत्युक्तस्यानुवादः । 'स्वसमीपं' इत्यादिविद्वितीयात्मशब्दस्यार्थः । एवं जानन्नत्र विवक्षितः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—अतः-योगेति । योगयुक्तो विशुद्धात्मा प्राप्तसर्वशुद्धिर्विजितात्मा रागद्वेषाभ्यामनाकृष्यमाणो जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषु भूतेष्वान्तर्गतैकत्वदर्शी कर्माणि कुर्वन्नपि तत्फलैर्न लिप्यत न सम्बध्यते ॥ ७ ॥

८ वे. अ. गि.—ननु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छति' [५।१६] इत्युक्तमयुक्तम्, कर्मणो बन्धहेतुत्वादित्यत आह—योगे त । निष्कामत्ववैभवापण्डितशुद्धीयमानं कर्म योगः, तेन युक्तः पुरुषः विशुद्धात्मा निर्मलान्तःकरणः, तथा विजितात्मा वशीकृतदेहः जितेन्द्रियश्च सन् । अनेन 'शरीर-बाह्यमनोभिर्यत्कर्म प्रारभतेऽर्हति' [१८।१५] इति वक्ष्यमा-

णत्रिविधकर्मलेपाभावः सूचितः । एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवस्थ-
म्भावीत्याह—सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादित्यन्त्यान्तानामात्मभूत आत्मा यस्य स तथोक्तः, अद्वितीयात्मतत्त्वदर्शीति यावत् । एवम्भूतः कुर्वन्नपि लोकानुग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म न लिप्यते न बध्यते ।

यत्रच मयुसुन्दनसरस्वतीभिरुक्तम्—“सर्वभूतानामा-

१ यथाप्नोति यदादत्ते यथापि विषयानिह । यथास्य सन्ततो
इति श्लोकोऽत्र लक्ष्यते ॥

भावस्तेनात्मेति निरुच्यते ॥ [लि. पु. भ. आ. ७।१६]

स्मभूत आत्मा यस्येति भाष्यकारीयव्याख्यानो 'सर्वभूतत्वात्' इत्येतावतैवार्थलाभात् 'भूतात्मा' इत्यधिकम् । अतः सर्वात्म-पदाम्नां जडाजडे विवक्षित्वा सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्येति व्याख्यायं समञ्जसम् । चेतनाचेतनात्मकं सर्व-मात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थः" इति, तदसत्; 'सर्वभूतात्मभूत'—इत्येतावतैवार्थलाभेन भवव्याख्यानोऽपि द्वितीयात्मपदवैयर्थ्यात् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थलाभा-

यात्मपदं सार्थकमिति चेत्, सर्वभूतात्मभाषापक्षत्वात्मादिवि-ल्लभ्यार्थलाभाय भूतात्मपदमपि सार्थकमिति समानम् । वस्तुतस्तु भवद्वयाख्यान एवास्माज्जस्यम्; सर्वपदेनैव चेत-नाचेतनलाभेन प्रथमात्मपदवैयर्थ्यात् 'सर्वात्मा' इति द्वन्द्वाम्ब-श्रुतद्वितीयभूतपदेनैव 'सर्वभूत आत्मभूतः' इत्यर्थलाभेन प्रथमभूतपदवैयर्थ्याच्चेति न किञ्चिदेतत् । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यातमनवधम् ॥ ॥

१ व ० त ० दी०—स्वमतस्कोरणार्थं तद्योगिनं लक्ष्यति त्रिभिः । त्रिगुणातीतत्वात्तस्येतिभावेन योगयुक्त इति ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—ननु ब्रह्मप्राप्तिरेवोक्तमा तदा भक्त्यैव तत्सिद्धिरिति निवतस्वफलभोगप्रकारकमेककरणं किम्योजनकं ? इत्याशङ्क्याह—योगयुक्त इति । योगयुक्तो मत्स्ययोगात्मवान् । विशुद्धात्मा विशेषेण शुद्ध आत्मा अन्तःकरणं कामादिभावच-दितं यस्य । विजितात्मा विजितो वशीकृत आत्मा भगवत्स्व-

रूपं येन । जितेन्द्रियः जितानि इन्द्रियाणि स्वभोगादिरूपाणि येन । सर्वभूतात्मा सर्वभूतात्मरूपो भगवान् ॥ एवात्मा स्वरूपं यस्य, तादृशो भवान्नाम लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्वन् लिप्यते तत्फलभोगेन न बध्यते ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०—योगेति । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः, अत एव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेण हीन आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य । निर्विकल्पपावस्थायी केवल एव चेतनोऽस्ति, नान्यदेत्युक्तम् । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' । 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' [पा. यो. १।३।४] इति । तदा वृत्त्यभावे इतरत्र वृत्ति-काले इति सौत्रपदद्वयार्थः । अत्र हेतुः—यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । पञ्च शुद्धस्वरूपपदार्थं षष्ठस्तस्य तत्पदार्थभेदमाह—सर्वभूतात्मेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादित्स्मभ्यर्थनानां विद्यदादीनां च चेतनाचे-तनानामात्मभूतः षष्ठादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतं कारणानन्यत्वात्कार्यस्य, सर्वभू-तात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु 'सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य' इति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत इत्यधिकमिति दूषितं, स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यस्येति विप्रदो दर्शितः (मधुसूदनसरस्वतीभिः) तत्र सङ्कोचे कारणाभावात्सर्वपदेनैव चिज्जडयोर्मिहे परस्याप्यत्वभूते-त्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वं च आत्मनश्च तद्भूत आत्मा यस्येति त्रिगुह 'सर्वात्मभूतात्मा' इत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैयर्थ्यं च । भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यभूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशामेदं दृश्यते, परस्य तु षष्ठादानत्वाल्लिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्मभेदोऽवगम्यत इति विद्वद्भिरविनयः श्रुतव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यागात्मा अतोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते, असङ्कल्पज्ञानान्ता कत्रादिबाधितत्वाच्च । व्युत्थाने तत्पतीतावपि सत्त्वातदंष्ट्रोरगवदबाधकत्वाच्चैत्यर्थः ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यङ्कृण्वन्स्पृशजिघ्रन्मिषन्मिषन्नपि ।

प्रलपन्विस्मृजन्गृह्णन्मिषन्मिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेचीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शित्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येत ? इत्युच्यते—मन्येतेति पूर्वेण सम्बन्धः । यस्यैव तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्पददर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंस्थास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानमयोजनय प्रवर्तते ॥८॥१॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यर्थाकृत्य तैरस्य विदुषो बन्धो नास्तीत्युक्तम्, इदानीं वस्तुतस्तस्य कर्मण्येव न सन्तीत्याह— ॥ चेति । लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्मणि सन्तीत्याद्यङ्ग्य स्वदृष्ट्या तदभावमभिप्रेत्याऽह— नैवेति । साधे समनन्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्पापयति— कदेत्यादिना । चक्षुरादिज्ञानेनैवैवांगिकर्मैर्निर्भेः प्राणादिवायुमेदेरन्तःकरणचतु-

ष्टयेन च तत्त्वैष्टानिर्वर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वां प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्धानो नैव किञ्चित्करोमीति विद्वान्प्रतिषेधेत्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रतिपत्तिकर्मसूतं कर्मसंन्यासं फलात्मकमभिलषति— यस्येति । अहस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसम्भवात्कृतः संन्यासेऽधिकारः स्यादित्यावाङ्मयाऽह— न हीति ॥ ८ ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— यतः सौकर्याच्छैश्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु— एवमात्म-तत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन् अनुसन्धानो नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलोन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतपीडार्थं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

४ वे. ता. सं.— एवमर्जुनस्य परिपृच्छतः साक्षात्प्रश्नस्योक्तसुक्तम्, अथ तदाशयविशेषो भगवत आभिप्रायिकं वाक्यसुतरसङ्गत्यर्थे दर्शयति— यत इति । तुकोऽत्र योगनिष्ठः, तत्त्ववित्, तदन्तर्गतात्मतत्त्वविज्ञानवान्, तदाह— एवमात्मतत्त्वविदिति । 'पश्यन्, शृण्वन्, स्पर्शान्, जिघ्रन्, अश्रन्' इति चक्षुरश्रोत्रत्वप्राणजिह्वाह्मज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । 'गच्छन्, प्रलभन्, विजृम्भन्, गृह्णन्' इति पादादिकर्मेन्द्रियव्यापाराः । तत्र 'विजृम्भन्' इति पायुपस्यव्यापारसङ्ग्रहः । उक्तं च 'पायुपस्ये विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरोपस्य विसर्गे चाभिक्रमातः' इति । 'चपन्, क्षपन्, उन्मिषन् निमिषन्' इति गुणप्राणव्यापाराः । स्वापस्य तमोऽस्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्वं सिद्धम् । 'उन्मिषन्, निमिषन्' इति तु व्यानाख्यप्राणव्यापारः । 'क्षपन्' इति ॥ प्राणसंज्ञप्राणविशेषव्यापारः । 'गृह्णन्' इति पाणिव्यापारपरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तत्रेण ग्राहकः । 'तदपानेनानिष्ठक्षतदावयस्य य एषोऽस्तस्य ग्रहो यदायुः' [ऐ. उ. ३।१०] इति । एवं विभागग्रापनाय—

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणादिवेत्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसंवादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहलक्षणया लक्षयतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियाणेषु' इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यवहाराय स्वविषयेष्वित्युक्तम् । नन्विन्द्रियप्राणेष्वेकसु कर्तृत्वात् व्यासः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च प्राप्तिरेव स्यात्, अतएव कर्तृत्वस्य 'कर्ता शान्तार्थवत्त्वात्' [ब्र. स. २।३।३३] इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्षतमुक्तम्, 'इन्द्रियाणिन्द्रियाणेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुसन्धेयत्वप्रसङ्गात् । सुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादिव्यवच्छेदायोपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च कर्ममूलशब्दः । ईदृशमिति— पुण्यपारपरूपमित्यर्थः । अत्र 'तत्त्ववित्' इति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण—' [१३।२०] इत्यादाविव न चिद्विद्यापारविभागोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

५ आ. भा.— संन्यासं स्पष्टयति— पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— नैव किञ्चिदित्यादेः प्रतिपाद्यमाह— संन्यासमिति । 'ज्ञेयः' इत्यादिना 'विद्युद्वात्या' इत्यादिना

च स्पष्टीकृतत्वात्— पुनरिति । स्पष्टत्वं च प्रागनुक्तसङ्कल्पत्यागस्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— आत्मनोऽकर्तृत्वाच्चैव किञ्चिदहं करोमीति मन्येत तददर्शनादिषु कर्तृत्वस्याविद्यातः प्रतिभासे सत्यपि । पश्यन्नूपमालोचयन्, शृण्वन्नब्धं शृण्वन्, जिघ्रन्नानुपादानः, अशनन्नोदानान्शृजानः, गच्छन्नपूज्यां विहरन्, स्वपन्नयानः, श्वसन्नश्वासं विसृजन्नपि तथा— प्रलपन्प्रभाषमाणः, विजृम्भन्नपुरीषे विसृजन्, गृह्णन्हस्तेनोपादानः, उन्मिषन्नभिषिञ्चन्मीलन्नपिमीलन्नपि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रियार्थेषु विषयामिसुखं वर्तन्त इति धारयन्मन्यमानो नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदिति पूर्वेषु सम्बन्धः । तस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकारणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव सम्पद्यतः सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारस्तत्कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकाया— मुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्ताबुदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

८ वे. ब्र. गि.— कुर्वन्पि न लिप्यते [५।७] इत्युक्तम् । कुतो न लिप्यते ? इत्यतः कर्तृत्वाभिमाना-

भावादित्याह द्वाम्याम्— नैवेति । युक्तः समाहितः तत्त्ववित् 'नैव किञ्चित्करोमी' इति मन्येत सत्यते चिन्त-

यति, अतो न लिप्यत इति सम्बन्धः । तर्हि तत्त्वविक्रमपि न पश्यति न शृणोति येन न किञ्चिक्करोमीत्यवहित्येत् । अत आह— पश्यन्निति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वादिर्कर्मैन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदेरन्तःकरणचतुष्टयेन च क्रियमाणेषु कर्मसु, इन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते, न त्वहमिति धारयन्, नैव किञ्चिक्करोमीति मन्येतेति योजनम् । अत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनाशानि चक्षुर्ग्राह्यत्वग्राणस्सनां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्निग्रहन् भवित्युक्ताः । 'गच्छन्प्रलपन्विजृम्भन्' इत्यनेन तु पञ्चकर्म-

न्द्रियाणां व्यापार उक्ताः । तत्र गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः, विसर्गः पाप्युपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोरिति विवेकः । 'असन्' इति प्राणादिपञ्चकव्यापारोपलक्षणम् । 'उन्मिषन्नमिषन्' इति नाग-कूर्मादिवायुपञ्चकान्तश्चव्यापारोपलक्षणम् । 'उद्गारे नाग आरुह्यतः कूर्म उन्मीलने तथा । कुररस्तु क्षते [कुररः खल्लो] श्रेयो देवदत्तो विबुम्भणे ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी घनजम्' [यो. सू. उ. २५, २६] इति स्मृत्युते । स्वपश्रित्यन्तःकरणचतुष्टयव्यापारोपलक्षणम् । एवमर्थकमन्वास्थापठकर्म भवत्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९ व. त. टी.— 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारसत्वेऽपि कर्तृत्वाद्यभिमानाभावेन निर्द्वन्द्वत्वाच्च विरुद्धमित्याह— नैव किञ्चिदिति । मनस इन्द्रियाणां च व्यापाराः 'उन्मिषन्नमिषन्नपि' इत्यन्तं निर्दिष्टाः । स्वविषयेषु हीमानीन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, नाहमिति । साङ्ख्यवद्वारयन् न लिप्यते । तथा चोक्तं सूत्रकृता 'तदविगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषविनाशो' [अ. सू. ४।१।१३] इति । कर्मभिर्न स बध्यते इति ॥ ८।१॥

१० पु. अ. त.— ननु नियतफलस्य कर्मणः कृतस्य कथं न फलं हेत्याशङ्क्याह— नैव किञ्चिदित्यादित्रयेण । तत्त्ववित् भगवद्विज्ञितः युक्तः मद्भाषयुक्तः सन् 'नैव किञ्चिक्करोमि अहं किञ्चिदपि न करोमि; किन्तु भगवदिच्छया तदज्ञया यथा स कारयति तथा वाग्विशक्त्यादिचलनवत्, कर्म किमपि मत्तो न भवति, न त्वहं करोमि' इति यो मन्येत स पापेन कर्मफलं न लिप्यते । एवैरूपस्य स्थितिमाह— पश्यन्निति । भावात्मकेन मनसा स्थिरीकृतालौकिकेन्द्रियैश्चक्षुःप्रभृतिभिः पश्यन् भगवत्स्वरूपदर्शनं कुर्वन्, शृण्वन्

भगवत्कृतित्वेणादिशब्दान्, स्पृशन् भगवत्धारणविन्दुस्पर्शं कुर्वन्, जिघ्रन् भगवत्स्वात्मोदायाप्राप्तं कुर्वन्, [अभन् ...?] गच्छन् गोचारणादिलीलायां सङ्गे गच्छन्, स्वपन् लीलादिसमये नेत्रशुद्धिं कुर्वन्, श्वसन् विप्रयोगादिना श्वासविमोक्तं कुर्वन्, प्रलयन् तद्भावेन मत्तावस्थायां अमरवद्भावं कुर्वन्, विरजन् तदवस्थायामेव दूरे गच्छन्, गृह्णन् तदवस्थयैवालिङ्गनादि चरणेषु कुर्वन्, उन्मिषन् मत्तावस्थायाग्रे स्वस्वपादुमं कुर्वन्, निमिषन् तत्सुखादभवेन नेत्रनिमीलनं कुर्वन्; इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु भगवदवयवेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

११ नी० भा० टी०— न लिप्यत इत्येतदुपपादयति— नैवेति द्वाभ्याम् । तत्त्ववित् अहं नैव किञ्चिक्करोमीति मन्येत मन्यते । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादेरपि । इन्द्रियाद्य इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्, न त्वहं विषयेषु वर्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । अत्र दर्शनादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । गमनविसर्गप्रलपनग्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानि चानन्दरूपोपलक्षणानि । श्वसन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मिषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वविवक्षितः । एतानि कुर्वन्नप्यभिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे— ब्रह्मणीश्वर आधाय निश्चिध्य तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वाम्मर्थं सर्वाणि कर्माणि, मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न सम्बध्यते; पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कर्मणि न प्रवर्तेत, पापोऽप्यहं तिसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— यस्त्विति । यथा श्रुत्यः स्वाम्मर्थं कर्माणि करोति, न स्वफलमपेक्षते,

तथैव योऽविद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि करोति, न स कर्मणा बध्यते; न हि पद्मपत्रमम्भसा सम्बध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१४।३] इति हि उच्यते । इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतेः 'पश्यच्छृण्वन्' [१५।८]

इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्याऽऽत्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाम्भसा यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—नन्वेवं फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावस्या तत्करणेऽपि न दोषः स्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्थैव कर्तृत्वं किं तस्योपाधिकत्वासुसन्धानेन प्रयोजनम् ? तथासुसन्धानेऽपि प्रकृति-संसर्ग एवैनं देहात्मब्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते 'ब्रह्मणि' इति श्लोकेन । न तावदत्र ब्रह्मराब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वतिरस्कारप्रकरणत्वात् । नापि परं ब्रह्म, औपाधिकत्व-प्रतिपादनप्रकरणे तदनपेक्षणात्, अनन्तरं च 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इति श्लोकेन वेदकर्तृत्वाभिसन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मराब्दोऽनेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः । भवति हि प्रकृति-कार्येऽपि ब्रह्मराब्दप्रयोगः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमयं जायते' [सुं. उ. १।१।९] इति । तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—ब्रह्मराब्देनेति । ब्रह्मराब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भावद्गीतायामेवोदाहरति—मम योनिरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मराब्दः, प्रस्तुतस्य क्रियायात् ? इति शङ्कायां पूर्वोक्तार्थस्याभ्यास्यसुप्रसङ्गितं वाक्यायमाह—इन्द्रियाणामिति । ननु बृहत्सगुणात्प्रयोगबलाच्च मूलप्रकृतिब्रह्मराब्देनोच्यताम् ; तत्र दर्शनवर्षणादिकर्तृत्वासुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतत्त्वाभावादिति शङ्कानिराकर-

णाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोकं पश्य-ञ्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणेति । 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाहुं नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोत्र देहात्मभ्रमविषयः 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणामाप्नोति' [म. आ. १।७।१२७] इत्यादिषु चात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम् ; आत्मनोऽकर्तृत्वासुसन्धानप्रकरणे तस्मिन्निष्ठैव वस्तुमुचितेत्यभिप्रायेण प्रकृत्याऽऽत्माभिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति । तत्र पापलक्षणद्योतनम् । अलौकिकमनिष्टकलावाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्तश्च पापशब्दोऽनेकेवर्थेषु, यथा "न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोऽतो निर्वर्तते" [छा. उ. ८।१।१] इति । ननु पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टं कथमत्र दृष्टान्तः ? इत्यत्राह—यथेति । न संसर्गमात्रनिबधायान्न दृष्टान्तः, किन्तु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थित्यादिकं सर्वमम्भस्येव, तथापि न तत्काङ्क्षे-शादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोक्षस्थित्यादेरस्य तत्कार्यहेतुत्वात्प्रभादिनं स्यादिति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—सञ्ज्ञासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह—ब्रह्मणीति । साधन-नियमस्योपाचारस्वव्यावृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—सन्तु 'योगयुक्तः' [७।५] इत्यनेन यत्सञ्ज्ञास-योगयुक्तस्य कर्माभिलक्षणं फलमुक्तं, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्याधाय' इति क्रियार्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह—सञ्ज्ञासेति । प्रायुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे सत्यात्मस्य नियमार्थत्वादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति चार्थः । ननु सञ्ज्ञास-स्वित्पत्यनैव सञ्ज्ञासयोगो मिलिताविव फलं साधयत इति

नियमोऽपि लब्ध एव; तत्किमर्थमिदं सञ्ज्ञासयोगयुक्तस्य 'कुत्रापि न लिप्यते' [५।७] 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनं ? इत्यत आह—साधनेति । साधन-नियमस्येति तदुक्तेरित्यर्थः । सञ्ज्ञासयोगो मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तोपाचारत्वमपि सम्भवति, लोकवत् । तस्मिन्नुच्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—यस्तु पुनरतस्त्वित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति—कर्माणि ब्रह्मणीश्वर आधाय तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वात्मार्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते, पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन । केवलं सत्त्वशुद्धिफलपात्रमेव स्यात् ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.—नन्वत्वेवं तत्त्वदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावात्कर्ममिरक्षितम् । योगयुक्तस्य तु कर्तृत्वाभिमान-सत्त्वात् कर्मलोपो दुर्बार इत्यत आह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमे-ष्ठे आधाय शुभ्य इव स्वात्मार्थमिदमभिराय कर्म करोमि इति

दृढया समर्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गमभिलाषं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति, सः पापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणा न लिप्यते न बध्यते, यथा पद्मपत्रशुद्धिपरि क्षितेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥

९ व० त० की०—न चार्थं मुनिः केवलं साङ्ख्यमार्गीयः, कर्मसञ्ज्ञासाभावात्, किन्तु योगमार्गीयस्तत्त्व-वित् कर्मकरणमिति विवेचयति—ब्रह्मणीति । अत्र ब्रह्मपदं ब्रह्मयज्ञविषयबोधकं, तत्रैव च कर्माणि स्वेनैव

क्रियमाणानि अनुसन्धायेति क्रियाद्वैतभाव उक्तः । कर्मसु च सङ्गं फलाभिसन्धि ममतां च त्यक्त्वा यो योगी करोति स तदधिगतः ब्रह्मवित् जीबन्मुक्तः पापेनाकरणप्रत्यवायेन नास्मिष्टो भवति, पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

१० पु. अ. त.—ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे सङ्गं आघाय संयोगावस्थायां स्थित्वा, सङ्गं त्यक्त्वा वा विप्रयोगा-
वस्थायां स्थित्वा कर्माण्यपि यः करोति स तेन न लिप्यते । तत्र दृष्टान्तमाह— पद्मपत्रमिवेति । अम्भसा पद्मपत्रमिव । जले तिष्ठन्पि तद्यथा न लिप्तं भवति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसङ्गत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते, तस्माद्विद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्त्तयामिणि कर्माण्याघाय 'अयमेव कारयिता, न त्वहं कर्ता' इति समग्रं यः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽम्भसा पद्मपत्रमिव ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्— कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैल कर्म करोमि, न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये, सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— अविदुस्तर्हि कृतं कर्मणा किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— केवलमिति । अहस्येश्वरार्पणशुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिकमित्यत्रैव हेतुमाह— यस्मादिति । केवलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धे प्रयोजनमाह— सर्वव्यापारेऽस्ति । कर्मणश्चित्तशुद्धि-
कत्वे तादर्थ्येन कर्माविधानमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मा-
दित्यस्यापेक्षितं वदन्मलितमाह— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— कायमनोबुद्धीन्द्रियसार्धं कर्म स्वर्गादिफलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. जं.— एवमुक्तार्थद्वयीकरणाय शिष्टाचार-
सिद्धतोच्यते— कायेनेतिश्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्व-
साहः । 'केवलः' इति कर्तृत्वविमानत्यागो विवक्षितः ।
अथवा ममत्वबुद्धिविषयतादिर्निरित्यर्थः । तदा 'कायेन' इत्यादौ
केवलमेतद्यादि परिणामम् । यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्ग-
स्यापि व्याख्या सङ्गृह्णात् 'केवलैरिन्द्रियैः' इति हानेन्द्रिया-
ण्युच्यन्ते ; तेषां च केवलत्वं वचनादानादिकर्मरहितत्वम् ;
ततश्च 'धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा ।
अनुमोदितो वा राजेन्द्र ! नयतीन्द्रपदं नरम् ॥ [म. भा.
१४।१३।३१] इत्यादिकमपि सूचितं भवति । आत्मशुद्धेरैव
फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रश्रययोगाच्च स्वर्गादिफल-
सङ्गमित्युक्तम् । शुद्धिर्हि केनचिद्वृत्तित्यापेक्षिता ; स च दोषो-
ऽत्र स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वसाक्षात्का-
रविरोधि कर्मेत्यभिप्रायेणाह— आत्मगततेति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चाचार इत्याह— कायेनेति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— कायेनेत्यनेनापि सत्यासयोगयुक्तस्या-
त्मशुद्धिलक्षणः पापापले उच्यते इत्यत आह— एवं चेति । उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्यान् पुनरुक्तिरिति भावः । आचारकथनमपि नियमसमर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ११

७ ह. पै. भा.— केवलैर्ममत्ववर्जितैः 'ईश्वराय करोमि न कर्मफलाय' इति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सर्वव्यापारादिषु ममतावर्जिता योगिनः कर्माणि कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैवाधिकार इति कर्मैव कुरु ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. मि.— अस्मिन्नर्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेन वचनादि, तस्मात् ध्याने, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयः, इन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादिकमित्येवंरूपं कर्म योगिनः कर्मिणः फलेच्छां त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्धये कुर्वन्ति ।

अत्र केवलैरित्येतत्कायमनोबुद्धीन्द्रियाणां चतुर्णामपि विशेषणम् । ईश्वरार्थमेवेदं कर्म क्रियते; न तु मत्फलार्थमित्येवंलक्षणं ममताशून्यत्वं केवलशब्दाद्यैः ॥ ११ ॥

९ व० त० ६०— अत्र सदाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेनाऽऽसनादिना, मनसा ध्यानादिना, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादिना अभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः शुद्धं श्रवणदर्शनकीर्तनादिलक्षणं कर्म नारदादयः सङ्गं त्यक्त्वा आत्मनः शुद्धये समत्वाय कुर्वन्ति । अतो ये केवलं साङ्ग्यास्ते कर्मसङ्ग्यासं सिद्धान्ततयाऽभ्युपगच्छन्ति । ये च योगिनस्ते कर्मकरणमेवेति फलितम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्सिद्धदशायाश्चक्रे, साधनदशायां तत्करणे कर्षं न लेपः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— कायेनेति । कायेन देहेन भावस्वरूपरहितेन अधिष्ठानात्मकेन तादृगेवेव मनसा केवलैरिन्द्रियैराध्यात्मिबैदुद्ध्यापि तत्प्राप्तिरूपेच्छया

आत्मशुद्धये भावस्वरूपप्राप्त्यर्थं योगिनः संयोगात्मकसाधनवन्तः सङ्गं कर्मफलं त्यक्त्वा कर्म भाववद्विच्छया कर्तव्यात्मकत्वेन कुर्वन्ति । साधनदशायामपि भाववद्विच्छां ज्ञात्वा फलाभावेन कृतं कर्म न बन्धकं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० ६०— कायेनेति । केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । केवलेन कायेन 'अहमयं ब्राह्मणो युवा' इत्यात्माध्यासशून्येन, एवमन्यत्रापि । सङ्गं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तोऽप्यात्मनि तार्किकादिवद्देहं करोमीत्यभिनिर्देशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति, आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थम् । तस्मात्तत्रापि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥

ईश्वरार्पणबुद्ध्या फलमिलापबुद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानभासिसर्वकर्मसन्ध्यासंज्ञाननिष्ठाकृमेपेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण— करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण कामपेरिततयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च सङ्गं त्यक्त्वा कर्माणिष्ठानं त्वया कर्तव्यमित्याह— यस्माच्चैति । युक्तः सन्फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्मोक्षाख्यं शान्तिं यस्मादाप्नोति, तस्माच्च त्वया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना । विषये दोषमाह—

अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति— ईश्वरायेति । फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्मिति शेषः । नैष्ठिकी शान्तिरित्येतदेव विषय इति । द्वितीयमर्थं विभजते— यस्त्विति । असमाधाने दोषादर्हस्यनियोगं दर्शयति— अतस्त्वमिति १२

३ रा. भा.— युक्त आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकपवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमात्मशुद्धये कर्मावुद्युष्य नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति स्थिराभात्मावुत्तरूपां निश्चिन्तिमाप्नोति । अयुक्तः आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमुखः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्बध्यते, नित्यसंसारी भवति । अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्माणि सन्नस्य आत्मनो बन्धमोचनार्थं कर्माणि कुर्वन्त्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— एकैचैव कर्मणा बन्धहेतुत्वं मोक्षहेतुत्वं च फलसङ्गतदम्भावादिपुसहकारिशिष्टावाप्युज्यत इतीममर्थं विशदयति— 'युक्तः' इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन समाहितचे-

तस्त्वयुक्त्यते । तत्रात्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्रावण्यमेवेति व्यञ्जनाय— आत्मव्यतिरिक्तैत्याद्युक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात्कर्मरूपफलाशुद्धं पूर्वोक्तमिष्टार्थसिद्धं दर्शितम् । नैष्ठिकीं

शान्तिमित्यनेन साक्षान्मोक्षप्रतीतिः स्यात् । तदुत्पत्त्यायाह—
स्थिरामिति । प्रकरणलभ्योऽयं विशेषः । निष्ठायां भवतीति
नैष्ठिकी । 'कामकारण' इति न स्वैराचारी विवक्षितः, तस्य दूरनिर-
स्तत्वात् । अतः कामकर्तृकं चरणं कामकारः, तेन यथाभिमतफलस-

म्भायं विवक्षितमित्याह— कामकारेण फले सक्त इति ।
निबध्यत इत्यत्रोपसर्गणं नितरां बन्धो विवक्षित इति दर्शयति
नित्यसंसारो भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा
विवक्षा ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनर्युक्त्यादिनिश्चयार्थं युक्तायुक्तफलमाह— युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः १२

६ ज. प्र. दी.— तथापि युक्त इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत
आह— पुनरिति । युक्तियोगः । आदिपदेन सन्धासः ।
युक्तायुक्तोयुक्तलक्षणम् । सन्धास्यसन्धासीत्यपि शास्त्रम् । प्राक्
सन्धासयोगो मिलितविवेक फले साध्यतो नान्यतरपरित्यागेनान्य-
तर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तम् । इदानीं तु तावेव

मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय
योगसन्धासवतस्तदुभयभाववतश्च मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणं फल-
माहेत्यर्थः । युक्तलब्धस्य सहितावर्धननिवारणार्थमाह—
युक्त इति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्माच्च— युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न कर्म फलाय'
इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिपूर्वकर्मसन्धासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनर्युक्तोऽसमाहितः । कामेन
कर्णं कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरणयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तो
निबध्यते, न मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— कर्तृत्वाभिमानसाग्येऽप्येकेनैव कर्मणा
कश्चिद्व्ययते कश्चिद्व्ययते इत्येतद्वैषम्ये हेतुमाह— युक्त
इति । युक्तः ईश्वरार्थमेवेदं कर्म, न मदर्थम् इत्येवं समाहितः कर्म-
फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् ज्ञानद्वारा नैष्ठिकीमात्यन्तिकीं शान्तिं

मोक्षाख्यामाप्नोति । अयुक्तः पूर्वोक्तायुक्तादप्यन्यः फले सक्तः
कामकारेण, कारः कर्णम्, कामप्रयुक्तकमालुष्ठानेनेति याव-
त्— निबध्यते ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं च योगेन कर्मकरणे मोक्षं, विपरीते बन्धनं चाह— युक्त इति । शान्तिः फलं;
तत्र च बन्धः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु साधनदशायां फलत्यागो न कर्म-
करणं किमयोजनकं ? इत्याशङ्क्याह— युक्त इति । युक्तो भग-
वद्भजनैकनिष्ठः सन् कर्मफले त्यक्त्वा भगवदाज्ञारूपत्वेन कर्म
करोति स नैष्ठिकीं भगवत्तोषरूपां शान्तिं भगवदाज्ञाकरण-
भावं तापरहितभगवदाज्ञाकरणतोषरूपां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अतः साधनदशायां अपि भगवदाज्ञात्वेन कर्मकरणञ्चतममिति
भावः । अभगवदीयस्तु फलाशया कर्मकरणेन बद्धो
भवतीत्याह— अयुक्त इति । अयुक्तः अभगवदीयः काम-
कारेण कामनया प्रवृत्तः फले सक्तः सन्निबध्यते नितरां बद्धो
भवति । न भगवत्सम्बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च— युक्त इति । युक्तः 'ब्रह्मण्याघाय कर्माणि' [५।१०] इत्यादिना उक्तलक्षणः
कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतां प्राप्नोति ।
अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वैरवृत्त्या फले सक्तः सन् नितरां बध्यते ॥ १२ ॥

अशुद्धचित्तस्याविदुषः सकाशाच्छुद्धचित्तस्य विदुषो वैशिष्ट्यम् ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कायन् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— यस्तु परमार्थदर्शी सः— सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि, तानि मनसा विवेकशुद्ध्या, कर्मादावकर्मसन्दर्शनेन
सन्न्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं, त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र
निवृत्तवाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथमास्ते ?

इत्याह—नवद्वारे पुरे, सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग्दे मूत्रपुरीषविसर्गार्थं, तैर्दरै-
नवद्वारं पुरमुच्यते; शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वाभिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरे-
कफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सञ्चयस्याऽऽस्ते ।

२ आ. शां. व्या.—तर्हि फले सन्नि त्वत्त्वा सवैरपि
कर्म कतेन्यमिति कर्मसत्यासत्यस्य निवृत्ताभावप्रतित्याशङ्क्य
अविदुषः सकाशाद्बुद्धयो विशेषं दर्शयति—यस्त्विषति । सर्व-
कर्मपरित्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति—आस्तं इति । वृत्ति
लभमानोऽपि शरीरतापेनाऽऽध्यात्मिकादिना तन्मयानस्तिष्ठ-
तीति चेत्, न, इत्याह—सुखमिति । कार्यकरणसङ्घातपारवश्यं
पृथुल्ययति—वशीति । आसनस्यापेक्षितमधिकरणं निर्दि-
शति—नवेति । देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्तमाह—
देहीति । मनसा सर्वकर्मसंस्थासेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं बहिः सर्वं
कर्म कतेन्यमिति प्राप्तं प्रत्याह—नैवेति । तात्त्व्येव सर्वाणि
कर्माणि परित्याग्यानि विशिनष्टि—नित्यमिति । तेषां परि-

१ शां. भा.—किं विशेषणम् ? सर्वो हि देही सञ्जयस्यसञ्जयासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं
विशेषणमिति । उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासेन वाऽऽस
इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिने गेह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति । देहादिसङ्घात-
व्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्या-
रोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सञ्जया उपपद्यते । उपपद्यविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसञ्जयासि-
नोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषातुष्ट्या देह एव विशेषवि-
ज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.—विशेषणमाधिश्रिति—किमिति । तद-
नुपपत्तिमेवोपादयति—सर्वो हीति । सर्वसाधारणे देहाव-
स्थाने, सञ्चयस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्कर-
मिति फलत्वाह—तत्रेति । विशेषणफलं दर्शयन्तुत्तमाह—
उच्यते इति । किमपेक्षितं प्रति विशेषणानर्थक्यं चोच्यते ?
किंवा विवेकिनं प्रति ? इति विकल्पाऽऽद्यमन्तीकरोति—
यस्त्विषति । अज्ञत्वं देहित्वे हेतुः । तदेव देहित्वे स्पृष्टयति—
देहेति । सङ्घातात्मवर्शिनेऽपि देहे स्थितप्रतिभासः स्यादिति
चेत्, नेत्याह—न हीति । द्वितीयं दृश्यति—देहादीति ।
गुहादिषु देहत्वावस्थानिनाऽऽस्थानवस्थानप्रक्रमयुक्त्यर्थे देहे विद्वाना-
स्तास्त इति विशेषणमुपपद्यते, विवेकवतो देहेऽप्रस्थानप्रतिभास-
सम्भवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभासेऽपि बाष्पा-
न्नेदेव्यापारात्मनां कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात्तत्वात्वेन कुत-

स्तस्य देहेऽवस्थानमुच्यते ? तत्राऽऽह—परकर्मणां चेति ।
ननु विवेकिनो दिगावनवच्छिन्नबाह्यान्त्यन्तारविक्रियवद्भावात्ततां
मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थातुं शक्यते ? तत्राऽऽह—
उत्पन्नेति । तत्र हेतुमाह—प्रारब्धेति । यदि प्रारब्धफलं
धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपनुक्तस्य शेषादनुपनुक्तत्वाद्देहादिसंका-
रोऽनुवर्तते, तदनुष्ठानं च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविष-
यमुपपद्यते अतो विवेकवतः सञ्जयासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशा-
सम्भवतीत्यर्थः । अविद्वत्प्रत्ययपेक्षया विशेषणसम्भवेऽपि
विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति—देह एवेति ।
देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययः, तद्विषयथाविद्वत्प्रत्ययः,
तयोरेवं भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षत्वाद्दुष्पन्नं विशेषणमित्युक्तमेव हेतुं
विशदयति—विद्वदिति ।

शां. भा.—यद्यपि कार्यकरणकर्मण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि सञ्चयस्याऽऽस्त इत्युक्तं,
तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितुत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽह—नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि
कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं ? यत्कर्तृत्वं कारयितुत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सञ्जयात्मा
भवति ? यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत्, किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्ति ? इति ।
अत्रोच्यते—नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितुत्वं च । उक्तं हि—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ [२।५५]
‘शरीरस्थोऽपि क्रीन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [३।२६] इति । ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ [वृ. उ.
४।३।७] इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

२ आ. शा. व्या.—आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्बलमित्याशङ्कामनूय दूषयति—यद्यप्यपिस्थादिना । किमपि प्रवर्तयन्नास्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । पूर्वस्यापि शत्रुत्वमेव सम्बन्धः । कर्तृत्वं कारयितृत्वं वाऽऽत्मनो नेत्यत्र विचारयति—किमिति । यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च, तर्हि देहिनः स्वात्मसमवायि संबेध सत्यासात्र भवतीत्युच्यते । यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिरतिस्थिता त्यागान् भवति, अथवा स्वा-

स्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वं वाऽऽत्मनो नास्तीति वक्तव्यम् । अथे सक्रियत्वं, द्वितीयं कृदस्थत्वमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमाश्रित्योत्तरमाह—अत्रेति । उक्तेऽयं वाक्योपक्रममनुकूलयति—उक्तं हीति । तत्रैव वाक्यशेषमपि संबाधयति—शरीरस्थोऽपीति । स्मृत्युक्तेऽयं श्रुतिमपि दर्शयति—ध्यायतीवेति । उपाधिगतैव सर्वं विक्रिया, नाऽऽत्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतौ कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यते—आत्मनः प्राचीन-कर्ममूलदेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणा कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्न्यस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहेनैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. जं.—‘नैव किञ्चिकरोमि’ इत्यादेः ‘फले सक्तो निबध्यते’ [१।१.१] इत्यन्तस्य सङ्कलितार्थमुत्तरलोकोक्तसङ्ख्यार्थमाह—अत इति । अनन्तरलोकार्थमाह अथेति । शरीराश्रितेन्द्रियप्राणेषु कर्तृत्वसन्ध्यासमिथानादनन्तरतदाश्रये शरीर एव कर्तृत्वसन्ध्यास उच्यत इति सन्नतिः । शरीर कर्तृत्वसन्ध्यासं प्रति करणतयोक्तस्य मनसः कारणीभावानुगुणव्यापारं दर्शयितुं आत्मन इत्याहुक्तम् । न हि देवादिदेहसम्बन्धमात्रकृतं पुरुषपापकर्तृत्वं, तत्सम्बन्धमात्र-सुखकर्मकशेषेऽपि सङ्गतातः, अतः प्राचीनकर्मसूत्रेऽहुक्तम् । इत्यर्थः सप्तमिराज्ज्वालायां चात्र नवद्वारा ‘पुरमेकादशद्वारा’ [कठो. २।१.१] इति धृतौ नाभिप्रब्रह्मलान्ध्यां सहैकादशद्वारोक्तोः । पुरे सन्न्यस्येति—पुरस्य सन्न्यसन क्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुपयुक्त इति भावः । ‘नवद्वारे पुरे’ इति

निर्देशः सावयवत्वानिरवयवत्वसन्धिद्वयनिमित्तद्वयप्रसूताणुत्पन्न-तत्रस्वरूपतत्रत्वनिर्णयनृत्वनिश्चयतत्रत्वत्वादिभिर्देहात्मनो विवेकस्य प्रदर्शनार्थः । स्वयमिति—देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः यदा परि-छुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः । वशी—अभिमानबलात्काराद्य-विषय इत्यर्थः । प्रयत्नाश्रयत्वशरीरस्थत्वादिहेतुत्वयोरोपाधिक-त्वात् ‘नैव कुर्वन्’ इत्याहुक्तम् । सुखमास्ते—कर्तृत्वामि-मानप्रयुक्तेश्वादिरहित आस्त इत्यर्थः । पुरमिव शरीरं, पौरा-निवेन्द्रियाणि, सर्वभौममिव परमात्मानं, धृत्यमिव स्वात्मानं परयतो भवति हि स्वात्स्यम् । देहात्मने हि दुरादिवासिनो-ऽहमिति मन्यते; तन्निवृत्तौ च देह एव पुरुषास्तीयो भवतीति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—पुनः सन्न्यासशब्दार्थं दक्षिणान्त्यागः ॥ १३ ॥

स्पष्टयति—सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणा-

६ ज. प्र. दो.—‘सर्वकर्माणि’ इत्यस्य स्वरूपेण कर्मत्वा-गोऽयं इति प्रतीतिविवाद्याय प्रतिपाद्यमाह—पुनरिति । प्राकृतत्वाभिमतस्याग उक्तः, इदानीं तु कारयितृत्वाभिमान-

खागोऽपीति स्पष्टनम् । स्वरूपेण कर्मत्वाग एवोच्यत इत्येत- निराचष्टे—मनसेति । अन्यथा तदर्थं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्तु परमार्थदर्शी स नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वाणि कर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्याऽकर्मदर्शनेन सन्न्यसेदित्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखमित्यर्थः । बाह्मनः-कायचेष्टानिरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । काऽऽस्ते ? इत्यत्राऽह—नवद्वारे । सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि, अथो दे सूत्रपुरीषविसर्गायै इति तैद्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते । शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं, तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरेकफलविज्ञानोत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठिते देहे देही सर्वाणि सन्न्यस्याऽऽस्ते । किं विशेषणेन सर्वोऽपि देही सन्न्यस्य सन्न्यासीव देह एवाऽऽस्ते ? इति चेत्, उच्यते—यस्त्वज्ञो देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शनः स सर्वोऽपि देहे भूमावासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति मत्स्य उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्म-न्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोऽपि देह एव नवद्वार आसनं प्रवृत्तं प्रारब्धकर्मादिसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव

विशेषज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कर्मोप्यविद्ययाऽध्यारोपितानि सद्यस्यतीत्युक्तं तथाप्यात्मसमवाधिकर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याहुः । नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु न प्रवर्तयन् । किं तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सद्यसाच्च भवति । यथा गच्छतो गतिः; किंवा स्वत एवाऽऽत्मना नास्ति । अत्रोच्यते— नास्ति स्वात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं वा । उक्तं हि— ‘अविकार्योऽयमुच्यते’ [१२५] इति ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३३१] इति । “ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ.उ. ४।३।७] इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

८ वें. ग्र. नि.—एवं तावच्चित्तद्विद्वद्विद्वत्स्य सत्यासात् कर्मयोगो निश्चित इत्येतत्प्रसङ्गितम्; इदानीं शुद्धचित्तस्य सत्प्राप्तः श्रेष्ठ इत्याह—सर्वेति । वशी जितचित्तः सर्वकर्माणि निर्वन्नेति निकृष्टान्यप्रतिषिद्धरूपाणि सर्वाण्यपि कर्माणि मनसा ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ [४।१८] इति प्रागुक्तकान्तर्गतद्वन्द्वेन सत्यस्य परित्यज्य सुखं जीवन्मुक्तिरूपं यथा भवति तथा आस्ते, विद्वत्सत्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । ननु सर्वोऽपि ज्ञानकर्मिन्द्रियैस्तत्कर्मणि सर्वदा कुर्वन्नेवावतिष्ठते, शरीरं च प्रकृत्या चेष्टाश्रयः; तत्कथं नित्यं कुर्वन्पुण्यं सर्वकर्मसत्यासः स्यात्? न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् [३।९] इत्युक्तेः । अत आह—नवद्वारे पुर इति । नेत्रे नासिके कर्णौ ब्रह्मं वेति सप्त विरोगतानि द्वाराणि, अथो द्वे पादोत्पत्तये, इत्येवं नव द्वाराणि यस्मिन्तस्मिन् पुर इव पुरे “यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे” [इत्यादिश्रुतिभिरेव देहे भवासीव परपुरे तत्पूजयिष्यमिदं विद्वद्व्याजविरीदवद्भारसमकारस्युतः स्वयं नैव कुर्वन् कारयन्नास्ते । एतदुक्तं भवति—देहेन्द्रियादिषु कर्म कुर्वानेषु

तत्तादात्म्यायासरूपाहङ्कारादहमेव करोमीत्यज्ञो मन्यते ‘अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते’ [३।२७] इत्युक्तेः । तदा सुखमार्थादिषु ममकारात्तेषु कुर्वन्स्वहमेतैः कारयामीति मूढः प्रतिपद्यते । शरीरं त्वहङ्कारममकाराभावात् तथा प्रतिपद्यते, किन्तु ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु’ [५।९] इत्युक्तीत्या निष्क्रियात्मरूप एवावतिष्ठते । तथा च देहेन्द्रियादिभ्याः पाराणां निष्क्रियात्मन्यविद्ययाऽध्यासितानां विद्यया बाध एव सर्वकर्मसत्यासो नास्ति न कोऽपि दोषः । तदेतद्देहीत्यनेन सूचितम् । देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मदर्शीत्यर्थः ।

अन्यो हि देहैव न्यायात्साराह एव, न तु देही । यद्यप्यहं गेहीतिवद्देहं देहीत्येव सर्वस्य प्रतीतिः; न तु देहोऽहमिति; तथापि ‘गौरोऽहं, कुबोऽहं, स्यूकोऽहं, गच्छामी’ इत्यादिबहुतरमतीत्युपरोधात् ‘पूर्वपूर्वभ्रमोपलब्धसनाया वलेन तु । देहिन्ध्यादिसङ्घाते जायतेऽहम्पतिर्देहः’ इत्यादिविस्तृत्युपरोधाच्च देहैः स्यान्त्यासे सिद्धे वेहीति प्रतीतिः ‘प्रतिमाया देहः’ शिववदपचार इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—अतो योगे मनसैव कर्मत्यागः बाह्यतः कर्म करणं चाभिप्रेतम्, अन्यथा मिथ्याचार इति तत्त्वं स्पष्टयति—सर्वकर्माणीति । योगे समभूतेन मनसा सद्यस्यास्ते सुखं यथा भवति तथा स्वयं नैव कुर्वन्मनसा त्यागात् इन्द्रियैरपि न कारयन्ति साङ्ख्यद्वेदोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं भगवद्भक्तो भगवदाज्ञया कर्म कुर्वन् सुखमाप्नोति, यद्युक्तं फलाशया कर्म कुर्वन् बद्धो भवतीत्युक्तं, तत्र अभक्तस्य सर्वकर्मत्यागा एवोत्तम इत्यर्थेन मनस्याभासं प्राप्य व्याप्योऽपि भक्तानामेव सुखं, नेतरेषामित्याह—सर्वकर्माणीति । वशी भगवद्भक्ते स्थितः सर्वकर्माणि

सत्यस्य त्यक्त्वा नवद्वारे पुरे श्रवणादिकरणसमर्थं देहे देही भगवदर्थं देहाभिमानवान् सुखमाप्नोति तिष्ठति । मनसा नैव कुर्वन् स्वार्थाहङ्काराभावाच्च किञ्चित्कुर्वन् । न वा ममताभावादन्येभ्यः परोपकार उपदेशादिना कारयन् सुखमास्त इति भावः ॥ १३ ॥

११ नो० भा० दी०—एवमविद्वान् फलासक्त्यनासक्तिवशात् कर्मनिवर्धयते, न बध्यते चेत्त्युक्तम्, विद्वान्तु तद्विपरीत इत्याह—सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्तः समाभिस्थो योगी नवद्वारे—नवैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, षष्ठः प्राणस्तेनैव तत्प्रवर्यानां कर्मिन्द्रियाणां सङ्ग्रहः, सुदृढवद्भारविचिन्तातीति नव, एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्जावत्प्रमोर्गर्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्बद्धारे शरीराख्ये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरभिषिद्धे सुखदुःखादिनापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटनकुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपरितरिव राजकार्याणि सद्यस्य सुखं निर्विकल्पसन्निमात्ररूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्रस्यैव भूमौ न त्वामन इति क्षेत्रे त्यक्तं शक्त्याभ्येव । तथा च श्रुतिः “शरीरे पाप्मनो हिता” [तै. उ. २।९] इति । “यत्र सुहार्दः सुकुतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वाः स स्वायाम्” इति च देहो सन् देहाभिमानकाले व्युत्थानेऽपीत्यर्थः ।

तदापि नैव कुर्वन्नास्ते, नापि कारयन्नास्ते ; राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः सम्बन्धाभा-
वदर्शनात् । यद्वा— नवद्वाराणि चक्षुरश्रोत्रनासाविलङ्घनानि षट् सप्तमं मुखं अथस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे
इन्द्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्योऽहङ्कारो युवराज इत्यादिकमूढम् । विदुषः कर्मसम्बन्ध एव नास्ति, दूरे
तत्फलासक्त्यनासक्तौ इति भावः ॥ १३ ॥

जगतो मायाकर्तृत्वादात्मनोऽकर्तृत्वमकारयितुत्वं च ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्वति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादी-
नीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलं संयोगं न कर्म-
फलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही, कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च
प्रवर्तते ? इत्युच्यते— स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते 'दैवी हि'
[७।१४] इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनो यदुक्तं कारयितुत्वं ना-
स्तीति तत्प्रपञ्चयति— नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं
न कृतवतीति नास्ति कारयितुत्वं तथापि रथशकटादीनि कुर्वन्
भवति कर्तृत्वाद्यङ्ग्याऽऽह— न कर्माणीति । तथापि भो-
जयितुत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहरमित्याद्यङ्ग्याऽऽह— न क-
र्ममिति । कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं ? तदाह—स्वभावस्त्विति । कुर्वि-
ति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति सम्बन्धः । रथादीनां कर्मत्वं

साधयति— ईप्सितेति । आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं
रथादि कृतवती लोकस्य रथादिफलेन सम्बन्धमपि न सृजत्या-
त्मेत्यात्मनो भोजयितुत्वं प्रत्याचष्टे— नापीति । यद्युत्पाद-
शङ्कोत्तरत्वेनावतरायति— यदीत्यादिना । स्वभावभावस्तर्ही-
त्याद्यङ्ग्य व्याकरोति— अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभा-
वत्वं व्युत्पत्तिं मायेत्युक्तं, सा च सप्तमे वक्ष्यते तेन प्रचानविव-
क्षणेत्याह— दैवी हीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—साक्षादात्मनः स्वाभाविकरूपमाह—अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना प्रकृति-
संसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवा-
दिफलसंयोगं च अयं प्रभुरकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति ।
कस्तर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याकार-
प्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न स्वरूपप्रयुक्त-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमौपाधिकस्य स्वरूपसंयोगाधिष्ठित सत्त्वात्
उक्तः; अथ स्वस्मिन्नुत्सन्धेयस्वभावविकल्पमुच्यत इति सङ्गत्य-
भिप्रायेणाह— साक्षादिति । निश्चिज्जननिषेधेण 'लोकस्य'
इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिविनिवृत्त्यादिकं दर्शयितुं अस्त्येत्याद्युक्तम् ।
कर्तृत्वं प्रयत्नादिरूपम्, कर्माणि शरीरिन्द्रियादिष्वेष्टाः । यद्यात्मनां
स्वाभाविकमिदं कर्तृत्वादिकं, तदा सर्वेषामेकरूपं तत् स्यात्; न च
तथा इत्यत इत्यभिप्रायेण देवाद्यासाधारणं कर्तृत्वमित्याद्यु-
क्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजानातिस्पर्णवर्गग्रहदशाप्रतिनि-
यतमित्यर्थः । फलसंयोगः फलानुभवः । प्रकरणवशात् प्रभुशब्दो-

ऽत्र जीवविषय इति प्रदर्शनार्थं अयं प्रभुरित्युक्तम् । जीवे प्रभु-
शब्दाभिप्रेतमाह अकर्मवश्यः स्वाभाविकस्वरूपेणाव-
स्थित इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' [१।३०] इत्यादिना
जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यप्यस्यते; अतोऽत्राकर्तृविषयः प्रभुश-
ब्दो न पराविषय इति भावः । 'न सृजति' इत्यत्र 'सृज विसे' इति
धातोस्त्यागार्थत्वे कर्तृत्वादिव्यर्थं स्वीकरोतीति वाक्यार्थः स्यादिति
तदुद्युदात्त्याह— नोपादयतीति । कारणान्तरादर्शनात् तर्क्यैव
कर्तृत्वमित्याभिप्रायेण चतुर्थेपादस्य शङ्कामाह कस्तर्ह्यिति ।
सृजतीति शेषः । स्वभावशब्दं प्रकरणोपायुक्तविशेषे स्थापयितुं

१— कर्माणीत्यत्र कर्तृत्वकर्मफलसंयोगमाहचर्यात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (अष्टा. १।४।४९) इति वैयाकरणपरिभाषितसेव
वर्माभिप्रेतं, न क्रियासामान्यमात्रमित्याहुः ॥ नव्यास्तत्र श्लोकस्येव साङ्ख्यदर्शनं मूलमिति मन्यन्ते । तदुक्तम्, स्वभावशब्दस्य
साङ्ख्यपरिभाषितप्रकृतिवाक्यत्वाभावात्, गीतायाः श्रुतिमूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्, अत्रत्यप्रभुविशेषणयोः साङ्ख्यसम्पत्ते
प्रतिशरीरि भिन्ने पुरेणोऽनुपपन्नत्वात् ।

— अविगीता ।

वाच्यं तावदाह प्रकृतीति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायावेतनगुणभावभूतायाः कर्तृत्वादिर्कामिनि क्रयमिदं ज्ञायते ? यथात्मनः स्वतन्त्रशुद्धस्य न कर्तृत्वं, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुतः समागता ? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनेव स्वाभाविकोति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वाभाविकं स्यात्; यदि कुतश्चिदेतौ, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः; औपाधिकत्वे त्वकर्तृत्वात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ? यदि वासनाया, तर्हि—

न्योन्याश्रयणम्; यद्यन्यस्मात्कुतश्चित्, तत्रापि तथैवेत्यनवस्ये-
त्यादिचोद्यनिरसनाय तु शब्दः । तदाह— **अनादिकालेति** ।
बीजाङ्कुरन्यायादन्योन्याश्रयादिपरिहारः । वासनाहेतुवैविध्य-
सिद्ध्यर्थं देवाद्याकारेत्युक्तम् । यथा तत्तायाःपिण्डे बह्विंससंगा-
द्विहित्वबुद्धिः; तथाऽप्येति दर्शयितुं **संसर्गकृतशब्दः** । वासना-
कृतं, वासनास्थविशेषहेतुप्राधिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—न च करोति वस्तुत इत्याह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्षया ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु कर्तृत्वमित्येतत्प्रायुक्तान् विधिष्यत
इत्यत आह—न चेति । दर्शनादिकं कुर्वन्नेव नैव किञ्चित्करो-
मीति मन्व्यत इत्युक्तम् । तर्हि मिथ्या ज्ञानी प्रसज्यतेत्याशङ्का-
निरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् कारयन् वस्तुतः स्वातन्त्र्येण

न करोति न कारयति चेत्यनेनाहित्यर्थः । अस्य जीवविषयसं-
प्रसुरित्येतदसम्भवस्य आह—**प्रभुर्हीति** । अनेन विसुरित्तु-
पपादितप्रायम् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—नेति । न कर्तृत्वं स्वतो न च कुर्वन्नापि कर्माणि रथप्रासादादीनीप्सितत-
मानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलं संयोगं कर्मसंयोगम् ।
यदि किञ्चिदपि स्वतां न करोति न कारयति च देही । कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च प्रवर्तते ? इत्युच्यते-
स्वभावस्तु स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते ॥ १४ ॥

८ वै. म. गि.—‘नैव कुर्वन् कारयन्’ [५।१३]
इयत्कर्म; किमेतत्कर्तृत्वं कारयितुं वास्मिन् स्वाभाविकमेव
सत्सर्वैकसत्त्वासाज्जास्ति यथा स्वाभाविकी गतिरगच्छतः ?
किंवा स्वत एवास्मिन् नास्ति ? इति सम्यग्हापनोद्वायाह—
नेति । प्रभुः पूर्वोक्तवद्धारणस्वामी जीवात्मा लोकस्य लोक-
मन्त्रेण देहादेः कर्तृत्वं न सृजति; त्वं कुर्वति नियोजनेन
तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणि
इप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति, कर्ताऽपि न भवती-

त्यर्थः । नापि कर्म कुर्वतो लोकस्य तत्फलसम्बन्धं सृजति,
भोजयिताऽपि न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ ध्यायतीव
लेलायतीव ” [वृ. उ. ४।३।१०] इत्यादि । वक्ष्यते चात्रापि—
‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३।३१]
इत्यादि । यथात्मा स्वयं किञ्चिन् कारयति, न करोति,
कस्तर्हि कारयन्कुर्वन्प्रवर्तते ? तत्राह—स्वभावस्तु प्रवर्तते
स्वभावो मायाविद्याप्रकृतिरूपः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

९ ब. ० त. ० दी.—किञ्च ‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः’ [६।५] इत्युक्तत्वादात्मन एव निरोधे समत्वे सर्वं
सेत्स्यतीति । अन्यथा कर्तृत्वाद्यहङ्कारादिना मिथ्याचरणमेव भविष्यति । तत्र च हेतुरात्मैव नान्यः; सोऽपि
प्राकृतस्वभावमय इति तन्निरोधं दृढयितुं सिद्धान्तमाह—न कर्तृत्वमिति । प्रसुरीधरः परमात्मा लोकस्य प्राकृत-
शरीराभिमानिनः नानायोगिबीजाशयस्वभावकृतिकस्य कर्तृत्वं कर्माणि तत्फलसंयोगं च न सृजति । किन्तु
तदृशः स्वभावो लोकनिष्ठः स्वत एव प्रवर्तते । अन्यथा परमात्मनो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.—ननुपदेशादिना कारणे को दोषः ?
इति चेत्तत्राह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुः ईश्वरः लोकस्य
कर्तृत्वं न सृजति, न कर्माणि सृजति, न वा कर्मफलसंयोगं
सृजति । अतः स्वयमपि किमिति तथोपदिशेदिति भावः ।

नन्वीश्वरोत्पदानभावे लोकः कथं प्रवर्तते ? इत्यत आह—स्व-
भावस्तु प्रवर्तते इति । जीवस्य स्वभावः प्रकृत्यात्मकः प्र-
वर्तते कर्तृत्वादिरूपेण ॥ १४ ॥

११ नी. ० भा. ० दी.—नन्वेवं भृत्यवत्कर्तृत्वं स्वाभिषत्कारयितुत्वं वाऽस्य मास्तु, अयस्कान्तवद्विकारस्यैव
सतः कर्त्रादिधर्मकाङ्क्षारादिप्रवर्तकत्वमस्त्वयाशङ्क्याह—न कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वमहङ्कारस्य । कर्माणि इन्द्रि-
याणां वचनादानादीनि अवगन्तव्यादीनि च । लोकस्य लोक्यते प्रकाश्यते इति लोको जडवर्गः । प्रसुष्टिवात्मा सूर्य
इवास्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति, किन्तु यो यादृक्
यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुसुदानामुत्पन्नं चेति, तद्वदेवमात्मनि
प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टन्ते, मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । न स्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा । लोहायस्कान-
न्तयोगिव सत्यानृत्योरात्मनात्मनोः सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ १४ ॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं, न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते? इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्तृत्वमोक्तवैश्वर्याण्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तम्, इदानीमीश्वरे स न्यस्तसमस्तकथापारस्य तवेकक्षणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहाय भगवानादत्ते—मदेकक्षरणो मस्तीत्यर्थं कर्म कुर्वानो दुष्कृतावपनोदनेनानुग्रहो भवेति प्रत्यय-माकृत्वादित्याशङ्क्य सोऽपि परमार्थतो नास्त्यस्ति, अविक्रियत्वा-

दित्याह—परमार्थतस्त्विति । कथं तर्हि 'भक्तानामनुग्राहत्व-मीश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं' इति प्रसिद्धिः? तत्राऽऽह—अज्ञानेनेति । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि व्याख्यायाऽऽकाङ्क्षापूर्वकसुत्तराभिमतानां व्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—कस्यचित् स्वसम्बन्धितयाभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति, कस्यचित् प्रतिकूलतयाभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति । यतोऽयं विभुः, न काचित्कः । न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः । अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रतिकूलश्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते? अज्ञानेनावृतं ज्ञानं ज्ञानविरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं सङ्कुचितम्; तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तच्चदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचित-कर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः, कर्मारम्भश्चोत्पद्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. जं.—आत्मनोऽकुलुषादिकस्य वासनायाः कर्तृत्वादिकस्य च विवरणं 'नादत्ते' इति श्लोकस्यार्थद्वयम् । परगत-पापसुकृतयोरादानप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधोऽनुचितः; अतस्तत्कारणं दुःखं सुखं च लक्ष्यते; तत्रापि परगतसुखदुःखयोः स्वस्मिन्नाकर्षणं न शक्यम्; अतस्तदपनयनमात्रं विवक्षितमित्य-भिप्रायेणाह कस्यचित् । 'कस्यचित्' इत्यनेन सूक्ष्मतापनोदनेहेतुविशेषं दर्शयितुं स्वसम्बन्धितयाभिमतस्येत्याद्युक्तम् । 'आदत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्या-दपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेध-सिद्धेः नापनुदतीति व्याख्यातम् । विभुरिति न परिमाणवि-शेषाद्यभिप्रायम्, जीवस्याशुतया धृत्यादिसिद्धेः । नापि प्रसु-त्वपरम्, अत्रानुपपुक्तत्वात् । अतस्तत्तत्कमालुकुलसमस्तदेहाशुप्रवे-शार्ग्यतामात्रं प्रतिनिवेशेनाराधित्वं विवक्षितम् । अतएव आग-न्तुक्रेषु मित्रामित्रादिषु सम्बन्धित्वं प्रतिकूलत्वं च आगन्तुकानां तत्तद्देहानामेव, न त्वाराम इति सिध्यति । तत एव चातुल्यप्रतिकू-ल्युपविविधयुःखाद्यपनयनसौपाधिकमित्यायातम् । तदेवं कार्या-

भावौपाधिकहेत्वभावप्रतिपादनपरो विभुशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यतोऽयमिति । उत्तरार्धांत्याग्राह्यशब्दे—एवंस्वभावस्येत्येति । विपरीतवासना स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । अत्रोत्तरम्— 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्ति-रिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता दृष्टा सर्वगा ॥ संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिवस्तन्तान् । तथा तिरहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञ-संक्षिता ॥ सर्वभूतेषु भूषाला तारस्म्येन वर्तते' [वि.पु. ६।८।६१—६३] इति भगवत्परासारवचनमनुस्मरन्नाह ज्ञानविरोधिनेति । अत्र नवस्तदन्त्यदभवावर्थात्स्वभावराणानुपपुक्तमिति भावः । स्वफले-त्यादि— नञ्भावसङ्कुचितज्ञानसंसारतापानुभवयोग्य इति भावः । अत्यन्तविलोपपरिहारायारवणशब्दोपचरितमाह— सङ्कुचित-मिति । "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोभे विद्यते" [ब्र.उ. ४।१।३०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमनेन स्मारितम् । देवादिदेहसंयोग इति जन्तु-शब्दाभिप्रेतोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वारम् । शङ्कोतरत्व-माह— ततश्चेति । आत्मनि प्रतिषिद्धस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्त्य-हेतुतामाह— वासनात इति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतस्तु—नादत्त इति । नाऽऽदत्ते न गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं नैवाऽऽदत्ते च सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । कथं तर्हि भक्तैः पूजालक्षणयागदानानि सुकृतं प्रयुज्यते? गो. ६२

इत्यत्राऽऽह—अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति ‘करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि’ इत्येवं मोहं गच्छन्त्येवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

८ वं. ब्र. गि.—एतदेव विठोति — नादत्त इति । विष्टुः पूर्वलोकोक्तः प्रभुरात्मा कायवाह्यानसामां मध्ये कस्य-चित्कायस्य वाचो मनसो वा कर्मभूतं पापं नैवादत्ते परमार्थतो न गृह्णाति, तथा कस्यचित्सुकृतं च नादत्ते । कथं तर्हि पुण्यकृत्वापकृदयमिति लोकव्यवहारः ? तत्राह—अज्ञानेनेति । ज्ञानं नित्यसुदृढबुद्धयस्वभावपरब्रह्मरूपाद्वितीयप्रत्यगात्मैतन्म्यं, अज्ञानेन ग्रीह्यमायाप्रकृत्यविद्यापरपांयेण

“ न तं विदधाथ य इदं जजानान्यपुष्पाकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्राडता जल्प्या चासुवृष उक्थसाश्वर्यमिति ” [ऋक्सं. ८।३१.१७ व. सं. १७।३१] इत्यादिश्रुति-प्रसिद्धेन आडृतमाच्छादितम् । तेनावरणेन जन्तवः जनतशीलाः संसारिणः सुखानि, अतस्मिन्तदवभासरूपं मोहं गच्छन्ति । ततस्तन्मूलक एवोक्तव्यवहारः, तद्वत्वादिन्य एव च श्रुतिस्मृतयः पारमार्थिकाद्वैतवाक्यशेषभूता इति भावः ॥१५॥

९ व० त० दी०—यस्मादेवं तस्मान्नादत्ते न भजते पापं पुण्यं च कारयितुं च तत्साधकतमविसर्जनादेवोप-नुद्यते । ‘बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्’ [भाग. १०।८७।२] इत्यादिवाक्यान्तैर्भागमोक्षोपायप्रवृत्तौ तदात्वेव हेतुरिति तत्त्वम् । अतः स्वभावकृतं सर्वम् । ननु तदंशभूता अपि एते आत्मनः कथं प्राकृतत्वभावेन सम्मुह्यन्ति ? स्वरूपाज्ञानादित्याह—अज्ञानेनेति । तत्र ज्ञानं स्वरूपविषयकं अज्ञानेनाविद्यायाः प्रथमपर्वस्वरूपाज्ञानेनावृत्तं ततोऽन्य-पर्वभिः प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासैः वस्तुतस्तु विचित्ररिरंसावतो भगवतो नित्या आज्ञाकारिण्यो द्वादश-शक्तयो मुख्याः ‘गिरा पुष्ट्या’ इत्यादिना निरूपिता भागवते । तत्र मायाख्याया अंशद्वयं विद्याविद्येति । भागवदाज्ञयैव विद्याया आत्मनां स्वरूपगमकात्सत्त्वानुगुण्यात् अविद्याया च विपरीतस्वभावया कर्मजन्ममरणवि-पर्यावर्तगम इतरानुगुण्यात्, अन्यथा स्वरूपवैचित्र्यं न स्यादित्यज्ञानेनावृत्तमात्मनां स्वरूपज्ञानम् । उक्तं च ‘विद्याविद्ये सम तन्न विद्वदुद्वज्जरीरिणाम् ॥ मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते’ [भाग. १।१।१३] इति । ‘पञ्चपर्व’ एवविद्येयं जीवमा मायया कृता’ इति । अतस्तेन जन्तवो भवन्तो मुह्यन्ति । स्वमेवात्मनि कर्तृत्वादिवस्वभावं सृजन्ति, न परमात्मेति सिद्धान्तः ॥१५॥

१० पु. अ. त.—यतः प्रभुर्न सृजत्यतः कस्यचित् पाप-पुण्यादिकमङ्गीकृत्य फलं न ददातीत्याह—नादत्त इति । विष्टुः अनियम्यः स्वेच्छयैव सर्वफलदानसमर्थः कस्यचित् जीवस्य पापं पापरूपं कर्म न आवृत्ते ग्राह्णीकरोति, तदङ्गीकृत्य नरकादिकलं न ददातीत्यर्थः । सुकृतं च नैवाङ्गीकरोति, तदङ्गी-कारेण स्वर्गादिसुखं न ददातीत्यर्थः । विमुखात् स्वीदीच्छ-यैव यथासुखं करोतीति भावः । तर्हि “एष एव तं श्रेयैव”

साधु कर्म कारयति” [कौ. उ. ३।१९] इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव तत्तत्कर्म कारयित्वा सर्वभ्यः फलं ददातीति कथञ्चन्यते तत्राह—अज्ञानेनेति । अज्ञानेन प्रकृत्युत्पत्तेन ज्ञानं भगवत्स्वरूपात्मकं श्रुत्यर्थरूपं वा—तेन जन्तवः जीवा मुह्यन्ति मोहं प्राणवन्ति, अन्यथा वदन्तीत्यर्थः । श्रुतौ तु एवं तादृक्फलदानेच्छां निरूप्य पश्चात् कर्मकारणवञ्चयन्ते, न तु कर्मफलवसागच्छति, किन्तु विचित्रेच्छात्वमेवावातीति ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु “एष ह्येव [श्रेयैव] साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष ह्येवा-साधु [एवैनमसाधु] कर्म कारयति तं यमयो निनीषते (यमन्वानुनेषति) ” [कौ. उ. ३।१९] इति श्रुत्यां परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते, तत्कथमुच्यते “स्वभावस्तु प्रवर्तते” [५।१४] इति ? तत्राह—नादत्त इति । कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्ते, नापि सुकृतं; कारयितृत्वाभावात् । यतो विमुख्यापकः, निष्क्रिय इति यावत् । सक्रियो ह्यन्त्यं प्रवर्तयति, तदीयं पापं पुण्यं वा लभते ; अयं तु न तथा, किन्तु सूर्यवत् प्रकाशत एव ; न तु स्वप्रकाशनां कर्त्रादीनां कर्मणा सम्बन्धते इति भावः । कारयितृत्वमयस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् । यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः । कथं तर्हि ईश्वरावधानार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणञ्च बिभ्र्यति ? इत्याशङ्क्याह—अज्ञानेनेति । यथा हि महाराजस्य सर्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निवृत्तोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन सोपुनेनावृत्तं चेत्तत् तत्र विविधानि परचक्रादीनि महान्ति सङ्कटशतानि पश्यति, अहो अहं दीनोऽस्मि दुःखस्मीति च मुह्यति ; तद्वदेते जन्तवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमजानन्त ईश्वरादा-त्मानं वृथहृन्मयमाना ईशात्मनोः सेव्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति । तथा च श्रुतिः “अथ योऽन्यां देवतामु-पास्तेऽसावन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” [बृ. उ. १।४।१०] इति । “एष ह्येव” इति श्रुतिः अत्रान्यव्यवहारविषयेति भावः ॥ १५ ॥

ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च ।

ज्ञानेनं तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽप्तविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजात-
मवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतज्ञानत्वात् । ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते । ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्पर-
व्यामोहापोहामावाक कृतः संसारनिवृत्तिः ? इति तत्राऽऽह— मिति विशेषणम् । तद्व्यावृत्ते— परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ‘सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि’ [४।३६] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि मरमसात्कुरुते तथा’ [४।३७] ‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्’ [४।३८] इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गम-
यति । एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविष-
येण अहंहरभ्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तान्तकर्म-
संशयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसङ्कुचितमादित्यवत्सर्वं यथाव-
स्थितं प्रकाशयति ।

४ वे. ता. चं.— एवं तृतीयाध्यायोक्तकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थीध्यायोक्तस्य ज्ञानविशे-
सस्य विशेषोचनं कियत् इत्यभिप्रायान्नाह— सर्वमिति । स्व-
काले—अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारकयनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकयना-
वसर इत्यर्थः । यद्वा ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ इत्यत्र ‘उपदेक्ष्यन्ति’
[४।३४] इति स्वनेव निर्दिष्टे विपाककाल इत्यर्थः । एवं वर्-
तमानेषु मुह्यत्स्वपीत्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेऽप्यित्यर्थः । अज्ञा-
नेन ज्ञानमावृतं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति शङ्कां व्यव-
च्छिन्नता तुल्यत्वेन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुं उक्तलक्ष-
णेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेने-
त्यन्वयः । आत्मविषयेणेति— ‘आत्मनः’ इति षष्ठ्या सम्ब-
न्धसामान्यमात्रपरत्वं, कर्तृविषयत्वं चात्रानुपयुक्तमिति भावः ।

तच्छब्दपरायुष्टप्रकरमाह— ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूप-
स्यातिगहनत्वसूचनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानमास्वतो नि-
रशेषाज्ञानेतिभिरकुक्षिम्भारित्यप्रदर्शनार्थं च अनादिकालेत्याहु-
क्तम् । उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः स्वाभाविकमिति । सामाना-
धिकरण्यस्वारस्यात्परमिति ज्ञानविशेषणम् । तदर्थमाह अपरि-
मितमसङ्कुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं खनवच्छिन्नविषयत्वम्;
तत्र च हेतुः सङ्कोचाभाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेरथै-
सिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रोतमिति
भावः । ‘आदित्यवत्’ इति दृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह यथावस्थि-
तमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेषव्याख्याद्वारा । पर-
मार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्षा निरस्ता ।

३ रा. भा.— तेषामिति विनष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्; ‘न त्वेवाहं जातु
नासम्’ [२।१२] इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामु-
पाधिगन्धामावात् । ‘तेषामादित्यवज्ज्ञानम्’ इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्म-
त्वमुक्तम् ; आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञानज्ञानयोः प्रमाप्रभावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां
ज्ञानस्य कर्मणा सङ्कोचो मोक्षदशायां विकासश्चोपपन्नः ॥ १६ ॥

१— ‘ज्ञानेन त्वज्ञानेना नाशिते ज्ञानस्य स्वरूपप्रकाशकत्वं स्वतः सिद्धं— यथादित्यस्य तमसि नष्टे । विनिवर्तितायां हि शङ्काया-
मयतममृताकार्ये स्वयमेव कर्ताति’ इत्यमरविमलसुखादाः । ‘वृत्तिरूपज्ञानमत्र पूर्वादिं यदुदीरितम् । उत्तरादौदितं यतु स्वरूपज्ञानमेव
तत्’ इति वामनः । तत्र तत्र भगवत्पादानं शिक्षिष्यमपि माध्वो जयतीर्थोऽत्र वृत्तिरूपज्ञानविनाश्याविद्यावादित्वमङ्गीकरो-
तीति मयैविदामतिरोहितमेव । तत्स्वात्मना जितमद्वैतसिद्धान्तेनेति नात्राप्रकृतं प्रपञ्च्यते ।

—अविगीता ।

४. वे. ता. चं.— भेदव्यपदेशवशाद्ब्रह्मैतत्तत्त्वोपक्रमविरोधः प्रागुक्तः, मन्त्रेऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यत इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति—तेषामिति । विनष्टाज्ञानानामिति— नहीदं बहुलं आन्तिसिद्धमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमित्युपाधिस्तमेव विनोभस्करशङ्करयोर्मतमनुव परिहरति—नचेदमिति । मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणशुभापेरेपि निवृत्तेरिति शङ्करप्रति हेत्वर्थः । इतरप्रत्यक्षानशब्दाप्यस्य कर्मदिशिनाशे तन्निमित्तशरीरान्तःकरणशुभापिनिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्करमतद्वेषप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मनो वादेषु यिद्धदशायां ज्ञातृत्वमत्र सिद्धमिति दर्शयति तेषामिति । सम्बन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकमर्थेति व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम् । विनष्टोपाधीनामात्मनां कर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वभावात्तुवन्वित्वसिद्धेरानुक्तमैत-

न्यवादाऽपि निरस्तः । आदित्यशब्दोऽज्ञादित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात् ; धर्मभूतज्ञाने च तैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, 'यथा न किर्यते ज्योत्स्ना मलयप्रज्ञालानामग्नेः । दोषग्रहाणां ज्ञानमात्मनः किर्यते तथा' [वि. च. १०.४१.५५] इत्यादिसामान्या ; तदेतदभिप्रेत्य तत्कलितमाह— आदित्य-दृष्टान्तेनेति । ततः प्रस्तुतस्य किं ? इत्यत्राह— तत एवेति । यथा प्रभाया आचारकसभिर्भौः सङ्कोचस्तन्निवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः । यद्वा तेषामादित्यवद्वस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रभायाः प्रदीपादित्याशु-धसिद्धतेजोद्रव्यविशेषत्वं, ज्ञानस्यातमधमैवेत्येवमिति द्रव्यत्वं, सङ्कोचविकासयोश्चित्वादीनि च शरीरकभाष्ये प्रपञ्चति । एवं प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपादानेन प्रकृतमावृत्तत्वादिकं मुख्यत इत्याह— तत एवेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह— ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव, तत्किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— ज्ञानमेवेति । 'अज्ञानेनाहतं ज्ञानं' [५.१५] इत्युक्तम् । एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्भ्रमप्रकाशः । विनाशकान्तराज्ञाकारे च ज्ञानार्थयोः सत्यासद्योगोपैर्धर्मैर्वैयर्थ्यादित्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञाननाशकम्, अतो नोक्तदोषः । किन्तु स्वल्पज्ञानम-

विषयाऽऽवृत्तम्, इतिज्ञानं त्वविद्यां शिथिलयति । ब्रह्म प्रकाशयतीत्येतदनेनाहेत्यर्थः । अत्र केचित्—'यथैक एवादित्योऽन्धकारं नाशयति, भूमण्डलं च प्रकाशयति, तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति, परं च प्रकाशयति' इति व्याचक्षते; तत्सदिति भावेनाह— अथमेति । तृतीयान्तपदोक्तम्, द्वितीयमपरोक्षमिति शेषः । अन्यथा द्विज्ञानप्रवृत्त्यं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु, येनाज्ञानेनाऽऽवृत्ता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽमविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवत् । यथाऽऽदित्यः समस्तरूपदिज्ञातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

८ वै. प्र. गि.— कथं तर्जज्ञानमूढानां विमोक्षः ? तत्राह— ज्ञानेनेति । तदज्ञानं ॥ आत्मनो ज्ञानेन गुरुपदिष्टवेदान्तमहावाक्यज्येनेन द्वितीयात्मकविषयकेण नाशितं येषाम् । तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं तत्परं सत्यज्ञानानन्दद्वितीयात्मकब्रह्मात्मतत्त्वैर्निरतिशयैः कृत्वा प्रकाशयति ; आदित्यवत्, यथाऽऽदित्यस्वस्तमो निरस्य सर्वं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् । अत्र 'तेन छद्धान्ति' [५.१५] 'ज्ञानेन नाशितम्' इत्यनेन अमोपादानत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं चाज्ञानस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । आद्ये परिणाम्युपादानत्वस्य विवक्षितत्वाच्च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । न्मिने च ज्ञानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वात् अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यं प्रपञ्चे च ब्रह्मैतद्वज्रपञ्जरे विस्तरः ।

'मातुजेनोक्तम्'— 'तेषामादित्यवज्ज्ञानं' इति । ज्ञानाज्ञानानां बहुधाभिधानादात्मरूपरूपकम् इति । तद्वत्त्वं ; 'देहमेवाभिप्रायेण बहुवचनम्' इति द्वितीयाध्यायभाष्योक्तमगत्यादादश्रीसूक्तस्य दशोत्तरस्यात्, विनष्टाज्ञानानामिति 'तस्य तादृशे चिन्म' [छां. उ. ६.१.४१.२] इत्यादिश्रुत्या प्राग्वचनज्ञेन वेदानां सम्प्रदायैः, 'येषां नाशित-

मात्मनः' इत्येकवचनेनात्मैक्यस्य कण्ठरेणोक्त्या येषां तेषामिति बहुवचनस्यानात्मबहुत्वविषयकतावगाभाः ; तेषामिति प्रत्यक्षमापितदेहजुवादेन प्रकाशयतीत्यर्थो विधिपरवाक्यस्य भेदपरत्वात्सम्भवाच्च । एतादृशबहुवचनदर्शनेनैव स्वमतं द्वैतं बहुमन्यमानेन त्वया 'नवद्वारे पुरे देही' [२.१.२] 'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योकाः शरीरिणः' [२.१.८] इत्यादावेकवचनदर्शनेन रोदितव्यम्, तदन्यथासिद्धिकरणे च बहुवचनस्यापि तथैवाप्यन्यासिद्धिः सुकरेति तस्य परं प्रति बाधकस्योपन्यासो जघन्य इति लज्जितव्यं वेत्यन्तरावश्यम्भावाच्च ।

अतुमत्र भाष्येनोक्तम्— 'अज्ञानमिह ज्ञानाभाव एव, न तु भावरूपम्' इति, यच्च रामानुजेन— 'अनदिकाऽप्रकृतानन्तकर्मसंज्ञयरूपमज्ञानम्' इति ; तत्र मार्गं प्रत्येतद्वक्तव्यम्— 'पुंस्त्वादित्यस्य सतोऽभिगम्यकियोपात्त' [ब्र. उ. २.१.३.१] इत्यधिकरणे त्वयाऽपि भावरूपाज्ञानव्यवस्थापनादिह तत्पराकरणं परावशङ्कानुपैत्यन्यासाच्चैव न्यायसाधनमिति । निस्तस्तु वज्रपञ्जरे द्रष्टव्यः ।

शामानुजं तु प्रत्येतद्वाच्यम्—स्मृतिपुराणादिब्रह्मज्ञानं माया प्रकृतिरविधेति पर्यायत्वेन प्रसिद्धस्याज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धार्थं विहाय कर्मवाचित्कल्पनमप्रमाणिकमन्यस्य । किञ्च आत्मावाक्यस्य क्रमेणः सादित्वे तत्पूर्वमेवातृतात्मतत्त्वसाक्षा-

त्कारस्य ततः कर्मशक्यत्वं चावश्यकत्वेन 'अज्ञानेनाहृतं ज्ञानं' [५।१५] इत्युक्तेरसङ्गतिः; तस्यानादित्वे तु आत्मावाक्यस्यानादित्वान्निकर्तव्यस्य मोहहेतोः कर्मेति परिभाषाभात्रमित्यस्यमिद-
ष्टसिद्धिरिति ॥ १६ ॥

१ व० त० दी०— भगवत्प्रदत्तात्मविद्यावन्तस्तु न मुञ्चन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । येषां दयनीयानां साधनवतां वा आत्मज्ञानं यदक्षरात्मवज्ञानेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवत्परम् 'ब्रह्मविद्याप्रोति वं' [तै.उ.२।१] इत्यत्र श्रुतं प्रकाशयति स्वयमेवेति भगवत्प्रदत्तत्वाद्भगवत्पूर्वं तदिति स्वतन्त्रकर्तृत्वं तस्योक्तम् । अन्यथा करणत्वे कर्तृत्वोक्तिरन्याहिता स्यात् ॥ १६ ॥

१ पु. अ. त.— येषां भगवता ज्ञानेनाज्ञानं नाशितं ते न मुञ्चन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । इ पुनः । आत्मज्ञानेन भगवत्सम्बन्धितज्ञानेन ज्ञानात्मकभगवत्प्रेण येषां दुर्लभानां कृपा-

पात्राणां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं नाशितं, तेषां तद्भगवदात्मकं ज्ञानं परं भव प्रकाशयति, प्रकटयतीत्यर्थः । आदित्यवत्—यथा सूर्य-
स्त्वमोहरीकृत्य स्वात्मस्य हितं सर्वं वस्तुमात्रं प्रकाशयति तथा ॥ १६

११ नी० भा० दी०— तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन 'ब्रह्मास्मि' इति प्रमाणेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति । अज्ञानजानर्थ-
निवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः, तदात्मानः तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य ब्रह्म-
ण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषां विविदिषुणां चान्तरङ्गाणि विवापरिपाकाधानान्युपविदिषुस्तत्पलोक्तस्यापेक्षितं पूरयति—
यत्परमिति । तस्मिन्परमार्थतत्त्वे परस्मिन्ब्रह्मणि बाह्यं विषय-
मपोह गता श्रुता श्रवणमननिदिष्यात्तनैरसङ्कदबुद्धितैर्बुद्धि-
साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते—
तस्मिन्निति । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं श्रोतेति जीवब्रह्मभे-
दाभ्युपगमः, नेत्याह— तदात्मान इति । कल्पितं बोद्धव्य-
द्वयत्वं, वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे— तदेवे-
ति । ननु वेदादावात्माभिमानमपनीय 'ब्रह्मण्येवाहमस्मि' इत्यव-
स्थानं ततदुग्रीयमानकर्मप्रतिबन्धान् सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेष-
णान्तरादत्ते— तन्निष्ठा इति । तत्र निष्ठाशब्दार्थं दूरीयन्निव-

क्षितमर्थमाह— निष्ठेत्यदिना । तथापि पुकार्यान्तरापेक्षात्प्र-
तिबन्धत्वात् यथोक्तं ब्रह्मण्येवावस्थानं सेतुं शक्यमिति । तत्राऽऽह—
तत्परायणाश्चेति । यथोक्तानामविकारिणां परमपुण्या-
र्थस्योक्तब्रह्मान्तिरेकान्मन्यशाऽऽसक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह—
केवलेति । ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्तमानवेदवैतेऽपि वेदा-
न्तरपरिग्रहस्यप्रतया कुतो यथोक्तं ब्रह्मण्यवस्थानमास्याहं शक्य-
ते? तत्राऽऽह— येषामिति । सति संसारकारणे बुद्धितादौ सं-
सारप्रसरस्य दुर्वात्मानपुनरावृत्तिरिति सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञा-
नेति । उक्तविशेषणस्य सत्यथा दर्शितफलशक्तिस्त्वभाश्रमान्तरेण-
सम्भावितमिति मन्यारो विशिनष्टि— यतय इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तद्बुद्धयः तथाविधात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः तद-
न्यासचिरताः, तत्परायणाः तदेव परमयनं येषां ते परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमध्यस्थमानेन ज्ञानेन

१— एतदनन्तरं अवैतदधिकं कचिद्बुद्धये “स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वैतत्स्वज्ञानतोऽपि स्वकर्मणि । सका अपि न सज्जति
पक्षे रविकरा इव ॥” इति ।
—अभिगीता ।

निर्धूतप्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्थादात्मानः पुनरावृत्तिर्निवृत्ते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः स्वेन रूपेणावस्थितः, तमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मानुभवसौघोपानस्य ज्ञानस्यारोह-
णक्रमं दर्शयति—‘तद्बुद्धयः’ इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वे-
प्रस्तुतत्वाभावात्काल्पन्यस्वरूपं पूर्वश्लोकोक्ततज्ज्ञानं वा परावृत्त्यत
इत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मदर्शनाध्यवसाया इत्युक्तम् ।
‘तदात्मानः’ इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरं दर्शनार्थप्रवृ-
त्तियोगं लभ्यत इत्यभिप्रायेण तद्विषयमनस इत्युक्तम् ।
तन्निष्ठत्वं विषयान्तरवैमुक्यात्तत्परायणत्वे हेतुः । अयमशब्दो-
ऽत्र कर्मणि ल्युङ्गन्तः प्रात्यपरः । वाक्यार्थज्ञानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थं
एवमव्ययस्यामानेनेत्युक्तम् । प्रातिप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्ति-

र्हणान्त्यपर्व । अतोऽन्तिमं प्राप्यमत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम्;
स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मानमि-
ति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यात्रात्रुद्दिष्टावध्यन्तरपरामर्शसापेक्ष-
समासान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वाद्याह यदवस्थादिति ।
नन्वात्मन एव ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवर्तते’ [१।२१] इति
उपरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादिति चायुक्तं, मोक्षस्याव्यवस्था-
विशेषत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह स्वेन रूपे-
णेति । औपाधिकसमस्ताकारनिवृत्तिरूपावस्थानिवाशाकाम-
वात्परमेऽपि प्रबन्धरूपत्वादिनिवर्त्यते भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह— तद्बुद्धय इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— तद्बुद्धिवादिर्कं यथापुनरावृत्तिसाधनत्वे-
नोच्यते, तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गतः पक्षः । अथ तद्बु-
द्धयो ज्ञाननिष्ठकल्मषा इति ज्ञानसाधनत्वेन । तदसत्, ज्ञाने-
नेति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वादित्यत आह—

अपरोक्षेति । सत्यम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम्, किन्तु
व्यवहितम् । न हि श्रवणमननानन्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते ।
इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मतत्त्वं यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः ।
तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाऽभिमनिवेशस्तात्पर्यं
सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः । तत्परायणास्तदेव परमयनं परा गति-
र्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं न पुनर्देह-
सम्बन्धम् । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तज्ञानेन निर्धूतं नाशितं कल्मषं पापादिसंसारकारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वै. ब्र. गि.— ‘ज्ञानेन तु तदज्ञानम्’ [५।१६]
इति पूर्वोक्तज्ञानोत्पत्ति कारणं तत्फलं चाह— तद्बुद्धय
इति । अत्र ‘तद्बुद्धयः’ इत्यादौ पूर्वार्थं प्रत्युत्पत्तोरस्य हेतुत्वम् ।
तथा हि— तत्परायणाः । तच्छब्देन ‘प्रकाशयति तत्परम्’
[५।१६] इति पूर्वोक्तमात्मतत्त्वञ्च्यते । तदेव परमयनं
प्राप्यं येषां ते तत्परायणाः । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः । ततस्त-
न्निष्ठाः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः ।

अनेन सर्वकर्मसंशयात्पूर्वकश्रवणमननपरिपाको दर्शितः ।
ततस्तदात्मानः तस्मिन्नेवात्मतत्त्वे आत्मा विजातीयप्रत्यया-
वन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं मनो येषां ते तदात्मानः
इति निदिध्यासनोक्तिः । ततस्तद्बुद्धयः तत्साक्षात्कारवन्तः
सन्तः अपुनरावृत्तिं पुनर्देहसम्बन्धाभावरूपां शक्तिं गच्छन्ति ।
अत्र हेतुः— ज्ञानेन निर्धूतं स्मृल्लङ्घन्यूलितं पुनर्देहकारणं
कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथोक्तः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— य एतादृशज्ञाननिस्ते मुक्ता इत्याह— तद्बुद्धय इति । तत्प्रसादलब्धेन ज्ञानेन ब्रह्मस्वरूप-
विषयकेण निरस्तकल्मषा मुक्तिं यान्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— तत्काशात्फलं भवतीत्याह— तद्बु-
द्धय इति । तस्मिन् ईश्वरे बुद्धिर्येषां ते, तस्मिन् स एव वाऽत्मा
येषाम्, तस्मिन्नेव निष्ठा भावो येषाम्, तस्मिन्नेव परायणाः तत्प-

रास्तादृशाः, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः निरस्ताज्ञानाः, अपुनरावृत्ति
मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— तद्बुद्धय इति । यत् परं ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैव बुद्धिः “अस्ति ब्रह्म” [तै. उ. २।६।११]
इति निश्चयो येषामपाततः श्रुत्यर्थविदां ते तद्बुद्धयः, तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण
प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनाविहीनानां ते तदात्मानः, तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो
येषां देहादावनात्मनि आत्मधीरूपविपरीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठाः, तदेव परं अयनं अज्ञानरूपोपाधिनिरा-

ठितत्वाद्द्विधाविनयसम्पन्नविशेषणप्रतिश्रीषांनुक्तेष्व । 'गवि हस्तिनि' इत्याकारवैषम्यं द्वाभ्यां दधितम्; श्वपचक्राब्दाभ्यां कृत्वा वैषम्यम्, जहत्पूर्वाभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिप्रेतम्; अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याकास्तत्तामात्रं विवक्षितमिति दर्शयति-**केवलब्राह्मण** इति । सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणमभित्येता-**ह—अत्यन्तविषमेति । आत्मस्थिति**, शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमुदाहोदृक्ष-मत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयितुं **आत्मयाथात्म्यविद्** इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रलक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम्; शरीराणिनामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कलानादिवैषम्यं च दुरपह्ववम्; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादिवत्स्थूलं सामा-

न्यमकिञ्चित्करमित्यत्राह **विषमाकारस्त्विति** । 'प्रकृतेः' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षात्प्रकृतिगतं देवत्वादिकं, तत्प-
नुक्तं सुखित्वादिकं च कथञ्चित्सम्बन्धमात्रात्—**प्रकृतेरित्युक्तम्** । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिषिध्यते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्य-
ते, न च तत्तच्छरीरविशिष्टस्वल्क्षणं तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं
वा वैषम्यमपह्नव्यते; अपितु तत्सौंपाधिकत्वमुच्यते । न च
शरीरादिविशिष्टत्वं विरोधि, स्वाभाविकस्वरूपसाम्यमात्रपरत्वा-
त् । न चैतदस्त्वत्स्थूले, शुद्धानामात्मनां स्वरूपभेदस्य दुर्विवेच-
त्वात्स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्म-
णादिषु पूज्यत्वादिसाम्यशुद्धौ अमोज्यास्त्वादिविरोधः स्मृतस्त-
त्राह—**आत्मा स्त्विति** ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवा-
नाह—**विद्येति** ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— विद्याविनयेत्यादिप्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं
च कथमुच्यते? इत्यत आह—**परमेश्वरेति** । सर्वत्र ब्राह्मणादि-
षु स्थितानां सर्वत्र गुणेषु दोषाभावेषु वा साम्यं तारतम्याभावः ।
तद्वृद्धिवादिना सहाय्यं समुच्चयार्थेऽशब्दः । परमेश्वरविषय-

ता 'निर्दोषं हि' [५। १९] इत्युपजाक्यगम्या अपरोक्षज्ञानसाधनता
च प्रकरणगम्येत्यत आशयवानित्युक्तम् । पण्डितशब्दस्य परो-
क्षज्ञानवचनः, पाण्डित्यमागमज्ञानमिति वचनात् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः, कथं ते तत्त्वं पश्यन्ति ?
इत्यत्रोच्यते—**विद्येति** । विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां राजस्वां गवि
संस्कारहीनायाम्, अत्यन्तमेव केवलतामसं हस्त्यादौ सत्त्वादियुगेस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा रजसा
राजसैस्तमसा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेवाविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः
समदर्शिनः ॥ १८ ॥

८ वं. घ. गि.— ज्ञानस्य द्वे कले विदेहकैवल्यं जीव-
न्मुक्तिर्येति; देहपातादनन्तरं विदेहमुक्तिः, ततः पूर्वं जीव-
न्मुक्तिः, तत्र विदेहमुक्तिः पूर्वमुक्ता, जीवन्मुक्तिमाह—
विद्येति । विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे 'अपाके शुनां पाचके
च कर्मवैषम्यम् । गवि हस्तिनि शुनि वेति जातिवैषम्यम् ।
पूर्वं विषमेष्वपि समदर्शिनः सममेकरूपमविक्रियं ब्रह्मैव द्रष्टुं

शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः । यथा हि गङ्गो-
दके तडागे सुरायां मूत्रे च प्रतिबिम्बितस्य सूर्यस्य न
तद्गुणदोषसम्बन्धः, तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वगतस्य नोपाधिगुण-
दोषसम्बन्धः; इत्यनुसन्दधानाः सर्वत्र समदृष्टयेव रागद्वेषराहि-
त्येन परमानन्दरूपत्वां जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— कीदृशस्य ? इति जिज्ञासायां तेषां स्वरूपमाह—**विद्येति** । एतेषु विषमेषु गवादिष्व-
पि समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता उत्कलक्षणाः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— तेषां लक्षणमाह—**विद्येति** । विद्या-
विनयसम्पन्ने ब्राह्मणे, स्वपाके शुनो यः पचति तस्मिंश्च, गवि,

हस्तिनि, शुनि च समदर्शिनः मर्दशात्मज्ञानेन ते पण्डिता
ज्ञानिनः, ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतेषां जगति दृष्टिमाह—**विद्येति** । उत्तमब्राह्मणे चण्डालादौ वा समं ब्रह्मैव
सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासरूपानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । यथोक्तं 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंश-
पञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' [बा.सु. २०] इति चराचरं जगद्ब्रह्मदृष्ट्यैव पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः' [गौ.घ.सू. २।
८।२०] इति स्मृत्येन ते दोषवन्तः । कथम् ? इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः

सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वश्रुतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्रवाणादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितम् । हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिर्न निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं [१३१६] ‘अनादित्वाभिर्गुणत्वात्’ [१३२१] इति च ।

२ आ. शां. व्या.—सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते—**नञ्चिति** । सर्वत्र समदर्शिनस्तत्तच्छब्देन पराश्रयन्त, तेषां दोषवत्त्वादभोच्याश्रयत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—**समासमाभ्यामिति** । समानामप्ययनादिभिः समानधर्मकाणां ब्रह्माहङ्कारादिपूजया विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानां वासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकदेवत्वमप्यस्य द्विदेवत्वमित्यादिधर्मवतां प्रायुक्त्या पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषे ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन्त्यनदमर्षाह्वयते, तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन्प्रत्यवेति-त्यर्थः । उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—**न ते दोषवन्त इति** । सृष्ट्यवधम्भेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिहान्नामेव सिध्यति इति शङ्कते—**कथमिति** । सृष्ट्येतेर्मित्यत्र वदित्यभिर्दोषत्वं समत्वदर्शनां विशदयति—

१ शां. भा.—नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः; अतः समं ब्रह्मैकं च, तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सत्त्वं “समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः” इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि “ब्रह्मवित्पण्डितुर्वेदवित्” इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः; कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसङ्ख्यासिविषयं प्रस्तुतं ‘सर्वकर्माणि मनसा’ [५१३] इत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदोऽप्यविशेषेभ्यो भविष्यतीत्यतिप्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति—**नापीति** । प्रतिशरीरात्मभेदसिद्धौ तदेतत्त्वेन तेषां सर्वं, तेषां च सत्त्वं प्रतिशरीरात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमनभिरेख्य देहमाह—**प्रतिशरीरमिति** । आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह—**अत इति** । समत्वमेव व्याकरोति—**एकं चेति** । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानां च भेदकाभावेनैकत्व-स्योक्तत्वादिकलक्षणत्वादिकत्वं जीवब्रह्मणोरेख्यमित्याह—**तस्मादिति** । जीवब्रह्मणोरेकत्वं जीवानां ब्रह्मविनिर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह—**तस्मान्नेति** । तच्छब्दाद्यमेव स्फोरयति—**देहादीति** । यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिदं, तर्हि कथं गौतमसूत्रमि-त्याशङ्क्याऽह—**देहादिसङ्घातेति** । सूत्रस्य यथोक्ताभिमान-वद्विषयत्वेन गमकमाह—**पूजेति** । यदि चतुर्वेदानामेव सर्वा पूजया वैषम्यं, यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां ब्रह्मविदां च

इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवर्णनसत् ब्रह्मलोकगमनमन्तरेणास्मिन्नेव देहे परिभूतजननमनशेषदोषराहित्ये हेतुमाह—**निर्दोषं हीति** । वृत्तमानो देहः ससम्या परिगृह्यते । तानेव समदर्शिनो विशिनष्टि—**येषामिति** । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं, दोषवत्सु श्रवाणादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपलम्भसम्भवात्तत्राऽह—**यद्यपीति** । यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितेर्निर्दोषैः सर्गो जित इति सम्बन्धः । ब्रह्मणो गुणसूयस्त्वादप्योपायान्दोषो-ऽपि त्यादित्याशङ्क्याऽह—**नापीति** । चेतनस्य स्वगुणविशेष-विशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वप्रवर्णादित्युक्तं, इच्छादीनां परि-शेषादात्मधर्मत्वस्य कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशङ्क्याऽह—**वक्ष्य-ति चेति** । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यस्य प्रमाणयति—**अना-दित्वादिति** । चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः ।

पूजया साम्यं, तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केवाश्रिन्मनोविकार-सम्भवे कर्ता प्रत्यवेतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चातुष्वमनुकुलत्वेनोदाहरति—**दृश्यते हीति** । देहादिसङ्घाताभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषयं सूत्र-मित्युक्तं, इदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धस्यात्र तद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह—**ब्रह्म त्विति** । इतश्च चेदं सूत्रं ब्रह्मणि द्विषयमित्याह—**कर्ममिति** । तत्रैव पूजापरिवसमभ-वादित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं, न तु कर्मि-ण्यकर्मिणि वेति विभागोऽस्ति, तत्राऽह—**इदं त्विति** । समत्वदर्शनस्य सत्यासि विषयत्वेन प्रस्तुतत्वे हेतुमाह—**सर्व-कर्माणीति** । आध्यायपरिसमाप्तेः ‘सर्वकर्माणि’ इत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मसङ्ख्यायाभिमानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते, तत्र तत्रिहल्लङ्कारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—इहैव साधनानुष्ठानदशायामेव तैः सर्गो जितः संसारो जितः । येषामुक्तरीत्या सर्वेष्वामसु साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि, संपं ब्रह्म प्रकृतिमंगर्पादोपवियुक्त्या सममात्मनस्तु । हि

ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरेव हि संसारजयः; आत्मसु
ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्धाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—इदं समदर्शित्वं न कालान्तरभाषिफलसा-
धनमात्रं, किन्त्विदानीमेव निरुद्धेयकल्पां ह्येव निवृत्तिं दिशती-
ति समदर्शिनो प्रशंसा क्रियते—इहैवेति श्लोकेन । साधना-
नुष्ठानदशायामेवेति—इहोक्तस्यात्र लोकपरत्वादपि स्वाव-
स्थाविशेषपरत्त्वमेवोचितमिति भावः । संसारो जित इति—
मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेरत्रान्त्वशास्त्रसंग्रहः सृज्यत इति
व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः । ब्राह्मणचण्डालादीनां स्फुरयत्वादिसाम्य-
प्रसङ्गबुद्ध्यासाय उक्तरीत्येत्युक्तम् । निरुपाधिकात्मस्वरूपं ज्ञानं-

कारकतया सममिति पूर्वं भाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वा-
त्मन्येव स्थितिः संसारजयहेतुः, न तु तत्साम्ये; तत्राह—‘नि-
र्दोषं हि समं ब्रह्म’ इति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा ‘तस्मा-
द्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इत्यनन्वयात्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थि-
ताः, समस्य ब्रह्मत्वात्— इति हान्वयः स्यात्; ततश्चोक्तचोद्य-
परिहार इत्यभिप्रायेणाह—आत्मवस्त्विति । ततः किं प्रकृत-
स्येत्यत्राह—ब्रह्मणि स्थितिरिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र शुद्धात्मनि
ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलितं पिण्डतार्थमाह—आत्मस्त्विति १९

६ आ. मा. भा.— तदेव स्तौति— इहैवेति ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननुत्तरवाक्ये साम्यदर्शनं मुक्तिसाधन-
मेवोच्यते, तत्कथमुच्यते अपरोक्षज्ञानसाधनमिति ? प्राश्नानि-
नोऽपि जन्मान्तरसङ्गाव उक्तः, तत्कथमिहैवेति तद्देह एव

मुक्तिहेतव्यत आह—तदेवेति । स्तुतावधिकोक्तिः सम्भव-
तीति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— नन्वभोज्याभास्ते दोषवन्तः, ‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ [गौ. ध. सू. २।
८।२०] इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः; कथम्?—इहैति । इहैव जीवाद्भिः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः
सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु
भ्रूपाकादिषु मूढैस्तद्दोषवदिव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्माद्भाषि
स्वगुणभेदान्निर्गुणत्वाच्चैतन्यत्वस्य । वक्ष्यति भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं ‘अनादिस्वान्निर्गुण-
त्वात्’ [१३।३१] इति च । नाप्यन्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमा-
णावुपपत्तेः । अतः सर्वं च ब्रह्मैकं तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्माच्च दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति,
देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्भिषयं तु तस्मै ‘स-
मासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ इति, पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मविस्फुटवच्चतुर्वे-
दविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः । कारणं नञ् तु सर्वगुणदोषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं तु ‘समासमाभ्यां’ इत्यादि । इदं तु सर्वसंन्यासविषयं प्रस्तुतं
‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य’ [५।१३] इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

८ चं. प्र. गि.— ननु विषयेषु समदर्शिनं धर्मशास्त्र-
निर्दिष्टं दुर्वाणाः कथं पण्डिताः ? तथा च गौतमः स्मरति—
‘समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः’ [गौ. ध. सू. २।८।२०] इति ।
अस्यार्थः—समाय पूज्याय विषमप्रकारे पूजने कृते सति
विषमायापूज्याय च समप्रकारे कृते सति स पूजक इहलोका-
त्परलोकाच्च हीयत इति । तत्राह—इहैति । इहैव जीववत्शा-
यामेव तैः सम्यक् जितः । सृज्यत इति सर्गः संसारप्रपञ्चोऽस्ति-
क्रान्तः । देहपातादुपसर्गलोकस्य इति किञ्च वक्तव्यम् ? ।
कैः ? येषां मनः साम्ये समत्वे सर्वभूतेषु विषयेष्वपि कर्तृमा-
नस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलम् । तव हेतुः—हि
यस्मात् ब्रह्म सममेकं निर्दोषं च, तस्मात् ते समदर्शिनो

ब्रह्मण्येव स्थिताः । अयं भावः—दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति ।
अतुष्टस्यापि दुष्टसम्बन्धायाथा गन्धोदकस्य मूलसम्बन्धात्,
स्वत् एव वा कथा सुखदेः । तत्र नायः; यत् । भ्रूपाकादिषु
ब्रह्म तदोषेण दूष्यतीति यद्वैभाम्यमानमपि सर्वदोषासंस्पृष्ट-
मेव, ‘यस्यैवदुष्टत्वात्’ ‘असङ्गो ह्यर्थं पुरुषः’ [च. उ.
४।१।२५-२६] इत्यादिभ्यः । अत एव नाभ्यः । तस्मान्नि-
र्दोषब्रह्मरूपा यतरो जीवन्मुक्ता न दोषगन्धेनापि स्पृश्यन्ते ।
गौतमस्त्वितिस्तु अविद्वद्ब्रह्मविषयैव, ‘तस्यान्नभनोऽयम्’
‘सुषुप्कमात्’ ‘पूजातः’ इति मन्थे निर्देशात् ‘धर्मादीयते’
‘सुषुप्तसंहरायेति ॥ १९ ॥

९ व० ॥ दी०— अतो यत्तत्समं तद्ब्रह्मरूपमिति मन्तव्यं; यद्दि मनोऽपि निरोधे समं स्यात्तदा ब्रह्मेव
तादात्म्यात् ‘सिद्धयसिद्धयोः... समयं योगः’ [२।४८] इत्युक्तत्वात् । तद्विषयकं मनसि ते ब्रह्मतादात्म्यापन्न

इत्याह इहैवेति । येषां साम्ये स्थितं मनस्तैः सर्गः प्रवाहमार्गो जितः । 'समदर्शिनः' इत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति । तस्मात्ते ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त. — य एतादृशास्त उत्तमा इत्याह—इहैवेति । येषां मनः साम्ये समभावे स्थितं तैरिहैव सर्गो जितः । अत्रायं भावः— भगवता स्वकीयाद्यैः जगदुत्पादितं, तत्र यस्य याद-
शेच्छया यो भाव उत्पादितः स तथैव करोति । स योग्यो भवति नयेति किमर्थं विचारणीयम् ? अतो येषां मनः साम्ये भगव-
त्कीडारूपे स्थितं, तैरिहैव अधिष्ठानात्मकदेहं गृह्य सर्गः संसारो मायारूपो जितः । यतो ब्रह्म तस्मै स्वकीयार्थरूपेण निर्दोषं तेषु दोषादिरहितं, तस्माद्येषां मनः साम्ये स्थितं ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थिता; अतस्तैः संसारो जित इत्यर्थः । यद्वा सर्गः

स्वोत्पत्तिजिता वशीकृता सफलीकृतैर्यथैः । भगवता स्वमेवा-
धिष्ठुपादितास्तत्कृतमिति भावः । यद्वा येषां मनः संयोगवि-
योगयोः साम्येन स्थितं, तैरिहैव अधिकरणदेह एव सर्गः अलौ-
किकोऽग्नेभाषी जितो वशीकृतः; सर्वेष्वालौकिकदेहो भाव-
रूपो वशे जातो यतोऽयं यदैवेच्छति तदैव भावप्राकट्यं भव-
तीति भावः । हीति युक्तमेव । यतो ब्रह्म भगवान् स्वस्याग्निरसा-
त्मकत्वात् समानायवस्थासु । निर्दोषं यथा रासे । यतो ब्रह्म
तादृशं तस्मात् ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे निरोधरूपे स्थिता
इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु “समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः” [गौ.थ.सू. २।८।२०] इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विषमां पूजां प्रयुक्तवतः, तथाऽतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समं पूजां प्रयुक्तवत्तन्नाभाऽप्याज्ञात्वं गौतमेन स्मर्यते, तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तं ? इत्याशङ्क्याह— इहैवेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं, तैरिहैव जीवद्विरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वत्राविषमं ब्रह्मास्ति । यथा 'हिण्मययो देवतातत्तपीठयोः स्वर्णहृक्साभ्यं पश्यति, पञ्चकस्तु आकाशहृक् तारतम्यं पश्यति तद्वत् । पूजा स्मृतिभ्रान्तिकृततारतम्यविषया, साम्यदृष्टिस्तु तत्त्वविषयेति भावः । यस्मादेवं ते साम्यं पश्यन्ति तस्मान् ब्रह्मणि अखण्डैकरसे ते द्वष्टारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिं गताः ॥ १९ ॥

समदर्शित्वसिद्धयर्थं निरन्तरत्वं, निस्सङ्गत्वं, कायादिदोषदर्शनं, तद्वेगनिवारणं, आत्मन्येव भोग्यता-
कल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् । [२०।१४४]

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्पूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा बिन्द्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमसंयमश्नुते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्— न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा, नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियाप्राप्ती हर्षविषाद-

१ — अत्र केचित्— बाह्यस्पर्शेषु विषयेषु यत्सुखं, तत् यः आत्मनि विन्दति; असक्तात्मा विषयासक्तिरहितो भूत्वा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मयोगेन युक्त आत्मा बुद्धिर्वैत्येवैवमूतः सन् सुखमक्षय्यमविनाशि अश्नुत इति व्याचक्षते । तथा च वामनः—

विषयविषययोगे भासते भोगसौख्यं न तु परमपदं दुःखयोगः ।

ध्रुव इह स हि भोगानन्तरं तद्विभोगादत उदितविवेकः सज्जते नेन्द्रियार्थं ॥

इत्थं विरक्तस्य यशं सुसुखोभोगेषु दुःखं नियतं विधुरय ।

सायङ्कि बाह्येषु सुखेषु नैव ब्रह्मात्मयोगेन समन्विता धीः ॥

परं यादत्स्वस्वरूपे सुखं स्वानुभवान्मतः । न विन्दति न तावत्तयाति बुद्धेर्विधेयताम् ॥

अतो वर्णितो ब्रह्मवित्पूर्वपक्षे दृशा दीर्घया येन क्लृप्तो विचारः ।

समेधां मुखानां प्रधानं निधानं स्वमात्मानमेकं स्फुटं मन्यते यः ॥

दर्शयित्वा कचिद्ब्राह्मविषया यद्बहिर्दुःखाः । दुःखं ददति तत्सौख्यमात्मन्येव विचारिते ॥

बाह्येषु भाति विषयेषु सुखं यदेवं स्वात्मन्येवोपमिति सम्यग्वैति यस्तान् ।

आसङ्गमेव विषयेषु विहाय विष्वक् ब्रह्मात्मयोगयुतधीः स्थिरमेति सौख्यम् ॥ इति । — अविगीता ।

स्थाने, न केवलत्वाददर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विकचिता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूतः सम्मोहवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृतसर्वकर्मसंख्यातीत्यर्थः ॥ २० ॥ किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शैर्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थात्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—नन्वष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्निर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेते ? इत्याशङ्क्याऽऽकाङ्क्षितं पूरयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आप्तज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावान्न तावुचित्वा नित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षद्वैगौ न कर्तव्यौ इति नियुज्यते ? तस्मादह—देहेति । विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिनामयमिव हर्षविषादौ दुर्बारावित्याशङ्क्याऽह—न केवलत्वेति । अद्वितीयात्मदर्शनशरीरस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान्न तस्मिन्निर्दोषविषादावित्यर्थः । इतोऽपि विदुषो हर्षविषादावसम्भावित्वावित्याह—किञ्चेति । निर्दोषे ब्रह्मणि प्रायुक्ते हृत्प्रतिपत्तिः सम्मोहेन हर्षादिद्वैगुना रहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीतिविद्यावानशेषदोषशून्ये तस्मिन्नेव

ब्रह्मणि स्थितस्तदनुगोचार्त्त कर्माण्यमुद्यमागो नैव हर्षविषादभागी यचितुमलमित्यर्थः ॥२०॥ शब्दादिविषयप्रीतिविवक्षात्र कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिध्येदित्याशङ्क्याऽह—किञ्चेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः, किन्तु विद्यान्तरेणापीत्यर्थः । यावदावद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमिष्यत्तं भवतीत्याह—बाह्येति । न केवलमसक्तात्मा समवशादेव सुखं विन्दते, किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमनन्तं व्याप्नोतीत्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्थे व्याचष्टे—बाह्याश्चेति । समाधानाधीनसम्पत्त्यनन्तरा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्प्राप्त्यव्याख्यानेन कथयति—ब्रह्मणीत्यादिना । शब्दादिविषयविमुखस्थानन्तसुखाप्तिरसम्भवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविषाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यथाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः, असम्भूतः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः सम्मोहस्तद्रहितः । तच्च कथम् ? ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदासुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्वत्त्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपाभावलोकनप्रियायानुभवे व्यवस्थितोऽस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्—इति । एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मव्यतिरिक्तविषयायानुभवेषु, असक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति लभते; स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवस्वरूपसुखं सुखं प्राप्नोति ॥२०॥२१॥

४ वे. ता. चं.—प्रियाप्रिये तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवस्थाप्राप्तिभेदनिबन्धनाभिति व्यञ्जयितुं यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्येत्याशुक्तम् । यदवस्थस्येत्येतदेहादिकृतज्ञानसङ्कोचावस्थाविषयं वा । प्रियाप्रियरूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगनिवृत्तिर्दुःखकेत्यभिप्रायेणाह—कथमिति । तत्रोत्तरं—स्थिरबुद्धिरिति । समानाधिकरणसासादयुगोपातिशयादत्र व्यतिकरयत्नास उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—स्थिरे आत्मनीति । 'असम्भूतः' इत्यत्र सचित्युपसर्ग एकीकारपरः, एवंविधस्थिरबुद्धित्वासम्भूतत्वयोर्हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति—तच्च कथमिति । स्थिर-

बुद्धित्वासम्भूतत्वे द्वे अपि सङ्कलन्य तदिति परामृश्यते । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति शब्दाभ्यां सिद्धमवान्तरदर्शविशेषं विशदयति—उपदेशेनेत्यादिना । सन्नित्यनेनोपदेशजनितज्ञानमनूय जिज्ञासं विधीयते इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञानविषाकाभिलाषिणा अन्याकुलातुष्टानपूर्वकमप्रदर्शनाथं श्लोकस्यपदानां हेतुकार्यभावेन महावाक्यमान्यं दर्शयति—एतदुक्तमिति । बाह्यकुद्वेषुपदेशनिवृत्त्यर्थम् । तत्त्वविदामित्युक्तम् । श्रुत्येत्येतदप्यनुवादवत्त्वार्थम् ॥ २० ॥ एवं हर्षोद्वेगवकुर्वतः समदर्शित्वप्रयुक्तं निरतिशयसुखं स्वभावपती-

त्युच्यते—‘बाह्य’ इति श्लोकेन । ‘सुखं विन्दति’ इत्यस्य ‘सुखमक्षयमश्नुते’ इत्यतोऽभेदप्रदर्शनाय लभत इत्युक्तम् । अक्षयसुखप्रारम्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायेत्यर्थलब्धोक्तिः प्रकृत्यभ्यासः पुनः पुनः प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । ‘विन्द-

त्यात्मनि यत्सुखम्’ इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूलं सुखसुखम् । ‘सुखमक्षयमश्नुते’ इति तु साक्षात्कारानन्तरभाषि नित्यं सुखसुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मातुभवस्वरूपमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्ध्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥ पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शेष्विविति । कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति, स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमस्यम् । अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.—अत्र कश्चिदाध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपरस्तु ज्ञानस्वरूपं तत्सहकारिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत् । अप्रतीतेरिति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्याह—सन्ध्यासेति । मिलित्वा मेलयित्वा शब्दानुसारेणैव, न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सन्ध्यासस्यादौ ग्रहणेन ‘न प्रहृष्येत्’ इति सन्ध्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥ प्रकृतस्य सन्ध्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यत इति परव्याख्यानमसदिति भावेनाह—पुनरिति । ‘सन्ध्यासस्तु’ [५।६] इत्यादिना प्रागुक्तत्वात्पुनरिति आधिक्यलक्षणासात् । प्राप्नोतीति भावे सन्ध्यासस्य वैयर्थ्यस्युक्तम् । तदस्त । कामाद्युपपन्नयै स्वल्पसुखस्यापिर्भावादित्याश-

ङ्कानिराकरणारूपपष्ठनम् । नैतदत्र प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे—कामेति । ‘बाह्यस्पर्शेष्वस्यकात्मा’ इत्यस्यार्थः कामरहित इति । आत्मस्वरूपस्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वमिति ज्ञानायात्समीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तदेव आत्मसुखमेव । ब्रह्मणा योग इति प्रतीतिनिरासायाह—ब्रह्मेति । कथमेनेन सन्ध्यासाधोगस्याधिक्यं स्पष्टीकृतं ? इत्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विवृण्वन् तात्पर्यमाह—ध्यानादिति । ज्ञानद्वारेति शेषः । अक्षयं पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा सन्ध्यासमात्रेण तिरोभावेनेन तत्त्वत्वाद्दलमेवेत्युक्तमेव [५।६] । व्याख्यानान्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्मादेवं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—नेति । न प्रहृष्येत्प्रहर्षं न कुर्वीत्यभिष्टं प्राप्य नोद्विजेत्याप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादो कुर्वते, न केवलमात्मदर्शिनः; तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आवेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्ह्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूतः सम्मोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणि स्थितः । अकर्मकृतसर्वकर्मसन्ध्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिब्रह्मयोगस्तेन युक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयेषु प्रीतौ क्षणिकायामिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ २१ ॥

८ वै. ग. गि.—अथास्य ब्रह्मणि स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमाह पदेभिः—नेति । प्रियमिष्टं प्राप्य न प्रहृष्यति, अप्रियमनिष्टं प्राप्य च नोद्विजति न विषीदति । जीवन्मुक्तस्य स्वामाजिकं चरितं बुधुः प्रयत्नपूर्वकसदृशमिति दर्शयितुं न प्रहृष्येनोद्विजेदिति लिङ्गमयप्रयोगः । प्रहर्षोद्विगमाभावे हेतुमाह—ब्रह्मणि स्थित इति । निर्दोषे समे ब्रह्मयोगप्रतीत्यात्मरूपे स्थितः, नान्यत्र । अतस्तस्य द्वैतप्रतिभासाभावान्न प्रियाप्रियप्राप्तिरस्तीति न तस्मिन्निहर्षद्विगमप्रसक्तित्वार्थः । ब्रह्मणि स्थितौ हेतुः—स्थिरबुद्धिरित्यादि । अत्र ब्रह्मविदिति श्रवणप्रदर्शनम्, असम्भूत इति सम्मोहराहित्यो-

क्त्या असम्भावनाविपरीतभावनाख्यसम्मोहनिवर्तकमननिदिध्यासनप्रदर्शनम् । ततः स्थिरबुद्धिरित्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारः, ततो ब्रह्मणि स्थितिर्जीवन्मुक्तिरिति हेतुहेतुमद्भावो द्रष्टव्यः ॥ २० ॥

लक्षणान्तरमाह—बाह्येति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, ते च बाह्याः, अनात्मममेत्वात् । तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन् तृणाशयवशात् आत्मन्यन्तःकरण एव बाह्यविषयनिर्णयेषु यदुपशमसुखं तद्विन्दति सत्त्वतया लभते; ‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृणाशयसुखस्यैते नाहते; घोडसीं कलाम्’ इति स्मृतेः । न

केवलसुखमसुखमेव लभते ; किंस्वल्पद्वयसुखमपीत्याह -
न इति । स तृणाश्रयः तत्पदार्थभेदादुभयरूपेण । ब्रह्म-
योगेन युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तथामृतः सन् अक्ष-

यमनन्तं सुखं प्राप्नोति । अनेनाखण्डनिजामसुखनिष्ठं जीव-
न्मुक्तस्य लक्षणम्, तदर्थिनो सुखक्षोः साधकस्य बाह्यवि-
श्वीतिपरित्यागः साधनमिति चोक्तं भवति ॥ २१ ॥

९ व० त० ६ी०— तादृशस्य परमानन्दवाप्तिगमकं लक्षणमाह द्वाभ्यां— न प्रहृष्येदिति । यतः स्थिरबुद्धिः
सम्प्राप्तस्यासुरत्वात्तद्विषयश्च बाह्यविषयेष्वसक्ततामा स योगी यदात्मनि सुखं सात्त्विकं विन्दति, स पञ्चोपशमसुखी
ब्रह्मणि योगेन युक्तस्तदैक्यं प्राप आत्मा यस्य तथामृतः सन्नक्षयं ब्रह्मसुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं साम्यस्थितस्य ब्रह्मभावापत्ति-
श्रुत्वा तद्भावापन्नस्य लक्षणमाह— न प्रहृष्येदिति । प्रियं
प्राप्य संयोगेन न प्रहृष्येत् । ॥ प्रहृष्येत्प्रहर्षेण प्रे मानोत्पत्त्या
दोषः स्यात् । च पुनः अप्रियं विप्रयोगं प्राप्य नोद्विजेदुद्वेगं
न प्राप्नुयात्, यतो भगवता विप्रयोगः परमसुखदानार्थ
दत्तस्तत्रोद्वेगोऽपि न तप्यासिः स्यात् । एवमवस्थाद्वये स्थिरबुद्धिः
स असम्मूढः ब्रह्मवित् मोहभावेन ब्रह्मस्वरूपज्ञ इति भावः ।

ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थितः स इत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वनेन शरीरेण
कथं तद्भावप्राप्तिः ? इत्याशङ्क्याह— बाह्यस्पर्शोऽपि न विनति ।
बाह्यस्पर्शेषु लौकिकेन्द्रियविषयेष्वसक्त आत्मा अन्तःकरणं
यस्य स आत्मनि भावात्मके स्वरूपे यस्सुखं तद्विन्दति
प्राप्नोतीत्यर्थः । योगी भावात्मकं सुखं तं जानाति । स ब्रह्म-
योगे सद्भावान्तेन युक्त आत्मा यस्य तादृशो भवति । अक्षयं
तदास्यात्मकं सुखमश्नुते युक्तः इत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ ली० भा० ६ी०— न प्रहृष्येदिति । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात् प्रियं पुत्रादि प्राप्य न प्रहृष्येत् ।
अप्रियं शत्रुं दुःखदं प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धस्थितिबुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्गप्रयोगः । स्थिरबुद्धिः
प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्तिभ्यां स्थिरीकृतप्रज्ञः असम्मूढो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः अत एव ब्रह्मवित् ब्रह्मभावस्य
लब्धा ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वये व्युत्थानावस्थायामपि स्थितः सर्वं ब्रह्मत्वेव पश्यन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वनुभूतात्मसुखेऽप्यसौ प्रसिद्धे बाह्यं सुखं त्यक्त्वुपशमयोगेन 'न प्रहृष्येत्' [५।२०] इत्यसङ्गतमत आह— बाह्येति ।
बहिर्भावाः बाह्याः स्पर्शा विषयेन्द्रियसम्बन्धास्तेषु । असक्ततामा अनासक्तचित्तः सन्नात्मनि प्रत्यगद्वयानन्दं सुषुप्ति-
काले स्थित्वा यत्सुखं विन्दति लभते स तदेव सुखम्, विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । कस्तत्सुखं ? (१) यो ब्रह्मयोगे ब्रह्मणि योगः
समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धियेन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । “ब्रह्मविद्विदुः [६] ब्रह्मैव भवति” [मुं.
ब. ३।२।१] इति श्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेव तत्सुखमिति तस्य
सुखाभिज्ञत्वविषयश्चा इदमुक्तम् । ननुभयत्र एकमेव सुखं चेत्कः सुप्तसमाधिस्थयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—
सुखमिति । अक्षय्यं सुखं मोक्षस्त्वमश्नुते व्याप्नोति । हैतादृशानस्य तुल्यत्वादुभयत्रैकमेव सुखं, तथापि योगी
मूलाविद्याया नष्टत्वादक्षय्यं सुखमश्नुते, न सुप्तः, अविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं
बाह्यं सुखं सुत्यजमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— इतश्च निवर्तयेत्— ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा
युक्तयो दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तस्मिन्निष्ठान्येव ।
यथैह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवञ्चदात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या
विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रिय-
संयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय !
न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः, अत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते, यथा
पशुमभृतीनाम् ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्रैव हेतुवन्तरपरत्वेनोत्तरलोकमुदा-
हरति— इत्युच्येति । विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीति शेषः ।
वैराग्यार्थमेव वैयर्थिकाणि सुखानि प्रयति—ये हीति । ननु विषे-

न्द्रियवस्त्रयोगसम्प्रयत्नेषु भोगेषु जन्तूनामभिश्चिदर्शनात्कुतस्तेषां
दुःखोनिर्त्वं ? इत्याशङ्क्याह— विवेकिनां तेष्वसङ्गेऽपि न विवेकिना-
मित्याह— आद्यन्तवन्त इति । यस्मादाधिगम्याधिरामणा-

दिसहितेभ्यः समागमनादिहेतुसम्प्राप्तिभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभावा जायन्ते, तस्मात् दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कृतो भोगजन्यत्वं इत्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निवन्तत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**अविद्येति** । भोगानां दुःखानिन्दे मानमनुभवसुखस्येति—**दृश्यन्ते** हीति । ऐहिकानां भोगानां दुःखमितित्वेऽपि नाऽऽसुखिककाणां तथात्वं, अनुभवाभावादित्याशङ्क्यावधारणसामर्थ्येतिदमर्थमाह—**यथेति** । पूर्वार्थस्याशङ्क्यायुक्त्वा तात्पर्याध्यामाह—**नेत्यादिना** । इत्यथ विष-

येभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह—**न केवलमिति** । आद्यन्तवत्त्वे मध्यमवर्णित्वेन क्षणभङ्गुरत्वादुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गुरत्वं, क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिजन्यवत्त्वादिति मन्वानः सन्नाह—**अत इति** । बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेश्च तेषामाभासत्वं प्रतिमातीत्याह—**न तेष्विनि** । प्रतीकोपादानमाद्यमिदं पुनर्यावच्छेयानमिति न पुनरस्ति । ननु केषाञ्चिद्भोगव्यभिश्चरुपलभ्यते तत्राऽऽह—**अत्यन्तेति** ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—**विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगा दुःखयोनयस्ते दुःखोदकाः** । आद्यन्तवन्तः अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्वदमते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—अनादिकालं बाह्यस्पर्शरसिकस्य तत्परित्यागः कथम् ? इत्याकाङ्क्षायामार्जनरक्षणादिदोषदर्शनात्तन्निवारणः शक्य इति 'ये हि' इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **प्राकृतस्येति** । 'संस्पर्शजाः' इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यञ्जयति **विषयेन्द्रियस्पर्शजा इति** । स्पृशोऽत्र सम्बन्धमात्रम् । एतेन सुखस्वरूपस्य धृत्वमुक्तम् । 'दुःखयोनयः' इत्यल तत्पुरुषविधां दर्शयितुं **दुःखोदका इत्युक्तम्** । संस्पर्शजन्यत्वात्परलोकेऽपि दुःखोत्पत्तिं स्वच्यवसानमित्येवकाराभिप्रायः । न खलु हिरण्यमर्भभोगादभ्यधिकः प्राकृतभोगोऽस्ति । सोऽपि स्वमानेन शतवत्सरपरिमिततया मातृषादिसम इति दर्शयितुं **अल्पकालवर्तिन इत्युक्तम्** । क्षणवृत्तिबहुदादिविधवावन्तस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तवत्त्वविशिष्टमिति भावः । एवं 'संस्पर्शजाः' इत्यादिविशेषणत्रयेण अल्पवद्दुःखमित्यन्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धे दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशाप्रत्यक्षेति दर्शयितुं **उपलभ्यन्ते इत्युक्तम्** । बुधशब्देनात्र पञ्चविधोपरमोपयुक्तविवेकज्ञानव-

त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं **तद्याथात्म्यविदित्युक्तम्** । न तेषु रमते, किन्तु क्रमादुपरम इति भावः । सागरतलपराजसेवाद्विषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जवेदोषाः । सहस्रप्राकारपरिवृतगर्भग्रह निवेशितस्यापि रक्षयवस्तुनो राजदहनचोरमुषिकादयस्तन्निवारणहेतुसादृश्य रक्षणदोषाः । 'स्वर्गोपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निश्चिः' [वि. पु. ६।५।५०] इत्यादयः क्षयदोषाः । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति । हविषा कृष्णवर्त्मन मृग एवाभिवर्धते' [भाग. ९।१९।१४ म. भा. १।८।५।१२ वि. पु. ४।१०।२२] 'अलमे मत्तकाशिन्या दष्टा तिर्यक्षु कामिता' इत्यादिवदुत्तरोत्तररागप्रबन्धानर्थहेत्वर्थायविषयप्रश्रयादयो भोगदोषाः । सर्वस्य वास्य प्रायशः परहिंसागमत्वात्तदधीना ऐहिकामुष्मिकदुःखवन्ततयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चेति दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तद्व्यावर्तनात् प्राकृतस्यानादिकालस्थितित्वापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः । उक्तं च तच्छिपरकरणे साङ्ख्यैरपि 'बाह्या विषयोपरमात्पञ्च' [सां. का. ५०] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—सञ्ज्ञासार्थं कामभोगं निन्दयति—**येहीति** ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननुतरलंकां सञ्ज्ञासादित्वात्तन्तर्गतं न किञ्चित्पुन्यत इत्यत आह—**सञ्ज्ञासार्थमिति** । निन्द-

तीति स्वायं गिन् । सञ्ज्ञासाधित्वेति वा ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—ये हि संस्पर्शजा भोगाः, ये हि यस्मात्—संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धपानमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयसमगृह्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोगभावोऽत आद्यन्तवन्तः । अनित्या मध्यक्षणभावितादित्यर्थः । कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधो विवेकयवगतपरमार्थतत्त्वः । अत्यन्तमूढानामेव विषयेषु रतिर्दृश्यते । यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

टै. ब्र. नि.—विषयमीतिनिष्ठताबुधायमाह—**ये हीति** । संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसम्पर्शजाः ये इह वा परत्र वा भोगाः धृदुत्पादुभवाः, ते सर्वेऽपि आद्यन्तवन्तः अस्ति । आदि-

विषयेन्द्रियसम्पर्कः, अन्तस्तद्वियोगः । पूर्वं पञ्चादित्यन्तो मध्यैकक्षणमात्रवर्तिनः । तदाऽपि दुःखस्यैव योगस्य कारणात्ताः वर्तमानकालेऽपि रागद्वेषादिकारिण्यन्तत्वात् । तद्विद्वत्तं

विष्णुपुराणे—‘धावतः कुहते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् । इति । अतो न तेषु बुधो विवेकी रमते । हि यस्मादेवं तस्मात् तावन्तोऽस्य निश्चिन्त्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ’ [१।१७।१६] बाह्यसर्गेण्वसकामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

९ व० त० ६ी०— ननु सुखहेतुविषयाणामपि निवृत्तेः कथं श्रुतमात्रस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्य पुरुषार्थता स्यात् । तत्राह— ये हीति । प्राकृतेन्द्रियजन्यानां विषयभोगानां आद्यन्तवत्त्वेन दुःखयोनित्वात्पुरुषार्थत्वमनर्थत्वमनर्थसिद्धं तेन तद्विपरीतत्वाद्ब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वमिति विज्ञाय योगिनो बुधस्य तत्रैव प्रवृत्तिस्तदाह— न तेषु रमते बुध इति ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लौकिकरसभोगाभावेऽवयवं स्वमनोरथपूर्त्तव्यं पूर्णाः । यतस्त एव तादृशा जतो दे कौन्तेय विना कथमलौकिकरसज्ञानं स्यात् ? तदभावे च कथं तद्व्यभवः मद्भावाद्भवयोग्य ! हीति निश्चयेन । बुधः सर्वरसज्ञो भगवान् न रमते न रसदानं करोतीत्यर्थः । यतो भगवान् बुधः सर्वरसज्ञः, अतस्तिदृच्छया तद्भोगानुभवः सिद्ध एव भविष्य-मन्तः स्वभावेनैवोत्पन्नाः, ननु भगवदिच्छया । अन्तवन्तः तीति भावः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० ६ी०— ननु सुसुप्तितुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थं कः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यरूपज्ञपानगीतवाद्यादिसुखं त्यजेत् ? इत्याशङ्क्य बाह्यसुखमनित्यत्वाच्चिन्दि— ये हीति । संस्पृशंजा विषयसम्बन्धजाः । दुःखयोनिस्त्वे हेतुः— आद्यन्तवन्त इति । जाते पुत्रे यः सुखं तत्तस्मिन्ने नश्यति, दुःखं च महत्पश्यच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाक-दर्शी न रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्— शक्रोऽत्युत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादां मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवं वेगः, अनन्तनिमित्तवान्दि स इति, यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ वा गर्धितृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिक्लेष दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधाबुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवं वेगः रोमाञ्चनहृदनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रसोभरूपः कामोद्भवं वेगः, गात्रप्रकम्पप्रखेदसंदर्शोष्ठुटरक्तेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवं वेगः, तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षकं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेतुवन्तरमाह—सर्वेति । प्रयत्नाधिक्यस्य कर्मव्यवहारे हेतुं सूचयति— दुर्निवार्य इति । प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवार्यत्वं, येन मातरमपि चाधिरोहति, पितरमपि हन्ति, तमवश्यं परिहर्तव्यं दृश्यति— शक्नोतीति । यथार्थं वेगं बहिरन्तररूपेण परिणामप्राप्तेव वेद्यान्तररूपं यः सोढुं क्षमते तं तस्यैति— स युक्त इति । मरणसीमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धं हि— तत्र हेतुमाह—अनन्तवेति । व्याघ्रयुद्धता-नां वृद्धानां च कामादिवैगो न भवतीत्याहं कृत्वाऽऽह— याव-

दिति । कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यातुमादौ कामं मनोविकार-विशेषत्वेन व्याचष्टे—काम इति । कथमस्य मनोविकारवि-शेषत्वं ? तदाह—इन्द्रियेति । कामो गर्धितृष्णैति पर्यायाः सन्तः शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोवि-कारविशेषस्तद्विरुद्धाह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति—आत्मन इति । एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोस्तद्वत्त्वाव-स्थान्तनो वेगस्य ताभ्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति—ताविति । यथोक्तवेगात्तमोपायमुपदिशति— रोमाञ्चनहृदनेत्रेत्यादि-ना । उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुषवरीयस्त्वेन स्तौति— तस्मित्यादिना ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—शरीरविमोक्षणात् प्रागिहैव साधनानुष्ठानदशायामेव आत्मानुभववीत्या काम-
क्रोधोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धं यः शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायहः । स एव शरीरविमोक्षणीचरकाल-
मात्मानुभवैकमुखः सम्पत्स्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं बाह्यस्पर्शेष्वसक्तस्यात्मनि सुखं
विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसबाहिर्नि दशमनुवद-
स्तथायुतस्यात्मसाक्षात्कारे तदर्थानुसुखे च योग्यतामाह—
‘शक्नोति’ इति । आशरीरपातात्कामक्रोधौ दुर्ज्ञेयवित्यभि-
प्रायेणाह—**शरीरविमोक्षणात्प्रागिति** । साक्षात्कारदशायां
कामक्रोधप्रसङ्गे न विद्यत इति तत्प्रसङ्गनिवारणदशाज्ञापनाय
‘इहैव’ इत्यनेन साधनानुष्ठानदोषोच्यते । ‘विन्दत्यात्मनि यः
सुखम्’ [५।११] इति पूर्वोक्तहेतुं स्मारयति **आत्मानु-**
भवप्रीत्येति । वेगोऽत्र मनोवाङ्मायानामतित्वरिता प्रवृत्तिः ।
तन्नामुचितविषयाभिधान्यानीचचातुरपरतिष्ठान्ताप्रवेशादयः का-

मजा वेगाः । परिहातुपायचिन्तनपक्षभाषणप्रहारादयः क्रोधजा
वेगाः । ‘सोढुम्’ इत्यस्य तितिक्षार्थत्वमुदासयोक्तं नि-
रोद्धुमिति । शक्नोति, शक्तः सनुत्सह्यत इत्यर्थः । युक्तब-
न्दोऽत्र समाधिलभपर इत्याह—**आत्मानुभवायहः** इति ।
‘प्राक्शरीरविमोक्षणात्’ इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ
तात्पर्यम् ; अन्यथा तद्वचनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण
स एव शरीरविमोक्षोत्तरकालमित्युक्तम् । ‘सुखमक्षयम-
भुते’ [२।२१] इत्याद्युक्तफलमृतमवित्यन्विषुखयोगोऽत्रापि
‘स सुखी’ इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मानु-**
भवैकमुखः सम्पत्स्यतः इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति ।
शरीरविमोक्षणात्प्राक् । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशक्तः तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु
जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावयितुमाह—तदि-
ति । कामभोगपरित्यागं सत्यासार्थमिति वतते । इहैव शरीर-
विमोक्षणात् प्रागिति प्रशंसायामनुषुक्तमिति भावेन तद्विहाया-
न्यतोऽप्येति—**कामेति** । वेगं मनसोऽवस्थापाम् । एवं तर्हि ‘इहैव
शरीरविमोक्षणात् प्राक्’ इति किमर्थमुक्तं ? इत्यतस्तदनुक्तं तात्पर्य-
माह—**शरीरेति** । इहैवेत्यनुवादे प्राज्ञो व्यस्मिन्नेव लोक इति ।
अत एवोक्तं मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्य-

मित्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादौ तत्सहनमत्यन्तसुशक्तम्,
तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—**ब्रह्मेति** । तथा चान्योन्याप्र-
त्येति भावः । अन्यत्रेति पश्चादिशरीरं व्युद्वेदतमिति हृदयम् । एते-
नान्न वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणाद्यैतन् न
सकृदिति कश्चित् । तदसत्, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिति
स्यात् । इहैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—अयं च श्रेयोमार्गपरिपन्थिकदृष्टतमो दोषो दुर्वारश्चातस्तत्परिहारे यत्नः कर्तव्य
इत्याह भगवान्—शक्नोतीति । शक्नोत्युत्सह्यत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरवि-
मोक्षणान्मरणत् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्
हि स इति । यावन्मरणं तावत्स न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । कामश्चेन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टविषये दृश्यमाने
श्रूयमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्थिस्तृष्णा स कामः । क्रोधश्चाऽऽपनः प्रतिक्लृष्ट दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु
श्रूयमाणेषु स्पर्शमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः । तौ कामक्रोधावुद्भवौ यस्य स कामक्रोधोद्भवः । रो-
माश्चप्रकृष्टवदननेत्रलिङ्गान्तःकरणप्रश्नोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दर्ष्टौष्ठपुरुत्कर्तने-
त्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रसहते सोढुं स युक्तो योगी सुखी चेह
लोके नरः ॥ २३ ॥

८ वं. प्र. मि.—तत्र च कामक्रोधवेगाः श्रेयोमार्गस्य सुखयो
वैरी सर्वानर्थहेतुर्निवारोऽस्तिक इति मुखक्षणां महता यत्नेन
तन्निवारणं कार्यमिति दर्शयितुं वृत्तमाह—शक्नोतीति । काम-
क्रोधावुद्भवः कारणं यस्य तं तपोक्तं वेगमिव वेगम् । यथा
हि नया वेगो वर्षास्तिप्रबलः स्वसम्बन्धिनमनिच्छन्तमपि गतं
पातयित्वा निमज्ज्याधो नयति ; तथा कामक्रोधयोरपि वेगो
मनोनेत्रादिकोभरूपो विषयाभिध्यानेन वर्षाकालस्थानीयेना-

तिप्रबलः स्वसम्बन्धिनमनिच्छन्तमपि विषयगतं निपात्य संसा-
रण्ये निमज्ज्याधो नरकं नयतीति वेगपदेन ध्वन्यते । एतच्च
‘अथ केन प्रयुक्तोऽयम्’ [३।३६] इत्यत्र भगवन्नेव स्पष्ट-
शुक्तम् । तमेव कामक्रोधवेगं इहैव बहिर्निद्रियव्यापाररूपाद-
र्ते पाताल्यागेन सेतुनेव नदीवेगं विषयोदोषदर्शनाभ्यासजन्यवै-
राग्येण यः सोढुं स्वायुक्त्युपकाराजन्तमकथेन अनर्थकं कर्तुं शक्नो-
ति । तर्हि क्षणमात्रम् ? नेत्याह—प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

यावद्देहात्मित्यर्थः । एव युक्तो योगी, स एव सुखी, स एव नरः । तदितरस्वाहारानिद्राभयमेधुनादिपञ्चधर्ममात्रनिरत-
त्वान्मनुष्याकारः पशुर्वैल्यर्थः ।

श्रीभराचार्यैस्तु 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यत्रान्यद्वा-
ख्यातम् — 'यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्य-
मानोऽपि पुत्रादिभिर्दण्डमानोऽपि प्राणशून्यत्वात् कामको-

धवेर्गं सहते, तथा मरणाग्राणि जीवनेष्वयः सहते स युक्तः'
इति । भवेदेवं यद्यत्र मरणवज्जीवनेऽपि कामक्रोधादुत्पत्ति-
मात्रं विवक्षितं स्यात्, यथा वासिष्ठे — 'प्राणे गते यथा
देहः सुखदुःखं न विन्दति । तथा चाणयुक्तोऽपि स कैव-
ल्याश्रमे वसेत्' इति । इह तत्पन्नयोः कामकोधयोर्वेगवहनं
विवक्षितम् । अतो न तदुत्पत्तिदृष्टान्त इति यथाभाष्योक्त
एवार्थः ॥ २३ ॥

१० व० १० वी० — अतो मोक्ष एव योगिनः पुरुषार्थः, तत्र सर्वप्रतिपक्षसहनेनैव तल्लभ इत्याह — शक्तो-
तीहेति । शरीरत्यागात्तद्देहवै कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सोढुं शक्नोति, सोऽपि न मोक्षसाधनं त्यजति, ज्ञातव्यो
योगी युक्तो ब्रह्मानन्दवांश्च; अन्यथा तु राते शरीरे सिद्धमेवेति न पुरुषकारः स्यात् । एवमेवोक्तं वशिष्ठेन —
'प्राणे गते यथा देही सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्यश्रयो भवेत्' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त. — तस्मादौक्तिकभोगत्याग एव तत्सम्ब-
न्धप्रापक इत्याह — शक्नोतीति । यः शरीरविमोक्षणात्
प्राक् अलौकिकदेहासिद्ध्यात् पूर्वं कामक्रोधोद्भवं वेगं कामो-

द्भवं स्वेच्छाजनितरसभावभावजं क्रोधोद्भवमन्येषु तदिच्छा-
पूर्तिदर्शनक्षोभजनं सोढुं शक्नोति ए इहैव अस्मिन्नेव शरीरे
युक्तो भावात्मरूपयुक्तः स सुखी नरः मद्भक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी० — कः पुनस्तुल्यः सुखीत्याह — शक्नोतीति । इहैव जीवत्येव देहे प्राक् शरीरविमोक्षणात्
यावद्देहात्तं मया कामक्रोधौ जिताविति विस्मयो न कर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये यो
गर्ह्यस्त्वन्यारूपोऽनुमिष्य स कामः । क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ कामक्रोधौ एद्भवौ यस्य वेगस्य
सरोराज्यद्वन्द्वेनैव त्रयवक्त्रलिङ्गोऽन्तःकरणश्लोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रपान्त्रप्रस्वेदसङ्घट्टोऽपुनरक्तनेत्रादिलिङ्गः
कोयोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो योगी सुख्यः सुखी च, नान्यः ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

१ शां. भा. — कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्याह — योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं
यस्य सोऽन्तस्सुखस्तथाऽन्तरैवाऽन्तर्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव, य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्धूतिं मोक्षमिह जीवन्नेव
ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या. — हानस्यात्यन्तमन्तरङ्गमात्ममात्रि-
रतत्वं दर्शयन्प्रकृतं ब्रह्मविदमेव विशिष्टि — कथम्भूतश्चेति ।
यथाऽन्तरेव सुखं, न बाह्येविषये; तथाऽन्तरेव ज्योतिः, न
श्रोत्रादिभिः; अतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह —
तथेति । यथोक्तविशेषणसमाधिमाझीवनेव मुक्तिमधिगच्छती-
त्याह — स योगीति । आत्मयन्तस्सुखमिति बाह्यविषय-

निरपेक्षत्वं विवक्षितं, अन्तरारामत्वं च ह्यादिविषयप्रेक्षाभ्यन्त-
रेण कीडाप्रयुक्तफलमाक्त्वमभिमते, इन्द्रियादिजन्यप्रकाशाशु-
न्यत्त्वमात्मज्योतिर्दृष्टमिह । यथोक्तविशेषणसम्पन्नः तस्मा-
द्विषय जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णं निर्वृतिं सर्वा-
नर्थनिवृत्त्युपलक्षितां स्थितिं अनतिशयानन्दविभावलक्षणं
प्राप्नोतीत्याह — य ईदृश इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा. — यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः आत्मानुभवेकसुखोऽन्तरारामः
आत्मैकाधीनः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तयोक्तः, तथाऽन्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स
ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभवसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

४ वे. ता. सं. — एवं परित्यक्तं प्राकृतं भोग्यभोगोपकरण-
दिक्तं सर्वमात्मनि तदेकसिक्तत्वाय कथयन्, 'विन्दत्यात्मनि
यत्सुखम्' [५ । २१] इत्युक्तमुपायदशाख्यं प्रपद्यति —
'योऽन्तस्सुखः' इति श्लोकेन । अन्तश्शब्दाभिप्रायं पूर्वोक्तं चाउ-

सन्धायोक्तं यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति । अन्त-
श्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मपरः । आत्मैवात्मन्येव वा सुखं
यस्य सोऽन्तस्सुखः । तत्र कलितोक्तिः आत्मानुभवेकसुख
इति । अवधारणस्यविशेषेण 'सर्वान्नान्यादािकशब्दः । 'अन्तरा-

रामः' इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह आत्मैकोद्यान इति ।
आरामो हि योगस्थानम् तद्व्याप्यपञ्चपुष्पफलादिभिः स्वगुणैः
सुखबन्धकः । तद्व्याप्य स्वगुणैरपहतपाम्पत्यज्ञानान्धादिभिः स्व-
विषयवादकरणसंवादकरणग्रन्थकरणदिक्शोढोत्थापकैरात्मैव सुख-
बन्धक इत्यारामशब्देनोपचयत इत्याह स्वगुणैरिति । एवं भोग्यं
भोग्यस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम् । अथ भोगोपकरणदिकमपि स
एवेति अन्तर्ज्योतिस्त्वशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह आत्मैकज्ञानो
यो वर्तत इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्-

त्वादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम् ; अतस्तेषु तद्वैक-
ज्ञानत्वं नास्तीति भावः ; यद्वा प्रकाशकान्तनैरपेक्ष्य बाह्यं प्रका-
शामात्राजं वाञ्छ विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्तामिसानादेवमग-
व्यादिभूतोऽयम् ; इदानीं तु तन्निष्ठया यथावस्थितासङ्कुचितज्ञा-
नादिस्वरूपाण्यवस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाण-
मिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रायन्नत्र विव-
क्षितमाह आत्मानुभवसुखमिति । अतः निर्वाणशब्दस्य
परोक्षं शान्त्यर्थत्वं सुखप्रकरणानोक्तिर्यामन्तन्मिति भावः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् ।
अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तु प्रपञ्चयेत्युक्तम् । अत्र तु कामादिसंयमं व्यक्तमात्मनः सुखम् ;
स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाद्भगवतः । तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्टुष्टि व्यक्तेर्विशेषः ।

६ ज. प्र. दी.— ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रायुक्ता
[२।७०] तस्मिन् पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानीति । द्वितीये
कथितत्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योग-
निरूपणमेव । सन्ध्यासाधेयं निन्दस्तुती च सन्ध्यातिरूपणमेव,
तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञाननिर्वाणमिति । आरामशब्दार्थं ताव-
दाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलब्धमर्थमाह—
अत्र त्विति । तत्सुखम् । एवं तस्मिन्तत्सुख इत्यनेनैव गतार्थमेत-
दित्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थभेदमाह—सुखं त्विति ।
व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः । तस्मिन्तत्सुख इति कथं ? इत्यत-
स्तद्व्यक्तमाह—अत्र त्विति । अनोरामसुखशब्दार्थान्तर्गतै-
योः परोपपन्नसंयमोऽन्तरित्वेत्तत् सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भव-

ति । ज्योतिस्त्वशब्दार्थं तावदाह—स्वयमिति । ज्योतिष्ट्वमिति
शेषः । यद्यपि ज्योतिस्त्वशब्दः प्रकाशमात्रे प्रवर्तते, तथापि भग-
वत एव परानपेक्ष्य प्रकाशत्वात् मुख्ये च सम्भारयात् स एव
ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्ज्योतिस्त्वशब्दार्थमाह—तद्व्यक्तेरि-
ति । तस्य भगवतोऽन्तर्हृदये व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्ज्योतिर्य-
स्यासावन्तर्ज्योतिः । व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यते ? इत्यत आह—
सर्वेषामिति । शब्दतः प्राप्तमन्तर्ज्योतिर्द्वै सर्वेषामारामम् । अत्र
तु ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते तत्सामर्थ्यादिदं लब्धमिति भावः ।
यद्वा तद्यकैरित्यभ्याहारेण तात्पर्यमुक्तम् । अभ्याहारस्येदानीं
प्रयोजनमुच्यते । नन्वेवमन्तर्हृदि यदि धर्मान्तरनिष्ठव्यर्थः तदाऽन्त-
रसुखमित्यादि व्याहतम् ।

५ आ. मा. भा.— असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चिदकारत्वादिवशब्दः ।
उक्तं चैतत्—'दर्शनेऽप्यसम्भाषाद्यतमुखं जायते नृणाम् । आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम्'
इति नारदीये । 'स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः' इति च । अन्तस्सुखत्वादेः कारण-
माह—ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अथ वस्तुतस्तदर्शनिच्छेदार्थः । तदाऽऽसम्-
विश्वमित्यत आह—असम्प्रज्ञातेति । बाह्यं भगवतोऽन्यत् ।
दर्शनेऽप्यन्यदेति शेषः । अकिञ्चित्काराद्विशेषकरणमावाहित्यर्थः ।
एवमशब्दः सम्भवदर्थ इति शेषः । एतेन लक्ष्यमेवेदं कथं लक्षण-
त्वेनोच्यते इति परिहृतम् ; व्यवच्छेदप्रधानत्वात् । एवमशब्दस्य
सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति । आरामसुखशब्दयोर्कार्थत्वं
कृतः ? इत्यत आह—उक्तं चेति । न केवलं पुनरुक्तिबलादिति
चार्थः । द्वन्द्वैकत्वादिकवचनम् । कामेत्युपपन्नोपलक्षणम् । उदितं व्य-
क्तम् । अन्तर्ज्योतिरित्युक्त्योकार्थत्वे प्रमाणमाह—स्वेति ।
स स्थितो यस्मिन्मिति तद्व्यवस्थितः । अन्तरेव ज्योतिर्दर्शनं यस्ते-

त्येवं व्याख्यानेऽपि यद्यप्युक्तार्थो लभ्यते, तथाप्यार्थिकाच्छाब्दं
वरमित्येवं व्याख्यातम् । ब्रह्मैव भूत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय
ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रहं दर्शयन् प्रकृतसंज्ञतिमाह—अन्तरिति ।
ब्रह्मणि भूत इत्येवं विग्रहः, न तु ब्रह्मैव भूत इति; प्रमाणविरो-
धात् । ननु ब्रह्मणि भूतत्वं साधकधर्मः, तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनो-
च्यते ? मैवं, यतोऽन्तस्सुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेवं सत्य-
थादिदं ज्ञानसाधनत्वेनोच्यते, तच्च 'तदुद्भयः' इत्यनेनोक्तम् ।
सत्यम् । तद्वद्विद्वादिनं ब्रह्मणि भूतत्वं यस्य कारणं तद्वानेव-
लक्षणक इत्येवं सङ्गतिसूचनायाऽयमनुवाद इति भावः । एवं च
'अधिगच्छति' इत्यस्य ज्ञानान्तरित्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्यत्राऽह भगवान्—य इति ।
योजन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तस्सुख । तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्यारामः क्रीडा गम्-
सोऽन्तरारामः । तथाऽन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः । य ईदृशः स योगी
निर्वाणं ब्रह्मनिर्द्वैतिमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

८ वं. ब्र. नि.— जीवमुक्तस्य लक्षणान्तरमाह— य इति । एवकारस्य त्रिविधः सम्बन्धः । अन्तस्सुखः अन्तरेव स्वात्मनि सुखं यस्य, न विषयेषु, सोऽन्तस्सुखः; अत एव अन्तरात्मः, अन्तः स्वात्मन्येव आरामः क्रीडा, न बहिर्यस्य, सोऽन्तरारामः । सर्वसङ्ख्यागिनोऽपि यच्छ्लोषनतको-
क्लिदादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पन्दनसान्द्रबिन्दुकापातकैत-
कामोदमेदुरमशुशीतलगाद्दोषकृपावादिषु बहिर्यथाभरणसम्भ-
वान् कथमन्तरारामत्वम् ? तत्राह— अन्तर्ज्योतिरिति ।
अन्तरेव स्वात्मनि ज्योतिर्देष्टुं बहिर्यस्य, सोऽन्तर्ज्योतिः;
समाधिकाले शब्दादिप्रतिभानाभावाद्भूतस्थानकाले तत्प्रति-
भानेऽपि मिथ्यात्वनिश्चयविरस्तस्य 'न केचन जगद्भावास्त-

त्सर्वं रञ्जयन्त्यमी । नातारं नागरीकान्तं कुपामलम्भा इव' ॥
इति वासिष्ठोक्तरीत्या रतिकरत्वाभावाज्जगत्सामान्यविरोध
इत्यर्थः । एवंविधो यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणम् "ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव
भवति" [उ. ३. १. १९] "स एव तदमवत्" []
इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपत्तं ब्रह्मरूपं निर्वाणं मोक्षमधिगच्छति
प्राप्नोति । तर्हि देवदत्त इव ग्राममग्राहमेव ब्रह्म प्राप्नोति ?
नेत्याह— ब्रह्मसूत इति । स्वयं ब्रह्मरूप एव सन्नज्ञानव-
शादप्राप्तमिव स्थितं ब्रह्म प्राप्नोति, "ब्रह्मैव सन्नज्ञाप्येति"
[बृ. उ. ४. ४. १९; तै. आ. २. १२; नृ. उ. ५] इत्यादिश्रुतेः
'अवस्थितेरिति काश्चकृत्स्वः' [१. ४. २२] इति ब्रह्मपीमां-
सान्यायाच इति भावः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— न केवलं कामक्रोधवेगसहनमात्रेण मोक्षप्राप्तिः, अपितु— योऽन्तरिति । अन्तरात्मनि
सुखादि यस्य ॥ योगी ब्रह्मसुखं यतः जीवमुक्तः तस्य 'संसारस्य लभो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सुखबलभवाभावे कथं बाह्यदुः-
खसहनं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— योऽन्तस्सुख इति ।
योऽन्तस्सुखः भावात्मकरूपसुखवान् । अन्तरात्मः अन्तरेव
भावात्मकरूप एव अगब्रह्ममगकारणत्वात् । तथा अन्त-

र्ज्योतिः संयोगरससुखतमत्वेनैव वियोगतासुखानुभववान् ।
स योगी मत्संयोगरससुखो भूत्वा ब्रह्मभूतः अलौकिकस्वरूपः
सन् ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मवत् अगवन्निर्वाणं लयं लीलात्मकताम-
धिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽतो योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं ? तत्राह— य इति । सुखं विषयसङ्गता प्रीतिः,
आरामः प्रीतिहेतुः व्यादिभिः सह क्रीडा, ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः, सदेतमयं यस्यान्तरेव सोऽन्त-
स्सुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च, न त्विन्द्रियद्वारकमिति एवशब्दार्थः । य एवभूतः स योगी, किमतो ययैवं ब्रह्मनि-
र्वाणं तस्य प्राप्य परमानन्दं ब्रह्म इद्वैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः ॥ २४ ॥

सम्यग्दर्शनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः सत्यासितः क्षीण-
कल्मषाः क्षीणपापादिदोषादिछिन्नद्वैधादिछिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां
भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह—
किञ्चेति । सहादिनित्यकर्माविश्रान्ता पापादिलक्षणं कल्मषं
क्षीयते, ततश्च श्रवणद्यादृतेः सम्यग्दर्शनं जायते, ततो मुक्ति-
प्रयत्नेन भवतीत्याह— लभन्ते इति । ज्ञानप्राप्त्यानुन्तरं

दर्शयति— छिन्नेति । श्रवणादिना संशयनिरसनं कार्य-
करणनियमनं च इत्याद्युक्तेषां हिंसकत्वमित्येतदपि सम्यग्ज्ञान-
प्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्यानां स्पष्टत्वात् न व्या-
ख्यायते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः, आत्मन्येव नियमितमनसः,
सर्वभूतहिते रताः आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयो द्रष्टार आत्मावलोकनपराः,
य एवभूतास्ते क्षीणशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

१ — अत्र कल्मषपदेन सञ्चितं कियमाणं प्रारब्धं चेति त्रिविधं कर्मोच्यते, तस्य च निश्चेषं विनाशो ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिरिति ।
एतच्चोत्तरार्धगतविशेषणत्रयेण स्पष्टीकृतमिति— केचित् ।

— अविगीता ।

६ वे. ता. चं.—समदर्शित्वरूपज्ञानविषाकसिद्धपर्यम-
उत्थानप्रकारो हि 'न प्रकृतेव' [५ । २०] इत्यादिनोच्यते ।
तत्र हर्षोद्वेगविनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिस्सङ्गतं, तदर्थदोषदर्शनं,
कामक्रोधवैषम्यनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविषयोभ्युत्थाकल्पनं च
क्रमाच्छ्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रायुक्तद्वन्द्ववहवादिस्मारणपूर्वकं
सर्वभूतहितैरतत्त्वं नाम समदर्शित्ववेऽस्तन्तात्पर्यं साधनमु-
पदिश्यते 'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैधाः' इत्यनेन मेदस्वर-
ूपनिषेधभ्रमव्युदासायाह शतितोष्णादिछिन्नैर्विमुक्ता इति ।
द्वैधशब्दस्यात्र संशयाश्रयत्वं चाशुचितिमिति भावः । नियन्त-
व्येषु प्रथमानं मन ईहात्मशब्दो नोच्यते । नियमनं च तस्योचित-
विषयव्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण आत्मन्येव नियमितमनस

इत्युक्तम् । 'भूयतां धर्मसर्वस्वं भुत्वा चाप्यवधार्यताम् । आत्मनः
प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्' इति पञ्चमविद्वद्वाक्यं परमार्थिणा
निर्णीतोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय आत्मचरितेति दृष्टान्तः, हितै-
न्नेवेत्यवधारणं च । सर्वज्ञतोऽत्र दृष्टान्तयुतं त्वात्मानमात्मा-
न्तरं च वञ्चुहातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धादौन्यसह-
शात्मस्वरूपसाक्षात्कारवत्त्वमपिशब्देन विवक्षितमिति ज्ञापना-
याह द्वष्टार इति । एवं विषयासाक्षात्कारसिद्धाव निष्ठविरुद्धिदि-
प्राप्तिसिद्धिश्च 'क्षीणकल्पया' ब्रह्मनिर्वाण 'लभन्ते' इत्युभयान्वया-
च्युत इत्याह य एवमभूता इति । 'न हि ज्ञानेन सहस्यं पवित्रमिह
वियते' [४ । ३८] इति हानस्य कर्मणनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्त-
मिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—पापशयाच्चैतद्भवतीत्याह—लभन्त इति । क्षीणकल्पया भूत्वा छिन्नद्वैधा यता-
त्मानः । द्वेधा भावो द्वैधम्, संशयो विपर्ययो वा । तच्चोक्तम्—'विपर्ययोः संशयो वा यद्वैधं त्वकृतात्म-
नाम् । ज्ञानासिना तु तच्छिञ्चया मुक्तसङ्गः परिव्रजेव' इति च । छिन्नद्वैधास्त एवायतात्मानः दीर्घ-
मनसः, सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैधाः । तच्चोक्तम्—'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः'
इति । 'छिन्नद्वैधा यतात्मानः' इति वा ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी—उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः कि-
मर्थमुच्यते ? इत्यत आह—पापेति । ब्रह्मप्राप्त्येन सहस्यं समु-
च्चयार्थशब्दः । एतदुक्तलक्षणं ज्ञानम् । अतो लभन्त इत्यस्योपल-
भन्त इत्यर्थः । कथं तर्हि क्षान्तिक्षणपञ्चाशत्त्वं श्लोकत्रयस्योक्तं ?
इति । उच्यते—ज्ञानप्रतिबन्धकपापसंशयस्यमसाधारणं कारणं
कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति । अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत
इत्यत आह—क्षीणेति । भवन्ति ततो ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः ।
छिन्नद्वैधशब्दार्थं ज्ञापयन् द्वैधसद्वैधं व्याचष्टे—द्वैधेति । विषयापे-
क्षयाऽन्यप्रकारत्वं, अयथार्थत्वमिति यावत् । तेन च तद्वृत्तात्मसुपल-
क्ष्यत इति भावेनाह—संशया इति । वाशब्दार्थे । अत्रैव प्रमा-

णमाह—तच्चेति । अकृतात्मानामशुद्धबुद्धीनाम् । छित्तेत्यादिः समा-
सत्वमभिप्रेष्य विग्रहमाह—छिन्नेति । आयतशब्दस्य आत्मश-
ब्दस्य चानेकार्थत्वात् । आयतात्मान इत्येतद्व्याचष्टे—दीर्घेति ।
अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वमित्यत आह—सर्वज्ञा इति । बहु-
विषयत्वमुपलक्ष्यते इति भावः । श्रवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः ।
समासेनोक्तयोः अर्थयोर्बुद्ध्या विविकितोद्देशहेतुमद्भावोऽस्तीति
भावेनाह—तत एवेति । आयतात्मत्वादेव क्षीणकर्म-
णवायतात्मत्वं छिन्नद्वैधत्वानां हेतुहेतुमद्भावे प्रमाणमाह—
तच्चेति । व्यस्ते एवेति पदे इत्याह—छिन्नेति । नियतमनस
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः सन्न्यासिनः । क्षीणक-
ल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः, छिन्नद्वैधाछिन्नसंशयाः, यतात्मानः संयतेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः
सर्वेषां भूतानां हित आशुक्रूर्ये रताः, अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

० वे. ब्र. मि.—एवं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणाभ्युक्त्वा तस्म्यति
ज्ञानसाधनान्याह—लभन्त इति । ऋषयः तत्त्वदर्शिनः
ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते । 'ऋषी तत्त्वार्थदर्शने' इति श्रुतिः ।
तत्त्वदर्शने हेतवः क्षीणकल्पया इत्यादिनोच्यन्ते । छिन्नद्वैधाः

छिन्नसंशयाः, संयतात्मानो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रतः
अहिंसकाः । श्रवणादिसाधनानां 'स्मिराद्धिरसम्मदो ब्रह्म-
विद्' [५ । २०] इत्यनेनैवोक्तत्वात् यथाश्रुतमेव
व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—तत्र सतामाचरणं प्रमाणयति—लभन्त इति । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वज्ञा भूत्वा
छिन्नसंशया यतात्मानो ब्रह्मानन्दं लभन्ते ॥ २५ ॥

१० पु. अ. न.—ननु कीलावकता ऋषीणामपि दुर्लभा
कथं केवललभावतामेव सिद्धयेत् ? इत्यत आह—लभन्त इति ।
क्षीणकल्मषा महाबलीलभतवकलेतफलानभिज्ञाणि ऋषयः
फलवर्द्धिनोऽभिक्लृप्तप्राप्तितुल्याः ब्रह्मनिर्वाणं कीलात्मकत्वं
लभन्ते । कीदृशाः ? छिन्नद्वैधाछिन्नसंशयाः पतकलेतफलजा-
नानिनः । पुनः कीदृशाः ? यतात्मानः केवलं अयमर्थकविहा-

सम्बन्तः । पुनः कीदृशाः ? सर्वभूतहिते अगचिते रता अद्वार-
शिणो ये ते कीलात्मकतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा भिन्नतया
सर्वं पुत्र लभन्ते ऋषयः । तत्र निदर्शितमभिक्लृप्तायाः । छिन्नद्वैधाः
श्रुतयो गोपीरूपाः । यतात्मानो रुद्रावने पश्यादिरूपाश्च ययः ।
सर्वभूतहिते रताः पुलिन्धः । पुत्रं भावयन्तः सर्वेऽपि लभन्त
इति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० वी०— लभन्त इति । ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, छिन्नद्वेषादिछन्नलक्षणाः, यतात्मानो जितचित्ताः ॥ २५ ॥

मोक्षार्थिभिः कामक्रोधरहितैः संयतचित्तैश्च भाव्यमित्युपदेशः ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु 'विजितात्मनाम्' इति ।

१ शां. भा.— किञ्च— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां, यतीनां सन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते; विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मनस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः, सम्प्रति तावैव त्याज्यावित्याह— किञ्चेति । ननु दक्षितविशेषणवतां मृतानामेव मोक्षः, न तु जीवतामिति चेत्त्रेत्याह— अभित इति । अहमदादीनामपि तर्हि प्रभू-

तकामादिप्रभावविजुराणां किमिति मोक्षो न भवति ? इत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनैवेष्टव्याभावादित्याह— विदितेति । उक्तेऽर्थे श्लोकाक्षरानामन्यमयाचष्टे— कामक्रोधेत्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुखममित्याह— कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतन-
श्रीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवम्भू-
तानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं षड्विः श्लोकैः समदर्शितवाचकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र बीजप्रवृत्तिसिद्धयर्थं फलस्याविलम्बितस्वमनन्तरमुक्त्यत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तलक्षणानामिति । कामक्रोधवियुक्तोक्तिः 'शक्तोति' [५।२३] इति श्लोकायांनुवादः । क्रोधनिवृत्त्यैव सर्वसूतहितैरतत्त्वमिति सूचितम् । 'यतीनाम्' इत्यत्र हरेरुक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैभवाया यतनश्रीलानामित्युक्तम् । तेन 'न प्रहृष्येत्' इति श्लोकद्वयार्थोऽनुदितः । 'यतचेतसां' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद

इति दर्शयितुं 'नियमितमनसां' इत्युक्तम् । 'विजितात्मनां' इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणवजैनपरस्य 'ये हि' [५।२२] इति श्लोकस्यार्थः सूचित इति प्रदर्शनाय विजितमनसामित्युक्तम् । एवं पुनरुक्तिपरिहाराद्वानात् 'विदितात्मनां' इति परः पठितम् । 'अभितो... वर्तते' इत्यत्यन्तासन्नकालत्वं विवक्षितमिति दर्शयति— एवम्भूतानामिति । हस्तस्थं, न तु हस्तोद्धृतदण्डादिप्राद्यफलादिवद्वषट्कहितलभमिति भावः ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह— कामक्रोधेति । अभितः सर्वतः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— यतीनां सर्वं ब्रह्मतथैव प्रतीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह— सुलभं चेति । न केवलं उक्तलक्षणा इति नार्थः । इदं वासाधारणधर्मत्वात् ज्ञानिलक्षणं भवत्येव ।

सौलभ्यवाचि किमन्यत्र न प्रतीयत इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे— अभित इति; सर्वदेशकालेष्वात्यर्थः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च तौ कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानाम्, यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्, अभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते । विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मनस्तेषां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वे. ब्र. गि.— अन्वयार्थमुपसंहरति— कामेति । कामक्रोधवियुक्तानामित्यनेन 'यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति' [५।३] इति प्राणुको निष्कामकर्मयोगः प्रदर्शितः । 'यतचेतसाम्' इत्यनेन तत्फलमननःकरणशुद्धिरुक्ता । ततो यतीनामिति तत्फलभूतः सन्यासः । 'विदितात्मनां' इत्यनेन तत्फलं

ज्ञानम् । तदनेन कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेन कर्मसमुच्चयप्रतिपादनरूपोऽन्वयार्थ उपसंहृतो भवति । 'अभितो ब्रह्मनिर्वाणं' इत्यनेन ज्ञाननिष्ठाफलमुक्तम् । अभितः उभयतो जीवतां मृतानां च जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिरूपं निर्वाणं वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च— कामक्रोधवियुक्तानामिति । अभित उभयतः सृष्टानां जीवतां, न देहा-
न्तर एव तेषां ब्रह्मानन्दः, अपितु जीवतामपि वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च कामक्रोधवियुक्तानां पूर्वोक्त-
प्रकारेण कामक्रोधरहितानां यतीनां परमहंसानां भगवदर्थं
सर्वपस्थित्यगेन स्थितानां हृन्दावनीयदृक्षादिवत् यतचेतसां
भगवत्स्वरूपादभैकपरचित्तानां विदितात्मनां भगवत्स्वरूप-

ज्ञानिनां अभितः सर्वजन्मसु सर्वदिष्ट वा ब्रह्मनिर्वाणं लीला-
त्मकत्वं वर्तते, अद्वैतत इत्यर्थः । यथा हृन्दावने दृष्टेषु तन्मू-
लेषु परितश्च क्रीडति तथेति भावः ॥ २६ ॥

११ ती० भा० दी०— किञ्च— कामेति । अभितो जीवतां सृष्टानां च । विदितात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानाम् ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शनान्तरङ्गभूतस्य वक्ष्यमाणध्यानयोगस्य सङ्क्षेपेणोपक्रमः ।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्माक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावे-
नेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासक्रमेण मोक्षायैति भगवान्पदे पदे-
ऽब्रवीद्वस्यति च । अयेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्था-
नीयाङ्गोक्तानुपदिशति स्म—स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ भवेशिताः
शब्दादयो विषयास्तान् चिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः,
कृत्वेत्यनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्धृतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननान्धुनिः सन्न्यासी, मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष
एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः, इच्छा च भयं
च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा सन्न्यासी
मुक्त एव सः, न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनूयोत्तरङ्गोक्तत्रयस्य तात्प-
र्यार्थमाह—सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति;
भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भाव-
श्चेष्टाविशेषः—न कचिदपि बहिस्तेषां व्यापारः—तेनेत्यर्थः ।
कर्मयोगस्य तत्कलस्य चाभिधानामन्तरमित्यशब्दार्थः । स्वतो
बाह्यानां विषयाणां कुतो बहिष्करणं ? इत्याशङ्क्याऽह—श्रोत्रा-
दीनि । तेषां बहिष्करणं कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽह—
तानिति ॥ २७ ॥

विषयप्राप्त्यं परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये निक्षेपपरिहाराय

कृत्वा प्राणापानौ च नासाभ्यन्तरचरणशौलो समौ न्यूनाधि-
कवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वाण्येवं संयम्य
प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—यतेन्द्रियेति ।
इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्याद-
ित्यर्थः । ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वदेच्छादिशून्यस्य सन्न्यासिनो
मुक्तिरनायाससिद्धत्वात् तस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह—
विगतेति । पूर्वाधांशुराणि व्याकरोति—यतेत्या-
दिना । द्वितीयाधांशुराणि व्याचष्टे—विगतेत्या-
दिना ॥ २८ ॥

१ — बाह्यस्पर्शान् बहिः कृत्वाऽन्तर्बुद्ध्या, भ्रुवोर्बामदक्षिणदृष्टयोः कोषरागात्मिकयोःन्तरे तद्विधे स्थानविशेषे चक्षुरपलक्षितानि
सर्वेन्द्रियाणि विधाय, प्राणापानौ धर्माधर्मौ चित्तवृत्त्यभ्यन्तरे साम्येनावस्थाप्यासीत । नस्तै कौटिल्येनावस्थाप्येन क्रोधादिवशा-
द्यवहरतीति नासा चित्तवृत्तिः । एतदेव बाह्ये । इत्याभिनवगुप्तपादा व्याचक्षुः । नव्यास्तु—“बाह्यान् स्पर्शान् बाह्यपदार्थैर्निद्रिया-
णां सुखदुःखसंयोगात्” इति व्याचक्षते, तत्र किं केन सङ्गतमिति त एव जानन्ति ।

— अविगीता ।

६ रा. भा.—उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—बाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुरी भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिश्वासासौ समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतचेच्छाभयक्रोधो मोक्षपरायणो मोक्षैकप्रयोजनो मुनिः आत्मावलोकनशीलो यः, सदा मुक्त एव सः, साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ज्ञानकर्ममार्गिके निष्ठे योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्मावुपतिस्मरणे पूर्वपदकेन चोदिते’ [गी.सं. २] इति सङ्ग्रहमनुसन्धान उत्तरलोकानां सङ्गतिमाह—उक्तं कर्मयोगमिति । स्पष्टशब्दस्यात्रावुपभारस्यावुपभाष्यार्थज्ञापनार्थं विषयस्पर्शानित्युक्तम् । फलतिमाह—बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्येति । ‘उपविश्यासने’ [६।१२] इत्यादिष्वक्षमाणावुपसन्धानेन योगयोग्येत्याहुक्तम् । ‘चक्षुः’ इत्येकवचनं करणाकारिकायादिति दर्शयितुं चक्षुरी इत्युक्तम् । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणेन ‘नासाग्रस्त्यलोचनः’ इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च ‘भ्रुवोरन्तरे कृत्वा’ इत्यस्यैकाग्र्यमाह नासाग्र इति । नासाभ्यन्तरसंस्कारमात्रस्य स्वतस्सिद्धस्य विषयत्वायोगात्, ‘समौ कृत्वा’ इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारि-

णौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसंस्कारव्यवस्था उच्छ्वासनिश्वासावित्युक्तम् । एक एव हि वायुर्नासापुटेन निष्कामन् प्रविशश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । वृत्तिस्थानादिसाम्यायोगात्तद्विज्ञास्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वासमपि निश्चक्षुस्त्वित्यर्थः । साक्षात्कारात्मसाध्यवहितपूर्वावस्थाविषयत्वात्तत्त्वशब्दस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः उक्तः । ‘स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्’ इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम् ; ‘यतेन्द्रियः’ इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेत्येतेषुनहकिरिति भावः । ज्ञानार्थतातौ निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योगावस्थायां आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह आत्मावलोकनशील इति । अत्र बाध्यव्यमत्वादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः । सदाशब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति साध्यदशायामिवेति । मुक्त एव, मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.—ध्यानमकारमाह—स्पर्शानित्यादिना । बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरं कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च—‘नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्’ इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ २७।२८ ॥

६ ज. प्र. दी.—ध्यायिनां मुक्तत्वं साक्षात्प्रमाणविरोधः, ज्ञानद्वारा चेमुपरकिरित्यतः श्लोकद्वयतात्पर्यमाह—ध्यानेति । मुक्त एव स इति स्तुतिरिति भावः । पदानां व्यवहितत्वादन्यत्रमाह—बाह्यानि । स्पृष्टयन्त इति स्पर्शाः शब्दाद्याः । स्पर्शां बाह्या एव तेषां किं बहिष्करणं ? इत्यत आह—श्रोत्रादीनीति । योगेन प्रत्याहारेण श्रोत्रादीनामनियमे वद्व्यासाद्वरप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति । तस्मिन्नेवे तु बाह्या बहिष्कृताः

स्युरिति भावः । कृत्वैत्यस्यानुश्रया योजयति—चक्षुरिति । दुर्घटमेतदित्यत आह—सुचोरिति । चक्षुर्वृत्तौ चक्षुस्शब्द इत्यर्थः । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत आह—उक्तं चेति । न्यूनाधिकमावराहित्यं समीकरणमित्यन्यत्राप्रतीतिनिरासायानुबन्धव्याचक्षे—प्राणेति । कुम्भके प्राणायामे ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः । इतरसमीकरणं कुम्भकार्थमेवेति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—सम्पदशिक्षिनां सन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्चेत्प्रापितसर्वमावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवानपदे पदेऽञ्जवीक्षयति च । अथेदानीं सम्पदशैलान्तरङ्गं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति-स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीनकृत्वा बहिर्बाह्याञ्छ्रोत्रादिद्वारेणान्तरे बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरिव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुर्ध्यानान्तरे भ्रुवोः कृत्वैत्यनुपपद्यते ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, यतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मननान्मुनिः सन्यासी । मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतचेच्छाभयक्रोधः, इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधाः, विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य सः । य एवं वर्तते सन्यासी स सदा मुक्त एव । न तस्य मोक्षादन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

८ वं. ङ. वि.—अथेदानीं ज्ञानसाधनं ध्यानयोगमुत्तराध्याये निरूपयितुमुपक्षिपति द्वाभ्याम्—स्पर्शानिति । बाह्या एव शब्दादयः स्पर्शाः, ते तु रागवशाच्छ्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारवृत्तिभिरुतः प्रविशन्ति, तेषां वैराग्येण बहिर्निर्वातनं बहिष्कारः । अनेन योगाभ्यासेन प्रथमकारणं वैराग्यमुक्तम् । एवं स्पर्शान्बहिष्कृत्वा योगियोत्थासने कृच्छ्राय उपविश्य चक्षुषीं श्रुवोरन्तरे, कृत्वेष्वनुष्ठानम् । अत्यन्तं नेत्रयोगिर्मिलने निद्रया मनो लीयेत, उन्मीलने च बहिः प्रसारणाद्विक्षेपः स्यात् । तदुभयदोषपरिहारार्थनिमीलनेन नासाग्रे दृष्टिं विन्यस्य, तथा उच्छ्वासनिश्वासरूपेण

नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ कुम्भकेनोर्ध्वाधोगतित्तिरोधात् समौ कृत्वा । यद्वा प्राणो यथा बहिर्निर्वाति यथा चापानोऽन्तर्गतं प्रविशति किन्तु नासामध्य एव द्वावपि यथा चरतः, तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वा । अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तः, अत एव विगतेच्छाभयक्रोधः । 'वीतरागभयक्रोधः' [२।५६] इत्यत्र व्याख्यातः । एवमभूतो यो मुनिर्योगी स सर्वदा मुक्त एव । नास्य मोक्षार्थं किञ्चित् कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०—'स योगी ब्रह्मनिर्वाण' [५।२४] इत्यादौ प्रोक्तं तमेव योगं समासेन दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—स्पर्शानिति । 'ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धयति । तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु तत्फलम्' । इति निबन्धे ईश्वरालम्बनस्यैव योगस्य भक्तिजनकत्वमिति । योगेश्वरालम्बनतायाः स्वरूपमाह—स्पर्शाः बाह्याः रूपरसादयो विषयाश्चिन्तितता एवान्तः प्रविशन्ति तांस्तच्चिन्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा, ज्ञानप्रधानं चक्षुश्च श्रुवोरन्तरे कृत्वा, अर्द्धोन्मीलितलोचनेन मन एकाग्रं कृतेत्यर्थः । तथोर्ध्वाधोगतिकौ प्राणापानौ च समौ कृत्वा कुम्भयित्वा प्राणायासाभिनयेन तदाह नासाभ्यन्तरचारिणाविति । एतेनोपायेन यतेन्द्रियमनोबुद्धियोगफलं, न तत्र सिद्धिकामः स्यात्, किन्तु मोक्षपरायणः मोक्षार्थं पर ईश्वरस्तदालम्बनो यः स सदा प्रपञ्च एवमुक्त एव, जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—ननु स्पर्शभावरूपा स्थितिरतिक्रिन्ना, अतः स्पर्शसंयोगोऽपि या प्राप्तिः स्यात् स्पर्शजबन्धाभावे न तथा भवेदित्यभिप्रायेणाह—स्पर्शानिति इत्येन । बहिर्बाह्यान् स्पर्शान् कृत्वा बाह्योर्ध्वोक्तान् स्पर्शानिन्द्रियादिविषयभोगान् बहिः तेष्वलम्बनाभावेन प्रारब्धकर्मभोगवत् । किञ्च पुनश्चक्षुः कालयमरूपयोरन्तरैव चक्षुः दृष्टिं कृत्वा कालयम-

मध्ये मरणरूपोऽस्मीति दृष्ट्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानावृद्धोर्ध्वाधोगतित्तरूपौ संयोगविप्रयोगसुखादुभयविव समौ कृत्वा मोक्षपरायणः विषयादित्यागरो विगतेच्छाभयक्रोधो भूत्वा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः सन् यः सदा मुनिर्मेनन्त्रीलो भवति स स्पर्शादिभिर्भुक् एव स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

११ नी०भा० दी०—एवं सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्यो मुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्च सङ्गफलत्यागेन ईश्वरप्रीत्यर्थमेतुः शिवः सत्त्वगुह्यज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्यप्युक्तम् । अथेदानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्सूत्रभूतांस्त्रीं श्लोकानुपदिशति—स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः । 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इति प्रत्याहार उक्तः । 'श्रुवोरन्तरे चक्षुः कृत्वा' इति धारणा उक्ता । 'विगतेच्छाभयक्रोधः' [५।२८] इति साधनभूताः फलभूताश्च द्विविधा यमा नियमाश्चोक्ताः । 'यतेन्द्रियः' इति वितर्कालयः सम्प्रज्ञातः, 'यतमनाः' इति विचारालयः, 'यतबुद्धिः' इत्यानन्दस्मिताख्यौ, 'मोक्षपरायणः' इत्यसम्प्रज्ञात उक्तः, शेषेण योगफलमिति विभागः ।

पाठक्रममननुरूपार्थक्रमेणाक्षरार्थः स्पष्टीक्रियते—तत्र विगतेच्छो विगतभयो विगतक्रोधे इति सम्बन्धः । यो हि इच्छावान् स इष्टसिद्धयर्थं हिंसातृप्तेयस्त्रीपरिग्रहानिच्छेदतो विगतेच्छापदेन तद्विपर्ययात् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्योपरिग्रहा यमाः' [पा.यो. २।३०] इति सूत्रोक्तान्यमान् लक्षयति । तथा भयं श्लोच्छेदशङ्का, तथा बुद्धिर्मोहो 'शौचसन्तोषतपस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' [पा.यो. २।३२] सूत्रोक्तान्नियमान् स्वीकर्तुमिच्छेत्तः 'विगतभयः' इत्यनेन तेषां ग्रहणम् । तथा क्रोधाक्रान्तो मैत्र्यादीन् भावयितुमशक्तश्चित्तप्रसादनं कर्तुं न शक्नोति । तच्च 'मैत्री करुणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्' [पा.यो. १।३३] इति सूत्रितम् । तत्र विगतक्रोधः शान्तप्रकृतित्वात्सुखितोषु मैत्री परस्येष्टेन ममैष्टमिदं जातं इति भावयेत् । यथा दुःखितेषु कर्षणां पुण्यवत्सु सुदितः पापवत्सूपेक्षां च भावयेत् । न चैतेन प्रसादनेन निना चित्तादर्शस्य नैर्मल्यं भवति । एवं साधनावस्थायां यमनियमचित्तप्रसादानां सिद्धयर्थं विगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितम् । एवं फलावस्थायामपि तदीप्सितम् । तथाहि सम्प्रज्ञातसमाधिफलभूतायां मधुमत्यां योगभूमौ स्थितं योगिनं प्रति दिव्याः कामा उपतिष्ठन्ते; तत्रापि विगतेच्छाल-

मिष्टम् । तथा हि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गमयाकरणं पुनरनिष्टप्रवृत्तात्' [पा.यो. ३।५१] इति सूत्रम् । स्थानिनो देवास्तेरुपनिमन्त्रणे 'इहास्यतां, इमे रम्यावसथाः, इमा रम्या रामाः, इमाति जरामरणहराणि रसायनानि, इमे वयं किङ्कराः, स्वपुण्याजितमिदं स्थानं त्वया सुख्यताम्' इति प्रार्थनार्थां क्रियमाणार्थां सङ्को लिप्त्वा तत्र न कर्त्तव्या, नापि तल्लभेनातमनो महाभागत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गर्वोऽपि कर्त्तव्यस्तयोः सङ्गस्मययोर्भेदहेतुत्वादि-
ति सूत्रार्थः । तथा भयमपि द्विविधं योगान्तरायजं वितर्कजं च । तत्रायं— 'व्याधिस्थानसंशयप्रमादादस्यावि-
रतिशान्तिदृशेनालब्धभूमिकृतावस्थितत्वानि चित्तविशेषास्तेऽन्तरायाः । दुःखदोभिनस्याङ्गमेजयत्वस्यासप्रधासा-
विक्षेपतद्विषयः' [पा.यो. १।३०;३१] इति सूत्राभ्यामुक्तम् । स्थानमकर्मण्यता, अविरतिरवैराग्यम्, अङ्गभजन-
त्वं कम्पवायुः, वितर्काहिंसाद्यस्तज्जं च भयं, आद्यस्य निवारणमीश्वरप्रणिधानेन । तथा च सूत्रितं 'ततः प्रत्यक्चे-
तनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च' [पा. यो. १ । २९.] इति तत ईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्य प्रतिपक्षभावेनेन ।
तथा च सूत्रितम्— 'वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्' [पा. यो. २ । ३३] इति 'वितर्का हिंसाद्यः कृतकारिता-
नुमोदिता लोभक्रोधमोह- (पूर्वका)-मूला सृष्टुमध्याधिमन्त्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्' [पा.यो. २ । ३४] इति च । आदिपदादन्तस्तथाद्यः । हिंसाद्यः प्रत्येकं कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि
प्रत्येकं लोभादिमूलकत्वेन त्रिविधाः । तेऽपि सृष्टुमध्याधिमन्त्रभेदेन प्रत्येकं त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्का-
न्वयश्चत्वारः पञ्च अधिका वा त्रिभिर्गुणिता एकाशीतिरष्टोत्तरशतं पञ्चत्रिंशदधिकं शतं अधिका वा भवन्ति ।
शाखाप्रशास्त्रभेदेनानन्ताश्च । दुःखरूपं अज्ञानरूपं च अनन्तफलं येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्ष-
भावनया ते निवर्त्तनीया इति ।

एवं यमनियमचित्तप्रसादनप्रतिपक्षभावनैर्निरन्तरायं मूढकुतचित्तो योगी विविक्ते देशे आसीनः सम्भवात् [ब्र.सू. ४।१७] इति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत । तत्र देशासने श्रूयते 'समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविर्जिते शब्द-
जलाभयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेत्' [श्वे. च. २।१०] । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं
शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निरुद्धय । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतोऽसि सर्वाणि भयावहानि' [श्वे. च. २।८]
इति । चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपदृष्टानन्दतः । त्रिरुन्नतं कटिवक्षःकन्धराप्रदेशेषूपृतम् । ततो जितासनः प्राणायाममभ्य-
सेत् । तत्र तेन हि मन्दगतौ प्राणे सति तदनुसारि मनोऽपि चाञ्चल्यं त्यजति । नो चेद्वायुविक्षेपेण विक्षिप्यते ।
तत्र प्राणजयप्रमाणम् — 'प्राणान् प्रपीडयेह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसित' [श्वे. च. २।९] इति ।

शुःयुक्तमेव सङ्गृह्णाति । 'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ' इति । प्राणापानौ समौ तुल्यौ
ऊर्ध्वाधोगतवित्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा ततो बाह्यान् बहिर्भवान् स्पर्शान् विषयस-
म्बन्धान् इन्द्रियद्वारा कर्त्तुं अन्तर्बुद्धौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन तान् बहिरेव कुर्वते । ततो वि-
षयेभ्यो व्यावृत्तेषु कर्तुषु स्वप्रकाले इवान्तर्मेनोमात्रेणावतिष्ठते इत्यर्थः । इमे प्रत्याहारं कर्तुमशक्यस्याविरक्तस्य
का गतिः ? इत्यत आह—चक्षुश्चैवान्तरे भ्रूवोरिति । चक्षुदो वार्थे । चक्षुरेव वा अवोरन्तरे कुर्वते, खेचरी सुद्रामा-
भ्यसेदित्यर्थः । सा चोक्ता योगसारे 'लम्बिकोर्ध्वस्थितं गत्ते जिह्वा व्यावृत्त्य धारयेत् । दृढासनश्चरं तिष्ठेन्मुद्रैश्च
खेचरी मता । भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति । य एवं सर्वोऽपि बाह्ये विषये भूर्यादौ संयमो यथो-
क्तं प्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान् प्रत्येवोपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियेति । यस्मिन् कर्मिणश्चित्तस्थूले विषये सूर्ये तद्वहिमेषु वा विष्णुप्रतिमायां वाऽनाहतध्वनौ
वाऽन्यत्र वा चक्षुराद्यन्यतमद्वारा मनो धारयेत् । तच्च मनस्तद्विषयाकारतां प्राप्तं तत्रैव स्थिराभ्यासेन
विश्रान्तं स्वदेहमपि न पश्यति, सेयं महाविदेहा नाम धारणा । अस्यां सिद्धायामिन्द्रियगणः रं रं रं विषयं
ननु गृह्णाति, तोऽयं बहिर्विषयप्रत्याहारः । पूर्वोक्तस्त्वान्तर इति भेदः । अत एव तयोस्तुल्यफलत्वं सूत्रितम्—'ततः
क्षीयते प्रकाशावरणम्' (पा. यो. २।५२) इति, ततः अभ्यन्तरप्रत्याहारात् ; तथा बहिरकल्पिता वृत्तिर्मेधाविदेहा
तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति ।

यदा चित्तं देहमविस्मृत्यैव हठेन पुरस्थितमूर्त्यायाकारं क्रियते तदा सा चित्तस्य मूर्त्याकारतारूपा वृत्तिः
कल्पिता । यदा तु निरवशेषेण देहं विस्मृत्य चेतः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा,
तस्या अपि फलं तदेव । तत्संयमात्तत्त्वां चेतसो निग्रहात् प्रकाशावरणक्षयो भवति, सोऽयं बाह्यविषयः समाधिः ।

विवर्तारूपो द्विविधः, सवितर्कनिर्विकर्कमेवात् । तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितम्—‘तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णां सवि-
तर्का’ [पा.यो. १।४२] इति सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिरित्यर्थः । यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वोपरानुसन्धानेन
शब्दार्थोल्लेखेन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्का समापत्तिः । अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वोपरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन-
मन्तरेण प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम समापत्तिः । तथा च सूत्रम्—‘स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का’ [पा.यो. १।४३] स्मृतैः शब्दार्थस्मरणस्य परिशुद्धौ ब्रजते सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदा ‘अहमिदं
भावयामि’ इत्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीति भाति । यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्यां भासते, न
तन्व्यदिति सूत्रार्थः । अस्यां सिद्ध्यायां योगी जितेन्द्रिय इत्युच्यते ।

जितमना इति आभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोल्लेखपूर्वकं तद्वर्ज-
मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ सविचारनिर्विचारारूपे भवतः । तथा च सूत्रम् ‘एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता’ [पा.यो. १।४४] इति । अत्र सूक्ष्मविषयेति ग्रहणात्पूर्वस्यां स्थूलवि-
षयत्वं गम्यते । एतयैव द्विविधवितर्कसमापत्यैव निर्विचारसमापत्तौ दृढायां योगी जितमना इत्युच्यते । यदा पुन-
श्चेतसो मूर्त्याकारात् परित्यज्य सत्त्वोद्रेकात् समष्टिमनोमयविषया ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मि’ इत्येवमाकारा भावना
प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः । यदा तु तामपि भावानां परित्यज्य विषयवेदनमन्तरेण ‘असि’ इत्येतावन्मात्रा-
कारा भावना प्रवर्तते साऽस्मिता । अस्मिताहङ्कारयोर्भेदस्तु क्रमेण विषयवैमुख्यतदामिमुख्यमात्रकृतः । यथैक
एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् । अस्यामवस्थायां योगी बुद्धितो विविक्षत्य त्यस्यदार्थस्य साक्षात्का-
रात् जितबुद्धिरित्युच्यते तदेतदुक्तं यतेन्द्रियमनोबुद्धिरिति ।

एतान्येव प्रसादनानि गुणपर्वण्युच्यन्ते । तथा च सूत्रम्—‘विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि’
[पा.यो. २।१९] इति । तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषाः पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारश्च ।
लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम् । अलिङ्गं प्रधानं, तत्र विशेषादविशेषं प्रविशिक्षतो योगिनो दैनन्दिनलयाभ्यासात् समन-
स्कानीन्द्रियाणि लीयन्ते स लयः । बहिर्मुखान्येव वा भवन्ति स विशेषः । एवं अविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं विविक्षतो-
ऽपि लयविशेषो स्तः । लिङ्गमात्रात्तरं पुरुषं प्रविशिक्षतोऽपि तौ स्तः । तावेतौ लयविशेषौ हेयौ श्रूयते । ‘लयविशेष-
रहितं मनः कृत्वा मुनिश्चलम् । यदा याल्युनमनीभावं तदा तत्परमं पदम्’ इति । एतेषु त्रिषु लीनेष्वाद्यः सुप्त
एव । द्वितीयो विगलितदेहाहङ्कारस्त्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयः प्रकृतिलय इति । एतयोः समाधिर्गोणः । अत एव सूत्रितम्
‘भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्’ [पा. यो. १।१९] इति; अवप्रत्ययो जन्मान्तरहेतुरेषां समाधिर्भवति । यदा—
जन्मान्तरे एतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीति सूत्रार्थः । सर्वथाऽपि तेषां सद्यो
मुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् ।

यदा तु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदाऽयं विद्वान्कैवल्यं धर्ममेव समाध्याख्यमनुभ-
वति, यमविकृत्य श्रूयते “क्षणमेकं ऋतुशतस्य चतुस्सप्तत्या यत्कलं तदवाप्नोति” (अ. शि. ३) इति । अयमेव मोक्षारूपः
परं अयनं प्रान्त्यं स्थानं यस्य स मुनिर्भोक्षपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्मिन्भावस्थायी योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।
‘विगतच्छाभयक्रोधः’ इति पादः प्रागेव व्याख्यातः । य एवम्भूतः स सदा मुक्तः, बन्धप्रतीतिकाळेऽपि स मुक्त एवास्ति
अज्ञानमात्रव्यवधानानुसृतेः । एतेनाहङ्कारादेर्वैचल्यस्य कालत्रयेऽपि असत्त्वोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-

द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

सन्ध्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते—भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतपोपकारिणम् । सर्वभूतानां हृदयेऽयं सर्वकर्मफलाभ्यर्थं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यसि नास्तौत्याद्यङ्क्य परिहरति—एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिन्नमिति—सर्वलोकेति । ‘ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ इति न्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति—सुहृदमिति । उक्तेश्वराणो फलं कथयति—ज्ञात्वेति । येषु तु तपस्तपः द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति—कर्तृरूपेणेति । द्विषण्यगर्भादिबन्धवच्छेदार्थं विशिनष्टि—महान्तमिति । स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति—प्रत्युपकारिति । ईश्वरस्य तादृश्यं व्युदस्यति—सर्वभूतानामिति । तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंमिलित्वं स्यादित्या-

शङ्क्याऽऽह—सर्वकर्ममिति । न च तस्य बुद्धितुल्यसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह—सर्वप्रत्ययेति । यथोक्तेश्वरप्राज्ञानफलमभिदधाति—मां नारायणमिति । तदेवं कर्मयोगस्यान्यस्यसापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि ततो मुख्यतयाऽस्याऽऽधिक्यात्तदतो बुद्धिद्वयादियुक्तस्य कामक्रोडोद्भवं वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमामितो योगाधिकृतस्य त्वत्पदार्थमिहस्य परमात्मानं प्रसक्तत्वेन ज्ञानतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दशान्तिरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभगव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्ततामाह—भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं “तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” [अ. उ. ६।७] इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदारधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः । सुहृदां आराधनाय हि सर्वे प्रयतन्ते २९

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अध्यायारम्भे ‘सत्यासं कर्मेणां कृष्णः’ [५।१] इत्यादिना वैषम्येष्टे ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादिकं, कर्मयोगस्य लोकं, श्रेयं चोक्तम् ; ततश्चेत्तिकर्तव्यताकसिखिरसिखिरकर्मयोगो विशदीकृतः । अथात्रोपसंहारेऽपि प्राक्प्रश्नोत्तरतया प्रकान्तसौकर्यादिकमेव प्रकारान्तरेण स्थिरीकृत इत्यभिप्रायेणाह—उक्तस्येति । अत्र कर्मयोगशब्देन ‘वैभवेव’ [५।२९] इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानांशो गृहीतः । नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन सर्वकर्मयोगवेदनानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयः साधारणोऽयः । सुशक्तत्वमनिर्वेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम् । शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः, जीवोपासमप्रकरणत्वात् ; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः ; ततोऽप्युपयुक्तस्य प्रतिद्विस्तरस्यातुरोधिनाः कर्माङ्गोपशमस्य वस्तुमुचितत्वात् ; ‘ज्ञात्वा’ इत्यत्र ‘अनुज्ञाय’ इत्याज्याहारसापेक्षत्वात् ; अतः ‘सुखं’ बन्धाप्रत्युच्यते [५।३] इत्यादिनोर्ध्वं मनःक्लेशशान्त्यादिकषं सुखमत्र शान्तिशब्देन

विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मयोगकरणक्षण एव सुखमुच्छतिरिति । भगवत्प्रसादानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धिकृतया च महेश्वरशरणयोगेन न रुदिविशोषेण प्रवृत्तिरित्याह—सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्येव तु समासायः । तत्र प्रमाणमाह—तमीश्वराणामिति । धृतावपि महेश्वरशब्दः सप्रतिसम्बन्धिकत्वात्परमत्वविशेषणाच्च न रुदः ; तद्वन्नापि । सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुदादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः । ‘सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः’ [वि. ष. ७।४।४] इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य दुःखत्वस्य अनुज्ञानदशायामेव कथं सुखं ? इति शङ्कां विशेषणत्रयेण व्युदस्यति मामित्यादिना । महोदारसर्वभौमप्रियसखसेवायामिव कर्मयोगो सुखमुदयैव प्रवर्तत इति भावः । मदारधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन ‘भोक्तारं यज्ञतपसां’ इत्यस्यार्थो विवृतः । यज्ञात्तपांसि च कर्मयोगवर्गोऽयः ।

लक्षणमिति भावः । सौहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधन-
हेतुत्वे लोकहृद्यन्तमाह सुहृद् इति । सर्वे इति न केवलं
शास्त्रनिष्ठाः । किन्तु पामरास्तियेभ्योऽपि केचित् एवेषु सौहा-

र्वन्तं पुरुषमिक्षित्कारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण सम्प्रीतास्तदनुवर्त-
नमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवैदेश्यमदगर्वमुल-
दीर्घमुखादिवर्जनं चास्य सुहृत्त्वेन लभ्यते ॥ २९ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेङ्गवद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

भगवद्गामाजुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—ध्येयमाह—भोक्तारमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—भगवज्ज्ञानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनः किम-
र्थमुच्यते ? इत्थत आह—ध्येयमिति । ततश्च ज्ञातेत्यस्य

ध्यातेत्यर्थः । शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयवि-
शेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनि-

विरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं समाहितचित्तेन किञ्चिज्ज्ञेयमुच्यते—भोक्तारमिति । यज्ञानां तपसां
च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृद् सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतहृदयेऽं सर्वकर्मफलाध्यक्षं
सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सकललोकबीजभूतं सदा शुद्धरूपमत्यन्तसुविमलं ज्योतिषां परमात्मानं नारायणं
मां ज्ञात्वा शान्तिं ससारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भुक्तुमद्विरचिते पैशाचभाष्याख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं योगश्रुपदिश्य तत्फलमाह—
भोक्तारमिति । मां ज्ञात्वा शान्तिं मोक्षं प्राप्नोतीति प्रथमं
सम्बन्धः । तर्हि त्वां पश्यवपि नाहं श्रुत्वोऽस्मीत्याशाङ्क्य
विशिष्टि—भोक्तारमित्यादिना । एवंप्रमाणैव मम ज्ञानं
श्रुतिहेतुरिति भावः । यज्ञतपसां भोक्तारम् । यो हि यस्य
फलमुपभवति स तद्गोक्षा, यज्ञानां तपसां च भगव-
न्प्रीतिः फलम् ; 'तत्कुलं मदर्पणम्' [९।१७] इति हि
वदयति । अतस्तस्मैत्यवभितुत्वात्प्रोक्तारम् । नन्विन्द्राद-

योऽपि तत्तद्वज्रभोक्तारः ; तद्वदेव किं त्वमपि कश्चिज्ज्ञेयभोक्ता ?
नेत्याह—सर्वलोकमहेश्वरं इन्द्रादिस्तर्धेनियन्तारम् । नन्वे-
तादशपारम्यशाली कथमस्याभिः प्रीणनीयः ? तत्राह—
सुहृद् सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारि-
णम् । ईदृशस्य हि प्रीणनमिति सुलभमिति सुखं च लोकानां
भवति, सुहृदाराधनरूपत्वात् । एवंविधं मां ज्ञात्वा ध्यानयो-
गेन हृदि साक्षात्कृत्य मत्प्रसादप्राप्ततत्त्वज्ञानो ज्ञयत
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसायंभौमश्रीमद्वेदविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतत्त्वस्वतन्त्रश्री-

मदामाप्रज्ञानानन्दतीर्थभगवत्पुण्यादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दनि-

र्णाल्याने भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—नु एवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तः स्यात् ? इत्याशङ्क्य न तावन्मात्रेण, किन्तु
भगवन्माहात्म्यज्ञानद्वारेणेत्याह—भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तृत्वेन ज्ञातः कर्मफण्डतात्पर्यभूतः सर्वलोक-
महेश्वर इत्युपासनातात्पर्यभूतः सर्वभूतानामात्मा चेति ज्ञानकाण्डतात्पर्यभूत इति मां ज्ञात्वा शान्तिमुक्तो
ओतल्यश्रुतविषयां कर्मफलाभिर्वैदूर्यां प्राप्नोति ॥ २९ ॥

विकल्पकल्पनां त्यक्त्वा येनैवं साङ्ख्ययोगयोगः । एकोऽर्थ उक्तः पार्थाय तं सर्वज्ञं ह्रीं नुमः ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— नह कथमेतावन्मात्रेण स्वर्गादिमोक्षः स्वकीडार्थं जगत्तारं सर्वभूतानां सुहृदं भक्तिमुक्तित्वरूप-
स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां पुण्यो- रसादिदानेन । एतादृशं मां ज्ञात्वा लोकिकाच्छान्तिमृच्छति
पार्जिततापानां भोक्तारं तापोद्भूतरसभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

संन्यासरूपकथनात्मनोवैकल्पिकं भ्रमम् । नाशयामास कौन्तेयप्रभय्याजाग्रतोऽस्मि तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां
तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां भूतानां हिंरण्यगर्भादीनामपि महान्तं व्यापक-
मीश्वरमीशितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं
नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुसन्धयस्थां निरुपाख्यां कैवल्यसंज्ञां वद-
च्छति प्राप्नोति । एवं च सोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते । यथोक्तं वार्तिकसारे 'सोपाधि-
निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन् क्रीडन् रतिं प्राप्त
इति सोपाधिकस्य तु । छान्दोग्ये सर्वकामाग्निः सर्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता ॥ अहमन्नं तथाऽन्नादः श्लोककार्यप्यहो
अहम् । इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मता श्रुता ॥ अत्रापि चक्रदृष्टान्तात् सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः । अपूर्वो
न पराशुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः' इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चमाध्यायस्य माहात्म्यम् ५ ।

श्रीभगवानुवाच—

पञ्चमस्याधुना देवि ! माहात्म्यं लोकपूजितम् ।
कथयामि समासेन सावधाना शृणु म्रिये ॥१॥
पिङ्गलो नाम मन्त्रेषु पुरुकुत्सपुरे द्विजः ।
अवदाते कुले जातो विश्रुते वेदवादिनाम् ॥ २ ॥
कुलोचितानि शास्त्राणि तथा वेदान्वितस्य सः ।
तौर्यत्रिके मतिं चक्रे वाद्यन्मुरजादिकम् ॥ ३ ॥
कृतश्रमस्ततस्तत्र गीते नृत्ये च वादने ।
परां प्रसिद्धिमासाद्य नृपसन्न विवेश सः ॥ ४ ॥
समातस्थे स तेनासौ पुरा श्रमियुजा सह ।
परदारानुपाहृत्य वुशुसे ताननन्यधीः ॥ ५ ॥
तत उत्सवतगवैर्यं सूक्ष्ममानो निरङ्कुशः ।
परच्छिद्राणि चासुप्तैर्विवक्षते स निरन्तरम् ॥ ६ ॥
तस्याऽऽसीद्वरुणा नाम भार्या हीनकुलोद्भवा ।
भ्रमत्यन्वेषयन्ती सा कामुकेन विहारिणी ॥ ७ ॥
तमन्तरायं मन्वाना निशीथिन्यां निजालये ।
निजघान शिरच्छित्त्वा निचखान महीतले ॥ ८ ॥
वियोजितस्ततः प्राणैरुपेत्य यमसादनम् ।
दुर्जयाञ्जराभ्युक्त्वा शृङ्गोऽभ्युद्विजने वने ॥ ९ ॥
भगन्द्रेण रोगेण साऽपि हित्वा वरां तनुम् ।
उपेत्य नरकाग्नोरुज्ज्वले तत्र बने शुकी ॥ १० ॥
कणानादातुकामां तां सञ्चरन्तीमितस्ततः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैर्गृध्रो वैरमनुसरन् ॥ ११ ॥
नुकपाले पयःपूणे निपतन्ती ततः शुकी ।
अभिदुद्राव शृङ्गोऽपि निजघ्ने स च जालिकैः ॥ १२ ॥
पत्नी वियोजिता प्राणैर्नूकपाले जले ततः ।
तत्रैव निमज्जासावेत्य क्रूरतरः खगः ॥ १३ ॥

पितृलोकं प्रपेदाते नीतौ तौ यमकिङ्करैः ।
प्राकृतं दुष्कृतं कर्म स्मरन्तो भयभागिनौ ॥ १४ ॥
ततो यमः समालोक्ष्य तयोः कर्म जुगुप्सितम् ।
अकस्मादेव तत्सन्तानान्मरणे दुष्कृतं गतम् ॥ १५ ॥
अनुजज्ञे ततो लोकमीप्सितं गन्तुमेतयोः ।
महापातकसङ्घातैरपि दुर्धर्षतेजसौ ॥ १६ ॥
ततो विस्मयमापन्नौ स्मृत्वा तौ दुष्कृतं निजम् ।
उपेत्य प्रणतौ भूत्वा वैवस्वतमपृच्छताम् ॥ १७ ॥

शृङ्गशुक्र्यावृचतुः—

सञ्चितं दुष्कृतं पूर्वमावाभ्यामपि गर्हितम् ।
लोकानामीप्सितानां तु को हेतुस्तद्वद्वचनौ ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तस्ततस्तत्ताभ्यामाह वैवस्वतो वचः ॥ १९ ॥
यम उवाच—

आसीद्भङ्गातटे नाम्ना बटुर्ब्रह्मविदुत्तमः ।
एकाकी निमग्नः शान्तो वीतरागी विमत्सरः ॥ २० ॥
गीतानां पञ्चमाध्यायमावर्तयति सर्वदा ।
पापीयानपि यं श्रुत्वा बोधेद्ब्रह्म सनातनम् ॥ २१ ॥
तेन पुण्येन पूतात्मा तनुमुत्पृष्टवानसौ ।
निर्मलीकृतदेहस्य गीताभिर्भावितात्मनः ॥ २२ ॥
तत्कपालजलं प्राप्य युवां यातौ पवित्रताम् ।
तद्ब्रह्म तं युवां लोकान्मनोरथपथे स्थिताम् ॥
गीतानां पञ्चमाध्यायमाहात्म्येन पवित्रितौ ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं तौ बोधितौ तेन मुद्रितौ समवर्तिना ।
व्योमयानं समारुह्य जन्मवैष्णवं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चमाध्यायमाहात्म्यकथनं
नाम पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ६]

योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं यच्च उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमेद्भक्तनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

ननु अतः पञ्चार्थाः संगृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः ? इत्थं— ‘स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्’ [१।२२] इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरैवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोऽयमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति । एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम् । तद्यथा—श्रवणा-धियाः, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वं, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्रधान्यं, त्रिविधाधिकारवेद्योपायदेयविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविमूल्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहकक्रमः, विशुद्धक्षेत्रज्ञविज्ञानं, तैगुण्यविशेषनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवश्यत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः—इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविध्यनुबन्धत्वेन योगे चातुर्विध्यादिप्रदर्शनम् । योगी चतुर्धा ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’ [१।२९] इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनचातुर्विध्यात् । ततः हेवं भाष्यम्— ‘अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते’ इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः आत्मनां ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिभिरिद्वारेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानां असङ्कुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनं चेति । योगसाधनम्—अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः—योगअष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशामावेन क्रमच्छेषपूरणेनापवर्गाविनाभावः—इत्येवंरूपा । स्वयोगस्य पारम्यं वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम् । एतच्च मध्यमबुद्धप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनरूपेण ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ [६।४७] इति प्रथमषड्भान्तिमश्लोकेन दर्शितम् । तथाहि ततः भाष्यं ‘तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति’ [रा. मा. ६।४७] इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ।

ध्यानयोगाधिकारहेतुभूतस्य निष्कामकर्मयोगस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सत्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शान्कृत्वा बहिः’ [५।२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्विधानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृह्येनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्स्तौति—अनाश्रित इति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् ? न; ‘आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’ [३।३] इति विशेषणात्; आरूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणात् । आरूढोऽरूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदा आरूढोऽरूढस्य च इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्त्वानिर्याह—श्रीभगवानिति । पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमभिधधानो ब्रुतमनूयाध्यायान्तरसवतारयति—अतीतेति । सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रशंशामेवं व्युदस्यति—सम्यगिति । सङ्ग्रहविबरणभेदेतानन्तराध्याययोर्बुद्धेहेतुमस्त्वमिति भावः । अध्यायसम्बन्धमभिधाय ‘अनाश्रितः कर्मफलं’ इत्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । कर्मयोगस्य सत्यासहेतोर्भयदां दर्शयितुं साहं च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सप्तम्यर्थः । सत्यासिना कर्तव्यं कर्मेत्येवं प्रतिभासं व्युदस्यति—गृहस्थेनेति । कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतवशब्दार्थः । समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति—नन्विति । यावज्जीवधुतिवशाद्भगवानारोहणसामर्थ्यं सत्यपि कर्मा-

नुष्ठानस्य दुर्वारत्वादिति हेतुमाह—यावतेति । भार्याविद्योगादिप्रतिकल्पाद्यावज्जीवधुतिचोदितकर्मननुष्ठानवद्वैराग्यप्रतिबन्धादपि तदननुष्ठानसम्भवाद्भवतो विशेषणवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरति—नारूढोऽरूढोऽरिति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विज्ञोति—आरूढोऽरित्यादिना । आरोढुमिच्छतीत्यारूढुरित्यत्राऽऽरोहणेच्छा विशेषणमारोहणं कृतवानित्यारूढ इत्यत्र पुनरिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मविषययोर्भेदेन विशेषणं मर्यादाकरणानज्ञीकरणे विरुद्धमापद्येत, तयोरेव विभागकरणं च भागवतं सीमानज्ञीकारे न युज्येतेत्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारूढुर्भवति, आरूढश्च कश्चित्; अन्ये नारूढश्च, न चाऽऽरूढाः, तानपेक्ष्य ‘आरूढोऽरूढस्य च’ इति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; ‘तस्यैव’ इति वचनात्; पुनर्योगग्रहणाच्च ‘योगारूढस्य’ इति । य आसीत्पूर्वं योगमारू-

१ न निरग्निरिति—“अपानो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः” (तै. सं. ५।२।९) इति श्रुतौ यथाऽऽन्धेषां पशुत्वेऽपि पशुशब्दस्य प्रशस्तपशुलक्षणया ‘अपशवः’ इति नवधर्मान्वयोपपत्तिः, तथा फलवत्पणादिमतोऽऽरूढचेतसो निरभिरक्रियस्य सत्यासित्वेऽपि फलतुष्णारहितत्वेन विशुद्धचित्तत्वेन यत्प्राप्तव्यं, तद्विशिष्टे सत्यासिपदस्य लक्षणया ‘न सत्यासी’ इत्यादि नवधर्मान्वयोपपत्तिरिति मन्वानाः ‘न निरग्निर्न चाक्रियः सत्यासी योगी चेति मन्तव्यः, किन्तु साभिः सक्रियश्च निष्कामकर्माऽनुष्ठायी सत्यासी योगी चेति मन्तव्य इति स्तुयते’ इत्याहुः ॥ ‘स सत्यासी च योगी च’ इति न कर्मयोगिनः स्तुतिः, किन्तु ध्यानाधिकारिविशेषणभूतकामादिर्वचनकर्मयोग्योऽरूढः, इत्यन्ये । निरग्निः—अभ्युपान्तिहायत्वेन ‘योषा वाव गौत्माग्निः’ (छां. ५।८।९) इति धृत्या च अग्निराद्योऽग्निभार्याग्निर्यागी । अक्रियः—विहितकर्मपरित्यागी । भार्यापरित्यागमात्रेण न सत्यासी, किञ्चापरित्यागमात्रेण च न योगी; किन्तु सभार्याऽपि सक्रियोऽपि उक्तकर्मकृत् सत्यासी योगी च इत्यपि केचित् ।

—अविगीता ।

रुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एवं कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणाः, योगविग्रहवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते— तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तमर्थः । षष्ठी निर्धारणे । भवत्वधिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायात् ? इत्याशङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह— तानपेक्ष्येति । आरुक्षोरारूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरा-मर्शादुपपत्तिरिति द्वययति— न; तस्येति । यथानारूढं पुरुष-मपेक्षयाऽऽरूढोऽस्ति विशेषणं, तस्य च कर्मारोहणकारणमनारूढं च पुरुषमपेक्षयाऽऽरूढस्येति विशेषणं, तस्य च शमः सत्या-सो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिः, तत्राऽऽरूक्षोरारूढस्य च भिन्नत्वात्प्रकृतपराभिन्नस्तच्छब्दस्या-नुपपत्तेर्न शुक्रमित्यं विशेषणोपपादनमित्यर्थः । किञ्च योगमा-

रुक्षोस्तदारोहणे कारणं कर्मेत्युक्त्वा, पुनर्योगारूढस्येति योग-शब्दप्रयोगाद्यो योगं पूर्वमारूक्षुरासीत्तस्यैवापेक्षितं, योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसम्प्राप्तः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारूक्षोरारूढस्य चाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च तयोर्भि-न्नत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह— पुनरिति । यत्तु यावज्जीववृत्ति-विरोधाद्योगारोहणीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राऽऽह— अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्प्राप्त्ययोगोर्विभागोपपत्तौ धृतस्य-विषयत्वाद्योगमारूढस्य सुसुक्ष्मोज्ज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिक-कर्मस्वपि परिखागद्विद्विरित्यर्थः । इत्थं यावज्जीवं कर्म कर्त-व्यं न भवतीत्याह— योगेति । सत्यास्थिनो योगग्रहस्य विनाशशङ्कावचनाच्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये, स योगविग्रहोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणानुबद्धत्वात्फलेन भवितव्य-मित्यवोचामः; अन्यथा वेदस्यानर्थार्थित्वप्रसङ्गादिति ।

२ आ. शां. व्या.— ननु योगग्रहशब्देन गृहस्थस्यैवा-भिधानात्तस्यैवासिद्ध्याध्याये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वे-त्यस्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह— गृहस्थस्येति । तेनापि सुमुखणा कृतस्य कर्मणो मोक्षोत्तिरिक्तफलानारम्भकत्वा-द्योगग्रहोऽस्ती छिन्नायमिव नश्यतीति शङ्का साधकाशेत्याश-ङ्काऽऽह— अवश्यं हीति । अपौरुषेयानिर्दोषाद्विधात्फलदा-यिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवगता । ब्रह्मभावस्य च स्वत-स्सिद्धत्वाच्च कर्मफलत्वं, अतो मोक्षोत्तिरिक्तस्यैव फलस्य क-

र्माऽऽरम्भकमिति कर्मिणि योगग्रहोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः । ननु सुमुखणा काम्यप्रतिषिद्धयोरकर-णाकृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वाकर्यं तद्वीर्यस्य कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं ? तत्राऽह— नित्यस्य चेति । चकारेण नैमित्तिकं कर्मातुल्यव्यति । वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्य-नैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह— अन्यथेति । इति कर्म-णोऽनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वप्रौढ्यादूहस्यो योगग्रहोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य नाशशङ्कति शेषः ।

१ शां. भा.— न च कर्मणि सत्युभयविग्रहवचनमर्थवत्, कर्मणो विग्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्येत्यतः कर्तारं कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्न्यासस्याधिकतरफलहेतु-त्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्, स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव, न फलान्तराय योगसहितः योगाच्च विग्रह इत्यतस्तं प्रति नाशशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारित्रते स्थितः' [६।१४] इति कर्मसन्न्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येनैकाकिवं विधीयते । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इत्यादि-वचनमनुकूलम्, उभयविग्रहप्रश्नानुपपत्तेश्च । 'अनाश्रितः' इत्यनेन कर्मिण एव सन्न्यासित्वं योगित्वं चोक्तं, प्रतिषिद्धं च निरयेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चेति चेत्, न; ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासन्न्यासस्तुतिपरत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि गृहस्थो योगग्रह-शब्दवाच्यो न भवतीत्याह— न चेति । 'ज्ञानं कर्म च' इत्यु-भयं ततो विग्रहोऽयं नश्यतीति वचनं गृहस्थे कर्मणि सति नार्थवद्भवितुमर्हं, तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विग्रंशे हेत्वभावात्-फलस्याऽऽवश्यकत्वाविरुद्धिः । कृतस्य कर्मणो सुमुखणा भगवति

सर्म्पणात् कर्तारं फलानारम्भकत्वादस्ति विग्रंशकारणमिति श-ङ्कते— कर्मिति । राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसमर्पणस्या-धिकफलहेतुत्वोपपन्नमादीश्वरे समर्पणं न ग्रंशकारणमिति द्वय-ति— नेत्यादिना । अधिकफलेहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यता-मिति शङ्कते— मोक्षायेति । तदेव चोद्यं विप्रोति— स्वक-

म्रंणमिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वासि-
द्धिरिति हेतुं सूचयति—योगेति । ध्यानसहितस्य सन्ध्यासस्य
मोक्षोपयिकत्वे कुतो योगप्रथमधिकृत्य नाशास्त्राह ! इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—योगाच्चेति । सहकार्यभावे सामर्थ्याभावात्फलानुपप-
त्तेरुक्ता नाशाशङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमिष्टे कर्मसमर्पणं मोक्षाय
इत्यत्र प्रमाणमावादूहस्थो योगप्रथमशब्दवाच्यो न भवतीति
दूषयति—नेति । गृहस्थस्य योगप्रथमशब्दवाच्यत्वाभावे हे-
त्वन्तरमाह—एकाकीति । न ह्येतानि विशेषणानि गृहस्थ-
समायाजीनि सम्भवन्ति, तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् ; न
तं प्रति योगप्रथमशब्दचनमुचितमित्यर्थः । एकाकित्वचनं गृह-
स्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्या-
शङ्क्याभिहोत्रादिवद्वचनस्य पत्नीसाध्यत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधा-

१ शां. भा.—न केवलं निरग्रिरक्रिय एव सन्ध्यासी योगी च; किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफला-
सङ्गं सन्ध्यास्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थं स सन्ध्यासी च योगी च भवतीति स्तुयते ? । न
चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्ध्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्रैरक्रियस्य
परमार्थसन्ध्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं सन्ध्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधमिति
भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य... नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३]
'मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१२।१९] 'विहाय कामान्यः सर्वान्मुमांश्चरति
निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि
दक्षितानि, तैर्विक्रयेत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याभिहो-
त्रादि कर्म फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति ।
'स सन्ध्यासी च योगी च' इति स्तुयते—अनाश्रित इति । अनाश्रितो नाऽऽश्रितो
ज्जाश्रितः; किं ? कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं, यत्तदनाश्रितः; कर्मफलवृष्णारहित इत्यर्थः ।
यो हि कर्मफलवृष्णावान् कर्मफलमाश्रितो भवति, अर्थं तु तद्विपरीतोऽतोऽजाश्रितः कर्मफलम् ।
एवम्भूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमभिहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति । यः कश्चित्
ईदृशः कर्मां स कर्मन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह—स सन्ध्यासी च योगी चेति । सन्ध्यासः
परित्यागः स यस्यास्ति स सन्ध्यासी च, योगी च—योगश्चित्तसमाधानं, स यस्यास्ति स योगी
इत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः; न केवलं निरग्रिरक्रिय एव सन्ध्यासी योगी चेति मन्तव्यः । नि-
र्गता अग्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्रिः, अक्रियश्चानभिसाधना अन्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदा-
नादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति—न
केवलमिति । सत्त्वशुद्धयर्थमुक्तितुष्टिति सम्बन्धः । वाक्यस्यो-
भयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्नैवमित्याह—न चेति ।
इतोऽपि भगवतः सन्ध्याश्रमप्रतिषेधोऽभिहितो न भवतीत्याह—
न च प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं सन्ध्यासित्वं योगि-
त्वं चेति सम्बन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—श्रुतीति । इतो-
ऽपि सन्ध्याश्रमं भगवान् प्रतिषेधतीत्याह—स्ववचनेति ।
विरोधमेव साधयति—सर्वकर्माणीत्यादिना । अनाश्रित
इत्यादिवाक्यस्य यथाशुतार्थत्वात्तु उपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादित-
मुपबध्दति—तस्मादिति । कर्मफलसत्त्वसित्वमत्र मुनिश-
ब्दार्थः । स्तुतिपरं वाक्यमक्षरयोर्जनाभिमुदाहरति—अनाश्रि-

त इति । कर्मफलेऽभिख्यो नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रित-
त्वाचो युक्तिः ? इत्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति—
यो हीति । कार्यमित्यादि व्याकरोति—एवम्भूतः सन्नि-
ति । कथं कर्मणः सन्ध्यासित्वं योगित्वं ? कर्मित्वविरोधात्
इत्याशङ्क्याऽऽह—ईदृश इति । स्तुतेरत्र विवक्षितत्वान्नानुप-
पत्तिबोद्धनीयेति मन्वानः सन्नाह—इत्येवमिति । न निरग्रि-
रित्यादेरर्थमाह—न केवलमिति । अग्रयो गाहपत्याहर्गो-
यान्ताहार्यपवनप्रश्रयः । मन्वानस्त्वे सिद्धमक्रियत्वं, अमि-
ष्यत्वात्क्रियाणाम् ; तथा च न निरग्रिरित्येतावतावैवापेक्षितमिदं
क्रिय इत्यनर्थक्यमुपलक्षेरिति तत्राऽऽह—अनग्रीति ॥१॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यास-
विधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रष्टयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योग-
शिरस्कोऽनुद्यते; कर्मफलं स्वर्गादिकमनाश्रितः कार्य-कर्मनिष्ठानभवे कार्यं, सर्वतत्पनाऽस्पृहद्वैतपरम-
पुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं, न तत्साध्यं किञ्चिदिति यः कर्म करोति; स सत्प्राप्ती
च ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः ।
न निरभिर्न चाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव,
कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

षष्ठाध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वोक्तवि-
च्छिन्नासुसन्धानार्थमध्यायसङ्ग्रहितवचनात्, पूर्वमेव व्याख्येयोपादा-
नम्, वृत्तवर्तिव्यमायाभिधानसुखेन सङ्गतिं दृशयति- उक्त इति ।
कर्मयोग उक्तः, तत्साध्यत्वोपाक्षितः समाधिच्छ्लोको योष एवात्र
सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिः । योगाभ्यासविधिरुच्यत
इति- 'योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः
स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते' [गी.सं. १०] इति सङ्ग्रहश्लोके
प्रसवं योगाभ्यासविधेरुपादानादन्वेषां च तदर्थत्वात् स एवा-
ध्यायप्रधानार्थतया संगृहीत इति भावः । 'अनाश्रितः' इत्या-
दीनां 'समनुविर्तिगच्छते' [६।१५] इत्यन्तानां नवानां
श्लोकानां प्रागुक्तानाधिकार्थत्वादिप्रयोजनमवाशङ्काह-तत्रे-
ति । अन्यासो हि तात्पर्यविरहम्, अभ्यवहितनिर्वैराद्य नैर-
पेक्ष्यं सूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति
पदान्यां साधनस्य प्रागुक्तमस्तर्गतत्पमानत्वादिलक्षणं पौष्क-
ल्यं, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं चाभिप्रेतम् । 'अना-
श्रितः' इतिश्लोके पूर्वार्थेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवादः, उत्तरार्थेन
नैरपेक्ष्यहृदीकरणम् । 'योगारं यज्ञतपसाम्' [५।२९] इत्यव्य-
वहितपूर्वश्लोकोलोकनया सर्वात्मनाऽरुमस्तुहृद्भूतेत्यादिक-
शुक्लम् । ततश्च 'कर्मफलमाश्रितः' इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्तिः
स्यादिति शङ्कायां कर्मस्वरूपफलस्य वस्तुमुत्तित्वात् कार्य-

शब्दः प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं-कर्मनिष्ठानभवे कार्य-
मिति वचनव्यतिर्दिशिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे
मन्दप्रयोजनत्वं स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमनस्य
तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमुक्तम्,
प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तद्देश्योपादेयविभागाभावात्पौनस्य-
निष्ठप्रयोजनत्वेन्य इति शङ्कायामाह- आत्मावलोकनेति ।
पृथक्साधनभूतोभयसाध्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठवस्तुपचा-
रादुच्यते; तादृशं कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विशिष्टि-
मिति भावः । यद्वा कर्मयोगांशभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार
इति भावः । अक्षिप्तशब्दस्यात्राभिसम्बन्धि कर्मलक्षकस्यज-
नाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां सङ्ग्रहकं चोदितत्वम् ।
'निरसिः' इत्यनेनैव कर्मनिष्ठैतत्त्वादिक्यशब्दः क्रिया-
निष्ठमित्युक्तेन क्रियान्वयतिरिक्तानिष्ठलक्षकः; वयतिरिक्ता-
न्नासो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं केवलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम् ।
यद्वा 'न निरभिर्न चाक्रियः' इत्युक्तान्यां श्रौतस्मार्तक्रिया-
विशेषनिषेधकाम्यां फलितमाह न चोदितेत्यादि । तदभि-
प्रेतमाह- नच केवलज्ञाननिष्ठ इति । 'अनश्रितरिक्तेतः स्यात्'
[मनुः ६।२५, ६।४३] 'त्यक्त्वा' इत्याभिसाध्यानि
कर्माणि' इत्यादिप्रतिपादितसम्भास्रमन्यवच्छेद इहासज्जत
इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

ॐ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहनेनाध्यायेन । विवक्षितं सत्प्राप्तमाह योगेन सह—
अनाश्रित इति । चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता 'दैवमेव' [४।२५] इत्यादौ । 'अश्रिर्ब्रह्म च
तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता' इति च । तस्मान्निराश्रितक्रियः सत्प्राप्ती योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

श्रीवेङ्कटेशाय नमः । सङ्गतिं सूचयन्नेतदध्यायप्रतिपा-
दयार्थमाह— ज्ञानान्तरङ्गमिति । 'योगे त्विमां वृणु'
[२।३९] इति प्रतिपाद्य द्वितीयपद्धेः वक्ष्यमाणं भगव-
न्मानं प्रति कर्मयोगस्य बहिस्तत्वात्स प्राधान्येनातीते प्रमे-
प्रतिपादितः । तत्साध्यत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वावसरत्वात् समा-
धियोगमाहास्येन षष्ठाध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीनामज्ञानां वक्ष्य-

माणत्वेऽपि तेषां समाध्यर्थत्वात्, प्राधान्येन समाधियोगस्य
प्रहमम् । पञ्चमन्तोक्तस्य प्रपञ्चोऽयमित्युक्तः । 'यद्वैश्वस्यापि
स्तुत्यर्थेषुपुत्रपतिं सत्यासित्वं योगित्वं बोधेन श्लोकेनोच्यते'
इति परकीयतात्पर्यकमनसदिति भावेनाह- विवक्षितमि-
ति । समाधियोगं विधातुं तत्राधिकारिणं ज्ञापयिष्यन् साङ्ख्या-
यमतत्त्वतदधिकारिनिरासाय तद्विशेषणं प्राविशक्षितं, कामादि-

वर्जनलक्षणं सन्ध्यासमीश्वराधाननत्वकमनुष्ठानलक्षणेन योगेन सहाहेत्यर्थः । यदि हि सन्ध्यासो यस्याश्रमोऽत्र विवक्षितः स्यात् योगश्च कश्चिद्दृष्ट्यासम्भवी स्यात्, तदोपचारेण तस्तुतिरियम् । न चैवमिति भावः । ॥ केवलं निर-
श्रिक्रियश्चतुर्थीधर्मी सन्ध्यासी योगी च, किन्त्वनाश्रित इत्याद्युक्तो गृहस्थोऽपीति (श्री.) परकीयां योजनां निरा-
करोति—चतुर्थेति । अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति—अ-

श्रिरिति । चत्तवर्थः । अतो न परकीया योजना युक्तीति शेषः । तर्हि कथं ? इत्यत आह— तस्मादिति, परकृतयोजनाया निरस्तत्वात् । ननु निरश्रेक्रियस्य चतुर्थीश्रमिणोऽपि सन्ध्यासि-
त्वाद्योगित्वाच्च कथं न निरश्रितस्याद्युक्तं इत्यतो गृह-
स्तुर्थाश्रमिणोऽपीत्यादि । न भवत्येवेति युक्तमिति शेषः । अवशित्वादिप्रवादश्च बाह्याग्न्यायामावनिबन्धन इति भावः ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

अतीताध्यायान्ते योगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य ध्यानस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान्कृत्वा वद्विर्वाहान्' [५।१७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते—
अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि । स सन्ध्यासी चानाश्रितो नाऽऽश्रितः कर्मफलं, तृष्णा-
या न प्रयुज्यत इत्यर्थः । कार्यं कर्म कर्तव्यं नित्यं कर्माग्निहोत्रादि करोति यः स सन्ध्यासी च योगी च,
योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् । न केवलमनश्रिक्रिय एव परमार्थसन्ध्यासी योगी चेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

८ श्रौतेकूटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

षष्ठेऽध्याये सन्ध्यासनिरूपणमुखेन ज्ञानयोगः सपरिकरः प्रपञ्चितः, षष्ठे तु ध्यानयोगाख्यसाधननिरूपणमुखेन स एव ज्ञानयोगः प्रपञ्च्यते । तत्र तावत् 'आरुह्योर्देहेयोगम्' [६।१] इति 'योगसाधनत्वेन कर्म विधातुं प्रथमं कर्मयोगिनं द्वाभ्यां स्तुतवन् भगवानाह—अनाश्रित इति । कर्मणां फलम-
नाश्रितः अनपेक्षमाणः फलमिसन्निवहितः सन् कार्यं कर्तव्य-
तया शास्त्रविहितमग्निहोत्रादिकर्म यः करोति, स एव सन्ध्यासी च योगी च भवति । सन्ध्यासो हि त्यागः, चित्तविक्षेपाभा-

वश्च योगः, तादृभावस्य चित्ते फलस्यागात्फलतृण्यारूपचित्त-
विक्षेपाभावाच्च । न तु निरग्निः न चाक्रियः सन्ध्यासी योगी चेति मन्तव्यः । अत्र 'अक्रियः' इत्यनेन क्रियासामान्याभा-
वोक्तौ तेनैव सर्वकर्मसन्ध्यासलाभाभिरनिनपदं व्यर्थं स्यादि-
त्यग्रिमपदेन कर्माणुपपल्लव्य निरश्रितिरिति सन्ध्यासी, क्रिया-
पदेन चित्तवृत्तिषुपल्लव्य निरश्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तियोगी च कथ्यते । तेन निरग्निः सन्ध्यासी न मन्तव्यः, अक्रियश्च योगी न मन्तव्य इति यथासङ्गमुभयपक्षतिरेको द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

९ वल्लभीया तत्त्वदीपिका ।

लुकोभयैकार्थसिद्धिरात्मसंयमधर्मतः । भवत्येवमिदं वक्तुं पार्यायाह हरिः पुनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । साङ्ख्ययोगयोरैकार्थतां तस्मै कर्मयोगे दृशयति । यः कर्मफलमनाश्रितः कर्तव्यत्वात्कार्यं कर्म अग्निहोत्रादिकं करोति तदोभयोरैकार्थरूपसिद्धिः फलत्यागात्साङ्ख्यस्य कर्मकरणाच्च योग-
स्यैकार्थ्यमुपदिष्टं भवति । तदाह—स सन्ध्यासी स योगी चेति । नह्यग्निहोत्रादिसकलकर्मरहितः सन्ध्यासी मे मतः । न चानमिसाध्यपूर्वकर्मरहितोऽपि तथा । अनेनात्मसंयमयोगेन कर्मणां कर्त्ताऽभिमतो लक्षितः ॥ १ ॥

१० श्रौपुरुषोत्तमजीकृताऽमुत्तरतन्त्रिणी ।

कृत्वाऽपि सर्वसन्ध्यासं जडवचरणदिह ।

न भक्तिं प्राप्नुयात्समाध्यायनयोगमुखवाच ह ॥

पूर्वाध्याये सन्ध्यासमुक्त्वाऽध्यायान्ते इच्छादिविहीनो विषयमोक्षेष्टविषयभोक्तृत्वात्तत्त्वो विमुक्तो भवेदित्युक्तम् ; ततस्तद्विमुक्तिरेव न फलं, किन्तु तद्विमुक्त्या भगव-

द्व्यानेन भगवदावेशः फलमिति ध्यानस्वरूपमाह भग-
वान्—अनाश्रित इति । कर्मफलं स्वर्गादिरूपमनाश्रितः कार्यं कर्म भगवदुक्त्वात्त्वदवयवकर्तव्यं कर्म सेवादिरूपं यः करोति स सन्ध्यासी त्यागवान् च पुनर्योगी च, भवतीति शेषः । न निरग्निः न गृहपत्यादित्यागवान् सन्ध्यासी । न च अक्रियः न सेवादिरहितो योगी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते सूत्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छन्त्राश्रिकाहेतुत्वात् कर्मयोगं तावत्तौति द्वाभ्यां—
अनाश्रित इति । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यमवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसङ्कल्पत्यागात् सन्ध्यासी च योगी च भवति । न तु निरश्रियो विविधः श्रौतस्मार्त्तकर्मत्यागी स एव सन्ध्यासी, नापि अक्रियस्त्यक्त्राज्ञा नःकायक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥

यं सन्ध्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ! ।

न ह्यसन्ध्यास्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ! ॥ २ ॥

१ शां. भा.— ननु च निरप्रेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्ध्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, कथमिह साधोः सक्रियस्य च सन्ध्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते ! इति । नैष दोषः, कथाचिदुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् । तत्कथं ? कर्मफलसङ्कल्पसन्ध्यासात्सन्ध्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं; न पुनर्मुख्यं सन्ध्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्याख्यामाशङ्क्य दर्शयति—ननु चेति । 'प्रसिद्धिपरित्यज्याप्रसिद्धि-रुमादिशमाना प्रसिद्धिर्विद्वद्वा' इति चोच्यं दूषयति नैष दोष इति । उभयस्य साधो सक्रिये च सन्ध्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । उणवृत्त्योभयसम्पादनं प्रथमपूर्वकं प्रकटयति—तत्कथमित्यादिना । सम्भवति मुख्ये सन्ध्यासित्वाद्वा किमिति गौणमुभय-

भीष्टं ? इत्याशङ्क्य मुख्यस्य कर्मण्यसम्भावनादौणमेव स्तुतिषि-
द्वयं तद्विष्टमित्यभिप्रेत्याऽह—न पुनरिति । चित्तव्याकु-
लत्वेहेतुकामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मिणोऽपि
युक्तं, सन्ध्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमिति शङ्कमानं प्रयुक्त्येवं
श्लोकमवतारयति—इत्येतमिति ।

१ शां. भा.— यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसन्ध्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्ध्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव ! । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्ध्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्वाच्य उच्यते ? इत्यपेक्षा-यामिदमुच्यते—अस्ति हि परमार्थसन्ध्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसन्ध्यासी तत्त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्नयस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं सङ्कल्पं सन्नयस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—न हि यस्मादसन्नयस्त-सङ्कल्पोऽसन्नयस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः सङ्कल्पोऽभिसन्धिर्न सौऽसन्नयस्तसङ्कल्पः कश्चन कथिदपि कर्मा योगी समाधानवान् भवति, न सम्भवतीत्यर्थः; फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मा सन्नयस्तफलसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत् ; चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्नयस्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थसन्ध्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्ध्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं सन्ध्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव !' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्ध्यासत्त्वमुक्तम् २

२ आ. शां. व्या.— परमार्थसन्ध्यासं प्राहुरिति सम्बन्धः । द्वीत्यर्थे सन्ध्यासस्य प्रामाणिकाभ्युपगतत्वाद्वितीतिशब्दो योज्यः । योगं फलतुल्यां परित्यज्य समाहितचेतस्तथेति शेषः । यदुक्तं सन्ध्यासित्वं योगित्वं च गृह्यस्य गौणमिति, तदुत्तरार्ध-योजनया प्रकटयितुमुत्तरार्धसुत्थापयति—कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसन्ध्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमुक्तं व्यक्तीकरोति—यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तथोक्तस्य भावस्तत्तात्प्राया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं त्यजतीत्यर्थः । सङ्कल्पस्याग्रे तत्कार्यकामत्यागस्तथाग्रे तन्न-न्यप्रवृत्तित्यागश्च सिध्यतीत्यभिप्रायः विशिनष्टि—प्रवृत्ती-

ति । कर्मिण्यपि यथोक्तसङ्कल्पसन्ध्यासित्वमस्तौत्याह—
अयमपीति । तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव
दुष्प्रकाशादित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्तीकुर्वन्त्यतिरेकं दर्श-
यति—इत्येतमिति । फलसङ्कल्पापरित्यागे किमिति समाधान-
वत्त्वाभावः ? तत्राऽह—फलति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्व-
यसुखेनोपसंहरति—तस्मादिति । हिशब्दार्थस्य यस्मादि-
त्युक्तस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ
हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह—चित्त-
विक्षेपेति । पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्थाभ्यामुक्तमनुवदति ।
एवमिति ॥ २ ॥

१ इह इतिसम्बन्धस्य कर्मत्वमिधाविनो द्वितीययोकोऽपि कर्मत्वे सहयोगः—'उत्कार्थानामप्रयोगः' इति न्यायस्य प्रायिकत्वाश्रय-
णात्, समानार्थयोः सहप्रयुक्तयोः कल्पित सम्प्रत्ययार्थबोधकत्वाश्रयणाच्च हेयः । केचित्तत्र 'कथं न' इति शिखा असन्नयस्तसङ्कल्पः
कथं योगी जन्मादिदुःखयोगी न भवतीति न हि, किन्तु भवत्वेवेति व्याचक्षते । तत्सन्दर्भविरोधात् क्लृप्तत्वाच्चेदयम् ।—अविगीता ।

३ रा. भा.—उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—यं सञ्ज्ञास इति—ज्ञानयोग इति आत्मया-
थात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति—नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति
कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन न
सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवभूतो यः सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः, नहुत्केषु कर्मयोगिष्वनेवभूतः कश्चन कर्मयोगी
भवति 'यस्य सर्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवजिताः' [४।१९] इति ह्युक्तम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—सञ्ज्ञासमदृष्य योगत्वे विधीयमाने
ज्ञानयोगे कर्मयोगसङ्घातप्रतिपादनश्रमः स्यात्, तच्च 'नह्यसन्न्यस्त'-
इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपपत्तौ चेत्यभिप्रायेणाह—उक्त-
लक्षणेति । योगोद्देशेन सञ्ज्ञासात्वविभिर्परं वाक्यमित्यर्थः ।
सञ्ज्ञासञ्ज्ञस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरिणं वाच्यं तावदाह—
ज्ञानयोग इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञान-
मिति । समुदायवाचकशब्दस्तददेशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः ।
तं कर्मयोगमेव विद्धीति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः ।
आत्मयाथात्म्येत्यादेरयमभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दो न ताव-
दत्र कुर्वामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अश-

क्यत्वात् । नापि फलाभिसन्धिष्येयः, तथात्वेऽपि कर्म-
योगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिज्ञाया उपपादकवासिद्धिः । अतएव
'सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनु. २।३] इत्या-
दिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणां च हेतुः सङ्कल्पोऽत्र न विव-
क्षितः । तस्मादेकीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । स चात्र देहा-
त्मगोचरः । तत्परित्यगाद्यश्च तत्त्वज्ञानात् । एवं सत्येव 'नहि'
इत्यादेरुक्तोपापादकत्वमुपपद्येत—इति । 'कश्चन' इति निर्देशः
प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यसूचक इत्यभिप्रायेण उक्तेषु कर्मयो-
गिष्वित्युक्तम् । सिद्धो ह्यन्योपापादको भवति, तस्माद्विरजः कृतः
इत्याकाङ्क्षायां हिशब्दाभिप्रेतमाह यस्येति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—सञ्ज्ञासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं सञ्ज्ञासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरि-
त्यागे कथमुपायवान्स्यात् इत्याशयः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु सञ्ज्ञासयोगौ भिन्नलक्षणौ, तत्कथं
तथोक्त्यनुच्यते ? इत्यत आह—सञ्ज्ञासोऽपीति । सञ्ज्ञासा-
न च योगी चेत्युक्त्या प्राप्तास्तन्मेवशङ्कानिर्वृत्त्यर्थमिति शेषः ।
अनुसञ्चयोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यर्थः । योगशब्देन मुख्यो-
च्चाभिहितः । अतएव वक्ष्यत्युपायवामिति, अन्तर्भूतत्वाद्-

क्योक्तिरित्यर्थः । सञ्ज्ञासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपपाद्यते—न
हीति । तदसत्, सङ्कल्पस्यागमात्रस्यासञ्ज्ञासत्वात् । ईश्वराराध-
नाय स्वकर्मकरणमार्तं योगः, तस्य सञ्ज्ञासामावेऽप्युपपत्तेरि-
त्यत आह—कामेति । सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणप्रायो-
गशब्दस्य ज्ञानोपायरूपमुख्ययोगार्थत्वात्प्राज्ञानुपपत्तिरिति भावः २

७ ह. पै. भा.—कर्मकरणात्कर्मयोगित्वं तावत्सिद्धं, सञ्ज्ञासित्वं तु साधौ सक्रिये नैव सिद्धं
लोक इति तत्सम्पादयति भगवान्—यमिति । यं सञ्ज्ञासमिति प्राहुर्लौकिका योगं कर्मयोगं तं विद्धि
विज्ञानीहि पाण्डव ! अस्ति हि तस्मिन्निरञ्जिनाऽक्रियेण परमार्थसञ्ज्ञासिना साम्यम् । किं तत् ?
इत्यत्राऽऽह—परमार्थसञ्ज्ञासी भूतमविष्यद्वर्तमानेषु सर्वविषयसङ्कल्पं सन्न्यस्यति । अयं न कर्मो
नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति, कर्मो च स उच्यते । कश्चन कश्चिदपि सञ्ज्ञासी नोच्यते ॥ २ ॥

८ वे. प्र. गि.—ननु निरोधक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोग-
शास्त्रेषु सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, तत्कथमिह साग्रे-
सक्रियस्य च सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं चोच्यते ? कथं च 'न
निरोधः' [६।१] इति तथोक्तिरभिप्रेत इत्याशङ्क्याह—
यमिति । हे पाण्डव ! यं सञ्ज्ञासं 'न्यास एवात्यरेचयत्'
[म. ना. ३. ७. ८] इति प्राहुः, तं निष्कामकर्मानुष्ठानाख्यं योग-
मेव जानीहि । कृतः ? इत्यत आह—न हीति । असन्न्यस्त-
सङ्कल्पः अपरित्यक्तफलाभिसन्धिः कश्चित्पि योगी न भवति ।
किन्तु सर्वोऽपि योगी त्यक्तफलसङ्कल्प एव । हि यस्मा-

देवं तस्मात्फलत्यागसात्पात्त्यनारूपचित्तवृत्तिनिरोधस्याग्रा-
गौण्या दृष्ट्या कर्म्येव सञ्ज्ञासी योगी चेति स्वत्यते,
'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह; ते वयं मन्यमहो ब्रह्मदत्तसह-
शोऽयमिति ' इति महाभाष्योक्त्यायात् । 'न निरोधो
चाक्रियः' [६।१] इति च निरोधक्रियस्य च न वस्तुतः
सञ्ज्ञासित्वं योगित्वं च प्रतिषिध्यते; किन्तु 'अपशवो वा
अन्ये गोऽपेक्ष्यः पशवो गोऽथाः' [तै. सं. ५।२।९] इतिव्यर्थ-
सामान्यपरमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ २ ॥

९ व ० त ० दी०—कुत इत्यपेक्षायां साङ्ख्ययोगविषययोस्तथागत्यागयोरेवैकार्यतां सम्पादयन्नाह—यं सञ्ज्ञा-
समिति । ऋषयो यं सञ्ज्ञासं प्राहुस्तथागविधया तं योगमेव विद्धि, यत्रत्यकर्मसु फलसङ्कल्पत्यागस्य निरुपपमा-
णत्वात् । तथाहि—नहीति । असन्न्यस्तसङ्कल्पः योगी न भवति । तादृशकर्मकर्ता चैवोग्येव न । तथा चैवो-
न्येवेति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथञ्चकत्यागवान् योगी न भवेत् ? इत्याशङ्क्याह—यं सङ्घासमिति । यं सङ्घासमिति प्राहुः प्रकर्षेण सर्वानभवत्करणे आहुस्तत्स्वरूपविदो भक्ता, तेऽनुनाऽधिकाराभावानोच्यन्ते, अग्रे वाच्याः, तं हे पाण्डव ! योगं योगरूपं विद्धि जानीहि । 'पाण्डव !' इतिसम्बोधनेन ज्ञान-योग्यता निरूपिता । तस्मिन् सत्त्वासे विप्रयोगसङ्गभवत्करणे स्वाकाङ्क्षितफलत्वागो भवत्यतः संयोगसिद्धिः । अस्मिन्सद-

भावात् तत्सिद्धिरित्याह—न हीति । असङ्घस्तत्सङ्घः न त्यक्तो मानसो नियमः स्वसुखाद्यभवत्करणे येन तादृशः कथञ्च भावादिमानपि योगो न भवति । हीति युक्तश्राप-मर्थः । यतः स्वछलानुभवेच्छोः प्रशुसुखानुभवेच्छा नोदेति परस्परसङ्घभयोः स्थितिरैकत्र न सम्भवति, अतः स्वसुखाद्यभवत्करणसविश्रयथागवान् योगी भवतीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—केन साम्येनायं सङ्घासी योगी चेति स्तूयते ? अत आह—यमिति । यो हि त्यक्तसर्व-सङ्कल्पः स सङ्घासी, तादृशश्च ध्यानयोगी; अतो न तयोर्भेदः । “निस्सङ्कल्पस्तदस्थ रितेष्टेदेतन्मोक्षलक्ष-णम्” [६।१९] इति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्य मोक्षलक्षणस्य निस्सङ्कल्पत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसङ्कल्पत्यागान्निस्सङ्कल्पत्वस्याभ्यासं सङ्घासी योगी च भवतीति स्तूयत इत्यर्थः । योगा-धिकारसिद्धये निष्कामकर्माण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं सङ्घासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य, ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसङ्घासिन इत्यर्थः । किमा-रुरुक्षोः ? योगम्, कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावाभिराया-सस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमाजर्वं ततस्तत्त्वोपरमः क्रियाभ्यः [म. भा. १२।१७।३७] इति ॥ ३ ॥

१ मुनेरिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य निर्देशः । आहूपूर्वस्य संक्षेः प्रयोगेण योगस्य सोपानश्रेण्यारोढव्यवलयभ्यादिवत् साधनपरम्परा-प्राप्त्यत्वं सूच्यते । अत्र प्रकृतकर्मप्रतिबोधिगत्वाच्चमस्तदुपरम एव हेयः । वामनस्तु शमः समाधिरित्यभिप्रेत्याह—

यावज्जीवं स्मरति चित्सफुरणं मुनीन्द्रस्तावत्स्यतिर्भवति साऽस्य समाधिरेव ।

तद्विस्तृता तु चिरसंस्कृतिरुल्लसन्ती जाड्यभ्रमावरणमाहुं भ्रष्टा तनोति ॥

योगारूढस्यापि तस्मान्मुक्तावावश्यको यतः । स समाधित्ततोऽत्रापि शमशब्देन वर्णितः—इति ॥

अत्र नव्याः—यः कर्मयोगारूढो भवितुमिच्छति तस्य मुनेः कर्म शमस्य कारणं साधनम्, योगारूढस्य च शमः—कर्मकारण-मिति स्वयं व्याख्याय, पूर्वैतच्छ्लोकं कर्मफलभ्रान्ताभित्य कार्यं कर्म कुर्वाण एव पुनः परमार्थयोगी, नाकुर्वाण इति भगवतोपदि-ष्टत्वादिह स एव योगारूढस्य कर्मत्यागं विदधातीति महदभ्यास्यम् । इत्यादिना महता शब्दाडम्बेन प्राचां व्याख्यानां दूषयितः, तद्व्यामोहमात्रम् । तथा हि—न खल्वस्य श्लोकस्य तदुक्तोऽयं उपपन्नः कर्मणः शमकारणत्वस्य शमस्य कर्मकारणत्वस्य चासम्भवात् । प्रसिद्ध एव हि कामकर्मणि स्थितिगतविभक्त्यो विरुद्धत्वभावे । किञ्चात्र शमकारणं कर्म सकामम्, उत निष्कामकामभ्युपेयते ? नाद्यः, “शान्तिमाप्नोति न कामकामी” (१।७०) इत्यादिविरोधात् । नापि द्वितीयः, निष्कामकर्मातुष्टानि शमलाभः, स च निष्कामकर्मातुष्टा-नसाधनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । आरुढत्वात्तावत्स्थामेदेन तत्परिहारोपादानं तु सिद्धसाधनतातादवस्थायात्तावथावतुल्यमेवेति ॥ तथा प्राञ्चव्याख्यानेवारापेक्षितं दूषणमप्यसङ्गतमेव, पूर्वैतच्छ्लोकं योगारूढस्य कर्मविशेषाभावेनान्न तद्विरोधासम्भवात् । न हि तत्र योगिनमुद्दिश्य कर्म विधीयते, किन्तु फलनिरपेक्षं कर्म कुर्वाणोऽधिकारी योगीति स्तूयत इति व्यक्तमेव आध्यायी । युक्तं च तत्, योगारोहणसाधनत्वेन फलनिरपेक्षस्य कर्मणो विधिस्थितत्वात्, “यद्विधीयते तस्युच्यते” इति न्यायादेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एव-मन्यायपि कानिचिद्वृथानि तैर्योद्वाधितानि दृश्यन्ते, परं तानि सुतरासारानीति विस्तराच्चानुपेक्ष्यन्ते ।—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.—परमार्थस्य सत्यस्य कर्मयोगान्तर्भाव इति कर्म-
योगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्यते, तेनेतरस्यापि कृतत्वं सिद्धेरित्या-
शङ्क्योक्तत्वात्पूर्वकमुत्तरादौ कृतात्पर्यमाह—**ध्यानयोगस्येति** ।
भावित्वा कृत्या सुनेयोंगमरोढुमिच्छोऽरिष्यमाणस्य योगारोह-
णस्य कर्म हेतुधेदपेक्षितं, योगमारूढस्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव का-
रणं भविष्यति, तस्य कारणत्वे कृत्यसंक्रित्वादिस्थाशङ्क्याऽऽह—
योगारूढस्येति । अनारूढस्येत्येतत्सर्वार्थं स्फुटयति—**ध्या-
नेति** । मुक्तिर्वै कर्मफलस्य सिन्धोर्पचारिकमित्याह—**कर्मफले-
ति** । साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति शेषः ।
तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणम् । एवकारो भिन्नक्रमः समश-
ब्देन सम्बध्यते । कस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन शमो हेतुः ? इति
तत्राऽऽह—**योगारूढत्वस्येति** । सर्वैक्यापारोपरमरूपोपशम-

स्य योगारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति—**यावदावदिति** ।
सर्वैक्यनिवृत्तावायासामावाद्वाशीकृतैन्म्रियमाणस्य चित्तसमाधाने
योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वैक्योपरमस्य पुरुषार्थसाधनत्वे
पौराणिकीं सम्प्रतिमाह—**तथा चेति** । एकता सर्वेषु भूतेषु
वस्तुनो द्वैताभावात्पक्षक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेष्वेकौ-
पाधिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः , सत्यता तेषामेव
हितवचनम्, शरीरं स्वभावसम्पत्तिः , स्थितिः स्वैश्वर्यम्, दृढ-
निधानमहिंसनम्, आर्जवमवक्तव्यम् , क्रियाभ्यः सर्वभ्यः
सकाशादुपरतिष्ठेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्वाङ्मा-
णस्य चित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं पुरु-
षार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—योगमात्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छो-
मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिः
कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षप्राप्तिस्तावत् कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ वे. ता. चं.—‘आरुक्षोऽमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’
इत्यत्र विशेषविधिः शेषनिषेधश्च इत्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोग
मुच्यते** । कर्मयोगमात्रासाध्यो हि योगः, न परमात्मावलोकन-
मित्यभिप्रायेणाह—**आत्मावलोकनमिति** । आमोक्षादधिक-
ञ्चित्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**मुमुक्षोरिति** । आत्मा-
वलोकनस्यात्र मोक्षकपण्या मोक्षसम्बन्धोपचारः । ‘योगारूढस्य’
इति युक्तावस्थाविषयत्वव्रन्मुद्रासाय प्रतिष्ठितयोगस्येत्यु-

क्तम् । ‘कर्म कारणं’ इत्युक्तकर्मप्रतियोगिकः शमस्तन्निवृत्ति-
रेवात्र भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण शमः कर्मनिवृत्तिरित्यु-
क्तम् । एतेन ‘मुनिश्च परित्राजकः शमश्च पारित्रयारूपः’
इति परोक्तं निरस्तम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणपेक्षया
न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां ‘योगारूढस्य’ इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—
यावदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—कियत्कालं कर्म कर्तव्यं ? इत्यत आह—**आरुक्षोऽमुनेरिति** । योगमारू-
क्षोऽरुपायसम्पूर्णमिच्छोः । योगमारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य, अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुख-
कारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादि फलमुक्तम् [पृ. १९९-२००] । तस्य सर्वोपशमनेन समाधिरेव
कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथापि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्यगसम्प्राज्ञातसमाधिर्जायते, अन्यदा
तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तबोक्तम्—‘ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव सुखिनः परम् । तेषामेव तु
संक्रम्य समाधिर्जायते नृणाम् ॥ भोक्तव्यकर्मण्यक्षणे जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त-
द्रक्षास्तत्परायणाः’ इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वेवं समाधियोगस्याधिकारिणि निरु-
पितेतं प्रति समाधिभिधेयः, आरुक्षोरित्यादि किमर्थमुच्यते ?
इत्यत आह—**कियदिति** । समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म
किं सहवसुद्वेयं उताफलप्राप्तेः ? इति प्रश्नार्थः । ननु योगो नाम
नाश्वादिरिशारोढव्यम्, तत्कथमुच्यते योगमारूक्षोऽयोंगारूढस्ये-
ति ? तथाह—**योगमिति** । उपरिष्यत्समाधदयदुपचार इत्यर्थः ।
उपायः समाधिरेव । समाधेः फलपरिमाणायवच्छेदाभावात् की-
दृशी सम्पूर्णा ? इत्यत आह—**अपरोक्षेति** । साधनस्य हि पूर्ण-
ता साध्याय पर्याप्तत्वम् । अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं सम्पद्यते
तावत्तं सम्पूर्णत्वमिति भावः । ननु योगमारूक्षोः कर्म कारणं
सन्निधानयोगारोहस्येति लभ्यते । कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्त-
व्यमिति; कायपेक्षया नियतपूर्वक्षणभावित्वात्कारणस्य । यो-
गी. ६७

गारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणं ? ज्ञानस्य तत एव सिद्धेरित्यत
आह—**कारणमिति** । परमसुखं मुक्तिगतम् । नन्वयं प्रश्नो
‘यदा ते मोहकलिलं’ [२।१९] इति परिहृतः । मैवम् । तत्र
ज्ञानार्थिनाऽत्र तु योगारोहाधिनेति भेदात्, तयोच्च साध्यसाध-
नयोः पृथक्त्वात्, ‘अपरोक्षज्ञानिनः’ इति चानतिविप्रकर्षणोक्तत्वा-
त् । तथोक्तं—‘ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धः’ [ब्र. सू. १।४।५१] इति । अ-
थवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुं प्रश्नोत्तरानुवारीत्यमिति । नन्व-
परोक्षज्ञानिनोऽनाधेयातिशयस्य कथं शमः परमसुखकारणमुच्यते ?
इत्यत आह—**अपरोक्षेति** । उक्तं समर्थितं द्वितीये । ‘समाध्यादि’
इत्यनेन शमशब्दापि समाधिरिति स्मृतम् । तर्हि तस्यान्य-
त्कर्तव्यमेव नास्ति ? इत्यत आह—**तस्येति** । सर्वोपशमने
सर्वविषयोपरतिष्ठणेनेति समाधौ शमशब्दं समर्थयितुमुक्तम् ।

कारणं सुखाभिप्रेदः । तद्विरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः । यदि ज्ञानिनः समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं तर्हि तमेव कुतो न कुतुः ? कुतश्च व्याख्यानादौ प्रवेष्टेते ! इत्यत आह—तथापीति । भोक्तव्योपरमः प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । अन्यथा सम्बन्ध-

समाधिप्रतिबन्धककर्मातुपरमकाळे । अप्रागमतस्मतिमाह— तत्वे-
ति । परं केवलम् । तेवामेव सम्बन्धेन समाधिश्च जायत
इति योजना । वर्तयन्ति वर्तन्ते काळं नयन्तीति
वा ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मैति यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावद्गृह्येनाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमतः स्तौति भगवान् । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं ? यतोऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नैतत्— आरुह्यक्षोरिति । योगभारुह्यक्षोरारोहमिच्छोभूतेः कर्म कारणं साध्यसाधनमुच्यते । योगारुह्यस्य तस्यैव कर्मणः शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारुह्यस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः । 'आरुह्यक्षोनेयों कर्म कारणमुच्यते' इति विशेषणादारुह्यस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणत्वात् । आरुह्यक्षोरारुह्यस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिधेयं चेत्पुनस्तदारुह्यक्षोरारुह्यस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च । योगारुह्यस्येति, य आसीत्पूर्वमेवाऽऽरुह्यस्तस्यैवाऽऽरुह्यस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवे कर्तव्यत्वमाप्तिस्तस्यापि कर्मणः, योगभ्रष्टादिवचनाच्च । गृहस्थस्य चैकर्मयोगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगभ्रष्टः कर्मणोर्गतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेन स्वं फलमारभते । एवं नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम, अन्यथा वेदस्याऽऽन्यैक्यप्रसङ्गादिति ।

न च कर्मणि सत्युभयभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो चिन्तनशक्तत्वानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्यत्यतः कतरि कर्मफले नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सन्न्यासस्याधिकारफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्सर्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सन्न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारित्रते स्थितः' [६।१४] इति च गृहस्थवानप्रस्थयोः कर्मसन्न्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । न च 'गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इति वचनमनुकूलम् । 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्स्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।१२५] 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति त्रिचं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्मृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्तत्त्वोपरमः क्रियाभ्यः' [म.भा.१.२।७।५३७] इति तत्र तत्र वचनानि दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमपतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुह्योः प्रपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति सन्न्यासो च योगी चेति स्तुयते ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं कर्मयोगं स्तुत्वा तस्य ध्यानयोग-
साधनत्वमाह— आरुह्यक्षोरिति । योगं ध्यानयोगं आरुह्योः
आरोहमिच्छोः धर्मेर्भविष्यतः निष्कामतयैवपार्षणद्ध्यानुष्ठितं

कर्म चित्तशुद्धिद्वारा योगारोहणे कारणमुच्यते । योगारुह्यस्य
तस्यैव पूर्वं कर्मण एव सतः शमः सर्वकर्मसन्न्यासः चित्त-
शुद्धिर्वाग्यातिशयसम्यक्संयमाने ज्ञानोदये कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० वी०— तत्र योगेऽपि साङ्ख्यवत्कर्तव्यव्यवस्थामाह— आरुह्यक्षोरिति । योगमात्मर्षयमनं पद-
मारुह्यक्षोरधिकारिणस्त्वादृशस्योक्तरीत्या कर्म स्वधर्मकर्मणं तदारोहे कारणमुच्यते । तस्यैव योगारुह्यस्य सतः
सर्वतः संयतचेतसः शमः समस्तसङ्कल्पपरित्यागस्तदाहर्षे कारणं स्थूणाखननवन्मते योगारुह्यतया सिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— नञ् स्वसुखानुभवसङ्कल्पस्यागः
सिद्धस्य भवति, साधनदशापेक्षस्य किं कर्तव्यं ? इत्यत
आह—आरुह्यक्षोरिति । योगं आरुह्योः संयोगरसप्राप्ति-
च्छोभेर्मेयनशीलस्य कारणं कर्म सेवात्मकमुत्कारणरूपमुच्यते

कथ्यत इत्यर्थः ; तस्यैव सेवाधिकरणेन योगारुह्यस्य
संयोगरसस्यासमनसः शमः अनुकरणदिकृतिरहितभाव-
वाप्रवणस्थितिः कारणमुच्यते कथ्यते; तत्प्राप्त्यर्थमिति
शेषः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र कर्मानुष्ठानस्थावधिमाह— आरुह्योरिति । यावद्धि योगं यमनियमाष्टाङ्गो-
पेतमत्योत्कण्ठ्याद्गोतुमिच्छति तावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत्, तस्यारुह्योर्मुनेरारुह्यकारणं तीव्रवैराग्योत्पादनद्वारा कर्म
भवति । तस्यैव योगारूढस्य योगाङ्गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य योगारोहे कर्मणां शमः सञ्जायते कारण-
मुच्यते । न हि कर्मसु व्याघ्रतोऽन्यन्वचित्तया योगमनुष्ठानुमीधे ॥ ३ ॥

योगारूढत्वस्य सहेतुकः कालः ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते— यदा समाधीयमानचित्तो
योगी हीन्द्रियार्थेषु-इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादहस्तेष्विन्द्रियार्थेषु, कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रति-
षिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जते अनुपज्जं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी
सर्वान्सङ्कल्पानिहासुमार्थकामवेतन् सन्न्यसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी योगारूढः प्राप्तयोग
इत्येतत्तदा तस्मिन् काल उच्यते । ‘सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासी’ इति वचनात्सर्वांश्च कामान् सर्वाणि च
कर्माणि सन्न्यसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूलं हि सर्वे कामाः ‘सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः’
[मनुः २।३] ‘काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पाच्चं हि जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न
भविष्यसि’ [म. भा. १२।१७७।२५] इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसञ्ज्ञासः
सिद्धो भवति “स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” [बृ. उ. ४।४।५]
इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ [मनुः २।४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च,
न्यायाच्च— न हि सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसङ्कल्पसञ्ज्ञासीति
वचनात्सर्वाकामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तत्प्रा-
प्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति— अथेति । समाधा-
नाख्यायदेत्युच्यते । अत एवोक्तं ‘समाधीयमानचित्तो योगी’
इति । शब्दादिषु कर्मसु चानुपपन्नस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वात्त-
दभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति बोधयितुं हीत्युक्तम् । सर्वै-
षामपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य ‘सर्वस-
ङ्कल्पसञ्ज्ञासी’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह— सर्वांस्ति । सर्वै-
सङ्कल्पसञ्ज्ञासोऽपि सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिबन्धकत्व-
सम्भवे कुतो योगप्राप्तिः ? इत्यावाङ्मनाऽऽह— सर्वेति । सर्वै-
सङ्कल्पपरित्यागे यथोक्तविषयानुष्ठानमयत्नसिद्धमिति भवनाः
समाह— सङ्कल्पेति । मूलोन्मुखे च तत्कार्यनिवृत्तिरयत्नल-
भ्येति भावः । तत्र प्रमाणमाह— सङ्कल्पमूलं इति । तत्रान्व-

यव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तुमुपादयति— कामेति । सर्वसङ्कल्पा-
भावे कामाभाववत्कामाभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्य-
त्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्तमपि निवृत्तिमुपन्यस्यति— सर्वकामेति ।
यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं, तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति— स
यथेति । स पुरुषः स्वरूपमज्ञानव्युत्पलकामो भवति तत्साधन-
मनुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति, यथाऽनुष्ठेयतया यज्ञा-
दि, तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामाधीनं कर्मोक्तमिति
श्रुत्यर्थः । कामजन्यं कर्मैक्यव्यव्यतिरेकसिद्धमिति बोधयितुं
स्मृतौ हिशब्दः । न्यायमेव दर्शयति— न हि सर्वसङ्कल्पेति ।
स्वाप्तादावदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं दूरनिर-
स्तमिति वक्तुमपिशब्दः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसं-
रति— तस्मादिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कदा प्रतिष्ठितयोगो भवति ? इत्यत्राह— यदाऽर्थं योगी त्यात्मैकानुभवस्वभावतया
इन्द्रियार्थेषु आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतविषयेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति ; तदा

१ अनुपज्जत इति । ‘धस्ज गतौ’ (भा. २०२ उ. ५.) सकारस्य श्रुत्वेन शकरो तस्य ‘श्रुत्वा जश् ऋषि’ (अष्टा. ८।४।५३)
इति जत्वेन जकारः । सम्यक् श्रुत्वा ईशतत्त्वव्यवहृते ज्ञानाणि कल्पन्त इति सङ्कल्पा विपरीततत्त्वतया इत्याहुः । सङ्कल्पः काम्य-
बुद्धिरुपा फलाशा इति नव्याः । तत्र, ‘सङ्कल्पमूलः कामः’ (मनुः २।३) इति स्मृत्या सङ्कल्पस्य काममूलत्वावगात् ।
‘सङ्कल्पप्रभवान् कामान्’ [६।२४] इति वक्ष्यमाणेनायुक्तार्थस्यैव भगवत्सम्मतत्वसिद्धिर्भवति । —अविगीता ।

हि सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढ इत्युच्यते; तस्मादारुक्षोर्विषयानुभवाहृतया तदननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवारुरुक्षुः कुर्यात् ४

४ वे. ता. चं.—सङ्गमयति—कदेति । अयं योगी त्विति । यावदात्मावलोकनं कर्मयोगे वर्तमान इति भावः । अर्थसिद्धं हेतुमाह आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वहेतुत्वादिसूक्ष्मनाय प्राकृतशब्दः । कर्मस्त्विति—न जोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वारसिकसङ्गास्पदत्वामावेन निषेधायोगात् । नापि परोक्षप्रक्रियायाऽभिहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्पृहतायोगात् । अतः 'यो हि यद्विच्छति, तस्य तस्मिन्स्तत्साधने वा कार्यताबुद्धिः' इति न्यायादिन्द्रियाण्येषु सङ्गिनां तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च

कर्मसु यथासम्भवं सङ्गः स्यादिति तन्निषेध एवोचित इत्यभिप्रायेण—तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्त्वित्युक्तम् । सङ्गं त्यजति निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलाश्रितत्वेन प्रतीयते; अत्र तु नानुषज्जत इत्युक्तम् । सङ्गः स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । ततः फलितमाह न सङ्गमर्हतीति । हिशब्दस्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात् तदा हीत्युक्तम् । तदा ह्यसौ सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढो भवति; न तु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातलोकोद्घृततात्पर्यार्थमाह—तस्मादिति । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह—अत इति ॥४॥

५ आ. मा. भा.—योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगननुषज्जतस्यैव भवति । उक्तं च—'स्वतो दोषलये दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दबुद्धिपूक्षयाऽऽह—योगेति । अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिबन्धे विकल्मत इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकेऽपि विद्यते, यत्रो हि अस्वेन्द्रियाणि ' २।६१ ' इत्यादिः, अतोऽतिव्यापकमित्यत

आह—सम्यगिति । प्रयत्नं विनैत्यर्थः । तस्यैव योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । परमात्मानं दृष्ट्वा त्वान्यत इति शेषः । मुख्य एव चाननुषङ्गोऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—अथ तद्योगी कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते—यदा हीति । यदा सप्ताधानचित्तो योगी हि यस्मादिन्द्रियाण्येष्टिन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियाण्येषु कर्मसु नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते, अनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी सर्वान्सङ्कल्पानिहामुत्रार्थकापहेतून्सङ्ग्यसितुं शीलं यस्य स सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन्काल उच्यते सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासीति । भगवद्वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च सङ्ग्यसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः । 'सङ्कल्पमूलाः (लः) कामा (मो) पै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनुः २।३] ॥ 'काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो विनश्चिष्यसि (न भविष्यसि)' [म.भा. १.२।१७।२५] ॥ इति स्मृतेः सर्वसङ्कल्पपरित्यागे सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति । "स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" [बृ. उ. ४।४।९] इत्यादिश्रुतिभ्यः । "यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्" [मनुः २।४] इति स्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च—सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासे नहि कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात् सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासवचनात् सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति च भगवान् ॥ ४ ॥

८ वे. ब्र. गि.—कदा योगारूढो भवतीत्यत्राह—यदेति । इन्द्रियाण्येषु शब्दादिषु कर्मसु च तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु यदा नानुषज्जते कर्तव्यताबुद्धिर्न करोति । तत्र हेतुः—सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी, 'इदमहं कर्ष्ये' इति चित्त-

वृत्तिविशेषः सङ्कल्पः । सर्वशब्देन सङ्कल्पहेतोः कामस्य परिग्रहः । निश्चितकामसङ्कल्पव्यागशीलो दृढवैराग्य इत्यर्थः । यदा एवमभूतो भवति तदा 'योगारूढः' इत्युच्यते ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—कदैवं योगारूढ इत्यपेक्षायामाह—यदा हीति । स्वक्रियानिर्वर्त्येवपि कर्मसु नानुषज्जते ४

१० पु. अ. त.—स योगारूढः कथं ज्ञातव्यः ? इत्यत्र आह—यदा हीति । यदा इन्द्रियाण्येषु रूपादिषु उक्तदत्तापनिर्दिष्टस्य स्वादिमात्रेषु हीति निश्चयेन पुरुषार्थरूपेण नानुषज्जते नाऽऽसक्तो भवति । न कर्मसु तत्साधककृतिकर्षेषु

अनुषज्जते नाऽऽसक्तो भवति । सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी मनोनिश्रयात्मकस्वभोगेच्छादिव्यागवान् यो नासक्तो भवेत्तदा योगारूढः संयोगभावे प्रतिष्ठित उच्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० वी०— ननु योगपदेन मुख्यया वृत्त्या निर्वाजः समाधिरुच्यते, तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतः सिद्धत्वादविषेय इत्याशङ्क्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह— यदा हीति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिसाधनेषु तद्दर्शनमनु न सज्जते वैराग्यदाह्यात्सक्तो न भवति । नापि मनसा ‘इदं मे भूयात्’, एतदर्थमहमिदं कर्म कुर्यां’ इति सङ्कल्पयति । तादृशश्च सर्वसङ्कल्पसङ्घातो यदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते । यथा तीव्रमुधुयोपेतोऽन्यत्र नीरागो व्यासङ्गान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव भवति तथा तीव्रावरुक्षावान् सर्वत्र वीतरागस्यक्तसर्वकर्मा योगारूढ एव भवति; तावत्कर्मणि कर्तव्यानि ततः परं त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च [१-९]

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोऽद्वैतो भवति संसारानर्थजातात्, अतः उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उत्-ऊर्ध्वं हरेदुद्धरेत्; योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नयेन्नाथो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणं ‘आत्मनैव ह्यात्मनो बन्धुः’ इति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणं ‘आत्मैव रिपुरात्मनः’ इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टदृष्टोपायैरवश्यं कर्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विषयस्यैवः पतनेहेतुत्वं च दर्शयति— अत इति । तत्र हेतुमाह— आत्मैव हीति । उद्धरणपेक्षा-मात्मनः सूचयति— संसारेति । संसारादूर्ध्वं हरणं कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— योगारूढतामिति । योगप्राप्तावनास्था तु न कर्तव्येत्याह— नाऽऽत्मानमिति । योगप्राप्त्युपायश्चेन्नानु-धीयते, तदा योगाभावे संसारपरिहारासम्भवादात्माऽथो नीतः

स्यादित्यर्थः । नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदीयो बन्धुस्तस्मा-दुद्धरिष्यति, नेत्याह— आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणं ? अन्य-स्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भवात्तत्राऽऽह— न हीति । अन्यो बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति— बन्धुर-पीति । स्नेहादीत्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते । आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वाद्वाधारणमनुचि-तमित्याशङ्क्याऽऽह— योऽन्य इति ॥ ५ ॥

१ अत्र आत्मना बुद्ध्या आत्मनं मन उद्धरेदिति मन्वानो वासन आह—

बुद्धेर्धीनं हि मनः किरीटिनः । शक्ता च सैकैव नियन्तुमेतत् । विषेकमारोहति धीर्न यावत्तावन्मनो सज्जति वासनाब्धौ ॥

मनं मनो यवपि वासनाब्धौ धीनिष्ठ एवास्य गुणस्तथापि । धियः स्वभावः स्वबुद्धाभिलाषः स्वत्वावसानं च चिदात्मरूपे ॥

यत्र भाति सुखं तत्र प्रवर्तयति धीर्मानः । यत्र दुःखं ततस्तूर्णं निवर्तयति सैव तत् ॥

विषयेभ्यः युक् सौख्यं कचिन्नास्तीति जानती । तद्वासनाप्रवाहे धीर्मानः पातयति ध्रुवम् ॥

सत्सङ्गाद्विषयान्दुःखमायाज्ज्ञानाति सा यदा । परमार्थे सुखं मत्वा तदा भक्तौ प्रवर्तते ॥

प्रत्याहृतं ततो बुद्ध्या विषयेभ्यो यथा मनः । विहाय तांश्चित्तयति ब्रह्मावगमसाधनम् ॥

विना ब्रह्मादुभूतिं नो लीयेद्विषयवासना । तथापि रक्षति मनस्तत्प्रादाद्विधिविकिनी ॥

दृष्टाऽनं परिविष्टमिष्टमशितुं चेत् समुत्कण्ठते यद्यन्यत्र बुभुक्षितस्य, तदपि श्वेढान्वितं जानती ।

तमातुं विषणा ददाति, विषयेष्वाभीलमेवं मुहुः पश्यन्ती तरसा निवर्तयति सा तद्वासनाया मनः ॥

प्रीतिं दधाना परमार्थवत्त्वेनि प्रज्ञा यदा मङ्गलं मनो नियच्छति । तदा प्रपञ्चे दुर्लक्ष्यं दुर्लक्ष्यं पुनरिपातोऽन्य न जातु जायते ॥

बुद्धयोद्धरेन्मन इति तस्मात्प्रावर्त्तवीदृष्टिः । आत्मशब्कोऽभिषेत्तेऽसौ मनोबुद्धी उभे अपि ॥ इति ॥

अन-आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने विषयप्रयां कृच्छरे । प्रस्मात्त्रि बोधेऽर्कं हुतावसनमीरयोः ॥ २७० ॥ स्वभावः— इति हेमोऽनुसन्धेयः ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.— तदेवाह—उद्धरेदिति । आत्मना मनसा विषयाननुषक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ॥५॥

४ वे. ता. वं.— शोकद्वयाभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह— तदेवाहेति । ' आत्मना ' इत्यस्य करणार्थबोधित्यात् मनसेत्युक्तम् । विषयाननुषक्तेन तद्विपरीतेनेत्युभयं क्रियाद्वयसामर्थ्यात् । पूर्वांतराद्विषयानाचोक्तम् । उद्धरेत्—

योगारूढतापादनेन संसारसमुद्राद्गतारयेत्, न पुनरो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणत्वात्सादाद्येद्वेयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्चयेत्— आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोऽप्यवर्गविरोधित्वाद्बन्धवः । अन्ये च रिपव आत्मप्रवृत्तिमुखा इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह— उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— नन्वेवं विद्वच्छुषुक्तयुक्त्वा समाधियोगे विषये क्षिप्रम्यात्मोद्धारकत्वम्यतोच्यते ! इत्यतोऽनया वाचो- भङ्गा या योग एव विधीयत इत्याह— स चेति । तस्याधिका-

यादिकमुक्तं स एव च योग इति वक्तव्ये यदाऽऽरोह्यहमं कृतं तेन तावत्पर्यन्तं योगः कर्तव्यः, न मध्य एव त्याज्य इति ज्ञापितम् । प्रयत्नेनाभियोगेन ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— यदैवं योगारूढस्तदाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारान्नर्थप्रदादयम्— उद्धरे- दिति । उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना तत ऊर्ध्वं हरेंद्रोगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः संसारमुक्त्ये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहनिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुयोऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽन्यात्मनि युक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

८ व्र. व. गि.— अथास्य योगारूढत्वस्य मन एव मुख्यसाधनमित्याह त्रिभिः— उद्धरेदिति । आत्मना मनसा आत्मानं जीवच्छुद्धरेदिति प्रथमं सम्बन्धः । कः पुनरात्मनोऽनर्थः प्राप्नोति यतः स उद्धतः ? इत्याशङ्क्य ' उद्धरेत् ' इति पदसूचितमनर्थं दर्शयितुमाह— नात्मनमवसादयेत्, संसारसागरपतितमात्मानमथोऽयः पातनेन न विनाशयेदित्यर्थः । तर्हि तत्र मनः किं करिष्यतीत्यत्राह— आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः । हि यस्मात्मन एव जीवस्य हितकारी बन्धुः, न हान्यः कथिद्बन्धुः संसारशत्रुके भवति ; लौकि-

कस्य बन्धोरपि स्नेहादुबन्धनेन बन्धुहेतुत्वात् । अतो मन एव जीवस्य योगारूढत्वसाधनेन तारकमिति भावः । नन्वेवं तर्हि तारकं मनः सर्वेषामप्यसुरेयेति सर्वेऽपि संसारदा किमिति नोत्तरेयुः ? तत्राह— आत्मैव रिपुरात्मनः । न सर्वमपि मनः सर्वस्य मित्रम् ; किन्तु कस्यचित्किञ्चिन्मित्रं कस्यचित्किञ्चिद्विद्विन्नम् । अतो न सर्वेषामप्युत्तरणमित्यर्थः । बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वादात्मैव रिपुर्निर्यवधारणम्, जितमनसो बहिःशत्रुप्रसक्तेरभावादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

९ व. त. दी.— अतो विषयेऽननुषञ्जनं कर्म कृत्वैवात्मानमात्मना स्वेनोद्धरेन्नावसादादयेत् । परोपदेशस्य प्रवर्तकत्वमेव नान्यदित्याशयेनात्मनाऽऽत्मानमुद्धरेदित्युक्तम् । तथाहि आत्मैव कर्त्तव्यं, न परो बन्ध्वादिर्भवति । उक्तं च भागवते [१/१/१९]—'गुरुर्न स स्यात्त्वज्जनो न स स्यात्, न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम्' । इति ॥५॥

१० पु. अ. त.— तद कर्मसु भगवद्गीतातुल्यकरणरूपेषु मनोहरणकत्वभावेषु कथमासक्तिर्न स्यात् ? इत्याकाङ्क्षाया- माह—उद्धरेदिति । आत्मना पुरुषोत्तमरूपेण आत्मानं जीवं कर्मन्म उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्, तत्रैवास्तिकि-

युक्तं न कुर्यात् । हि युक्तश्चायमर्थः । आत्मनो जीवस्य आत्मैव जीव इव बन्धुः हितकृत् । आत्मनो जीवस्य आत्मैव स एव रिपुः शत्रुः ; अत आत्मना आत्मानमुद्धरेद्बन्धुभावेन, न रिपुभावेन अवसादयेत् ॥ ५ ॥

११ नी. ० भा. ० दी.— उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिं सम्पाद्य योगारूढोऽन्यासवैराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुः, न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमाः । आत्मैव रिपुरात्मनः, न त्वन्ये शत्रवः संसारे मज्जन्तिमुनेन क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—आत्मैव बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं; तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः ? किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुः ? इत्युच्यते—बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्ततेऽऽत्मैव शत्रुवत् ; यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी, तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्ततेत्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तमन्य ग्रन्थपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—आत्मैवेत्यादिना । एकस्यैवाऽऽत्मनो मिथो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति बोद्धेते, वशीकृतसङ्घातस्याऽऽत्मानं प्रति बन्धुत्वं, इतरस्य शत्रुत्वं इत्यविरोधं दर्शयति—बन्धुरित्यादिना । वशीकृतसङ्घातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसम्भवादुपपन्नमात्मानं प्रति

बन्धुत्वमिति साधयति—तस्येति । अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्ततेत्युत्तरार्थं व्याकरोति—अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य हितानान्तरणादात्मानं प्रति शत्रुर्वेति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो विजितं, तन्मनस्तस्य बन्धुः । अनात्मनोऽजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तते; स्वनिःश्रेयसविपरीते वर्ततेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि ‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं मनः (स्मृतम्) ॥ [वि.पु. ६।७।२८ मैत्रा. उ.१।३।११ ब्र. वि. २] इति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एकस्यैवैकं प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति शङ्का परिह्रियते—बन्धुरात्मैति श्लोकेन । स्वेनैवेति स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनमित्यभिप्रायेणोक्तं—विषयेभ्यो विजितमिति । बन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम् । शत्रुत्वोपपादनमपि हि तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तं अनात्मनोऽजितमनस इति । ‘आत्मैव’ इत्येवकाराभिहितमाह—स्वकीयमेव मन इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि सङ्घातमिति भावः । शत्रुशब्दयोः

पुनरुक्तिप्रमव्युदासायान्वयमाह—शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्ततेति । सम्प्रतिपन्नो बाह्यशत्रुर्हि दृष्टान्तितः । शत्रुत्वमिदं शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह—स्वनिःश्रेयसविपरीत इति । नन्वत्रात्मनेत्यादीनां मनोविषयत्वं कथम् ? कार्यकरणसङ्घातविषयत्वं हि परैः (शं.) उक्तम् ; ऐक्यत्वेण सर्वेषामात्मशब्दानां स्वात्मविषयत्वं किं न स्यात् ? कथं च मनसो जयादिः विषयव्यावर्तनद्विरूपः ? इति शङ्कायां कर्मकर्मादिभेदव्यापदेशीचित्यादः पूर्वोत्तरादुपसङ्घानाच्च सिद्धमेवाथैव संवादेन दृढयति—यथोक्तमिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—कस्य बन्धुरात्मा ? इत्याह—बन्धुरात्मैति । आत्मा मनः, आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः, आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च—‘मनः परं कारणमामनन्ति’ ‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः’ [मैत्रा. १।३।११ ब्र. वि. २] ‘उद्धरेऽत्मनसा जीवं न जीवमवसादेव । जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः’ । ‘जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद्देवं च भक्त्या मधुकैटभारौ’ ॥ इत्यादि ब्रह्मैववर्ते । अनात्मनोऽजितात्मनः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य सदापि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो न यस्य भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘आत्मैव हि’ [६।१] इत्युक्तमेव उत्तरश्लोके किमिति कथ्यते ? इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह—कस्येति । किंविक्षेपण्येत्यपि ग्राह्यम् । तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम्, तद्विक्षेपणभेदेन व्यवस्थाप्यम् । तथा च किंविक्षेपणस्यात्मनः किंविक्षेपणो वाऽऽत्मा बन्धुः रिपुश्च ? इत्यर्थे इति पृच्छायामिति शेषः । ‘आत्मा आत्मनः’ इति पदद्वयम् । आत्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्वाच्ये—आत्मैति । नन्वाद्यश्लोके स्वपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः, तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थः ?

इत्यत आह—आत्मनेति । अन्यैव रीत्याऽऽवशलोकोत्तरार्थगतात्मशब्दव्याख्यानां द्रष्टव्यम् । ‘येनात्मैवात्मना जितः’ इत्यत्रात्मशब्दो व्याचष्टे—आत्मैवेति । एवशब्दोपादानं व्याख्येयविवेकायम् । जीवेनैव इत्यवधारणं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । यदाऽऽत्मशब्दो जीवे तदा कर्तारि तृतीया, यदा बुद्धौ तदा करण इति ज्ञापयन्नुपपादयति—स हीति । विजयति विजयते; मन इति शेषः । ‘स्वेनैव’ [रा. भा.] इत्यादिवाक्यान् निराधाराद्युक्तोऽर्थः प्रमाणान्धाह—उक्तं चेति । अनात्मन इति

नवसमासो बहुव्रीहिरासीत् स्यात् । नाद्यः, आत्मन आत्मान्यत्वात्पुनःपतेः, आत्मान्तरादन्यत्वस्य च प्रकृतोऽनुयोगात् । न द्वितीयः, आत्मशब्दस्य जीवावाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा संसारिणि तदभावस्यासम्भवादित्यत आह—अनात्मन इति । बहुव्रीहिपरिश्रद्धसूचनाय पुनस्त्येत्यन्यपदार्थो दक्षितः । अनात्मशब्दायै दशैश्वर्याह—अजितेति । नन्वविद्यमान आत्मा यस्यासावनात्मा, तत्कथमुच्यतेऽजितात्मन इति ? तत्राह—

सद्वीति । विद्यमानमपि मनोऽजितमनुपकारीति । अविद्यमानसादृश्यादविद्यमानतामुपचर्य अजितात्मा अनात्मोक्त इत्यर्थः । गौणप्रयोगे किं प्रयोजनं ? इति चेत्, न; रूढोपचारे प्रयोजनानपेक्षणात्, इति भावेनाह—सद्वीति । श्रुतपदे सेवादौ । पदानां व्यवहितत्वादान्तात्मन इत्यर्थं व्याचष्टे—तस्येति । तस्याजितमनस्कस्य बन्धुवैतेत्येवार्थः । शत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरितं शत्रुत्वेऽपकारित्वे ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा रिपुरात्मनः ? इत्यत्रोच्यते—बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽत्मनस्तत्प्राप्तात्मा तस्याऽऽत्मनो बन्धुः । येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः—आत्मा कार्यकरणसङ्घातः, कार्यं शरीरं, करणानीन्द्रियाणि—येन स्वीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु शत्रुभावे वर्ततेऽऽत्मैव शत्रुवत् । यथा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्ततेत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वै. प्र. गि.—कीदृशं मनस्तावदात्मनो मित्रं कीदृशं वाऽप्यमित्रं ? तत्राह—बन्धुरिति । येनात्मना जीवेन च आत्मा जितः यन्मनो विषयप्रावण्यविनिवर्तनेन स्ववशीकृतम्, तस्यात्मनो जीवस्य स एवात्मा मनो बन्धुः । अनात्मनः अजितमनसो जीवस्य स एवात्मा मनः बाह्यलौकिक-

शत्रुत्वव्ययमपि शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तते । तथा च स्मृतिः—“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयास्तकं शुक्यै निर्विषयं स्मृतम्” [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा. ३. ३।३।११, बि. २] इतीति भावः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—किम्भूतस्यैवात्मा बन्धुरात्मा रिपुश्च इत्यपेक्षायामाह—बन्धुरिति । आत्मा कार्यकरणसङ्घाताभिमानिरूपः । आत्मना विविक्तधिया ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथं स एव बन्धुः ? कथं वा स एव शत्रुः ? अत आह—बन्धुरिति । येन आत्मना भावस्वरूपेण आत्मा जितः वशीकृतः, अधिकरणादिदेहकृतिभ्यो भावरूपे स्थापित इत्यर्थः । तस्य आत्मन आत्मैव बन्धुहितकृद्भवतीत्यर्थः । स्वस्य दास्यार्थं प्रकटितस्य तदुचितकरणैकभावप्रयुक्तसन्तोषेण बन्धुस्तद्भावस्वरूप एव

स्वाधिदैविकस्वरूपेण भवतीति भावः । तु पुनः । अनात्मनो भावस्वरूपरहितस्य आत्मैव शत्रुवत् शत्रुत्वे तद्भावप्रतिबन्धके वर्तते । तथा चायमर्थः—साधारणित्वैकवलयकर्मसत्त्ववदास्यार्थप्रकटितप्रयोजनरहितस्वस्य स्वरूपानर्थक्यकृतिरोषेणाधिदैविक आत्मा अत्र कर्मसु सेवादिषु तदावेशप्रतिबन्धको भवेत् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—आत्मा मनः, आत्मना मनसा । अनात्मनोऽजितचेतसः, आत्मा मन एव शत्रुः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु ‘मानावमानयोः’ इति ।

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्थुदासीनमव्यस्थद्रेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

१ श्रां. भा.—जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा; तस्य जितात्मनः ! प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्न्यासिनः, परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च, मानापमानयोः पूजापरिभवयोः ॥ ७ ॥

१ ‘समलोष्टाश्मकाञ्चनः’ इति योगालङ्कार्य ६।३ लक्षणमिति वामनः ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— कथं संयतकार्यकरणस्य बन्धुरात्मा इति ? तत्राऽऽह— जितात्मन इति । जितकार्यकरणसङ्घातस्य प्रकषेणोपरतवाद्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विशेषेण पुनः पुनरभिप्रेयमानो निरन्तरं चिते प्रथत इत्यर्थः । जितात्मानं सन्नयस्तसमस्तकर्माणमविकारिणं प्रदर्थ्य योगाज्ञानं दर्शयति—

१ शां. भा.— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः सज्जातालम्प्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— चित्तसमाधानमेव विशिष्टं फलं चेदिष्टं, तर्हि कथंमृतः समाहितो व्यवहियते ? तत्राऽऽह— ज्ञानेति । परोक्षापरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सङ्घातोऽलम्प्रत्ययो यस्मिन्मन्त्रकरणे सोऽविक्रियो हर्षविषादकामकोपादिरहितो योगी

युक्तः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति पादत्रयव्याख्यानेन दर्शयति— ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परमहंसपरित्राजकः सर्वत्रोपेक्षानुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीति कथयति—स योगीति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— 'सुहृत्' इत्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो यो विरुद्धयोर्मयोहितैषी, द्वेष्यं आत्मनोऽपियः, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु, सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः ? किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः, विशिष्यते । 'विमुच्यते' इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य योगेष्वाज्ञानं दर्शयति—किञ्चेति । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः' इति व्याख्यानाहं सम्पादयति—सुहृदिति । अरिर्नाम परोक्षमपकारकः, प्रत्यक्षमप्रियो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे—कः किमिति । प्रथमो हि प्रश्नो जातिगो-

त्रादिविषयः, द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धेः सर्वोत्कर्षो वा सर्वपापविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह—विशिष्यत इति । पाठ्येऽपि सिद्धमर्थं सङ्गृह्य कथयति—योगारूढानामिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते— जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः जितमनसो विकाररहितमनसः, प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः स्वरूपेणावस्थितः । प्रत्यगात्माञ्च परमात्मेत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् ; आत्मा परं समाहित इति वाञ्छन्यः ॥ ७ ॥

ध्रु. वे. ता. चं.— प्रतिष्ठितयोगत्ववस्था तदरोहणोपाय-श्लोकोः अथ योगप्रक्रियां वक्तुं तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह—योगारम्भेति । सप्तम्याः 'समाहितः' इत्यनेन अन्वयप्रमन्युदासायात्वं पदार्थोच्य व्यञ्जयति— शीतोष्णेति । एतेन 'मानावमानयोः समस्य' इति परोक्षाव्याहारोऽनपेक्षित इति दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजयः ? इत्यत्राह— विकाररहितमनस इति । विकारश्च हर्षोद्रेकादिरूपः प्रायुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्वाङ्मित्रियव्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् ; असिद्धितफलाभिस्सन्ध्यादिराहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रकृतमुचितं चाधिकरणमाह— मनसीति । सत्यगाहित इति—

शदानुसन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा-कस्युच्यते इत्यत्राह स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकारगौचित्यं सूचनम् । तदेव दर्शयति—तस्यैवेति । एवकारेण प्राप्तिको हि पूर्व परमात्मप्रसङ्ग इति ज्ञापितम् । अपरस्य जीवस्य परमात्म-शब्दविषयत्वं कथं ? इत्यत्राह— तस्यापीति । तथापि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तः स्यात्, परस्वं च सङ्कुचितम्, परमशब्दनिर्वचनं च न भवत्ये; परो मा अस्मादिति हि तत् । न च पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयः सिध्यतीत्य-रुचरेत्यन्तारमाह—आत्मा परमिति । अत्र चाधिकं केवल-मिति वा परशब्दार्थः ॥ ७ ॥

इ रा. भा.—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसजातीय-कारविषयेण विज्ञानेन च तृप्तमनाः । कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वतुवर्तमानः सर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः, तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाश्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठयथा प्राकृतवस्तु-विशेषेषु भोग्यत्वाभावाद्धोष्टाश्मकाश्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स युक्त इत्युच्यते—आत्माव-लोकनरूपयोगाभ्यासाहं इत्युच्यते ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—इन्द्रियविज्ञयो द्वन्द्वसद्वत् चोक्तम्; अथ तयोर्हेतुस्थिते—‘ज्ञान’-इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौन-रुक्त्यन्वयादासौपसर्गयोगितं विषयविशेषं व्यञ्जयति आत्म-स्वरूपेत्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरि-क्तवधीरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्य-त्वनिरतियाननन्त्वादिधीस्तु विज्ञानं, न पुनस्मानरूपज्ञानम् । तत्सामग्रीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । कूटं तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्य ह्यागन्तुकविनश्व-रायःपिण्डादिसंश्लेषविशेषरूपावस्थाप्रवाहं वर्तमानेऽपि स्वस्व-रूपे न शैथिल्यादिरूपो विकारः, तद्वद्वापि देवादिशरीरसंश्लेष-विशेषरूपावस्थाप्रवाहेऽपि ‘न जायते म्रियते’ [२।१०] इत्या-दिनोक्तप्रकरणे निर्विकारत्वं सिद्धमिति कूटशब्दोपचारो यु-

ज्यत इत्यभिप्रायेणाह— देवादीति । शिखरपर्यायकूटविवक्षया वोपचारः । कूटस्थ इव वा साधारणतयातुष्ण्यानादसौ कूटस्थ इत्यभिप्रायेणाह— देवाद्यवस्थास्त्विति । देवशब्दोऽत्र भाव-प्रधानः । अनुवर्तमानत्वात् सर्वसाधारणत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । यदा सर्वात्मसाधारणेश्वर्यः । पूर्वैश्वोक्तोक्तजितेन्द्रियत्वादाँ हेतुरयमुक्त इत्याह— तत एवेति । स्वरूपकार्षिकारणादिभि-रसन्तविषयार्ण लोष्टादीनां समत्वं कथमिति शङ्कानिवाकण्याय प्रकृतीत्यादिसमप्रयोजन इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मभेदव-दसकाश्चनादिभेदेऽपीत्यनेकद्वान्ताभिप्रायः । अत्रोद्देश्योपादेया-नां विभजने— य इत्यादिना । युक्तशब्द एवात्र योग्यपर्यायः; प्रकरणवशात्तु योगाभ्यासविषयत्वं सिद्धम् । यदा प्रकृतिप्रत्यय-योर्यभेदविवक्षया योगाभ्यासाहं इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

इ रा. भा.—तथा च वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः, सवयसो हितैषिणो मित्राणि, अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छत्राः, उभयहेत्वभावात् उभयरहिता उदासीनाः, जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः, जन्मत एवानिष्टेच्छनो द्वेष्याः, जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः, साधवो धर्मशीलाः, पापाः पापशीलाः, आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावाद्विरोधाभावाच्च तेषु समबु-द्धियोगाभ्यासाहर्त्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘समलोष्टाश्मकाश्चनः’ [६।८] इति अचेतनेषु कर्मावर्थावस्थानविषयतया प्रकथ्यत इत्यभिप्रायेणाह— तथा चेति । यदा सुहृदादिषु समबुद्धित्वस्य दुष्करतरत्वाद्वा ‘विशिष्यते’ इत्युक्तं समदर्शित्वातिशयोक्तं विवक्षितः; त-थाच अपिचेत्यर्थः; सुहृन्मित्रबन्धुसम्बन्धानां अरिद्वेष्यशब्दयोस्तदा-सीनमध्यशब्दयोश्च पौनरुक्त्यमपाकृतं तत्तत्परव्याख्या । बन्धु-शब्दस्त्वावतिप्रादिषु प्रसिद्धः, मित्रशब्दश्च सवयसु, अतः पारि-शेष्यात्सुहृदश्चस्त्वदुभयमन्वतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह— वयोविशेषानङ्गीकारेणेति । सवयस इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपप्रियैषिवित्वमप्यन्तरीति सूचितम् । बन्धुशब्दासंकेद्धै-शब्दस्तावत्सहजश्रुतविषयः प्राप्तः; एतौऽत्रापि पारिशेष्यादरि-शब्दं कृत्रिमश्रुतिविषयमाह— अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छत्र इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वेष्यबन्धुशब्दासंकेहेतुतो हिताहितप्रवृ-त्तियोगेभ्यः प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उचितः । ततः परिशेषादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रतिसम्बन्धिकत्वेन तत्समार-क्तात्कारणमेव हिताहितप्रवृत्तियोगस्तदभावाच्चेति तद्विहा उदासीना इत्यभिप्रायेणाह—उभयेति । उभयं हितैषिवत्सहितै-

षित्वं च जन्मतः सम्बन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योध-नादिष्वतिव्याप्तेः जन्मत एव हितैषिणो बन्धव इत्युक्तम् । एवं स्वप्रतिसम्बन्धिनः पुत्रा उक्ताः; अथ साधारण्येन श्राव्यत्वनिन्दत्वाद्याभ्याः पुत्राः साधुपापशब्दाभ्यामभिधी-यन्त इत्यभिप्रायेणाह— साधव इति । वाक्यार्थमाह—आ-दमैकेति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावाद्द्विरोधोपाभावाच्चेत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धित्वम्; न तु साधुषु पापेषु च योगिनां समं प्रयोजनम्, तत्सङ्गमादेरसत्परित्यागादिव ज्ञान-वृद्धिहेतुत्वेन तेषामवस्थापेक्षितत्वात् । उच्यते— नेदानीमुपजी-वकदशापन्नो योगी निर्दरित्यते; किन्तु श्रुतसकलश्रोतव्यः कृतस-कलकृतव्यः साक्षात्कारान्त्यन्तयोग्यदशापन्नः; तथा विषयश्च तस्य साधुभिः पवित्र प्रयोजनाभावः समः; केवलं योगोपयुक्तदृश्य-स्थानादेरेवोपादेयत्वादिति भावः; योगाभ्यासाहर्दशा हि प्रागप्यु-क्ता; इयं तु तत्र काष्ठप्राप्तावस्थेति ‘विशिष्यते’ इत्यस्य भावः । तदाह—योगाभ्यासाहर्त्वे विशिष्यते इति । अत्र ‘विमुच्यते’ इति परेः (शं.) पठित्वात्पठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—जितात्मनः फलमाह—जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यगाहितः हृदि सन्निहितो भवति, अप-

रोक्षज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति—शीतोष्णेत्यादिना । शीतोष्णादिषु कूटस्थः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानं अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तं—‘सामान्यैश्च त्वविशेषा विशेषा यम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ॥’ इति । ‘श्रवणान्मनसाच्च यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत् ॥’ विज्ञानं ज्ञानमङ्गादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा’ इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः, कूटस्थस्त्विति व्युत्पत्तेः । कूटमाकाशः ‘कूटं खं विदलं ध्योम सन्धिराकाश उच्यते’ । इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—योगो विहितः, तस्मिन् जितात्मन इत्यनेन ? इत्यत आह—जितात्मन इति । उपकारी हि बन्धुरूप्यते । तत्र जितं मनः कमुपकारं करोति येन बन्धुः स्यात् ? आत्मोद्धारं करोतीति चेत्, स एव कः ? इत्याशङ्क्येति शेषः । जितात्मनः फले वक्तव्ये प्रशान्तस्येत्यनुवादः किमर्थः ? इत्यत आह—जितात्मा हीति । वाक्यभेदेनेदमेव फलकथनमिति भावः । ननु जितात्मत्वमेव प्रशान्तत्वं, तत्कथं तत्फलं स्यात् ? इत्यत आह—नेति । तस्य जितात्मनः स्वत एवेति शेषः । तर्हि निराकाङ्क्षत्वादुक्तं वाक्यं व्यर्थमित्यतः परमफलं दर्शयितुं तदिति भावेन न्यूनमध्याहारेण पूरयन्त्याच्छे—तदा चेति । प्रशान्तत्वे सति परमात्मा सर्वेषां हृदि सविहित एव, तत्कृतः प्रशान्तस्य विशेषः ? इत्यतः सम्यक्पदवृत्तिार्थं विष्णोर्गति—अपरोक्षेति । योगारूढ इत्यर्थः ‘यदा हि’ [६।५] इति योगारूढस्य लक्षणमुक्तं, तस्मिन्मये पुनरुच्यते ? इत्यत आह—अपरोक्षेति । सार्धश्लोकद्वयग्रहणायादिपदं, अत्र सप्तम्या अन्योन्ये न दश्यतेऽत आह—शीतेति । अत्र भारुकोऽन्वयमपश्यन् ‘परमात्मा समाहितः’ इति सम्प्रदायागतं पाठं विदुष्य ‘परमात्मा समा मतिः’ इति पाठान्तरं प्रकल्प्य ‘समा मतिः’ इति तु आवर्त्य सप्तम्या अन्ययमुक्त्वा पूर्वपाठोऽन्वयाभाव इत्यवधीतः ; तदेनेन नापहसितं भवति । कृत्रि-नेऽपि पाठे ‘सुहृत्’ इत्यादिकं ‘आत्मौपम्येन’ [६।३९] इत्यादिकं च पुनरुक्तं स्यात् । ननु यः शीतोष्णादिषु कूटस्थः, तस्य

ज्ञानविज्ञानतृप्तमनस्त्वं विजितेन्द्रियत्वं चायांस्तदमेव, तस्मिन्मये पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानेति । प्रत्येकमन्वयादेकवचनम् । ननु शिल्पादिविषया बुद्धिर्विज्ञानम्, ‘मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः’ [अमरः १।१।६] इत्यभिधानात् ; तत्कथं विज्ञानेन तृप्तात्माऽयं स्यात् ? इत्यत आह—विज्ञानमिति । अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा ज्ञानमिति सूचितम् । कुत एतत् ? इत्यत आह—तच्चेति । प्रसिद्धाभिधानार्थाऽप्यङ्गीक्रियत इति चशब्दः । सामान्यैः साधारणैः पुरुषैः । सामान्यविषयं तु ज्ञानमित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेव ज्ञानमिति सम्बन्धः । अज्ञादेव्याकरणेऽपि शिल्पस्य च । विशिष्टं दर्शनं वैष्णवशास्त्रम् । कूटस्थशब्दो नित्यादिपर्यायः, तेन कथमन्वयः सप्तम्याः ? इत्यत आह—कूटस्थ इति । तत्कथं ? इत्यत आह—कूटवदिति । ‘सुपि स्थः’ [अष्टा. ३।२।४] कूटशब्दोऽनुक्तवायादिव्याची, तत्परिग्रहे निर्विकारत्वं न लभ्यत इत्यत आह—कूटमिति । एतैः शब्दैरुपाकाश उच्यत इत्यर्थः । ‘युक्तो योगी’ इति पुनरुक्तिरिति मन्दाशाङ्कानिरासार्थमाह—योगीति । इनेरुच्यतेत्वात् कुर्वन्श्रित्युक्तम् । निष्ठाया सूतार्थत्वात् सम्पूर्ण इति । वक्ष्यमाणान्वयापेक्षया क्रमोल्लङ्घनम् । तर्हि विरुद्धार्थयोः कथं सामानाधिकरण्यं ? इत्यत आह—एवम्भूत इति । ‘धातुसम्बन्धे प्रलयाः’ इति श्रुत्युक्तं ॥ ७ ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते । साधुपापादिषु समबुद्धिः जीवचितः । परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण चिद्रूपा एव हि जीवाः । विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः । सर्वेषां साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव । स्वतो न किञ्चिदपि ।

६ ज. प्र. दी.—मन्ये लक्ष्यस्योक्तत्वात् ‘सुहृत्’ इत्यादिकं न योगारूढलक्षणमिति प्रतीतिनिरासायाह—स एवेति । साधुपापादिषु समबुद्धिश्च स योगारूढ एवेति न, किन्तु सर्वस्मादपेक्षणाद्विशिष्यत इत्येतदुक्तं प्रथमस्य इति भावः । साधुत्वं धर्मित्वम्, पापत्वं पापकर्म च नियतं, न तु सुहृत्त्वादिवदपेक्षयितमित्यतः सुहृदादिशिवलानुक्त्वा ‘साधुपापादिषु’ इत्युक्तम् । समबुद्धित्वं नाम पूजादि साम्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—जीवचित इति । ‘एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते’ इति चेत्ताम्रपेतिपण्डे जीवशब्दप्रयोगात् चित इत्युक्तम् । सुहृदादिचित्तस्य तथा सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः, एवं सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्त्वादेः परमा-

त्तनिमित्तकत्वस्य वैकरूप्येण कारणेन तद्वर्षी समबुद्धित्वस्यैः । तत्राद्यं प्रकारं विष्णोर्गति—चिद्रूपा एवेति । मनुष्येषु यदेक एव प्रति सुहृदिस्ति, तत् न जीवस्वभावान्तर्गतं; किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थः । तर्हि सुहृत्त्वादिवर्षः किमात्मकः ? इत्यत आह—विशेषस्त्विति । अन्तःकरणोपादानको बाधधर्मः । एतदुक्तं भवति—सुकावशविषयमायं यजीवरूपं तत् ‘त्रिविधा जीवसङ्घाः’ इत्यादिप्रमाणाद्विषयमेव, किन्तु त्रैन्द्रियान्तःकरणधर्मैर्देष्टव्यं तत्तत्स्वरूप एवारोप्य त्वमसुद्धित्वं योगारूढस्य नास्तीति द्वितीयः प्रकारः स्फुटः । तृतीयं विष्णोर्गति—सर्वेषामिति । स्वतः स्वातन्त्र्येण ।

५ आ. मा. भा.— उक्तं चैतत्सर्वम्— ‘स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः ॥ सर्वे चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु । समा एवं ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ॥ एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातनाः ॥ असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि । गुणदोषौ मानवानां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ ॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः’ । इति ब्राह्मे । न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम्, तत्र दोषस्मृतः ; ‘समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा । क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भ्यते पुमान्’ ॥ इति ब्राह्मे ।

६ ज. प्र. दी.—अत्र प्रमाणमाह— उक्तं चेति । स्वतः स्वरूपेण । दोषैरिस्त्वादिति । एवं सुहृत्वादिगुणैरिस्त्वापि प्रा-
ज्ञम् । आगन्तुककर्मा न स्वरूपान्तरगता इत्यर्थः । किं तर्हि ? इत्यत आह— तेषां स्थिति । दोषा गुणश्च । उपाधिरन्तःक-
णादिः । सर्वे सुहृत्वादिकम् । अतएव प्रकारद्वयेन यदनात्पच-
मानात्मस्वभावमन्य वैषम्यम्, यच्च कचित् परमेश्वरानधीनरू-
पत्वं तद्भ्रान्तिप्रतीतम् । योगे प्रवर्तमानं प्रति यत्सुहृत्वादिकं
तत् मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणं न भवति । न तु देवादि-
भित्त्युक्त्यापवादमाह— एवमिति । तुल्यदोषप्रधारणे । अव-
धारणार्थं विद्मोति— विशेष इति । विशेषो योगिनं प्रति

सुहृत्वादिः । तदेव प्रपन्नयति—असुरादेरिति । तथाशब्दो
वक्ष्यमाणसमुच्चये । दोषा योगिनं प्रति अस्तिवाद्याः । तथा
नोक्तम् ‘विद्वन्नेमिह वैरिणम्’ [३।३७] इति । गुणदोषौ
सुहृत्वादिस्त्वादी अनागन्तव्यौ । गुणैः सुहृत्वादिभिरैकमात्रं
गुणैकमात्रम् । तथा च श्रुतिः ‘यथा ह वै बहवः पशवः’
[बृ. उ. १।४।१०] इत्यादिका । ‘सुहृत्’ इत्यादिश्लोकस्य
प्रतीत एवार्थः किं न स्वात् ? इत्यत आह— न त्विति ।
सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वनामसंज्ञा, न साधारणार्थ-
स्य; समे देशे यजति इति ।

५ आ. मा. भा.— ‘वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु (भवति) पञ्चमी । एतानि मान्य-
स्थानानि गरीयो ह्युच्यते—(यद्यत्) चरम्’ ॥ [२।१३६] इति मानवे । ‘गुणानुसारिणां पूजां समां
दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसख-
यात् । पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्’ ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपू-
जादिकृतिः । अन्यूनानधिका या साऽपि संपता । तदप्याहुः— ‘यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुमुतेषु
च । तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते’ ॥ इति गारुडे । प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृतसुहृत् ।
क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम् । अरिर्वादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदा-
स्ते स उदासीनः । कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यमः । अवासितकृद्द्वेष्यः । आह चतत्—‘द्वेष्यो-
ऽवासितकृत्कार्यपात्रकारी तु मध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति ॥ स मित्रपुष्कारं
तु अनपेक्षोपकारकृत् । यस्ततः स सुहृत्पोकः शत्रुश्चापि वधादिकृत्’ ॥ इति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—तथा न केवलं समपूजायां दोषः, किन्तु
विषमपूजाविषानं चास्तीत्याह— वित्तमिति । बन्धुरिति
बन्धुत्वम् । मान्यानि च तानि स्थानानि च । वित्तादिशब्दैः तद-
न्तं उपलक्ष्यन्ते । दृष्टेरेवोक्तप्रकारवयेण समा कार्या, पूजा तु
विषमैवेत्यत्र प्रमाणान्तरमाह— गुणेति । या विषमा पूजा
सा वैषम्यम् । तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । साम्यं ददाति

विदुःखत्वनिमित्तम् । समबुद्धिर्वै प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
सुहृदादिष्विति । एतच्च योगसूत्रविषयमिति तलैव नोक्तम् ।
न हि योगारूढो लौकिकेन्द्रियव्यपकारं करोति यः ।
सुहृन्मित्रशब्दयोरद्विष्टशब्दयोरेवासीनमप्यस्यशब्दयोर्वाधैर्भेदो
न प्रतीयते, अत आह— प्रत्युपकारेति । निरपेक्षया-
ऽनपेक्षया अवासितमित्रियं, तत् उपक्रियमाणात् ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— जित्वात्मनः प्रशान्तस्य कार्यकरणसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य
जित्वात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णमुखदुःखेषु
तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समस्य ॥ ७ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं
विशेषतो ज्ञानं स्वानुभवकरणं, ताभ्यां तृप्तात्मा कूटस्थोऽपकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्चेदशो युक्तः
समाहितः स उच्यते समलोष्टमकाञ्चनः ॥ ८ ॥ किञ्च—श्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिनि प्रत्युपकारमन-

पेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोर्हि-
तैषी, द्वेष्य आत्मनोऽपि, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिषिद्ध-
कारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते योगारूढानां सर्वेषां
युक्ततम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—जितात्मनो बन्धुत्वं विव्रणोति—
जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु पूजापरिभवयोश्च
जितात्मनो जितमनसः; अत एव प्रशान्तस्य रागादिशून्यतया
निर्विकारस्य, एवमभूतस्यैव परं केवलं आत्मा समाहितो
योगारूढो भवति । यद्वा 'परमात्मा' इत्येकं पदम् । परमेश्वर एता-
दृशस्य समाधिविषयो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ योगारूढस्य लक्षणमाह द्वाभ्याम् — ज्ञानेति ।
ज्ञानमौपदेशिकम्, विज्ञानमपरोक्षानुभवः, ताभ्यां तुल्यः
सञ्जातालम्प्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः; ततः
कूटस्थः विषयसन्निधावरि निर्विकारः; तत एव विजितानि
रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन तः ;

तत एव च हेयोपादेशबुद्धिशून्यत्वेन समानि लोष्टाश्मकाज्ज-
नानि मूलखण्डपाषाणस्वर्गाणि यस्य सः योगी युक्तो योगा-
रूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प्रत्युपकारमनपेक्ष्य स्नेहसम्बन्धं च विनैवोपकर्ता
सुहृत् । मित्रं स्नेहेनोपकारी । निष्कारणमपकारक-
दरिः । विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षक उदासीनः । उभ-
योरपि हितैषी मध्यस्थः । उपकारिष्वप्युपकर्ता द्वेष्यः ।
शरीरसम्बन्धी बन्धुः । वर्मशीलाः साधवः । पापशीलाः पापाः ।
एतेषु सुहृदादिषु चकारादप्येवमपि समबुद्धिः 'कः कीदृशः ?'
इत्यव्यापृतबुद्धिः; एवंल्लक्षणो योगारूढः सर्वभ्योऽपि योगिभ्यो
विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—जितात्मनो बन्धुत्वं स्फुटयति—जितात्मन इति । कालधर्मेषु शीतोष्णादिषु सत्स्वपि तस्य
परं केवलमात्मा समाहितो भवतीति परमात्माऽन्तर्गामीव समाधिगतो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य स्वरूपं
श्रेष्ठं चोपपादयति द्वाभ्यां—ज्ञानविज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं, विज्ञानमपरोक्षानुभवः, ताभ्यां तुल्य आत्मा
यस्य कूटे स्थितोऽपि युक्त इत्युच्यते, स योगी सुहृदादिषु तद्विपरीतेषु च समबुद्धिरधिकतरो भवतीति
विशिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु बन्धुत्वे कथं हितकृद्भवेत् ?
इत्यत आह—जितात्मन इति । जितात्मनः वशीकृतभा-
वात्मनः । शीतोष्णसुखदुःखेषु संयोगविषययोगेण प्रशान्तस्य
संयोगे स्वसौभाग्यादिमद्वरहितस्य विषययोगे क्लेशेन म्रिये
दोषादपरहितस्य । तथा भगवतः सकाशान्मानापमानयोः
समस्तः । परमात्मा पुरुषोत्तमः समाहितस्तदर्थं दात्यदाने
सावधानस्तिष्ठति । तद्बुद्धय एव समाहितस्तिष्ठतीति
भावः ॥ ७ ॥ ननु परमात्मा हृदयस्थोऽस्तीति कथं
ज्ञातव्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञानविज्ञानतुल्यमिति ।
ज्ञाने शास्त्रीत्या भगवत्स्वरूपज्ञाने विज्ञाने भावात्मकस्वरू-
पाभवे तुल्यः संशयकोटिहित आत्मा जगत्-कर्णं यस्य,
कूटस्थः निर्विकारः भगवत्वरणस्वरूपैकनिष्ठः, विजितेन्द्रियः
स्वभोगेच्छारहितः, युक्तो योगारूढ इत्युच्यते । समलोष्टाश्म-
काज्जनः मृत्पाषाणसुवर्गेषु समो भगवदीयभावस्वरूपान्
योगी मत्संयोगावतुल्यते, मयेति शेषः । अत्रार्थं भावः—
श्रुतिकायां भगवद्भक्तौगन्ध्यस्मरणेन सेवौपायिकद्वारासि-
तापभाववान्, पाषाणे भगवद्विषयगज्जटास्मरणेन स्वस्य

तदभावतापात्तत्र लिङ्गभाववान्, सौवर्गे चालौकिककान्ति-
दर्शनेन रसभाववास्तवोच्यत इति भावः ॥ ८ ॥ किञ्च एतज्जितय
एव न समः, किन्तु सर्वत्रैव समबुद्धिरुक्तम इत्याह—सुहृदिति ।
सुहृत् सर्वहितोपदेशकृत् । मित्रं स्नेहपरवशाः, अरिः स्वस्मिन्
शत्रुबुद्धिमान्, उदासीनो निरपेक्षः, मध्यस्थो विवदमानयोः
सदसद्वाक्यविचारकः, द्वेष्यः सद्वावहीनः, बन्धुः सम्बन्धी,
एतेषु साधुषु सदाचारेषु । अपि च किं पुनः? पापेषु धर्मविरोधिषु
समबुद्धिः भगवद्विषययोगेन भगवदात्मबुद्धिस्तेषु वा तद्विषयो-
गेन तथाभावदर्शो विशिष्यते; योगायुक्तोत्तम इत्यर्थः । अत्रार्थं
भावः—भगवद्विषययोगे तत्सौहार्दस्मरणेनार्थं सर्वेषु सौहार्दधर्म-
वान्, तथैव च मित्रधर्मवान्, तद्विहितेषु अशुद्धिमान्, तत्त-
दुत्खेन सर्वत्रौदासीन्यधर्मवान्, विषयोगावस्थायां तदनुक-
रणेन मध्यस्थधर्मवान्, तथैव तत्क्लेशेन द्वेषधर्मवान्, तत्स-
म्बन्धस्मरणेन बन्धुधर्मवान्, तदर्थं सदाचारवान्, तत्पापाति-
शयेन पापरूपवान् जडत्वधर्मगणः; एवं यः समबुद्धिः च
विशिष्ट इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—मनसो जये फलमाह—जितात्मन इति । शीतोष्णादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकार-
चित्तस्यात्मा चित्तं परमुत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति । जतः समाधिषिद्धयर्थं मनो
जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिषिद्धेरपि किं फलं ? अत आह—ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः,
विज्ञानं शास्त्रार्थान्वयः प्रमारूपोऽनुभवः, ताभ्यां तुल्यः सञ्जातालम्प्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञानविज्ञानानु-
भावात्मा । यतस्तुतामाऽतः कूटस्थोऽप्रकम्प्यः संसारतापानास्फन्दितो भवतीति समाधिफलम् । अस्य लोकप्रसिद्धं

लक्षणमाह— विजितेन्द्रिय इति । समलोष्टाश्मकाश्चन इत्येवंविधो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति— सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षयोपकर्त्ता, भिन्नं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपातशून्यः, मध्यस्थ उभयहितैषी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, बन्धुः सम्बन्धी, तेषु साधुषु पुण्यकृत्षु, पापेषु पापाचारेषु कस्य किं कर्मैत्यनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥

सम्प्रज्ञातसमाधेः साक्षानि बाह्यान्तरुपकरणानि ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

* 'चैलाजिन—' इति रामानुजीयः पाठः ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

रामानुजीयः पाठस्तु 'स्थिरम्' इति ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

१ नव्यास्तु— 'अथास्य योगस्य सिद्धये किं साधनमिति निरूपयन्ति' इतीमं श्लोकमवतारयन्ति; तदत्रोक्तस्य पातञ्जलयोगस्य तदभिमतकर्मयोगसाधनरत्नामावात्प्रामादिकमेव । योगी कर्मयोगीति व्याख्यानमपि तथाभूतम् । उक्तहेतौरेवेति नाधिकं प्रपञ्च्यते ।

२ आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थम्, तस्याशुविश्वात् । तथा चोक्तम्— 'आत्मशब्दात्सर्वं ब्रह्म जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एताति परेषामशुचीनि तु ॥' (बौ. घ. सू. १।२।६१) इति । परासनेऽवस्थितेः परेच्छाधीनत्वेन विक्षेपसम्भवात्तद्व्युत्पन्न इत्यन्ये ।

३ अत्र आत्मविशुद्धये बुद्धिशुद्धयर्थमित्यर्थमभिप्रेत्याह वामनः—

कीदृगिष्टो भगवतो योगोऽनेति विचारिते । बुद्धिशुद्धयर्थतोकेः स्यात्समुपव्यानमेव सः ॥

यदि वाच्यः कर्मयोगस्तत्र कृत्यत्विक्वपिग्राह्यः । न जात्वेकाकिता तद्वर्गिग्रहता घटेत् ॥

हृदयोगोऽपि नो वाच्यो न हिनस्ति स वासनाम् । प्रत्युतास्मिन्नेहकेऽपि स्नेहेमाभिर्वर्देयेत् ॥

भोगमूलमर्थं देहोऽजरोजरो गद्य जीवतु । इतीच्छन्तो मुहुर्मुत्सुं बन्धयन्ति हि योगिनः ॥

देहप्रीतिं लजेद्बुद्धिः सा तस्याः शुद्धिरुत्तमा । तत्सिद्धिस्तु भवत्यत्र ध्यानादिष्णोरनारतम् ॥

आत्मस्वरूपयोगोऽपि नैव धीशुद्धिहेतुकः । शुद्धायामेव बुद्धौ स्यादात्मनः स्फुरणं यतः ॥

तदत्र सगुणध्यानयोग एव विवक्षितः । बुद्धिशुद्धया शनैः सिद्धा स्याथोगारूढता ततः—इति ।

'एकाग्रं मनः कृत्वा' इत्यनेन प्राणायामः सूच्यत इत्यपि तदाशयः । आसने आस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्ते चैलादिरूपे, आस्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या च स्वस्तिकपद्मादिरूपे शारीरं बन्धविशेषे च । उभयत्र 'करणाधिकरणयोश्च' (अष्टा. ३।३।११७) इति लुप्तम् ।

—अविगीता ।

* 'चैलं ब्रह्म, चैलं यदुब्रह्म' इति शब्दार्थचिन्तामणिः । 'चैलं चैलोऽवमे त्रिषु । ननुपकं तु वसने' इति विश्वः ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ! ॥ १६ ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात सततं सर्वदाऽऽत्मा-
नमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नैकाग्र्यसहायः । ‘रहसि स्थितः, एकाकी’ चेति
विशेषणात्सन्ध्यासं कृतेत्यर्थः । यतचित्तात्मा—चित्तमनन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचि-
त्तात्मा, निराशीर्वाततृष्णाऽपरिग्रहश्च, परिग्रहरहित इत्यर्थः । सन्ध्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः
सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तविशेषणवतो योगारूढेषूत्त-
मत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभिधानानन्तरं प्रधानमभि-
धायति—अत एवमिति । आदरैर्नैतत्तर्कदीर्घकालस्य विशेषणत्रयं
योगस्य सूचयति—सततमिति । तत्सर्वं पञ्चाङ्गान्युपन्य-
स्यति—रहसीत्यादिना । ‘सर्वदा’ इत्यादरदीर्घकालयोरस-
लक्षणम् । प्रत्यागतानं व्यावर्तयति—अनन्तःकरणमिति ।

गिरिगुहादौचित्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्बलादिविषयो देशो
युज्यते । विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह—रहस्येति । योगं
युञ्जानस्य सन्ध्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति—यत्तेति ।
सति सन्ध्यासित्वे किमित्यपरिग्रहग्रहणं ? अर्थमुपलक्ष्यते, इत्याशङ्क्य
कौपीनाच्छादनादिविषयं सन्निहित्यर्थमित्याह—सन्ध्यासि-
त्वेऽपीति ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अधेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो
वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्पत आरभ्यते; तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाधिति ।
शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमवलमात्मन आसनं
नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं; तच्च चैलजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्वोत्तरे यस्मि-
न्नासने तदासनं चैलजिनकुशोत्तरम् । पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमचैलानीनाम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तर-
सन्दर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । योगस्वरूपकतिपयतद्गुणप्रदर्श-
नानन्तर्यमप्रशङ्काद्यैः । ‘विहारादीनां’ इत्यादिशब्देन यथोक्ता-
सनादिगतावान्तरभेदग्रहणम् । ‘तत्फलादि च’ इत्यादिशब्देन
योगफलसम्पन्नज्ञानं च तत्फलं कैवल्यं, ततो षष्ठ्याऽऽस्यनित्का-
विनष्टवन्नित्यादि युज्यते । एवं समुदायतात्पर्यं दृष्टिते किमा-
सीनः शयानस्तितृष्णाच्छनुर्बुवा युञ्जीत ? इत्यपेक्षायामनन्तर-
श्लोक्तात्पर्यमाह—तत्रेति । निर्वाणे सप्तमी । प्रथमं योगानु-
ष्ठानस्य प्रधानं ‘आसीनः सम्भवात्’ [न.सू. ४।१।७] इति न्या-
यादिति यावत् । निर्विकल्पं द्वेषा विमज्जते—स्वभावत इति ।

आसनस्यास्यैथं तत्रोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानयोगाद्यो-
गासिद्धिरित्यभिसन्ध्या विशिनीष्टि—अचलमिति । आस्य-
तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तमनुष्ठित्याऽऽह—आसनमिति । ‘आत्म-
नः’ इति परकीयासनव्युदासार्थम् । पतनभयपरिहाराय नात्युच्चमि-
त्युक्तं, नाप्यतिनीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषे वातक्षौमाग्निमा-
न्यादिसम्भावितदोषनिरासार्थं वैलं वक्ष्ये, अजिनं चर्मं पद्मानं, तच्च
मृगस्य, कुशा दर्भास्ते चोत्तरे यस्मिन्नुपविष्टाद्वारमस्य तत्तथो-
क्तम् । प्रथमं वैलं ततोऽजिनं ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नपाठक्रम-
मतिक्रम्याऽऽदौ कुशास्ततोऽजिनं ततश्चैलमिति कर्म विवक्षित्वा-
ऽऽह—विपरीतोऽजेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ? सर्वविष-
येभ्य उपसंहृत्यैकाग्र्यं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः—चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि, तेषां
क्रियः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ? इत्याह—आत्मविशुद्धये-
ऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तमासनं सम्प्राप्य किं कर्तव्यं ?
इति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति—प्रतिष्ठाप्येति । योगं
युञ्जानस्त्वेति कर्तव्यताकलापं पृच्छति—कथमिति । सर्वेभ्यो
विषयेभ्यः सकाशात्प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये

विषये समाधानं, यचित्तस्येन्द्रियाणां च बाह्यक्रियाणां संयमनं
तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठितव्याह—सर्वेति । आसने यथोक्ते
स्थित्वा यथोक्तया रीत्या योगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह—
स किमर्थमित्यादिना ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— बाह्यमासनमुक्तं, अधुना शरीरधारणं कथं ? इत्युच्यते—समं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवंतत्समं धारयन्बलं च । समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो विशि-
नष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्पक्प्रेक्षणं दर्शनं
कृत्वेवेति इवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सितम् । किं तर्हि ?
चक्षुर्गोष्ठिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्वि-
वक्षितं, मनस्तत्रैव समाधीयेत, नाऽऽत्मनि । आत्मानि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा' [६।२५] इति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसन्निपात एव 'सम्प्रेक्ष्य' इत्युच्यते ।
दिशस्थानबलोकयन्, दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्वित्येतत् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनुधानन्तरलोकास्य पुनरुक्तम-
र्थमाह—बाह्यमिति । समत्वमुच्यते । कायः शरीरमन्यम् ।
अचलमिति विशेषणमवधार्य तस्य तात्पर्यमाह—सममिति ।
कार्यकरणयोर्विषयपारवश्यशून्यत्वमचलत्वं स्थैर्यम् । किमि-
तीवशब्दलोपोऽत्र कल्प्यते ? स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव योगाहत्वे-
नात्र विधित्सितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—न हीति ।
तर्हि किमन् विवक्षितं ? इति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्हीति ।
दृष्टिसन्निपातो दृष्टेश्चक्षुषो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यम् । कथम-
समाधानायेन सिध्यति ? तत्राऽह—स चेति । समाधानस्य
प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वाद्दृष्टेर्वेदिविषयत्वेन तद्ब्रह्मप्रज्ञातस्य
विषयेभ्यो व्यावृत्त्याऽन्तरं सन्निपातो विवक्षितो भातीत्यर्थः ।

तथापि कथं स्वनासाग्रसम्प्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितं ? इत्या-
शङ्क्याऽह—स्वनासिकेति । तत्रैव मनस्समाधाने का
हानिः ? इत्याशङ्क्य वाक्यविशेषविरोधात्, मैवमित्याह—आत्म-
नि हीति । किं तर्हि 'सम्प्रेक्ष्य' इत्यादीं विवक्षितं ? इत्याशङ्क्या-
ऽह—तस्मादिति । दक्षिणेतरेचक्षुषोर्गोष्ठिस्तस्या बाह्या-
द्विषयाद्विषयेनातरेव सन्निपतनमत्र स्वकीयां नासिकां नासि-
कान्तं सम्प्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेष-
णमुक्तमित्याह—दिशश्चेति । 'अनवलोक्यभासीत' इत्यु-
त्तरत्र सम्बन्धः । अन्तराऽन्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रति-
बन्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
विगतभीविगतभयः, ब्रह्मचारित्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुश्रृण्वाभिक्षाब्रमुक्त्यादि
तस्मिन्स्थितः, तदनुगृह्णाता भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत् । मच्चित्तः,
मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् । मत्परोऽहं परो
यस्य सोऽयं मत्परः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि ?
राजानं महादेवं वा, अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि
दर्शयति—किञ्चेति । अन्तःकरणस्य प्रशान्ती रागद्वेषादिदो-
षादित्ये, तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि निवृत्तिः । विगतभ-
यत्वं सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिष्कामव्याप्तिस्सन्दिग्धबुद्धित्वम् ।
भिक्षाभुक्त्यादीत्यादिशब्देन शिष्यवन्नानशौचाचमनादि गृह्यते ।
विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । उपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदिति

शेषः । मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत । तस्य तद्वृत्त्या-
वृत्तिरूपतादित्याशङ्क्याऽह—मच्चित्त इति । विषयान्तरवि-
षयमनोवृत्त्युपसंहारेणाऽऽत्मन्येव तन्निबन्धनात् ध्यानानुपपत्ति-
रित्यर्थः । मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वान्मत्पर इति
पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽह—भवतीति । अन्तःकरण-
शुद्धियोगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथाक्तेन विधानेन सदा-
ऽऽत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः; शान्ति-
मुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा, तां निर्वाणपरमां
मत्संस्थां मद्दीनानामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति परमफलकथनपरत्वेना-
नन्तरलोकादन्ते—अथेति । योगस्वरूपं तद्ब्रह्मासनद्वयं
तत्पद्विशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमिरयशब्दार्थः ।
आत्मानं युञ्जमिति सम्बन्धः । आत्मशब्दो मनोविषयः ।
यथोक्तो विधिरासनादिः । उक्तविशेषणप्रययोनार्थ 'सदा'

इत्युक्तम् । योगी ज्यायी, सन्त्यासीत्यर्थः । मनस्संयमस्य योगं
प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति—नियतेति । शान्तिशब्दोत्पत्तः
सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसायित्वं मत्सा विशिनष्टि—निर्वाणंति ।
यथोक्ताया मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थास्तत्त्वमाह—मत्सं-
स्थामिति । मद्दीनानां मदात्मिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्रत आत्मसम्मितमन्नपरिमाण-
पतीत्याश्रतोऽप्यश्रतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति “ यदु ह वा आत्मसम्मितमन्नं
तदवति, तन्न हिनस्ति, यद्व्यो हिनस्ति तद्यत्कनीयोऽन्नं न तदवति ” [श. ब्रा. १।२।१२] इति
श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयात् । अथवा योगिनो योगशास्त्रे परि-
पठितादन्नपरिमाणमदतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति । उक्तं हि—“ अर्थं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य
तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य
योगो भवति, नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—“आहारादि”-इत्यादिशब्देन विहारजा-
गरितादि चोच्यते । आत्मसम्मितमन्नपरिमाणमष्टप्रासादि ।
आहारमित्येव शतपथश्रुतिं प्रमाणयति—यदु ह वा इति ।
तदर्थं भुज्यमानं यदु ह वा इति प्रसिद्धाऽऽनुदिममवति अनुष्ठान-
योग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोक्तारं रक्षति, न पुनस्तदन्नमस्या-
नर्थाय भवतीत्यर्थः । यत्पुरुषात्मासम्मिताद्व्योऽधिकतरं शास्त्र-
मतिक्रम्य भुज्यते तदाऽऽत्मानं हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति ।
यन्नाम कनीयोऽन्नतरं शास्त्रनिश्चयाभावाद्यते तदन्नमनुष्ठानयो-
ग्यताविहारा न रक्षितुं क्षमते । तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चात्र

योगमारुक्षता त्याज्यमित्यर्थः । धृतिसिद्धयर्थं निगमयति—
तस्मादिति । नेत्यादेर्व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति ।
किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं, यदधिकं न्यूनं वाऽऽभ्यवह-
रतो योगानुपपत्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह—उक्तं हीति । “पूये-
दशनेनार्थं तृतीयमुदकेन तु । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशे-
षयेत्” इति वाक्यमादिशब्दार्थः । यथाऽऽत्यन्तमश्रतोऽन्नश्र-
तश्च योगो न सम्भवति, तथाऽऽत्यन्तं स्वपतो जाग्रतश्च न योगः
सम्भवतीत्याह—तथेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—कथं पुनर्योगो भवति? इत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्य, आद्विष्यत इत्याहोरोऽन्नं,
विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य; तथा युक्तचेष्टस्य
युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नि-
यतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति
दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—आहारनिद्रादिनियमविरहिणो
यागव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमन्वाचष्टे—कथं
पुनरित्यादिना । अन्नस्य नियतत्वं“अर्धमशनस्य” इत्यादि, वि-
हारस्य नियतत्वं “योजनात् परं गच्छेत्” इत्यादि, कर्मसु चेष्टाया
नियतत्वं बाङ्गिन्यादि, रात्रौ प्रथमतो दशघटिकापरिमिते
काले जागरणं, मध्यतः स्वपनं, पुनरपि दशघटिकापरिमिते

जागरणम्, इति स्वप्नावबोधयोनियतकालत्वम् । एवं प्रयतमानस्य
योगिनो भवतो योगस्य फलमाह—दुःखहेति । सर्वाणि त्या-
ग्यात्मिकादिभेदभिन्नास्तीत्यर्थः । यथोक्तयोगमन्तरेणापि
स्वप्नादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि—सर्वेति । विशुद्धं
विज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सततं अहरहयोगकाले, आत्मानं युञ्जीत आत्मानं
युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतित्यर्थः । रहसि जनवर्जिते निश्शब्दे देशे स्थितः, एकाकी तत्रापि न
सद्वितीयः, यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्कः, निराशीः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः,
अपरिग्रहः तद्व्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—अथाध्यायप्रधानाध्यायतत्त्वयोगाभ्यासावधि-
रुच्यते—योगी युञ्जीत इत्यादिना । “युञ्जीत” इति साक्षात्कार-
रूपस्य योगस्य विधीयमानत्वात् “योगी” इत्यनेन कर्मयोगनिष्ठ-
त्वानुवाचः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह—उक्तप्रकारेति । “सततं”
इत्येतन्न सर्वकालवैषम्यम्, तथा योगशास्त्रेः अनभिहितत्वात्,
अन्यकस्याच्च । अतः प्रतिदिवसं योगयोग्यतया विहिततत्त्वोत्तर-
कालव्याप्तस्यपरमित्यभिप्रायेणाह अहरहयोगकाल इति ।
“युञ्जीत” इत्ययं विवक्षितमर्थं वक्तुं प्रसक्तिप्रत्ययार्थमेवं दर्शय-
ति—युक्तं कुर्वीतिति तत्र “युज समाचो” इति प्रकृत्यंश-
नी. ६५

स्य विवक्षितं व्यनक्ति—स्वदर्शनेति । आत्माऽत्र मनः,
स्वात्मा वा । जनवर्जितेति देशे देशे बाह्यदेशस्थितानां बह्यस्वयाम्ने
सति मनस्समाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं निश्शब्द-
इति । “रहसि” इति विजनदेशाभिधानेऽपि पुनः “एकाकी” इति
पदं रहस्याहोल्यासन्नशिष्यसम्प्रायायादिसन्निविष्टपरित्यागार्थमि-
त्यभिप्रायेणाह तत्रापि न सद्वितीय इति । यद्वा रदश-
ब्देन जनवर्जनद्वारा निश्शब्दत्वं लक्ष्यते । एकाकिाब्देन तु जन-
वर्जनमेवोच्यते इति भावः । ननुत्यागकालेऽपि एकाकिाव्यमने-

नोच्यत इत्येके । ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपकारित्वादेवं योजना । एतेन 'रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणात् सञ्चारं कृत्वैतथः' इति शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । आत्मशब्देन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यैव चिन्तारूपस्यपेक्षया तद्विशिष्टापेक्षया वा चि-

त्शब्द इत्यभिप्रायेणाह— यतचित्तमनस्क इति । आशी-
रशब्दस्यानेकार्थत्वादिह निषेध्यविशेषणव्यक्त्यर्थमुक्तं निरपेक्ष
इति । अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः, परिग्रहोऽत्र नि-
षिध्यत इत्यभिप्रायेणाह— ममतारहित इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— शुचौ देशे अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिगृहीते च, अशुचिभिर्वस्तुभिरसंस्पृष्टे च पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं नात्मुच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् मनाःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रमव्याकुलं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः सर्वोत्तमोप-
संहतचित्तेन्द्रियक्रिय आत्मविशुद्धये बन्धनिवृत्तये योगं युज्यथात् आत्मावलोकनं कुर्वति ॥ ११ ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— बाह्योपकरणनियममाह— शुचौ देश इत्यादिना । शुचिशब्दः सङ्कोचकाभावात्संसर्गजनं स्वाभाविकं चाशुचित्वं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह अशुचिभिरिति । अशुचयः पुरुषाः पावण्डिततादयः । अनधिष्ठिते अपरि-
गृहीते चेति अधिष्ठानं परकीयेषु निर्वाहकत्वाविरूपेण संसर्गः परिग्रहः स्वकीयसत्ताभिमानः, तदुभयवर्जिते । शुचिशब्दः शास्त्रान्तर्गतं शोधकत्वमपि लक्ष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं पवित्र-
भूत इति । ध्विप्रत्ययसहितप्रयोगात् स्वतश्शुद्धिरुक्ता, 'नात्मुच्छ्रितं नातिनीचं' इत्यादिदृष्ट्यैक्यार्थम् । स्थिरत्वे हेतुशर्वादिनिर्मिततत्त्वम् ; तस्य कठिनत्वान्धबुद्ध्या चेलम्, तत्रापि निस्तरङ्गत्वायै शुद्धयर्थं बाजिनम्, सर्वस्योपरि शुद्धयर्थं सत्त्वोन्मेषार्थं च कुशाः । 'कुशाजिनचेलोरमम्' इति कथि-
द्वाप्यपाठः ; तथाश्चतुस्तोत्रमार्गैर्वसिष्ठवर्यमुक्तमिति मन्त-
व्यम् । 'विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनाम्' इति च शाङ्करम् । केचित्पण्यवस्थितक्रमत्वमुच्यते । प्रतिष्ठाप्य दृढं स्थापयित्वा । तत्रासन उपविष्टेत्यन्वयमप्युक्त्यर्थं तस्मिन्निर्वाहिकमु-
क्तम् । उक्तानां शुचिवेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोगं दर्शयितुं मनःप्रसादकर इत्युक्तम् । सापाश्रय उपवि-
श्येति— अन्यथा पाश्याल्लघानप्रबन्धः समाधिनिरोधी स्यादि-

ति भावः । उपविश्य, न तु तिष्ठच्छयानो वा । तथा च सूत्रम्
'आशीनः सम्मवात्' [ब्र. सू. ४/१/७] इति । स्थानमवयन-
योश्च आयासनिद्रादिप्रवर्जनेन योगो न सम्भवेत् । 'तत्रैकाग्रं'
इत्यन्यत्रप्रसङ्गमुदासाय योगैकाग्रमित्युक्तम् । विरुद्धाव्यव-
त्तेरतद्वृत्तिप्रधानवचमिहैकाग्रत्वम् । 'अव्याकुलमेकाग्रम्' इति
केचुच्चिद्वाप्यकोषेषु पाठः ; आत्मावलोकनोन्मुखं कृत्वैतथः ।
सार्वभौमो हि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशब्दोऽभि-
हित इत्यभिप्रायेण— सर्वोत्तमोपसंहतचित्तेन्द्रियक्रिय
इत्युक्तम् । चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि
'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति वचनात् बाह्यविषयेभ्य एवायमु-
पसंहारः ; अन्यथाऽऽत्मावलोकनमपि न स्यात् । एतेन 'मनसो
निश्चेषवृत्तिविक्षोभो योगः' इति वदन्तो निरस्ताः । शुद्धान्त-
करणस्य साक्षात्काराख्या ह्यात्मविशुद्धिर्मात्रं एवेत्यभिप्रा-
येण बन्धनिवृत्तय इत्युक्तम् । 'अशुद्धास्ते समस्तास्तु
देवाद्याः कर्मयोग्ये' [बि. पु. ६/७/७७] इति कर्मबन्धनो
ह्यात्मनामशुद्धिरन्यत्वे । 'योगं युज्यते' इत्येतत् 'आत्मनोपाक-
रचति' इतिवदित्यभिप्रायेण आत्मावलोकनं कुर्वती-
त्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— कायशिरोग्रीवं, समम्, अचलं, सापाश्रयतय स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोक-
यन्, स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा अत्यन्तनिवृत्तमनाः विगतमीर्त्रैश्चर्ययुक्तो मनः संयम्य
मच्चित्तो युक्तोऽवहितो मत्पर आसीत मामेव चिन्तयन्नासीत ॥ १३ ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शुचिवेशासनादिरूपं बाह्यं योगो-
पकरणं मनसैकाग्र्यमुक्तम्, अथान्तरान्तरतमयोः कायमनसोः
क्रमात्कलेब्यनियमविशेषा उच्यन्ते— 'समं' इत्यादिलोकद्वयेन ।
'कायशिरोग्रीवं' इति द्वन्द्वैकवद्भावाः ; तत्र एव नृपसकता । अत्र
सिद्धापर- (मध्यापर-) नामा शरीरस्य मध्यप्रदेशः कायशब्देन
विवक्षितः । 'समं, अचलं, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषणानि ;
'समं' इत्युत्तार्जवं विवक्षितम् ; अचलशब्देन निष्कम्पत्वेऽभि-
हितेऽपि स्थिरमित्येतद्वक्तव्यमप्यत्रहेतुसुप्तशब्दादरण्यतल-
निवृत्तिवैश्रम्याप्यभिहितं दर्शयितुं सापाश्रयतया स्थिरमि-
त्युक्तम् । अनेनाचलवत्य विराजुर्वर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति । बा-
ह्येभ्यो व्यापर्वतं नास्तिपरेरुपायं चेति कर्मप्रदर्शनाय 'दिशश्चा-

नवलोकयन्' 'स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रमेणोक्तम् ।
यद्वा शत्रुत्र हेत्वर्थत्वादिच्छन्दोपलक्षितवाह्यसकलपदार्थावलोक-
ननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमिति भावः ।
भोग्येतरातुपसृक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रा-
येण दिशश्चतुस्तुक्तम् । निमीलनेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ
स्वनासिकाग्रान्वेषणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम् । 'सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं'
इत्येतदव्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्क्येतेति तदव्यवच्छे-
दार्थमुक्तं 'स्वम्' इति । मनस्यन्तर्मुखं नासाग्रसम्प्रेक्षणस्या-
सम्भाव्यमभ्युतो दृष्टिस्वभावात्तमात्रमिह विवक्षितम् । एत-
सम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'द्वयशब्दो लभो द्रष्टव्यः' इति शाङ्करम् । नायनस्य
तेजसः स्फुटच्छन्दवृत्त्या नासाग्रसमिपासमात्रमिह विवक्षितम्,

‘मनः संयम्य’ इति संयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्तन्तोपर इत्यभिप्रायेण **अत्यन्तनिवृत्तमना** इत्युक्तम् । ‘ब्रह्मचारिभवे स्थितः’ इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः शाङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्रह्मचर्यपुरुषाभिक्षाचर्याद्विधीः स्यादिति तद्यवच्छेदायाह **ब्रह्मचर्ययुक्त** इति । ब्रह्मचर्यं च स्तनवति पिशितपिण्डे भोग्यताधीर्भस्मरणालोचनालपादिरहितत्वमत्र विवक्षितम् । स्मरन्ति च—‘ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यताबुद्धिर्वर्जनम्’ इत्यादि । तथा ‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुरुभाषणम् । सकल्लोऽप्यवसायश्च क्रिया-

निर्वृत्तिरेव च । एतन्मैत्रुमश्राहं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाल्लक्षणम्’ [अ. ३. ३७२ । १० । ११] इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपक्षाभावलोचनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानविषयत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेण **अवहित** इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्परशब्दस्तु तदेकचित्तत्वरूपः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपौनस्स्यमाह—**मामिषेति** । यद्वा ह्यदा भोग्यचिन्ता, राजादौ च महति परधीलोके विभक्ता, मयि तु तदुभयमित्यनुनसक्तिः ॥ १३-१४ ॥

३ रा. भा.— एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोचमे मनसः शुभाश्रये सदा आत्मानं मनो युञ्जन् नियतमानसः मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसो मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्संस्थां मयि संस्थितां शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— जीवात्मयोगप्रकरणे ‘मच्चित्तो मत्परः’ [६ । १४] इति परमात्मचिन्तनं किमर्थं विधीयते? इत्यत्रोच्यते—‘युञ्जतेमनः’ इति । एवमित्यनुवादे ‘मच्चित्तः, मत्परः’ इत्युक्तमल्लङ्घ्याभिप्रेतं परत्वादिकं विद्वन्ब्रह्माह—**एवं मयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादिकं विवक्षितम् ।** तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्वत्तदोपासनायां देवताविशेषनिष्कषेथ **पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः ।** उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनसः शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्रकरणान्तरोक्तद्व्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्मशब्दः प्रकृतादादपरतया मनोविषयः । ‘युञ्जन्’ इत्यस्य प्रयोजनं

नियतमानसत्वम्, तच्च निश्चलमानसत्वम् । तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरन्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह—**मत्स्पर्शेति** । ‘मत्संस्थां’ इत्यादिपरमप्रयोजनम् । ‘निर्वाणपरमां’ इत्यत्र निर्वाणं परमं यस्या इति समासे विशिष्टविषयव्यत्यासास्त्वारत्यम् । निर्वाणहेतुशान्तेश्च ‘नियतमानसः’ इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात् । परमशब्दश्चास्वरसः, अतो निर्वाणस्य परमामिति **समासः**; परमशब्दश्च परमावस्थानविषय इत्यभिप्रायेणाह—**निर्वाणकाष्ठेति** । परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरशान्त्यादिवद्भिराहित्य-रूपः । यद्वा मयि संस्थितां शान्तिमित्येतदेव ‘शुभाश्रये स्थितम्’ इत्यनेन चिह्नितम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवमात्मयोगमारममाणस्य मनोनैर्मल्यहेतुभूतां मनसो भगवति शुभाश्रये स्थितिमभिधान्यान्यदपि योगोपकरणमाह—**नात्यश्रत इति ।** अत्यश्रनानशने योगविरोधिनी, अतिविहाराविहारौ च, तथाऽतिमात्रस्वमजागर्धः तथा चात्यायासानायासौ । मिताहारविहारस्य मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा बन्धनाशनो योगः सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— उचितदेशप्रयुति परमात्मचिन्तनपर्यन्तं ह्यत्र योगोपकरणमेव; अतः **अत्यदपीत्युक्तम् ।** योगोपकरणं योगोपकारकम् । अत्यश्रनादेर्योगविरोधित्वं ‘नात्यश्रतः’ इति श्लोकस्यार्थः । मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं ‘युक्ताहार’ इति श्लेकेनोच्यत इति व्यतिरिक्तोऽन्यतश्च एक एवार्थः स्थिरीकृत्य इति विभागमभिप्रेत्याह—**अत्यश्रनेति ।** ‘युक्ताहार’ इति श्लोकं विहारायासयोरपि उक्तत्वात् पूर्वत्रापि हि तावभिप्रेताविति दर्शयितुं **अतिविहाराविहारवत्यायासानायासावित्युक्तम् ।** ‘जाग्रतः’ इत्यत्राप्यतिलुप-जनीयः । पूर्वश्लोकोक्तातिशब्दवृत्तिर्योगिकायायुक्तशब्दो मितपर इत्यभिप्रायेण मिताहारेत्यादिकमुक्तम् । श्रूयते हि

“यद्दयार्थमस्मिन्मनसं तदवति, तत्र हिनस्ति, तद्यत्तानीयो न तदवति” इति । स्मरन्ति च ‘उदरस्यार्षमन्नस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः सन्नरार्थं तु चतुर्थमन्नवशेषेत’ इति । अतो न्यूनाधिकादिसमस्तदोषादित्यं युक्तशब्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वार्थमपि परमिव प्रत्येकमन्वेतक्यम् । विहारशब्दः सन्नरपरः; तन्त्रीपरिवहारायिनोदरपरो वा । पारिशेष्यादौचित्याच्च चेष्टाशब्दार्थोऽत्र श्रमहेतुरायासः । दुःखशब्दोऽसङ्कोचायोगसाधनार्थाच्च सकलेति विशेषितम् । तत्फलितमाह **बन्धनाशन इति** । एवंविधस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्ये योगस्य पूर्वसिद्धताग्रमः स्यात्; तद्वदुदासाय **सम्पन्नो भवतीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥**

५ आ. भा. भा.— समाधियोगप्रकारमाह—**योगं युज्जीतेत्यादिना इति ।** युज्जीत समाधियोग-युक्तं कुर्यात् । आत्मानं मनः ॥ १० ॥ ११ ॥ योगं समाधियोगं युज्यात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोचरकालीनाम् ॥ १५ ॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि 'निद्राश-
नभयश्वासचेष्टान्द्रादिवर्जनम् । कृत्वाऽनिमीलिताश्चस्तु शक्तो ध्यायन्प्रसीदति (प्रसिष्यति) ॥'
इति नारदीये ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावा भवति तावदा-
हारादेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

६ प्र. दौ.—ननु 'उद्धेत' [६।५] इत्यनेनैव योगो
विहितः, तर्हि पुनर्विधीयते ? इत्यत आह—समाधीति ।
प्रकारकथनाय विध्यनुवाद्य इत्यर्थः । 'युञ्जीत' इति योगमात्र-
मुच्यते, तत्कथं समाधीत्युक्तं । इत्यत आह—युञ्जीतेति ।
सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषोऽप्यतिष्ठते इत्यर्थः । आत्मश-
ब्दस्यात्र विवक्षितसमर्थमाह—आत्मानमिति ॥ १० ॥ ११ ॥
उपविश्यासन इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह—
योगमिति । स्थानविवेकार्यं युक्त्यादित्युक्तम् । कुर्यादिति यावत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु शान्तिनिर्वाणमिति मोक्षपर्यायो,
तत्कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्वं ? इत्यत आह—निर्वाणेति ।
न जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थः । उपशान्तेर्योगकारणत्वात् योग-

फलत्वमनुपपन्नम् ॥ १५ ॥ 'न चैकान्तमनश्रतः... ज्ञाततो नैव
य' इति युञ्जानस्यानशनजगरणनिषेधः क्रियते स सर्वविषय
इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—अनशनादिति । कुतः ? इत्यतः
शक्तस्य तद्विधानादित्याह—उक्तं हीति । आमीलिताश्च ईषभि-
मीलिताश्च शक्तस्त्विति सम्बन्धः । आहारादीनां केन युक्तत्वं ?
इत्यत आह—युक्तेति । उपायः समाधिः । समाधिर्हि ध्यात्यर्थः ।
तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपा-
यत्वं नाम कीदृशं ? इत्यत आह—यावतेति । आदिपदेने-
न्द्रियोत्सेकाख्यायाः सङ्ग्रहः । उपायेन सादृश्यं नाम तदधि-
रोहितम् । तत्रैवमभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एवायमुक्तफलप्राप्तये—योगी स्वाध्यायी युञ्जीत समाध्यायत् सततमा-
त्मानमन्तःकरणम् । रहसि स्थित एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् । एकाक्यसहायः । एकाकीति
विशेषणत्वात् सङ्घातः कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा, निराशीर्वितृष्णः, अपरिग्रहश्च परिग्रहरहितः । सङ्घा-
सित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेदानीं योगं युञ्जानस्याऽऽहारादीनां योग-
साधनत्वेन नियमो वक्तव्यः । प्राप्तयोगस्य लक्षणं फलं चेत्यादि वक्तव्यमित्येतद्वारभ्यते । तत्राऽऽसन-
मेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रविष्टाप्य
स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं; तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्रोचरा
यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । विपरीतक्रमः ॥ ११ ॥

चैलाजिनकुशोत्तरं प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ?
सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ?
इत्यत्राऽऽह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥ बाह्यमासनेषुक्तमधुना शरीर-
धारणमुच्यते—समं कायशिरोग्रीवमिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् ।
अचलं समं धारयतोऽपि चलनं भवतीत्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । सम्प्रे-
क्ष्यं सम्प्रक्षेपणं सन्दर्शनं कृत्वेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह न विधीयते, किं
तर्हि ? चक्षुषोदृष्टिसंज्ञिताः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः, सम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं तर्हि
मनस्तत्रैव समाधीयते; आत्मनि हि मनस्समाधानं वक्ष्यति—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६।२५]
इति; तस्मादिवशब्दोपस्तेनाक्ष्णोदृष्टिपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन् दिशां नाव-
लोकनं कुर्वन्नित्येतत् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा - विगतभीर्बिगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणां व्रतं ब्रह्मवर्षगुरु-
शुश्रूषणभिक्षामुक्त्यादि तस्मिन्स्थितः, तदनुष्ठाना भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो
वृत्तिमुपसंहृत्य मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः । युक्तः समाहितः सन्नासीतोपवि-
श्रोव । मत्परः कश्चिद्वागी स्त्रीचित्तोऽपि न स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा ।

अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥ अथेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्निति । युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन प्रकारेण योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं यस्य स शान्तिमुपरातिं निर्वाण-परमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मद्भीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ योगिन आहारादिनियम उच्यते— नेति । नात्यश्रतः आत्मसम्मितमन्नमतीत्याश्रतः । “अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्राम्प्रतिग्रहात्” [म.ना. ५।२] इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽस-सम्मितादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयात् । अथवा योगिनो योगश्चास्त्रपरिमितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्तीत्युक्तम् । ‘अर्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य योगो भवति चार्जुन । ॥ १६ ॥ कथं पुनर्योगो भवति ? इत्युच्यते— युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य, आद्रियत इत्याहारोऽन्नं, विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य, तथा नियता चेष्टा यस्य कर्षणं, युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहाः सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—इत्थं योगमारुरुक्षोः कर्माद्युद्यनं योगारु-
हस्य सर्वकर्मसंस्थानं तत्साधनं तल्लक्षणं चोक्त्या इदानीं
योगाङ्गानि निरूपयत्यष्टमिः— रहसि एकान्ते गिरि-
गुहादौ स्थितः । तत्रापि न सद्वितीयः किं त्वेकाकी ।
स्मर्येते हि— “एको भिक्षुर्धर्मोक्तः स्वाद्वौ चैव
मिथुनं भवेत् [सूत्रम्] । त्रयो धामः समारण्यात ऊर्ध्वं तु
नगरागते । नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
[एतदर्थं प्रवृत्तौ] स्वधर्मांश्चरन्ते यतिः । राजवार्तां हि तेषां
स्याद्वैश्वी वार्तां परस्परम्” ॥ [ना.प.उ. ३।५६-५८] इति ।
एकाकिनोऽप्यसंयतचित्तस्य मनोविक्षेपात्रगरमेव भवति; अ-
तो यतचित्तात्मा यतो संयतो योगप्रतिबन्धकस्यापाशशून्यो
चित्तद्वैत इत्यस्य न तथोक्तः । तत्र हेतुः— निराशीः वितुण्यः
अत एव अपरिग्रहः शास्त्रनिषिद्धेन योगविरोधिना परिग्रहेण
रहितः । एवंविधो योगी योगारूढः सततमात्मानं चित्तं
युजीत, समाहितं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्रैव योगशास्त्रप्रतिष्ठा प्रथमं तावदवगन्तव्या— ‘योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः’ [पा.यो. १।२] । तस्याष्टाङ्गानि यमनि-
यमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदाश्च । तत्रा-
हिस्यास्त्येयब्रह्मचर्यपरिग्रहाजंबवसमाप्तिमिताहारशौचानि
यमाः । तपस्सन्तोषास्तिकश्रयदानेभरपूजनसिद्धान्तश्रवण-
हौमतिजपव्रतानि नियमाः । स्वस्तिकपथासनादीन्यास-
नानि । प्राणवृत्तिनिरोधः प्राणायामः । इन्द्रियाणां स्वस्व-
विधेयेभ्यः प्रत्याहारं प्रत्याहारः । सबाहोन्द्रियस्य मनस
एकत्र चिरमवस्थानं धारणा । ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरा-
न्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्य-
यानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभू-
मिभेदेन द्विविधः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति । चित्तस्य
हि पञ्च भूमयो भवन्ति— क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं

निरुद्धमिति । तत्र विषयासक्तं चित्तं क्षिप्तम्, निद्रातन्द्रा-
दिप्रसृतं मूढम्, सर्वज्ञा विषयासक्तमपि कदाचिद्विद्याननिष्ठं
क्षिप्तद्विविधतया विक्षिप्तम्, तत्र क्षिप्तमूढयोः समा-
धिशङ्के नस्ति । विक्षिप्ते तु घेतसि कदाचिद्वन्नपि समा-
धिविशेषप्राधान्यातीव्रपवनविक्षिप्तमूढीपवत्स्वयमेव नश्यति ।
एकग्रं त्वेकविषयकारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमो-
गुणकृतनिद्रातन्द्रादिरूपलयाभावाद्वाजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपवि-
क्षेपाभावाच्चैकविषयकारावाहिकवृत्तिरिति मुदे सत्यं भवति
चित्तमेकाग्रम् । अस्यां भूमौ सम्प्रज्ञातः समाधिः । तत्र
ध्येयाकारवृत्तिरपि भासते । तस्यापि निरोधे निरुद्धं चित्तम्-
सम्प्रज्ञातसमाधिभूमिः । अयमेव सर्वतो विक्रमस्य योगिनः
समाधिकफलमपि सुखमनपेक्षामागत्य दृढभूमिरात्मतत्त्वाशा-
त्कारहेतुः ।

तदेतदष्टश्लोक्याऽत्र निरूप्यते, तत्र तावत् ‘नात्यश्रतस्तु
योगोऽस्ति—’ इति श्लोकद्वयेन दशविधयमान्तर्गतं भिन्ना-
हारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्यते— ‘पूरयेदशोनाथं
तृतीयखट्वेन तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ ॥
इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वा भुञ्जानस्य योगो
न सम्पद्यते । तत्र हेतुमुच्यते— न चेति । अत्याशिनी
हृतिनिद्रा स्यात्, अत्यन्तमनभ्रतश्चातिजागरः, तदुभयमपि
योगप्रतिबन्धकम् । अतः हे अर्जुन ! सावधानो भवेति
सम्बोधनानिप्रायः । एवं व्यतिरेकमुखेणाहारनियमस्य बोधा-
ङ्गत्वमुक्त्वा अन्यवृत्तिसंज्ञानापि तदाह— युक्तेति । युक्ताहार-
विहारस्य—आहारोऽभ्यवहारः, विहारः पादक्रमः, युक्तौ
नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य तथोक्तस्य, अत एव युक्त-
स्वप्नावबोधस्य निबन्धनिद्राजागरस्य, तथा अन्येष्वपि विहितेषु
तपस्वाध्यायव्रतजपादिषु कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्ता नियतकाष्ट्या
चेष्टा जपादौ यस्य तथोक्तस्यैव ब्रह्मविद्याद्वारा सर्वदुःख-

निष्ठित्हेतुर्भोगो भवति । अत्राहारस्य नियतत्वम् 'पूर्वेद-
जनेनाधम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु
'रात्रेर्भोगत्रयं कृत्वा प्रबुद्धः प्रथमान्तयोः । प्रवृत्तपञ्चम्यमे
भागे योगयोग्यः प्रजायते ' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहा-
रस्य तु 'योजनाय परं गच्छेत्' इत्यादि । तपस्वत्वाध्या-
यादीनां तु 'शनेर्विद्या शनैस्तपः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं 'ब्रह्म-
चारिभ्यो दत्तः' इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, 'प्रशान्तात्मा' इत्यनेन
अहिंसासत्यास्तेयक्षमाजैवानि, यतचित्तात्मा इत्यनेन बहिरङ्गतः
शौचम्, 'अपरिग्रहः' इत्यपरिग्रहः, 'स्थितः' इति धृतिः,
'विगतभीः' इत्यनेन शाखीयनिश्चयदादयोद्दिगता भीः सर्व-
सङ्कत्यागपूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तायुक्तवाशङ्का व्यये-
त्येकैकं आस्तिक्यम्, 'युक्तेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन तपस्वशा-
ध्यायव्रतजपः, 'निराशी' इति सन्तोषः, तदाक्षितयया
तदुपलक्षिताभ्यामे यमनियमाः प्रदक्षिताः ।

अथ कर्मप्राप्तमासनमाह—शुचौ देश इति । शुचौ
देशे स्वभावतः संस्कारतो वा परिशुद्धे स्थाने नादुष्कृतं
नातीवोन्नतं, नाप्यतिनीचं, चैलाजिनकुशोत्तरम्, चैलं वक्त्रम्,
नातिं श्याप्रचर्मं, चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यमिस्तत्तथो-
क्तम् । कुशानाशुपरि वर्मं, तदुपरि चैलमास्तीर्यैत्यर्थः ।
एवमभूतं स्थिरमचलं आत्मनः स्वस्यासनं प्रतिष्ठाप्य स्थाप-
यित्वा । आत्मनः' इति परात्मनोऽदृष्टिः ; 'आसनं' शयनं
वर्णं जायापत्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि परेषां न
कदाचन' ॥ इति स्मरणात् ।

एवमासनमुपविश्य तदन्तराशुशुभेयाः प्राणायामप्रत्याहार-
धारणाः प्रदर्शयति—तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने
उपविश्य । अत्र पञ्चस्वस्तिकादिविशेषानादरेण केवलमुपवि-
श्येति सामान्योक्त्या 'येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
तच्छ्वासनमित्युक्तम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षित-
तद्युगमप्यते । श्रूयते हि—'जिविकेये च सुखासनस्यः' [कै. उ. ४] इति । सुव्रतं च पतञ्जलिना—'स्थिरसुखमा-
सनम्' [पा. यो. २।४६] इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं
मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, किंवा वैशद्यकः प्राणः, यता
नियमिताक्षितेन्द्रियक्रिया येन स तथोक्तः । अत्र यतक्रिय
इति प्राणसंयमनोक्त्या 'अपाने छद्मति प्राणम्' [श्र. २९]
इति प्राङ्कृतिः प्राणायामः प्रदर्शितः । यतेन्द्रियस्व-
यतचित्तत्वोक्त्या च 'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाशिशु छद्मति'
[श्र. २९] इति प्रागुक्तं प्रत्याहारधारणे दक्षिते । चित्तेन्द्रिययोः

क्रियेति व्याख्याने 'यतचित्तेन्द्रियः' इत्येतदवैव चारिता-
ध्यातृक्रियापदं व्यर्थं स्यात् । अत एव व्याख्यातम् ।

'एकाग्रं मनः कृत्वा' इत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्याना-
ख्या चतुर्थी भूमिर्दक्षिता । एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये
चित्तशुद्ध्यर्थं योगं ध्यानं युञ्ज्यात्कुर्वीत । तत्र चित्तैकाग्रये
कारणं देहधारणमाह—सममिति । काये देहमध्यभागः ।
स च शिरश्च घ्रीचा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादपर्य मूषे-
पर्यन्तं सममवकम् अचलमकम् धारयन्, किञ्च अन्त-
रान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्वं स्वीयं नासिकाग्रं सम्प्रेक्षे-
वेति इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । न च्छा नासाग्रसम्प्रेक्षणं
विवक्षितम्, तथा सति मनसस्तत्रैव समाधिप्रसङ्गात् ।
अतो नासाग्रप्रेक्षक इव स्थिति इति । एवं मनः संयम्य विष-
याकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मच्चित्तं आसीतेति ध्यानविधिः ।
मदिति ध्येयस्वरूपसौलभ्योक्तिः । मयि पुरतः स्थिते मदन-
कोटिसुन्दरे मणिक्रीटकुण्डलबलयहारकयूषप्रकाशकृते
माङ्गल्यवपुषि मरकतोपलभ्यामले मन्दस्मितरश्मिचिम्बाराधरे
मथुरालापनि महनीयचरितारुढे वाञ्छदेवे चित्तं व्यस्य स
मच्चित्तः सन्न, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीतेति पवित्रेष्ट ।
त्वां परमन्तः सर्वेऽपि त्वञ्जिता भवन्ति । तदेव किं तव
ध्यानम् ? नेत्याह—मत्पर इति । अहमेव पर इष्टः परम-
पुरुषार्थो यस्य स मत्परः । एवं भगवदेकाकारचित्तवृत्तिरूप-
ध्यानात्मकमप्राज्ञातसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—युञ्जन्ति ।
एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेन सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
समादितं कुर्वन् योगी नियतमानसः नियतं समाध्यात्मता-
तिशयेन निरुद्धं मानसं येन स तथोक्तः सन् शान्तिं सर्व-
कृत्पुण्यमरूपानि निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्काराद्व्यामोक्षपथैव-
साधनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति ।

न स्वन्तर्धानाकाशगमनादिसिद्धिफलान्यधिगच्छति, सर्वतो
विरक्तस्य शुशुक्षोस्तदपेक्षाविरहात् । अत एवोद्दालको देवता-
मन्त्रितोऽपि तानवज्ञाय निर्विकल्पकसमाधिमेव चकारेति
वासिष्ठे श्रूयते । योगसूत्रकृता पतञ्जलिनाऽपि भूतभौतिका-
द्यामविषयकसम्प्राज्ञातसमाधिमन्धानादिदुष्फलहेतुं बहुधा
प्रवक्ष्य तेषामपवर्गोपयोग्यात्मसमाधिबिरोधित्वेन हेयत्वं
सूत्रितम् 'ते समाधावुपसर्गां व्युत्थाने सिद्ध्युः' [पा. यो.
३।३६] इति । सेयमष्टश्लोको यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारदिक्रमेण पाठक्रमं संक्वाऽस्माभिर्व्या-
ख्याताः ॥ १०—१७ ॥

९ व १० दी०—एवं योगारूढस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽरुह्योः साङ्गं योगं विदधतः सिद्धिमाह—'योगी' इत्या-
दिना 'मत्संस्था मधिगच्छति' [१५] इत्यन्तेन । योगी युञ्जानो रहसि स्थितः आत्मानं सततं
युञ्जति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मेति । मैत्र्यादिविचित्रपरिक्लिबित्वात् अवध्यादिविचित्र-
भयरहितः । सवीजयोगिनस्तस्य सम्प्रज्ञातसमाधिप्रकारमाह—मनः संयम्य मच्चित्त इति । मनश्च तादृशं संयतं

* बौधायनधर्मसूत्रे [१।५। ६१।१] त्वयं पाठः—'आत्मशय्यासनं वर्णं जायापत्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि
परेषामशुचीनि तु' ॥ इति भिन्नतया वर्तते ।

वासुदेवाविष्टितं चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चित्तं तदधिष्ठातरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धित्वमुक्तम् । तदाह—युक्तः सम्स्पर् आसीत ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि संस्थां लब्धं मोक्षादक्षतादात्म्यरूपादपि परमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रवयति— नात्यश्रत इति स्पष्टम् । किन्तु युक्ताहारविहारस्य योगो दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—एवं योगारूढस्वरूपमुक्त्वा तस्य भावस्वरूपसिद्धयर्थं योगसाधनप्रकारमाह 'योगी' इत्याश्रय 'स योगी परमो मतः' [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगारूढः, आत्मानं भावात्मकं रूपं, रहसि एकान्ते भगवच्चिन्तनस्थाने स्थितः सन् समाहितः सन् सततं युञ्जीत भगवति युक्तं कुर्यात् । एकाकी सङ्गदोषरहितः । यतचित्तात्मा यतं वशीकृतं स्वभोगादिरहितं चित्तं भावरूपमात्मा देहेऽधिकरणात्मको येन । निराश्रीनिर्गता मोक्षार्थाऽऽकाङ्क्षा यस्य । अपरिग्रहः संसर्गदुःखज्ञानेन व्यक्तपरिग्रहः सर्वपरिशरहितः । एव युक्तचित्तः सन् मुक्त्यानं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ सत्सामग्रीकं ध्यानस्वरूपमाह— युञ्चाविति चतुष्टयेन । शुचौ देशे भावात्मकदण्डावनादौ, आत्मनो भगवतः स्थिरमासनं भावरूपं, नायुच्छिन्नं हृदयाद्रहिः केवलकीडायामेव स्थितम्, नातिनीचं भावरहिता-नुकरणत्मकम् । कीदृशं? चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं वस्त्रं भावरूपं, 'स्वस्त्यर्थेः कुचकुङ्कुमाङ्गितैः' [भाग. १०।३२।१३] इति न्यायेन 'अजिनं अधिकरणदेहहृदयकमलात्मकं, चैलाजिने कुशेभ्यः श्रीगोवर्षादिस्थिततृणादिरूपेभ्य उत्तरे परिमन् । पूर्वं भावरूपतृणानि, तदुपरि हृदयात्मकं, तदुपरि भावात्मकं वस्त्रमेवं प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भगवत्स्वरूपं एकग्रं केवलदा-स्वभावोऽन्यथा स्थितं मनः कृत्वा । यताः शान्ताश्चिन्तान्द्रियक्रिया यस्य । चित्तक्रियाः स्वभोगवाञ्छादयः, इन्द्रियक्रियाः स्वतापनिवृत्त्यर्थं द्यौनाद्यभिलाषाः, तादृशो भूत्वा आसने उपविश्य आत्मशुद्धयर्थं भावस्वरूपसिद्धयर्थं योगं भगवत्संयोगं युञ्ज्यात् अभ्यसेत् ॥ १२ ॥ सप्तं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिखग्रीवा चकापशिरोग्रीवम् । कायपदेन चरणमाश्रय सर्वोऽपि देहः । भक्तिमानुसारेण शिरः सख्यलोकालम्बकम्, ग्रीवा मुक्तिस्थानम् । सप्तं यथास्थितरूपमचलं धारयन् ध्यानं कुर्वन् ।

११ नो. भा. दी.— योगीति । योगी योगाभ्यासपरो रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं बुद्धिं युञ्जीत समादध्यात् । सततमिति नैरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्षौगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः, तदेकनिष्ठ इति यावत् । तेन सत्कार उक्तः । एकाकी असहायः, सञ्चयासीत्यर्थः । यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं मन आत्मा सेन्द्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः एकाकित्वेऽपि कथापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

'योगं युञ्जीत' इत्युक्तं तत्तत्तथै ? इत्याकाङ्क्षायां तदङ्गान्यासनादीन्याह— शुचौ देशे इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा शिरः निश्चलं आस्तेऽस्मिन्निश्चालनं स्थण्डिलं 'निश्चलं' इत्यनेन घृन्मयमेव स्थण्डिलं, न तु काष्ठमपि पीठम् । 'आत्मनः' इति परासनव्यावृत्त्यर्थम् । नायुच्छिन्नं नात्युषं नातिनीचं चैलाजिनकुशा उत्तरे उपर्युपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरम् । अजिनादुपरि चैलं, कुशेभ्य उपरि अजिनं, स्थण्डिलस्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यात् ? इति तत्राह— तत्रेति । तत्रासने पद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य । यताः निगृहीताश्चित्तस्य क्रिया विषयाणां स्मरणानि, इन्द्रियक्रियास्तेषां ग्रहणं, येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः । अत एव मनो बाह्याभ्यन्तरविषयानुपरक्ततया एकं ध्येयमेव प्रत्यक्षत्वमग्रे यस्य स्फुरति, नाप्यतः ;

स्थितः सन् स्वनासिकाग्रं संश्लेष्य अर्धनिमीलितनेत्रो भावस्थः दिशश्चानवलोकयन् दिग्भावनज्ञानशून्यः सर्वत्र भगवद्दीनवान् ॥ १३ ॥ प्रज्ञात्मात्मा भक्तिरसाभिनिविष्टचित्तः, विगतभीः, ब्रह्मचारी श्रुत्यादिदुराचरणरेशुभगवत्प्राप्तिसन्देहरहितः । ब्रह्मचारिभूते स्थितः भगवदर्थेन्द्रियनियहवान् । तादृशः सन् मनः संश्लेष्य सर्वतः आकृष्य वशे कृत्वा मचित्तो मध्येव चित्तं यस्य । मत्परः अहमेव परः पुरुषार्थरूपो यस्य । एतादृशो भूत्वा युक्तः मथोगस्थ आसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकर्तुः फलमाह— युञ्जति । एवं सदा निरन्तरं नियतमानसः दार्षक्यैरपरचित्तः; आत्मानं युञ्जन्नपि, युक्तं कुर्वन्, योगी मयि योगवान्, निर्वानपरमां मोक्षाधिकामं मत्संस्थां मत्स्वरूपरसात्मिकां शान्तिं वियोगक्षिणादिरहितभा-वमधिगच्छति प्राप्नोति । १५ ॥ एवं योगफलमुक्त्वा तस्य स्थित्यर्थमाहारादिकमाह— नात्यश्रतस्त्विति । अति अभतः अश्रिकभो कुतूहदुष्टयर्थं मुञ्जानस्य न च । एकान्तं सर्वथा अज्ञानस्य भगवत्स्वरूपमज्ञात्वा उपवासं कुर्वतः, अतिस्वप्नशीलस्य निद्राशीलस्य सर्वविस्मरणकस्वभावस्य, जाग्रतश्च न चैव योगो मत्संयोगोऽस्ति ॥ १६ ॥ यत एतादृशस्य योगो न भवतीत्यतो यथा योगसिद्धिः स्वात्तद्योग्यामाह— युक्ताहारेति । युक्त आहारो विहारश्च यस्य भगवत्सेवाधेदेवोपाधे प्रसादं मुञ्जानस्य, भगवत्सेवाधोऽनुकरणत्मककर्मसु प्रातरारभ्य ज्ञानपाकादिरूपेषु नियुक्ता भगवदर्थैरुपाधेष्टा यस्य, युक्तौ स्वप्नावशौचौ भगवद्विभ्रामोत्तरक्षणे सेवायां देहाहस्यनिवारणार्थं स्वापः, सेवासामग्रीसम्पादनादिस्वबोधः, एतादृशौ तौ यस्य । तस्य योगो भावात्मको मत्सङ्गात्मको दुःखहा तद्भावभावतापादिहतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेकामं वृत्त्यन्तरानन्तरितब्रह्मैकाकारवृत्तिप्रवाहि कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युज्यादनुतिष्ठेचित्तस्य स्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥

‘आसन उपविश्य’ इत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह—सममिति । कायः शरीरमध्यं, शिरो ग्रीवा च कायशिरोमीधं समं मूलाधारमारभ्य मूर्धान्तं अवक्रं अवचलं निष्कम्पं धारयन् स्थिरो भूत्वा । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ इति नासिकाग्रावेक्षणं न विधीयते, किन्तु निमीलने लयभयमुन्मीलने विक्षेपभयम्, अतो दिशोऽपि ख्याद्विवेकविषयदर्शनभयादनवलोक्यब्रधोन्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह—प्रशान्तात्मेति । योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारित्रते भैक्षचर्यायां स्थितः, सञ्ज्ञासीत्यर्थः । मच्चित्तो मयि परमे चित्तं यस्य ॥ एवम्भूतो मध्येव मनः संयम्य मत्परे आसीत, ॥ प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना । भवति हि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तस्त-मेवाराध्यत्वेनाभिगतस्तत्रैव च मनसः संयमं करोति, न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते; किन्तु तस्मीत्याऽन्यदेव फलं कामयते । अयं तु मच्चित्तो मध्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यगद्वयं कामयत इति । यतो मत्परोऽज्ञ एव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यन्तरविषयत्यागेन समाधिसुखास्वा-द-त्यागेन च ज्ञान्त उपरत आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्राप्रक्षेपो विगतभीर्भवति । इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्य-ताख्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते । सर्वथा तस्यां सिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभागभवति ॥ १४ ॥

अस्याः फलमाह—युजमिति । एवमनेन प्रकारेण सदा निरन्तरं दीर्घकालं चात्मानं मनो युञ्जन् समादधानो योगी, नित्यं ख्यातिफलादपि निगृहीतं मानसं येन स नित्यमानसः, शान्तिं परमञ्जरा-र्यवखान् ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पपदं निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः ज्ञान्तेस्तां, मत्संस्थां मध्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समान्निर्वा यस्यास्तामधिगच्छति प्राप्नोति । ख्यातिफलं च सूत्रकृता दर्शितं ‘प्रसङ्ग्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातिर्धर्ममेषः समाधिः’ [पा. यो. ४।२९] इति ‘तत्परं पुरु-षख्यातेर्गुणवैतृण्यम्’ [पा. यो. १।१६] इति ‘सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च’ [पा. यो. ३।४९] इति सूत्रत्रयेण । प्रसङ्ग्याने ध्याने अकुसीदस्य वणिज इव फलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, तस्याश्च फलं धर्ममेवः समाधिः, स च प्रागेव व्याख्यातः । तद्वैराग्यं परं परसंज्ञं पुरुष-ख्यातेः फलम् । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादिव्यविषयेषु वैतृण्यम् । एतस्यैव हि नान्तरयीकं फलं कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्यादिकं त्वभिप्रेत्य श्रूयते—“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [सं. उ. १।१३] इति “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” [बृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिकम् ॥ १५ ॥

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां—नात्यश्रत इति । एकांतमतिशयेन जाग्रत इत्यत्राप्य-तिशब्दो योऽर्थः ॥ १६ ॥ युक्तः परिमिता आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥

सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सदृष्टान्तावस्था ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विश्लेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यार्थचिन्ता आत्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं

१ ‘निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यः’ इत्येतत् कस्याप्युपयोगस्येच्छा न तिष्ठति इति व्याचकुर्नवयाः । तत्र, कामशब्दस्योपसर्गा-यत्वे मानाभावात्, ‘कामोपभोगपरमाः’ (१६।११) इत्यनेन कामोपभोगयोर्भेदस्यैवात्र प्रतीयमानत्वाच्च ।

—अविगीता ।

लभत इत्यर्थः । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते, तदा तस्मिन्काले ॥१८॥ तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते— यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा— उपमीयतेऽन्येत्युपमा योगद्वैचित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यत्चित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शा. व्या.—सकलस्य साङ्ख्यस्य योगस्योक्त्यनन्तरं 'यदा हि' [६।४] इत्यादावुक्तकालावुवादेन युक्तं लक्षयितुमनन्तरलोकप्रवृत्तिं दर्शयति—अथाधुनेति । विशेषेण संयतस्त्वेष सङ्घियति—एकाग्रतामिति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारार्थं कथयति—हित्वेति । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । तस्याऽऽत्मस्थितिं विवृणोति—स्वात्मनीति । चित्तस्य हि

कल्पितस्याऽऽत्मैव तत्त्वं, तत्पुनरन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं तिष्ठतीति भावः । तस्यामवस्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्ततुल्यो युक्तो व्यवहितेय इत्याह—निस्पृह इति ॥१८॥ उपमा योगिनश्चित्तसर्वैर्योगोदाहरणमित्यर्थः । उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वसिद्धयर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—उपमीयत इति । योगिनो यथोक्तविशेषणवत्चित्तसर्वैर्यत्येति शेषः ॥१९॥

३ रा. भा.—यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं विशेषेण नियतं निरतिशय-प्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्पृहः सन् युक्त इत्युच्यते योगार्ह इत्युच्यते ॥ १८ ॥ निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति, अचलः सप्रमस्तिष्ठति; यत्चित्तस्य निवृत्तसकलेतरमनोद्वेषैर्योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निवातस्थतया निश्चलसप्रमदीपवन्निवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं परिकरोक्तिसमन्तरं योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वां प्रायुक्त्वा योगयोग्यदशां परामुच्यते—'यदा विनिच्छते' इति लोकेन । 'आत्मन्येव' इत्येवकारव्यवच्छेदशुद्ध-प्रयोजनान्तराधानाय सामान्यतः प्रयोजनविषयमित्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सस्य कचित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुः ? इत्यत्राह निरतिशयेति । 'युक्तः' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निस्पृहः' इत्यस्यानुद्देश्यकोट्यनुपवेशाया निस्पृहः सन्निष्ठकम्; सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः, सर्वकामेषु निस्पृह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ योगदशा लक्ष्यते—'यथा' इत्यादिना । दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । इहते-च्छेदार्थत्वे विवक्षिते दीपे तदनन्वयात्साधारण्यसिद्धयर्थमाह—न चलतीति । निश्चलत्वे पूर्वतादिनिर्देशशुद्धावेऽपि दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह अचलः सप्रमस्तिष्ठतीति । 'यत्चित्तस्य' इत्यनेन चित्तारूपवृत्तिनियमनवचनमुल्लङ्घयित्वाह निवृत्तेति । मनोमात्रपर्यायो वाऽत्र चित्तशब्दः । इतराशब्देनात्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा 'युञ्जतो योगम्' इत्येतादाहयेत्येतिप्रमाणेनाह—आत्मनि योगं युञ्जत इति; आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । 'नेङ्गते' इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'समं कायशिरो-ग्रौवं धारयन्चलं स्थिरम्' [६।१३] इति तस्योक्तत्वात्,

यानन्दशासाधारणत्वेन समाधिदशाविशेषकत्वात्पुनपत्तेः । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, 'योगिनः सोपमा' इत्यन्वयायोगे । नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तोऽपि तत्सिद्धेः । अतः स्वयम्प्रकाशज्ञानप्रभातिरस्तसमस्तवृत्त्यन्तरपरिहृत्वात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं 'योगिनः' इत्युक्तेऽपि पुनरपि 'आत्मनः' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युक्तम् । 'योगिनः आत्मनः' इति व्यधिकरणे षष्ठ्यो । ननु 'सोपमा' इत्यत्र उपमाशब्द उपमित्विपरो वा ? दृष्टान्त-परो वा ? उभययाऽपि न सम्भवति, यथेति निर्दिष्टप्रकारपरामर्शित्वाद्वात्र तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्त्वमात्राधिकरणत्वात् 'सप्रमस्तिष्ठति' इत्येतच्च कथं दाष्टान्तिके निर्वाह्यम् ? अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चलत्वप्रतीत्यभावात् किमर्थं च निश्चलत्वोपदेशः ? इत्यत्राह—निवातस्थतयेति । अयमभिप्रायः—उपमेति दृष्टान्तगतं साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते । तस्मात् 'यथा' इत्यनेन 'सोपमा' इत्यस्यान्वय उपपन्नः । प्रभायाश्च प्रतिषर्गोऽत्र ज्ञानम् । आत्मनो निश्चलत्वं चात्र स्वप्रमासुत-ज्ञानस्य विविधप्रकरणनिवृत्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनो-द्वेषेरेवामावादा संसारदशायां च ज्ञानस्थेन्द्रियद्वारेण प्रसरणादिति । 'स्मृता' समाधिदशासन्दर्शिमार्गिभिर्मिति शेषः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मनि भवति ॥ १८ ॥ आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—'आत्मन्येवावतिष्ठते' इत्यत्र स्वस्मिन्नेवेति प्रतीतिरिनासायाह—आत्मनीति । अन्यथा ज्ञात्वा मामित्यादिविरोधः ॥ १८ ॥ 'युञ्जतो योगमात्मनः' इत्य-
गी. ७०

श्रावशब्दस्य षष्ठ्याश्च विवक्षितमर्थमाह—आत्मन इति । 'योगिन आत्मनः' इति अन्वयनिराशय योगमित्युक्तम्, अन्यथा वैयर्थ्यात् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्यत्रोच्यते—यदा विनियतमिति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यं आत्मन्येव केवलमवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा दृष्टादृष्टविषयेभ्यस्तुष्टा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितस्योपमोच्यते—यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति, सोपमा उपमीयतेऽनयेत्पुनरा स्मृता योगिगैश्चित्रकारदृशिभिश्चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगं समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवमेकाग्रभूमी सम्प्रज्ञातसमाधिषुक्त्वा निरुद्धभूमावसम्प्रज्ञातसमाधिं वस्तुषुपक्रमते—यदेति । यदा यस्मिन्काले विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशान्ततामापादितं चित्तं विरजस्तमस्कृतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन सर्वविषयाकारग्रहण-समर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वाद्वात्मन्येव प्रत्यक्सिक्त्यवतिष्ठते आत्मैकाकारतया निश्चलं भवति, तदा सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । अस्यासम्प्रज्ञातसमाधिः साधन-माह—निस्स्पृहः सर्वकामेभ्य इति । यद्यपि यमादीनि योगसाधनान्युक्तानि, तथापि वैराग्यमेवाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकम-न्तर्द्वयं योगसाधनम् । तद्वि द्विविधम्—अपरं परं चेति । अपरमपि चतुर्विधम्—यतमानं व्यतिरेकं एकैन्द्रियत्वं वशी-कारश्चेति । तत्र सारासारविवेकोयोगो यतमानवैराग्यम्, विवेकाभ्यासेनैतावन्तो दोषाः पक्वा एतावन्तोऽवशिष्टा इति विषयेन व्यतिरेकवैराग्यम्, दृष्टादृष्टविकविषयप्रवृत्तेर्द्वैत-माह—

त्वबोधेन तां परित्यज्य मनस औत्सुक्यमात्रेणावस्थापनमे-केन्द्रियवैराग्यम् ; वितुष्यत्वं वशीकारवैराग्यम् । तद्विदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकत्वेन सम्प्रज्ञातस्यान्तरङ्गम् । असम्प्र-ज्ञातस्य तु बहिर्द्वारम् । तन्नाम्नतरङ्गं तु परवैराग्यं सकल-प्रपञ्चव्यवहारवैतुष्यकरूपमिति योगशास्त्रमार्था । तदेतत्पर-वैराग्यमिह 'निस्स्पृहः' इत्येवमोच्यते । सर्वकामेभ्यः, सर्वव्यव-हारेभ्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतया स्थितस्य चित्तस्यो-पमानमाह—यथेति । यतचित्तस्य निरुद्धचित्तस्यैव योगि-सम्प्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जतः अनुतिष्ठता योगिनः य आत्मर-अन्तःकरणं तस्य सा उपमा दृष्टान्तः स्मृता योगिगैरिति बोधः । काऽसौ ? यथा दीपो निवातस्थ इति । निवातदेशस्थितः प्रदीपो यथा चलनहेत्वभावावेङ्गते न चलति, सोपमा । चित्तलया सत्त्वोद्वेगप्रकाशकतया च स्थितस्य चित्तस्य निश्चलः प्रदीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ भा. त. ० दी. ०—कदा सिद्धयोगी पुरुषो भवतीत्यपेक्षायां निर्बिजयोगमसम्प्रज्ञातसमाधिमहाह—यदेति । आत्मन्येव चित्तं विनियतं संयतं तिष्ठति यस्य सोऽपि योगकाले सम्प्राप्ते तेभ्यो योगैश्वर्याष्टसिद्धिरूपेभ्योऽष्टैष-कामेभ्यो निस्स्पृहो भवेत्, तदा युक्तः सिद्धयोगी दृढतरयोगीत्युच्यतेऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठः ॥ १८ ॥ आत्मैकतया कारतयाऽवस्थितचित्तस्योपमानमाह—यथेति । निर्गतो वातो यस्मिन्तत्र देशे स्थितो यथा दीपो नेङ्गते सोपमा निदर्शनं यतचित्तस्य ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं प्रवृत्तस्य भगवयोगसिद्धिः कदा स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यदेति । यदा यस्मिन् समये भगवत्सम्प्रज्ञातसमाधिः विनियतं वशीभूतं चित्तमात्म-न्येव भावात्मकस्वरूप एव अवतिष्ठते स्थिरं भवति सर्वकामेभ्यो लौकिकेभ्यो निस्स्पृहो विगतपेच्छो भवति तदा युक्त इत्युच्यते । सिद्धयोग उच्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनियतचित्तः कीदृशिवः

स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यथेति । यथा दीपो वायुबहिर्गद-शस्थितो नेङ्गते न चलति, यतचित्तस्यात्मनो भगवति योगं धु-ञ्जतो भावयतो योगिनः सा उपमा स्मृता । अत्र दीपदृष्टात्तत्प्रायं भावः—दीपस्य तापकृत्पराद्वायोश्च दैत्यधर्मत्वात् । तद्रहिर्देशेनो तस्य नाशार्थं चाञ्चल्यं न भवति, तथा भगवद्विप्रयोगातापनि-वर्तकधर्मभावेन योगं युञ्जतो मनश्चञ्चलं न भवति ॥ १९ ॥

११ नी. ० भा. ० दी. ०—निर्वाणपरमां शान्तिं प्राप्तस्य लक्षणान्याह—यदेत्यादिभिः षड्विः । विनियतं विशेषेण एकाग्रताभूयैव निरुद्धमात्मनि प्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठते, न त्वस्मितादिरूपेण वद्विच्यते, तदा योगी सर्वेभ्यो जाग्रत्सुषुप्तीजसमाधिषु स्थितेभ्यः—स्यच्छोपे पञ्चमी—सर्वात्म्यप्राप्त्यैव तान् प्राप्य तेषु निस्स्पृहो भवति, तदा युक्तो निर्विकल्पक इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायां योगिचित्तस्योपमानमाह—यथेति । नेङ्गते न चलति तद्वत् । यत् च तच्चित्तं च यतचित्तं तस्य एकाग्रतां प्राप्तं चित्तं निवातप्रदीपवन्न चलतीत्यर्थः । आत्मनो योगं समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्वं च ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिन् काल आत्मना समाधिपरिब्रुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— द्विविधः समाधिः, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथञ्चिज्ज्ञायमाना सम्प्रज्ञात-समाधिः, कथमपि पृथग्ज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसम्प्रज्ञात-समाधिः, तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायासम्प्रज्ञातस्य समाधेरुक्ता लक्षणं विवक्षन्नाह—एवमिति । काले समाध्यापलक्षिते । एवकारः 'तुष्यति' इत्यनेन सम्बध्यते । चका-

रस्य सम्बन्धमाह—यस्मिंश्चेति । कालस्तु पूर्ववत् कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे—परमिति । 'आत्मनि' इत्यस्य त्वम्पदार्थविषयत्वमाह—स्व एवेति । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षीकृवंन्तुष्टि-हेत्वभावात्तुष्यत्वेत्यर्थः । तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति ज्ञेयः ॥ २० ॥

१ न विचाल्यते—विशेषेण न चाल्यते; अपितु संस्कारमात्रेणैवास्य प्रथमक्षणमात्रमेव चरनं कारण्यादिवशात्, न तु मूढत्वा-द्व्यभिन्नवशुपपादाः । गुरुणा बृहस्पतिना । सा हि 'न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।' इत्यादि लोकायतमतमुपदि-श्यादुतात्स्ववर्गसत्त्वलायाभासेति प्रसिद्धं पुराणेषु । अयं योगी तु न तेनापि दुःखेनापि चाल्यते । अथवा गुरुणा देशिकेन । योगाभ्यासिनां तदभिधेयं गुरुशोककल्याण समये समाधेर्युक्तापयति, फलमयं न तेन प्रयत्नेन व्युत्थापयितुं शक्यते इति समाधेरुद्वेगमुच्यते ।

२ अनिर्विण्णेति—विद' विचारणे (वा. पा. १३) निर्धृतिरुक्तैरिति कः । 'रदाभ्यास' (अध्या. ८।१।४२) इत्यादिना निष्ठान्त्य पूर्वस्य दस्य च नः । 'निर्विण्णस्तोपसङ्ख्यानम्' (अध्या. ८।४।१९) इति परस्य दुःखेन च पूर्वस्य गत्वम् ॥ अनिर्विण्णो विष्णुः, 'अनिर्विण्णः स्वविष्टो भूः' (वि. स. ना. ६०) 'अनिर्विण्णः सदादर्शी' (वि. स. ना. १०८) इति सहस्रनाम्न पठ्यात् । तस्मिन्नेतेन यस्मै तेन इति केचित् । निर्विण्णं संसारं विरक्तं चेतो यस्य तेनेति वा (६।२०) । तथा चोक्तम्—'यदारम्भेण निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः । अभ्यासेनात्मनो योगी वारयेदवचे मनः' [भाग. १।१२.०।१८] इति ।

३ शनैः शनैः मनसैव, न व्यापारोपरमेण, धृतिं गृहीत्वा क्रमाक्रममभिलाषदुःखं प्रतनुकृत्य किञ्चिदपि विषयागमं त्यागगृह्णादिकं न चिन्तयेत्, यत्तद्व्येव्याख्यातम्—न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति, तत्रात्मन्यं शचितम् ; शून्यवादप्रसङ्गात् । न च विषयानुपरम-मात्रमेव प्राप्तमित्युच्यते—इत्यभिन्नवशुपाचार्याः । उपरमेदिति अन्तर्भावित्यर्थम् । 'उपाच' (१।३।८४) इति परस्मैपदम्—अधिगीता ।

१ श्रां. भा.— किञ्च— सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अनन्तमित्यर्थः । यच्च दुः-
द्विग्राह्यं बुद्धयैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यं, अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं, अविषय-
जनितमित्यर्थः, चेत् तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न चैव अयं विद्वानात्मस्वरूपे
स्थितः तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न ग्रह्यवत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यं लब्ध्वा यमात्मलभं
लब्ध्वा प्राप्य चापरम्यल्लभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्मा-
त्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगसिद्धिकालं प्रकरान्तरेण प्रकट-
यति— किञ्चेति । बुद्धिशब्दः स्वादुभयविषयः । इन्द्रियनिरपेक्ष-
त्वानुभवगम्यत्वोचैरतीन्द्रियमिति पुनस्तमित्याशङ्क्याऽऽह—
अविषयेति । यद्वहेदः— न चेत्यादि । अपेक्षितवर्ण— आ-
त्मस्वरूप इति । तस्मात्सात्त्वत इति सम्बन्धः । नैवेत्येवकार-
सम्बन्धोक्तिः । चकारः सप्तम्या सम्बन्धनीयः । यत्रेति पूर्व-
तत्सम्बन्धः ॥ २१ ॥ प्रकरान्तरेण प्रकृतं योगं चिन्तयति—

किञ्चेति । 'आत्मलभान्तरं परं विद्यते' [आप.घ.सु. १।२।२२] इति स्मृत्या व्याचष्टे यमात्मलभमिति । लभान्तरं पुरुषार्थ-
भूतम्, तत्तत्तस्मादात्मलभमिति यावत् । 'तं विद्यात्' इत्युत्तरं सम्बन्धः । 'यस्मिन्' इत्याद्यवतारयति किञ्चेति । अपरिपक्योगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रमथ्यमान्यते, नैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी, तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

१ श्रां. भा.— 'यत्रोपरमेते' [६।२०] इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थायि-
शेषो योग उक्तः—तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो
दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं 'योगः' इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजानी-
यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्देवयोगोऽसिद्धि-
नन्वविधानार्थम्— स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न
निर्विण्णमनिर्विण्णम् ; किं तत् ? चेत्तः, तेन निर्वेदरहितेन चेतसा, चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

३ आ. शां. व्या.— 'तं विद्यात्' इत्याद्यपेक्षितं पूरय-
न्नात्यति— यचेति । 'तं' इत्यात्मावस्थायिशेषं परावृणोति ।
दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो बुध्यते, सकथयोगसंज्ञितः
स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह विपरीतेति । इयं हि योगावस्था समु-
त्थातनिश्चिच्छुद्धिः स्वमेवेति दुःखसंयोगाभावो योगसंघामर्हतीत्यर्थः ।
उपसंहृते योगफले किमिति पुनर्योगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते । तत्रा-

ऽऽह योगफलमिति । प्रकरान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशा-
रम्भोऽन्वारम्भः । योगं बुधानस्तत्तत्साधनादुक्तं संसिद्धिमलभमानः
संशयानो निवर्तेतेति तन्निश्चयः पुनः कर्तव्यत्वोपदेशोऽर्थवा-
निति मत्वाऽऽह निश्चयेति । तयोः साधनत्वविधानमेवास्मर-
योजनया साधयति स्र यथेति । इह जन्मनि जन्मान्तरे
वा सेत्स्यतीत्यध्यवसायः । योक्तव्यः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

१ श्रां. भा.— किञ्च— सङ्कल्पप्रभवान्सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामा-
स्तास्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमु-
दायं विनियम्य नियमनं कृत्वा सपन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ ज्ञानैः ज्ञानैर्न सहसोपरमेदुपरतिं
कुर्यात् । कया ? बुद्ध्या । किंविशिष्टया ? दृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया, धैर्येण युक्तये-
त्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थितं 'आत्मैव सर्वं, न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्ति' इत्येवमात्मसंस्थं मनः
कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजा-
नीते किञ्चेति । केन क्रमेण कर्तव्यत्वं ? इत्यपेक्षायामाह सङ्क-
ल्पेति । सङ्कल्पः शोभनाभ्यासः । 'सर्वान्' इत्युक्त्वा पुनः 'अशेष-
तः' इति पुनस्तकिरित्याशङ्क्याऽऽह— किंलेपेनेति । यथा शेषो
न भवति तदा । सर्वेषां कामानां शोभनाभ्यासाधीनानां सागम्य
योगानुष्ठानमेवत्वद्विवेकयुक्तेन मनसा कारणसमुदायस्य सर्वतो
नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । कामसाध-

द्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याह्वय किं कुर्यात् ? इति शङ्कितारं प्रत्याह ज्ञानैः
ज्ञानैदिति । सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वास्वार्थं
सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति । तत्र साधनं धैर्ययुक्ता
बुद्धिरित्याह कथेत्यादिना । भूम्यादिरव्याकृततर्पण्याः प्रकृ-
तीह पूर्वपूर्वधारणं कृतोत्तरोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः ।
अव्यक्तात्मनि प्रविलाप्याऽऽप्तमामानिष्ठं मनो विधाप्य चिन्त-

थितव्याभावादतिस्वको भवेदित्याह आभेति । तत्र संस्थि-
तिमेव मनसो विवृणोति आस्थैवेति । योगविधियुक्तस्य

किमिदमुक् ? इत्याद्युक्त्वाऽह— एष इति । यन्मनसो नैवेत्य-
मिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते अतिशयितसुखमिद-
मेवेति रमते, यत्र च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्वेव तुष्यति, यत्त-
दतीन्द्रियमात्मबुद्धयेकग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः
सुखातिरेकेण तत्त्वतस्तद्भावाच्च चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विस्तस्तेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं
मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितोऽविरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते
तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं ज्ञानं विद्यात् ॥ स एव रूपो योग
इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

५ वे. ता. चं.— पुनरपि योगदशैव आदरातिरेकाय निर-
तिशयपुष्पाथैवप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते— 'यत्र' इत्यादिभिः ।
'निरुद्धं' इत्यत्र परिग्रहीतत्वाविमलतत्वादिभ्रमव्युदासाय —
योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् । सर्वतो
निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयते, 'सर्वत्र' इत्युक्ते
तत्त्वतोत्पन्नव्युदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः ।
'योगसेवया निरुद्धं यत्रोपरमते' इत्युक्ते योगस्य पुष्य-
गुणादानात्, यच्छब्दार्थस्य योगातिरेकः प्रतीयतेति तद्व्यु-
दासाय 'योगसंज्ञितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन यत्र योग इत्यु-
क्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति पराक्रमयुक्तम्, उपरितनयच्छ-
ब्दभिराथैवप्रसज्जात्, प्रतिनिर्देशस्य योगशब्दान्वयाच्चेति
भावः । 'यत्रोपरमते' इत्यत्र यतो विनिश्चयत इति प्रमाणाकर-
णयाह अतिशयितेति । यत्र सिद्धिजन्यत उपरमत इत्य-
ध्याहारेण योजना न युक्ता; तथा सति 'निरुद्धं' इत्यनेन पुनर-
क्षिप्तं स्यात् । उपसर्गाणां च नानाथेत्वादयमेवातिशयिताथै
उपपन्नः । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वायमर्थः सिध्य-
तीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाकामान्वये प्रयोजना-
भावात् उचितान्वयप्रदर्शनाय—आत्मन्वेव तुष्यतीत्युक्तम् ।
अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोऽवशब्दान्मां । अर्थसिद्धौकिः ।
यद्वा 'आत्मानं पर्यस्त्वृणोति' इत्येतावन्नेव विवक्षितसिद्धौ पुनरा-
त्मनीति निर्देशः तद्व्युददासार्थ इत्यभिप्रायः । आरामनि
परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वाद्विहासजज्ञता ।
अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च 'बुद्धि-
प्राप्तम्' इत्यत्र बुद्धिं विनिनष्टि—आत्मबुद्धयेकेति । आत्य-
न्तिकं पुनर्दुःखसम्मोदरहितमित्यर्थः । यदेवंविधं सुखं तद्यत्र
वेत्तीत्यन्वयः । यद्वा यत्तदिति पिण्डितं प्रसिद्धचित्तशायार्थं तदि-
त्येवार्थः । केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमजानन्तः 'सुखमात्य-
न्तिकं यत्र' इति पठति 'वेत्ति यत्र' इति यत्रशब्दः पूर्वोत्तराकाय-
साधारणतया मन्वे प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्यापर्वगदशात्मान्युल्लख-
तिसन्ध्यापतत्त्वव्युदासाय योगरूपापारतोऽस्याभिप्रायेण अनुभव-
तीत्युक्तम् । 'आत्मनि तुष्यति' इति पूर्वमितरसुखनिरपेक्षत्व-
परम् । 'सुखमात्यन्तिकम्' इत्यादिकं तु स्वस्वसुखानुभवपरमित्य-

पौनरुक्त्यम् । सुखातिरेकेणेति उक्त एवाचलनहेतुशचित इति
भावः । प्रामाणिकार्थाच्च चलतीति वा, सम्यक् चलतीति वा, नि-
र्वहणं मन्दम् । योगदशायां च सुखातिरेकेण स्वरस्तत्तदवस्थैवैव
चिरतरावस्थानामिमानमुचितमपेक्षितं चैत्यभिप्रायेण 'तत्त्वतः'
इत्यस्य तद्भावादिति प्रतिपदसुक्तम् । इतरविषयनिरोधनैर-
पेक्षेयं 'यत्र' इति श्लोकेनोक्ते । तत आत्मस्वरूपसुखात्तु भवस्तस्य
स्वरसवाहितया दुर्विच्छेदत्वं च 'सुखम्' इति श्लोकेनाभिहिते ।

अथ 'यं लब्ध्वा' इति श्लोकेन योगविरतिकाळेऽपि तत्सैवा-
भिलाषपदवाद्वाहासुखाभिलाषेण दुःखेन चानास्मद्वनमुच्यत
इति विभागज्ञापनाभिप्रायेण योगाद्विस्त इत्यादिकमुक्तम् ।
योगदशायां तु लाभान्तरप्रतिस्थानमेव नास्तीति भावः । 'गुरु-
णापि' इत्युक्तगौरवव्यञ्जनाय गुणवत्पुत्रवियोगादिनैत्युक्त-
म् । 'पुत्रजन्मविपत्तिभ्यां न परं सुखदुःखयोः' इति हाहा । न
विचाल्यते योगप्रतिकूलमवसादं न गच्छतीत्यर्थः । दुःखसंयो-
गस्य वियोगस्तस्यासम्बन्धः, अभाव इत्यर्थः । स च भावान्तर-
मिति ज्ञापनायाह—दुःखसंयोगमात्मन्यनीकाकारमिति । दुःख-
संयोगस्य वियोगो यत्रेति न्यधिकरणबहुनीहौ फलितोक्तिरिय-
म् । अथवा, वियोगशब्दोऽत्र नियुज्यतेऽनेनेति करणार्थजन्यतो
वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसेति पदच्छेदे संसारं ता-
पत्रयेवेत्येवध्याहारः स्यात्, तत्तु सप्रयोजने योजनान्तरे सम्भ-
वति न युक्तम्; तस्मादनिर्विण्णचेतसेति पदच्छेदः । निश्चयशब्दो-
ऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः, न तु 'योक्तव्यः' इत्यनेन नि-
रर्थकान्वयप्रसज्जात् । अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरति-
शयपुष्पाथैवेत्येव स्यात्, तदेतदखिलमभिसन्ध्यायाह—स एव-
मिति । एवंप्रकारो निरतिशयपुष्पाथैरूप इत्यर्थः । 'योक्तव्यः'
इत्युक्तात्वात् आरम्भोपकारकत्वशेतनाय आरम्भदशाया-
मित्युक्तम् । मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कामयेत् ।
अनिर्वेदं मुनिर्गच्छन् कृयादिवात्मनो हितम् ॥ इति ह्युच्यते ।
नतो निरकयुक्तो निर्वेदोऽस्य; न तु 'योक्तव्यः' इत्यनेन नि-
श्चितसेतुत्वात् । योक्तव्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः, सङ्कल्पजाः पुनः पौत्रश्रेष्ठादयः, तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः, तान्सर्वान्मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तस्मिन्निर्दोषाद्वैतौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात् सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैः शनैर्द्युतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ धे. ता. चं.—अथ ममकारपरित्यागादिकं प्राग्विक्रम-
णीकमखिलमिदानीं सुखग्रहणायैह सौकर्यप्रदर्शनाय च सङ्कल्प-
योगदर्शापर्यन्ततया स्मायैते 'सङ्कल्प-' इत्यादिभिः श्लोकैः ।
'सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामांस्त्यक्त्वा' इत्येतावन्ति सिद्धौ पुनः
'अशेषतः' इति पदं निश्चेषत्पत्यागानर्हणां विषयाणां सूचकम् ।
न चोत्तरवाक्ये तदनन्वयः, ग्रामशब्देन पर्वसत्त्वात् । अतः प्रयुक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय 'अशेषतश्च कामांस्त्यक्त्वा' इति चकारा-
भावेऽपि योज्यम् । अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव अस-
ङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते—स्पर्शजा इति ।
'मनसैव' इति पदं मन्व्यस्थितत्वादादेशित्वाच्च काकाक्षिन्यायेन

पूर्वोत्तरान्वितमिति दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवेत्यादिक-
सूचकम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽन्तर्गत्यापारतदनन्वयानुस-
न्धानम्; कर्मोपाधिकशरीरान्विता हि पुत्रादयः, न त्वात्मस्व-
रूपान्विता इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । 'न प्रहस्येत' [११२०]
इत्यादिभिः प्रागेवोक्तं स्मारयति स्पर्शजेष्वित्यादिना ।
'समन्ततः' इत्यत्र पञ्चदेवाद्विभ्रमबुद्धासायाह—सर्वस्माद्वि-
षयादिति । प्रकान्तादक्षिणिल्लवत्वाया नृतेर्हेतुमाह विवे-
कविषययेति । उपरम्य बाह्यान्नाभार्य मानसमुद्योगं वारयि-
त्वैत्यर्थः । उपरम्येति व्याख्यानमहत्त्वोक्तनाय । किञ्चिद्दृष्टीति
आत्मव्यतिरिक्तमसूक्ष्मलक्षित्कलोदासीनं सर्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥ तत्त्वतो
भगवद्रूपत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुःखसंयोगो येन विद्युष्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं
दुःखं विनाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः, योक्तव्य
एव बुभुषुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः । एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचि-
त्कोऽपि न फलं य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥ २४ ॥ बुद्धेः कारणत्वं
मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. वी.—'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रयं व्याख्या-
ति—आत्मनेति । अन्यापेक्षया व्युत्क्रमः । पश्यमिति
स्मानविवेकार्थसूचकम् ॥ २० ॥ तत्त्वतस्तद्भावात् ब्रह्मत्वादिति
प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तत्त्वत इति ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः श कथं योगः स्यादः ?
इत्यत आह—दुःखेति । करणेऽपि वृत्तः स्मरणात् । एवं तर्हि
दुःखवियोगमित्येव वक्तव्यम्, किं संयोगशब्देन ? इत्यत
आह—न केवलमिति । वियोगशब्दो निवारणे वर्तत इति
भावः । एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते, नान्यथा । ननु 'स निश्च-
येन योक्तव्यः' इति पुनर्विधानं किमर्थं ? निश्चयेनेत्यादि विशेषण-
धनार्थमिति चेत्, न; महाफलेऽनन्देद्वात् प्रवृत्त्यभावेन 'निश्चयेन'

इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे
निश्चयशब्द इत्यर्थः । कुत्रायोगो व्यवच्छिद्यत इत्यत उक्तं बुभुषु-
णेति; मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ 'सर्वान् अशेषतः' इत्येतयोस्तात्पर्य-
माह—सर्वमिति । कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपीति मूलपाठः ।
नन्विन्द्रियग्रामनियमनमेवावश्यकं, न तु कारणनियमः कथमुच्यते
मनसैवेन्द्रियग्राममिति । तत्राह—मनसैवेति । स्वरूपकथनमेत-
दिति भावः । इति ज्ञापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥ 'शनैः शनैरुप-
मेद्बुद्ध्या' इति बुद्धेर्पीन्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् कथमेतदित्यत आह—बुद्धेरिति । अनेनोपरमेदि-
त्यस्यार्थेऽप्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीप इव यत्र यस्मिन्काल उपरमते
चित्तमुपरति गच्छति । निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारम् । योगसेवया योगानुष्ठानेन । यत्र चैव यस्मिन्
काल आत्मनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति
तर्हि भजते ॥ २० ॥ किञ्च—सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अत्यन्तमित्यर्थः । यत्त-
द्बुद्धयैवेन्द्रियनिरपेक्षया शुद्धत इति बुद्धिब्राह्मणतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं तदविषयजनितमित्यर्थः ।
वेति तादृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले, न चैवायं विद्वान्मात्मस्वरूपे स्थितस्तस्माच्चलति तत्त्वत-

स्तत्त्वस्वरूपात्प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं न मन्यते लाभान्तरं न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्नास्त्यैकत्वे स्थितो दुःखेन शङ्कपातादिलक्षणेन गुरुणाऽपि गरीयसाऽपि न विचार्यते ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारभ्य यावद्विर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मास्थानविशेष उक्तः—तमिति । तं विद्यादुःखसंयोगवियोगश्च, दुःखेन संयोगो दुःखसंयोगस्तेनासंयोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतं विद्यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण कर्तव्यतोच्यते निश्चयाननिर्वेदयोः साधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णम्; किं तत् ? चेत्, तेन निर्वेदरहितेन चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च—सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तास्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निःशेषं निर्लेपम् । किञ्च मनसैव विषेकयुक्तेन, इन्द्रियग्राभिमिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियतं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैर्न सहस्रोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । केन ? बुद्ध्या धृतिप्रहीतया, धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि स्थितमात्मेव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं लाभान्तेनोक्तमसम्प्रज्ञातसमाधि विष्ठणोति सार्धत्रयेण— यद्येति, सतिस्समी । यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामे योगक्षेत्रेण योगाभ्यासप्राप्तयेन जाते सति चित्तं निर्द्वन्द्वं सदुपरमते तिरेक्षिणाभिवाच्यसंश्लोपरि श्लिखल-
वचोपतान्यति । निर्द्वन्द्विकतया सस्वरूपचित्तनिरोधरूपेण परिणतं भवतीति यावत् । यत्र च कस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोनिमित्तशुद्धस्वभावरूपेणात्मनःकरणेन आत्मनैर्प्रत्यक्षचैतन्यमखण्डानन्दघनं पश्यन्मुपलभमानः तत्रैवात्मनि ज्ञाप्यति, तमन्तःकरणपरिणामं योगं विद्यादिति चतुर्थोक्तैरेवाभ्यस्यः ॥ २० ॥

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति । यत्र यस्मिन्नन्तःकरणपरिणामविशेषे सति अतीन्द्रियं वाङ्मनसादीनीन्द्रियाप्यतिशान्ताम् “यतो वाचो निर्वर्तते, अग्राय नमसा सह” [तै. उ. १. ४. ११] इत्यादिश्रुतेः, अत एव आत्यन्तिकमनन्तनिरतिशयम्, इन्द्रियाणां “दश्यते त्वष्टया बुद्ध्या सुखमाया” [कठो. १. ११२] इत्यादिश्रुत्युक्तसुखमात्रप्राप्त्या-
कृतमिदं तमोराजस्तमोऽहवापत्तिशुद्धसत्त्ववाहितोपपन्नया बुद्ध्या ग्राह्यं सुखं यो वेत्ति, यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वत आत्मस्वरूपमैव चरति, तं योगं विद्यादिति । “अत्रं अतीन्द्रियं” इति विषयमुक्त्यादृतः । बुद्धिग्राह्यमिति सुषुप्तिसुखमादृतः; सुषुप्तौ बुद्धेर्लौकिकान्तरं, समाधौ ह निर्द्वन्द्विकान्तराः सत्त्वाः । उक्तं हि गोहृत्पादैः [३. ३. ५]—“जीयते हि सुषुप्तौ तन्मिगुह्यं न लीयते” इति ॥ २१ ॥

‘यत्र स्थितो न चरति’ [६. १. २१] इत्येतदुपपन्नमिति-
यमिति । यं च निरतिशयात्मसुखमव्यक्तनिर्द्वन्द्विकचित्ता-
वस्थाविशेषं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते “आप्त-
कामाभावात् परं विद्यते” [आप. घ. सू. १. १२. १२] इति श्रुतेः । अतो न विषयभोगावासकया समाधेर्विचलकया नापि शीतवात-
भशकाद्युपद्रवनिवारणार्थं तद्विद्याह— यस्मिन् परमात्मसुखमपे

निर्द्वन्द्विकचित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुह्या शङ्कनिपा-
तादिनिमित्तेन महताऽपि दुःखेन न विचार्यते ; किञ्च
छन्द्रेणेत्यर्थः । एवं ‘यत्रोपरमते’ [६. १. २०] इत्यारभ्य बहुवि-
धविशेषणैर्विशिष्टावस्थाविशेष उक्तः, तं चित्तचित्तिनिरोधं चित्त-
चित्तमयस्वरूपादुःखविशेषेन दुःखवियोगमेव सन्तं योगसंज्ञितं
वियोगशब्दाहमपि विरोधिच्छङ्कया योगशब्दव्याख्या विद्या-
जानीयात् । न तु योगशब्दादशौचात्किञ्चित्सम्बन्धं प्रतिपद्यत
इत्यर्थः । तथा च पराजलिमुद्रम्—‘योगश्चित्तचित्तिनिरोधः ।
[पा. यो. १. १२] इति

यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मादवश्यमभ्यसनीय इत्याह—
स इति । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शाखाचार्यो-
पदेशयोः सत्यत्वावयवज्ञानेन योक्तव्यः अभ्यसनीयः । तथा
अनिर्विण्णचेतसा । “प्राप्तत्वाऽपि कालेन योगो न सिद्धः,
किमतः परं कष्टम्” इत्यदुतापो निर्वेदः, तद्वहितेन चेतसा
‘महं जन्मनि जन्मान्तरे वा लोक्यति, किं विद्यायां ?’ इत्येवं
धैर्ययुक्तेन मनसेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथास्य योगस्याभ्यासप्रकारमाह— सङ्कल्पेति । कामाः
स्वचन्दनवनिताद्यभिलाषाः; ते च सङ्कल्पप्रभवाः । अशो-
भनेषु विषयेषु शोभनतादयासः सङ्कल्पः । स हि सम्यक्का-
मानं कल्पयति । तस्य च स्थितिः—‘काम ! जानामि ते सुखं
सङ्कल्पाज्जायसे किं’ [म. भा. १. २. १०७. १५] इति; ताने-
तान्सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा शुनकवान्तपायस इव
विषयदोषदर्शनेन परित्यज्य । ‘सर्वान्’ इत्यनेन सचन्दनमिन्द्रिय-
श्रालोकादिष्वपि ग्राह्यैर्वर्षेषु च कामास्त्याज्या इत्युक्तम् ।
उपवात्सलतिना कस्मिंश्चिद्विषये त्यक्तोऽप्यश्वकामः पुनर्यदेति
तथा मा भूदित्यशेष इत्युक्तम् । निर्लेपतयेत्यर्थः । एवं कामा-
स्त्यक्त्वा अत एव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदभावे सति
विषेकयुक्तेन मनसेव इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं समन्ततः

समन्तादिनियम्य उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः । 'समन्ततः' इत्यनेन देवतादर्शनादेरपि नियन्त्रित्योच्यते ॥ २४ ॥

'उपरमेत्' इत्युक्तम्, तत्रोपरतिः कथं केन कर्तव्या ? तत्राह—शून्येति । धृतिगृहीतया, अवश्यं सस योगः सेत्स्यतीति धैर्यं धृतिः, तपुःकथा बुद्ध्या कर्तव्यतानिश्चयात्मिकया शनैः शनैः शास्त्राचार्योपदिष्टभूमिकाजयक्रमेण उपरमेत् मनोनिरोधरूपवृत्तपरमं कुर्वीत, न तु सहसेत्पर्यः ।

भूमिकाजयक्रमश्चेत्थम्—चतस्रो भूमिकाः वाग्भूमिर्मनोभूमिरहङ्कारभूमिर्महत्त्वभूमिश्चेति । एतासां क्रमेण जयो भूमिकाजयः, तत्र बागादिसर्वेन्द्रियव्यापारनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रोपवृत्त्याऽऽवस्थानं वाग्भूमिजयः जाते ह्यस्मिन्प्रथमभूमिजये गवाक्षादेरिव स्वाभाविक एव बाङ्गनियमः सम्पद्यते, ततः सङ्कल्पविकल्पादिसकलमनोभयापारव्यागोनाहङ्कारमात्रतया स्थितिरूपो द्वितीयो मनोभूमिजयः जाते ह्यस्मिन्वालयसुखोदेरिव स्वाभाविकमेव निर्मलस्कलं भवति । ततः 'अहमेतस्य पुनः' 'अहमेतस्य पिता' इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानस्वरूपविशेषाहङ्कारव्यापारव्यागो 'अस्मि' इत्येतान्मात्रमभिमन्यमानरूपसामान्याहङ्काराख्यमहत्त्वमात्रतयाऽऽवस्थानरूपवृत्तयोऽहङ्कारभूमिजयः जाते ह्यस्मिन्प्रथमस्वल्पां तन्मयीं प्राप्तुवतो विषयाहङ्कारः स्वत एव सङ्कुचित तथा स्वत एव तत्सङ्कोचः सम्पद्यते । तदनन्तरं 'अस्मि' इत्येतान्मात्राभिमानरूपसामान्याहङ्कारव्यापारव्यापि व्यागो निरुपाधिकस्मिन्मात्रतयाऽऽवस्थानरूपवृत्तयो महत्त्वभूमिजयः जाते ह्यस्मिन्निरुपाधिकः शुद्ध आत्मा स्वमदलक्ष्यः साक्षात्स्थिते तमेन भूमिकाचतुष्टयपर्यं कठवहीश्रुतिप्राप्ते—'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तथच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निश्छेत्तथच्छेच्छान्त आत्मनि' [३ । १३] इति । एवं भूमिजयक्रममभिप्रेत्य

९ व० त० ३०—तमेव योगं स्वरूपतः फलतश्च लक्ष्ययति—यत्रेति साधैर्लिखिभिः । यत्र यस्मिन् काले योगतन्त्रसेवया निरुद्धं चित्तमुपरमते सर्वत इति स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथाच पातञ्जलसूत्रम् [१।२] 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति ॥ २० ॥ आत्मसुखप्राप्तिरूपलक्षणेन फलेन तमेव लक्ष्ययति—यत्रेति । सुखमात्यन्तिकं इति च आत्मरूपया बुद्धया ज्ञानेन प्राप्यं, इतरेन्द्रियाप्राप्तत्वात्, सुखमात्मरूपं चित्तिर्दृष्टम्, तत्तत्राः आत्मस्वरूपास्तुल्यमात्मवादि न चलति ॥ २१ ॥ तदेव विशिनष्टि—यं लब्ध्वेति । एतेनेष्टप्राप्त्यनिष्टनिवृत्तिफलको योगः समन्वितः 'तं विद्यात्,....योगसंश्लिप्तं' दुःखसंयोगेन वियोग एव योग इति विरुद्धलक्षणया उच्यते । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीयः इत्याह—साधेन । स निश्चयेनेति यत्नेन ॥ २२॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—यस्मिन् योगे मनश्चञ्चलं न भवति, स कीदृशो योगः ? इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति साधैर्लिखिभिः । यत्र यस्यात्मवस्थार्या योगसेवया भावात्मकसंयोगरूपभगवत्सेवया स्वभोगादिभ्यो निरुद्धं चित्तमुपरमते संयोगावस्थाभावरूपसमीपे धमते । यत्र चावस्थाविशेषे निविष्टभावस्कृतावात्मना भावरूपेणाऽऽत्मानं भावरूपं पश्यन् आत्मन्येव भावरूप एव तुष्यति, 'तं योगसंश्लिप्तं विद्यात्' इति तुष्ये [२३] श्लोकत्रयस्याऽन्वयः ॥ २० ॥ तेषां लक्ष्यप्रतिपत्तिरामाह—सुखमिति ।

शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तम् । विस्तरस्तु योगभाष्यगौडपादीनजीवन्मुक्तिप्रकरणेषु द्रष्टव्यः ।

एवं क्रमेण मनो निरुध्य किं कुर्यात् ? अत आह—आत्मसंस्थमिति । आत्मनि निरुपाधिके स्वमदलक्ष्ये प्रत्यक्चैतन्ये संस्था समाधिर्धैर्यस्य तदामसंस्थं सर्वाकारट्टिरहितं मनः कृत्वा किञ्चिदपि अनात्मनामात्मानं वा न चिन्तयेत् न वृथा विषयीकुर्यात् । अनात्माकारट्टौ हि न्युत्थानमेव स्यात्, न समाधिः । आत्माकारट्टौ तु सम्प्रज्ञातसमाधिः स्यात् । अतश्चातम्प्रज्ञातसमाधिर्धैर्याय कामपि मनोवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, न; तस्यात्मचित्तन्यरूपत्वेन वृत्तिरूपत्वाभावात् । इति तस्य स्वरूपं सर्वदापि सिद्धत्वेन योगाभ्यासैवेत्यर्थमिति चेत्, न; अनात्मवृत्तिनिश्चयेपीकरणात् तद्वृत्तिरूपनिरोधसमाधेरन्यसनीयत्वात् । उक्तं हि श्रेयोभोगि—'आत्माभावाकारं स्वभावतोऽवस्थितं यदा चित्तम् । आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिं विदधीत' इति ।

तथा हि समिदाज्याहुतिभिर्नृत्तरोत्तरं दृढया प्रबलव्रत्तिः समिदादिक्षये प्रथमश्च कश्चिच्छान्मते, द्वितीयादिक्षेपेषु ततस्ततोऽपि शान्त्यति; तथा अनात्मविषयसङ्कल्पविकल्पादिनानावृत्तिभिरभिवर्धमानो मनो निरोधवशादुत्तरोत्तरं प्रशान्त्यति । तेन प्रशान्तवाहितेति योगशास्त्रे व्यवह्रियते । अनया चानात्मवृत्तिजाले निश्चयेपीकृतो सति मेधाच्छादनापगमे सूर्यप्रकाश इव स्वत एवात्मप्रकाशो न तु वृत्तिरूपेक्षते । 'दृश्यं त्वद्वयया बुद्धया' [कठो. ३ । १२] 'यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति' [१।२०] 'आत्मैकाकारतया' इत्यादिकमन्यनात्मदृष्टिनिरोधे सत्यात्मप्रकाशस्य स्वत एव भावात्तन्निरोधमात्राभिप्रायेणात्मनि बुद्धिदृश्यवादिष्ववधाररूपमिति अद्वैतवज्रपञ्जरे प्रपन्नः ॥ २५ ॥

यत्र अवस्थाविशेषे तथाभूतसेवातुल्यभावादिमिवविषमनोरुपरूपे आत्यन्तिकमतिशयितं जीवभावप्राप्तिफलमकं सुखं बुद्धिप्राप्तं भावात्मकस्वरूपात्मबुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियं लौकिकेन्द्रियसम्बन्धाविषयं यत् तद्वेति । च पुनः अयं दुर्लभः यत्रावस्थायां तावतो भावात्मकदास्यफले रसकोटिरुद्धतिरहिततावेन स्थितो नैव चलति 'तं विद्यात्' [२३] इत्यस्मिन् श्लोकेनैव सम्बन्धः ॥ २१ ॥ ननु तत्र स्थितस्य चलनाभावः कथं ? इत्यपेक्षायामाह—यं लब्ध्वेति । यं सुखं लब्ध्वा

ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते, तत् उत्तमत्वाभावात् । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन अधिकरात्मकविप्रयोगा-
दिना न विचार्यते ॥ २२ ॥ तं योगसंज्ञितं मयोगसंज्ञात्मकं
विद्यात् जानीयात् । कौटशं तं ? दुःखसंयोगवियोगं दुःखा-
त्मको यः संयोगो लौकिकोऽधिकरणद्वेष्टयो वा तस्य वियो-
गरूपम् । यतोऽयं योगः फलसाधकोऽतः स कार्य इत्याह
सादैन—स इति । स पूर्वोक्तः फलसाधकरूपो योगो
निश्चयेन गुरुपदिष्टेन अनिविण्णेन दुःखज्ञानजप्रपत्तिरौघित्येन
हितेन मनसा योक्तव्यः, कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च सङ्क-
ल्पप्रभवान् स्वभोगार्थकस्वमतोनिश्चयज्ञानं कामान् स्वरमणे-

च्छादिरूपान् सर्वान् आवातन्तरमपि स्वेक्षितरूपान् अनेषतः
फलाभावज्ञानेन ह्यक्त्वा मनसैवेन्द्रियग्रामं नियम्य भगवद्देशा-
त्मकलावण्यादिरितसान् पश्यन् मनसैव स्वार्थभोगरूपेणैव ततः
विषयेभ्यो विनियम्य वशे संस्थाप्य योगो योक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥
ननु कथमिन्द्रियग्रामं विनियच्छेदिरूपेक्षया माह— शनैः
शनैरिति । इति गृहीतया वियोगतापादितुः स्वसहनशीलधैर्य-
गृहीतया बुद्ध्या मनः आत्मसंस्थं भावात्मकस्थितं कृत्वा
शनैः शनैरुपरमेत् स्वभोगरूपेभ्य उपशमयेत् । कथञ्च उपरतिर्भ-
वेदित्यत आह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । भावात्मक-
स्वरूपपरितर्कं किञ्चिदपि न चिन्तयेन भावयेत् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० वी०— यत्रेति । एवं चित्तमेकाग्रमीभूतं सत् योगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामनस्यायामुपरमेते
विहीनं भवति, यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति, न बाह्यार्थे तुष्टिं भजते ॥ २० ॥
किञ्च— सुखमिति । आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिप्राज्ञं सौप्तमुल्लसवद्यतोऽतीन्द्रियमिन्द्रियमगोचरं
यत्र सुखे स्थितोऽयं न वेत्ति वेद्याभावात् किञ्चिदनुभवति, नापि तत्त्वतश्चलति । बुद्धितादात्म्याध्यासकाले चल्-
तीवेति भाति, परन्तु तत्त्वतो न चलति । तथा च श्रुतिः “ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ. उ. ४।३।७] इतीवशब्दं
प्रयुज्याना ध्यानादेरतात्त्विकत्वं दर्शयति । बुद्धो ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेलायन्त्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः । यद्वा
तत् सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवानुभवति । यत्रेत्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शस्त्रपातादिलक्ष-
णेन गुरुणा सहता ॥ २२ ॥ तमिति । ‘यत्रोपरमते चित्तं’ [६।२०] इत्यादिना उक्तलक्षणे तं दुःखसंयोगस्या-
प्यन्तःकरणसम्बन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षणया योगसंज्ञितं विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानि-
र्वेद्योः साधनत्वविधानपूर्वकं तमेव ‘शतकृत्वोऽपि पश्यं वदितव्यं’ इति न्यायेन विषत्ते— स इत्यादिना । स योगो
निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्दिष्टं निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन, योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा “शान्तो दान्त उपरत-
तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवावाप्तानं पश्यति” [बृ. उ. ४।१।२३] इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तरदृष्टं “अद्वा-
चित्तं—” परोपेतं शमादिषट्पञ्च क्रमतो विधीयते । तत्र निश्चयेनेति—गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्याभावनिश्चयलक्षणा
श्रदाऽत्र निश्चयपदेन गृह्यते; तथा “निर्विण्णेतेनसा” इति वैराग्येण द्वन्द्वसहित्पुल्लक्षणा तितिक्षा विधीयते इति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ शमदमोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विषत्ते— सङ्कल्पेति । सङ्कल्पः ‘इदं
मे भूयात्’ इति चेतोवृत्तिस्ततः प्रभव उद्भवो येषां तान् कामान् काम्यमानान् विषयाननशेषतो वासनोच्छेदपूर्वकं
सङ्कल्पतिरोधेन त्यक्त्वा । एतेनान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः शम उक्तः । बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं दममाह— मनसैवेति ।
विषयदोषादृशिना मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिन्द्रियग्रामं समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्य
उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरिति । भूमिकाजयक्रमेण दिव्यादिव्यविषयेभ्य उपरमेत् व्यावृत्तो भवेत् ।
कथं ? धृतिगृहीतया बुद्धयेति । धृतिः ‘धृत्या यया धारयते मनः प्राणैन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सारिक्की’ [१८।३३] इत्युक्तलक्षणा, तथा गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत् । तथा एवमुपरं
मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितिर्यत्र, न तु दृश्ये द्रष्टरि वा, तत्तथा; आत्मेकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । ‘द्रष्टृ-
दृश्योपरं चित्तं सर्वार्थम्’ [पा. यो. ४।२३] ‘सर्वार्थैकार्थतयोः क्षयोदयो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः’ [पा.
यो. ३।११] इति सूत्रितमैकाग्र्यं प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च आसते,
तत्र दर्शनभानमप्रत्याख्येयमतो द्रष्टरि दृश्ये चोपरकं चित्तं सर्वार्थमिति । न तु दर्शनोपरकताऽपि सर्वार्थतायां
पात्राणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टाऽपि नास्ति, तदा इन्द्रियाणामभावात् “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता” [कठो. ३।४]
इति श्रुत्यैव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसन्नियोगशिष्टत्वात् । किन्तु द्रष्टृदृश्यवासनावासितं चित्रपटसदृशमेकं मन एवास्ति,
तत्र स्वयञ्चोतिषा पुरुषेण भास्यमानं जाग्रद्वत्स्वप्नेऽपि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति, तद्वासनावासितत्वात् । एवं सति
यदा सर्वार्थतायाः क्षय एकार्थताया उद्भवश्च, तदा चित्तस्यैकाग्र्यरूपः परिणामो भवतीति । तदेवं ‘आत्मसंस्थं मनः
कृत्वा’ इति सम्प्रज्ञातसमाधिरुक्तः । तत्रापि पूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनोभयो आतीति तन्निवारणेन
नी. ७१

असम्प्रज्ञातसमाधिमाह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत्, किन्तु अखण्डैक-
रससंविदात्मना सुषुप्तवृत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

मनोनियमनोपायः ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

‘निश्चलति’ इति ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानामृततरङ्गिणीपाठः ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— तत्रैवात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छ-
ब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलं अत एवास्थिरं, ततस्ततस्तस्मात्त-
स्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया
चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव
प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन
रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य
कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं च ? इति तत्राह— तत्रेति । योगप्रा-
रम्भः सप्तम्यर्थः । एवमन्वेन मनसैवेत्यादिश्लोकप्रकारो युज्यते ।
स्वभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो नानादिः । शब्दादेर्मेवमनो
नियमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तत्तन्निमित्तमिति । याथा-

त्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसमिभ्रत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र
वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति
सम्बन्धः । मनोवशीकरणेनोपशमं किं स्यात् ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— एवमिति । योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिय-
हायावृत्तिः । प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत् ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यहेतोर्बहिर्निश्चरति,
ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वोक्तमेव ईर्ष्यद्वेषोक्तानां अवधानवि-
धानाय च प्रपञ्चयति— यतो यत इति । ‘वञ्चलं अस्थिरम्’
इत्यनयोः पौनरुक्त्यनिरासार्थको चलस्वभावतयात्मन्य-
स्थिरमिति । सामान्यविशेषविषयत्वादुपेक्षितः । ‘वञ्चलम्’
इति स्वभावातिरिक्तेतु निवृत्तिपरं वा । यतो यतो निश्चरति
येन येनेन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यं यं विषयमभिमुखी-

कृतेत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ प्रवृत्तौ । तद्यञ्जनायाह
विषयप्रावण्यहेतोरिति । विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः । विषय-
प्रावण्यस्य हेतोरिति वा । सम्भवति ध्यतर्कितोपनता विषयस-
न्निधानतत्कौतन्तादयो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया
वशीकरणं शक्यमित्युच्यते अतिशयितसुखभाव-
नयेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— यतो यतो यत्र यत्र ‘यतो यतो धावति’ [भाग. १०।१।४२] इत्यादि-
प्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्, आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— यतो यतः श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासा-
याह— यत इति । शब्दादावित्यर्थः । कुतः सप्तम्यर्थं तसि-
लेभ्यते ? इत्यत आह— यत इति । तथा चोक्तं ‘आद्यादिभ्य-

उपसंख्यानं’ [वार्ति.] इति । अन्यथा द्वारमात्रनियमे स्मरणस्य
को निवारयिता ? षष्ठ्या ह्यत्र भाव्यं, सप्तमी तु कथं ? इत्यत
आह— आत्मनीति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्रैवाऽऽत्मसंस्थं मनः कृत्वा प्रवृत्तो योगी— यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषादेतन्मनश्चञ्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दा-
देर्निमित्तान्नियम्यैतन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् ।
तथा सति आत्मन्येव प्रशाम्यति ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. गि.— नन्वात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तस्य
योगिनो यदि मनः कदापिचञ्चलस्वभावत्वाद्विषयौन्मुख्येन
बहिर्निगच्छेत्, तदा किं कर्तव्यम् ? अत आह— यत इति ।

चित्तविशेषरूपरसादिविषयमध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्तादुपसंख्यानं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्यैतन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् ।

चित्तलपहेतुनिद्राशेषबह्वानश्रमादिमध्ये यतो यतो निमित्तात्
अस्थिरं लयामिच्छत् सत् मनः निश्चलति समाधिविशोधिर्वा
निद्रास्वल्पवृत्तिमुत्पादयति, ततस्ततः विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमि-
ताच्च एतन्मनः नियम्य निर्द्वैतिकं कृत्वा आत्मन्येवानन्दपदे

वशं नयेत् ; यथा न विक्षिप्येत, यथा वा न लीयेत, तथा निरु-
न्ध्यादित्यर्थः । तदेतद्गौडपादीयतद्विवरणयोः प्रपञ्चितं
विस्तरभयाच्च लिख्यते ॥ २६ ॥

१० व० त० दी०— सङ्कल्पेति । आत्मन्येव वशं नयेत् प्रत्याहारेण स्थिरं कुर्यादिति निर्वाञ्जलमुक्तम् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— शनैस्तिष्ठतेः स्वरूपमाह— यत्
इति । मनो यतो यतः स्वभावतश्चञ्चलं अस्थिरं यं यं प्रति
निश्चलति ततस्ततो नियम्य वशीकृत्य एतन्मन आत्मन्येव भा-
वात्मके भगवत्येव वशं नयेत् प्रापयेत् । अत्रायं भावः— पूर्वं

यत्र स्थितं मनस्ततोऽन्यत्र वैशिष्ट्यबुद्ध्या ततो निर्वाद्याऽप्रा-
च्छति । तत्रापि स्वचाञ्चल्यधर्मेण न स्थिरीभवत्यति-
तस्माद्भगवत्स्वरूपतोऽन्यत्रोत्तमभावाभावाग्रे चलिष्यत्यतो-
ऽन्यतो वशीकृत्य भगवति स्थापयेत् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘शनैः शनैः’ [६।२५] इत्येतं श्लोकं व्याचष्टे— यतो यत इति त्रिभिः ।
यतो यतो हेतोर्यं यं विषयं ग्रहीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति ततस्ततस्तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो
विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पर्यवस्थापयेत् । एतेन पूर्वार्थे
व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्तिः ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

‘एवं युञ्जन्’ इति रामानुजमाध्वसम्मतः पाठः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिकेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं
जीवन्मुक्तं ‘ब्रह्मैव सर्वं’ इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्ति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानम्
विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्र-
ह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वतैत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यनस्तद्वयोरभावे स्वरूपभूतसुखा-
विर्भावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । मोहादिक्लेश-
प्रतिबन्धायोगिनि यथोक्तसुखाप्रसिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य
परिहरति— शास्तेति । तस्यासदादिविक्षणत्वमाह ब्रह्म-
भूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्त-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्मैवेति । धर्माधर्मप्रतिबन्धाद्युक्ता

यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम्— अकल्मषमिति ॥ २७ ॥
उत्तमं सुखं योगिनां भवतीत्युक्तं, तदेव स्फुटयति— युञ्ज-
न्ति । क्रमो यथोक्तो ‘मनसैवेन्द्रियग्रामं’ [६।२४]
इत्यादिः । योगान्तराग्रे रागद्वेषादिः । सदाऽऽत्मानं युञ्जन्ति
सम्बन्धः । पापपदमुपलक्षणं पुनरुच्यते । संस्पर्शस्तादात्म्य-
मेकस्यम् । उत्कर्षो विषयासंस्पर्शः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— प्रशान्तमनसं आत्मनि निश्चलमनसमात्मन्यस्तमनसम्, तत एव हेतोर्द्विधाशेष-
कल्मषम्, तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेनं योगिनं

१ अत्र ‘योगी कर्मयोगी’ इति व्याख्याय ‘पातञ्जलयोगोऽपि कर्मयोगसाधनत्वेनोक्त इति तदभ्यासपरोऽपि पुरुषः कर्मयोगेऽप्येव’
इति तदुत्पादयन्ति नव्याः । तत्र, पातञ्जलयोगस्य कर्मयोगसाधनतायाः काप्युक्तत्वात्, प्रत्युत ‘समाधिविभावनाः’ ? (पा.
यो. सू. २।२) इति सूत्रेण वैपरीत्यस्यैव गम्यमानत्वात्, समाधिसिद्धेय कर्मनिवर्तकत्वस्य ? ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ? (पा.
यो. सू. ४।२०) इति सूत्रसिद्धत्वात्, अस्यार्थस्य ‘आकस्मिकेभ्यः’— (६।३) इत्यादिनाऽप्रापि ज्ञापितत्वाच्च । — अविगीता ।

आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति । इति हेतौ । उत्तमसुखरूपमात्मस्वरूपमुपैतीत्यर्थः (उत्तमस्वरूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः) ॥ २७ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतभावीनस्त-
मस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन सदाऽश्नुते ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.—आत्मनि वशीकरणोपायः प्रागुक्तः, अनन्तरं च तदेवाह प्रशान्तमनसं इति श्लोकेन । तत्र विप्रकीर्णविस्थितानां पदानामन्यव्यक्तमर्थं च दर्शयति प्रशान्तमनसमित्यादिना । 'योगिनम्, अकल्मषं, शान्तरजसं, शान्तमनसं ब्रह्मभूतमेतम्' इति हेतुकार्यमात्रेनान्वयकर्मः । स्वविषययोगस्य स्वकल्मषनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यप्राधानादेरिव परसङ्कल्पायत्तम् । ब्रह्मभूतमिति देहात्मप्रमादिप्रयुक्तकलेशादिदशाकाराब्रह्मत्वव्यवच्छेदार्थम् । तदाह—स्वस्वरूपेणावस्थितमिति । अगोरपि हि जीवस्व "स चानन्त्याया कल्पते" [थं, उ. ५।१९] इति श्रुतेर्मतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन वैषयिकसुखव्यवच्छेदो विवक्षित इति व्यञ्जनाय आत्मानुभवरूपमित्युक्तम् । 'ब्रह्मसंस्पर्शम्' [६।२८] इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयसुखत्वाद्दुःखसम्भेदविरहादुत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वैतच्छ्लो-

कोकसुखोपागमे वा हेतुरप्यो हिशब्द इत्याह इति । हेताविति, हेतुस्वरूपं विशदयति उक्तमेति ॥ २७ ॥ एवं योगप्रभावादिविषयः सुखस्यात्मानुभवरूपत्वं साक्षात्कारात्पञ्चान्निरतिशयत्वमनिवर्तनीयत्वमनायासाप्यतः चोच्यते—'एवं युञ्जन्' इति । एषाब्देन 'योगी युजीत' [६।१०] इत्यारभ्योक्तः प्रकारः पराश्रयत इत्यभिप्रायेण उक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षकः शुद्धता सह सम्बन्धपरो वेत्याभिप्रायेण ब्रह्माणुभवरूपमित्युक्तम् । 'एवं युञ्जन्' इत्येनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्र च नियतकाले सदाशब्दान्वायायोगात्सुखस्य चाविनाशित्ववचनस्योपाक्षितत्वात् सदाऽश्नुत इत्यन्वयः । ततश्चात्यन्तशब्दोऽपि सावधिकत्वं, पान्निष्ठिद्वारा निरतिशयत्वपर इत्यभिप्रायेण अपरिमितमित्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखसाधनसुखान्तराभावात् सुखेनेत्यनायासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति— एवं युञ्जन्ति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥ 'प्रशान्तमनसं' इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह— पूर्वैति ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्तुपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणभोहादिकैशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं 'ब्रह्मैव सर्वं' इत्येव सर्वनिश्चयं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमथर्षवर्जितम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्नेवं यथोक्तं कमेण सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

८ वं. त्र. शि.— एवं योगाभ्यासकमष्टपदिश्य तत्फलमाह—प्रशान्तेति । प्रकर्षेण शान्तमनसं दृष्टिशून्यतया निर्मनस्कम् । तत्र हेतुगमविशेषणद्वयम्— शान्तरजसकल्मषमिति । शान्तं रजो अत्यंतं विक्षेपशून्यम्, तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतुस्त्वमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यम्, ब्रह्मभूतं प्रलयगमिन्नब्रह्मभावं प्राप्तमेनं योगिनं उत्तमं निरतिशयं सुखमुपैति प्राप्नोति । हिशब्देन 'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्'—[६।२९]

इति प्रागुक्तप्रसिद्धिर्नित्यते ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थमुपपादयति— युञ्जन्ति । एवं 'सङ्कल्पप्रभयाकामान्' [६।२४] इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण आत्मानं मनः सदा युञ्जन्योगी विगतकल्मषः संसारहेतुपुण्यपापरहितः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसम्बन्धि, अवैषयिकमिति यावत् । अत्यन्तम्, अन्तस्त्रिविधपरिच्छेदः तमतिक्रान्तमपरिच्छिन्नं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

९ व ० त ० दी०— ततश्च योगसुखाग्निरित्याह—प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तं मनो यस्य, यतः शान्तं रजो-
विक्षेपकं यस्य तमकल्मषं ब्रह्मभावापन्नं योगिनं उत्तमं सुखं ब्रह्मभूतमुपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्च कुत्रार्थो भवतीत्याह—युञ्जन्ति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदाऽऽत्मानं मनो वा ब्रह्मणि युञ्जन् एकाकी कुर्वन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखं च ब्रह्मण आत्मलक्षणस्याभिरस्य संस्पर्शं अत्यन्तमेदं निवर्ततेः साक्षात्कारो यत्र तत्सर्वोत्तमं लोकोत्तरं वा सुखमश्नुते सुङ्के । अत्र 'अश्व भोजने' इत्यस्य धातोः परस्मैपदत्वेऽपि आत्मागमि-
फलार्थकत्वेनात्मनेपदं होयम् । "सोऽश्नुते सर्वान् कामान्" [तै. उ. ४. २।१] इति श्रुतावपि तथैव । तथा च लोकोत्तरसुखमोगेन तस्य योगिनो जीवन्मुक्तत्वं सूचितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमावात्मके भगवति मनस्वैर्बै-
रुक्तं स्यात्तदाह—प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तमनसं

भगवति स्थिरमनसमेनं योगिनं शान्तरजसं विक्षपदोपरहित-
मुत्तमं सुखं ब्रह्मभूतं भगवद्वसनात्मकमकल्मषं स्वभोगादि-

सुखदोषरहितम्वेति ॥ २७ ॥ एवं सुखासौ किं स्यात् ? इत्यतः ततः प्राप्तेनानेन सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शं भगवत्परणाविन्दस्वा-
आह—युञ्जति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा भगवति । इनादिस्वरूपमत्यन्तं खलं दास्यात्मकमनुते; भुञ्जत
आत्मानं भावात्मकं युञ्जन् योगी विगतकल्मषः स्यात् । इत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमात्मवशे मनसि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—प्रशान्तेति । हि यस्मात् एनं
प्रशान्तमनसं प्रकथेन उपरतचेतसं योगिनं एकाग्रताभूमी उत्तमं सुखं सम्प्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपेति । भौति-
कानां बाह्यानां मानोरथिकानामान्तराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशम् । ब्रह्मभूतं सद्-
स्वरूपम् । अकल्मषं धर्माधर्मवर्जितम् । यथोक्तं योगभाष्ये 'यस्त्वेकाग्र्ये चेतसि सद्भूतमर्थं प्रयोजयति, कर्मबन्धनानि
श्रथयति; निरोधमभिमुखीकरोति, क्षिणोति च क्लेशान्, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' [१।१] इति । एतेन
'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६।२५] इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अस्य फलमाह—युञ्जति । एवमनेन
प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युञ्जन् समादधानः विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सुखेन अनयासेन
ब्रह्मसंस्थौ निविशेत् ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविष्टयात् अश्नुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शम् ?
अत्यन्तं अन्तो द्रष्टृदृश्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं परमानन्दैकरूपम् । एतेन न किञ्चिदपि
चिन्तयेदिति चतुर्थेपादो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

१ शां. भा.—इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्मरन्पर्यन्तानि च
सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विषयं ब्रह्मात्मैकत्वविशेषं दर्शनं ज्ञानं यस्य स
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थ-
निवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन
स्यात् ? इति शङ्कमानं प्रत्याह—इदानीमिति । स्वमात्मा-
मीक्षत इति सम्मर्थः । सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति

चेत्, न; शुद्धवस्तुज्ञानमिति नाविधानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह सर्व-
भूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति—योगे-
ति । विषयेषूपधाधिषु तदुपरोधाद्विषयमेव दर्शने तदुपदर्शितदर्शन-
प्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति—सर्वत्रेति ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—य इति । यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्या-
ऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति; तस्यैवमात्मैकत्वदर्शि-
नोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति—स च विद्वान् मे मम
वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्म्यकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः
प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पवशाद्धा
विधियति—एतस्येति । तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति—यो मा-
मिति । तत्कलमिदानीमुपन्यस्यति—तस्येति । ज्ञानानुवाद-
भागं विभजते—यो मामिति । तत्कलोक्तिभागं व्याचष्टे त-
स्यैवमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वाच्च प्रणश्यतीत्या-
शङ्क्याऽह—नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षीभवो-
मीत्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे—विद्वानिति । विद्वान्निवाविद्वान्-

नपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्येच्छं नेत्यादिना । अविदुषश्च
स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वाद्बिद्याया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्व-
रस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह—तस्य चेति । आ-
त्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राऽह—स्वात्मेति ।
विद्वदीश्वरोरेकत्वावगादेन विद्याफलं विष्णोति—यस्माच्चेति ।
तस्मादेकत्वदर्शनाय प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवि-
युक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्यद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु
सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूत-
समानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे
सर्वस्यात्मवस्तुनस्तस्यात्मात्सर्वभूतात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, 'सर्वत्रसमदर्शनः' इति वचनात् ।
'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन' [६।३३] इत्यनुमापणाच्च, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म'
[५।१९] इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं योगान्यासविधिः प्रपञ्चितः; आ-
त्मलाभमुखं यावतावद्वयानमुदाहृतम् । इत्याद्युक्तं फलभयन्तत्वं
चोक्तम् । अथ चतुर्षां योगी प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां लोकानाम-
र्थमाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पूर्वक्रमेण ता-
रत्म्याच्चतुष्प्रकारतमम् । अथ प्रथमदशोच्यते—'सर्वभूतस्थम्'
इति श्लोकेन । समदर्शनचोपपत्तये स्वहृत्पतः साम्यं प्रकारवैषम्य-
स्य चौपाधिकत्वं दर्शयति स्वात्मन इत्यादिना गतत्वा-
दित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि 'सत्त्वं सूत-
हितं प्रोक्तम्' इत्यादिष्विव चेतनाशपरः । योगयुक्तात्मा योग-
विनियुक्तमनाः; यदा योगसमविगतातमस्वरूप इत्यर्थः । योगयु-
क्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वस्यैव प्रतियोगिविशेष-
निर्देशेन प्रपञ्चनं सर्वभूतस्थमित्यादि । आत्मशब्दस्यात्रात्म-
सामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यावर्तनेन स्वप्राप्यत्वचोदे-
नाय स्वशास्त्रशब्दः । नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कयमुपपद्यते ?
कथं वाणोः स्वात्मनः सर्वभूतस्थत्वं ? विप्रकीर्णदेशावस्थितानां
च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मानि स्थितिः ? अतोऽय-
मात्मशब्दः परमात्मविषयः स्यादिति तत्राह—सर्वभूत-
समानाकारमिति ।

३ रा. भा.—यो मामिति । ततो विपाकदशमापन्नो मम साधर्म्यपुपागतः "निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति" [सु. उ. ३।१।३] इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विघृतपुण्यपापस्य स्वरूपे-
णावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति;
अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदोषदृष्टमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं
तत्साम्यान्न प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममव-
लोकयन् स नादर्शनमुपयाति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—एवं देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरू-
पभेदान्तरनेन ज्ञानात्म्यतयैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम्; अथ तस्यैव
देवादिभेदेहेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविघ्ननेन परमात्मना परमा-
म्यानुसन्धानमुच्यते—यो मां इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्य-
विषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । ततोऽपि विपाकदशापन्नः,
प्रथमदशातोऽधिकं विपाकदशां प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनां परमा-
त्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं स्मारयति—मम साधर्म्यमिति ।
उपागतः बुद्ध्या प्राप्त इत्यर्थः । नष्टासाविदानीं मुक्तः, पुण्य-

नन्वसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे प्रवृत्तः कथं स्वगतसा-
म्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याभ्यस्तया च स्वव्यतिरि-
क्तात्मवर्गमीक्षते? इत्यत्राह—एकस्मिन्निति । एकजातीयेषु पदार्थ-
वैकल्ययुक्तदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तथा-
त्वेनानुपेक्षितं भवतीति भावः । 'सर्वभूतस्थम्' इत्यादेशः साम्य-
मेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेतन्नैकदेशं पूर्वोक्तप्रकरणग्रन्थं
चोदाहरति—सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—'सर्वत्र समदर्शनः'
इति सर्वेषामात्मनां परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते, तदेव 'सर्वभूतस्थं'
इति प्रपञ्च्यते । अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिन्नेव तेषां
स्थितिदर्शनेमिहापेक्षितम् । न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम्; येन
तथाविधपरमात्मानुसन्धानमुपदिश्येत । न च जीवात्मयोगो-
पयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविषयत्वात् ।
न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि 'यो माम्'
[६।३०; ३१] इति विशेषनिर्देशाद्युक्ते कद्रव्ये प्रतिपादितु-
मुचितत्वात्; अस्य परमात्मविषयत्वे 'यो माम्' इति श्लो-
क्येन मात्रया पौनरुक्त्यं च स्यात् । 'योऽयं योगः' [६।३३] इत्ये-
तदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु परस्परधाराधेयभावः ।
प्रागपि 'विद्याविनयः'—[५।१८] इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् ।
अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

पापविघ्ननेन साम्यप्रतिपादनाय "निरञ्जनः" इति श्रुतिवशात् ।
"तदा बिद्वान् पुण्यपापे विद्वन् निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [सु. उ.
३।१।३] इति हि सा; 'यो मां पश्यति' इत्यनुवादेः तत्सिद्धौ हि
भवति । सा कृतः? इति शङ्क्यां साम्यं तावदुपात्तश्रुत्यादिसिद्धम् ।
तदनुसन्धानं च विहितम्; तत्तच्च तदनुवादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय
मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्येवा-
न्तरवचनव्यक्तिभेदो दर्शितः । परमात्मनः सर्वव्यापित्वा सर्वेषां
परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिक्षेप स्वरसतो जायते; तत्रान्तर प्रकर-

णादिवशादनुचितम् । तत्तच्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् ; तदप्यनुक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनो-
न्येषो च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छङ्कायामाह— अन्योन्येति ।
अन्यतरदर्शनेनान्यतरदर्पति । एकव्यक्तिदर्शनेन व्यक्त्य-
न्तरमपीत्यर्थः ।

‘तस्याहं’ इत्यादौ न तावत्प्रश्ननिषेधः क्रियते, निलतया बहुप्रमाणप्रतिपादितभोर्गोविश्वयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्, ‘तस्य न प्रणश्यामि’ इत्यादिपरस्परप्रतिपौगिनिर्देशानुपपत्तेः । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्ययनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति ।

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— सर्वभूतस्थितिमिति । सर्वभूतस्थयामात्मानं परमेश्वरम्, सर्वभूतानि चात्मनि परमेश्वरे, तं च परमेश्वरं चतुर्मुखब्रह्मतुणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तम्—
‘आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्पथि चात्मानि’ [भाग. ३।२।४६] इति । ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ इति च ॥ २९ ॥ फलमाह— यो मामिति । तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमबहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्रक्तो भवति । सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः, एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च ‘सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं ब्रह्मस्यम्’ (.... बहोऽस्म्यम्) इति गारुडे ॥ ३० ॥

६ आ. प्र. वी.— एवं युञ्जति । योगप्रकरणस्य फलक-
नेनोपसंहृतत्वात्किमुत्तरेण ? इत्यत आह— ध्येयमिति । ननु ‘मन्त्रितो युक्तः’ [६।१४] इत्यादिना ध्येयसुक्तमेव, सत्यम् ; तथाप्युक्तमाधिकारिणो ध्येयमनेनोच्यते इत्यदोषः । आत्मानं स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह— सर्व्वेति । कुतोऽप्य-
मर्थ इत्यतः पुराणसमाख्यानवित्याह— तच्चेति । ‘सर्व्वे ल सम-
श्नः’ इत्यस्योक्तार्थेतां गीतासम्मत्योपादायति— सम-
मिति ॥ २९ ॥ किञ्चित्पदार्थानुवायेन फलप्रतिपादकं, उत्तराकाशमप्यस्य भगवद्विषयत्वं ज्ञापयतीति भावेनाह—

फलमिति । अस्य ध्यानविशेषस्येति शेषः । ननु भगवांस्तद्ब्रह्मादी
न सर्वान्प्रति नित्यो तत्कथमेतत् ? इत्यत आह— तस्येति ।
कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह— सत्यपीति । अविद्यमा-
ननाथोऽयमिति श्रुत्ये प्रसिद्धिः ; एवं सत्यपि श्रुत्येऽन्यत्पत्ति-
यमानभृत्योऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः । एतदुक्तं भवति-
विद्यमानस्यापि स्वयोग्यव्यापाराकरणसादृश्यादुपचारेणा विद्यमा-
नता । प्रकृते तु तत्पात्ताभावात् ‘न प्रणश्यामि’ इत्यादिरूपोप-
चारश्चायम् । अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति । अत्र पुराणसम्मति-
माह— उक्तं चेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मैकत्वदर्शनं प्रदर्शयते— सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादिन्यात्मैकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ तस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते— यो मामिति । यो मां बाह्यदेवं सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रण-
श्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति न परोक्षीभवति ; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रकाश एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वैकात्मकत्वदर्शीत्येतत् ॥ ३० ॥

८ वं. ब्र. गि.— नष्ट कथं योगादात्यन्तिकमुल्लघातिः त-
स्यास्तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थानैकफलत्वात् ? इथा-
नङ्कय, तद्वाक्यमेव योगस्य तत्फलकत्वमिति दर्शयन्त्यर्थं शु-
द्धस्वप्नपदार्थज्ञानहेतुत्वमाह— सर्वभूतेति । योगयुक्तामा यो-
गेन युक्तः समाहितोऽतिनिर्मलीकृत आत्मा मनो यस्य स त-
थोक्तः स्वात्मानं आधिक्यदेहादियदित्येच्छेदशून्यतया सर्वभू-
स्थं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तर्गतरिषु तिष्ठत्यधिष्ठानतयेति

तथोक्तम् ; तथा सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनि स्वात्मनि अथ-
स्ततया पश्यति । अत्र हेतुः— सर्वत्र समदर्शनः सर्वत्र प्रपञ्चे
समं निर्विशेषं ब्रह्मैव पश्यतीति तथोक्तम् । अनेन स्वात्मकल्पि-
तब्रह्मादिस्थावरान्तजगद्वस्तुतत्त्वैकचित्प्राप्तरूपशुद्धलम्पदा-
र्थज्ञानं प्रदर्शितम् ॥ २९ ॥ अथ शुद्धतत्पदार्थज्ञानं दर्शयति—
यो मामिति । यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थं मायिकदेहादिप-
रिच्छेदशून्यतया सर्वत्र प्रपञ्चे तद्गुणानुस्यूतं पश्यति, तथा सर्वं

च प्रपञ्चज्ञातं मर्यादोपितं पश्यति, तस्य ब्रह्माद्वैतदर्शिनः अहं न प्रणश्यामि ईश्वरः कथिन्मद्विज्ञोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि; स एवाहमिति यावत् । स च मे न प्रणश्यति मद्रिः, कश्चित्स जीव इति मदीयपरोक्षज्ञानविषयो न भवति । अहमेव न इति यावत् । तदेतद्भगवानेवाप्ये स्पष्टीकरित्वयति—‘ज्ञानी त्वासैव मे मतम्’ [७।१८] ‘प्रियो हि ज्ञानि-

नोऽन्यमहं स च मम प्रियः’ [७।१७] इति । तथा च द्वयो-
रप्येकात्मत्वादात्मातिरिक्तस्य च मियपदार्थस्याभावात्स्वार्थ-
हितवर्तित्वमनुक्तसिद्धमिति भावः । तदेवद्भगवन्ता (शं.) भाष्य-
कारेणोक्तम्—‘द्वयोराल्मैकत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः मिय
एव भवति’ इति ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०—एतादृशस्य योगिनो ब्रह्मसुखाविभावि वामदेवत्वसर्वात्मभावो भवतीत्याह । गुह्यः असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्द्विविधः अक्षरब्रह्मविषयको भगवद्विषयकश्च, तत्र पूर्वस्य फलमाह भगवान्—सर्वभूतस्थितिमिति ।
सर्वभूतस्थितमात्मानं पश्यति, सर्वभूतानि च स्वात्मनि अवस्थानेन कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनेन वा पश्यति;
तथा चानन्दशांशाविभावि भगवदात्मकत्वेन शस्य व्यापकत्वं प्रकटीभवतीत्यर्थः । द्वितीयस्याह—ततोऽपि गुह्यतरम् ।
वासुदेवं मां योगज्जघर्षेण पश्यति सर्वभूतानि स्वं च मध्यवस्थानेनाभेदेन च पश्यति “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ”
[छां. उ. अ. ६. खं. ८-१६] वासुदेवं सर्वं [अ. १९] अखण्डं कृष्णवत्सर्वं “स आत्मा तत्त्वमसि” [छां. उ. अ. ६. खं. ८-१६]
‘योऽहं सोऽहं, योऽहं सोऽहो’ इति अनिरुद्धतिवाक्यात् । तत्राभेदोपासना तामसी, काचित्तान्त्रिकीत्येव वक्ष्यति
। एकत्वेन पृथक्त्वेन [९।१५] इत्याहो । अतस्ततो विभिद्याह—तस्याहं न प्रणश्यामीति, नादृश्यो भवामीत्या-
ह । स ममादृश्यो न भवति आनन्दाविभाविरूपेण चतुर्गुणादिरूपो भूत्वा प्रत्यक्षं कृपादृष्ट्या तमनुगृह्णामी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.—ब्रह्मसंस्पर्शसुखं स्पष्टयति—सर्वभूत-
स्थितिमिति । योगयुक्तात्मा भगवत्संयोगयुक्त आत्मा सर्वत्र संयो-
गविप्रयोगभावे समदर्शन आत्मानं भगवन् सर्वभूतस्थं विप्रयो-
गावस्थायां च पुनरात्मनि भगवत्स्वरूपे संयोगावस्थायां सर्वभू-
तानि सेवास्थितानि ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । एतेन भगवत्स्वरूप-

ज्ञानात्मसुखलुक्तमिति भावः ॥ २९ ॥ एवं स्वरूपज्ञानफलमाह—
यो मामिति । यः सर्वत्र जीवेषु वियोगावस्थायां मां पश्यति,
संयोगावस्थायां मयि सर्वं पश्यति, तस्याहं न प्रणश्यामि न
कदाचिदपि वियुक्तो भवामि । स उ मे मत्तः न प्रणश्यति न
वियुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०—द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह—सर्वेति । ‘सोपाधिनिर्मुखाधिरक्ष द्वेषा ब्रह्म-
विदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वविद्या निरुपाह्वयोऽनुपाधिकः’ इति वार्त्तिकोक्तरीत्या सम्प्रज्ञाते आत्मनः
सर्वारम्भमनुभञ्जयोगी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असम्प्रज्ञाते सर्वाणि
भूतानि ब्रह्माद्वैतस्वपर्यन्तानि आत्मन्येकतां गतानि रज्ज्वामिवाध्यस्तसर्वदण्डधारादीनि तद्वत्पश्यति । योग-
युक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह—सर्वत्रेति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु
भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शने यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः । तथा च श्रुतयः “यस्तु सर्वाणि भूतानि
आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।” [ई. उ. ६] “सर्वेश्वरात्मा भवति ।”
[मैत्रै. उ. ७।२] “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्ममे कित्वा वत ।” “इदं सर्वं पश्यमात्मा” [बृ. उ. ४।५।७]
इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यत्तु ‘यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत
इति योगिसमदर्शनात्मात्मैक्यसाधिकाधिगणितुको । यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा
जडविषयेकेन सर्वानुस्यूतचित्तन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः’ [मधुसू.] इति; तत्र । “समाहितो भूत्वा-
ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ।” [बृ. उ. ४।४।२१] “ततस्तु तं पश्यति (तं) निष्कलं छायायमानः” [सुं. उ. ३।१।८]
इत्यादिश्रुतिभिः समाधिष्येष्टात्मापरपर्याययोगात्मात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादानात् “ तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिवर्जं
(-विगम्यं)” [ये. उ. ६।११] “विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्” [कठो. ६।१८] इति लिङ्गाच्च ज्ञानयो-
गयोः समुच्चयावगमात् । न च श्रोतं यौक्तिकविवेकमात्राज्जडाजडयोर्देहात्मनोः पृथक्करणं सम्भवति; सोपाधिक-
भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसम्भवात् । आदर्शाधिनिवृत्तावपि प्रतिविम्बादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः । अतए-
वाधिष्ठानज्ञानदाढर्यं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनेनमानयासेनैवोपपद्यत इति निरस्तम् । योगं
विनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासम्भवात् । यदाह दक्षः “स्वसंघेयं (स्वयं वेद्यं) हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीमुखं (मैथुनं)
यथा । अयोगी नैव जानाति जात्यन्वो हि यथा वटम्” [द. स्म. ७।२४] इति । यत्तुक्तं भगवदेवमुच्यतेः
‘ब्रह्मविदः कुत्रापि योगपेशां न व्युपादद्यान्मभूतुः’ इति । तत् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [प्र. सू. १।१।१]

इत्यत्राथशब्दमुचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतं शमाद्युपेतसमाधिमहद्भोक्तमिति न दोषः । 'द्वौ क्रमौ' इति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमे " नान्यः पन्थाः " [खे. ६।१५] इति श्रुतिवाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किञ्च योगप्रकारेण योगानपेक्षमार्गान्तरप्रतिपादनमसङ्गतम् । न च तत्सूचकोऽत्र कश्चिच्छब्दो वर्तते सम्भवति वा, उक्तयुक्तेः; अतो 'यो वा समदर्शनः' इति वापदाध्याहारोऽयसङ्गत इति दिक् ॥२९॥ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह— यो मामिति । सर्वत्रात्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः । यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति, सर्वं चात्मनि पश्यति, तस्य योगिनः ज्ञात आत्मा न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति, ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरोभवति । सङ्कलप्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासम्भवादित्यर्थः । ननु कार्यकारणसङ्घाताभिमानिना शुक्तिरूपवद्ब्रह्मण्यस्य तेन तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म मा तिरोधायि, बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात्; ब्रह्मदृष्ट्या तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशङ्क्याह— स च मे न प्रणश्यतीति । स च बिद्वान्मे मम न प्रणश्यति न तिरोभवति, मदभिन्नत्वात् । भवेदेतदेवं— यदि जीवो मयि अन्व्यस्तो वा मम विकारो वा भवेत् तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः, " तत्त्वमसि " [छा. उ. ६।८ — १६] " अहं ब्रह्मास्मि " [बृ. उ. १।४।१०] " अयमात्मा ब्रह्म " [बृ. उ. २।५।१९] इत्यादि-शास्त्रात् । तस्माद्युक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

जीवमुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः; न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबन्ध्यत इत्यर्थः ॥३१॥ किञ्चान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवापसीयतेऽनयेत्युपमा, तस्या उपमायां माय औपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन । स च किं समं पश्यति ? इत्युच्यते— यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाञ्छन्द्वाथैर् । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा, तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वार्धेनानुद्योत्तरार्धेन फलविधिरिति मत्वाऽऽह इत्येतदिति । रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैश्वर्यसम्भवेऽपि तामङ्गीकृत्य ज्ञानं स्तोति—सर्वेति । प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यसुखार्थः ? प्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥ स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसक्तानुक्तं—

किञ्चेति । अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्मा च तदौपम्यं च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विवर्णिति—किमित्यादिना । विकल्पार्थत्वं वारयति—वाशब्द इति । उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलषति न कस्यचिदिति । किमपेक्षया तस्य परमत्वं ? तत्राऽऽह—सर्वेति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— ततोऽपि विपाकदशायाह—सर्वेति । योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसङ्कुचित-ज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी ऋत्थानकालेऽपि गी. ७३

यथातथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति, स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—तृतीयोऽपि काष्ठमाहत्याह—तत् इति । अकर्तव्ययत्नाकारेणेश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वलोकोक्तम्, 'सर्वभूतस्थितं' इत्यनेन तु कर्मसाधिव्यापेक्षविधुस्त्वात्, असङ्ख्यनिष्कानाकारतया साम्याद्वसन्धानम्, तत्तत्कारप्रभावेन च व्युत्पन्नकाष्ठेऽपि स्वर-सतस्तथाविधानुसन्धानानुवृत्तिहेत्येतदुच्यते । 'यो भजति ... स सर्वथा वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदो सिद्धः, न च समाधि-दशायामेव यथातथा वर्तमानत्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थितेन पर-मात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वस्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेक-प्रकारत्वावुसन्धानं तन्नाशोरात्मनः स्वरूपेण न सम्भवति । यमेतत्त्व परिशुद्धात्मनो व्याप्तिः "वालाग्र" इत्याश्रम्य "स चान-न्त्याय कल्पते" [थे. उ. ५।५] इति श्रुतिसिद्धा । सूत्रञ्च "प्रदीपवद्वाशस्तथाहि दर्शयति" [ब्र. सू. ४।४।१५] इति, अतोऽप्यापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुं असंयुक्तित-द्धानाकारतयैकत्वमास्थित इत्युक्तम् । प्राक्तनभेदपरित्या-

गेन—कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसंसर्गकृतज्ञानतारतम्यरूपभेदप-रित्यागेनेत्यर्थः । अनेनैकत्वोक्तेः स्वरूपभेदनिरासायैव परिहृ-त्म् । सर्वात्मनो ब्रह्माष्टयविसद्वत्त्वविषयस्याप्येकत्वोक्तिश्च घटते । आस्थितसद्वत्त्व तात्पर्यार्थः सुहृदमिति । ततश्च व्युत्पन्नकाले-ऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहहेतुसुतसंस्कारप्राप्त्यै सूचितम् । 'यो भजति' मत्समात्मावलोकनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः । 'सर्वथा' इत्यस्य लौकिकक्रियान्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः । 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिनार्थः, तस्य योगयोगिसा-धारणत्वात् । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिर्बुद्धिरित्यभिप्रायेणाह मामे-व पश्यतीति । जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनं ? इत्थ-न्नाह—स्वात्मनीति । व्युत्पन्नकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परेषामपि तथात्वसिद्धेः फलतत्त्वो-क्तिरियम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—ततोऽपि काष्ठमाह—आत्मैति । स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसङ्ख्यचित्तज्ञानैकाका-रतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखम-सम्बन्धसाम्यात्समं यः पश्यति, परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः । स योगी परमो मतः परमयोगकाष्ठो गतो मतः ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रबलदुःखहेत्वाग्रेऽपि निर्विकारत्वा-पादेन योगविपाककाष्ठभूतं कर्मज्ञानतारतम्यप्रयुक्तसुखदुःखता-रतम्यनिश्चयानुसन्धानरूपं चतुर्थी दशमाहेत्याह—ततोऽपि काष्ठमाहेति । 'आत्मनोपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनाऽन्यथाः, सममित्यनेन पौनस्त्यप्रसङ्गात् । अतः सर्वत्रात्मनोपम्येनेत्यन्यथाः उपमाशब्दस्तुल्यवचनः । तस्य भाव औपम्यं सर्वेषामात्मनां पूर्वोक्तेन देहविलक्षणत्वादिसाम्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतदेव काकाक्षिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्याश्रान्यनितम् । सर्वेषामत्य-

न्तिविषमतया उपलक्ष्यमाणसुखदुःखान्वयसाम्यभ्रमव्युदासम-व्यतिरेकसाम्यानुसन्धानं दर्शयति—असम्बन्धसाम्यादिति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निश्चयोजनत्वादिहाभिप्रायमाह—परेति । परपुत्रजन्मादेः स्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेव परेषु यथा न सम्बन्धः तथा स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह परमयोगकाष्ठो गतो मत इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्तादक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.—एतेदेव स्पष्टयति—सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मध्येव वर्तते । एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमि-त्यर्थः । तथापि प्रायो नाधर्मं करोति; कुर्वतस्तु महच्छेदुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च 'कदाचिदपि नाधर्मं बुद्धिर्विष्णुदृष्टा भवेत् । प्रमादान् कृतं पापं स्वल्पं भस्मीयविद्ययति ॥ आदिराजै-स्तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् । बाहुल्यात्कर्मणस्तोषां दुःखसूचकमेव तत्' इति ॥ ३१ ॥ साम्यं प्रकाशन्तरेण व्याचष्टे आत्मोपम्येनेति ॥ ३२ ॥

प्र. श्री.—'यो मां' [३०] इत्युक्तमेव पुनः किम- 'ह' एतदेवेति । 'एकत्वमास्थितः' इत्यस्या-र्थमाह—एकत्वमिति । 'मयि वा साक्षात्कारं वा वर्तमानोऽपि' इत्यपन्यास्याननिरासार्थमाह—स-र्वैति । न्यायेन बाह्यकारणं वेद्यर्थः । अपन्यास्यानेन बाल्यप्र-यो न युक्त इति भावः । भगवन्तं भजतो घर्माचरणे सर्वेषां दुः-कश्चिकरमिति श्रुतीतिनिरासायाह—एवमिति । अयमन-

णेऽपीति शेषः । ज्ञानफलं मोक्षः । आनन्दहासादिकं तु विद्यत एवेति भावः । ननु ज्ञानिनो मोक्ष एवापेक्षितः, सोऽधर्माच-रेऽपि न प्रतिबध्यते चेत्, तत्किमधर्मं करोति ? इत्यत आह—तथापीति । सर्वेषां प्रकरणे सर्वथा वर्तमानोऽपीत्यु-क्तमुक्तमित्यत उक्तम्—प्राय इति । एतेन 'नदीदृष्टस्य मृगेष्वेष्टता संभवति' इति परकीयसमस्तद्वयावस्थानदृग्गमपि निर-स्यते इति भावः । अतः एव तत्तथाभावश्चैवनात् । कृतो न

करोति ? इत्यत आह—**कुर्वतस्त्विति ।** अत्र प्रमाणमाह—**आह चेति ।** कियन्महदिति शेषः । कर्मणः प्राग्वहस्य बाहुल्यात् प्राग्वत्यात् । लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविक्षेपादिति वा ॥ ३१ ॥ 'सर्वत्र समदर्शनः' [५।२९] इत्य-

स्यान्यथाख्याख्यानमितोऽप्यसदिति भावेनाह—**साम्यमिति ।** साम्यदर्शनम् । समदर्शन इत्युक्ते किं योगवायादिवद्भवति सम्यग्दर्शनमित्याकाङ्क्षायामेकत्वमास्थित इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवर्तिविषयताऽपि व्यासष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—**सर्वभूतस्थितमित्यादिना ।** सर्वथा सर्वप्रकारैर्वैतमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि विष्णौ परदैवते वर्तते नित्ययुक्त एव सः । ॥ मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिविध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च—**आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव आत्मौपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! ।** किं पश्यति? इत्यत्रोच्यते—**यथा मम सुखमिष्टं तथा प्राणिनां सुखमनुकूलम् ।** वाशब्दश्चार्थः । यदि वा यथा च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं तथा सर्वप्राणिनामनिष्टं प्रतिकूलमित्येव सौपम्येन सुखदुःखे चानुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिमतः; चिन्तित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं शुद्धतत्पदार्थज्ञानमुक्त्वा वाक्यार्थज्ञानं दर्शयति—**सर्वभूतस्थितमिति ।** सर्वभूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं त्वमवलक्ष्येणैकत्वमास्थितो यो भजति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रतिपद्यते, स योगी मयि नित्यशुक्तस्वरूपे वर्तते जीवन्मुक्तः कृतकल्पो भवति । न तस्मिन्निधिनियेषाणां प्रभवतीत्याह—**सर्वथा वर्तमानोऽपीति ।** लोकादग्रहार्थं कर्म कुर्वन्सर्वत्रन्यथा कुर्वन्वा न हीयते; यदाह—**'निर्लेगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को नियमः'** इति ॥ ३१ ॥ एवञ्च स्वतत्त्वज्ञानो योगी द्विविधः परमोऽपरमश्चेति । तत्र परमं योगिनं दर्शयति—**आत्मौपम्येनेति ।** तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां युगपदभ्यासात् दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकजीवन्मुक्तिसुखमनुभवन् प्राग्वच्चवशात् समावर्धस्थाने आत्मौपम्येन आत्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं सगं यः पश्यति, स्वस्यानिष्टं यथा न सम्पादयति तथा परस्यापि द्वेषान्मर्यादा; एवं स्वस्येव परस्यापीष्टं यः सम्पादयति, रागशून्यत्वात् । ॥ योगी परमो मतः । अथादितदन्यो योगी केवलतत्त्वज्ञानमात्रवान् मनोनाशवासनाक्षयरहितो जीवन्मुक्तिसुखमजानन् विक्षिप्तचित्ततया दृष्टदुःखमनुभवन् देहपाते कैवल्यभ्यासपरम इत्युक्तं भवति । तत्प्राप्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणामभ्यासोऽन्यत्र विधेय इव भिन्नायः । तदभ्यासप्रकारेणैव वासिजजीवन्मुक्तिक्रमपरिणतिषु प्रपञ्चितः सङ्गहेण प्रदर्शयते—**'इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीयचिदानन्दब्रह्मात्मनि कल्पितम्, आत्मैवैकः परमायं, स एवाहम्'** इति ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । प्रदीपज्वालास्तनानन्दद्वितस्तनारूपेण निरन्तरं परिणममानस्य मनसो वृत्तिरूपपरिणामस्थानेन निरोधाकारपरिणामो मनोनाशः पूर्वापरपरामर्शो विना सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिद्विविधोपस्थे दृष्टिचित्तगतः संस्कारो वासना, पूर्वपूर्वाभ्यसेन चित्ते वषट्पमात्रात् । तस्य ज्ञानो नाम विवेकजन्मचित्तप्रसा-

मवासनादाख्येन बाह्यनिमित्ते सत्यपि क्रोधाद्यनुत्पत्तिः । एते च तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाः परस्परं कार्यकारणभावाः पन्नाः । तथाहि—**तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति दश-शृङ्गादाविव प्रयोजनाभावेन धीष्टव्युत्पादाधिरिच्यनमिरिषि मनो नश्यति ।** नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यनिमित्तस्याप्रतीतो वासना क्षीयते । क्षीणार्था च वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिष्टव्युत्पद्यनमनो नश्यति । नष्टे च मनसि शम-दनादिस्मरप्या ज्ञानमुदेति । एवमुत्पत्ते तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपवासना क्षीयते । क्षीणार्था च वासनायां प्रतिबन्धाभावात् तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परं कार्यकारणभावो ज्ञेयः । अत एतं त्रयोऽपि युगपदभ्यस्ता एव फलदाः, न स्वेकैकशोऽभ्यस्ताः, शाकसुपौदनानां मिलितानामेव भोजननिर्वाहकत्ववन्मिलितानामेवैषां फलनिर्वाहकत्वात् । स चाभ्यासश्चिरमदृष्टेयः, 'जन्मान्तररश्ताभ्यस्ता राम ! संसारमनृतिः । सा चिराभ्यासयोगेन न विना क्षीयते कचित्' इत्युक्तेः । अत्र चाभ्यासे प्रयोजनानुसारेण गुणप्रधानमनोऽस्ति । शुभुज्ञो हि पुरुषस्य विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरिति द्वे प्रयोजने । तत्र विदेहशक्त्यर्थिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं, मनोनाशवासनाक्षयादुपसर्जनम्; जीवन्मुक्त्यर्थिनस्तु मनोनाशवासनाक्षयो प्रधानं, तत्त्वज्ञानुपसर्जनमिति विवेकः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासानानुपायः प्रसिद्धः । मनोनाशस्य तु योगाभ्यासः, स तु निरुपितः । वासनाश्रयस्य तु प्रतिकूलवासनोत्पादनम् । द्विविधा हि वासना—मलिनता शुद्धा चेति । मलिनाऽपि द्वेषा बाह्याभ्यन्तरभेदेत् । बाह्यविषयिका बाह्या, सा च लोकशास्त्रदेहवासनादिभेदाद्बहुविधा । आभ्यन्तरा तु कामक्रोधायासुरसम्पदप्राप्त्य मानसी । शुद्धवासना तु वैधी सम्पत्तिः । सैव शुद्धवासना मलिनवासना श्रपणीया । विस्तररसाक्रे दृश्यः । तत्रैतद्विभिन्नस्य स योगी विरमो मत इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.—मनश्चञ्चलस्थिरमित्युपभ्रूय निर्विशेषे चित्तस्थैरे दुःशकमिति मन्वास्तदुपायबुधसया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति—एतस्येति । तत्प्राप्त्युपायं श्रुत्पुरुषेति सम्बन्धः । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्यैव सम्पाद्यतामित्याशङ्क्याऽऽह प्रसिद्धमिति ॥ ३३ ॥ कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—कृष्णेतीति । कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह भवेति । ऐहिकामुष्मिकसर्व-

सम्पदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रमथ्यतां क्षोभयति । तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति—विक्षिपतीति । दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाकटुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । अन्त्येष्टत्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्च दृढमिति । तन्नुनागे वरुणपाशान्दितो जलचारी पदारथोऽन्त्यन्तदृढतया हेतुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति—यथेति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन इति जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तमिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु सर्वेष्वाम्नु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्त्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानैकाकारतया निदोषतया ब्रह्मतत्त्वसम्बन्धेनेतरासम्बन्धेन च साम्यं लोकचतुष्टयेनोक्तम्, अत्र लोकाद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तित्वस्तुतिचतुर्थलोकाम्यां तु दृढतद्वत्तत्साम्यानुसन्धानमलक्ष्यद्वयोक्तिरित्येकं । योगाभ्यासविधिबन्धुर्वा योगी चोक्तः । अथ प्रायुक्तमेव योगसाधनं विशदं ज्ञातुं पुनरुद्धेन उवाच—‘योऽयमिति । देवैत्यारम्य अनुश्रुतेष्वित्यन्तमनाशुचितसुदृढविपरीतावसना साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनायम् । परस्परवैषम्यं देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवेश्वरभेदेन कर्मवश्यत्वाकर्मवश्यत्वादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्तमिन्नतयेति—नह्यत्र खण्डमुपहादिवत् भेदकवर्ममात्रं; किन्तु विरुद्धस्त्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । एतावन्तं कालमिति । ‘कालाध्वनोरल्पतर्कयोगे’ [अष्टा. २।३।५] द्वितीया । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येनेति, चःसाम्यद्वयसमुच्चयार्थः । अकर्मवश्यतया चेश्वरसाम्येन चेति कश्चिपाठः । तदा पूर्ववत्कार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वशङ्क्यार्थः । द्वितीयास्तु पूर्ववत् । ज्ञानपुरुषावैषम्ययोः कर्मवैषम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयेल्लेनेनैव तयोपि निवृत्तिसङ्गः फलित इति तयोरेतदुपादानम् । त्वया प्रोक्तः स्वतः सर्वज्ञेन त्वयैव हेतदनुसन्धातुं प्रवक्तुं च शक्यमिति भावः । ‘अहं न पश्यामि’ इति अनादिभेदानुसन्धाना-

नञितचित्तबाहं न पश्यामीति भावः । स्थिरां स्थितिं चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । ‘मधुसूदन !’ रजस्तमोमयप्रबलविरोधिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशेति भावः । ‘चञ्चलं हि मनः’ इत्युत्तरवाक्यानुसन्धानेन मनस इत्यध्याहृतम् ।

हीति विपातस्य यादवप्रकाशोकाद्विद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं वात्र हेत्वर्थत्वमाह—तथा हीति । हेतुभूतं च चलत्वं सम्प्रतिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलस्त्वभावत्वमत्र चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयितुं अनवरतेत्यादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह—पुरुषेणेति । प्रमाथि प्रमथनशीलम् । प्रमथ्य व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । बलवच्छब्दः प्रमथनक्रियाविशेषणं वा बलवत्त्वात्प्रमाथीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण बलात्प्रमथ्येत्युक्तम् । वैपरीत्ये दाढयैमित्याह दृढमन्यत्रेति । ‘तस्व’ इति पतमाशाभिप्रेतमाह स्वाभ्यस्तेति । तद्विपरीताकारिति अनन्यस्तत्पुं इत्यर्थः । स्थापयितुं स्थापनार्थम् । दार्शनिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वं प्रदर्शनाय प्रतिकूलेत्यादिकमुक्तम् । मनोनिग्रहोपायदुर्बलत्वज्ञापनाय वायोर्भेदेर्निग्रहाहसम्भावार्थं च व्यजनादिनेवेत्युक्तम् । एवं दुष्करत्ववचनं न प्रतिषेधार्थम् । किन्तुपापपरिप्रक्षार्थमित्याह मन इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि; मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ उक्तं च—‘मनसश्चञ्चलत्वादि स्थितियोगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासाच्च शक्यं स्याद्वैराग्यादा न संशयः’ इति व्यासयोगे ॥ ३४ ॥

६ अ. प्र. दी.—साम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात् एत-
स्येति कस्य परामर्शः ? इति न ज्ञायते, अतस्तत्प्रदर्शनाय
व्यवहितानां पदानामन्वयमाह—एतस्येति । योगस्य प्राचा-
न्येन साम्यस्य तु तृतीयस्याप्राधान्येन प्रकृतत्वादिति भावः ।
चञ्चलवारित्यस्यान्यो धर्मी न प्रतीयतेऽतो योग एव सम्बध्य-

ते । तथा च साध्याविशिष्टतेत्यत आह—मनस इति । एत-
न्नोत्तरवाक्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥ अत्रागमं
वाह—उक्तं चेति । एतेन ‘असंशयं’ [६।३५] इति परि-
हारवाक्यमपि न्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वयोगिनामेतस्य यत्कोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुस्सम्पादतामालक्ष्य
शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन, एतस्य योग-
स्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः स्थितिं स्थिरामचञ्चलाम् ॥ ३३ ॥ प्रसिद्धमेतत्—चञ्च-
लमिति । कृष्णेति कथितं विवेकवर्धनस्य । योगिभक्तजनपापादिदोषकर्षणात्कृष्ण । न केवलमर्थस्य चञ्चलं
मनः, प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथनाति शरीरभिन्द्रियाणि च विक्षिपति नरं वशीकरोति । किञ्च
बलवन्न केनाचिन्नियन्तुं शक्यम् । किञ्च दृढं तन्तुनागवत् । तस्यैवम्भूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये
वायोर्वि सुदुष्करम् । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्तथा दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

८ वै. प्र. गि.—समेनद्वयदिष्टं योगमाक्षिपमर्जुन उ-
वाच—योऽयमिति । हे मधुसूदन ! साम्येन मनसो लयविक्षेप-
ग्रन्थत्वेनात्मिककारतयाऽवस्थानरूपेण योऽयं त्वया योगः
प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालावस्थायिनीं स्थितिं
विद्यमानतां न पश्यामि न सम्भावयामि । कस्मात् ?
मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतदेवोपादयति—चञ्चलमिति ।
मनोनिग्रहो हि योगः । स त्वन्त्यात्मसमावित एव । तथा
हि—न तावन्मनसः स्वतो निग्रहः सम्भवति, हि यस्मात्
चञ्चलं स्वभावचपलम् ; नापि परतः । परोऽपि हि किं देहे-
न्द्रियादिः किंवा आत्मा ? नावः, यतः प्रमाथि देहेन्द्रियाणि
प्रमथितुं क्षोभयितुं शीलमस्येति प्रमाथिः, अतो न देहेन्द्रिय-

निग्रहं मनः । नान्यः, यतो बलवत् आत्मापेक्षयाऽपि
बलिष्ठः निर्विकारमारमानं विकारीकृत्य पशुमिव नासिका-
प्रोतमितस्ततः समकर्षतो मनस एवात्मापेक्षया बलिष्ठत्वात् ;
अत एव श्रुतिः—“समानः सन्भूमीं लोकावतुलसञ्कति ध्या-
यतीव लेलायतीव” [वृ. व. ४।३७] इति । ततो नात्म-
नाऽपि निग्रहमित्यर्थः । ननु स्वतः परतो वाऽपि दुर्निग्रहस्य
मनसो मत्तचनगजस्यैव मदापायात्कालेन निग्रहो अभिव्यतिः
नेपाह—दृढमिति । प्रतिज्ञाप्रवर्धमानविषयवासनासहसा-
नुविकृतयोपचीयमानमनेककोटिजन्मभिरपि न कृशं भवतीत्य-
र्थः । अतो महाकाशे दोषूयमानस्य वायोर्षेलाञ्छल इव मनसो-
ऽपि निग्रहं निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

९ ब० त० दी०—उक्तलक्षणयोगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच द्वाभ्यां—योऽयं योग इति । निरोधः
चित्तस्य येन साम्येनोक्तः तदेव दुष्करतरं, यतः चञ्चलं मन इति । हीत्याग्नीध्रतौभिरप्रभृतीनां तथानाशस्य
दृष्टत्वात् प्रसिद्धिरुक्ता । यथाऽऽकाशे दोषूयमानस्य वायोर्षेटादिषु निरोधो दुष्करस्तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—उक्तमावसिद्धयर्थं साधनमर्जुनः पृच्छ-
ति—अञ्जेन उवाच योऽयं योग इति । हे मधुसूदन दुष्टनि-
राकरणसमर्थ ! अयं योगस्त्वया साम्येन सुखदुःखसाम्येन
स्वसाम्येन सर्वेषु प्रोक्तः । एतस्य योगस्याऽहं अभिमानयुक्त-
त्वान्मनसश्चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां निश्चलां न पश्यामि ॥ ३३ ॥

मनसश्चाञ्चल्यमेवाह—चञ्चलं हीति । हे कृष्ण सदानन्द !
मनो हीति निश्चयेन, चञ्चलं स्वभावत एव चपलम्, अन्यथा

सदानन्दोक्तौ कथं पुनः प्रभार्यमहद्युक्तः ? इति कृष्णेति
सम्बोधनेन ज्ञापितम् । किञ्च प्रमाथि प्रकर्षेण मनवशीलं
इन्द्रियक्षोभकम् । किञ्च बलवत्, अतिप्रबलं ज्ञानादिवचना-
साध्यम् । किञ्च दृढं स्वविषयानुरागाऽप्यागस्वभावम् । तस्य
मनसो निग्रहं वशीकरणं आकाशे दोषूयमानस्य स्वसुखार्थं
तापनिवारणाय गृहादिषु बायोर्वि निरोधनं सुदुष्करं सर्वथा
कर्तुमशक्यमहं मन्ये । यद्वा वायोः प्राणवायोर्गच्छतो निरोध-
मशक्यं मन्य इति भावः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायान्तरमुत्सयाऽर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं
योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहंसाप्राधान्येन सङ्ग्यासपूर्वकतया वर्णितः हे मधुसूदन ! तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोध-
रूपस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि ; मनसश्चञ्चलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपादयति—चञ्चलं हीति ।
प्रमाथि बहुदस्युदेकस्य प्रमथनशीलम् ॥ ३४ ॥

मनोनिग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ।

श्रीभगवानुवाच—असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैगम्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— श्रीभगवानुवाच—एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयमिति । असंशयं नास्ति संशयः ‘मनो दुर्निग्रहं चलं’ इत्यत्र हे महाबाहो ! । किन्त्वभ्यासेन तु-अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्दौर्गन्ध्यः तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्य, एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते, निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा, तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा, तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नमहोक्त्य प्रतिवचनमुत्थापयति—**श्रीभगवानिति** । कुत्र संशयादित्यं ! तत्राऽऽह—**मन इति** । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति ! तत्राऽऽह—**किन्त्विति** । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निदर्शयति—**अभ्यासो** नाम्नामिति । कस्याश्चित्समानप्रत्ययावृत्तिविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिविजातीयप्रत्ययानुत्तरितेति शेषः, चित्तस्येति षष्ठी प्रत्ययस्य तद्विकारत्वच्योतनार्था । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति—**वैराग्यमिति** । तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—**दोषेति** । विषयेषु तुष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्ण्यं जायते । निगृह्यमाणं निर्दिशति—**वि-**

क्षेपेति । तस्मिन्मूढी ते निरुद्धे मनोनिरोधेऽप्य किं स्यात् ? इत्यपेक्षायामाह **एवमिति** । अभ्यासहेतुवैराग्यद्वारा चित्तप्रचार-निरोधे निरुद्धवृत्तिं मनो विषयविमुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ३५ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुखमेतुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—**यः पुनरिति** । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वाधिमनूय व्याकरोति—**असंयतं** । पूर्वोक्तान्त्यव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे—**यस्त्वित्यादिना** । अन्तःकरणस्य स्वभावचे सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्यावता भवितव्यमित्याह—**यततेति** । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— असंशयमिति । चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः, तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनितामिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वपि दोषाकरत्वदर्शनेन जितवैतृष्ण्येन च कथञ्चिद्गृह्यते; असंयतात्मना अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तं मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.—अथाङ्गेन कण्ठोक्तमुत्तुवद् बुभुत्सितमुपायं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र ‘दुर्निग्रहं’ ‘चलम्’ इति पदद्वयमङ्गुलीकृतज्ञातेवत्तुवादरूपमाह **चलस्वभावतयेति** । ‘असंशयं’ इत्येतस्यमितिनिवदार्थोक्तीकारपरम् । तुषाब्धिमप्रेतं वि-
शेषं दर्शयति **तथापीति** । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रा-
क्यहेतुः स्यादित्यभ्यासविशेषं तत्फलं च व्यनक्ति **आत्मन इति** । नियतज्ञानरवजन्तत्वाकर्मवश्यात्वाल्लस्यदयोऽत्र गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः, तत्तथ ‘एतस्याहं न पश्यामि’ [६।३३] इत्युक्तार्थं विषयविशेषे व्य-

वस्थापयति—**असंयत—इति** श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवश्यावृत्तमभिव्याहारसामर्थ्याच्चात्र आत्मशब्दो मनो-विषयः । महाबाहुशब्दसम्बुद्धिस्तु चित्तमाह **महतापि बलेनेति** । ‘उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमः’ [पं. तं.] इति भावः । ‘मे मतिः’ इत्यनेन निस्सन्देहत्वं विवक्षितमित्याह **दुष्प्राप एवेति** । **उपायतस्तु वश्यात्मनेति** व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम् । तथाख्यानां पूर्वव्यादि । उक्तलक्षणं कर्ममात्रं मनो-निग्रहोपायः अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाज्ञतोयोक्तो इति भावः; यतमानेन योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । ‘गुणैश्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां तदा मुक्तिर्न युज्यते’ इति निषेधाद्वाह्ये ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—संयतेति श्लोकस्यैव प्रतीयते तन्नि-
वृत्यामाशङ्कं सूचयन् तात्पर्यमाह—न चेति । यथा मत्प्रसादः
स्वयमेव आन्तः शान्तो भवति तथा विषयैस्तुष्टं मनः कदाचि-
त्स्वयमेव नियतं भवति, किमभ्यासादिना ? इत्येतन्नैवेत्यर्थः ।

कुतः ? इत्यत आह—शुभेति । सदेति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
अनेनात्र शुभेच्छादिकमप्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिबीज-
त्वात्मनो नियमनस्य मुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति, असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चल-
मित्यत्र । किन्त्वभ्यासेन, अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययाद्युत्तिः । वैराग्यं दृष्टादृष्ट-
भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतुष्यं तेन वैराग्येण च शुद्धते विश्लेषरूपप्रकारश्चित्तस्य । एवं तन्मनो शुद्धते
निरुद्धयत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा तेन—अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतान्तःकरणोऽसंय-
तात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःस्वस्मरप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्मा तेन वश्या-
त्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमुपपादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि
प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽङ्गामुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

८ धें. ब्र. गि.—एनमाश्लेषं परिहरन् भगवानुवाच—अ-
संशयमिति । सम्यग्ज्ञातं मनश्चेद्विषयं, मनो निग्रहीतुं शक्य-
सीति सन्तोषेण सम्बोधयति—महाबाहो ! महान्तां साक्षान्म-
हादेवेन सर्वलोकेष्वेकेश्वरेण सह कृताह्वयो बहू यस्यास्येति निरति-
शयमुक्तं सूचयति । तत्र मनोनिग्रहं दुष्करं वदता वक्तव्यम्—
किं चतुरादीनां तत्तद्गोलकमात्रोपरोधरूपो यथा हठेन
निग्रहस्तथा मनसोऽपि हठनिग्रहो दुष्करः ? इति; किंवा क्रमेण
निग्रहो दुष्करः ? इति । आद्यमङ्गीकरोति—असंशयमिति । ब-
ले मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयं नास्ति संशयोऽत्र, सत्यमेवैतद्ब्रवी-
षीत्यर्थः । अन्यस्त्वसम्भवतीत्याह—अभ्यासेन स्विति । प्रव-
गात्मात्माप्रत्ययशुचित्त्वेणाभ्यासेन वैराग्यं च दृष्टादृष्टभोगे-
षु दोषदर्शनाभ्यासजन्यवैतुष्यरूपेण मनो शुद्धते निगृह्यते ।

तदेतत्पतञ्जलिना सूत्रितम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरो-
धः’ [पा. यो. १।१९] इति । यथा हि तीव्रवेगोपेतं नद्याः प्रवा-
हं सेतुबन्धेन निरुध्य कुर्यात्प्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवा-
हान्तरक्षुणाद्यते, तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवा-
र्य ध्यानाभ्यासेन प्रशान्तवाहिता संप्राप्यत इति क्रमनिग्रहः
सुकर इत्यर्थः । एवं च समाध्यासवैराग्ययोर्द्वारभेदात्सुख-
यः, श्रीहिवादिदेवैकद्वारकृत्वाभावादिति तत्सूचनाय वैराग्येण
चेति चकारः । यद्वा वासिष्ठानुक्तानां मनोजयोपायान्तराणां
समुच्चयार्थेनकारः । तथा हि तत्रोक्तम्—‘अभ्यात्मविद्याधिग-
मः साधुसङ्गम एव च । वासनायाः परित्यागः प्राणस्पन्दनि-
रोधनम् ॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल । सतीषु

युक्तिष्वेतासु हठाभियमयन्ति ये । चेतस्ते दीपस्तुष्टय विनि-
व्रन्ति तयोऽजैः’ इति ।

तत्राप्यात्मविद्या तावदुत्पत्त्यस्य मिथ्यात्वं दृढवस्तुनश्च परमा-
र्थस्वप्नपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्व-
गोचरोऽप्यु दृश्येष्ट मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवस्तु
च परमार्थस्वप्नपरमानन्दरूपे दृढवस्तुनि स्वप्रकाशात्वेन स्वागो-
चरत्वं बुद्ध्या निरिन्ध्रनाश्रितस्वयमेवोपशान्त्यति । यस्तु बोधि-
तमपि तत्त्वं न सम्यगुच्यते यो वा विस्मरति, तयोः साधुस-
ङ्गम एवोपायः । साधवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मरयन्ति
च । यस्तु विद्यामदादिदुर्बोधनाया पीडयमानो न साधून-
द्वर्तितुमुह्यते, तस्य पूर्वोक्तविशेषकवासनापरिप्रागप्राणा-
यामावुपायः । प्राणस्पन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोर्निरोधे
चित्तशान्तिसम्भवात् । तदुक्तम्—‘द्वे बीजे चित्तदक्षस्य
प्राणस्पन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्तं द्वे अपि नश्य-
तः’ इति ॥ ३५ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृह्यत इत्यन्वयस्य-
तिरेकाभ्यां द्रवयति—असंयतात्मनेति । अभ्यासवैराग्याभ्या-
मसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगशक्तिवृत्तिनिरोधो
दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इति मे मतिः । वश्यो वशवर्ती आत्मा
चित्तं यस्य तेन तु दुष्प्रेण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपा-
यत वक्ररूपादुपायात् योगोऽप्तात् शक्यः । असंयतात्मपदेन
“धच्छेद्वाङ्मनसी” [क्रो. ३।१३] इत्यादिशुलुक्तपूर्वपूर्वमू-
ढाद्वैराहित्यमुच्यते । वश्यात्मपदेन तत्साहित्यमिति विद्यारण्य-
त्वाभिधिव्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

९ व ० त ० दी०—एवं तदुक्तमङ्गीकृत्य तन्निग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां निग्रहो भवति ॥ ३५ ॥ एवं मनसो निरोधे साम्येन स योगो घटते, नान्यथेत्याह—असंयतात्मन इति ।
स्पष्टमेतत् ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—एवमङ्गीकृतञ्चलत्वादिकमङ्गीकृत्य
तन्निग्रहसाधनमाह भगवान्—श्रीभगवानुवाच—असंशय-
मिति । हे महाबाहो ! किमशक्तिसमर्थ ! मनो दुर्निग्रहं
चञ्चलं यद्ददति तदसंशयं निस्सन्दिग्धं तादृशमेवास्तु । तु

पुनस्तथापि कौन्तेय मदुक्तिविश्ववैतन्येन भक्तपुत्र ! अभ्या-
सेन यतो यतो निश्चलति [२६] इति पूर्वोक्तप्रकरणोऽप्यत्र हीन-
त्वज्ञानपूर्विकमप्युक्तमज्ञानेन चाञ्चल्यानुसरणप्रकारेण गृह्यते ।
च पुनः । तथा ज्ञानेन मत्सम्बन्धातिरिक्तो वैराग्येण गृह्यते

वशीक्रियत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ यो मनश्चञ्चलमिति ज्ञात्वा-
ऽभ्यासवैराग्ययोर्यत्ननिर्पेक्षः, स वाप्नोतीत्याह—असंयता-
त्मनेति । असंयतात्मना उत्कप्रकरणेऽभ्यासवैराग्याभ्यामसं-
यतः अवशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगो मत्संयो-
गात्मको दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यः । वक्ष्यात्मना तु

अभ्यासवैराग्यवशीकृतयत्नेन यतता मत्संयोगार्थं यत्नं कुर्वता
उपायतोऽवाप्नुं शक्य इति मे मतिः । अत्र स्वमतिवक-
थनेन मनुक्तिविशेषपूर्वकं यो यतत, तस्याऽवश्यं मया
संयोगः फलदानं कर्तुं मनोनिग्रहः करणीय इति
व्यजितम् ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच—असंशयमिति । यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां समुचित्वाभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते । तत्र अभ्यासो नाम कस्याश्चित्प्रभूतौ समानप्रत्ययावृत्तिः ।
वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु ससाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्यम् । तत्र यथा केदारिकः केदारेषु कुल्याजलं सञ्चार-
यन्नेकस्य द्वारं पिबायापरस्योद्धाटयति, तद्वद्वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्धा-
टयत इति द्वयोरेष्यावश्यकत्वम् । तथा च सूत्रम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ [पा. यो. २।१२]
इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना अजितचित्तेन, वक्ष्यात्मना जितचित्तेन, उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धावन्तराथं पश्यतोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।*

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

‘एवं’ इति रामानुजतत्त्वदीपिकाकारसम्मतः पाठः । ‘एतं’ ‘एवं’ इत्यप्यन्यत्र ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकाप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सङ्ग-
स्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम्, इति योगी योगमार्गान्मरणकाले
चलितचित्तं इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच—अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्वयु-
द्धया चोपेतः, योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य-
योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । कच्चित्किं न,
उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सञ्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ? किं वा न नश्यति
अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ? ॥ ३८ ॥ एतदिति ।
एतन्मे मम संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्त्वचोऽन्यः क्रुषिर्देवो वा छेत्ता
नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति, अतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नान्तमुत्थापयति—तत्रेत्यादिना ।
मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रश्ना पुनर-
वकाशं प्रतिलभ्योवाचेति सम्बन्धः । लोकद्वयप्रापककर्मसम्भवे

कुतो योगिनो नाशाशङ्का ? इत्याशङ्क्याह—योगाभ्यासेति ।
तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्रापितसम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्
मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्का ? इति चेत्, मैवं; अनेका-

॥—‘मानस’ एतदन्तरं ‘लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि । अनेकचित्तो विप्रान्तो (ऽविप्रान्तो) मोहस्यैव वधं गतः’ ॥
इत्यधिकः श्लोकोऽभिनवगुप्तादीकाग्र्ये ।

॥ अत्र संपूर्वाच्छीडे ‘एरच्’ (अष्टा. ३।१।५६) इत्यधिक निष्पन्नः संशयशब्दः कुशेयवह्नीभे द्रष्टव्यः । एतदिति द्विती-
यान्तं स्वीकृत्य एतत् प्रति यो मे संशयः तमिति केचिद्व्याचक्षते । अन्ये तु ‘एतं’ इत्येव पठन्ति । अविगीता ।

न्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धिरसिद्धिरित्य-
भिसन्ध्याऽऽह—**योगसिद्धीति ।** अभ्युदयनिकप्रेमसबहि-
र्भावो नाशो योगमार्गे तत्कल्लस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति
शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वेमेवाऽऽप्यन्तिकं संवृत्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह—**अश्रूयेति ।** तर्हि योगमार्गमाश्रयते । नेत्याह—
योगादिति । भरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठा-
नावकाशान्नावायुर्कं तत्तत्क्षान्तमानसस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
अश्रूयेति । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्तर्गम्य
विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

प्रश्नमेव विवृणोति—**कश्चिदिति ।** प्रशस्तप्रार्थत्वं
कश्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे—**किमिति ।** उभय-
विभ्रष्टत्वं स्पष्टयति—**कर्मैत्यादिना ।** वायुना छिन्नं

विशकलितमत्र यथा नश्यति तद्वदित्याह—**छिन्नेति ।**
नाशाशङ्कानिमित्तमाह—**निराश्रय इति ।** कर्ममार्गस्या-
वष्टम्भामात्रेऽपि ज्ञानमार्गावष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—**विमूढः सन्निति ।** नहि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्क्या,
फलाभिलाषं त्यक्तेश्वरे समर्प्यासमर्थे वा कर्मोद्धतिस्तो निर-
चारेण तद्वशावकासम्भवात् ; सर्वकर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां
त्यागाज्ज्ञानोपायाच्च विन्युतेनर्गप्राप्तिशङ्का युक्तिर्भावः ॥ ३८ ॥

यथोपदर्शितसंशयापाकरणमभ्युक्तो भगवन्तं प्रेरयाह—
एतदिति । गतोऽन्यः कश्चिद्विर्वा देवो वा त्वदीयं
संशयं च्छेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**त्वदन्य इति ।** अन्यस्य
संशयच्छेदुत्तुत्वावे फलितमाह—**अत इति ॥ ३९ ॥**

इ रा. भा.— अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं
यथावच्छ्रोतुमर्जुनः पृच्छति । अन्तर्गततात्पज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य
माहात्म्यं तत्रोदितम्, तच्च योगमाहात्म्यमेव । श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयत्नवैकल्येन
योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्छ्रितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाश्रमिव कश्चिन्न
नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वस्मान्महतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति,
तथैव कश्चिन्न नश्यति ? । कथमुभयविभ्रष्टता ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, यथावस्थितं
स्वर्गादिसाधनभूतकर्मफलभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्य-
प्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविभ्रष्टतया किमयं नश्यत्येव ?
उत न नश्यति ? तमेनं संशयमशेषतः छेदुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा स्वत एव
प्रश्यतस्त्वतोऽन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

५ वे. ता. चं.— एवं प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम्,
अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपन्नं
श्रोतुं पृच्छतीत्याह—**अथेति ।** योगमाहात्म्यसम्बन्धेन सङ्ग्रहलो-
कस्ययोगसिद्धिशब्दो व्याख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम्,
सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चिरन्तरमेकद्वयलोकावाप्तिः
पुनर्योगयोग्योनिरुक्तसम्भवः तद्वारा पुनर्योगयोग्यत्वं, तत्-
त्वापवर्ग इत्येवंरूपा । एषा च सिद्धिः अनितरसाधारणेन माहा-
त्म्येन । ननु 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादौ कर्म-
योगस्य माहात्म्यमुक्तम् ; अत्र तु तात्कलभूतयात्वात्वालोकन-
रूपयोगस्य ; अतः कथं श्रुतमित्युक्तम् ; तत्राह अन्तर्गतेति ।
ततः किमित्यत्राह तच्छेति । योगाङ्कुरभूतात्मज्ञानगर्भतया
पुष्कलयोगसंस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रो-
दितम्, तत्तच्च योगोपाधिकं तद्वद्भूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते
अशीततुल्ययोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । अयतिः इत्या-
दिपदानामर्थीकृत्यात् क्रममेवेन अन्वयो दर्शितः । तत्र प्रवृत्तस्य
हि तत्तत्स्थितत्वं वाच्यम्, ननु तत्र श्रद्धोपेक्षात्रस्येति ; अतः
श्रद्धया तत्कार्यलक्षणेऽयमिप्रायेण योगे प्रवृत्तं द्रष्टुम् । उपेत-
शब्द एव पादत्र ब्रह्माङ्कुरयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः । **योग-
संसिद्धिमप्राप्य** 'योगसिद्धिः पूर्वमेवेत्यर्थः । **योगाच्छ्रित-**
मानसः पुष्कलयोगं कर्तुमनुगृह्णन्ति इत्यर्थः । कामभोगमो-

क्षनिरेषु कतममित्यर्थः । 'कां गतिं गच्छति' इति सामान्य-
निर्दिष्टमेव 'कश्चित्' इत्यादिना विवृतम् ।

दृष्टान्तेऽनुभयप्रष्टव्यप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्रष्ट-
ताविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाच्च
पारिशेष्यादप्रतिष्ठदं सांसारिकफलसाधनकर्मश्रेयाभिप्रायमि-
त्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासादौ न
किञ्चिन्न्यूनम्, अभिसन्धिर्वैषम्यानु निष्फलं संवृत्तमित्यभिप्रायः ।
'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मपथे अज्ञानं न विवक्षितम् ; ज्ञात्वा-
पक्ष्यं निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अतो विमोहकार्ययोग-
निवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्त इत्यादि
प्रवृत्त इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्रायेण प्रक्रान्त इत्यादि
योग इत्यर्थः । 'एतं मे संशयम्' इति निर्दिश्यमानस्य संशय-
स्थायिसिद्धं शिरोन्तरमाह किमयं नश्यत्येवेति । अर्हसि
सर्वज्ञत्वकाचकण्ठप्रियसखत्वादियुक्तत्वं योग्योऽसीत्यर्थः ।

कृष्णशब्देन च्छेदनेन चाभिप्रेतमाह—**स्वत इति ।** करणा-
धीनम्, अवशिष्टानुमानादिप्रावं, क्रममात्रि, कतिपयविषयं, कादा-
चित्कमपि हि त्वदन्येषां ज्ञानमिति भावः । एतेन 'यो वेत्ति
युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । तं प्रपन्न्ये हि शान्तिं न्याय-
तत्त्वं प्रवक्ष्यते' [न्या. त.] इति तु भगवन्वायमुनिमिश्राणां
वचनमनुसंहितम् । **न ह्युपपद्यत इति** युक्तिविरोधोऽभि-
प्रेतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—अयतिरप्रयत्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ अ. प्र. दी.—अचतुर्याश्रमोति प्रतीतिरिनासायाह—अयतिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र योगाभ्यासाङ्गीकारेण परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सन्त्यस्तानि । योगस्य फलं च मोक्षसाधनं सम्प्रदर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलिच्चित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्याऽऽहर्जुनः—अयतिरिति । अप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तकाले चलितं मानसं मनो यस्य स चलितामनसो नष्टस्मृतिरप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्प्रदर्शनं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टदिष्टान्प्रमिव न नश्यति ? । किञ्चाप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हसि अशेषतः । त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः ऋषिर्वा देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—योगाभ्यासपरतया सर्वकर्मणि तस्य-स्त्वतो योगफलं च तत्त्वज्ञानमप्राप्तवतः का गतिः ? इति अर्जुन उवाच—अयतिरिति । नन्वयं प्रश्नः किं योगारूढं प्रति, किंवा योगारूढं प्रति ? नायः ; 'आरूढोऽर्जुनेयोर्योगं कर्म कारणमुच्यते' [६।३] इत्युक्तरीत्या तस्य कर्मिन्वेन कर्म-ब्रह्मोभयप्रष्टवपरस्योभयविभ्रष्टपदस्य तस्मिन्ननव्यात् । नान्यः ; योगारूढस्य सम्भव्यक्षित्वेन तस्मिन् 'अप्राप्य योग-संसिद्धिम्' इत्यस्याहपपत्तेः । न च योगाभ्यासमारभ्य वैराग्यमान्दान्मध्ये विषयप्रवर्णं प्रत्यर्थं प्रभ इति वाच्यम् ; पापिष्ठे तस्मिन् 'नहि कल्याणकृच्छ्रित्' [६।४०] इत्यस्यायोगात् ।

न च 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इति प्रागुक्तं कर्मयोगमाहायं यथावच्छेदुमर्जुनः 'पृच्छति' इति रामानुज-न्यालयानं युक्तम् ; तस्मिन्पक्षे ज्ञानफलाभावेऽपि कर्मफललाभसम्भवेनोभयप्रष्टवासम्भवत् । न च तस्य कर्मसत्त्वेऽपि स्वर्गादिफलाभिसन्निवहितं संप्रति तस्य फलजनकत्वाभावा-दुभयप्रष्टवोक्तियुक्तेति वाच्यम् ; फलाभिसन्निध्यागोनेचरार्पण-बुद्धयाऽऽदृष्टित्य कर्मणः फलायांछितादपि कर्मणोऽतिशयेना-क्षिप्तसुखजनकत्वावयवभावेन उभयप्रष्टवस्य सुतरामसङ्ग-तेः । तस्मादत्र वक्तव्यं किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते—तत्त्वसाक्षात्कारपन्थेविचारशून्यविषयकोऽयं प्रश्नः । तथा हि—'स योगी परमो मतः' [६।१२] इति श्लोके उत्पन्नतत्त्वज्ञान-उत्पन्नजीवन्मुक्तिः परमो योगी, उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्-मुक्तिरपरमो योगीति स्थितम् । तेन तयोऽभयोरपि जीवन्मु-क्तिरपसद्भावमात्रमेवेऽपि ज्ञानेनाज्ञानविनाशाद्विद्वेदमुक्तिरिति-वादेति न तद्वतिविषये काऽप्याशङ्काऽस्ति । वस्तु नित्यानित्य-

विवेकादिकमेण विविदिपासस्यासी वेदान्तश्रवणमनननिदि-ध्यासनानि कुर्वन्त्यथे विपद्यते ; स पुनर्ज्ञानपरिपाकशून्यत्वात् मोक्षसुखमद्वभवति, नापि स्वर्गादिकम्, सर्वकर्मसंस्थासात् । अत एतादृशो योगप्रष्टः कां गतिं गच्छतीति प्रभाभि-प्रायः ।

अक्षरार्थस्तु—अद्यथा गुरुवेदान्तविभासेनोपेतः । श्रद्धा-पदं च स्वसमानाधिकरणशान्तिदान्त्यायुपलक्षणम् । साधनच-तुष्टसम्पन्न एव प्रथमं गुरुशुपल्लव श्रवणादीनि कुर्वन् अयतिः अदृष्टाभ्यासप्रयत्नः योगसंसिद्धिं योगस्तत्त्वज्ञानं तस्य संसिद्धि-बुद्धयमप्राप्य अतत्त्वज्ञान एव मृतः सन् अन्यकालेऽपि योगा-वृत्तिमानसः मरणव्याकुलमनस्कतया नष्टमृतः । अनेन गत्यन्तरासम्भवो दर्शितः । एवंविधः कां गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥

एतदेव संशयशीजविवरणेनोपादयति—कश्चिदिति । उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टः कश्चि किं न नश्यति ? उभयप्रष्टत्वमेव दर्शयति—अप्रतिष्ठः सर्वकर्मसंस्था-सित्वाकर्मरूपाश्रयहितः प्रकान्ते ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्रा-प्तिमार्गे ज्ञाने विमुदः, अत उभयप्रष्टवाच्छिन्नाप्रमिव-यथा हि वायुना च्छिन्नं विशकलितं पूर्वसाम्नेयाद्भ्रष्टमुत्तरेमं वाप्रासमर्थं दृष्टयोर्ययं सदन्तराल एव नश्यति, तथा योग-प्रष्टोऽपि पूर्वसमाकर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्तो-ऽन्तराल एव कर्मज्ञानफलायोग्यः किं नश्यति, किंवा मो-क्षसाधनमसादितसम्पन्नवाच्छास्त्रहितकर्मशून्यत्वात् न नश्य-तीति संशय इति भावः ॥ ३८ ॥ अयं च योगप्रष्टगतिविषय-स्त्वयैव निरसनीयो नान्येनेति प्राश्नयते—एतदिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३९ ॥

९ वं ० तं दी०—उभयरहितो योगशीलश्च किं फलमाप्नोति ? इति सन्दिहानोऽर्जुन उवाच—अयतिरिति । न यतिरसृज्यासी अभ्यासयत्नरहितो वा कां गतिं फलं प्राप्नोति ? । हे कृष्ण ! कषेत्रदृग्दृश्येभ्योभयनं साभिप्रा-यम् ॥ ३७ ॥ स्वाभिप्रायं निवेदयति—कश्चिदिति । उभाभ्यामेहिकपारलोकिक्सुखभोगाभ्यां विभ्रष्टस्तु न भवति कश्चित् ? इति प्रश्नः । ब्रह्ममार्गमृते योगे अप्रतिष्ठो यतः ॥ ३८ ॥ अत एतस्सन्दिहानिवारकोऽपि त्वमेवेति कथयन्नाह—एतदिति । स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—अथ भवदुक्तिविश्वत्वेन केवलं श्रद्धया अभ्यासवैराग्यरहितो यत्नं कुर्वन् पश्चात्सिद्धिं प्राप्नोति न वा ? इति प्रश्नं विज्ञापयन्तुः—अञ्जुन उवाच—अयंतिरिति । अद्यथा भवदुक्तिश्रद्धासमात्रं उपेतो भगवत्संयोगात्मकयोगार्थं प्रवृत्तः अयतिः अभ्यासवैराग्ययोः शिथिलश्रयत्नः स्वरूपज्ञानाभावाद्योगाच्चलितमानसो भवति । ततो योगसिद्धिमपि न प्राप्नुयात् तदाह—योगसिद्धिसिद्धिमप्राप्य कृष्ण सदानन्द । त्वदुक्तिविश्वसप्रवृत्तस्य सिद्धिरैवोचितेति विज्ञाप्य कां गतिं गच्छतीति पृष्टवान् ॥ ३० ॥

स्वबुद्धिपरिकल्पितसंदेहविनिवृत्त्यर्थं स्वबुद्धिसन्देहमेव विदुषोति— कश्चिदिति । पूर्वप्रवृत्तकर्मदित्यागेन योगमार्गं अप्रतिष्ठो निराश्रयः । अभ्यासाभावेन स्वरूपाज्ञानात् ब्रह्मणः

पथि भगवत्प्राप्त्येककृत्तनमार्गं विमूढो वैराग्याभावात् । हे महाबाहो सर्वकृपाकरणसमर्थ ! एवमुभयविभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव यथा छिनमभ्रं पूर्वांशद्विभुक्तमभ्रान्तरामिच्छितं सन्मध्य एव विनश्यति तथा पूर्वधर्मत्यागेन स्वधर्मोपाजितमोक्षफलरहितो भगवन्मार्गस्वरूपाज्ञानात् स्वरूपसंयोगरहितो जीवस्वरूपाप्तिभावरहितः कश्चिन्नो नश्यति ? ॥ ३० ॥ हे कृष्ण दास्येन सदानन्ददानसमर्थ ! एतन्मे संशयं मन्मनोगतसंशयम् । स तु न नश्यत्येव त्वदुक्तिविश्वत्वात्, परं मत्संशयमशेषतः सोपपत्तिकारूपवास्यैश्छेत्तुं दूरीकर्तुमर्हसि । नन्वग्न्यत्र गुर्वादितु भस्मेतु च विज्ञाप्य संशयं दूरीकृत्येत आह— त्वदन्य इति । अस्य मूलतस्य त्वदेकवाच्यैकनिष्ठस्य मम संशयस्य छेत्ता त्वदन्यः त्वां विना हि निश्चयेन अन्यो नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—मतसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विघ्नं पश्यन्तुं उवाच—हे कृष्ण ! योगात्मकर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्म सञ्चयासीत्स्थः । श्रद्धयोपेतो योगमार्गं प्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्येनैवात्र अल्पप्रयत्नः । 'अलवणा यवागू' इतिवदत्राल्पार्थे नन् । स कदाचित् योगसिद्धिं योगफलं सम्यक् दर्शनमप्राप्य मृतश्चेत् कां गतिं गच्छति ? ॥ ३० ॥ कश्चिदिति । कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव(यथा छिनमभ्रं) पूर्वमपरं वा मेघसङ्घमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि श्रद्धाप्रतिमार्गो ॥ ३० ॥ एतत् एतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

सुकृतस्य सुकृतं फलम् ।

श्रीभगवानुवाच— पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—पार्थेति । हे पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः, स तस्य योगग्रहस्य नास्ति । न— हि यस्मात्कारणात् कल्याणकृच्छ्रभक्तकश्चिदुर्गतिं कुतिसतां गतिं हे तात !—तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते, पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते, शिष्योऽपि पुत्रवदिति अपुत्रोऽपि तात उच्यते— गच्छति ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—योगिनो नाशाशङ्कां परिहर्तुं तस्मादहं श्रीभगवानिति । यदुक्तमुभयप्रष्टो योमी नश्यतीति तत्राऽऽह— पार्थेति । तत्र हेतुमाह— न हीति । योगिनो मार्गद्वयादिग्रहस्यैविको नाशः शिष्टाङ्गालक्षणां न भवतीति श्रद्धादेः सद्भावात् ; तथापि कथमासिद्धिमकलावृत्त्यत्वं ? इत्याशङ्क्य तदुपनिर्गुणपूर्वकं तदभावं प्रतिजानीते— नाशो नामेति । तत्र हेतुभागं विजयते— न हीत्यादिना । उभयग्रह-

स्यापि श्रद्धेन्द्रियसंयमादेः सामित्तश्रवणादेश्च भावादुपपन्नं शुभकृत्स्नम् । 'तात !' इति कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते ? पितुरेव तातशब्दत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य 'तात !' इति सम्बोधनमविरुद्धमित्यर्थः । न गच्छति कुतिसतां गतिं, कल्याणकारित्वादिति नाशाभावात् ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—श्रद्धया योगे प्रकान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चासुत्र च विनाशो न विद्यते प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवाप्तिरूपः प्रत्यवायाख्यानिष्टावाप्तिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । नहि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—अयमयमुत्तरार्थान्वयसुखेन उभयविभ्रष्टां परिहृति— पार्थेति । 'तस्य' इत्यनेन परावृष्टमाकार-द्रव्यमाह— श्रद्धयेति । इहासुत्रशब्दयोर्भूलेख्यपक्षलोकादिपरत्वं परिहृत्यात्र विभ्रष्टतमाह—प्राकृतेति । यथा सुमुखोऽप्यु-

सपि पापकोटौ निक्षिप्यते, तथा तस्य रुग्णादिकमपीदृशब्दनिर्देशाद् प्रकरणसज्जतं चेति भावः । विनाशशब्दः 'प्रत्यवायो न विद्यते' [१४०] इति प्राप्नुमन्मन्यत्र सर्वं समुद्रातीत्याह प्रत्यवा-याकथ्येति । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यवसानमव्यञ्जना-

याह निरतिशयेति । 'गच्छति' इत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्दिष्टात्, कालत्रयेऽपीत्युक्तम् । अनेककालोपचितानन्तपुण्यसाध्यत्वेन प्रापयि दुष्कृताभावः; इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्तिः परस्तादपि पुण्यलोकावासियोगसिद्धयपवर्गप्रभृतिरिति, कालत्र-

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.— श्रीभगवानुवाच— पार्थेति । पार्थ ! नैवेह लोके नायुत्र परमिच्छोके वा विनाश-
स्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्वीनजन्मप्राप्तिः, स योगभ्रष्टे नास्तीति । न हि यस्मात्
कल्याणकृच्छ्रमकृतकश्चिदुर्गतिकुत्सितो गतिं हे तात— तारयिताऽऽत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते,
पितेव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते— (शिष्योऽपि पुत्र उच्यते)— गच्छति प्राप्नोति ॥ ४० ॥

८ वै. ब्र. गि.— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— योग-
भ्रष्टो नश्यतीत्यत्र कोऽयं संशयः ? किमनिष्टावाप्तिः ? किं वेष्ट-
विपातः ? अनिष्टावासिरपि किमिह लोके किं वा परलोके ?
नोभयत्रापीत्याह— पार्थेति । तस्य यथाशास्त्रमवहितसर्वक-
र्मसमाप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य श्रवणादि कुर्वतो मध्ये मृतस्य
योगभ्रष्टस्य इह अशुभं च विनाशोऽनिष्टावाप्तिः न विद्यत एव ।

इहानिष्टं नामोभयत्रष्टोऽयमिति सिद्धजनगहोरूपम्; अशुभ-
निष्टं तु नरकपातः; तदुभयमपि नास्ति । तत्र हेतुः— न ही-
ति । हि यस्मात् कल्याणकृच्छ्राश्रवितकारी कश्चिदपि दुर्ग-
तिमकीर्तिं निर्यरूपां वा न गच्छति । किञ्च वक्तव्यं निरति-
शयकल्याणकृच्छ्रं दुर्गतिं न गच्छतीति ? तातेति सत्वारसत्य-
सम्बोधनम् ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— पार्थेति सादृश्वतुभिः । इहामुत्र च तस्य न विनाशः ।
अत्रोपपत्तिमाह— न हीति । कल्याणकृच्छ्रं, न त्वकल्याणकर्मकृत् । अन्यथाऽनिष्टफले स्यादेव ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— एष निश्चायात्मकमर्जूनस्य संशयवाक्यं
श्रुत्वा भगवोस्तमाह— श्रीभगवाहवाच— पार्थेति । हे पार्थ
तथासंशयानहं ! इह लोके पूर्वत्यक्तमद्विहरणविहिततर्जमभ-
क्त्यादौ, अमुत्र लोके परदास्यादिके तस्य मद्विश्वासप्र-
दत्तस्य विनाशः विशेषेण नाशो मद्वर्जनं न विद्यते । श्रद्धया

मद्विश्वासप्रदत्तौ कथं नाशः स्यात् ? यतोऽसाधारण्येनो-
त्तमकृतिप्रदत्तस्य नाशो न भवतीत्याह— नहीति । भक्तत्वा-
त्स्वबालकत्वेन तातेति सम्बोध्योपदिष्टम् । कल्याणकृत् धर्मा-
दिबुद्ध्या फलेच्छासाधारण्येन शुभकृत् हीति निश्चयेन दुर्गतिं न
गच्छति । तत्र श्रद्धयाऽत्र प्रवृत्तः कथं नश्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं भगवानुवाच— पार्थेति । हे तात ! इति वारसत्यारसम्बोध्यति ।
तस्येह विनाशो नीचयोनिराप्तिः, अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिः, तदुभयमपि न जायते । हि यतः कल्याणकृच्छ्रम-
कृत् दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥

योगभ्रष्टस्य विनाशाभावादुत्तमगतिप्रतिपादनम् । [४१—४९]

प्राप्य पुण्यकृतां* लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१ शाश्वतस्य विष्णोः समाः— वैष्णवानि त्रीणि वर्णाणि इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । श्रीमताम् 'कचः सामागि यज्ञं षि
सा हि श्रीरमृता सताम्' (तै. ब्रा. १।२।१) इति श्रुतेर्वेदविशासम्पन्नानाम् । अथवा श्रीमद्भगवित्, तत्सम्पन्नानाम् । यत्तु—
योगभ्रष्टः कर्मयोगात्, भ्रष्टः, श्रीमतां कुले जन्मोऽन्येषामिच्छावासम्भवात्— इति नव्याः । तदसङ्गतम्, तैः स्वीकृतस्यापरोक्ष-
ज्ञानोत्तरं मोक्षार्थमनपेक्षितत्वेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मवृत्तिः कर्मयोगिनः पुनर्जन्मासम्भवात् । पुनर्जन्मापि तस्य कल्याणे
केतुः, सर्वथा नमोऽस्तु पामरप्रतापैककलाय तादृशाय तेषामपरोक्षज्ञानाय । श्रीमतां कुले जन्म तु न योगिनोऽभीष्टमिति भवति,
चित्तं तथोगाभ्याससुकृतप्रभावेण विवशस्यैवेति न किञ्चिदुत्पन्नम् । अत्र—

त्यस्ता ये योगयोग्यां पुनरपि विषयान्नाहोपाज्जुषन्ते येऽन्यस्यन्तश्च योगं विगलितवयसो मय्य एव प्रियन्ते ।

योगभ्रष्टा द्विधा ते, एकश्चि भगवता पूर्वसंस्कारशेषातिशयमात्रं कर्मणान्यजनुषि कुले श्रीमतां धीमतां च ॥
इति वामनाश्रयः । —अविगीता । *'पुण्यकृतोऽलोकान्' इति व० त० दी० अपवादः ।

१ शां. भा.— किं त्वस्य भवति ?— प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तः सन्ध्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियजिनां लोकान् तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगभ्रष्टस्य लोद्धयेऽपि नाशाभावे किं भवति ? इति पृच्छति— किं त्विति । तत्र शोकेनोत्तरमाह— प्राप्येति । कथं सन्ध्यासीति विशेष्यते ? तत्राऽऽह— सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्य-

नुपपत्तेस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलाषविकलस्थेश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तद्भोगावाहानवकाशादित्यर्थः । समानां निवृत्त्यर्थं सातुष-समाविक्षणत्वम् । वैराग्याभावविवक्षया विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशेष्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— कथमयं भविष्यति ? इत्यत्राह— प्राप्येति । यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्पच्युतोऽयमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् ज्ञानोपाययोगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगगुण्णवासानं शाश्वतीः समास्तत्रोषित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथवेति । उभयभ्रष्टापरिहारायोक्त-मुभयान्वयं प्रपञ्चयति— 'प्राप्य' इत्यादिना 'परं गतिम्' [६।४५ इत्यन्तेन । योगभ्रष्टाहेतुं पुण्यकृत्लोकापसिद्धतातिशयितप्राकृतपुरुषार्थयोगे कर्माक्षयसाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्वं भोगगवासानहेतुं वैतृष्ण्यमुत्प्राय पुनर्योगमाहात्म्यस्यैव योगारम्भ-योग्यकृत्लोद्धवेहेतुत्वं च प्रदर्शयति— यज्जातीयेति । सर्वेषां मायया पुण्यकृत्पद्मावेषेऽपि केतुचित्पुण्यकृच्छ्रद्वययोगस्तेषां अतिशयितपुण्यकृत्त्वनिबन्धन इत्याह— अतिपुण्यकृतमित्यु- । तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय अतिकल्याणानित्यु- । कम् । दृश्यते लोकजातीयेष्वपि रूपरसगन्धादिषु भूलोकैरेऽपि तारतम्यम् । एवं किम्यादित्यभेदः । यदि पुराकृतैः पुण्यैः पुण्य-लोकावाप्तैः, पापैरपि पुराकृतैः पापलोकप्राप्तैः स्यादित्यत्राह—

५ आ. मा. भा.— ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— किं तस्य भवति ? योगमार्गे प्रवृत्तः सन्ध्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्य-कृतामग्निष्टोमादियजिनां लोकान्, तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां गेहे विभूतिमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तर्हि कीदृशी तस्य गतिः ? तत्राह— प्राप्येति । द्विविधो योगभ्रष्टः— एकः प्रारब्धोपचितभोगवा-सनः, एकस्तु दृढवैराग्यः । तत्रायः पुण्यकृतसम्भवेयादि-कारिणां लोकान्मर्त्यविशेषोपात्तप्राप्य भोगान्भुञ्जानः यावत्तद्भो-

योगमाहात्म्यादेवेति । धर्मासंप्रसादितद्वन्द्वस्य भोगार्थविनि-योगवदिति भावः । नह्यसौ पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षया-निवर्तते, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं यावदित्यादिकमुक्तम् । विषमविपाकसमयकर्ममूलस्तत्त्वान्मेवकृतविवेकोदयवधात् निरन्तर-भोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतृष्ण्यसम्भवः सौमिरप्रवृत्तिवृत्तात्तेषु भा-व्यः । शुचित्वं श्रीमत्त्वं च अष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारक-मित्याह— योगोपक्रमयोग्यानामित्यु- । योगभ्रष्टस्य स्वान्ध-याद्योगोपक्रमानुगुणस्वभावानामित्यर्थः । ' अथवा योगिनामेव कुले ' [६।४२] इति द्वौऽप्यतिशयितजननो वक्ष्यमाणत्वात् ' शुचीनाम् ' इत्यादिविशेषणविशेषसामर्थ्याच्च योगोपक्रमे भ्रष्ट इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ४१ ॥

गुण्णवासानं शाश्वतीः समाः श्रद्धमानेन श्रद्धासंवत्सरान् तत्र उषित्वा ततः शुचीनां परिशुद्धानां ज्ञानयोग्यानां श्रीमतां धनिनां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासानाद्येऽपद्मावात् जनकादिवत् योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— किन्तु पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य यावत् कल्याणकर्मफलभोगेन शाश्वतीः समा वर्षानुषित्वा मध्ये भ्रंशात्पृथक्कृतादेव हेतोरिह योगभ्रष्टोऽभिजायते, परं श्रीमतां शुचीनां सदाचारानां गेहे जन्मवान् भवति; अशुभस्याकृतत्वात्तत्फलमाकू न भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नाशामावमुक्त्वा तस्य गतिस्वरूपाह— प्राप्येति । भोगभ्रष्टः दृढरूपाज्ञानादभ्यास-वैराग्याभावादभ्यस्यमानमार्गाद्भ्रष्टः पुण्यकृतां यज्ञादिकारिणां लोकान् श्रद्धामागमप्रवृत्तिसाधनेन तत्फलभोगविविचित्रितसाज-निषर्षवैदग्ध्यमार्गाद्विषयज्ञानादपि प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहुद-

संवत्सरान् उषित्वा स्थित्वा, तत्फलभोगं कृत्वा, तत्र विचि-कित्स्याऽभावेन मनसा पूर्वश्रद्धासाधनेनैव भवति । जन्म-प्रार्थनया शुचीनां कापदयादिदोषरहितानां श्रीमतां सरावच्छो-भायुकानां भक्तानां गृहेऽभिजायते जन्म प्राप्नोति । उपसर्गेण सरतिपूर्वकं प्राप्नोति श्रिता ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह—प्राप्येति । उषित्वा वासं कृत्वा शश्वतीः समाः नित्यान् वस्तरान् योगभ्रष्टो रागी चेद्वलपकाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमान्भो गच्छतीत्याशङ्क्य शुचीनामित्युक्तम् । शुचयो हि सत्कादेष्वेव श्रियमुपयुजानाः पूर्वोपेक्षया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.—अथेति । अथवा (योगी) श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्वि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.—श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षा-
न्तरमाह—अथवेति । ‘योगिनां’ इति कर्मिणां ग्रहणं मा भूदिति
विनिर्दिष्ट—**धीमतामिति** । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां
कुले जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह—**एत-
द्वेति** । किमपेक्ष्यास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं?

तदाह—पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतामपि शुचीनां ग्रहे जन्म
दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुची-
नां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेतम् कुले लोके जन्म
वक्ष्यमाण—(लक्षण)—मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—अथवेति । परिपक्वयोगश्चलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगो-
पदेष्टृणां [योगोपदेशसमाणां] कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म
लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम् । एतच्च योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘भवता’ इति न्यवस्थितविकल्पायम् ।
अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाक्षात् इति दर्शयितुं ‘प-
रिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । ‘योगिनां कुले’ इति क-
स्यचियोगिनः सन्ताने प्रसूतिर्नोच्यते; तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगो-
पकारकत्वाभावात्; किन्तुपदेशार्हत्वाय योगिनां सतामेव पुत्रा-
दित्वेन जायत इति दर्शयितुं योगं कुर्वतामिति वर्तमाननि-
र्देशः । ‘शुचीनां धीमताम्’ इत्यन्यस्मादुपदेष्टृयोगाधिगमं
प्रत्यानुश्रयमात्रमुक्तम्; इह तु ‘धीमताम्’ इति वचनात्तेषामेवो-
पदेष्टृत्वयोग्यतोच्यत इत्याह—**स्वयमेवेति** । ‘पञ्चमनुष्यः’

पक्षी वा ये च वैष्णवसंभ्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः
परमं पदम् ॥ तव दास्यसुखैकसंज्ञिनां भवनेष्वस्वपि कीदृजन्म
मे । इतरावसथेषु मा स्मभूदपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना [स्तो.२.
५६] इत्यादिप्रतिपादितवैभवयुक्तं महत्त्वम् । पूर्वोक्तस्थगेहशब्द-
तुल्यार्थत्वाद्नामपि कुलशब्दो यद्व्याची । **एतदुभयविधमिति**,
साधारणस्येदृशमित्यनुवादस्य उभयान्वयित्वमेव ह्युचितमिति
भावः । प्रकृतिमात्रदर्शिनविषयेण लोकशब्देन सुमुख्यव्यतिरिक्त-
निवक्षामाह—**प्राकृतानामिति** । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यत्र
ईदृशशब्दाभिप्रेतमाह—**एतत्त्विति** ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४२ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले महति जायते
ताम् । एतद्वि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथे-
षणे कुले ॥ ४२ ॥

८ वं. प्र. गि.—एवं प्रारब्धोपचितभोगवासनस्य योगभ्रष्ट-
सुतस्य गतिमुक्त्वा दृढवैराग्यस्य तस्य गतिमाह—अथेति ।
दृढवैराग्यस्तु भोगवासनाविरहात् पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव
योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानाम्—न तु श्रीमतां राज्ञाम्—

कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम्
शोभ्यानां ज्ञानिनां च कुले जन्म
प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०—अथवाऽऽवध्युत्पत्त्य जन्म पुनः साधनार्थं संस्कारतो योगिनामेव कुले भवति ।
किंभूतानां ? योगबुद्धिमतां यदीदृशं जन्म तदेतद्विद्वोके दुर्लभतरम् । अत्र च पूर्वं ‘शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो-
ऽभिषास्यते’ [६ । ४१] इति भरतस्य इव जन्मोक्तम् ; ताप पूर्वसंस्कारानुगतयोगं साधयितुमित्युक्तं तत्र प्रय-

स्नाद्यतमानस्यैव भूयो योगसिद्धेः । 'अथवा' इत्यत्र तु प्रयत्नव्यतिरेकेण रुढयोगानां गृहे जन्मिनोऽस्य जडभरतस्य ब्रह्मसुतस्यैव योगसिद्धया कृताथैत्वमित्यवसेयम् ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.—पक्षान्तरमाह—अथवा बीमतां स्व-
पज्ञानवतां कुले भवति जन्म प्राप्नोति । बीमत्वोक्त्या तत्कुल-
प्रसूतिमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिर्योजिता । जन्म विनिनष्टि—एत-

दिति । इति निश्चयेनैतदुल्लभतरं यद्योके ईदृशं भगवत्स्व-
रूपज्ञानात्मकं जन्म ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०—स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वा चेत्तस्य गतिमाह—अथवेति ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते विवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.—यस्माच्च—तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदैहिकम् । यतते च प्रयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतासंस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे
हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । बुद्धयेत्यात्मविषयमेति शेषः । पूर्व-
स्मिन्देहे भवं तत्रातुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि यथो-

क्तजन्मनि साधनाद्युत्थानमन्तरेणैव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—यतते चेति । प्रयत्नः श्रवणाद्युत्थानवि-
षयः ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.—कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः? इति तदुच्यते—पूर्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासः, तेनैव बलवता द्वियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टः, तेन न कृतं चैवो-
गाभ्याससंस्काराद्बलवत्तरमथर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण द्वियते । अधर्म-
श्रेद्बलवत्तरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः
स्वयमेव कार्यमारभते; न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य
स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गं प्रवृत्तः सद्ग्यासी योगभ्रष्टः, सामर्थ्यासोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मा-
नुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकिरिष्यति; किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ? ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदि पूर्वसंस्कारोऽप्येच्छामुप-
यन् प्रवर्तयति, तथा च प्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
पूर्वेति । स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तर-
स्मिन्नजन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाऽऽकृष्टो भवतीत्यर्थः ।
तत्र कैमुतिकम्यासं सूचयति—जिज्ञासुरिति । पूर्वाभि विष-
यते—यः पूर्वति । तस्मात्तेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः ।
योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसम्ब-
न्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन यो-
गाभ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात्प्रबलमधर्मप्रसेवरूपं कर्म न कृतं
स्यात्तदा तेन संस्कारेण बलीकृतः समिच्छादिरहितोऽपि बुद्धि-
सम्बन्धधारामवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वात्
कार्योत्पत्तिरिति—अधर्मश्चेदिति । योगजसंस्कार-

स्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्वैवाभिभावकप्राबल्ये प्रणशः स्या-
दित्याशङ्क्याऽऽह—तत्क्षये त्विति । कालम्यवधानानिर्गुणं
शङ्कित्वोक्तं—नेति । तृणजालयुक्तादष्टान्तभ्रूया संस्कारस्य दीर्घ-
तायाः समधिगतत्वादिति भावः । कैमुतिकम्यासोऽपि परमुत्तरार्थे
विभज्यते—जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि सद्ग्यासीति वि-
शेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह—सामर्थ्यादिति । न हि कर्मा
कर्माग्नौ प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते, अतः सद्ग्यासी
पूर्वाकैर्विशेषणैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोऽपि वैदिकं
कर्म तत्फलं चातिवर्तते, किमुत योगं बुद्ध्या तन्निष्ठः सदा-
ऽऽभ्यासं कुर्वन्नेव तत्फलं चातिवर्तते इति वक्तव्यमिति वि-
योजना । योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलमतिवर्तनं ततोऽधिकफला-
वाप्तिर्विवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— तत्र जन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततः सुप्तप्रबुद्ध-
बुद्धयः संसिद्धौ यतते । यथा नान्तरायहतो भवति, तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वैष योग-
विषयेणाभ्यासेन स योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव द्वियते । प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः ।
अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं
योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलाषयोग्यं
ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिबन्धाद्विमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— ततः किमायतमपर्वस्य, पूर्वदेहारब्धस्य
योगस्य विधिलत्वात्, योगिबुलजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतुत्वा-
भावादित्यत्रोत्तरं तत्र तस्मिन् । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्याद्देह-
विषयत्वप्रत्ययानुदासारे पूर्वोक्तत्वावधारणेन अन्यमाह—तत्र ज-
न्मनीत्यादि । पूर्वदेहे संस्कारहेतुबुद्धेरपि सद्भावात्तत्रावच्छेदाय
'तम्' इत्युक्तमित्याह—योगविषयमिति । ततः बुद्धिसंयोगा-
दित्यर्थः । जन्मान्तरे समस्तसंस्कारातिरोधानस्य दृश्यमानत्वात्
कथमिदमुपपद्यते? इति शङ्कायां पुण्यकृतां तथाविधः संस्कारांशो
नास्तीति प्रदर्शनाय सुप्तप्रबुद्धवदिति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ'
इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतमाह—यथेति ॥ ४३ ॥
तेनेत्यस्यार्थो योगविषयेणेति । 'तेनैव' इत्यवधारण-
फलितमाह—योग एव द्वियत इति । हिंशब्दार्थमाह प्रसि-
द्धमिति । प्रसिद्धिश्चादिभूतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु दृष्ट्या ।
पार्ष्णिकुलनक्तशब्दाभ्यामुभयकुलद्वयादिशुक्लकृष्णमण्डलसंख्या-
पि शृङ्खलां श्रीमतामित्याद्यन्वयः सूचितः ।

'जिज्ञासुः' इत्यादिप्रकरणवाद्भाषासनाया विच्छिन्नवटकत्वप्रद-
शेनार्थमित्याह—अप्रवृत्तेति । 'जिज्ञासुरपि' इति सन्नन्तापि-
शब्दयोः शास्यर्थात्—अप्रवृत्तसंयोग इत्युक्तम् । यद्यपि 'न लोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतुलाम्' [अष्टा. २।३।६९] इति कर्मणि षष्ठी-
निषेधः, तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविषयतया 'योगस्य' इति
षष्ठी । योगिनश्चलितस्य योगः, प्रक्रान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्र-
क्रमः, योगमारुहोऽथलितस्यारुहोऽति तत्तदवस्थानुसृतं प्रति समा-
धानमिति भावः । कर्मयोगादिकं, कर्मयोगज्ञानयोगादित्यर्थः ।
यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्मात्सत्साक्षात्काररूपस्य योगस्य स

तथोक्तः । ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्तनीयत्वात्तु-
षपते, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणयोगाच्च । अत एव न जीव-
विषयः, नापि वेदविषयः, तस्याप्यनिवर्तनीयत्वानिरूपणात् ।
नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोगः, तदस्य परस्तादृश्या, उपनिषद-
शास्त्रद्वौ च इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्यं ज्ञानमात्रं
शब्दब्रह्म, योगं जिज्ञासोस्तदतिवृत्तौ विरुद्धत्वात् । 'स्वाध्यायाद्यो-
गमासीत योगात्स्वाध्यायमासेन' [वि. उ. ६।१६२] इत्यादि-
प्रकोपप्रसङ्गाच्च । योगमारुहः पुरुषः शब्दश्रवणचित्तज्ञानमात्रवतः
पुरुषादधिकः 'ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबु-
द्धिषु कर्तारः कर्तुषु ब्रह्मवादिनः' [मनु. १।१९७] इतिवदिति
चेत्—तदपि न, अस्याहारायापातात्, अप्रवृत्तताभिधानप्रसङ्गात्,
पूर्वोत्तरवाक्यान्वयाच्च । अतः प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्या-
त्रापि प्राप्नुयदिति वतर्तनीयत्वोचित्याच्च ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिवि-
षयः । तस्या एव भोग्यभोग्योपकरणभोग्यज्ञानाद्युपपरिणामप्रदत्त-
नाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । 'सर्वाणि रूपाणि विनित्य
धीरः । नामानि कृत्वा' [तै.आ. ३।१२।७] इत्यादिश्रुतेः ।
विभक्तरूपा हि प्रकृतिर्देवादिशब्दाभिलभ्या । तदेतदखिलमभि-
प्रेत्य देवमनुष्येत्यादिकमुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थे फलितं
च दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना
'पुमान् देवो न नरः' [वि. उ. २।१३।९८] इत्यादिकं स्मा-
रितम् । ज्ञानानन्दैकतानमित्यनेन च 'नाहं देवो न मर्त्यो वा
न तिर्यक् स्वारोऽपि वा । ज्ञानानन्त्यमयस्वात्मा शोभो हि
परमात्मनः' [पां. रा.] इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥ योगस्य जिज्ञासुरपि । ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छां,
सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ॥ ४३ ॥ उपस्यययोगे 'न लोकाव्यय-'
[अष्टा. २।३।६९] इति षष्ठी निषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यस्याहल्य
कथिद्वयाख्यातत्वात् । श्रमो बुधेव, 'नया निदिष्टमनित्यम्' इत्य-
स्यानित्यत्वात् । अतः कात्यायनो 'द्विषः शतुर्वी वचनं' [अष्टा.
२।३।६९ वार्तिकं] इत्याद्ययोचदिरतिभिप्रेत्याह—योगस्येति ।
'ब्रह्मजिज्ञासा' [ब्र. सू. १।१।१] इत्यादाविव विचारायैतादृश-
निरासाय व्याचष्टे—ज्ञातव्य इति । ज्ञातव्येत्युपस्ययस्यार्थः ।

'धनाशंसमिच्छत' अष्टा. ३।१।१६८] इति तच्छीलादौ तस्य
विहितत्वात्, इच्छायां बाधकाभावादिति भावः । 'शब्दब्रह्मा-
तिवर्तते' इत्येतदेवोपक्रमैकार्थिभ्योऽतिरिच्यत इति कथि-
द्याचष्टे, तदसत् । 'ततो याति परं गतिम्' [१।६।२२] इत्य-
स्यार्थस्य परमादादिति भावेनाह—शब्देति । शब्दब्रह्मशब्देन
वैदिकतिथिनिषेधाच्चोच्यते । तदतिवर्तनं परब्रह्मप्रसवेत्येत-
द्वैतमुक्तम् ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्माच्च तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते । यतने च यत्नं करोति च ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासस्तेन पूर्वाभ्यासेन बलवता तेनैव द्विपते हि यस्मात्प्रापते बुद्धिसंयोगं प्रत्यवशोऽपि स योगप्रश्नः । किञ्च जिज्ञासुर्योगस्य ज्ञातुमिच्छया योगमार्गं प्रवृत्तः सन्ध्यासी सामर्थ्यात् सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तं केवलं कर्मानुष्ठानप्रतिवर्तते । योगजिज्ञासाऽपि केवलत्कर्मणो गुरुतरत्प्रमियायः । किमुत बुद्ध्या योगनिष्ठाभ्यासं कुर्वन् ? ॥ ४४ ॥

८ बें. ब्र. गि.—पूर्वं योगप्रश्नस्यानिष्टावासि निरस्य इष्ट-विधात् निराह—तत्रेति । तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं तं सर्वकर्मसंख्यासगुरुपसदश्रवणमनननिदि-भ्यासनामां मध्ये यावत्पर्यन्तमुत्तिष्ठति तावत्पर्यन्तं ब्रह्मालोक्य-विषयया बुद्ध्या संयोगो—तत्साधनकलापमिति यावत्—लभते सुसप्रबुद्ध इव प्राप्नोति । ततः तल्लभानन्तरं संसिद्धौ मोक्षनिमित्तं भूयः अधिकं लब्धाया भूमेरभिमां भूमिं सम्पाद-यितुं यतने प्रयत्नं करोति च, यावन्मोक्षभूमिकाः सम्पादय-तीत्यर्थः । हे कुरुनन्दन ! तवापि शुचीनां श्रीमतां कुले योग-प्रशमन्ना ज्ञातमिति पूर्ववासनावशादुपायसेनैव ज्ञानलाभो भविष्यतीति सूचयितुं महातुभास्यस्य कुरोः कीर्तनम् ।

अवमर्थः सर्वोऽपि वासिष्ठे प्रदत्तितः—‘श्रीरामः—एका-मय द्वितीया वा तृतीया भूमिकास्तु । आरुढस्य श्रुतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः’ ॥ [यो. वा. नि. पृ. १२६।४] पूर्व हि सप्त भूमयो व्याख्याताः । तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वका-दिहानुसार्थभोग्यैराग्याच्छमदमतितिक्षासर्वकर्मसंख्यासादिगु-रस्सरं ब्रह्मज्ञानमुपेच्छाख्या प्रथमा भूमिका; साधनचतुष्टय-सम्पदिति यावत् । ततो गुरुप्रसूत्य वेदान्तवाक्यविचा-रणात्मिका द्वितीया भूमिका; श्रवणमननसम्पदिति यावत् । ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्स-ताख्या तनुमानसी नाम तृतीया भूमिका; निदिध्यासन-सम्पदिति यावत् । चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कार एव । पञ्चमपष्ठसप्तमभूमयस्तु जीवन्मुक्तैरवान्तरभेदा इति प्राग्व्याख्यातम् । तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मु-क्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः । तदुत्तरभू-मित्रयं प्राप्नोती जीवन्मुक्तः किञ्च विदेहब्रह्म इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का । साधनभूमिकात्रये तु कर्मत्यागादज्ञा-नाच्च भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्नः । ‘श्रीवासिष्ठः—योगभूमि-कयोः क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः । भूमिकांशानुसारेण क्षीयते एवेतुङ्कृतम् ॥ ततः छविमानेपु कोरुपाणपुरेषु च । मेघपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ततः सुकृतसम्भारे दृष्टते च पुरा कृते । भोगव्याप्तपरीक्षणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । जनिता

योगमेवैते सेवन्ते योगवासनाः ॥ तत्र प्रागभावनाभ्यस्तयोग-भूमिकम् बुधाः । दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुक्तं भूमिकात्रयम्’

[यो. वा. नि. पृ. १२६।४७-४९] इति

अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादत्यकालाभ्यस्तवैधा-न्यवासनादौर्बल्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्त्वहः सर्वकर्मसंख्यासी यः स एवोक्तः । यस्तु वैराग्यवासनाप्राब-ल्यात् प्रकृष्टपुण्यकृतपरमेश्वरप्रासादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमये-ऽनुभूतभोगस्त्वहः सन्ध्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्राह्मणा-नामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले सत्त्वशयः; तस्य प्राक्तनसंस्काराभिष्यक्तन्यासेनैव सम्भवानास्ति पूर्वस्यैव मोक्षं प्रत्याशङ्केति वसिष्ठेनोक्तम् । भगवता तु परमकारिणि-केन ‘अथवा’ इति पक्षान्तरमुक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

तत्र यः पुण्यकृतां लोकानप्राप्य योगिनां कुले जातः, तस्याव्यवहितप्रागभाव्यज्ञानसंस्कारोद्भोधाद्बुद्धिसंयोगलाभेन तत्प्रयत्नो भवतु, यस्तु पुण्यकृद्भोगान्प्राप्य श्रीमतां कुले जातः, तस्य बहुविधविषयभोगाश्रयवधानेनोत्पन्नस्य भोग-वासनाप्राबल्यात् कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्भोधतत्प्रय-त्नसम्भवः? इत्याशङ्क्य अनेकजन्मव्यवहितोऽपि ज्ञानसंस्कारः सर्वविरोध्युपमर्दनेन स्वकाये करोत्येवेत्याह—पूर्वाभ्यासेनेति ।

अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन-ज्ञानसंस्कारेणेति यावत्—अवशोऽपि भोगवासनानिष्ठतया अतिच्छवपि द्विषते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुखीक्रियते । अत्यकालाभ्यस्ताया अपि ज्ञान-वासनायाः परमार्थसद्बुद्धिप्रयत्नकवेनावस्तुविषयकभोगावास-नातः प्राबल्यात्तस्य । यथा त्वमेव युद्धार्थं प्रयतो ज्ञानप्रय-त्नशून्योऽपि पूर्वसंस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानो-न्मुखो बभूविष्येति भावः ।

उक्तमर्थं कैश्चित्कन्यायेन द्रष्टव्यमुदाह—जिज्ञासुरिति । योगस्य मोक्षोपायभूतज्ञानस्य विषयं जिज्ञासुरपि; प्रथमभूमि-कायां स्थित इति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकायां मृतो योगवत् परजन्मनि शब्दब्रह्म देवं कर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिक्रामति; कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०—ततः किं तन्नाह—तत्र तमिति । यत इति प्रयत्न उक्तः ॥ ४३ ॥ पूर्वदेहकृताभ्या-सेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि द्विषते विषयेभ्यः परावृत्त्य योगनिष्ठः क्रियते । किञ्च कैमुत्येन दृढयति—जिज्ञासुरपीति । यः कश्चियोगस्य जिज्ञासावानपि भवति सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते शब्दब्रह्मा-

तिक्राम्यति परमहंस इव सम्पूजितो भवति । किमुत तन्निष्ठः शब्दब्रह्मातिलङ्घनो भवतीति वक्तव्यम् ? । यद्वा शब्द-
ब्रह्मातिवर्त्ततेऽर्थात्परं ब्रह्म शब्दब्रह्मातत्पर्यभूतं पारोक्ष्येण जानाति तत्प्रभावेणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— तादृशजन्मानन्तरं किं स्यात् ? इत्यत आह—तत्र तमिति । तत्र तस्मिन् जन्मद्वयेऽपि तं पौर्वदेहिकं भगवत्कृपालब्धजीवभावातन्तरप्राप्तं प्रथमदेहसम्बन्धिने बुद्धि-
संयोगं भगवत्सेवार्थप्रकटितज्ञानरूपं भगवदीयकुलजन्ममा-
त्रेण लभते । च पुनः तं लब्ध्वा भूयः संसिद्धौ सम्यक् सिद्ध्यथे
तथा भगवत्प्राप्त्यर्थं यतते यत्नं करोति । कुरुनन्दनेतिसम्बोधनं
विश्वसार्थम् ॥ ४३ ॥

ननु भूयोऽपि यत्ने पूर्ववदेव चेत्स्यात्तादृश किं जन्माना-
यत्नेन चेत्स्यात्तादृश्याह—पूर्वाभ्यासेनेति । तेनैव पूर्वाभ्यासेन
श्रद्धामयेन अवशोऽपि तादृशकुलजन्मप्राप्त्या कुलोत्थापि

अन्यभावेभ्यो दीयते परावर्त्तते, भगवत्संयोगरसनिष्ठः कियत्
इति भावः । ननु पूर्वप्रवृत्त्या श्रद्धायुक्त्या चेन्न सिद्धिरभूत्
तदा कथमिदानीं तेनैव साधनेन सिद्धिर्भविष्यति ? इत्याश-
ङ्क्याह—जिज्ञासुरपीति । योगस्य स्वरूपजिज्ञासुरेव शब्द-
ब्रह्म नामरूपात्मकं विप्रयोगसामयिकजीवनहेतुरूपमातिवर्त्तते
अतिक्रामति । परमहेत्यादिभाविने गुणगानादित्यागेन लौकिक-
देहत्यागेनालौकिकदेहमाप्नोतीति भावः । तथा चाद्यमर्थः—पूर्व-
श्रद्धया प्रवृत्तस्तु योगजिज्ञासया न प्रवृत्तः, किन्तु साधारण्येन
वाक्यश्रद्धयैव प्रवृत्तौ तेन सिद्धिरभूत् । अमुना तत्तमकुल-
जन्माप्या तत्स्वरूपं कुरुते अतः प्राप्स्यतीति ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगम् । यावति च योग-
भूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावान्बुद्धिलाभो जातस्तावन्तं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते,
तस्मादपि भूयस्यां बहुधा संसिद्धौ—ऊर्ध्वभूमिलाभार्थमित्यर्थः—यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥ कुतो यततेऽशिश्नि-
तोऽपि ? इत्यत्र आह—पूर्वति । अवशोऽपि प्रह्लादादिवत्पित्राभिन्नयथानोयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता
हिंयते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन्त्यो भवति, सोऽपि शब्दब्रह्म कर्मकाण्डं वेदमप्य-
तिक्रम्य वर्त्तते, किं पुनः पित्राद्याहम् । इत्थं पूर्वाभ्यासबलं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं वृथा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— कुतश्च योगित्वं श्रेयः ? इति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकतरं यतमान
इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु
जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संस्कारजातशुषचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः,
ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सत्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

२ शां. भा.— व्या.— योगनिष्ठत्वे हेतुन्तरं वक्तुमुत्तर-
श्लोकमवधारयति—कुतश्चेति । यदुप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्षयते
चेदधिकप्रयत्नस्य हेतुहेतोरिकिञ्चित्कारस्मित्याद्यङ्ग हेतुवन्तर-
मेव प्रकटयति—प्रयत्नादिति । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके

सतीत्यर्थः । ततः सञ्चित्संस्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्न-
सम्यग्दर्शनवशात्प्रकृष्टा गतिः सत्यासिना लभ्यते, तेन शीघ्रं
मुक्तिमिच्छन्किञ्चित्प्रयत्नो भवेत्, अल्पप्रयत्नस्तु चिरैवैव मुक्तिमा-
गीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.—प्रयत्नादिति । यत एवं योगमाहात्म्यं, ततोऽनेकजन्माजितपुण्यसम्पन्नैः संशुद्ध-
संसिद्धकिल्बिषः संसिद्धः सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.—तदेवं योगप्रशस्य पुनः संसिद्धौ यत्नपर्य-
न्तमुक्तम् ; अथ तत एव तस्यास्मादिलक्षणपरमपुरुषार्थयो-
गोऽभिधीयते—‘प्रयत्नात्’ इति । ‘ततः’ इति पदं यथास्थान-
नाम्नैव प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह यत इति । अनेकजन्म-
संसिद्धः अनेकैर्जन्मभिः सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः । तत्र

हेतुः संशुद्धकिल्बिषत्वम् । ‘प्रयत्नाद्यतमानस्तु’ ‘इन्द्रियनियम-
नादिप्रयत्नेन योगे यतमानः’ इत्युपनुरक्तिः । अथवाऽधिकं यत-
मान इत्यर्थः । तुल्यश्रव्योतिर्त्तं पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं चलितोऽपी-
त्युक्तम् । चलितोऽपि पुनरिति वा ततः शब्दव्याख्या । ‘परां
गतिम्’ इति योग एव वा तस्याऽप्यात्मप्राप्त्यादिवर्त्तयते ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.—नैकजन्मनीत्याह—प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति ।
एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च—‘अतीव श्रद्धया युक्तो

जिज्ञासुर्विष्णुतः परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् ॥ विशेषान्नायणं देवं नान्यथा नु कथञ्चन' इति नारदीये ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिवत् योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यत एतदेवाशङ्क्य भगवतैवोत्तरं दत्तमित्याह—नैकेति । न योगजिज्ञासामात्रेणैकमिष्टायः । अत्र योगजिज्ञासोरपरामर्शात् कथं तद्विषयमेतदित्यतोऽध्याहारण

व्याचष्टे—जिज्ञासुरिति । ज्ञात्वा योगमिति शेषः । यतनानन्तरमेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासायाह—एवमिति । योगे सम्पूर्णं संसिद्धेर्विलम्बे कारणभावादिति भावः । व्याख्यातारैः पुराणसम्प्रतिमाह—आह चेति ॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—अतश्च योगिवं श्रेय इति प्रतिपादयति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकं प्रयत्नमान इत्यर्थः । ततो योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संशुद्धसंस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेन संस्कारेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः । ततो लब्धसंम्यग्दर्शनं सन्ध्यासी याति परं प्रकृष्टं गतिम् ॥ ४५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—यदैव प्रथममुत्तमार्थां सूतोऽन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा वृच्यते, तदा किञ्च वक्तव्यं द्वितीयायां द्वितीयायां वा भूम्नो सूतोऽन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा विवृच्यत इतीत्यसमर्थमाह—प्रयत्नादिति । योगी पूर्वकृतादपि प्रयत्नादधिकमधिकं

यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन विधूतज्ञानप्रतिबन्धकपापराशिः अनेकेषु जन्मसुपचितेन योगसंस्कारेण सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः परं प्रकृष्टं गतिं वृत्तिं यातीति किञ्च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

९ व० त० दी०—अयं चायतिरेव निर्दिष्टः । प्रयत्नान्मानसव्यापाराद्यतमानस्तु योगी अंशाभावात् संशुद्धकिल्बिषोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मसु तत्त्वज्ञानवान् सन् ततोऽन्तिमजन्मनि सिद्धज्ञानतः परं गतिमक्षरं मत्स्वरूपं याति । यद्वाऽनेकजन्मविपाकेन भक्तिमान् भवति । ततो भक्तिः परं गतिं भाग्यद्वाम वैकुण्ठाख्यं याति । एवमेवोक्तं निबन्धे 'ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा नु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम्' इति ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—एतादृशजन्मभावेऽपि यत्नवान् प्राप्नुयात् तत्र तादृशलोत्पन्नप्राप्तौ किं वक्तव्यं ? इत्याह—प्रयत्नादिति । यः सामान्यो न तु तादृशजन्मवानेव प्रयत्नाद्यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तद्वावज्ञानप्रतिबन्धपापरहितो योगी

योगात्स्वरूपज्ञानवान् भवति । तु पुनः । अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मभिर्यतमानः सन् सिद्धः प्राप्तयोगरूपो भवति । ततः परं गतिं दास्यरूपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । यतो मत्संयोगात्मको योग उच्यते तस्मात् त्वं योगी भवेति ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं योगभ्रष्टगतिमुक्त्वा यो विषयैर्द्विजमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य गतमाह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् प्रकृष्टात् हठात् वायुनिरोधादिरूपात् खेचर्यादिमुद्राविशेषाभ्यासाद्यो यतमानः संशुद्धकिल्बिषो निष्पापो भवति । यदाह मनुः—'प्राणायामैर्देहै- (होषान्) -देनः [मनुः ६।७२] इति । इदयोपायां सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगिवं, न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अत एव सः अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परं गतिं मोक्षं याति । एतेन 'बहुश्रैवान्तरं ध्रुवोः' [५।२७] इति पञ्चमान्ते यत्सूत्रितं तद्व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

अध्यायार्थमुत्स्य योगस्य सर्वतपश्चैष्टयाद्योगिनोऽपि सर्वतश्चैष्टयम् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

१ नव्यास्तु—पार्थस्य युद्धे प्रवर्तितत्वाद्वा 'त्वं ध्यानयोगी भव' इति तं प्रत्युपदेशो न सम्भवति, तस्मात् 'योगी भव' इत्यस्य 'कर्मयोगी भव' इत्यर्थः कर्तव्यो भवतीत्याहुः । तद्युक्तम्, गीतायां तदानीं सब एवाहुर्देवानामुपदिष्टत्वाभावात् । न हि 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रेतेन सेवया' । (४।१४) इत्यादिपुनरिष्टानि प्रणिपातादीनि तदाह एव विधेयानीति वक्तुं युक्तम्, न चाहुर्नेन विहितानीति प्रसिद्धमेवेति किमपराह ध्यानयोगेनेत्युक्तमसावबोधो विचारण ।

—अविगीता ।

६ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्र-
पाण्डित्यं, तद्वद्बुधोऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति; कर्मिभ्योऽमिहोत्रादि कर्म तद्वद्बुधोऽधिको योगी
विशिष्टः यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं
योगस्योक्तमन्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह— यस्मादिति ।
योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादिवस्यकर्तव्यत्वाय योगिनः सर्वाधिकत्वं

साधयति—तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायत्वात्
कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति ।
योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह— तस्मादिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह— तपस्विभ्य इति ।
केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरश्वमेधादिभिः
कर्मभिः, तेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको
योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. जं.— एवंविधं योगस्य माहात्म्यं तपःप्रश्रुतिरु
न कस्यचिदप्यस्ति; अतस्तपस्विप्रश्रुतिभ्यो योगी समधिक इति
योगं योगिनं च प्रशंसन् जीवात्मयोगोपदेशमुपसंहरतीत्यभि-
प्रेरणाणां—अतिशयितेति । योगिनोऽपि तपोज्ञानकर्मणां सद्भा-
वात्तद्वपुष्छेदाय केवलादिशब्दः । आत्मज्ञानव्यतिरिक्तै-

ज्ञानैरिति— सन्ति हि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदाणि च
वेदतान्तरचन्द्रसूर्यादिप्रहाराणेन्द्रियविषयाणि ज्ञानानि । तपश्चान्दा-
र्थात् कर्मशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुं अश्वमेधाद्युपादानम् । तपः-
प्रश्रुतीनां योगस्य च फलद्वारा तारतम्यमिह विवक्षितमिति
दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च—
'कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवदिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटिगुणं
प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम्' इति गारुडे । 'अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं
ज्ञानमात्रादध्यानादपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकम्' इति च नारदीये ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानं योगस्य फलं तत्कथं ज्ञानि-
भ्योऽधिको मतः ? इत्यत आह—ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि
'ज्ञानतपसा पूताः' [४।१०] इति ज्ञानमपि तपस्तथापि
तदतिरिक्तमेवात्र विवक्षितमित्याह— तपस्विभ्य इति । ब्रह्म-
ज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवाद्योगज्ञानाधिक्यस्य प्रयुक्तत्वादिति
भावः । अतएव पूर्वं तद्व्याख्यातम् । उक्तार्थमुपपादयन् श्लोक-

द्वयार्थं पुराणवाक्येनाह—उक्तं चेति । मुमुक्षुणां एतेन सर्वेषा-
मपि योगिनां मध्ये यो मां भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि
महत्तेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततरो मत इति व्याख्यातं
भवति । 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इत्येतद्योगज्ञानविषयमेव, न
तद्वद्ब्रह्मज्ञानविषयमित्येतत्पुराणवाक्येन दद्यापयति—अज्ञात्वेति ।
योगमिति शेषः । साधनाधिकं साधनेष्वधिकम् ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्योऽधिको योगी । ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं, तद्वद्बुद्ध्या-
निभ्योऽपि मतो ज्ञानिभ्योऽधिक इति कर्मिभ्योऽमिहोत्रादिकर्मिभ्यस्तद्वत्तेभ्योऽधिको योगी । तस्मा-
द्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

८ वं. ब्र. गि.—अथेदानीमध्यायार्थमूलं योगसंमशोऽस्य-
पसंहरति—तपस्विभ्य इति । 'स योगी परमो मतः' [६।३२]
इति पूर्वोक्तस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयसम्पन्नो योगी तप-
स्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्राण्यतिपितपोभिरेभ्यः अधिक उत्तमः,
'मनसश्चेन्द्रियार्णव च ऐकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मैर्मयः
स धर्मः पर उच्यते' इत्यादिरस्मृतिभिर्भौवास्य सर्वतपस्त्रेष्ठयो-
क्तैः । तथा कर्मिभ्यः अश्वमेधादिकृद्भ्यः अधिकः 'प्राप्य पुण्य-
कृतां लोकान्' [६।१४] इत्यश्वमेधादिकलानां योगब्रह्मं प्रति

नात्तरीयिकत्वोक्त्या योगस्य तदाधिक्याधिगमात् "विषया
तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यान्ति
वाविद्वांसस्तपस्विनः" इति श्रुत्या तपःकर्मफलानिश्चिततद-
न्त्यात्पुरुषार्थहेतुत्वात्प्रदर्शनात् । तथा ज्ञानिभ्योऽप्यधिकः
सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे मनोनाशवासनाक्षयवतः स योगी
परमो मतः [६।३२] इति प्राक्कारण्योक्तैः । यस्मादेवं
तस्मात्त्वच्छकुरो योगी भव हे अर्जुन ! परिशुद्धेति सम्बो-
धनार्थः ॥ ४६ ॥

१ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति कायक्लेशतपस्विभ्यः साङ्ख्यज्ञानिभ्यश्च केवलकर्मकारिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्वेतोरजुर्न ! त्वं योगी भव मनोरोधयोगवान्भव । तत्रापि न तुभ्यं योगीऽयं बाह्य उच्यते किन्त्वनिषिद्धः श्रीवासुदेवे स्वचित्तनिरोधनादिति भक्तिरूप उच्यत इत्याह ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— योगस्य सर्वाधिकत्वं प्रतिपादयन्नेवाह— तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः योगस्वरूपाज्ञाने तदभिलाषाभावेन केवलक्लेशसहनशीलेभ्यो योगी अधिकः । किञ्च ज्ञानिभ्यः ज्ञानेन सत्यासादिधर्मयुक्तेभ्योऽपि योगी अधिको मतः मेऽभिमतः । ज्ञानी च पुनः कर्मिभ्यो यज्ञनिष्ठादिनिष्ठेभ्यो योगी अधिको मतः । तस्मात् हे अर्जुन मस्नेहेकयोग्य ! त्वं योगी भव युक्तो योगनिष्ठो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नौ० भा० दी०— एवं योगिनं स्तौति— तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रबान्धवायणमासोपवासविद्वत्कर्तारः, ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाण्डित्यवन्तः, कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानादयः, तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतः तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपसंहारः ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छुद्धानः सन्भजते सेवते यो मां, स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिमत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्यश्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वादित्यो विराढात्मा सर्वं कारण-
मक्षरमित्येतेषामुपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते, तेषां कृतमः
श्रेयानिष्यते ? तत्राह— योगिनामिति । यो भगवन्तं सगुणं
निर्गुणं वा यथोक्तेन चेतसा श्रद्धावान् सन्ननवरतमनुसन्धते स
युक्तानां मध्येऽतिशयेन युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभिप्रेतः, न हि

तदीयोऽग्निप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः । तदनेनाध्यायेन
कर्मयोगस्य सव्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता साङ्गं च योगं विवृण्वता
मनोनिग्रहोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्याऽऽस्त्यन्तिकाशशङ्कावकाशं
शिथिलयता त्वम्पदार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठोक्त्या वाक्यार्थ-
ज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
शाङ्करभाष्यव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनयुक्तम् ; अथ पर-
विद्यां प्रस्तौति— योगिनामिति । ‘योगिनाम्’ इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’
[६।२९] इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः ; तेष्वनन्तरगतत्वाद्ब्रह्ममाणस्य योगिनो
न निर्धारणे षष्ठी सम्भवति । ‘अपि सर्वेषाम्’ इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्रा-
प्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः ।

॥ वे. ता. चं.—एवं सर्वस्मादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते ततः परमपुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धिः स्यादिति शाङ्कमानो भूयविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिश-
सितपुरुषार्थाधिकं तदज्ञिनः स्वविषयमक्तियोगं मध्यमषट्केन प्रति-
पादितं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह—तदेवमिति । उक्तैः प्रमा-
णतर्कैरप्यादितप्रकारेणेत्यर्थः । सन्नत्यर्थे प्रथमषट्कस्य
मध्यमषट्कं शेषस्त्वमाह—परविद्याङ्गभूतमिति । तत्र
प्रमाणयोजनं—प्रजापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेदं प्रपञ्चि-
तम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यागतामदशैनामत्रस्य परमयोगत्वादिकं
वदन्तोऽन्तिमयोगवेदान्तिप्रश्रुत्यो निरस्ताः । परविद्यां—परां
विदामित्यर्थः । “अथ परा यया तदश्वरमभियगम्यते”
[मुं. उ. १।१।५] इत्यादिवत् । यदा, परमात्मनो विद्यामि-
त्यर्थः । प्रस्तौती—प्रस्तावनामपिदं प्रपञ्चो ह्यनन्तरं भवि-
ष्यतीति भावः ।

‘तपस्विभ्योऽधिकः’ [६।४६] इत्यादिप्रकरणान्नापि ‘यो-
गिभ्यः’ इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह—योगिनामिति ।
पञ्चम्यर्थं षष्ठीति—सम्बन्धसामान्यपष्ठ्याः सम्बन्धविशेषे
विक्षिप्तावात्पर्यवसानमिति भावः । नन्वेवं किमर्थं परिक्रियते ?
निर्वाणे षष्ठ्यत्र सम्भवति । तथाहि—प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु
‘सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः’ [६।३१] इति
योगी कश्चिदुक्तः, अत्रापि ‘श्रद्धान्वा भजते यो माम्’ इति स
एव प्रत्यक्षिज्ञायते; अतस्तद्विधारणेन ‘युक्ततमः’ इति प्रशंसाञ्च
क्रियते । ‘युक्ततमः’ इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्वाणार्थत्वसूचकः; तस्मा-
न्नास्तौ पञ्चम्यर्थं षष्ठीति तत्राह—सर्वभूतस्थितिमिति । एतेन
पूर्वलोके ‘योगी’ इत्येकवचननिर्देशोऽप्यत्र बहुवचनेन नातुवादस्य
विषयोऽपि दर्शितः, ततः किमप्यत्राह—तेष्विति । अय-
मभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमषट्केन बध्यते;
तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते; नचार्थो प्रागुक्तः, ‘सर्वभूतस्थितं
यो माम्’ [६।३१] इत्यादेश साम्यानुसन्धानविषयार्थं

प्रागेव प्रतिपादितं, ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा; किञ्च ‘आत्मौ-
पम्येन’ [६।३२] इति लोके ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्याद्युक्तयोगि-
नोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः; ततश्च ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्यादि-
नोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः
स्यात्; अतोऽस्य योगिनस्तेष्वन्यतमत्वायोगात् निर्धारणे षष्ठी-
यम्, तदिदमुक्तं तेष्वनन्तरगतत्वादिति । ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्य-
माणं च योगिनं सामान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमा-
णस्य निर्धारणे किं न स्यात् । मैवं, प्रतिपक्षेऽपि केचुचित्प्रतिपक्ष
एव हि कश्चिन्निर्वायः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमुवादायो-
गात् । नच वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुर्लुप्तस्य इतः पूर्वं प्रतिपन्नः,
इदमपि वक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम् । अतः प्रागुक्तैर्मन्यो
योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवार्थं भवि-
तुमर्हति; ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे षष्ठी सम्भ-
वतीति ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ इति सामानाधिकरण्येन योज-
नायामपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्, योगिनां हि प्रशंसा
तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वाद्वा न सूचनमपे-
क्षते । समुद्रादपि विपुलोऽयमित्यादिव्यवहारैश्च विपरीत-
प्रतीक्षिष्य स्यात्; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवद्वापि
सम्भवदपरित्याज्यम्; ‘योगिनामपि’ इत्येकैव गतार्थत्वेन
सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः; यदि चापेः समुच्चयार्थत्वं सर्वशब्दस्य
च समुच्चयार्थान्तरपरत्वं सम्भवति, अतस्तदेवोपादातुमुचितम् ।
सम्भवन्ति चात्र सर्वशब्दावैतया तपस्विप्रश्रुत्यः प्रसक्ताः; ते च
न योगिशब्देन संगृहीताः; सुख्ये सम्भवति च तेन तल्लक्षणा
न युक्ता । योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थत-
याऽप्यन्तोचितमेव । योगिनां तद्विप्रश्रुतीनां च समुच्चयोऽवर-
त्वसाम्यप्रतिपादनीयैकत्वादित्यन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वसमिप्र-
यत्नाह—अपि सर्वेषामिति । उक्तेन न्यायेनेति । प्रकरण-
वशात्तेष्वनन्तरगतत्वादन्तर्भावितुमशक्यत्वाच्चेति भावः ।

३ रा. भा.—योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अवरत्वे तपस्वि-
प्रश्रुतीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, मेवंपेक्षया सर्वपाणामिव । यद्यपि सर्वपेक्ष्वन्योन्य-
नाधिकभावो विद्यते, तथापि मेवंपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः ।

॥ वे. ता. चं.—तपस्व्यादिसङ्ग्रहाभिप्रायं वक्तुं कलित-
मन्यमाह—योगिभ्य इति । युक्ततम इति—अधिक
इत्यर्थः । यदा योगिनां तपस्विप्रश्रुतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वा-
त्तेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योग्य-
तम इत्यर्थः । एतदखिलमभिप्रेत्य ‘श्रेष्ठतमः’ इति वक्ष्यते ।
योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रश्रुतयः किमर्थमेव संगृह्यन्त
इत्यत्र दृष्टान्तार्थतो विशदयति तदपेक्षयेति । लौकिकोदाहर-

णेन द्रव्ययति मेवंपेक्षयेति । नन्वरत्वेन न कश्चिद्विशेष इत्य-
युक्तम्; तथासति तपस्विप्रश्रुतीनां योगिनां चात्यन्तसमत्वप्रस-
ङ्गात्; अस्ति च विशेषो मेवंपेक्षयापि सर्वपाणां मात्रया न्यूना-
धिकभावेनावरत्वावरतत्वरूपः; तत्राह—यद्यपिपि । नेदानीं
मिश्रस्तरतम्यं निषिध्यते; किन्तु मिश्रस्तरतम्यवतामन्यन्यता-
तिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टं तावदेव चावरत्वव्यवहा-
रोऽप्यविशिष्टो जायत इति भावः ।

३ रा. भा.—मत्प्रियत्वात्तैरेकेणानन्यसाधारणस्वभावतया मद्भूतेन अन्तरात्मना मनसा—

१ ‘यत्र मान्यद्विजानाति नान्यत्र शृणोति च । नान्यत्पश्यति तस्मिन्वै स भूमा प्रोच्यते श्रुती ॥ यो भूमा सोऽस्यतः प्रोक्तः
सुखं नात्पे’ इति सकलसांसारिकव्यवहाराभाषोपलक्षितं तत्त्वं भूमशब्देनोच्यते । तद्विद्यायाम्, ब्रह्मविद्यायामित्यर्थः ।

बाह्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो ह्यन्तरात्मा, अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना स्वधा-
रणालाभान्मद्वतेन मनसा-श्रद्धावान् अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविक्षेपासहयता मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरा-
वान् यो मां भजते, मां विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपारिपूर्णनिखिलजगदुदयवि-
भवलयलीलं अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगण-
निधिं, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौमन्ध्यसौ-
कुमार्यलावण्ययौवनधानन्तगुणनिधिदिव्यरूपं, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं, अपारकारुण्य-
सौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवा-
त्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णं, अनव-
धिकातिशयतेजसा निखिलं जगद्भासयन्तं, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तं भजते सेवते;
उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत
एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्भामनुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

५ वे. ता. चं.— मत्प्रियत्वातिरेकेणेति—अहं प्रियः
प्रीतिविषयो यस्य च मत्प्रियः, तस्य भावस्तरवं भक्त्यतिरेकेणे-
त्यर्थः । अनन्त्याबाधपारस्वभावावतयेति—स्वाभिमतभोग्य-
मेव हि भारकमिति भवः । बाह्येन्द्रियसारीत्यपेक्षयाऽत्र मन-
सोऽन्तरात्मशब्दवाच्यत्वम् । भक्तिकाष्टादशायां धृष्टाक्षवदस्ये-
च्छादिमात्रविषयत्वमुक्तमिति; अत इच्छाकार्यत्वाविषयताभि-
च्छायाश्च त्वराहेतुं तीव्रवशापत्तिं दर्शयति—अत्यर्थेयादिना ।
भजनौयदशा निदिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिपदैः, वक्ष्यमाण्यद्भुतेन
चोक्तानुपासनोपकाकारान्तामित्यनेन विवक्षितान् दर्श-
यति चित्रित्रेत्यादिना आप्याययन्तमित्यनेन । तत्रापि
'बाह्यमनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इत्यन्तानि विशेषणानि पर-
त्नौपयिकानि । ततः पराणि तु सौलभ्योपयिकानीति विवेकः ।
तदुभयविधानं च अतिशुभम्स्य तुणदिः, अतिदुर्लभस्य सेवा-
देशान्यतरवैकल्येनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मा-
त्मादिभामान्यशब्दापारमन्यथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणप-
दार्थपर्यवधानमभिप्रेत्य 'जन्माश्च यतः' [अ. सू. १।१।२]
इति सूत्रनिर्णयार्थं 'यतो वा इमानि' [तै. उ. ३।१]
इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयि-
ष्यमाणमगत्कारणत्ववैकल्यादिपदैर्नैवे धनज्जयसारथौ दर्श-
यति—चित्रित्रेति । कारणत्वमुक्त्वा लीलाविभूतियोगः प्रति-
पादितः; अथ कारणत्वशक्तितदोषवत्तुण्यवैकल्यशङ्कानिवृत्त्यर्थं
शोभकाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्वं दर्शयति—अस्पृष्टेति ।
अस्पृष्टाशेषदोषैर्यस्य गुणविशेषणत्वे दोषाधामनाधिकर-
ण्याभाबो विवक्षितः; गुणविशेषणत्वे दोषात्यन्ताभावः ।

अथ शुभाश्रमप्राकृतविमर्शविशिष्टप्रतिपत्तिमनुसूतेन विन्यास-
रणाश्रमहिषीपरिवनस्थानादियोगमुपलभ्यन् नित्यविभूतियोगं
सूचयति—एवाभिभवसि । एवमुभयविभूतियोगादुभयसंयु-
त्वाच्च फलितं कैवल्यसर्वत्रात्मनोऽप्यवस्थितेति ।

त्वमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—वाङ्मनसेति । स्वरूपमी-
श्वरत्वादिकम्; आनन्दत्वादिकं वा । स्वभावस्तु निरुपतिस्वरूप-
विशेषकाऽहर्माः । उक्तं परत्वमेव स्वरूपम्, वक्ष्यमाणं सौलभ्यं
तु स्वभाव इत्येकं । अवतारसौलभ्यहेतुनाह—अपारिच्या-
दिना । प्रत्येकमेवां महोदधिं जिह्यो वैश्यास्तथा युदाः [१।३२]
'सङ्कदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो
दत्तान्तेतद्वत्तं नमः' [वा. रा. ६।१।८।३३] 'धर्मलोकशरण्याय' [वा. रा. ६।
१।१०।१०] 'यदि वा रावणः स्वयम्' [वा. रा. ६।
१।८।३४] इत्यादिभिः सिद्धं दर्शयति—अनालोचितेति ।
विशेषाः जातिगुणवृत्तविधादिरूपाः । उक्ताः कारुण्यादिगुणाः
एवैविवधारण्यत्वे हेतवः । शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्;
तत्फलभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—प्रणतार्तिहरमिति ।
सर्वबाधारण्यता गुणान्तरैः सह निदिष्टमपि वात्सल्यगुणं
सुयोऽपि विशेषसम्बन्धालुबन्धानां, विशेषतोऽवतारेषु कार्यक-
रत्वापनाय, साधारणानामभीतये, हानादिरहितदशायांमपि
स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिबन्धकमृतपरमात्मवैश-
ख्यनिष्ठित्ये च पुण्यलुप्सत्वे आश्रितवात्सल्यैकजलधि-
मिति । उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितां प्रकृतावतारस्यावतारान्त-
राद्वैलक्षण्यामाह—अखिलेति । 'अजोऽपि सन्नखयात्मा
[४।६] इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति अजहदिति । अवता-
रविशेषमाश्रितो हि मामित्यादित्यभिप्रायेणाह—वसुदेवेति ।
तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषाभ्यां अवतारदशायांमेव
परत्वसौलभ्यसङ्कात्म्यां उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह अन-
वधिकेति । अत्रापि सात्वतत्वं तेजः, तत्त एवनाभिभवनीयत्वमपि
सिद्धम् । कान्तिस्तु रामणीयकं; लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकल्पा
प्रभां वा । अतएव हि आप्याययन्तमित्युक्तम् । एतेन 'विश्व-
माप्याययन् कान्त्या' [सा. सं. २।७०] स्मारितम् ।
'भजते' इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं बाधुपादुगदितमर्थं तावद

वस्यति सेवत इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः' इति नैषण्डकप्र-
सिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते धृतिप्रसिद्धे रथापयति उपास्त इत्यर्थ-
इति । 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तं वर्गद्वयं षष्ठ्यस्य सर्वस्य

इत्युक्तम् । 'मे मतः' इत्यत्रास्मच्छब्दाभिप्रेतमाह—सर्वमि-
त्यादिना । अत्रापि 'यो वेति युगपत्' [न्या. त.]
इत्यादिकमनुसंहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैष्णवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्गीताभुजविरचित-

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.—॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ—भगवत्पादाचार्य—विरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां

जयतीर्थमुनिविरचितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—योगिनामपि सर्वेषां श्रद्धादिस्वादिपराणां मद्भतेन वासुदेवे मयि समागतान्ता-
रात्मनाःकरणेन च श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगुपद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-

व्याख्यानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवमध्यायार्थेष्वष्टस्य सम्प्रति प्रथम-
मध्यमशुद्धयोः सङ्कतिप्रदर्शनाय मध्यमशुद्धिप्रतिपाद्यमर्थेष्वष्टपक्षि-
पति—योगिनामिति । अत्र भक्तियोगस्य ज्ञानयोगादपि
श्रेष्ठं न विवक्षितम्, भक्तेर्ज्ञानरूपत्वे कर्मरूपत्वे वा
'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कस्मिन्मन्त्राधिको योगी' [६।४६]
इति योगस्य ज्ञानकर्माधिक्यप्रतिपादकपूर्ववाक्येन 'उदाराः
सर्वे पूर्वैरे ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम्' [७।१८] इत्याद्युत्तर-
वाक्येन विरोधात्, 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्य-
श्चास्मि तथत्वः । ततो मां तस्यतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्'
[१।८।५५] 'यस्य देवे परा भक्तिः' [] इत्यादिना
ज्ञानसाधनत्वेनोक्ताया भक्तेः फलत्वेन प्रधानभूताब्जानादा-
धिक्ययोगात् । किंतु देवतान्तरभक्तियोगापेक्षया भगव-
द्भक्तियोगस्य श्रेष्ठ्युच्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां वसुदेवादि-
त्यपराणाम्' [३.] इति भाष्योक्तः । एतेन 'योगिनामिति पञ्चमर्थं
षष्ठी, भगवद्भक्तियोगस्य पूर्वोक्तयोगेष्वनन्तरगतत्वेन निर्धारणे
षष्ठ्यसम्भवात् । तथा च सर्वेभ्योऽपि योगिभ्यो वक्ष्यमाणो
भक्तियोगी युक्ततमो मत इत्यर्थः' इति रामानुजज्याख्यानां
प्रत्युक्तम्; योगशब्दस्य देवताभजनयोगपरत्वेन निर्धारण एव

षष्ठ्युपपत्त्या विभक्तिविपरिणामस्यावश्यकत्वात् । एवं चाय-
मर्थः—यो मां भजते स सर्वेषां योगिनां देवताभक्तानां
मध्ये युक्ततमः श्रेष्ठो योगीति मे मम परमेश्वरस्य मतो
निश्चितः । राजानं भजते शूर्यः, तद्देव किं वाच भजनम् ?
तत्राह—मद्भतेनान्तरात्मना मयि प्रेमासक्तेन मनस्येवधः ।
शूर्यस्य हि स्वभावायां मनो राज्ञि भजनम्, न तु राजास-
क्तमनसा राजभजनम् । कृचिद्ज्ञानमानादिना राजसङ्कतो
शूर्यस्तद्भतेनैवान्तरात्मना तं भजते; ततस्तत्साधारणं व्याव-
र्तयितुं श्रद्धावानिति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमदीय-
परमेश्वरत्व—परमकारुणिकत्व—प्रणतपालकत्वादिविषयकसत्य-
त्वविश्वासः श्रद्धा, तद्गान्तर्यः । अतस्तत्त्वमेवविधो
मद्भक्तो भवेत्यर्थः । अत्र 'श्रद्धावान्भजते यो मां' इत्यनेन
तत्पदार्थभूतो भगवांस्तद्भक्तश्च मध्यमशुद्धिप्रतिपाद्यार्थः प्रद-
क्षितः । तेन कर्मतत्त्वस्थासप्रतिपादनसुखेन सोपपत्तिकत्वस्य-
दार्धनिरूपणपरस्य तस्य प्रथमशुद्धस्य भगवद्भक्तिनिष्ठाप्रति-
पादनद्वारा तत्पदार्थनिरूपणप्रवृत्तेन मध्यमशुद्धेन सङ्कतिरिति
दर्शितं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवैष्णवनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगीर्वाण्यनेन

भगवद्गीताव्याख्यानं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—योगिनामपि सर्वेषां मध्ये मत्पुष्टिभक्तिपरायणः श्रेष्ठः । यन्निरुद्धं मध्येव चित्तं फलादौ
च समं योगेऽपेक्षितं युक्तं तथाभूतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् श्रीनदाचार्यवयोपदेशवाक्येष्वास्तिक्यबुद्धिमान् सन् मां
वासुदेवं भजते सेवते यः स मे युक्ततमो मतः । अतो योगफलतत्परायणभक्तिमान् भवेति गूढाभिसन्धिः ।

अतएवोक्तमाचार्यरत्नैः—‘साङ्ख्ययोगी निरुप्यादौ मोहमुत्सार्य काल्पने । भक्तिप्रीयुषपातारं कृतवानिति संग्रहः ॥
उक्तमध्यायवद्वेऽपि स्वधर्मकरणं मतम् । विवेकेन च धैर्येण साङ्ख्ये योगी च भक्तिः ॥’ सुत्रवदिदमुक्तम् ॥ ४७ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—योगिनोऽपि बहुविधा इति तन्मध्ये
दास्यधर्मेण भजनवाच्यतम इत्याह—योगिनामपीति ।
सर्वेषामपि योगिनां मध्ये योगिनश्चिन्तिताः; योगाभ्यासेन
भगवद्वन्द्वाननिताः, भक्तियोगेन साधनसेवन्पराः, रसात्मक-
स्वस्थयोगभावनिताः, तन्मध्ये भद्रतेन अन्तरात्मना भावात्मक-

स्वरूपेण मम स्वशक्तिसंयोगेश्वररूपयोगेन मदर्थं श्रद्धावान्
प्रेमयुक्तो यो मां भजते स मे मम युक्ततमः अत्यन्तं युक्तः
प्रियो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अतस्तथाभावेन त्वं योगी
भवेति भावः ॥ ४७ ॥

दास्यात्मकस्वयोगेन भक्तिसार्गभ्रमं हि यः । नाशयामास पार्थस्य स मे कृष्णः प्रसीदतु ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासुततरङ्गिण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—समाप्तः कर्मप्रधानस्त्वम्पदार्थविवेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयि-
तुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्वैति—योगिनामिति । ‘दैवमेवापरे यज्ञं’ [४।२९] इत्यादिना चतुर्थोऽध्यायप्रोक्ता
द्वादश योगास्तद्वर्ता योगिनां सर्वेषां मध्ये यो भद्रतेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना चित्तेन श्रद्धावान् सन् मां
भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिमतः । तस्मान्भद्रोक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(श्लोकानामादितः समष्ट्यङ्काः २८०)

इति प्रथमषट्कम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यम् ६ ।

श्रीशिव उवाच—

षष्ठाध्यायस्य माहात्म्यं प्रवक्ष्यामि वरानने ।
यदाकर्णयतां नृणां मुक्तिः करतले स्थिता ॥ १ ॥
अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानं पुरं महत् ।
पिप्प्लेशामिधानोऽर्द्धयथास्मि स्मेरलोचने ॥ २ ॥
यत्र गोदावरीवारीशिकरैरेव शीतलैः ।
हंसाः पक्षपुटोद्गीर्णैर्हरन्ति यमिनां श्रमम् ॥ ३ ॥
स्फुरत्पद्मावलीकोशपरागसुरभीकृतम् ।
श्लाघ्यं गोदावरीतीरं येन ते निजैरा नराः ॥ ४ ॥
धिक्षुधाभोषधीनाथविम्बक्षयविघायिनीम् ।
महाराष्ट्रवधूनां च मञ्जन्तीनां मुनीश्वराः ॥ ५ ॥
स्पृशन्ति यत्र वक्त्राणि कुण्डलपङ्कजशङ्कया ।
यत्र खेलन्महाराष्ट्रीकणक्तकुणवदन्तुराः ॥ ६ ॥
हरन्ति ध्वनयोऽलीनां मनांस्यपि तपस्विनाम् ।
अत्युच्चसौधशिखरविहारविनितामुखम् ॥ ७ ॥
पश्यन्ननुदिनं यत्र क्षीयते मृगलाञ्छनः ।
अत्युच्चसौधवलमीमहामणिमरीचिभिः ॥ ८ ॥
ये मुनिगणधर्षैर्वाचिन्नचञ्चलैः ।
तानानां पताकानां समीरजैः ॥ ९ ॥
गतश्रमं रवेयानि भवन्ति रथवाजिनः ।
राशिकृतेर्मलयजैरसङ्ख्यैर्वीजिजां गणैः ॥ १० ॥
यस्मिन्नुपलशोपोऽसौ लक्ष्यते मलयाचलः ।
पुत्रीकृतानि हृदयन्ते यत्र मुक्ताफलान्मयि ॥ ११ ॥

नगरीदेवताहास्यस्तवका इव सर्वतः ।
तत्र जानश्रुतिनाम्ना मेदिनीवल्लभोऽभवत् ॥ १२ ॥
यस्मिन्नुद्धरति क्षोणीं शेषोऽर्थं मणिसंज्ञिभाम् ।
अपि प्रतापमार्तण्डमण्डलीकृतंतेजसि ॥ १३ ॥
नित्यमध्वरधूमेन द्यामललाः कल्पशालिनः ।
असाधारणदानुत्वं पश्यन्त इव लज्जया ॥ १४ ॥
यदध्वरपुरोडाशचर्वणास्वादलम्पटाः ।
न तत्त्यजुः सुपर्वानः प्रतिष्ठानपुरं पराक् ॥ १५ ॥
यस्य दानाम्बुधाराभिः प्रतापज्योतिषाऽनिशम् ।
मखधूमैश्च सस्पृष्टा ववृषुः समये घनाः ॥ १६ ॥
अपि कामं स्वल्पमात्रं न पदं प्राप्नुवीतयः ।
नीतयः प्रसरन्ति स यस्मिन्मञ्जसातिमेदिनीम् ॥ १७ ॥
वापीकूपतडागानां लक्ष्मणा योऽनुवासरम् ।
हृदयस्थानि मेदिन्या निधानानि व्यलोकयत् ॥ १८ ॥
पाण्डुराभिः पताकाभिः प्रासादा यस्य राजते ।
विद्यद्भक्ततरङ्गौघैर्हिमाद्रिर्वि साजुमात्रं ॥ १९ ॥
दानैस्तपोभिर्धैर्यैश्च प्रजानां पालनेन च ।
तुष्टाः स्वर्गौकस्तस्त्वै वरं दातुं समागमन् ॥ २० ॥
ततोऽन्तरिक्षमार्गेण धुन्वानाः पक्षसंहतीः ।
मृणालधवला देवि । देवहंसा विनिर्गताः ॥ २१ ॥
त्वरया गच्छतां तेषामन्योन्यं तत्र भाषिणाम् ।
मद्राक्ष प्रमुखा द्वित्राः पुरस्ताभिर्ययुर्जवात् ॥ २२ ॥
पाश्चात्यहंसा ऊधुस्तान्पुरस्ताद्रच्छतो जवात् ।

पाश्चात्याहंसा ऊचुः—
 कथं वेगेन निर्याता भवन्तः पुरतः स्थिताः ।
 सर्वैर्मिलित्वा गतव्यमस्मिन्नध्वनिं दुर्गमे ॥ २३ ॥
 प्रकाशमानं पुरतस्तेजःपुञ्जं न पश्यथ ।
 जानन्ननेर्महीभर्तुः पुण्यमूर्तेरतिस्फुरत् ॥ २४ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 निशम्येति वचः सम्यक्पाश्चात्यानां पुरस्स्थिताः ।
 हंसा हसित्वा सावह्नमूचुर्वचनमुच्चकैः ॥ २५ ॥
 पुरस्स्थितहंसा ऊचुः—
 रैकामित्रस्य दुर्धर्षतेजसो ब्रह्मवादिनः ।
 किन्तु जानन्नृतेरस्य राक्षस्तीव्रतरः महः ॥ २६ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इति शुश्राव हंसानां गिरो जानन्नृतिनृपः ।
 अत्युच्चसौधभवनादवस्था सुखं स्थितः ॥ २७ ॥
 ततः सारथिमाहूय भूपालो विस्मयान्वितः ।
 सन्दिदेश महात्माऽसौ रेक आनीयतामिति ॥ २८ ॥
 ततोऽवधाय भूपालवचः श्रीश्वसोदरम् ।
 निर्जगाम महो नाम्ना सारथिः प्रथयन्मुदा ॥ २९ ॥
 यत्र वाराणसी नाम नगरी मुक्तिदायिनी ।
 यत्र विश्वेश्वरो नृणामुपदेष्टा जगत्पतिः ॥ ३० ॥
 ततो गयाभिधे क्षेत्रे यत्र देवो गदाधरः ।
 उद्धर्तुमखिलल्लोकान्वसत्युत्फुल्ललोचनः ॥ ३१ ॥
 ततो गौरीपुरोः पार्श्वे सर्वैस्तैर्यैरनेकधा ।
 पर्यटन्नातवान्यत्र केदारः पापदारणः ॥ ३२ ॥
 यमालोक्य सकृन्मर्त्या मुक्ताः स्युर्नात्र संशयः ।
 महापातकनिमुक्ता भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ ३३ ॥
 ततो गौडेषु निर्याता यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ।
 यस्याऽऽलोकनमात्रेण नराः स्वर्लोकगामिनः ॥ ३४ ॥
 ततो द्वारावतीमागच्छन् गौरी मुक्तिदायिनीम् ।
 यत्रास्ति गोमतीतीरे रुक्मिणीवल्लभो हरिः ॥ ३५ ॥
 स्नात्वा तु गोमतीतीर्थे पञ्चकृष्णान्विलोक्य वै ।
 मर्त्यो मुक्तिमवाप्नोति भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥
 ततः समुद्रसामाद्य सोमनार्थं विलोक्य च ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदं देवं ततो निरगमत्सुधीः ॥ ३७ ॥
 ततोऽवन्तीपुरीं प्राप्नोति भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
 यत्रोमया सुखं कीडमहाकालोऽस्ति शङ्करः ॥ ३८ ॥
 अथोद्भारं समासाद्य शर्मदं नर्मदातटे ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदातारं त्वरया निगतस्ततः ॥ ३९ ॥
 अश्वमेधकरं नाम्ना नगरं पर्यटस्ततः ।
 यत्र साङ्गधरः साक्षादास्ते लक्ष्मीपतिः स्वयम् ॥ ४० ॥
 ततो विष्णुर्गार्थं प्राञ्जः कुण्डं लोणारसंक्षितम् ।
 यत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते बन्धनाक्षरः ॥ ४१ ॥
 ततः कोल्हापुरं नाम गतो रुद्रगर्वा प्रति ।
 आस्ते मगवती यत्र लक्ष्मीर्भक्तिप्रदायिनी ॥ ४२ ॥

पञ्चनद्यां नरः स्नात्वा महालक्ष्मीं विलोक्य च ।
 भुक्त्वा भोगान्यथाकामं भक्तिं च प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥
 ततोऽमलगिरिं नाम नगरीं प्रतिपद्य च ।
 नन्दिकेश्वरमाह्ला सोमनाथोऽस्ति यत्र तु ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा चतुर्भुजं देवं वरदानोद्यतं शिवम् ।
 सोमनार्थं नृणां भुक्तिर्भैवत्येव न संशयः ॥ ४५ ॥
 तुङ्गभद्रानदीतीरे दृष्ट्वा हरिहरं ततः ।
 युगे युगे भुञ्जा यस्य पतन्त्यवनिमण्डले ॥ ४६ ॥
 यद्विलोक्य नराः सर्वे रम्यं हारिहरं वपुः ।
 भुक्त्वा भोगान्यथाकामं मुच्यते बन्धनाक्षरः ॥ ४७ ॥
 स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासनाः ॥ ४८ ॥
 ततः स्वामिनमालोक्य लोकानां स्वामिनं विभुम् ॥
 यमालोक्य न पश्यन्ति निरयं जानुचिन्तराः ।
 स्वर्गं कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासनाः ॥ ४९ ॥
 मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ।
 ततः श्रीशैलमासाद्य सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ ५० ॥
 गिरिजावल्लभो यत्र मल्लिनाथोऽभिधानतः ।
 उद्धर्तुमखिलल्लोकान् साराम्भोधिमध्यतः ॥ ५१ ॥
 काले काले परं ज्योतिर्यः सन्देश्यते स्वयम् ।
 अवलोक्यतां नृणां यमनुस्मरतामपि ॥ ५२ ॥
 दूरे तिष्ठन्ति सन्नस्ता दूरे निरययातनाः ।
 स्वर्गलोके सुखं भुक्त्वा मुक्तसंसारयातनाः ॥ ५३ ॥
 मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते मानवा नात्र संशयः ।
 रामोऽपि सानुजः सार्धं जानक्याऽपि ततो गतः ५४
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते नवकाङ्क्षम् ।
 कल्पकोटिशतं भुक्त्वा स्वर्गलोके सुखं नराः ५५
 मुक्तसंसारवर्त्मनो मुक्तिं याप्ति न संशयः ।
 ततो निवृत्त आयातः पश्यन्भीमरथीतटे ॥ ५६ ॥
 द्विभुजं विवृलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 यत्र भीमरथीतीरे विन्दुमाधवसंक्षितः ॥ ५७ ॥
 हरिः स वर्ततेऽद्यापि भुक्तिमुक्तिप्रदो नृणाम् ।
 यत्र गोदावरीजन्मस्थानं ब्रह्मगिरिर्महान् ॥ ५८ ॥
 गौतमालयमासाद्य यत्राऽऽस्ते ज्यम्बकेश्वरः ।
 अरुणावरुणामध्ये यत्र गोदावरी नदी ॥ ५९ ॥
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्महत्या विलीयते ।
 असङ्ख्यतीर्थसम्पन्नं दृष्ट्वा ब्रह्मगिरिं नराः ॥ ६० ॥
 भुक्तिर्भैव प्रपद्यन्ते मुक्ताः संसारदुःखतः ।
 गौतम्युभयतीरस्थतीर्थान्वेषणकोत्तुकी ॥ ६१ ॥
 ततो जगाम सतस्रम् मथुरां पापनाशिनीम् ।
 यत्र स्वायम्भुवं देवं भजन्ति सुरमानवाः ॥ ६२ ॥
 आद्यं भगवतः स्थानं महत्भुक्तिप्रदायकम् ।
 त्रैलोक्येशजनिस्थानं विख्यातं वेदशास्त्रयोः ॥ ६३ ॥
 नानादेवगणैर्जुष्टं द्विजविगणसेवितम् ।
 कालिन्दीकूलसंशोभि ह्यध्वं चन्द्रप्रभाकृति ॥ ६४ ॥

सर्वतीर्थनिवासैकपूर्णमानन्दसुन्दरम् ।
 गोवर्धनगिरिप्रख्यं पुण्यद्रुमलतावृतम् ॥ ६५ ॥
 द्विषद्भूतं महापुण्यं विश्रान्तिश्च्युतिसामृतम् ।
 ततः काश्मीरनगरमपश्यत्पथशुचरम् ॥ ६६ ॥
 वृष्ट्वा धर्मचुरं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रं समन्ततः ।
 यत्राभ्रंलिहृगहानां पङ्क्तयः शङ्खपाण्डुराः ॥ ६७ ॥
 ता जाता भूर्जटेः स्पष्टमद्दहासदृशा इव ।
 भाति प्रासादमालानां सुवर्णकलशवृत्तम् ६८ ॥
 स्वस्तिस्थोः पतितानीव हेमपद्मानि भावतैः ।
 यत्र प्रासादशिखरं नीलपद्मपताकिकाः ॥ ६९ ॥
 शैवालावलये भास्ति स्वस्तिस्थोर्लतिका इव ।
 यत्र काश्मीरमाश्रित्य नित्यं वसति भारती ॥ ७० ॥
 नो वेद्युगपदेवेदं कथं लिखति बाह्ययम् ।
 विश्राम्यन्त्याः सरस्वत्याधिरं यत्र मद्दालसाः ७१ ॥
 मृणालचञ्चवो हंसा वाहनानि चरन्त्यमी ।
 कलाविशेषं प्राहिता यत्र बोद्धुं विरिञ्चिताः ॥ ७२ ॥
 तारा इव विराजन्ते हंसा याताः समन्ततः ।
 स्थलपद्मानि वृक्षयन्ते करस्पशंसुखानि च ॥ ७३ ॥
 शयनाय नितान्ध्यायस्मिन्मानववैरिणः ।
 उपन्यासैर्द्विजजातीनां यत्र न भ्रूयते स्फुटम् ॥ ७४ ॥
 मुक्तोऽपि निर्जरो वाचापदकलोलदम्बरः ।
 यदीयाध्वरधुमेन व्याप्तं गगनमण्डलम् ॥ ७५ ॥
 अपि च क्षालितं मेघैः कालिमानं न मुञ्चति ।
 गलितायाः सुधायास्तु यत्राध्वरमहाचिषा ॥ ७६ ॥
 लाडलितं लभना स्थानं वृक्षते तुहिनित्विषि ।
 जन्माभ्यासवशादेव पठन्ति बटवः स्वयम् ॥ ७७ ॥
 यत्रोपाध्यायसोऽध्यायमाश्रित्य शकलाः कलाः ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कपोलफलकं मुहुः ॥ ७८ ॥
 स्पृशन्समीरणो मन्दं वाति शापभयादिव ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कङ्कणध्वनिद्विहृतिः ॥ ७९ ॥
 लुम्पत्यनुविदं आस्यद्रुमरावलिमुज्जितम् ।
 माणिक्येश्वरनामाऽसौ यत्र शीतानुशेखरः ॥ ८० ॥
 वसःयनुदिनं देवो वरदानाय देहिनाम् ।
 अचितां भूपतीजित्वा मणिकेश उदाहृतः ॥ ८१ ॥
 माणिक्येश्वर इत्याख्यां तदप्रभृति यो दधौ ।
 राज्ञा काश्मीरदेवेन दिग्ज्योत्सवकारिणा ॥ ८२ ॥
 असौ सुपूजितो यस्मान्माणिक्यैर्भूरिद्विभिः ।
 संसेवमानं तद्गिरि छायां शकटिकोपरि ॥ ८३ ॥
 कण्ड्विमानमङ्गानि यन्ता रैकमपश्यत ।
 राज्ञोऽपि कथितेस्तेस्त्वैश्वर्यैः परिचितं जवात् ॥
 प्रणतः सारथी रैकं सस्मरन्त्यायमाशत ॥ ८४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उच्छरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषष्ठाध्याय-

प्रादुर्लभकथनं नाम षट्सप्तमोऽध्यायः ॥

सारथिवाच—

कस्मिन्नहर्षिकिनामाऽसि स्वच्छन्दोऽसि निरन्तरम्
 किमर्थमत्र विश्रान्तः किञ्च कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ८५ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ष्य च तद्वाक्यं परमानन्दनिर्भरः ।
 स्मृत्वा सारथिमित्यूच्य वयं पूर्णमनोरथाः ॥ ८६ ॥
 परं केनापि बहुना परिचर्याविधायिना ।
 भवितव्यं मनोवृत्तिं जानताऽस्माकमेव हि ॥ ८७ ॥
 हृदयस्थितमादाय रैकाभिप्रायमादरात् ।
 शनैर्निरगमयन्ता यत्राऽऽस्ते वसुधाविपः ॥ ८८ ॥
 ततः प्रणम्य सृपालं यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
 बद्धाञ्जलिपुटो हृष्टः सारथिः स्वामिदर्शनात् ॥ ८९ ॥
 ततो निशम्य तद्वाक्यं विस्मयस्मेरलोचनः ।
 श्रद्धालुरभवद्भूयो रैकस्मभावनाविधौ ॥ ९० ॥
 आदायाभ्वतरीयुग्मयुतां शकटिकामगात् ।
 मुक्ताहारदुक्कलानि सहस्रं च गवां नृपः ॥ ९१ ॥
 गतोऽसौ तत्र यत्राऽऽस्ते योगी काश्मीरमण्डले ।
 तन्निवेद्य पुरो राजा दण्डवत्पतितो भुवि ॥ ९२ ॥
 नम्राय परया मक्त्या रैको राज्ञे नुकोप ह ।
 रे शूद्र ! मामर्कं वृत्तं न जानासि दुरीश्वर ! ॥ ९३ ॥
 गृहाण शकटीमेतामुत्थायाभ्वतरीयुताम् ।
 वस्त्राणि मुक्ताहारांश्च गात्रं दोग्ध्रीरपि स्वयम् ९४ ॥
 इत्थमाज्ञतवान्भूयो रैकोऽस्य भयमादधे ।
 ततः शापभयाद्वाजा तत्पदाम्बुरुहद्वयम् ॥
 शृङ्खलमक्त्या प्रसीदेति ब्रह्मसिन्धुचिवास्वयम् ॥ ९५ ॥

राजोवाच—

भगवन्तव माहात्म्यमेतदत्यद्भुतं कुतः ।
 प्रसन्नोऽस्य भगवन्त्याख्याहि मम तत्त्वतः ॥ ९६ ॥

रैक उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ! ।
 तेनैव तेजोराशिर्मे शृणुणामपि दुस्सहः ॥ ९७ ॥

श्रीशिव उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं रैकादभ्यस्य यत्नतः ।
 जानन्नृतिर्महीपालो मुक्तिमाप ततः सुधीः ॥ ९८ ॥
 रैकोऽपि सुखमालम्बे माणिक्येश्वरसन्निधौ ।
 गीतानां षष्ठमध्यायं जपन्नोक्षप्रदायकम् ॥ ९९ ॥
 मरालवेषमास्थाय वरदानार्थमागताः ।
 दिवौकसोऽपि निर्जग्मुः स्वैरं विस्मयकारिताः १०० ॥
 इममध्यायमप्येकं यो जपेत्सततं नरः ।
 सोऽपि तत्पदवीमेति विष्णोरेव न संशयः ॥ १०१ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
अ					
अकौर्तिं चापि भूतानि	२ ३४ १६०	इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७ २२४	किं कर्म किमकर्मेति	॥ १६ ३९४
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयं	२ २४ १३६	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२ ३४७	कुतस्त्वा कष्टमलिदं	२ २ ६१
अजोऽपि सन्नग्यात्मा	४ ६ ३६६	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४० ३४५	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ ४० ५३
अज्ञाथाश्रद्धानन्ध	४ ४० ४४९	इमं विवस्वते योगं	४ १ ३५६	कृपया परयाऽऽविष्टः	१ २७ ४९
अत्र सूर्या महेष्वासाः	१ ४ ३१	इष्टान्भोगान् हि वो देवाः	३ १२ २९१	कोषाद्भवति सम्मोहः	२ ६३ २२७
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६ ३३७	इहैव तैजितः सर्गः	५ १९ ४९६	कैवल्यं मा स्म गमः पार्थ	२ ३ ६१
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	२ ३३ १६०	उ			
अथ चैनं नित्यज्जातं	२ २६ १४५	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४ ५५	गतसङ्ख्यं मुक्तस्य	४ २३ ४१५
अथवा योगिनामेव	६ ४२ ५८३	उत्सीदियुरिमे लोकाः	॥ १४ ३१६	गाण्डीवं खसते हस्तात्	१ २९ ४६
अथ व्यवस्थिताऽन्धेष्टा	१ २० ४१	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं	६ ६ ५३३	गुरुनहत्वा हि महाभूतान्	२ ५ ६४
अधर्माभिमावाङ्मूढ	१ ४१ ५३	ए			
अनन्तविजयं राजा	१ १६ ३९	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९ ५७७	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	६ ३४ ५७२
अनाश्रितः कर्मफलं	६ १ ५२१	एतावन् हन्तुमिच्छामि	१ ३५ ५०	चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	॥ १३ ३८५
अन्तवन्त इमे देहाः	२ १८ ११३	एवमुक्तो हृषीकेशः	१ २४ ४४	ज	
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	३ १४ २९५	एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्ख्ये	१ ४७ ५६	जन्म कर्म च मे दिव्यं	४ ९ ३७४
अन्ये च बहवः सूर्याः	१ ९ ३३	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९ ७१	जातस्य हि ध्रुवो यत्युः	२ २७ १४६
अपरे नियताहाराः	४ ३० ४३१	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	४ १५ ३२६	जित्वात्मनः प्रशान्तस्य	६ ॥ ५३६
अपरं (अवरं) अवतो जन्म	४ ४ ३६०	एवं परम्पराप्राप्तं	४ २ ३६९	ज्ञानविज्ञानतुलात्मा	६ ८ ९३६
अपरायं तदस्माकं	१ १० २५	एवं प्रवर्तितं चक्रं	३ १६ २९५	ज्ञानेन तु तदङ्गारं	५ १६ ४९१
अपाने जुह्वति प्राणं	४ २९ ४३१	एवं बहुविधा यज्ञाः	४ ३२ ४३६	ज्ञेयः स नित्यसत्यधी	५ ३ ४६६
अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३६ ४४४	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा	३ ४३ ३५१	ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १ २६८
अयतिः श्रद्धयोपेतः	६ ३७ ५७७	एषा तेऽभिहिता सङ्ख्ये	२ ३९ १६७	त	
अयनेषु च सर्वेषु	१ ११ ३५	एषा ब्राह्मो स्थितिः पार्थ	२ ७२ २४३	ततः शङ्खाश्च भैरवश्च	१ १३ ३६
अवाच्यवादीश्च बहून्	२ ३६ १६२	क			
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७ १०९	कश्चिन्नोभयविक्ष्रब्धः	६ ३८ ५७७	ततः श्वेतदैवैर्युक्तैः	१ १४ ३६
अव्यक्तादीनि भूतानि	२ २८ १४९	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९ ५२	तत्त्ववितु महाबाहो	३ २८ ३१९
अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयं	२ ७५ १३६	कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये	२ ४ ६४	तत्र तं बुद्धिसंयोगं	६ ४३ ५८४
अशोच्यानन्वशो चरस्व	२ ११ ७३	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२ ५१ २०५	तत्रापरयस्थितान्पार्थः	१ २६ ४५५
असंयतात्मना योगः	६ ३६ ६७५	कर्मणैव हि संसिद्धि	३ २० ३१०	तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	६ १२ ६४२
असंशयं महाबाहो	६ ३५ ५७४	कर्मणां ह्यपि बोद्धव्यं	४ १७ ३६५	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५ १७ ४९३
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७८ ३३	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ १८ ३९७	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ४३ ४४०
अहो बत महत्पापं	१ ४५ ५५५	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७ १९०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६ ४६ ५८८
आ					
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४ ५०	कर्म श्रद्धाद्भवति विद्धि	३ १५ २८५	तत्पुत्राश्च हृषीकेशः	२ १० ७१
आत्मौपम्येन सर्वत्र	६ ३२ ५६९	कर्मैन्द्रियाणि संयम्य	३ ६ २८०	तत्पादसक्तः सततं	३ १९ ३०९
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७० २३९	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं	४ १२ ३८३	तत्प्राप्तमिन्द्रियाण्यदौ	३ ४१ ३४५
आरुरुक्षुर्भुञ्जेयौगं	६ ३ ६२८	काम एष क्रोध एषः	३ ३७ ३३१	तत्प्राप्तमज्ञासम्भूतं	४ ४२ ४५२
आवृतं ज्ञानमेतेन	६ ३९ ३४२	कामकोपविद्युक्तानां	५ २६ ५१०	तत्प्राप्तमज्ञां बयं हन्तुं	१ ३७ ५०
आश्वत्थं तपस्यति कश्चिदेनं	२ ९ १५१	कामात्पानः स्वर्गपराः	२ ४३ १७७	तस्य सन्नयनं हर्षं	१ १२ ३६
इ					
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४ ३३३	कायेन मनसा बुद्ध्या	६ ११ ४८१	तं तथा कृपयाऽऽविष्टं	२ १ ६१
		कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	२ ७ ६७	तं विद्याद्दुःखसंयोग-	६ २३ ५९५
		कायश्च परमेवास्रः	१ १७ ३९	तानि सर्वाणि संयम्य	॥ ६१ २२४

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृ.
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७	४६
त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं	४	२०	४०८
त्रैगुण्यविषया वेदाः	२	४९	१८३
द			
तुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	२	५६	२१७
दूरेण ह्यवरं कर्म	२	४९	१९६
दृष्ट्वा तु पाण्डवानानीकं	१	२	२८
दृष्टुं स्वजनं कृष्ण	१	२८	४५
देवान् भावयताऽनेन	३	११	२८८
देही नित्यमध्योऽयं	२	३०	१५५
देहिनोऽस्मिन् यथा दंष्ट्रे	१	१३	९०
दैवमेवापरे जगि	४	२५	४२४
दोषैरेतैः कुलभानां	१	४३	५५
द्रव्ययज्ञास्त्रपोयज्ञाः	४	२८	४३०
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१	१८	३९
ध			
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१	२५
धूमेनाग्निर्यते बहिः	३	३८	३४२
धृष्टकेतुश्चेकितानः	१	५	३१
धृष्टायतो विषयान्मुसः	३	६२	२२६
न			
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४	४८७
न कर्मणामनरम्भात्	३	४	२७३
न च शक्नोम्यनस्थातुं	१	३०	४६
न च धैर्योऽनु पश्यामि	१	३१	४९
न चैतद्विधाः कतरजः	२	६	६७
न जायते म्रियते वा	२	२०	११९
न त्वेवाहं जातु मासं	२	१२	८३
न प्रहृष्टेरिष्यं प्राप्य	५	२०	४९९
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३	२६	३१९
न मां कर्माणि लिप्मन्ति	४	१४	३८९
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं	३	२२	३१५
न हि कश्चित्क्षणमपि	३	५	२८७
न हि प्रपश्यामि ममापतु-	३	८	६७
न हि ज्ञानेन सदृशं	४	३८	४४७
नास्त्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६	१६	५४३
नादत्ते कस्यचित्पार्ष-	५	१९	४८९
नास्तो विद्यते भावः	२	१६	१०२
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२	१६	२३२
निमिज्जानि च पश्यामि	१	३०	४६
नित्यं कुरु कर्म त्वं	३	८	२८३
मित्राभिरुक्तचित्तात्मा	४	२१	४०९
मित्रैश्च प्रादुराद्भ्यः	१	३६	९०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृ.
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२	४०	१७१
नैनं किन्दन्ति शस्त्राणि	२	२३	१३६
नैव किञ्चित्करोमीति	५	८८	४७७
नैव तस्य कृतेनार्यः	३	१८	३०३
प			
परित्राणाय साधूनां	५	८	३७२
पर्येतां पाण्डुपुत्राणां	१	३	२८
पाञ्चजन्यं हृषीकेशः	१	१५	३९
पार्थ नैवेह नासुत्र	६	४०	५८०
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४४	५८४
प्रकृतैः क्रियमाणानि	३	२७	३१९
प्रकृतेर्गुणसंभूताः	३	२९	३२३
प्रजहाति यदा कामान्	३	५५	२१४
प्रयत्नात्समानस्तु	३	४९	५८७
प्रलयनिष्पन्नस्युद्धन	५	९	४७७
प्रदान्तमनसं ह्येनं	६	२७	५६३
प्रशान्तात्मा विगतभीः	६	१४	५४२
प्रसादे सर्वदुःखानां	२	६५	२२९
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	६	४१	५८५
ब			
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	३	६	९३४
बहूनि मे व्यतीतानि	४	५	३३४
वाद्येष्वसौष्वसकात्मा	५	२१	४९९
वुद्धियुक्तो जहातीह	३	५०	१९९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५	१०	४७९
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४	२४	४१७
भ			
भयाद्राणानुत्पत्ते	२	३५	१६२
भवान् भीष्मकश्च कर्णश्च	१	८	३३
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१	२९	४४४
भोकारं यक्षतपसा	५	२९	५१९
भोगैर्धन्यप्रसक्तानां	२	४४	१७७
म			
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	३२५
मात्रात्स्माद्विदुः कान्तेय	२	१४	९६
म			
य एनं वेति हृत्वारं	२	१९	११९
यज्ञशिष्टाभिरुपजः	५	२१	४३२
यज्ञशिष्टाग्निः संस्तुः	३	१३	२९१
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	२८९
यज्ञात्त्वा न पुनर्मोहं	३	३६	४४३
यतो ह्यपि कान्तेय	३	३०	३२४
यान्त्रियमनोबुद्धिः	३	२८	३११
यतो यतो निश्चरति	३	३६	५४३
यत्रोपरसते नितं	३	३७	५४५

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	पृ.
यत्स्याद्भयैः प्राप्यते स्थानं	५	५	४७०
यथा दीपो निवातस्थः	६	१९	५५२
यथैवांसि समिधोऽग्निः	४	३७	४४९
यदा ते मोक्षकलिलं	२	५२	२०७
यदा यदा हि धर्मस्य	५	७	३७२
यदा विनियतं चित्तं	६	१८	५५२
यदा संहरते चायं	२	५८	२१९
यदा हि नेमित्रयार्थेषु	६	४	५३१
यदि मामप्रतीकारं	१	४६	५५
यदि ह्यहं न वर्तेम (य)	३	३३	३१६
यदृच्छया चोपपन्नं	२	३२	१५६
यदृच्छालाभस्तनुष्टः	४	२२	४१३
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३	२१	३१०
यद्यचेते न परयन्ति	१	३८	५२
यं सञ्ज्या चापरं लाभं	६	२२	५५५
यं सम्प्राप्तमिति प्रादुः	६	२	५३६
यं हि न व्यथयन्त्येते	२	१५	१००
यः सर्वत्रानभिरेद्ध	२	६७	२१९
यत्स्वात्परतिरेव स्यात्	३	१७	३०३
यस्मिन्निद्राणि मनसा	३	७	२८०
यस्य सर्वं समारम्भाः	५	१९	४०६
या निशा सर्वभूतानां	२	९५	२३६
यामिमां पुष्यतां बाह्व	२	४२	१७७
यावदेतामितीक्षेद्वा	१	२२	४१
यावानर्थे उदपाने	२	४६	१८३
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१२	४८९
युक्ताहारविहारस्य	६	१७	५४३
युक्त्वाभवे सदाऽऽत्मानं	६	१५	५४२
”	६	२८	५६३
युष्मान्नुद्युधं विकान्तः	३	३६	३१
” त्वेतदन्यसुखन्तः	३	३२	३२८
ये मे मतमिदं नित्यं	३	३१	३२८
ये यथा मां प्रपन्नते	४	११	३७९
येषामर्थं काङ्क्षितं नः	१	३३	४९
ये हि संस्पृशेता भोगाः	५	२२	५०२
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	६	७	४७५
योगसभ्यस्तत्कर्माद्यं	६	४१	४९१
योगस्थः कुर्व कर्माणि	२	४८	११५
योगिनामपि सर्वेषां	६	४७	५१०
योगी युक्ताः सततं	६	१०	५४२
योगस्थमानान्वेक्षेद्दृष्टं	१	२३	११
योगसुखसुखोऽन्तराश्रयः	५	२४	५०६

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३० ५६५	शनैःशनैरुपरमेत्	६ २५ ५५५	सर्वं कायशिरोग्रीवं	६ १३ ५४२
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६ ३३ ५७२	शुनौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११ ५४२	सर्वकर्मणि मनसा	५ १३ ४८३
॥		श्रद्धावाँक्षते ज्ञानं	४ ३९ ४४७	सर्वसूतस्थमात्मानं	६ २९ ५६९
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	२ ६४ २२९	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	२ ५३ २०७	सर्वसूतस्थितं यो मां	६ ३१ ५६९
ल		श्रेयान्द्रव्यमयावज्ञात्	४ ३३ ४३८	सर्वाणिन्द्रियकर्मणि	४ २७ ४२८
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	५ २५ ५०८	श्रेयान् स्वधर्मो विद्युणः	३ ३५ ३३५	सह यज्ञाः (तैः) प्रजाः सृष्ट्वा	३ १० २८८
लोकैऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा	३ ३ २६९	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४ २६ ४२७	साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः	५ ४ ४६८
व		शशुरान्मुहदयैव	१ २६ ४५	सीदन्ति मम गात्राणि	१ २८ ४९
वासांसि जीर्णानि यथा	२ २२ १३४	स		सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८ १६५
विद्याविनयसम्पन्ने	५ १८ ४९५	स एवायं मया तेऽय	४ ३ ३५६	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१ ५५९
विषया विनिवर्तन्ते	२ ५९ २२१	सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	३ २५ ३१८	सुहृन्मित्रार्जुदासीन-	६ ९ ५३६
विद्याय कामान्यः सर्वान्	२ ७१ २४२	स घोषो धार्तराष्ट्रानां	१ १९ ३९	सेनयोरुभयोर्मध्ये	१ २१ ॥ १
वीतरागभयक्रोधाः	४ १० ३७७	सङ्कोचो नरकायैव	१ ४२ ५३	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४ २११
वेदाविनाशिनं नित्यं	२ २१ १२८	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६ २४ ५५५	स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७ ५११
वेपथुश्च शरीरे मे	१ २९ ४६	सहस्रं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३ ३३१	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१ १५६
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२ ४१ १७३	सत्यासस्तु महाबाहो	५ ६ ४७२	ह	
व्यामिश्रेणेव वाक्येन	३ २ २६७	सत्यासः कर्मयोगश्च	५ २ ४६४	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७ १६४
श		सत्यासं कर्मणां कृष्ण	५ १ ४५७	हृषीकेशं तदा वाक्यं	१ २१ ४१
शक्रोतीहिव यः सोढुं	५ २३ ५०४				

इति गीता-श्लोकानामादिवर्णानुक्रमणिका ।

गीता-श्लोकपादानां पदानां चादिवर्णानुक्रमकोशः

मुद्रिष्यमाण उपसंहारे द्रष्टव्यः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

‘गुजरती’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुनबिल्डिंग, ब्लूफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याचेकादशटीकासमलंकृत ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अत्रभवद्भिर्वेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-
दाहजासहृत्तृणाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकआहिभिः

शाङ्करभाष्याचेकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्कं

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्रयते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपव्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकाव्यङ्ग्यनिवे-

शितानि विराजन्ते तदल्पीयसैवावसरण श्रीमद्भगवद्गीतो

भवद्भगवद्व्यो अतिरितुं प्रयतामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् (प्रायः) ” रु. ५

तृतीयषट्कम् ” रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन चिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

“केसरी”-पुस्तक-परीक्षण

श्रीमद्भगवद्गीता

[शांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेतः प्रथमो गुच्छः—प्रथमषट्कम्]

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस, सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्किल, कोट, मुंबई

गुच्छसंख्या ६०० निं. ८ रुपये.

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या अकरा टीकांच्या प्रथम गुच्छांतली ही पहिली षडध्यायी प्रसिद्ध होऊन आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आली आहे. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे आद्य प्रवर्तक श्रीयुत इच्छारामभाई देसाई यांनी १९१२ साली ७ टीकांचा प्रथम गुच्छ व ८ टीकांचा द्वितीय गुच्छ अशा दोन गुच्छांत मिळून भगवद्गीता ग्रंथ पंधरा संस्कृत टीकांसह छापून प्रसिद्ध केला. गेल्या २२ वर्षांत या दोन गुच्छांतला पहिला ३ टीकांचा गुच्छ स्वपूण गेल्यामुळे त्याची सांप्रत दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. ही आवृत्ति प्रसिद्ध करताना पूर्वीच्या ७ टीकांत आणखी चार नव्या टीकांची भर घालून यांत एकंदर ११ टीका अशित केल्या आहेत.

अकरा टीका

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या या दोन गुच्छांत मिळून आतां एकंदर १९ टीका प्रसिद्ध होत आहेत. अशा रीतीने यांत अद्वैत, केवलद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैत आणि पतंजलि अशा इतर सांप्रदायांच्याहि टीकांचा समावेश झाला असल्यामुळे यांत सवे सांप्रदायिक भेदे एकत्र पाहावयास सांपडून मतामतांची तुलना करण्याची उत्तम सोय झाली आहे.

प्रथमगुच्छांतील या प्रथम षडध्यायींत ज्या अकरा टीका संग्रहीत केल्या आहेत त्यांचा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे—१ शांकरभाष्य, २ आनंदगिरिकृत-व्याख्या, ३ रामानुजभाष्य, ४ वेंकटनाथविरचित-तात्पर्यचंद्रिका, ५ आनन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य, ६ जयतीर्थविरचित-प्रमेयदीपिका, ७ हनुमत्कृत-पैशाचभाष्य, ८ वेंकटनाथकृत-ब्रह्मानंदगिर्याख्य व्याख्यान, ९ बलभलाकविरचित-तत्त्वदीपिका, १० पुरुषोत्तमजीप्रकाशितायततरंगिणी, ११ नीलकण्ठकृत-भारतभावदीपाख्या टीका.

या अकरा पैकीं नं. २, ४ व ६ या टीका अनुक्रमे शांकर, रामानुज व माध्व या भाष्यांचे केवळ विवरणरूप आहेत; ह्मणून त्यांना स्वतंत्र टीकेचें महत्त्व देतां येत नाही. या तीन टीका वगळल्यास इतर ज्या ८ टीका राहतात त्यांत (१) शांकर भाष्य, (२) रामानुजभाष्य व (५) माध्वभाष्य हीं तीन भाष्ये प्रमुख तीन सांप्रदायांचे आधारस्तंभ आहेत. नं. ९ व १० या दोन टीका बलभ सांप्रदायानुयायी आहेत. नं. ७ चे पैशाचभाष्य व नं. ८ चे ब्रह्मानंदगिर्याख्यान ही दोन्ही शांकरमतानुयायी आहेत; पण केवळ शांकरभाष्याचा विस्तारच यांत नसून स्वतंत्र बुद्धीनें रचलेल्या त्या टीका आहेत. शेवटची नीलकण्ठ त्रुर्धर यांची भारतभावटीका तर महाभारताच्या वाचकांच्या सुपरिचयाचीच आहे. ही टीकाहि शांकरमतानुयायी असली तरी स्वतंत्र

विचाराची व अभ्यसनीय अशी टीका आहे. यांतल्या नं. १, २, ३, ५, ६, १० व ११ अशा सात टीका पूर्वीच्या आवृत्तीत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या. आतां नं. ४ ची तात्पर्यचंद्रिका, नं. ७ चें पैशाचभाष्य आणि नं. ८ चें वेंकटनाथाचें व्याख्यान व नं. ९ ची तत्त्वदीपिका टीका एवढ्या चार नव्या टीकावाचकांच्या समोर प्रथमच येत आहेत.

खंडखंडीत व महत्त्वाची टीका

या नव्या टीकांपैकी वेंकटनाथाचें ब्रह्मगिर्याख्यान हेंच खरें महत्त्वाचें आहे. यांत शंकराचार्यांच्या अद्वैतमताचें समर्थन असून रामानुजभाष्य व माध्वभाष्य यांचें ठिकठिकाणीं खंडन केलें आहे. या खंडनाची भाषाहि अगदीं सडेतोड व कठोर अशी आहे. उदाहरणार्थ, अध्याय ५ श्लो. १६ वरील व्याख्यान पाहा. या श्लोकांत 'येषां, तेषां' असे अनेकवचनी प्रयोग आहेत त्यावरून रामानुज व माध्वभाष्यांत अद्वैत मतावर टीका केली आहे; त्या टीकेला वेंकटनाथांनीं खंडखंडीत जबाब देऊन 'नवद्वारे पुरे देही' (५-१३) व 'नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (२-१८) या श्लोकांचा अर्थ करतांना 'कां रडला ?' असा जबाब विचारला आहे. परंतु वेंकटनाथ हा टीकाकार केवळ अंधश्रद्धासांप्रदायिक नाही. ज्या ठिकाणीं रामानुजांचें मत त्याला ब्राह्म वाटलें तेथें 'यद्रामानुजैरुक्तं तद्युक्तं' (६-३७ ते ३९) असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. अ. ५-२५ यांत 'सर्वभूतहिते रताः' याचा अर्थ 'अहिंसाकाः' असा करतांना त्याचप्रमाणें 'कर्मप्येवाधिकारस्ते' (२।४७) या ठिकाणीं 'न ज्ञाननिष्ठायां' असा निषेध करतांना वेंकटनाथांच्या मनावरदेखील शांकरभाष्याचें दडपण पडलेलें दिसतें. तथापि 'अक्षयः' याचा अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'संन्यासिनः' असा न करतां त्यांनीं 'तत्त्वदर्शिनः' असाच केला आहे. पण यापेक्षां स्पष्ट भेद तीन ते सहा अध्यायांतील अनेक श्लोकांच्या विवरणांत स्पष्टपणें दिसून येतो. उदाहरणार्थ, अ. ५ श्लो. ६ यांतील 'ब्रह्म' शब्दाचा अर्थ शांकरभाष्यांत 'संन्यास' असा केला आहे. परंतु वेंकटनाथांनीं आपल्या व्याख्यानांत 'ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दात्मकं' असें यथार्थ विवरण केलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक ४५ यांतील 'आत्मवान्' शब्दान्ना अर्थ शांकरभाष्याप्रमाणें 'अप्रमत्तः' असा न करतां 'सर्वकामनात्यागेन भगवन्तमेवाराधयन् धृतप्रतिज्ञा भव' असा वेगळा केला आहे. त्याशिवाय 'कर्मयोग' श्रेष्ठ कसा, तो सुकर कसा, यांचेहि त्यांनीं ठिकठिकाणीं केलेलें स्पष्टीकरण वाचनीय आहे. एकंदरीत वेंकटनाथांची टीका ही या नव्या आवृत्तीत मोठीच उपयुक्त भर पडलेली आहे.

याशिवाय पूर्वीच्या आवृत्तीत नसलेली अशी आणखी अनेक प्रकारची सुधारणा या नव्या आवृत्तीत केलेली आढळते. त्यांतल्या कांहींचा नामनिर्देश येथें करतां.

(१) गीतेतील अनेक पाठभेदांचा उल्लेख जागोजाग केला आहेच. पण त्याशिवाय उपनिषदांत पाठभेद नाहीत अशी जी समजूत आहे ती चुकीची असल्यासुद्धें जेथें जेथें उपनिषदांतील वचनें देण्याचा प्रसंग आला तेथें तेथें उपनिषदांतील पाठांत भिन्नता असल्यास ते पाठभेदांहि कंसांत दाखविले आहेत.

(२) भाष्यकारांनी व टीकाकारांनी गीतेतील वचनांच्या समर्थनार्थ अनेक ठिकाणी श्रुतीतील वाक्ये दिली आहेत व काहीं ठिकाणी ' श्रूयते च ' असे मोघम झटले आहे. ही श्रुतीतील वचने कोणती व ती कोणत्या श्रुतीत कोठे आहेत ते शोधून काढून त्यांचा स्पष्ट निर्देश या आवृत्तीत केला आहे. हे काम अतिशय परिश्रमाचे आहे. वचन पाहतांच ते कोठे असेल ते ध्यानात आणून शोधून काढण्याला समग्र श्रुति करतलामकवत् पाहिजेत. पण हे गाढ विद्वत्तेचे व किचकट कामहि धूपकरशास्त्री व साधलेशास्त्री यांनी अत्यंत मेहनतीने व कसोशीने केले आहे.

(३) जेथे जेथे नवे प्रकरण सुरू झाले तेथे तेथे श्लोकांच्या डोक्यावर नव्या प्रकरणाचा नामनिर्देश केला आहे. (अध्याय ६ श्लोक २३ येथे एक प्रकरण संपून 'संकल्पप्रभवान्कामान्' येथपासून निराळे प्रकरण सुरू होते; परंतु या पुस्तकांत श्लोक २० ते २५ एकत्रच दिले आहेत, ते चित्य आहे.)

(४) कित्येक ठिकाणी धूपकरशास्त्री यांनी विवादात्मक विषयांचे विवरण करण्यास्तव, कचित्स्थळी भिन्नार्थदर्शनार्थ, आणि काहीं ठिकाणी नवीन मतांचे झडनार्थ स्वतःची ' अविगीता ' झणून वेगळी टिप्पणी जोडली आहे. (परंतु या ' अविगीता ' ने वादस्थळी कमी होण्याच्याऐवजी ती वादण्याचाच संभव आहे. वास्तव ही टिप्पणी जोडण्याचा खटाटोप न केलेलाच बरा.) यांत कित्येक ठिकाणी ज्ञानेश्वरांची भावार्थदीपिका आणि वामन पंडितांची यथार्थदीपिका यांतील प्रासादिक वचनांचे संस्कृतीकरण करून ते संस्कृत पंडितांच्या नजरेस आणले आहे, ही गोष्ट प्रशंसनीय आहे. मराठीतील भावार्थदीपिका व यथार्थदीपिका यांची योग्यता कोणत्याहि संस्कृत विवरणापेक्षा कमी नाही, हे या उतान्यावरून सिद्ध होतें. असे उतारे हल्ली दिले आहेत त्यांहून अधिक दिल्यास ' अधिकस्याधिकं फलम् '.

एका श्लोकांत अध्यायाचें सार

(५) प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी ' यासुनमुनि ' प्रणीत गीतार्थसंग्रहाचा एकेक श्लोक सटीक दिला आहे. अध्यायाचें तात्पर्य समजण्याच्या दृष्टीने हे श्लोक मोठे मार्मिक व सूचक आहेत. त्यांचा परिचय वाचकांस न्हावा झणून या बडध्याधीतील सहा श्लोक पुढे उद्धृत करतो—

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मविद्याकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् १
नित्यात्मासंगकर्मेहगोचरा सांख्ययोगाधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशास्त्रये २
असकत्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ३
प्रसंगात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते ४
कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्ट्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पंचमाध्याय उच्यते ५
योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ६

यासुनमुनि हे रामानुजाचार्यांच्या सांप्रदायातील असल्याने त्यांनी गीतेचें तात्पर्य भाकिपर लावलेले आहे. तथापि पहिल्या बडध्याधीत कर्मयोगाचें प्रतिपादन केले असून,

तें संन्यास मार्गाहून भिन्न व स्वतंत्रपणें मोक्षप्रद आहे असेंच तात्पर्य त्यांनीं आपल्या गीतासंग्रहांत दिलें आहे.

पुराणोक्त माहात्म्य नको

गीतेच्या प्रारंभी वराहोक्त गीतामाहात्म्य दिलें आहे तें नेहमींच्या सांप्रदायास अनुसरूनच आहे; परंतु प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस पद्मपुराणांतील गीतामाहात्म्याचा एकेक अध्याय जो दिला आहे तो श्रद्धाळू वाचकांना प्रिय वाटला तरी जे वाचक गीताग्रंथ हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे ह्मणूनच त्याची खरी योग्यता जाणतात त्यांना असलें पुराणोक्त माहात्म्य कर्णकटु लागतें. गीतेंत आत्मज्ञानाची एवढी महती वर्णन केली आहे असें एकीकडे सांगत असतां त्या गीतेंतला एकेक अध्याय कोणीतरी एकाचें वाचला व तेवढ्या एका अध्यायाच्या पठनानें तो उत्तम लोकाप्रत गेला; असल्या पुराणोक्त कथा त्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाला जोडणें सशुचित नव्हे, असें आमचें मत आहे. अर्थ न समजतां केवळ पठनाचें माहात्म्य जर सांगावयाचें तर १९ टीका छापण्याची दगदग कशासाठीं करावयाची ? यास्तव आम्हांस असें वाटतें कीं, गीता हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे व त्याची खरी योग्यता त्याचा अर्थ समजून तदनु रूप आचरण करण्यांतच आहे; यास्तव असलें माहात्म्य त्या ग्रंथांत असूं नये; पुराणांतच तें आहे तें ठीक आहे.

शेवटीं गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांना एवढीच विनंति करावयाची कीं, त्यांनीं इतक्या टीका जमवून त्या टीकांसह गीताग्रंथ प्रकाशित करण्याची एवढी खर्चाची जोखीम स्वशिरावर घेतलीच आहे व तिचें चीज वाचकवर्गाकडून होतच आहे. पण या गुच्छाच्या उपयुक्ततेत भर टाकण्यासाठीं त्यांनीं तीनहि पट्टे समाप्त झाल्यानंतर चवथ्या उपसंहारात्मक खंडांत गीतेंतील प्रत्येक चरणाच्या आरंभीच्या अक्षरातुक्रमानें श्लोकांची सूची द्यावी व गीतेंतील प्रत्येक शब्दाची त्याच्या अर्थासह सूची द्यावी. तसेंच गीतेंतील वचनांना सदृश अशीं उपनिषदांतील सर्व वचनें एकत्र द्यावी आणि भारती युद्धाचा कालनिर्णय, प्रस्तुतच्या गीतेचा कालनिर्णय, गीतेंतील तत्त्वज्ञानाची आधुनिक तत्त्वज्ञानार्थी तुलना इत्यादि प्रकरणांचा समावेश त्यांत करावा. या चौथ्या खंडाचा उपयोग आधुनिक विद्वानांना विशेष होणार आहे व त्या उपसंहारासुद्धें पहिले तीन खंड वाचण्याची जिज्ञासा आधुनिक विद्वानांत वाढणार आहे. असो. गीताग्रंथाचें अशा प्रकारचें सर्वांगपरिपूर्ण असें मुद्रण करण्याचें जोखमीचें काम स्वशिरावर घेतल्याबद्दल गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांचे आणि हें कार्य इतक्या दक्षतेनें करीत असल्याबद्दल धूपकर व साधले या शास्त्रिद्वयाचें पुनः एकदां अभिनिंदन करून हें अल्प परीक्षण समाप्त करतो.

शुक्रवार
ता. २० डिसेंबर १९३५ }

केसरी-पुणें.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार नवीन ग्रंथाचा परिचय एकादशटीकोपेता श्रीमद्भगवद्गीता ।

भाग १. अ. १-६

[प्रकाशक-गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस सासून बिल्डिंग, पब्लिकनटन सर्कल, फोर्ट-बंबई.
संपादक-शास्त्री गजानन शंशु सावळे. निमत ८ रुपये]

काही वर्षांमागे येथील गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने सांप्रदायिक व स्वतंत्र अशा सुमारे १९ भाष्यटीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेची एक आवृत्ति प्रकाशित केली होती. श्रीमद्भगवद्गीतेवर शंकर, रामानुज, मध्व, वल्लभ (हनुमत्) या चार आचार्यांची भाष्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा बोध होण्याकरिता प्रत्येक (यापैकी तीन) भाष्यावर योग्य अधिकाराच्या सांप्रदायिक विद्वानांची टीका असून आपापल्या पंथानुसार स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या बऱ्याच टीका उपलब्ध आहेत. शंकराचार्यांच्या भाष्याचा अनुवाद आनंदगिरीने केला असून रामानुजांच्या भाष्याचे स्पष्टीकरण वेदान्त-देशिकाचार्य वेंकटनाथाने केले आहे. मध्वाचार्यांचे भाष्य जयतीर्थाने उलगडले आहे. तर वल्लभाचार्यांच्या भाष्याचा खुलसा पुरुषोत्तमजीने केला आहे.* याशिवाय महा-भारताचा टीकाकार नीलकंठ, हनुमान्, वेंकटनाथ प्रभृतींच्या शंकराचार्यांनुसार केवळद्वैतपर टीका आहेत. या सर्व टीकांबरोबर रामानुजांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह आणि (त्यावर) महादेशिकाचार्य वेंकटनाथ यांची गीतार्थसंग्रहक्षा अशा दोन टीका जोडून गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने एकूण तेरा टीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या सहा अध्यायांची ही नवी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. परंतु यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह व त्याची रक्षा यांचा मजकूर फार थोडा असल्याने चार भाष्ये, त्यावरील (तीन टीका आणि ब्रह्मानन्दगिर्या-ख्यानानादि स्वतंत्र टीका मिळून) चार टीका आणि नीलकंठादि उपरिनिर्दिष्ट तिधा स्वतंत्र टीकाकारांच्या कृती मिळून अकरा टीकांना पुस्तकाच्या नांवात प्रकाशकांनी प्राधान्य दिले आहे. १९०८ साली या पुस्तकाची जी प्रथमावृत्ति निघाली होती, तिच्यांत रामानुजांच्या भाष्यावरील टीका, हनुमत्पेशाचभाष्य, वेंकटनाथाचे ब्रह्मानन्दगिर्याख्यान (व तत्त्वदीपिका) यांचा समावेश नव्हता. सदर आवृत्तीच्या दुसऱ्या भागांत मधुसूदन, केशवकास्मीरि भट्टाचार्य (निबार्कमतानुयायी), श्रीधर, शंकरानंद

* तत्त्वदीपिका व अमृततरंगिणी या दोन्ही स्वतंत्र टीका वल्लभ सांप्रदायी आहेत.

वगैरेंच्या आणखी ८ टीकांचा अंतर्भाव झालेला आहे, पण त्यांतहि वेंकटनाथ, हनुमान यांना स्थान मिळू शकलें नव्हतें, तें या नव्या आवृत्तीत देऊन एक प्रकारें जास्त परिपूर्ण आणि विस्तृत स्वरूपाचें काम गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें केलेलें आहे. असलीं विशाल बाङ्ग्यकार्यें किती अवकाशनें घडून येतात, याचा अंदाज पहिली आवृत्ति १९०८ सालीं निघाली होती, इकडे लक्ष दिल्यास कतां येईल. सध्यास वषें उलटून गेल्यावर गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसला या कामाकडे नजर टाकण्याची वेळ आली. यावरून अशा बाङ्ग्यकार्यांतील आर्थिक साहसाची कल्पना होऊ शकेल. इतकीं वषें छापखान्याची व्यवस्था एकहाती व एकघोरणी रहावी हें देखील छापखान्यांच्या इतिहासांत भाग्याचें लक्षण म्हणावें लागतें. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे संस्थापक मालक कै. वा. इच्छाराम देसाई यांनीं संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथ शीज सोसून प्रकाशांत आणण्याचा पाया घातला. त्याप्रमाणें अनेक टीकांसहित महाभारत छापण्याच्या कामालाहि सदर प्रेसच्या मालकांनीं हात घालून ठेविला आहे. त्यांपैकींच जास्तीत जास्त टीकाभाष्यें गीतार्थाच्या जिज्ञासूला एकत्र पहातां येतील अशा योजनेचें हें प्रकाशन आहे. मुंबईतील दुसऱ्या छापखान्यांनीं अनेक टीकांसहित भगवद्गीता छापण्याची उदाहरणें आहेत, परंतु त्या टीका एकाच संप्रदायाच्या आहेत. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें सगळे भाष्यकार त्यांच्या अनुवादकांसह एका ठिकाणीं आणून सोडल्यामुळें तुलनात्मक दृष्टीनें अभ्यास करणारांची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. आतां प्रसिद्ध झालेल्या नव्या आवृत्तीचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठी कवि वामन पंडित यांच्या यथार्थदीपिकेंतून (आणि ज्ञानेश्वर महाराजांचे भावार्थदीपिकेंतून) दुर्बोध अर्थाचें विशदीकरण टीपांच्या रूपानें संस्कृतामधून दिलें आहे, हा होय. पूर्वीच्या आवृत्तीहून यावेळची छपाई, बांधणी, अधिक सुबक असून कागद जास्त टिकाऊ व स्वच्छ वापरलेला आहे. सर्व भाष्ये व टीका यांचें गीतार्थ आकलन होण्यासाठीं एकत्र अवलोकन केलें म्हणजे साहजिकच गीतेच्या माहात्म्याचा चमत्कार मनावर ठसल्याशिवाय रहात नाहीं. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांनीं हा चमत्कार लोकांना सुलभ व्हावा म्हणून केलेल्या प्रकाशनाच्या कामगिरीबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. सुपरॉयल आकाराचीं ६०० पानें, भिन्न भिन्न भाष्य टीका निनचूक रहाण्याकरितां ध्यावे लागलेले परिश्रम वगैरे बावीकडे लक्ष दिल्यास या भागाची किंमत ८ रुपये भारी म्हणतां येत नाहीं. प्रारंभी प्रथम षट्काचा अध्यायवार विषयानुक्रम आणि शेवटीं वर्णानुक्रमसूची दिलेली आहे. शिवाय पञ्चपुराणांतील माहात्म्य जोडलेलें आहे.

[काशीस्थ-श्रीराजेश्वरशास्त्रिणां सम्मतिः]

श्रीशांकरभाष्याद्येकादशटीकोपेता भगवद्गीता ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

सम्पूर्णेऽपि हि भूलोके साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 उपदेशं न पश्यामो धर्मेष्वन्येषु केष्वपि ॥ १ ॥
 ईश्वरभरितैरेव कैश्चिदागत्य निर्मिताः ।
 धर्मोपदेशाः खैस्तादिमतेष्वेवंविधा स्थितिः ॥ २ ॥
 धन्यं हि भारतं वर्षं यत्र श्रीभगवान् स्वयम् ।
 उपदेष्टुं सुहृद्भूत्वा नरं विषमवर्तिनम् ॥ ३ ॥
 अपौरुषेयवेदान्तवचसां महिमाऽद्भुतः ।
 यान्येव श्रीभगवता गीतानि सुहृद स्वयम् ॥ ४ ॥
 सेयं भगवती गीता हरिभक्तिमतां नृणाम् ।
 एकैव किल पर्याप्ता वेदने ज्ञानधर्मयोः ॥ ५ ॥
 इयं हि नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषेव वाच्या न चेशं योऽभ्यसूयति ॥ ६ ॥
 अधिकारिविशेषस्य खेवंविधिवलादियम् ।
 श्रीसद्गुरुं प्रपन्नानां दोग्रिष धर्मासृतं बहु ॥ ७ ॥
 अतोऽस्याः सम्प्रदायस्य सिद्धयै भाष्याण्यचीकलपन् ।
 भगवत्पादपूर्वा हि पूर्वाचार्याः कृपालवः ॥ ८ ॥
 विद्वद्भैरवरचिताष्टीका अपि लसन्ति ताः ।
 गीताया हृदयं यासां साहाय्याज्ज्ञायते बहु ॥ ९ ॥
 तानि भाष्याणि ताष्टीका एकत्र स्थापिता यदि ।
 चित्रा समेषा भवति ब्रह्मविद्वयंपूरिता ॥ १० ॥
 तत्र तादात्म्यमापाद्य तदालापांस्तु भक्तिवः ।
 शृण्वतां पुण्यजनुषां भुक्तिर्भुक्तिः करस्थिता ॥ ११ ॥
 इत्यालोच्याभिनन्दामष्टीकासङ्ग्रहमुद्रणम् ।
 'गुजराती' यन्त्रशालाधिपैः सम्यक् प्रवर्तितम् ॥ १२ ॥
 संशोधनादिकार्येषु टिप्पणीकरनेषु च ।
 वाक्यस्थलविनिर्देशे भूरिशूरिकृतश्रमाः ॥ १३ ॥
 अनन्तशास्त्रिणो धूपकरोपाह्वास्तथैव च ।
 गजाननबुधेन्द्राश्च धन्या इति हि मन्यहे ॥ १४ ॥

लिपिरियं (काशीस्थ) श्रीराजेश्वरशास्त्रिणो द्रविडस्य ।

पुरुषोत्तममासवदि ३० भौमे सं. १९९३

श्रीर्जयति ।

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

ता. ७।४।३६

गुजरातीमुद्रणालयः (सासुनबिल्डिंग, कोट, मुंबई.)

एतत्संस्थाधिपतिभिरचिरादेव स्वमुद्रितमेकादशटीकोपेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकम-
स्मत्संविधेऽभिप्रायप्रकटनाय प्रेषितम् । तदर्थं तेषामुपकृतिभारमुल्लिख्य किञ्चिदिव लेखनीं
व्यापारयामः । अस्मिन् पुस्तके शाङ्कर-रामानुज-माध्व-बाल्लभसंज्ञकानां चतुर्णामपि
मतानां पुरस्कारं कुर्वतीनां बहूनां टीकानां संग्रहः कृतस्तेन सर्वमतानुयायिनां तुलना-
त्मकपद्धत्या गीताभ्यसनस्य सुगतिर्निर्मितैव । अविगीतारूपायां पृष्ठपादटिप्पणिकायां
च कचित्कचित् भावार्थदीपिकायथार्थदीपिकादिप्राकृतटीकानामपि मतान्तरनिवेशः
कृताः । कचित्स्वबुद्धयनुसारेणानभिप्रेतमतस्य खण्डनमपि सूचितम् । अभिनवटीकासु
वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यं व्याख्यानं बहुव्युत्पादकं सुबोधं च वर्तते । माध्वाद्यु-
द्धृतवचनानां मूलस्थाननिर्देशश्च बहुशो विहितः, एषोऽस्मिन् ग्रन्थे विशेषः संशोध-
कानां विदुषां प्रमोदावहः । प्रथमषडध्यायात्मकोऽयं प्रथमो भागः प्रकटीकृतः । द्वितीया
तृतीया च षडध्यायी एवमेव मुद्रयित्वा प्रकाश्यमाना विशत्यारूपकैर्विदुषामुपयोगाय
प्रकटीकरिष्यत इति आघोषणपत्राज्ज्ञायते । संप्रति गतेषु पञ्चविंशत्या वर्षेषु भगवद्गीता-
वाचनस्य प्रचारो महाराष्ट्रादिदेशेष्वधिकोऽभवत् । अस्मिन्समये प्राचीनानां विविधमतानां
ज्ञानेन तत्त्वनिर्णयो निष्कलङ्को भवेज्जिज्ञासूनाम् । तस्मादितदहशतुर्लभग्रन्थस्य सुबोध्यं
सुबोधं च मुद्रणं महता द्रव्यव्ययेन कृत्वाऽभ्यासकानामुपयुक्ततिभार एव कृतो गुजराती-
मुद्रणालयाध्यक्षैः श्रीमद्भिः नटवरलालप्रभृतिभिः । प्रत्यध्यायं पुराणोक्तं गीतामाहा-
त्म्यमपि योजितं, तद्यद्यपि न सर्वेषां तथापि श्रद्धालूनां प्रमोदावहमेव भवेदित्यस्ति सम्भवः ।
प्राहकाश्चेतद्वन्धस्य सङ्ग्रहेणोत्तेजनं कृत्वा गुजरातीमुद्रणालयाध्यक्षाणां प्रयत्नं सफलयेयु-
रिति परमेश्वरं प्रार्थयामः । एवमेव च सङ्ग्रहाविष्काराय स भगवांस्तैभ्य आयुरारोग्य-
धनानि प्रायच्छतादित्याशास्ते—

पणशीकरोपाहविद्वद्भरलक्ष्मणतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*; (2) Anandagiri's *Vyakhyā*; (3) Ramanuja's *Vishishtā
advaita Bhashya*, (4) Deshika's *Taipāgya chandrika*; (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*,
(6) Jayatirtha's *Prameya deepika*; (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*; (8) Venkatnatha's
Brahmanandagiri; (9) Vallabha's *Tattva-deepika*. (10) Purushotama's
Amrita tarangini; (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last
Yamuna muni's *Aṛtha-saṅgraha* with Deshika's *Raksha*
and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL II

(Seventh to twelfth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort

1936

This book Can be had from:—
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

Commentators:—

Commentaries:—

General Gita Mahatmya (2)	From Varaha-puran etc.,
1 SHANKARACHARYA ...	Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri...Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika	Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya-Deepika
7 Hauuman	Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha Brahmananda giri
9 Vallabha Tattva deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha... Bhava-deepa
12 Yamuna-muni Artha sanghaha
18 Deshika Raksha
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
15 Dhupakara Shashtri Avigita Notes

This Book is Printed and Published

by

Natverlal Itchharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता [प्रथमो गुच्छः]

द्वितीयषट्कम्

(७-१२)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन विल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल,

कोट, मुंबई

वैकमाब्दः १९९२]

लिस्ताब्दः १९३६

[शाकाब्दः १८९८

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग, पल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽन्यधिकाराः राजशासनपद्ममुद्यत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टोकाकाराश्च	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
(श्रीगीताभाष्ये, न्यासादि च)		
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(भाष्य-) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैतः)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथः	”	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	”	अष्टततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभाष्यदीपः
१२ याधुनशुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथः		गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीताभाष्यम्		(प्रत्यध्यायम्)
१५ अनंताख्या रूपकरशास्त्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

छद्रक व प्रकाशक—

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग, पल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

प्रागुपक्रान्तप्रकाशनस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्योपव्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन द्वितीयषट्केनेदानीं तत्रभवतो विश्वविख्यातगुणविसरान् सङ्ख्यावदभ्येसरान् सहृदयानुपतिष्ठामहे ।

अत्र च व्याख्यानसङ्ख्यायां—तन्निवेशनक्रम—वर्णवैचित्र्यादि प्रकाशितपूर्वप्रथमषट्कवदेव व्यवस्थापितमिति न तद्विशेषे विशेषतः किमपि वक्तव्यं विधेते । किन्तु एतच्छेषनावसरे लब्धायाः प्रायशः शुद्धायाः कस्याश्चिन्मध्यभाष्यमातृकायाः साहाय्येन मुद्रणालयस्थपण्डितैरस्मिन् षट्के तद्व्याख्यं विशेषतः संशोधितमिति; भगवद्गीताया अपि काश्मीरकमाठानुसारि किमपि पुस्तकमासादितम्, यत्र भ्यांस एव प्रायेऽष्टद्वयपूर्वाः पाठमेवा दरीदृश्यन्ते । तेषां च युक्तायुक्तविवेचनपूर्वकं यथास्थानमत्र प्रदर्शनं प्राज्ञप्रार्थितमपि, प्रथमषट्केऽनारब्धस्य तस्य मध्य एवोपक्रमो न युक्त इत्युपसंहार एवानुष्ठेयत्वेन निर्द्धारितमिति च जानीमः ।

एवमिहोदाहृतवचसामाकरस्थाननिर्देशोऽपि प्रायः साकल्येन सम्पादितो मुद्रणालयप्रधानपण्डितैः साधले-श्चास्मिन्महोदयैः स्वयं निर्मायमाणस्यापूर्वस्योपनिषद्वाक्यकोशस्य साहाय्येनेति मन्यामहे निदर्शनमेवैतदेकं तस्योपयोगितायाः ।

अस्माकमविगीताऽपि साक्षात्कृतप्रथमषट्केगुणैकपक्षपातिभिरनैकैर्मनीषिभिरभिनन्दिता तेषामेवाशिषा कमपि प्रकर्षं पोषुषीत्यस्मिन् षट्के । यद्यपि तस्यामुपक्रान्तो महाराष्ट्रीयमक्तप्रवरप्रणीतव्याख्यागतविशेषांशानुवाद आधिक्येन विधेय इति सप्रशंसमन्वशिषन्विशेषविदः, तथापि ज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकायाः प्रथमद्वितीय-षट्कयोः संस्कृतभाषायां पद्यमयोऽनुवादः कैश्चिद्विहितः प्रकाशितश्चेति श्रुतत्वात्तृतीयषट्क एव यथाशक्ति यित्यतिष-माणा वयमिह प्रायस्तद्विषय उदासिम्महि । वामनीयाया यथार्थदीपिकायाः सङ्ग्रहे तु गृहीत एव यावच्छक्यमसौ नियोगः, किन्तु वामनीयस्य वाग्जालस्थातीव विस्तृतत्वादाभेदितमेदुरत्वाच्च तत्सारांशमात्रोद्धार एव व्यषायि यतः । तत्रापि द्वादशाध्यायगतानां पञ्चषष्ठोकानां स्वसिद्धान्तानुसारि विवरणं श्रुतिकल्पलताख्यायां भागवतीयेदस्तुतिव्याख्यायां वामनैव प्रसङ्गात्संस्कृतभाषायां विहितं किञ्चित्सङ्क्षिप्य सरलीकृत्य चात्रो-द्धृतम् । मन्यामहे तद्वामनप्रतिपादितार्थस्य सारल्येनानुवादेऽस्मदीयं प्रयासं तुल्यितुं समालोचिततद्वा-ग्याख्यानां सहृदयानां महत्साहाय्यमाधास्यतीति । ‘अथेतदप्यशक्तोऽसि—’ (१२।११) ‘श्रेयो हि—’ (१२।१२) इत्येवमादिषु द्वित्रस्थलेषु तु वामनीयविवरणस्यानुवादभावश्यकमपि विधातुं विविधप्रत्यूहपरा-हतोद्यमा नाशक्नवामिति मर्षणीयमेतदागो महाभागः । यत्तु कचिक्लेषाश्चित्प्रतिपादितमाविगीतायां प्रतिक्षिप्यते, तत्र न व्यक्तविद्वेषो न वा मतविशेषाभिनिवेशो निदानम् ; किन्तु मूलविरोधः प्रबलप्रमाणान्तरविरोध एव वेति विश्वसिनो नास्मभ्यमसूयिष्यन्ति दोषज्ञा इति ।

या चास्माभिरस्मिन् गुच्छे गुम्फिता ब्रह्मानन्दगिरिटीका, तस्या अस्मदुपलब्धमातृकायां दशमाध्याय एकविंशच्छेकादशच्छेकानां टीका न दृश्यते, तद्यदि तस्याष्टीकाया मातृकान्तरं केषाञ्चित्सन्निधौ विधेत, तर्हि शोषनार्थं तत्प्रदानेनानुग्राह्या वयमिति साङ्गलिबन्धमभ्यर्थयामः ।

यानि च गुणदोषविशेषविद्धिनिर्मेतस्यैर्विचक्षणवैरैरस्मदीयं गीताव्याख्यागुच्छमवलोक्य प्रीतान्तरेः प्रेषितानि प्रशंसापत्राण्यस्मत्सन्निधौमुपसद्यन्ते, तानि सादरमुसंहार एव सञ्जिघृक्षामहे ।

शुद्धिपत्रं तु ग्रन्थान्ते प्रथमेव प्रकाशयिष्यत इति निवेदितपूर्वस्यापि स्मरणमत्र सामयिकं मन्यामहे ।

अन्ततश्च यितयनवियोगविहृतेष्वस्मासु महतीमर्थहानिं सहित्वाऽपि बहून्ग्रहानि मुद्रणालयकार्ये निरुद्धा-वसरप्रदातृणां धैर्यैर्दायादिगुणमण्डितानां सौभ्रातृभूषितानां ‘गुजराती’ मुद्रणालयाधिपतीनां परमुपकार-भारं शिरसा धारयमाणा एव सानुकम्पापाङ्गपातापास्तदोषाणामत्रभवतां मनीषिणामाशिषमाशासानास्तृतीयमपि षट्कं परिष्कर्तुमुद्युज्जमहे ।

अविद्याविहारमन्दिरम्, मासैः, गोवा }
१८९८ क्षीपावली

विद्वद्द्विधेयः—
पूजकरोपाह्वः—अनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

REVIEWS

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

(First Collection) Vol. I (1 to 6 chapters)

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition by

SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

and Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935, Price Rs. 8/-

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The abovementioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Pāisācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by Tradition, and the Brahmānandagiri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītārahasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jñāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p. p. 127-128.

The JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
Arts and Law No. 7
Vol. IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit. The Wilson College,
BOMBAY.

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथममुच्छे

द्वितीयषट्स्य विषयानुक्रमः

विषयः	श्लो.	पृ.
सप्तमोऽध्यायः ।		
यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ७]	१	३
तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभिमुखीकरणम् ... १	३	३
भगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ... १...	३	१०
पराउपरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ... ४	११	११
भगवतोऽद्वैतस्वरूपम्	७	१८
मन्दधियां भजोपयोगि विभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ८	२०	२०
एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूप- स्याज्ञानकारणं मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, तत्तरणोपायश्च १३	२८	२८
भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् १६	३९	३९
आर्तादिभक्तेभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यम् १७	३९	३९
आर्तादिस्वभक्तप्रयोक्तृषु प्रतिपादयितुमितरेषां सकामानां देवतान्तरभवने हेतुः २०	४५	४५
अन्यदेवताभक्तानां मौढ्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् २३	४९	४९
भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्याय- सञ्ज्ञितिः २८	५८	५८
सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम्	६३	६३

अष्टमोऽध्यायः ।

यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ८]	६५	६५
अर्जुनस्य सप्त प्रश्नाः १	६६	६६
अर्जुनकृतसप्तप्रश्नोत्तराणि ३	६९	६९
प्रियमाणस्यान्तकालीना या मतिः सैव तद्वृत्तिः ६	७९	७९
अन्तकालीनभगवत्स्मरणपूर्विकास्तत्प्राप्तिप्रकाराः ८	८३	८३
अङ्गारज्ज्योपासनं सफलस्तत्प्रकारश्च ११	९०	९०
भगवत्प्राप्तेः सुखमनुपायान्तरम् १४	९६	९६

विषयः	श्लो.	पृ.
सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ... १६	१००	१००
अनावृत्तित्वान्नं तत्प्राप्त्युपायश्च २०	१०७	१०७
सूतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अचिरादिभागौ २३	११२	११२
देवयानपितृयाणामाग्रेण गन्तृणां फलम् ... २६	१२०	१२०
अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम्	१२५	१२५

नवमोऽध्यायः ।

यामुनसुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ९]	१२६	१२६
उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा १	१२७	१२७
अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैतप्रपञ्चतत्त्वज्ञानं च ... ४	१३६	१३६
ब्रह्मणोऽसङ्गस्वभावत्वे दृष्टान्तः, हृदयप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं च ६	१४१	१४१
परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्सृष्टृत्वम्	१४६	१४६
अज्ञानां सुज्ञानां च सहेतुकं स्वभाववैविध्यम् ... ११	१५२	१५२
महात्मनां प्रेमभक्तिभजनप्रकाराः १४	१५९	१५९
बहुधाभजनहेतुयुतं भगवतः सर्वात्म्यकत्वम् ... १६	१६२	१६२
उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् २०	१६९	१६९
निष्कामानामनन्यभक्तानां भगवद्भजनमेव सर्व- सिद्धिकरम् २२	१७२	१७२
भगवद्भूषण्यदेवताभिमितानां तत्तद्भक्तानामधः- पतनम् २३	१७५	१७५
भगवदाराधनस्यातिशौर्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् २६	१८०	१८०
भगवतः सर्वसमत्वं भक्तेमाहात्म्यं च २९	१८५	१८५
भगवद्भजनस्य क्षीणामसृष्टयानां च सर्वेषां- अप्यधिकारः ३२, ३३	१९३	१९३
भक्तोः स्वरूपं, तस्याः सुखभप्रकारः फलं च ... ३४	१९६	१९६
नवमाध्यायस्य माहात्म्यम्	२००	२००

विषयः	श्लो.	पृ.	विषयः	श्लो.	पृ.
दशमोऽध्यायः ।			लोकानामर्जुनस्य च भयहेतुत्वकथनम्	२३	२९७
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः १०]	२०२		भयङ्कररूपधारणस्य भगवद्भेतुः	३२	३०६
भगवतो विरतिर्भयं वात्सल्यं दुर्विशेषं तत्त्वं च ...	१	२०३	विश्वरूपदर्शनेनातिभीतेनार्जुनेन कृता भगवत्स्तु- तिपूर्विका प्राथेना	३६	३१४
प्राणिकर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कायाणि तज्ज्ञानफलं च	४	२१०	भयाकुलस्यार्जुनस्य आसन्नं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ...	४७	३२९
भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ...	८	२१८	अर्जुनस्य स्वास्थ्यम्	९१	३३४
भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शृङ्गयोरर्जुनस्य प्रश्नः ...	१२	२२४	भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च	९२	३३६
प्रष्टुर्जुनस्य चित्काश्यायै भगवदुक्तिः ...	१९	२३३	एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम्		३४१
पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्वेयस्वरूपम्	२०	२३४			
उक्तस्वरूपध्यानावाक्येभ्यः सुध्वेयाः काश्चिद्भगव- द्विस्तृतयः	२१	२३७	द्वादशोऽध्यायः ।		
भगवद्विभूतीवामनन्तत्वम्	४०	२५९	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः		३४९
भगवतः सामस्त्येन व्यापकत्वम्	४२	२६१	सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्येत्यर्जुनप्रश्नः	१	३५६
दशमाध्यायस्य माहात्म्यम्		२६३	सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च	२	३५२
एकादशोऽध्यायः ।			निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ...	३	३५३
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ११]	२६६		सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ...	६	३६२
विश्वरूपदर्शनाभिलाषिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ...	१	२६७	सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं भक्तप्रेमातिरेकश्च	८	३६९
अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः, तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्य- चक्षुःप्रदानं च	५	२७४	धर्म्यामृतम्— अर्थात् [तद्विष्णोः परमं पदम- भीप्सुनां कृते भगवतो का जीवन्मुक्ताधर्माः]	१३	३७४
भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च	९	२७८	धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलश्रुतिः	२०	३८५
भगवद्दर्शितस्यार्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ...	१५	२८४	द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम्		३८८
भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकभयङ्क- रत्वं च	२०	२९३	श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयषट् लोकानामादि- वर्णानुक्रमः		३०९

इति श्रीभगवद्गीता-द्वितीयषट्-विषयानुक्रमः ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्नी ता
उपासनाकाण्डम्

[अध्यायाः ७ — १२]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ७]

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतिः ।

भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

तत्र भाष्यं—‘सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते’ [रा. भा. ७।१] इति । तत्र प्रकृतिशब्देन ‘मम माया दुरत्यया’ [७।१४] इति मायाशब्दो व्याख्यातः। ‘गुणमयी’ [७।१४] इति विशेषणात्सैव हि विवक्षितेति गम्यते; श्रुतावपि “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सजिरुद्धः” [श्वे. उ. ४।९] इति प्रस्तुतयोर्माया-तद्वतोः “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।१०] इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्कः स्पष्ट-मभिहितः—‘सप्तमे परस्य ब्रह्मणो बासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनावस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधारत्वं, सर्व-शरीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सैवैश्व कल्याणगुणगणैस्तस्यै परतरत्वं, सत्त्वरज-स्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्ट-सुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याश्रयाथात्म्यभगवत्प्राप्त्यपेक्षया च उपासकभेदं, भगवन्तं प्रेप्तोर्नित्ययुक्ततया एकभक्तितया च अत्यर्थपरमपुरुषमियत्वेन च श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्’ [रा. भा. ८।१] इति ॥ ११ ॥

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

उपासनाकाण्डम् ।

ज्ञानविज्ञानयोगाख्यः सप्तमोऽध्यायः ७ ।

तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभिमुखीकरणम् ।

श्रीभगवानुवाच— मय्यासक्तमनाः पार्थ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ [६।१७]
इति प्रश्नवीजमुपन्यस्य स्वयमेव ‘ईदृशं मदीयं तत्त्वं, एवं मद्भूतान्तरात्मा स्यात्’ इत्येतद्विवक्षुः
श्रीभगवानुवाच— मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्त-
मनाः, हे पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स
मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा
किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽऽयत्साधनान्तरं मय्येवा-
ऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवम्भूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं
मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण ‘एवमेव भगवान्’ इति तच्छृणूयमानं मया ॥ १ ॥

१ अत्र नव्याः—‘योगं युञ्जन् कर्मयोगमाचरन्’ इति विवृण्वते । तदसङ्गतम् ; वात्वर्याननुगमात् । ‘योगी युञ्जीत सततं’
[६।१०] इत्यादिना पूर्वाध्याये मनस्समाधानरूपस्य पातञ्जलयोगस्यैवोपक्रान्तत्वात्, ‘मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत
मत्परः’ [६।१४] इत्येतत्समानविषये तस्यैव प्रकृतत्वात्, ‘युञ्जन्नेव’ [६।१५] इत्यत्र तैरपि पातञ्जलयोगस्यैव
स्वीकृतत्वाच्च ।

—अविगीता ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

कर्मसंख्यासात्कामधनप्रधानं त्वम्बुद्धार्थप्रधानं च प्रथमवर्षे व्याख्याय सध्यमषट्मुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं व्याख्यातुमा-
रभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति— योगिनामिति । अती-
ताध्यायान्ते 'मद्वृत्तेनान्तरात्मना यो भजते मां' [६-४७] इति श्र-
वणं प्रद्वयं कीदृशं भगवत्तत्त्वार्थः ? कथं वा तद्वृत्तान्तरात्मा स्यात् ?
इत्युत्तरं प्रथमं प्रद्वये जाते, स्वयमेव भगवान् शृष्टमेतद्वक्तुमिच्छन्
उक्त्वाभित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजग-
दायतनत्वादिमानाविषयिभूतिभाषित्वं, तत्राऽऽसक्तिर्मनसो विष-
यान्तरपरिहाण्या तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवाऽऽसक्तौ हेतु-
माह— योगमिति । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्य-
माने भगवत्येव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो
मनः स्थापयति, नान्यत्रेत्याशङ्क्याऽह— मदाश्रय इति ।
योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवाऽऽसक्तमनस्तत्त्वमुपन्यस्तं
तदुपपादयति— यो हीति । ईश्वराख्यायस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकट-

यति— हित्वेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस
स्त्वय्येवाऽऽसक्तिः, तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्विती-
यार्थं व्याचष्टे— यस्त्वमेवमिति । एवम्भूतो यथोक्तध्याना-
निष्ठपुरुषवदेव मध्यासक्तमना यस्त्वं, न त्वं तथाविधः स
असंशयमविद्यमानः संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समं
ज्ञात्सहीति सम्बन्धः । समप्रमित्यस्यार्थमाह— समस्तमिति ।
विभूतिर्नानाविधैश्वर्यापायसम्पत्तिः, बलं शरीरगतं सामर्थ्यम्,
शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यम्, ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशानसामर्थ्यम् ।
आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते । असंशयमिति पदस्य
क्रियाविशेषणत्वं विज्ञादयन् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति—
संशयमिति । विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव लोकोयति—
एवमेवेति । भगवत्येव ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्षयति ?
न हि त्वायुते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तीत्याशङ्क्याऽह—
तच्छृण्वति ॥ १ ॥

३ श्रीमद्रामानुजभाष्यम् ।

प्रथमेनाध्यायवर्षेण परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवयस्य निखिलजगदेकारणस्य
सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं
वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं
मध्यमेन वर्षेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दाच्चमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र
'यतः पृथुतिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८-४६]
इत्यारभ्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूपाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति लभते परम्' ॥ [१८-५३, ५४] इति सङ्क्षिप्य वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

षट्सङ्गतिमाह— प्रथमेनेति । परमेत्यादिना वक्तु-
मित्यर्थेन द्वितीयषट्पञ्च उक्तः । ततः परं प्रथमषट्पञ्च ।
प्रथमेनाध्यायवर्षेणोक्तमित्यन्वयः । 'मासुपेयः' [८-१६] इत्या-
दीनामर्थं वक्ष्यति— परमप्राप्यभूतस्येति । तेन परिखिद्य-
जीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतुः परब्रह्मादिकम् ।
'परं ब्रह्म परं धाम' [१०-११] इत्यादिकं वक्ष्यति । पुरुषोत्तम-
त्वप्रकरणादीनामर्थो निरवयत्वम् । एतेनाचिह्ना विचारादयः
चिह्नताः ज्ञेयादयश्च परिहृताः । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०-८]
इत्यादिशेषमाह— निखिलेति । विद्विदात्मकं सर्वं जगत्प्रति-
निमित्तोपादानभूतस्येत्यर्थः । एवं परमप्राप्यस्यैव कारणप्रति-
पादनाद्वयोमातीतमतनिरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोभ्युक्तं 'मतः
परतमम्' [७-७] इत्याद्यभिप्रेतं सर्वज्ञत्वादिकम् । सर्वभूतस्य—
सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरकस्येत्यर्थः । 'सर्वं समाप्नोषि ततो-
ऽसि सर्वः' [११-१०] इति हि वक्ष्यति । 'धूमिरापः' [७-४]
इत्यादिना विभूत्यध्यायादिना (१०) च वक्ष्यमाणं महाविभू-
तित्वं नारायणशब्दनिर्वचनमपि परमप्राप्यभूतस्य महा-

विभूतेरित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति— 'परत्वाभिव्य-
त्वावित्युत्पादितवेदनात् । अन्तरात्मतया दोषप्रतिक्षेपक्षमत्वात् ।
भोगलीलार्थनिरक्षीमविमुक्तिद्वययोगतः । श्रीमत्त्वादनुपास्यो-
ऽयं प्राप्यो नारायणः परः ॥' इति । प्राप्त्युपायभूतं
तदुपासनमिति— परमात्मोपासनमेव तत्कृत्युपायात्तदुपा-
सायः, जीवज्ञानं कर्मानुष्ठानं च तन्निवर्तकत्वेन परम्परयोपाय
इति भावः । अङ्गप्राप्त्योर्वैचनान्तरसङ्गिप्राप्त्यर्थोः प्रतिपादन-
मिति सङ्गत्प्रतिप्रायोपाह— इदानींमिति । पूर्वोक्तपरिखिदा-
त्मनो व्यावृत्तिं वक्ष्यमाणवैभवसङ्ग्रहं चाभिप्रेत्याह— पर-
ब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति— एतेन तत्त्वपरिपु-
ष्णाम-
न्यब्रह्मशब्दस्य विशेषे स्थितिर्दिशिता, अथ मोक्षोपायपरिपु-
ष्णान्तावस्थे वेदोपासनादिशब्दानां विशेषपर्यवसानमाह— तदु-
पासनं च भक्तिशब्दाच्चमुच्यते । एवं वाक्यद्वयेन षट्-
द्वयसङ्ग्रहलोकावस्थाद्विराक्यता । तथाहि 'ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे
योगलक्षे सुसंस्कृते । आत्मादुभूतसिद्धयेयं पूर्ववर्तते चोदिति ।
मध्यमे भगवत्तत्त्वयायात्म्यावासिसिद्धये । ज्ञानकर्मानिवर्तित्यौ

भक्तियोगः प्रकीर्तितः [गी. सं. २।३] इति । आत्मज्ञानपूर्वकैत्यनेन सुसंस्कृतशब्दो व्याख्यातः । बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वं हि प्रागेवोपादितम् । 'योगलक्षे आत्मानुसृष्टिसिद्धयर्थं' इत्यत्र योगो विषयान्तरस्य भिन्नवृत्तिनिरोधः । तन्मन्यसाक्षात्कारस्त्विहात्मानुसृष्टिशब्देनोच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेण याथात्म्यदर्शनमित्युक्तम् । तत्त्वयाथात्म्यशब्दविवरणं परब्रह्मभूतेत्यादि ।

तत्त्वशब्दोऽत्र स्वरूपपरः । याथात्म्यं यथावस्थितः प्रकारः । भक्तेः कर्मानुष्ठानसाध्यात्मदर्शनहेतुकत्वं अष्टादशे वक्ष्यत इत्याह तदेतदिति । ननु "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" [श्वे. उ. ३।८; ६।१५] इत्यादिबलाद्वेदनमात्रेण मोक्षः प्रतीयते; अस्तु वा 'उपासीत' इति बलादुपासनतुल्येण वेदनेन मोक्षः, तथापि न भक्त्या मोक्ष इति कचिदपि श्रुतम् ।

३ रा. भा.—उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" [श्वे. उ. ३।८+यजुस्तं. ३१।१८] "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" [च. उ. पा. १.०६+तै. आ. ३।१।३] इत्यादिनाऽभिहितं वेदनम्; "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ. उ. २।४।५+४।२।६] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ. उ. १।४।१५] "सच्चयद्भौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" [छां. उ. ७।२६।२] "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" [मुं. उ. २।२।८] इत्यादिभिरेकार्थ्यास्मृतिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानोपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते ।

३ वे. ता. च.—कर्मसमुच्चयश्च श्रुतिसिद्धो दुस्त्यजः; परमपुत्रविषयस्त्वेवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्वैचम, क्षेत्रज्ञाध्यासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाधर्वाशरः प्रतर्दनविद्यादिषु श्रुतेरित्याद्याह्वयऽऽह—उपासनं विवति । उपासनमेव, न तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा; तथापि भक्तिरूपापन्नं, नोपासनमात्रमिति द्वितीया; एवंविधउपासनमेव, न तु कर्मसमुच्चितमिति तृतीया; एव पक्षविषयमेवेति चतुर्थी । एषा तु परमप्राप्त्युपायभूतमित्यनेन तत्कृतुन्यायात्सत्त्वित्वा । वेदान्तवाक्यसिद्धमिति—एतच्चक्षुष्यमपि वेदान्तवाक्यैरेव सिद्धम्, न तु कल्पम्; नाप्युपबृंहणसापेक्षमिति भावः । तत्र प्रथमां प्रतिज्ञां समर्थयते—तमेवेत्यादिना अवगम्यत इत्यन्तेन । "श्रोतव्यो मन्तव्यः" [बृ. उ. २।४।५] इत्येतयोस्तु रागासश्रवणमननामुदादक्षत्वात्तत्परित्यागेन, "द्रष्टव्यः.....निदिध्यासितव्यः" इति विध्वंस उपात्ता । ध्यानोपासनशब्दयोरेकार्थ्यं दर्शयितुमुभयविशिष्टवाक्योपादानम् । "द्रष्टव्यः.....निदिध्यासितव्यः" इत्यनयोर्मिश्रावैतत्परिसिद्धेरकावयवयोरैकार्थत्वं पौनरुक्त्यादिदोषाच्च दर्शनं ध्यानं च पृथगेव विहितमिति शङ्कायां तयोरपि सामान्यविशेषन्यायविशेषौगैकार्थ्यमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनमात्रं च पृथक्सर्वप्रपञ्चमोक्षहेतुतया वदतोऽत्र एवैकार्थविष-

ययोरार्थव्ययोपादानम् । एतदुक्तं भवति—समानप्रकरणपठितविशेषे सामान्यशब्दानां पर्यवसानं न्यायसिद्धम्; अतोऽत्र वेदान्तसामान्यशब्दानां ध्यानोपासनशब्दवाच्ये विशेषे पर्यवसानमभ्युपेयम् । ध्यानं च तैलधारारवद्विच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपमिति "ध्रुवा स्मृतिः" [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिसिद्धम्; सा च ध्रुवा स्मृतिः सर्वप्रपञ्चविप्रमोक्षहेतुतया विहिता; दर्शनं च तदेतुतया विहितम्; न चेदुपायशब्दं, गुरुलुघुतात्सत्यात् फलस्य नाविशिष्टत्वात्तत्रैव सति नियमेन गुरोरपरिग्रेहानुपायत्वप्रसङ्गात्; न च द्वारद्वारिमात्रं; एकस्मिन्वाक्ये विशिष्टे-कविधिसम्भवे पृथग्विषये परिग्रहायोगात्; न च दर्शनं स्मृतिशब्देनोपचारे कश्चिद्रूपः; अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्देन विशेषिता; स्मृतेश्च दर्शनसमानत्वं नाम विशद्वतमतया दर्शनसमानाकारत्वमेव । भवति च स्मृतौर्भावनप्रकार्यादर्शनसमानाकारता भीष्कासुकादिषु । यथा 'वृक्षे वृक्षे च पद्म्यामि चौर-कृष्णाजिनाम्बरम् । श्रुतितत्पदं रामं पाहसद्वेतिपातकम्' [वा. रा. ३।१५।१५] इत्यादि । तथा 'लीनव प्रतिबिम्बितेव' [मा. मा. अं. ५] इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्यं सिद्धं "द्रष्टव्यः... निदिध्यासितव्यः" इत्यनयोरैकार्थ्यस्य योरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति ।

३ रा. भा.—पुनश्च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष ब्रूयते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विब्रूयते तत्त्वं स्वात्मा" [मुं. उ. ३।२।३] इति विशेषणात् परेणात्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, 'स्नेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते' [लैङ्गे उ. खं.] इत्यादिवचनात् ।

४ वे. ता. चं.— अथ द्वितीयां प्रतिज्ञामुपपादयितुमाह— पुनश्चेति । एतदुक्तं भवति ‘नायमात्मा’ इत्यादिना केवलप्रवणमनननिदिध्यासननिषेधः, अत्यन्तनिषेधे त्वमेकप्रमाणविरोधात् । ‘यमेवैषः’ इत्यादिनापि वर्णीयत्वहेतुभूतस्वक्रियासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईश्वरस्वाच्छन्त्यमात्राभिधाने वैषम्यवैशेष्यादिदोषप्रज्ञाच्छास्त्रानर्थक्याच्च । तथा सिद्धशुभाभिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विशेषान्तराभावात् । स च वर्णीयताहेतुः साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि वर्णीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेव च परमात्मना वर्णीयः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः’ [७।१७] इति स्ववचनादिभिस्तथावृत्तेः— इति । तस्याश्च प्रीतेः स्वयमपि स्वाहुतमत्वमुपायात्यन्तैवदृष्टपूर्वं दृश्यति स्मर्यमाणेत्यादिना । ‘तेषु तेवञ्च्युता भक्तिरञ्च्युताऽस्तु सदा त्वयि’

३ रा. भा.— अतः “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [नू. पू. उ.१।६] “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वे. उ.३।८+६।१५ तै. आ. ३।१।३] “नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥” [११।५३, ५४] इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपायात्मात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्त्येव भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते ।

४ वे. ता. चं.— अभ्युपगमे तदुपबृंहणीयत्वोपबृंहणताभ्यां परंपराद्रुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह— अत इति । वेदनशब्दनिर्दिष्टस्य सुस्तुपायस्य भक्तिरूपत्वादित्यर्थः । परमपुरुषव्यतिरिक्तोपायनिषेधमुत्तेन तज्ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधः श्रुतौ सिद्धः । तद्वक्तव्यव्यतिरिक्तोपायनिषेधः स्मृतौ । तदेतद्वक्तव्येन शब्दयोरेकार्थ्यं हि षट्ते । अन्यथा तु मिथो व्याघात इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्त्योपपादितम् । अन्यप्रतिज्ञाद्वयं तत्पर्यतः स्थापितम् । तथा हि— वेदनव्यतिरिक्तनिषेधात्समुच्चयपक्षो निरस्तः । कर्मविक्षणं त्वज्ज्ञानेति तत्त्वावधार्यनिरूपणेन सिद्धं भवति । श्वेताश्वतथपुरुषसूक्तकाव्यविषययोरेकविषयतयोपादानात्सर्वथास्वागतपुरुषसूक्तकाव्यैकार्थ्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् ।

३ रा. भा.— मयीति । मय्याभिमुख्येन आसक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च चेष्टितेन मद्भिभूत्या विश्लेषे सति तत्क्षणादेव विशीर्यमाणस्वभावतया मयिमुगाढं बद्धमना मदाश्रयः तथा स्वयं च मया विना विशीर्यमाणतया मदाश्रयो मदेकाधारः मद्योगं युञ्जन् योक्तुं प्रवृत्तो योगविषयभूतं मामसंशयं निस्संशयं समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि, तज्ज्ञानमवहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ भवनीयतया ‘माम्’ [६।४७] इति प्रस्तुतं स्वार्थानं भवननिवृत्त्ये यथानस्थितमुपादिशामीति भगवत्पुत्राच मयास्तस्क्तमना इति । ‘आसक्त’ इत्यव्ययवाचनार्थमाभिमुख्यमुपसर्गवर्गविक्षितमित्याह— आभिमुख्येनेति । तदेव सहेतुकं प्राग्वयति— मत्प्रियत्वेत्यादिना । अहं

[वि. उ. १।२०।१८] इत्यारम्य ‘या प्रीतिरिविवेकानाम्’ [वि. उ. १।२०।१९] ‘क नाकष्टप्रथमं पुनरावृत्तिलक्षणम् । क जपो बाहुदेवेति सुक्तिबीजमनुत्तमम्’ [वि. उ. २।६।४४] इत्यादिभिर्मंगवद्भूक्तेः स्वाहुतमर्त्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते यत्रेति वा, स्मृतेः सन्तानो यत्रेति वा, स्मृतिरसन्तानशब्देन प्रकृतं वेदेनं विशेष्यते इति नपुंसकत्वोपपत्तिः । पुंलिङ्गता वा पठितव्यम् । अस्त्येवं तथापि भक्तैर्मोक्षोपायत्वं कथमित्याह— तदेव हीति । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणमाह— स्नेहेति । महनीयविषये स्नेहपूर्वमुच्यमानमिति भाव्यम्, अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतामुच्यानस्यपि भक्तिरूपप्रसङ्गात् । एवं भक्तिरूपत्वानभ्युपगमे श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधः ।

तत्रच “महान् प्रयुषैः पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” [श्वि. उ. ३।१२] इत्यादिबलात्पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु शुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्यः । अथर्वशिरःप्रवर्तनविद्यादिष्वपि स्त्रेन्द्राद्यन्तयोमिपरमपुरुषोपासनेमेव विधेयमिति स्थापितं शारीरके । तेजैति— मध्यमपदं इत्यर्थः । उपास्यभूतैत्यनेन प्रकृतसङ्गतिः सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो हि षष्ठाध्यायात्तिमश्लोके ‘माम्’ [६।४७] इति प्रसक्तः । एतेन ‘स्वयायाश्चर्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतः । सकभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठं सप्तम उच्यते’ [गी. सं. ११] इति सङ्ग्रहश्लोकोऽपि व्याख्यातः ॥

प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियस्तस्य भावस्त्वत्त्वम् । यद्वा— मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः । मद्भिभूतिशब्देनैव भगवदसाधारणपरिजनपरिहर्षदुष्पणादीनि यक्षन्ते, नतु विभूतिमात्रम्, कदाचिदपि तद्विह्वलायोगात् । यद्वा, विभूतिचेतननुभो विभूत्या विश्लेषः । स्वरूपादिभिरपि हि

विलेभे यथामिलषितानुभवाभाव एव । विशीर्यमाणस्वरूपतयेति कार्याक्षमत्वलक्षणैर्विलेभेनेत्यर्थः । तेन चात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परितुष्टुं स्वयं चेत्युक्तम् । 'मदाश्रयः' इत्यत्र 'अभ्यक्षः' इत्यादाविभावधारणं विवक्षितमिति दर्शयति मदेकाधार इति; मदनुभवैकधारक इत्यर्थः । योगोपकारकं भजनीयविषयतत्त्वज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण 'युञ्जन्' इति शत्रुभिरितेमाह योक्तुं प्रवृत्त इति । प्रारब्धापरिसमाप्तिरूपवैताने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगात्पूर्वमेव तत्ततो ज्ञातव्यत्वायै

योगविषयभूतमित्युक्तम् । 'असंशयं समग्रम्' इत्युभयं क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो निःसंशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वापर इति दर्शयितुं सकलपदम्; विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । 'तच्छृणु' इति प्रतिनिर्देशवशादुत्तरश्लोकाश्लोचनया उक्तिश्रवणयोरेकविषयत्वसिद्धिश्चात्र 'यथा' इतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण येन ज्ञानेनोक्तं ज्ञास्यसीत्युक्तम् । उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । श्रूयमाणविषयस्याहङ्चरत्वाच्छ्रोतुरवधानकरणं प्रथमश्लोकप्रयोजनमिति दर्शयति— अवहितमना इति ॥ १ ॥

५ माच्चभाष्यम् ।

श्रीमद्वरदराजाय नमः ॥ ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः, उत्तरैस्तु षड्विंशतमोऽध्यायः प्राधान्येनाह— मयीति । आसक्तमना अतीव स्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव सर्वं मया कारयति, स एव मे शरणम्, तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

ज्ञानसाधनादभ्युत्तराख्यायप्रतिपाद्यं वक्तुं 'योगे त्विमां शृणु' [१.१६९] इति प्रतिज्ञातसमाप्त्य कथमनन्तरमुच्यते ? इत्याशङ्कां तावत्परिहरति— साधनमिति । ज्ञानस्येति शेषः । तत्र तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन प्राधान्येनेत्युक्तम् । प्रातुर्येणैतद्वर्णनं : 'उक्तं' इत्यनेन प्रतिज्ञातसमाप्तिं सूचयति । तत्र प्रतिज्ञान्तरकरणाद्वगम्यते । इदानीमुत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यमाह— उत्तरैस्त्विति । अध्यायैरिति वर्तते । अनेन ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञेयभगवन्माहात्म्यपराविष्टौ सूचितम् । अत्रापि कचित्साधनस्योक्तत्वात् । 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । सङ्गतिस्तु प्रथमश्लोक एवोक्ता, अनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृण्वित्युक्तत्वात् । 'आसक्तमनाः सम्बद्धमनाः' इति प्रतीतिरिवासायाह— आसक्तेति । 'अतीव' इत्याद्योऽर्थः सम्बन्धमा-

वस्य योगानुष्ठानादिति भावः । भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणम् ? इत्यत आह— मदाश्रय इति । शरणं रक्षकः । इति स्थित इति जानमिति यावत् । 'असंशयं समग्रं' इत्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन आस्क्रो व्याख्यातवान् 'संशय-रहितं समग्रं कृत्स्नं मां' इति । अपरस्तु (शर्मा) समग्रमित्येव 'समग्रं समस्तं विभूतिविलसत्कृत्यैववर्णादिगुणसम्पन्नं मां ... संशयमन्तरेण' इति; तस्मिन्साधनमाह— असंशयमिति तत्र समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः; न हि भगवतः संशयराहित्यमिदानीं वक्तव्यम् । न च भगवात्समग्रोऽन्येन केनचिच्छब्दो ज्ञातव्यः, 'स्वयमेवात्मनाऽऽसक्तं मेत्ये त्वं' [१.१७५] इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशाचभाष्यम् ।

'योगिनां' [६.१४७] इत्यादिश्लोकेन प्रश्ववीजगुणपन्थस्य स्वयमेव ईदृशं मदीयं तत्त्वं, मद्गतान्तरात्मा स्यात्' इत्येतद्विषयगुणवानुवाच— मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादि । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । योगी पुरुषार्थेन केनचिदर्थी तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपोदानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते । अयं तु योगी मामेकमाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वेवम्भूतः सोऽसंशयं समग्रं समस्तविभूतिविलसत्कृत्यैववर्णादिगुणसम्पन्नं मां यथा यत्प्रकारेणैवमेवायं भगवानिति ज्ञास्यसि तच्छृण्वथ वक्ष्यमाणं मया ॥ १ ॥

८ श्रीविष्णुनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

तदेवं प्रथमे षष्ठे स्वम्यदार्थो निरूपितः, ततोऽत्र मय्यमपेक्षितस्मरतत्पदार्थो निरूप्यते; तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते 'श्रद्धावाग्मज्जते यो मां स मे युक्ततमो मतः' [६.१४७] इत्युक्तम्, तदेव भगवद्भजने व्याख्यातुं सप्तमाध्याय आरम्भते । तत्र कीदृशं तव स्वरूपं यस्य भजनरूपमिदं यते ? इत्येवमज्ञेन प्रमत्ताशङ्कयोत्तरं श्रीभगवानुवाच— मयि इति । मयि परमेश्वरे

आसक्तं क्षणमात्रमपि मद्दिशेरे सद्य एव विशीर्यमाणस्वभावः तथा सुगाढबद्धं मनो यस्य स तपोक्तः, अतएव मदाश्रयो मदेकशरणो भूत्वा योगं पूर्वोक्तान् योक्तुं युञ्जन्मनस्समाधानं योगविषयं मां समग्रं सर्वभूतिविलसत्कृत्यैववर्णादिगुणसम्पन्नं मां भवति तथा येन ज्ञानेनोक्तं ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वत्रात्माधिगमनं साङ्ख्ययोगकृतेः फलम् । अथातो महिमज्ञानपूर्वकं भक्तिरुच्यते ॥ १ ॥
 माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ २ ॥
 धात्वर्थे उत्तमा सेवा स्नेहोऽर्थो प्रत्ययस्य च । प्रकृतिप्रत्ययार्थात्मा निबन्धे भक्तिरुच्यते ॥ ३ ॥
 माहात्म्यविज्ञानमत्र बासुदेवस्य योगिनाम् । अन्ते सिद्धिर्करं नान्यदिति तस्योद्यमः पुनः ॥ ४ ॥
 पुरुषोत्तममाहात्म्यविज्ञानं साङ्ख्यमुत्तमम् । प्रयाणकाले सर्वस्य भक्तस्य स्मृतः फलम् ॥ ५ ॥
 प्रथमं योगधर्मेण महिमज्ञानमुत्तमम् । ततः प्रपत्तिज्ञानं च ज्ञानिनः श्रेष्ठता यतः ॥ ६ ॥
 ईश्वरज्ञानवान् श्रेष्ठो नात्मविज्ञानवान् परम् । यतः स्वात्मज्ञानवद्गिरीश्वरः सेव्यतेऽनिशम् ॥ ७ ॥

तत्र कीदृशमाहात्म्योऽहं यस्य सेवा कर्तव्या ? इत्यपराधनिवृत्त्यर्थं स्वमहिमानं निरूपयिष्यन् स्वयं श्रीभगवानु-
 वाच—मध्यासक्तमना इति । हे पार्थ ! मयि परमात्मानि भगवति सर्वधर्माश्रये निरतिशयालौकिकलीले परम-
 नित्यन्तरि कुरुणाशीले आसक्तचित्तः योगमुक्तलक्षणं समभ्यसन् मदाश्रयो मत्प्रपन्नः सन् निस्संशयं समग्रं
 निरतिशयालौकिकगुणपूर्णं निरुपधिमहिमानं यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु । सूत्रवृत्तिवदिदम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

भगवद्योगयुक्तात्मा युक्तो रूपप्रबोधने ।

अतः पार्थाय श्रीकृष्णः स्वरूपज्ञानमुक्तवान् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'श्रदावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो
 मतः' [६।१७] इति योगसहितस्वभजनकुरुक्तमत्वं स्वा-
 भिमत्त्वबुद्धकं, तत्र स्वरूपाज्ञाने भजनं न भवेत्, तज्ज्ञानं च
 योगज्ञानोत्तरभावीति योगस्वरूपबुद्ध्या अथ भजनार्थं स्वरूप-

ज्ञानमाह— श्रीभगवानुवाच — मध्यासक्तमना इति । हे
 पार्थ एतच्छृण्वणयोग्य ! मदाश्रयः सर्वधर्मेवाऽनन्यशरणः सन्
 मन्त्रोद्धार्यं संयोगधर्माश्रयं कृत्वा योगं युजन् दास्याम्यात्वं
 कुर्वन् असंशयं संशयारहितं यथा स्यात्तथा समग्रं संयोगालम्बकं
 सर्वैरसहितं मां यथा ज्ञास्यसि तद्विदुषे वक्ष्यमाणं
 ज्ञानस्वरूपं मध्यासक्तमनाः मयि आसक्तं स्वापेक्षारहितं
 मत्सुखामिलायिमनाः शृणु ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'यो मां भजते स मे युक्ततमो मतः' [६।१७] इत्युक्तम् ; तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्काम-
 कर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तव भजनं ? केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वं ? इत्येतामर्जुनस्या-
 शङ्कां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच—मयीति । कश्चिद्वाज्ञाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदा-
 श्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छन्नित्यर्थः । ईदृशो योगं युज्यन् समाधिमुतिष्ठन् । त्वम्पदार्थविवेक-
 काले यद्यपि सार्वज्ञमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्यादिबचनात् ; तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति न चेति
 पातञ्जलक्राण्डियोगस्तौकिकमीमांसकयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मैतमेदात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमग्रं तत्सार्वज्ञमिति
 मत्वा आह—असंशयं समग्रमिति । मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारं शृणु । अत्र
 वक्ष्यमाणरीत्या 'सर्वं ब्रह्म बासुदेवात्मकं' इति भजने वैलक्षण्यं कारणाज्ञानत्वेमस्य योगिनः पूर्वयोग्य-
 पेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं संविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ अत्र ज्ञानविज्ञानाज्ञानान्येवं लक्षयति ज्ञानदेवः—

तीरलम्ना तरिखि ङुण्टीभवति शेषुषी । परावृत्तपदो दूराद्विचारथापसर्पति ॥

तर्कोऽपि नैवोत्सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन ! प्रपञ्चोऽन्यस्तु विज्ञानमज्ञानं तत्र सत्यधीः ॥

कौर्मोऽपि—यया स देवो भगवान् विलया वेद्यते परः । साक्षादेवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥

चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्यार्थेन धर्मो विवर्द्धते ॥ इति ।

[ब्र. सं. उ. खं. १।५।३६ : ३२]

न ब्यास्तु—संशयानेकविधा ये बहवो विनाशिनः पदार्था विनश्यन्ते, तेषु सर्वेष्वेक एवेश्वरो व्यापकत्वेन स्थित इत्येवबोधो ज्ञानम् ;
 एकास्मित्यादीश्वराद्विधिविनाशिपदार्थोद्भवप्रकाशबोधश्च विज्ञानं इति ज्ञानविज्ञाने लक्षयन्ति । तद्वसतस्तम् ; उक्तलक्षणद्वयस्याप्य—

१ शां० भा०— तच्च मद्विषयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्त-
मिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय,
यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशिष्टं भवतीति ।
मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘ज्ञास्यसि’ [७१] इत्युक्त्या परोक्ष-
ज्ञानशब्दायां तद्विशिष्टस्य तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति— तच्चेति ।
इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं
स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य
परोक्षत्वं व्यावर्त्यते । तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन

स्फुटयति । अनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवण-
प्रवर्ण करोति— तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिं
[छां. उ. ६ । ३ । ४] आश्रित्योत्तरार्धतात्पर्यमाह— यज्ज्ञा-
त्वेति । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्या फलितमाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अहं ते मद्विषयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि; विज्ञानं हि विविक्ता-
कारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मन्त्रतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजातान्निखिलहेयप्रत्यनीकतया नाना-
विधानवधिकातिशयाऽसङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषय-
ज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना ? यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं
नावशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तच्छृणु’ इत्युक्तमर्थं पुनः सावधानत्वात्तिश-
यसम्पादनायामपि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वक्ष्यामीति वदन् ‘अंसवयं
वमसं माम्’ [७१] इत्युक्तमर्थं किञ्चिद्विशदयति—‘ज्ञानं तेऽहम्’
इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौनरुक्त्यनुवदासाय उपस-
गंसिद्धं विशेषं दर्शयति— विज्ञानं विविक्ताकारविषयं
ज्ञानमिति । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तज्जनकभावव्यलक्षणा ।
श्रोतव्यत्ववक्तव्यत्वे वा तज्जनकभावकथ्यद्वारा तत्रोपचरिते ।
ज्ञानं ज्ञात्वेति— ओदसपार्कं पचतीतिवत् । एतेन विज्ञान-
शब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयसर्वं परोक्षं प्रत्युक्तम् । अर्थस्थि-
तिरिचानं ह्यत्र ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतः

स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञान-
शब्दयोरुपनहतिः । उभयलिङ्गतयोर्मयविभूतिविशिष्टतया च
वक्ष्यामि विविक्तत्वं दर्शयति— यथाऽहमिति । अनवधिका-
तिशयाऽसङ्ख्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतिक्षेति पृथग्म-
होवीद्विभ्याम् ‘ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्मांशुम पश्यति वर्जनी-
यम्’ इत्यत्रापि विज्ञानशब्देनैतदेव विवक्षितम्, अतिसंयुत विष-
यज्ञानस्यान्यानादरहेतुत्वात् । ‘अशेषतः’ इत्येतस्यैव विवरणे
ज्ञानप्रशंसारूपं चोत्तरार्धं व्याख्याति— किं बहुनेति । ‘इह
भूयः’ इत्यस्यार्थो मयि पुनरिति । अवश्यज्ञातव्यसमस्ताकार-
विशिष्टमिहोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— इदं मद्विषयं ज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानं वक्ष्यते, न तूक्तं, तत्कथ-
मिदं इति परामर्श इत्यत आह— इदमिति । मामिति
स्वस्य प्रकृतत्वात् तत्पञ्चनिधत्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः ।

सविज्ञानं स्वानुभवसंयुक्तं (शां. भा.) इत्येतदपाकर्तुं विज्ञान-
पदार्थमाह— विज्ञानमिति । अस्यैव वक्ष्यमाणत्वादपरस्य
तदभावादिति भावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तमिदं
वक्ष्याम्यशेषतः । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः
पुनर्ज्ञातव्यमवशिष्यते; तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । ततो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

८ वें. म. गि.— एतदेव श्रोतुरभिमुखीकरणाय स्तुतमाह
ज्ञान्याम्— ज्ञानमिति । सविज्ञानमपरोक्षानुभवसहितं इदं
ज्ञानं शास्त्रसिद्धं ते तुभ्यमशेषतः साकल्येन अहं वक्ष्यामि,
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा स्मितस्य इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं

किमपि नावशिष्यते “ सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” [छं. उ.
१।१।३] इति ब्रह्मस्वरूपभिन्नस्य सर्वज्ञतया ज्ञातव्यार्थो-
भावात्त एव कृतार्थो भविष्यतीति ज्ञापः ॥ २ ॥

—परोक्षानुसृतिलक्ष्यत्वात् । तथा च वक्ष्यति—“ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुभवयति । तत एव च विस्तारं मग्न सम्पद्यते तदा ”
[१३।३०] इति । ‘अशेषतः’ इति तदप्रयोजनमाह वामनः—

सविज्ञाने सति ज्ञाने सुच्यन्ते गतकल्मषाः । तथापि तेषां ज्ञातव्ये विशेषः कोऽपि शिष्यते ॥

यद्वशेषं जगदिदं मृगणा मूर्तिरेक्षरी । इति ते नावगच्छन्ति नूनं मिथुनचित्तकाः ॥

अशेषतः पदेनात्र रहस्यं तदपि प्रभुः । वक्ष्यामीति व्यञ्जयित्वा स्फुटमाहोत्तरं तत् । इत्यादि ।—अविगीता ।

९ व० त० दी०— वक्ष्यमाणं स्तोति— ज्ञानमिति । माहात्म्यविषयकं ज्ञानं, विज्ञानं विविधतया चिद्-
चिद्रूपतया च तत्तद्विभूतिवैकल्यरूपतयाऽनान्तरविशेषैश्च यथार्थज्ञानं तेन सहितं अशेषतो वक्ष्यामि । यद्याथात्म्यं
ज्ञात्वा भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ननु योगस्वरूपनिरूपणे पूर्वमपि
स्वरूपज्ञानमुक्तमेव, पुनरतज्ज्ञानं किंरूपं ? इत्याशङ्क्याह—
ज्ञानं तेऽहमिति । अहं पुरुषोत्तमः ते तव त्वर्थं ज्ञानं
शास्त्रोक्तप्रकरणे मत्स्वरूपविषयं, अशेषतः सम्पूर्णं लीलादि-
सहितं वक्ष्यामि । कीदृशं तत् ? सविज्ञानं स्वरूपाद्यभवत्सहितम् ।

अनुभवस्वरूपमेवाह— इदमिति, अनुभूयमानस्वस्वरू-
पात्मकम् । एतज्ज्ञानान्तरं पुनरन्यज्ज्ञेयं नास्तीत्याह— यदि-
ति । यत् स्वस्वरूपाणुभवत्सहितं स्वस्वरूपं ज्ञात्वा इह अभिन्-
मद्भक्तिमार्गे भरतखण्डे अस्मिन्मनुष्यजन्मनि वा ज्ञातव्यं न
अवशिष्यते । एतज्ज्ञानेनैव दास्यानुभूतो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानवचनं ब्रह्म । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ”
[तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।१।२८] इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः
साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रेण परोक्षज्ञानेन ? शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्या-
शङ्क्याह— सविज्ञानं अनुभवसहितं ‘दृशमस्त्वमसि’ [उ. सा. प. प्र. १।८।१७२, १७६] इत्यादौ शब्दादप्यपरोक्ष-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ” [सुं. उ. १।१।३] इत्येकविज्ञानात्सर्व-
विज्ञानप्रतिष्ठां श्रौतीमेव वर्णयति— यज्ज्ञात्वेति । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात्
सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यान्वशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्ध्ये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ शां० भा०— कथं ? इत्युच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति
सिद्ध्ये सिद्ध्यर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां— सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां— कश्चिदेव
हि मां वेत्ति, तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

२ आ. शां० व्या.— ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्रुत्वाैकं प्रकटयति—
कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य *बहुवाचकत्वमुपेत्य व्या-
करोति— अनेकेष्विति । सिद्ध्ये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्प-

त्यर्थमित्यर्थः । सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वं? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्स्य
मुखमत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तेषामिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह— मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रा-
धिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव
मां विदित्वा सत्तः सिद्ध्ये यतते, मद्विदां सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावत्स्थितं मां वेत्ति । न कश्चि-
दित्यभिप्रायः । ‘स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] ‘मां तु वेद न कश्चन’ [७।२६] इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसा कियत
इत्यभिप्रायेणाह— वक्ष्यमाणस्येति । मनुष्यशब्दोऽत्र न
जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके
समर्थितत्वात् । अतः सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्श-

यति शास्त्राधिकारयोग्या इति । सिद्ध्यर्थयतनमात्रं प्रायेण
सर्वेषाधारणम्, अतः ‘सिद्ध्ये’ इत्यस्य ‘कश्चित्’ इत्युक्तवि-
शेषान्वयाय सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम् । ‘मां वेत्ति’ इत्युक्त-
वेदनस्य तदधीनसिद्धिपर्यन्तयतनार्थत्वं ‘यततामपि सिद्धानाम्’

१ ‘तत्त्वतः’ इति व्यत्यये पक्षमी, मामित्यर्थान्तरसंक्रमितवान्यम् । तथा च कश्चिन्— ईश्वरप्रसादभाजनीभूतः तत्त्वं ज्ञात्वा
ततो विविधविद्यासात्सना मासमानं सर्वं सगुणं ब्रह्मैवेत्यपरोक्षतयाऽनुभवतीति भावः । तथा च वामनः—

चित्तशुद्धिरुते ज्ञानं यथा कोऽपि न विन्दते । तत्त्वज्ञानं विना तद्वत् वेत्ति सगुणं विभुम् ॥

कर्मयोगेन संशुद्धे चित्ते बोधोदये स्थिरे । जगत्समग्रं सगुणं ब्रह्मैवेत्यनुभूयते ॥

भावनेनेन भगवान्त्वकिं मां वेत्ति तत्त्वतः । इति ज्ञानादपि श्रेष्ठं भक्तियोगस्य सूचयत् ॥

—अविगीता ।

* अतः दृशमस्त्वमसि तु सर्वमस्यवाचकम् (म० भा. १।२।१७८) इति दर्शनादित्यर्थः ।

इत्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतत इति । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । 'तत्त्वतः' इति विशिष्टं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति; अतो 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति' मद्भिषेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्ति' इति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण

सिद्धिपर्यन्तं यतमानानामित्यादिवाक्यभेदः । 'कश्चिन्मां वेत्ति' इत्यत्र कश्चिदेव वेत्ति, न द्वावेति विवक्षा व्यासभीष्माद्यनेकदर्शनाद्युक्ता । कश्चिदेत्येवेति निवक्षा चात्र निरर्थका दौर्लभ्यवचनविरुद्धा च, अतोऽर्थवद्भावमादृश्यमाणसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वमभिप्रायं दर्शयति-न कश्चिदिति ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.—दौर्लभ्यं ज्ञानस्याह—मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु ज्ञानादिवचनं प्रतिज्ञाय यत्किञ्चिदशुच्यते ? इत्यत आह—दौर्लभ्यमिति । श्रोतुरावर-

जनार्थमिति शेषः । ज्ञानस्य दौर्लभ्ये, विज्ञानस्य तत्सुतराम् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—कथमित्यत्रोच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां—सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते—तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

८ वं. ब्र. गि.—न केवलं विशिष्टफलकत्वादेव ज्ञानस्य माहात्म्यम्, किन्त्वितिदुर्लभत्वादीत्याह—असङ्ख्येषु हि जीवसङ्ख्येभ्यो मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयति प्रवृत्तेरेवाभावान्मनुष्यत्वमेव प्रथमं तावदुर्लभम् । सत्यपि मनुष्यत्वे न सर्वोऽपि ज्ञानाय प्रवर्तते; किन्तु सहस्रेषु कश्चिदेव महासुकृती । सहस्रप्रदानन्यपरम्, 'विषं शतं सहस्रं = (शतं दश-सहस्रं तु) सर्वमक्षयवाचकम्' [म. भा. १. २१७।८]

इति महाभारतवचनात् । अतस्तत्त्वज्ञानसाधनादृष्टायी दुर्लभतरः । सत्यप्यदृष्टातरि तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां वेत्तीति सिद्धो ज्ञानी दुर्लभतमः । सत्यपि सिद्धे तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतो वेत्ति, 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] 'मां तु वेद न कश्चन' [७।२६] इति हि वक्ष्यति । अतो निरतिशयं ज्ञानमाहात्म्यमीदृशमहं वक्ष्यामि, सावधानो भवेति भावः ॥ ३ ॥

९ व. त. ० दी०—यतः मनुष्याणामिति । आत्मतत्त्वज्ञानाय कश्चिद्यतति । तादृशानामपि मध्ये मां भगवन्तं परमात्मानं सर्वधर्माभ्यसमीश्वरं तत्त्वतः निरतिशयमहिमत्त्वतः कश्चिदेव व्यासस्यमदेवशुकादिवेत्ति, न सर्वः । अतस्तन्मदीयं ज्ञानं ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—ज्ञातव्यं कुतो नावशिष्यते ? इत्यत आह—मनुष्याणामिति । पूर्वं ह्य भगवत्प्रतिधानानिस्तु-तानां जीवानां मध्ये मनुष्यत्वं प्रासानामेव भजनाधिकारस्त-व्यासिश्च दास्यदानादृष्टादृष्टसाध्या, तत्राप्यनन्तरं च भावार्थं समर्पितस्य देहस्य दातव्यार्थं लीलया प्राकट्यमितिदुर्लभं, तत्रापि भावसेवया प्रीतेन भगवदुक्तस्वस्वरूपज्ञानमितिदुर्लभम् । एतत्सर्वसिद्धिर्यज्ज्ञानेन भवति, तज्ज्ञाने न किञ्चिदवशिष्यते; तदाह—मनुष्याणां सहस्रेषु भजनौपयिकप्रासदेहानां

सहस्रेषु असङ्ख्यातेषु कश्चित् दुर्लभो मद्व्यग्रहैकरूपः सिद्धये मल्लिस्तिद्वस्वरूपनिमित्तं वा सिद्धिर्द्वितीयस्कन्धे [अ. १] उक्ता तदर्थं यतति यत्नवान् भवति । यतता-मपि यत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां मध्ये कश्चित् स्वरमणे-च्छादिभावरहितस्तत्त्वस्वरूपात्मकधामरममाणं मां तत्त्व-तस्तदनुग्रहैकरूपमख्येन वेत्ति जानाति । यत एतज्ज्ञान-मितिदुर्लभम् । यज्ज्ञानानन्तरं न किञ्चिदवशिष्यते तन्मया लव्दर्थच्छ्रुत इति भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति—मनुष्याणामिति । यततां यतमानानाम् ॥ ३ ॥

पराऽपरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरैर्यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो! यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

१ अपरैर्यमिति—प्रत्यक्षेण या संसारवस्थायां सर्वजनपरित्यज्याना, सा वैकैव सती प्रकराष्टकेन श्रियत इति एकप्रकृत्या-रम्भत्वादेकमेव विश्वमिति प्रकृतिवादेऽन्यद्वैतं प्रदर्शितम् । इत्यभिन्नवगुप्तपादाः ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.—श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति । भूमिः पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽऽवादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपः, अनलः, वायुः, खं, मन इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहङ्कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्गारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण सुचेक्षुर्दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतुप्ररोचनं फलमिति मत्वाऽऽह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्ण-त्वमवतारयक्षादावपरं प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । 'सुमि' शब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरिति । तत् हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसमभिव्या-हाराद्वन्तन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिस्तरविकारो भूमिरित्युच्यते, न विशेष इत्यर्थः । सुमिशब्दवद्विद्याद्विज्ञानादपि सूक्ष्मभूत-विषयत्वमाह—तथेति । तेषामपि प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषा-तन्मात्राणां पूर्वैवैप्रकृतीनामुत्पत्तविकारानां न विशेषत्व-सिद्धिरित्यर्थः । मनश्चब्दस्य सकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्व-माशङ्क्याऽऽह—मन इतीति । न खल्वहङ्कारभावे सकल्पविकल्परयोरसम्भवात्तदालम्बकं मनः सम्भवतीत्यर्थः । 'निश्चयलक्षणा बुद्धिः' इत्यनुपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाश-

ङ्क्याऽऽह—बुद्धिरिति । न हि हिरण्यगर्भसमाष्टिबुद्धिरूपमन्त-रेण व्यष्टिबुद्धिः सिद्धतीत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्-कत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति—अहङ्कार इति । भविष्या-संयुक्तमित्यविद्यातत्त्वमिति त्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्व-मित्याशङ्क्योक्तमर्थे दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । मूलकारणस्याहङ्कारशब्दत्वे हेतुमाह—प्रवर्तकत्वादिति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहङ्कार एवेति । सत्येवाहङ्कारे ममकारो भवति, तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति—इतीयमिति । इयमित्यपरोक्षा साक्षिदयेति यावत् । ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता । प्रक्रियते सहदायाकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युद्भवयति—मायेति । तस्यास्तत्तत्कार्याकारेण परिणाम-योग्यत्वं धोतयति—शक्तिरिति । अष्टधेति, अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अपरेति । अपरा न परा निष्कृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञ-लक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो ! यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूय दर्शयति—अपरेति । निष्कृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति । अनर्थकत्वमेव स्फोरयति—संसारेति । कथञ्चिदप्यनन्तत्वं व्याप्यत्यर्थस्तुशब्दः । अन्यामाप्यन्तविलक्षणा-

मिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धमिति । प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह—ममेति । प्रकृत्यत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति । प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरनन्तरविशेषमाह—यथेति । ॥ हि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाऽऽह—अन्तरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—अस्य विचित्रानन्तमोग्यमोगोपकरणमोगस्थानरूपेण अवस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यसंज्ञोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहङ्काररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥ इयं ममापरा प्रकृतिः; इतस्त्वन्यां इतोऽचेतनायाश्चेतनमो-ग्यभूतायाः प्रकृतेर्विसर्जातीयाकारां जीवभूतां परां तस्या भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि; यथेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्वार्यते ॥ ५ ॥

७ वे. ता. छां.—अथ 'भूमि' इत्यादिना 'नत्वहं तेषु ते ममि' [७. १२.१] इत्यन्तेन स्वयाधात्म्यमुपादिश्यते । तत्र प्रथमं कारणाण्यरूपाविद्विषयत्वं तच्छेषस्यापि सुखेन दर्शयति । स्वयादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वाद्व्यष्टि-स्रष्टव्यपेक्षया प्रकृतित्वमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—अस्येति । केचिदाहुः—'अष्टौ प्रकृतयः' [गर्भो. ३]

इति श्रुतेरिह भूम्यादिशब्दैस्त्वन्मात्राणि गृह्यन्ते; मनश्चक्ष्वेन मनसः कारणभूतोऽहङ्कारः; अहङ्कारश्चक्ष्वेन त्वहङ्कारवास-नास्पदं अव्यक्तं मूलकारणमिति । एवं समस्तपदमुच्यन्त-र्यमन्त्रेणाद्वयष्ट्यपेक्षया प्रकृतित्वं वरमिति भावः । यद्वा, प्रकृति-शब्देन मूलप्रकृतिर्योच्यते; द्व्यष्टक्यात्स्वेवाष्टधाऽवस्थितेत्यु-च्यते; एषा हि पूर्वमेका, पश्चादष्टधा परिणता । अत्र स्वोपदेश

प्रवृत्तस्य प्रकृतेरष्टविधत्वोपदेशो न सङ्गतः ; नच स्वकीयत्वात् तत्प्रकृतिः । तथात्वेनेतः प्रागनुपदिष्टत्वात् । अतः प्रत्यक्षादितिसिद्धयुध्याद्याकारपरिणता प्रकृतिरिहानुच्यते ; स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वतन्त्रियामकत्वादिसिद्धयर्थे 'मे' इति तस्याः स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तं— **मदीयेति** । 'चिद्धि' इति युध्यादीनामितरेतैरेषम्यार्थः, भोग्यत्वसिद्ध्यर्थमनुक्तानां तन्मात्राणां कार्यविशेषप्रदर्शनाय च **गन्धादिगुणकेत्युक्तम्** । एतेन भूतोक्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थेयमिति दर्शितम् । तदभिप्रायेण **आकाशादीत्यादिशब्दोऽपि** पठ्यते । तन्मात्राणां भूतानामप्यनतिविश्रुतसङ्ख्यानिवेशः । मनश्चशब्दः कृणुभूतेन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थे इति दर्शयितुं **मनःप्रभृतीन्न्द्रियरूपेणेत्युक्तम्** । बुद्धयहङ्कारशब्दोपज्ञानपर्यायार्थान्द्रियमनुवासाय तत्त्वविशेषविधायकं शोभयति **महद्**—

हङ्काररूपेणेति । एवं समष्टिष्वतिरसमखिलमुक्तं भवति । अत्र सम्बन्धसामान्यविहितापि षष्ठी स्वस्वामिलक्षणसम्बन्धविशेषपर्यवसिता ॥ ४ ॥ एवमचिद्धिलक्षणत्वं प्रतिपादितम् ; अतथाभूताजीवादापि विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते 'अपरेयम्' इति श्लोकेन । अपरा अनुकूला अप्रधानभूतैस्तथैः । तुल्यदोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । 'इतः परम्' इत्येतावतीव-स्वस्वभेदे सुवचैऽप्यन्यशब्दो वैजात्यदृष्टीकरणार्थे इत्यभिप्रायेण **अचेतनाया** इत्यादिकमुक्तम् । 'भोका भोग्यम्' [श्र. उ. १.११२] इत्यादिश्रुत्यनुसारं भोक्तृत्वभोग्यत्वान्मां परत्वापरत्वे दर्शिते । 'इदं जगत्' इति प्रमाणसिद्धिर्निर्देशाद्युक्ता— **कृत्स्नमित्युक्तम्** । तत्र 'इदम्' इति परात्कन्निर्देशेन सूचितमचेतनत्वम् । इदं च धारणं जागरादितुं सङ्कल्पत इति प्रत्यक्षादिसिद्धम् ; अन्यथाऽपि स्वरूपतो धारणमिति ॥ ५ ॥

६ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह— महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥ अपराऽनुत्तमा । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य जीवभूता श्रीः जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती 'एतन्मह-[इदं मह-]द्भूतम्' [बृ. उ. २.१४।२२] इति श्रुतेः । जगाद च 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्टया भिन्नाऽष्टया पुनः ॥ महान्बुद्धिर्धर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति ह । अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तथा ॥ चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नस्ति विष्णोर्महात्मनः ॥ नारायणस्य महिरी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराह् ॥' इति नारदीये ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. टी.— मनुष्याणामिति बहुवचनमप्यन्यार्थमिति प्रतीतिरित्याह— प्रतिज्ञातयोमयोः किमादातुच्यते ? इत्यपेक्षायां चाह— प्रतिज्ञातमिति । असङ्गततिपरिहारायानन्यार्थताज्ञापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च प्रतिज्ञातमित्युक्तम् । प्रतिज्ञातत्वेन सङ्गतं प्रतिज्ञातमेव । न तु तदर्थं प्राथम्येन प्रतिज्ञातम् । 'खोऽहं' इत्यतः प्राक्तनग्रन्थसङ्ग्रहाद्यादिपरम् । महत्त्वमत्र नोपात्तं, तर्हि नास्त्येव ? इत्यत आह—**महत्** इति । अहङ्कारोऽहङ्कारशब्दार्थेऽन्तर्भावः । कार्यवाचिनाऽहङ्कारशब्देन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव, न त्वभाव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अपरशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह— **अपरेति** । अनुत्तमत्वस्य सापेक्षत्वात् किमपेक्षयेत्त आह— **वक्ष्यमाणामिति** । समिधानादिति भावः । जीवलक्षणां जीवत्वं प्राप्तमिति व्याख्याननिर्वासायैमाह— **जीवभूतेति** । कथं सा जीवभूता ? इत्यत आह— **जीवानामिति** । प्राणधारिणीत्येवोक्तं स्वप्राणधारिणीतिप्रतीतिः स्यात्, तस्मिन्प्राणसंयुक्तं जीवानामिति । सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा

तदीयानप्राणान्स्तर धारयतीत्यर्थः । स्वप्राणधारिणी कृतो न स्यात् ? इत्यत आह— **चिद्रूपेति** । ज्ञानात्मकविप्रकृती । यदा 'जीव प्राणधारणे' इत्यतो जीवशब्दस्य यौगिकार्थमुक्त्वा गौर्णीं वृत्तिमाधित्यान्तरममेनोक्तम् । सूतशब्दस्य सर्वदा-सत्त्ववाचित्वे प्रयोगं दर्शयति— **एतदिति** । प्रकृतिमपेक्ष्य श्रियः परत्वापपादनार्थमेतत् 'भूमिः' इत्यादेरभिमतमर्थं पुराणवाक्येन स्थापयति— **जगाद चेति** । देवस्त्वैव । सूत्र्यत इति सृष्टिः कार्यं, कार्यरूपेणेत्यर्थः । अनेन भूम्यादिशब्दैः पञ्चतन्मात्राण्येनोच्यन्ते, न स्थूलानि सूतानि । मन इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति महत्तमम्, अहङ्कार इत्यव्यासंयुक्तमव्यक्तं, 'भिन्ना प्रकृतिरष्टया' इति वचनादिति व्याख्यानं निरस्तम् । कार्यरूपेणाष्टया भिन्नमिति व्याख्यानसम्बन्धेन प्रसिद्धापरित्यागाधोगान्महत्त्वहङ्कारस्यान्तर्भाव इत्येवेति सम्बन्धः । जडत्ववरत्नोपपादनम् । 'श्रीः परा' इत्यस्योपपादनमियं धार्यते तत्तत्त्यादि । अनन्ता देशतः गुणतश्च । परा सुख्या । अनादिनिधना, नत्वव्यक्तवद्विधियावती ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिर्गन्धतन्मात्रं, आपो रसतन्मात्रं, अनलो रूपतन्मात्रं, वायुः स्पर्शतन्मात्रं, खं शब्दतन्मात्रम् । मन इति मनसः कारणमहङ्कारो बुद्धिर्महान्बुद्धिरित्यहङ्कारो महानहङ्कारोऽप्युक्तमहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमित्यव्यक्तम् । ननु प्रसिद्धं भूम्यादिशब्दैर्महाभूतानां ग्रहणं युक्तम् । मनश्चान्देनापीन्द्रियस्य बुद्धयहङ्कारशब्दाभ्यामप्यवसायवृत्तेरभिमानवृत्तेश्च ग्रहणम् । नैवमुपपद्यते प्रकृतिरिति च वक्ष्यमाणत्वात् । इतीये मे ममेश्वरस्य शक्ति-

भूताऽविद्यात्मिका भिन्ना विभक्ता प्रकृतिः कारणमष्टप्रकारम् ॥ ४ ॥ अपरा निकृष्टाऽशुद्धा बन्धा-
त्मिकेत्यर्थः । इयं यथोक्ता । इतोऽस्या अन्यामान्तरामान्तरभूतां मे ममेश्वरस्य परां प्रकृष्टां जीवभूता-
मात्मभूतां महाबाहो ! यदेदं धार्यतेऽन्तःप्रविष्टया जगत् ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य प्रथमं तावत्
तत्वाद्देवतलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं परं पुरुषः स्वभावजद्रूपस्य
सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य स्वमायात्मकत्वं दर्शयति सार्धद्वयेन—
भूमिरिति । पृथिव्येत्येवोवाच्याकाशमनोबुद्धयहङ्कारभेदेन मम
प्रकृतिश्चिराणामिका निर्बन्धनीयमायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना ।
अत्र पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतवाचकैर्भूत्या दिशन्दैर्महाभूतसूक्ष्मा-
वस्थारूपपञ्चतन्मात्राणां अहङ्कारशब्देन तत्कार्येन्द्रियदशकस्य
बुद्धिशब्देन तत्कारणमहत्तत्त्वस्य चोपलक्षणम् । अतो मूलप्रकृ-
तिमहद्बुद्ध्यापञ्चतन्मात्रपञ्चमहाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियमनोरूपेण
संज्ञात्मिकतानाम्, मायापरिणामवीक्षणसङ्कल्पस्पर्शकावेव
बुद्ध्यहङ्कारौ अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतान्येव पञ्चतन्मात्राणीति

संज्ञाभेदमात्रेण सिद्धान्ताभिमतानां च चतुर्विंशतितत्त्वाना-
मष्टस्वेवान्तरभाव इति चतुर्विंशतिभेदविभागा अपि प्रकृते-
स्त्रैवान्तर्भावविवक्षया अष्टधा भिन्नेत्युक्तिरिति न कश्चि-
द्विरोधः ।

अपरेयमिति । अष्टोक्ता या मम प्रकृतिः सेयमपरा
निकृष्टा, जडत्वाद्बन्धरूपत्वाच्च । इतः सकाशादन्यां मे मम
प्रकृतिं जीवभूतां परां चेतनत्वेन प्रकृष्टां विद्धि ज्ञानीहि,
यया जीवाख्यपरमकृत्या स्वकर्मद्वारेण इदं जगद्धार्यते; यद्वा
नामरूपविभागोदेदं जगत्निर्वाह्यत इत्यर्थः । “ अनेन जीवना-
त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” [छं. व. ६।३।२]
इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ वं ० तं १० द्वा— तथाविधं स्वमहिम्नज्ञानं ब्रह्मवादानुसारेण स्वयमेवोपदिशति— भूमिगित्यादिना ।
तत्रादौ सर्वधर्माश्रयं पुरुषोत्तमापरपर्यायं ब्रह्मैव परं स्वेच्छया सर्वं भवतीति श्रूयते; भूमिबन्तुं दुर्गवच्च अवतएव
“ क्षीरवद्धि ” इति सूत्रे व्यवस्थापितम् ‘आत्मकृतेः परिणामात्’ [ब्र. सू. १।४।२६] इत्येवं श्रुत्यर्थं व्याख्यायामिन्न-
निमित्तोपादानकारणं तद्ब्रह्मेति भाष्ये निगदितं च । भागवतेऽपि [१०।१०।३०, ३१] “ त्वमेव कालो भग-
वान्विष्णुरव्यय ईश्वरः । त्वं महान् प्रकृतिः सूक्ष्मा रजसस्त्वतोमयी ॥ ” इति । परापरप्रकृतिरूपेण स्वात्मनाऽसाधा-
रणसृष्ट्यादिकार्यकरणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं स्वस्य प्रकृतिद्वयं तावदाह द्वाभ्यां— भूमिराप इति । मे निरतिशया-
नन्तमहिम्नः सम्बन्धिनो सदंशभूताऽप्यत्रा प्रकृतिरित्यष्टधा भिन्ना भूत्यादिरूपेण परिणताऽष्टविधा, तत्र पञ्चधा
स्थूलभामिता, पञ्चमहाभूतानि स्पष्टान्येव । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेत्यनिरुद्धप्रयुग्मसङ्कर्षणापेक्षानभूता सूक्ष्मा । चित्तं
च स्वाभेदाभिप्रायेण नोक्तं इदममानन्त्वात्, स्वस्य भागवतं वा; उच्च, प्राकृतमिति नोक्तम् । इयं च प्रकृतिः
सदंशभूताऽचिदित्युच्यते चित्सम्बन्धे सर्वकार्यकरणक्षमा, नान्यथेत्यपरा इयम् ॥ ४ ॥

अपरेति इतस्त्वन्मजडां चित्स्वरूपां परां भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां पुरुषत्वेन निर्दिष्टामत्र जीवभूतां मे प्रकृतिं
चिदंशभूतां विद्धि । अत्र जीवः पूर्वमविद्यया क्रियत इत्युक्तम् । तथा सति जीवीभूतामिति स्यात्पुत्रोभून् इति-
वत् । जीवत्वं च नाविद्याकृतं, किन्तु भगवता सहजैच्छया कृतं, विभागस्याविद्याकृतत्वे मानाभावात् । “ सच्चि-
दानन्दरूपो हि भगवानुत्तरोत्तमः । एककोटिनिविष्टश्चिद्रूपश्चाक्षरतः परः । ” तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरू-
पितम् । तत्र चिद्रूपस्य या माया सा व्यामोहिका स्वरुपं व्यामोहयित्वा जीवतामापादयति । जीवतीति जीवः
केवलप्राणधारणप्रयत्नवान्, तृतीयस्कन्धे [अ. ३०] मायया जीवतापन्नतया तथानिरूपणात् । ॥ हि मायया
व्यामोहिताः व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक व्यासन्तो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा
जीव इत्युच्यते । जीव प्राणधारणे । इति धातोः कर्त्तृर्भिन्नप्रत्ययः । बोधरूपोऽप्ययं आनन्दरूपस्य पृथग्भूत-
त्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्सम्बन्धादानन्दो भवित्यतीति बुद्ध्या तथा सम्पद्यते ।

अयं च विभागः “ बहु स्यां प्रजायेय ” [छं. व. ६।२।३] इतीच्छया । इच्छाऽपि तस्य सर्वभवनसमर्था
स्वरूपमेव धर्मरूपेणामवत् इच्छारूपेणापि भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः, चिदंशस्य व्यामोहिका
माया, आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता, एतद्वितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावः, नन्वतत्वादिवाच्यः, तथा
भगवतो भावस्वरूपादेव निर्मितत्वात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम्, आपादकहेतुभूतकालस्य अभावात् ।
जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वात् । न सर्वदा भविष्यति पूर्वमेव जातत्वात् । तत्सङ्गे इच्छादीनामपि
जातत्वादिच्छादयत्तदंशभूतांस्तान्सदैकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं प्रतिगृह्णाति स भगवान् ।
इच्छारूपः स एव कामः “ सोऽकामयत ” [छं. व. १२।४, ६, ७] इत्युक्तः । तथा कृत्वा भेदरूपया सच्चि-
दानन्दधर्माः स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति, तदा स भगवान् सर्वतः पाणिपादान्तो भवति साका-

रतां चापद्यते; भिन्नोऽपि तथामिलितोऽभिन्न इवाखण्डो भवति, तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि
रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सदृश्यस्य कार्ये प्रत्येकपक्षेयवसायित्वम् । ' प्रजायेथ ' इतीच्छयोत्कर्षापकर्ष-
रूपेण जातः, तत्र आनन्द उल्लूकः, तदेतौ तं सेवमानौ जातौ, ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे ज्ञाते
तदा स आनन्दज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः, तदा चिदंशस्य शक्तिः आनन्दे गतत्वात् ज्ञानधर्मस्य तं व्यामोहयति
तदा तस्य जीवत्वम् । सर्वशस्तु क्रियाशक्त्या तत्त्वादव्यक्ततामापद्यते । पञ्चान्मूलभूतक्रियांशभिर्व्याप्यते अभि-
व्यज्यते । पञ्चात्सर्गं तत्कृत्वधर्मं वा तिरोहिते स्वयमपि तिरोभवति, तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभि-
व्यक्तस्तिष्ठति, जीवभगवद्बुद्धिषु जीवे भगवति च । एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति
च । प्रयत्नस्तु तस्यापराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेद्भगवन्तस्मै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रय-
च्छेत् तदा तां व्यामोहितां मायां त्यजति, प्रयत्नं च स्वरूपे चावतिष्ठति अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु
न भवति तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति, यतः आनन्दस्यैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता तु आपाततो वतिते, आनन्देन
सह मिलितस्वानन्दोऽपि भवति । स चैतस्वधर्मेण संगृहीयात् । यथोक्तं विष्णुपुराणे [६।७।११] ' विष्णुशक्तिः
परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ' इति । इयं प्रक्रिया सर्व-
श्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिरसिद्धा सर्वत्रैवोपपद्यते; अन्यथा प्रक्रियावाक्यानि बाधते इति श्रीमदाचार्यै-
कपदव्याख्या । जीवभूतो भगवदंशः ययेदं जगत् शरीरं जडं सदसन्निभं च विराड्रूपं धार्यते तां मे परां
प्रकृतिं विद्धि ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानतया श्रोतव्यत्वेना-
र्जुनं बोधयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्वरूपज्ञानार्थं स्वस्य सर्व-
कर्तृत्वं सर्वस्वरूपत्वं चाह— भूमिराप इत्यादिभिः । भूमिः,
आमः, अनलः, वायुः, जम्, एवं पञ्च महाभूतानि । मनः
सङ्कल्पविज्ञानमन्, बुद्धिज्ञानात्मिका, अहङ्कारोऽभिमानादि-
रूपः, इति । अनेन प्रकारेण इयं मे अष्टधा प्रकृतिर्माया भिन्ना
विभर्ता प्राप्ता । लौकिककार्यार्थमिति भावः ॥ ४ ॥

तदेवाह— अपरेति । इयं अपरा, नीचेत्यर्थः । तु
पुनः । हे महाबाहो क्रियासमर्थ एतज्ज्ञानयोग्य ! इतः
सकाशादप्यां पराङ्मुख्यां जीवभूतां मे प्रकृतिं विद्धि
जानीहि । परत्वमेवाह— ययेदमिति । यया इदं प-
द्व्यमानं जगद्धार्यते प्रियते पोष्यते च । अत्रायं भावः—
भगवान् स्वकीडार्थं जगत् सृजति; तत्र प्रकृत्या स्ववक्त्या

कीडाधिकरणभूतजगत्सृष्टिं विधाय तद्रोगार्थं कीडाधिक्रिया स्व-
शक्त्या तद्रूपजीवसृष्टिं कृतवान्; तथा इदं पूर्वकृतं भोगादिकरणेण
धार्यते । तस्माद्लोकिकसृष्टौ जीवरूपेण भगवान् भोगं कुर्वन्
कीडतीति ज्ञानेन तस्यां बन्धो न स्यात् । एतत्स्वरूपज्ञाना-
दसाङ्कणज्ञानं स्यादिति भावः । यदा या पूर्वमष्टभोक्ता
या अपरा प्रकृतिः शक्तिः, कीडायां शक्त्यंशभूतमिति भावः ।
संयोगविलासे अनेकधा रसोत्पत्त्यर्थमाभिर्भूतेत्यर्थः । अतएव
भिन्ना तद्विलासेच्छया जाता । इतः सकाशादन्या विप्रयोगे
तदन्वेषणार्थं पुनर्दास्यरससिद्धयर्थमाभिर्भूता जीवभूता दास्य-
रूपा या मच्छक्तिस्तां परां केवलमदंसाङ्कृष्टां जानीहि ।
उल्लूकस्वरूपतमेवाह— यया इदं जडात्मकं जगद्धार्यते
जीवप्राकटयानन्तरं तद्भावेन सर्वं कीडौपविकल्पेन पोष्यत
इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपञ्चस्य
ज्ञानालम्बग्रहणभवत्वमाह त्रिभिः— भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदेस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते, प्रकृतिरित्यधिकारात्,
स्थूलभूम्यादेश्च विकृतिमात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गन्धतन्मात्रम्, आप इति रसतन्मात्रम्, अनल इति
रूपतन्मात्रम्, वायुरिति स्पर्शतन्मात्रम्, खमिति शब्दतन्मात्रम्, मन इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति
समष्टिबुद्धिमहत्तत्त्वम् । अहङ्कारोऽयनयेत्यहङ्कारो मूलप्रकृतिः । करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुल्यकात्तद्गो-
ध्यम् । इयं मे मत्तोऽभिन्नाऽऽत्युत्थिसिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादान-
भूता । यदा नात्राव्यक्तमहद्दहङ्कारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ साङ्ख्याभिमतता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमो-
ऽस्ति । " मनसा ह्येव पश्यति मनसा जृणोति " [बृ. उ. ३।५।३] इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन सत्तु
नवापि प्रकृतयः । तथा चैवं योजकम्— इयं मे मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाद्यधेति मूलप्रकृतेरत्र
भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्त्यत्वमवगम्यते, न साङ्ख्यानामिवाजन्त्यत्वम् । ' तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विज-
सत्तम ! ' इति । ' अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले प्रविलीयते ' [वि. पु.] इति च । तस्या अपि प्रभव-
प्रलययोः स्मरणात् ॥ ॥ ॥

एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिसुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—अपरेयमिति । इयं प्रागुक्ता साऽपरा अश्रेष्ठा, जडत्वात् । इतस्तु विलक्षणाग्रन्थं परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वादुत्कृष्टां मे मत्सम्बन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो ! यया प्रकृत्याऽन्तःप्रविष्टयेदं जगत्स्थावरजङ्गमशरीरात्मकं धार्यते ॥५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतदिति । एतद्योनीनि, एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनीं येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृतिः योनिः कारणं सर्वभूतानाम्, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य तदुपगतं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—अहमिति । 'एतद्योनीनि' इत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतौ एतच्छब्दस्याव्यवधानात्प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—एते इति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन

प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेतक्यमहमित्याद्युक्तं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरोति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—प्रकृतीति । अपरप्रकृतेरचेतनत्वात् परप्रकृतेरचेतनत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वादीधरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—एतचेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युद्भावचभावैनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय । मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्द्वयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः, अहमेव च प्रलयः, अहमेव च शेषीत्युपधारय । तथा-श्चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । “महानव्यक्ते विलीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति” [सु. उ. २] ‘विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र !’ [वि. पु. १।२।२४] ‘प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥’ [वि. पु. ६।४।३८-३९] इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं समष्टिदोक्ता, 'एतद्योनीनि' इत्यर्थेन तु व्यष्टिरुच्यते । 'अहं कृत्स्नस्य' इति तु समष्टि-व्यष्टयोः सङ्कलितयोः कार्यत्वादिकथनम् 'सर्वाणि भूतानि, इति निर्वचिन्मयकार्यनिर्देशात् । एतच्छब्दः प्रस्तुतप्रकारप्रकृतिपुरुषपरामर्शः ; न तु प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—**एतच्चेतने**—त्यादिना । एतेन स्वरूपतो निर्विकारस्यापि चेतनस्य देवादिशरीरिप्रियतदधीनज्ञानक्रियाभोगादिचिद्विशिष्टवेषापेक्षया तत्पूर्वा-चिन्कल्प्यावस्थस्य प्रकृतिस्वमुपपन्नमिति सूचितम् । व्याकथ्ये मदीयानीत्येतन्न ईश्वर्यते; तत्कथमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह—**मदीयप्रकृतिद्वययोनीनीति** । कस्याग्रयोगेऽपि वाक्यार्थसिद्धावितिशब्दः स्वकीयत्वपरामर्शार्थ इति भावः । भगवद-

भिप्रायस्थवचनरूपत्वाद्न मदीयशब्दोक्तिः । तथेत्यस्य तथा-सतीत्यर्थः । तस्यैव विवरणं प्रकृतिद्वयेत्यादि । पूर्वोक्तोचित्वादिसमुच्चयार्थो वा तथाशब्दः । प्रभवप्रलयशब्दावत्रोत्पत्तिलक्षणात्परौ । ननु “अजामेका” [श्रि. उ. ४।५] “नित्यो नित्यातः” [श्रि. उ. ६।१.३] “प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वज्जनादी उभावपि” [१३।१९] इत्यादिषु सत्सु कार्यविषये कृत्स्नशब्देन प्रकृतिद्वयस्यापि सङ्ग्रहः कथमवगम्यते ? इत्यत्राह—**विद्वद्विस्त-मष्टीति** । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रलयभुतिबलात्तयोस्तस्मादुत्पत्तिरपि श्रुतिचिद्वेद स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—**महा-**निति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि ल्यो नाम क्षीरं नीरस्यैव विभागातर्हः संक्षेपविशेषः । तेन द्वयस्वरूपस्य नित्यत्वात् ‘अजा’

इत्यादेरविरोधः । उक्तार्थे स्थितिसुदाहरति—विष्णोरिति । परतोदिते परत उदित इत्यर्थः । आर्षः सन्धिभेदः; यद्वा, स्मृति-रधीयं प्रलयपरिवे, तत्प्रकरणस्थत्वात् । ‘दो अवखण्डने’ इत्यत्र द्विते इति निष्ठान्तं पदम्; प्रथमभूते इत्यर्थः । तेन प्रलयवशा-यामपि प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथः स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति ।

अदिते वा इति पदच्छेदः; अपृथग्भूते इत्यर्थः । तेन विभागानहः संख्ये उक्तो भवति; प्रलयप्रकरणस्थत्वाद्वापि पूर्वोत्तरोपादीय-मानस्थितिसमानार्थत्वाभिप्रायाच्च । स्वाभिमतार्थे स्फुटार्थ-वचनसुदाहरति—प्रकृतिरिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्भ्ये इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह—अहमिति । प्रभवादेः सत्तामतीत्यादेः कारणत्वाच्चोक्तत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः “सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धो सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः” [छां. उ. ३।१।४।२] इति । आह च—‘स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यपिभिः स्तुतः ॥ सुखरूपस्य भोक्तृत्वात् तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ॥ तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वा-ज्जातं सुखमतीव च ।’ इति नारदीये ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वत्रापरपरिनिर्गुणपूर्वकं भगवतो यत्परतरत्वं वक्तुमभिधत्ते तत्र शरीरेन्द्रियविषयलक्षणाख्यकार्य-स्य जीवानां च तयोरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुं ‘एतद्योनीनि’ इत्युक्तम् ; इदानीमहं परतर इति वक्तव्यं, इदं तु किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह—न केवलमिति । पूर्वं वाक्यभेदेन प्रकृत्यो-रवत्त्वं परत्वं ‘मे’ इति स्ववशात् चोक्त्वा ‘येयेदं भार्यते जगत्’ ‘एतद्योनीनि’ इति जगदाधारत्वकारणत्वे कथिते तत्र ‘प्रकृती एव भगवद्भयो, जगज्जन्मस्थितित्यास्तु प्रकृत्यधीना एव, न भगवद्धीनाः’ इति प्रतीतं, तस्मिन्नासाधमेतदित्यर्थः । ‘जगत्प्रतिममैश्वर्यं’ इत्येतावत् प्रकृतिद्वारकमुपचरितमिति यावत् । प्रकृत्योः कारणत्वादिकं मदायतमिति भावः । जग-द्वर्त्मनोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैक्यमुच्यत इति प्रतीति-निरासार्थमाह—प्रभवादेरिति । यथा पुत्रादिप्रभवो रिपु-प्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः पित्रादेस्तद्भोक्तृत्वं, तथा तद्भोक्तृत्वात् ।

भगवतः सर्वभोक्तृत्वं कुतः ? इत्यत आह—तथा चेति । ‘सर्वकामः’ इत्यादिर्द्वैतकत्वात् एकं भोगविषयमिति ज्ञायते ।

७ ह. पै. भा.—एषा परापरत्वेन विभक्ता प्रकृतिर्योनिः कारणं येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारयावगच्छ । अतः परं प्रकृतिरूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्ति-स्थानं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

८ वै. ब्र. गि.—ननु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य कथं प्रकृत्यात्म-कत्वं येन ‘भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ ‘जीवभूतां प्रकृतिं विद्धि’ इति ब्रूयै? तत्राह—एतद्योनीनीति । एषा प्रकृतिर्योनिरुपादानकारणं येषां तान्येतद्योनीनि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि भूतानीत्युप-धारय अवगच्छ । मृदुपादानकस्य घटादेर्मृदात्मकत्ववत्प्रकृत्यु-पादानकस्य चिद्विचित्रप्रपञ्चस्यापि प्रकृत्याख्यमायात्मकत्वमस्त्ये-वेत्यर्थः । तदनेन ‘मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः’ [गौ. का. १।१७] इत्यादिश्रुत्युक्तमखिलस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य माया-परिणमत्वादेर्भ्रजालिकप्रदार्थजातत्वाच्च मिथ्यात्वं प्रदर्शितम् ।

गी. द्वि. ३

काम्यन्त इति कामा व्रज्याणि । गन्धरसशब्दौ गुणान्तर-स्याप्युपलक्षकौ । सर्वमिदमभि अजितः आत्तो धृतः स्थित इत्यर्थः । न विद्यते वाक्यमनुग्रहमन्तरेण यस्यासावनाक्यः । न विद्यते आदरः आख्यायबुद्धिर्यस्यासौ नादरः, अवाक्यश्चा-सौ नादरश्चेत्यत्र कथनादरः । कारणत्वादित्येकैक्यव्यपदेश इत्येत-त्कुतः ? इत्यत आह—आह चेति । सुखरूपस्य सुख-कारणस्य । ननु ‘स्रष्टा पाता’ इत्यादिकमनुक्तं कादाचित्कक्रिया-वेष्टे विकारित्वप्रसङ्गात् । भोगेन यद्वाहं सुखं तस्य पूर्वमेभावे-नापूर्णत्वप्रसङ्गाच्चेत आह—आगमिष्यदिति । यद्भोगे-नागमिष्यत्सुखं तच्च सदाऽन्यस्त्येव । क्रियाश्च शक्तिरूपेण चेति चार्थः । तर्हि कथं भोगेन जातमित्युच्यते ? इति भावेन पृच्छति—अपि त्विति । उत्तरमाह—तथापीति । सदा सद्भावेऽपि यद्यपि ‘प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, प्रलीयतेऽस्मि-न्निति प्रलयः !’ इति शक्यते व्याख्यातुं तथापि महिमाति-शयाद्यभायैवं व्याख्यातम् । एतेन ‘यत्मानम् प्रकृती योनी-सर्वभूतानां ततोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ [शि. इति व्याख्यानमहद्विधेति भवति ॥ ६ ॥

अथ “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” [छां. उ. ३।१।४।१] इति श्रुत्युक्तमद्वैतसिद्धयौपयिकं द्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वं दर्शयति—अहमिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम् । प्रली-यतेऽस्मिन्निति प्रलयो नाशकारणम् । तथाचोदने ‘सर्वं सर्व-मिदं भोतं सूत्रं मणिगणा इव’ इत्यपिमन्त्रोक्तोचाराधेगतस्त्वित्य-कारणत्वनिर्देशः । यदि यत्रोत्पन्नं स्थित्वा प्रलीयते, तत्ततो-ऽभिन्नसत्तां प्रतिपद्यत इति ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयवतः प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिनस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—अन्योरेव प्रकृतित्वं निर्वचनेन ज्ञापयन् स्वस्य तद्वाराऽसाधारणकार्यकारणत्वमाह—
एतद्योनीनीति । यत एव प्रकृष्टा कृतिरित्यत एतद्योनी एते एव जनिके येषां तानि स्थावरजङ्गमात्मकान्युपधारय
बुद्ध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहादिरूपेण परिणमते; चेतना तु मद्देशभूता भोक्तृत्वेन क्षेत्रज्ञरूपेण तत्राविश्य
व्यामोहिकया तां धारयति इति ते यतो मत्तः कारणभूतात् प्रयोजकाद्वा सम्भूते मद्भूते; अतोऽहमेव जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा; घटपटादेर्भूतिरिव । प्रकृतिपुरुषद्वारा कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—एतज्ज्ञानेन किं स्यादित्यत आह—
एतदिति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एतद्यो-
नीनि एते प्रकृती योनी कारणरूपे येषां तथा तदुपधारय,
उप समीपे हृदये पोष्य । एतद्योनिज्ञानेन मल्लीदौपयिकत्वं
सर्वेषु भविष्यतीति भावः । यतस्तद्योनीनि सर्वाणि, ते च

मद्देशे, अतः कृत्स्नस्य सम्पूर्णस्य जगतोऽहं प्रभवः प्रकर्षेण
भवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानं, मूलकारणमित्यर्थः ।
तथा प्रकर्षेण लीयते अनेनेति लयस्थानं प्रलयकर्ताऽहम्-
मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदिति । एतेऽपरापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिरुत्पत्तिव्यवस्थानं येषां भूतानां
तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्यग्ज्ञानीहि । किं पातञ्जलानामिव एते प्रकृती
ईश्वरादन्ये ? इत्याशङ्क्याह—अहमिति । कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः
प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम्, तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते एमे अपि
प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥

भगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—यतस्तस्मात्—मत्तः परमेश्वरात् परतरमन्यत्कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न
विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनञ्जय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि
सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं, ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवच, सूत्रे च
मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ अत्र सामान्याभिधायिनावपि सूत्रमणिगणदौ दार्ष्टान्तिकबलात् सुवर्णमयत्वरूपं विशेषमुपस्थापयत इति मन्वानो वामनः—

अनेके मणयस्तेषामेकं सूत्रं प्रतिश्रयः । सुवर्णमेव तत्सर्वं न भेदस्तत्र कश्चन ॥

मणयस्ते च तत्सूत्रं स्वममेव यथा तथा । महदादीनि चेशोऽहं सर्वं त्रैलोक्यं केवलम् ॥

महदादीनि मणयः सूत्रमशोऽहमज्ज्ञेन । प्रोतामि विश्वरचनारूपेण मयि तान्यलम् ॥

हारो मणीनां घटते न सूत्रेण विना यथा । मया विना विश्वसंस्था न तथा महदादिभिः ॥ इति युक्तिरुक्तं—
विनेचयति ॥

ज्ञानेशोपि—सुवर्णतन्ताव्यूने सुवर्णमणयो यथा । मया धृतं जगत्सर्वं सवाङ्गाम्यन्तरं तथा ॥ इत्यमुमेवाशयं व्यनक्ति ।

अन्ये तु—आधारोऽसि यदि त्वमस्य जगत्स्थापेययुतं जगद्दृश्येथास्त्वमिदं च ॥ इहं नियतं स्यान्नोचनागोचरम् ।

मङ्गुवादि हि दृश्यते मनु तदापेयं कृत्स्नरूपं तद्वैषम्यमिह स्फुटं खलु जगद्दृश्यं, त्वमक्षातिगः ॥

आधारता तं घटते कथं तदित्याक्षिपेत्पार्श्वं । इतीह मत्वा ।

दृष्टान्तमन्यं किल शिष्टमन्यं जगाद देवो जगदेकनाथः ॥

आधारभूतमपि सूत्रमहस्यमेव संदृश्यते मणिगणश्च तदाश्रितोऽपि ।

तद्वज्रात्पद्मगतोऽस्मि न च प्रतीये मम्योतत्रेतदखिलं तु जगच्चकस्ति ॥ इति परिच्छेदे ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रधानात्परतोऽध्वरात्पुरुषवत्परमा-
त्मनोऽपि परादन्यत्परं स्यादित्याहङ्ग प्रकृतिद्वयद्वारा सर्व-
कारणत्वमीश्वरस्योक्तपञ्चमीय परिहरति—यतस्तस्मादिति ।
‘नान्यदस्ति परतः’ इत्यत्र हेतुमाह—मयीति । परतरशब्दाधे-
माह—अन्यदिति । स्वातन्त्र्यव्याख्यास्यधर्मन्तरशब्दः ।
निषेधफलं कथयति—अहमेवेति । सर्वजगत्कारणत्वेन

सिद्धमर्थं द्वितीयाध्वेयाख्यानेन विवादयति—यस्मादिति ।
अतो दीर्घेषु तिर्वैद्यु च पटचटितेषु तन्नुषु पटस्यावगतिरव-
गम्यते, तद्वन्मन्त्रेवातुगतं जगदित्याह—दीर्घेति । यथा च
मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ग्रियन्ते, तदभावे विप्रकीर्णन्ते,
तथा मयैवाऽऽत्मयुतेन सर्वं व्याप्तं ततो निष्कृष्टं विनष्टमेव
स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह—सूत्र इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—यथा सर्वकारणस्यापि प्रकृतिद्वयस्य कारणत्वेन सर्वाचेतनवस्तुशेषिणश्चेतनस्यापि
शेषित्वेन कारणतया शेषितया चाहं परतरः, तथा ज्ञानशक्तिबलादिगुणयोगेन चाहमेव पर-
तरः । मत्तोऽन्यत् मद्यातिरिक्तं ज्ञानबलादिगुणान्तरयोगि किञ्चिदपि परतरं नास्ति । सर्वमिदं
चिदचिद्वस्तुजातं कार्यावस्थं कारणावस्थं च मच्छरीरभूतं सूत्रे मणिगणवदात्मतयाऽवस्थिते मयि
प्रोतमाश्रितम् । “यस्य पृथिवी शरीरम्” [वृ. उ. ३।७।३] “यस्यात्मा शरीरम्” [श. ब्रा. १।४।
५।६।५।३०] “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सु. उ. ७]
इत्यात्मशरीराभावेनावस्थानं च जगद्ब्रह्मणोरन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धम् ॥ ७ ॥

४ वे. ता. च.—‘मत्तः परतरम्’ इत्यत्र पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य
व्यतिरेकेण हदीकरणमात्रपरत्वे मन्दप्रयोजनत्वम् ; अहं परतर
इत्येवंप्रमाणे पूर्वमनुक्तं तथातिरेकनिषेधोऽपि नातीवोचितः ।
अतोऽनुपदिष्टापूर्वाधैरपरत्वेमेव शब्दस्य सम्भवदपरित्याज्यमित्य-
न्निर्णयेनाह—यथेति । पूर्वश्लोकरूपतयाशब्दोऽत्रातुषुक्तः ; तत-
श्चानन्त्याह्वाविमृतियोगोऽन्यतुषुयोगो दृष्टान्तित इत्यन्निर्णये-
नाह—तथा ज्ञानशक्तीति । शेषित्वेनैवत्यन्तमर्थस्य त्विप्रदर्श-
नम् ; कारणतया शेषितया चैति परतरत्वप्रकारकथनमित्य-
नुवक्तिः । नन्वहमेवेत्यवधारणशक्यम्, स्वस्मात्परतरनिषेधे-
ऽपि समनिषेधाप्रतीतिरित्याह—मत्तोऽन्यदिति । महश्च-
तिरिक्तमिति । अयमन्निर्णयः—‘मत्तः’ इति पञ्चमी ‘न
परतरं’ इत्यनेनान्विता, तथा सत्यन्यशब्दान्वयप्रसङ्गात् ; अतो
‘मत्तोऽन्यत्परतरं नास्ति’ इत्यन्वये अहमेव परतर इति फलितम् ;
ततश्च सामान्यधिकद्विरश्वसुक्तं भवति—इति । ज्ञानबलादि-
गुणान्तरयोगि किञ्चिद्विप्रीत्यनेन श्रद्धेशानादयोऽधिकारिणः
परिच्छादस्यान्यत्र कोटीकृताः । एवं ‘सुमिरापः’ [७।४] इत्या-

दिना निरपेक्षप्रकृतिपरिणामवादः, केवलचेतनसन्निविदाद्य-
परिणामित्वं, प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरं प्रत्यशेषत्ववादश्च निरस्तः ।
‘मत्तः परतरम्’ इत्यनेन तु त्रिमूर्त्यैक्यस्याम्भोत्तीर्ण्यकृत्यन्तर-
प्रवाहेश्वरपक्षाः प्रतिक्षिप्ताः ।

अथ पूर्वोक्तसर्वागदानत्वप्रसक्तसत्त्विकारत्वात्परिहारार्थं पृथ-
क्सिद्धप्रकृतिपुरुषादिवादनिरासार्थं च सर्वाधारत्वमुखेन सर्व-
शरीरत्वमुच्यते ‘मयि’ इत्यर्थेन । ‘सर्वमिदम्’ इत्यनेन सर्वा-
वस्थसमस्तचिदचिद्वस्तुसंग्रह इत्यन्निर्णयेन च—चिदचिद्वस्तु-
जातमित्यादि । सूत्रमणिगणदृष्टान्तसामर्थ्यात् ‘प्रोतम्’ इत्य-
नेन चातुप्रवेशाभ्रयाभ्रयि भावप्रतीतेः । शरीरलक्षणमपि सूचितमि-
त्यन्निर्णयः—मच्छरीरभूतमित्यादिकमुक्तम् । एकस्यैव
सर्वाधारत्वमनुप्रविश्य गृहत्वमाधेयं सूत्रप्रकृत्यावधीनस्य चि-
तिरिहश्च सूत्रदृष्टान्तसिद्धः । प्रोतशब्देन सूत्रबद्धहिम्याप्यभाव-
प्रतीतिव्यासायाह—आश्रितमिति । अत्र बुबालोपनिषद्वा-
क्योपादानमन्तर्भाषिणो नारायणत्वव्यक्त्यर्थमन्तर्यामिब्राह्मणा-
नुक्तत्वचान्तरसङ्गृहार्थं च ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—अहमेव परतरः, मत्तोऽन्यत्परतरं न किञ्चिदपि ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वपरं परं च तत्त्वमुक्त्वा परतो-
ऽहमिति वक्तव्यं, ‘मत्तः’ इति किमुच्यते ? इत्यतस्तात्पर्यमाह—
अहमेवेति । परापरभूतयोः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्य पर-
तत्त्वमुक्तप्राप्त्यर्थम् । किं त्वपरतत्त्वं यथाऽनेकं सूत्र्यादिभेदेन, तथा
च परतत्त्वं ‘मुक्तुक्तं स्वात्पराभासः’ इति वचनात् । तथा

परतरमपि किमनेकमुत त्वमेक एव ? इति जिज्ञासायामहमेव
परतर इत्यनेनोच्यते इत्यर्थः । कथमनेनेदं लभ्यते ? भागव-
त्प्रतियोगिकाधिक्यवन्निषेधस्याप्यप्रतीतिरित्यतो योजयति—
मत्त इति । अन्यथा तरतोऽन्यशब्दस्य च वैयर्थ्यादिति
भावः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्किञ्चिन्नास्ति धनञ्जय ! । मयि सर्वाधारे सर्वमिदं
प्रोतं स्यूतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. नि.—यद्यर्थं प्रपञ्चमिध्यात्वं दर्शितं तदाह—
मत्त इति । यस्मादेवमखिलमपि जगन्मिथ्याभूतं तस्मात्
मत्तः सर्वाधिष्ठानभूतात्परब्रह्मणः अन्यत्किञ्चिदपि परतरं

परमार्थसत्यत्वेन श्रेष्ठं वस्तु नास्तीति श्रद्धाद्वैतलक्षणब्रह्मस्वरूपो-
पदेशः । उत्तरार्धे तु पूर्वोक्तैकैव संयोग्य तत्रैव व्याख्या-
तम् ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मादेव माहात्म्यं पूर्वं ज्ञातव्यं मत्तः परतरं नान्यदिति । अहमेव पर इत्यर्थः । किञ्चेदं सर्वं प्रोतमाश्रितं मयि तत्र यत्स्वरूपमानन्तरं बहिरिदं युष्मदाद्युपलभ्यमानत्वात्सर्वं जगत् मत्स्वरूपेणेदं, नत्वविद्याकल्पितम् । तत्र दृष्टान्तः— ‘सूत्रे मणिगणा इव’ इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानमुक्तं “यस्य पृथिवी शरीरं” [वृ. उ. ३।७।३] “यस्मात्मा शरीरं” [शं. प. ब्रा. १।४।१।१।३०] “य एषः [हेयः] सर्वभूतान्तरात्मा” [सुं. व. २।१।४] इत्यादौ प्रसिद्धं विज्ञेयम् ॥ ७ ॥

१० पुं. अ. त.— यत उत्पत्तिप्रलयकारणमहमेवातो हे धनञ्जय मद्भिभूतिरूप । एतज्ज्ञानयोग्य । मत्तः परतरं श्रेष्ठं जगत् जगति वा किञ्चित् अहं स इति भेदेनापि अन्यनास्ति, एवमुत्पत्तिप्रलयकारणेन स्वत उक्तमत्वाभावमन्यस्योक्त्वा स्थितिहेतुत्वनाऽपि तथा त्वमेवेति स्वस्य स्थितिहेतुत्वमाह—

मयीति । इदं सर्वं जगत् मयि प्रोतं प्रथितं, मदाश्रयत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह सूत्रे प्रोता मणिगणा इव । अत्रायं भावः— मणिगणाः क्रीडास्थजीवाधिदैविकरूपा यथा मयि तिष्ठन्ति तथेदं जगदप्याधिदैविकं मयि तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत् एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह— मत्त इति । कारणान्मृदादेः परं पृथग्भूतं घटादिव्यवहारे तयोर्भेदानुभवान्तरं परतरं तु गवाश्वादि, सद्गुणपादानकत्वात् । एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय ! एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चाव्यतिरेकं सट्टान्तमाह— मयीति । मयि सद्गुणेण स्फुङ्गरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुरूपेते । यदिदं सर्वं मणिगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतम् । ‘तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नम्’ इति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्दधियां भजनोपयोगिविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय ! प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथग्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बैलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१ नन्वीश्वरस्य बीजत्वे विनाशिताऽपि प्रसक्तैव, लोके सत्यंकुरे बीजविनाशस्यावश्यमभावविवर्धनात् । तत्तत्त्वं बीजत्व-विबुद्धं सनातनत्वमुच्यते ? इति चेत्— शङ्खेयं बुद्धिबिभ्रानेव आमयाति, न तु भगवद्भूतिमुत्तमबुद्धिमतः । ते हि बीजत्वेऽपि यथा नित्यत्वं न च्यवते, तथा खगमयुक्ताविकारदृष्टान्तेनोपपादयेयुरेव वाक्यार्थम् । यथा ह्यन्तर्हं बोधुमव्यापि स्रगुलम्भसमुद्भवे तद्बीजभूतो दिवाकरकानिकरो न कदाचित् विशीर्यते, तथा सहस्राः सम्भवत्स्वपि भूतेषु तद्बीजभूत ईश्वरो न मात्रयापि परिहीयत इति । एतेन समूपादीश्वरादुद्भूतानां भूतानां सत्त्वशङ्कापि गर्भेत्वायं कोऽप्यतीति गूढाभिसन्धिरनुपपदेवागासीद्भगवान् ‘बुद्धिर्बुद्धिमता-मस्मि’ इति वानमः परिरुक्तेति ।

२ बैलं सकलवस्तुधारणसमर्थमूर्खोत्सुम् । काम इच्छा संविन्मात्ररूपा, यस्या घटप्रदादिभिर्भूतैर्नृपैर्नास्ति विरोधः । इच्छा हि सर्वत्र भगवच्छक्तिर्या अनुयायिनी न क्वचिद्विरुद्धयते, धर्मैः स्वागन्तुकैर्घटप्रदादिभिर्मिथयत इति तदुपासकतया शुद्धसत्त्वस्वभावत्वं ज्ञानिनः । उक्तं च शिवोपनिषदि— इच्छायास्यवा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत्’ इति । जात एव, न बाह्यप्रयत्न इत्यर्थः । एवं व्याख्यानां त्यक्त्वा ये ‘परस्परानुपपातकं त्रिवर्गं सेवेत’ (बा. कामसू. १।२।२) इत्याशयेन व्याचक्षते, ते सम्प्रदायक्रम-मंजानानां भगवद्ग्रहणं च व्याख्याणां नमस्कृत्या एव । सत्त्वादीनि मन्ययानि, नत्वहं तन्मयः । अत एव च भगवन्मयः सर्वं भगवद्भक्तिं संवेदयते, न तु नानाविषयपदार्थज्ञाननिष्ठो भगवत्सत्त्वं प्रतिपद्यत इति सकलमानसावर्जक एष क्रमः इत्यभिनव-गुप्ताचार्याः ।

—अविगीता ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतं ? इत्युच्यते— रस इति । रसोऽहं अयं यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमसु रस एवं प्रभास्मि शशिस्त्वय्योः । प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः । तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुम्बुद्धिर्दृष्टु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवादीनां रसादिषु प्रोक्तव्यप्रती-
तेस्त्वय्येव सर्वे प्रोतमित्युक्तमिति मत्वा धृच्छति— केनेति ।
तत्रोत्तरसुत्तरग्रन्थेन दर्शयति— उच्यते इति । सारो मधुरो
हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं ? तत्राऽऽह— तस्मि-
न्निति । अणु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते
प्रोता आप इतिदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानां कर्तव्यमित्याह—
एवमिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभाऽस्मीत्यादि व्याचष्टे—

यथेति । चन्द्रादित्ययोरां प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावि-
त्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति— तस्मिन्निति । प्रणवभूते
तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः सारभूतः शब्दस्तद्रूपे पर-
मेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह— तथेति । पौरुषं दृष्ट्विति भागं
पूर्ववद्विभजते— तथेत्यादिना । पुरुषत्वमेव विशदयति—
यत इति । पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिमीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषा-
स्तद्रुपादानत्वेन तत्त्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी
प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं, अवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।
अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्ति-
श्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवानं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तजीवनम् ।
तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'मयि सर्वमिदं प्रोतं' [७७]
इत्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह— पुण्य इति । पृथिव्यां
पुण्यशब्दितो यः सुरभिर्गन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथ-
यति— तस्मिन्निति । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं ? तत्रा-
ऽऽह— पुण्यत्वमिति । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं
पुण्यत्वं दर्शितं, तदवादिषु रसादेरपि स्वाभाविकपुण्यत्वस्योप-
लक्षणार्थमित्याह— पृथिव्यामिति । प्रथमतः प्राणादि
गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः । कथं
तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिमानं ? तत्राऽऽह— अपुण्यत्वं त्वि-

ति । तवेव स्फुटयति— संसारिणामिति । गन्धादयः स्व-
कार्यैर्मूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः
सम्यचन्त इत्यर्थः । यन्मात्रेष्टेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽमिरित्या-
ह— तेज इति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि प्रोतानीत्याह—
तथेति । जीवनशब्दार्थमाह— येनेति । येन अन्नरसेनाम्ना-
ख्येनेत्यर्थः । 'तपश्चास्मि' इत्यादेस्तात्पर्यार्थमाह—
तस्मिन्निति । चित्तैकाग्र्यमाशकादि वा तपस्तत्तात्मनीश्वरे
प्रोतास्तपस्विनो विशेषणभावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ ! सनातनं
चिरन्तनम् । किञ्च बुद्धिविवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे
प्रोतानि, कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं ? तत्राऽऽह— बीजमिति ।
बीजान्तरापेक्षयाऽनवस्थां वारयति— सनातनमिति । चैत-
न्यस्याभिप्रेत्यार्कं तत्पनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिः, तद्वतां या बुद्धिस्त-

द्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह— किञ्चेति ।
प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि सद्भूतः प्रोता इत्याह—
तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिप्रेत्यसामर्थ्यं परैश्च-
प्रशस्यत्वम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागविवर्जितं-
कामश्च रागश्च कामरागौ, कामस्तृष्णाऽऽनिकृष्टेषु विषयेषु, रागो रज्ज्वा मासेषु विषयेषु, ताभ्यां

कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि; न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम्
किञ्च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रैर्नानविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्रावर्थाऽशन-
पानादिविषयः स कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—यच्च बलवत् बलं तद्वृत्ते मयि तेषां
श्रोतत्वमित्याह—बलमिति । कामकोषादिपूर्वकस्यापि बल-
स्यानुमतिं वायति । तच्चेति । कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थ-
भेदाभावेदयति—कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं

व्याकर्त्तव्यं दर्शयति—न त्विति । शास्त्रार्थाविरुद्धकामसूते मयि
तथाविषयकामवतां भूतानां श्रोतत्वं विवक्षित्वाऽहं—किञ्चेति ।
धर्माविरुद्धं काममुदाहरति—यथेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः, राजसा रजोनिर्वृ-
त्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च, ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्ताम्भक्त एव जायमानानि-
त्येवं विद्धि समस्तानेव । एवं यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशः, यथा
संसारिणः । ते पुनर्मयि मद्गशा मद्दधीनाः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावा-
नामीश्वरारमत्वाभिधानादन्वेषामतदावस्थायां तुर्क—किञ्चेति ।
प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन्व्याख्यायमाह—ये केचित्दिति ।
तर्हि पितुरिव पुत्राधीनत्वं त्वत्तो जायमानातदधीनत्वं त्वापि
स्यादिति विख्यातवद्भूतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽहं—यद्य-

पीति । मम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वात् तद्गुणदोषौ मयि
स्यातामित्यर्थः । तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासम्भवात्कमिति
कल्पितत्वं? इत्याशङ्क्याह—ते पुनरिति । त्रिविधानां भावानां
न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्, तथा च कल्पितस्या-
भिधानात्तात्प्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वं सिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परम-
पुरुष एवावस्थित इति सर्वैः शब्दैः तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्येनाह—रसोऽहमिति
चतुर्भिः एते सर्वे विलक्षणा भावा मत्त एवोत्पन्नाः, मच्छेषभूताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः,
अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं 'भूमिपतः' [७।४] इत्यादिना
भेदश्रुत्यर्थं उपहृतिः, 'मयि सर्वम्' [७।७] इति तु षष्ठ-
श्रुत्यर्थः; अथ तदभयनिर्वाहिताभेदश्रुत्यर्थोपहृणं कियत् इत्य-
भिप्रायेणाह—अत इति । केचित् 'मयि सर्वमिदम्' इत्यस्य
रसादिधर्मविशिष्टे मयि श्रोतमित्यर्थः, तद्विवर्णं 'रसोऽहम्'
इत्यादि इति व्याचक्षुः, तत्परिहारायाह—सर्वस्य
परमपुरुषशरीरत्वेनेति । परोके त्वाधाराधेयभाववैपरी-
त्यादिदोष इति भावः । प्रकारवाचिसद्धानां प्रकारिणि पर्यव-
सान्प्रसाधार्थं जातिगणादिशब्देष्वपि सामान्यतः सिद्धमिति
दर्शयितुं प्रकारत्वोपादानम् । अजिधानं मुख्यवृत्त्या बोधनम् ।
यद्यपि रसादिशब्दा लोके निष्कर्मकाः प्रयुज्यन्ते, व्यधिकरण-
तया चात्रावादिद्रव्योपादानम्; तथापि रसादीनां परमात्मशरीरभूत-
द्रव्यप्रकारत्वेन परमात्मनः प्रकारित्वाद्रसादिशब्दानां चात्र तत्स-
मानाधिकरणतया प्रयोगात्तत्र निष्कर्षकत्वं नास्तीत्यभ्युपगन्त-
व्यम् । द्रव्योपादानं तु तत्रतत्र द्रव्ये प्रधानभूतसगन्धादिप्रकारी-
युतोऽहमिति ज्ञापनार्थम् । द्रव्यप्रकारकः प्रयुज्यन्ते च तत्प्रकारत्वं 'काष्ठिय-
वान् (न्येन) यो विभर्ति' [वि. पु. १।१४२८] इत्यादिषु
प्रयुक्तमिति भावः । रसस्य पृथिव्यां कृतौ सत्यामप्यप्यं रूपा-
दिद्रव्यान्परसङ्घातेऽपि 'रसोऽहमेषु' इति विविचिन्वोपा-
दानं तेजस्तत्त्वादनूपपरिगणस्य पूर्वतत्त्वात्प्रत्यक्षप्रधानत्वात् ।

अन्यत्र च 'आत्मगन्धा तदा (ततो) भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते'
[वि. पु. ६।४।१४] इत्यादिना च पृथिव्यादीनां गन्धरसाद्यधी-
नत्वमुक्तम् । एवमुत्तरत्रापि प्राधान्यतो विशेषनिर्देशे यथोचितं
भाष्यम् । प्रसा स्वाश्रयातिरिक्तप्रसारितेजोद्रव्यविशेषः । प्रम-
यैव चन्द्रसूर्यौ जगदुपकारहेतुभूताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां
वेदानां बीजत्वादिना तेषु प्रधानः प्रधानभूतः । पौर्खं
पुरुषस्य भावः, यतः पुरुषबुद्धिरित्येकः; सन्तानपरमरहेतुभूतं
रेत इत्यपरे, यदा पौर्खं सामर्थ्यं, कर्तृत्वशक्तिरित्यर्थः; तदैव
हि कर्तुरात्मनः कारकान्तरभ्यः प्राधान्यम् । वृषु जीवेतिरित्यर्थः ।
यदा पौर्खं पुंस्त्वम्; स्त्रीनपुंसकव्यावृत्तः सत्त्वादिस्वभावविशेषः ।
नृशब्दश्च पुरुषपर्यायः । पुरुषो गन्धः तुल्यत्वादिगन्धः; सुरभि-
गन्धमात्रं वा; तद्योगेन हि पृथिवीं स्वचोन्मेषस्य सुखस्य वा हेतु-
र्भवति । विभावसुरात्राभिः । तत्र च तेजो दाहकत्वशक्तिः । भूत-
शब्देनैव शरीरिणे गृह्यन्ते । सर्वशब्देनात्र ब्रह्मसर्वादीनामपि
सङ्ग्रहः । तेषु जीवंतं प्राणम्, प्राणस्थितिरहेतुर्वा । येन सर्वाणि
भूतानि जीवन्ति, भूतेष्वपि जीवनीयं वा रूपम् ।

सर्वभूतानां समानतं बीजं प्रकृतिरित्यम् । अथवा प्रधानधर्म-
निर्देशप्रकरणत्वाद्बीजशब्दोऽज्ञोपादानत्वात्स्वस्वभावपरः । सर्वेषां
परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमित्यर्थः । अथवा बीजं
प्ररोहकारणं जलस्यैवभूतानां तत्तदुपादानद्रव्यम् । बुद्धिः अथ-

वसायः, ज्ञानमात्रं वा । तेजस्विनः प्रतापशीलाः, तेषां तेजः अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसामर्थ्यं वा । तेजोऽभिमान इति केनित् ; प्रागल्भ्यमित्यपरे । बर्त्तं धारणादिशक्तिः कामरागवशात् स्वकार्यं प्रवृत्तस्य बलस्य परपीडादिहेतुत्वाद्धर्मोपयुक्तशरीरादिधारणमात्रादिविषयत्वाय 'कामरागविवर्जितम्' इत्युक्तम् । काम इच्छायाः काक्षा प्रायदक्षा । राग इच्छा । यद्वा कामशब्दः काम्य-परः, तद्विषयो रागः कामरागः ; मृत्युषु देवमनुष्यादिरूपेणावस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविवर्द्धः कामः 'स्वदारप्रीत्यादिः ।

अथ 'रसोऽहम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यं सहेतुकमुपपादयति—एत इति । न चायं तदधीनसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं 'राजा राष्ट्रम्' इत्यादिवदपरोप, मुख्यसम्भवे वृत्त्यन्तरायोगादिति ।

३ रा. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्वेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत्त एवोत्पन्नान् विद्धि ; ते मच्छरीर-तया मध्येवावस्थिता इति च । नत्वं तेषु नाहं कदाचिदपि तदायत्तस्थितिः, अन्यत्रात्मायत्तस्थिति-त्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनः स्थितावप्युपकारो विद्यते ; मम तु तैर्न कश्चित्थाविध उपकारः, केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'रसोऽहम्' [७८] इत्यादेः प्रदर्श-नार्थत्वं 'ये च', इत्यस्योपसंहारतां दर्शयति— किं वि-शिष्येति । तत्तद्वेतुत्वेनेति समष्टिदशाया अपि सङ्ग्रहः । अयं च देहत्वादपि भागोऽनुस्यूमानसकसारानुसादियच्छब्दाभिप्रेतः । सात्त्विकतादिकं देहादिषु प्रत्येकमन्वितम् । अपि च 'प्रवर्धः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता' इत्यादयः सात्त्विका भावाः । 'अनुपिः परितापश्च क्रोधो मोहस्तथा क्षमा' इत्यादयो राजसाः । 'अविषयिक्तस्था मोहः प्रमादः स्वप्नान्द्रिता' इत्यादयस्तामसाः । एते चान्यथ प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । 'मत्त एव' इत्यवधारणेन

भावः । एत इत्यनेनेश्वरव्यतिरिक्तशक्त्यव्यतिरेकप्रतिपत्तम् । स्वयं इत्यनेन ब्रह्मरूपादिभिरन्यैश्च क्रियमाणानामपि ब्रह्मादिशरीर-परमात्मावीनसृष्टस्त्वम् 'अहं कृत्स्नस्य' [७८] इति पूर्वोक्तं स्मारितम् । वक्ष्यमाणराजसतामसभ्यो वैलक्षण्यार्थमुक्तं विलक्षणता इति । 'मत्त एव पृथग्विधाः' [१०५] इति च वक्ष्यते । एतेन 'न विलक्षणत्वादस्य' [ब्र. सू. २।१।४] इत्य-धिकरणार्थोऽपि स्मारितः । मत्त एवोत्पन्ना इत्यादि तत्तद-स्त्वनुरूपं यथासम्भवं सामानाधिकरण्यहेतुः । गुणजातिशरीरे-ष्वनुगतः सामानाधिकरण्यहेतुरप्युपस्थितिरिति प्रदर्शनायोक्तं मध्येवावस्थिता इति ॥ ८१॥१०॥११ ॥

निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचित्र्यशक्तितत्तद्वृत्तिता-नेकनिमित्तत्वादिसिद्धिः कृतः । कारणत्वेन सह सामानाधिकर-ण्यनिबन्धननियमनयमर्थं शरीरत्वेन तादृशिन्यमपि सप्तम्या विव-क्षितमिति दर्शयितुं मच्छरीरतया मध्येवावस्थिता इत्यु-क्तम् । 'नत्वं तेषु' इत्यत्र व्याप्तिप्रतिक्षेपश्रमनिरासायाह नाह-मिति । किमर्थमिदमप्रसक्तं प्रतिविष्यत इत्याशङ्क्याह अन्य-त्रेति । तुशब्दोऽत्र शङ्कानिश्चयार्थः । सर्वोपकारनिषेधे तदुत्पाद-नादिवैयर्थ्यपरिहाराय तथाविध इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपका-रान्तरमहंशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुत्वेन दर्शयति केचलेति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— इदं ज्ञानम् । रसोऽहमित्यादिविज्ञानम् । अत्रादयोऽपि तत एव । तथापि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः, न त्वत्वादि-नियमानुबद्धो रसादिस्तत्सारत्वादिश्वेति दर्शयति अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोगश्च विशेषतो रसादेरिति च उपासनार्थं च ।

६ ज. प्र. दी.— 'मूमि' [७४] इत्यादित्यत्रावधेयानुक्तोः 'रसोऽहं' इत्याद्यपि ज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात्, तन्निरासाय तत्समाप्तिमाह— इदमिति । एतावता ग्रन्थेन ज्ञानं निरूपित-मित्यर्थः । कुतोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिः ? इत्यत आह— रसोऽहमित्यति । इतिशब्दावभावेऽपि प्रकरणान्तरारम्भ एव समाप्तिं गमयिष्यति । अलौकिकमाहात्म्यप्रतिपादनादस्य विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः । 'प्रभावेः' इत्युक्त्या-येनैव 'रसोऽहं' इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम् । रसादीनां सत्ता-दिकारणत्वाद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिरिति । नन्वत्रादयो धर्मिणो भगवदधीनास्तद्भोग्याश्चेत्यङ्गीक्रियते, न वा ? चेति पक्षे 'अहं कृत्स्नस्य' [७६] इत्युक्तविरोधः । आद्ये तु 'अहम् रसः'

इत्यादेर्धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणां ग्रहणस्यानुपपत्तिरित्यतः प्रथमं पक्षं तावदङ्गीकरोति— अत्रादयोऽपि । धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्याश्चैव । ननु तत्रोक्तो दोष इत्यतः कारणत्वे तावद्विशेष-शब्दोपादाने प्रयोजनमाह— तथापि । यद्यपि धर्मिणोऽपि भगवदधीना एव, तथापि धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानं युज्यत इति शेषः । कथं ? इत्यत आह— रसादीति । रसा-दयश्च ते स्वभावा अत्रादीनामनागतनुक्तधर्माश्चेति रसादिस्वभा-वात्तेषां साराणामत्रादिधर्मेषु सङ्ख्यादिषु श्रेष्ठानां च तेषामेवा-नादिस्वभावभूतानां तद्वर्गेषु श्रेष्ठानां च रसादीनामिति यावत् । स्वभावत्वेऽत्रादीनामिति शेषः । सारत्वेऽत्रादियर्थेऽभिहिते शेषः । रसादित्वे चेति चार्थः । स भगवानेव । विशेषतोऽपीत्यस्य

व्यावर्त्ये—न विवति । अनुबद्धोऽनुषङ्गसिद्धिः । तत्सारत्वाद्विश्लेषेति । तस्य रसादेवार्थधर्मेषु सारत्वभावादिस्वभावत्वं रसत्वादिकं चेत्यर्थः । यथा लोके छुनिन्दादिः पटादिक्रम्येवैव व्यापारवाननुभूयते, न तु ततोऽपि गन्धरसादिषु गुणेषु तदर्थेषु च स्वभावत्वादितु पुनरन्यापारवान्, किन्तु ते पटादिजन्मावुषङ्गिजन्मान एव । न तथा भगवान् । अपित्वभावादेर्धर्मेषु रसादिषु तदर्थेषु च स्वभावत्वादितु पुनरन्यापारवान्, नत्वभावादिनियमावुषङ्गिसत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपात्ता इत्यर्थः । भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह—भोगश्चेति । अवादिभोगादप्यति-

शयेन रसादेर्भोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति, विशेषशब्दैरिति सम्बन्धः । ‘रसोऽहं’ इत्याद्यभेदोक्तार्थान्तरं सूचयन् तत्रापि विशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाह—उपासनार्थं चेति । विशेषतः रसादेरिति वतते । अथैवशाब्दादेरिति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते । रसादयः परमेश्वरोपासने प्रतिमात्वेनात्र विवक्षिताः । प्रतिमायां चाभेदोक्तिः प्रसिद्धा । प्रतिमात्त्वभावादीनां समानम् । “योऽनु तिलम्” [वृ. उ. ७. ३।१४] इत्यादिः । अतः किं विशेषशब्दप्रहणेनेति चेत् अवादिभ्यो विशेषतः रसादिषु भगवदुपासनार्थं तदुपपत्तिरिति ।

५ आ. मा. भा.—उक्तं च गीताकल्पे ‘रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्वधर्मेण विशेषेणापि कारणम् ॥ सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ अवादयः पार्थदाश्च ध्येयः स ज्ञानिनां हृदि । रसादिसम्पत्त्या अन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः’ इति । ‘स्वभावो जीव एव च’ । ‘सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव क्रियुतापरम्’ । ‘न तदस्ति विना यत्स्यान्याया भूतं चराचरम्’ इति च । ‘धर्माविरुद्धः’ ‘कामरागविजितम्’ इत्याद्युपासनार्थम् । उक्तं च गीताकल्पे ‘धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता । विहीने कामरागादेर्वेले च बलमिच्छता ॥ ध्यातस्तत् त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति च’ इत्यादि, पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया । तथा हि श्रुतिः—“पुण्यमेवायं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति” [वृ. उ. १।५।२०] “ऋतं पिबन्तो मुकुतस्य लोके” [कठो. ३।१] इत्यादिका । ऋतं च पुण्यम् । ‘ऋतं सत्यं तथा धर्मः मुकुतं चाभिधीयते’ इत्यभिधानात् । ‘ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात्सम्प्रयोगगः’ इति च । नच “अशत्रन्नयो अभिचाकशीति” [खे. उ. ४।६ मुं. ३।११ ऋक् २।३।१७५] ‘अन्यो निरन्त्रोऽपि बलेन भूयान्’ इत्यादिविरोधि, स्थूलानशनोक्तेः । आह च सूक्ष्माशनम् । प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ।

६ ज. प्र. द्वी.—उक्तोऽर्थत्रये प्रमाणमाह—उक्तं चेति । तथा चशब्दः अन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्येश्वर इत्यनेन सम्बन्धः । सर्वत्रावादिषु । ईश्वरो रसादिकं जगदित्युच्यत इत्यर्थः । अवादयोऽवाद्यभिमानिनः । ज्ञानिनां ज्ञानार्थिनां सम्पत्त्यै प्राप्त्यै अन्येषां रसाधिनाम् । अवादय इति रसादीनि च पादयोः सप्तवाक्षस्तेऽपि “न वा ऐकनाक्षरेण छन्दसि वियन्ति” [ऐ. वा. १।६] इति वचनाददोषः । स्वभावस्य भगवद्धीनत्वमलौकिकमित्यतस्तत्तन्नात्यान्यपि वाक्यानि पठति—स्वभाव इति । अस्त्वेवं धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपासनम्, धर्माणां विशेषणोपादानं तु किमर्थमित्यत आह—धर्मेति । आदिपदेन ‘पुण्यो गन्धः’ इत्यस्य ग्रहणम् । कामादिषु विशिष्टेष्वेव भवानुपास्यः, न धर्मे विरुद्धेष्वनुचित्विति ज्ञापनाय कामादीनां धर्माणां धर्माविरुद्धत्वादिविशेषणोपादानमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । कामं पुष्पाधर्मम् । कामरागादेः कामरागादिना । अनिच्छद्भिः कामादिकम् । गन्धस्य विशेषणोपादाने प्रयोजनान्तरमाह—पुण्य इति । पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगो न दुर्गन्धस्येति ज्ञापयितुमत्र विशेषणोपादानमित्यर्थः । ननु दुर्गन्धं भगवाननुभवति, न वा ? नेति पक्षे सार्वज्ञाभावः, आद्ये कथं भोगा-

भावः ? उच्यते—अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतव इत्यभिप्रायः । सुगन्धस्तु सुखहेतुस्तिष्ठत्युपादितम् ।

शुचिबस्त्वेव भगवतो भोग्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा इति । असुपासकम् । कृतः ? तस्य देवत्वात् । तथापि कुतः ? न ह वै देवमात्रस्य पुण्यभोगनियमे देवोतमस्य कुतरां तत्सिद्धिः । ‘ऋतं’ [कठो. ३।१] इति श्रुतिः कथं प्रकृतोपयोगिनी ! इत्यत आह—ऋतं चेति । कुतः ? इत्यतः सामान्यविशेषाभिधानादित्याह—ऋतमिति । प्रयोगगः शब्दजन्यः । तथा च श्रुताङ्गतशब्दः पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः । स्यादिदं व्याख्यायं यदि भगवतो विषयभोगो युक्तः स्यात्, न चैवम् ; तदङ्गीकारे श्रुत्यादिविरोधात् । “ऋतं पिबन्तो” इति चात एव छत्रिण्यायेनोपचरितमित्यत आह—न चेति । कुतो नेत्यत आह—स्थूलेति । श्रुत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्याभोगोक्तैः, सूक्ष्मभोग्यस्य चाङ्गीकारादिति भावः । स्यादशाने प्रसिते भवेदियं व्यवस्था । तदेव कुतः ? इत्यत आह—आह चेति । गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियागोचरः सारभागस्तस्य भोगम् । परमेश्वरोऽस्माच्छरीरादात्मनो जीवादादिशानेन विलक्षणभोग एव भवति । अवतारेषु स्थूलमपि श्रेष्ठं स्तीवशब्दः ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र जीव उच्यते, शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वप्ना-
दिश्च शारीर एव 'शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितः' इति वचनाद्वारुहे । अस्मा-
दिति त्वीश्वरव्यावृत्त्यर्थम् । 'शारीरौ तावुभौ ज्ञेयो जीवश्चेत्परसंज्ञितः । अनादिवन्धनस्त्वेको नित्य-
मुक्तस्तथाऽपरः' इति वचनान्नारदीये भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो नत्ववस्था-
भेदः । आह च— 'प्रविविक्तभ्रमयो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोचमः । अतोऽमोक्ता च भोक्ता च स्थूला-
भोगात्स एव तु' इति गीताकल्पे । न त्वहं तेष्मिन्ति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च— 'तदाश्रितं
जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. धी.— ननु प्रविविक्ताहारतोऽयं जीव एवे-
त्यत आह— न चेति । न हि जीवो जीवादेव विलक्षणहार
इति युज्यत इत्यर्थः । ननु शारीराज्जागरावस्थाजीवात्स्वप्नप्रपु-
त्यवस्थाः स एव प्रविविक्ताहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवस्य
भेदमहीकृत्य व्याख्यास्यामीत्यत आह— स्वप्नादिश्चेति ।
'स्वपो नन्' [अष्टा. ३।३।९१] इति स्वप्नशब्दः कर्तरि । स्वप्नः
सुषुप्तश्च शारीर एव, न केवलं जाग्रतः ; तथाच त्र्यवस्थस्यापि
शारीरशब्देन गृहीतत्वात् न ततो भेदः स्वप्नप्रपुत्तयोरित्यर्थः ।
अवस्थात्रयवतोऽपि शारीरत्वं कुतः ? इत्यत आह— शारीर-
स्त्विति । जाग्रदादिव्यवस्थाषु । अस्तु त्र्यवस्थोऽपि शारीरः ;
तथाप्यस्मादिति विशेषणतश्च शारीरादिति जाग्रदवस्थो
गृह्यते । तस्माच्च स्वप्नाद्यवस्थस्य भेदोक्तिरुक्तविधया सम्भवति ।
भवत्यक्षेऽपि शारीरादिति जीवे सिद्धेऽस्मादिति विशेषणं व्यर्थं
स्यादिति तत्राह— अस्मादिति । नैतद्विशेषणसार्थक्यायेव
परित्यज्य जीवोऽत्र ग्राह्यः, शारीरादित्येवोकावीश्वरस्यापि

प्राप्तावीश्वरादेवेस्वरस्य भेदादुपपत्तेः । तद्वशाद्व्यर्थं जीवमात्र-
परिग्रहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः । भवेदेवं,
यदि शारीरत्वमीश्वरस्यापि स्यात्, तदेव कुतः ? इत्यत
आह— शारीरादिति । नन्वेवं पक्षद्वयेऽप्युपपत्तावीश्वर एवा-
लोच्यते, न जीवः, इति कुतः ? विनिगमनमित्यत आह— भेदेति ।
चो हेतौ । भेदश्रुतेः ; स्वभाविकभेदरूपे गत्यन्तरे सम्भवति पुरु-
षभेद एवार्थतया ग्राह्यः, न त्ववस्थोपाधिको भेदः । 'सुख्यासु-
ख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययात्' अतो युक्तं विनिगमनम् । न केवल-
मुक्तव्यवस्था न्यायप्राप्ता, किन्त्वागमसिद्धा चेत्याह— आह
चेति । अमोका च भोक्ता चेत्तेत्योर्बुद्धकमेगान्धयः । 'सर्व-
भूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्युक्तत्वात् । 'न त्वहं तेषु'
[७।१२] इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— न त्वहमिति ।
तदनाधारत्वं तदुपजीवनेन स्थित्यभावः । कुत एतत् ? इत्यत
आह— उक्तं चेति । न केवलं मुक्तविरोधादिति
वार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— रसो मातुर्यमहमभु कौन्तेय ! प्रभा प्रकाशोऽस्म्यहं भवामि शशिसूर्ययोः ।
प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु । शब्दः ख आकाशे । पौरुषं पुंस्त्वं पुम्बुद्धिर्बुध् पुरुषेषु ॥ ८ ॥ पुण्यो
गन्धः सुरभिः पृथिव्यां च । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसौ वह्नौ । जीवनं प्राणः सर्वभूतेषु । तपश्च
स्वधर्मश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं प्ररोहणसमर्थं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ । सनातनं चिरन्तनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामसि । तेजः प्रागरभ्यं तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ कामरागविवाजितम्— कामश्च रागश्च
ताभ्यां विवर्जितम् । कामो हृद्यमानेषु तृष्णा, स्मर्यमाणेषु राग इति विशेषः । धर्माविरुद्धो भूतेषु
प्राणिषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ प इति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वगुणनिर्वृता भावाः प्राणिनो
राजसा रजोगुणनिर्वृतास्तामसास्तमोगुणनिर्वृताश्च एते मत्त एवेश्वराज्जातास्तान्विद्धि । यद्यप्येवं न
त्वहं तेषु तद्वशोऽहं न भवामि, ते मयि मद्वशा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

८ वें. झ. गि.— एवं भजनीयब्रह्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य
'धूमिराप्तः' [७।४] इत्यादिभिन्नश्रुतिनिर्दिशिशोषाद्वैतलक्षणं ब्रह्म-
स्वरूपश्रुतम् ; तत्तु वेदान्तेकस्मयिगम्यं, न मन्दबुद्धिभिर्गोच-
रयितुं शक्यमिति तदीयभजनोंपयोग्यो विभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं
दर्शयति पञ्चभिः— रस इति । रसो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वा-
सामर्पा सारः 'सहै रणाय चक्षुरे । यो वः शिवतमो रसः'
[अक्षरं. ७।१।५।१+गच्छस्त. ३।६।१४] इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मसा-
क्षाकारसाधनत्वेन प्रतिपादितः, सोऽयमभु रसोऽहमस्मि ।
गी. द्वि. ४

रसरूपां विभूतिं मद्रूपत्वेन व्यायेदित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः
प्रभाऽस्मि, चन्द्रसूर्यप्रभाविभूतिं मद्रूपत्वेन व्यायेत् । एवमे-
ति व्याख्येयम् । सर्वेषु वेदेष्वन्तर्यतः प्रणवोऽस्मि, 'तथा
शंकुमा सर्वाणि पणानि सन्तुण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्'
[छां. ३. २। ३। ३] इति श्रुतेः । खे आकाशे शब्दस्तन्मात्ररूपो-
ऽस्मि । नृषु पौरुषत्वमोऽस्मि । उग्रमो हि पुरुषेषु विभूतिः
॥ ४ ॥ पृथिव्यां पुण्यः सुरभिर्गन्धोऽस्मि । चकारो रसादी-
नामपि पुण्यत्वसम्बन्धार्थः । विभावसावभौ यत्तेजो दुस्तहा

द्वीस्तिष्ठदस्मि । चकाराद्वायौ पुण्यः स्पर्शोऽप्यहमस्मि । सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुःसहमस्मि । तपस्विषु क्षपिणसादिद्रव्यसहसहसामर्थ्यरूपं यत्तपस्तदहमस्मि । तपश्चेति चकाराचिसैकाग्र्यरूपमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च तपः सङ्घीचीते ॥ ९ ॥

सनातनं चिरन्तनं यत्सर्वभूतानां बीजं कारणं तन्मां बिद्धि, मद्रूपेण तद्रूपस्त्व । बुद्धिमतां बुद्धिविवेकशक्तिरस्मि । तेजस्विनां तेजः प्राणलब्धं पराभिभवनसामर्थ्यं परेश्वानभि- भाव्यत्वम्, तदहमस्मि ॥ १० ॥

कामरागविवर्जितम्—अप्राप्तवस्त्वभिलाषः कामः, रागस्तु प्राप्तेऽपि वस्तुनि पुनस्तदधिकप्राप्तिच्छिन्ना ताभ्यां विरहितं बलवतां यद्बलमस्ति स्वधर्माद्युद्यानसामर्थ्यरूपं सात्त्विकं बलं तदहमस्मि । बलवतां चेति चकारा एवकारार्थः । स च भिन्नक्रमः । कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयम्, न तु तत्सहितमित्यर्थः । धर्माविरुद्धो नः कामः परानीपुत्र- विनाद्विषयः, सोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

किमेवं विशेषणनेन ? सर्वमपि जगन्मदधीनोत्पत्ति-

९ व० त० वी०—नन्वेकस्य भगवतः कारणत्वमुपादानत्वेन निमित्तत्वादिना वा ? तत्रापि तन्मुख्यं गौणं वा ? इति चेत्, उच्यते—तस्य मुख्यमेव सर्वकारणत्वं सर्वरूपत्वात्सर्वशक्तिवात्सहकारिनिरपेक्षत्वाच्च कामधे- न्वादिवत् । उक्तं हि श्रीभागवते [६।४।३०] “यस्मिन्त्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुर्वते कार्यते वा (च) । परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्वीश (तद्बलं) तद्वेतुरनन्यदेकम्” इत्यादि । “एकोऽहं बहु स्याम्” “स आत्मानं स्वयमकुर्वत्” “सहैतावानास” “सर्वनामा स च विश्वरूपः” इत्यादियुक्तिरसृष्टिषु मुख्यमेवास्य कारणत्वं सर्वमुक्तम् । तथैव स्वविभूतिमहिम्निबिम्बानं स्पष्टयति सङ्क्षेपेण चतुर्भिः “रसोऽहमस्मि” इत्यादिना “कामोऽहमस्मि” [७।११] इत्यन्तम् । तत्र सप्तविधोऽहं सन् प्रकृतिकार्यं गुणरूपनामात्मनां श्रितः चित्रकृतिकार्येऽपि तथैवे- त्याशयेनाह रसोऽहमिति । अप्सु रसत्वेन स्थितोऽस्मि । प्रमेति रूपभेदः । प्रणवो नामात्मा कः शब्दो गुणः खे । चतु मारुषेषु पौरुषं वीर्यम् । यतः सर्वगुणानां सम्मिश्रं रूपं सप्तमोऽप्येको भेदो मध्ये निरूपितः, मिश्रितत्वात् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । सुरभिर्गन्धः प्रथिव्यां, तेजश्चास्मि विभावसौ । स्पष्टमेव । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं, तपः कायशोभनम् ॥ ९ ॥ सर्वभूतानां जीवानां सनातनं यद्बीजं कारणभूतं चैतन्यं तन्मां विद्धि सम्मिश्ररूपमेकं निरूपितम् । बुद्धिमतां तेषां मध्ये वा बुद्धिश्चिदात्मिका साऽहमस्मि । तेजस्विनां च तेषां मध्ये तेजोऽस्मि, अह- मात्मकमित्यर्थः ॥ १० ॥ बलमिति । क्रियाशक्तिरूपं; तदपि न प्रवृत्त्यात्मकमित्याह—कामरागविवर्जितमिति । तथैव कामोऽस्मि, स च लोके धर्माविरोधीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—धर्माविरुद्ध इति । एते सप्तसप्त तत्तद्व्यभेदा निरूपिताः ॥ ११ ॥

मत्तः परतरं नान्यदिति प्रागुक्तं स्पष्टयति भगवानेकेन—ये चैवेति । प्राकृता अप्येते मत्त एव मत्सत्प्रकृति- गुणकार्यत्वात् मम च प्रकृत्यादिकारणत्वेन मुख्यकर्तृत्वं उपादानगोचरापरोक्षाज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वात् । एवमपि तेष्वाहं न वतं, जीववत्तदायत्तो न भवामीत्यर्थः । नशब्दोऽत्रापि सस्वध्यते । तेऽपि मयि न; किन्तु मनुष्यादेय- प्रकृतावेव ते वतन्ते । अहं तु मूलरूपेण तत्कर्तृत्वैत्यर्थः । अथवा ते मयि इति परम्परया तेषां मदाश्रितत्वात् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—आविर्देविकरूपेण जगतः स्थितिं स्व- स्मिन्माह—रसोऽहमिति पञ्चभिः । हे कौन्तेय मद्भक्त पुं- त्पञ्चनयोय ! अहमस्मि जलेषु रसरूपः । जले त्रैत्याद्याह्लाद- कानन्ददिगुणो मद्रूपस्पर्शाशस्मन्धादाविर्भवतीत्यर्थः । तथा षाशिसुयथोः प्रभा प्रकाशकतेजोरूपोऽस्मि, मद्रूपस्थसंयोगवि-

स्थितिनाशम्, अतो मदात्मकमेवेति सकलमपि मद्रूपतया ध्येयमित्याह—ये चैवेति । ये भावाः पदार्थाश्चेतनाचे- तनात्मकाः सात्त्विकाः, ये च राजसाः, ये च तामसाः, तान् सर्वानपि मत्त एव जानामिति विद्धि । “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्” [६।९, ७] इति प्रागु- क्तम्; अतः सर्वं मद्रूपत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । नहं सात्त्विकभावेषु खद्रूपत्वचिन्तनं युक्तम्; राजसतामसेषु तु कथं तदुच्यते, तेषां निकृष्टत्वेन तद्रूपतया चिन्तयमानस्य तवापि तत्प्रसङ्गात् ? अत आह—न त्वहं तेषु, ते मयि, तेष्वाहं न वतं, तदधीनो न भवामि; ते तु मयि मदधीनाः सन्तो मयि वतन्ते । अतः सर्वोत्कृष्टस्य मम सर्वरूपत्वचिन्तनेऽपि न निष्कर्षः । सर्वरूप- त्वचिन्तनं हि सर्वस्मिन्मद्रूपधैर्य इव राजदृष्टिः । न हि तया राजो निष्कर्षो भवति, किन्तु भूत्यस्यैवोत्कर्षः । नत एव “मनो बल” [छां. ३. ७।३०] इत्यादिप्रतीकोपासनविधिः “ब्रह्म- दृष्टिरुत्कर्षात्” [ब्र. सू. ४।१।५] इति न्यायश्च । अन्यथा तद्विशेषः स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

प्रयोगान्तररूपतेजस्वन्धेनोभयोस्तद्रूपानन्दप्रकाशकत्वं भ- वतीति भावः । सर्वैरेषेण शब्दरसात्मके प्रणवे च ओङ्कार- त्रिकारक्षाररूपोऽस्मि, शक्तिद्वयसहितपुरुषरूपोऽस्मि, तत्सम्ब- न्धेनैव वेदशब्देषु रसरूपा, अत एव शुद्धीनां भावोत्पत्तिः । से आकाशे शब्दरूपोऽस्मि । अत्रार्थं भावः—आकाशस्व-

रूपात्मकभगवद्वेषसम्बन्धेन शब्देष्ट्वानन्दरूपत्वं भवति । मृषु मद्येषु पौरुषांशत्वम्, पुरुषांशानामेव भजनयोग्यतेति तत्सम्बन्धेनैव सर्वमद्वयप्राप्त्यन्तमलक्ष्यते इति भावः ॥ ८ ॥

च पुनः पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मि, येन गन्धेन पुलिन्द्यादिषु भगवद्रसोत्पत्तिः स्यात्; स पुण्यरूपो गन्धस्तत्सम्बन्धेन पृथिव्या गन्धवत्त्वं, तद्विवेकावधारमादेनाऽऽह्लादक-दन्दावनाधारादविकं चेति भावः । तथा विभावसौ अग्नौ यत्तेजस्तापकत्वं कान्तिस्तदहमस्मि । अत्रायं भावः— विप्रयोगतापकप्रामादशसम्बन्धेनाग्नौ तापस्तेन सर्वपरिपाकं कृत्वा सर्वस्यान्तर्देह्येत्यन्तात्मपादकत्वं भवतीति भावः । सर्वभूतेषु जीवने प्राणधारणम्; अन्यथा भगवद्वियुक्तानां तेषां तदाधारतां विना कथं स्थितिः स्यात् ? तपस्विषु तापप्रयत्नवस्तु तपःक्षेशानन्दरूपोऽस्मि । अन्यथा तदभावे सुखादित्यागेन दुःखे को वा प्रवर्तते ? ॥ ९ ॥

किञ्च बीजमिति । हे पार्थ सत्कृपाश्रय ! सर्वभूतानां सनातनं निर्यं बीजं मां विद्धि । अत्रायं भावः— पुरुषोत्तमलीलास्पर्शजीवास्तदात्मका एव, तद्भावात् प्रकटीकृताः, अन्यथा लीलोपयोगिनो न भवेयुः; तेन तद्बीजजाता एतेऽपि सेवायोग्या इति सर्वेषां बीजं मां विद्धि, तज्ज्ञानं स्वस्वरूपाप्रयोजकमिति भावः । तथैव बुद्धिमत्तां

११ नी० भा० द्वी०— नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात्, न ह्युपादानं चानुवृत्तं चेति घटते, स्रष्टादावद्वैतानादित्याशङ्क्य सप्रभायेन्द्रजात्वरज्जूरगतुल्यत्वं प्रपञ्चसोपापाद्योभयन्य-विरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्दिष्टो भविष्यतीति मत्वा दृष्टान्तान्तरेरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं चिज्जडयोर्दृश्यति— रस इति । यथा रसोऽप्यु एकमल्पपरमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि आपः प्रोताः एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः । “तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमो-द्धारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा” [छां. ड. २।२।३] इति वाच्यान्ने प्रणवानुस्यूतिश्रवणान् । सन्तृण्णानि सं-स्थितानि । एवमाकाशो शब्दः सारभूतस्तिमन्मयि खं प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यधैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः । एवमथेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अणुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् । विभावसौ नह्यौ तेजः दहन-शक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमत्रं विराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये तु जीवनमायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति—तपो धर्मस्वरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणम् सर्वभूतानां पिण्डब्र-ह्मण्डात्मकानां बीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतं, कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं निर्यं बीजानन्तरादनुत्पन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिर्नन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रागल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः; कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा, रागो रज्जता, तौ हि अविद्यकौ अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितं एवं धर्माविरुद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥

सात्त्विका धर्मास्मानवैराग्यैश्वर्यादयः, राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत् एव रसतन्मात्रादिरूपास्तत्मात्मनो निर्गतानिति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कौटस्थ्य-हानिरित्याशङ्क्याह— न त्वहं तेपु ते मयीति । येष्वबाध्यः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनुत्पन्नजड-रूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोद्वन्नादादिव मृत्नास्ति । अनृतस्याप्य सत्तारुण्ये एव स्वकीये प्रय-च्छामि, न त्वनुतात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मध्येबाध्यस्ता मदनन्थाः, यथा रज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्व-नन्थाः ‘तदनन्यस्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ [ब्र. सु. २ । १ । १४] इति न्यायान् । अनन्यत्वं व्यतिरेके-णाभावः । न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं भ्रूमः, किन्तु भेदं निषेधामः । कुतः ? आरम्भणशब्दात् । “बाचाऽऽरम्भणं

मत्स्वरूपज्ञानकुशलप्रयत्नवर्ता बुद्धिः कौशलमस्मि । तेजस्विनां दुराधर्षिणां तेजो दुराधर्षता अहमस्मि ॥ १० ॥

किञ्च बलवतां मद्रुशीकरणलक्षणवतां बलं वशीकरण-लक्षणमहम् । चकारेण तद्रूपोऽपि । कीदृशं बलं ? काम-रागविवर्जितं वशीकृते मयि स्वाभिलाषत्वं स्वरज्जनादि-वर्जनम्, किन्तु मद्रुभिलाषादिभावः । तथा हे भर-तर्षभ सत्कुलोत्पन्न ! तथा कामभावयोग्य ! धर्माविरुद्धः धर्मेण अविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि । अत्रायं भावः— लौकि-ककामस्तु धर्माविरुद्धोऽस्ति, यतोऽयं हस्तः स्वाऽविवाहिताया-मेव भवति प्रकटः सर्वधर्माविरुद्ध एव । अलौकिकस्तु रसा-त्मको धर्मरूप इति भावः ॥ ११ ॥

किञ्च—ये नैवेति । ये च पुनः सात्त्विका एव भावा तत्सम्बन्धिवर्धनेन रोमाञ्चादयः, राजसात्मकविशेष-पादयः, च पुनस्तामसा विप्रयोगात्स्वरूपस्मरणे मूर्खजन्मा-दयस्ते सर्व एव । इति अञ्जना प्रकारेण तान् मत्त एव विद्धि जानीहि । तेषु तत्सामर्थ्येन अहं तत्प्रकारेण न प्रकटो भवामि, किन्तु ते मयि प्रकटीभवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः— एते गुणा रसार्थं मया प्रकटिताः स्वरसात्मकगुणसाफल्याय तत्सम्बन्धेन स्वयमुद्भूतरसाः सन्तः सेवां कुर्वन्तीति ते मयि सन्ति, न त्वहं जीवन्तेश्वरपक्षेण रसयुक्तो भवामीति भावः ॥ १२ ॥

विकारो नामधेयः” [छां. ६।१।४] इति विकारस्य वागालम्बनत्वेन स्वप्रमायेन्द्रजालिकविषयसामग्र्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे ‘ते मयि’ इत्यंशविरोधेऽपि, ‘न त्वहं तेषु’ इत्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते, कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यमभावात् । तस्माद्विचर्यावादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसङ्कटस्थत्वे निर्वहेतु इति साधूक्तं ‘न त्वहं तेषु ते मयि’ इति ॥ १२ ॥

एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूपस्याज्ञानकारणं
मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, उत्तरणोपायश्च ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसार-
दोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किञ्चिन्मिदं जगतो-
ऽज्ञानं ॥ इत्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरभिधेयैः सर्व-
मिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं
व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाग्न्यं व्यपरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवी-
भेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्ति ? इत्युच्यते—दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता
यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं
सति सर्वैधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूत-
मोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति, संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्ध-
त्वादौ च कुतो जगत्सद्विभक्तस्य संसारित्वं ? इत्याशङ्क्य
तदज्ञानादित्याह—**एवम्भूतमपीति ।** यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्च
त्वं, कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयम्प्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जाना-
तीति मत्वा शङ्कते—**तच्चेति ।** श्लोकेनोत्तरमाह—**उच्यते**
इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चमुच्यते । **अव्ययमिति** सर्वविक्रि-
यारहित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धसायापारक्यपरिवर्ज-

नायोगाजगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसम्भावनेत्याह—
हृते—कथं पुनरिति । भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण
मायातिक्रमः सम्भवतीति परिहरति—**उच्यते** इति । कथं
दुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्यात् ? इति तत्राऽह—**मामेवेति ।**
प्रधानस्यैव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति—**देवस्येति ।** स्वा-
तन्त्र्ये मायात्वात्पुनरपि दिशब्धोक्तितां हेतुं करोति—**यस्मा-**
दिति । अनुभवसिद्धा सा नाकस्मादवलोकमर्हतीत्याह—

१ देवः क्रीडाकरः तत्र भवा दैवी; क्रीडा ममेयमित्यर्थः । तेन सत्त्वादीनां बल्लुतः संविन्मात्रपरब्रह्मानतिरिक्तायामपि यत्तद-
रिक्तभावगमनं, तदेव गुणत्वं भोक्तुं तत्र पारतन्त्र्यं भोक्तृत्वं, तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरनिर्वाच्यतया तान्प्रति मायारूपम् ।
अतो ये परमाथैर्ब्रह्मप्रकाशविदस्ते तदनतिरिक्तं विश्वं पश्यन्तो गुणानां सत्त्वादीनां गुणताल्लक्षणां भेदावभासस्वभावानां मायामतितर-
न्तीति ‘मामेव’ इत्येवकारस्याशयः । **इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥** बन्धनसाधनीभूतारब्धविधाग्निना गुणपदेन मायाया बन्धकत्वं
ध्वन्यते इति **वामनाशयः ।** ‘तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात्’ (अ. सी. ८६) इति **शाण्डिल्यः ।** मायाया दुरतिक्रमत्वे
बराहपुराणीयं सोमशर्मोपाख्यानं (अ. १२५) योगवासिष्ठोको गाधिबृत्तान्त्र (उपश. प्र. ४४ — ६०) अनुबन्धेयः ॥
‘अदुरत्यया’ इति वा छेदः । तथा च सर्वमिदं जगद्यदि त्वां नाभिजानाति, तर्हिहमपि कथं जानीयामिति मास्त्रिसिद्धाः । हि यतः एषा
यथोक्तरूपा सर्वस्य जगतो मोहिन्यपि माया मम अदुरत्यया अन्यैर्दृशीकुटुम्बशक्त्यत्वेऽपि मया लीलवैवापसारयितुं शक्या,
अतो ये मामेव प्रपद्यन्ते त एतां मायां तरन्तीत्यर्थः । आह च ब्रह्मा— येषां स एव भगवान्दयशेदेनन्तः सर्वात्मनाश्रितपदो
यदि निर्व्येरोहम् । ते दुस्तरमतिक्रान्तिं च देवमायां तेषां ममाहमिति धीः शत्रुगालभक्ष्ये ॥’ इति । (भाग. २।७।४२) अत्र
ततोः प्रयोगेण सूचितं मायायाः सत्तितादृश्यं ज्ञानदेवेन सम्यक्प्रपन्नितं तत्रैव ऋण्ये सहृदयेः । —**अविगीता ।**

एवेति । जगत्सत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता गुणाः सत्त्वाद्यः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः सम्बन्धमनुश्रुतिविरहितं दुरत्य-
यत्वं विभजते दुःखमेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे—
तत्रेति । तस्मिन्मायारूपे यथोच्यते दुरत्यये सतीति यावत् ।
'मामेव' इत्येवकारेण मायायाः वेद्यकोटिनिवेशाभागे विवक्ष्यते ।

सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यपगतमन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे
मोहातिक्रमे भवतिती मत्वा विशिनष्टि— सर्वेति । माया-
तत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरुषार्थसिद्धिः ! इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— संसारेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— तदेवं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगन्मदीयं कालेकाले मत् एवोत्पद्यते, मयि च
प्रलीयते, मय्येवावस्थितं, मच्छरीरभूतं, मदात्मकं चेत्यहमेव कार्यावस्थायां कारणवस्थायां च
सर्वशरीरतया सर्वप्रकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन शेषित्वेन च ज्ञानाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुण-
गणैश्चाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः, मत्तोऽन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते । एव-
भूतं मामेभ्यः त्रिभ्यः सात्त्विकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मदसाधारणैः कल्याणगुणगणैः
तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परमुत्कृष्टतमं अन्वयं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिमिर्गुणमयैर्निहीनतैरेः क्षणध्वंसिभिः
पूर्वकर्मानुगुणेदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिथ्यञ्जनुष्यस्थायरात्मनाऽवस्थितमिदं
जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं स्वायाथात्म्यमुपदिष्टम्; अथ
'त्रिभिः' इत्यादिना प्रकृत्यास्य तिरोधिमुपदिशति 'अत्र
माम्' इत्यनेन । 'भूमिरापोऽमलः' [७४] इत्यारम्भोक्तं
यथारस्थितत्वरूपं गुणमयमात्रेभ्यः परत्वं प्रदर्शनायानुदितमिति
दर्शयितुमाह तदेवमिति । उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु
कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं नाभिप्रेत्योक्तं काले काल इति ।
'त्रिमिर्गुणमयैरेभिः' इति पदत्रयेण दुःखमिश्रत्वनश्वरत्वसातिशय-
त्वादीनि विवक्षितानि । रजस्तमोमिश्रत्वाद्दुःखमिश्रत्वम् । सुख-
दुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः । कार्यत्वादनित्यत्वमिन्द्रियप-
रिच्छिन्नत्वात्क्षुद्रत्वमिति भावः । 'मामेभ्यः परमव्ययम्' इति तु
त्रिमिर्निखिलदुःखप्रत्यनीकस्वरूपविरतिशयानन्दत्वमित्यत्वा-
न्यमिप्रेतानीति दर्शयति एवम्भूतमिति । कारणत्वेन पितृ-
त्वादितृषिणं, शेषित्वेन शेषभूतानाजुजीवनमप्यात्मलभं
मत्त्वं, सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवादमिभिरनिष्टनिवर्तनेष्टप्राणयोरन्य-
निरपेक्षं चेति एवम्भूतमवकाशमिष्यते । दुःखमिश्रत्वादि-
विशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः 'एभ्यः' इत्यवचित्वेन परा-
ध्वस्त इति प्रदर्शनाय त्रिभ्य इत्यादिकमुक्तम् । 'एभ्यः
परम्' इत्यत्र 'तमसः परस्तात्' [य. सं. ३. १. १८] इत्यादि-
ष्विव देशादिविक्षाद्युदासालोक्तल्लोकोक्तिः । तत्तद्भोग्यता-
प्रकारैश्चेति समुद्र गोपदमस्तीतिवत् । श्रूयते हि 'यन्नास्त्ये-
हास्तियच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्' [छां. उ. ८. १. १३]

इति । शब्दस्पर्शादिरूपेण प्राकृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु
ज्ञानसक्त्यादिगुणगणैः स्वरूपसमवेतैः शब्दादिविजाताया-
नुकूल्यप्रकारैरप्राकृतैश्च शब्दादिभिः प्राकृतैश्च दैरेव स्वरूपयन्तता-
बोधादप्राकृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवधिकातिशयपरत्व-
विशिष्ट इति भावः । एवं निर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन
कालावच्छेदव्युदासपरोऽन्यथाशब्द इत्यभिप्रायेणाह सदैकरूप-
मिति । तैरेवेति, उक्तदोषप्रयुक्तैरेत्यर्थः । त्रिमिरिति—
गुणाः परस्परन्यूनानिभावेन अवस्थिता अप्यनिरास्ताः ।
ततश्च गुणत्रयमयानां भावानां दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयमिति
भावः । निहीनतैरेरिति कर्मानुरूपगुणत्रयमयभोगास्तत्क-
र्मानुरूपेण क्षुद्रा इति भावः । क्षणध्वंसिमिरिति कर्मा-
वसाने क्षणान्तरं स्थातुं न प्रभवन्तीति भावः । ननु सर्वेन
कथं मोहः? इत्यर्थः— यथा विषसम्पृक्तोऽप्यने मनुनिष्को मन्दस्य
भोजनाभिलाषावस्तुपादादयः तथा तत्तत्कर्मानुरूपानर्थपर्यवसित-
सुखलवहेतुत्वेन युक्तं सर्वस्यैव मोहेहेतुत्वमिति । सर्वशब्दोऽत्र
देवजात्यनुप्रविष्टब्रह्मरूपादेः सङ्ग्रहपरः । ईदृशब्दोऽनुभूयमान-
भोक्तृत्वमवैविध्यमिष्यते । जगच्छब्दश्चापि विशिष्टचेतनमात्राद्य-
मिष्यते देवेत्यादिकमुक्तम् । 'ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः
पशवस्तथा । विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसाहताः' [वि. उ.
५. ३. ०. १७] इत्यादिकमत्रानुन्वयेयम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सदैकरूपे लौकिकवस्तुभोग्यताप्रकारै-
श्रोतकृष्टतमे त्वयि स्थितेऽप्यत्यन्तनिहीनेषु गुणमयेष्ववस्थिरेषु भावेषु सर्वस्य भोक्तृत्वगर्भस्य भोग्यत्व-
बुद्धिरुपजायते ? इत्यत्राह— दैवीति । मयैवा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया यस्मादैवी देवेन क्रीडा-
प्रवृत्तेन मयैव निर्मिता, तस्मात्सर्वैर्दुरत्यया दुरतिक्रमा । अस्या मायाशब्दवाच्यत्वमासुराक्षसास्त्रा-
दीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन ।

४ वे. ता. चं.— उक्त्यामर्थस्थितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां 'दैवी' इत्यादिकमवतारयति— कथमिति । सर्वस्याति सत्त्वोत्तरतया तत्त्वज्ञानप्रवृत्तिरहितताया देवजातेरिति भावः । उत्कृष्टाष्टकृष्टसन्निधानुत्कृष्टदृष्टिशीलता भोक्तृवर्गस्थेत्यनेन सूचिता । दिशब्दोऽत्र दुरतिक्रमत्वहेत्वर्थः । देवेन निर्मिता दैवीति तद्विधितार्थः । 'विबुः श्रीका' इत्यादिघातौ देवशब्दनिष्पत्तिः, एतेन 'देवात्मशक्तिम्' [श्वे. उ. १।३] इति श्रुतिस्मृत्यम् । 'दैवी मम' इति शब्दान्यां मायाप्रवर्तकस्य

देवस्य मायिनश्च कृष्णस्य भेदभ्रमश्रुदासाय मयैवैत्युक्तम् । नहि स्वच्छन्देनापदितवटनासमर्थनेश्वरेण लीलायै प्रवर्तिता माया अनौघैरैः सर्वभूतैरपि लङ्घितुं शक्यत इति सर्वैरित्यस्य भावः । अत्ययशब्दस्यात्र नाशार्थव्युदासायाह— दुरतिक्रमेति । दुःखेनातिक्रमणीया भगवत्प्रपत्तिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव । मायाशब्दस्य पराभिमतमर्थं दूषयिष्यन् स्वाभिमतमर्थं तावदाह अस्या इति । सत्त्वेष्वेवाधुराधकासादिषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वनिबन्धन इति भावः ।

३ रा. भा.—यथाच—'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञं ज्जालामालि सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्रेण (एकैकांशेन) हृदितम्' [वि. पु. १।१९।१५, २०] इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च नूनं माया, सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दाद्यत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं नो महेश्वरम्" [श्वे. उ. ४।१०] इत्यादिष्वभिधीयते । अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वरूपरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्तनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति । मायाविमोचनोपायमाह— मामेवेति । मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति, मायामुलूज्य मामेशोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—यथा चेति 'तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वत्प्रेक्षितमुपैति शक्यम्, मिथ्याभूतस्य शक्तिनिवृद्धीत्यत्वाभावादिति भावः । आदिशब्देन 'मायया सततं चेति प्राणिनां च बुभ्राश्रुम्' 'देवमायेव निर्मिता' इत्यादिप्रयोगसङ्ग्रहः । अपिच दण्डनीतौ सामाज्युपायचतुष्टयाक्ये मायोपदेशेन्द्रजालरूपा अनुख्यान्त्रय उपाया उपदिष्टाः । तत्र माया अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथाकरणशक्तिः । इन्द्रजालं तु यथाप्रतिभासनशक्तिरिति विभागः । तस्मात्सत्यविषय एव मायाशब्द इत्यभिप्रायेणाह—अत इति । मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु तत्सम्बन्धान्मायाविशब्दः प्रयुज्यते, अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेऽपि प्रयुक्त इत्यत्राह ऐन्द्रजालिकेति । असत्यत्ववदसत्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिविमितमिति दैवीयितुं पारमार्थिक्या एवेत्युक्तम् । भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यम्; आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह तथेति । मन्त्रौषधादेर्मिथ्यार्थस्य च सन्निधाने किं विशेषनियामकं ? इत्यत्राह सर्वेति । न ह्येकशक्त्यैव निर्वहि सम्पत्त्यनेनैकादशकिकल्पना युक्तेति भावः । मिथ्याभूतज्वेवार्थेषु मायेयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विचित्रकारकत्वाभावाभिन्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाश्रयणीमित्यत्राह तत्रेति । अयं भावः—यत्र सम्बन्धादुपयोगाद्वा प्रयोगो दुर्निर्बन्धः, तत्र हि शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं सहाय्यं सम्भवति चात्र

परम्परया सम्बन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वात् । न मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतेऽज्ञादिषु तत्सम्बन्धमप्यः । मिथ्याशेष्य च गुणाभावादेव तद्गुणयोगो दूरनिस्तः । अपिच मिथ्यासूत्रेषु श्रुतिकारणतादिषु तत्प्रयोगाभावाभिन्मिथ्यात्वविशेषे निष्कृष्यमाणे असमदुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति । "त्वं हि लोकगतिर्देवं । न त्वां केचित्प्रजानते । कृते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपतिप्रहाम्" । "योगनिद्रा महामाया" इत्यादिष्वपि भगवतो विचित्रकार्यविशेषोपयोगिताया वा प्रकृतिरत्वाभिमानिदेवतावादिरूपेण वा मायेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यकत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । श्रुतावपि विचित्रसर्ववृत्तादाने प्रकृतौ सत्यायामेव मायाशब्दः प्रयुक्त इत्याह—एषेति । महेश्वरशब्दस्यात्र हृदयविषयत्वप्रमञ्जुदासाय भगवच्छब्दः । श्वेताश्वतरोपनिषदपि पुरुषसूक्तस्य भिन्नानमहापुरुषशब्दसत्त्वप्रवर्तकत्वादिभिर्भगवद्विषयत्वैव प्रतीयते । महेश्वरशिवादिशब्दास्तु तस्मिन्मयवयवशक्त्या गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, ह्रस्वान्मन्त्र कार्यत्वकर्मवयवत्वसम्प्रतिपत्तिरिति भावः । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" [श्वे. उ. ४।१०] इति न तत्र प्रकृत्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किन्तु मायाशब्दार्थानुवादेन प्रकृतिविमिति वाक्यस्यावस्थायानगमत् । पूर्वत्र "अस्मान्मायो सज्जते विश्वमेतत्सर्वमिदमन्यो मायया सन्निरुद्धः" [श्वे. उ. ४।१५] इत्यभिहिते केयं मायेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यादिति भावः । अस्मिन्प्रकरणे मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दूषयति अस्या इति ।

तदेतद्विस्मयमिति प्रत्यय भगवन्मायानुनिमित्तकं 'स्वयायात्स्यं प्रकृत्याऽऽस्य तितोधिः शरणागतिः' [गी. सं. ११] इति । चोद्यपरिहारतां दर्शयन्मुपसंहरति—**अतः** इति । 'प्रकृत्यास्य तितोधिः शरणागतिः' इति संमहच्छेदे तन्निवृत्त्यर्थमित्यध्याहृत्यमिति दर्शयन्नन्तरग्रन्थमवतारयति—**मायाविमोचनेति ।** सच्छासनादलङ्घनीयं निगलनं, तन्निवृत्तिरपि तैवेव कार्या, नत्वन्त्येनेति 'मायेव' इत्यवधारणाभिप्रायं व्यञ्जयति **सत्यसङ्कल्पमिति ।** नहि बन्धविषय एव हि सङ्कल्पः सत्यः ; अपि तु मोक्षविषयोऽपीति स एव प्रपदनीय इति भावः ।

क्षकस्यापि निर्गुणस्य प्रपस्या न किञ्चित्प्रयोजनमित्यत उक्तं **परमकारुणिकमिति ।** कारुणिकस्यापि लोकवृत्तिराद्या-परिआद्याविभागे किमस्यासम्भावापराधालिनो जनस्य तत्परस्या इत्यशोच्यम् **अनालोच्यतेत्यादि ।** वायसनाखाद्युगविनीषण-द्रौपदीप्रसूतिषु चैतत्प्रत्यम् । 'यदि वा रावणः स्वयम्' [वा. रा. ६।१।८।३४] इति च तदुक्तिः । 'एताम्' इत्यस्याभि-प्रेतमाह—**मदीयं गुणमयीमिति ।** अपीति शेषः । उपास-नप्रकरणत्वदृश्यमाणातीन्द्रिचतुष्टयसाधारणत्वाच्चोपासनाङ्गभूता प्रपत्तिरनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह **मायामुत्सृज्येति ॥ १४ ॥**

५ आ. मा. भा.— तर्हि कथमेवं न ज्ञायते? इत्यत आह—**त्रिभिरिति ।** तादात्म्यार्थं मयद् । तच्चोक्तम् 'तादात्म्यार्थं विकारार्थं प्राचुर्यार्थं मयद् त्रिधा' इति । न हि गुणकार्यभूता माया । 'गुणमयी' [७।१४] इति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्, 'तादात्म्यं कार्यवर्मादेः संयोगो भिन्न-वस्तुनोः' इत्यादि व्यासयोगे । भावैः पदार्थैः । सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत एवेति दर्शयति—**एभिरिति ।** ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थं 'इदं' इति । गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वैश्वदेहेऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः । जगद् च व्यासयोगे 'गौणान्ब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः । देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' इति । एभ्यो गुणमयेभ्यः, 'गुणेभ्यश्च परं' [१४।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'केवलो निर्गुणश्च' [श्वे. उ. ६।११] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च त्रैगुण्यवर्जितमिति चोक्तम् ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु विज्ञाननिरूपणं प्रारभ्य 'त्रिभिः' इत्यादिकं किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह—**तर्हीति ।** 'ये वैव' [७।१९] इति । विज्ञाननिरूपणोपसंहारवाक्ये सत्त्वादिगुणनिर्हृ-तानां भावात्कारणमाश्रयश्च तदभाश्रयत्वेत्युक्तम् । [४.३७१] तैवेव गुणातीत इति चोक्तप्रायम् । तस्यायमाक्षेपः । एवं गुणातीतत्वा, सगुणश्च ज्ञायस्य इति शेषः । एवमनुपलम्भविपरीतोपलम्भमाभ्या-मुक्तमसदिति भावः । विकारार्थानिरासार्थमाह—**तादा-त्म्येति ।** मयदस्तादात्म्यार्थत्वं कुतः ? इत्यत आह—**तच्छेति ।** तादात्म्ये प्रयोगं दर्शयितुमुपोद्घातमाह—**न हीति ।** कार्ययुते-त्युपलक्षणम् । गुणप्राचुर्यादिकमपि तस्यां न सम्भवति । ततः किं ? इत्यत आह—**गुणेति ।** 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया' [७।१४] इति मायाया गुणमयीत्युच्यते । न च तत्र विकारार्थता सम्भवति, ततः परिशेषतः तादात्म्यार्थता ग्राह्य-त्यर्थः । अस्तु मयदस्तादात्म्ये शक्तिः । अत्र विकारार्थता परि-त्यज्य तद्वहणे को हेतुः ? इति चेत्, उच्यते—**विकारार्थताग्रहणे 'मायेभ्यः परं' इत्यत्र गुणकार्येभ्य एव भगवतः परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणेभ्यः ।** अतस्तत्सङ्ग्रहाय तादात्म्यार्थताग्रह-

णम् । एवं तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणकार्ये-भ्योऽपीति समानमित्यत आह—**सिद्धं चेति ।** सिद्धं प्रमि-तम् । तत्तच्च 'गुणार्मके' इत्युक्ते गुणानां तत्कार्याणां चोपादाने सति उभयपरत्वमुक्तं भवति—**कार्यधर्मादेरिति ।** कार्यधर्म-स्योपादानेन गुणक्रियाजातिपूर्वाणां धर्माणां गुण्यादिभिरिच्छः । भावशब्दस्यानेकार्थत्वात्तस्य विवक्षितमर्थमाह—**भविरेति ।** एवं सति सर्वपरत्वलाभादिति भावः । नन्वेवमप्येभिरिति पुरोवर्तिनामेव ग्रहणात् न सर्वपरत्वसिद्धिरित्यत आह—**सर्वं इति ।** प्रमितप्राप्त्योऽर्थं न पुरोवर्तिमात्रस्येति भावः । जग-न्मोहितमित्यलं किमिदमित्यनेनेत्यत आह—**ज्ञानीति ।** व्यवहारपतितमित्यर्थः । ननु भगवद्विषयस्य सगुणत्वमोहस्य कथं गुणात्मकाः पदार्थाः कार्ये ? इत्यत आह—**गुणमयेति ।** देहत्वादिवहेतुनेति शेषः । मायेति गुणमयानां ग्रहणम् । मोहितो जनः । अत्र प्रमाणमाह—**जगद् चेति ।** आदिपदेनेन्द्रिया-दिग्रहणम् । यदर्थं तादात्म्यार्थग्रहणं कृतं तदाह—**एभ्य इति ।** ननु भगवतो गुणातीतत्वे प्रमिते तदर्थोऽर्थं श्रमः सफलः स्यात् । तत्रेव कुतः ? इत्यत आह—**गुणेभ्यश्चेति ॥ १३ ॥**

५ आ. मा. भा.— कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह—**दैवीति ।** अयमाशयः—माया ह्येषा मोहिका, सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिभेदेव सम्बन्धित्वादातिशक्तैर्दुर्त्यया । तथा हि देवता-शब्दार्थं पठन्ति 'दिदु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्रकान्तगतिषु' [धा. पा. दि. १] इति । कथं ? दैवी, मदीयत्वात् । अहं हि देव इति । अब्रवीच्च 'श्रीभूदिति या भिन्ना महा-माया तु वैष्णवी । तच्छक्त्यनन्तांशहीनाऽप्यपि तस्याश्रयात्त्वमोः ॥ अनन्तब्रह्मरूपादेर्नास्याः शक्ति-कलाऽपि हि । तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः' इति च व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चिदत्येत्तु

शक्यते ? इत्यत आह—**मामेवेति ।** अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मयेव समर्पयन्ति, स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये—‘मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन भजन्ते मध्यमा नराः । मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः’ इति । ‘आचार्यचैत्य-वपुषा स्वर्गतिं व्यनङ्क्षि’ इति च ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. टी.— उपायाभावाद्गुणानामाभास्यामनुपलम्भो विपरीतोपलम्भश्चेत्युक्तम्, अतः किमुत्तरेण वाक्येनेत्यत आह—**कथमिति ।** भगवान्गुणमयविग्रह इत्ययं न मोहः, बाधकप्रत्ययाभावात् । ज्ञानिनां सम्प्रकृत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेत्, न; बहुतरङ्गानविरोधेन कतिपयज्ञानानामेव यथार्थत्वापत्तेः । ननूत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यति चेत्, न; अनादौ काले जातस्योत्तराध्यस्तसम्भावनादिति भावः । ननु बाधकप्रत्यया-भावाद्यर्थ एवायं प्रत्यय इति शङ्कायां किमेतदज्ञतमुच्यते ? इत्यत आह—**अयमिति ।** ‘एषा’ इत्यनुवादेन ‘मोहिता’ इति व्याख्यातं, मोहितमिति धात्वर्थमात्रं परानुसृत्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात् । गुणमयी तद्भिस्मानिनी दुर्गा, या हि तमोगुणैर्विधेयं मोहं जनयति । अजुमानं तु निमित्तमात्रम् । ततः किम् ? इत्यत आह—**सा चेति ।** सा च दुरत्यया, तत्कृत-मोहं कोऽपि नात्येवुं शक्नोति, न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति । इतो दुरत्यया ? इत्यतोऽतिशक्तैरिति हेतुदृष्ट्याह्नयोक्तः । कुतोऽतिशक्तिरूपम् ? इत्यतो ‘दैवी’ इत्येतद्गुणमिति व्याख्यातम्, देवसम्बन्धित्वादिति । सम्बन्धित्वे परमप्रियत्वम् । स च देव-स्यातिशक्तिरूपे तत्सम्बन्धिन्यास्तत्स्वात्, तदेव कुतः ? इत्यतो देवशब्दार्थो निहातः । सुष्ठुधादीति । सुष्ठुदिश सा क्रीडा च प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीयेन विजिगीषादेः । क्रीडादिमत्वेनातिशक्तिर्नि विध्यतीति क्रीडा व्याख्याता । देव-

शब्दस्य क्रीडादिमत्त्ववर्थः । कुतः ? इत्यत आह—**तथा हीति ।** देवशब्दे या प्रकृतिस्तदर्थमित्यर्थः । प्रत्ययस्तु इगुपलक्षणस्य कस्य बाधकः पचायत् । ‘दैवी’ इत्यनेन निराकाङ्क्षत्वान्ममेति व्यर्थमित्यत आह—**कथमिति ।** तस्यैव व्याख्यामतेतिदिति भावः । त्वदीयत्वेऽपि कथं दैवीत्यतः शेषं पूरयति—**अहं हीति ।** आशयकोनसत्ताविति शब्दः । अत्र प्रमाण-माह—**अब्रवीच्छेति ।** उत्तरस्य प्रकृतोपायोगितया सङ्गति-माह—**तर्हीति ।** यदि न केवलमजुमानं, किन्तु भगवतोपोह-क्षिता माया मोहहेतुस्तर्हीत्यर्थः । ततश्च ज्ञानिव्याधिर्यथं यदि-दमित्युक्तं तदसदिति भावः । ननु मायात्यनोपायस्यासम्भाव-नाशङ्कायां तदुपाय एव वक्तव्यः, न तूपायान्तरप्रतिषेधः । अतोऽनुपपन्नस्य धारणमित्यत आह—**अन्यदिति ।** स्वप्रतिप-त्तावित्थम्भावमुक्त एवैवशब्दो नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः । एवं तर्हि गुर्वादिवन्दनाभावात् प्राप्त इत्यतोऽभिप्रायमाह—**गुर्वा-दीति ।** भागवता एत इत्यादिशुद्धया वन्दनादि कुर्वन्तीति यावत् । एतन्मध्यममकानां चरित्रमुक्तम्, उत्तमानां त्वाह—**स एवेति ।** भगवानेव तत्र गुर्वादिषु । द्वयं प्रमाणेनोपाद-यति **आह** चेति । अहं च सा सम्पत्तिश्च मदुपाधितया मत्प्र-तिमात्वेन । चैत्यं चित्सम् । स्वर्गतिं स्वज्ञानम् । व्यनङ्क्षि व्यञ्जयति ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरिति सर्वमिदं जगद्भूते । मम मायया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यः परं कारणत्वेन स्थितमव्ययम् ॥ ११॥
दैवीति । देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता दैव्यप्राकृता । हि यस्मादेवा गुणमयी गुणा-त्मिका मम माया दुरत्यया दुरतरा, तस्मान्मामेव ये प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति मायोमेतां तरन्ति ते ॥ १४॥

८ ब्र. व. गि.—कथमेवैविविधमेव स्वामयं जना न जानाति ? तत्राह—**त्रिभिरिति ।** गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणा-धिकारैः, अत एव त्रिभिः त्रिविधैः एभिः पूर्वोक्तैर्भावैः पदाद्यैः सर्वमिदं जगत् मोहितमविवेकं प्रापितम्; अत एव एभ्यो गुणमयेभ्यः परं एषां कल्याणाधिष्ठानम्, अत एवाव्ययं सर्व-विकारशून्यं च मां नाभिजानाति । अहो दौर्भाग्यमविवेकि-लोक्स्त्वैभ्यः ॥ १३ ॥

यदि सर्वमपि जनत्रैगुण्यमोहितम्, तर्हि मोहद्विहितः कश्चिदपि नास्तीति जगद्विनिर्माक्ष एव भवितुः तत्राह—**दैवीति ।** ये मामेव प्रपद्यन्ते त एषां मायां तस्मिन्तीति प्रथमस-न्धयः । प्रपत्तिरत्र ज्ञानम्, गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्यैव मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वेन तत्परणेतुत्वाच्च । न चाविद्याति-रिक्तं मायेति युक्तम्; ‘माया चाविद्या च स्वयमेव भवति’

[ब्र. उ. ता. ९] ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ [अ. उ. ४।१०] ‘अविद्या प्रकृतिर्माया तमोऽज्ञानमज्ञानमज्ञानम् । प्रधानं च जडं विद्धि क्षयिष्णु त्रिगुणसमकम् । अचेतनमसत्त्वं तथा सर्वांशुभास्पदम्’ इत्यादिशुद्धितत्त्वचर्चैर्मायाविद्ययोरेव-द-वगमात् ।

एतेन ‘मायाशब्दोऽत्र विचित्रशक्तिपरः, न मिथ्याज्ञानपरः’ इति माध्वरामानुजोक्तं निरस्तम्; विचित्रप्रासादादिनि-र्मातृरिति विचित्रशक्तिमति मायाविशदप्रयोगाभावात्, ‘माया-मात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः’ [गी. का. १।१७] इति श्रुत्याव-पारमाथिकवस्तुत्वेव मायाशब्दस्य प्रयोगदर्शनाच्च; माया लेपा मया सृष्टा यन्मां पश्यति नारदः ॥ [१।३।१४७] इति महत-भारतेऽप्यर्थक्याकारिणि मिथ्यायै एव मायाशब्दप्रयोगाच्च; ‘भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्दिष्टः’ [अ. उ. १।१०] इति ज्ञान-

निर्वयन्तेन शुचुक्तमायाया मिथ्यात्वावश्यमावाच; ऐन्द्र-
जलिकेऽ गजतरगादिषु मिथ्याभूतेष्वेव लोके मायाशब्द-
व्यवहाराच्च । न च 'मज्ञाः कोऽस्मि' इतिवदयोपचारिको
व्यवहार इति युक्तम्; उभये सम्भवति निर्निमित्तोपचारिक-
कल्पनस्याप्यवस्थात् । 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं
चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्जर्षं ज्वालामालि सुदर्शनम् ।
तेन मादासहस्रं तच्छम्बरस्याष्टगामिना । बालस्य रक्षता
देहमेकैकं तत्र सुदितम्' [वि. उ. १।१९।१९.२०] इत्यत्रापि
मायापदं मिथ्यापेवाचकमेवेत्यास्तां तावत् ।

'मामेव प्रपद्यन्ते' इत्येवकारेण द्वितीयलेखनिषेधादद्विती-
यात्मज्ञानं दर्शितम् । निरस्तसम्बन्धेन निष्पादिकं नित्य-
शुद्धबुद्धकल्पप्रत्ययमिवब्रह्मचैतन्यं ये प्राप्यन्ते यानन्ति साक्षा-
त्कुर्वन्ति, ते एतां 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरितं जगन्मोहितम्'
[७।१३] इति प्रागुक्तत्रिगुणात्मिकासंमिलानर्थहेतुं माया-
महिततत्त्वयत्किमस्ति, नाशयन्तीति यावत्; 'सर्वं ज्ञानप्लवे-
नैव वृज्जिनं सन्तरिप्यसि' [७।३९] 'बुद्धिर्बन्तितरिप्यति'
[१।५२] इति तरतेनांशार्थकावेन प्रयोगदर्शनात्, "सर्वं
पाप्मानं तरति" [वृ. उ. ४।१।२३] "तरति ब्रह्महत्याम्" "तरति
शोकमात्मवित्" [छां. उ. ७।१।३] इत्यादिश्रुतिप्रयोगाच्च;
'भूयश्चान्ते विश्वमायानिष्ठसि' [वै. उ. १।१०] इति विना-
शस्यैव श्रवणाच्च । स्यादेतत्, किमाश्रयेयं माया? किंविषया?
किंमायिका? किंद्रूपमा? किमधीना? इति पञ्चप्रश्नानां
क्रमेणोत्तरप्राप्याह पूर्वार्थेन दैवीति "एको देवः सर्वभूतेषु
पट्टः" [वै. उ. ६।११] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे स्वयं योतन-
वति देवे स्वप्रकाशाचैतन्ये तदाश्रयतया तद्विषयतया च
कथितेत्यर्थः । अनेन स्वप्रकाशचिन्मात्रमेवाज्ञानस्याश्रयो
विषयश्चेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । उक्तं च सङ्क्षेपशारीरके—
'आश्रयविषयत्वमाग्निनी निर्विशेषचिद्विरेव केवला । पूर्व-
सिद्धतमस्तसु पश्चिमां नाश्रयो भवति नापि गोचरः' [इति ।

'देवस्येयम्' इति सम्बन्धसामान्यव्याख्याने 'सम माया'
इत्यनेनैव तत्सिद्धेः 'दैवी' इति पदं व्यर्थं स्यात् । 'दैवी' अलौ-
किकी, अयदुतेत्यर्थः 'इति व्याख्याने तु 'अहमज्ञः' इत्यज्ञानस्य
सर्वलोकप्रसिद्धत्वादलौकिकत्वानुपपत्तिः । अयदुतत्वस्य च
दैवीशब्दार्थत्वमसिद्धम् । 'देवेन मया कीदार्थं निमिता दैवी'
इति रामानुजव्याख्याने 'सम माया' इत्येतद्वचर्थम्,

'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभानपि' [१३।१९] इति
भगवद्भवनविरोधश्चेति यथोक्त एव दैवीपदस्यार्थः ।

अथ अज्ञाने किं प्रमाणं इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—
एषेति । 'अहमज्ञः' 'मामन्यं न जानामि' इति सर्व-
प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः । हिशब्देन तत्प्रसिद्धिर्बोध्यते । न च
चिन्मात्राश्रयस्याज्ञानस्याहमर्थानाश्रयत्वात् 'अहमज्ञः' इति
प्रत्यक्षं कथं प्रमाणं स्यादिति वाच्यम्; दृग्भूत्वानाश्रयस्याप्य-
यतो वक्षिप्रत्यासत्तेः 'अयो दहति' इतिवत् अज्ञानाना-
श्रयस्याप्यहमर्थस्य चैतन्यतादात्म्याप्यस्ताद् 'अहमस्मि' इति
प्रत्यक्षप्रतीत्यविरोधादिति वज्रपञ्चरे प्रपञ्चः । कीदृशमेति
चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—गुणमयीति । सत्त्वरजस्तमोगुणत्रया-
त्मिका, अत एव दृग्भूता विगुणरज्जुविरातिदहनेनाश्रयवन्ध-
नत्वादर्थेतुमशक्या; ज्ञानं विनाऽनुच्छेदोति यावत् । 'किमधी-
ना' इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम्—माया मायेति । सम परमेश्वरस्य
वशवर्तिनीत्यर्थः; 'यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकर्त्री
तस्य' इति भागवतोक्तेः । अतो मद्भीनां भार्या मत्प्रपत्ता
एव तरन्ति । 'तेषामेवानुक्तस्यार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशया-
म्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता' [१०।११] इति हि
वक्ष्यते ।

ननु सत्यमेवेदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानादाज्ञाननिष्ठचित्तिरिति, तदेव तु
दुर्लभम्, 'आश्रयवत्प्रत्ययति कथिदेनम् ... शुद्धाऽप्येनं वेद न
चैव कश्चित्' [२।२२] इति त्वत्त्वैवात्मज्ञानस्य जगत्प्रसम्भ-
नोक्तेः; अतो जगदनिर्मोक्षतादवस्थमस्मिन्मायाशब्दायामप्येतदेवो-
त्तरं भगवतः परमकारुणिकस्यावर्तनीयम्—'मामेव ये प्राप-
द्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति । मायेति प्रद्वितीयस्वरू-
पस्य शुद्धप्रादिक्रिया निर्वेशः । मामप्रतोऽवस्थितं, अखिल-
जनविलोचनासेचनकं, अतिवेलौन्दम्, अभिनवजलधर-
श्यामलं, आश्रितवासुक्यजलधि, अतिमानुषविचित्रचरित्रं,
अखिललोकशरण्यं, अनवरतप्रासादसुखं, अरविन्दपलाश-
लोचनं, अखण्डमत्स्या ये प्रपद्यन्ते शरणपदमच्छन्ति त एतां
भार्यां तरन्ति, मायया नाभिभूयन्ते । मायैव तु तेभ्यो भये-
नापसर्पति वातघनितेव क्रोधनतपोयनात् । तेषां चातिसुखं
तत्त्वज्ञानम्, 'तेषामेवानुक्तस्यार्थः' [१०।११] इति वक्ष्यमा-
नत्वात्, अत एतादृशं मत्प्रपदनं मायातरणार्थमिदं निमित्तं दैवी'
कर्तव्यमिति भगवतोऽभिप्रायः [१४]

१ व ० त ० दी०—परमेतदसंस्पष्टं मां वेदान्तवेद्यं न जगद्वेदेहं गुणतन्त्रत्वादित्याह—त्रिभिरिति । भावैस्त्रिभिः
पदार्थैः । त्रिष्वं गुणमयत्वाभिप्रायेण । मोहितं जगदिदमावृत्तं एभ्यश्चात्मात्मकेभ्यो भावेभ्यो मूलभूतगुणभ्यो वा
परमव्ययं विनाशरहितं मां न जानाति । प्रकृतेर्गुणा एव बन्धकाः । सत्त्वरजस्तमोमयैः भावैः सर्वं जगन्मोहितं,
सम मायागुणा एव हि परिणता अपि स्वरूपावरणे विश्लेषे च हेतुवन्तरभूताः भगवज्ज्ञानसाधनप्रतिकूलाः प्रत्युत
बन्धरूपाः जीवेऽविद्याकृताध्यासदाढ्यकारणभूताश्च 'सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा । सा च विशोदये
सा च न शब्दात्सुविचारितात् । मर्यादाभङ्ग एव स्यात्प्रमाणानां तथा सति । गत्तानुमानं नैव स्यात्साङ्ग्यं वा
तथा भवेत् । दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः । शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः । स्मारकस्त्वमतो
वाक्ये सङ्ख्याज्ञानं पुरा यतः । अध्यासस्यानिवृत्तत्वाच्च विविक्तात्मदर्शनम् । मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा
गी. द्वि. ५

भवेत् । प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ॥ स्वप्रबोधरीत्या हि किमु शब्दं निवारयेत् । सर्वज्ञत्वं सर्व-
भावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ सर्वे न ब्रह्म सर्वे तु वामदेवस्तथा जगौ । अवयुज्यागर्भेवासात्सृज्याद्यनुबद्धमुहुः ॥ ज्ञान-
दुर्वैलवान्यत्वात्पापण्डवचनं मतम् । सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्यो-
न्यवैरिणौ । विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः । इदमेव विनिश्चित्य श्रीकृष्णोऽर्जुनमाह वै ॥ मामेवेति ।
एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह, ज्ञानादीनां सर्वेषां भगवदधीनत्वात् । 'विश्वांसं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद्बुधः'
इति श्रीमद्वाचायोकानुसारेण प्रपत्तिमार्गरीत्या ये भजन्ते सां पुरुषोत्तममेव ते मायां तरन्ति । इयं च देवी
माया प्रकृते, नासुरी; अन्यस्याज्ञानविशेषेण स्वकृत्तिसाध्येन च बाधितस्वनियमात्, अतएव दुरत्यया । यद्वा
धात्वन्वर्था देवी गुणमयी च । ममेति मद्धीनभक्तहितकारिण्येषा भवतीति एतां मायां त एव जगति स्थिता
मदीया निर्गुणात्मकास्तीर्णा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं लीलाया रसायं प्रकटितान् गुणान्
मयि दृष्ट्वा सर्वे मोहं प्राप्य मां न जानन्तीत्याह—त्रिभि-
रिति । एभिः परिदृश्यमानैस्त्वमप्येन केहलीलारसतः प्रक-
टभूतैस्त्रिभिः सात्त्विकादिभिर्गुणमयैर्मदुणात्मकैर्भावैर्भावनात्म-
कैरिति परिदृश्यमानमधिकरणसकसाध्यात्मिकं जगत् मामेभ्यः
पूर्वोक्तभावेभ्यः परब्रह्मकृतं केवलं रसात्मकमत एवावश्यं विप्र-
योगादिभावेषु न्यूनवातिरहितं मामिजानाति ॥ १३ ॥ नन्वेवं
चेदस्माभिः कथं ज्ञातव्य इत्याकाङ्क्षायामाह—दैवीति । एषा
ब्रह्मा गुणमयी मद्गुणात्मिका दैवी केपुचिद्भ्रातृयवत्सु रसदानेच्छया

प्रकटीकृतकीडात्मिका माया अलौकिकसामर्थ्येनान्यथाभावो-
त्पादनसमर्था । अतएव दुरत्यया दुःखेनापि जेतुमशक्या ।
एतादृशीमपि ये मामेव केवलमनन्यभावेन पुरुषोत्तमं प्रपद्यन्ते
प्रपन्ना भवन्ति ते एतां मायां मोहनात्मिकां तरन्ति । मां
जानन्तीत्यर्थः । 'मामेव ये' इत्यत्रैवकारेण 'माम्' इत्येकवचनेन
च भावात्मकतया केवलं पुरुषोत्तमत्वेन स्वभजनं दास्यभावे-
नोक्तं, न तु लीलादिसहितदृष्टेर्नेन स्वरन्तेषां दिकतया । एतेन
त्वमपि तथा प्रपन्नो भवेत्सुखम् ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०— कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चभावेन जना आत्मानं नावगच्छन्ति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रिभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं
प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सदेभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्याकुलः
संपरित्परां रज्जुं न जानाति, तद्वत् । परत्वे हेतुः—अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वात् व्यवयन्तः, अहं तु
तद्विपरीतः साक्षी इत्यव्ययः ॥ १३ ॥

देवस्य जीवरूपेण लीलाया क्रीडतो मम सम्बन्धिनीयं दैवी, हि प्रसिद्धा, पिण्डब्रह्माण्डरूपेण वित्तैवा मम
चिन्मात्रस्य माया मामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापछापानर्हाऽनुतस्य प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रका-
शिका, गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा, ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं बाधुदेवं प्रपद्यन्ते
विषयीकुर्वन्ति त एवैतां मायां तरन्ति । अविद्यानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति, न तु ज्ञानान्तरेण
वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः—जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कसिपतो मायादुर्गणश्चित्प्रतिबिम्बरूपं
जीवं वशीकृत्य बिम्बचैतन्यमनुसूय प्रचलति, अयस्मान्तमनुसूयैव लोहशलाका, इदमेव ईश्वराधीनत्वं । मायायाः
ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वैश्वर्यत्वमपि । तथा च श्रुतिः—'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्सिम्बान्यो मायया
समिरुद्धः' [श्वे. उ. ४।९] इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्द्वेण इव बिम्बप्रतिबिम्बयोः । बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावानाक्रान्तमुभयातुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं मुक्तप्राप्यम् । जीवेश्वरो चोपाधिपक्षपातदृशायामस्यज्ञत्वसर्व-
ज्ञत्वशायस्थवशासितुत्वादिभावं भजेत । तावेव तदभावे रूपाधिप्रचारदर्शनादुदासीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वर-
साक्षीति शब्दाभ्यां व्यवह्रियेते । एवं च जीव ईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्षत्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि
नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य बिम्बप्रतिबिम्बातुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं—
दैवी मायेति । 'मम माया' इति चैकस्या एव जीवेश्वरसम्बन्धित्वं जीवेश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽऽवृत्तज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

१ श्रां. भा.—यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति, कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—
न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा
निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः सम्मुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणिः—चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः
पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन ! । आर्तं आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नः, जिज्ञासुर्भू-
गवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविद्ब्रह्म हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवन्निष्ठाया मायातिकमहेतुत्वे
तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति—यद्वैति । पाप-
कारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां
न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह—उच्यते इति । मोक्षं पापका-
रित्वे हेतुरत एव निष्कर्षः । सम्मुषितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्व-
रूपवैतन्यमेवामिति ते तथा ॥ १५ ॥

तेषां तर्हि तन्निष्ठता मुकरोति तत्राऽऽह—ये पुनरिति ।
ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वं
मायां तरन्ति ? नैव, प्रार्थनावैचित्र्यादित्याह—चतुर्विधा
इति । आपन्नस्तन्निष्ठमिच्छामिति शेषः—तत्त्वविदिति ।
शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रां सुसुखरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—किमिति भगवदुपासनापादिनां भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वते ? इत्यत्राह—न
मामिति । दुष्कृतिनः पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भवन्ति—मूढाः,
नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः—इति । मूढाः—विपरीतज्ञानाः पूर्वोक्त-
प्रकारेण मत्स्वरूपापरिज्ञानात् प्राकृतेष्वेव विषयेषु सक्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषैकरसमात्मानं
भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः; नराधमाः सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदौनुख्यानार्हाः,
माययाऽपहृतज्ञानाः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं तेषां तदसम्भवावनापादिनीभिः कूट-

॥ आर्तस्य पापनिवृत्त्यर्थम्, जिज्ञासोश्चित्तशुद्धयर्थम्, अर्थार्थिनोऽर्थसिद्धयर्थम्, ज्ञानिनो लोकसंग्रहार्थं च भगवद्भजनमात्र-
दयकमिति केचित् । आर्तजिज्ञासुरर्थार्थिज्ञानिनः क्रमेणार्तौद्रघन्यशुक्लखचरमकालीनचिन्तामन्तो बोध्या इत्यन्ये । ताश्चोक्ताः
भविष्योत्तरपुराणे—

राज्योपभोगशयनासनसाधनेषु स्त्रीगन्धमाल्यमणिवस्त्रविभूषणेषु ।

इच्छाभिलाषमतिमात्रमुदेति मोहाद्वद्भानं तदातमिति सम्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

संच्छेदमैर्दहनताडनपीडनैश्च गात्रप्रहारदमनैर्विनिवृत्तमैव ।

यस्येह राग उपयाति न चानुकम्पा ध्यानं तु रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

सूत्रार्थमार्गसमाहृतभावानानि निर्वन्धमोक्षमनापतिहेतुचिन्ता ।

पञ्चेन्द्रियाद्युपसमर्थ दया च भूते ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

यस्येन्द्रियाणि विषयैर्न विचर्षितानि सङ्कल्पनाराजविकल्पिकासयोर्यैः ।

तत्त्वैकनिष्ठवृत्तियोगभृतान्तरात्मा ध्यानं तु शुद्धमिति तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ इति ।

एतत्फलविशेषोऽपि तत्रैव—

आर्तं तिर्यगबोगतिश्च नियता ध्याने च रौद्रे सदा धन्ये देवगतिः शुभं फलमथो शुद्धं च जन्ममयः ।

तत्समाज्जन्मरुपादेह दितरे संसारनिर्वाहके ध्याने श्वेतरे रजःप्रमथने कुर्यात्प्रत्यर्त्तं बुधः ॥ इति ।

अत्र च दुष्ट्यवदमिषावेनातांदिभक्तेषु न कश्चिदपि गौणमुख्यभाव इति प्राप्ते भक्तिमीमांसायां भगवाच्छाण्डिल्ययोःमीमांसत-
" गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थवत्पत्साद्वच्यम् " (२/२/१६) इति । आर्तादयस्त्रयो गौणा ज्ञान्येव परमभक्ताः । तेन सहातादीना-
मभिधानं तु स्तुत्यर्थमेव, यथा राजसमिध्याहारेणसात्त्वानामित्यर्थः । उक्तं चाग्न्यत्र—

' चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम् । तेषामेकान्तिनः प्रेक्षा ये चैवानन्यदेवताः ॥ ३४ ॥—

युक्तिभिरपहृतं, ते तथोक्ताः, आसुरं भावमाश्रिताः—मद्विषयं मद्वैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति, त आसुरं भावमाश्रिताः । उत्तरोत्तराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

॥ वे. ता. चं.—‘ये प्रयच्छन्ते’ [७।१४] इतिविशेष-निर्देशप्रतिशेषाभिप्रायेणाशङ्कते—किमितीति । सुकृतिवदुष्कृतिवत्तत्त्वं; साक्षादुष्कृतोत्तरम् । ततारतम्यकथनं त्वत्यन्तहेयात्यस्तोपादेयाकारभेदज्ञानार्थमित्यभिप्रायेणाह दुष्कृतिन इति । उत्तरश्लोकस्य चतुर्विधपदमत्रापि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशादाकृष्य दर्शितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकस्मिन्नेव समुच्चयः किं न स्यात् ? इति शङ्कान्युदासाय पदमेतदुच्यन्त्याख्या मूढत्वापहृतज्ञानत्वयोरभेदेकाचिदवस्था नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—सामान्येनेति । उपनिषदर्थेतिश्याभावेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धीतिहासपुराणादिभिः सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रवृत्तिष्विव सुलभत्वारिहानादीन्मुख्यान्तद्वैतम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहाराः, स हि विचित्रमोहनकराया मायाशब्दवाच्यापिः कुट्टिबाह्यप्रसूतकृत्युक्तिभिरिवेत्यभिप्रायेणाह मद्विषयमिति । ‘आसुरं

भावमाश्रिताः’ इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह सुदृढमुपपन्नमिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रक्रिया प्रमाणतैत्वाव्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसम्बन्धी भाव आसुरो भावः, असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाकर्णन्ति । वक्ष्यते नासुरप्रकृतीनां भावः षोडशे । ‘द्विविधो मृतसर्गोऽयं दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुरश्च ॥ [वि. ध. १०९।७४] इति न्यायाचार्यामासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्याभिप्रायेण द्वेषायैव भवतीत्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरेषां ज्ञानाभिलाषिभिरासुरादुष्कृतमत्त्वप्रमः स्यादिति तन्निरासायाह—उत्तरोत्तरा इति । ‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ [गौ. ध. २।१२।१६] इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवात्र पापिष्ठतमत्वे हेतुः, ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापतिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

३ श. भा.—सुकृतिनः—पुण्यकर्माणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते; ते च सुकृततारात्मनेन चतुर्विधाः; सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोत्तराधिकतमा भवन्ति । अर्तः—प्रतिष्ठाहीनः, अर्थैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । तयोर्मुखभेदमात्रम् ; ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः; जिज्ञासुः-प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावासीच्छुः; ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च—‘इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ [७।५] इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषतैरसात्मस्वरूपाविव ; प्रकृतिवियुक्तकैवल्यतन्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेम्णुः भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः ॥ १६ ॥

—अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये च शिष्टाश्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ॥ ३५ ॥

सर्वं न्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् । (म. मा. १२. ३४१. ३४-३६) इति ।

वामनस्तित्वं श्लोकः—

मन्वंते केऽपि भगवान्मुक्तिमेव प्रयच्छति । न तु कामानतः सेव्यः स कथं कामकामिभिः ॥

अन्ये वदन्ति सर्वत्र समे ब्रह्मणि किं वृथा । विष्णोवभिनविशेषेन द्वैतपातकहेतुना ॥

परं त्वाहुः सति ज्ञाने किमर्थं भजनं विभोः । त्रिविधानम्यूनमृतं वैकृष्टः कुण्डल्यस्त्रगौ ॥

इत्यवतार्य व्याख्यानशेष उक्तमाश्लेषत्रयं भगवन्मुखेनैव समाधत्ते—

दाताऽस्मि सत्यमपवर्गपदस्य किन्तु कामानपि प्रवित्तराम्यमिहाशुकाय ।

शक्नोति दातुममृतं यद्दह प्रकामं किं काञ्चि स परिपाययित्वै न शक्ताः ? ॥

शक्नुतु यः कुञ्जलमेव दातुं लभ्या सुधा जातु यथा न तस्मात् ।

तथाऽमेरुयोऽमकामदेव्यो नैवापाणोऽपि कदाप्यवपाव्यः ॥

मत्परैस्तु विनायासं प्राप्यते कामकाञ्चिकम् । मोक्षामृतप्रदात्रा च मया परिचयोऽधिकः ॥

अथ मोक्षसुधाऽप्येभिलम्ब्यते तत्पृष्टोद्भवे । सत् एव, हिता भक्तिर्ममेवातोऽर्थिनामपि ॥

ब्रह्मैवाखिलमपि चेत्कुतो न मुक्तये सेव्यन्तेऽस्त्यजखरविद्वरादयोऽपि ।

उत्कृष्टो यदि तु भवत्युपाधिरिष्टः सेव्यस्तत्कथमिव नेश्वरोऽहमेव ॥

उपाधिभेदात्परमावमत्त्वमुपासकैः स्वीकृतमद्वयेऽपि ।

सर्वोत्तमं मां भजतां न तस्मात् द्वैतान्धतामिनिपातभीतिः ॥

ज्ञानिन्स्त्वात्ममूर्तं मां साक्षात्कृत्यापि निर्गुणम् । निर्निमित्तं भजन्त्येव सगुणं ब्रुतचतस्रः ॥

चतुर्विधा अपि जना भजन्त इति वादिना । एवं निरस्ता हरिणा त्रिविधाः पूर्ववैश्विनः ॥ इति ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.— 'चतुर्विधा भजन्ते' इत्यत्र भजनपर्य-
वसिता प्रपत्तिर्विधित्विता; पूर्वश्लोके तन्निषेधादत्र तद्विधानस्यै-
वोचितत्वादित्यभिप्रायेण शरणमुपगम्येत्युक्तम् । सुकृति-
त्वाविशेषे कथमाधिकारिभेद इत्यत्रोक्तं सुकृततारतम्येनेति ।
तारतम्यं विद्यतेति सुकृतगरीयस्त्वेनेति । विश्वासादेः
साधारणत्वेऽपि प्रपत्तिर्विशिष्टं फलेच्छाभेदात् । आतंशब्दोऽत्राति-
मूलपर्यस्थितिरिति व्यपन इत्यभिप्रायेणाह प्रतिष्ठाहान् इति ।
आतंस्य हि परमभजनमार्तिनिष्ठयथमेवेत्यभिप्रायेणाह भ्रष्टै-
श्वर्यः पुनस्तस्यासिद्धिः इति । पाठकमादप्यर्थकमस्य प्रबल-
त्वाजिज्ञासोः प्रगोषार्थानि उपादानम् । आतात्तस्य विशेषं
दर्शयति अप्राप्तेति । अर्थशब्दोऽत्रार्थनीचभोगविशेषपरः ।
फलद्वारा ह्यधिकारिभेदोऽभिव्यज्यते; फले चातंस्यार्थानि निश्चय-
र्यमेकमेव । यदा पुनस्तद्वान्तरभेदेन भेदकलतिः तदा भेदान्तर-
मपि वक्तुं शक्यमित्यत्राह तयोरेति । प्रसिद्धेनान्तरभेदेन
विशेषव्यपदेशमात्रमिति भावः । जिज्ञासुशब्देन ज्ञानार्थिमात्रं
किं न गृह्यते । भगवन्तमेव वा जिज्ञासुः भक्तिअद्वारहितः कुत-
हस्तात्रेण भगवन्तं जिज्ञासमानो वा, यथैकैतमे द्विततादयः 'युयं
जिज्ञासवो भक्ताः' इति । 'आरोम्यं आस्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेदु-

५ आ. मा. भा.— तर्हि सर्वेऽपि किमिति नान्याययमित्यत आह— न मामिति । दुष्कृति-
त्वान्मूढाः, अत एव नाराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः, अत एव असुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते
'प्रवृत्तिं निवृत्तिं च' [१६।७] इत्यादिना । अपहारीऽभिभवः । उक्तं चैतद्व्यासयोगे 'ज्ञानं स्वभाशो
जीवानां मायया ह्यधिभूयते' इति । अमुषु रता अमुराः, तच्चोक्तं नारदीये— 'ज्ञानमधाना देवास्तु
असुरास्तु रता असौ' इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरवाक्यं प्रकृतानुपपत्तिकमित्यत आह—
तर्हीति । यदि त्वत्प्रतिपत्तिमायातरोपायस्तर्हीत्यर्थः । त्वं
प्रपद्येति शेषः । तथा च 'मामेव' [७।१७] इत्युक्तमसदिति भावः ।
दुष्कृतित्वादीनां प्रयोजनान्तराभावात् हेतुत्वेनान्वये स्थिते किं
ते पश्चापि साक्षाद्भगवदश्रितपतिहेतवः ? किं वा हेतुहेतुमद्भावेन ?
इत्यपेक्षायामाह— दुष्कृतित्वादिति । मूढाः भिष्याज्ञानिनः,
विषयैरस्यार्थमार्थैक्यप्रसिद्धेः । अत एव मूढत्वादेव । देवा-
नामुत्तममध्यमास्तु ध्यानां च केवलमित्याज्ञानित्वाभावात् । अवि-
ज्ञानयाथास्थानस्य विषयैरहेतुत्वप्रसिद्धेः पक्षज्ञानत्वाच्च मूढाः ।
अत एव नाराधमादेव । जीवविषयविषयार्थानां नाराधमाना-
मनुष्येष्टमार्थवत्य प्रसिद्धत्वात्, आसुरभावाश्रयणाच्च मां प्रप-
द्यन्त इत्यर्थः । नन्वासुरो भावो हि हिंसाघातादिकृष्णोऽन्यैर्यथा-

७ ह. प. भा.— न मामिति । न मां दुष्कृतिनः पापकर्माणो मूढाः प्रपद्यन्ते न शरणं
गच्छन्ति । नाराधमा मायया मदीयापहृतज्ञाना अपहृतं तिरोहितं ज्ञानं येषां तेषापहृतज्ञाना आसुरं भाव-
माश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधेति । चतुर्विधाश्चतुष्कारा भजन्ते मां ज्ञानाः सुकृतिनोऽर्जुन । आतां
दुःखी, ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी आत्मवित् । भरतवर्म ! ॥ १६ ॥

८ वे. ब्र. सि.— यथेवं तर्हि किमिति सर्वेऽपि त्वं न
प्रपद्यन्ते ? पापप्रतिबन्धादित्याह— न मामिति । मां दुष्क-
तिनो न प्रपद्यन्त इति प्रथमं सम्बन्धः । तत्र पापतारतम्यात्

तारतम्यात् । ईश्वराज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेन्मोक्षानर्हानां [म. पु.
७।४९] इत्युक्ताधिकारित्वगुण्ये चात्र प्रत्यभिज्ञायामने जिज्ञा-
सुरपि एव भवितुमर्हति; तत्राह प्रकृतीति । भगवन्तं
जिज्ञासोस्ततो भगवानेव प्राप्यतयाऽभिमत इति न पुत्रार्थभेदेः ।
तद्वेदाभावाधिकारिभेदः प्रतिपाद्यते । 'आतं, अर्थार्थी' इति बाह्य-
पुत्रार्थाभिलाषिणो निश्चिताः । भगवदर्थी च 'ज्ञानी' इति; जीवा-
त्मस्वरूपं चाधिकारानन्दस्वरूपं प्राप्यं कान्यत्र प्रसिद्धम्; अत्रापि
परस्तादधिकारिभेदः समर्थयिष्यते; अतः परिशेवादात्मार्थिवि-
षयोऽयं जिज्ञासुशब्द इति भावः । ज्ञानार्थिवाचके जिज्ञासुशब्दे
कथमात्मार्थित्वं व्याकियते ? इत्यत्राह— ज्ञानमेवेति । ज्ञानमिह
शुद्धात्मानुभवरूपं विशिष्टतममिति भावः । ज्ञानिनोऽधिकार्यन्त-
त्वात्सुगुणानु, वक्ष्यमाणानु, विषयाननुसन्धाय विशिष्टज्ञानत्वं दर्श-
यति इतस्त्वन्यामित्यादिना । केवलान्मन्यपर्यवस्य-
न्निति— नगरं प्रविशेद्विहङ्गवत् क्लृप्तायातकुलस्वापवदात्मा-
नुभवविलम्ब इति भावः । अत्र जिज्ञासोर्वैकल्यं सर्वमष्टमे प्रपञ्च-
यिष्यामः । विशिष्टज्ञानफलमूर्तेः पुत्रार्थान्तरपरिग्रहमाह भग-
वन्तं प्रप्युति । तत्र हेतुमाह— भगवन्तमिति । भगवन्त-
मेवेत्यात्मानुभवविलम्बान्मन्मत्त्वमभिप्रेतम् ॥ १६ ॥

नान्याययमित्यत आह— न मामिति । दुष्कृति-
त्वान्मूढाः, अत एव नाराधमाः । अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः, अत एव असुरं भावमाश्रिताः । स च वक्ष्यते
'प्रवृत्तिं निवृत्तिं च' [१६।७] इत्यादिना । अपहारीऽभिभवः । उक्तं चैतद्व्यासयोगे 'ज्ञानं स्वभाशो
जीवानां मायया ह्यधिभूयते' इति । अमुषु रता अमुराः, तच्चोक्तं नारदीये— 'ज्ञानमधाना देवास्तु
असुरास्तु रता असौ' इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

ख्यातः (शं.) तद्विहाताश्च क्षणकादयो न भगवन्तं प्रपद्यन्ते, तत्क-
थमस्य हेतुत्वमित्यत आह— स चेति । एतेषामन्यतः सर्व-
व्यस्त्येति भावः । ननु सुको योग्यानामयोग्यानां च भगव-
न्तमप्रतिपद्यमानानां एते भर्मा वक्ष्यामः, तत्र सुक्तियोग्यानां
सम्यग्ज्ञानस्वभावात्, तत्कथमपहृतज्ञानत्वं इत्यत आह— अप-
हृत् इति । आगमवाक्यमपि सत्त्वविषयं सुक्तियोग्यानाम-
सुरभावाश्रयणप्रवृत्त्याचक्षानेनोक्तम् । प्रकारान्तरेण षट्चितु-
माह— असुचित्वि । इन्द्रियेषु सत्त्वोपान एव रताः । 'असौ' इति
जातावेकवचनम् । पदसन्धेर्विषयार्थानुत्पत्तिरसम्भवं दोषः ।
त्रिमिरित्यत्र भगवतो गौणविषयवृत्त्यवस्थानस्य कारणमुक्तम् ।
अत्र तु स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते । न तु मत्प्रपत्तमायातरो-
पायत्वाभावादित्यतो महान्भेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥

७ ह. प. भा.— न मामिति । न मां दुष्कृतिनः पापकर्माणो मूढाः प्रपद्यन्ते न शरणं
गच्छन्ति । नाराधमा मायया मदीयापहृतज्ञाना अपहृतं तिरोहितं ज्ञानं येषां तेषापहृतज्ञाना आसुरं भाव-
माश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधेति । चतुर्विधाश्चतुष्कारा भजन्ते मां ज्ञानाः सुकृतिनोऽर्जुन । आतां
दुःखी, ज्ञातुमिच्छुर्जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी आत्मवित् । भरतवर्म ! ॥ १६ ॥

चतुर्विधा दुष्कृतिनः— मूढा नाराधमा मायापहृतज्ञाना आसु-
राश्च । तत्र मूढः सर्वज्ञाना मत्स्वरूपज्ञानाशून्यः । नाराध-
मस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञानेन मदीयानुसन्धयः । मायापहृत-

ज्ञानस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने कूटयुक्तिविरचितसम्भावनाप्रसक्त-
चित्तः । आसुरस्तु सुदृढज्ञातमत्स्वरूपोऽपि द्वेषरुषिः । एते
चोच्चरोत्तरं पापिष्ठाः ॥ १५ ॥ नन्वेवं निखिलमपि जगन्मूढादिभेद-
भिन्नमेवेति त्वद्भजनमेव दुर्लभम् ; अतो जगदनिर्मोक्षस्तदवस्थ
इति चेत्, न ; दुष्कृतिलोकस्य तत्सम्भवेऽपि सुकृतिनां तत्स-
म्भावदिव्याह—चतुर्विधा इति । सुकृतिनो जना मां
भजन्ते । ते चात्तादिभेदेन चतुर्विधाः । तत्राथाः शत्रुव्याघ्रा-
नुपद्रवग्रस्तः, यथा गजेन्द्रदौषध्यादिः । जिज्ञासुरासुराणां पापी,
यथा मैथिलजनकश्चतुर्देवादिः । अर्थार्थी त्विह परत्र वा भोगै-
श्वर्यकामः, यथेह सुवामा, परत्र तु ध्रुवः । ज्ञानी तु भगव-
त्सत्साक्षात्कारी, यथा सनकादिः, तस्य निष्ठताज्ञानतत्कार्य-
द्वैतप्रतिभासत्वेऽपि यावद्विदेहसुखं प्राप्त्यनुभूतद्वैतव्यवहार-
त्वाद्भजनमविरुद्धम् । कृतकृत्यत्वेऽपि 'आसाराभ्यां ह्यनयो
निर्ग्रन्था अत्युत्कृष्टः । कुर्वन्त्यहेतुर्न भक्तिमित्यभूतगुणो

हरिः' [१७।१०] 'सङ्क्षोभमश्नश्चुपायमपि चित्ततपोः' इति
भगवतोऽकीर्त्या भजनोपपत्तिः । 'ज्ञानी च' इति चकारेण
निष्काग्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्येवान्तर्भावः सूचितः । तेन 'यतु-
र्विधाः' इत्यस्याविरोधः । न च तथापि ज्ञानशून्यस्य केवलप्रेम-
भक्तस्य ज्ञानिन्यनन्तर्भावोऽवाचातुर्विध्याहोपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञानकामत्वे जिज्ञासावेवान्तर्भावोऽत्र । 'न नाकपुंश्च न
सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीरपु-
नर्भवे वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः' [१०।१३।७]
इति भगवतोऽकीर्त्या ज्ञानानपेक्षित्वे तु 'तेषामेवानुपपत्त्यर्थम्'
[१०।११] इति भगवदुपनीयमानज्ञानयोगत्वावश्यमावेन
ज्ञानिन्येवान्तर्भावोऽत्र वाचातुर्विध्यानुपपत्तिः । एवं च सकाम-
निष्कामभेदेन द्विविधे भक्तासौ एककामानां सर्वेषामर्थार्ता-
दिष्वेवान्तर्भावविष्कामभक्तद्वयस्यानुकरीत्या ज्ञानिन्येवान्त-
र्भावोऽस्मात् भगवतोर्न 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ॥ १६ ॥

९ व० त० टी०— किमिति तर्हि सर्वं त्वामेव न प्रपद्यन्ते ? मायातारकत्वादित्याह—न मां दुष्कृतिन इति ।
सत्यं तेषां दुष्कृतिरेव प्रतिबन्धिका । आसुरं भावमाश्रिता इति कायमनोदोषा उक्ताः । मायावादमागेंडभिनिवे-
शद्वा आसुरं भावं वक्ष्यमाणमाश्रिताः, अतएव माययाऽपहृतो विवेकस्तत्त्वनिश्चयो येषां ते तथा, 'तत्त्वतो विमुखो
भवेत्' इति मोहवाक्यान् । अतएव च नारायणमा मां न प्रपद्यन्ते, भगवन्मूर्च्छितद्विषिणः प्रत्युत भगवन्तीत्यग्रे
वक्ष्यति भगवान् ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु भजनत्येवेत्याह—चतुर्विधा इति । सुकृतिरेव तत्र प्रवर्तित्वेति सुकृतिन इत्यु-
क्तम् । ते च सेवकाः सुकृतिनस्त एव तारतम्येन चतुर्विधाः स्थूरीरथेति । तदाह— आर्त्ता जिज्ञासुरार्था ध्यानी
चेति । यदात्यादिनाऽपि भगवत्सम्बन्धित्वं ते सुकृतिनो ज्ञेयाः, यथा गजेन्द्रशौनकधृष्टकादयः ; एतेन तेषामा-
र्त्त्यादिना भजने पूर्वसुकृतिरेव हेतुरिति गम्यते । यत्र च भजनं दृश्यते सुकृतिश्च हेतुर्न भवति ते च गोप्यादयः
पुष्टिमार्गीया भक्ताः । यद्यपि ते कामाद्युपाधिकाः स्नेहयन्तस्तथापि तत्रालौकिकभगवत्स्वरूपात्मकदृष्ट्यात्र स्नेहस्य
प्राकृतत्वं, न च जन्मात्सरीयसुकृतिसाध्यः स इति वाच्यम्, तथागमकवाक्याभावात् ; प्रत्युत सर्वज्ञनिधि-
धवाक्यसत्त्वाच्च । तथाहि 'ते नाधीतव्युक्तिगणा नोपासितमहत्तमाः । अम्रतातप्तपयो मत्सङ्गात् (सत्सङ्गात्) मासुपागताः'
[भाग. ११।१२।७] इत्यादि पूर्वजन्मन्यपि स्नेहार्थं साधनकरणाभावादित्याशयः । किञ्च रसस्य
साक्षात्कृतस्य सर्वकलभृतस्य प्रमेयबलेन स्वसङ्गस्य प्राशस्त्यमप्युक्तं ; साधकतमत्वं च 'व्याधः कुक्कवा ब्रजे गोप्यः'
[भाग. ११।१२।६] इत्यत्र इत्थं च स्वरूपातुप्रहेतरसाधनासाध्यस्वप्राप्तिरुक्ता 'केवलैर्नैव भावेन गोप्यो
गावः खगा नगाः' [भाग. ११।१२।८] इत्यादिना दृढीकृता च । तद्विषयास्ते उभयदृष्टादृष्टसाधनरहिताः
साधनफलात्मकभगवत्स्वरूपातुप्रहेतुर्नैवालौकिककामस्नेहवन्त इति तेषामेतेषु चतुर्विधेषु चकारेण समावेशः,
परप्रतिपादितः (मधुसूदनसरस्वतीभिः प्रतिपादितः) न घटत इति वयं अवोचाम । इदं तु 'भक्त्या ह्यनन्यया
शक्यः' [११।५४] इत्यादौ सिद्धमिति न प्रतन्यते ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं सति कथं न सर्वं प्रपन्ना भवन्ति ?
इत्याह—न मामिति । मां दुष्कृतिनो दुष्कर्मकर्तारः पापाः
मूढाः पशुवद्विषकरहिताः नाराधमाः नरेषु अधमाः केवलं वैशि-
ष्ट्यार्थं जगत्पूजार्थं सृष्टाः मां न प्रपद्यन्ते । नन्वपदेष्टादिना
कथं न पापकर्मादित्यागेन प्रपद्यन्ते ? इत्यत आह—प्राययेति ।
मायया अपहृतं गुरुवदेष्टादिजनितं ज्ञानं येनाम् । मायेति-
पदेन ज्ञाननाशनसामर्थ्यलक्षकम् । अत एव वेदीपुराणे 'ज्ञानिन-
मपि चेत्तानिद्वी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाव महा-
माया प्रयच्छति, [मा. बु. ७।८।१२ सत्स. १।५५] इत्युक्तम् ।
नतु भगवत्प्रपत्तिच्छर्मा कथं न भगवान् रक्षतीत्यत आह—

आसुरं भावमाश्रिताः मद्विरोध्यासुरसङ्केतं तद्भावं प्राप्ताः
अतो मया न रक्ष्यन्त इति भावः । एतेन दुस्सङ्गारहित्येन
प्रपत्तिः कार्यलुप्यदिष्टम् । अतएव दुस्सङ्गनिषधः श्रीभगवते
'न तथाऽस्य भवेन्मोहः' [३।१३।१५] 'सङ्गस्तेष्वपि ते प्राध्वीः'
[३।१५।२४] इत्यादिभिरुक्तः ॥ १५ ॥ एवं दुष्कर्मकर्तारो
न भजन्तीत्युक्तं, तर्हि के भजन्ति ? इत्याकाङ्क्षायामाह—
चतुर्विधा इति । हे अर्जुन ! सावधानतया श्रोतव्यदेन
सम्नोष्य । सुकृतिनः पूर्वजन्मसञ्चितपुण्याशयो जनाः मां
भजन्ति । अन्या भजने प्रवृत्तिरेव न रथात् । अतएव
'नरानां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति श्रीभगवते

[?] उक्तम् । ते च चतुर्विधाः । चतुर्विधत्वं प्रकटयति—आर्तं इति । आर्तः संसारकेशादियुक्तः, तद्विद्वत्पर्यधर्मरूपेण मां भजति । जिज्ञासुः कामात्मकमत्स्वरूपज्ञानेच्छः, कामरूपेण मां भजति । अर्थार्थी मत्सर्वौपयिकसाधनसम्पत्त्य-

र्थरूपेण मां भजति । च पुनः । ज्ञानी शास्त्रार्थज्ञानवान् मोक्षरूपेण मां भजति । भरतर्षभ ! इति सम्बोधनं सङ्कुलोत्प-
वानामेव भजनप्रवृत्तिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तत्तन्तीत्याशङ्क्याह—न मामिति । यतो दुष्कृतिनोऽवशित्तुदुष्टभावात्ममूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः, अत एव नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः ? यतो मायायाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमखण्डसंविद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किञ्च आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायं “आत्मैवेह महदृषः” [छां. उ. ८।८।४] इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रियसङ्घात एव सम्यक् सन्तर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायाया विश्लेषशक्तिरुक्ता । तदेवं मायाया स्वरूपानन्दमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानदेहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति, तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ये तु सत्यं प्रियं देहाद्यध्यासे मत्तो विभ्यति मदीत्यर्थं सुकृतमेवावरन्ति तेऽपि चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेक-
कामा इत्याशयेनाह—चतुर्विधा इति । आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थी, जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थी, अर्थार्थी
वनाद्यर्थी, ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजन्ते ॥ १६ ॥

आर्तादिभक्त्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठयम् ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्वविचित्राभित्ययुक्तो भवति, एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्यादर्शनात्, अतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते, अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोके ‘आत्मा प्रियो भवति’ इति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—चतुर्विधानां तेषां दुष्कृतानां भगवदभिसु-
खानां तुल्यत्वमाशङ्क्याऽहं—तेषामिति । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । नित्ययुक्तत्वं भगवत्प्राप्त्यनि समा-
हितचेतस्त्वम् । असौ संसारे भगवानेव सारः, ‘सोऽहमस्मि’ [छां. उ. ४।१।११] इत्येकस्मिन्मद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्नं भग-
वति भक्तिः केहविशेषोऽप्येवमेकभक्तिः । तस्याऽऽधिक्ये हेतुं विवृणोति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं

प्रेमास्पदत्वे प्रविद्धिं प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो
ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति
प्रियत्वं ? इत्याशङ्क्याऽहं—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो
निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमसुखार्थत्वेनाऽऽत्मत्वेन च गृहीतत्वा-
दित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति—
स चेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेषां ज्ञानी विशिष्यते; कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च; ज्ञानिनो हि मदेक-
प्राप्त्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलाषितप्राप्ति मया योगः । तथा ज्ञानिनो मध्ये-
कस्मिन्नेव भक्तिः, इतरयोस्तु स्वाभिलाषिते तत्साधनत्वेन मयि च अतः स एव विशिष्यते ।
किञ्च—प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः । ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा
मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः, प्रियत्वस्येयच्चारहितत्वात् । यथा ज्ञानि-

१ अर्थमतिक्रम्य अत्यर्थम्, प्रयोजनं विनैव ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्यर्थः । उक्तं च—‘आत्मा रामश्च मुनयो निर्द्वन्त्या अप्युत्कृष्टे ।
कुर्वन्त्यद्भुतार्कं भक्तिमित्यर्थसूत्रगुणो हरिः ॥ (भाग. १।७।१०) इति । सिद्धान्तितं च परामर्शकनिष्क्रामत्वं दैर्घ्याभावात्साक्षात्क्षे-
‘अकाम्या सा निरोधरूपत्वात्’ । (रा. प. २९) इति ।

—अविगीता ।

नामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दृश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो ग्रां तत्त्वमृत्पाहादसंस्थितः' [वि. पु. १।१७।३९] इति; तथैव सोऽपि मम प्रियः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं भक्तमेव उक्तः; तत्र प्रबुद्धस्य श्रेष्ठं दर्शयति— तेषामिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति— 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तितः श्रेष्ठास्ते वैवानन्द्यदेवताः ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्तेषां भक्ताः फलकामा हि ते मताः ॥ सर्वे च्यवनमर्षाणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' [म. भा. १२।३४।१।३-३५] इति । तेषामिति निरूपणे षष्ठी । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसाभाष्यमिदं? इति शङ्कते कुत इति । वैशिष्ट्यहेतुपरं विशेषणद्वयमित्याह नित्ययुक्तः एकभक्तिरिति चेति । ज्ञानिनो हीत्यादि— प्रापकस्य तस्यैव प्राप्यत्वात्फलदशायामपि । योगोऽनुष्ठुत इत्यर्थः । आर्तस्थार्थार्थिनश्चैकाधिकादित्वनिर्णयादितरशोरिति द्विवचनम् । एतेनात्साधनः फलदशायाम् परमात्मनो भोग्यतयाऽनुसन्धानं नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । एकशब्दाभिप्रेतमुपास्यफल-परमेदं दर्शयितुं एकस्मिन्नेवेत्यवधारणम् । 'प्रियो हि' इत्यादिना हेतुन्तरसुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— किञ्चेति । अतिशयितकां वक्तुमाह— अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति । अस्थर्थमभिधेयम्; अभिधेयातिक्रमणं चात्राभिधेयान्तराद्वैलक्ष्यम्; तच्चाभिधानुशङ्कयतेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानिनोऽहमिति । 'अभिधानुशङ्कय' इत्यस्यैवश्रवणत्वात्तेनाप्यशङ्क्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तं मयेत्यादिना । ननु सर्वज्ञेन

५ आ. मा. भा.— एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे— 'मयेव भक्तिर्नाम्यत्र एकभक्तिः स उच्यते' इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— एका भक्तिर्यस्येति निग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्स्मिन्परतः पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिध्यतीत्यालोच्यह— एकस्मिन्नेवेति । 'अस्य' इत्यध्याहार्यम् । तथापि

७ ह. पै. भा.— तेषां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते श्रेयान् । प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्य र्थमतिशयेनाह; स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एतेषां मध्ये कः श्रेष्ठः? इत्याह— तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते श्रेष्ठः । तत्र नित्ययुक्तत्वादयश्चत्वारो हेतवः । नित्ययुक्तः सदा यन्निष्ठः । अनेनार्तादिन्यो विशिष्टत्वमुक्तम् । तेषां त्रयाणामपि स्वार्थसिद्धिपूर्वमेव निष्कृत्वास्तमयान्तरेणैव तेषां क्वचिन्मनिष्ठासत्त्वेऽपि विशेषावाह्येन विच्छेदात् सर्वदा यन्निष्ठस्यर्थः । अयं सर्वतो विरक्तस्य जिज्ञासोः सत्येवमभक्तस्य सदा भगवन्निष्ठाऽस्तीत्येकभक्तिरिति विशेषणम् । एकस्मिन्मन्येव भक्तिरुत्कर्षस्य स तथोक्तः । जिज्ञासोस्तु स्वाभिलषिते ज्ञाने तत्साधनत्वेन मयि बाहुरक्तिरिति न तस्यैकभक्त्येवमित्यर्थः । निष्काममेवमभक्त्यैकभक्तिर्यस्यस्तीति तद्व्याख्येयमाह— प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थमिति । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः ।

यद्वातं तदसदेव स्यात्, यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यातीश्वर्यं स्यादित्यत्राह— प्रियत्वस्येति; गगनकुसुमादिब्रह्मसत्त्वनिबन्धन-मज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रज्ञात् । इत्याया अभावदेव तद्वाचकः शब्दोऽपि नास्तीति तदप्रयोगोऽपि नाशक्तिहेतुरिति भावः । द्विशब्दोक्तित्वां प्रसिद्धिमुदाहरति— यथेति । ज्ञानिनामग्रेसरस्येत्यनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं बाधकवचनादिभिर्विभीषिकासहस्रैकाकम्पितत्वं विवक्षितम् । 'कृषि-सूत्राचकः शब्दो गन्ध निर्दूतिवाचकः' [म. भा. ५।७०।५] इति कृष्णशब्देनात्र निर्दूतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादि-कृष्णवताऽकृतकालियमर्दनलूचनं वा; भक्तदुःखानां कृषणदा-कृष्णः; तीव्रदुःखहेतुषद्भावेऽपि दुःखानुभवाभावो निरतिशय-श्रीत्यन्तरमततयेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं सूर्य, किं पुनर्यथादिकल्पशरीरज्ञानमित्यात्मनो गात्रमित्यस्य भावः । 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्येत्यर्थशब्दः समुच्चयसामर्थ्यादेव स्वभावाच्चापुषक्त इत्यभिप्रायेणाह— तथैवेति । यथाऽहं त्रिविध-परिच्छेदरहित-निरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तरगुणविभूति-ज्ञानिक प्रियस्तथाऽयमेक एव ज्ञानी मम निरतिशयश्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । 'स च मम प्रियः' इत्यत्र निरतिशयश्रीतिं कुर्वतोऽपि महोदारस्यैवस्यापि तस्मिन्प्राधिकारीतिकरणदत्तुः सुचितेति केचिदाचार्याः ॥ १७ ॥

वैयधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्न सिद्धयतीति चेत्, न; आगमसिद्धस्या-चेत्याह— तच्चेति । सस्येत्युपस्कृतव्यम् ॥ १७ ॥

ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तित्वाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं क्षेत्रलोकं वेदे चात्मेव सर्वस्य निरुपाधिकप्रेमविषय इति । श्रुतिरप्याह— "न वा अरे जायथै कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वे (हृदं) प्रियं भवति" [ह. उ. २।३।५ + ३।५।६] इत्यादिः । ज्ञानिनश्चात्मेवाहम्, "तदात्मनमेवाव-दहं ब्रह्मास्मि" [ह. उ. १।१।१०] इति स्वात्मदेवैव तेन प्रतिपन्नत्वात् । तथा स च ज्ञानी ममात्यर्थं प्रियः, मदात्मत्वेन स्वात्मदर्शिनस्त्वस्यापि मया स्वात्मत्वेनैव प्रतिपन्नत्वात् । 'ये यथा मां प्रपन्नन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' [३।११] इति हि मम स्थितिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

९ ब० त० दी०— एतेषां मध्ये सुसुक्ष्मः मम ज्ञानी श्रेष्ठो यत इत्याह—तेषां ज्ञानीति । नित्यं योग उक्तलक्षण-
स्तद्वान् नित्ययुक्तः । तादृशश्च मदीयमहिमज्ञानवान् तथा मय्येव पुरुषोत्तमे परमात्मनि विभावेकस्मिन् एका
निरपेक्षा भक्तिर्यस्य । इतरेषां तु स्वाभिमुखिते तत्साधकत्वेन वा मयि वेत्यत एव स विशिष्टो भवति । न केवलं
स विशिष्टः, किन्तु प्रियः परस्परमित्याह— प्रियो हीति । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः प्रेमविषयः, स च ममेति
भजनात् 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्वधिकः परः' इति निबन्धवाक्यात् । सर्वेषां ममताविषयाणां मध्ये
स्वात्मा प्रियः, आनन्दरूपत्वात्, स चात्मा परमानन्दपरमात्मशैवादित्यर्थः । परमात्मनि प्रियस्वम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं चतुर्विधातुक्वैतेषु ज्ञानी मोक्षार्थं स विशिष्यते, उत्तमत्वेनेत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय
भजनकृत् उत्तम इत्याह—तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तचतुर्वि-
धानां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्तः, नित्यं मया युक्त इत्यर्थः । एतेभ्यश्च-
तुर्विधेभ्योऽपि एकभक्तिरन्यत्वेनैकात्मभजनकृत् दासवत् स विशिष्यते, उत्तमत्वेनेत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय
इति । हीति निश्चयेन, ज्ञानिनः सकाशात् अत्यर्थं सर्वभावे
अहमेव तस्य प्रियः । अतएव श्रीभागवते भगवद्वाक्यं 'मन्-
न्यन्ते न जानन्ति नार्हं तेभ्यो मनागपि' इति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— किं सर्वेऽपि समा एते सुकृतिनः ? इति साधारण्येन विशेषणादत आह—तेषामिति ।
तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते, यतो नित्ययुक्तः । आर्त्ताद्यो हि कामिनः कामपूर्तां न मद्भजने युक्ता भवन्ति, अयं
तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्त्ता रोगिणः सूर्यं भजन्ते, जिज्ञासवः सरस्वतीं,
अर्थार्थिनः कुबेरादीन्, इति तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च
हेतुः— हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव; आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात्; " तदेतत्प्रियः
पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्स्वत्वेस्मादन्तरं यदयमात्मा " [बृ. उ. १।४।८] इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम
प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ शॉ. भा.— न तर्ह्यर्त्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः, न; किं तर्हि ? उदारा इति । उदारा
उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो
भवति, ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मात् ? इत्याह— ज्ञानी त्वात्मैव, नान्यो
मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासु-

१ उदारा उत्कृष्टाः 'भवान्मे रथोदारः' (म. अ. उधो. १९५।१९) 'तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामनुप्रेक्षतां गतम्' ।
(क. सं. ५।१३) इत्यादिषु तथार्थदर्शनात् ॥

युक्तात्मा—ज्ञातेऽप्यात्मनि तत्तत्त्वे येन चेतो न योजितम् । प्राक्संस्कारपदात्तस्य देहे भात्यामता ध्रुवम् ॥

आत्मज्ञोऽपि न तस्मात्स वक्तुमात्मेति युज्यते । हन्ति देशात्मतां योगायुक्तात्मालोच्यतेऽत्र स ॥

अत्र तुर्यपादे वामनः—

एवमशब्दस्यायमर्थो च मोक्षस्यापि लिप्सया । भजत्येकान्तभक्तो मां कामानां तत्र का कथा ॥
मिथ्यारूपो यथा बन्धो मिथ्या मोक्षस्तथैव सः । सत्ये मय्युत्तमस्य कथं भक्तः प्रियो भवेत् ॥
प्रेयान् मोक्षस्तदर्थं च प्रियो यस्य प्रियः पतिः । तं भक्तं मन्वते मूढा भक्तो मुक्तोः स नो हरेः ॥

लोकेषु या श्लोदरपूर्विके कृता सेवोदरस्यैव, न साऽनर्वापतेः ।

हेतुं पुरस्कृत्य कृता तथैव या सा जातु भक्तिं भवेद्भगवत्पतेः ॥

तस्मान्न मुक्तिमपि वाञ्छति विद्विष्टो मायेव केवलमखण्डरसं प्रपन्नः ।

मत्तो न काचिदपरा गतिरुत्तमेति युक्तात्मनोऽस्य दुष्टदा भवति प्रतीतिः ॥ इति ।

अत्र— न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिक्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्भिनाऽन्यत् ॥ (११।११।१४)

इति भागवतमप्यनुसन्धेयम् ।

—अविगीता ।

देवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मात्रेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमं गतिं गच्छति
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति, तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते—
न तर्हि ॥ तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह—
नेति । 'अत्यर्थे' इति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनं? इति पृच्छ-
ति—किं तर्हि ॥ सर्वेषां भगवदभिसुखत्वात्कथं ऽपि ज्ञानिनि
तदतिरिक्तमहोक्त्य विशेषणमित्याह—उदारा इति । किं तत्र
प्रमाणं? इत्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह—मे मतमिति । 'ज्ञानी
त्वात्मेव' इत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानि-

व्यतिरिक्तविषयत्वमाह—अयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानि
भगवदभिसुखत्वे ऽपि ज्ञानाभावापराधाच्च भगवत्प्रीतिविषयदे-
त्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेषः? इ-
तत्राऽऽह—ज्ञानी त्विति । तमेव विशेषं प्रत्युर्ध्वं प्रकटयति—
तत्कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तत्र
कथं यद्योक्तो निश्चयः स्यात्? इत्याशङ्क्य 'आस्थितः' इत्ये-
तद्व्याकरोति—आरोदुमिति । आरोहे हेतुं सुचयति—स
ज्ञानीति । आरोहं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति—मात्रेवेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदारा वदान्याः । ये मत्तो यत्किञ्चिदपि शृण्वन्ति,
ते हि मम सर्वस्वदायिनः; ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं तदायत्तात्मधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम् ?
यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना ममा-
प्यात्मधारणं न सम्भवति; ततो ममाप्यात्मा हि सः ॥ १८ ॥

छ वे. ता. चं.—'तेषाम्' [७।१७] इति श्लोकस्यार्थ-
एव 'उदाराः' इत्यनेनापि दृढीकरोते । ज्ञानिनोऽस्यार्थप्रियत्व-
वचनादस्येवामि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम् ; तदेव 'उदाराः
सर्वे' इति पादेन विवक्षितम् । तदेकोपायकस्य साधारण्यं
मामेवोपासत इत्यनेन दर्शितम् । उदाराशब्दस्यात्र मन्दप्रयो-
जोत्कर्षमात्रप्ररक्षक्युदासाय प्रसिद्धयनुगेवनाह—वदान्या
इति । अर्थित्वेनावस्थितानां कथं वदान्याह? इत्यत्राह—ये मत्त
इति । सकलफलप्रदत्वलक्षणं परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम् ;
तत्र प्रतिप्रहीतुवापेक्षं तदमात्रे कथं स्यादित्युक्तं भवति ।
'मतम्' इति नपुंसकत्वाच्च ज्ञानीत्यनेनाग्नयः ; 'मतः' इति
परोक्षपाठस्त्वप्रसिद्धः ; तस्मादतिशब्दोऽप्याहृतः । अयमर्थः—
अयन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति
भावः । आत्मशक्त्यस्तत्र बहुप्रमाणविरुद्धत्वात् तादात्म्यादि-
विषयत्वम् ; तथा सति व्यतिरेकनिर्देशबाधश्च । अतस्तदभिमत-
माह—तदायस्तेति । शरीरं प्रति धारको ह्याद्या । प्रियत्वा-
दिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन्न-
निर्माणशारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमिमतं? इत्याकाङ्क्षा-

याम् 'आस्थितः' इत्यादिकमुच्यत इत्याह—कस्मादेव-
मिति । दिहेतोः । 'युक्तात्मा' इत्याशङ्क्याः कः; परमात्म-
योगाशासिश्चिद एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा; तदेव-
भिरेत्योक्तं—मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनयेति । भ-
नुसन्धानाभावे सति अर्थान्तरानुसन्धानप्रवृत्तसमर्थस्वभावतय-
त्यर्थः । मामेवेति अनुक्तदशायात्मत्वमेव हि स्यादिति
भावः । मामेव उपायभूतमेव, न तु फलान्तरत्वमित्यर्थः ।
प्राप्यमिति—गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्त्वेवं तदायत्त-
धारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायावं भगवत्स्वदायतधा-
रणत्वस्य? इत्यत्राह अतस्तेन विनेति । सहृदयाणां मदभि-
प्रायविदां चैतच्चक्रभित्तमिप्रायः । तथा हि 'न तस्यान्यः प्रिय-
तरः प्रतिबुद्धैर्महत्तमभिः । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्येका
न्तितो गतः । नारुतेतद्धि ते सर्वे वचनं समुदाहृतम् । नास्य भक्तैः
प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते' इति । ततो ममारमा हि स
इति—आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मलक्षणमिति भावः । ऐश-
वर्षादिकामाः सर्वे एव मत्स्वरूपस्यातिशयहेतवः । ज्ञानी तु मम
स्वरूपसत्ताहेतुरिति स्वभक्ततुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १८ ॥

७ छ. पै. भा.—उदारा इति । उदारा उन्कृष्टाः सर्वे एवैत आर्तादयः । ज्ञानी त्वात्माऽहमेव-
त्यभिप्रायः । आस्थितः सम्प्राप्तः स हि ज्ञानी युक्तात्माकाप्रचित्तो मामेवानुत्तमं गतिम् ॥ १८ ॥

८ वे. ब्र. गि.—तत्किमात्तादयस्त्व न प्रियास्त्वन्मायां
न तदस्ति । तेषाह—उदारा इति । एते आर्तादयो मद्भक्ताः
सर्वेऽप्युदारा महान्त एव, पूर्वजन्मकृतसुकृतपुञ्जत्वात् ।
अन्यथा हि मां न भजेयुरेव, आर्तस्य जिज्ञासोरर्थाभिन्नश्च
मद्विषयस्य ह्यदेवताभक्त्यस्तथा बहुल्यपक्षमाह । अतो
मम प्रिया एव ते सर्वेऽपि । न हि कश्चिन्मद्भक्तो ममाप्रियो-

ऽस्ति, न वा मम प्रपणेषु कश्चिद्व्यक्तो भवतीति भावः । कथं
तर्हि ज्ञानी विविक्षण इत्युक्तम्? तत्राह—ज्ञानी त्विति ।
तुल्योऽप्यर्थः । प्रियत्वनिययुक्तत्वेकमक्तिस्त्वपूर्वोक्तवैष-
म्यार्थस्तत्रार्थः । प्रियत्वं सावदाह—आत्मैवेति । आर्तादयो
मदीयाः, ज्ञानी त्वात्मैत्यर्थः । एवञ्च न यत्किञ्चित्ताद-
वाहः, किन्तु मत्सिद्धान्त इत्याह—मे मतमिति । मे मम

सर्वतस्य सर्वगुरोर्निश्चय इत्यर्थः । एवमात्मत्वेन ज्ञानिनोऽति-
शयसुखा नित्ययुक्तैकभक्तिव्याभ्यामपि तमाह— आ-
स्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समा-

हितचित्तः पूर्वोक्तो नित्ययुक्तः तथा मां परमेश्वरमेव अनुत्तमां
सर्वोच्छ्रयं गतिं प्राप्त्यफलमास्थितः आश्रितवान् मदन्त्य
किमपि फलं न मन्यते ; मदेकभक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

१० व ० दी०— तर्हि किमितरे त्वद्भक्तास्त्रिविधाः संसृताः ? इति, नहि नदीत्याह— उदाराः सर्वे इति । एते
मद्भक्ताः सर्वे एवोदारा देवान्तरोपासकेभ्यो महान्तो वदान्याश्च, सत्तो यत्किञ्चित् गृह्णन्ति मम सर्वसमर्पकाः प्रथमं,
अन्यथा फलसिद्धिर्न स्यात् । परं व्यावहारिकरीत्या तद्भजनं प्राकृतमिति न तत्र प्रियत्वमुक्तम् । संसृतिरपि प्रा-
कृतानामिव न भविष्यति, यथा कश्चिद्भजनात् । उक्तं च भागवते [१५।१७] ‘ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं
इत्युपक्रम्य ’ यत्र क वाऽभद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थ आप्तो भजतां स्वधर्मतः ’ इत्यादिना ‘ कामं क्रोधं भयं
स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं ह्रौं विद्भजेत यान्ति तन्मयतां हि ते ’ [भाग. १०।२१।१५] इति चान्ते तन्म-
यत्वफलमननादुद्गारास्ते । यथाकथञ्चित्कार्यापेक्षयापि भगवत्सम्बन्धिभावे प्रवृत्तिरहिततरोति सङ्क्षेपः । मम माहिम्-
नत्वज्ञानी पुनरात्मैवेति न मतम् । ब्रह्मवादानुरोधि भगवन्मते वा आस्थितः आश्रितः मामेवानुत्तमां गतिं मुक्तिं
फलभूतामास्थितश्च मे मतः । तत्रात्यल्पं मन्ये । तद्वीन इत्यर्थसिद्धम् । तत उत्तमः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— नान्येषु चतुर्विधेषु ज्ञानी उत्तम उक्-
स्तोऽपि अस्तदा एवैकानां किं फलं ? इत्यपेक्षायामाह—
उदारा इति । एते सर्वे एव स्वार्थपरित्यागेन सर्वधर्मादि-
त्रयभजनकर्तारः उदाराः मोक्षाधिकारिणः । न पुनः ज्ञानी
आत्मैव मदात्मक एव, अत एवेत्यर्थ इति मे मतम् । हीति

विश्रयेन । अवन्मयमनसा सर्वव्यागेन, अनुत्तमां न विप्रते उत्तमा
यस्यास्तादृशीं गतिं प्राप्य स्थानं ज्ञात्वा मामेवास्थितः स
युक्तात्मा मत्संयोगयुक्तो वात्स्यादिभावेनेत्यर्थः । न उत्तम इति
भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितम्,
हि एवमः स युक्तात्मा ‘ अहमेव भगवान्वासुदेवः ’ इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामेवानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितः
न तु मत्तोऽन्यद्वारोग्यादिकं कामयानो मद्भक्तिं करोति । किं तर्हि ? मत्पापत्यमेव मां भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

३ शां. भा.— ज्ञानी पुनरपि स्तूप्यते— बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्र-
याणामन्ते समारौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं ?
वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा;
अतः सुदुर्लभो ‘ मतुष्याणां सहस्रेषु ’ [७-६] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरलोकात्स्य गर्तार्थं परिहरति—
ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो बासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मनुष्ठान-
जनिता बुद्धिबुद्धिस्तद्व्याप्याणां तद्वतामनन्तानां जन्मनामिति
वाच्यं । ज्ञानवत्त्वं प्राकणेनपि जन्मसु सम्भावितमित्याशङ्क वा-
ऽह— प्राप्तेति । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं श्रद्धाद्वारा विवृणोति—

कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्तु दुर्लभत्वं सूचयति—य एव
मिति । महत्सर्वोत्कृष्टात्मशब्दितं वैभवमस्येति महात्मा ।
महात्मत्वे फलितमाह— अत इति । तत्र वाक्योपक्रमाल-
ङ्घ्यं कथयति—मतुष्याणामिति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— नालपसङ्ख्यासङ्ख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदं, यन्मच्छेषवैकरसात्मयाथा-
त्यज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम् ; अपि तु बहूनां जन्मनां पुण्यजन्मनामन्ते अवसाने वासुदेवशेषवैकरसोऽहं
तदायत्तत्त्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च ; स चासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव
एव मम परमप्राप्यं प्राप्तं चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां यः प्रपद्यते मासु-
पास्ते ; स महात्मा महामनाः सुदुर्लभः दुर्लभतरो लोके ।

४ वे. ता. चं.— पुनरप्युक्तज्ञानवत्त्वस्यानेकजन्मसाम्य-
पुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रेष्ठं दर्शयति— ‘बहूनाम्’
इति कोक्तेन । ‘ये जन्मकोटिभिः सिद्धस्तत्त्वान्मन्तेऽत्र संस्थितिः’
इति भगवच्छब्दां ‘जन्मान्तरसहस्रेषु’ [पां. गी. ४] इत्यादिकां
सृष्टिं चातुस्त्रयान् आह— नास्मेति । ‘बहूनां जन्मनाम्’
इत्यत्र न तावद्बहुजन्मसङ्ख्यावसात्रं विवक्षितम्, तस्यात्रापु-
न्युक्तत्वात् । न च बहुजन्ममात्रस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते; सर्वेषा-
मप्यन्ततो ज्ञानित्वप्रसङ्गात्; अतः पुण्यजन्मनां इति विशेषि-
तम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवममृतविशिष्टप्रप्तौ हेतुरिति दर्शयितुं,
ज्ञानवतोऽनेकजन्मप्रमन्युदासाय च ज्ञानवान् भूत्वेत्युक्तम् ।
‘वासुदेवः सर्वम्’ इति सामानाधिकरण्यस्य बाधाभ्यासतादा-

त्म्यादिविषयत्वायोगाच्छरीरशरीरिभावादिनिर्वाहादपि प्रकर-
विशेषसिद्धस्यार्थस्य ग्राह्यतरत्वात् परमप्राप्यमित्यादिक-
मुक्तम् । लौकिकं धारकादिकमभिप्रेत्याह अन्यदपीत्यादि ।
‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ [ना. ह. १०] ‘माता पिता
भ्राता निवासः शरणं सुहृत्तिर्नारायणः’ इत्यादिकमपीह
भिप्रेतम् । प्रपतेजोपासनाज्ञत्वादाह मामुपास्त इति । ज्ञानि-
नोऽपि स्वरूपमहत्त्वं प्रमाणविरुद्धम्; पङ्क्तिपावनत्वादमाहात्म्यं
सदपि प्रकृतेऽनपेक्षितम्; तस्माज्ज्ञानविशेषाधीनमाहात्म्यमिह
विवक्षितमित्याह महामना इति । फलान्तरपरस्यापि
भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात्तद्वचच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं
दुर्लभतर इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— ‘वासुदेवः सर्वमिति’ अस्यायमेवार्थः ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्’
[७।१७] ‘आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्’ [७।१८] इति प्रक्रमात् । ज्ञान-
वांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात्; ‘भूमिरापः’ इत्यारभ्य ‘अहङ्कार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ [७।४, ५] इति
हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषशेषतैकरसतोक्ता, ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६, ७] इत्यारभ्य ‘ये चैव सात्त्विका
भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत् एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि’ [७।१२] इति प्रकृति-
द्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः
सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम्; अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘वासुदेवः सर्वम्’ इति सामानाधिकर-
ण्यस्य पराभिनतमर्थं प्रतिक्षिपन् त्वोक्तं ब्रह्मयति वासुदेव इति ।
अत्र लुपकनः प्रान्तेर्देविन्यन्तार्थाधिकारिभेदपरः । प्रकरणविरुद्ध-
प्रकरणपुन्युक्तो वाऽर्थः प्रकरणविशेषसिद्धोपयुक्तमार्थे जाग-
रूकेऽनादृणीय इति भावः । ‘ज्ञानवान्’ इत्यत्रापि निर्विशेषा-
द्विज्ञानजीवमात्रज्ञानादिद्व्युदासायाह ज्ञानवांश्चायमिति । उक्त-
लक्षणः वासुदेवशेषतैकरसत्वात्तत्त्वमेवोक्त्यर्थः । उक्तलक्षणत्वे हेतु-
माह—अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वादिति ‘ज्ञानी च मतमेष !’

[७।१६] इति पूर्वोक्तं ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणत्वं ? इत्यत्राह
भूमिराप इत्यारभ्येति । यद्वा पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकमकि-
त्वादिक् विवक्षितम्; ‘भूमिरापः’ इत्यादिना हेतुवन्तराशिः ।
कार्यकारणोभयावस्थस्येति— कार्यत्वकारणत्वरूपोभयाव-
स्थाविशिष्टस्येत्यर्थः । स्वरूपस्थित्यादितादृशीन्यं ‘मयि सर्वं’
[७।७] ‘रसोऽहम्’ [७।८] इत्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षणत्वं
निगमयति— अत इति । स एवेति— ‘वासुदेवशेषतैक-
रसोऽहम्’ इत्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे— ‘बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा
ततो मां प्रतिपद्यते’ इति ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘बहूनां जन्मनां’ इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं
भगवत्प्रतिपत्तौ बहुजन्मव्यवधानमुच्यते इति निरासार्थमाह—

बहूनामिति । प्रतीतमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह— तच्चेति ।
तत्तत्तदेव ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— बहूनामिति । बहूनां जन्मनामन्तेऽवसाने ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति
प्रतिपद्यमानः । स च महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

८ वं. प्र. गि.— किञ्च आतादृशो बहवः सन्ति,
ज्ञानी त्वत्तिदुर्लभ इति ततोऽपि तस्य श्रेष्ठयमित्यभिप्रायेणाह—
बहूनामिति । ‘जन्मनां’ इति बहुवचनेनैव बहुल्ये सिद्धे
‘बहूनां’ इति विशेषणं कपिजलकाधिकरणन्यायसिद्धश्रित्व-
व्युदासः । अनेकवत्सहस्राणां जन्मनां किञ्चिद्विषयुपयो-
पचयेहेतुनामन्ते चरमे जन्मनि तत्सुकृतविपाकरूपे ‘वासुदेवः

सर्वमिति ज्ञानवान्मां प्रपद्यते’ “सर्वं खल्विदं ब्रह्मा” [छां.
उ. ३।१४।१] “ज्ञैवेदं सर्वम्” [च. उ. उ. ७] “आत्मे-
वेदं सर्वम्” [छां. उ. ७।२।५।२] “सकलमहमिदं च वासु-
देवः” इत्यादिषु तिसृतिशतप्रसिद्धसर्वोत्पदद्विगुणभजनरूप-
प्रपत्तिं करोति । अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नब्रह्मिः सुदु-
र्लभः । अतो नातादिसाक्षाणो ज्ञानीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवम्भूतोऽतिदुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । आत्मज्ञानं तु कदाचिदेकजन्मन्यपि सिद्धं भवति, भगवज्ज्ञानं तु न तथेति ततोऽपि प्रपत्तिभक्तिरतिदुर्लभा; सा चेद्भवति स महादुर्लभः । यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि पूर्वसुकृतसम्बन्धेन यत्सन्तुष्टभगवता कृतं स्वज्ञानं तद्वन्न भवति, स दुर्लभः । तादृशोऽपि मां पुरुषोत्तमं परमात्मानं प्रपन्नो विज्ञानवानतिदुर्लभः; यतो ज्ञानमपि तस्य नात्मैकविषयकं, किन्तु भगवत्सर्वविषयकं तदाह—वासुदेवः सर्वमिति । 'कृष्ण एवाखण्डं(एः)सर्वं' इत्यभेदज्ञानवान् । तथैतदुक्तं निबन्धे—'अखण्डाद्वैतमाने तु सर्वं ब्रह्मेव नाम्यथा । ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥ भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः कचित् । वाचारम्भणमात्राद्रेयः केनोपजायते'—इति । अतएव महात्माऽपरिच्छिन्नात्मा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवान् ॥ सुदुर्लभः 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महासुने !' इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे (१) रुद्रोक्तेः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—ये एवोकास्ते कथं मोक्षमतुभवन्ति ? इत्याकाङ्क्षयामाह—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां भर्मादि-त्रययुक्तानामन्ते अन्तिमजन्मनि ज्ञानवान् भवति । ततो मां प्रपद्यते, सुको भवतीत्यर्थः । यस्तु भक्त उक्तः स तु दुर्लभ इति भावः ॥ १९ ॥

इत्याह—वासुदेव इति । सर्वमैहिकं पारलौकिकं च वासुदेवः, स महात्मा महान् मर्त्यमेव अहमेव वा आत्मा तादृशः स दुर्लभोऽप्राप्य इत्यर्थः । यद्वा दुःखेन क्लेशेन भगवानिव लभ्य इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च 'वासुदेवः सर्व' इति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सम्यग्दर्शनेनपरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥

आर्तादिस्वभक्तत्रयोत्कर्षं प्रतिपादयितुमिदेषां सक्रमानां देवतान्तरभजने हेतुः ।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

१ शां. भा.—'आत्मैव सर्वं वासुदेवः' इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तैः पुत्रपशु-स्वर्वादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनो-ऽन्या देवताः । तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः, स्वयाऽऽस्मीयथा ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—किमिति तर्हि सबैषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं तोदयेति ? इत्याशङ्क्य 'न मां' [७।१५] इत्यश्रोत्रं हृदि निधाय ज्ञानादुदये हेतुवन्तरमाह—आत्मैवेति । कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानतः देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्य-

ग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह—कामैरिति । देव-तान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह—तं तमिति । प्रसिद्धो नियमो जपो-पवांसप्रदक्षिणानमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारण-माह—प्रकृत्येति ॥ २० ॥

३ रा. भा.—तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—कामैरिति । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या वासनया गुणमयभावविषयया नियताः नित्यान्विताः तैस्तैः स्ववासनातुरु-पैर्गुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्धयर्थमन्यदेवताः मद्गच-तिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तं तं नियममास्थाय तच्चदेवताविशेषप्राप्तीनायासाधारणं नियममा-स्थाय प्रपद्यन्ते, ता एवाश्रित्यार्चयन्ते, न मत्स्वरूपमभिजानन्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—'कामैस्तैस्तैः' इत्यादेः 'सर्गे यान्ति परत्प' [७।२०] इत्यन्तत्प्य प्रकृतसुज्ञातिमाह—तस्येति । देवतान्तरफलान्तरसहादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । बहुवचना-

सङ्कोचं 'सर्वभूतानि सम्मोहम्' [७।२७] इति वक्ष्यमाणं वातुसन्धानयोः सर्वं एव हीति । स्वयैव वासनया परिमितीकृतत्वात् । अत एवेन्द्रादि-भगवजितया प्रत्यात्मनियतया तदेकनिष्ठफलप्राप्तिकेत्येत्पर्यः ॥

१ वे पुनः स्वेन स्वेनोत्तमादिकामनास्वभावेन विचित्रेण परिच्छिन्नमनसस्त्वे कामनापहृतचेतसस्तत्समुच्चितामेव ममैवान्तरतदु देवता-विशेषमुपायते; अतो मत् एव कामफलमुपायदते । किन्तु तस्यान्तोऽस्ति, जन्मैव वासनया परिमितीकृतत्वात् । अत एवेन्द्रादि-भावनतात्पर्येण यागादि कुर्वन्तस्तथाविधमेव फलमुपादते, मत्प्राप्तिपरास्तु मामेव—इत्यभिनवगुप्तपादाः । —अविगीता ।

वासनायां नियतविषयेच्छात्रनक्तवासोक्तं **गुणमयभावविषय-**
येति । एतेन स्वभावपर्यायः प्रकृतिशब्दोऽत्र 'कामैस्तैस्तैः'
इत्यादिसमन्वित्याहारात् । तत्तद्विच्छादेतुमुत्तरेणैवज्ञानाविषय
इत्यपि निर्वृष्टम् । नियतत्वं नाप्यदृश्यभित्तिः सम्बन्ध इत्य-
भिप्रायेणोक्तं **नित्यान्विता** इति । वीर्याभिधेयमाह **स्ववास-**
नानुरूपैरिति । 'लभते च ततः कामात्' [७।१२] इत्य-
नन्तराभिधीयमानैकाभ्यां कामशब्दोऽत्र कर्मणि न्युत्पन्नः । 'हृत-
ज्ञानाः' इत्यत्र ज्ञानशब्देन पूर्वप्रसक्तमेव ज्ञानं विवक्षितमिति
प्रदर्शयितुं हृतमत्स्वरूपविषयज्ञाना इत्युक्तम् । तदेव चान्य-
देवताभजनकारणम् । फलकारणयोः स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि सा-
दृश्यसाधनभावोऽर्थसिद्ध इति दर्शयितुं **तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमि-**
त्यादिदेवताः । तैस्तैस्तत्तद्देवताभिर्नातुं शक्यैरित्यर्थः । इन्द्रादिदेवता-
नामपि भगवत्पर्यन्तासु सन्त्याने तत्तद्विशेषणविशिष्टस्य भगवत्

एव तत्तद्देवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधावसुस्थानराहित्यनि-
बन्धनमिति ज्ञापनायोक्तं **मद्यतिरिक्ताः** केवलैन्द्रादिदेवता
इति । एतेन 'कामैस्तैस्तैः' इत्यादिकभित्तरभक्तत्रयविषयमिति
परोक्तं निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निगुणैर्मगवानेव प्रपदनीयः,
अत एव हि सङ्गृहीतं 'ऐकान्त्यं भगवत्त्वेणां समानमधिकारि-
णम्' [गी. ४. २८] इति । अन्यथा 'तुषितो जाह्नवीतीरं कृपं
खनति दुर्मतिः' इति भावः । तं तं नियममिति— निय-
मोऽत्र सङ्कल्पविशेषादिः । 'अद्वयाऽर्चितुमिच्छति' [७।११]
इति वक्ष्यमाणवशादत्रापि प्रपत्तेरर्चनाविहितत्वं दर्शयति— ता एवा-
भित्त्यार्चयन्त इति । विश्वासार्थफलप्रदत्ववरणपूर्वकं तत्तत्क-
र्मभिः प्रीणयन्तीत्यर्थः । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्याद्वधारणसिद्धिः ।
'तदेकोपायता यात्रा' इति हि तत्तत्क्षणम् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृत्या स्वभावेन । 'स्वभावः प्रकृतिवैध्व संस्कारो वासनेति च' इत्यभि-
धानात् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु मूलप्रकृतेः सर्वत्रैकत्वात्कथं स्वयेति प्रातिस्विकत्वमुच्यते ? इत्यत आह— प्रकृत्येति । स्वभाव
एतेत्येवशब्दसम्बन्धः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— कामैर्बहुविधैरपहृतज्ञानाः प्रपद्यन्त आश्रयन्तेऽन्यदेवता मद्यतिरिक्ताः । तं तं
नियमं व्रतमास्थायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता वशीकृताः स्वयाऽऽस्मीयया ॥ २० ॥

८ व. ब्र. गि.— तदेवं 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एक-
भक्तिर्विशिष्यते' [७।१७] इत्यनेन प्रतिज्ञातमातादिभक्तत्रया-
पेक्षया ज्ञानिभक्तस्योत्कर्षं व्याख्याय सन्मति 'उदाराः सर्वे
एवेते' [७।१८] इत्यनेन प्रतिज्ञातं देवतान्तरभक्तापेक्षया
आतादिस्वभक्तत्रयस्योत्कर्षं प्रतिपादयितुं प्रथमं तावत्तेषां स्व-
भजनत्वयोगेन देवतान्तरभजने हेतुमाह— कामैरिति । स्वया
स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः,

अत एव तैस्तैर्नियमैर्मोहनस्तम्भनाकर्षणवर्द्धाकरणभारणोषा-
दनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धमशक्त्यत्वेनाभिमतैः कामैरभि-
काषेहेतुज्ञाना अपहृतविवेकाः । भगवद्विच्छाताः कृत्य इति
यावत् । अन्यदेवताः भूतमेतयक्षादिद्वन्द्वदेवताः प्रपद्यन्ते । किं
कृत्वा ? तं तं नियमं जपोपवासादिवरुणं तत्तद्देवताराधने
प्रसिद्धं अतविशेषमास्थायाश्रित्य ॥ २० ॥

९ ब० त० दी०— तदेवमलौकिकमहिमानं मां यथाकथञ्चिदपि ये प्रपद्यन्ते ते सिद्धिं प्राप्यन्ते तरन्ति
अनादृतवस्तुमहिम्नस्तथात्वादित्युक्तम् । ये तु मां न प्रपद्यन्ते ते आसुरमार्गीया अन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । प्राकृतका-
मार्थं ते मायामोहिताः संसरन्तीत्याह— कामैरिति साधैर्लिभिः । स्वया प्रकृत्या राजसतामसस्वभावेन नियता
बद्धा मदीयया (स्वनिष्ठया मायया) वा बद्धाः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— कथं दुर्लभं ? इत्यत आह—
कामैरिति । तैस्तैः कामैः पूर्वोक्तैः 'आतैः' [७।१६]
इत्यादिभिरुपैर्हृतज्ञानाः सन्तोऽन्यदेवताः क्षुद्राः शिवाद्यो
भक्तमेतदयम् स्वया प्रकृत्या कृत्वा तं तं नियमं देवता-
राधने उपवासादिलक्षणमास्थाय प्रपद्यन्ते । अत्रायमर्थः—
कामनार्थं मत्सेवार्थं प्रवृत्ताः, न तु मोक्षार्थं अर्क्यर्थं

वा; अहं तु मोक्षभक्त्यनुरूपं कामितफलं न ददामि,
तत्फलमननुभूय तैः कामैः हृतं मत्स्वरूपज्ञानं येषां तादृशः
सन्तः स्वया प्रकृत्या नियताः प्रकृत्येवात्माकीर्णं तत्फलदा
अन्यदेवता भजन्ति । अतएव 'यो यदंशः क्षतं तं भजेत्'
इत्युक्तम् ॥ २० ॥

११ नी० मा० दी०— अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपञ्चादिविषयैर्हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते
अन्यदेवताः 'अहमेतस्या वाराधनेनेदं फलमवाप्तवानि' इति भेदबुद्धया प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् । तं तं नियमं
चतुर्विधोपवासादिकामास्थाय स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविषया दैव्या आसुर्या वा नियताः निगृहीताः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

‘तस्य तस्याचलां भक्तिं’ इति वै. ब्र. गि. सम्मतः पाठः ।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— तेषां च कामिनाम्— यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि, यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति— स तयेति । स तया मद्धिहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्वाः राधनमाराधनमीहते चेष्टते । लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परपेक्षरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान् निमित्तास्तान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तान्मयैव लभत इत्यर्थः । ‘हितान्’ इति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं, न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवताप्रसादात् कामिनामपि सर्वेष्वेव सर्वात्मके वाङ्मये कमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— तेषां चेति । स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेष-माराधनोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह— यो यो यां यामिति ॥ २१ ॥ इहते निर्वर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेव-ताप्रसादात्फलप्राप्तौ भिन्नीक्षेण ! इत्याराङ्ग्य तस्य सर्वज्ञस्य

कर्मफलविभागमिच्छस्य तत्तदेवताविद्यातृत्वात्तत्त्वैव फलदातृत्व-मित्याह— सर्वज्ञेनेति । ‘एको बहूनां यो विदधाति कामान्’ [कठो. ५।१३] इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य ‘हि तान्’ इति पदद्वयं व्या-चष्टे— यस्मादिति । ‘हितान्’ इत्येकं पदमिति पक्षं प्रस्था-ह— हितानिति । मुख्यत्वसम्भवे किमित्योपचारिकत्वं सि-त्याशङ्क्याह— न हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ता अपि देवता मदीयास्तनवः ‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरम्’ [बृ. उ. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव इत्यजानन्नापि यो यो यां यां मदीयामादित्यादिकां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति; तस्य तस्या-जानतोऽपि ‘मत्तनुविषयैषा श्रद्धा’ इत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

४ छे. ता. चं.— एवं देवतान्तरफलान्तरसत्त्वा अपि तत्तदा-राधनतत्फलयोः सैथिल्ये सति ‘अलम्भे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यङ्मु-कामिता’ [म. भा.] इति न्यायेन अनर्थहेतुषु निषिद्धेषूपेक्षे-निमज्जेवुरिति भयान्तरमकाशिकाणोऽहमेव तत्तदारान्वहेतुश्रद्धावि-घ्नशान्तिं तत्फलं च प्रयच्छामीति श्लोक्द्वयेनाह— यो ह्य इति । एक एवेश्वरो रामकृष्णायवतास्वदादित्यादिविग्रहमाहूः न तु चेतना-न्तरमस्तीति कुट्टिमतनिराशयाह— ता अपीति । अयमभि-प्रायः— पूर्वं लोके ‘प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः’ [अ० २०] इति श्रुतिं तां न तावदीश्वराधारणविग्रहविशेषविषयस्तद्विशिष्टेश्वरविषयो वा भवितुमर्हति, तन्नामदेवतात्वव्यपदेशायोगाद्रामकृष्णादिवदेव । तत्तच्च चेतनान्तरविषयत्वमवश्यमानुपपन्नमीयम् । ‘देवान्देवयजो-यान्ति यद्वक्षा यान्ति मामपि’ [अ० ३३] इति च पृथग्वक्ष्यते ।

अतोऽत्र तनुशब्दः पूर्वोत्तरपरामर्शवशाच्चेतनविशेषविषयः, इति सर्वासां चेतनविशेषरूपदेवतानामीश्वरशरीरत्वप्रदर्शनाय श्रुति-मुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजनं विवक्षितम् । तथा सति प्रतर्देनविद्यादिष्विव परमात्मोपासनत्वं प्रसज्जात् । ‘न तु मासमिजानन्ति तत्त्वेन’ [१।२४] इति वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यभि-प्रायेणाह— मदीयास्तनव इति । अजानन्नापीति । तर्हि तनु-त्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, ‘यां यां देवता’ इत्येव हि वक्तव्यमित्यत्राह— तस्य तस्येति । यथा नरपतेरात्मस्वरूप-मजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिकं कर्तुंरन्ततो राजात्मनैव फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातायाः श्रद्धया अचलत्वं नाम प्रतिबन्धकारहित्येनाफलभाय निरन्तर-सन्तन्यमानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं निर्विघ्नामिति ॥ २१ ॥

१ अत्र ‘यो यो यां यां भक्तः’ इत्येतावतैवोक्तार्थसिद्धौ तनुपर्यन्तनिर्देशात् प्रकृताया भक्तेस्तन्मात्रमविषयत्वे तादर्थ्येमुनीयते, तेन परा भक्तिः प्रादुर्भावात्मविषयाऽपि भवतीति सिद्धान्तितं भक्तिमीमांसयां ‘तद्वक्ष्यशेषात् प्रादुर्भावविषया’ (शां. भ. सु. २।१।२०) इति सूत्रेण ।

—विगीता ।

३ रा. भा.—स तथा निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते । ततो मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनाच्चा नेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितोच्छभते । यद्यप्याराधनकाळे
आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवाः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति, तथापि तस्य
वस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स तथा’ इति कोकेऽपि पूर्ववद्दीप्ता
भाष्या । ‘तया’ इत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपराशक्तिवशापनाय
निर्विघ्नयेत्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्व-
निर्देशोऽपि ‘तस्य’ इति पुंलिङ्गेन प्रतिनिर्देशो दुहित्वस्यतत्पदे-
वपरः । ‘देवान्देवयजो यान्ति’ [७.२३] इति ह्यनन्तरमुच्यत
इत्यभिप्रायेण तस्येन्द्रादेस्त्युक्तम् । यद्यपि ‘तस्याः’ इति पद-
च्छेदः शक्यः, तथापि ‘राधनं’ इत्यस्योपसर्गरहितस्य आराधने
प्रसिद्धमभावात्तदनादरः । यद्वा, फलितोक्तिरियं; ‘राधनं’ इत्येव
पदच्छेदः । तत इति व्याख्येयनिर्देशः । तथाख्यानं मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्रायः—‘ततः’
इत्यस्येन्द्रादिपरत्वं मन्दम्, ‘मयैव विहितान्’ इति स्वस्यैव
फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवालापयितुम् । अतः

‘तस्याराधनमीहते’ इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति ।
‘हि तान्’ इत्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र च तच्छब्दनिर्देशात् ‘कामान्’
इत्यत्रापि ‘तान्’ इति विशेषणमुचितम् ; भगवतः समस्ताभिल-
षितवायित्वस्यचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रकरणविरुद्धम् ।
‘अन्तवतु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्’ [७.१३] इति तन्नि-
न्दाप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं तानेव हि स्वाभिलषिता-
निति । त्वद्विषयज्ञानहीनस्य त्वया फलदानं कर्तव्यं इत्यत्र ‘मयैव’
इत्यवधारणाभिप्रेतमाह यद्यपीति । एतद्व्यत्यस्मरितं—
यद्यपीत्यवधारणार्थमाह—मदाराधनत्वादिति ‘अहं हि सर्व-
यज्ञानां’ [९.१२.४] इत्येतदन भाष्यम् । ‘इष्टांस्तु बहुधा जातं
जायमानं, विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः’ [न. ना. १।६]
इति च ध्रुतिः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुम् । उक्तं च नारदीये ‘अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां
मत्तकानामनन्तता’ इति । ‘मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः’ [म. भा. १.२।३.१४.३] इत्यादेः
परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु । ‘अवतारे महाविष्णोर्महत्तः कुत्र च मुच्यते’ इत्यादेशश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. टी.—रामकृष्णादिरूपां भगवत्तनुमिति प्रती-
तिरिरासायाह—यां यामिति । कुत एतत् ? ‘अन्तवतु फलं
तेषां’ [७.१३] इति तद्भक्तानामन्तवत्फलवचनात् । तस्य च
ब्रह्मादिग्रहेण सम्भवाद्भगवद्ग्रहेण चान्सम्भवादिति भाविनाह—उक्तं
चेति । फलस्येति शेषः । गम्यत इति गतिः, इत्यादेः प्रश्रवस्य

परिहाररूपवाक्यसन्दर्भाच्च । बहुत्वादनुदाहरणमिति भावः । अन-
न्तफलत्वं मूलरूपभक्तानामस्तु, अवतारस्तुभक्तानामन्तवत्फल-
ज्ञाकारि को विरोधः ? इत्यत आह—अवतार इति । कुत्र
चावतारे ॥ २१ ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—यो यो भक्तः यां यां तनुं देवताविग्रहं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां
निश्चलां श्रद्धां तामेव तद्विषयां विदधामि करोम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा विहितया श्रद्धया युक्तस्ते-
वताविशेषस्याऽऽराधनमीहते करोति । लभते च तत आराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितानिह्नातान्
मयैव दत्ताननुकूलान् ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तर्हि तत्तदेवताप्रसादात्तेषां त्वय्येव
भक्तिर्न किं भविष्यति ? नेत्याह—यो य इति । यो यः
कामी यां यां तनुं देवतासृष्टिम् । अत्रान तनुमेवमात्रं, न तनु-
मद्भेदः, तदुज्ज्वल एवाभ्युदेवताव्यवहार इति सूचितम् ।
श्रद्धया जन्मान्तरवासनाप्रजातविश्वासेन युक्तः सन् अर्चितु-
मर्चयितुमिच्छति । चौरादिकस्यार्चतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदम् ।
तस्य तस्य कामिनस्तामेव तनुं प्रति पूर्ववासनाप्राप्तां भक्तिं
अचलां स्थिरां विदधामि अहमन्तर्मायी न तु मद्भक्तिमित्यर्थः ।
तामेव भक्तिमिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्यादिति प्रति-

शब्दाध्याहारेण व्याख्यातम् । यद्वा यामर्चितुमिच्छति, तां
तद्विषयां भक्तिमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः किम् ? तत्राह—स तयेति । स कामी तयां
श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवतासृष्टेः राधनं पूजनमीहते कर्तुं
मिच्छति । अतुपसर्गाद्यापि राधतेः पूजार्थकत्वात् ‘राधनं’
इति प्रयोगो युक्तः । ततः तस्या देवतासृष्टेः सकाशात् कामा-
निष्टार्थाश्च लभते । न चैवं यम सर्वकर्मफलप्रद्वहानिः । हि
यस्यान् मयैव विहितान् तान्कामान् लभते, ‘फलमत उप-
पत्तेः’ [प्र. सू. ३।१।३८] इति न्यायादिति भावः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—ता अपि देवता मदीयाः शरीरभूताः “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं” [बृ.च. ३.७।९] इत्यादिश्रुतिभिस्तथाप्रतिपादनात् । तदज्ञानमेव यो यो यां यां इति तस्याज्ञानतोऽपि मच्छरीरभूतविषयकैषा श्रद्धेतद्गमोकोऽनुसन्धाय तां श्रद्धामेवाचलां विद्वामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तथेति । ततो मदङ्गभूतादुपाख्यदेवात् लभते कामान् मयैवाङ्गिना विहितान्निमित्तान् प्राप्नोति । यद्यप्याराधन-
कालेऽपि मामेवमवयवितमविज्ञानस्तामेव भजत स भक्ततथापि वस्तुतो मद्गाराधनत्वात् मज्जितमेव फलं तल्लभते । यथा शरीरं पुरुषदत्तं वस्तुत आत्मदत्तमित्यात्मभजनस्यैव मुख्यत्वं युक्तं ; शास्त्रिमूलसेचनवदिति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त. — अतोऽहमपि तान् स्वरूपसदानायो-
न्यांस्तदेवतामजने दृढान् करोमीत्याह—यां य इति । यां यां
अको यां यां तदं यां यां देवतामूर्तिं श्रद्धया स्वकामसिद्ध्यर्थे
शुद्धान्तःकरणेन अचित्तुमिच्छति, तस्य भक्त्य तामेव अद्वा-
मचलां शास्त्रज्ञानादिना वा चालयितुमयोग्यामहमेव निदधामि
करोमि, पोषयामि चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ततः स मत्कृतश्रद्धया

तस्याऽऽराधनं करोतीत्याह—स तथेति । स तया मत्कृतया
श्रद्धया युक्तस्तस्या मूर्तेराराधनमीदृते करोति । ततः श्रद्धातः
स्वशुद्धान्तःकरणतस्तान् कामान् स्वमनोवत्तत्त्वान् मयैव
विहितान् निमित्तान्—अन्यथा मदाज्ञां विना देवादीनां
न सामर्थ्यम्—अतो मयैव निश्चयेन विहितोऽल्लभते प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० मा० दी०—किञ्च यो यो भक्तः सान्निविको राजसस्तामसो वा यां यां तन् तादृशीमेव देवदिरूपां
यश्चरश्चोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवाचित्तुमिच्छति, तस्य तस्य भक्त्य तामेव श्रद्धां सान्निविकीं
राजसीं तामसीं वाऽहं सर्वेष्वरोऽवच्छां विद्वामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं
ससाधनं वशीकरणमीदृते इच्छति । ततश्च कामान्निषयान् लभते मयैव विहितानाज्ञापितान् हितान् ईप्सितान् ।
एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावसवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥

अन्यदेवताभक्तानां मौल्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् ।

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेजतः—अन्तवद्विनाशि
तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते
देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलाय, अहो
खलु कथं वतैत इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्रेष्ठापूर्वकारिणि कामान् हितत्वा-
भावे हेतुमाह—यस्मादिति । किञ्च ये कामिनस्ते न विवे-
किनस्तथाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वाशङ्का ? इत्याह—
अविवेकिन इति । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्या-
ऽऽह—अन्त इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतश्चाव्यर्थः । तुषा-
वदोऽवधारणार्थः कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं

अन्तनां ? इत्याशङ्क्य प्रज्ञायामादित्याह—अल्पेति । किं तर्हि
साधनमनन्तफलाय ? इत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता
इति । अक्षरार्थपुस्तका श्लोकस्य तात्पर्याधमाह—एवमिति ।
देवताप्राप्तौ चेति शेषः । ‘मामेव’ [ज. १४] इत्यादौ देवताविशेषं
प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलायैति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्यं कारणमवि-
वेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह—अहोखल्विति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— तेषामल्पमेधसां अल्पबुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनो तदाराधनफलमल्पं अन्तवच्च
भवति । कुतः ? देवान् देवयजो यान्ति यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रादयो हि
परिच्छिन्नभागाः परिमितकालवर्तिनश्च ; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैः सह प्रचयवन्ते । मद्भक्ता अपि
तेषामेव कर्मणां मद्गाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणैकप्रयोजनाः मामेव
प्राप्नुवन्ति, न च पुनर्निवर्तन्ते ; ‘मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते’ [८।१६] इति हि
वक्ष्यते ॥ २३ ॥

७ छ. ता. सं.—यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिर्हति तत्र को विशेषो भवदुपासकैर्मन्यः ? इत्युक्तं तस्मै—‘अन्तवत्तु’ इत्यादि । पूर्वाभि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदभ्रमनिरासाय तेषामल्पमेधस्यामिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् । तेषामिति फलात्पत्त्यहेतुपरामर्श इत्याह इन्द्रादिमात्र-याजिनमिति । तत्र हेतुः स्वयुद्धित्वम् । अल्पेभ्यन्द्रादिषु तदधीनफलेषु च मेधा बुद्धिर्धैर्या तेऽल्पमेधसः । अल्पमेधोचरत्वादल्पा मेधा येषामिति वा । अल्पमेध-स्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्वं सिद्धमिति कृत्वा अल्पमन्त-वच्च भवतीत्युक्तम् । ‘देवान् देवयवः’ इत्यत्र देवशब्दो गोबीजवर्दन्त्यायामच्छब्दो कभगवद्यतिरिक्तदेवपरः । अथवा, मनुष्यद्विषयद्वितकर्मवश्यदेवनातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण इन्द्रादीन् देवान्स्तद्याजिन इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्रातिः फलस्याल्पास्थिररहेतुः ? इत्यत्राह—इन्द्रादयोऽपि हीति । अस्तु तेषामल्पमोक्तमस्थिरत्वं च; ततः किं तदुपासकस्य भगवत्प्रसादाधीनफलमभ्येत्यत्राह तत इति । केवलैन्द्रा-दियाजिनां तत्त्वदभिलषितं तत्सायुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रय-च्छति; सायुज्यं च समानभोगत्वमेव; तत इन्द्रादिभोगस्य परि-

मितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगो-ऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । ‘माम्’ इति निर्दिष्टभगव-त्स्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात्तत्तात्पर्यमयमागतस्यापि निर-तिशयभोगत्वं सिद्धम् । सूर्यं च ‘भोगमात्रसाम्यल्लेखाच्च’ [ब्र. सू. ४।४।२१] इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि नित्यत्वं दर्शयति न च पुनर्निवर्तन्त इति । अत्राभिमेवं वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति मामुपेत्येति । अत्रापि सूत्रम्—‘अनावृत्तिः शब्दादानावृत्तिः शब्दात्’ [ब्र. सू. ४।४।२२] इति । ‘मद्भक्ता याति मामपि’ इत्यत्र भगवति फलान्तरार्थिनामपि भोक्षे विश्रमो नारायणार्थैरुक्तः—‘तथा देवतान्तरभक्तानां अपे-क्षितार्थलाभ एव फलम्; भगवद्भक्तानां तु न तावन्मात्रं फलम्; किन्तु स्वभावप्राप्तादनभिसं हितादपि प्राप्तपरिक्षयात् सत्त्वाधि-क्योन्मीलनेन शुद्धेषु धर्मेषु श्रद्धोत्पत्त्या शनैश्शनैर्ज्ञानवैराग्यादि-लाभद्वारेण पूर्वोक्तमकविशेषलाभाच्चिरतराणि कालेन भगव-त्प्राप्तिर्भविष्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः’—इति । इदं च शाण्डिल्यसंहितायामपि भगवतावपचारसङ्ग्रहे प्रोक्तं—‘भग-वन्तं समुद्दिश्य तदेकक्षणं नराः । कदाचिन्न च हीयन्ते काम्य-कर्मरता अपि’ ॥ इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—अन्तवत्तु अतो विनाशो विद्यते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतान्तरपूजका-नामल्पमेधसामप्यबुद्धिनाम् । देवानभिपतान्देवान्यजन्तीति देवयजो यान्ति गच्छन्ति । मयि भक्ता मद्भक्ता याति मामपि तस्मादनन्तपूजाफलम् ॥ २३ ॥

८ छं. ब्र. गि—तर्हि स्वत एव सर्वेषामपि फलप्राप्य-विशेषे स्वद्भक्तानामातोदीनान्यदेवताभक्तेभ्यः कथमतिशयः ? तत्राह—अन्तवर्ति । ति । तेषां न अन्यदेवताभक्तानां मह-त्तमपि तत्फलं अन्तवद्विनाशवद्भवति । तत्र हेतुः—अल्प-मेधसां अल्पेषु परिच्छिन्नेषु क्षुद्रदेवानेषु मेधा बुद्धिर्धैर्या ते तयोक्ताः । एतदेव दर्शयति—देवान्देवयज इति । देवान्य-जन्ति अनन्तति देवय ॥ ते देवानन्तवत एव यान्ति । इन्द्रा-दयो हि परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च । अतस्तान् प्राप्ता अपि तैः सदैव च्यवन्ते । मद्भक्तास्वातां दयो मामनन्तं प्राप्नुवन्ति; माक्षुपेयं तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते’

[८।२६] इति हि वक्ष्यति । ‘मामपि’ इत्यपिशब्दः काम-सम्बन्धार्थः । तथा चायं भावः—यथा हि धर्मशान्तये गङ्गामवगाहमानः स्वामीस्तितां तापशान्तिमनभौषितं पावनत्वमपि लभते । तत्कस्य हेतोः ? अवगाह्यगङ्गाजल-स्वाभावात् ; तथा आर्तिपरिहारादिकामनया मां भजन्तः स्वामीष्टान्कामान् मद्भक्तनमोहात्म्यपरयुक्तमपुनराहृतलक्षणं मत्प्राप्तिरूपं मोक्षमपि प्राप्नुवन्ति । अतो मद्भक्तानामन्यदेव-ताभक्तानां च महदन्तरम् । तस्मात्सायुक्तम् ‘उदाराः सर्वे एवैते [७।१८] इति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०—अतो भावमेदात्कलभेद इत्याह—अन्तवदिति । तुशब्दो भेदं सूचयति । यतोऽल्पमेधसां इन्द्रादिमात्राङ्गयाजिनां शाखाफलपत्रान्यतमेव फलानामिव तेषां फलमल्पमन्तवद्विनाशो च भवति; वदति च ‘देवान्देवयजो यान्ति’ इत्याहो तच्च हेतुमायुज्यं चाप्याप्तव्यभेदेति । यागे तु श्रौते देवानां भगवद्भूतवैजानपूर्वकं माराधनमिति न विरोधः । भक्तौ तु केवलं तदङ्गिन एवाराधने सर्वाराधनं भवतीति भावेन मूलरूपत्वादिति ज्ञेयम् । किंवहुना ? यो यं भजते श्रद्धया तं तमेवैतैत्यभिप्रायेण मद्भक्ता यान्ति मामपीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि त्वनिर्मितफलप्राप्ता चोत्तमत्वमेव तत्फलस्य कथं न ! इत्यत आह—अन्तवत्स्विति । तु पुनः भलिर्मितमपि फलं तेषामल्पमतिमात्रं भक्तिं विहाय कामपर-

स्वात् अन्तवत् विनाशयुक्तं भवतीत्यर्थः । तच्छब्देन तद्भूद्वय-हसारेण मया तत्फलं विधीयत इति व्यज्यते । ननु देवा अपि त्वद्शास्त्रद्वारेण कथं नोत्तमफलम् ? इत्यत आह—देवा-

निति । देवयजः पूर्वोक्तप्रकरणेन स्वकामितफलप्राप्त्यर्थं देवभजनकर्तारः । अथवा देवत्वेन तद्भजनकर्तारः, न तु सदैवात्वेन स्फुरितसन्मानाः, अतो देवान् यान्ति मत्सालुज्यकामाभावे प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यदेवेषु देवत्वेन भजवकर्तारस्तत्सालुज्यमेव प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदपि न प्राप्नुवन्त्यतः कामनयाऽपि मद्भजनधुत्तममि-
त्याह—मद्भक्ता इति । मद्भक्ताः मद्भजनकर्तारो मामपि

यान्ति । कामनयाऽपि प्रवृत्ताः पूर्वोक्तप्रकरणे । मामपि प्राप्नुवन्ति । अतएव 'उदाराः सर्वे एते' [७।१८] इति पूर्वोक्तम् । अतोऽपि तेषां मोक्षः अक्षरसाधुज्यमपि प्राप्नुवन्ति । अतएव हरिवंशे 'अपराधं द्विषिणं दारा दारा हर्म्यं हया गजाः । सुखाणि स्वर्गमोक्षौ च न हरे हरिभक्तिः' ॥ इति । इदमेवापि-
शब्देन व्यज्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० टी०—अल्पमेवतां “अथ यत्रान्यत्तदयत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुतेऽन्यद्विज्ञानाति तदल्पम्” [छां. ब. ७।२।१] इति श्रुतेः । द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते, बाह्यार्थमिच्छाविणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमन्तवत् । सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुल्योऽपि देवेन भक्तेभ्यो विभेदार्थः । यतो देवयजो देवान्यजन्ते इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव यान्ति, भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामेवानन्तं यान्ति, अतस्तेऽनन्तफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—किञ्चिन्मत्तं मामेव न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्राप्तिद्विमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽपि विवेकिनः परं भावं परमात्म-
स्वरूपमजानन्तोऽपि विवेकिनो ममाव्ययं व्ययराहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—अभवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तस्मिन्प्रकारेण प्रपद्यन्तं किञ्चित् निमित्तं निवेद्यन्ति—
किञ्चिन्मत्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरग्रहणात्पूर्वमिति शेषः । इदानीं लीलाविग्रहपरिमहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि

कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं ? नेत्याह—नित्येति । कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते ? तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विशेषेण—
परमिति । “परमनुत्तमम्” इति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपा-
धिकभावाद्यम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिष्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्ती-
त्याह—सर्वैः कर्मभिराराधयोऽहं सर्वेश्वरो बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमाकाश्यादाश्रितत्वा-
त्सत्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहृष्वभाव एव वसुदेवसुनुरवतीर्ण इति मयैवं परं भावमव्ययमनुत्तम-
मजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानं इतः पूर्वमनधिष्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्ति-
मापन्नं प्राप्तं मामबुद्धयो मन्यन्ते; अतो मां नाश्रयन्ते; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.—ननु फलान्तरदेवतान्तरवासनया हि त्वद्वि-
षयज्ञानप्रतिबन्ध उक्तः; त्वत्साक्षात्कारमात्रे हि तदुपपत्तिः; त्वयि कारण्यादियुगप्रेरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वायावतारवशा-
द्भक्तजनयनगोचरे कथं स्वत्परित्याग इत्यत्रोत्तरम्—“अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्” इत्यभिप्रायेणाह—इतरे स्त्विति । इतरे चतु-
र्विधच्छ्रुतिन्योऽन्ये । “परं भावम्” इत्यनेनाभिप्रेतं निरतिशय-
पर्वत्सौलभ्यरूपं स्वभावं दर्शयति सत्त्वं कर्मभिरित्यादिना

अवतीर्ण इत्यन्तेन । अजहृत्स्वभाव इत्यव्ययशब्दाभि-
प्रेतोक्तिः । अस्मादुत्तमं वास्तवित्यनुत्तमम्, अनवधिकारिणमित्यर्थः । अत्र ‘अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्’ इत्येतत्सामर्थ्यादवतार-
विषयत्वम्; तत्रापि ‘माम्’ इत्यस्यौचित्यादवतारविशेषविषय-
त्वं च सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं वसुदेवसुनुरवतीर्ण इति, प्रा-
कृतराजसूनुसमानमिति च । इदं सर्वावतारोपलक्षणतया
विशेषोदाहरणमार्तं वा । “अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्” इत्यनयो-

१ ननु सर्वगतं भगवत्त्वे किमिति देवतान्तरोपासकानां मितं फलम् ? उच्यते—अव्यक्तमिति । ते खल्वप्यनुद्विष्टान्मत्स्वरूप-
पारमार्थिकमविद्यामानव्यक्तिकं न प्रत्यभिज्ञानते, अपि तु निजकामनासमुत्तिकाकारस्त्रिविधज्ञानस्वभावां व्यक्तमेवापन्नं विदन्ति,
नामयथा । अत एव न नाम्नाकारे वा कश्चिद्भेदः, किन्तु सिद्धान्तोऽयमत्र—यः कामनापरिहारेण यत्किञ्चिदेवतारूपमालम्बते, तस्य
तच्छुभमुक्तभावे पर्यवस्यति; विपर्ययात् विपर्ययः—इत्यभिनवगुप्तादाः ।

—अविगीता ।

रथान्तरभ्रमव्युदासायाह प्राकृतेत्यादि । मन्दमतिबोद्धव्यतया निन्द्यमानोऽर्थाऽत्रायमेव भावितुमर्हतीति भावः । इतः पूर्वमनभि-
व्यक्तव्यमिदानीमवताराद्व्यक्तव्यमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत्कथमत्र
प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्येति ।
वत्सर्गावपादादिन्याससङ्कोच इति भावः । 'अबुद्ध्यः' इत्यनेन

परमात्मतद्वतारादिविषयप्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापक-
लिङ्गदर्शनेऽपि तद्वद्भक्तिवैकल्यं च विवक्षितम् । फलितमाह—
अत इत्यादि । आश्रयणमत्र प्रवृत्तिपूर्वकभजनं, तदभावाच्च त-
ज्ज्ञतया वर्णश्रमादिधर्मान् स्तुतिमनस्कारादींश्च न कुर्वत इत्या-
ह—न कर्ममिरिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—को विशेषतवान्येभ्यः ? इत्यत आह—अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जि-
तम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह—व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्—“सदसतः
परम्” “न तस्य कार्यम्” “अपाणिपादः” [श्वे.उ. ३।१९] “आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौण-
दैहिकम्” इत्यादौ । भावं याथार्थ्यम् । तथाऽज्ज्ञात्—याथातथ्यमज्ञानन्तः परं तस्य विमोहिताः
इत्यादि ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. द्रो.—‘अव्यक्तं’ इति श्लोकस्य प्रकृतेन सा-
क्षास्तज्ज्ञतयाभावात् तं सङ्गमयितुमाह—क इति । अन्येभ्यो
ब्रह्मादिभ्यः । येन तात् प्रत्यानानामन्तवत्फलत्वेऽपि त्वां प्राप्ताना-
मन्तफलतेति राज्ञोशेषः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहारः ? इत्यत
आह—कार्येति । अनेन यथायुतं पदं पठित्वा व्याख्यातम् ।
वस्तुतः ‘अव्यक्तं मां’ इत्यनुवादादव्यक्तोऽहमिति यस्तिद्धं तस्येदं
व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतिमाह—तद्व-
निति । कार्यदेहादिमान् इवेति यद्वर्किः, वस्तुतस्तत्त्वेति । अतो

न तद्वर्जित इति शेषः । प्रकृतोपायोगितया व्याकथ्ये—कार्येति ।
भगवतः कार्यदेहादिवर्जितत्वं तद्वत्ताप्रतीतिश्चाज्ञानमलेत्येतत्कृतः
येन वाक्यद्वयमुक्तार्थं स्यात् । इत्यतोऽर्थद्वये क्रमेण प्रमाणान्या-
ह—तच्चिति । कार्यकारणान्ता । इदमपरं रूपं, परं तु रूपमज्ञा-
नन्त इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—भावमिति । याथार्थ्यं
प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपम् । अत एव परम् । कुतोऽयमर्थः ?
समाख्यानादित्याह—तथेति । यथययमर्थः ‘त्रिमिः’ [७।
१३] इत्यत्रोक्तस्यापि प्रसङ्गात् पुनरुक्त इत्यशेषः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चिपि भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्ति ? इत्यर्जुनवचनमाशङ्क्याह—
अव्यक्तमिति । अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिभावमिमं संसारिपुरुषवद्भक्तिमापन्नं प्राप्तं मन्यन्ते जानन्ति
मामबुद्ध्योऽविश्वेकिनो लौकिका जनाः । मम परं प्रकृष्टं परमात्मभावमज्ञानन्तोऽचिन्तयन्तोऽव्यय-
मविनाशिनमनुत्तमं निरुच्यम् । अतो तं मां विहाय देवतान्तरं पूजयन्ति ॥ २४ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं च समाने प्रयासे महति च फल-
विशेषे सति मामनाहव्य देवान्तरं भजन्ति ; अहो जगन्मौ-
ढ्यमिति सावुकोशमवशोचन्निव भगवानाह—अव्यक्तमिति ।
इतः पूर्वमनभिब्यक्तमिदानीं कर्मवशाद्बुद्धिः यद्वह् इत्यभिविशेषं
प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मां इतरजीवसाधारणं जना मन्यन्ते । तत्र
हेतुः—अबुद्ध्यः विश्वकल्याणः । इदमेव विष्टपोति—परं

भावमिति । परं जगत्कारणभूतमनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमं अव्ययं
नित्यं मम भावं स्वरूपमजानानाः सन्तः जीवाहस्यकारिर्वा-
दर्शनाजीवमेव कश्चिन्मन्यन्ते । अतो मामाश्वरं विहाय
देवतान्तराण्येव भजन्ते । ततश्चास्तवफलं यान्तीत्यर्थः ।
तदेतद्वक्ष्यति—‘अवज्ञानमिं मां बुद्धा मातुर्षी तनुसा-
श्रितम्’ [९।१९] इति ॥ २४ ॥

९ व० त० द्रो.—मद्भजने देवान्तरभजने च तेषां मत्स्वरूपमाहात्म्याज्ञानमेव हेतुर्नित्याह—अव्यक्तमिति ।
यतोऽक्षरमैश्वर्यं अप्रकटं वा व्यक्तित्वं हितं वा मातुषलोके स्वेच्छया स्वगावशेषालौकिकसौन्दर्यं तुर्विभाष्यं व्यक्ति-
मापन्नं निराकारं मन्यन्ते वा मानयन्ति प्राकृतं व्यक्तिमापन्नं वा मन्यन्तेऽबुद्ध्योऽतः तथा मानने हेतुः मम सदा-
नन्दमात्रस्याचिन्त्यैश्वर्यस्य परं भावमंशशिभावेनावस्थितिभावमानन्दमात्रवैलक्षण्यं वाऽज्ञानन्त इति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि कथं न सर्वे स्वामेव भजन्ति ?
इत्यत आह—अव्यक्तमिति । अबुद्ध्यः कामहृतज्ञाना
अव्यक्तं न विषते व्यक्तो लौकिकवत् प्रकटो व्यवहारो यस्य,
व्यक्तिज्ज्ञातिर्वा यत्, तादृशं पुरुषोत्तमं व्यक्तिमापन्नं मनु-
ष्यादिभावेन जगति प्रकटं लौकिकमेव अन्यदेवसमं मनुष्या-
दिममं वा मन्यन्ते । कुतः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—परमिति ।

मम पुरुषोत्तमस्य अव्ययं नाशरहितं लोलात्मकं केतुचित् ।
भास्यवस्तु प्रकटीभूय तदसुरोपायां तःसमानाकारेण लोला-
रूपमज्ञानन्तः । किञ्च अहत्तमं न विषते उत्तमो यस्मात्तादृशं
परं भावं पुरुषोत्तमात्मकमज्ञानन्तो मां तथा मन्यन्ते । अतः
स्वकामितकलिप्रसङ्गादार्थमन्यदेवता एव भजन्ति, न तु
मामित्यर्थः ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. स्त्री.—तथापि 'नाहं' प्रकाशः' इति पुनरुक्तिरित्यतस्तत्पर्यमाह—अज्ञानं चेति । येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते, तद्ज्ञानं च मविच्छाधीनमेव, न स्वतन्त्रं; येन तथा निन्दया मम खेदः स्यादिति भावः 'योग एव माया' इति व्याख्यानं (शं.) असदिति भावेनाह—योगेनेति । सामर्थ्यमेवोपायः । 'शुचयते येन योगोऽज्ञातुपायः शक्तिरेव च' इति वचनाद्योगशब्दस्योभयार्थः ।

त्वेन द्वन्द्वैकवद्भावः किं न स्यात् ? इति चेत्, न; मायया चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तस्या अप्युपायविशेषत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं गृहीत्वा सामर्थ्येति तद्याख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न प्रतीयत इत्यत आह—मयैवेति । उक्तार्थस्थापनाय पुराणसम्मतिसमाह—तथेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य । केषाञ्चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । गुणैर्योग एव माया, योगमायासमावृतो मूढोऽपमविवेकी लोको नाभिजानाति मामजमव्ययगुणचिन्विनाशरहितम् ॥ २५ ॥

८ खं. ब्र. गि.—ननु जन्मप्रभृत्यतिमावृतात्यद्भुतविविधदिग्बचरित्रशालिनि स्वयि कथमितरजोवसाधारणवृद्धिः स्यात् । एकैकमपि हि त्वबचरित्रमप्राकृतदिग्बपुरुषत्वं तवावेदयतीत्याशङ्क्याह—नाहमिति । अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । 'सर्वस्य' इति वचनात्केषाञ्चिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीति दक्षितम् । तत्र हेतुः—योगमायासमावृत इति । योगो ध्यानं भगव-

त्सङ्कल्पः, तद्भववर्तिनी माया योगमाया, तया मद्भक्तैतरो मां न जानात्विति सङ्कल्पाधीनया मायया; यद्वा योगो गुणानां युक्तिर्वटना, सैव माया तया समावृतः । अतो मूढो मायया अयं चतुर्विधमक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति, किन्तु लोकासाधारणमेव मन्यते ॥ २५ ॥

९ ब० त० दी०—कुत एवं न प्रकाशस्य इत्यत्राह—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य संस्तृतस्य किन्तु स्वभक्तानामेव, यतोऽहं योगमायासमावृतः अंशांशिभाववस्थित्यादिसर्वभवनरूपा योगशक्तिरेवान्येषां व्यामोहिका माया तया सम्प्रासासमन्तादृतः । 'वृष् वरणे' इति यातोः लोको वा योगमायासमावृतो न जानाति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—ननु मनुष्या विवेकादिसहिताः कथं न त्वां जानन्ति इत्यत आह—नाहमिति । अहं सर्वस्य साधारणस्य प्रकाशः प्रकटो न भवामि, किन्तु कस्यचिद्भक्तस्यैव । तत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति । योगार्थमेव या माया अन्तरङ्गा दासीभूता शक्तिस्तया आवृतो रसार्थमाच्छ-

नः । अतो मूढो भक्त्यल्लोचनादिज्ञानशून्योऽयं परितृप्त्यमानो मां पश्यन्नपि स्वरूपज्ञानरहितो लोको बहिर्दृष्टिर्मांसजं जन्मरहितं लीलया प्रकटमव्ययं नित्यं नाभिजानाति अभितः सर्वभावेन न जानाति ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्य ? इत्यत आह—नाहमिति । हे योग योगिन् ! अशं व्याघृष्यत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वम्पदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः । मायासमावृत इति । (शं.) भाष्ये तु योगो युक्तिगुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिवर्गी योगो भगवत्तत्सत्कृता मायैति भगवत्सङ्कल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः । उत्तरार्थः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ! ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ श्रां. भा.—यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति, नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत्; यत एवमतः—अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि च अर्जुन ! भविष्याणि च भूतानि वेदाहम्, मां तु वेद न कश्चन, मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— मायया भगवानावृत्तैतस्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति, मायात्वात्, लौकिक-मायात्वात्, अथवा नेशरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वात्, लौकिकमायाविवक्षितार्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावे सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवदभिमुख्यधून्यत्वमित्याह—मां स्वेति । काल-

त्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्या-स्तीति योतार्थस्तुतव्यः । 'मां तु' इति लोकस्य भगवत्-त्वविज्ञानप्रतिबन्धो योतयति । तर्हि त्वद्भक्तिर्विकलेत्याशङ्क्याऽऽह— मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वां ज्ञास्यति नेत्याह— मत्सत्त्वेति । विवेकवतो मद्भजनं, न तु विवेकयु-न्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु वेद न कश्चन—मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयतया-ऽवतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— अयं लोको नाभिजानातीत्येतावता वर्तमानमात्रपरत्वं नाशङ्कनीयं; किन्तु त्रैकाल्यवर्तीत्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते 'वेदाहं' इत्यादिना । अत्र 'अतीतानि' इति पृथङ्निर्दिष्टत्वात्, भूतानि इत्येतत्क्षेत्रज्ञपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्व-

मत्र किमर्थमुच्यते? इत्याह— मयेति । तद्वेदनफलं हि तदेक-समाश्रयणमिति दर्शयितुं मामेव समाश्रयन्नित्युक्तम् । परम-प्रकृतेन सङ्गमयति— अत इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— न मां माया बध्नातीत्याह— वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— अकस्मात्स्वस्य सार्वज्ञं किमित्युच्यते? इत्यत आह— नेति । यवनिकाशुभयभागवर्तिनोः परस्परज्ञानवत्तनापि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तथापि 'मां तु वेद न कश्चन' इति पुनरुक्तमित्यत आह— न क-

श्चनेति । असमर्थो लोको न जानातु, अतिसमर्थस्तु ब्रह्मादि-ज्ञास्यतीति शङ्कानिरासार्थमेतदुक्तम् । कश्चनेति विशेषणमिति भावः । तर्हि 'ज्ञानी च भरतर्षभ' ॥ ७१९ ॥ इत्यादिविरोध इत्यत उक्तम्— स्वेति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— वेदेति । वेद जानाम्यहं समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि चार्जुन! । भविष्याणि भावीनि च भूतानि पदार्थान्मां तु वेद विजानाति न कश्चन न कोऽपीति ॥ २६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— 'मायावृत्तः' इत्येतदेवोपादयति— वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि चेति काल-त्रयवर्तीनि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतान्यहं वेद जानामि । मां तु कश्चिदपि न वेद न जानाति । प्रसिद्धं

लौतल्लोके मायावैन्द्रजालिको लोकान्मोहयन्तान्सर्वान्स्वयं जानाति लोकेस्तु स्वयं न ज्ञात इति । तथा सर्वजगन्मोहको महामायाव्यहमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— सर्वोत्तमं मत्स्वरूपं अजानन्त इत्युक्तं तदेव स्वसर्वोत्तमत्वं परत्वमनावृणुजानादिशक्ति-मत्त्वेन दर्शयन्नयेषामज्ञानमाह— वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतानि जानामि । मां तु कश्चन न जानाति । मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु मामेवंविधमहिमानं वासुदेवं सर्वसुकथर्थम-तीर्णं ज्ञात्वा मामेव प्रपद्यमानो न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो भगवन्मां ज्ञानी दुर्लभ एव ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— नञ् यौस्त्वं स्वस्वैवात्र प्रकटीकृतान् पुनः स्वकीयत्वेन न जानासि तदा माया तान् व्यामोहयति? उताम्या वा? इत्याशङ्क्याह— वेदाहमिति । अहं समती-तानि सेवामकृत्वा नष्टानि वर्तमानानि साम्प्रतं सेवां कुर्व-

णानि भविष्याणि सेवायं प्रकटयति यानि भूतानि मत्सत्तया प्रकटयि स्थावरजङ्गमानि त्रिकालवर्तीनि मदीयत्वेन वेद जानामि । तु पुन. मज्ज्ञानानन्तरमपि कश्चन त्रिकालवर्तिषु मां प्रमुखेन न वेद । न जानातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु तदभिन्नं लोकं त्वन्माया मोहयति चेत्त्वां कुतो न मोहयति? इत्यत आह— वेदाहमिति । सत्यं, सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वादुपाधियर्माभिमानित्वालोको मूढः । तदभावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत । ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

१ शां० भा०— केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायाभिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, इच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ, ताभ्यां समुत्पिष्टतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायाभिदमाह—द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्भेदोविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः सम्बन्धमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्भेदोसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि; किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यते ? इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज ! सर्वभूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोहं सम्मूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्वान्ति गच्छन्ति हे परन्तप ! । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि सम्मोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति; अत एवाऽऽत्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरेकं प्रभृद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिना । पुनश्चास्त्रप्रतिबन्धकान्तरविवक्षा गम्यते । अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमाश्रयेत् । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति—केनेति विशेषापेक्षायामिति । द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरपीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वन्द्वशब्दाद्योपलक्षणाधर्मित्यभिप्रेत्याऽऽह—तावेवेति । तयोरपर्यायमेकत्रानुपपत्तिं गृहीत्वा विशिनष्टि—यथाकालमिति । न च तयोरनधिकरणं किञ्चिदपि भूतं संसारमण्डले सम्भवतीत्याह—सर्वभूतैरिति । तथापि कथं तयोर्मोहेहेतुत्वमित्याह्वयः

ऽऽह—तत्रेति । तयोरान्वयः सप्तम्यर्थः । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति—न हीति । पूर्वमागनुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह—अत इति । प्रत्ययात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवंतश्चशब्दार्थः । कुलप्रसूत्यभिमानेन स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यद्योक्तप्रतिबन्धविशोऽसामर्थ्यमिति द्योतयति भारत परन्तप ! इति सम्मोहनद्वयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमवान्तरकारणमुपसंहरति—मोहेति । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह—यत इति । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तमिष्टव्येयुर्थं फलतीत्याह—अत एवेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— तथा हि—इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वशब्देन मोहेन सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्यमनिर्ग्रहणीयविच्छाद्वेषौ रागोद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनाया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वशब्दमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुपास्थितं भूतानां मोहं न भवति; तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि । ज्ञानी तु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्वभावः; न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

छ वे. ता. चं— एवं ज्ञानिनो दौर्लभ्याय कालत्रयवर्ति-सर्वसूतसाधारणं भगवद्ज्ञानकारणं 'इच्छा' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—तथाहीति । पदार्थमन्यथायं च दशयति इच्छाद्वेषाभ्यामिति । इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्पिष्टाति इच्छाद्वेषसमुत्थः । ननु जन्मकाल एवेच्छाद्वेषौ कारणाभावात् सम्भवतः;

सम्भवन्तो वा भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छाद्वेषमात्रेण शीतोष्णादेरुत्थानं, तस्य च हेमन्तघर्मादिवस्वकारणाधीनत्वाद; द्वन्द्वस्य च कथं मोहशब्दायैता? मोहेन मोहं यान्तीत्यात्माश्रयादिप्रसङ्गः । इच्छाद्वेषावेव द्वन्द्वशब्देन श्रूयते; अतो द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह इत्यादि परव्याख्यानं च पुनरुक्त्या—

१ अत्र इच्छाद्वेषसमुत्थेत्येतत् 'इन्द्रियाणिमिच्छाद्वेषाभ्यामुद्भूतता' इति व्याचकुर्नव्याः । तदयुक्तम्, इच्छाद्वेषयोर्इन्द्रियधर्मेभावान्तात् । प्रसिद्धं हि तयोन्तःकरणधर्मत्वम् । 'सर्गेऽस्यां सृष्टौ' इति विवरणमसङ्गतमेव, सर्गशब्दस्योत्पत्तावेव रुढत्वात् ।

—अभिगीता ।

दिदृक्स्थम् । एतेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मा भूत्' इत्यभिविवेको द्वन्द्वमोह इत्यपि मन्दसुकुमिल्यादिकमाशङ्क्याह—**पत-
दुक्तं भवतीति** । जन्मान्तरवासनाख्यं कारणमस्ति; वासना-
याश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वेषयोर्न भगवत्संश्लेषवि-
शेषविषयत्वप्रसङ्गः । उत्थानं चेच्छाद्वेषविषयतया स्फुरणमेव ।
मोहशब्दस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोह-
जनने च नात्माश्रयादिरिति भावः । अमोगेयं भोग्यताबुद्धिः

अद्वेष्ये च द्वेष्यताबुद्धिरिह सम्मोह इत्यभिप्रायेणाह—**तद्विष-
येति** । एवंविषयसम्मोहवशादिच्छाद्वेषयोः साक्षात्प्राप्तविषयपरि-
त्यागं दर्शयति—**न मत्संश्लेषेति** । उचितविषयेच्छाद्वेष-
शालिन् सुदुर्लभं ज्ञानिन् तद्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति **ज्ञानी**
त्विति । 'ज्ञानी तु परमैकान्तो तदायतात्मजीवनः । तत्संश्लेष-
वियोगैकसुखदुःखस्तद्वेदकीः' [गी. सं. २७] इति सङ्ग्रहः । तद्व्य-
तिरेकमेव भूतानां जन्मसिद्धं दर्शयति—**न तदिति** ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोर्न हि किञ्चिज्ज्ञातुं
शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञान-
मात्रम् ॥ २७ ॥

६ अ. प्र. द्रो.—इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वम्, तत्त्वयो मोहो द्वन्द्व-
मोहः, तेनेति कश्चित् [शं.] तदसदिति भावेनाह—**द्वन्द्वेति** ।
अन्यथा इच्छाद्वेषसमुत्पत्तेन मोहेनेत्येव स्यादिति भावः ।
व्याख्यानन्याख्येयभावधारागतिका गतिः । द्वन्द्वमोहस्येच्छाद्वेषस-
मुत्पत्त्यर्थं कथं । इत्यत आह—**इच्छेति** । किञ्चित्सुखादिकं हेय-
त्वादित्येति शेषः । ननु 'नाहं' प्रकाशः [७।२५] इति भगवतो
'दैवी शेषा' [७।१४] इति तदधीनतयाः गुणमन्या मायायाश्च
मोहकत्वमुक्तं, तत्कर्षं भगवद्विषयसम्मोहस्येच्छाद्वेषसमुत्पत्तो
द्वन्द्वमोहः कारणमुच्यते ? इत्यत आह—**कारणान्तरमिति** ।
इच्छाद्वेषसमुत्पन्नद्वन्द्वमोहलक्षणमेतद्भगवद्विषयस्य सम्मोहस्यावान्त-
रकारणमुच्यत इत्यर्थः । कुत एतद्विस्तृतं तत्सुचकं पदं

पठति—**सर्ग इति** । सर्गः क्रिया, कथं तस्याधिकरणत्वं ? इत्यतो
लक्षणाभासित्य व्याचष्टे—**सर्गेति** । तदुत्तरकालं किं तत्र का-
रणं ? इत्यतः पुनर्लक्षणाश्रयेणाह—**आरभ्येति** । सर्गकालमिति
सम्बन्धः । कथमेवेनावान्तरकारणत्वं हायते ? इत्यतः सावधारणमे-
तदित्युक्तमेवेति । उक्तमुपपदयन्नाह—**शरीर इति** । आदिपदेन
द्वेषस्य द्वन्द्वानां च ग्रहणम् । अतः सर्गकालमारभ्यैवेतत्कार-
णमिति सिद्धम् । एतावता कथमवान्तरकारणत्वसि-
द्धिः ? इत्यत आह—**पूर्वं स्थिति** । सर्गात्पूर्वं विच्छादिना
विना ज्ञानमस्त्येव भगवद्विच्छाद्यधीनमत एतद्वान्तरं कारण-
मिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा —इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्पत्तेन प्रकाशितेन द्वन्द्वमोहेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मे
मा भूत्' इत्येवमर्थरूपेण द्वन्द्वमोहेन सर्वाणि भूतानि सम्मोहं भ्रमं सर्गे सृष्टौ यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

८ वै. ब्र. गि.—मायावद्भन्द्वमोहोऽपि भगवत्तत्त्वज्ञान-
प्रतिबन्धक इत्याह—**इच्छाद्वेषेति** । इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूल-
प्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्पत्तेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपमोहेन
सर्वभूतानि सर्गे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । अयमर्थः—
गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वजन्मानि यद्विषयाविच्छाद्वेषा-

वभ्यस्तौ तद्वासनाया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूप-
मिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुत्पत्तिं भूतानां मोहं भवति । तेन
मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावाद्येव
भवन्ति, न तु मल्यंशेषवियोगसुखदुःखस्वभावानि । अतो
न मां प्रपद्यन्त इति ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—किञ्चायं मोहो नेदानीन्तनः, किन्तु सृष्ट्यर्थः प्राक्तन एवेत्याह—**इच्छेति** । इन्द्रियस्ये-
न्द्रियस्यायं व्यवस्थितौ ईशकृतौ (प्राकृतौ) रागद्वेषौ, तयोः पापहेतुभूतयोः समुत्पत्तिर्येन तथाभूतेन द्वन्द्व-
निमित्तेन मोहेन हेतुना सर्वभूतानि क्षरपदवाच्यानि संसृतानि सर्गे एव सम्मोहं जन्ममरणपर्यावर्तं कारणभूतं
भागवत्स्वरूपाज्ञानभयं प्राप्नुवन्ति गुणप्रवाहमध्ये पतिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि त्वज्ज्ञाने तान् माया कथं मोह-
यति ? इत्यत आह—**इच्छेति** । सर्गे छत्रादुत्पत्त्यनन्तरम्,
इच्छा स्पष्टवस्तुषु, द्वेषस्तद्विपरीतवस्तुषु, तान्यां सम्यक् प्रका-
रेणोपिथितो यो द्वन्द्वमोहः सुखदुःखरूपतेन हे भारत भक्त-
वैराज ! सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति प्राप्नुवन्ति । भारतेति

सम्बोधनेन भरतवत् कर्तृव्यदेव भक्तस्य न मोहो भवतीति
व्यञ्जितम् । अत्रायं भावः—मज्जीवार्थे सेवायै वा ये सृष्टारस्त-
र्मसंयोगवियोगसुखदुःखविचार एव कर्तव्यः, न तु स्वस्व-
विचारकाणां भगवत्कार्याद्यप्युक्तत्वान्माया मोहयतीति
भावः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्ति ? इत्याशङ्क्याह—**इच्छेति** ।
इच्छा रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्पत्तिर्यो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययः अशो-
भी. द्वि. ८

भने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भरतान्वय ! सर्वभूतानि सर्वां सृष्टिवि-
पये मोहं अश्विकं यान्ति हे परन्तप ! अयं भावः-यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति ॥ ब्रह्मवित्
सर्वज्ञत्वाद्गीतादीन् जानाति, सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति, अशोभने रूपान्दो शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे
सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनात्मनि देहा-
दावात्माध्यासात्; अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं, तेन च सार्वज्ञं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्यायसङ्गतिः ।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्रन्द्मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— के पुनरनेन द्रन्द्मोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन
भजन्ते ? इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते— येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तपापं क्षीणं पापं जनानां पुण्य-
कर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्रन्द्मोहनिर्मुक्ता
यथोक्तेन द्रन्द्मोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः ‘एवमेव परमार्थतत्त्वं, नान्यथा’
इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रति-
पद्यमानानि सम्मुहानि सन्ति भगवत्तत्त्वप्रज्ञानशून्यानि भगव-
द्भजनपरास्त्रुषानि, तर्हि शास्त्रादुपरोधेन भगवद्भजनमुच्यमान-
माधिकायैर्भावादन्तर्धमापद्येति शङ्कते— के पुनरिति । अने-
केषु जन्मसु सुकृतवशादपराकृतदुरितानां द्रन्द्मप्रयुक्तमोहविरहिणां
ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनपरिकारित्वात् शास्त्रविरो-

ऽस्तीति परिहरति— उच्यत इति । तुराब्दद्योत्यमर्थमाह—
पुनरिति । उकार्थमात्रसिद्ध्यर्थं ‘समाप्तपापं’ इत्युक्तम् ।
प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विधिनादि— सत्त्वेति ।
उभयविषयबुद्धेर्द्रन्द्मनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह— ते द्रन्द्मेति । मोह-
निवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह— भजन्त इति । तेषां नाना-
परिमहवतां भगवद्भजनप्रतिद्विताशङ्क्याऽऽह— दृढेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेन गुणमयं द्रन्द्मोहद्वेषहेतुभूतं मदीन्मुख्य-
विरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तगतं क्षीणं; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य
गुणमयान्मोहार्हनिर्मुक्ताः जराभरणमोक्षाय, प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय महते चैश्वर्याय,
मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

छ वे. ता. चं.— येष्वं सर्वभूतानि समोहं यान्ति; तर्हि
भगवद्भुगमनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न स्यात्; अतः ‘चतु-
र्विधा भजन्ते माम्’ [७।१६] इत्यादिनोक्तं चातुपपन्नं ह्या-
दित्यत्रोक्तं येषां स्तिवत्यादि । ‘पुण्यकर्मणाम्’ इत्येतत्पाप-
निवृत्तिहेतुपरम् । तथा च धृतिः “ धर्मेण पाप्मपनुदति ”
[म ना. उ. १६।१] इति । जनशब्दश्च जननवति वर्तमान-
त्वात्, पुण्यप्रत्ययहेतुभूतानेकजन्मस्त्वनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—
अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति । भगवज्ज्ञान-
प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वाच्च कृष्टत्वं फलितम् । गुणमयशब्देन
सुखदुःखरूपमगतसंश्लेषवि श्वाख्यद्रन्द्मव्यवच्छेदः । ‘द्रन्द्मोहवि-
निर्मुक्ता मां भजन्ते’ इति फलव्यवस्थानादप्रतिबन्धकेऽपि पापे
द्रन्द्मेच्छाद्वेषहेतुभूतं मदीन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः ।
अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यमाध्यात्मयोगोऽनादिकालप्र-
प्तमिति । उपासनारम्भे पापस्य द्रन्द्मोहस्य च निरक्षेपवि-

नष्टत्वाभावादन्तर्गतशब्देनाल्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णोक्तं—क्षीणमिति । ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१६]
‘चतुर्विधा भजन्ते मां’ इत्यादिकं च प्रागुक्तमन्तरा-
भिधीयमानं च ‘जराभरणमोक्षाय’ [७।२९] इत्यादिक-
मनुमन्दधान आह पूर्वोक्तेनेति । न चात्र द्रन्द्मोह-
विनिर्मुक्तवचनार्थयार्थिनां प्रसङ्गस्तुपपत्तिः, तेषामपि ध्रुवत-
त्त्वं मुख्यं; तत्तन्मन्थादेव क्रियाविशेषेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेण
दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादि-
नियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण मामेव भजन्त
इत्युक्तम् । ‘मां भजन्ते’ इत्यनेनैव भजनाङ्गव्रतादिरपि सिद्ध-
त्वात् मत्प्राप्तये चेत्यन्तेन दृढसङ्कल्पत्वं स्वाभिमतफलविषय-
तया वा व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— विपरीताश्च केचित्सन्तीत्याह— येषामिति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘चतुर्विधाः’ [७।१६] इत्यनेन गताः
र्थमुत्तरं वाक्यमित्यत आह— विपरीताश्चेति । त्वत्प्रपत्तेर्मा-
याकरणकारणत्वात् स्वदोषाद्वा त्वां न प्रपद्यन्त इत्यत्र कथं

निर्णयः? इत्यतस्तदुक्तम् । सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेत्, छतो
सुक्तिमार्गे इत्याद्यङ्क्याऽन द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्या-
हेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषामिति । येषां त्वन्तगतं पापं दुष्कृतं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्मणां
द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता द्वन्द्वभ्रमरहिता भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रता दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— यदि सर्वभूतानि द्वन्द्वमोहग्रस्तानि न
त्वां भजन्ति कथं तर्हि ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ [७।१६]
इत्युक्तं? इत्याद्यङ्कां परिहरणध्यायार्थमुपसंहरति— येषामिति ।
येषां त्वेकजन्मकृतसुकृतपुञ्जानां जनानां तत्पुण्यमहिम्ना पापं
मज्जानप्रतिबन्धकमन्तं गतं नष्टम्, ते द्वन्द्वमोहेन प्रागुक्तेन
निर्मुक्ताः; अत एव दृढमचलं व्रतं नियमो येषां ते तथोक्ताः;

भगवानेव भजनीयः स चैवैरूप एवेति निश्चयवन्त इत्यर्थः ।
मां भजन्ते । एतादृशा एव ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’
[७।१६] इत्यङ्गोक्ताः, अत एव सुकृतिन इति तत्रोक्तम् । अतः
‘सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति’ [७।२७] इत्युत्सर्गः, ‘तेषु
सुकृतिनो भजन्ति’ इत्यपवाद इत्यविरोधोऽध्यायाध्यायो-
पसंहारश्च ॥ २८ ॥

९ ब० त० दी०— येषां त्विति । सुकृतिनां जनानां पापमात्रं नष्टं पापरूपं प्रतिबन्धकं वा ते मां दृढव्रताः
सन्तो भजन्ते । मां भजन्तो दृढयन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ये मोहयुक्तास्तन्मध्ये तत्सङ्गिन
एव केचन पूर्वभजन्तः पश्चात् त्वद्भजनप्रवृत्ताः कथं भवन्ति ?
इत्थत आह— येषामिति । येषां दुर्लभानां भाग्यवतां पुण्य-
कर्मणां महर्शनादिना पुण्याचरणशीलानां महत्सु विनयादि-
बुक्तानाम् । ॥ पुनः जनादिक्लेशयुक्तानां पापं मत्स्वरूपज्ञान-
प्रतिबन्धकं अन्तर्भावं गतं प्राप्तं, नष्टमिति यावत् । ते द्वन्द्व-
मोहनिर्मुक्ताः स्वसुखदुःखादिमोहनिर्मुक्ताः दृढव्रताः दृढ-

सङ्कल्पाः मदेकनिष्ठाः मां भजन्ते । अत्रायं भावः— पूर्वजन्मकृतं
यत्किञ्चित् पुण्यकर्म, तेन जन्मान्तरे प्रवृद्धमाने वाऽनेक-
जन्मनि वयसः परिपाके पुण्योपचितमरणभयेन तत्रिष्टत्यर्थं
मद्भजनप्रवृत्ता भवन्ति । अतएव ‘जन्मान्तरसहसेषु तपो-
ज्ञानसमाधिभिः । नरणां श्रीनृपापापानां कृष्णे अक्षिः प्रजायते’
[पां. गी. ४०] इति भागवतैरुक्तम् ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवति ? इत्याशङ्क्याह— येषां त्विति द्वाभ्याम् । येषां पुनर्ज-
नानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्तं नाशं प्राप्तम्— ‘द्वितीयाश्रिताः’ [अष्टा. २।१।२४] इति समासः— ते
द्वन्द्वमोह वक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदारुण्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— ते किमर्थं भजन्ते ? इत्युच्यते— जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां पर-
मेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं
समस्तं अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः, कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तानामधिकांशानां भगवद्भजन-
फलं प्रश्नद्वारा दर्शयति— ते किमर्थमिति । जरामरणादि-
लक्षणा यो बन्धस्तद्विलेपार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । सम्प्रति
सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमावुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह— मामा-
श्रित्येति । जरादिंसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्पञ्चं मासुतमा-
धिकांशो जानन्तीत्युक्तं ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१४]
इत्यादावित्याह— जरेति । मध्यमानधिकांशानां प्रत्याह—

मामिति । परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविसुलत्वेन भगवदेकनि-
ष्ठत्ववित्याह— मत्समाहितेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्धयर्थं
बहिरङ्गानां यज्ञादीनामन्तरङ्गानां च श्रवणादीनामनुष्ठानम् ।
प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुः ? इत्यपेक्षायां
समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह—
कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—अत्र तेषां त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति—जराभरणेति । जराभरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः, अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

६ वे. ता. चं.—अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चविषयमणस्यार्थस्य प्रस्तावः श्लोकद्वयेन कियत् इत्याह—अत्रेति । ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्येतावतो निदेशात् प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्श-

नायेत्युक्तम् । यतनमत्राराधनरूपं विवक्षितम् । एषां ब्रह्माध्यात्मसमादीनां सत्तानां प्रश्नपूर्वकं प्रश्नो भविष्यति । अत्र ‘विदुः’ इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विद्वयर्थः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—‘जराभरणमोक्षाय’ इत्यन्यकामव्यावृत्त्यर्थं, मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा, न विधिः ‘मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्’ इति इतरस्तुतेर्नारदीये । नात्यन्तिकमिति च । ‘देवानां गुणलिङ्गानामनुभवाधिकर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथा’ [३।२५।३२-३३] इति लक्षणाच्च भागवते । आह च ‘सर्वं वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते ॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कश्चचित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वभन्यत्तदर्थ-कम्’ इति गीताकल्पे । ‘त एव च विदुः’ । ‘यमेवैष वृणुते’ [कठो. २।२२+मुंडो. २।३] इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. द्री.—‘मां भजन्ते’ [७।१८] इत्युक्तात्वादेन फलमुच्यते । तत्र ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्युक्तस्यानुपादा-सम्भवाद्वाप्राप्तत्वेन विध्यर्थं, मद्भजनं च जराभरणमोक्षोद्देशेन कार्यमित्येवं प्रतिनिरासायमाह—अत्रेति । लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तिरर्थोऽस्येति तथोक्तम् । मोक्षविषयासक्तिरन्यसक्तेः प्रशस्त्येति तत्स्तुत्यर्थं वा सर्वेषां न विधिः । कुतः? इत्यत आह—मुमुक्षोरिति । इतरस्यामुमुक्षोर्मेकस्य । न हि प्रशस्ते सत्य-प्रशस्तं नियन्तुं युक्तमिति भावः । इति चेतस्तुतेरिति सम्बन्धः । प्रकारमेदात्पद्युक्तिः । इत्थं न मोक्षकामविधिरुपेयाह—देवानामिति । सत्त्वं एवैकमनसः शुद्धसात्त्विकस्य पुंसो देवानामिन्द्रियाणां, गुणलिङ्गानां गन्धाद्युपलब्धिलक्षण-गुणानुमेयानाम्, तथा वचनादिक्रियाद्युमेयानां च, आनुभवा-धिकर्मणो वैदिकादृष्टान कारणानाम् । या भगवत्यनिमित्ता फलोद्देशाहिता केवलं स्वाभाविकी निरवधिकरूपेहकल्पभावनिवृत्ता

वृत्तिः सा भक्तिः, सा च सकामभक्त्या जातायाः सिद्धेरुत्प्रेरिणी-यसी । या सा कामनाभावेऽपि कोशं लिङ्गशरीरं स्वभावादेव जरयत्यनलवदित्यनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः । न हि लक्षणवैकल्यं विधेयमिति भावः । आह च स्पष्टमेतदन्यत्र । देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थः । प्रतिपन्ना देवा नारायणज्ञानार्थाः । मोक्षार्थे ज्ञातव्यः । नान्यार्थः परः पुरुषार्थः । मध्यममनसानां चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थं च एव परमपुरुषार्थः । ननु ‘मासेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१४] इत्युक्-त्वात् ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति पुनरुक्तमित्यत आह—त एवेति । अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । स्यादेवं व्याख्यानम्, यदि भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमितः स्यात् । त एव कुतः? इत्यत आह—यमिति । भक्तमेव च वृणुते इति च प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥

७ ह. वै. भा.—जरेति । जराभरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति प्रयतन्ते ये ते ब्रह्म तद्विदुर्विज्ञान-नि कृत्स्नमध्यात्ममध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्तम् ॥ २९ ॥

८ वे. ब्र. शि.—आप्त्य फलं निरूपयन्नेवोत्तराध्याय-सङ्कलिप्रदर्शनाय तत्प्रतिपाद्यमर्थद्वयप्रतिपत्तिं द्वाभ्याम्—जराभरणेति । जराभरणमोक्षाय । जराभरणमोक्षाय तदेकैर्दुर्माभीशरं वासुदेयमाश्रित्य ये यतन्ति भजन्ति, ते अन्तःकरण-शुद्ध्या तद्ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं विदुर्ज्ञानन्ति; तथा अध्या-

त्ममात्मानं देहमधिकृत्य वतमानं कृत्स्नं कार्यकरणसङ्घातसहितं त्वम्पदलक्ष्यं च विदुः; तथा तत्त्वमपदायैक्यज्ञानसाधनं यश्चान-तपश्चरन्मननादि सत्कलं कर्म च विदुः अनुष्ठितवन्तो भवन्तीति यावत् ॥ २९ ॥

९ व० त० टी०—एवं पूर्वोक्तेषु चतुर्षु भजमानेषु ज्ञानिभक्तानामुत्कर्ष उक्तः, आर्त्तार्थार्थिनस्तु भगवतः सका-शात्कलं प्राप्य पश्चान्मुमुक्षोर्भूत्वा जिज्ञासवो भवन्ति, तेषां ज्ञानिनां च फलं वदन्तस्तत्साधनीभूतज्ञानविशेषोपादे-

यानर्जुनस्य तज्ज्ञासोत्पादनार्थं भगवान्प्रस्तौति द्वाभ्यां— जरामरणतो मोक्षो हि ब्रह्मात्मज्ञान एवेति तदर्थं समुक्ष्वो मामाश्रित्य प्रपद्य यतन्ति यतो ये आत्मतत्त्वजिज्ञासवस्ते ब्रह्म परमं तदक्षरं विदुरध्यात्मं आत्माविगतं स्वभावं च विदुरखिलं कर्म च ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भजनप्रवृत्ता मां जानन्ती-
त्याह—जरामरणेति । जरामरणयोः भगवद्भजनप्रतिबन्धक-
भगवद्विस्मरणरूपयोर्मोक्षाय निवारणार्थं मामाश्रित्य अन-
न्यैकचित्तेन ये यतन्ति, भजनार्थं यत्नं कुर्वन्ति, भजन्ति वा, ते

तत् परं ब्रह्म पुरुषोत्तमात्मकं विदुः जानन्ति । कृत्स्नं
पूर्णमध्यात्मं भजनौपविकं साधनरूपं विदुः । च पुनः, कर्म
सेवारूपं तत्साधनात्मकमखिलं भावादियुक्तं जानन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—ततश्च जरामरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये
यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय वेदान्तश्रवणादौ, ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः । विराडाद्युपासका ह्यकृ-
त्स्नब्रह्मविदुः, सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्त्वदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्ते-
ऽध्यात्मादिकं कात्स्न्येन जानन्ति, सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन ‘यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते’
[२७] इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं
प्रत्यगात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वम्पदार्थमित्यर्थः । कर्म च तत्त्वम्पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां श्रीमपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं, सहाधिभूता-
धिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः, साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः,
प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ आ. दां. व्या.— न केवलं भगवत्ज्ञानां सर्वाध्यात्म-
कर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव, किन्त्वधिभूतादिसहितं तद्वैदित्वमपि
सिध्यतीत्याह—साधिभूतेति । अध्यात्मं कर्माधिभूतम-
धिदैवमधियज्ञमेति पञ्चकर्मताद्वया ये विदुर्येषां यथोक्तज्ञानवतां
समाहितचेतसामपदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहृतं तिष्ठ-
तीत्याह— प्रयाणेति । ‘अपि च’ इति निपाताभ्यां तस्या-

मवस्थायाम् करणप्राप्तयः व्यग्रतया ज्ञानासम्भवेऽपि समाहितचि-
तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति शोच्यते ।
तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता, तदर्थमेव
सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता, प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति
च वदता, तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपदिशत् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ‘यथाकतुरर्त्तिसङ्कोचे पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति’ (छां. ३।१।१) इति श्रुतेः ‘अन्तकाले च मामेव स्मरन्ब्रह्मत्वा
कलेवरम् ।’ (८।५) इति वक्ष्यमाणान्त्वान्तकाले भगवद्भाव आकस्यकोऽपि श्रुतं दुर्लभ एव । चरमसमये सर्वेषामपि व्यामोहप्र-
तेनियतत्वाद । तदुक्तमप्युक्तैः— ‘कृष्ण ! स्वदीयपदपङ्कजपञ्जरान्तमवैव मे विशदु मानसराजहंसः । प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तः
कण्डावरोधमविधौ स्मरणं कुतस्ते ?’ (मुकुन्दमाला ३३) इति । अत्रोक्तप्रकारेण विदितवस्तुस्तु तदापि युक्तचेतसः असम्प्राप्तमनसः
सन्तो मां विदन्तीत्यर्थः । उक्तं च— ‘नोत्तमश्लोकवार्तानां खण्डां तत्कथामृतम् । स्यात्सम्पन्नोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तस्य-
दाम्बुजम् ॥ (भाग. १।१।८४) इति ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.— अत्र च इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये अधिकारिणो ज्ञायन्ते, साधिभूतं साधिदैवं मायैश्वर्याधिभूतो ये विदुः— इत्येतदनुवादस्वरूपमप्यत्रार्थत्वाच्चद्विधायः केव; तथा साधियज्ञ-मित्यपि त्रयाणां अधिकारिणां विशेषेण विधीयते, अर्थस्वाभावात् । त्रयाणां हि नित्यनैमित्तिकरूप-महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । ते च प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुः । ते चेति चकारात् पूर्वं जरामरणमोक्षाय यतमानाश्च प्रयाणकालेऽपि विदुर्गतिं समुच्चीयन्ते; अनेन ज्ञानिनोऽप्यर्थस्वाभा-व्यात् साधियज्ञं मां विदुः; प्रयाणकालेऽपि स्वभाष्यानुगुणं मां विदुरित्युक्तं भवति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. सं.— ‘साधियुत—’ इति श्लोकस्य अर्थार्थविषय-यत्वं वक्तुमधिकारिणो भेदमात्रज्ञापकं तावद्दीयति— अत्रेति । पूर्वोक्तधिकारिविषयत्वे ‘साधियज्ञं च ते विदुः’ इति हि वच-न्यम्; न चैवं शिष्टाः पठन्ति । न चात्र यच्छब्दाद्वैतेः प्रयोज-नमस्तीति भावः । प्रश्नोत्तरवाचाधिकारिभेदः सेत्स्यति । एवं सामान्येन ज्ञातमधिकारिभेदमधिभूतादिसामर्थ्याद्विशिनष्टि ये-श्वर्याधिभूत इति । ‘जरामरणमोक्षाय’ [७।२९] इत्यादा-विव अत्रापि यच्छब्दवशादनुवादत्वं प्रतीतमिति तत्प्रतिज्ञिपति इत्येतदित्यादिना । ‘यदाभ्योऽष्टाकपालः’ [श्र. भा. २।५। १।११] इत्यादिवदिति भावः । अस्य च विधित्वं प्रश्नादिव-शाच्च फलित्यति । नञागते प्रश्नाशब्दकाशः ‘साधियज्ञम्’ इत्यस्यैकस्मिन् अधिकारिणि निर्दिष्टस्याप्यर्थस्वाभावाच्चिध्वप्य-न्वयं दीयति— तथेति । अर्थस्वाभावादिति सर्वाधिका-रिसाधारणतया प्रमाणसिद्धयज्ञात्पदार्थस्वाभावादिद्वयः ।

इति कविताकिञ्चिद्विहस्य सवैतन्नस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य-टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूताधिदैवैः सहितं साधियज्ञं यज्ञसहितं च ये विदुर्विज्ञानन्ति प्रयाणकाले मरणकाले चापि मां ते विदुर्विज्ञानन्ति युक्तचेतस इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्भिरचिते पैशाचभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— न चैवंविधानां भद्रकानामन्यकाले मद्भिस्मरणशङ्केत्याह— साधिभूतेति । अधिभूतादिसाध्या-दुत्तराध्याये भगवानेव व्याख्यास्यति । अधिभूतेन अधिदैवेन अधिव्येनेन च सहितं मां ये विदुश्चित्तयत्ने ते युक्तचेतसः सदा मयि समाहितचित्ताः सन्तः सत्संस्कारपाटवात् प्रशान-

एतदेव दर्शयति— त्रयाणां हीति । अन्यथा ‘सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकैमु’ इत्यादिकमेव कर्मानर्हत्वादिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह अवर्जनीयमिति । अपि चेत्तेकाव्ययार्थत्वे प्रयोजनाभावात् पृथक्त्वे सप्रयोजनतया अन्ययसम्भवाच्च विम-न्याह—ते चेति । अन्तिमप्रत्ययस्यैक्येव वक्ष्यमाणं विषय-विशेषेण प्राप्यानुगुणाकारत्वं युक्तचेतदशब्देन विवक्षितमित्या-ह— स्वप्राप्यानुगुणमिति । चकारास्य पृथगन्वयेन लब्ध-माह ते चेति । चकारादिति यदुत्तप्रतियोगिकत्वात्तदुत्तमैश्व-र्याधिबिषयमेव । चकारात् पूर्वश्लोकोक्तानां समुच्चयः । तेषामपि ह्यन्तिमप्रत्यये विशेषो वक्ष्यत इति भावः । ‘त्रयाणाम्’ इत्य-दिकमुक्तं, ज्ञानिनामत्र प्रसङ्गाभावादित्यत्राह— अने-नेति । यद्वा अन्तिमप्रत्ययमात्रयोरधिकारित्रयसाधारण्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

काले मरणसमये । ‘अपि च’ इत्यनेन सकलकरणव्याकुली-भावाज्ज्ञानोदधानर्हव्यञ्ज्यते । तादृशेऽप्यन्तकाले मां सर्वो-त्थानं विदुः । मदाकारेण चित्तवृत्तिमत्कृपया तेषां भवतीति न योगश्रद्धाशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजकार्त्तवर्मश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-द्रामानन्दानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादाचार्य शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दनिर्णायकाने-अन्यद्गीताव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— साधिभूतेति । अत्र 'ये' इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये जिज्ञासव इत्याख्येयते । ये च मां (साधिभूतं) साधिदैवं साधियज्ञमिति विशेषसहितं विदुरिति । किञ्च भगवत्तत्त्वजिज्ञासवः प्राणानां प्रयाणकालेऽपि ते च मां तथाभूतमात्मानं विदुः । किम्भूतास्ते ? युक्तचेतस इति योगसिद्धिरन्ते सूचिता ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्य फलमाह—साधिभूताधिदैवमिति । साधिभूताधिदैवम्, अधियुतेन अधिकरणान्मकेन अधिदेवेन मूळरूपेण सह अधियज्ञेन अंशात्मककर्मरूपेण च सहितं ये मां विदुस्ते युक्तचेतसः युक्तं तन्निर्दिष्टं चेतो

येषां तादृशा भवन्ति, मां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । च पुनः प्रयाणकाले मरणसमयेऽपि अमादिरहितास्ते मां विदुः जानन्ति, मरणकाले स्वज्ञानोक्त्या 'अन्ते या मतिः सा गतिः' [] इति वाक्योक्तरीत्या प्राप्नुवन्तीति व्यञ्जितम् ॥ ३० ॥

भक्तानामेव श्रीकृष्णज्ञानविज्ञानयोग्यता । अतोऽत्र ज्ञानविज्ञानयोग्यं हरिवाच हि ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपासनाति क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुं कामः सङ्क्षेपेण सूत्रयति— साधिभूतेति । अधिभूतं च अधिदैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहकं विदुरेव । भावनादाहर्तान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोघो न भवत्यतो भगवति नैरन्तर्येण दृष्टा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

अपर्ण ! वर्णयिष्यामि सप्तमाध्यायगौरवम् ।
यदकर्ण्यं सुत्रापूर्वप्रतिर्भवति कर्णयोः ॥ १ ॥
अस्ति पाटलिपुत्राख्यं दुर्गमुच्छुक्लगोपुरम् ।
तत्राभूद्वाह्यगो नाम शङ्कुकर्णौ दयार्णवः ॥ २ ॥
वैश्यवृत्तिं समासाद्य धनमर्जितवान्बहु ।
पितृन् तर्पयामास पूजयामास नो सुरान् ॥ ३ ॥
पार्थिवान्भोजयाञ्चक धनार्जनपरायणः ।
तुरीयपाणिग्रहणमङ्गलार्थं गृहान्तरम् ॥ ४ ॥
तनुर्जैर्बन्धुभिः सार्धं सम्प्रतस्थे कदाचन ।
रज्जयामर्षकल्पायां निद्रालोस्तस्य दोस्तलम् ॥ ५ ॥
दशति स्म समागत्य दन्दशूकः कुतश्चन ।
स दृष्टमात्रोऽज्ञाध्यात्मा मणिमन्त्रौषधादिभिः ॥ ६ ॥
क्षणेः कतिपयैरेव गतासुरभवस्ततः ।

पिबुमन्ददलैर्नौलैरवगुण्ठितविग्रहः ॥ ७ ॥
तमारोप्य तरुकन्धे सुनवो गृहमाययुः ।
ततः कालेन बहुना प्रेतो जातः सरीसृपः ॥ ८ ॥
तद्वासनानिवद्धत्मा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
वञ्चयित्वा सुतानेतान्पूरयामि गृहाद्बहिः ॥ ९ ॥
आत्मनः कोटिसङ्ख्याकं यन्त्राऽऽस्ते स्थापितं वसु
ततो नारायणवर्लि श्रद्धया परयाऽन्विताः ॥ १० ॥
कृतवन्तः परेतस्य सुनवो हि द्विजन्मनः ।
एकदा स्वप्नमागत्य पीडितः सपञ्जम्ना ॥ ११ ॥
अभाषयन्मनोवृत्तिं पुत्राणामग्रतः पिता ।
ततस्ते प्रातरुष्याय परं विस्मयमागताः ॥ १२ ॥
इतरेतरमाख्याय पश्यन्तस्ते निरङ्कुताः ।
एकस्तत्र पितृस्नेहादुद्धतुमपि वाञ्छति ॥ १३ ॥
अन्यो द्रविणलोभेन निहन्तुं सर्वमीहते ।
इतरस्तु पितृस्नेहसमोहितमानसः ॥ १४ ॥

चिरादहिमयो न स्याच्छोचन्नोदिति केवलम् ।
 मध्यमस्तु ततः पुत्रो वञ्चयित्वा सहोदरौ ॥ १५ ॥
 केनापि च्छन्नोत्थाय जगाम निजमालयम् ।
 ततः शनैः समाहूय पृथिणीं गुणशालिनीम् ॥ १६ ॥
 कुद्दालहस्तो निरगाद्यत्राऽऽस्ते पञ्चगः पिता ।
 तेनाविदितचित्तेन चिह्नैर्निश्चित्य तत्त्वतः ॥ १७ ॥
 स्थानमागत्य तं हस्तुं वल्मीकं लोभबुद्धितः ।
 भार्ययोत्सार्यते मृत्सा स्वयं तेन च खन्यते ॥ १८ ॥
 निखन्यमानादत्युग्रो वल्मीकादहिरुथितः
 ततो गरलगण्डपैर्निर्गतैरतिदुस्तरैः ॥
 दिशः कवलयाञ्चकैः फणीं फूत्कारमारुतैः ॥ १९ ॥
 अहिरुवाच—

कस्त्वं किमर्थमायातः कथं वा खन्यते बिलम् ।
 केन वा प्रहितो मृढ ! तदाख्याहि ममाग्रतः ॥ २० ॥
 पुत्र उवाच—

पुत्रस्तेऽहं शिवो नाम हेमग्रहणकौतुकी ।
 आगतो रात्रिलब्धस्य स्वमस्य तु सुविस्मितः ॥ २१ ॥
 श्रीशिव उवाच—

इत्थमाकर्ण्य पुत्रस्य गिरं लोकविगर्हिताम् ।
 वक्त्रुमारभत स्पष्टं हसन्नुच्चैः फणी तदा ॥ २२ ॥

अहिरुवाच—
 यदि पुत्रोऽसि मे तूर्णं मामुन्मोचय बन्धनात् ।
 निक्षेपाथाय सज्जातं पन्नगं पूर्वजन्मनः ॥ २३ ॥
 पुत्र उवाच—
 पितः ! कथं ते मुक्तिः स्यादित्याचक्ष्व ममाग्रतः ।

परित्यक्त्वाऽखिलं लोकमागतोऽहं यथा निशि ॥ २४ ॥

पितोवाच—

न तीर्थानि न दानानि न तपांसि न चाध्वराः ।
 मामुन्मोचयितुं पुत्र ! प्रभवन्ति च सर्वथा ॥ २५ ॥
 गीतानां सप्तमाध्यायमन्तरेण सुधामयम् ।
 जन्तोर्जगामृत्युदुःखनिराकरणकारणम् ॥ २६ ॥
 सप्तमाध्यायिनं विप्रं मदीये श्राद्धवासरे ।
 भोजय श्रद्धया पुत्र ! तेन मुक्तिर्न संशयः ॥ २७ ॥
 अन्यानपि द्विजान्वरस ! वेदविद्याविशारदान् ।
 सम्भोजय यथाशक्ति परमश्रद्धयाऽन्वितः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यमुरगात्त्वमुपेयुषः ।
 ते सवः सुनवोऽकुर्वन्त्यथाऽऽदिष्टं ततोऽधिकम् ॥ २९ ॥
 शङ्कुर्णस्ततः श्रीमानुत्सृज्य तनुमौरगीम् ।
 कृत्वा तु पुत्रसाद्रव्यं दिव्यदेहमुपाददौ ॥ ३० ॥
 विभज्य दत्तं यत्पित्रा ब्रह्मं तत्कोटिसङ्ख्यया ।
 तेन ते सुनवः सर्वे सुमुदुः साधुबुद्धयः ॥ ३१ ॥
 वापीकूपसरोयवदेवप्रासादहेतवे ।
 अन्नशालां ततोऽकुर्वन्पुत्रास्ते धर्मबुद्धयः ॥ ३२ ॥
 सप्तमाध्यायजपतो मुक्तिभाजोऽमर्षस्ततः ।
 षष्ठमिष्टतमं ज्ञात्वा निर्वाणापितदृष्टयः ॥ ३३ ॥
 एतस्ते सप्तमाध्यायमाहात्म्यं कथितं शिवे ! ।
 यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ८]

ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्छरणार्थिनाम् ।

वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

ऐश्वर्यमत्रेन्द्रप्रजापतिपशुपतिभोगेभ्योऽतिशयितभोगः; अक्षरयाथात्म्यं विविक्तात्मस्वरूपम् ; वेद्यास्तु
'अक्षरं ब्रह्म परमम्' [८।३] इत्यादिनोक्ताः शुद्धात्मस्वरूपप्रभृतयः; उपादेयास्तु तत्तदिष्टफलानुरूपपरम-
गुरुष्विन्तनान्तिमप्रत्ययगतिचिन्तनादयः । त एव भावाः पदार्थाः, तेषां भेदः तत्तदधिकारानुरूपे
विशेषः ॥ १२ ॥

नमः श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः* ।

अर्जुनस्य सप्त प्रश्नाः ।

अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुमूदन ! ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि निपतात्मभिः ॥ २ ॥

१ श्रीशाङ्करं भाष्यम् ।

‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७।२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टानि, अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच ॥ १ ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

सप्तमाध्यायान्ते ‘येषां त्वन्तर्गतं पापं’ [७।२८] इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसन्धानमुक्तं, यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दक्षितं, तदिदं जिह्वासमानः सन्पृच्छतीति प्रश्नसमुदाय-मवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तुनीति यावत् । कुमुदितविषयप्रतिबन्धानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्णयार्थमित्याह—अत इति । यदुक्तं ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति, तस्मिन् सोपाधिकं निरुपाधिकं वा? ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि सम्भवादिति मत्वाऽऽह—किं तदिति । यच्चोक्तं ‘कृत्स्नमध्यात्मं’ [७।२९] इति तत्राऽऽप्तमार्गं देहमधिकृत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणग्रामो वा, प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितं? इत्याह—किमध्यात्ममिति । “विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनुतेऽपि च” [तै. उ. २।५।१] इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणात् ‘कर्म चाखिलं’ [७।२९] इत्यत्र कीदृक्कर्म

ग्रहीत इति पृच्छति—किमिति । क्षराक्षराभ्यां कार्यकारण-भ्यामतीतस्य भगवतो न किञ्चिद्वेद्यमस्तीति सूचयति—**पुरुषोत्तमेति** । ‘साधिभूताधिदैवं’ [७।३०] इत्यत्र ‘अधिभूत-शब्देन पृथिव्यादिषु सूतेषु वर्तमानं किञ्चिदेव ग्रहणे, किंवा समस्तमेव कार्ये?’ इति निर्दिष्टाधिषया पृच्छति—**अधिभूत-मिति** । अधिदैवमिति च ‘दैवतविषयमनुध्यायं वा दैवतेष्वादि-त्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितं?’ इति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—**अधिदैवमिति** । ‘साधियज्ञं च’ इत्यत्राधियज्ञ-शब्देन यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा वा? परदेवता वा? इति प्रश्नान्तरं प्रकरोति—**अधियज्ञ इति** । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः? किं तादात्म्येन? किंवाऽऽय-न्ताभेदेन? इत्याह—**कथमिति** । सर्वथाऽपि स किमस्मिन्देहे वर्तते? ततो बहिर्वा? देहे चेत्स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो

* अस्याध्यायस्य धारणायोगः अक्षरपरब्रह्मयोगः महापुरुषयोगः ब्रह्माक्षरनिर्देशः इत्यादीनि नामान्तराणि दृश्यन्ते ।

१ किं तद्ब्रह्मेति—अत्र **वामनः**—

विदुर्ब्रह्माथ तच्छ्रुत्स्वमिति चावोचदच्युतः । सप्तमान्ते द्विधा तस्मादत्र पार्थोऽपि पृच्छति ॥

किं ब्रह्म? किं तदिति च ज्ञेयः प्रश्नो द्विधा बुधेः । कीदृग्ब्रह्म? कथं कृत्स्नं तच्चेत्यस्याशयः स्फुटः ॥

अनुरूपं वायुदेवो दास्यत्युत्तरमस्य च । ब्रह्माक्षरं च परमं चेति स्पष्टतरं द्विधा ॥

प्रश्नबीजानुरूपोऽयमुत्तरानुगुणः पुनः । सिद्धो व्याकरणेनार्थः कुतोऽनाश्रित्यते ब्रथा ॥

× × × ×

साधियज्ञं विदुर्गै माभित्येतावति कीर्तिते । स्थितिं देहेऽधियज्ञस्य प्रतीयायाऽर्जुनः कथम्? ॥

ति चेदपरोक्षोऽयं संवाद उपयोक्तः । हस्तास्य नेत्रचेष्टाभिर्निर्देशः शक्य ऊहितुम् ॥

प्रश्नोऽत्र पूर्वाध्यायान्ते ‘साधिगृह्णं’ पदं वदन् । निर्दिष्टेशाऽर्जुनतनुं तर्जनीया गदपूर्वजः ॥

शब्दो बलवती पार्थः सूचयन्निस्मितस्ततः । देहेऽत्र का कथं चेति पात्रच्छीति विशेषतः ॥ इति ॥

अत्र सप्त प्रश्नाः । तत्र षष्ठो द्विरूपः, सप्तमस्त्रिरूप इति दश प्रश्नाः सम्पन्नन्त इति केचित् । — **अविगीता ।**

वा ! इति जिज्ञासया ब्रूते—कोचेति । 'अधियज्ञः कथं कोऽज्ञ' इति न प्रश्नभेदकः(दः)। कथमिति तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं तत्प्रयाणकालेऽपि भग-

वदनुसन्धानं सिद्धयतीति तदयुक्तमुक्तमण्डयायां करणमा-
मवैयग्र्यात् चित्तसमाधानानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽह— प्रया-
णेति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधा-
रत्वम्, सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वं सर्वशब्दाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्वर्यकल्याणगुणगणैरैकाग्र्यत्वं
तस्यैव परतरत्वं च, सत्त्वरजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितमावैरनादिकालप्रवृत्तकुटुम्बत-
प्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च तन्निवर्तनं, सुकृततारतम्येन च
प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्पाठ्यपेक्षयोपासकभेदं, भगवन्तं प्रेम्सोर्नित्ययुक्तनैक-
भक्तितया चार्थपरमपुरुषप्रियत्वेन श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेय-
भेदांश्च प्रास्तौपीत् ।

४ श्रीवेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

सङ्गतदर्शनायाह—सप्तम इति । परस्य ब्रह्मणो वासु-
देवस्योपास्यत्वमिति— 'मय्यासक्तमनाः' [७११] इ-
त्यादेशः; तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तच्छेषतया नान्यत्सर्वमि-
होच्यते । तस्यैव प्रपन्नम् 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०८]
'वासुदेवः सर्व' [७१९] 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [७१६]
इत्यादिभिः परस्तात्क्रियत इति भावः । परस्येत्यादिभिरुप-
हितमङ्गल्योमातीतादिपक्षप्रतिशेपः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषाब्द-
समभिव्याहारादेवतान्तरव्यावृत्तिः । वासुदेवशब्देनात्रात्रातर-
विशेषो वा विवक्षितः । निखिलेत्यादिभिरुपास्यत्वपरब्रह्मत्वो-
पयुक्तकारकधनम् । निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि-
ति 'भूमिरापः' [७४] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिल-
शब्देन कार्यकारणविरुपावस्थासङ्ग्रहात् कार्यमूर्तब्रह्मत्वादेरपि
कोडीकारः । कारणत्वम् 'एतथोनीमि' [७१६] इति श्लोक-
स्यार्थः । 'मत्तः परतरं नान्यत्' [७७] इत्युक्तस्य परत्वस्य
'मांसेयः परम्' [७१३] इत्याद्युक्तप्रपत्त्या तत्रैवोपाहर्तुमत्र
तदतिक्रमेण 'मयि सर्वम्' [७७] इत्याद्युक्ताधारत्वोपादानम् ।
'रसोऽहम्' [७८] इत्यादिसामानाधिकरण्यफलितं सर्वशब्द-
वाच्यत्वम् । तत्र हेतुराधारत्वादिविशेषविहितं सर्वशरीरकत्वम् ।
एवं शेषित्वाद्यनुदादेन वक्ष्यमाणतत्तदधिकारिणाप्यवस्तुविशेष-
सामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्मभावहेतुकत्वं दर्शितम् । 'मत्त
एवेति तान्विद्धि' [७१२] इत्यादिविधु प्रवृत्तितादधीन्यस्यापि

विवक्षितत्वात्सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । स्वशब्देत्यनेनानिर्दिष्टाना-
मन्येषां च अभिप्रायिकाणां सङ्ग्रहः । तस्यैवेत्यवधारणेन
'नान्यत्किञ्चिदस्ति' [७७] इत्यस्यार्थ उक्तः । 'त्रिमिर्गु-
णमयैः' [७१३] इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः सत्त्वेत्यादि-
नोक्तः । 'मांसेव' [७१४] इत्याद्युक्तप्रपत्तेः सुकृतविशेष-
हेतुकत्वम् । 'जनाः सुकृतिनः' [७१६] इत्यनेन दर्शितमाह
अत्युत्कृष्टसुकृतेति । 'म मां दुष्कृतिनः' [७१९] इत्यादेः
पूर्वोक्ततिरोधानप्रकारविशेषकथनरूपतत्सुकृतिप्रशंसाशेषत्वाच्च
तदर्थोऽत्र पृथज्ञोपातः । 'चतुर्विधाः' [७१६] इत्यादिकं
सुकृततारतम्येनेत्यादिनाऽऽसंहितम् । उपासकभेदं चेत्य-
न्वयः । 'तेषां ज्ञानी' [७१७] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थो
भगवन्तमित्यादिनोक्तः । 'बहूनां जन्मनाम्' [७१९]
इत्यादिना 'सर्गे यान्ति परन्तप' [७२७] इत्यन्तेन सिद्ध-
माह दुर्लभत्वमिति । 'येषां तु' [७२८] इत्यादे-
रन्यायशेषस्य अर्थमाह— एषां त्रयाणामिति । ज्ञातव्यमिह
सिद्धरूपं विवक्षितम् । उपादेयं अयुध्यम् । एतेन 'स्वयाथा-
त्म्यम्' [गी. सं. ११] इत्यादिसङ्ग्रहश्लोकस्यायौऽपि प्रप-
न्नितः । अयं स्वधर्मस्य सङ्ग्रहः 'ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्च-
रणार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते' [गी. सं. १२]
इति । कत्र भदोक्तैरभ्यायार्थत्वात्स्वरूपप्रस्तावः प्रागेव कृत
इति दर्शितम् ।

३ रा. भा.—इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविचिन्किं किं तदिति । जरामर-
णमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्ब्रह्माध्यात्मं च कर्म च किमिति वक्तव्यम् ।
ऐश्वर्यार्थिनां ज्ञातव्यमपि भूतमपि देवं च किं ? त्रयाणां ज्ञातव्योऽधियज्ञशब्दनिर्दिष्टश्च कः ? तस्य
चाधियज्ञभावः कथं ? प्रयाणकाले वैमिस्त्रिभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ? ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रस्तुतप्रपन्नमिति सङ्गतिमाह—इदानी-
मिति । जीवस्वरूपादिज्ञातव्यस्योपासनायुध्येत्ययं भेदविज्ञा-
समाऽर्जुन उवाच—किं तदिति । 'आतो जिज्ञातुः' [७१६]

इत्यादिना प्रागेवाधिकारित्रयस्योक्तत्वात् 'जरामरणमोक्षाय'
[७१९] इत्यादिव यच्छब्दावृत्तिसामान्यादर्थैश्वर्यभावनावा-
धिकारिभेदस्तेषां ज्ञातव्योपादेयवस्तुप्रतिनियमार्थाज्ज्ञेयं ज्ञातः

तत्रैव विशेषबुधस्तथाऽय प्रश्नः । वक्ष्यते च विशेषः । तत्र च
‘किं तद्ब्रह्म’ इत्यर्थमक्षरयाथात्म्याविषयम्, अधिभूते च
इत्यर्थमैश्याविषयम्; ‘अधियज्ञः’ इति श्लोकस्तु अर्थस्व-
भावात्, त्रयाणां साधारण इति विवित्किं—**जरा मरणेति** ।
कथमिति प्रकारप्रश्ने अधियज्ञभाव इत्यर्थलब्धम् । ‘अत्र’
इत्येतच्छब्दः शास्त्रसन्निध्युपाधिकः; तच्चोक्तस्यैव व्याख्या-
स्यति—‘अत्र इन्द्रादी मम देहभूते’ इति । ‘अस्मिन्’ इतीदं-

शब्दस्तु स्वप्रत्यक्षसन्निध्युपाधिकः; प्रत्यक्षा हीन्द्रादयोऽपि प्रभु-
र्जुनस्य । एतच्छब्ददेशशब्दयोर्बैकस्मिन्वाक्ये सामानाधिकरण्येन
प्रयोगो दृश्यते—‘स एष द्वाभ्यां दक्षैनीभ्यां विराडभ्यामनयो-
र्द्वाविंशयोर्द्वैवचनयोरयं पुरुषः प्रतिष्ठितः’ इत्यादौ । यद्वा ‘अत्र’
इति यज्ञस्वरूपपरामर्शः; नितयात्मत्वं त्रयाणामपेक्षितम्; अत्र
बहुवचनमधिकान्त्रियपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—**एभिस्त्रिभि-**
रिति ॥ १ ॥ २ ॥

५ भाष्यभाष्यम् ।

नमः श्रीमते कृष्णाय । ३० मरणकालकर्तव्यगत्यायस्मिन्नध्याय उपदिशति ॥ १ ॥ २ ॥

६ जयतीर्थविरचिता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायस्यावन्तरप्रतिपाद्यमर्थमाह—**मरणेति** । गम्यत
इति गतिः । आविपदेन साग्रादिकम् । मरणकालकर्तव्यं च
गतिश्च ते आदौ यस्य तत्तथोक्तम् । कतव्यस्मरणविषयत्व-
गम्यत्वादिरूपो भगवन्महिम्नैव वर्ण्यते इति धृत्कान्तभावं-

सिद्धिः । उक्तव्याख्यानापूर्वकमिति चोपस्कृतव्यम्, तेनानन्तर्य-
लक्षणाऽपि सङ्गतिः सिद्धा, तत्प्रसङ्गेनैव मरणकालकर्तव्याद्युप-
देशात् ॥ १ ॥ २ ॥

७ हनुमन्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपसिद्धान्त्यतस्तत्प्रश्ना-
मर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्मेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एवं सप्तमेऽध्याये तत्पदार्थस्य भगवतो नारायणस्य पर-
ब्रह्मणो भजनसुपदिष्टम्; तदेवाष्टमे प्रपञ्च्यते । तत्र तावत्पूर्वा-
ध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्*
[७२९] इत्यादिनोपक्षिप्तब्रह्माध्यात्मदिससपदाधिनिरूपणरूपो-
ऽयमध्याय इति सप्तमाध्यायोः सङ्गतिः दर्शयन्नेवार्जुनप्रश्नमवता-
रयति द्वाभ्याम्—किं तद्ब्रह्मेति । ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति
यदुक्तं तद्ब्रह्म किं सविशेषं निर्विशेषं वा, उभयत्रापि ब्रह्मपद-
प्रयोगात् ? । एवं किमध्यात्मम् ? आत्मानं देहमधिकृत्य
तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्दाव्यस्य जीवस्य चक्षुरादीन्द्रियधामस्य च
सर्वविदितत्वेन तदेवमस्य भगवद्भजनफलबोध्यनुपपत्तेरिहा-
ध्यात्मशब्दाध्यं वस्तु किमित्यर्थः २ । एवं किं कर्म ?
कृषिवाणिज्यादिलौकिकैवेवमस्य भजनफलवायोगात् ‘अखिलं
कर्म विदुः’ इति वदता कीदृशं कर्म निर्वक्षितमित्यर्थः । श्रोत्रा-

दिकंप्रत्यक्षचैतन्यं वाऽध्यात्मम् ? यज्ञो वाऽन्यद्वा कर्म ? इति १ ।
मधुसूदनसरस्वतीव्याख्याने तु ‘कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्’
इति प्रागुक्तत्वात्प्रधानवकाशा एव स्यात् । न हि ‘कृत्स्नमध्या-
त्ममखिलं कर्म’ इति वदन्तं प्रति किं श्रोत्रादिकमध्यात्मं किं
वा जीवः ? इत्यादिप्रश्नोऽवतरति । अधिभूतमिति ।
अधिभूताविदेवादिग्रन्थसहितभगवन्मन्त्रकानामन्यकाले भग-
वत्स्मरणसुखम्, तत्राधिभूताधिवादवाच्य किमित्यर्थः ११ ।
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्निति । अधियज्ञः कः, कथं च
तस्याधियज्ञस्त्वम् ? स चाधियज्ञः कुत्र तिष्ठति ? किं बाह्यदेशे किं
वा देह एवास्मिन्नित्यर्थः ६ । प्रयाणकाल इति । मरण-
काले सकलेन्द्रियक्षोभेण मनस्समाधानाभावात्कथं तदा निव-
तामभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसि ? अतस्तदानीं त्वज्ज्ञानमष्ट-
मानमिदं प्रतिभाति; तदपि वक्तव्यमित्यर्थः ७ ॥ १ ॥ २ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

ब्रह्मकर्मादिकं प्राप्तैर्ब्रह्मेण नास्मदादिभिः । इति जिज्ञासया पार्थः सन्दिहानोऽयं पृच्छति ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच—किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । पूर्वेषां यत् ज्ञेयतयोक्तं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं कर्म वा किमिति
वक्तव्यम् ? । अग्रिमाणां च ज्ञेयमधिभूतमधिदेवं च किम् ? ॥ १ ॥ अधियज्ञश्च कः ? स चाधियज्ञोऽत्र देहे कथं
ज्ञेयः ? । प्रयाणकाले चैभिर्नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ? ॥ २ ॥

१० पुरुषोत्तमजीविरचिताऽमृततरङ्गिणी ।

पूर्वोक्तब्रह्मकर्मादिरूपजिज्ञासुर्जुनः ॥

पृष्ठवा २४९मेतस्य कृष्ण उत्तरसूक्तवान् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता ‘ते ब्रह्म’ [७२९] इत्यादिना समपदा-
शब्दानुक्तं सकलानाम्, तत्स्वरूपजिज्ञासुर्जुनः प्रश्नं विज्ञापया-

मास—अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्मेति द्वयेन । हे पुरुषोत्तम !
तद्ब्रह्म यदुक्तं तत्किम् ? अध्यात्मं किं ? कर्म किं ? च पुनः अधि-
भूतं किं प्रोक्तं ? च पुनः अधिदेवं किमुच्यते ? अधियज्ञः
यज्ञाधिष्ठाता फलदाता कः ? । अत्र उक्तप्रकारेण कथं केन

प्रकारेण नियतात्मभिरनन्यैकपरचित्तैर्ज्ञेयोऽस्ति ? । हे मधु-
सूदन सर्वांनिष्ठनिर्वर्तक ! अस्मिन् दहे प्रयाणकाले अन्त-
काले कथं केन प्रकारेण ज्ञेयोऽस्ति । अत्रायं भावः—पुरुषोत्त-
मेति सम्बोधनेन त्वमेव पुरुषोत्तमः त्वत्त्वः पराभावात् । कथं
तद्ब्रह्मलोकम् ? आधिदैविकं तु त्वत्स्वरूपमेव, अतस्त्वत्तो-

ज्याधिदैवं किम् ? अज्यात्मादयस्तु हीना एव, तेषां ज्ञानं
किं प्रयोजनकम् ? सेवा च कथं कार्या ? इत्यादिव्यञ्जितम् ।
मधुसूदनेति सम्बोधनेन त्वदीयानां मरणादिभयाभावे
तत्समये त्वं कथं स्वज्ञानमनुभवानिति ज्ञापितमिति
भावः १ ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं, तच्च उक्तमानामनुपाविब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणं, मध्यमाना-
मुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म, तद्विषय एकः, उपासनाविषयाश्च षट्, एवं सप्त प्रश्नविषयाः, 'ते ब्रह्म तद्विदुः'
[७।२९] इत्यध्यायान्ते साधकश्लोकेन भगवता सूत्रिताः तद्वृत्तिरूपेऽयमध्याय आरभ्यते; तत्र सूत्रितानां
ब्रह्मादिशब्दानामर्थं बुभुत्सुर्गुप्त उवाच 'किं तत्कुलं ब्रह्म' इति प्रथमः प्रश्नः । शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १ ॥
'अविद्ययाः कथं कोऽत्र कः' इति स्वरूपप्रश्नः, कथं ज्ञेय इति पदार्थकर्षेण तत्तदुपासनाविकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा
एक एव प्रश्नः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

अर्जुनकृतसप्तप्रश्नोत्तराणि ।

श्रीभगवानुवाच—अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति । अक्षरं न
क्षरतीत्यक्षरं पर आत्मा "एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि" [वृ.उ.३।८।९] इति श्रुतेः । अक्षर-
स्य च "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" [८।१३] इति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये
ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः ।
स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु
स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः, भूतानां भावो भूतभावस्तभ्यो-
द्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः, भूतवस्तूपचिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं
देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः, स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित
इत्येतत् । एतस्माद्वि बीजभूताद्वृद्ध्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— व्याख्यातप्रश्नसकस्य प्रतिवचनं । क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुर्भोष्टप्रतिपत्तिर्कोर्यं सिध्यतीति दुष्प-
भागवतमतवारयति—एषामिति । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां मानो विशिनष्टि—यथाक्रममिति । तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं

१ निर्विकारमद्वैततत्त्वोपबृंहितं कर्मातीतं भावातीतं बुद्धयतीतं पदमक्षरं ब्रह्मोच्यते । तस्य च प्रकृतिस्वरूपः स्वभावोऽध्या-
त्ममित्युच्यते, अतस्त्व ब्रह्मप्रकृतिरेवाध्यात्मं सैव च स्वस्वभावरूपा निगद्यते । ब्रह्मणः स्वभावरूपा प्रकृतिस्तावदेव स्वप्रकृतित्वं
गोपायति, यावत् विकारं न प्राप्नोति । सर्वेषु भूतेषु सर्वास्तु चावस्थास्तु या तस्या एकरसावस्था विद्यते, सैव तस्याः स्वभावस्य
स्थायित्वस्य साम्यत्वस्य वा रक्षिका निगद्यते । साम्यावस्थातो या तस्या एव विरुद्धावस्था, सैव विकृतिशब्दावस्था द्वितीयाव-
स्थोच्यते । अतो हि भूतभावोद्भवकरी तस्याः प्रकृतित्वं हापयन्ती भूतसृष्टिश्च याऽवस्था भवति, सैव तु कर्मोत्पत्तेः कार-
णतां व्रजति । सैव च ब्रह्मस्वभावस्य विसर्गान्वेष्टाऽप्युच्यते । तथा च यदद्वैतसत्तायां द्वैतभावोत्पत्तिर्भवति, साम्यावस्थापन्ना
प्रकृतिर्विषमावस्थामाश्रयति, यदा च त्रिगुणविकारेण तरङ्गायिता प्रकृतिर्महत्त्वादिरूपेण परिणतिमारम्भमाणा भवति, सैव भूतमा-
वोद्भवकरी अवस्थोच्यते । अस्यामेवावस्थायां कर्मणः समुत्पत्तिर्भवतीति तात्पर्यम्— इति कर्ममीमांसादर्शन—(३।२३-२५)—
प्रदर्शिता प्रक्रियाऽनुरूपनानमर्हति ॥ वामनसूत्र—

देवोऽक्षरपदेनात्र प्रतिविद्यक्षरं जडम् । अविद्यावरणं भेषु व्यतिरेकमब्रुवत् ॥

उक्त्वा परमशब्देनान्वयं विशेषशतानम् । किं तत् ब्रह्मेति पृच्छाया द्विषोत्तरमदात्सुष्ठुम् ॥

इति महता प्रवचनेन वर्णयति, तद्विस्तरमयान्नामुच्यते ।

— अविगीता

भगवद्भवनसुधाहरति—**अक्षरमिति** । किं तद्वद्वेति प्रश्नस्य प्रतिबन्धम्—**अक्षरं ब्रह्म परममिति** । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिकं परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसम्बन्धात्प्रवृत्तिव्युत्पादयति—**अक्षरमित्यादिना** । कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्तं परमात्मनि बृहत्प्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते ? व्युत्पत्तिरर्थान्तरं ऽपि सम्भावत्, इत्याशङ्क्य यावापूषिभ्यामिदिविषयनिरुद्धप्रशंसासमस्य परमात्मन्यस्मिन्नसम्भवात्तथाविधप्रशंसासकतुल्येन श्रुतमक्षरं ब्रह्मेत्याह—**एतस्येति** । 'रूढिर्योगमपरहति' इति न्यायादोद्धारं वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढिवा प्रवृत्तिराश्रयसुचितत्वात्साङ्ख्योऽह—**ओद्धारस्येति** । प्रतिबन्धनोपक्रमे प्रकान्तमोद्धारान्कथमक्षरमेवोत्तरत्र विरोधितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान्न तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह—**परममिति चेति** । 'किमप्यात्मं' इति प्रश्नस्योत्तरं 'स्वभावोऽप्यात्मं' इत्यादि । तथाचछे—**तस्यैवेति** । स्वकीयो भावः स्वभावः ओन्नादिक्रमग्रामः, स चाऽऽत्मनि

वेहेऽहमप्रत्यययोर्वै कर्तव्य इत्यर्थं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं पृच्छति—**स्वभाव इति** । एवं विप्रद्वपरिग्रहे 'स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते' इत्यप्यायमार्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति—**स्वभाव इति** । तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विशिनष्टि—**परमायेंति** । परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यागत्यमात्ममनुभवति "तत्सुष्टु तदेभानुग्राह्यत्" [तै. उ. २।१।१] इति श्रुतेरित्यर्थः । 'किं कर्म' इति प्रश्नस्योत्तरमुपादेते—**भूतेति** । भूतान्येव भावास्तेषामनुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—**भूतानामिति** । भावः सद्भावो वस्तुभाव एव भूतवस्तुत्पत्तिकर इति वक्ष्यति । वैदिकं कर्मान्नोक्तविशेषणं कर्मशब्दतमिति विसर्गशब्दादेर्दशयन्विशदयति—**विसर्ग इत्यादिना** । कथं पुनर्यथोक्तस्य यद्वत्स्य सर्वत्र भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरवमित्याशङ्क्य 'अभौ प्रास्ताऽऽहुतः' [मनु. ३।७६] इत्यादिस्थितिमनुकृत्याऽह—**एतस्माद्धीति** ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—तद्वद्वेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं श्लेखं समाष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः—**"अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते"** [सुबालो. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते—**स्वभावः प्रकृतिः** । अनात्मभूतमात्मनि सम्बध्यमानं भूतसुसूतद्वासनादिकं पञ्चाभिधियायां ज्ञातव्यतथोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याज्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः—**भूतभावः मनुष्यादिभावः, तदुद्भवकरो यो विसर्गः "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"** [छा. उ. ५।३।३+५।१।१] इति श्रुतिविदो योषित्सम्बन्धजः स कर्मसंज्ञितः । तत्राखिलं सानुबन्धं उद्देगनीयतया पारहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते "यदिच्छन्तो ब्रह्मवर्षं वरन्ति" [८।११] इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासत्याह—**तद्वद्वेति निर्दिष्टमिति** । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मसाधर्म्यादुपवास्यतेति भावः । अक्षरः शब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्यं च दर्शयति न क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञमग्नौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति तथा चेति । व्योऽत्र संक्षेपविशेषः । अथवा भुतावक्षरशब्देन उन्मग्नचेतनांशः प्रकृत्यवस्थाविशेष एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रत्ययैत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रकृतिद्वारमुत्तदिशं तात्पर्यात्तुदाहरणम् । 'परममक्षरम्' इत्यत्र विशेषणाभिप्रेतमाह—**प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति** । स्वभावशब्दार्थः प्रकृतिरिति । निवर्तसम्बद्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अच्युतशब्दानुवादिगाह—**अनात्मेति** । आत्मन्यपि वसनात् सम्बन्धमानमित्यव्यात्मशब्दनिर्वचनम् । तत एव सिद्धमनात्मत्वम् । तद्वद्वद्वेति तत्संसर्गापेक्षाकाङ्क्षान्नवसाजनादिकम् । भूतसुसूतद्वासनादित्येव श्रुतिं दर्शयति—**पञ्चाभिधियायामिति** । 'वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इत्युपक्रमम् "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इत्युत्तरम् । तथा इत्यं विदुः" [छा. उ. ५।१।१] इत्यप्युक्तो-

पलक्षितपञ्चमूतसुसूतद्वासनं क्षुफमिति भावः । नृपायकर्तृसूतदानीन्तनात्मस्वरूपपटित्यागेन परिक्षुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोः क्षोपयुक्तं । सूतसुसूमादिकथनं च किमर्थं ? इत्यत्राह तदुभयमिति । यथाकमन्यवः । अत्र पञ्चमाहुतेर्वैवक्षितत्वाद्योभिजभूतविषयोऽयं सूतशब्द इत्यभिप्रायेणाह—**भूतभावो मनुष्यादिभाव इति** । मनुष्यत्वादिविशिष्टासरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्वे तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति—**पञ्चम्यामिति** । अत्र सूत्रमहम्भलादिविसर्गव्यवच्छेदार्थमुक्तं **भूतभावोद्भवकर इति** । तदेव दर्शयति—**योषित्सम्बन्धजमिति** । विसर्गविशेषणसाधर्म्यादितरिसिद्धम् । एवं कर्मसंज्ञितेरेतो विसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह—**तत्राखिलमिति** । अत्र कर्माभिप्रायेण ननुपेक्षनिर्देशः । अखिलं मनुष्यत्वशृङ्खलादिजातिभेदेहेतुताऽनेकप्रकारम् । साऽनुबन्धं हेतुभूतः कर्मभिः फलश्रुत्यैव गर्भनासादिभिः सहितमित्यर्थः । पञ्चाभिधियायासुदितसंवाचनानुयायित्वदुस्तरजन्मस्मादितुःक्षरवत्तदेव फलितत्वाच्चुत्पन्ननीयतारूपा भयावहत्वरूपा चोद्देगनीयता नुका । परिहरणीयतां तु कृतः सिद्धयेत् । इत्यत्राह परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— परममक्षरं ब्रह्म । वेदादिशङ्काव्यावृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि—जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः; सर्वदा अस्त्येव एकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येक-प्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः, विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरीश्वरक्रिया विसर्गः; विशेषेण सर्जेन विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

६ ज प्र. दो.— ननु पूर्वाध्याये [२९] 'ते ब्रह्म' इति निर्विशेष-णमवोपक्षितम्, अतएवात्र 'किं तद्वह्म' इति तथैव पृष्ठम् । उत्तरे तु कस्मान् 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति सविशेषणमुपादीयते । इत्यत आह— परममिति । अक्षरस्यैव परमत्वविशेषणम्, न ब्रह्मण इत्यर्थः । तर्हि 'अक्षरं' इत्येवाहं, किं विशेषेण ? इत्यत आह— वेदेति । आदिपदेन प्रकृतिगृह्यते, तयोरेपि ब्रह्माक्षरशब्दवाच्यात्वात्, प्रसक्तिः । 'स्वभावोऽध्यात्मः' [८१३] इति शब्द-द्रव्यस्यैकविषयत्वसिद्धयेऽध्यात्मशब्दं तावत् द्वेधा व्याचष्टे— आत्मनोऽपि । आत्मानं जीवमाधिकृत्य तदुपकारित्वेन वतमानं वस्तित्वर्थः । आत्माधिकार इति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा, यत्प्रति-पाद्यं तदध्यात्ममिति ज्ञेयार्थः । अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यातम् । सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयं आत्मशब्दं देहविषयमादाय व्याख्याने परमेश्वरप्रसक्तेन तथा व्याख्यातम्

एवं इति स्वभावः इत्युभयस्य कथमुत्तरं ? इत्यत-स्त्वावतद्व्याख्यानां प्रतिजानीते— तथा हीति । तत्राद्यो-त्तरत्वेनादौ व्याचष्टे— जैव इति । जीवस्यायं जैवो-ऽन्तःकरणादिर्देहयन्तः परार्थः स्वभावः, स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्या । 'ते ब्रह्म तद्विदुः' [७२९] इति जीवानां प्रकृतत्वात् स्वशब्दो जीववाची, तथा चात्मन्यधि यत् तदिल्लेवं व्याख्याता-ध्यात्मशब्दार्थप्रसन्नस्येदमुत्तरं भवतीति भावः । इदानीं द्विती-योत्तरत्वेन व्याख्याति— स्वाख्य इति । पूर्ववदत्रापि स्वशब्दो जीववाची, तथा चात्माधिकार इति व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थ-प्रसक्त्येदमुत्तरं भवतीत्यस्यायः । ननु जैववाचित्वे भावशब्दः सार्थकः, षष्ठ्याः साकाङ्क्षत्वात्; जीववाचित्वे तु तस्य पदार्थत्वा-व्यभिचारात् । स्वशब्देनैवाहं, किं भावशब्देन ? इत्यतो भावशब्दं

तावदन्यथा व्याचष्टे— सर्वदेति । यद्यपि भवनकर्ता भावः, तथापि विशेषानुपादाने मुख्यस्य प्रादुर्भावसर्वव्यापि सिध्यति, तथापि तस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह— अन्तःकरणा-दीति । स्वशब्दभावोपादाने तस्यामाशयेऽपि प्रयोगादन्तःकर-णादिकमपि प्रसज्यते, तथा च द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात् । आत्मैव ह्यात्माधिकारे प्रतिपाद्यो वक्तव्यः, नान्तःकरणदिकम्, अतस्तस्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः । कथं तेन तद्व्यावृत्तिः ? इत्यत आह— न हीति । " अत्रमय हि सोम्य मनः " [छां. उ. ६।१।४] इत्यादेरिति भावः । तथा चान्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्माधीतया व्याख्यातो भवतीति हृदयम् ।

एवं तर्हि भाव इत्येवास्तु, किं स्वशब्देन ? इत्यत आह— स्वशब्द इति । ईश्वरोऽपि हि सर्वदेहप्रकारास्त्येव, अतो भाव इत्येवोक्तं तत्प्रसक्तौ पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वात्सम्भवे तदावृ-त्त्यर्थः स्वशब्दः । न हि ईश्वरो जीवानां स्वः, भेदप्रमाणशिरोधात् । अत एवेश्वरस्वभावे जीव इति व्याख्यातमपास्तम् । नन्वेवमपि स्वशब्दस्यात्मागीयात्त्वादीश्वरप्रसक्तिः; मैत्रम्, ' द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः ' इति वचनात्तस्यात्मागीयत्वा-भावात् षष्ठ्यन्तात्त्वत्त्वं छः । सकलकार्योत्पत्तिनिमित्तसूतो देवतोद्देशेन च पुरोडाशादिद्वयपरित्यागरतज्जन्यमप्यविति यावदिति व्याख्यातमसत् । तस्याध्यात्मपदस्यैव गृहीतत्वादिना भावेन सूतभावेत्यादिकं व्याख्याति— भूतानामिति । उद्भव-करी च सेश्वरक्रिया चेति विग्रहः । ईश्वरक्रियाग्रहणं कर्मशब्द-वैकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । एवंलक्षणे यो विसर्गः स कर्मसंज्ञितः, न तु कुलाद्यादिस्वम्बन्धोत्थः । ननु विसर्गशब्दस्याप्यस्यस्तकथ-मेवं व्याख्याने ? इत्यत आह— विशेषेणेति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एषां प्रश्नानां निर्णयार्थं भगवानुवाच— अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीयत्सरं परमात्मरूपं तद्देहतेषुच्यते । " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि " [वृ. उ. ३।८।९] इत्येषा श्रुतिः । तस्यैवास्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मात्मभावोऽध्यात्ममुच्यते; आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मात्मनया प्रवृत्त-मध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां प्राणिनां भावो भूतभावस्तस्योद्भवमुत्पत्तिं करोतीति भूतभा-वोद्भवकरः, विसर्गो यागः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् ; स यागः कर्मसंज्ञितस्तस्य भूतभावोद्भव-करत्वम् । ' अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' [मनुः ३।७६] इत्यादिस्मृत्यः ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं सप्तप्रभावां क्रमेणोत्तराणि श्रीभगवा-नुवाच— अक्षरमिति । न क्षरन्ति न विनश्यतीति वा, अस्त्यते सर्वं व्यपीतोतीति वा अक्षरम् । तदेवात्र ब्रह्म विवक्षितम् ।

सविशेषब्रह्मणस्तेन रूपेण विनाशित्वव्यापित्वयोरेभावात्-द्वयादिति । अथ तस्यापि स्वरूपेण नित्यत्वस्यापित्वसत्त्वात् । प्रणवे चाक्षरशब्दस्य रुढत्वेन योगाद्वैदेयसीत्स्वास्त्यविशेषं ब्रह्म

प्रणवो वाऽत्राक्षरमिति शङ्का स्यात् ; तर्वावयितुं 'परम' इति विशेषणम् । पारम्यं च निरतिशयमहत्त्वरूपम् । तच्चेह सङ्कोचकाभावन्यायेन त्रिविधपरिच्छेदराहित्य एव पर्यवस्यतिविशेषमेव ब्रह्म गमयति । तथा च "यत्तद्वैद्व्यमप्राज्ञम्" [छां. उ. १।१।६] "एतद्वै तदक्षरं गारिं ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्म्यन्तमन्वहृत्स्वम्" [बृ. उ. ३।८।८] "अक्षरमम्बरान्त्यतेः" [अ. सू. १।३।१०] इत्यादिश्रुतित्यायप्रसिद्धं निर्विशेषाद्वैतचिदानन्दरूपं परं ब्रह्माक्षरमिति भावः । एवं 'किं तद्ब्रह्म' इत्यस्योत्तरश्रुत्वा 'किमप्यात्मम्' इत्यस्योत्तरमाह-स्वभावोऽध्यात्ममिति । यत् 'अक्षरं ब्रह्म' इत्युक्तं तस्य स्वभावः स्वकर्म । 'स्वरूपं च स्वभावश्च' इत्यमरः [१।७।३८] त्वम्पदलक्ष्यं निष्कृष्टाहङ्कारशुद्धजीवैतन्मयमिति यावत् । तदेव आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानत्वाद्वाऽध्यात्ममित्युच्यते । "सत्त्वमसि" [छां. उ. ६।८।७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ. उ. १।१।१०] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ. उ. २।५।१९] "नाभ्योऽतोऽस्मि तद्वा" [बृ. उ. ३।७।२३] इत्यादिश्रुतिशतप्रसिद्धं तद्देवनस्य च भगवदनुग्रहायतचित्तशुद्धिसमधिगम्यत्वेन भगवद्भजनफलवोपपत्तेश्चेति भावः २ । 'किं कर्म' इति तृतीयमभ्योत्तरमाह—भूतेति । भूतानां प्राणिनां भावक्षुपतिबुद्धिर्न दृष्टि च करोतीति तयोक्तो यो विदसः त्यागो भावहोमदानात्मकः, न ह कर्मसंस्तितः, कर्मशब्देनोक्त इत्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्ययागो यागाः, न एव प्रक्षेपान्तो होमः, परस्वहोपादनपर्यन्तः स्ववत्यागो दायमिति सर्वत्र विसर्गशब्दवाच्यस्त्यागोऽङ्गतः । तस्य च भूतभावोद्भवकरवत् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्मगादित्युपतिष्ठति । आदित्याज्जयते दृष्टिर्दृष्टेरर्कं ततः प्रजाः" [मनु. २।७९] इति स्मृतिप्रसिद्धम् । अतो यागहोमदानात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितम्, न तु लौकिकं कृत्वादिकमित्यर्थः ३ ।

यत्पत्र रामानुजव्याख्यानम्—'अक्षरं क्षेत्रज्ञः न एव

ब्रह्मेत्युच्यते । स्वभावः प्रकृतिः ; सैवाध्यात्मम्, आत्मसम्बन्धि-तया वर्तमानत्वात् । तयोश्च प्राप्यतया त्याग्यतया च सुखसु-होयत्वात् । भूतभावो मनुष्यादिभावः, तदुद्भवकरो यो विसर्गः "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" [छां. उ. ५।३।३] इति श्रुतिसिद्धो योऽपि तत्सम्बन्धः, स कर्म-संस्तितः । स चोद्देशनीयतया परिहृणीयतया च सुखसुभिर्षोः, इति । तत्र ; 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' 'इति परत्वेन विशेषित-स्याक्षरस्य क्षेत्रज्ञत्वायोगात् । न च प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वकृत्वेन तस्यापि पारम्यमिति युक्तम् ; असंकुचितपारम्ये सम्भवति सङ्कुचितवैश्वकियपारम्यप्रहणानौचित्यात् वैवक्षिकस्य पारम्यस्य सर्वत्र सुलभत्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्या विशेषणस्यैव वैयर्थ्या-पाताच्च । 'स्वभावोऽध्यात्मः' इत्यत्र स्वभावशब्दविगुणात्मक-प्रकृतिवाचक इत्यशब्दार्थोऽप्युक्त्यान्तम् । न हि 'स्वभावशब्दः प्रकृतिपर्यायः' इत्येतावता वेदान्त्यभिमतत्रिगुणप्रकृतिः स्व-भावशब्दार्थो भवति ; तथा सति 'प्रथममवधि कुरुषोपादीयमानं शब्दरूपं प्रकृतिः' इति शाब्दिकाभिमतयाः 'दर्शपूर्णमासा-विधीनां प्रकृतिः' इति मीमांसकमताया अपि प्रकृतेः स्वभाव-शब्दार्थत्वापातात् । अध्यात्मशब्दसमभिप्राहृतस्वभावशब्दस्य आत्मस्वभावभूतप्रकृतिवाचित्वं भविष्यतीति चेत्, न ; प्रकृ-तेरात्मस्वभावतासिद्धेः ; अन्यथा तत्परिहृणयोगात्, न हि स्वभावो भावानां व्यापकत्वंतौष्यवद्वेषः' इत्युक्तेः । विसर्ग-शब्दस्य क्षीपुरुषसम्बन्धजन्यरेतोविसर्गरूपत्वे तस्य भूतोत्पत्ति-मात्रहेतुत्वेन तद्विद्विहेतुत्वाभावात् 'भूतभावोद्भवकः' इति विशेषणासङ्गतिः । 'भूतभाववस्य मनुष्यमनस्योद्भवजन्यत्पत्तिः' इति व्याख्याने भावशब्दवैयर्थ्यम् । अस्माकं तु भाव उपपत्ति-कृत्वो वृद्धिः ; तदुभयकरवमपि "अवाङ्मताति जायन्ते जातान्यनेन वर्धन्ते" [तै. उ. २।१।१] इत्येव प्रसिद्धम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिशास्त्रादहङ्कारा होमादिषु च प्रसि-तमिति न कश्चिदेष इत्यतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ३ ॥

९ व ८० त ० दी०—प्रश्नक्रमेणोत्तरमाह श्रीभगवान्—अक्षरमिति त्रिभिः । अत्र 'वदन्ति तत्तत्तद्विद्वत्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमास्मेति भगवानिति शन्यते' इति भागवतपद्ये [१।२।११] ब्रह्माक्षरोऽप्योक्तोऽगणितानन्दकः यः परमात्मा सत्त्वदर्शनीयाङ्गः प्रकटानन्दांशः भगवान् पुरुषोत्तमो दर्शनीयाङ्गो निर्गुणः सदानन्द इत्युपपादितम् । यत् ब्रह्मेति निर्दिष्टं परमं प्रधानं उत्कृष्टमक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञं समष्टि-व्यष्टिभूतं कूटस्थं गणितानन्दकमध्यात्मरूपं भगवतोऽभिन्नमपि पृथगुच्यते भगवद्भ्राम्यत्वादित्येव वक्ष्यते । यथा च सात्वतसंज्ञे—'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महत्तः स्रष्टु द्वितीयं खण्डसंस्थितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा त्रिमुच्यते' इति प्रथमं अक्षरं, द्वितीयं समष्टिरूपं, तृतीयं व्यष्टिजीवरूपमिति बोध्यम् । अध्यात्मं आत्मनि अधिगम्यमानं षोडशकलं सूक्ष्मं सेन्द्रियमनोरूपं स्वभावः । भूतेति—भूतानां पञ्चानां भावो भौतिकं शरीरं तस्योद्भवकरो (भावेन वासनया उद्भवकरो) विसर्गः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्मगादित्युपतिष्ठति (ते)' इति "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" [छां. उ. ५।३।३] इति श्रुतिप्रतिपादितः कर्मपदस्यार्थः विशेषेण सर्वज्ञस्वभावत्वात् इति पूर्वेणां वैयर्थ्यं निर्णयम् ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एतद्यन्त्रोत्तरं सामिप्रायज्ञानार्थं श्री-भगवानुवाच—अक्षरमिति त्रयेण । न क्षरति न चलती-त्यक्षरं सर्वैकरसत्वं पुरुषोत्तमचरणतात्मकं भक्तहृदयादुच्यते

गृहात्मकं वा स्थिरं तत् । परमं परः पुरुषोत्तमो मीयत अस्मि-न्निति परमं ब्रह्म बृहत् व्यापकं च । स्वभावः स्वस्य भगवतो दास्यादितेवासिद्धयर्थं जीवरूपेण भवन्म् । अध्यात्मम्,

आत्मानमविकृतं सेवायोग्यं देहमधिकृत्य तदनुभवे वर्त्तमानो जीवभावोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां जीवानां भावस्य भगवद्रूपरूपयोर्द्वयकरः प्रकटकारको यो विसर्गो

भगवद्व्यवस्थादिविनियोगेन सेवारूपः स कर्मसंज्ञितः क्रिया-रूपः कर्मशब्दाच्च इत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रमेणैषां प्रभानामुत्तरमाह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र 'किं तद्ब्रह्म' इत्यस्योत्तरं 'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति । यत् परममक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना, अक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वात्, "ओमित्येतदक्षरम्" [छां. उ. १।१।१।१] इत्यादिश्रुतौ "ओमित्येतादक्षरं ब्रह्म" [८।१३ अ. ना. २१] इति स्मृतौ च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं, प्रणवस्य परब्रह्मत्वासम्भवात् ; अतश्च "एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्वस्वमदीर्घम्" [वृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतिप्रसिद्ध-मखण्डेकरसं वस्तु अक्षरशब्दितं तद्ब्रह्मेति प्राञ्चः । यद्वा अक्षरशब्देन जीवः, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१।५।१६] 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१।५।१७] इति गीतासु । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावौशते देव एकः" [श्वे. उ. १।१०] इति श्रौतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् "अमृतो-ऽक्षरं" इत्यपेक्षिते । उक्ताभावउल्लासः । यथा चाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म, परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः सम्भवति, व्यावर्त्तकोपाधौ मायाद्वर्पणे जायति तयोर्भेदायोगात् । 'किं तद्ब्रह्म' इति प्रश्ने 'परमं' इति विशेषणभावेऽपि 'ते ब्रह्म तद्ब्रह्मः कृत्स्नं' [७।२९] इति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव 'परमं' इति विशेषणं युज्यत एव; प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्राह्यत्वं । ततश्च 'किं तत् कृत्स्नं ब्रह्म' [८।१] इति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेतोपाधिसम्बन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति ह्ययम् । तथा स्कोऽनागन्तुको भावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्त्वप्यर्थः, सोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु तस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वी भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति । विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स कर्मसंज्ञितः । तमेव विशिनष्टि— भूतेति । भूतानां भावः सात्त्विकादिः स्वभाव उद्भवश्च तयोः करणाद्भूतभावोद्भवकरः । तथा हि 'बुद्धिः कर्मा-नुसारिणी' [] इति कर्मानुसारित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मत एव स्मर्यते । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहं भूतां वर ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षर-तीति क्षरो विनाशी भावः, यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्तिवत्यर्थः । पुरुषः पूर्णपनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा

१ देहश्रुतामिति पदं देहलीदीपन्यायेन देह इत्यनेन वरेत्यनेन च सम्बद्धयत इति केचित् । अहं ! त्वमेव प्राणिनामुत्-भोऽसि, न त्वतोऽन्यः । अहो ते महाभाग्यम् ! पृच्छसि त्वं स्वैरं विगताशङ्कं शङ्कान्नोदाय, न मनागद्युदेति ममासर्थः, जायते च मम परमासोदः, समादधे च परमप्रीत्या, भागधेयमिदमसाधारणम् । अतोऽहं वरीमि— 'देहश्रुतां वर' इति इत्यु-पन्यासदर्पणम् । अत्र वामनः—

श्रीतस्तरां तव वसामि यथाऽत्र देहे देहेषु नैवमितरेष्वधिधिरूपः ।

श्लोकोऽसि देहिषु तत्त्वसमिति स्वभक्तं देवो जुनाव किल देहश्रुतां वरेति ॥ इत्याशयं विशदयति ।

नव्यास्तु— 'कोऽत्र देहेऽस्मिन्' इत्यत्र 'अस्मिन् देहेऽधिदेहः कः ?' इत्यधिकं प्रश्नमेकं कल्पयित्वाऽत्र 'यमधियज्ञं सर्वयज्ञाधिपतिमाहुः, असावहमेवास्मिन् देहेऽधिदेहोऽस्मिन्' इति व्याख्याय, "अत्राधियज्ञपदं भगवता न व्याख्यातम्, यज्ञविषयस्य प्राक् तृतीये चतुर्थे चाध्याये सविस्तरं वर्णितत्वात्" इत्यादि वदन्ति । तत्र युक्तम्, श्रुतापरित्यागादश्रुताथेक्यत्वा-हेत्वाच्च । भूयते ह्यत्र विस्पष्टमेव 'अधियज्ञोऽहमेव' इत्यधियज्ञपदव्याख्यानात्, न चात्र प्रश्नवाक्ये वा पठ्यतेऽधिदेहशब्दोऽपीति किमनुकोपालम्भविमर्शेन ?

गी. द्वि. १०

—अविगीता ।

पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्व-
यज्ञाभिमानीर्देवता विष्णवाख्या “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । स हि
विष्णुरहमेव, अत्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः; यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमायीति देहाधि-
करणो भवति, देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—अ-
धिभूतमिति । ‘अधिभूतं च किं प्रोक्तं’ [८।१] इत्यस्य
प्रतिबन्धनं ‘अधिभूतं क्षरो भावः’ इति, तत्राधिभूतपदमन्यत्राच्य-
मर्थे कथयति—अधिभूतमित्यादिना । तस्य निदेशमन्तरं
निर्णातुमशक्यत्वात्प्रब्रह्मरा तन्निर्दिशति—कोऽसाविति ।
कार्यमात्रमत्र सङ्गृहीतमिति वक्तुमुच्यते व्यनक्ति—यत्कि-
ञ्चिदिति । ‘अधिदैवं किं’ इति प्रश्ने ‘पुरुषश्च’ इत्यादि प्रति-
बन्धनं, तत्र पुरुषशब्दमन्यत्र मुख्यमर्थे तस्योपन्यस्यति—पुरुष
इति । तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाह—पुरि रायनाइति ।
वैराजं वेदमासाद्यऽऽदित्यमण्डलादिषु दैवतेष्वन्तरावस्थिति
विज्ञात्मा व्यधिकरणानुमाहोऽत्र पुरुषशब्दाद्यैः, स चाधिदैवत-
मिति स्फुटयति—आदित्येति । ‘अधियज्ञः कथं’ [८।२]
इत्यादिप्रश्ने परिहृत्प्रधियज्ञशब्दाद्यैमाह—अधियज्ञ इति ।

कथमुक्तं कार्यं देवतायामधियज्ञशब्दः स्यात् ? इत्याशङ्क्य श्रुतिम-
नुसरन्माह—यज्ञो वा इति । परैव देवताऽधियज्ञशब्देनोच्यते ।
सा च ऋषयः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपन्नत्वेत्याह—स हि
विष्णुरिति । शास्त्रीयव्यवहारभूमिस्तिथुका । देहसामानाधि-
करण्याह—अत्र इत्यस्य व्याख्यानम्—अस्मिन्निति ।
‘अधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहात् ? इति सन्देहो मा भूदित्याह—देह
इति । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात्कथं तत्राधियज्ञाभि-
मानिवेवतात्वं भगवता विवक्ष्यते ? तत्राऽह—यज्ञो हीति ।
एतेन तस्य बुद्धयादिष्विति त्रिदशबुक्कमवधेयम् । न हि परा
देवता दर्शितरीत्याऽधियज्ञशब्दादित्वा बुद्धयादिष्वन्तर्भावमनुभवि-
तुमलम् । वेदान्तिप्रतीतिं देहयुतः सर्वे प्राणिनस्तेषामिव वरः
प्रेष्टः युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं सैवादेव विधानस्या-
र्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—अधिभूतमिति । ऐश्वर्याधिनिं ज्ञातव्यतया निर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः विषदा-
दिभूतेषु वर्तमानस्तत्परिणामविशेषः क्षरणस्वभावो विलक्षणः शब्दस्पर्शादिः साश्रयः । विलक्षणाः
साश्रयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ऐश्वर्याधिभिः प्राप्यास्तैरनुसन्धेयाः । पुरुषश्चाधिदैवतम्—अधिदै-
वतशब्दनिर्दिष्टः पुरुषः । अधिदैवतं दैवतोपरि वर्तमान इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्यजाताद्विलक्षणशब्दादेर्भोक्ता पुरुषः ।

४ वे. ता. चं.—ऐश्वर्याधिनिं ज्ञातव्यतया निर्दिष्ट-
मित्येतदधिदैवतस्य लक्षणं नीयम्, अधिभूतशब्दनिवेचनाक्षरो-
धेन व्याख्याति विषदादिशब्दः । शब्दादिवस्मात्तद्वतोभोग्योर्द्वयो-
रपि क्षरान्धेन सङ्गृहणाय क्षरणस्वभाव इति निवेचनम् ।
नक्षर इत्यर्थः । विलक्षण इति इन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां भोग्य-
जाताः इति वक्ष्यमाणमात्रपि इष्टव्यम् । पूर्वविधं च विल-
क्षणं स्वासाधारणभक्तियोगप्रसन्नपरमात्मसङ्कल्पनिवेशप्रसूतभोग-

रूपत्वात् । अस्य ज्ञातव्यता हेतुं दर्शयति—विलक्षण इति ।
‘क्षरो भावः’ इत्येकवचनं आत्यभिप्रायमिति भावः । प्राप्या-
प्राप्यत्वादित्यर्थः । अधिदैवतशब्दे रुद्रिन्द्रब्रह्मराधायाह—
अधिदैवतशब्दनिर्दिष्ट इति । तत्रिहिकिं दैवतोपरि वर्तमान-
मिति । दैवतोपरीति सम्बन्धसामान्यकथना समाप्तः । दैवत-
शब्दस्यात्र सर्वेश्वरात् सङ्गोचं देवतान्तरत्वमिच्छति चाह—इन्द्रे-
ति । उपरि वर्तमानत्वमिह न केवलं देशाद्यपेक्षा; किन्तु भोग-
प्रकाशदीप्त्यभिप्रायेणेत्याह—इन्द्रेणैव पुरुष इत्यन्तम् ।

३ रा. भा.—सा च भोक्तृत्वावस्था ऐश्वर्याधिभिः प्राप्यतयाऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमेव
अधियज्ञशब्दनिर्दिष्टोऽहमेव । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया वर्तमानः । अत्र इन्द्रादौ मम देहमते
आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेव यज्ञैराराध्य इति महायज्ञादित्यनैमिषिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिका-
रिणामनुसन्धेयमेतत् ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—ननु पुरुषान्तरमिहाविचक्षितम्; स्वात्म-
स्वकपुरुषानुष्ठानमधिकार्यन्तरेत्यपि समानम् ; ततोऽत्र को
विषयः ? इत्याह—सा चेति । न पतिशब्दव्यवस्थामिहातुल-
न्येयं, न चाशुद्धेऽपि हेतुत्वमिह भोग्यम् । पुरुषशब्दनिर्देशाच्च
असंप्रधान इति भावः । अहमेवेति क इति प्रस्नतोत्तरम् ।

कथमिति प्रस्नत्योत्तरत्वं तद्विप्रेतं विज्ञेयं—अधियज्ञ
इति । यथे सम्बन्धमानोऽधियज्ञः । तत्र च सर्वैकस्याराध्यतया
सम्बन्ध इत्याह—यज्ञैराराध्यतया वर्तमान इति । इन्द्रा-
दयो हि तत्र च आराध्याः भूताः ; तत्कथमहमेवेत्युच्यत इत्य-
न्तोत्तरम् ‘अत्र देह’ इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयति—अत्रे-

न्द्रादाविति । “अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे” इतीधरेणाभिधीय-
मानत्वात्तद्देहविषयत्वं प्रतीयम् । स चेश्वरदेहः “यज देवपूजा-
याम्” [१।१०२७] इति याजुर्वेदवतापेयसंयज्ञप्रज्ञादिन्द्रा-
दिरेवेत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रादाविति । “यां यां तस्युम्”
[७।२१] इति प्रारुक्तं स्मारयति— यम देहभूत इति ।
कर्मेणा हाविश्वस्य कस्यचिद्देशो भवति ; न तथाऽत्र देहत्वं का-
दाचित्कमिति ज्ञापनाय देहभूत इति प्रयोगः । देहभूतकेवले-
नादिन्यवच्छेदाय अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टब्रह्माध्या-
त्मकर्माधिभूताधिदेववत् तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं वा । “वि-

ध्युः सर्वा देवताः” इति च श्रुतिः । एतेन “कथम्” इति
प्रश्नस्यानुत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्याप्राप्त्यत्वात् । “देहश्चात्र वरः”
इत्यनेनाध्यात्मचित्तादुत्पन्नसत्त्वोत्तरदेहेन्द्रियादिमत्त्वं, स्वस्या-
लौकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वं निदर्शनं चाभिप्रेतम् । एवंविधाधियज्ञवि-
ज्ञानमनुष्ठानादुत्पद्यते ; न तु तदुत्पादकरमात्रम् ; न चैश्वर्याधि-
मात्रविषयमिति दर्शयति— इति महाशब्देति । अक्षरपतिमि-
तानहंतादिपरिहाराय त्रयाणामवश्यकतमित्यतयोक्तनाय नित्य-
नैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—भूतानि ससरीरान् जीवानधिकृत्य यच्चदधिभूतम् । क्षरो भावो विनाशिकार्य-
पदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावोऽपि तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तच्चोक्तम्— “अव्यक्तं परमे
व्योम्नि निष्क्रिये सम्प्रतीयते” इति । “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमम् !” इति च । “विकारो-
ऽव्यक्तजन्म हि” इति च स्कान्दे । पुरि शयनात्पुरुषो जीवः, स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य
ततातिरिच्यधिदैवतम्, देवाधिकारस्य इति वा ।

६ ज. प्र. दी.—परिहारं सङ्गमयितुमभिभूतब्रह्मदार्थं ताव-
दाह—भूतानीति । अधिकृत्य तदुत्पादकारित्वेन यद्वर्तते ‘क्षरः
सर्वाणि भूतानि’ [१।५।१६] इति वक्ष्यमाणं क्षरं व्यावर्त-
यितुं व्याचष्टे—क्षर इति । क्षरशब्दस्याख्या विनाशीति ।
भास्वरशब्दस्यार्थद्वयं कार्य इति, पदार्थ इति । भवत्युत्पन्न इति
भावः । उत्पत्तिस्मादप्राप्त्यो नाशवान् पदार्थ इति प्रत्येकमुत्तरम् ।
स ईशूतानामभ्यात्मत्वात् ग्रहणम् । नन्वव्यक्तमपि ससरीरान्
जीवानधिकृत्य चैवैत इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव, न
चैतद्विनाशि कार्यं वा, “नासतः” [२।१६] इत्युक्त्वात् ।
ततोऽप्यापकमुत्तरमिष्यत आह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तस्या-
धिभूतान्तर्भावोऽपि नाव्यापकमुत्तरमिति शेषः । कुतः ? इत्यत
आह—तस्यापीति । अन्यथाभावो वैषम्यपरित्यागेन

साम्यावस्थापितः । यत इति शेषः । तथा विक्रियालक्षणे जन्म
चेत्तपि ग्राह्यम् । उभयत्र क्रमेण प्रमाणान्वाह—तच्चोक्तिः ।
व्योम्नि व्याप्ते प्रत्यये प्रतुल्यापाराम्भात् निष्क्रिये । ननु
पुरुषः परमात्मा स ब्रह्माधियज्ञब्रह्मान्यामुक्त इत्यत आह—
पुरां त । सरीरे “अधिकरणे शेषेः” [अष्टा. ३।१।१५]
इति डः । “वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च” इत्यादिना साधुः । तथा-
प्यध्यात्मशब्देन पदार्थत्वेत्यत आह—स चेति । सर्वजीवाभि-
मात्त्वादिति भावः । तस्याधिदैववत्त्वं कथं ? इत्यतो द्वेषाऽह—
स इति । अधिकृत्य वर्तत इत्यस्यैव विवरणं—पतिरिति ।
देवाधिकारस्यस्तत्प्रकरणेषु मुख्यतः प्रतिपाद्यः । सर्वदेवतासङ्ग-
हार्यं वा द्वितीयं व्याख्यायाम् । अक्षरार्थेऽतु पूर्ववत् ।

५ आ. मा. भा.—सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽन्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति
विशेषणम् । “भोक्तारं यज्ञतपसां” [५।२९] । “त्रैविद्या मां” [१।२०] । “ये त्वन्यदेवताभक्ताः” [१।२३]
“एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने... गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः” [वृ. उ. ३।८।९] इत्यादेः ।
‘कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैऋत्यसं पदम्’ [प. भा. १।२।३३४१२] इत्यादिपरिहारश्च मोक्षधर्मः ।
भगवत्त्रैविद्यभोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः ? । सर्वप्राणिदेहस्वरूपेण
साधियज्ञः ।

६ ज. प्र. दी.—अधियज्ञः कथं ? [८।२] इत्यस्योत्तरं
भगवतामुक्तं भाष्यब्रह्माह—सर्वेति । आदिपदेन तत्प्रवर्तकत्व-
दिनाऽप्यात्मशब्दवदधियज्ञशब्देऽप्ययीभावः । किन्तु अधिगतो
यज्ञमिति प्रादिसमाखः । अधिष्ठितो यज्ञोऽनेनेति शङ्कनीहिवा ।
‘अधियज्ञः कः’ इति प्रश्ने तत्परिहारे च देह इत्यस्य प्रयो-
जनमाह—अन्य इति । अन्यो भगवतः इति सिद्धार्थतापरि-
हाराय प्रश्नाक्ये देह इति विशेषणं प्रयुक्तं कर्तुंभोक्तृत्वद्वानु-
क्षेपस्त्वेन वर्तमान इति । अतः परिहारावक्त्येऽपि यथाप्रश्नं

तदुपात्तमिति वाक्यशेषः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो
येनैवमुत्तरमभ्याह्रियते ? इत्यत आह—भोक्तारमिति ।
त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात्सर्वैत्यनुपपत्तमित्यत आह—
त्रैविद्या इति । प्रवर्तकत्वे श्रुतिमाह—एतस्येति । यज्ञफलदा-
तृत्वादेः प्रमाणमाह—कुतो हीति । ध्रुवधिरन्तः । निरुधेयस्य
सुप्तो भवेत् पदं सुखम् । इत्यादेः प्रशंस्य । नन्वेव परिहारो भगवदेवं
कुतो नोक्तः ? इत्यत आह—भगवांश्चेदिति । चेच्छब्दो
यदाशब्दार्थः । अधियज्ञोऽहमिति यदाधियज्ञत्वेन भगवानुक्तः

तदा तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वादधिक्यज्ञत्वमर्जुनस्य सिद्धमेव, भोकारभित्वादेर्यस्य तेन श्रुत्वात्, अन्यवपश्च एव कथमिति प्रष्टव्यम् । एवमालोक्य भगवता कथमित्यस्य प्रश्नस्य परिहाराऽधि-
यज्ञोऽहमित्यतः पृथक् नोक्तः । अस्माभिस्तु मन्दान्धोऽयितुमुक्त

इति भावः । मनु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, तर्हि कथं 'साधियज्ञं मां' इति प्रागोक्तम् ? इत्यत आह—सर्वेति । रूपविशेषापेक्षया साहित्यशुक्रमिति भावः । अनेन परिहारवाक्यस्यस्य देह इति विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति ।

५ आ. मा. भा.—अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्त्रत्वं पृथगस्ति । नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽप्यत 'ते ब्रह्म' [७।२९] इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' [७।३०] इति परामर्शात्, तस्यैव च प्रश्नात् । 'साधियज्ञ' इति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहं' इत्युक्तम् । मामित्यभेदप्रसिद्धेरभ्रमित्येवोक्तम् । आह च गीताकारणे—'देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः । कर्मेश्वरस्य सृष्ट्यर्थं तत्वापीच्छाद्यमुच्यते ॥ अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते । हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्वर्णोऽपि वा ॥ ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' इति । 'यथा प्रतीतं वा सर्वमत्र नैव विरुध्यते' इति । स्कान्दे च—'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते । देहाद्वाह्यं विनाऽतीव बाह्यत्वाद्धिदैवतम् ॥ देवाधिकारं सर्वं महाभूताधिकारगम् । तत्कारणं तथा कार्यमधि-
भूतं तदन्तिकात्' इति । महाकौर्मि च—'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलतमोपकारकम् । सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकत्वं ॥ अधिभूतं तु मान्यतं देवानामधिदैवतम्' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दो.—अत्रेति देहविशेषणं किमर्थं ? इत्यत आह—अत्रेति । ह्य लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेहो व्यावर्तनीयः ? इत्यत आह—न हीति । तत्र स्वदेहे । पृथक् पृथग्भावेन । यथाऽधियज्ञोऽहमेवेत्युक्तं न तथा ब्रह्माहमिति । अतो भगवतोऽन्येदेवेदं ब्रह्म, परममिति तु स्वरूपकथनम् । न तु विशेषणमिति शङ्का निवारयति—नात्रेति । पूर्वाध्याये 'ते ब्रह्म तद्विदुः' [७।२९] इत्युक्त्वा कथम्भूतं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च ब्रह्मेति वक्तव्ये मामिति ब्रह्मणः परामर्शात् । तत्रास्तु भगवानेव ब्रह्म, अत्र तु कुतः ? इत्यत आह—तस्यैवेति; प्रष्टव्यैव वक्तव्यत्वात् । तर्हि अधियज्ञस्य ब्रह्म-
णश्च भगवत्त्वादकश्रादेभ्येत्युक्तिः, अपरत्र तदनुक्तिः किमेवन्धना ? इत्यत आह—साधियज्ञमिति । शेषं तात्पर्यनिर्णये । एतेनाप-
व्याख्यानमपि निरस्तम् । द्वादशादौ च विस्तरेण आगमसम्भ-

त्थोक्तं स्थापयति—आह चेति । यानि देहस्थविष्णुरूपाणि तो धियज्ञ इतीरितः । तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव, न तु परिणामरूपः । जडं देहाद्वाह्यम् । न केवलमेषां पदानामेतावन्मात्रार्थत्वं; किन्तु यथाप्रतीतं प्रतीतिमन्तिकम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतं प्रमाणा-
विरुद्धं च तदत्र व्याख्यायमानं वक्तुरभिप्रायं ॥ व्यभिचरती-
त्यर्थः । किञ्चिद्व्यवहितत्वात् मध्येऽपीति शब्दः । एतदेव वाक्यान्त-
रेण स्पष्टयति—स्कान्दे चेति । आत्मनोऽभिमानस्य विषयः आत्माधिकारस्य तत्र प्रतिपाद्यं देहाद्वाह्यं विनेति । सामर्थ्या-
दात्माभिमानस्येन सम्बध्यते । तत्र युक्तिः अतीव बाह्यत्वात् । अलभिमानविषयत्वाभावात् । महाभूताधिकारं महाभूतम् । कार्यकारणग्रहणेनोः । तदन्तिकात्तादात्म्यात् देवानामुपका-
रकत्वं ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । तदेव दर्शयति—क्षरो भावः क्षरति विनश्यतीति क्षरो भावो वस्तु, विनाशि वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा-
ऽऽदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुयाहकः; स एवम्भूतः पुरुषोऽधिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या "यज्ञो वै विष्णुः" [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । अत्र देहे कर्मयोगे शरीरे देहभूतां वर ! ॥ ४ ॥

८ वं. ब्र. गि.—'अधिभूतं किम्' इति चतुर्थप्रश्नस्यो-
त्तरमाह—अधिभूतमिति । क्षरति विनश्यतीति क्षरो विन-
श्यो भावः पदार्थो देहादिः । स एवात्र भूतं प्राणिजातमधि-
कृत्य भवतीत्यधिभूतम् । पुरुषश्चाधिदैवतमिति पञ्चमस्यो-
त्तरम् । पुरुषो हिरण्यगर्भः, "आत्मैवेदमग आसीत्
पुरुषः" [इ. उ. १।४।१०] 'स' वै शरीरी प्रथमः स वै
पुरुष उच्यते । आदिकृतो स भूतानां ब्रह्माद्यै समवर्तेत' इत्या-
दिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः सर्वभूताधिपतिर्भगवद्वर्कः । स एवात्र

देवान्यादित्यादीन्यधिषाय चक्षुरादीन्यष्टगृह्णातीत्यधिदैवत-
मित्युच्यते ॥ ५ ॥ अधियज्ञोऽहमिति षष्ठस्योत्तरम् । अत्र अस्मि-
न्नेहेऽन्तरास्मिन्नेव स्थितोऽहमेव यज्ञादिप्रवर्तकत्वापन्नमधिकृत्य
तिष्ठवधियज्ञः । अनेनैव कथमधियज्ञत्वं ॥ वाऽधियज्ञस्तिष्ठती-
त्येतद्व्याकृष्टं इयमभ्युत्तरितम् । 'देहभूतां वर !' इति सम्बोधन-
परं पीनस्त्वमहमिति न्यूनव्यक्तिकात्माभ्यामन्तर्गतामीं देहभू-
त्मात्रेण ज्ञातुं शक्यते; तेषु श्रेष्ठस्य तव तद्बोधने किञ्च
वक्तव्यम् ? इति सूचयति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—अभिमाणाभाह—अधिभूतमिति । पूर्वनिर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः भूताधिकृतः क्षरण-
स्वभावो भौतिकः पदार्थः शुष्मदादिविराडन्तः; किञ्च पुरुषो जीवोऽज्ञात्मा सर्वत्रास्त्यधिदेवतं (सर्वेषामधिदेवतं)
सर्वसाधारणं शब्दादिभोक्तुं चेति सूर्याद्या अधिदेवताश्चकारेण संगृह्यन्ते । सा भोक्तृत्वावस्था पुरुषान्तर्थाभि-
ज्ञानिभिः (पुरुषोत्तमज्ञानिभिः) सर्वत्रैकरूपतया—(सर्वाधिगम्यतया)ऽनुसन्धेया । अधियज्ञोऽहमिति—यस्त्वया
पृष्ठः कोऽधियज्ञ इति स चाहं यज्ञाधिष्ठातावयवी यज्ञेश्वराध्यः परमात्मरूपः । 'देहेऽस्मिन्धर्वः' इत्यस्योत्तरमाह—
अत्र देहे समस्तभूतशरीरे तदन्तर्भावितया स्थितः; यथोक्तं भागवते—'आध्यात्मिकतु यः प्रोक्तः सोऽसौवा-
धिदैविकः । यस्तत्रोभयविक्षेपः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः । एकमेकतराभावे यदि नोपलभाह । त्रितयं तत्र यो
वेद स आत्मा [स्वाश्रयाश्रयः] स्वाश्रयः परः ॥ [भाग. २।१०।९] इति । हे देहभूतां वर ! यथा देहभूतः केचन
विज्ञाः (लिप्ताः) केचनोऽविज्ञाः (अलिप्ताः) तथाऽहमभिज्ञः (अलिप्तः) साक्षी एवं चापि तेषु वरो जिज्ञासुः
देहभूतादिति तं स्तौति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ब्रह्माध्यात्मकमोत्तराण्युक्त्वाऽधि-
भूताण्युक्त्वाह—अधिभूतमिति । क्षरो भावो विनश्वरो
देहो भगवद्विप्रयोगतापाधिक्येन नाशभावयुक्तोऽधिभूतं
जीवमात्रमधिकृत्य भवतीति अधिभूतं दास्यार्थमाविर्भावित-
स्वांशे विप्रयोगतापार्थं प्रकटीक्रियत इति तथोच्यत इति
भावः । च पुनः । पुरुषो मम जीवहृदि पुरुषत्वेन रसात्मको

भावः स अधिदैवः, तं क्रीडात्मकभावमधिकृत्य भवतीति
सर्वमूलरूप इति तथोच्यत इति भावः । किञ्च हे देहभूतां वर
मत्सौवोपधिकसामर्थ्ययुक्त ! अत्र जगति देहे देहनिमित्तं सर्वो-
पयिकोपचयार्थं अधियज्ञः यज्ञादिकर्मात्मकस्तत्प्रवर्तकश्चे-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्साधनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते ।
अधिदेवतं पुरुषः सर्वासु पूर्णं वसतीति सर्वकरणानुग्राहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः । अधियज्ञो यज्ञाभिमानो
विष्णुरन्तर्यामी सोऽहमेव देव्यस्मि । अत्रास्मिन्देहे देहभूतां वर ! ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा
परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नास्ति न विद्यतेऽत्रा-
स्मिन्नर्थं संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यत्तु 'प्रयाणकाले च' इत्यादि चोदितं
तत्राऽह—अन्तकाले चेति । 'मामेव' इत्यवधारणेनाध्या-
त्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । विशिष्टस्मरणे हि चित्त-
विशेषात् प्रधानस्मरणमपि स्यात् । नच मरणकाले कार्यकरण-
पारवस्याद्भगवदनुस्मरणसिद्धिः सर्वदैव नैरन्तर्येणाऽऽदरधिया

भगवति समर्पितचेतसस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजतमगणयतो
भगवदनुस्मरणसिद्धिः, शरीरं तस्मिन्नहम्माभिमानाभावादिति
यावत् । 'प्रयाति' इत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । 'ब्रह्म वेदब्रह्मैव
भवति' [मु. उ. ३।२।९] इत्यादिश्रुतिमाभित्याऽह—ना-
स्तीति । व्यासेर्ध्वं संशयमेवास्मिन्नयति—याति चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः
प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति । तदानीं यथा मामनुसन्धेते, तथावि-
धाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभस्तादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकाराः सम्भूताः ॥ ५ ॥

१ अत्राभिनिवगुत्पादाः—न केवलं स्वस्वावस्थायाम्, अन्तकालेऽपीति । मामेवेति व्यवच्छिन्नसकलोपाधिकम् ।—
इत्याहुः । कले शुक्रे मधुराव्यकध्वनी वा वरं श्रेष्ठं कलेवरम् । 'इत्यन्तः'—(अष्टा. ६।१९) इत्युक्तं ॥ मा लक्ष्मीः तया-
सहितं अं माम् । लक्ष्मीमनोहरं सगुणछन्दं वैकुण्ठपतिमित्यर्थः । विश्वपाञ्चज्यदाकारान्तो माशब्दो बोध्यः । 'अकारो नृपाधिष्ठा-
कर्मठवन्नने रणे ।' इति रत्नकोशः । सगुणोपासकानामेवास्ति अस्मिन् अकारोऽपि । भगवत्सायुज्यप्राप्तिश्च, न निर्गुणज्ञानवताम्, इत्य-
वश्यं प्रपञ्चितमेवेति ताव विस्तार्यते ।

—अविगीता ।

॥ वे. ता. चं.—‘प्रयाणकाले’ [८१] इत्यस्य प्रश्नस्य सङ्ग्रहेतोत्तरं ‘अन्तकाले’ इति श्लोकः । अतो न ज्ञानिमात्र-विषय इत्यभिप्रायेणाह—इदमपीति । अधिवृद्धपदार्थस्वाभाव्याद्व्यवसायगोपकात्तेति भावः । अत्रयं दर्शयति—अन्तकाले चेति । ‘मद्भावं याति’ इत्यत्र श्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यावाप्तिभ्रमव्युदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्वभावप्राप्तावस्यापि कृशोद्रीनोऽनिहितकीटस्य तज्जातीयववदी-श्रान्तरत्त्वप्रसङ्गः, त्रयाणामधिकारिणां गुणाष्टरूपेश्वरस्वभाव-

प्राप्त्यविशेषोऽधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह—तदानी-मिति । तत्तदनुसन्धेयाकारविशेषसाम्यप्राप्तिर्विवक्षिता । साम्यं च स्वरूपभेदकैवर्धन्ये स्थिते सत्येवेति न कश्चिद्वेष इति भावः । एवं प्रश्नाः प्रत्युक्ताः—‘नास्त्यत्र संशयः’ इत्यनेन अभिप्रेतो प्रयोजकप्रसिद्धिर्दर्शयति—यथाऽऽदिभरतादय इति । एते-नोदाहरणेनापि तादात्म्यभ्रमो निरस्तः; न ह्यादिभरतस्य स्मर्य-माणस्येव तादात्म्यम् । अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपरि-ग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥५॥

५ आ. मा. भा.—मद्भावं मयि सत्तां निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम् । तच्चोक्तम्—‘मुक्तानां च (तु) गतिर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः’ [म. भा. ५।३३।४१] इति मोक्षग्रमे ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—मद्भावमिलस्य मदामकत्वमिलस्यथा-प्रतीतिरिनासायाह—मद्भावमिति । म तु भगवति स्थितिः सर्वदास्ति, सा कथं फले? इत्यतो विशिनष्टि—निर्दुःखेति । कश्चिप्याह—‘मद्भावं मद्ब्रह्म’ इति । तत्र भगवत्प्रतिविम्बानां बीजानां तत्सादृश्यं सर्वदास्ति, तत्कथं प्राप्यमुच्यते? इत्यतः

उक्तं निर्दुःखेति । अत्र ‘आत्मकं’ इति पाठः, अभिव्यक्त-मिति शेषः । प्रतीत एवाश्वे किं न स्यात् ? इति चेत्, न; मुक्तानां भगवदाश्रितत्वेन तद्भावाद्योगात् । तदपि कुत ? इत्यत आह—तच्चैति । क्षेत्रज्ञः परमात्मा गतिरिति समर्थितः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले मरणकाले च मामेव विष्ण्वाख्यं स्मरन्मुक्त्वा परि-त्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति त्रिभूते स मद्भावं विष्णुभावं वैष्णव पदं यातीत्यत्र संशयो नास्ति ॥५॥

८ बं. ब्र. गि.—ससमप्रभस्योत्तरमाह—अन्तकाले मां स्मरन्कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं यातीति प्रथमं सम्बन्धः । नन्वन्तकाले सकलेन्द्रियतत्त्वक्षोभात्स्वरूपेण दुर्लभ-मिति प्रागेवोक्तम्; अत आह—अन्तकाले चेति । चका-रादितरकालेष्वपि । तथा च निस्स्मरमदनुचितनाभ्यासत्वात्-मेव मरणकालविवशकरणकायस्यापि स्मरणकारणं भवतीति न तदौषधमिति भावः । एतच्च ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनु-स्मर’ [८।७] इत्यनुपदेव्यं वक्ष्यति । ‘मामेव’ इत्येवकारेण च ‘साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाण-कालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेतसः’ [७।३०] इत्यन्तकाङ्गीन-भगवदनुसन्धानेहेतुत्वेन प्रागुक्त्वा साधिभूताधिदैवभगवद्भ-जणपक्ष्मात् पक्षान्तरं दर्शितम् । अपिभूतादिनियामकारांश-परित्यागेन केवलं मामेवाऽनुचिन्तयन्नित्यर्थः । गमिति चाऽनुचि-न्तनीयमूर्तिस्वरूपस्य शब्दप्रादिक्रिया प्रदर्शनमिति प्रागेव व्या-

ख्यातमनुसन्धेयम् । मां स्मरन्कलेवरं छुट्वातीत्येतावतैव निबद्धि कलेवरं मुक्त्वा यः प्रयातीत्यनेनेषं शब्दा निरस्ता । अत्र शब्दं शब्दा भवति—भरतस्य ह्यन्तकाले मृगस्मरणेनैव शरीरं त्यजतो मृगसमानाकारतैव जातः, न तु स्वयंमाणश्री-कथम्; तथा भगवत्स्मरणेन तद्वं त्यजतोऽपि भगवत्समाना-कारतैव, न तु भगवदैक्यमिति । सर्वे यः प्रयाति इत्यनेन निर-स्यते । ‘अस्मिन्मोक्षेतिरहः शुद्धः’ [८।२४] इत्यादिवक्ष्य-माणदेवयानमार्गेण प्रयाति पितृयानमार्गोऽजाह्निलक्षणपेन प्रकर्षेण यातीत्यर्थः । तथा च मत्समानाकारो भूत्वा देवयानेन ब्रह्मलोकाल्पं वैकुण्ठं प्राप्य दिव्यभोगाननुभूय तदन्ते लब्ध-विज्ञानो मद्भावापत्तिरूपं परब्रह्मैक्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोतीति भावः । एवं च भरतस्येव किं तत्समानाकारतामात्रं किंवा तदैक्यमिति संशयो न कर्तव्य इत्याह—नास्त्यत्र संशय इति ॥ ५ ॥

९ व० त० द्वी०—‘प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽस्ति’ इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । एवकारोऽन्यव्यव-च्छेदार्थकः । मन्त्रोपासनाद्यष्टष्टं पूर्णानन्दं मां लीलापुरुषोत्तममेव स्मरन् यो भक्तिमान् योगी प्रयाति प्रयाणं करोति स मद्भावं यातीति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽस्ति ? इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । अन्तकाले एत-दैहावसानसमये वा अन्तरूपस्य अन्तिमजन्मनो देहस्य काले नावसमये प्राप्ते सति मामेव स्मरन् यः प्रयाति देहं छुट्वा, स कलेवरं नृतेदेहं भजनायोग्यं मुक्त्वा मद्भावं सेवौषधिक-

स्वरूपं याति प्राप्नोति । अत्रापि संशयो नास्ति न वर्त्तते । अतः सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । चकारेण छुट्वावस्थादिकं न विचाणीयमिति ज्ञापितम् । एवकारेण कामनयाऽन्यद-किञ्चिदपि कलेवेन न स्मरणीयमिति ज्ञापितम् ॥ ५ ॥

११ नी० मा० द्वी०—अत्र षट्प्रश्नोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य ब्रह्मभावः उक्तः, तं जानातं प्रयाणमेव नास्ति “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते” [नृ. उ. ता. ५, बृ. उ. ३।२।११] “ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति” [बृ. उ. ४।४।६]

इति श्रुतेः; द्वितीये शुद्धस्वप्नपदार्थ उक्तः, तद्विज्ञानस्यापि वस्तुतस्तत्रविषयत्वात् तत्र भावनापेक्षाऽस्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोऽपेक्षितः; तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्म तत्साधनभूतं च जन्यं वस्तुत्वं, तत्रापि न भावनापेक्षाऽस्ति; अन्तकाले तत्रलेनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणव्यवस्थाभावेन तत्र भावनाया वैयर्थ्यात् । परिशेषादन्ययोरेव कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्य भावना सुदृढा चेदन्तकाले तत्प्रत्ययोऽवश्यम्भासीति तयोरन्यतरं रूपं परमात्मानं स्मरन् यः कलेवरं मुक्त्वाऽचिरादिमार्गेण प्रयाति, स ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं यातीत्याह— अन्तकाले चेति । स्पष्टा योजना, नास्त्यत्र संशय इति सोपाधिकब्रह्मोपासितं प्रकृत्य “शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धनमभिनिस्तुतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्णुहृन्त्या उक्तप्रमाणे भवन्ति” [छां. उ. ८।६।६ + कठो. ६।१६] इति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य अवगात् । यस्तु शुद्धस्वप्नपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद, असौ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात् “ न तस्य प्राणा उक्तामन्ति ” इत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किन्तु “ शतं चैका च ” इत्येतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वात्त्यमेतदिति चेत्, न; ‘न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात ! गच्छति’ [६।१४] इति न्यायेन तस्योभय-भट्टवासत्वभावात् । कठवल्लीषु निष्कलप्रत्यगात्मविदं केवलयोगिनां प्रकृत्य “ शतं चैका च ” इत्याज्ञानाच्च । ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताः सन्ध्यासयोगाद्यतयः शुद्धस्वप्नाः । ते ब्रह्म लोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ” [शुं. उ. ३।१।६] इति श्रुतेर्निश्चितार्थानां शोधितस्वप्नपदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते, न चात्र ‘सुनिश्चिताः’ इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवन्तो ग्रहीतुं शक्याः, तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् ; नाप्युपासकाः असम्भवात् । उपासना हि नाम अतस्मिन्तद्बुद्धिः, यथा शालग्रामे विष्णुबुद्धिः; एवं सूत्रविराडन्तर्यामिष्वात्मबुद्धिरिति न तद्वन्तः सुनिश्चितार्था इति वक्तुं शक्यम् । तस्मादध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनान्यप्रत्ययाभावेऽप्यचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनवधम् ॥ ५ ॥

त्रियमाणस्यान्तकालीना या मतिः सैव तद्वृत्तिः ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरे युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्ममैवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

१ अत्राभिनवगुप्तपादाः— कथं चास्वस्थवस्थार्था विनिवृत्तसकलैर्निग्रयचेष्टस्य भगवान् स्मृतिपथमुपेयादित्युपायमप्युपदिशति— सर्वावस्थाषु व्यावहारिकीजगति यस्य भगवत्त्वं न हृद्यादपयाति, तस्य भगवत्त्वं सकलकर्मन्यासिनः सततभगवत्त्वमयस्यावस्य स्वयमेव भगवत्त्वं स्मृतिविषयतां यातीति । सदा तद्भावभावितत्वं चात्र हेतुः । अत एवाह— येनैव वस्तुना सदा भावितान्तःकरणभावस्तदेव मरणसमये स्मर्यते, तद्भाव एव च प्राप्यते, इति सर्वथा मत्परम एव मत्प्रेम्णुः स्यादिल्लभ्य तात्पर्यम् । न तु यदेतान्ते स्मर्यते, तत्त्वमेवावगम्यत इति । एवं हि सति ज्ञानिनोऽपि यावच्छरीरमाविधातुदोषविकलितचित्तवृत्तेर्बैधर्माप्राप्तस्य तामस्येव गतिः स्यात् । न बाभ्युपगमोऽत्र युक्तः, प्रमाणभूतवृत्तिविरोधात् । अस्ति हि— ‘तीर्थं श्वपचष्टे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्नेदम् । ज्ञानसमकालमुक्तः केवल्यं याति हतयोगः ॥’ (परमार्थसारे ८१) इति, ‘तर्तुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽयं वा । ज्ञानसम्प्राप्तिसमये सुखोऽसौ विगतज्वरः ॥’ इति । तस्मादेवं विष्णुनुवादा— ‘सदा येन भावितमन्तःकरणं तदेतान्ते प्रयाणानन्तरं प्राप्यते । तत्र स्मर्यते जवेति नात्र निर्बन्धः । अन्याचयथायमपिशन्देन सूचितः । यं यं वापीत्यत्र स्मरणस्यासर्वभावं वाशब्दः स्फुटयति । सदा च मत्परमो जन्तुः सर्वथा स्यादिति तत्पर्यं सुनिरेव प्रकटयतीति प्रतिपादनबभूवुः ॥ अन्तिमस्मरणस्य स्मर्यमाणपदार्थसजातीयकारतापादकत्वादिकं कथमिति चेत्, कस्यचित् पदार्थस्य स्मरणेन मनसि वासनोपलम्भा कश्चित्संस्कारो जायते । तत्संस्कारसंस्कृतेन मनसा पुरुषेतोद्वारा योषिदूर्ध्वं प्रविशतो जीवस्य संस्कारजनकस्मृतिविषयपदार्थाकारसजातीयकारावुपसन्निवेशवान् देह उत्पद्ये, इति सन्निस्तस्मिन्प्रतिमुपन्यासपदार्थेण ।

अत्राभिनवगुप्तपादाः— इत्यमत्र पदसङ्गतिः— सदा यं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, अन्तेऽपि वा स्मरन्— वाग्रहणदेस्मरन्वा, तं तमेवैति । यतोऽसौ सदा मद्भावेन भाषितः । अन्ये तु कलेवरं त्यजति सति अन्ये कलेवरत्यागक्षणे कण्डुपुत्रादिप्रमाणान्तरोचरे आध्यायसङ्क्राण्णद्वयदिष्टाचरमभाविनि क्षणे शरीरादर्थवन्धनप्रत्यूषावाद्देहहतसुखदुःखमोहद्वन्द्वे कालोऽयं देहस्य-

१ शां. भा.— न मद्रिय एवायं नियमः, किं तर्हि ?—यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन्थितयस्यजति परित्यजत्यन्तेऽन्तकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं शरीरं, तं तमेव स्मृतं भावमेवैति, नान्यं; कौन्तेय ! सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतथाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्तकाले भगवन्मनोऽन्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यमाविविनीति दर्शयति— नेत्यादिना । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भविष्यमुत्सहते ?

तत्राऽह— सदेति । देवादिविशेषस्तस्मिन्निति सप्तम्यर्थः । भावो भावना वासना, स भावो भावितः सम्पादितो येन पुंसा ॥ तथाविधः सन्त्यं यं भावं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवमन्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि वासुदेवोऽपि मनोबुद्धौ यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेध्यस्यागमिष्यसि, असंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सततभावना प्रतिनियतभूलापि निमित्तान्वयप्रत्ययेहेतुरित्यङ्गीकृत्यान्तरश्लोकमवतारयति— यस्मादिति । विशेषणप्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्मादित्युच्यते । सर्वेषु कालेष्वदादरैरन्तर्मात्राभ्यां सहेति यावत् । भगवदनुस्मरणे विशेषणप्रयसाहित्यं यथाशास्त्रमिति बोधयते । भगवदनुस्मरणं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि 'कुरु युद्धं' इत्युपदिशता भगवता समुच्चो ज्ञानकर्मणोऽङ्गीकृतो

भातीत्याद्याऽह— मर्थीति । मनोबुद्धिगोचरं किंकारकफलजातं सकलमपि ब्रह्मेति भावयन्नुच्यस्वेति बुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलाषात्मात्र समुच्चो विवक्षित इत्यर्थः । उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयोजनमाह— मामेवेति । उक्तसाधनवशात्फलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति— असंशय इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— स्मर्तुः स्वविषयसजातीयकारतापादनमन्यप्रत्ययस्य स्वभाव इति सुस्पष्टमाह— अन्ते अन्तकाले । यं यं वाऽपि भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति, तं तं भावमेव मरणानन्तरमेति । अन्यप्रत्ययश्च पूर्वभावितविषय एव जायते ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— न केवलमीश्वरविषयास्तिमप्रत्ययस्वभावोऽयमिति मन्तव्यम्, किन्तु सर्वसाधारणमिदमन्नाप्युक्तमिति प्रयोजकाकारो 'यं यम्' इति श्लोकेनोच्यत इत्याह— स्मर्तुः

रिति । अन्तशब्दः पूर्वश्लोकाभिहितान्तकालपरः । तस्य वान्तिः सप्रत्ययप्रभावज्ञापनाय 'स्मरन्' इत्यनेनान्वय इति दर्शयति— अन्ते अन्तकाले इति । बीप्सया 'वापि' इत्यनेन च

— नशब्दवाच्ये यदेव स्मरति, तदेव प्रथमसंविदुत्पृष्टीतमस्य रूपं सम्पद्यते । तादृशि च काले स्मरणस्य कारणं सदा तद्भावभावितस्वमिति त्यजतीति सप्तमी योज्येति प्राक्तन एवायं । नन्वेवमन्तकाले किं प्रयोजनं तस्मरणेन ? क एवमाह प्रयोजनमिति ? किं वस्तुवृत्तौ पतमेव तद्भावति तस्मिन्नन्ये क्षणे ? ननु पुत्रकलत्रवन्नुच्यतेः शिशिरोदकपानादेर्वाच्यते क्षणे दृष्टं स्मरणमिति तद्वाप्राप्तिः स्यात् । मैवम्, नहि सोऽन्यः क्षणः स्फुटदेहावस्थानात् । न ह्यवाच्यः क्षणोऽस्मद्विषयितो भवादौलक्ष्यते । तत्र स्वल्पे क्षणे येनैव रूपेण भवितव्यं, तत्संस्कारस्य दूरवर्तिनोऽपि 'देशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यम्' इति न्यायेन प्रबोधितं भाव्यम्, तद्वाप्राप्तिस्मरणं, तस्मृत्या तद्भावप्राप्तिः । कस्यचित् देहस्य स्वस्यावस्थायांमपि तदेव काकालीयवशाद्व्यज्यते— यथा शृगादेः पुराणे वर्णनं तत्कर्तुं तु श्रूयतम् । अत एव 'प्रयाणकालेऽपि च मां' इत्यादावपि चेति ग्रहणम् । ये हि सदा भगवन्तं भावयन्ति एव सूत्रा भविष्याम इति, तेषां 'तच्च' संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी' इति न्यायेन तस्यामलक्ष्यायामन्तर्देशायां संस्कारापहस्तनेन संस्कारकृते तत्तत्स्मरणे येहस्तद्भावव्यवहृते च तस्य स्मरणेऽनन्तरं देहविनिपातलक्षण एव कालसंस्कारनिवृत्तेस्तद्विदित्यादिवेशविभागावभावात्सर्वविभ्यासतत्त्वपरस्परव्यवभावेन भवतीति श्रीमद्भिनवगुप्तगुरुणां सममतमित्यलं बहुना— इति ॥

'युद्धश्च' 'युध सम्प्रहरि' (घा. पा. दि. १०६७) अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदम् । केचित् 'असंशयः' इत्यस्याश्रया असंशयः स्मर, असंशयो युज्यस्व, असंशयो मांमेव्यसि इत्यन्वयमाहुः । तत्रासंशय इत्यर्जुनविशेषणम् ।

नयत्यस्तु— भगवद्वक्त्रेणापि स्वधर्मप्राप्तिं सर्वकर्माणि निष्कामबुद्ध्यादुपेयान्येवेति गीताशास्त्रसिद्धान्तः । स एव च 'मामनुस्मर युज्य च' इतिशब्दः स्पष्टीकृत इति वदन्ति । तद्वत्त्वं, अत्र भगवदनुस्मरणस्यैव विषयत्वात् । 'युज्य च' इति तु प्राप्तयुक्त्यावदमात्रं, न युद्धविषयम् । सन्दर्भस्वरसात्, युद्धस्य विषयेऽस्मात्पुण्ये तस्य सर्वेषु कालेषु केनापि कर्तुमशक्यत्वेन शास्त्रानर्थक्यप्रस्तावः ।

— अविगीता ।

स्मर्तव्यविषयनियमो नीचोत्तमविषयवैषम्याभावश्च दर्शितः । 'तं तम्' इति वीक्षया त्वसङ्कीर्णतत्तत्प्राप्तिः । अवधारणेन प्रकल्पयुक्तान्तरेणापि तस्या दुर्बलत्वं च विवक्षितम् । भावशब्दोऽत्र स्वभावपरः । धर्मिप्रत्ययस्तु नान्तरीयकः । भावशब्दस्यात्र पदार्थपरत्वे प्रस्तुतभावाद्यर्थैक्यम्, 'तं तमेति' इति सत्तात्यलक्षणा च । 'तं तमेवैति' इत्यत्र यत्न कचन जन्मनि सर्वसाधारणतज्जाति-

३ रा. भा.—यस्मात् पूर्वकालाभ्यस्तविषय आ प्रायणादहरहर्मामनुस्मर । अहरहरनुस्मृतिकरं नित्यनैमित्तिकं च कर्म कुरु । (एवं) एतदुपायेन यथाभिलषितप्रकारं मां प्राप्स्यसि; नात्र संशयः ॥ ७ ॥

४ जे. ता. जं.—एवमन्तिमप्रत्ययाधीने फले अन्तिमप्रत्यये चान्तरतभावनाधीने भवताऽपि तथाविधभावना तदनुप्राहकं कर्म च कर्तव्यमित्युच्यते 'तस्मात्' इति श्लोकेन । 'सर्वेषु कालेषु' इत्यनेन 'स खल्वेवं वर्तयन्त्यावादायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' [छां. उ. ८।१।११] 'प्रायणान्तमोह्णारमभिधायति' [प्रश्नो. ५।१] इत्यादिः श्रुतिस्वानुस्मृत्येत्यभिप्रायेण आप्रायणादित्युक्तम् । सूत्रं च 'आयणात्तत्तापि हि दृष्टम्' [न. सू. ४।१।१२] इति । प्रतिमासं प्रतिपक्षमनुस्मरणेऽप्याप्रायणादिति वक्तुं शक्यमिति तद्वयुदासाभिप्रायेण बहुवचनमित्याह अहरहरिति । 'तं त्वर्थापराधेषु युक्तानः' इत्यादिविहितकामतानुरूपसात्त्विककालेष्वित्युक्तं भवति । तथा च सूत्रं—'यश्चैकप्रज्ञा तत्राविशेषात्' [न. सू. ४।१।१३] इति । 'युच्य च' इति विहितस्य युक्तस्य अत्र 'फलवत्समिधावकलं, तद्वन्म' इत्यादिन्यायादनुस्मृत्यङ्गत्वं सिद्धम्; तच्च युद्धमत्र प्रस्तुतत्वाद्गुणलक्षणतयोक्तम्; ततश्च प्रमाणसिद्धं यथास्ववर्णाश्रमकर्मवदर्थं कर्तव्यमित्युक्तं भवतीत्यभिप्रायेणाह अहरहरनुस्मृतिकरं युद्धादिकमिति । वर्णाश्रमानुबन्धोत्पलक्ष्य सद्वाहका-

५ आ. मा. भा.—स्मरन्पुत्रस्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदित्यन्त इति विशेषणम्, सुमतेनैव शङ्कावकाशः । 'स्मरन्स्यजति' इत्येककालीनत्वप्रतीतेः ।

६ ज. प्र. दी.—ननु कलेवरत्यागस्यान्ताव्यभिचारान्तरं इति व्यर्थमित्यत आह—स्मरन्सिद्धि । नान्त इत्येतत्कलेवरं त्यजतीत्यस्य विशेषणं येन स्वर्थं स्यात्, किन्तु अन्ते स्मरन्सिद्धि स्मरणस्यैव; तत्रापि किं प्रयोजनं ? इति चेत्, उच्यते 'लक्षणहेत्वेः क्रियायाः' [अष्टा. ३।२।१२६] इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानात् । 'स्मरन्पुत्रः कलेवरं त्यजति' इति स्मरण-कलेवरत्यागयोर्मिन्नकालत्वेषां न कश्चिच्छब्दविरोध इति मन्दमतेः शङ्का स्यात्, सा मा सृदिष्ट्वेवमर्थमन्त इति स्मरणस्य विशेषणमुपात्तम्, तेनात्र स्मरणकलेवरत्यागयोरैककालत्व-सिद्धिरिति । 'मन्दमतेः' इत्यस्य कृत्यमाह—सुमतेरिति ।

५ आ. मा. भा.—दुर्भेदेर्दुःखाच्च स्मरन्स्यजतीति शङ्का । 'त्यजन्देहं न कश्चिन्मोहमाप्नोत्यसंशयम्' इति स्कान्दे । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति' गो. द्वि. ११

योगमात्रबुद्धानुदासयोर्गं मरणानन्तरमिति । नद्यादिभिर-तृणगत्वे जन्मान्तरव्यवधानं 'सदा तद्भावभावितः' इत्यनेना-न्तिमस्मृतितेहेतुविवक्षित इत्याह—अन्तिमप्रत्ययश्चेति । तद्भावभावितः तद्भावभावनासित इत्यर्थः, तस्मिन् भावो भावितो येनेति वा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

एवान्त्यप्रत्ययो जायते, तस्मात्सर्वेषु कालेषु युद्धादिकं वर्णाश्रमानुबन्धि श्रुतिस्मृतिचोदितं मय्यर्पितमनोबुद्धिः अन्तकाले च मामेव स्मरन्

कारः । चोदितमित्यनेन शमादिविषयोदितव्यतिरिक्तविषयत्वं सूचितम् । नित्यनैमित्तिकशब्देन फलमिसन्धिपूर्वकर्मव्युदासः । 'मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इत्यस्य उक्तार्थानुवादरूपत्वं दर्शयति—एवमिति । उपायेन कर्मादिरूपेणेत्यर्थः । अनुस्मरणमेवात्र मनसोऽर्णम्; बुद्धेरपेण तु फलप्रदत्वाध्यवसायः । प्रकरणसिद्धावान्तरव्यापारकथनं अन्तकाले च मामेव स्मरन्सिद्धि । यद्वा, अतोपायेनेति कर्मानुगृहीतानुस्मृतिरित्येवोच्यते; तत्कलं मय्यर्पितमनोबुद्धिः' इति । तस्यैवार्थः—अन्तकाले च मामेव स्मरन्सिद्धि । पूर्वोक्तानुवृत्ताधिकारित्यसाधारण्यायाह—यथाभिलषितप्रकारं मामिति । 'निर्देशशेषेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । संसंशयान् हेतुबलाभाध्यावधति मामेव' [म. भा. १।२।४७१७१] इत्यादिवत् 'असंशयः' इत्यस्यार्जुनविशेषणत्वेऽपि कथितमाह—नात्र संशय इति । 'अ मा नो ना प्रतिषेधे' इति वचनादकारो वाऽत्र पृथगनुसन्धेयः । "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सासि" [छां. उ. ३।१।४] इत्यादिकमन्वाहु सन्धेयम् ॥ ७ ॥

कृतः ? इत्यत आह—स्मरन्सिद्धि । 'लटः शतृसानचौ' [अष्टा. ३।२।१२४] इति लडादेशत्वेनापि शतुर्विधानमस्ति, स च लङिति वर्तमाने गुणलङ्गहणसामर्थ्यात्कचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवति, लक्षणे विहिताच्च लडादेशो बलीयान् । तत्र क्रियाया इत्युपपदसापेक्षत्वात् अस्यानपेक्षत्वात् । 'अप्रथमासामानाधिकरणे' इत्यस्यासिद्धिप्रसिद्धिर्हाराजान्तात्वात् । तथा च बलवतो माहत्वे 'स्मरन्स्यजति' इत्यस्य स्मरति च त्यजति चेत्सर्वथः स्यात् । एवं चान्त इत्यनुकेऽपि स्मरणत्याग-योरैककालीनत्वप्रतीतेः सुमतेनैव शङ्कावकाश इति भावः ।

[वृ. उ. ४।४।२] इति हि श्रुतिः । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यन्तकालस्मरणोपायमाह—भावोऽन्तर्गतं मनः, तथाभिधानात् । भावितत्वं अतिवासितत्वम् । 'भावना त्वतिवासना' इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

६ अ. प्र. दी.—ननु दुर्मतेरिति शब्दं न्यायं जानात्येव, अन्यथा शास्त्रे नाभिक्रियेत, केवलमध्यात्मविषये न प्रवीणः, तत्कथं तस्याध्यासाद्वा स्यात् ॥ ततश्च तं प्रत्यपि अन्त इत्येतत् व्यर्थमित्यत आह—दुर्मतेरिति । दुर्मतेरैवेभिष्यति शब्दा मित्रकाल्पविषया । कुतः ? मरणकाले मदहुःखं जायते, दुःखस्य च संस्कारविकलोपहेतुत्वं प्रसिद्धम्, अतो दुःखात्कारणात् मूर्छितो, न स्मरन्त्यजति । कलेवरस्थागसमये स्मरणपदमन्वीति यावत् । एतामुपपत्तिं पश्यन् बलवन्तमपि लडादेवं विद्यापथयेमेव हि मन्यत इति भावः । ननु सुमतेरप्येवं शब्दा स्यादेव, कथं चेयं शब्दा तत्त्वप्रतीतिरेवेति चेत्, न; अज्ञानेन एव देहाभिमानिनो देहत्यागमात्मत्यागमिव मन्यमानस्य मरणकाले दुःखं भवति, तदपि मरणक्षणत्वेमेव; हानी तु सर्वदा वेदं हेयमेव

७ ह. पै. भा.—यं यमिति । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं पदार्थं तेन भावेन भावितः ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—न केवलं मां स्मरन्मद्भापो भवतीति नियमः; किं तर्हि ? यं यमिति । अन्तकाले यं यं वाऽपि भावं देवताविशेषमन्यमपि वा यं कश्चिद्भावं स्मरकालेनं त्यजति, तं तमेव स्मर्यमानं भावमाप्नोति, नाप्यत्र । ननु कथमन्तकाले भावविशेषस्मरणं ? विवक्षात्वात्; तत्राह—सदा तद्भावभावितः, तस्य भावो भावना अद्विग्नमनस्, तेन भावितो वासितचित्तः; यद्वा तद्भावो भावितः सम्पादितो येन स तथोक्तः, भाविततद्भाव इत्यर्थः । आहिताभ्यादेराक्षुण्णगत्वाद्भावितपदस्य परनिपातः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं पूर्वोक्तस्त एवान्यभावनो भवति, तस्मान्मद्विषयकान्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेष्वपि कालेषु

९ व० त० दी०—न केवलं मां स्मरन्मद्भावं यातीति नियमः—यं यमिति । अन्तेऽन्तकाले तमेव भावं स्मरन्, स्वविषयजातीयकारत्वसम्पादकं भावं स्वरूपमेति, भरतवत् ॥ ६ ॥ यत एव तस्मात्त्रयमपि सर्वकालेषु मामनुस्मर 'श्रीकृष्णः शरणं मम' इति । एवं योगेन स्वकर्मकरणमपि तव श्रेय इत्याह—युद्धय चेति । तथा मध्यपित्तमनोबुद्धिरत्र 'मनोबुद्धिः' इत्युक्त्या सङ्कल्पव्यवसायावपि मध्येव विधेयाविति द्योतनाय । एवं च मामेव प्राप्स्यसि नाक्षरादिकमत्र न संशयः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—अन्यास्मरणे हेतुमाह—यं यमिति । हे कौन्तेय तस्मरणप्रयोगः । यं यं देवतान्तरमपि वा स्वमनोभिलषितजीवस्वरूपं स्मरन् अन्ते कलेवरं त्यजति स तमेव तत्सात्त्विकमेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अपरीति मिश्रयार्थं वा । अत एव भरतस्य अन्ते श्मशरणे श्मशानतीरासिः, अयमेवार्थोऽपि शब्देन द्योतितः । यतोऽन्तकाले यस्मरणेन त्रियते तमेव प्राप्नोत्यतः साचातव्येनापि मस्मरणेन मरणे मयाही न सम्येह इत्यर्थः । नन्वन्ते वैकल्पे देवतान्तरस्मरणे स्वाभिलषितस्मरणं वा कथं स्यात् ? इत्यत आह—सदा तद्भावभावितः निरन्तरं तद्भावेन भावितो यो भवति स

मन्यमानो न मनागपि दुःखायते, किन्तु विशिष्टमेव तस्योत्कृष्टमात्मत्यागमात्रमनुसन्धानमस्य सुमतेः शङ्कानिवका-शात् । किं तदध्यात्मशास्त्रं ? इत्यत आह—त्यजश्चित्ति । कश्चिद्विद्वान् । अविद्वानपि तदकाले तस्येति मरणवैशिष्ट्यामात्रपक्षम्, न त्वन्त इत्येतत् स्मरणविशेषणं चेत् तदा 'सदा तद्भावभावितः' [८।६] इत्यनेनैव गतायं स्यात्, अन्यथा तदर्थं भवेदित्यत आह—सदेति । अन्तकालस्मरणमेव तद्व्याप्तिमानम् । न च तदकस्माद्भवति, अतः तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत इत्यर्थः । कथमित्यतो यथाऽयं तदुपायः स्यात् तथा व्याचष्टे—भाव इति । तथाऽभिधानादिति स्याद्भावोऽन्तर्गतं मन इत्येव रूपदभिधानादित्यर्थः । वासितत्वं संस्कृतत्वम् । तस्मिन् भावस्तद्भावस्त्वेन भावित इति मनोवर्धेनात्मोपचयेति ॥ ६ ॥७॥

मदनुचिन्तनपरो भवेत्याह—तस्मादिति । अनुस्मरेति । निरन्तरमदनुचिन्तनवासनैव अत्यकालविवक्षायापि स्मरणकारणमित्यर्थः । न चैवं भगवद्बुद्धिचिन्तनैकव्यापृतोऽङ्गमिति स्वयमेव त्यक्तुमर्हसि; वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपरिहितस्यैव निरन्तरमदनुस्मरणलाभादित्यभिप्रेत्याह—युद्धय चेति । युद्धश्च चेत्यर्थः । चकारोऽनुस्मरणसङ्ख्यायार्थः । मदनुस्मरणसहितमेव युद्धादिकम् कुर्वित्यर्थः । एतद्वाह—मर्थीति । मयि परमेश्वरे अपि ते मनोबुद्धी सङ्कल्पाध्ववसायरूपे येन स तथा । परमेश्वरः प्रीत्यर्थमेवेदं कश्चित् इति बुद्ध्या युद्धयत्येव । एवं कुर्वन् अन्यकाले मदनुस्मरणान्मामेव प्राप्स्यसि । नास्त्यत्र संशयः ७

तमेवागते स्मरति ॥ ६ ॥ अतः सदा त्वं मद्भावयुक्तो भवेत्याह—तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तात् कारणात् सर्वेषु कालेषु लौकिकवैदिकक्रियायोग्येषु मध्यपित्तं मनश्चाख्यद्योपनिवारणार्थं, बुद्धिरन्यत्र व्यवसायोपनिवारणार्थं येन तादृशः सन् मामनुस्मर चिन्त्यत । अनुस्मरणेन मया कृपया सर्वदा त्वं स्मर्यसे तस्मात्सर्वदा मस्मरणे फलरूपं भविष्यतीति भावो व्यञ्जितः । युद्धय च युद्धश्च तद्भाववया मद्भावया युद्धमपि कुर्वित्यर्थः । एवमनुस्मरणेन अंसंशयः सन्देहरहितः सन् मामेव पश्यसीत्यर्थः । अंसंशयः अत्र च सन्देहो नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुः, अपितु कीटस्य जीवत एव भावनावल्लाङ्घ्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते, नन्दिश्वरस्य च स्मर्यते; स हि महादेवः भावयन्तस्तारुण्यं देहान्तरं विनैव प्राप्त इति योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशादेहान्तरे भाव्यभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवाधेमन्यत्रापि दृश्येति—यं यमिति । तद्भावभावितः भाव्याकारवासनया रञ्जित इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु मासनुस्मरन् अन्तकाले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थम् । पुण्य चेति चकारात्कर्मोपास्योः समुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्त्तरीव तदुभयातुष्टावयैकस्मिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकसूत्रप्रत्यय-कृतविरोधाभावात् मयि अपि तं मदेकनिष्ठतां नीते मनोजुद्धी येन स मध्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मां वैष्यसि प्राप्स्यसि । अन्तकाले स्मरणेनेति शेषः ॥ ७ ॥

अन्तकालीनभगवत्स्मरणपूर्वका तत्प्राप्तिप्रकाराः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

प्रायाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुत्यप्रत्यया-वृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः, स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिन-श्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुखं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्त्येतत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां व्या.— इत्थं पूर्वश्लोकोकार्थानुशासो भगवन्तमन्तकाले श्रोतौतीत्याह— किञ्चेति । अभ्यासं विभज्यते— मयीति । न हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विशिणष्टि— चिन्तेति । अन्तरालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानेष्वपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिरयोगिनाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह— विलक्षणेनेति । अभ्यासाद्व्येन योगेन युक्तत्वं चेतसो विव-

णोति— तत्रैवेति । तृतीयया परामुष्टोऽभ्यासयोगः सप्तम्याऽपि परामुच्यते । ननु(तु)प्राक्तानां चेतस्तेष्वेत्याशङ्क्य विशिणष्टि— योगिन इति । तत्रैवेतो विषयान्तरं परामुष्टेन तर्हि परमपुरुषा-र्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याऽह— नान्यगामिनेति । प्रामादिकं विषयान्तरपारवश्यमभ्यनुष्ठानं ताच्छील्यप्रत्ययस्तेन तात्प-यादिपरामुष्ठान्तेनैव परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरामुष्ठान्तेनैवैकमनसिभावानन्दत्वं च । तच्च

॥ आदित्यवर्णत्वं वायुदेवतत्त्वस्य परिच्छेदकम् । आकृतिकल्पनादिविब्रान्तिमयमोहतमसोऽतीतत्वाद्भक्तिवैभोपमानम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः । तमसः अज्ञानात् परस्तात्, पुरुषाच्छोपदेशाद्विभेदेनैवैतन्मुक्तियुक्तस्य इत्यर्थः— इति सायणः । यः अनुस्मरेत् स तं पुरुषमुपैतित्युत्तरेणान्वयः । अत्रोपन्यासदर्पणम्— योगो द्विविधः— राजयोगो हठयोगश्चेति । कर्मतज्जन्त्यचित्तशुद्धिद्वारा श्रवणमननध्यानज्ञानादिरूपो राजयोगः, हठयोगस्तु तद्रूपकस्य मोक्षेच्छावतः ईषच्छ्रवणादिसहकृतः रेचकपूरककुम्भकार्थे रूपायैर्निश्चयं वारुं तस्य मूलधारारङ्गारुध्रपर्यन्तं तत्तत्तत्प्राणकषेण धुपुत्राणादीपथेन नयनपूर्वकं ब्रह्मन्प्राद्विनिष्कमप्लवः । तत्र राजयोगवतां ' बहूनां जन्मनामन्ते ' (७।१९) इत्युक्तरीत्या कालविलम्बेन ब्रह्मप्राप्तिः, तज्जन्यं सुखं च परमं भवत् । हठयोगवतां तु बायुजयवत्वेन स्वच्छन्दोत्क्रमणसिद्धयर्हेतया शीघ्रं ब्रह्मप्राप्तिः, परं तज्जन्यं सुखमल्पम् । तत्र मोक्षायै ये राजयोगयुक्तस्त्वमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षप्राप्तिकम् उक्तः । ये तु हठयोगमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षप्राप्तिकम् वृणु इति । एतेन—अन्तकाले कर्तव्यं दिव्यस्य परमपुरुषस्यानुचिन्तनमपि परमेक्षार्पणबुद्धया यावज्जन्म निष्कामकर्मोपशान्तपराः कर्मयोगिनः कथं कुर्वन्ति तद्वर्णयतीति वदन्तो नव्याः परस्ता एवेति नास्माभिः पृथक्प्रस्तव्ये ।—अविगीता ।

प्रायेव व्याख्याते नेह व्याख्यानमपेक्षते । “यथासावादित्ये”
[तै. उ. १.८।१; ३।१०।४] इत्यादिश्रुतिमसुत्याह—द्विषी-
ति । तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तिरेव भवन्म् । पूर्वोक्तेन चेत्सा

यथोक्तं पुनर्मनुचिन्तयन्त्याति तमेवेति सम्बन्धः । अनुचिन्त-
यन्नित्यत्रासुख्यार्थं व्याचष्टे—शास्त्रेति । चिन्तयन्निति
व्याकरोति—व्यायन्निति ॥ १॥

१ शां. भा.—किंविशिष्टं च पुरुषं याति ? इत्युच्यते—कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं, पुराणं
चिन्तन्तं, अनुशासितारं सर्वस्य जगत्, प्रशासितारं, जपोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेदनु-
चिन्तयेद्यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपः,
तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षण-
म्बोहान्धकारात्परं तं ‘अनुचिन्तयन्’ यातीति पूर्वणैव सम्बन्धः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—पुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः ।
चकारात्कथा वा नाबोक्तमामित्रत्युक्तमये । तत्र भ्यान्द्वारा
प्राप्तस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति—उच्यत इति । क्रान्त-
दर्शिनमनोतादिरशेषस्य वस्तुनो दर्शनरूपत्वम्, तेन निष्पन्न-
मर्थमाह—सर्वज्ञमिति । चिन्तनमादिमतः सर्वस्य
कारणत्वादनादिमित्यर्थः । सूक्ष्ममाकाशवि, ततः सूक्ष्मतरं तदु-
पादानत्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत् तमेवाचिन्त-
यन्त्यातीति पूर्वणैव सम्बन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्या-
विमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति, न त्वस्मदादीनामित्या-

शङ्काऽह—यः कश्चिदिति । ‘फलमत उपपत्तेः’ [ब्र. सू-
३।२।३८] इति न्यायेनाऽह—सर्वस्येति । ‘एतदप्रमेयं
ध्रुवम्’ [ब्र. उ. ४।४।२०] इति श्रुतिमात्रित्याऽह—अचि-
न्त्यरूपमिति । न हि परस्य किंचिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति;
‘अरूपवदेव हि’ [ब्र. सू. ३।२।१४] इति न्यायात्कल्पितमपि
नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नास्येति ।
मूलकारणादज्ञानात्कथार्थं परस्तादुपरिष्ठाद्व्यवस्थितं परमापेक्षो-
ऽज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो
भजनं भक्तितया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनित-
चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगा-
मिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भुवोर्मध्ये प्राणमावेद्य स्थापयित्वा सम्यगग्रमत्तः सन्, स एवं बुद्धि-
मान्योगी ‘कविं पुराणं’ (८।९) इत्यादिलक्षणं तं परं (परतरं) पुरुषमुपैति, प्रतिपद्यते दिव्यं
द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलदादृष्टे-
रिति व्याह—किञ्चेति । कदा तदनुस्मरणे प्रत्यक्षातिरेकोऽन्य-
र्थ्यते ? तत्राऽह—प्रयाणकाल इति । कथं तदनुस्मरणं ? इत्यु-
पकरणकलापमपेक्षमाणं प्रत्याह—मनसेति । योऽनुस्मरेत्तच्च
किमुपैति ? तत्राऽह—स तमिति । मरणकाले क्लेशबाहुल्येऽपि
प्राचीनाभ्यासप्रशारादसादित्तद्विवेकनो भगवन्मनुस्मरन् यथा-
स्मृतमेव देहामिमाननिर्गमानान्तरसुगणच्छतीत्यर्थः । भगवदनु-
स्मरणस्य साधनं “मनसैवातुल्यव्यम्” [ब्र. उ. ४।४।१९]

विपरिद्विमाचष्टे—मनसेति । तस्य बलवत्त्वाच्च स्वैर्य-
मिति, तत्कथं तेन तदनुस्मरणं ? इत्याशङ्क्याऽह—
। ईश्वराऽनुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुक्तं
वास्यमवशादनुस्मरणयोगे पौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निखलीकृतं तत्तत्त्व-
नविषण्णं तेनेति व्याचष्टे—चलनेति । सप्रत्ययानुस्मरणप्राप्ति-
कारिणं विविधमिति—भक्त्येति । परमेष्ठेः परेण प्रेम्णा बहिर्तो-
विषयान्तरविमुक्तोऽनुस्मरेत्तैत्यर्थः । योगबलमेव स्फोटयति—
समाधिजेति । योगः समाधिव्रतितस्य विषयान्तरवृत्तिविवेक-
प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

परस्मिन्नेव स्थापनं, तस्य बलं संस्कारप्रचयो ज्ञेयैकाग्र्यकरणं,
तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारसुचितमन्याचष्टे—तेन चेति ।
यसु कथा नाबोक्तमन्यातीति तत्राऽह—पूर्वमिति ।
चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यावृत्ते तेष्वो विमुखीकृत्य हृदये
पुण्डरीकाकारं परमात्मस्थाने युक्तं स्थापनीयम् “अथ यदि-
दुष्कस्मिन्” [छां. उ. ८।१-११] इत्यादिश्रुतेः । तत्र चित्तं
वशीकृत्याऽऽज्ञावनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—तत इति । इडा-
पिण्डे दक्षिणोत्तरे नाड्यो हृदयान्निष्ठते निरुध्य तस्मादेव हृद-
यापार्धूर्ध्वगमनशीलया सुखया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कण्ठा-
वलम्बितस्तनसहसं सांख्यिकं प्राप्य तेष्वन्या भुवोर्मध्ये तमा-
वेक्याग्रमाद्वान्महारात्राद्विनिष्कम्ब्य ‘कविं पुराणं’ इत्यादि-
विशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः । भूमिजयक्रमेणेत्यत्र ‘सुम्या-
दीनां पञ्चानां भूतानां जगो वशीकरणं तस्यतस्तं भूतस्य स्वा-
मीनचैष्टव्यविशेषं तद्वारेणेत्येतदुच्यते । ‘स तं’ इत्यादि
व्याचष्टे—स एवमिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं सामान्येन सर्वत्र स्वप्नाप्यावासिरन्त्यप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणा-
मुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते; तत्रैश्वर्याधिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाह—
अभ्यासेति । अहरहरभ्यासयोगाभ्यां युक्तया नान्यगामिना चेत्सा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं
मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति आदिभरतमृगत्वप्राप्तिवदैश्वर्यविशिष्टतया मत्समानाकारो
भवति । अभ्यासः नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् । योगस्त्वहरदृष्ट्योग-
कालेऽनुष्ठीयमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तिमप्रलयप्रसन्नतत्वेतुतया 'अनुस्मर'
[८।१०] इत्युपासनं प्रस्तुतम्; तत्प्रकारभेदोऽन्तरप्रवृत्तकार्थे
इत्यभिप्रायेणाह एवमिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनो-
पलक्षणीयः । 'अभ्यास—' इत्यादिश्लोकत्रयाभ्याह तत्रेति ।
योगाशब्दस्य सम्बन्धमात्रपरत्वे वैरथ्येयादलं ध्यानपरत्वं वक्तुं
शक्ती, तत्पुरुषाच्च द्वन्द्वस्यो मयपदार्थप्रधानत्वात्परिग्राह्यत्वम-
स्त्युक्तिं तदाह—अभ्यासयोगाभ्यामिति । 'नान्यगामिना'
इत्येतन्नैकादिशब्दवत्, अनन्यगामिनेत्यर्थः । अन्यत्र विषया-
न्तरे गन्तुं शीलं नास्वेति नाम्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राची-
नचित्तनस्योक्तत्वात्, 'अनुचिन्तयन्' इत्येतदन्तिमस्मृतिपर-
मिति प्रदर्शनाय अन्तकाल इत्युक्तम् । चिन्तनस्य ध्यानस्य
च पुरुष एवाल कर्म; स च पुरुषशब्देन विशेषितत्वादौश्वर्य एवे-
त्यभिप्रायेण मामित्यादि पदवचनम् । 'दिव्यम्' इत्यस्य सूर्य-
मण्डले स्थितमिति शाङ्करोक्तं निर्मूलम्, 'आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्' [८।१९] इति वक्ष्यमाणविरुद्धं चेत्प्रतिप्राये-

णाह— वक्ष्यमाणप्रकारमिति । अनन्तरकालेद्वयेनेति शेषः ।
कथमैश्वर्याधिनाऽनपेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः फलतयोज्यते ? इत्य-
न्नाह— आदिभरतेति । अन्तकाले स्मर्यमाणभोगप्रदानोप-
कारकाविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः ।
तत्प्रामाण्यापत्तिरेव हि तत्प्राप्तिर्यथा 'यं यम्' [८।१६] इति
श्लोकेनोदाहृतेति भावः । 'आरम्भणसंशीलं पुनः पुनरभ्यासः'
इति वाक्यकारचर्यानामुपेक्षाभ्यासशब्दार्थमाह— अभ्यास
इति । पुनःपुनरिति वचनाभ्यास्येऽवश्यम्भाविमिः कैश्चिद्वच-
नानां सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तं नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे-
ष्विति । सर्वेषु कालेष्विति न केवलं योगकाले, तदातनस्य
शीलनस्य योगशब्देनोपात्तत्वादिति भावः । आरम्भणमालम्ब-
नम्; तत्प्राप्तोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देनालम्बित्व-
रुपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— योगशब्दः । यद्योक्तमिति
अत्यर्थं प्रियविशदतमप्रश्रयज्ञातपन्नमित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— कविं सर्वज्ञं, पुराणं पुरातनम्, अनुशासितारं विश्वस्य प्रशासितारम्, अणो-
रणीयांसं जीवादपि सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपं सकलेतर-
विसजातांयस्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अप्राकृतत्वासाधारणदिव्यरूपं, तमेवभूत-
महरदृश्यसमानभक्तियुक्तयोगबलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रूवोर्मध्ये प्राण-
मावेश्य संस्थाप्य, तत्र भ्रूमध्य दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्, स तमेवोपैति तद्भावं याति; तत्समानै-
श्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कान्तदर्शी हि कविरित्युच्यते; अत्र
तु कविशब्दः ईश्वरविषयत्वात् सर्वदक्षिणपर इत्यभिप्रायेणाह—
सर्वज्ञमिति । पुराणशब्देनानादिवं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
पुरातनमिति । अनुपूर्वः शास्तिर्विचिन्त्य ज्ञापनार्थं इत्येतावन्मा-
त्रपरस्त्वयुदासाय विश्वस्य प्रशासितारमित्युक्तम् । ईश्वरस्य
सतोऽनुशासनमाज्ञापनमेवेति भावः । अनुशासनं कस्यत्वाका-
ङ्क्षयां "सर्वस्य धातारम्" इत्यत्र सर्वस्येति पदमाकर्षणीयम्,
विशेषनिर्देशाभावाद्वा सर्वविषयवर्त्ममित्यभिप्रायेण—विश्वस्ये-
त्युक्तम् । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी धावापृथिव्यौ
विष्टे तिष्ठतः" [बृ. उ. ३।८।९] इत्यादिकमत्र भाव्यम् ।
"अन्तःप्रविष्टः शास्ता जवानाम्" [य. भा. ३।३] इत्यादिषु
प्रशासनसदृशतान्त्राः प्रवेशोपयुक्तसूक्ष्मतरत्वमह 'अणोरणीयां-
सम्' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं—सूक्ष्मतरमिति । "धाता पुर-
स्तायमुदाजहार" "सृष्टाचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्."

[क्रस्व. ८।८।१८।१९ वै. ना. १।३८] इत्यादिषु धातुशब्दस्य
स्रष्टारं प्रयोगाद्धानां चानेकाधेयमेवात्, सर्वस्य स्रष्टार-
मित्युक्तम् । "विष्णुना विश्वेते सुमी" "सर्वाधारं धाम
विष्णुसंक्षमम्" इत्युक्तं सर्वाधारत्वं सर्वसंक्षमत्वेति फलितोक्तिर्वा ।
उक्तप्राकृत्येश्वरस्वरूपस्य सामान्यतां दृष्टैस्तैरसम्भव-
नीयतां केचिदभिमन्येरमिति तत्रिरासपरम् । 'अचिन्त्यरूपम्'
इतिपदमित्यभिप्रायेणाह— सकलेतरविसजातांयस्वरूपं-
मिति । वर्णयोगस्य स्वरूपेणावटनात् प्रमाणसिद्धविलक्षणविष-
द्वारा तवोगमाह अप्राकृतेति । "येन सूर्यस्तपति तेजसेदः"
[य. तै. ब्रा. ३।११।१०] "यस्यादित्यो भासुमुच्य भाति"
"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुं. उ. २।१।१०]
"(सं)तद्देवा ज्योतिर्वा ज्योतिः" [बृ. उ. ४।४।१६] इत्यादिषु
निरतिशयदीप्तिर्योगः सिद्धः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"
[य. सं. ३।१।८ श्वे. उ. ३।८] इति धृतिखण्डस्यात्र निबन्धः

‘तम आसीत्’ [कृच्छ्र. ८।७।१७] यजुः २।७।९ “तमसस्तन्महिनाजायतैकं” [यजुः २।७।९] “यदा तमः” [श्वे. उ. ४।१८] इत्यादिश्रुत्यन्तरोपलक्षणार्थः । तेन ‘तमसः’ इति सर्वकारणमुत्तमोद्भवविषया । “तमसः परस्तात्” इत्यनेन फलितमाकृतत्वम् ; तत एव चाकमाधीनत्वं, नित्यत्वं, निरवयत्वंमित्यादि स्मृतम् । एतच्छ्लोकच्छायाश्च मानवः श्लोकः— “प्रसासितारं सर्वेषामणीयांसम्—[गोरपि]—णीयसाम् । रुक्मामं स्वप्रवीगम्यं विद्या (तं)—तु पुरुषं परम्”—[यजुः १२। १२२] इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाकारेण हिरण्यवर्णैश्च रुक्मामत्वादित्यपदेशः । प्रतिबुद्धयेक्षत्वप्रकाशातिरेकादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः । ‘दिवि सूर्यसहस्रस्य’ [१।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादित्यवन्दस्य नित्य-चैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमदृशब्दस्य ज्ञानानविषयत्वं परोक्षं (शं.) निरस्तम् ।

‘ओक्त्वयस्यान्यं वक्ष्यति—तमेवम्भूतमिहादिना । भक्त्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्देशात् परोक्षप्राप्त्यवयवविषयार्थताप्रतीतिः इति तदपाकरणाय विशिष्टैकाग्र्यतां दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगबलेनेत्युक्तम् ।

५ आ. मा. भा.—सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति—अभ्यासेति । अभ्यास एव योगोऽभ्यासयोगः । दिव्यं पुरुषं पुरिषं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृष्ठं पुरिषयो नैनेन किञ्चनानाहतं नैनेन किञ्चनानसृष्टम्” [बृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । दिवु क्रीडा—[पा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—कुतोऽयमर्थः ? इत्यत उत्तरत्रैवमेव व्याख्यानादिति भावेनाह—सदेति । द्रष्टादिशङ्खानुदासार्थमाह—अभ्यास एवेति । अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य प्रकृतोपयोगिनोऽभावादिति भावः । “पुरुषश्चापिदेवतम्” [८।४] इति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽन्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह दिव्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणत ईश्वर एवायमित्यर्थः । ‘पू पालनपूर्णयोः’ [धा. पा. ३।४] इत्यतः

५ आ. मा. भा.—ध्येयमाह—कविमिति । कविं सर्वज्ञम् “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।९] इति श्रुतेः । ‘त्वं कविः सर्ववेदनात्’ इति च ब्राह्मे । धातारं धारणपोषणकर्तारम्, ‘उद्याम् धारणपोषणयोः’ [धा. पा. ३।१०] इति धातोः । “धाता विधाता परमोत सन्दृक्” इति च श्रुतिः । ‘ब्रह्मा स्थाणुः’ इत्यारभ्य ‘तस्य प्रसादादिच्छन्ति (ते तस्यसादादिच्छन्ति) तदादिष्टफलां गतिम्’ [म. भा. १।२।३४।३५-३९] इति च मोक्षार्थं । तमोऽव्यक्तात्परतः स्थितम् । “तमसः परस्तादित्यव्यक्तं वै तमः परस्ताद्धि सततः” इति पिप्पलादशाखायाम् “मृत्युर्वा तमो मृत्युर्वा” “मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्” [बृ. उ. १।३।२८] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरश्लोकगतविशेषणबलात् परमात्मैवायमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह—ध्येयमिति । आह विशिनष्टीत्यर्थः । ननु कस्मिन्मन्त्रेषामप्यस्ति, तत्कर्म भगवतो विशेषणं ? इत्यत आह—कविमिति । परमेश्वरस्य सर्वज्ञे प्रमिते

मनसोऽव्यक्त्वे हेतुरितम् ; तस्य चावाप्त्याख्यापारः योग्यपर्याय-युक्तशब्देन विवक्षित इत्याह आरुढसंस्कारतयेति । ‘आवेश्य’ इत्यनेन योगप्रकरणेषूपक्तं निश्चलावस्थारूपं विवक्षितमित्याह संस्थापयेति । अतः पुरुषव्यानस्यापि भ्रमम्यमेव देशः देशान्तरानभिधानाद्योगप्रकरणान्तरेषूपदेशाच्च तत्तद्विदिति विभाव्योक्तं तत्र भ्रमम्य इति । तमेवम्भूतं दिव्यं पुरुषम् इत्यन्वयः । ‘तं तमेवैति’ [८।६] इत्यवधारणदर्शनात् “तं परं पुरुषम्” इत्यत्रापि ‘तं’ हीतारव्यवच्छेदपरमित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपेतोति । “यः प्रयाति स मद्भावं याति” [८।५] इति प्रकान्तप्रकार एवात्र विवक्षित इति दर्शयति तद्भावं यातीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देश इति भावः । तत्र तादात्म्यादिभ्यं व्युद्भव्यति तत्समानैश्वर्यो भवतीत्यर्थ इति । परमसाम्यापत्तिव्यवच्छेदाय समनैश्वर्य इत्युक्तम् । एतेन ‘कविम्’ इत्यादिभिः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ऐश्वर्यप्रदत्वात्थमनुवन्धेयतायुक्ताः, न तु प्राप्यत्वात्थमिति फलितम् । एवमन्तिमकालसमवैक्यतया निर्दिष्ट एवाकारः प्रागपि ध्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ९ ॥ १० ॥

‘विदिपूरोक्ष’ इति कुम्भप्रत्ययविधानात् पूर्णं चेति सिध्यति । सर्वांस्तु पृष्ठं वर्तमान इति स्वस्यानुवादेन पुरुष इति विधेयम् । तस्य व्याख्यानां पुरिषाय इत्यादि । आवरणमन्तव्यार्थाः । संवरणं बहिराच्छादनम् । ननु दिवि भवो दिव्यः, स च सर्वमण्डलस्थत्वाद्द्विरण्यगर्भोऽपि भवतीति कथित् (शं.) अत आह—दिव्यमिति । औगादिको यक्षप्रत्ययः । परममिति विशेषणादिति भावः ॥ ८ ॥

भवेदिदं व्याख्यानम्, तदेव कुतः ? इत्यत आह—य इति । सर्वज्ञः कविश्चन्द्रार्थ इत्येतत्कृतः ? इत्यत आह—त्वमिति । अन्येषां तु “सर्वं विमोहितविषयः” इत्यादिना सर्वज्ञाभावः प्रमितः । ननु धाता विरिञ्चोऽपि प्रसिद्धः, तत्कथमेतद्भवतवो

विशेषणं ? इत्यत आह—धातारमिति । कुतोऽयमर्थः । इत्यत आह—दुष्प्रति । तुचः कर्तृवाचित्वे प्रसिद्धमेव । परमेश्वरस्य धातुत्वसद्भावे किं प्रमाणं ? इत्यत आह—धातेति । निधाता कर्ता । परमा समुद्ध परमज्ञानरूपः । 'सर्वस्य धातार' इत्येतत् भगवत् एव, नान्वेषामित्यत्र प्रमाणमाह—ब्रह्मेति ।

तेन भगवताऽऽदिष्टं वृत्तं फलं सुखं यस्यां सा तथोक्ता । मोक्ष-धर्मे कथितमिति शेषः । तमसः परस्तादित्येतत् आदित्यादि-साधारणं इत्यतो द्वेषा सम्प्रापकं व्याचष्टे—तमस इति । स्थितमिति शेषोक्तिः । अत्राकृतविग्रहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

६ आ. मा. भा.—वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः—प्रयाणकाल इति । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां स्वीयज्ञाना-द्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्वत्तात्कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते [३।५।४५, ४६] 'पानेन ते देव कथामुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा त्वापुःकुण्ठधिष्यन्' । तथाऽपरे त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं वलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते' इति । 'ये तु तद्भाविता लोका (के, बे) एकान्तिर्त्वं समाश्रिताः । एतद्भ्यधिकं तेषां तचेजः प्रविशन्त्युत' [प. भा. १।२।३४।४४] इति च मोक्षधर्मे । 'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तज्ञानभक्तिभिः । नियमेन तथापीरजयादिवृत्तयोगिनाम् । वश्यत्वान्म-नसस्त्वीधःपूर्वप्राप्यते ध्रुवम्' इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दी.—उत्तरलोकोक्तं सर्वं सर्वोक्तिमिषुसाधारण-मिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—वायुजयादीति । साधका द्विविधाः, भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाभ्येत्यतो विशेषणं विशेषत इति । अनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह । ननु च 'अनुस्मरेद्यः' इति परं पुरुषमुपैति [श्लो. ९-१०] इत्यनव्यायेकस्य वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वम् ? उच्यते—एकस्मिन्नपि वाक्ये योगबलेनैव 'ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य' इत्येतन्न सर्वविषयमि-त्येतावमात्रमत्र प्रतिपाद्यते । यथा " प्रातस्त्याय " इति श्रुतौ 'न शशं वदेत्' इत्यादिकं किञ्चित्साधारणं किञ्चिद-

साधारणम् । कुतोऽस्यासाधारण्यं कल्प्यते ? इत्यत आह—वायुजयादीति । अतो न तत्सर्वसाधारणमिति शेषः । तर्हि को विशेषोऽन्येषां, येन वायुजयादिहेशमधिकमनुभवति ? इत्यत आह—तद्वतां स्विति । निपुणानां, वायुजयादौ । कथञ्चिदल्पेत्यर्थः । किञ्चिच्छीघ्रं चेत्यपि प्राहम् । अत्र प्रमा-णान्याह—उक्तमिति । यथा यथायं बोधम् । धिष्यं मन्दिमम् । इन्द्रियं त्वां विशन्त्येव, न तु त इवाजया । तद्भावितास्तेन भगवता वासिताः । एतन्मुक्तिक्षणं फलम् । तेजो नारायणा-ख्यम् । ईरः समीरः । ध्रुवं ब्रह्माप्यते तैः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—अभ्यासयोगयुक्तेनेति अभ्यासयत इत्यभ्यासः, अभ्यासश्चासौ योगश्चे-त्यभ्यासयोगः, तेन युक्तेनाभ्यासयोगयुक्तेन परमं श्रेष्ठतमं दिव्यमप्राकृतं पार्थ । अनुचित्तयन्याति तं नान्यगतिमिथ्यर्थः ॥ ८ ॥ कविं कान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनमनुशासितारं सर्वप्राणिनां स्वधर्म-स्थितिनिमित्तमणोरणीयांसं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमचिन्त्यं रूपं यस्य तमादित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तात्परतो वर्तमानम् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य व्यवस्थाप्य सम्यग्यथाशास्त्रं स तं परं ब्रह्म पुरुषमात्मानं दिव्यमुपैति ॥ १० ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवं सप्तप्रधानमुत्तच्छ्रुत्वा इदानी-मन्तकालीनभगवत्समरणकारणोभूतान् भगवदुपासनभेदान् वक्तुमारभते—अभ्यासेति । अभ्यासश्च योगश्चेत्यभ्यास-योगौ । नित्यनैमित्तिकविरुद्धकालेषु मनसोपास्यसंशीलनं अन्यासः, योगस्वरूपयोगकालेऽनुष्ठीयमानं तथोक्तलक्षणमुपा-सनम्, ताभ्यां युक्तेन, अत एव हेतोर्नान्यगामिना, अयं विषयः गान्धुं शीतलश्लेष्मन्मयमिति, तन्न भवतीति नाभ्यासि । 'गमिकर्माकृतनकरीदृता' इतिवच समासः । तेन चेतसा

परम निरतिशयम्, अत एव दिव्यमप्राकृतं पुरुषमनुचित्तयन् तमेव याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अवचित्तनीयः पुरुषः कीदृशः ? तत्राह—कविमिति । कविं सर्वज्ञं पुराणमनादि अनुशासितारं निखिलजगन्नियन्तारं, अणोः सूक्ष्मात्परमाण्वदपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं दुर्लभ्यं, सर्वस्य धातारं पोषकं, अचिन्त्यमपरिमितमहिमयथा चिन्त-यितुमशक्यं रूपं यस्य तं तथोक्तम्, आदित्यस्यैव सकलजग-द्भासको वर्णः प्रकाशो यस्य तम्, सर्वजगद्भासकमित्यर्थः ।

तमसः अज्ञानाबन्धकारावस्थाद्वर्तमानं प्रकाशरूपत्वेन तच्चि-
त्तकम्, एवम्भूतं योऽश्वस्मेरेचिन्तयेत् स तं पुरुषं यातीति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥

एवमुक्तपासीनस्यान्तकालीनभगवदनुस्मरणपूर्वकं तत्प्राप्ति-
प्रकारं दर्शयति—प्रयाणकाल इति । एवमहाहरभ्यस्य-
मानया भक्त्या भजनेन युक्तः तथैव भक्तियोगस्य यद्बलं
चिरकालाभ्यासजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं तेन युक्तः, तत एव
हेतोः प्रयाणकाले मरणकाले च अचलेन परमपुरुषैकाग्र्येण
चेतसा तं पुरुषमवस्मेरेदिति पूर्वस्माद्वृषद्वा । स चैवमनु-
स्मरन् तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति । कीदृशो भूत्वा ? भुवोर्मध्ये

सन्त्यक्राणमावेश्य, प्रथमं हृत्पुण्डरीके स्वात्मानं वशीकृत्य
तत उर्ध्वगामिन्या सुपुष्पनाम्ना गुरुपदिष्टवर्त्मना भूमिजय-
क्रमेण भ्रूसध्यगते आशान्नाक तं स्थापयित्वा ततो ब्रह्मरन्ध्रा-
दुत्क्रम्य पुरुषमुपैति । “अन्तरेण ताङ्गके । य एष स्तन इवा-
बलम्भते, सेन्द्रयोनिः । यत्रासी केनान्तो विवर्तते । व्यपोष्य
शीर्षकपाले” [तै. उ. १।१।१] “शतं चैका च हृदयस्य
नाभ्यस्तासां मूर्धनानमभिनिस्तुतैका । तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति
विष्वङ्मुखा उक्रमणे भवन्ति” [कठो. ६।१६ छं. उ. ८।१६]
ह्यादिश्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १० ॥

१० व ० त ० दी०— एवं सप्रप्रभानामुत्तरं निरूप्य प्रयाणकाले योगिनां ज्ञानिनां भक्तानां च तत्तत्स्वरूप-
प्राप्त्यात्मकं फलमाह—अभ्यासयोगेति । नाभ्यागामिना विषयाद्यागामिना—(अक्षराद्यागामिना)—ऽनुचिन्तयन्परमं
पुरुषं नारायणं दिव्यं सूर्यस्थं याति समेव विक्षिप्त—कविमिति । यो योगी सर्वमयादाधिदेवं परमात्मानं अणो-
रणीयांसं समनुस्मरेत् अणोर्जीवादप्यनुत्तरम् ‘अण्वी जीवकलां ध्यायेत्’ इति वाक्यात् । आदित्यवर्णं स्वप्रकाश-
स्वरूपं तदन्तर्बर्त्तिरूपं वायुरूपं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्वरूपं वा तमसः प्रकृतेः परस्तात्परतरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ध्यानप्रकारं कालं चाह—प्रयाणकाल इति । भुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेति । स तं परं पुरुषमुपैति तत्समाकारः
सामीप्यरूपमाप्नोति ॥ १० ॥

१० पु अ. त.—अथ तव नृ मयाप्तिर्निस्सन्दिग्धा साक्षा-
न्मयोपदिष्टत्वात् किन्तु मदाशब्दव्यतिरेकेणापि येऽन्यभावेन
स्मरन्ति तेऽपि मां प्राप्नुवन्तीत्याह—अभ्यासेति । हे पार्थ
महात्मा ! अभ्यासो भगवत्सङ्गतुषीर्लनं, स एव योग उपायः,
तद्युक्तेन नाभ्यागामिना अन्यत्रोत्तमत्वज्ञानजचाञ्चल्यदोषरहि-
तेन चेतसा दिव्यं कीदात्मकं परमं पुरुषं पुरुषोत्तमभावं
निर्जितचेतसा अद्विचिन्तयन् भगवत्कृतस्मरणानन्तरं चिन्तयन्
स्मरन् हे पार्थ ! तमेव याति प्राप्नोतीत्यर्थः । पार्थेति सम्बो-
धनेन वृथासम्बन्धान्महाकृतस्मरणानन्तरस्मरणेन यथा त्वं
मामाप्नोषीति बोध्यते ॥ ८ ॥

चिन्तनीयस्वरूपमर्माहाह द्वाभ्याम्—कविमिति । कविं
शब्दार्थैरसिक्तं स्वगुणावर्णनश्रवणान्मन्त्रसूचितानुग्रहम्,
पुराणं अनादिसिद्धं सर्वदैकरसम्, अनुशासितारं भावादिवि-
धर्मनियन्तारम्, अणोर्णीयांसं अणोः सूक्ष्मात् अणीयांसं
सूक्ष्मम् । अयं भावः—सूक्ष्माजीवात् सूक्ष्मं जीवभाव-

भावनयोग्यस्वरूपप्राक्कथनेन तद्वृद्धिं बहिस्तद्वृष्ट्यादिस्थिति-
योग्यम् । सर्वस्य स्वकीडाद्योग्यस्य भावादिकृपाक्षरादि-
रूपपदार्थस्य धातारं योषकम् । अचिन्त्यरूपं अलौकिककीडा-
यपरिमैयमहिमानम् । आदित्यवर्णं रसात्मकतापतेजसा सर्व-
प्रकाशकम् । तमसः परस्तात् प्रकृतेः परस्ताद्वर्त्तमानम् ।
अत्रायं भावः—भावात्मकप्राप्तमक्तस्वरूपं प्रकटितलीलास्व-
रूपात् सर्वदा रसात्मकत्वेन वर्तमानमेवं पुरुषं पुरुषो-
त्तमम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले अन्तकाले मनसा निश्चलेन मनसा सर्व-
कामरहितेन च पुनः योगबलैर्नैव संयोगात्मकभावेनैव
भुवोर्मेघे भाग्यस्थाने तन्तं विद्यमानं योऽस्मरेद्भावकृ-
तस्मरणानन्तरं स्तार्थप्रकटज्ञानेन स्मरेत्, ॥ तस्मिन्नेव
प्राणमावेश्य सम्यक् भावात्मकस्वरूपप्राप्त्या परं पुरुषं पुरुषो-
त्तमं दिव्यं कीदात्मकं उपैति समीपे दास्येन प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति— अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन ‘तत्र स्थितौ
यत्नोऽभ्यासः’ [पा. यो. सू. १।१३] इति सूत्रितोऽभ्यासः, तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणार्थो यत्नः, स च
विजातीयप्रत्ययानन्तरितसज्जातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः, सोऽत्राभ्यासः । तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रति-
मादिविराडादिवर्णः । असिद्धस्तु मानसप्रतिमाविः, तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासम्पादने तत्र स्थैर्यसम्पादने
ते विषयमेदाहिगुणो यत्नः कर्त्तव्यो भवति । सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थं एक एव यत्नः ।

तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिको जपाकुसुमोपरागाहोदितः स्फटिक इति तत्र लौहिण्याभ्यासः, तत्प्राक्कल्या-
नत्रैव स्फटिकधीप्रमोषे पद्मारात्वाभ्यासः, पद्मारागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाभ्यासः, तत्रैव तदानीमेव किञ्चि-
दूरस्थेः निहीनोपलब्धाभ्यास इत्युत्तरोत्तराभ्यासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पञ्चविधो भवति; एवं स्वतःशुद्धं
चेतन्यं, मायोपरागात्तदेवेष्टः, मायाप्राप्त्येव तस्यैवेष्टस्त्वंश्रमोषे तत्रैव सूत्रात्माभ्यासः, सूत्रेऽप्यज्ञानदाढ्या-
द्विराडभ्यासः, तत एव विराडेकदेशेऽपि शरीरादिषु आत्मत्वप्रमः ।

तत्र यथा घटान्तर्गतः प्रदीपो घटमात्रं भासयति, घटच्छिद्रात् बहिर्गतः किञ्चित्त्वप्रभया संसृष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्त्तिपदार्थजातं प्रकाशयति; तद्वद्देहान्तर्गतं चित्तिर्देहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गता सती तत्सन्निकृष्टं कश्चिद्विषयं रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक्त-
युक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमानेन त्वेकं त्वपरिच्छिन्ना सती कृत्स्नं विराडात्मानमवभासयति । यथोक्तं बाह्यप्रत्यूष-
वपि—‘मण्डितवहतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिविषयमिहालपं बाह्यमुद्योतयन्ति । सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्योति-
रन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेण’ इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदीक्ष्यमात्राभिनिर्वृत्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च अतिः—‘अ यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ [छां. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ’ [न्या. द. ४।२।२] इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रागप्यादुपासकेन
गृहीतोऽङ्गद्वेष्टो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया आन्तिरूपतयापि स्वाभाविकदेहाहङ्गदाहतात्सत्यरूपः । यथा स्फटिके ही-
नोत्पलवहापेक्षया इन्द्रनीलत्वप्रहस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविन्द्रनीलत्वं
बाधित्वा पञ्चरागत्वं, तद्वाधेन लोहितस्फटिकत्वं, तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एवं गुरुक्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यबाह्यं रूपमगोह्य आन्तरेऽन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विदुर्द्वं रूपं प्राप्य तु स्वयमेव
विलीयते । यथोक्तम्—‘येन ह्यजसि तस्यज’ [म. भा. १२।३२९।४०+३३१।४४] इति । येन मनसा त्यजसि
विराडादिभावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः ।

तदेवं व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थं यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगः ।
समाधिघ्येयवस्तुन्येव चेतसः स्वैर्यं, तेन गुणेन युक्तं यत्चेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकचेतित्वसत्ताम् ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं निरस्ताशेषवपि “यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वोपात्मन औपेक्षस्मात्सुखः” [बृ. उ.
१।४।९] इति निर्वचनम् । दिव्यं द्योतमानमनुचिन्त्यन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा वासुदेव इति सततमाचार्योपदेश-
मनुव्यायद् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! । तथा च श्रुतिः—“यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽन्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय (नामरूपाद्विमुक्तः) परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुं. उ. ३।२।८]
इति परात्परात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनायाः स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह—कविमिति । कविं ज्ञानतद्दर्शिनं, सर्वज्ञं, पुराणं
चिरन्तनं, अनुशासितारं जगतोऽन्तर्यामिणं, अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसं सूक्ष्मतरं, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागोऽनं प्रदातारम् । अविनश्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य तं आदित्यवर्णं, सर्वजग-
द्वभासकमिति । तस्मो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यातः परतात् पराचीनः सति देहाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्वेकं तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः कलमाह—प्रायेणेति । प्रायणकाले मनसाऽचलेन वृत्त्यन्तरवर्जितेन । अक्त्या भगवति
वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तः, योगबलेन योगो मनःप्राणेन्द्रियक्रियानिरोधः हृदयपुण्डरीके तेषां वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाज्यक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तरस्थानेश्वरोहाव-
रोहक्रमेण सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भ्रूवोर्मध्ये बाह्याचके प्राणं आवेशय सुषुम्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तच्च भ्रूमध्यादुर्ध्व-
श्रीयमाने वायौ मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्याभवस्थायानं भवतीत्यन्यप्रत्ययस्तत्रैव सम्पाद्यः । ततोऽचिरादि-
मार्गपूर्वगा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम् । तद्वासना-
वासितं मनो भ्रूमध्यायोगिना ऊर्ध्वया नाड्या वसिष्ठे प्राणे मुक्तपुवद्ब्रह्माण्डवर्षं भित्त्वा प्रचलिते सति लब्ध-
वृत्तिकं मूला पूर्वसंस्कारप्राबल्यायोगमाहात्म्याच्च दिव्योपाय्युपेतमचिरादिपुर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं
प्रयत्निवाह्यमानममानवेन च पुरुषेण सङ्गच्छमानं, तेन च यथामिलषितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तदिदमुक्तं ‘भ्रूवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेशय’ इति । स एवं कृत्वा योगी ‘कवि पुराणं’ इत्युक्तक्षणं परं पुरुषं
हिरण्यगर्भाख्यं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैति समीपे प्राप्नोति ; तल्लोकं प्राप्नो-
गी. हि. १२

तीत्यर्थः । न हि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरि कल्पनाऽस्ति, किं तर्हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकालये सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति । “परा हि सोपासनकर्मातिर्हिण्यगर्भप्राप्यता” इति बृहदा-
रण्यके तद्भाषणाद्यौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥

ॐङ्कारब्रह्मोपासनं सफलः तत्प्रकारश्च ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः * ।

‡ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेणं प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— (योगमार्गातुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं प्राप्तं इदमु-
च्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणाविशेष्यस्याभि-
धानं करोति भगवान्— यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदाद्वैत्ता वदन्ति
“ (तद्वा) एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति” [बृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तक-
त्वेनाभिवदन्ति “अस्थूलमनणु” इत्यादि । किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां
यद्यतयो यतनशीलाः सत्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमि-
च्छतः—‘ज्ञातुं’ इति वाक्यशेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं
ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण—सङ्ग्रहः सङ्क्षेपस्तेन—सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— येनकेनचित्पन्थादिना ध्यानकाले
भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यमिमानेन नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन अकृत-
परमपुरुषस्य वैविच्यबुद्धप्रसिद्धा प्रामाणिकत्वमाह— पुनरप्येति ।
उपायो वक्ष्यमाणो भोङ्कारः । अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थ-
विदामपि कथं वचनं ? इत्यादिबहुधाविषयत्वमत्यक्तव्येति मत्वा
श्रुतिमुदाहरति—तद्वा इति । तथापि तत्किमत्रविषये सर्वविशेष-

शून्ये वचनमुचितमित्याशङ्क्याऽह— सर्वेति । न केवलं
विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म, किन्तु सुकोपसृज्यतया सुक्ता-
नामपि सिद्धमित्याह— किञ्चेति । केषां पुनः सभ्यासित्वं ?
तदाह— वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म हेय-
त्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म मम ज्ञातुं
शक्यं ? इत्याकुलितचेतसमनुष्ठेन प्रत्याह— तत्ते पदमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह— यदक्षरमिति । यदक्षरमस्थूलत्वादिगुणकं
वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति,
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये— पद्यते गम्यते चेतसेति पदम् ; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमक्षरं
यथोपास्यं, तथा सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ मन्दप्रयोजनोक्तपरव्याख्या-
तिक्षेपाय ‘यदक्षरम्’ इत्यादिबहुधावधार्यमाह— अथेति ।
स्मरणशब्दोऽन्योपासनस्यान्तिमप्रत्ययश्च च सङ्ग्रहाहः, उभयो-

रपि स्पष्टिविशेषत्वात् । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” [यजुः-
का. ३।५५।१७] इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरं “वेदविदो
वदन्ति” इत्यनेन सूचितवैशेषिकप्रकारकथनम्— अस्थूलत्वादि-

* विशेषेण निदर्शयेण इतो गतो रागो येषां ते वीतरागाः । ‡ श्रीमद्भगवद्गीतायाः श्रुतिमूलकत्वं प्रतिपादयत्ययं श्लोकः ।
तथा च श्रुतिः— “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।” [कठो. २।१५] इति ।

॥ सम्यग्दर्शने निवीयतेऽनेनेति सङ्ग्रह उपायस्तेनोपायेनैतत्पदमिधास्ये— उपायमत्र सतताभ्यासाय वक्ष्ये इत्यभिनव-
गुणाचार्याः । वामनस्तु—

पद्यते प्राप्यतेऽनेनेत्युपायः पदसंज्ञितः । सम्यग्ग्रहश्च प्राणानां सङ्ग्रहः प्राणसंयमः ॥

मित्रा योगेन चकाणि कमरादार्यं समुज्जयेत् । भूमध्यचक्रपर्यन्तमेतावत्पूर्वधीरितिम् ॥

वक्ष्यत्यग्रे ब्रह्मरन्ध्रं मित्रा यानविधिं विधुः । तस्मात्सङ्ग्रहस्यान्वेन ज्ञेयोऽत्र प्राणसङ्ग्रहः ॥

—इति व्याख्याभ्यामन्तर्मेवं दूषयति—

यत्तु सङ्क्षेपत इति व्याख्यानां तद्व्याम्यतम् । अत्र देवेन सङ्क्षेपः सर्वत्रैवाप्रितो यतः ॥

किञ्चातुक्त्वाऽपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्य इत्येकबलोजनः । सङ्क्षेपाद्वकि चेदत्र शेषिष्यति किमर्जुनः ? ॥ इति — अविगीता ।

गुणकृमिति । “अस्थूलमण्डलवत्” [बृ. उ. ३. ८।८] इत्यादिश्रुतिरिह विवक्षिता । ब्रह्मचर्यं ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यदा “अथ यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ... अथ यत्सन्नायनमित्याचक्षते ... अथ यन्मौनमित्याचक्षते ... अथ यद्वरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्” [छं. उ. ८।१।१, २, ३] इति श्रुतेः ब्रह्मप्राप्त्यर्थं या काचिदपि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा यतय एव “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” [कठो. २।१५]

इत्यत्रापि कर्तारः । एतेन फलोपाययोः प्रदर्शनम् । पदशब्दस्यात्र स्वरार्थावृत्तपक्षेऽप्यत्र योगमाह— पद्यत इति । अत्र पदशब्देन ज्ञानविषयत्वमुच्यते उपायत्वादिकम् अभिप्रेतमित्याह— गम्यते चेत्तस्येति । यत्तच्छब्दाभिप्रेतां प्रसिद्धिमाह— तन्निष्पि-
लेति । अक्षरशब्दस्यात्र विकारादिदोषरहितपरमात्मविषयत्वात्
मत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वासाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूप-
परमात्मोपासनमलाक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव ध्येयं प्रपञ्चयति— यदक्षरमित्यादिना । प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् । पद गतौ [१।६३] इति धातोः । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [ऋक्सं. १।२।६।५+कठो. ३।९] इति श्रुतेश्च । “गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पथसे यतः” इति वचनाच्चारदीये ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— कर्ममुक्त्यर्थे ओङ्कारोपासनमुच्यते इत्यन्यथाख्यास्यानवपाकद्वैताह— तदेवेति । वाजयजुस्तानां भरणकाले कर्तव्यमेव, ‘मामनुस्मरन्’ [८।१३] इत्यादि-

विरोधादिति भावः । ननु पदत्वं शब्दस्वर्यैर्वाकारस्य सम्भवति, न विष्णोः रित्यत आह— प्राप्यत इति । कर्मण्यकारप्रत्ययः । पदं स्वरूपमिति प्रयोगप्रदर्शनम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— यदिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरम् “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि” [बृ. उ. ३।८।९] इति श्रुतेः । वेदविदो वदन्ति । विशन्ति प्रविशन्ति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारित्रितं चान्त्य-
नुतिष्ठन्ति । सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. नि.— एवं ‘अभ्यासयोगयुक्तेन’ [८।८] इत्यादिभिस्त्रिभिरेकमुपासनमुक्तम् । इदानीम् “सर्वं वेदा यत्पदमाप्तमन्ति तपसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्क्षेपेण ब्रवीमि— ओमित्येतत्” [१।२।१५] इति कठवल्गुक्रमोङ्कारब्रह्मोपासनं वक्तुं प्रति-
जानीते— यदक्षरमिति । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति “एतद्वै तदक्षरं गार्गि” [बृ. उ. ३।८।८] “अथ परा यथा तदक्षर-
मधिगम्यते” [छं. उ. १।१।१५] इत्यादिभिः । न केवलं वाचा वदन्ति, किन्तु युक्ताः स्वप्राप्यतयाऽनुभवन्ति चेत्याह—
विशन्तीति । वीतरागा निस्पृहा यतयः यदक्षरं विशन्ति
स्वरूपतया प्रविशन्ति । न केवलं ज्ञानिभिरनुभूतम्, किन्तु
जिज्ञासूनामपि सर्वैः प्रयासतत्पदार्थं एवेत्याह— यदिच्छन्त

इति । ज्ञातुमिति शेषः । यज्ज्ञातुमिच्छन्तः साधकाः गुरुकुल-
वासादिरूपं ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । “ब्रह्मचर्यं” इति गृहस्थवाना-
प्रस्थधर्माणां यागदानतपसामन्युत्पलक्षणम्, “तमेतं वेदावु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिरयन्ति यत्नेन दानेन तपसान्नाशकेन”
[बृ. उ. ४।३।२२] इति श्रुत्या ब्रह्मचारिधर्माणामिव गृह-
स्थादिधर्माणामपि विविदितासाधनत्वेन विधानात् । एवं
वेदावुवचनयज्ञदानतपोभिर्जिज्ञासितव्यं वीतरागैर्यतिभिः प्रवे-
ष्टव्यमखिलवेदरहस्यं कथमहं विज्ञानीयमित्याहुः सा भूः,
अहं खलु ज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह— तत्ते पदमिति ।
तदक्षराख्यं पश्यते गम्यत इति पदं ज्ञाप्यते तु व्यर्थं सङ्क्षेपेण
सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये यथा तव बोधो भवति तथा प्रकरणे
वक्ष्ये ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— इयं त्वयियज्ञप्राप्तिरुक्तयोगिनस्त्रिषोक्ता, अक्षरब्रह्मात्मचिन्तकानां ज्ञानिनां तु स एव च
लभ्यो भवतीति प्रतिज्ञानैतदुपासकानाह— यदक्षरमिति । वेदविदो ब्राह्मणाः “एतद्वै तदक्षरं गार्गि” इत्यभि-
वदन्ति [बृ. उ. ३।८।८] । प्रायो वेदविदां वादोऽक्षरपर्यवसायीति गम्यते । यतयो वीतरागाः परमार्हसाः यत्
विशन्ति एकत्वमाप्नुवन्तीति सङ्गासिनां प्राप्यतयोक्तम् । ‘यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति’ इति ब्रह्मचारिणां तदक्षर-
स्वरूपं मत्पदरूपत्वारपदम् ‘चैवे च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे’ इति वाक्यात् । ‘अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य
हि’ इति निबन्धाच्चारणरूपमेतत् तत् सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये तेषां गम्यमिति वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भक्तियुक्ता अपि तदेव प्राप्नुवन्ति, योगयुक्ता अपि च, तदा तयोः को विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां
तयोः प्राप्तरूपमाह— यदक्षरमिति । वेदविदो वेदान्तज्ञा-
यदक्षरं वदन्ति, यत् वीतरागा विरागिणो यतयः सर्वत्वागा-

दिप्रयत्नवन्तो विशन्ति यत्रैक्यं प्राप्नुवन्ति, यदिच्छन्तो
यत्स्वरूपज्ञानेन प्राप्तीच्छन्तः ब्रह्मचर्यमिन्द्रियग्रहं गुरुकुले
चरन्ति, तत्पदं तेषां प्राप्यं ते तु व्यर्थं सङ्क्षेपेण सङ्क्षेपेण ज्ञानार्थं
प्रवक्ष्ये कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘अनौर्ध्वे प्राणमावेश्य’ [१०] इत्युक्तं तर्हि कृत्वा कर्तव्यं ? तत्कृत्वा च किं कर्तव्यं ?
इत्येतद्वयं वदिष्येत्तत्र प्रतीकर्तव्येन चिन्त्यं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरेभद्विवक्षया स्तौति— यदिति । यदक्षरं प्रण-

वाक्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं— “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवन्दन्त्य-
स्थूलमनण्वह्वस्वमदीर्घम्” [बृ. च. ३।८।८] इत्येवंलक्षणं वा वेदविद उपनिषद्विदो वदन्ति, यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म-
प्रतीकत्वेन शरीरकुर्वन्ति; पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन यत्प्रविशन्ति यतयः । यदक्षरमिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण
प्रवक्ष्ये । अयं च वाच्यवाचकयोरेभेदः स्मृतिच्छायाया गम्यते “अन्यत्र धर्मादिन्यत्राधर्मात्” [कठो. २।१४]
इति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्म चर्यं
चरन्ति तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” [कठो. २।१५] इत्योङ्कारेणोपसंहारात् तत्फलं च प्रतीकभावात् ओ-
ङ्कारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे “एतद्वै सत्यकाम परं
चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः” इत्युपक्रम्य “तस्मात् (एवं) विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति” [प्रश्नो. ५।२]
इति दृष्टम् । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— “स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तोमोङ्कारमभिध्यायीत ! कतमं वाच
स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सतोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः” [५।१; २]
इत्युपक्रम्य “यः पुनरेतं (एतत्) त्रिमात्रेणोमित्येतेनैकाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत” [प्रश्नो. ५।५]
इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादिन्यत्राधर्मात्” इति उपक्रम्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” [कठो.
२।१४; १५] इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावात्प्रतीकरूपेण (वा) च परब्रह्म-
प्रतिपत्तिसाधनत्वेन भन्दमध्यमनुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्,
तदेवेहापि “कवि पुराणमनुशासितारम्” [८।९] “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति” [८।११] इति
चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं
योगधारणासहितं वक्तव्यं, प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सर्वेति ।

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्व-
शोङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं ध्युक्तमनुकामाति—स यो हेति । सत्य-
कामेनाभिध्यानफलं जिह्वासुता ‘भगवन्’ इति पिप्पलादः सम्बो-
ध्यामिसुक्ती क्रियते । निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमेव शोतयन्तावभि-
ध्यानस्य फलवत्त्वेन कर्तव्यत्वमावेदयतः । मनुष्येषु मध्ये स
योऽधिकृतो मनुष्यतत्त्वसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा

सर्ववेदधारामुतोङ्कारमाभिसुख्येन ध्यायीत । तस्माभिध्यानं
‘आप्रायणात्’ [ब्र. सू. ४।१।१२] इति न्यायेन मरणान्त-
मनुष्ठेयम् । स चैवमनुतिष्ठन्प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जेतु-
न्यानां बहुत्वात्कतमं लोकं जयतीति प्रश्नं पृष्ठते सत्यका-
माय पिप्पलादनामा किलाऽऽचार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच । तत्र प्रथ-
ममभिध्यायमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन महीकरोति—एतद्वा इति ।

१ अत्र केचित्—ईश्वरप्रणिधानेन संसारहेतोः स्वात्मस्योचराज्ञानस्य स्वात्मस्योचरमुत्तमयोगमन्तरेण निवृत्त्ययोपात् तत्त्वं
साक्षात्प्राप्त्येवैतत्त्वं न सम्भवति, किन्तु अन्तराग्नौन्मूलनद्वारा योगसम्पादकत्वमेव । तथा च सूत्रम्—‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि-
धानात्’ (पा. यो. २. ४१) इति । तस्मादविरोधाच्च—‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् आत्मनो योगधारणामा-
स्थितः’—इति व्याख्येयम्—इति वदन्ति । अग्रे पुनः—‘निरतिशयशक्तिसमीश्वरप्रणिधानमुत्कर्षकाग्रासुपगतं विनैव योगादि-
कर्म मोक्षहेतुः । तथाच भक्तिधीमासासूत्रम्—‘उत्कान्तिः स्मृतिवाक्यशेषाच्च’ (शां. भ. सू. २. २. २६) इति । परमार्थो
उत्कान्तिः कमङ्गलद्वय ऊर्ध्वगमनम् । कृतः ! स्मृतिवाक्यशेषात्—स्मृतयो गीतायाः तासां वाक्यशेषैः परमकावेनोत्कान्तिः
स्मर्यते इति तदर्थः । तस्माद्यथावद्विषयमेव शुक्तिमित्याहुः ।

—अविगीता ।

त्रिमित्रापाकारोकारमकारमकेनेति यावत् । 'योऽभिध्यायी(सः) तमेव यथाभिध्यानं पुरुषमधिगच्छति' इत्यादिवचनेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः । प्रभुश्रुतिवत्कण्ठोश्च तत्रैवाथ प्रवृत्तेत्याह—अन्यत्रेति । अव्यवधानेनोपनिषदां व्यवधानेन च कर्मश्रुतीनां परस्मिणात्मनि पर्यवसानं दर्शयति—सर्वं इति । तपशामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह—तपान्सीति । तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह—यदिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः सङ्क्षेपेण कथनमोङ्कारद्वारकमिति कथयति—ओमित्येतदिति । उदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति—परस्येति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं यथोक्तैर्बन्धनैरुक्तमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि "तत्त्वमसि" [छा. उ. ६।८-१६] आदिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोङ्कारस्योपन्यस्यते ? तत्राऽऽह—परेति ।

१ शां. भा.—सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—श्रोत्रादीनां कुत्र द्वारत्वम् ? तत्राऽऽह—उपलब्धायिति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषवर्जनद्वारा तेष्वो वैशुल्यापादनम् । कोऽयं मनसो हृदये निरोधः ? तत्राऽऽह—निष्प्रचारमिति । मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कायं दर्शयति—तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि

यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरूपयते, तथापि मन्दानां मध्यमानां च तद्विदुत्त्वेनोद्धारो विवक्षितस्तथोपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रमसुकृतिफलवादनुरोधेनैव सूचयति—कालांतर इति । भक्तैरेवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तावता प्रवृत्ते क्रियार्थं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—उक्तं यदिति । तदेवेनापि वक्तव्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति—कविमित्यादिना । पूर्वाकरूपेणेत्यभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः । औत्स्योपासनस्यान्यत्रामानस्य सोपकर्त्तव्यं सङ्किरते—योगेति । तर्हि कथम् 'अनन्यचेताः सततम्' [८।१४] इत्यादि वक्ष्यते ? तत्राऽऽह—प्रसक्तैति । ओङ्कारोपासनं प्रसक्तं, तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं, तद्वारा चापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः । उक्तेऽस्य समनन्तरग्रन्थमुत्तरापद्यति—इत्येवमर्थ इति ।

१ शां. भा.—तत्रैव च धारयन्—ओमिति ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चारयन्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् यः प्रयाति प्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं शरीरं, 'त्यजन्देहं' इति प्रयाणविशेषणार्थं, देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि प्राणमाधाय धारयन्किं कुर्यात् ? इत्याशङ्क्यानन्तरलोकावतारयति—तत्रैवेति । एकं च तदक्षरं चेत्येकाक्षरमोमित्येवैरूपं तत्कथं ब्रह्मति विशिष्यते ? तत्राऽऽह—ब्रह्मण इति । यः

हृदयादिति सम्बन्धेन । सर्वाण्युपलब्धद्वाराणि श्रोत्रादीनि सन्निध्य वायुमपि सर्वतो निश्चल्य हृदयमानीय ततो निर्गताया सुषुम्नाया कण्ठभूम्यललाटकमेण प्राणं मूर्धन्याधाय योगधारणमाारुह्यो ब्रह्म व्याहरन्मनः च तदर्थमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति श्रुत्वा पुनरुक्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति—देहेति । एवमोङ्कारं उच्चारयन्नैव चाभिध्यायन्ध्याननिष्ठः स पुनर्गतिर्युक्तः । 'परमा' इति गतिविशेषणं क्रमसुकृतिविवक्षया द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—सर्वद्वाराणीति । सर्वाणि श्रोत्रादीनिन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य स्वव्यापारेभ्यो विनिवर्त्य हृदयकमलनिविष्टे मध्यखरे मनो निरुध्य योगारुह्य धारणमास्थितः सत्येव निश्चलां स्थितिमास्थितः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति, स याति परमां गतिं प्रकृतिविविषुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' [८।२०, २१] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यत्र नवद्वार-प्रतीतिमिरासाय प्रत्याहारविषयताद्येतानां चाह सर्वाणि

श्रोत्रादीनीति । द्वाराजुक्त्वाहितस्पर्शनादीन्द्रियाणां कथं द्वारशब्दार्थेत्येकोक्तं ज्ञानद्वारभूतानीति । संयममत्र शब्दादि-

विषयौन्मुख्यनिवर्तनमित्यभिप्रायेणाह स्वव्यापारभ्यो वि-
निवर्त्यति । ‘मनो हृदि निरुध्य च’ इत्यल्लङ्कारस्य ध्येय-
तानुपपत्तेत्ययोक्तं हृदयकमलनिविष्टे मय्यक्षर इति ।
हृच्छब्दोऽल्ल तत्रस्तपुरुषलक्षकः । अन्यथा ‘मामनुस्मरन्’ इत्य-
नन्तरोक्तिर्न घटेदिति भावः । अर्थकमेण बलवता दुर्बलस्य
पाठकमस्य बाधमभित्येय ‘मनो हृदि निरुध्य’ इत्यस्या-
नन्तरम् “आस्थितो योगधारणाम्” इत्यादिकं व्याख्यातम् ।
प्रत्याहारानन्तरप्रतिधारणव्यवच्छेदायाह योगाख्यां धार-
णामिति । षष्ठी समासात्समानाधिकरणसमासस्य प्राहृत्यं
निषादस्थपत्तिन्यायसिद्धम् । ‘स्थपत्तिर्निषादः स्यात् शब्द-
सामर्थ्यात्’ [पू. मी. ६।१।५१] इति । धारणाश-
ब्दाधिक्याभिधेयमाह मय्येव निश्चलान् स्थितिमिति ।
प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् “ब्रह्म” इति व्यपदेश इत्यभिप्रा-
येण मद्वाचकमित्युक्तम् । मन्त्रस्यार्थविशेषप्रकाशनमुख्योप-
कारकत्वमप्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनाद्विवक्षितमित्यभिप्रायेण
वाच्यं मामनुस्मरन्मित्युक्तम् । प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं
योगाज्ञावादिक्तं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । यथा कठबल्ल्यां
[२।१५] “सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पाति सर्वाणि च
यद्ब्रह्मन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं वरन्ति तत्ते पदं सङ्गृहेण ब्रवी-
म्योमित्येतत् ” इति ।

अत्र नाम्ना नामिनो निर्देशः । तथा “प्रणवो घनः
शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्धृदयमुच्यते । अग्रमत्तेन वेदव्यं
शरवत्तन्मयो भवेत्” [मु. उ. २।२।४] इति । तथा “आत्मानम-
रिणं कृत्वा प्रणवं कोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयनाभ्यासा- (हेवं
पश्येन्निगु-) त्यप्येदं ब्रह्मनिगुडवत् ” [ध्यानवि. २२] इति ।
तथा “ओमित्येवं ध्यायथात्मानम्” [मु. उ. २।२।६]
इति । तथा “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैकाक्षरेण परं पुरु-
षमभिध्यायीत स तेजसि सृष्टेः सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा
विनि- [मुच्यत]—मुक्त एव है वै स पाप्माना विनिर्मुक्तः स
सामभिरुनीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माजीवनात्परापरं पुरि-
शयं पुरुषमीक्षते ” [प्रश्नो. ५।१५] इति । तथा “बह्वैयथा
योगिणस्तस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । न मय एवे-
न्नयनोनिगुहस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा
प्रणवं कोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयनाभ्यासाहेवं पश्येन्निगुडवत् ”
[श्र. उ. १।१३; १४] इति । अत्रैव श्लोके “ओमित्येवदृदि
स्थितम्” [शं. स्मृ. ७।१६] इति योगयाज्ञवल्क्यपाठः ।
तथा “कस्मिंश्चान्निनादस्तु यथा लीयते शान्तये । ओङ्कार-
स्तु तथा योज्यः शान्तये शान्तिमिच्छता । यस्मिन् स लीयते
रुद्रस्तत्परं ब्रह्म भीयते ” [] इति । तथा “ओं
खं ब्रह्म खं पुराणम्” [ब्र. उ. ६।११] इति । “ओमित्येतदक्षरमादौ
... ब्रह्मास्य पादाश्रित्यो वेदाश्चतुष्पादिसमक्षरं [परं ब्रह्म]
“पूर्वोऽस्य मात्रा दुष्यिष्यकारः” इत्यारभ्य “प्रथमा रक्तगीता
महद्ब्रह्मदैवता, द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुशक्त्या, तृतीया
शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवत्या, यादवसानेऽस्य चतुर्थैवमात्रा सा

विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या ” [अ. शिखो. १] इति च ।
अत्र अर्धमात्राधिदैवतभूतः पुरुष एवावतीर्णवस्थो द्वितीया-
त्रादैवत्त्वेन विष्णुरिति चोक्तः । तथा “ओमिति ब्रह्म ओमि-
तीदं सर्वम्” [तै. उ. १।८।१] इति , “ओङ्कार एवेदं
सर्वम्” [छां. उ. २।२।३] इति । तथा “हृदिस्था देव-
ताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिष्ठो
मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादो य उत्त-
रतः स ओङ्कार य ओङ्कारः, स प्रणवो यः प्रणवः स सर्वव्यापी,
यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यतारं तत्तुल्यं,
यत्तुल्यं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म ” [अ.
शिर. उ. ३] इति । अत्र प्रकरणादिवादात् प्रतर्दनविद्यावदन्त-
रितं शासनमनुसन्धेयम् ।

सुसुक्ष्मोत्तमप्रकरणे च प्रणवः श्रूयते “अथ यत्रैतदस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव रश्मिभिरुध्वैमाकमते, स ओमिति
वा होद्वासीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति, एतद्वै
खलु लोकस्य द्वारं विद्युषां प्रपदनं निरोधोऽविद्युषाम् । तदेव
श्लोकः— शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनमभिनि-
स्थतैका । तयोध्वैमायममृतत्वमेति बिभ्वङ्कुरा उत्क्रमणे
नस्थति” [छां. उ. ८।६।५] इति । महामात्रं च मेधेश्व-
रवचनम् “ओमित्येवं सदा विप्राः पठन्व भ्यात केवम्”
[ह. व. वि. प. १३३।१०] इति । आह च भगवान्याज्ञवल्क्यः—
“देवतायाः परायाश्च ह्यालम्बः प्रणवः स्मृतः । कथिदाराध-
नाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै ॥ तवाराधनसामिधेयं
प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा । धातुद्रव्यादिप्राणैः कृत्वा भावं
निवेशयेत् ॥ अद्राभक्त्यादाराधैव तस्य देवः प्रसीदति । ओङ्का-
रेण तथा चात्मा ह्युपास्ते क प्रसीदति । []
“सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ सूच्याधाया-
त्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति ध्यजन् देहं हं याति परमां
गतिम् ॥ य एतं प्रवेष्टनाद्यमक्षरं प्रतिपद्यते । ततोऽक्षरेण
वेदेन वेद्यं ब्रह्माधिगच्छति ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेत-
दालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मसूयाय कल्पते ॥
अष्टविप्रहो देवो भावप्राज्ञो निराभयः । तयोङ्कारः स्मृतं नाम
तेनाहुतः प्रसीदति । तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा गुप्ती
तत्परः । ब्रह्मोङ्कारविधानेन तत्त्वेन प्रतिपद्यते ” इति । अत्र
“सर्वद्वाराणि” इत्यादिश्लोकयोर्भगवद्वाक्यतया प्रसिद्धोऽरुदा-
हरणात् “याम्” इति निर्देशस्तद्विषयः । पुनश्चात्र हैरण्यगर्भादि-
सिद्धान्तेषु प्रणवायै प्रपञ्च्यान्तेऽप्याह— “त्रिरात्मा त्रिस्र-
भावश्च तथा त्रिव्यूह एव च । पञ्चरात्रे तथा शेष भगवद्वाचकः
स्मृतः । बलं वीर्यं तथा तेजश्चिरात्मेति च संक्षिप्तः । हानिर्धर्म्यं
तथा शक्तिश्चस्त्वमा इति स्मृतः । सङ्कर्षणोऽथ प्रयुज्यो हानि-
रुद्रस्तथैव च । त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओङ्कारो विष्णुरव्ययः ॥
भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा । व्यकाव्यको वायु-
देवः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति । यच्चत्र हैरण्यगर्भाकल्पितो-

न्तरतपसस्तत्कुरामप्रक्षिप्राद्युतपाक्षयेषु सिद्धान्तेष्वर्थभेदवर्णनं, तदपि तत्तदर्थविशेषान्तरितपरमुत्पद्यमानमभिप्रेत्येति मन्तव्यम् । अत एव हि विष्णुप्रतिपादकतयाऽस्तकाळे स्मर्तव्यत्वेनोपसंहियते— “ओङ्कारं विषुलमन्त्रित्यमप्रमेयं सुस्माख्यं ध्रुवमन्त्रं च यत्पुराणम् । तद्विष्णोः पदमपि पञ्चजप्रसृतं देहान्ते मम मनसि स्थितिं करोतु” इति । प्रणवेनैवात्र भगवत्स्वनमुच्यते—“तल्लिखन्नेवेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि निन्यसेतु यथाक्रमम् ॥ आवाहनादिकं कर्म यत्र सूक्तं मया त्विह । तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये ॥ दद्यात्पुरुषसूक्तं यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्यान्न्यदिदं तेन सर्वं वराचरम् ॥ विष्णुब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुरेव दिवाकरः । तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनान्” इति । तथा परमपुरुषसाक्षात्कारकारणतया चात्र प्रणवोपासनाप्रकार उच्यते । ‘ओम्सुखस्त्वमहर्षेणस्तपस्तपस्तपः’ इति वैदिकम् । ‘एतद्वाचं वै ब्रह्म परे व्योम्नि नियोजयेत् । हृदयेऽग्रिष्ठं वायुश्च जीवो यः समुदाहृतः ॥ ओङ्कारं पदमात्रे तु उद्धृत्योपरि योजयेत् । आप्राणाच्छ्वसन्मृतापु चेतोऽं जीवसंश्रितम् ॥ जायते तु

यतस्तस्मात्पुनस्तत्र निवेशयेत् । षण्ठाशब्दबोद्धाकरमुपासीत समाहितः ॥ पुष्पं निर्मलं शुभ्रं पश्येद्देवात्र संशयः” इति । योगानुशासनसूत्रं च “क्लेशकर्मविपाकाश्चैरपरामुष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” [ब्र. सू. १।२४] ‘तस्य वाचकः प्रणवः’ [ब्र. सू. १।२७] इति । अतः प्रणवस्य भगवद्वाचकत्वं समाप्युत्कमणायवस्थाप्य तैवैव भगवदनुस्मरणं च सिद्धम् ।

“शतं चैका च हृदयस्य नाब्धस्तासां मूर्धानमभिनिष्ठतैका । तयोर्ध्वमायन्नमुत्तममेति विष्कृन्त्या उत्कमणे भवति” [छां. उ. ८।१।६] “ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो मित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्” [या. सू. ३।१७] इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसारान्मुमुक्षोस्त्वगौपयिकमिदं मूर्ध्नि प्राणधानम् । त्यजन् यः प्रयातीति, त्यक्त्वा यः प्रयातीत्यर्थः । आत्मार्थिनो ह्यात्मा गन्तव्यः, तत्रापुनरावृत्तित्वमात्रात्परमगतिवोक्तिरित्यभिप्रायेण—**प्रकृतीति** । ईदृशस्यात्मनः परमगतिशब्देन व्यपदेशो न केवलं प्रकरणवशात् ; किन्त्वस्मिन्नेवाध्याये तद्विषय एवायं प्रयोगोऽप्यस्तीत्याह— **यः स सर्वेष्विष्वति** ॥ १२ ॥ १३ ॥

६ आ. मा. भा.— ब्रह्मनार्दीं विना यद्यन्यत्र गच्छति, तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संयम्य ‘निर्गच्छंश्चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि’ इत्यादिवचनात् व्यासयोगे, मोक्षधर्मं च । हृदि नारायणे । ‘ह्रियते त्वया जगद्यस्मादृदित्येवं प्रमाषसे’ इति पात्रे । नहि सूर्यं विना प्राणे स्थिते हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति । ‘यत्र प्राणा मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा’ इति व्यासयोगे । योगधारणामास्थितः योगभरण एवाभिमुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ‘मनो निरुध्य’ इत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम्, तर्हि पुनरुच्यते ? मैवम् ; वायुसंश्रयद्वाराणां नाडीनामत्र ग्रहणात् । तन्नियमनं किमर्थं ? इत्यत आह— ब्रह्मेति । इति हेतोः । इत्युक्तमिति शेषः । अत्र प्रमाणमाह— **निर्गच्छन्निति** । सूर्यं गच्छति । मोक्षधर्मं चायमेवार्थ उक्त इति शेषः । हृदीत्यस्य प्रसिद्धातिनारायणार्थमाह— **हृदीति** ।

हृतेः “किं च” [अष्टा. ३।१७] इति किम् प्रसिद्धार्थ एव किं न स्यात् । इत्यत आह— **नहीति** । कुतो न सम्भवति ? इत्यत आह— **यजेति** । आसौ हृदि निरुध्येत्यध्याहारो दोषः । मरणवेलायामलम्बस्तुतिवैकव्या, तत्कथं धारणोच्यते ? इत्यत आह— **योगेति** ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ इ. पै. भा.— सर्वेति । सर्वद्वाराणि नव द्वाराणि संयम्य सम्यग्बशीकृत्य । हृदि हृत्पण्डरीके । मृध्नायायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां योगाभ्यासं धारयितुं तत्रैव धारयेत् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं प्रधानाक्षरमित्यर्थः । ब्रह्म ब्रह्माप्तिहेतुवाद्याहरन्नुच्चारयन्मातनुस्मरन्प्रयाति श्रियते त्यजन्देहं परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तदेवाह द्वाभ्याम्— सर्वद्वाराणीति । सर्वद्वाराणि चक्षुरादिवालोन्द्रियाणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य । एवमपि मनसो विषयचिन्तापरत्वे बालेन्द्रियनिरोधो निरर्थक इत्यत आह— **मन इति** । अस्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे प्राणुकाभ्यां मनो हृदयदेशे निरुध्य निरुत्थितकामापाद्य, एवं बहिरन्तरपलञ्चिद्वाराणि सर्वाणि निरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण

भूमि भूमये निधाय तदुपरि गुरुपदेनैकसमधिगम्यां योगधारणां आत्मविषयकसमाधिस्वैरूपमास्थित आश्रितः ओमिति यदेकमक्षरं तद्ब्रह्म ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रीकत्वाच्च— तद्वाहरन्नुच्चारन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन् सूर्यस्यैवा नाब्धा देहं त्यजन् यः प्रयाति प्रकषैणाश्रितविमोर्गेण ब्रह्मलोकं गच्छति, स तत्र भोगान्ते लब्धविज्ञानः परमां गतिं शुक्तिं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥

९ व ० त ० दी०— तत्प्राप्तौ साङ्गुपायमाह— सर्वद्वाराणीति द्वाभ्याम् । ब्रह्मवादे मगैव नामरूपात्मकत्वादिति योगी मां ऊर्ध्वेकाक्षररूपमनुस्मरन् तथा व्याहरन्नन्तकाले परमामेतां पदत्वेन निर्दिष्टां गतिं याति ॥ १२ ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—प्रतिज्ञातस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—सर्व-
द्वाराणांति । सर्वाणि इन्द्रियद्वाराणि संन्यम्य वशीकृत्य
लोकिकविषयान्मनोनिरुन्धनं कृत्वा मनश्च विकल्पादिवर्मे-
त्यागेन हृदि निरुद्धय मूर्ध्नि भुवोर्मध्ये भाष्यस्थाने प्राणमाधाय
आत्मनो योगधारणमास्थित आश्रितः सन् ॥ १२ ॥

ओमिति । एकाक्षरं शक्तिद्वयसम्बद्धपुरुषवर्णनत्रयात्मक-
मेकं यदक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्तत्सत्स्वरूपाद्वा ब्रह्मात्मकं व्याहृत्य-
चारयन् मामेवंकृत्य प्रकटमतस्मरन् यो देहं त्यजन् प्रयाति
प्रकर्षेण भावास्तयता गच्छति स परमां परो मीयते यथा, यत्र
वा, तां गतिं अक्षरात्मिकां याति, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० की०—भुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेत् ? इत्यत आह—सर्वेति । सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहण-
द्वाराणीन्द्रियाणि संन्यम्य निगुह्य, तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चुकभूतं प्राणं मूर्द्धन्यनाडया सुषुम्नाख्यया
मूर्ध्नि भुवोर्मध्ये आधाय । कथम् ? योगधारणां योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषनिबन्धिनीमास्थिता
अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्ध्नि प्राणमाधाय किं कुर्यात् ? अत आह—ओमिति । ओङ्काररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं
च वर्णौ ब्रह्म च तज्ज्ञाहरन् उच्चरन्, मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन्, यो हि देवदत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै
देवदत्तोऽभिमुखो भवति, एवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते । सन्निहिते च
ब्रह्मणि यो देहं त्यजन् जियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाडया उत्क्रामति, स परमां गतिं सन्निकृष्टब्रह्मरूपां याति ब्रह्मैव
प्रकृत्य श्रूयते “एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य (परमो लोक एषोऽस्य) परम आनन्दः”
[वृ. उ. ४।१।३२] इति । तामेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥

भगवत्प्राप्तेः सुखमनुपायान्तरम् ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं
सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । ‘सततं’ इति नैरन्तर्यमुच्यते । ‘नित्यशः’ इति दीर्घ-
कालत्वमुच्यते, न षण्मासं संवत्सरं वा । किं तर्हि ? यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः ।
तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः, हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः ।
यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु वायुनिरोधविधुराणामुदीरितया
रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्कमणासम्भवाद्गुल्मा परमा गतिरापतेदिति
तत्राऽह—किञ्चेति । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्य-
र्थः । ‘सततं नित्यशः’ इति विशेषणयोःपुनरुक्तत्वमाह—सतत-

मित्यादिना । उक्तमेवापौनस्फुर्यं व्यक्तौ करोति—नेत्या-
दिना । जितासुरिच्छया देहं त्यजति, तदतिरस्तु कर्मक्षयै-
वेति विशेषं विवक्ष्यमाह—यत इति । अनन्यचेतसं समाहित-
चेतसं प्रतीक्ष्यस्य सोऽलम्भमेवमित्युच्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्नाप्यानुगुणो भगवदुपासनप्रकार उक्तः; अथ
ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह—अनन्यचेता इति । नित्यशः मासुद्योगप्रसृति सततं

१ अत्रैवं वदन्त्यभिनवगुप्तपदाः—नन्वत्र सुनेः परब्रह्माद्वैतपदोपक्षेपविरोधो उत्क्रान्तो सरः, तथा चोक्तम्—‘व्याप्तिर्यां
शिवसत्तायामुत्क्रान्तिर्नाम निष्फला । अव्यापिनि शिवे नाम नोत्क्रान्तिः शिवदायिनी’ इति । यदि वा सतताभ्यासोऽपि यैर्न
कृतस्तथापि कुतश्चित्स्वतन्त्रेयरेच्छादेर्मिमित्तादन्त्य एव क्षणे यदा तादृशमात्रो जायते, तदाऽयमुत्क्रान्तिरक्षण उपायः संस्कारान्तर-
प्रतिबन्धक उक्तः । अत एव ‘यदक्षरं’ इत्यादिना ‘अभिधास्ये’ इत्यन्तेन प्रतिज्ञा कृता क्षणमात्रेणैव भगवदनुचित्तमनस्य
सकलसंस्कारविषयलक्षणमद्भुतवर्ति प्रतिपादयितुम् । यदाहुराचार्याः—‘निमेषमपि यथेकं क्षीणदोषे करिष्यसि । पदं
चित्ते तदा शम्भोः किं न सम्पादयिष्यसि ? ॥’ इति । अत एव प्रयाणकाले स्मरणेन विनाशघ्नेनेति येषां शङ्का, तान् बीतशङ्कान्
कर्तुमुक्तं ‘अनन्यचेताः सततं’ इति । अन्यत्र फलदौ साध्यं सत्यं न चेत् इत्यर्थः ॥ तस्याहं सुलभ इतिरतस्य न
क्वचित् किञ्चित् प्रयाणकालोचित्यपर्येषणम्, तीर्थसेवा, उत्तरायणम्, आयतनसंलयः, सत्त्वविशुद्धिः, सचित्तकत्वम्, विबुधदा-
दिपुण्यकारः, दिनम्, अङ्कत्रिमपित्रयपरिग्रहः, सेहमलहो न देहता, शुद्धवस्त्रादिग्रहः, इत्यादिः, हेतोऽन्यथेनीय इत्यर्थः—इति ।
योगिनः कर्मयोगपरत्वेति व्याख्यानां तु दुराग्रहमुल्लेख्य, सन्दर्भस्वरविरोधात् ।

—अविगीता ।

सर्वकालं अनन्यचेता यः स्मरति अत्यर्थमप्रियत्वेन मत्स्युत्था विना आत्मधारणमलभमानो निरति-
शयमियं मां यः स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः अहमेव
प्राप्यः न मद्भावं ऐश्वर्यादिकः सुप्रापश्च । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं वृणो । मत्प्राप्त्युगुणोपासन-
विपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमप्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”
[मुं. उ. ३।२।३] इति हि श्रूयते । वक्ष्यते च ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि
बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुक्तम्पार्थमहमज्ञानं तमः । नाश्याम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता’ ॥ [१०।१०, ११] इति ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—सङ्गत्यर्थमनुवदति—एवमिति ।
अध्यायारम्भगतप्रश्नोत्तरयोस्तत्प्रसङ्गे पूर्वाध्यायान्ते चायं
क्रमो न विवक्षितः, अधिग्रहान्तिमप्रत्यययोः साधारण्येन
प्रतिपादने तात्पर्यात् । इह तु प्रतिनियताध्यायदेशरूपत्वाद्भुत्त-
रोत्तरं उक्त्युत्ताप्रदर्शनायैष्याक्षरस्याथात्म्यं भगवत्प्राणिनः क्रमे-
णोक्तमिति भावः । अत्र च एवम् इति निर्दिष्टात् स्वप्ना-
ध्यानुगुणं इति निर्दिष्टाच्च प्रकरणस्याधिकात्रियविषयत्ववन्-
वस्थापकहेतवः प्रदर्शिताः । तथाहि—एवमत्र कश्चिच्छब्दोक्त-
ननु ‘ते ब्रह्मा तद्विदुः’ [७।२९] ‘किं तद्ब्रह्म’ [८।१]
‘अक्षरं ब्रह्म परमम्’ [८।३] इति ब्रह्मशब्दस्य साक्षाद्ब्रह्मवि-
षयत्वे को बाधः ? तस्यैव सर्वोत्पत्त्यादध्यात्मसम्बन्धेनापि
तद्वत् सर्वं गृहीतुञ्चितम् ; ‘भूतभावाद्भूतवक्त्रो विसर्गः’ [८।३]
इत्यपि अगत्स्यप्रमाणं युक्तं, देवतादेशेन द्रव्यत्वागो वा ;
स चात्र निवृत्तिलक्षणो यज्ञः ‘अधिभूते क्षरो भावः’ [८।४]
इति च अधिभवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्च अधिदेवत-
मिति परब्रह्मावस्थाविशेषः, समष्टिपुरुषादिवा ; अधियज्ञः सर्व-
यज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [श.
ब्रा. १।३।१] इति श्रुतेः, ‘अन्तकाले च’ [८।५] इत्यादि
श्लोकत्रयमपि सुसुक्ष्मेवास्तिमप्रत्ययमिच्छित्युक्तम् ; प्रश्नप्रति-
वचनश्लोकानां पूर्वाध्याये प्रस्तुताधिकात्रियज्ञातव्योपादेयपर-
त्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रधानतया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टाभिप्रा-
युक्ताः, अन्यथा ‘मामेव स्मरन्’ [८।५] ‘मामेवैक्यसि’
[८।७] इत्यादिवाच्यः, अत एव ‘प्रयाणकोले च कथम्’
[८।२] ‘अन्तकाले च माम्’ [८।५] इति श्लोकयोरधिकात्रि-
त्रयपरत्वेऽपि तद्विवरणेऽत्र तदैकार्थ्ये ग्राह्यामिष्यपि निरस्तम् ।
तत्रापि चाधिकात्रियपरत्वं न प्रतीयते, न चैश्वर्याधिनः परम-
पुरुषविषयास्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां प्रमाणं परयायाम् ; एवमुत्तरे-
ष्वपि श्लोकेष्वेक एवाधिकात्री, तद्वयं चैकमेव पुनः पुनरन्य
विशेषतो विहादीकृत्यते ; नच पुनरुक्तदोषः, अभ्यासस्य
ज्ञानिप्राधान्यल्लिङ्गात् ; ‘संसिद्धिं परमां गताः’ [८।१५]
‘स याति परमां गतिं’ [८।१३] ‘तमाहुः परमां गतिम्’ [८।२१]
इत्यसौपसिकार्थ्यं च प्रतीतं त्वपरित्याग्यम् ; न च परमगन्त-
व्यातिरिक्ता परमसंसिद्धिः । ‘तमाहुः परमां गतिम्’ [८।२१]

इति परोक्षनिर्देशश्च ‘पुरुषः स परः पार्थ !’ [८।२२] इति-
त्स्यात्, ‘परमं पुरुषं दिव्यं’ [८।८] ‘स तं परं पुरुषमुपेति
दिव्यं’ [८।१०] ‘पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’
[८।२२] इत्यसौषां भिन्नार्थक्यत्वं चायुक्तम् ; परैरपि
च सर्वैः प्रायश एवैकैकगण्येन व्याख्यातम्—इति । अत्रैवं
प्रतिहारक्रमः—‘अधियज्ञोऽहमेव’ इति त्वत् ‘अहमेव ब्रह्म’ इत्य-
नुक्तेरध्यात्मादिवदत्र ब्रह्मशब्दार्थस्याप्यध्यायान्तरत्वं तावत्प्रतीतम्
नच ब्रह्मशब्दशब्दशब्दस्य परमात्मनि सूत्र्यतिशयः, येन तत्तत्त-
द्ब्रह्मत्वाय स्यात् । ‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पश्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमन्यक्तम्’ [१२।१] इत्यादिषु च परमात्मनो-
ऽन्यदेवोपास्यत्वमक्षरसम्बन्धेन प्रतीयते ; द्वे सत्त्वे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तिं
चामूर्तमेव च । स्यात्क्षरस्वरूपे ते सर्वमूर्तेषु च । अक्षरं
तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्’ [वि. उ. १।२।१।५९, ५९]
इत्यादिषु चाक्षरपरब्रह्मशब्दो परिछिन्नात्मविषयो शारीरक-
भाष्ये समर्थितः, अतोऽत्र ‘किं तद्ब्रह्म’ [८।१] इत्यु-
क्तेऽहमेव ब्रह्मेत्यव्याख्यानात्स्वेतविविषयब्रह्मशब्दः, परमशब्दवि-
शेषिताक्षरशब्दानुगुण्याच्च प्रकृतेरीक्ष्यान्त्यस्मिन्परिछिन्नात्म-
न्युपचाराद्धर्तते ; एवाचार्यते ‘अन्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः’ [८।२१]
इति वक्ष्यते ; न चासौ श्लोकः परमात्मपर इति साङ्ख्यीयम्,
‘ये चाप्यक्षरमन्यक्तं’ [१२।१] ‘ये त्वक्षरमनिर्दिश्यं’
[१२।३] ‘क्षरश्चाक्षर एव च’ [१५।१६] इत्यादिर्विवा-
दापि अक्षरशब्दस्य भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीतेः ; संसिद्धि-
शब्दश्च परमगतिशब्दनिर्दिष्टापरमिलक्षणं समीचीनां सिद्धिं
स्वरस्य उपसर्गशक्त्या व्यनक्ति, अतएव स्वभावादिशब्दा अधि-
कारित्रयज्ञातव्योपादेयवस्तुविशेषपरा उक्ताः । एवं स्वभावक्य-
पर्यालोचनया पूर्वाध्यायप्रकृतपरामर्शेन च प्रश्नप्रतिवचनवाक्या-
नामधिकात्रियविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां
यथासम्भवं सर्वविषयत्वं युक्तम् । प्रकान्ते चाधिकात्रिये यद्वत्-
तत्रयेनानुत्थमाने कैवल्यभगवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभि-
धानात् ‘अभ्यासः’ [८।८] इत्यादिकं परिशेषार्थेऽर्थार्थिवि-
षयम् ; यच्चैश्वर्याधिनं परमपुरुषविषयास्तिमप्रत्ययसापेक्षतायां
प्रमाणं नास्तीति ; तदपि न, श्रीमद्भागवते पुराणे ध्रुवचरिते
तद्वृत्तेः—‘मर्त्तिं ह्यौ भगवति प्रवहन् *’ इत्यादिना । अतो

* भक्तिं मुहुः प्रवहतां स्वयि मे प्रसन्नो भूयान्नत । महत्सिमलाशयानाम् । येनाजतोत्पन्नमुत्पन्नसं भवार्थि न नेषे भवगुणकथा-
न्तयानमन्तः ॥ [४।१।११] इति तु भागवते ।

यथोक्त एवार्थः । यद्यपि ब्रह्मपुरुषपरगात्यादिशब्दैरिह सर्वत्र परमात्मभजनतत्प्राप्त्यादिरिव प्रतीयते; तथापि तावत्तैवाधिका-
रिविषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भूमध्ये प्राणा-
वेशस्य तत्रैव परमात्मव्याप्त्यस्य च विहितत्वात्, अनन्तरं च हृदि
व्याप्त्यस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात्; तद्विदं द्वयं परस्परविरुद्धं किं कालभेदाद्यवस्थायोत्पादिकादि-
भेदाद्वा; तत्र न तावत्कालभेदः श्रुतः; प्रत्युत कालिक्यमेव
श्रूयते; अतः परिशेषातिशयोक्त्याधिकारिभेदः । किञ्च “शतं चैका
च” [छां. उ. ८।१६] इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं
मोक्षहेतुः, अन्याभिर्निष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते प्रयाण-
काले भूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणशेषतया न तद्देश-
गतनाड्योत्क्रमणे प्रतीति सिद्धस्तदधिकारिभेदः । पूर्वत्र बाध्याये
“चतुर्विधा भजन्ते माम्” [७।१६] इत्यादावयमधिकारि-
भेदः प्रस्तुतः; तदन्ते च “जरासरणमोक्षाय” [७।२९]
“सावित्र्याधिर्विदं माम्” [७।३०] इति श्लोकयोर्यच्छब्दाद्वा-
द्याधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता; सा चात्रापि स्फुट-
“अणोरणीयांसमुत्सरेण” [८।९] “यः प्रयाति त्यजन्
देहं” [८।१३] “यो मां स्मरति नित्यशः” इति । एतद-
खिलमभिप्रेत्योक्तं **एवमैश्वर्यायिनं** इत्यादि ।

उक्तभाष्याधिकारी “अनन्यचेताः” इत्युच्यते इति परोक्तं
निराकुर्वन् “अनन्यचेताः” इति श्लोकस्यार्थमाह—अर्थेति ।
‘नित्यशः’ इत्यनेनास्मानुभवधिकलान्तरक्यवधाननैरपेक्ष्यं विव-
क्षितमित्याह—उद्योगप्रभृतेषु । अनन्या ‘सततम्’
इत्यनेन पुनरुक्तिः सङ्कोचछेदो वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—
सततं सर्वकालमिति । अनन्यचेतश्शब्देनाभिमतं स्मृतं-

५. आ. मा. भा.—नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. दी.—नित्ययुक्तस्य योगिन इत्येतयोरेकार्थतानिरासार्थमाह—नित्येति । नित्योपायवशेन सम्पूर्णयोग-
स्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—अनन्येति । अनन्यचेता यो मां स्मरति नित्यशः । सुलभः सुखेन लभ्यः ।
नित्ययुक्तस्य नित्यं युक्तो नित्ययुक्तस्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

८ वें. ग. गि.—ये पुनर्बांयुनिरोधवैयुज्येण भूमध्ये प्राण-
मावेशं मूर्धन्या नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छन्त्या न शक्नुवन्ति
किन्तु परवशतयैव देहं त्यजन्ति, तेषां नोक्तप्राप्त्यस्यल्लभ्यो-
गाय भवतीति निखिलसुखभजन्यदुःखासनामाह परमाकारुणिकः
श्रीभगवान्—अनन्येति । यः सततं मां स्मरति तस्याहं
सुलभ इति प्रथमं सम्बन्धः । स्ववशतया परवशतया वा देहं
त्यजत इति तच्छब्दार्थः । तत्रापि सततं मद्वृत्तिनमेव
मन्यासितहृत्; मूर्धन्याया स्वेच्छन्त्या वा प्राणोत्क्रमणं भवतु, न
तत्राभिनिवेश इति भावः । ‘तस्य सुलभः’ इत्यत्र ‘न लोका-
व्ययनिष्ठास्वार्थत्वेनाम्’ [अष्टा. २।३।६९] इत्यादिना
कवेरि षष्ठीप्रतिषेधेऽपि सम्बन्धसाधन्यविवक्षया बह्वुप-
पत्तिः । नञ् चक्षरादिभिस्तत्तद्विषयग्रहणकाले तत्तद्वृत्तिन-

भक्तिरूपापन्नत्वं दर्शयति—अत्यर्थेति । अनन्यचेतस्त्वादेव च
स्मरणस्याच्छिद्रत्वम् । उक्तकण्ठेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—
‘आतरो स्मरतो वीरो’ [वा रा. २।१३] इत्यादि ।
‘नित्ययुक्तस्य योगिनः’ इत्युक्तानुवादः फलस्यव्यवहित-
त्योतनाय । अत्र अहंशब्देनेश्वरस्य प्रत्ययार्थोऽभिप्रेतः । तेन
तद्विशेषणमृताक्षरादिकलप्राप्तिव्यवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रा-
येणाह—अहमेवेति । तदेव विवृणोति—न मद्भावं
इति । भगवत्प्राप्तिः फलान्तरभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्प्राप्तौ
प्रयासातिरेकसम्भावनाव्यवच्छेदाय सुलभपदमित्यभिप्रायेणाह—
सुप्रापश्चेति । अकृच्छ्रेण प्राप्य इत्यर्थः । ‘ईषदुस्सुषु कृच्छ-
कृच्छार्थं खलु’ [अष्टा. २।३।१२६] इत्यनुमिश्रितः ।
आश्रितवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तमित्याह—तद्वि-
योगमिति । उक्तस्यातिवाद्यमात्रत्वशङ्काभ्युदासाय धृतिमूलता-
माह—यमेवेति । अत्र वरणाशब्देन किमुच्यते ? न तावच्छे-
षत्वशरीरस्वाध्याकारेण स्वीकारः, तस्य नित्यसिद्धत्वात्; न
च तद्विपरीतः, विरुद्धत्वादेव; नच प्राप्तिप्रदानं, ‘तेन लभ्यः’
इत्यनेन पौनस्वत्युपसङ्गात्, नचान्योऽत्र प्रकारः, असम्भवादि-
त्यत्राह—मत्प्राप्त्यनुगुणेति । विषाकोऽत्र ध्रुवावस्मृतिर-
पस्वदशेनसमानाधिकारत्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतवस्त-
मोरागद्वेषमोहादयः । **अत्यर्थमतिप्रत्यर्थं** निरतिशयभक्तिवत् ।
आदिशब्देन परमपदार्थेऽन्तःसतिपर्यन्तं यन्मन्त्रेऽपेक्षितं तत्सर्वं
विवक्षितम् । अहमेवेति परमाकारुणिकस्य समेधान्नर इत्य-
भिप्रायः । ‘तस्याहं सुलभः’ इत्यादेरुक्तार्थपरत्वसिद्धिरण-
यास्वैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतश्रुत्युपवृंहणरूपं द्वावेति-
वक्ष्यते चेति ॥ १४ ॥

स्यैव प्राप्तेः कथं सन्ततं त्वद्वृत्तिनतं घटेत ? तत्राह—अ-
नन्यचेता इति । अन्धविषयकचेतोरहितः, चेतसो मदेवनिष्ठ-
त्वमेव सन्ततमद्वृत्तिनन्मन्त्रं, तत्र बाधेनिद्रायाणां तद्विषया-
न्तरसम्बन्धेऽपि न क्षतमिति न तदौर्ध्वत्वमित्यर्थः । एतादृशं
सन्ततचित्तनं नैकवर्षं वा वर्षान्तरं वा, किन्तु यावज्जीवमि-
त्याह—नित्यश इति । प्रत्यहं यो मां स्मरत्यद्विचिन्तयति,
तस्य नित्ययुक्तस्य मद्भिषयकप्रमत्तचित्तनेन क्षणमात्रमपि
मद्वृत्तिनत्वं विनाऽऽस्मधारणमलभमानस्य योगिनः अहं
सुप्रापः । तद्वियोगमसहमानोऽहमेव तं हणे “यमेवेव हृणते
तेन लभ्यः” [कठो. २।२१-२४. उ. २।२।३] इति श्रुतेः ।
‘तेषां सततयुक्तानाम्’ [१०।१०] इत्यादिवक्ष्यमाण-
त्वाच्चेति भावः । पार्थेति सम्बोधनस्तवाहमस्मितुल्लोभो मा
भेदोऽस्मिन् सूचयति ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— एवं परमात्मचिन्तकानां त्रिधा प्राप्तिर्युक्त्वा स्वचिन्तकस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्येति । नान्यस्मिन्पुनरादिके (किन्तु अक्षरादिके स्वरूपे) चेतो यस्य तथा मां भगवन्तं लीलापुरुषोत्तमं नित्यशः स्मरति सततं तस्य नित्ययुक्तस्य मदनुक्तस्य योगिनो मत्सम्बन्धतो वाऽईं निरुपममहिमा वासुदेवः पुरुषोत्तमो भगवान्सुलभोऽस्मि ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगयुक्तानां स्वांशाधरात्मकगति-स्वरूपयुक्त्वा भक्तियुक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्य इति । सततं निरन्तरमग्न्यवच्छिन्नतया न अन्यस्मिँल्लौकिकालौकिक-विषये चेतो यस्य, तादृशो यो मां नित्यशः प्रत्यहं स्मरति तस्य

नित्ययुक्तस्य मम नित्यं सम्मतस्य योगिनः सकाशाद्दं सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्यः । पार्थेति सम्बोधनेन यथा त्वन्मातृस्मरण-बलेन तव सुलभो जातस्तथेति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— इयं मतिरतीव दुर्लभेति मां मंस्था इत्याह— अनन्येति । नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति नेरन्तर्यम् । ‘यो मां स्मरति नित्यशः’ इति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यकं युक्ताहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— तव सौलभ्येन किं स्यात् ? इत्युच्यते, शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—मा-मिति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्रावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ? तद्विशेषणमाह— दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादादीनामालयमाश्रयं, आलीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयं अशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षारूपां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— किंत्वां प्राप्तास्त्वद्येवावतिष्ठन्ते किंवा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिव । इति सन्वेहात्पुच्छति— तवैति । तत्रोत्तरलोकेन निश्चयं दर्शयति— उच्यते इति । ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याचष्टे— मद्रावमिति । पुनर्जन्म-नोऽनिष्ठत्वं प्रबध्ना स्पष्टयति—किंमित्यादिना । महात्मात्वं

प्रकृष्टस्त्ववैशिष्ट्यम् । यतयस्तस्मिन्नेवेवरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शिने भूत्वेति शेषः । भगवन्तुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमु-खानामनुपजातसम्यग्भिर्यथा पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह— ये पुनरिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिर्माैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह—मामिति । मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमस्थिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानो महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलभमाना मय्यासक्तमनसो मदाश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

१ महान् आत्मा मनः, बुद्धिः, ज्ञानं, अनुभावः, येषां ते महात्मानः । ‘कलेबरे प्रयत्ने च स्वभावे परमात्मनि । स्वान्ते ह्यतो मनीषायामात्मानं कवयो विदुः’ (६२) इति शाश्वतः । महान्तश्च त आत्मानश्च ते महात्मानः । पुनर्जन्मन दुःखानां चालयं पुनर्जन्मदुःखालयमित्येकं वा पदम् । अत्र वामनः—

सामीप्यबोधकज्ञानोपशब्देन रमापतिः । मोक्षं सगुणसामीप्यादुपातिरूपमसुखत्वं ॥

निर्गुणं चाङ्गिणाऽन्त्येन ‘संसिद्धिं परमां गताः’ । इत्यनेन जगो व्यक्तं मोक्षं कैवल्यलक्षणम् ॥

अथ ते न पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीति कौतयेन् । श्रेष्ठं दृष्ट्योगिन्यो द्वेषामप्यपुष्टदत्तं ॥

दूरत्वं वायु सामीप्यं निर्गुणे नैव विद्यते । ज्ञेयः सगुण एवात्रात्मदोषिष्ठो हरिस्तत् ॥

सगुणं निर्गुणं वापि ये प्राप्ताः परमेश्वरम् । महात्मानो हि ते तेषां चेतो भूमात्मतां गतम् ॥

इति निरूपयति ।

—अविगीता ।

४ वै. ता. चं.— इतः पूर्वं त्रयाणामधिकारिणां केचन वेद्योपायेयभेदाः प्रतिपादिताः । अतः परमधिकारौपयिकतयाऽवश्यवेद्यस्य फलस्य स्थिरास्थिरवत्त्वक्षणविशेषं दर्शयतीत्याह— अतः परमिति । अत्र ज्ञानिनस्तावदपुनरावृत्तिरूप्यते 'मासुपेय' इति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद्दुःखशब्दस्य निर्विशेषणस्य सहोच्चारणत्वात्— निखिलेत्युक्तम् । जन्मनबाधाश्वत्थशब्दनिर्दिष्टमस्तिरव्यं जन्माविनामृतदेहभोगाय-

स्थिरत्वस्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वाऽत्र जनिमच्छरीरपरः । 'महात्मानः' इति स्तुतिमात्रादपि माहात्म्यस्यात्र संसिद्धिहेतुत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— यत इति । महात्मनस्त्वं ज्ञानिनं प्राक्प्रपञ्चितमिहावृद्धित्वं दर्शयति यथावस्थितेत्यादिना । अभिलक्षितस्य फलस्य सिद्धिव्यपदेशोक्तित्यात् परमशब्दत्वात्स्याच्च परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम् । परमसंसिद्धिरूपं परमपुरुषार्थरूपमित्यर्थः । समीचीना सिद्धिः संसिद्धिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. आ.— तत्प्राप्तिस्तौति— मामिति । परमां सिद्धिं गता इति हि तत्र हेतुः ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'स याति परमां गतिम्' [८।१३] 'तस्याहं सुखम्' [८।१४] इति द्वेधावक्त्वात् परमगतिभोगावभक्ष्यं पृथगिति न मन्तव्यम्, भगवत्प्राप्तिरेवोत्तरत्र स्तुतेः, अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादितिभिप्रायेणाह— तत्प्राप्तिमिति । तर्हि कथं 'मासुपेय' इत्युक्त्वा 'संसिद्धिं परमां

गतां' इति पृथगुक्तिः ? इत्यत आह— परमामिति । ये मासुपेतास्ते परमां सिद्धिं मोक्षलक्षणां हि गताः । न च मुक्तानां निर्वाजं जन्म सम्भवतीत्येवं तत्र स्वयम्प्राप्तानां जन्माभावे हेतुरस्यमुच्यते । न तु भगवत्प्राप्तिरेत्या परमसंसिद्धिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. आ.— मामिति । संसिद्धिं परमां मोक्षम् ॥ १५ ॥

८ वै. प्र. गि.— तव सौलभ्येन किं स्यादिति चेदाकर्णयेत्स्याह— मासुपेत्येति । मां प्राप्य दुःखानामाध्यात्मिकादीनामाख्यमाश्रयभूतम्, तथाप्यज्ञाश्रयतमस्थिरं पुनर्जन्म न

प्राप्नुवन्ति, यतस्ते महात्मानः परमां संसिद्धिं क्षतिं गताः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— स्वप्राप्तावपुनरावृत्तिं सदाचारेण दर्शयति— मामिति । परमपुरुषं अन्तर्यामिणसक्षरं परं पुरुषोत्तमं मां प्राप्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति महात्मानः; किन्तु परमां सिद्धिं मुक्तिं निर्गुणां गताः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— नयेवमेव तत्तदेवोपासकास्तत्तत्सायुज्यं प्राप्नुवन्तीति तत्तच्छब्देषु निरूपयत इति भवत्यासौ को विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां स्वप्राप्तेर्विशेषमाह— मासुपेत्येति । महात्मानो महात्मका भक्ता परमां संसिद्धिं भावरूपां गताः

सन्तो मामेकं पुरुषोत्तममज्ञपेय समीपे प्राप्य पुनः दुःखालयं संसारारम्भं अज्ञाश्रयतमनित्यं लौकिकं जन्म न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— तद्ब्रह्मेऽपि किं स्यात् ? अत आह— मामिति । मासुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नुवन्ति । यजन्म दुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अज्ञाश्रयं तन्मयं, तुच्छमित्यर्थः । के नाप्नुवन्ति ? महात्मानो योगेन जितवित्ताः ; अत एव परमां संसिद्धिं मोक्षं गताः । अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता एव । तथा ब्रह्मलोकगतां प्रकृत्य स्मर्यते 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसम्बरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति । प्रतिसम्बरे ब्रह्मे प्रलये । परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥

सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ।

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

भवनाल्लोकाः इति वै. प्र. गि.— पु. अ. त. सम्मतः पाठः ।

मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

१ आ ब्रह्मेति— ब्रह्मलोकप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिरस्तीति सर्वैर्न्याख्यातम् । एतदभ्युपगमे च तदुपरितन्लोकगतिसुक्तिरित्यभिहितं स्यात्, तच्च न हृदयङ्गमिति संशयमहामोहकलक्षणीकृतान्तर्दशात्मकां प्रतिभातीयमागमाधिगता व्याख्यावर्तिः— आब्रह्म यावद्ब्रह्मपदं प्राप्तं, तावद्यस्मात्कस्मादितिर्यग्ध्यायवस्ताद्भुवनात्पुनरावर्तन्ते चकवत्स्थानान्तरमविरतं प्राप्स्यन्तो विपरिवर्तेत इत्यभिमतवस्तुप्रसादाः । ईदृशयोगी तु— अत्र भगवता पूर्वाभिन ज्ञानमपिकर्मनिष्ठानां चिद्वृत्तानां प्रवृत्तानां चाधिकारिणामविशेषेणाशुद्धस्व. रूपतात्पर्ययोरपि पुनरावृत्तिहेतुत्वमहितम् । उत्तरार्द्धे न तु शुद्धदृष्ट्या योगेन शरणागलपरपराधिगतां शुद्धं ब्रह्म ये समुपासन्ते, न तेषां परप्रेम्णानां मुक्तानां भूतपूर्वसंसारमण्डलप्रवेशो भवतीत्युपदिष्टमिति मन्यते ॥ लोका जनाः स्वर्गादयश्च । पुनरावर्तन्ते पुनरावर्तयन्ति चेति पुनरावर्तिनः । आब्रह्मभुवनादिति 'आसत्यलोकादा पातालात्' इत्यादिवदभिधवाह ॥ अत्र धामनः—

१ शां. भा.— किं पुनस्त्वचोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते ? इत्युच्यते— आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन्भूतानीति भुवन् ब्रह्मभुवनं, ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः, हेऽर्जुन ! मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म ! पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. ध्या.— “ अपाम सोमममृता असुम ” [ऋक्सं. ६।४।११] इति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समावे-
वानावृत्तिरित्याशङ्कते — किं पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कर्मि-
णाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वं विवक्षित्वा परिहरति— उच्यते
इति । एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि
जनादिलोकत्रयं प्राप्तासामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्राप्त-

णिकत्वादवहेत्यवधेयम् । तर्हि तद्वदेवेश्वरं प्राप्तानामपि पुन-
रावृत्तिः शङ्क्यते ? नेत्याह— मामिति । यावत्सम्प्राप्तश्रुति-
वदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्राप्तगीत्यर्थः ।
यस्य स्वाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोक्तोऽयं शुद्धिरुदे-
तीति मत्वा सम्बुद्धिर्यम् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमन्तर-
माह— आब्रह्मोति । ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः
विनाशिनः अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशाद्विनाशित्वमवर्जनीयम् ; मां सर्वज्ञं सत्य-
सङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् प्रतिषे-
ध्यस्य प्रसङ्गिनश्च आसन्नवर्तिन उपादायुचितत्वात्प्रक्षरफलभूतै-
श्वर्याधिनां जन्ममार्गं तन्निषेधमुक्तेन सुचितम् ; अतस्तत्रापि हेतुर्व
केवलं वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह— ऐश्वर्यगतिमिति । ‘ मामु-
पेत्य तु ’ इति भगवतः प्रतियोगीकरणादोऽत्राभिधिपरित्या-
गिप्रायेणाह ब्रह्मलोकेति । प्रकृत्याख्यभगवन्मायामहोदधौ
ब्रह्माण्डैरपि यदा बुधुदायितं, तदा कैव कथा तदन्तर्वर्तिनां
लोकानामित्यभिप्रायेण ब्रह्माण्डोदरवर्तिन इत्युक्तम् । तेन
परमाकाशव्यवच्छेदसिद्धिः । ऐश्वर्यानित्यताप्रतिपादनपरत्वाथोक्तं
भौगैश्वर्यालया इति । भुवनशब्दसमभिव्याहृतस्य लोकश-

ब्दस्य जनविषयत्वायोगालोकस्य गमनाभावेन पुनरावृत्तिरप्यभा-
वात्, पुनरावृत्तिशब्देन प्रवाहोऽपि विनाशमार्गं लक्ष्यत इत्याह
विनाशिन इति । पुनरावृत्तिशब्दस्याजहलक्षणावृत्तित्तल्लेकगत-
पुरुषपुनरावृत्तिरिव वा द्वारम् । कलितमाह अत इति । ‘ माम् ’
इत्यत्र तुल्यत्वेन योतितानपुनरावृत्तिहेतुविशेषान् दर्शयति मां
सर्वज्ञमित्यादिना । असर्वज्ञमसत्यसङ्कल्पं कार्यकोटिघटितं
(तमानिर्गुणं) निर्धुणं रजस्मोमूलागद्वेषादिनाविकाराशालिनं
कक्रान क्षुद्रैवतं प्राप्तानां हि तदन्येन तेनैव वा पुनरावृत्तिः
स्यादिति विशेषणानां तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

५ आ. भा.— महामेरुस्यब्रह्मसदनधारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे
‘ आ मेरुब्रह्मसदनादा जनान्न जनिर्भुवि । तयाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव बहुदेवजम् ’ इति ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः ’
इति सत्यलोकसहितानां पुनरावृत्तिरुच्यत इत्येतदप्यव्याख्यान-
मिति भावेनाह— महामेरुस्येति । परतः स्थितानाम् । एवं
जनलोकमारभ्येत्यपि ग्राह्यम् । कुत एतत् ? इत्यतः श्लोकमाग-

मेनैव व्याचष्टे— तच्चेति । पृथिवीसम्बन्धिनां तदसम्बन्धिनां
लोकानां ग्रहणार्थोभयोपादानम् । परतः स्थितानाम् । यद्यपीति
शेषः । अभावो जनेः लभ्यत इति शेषः । अनेनैव व्याख्यातः
भवति । महामेरुस्यब्रह्मसदनं जनलोकं चारभ्य न पुनरावृत्तिः ।

— सारलोक्याद्यपि ये प्राप्तास्तेषां नास्ति जनुः पुनः । इति चेदापत्तुर्द्वैस्त्वौ कथं जन्मत्रयं हरेः ? ॥
अत्रोच्यते स्तो वैकुण्ठे मुक्तामुक्तपदे वृषक् । भक्तो मुक्तस्यलगतो ज्ञानी नार्वर्तते क्वचित् ॥
आत्मज्ञानविहीनोऽपि सगुणध्यानतत्परः । अन्तकाले स्मरन्देवं यो जहाति कलेवरम् ॥
ज्ञानाभ्युदयसंसारार्थी जहतिमानसौ । अन्त्यस्तुत्याप्ततद्भावोऽप्येत्युक्तस्यलं खलु ॥
जयश्च विजयः शापात्तत्रस्थावेव विच्युतौ । भेदस्फुरणयुक्तत्वात्पातः सम्भाव्यते ततः ॥
आत्मानमय वैकुण्ठं वैकुण्ठाधिपतिं च यः । अनन्यं पश्यति ज्ञानी स नैवावर्तते पुनः ॥

इति प्रतिपादयति ।

— अविगीता ।

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ ! प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः ? कालपरिच्छिन्नत्वात्, कथम् ? सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणमेव । के विदुः ? इत्याह— तेऽहोरात्र-त्रविदः कालसङ्ख्याविदो जना इत्यर्थः । यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—ब्रह्मलोकसहितानां लोकानां पुनरा-
वृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति— ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाका-
ङ्क्षापूर्वकमुत्तरलोकेन साधयति— कथमित्यादिना । यथोका-
होरात्रावयवमासत्वेयनसंवत्सरावयवशतसङ्ख्यायुरवच्छिन्नत्वा-

तत्रजापतेस्तदन्तर्वर्तिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्न-
त्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— सहस्रेत्यादिना ।
अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमिहाह— यत इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च, तदुच्यते— अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः
स्वापावस्था, तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः
प्रभवन्त्यभिच्यज्यन्ते अह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले; तथा रात्र्या-
गमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तस्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यत्रजापतेरहस्तयुगसहस्रपरिमितं
या च तस्य रात्रिः साऽपि तथेति कालविदामभिप्रायमनुष्ठाय
ब्राह्मस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विमज्ज्य
कार्यं कथयति— प्रजापतेरिति । अव्यक्तमव्याकृतमिति

शङ्कां वारयति— अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतिबोधिभूता
व्यक्तीभ्यांवर्तयति— स्थानेति । असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्या-
दिशति— अभिव्यज्यन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापा-
वस्थं ब्रह्म प्रजापतिसिद्धिर्दत्तं तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥

— परादेद्वयान्ते विधात्रा सहैषां विमुक्तिः प्रविष्टाऽत उत्कण्ठतास्ते ।

दिनानि क्षपाश्चातिदीर्घा विरिञ्चिधिरस्य प्रसङ्गस्यास्ति मोक्षप्रतीक्षाः ॥

आवर्तनं न पुनरस्ति तथापि तेऽस्मि कालप्रवाहपतिता न सुखं लभन्ते ।

ये ज्ञानिनः सगुणमक्तिपराश्च ते तु सयः सुखेन परमं पदमायुवन्ति ॥

ज्ञानादृते नैव मोक्षस्तद्दिहायाल्पबुद्धयः । हठयोगरता ये ते मुषिता एव केवलम् ॥

आयातां वरिन्तुं वयं ददाति प्रतिवेशिने । भविता दुहिता याऽस्याः सा मे पूर्णा भवेदिति ॥

सद्यो लभ्यं तथा ज्ञानान्मोक्षं त्यक्त्वा हटे रताः । गणयन्ति ब्रह्मलोके कालं ते मोक्षकाङ्क्षिणः ॥

ये पूर्वमुक्ता हठयोगसक्ताः परामुशतास्त इतीह देवः । पूर्वानुसन्धानमिदं विहाय व्याख्यातमन्यैस्तु किमप्युक्तम् ॥

— तच्छब्देन परामर्शः, पूर्वोक्तैश्चैव युज्यते । ये प्रागकीर्तिता हेत्याः कथं वा के न्तितीह ते ॥ इति वामनाशयः ।

॥ वामनः लोकमिममभवसातरयति—

ब्रह्मलोकमुपेता ये गणयन्ति स्वयम्भुवः । ते दिनानि त्रियामावेत्युक्तमेतर्हि यत्स्फुटम् ॥

तत्कथं वदते ? न स्तस्तत्र हस्तोदयो रवेः । शङ्कामिमामपाकर्तुं जगाद जगतां शुभः ॥ इति ।

अत्र नव्या अव्यक्तशब्देन साङ्ख्यशास्त्रोक्ता प्रकृतिरुच्यते इति मन्यन्ते । तदयुक्तम्, इह प्रजापतेर्जापत्सुषुप्त्यवस्थयोरेव
प्रकृतत्वात् । किञ्च—न साङ्ख्यैः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वं स्वीक्रियते; अहं तु 'परस्तस्मात् भवोऽन्योऽन्यकोऽन्यकात्—'
(८।२०) इत्यस्मादव्यक्तात् अव्यक्तपुरुषस्य परत्वमुच्यते इति न साङ्ख्याभिमतता प्रकृतिरिहोद्विष्टेति व्यक्तं विशेषविदाम् ।

२ भूतानां ग्रामः समुदायः । 'ग्रमु अदने' (वा. ६३०) 'असेरा च' (उ.सू. १।१४८) इत्यौणादिको मन्, धातोराकाश्व ।
'शब्दादिपूर्वो बृहदपि ग्रामः' (३।३।१००) इत्यमरः । अन्ये तु— 'ग्राम आमन्त्रणे' (वा. पा. १८९३) अस्माद्व्युत्पद्यति ॥
अवशः अशब्दाव्यस्य मगवतो वश इति केचित् ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिक्लेशमूलकमाश्रयशक्षावशो भूतप्राप्तो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह— भूतप्राप्तम इति । भूतप्राप्तो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्प आसीत् एवायं, नान्यः; भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमेऽहः क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ ! प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतप्राप्तो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनः रात्र्यागमे प्रभवति विनश्यति, तदेवं प्रत्युपान्तरकल्पं भूतप्राप्तविभागो भवेदित्याद्यह्वानन्तरलोकोत्पत्त्यमाह— अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे तस्यकृताभ्यागमादिदोषपरिहातृत्वात् भूतप्राप्तस्य प्रतिकल्पमेकस्यास्येवमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणस्य प्राणिवर्गस्य प्रतिकल्पसत्यत्वात्, तदैकस्य बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात्काण्डद्वयात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला प्रज्येतातत्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनस्वावृत्तिरित्याह— बन्धेति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्रः

सन्भवतो भूत्वा प्रविलीयते ? तत्राह— अविद्यादीति । आदिशब्देनास्मितारागद्वेषाभिवेशादुद्भवन्ते । यथोक्तं क्लेशप्रबन्धं मूलं प्रतिलम्ब्य धर्माधर्मोत्पन्नकर्मराशिश्चिह्नवति तद्वशादेवावन्तन्यो भूतसमुदायो जन्मविनाशावशुभवतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तार्थमाह— इत्यत इति । संसारे विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्वापकालस्योद्भवानामेव जन्ममरणप्रबन्धादलम्बनेन संसारेणेति वैतुष्यं तस्मिन्प्रवर्धनीयं तस्यैवेदं भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः । समन्तरशास्त्रमिदमा परामुच्यते । रात्र्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च प्रबन्धं प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याश्रयवानाह— अह इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतामुत्पत्तिविनाशकालव्यवस्थामाह— सहस्रयुगेति । ये मनुष्यादिचतुर्मुखान्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः, ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहः, तच्चतुर्युगसहस्रावसानं विदुः, रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागमसमये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थाद्वयकात् प्रभवन्ति । तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मवन्धो भूतप्राप्तोऽहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावसानरूपयुगसहस्रान्ते ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च " पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि प्रलीयन्ते " [सुबालो. २] इत्यादिक्रमेण अव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मयैव प्रलीयन्ते । एवं मच्चित्तिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत् उत्पत्तेर्मपि प्रलयाच्चोत्पत्तिविनाशयोगित्वमवर्जनीयमित्यर्थयुगेति प्राप्तानां पुनरावृत्तिपरिहार्या । मामुपेतानां तु न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सहस्र—' इत्यादिभ्योऽत्रयस्य पिण्डताथैमाह— ब्रह्मलोकपर्यन्तानामिति । हिरण्यमादिदेवतातन्त्र्यसिद्धस्तत्त्वलोकान्तिथैर्यशस्त्राभ्यासराश्यां परमपुरुषसङ्कल्पकृतमिति । ईश्वरस्वातन्त्र्यमेव हान्युपानतिक्रान्तिरुदन्तरात्र्यादिविचित्रव्यवस्थायां कारणम् । तथा चोच्यते 'कालस्य च हि मृत्योर्वा' म. भा. ५.६.८.१३ 'कालचक्रं जगत्कर्क' [म. भा. ५. ६.८.१२] इत्यादिभिः । एतेभ्योऽकमन्यत्र 'ततो युगसहस्रान्ते' संह्रिये जगत्पुनः । कृत्वा कल्पानि सुतानि चराणि स्वावराणि च' इत्यादि । यत्तु मानवे 'तये युगसहस्रं तु' (तदे युगसहस्रात्) श्राब्धं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः' [१.७.३] इति ; अत ए इत्येव पाठव्याकर्ममन्वयः । इह तु 'सहस्र—' इति श्लोके 'यत्' इत्यस्याहश्शब्देनैव रूपयोऽप्येतः ; ततश्च 'ते' इत्यस्य 'धे' इति पदमपेक्षितम् ;

तत्रापि 'ये विदुस्तेऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यन्वये प्रसङ्गहिताहोरात्रवेदिन्युत्पादनरूपं स्तुतिपरं नाक्यं प्रस्तुताशक्तं स्यात् । ततश्च 'येऽहोरात्रविदो जनास्त एव विदुः' इत्यन्वयः । एवं कालव्यवस्थायां प्राणामिकत्वप्रतिपादनपरोऽत्र स्वीकार इत्यमिप्रायेणाह ये मनुष्यादीति । अनुत्पन्नमहोरात्रवेदित्वं यथाप्राप्तिं सर्वविषयमेव भवितुमर्हति, तेन चतुर्मुखस्यापि मनुष्यादितुल्यत्वा योतिता स्यादित्यमिप्रायेण मनुष्यादीत्यादिकमुच्यम् । ब्रह्मसन्दस्यात्र परमात्मविषयवत्प्रमथ्युदासाय चतुर्मुखश्चाह । तस्यैव हि सहस्रयुगप्रतिनियताहोरात्रनोविभागः प्रसिद्ध इति भावः । 'सर्वविशेषां विधिनिषेधैर्विरोधमपुसङ्कामतः' इति न्यायात् । 'येऽहोरात्रविदो जनाः' इत्यहोरात्रवेदितान्तराव्यानुदितस्वाच सहस्रयुगपर्यन्ततावेदनेवात्र विधेयमित्यभिप्रायेण तच्चतुर्मुखसहस्रावसानं विदुरित्यु-

कम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युग-
शब्दश्चात्र प्रमाणान्तरासुराचतुर्गुणपरः ।

अस्त्वेवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्थाः ततः किं प्रस्तुतस्य ?
इत्यत्रोक्तम्— 'अव्यक्तात्' इति श्लोकः । तस्यार्थमाह—
तत्रेति । **अयमभिप्रायः**— अत्र व्यक्तिशब्दत्वान्न महदा-
दिविषयः, चतुर्मुखस्याग्रेव तदुपपत्तेः । अतश्चतुर्मुखस्यस्यमात्र-
विषय एवासौ । व्यञ्ज्यन्त इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्यलोकादेः
प्रतिकल्पं प्रलयामावात् त्रैलोक्यान्तर्वर्त्तिदेहेन्द्रियादिवस्तुमात्र-
विषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मशरीरादेव ।
ततश्चात्राव्यक्तशब्दोऽपि न मूलाव्यक्तविषयः; अपितु तदुपा-
दानकब्रह्मशरीरपरः । शरीरे चाव्यक्तशब्दप्रयोगः सूत्रेऽनुपपा-
दितः 'सूक्ष्मं तु तदहर्वात्' [त्र. च. १।४।१२] इति ।

एवं निष्पत्तिप्रत्ययकारणविशेषं तदनुच्छेदाच्च सृष्टिप्रत्ययसन्ता-
नाच्छेदेदं अकृताभ्यागमकृतविप्रणशप्रसन्नपरिहारस्य कस्यकार्यस्य
सर्वेष्वपि कल्पेषु अभिव्यक्तिं यथापूर्वकल्पनं च 'भूतप्रानः'
इति श्लोकः प्रतिपाद्यतीत्यभिप्रायेणाह— **त एवायमिति** ।
भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञपरः । सृज्यत्सर्वहारेणैव हेतु-
समवशात् कर्मनिबन्धनमेव हीत्यभिप्रायेण **कर्मवदस्य** इत्युक्तम् ।
'अहरागमे' इति पदं 'भूत्वा' इत्यत्रापि अनुवर्त्तनीयमित्यभि-
प्रायेण **अहरागमे भूत्वेत्यन्वयः** उक्तः । इदं च नैमित्तिक-

प्रत्ययप्रतिपादनं श्रुत्यादिवसिद्धप्राकृतप्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । तथा
सति [तेन] सत्यलोकविनाशसिद्धिः; 'आब्रह्मभुवनल्लोकाः'
[८।१६] इति श्रुत्युपलब्धमित्यभिप्रायेणाह— **तथेति** । यद्वा
राज्यागमशब्द एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या
संगृह्यतीति भावः । तदेतत्सूचितं **वर्षशतावसानरूपयुग-
सहस्रान्त** इति । तथा चान्यत्र **सम्यक्ते** 'निजेन तस्य
मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्' इति । एवमहरागमशब्दोऽपि
प्रथममहः संगृह्यति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विषये तद्धारणानां
ब्रह्मलोकब्रह्मशरीरब्रह्माण्डादीनां का कथेत्यभिप्रायेण— **पृथि-
वीत्यादिश्रुतिरुदाहृता** । तमोवस्याचिद्व्यवस्थैकीभावो हि पर-
स्मिन्नेव देवे श्रूयते । अत्रापि 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयः' [७।६] इत्यादिकं कथ्यत इत्यभिप्रायेण **मय्येवे-
त्युक्तम्** । एवं 'यो ब्रह्मणो विदधाति पूर्वम्' [थे. उ. ६।१८]
'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' [महो. १।१]
इति क्रमेण पुनर्ब्रह्मादिरुद्धिः, पुनश्च तत्प्रत्यय इत्यादिकमपि
भाव्यम् । ईदृशसृष्टिप्रत्ययप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—
एवमिति । सर्वेषु सृष्टिप्रत्ययप्रकरणेष्विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् ।
मह्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्येत्यनेन 'अहं कृत्स्नस्य' [७।६]
इति प्रायुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षधर्मेऽपि 'नित्यं हि (च)
नास्ति जगति भूतं स्यावन्नजगमम् । ज्ञते तमेकं पुनर्षं वाधुर्देवं
सनातनम्' [स. भा. १२।३३।१।३२] इति [१७।१८।१९]॥

५ आ. मा. भा.— मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुं अव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं
प्रलयादि दर्शयति— **सहस्रयुगेत्यादिना** । सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची । ब्रह्मपरम् । "सा विश्वरूपस्य
रजनी" इति श्रुतिः । द्विपार्थप्रत्यय एवात्र विवक्षितः । 'अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः' [८।१८]
इत्युक्तेः । उक्तं च महाकौर्मै 'अनेकयुगपर्यन्तं महाविष्णोस्तथा निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ
तु जायते' इति च । 'यः स सर्वेषु भूतेषु' [८।२०] इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरप्रकरणस्यासत्त्वमिशाङ्कयाह—
मां प्राप्येति । अवस्थितानामिति शेषः । प्रतिज्ञामात्रेण हि
तदुक्तं अव्यक्तसामर्थ्यस्यात्र कथनात् कथमात्मेत्युच्यते ? इत्यत
उक्तम्— **अव्यक्ताख्येति** । प्रलयादीदिति, तत्कारणत्वमा-
त्मनः । सृष्टिप्रत्यययोरिदम्पूर्वत्वमावज्ञापनाय गीतासुखं यो-
क्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीतिप्रतीतिनिरासायाह—
सहस्रेति । बहुशब्दपर्यायोऽयं, न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहो-
रात्रयोः प्रसिद्धस्य सहस्रचतुर्गुणपर्यन्तत्वात्, कथमेतत् ? इत्यत
आह— **ब्रह्मेति** । तथा च द्विपार्थप्रत्ययस्यादिरुद्धेश्चात्र विव-
क्षितत्वात् उक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो नित्यत्वादहोरात्रे

न स्तः । तत्कर्षे तत्परमेतत् ? इत्यत आह— **सेति** । सा निर्व्या-
पारवस्था परिपूर्णरूपस्यापि हरेः रजनीत्वर्थः । अनेनाहपि
सिद्धम् । भवेदेतद्यद्यत्र द्विपार्थप्रत्ययस्यादिरुद्धेऽत्र विवक्षेयश्च
प्रमाणं स्यादित्यत आह— **द्विपार्थेति** । एवमादिरुद्धेऽत्र
इत्यपि प्राहम् । न ह्यत्रान्तरसृष्टिप्रत्ययोः सर्वकार्योपपत्तिविनाशा-
चिति भावः । आगमान्तरसम्मतेश्चैवमित्याह— **उक्तं चेति** ।
इतोऽप्येवमित्याह— **य इति** । न ह्यत्रान्तरप्रत्यये सर्वेषामाका-
शादीनां सूतानां नाशः, नापि विरिञ्चस्य पञ्चभूतनाशोऽपि
अविनाशित्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो यदहस्तद्युगसहस्रप्रमाणं
विदुः । ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जना ज्ञानिन एव विदुः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताख-
कृतेर्षक्तयो महदाद्याः प्रभवन्ति अहनि अद्वि सजायन्ते । रात्र्यागमे रात्रौ प्रलीयन्ते लयं गच्छन्ति
तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके प्रकृतौ ॥ १८ ॥ भूतग्रामो भूतसमूहः भूत्वा भूत्वा प्रलीयत उत्पद्योत्पद्य विनश्यति ।
अवशः परमशः । प्रभवत्युत्पद्यते । अहरागमोऽहं अगमः ॥ १९ ॥

८ वें. प्र. गि.— ‘अ’ ब्रह्मभवनालोकाः पुनरावर्तिनः । इत्येतदुपपादयितुं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनाय ब्रह्मणोऽहो-
रात्रपरिमाणं तावदाह— सहस्रेति । ये मनुष्यादितुल्येवा-
न्तानामहोरात्रपरिमाणविदो जनाः ते सहस्रयुगपर्यन्तम्, सहस्रं
च तानि युगानि च सहस्रयुगानि तानि पर्यन्तोऽजसानं ब्रह्म
तत्त्वोक्तम्, एवंविधं ब्रह्मणो यदहः प्रसिद्धं ‘चतुर्गुणसहस्रं तु
ब्रह्मणो दिनस्यते’ [भाग. १२।१२] इति तद्विदुः । तथा
ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रपर्यन्तं तावतीमेव ते विदुः । एवं
च यथोक्तैर्होरात्रैः पञ्चमासादिगणनया पूर्णं वर्षं प्रजापतेः
परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मलोकेत्यादित्येवार्थः
पुनरावर्तिन्युक्तेति भावः ॥ १७ ॥

ये पुनर्ब्रह्मलोकादवाञ्छो लोकास्तेषां तद्वर्गान्त्रपरिच्छिन्न-
त्वात्तैभ्यः परावृत्तिः कैमुतिकन्यासस्तिद्वैत्यमिषायेणाह—
अव्यक्ततादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरेवोच्यमानत्वात्त-
योश्चाकाशादीनां सत्त्वाद्यव्यक्तस्यो नाभ्याकृतावस्थापरः तथा
च ‘अव्यक्तात्प्रकृतैक्यो महाबाहाः प्रभवन्ति’ इति पेशाच्च-
भाष्यमुक्तम् । किन्तु ‘ब्रह्मणः स्वाभाविकैषावाच्यकम्’ इति

भगवत्पादभाष्यार्थ एव युक्तः । अहारागमे ब्रह्मणः प्रबोध-
समये अव्यक्तास्त्वाभावस्थापनप्रजापतेः व्यवस्यत इति
व्यक्तयो भोग्यभोग्यान्तवेहेन्द्रियरूपाः प्रादुर्भवन्ति । तथा
रात्र्यागमे तस्य स्वापकाळे ता व्यक्ताः तत्रैव यथा-
विर्युतास्तास्तैवाव्यक्तसंश्लेते स्वापकाव्ये चतुर्दशे लीयन्ते
तिरोभवन्ति ॥ १८ ॥

ननु यदि सर्वा अपि व्यक्तयो रात्र्यागमे प्रलीयन्ते, तर्हि-
नाथास्तैव सर्वेषामपि संसारहेतुरनाशाकिं मोक्षार्थं प्रयत्नेन ?
इत्यावाङ्मयाह— भूतग्राम इति । यः पूर्वैर्मिक्तत्वे प्रलीनो
भूतग्रामः प्राणिसहस्रपादः, स एवायमस्मिन्कल्पे अहारागमे
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य रात्र्यागमे प्रलीयते; पुनरव्यहारागमे
कर्मतन्त्रः प्रभवति । अतोऽनवरतं जन्ममरणसंसारवर्गव्यग्रपरि-
जान्तानां कदाचिच्छरीरतन्तामात्राण मोक्षरङ्गिते भावः । अत्र
‘भूतग्रामः स एवार्थः’ इत्यादावतैव निर्वहिसि जन्ममाण-
प्रवाहदुःखाद्विद्वत्तया संसारवैराग्योत्पत्त्यर्थं भूत्वाव्यक्ति-
कम् ॥ १९ ॥

९ व० त० १० वी०— ननु कथमेवमुच्यते ‘आब्रह्मभुवनान्’ इति ? सत्यं, ब्रह्मणोऽपि कालप्रमितत्वादित्याह—सहस्र-
मिति । अत्र चतुःपदं योजनीयं ‘चतुर्गुणसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति वाक्यात् । तथा चैव मानेन ब्रह्मणो
द्विराहर्षद्वयेभ्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ परं समष्टिभूतस्याह । पुनरागमे व्यष्टिभूतानां व्यक्तप्रभवो नैमित्तिकश्च रात्र्यागमे
लयस्तमाह— अव्यक्ताव्यक्तय इति । अक्षरात्मकात्तत्तद्भूतात् परमेष्विदुरुपात् समष्टिभूतभूतात्तत्तद्व्यवस्थितत्वात् वै-
च्यया निराकाराणां चेतनानां जीवानां ब्रह्मण्यनुशयितानां व्यक्तयो व्यष्टयो देहाद्या योनयो लोकाश्च प्रभवन्ति
आविर्भवन्ति । तिरोभावात्मकं लयमाह । रात्र्यागमे तथाभूते तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति
॥ १८ ॥ उत्पत्तिः प्रलयश्चापि तेषामेव व्यष्टीनां, न त्वन्वेषां नूतनानां मुक्तानां वेति निरूपयति—सूत्रग्राम
इति । यः पूर्वोक्तः स एवार्थः अवशः प्रकृतिगुणाधीनः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु ब्रह्मलोकगतास्तेन सह सुख्यन्ते
‘ब्रह्मणा सह सुख्यन्ते’ इत्यादिभ्यस्तेऽपि पुनरावृत्तिरहितता
अवस्थैवेत्याशङ्क्य तेषां तदभावमाह— सहस्रेति । सहस्र-
युगपर्यन्तं चतुर्गुणसहस्रं पर्यन्तोऽजसानं यस्य तत् ब्रह्मणो
यदहर्दिनं तथे विदुर्जानिन्, युगसहस्रानां चतुर्गुणसहस्रं
अन्तो यत्वास्तादृशीं रात्रिं ये विदुस्ते अहोरात्रविदः । सत्र
काव्यगणने मध्यमार्थं यद्वै तेषां नापहोरात्रः तादृगहोरा-
त्राणितद्वादशवर्षसहस्रेण चतुर्गुणं तच्च तद् ब्रह्मणो दिनं ताव-
त्मेव रात्रिस्तद्वर्णनक्रमेण वर्षमेतत् तत् ब्रह्मणः परमायुरित्यु-
च्यते; तदवशानेन तस्मद्विदुःकृतानामवस्थासिः परम्परया
भवति ॥ १७ ॥ पुनस्तत्प्रकृतसमये तस्मद्विदितानामागमनसि-

त्याह— अव्यक्तादिति । अव्यक्तादक्षराद्भगवच्चरणरूपात्
व्यक्तयः स्थावरजगदाद्यः सर्वाः देवादिदीप्तवृणादयः अहारा-
गमे ब्रह्मविनोदने प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके
अक्षरे रात्र्यागमे रात्र्युदये प्रलीयन्ते लीना भवन्तीति
तद्विदो जनास्त्रय विद्वान्तोत्तरार्थः ॥ १८ ॥ तत्र प्रलीनाश्च
पुनरुत्पद्यन्त इत्याह— भूतग्राम इति । स एव पूर्वोक्त
एवार्थं परिच्छेदमानो मत्सम्बन्धरहितो भूतग्रामश्चाव्यक्तसहस्रे
भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य रात्र्यागमे विद्यसावसाने अवशः
पारवशः सत्र प्रलीयते । हे पार्थेति सावधानः श्रित्यर्थः ।
तथैव अहारागमे दिनागमेऽवश एव प्रभवति उत्पद्यत
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० १० वी०— आद्युक्तिभाजां कालपरिच्छेदमाह— सहस्रेति । युगसहस्रोऽत्र चतुर्गुणपर्यायः ‘चतुर्गुण-
सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति पुराणान्तरदर्शनात्; सहस्रं चतुर्गुणानि पर्यन्तोऽजसानं यस्य चतुर्गुणसहस्र
ब्रह्मणो दिनम् । रात्रिमपि तावतीत्याह— रात्रिमिति । अत्रापि चतुर्गुणसहस्राणां अन्ते भवति तां चतुर्गुणसह-
स्रान्तां, तं प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना विदुः ॥ १७ ॥ किं ब्रह्मणोऽहि जायेते किं वा रात्रौ ? इत्यत आह—
अव्यक्तादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृताव्यक्तशब्देन नाभ्याकृतं विद्यदाकारणमिह प्राज्ञं, तदा-
काशादीनां सत्त्वात् । किं तर्हि प्रजापतेः स्वापकाव्येवेवाव्यक्तशब्दार्थः ? अयं भावः— प्रजापतेः स्वापकाळे

तत्कल्पितो स्याद्वरज्जमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदर्थेऽज्ञानेऽन्याकृताख्ये लीयते राष्ट्रयागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत् एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिस्तद्विन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं विन्याद्विप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते, अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतहानाकृताभ्यागमदोषाणुत्तये बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यय च अविद्या-दिवशादवशोऽयं भूतग्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं— भूतग्राम इति । अह-रागमे भूत्वा भूत्वा राष्ट्रागमे प्रलीयत इति योजना । स एव भूत्वा प्रलीयते, नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः ? यतोऽवशः अविद्याकामकर्मधीनतः, तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया विन्या उच्छेदे जन्ममरण-प्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनावृत्तिस्थानं तत्प्राप्त्युपायश्च [२०-२१]

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [८।१३] इत्यादिना, अथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपमिर्दिद्विषयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैवं गन्तव्यमिति— परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतः ? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेष-णार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म; व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि साक्ष्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थ-माह— अन्य इति । अन्यो विलक्षणः, स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । ‘परस्तस्मात्’ इत्युक्तं, कस्मात्पुनः परः ? पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । अन्यो विलक्षणो भाव इत्य-भिप्रायः । सनातनश्चिरन्तनः, यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अक्षरं ब्रह्म परमं’ [८।३] इत्युपक्रम्य तदनुपपत्तौ किमिदमन्यदुक्तं ? इत्याशङ्क्य वृत्तमनु-बानन्तरप्रपञ्चसङ्गतिमाह— यदुपन्यस्तमिति । अक्षरस्वरूपे निर्दिद्विषयित्वे तस्मिन्पूर्वोक्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह— अनेनेति । गन्तव्यमिति योगमार्गोऽक्षरमुक्तेति शेषः । पूर्वोक्तादव्यक्तादिति सम्बन्धः । परशब्दस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुन-रन्यशब्दप्रयोगात्प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— व्यतिरिक्तत्वं

इति । तुना श्रोतं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितम् । यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु साक्ष्यप्रमालक्ष्यते, तत्साक्ष्यकाङ्क्षि-त्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन सादृश्यमाशङ्क्यते तन्निवृत्त्यर्थमन्यपदमि-त्यर्थः । यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरक्षिराङ्के नारतीति शङ्क्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्याधि-नाशित्वमर्थसिद्धं समर्थयते— यः स भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति, स तु विनाशहेत्वभावात् विनश्यमर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— अव्यक्त इति । योऽसविप्रक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेकाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तोऽव्यक्ते भावे श्रुतिसम्पत्ति-माह— अव्यक्त इति । तस्य परमगतित्वं साधयति— यं प्राप्येति । योऽसावव्यक्तो भावोऽत्र दर्शितः सः “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्” [सं. उ. १।२।१३] इत्यादिश्रुतावसर इत्युक्तस्तं चाक्षरं भावं परमां गतिं “पुस्त्राजं परं किञ्चित्सा काष्ठा

सा परा गतिः” [कठो. ३।११] इत्याद्याः श्रुतयो वदन्ती-त्याह— योऽसाविति । परमपुरुषस्य परमगतिवस्तुक्तं व्यनक्ति— यं भावमिति । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [ऋत्सं. १।२।६।१ कठो. ३।१] इति श्रुतिमत्र संवादयति— तद्धामेति ॥ २१ ॥

३ शां. भा.— अथ कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह— पर इति । तस्मादव्यक्तात् अचेतनप्रकृतिरूपात्पुरुषार्थतया परः उत्कृष्टो भावोऽन्यो ज्ञानैकाकारतया तस्माद्विसंजातीयोऽङ्ग-

केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः । सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्ह-
तया नित्यः, यः सर्वेषु विद्यदादिषु भूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्यु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति
सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्यपासते' [१२ । ३] 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'
[१५ । १६] इत्यादिषु; तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव 'यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां
गतिम्' [८ । १३] इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिसंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः ।
यमेवम्भूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परमं धाम परं नियमनस्थानम् ; अचेतनप्रकृति-
रेकं नियमनस्थानम् ; तत्समुष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् ; अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणा-
वस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः ;
प्रकाशश्चैव ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृतिसंमुष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं
परं धाम ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'परः' इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह—
अथेति । अयमभिप्रायः— भगवन्तं प्राप्तानां पुनरावृत्तिः
प्रागेवोक्ता; अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव भवि-
तुमर्हति, 'अपरेयमितस्तत्त्वस्याम्' [७ । ५] इत्यादिप्रत्यभि-
ज्ञानात्, वक्तव्या च 'कैवल्यसंनिभमवरोहाभ्यावाहपुनरावृत्तिः' ।
अत एव तत्परमेष्ठेदं श्लोकद्वयम्— इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृ-
तत्वात्, अत्रापि 'अव्यक्तात्' इत्येव परमेष्ठेदं । तस्य चापेक्षया
परशब्दान्तरादप्यात्मन्यन्वयः । तत्र च पौनस्त्यव्युदासायो-
क्तृशब्दाभिधानमुत्तेन पुरुषार्थरूपत्वपरः परशब्दः । तत एव च
स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वादप्यशब्दः प्रकृष्टान्यत्वपरः । अतः स च
प्रकारभेदेनान्यत्वं प्रवृत्तं प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— तस्मा-
दिति । भावशब्दोऽत्र पदार्थमात्रवाची । 'व्यक्तः' इति पद-
च्छेदो न युक्तः, 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यत्रैवाभिधानात् ; दुर्ग्रहे
च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगादुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह— केनचि-
दिति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तं, प्रत्यक्षादुपमानागमैर्यथा-
सम्भवं तद्यत्ते, अथवा स्वरूपत्ववशादित्यत्राह— स्वसं-
वेद्येति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादकानीति
भावः । नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तचेदुस्मरणं उत्पत्तिविना-
शानर्हतेति । भूतशब्दोऽत्र महाभूतपरः, तद्विनाशोऽप्यात्म-
स्थितवचनेन नित्यत्वस्यान्यायात्प्रादुर्भावात् । तत्र सर्वशब्दाभि-
प्रायशः देव सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह
वियदादिष्विति । प्रसक्तो हि नाशो जीवे निषेध्यः ; प्रसक्त्यात्र
नश्यत्पदार्थादुपप्रेषवशात् । यथा तिलेषु दहमानेषु तदनुप्रविष्टं
तैलमपि दहते; ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यत्पत्तिवत्स्यैव सामर्थ्य-
कत्वमुक्तं तत्र तत्र स्थितोऽपीति 'यः स सर्वेषु' [८ । २०]
इत्यत्र 'सः' इत्यस्य प्रयोजनमाह्यत्वात्तत्रापेक्षितत्वाच्च सोऽव्य-
क्तोऽक्षर इत्यन्वयः उक्तः ; यद्वाऽयमप्याहारः । उक्त इत्यस्य
कुत्रेत्याकाङ्क्षाभ्यामाह येति । अनयोः प्रकृष्टशब्दशब्दस्य
जीवविषयत्वं तत्रैव व्यक्तम् 'उतमः पुरुषस्तत्त्वः' [१५ । १७]
इत्यादिभेदव्यपदेशात् । अतोऽत्राप्यप्याये 'अक्षरं ब्रह्म परमम्'
[८ । ३] 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यक्षरशब्दान्तरां परिशुद्धजीव एव

व्यपदिश्यते । 'ये तु' [१२ । ३] इत्यत्राक्षराव्यक्तशब्दयोर्द्व-
योरपि प्रयोगादत्रापि 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति तदुभयवि-
देशाच्च तत्प्रत्यभिज्ञासिद्धेरिति भावः । ननु कथं वक्ष्यमाणप्रक-
रणस्यमत्र 'उक्तः' इत्यनेनान्विततयोपादीयते ? इत्थं तत्प्रक-
रणोपबृंहणीयश्रुत्यभिप्रायेण तदुपादानात्, 'निहताः पूर्वमेव'
[११ । ३३] इतिवत्स्वच्छन्दोपादीयते । 'आहुः' इत्यत्र
कर्तृपेक्षायां 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८ । ११] इति प्रसक्त-
मुचितं च कर्तृविशेषमाह्वयः— तं वेदविद इति । 'स
याति परमां गतिम्' [८ । १३] इति सामान्यानिर्देश एतेन
विशेषित इति दर्शयति— अयमेव यः प्रयातीत्यादिना ।
यद्वा अत्र 'तमाहुः परमां गतिम्' इति निर्देशः 'स याति परमां
गतिम्' इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापार्थ इति भावः । तत्राक्षरपरम-
गतिशब्दयोः प्रयोगयोग्यतां दर्शयति— प्रकृतीति । अनि-
वृत्तिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण एवम्भूतं स्वरूपेणा-
वस्थितमित्युक्तम् । 'तद्धाम परमं मम' इति सम्बन्धमाह-
विनातस्य प्रागेव सिद्धेः स्थानस्य च स्थानिसापेक्षत्वमित्यमाह
'य आत्मनि तिष्ठन्' [श. प. ब्रा. १४ । ६ । ५ । ३०]
इत्याहुक्तमधिष्ठं स्थानपर्यायं धामशब्देन विवक्षितमित्याह
नियमनस्थानमिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानं यथाव-
च्छेदाय परमशब्दः ? इत्यत्राह अचेतनेति । अत्र परमधामत्व-
व्यपदेशात्परिशुद्धात्मविषयत्वं सिद्धम् ; तत्तथाकुद्धो जीवो-
ऽन्यपर एव विवक्षित इत्याह तत्संस्पृष्टेति । यदि तुकोऽपि
परमात्मपरतन्त्रः ; तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संसार-
गतं प्रक्षिप्येत्येत्याह तच्चेति । अयं भावः— अविद्यादिर्हि
संसारकारणम्, न तु पारतन्त्र्यं ; अविद्यादेश्च प्रक्षयादीश्वरका-
रण्यादीनां च स्वाभाविकत्वाच्च मुक्तस्य संसारान्ध इत्यर्थः ।
यद्वा न केवलं भागवत्प्राप्तिरेव अपुनरावृत्तिरुपा, किन्तु परिशुद्ध-
जीवप्राप्तिरपि अवरोहणाभावात्तथेति भावः । 'नियमनस्थानं'
इत्यत्राश्रितविशेषणोपादानात्कराह अथ वेति । अस्तु धाम-
शब्दस्तेजःपर्यायः प्रकाशवाची, तस्य कथमत्रान्यः ? इत्य-
त्राह प्रकाशश्चेति । विशेषणफलितं दर्शयति— प्रकृति-

संख्युद्वादिनि । प्रकाशयन्ते—तत् परमं धाम, मम-मच्छेष-
मुत्तम—इति वाक्यार्थः । यद्यपि 'अपरमेयम्' [७।५] इत्यादिना प्रागेव स्वशेषत्वमुक्तम् ; तथापि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं

तान् प्रतीयते; इह तु मुक्तस्यापि स्वशेषत्वमुच्यते इत्यपीन-
स्त्वस्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तो भगवान् 'यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते' इति 'मासुपेत्य' [८।१५]
इत्यस्य परामर्शात् । 'अव्यक्तं परमं विष्णुं' इति प्रयोगाच्च गारुडे । धाम स्वरूपं तेजस्वरूपं 'तेज-
स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. टी.—इदानीमव्यक्तकाख्यातेमिति यदुक्तं तत्साध-
यितुमाह—अव्यक्त इति । 'मासुपेत्य' [८।१५; १६] इत्युक्तार्थस्य
'यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते' इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात् । न

केवलमव्यक्तशब्दो युक्तिवलात् भगवति वीर्यते । किन्तु वाचकस्य
तस्येत्याह—अव्यक्तमिति । कथं तर्हि भगवता व्यक्तस्य
स्वस्थानत्वमुच्यते ? इत्यत आह—धामेति ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—पर इति । पर उक्तुष्टः । तस्माद्भूतग्रामात् । भावः पदार्थः । व्यक्तो नित्य-
सिद्धः । अव्यक्तात्प्रकृतेः । सनातनो नित्यः । यो भावः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणानुसारः, अक्षर इत्युक्तस्तमव्यक्तमाहुः । यं भावं प्राप्य न निर्वर्तन्ते
संसारं नावतरन्ति तत्परमं धाम मम ॥ २१ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं 'आ ब्रह्मभवनलोकः' [८।१६]
इत्येतदुपपादितम् ; इदानीं 'मासुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते'
[८।१६] इत्येतदुपपादयति ह्याभ्याम्—पर इति । तस्मा-
द्भूतग्रामबीजादिरक्षणमात्राख्यादव्यक्तात्पर उक्तुष्टः ; स्वाभ्यन्त-
रिह्यगर्भादिसकलप्रपञ्चस्तत्सत्त्वतत्प्रद्वेने तदधिष्ठानतया
ततः श्रेष्ठ इति यावन्तः । तदधिष्ठानत्वादेव ततोऽन्यः अव्यक्तः
अस्पष्टरूपश्च, सर्वथा ज्ञातेऽज्ञाते वा वस्तुन्यय्यासायोगात् ।
एवं सर्वादिभूतहिरण्यगर्भाधिष्ठानत्वादेव सनातनश्चिरन्तः,
एवम्भूतो यो भावः पदार्थः सर्वेषु स्वाध्यस्तेषु हिरण्यगर्भादि-
भूतेषु नश्यत्सवि न विनश्यति ॥ २० ॥

नन्वस्त्वेवमव्यक्तभावस्याविनाशित्वम् ; 'मासुपेत्य पुनर्जन्म
न विद्यते' [८।१६] इति त्वां प्राप्स्यतामुनराहतां किमथा-
तम् ? अत आह—अव्यक्त इति । यो भावः पूर्वच्छोकैः
'अव्यक्तः' इति 'अक्षरः' इति चोक्तः, तं भावं परमामुनरा-
वर्तिनीं गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः श्रुतिसूत्रतः 'पुरुषान् परं
किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' [कठो. १।३।११] इत्यादि-
श्रवणात् । यं भावं प्राप्य न निर्वर्तन्ते, तन्मम परमसकृद्वृ-
त्तान् स्वरूपम् । 'राहोः सिरः' इतिवत् 'मम धाम' इति
भेदकस्यनया षष्ठी । तदामेति च विधेयप्राधान्यात्पुरुषक-
निर्देशः ॥ २१ ॥

९ व० त० टी०—व्यक्तिसम्बन्धाव्यक्तसंज्ञको जीव आब्रह्मपर्यन्त उक्तः । तस्मात्क्षरादन्योऽव्यक्तः व्यक्ति-
रहितः परो गुणातीतश्च सनातनः व्यक्तिमत्सु सर्वेषु नश्यत्सु न नश्यति अनुच्छिन्तिधर्मत्वात् ॥ २० ॥

तथापि सोऽन्यकोऽक्षर इत्युक्तः । न चाव्यक्तशब्देन जीवः प्रकृतिर्वाऽभिधेया, 'यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते'
इत्युक्तत्वात् जीवादौ तथात्वा सम्भवात् ; तथा सति नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्राभिधानादिवैकल्यापत्तेश्च ।
अतएव ज्ञानमार्गीयाणां तत्प्राप्तिरेव सुक्तिरिति तदाह—तमाहुः परमां गतिमिति । मम पुरुषोत्तम-
स्याधिष्ठानभूतं च तदित्याह—परमं मम धामेति वैकुण्ठसुवनं तेजश्च प्रकाशात्मकम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म
ज्योतिः सनातनम् । ते तु ब्रह्महर्षं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ॥ दृष्टयुर्ब्रह्मणो लोकं' इत्यादिवाक्यात् ततो
भूतप्रकृतिवियुक्तताम् गुणातिगो युग्माद्यायतनोऽनन्तरूपोऽगणितानन्दः सर्वधर्माश्रयः पुरुषप्रकृतिको ब्रह्मपदवा-
च्योऽन्यतोऽव्यक्तस्य पुरुषोत्तमस्य धाम 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य
महात्मनः ॥' इति वाक्यात् । सोऽयं ससाधनज्ञानलभ्यः ; अहं तु न तथाऽहं तैत्तुक्तमभितलभ्यत्वादित्याह ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं तेषां पुनरुद्गमश्च स्वाप्तासौ
तदभावाय स्वस्थानस्वरूपमाह—परस्तस्मादिति । तुभ्य-
न्देन पूर्वस्य परत्वं व्यावर्त्यति तस्मात्पूर्वोपत्तिकारणात्मका-
दन्यो भावः अव्यक्तः, तस्यापि मूलभूत इत्यर्थः । अव्यक्ता-
त्सनातनः अनादिसिद्धः परः, सर्वोत्तम इत्यर्थः । तत्स्वरूप-

माह—यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु सत्सु न विनश्यति न
विकारमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवमव्यक्तपरस्वरूपश्च
ज्ञानार्थं विशिनष्टि—अव्यक्त इति । अव्यक्तः अप्रकटः
ज्ञातुमशक्यो यो भावः स अक्षरः, न क्षरति न चलति मवर-
णांशरूप इत्युक्तः, तमक्षरं वेदादिभिः परमां पारम्य अह-

मेवां गतिमाहुः । ननु ते तस्य परमगतित्वं कुतो वदन्ति । तथात्वं तस्य स्वसम्बन्धादित्याह— तदिति । तदश्वरात्मकं इत्याशङ्क्याह— यं प्राप्य न निवर्तन्ते इति । यत्स्थानं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनर्जन्मानो न भवन्ति, अवस्थाया वदन्तीत्यर्थः । भवतीति भावः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ब्रह्मसुवनान्तानामावृत्तिं व्याख्याय यस्मात्प्रानामावृत्तिर्नास्ति ‘तदक्षरं परमं ब्रह्म’ इत्युपक्रान्तं वस्तु लक्षयति— परस्तस्मादिति त्रिभिः । परस्तस्मादव्यक्तात् भूतप्राग्भावजभूतादविद्यालक्षणादनुवात् अन्योऽत्यन्तविलक्षणो भावः सत्ता । तुशब्दात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति, तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात्, अस्य च सर्वानुगतत्वात् । सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रियया नित्यं विक्रियत इव भाति, अयं त्वनुपाधित्वात्त्रित्यैकरूप एव; यः स भावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्ता-रूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥

अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽऽस्तुते व्याप्नोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं परमां गतिं, ब्रह्मलोकान्ता गतिरपरमा, कार्यत्वात् । इयं तु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः, “एषाऽस्य परमा गतिः” [बृ. उ. ४।३।३२] इत्यादयः श्रुतयः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति उदिति विधियापेक्षं क्लीबत्वम् । स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यस्तुष्टं धाम प्रकाशः “तद्विष्णोः परमं पदम्” [श्वक्स. १।२।६।५ कठो. ३।१] इति श्रुतिप्रसिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तर्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

१ शा. भा.— तल्लब्धेरुपाय उच्यते— पुरुष इति पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ ! परो निरतिशयो यस्मात्पुरुषान् परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया । यस्य पुरुषस्यान्तर्स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भवति भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

१ अत्रैवं सन्दर्भशुद्धिं दशैयति वामनः—

अस्मिन्मुक्तिप्रकरणे प्रसङ्गादितरा अपि । गतीराह हरिर्विशुत्तास्वावृत्तिं ध्रुवमिति ॥

आवर्तिन्योऽन्यगतयो मुक्तिस्त्वावृत्तिवर्जिता । निर्गुणा सगुणा चेति प्रसिद्धा द्विविधा च सा ॥

नैव ज्ञानादते मुक्तिर्मत्तानां सा गुणान्विता । निर्गुणोपासकानां तु भवेत्कैवल्यलक्षणा ॥

न कोऽपि भेदः कैवल्यमुक्तौ यद्यपि विद्यते । सद्यः क्रमाच्चेति भेदौ तत्प्राप्तौ स्तस्त्वाप्युभौ ॥

सद्यः वरीरपातान्ते मुच्यन्ते ज्ञानयोगिनः । इष्टयोगं श्रयन्तस्तु क्रमात्कालेन सूरसा ॥

अस्मैऽथ तेषामनुवर्णमाने चेत्तत्त्वम्पे कपिकेतनस्य । अतः स्वसौलभ्यं ‘मनन्वचेता’ इत्याह देवो भजतां दयालुः ॥

सूत्राऽपि सुलभो दत्ते भक्त्यस्यः सुखमक्षयम् । इत्यसुसुचदव्यग्रो ‘मासुपेक्षे’ति माधवः ॥

येषां क्षेत्रप्रसङ्गादकथि सुलभता स्वस्य भक्तोत्तमैर्मन्यो लब्ध्वा ते ब्रह्मलोकं तदुपरि समये मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ।

तस्मान्मन्त्रैस्त्वमेवामिति मतिमुदितामुल्लुनन्निन्द्रसूतो ‘रात्रहो’ त्यादिनोचे भवमयमभयो ब्रह्मलोककङ्कतानाम् ॥

अन्ये क्यवन्तु इष्टयोगपरास्तु तत्र स्थित्वाऽऽप्नुवन्ति विधिना सह मोक्षमेव ।

तज्ज्ञानिभिः सुसमता विकलैव तेषामित्यञ्जुनो मनसि रम्यत इत्यथापि ॥

‘सहस्रगुणमैवन्त’ मिति लोके विधेः प्रभुः । मोक्षप्रतीक्षया तेषां वासं चिरतरं जगौ ॥

पक्कापिणः पुण्यरथेन तूष्णि सधयक्षु यातेषु यथेष्टदेशम् । मुक्तेष्वरं ज्ञानिषु ते तथैव चित्ते व्ययन्ते हृद्योगनिष्ठाः ॥

सुशोदयास्तरहिते ब्रह्मलोकं कथं विदुः ? । कालमित्यवदद्रथक ‘मन्थका’ दित्यथाब्जदक् ॥

नर्कविं विधेः शब्दत्वापुनःप्रलयोदयो । ‘भूतप्रागः’ स इत्याह तत्प्रवाहस्य नित्यताम् ॥

नक्षरो भूतसङ्घोऽसौ ‘परो’ऽऽयक ‘स्त्वनक्षरः’ इत्युच्येऽथ प्रसङ्गेन नित्यत्वं परमात्मनः ॥

प्रसङ्गानुपसक्त्याऽत्र भक्त्या लभ्यत्वमस्य च । उक्त्वाऽऽनुसन्धानात्त्यभि प्रयोगं हृद्योगिनाम्—इति ॥—

२ आ. शां व्या.— नन्वव्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कथिदसाधारणो हेतुरेषितव्यः, यस्मिन्ने-
क्षापूर्वकारी तत्प्रेम्णया प्रवृत्तो निर्द्युतेति, तत्राह— तल्लब्धेरि-
ति । परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषण-
द्वयमुदाहरति— यस्येति । निरतिशयत्वं विचक्ष्यति—
यस्मादिति । तुल्यदोऽवधारणार्थः । भक्तिर्भजनं, सेवा

प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा, तां व्यावर्तयति—ज्ञानेति । उक्त्या
भक्तविषयतो वैशिष्ट्यमाह— अनन्ययेति । कोऽपि पुरुषो
यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तः । इत्याशाद्व्योत्तरार्धे व्याचष्टे—
यस्येति । कथम्भूतानां तदन्तस्त्वत्वं ? तत्राऽह— कार्यं
हीति । “स पर्यगात्” [ई. उ. ८] इति श्रुतिमाश्रित्याऽह—
येनेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह— पुरुष इति ‘मत्तः परतरं नान्य-
त्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! मयि सर्वमिदं प्रोतं हृद्रे मणिगणा इव’ [७।७] ‘मामेभ्यः परमव्ययम्’
[७।१३] इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं
ततं, स परः पुरुषः ‘अनन्यचेताः सततम्’ [८।१४] इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘पुरुषः सः’ इति श्लोके तुल्यदेनार्थान्तर-
द्योतनात् ‘अनन्यया भक्त्या’ इत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य पर-
मात्मनि पुरिशयत्तत्पुणेतत्पूर्वसद्भावपुरुषदानादिभिर्मितैः ‘सह-
स्रशीर्षा पुरुषः’ [ऋक्सं. ८।४।१।७।८ यजुस्सं. ३।११] इत्यादि-
प्रयोगप्राप्त्यात्परब्रह्मदेन विशेषणाच्च पूर्वोक्तात्कलादधिकफलोपदे-
शाथोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— ज्ञानिन इति । विभक्तं
विभेदकैरिति शेषः । विलक्षणमिति वाऽर्थः । गमनाद्यन्तस्थि-

तावपि गमनादेः परत्वाभावात्तत्सिद्धयर्थे ‘यस्य’ इत्यादिप्रसिद्ध-
वचिर्देशोऽत्र पूर्वोक्तपरत्वात् इति दक्षयति— मत्त इति ।
अनुवादपुरुषादथोरैकात्म्यमिति भावः । “यस्मात्परं नापरम्”
इत्यारभ्य “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” [खे. उ. ३।९] इति
श्रुतिस्मरणाय येन च परेण पुरुषेणेत्युक्तम् । भंकरनयस्यै
कीदृशं ? इत्येवाह— अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— परमसाधनमाह— पुरुष इति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘भक्त्या युक्तः’ [८।१०] इति
भक्तोभेगव्याप्तिसाधनत्वस्योक्तत्वात् पुरुषकमुत्तरं वाक्यमित्यत
आह— परमेति । अन्यैः साधनैः सहोक्तत्वेन तत्साम्यशङ्कायां

साधनेषु भक्तेः परमत्वमनेनाह । तत्र पुनर्वचनेनैव द्योत्य-
मिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— पुरुष इति । यस्यान्तस्स्थानि भूतानि, अन्तस्तिष्ठन्तीत्यन्तस्स्थानि । येनाव्यक्ते-
नेदं सर्वं तत् व्याप्तम् ॥ २२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तत्रासौ च ‘अनन्यचेताः सततम्’
[८।१४] इति प्रागुक्त एवोपाय इत्याह— पुरुष इति । यस्य
पुरुषस्य अन्तस्स्थानि भूतानि, कार्याणां कारणान्तर्वर्तित्वात्;
अत एव येन सर्वमिदं जगत् तत् व्याप्तम्, अतः स परो निर-

तिशयः पुरुषोऽहमनन्यया विषयान्तरवर्जनेन स्वैकतानया
प्रेमलक्षणया भक्त्या लभ्यः, नान्यपेत्यर्थः । यद्वा न विद्यते-
ऽन्यदस्त्वु यस्यां सा अनन्या ब्रह्माद्वैतगोचरा, तथा भक्त्या ज्ञान-
लक्षणया लभ्य इति (शं. भाष्योक्त एवार्थोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

९ व. त. ० दी.— पुरुषः स पर इति । अनेनाक्षरात्परस्य स्वस्य पूर्णानन्दस्य निर्हेतुकभक्तिलभ्यत्वमुक्तम् । तेन न
ज्ञानमार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । परस्य लक्षणमाह— यस्यान्तस्स्थानि भूतानि इति साक्षराणि । एतच्च
स्पष्टं सूक्ष्मप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे ‘येन सर्वमिदं ततं’ [१८।४६] इति माहात्म्यं परिच्छिन्नप्रेम व्यापकमिति दामोदर-

-- पुरं शरीरम्, तस्मिन् शोते पुरुषः । नबद्धारं पुरं पुण्यमेतेभ्यः समन्वितम् । व्याप्य शोते यहास्या यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥
(१२।१०।३७) इति भारते ॥ यद्वा— ‘अस्ते’ र्व्यस्ताक्षरयोगात् आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः ।
‘पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्’ इति श्रुतेः ॥ पुरुष युरिषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदतीति वा, पुरुषि भुवनानि
संहासमयेऽत्यति अन्तं करोति वा, पूर्णत्वात्पूर्णाद्वा सदानाद्वा पुरुषः । “यत्पूर्वोऽस्मात् खर्वस्मात् सर्वान् पाप्मानं औष-
त्तस्मात्पुरुषः । “स वा अयं पुरुषः सर्वान् पुद्गुं पुरिषायः” इति श्रुतेः । इति भगवत्पादोये विष्णुसहस्रनामभाष्ये ॥ वैवाक-
रणस्तु “पुर अप्रमत्ने” (धा. उ. ६।६) अस्मात् “पुरः कुपन्” (उ. ५२३) इत्यौपादिक्तेन व्युत्पादयन्ति ॥ पुर बहु
समोमिति वा । “षण् दाने” (धा. पा. तना. २) अस्मात् “अन्येष्वपि दृश्यते” (अष्टा. ३।२।१०१) इति डः ।
इति केचित् ॥ अनन्यत्वलक्षणमुक्तं नारदेन— ‘अन्यात्राणां त्यागोऽन्यथा’ (भ. सू. १०) इति । — अविर्गता ।

लीलायां इदं सर्वं 'अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं' इत्यादिसुत्रभाष्ये [त्र.सू. ३।३।३३] प्रपञ्चितम् । यत्तु (रामानुजाचार्यैः) केन्द्रिदुक्तं 'भूयादिप्रकृतिर्जीवभूता च भगवतो धाम' इति तद्युक्तमुक्तम् । तस्मा जीवभूतस्य च तद्भावात्त्वं भूयतेऽपि 'यस्य पृथिवी शरीरं' [बृ. उ. ३।७।३] "यस्यात्मा शरीरं" [श. ब्रा. १।४।१।५] इति । न त्वक्षरत्वं तदा(सदा) जीवभूतस्य सम्भवति ज्ञानोत्तरं तत्त्वसिद्धेः । तस्माज्जीवातीतः सर्वकारणकारणभूतोऽक्षरोऽपि पृथगित्येवोचाम । यत् वक्तुं भागवते तृतीये [३९-४१] 'आण्डकोशो बहिर्यं पञ्चासत्कोटिर्विस्तृतः । दशोत्तरार्धैर्धैत्र्यं प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽन्तर्गतश्चायं कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः ॥' इति तस्याक्षरस्यांशः पुरुषस्तु समष्टिव्यव्यभिचारी वैराजः, स जीवलोकं जीवभूत इति व्यपदिश्यते । पुरुषोत्तमस्तु एतन्वितयान्य इति स्वयमेव वक्ष्यति । स च सर्वसाधनफलदात्म जीवलोकोत्तरसातन्वत्स्वरूपो "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" [कठो. २।२२] किन्तु "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" [कठो. २।२२] इति श्रुतेः स्वातुष्टुहीतभक्तिरूप इति प्रतिभाति । तथैवाग्रे प्रदर्शयिष्यामः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— नष्ट यद्वामगता न निवर्तन्ते स त्वं कथं प्राप्यः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— पुरुष इति । हे पार्थ मद्भक्त ! सोऽहं परः पुरुषोत्तमः अनन्यथा ऐहिकपारलौकिक-योर्मच्छरैकहूपया मदितरज्ञानरहितया भक्त्या केहेन लभ्यः प्राप्यः । स कीदृशः ? इत्यत आह—यस्येति । यस्य अन्तःस्थानि भूतानि चराचराणि रमणकातपात्मकानि यस्य मध्ये

स्वरूपे तिष्ठन्ति; येन इदं परिहरमर्षानं सर्वं जगत् तत् व्यासम् अत्रायं भावः—लौकिकाः सर्वे क्रीडोपयुक्ता न भवन्ति, आचरणस्थितत्वात्; अतस्ते ज्ञानादिना मद्भावं प्राप्यं लीनास्तैव शुक्ता भवन्तीत्यर्थः । येन क्रीडार्थमाविर्भूतेन तद्विद्वान्वादिदं मयि जगत् व्याप्तं सत् तत् विस्तृतं विभातीति भावः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० टी०— एवं ज्ञेयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोक्त्वा जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह— पुरुष इति । तुल्यः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । हे पार्थ ! सोऽयं भक्त्या आराधनेन उपासनेनेति यावत् । कीदृश्या ? अनन्यथा, नास्त्यन्यो यस्यां सा तथा; उपास्योपासकमेदमन्तरेण अहमहंरूपयेत्यर्थः । तथा भक्त्या यो लभ्यः स परः पूर्वोक्तादव्यावृत्ताननुगतादक्षरादन्यः कारणात्मेति यावत् । लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि, न ह्यात्मा च लभ्यश्चेति युज्यते । अस्य कारणत्वमेवाह—यस्येति । यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि बीजे हुम इव सर्वाणि वियदादीनि स्थारजङ्गमानि च; येन च इदं सर्वं तत् व्याप्तमुपादानत्वात्, स भक्त्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥

सुतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अर्चिरादिमार्गौ ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भर्तृर्षभ ॥ २३ ॥

१ वामनस्त्वत्र—अत्र 'यत्र' पदेनाध्वा योगिनां व्यपदिश्यते । मार्गं कालं न वक्ष्यामीत्यर्थेन प्रतीयते ॥

अग्रेतने लोकधुरमे 'तत्र' शब्देन बोधयोः । परामर्शात्तत्र मार्गं कालं चेत्प्रवर्तयते ॥

अभिर्न्योतिरनावृत्तौ धूमश्चावृत्तिर्त्तमेति । मार्गाभिमार्गिनोऽन्ये तु ज्ञेयाः कालाभिमार्गिनः ॥

व्याख्यातारोऽविदित्वेनमुद्यत्स्वप्ने वृथेतरे । कालं प्रतिज्ञाय कथं बहुयादीनमवीदिति ॥

इति व्याख्याति । तथा—

मन्यन्ते केचिदत्रोक्ता योगिनः कर्मयोगिनः । धूमादिमार्गैः श्रुतिस्मृत्येषामेवोदितो यतः ॥

तदुक्तं; यतः श्रेष्ठं 'प्राप्य पुण्यकृता' मिति । आवृत्तिमविशेषेणामुखकर्मयोगिनाम् ॥

आवृत्तिदक्षिणे यद्वयने तद्वृत्तरे । कर्मिणां चेद्विशेषः कः केषावेनात्र कौर्तितः ? ॥

उत्तरेऽपुनरावृत्तिरज्ञानमपि कर्मिणाम् । यदि स्यादयने वाम्यस्तदभावोऽपरे भवेत् ॥

मर्त्यो विषेण त्रियतेऽप्युतेन तथाऽमरो जातु न मृत्युमेति । गुणः क इत्थं वदतामृतस्य विषस्य बोक्तो भवति प्रसिद्धः ॥

ये हि ब्रह्मचिदो ब्रह्म भावमत्रैव ते गताः । उत्तरायणनेन तेषां किमधिकं भवेत् ? ॥

ये कर्मयोगिनस्तेषामावृत्तिरनियता पुनः । किं दक्षिणायनेनैषां भविष्यत्यधिकं ततः ? ॥

अपक्वानिन्नस्तस्मादुदयोपावलयन्तिनः । ये तेऽत्र योगिनो ज्ञेया अन्येऽर्थास्तु न सन्नताः ॥

इति प्रतिपाक्यति । तेन 'योगिनः कर्मयोगिनः' इति नव्यन्याख्यानमपि पराहृतम् । — अविमोता ।

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

१ श्रां. भा.— प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभार्यां ब्रह्मश्रुतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते— आहृत्तिमार्गोऽप्यनास इतरमार्गस्तुत्यर्थः— यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले त्वनाहृ-

१ अत्राग्निज्योतिरित्येतदभिसम्बन्धि तद्रूपं वा ज्योतिरिति देवतैक्यपरत्वेन व्याख्येयम् । अग्निमश्लोक एतत्प्रतिभोगितैक-
स्यैव भूयस्योक्तत्वात् ; मूलभूतायां धृतौ 'तेऽर्चिर्भिसम्बन्त्यर्चिषोऽह्रह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षात् यान्त्वणमासासुद-
ङ्गादित्य एति' (बृ. ६।२।१५) इत्यर्चिर्मानस्य धृतत्वात्, 'क्रमात् सम्भवत्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् । अननं देवलोकं च
सवितारं सवैयुतम् ॥' (याहस्मृ. ३।१९३) इति समानविषयस्मृत्यन्तरसंवादात्, 'अर्चिरादिना तत्प्रतीतेः' (बृ. श्र. ४।३।१) इति सुत्रेऽप्यर्चिरादित्वदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

अथ यदनयोर्देवयानपितृयाणाख्ययोर्ध्वनोरहारादयो देवता एवातिवाहिक्य उच्यन्ते, न काल इति निर्णतमुत्तरमीमांसा-
याम् 'आतिवाहिकास्तद्विज्ञातः' (४।३।४) इत्यादिना, तत् 'अर्चिषोऽह्रह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षात् यान्त्वणमासासुद-
मासांस्तान्' (छां. ४।१।५।५) इत्यादिश्रुतिविषयकमेव । 'वेदान्तवाक्यकुसुमप्रथनार्थत्वात्सुत्राणाम्' (शारी. भा. १।१।२) अत्र
त्वाकर् महाभारते भीष्मस्योक्तानां तुत्तरायणप्रवृत्तिप्रतीक्षादर्शनात्काला एवैव इत्युपपन्नतन्वयम् । तथा च (भीष्मः
कथं महात्मा समंसंस्थाना दक्षिणायने ॥' इति वदन्तु हंसैषु—) 'तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कथञ्चन ।
दक्षिणवर्त आदिष्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ १०४ ॥ गमिष्यामि स्वर्गं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् । उद्गायन आदिष्ये हंसाः
सत्यं ब्रवीमि वः ॥ १०५ ॥ आदिष्याम्यहं प्रागातुत्तरायणकाङ्क्षया ।' (भी. प. १।१।१०६) 'दिवं वैश्रवणाकान्तौ यदा
गन्ता दिवाकरः ॥ नूनं सप्ताश्वकुचन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्षयेऽहं तदा प्राणान्मुहदः सुप्रियानिव ॥' [६।१२०।३१] इति ।
'आगन्तव्यं च भवता समये वस पाथिव । विनिवृत्ते दिवकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥' (१।३।१६।७।१४) 'स निर्वयौ गज-
पुरायाजैः परिवारितः । इष्ट्वा निष्ठमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥' (१।३।१६।८।६) 'दिष्ट्या प्रातोऽसि कौरव्य । सहा-
मात्यो युधिष्ठिर । । परिवृत्तो हि भगवान् सहस्रांशुर्दिवाकरः २६ ॥ माधोऽयं समनुप्रातो मासः सौम्यो युधिष्ठिर । ।
त्रिनागशेषः पक्षोऽयं शुक्रो भविष्यमर्हति ॥' (१।३।१६।८।२८) इति च दक्षिणायने संकेतवाहनेन शिखण्डिना शितशरशतैः
क्षताङ्गाभिप्रातितोऽपि शान्तनव औत्तरायणं प्राणानदीधरदिति तत्र तत्रोपवर्णयते भारते । नोपपद्येत हेतुत्कालनैरेक्य-
कल्पनं इति ॥ अत्रोच्यते— देवता एवात्राप्यहारादयो न कालाः ; गीतायाः श्रुतिमूलकत्वात्, श्रौतयोरैव देवयानपितृयाणयो-
रत्र प्रत्यभिज्ञानात्, वेदान्तसुत्राणां गीतावाक्यकुसुमप्रथनेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च विषयभेदकल्पनस्य सर्वधानोक्तिरित्यात् । न च
भीष्मस्य कालप्रतीक्षाविरोधः, तस्य स्वच्छन्दस्त्युताख्यापनार्थत्वात् । तथा चोक्तं तेनैव—

‘ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमुक्षुर्दृग्गगने ॥

यश्च दत्तो वरो ममं पित्रा तेन महात्मना । छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य बास्तु वरस्तथा ॥' (६।१।११।१०७-८) इति ।

भागवतेऽपि—

‘धर्मे प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः । यो योगिनश्छन्दस्त्युतोर्वाञ्छितस्तत्तृतरायणः’ ॥ (१।१।२९) इति

तत्प्रतीक्षायां छन्दस्त्युतामूलत्वं सूचितम् । अन्यत्र च देशकालनिरपेक्षता स्पष्टयोक्ता— 'यदा जिहासुरिममज्ञं ।
लोकं कालं च देशं च मनो न सम्मयेत्—' (२।२।१५) इति । अतो एषाहः श्रीशङ्करभगवत्पादा अपि शारीर-
भाष्ये— 'भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारप्रतिपालनार्थं पितृप्रदादलम्बस्वच्छन्दस्त्युताख्यापनार्थं च' (४।२।२०) इति । 'अज्ञा-
नामुत्तरायणे दैवान्मरणं चेत् प्रशस्तम् , इत्यभिज्ञाशिवचनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षा' इति रत्नप्रभा । अतोऽह्रा-
दीनां देवतारत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः ॥

किञ्च— महाभारत एव भीष्मप्रतनात्पश्चम एव दिने रणमूर्ध्वेन योगधारणयोक्कन्तस्य द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्रतिश्रवणार्थात्—
'द्रोणोऽपि साक्षाण्मुसृज्य परमे साङ्ख्यमास्त्रितः ॥ ४९ ॥ दिवमाकाशमदाचार्यः साक्षात्सङ्किर्तुर्दृष्टाक्रमम् ॥ ५३ ॥ वयमेव तदाश्वश्च
पञ्च मातृपुत्रेभ्यः ॥ ५६ ॥ योगेश्वर्यं महात्मानं गच्छन्तमपरां गतिम् ॥ ५७ ॥ अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ५८ ॥
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः । ब्रह्मलोकं महद्विषयं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥ ५९ ॥ नापश्यन् गच्छमानं हि तं
साधैर्मृषिपुङ्गवः । आचार्य योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरन्दिमम् ॥' (७।१९।६०) इति । सा चोत्तरायणकाल एव प्रयातस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्त्यनुपपत्तिर्न सङ्गच्छेत । तस्मादत्रापि देवता एवाहारादयो न काला इति सुसमेयं सैवम् ॥

— अविगीता ।

त्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । 'योगिनः' इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।२] इति विशेषणाद्योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽज्ञावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता, न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते, विदुषो गत्युत्कान्ति-निषेधश्रुतेः ; तथा च मार्गोक्तिरुक्त्याशङ्क्य सगुणशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानिरस्यभिप्रेत्याऽऽह— **प्रकृतानामिति** । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याहुः कथं इति सम्बन्धः । स चेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यासादिभावेन सविशेषं ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये मूर्धन्याभाडीसम्बद्धे देवयाने पश्यात्पत्न्याय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते ? तत्राऽह— **चिद्वक्षितेति** । सोऽर्थो मार्गस्तदु-क्तितोषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः । पितृयागमार्गोऽप्यन्तस्तर्हि

किमिति क्रियते ? तत्राऽह— **आवृत्ति** इति । मार्गान्तरस्या-ऽऽवृत्तिफलत्वादस्य चानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति भावः । ' योगिनः ' इति ध्यायिनां कर्मिणां च तन्त्रेणाभिधानमित्याह— **योगिनः** इति । कर्म कर्मिणो योगिशब्दो वर्ततां ? इत्याशङ्क्यानुष्ठानयुगयोगादित्याह— **कर्मि-णस्त्विति** । गुणतो योगिन इति सम्बन्धः । तत्रैव वाक्योप-क्रमस्याऽऽनुकूल्यमाह— **कर्मयोगेनेति** । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह— **यत्रेति** । योगिनो ध्यायिणोऽत्र विवक्षिता आवृत्तावचिकृता योगिनः कर्मिण इति विभागः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— तं कालमाह— **अधिरिति** । अधिः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याश्रयणवत् । तथाऽहं देवताऽहरभिमानिनी, शुक्लः शुक्लपद्मदेवता, षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि 'देवतैव मार्गभूता' इति स्थितोऽन्यत्र [ब्र.सू.भा. ४।३।४] अयं न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । न हि सद्योऽमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शन-निष्ठानां गतिरामतिर्षा कचिदस्ति " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति " [वृ.उ. ४।४।६] इति श्रुतेः, ब्रह्म-संल्लिखन् प्राणा एव ते; ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यास-मुक्तमयं तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पश्यान्मवतारयति— **तं कालमिति** । यथोपक्रमे व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति— **अथवेति** । कथं तर्हि देवतानामतिमेत्रोणां ग्रहणे कालप्राधा-न्येन निर्देशः लिख्यते ? तत्राऽह— **भूयसां त्विति** । मार्ग-द्वयेऽपि कालाद्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते, काला-भिमानिनीनां भूयस्त्वात्कालशब्देन सर्वाणां देवतानामुपलक्ष्यत्वं विवक्षितं कालकथनमित्यर्थः । यथाऽऽज्ज्ञानां भूयस्त्वाद्विशमा-नेष्वपि द्रुमान्तरेषु आग्नेरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरण-

माह— **आग्नेति** । ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तत्तद्भेद-रूपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणं ? इत्याशङ्क्य 'आतिवा-हिकस्ताल्लिखत्' [ब्र. सू. ४।३।४] इति न्यायेनोत्तरमाह— **इति स्थित** इति । तेषामन्यादीनां समीपमिति सामीप्ये तत्रेति सप्तमी । ब्रह्म कार्योपाधिर्न परं वा ब्रह्म परम्परया सुकृत्यालम्ब-नमत एव क्रमेणेत्युक्तम् । निगुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्मीति विभावतो व्यवच्छिन्नाति— **ब्रह्मोपासनेति** । ननु ब्रह्मशब्दस्य सुख्या-र्थत्वाय परब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते, न बादर्थ्यधिकरणविरोधा-दित्याह— **नहीति** ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह; द्वयो-रप्यर्चिरादिका गतिः श्रुती श्रुता, सा चापुनरावृत्तिलक्षणा; तथा पञ्चाग्निविद्यायां " तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः " [छां. उ. ५।१०।१] इत्यादौ अर्चि-रादिकया गत्यागतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चास्नाता " स एतान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमवर्तं नावर्तन्ते " [छां. उ. ४।१।५६] इति ।

न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं ' तद्य इत्थं विदुः ' इति गतिश्रुतिः, ' ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ' इति परविद्यायाः पृथक्श्रुतिवैयर्थ्यात् ; पञ्चाग्निविद्यायां च " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति " [छां. उ. ५।१०।१], रमणीयचरणाः कपयचरणाः ' [छां. उ. ५।१०।७] इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तर-संसृष्टानाम् ; आत्मनस्तु तत्परिब्रज्जमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय " तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिष-

मभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।१] “ इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते ” [छां. उ. ३।१।५।६] इति विविक्ते निदाचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च तद्य इत्थं विदुस्तेऽचिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते ।

३ वे. ता. चं.— ‘यत्र काले तु’ इत्याद्येः ‘योगयुक्तो भवाज्जैतु’ [८।१७] इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह— अथेति । अत्र धर्मादिमार्गकथनं हेतुत्वायैव ; अचिरादिमार्गोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तत्रैव तात्पर्यमिति भावः । ननु परम-पुरुषार्थनिष्ठस्यैव हाचिरादिगतिः, तत्कथमत्र साधारण्यमुच्यते ? इत्यत्राह— द्ययोरपीति । आत्मनिष्ठस्याप्युपनराहतेः पूर्वोक्तत्वात्स्याप्यचिराद्विक्रम गतिरिति दर्शयितुमाह— सा चेति । साधारण्योपनराहस्योः ह्यतिमेव दर्शयति— यथेति । अङ्गि-फलमेवाङ्गेषु व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परिहरति— नचेति । हेतुमाह— ये चेति । यद्यप्यङ्गिफलमेवाङ्गेषु निर्वैतुं युक्तम्, तथाप्यङ्गिना सहास्य तुल्यवत्पृथङ्निर्दिष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः । एतेन प्रथमपञ्चोदितप्रत्यगात्मवेदनादत्र-त्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः । ‘तद्य इत्थं

विदुः’ इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथं ? इत्यत्राह— **पञ्चाग्निविद्यायां चेति** । “ आपः पुरुषवचसो भवन्ति ” [छां. उ. ५।१।१४] इति त्रिवृत्कृतानामभिधीयमानत्वाद्-तान्तरसंज्ञसिद्धिः । **अपामेवेवात्मस्वरूपपरिणामव्युदासा-योक्तम्** । एवंविधशरीरसम्बन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शना-याह **पुण्यपापेहेतुक्त इति** । “ रमणीयवर्णा रमणीयां योनिं... कपूयचरणाः कपूयां योनिम् ” इत्यादिवचनात् केव-लाचिद्विषयमिदं प्रकरणम् । “ तद्य इत्थं विदुषं चेमेऽरण्ये ब्रह्मा तप इत्युपासते ” इत्युक्त्यद्वैतद्वयस्य “ तेऽचिषम् ” इत्येकेन तद्वृत्तेन प्रतिनिदिष्टादुभयोर्नितिरविशिष्टेति ज्ञापनाय “ तद्य इत्थं विदुः ” “ तेऽचिषम् ” इति व्यवहितमुपात्तम् । इत्थंशब्दानुदितं प्रस्तुताकारविशेषं दर्शयति— **विविक्ते** इति ।

३ रा. भा.— आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च, “ स एनान् ब्रह्म गमयति ” [छां. उ. ४।१।५।६] इति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्विद्युक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मोपतैकरसमित्यनुसन्धेयं, तत्कतु-न्यायाच्च । परशोपतैकरसत्वं च “ य आत्मानि तिष्ठन् ... यस्यात्मा शरीरम् ” [श. प. ब्रा. मा. १।४।६। ५।३०] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

३ वे. ता. चं.— ननु ‘तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति’ [छां. उ. ४।१।६] इत्यचिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते ; तत्कथं केवलत्मोपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्याचिरादिगतिः प्राप्तिः ? इत्यत्राह— **आत्मयाथात्म्येति** । अयं पञ्चाग्निविद्या-निष्ठो न केवलत्मोपासकः ; अपितु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानीति भावः । अन्यथा तत्कतुन्यायविरोध इत्यभिप्रायेणाह— **तत्क-तुन्यायाच्चेति** । चकार इतरेतरयोगे । यथावस्थितात्मानुस-न्धानस्य परशोपतैकरसत्वात्मानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह— **अ आत्मनीति** । आदिशब्देन “ पतिं विषयम् ” [तै. ता. ६।१।१३] “ करणविधाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] इत्यादिवाक्यशतं शृण्वते । अत्र शरीरकमाग्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः ; इह तावच्छ्रुति-सूत्रमाग्यादिष्वन्यत्र च पञ्चाग्निविदः परमात्मात्मकत्वात्मानु-सन्धानात्त्वमर्चिरादिगतिश्चाविशेषेणोच्यते । तस्याह ब्रह्मगमयि-तुत्वस्य श्रुत्यादिष्विह च ‘तत्र प्रपञ्चा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ इति सिद्धत्वात्, पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरत्येवेति स्वीकर्तव्यम् । तत्र प्राप्ती ज्ञानिनां परमात्मात्मकत्वात्मानुस-न्धानस्य स्वविशिष्टो भोग्यः ; अक्षरयाथात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्व-रूपमेव पूर्वं भोग्यम् ; क्स्वादिपदप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसाधन-मधुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः ; ईदृशपूर्वकमप्रतिनियमश्च प्राचीनोपेक्षाभिदात् । अ च प्राचीनकर्मविशेषात् “ चतुर्विधा भजन्ते माम् ” [७।१६] इति प्रागेव दर्शितः ।

न चात्र जिज्ञासोरन्य एवात्मयाथात्म्यविदिति भाष्यते,

जिज्ञासुवैद्यतयोक्तस्वभावविसर्गयोरत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणतः ; मध्ये च कैवल्यार्थिन एव पूर्वसंन्यानाद्या निष्कमणनानावृत्तिषोकाः ; आत्मयाथात्म्याक्षरयाथात्म्यशब्दयोश्चात्र न भिन्नार्थत्वम् ; तस्योपासने किञ्चिदस्ति विशेषः ; अक्षरयाथात्म्यविदः— पर-मात्मशरीरसूतस्वात्मोपासकाः ; ज्ञानिनस्तु स्वात्मशरीर(परमा-त्मोपासका इत्ययमेव विशेषः “ तद्य इत्थं विदुषं चेमेऽरण्ये ” [छां. उ. ५।१।१५] इति भिन्नगतिर्दिशामित्रे इति भाष्या-दिष्टकः । सारे तु ‘उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते सुखमेवेदं ; स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकत्वात्मात्ममिते’ [त्रि. सा-४।३।१४] इति । अत एव सप्तमे प्रकान्तो जिज्ञासुः परमात्म-प्राप्तिकामज्ञानिन्यतिरिक्त्वात् अज्ञातात्मकत्वात्मानुसन्धानीति न प्रमित्यम् । तस्य चोदाहरकोटिमात्रे निवेशः स्वात्मा-नु-भवविलम्बिविमुखाज्ञानिन्यतिरेकात् ।

अचिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानरहितस्वा-त्मोपासनविषयः । इदमपि भाष्यादियुक्तं व्यक्तमेवोक्तं ‘ तस्माद-चिन्मिथं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्विद्योगेन च य उपा-सते न तावयति ; अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गुणो नयति, [ब्र. सू. भा. ४।३।१५] इत्यादिभिः । यत्पुरुषकथ्यते— ध्ये तु शिष्टाह्नयो भकाः फल्कमा हि ते मताः । सर्वे ज्यननधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाह् [म. भा. १२।४।३९] इति ; तथापि आत्ममात्रादुभयसुखस्य स्थिरत्वादेव ज्यननधर्मत्वमुच्यते ; न

तावता पुनः संसारप्रसङ्गः, “इन्द्रलोकात्परिग्रहो मम लोकपरायणः । प्रमुक्तः सर्वसंसारैर्मम लोकं च गच्छति” [वा. पु. १३. १। ९८] ‘प्रच्युतो वा एषोऽस्माद्धोकदस्ततो देवलोक्म्” [यजुः ६। १। १। ५] इत्यादिष्विषोत्तरासरातिशयिणपदप्राप्तावपि पूर्वै-पदप्रसङ्गमात्राच्यवनवर्धमेतन्वाचो बुक्तेरविरोधात्, परिमितछातु-भवलिलम्बनेन तदार्त्ता निरतिशयसुखात्तुयुवावृष्टत्वेनापि निन्दो-पपत्तेः । उपासनदशातु यूते परमात्मनि फलदशायां किञ्चित्काल-भनुभवविच्छेदाद्वा प्राप्तप्रसङ्गलक्षणं च्यवनवर्धमेतम् । ‘प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाक’ [म. भा. १। ३। ४। १। ३५] इति चाप्यवहित-मोक्षमाकर्त्तव्यं प्रतिबुद्धस्योच्यते ; न तावत्तन्मयस्य मोक्षभावः, ‘युक्त्वा च भोगान्विपुलैस्त्वमसि’ मत्प्रसादतः । ममातुस्मरणं प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि” [वि. पु. १। ११। २६] इति वदविरोधात् ।

यथा च सुखशोरेव कस्यचिन्मध्ये ब्रह्माशयनिषेवणसुखमु-च्यते ; तथाप्रापि स्थानविशेषे स्वात्मातुभवविलम्बः । यथा च ‘अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उत्क्रामति च मार्गस्थः शीतोभूतो निरासयः’ इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसङ्गात् सुक्तस्य देववायेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते ; तद्धृदिहापि स्वात्मा-नुभवस्थानादश्रुत्यस्य परमव्योमाधिरोहः स्यात् ; अर्चिरादि-गतिश्चात्यान्तरफलानुभवात्पथाद्वा, गतिमन्वेष्टे वा । दक्षिणायन-इत्यस्य चन्द्रमसः सातुज्यवद्विभ्रममात्ररूपोऽयमन्तरफलानुभव-इत्युपयोग्यापि न विरोधः । एतेन पथादेवास्याप्रतीकालम्बनत्व-मित्यपि निरस्तं, मधुविद्यावदेव प्रथममपि तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च स्वात्मातुभवस्थानं मुक्तिस्थानादधीनीं ‘योगिनाममृतं स्थानं स्वात्ममन्तोषकारिणाम् । एकान्तिनः सदा ब्रह्मव्याप्तिनो योगिनिो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्धै परयन्ति सूरयः’ [वि. पु. १। १। ३८] इति । अमृतस्थानवर्तिनां च सुकृतत्वव्यपदेशो जरामरणदिविहृताः सुमर्षमहेतुभूतपुण्यपापविगमाश्च ।

अस्ति च परित्यक्तस्थूलदेहानामपि तत्तदुपासनाविशेषाधीन-मपरागर्वाचीनीं फलम् । तत्र प्रकृतित्यादिसम्बन्धेन साङ्ख्याः पठन्ति ‘यथैव गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण । ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः’ । वैराग्यात्प्रकृतित्यः संसारो भवति रावसाग्रागतः । ऐश्वर्यादविधातो विपर्ययात्प्रतिपर्यासः” [सां. स. का. ४। ४। ४५] इति । ‘विपर्ययादिष्यते बन्धः’ इत्यत्र च वाचस्पतिना व्याख्यातं — ‘विपर्ययात् — अतत्त्वज्ञानात्’

३ रा. भा. — अत्र कालशब्दो मार्गास्याहः प्रभृतिसंवत्सरान्तकालाभिमानीदेवताभ्यस्तथा मार्गोपल-क्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिः, पुण्यकर्माणश्चावृत्तिः यान्ति, तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः । ‘अग्निज्योतिरहः शुक्रः वषमासा उत्तरायणम्’ इति संवत्सरादीनां प्रदर्शनम् । २३ । २४ ॥

४ वे. ता. चं. — ननु — अर्चिरादिगतिमाहेति कथमुच्यते ? ‘यत्र काले’ इति कालविशेषो ह्युपलभ्यते इत्यत्राह अत्र काल-शब्द इति । शारीरके दक्षिणायनादिस्तस्यापि मोक्ष उक्तः “अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे” [म. सु. ४। १। ३०] इति । अत्र च ‘शुक्रशुक्ले गती द्वेते’ [८। १६] इत्यन्तरभेदोच्यते ; अन्यथा

इष्यते बन्धः ; स च त्रिविधः प्राकृतिको, वैकृतिको, दाक्षायणि-कश्चेति । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाये प्रकृतिमुपासते ; तेषां प्राकृतिको बन्धः । यः पुराणे प्रकृतितिलयान् प्रकृत्योच्यते — ‘पूर्णं वर्ष-सहस्रं तु तिष्ठत्यव्ययचिन्तकाः’ इति । वैकारिको बन्धः तेषाम् ; ये विकारानेव सूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीरुपासते पुरुषबुद्ध्या ; तान् प्रतीदमुच्यते ; यथा — ‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियाचि-न्तकाः’ । भौतिकास्तु शते पूर्णे सहस्रं त्वामिमांनिकाः ॥ बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वमी विदेहा देपां वैकृतिको बन्धः ॥’ इति ।

एवमव्ययादादितत्त्वचिन्तकानामिव प्रसंगात्मतत्त्वचिन्तकाना-मपि तदुचितदेशकालं ततोऽभिहितमतिशयितं फलमुपपद्यते । अत एव भूमविद्यायां प्रसंगात्ममात्रोपासकस्याप्यतिवादित्वमुक्तम् । ब्रह्मात्मकस्वात्मातुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विश्रमादुपनरादितिरिति विशेषः । अत एवाहारातुभवस्यान्तवत्त्वे तद्विनां कर्ममेषां-धिकारणोऽधिकार्यन्तरात्त्वमित्यपि निरस्तम्, बाह्यान्तरमोक्ष-व्यविभागादावुत्पत्त्यावृत्तिशोभयतामेवाह तद्भेदोपपत्तेः । विल-म्बाक्षमार्गा पुनरियं निष्ठा — ‘सर्वैश्वर्याश्च सन्त्यज्य सर्वलोकांश्च साक्षरात् । लोकविकान्तचरणौ शरणं तेऽज्जं विभो ॥’ इति । ‘केवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति’ [बृ. हा. स्र. ३। ४०] इत्यादिष्वपि केवल्यशब्देनात्ममात्रा-नुभवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्यमुच्यते । एतच्चन्तरायकोटिनिविष्ट-त्वादादितः साधव्यानां ज्ञानिनः परिहरन्ति । केचित्तु ब्रह्मातुभव-वैमुक्त्येन नित्ययात्मातुभवसुखमित्यभिच्छन्ति ; न तत्र भातयकारा-दिसम्प्रदायं प्रमाणं युक्तिं वा पर्यायः, निरुद्देशकमसंख्ये स्वाभाविकरूपाविभावेन ब्रह्मातुभवात्पथस्याभावात्, कर्मशेषयोगे तु संसारप्रसङ्गाच्च जरामरणादिहेतुभूतसर्वकर्मविनाशसंसाः ; तावन्मात्रेण च सुकृतत्वव्यपदेशः । ब्रह्मातुभवप्रतिबन्धकर्मण-स्त्वविनाशात्तदुपयामाव इति चेत् — असत्त्वम्, एतत्कर्म परस्तादपि न नङ्गधर्तित्यत्र न नियामकमस्ति — इत्येवा-दिक् ॥ — पराप्ताद्यादिरहितनित्यकैवल्यकल्पना । सूत्रभाष्य-श्रुतिस्मृत्याथ बाधेन न सिध्यति । ‘अतोऽधिकारिभेदेन ह्य-स्याभेदाप्रतिताः । अन्यामपि गतिं प्राञ्चः प्रतीचीं प्रत्यपादयन् ॥ तत्रावृत्तिप्रप्राप्तैवैकस्यादेरयोगतः । अलमदुर्कं श्रुतिस्मृत्योर-पायं रक्षायन्म् ॥’

‘अग्निज्योतिरहः’ इत्यादिना च विदुष्येत ; ‘नैते सूती पार्थ ! जानन्’ [८। २७] इति च मार्गोपाधिना शब्देनोपसंहितम् इति भावः । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धे दर्शयन् योगिनामावृत्तिः कथमिति च शङ्कां परिहरन् ‘यत्र काले’ इति श्लोकस्य वाक्यार्थमाह — यस्मिन्नि । अत्र योगिनः

हानिनः, पुण्यकर्मसम्बन्धिनश्च । 'स्रष्टृणागमिकेषु एकवि-
मर्कौ' [अष्टा. १।२।६४] । यद्वा पुण्यकर्माणि इत्यप्युक्तम् ।
'तेऽविषमभिसम्भन्त्यविषोऽद्वयस्रष्टृणापूर्वमाणपक्षमापूर्यमाणप-
क्षाद्यान् षड्वद्वैति मासांताम्रास्येभ्यः संवत्सरम्' [छा. उ. ५।
१०।१२] इत्यादिषुत्यनुसारेणैवं संवत्सरादीनां प्रद-
र्शनमिति । एतद्वैश्वमिषिरादिवादे । तत्रैवं सङ्गृहीतं वरदशुभमिः

'अचिरहस्तिपक्षानुदययनाब्दमरुद्वर्कैर्नून् । अपि वैयुतवरुण-
प्रजापतीनातिवाहिकानाहुः' [त. सा. १०२] इति । 'अभि-
ज्योतिः' इति अभिरूपज्योतिरित्यर्थः । तेन देवयानपथमपर्व-
स्थाधिर्विधा । अत एवाभिज्योतिषोऽभिजदेवतात्वं कालाभि-
मानिदेवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— यत्कालाद्यभिमानिदेवता गता आट्टस्थनाट्टप्री गच्छन्ति ता आह— यत्रे-
त्यादिना । काल इत्युपलक्षणं अग्न्यादेरपि, वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ ज्योतिरर्चिः । 'तेऽविषमभि-
सम्भवन्ति' [बृ. उ. ६।२।१५] इति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये—'अग्निं प्राप्य ततश्चाग्निस्ततश्चाप्यह-
रादिकम्' इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा 'अह आपूर्वमाणपक्षं' [छा. उ. ५।१।११]
इति युज्यते । 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि' इति ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्यो अय-
नाभिमानौ च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे—'पूजितस्त्वयनेनासौ मासाः परिवृतेन हि' इति । अहरभिजिता
शुक्रं पौर्णिमास्थापनं विपुषा सह; तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—'साह्य मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च सपूर्णमा ।
सविष्या चापनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत्' ॥ इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— यस्मिन् काले मृताः आकृत्यनाट्टप्री
यान्ति तत्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीतिरिनासाथे-
माह—यदिति । यात्र ताः कालाभिमानिन्यथेति विप्रदः ।
देवता गता इति तदधिष्ठितमार्गान्या गता इत्यर्थः, काल
इत्युक्तत्वात् । कथमादिपदप्रक्षेपेण व्याख्यानां ? इत्यत आह—
काल इति । कुतः ? इत्यत आह— अग्न्यादेरिति । अभि-
ज्योतिर्धूमामासु ॥ २३ ॥

ज्योतिर्यज्ञादस्यानेकार्थत्वाद्दिवक्षितवर्धमाह— ज्योति-
रिति । अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति । श्रुतिपुराणयोः
प्रागर्चिः प्राप्तेरुक्ततत्समाख्यानादित्यर्थः । प्रातीतिक
एवार्थः किं न स्यात् ? कुतोऽभिमानियेवताग्रहणम् ?
इत्यत आह—अभिमानौति । आदिशब्दसमर्थनेन सह
समुच्चयार्थशब्दः । अन्यथा मरणकालपरिग्रहे इति श्रुतिः ।

उपलक्षणमेतत् 'अहः शुक्रः' इति गीताऽपि । अहोरात्रव्य-
तिरिक्तपक्षाभावादिति भावः । समाख्यानाच्चैवमित्याह—
दिवादीति । किञ्च 'षण्मासा उत्तरायणम्' 'षण्मासा
दक्षिणायनम्' [८।२५] इत्येतेषु अभिमानिदेवतां गम-
यति । मासात्कालानामाभावाद्भिमानिनां पृथक्त्वेन
पृथक्शक्तिस्त्वभावादि भावेनाह—मासेति । अनेन षण्मासा
एवायनमिति व्याख्यानां च निरस्तं भवति, पुराणविरोधात् ।
अत्रातुक्तमपि किञ्चिदप्यहर्ति—अहरिति । सहस्रितं
यातीत्यप्यत्र द्रष्टव्यमिति भावः । एतदप्यभिमानिदेवतापरि-
ग्रहसमर्थनार्थम् । प्राधान्यादेरिविवक्षितत्वात् साहेत्युक्तम् ।
सपूर्णमासपूर्णमेन 'सुषां सुखम्' [अष्टा. १।१।२१]
इत्यादिः । विपुषादस्योवक्ष्यणादिशक्तिरूपशब्दादयः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्रेति । यत्र काले त्वनाट्टप्रीपुनरागमनं, आट्टप्री पुनरागमनं च यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥ अभिज्योतिः । अहर्दिवा । शुक्रः पूर्वपक्षः । षण्मासा उत्तरायणाख्याः ।
तस्मिन्मार्गे प्रयाताः शरीरं त्यक्त्वा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्माणम् । ब्रह्मविदो हिरण्यगर्भोपासकाः । अभिज्यो-
तिर्ब्रह्मलोकाभिमुखस्याऽऽतिवाहकदेवतोच्यते । अहरित्यहरभिमानिनी देवता । असावातिवाहिव्ययः
परमतिवहति । शुक्रपक्षाभिमानिनी देवता साऽहः (ऽहः) परमतिवहति । उत्तरायणाभिमानिनी
देवता सा शुक्रपक्षात्परमतिवहति । उत्तरायणमेव योगिनं ब्रह्म प्रापयति ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं परमेश्वरोपासकास्तं प्राप्य न
निवर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण तस्यास्तित्वाकाङ्क्षायां
देवयानमार्गं वक्तुं प्रतिजानीते—यत्रेति । पितृणाणामार्गस्तु
देवयानस्तुपृथक् । हे भरतर्षभ ! यस्मिन्काले प्रयाता
योगिन उपासकाः कर्मिणाश्च क्रमेण अनाट्टप्रीमाट्टप्रीतिं च यान्ति,
तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च कालशब्दो न शुक्रार्थः,
अभिज्योतिर्धूमपदानां गतिरुत्तिपदयोश्चानुपपत्तेः, 'अतश्चाय-

नेऽपि दक्षिणे' इति ब्रह्मर्भोमासासुवें [ब्र. सु. ४।२०] दक्षिणायने
रात्रौ वा मृतस्योपासकस्यानाट्टप्रीलक्षणसपुण्यब्रह्मप्राप्तिः उत्तरा-
यणादिमरणप्राप्तास्यमसिदेरुत्तरापासकविषयत्वात् भीष्मकृतो-
त्तरायणप्रतीक्षणस्य च लोकसङ्गृहमात्राध्यायिदेवतादिति व्यवस्था-
पितव्या अहस्तुक्रोत्तरायणशब्दानामविवक्षितार्थेनेन काल-
शब्दस्याशुक्रार्थत्वप्राप्तेश्च । किन्तु कालाभिमानिदेवतापरः ।
तथा चायमर्थः—यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतापक्षेति

मार्गे प्रयाता अनाट्टिमाट्टिति च यान्ति, तं कालं काला-
भिमामिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामीति । अग्निज्योतिषोः
कालाभिमामिनिवाभायेऽपि अहरादिशब्दोक्ताकालाभिमामिदेव-
तानां मार्गद्वयेऽपि भूयस्वादाश्रयणमिति तद्विद्वद्भोत्रमिति वच-
काल इत्येकदेशेनाप्युपलक्षणं मार्गस्याविरुद्धम् । अन्यथा
प्रातरभिदेवताया अभावात्तत्प्रत्यक्षयाधिकरणव्यवस्थापितमग्नि-
होत्रपदस्य नामधेयत्वं न स्यादिति ध्येयम् । यस्मिन्मार्गे
प्रयाता अनाट्टि यान्तीत्यत्र क्रमशुक्तिफलक्रमोपासका
इति विशेषणीयम्, “आ ब्रह्मभवनाहोकाः पुनरावर्तिनाः”
[८।१६] इति देवयानमार्गप्रयातानामपि पञ्चाग्निविधादि-
मतमब्रह्मकृतानां पुनराट्टिकव्यवहारात् ॥ २३ ॥

तत्रोपासकानामनाट्टिमार्गमाह—अग्निरिति । अग्नि-
ज्योतिश्चाभ्याम् “तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति” “इति
श्रुत्युक्तार्चिरभिमामिनी देवता लभ्यते, अहरिति दिवसा-
भिमामिनी, शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमामिनी, षण्मा-
सावुत्तरायणमित्युत्तरायणरूपषण्मासाभिमामिनी” आतिवा-

द्विक्त्वलिङ्गात् [ब्र. सू. ४।३।४] इति न्यायात् । ब्रह्म-
लोकाभिख्यस्तुपासकानामर्चिरभिमामिनी देवता अर्हन्-
तापर्यन्तमतविवहति गृहीत्वा गच्छति; सा च शुक्लपक्षदेवता-
पर्यन्तं, साप्युत्तरायणदेवतापर्यन्तमिति भावः । उत्तरायणमि-
त्येतच्च संवत्सरादितदनन्तरातिवाहिकदेवतान्तराणामप्युपल-
क्षणम् । तथा च श्रुतिः—“तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्युत्पिण्डा-
ह्ना आपूर्यमाणपक्षमापूर्माणपक्षान्पशुदृष्ट्वेति मासांस्तान्-
न्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्यपञ्चमसं चन्द्र-
मसो विभुतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्नमग्नमयत्येष देवयो
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपथमावा इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते”
इति । एवंविधो यो देवयानमार्गः, तत्र प्रयाता ब्रह्मविदः
सगुणब्रह्मोपासका जनाः ब्रह्म सगुणं गच्छन्ति, निर्गुणब्रह्म
विदां “न तत्र (तस्य) प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवती-
र्यन्ते” [बृ. उ. ता. ५.] “अत्र ब्रह्म समश्नुते”
[बृ. उ. ४।१० कठो. ६।१४] इति ज्ञानसमकालख्यानं
गत्यागत्यसम्भवादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—अथ कदा केन मार्गेण गता नावर्तन्ते ? केन वा गताश्चावर्तन्ते ? इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति ।
अत्र कालशब्दोऽपि चाहः प्रभृतिस्वत्सरान्तकालाभिमामिदेवताभिरातिवाहिकभिर्द्वारा मार्गोपलक्षणार्थः । तथा
चायमर्थः—कालाभिमामिदेवोपलक्षिते यत्र काले मार्गे च प्रयाताः प्राणतो विद्योगिनो वा सन्तो भगवन्महि-
म्नानिनः भक्ता अवर्थाथिनश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं वक्ष्यामि । यथाप्यग्निज्योतिषोः कालाभि-
मानित्वं स्वतो न सम्भवति तथापि सायम्प्रातः कालाभिमामित्वेन तथोक्तिः सम्भवति । अतएव मंत्रे—“अग्निश्च
मामन्युश्च” [म. ना. ३।१।३] इति रात्रौ “सूर्यश्च मामन्युश्च” इति दिवा निरूप्यते ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह—अग्नि-
रिति । निष्कामाभिमामिद्वौत्रिणां अग्निरित्यादिसंवत्सरदेवलोकाधिदेवतानां उपलक्षणार्थं निष्कामाभिहोत्राग्नयतदीष-
ज्योतिःकाले शुद्धे उत्तरायणे प्रयाता सताः मार्गे वा तत्र प्रयाता ब्रह्माक्षरं भगवन्महिम्नं क्रममुक्तिप्रकारेण
गच्छन्ति । श्रीपुरुषोत्तमतत्त्वज्ञानिनस्तु यदा सद्योमुक्तिप्रकारेण प्रयाता भगवन्तमुपासीना भवन्तीति द्वितीयाशङ्कये
निरूप्यते “यादृशी भावना यस्य तादृशं तस्य तत्फलम् । हरिरेकाक्षरतया भावुकानामिदं फलम् ॥ हरिं रसात्मक-
तया भावुकानां परं फलम् । तल्लीलामच्यपातित्वं तत्समीपनिवासतः” ॥ एते तु ब्रह्म तदक्षरं प्राप्नुवन्ति, तथा च
श्रुतौ “तेऽर्चिषमभिसंविशन्ति । अर्चिषोऽहरहरापूर्यमाणपक्षं आपूर्यमाणपक्षवान् षण्मासानुद्गादित्यं प्रैति
मासेभ्यो देवलोकं” इत्यादि ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वितो गता य आवर्तन्ते निवर्तन्ते
वा ये तेऽत्र कथं ज्ञेयाः ? इत्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र काले
यस्मिन् काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति प्राप्नुवन्ति;
च पुनः यस्मिन् काले प्रयाता आट्टितिमेव प्राप्नुवन्ति, हे
भरतर्षभ ज्ञानयोग्यकुलोत्तर ! तं कालं वक्ष्यामि, कथया-
मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र पूर्वमनाट्टित्वापककालस्वरू-
पमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिः ताप्युत्पन्नोतिर्युक्तः अहः
दिवसः । शुक्लः शुक्लपक्षः षण्मासा उत्तरायणं प्राप्य भवन्ति ।

तत्र तस्मिन् काले प्रयाता ब्रह्मविदो जना भक्ताः । ब्रह्म
भगवत्स्वरूपमनाट्टयात्मकं गच्छन्ति । अत्रार्थः भावः—आयुर्गो-
पगृहीतया कालवशेनोत्तरायणादिविशिष्टकालमुत्ताः सर्व एव न
तत् प्राप्नुवन्ति; किन्तु भगवद्भक्ता भीष्मवत् तत्काल आगते
भगवन्निवेकतया ये प्राणांस्थयस्ता यातास्तं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव ब्रह्मविद इत्युक्तम् । एतदेव
तज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—पूर्वोक्तानामोङ्कारद्वारा सगुणब्रह्मविदां क्रममुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो
वक्तव्य इत्यत आह—यत्रेति । आवृत्तिमार्गोपन्यासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिन इति, योगिनः कर्मिण-
श्चोच्यन्ते तेषां यथायोगं मार्गद्वयविभागः । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह—

* कुत्रत्यर्थं श्रुतिरिति सम्यङ् ज्ञायते । अत्र खनदोग्ये [६।१।५६; ६।१।१०।१२] बृहदारण्यके च [६।२।१५] इमा रामा-
नुवाभ्यामोदाहृताः श्रुत्यश्चातुसन्ध्याः ।

अभिरिति । अभिज्योतिरित्यभिमानिनी देवता लक्ष्यते । एवं अहरित्यहरिभिमानिनी । एवं शुक्लपक्षस्य षण्माससम्भितोत्तरायणस्य चाभिमानिन्यौ देवते एव । एतन्नात्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रयाता उत्क्रान्ता ब्रह्म कार्यं ब्रह्म तद्वारा परं च गच्छन्ति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी राज्यभिमानिनी च देवता । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवतैव । तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मो प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयान्निवर्तते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रकृतं देवयानं पन्थानं स्तोतुं पितृयाणमुपन्यस्यति—धूम इति । अत्रापि मार्गचिह्नाणि भोग-
शुभीश्च व्यवनिच्छाऽऽतिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां
विभजते—धूमेखादिना । तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्या-
र्थो । इष्टादीत्यादिशब्देन पूतवत् शृण्वेते । 'कृतास्त्येऽनुशयवान्'
[अ.सू. ३।१।८] इति न्यायं सूचयति—तत्क्षयादिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्म-
सम्बन्धविषयः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—पितृलोकादेरित्यादिशब्देन आकाश-
चन्द्रप्रद्वयम् । योगिनो धूमादिमार्गः पुनरप्युत्तिष्ठ कथमुच्यते ?
इत्यत्राह अत्र योगिशब्द इति । अत्र योगशब्द उपाय-
मात्रवाची; यद्वा सम्बन्धमात्रवाची; धूमादिमार्गस्थानु पुण्य-
कर्मस्वरूपसम्बन्धविशेषसिद्धिरिति भावः । “अथ य इमे ग्राम
इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममसि सम्भवन्ति” [छां. उ.
५।१०।३] इत्यादिका धृतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ अ. प्र. दी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—धूमो रात्रिश्चन्द्रलोकाभिमुखस्य कर्मिणः स्वर्गं प्रापयति साऽऽतिवाहिकी देव-
तोत्पद्येते । धूमो धूमाभिमानिनी देवता । रात्री राज्यभिमानिनी देवता, साऽऽतिवाहिकी धूमात्पर-
मतिवहति । तथा कृष्णपक्षाभिमानिनी देवता रात्रेः परमतिवहति । षण्मासा दक्षिणायनमातिवाहिकी
देवता कृष्णपक्षात्परमतिवहति, गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । तत्र प्रयाताः कृष्णकर्माणः । चन्द्रमस इदं
चान्द्रमसं ज्योतिः कर्मणा योगी प्राप्य निवर्तते, पुनः शरीरान्तरं मनुष्यलोके शुक्लातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ खं. ब्र. मि.—अवाहृतिमार्गं भुक्त्वा तस्तुत्यर्थं पितृया-
णाहवसाहृत्तिमार्गमाह—धूम इति । अत्रापि पूर्ववद्भूमात्रि-
कृष्णदक्षिणायनशब्दाः तत्तदभिमान्यातिवाहिकदेवतापराः ।
पूर्ववदेव “दक्षिणायनं” इत्येतत्तदनन्तरपितृयाणमार्गातिवा-
हिकदेवतास्तरोपलक्षणम् । तथा च श्रुतिः—“ते धूममसि-
सम्भवन्ति धूमादात्रि रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणप-
क्षावात्र (अपरपक्षमपरपक्षान्) षड्दक्षिणेति मासस्तावैते
संवत्सरमभिप्रायवन्ति । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
माकाशाचान्द्रमसमेव सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा

भक्षयन्ति, तस्मिन्मासस्तस्मात्तत्पितृयाऽष्टैतमेवाध्वानं पुनर्वि-
वर्तन्ते” [छां. उ. ५।१०।३-५] इति । एवंविधे तत्र
पितृयाणपथे प्रयातो योगी इष्टापूर्तेदिकृत्वमयोगी चान्द्र-
मसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गं प्राप्य तत्र यावत्सम्पातक्षुप्तिवा
निवर्तते “अथैनं (अथेयं) आकाशमेवासिनिष्यन्ते
आकाशाद्वायुं वायोर्दृष्टिः पृथिवीं, ते पृथिवीं प्राप्यान्नं
भवन्ति, पुनः पुरुषादौ ह्रयन्ते अथ योपादौ ततो जायन्ते”
[नृ. उ. ६।२।१६] इति श्रुत्युक्तमेव निवर्तत इत्यर्थः ।
तस्मादाहृत्तिमार्गादवाहृत्तिमार्गं एव श्रेयानिति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—आवृत्तिमार्गमाह सकामाग्निहोत्रिणाम् । रात्रौ कृष्णे दक्षिणायने सतः । धूम इत्यादि
धूममार्गपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्रापि श्रुतिः—“ते धूममसिर्विशन्ति” इत्यादि; तेन भगवद्वर्णनात्मकमरूप-
निवृत्त्या सात्त्विकया भगवदुपासनात् क्रममुक्तिः सात्त्विकी । काम्यकर्मभिः पुनर्भवहेतुमिश्रचन्द्रलोकं प्राप्य

मुखभोगानन्तरमावृत्ती राजसी । निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिस्तामसी । शुद्धकर्मणां तु जन्तूनाम-
त्रैव पुनः पुनर्जन्मवतामुत्क्रान्तिरगत्या गतय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—आद्यैकालपरमाह—धूम इति । चान्द्रमसं स्वर्गाविसुखं शीतलात्मकं प्राप्य सुखभोगं कृत्वा
धूमस्तापरुपाग्न्यात्मकप्रतिबन्धरूपः, रात्रिनिशा, कृष्णः पक्षः; निवर्तते, पुनर्जन्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
एवं षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र योगी सकामः प्रयातः सन् ।

११ नी० भा० दी०—एतेन च धूमो रात्रिरित्येषोऽपि धूमादिमार्गः कर्मिणामपकयोगितां च उचितं
आवृत्तिकलश व्याख्यातः ॥ २५ ॥

देवयानपितृयाणामार्गेण गन्तॄणां फलम् ।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे; ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला,
तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैवैते
गती सम्भवतः । शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यना-
वृत्ति, अन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना
पुनरुद्भवदेन संसारस्यानादित्वं सूच्यते, रात्र्यादौ मृतानां ब्रह्म-
विदामब्रह्माप्तिशङ्काभिदुरत्यर्थमभिमानिदेवताप्रहणाय मार्गयो-
नित्यत्वमाह—शुक्लेति । ज्ञानप्रकाशकत्वात् विद्याप्राप्त्य-
त्वात् अचिराद्विद्याशोषलक्षितत्वाच्च । शुक्ला देवयानाख्या
गतिः, तदभावाज्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षित-
त्वाद्विद्याप्राप्त्यत्वाच्च कृष्णा पितृयाणलक्षणा गतिः, तयो-

गत्याः ध्रुतिरुद्धतिप्रसिद्धयर्थो दिशब्दः । जगच्छब्दस्य ज्ञान-
कर्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह—न जगत इति ।
अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे हेतु-
माह—संसारस्येति । मार्गयोर्वाचित्संसारभावित्वे फलि-
तमाह—तत्रेति । कर्ममुक्तिरनावृत्तिः । भूयो भोक्तव्यकर्म-
क्षये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—शुक्ला गतिः अचिराद्विद्या, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति, कृष्णया
तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां च श्रुतौ शाश्वते मते । “तद्य
इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति” [छां. उ. ५।१०।१] “अथ य
इमे ग्राम इष्टापूर्तं दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” [छां. उ. ५।१०।३] इति ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तमार्गद्वये ध्रुतिप्रतिष्ठिः प्रदर्श्यते—
‘शुक्लकृष्णे’ इति श्लोकेन । अत्र शुक्लपक्षकृष्णपक्षान्वयाद्वा,

शुद्धयशुद्धिविवक्षया वा अभिमन्तुस्त्वल्परस्याभिमन्तये आरो-
पादेवा, गत्याः शुक्लकृष्णशब्दोपचारः । अत्राधिकृतवर्गद्वयविषय-

१ अत्रापि ‘प्रयाताः’ इति पदं ‘प्रयातः’ इत्येकवचनत्वेन विपरिणम्यानुवर्तते । अत्र वामनः—

‘यते’ इतिपदेनात्र योगीशः शुक्लकृष्णयोः । स्वसम्मतत्वमुभयोरपि गच्छोरुच्यते ॥

सयो मुक्तिकरीत्याद्या, परा त्वावृत्तिमत्यपि । जन्मन्यनन्तरे तूयं मुक्तिदेति प्रशस्यते ॥

‘अन्ययावर्तते’ इति पर्याये यत् ‘पुनः’ पदम् । प्रायुङ्क्त तेन भगवानिममर्थमस्मीमनत् ॥

पुनः ॥ यात्यनावृत्तिमिति ज्ञेयोऽन्योऽन्यथा । व्यर्थमेव प्रयुक्तं स्याद्भोक्तिदेन पुनः पदम् ॥

योगब्रह्मोद्भवः षष्ठे श्रेष्ठत्वेन यथोदितः । तत्रावृत्तावपि पुनर्मुक्तिदेयं गतिः स्तुता ॥

कर्मयोगपराणां तु या वृत्तिस्तत्र तत्र ताम् । अजगद्द्वितीये प्राग्गर्हयिष्यति चाग्निमे ॥

इति प्रत्यपीपदत् । तत्र ‘याहिमा’—(४२) इत्यादीनि द्वितीयाध्यायगतानि, ‘गतावर्तं कामकामा लभन्ते’ (२१)
इत्यादीनि च नवमाध्यायगतानि वचोऽन्यस्यनुत्वेयाणि ॥ मते इति ‘मन ज्ञाने’ (धा. पा. १।१०६), अस्मात् ‘मतिबुद्धिपूना-
र्थेभ्यश्च’ (अष्टा. ३।२।१०८) इति कः ।

—अविगीता ।

जगच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनं ज्ञानिनां विविधायां पुण्यकर्मणां चेति । “इष्टापूर्ते वतमित्युपासते” इत्युक्ततत्कर्मनिष्ठभेदाभिप्रायेण विविधशब्दः । द्विशब्देन श्रुतिप्रसिद्धिर्द्योतितेति

श्रुताविशुक्लम् । शाश्वतत्वं प्रवाहकपेयाभायनन्तत्वं व्यवस्थितत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । गती मार्गौ । ज्ञानप्रकाशयुक्तस्य योगिनः शुक्लपक्षो गतिः । ज्ञानप्रकाशरहितस्य कर्मिणः कृष्णपक्षो गतिः । ‘जगतः’ इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । शाश्वते नित्ये, प्रवाहनिवत्त्वात् । एकया यात्यनादृत्तिमपुनरादृत्तिं ब्रह्मलोकस्थितिम्, अन्ययाऽऽवर्तते पुनरागच्छति मनुष्यलोके । ‘तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म’ [८।२४] इत्यत्र परमेव कथं न गृह्यते ? तत्र परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयाणनिषेधात् । “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामयति । अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सम्ब्रह्माप्येति” [बृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः । “तद्वै तत् (तद्वैतत्) पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुर्भवं सूर्यश्च” [वृ. उ. १।१।१०] इति ॥ २६ ॥

८ वं. प्र. गि.— एतदेव श्रेयस्त्वं प्रदर्शयति— शुक्लकृष्ण इति । अग्निर्योतिरहश्शुक्लपक्षाणां प्रकाशकत्वादचिरादिति गतिः शुक्ला, भूमात्रिकृष्णपक्षाणां तमोमयत्वाद्भूमिगतिः कृष्णा । यद्वा ज्ञानप्रकाशस्वाच्छुक्ला, तद्वाहित्याकृष्णा । शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ते एते गती मार्गौ जगतः

ज्ञानकर्माधिकारिणो लोकस्य शाश्वते निव्ये मते, जगतः प्रवाहनिवत्त्वात् । निवृत्तेः पूर्वोक्तश्रुत्यादिप्रसिद्धियोक्तः । तयोरेकया शुक्लया अनादृत्तिं याति कश्चित् ; अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— उक्तं मार्गद्वयमुपसंहरति— शुक्लकृष्णे इति । शुक्लाऽचिरादिति, कृष्णा च भूमादिति । उभयोः प्रकाशतमोमयत्वाद्विद्भिः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कालस्वरूपद्वयस्योपसंहरति— शुक्ल इति । शुक्लकृष्णे पूर्वोक्ता शुक्ला, इतरा कृष्णा; एते गती ज्ञानप्रकाशकमनारम्भके जगत्तत्तदधिकारिणः शाश्वते

सनातने अनादी मते, सम्मत इत्यर्थः । एकया पूर्वोक्तया अनादृत्तिं याति, अन्यया कृष्णया पुनः वर्तते आबन्धते । अनेन प्रकारेण गमनादिना स्वरूपमत्रैव ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— उक्तौ मार्गादुपसंहरति— शुक्लेति । शुक्ला ज्ञानहेतुत्वाच्चिरादिति, तद्व्याभावाकृष्णा भूमादिति । एकया शुक्लया, अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥

नैते सती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ! ॥ २७ ॥

१ तस्मादिति— सर्वे ये काला अभ्यन्तरास्तद्विषयं योगमभ्यस्ये । अस्मद्मुखस्त्वदाहुः— सर्वाहुः प्राद्वक्तव्या मध्ये आभ्यन्तर-कालकृतमुत्क्रान्तिभेदमभिधाय प्रकृतमेव बाह्यकालविषयं मुख्यप्रमेयमुपसंहृतम्— इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ईदृशयोगी तु— हे पार्थ ! योगी शुद्धगत्या तदनुसृत्यनुवाचस्वरूपे इति विज्ञानम् सन् न मुह्यति तद्विद्विषयवर्षं मोहं न प्राप्नोति, तस्मात्— शुद्धतद्वृत्तकलो-न्मेषनिमेषस्वरूपकालरहितगत्योः सर्वथा बन्धहेतुत्वात्, हे अर्जुन । सर्वेषु कालेषु तदुपपादितस्वरूपेऽपि योगयुक्तः योगब्रह्मविद्या-निष्ठो विद्यया स्वदादित्ये परप्राप्तिवितोषिसर्वकर्मबलज्वलसिन् वाधुर्देवं समुपासीनः, भव ‘सर्वं ब्रह्मस्वभावजम्’ इत्यादिशुद्धयोगि-ब्रह्मविद्यामहावाक्यमनुसन्दधानो भवेत्त्यर्थ इत्युक्त्यामाषिष्ठ । तन्मते हि प्रवृत्तिगतिः, निवृत्तिगतिः, शुद्धगतिरिति तिस्रो गतयः । तत्र प्राकृतदृष्ट्या ज्ञानसङ्कल्पकर्मस्वरूपसंसारव्यवसायिभिर्देवैर्वागन्तरात्प्राकृतवर्गमन्वेष्टात्मदृष्ट्याऽऽस्तस्वरूपाख्यत्वात् धर्मास्तादृशसंसारनिवर्तयिषयाऽनुवीयन्ते, ते निवृत्तिगतिगोचराः । ये च शुद्धदृष्ट्या ‘सर्वं खल्विदेवं ब्रह्म’ ‘सर्वं भावव्ययकम्’ ‘सर्वं ब्रह्मस्वभावजम्’ इति योगबन्धवस्थिने समनुष्ठेया ब्रह्मसामीप्यलक्षणाप्रप्राप्तिकामनाया भवन्ति, ते शुद्धगतिगोचराः । तत्र निवृत्तिपथ्या अभ्यादिमार्गेण ब्रह्मलोकं, प्रवृत्तिपथ्याश्च भूमादिमार्गेण स्वर्गादिलोकं, प्राप्य, पुरारविर्तने भूतपूर्वं संसारमण्डलम्, योगब्रह्मविद्यानिष्ठश्च दैवीप्रकृतिभाविता ये महात्मानो न तेषां पुनरादृतिशङ्का, तदुक्तं ‘माप्सुषे’ (८।१६) इत्यादिनेत्यास्तां दर्शयान्तरदर्शनेन ॥

१ शां. भा.—नैते इति । नैते यथोक्ते सूती मार्गौ पार्थ । जानन् संसारायैकाऽन्या मोक्षाय च' इति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—गतेत्यास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति—नैते इति । योगस्य मोहापोहकत्वेन फलितमाह—तस्मादिति । ज्ञानप्रकाशमनुवदति—संसारायति । मोक्षाय क्रम-मुत्स्यर्थमित्यर्थः । योगी ध्यातनिष्ठो गतिमपि ध्यायन्नैव

मुह्यति, केवलं कर्म दक्षिणमार्गप्रपन्नं कर्तव्यत्वेन प्रत्येती-त्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्यु-पसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—नैत इति । एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति; अपितु स्वेनैव देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरिचरादिगतिचिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘नैते सूती’ इति श्लोकेन यद्यपि मार्ग-चिन्तनमन्युपासनवत्परमपुरुषप्रीत्यर्थमेव ; तथापि मार्गज्ञानं हि गन्तव्याकुलगमनार्थमिति लोके सिद्धम् ; अत्रापि तथो-पकारः सम्भवन्न परित्याज्यः ; तत्प्रसादादेव हि तत्सिद्धिरपी-त्यभिप्रायेणाह एतावति । कश्चनैति कश्चिदपीत्यर्थः । न मुह्यति ‘तत्प्रकाशितद्वारः’ [ब. सू. ४।१।१७] इत्यादि-

प्रकरणे स्पष्टमार्गो भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेतुमार्गप्रदा-णार्थमित्यभिप्रायेणाह उपपत्तिरिति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासङ्गतत्वा-योगशब्दोऽत्र ध्यानाभावविषयः । तच्च ध्याने प्रस्तुतगतिचिन्तन-रूपमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—तस्मादिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—एते सूती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्वादे—‘सूती ज्ञात्वा च सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिन्मोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः’ इति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘नैते सूती पार्थ’ इति मार्गज्ञान-मात्रेण मोहानामोऽभिधीयत इति प्रतीतिरितिसार्थमाह—एते इति । अनुष्ठायोपायमिति शेषः । कुत एतत् ? योगी-त्युक्त्वात् पुराणसंवादादेत्याह—तच्चेति । मोहो भगवद्भि-

स्तुतिरूपः । अन्या भगवत्प्राप्तेः । भाष्ये पुराणे वागुपायेत्या-कारस्थाने कश्चिदीकारो केवलकरोषेण पतितः । मूलमुक्तकेव-दर्शनात् ॥ २७ ॥

७ ह. पं. भा.—नैते सूती मार्गौ जानन्नवगच्छन्त्योग्युपासकः कश्चन कोऽपि मुह्यति, क्रमात् अर्विरादिमार्गेण ब्रह्मलोकमुत्त धूमादिमार्गेण पितृलोकपेति ॥ २७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—अपेदानीच्छकार्षंज्ञानप्रशंसापूर्वक-मन्युपायेषुपसंहरति—नैत इति । एते शुक्लकृष्णे सूती मार्गौ जानन् संसारमोक्षकालकल्पेनावागच्छन् । कश्चिदपि न मुह्यति धूमादिमार्गप्रापककर्मनिष्ठं न करोति, किन्तु योगी देवयानमार्गप्रापकपरमेष्ठ्याभजनपरिनिष्ठित एव भवति ।

यस्मादेवं तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव शुक्लमतिप्रा-पकप्रेमेश्वरभजनपरिनिष्ठितो भव । अर्जुनत्वेन पश्चिद्ध-स्वभावस्य तव शुक्लात्यनुबन्धिनी योगनिष्ठैव युक्तेति सूचितं ‘पार्थ’ इत्युक्तः वाऽपि पुनः ‘अर्जुन’ इति स्वयंप्रतिपत्तिम् । ‘योगयुक्तो भव’ इत्यव्यापार्योपसंहारः ॥ २७ ॥

९ व. त. ० दी०—मार्गज्ञानफलं दर्शयन् योगे वक्तरूपे निवेशयति—नैत इति । योगी कश्चन न मुह्यति तस्मात्किमुह्यता ? त्वं सर्वेषु कालेषु योगी भव, न प्राणप्रयाणकाल एव योगस्य सर्वदापेक्षणादिति भावः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—एतज्ज्ञानफलं वदन्त्युपसंहरति—नैते इति । एतं सूती मार्गौ हे पार्थ मयूक ! जानन् कश्चन योगी मत्सम्बन्धिवर्गो विना केवलयोगी भूत्वा न मुह्यति न मोहो प्राप्नोति । सकामो भूत्वा केवलयोगीप्राप्तको न भवतीत्यर्थः ।

यत पुनज्ज्ञानिनो मोहो न भवति, तस्मात् मयूकज्ञानयुक्तः सर्वत्र मोहरहितः सर्वेषु कालेषु लौकिकलौकिकेषु इर्वाकेषु वा अर्जुन मोक्षजातीयनामयुक्त ! योगयुक्तो मद्योगयुक्तो भवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

११ नी० आ० दी०—एते सूती मार्गौ आवृत्त्यनावृत्तिके ज्ञानं योगी न मुह्यति । योगभ्रष्टोऽप्यति-रूपप्रपन्नश्च योगी न भवति कश्चन कोऽपि, यस्मादेवं तस्मात् । सर्वेष्विवत्यादि स्पष्टम् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणे श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेष्विति । वेदेषु सम्पगधर्तेषु यज्ञेषु च सादृश्येनानुतिष्ठितेषु तपस्सु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्पदचेष्टु, यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं अर्थं सम्पगधर्तार्थानुग्राह योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यमाहो भवं, कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभस्वरमहं सप्तवित्रानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—अद्वैतद्वयं योगं सौति—शुभिवति । पवित्रपाणिप्रार्थुसूत्रादिशास्त्रादित्यमध्ययनस्य सम्यक्त्वम्, अहोपाहोपेतत्वंगुणानस्य सादृश्यम्, तपसां सुतप्तत्वं मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्यपूर्वकत्वम्, दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालात्रातुगुणत्वम्, 'इदं विदित्वा' इत्यत्रेदंशब्दार्थमेव स्फुटयति—सतेति । यद्यपि 'किं तद्ब्रह्म' [८१] इत्यादौ 'त्रधियज्ञः कथं कोऽज्ञ' [८१] इत्यत्र प्रश्नद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चित्तुक्तं तथापि प्रतिपन्नलोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावा-

त्प्रकारभेदविवक्षया चशब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वात् सतेति विरुध्यते । न चेदं वेदनमापातिकं, किन्त्वगुणानपर्यन्तश्रित्याह—सम्पगिति । प्रकृतौ ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते । ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं; तदेव तिष्ठत्यस्मिन्नशेषमिति स्थानं योगाज्ज्ञानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लभ्युं शक्यमिति भावः । तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिपत्त्यनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीभस्वरमहं सप्तवित्रानकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्ये

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्ये

३ रा. भा.—अथाध्यायद्वयोदितशास्त्रार्थवेदनफलमाह—वेदेष्विति । ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपवेदाभ्यामप्यज्ञतपोदानप्रभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदमध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं विदित्वा तत्सर्वमत्येति एतदेवेदं सुखातिरेकेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः प्राप्यं परमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते भाष्येष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—'इदं विदित्वा' इति सामान्यतो निर्देशादविशेषाधिकप्रकरणमुत्पादयत्प्रयोगो दृष्टत इत्यभिप्रायेणाह—अथेति । 'वेदेष्टु' इत्यपि यज्ञादिवत्फलकारणतयोनानम्, न तु प्रतिपादकतया; तदा यज्ञादिफलव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वात् । वेदाभ्यासस्य च इतिशब्दादिकलप्रदत्वं श्रुत्यादि सिद्धम् । यज्ञादिकलानां प्रतिपादकतयापदाने च प्रस्तुताभ्यासद्वयार्थस्यापि वेदार्थत्वात्ततोऽपि सङ्कोचः स्यात् । तदेतत्सर्व-

मभिप्रेत्य—वेदाभ्यासेत्युक्तम् । 'दाने च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वप्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः । 'पुण्यफलम्' इत्यत्र पुण्यशब्देन कलविशेषणतया यज्ञादीनामेव सामान्यतो निर्देशः फलस्य श्लाघ्यताप्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण यज्ञादिविशेष्यतया पुण्येष्टित्युक्तम् । अध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यमिति—सप्तभारम्ये हि भगवन्माहात्म्यं प्रकल्पम्; तदनुबन्ध इत्यस्य सर्वसूचकमिति भावः । 'परं स्थानमुपैति' इति योगा-

१ अत्येति अमिमवति, सर्वकर्मसंस्काराणां भगवत्स्थुत्या विकलीकरणत् । सर्वकर्मपरित्यजे चासौ सुखेनैव विन्दति परं शिवम्—इत्यभिनवगुप्तपादाः । अत्र 'पर' इति कैवल्यलक्षणो निर्गुणमोक्षोऽप्यकासकचित्ताभिप्राय उक्तः । "स्थानमुपैति चाद्यं" इति तु बाहुल्यः सर्वमिति मन्त्राणानां भक्तोत्तमानां वैकुण्ठप्राप्तिरूपः सगुणमोक्षः । निर्गुणे सामीप्यासम्भवेतोपोपसर्गवैयर्थ्यापत्तेः, आद्यशब्दस्वारस्यभावाच्च । आद्यपदेन हि सर्वादावभिन्यक्तं सगुणमेव लक्ष्यते । तथा स्थानपदमपि सगुण एव सत्त्वच्छेदे एव दिविशमोक्षाभ्युपगमे चकारोऽपि सुस्पष्टव इति वामनादायः ।

—अविगीता ।

११ नी० भा० दी०—पुनः अष्टाभिवृद्धये योगं स्तौति—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु तपस्सु च सम्यगनुष्ठितेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुचितेषु यदादिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी अत्येति अतिक्रामति; कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । किं कृत्वा ? इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वा-ऽनुष्ठाय च । तत्तत्र किं ? इत्यत आह—यत्स्थानं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति च, कर्मपेक्ष्यर्थः । आर्यं, न तु केनचिन्निमित्तम् । तदनेनाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थो व्याख्यातः; अग्रिमेऽध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतायै प्रकाशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीशिव उवाच—
अष्टमाध्यायमाहात्म्यं शृणु वक्ष्यामि पार्वति ।।
यस्य श्रवणमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ १ ॥
आमर्दकं पुरं नाम्ना विश्रुतं दक्षिणापथे ।
द्विजन्मा भावशर्मते तत्राऽऽसीद्विष्णुकापथे ॥ २ ॥
खादन्मांसं पिबन्सीधुं चोदयन्सायुसम्पदः ।
रममाणः परस्त्रीभिराखेटककुतूहलो ॥ ३ ॥
अत्यबाह्यदत्पुमो गरीयांसं मनोरथम् ।
स कदाचित्पानगोष्ठ्यां तालीफलसुधारसम् ॥ ४ ॥
निपीय कण्ठपर्यन्तमजीर्णेनातिपीडितः ।
मृतः कालेन पापात्मा जातस्तालीतरुमहान् ॥ ५ ॥
तस्य च्छायामुपाश्रित्य निविडामतिशीतलाम् ।
अभूतां दम्पती कौचिद्ब्रह्मराक्षसतां गतौ ॥ ६ ॥
श्रीदेव्युवाच—
किञ्जातीयोऽपि किमात्मानौ किञ्चुत्तावित्युदीरय ।
कर्मणा केन वा देव ! ब्रह्मराक्षसता तयोः ॥ ७ ॥
श्रीशिव उवाच—
वेद्वेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
सदाचारोऽभवत्कश्चिद्विज्ञो नाम कुशीबलः ॥ ८ ॥
जाया तु तस्य कुमतिनामधेया दुराशया ।
स सभायां महादानान्याददानोऽतिलोभवान् ॥ ९ ॥
महिर्षी कालपुरुषं ह्यावीननुवासरम् ।
अप्रयच्छन्विज्ञातिभ्यो दानलब्धं वराटिकाम् ॥ १० ॥
कालेन दम्पती वृत्तौ ब्रह्मराक्षसरूपिणौ ।
पर्यटन्तौ महीचक्रं श्रुत्वाकुलविग्रहौ ॥ ११ ॥
विश्रामतुरागत्य मूलं तालतरोस्ततः ।
कथमेतन्महादुःखमावयोरुपगच्छति ॥ १२ ॥
कथं वा जायते मुक्तिर्ब्रह्मराक्षसयोनिनः ।
इति पृष्ठो गृहिण्याऽसौ ब्राह्मणः समभाषत ॥ १३ ॥
ब्रह्मविद्योपदेशेन विनाऽध्यात्मविचारणम् ।
विना कर्मविधिब्रह्मानात्कथं मुच्येत सङ्कटात् ॥ १४ ॥
भार्यावाच—
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
एतावदुक्तं तत्पत्न्या यदाश्चर्यमभूच्छृणु ॥ १५ ॥
अष्टमाध्यायश्लोकार्थप्रवणस्तस्य तदुक्तम् ।
विहाय तालरूपं तद्वधुं दिव्यरूपवान् ॥ १६ ॥
इति श्रीमहापुराणे पात्र उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताष्टमाध्यायमाहात्म्यकथनं

सद्यो ज्ञानविधृतात्मा विमुक्तः पापकञ्चुकात् ।
तन्माहात्म्याद्विनिर्मुक्तो दम्पती तौ भवतुः ॥ १७ ॥
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
एतावदेव उक्तं च देवाश्चिरमन्मुखात् ॥ १८ ॥
ततोऽन्तरिक्षादायातं कणत्किङ्किणिकं शुभम् ।
दिवि दिव्याङ्गनावकत्रचन्द्रमण्डलमण्डितम् ॥ १९ ॥
अप्सररोवदन्नाम्भोजपद्मस्यद्भमरसङ्कुलम् ।
निर्मध्यमानदुग्धाग्निष्वेलाडिण्डिमपाण्डुरैः ॥ २० ॥
गङ्गातरङ्गमुभगैश्चाभिरुपशोभितम् ।
गायद्भ्रमरैश्चभृगं नृत्यस्तुरगधृशतम् ॥ २१ ॥
दिव्यं विमानमारुढौ दम्पती जन्मतुर्दिवम् ।
अत्रायं वृत्तमखिलमेतद्विस्मयकारकम् ॥ २२ ॥
ततो ललितैश्च मेधावी श्लोकाप्यभिदमाहारात् ।
ययौ वाराणसीं नाम नगरीं मुक्तिदायिनीम् ॥ २३ ॥
आराधयितुमन्विच्छन्देवदेवं जनार्दनम् ।
स तत्र कर्तुमारमे तपः परमुदारधीः ॥ २४ ॥
अत्रान्तरे जगन्नाथो देवदेवो जनार्दनः ।
पृष्ठो दुग्धाग्निस्तयया संयोज्य करपङ्कजम् ॥
निद्रापथं विहायेव स्थीयते कथमित्युत ॥ २५ ॥
श्रीभगवानुवाच—
कार्श्यां भार्गरीथीतरे तपस्यतितरां द्विजः ।
भावशर्माऽतिमेधावी मद्भक्तिवरसंपूरितः ॥ २६ ॥
जपन्गीताष्टमाध्यायश्लोकार्थं नियतेन्द्रियः ।
सन्तुष्टवानहं देवि ! तदीयतपसा भृशम् ॥ २७ ॥
चिरं विचारयन्नेव तत्तपस्सदृशं फलम् ।
दातुमुत्कण्ठितमना वतैव साम्प्रतं प्रिये ! ॥ २८ ॥
पार्वत्युवाच—
हरिः प्रसन्नभूतोऽपि चिन्तां प्राप यदि प्रभो ! ।
भावशर्मा हरिर्भक्तः किं प्राप तत्फलं पुनः ॥ २९ ॥
श्रीमहादेव उवाच—
ततः प्रसादमासाद्य प्रसन्नस्य मुरद्विषः ।
सुखमात्यन्तिकं प्राप भावशर्मा द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥
लेभिरे पदवीं सर्वं तदीया अपि वंशजाः ।
तत्कर्मवशतो ये वै सम्प्राप्ता यातनां पुरा ॥ ३१ ॥
एतदेवाष्टमाध्यायमाहात्म्यं किञ्चिदेव ते ।
कथितं शृगशावाक्षि ! द्रष्टव्यं तु सदैव च ॥ ३२ ॥
नामाष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यासुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ९]

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ।
विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

श्रीमन्नगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहदृष्ट्या ।

स्वमाहात्म्यं 'मया ततमिदं सर्वम्' [९।४] इत्यादिभिः शोधितम् । 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनु-
माश्रितम् । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' ॥ [९।११] 'इति परस्वस्य मनुष्यदशायामपि अव्ययत्व-
मुक्तम् ; प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्थत्वोक्तिः ; तन्मुखेन सर्वेष्वप्यवतारेषु अव्ययः परमो भाव उपलिलक्ष-
यिषितः । उक्तं च श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः 'परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो भवन् वान्तर्यामीवर वरद
यो यो भवसि वै । स स त्वं सन्नैशान्वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरया'
[व. स्त. १८] इति । 'महात्मानस्तु मां पार्थ !' [९।१३] इत्यादिना महात्मनां विशेषो विशेषितः ।
अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं भाष्योक्तम्—'उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः ; इदानीमुपा-
स्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेषं च विशेषाध्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते' [रा. भा.
९।१] इति ॥ १३ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

**श्रीमद्भगवद्गीतायाः
राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।**

उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनमूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

१ श्रीशङ्करभाष्यम् ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः, तस्य च फलमन्यचिदादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम्, तत्र 'अनेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति
तदाशङ्कान्वाविवृतस्य **भगवानुवाच—** इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु, तत्
बुद्धौ सम्बिधीकृत्येदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसा-
धनं 'वासुदेवः सर्वमिति' [७।१२] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छां. उ. ७।२।२] "एकमेवाद्वितीयम्" [
[छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः; नान्यत् "येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका
भवन्ति" [छां. उ. ७।२।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्या-
म्यनमूयवेऽस्यारहिताय । किं तत् ? ज्ञानं, किंविशिष्टं ? विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् ; यज्ज्ञानं ज्ञात्वा
प्राप्य मोक्षयसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

१ अनसूयवे—मयोपदिश्यमाने मते ब्रूया दोषारोपणमकुर्वते । उक्तं प्राक्—'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
प्रदावन्तोऽनसूयन्तः' (३।३१) इति । एतेनासूयकायोपदेशनिषेधोऽपि ध्वन्यते । तथा च स्मर्यते—'विद्या ब्राह्मणमेत्याह
शेषविष्टेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥' [मनुः २।११४] इति ॥ 'असूया तु दोषारोपो
गुणेष्वपि' । (१।७।२४) इत्यमरः । गौतमधर्मसूत्रन्याख्यायां मिताक्षरायां त्वनसूयालक्षणमेवं सङ्गृहीतम्—'यो धर्मेमर्थं
कामं च लभते मोक्षमेव च । न द्विष्यात् सदा प्राज्ञः साऽनसूया स्मृता बुधैः' । (१।८।२४) इति । अत्रिस्मृतावपि—'न
गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥ (२।१) इति । अत्र **वामनः—**
वदन्तः सर्वकर्तारमीशं स्वयमनुष्ठितम् । मय्यारोप्य ब्रूया पापं मूढा गच्छन्त्यसुयुताम् ॥
पापगुण्ये कारणति प्रकृतिवर्षिणामनी । न तु प्रसुरिति प्रोक्तमध्यायेऽत्रैव पत्रमे ॥ (१४-१९)
जिष्णो ! तदनुसन्धाय न स्तः सकरुणे समे । मयि वैभ्रम्यनैर्बुधे इति निर्धारितं त्वया ॥
अतो रहस्यमप्येतत्कथयामीति सूचयन् । अनसूयपदेनात्र विशिनष्ट्यर्जुनं विबुः ॥

— इति स्वयं व्याख्याय व्याख्यानन्तरं दूषयति—

दोषं मुहुर्बोधयतीत्यनारोपयते मयि । इति व्याचक्षते केचिदनसूय इत्यदः ॥

तत्र उक्तं, यतः पीत्वा पीयूषं कोऽभिलाषुकः ? । दोषमारोपयेच्छब्दपश्चातरि सचेतनः ॥ इति ॥

अशुभात् शुभादिति च छेदः । 'शुभाभात् भगवैरेव मोक्षयसे—' (९।१८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । **वामनस्तूतारधमेव-
मवतारति—**

उपदेष्टव्यमथ किमवशिष्टमिहाष्टमे । उक्तं नमूपसन्नाय यद्वक्तव्यं तज्ज्ञसा ॥—

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अतीतेनाऽऽगमिनोऽभ्यासस्यागताथत्वं वक्तुं वृत्तमुप-
दत्ति—अष्टम इति । नाडी सुषुम्नाख्या । धारणास्थेनाङ्गेन
युक्तो योगो धारणायोगः । सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन
सहित इत्यर्थः । तत्फलोकृत्यर्थमनन्तराध्यायात्समाशङ्क्या-
ऽऽह—तस्य चेति । 'अग्निर्विः' इत्यादिनोपलक्षितेन कम-
वता देवयानेन पथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफलभा-
दत्तमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याऽऽह—कालान्तर इति । अर्चि-
रादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ सुकर्मार्गायुक्तत्वात् "न तस्य" [छ. उ.
४।४।६ नृ. उ. ता. ५] इत्यादिभूतिविरोधः स्यादित्याशयेन
शङ्कते—तत्रेति । वृत्तोऽर्थः सप्तम्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थ-
मनन्तराभ्यासमुत्थापयति—तदाशङ्कते । सम्प्रयुक्तत्वेना-
परोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरमन्थालोकनया बुद्धिसन्निधानादिर्द-
शब्देन ब्रह्मज्ञानं दृष्टोत्तमित्याह—तद्बुद्ध्याविति । प्रकृतादध्या-

नाज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावयोर्ती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति ।
निपातार्थमेव स्फुटयति—इदमेवेति । तस्मिन्वर्षे संवाकत्वेन
श्रुतिस्मृती दर्शयति—वासुदेव इति । अद्वैतज्ञानवद्वैतज्ञान-
मपि केषाञ्चिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—नान्यदिति । द्वैत-
ज्ञानं मोक्षाय न क्षममित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—अथेति ।
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽप्यशब्दः । अतोऽद्वैतादन्यथा भिन्नत्वे-
नेत्यर्थः । विदुस्तत्त्वमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्मिलुपत्वेन कस्मि-
न्तत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसुपादिज्ञानतुल्यत्वात् क्षेमप्राप्तिहेतुरिति
चकारार्थः । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्विहाय ज्ञानाधि-
कृतायेत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य
तेनैव विशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुम-
चेति । विज्ञानमुपभूतः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्त-
ज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञानमिति ॥१॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां च
विशेषं विशेष्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते । इदं तु ते गुह्यतमं, भक्तिरूपमुपासनाख्यं ज्ञानं
विज्ञानसहितं उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनख्यवे ते प्रवक्ष्यामि । मद्रिषयं सकलेतरविसजातीय-
मपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एवमेव सम्भवतीति मन्वानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानं (वक्ष्यमाणं)
अनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्षयसे ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

'स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो
नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः' [गी. सं. १३] इति सङ्ग्रह-
श्लोकमपि व्याकुर्वन्स्तदनुसारेणाष्टमनवमयोः सङ्गतिं च दर्शयति—
उपासकत्वादिना । विशेषाः ज्ञातव्योपादेयभेदाः । परमपुरुष-
माहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्सत्प्रभाव-

विशोधनमत्तोपासनतत्फलानुप्रविष्टतया क्रियते; अभ्यासप्रधाना-
र्थेस्तुपासनस्वरूपभक्तिरूपप्रधानाथत्वेन इत्यभिप्रायेण विशो-
ध्येति विच्छिद्य, भक्तिरूपस्येत्यादि पृथगुक्तम् । भजनोपासन-
शब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणान्तरेषु च समानविषयतयैव प्रयोग-
वशाच्छ्रुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं कृतमित्य-

—द्वैतं निरस्तमद्वैतसर्वं समवधारितम् । इतोऽपि किं गुह्यतमं ? यदिदानीं विवक्षति ॥

इत्याशङ्कां नुद्दधाह देवो ज्ञानं तदेव ते । कथयामि सविज्ञानं चेनाविद्या विलीयते— इति ॥

तदानुगुणेनैवं व्याख्याति च—

यज्ज्ञानं विविधं तदेव विबुधैर्विज्ञानमुक्तं यथा ब्रह्मैवाद्भ्यसन्वयेन सकलं माया तु भानास्पदम् ।

ब्रह्मैवेदमशेषमित्यवशं बुद्धया यया सापि धीमयिवास्तस्यस्तधर्मनिवहे कृत्स्नव्यासम्भवत् ॥

अथ मायाऽपि सा ब्रह्म नान्यत्किञ्चिद्विहीह यः । प्रत्ययः सोऽपि मायायाः कोऽपि धर्म उदाहृतः ॥

निर्गुणोपासकेभ्यस्तत्सर्वधर्मविवर्जितम् । रोचते केवलं ब्रह्म बालेभ्य इव फाणिम् ॥

भक्तास्तु मायारचनामपीमा मत्वा स्वरूपं सगुणं मुरारिः ।

प्रीत्या भजन्ते सुचिन्तयः सितायस्तदर्शिनः किं प्रतिमास्त्ययजन्ति ॥ ॥

सङ्गृह्य प्रतिमाः सितानिर्वचिता यद्वसिताकाशका नेत्राभ्यामवलोकयन्ति कल्पितं रूपं, रसं जिह्वाया ।

निदशङ्क रसयन्ति नैवमखिलं मायाविलासं बुवाः पश्यन्ति स्फुटमेव तत्र भगवद्भूषं प्रतीयन्ति च ॥

मायाविलासोऽपि ततो न हेयः सेव्यस्तु मत्वा भगवत्स्वरूपम् । यदीदृशं ज्ञानमनेकरूपं विज्ञानमुक्तं हरिणा तदत्र ॥

ब्रह्मात्मत्वमविच्छिद्य व्यतिरेकमथान्यत्रम् । अज्ञात्वा शाब्दबोधेन नैवाविद्या विनश्यति ॥

विज्ञानसहितं ज्ञानमतो वक्ष्यामि ते यतः । अविद्याया मोक्षयरीति देवो वक्तव्यत्र जिष्णवे ॥ इति ।—अविगीता

मित्रायेण भक्तिरूपस्योपासनस्येत्युक्तम् । अत्र 'इदं तु ते
गुह्यतमम्' इति ज्ञानस्योपाकांतत्वात्, 'मन्यन्ता भव' [१३३]
इति चोपनिषदियमाणत्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाभ्य-
सक्तान्वत्वात्, प्रत्यक्षस्वरूप निरतिशय प्रियत्वकोर्तनी यतनान्म-
रकान्स्वल्पदीर्घान् चोपार्णान् भक्तिस्वरूपातुर्वेक्षणान् प्रकराणां
प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वरूपतः साध्यतया निरतिशयफलप्रति-
पादनात्, 'राजमिया' इत्यादिना प्रसंसारुपायैर्वादर्शनाभा-
वोपक्रमोपसंहारादिप्रत्यर्थलिङ्गैः भक्तिस्वरूपनिष्कर्षोऽप्यस्य
तत्त्वम् । दत्तनिमित्तस्याज्यदर्शनाद्यन्त इत्यभिप्रायः । 'इदं तु
ते' इत्यत्र वक्ष्यमाणमेषे तु भक्तिस्थित्या च 'रूपम्' इति निर्दिष्टम् ।
'एष तु वा अतिवदति' [छं. उ. ७।१६।१] इति प्राणवि-
द्वेषस्या सत्प्रतियोगोऽधिकत्वत्वात्, तुल्यत्वेन कर्मयोगज्ञानयोगा-
भ्यामप्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्वं, गुह्यतरत्वं
च । इदं तु गुह्यतमम् । इदम् च श्रुत्वाप्रातिशयोक्त्यापानार्थं, गोप-
नाधिक्यविशेषार्थं चोक्तम् ।

उपबृंहणीयवेदान्तवाक्ये द्विवालापि ज्ञानशब्दस्य वक्ष्यमाण-
विशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय भक्तिरूपमुपासनाख्यमित्युक्तम्।

उप।सनगतविशेषज्ञानसहितमिति पूर्वोक्तविज्ञानादन्-
त्यविज्ञानस्य भेदः तदुपपास्यादिविशेषज्ञानम्, उपासनगत-
विशेषः, उपासनप्रकारः । प्रस्तुतोपयिकमनसुत्पत्प्रकारं दश-
मं त्विदं प्रत्ययमिति । गुणेषु उपधाविकरणचित्रवृत्तिविशेषो
हस्यः । तद्विषयस्य गुणेषु गुणोपधाविस्या एव हीति भावः ।
एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागेन शिष्यशिक्षणं कृतम् । स्मरन्ति
च विद्याया वचनम् 'अस्यकाय मां मादाः' [मनुः २।११३]
इत्यादि । वक्ष्यति च 'द्वंद्वं ते नातपस्काय' इत्यारभ्य 'न च
योऽप्यनस्ययति' [१८।६७] इति । प्रवक्ष्यामि कुक्षं लघु
व्ययं च वक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञातेति
नष्टदुष्टेणानामाज्ञादुष्टानुक्रमः ; अत उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा
तदनुष्ठानद्वारा मोक्षस्य इच्छ्युच्यत इति भावः । कार्कामिहिं
भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिवसनम् ; भक्त्या तु भगवत्प्राप्ति-
विधिषमस्तपापतिरसनं इह प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण—
मत्प्राप्तिविरोधिना सर्वस्वादुश्यामादित्युक्तम् । अशुभ-
शब्दस्यात्र स्वर्गागमपर्यायस्याभ्योमोहनिरोधेतुमुत्पन्नयुगसंभदा-
भिलष्यपापवियत्यवमपि सर्वस्वादुश्यामित्युच्येन विक्षिप्तम् ॥ १॥

५ आनन्दतीर्थकृतं माध्वभाष्यम् ।

श्रीरङ्गनाथाय नमः ॥ ॐम् ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्ययार्थमाह— सप्तमेति । भगवन्माहात्म्य-
मिति शेषः । पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति सप्तमोक्त-

पदार्थानष्टमे व्याख्याय नवमे तद्वाक्यार्थे स्पष्टीकरोती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

सप्तप्रश्ननिर्णयान्तरमर्जुनाय सप्रत्यष्टममर्थमुपदेष्टुं भगवानुवाच— इदं तु त इति । इदं वक्ष्यमाणं तव गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि । अनसूये । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । ज्ञानमवबोधं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञात्वा मोक्षसेञ्जुभात् ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

अष्टमेऽध्याये भगवतः परब्रह्मणो वासुदेवस्य भजनमुप-
दिष्टम्, नवमे तु ब्रह्मतत्त्वज्ञानमुपदिश्यते, तत्र तावदुपदे-
क्षमाणं ज्ञानं प्रशंसंस्त्रिभिः श्रीभगवाद्वाच्यै— इदमिति
तदेतं ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति प्रथमंनवमं । इदमिति पूर्वाध्यायै-
षुकमेतत् ब्रह्मात्मनिष्ठं प्रथमंनवमं । सर्वज्ञानं सर्वकारमपि ब्रह्म-
तत्त्वज्ञानं ब्रह्मावाक्यलक्ष्यं निदिश्यते । तुल्यशब्दः पूर्वोक्तद्विज-
नादस्य वैलक्षण्यार्थः । तदेव वैलक्षण्यमाह— गुह्यतममिति ।
गुह्यतमं गोपनीयतमम्, अतिरहस्यमित्यर्थः । कर्मकाण्डोक्तो
धर्मो गुह्यः, उपसनाकाण्डोक्तं भजनं गुह्यतरम्, ज्ञानकाण्ड-
शब्दोक्तं ज्ञानं गुह्यतममिति तमप्रत्ययेन दर्शितम् । एत-
देवब्राह्म— विज्ञानसहितमिति । विज्ञानमपरोक्षादभवः,
तेन सहितम् । न ह्यतीन्द्रिये धर्म इव ब्रह्मापरोक्षादभवे स्व-
रूपतः फलतो वा कस्यचित्संशयोऽस्ति, साक्षिप्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् ज्ञानेनाज्ञाननिष्ठतः सार्धैर्जननीत्येन एहफलकत्वाच्च ।
गौ. द्वि. १७

भमस्तु वैवर्म अत एव श्रुतिः— “को हि तद्वद वयञ्-
 र्मिहोकेऽस्ति वा न वेति ” इति । ततो गुणाद्व्याप्त्यांजान-
 स्यातिशय इष्यते । हेत्वन्तरेण तपोऽतिशयमाह—
 यज्ज्ञात्वा मोक्षयेत्समुपादिति । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य ।
 “पार्कं पठति ” इतिवत्सामान्य विवक्षया प्रयुक्तस्यैव पुनः
 प्रयोगः । अमुपात्तसारवन्नात् मोक्षयेत् श्रुक्तो भविष्यति ।
 भमस्तु संसारहेतुव्याज तन्मोक्ष इति ततोऽप्यातिशय
 इष्यते । अनेनैव भजनादपि ज्ञानस्य अतिशयो दोषितः । यस्य
 विदुषश्चिद्विद्वत् ज्ञानाद्युपायैव मोक्षकत्वेन साक्षात्संसारनि-
 वर्तकत्वाभावात् । पुनं गुणाद्व्याप्त्युत्तराद्व्याजानातिशयि-
 त्वेन गुणभ्रममपि ज्ञानं ते तुल्यं वक्ष्यामि । ते । इत्य-
 न्न भक्तिसत्त्वादिभिस्त्वभिमान्यो न मत्प्रीतिविषयोऽस्तीति
 सूचितम् । शिष्यगुणसम्पत्तिविचारेऽपि त्वमोषोपदेशाहं इत्या-
 ह—अनयुष्य इति । गुणेषु दोषद्विधसुरसा तद्रहितान्वा-

पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीति परमकारुणिके मयि आर्जवसंयमादिशिष्यगुणान्तराणामपि स्वतन्त्रनियतानाञ्चप-
दोपबुद्धिमकृत्वा 'इदमित्येव' इति मन्वानायेत्यर्थः । एतच्च लक्षणम् ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

नवमे स्वाक्षरैर्यथैज्ञानं सद्भक्तिगमितम् । प्राह विज्ञानसहितं महापतितपावनः ॥ १ ॥

एवं तावत्पूर्वत्र स्वमहिमानं सर्वोत्तममुक्त्वा स्वस्य योगनिष्पन्नज्ञानिभक्त्यैकलभ्यस्य सूचितं; इदानीं स्वाक्षरै-
र्यथैहमहिमज्ञानद्वारा स्वभक्तेरसाधारणमाहात्म्यं महापतितपावनत्वं प्रदर्शयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदं त्विति । तुः
पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । तत्तु गुणं चतुर्विधोपासकभेदनिबन्धनविशेषरूपं, इदं तु गुणतमं भजनीयभक्तिमाहात्म्यनिबन्धन-
रूपमिति ते तुभ्यं अनसूयवे पुनः पुनः सकलेतरविजातीयं मद्भिषयकमपरिमितगुणमाहात्म्यं श्रुत्वैवमेव सम्भव-
तीति मन्वानाय ज्ञानं स्वमाहात्म्यविषयकं विज्ञानं भक्तिगतविशेषज्ञानसहितं प्रकर्षेण वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽऽ-
भान्मोहान्मोक्षये ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

प्रोवाच कृष्णः कृपया नवमे पाण्डवं प्रति ।
राजविद्या राजगुणं योगं स्वैश्वर्यबोधकम् ॥ १ ॥
एवं पूर्वोप्याये स्वस्वरूपं भक्त्यैकलभ्यमुक्त्वा भक्तिस्व-
रूपज्ञानमाह कृष्णः कृपया— इदं त्विति । इदं तु गुणत-
ममध्यन्तं गुणं भगवद्विषयकभक्त्यात्मकं ज्ञानं विज्ञानसहित-
मनुभवसहितं भक्तिप्रतिकलनरूपं अनसूयवे प्रतिक्षणञ्चत्-

रोत्तरमतिकारुण्यभक्त्यैकलभ्यस्वरूपकथनेऽपि दोषहित-
श्रवणैकपरिचिन्ताय ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि, प्रकर्षेण स्वरूपज्ञानसहितं
कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञात्वा यस्वरूपं ज्ञात्वा अनुमात्
स्वरूपाज्ञानात्मकसंसारत् मोहाद्वा मोक्षये, ज्ञको भविष्य-
सीत्यर्थः । तुशब्देन सर्वेषामकथनीयत्वं ज्ञापितम् । ते इति
कथनेन कृपया वक्ष्यामीति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

नी० भा० दी०— पूर्वोप्याये 'किं तद्ब्रह्म' [८।१] इत्यादिसप्तप्रश्न्यां 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८।३]
इत्यादिना सङ्क्षिप्य व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मविद् आधिभौतिकं भूमादिप्राप्राप्यं
स्थापमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः, तेन कर्माधिभूते व्याख्याते । तथा सूत्रान्तर्गमिणोरु-
पासकस्याचिरादिमार्गेण क्रममुक्तिस्यानप्राप्तिरित्युक्तं, तेनाधिदैवाधियज्ञौ व्याख्यातौ । 'ओमित्येकाक्षरं'
[८।१३] इत्यादिना 'अन्तकाले कथं ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् । तदेवं ध्येयब्रह्मविद्या साङ्गा निरू-
पिता । परिसिष्टमाद्यं ज्ञेयब्रह्मविषयं प्रब्रूय 'किं तद्ब्रह्म किमध्यातमं' इति, तद्विवरणाय नवमोऽध्याय आर-
भ्यते । न केवलमचिरादिगतिप्राप्या कालान्तर एव सुक्तिरस्ति, किञ्चिद्वैव सद्योसुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं
श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते इति । इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद्ध्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुणतममतिगोप्यं
प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्गृहिताय । ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म विज्ञानेनानुभवेन
सहितं, न तु केवलं पारोक्ष्येण । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अनुभूतसंसारान्मोक्षये । अत्र यस्तत्प्राप्तौ
'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' [७।२] इति प्रतिज्ञातं, यस्य च विज्ञानाच्च शास्त्राचन्द्रन्यायेनोप-
लक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितम्, यद्विज्ञानेऽधिकारसम्पत्त्यर्थं तस्यैव समुणस्योपासनमुक्तं; तदिह
सर्वेशीभूतं ब्रह्म वक्तव्यमिति तथैव प्रतिजानीते— वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं जायत इति । तच्च तत्रैव
व्युत्पादितं न विस्मर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुणं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

१ राजविद्येति— राजते सर्वविद्यामध्ये दीप्यते या । इदं ह्युच्यते—'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' (१०।३२) इति । राज्ञो
जनज्ञादीनामज्ञाधिकारः । तेषां रहस्यम्, अतिगुप्तत्वात्, क्षत्रियकुलभेदेन वीरभावेनाविकम्पत्वात्— इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

अत्र—प्रत्यक्षं यदिदं स्थास्तु चरिण्यु च तद्व्युत्तः । साकार इति यज्ज्ञानं प्रत्यक्षावगमं हि तत् ॥

—इति व्याख्याय महता संरम्भेण सत्तात्पर्यमेव दूषयति वामनः—

१ शां. भा.— तच्च— राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवच्चात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धि-कारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादिं समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मी-करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् ? किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधिः किन्तु धर्म्यं धर्मा-दनपेतम् । एवमपि स्यादुस्सम्पाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तम् आह— अन्यथमिति । नास्य फलतः कर्मवत् व्ययोऽस्तीत्यन्यथम्, अतः श्रेष्ठ्यमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तदस्मिन्मुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति— तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठा, इत्यत्र हेतु-माह— दीप्तीति । ऊतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्य-तिशयवत्त्वं ? तदाह— दीप्यते हीति । इत्यते हि विद्वदन्त-रेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः । उत्कृष्टतमं

शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति— अनेकेति । तत्र च धृतिस्मृती प्रमाणयितव्ये । न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह— किञ्चेति । प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मि-न्निति तथा, यद्वा गम्यत इत्यवगमः फलं, प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्म्यमित्येतद्वयाकरोति— अनपेत-

प्रत्यक्षोऽवगमो यस्य स्याज्जडप्रतिषेधतः । मिथ्याफणौ गुणस्येव तविष्टमिह केवलम् ॥ व्याचक्षीरिति प्राज्ञाः केऽपि चेत्तामिवावयन् । विशेषयत्युच्यमानमत्र धर्म्यमिति प्रभुः ॥ मायातीतं निर्गुणं हि नैवधर्म्यज्ञानमीरितम् । विशेषशयोर्धर्मवत्तात्तज्ज्ञानस्यापि धर्म्यता ॥ धर्म्यं पुण्यमिति व्याख्या त्वविवेकनिबन्धना । ज्ञानवह्निः पुण्यपापे यस्माद्वन्द्यमुपे अपि ॥ न चात्र कीर्त्यते कर्म, ज्ञानप्रकरणं त्विदम् । पार्थेनाप्यभ्युपगतमेतदेकादशादिमे ॥ न धर्मः कर्मरूपोऽत्र वाच्यः पुण्यफलस्ततः । नाप्यन्यत्सगुणज्ञानाज्ज्ञानं धर्म्यं कथञ्चन ॥ अतः प्रत्यक्षमखिलं सगुणं रूपमीशितुः । इति प्रतीयते येन तज्ज्ञानं धर्म्यमुच्यते ॥ इदं हि निर्गुणज्ञानशिरोभूषणमुत्तमम् । न हेयान्नोऽत्र कृष्णादिरूपवत्पश्यतां जगत् ॥ इति ।

भोक्तरोषं चैवं निगमयति—

ज्ञानं पवित्रं तत्रापि सगुणज्ञानमुत्तमम् । मायांशस्यापि हेयत्वं यस्मादत्र न विद्यते ॥ तन्तुरूपः पटो यद्वन्मृत्सारूपो घटोऽपि च । ब्रह्मरूपं तथा विश्वं ज्ञानेनानेन भासते ॥ सत्तात्मा तन्तुवन्मिथ्या प्रपञ्चः पटरूपवत् । नैवं भेदोऽत्र किन्त्वेकः सेव्यः सर्वत्र चिन्मयः ॥ श्रुत्वैवमस्य श्रेष्ठत्वमविभेदजुं हृदि । साधनं दुष्करतरं ध्रुवं स्यादिति चिन्तयन् ॥ अतो भवेत् सम्यग्वाह सुसुखं कर्तुं मितयन् । अकृच्छ्रेणैव सगुणं प्रत्यक्षं जायते खलु ॥ विना प्रयासैरुल्लसाधनेषु विनैव हि । ब्रह्मा माति जगद्रूपं धर्म्यं ज्ञानमतः सुखम् ॥ × × प्रत्यक्षमेव चेद्वर्त्यं ज्ञानं तत्तर्हि नश्वरम् । इत्याशङ्कां नुदन्नाह देवोऽन्यथमिति स्फुटम् ॥ यत्र नश्यत्यव्ययं तदिदं नश्यत्युदेति च । कथं तदस्याव्ययत्वमिति चेयुक्तिरुच्यते ॥

पूर्वोऽहि या सैव यथाऽह माति मरीचिका, इयमिदं तथैव ।

हरेस्तिरोभूतमपि स्वरूपं प्रादुर्भवत्येव पुनः स्वरूपे ॥

रासप्रसङ्गे प्रथमक्षपायां गोपाज्ञानदर्पमपाकरिण्युः ।

हरिस्तिरोषाय यथाऽऽविरासीत् विश्वं विलीययुदेति भूयः ॥

अतोऽन्यत्त्वं ध्रुवमस्य सिद्धं विशालमकस्थैश्वरविभक्त्यै ।

इदं प्रकृत्याव्ययमिष्यसाङ्गं पाथोऽपि वक्ष्यत्यत एव चापि (१११४ ॥

ज्ञानमेव भवेज्ज्ञेयं ज्ञाताऽपि तदसंशयम् । व्यपेतायामविद्यायां सर्वभोग्यत्वं ध्रुवम् ॥ इत्यादि ॥

केचित्सु— तृतीयपट्टे वक्ष्यमाणं ज्ञानं ब्रह्मविद्या । " स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठायां " (सु. १।१।२) ' प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ' (सु. १।२।१३) इत्यादिनिर्देशात् । अस्मिन् षट्ठे उच्यमाना तु तद्वरा भगवदुपास्ती राजविद्येति कल्पनया-ऽन्त्यं राजविद्यापदं सङ्गमयन्ति ।

— अविगीता ।

पुरुषो दृश्यते” [छां. उ. १।१।५] इति च “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः” [म. ना. उ. १।५।५] इति च । ‘त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः’ इत्यादेश्च मोक्षधर्मः । [म. भा. १।२।३८। ९८-१००] “स प्रत्यक्षः प्रति इति हि सोऽक्षेष्वाक्षवान् भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेद” इति सामवेदे वाचस्पत्यशाखायाम् । धर्मो भगवान् तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः । ‘पृथिवी धर्ममूर्धनि’ इति च प्रयोगान्मोक्षधर्मः । ‘भारभृत्कथितो योगी’ [म. भा. १।३।४९।१०६] इति च । ‘भर्ता सन् त्रियमाणो विभर्ति’ [तै. आ. ३।१।४] इति च श्रुतिः । ‘धर्मो वा इदमग्र आसीन् पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्’ इति च सामवेदशाखायाम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— राज्ञामस्वपतिजनकादीनां विद्या राज-विद्येति कश्चित् । तदसत् । ब्राह्मणादीनामधिकारप्रसङ्गादिति भावेनाह— राजेति । राजेव राजा, राजा चासौ विद्या चेति राजविद्येत्यर्थः । प्रत्यक्षेणावगमो यत्येति (शां.) व्याख्यानमसत् । भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैकसमविगम्यत्वात् ‘अद्वैतोद्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिति भावेनाह— प्रत्यक्षमिति । शास्त्रैकवेद्यै ब्रह्म कथं प्रत्यक्षं ? इत्यत आह— अक्षेष्ट्विति । प्रत्यक्षः परमात्मा । प्रादिसमासोऽयं, नान्यथीभाव इति ज्ञापनाय तर्पुसके प्रकृतेऽपि पुंलिङ्गनिर्देशः, अन्यथा षष्ठी न श्रूयते । परमात्मनोऽक्षेपे स्थितत्वे किं मानं ? इत्यत आह— तथा चेति । प्राण इति प्राणाग्निमानिनी देवतोच्यन्ते, प्राणान्तरो भिन्नः । अङ्गुष्ठेति कर्मेन्द्रियाधिष्ठानत्वात्सुच्यते । मन इत्यादेर्मनआदिस्थ इत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दस्यायमर्थ इत्यत्र क्षुतिमाह— स इति । प्रतिस्थितः । अक्षवान् प्रशस्तेन्द्रियः ।

यो विद्वानेवं प्रत्यक्षशब्दार्थं वेद । धर्मादनपेतं धर्म्यमिति निर्वचनेऽपि न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः, निवृत्तधर्मस्य ब्रह्मज्ञानाविरुद्धतायाः प्रसिद्धत्वात् । प्रवृत्तिवक्षणस्य च तद्विरुद्धत्वादिति भावेनाह— धर्म इति । तस्माददनपेतमित्यर्थस्तद्विषयमिति । कथं भगवान् धर्मः ? इत्यत आह— सर्वमिति । ध्रुवो मनुप्रत्यय औणादिकः । धारके धर्मशब्दप्रवृत्तिः कुतः ? इत्यत आह— पृथिवीति । पर्वतोपरीत्यर्थः । भगवतः सर्वधारकत्वे किं मानं ? इत्यत आह— भारभृदिति । सर्वत्र स्थितो भगवान्— भारं ध्रियते, स कथं सर्वस्य धारकः ? इत्यत आह— भर्तेति । भर्ता सर्वत्र त्रियमाणो न स्वकीयस्थित्यै । धर्मशब्दस्य भगवद्धारिवत् कुतः ? इत्यत आह— धर्मो वा इति । इदमग्रे भवेत्तथापि । अत्र पुण्यं धर्मः किं न स्यात् ? इति शङ्कानिरासार्थं सोऽध्याययदिति वाक्यशेषोदाहरणम् ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या । राजगुह्यं विवस्वदादिभी राजभी रक्षितत्वात् । पवित्रं पावनं, प्रत्यक्षावगमं स्वानुभवं, धर्म्यं धर्मादनपेतं, सुसुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयम्, अध्ययमविनाशि ॥ २ ॥

८ वै. ब्र. गि.— प्रकारान्तरेण विज्ञानं स्तौति— राज-विद्येति । विद्यानां राजा राजविद्या सर्वविद्यासु श्रेष्ठम् । वक्ष्यति हि— ‘अध्यायमविद्या विद्यानाम्’ [१।१३२] इति । तथा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं सर्वगोप्यश्रेष्ठम् । उक्तं हि— ‘श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्’ [२।२९] इति । राजदन्तादिवाद्युपसर्जनस्य परनिपातः । यद्वा राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्यम् । राजानो हि विस्तीर्णातिमारीरमनसः, महामनसामेवैषं विद्या, तेपावेव गोप्याः गोपनकुशलानामिदं गोप्यमित्यर्थः । अथवा मन्त्रिश्चाकुञ्जकमभूतिमहाराज-परिपालितवाद्वाजगुह्यमित्युक्तिः । किञ्च इदं ज्ञानसूत्रं पवित्रं पावनम् । प्रायश्चित्ते हि प्रतिपदोक्तैस्तत्तदेव पापं निवर्तते, न सर्वमपि । न हि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेन सुरापानपापं निवर्तते, निवृत्तमपि पापं न सर्वथा निवृत्तिमविगच्छति; सूक्ष्मरूपेण स्वकारणे सत्त्वात् । यदाह— ‘कर्मणा कर्मनिहारी

नवात्यन्तिक इष्यते’ [भाग. ६।१।११] इति । ज्ञानं त्वनेकजन्मसहस्रसंक्षितमखिलमपि पापं स्थूलसूक्ष्मरूपं तत्कारणसंज्ञानं च तत्र एव समीकरोति । उक्तं हि— ‘न हि ज्ञानेन सृष्टं पवित्रमिह विद्यते’ [४।३८] इति । अतः सर्वोत्तमं पावनमित्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षावगमम्, अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानस्य, अवगम्यत इत्यवगमः फलं च । प्रत्यक्षमवगमो मानं फलं च तस्य तत्प्रत्यक्षावगमस्य, स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षमिति पूर्वश्लोके व्याख्यातोऽयमर्थः । तर्हि किं दुस्स्पदाद् ? नेत्याह— सुसुखं कर्तुमिति । सद्गुरुपदेशात्सुखेन कर्तुं स्पष्टादयितुं शक्यम्, न चैवमनायाससाध्यमिति स्वल्पफलम् । अत्र ‘राजविद्या राजगुह्यं’ इत्यनेन ज्ञानस्य भजनादतिशयः, अवशिष्टेन तु कर्मेतोऽतिशयः प्रदर्शित इति ध्येयम् ॥ २ ॥

९ व ० त ० दी०— किञ्च राजविद्येति । इदं ज्ञानं खलु राज्ञां महामनसां विद्या गुह्यं च मन्त्ररूपं विद्यानां राजा गुह्यं च इति वा । राजदन्तादिवाद्युपसर्जनस्य परत्वम् । पावनसम्बन्धितत्वात् पवित्रम् । प्रत्यक्षेति अवगम्यत

इत्यवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य सोऽहं प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः, भक्त्यावृत्तत्वात् । अथापि बन्धं निश्चे-
यसलक्षणाद्धर्मादनपेतम् 'अनिच्छतो गतिमणौ प्रयुक्ते' इति वाक्यात् । कर्तुं च सुसुखं न कर्मान्तरवहुत्वरम् ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— गुह्यतमत्वज्ञापनाद्योच्यमानस्य सर्वो-
त्तमत्वमाह— राजविद्येति । इद्वद्वच्यमानं राजविद्या
विद्यानां राजा, ब्रह्मविद्यात्मकमित्यर्थः । राजगुह्यं गुह्यानां
गोप्यानां राजा, विद्यासु सुख्यत्वात् । गोप्येषु सुख्यत्वात्
कस्यापि न वक्तव्यमिति भावः । पवित्रं, परमपावनमित्यर्थः ।

उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । प्रत्यक्षावगमं साक्षात्फलान्नकं, दृष्टफल-
रूपमित्यर्थः । धर्म्यं धर्मात्पादकं, कर्तुं सुसुखं सुखेन कर्तुं
योग्यम्, अवश्यं अविनाशि । यद्वा— अवश्यं कर्तुं स्वसुखं
सुसुखं परमसुखमित्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० टी०— एतदेव स्तौति— राजविद्येति । विद्यानां राजा इति राजविद्या अध्यात्मविद्या,
गुह्यानां राजा इति राजगुह्यम् । 'राजदन्तादिषु परम्' [अष्टा. २.२३१] इत्युपसर्जनस्य परनिपातः ।
पवित्रं पावनं उत्तमं पूर्वापरदुरितनाशश्लेषहेतुत्वात् । प्रायच्छित्ताद्यपेक्षया श्रेष्ठम् । प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्याप-
रोक्षं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं, तदेव याथास्थ्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षावगमम् । प्रत्यक्षेण सुखादिदिवद्भवगमो यत्येति
वा । अस्मिन्पक्षे विज्ञानसहितमिति विशेषणस्य श्लोकान्तरस्थत्वाच्च तेन पौनरुक्त्यदोषः । तर्ह्यपुंस्त्वाभावान्निष्फलं
स्यादत् आह— धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तथा हि क्षणमपि प्रत्यगात्माकारवृत्तौ सत्यं श्रूयते "क्षणमेकं कनुशतस्य
(अपि) चतुस्सप्तत्या यत्फलं तद्वाप्रोति " [अ. शिखो. ३] इति । तर्हि दुष्टसाध्यं स्यात्, नेत्याह— सुसुखं
कर्तुमिति । कर्तुं सम्पादयितुं आविष्कृतुं सुसुखं अनायाससाध्यं, अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हि आशुविना-
शिफलं इति चेत् ; अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वादनन्तफलं, न तु कर्मफलवन्नश्यति ॥ २ ॥

अश्रद्धाऽनाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ! ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— ये पुनः— अश्रद्धाऽनाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च
नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः, असुप्तपः पापाः पुरुषाः परन्तप !

१ सुखसाध्यमिदं ज्ञानं यदिदानीं विवक्षितम् । कथं तर्हि जनाः सर्वे वर्तन्ते मृत्युवर्त्मनि ? ॥

ये न जानन्ति शास्त्राणि सन्तु ते, ये तु तद्विदः । मृत्योर्मुखे कथं तेऽपि निवर्तन्ति पुनः पुनः ? ॥

कौन्तेयस्येत्थमाकर्तं विदित्वा विप्रश्वाः । कथा स्वयं स्ववार्तं ते कुर्वते तद्विहागदत् ॥

अस्य ज्ञानस्य धर्माख्यं प्राप्तिमार्गमदुर्गमम् । येन श्रद्धांते तेषां न दुरारं कथं त्विदम् ? ॥

कल्पद्रुमूलसरणिं विदितामप्युपेक्ष्य ये । अन्यतो यान्ति तैः प्राप्यः कथं वा स सुदुर्गमः ? ॥

उपेक्षन्ते तथा धर्मं हानस्याश्रद्धयाऽस्य ये । ते मामश्राप्य शास्त्रा अपि ब्राम्ह्यन्ति संसृतौ ॥

प्राप्य स्थानं किमप्यस्मात्प्रत्यावृत्तिनिवर्तनम् । तत्कृतो वाश्रद्धाऽना निवर्तन्तेऽत्र पुरुषाः ? ॥

मृत्युसंसारमार्गे ते वर्तन्ते प्राप्य ध्रुवम् । निवर्तन्ते कथं नाम ? कुत्र गत्वाऽथ तत्पुनः ? ॥

सन्देशस्यापि भगवानस्येह वदतां वरः । अश्रद्धाऽना इत्यत्र समाधानमदीप्सन्तम् ॥

यैर्हि ज्ञानमिदं प्राप्तं पीतं पीयमेव तैः । प्रत्यावृत्तिः कुतस्तेषां मृत्युसंसारवर्त्मनि ? ॥

येऽस्य हानस्योपलब्ध्यै गीताभाष्यतादितुः । मार्गाः प्रोक्तास्तान्विदित्वाऽप्यश्रद्धां तत्र विप्रति ॥

ते तु प्राप्यापि पीयूषप्रपाद्वारमपावृतम् । निवर्तन्ते हतवियः सुवाऽत्र न भवेदिति ॥

लम्प्या यत्र सुधा तदेत्य सदनं मत्वाऽथ सौवीर्यं स्यात्तत्रेत्यपस्तृत्य गेहमपरं गत्वारमालं पुनः ।

पर्याप्तं प्रविशन्ति दैवमुषितां अश्रद्धाऽनास्तथा ज्ञानस्यास्य पथो निवृत्त्य विदितायध्वान्नमजन्ते ऽपराध ॥

मुद्रान्निवृत्तोऽपि समोपदेशं ध्रुत्वाऽनुना तापयितुं परस्त्वम् ।

ससुशतोऽस्यर्जुन ! तन्मदीये नाश्रद्धाऽनोऽसि वचःप्रपन्ने ॥

अद्यास्यसि ज्ञानपथेऽपि तस्मादस्मिन्निति ध्यानगतत्पमर्थम् ॥

आमन्त्रयन्न परंतपेति पुरन्दरस्यात्पममञ्जनाभः ॥

इति श्यामलेऽत्र वामनः । धर्मस्येति पदं 'धर्म्यस्य' इति पठित्वा धर्मशब्दाच्चभगवद्विषयस्येति निवृण्वतेऽपरे—अविगीता ।

अप्राप्य मां परमेश्वरं, मत्प्राप्तौ नैवाऽऽङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदमक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादि-प्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मज्ञानाख्ये धर्मे श्रद्धावतां तन्नि-
शानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह—
ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलयोगोऽस्ति कानेव विनिश्चयः—

पापेति । उक्तानामात्मस्मरणीनां भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावात्
‘अप्राप्य मां’ इत्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्युक्तमाह—
मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्चयेयस्वरूपमत्प्राप्तिसाधनस्यान्यस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्धाधानाः विश्वासपूर्वकत्वारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारवर्त्मनि नितरां वर्तन्ते; अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तप्रकारश्रद्धेयज्ञानानुष्ठानाभावे मोक्षो
न सिद्धयतीति वक्ष्यन् स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयसुखरूपस्य
रात्रौ नुष्ठानाभावे हेतुं च वदन् “नान्यः पन्था विद्येतोऽन्यथाय”
[यजुस्सं. ३. ११८. वे. उ. ३. १८] इत्यादिकमुपबृंहयति ‘अश्रद्धा-
धानाः’ इति श्लोकेन । ‘अस्य’ इति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्शे
इत्याह निरतिशयेत्यादिना । धर्मस्येति सम्बन्धसामान्यविषय-
यायाः षष्ठ्याः फलितान्वयप्रदर्शनायाह उपादानयोग्यदशां
प्राप्येति । यद्वा श्रद्धानिषेधस्तत्प्रसङ्गे सति हीन्यभिप्रायः । कारण-
निवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपर्यन्तत्वं प्रदर्शनायोक्तं विश्वासपू-
र्वकत्वारहिता इति । मृत्युरूप इति बाधकस्वरूप इत्यर्थः,
अथवा मरणमैतत्वादेव मृत्युरूपता । ‘निवर्तन्ते’ इत्यत्र प्रति-

निवृत्तिविवक्षायामवधिसाकाङ्क्षत्वाच्च तन्निर्देशाभावात्, ‘माम-
प्राप्य’ इति पृथग्विद्विष्टत्वेन परमपुरुषस्याप्यवधित्वकल्पनायो-
गात्, ‘संसारवर्त्मनि’ इति सत्सम्पत्तः स्वरसत आधेयसाकाङ्क्ष-
त्वात्, उपसर्गाणां चानेकाधेयत्वात् नितरां वर्तन्त इत्युक्तम् ।
स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थे सुकरं बोधसंनं ज्ञात्वाऽपि
परित्यज्य पुरुषाः पुरुषार्थांतरतम्यविदोऽपि निरतिशयापुरुषार्थ-
मयं संसारमादरेण सेवन्त इति विस्मयाविद्वद्वेषेभ्यस्तस्य इदं
च वनमित्यभिप्रायेणाह अहो इति । आश्चर्यं ततो दुर्लभमप्रभाव
इत्यभिप्रायेणाह महदिदमाश्चर्यमिति । अश्रद्धाहेतुव आन्तरश-
त्रवोऽपि त्वया निराकारा इति ‘परन्तप !’ इति सम्बुद्धेर्भावाः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—अश्रद्धाधानाः श्रद्धारहिताः पुरुषा धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठानेऽश्रद्धाधाना
इति सन्वन्धः ! अप्राप्य मां परमात्मानं निवर्तन्ते प्रत्यागच्छन्ति मृत्युयुक्तसंसार एव वर्त्म तत्र मृत्यु-
संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

८ वे. ब्र. गि.—यथेवं सुसंपादमक्षयफलं च ज्ञानम्,
तर्हि किमिति न सर्वोऽपि तत्र प्रवर्तते ? तत्राह—अश्रद्धा-
धाना इति । अस्य ज्ञानालम्बधर्मस्य स्वरूपे अश्रद्धाधानाः
श्रद्धारहिताः । यद्वा धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी । इमं धर्ममश्रद्धा-

धाना आस्तिक्येनास्वीकृन्तः मामप्राप्य मृत्युरूपे मृत्युयुक्ते
वा संसारमार्गे निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते तत्रैव परिश्रमन्ति,
अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—अस्य ज्ञानस्य मध्ये धर्मस्य भजनलक्षणस्य, पाठान्तरे तु धर्मस्य तत्सहितज्ञानस्य वा श्रद्धा-
रहिताः पुरुषा ये ते मां पुरुषोत्तममप्राप्य मृत्युरूपे संसारे नितरां वर्तन्ते ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं पूर्वं ‘ते प्रवक्ष्यामि’ [१११]
इत्यनेन श्रद्धाधाना तुभ्यं कथयामीति प्रतिज्ञाय एतदश्रद्धाधानाः
संसारं प्राप्नुवन्तीति कथनेनैतस्योत्तमत्वं प्रतिपादयति—
अश्रद्धाधाना इति । हे परन्तप ! मत्प्राप्तादालम्बोऽकृष्टतपो-
युक्त ! इदं ज्ञानं मद्वाक्यरूपमश्रद्धाधानाः पुरुषाः योगज्ञा अपि

अस्य धर्मस्य फलरूपं मां अप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारमार्गे निव-
र्तन्ते परिश्रमन्ति “जायस्व त्रियस्व” [छां. उ. ५. १. १०८] इति
तृतीयमार्गाभिनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः । ‘अश्रद्धाधानाः’ इति
कथनेन श्रद्धामात्रेणापि संसाराभावो व्यज्जितः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—तर्हि कुत एतज्ज्ञानं सर्वे न सम्पादयन्तीत्याह—अश्रद्धाधाना इति । स्पष्टार्थः
श्लोकः ॥ ३ ॥

अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैतब्रह्मतत्त्वज्ञानं च ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन तत् व्याप्तं सर्वमिदं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः, तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना, कर्णागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि

१ मया आस्तमिति वा । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।' (क. स्क. १।२।७) इति श्रुतेः । आततं व्याप्तं समवायिकारणतया तत्पुत्रिर्विषयः पदः । सा परमात्मनो माया, तथा वा । 'देव्या यया ततमिदं जगदात्म-
शक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।' (उ. सप्त. ४।२) इत्युक्तेः । अस्मिन्पक्षे मूर्तिशब्दस्य पुंस्त्वं ज्ञेयम् । अव्यक्त-
मूर्तिना इति पुरः स्थितचतुर्गुणाकारविशिष्टव्यक्तमूर्तिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् ।

अत्र वामनेन विवक्षितं सविज्ञानं 'ज्ञानमेवापरोक्षेणोपदिशति द्वाभ्यां' इत्युपक्रम्य 'पश्य' इत्युत्तरलोकस्य पदं च १ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना पश्य, २ मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्य, ३ न चाहं तेष्ववस्थितः पश्य, ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य, ५ मे ऐश्वरं योगं पश्य, इति पञ्चधा योजयित्वा आयेन सपादपथेन ज्ञानं, शेषेण पादत्रयेण च विज्ञानं विनियत इति महता संस्मरणे प्रपञ्चितम् । तत्सन्दर्भस्यातिविस्तृतत्वात्तैव स्वीयायां श्रुतिकल्पलतायामनुदितस्तत्त्वज्ञेय एवान्न सङ्गृह्यते ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि जीवदृष्ट्या, किरणकदम्बस्थानि यथाऽम्बुनि स्रग्दृष्ट्या । अत एव न चाहं तेष्ववस्थितः, न हि किरणकदम्बोऽम्बुष्ववस्थितः, तदभावात् । अन्यथा त्वपरिच्छिन्ने यदा सत्यत्वेन भूतानीत्युच्यते, तदा असङ्गेऽपि नभोवत्तेषु व्या-
पकत्वस्य दुर्भारत्वात् न चाहं तेष्ववस्थितोऽस्माज्जगन्मिथ्येति भावः सञ्चितः । अतएव न च किरणेऽवम्बवस्ति, मिथ्यात्वादित्याह—न च मत्स्थानि भूतानीति । भोः पार्थ ! तव दृष्टिर्ज्ञातृकस्य मत्स्थानि सर्वभूतानीत्युक्तम्, नाहं तेष्ववस्थित इति तु मद्दृष्ट्या । न च तानि ग्रहान्दुःस्वहानि मय्यम्बुत्वेन वर्तन्ते; यतस्तेष्वहमस्मीति मया वक्तव्यम्, तस्मात्पञ्चमुना निवृत्तायामविद्यायां मम बुक्तिकातुर्थं पश्येत्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । यस्मात्सम दृष्टैवम्, तव दृष्ट्या तु सत्येवम्; ततो मत्स्थानि केवलं तानि न सन्तीति वक्तुं न शक्यते । अनादितया तव दृष्ट्या सत्यत्वेन दृश्यत्वादित्याह—'भूतभृन्न च भूतस्थः' इति । भूतभृदेवाहं—तव दृष्ट्या यथा विद्यमानत्वेन दृश्यन्ते, तथा तान्यहं धारयामीति कृत्वा भूतभृदहम् । 'इयं विमुष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे' (क. सं. ८।७।११) इत्यन्तश्रुतेः । वस्तुतस्तदभावाच्च न भूतस्थः । तानि तव दृष्ट्या धारयामि, अतः केवलं न धारयामीति वक्तुमशक्यत्वात्, भूतभृत्त्वमङ्गीकृत्य न च भूतस्थ इत्युच्यते, यथाश्रुत्या केवलं 'न दधे' इति वक्तुमशक्यत्वात् 'यदि वा न' इत्युच्यते । तस्माज्जगत्त्वमैवैतादृशम्, न्यायान्नायसिद्धत्वात् । ननु तर्हि किमित्येवं रूपं विधं त्वया सृज्यते ? इति चेत्, अनादितया मनुष्याः सहजः स्वभाव एवेत्यर्थमिति वदन् मिथ्यात्वं स्मृत्यति—'ममात्मा भूतभावनः' इति । ममात्मा सच्चि-
च्छक्तिसुष्ठुः भूतभावनः भूतानि भावयति कल्पयतीति तथा । "असतोऽपि मनः स्रजतः" () इति श्रुतेः ॥

अत्रेहं तन्म—ब्रह्मणे निर्धर्मकत्वात् स्वस्मिन् भूतानि सन्ति, वा न सन्तीत्युभयं वृत्तिरूपं ज्ञानं वक्तुं न शक्यते । तस्मा-
न्मायाशब्दलिङ्गेन ज्ञानेन तदुभयं चिन्त्यम् । तत्र माया द्विविधा—त्रिगुणाविद्या, तत्सैकमात्रा शुद्धविद्या चेति । अविद्यादृष्ट्या भूतानि सन्तीति प्रतीतिः; विद्यादृष्ट्या न सन्तीति । तत्रार्थेनस्याया दृष्टिस्तत्प्रतीत्या मत्स्थानानीत्युक्तम् । तयान्यविद्यादृष्टैर्मरुत्वात् यानि सन्तीति प्रतीयन्ते, तेषां छान्द्रमरुत्पमानत्वात् 'न ह्यहं' इत्युक्तम् । वस्तुतस्तत्त्वदृष्ट्या 'न च तानि मयि' इत्युक्त्या जीवपरमेश्वरयोरविद्याविद्याख्यदृष्टिप्रतीतिरूपा । तत्र दृष्टिद्वयप्रकाशकं यत्तत्त्वमधिष्ठानम्, तदुभयत्र सममिति निरुद्धमिष्टावः । तस्माज्जगन्मरीच्यम्बुवदिति सिद्धम् ॥ (श्रु. क. अ. २४) इति ॥

अयमाशयः—मत्स्थानि सर्वभूतानि गुणे फणिवत् । गुणाविद्यावत्तं दृष्ट्या । न चाहं तेष्ववस्थितः—न हि गुणदृष्ट्या गुणः संप्रै विद्यते, सर्वाभावात् । ननु मत्स्थानानीत्यङ्गीकृत्य कथं न चाहं तेष्ववस्थित इत्युच्यते ? तत्राह—न च मत्स्थानि भूतानीति । वस्तुतो भूतानि मत्स्थानि चेत्, तेषु नाहमिति वक्तुमयोग्यं स्यात् । यत्पु सन्तीत्युच्यते, तच्छुक्तौ रजतवान् । तस्मात्भूतानि ब्रह्माण्डविमहाविस्तृतमुखादिर्लोलरूपाणि मयि सन्त्यपि न सन्त्येवेति युक्तम् । तत्सत्यत्वं बोधयितुमेवमुपदिश्य, एतज्जादिति विद्या मा पश्य, किन्तु मयुक्तिकातुर्थमित्येव पश्येत्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मिथ्या कार्यकारणरूपं कान्दिदृशशक्तिगुणे फणिवत् ब्रह्मणि जगदाकारेण भातीत्यलं विस्तरैरिति । (श्रु. क. १९)

—अविर्गता ।

स्तम्बपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते, अतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्म-
वत्त्वेन स्थितानि, अतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽस्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मृदुबुद्धी-
नामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितः, मृतवत्संश्लेषाभावेनाऽऽस्काशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् ।
न ह्यसंसर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्तुतिनिन्दान्याज्ञाननिष्ठां महोक्त्य
ज्ञानं व्याख्यातुमारभते— स्तुत्येति । शोषाधिकस्य व्याप्य-
सम्भवमभिप्रेत्य विशिनष्टि— ममेति । अनवच्छिन्नस्य भग-
वद्वृषस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति— करणेति । व्याप्य-
व्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह— तस्मि-
न्नि । तथापि भगवतो भूतानां चाऽऽधारधेयत्वेन भेदः

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारा-
नर्हत्वे फलितमाह— अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु
स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तेषामिति । तस्य तेषु
स्थित्यभावं व्यवस्थापयति— मृतवदिति । संश्लेषाभावेऽपि
किमिति नाऽऽश्वेतत्वं ? अत आह— नहीति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अत एवासंसर्गित्वान्मम— न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं
युक्तिं घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्येमैश्वर्यं योगं, आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादस-
ङ्गतां दर्शयति “ असङ्गो न हि सज्जते ” [बृ. उ. ३।९।२६] इति । इदं चाऽऽश्वर्यमन्यतस्य भूतभृत्,
असङ्गोऽपि सन्भूतानि विभर्ति, न च भूतस्थः, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं
पुनरुच्यतेऽस्मै ममाऽऽस्मेति ? विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्ब्रह्मकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्त्यपदिशति
ममाऽऽस्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोकवदजानम् । तथा भूतभावो भूतानि भावयत्युपादा-
यति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि
भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसङ्गत्वं ? तत्राऽह— अत
एवेति । ‘न च’ इत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव
स्थितिरित्यत्र हेतुमाह— पश्येति । आत्मनोऽसङ्गत्वं स्वरूप-
मित्यत्र प्रमाणमाह— तथा चेति । असङ्गत्वेदीश्वरस्ताहि कथं
‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ [९।४] इत्युक्तं ? कथं च तथोक्त्वा
‘न च मत्स्थानि’ इति तद्विरुद्धदुरितं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
इदं चेति । तर्हि भूतसम्बन्धः स्यादिति, नेत्याह— न चेति ।
यथोक्तेन न्यायेनासङ्गत्वेनेति यावत् । असङ्गतया वस्तुतो
भूतासम्बन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधाच्च मिथोविरोधोऽस्तीति

भावः । आत्मनः सकाशादारमनोऽन्यत्वायोगाश्रुतः सम्बन्धो-
क्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अस्माविति । विभज्येति । यथा
लोको वस्तुतत्त्वमजानन्भेदमारोप्य समायमिति सम्बन्धमनु-
भवति, न तथेह सम्बन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावात् ;
अतो भेदेऽस्तयेव लोके सम्बन्धबुद्धिर्दशनमनुसरन्मगवानात्मनो
देहादिसङ्घातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्मारोप्यासौ ममाऽऽस्मेति
भेदं व्यपदिशति । तथा च सङ्घातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो
निकृष्टस्य स्वरूपस्याऽऽत्मशब्देन निर्दिष्टान् भूतस्थोऽस्मावेत्यर्थः ।
पूर्वोक्तावज्ञत्वाङ्गीकारेणैवाऽऽस्मा भूतानि भावयतीत्याह—
तथेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचित्यमहिमानं इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्,
अव्यक्तभृतिना अग्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा ततं, अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन
व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे “ यः पृथिव्यां तिष्ठन्.... यं पृथिवी न वेद ” [बृ. उ. ३।७।३]
“ य आत्मनि तिष्ठन्... यमात्मा न वेद ” [श. प. ब्रा. १।४।६।५।१३०] इति चेतनाचेतनवस्तुजातै-
रदृष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता । ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि
स्थितानि । तत्रैव ब्राह्मणे “ यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति ” [बृ. उ. ३।७।३]
“ यस्यमा शरीरं... य आत्मानमन्तरो यमयति ” [श. प. ब्रा. १।४।६।५।१३०] इति शरीरत्वेन निय-
म्यत्वप्रतिपादनात्तदायत्ते स्थितिनियमेन प्रतिपादिते, इति शेषित्वं च । न चाहं तेष्ववस्थितः, अहं तु न
तदायत्तस्थितः, मत्स्थितौ तैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि, न घटादीनां जलादेरिव
मम धारकत्वम् । कथम् ? मत्सङ्कल्पेन । पश्य ममैश्वर्यं योगम्— अन्यत्र कुत्रचिदसम्भावनीयं मदसाधारण-
गी. द्वि. १८

मार्थ्यं योगं पश्य । कोऽसौ योगः ? श्रुतश्रुत च श्रुतस्थो ममात्मा श्रुतभावनः सर्वेषां श्रुतानां भर्ताऽहं, न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः । ममात्मैव श्रुतभावनः मम मनोमयः सङ्कल्प एव श्रुतानां भावयिता धारयिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ चे. ता. चं.— एवमध्यायप्रधानार्थस्य प्रापकस्य साहा-
त्यमुक्तम् ; अथ प्राप्यमहात्म्यद्वारापि तदेव स्थिराकियत
इत्यभिप्रायेणाह शृणु तावदिति । 'इदं सर्वम्' इति निर्देशः
प्रमाणसिद्धसमस्तवस्तुषु इत्यभिप्रायेण इदं चेतनाचेतना-
त्मकमित्युक्तम् । 'अव्यक्तमूर्तिना' इत्यस्य विग्रहविषयत्वे-
ऽत्रातुपयोगात्स्वरूपविषयोऽयमोपचारिकः प्रयोग इति दर्शयितुं
अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम् । आकाशवस्त्रविभिमाम्बररूप-
व्याप्तियुदासाव बहुप्रमाणशिद्धो व्याप्तिप्रकारः 'मया' इत्यने-
नाभिप्रेत इत्याह अन्तर्यामिणेति । उक्तप्रकाराया व्याप्तेः
प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति अस्म्येति । अत्र धारणमनन्तर-
ग्रन्थसिद्धम् ; अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम् । धारणं हि
प्रसासनाधीनं श्रूयते । शेषित्वं तु प्रासुर्यं, शरीरित्वेनार्थ-
सिद्धं च । अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं
श्रुतौ दर्शयति अथेति । पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वा-
चेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् 'मत्स्थानि'
इत्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह तत्
इति । श्रीविश्वरूपदिषु विग्रहाभित्तमपि सर्वस्योच्यते ;
अत्र तु स्वरूपनिष्ठेत्यपौनस्त्याय— मय्यन्तर्यामिणी-
त्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्या सहाधीतता-
माह— तन्निवेति । स्थितिनिमित्तम्— स्थितिप्रवृत्तौ इत्यर्थः ।
शरीरशरीरित्ववचनात् इति शेषित्वं च तत्रार्थसिद्धे इत्यभि-
प्रायेणाह शेषित्वं चेति । 'मया ततमिदं सर्वम्' इत्यभि-
धायैव 'न चाहं तेऽश्ववस्थितः' इति वचनं व्याहृतम्, 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं चेत्प्रज्ञाह अहं त्विति ।
'मत्स्थानि सर्वसूतानि' इति प्रस्तुतप्रकारा स्थितित्र निषि-
ध्यते । 'स भावनः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इत्यत्र 'स्वे महिम्नि
यदि वा न महिम्नि' [छा. उ. ५।२।११] इति हि श्रूयत इति
भावः । उक्तं विज्ञोति मत्स्थिताविति । न कश्चिदिति
स्वरूपतः सङ्ख्यादृष्टादिना वेति भावः ।

५ आ. मा. भा.— प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानाद्याह— मयेति ।
तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— अव्यक्तमूर्तिनेति ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.— एवं तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्, ब्रह्मविषयं
ज्ञानमित्यस्य ब्रह्मावगम्यते विषयीक्यतेऽनेन ज्ञानेनेत्यस्य
च भेदाभावादिष्यत आह— प्रत्यक्षेति । नावगमशब्देन
विषयीकरणमुच्यते, किन्तु अवगतितावनत्वम् । न च ज्ञानस्य
तद्विरुद्धम्, परोक्षज्ञानापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेरिति भावः ।
'ज्ञानं विज्ञानतर्हितं प्रवक्ष्यामि' इति प्रतिज्ञाय 'यज्ज्ञात्वा' [९।१]

'मत्स्थानि' 'न च मत्स्थानि' इत्येतद्वाहृतमित्यत्राह— न
घटादीनामिति । मूर्ति हि सूतन्तरं पतनप्रतिघातिना संयो-
गेन धारयति ; न तथाऽत्रेति भावः । लोकदृष्टविपरीतं न
सम्भवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते कथमिति । शरीरशरीरिणोरिव
सम्भवमभिप्रेत्याह मत्सङ्करूपेनेति । स्वेच्छाधीनधारकत्वं
हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध
इति भावः । 'ऐश्वर्यम्' इत्यनेनानन्यसाधारणत्वं फलितम् ।
'पश्य' इत्यनेन चाश्रयेता शोतितेत्यभिप्रायेणाह अन्यत्रेति ।
'योगः सन्नह्नोपायध्यानतत्त्वतितुष्टिकुण्ड' [अमरः ३।१।२२]
इति पाठात्सङ्कल्परूपं ध्यानमिह योगः, युक्तयानस्वभावादिर्वा ।
'पश्य मे योगम्' इत्युक्ते योगस्वरूपमिवानन्तरं वक्तव्यमिति
तदाकाङ्क्षां दर्शयति कोऽसाविति । 'सूतश्च स सूतस्यः'
इत्यत्राशौचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा 'श्रुतभावनः'
इतिवत् 'ममात्मा' इति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलित-
कथनं सर्वेषां श्रुतानां भर्ताऽहमित्यादि । 'आत्मा' इति
विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यानयानातदतिरिक्तसहकारिण्यवच्छेदार्थं
इत्यभिप्रायेणाह ममात्मैवेति । 'ममात्मा' इति व्यधिकरण-
निर्देशस्वारस्यसिद्धमात्मशब्दार्थमाह मम मनोमयः सङ्कल्प
इति । एतेन वेदादिसङ्कालेऽहङ्कारमध्यारोप्य लोकदुष्टवस्तुता-
रेण 'ममात्मा' इति व्यपदेश इति शङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् ।
सङ्कल्प एव ममकार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मनःप्रतिपादकेनात्म-
शब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्परूपमनःपर
एव, 'मनसैव जगत्सृष्टिः' [चि. उ. ५।२।११] 'मनोऽङ्कुरत
(आत्मन्वी) स्यामिति' [बृ. उ. १।२।१] इत्यादिः । तदर्थ-
ज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरेव प्रकृतत्वात्,
अनन्तरलोके च किंदिदमात्मत्वात्, सृष्टश्च ततोऽन्यमन्तरं
वक्ष्यमाणत्वाच्च 'श्रुतभावनः' इत्येतत्सत्तातादधीन्यनियमना-
द्युपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह धारयिता नियन्ता चेति ।
अथवा 'श्रुतश्च स सूतस्यः' इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इत्यादिना तत्प्रशंसादिकमुक्तम् । अतः 'मया ततं' इत्यादि-
कमपि किं तथाभूतमेव किञ्चिदुत प्रतिज्ञातमुच्यते ? इति
शङ्कायामाह— तद्विति । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । यस्यापरोक्षज्ञान-
साधनत्वमुक्तं तद्विति वा । कृत्स्नाध्यायप्रतिपाद्योक्तिरियम् ।
विशेषणैवैयर्थ्यामाशङ्क्याह— तर्ह्यिति । सर्वव्यापी चेदित्यर्थः ।
न दृश्यते सर्वत्रेति शेषः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्टा स्थितानि न तथा मयीत्याह— न चेति ।
'न दृश्यश्चक्षुषा वासो न स्पृश्यः स्पर्शनेन च' [म. भा. १।२।३१।२१] इति हि मोक्षमेव । 'संज्ञासंज्ञः'

[म. भा. १.२।३८।४७] इति च । ममात्मा देह एव भूतभावनः । 'महाविभूतेर्माहात्म्यशरीर-'
इति हि मोक्षधर्मे [म. भा. १.२।३८।१७४-७५] ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—'मत्स्थानि सर्वभूतानि' [१.४] इत्युक्त्वा
पुनः कथं 'न च मत्स्थानि' इति व्याहृतमुच्यते ? इत्यत आह—
मत्स्थानत्वेऽपीति । स्पृष्टेति । स्वर्षनेन्द्रियेण तां ज्ञात्वाऽन्यो-
न्यधर्मसंक्रान्तिमासाद्य चेत्यर्थः । परमेश्वरस्य स्पर्शनाद्यवेद्यत्वे
प्रमाणमाह—नेति । संज्ञया शब्देनैव संज्ञा सम्यग् ज्ञानं
यस्यासौ तथोक्तः । मत्स्थानीत्यदिशक्तत्वात् भूतभूदित्यादिकं
पुनरुक्तमित्यत आह—ममेति । प्रभूताद्यात्वादिकं स्वस्वो-

क्तम्, अत्र पुनरन्यकमूर्तिनेति मूर्तवृत्तायां साऽऽत्मदादीनामिव
भिन्नेति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः ।
भूतभावनत्वस्याधिकशेषेन न पुनश्क्तिरिति भावेनोक्तम्—
भूतेति । स्यादित्दं व्याख्यानां यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव
कुतः ? इत्यत आह—महाविभूतेरिति । माहात्म्यमेव शरीरं
यस्यासौ तथोक्तः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—मया तत् व्याप्तमिदं सर्वं जगत् । अव्यक्ता मूर्तिर्यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिस्तेन
मयेश्वरेणेन्द्रियागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । न चाहं तेषु भूतेषु
व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चेमानि भूतानि मत्स्थानि ।
“असङ्गो न हि सज्जते” [बृ. उ. ३।१।२६] इति श्रुतेः । पश्याऽऽलोक्य मे योगमैश्वरमीश्वरसम्ब-
न्धिनम् । भूतानि विभर्तीति भूतभूत् । न च भूतस्थो न च भूतेषु तिष्ठति । मयेश्वरस्याऽऽत्मा
भूतभावनो भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—तदेवमुपदेश्यमाणस्य ज्ञानस्यान्वय-
व्यतिरेकलक्षणेन तस्याऽऽनुममभिमुखीकृत्य समस्यद्वैतब्रह्मज्ञान-
रूपमिति प्रथमं द्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वप्रपादयति सार्धेन—
मयेति । इदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत् मया तत् व्या-
प्तम् । तनु परिच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य तव कथं जगद्वासा-
सिः ? इत्याश्वास्य, नानेन रूपेण मम व्याप्तिः, किन्त्वतीन्द्रिय-
सच्चिद्रूपेणैवाह—अव्यक्तमूर्तिरिति । अन्यका अतीन्द्रिया
मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तेन । कीदृशी तव जगद्वासा-
सि इत्यत आह—मत्स्थानीति । चराचरात्मकानि सर्वभूतानि
मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि । न चाहं तेष्ववस्थितः । चका-
स्तुशब्दार्थः । अहं तु तेषु भूतेषु नावस्थितः, “स भगवः
कस्मिन्नप्रतिष्ठित इति, स्वे महिषि” [छां. उ. ७।२।४।१]
इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो निराकारत्वश्रवणात् “आकाशवत्स्व-
गतश्च नित्यः” [सर्वो, ४] इत्यादिना च सर्वोपिष्ठानत्वेन
सर्वव्याप्तिपरत्वात् । तथा च जगदधिष्ठानत्वस्यैव जगद्वासासिः,
न तु तदधिष्ठानकत्वरूपेत्यर्थः । अस्त्वैवं प्रपञ्चमिथ्यात्वे कि-
मायात्मम् ? तत्राह—न च मत्स्थानीति । मत्स्थान्यपि
च भूतानि न मत्स्थानि । तथा च शक्तिरजतदेविव प्रपञ्चस्य
प्रतिपन्नोपाधावाभावप्रतियोगित्वत्वात् मिथ्यात्वं सिध्यतीति
भावः । ननु कथमिदं युज्यते, मत्स्थानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोगित्वद्वययोरेकत्र विरोधात् ? अत आह—“पश्य
मे योगमैश्वरम्” इति । मे ममासाधारणं, ऐश्वरं ईश्वरस्य
मम बन्धो स्थित्व योगमपठितवदुनोपायम्, मायासिंति यावत् ।
उक्तं हि—“योगमायासमाष्टतः” [७।२५] इति । तथा च
मदीययोगमायावैभवंश्यावितकत्वात् विरोधशङ्कावकाशः ।

अद्यतनीष्वपि खल्वेन्द्रजालिक्रमायासु परस्परविह्वान्याश्र-
याणि बहुलश्रुतलभ्यन्ते; न हि तत्र विरोधोऽयमवतस्तीति
भावः । यद्वा ‘मत्स्थानि’ ‘न च मत्स्थानि’ इत्युक्तयोः
प्रपञ्चतदभावयोरेकाधिकरणत्वविरोधशङ्कायां ‘पश्य मे योग-
मैश्वरम्’ इति वदता भगवता प्रपञ्चस्य मायिकत्वात्परमाधिकेन
तदत्यन्ताभावेन सह तस्य न विरोधः, समानतत्ताकार्योरेव
प्रतियोगितदभावयोः सामानाधिकरण्यविरोधादिति दर्शितम् ।

एवं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वप्रपञ्चपदित्याद्वितीयब्रह्मतत्त्वज्ञानरूप-
दिशति—भूतभूदिति । भूतानि चराचरात्मकानि भावय-
त्युद्भावयतीति भूतभावनः, तथा भूतानि विभर्ति पोषयतीति
भूतभूत्, भूतभावानो भूतभूत्वापि सम्ममात्मा न भूतस्थः
परमार्थतो न भूतसम्बन्धी, भूतानां कल्पितत्वात् । न हि
कल्पितेन रजतत्वेन शुक्लेस्तुतः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
शुक्लावरोपितस्य रजतत्वस्य वास्तवारजतत्वस्य ह्युदितत्वावि-
धातकत्वब्रह्मण्यवरोपितस्य द्वैतप्रपञ्चस्य वास्तवाद्वैतस्वरूपब्रह्म-
तत्त्वाविरोधित्वाविष्यत्पूहमद्वितीयब्रह्मतत्त्वमिति भावः ।

यत्कत्र रामानुजग्याख्यानांम्—‘इदं सर्वं जगमया-
ज्जन्तर्माणि व्याप्तम्, ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तः’
[बृ. उ. ३।१०।३] इत्यादिश्रुतेः । अतो मत्स्थानि मद्बो-
नानि सर्वभूतानि, अहं तु न तदधीनः । ‘न च मत्स्थानि
भूतानि’ इति स्वाधाराकल्पनिषेधः, स्वसङ्ख्याधीनानीत्यर्थः ।
इति, तत्र; मत्स्थानि सर्वभूतानीति जगदधिष्ठानत्वपरम्,
‘वाक्प्रज्ञोपाद्भवेन’ मया तत् [१।४] इत्यस्याधिष्ठानमया
जगद्वासासिपस्तत्त्वैव वक्तव्यत्वात् । न हि ‘मत्स्थानि’ इत्यस्य
मदधीनानीत्यर्थः, तथा सति ‘न च मत्स्थानि’ इति तत्रि-

पेषाद्योगात् । न चात्र स्वाधारकस्वरूपं मत्स्वत्वं निषिध्यत इति युक्तम्; पूर्वत्र स्वाधीनस्वरूपं मत्स्वत्वम्, अत्र स्वाधारकस्वरूपमिति वैरूप्यापातात् । न ह्येकरूपार्थं सम्भवति वैरूप्यं न्यायम् । “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिश्चतुरिपि

ब्रह्मणो न पृथिव्याद्यधिष्ठानकल्परा, “स्वे महिम्नि” [छां. व. ७.२.३१] इत्यादिप्रागुक्तस्तिविरोधात् । किन्तु पृथिव्याद्यधिष्ठानतया तदन्वयित्वमात्रपरत्वतो यथोक्तं पृथार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ व० त० दी०— एवं ज्ञानं प्रस्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्य स्वस्य महिमज्ञानं पूर्वमुपदिशति-मयेति । अव्यक्तोऽक्षरोऽविरुद्धधर्मप्रकृतिपुरुषात्मकः स्वेच्छया पृथग्भासि (वि) तोऽपि महिमरूपः कालात्मा च स बहिर्मेयोदागमार्गाधिदैवतं अध्यात्मस्वरूपं तन्मूर्च्छिता मयाऽन्तर्यामिणा च तदिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत्प्राकृतं ततम् । “अन्तश्चिदन्तर्यामितदङ्कुरोऽक्षरआव्यक्तपदवाच्यः” इति स्थितमाकरे । स चान्तर्यामी चाहं अन्तर्यामिब्राह्मणे “यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवी यं न वेद य आत्मनि तिष्ठन्मयात्मा न वेद” [बृ. उ. ३. ७. ३] इत्यादि निरूपितम् ॥ ४ ॥ तेन भूतानि पञ्चमहाभूतानि प्राणिजातानि च नामरूपज्ञानकर्मात्मकानि मत्स्थानि अस्ति-भाति-प्रियत्वेन रूपेण नाम्ना च प्रकाशमाने मध्येवाक्षरे सर्वान्तर्यामिस्वरूपे उपादाने स्थितानि । द्वितीय-पक्षे मत्स्थानि भूतानि मदायत्तस्थितिकानीत्यर्थः । अहं तु न तदायत्तस्थितिरित्याह “नचाहं तेषु” [१४] इति । एवम्भूतो ममाखिलधर्मोऽश्रयस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतस्य स्वैश्वर्यमहिमेति बोधयति “न च मत्स्थानि” इति । निर्लेपतया विरुद्धसर्वधर्मोऽश्रयत्वमाह । वस्तुतो न च मत्स्थानि नहि घटादीनामिव जलाद्यवलेपकत्वं (जलावधारकत्वं) मयि मदाधारशक्त्या तत्स्थितिरपि नान्यथेत्यचिन्त्यैश्वर्ययोगोऽयं ममेत्याह “पश्य मे योगमैश्वरं” इति । तथाहि न मनोमयसङ्कल्प एव सर्वं कर्तुं शक्तोऽलौकिकयोगः स एवान्वय्यामोहको मायापदव्यपविश्यमानोऽपि कश्चित् स च ममात्माऽक्षरस्वरूपोऽध्यात्मधर्माख्यो भूतानां भावयिता नियन्ता च तमेतं पश्य मम विरुद्धधर्मोऽश्रय-मालोचय । स किमभूतः ? भूतभूत्र च भूतरथ इति । न तत्सजातीयः, अपितु भूम्याद्यान्तर्वर्त्ती पालक उद्गावकश्च ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपं च स्तुत्या ज्ञानमेवाह इत्याम्य— मयेति । अव्यक्तातिरिक्तो लौकिकेन्द्रियागोचरा स्वतिरोक्षकद्वया मूर्तिः स्वरूपं यस्य । वक्ष्यति चाये “दिव्यं वदामि ते चक्षुः” [११८] “अस्या त्वनन्या” [११५४] इत्यादि । एतादृशेन मया इदं जगत् सर्वं जडजङ्गमात्मकमातृगणस्तम्बान्तं तत् त्वं व्याप्तं, मत्की-डार्थं मदात्मकं मया सृष्टमित्यर्थः । यदा अव्यक्तमूर्तिना मया व्याप्तमिदं सर्वं जगत् अस्तीति शेषः । अयं भावः—आवृ-णस्तम्बान्तं सर्ववस्तुषु तत्तत्स्वरूपोऽहमेवासि, अव्यक्तत्वा-त्तया सर्वेन ज्ञापते; एवं चेत्सर्वेषु भूतेषु तद्रूपः प्रविष्टो भवानाधिदैविकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह—मत्स्थानीति । मत्स्वरूपस्थानि सर्वाणि सन्ति, सर्वाधारत्वात् । क्रीडेच्छया पृथक् तत्तद्रूपं प्रकटयामीति भावः । अपरिच्छि-न्नत्वात् प्रकटमपि जगन्मन्येव तिष्ठति । तेषु न च अहम् । तेषु

परिच्छिन्नतया न तिष्ठामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ “मत्स्थानि सर्वभूतानि” [१५] इत्युक्त्या भगवत्सत्ते भिन्ना भविष्यन्तीति ज्ञानेन व्यापकत्वे असौ मा भवतित्यत आह—न च मत्स्थानीति । च पुनः । तानि भूतानि जातामपि भिन्नतया मत्स्थानि न, किन्तु मदात्मकान्येत्यर्थः । ननु तर्हि कथं भेदप्रतीतिः ? इत्यत आह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे ऐश्वरं कर्तुं-मकर्तुमन्यापार्कतुं समर्थस्वरूपं क्रीडात्मकं योगं पश्य । अय-मर्थः—मया क्रीडार्थमभेदेऽपि भेदो बोध्यते । एतदेव विश-दयति—भूतभूदिति । भूतानि आधारत्वेन धारयति स्व-सर्वं पोषयतीति भूतभूत् । भूतानि पालयति तथा भावयति स्वभावभावितानि करोतीति भूतभावनः । एतादृशोऽपि सन् ममात्मा मदात्मकस्वरूपं भूतस्यो न भवति । अयं भावः—तेषु क्रीडां कुर्वन्पि यथा ते क्रीडार्थं सृष्टास्तत्र स्थिताः स्वामिमा-नेन भिन्नतया तिष्ठन्ति तथाऽहं न तिष्ठामि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्याऽभिमुखीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह—मयेति । मया इदं सर्वं जगत् तत् त्वं व्याप्तं, उपादानत्वात् कनकेनैव कुण्डलादीनि । ननु प्रागेवैतदुक्तं “अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” [७६] इति । तथा च “राजविद्या” [११२] इत्यादिश्चतुरिस्थाने एव कृता स्यात्, वक्तव्यवि-शेषाभावादिति चेत्; अत्र ब्रूमः यथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यद्यप्यन्य-मिसंशयान्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्रहोति” [तै. उ. ३.११] इति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्व-मुक्त्वा तस्यानुगममन्नादिशब्दशब्दितेषु विराडादिषु दर्शयति । “अत्राद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३.१२] “प्राणाद्वयेव” [तै. उ. ३.१३] इत्यादिना । तस्य निर्णयवाक्यं तु “आनन्दाद्वयेव खल्वि-मानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३.१६] इति “सेषा भार्गवी वारुणी विद्या” [तै. उ. ३.१६] इति, तत्रैव विद्यायाः पर्यवसानाभिधानात्; एवमिहापि सप्तमे “भूमिरापोऽनलो वायुः” [७४] इत्यादिना सर्वभूता-

त्मकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदश्यं पश्चात् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७।६] इत्यनेन मायाशब्देऽपि तत्प्रदश्यंतीनां शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव तद्दर्शयति स्थूलाहन्वतीन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति गम्यते, 'राजविद्या' [९।१२] इत्यादिना स्तुतत्वात् । यथा कश्चिद्वृद्धेक्ष्यो सुक्ष्मामहन्वतीं दिदर्शयितु-स्तत्तत्समीपस्थो स्थूलो तारामहन्वतीति ग्राहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहार्थापि कार्यकारण-प्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अत एव भगवान् भाष्यकारो (शं.) 'मया ततमिदं सर्वं' इत्यत्र 'मया मम यः परो भावस्तेन तत् व्याप्तं' इति व्याचख्यौ । न तु 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः' [१०।८] इत्यत्र मम यः परो भावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति । स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परमा-नन्द एव तेनैव चेदं ततम् । "आनन्दोद्भवेव" [तै. उ. ३।६] इत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीय-सत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् । अत एव 'अव्यक्तमूर्तिना' इति विशेषणम् । मायाशब्दं हि कारणं बुद्धि-ग्राह्यत्वात्करणगोचरः; शुद्धं तु बुद्धेः परत्वात्करणगोचर इति । किम्भूताकारेणानन्दः परिणमते । इत्यत आह—मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां स्फूर्त्तपिदण्डधारादय इव सर्वभूतानि स्थितान्यतो मत्स्थानीत्यु-पचारादुच्यन्ते अधिष्ठानाध्यस्तयोर्व्यस्तवसम्बन्धायोगात् । एतदेवाह—न चेति । न चाहं परमानन्देष्टेषु भूते-ष्ववस्थितोऽस्मि, घटादाविब मृतः अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विषयिधिष्ठानत्वं तद्व्यपवदति—न च मत्स्थानीति । अयं भावः—'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधिरस्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति वार्तिकोक्तैर्ब्रह्मानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छं, अहं चासङ्गः । ततश्च तुच्छतरेण तत्का-र्येण भूतसङ्घेन न मामसङ्गस्याभाराधेयभावसम्बन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृत्तं हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना सम्बध्यते । अहं तु सर्वदाऽनावृतः साक्षिरूपत्वात्तत्सम्बन्धाशून्य इति 'न च मत्स्थानि भूतानि' इत्युक्तमिति । ननु साक्षिणस्तव ब्राह्मणो युवा सुखी चेति प्रतीच्येव भूतसम्बन्धानुभवात् कथं 'न च मत्स्थानि' इत्युक्तिरित्या-शङ्क्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनां पश्य, ऐश्वर्यं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गन्धर्वेणगरमिव । अत एव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दो भूतभृदपि भूतस्थो न चकारोऽप्यर्थेऽसिन्नक्र-मश्च । खविन गन्धर्वेणगरभृदपि तत्स्थं न, तस्य तदाकारेण परिणामात्मकत्वात् । एवंप्रकारेण परिणन्दरूपो समात्मा स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति" [बृ. उ. ४।३।३२] "को ह्येवान्गाकः प्राणयात् । यदेष्ट आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै. उ. २।७] इत्यादिश्रुतिभ्यः; आकाशे अव्या-कृताख्ये स्वाधिष्ठानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात्, कारणगतं जाड्यं कार्येऽपि स्यात्, आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रुत्यर्थः । बृहदा-रण्यकेऽपि [३।८।७] "यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यदूर्ध्वं च भवच्च भविष्यन्तेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति" इति मायाविनि सर्वस्योत्प्रोतत्वमुक्त्वा "कस्मिन्नु खलवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति" [७।८।७] इति । अस्योक्तम् "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गी आकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृ. उ. ३।८।११] इति अस्थूलादिलक्षणस्याकाशाशरत्वमुक्तम् । तस्माद्युक्तमुक्ताकाशशरीरेण भगवता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण—ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽसङ्गसम्भावत्वे दृष्टान्तः, इदमप्यस्यस्य मायामात्रत्वं च ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधास्य ॥ ६ ॥

१ वामनस्तु श्लोकमिमम्—

मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्येत्पाप्मापत्ययम् । अभेदश्च ममानेन तद्रज्ज्वेव सिन्धुना ॥

तथापि सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्तोऽस्मि नात्मानि । नद्धि सर्वाणि यादांसि विमर्शमिदन्तवः ॥

यानानि यावत्परम्येति तावदेवाय शिष्यते । यद्गुणितं कथं नाम तद्रथं मयाऽऽत्मनि ॥ ॥

शङ्काकुलमिति ज्ञात्वा भगवन्मभवत्सुतम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति भूतानांमात्मनि स्थितिम् ॥

—इत्यवतार्य व्याचष्टे—

१ शां. भा.—यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपादयन्नाह—यथेति । यथा लोक आकाश-स्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणस्तथाऽऽकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—सृष्टित्वस्थितिसंहाराणामेकतास्मात्कारत्वं 'मया तमिदं' [१४] इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तं दृष्टान्तेनोपादयन्नाह दृष्टान्तमिदं योजना । सवेद्युत्पत्तिस्थिति-संहारकालो गृह्यते । आकाशादेर्महतोऽन्यावारत्वं कथं? इत्या-

शङ्क्याऽऽह—महानिति । यथा सर्वगमित्वात्परिमाणतो महान्वायुराकाशे सदा तिष्ठति, तथाऽऽकाशादपि महान्त्यपि सर्वाणि सूतान्याकाशकल्पे पूर्वे प्रतीच्यसहै परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—सर्वस्यास्य स्वसङ्ख्यायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—यथा आकाशे अवाल-म्बने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुर्निरालम्बनो सदायत्तस्थितिरित्यवश्याभ्युपगमनीया मयैव धृत इति विज्ञायते; एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय; यथा-ऽऽहुर्वेदविदः—'मेवोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विमज्जो गतिरुष्ण-रश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' ॥ इति; विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्चर्याणीत्यर्थः । श्रुतिरपि "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशस्तने गां विद्युतौ विष्टतः" [वृ. उ. ३।८।९] "भीषाऽस्मा-द्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च" [तै. उ. २।८।१ नृ. पू. २।४] इत्यादिकाः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—'यथाकाशस्तितः' इति श्लोके स्वस्मिन् सर्ववृत्तस्थितेराकाशे वायुस्थितिर्दृष्टान्त इति केचिदाहुः, तद्वक्तुम्, आकाशस्य बाधपेक्षया नियमधारणशोभावात्-त्वाविधस्थितेरिह प्रकृतत्वेन तमिदर्शनार्थकस्यैवोचित्याद्येय-मिप्रायेणाह सर्वस्येति । 'आकाशस्थितः सर्वेषां' इत्याभ्या-मीश्वरकथार्यत्वं तदेकप्रेष्यत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह यथाकाशेऽनालम्बन इति । महत्त्वं चान्यासक्यत्वायो-क्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विवक्षयति स त्विति । यथा निरालम्बने विहायसि विहङ्गमशरीरादेवेतन्विशेषाधिष्ठित्वं, एवमेव वाय्वादिरपीति भावः । तैरदृष्ट इत्यनेन अनुपलम्भ-बाधनिरासाय पूर्वोक्तभूत्यादिसिद्धायोग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरा-नुमानमन्युपासकृतां कथमिदं निदर्शनमित्यत्राह यथाऽऽहु-र्वेदविद इति । आगममूलसम्प्रदायनातर्कपरमिति भावः । इत्यनेनाधीयमानावेदोपवृत्तहृत्पक्षता योनिता । अस्मदाद्यगोत्रोपादानोपकरणसम्प्रदानादिकानां तत्क्षणादेव

सकलदिङ्मुखव्यापिनां धाराधरणासुत्पत्तिः, सकलवृत्तान्वाध-नलम्पटस्थेव जलमिधेयम्बराज्येभानां तरङ्गाणां वेलात्कलनिष्ठिः, प्रतिनियतकलादृष्टिस्तृप्तशृङ्गोभ्रमनादिरुपशृङ्गमनसो विभागः, अवहितगतमानासननियतविश्विषेधाणां तृणगिरितकणजडगुण-कानां चण्डमालतादीनां विस्पृष्टयः, प्रशान्तवदनमिहिरिहम-करादिमहसि प्रावृषि निभीयेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणाणां क्षण-चीनां विमज्जः, निरालम्बने विहायसि महीयसो मिहिनमण्ड-लस्य प्रतिनियतविनरजनिमाधायनसंवेदराशिर्देशिकः सञ्चारः, एवंविधान्यन्यानि च परिवेषोपरागेन्द्रबाधकारकास्तन्निताशनि-सूक्ष्मप्रभञ्जनप्रमणाद्योऽप्यदूतप्रकाराः सर्वे सर्वव्यापिनः सर्व-शक्तेर्विष्णोरेव चित्रमृष्टिशक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति शोकार्थः । मायातन्मस्य सिध्यार्थत्वं निरसनमाह विष्णोर्पिति । सम्बन्धसामान्यस्य नियाम्यतत्त्वायैवादिविशेषणैवसानाय 'यथाहुर्वेदविदः' इत्यनेनाभिप्रेतं विष्टुमिति—श्रुतिरपीति । प्रशान्तमत्र सङ्ख्याविशेषः; भोषेति—भयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

—आकाशे स्थित एव नित्यमनिलः सर्वत्रगस्तत्र यथाश्रव्येन महत्त्वमेति स जनेः स्पर्शेन विज्ञायते । स्वेयानुवृत्तति न प्रतीतिविषयं किन्त्वस्त्यसौ खे यथा भूतान्यात्मनि विद्धि कारयुन । तथा बुद्ध्या प्रतीतान्यपि ॥ सर्वत्रगो व्योम्नि यथा प्रतीतः प्रतीतवत्तिष्ठति मातरिश्वा । भूतानि जानीहि तथाऽऽत्मनि त्वं पार्थाप्रतीतानि समं प्रतीतेः ॥ इत्यादि ।

ज्ञानदेवोऽन्यथा भावमाह—

यावत्तमो मरुदपि स्थित एव तावान् किन्तु प्रतीतयितवे यदि चात्यमानः ।

नैवान्यथा पृथक्सिद्धि तद्वदेव भाव्येव भूतनिष्ठो मयि कल्प्यमानः ॥

अकल्पनायां तु न किञ्चन सर्वत्र शुद्धोऽस्म्यहमेक एव ।

भूतानि सन्त्यत्र न सन्ति वेति तत्कल्पनाकल्पनयोर्वैलक्षण्यः ॥

जुन्यते कल्पनायो भूति कल्पनया समम् । कल्पनामूलभानां न चेत्तस्य कथं कथा ? ॥ इति ।

"आकाशः स्थितः" इति छिन्ना नित्यं स्थितः महान् आकाशः सर्वत्रगो महान् वायुश्च यथातच्छिद्यविवाधाराधेयभावेन वर्तते, तथाऽहं भूतानि च विना संश्लेषमाधाराधेयभावेन वर्तमाने । इति व्याख्यातं केचित् । तत्राकाशस्थित इति 'वपरे शरि वा—' (वार्ति.) इति विसर्गलोपो ब्रह्मण्यः ॥

—अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथाऽऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्यामोति ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. दी.— एकमेकाश्रितमित्यत्रासम्भवाभावात्, किं दृष्टान्तोक्त्या ? इत्यत आह— मत्स्थानीति । तत्र स्थितत्वेऽन्योन्यधर्मासिद्धान्त्यादावित्यर्थः । तदत्र न

प्रतीयत इत्यतो वशाच्चे— न हीति । स्पर्शादीति तद्वर्मापलक्षणम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— यथाऽयं दृष्टान्त आकाशस्थितोऽचलो नित्यं सर्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान् महापरिमाणः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीत्युपधारयामगच्छ ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वसम्भवाभावः, किन्त्वसङ्गत्वभावत्वात्स्पर्श्याह— यथाकाशोति । यथा ध्ववकासं विनाऽवस्थानायोगावित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतो महानपि नाकाशेन

संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थान्यपि असङ्गत्वभावेन मया न संश्लिष्यन्त इत्युपधारय निर्धारय । तथा च श्रुतिः— ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ [वृ. उ. ३. १. १५] ‘असङ्गो न हि स्मन्ते’ [वृ. उ. ३. १. १५] इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— असंश्लिष्योऽप्यपाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह— यथाकाशस्थित इति । अवकासं विनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशाधारो वा वायुरभ्युपेयते, स च नाकाशेन संश्लिष्यते, निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्; तथा सर्वभूतानि मयि जानीहि । वस्तुतस्तु महाभूतान्यपि सर्वाणि मदाधारशक्त्यैवोपशब्धानि । मयैव विधृतान्याकाशादीनि । अक्षरमूर्तिना मयैव सर्वे विधृतमित्यर्थः । तथा च श्रूयते ‘एतस्यैवाक्षरस्य प्रशान्ते गार्गि’ [द्यावापृथिवी] सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ... द्यावापृथिव्यौ विधृतौ (अव-) तिष्ठतः’ [वृ. उ. ३. १. ८. १९] इत्यादि ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— तर्हि भवतो वशापकलाजीवेत्याहुः साव्यापकलाश्च मत्स्थानीत्याधाराधेयभावः । कथं ? इत्यत आह सप्रधानम्— यथेति । यथा सर्वगतो महानपि वायुर्नित्यमाकाशस्थितो भवति आकाशेन च न दृश्यते । निरवयव-

नाकाश एव सर्वत्र गतिपुक्तो भवतीति व्यञ्जितम् । तथा सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगतिपुक्तानि मज्जीरेच्छयैव मत्स्थानीत्युपधारय जानीहि । उप समीपे मत्समीपे धारय पश्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— श्लोकद्वयोक्तेऽयं दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगं मयि असंश्लेषयैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राञ्चः । ‘किं तद्वृक्षः’ [८. १] इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ [८. १] इति अक्षरसंज्ञं शुद्धस्वस्पर्शार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तम्; तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम्; इदानीं तस्याक्षरात्वेन जीवेनामेऽं सप्रधानमाह— यथेति । वायुः सूत्रात्मा । ‘वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्’ [वृ. उ. ३. १. ७. २] इति श्रुतेः । सर्वत्रग इति समष्टिजिह्वात्वात्तस्य सर्वगतत्वम् । महानिति बाह्यवायुयुगादुच्यते । स यथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसम्बन्ध उक्तः । सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टस्वपदार्थरूपी चेतनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक् नाशपूर्वकं मध्ये च स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति, एवं सर्वोऽपि जीववर्गो उपाध्युत्पत्तेः प्राक् तन्नाशपूर्वकं मध्ये वा घटाकाशो महानाकाशादिव परमाद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन ‘स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते’ [८. ३] इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विबुधत्वम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

१ अत्र वामनः—

‘अप्राप्य मां निर्तन्त्रे’ (१. १३) इति प्रागाह यद्वितीः । ततः सिद्धयति तं प्राप्य नात्रन्तं इति स्फुटम् ॥ किन्त्विदं लीयते सर्वं लोपाधि प्रलये परे । यथा सूर्ये पल्लवस्यं पाथः सप्रतिविम्बकम् ॥

१ शां. भा.— एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि; सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विमुञ्जाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. इया.— आकाशो वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकामिति । सा च ‘अपरेष्वं’ [७।५] इति प्रागेव सूचितयाह— अपरा-

मिति । तस्याश्वेष्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह— मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिश्चाग्रेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेयं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतः सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्कल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह— स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकां मच्छरीरभूतां, प्रकृतिं तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानहौ, कल्पक्षये चतुर्मुखावसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव भूतानि कल्पादौ पुनर्विमुञ्जाम्यहम्; यथाह मनुः [१।५] ‘आसीदिदं तमोभूतं’ ‘सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्’ [मनुः १।८] इति । श्रुतिरपि “यस्याव्यक्तं शरीरम्” [सु. उ. ७] “अव्यक्तमक्षरे विलीयते । अक्षरं तमसि विलीयते” [सु. उ. २] “तमः परे देव एकी भवति” [सु. उ. २] इत्यादिका, “तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकृतम्” [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति च ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— अपस्तुतसृष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्कतिमाह—सकलेति । प्रवृत्तिश्चेत्यर्थसिद्धौक्तिः, ‘मामिकाम्’ इत्यनेन शेषत्वं सिद्धम्; तच्च शरीरतेत्यत्रावगतं ‘यस्य तमः शरीरम्’

[वृ. उ. ३।७।१३] इति; अतो मच्छरीरभूतामित्युक्तम् । सर्वसृत्तश्चन्द्रेण समस्तकार्यावस्थासङ्ग्रहात्—तमश्शब्दवाच्यामित्युक्तम् । “तमः... एकी भवति” [सु. उ. २] इत्युक्-

—उपाधिभिः सहोदेति कल्पादौ च पुनस्ततः । प्राप्याप्येवं परं जीवा निवर्तन्तेऽत्र ते पुनः ॥ निवर्ततेऽत्रैवमेव तं प्राप्य ज्ञानिनोऽप्यतः । उभयेषां समानो हि ब्रह्मणि प्रलये लयः ॥ प्राप्य चेन्न निवर्तन्ते सुक्तिरज्ञानिनामपि । प्राप्याप्यथ निवर्तन्ते निवृत्तिज्ञानिनामपि ॥ अतो विप्रतिषिद्धेयं बाहुदेवस्य वागिति । पूर्वपक्षं पञ्चज्ञातः ससूलं क्षयत्यस्य ॥

इत्यवतार्य व्याचष्टे—

मदीयां प्रकृतिं पार्थ ! प्रलयोदयकारिणीम् । प्रलये यान्ति भूतानि निवर्तन्ते ततः पुनः ॥ मामप्राप्य मदीयां ये प्रलये प्रकृतिं गताः । उत्पद्यन्ते त एवात्र बीजादिव महीरुहाः ॥ प्रकृतौ लीयमानानां जडदेहाभिमानिता । भूतशब्देन जीवानामज्ञानां सम्यगीरिता ॥ यैरात्मा प्रत्यभिज्ञासि मिथ्यामानि जडांशः । न ते भूतेषु गण्यन्ते प्रकृतिं नापुनरिति च ॥ जीवोपाधिः प्रसिद्धा धीः क्षयात्प्रागेव सा यदि । लीना ब्रह्मणि तत्रैति चिदंशो जीवतां पुनः ॥ सार्यं मयूखेषु मरीचिकेव स्यात्किमुपे सा प्रकृतिर्विलीना ।

लीना न तस्यां यदुपगमयस्ते न सृष्टिकाले पुनरुद्भवन्ति ॥

घटभेदाद्भूते तोये प्रतिबिम्बं कुतो रवेः ? । अविद्यालयनिर्मूल उपाधिः प्रकृतौ कुतः ? ॥

अविद्या विद्यते येषां धीरुक्तेषां प्रकृतौ क्षये । लीयतेऽतस्तदुदये जीवभावः पुनर्भवेत् ॥

अथ क्रमानुसृष्टिभाजो मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह । तथाप्यविद्या प्रागेव निवृत्तेषामशेषतः ॥

जीवोपाधिब्रह्मणोऽप्ये परे ब्रह्मणि लीयते । ज्ञानिनामपि तत्रैव तथा न प्रकृतौ कश्चित् ॥

अज्ञानिनोऽविशिष्टा ये प्रकृतिं प्राप्नुवन्ति ते । सर्वसृत्तपदेनात्र त एवोक्ताश्च चक्रिणा ॥

कल्पक्षयपदेनेह महाप्रलय उच्यते । विनान्तो न विषेस्तत्र त्रैलोक्यस्यैव लोपनात् ॥

दिनान्ते सर्वभूतानि न लीयन्ते स्वयम्भुवः । उक्तौ च प्रागष्टमेऽत्र दिनकल्पलयादयो ॥ इति ॥

तानीत्यनेन तत्सजातीयान्प्रति लक्षयन्ते । लोके सृष्टिपरिमितं बौद्धिं प्रदर्श्य कोशे वतैरामः सर्वोऽपि श्रीहृदयमेवेति साजात्यादभेदमप्यपदेशदर्शनात् । इति केचित् ।

कल्पस्यादौ सुबहुधा यस्मात्सर्वस्याभूतदर्श । कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कल्पो निरुच्यते ॥ (१।७।७४) इति कल्पनिराकृत-
ब्रह्माण्डपुराणे प्रकृतिस्वरूपं चोक्तं दैवीसीमांसायाम्— ‘अनाद्यनन्ताध्यात्मिकी सृष्टिः । प्रकृतेस्तथात्वम्’ (१।२-३) इति । अनन्तब्रह्माण्डमयी आध्यात्मिकी सृष्टिरनाद्यनन्ता, तथा तत्कारणस्वरूपा प्रकृतिरप्यनाद्यनन्तैत्यर्थः । — अविगीता ।

प्रदर्शनं नामरूपविभागानर्हमिति । सर्वभूतान्दात्, 'प्रकृति यान्ति' इति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह चतु-
मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये—अन्तिमब्रह्मादिवसावसान
इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । ब्रह्माणुःपरो वाऽत्र
कल्पसम्बन्धः, 'संहतां च स्वयं प्रभुः' [वि. पु. १।२।६४] 'मनसं
जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' [वि. पु. १।२।१५] इत्या-
द्युक्तेः, अत्रैव 'पुनस्तानि विस्तृजामि' इति वचनाच्च । मदीयां
प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह—मत्सङ्कल्पाद्यान्तीति ।
तानि—तत्सजातीयानीत्यर्थः । तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम् ।
'यथेष्टेष्वतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पश्येत् । दृश्यन्ते तानि तान्येव'

[वि. पु. १।२।६५] इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात्तत्त्वोत्पत्ति-
स्त्वयाऽतुपलब्ध्याऽप्राप्तवाक्याद्वृद्धप्रतिपत्ता, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्च-
स्योत्पत्तिं समैव वाक्यादभ्युपगच्छेति 'कौन्तेय' इत्यस्य भावः ।
'मच्छरीरभूता...तमसङ्कल्पाद्यान्ती' इति स्वोक्तमर्थं भेषजाय-
मानयत्किञ्चनोक्तमनोवैचनेन संवादयति—यथाहेति । 'आसी-
दिदम्' इत्यादिकायां सप्तश्लोक्यां नारायणस्यैव परमकारणत्वं
ब्रह्मादेरशेषस्य तद्विस्तृत्वं च सुव्यक्तमुक्तमनुसन्धेयम् । कार-
णावस्थस्याप्यविद्वन्व्यस्य परमात्मशरीरतयाऽल्लसन्तमित्रत्वे तम-
दशब्दवाच्यत्वादौ च मनोरुपबुद्धीणां श्रुतिं दर्शयति—
श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति—सर्वभूतानीत्यादिना ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.—यथा 'मया ततम्' [९।४] इत्याहु-
कोपपादनाथानुत्तरवाक्यानि, न तथा सर्वभूतानीत्यादि;
किन्तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकमिति भावेनाह—ज्ञानेति ।

प्रलयादीति तत्कारणत्वम्, 'प्रकृतिं स्वात्मवदभ्यम्' [९।८]
इति वचनात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! मामिकां प्रकृतिं प्रसवधर्मिणीं यान्ति गच्छन्ति,
तत्र लीयन्त इत्यर्थः । कल्पक्षये कल्पयते सृज्यत इति कल्पो महदादिप्रपञ्चस्तस्य क्षयो महाप्रलयस्तत्र ।
पुनस्तानि भूतानि कल्पान्तरादौ विस्तृजामि ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—एवम् 'एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)'
[अ. उ. ३।१।१-२] "नेह नास्ति किञ्चन" [वृ. उ.
४।४।१५+कठो. ४।११] "असङ्को ज्ञार्थं पुरुषः" [वृ. उ.
४।१।१५] इत्यनुसारेण निर्विशेषाद्वितीयमन्तत्त्वव्युपदिश्य,
सम्प्रति 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' [गौ. का.
१।१७] इति श्रुत्यनुसारेण तदुपदेक्ष्यन्प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं
तावदाह—सर्वभूतानीति । सर्वभूतानि कल्पक्षये प्रलय-
काळे मामिकां मच्छक्तिं प्रकृतिमुपादानभूतां त्रिगुणात्मिका-

मनिर्वचनीयां मायां यान्ति, तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते ।
तथा च सृष्टिकार्यास्तत्त्व तत्र लीयमानस्य घटय सृष्टिका-
मात्रत्वबन्मायावाक्ष्यत तत्र लीयमानः प्रपञ्चोऽपि मायामा-
त्ररूप एवेत्यर्थः । नन्वेवं मायाया एव जगत्कारणत्वं स्यात्,
न तवेत्यत आह—पुनस्तानीति । तानि प्रकृतौ निलीनानि
भूतानि कल्पादौ सर्गकाळे पुनरहं विस्तृजामि विभागेन
सृजामि ॥ ७ ॥

९ व ० त ० दी०—तदेवमसङ्कस्यैव योगैश्वर्यशक्त्या (मायया) स्थितिवृत्तिहेतुत्वमुक्तम्, सर्गप्रलयहेतुत्वं
चाह—सर्वेति । स्थावरजङ्गमात्मकानि वियदादीनि च कल्पक्षये शतं कल्पा ब्रह्मणो वर्षात्मकास्तेषां क्षयेऽवा-
न्तरे च प्राप्तिर्लोभयेन मामिकां मत्क्रियाशक्त्यंशां त्रिगुणां मच्छायाभूतां मदीनां प्रकृतिं पृथग्भूततत्त्वस्वरूपां
तमदशब्दश्रुतां नामरूपविभागानर्हं यान्ति तत्र प्रलीयन्ते । पुनः कल्पादौ विस्तृजामि तान्यहमश्रुतां प्रकृति-
पुरुषद्वारा । मम न तैर्लैपः प्रकृतिगतत्वात्तेषामिति भावः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—नष्ट भगवद्गतां भवति स्थितानां
नाशः कथं ? इत्याशङ्क्याह—सर्वभूतानीति । हे कौन्तेय
कृपेकपात्र ! कल्पक्षये. कल्पसमाप्ते सर्वभूतानि मामिकां

प्रकृतिं स्वरतीच्छारूपां यान्ति । पुनस्तानि कल्पादौ प्रपञ्च-
क्रीडेच्छया अहं विस्तृजामि विभोषेण नीचोच्चप्रकारेण वैचि-
त्र्यार्थं सृजामि ॥ ७ ॥

११ नी० मा० दी०—नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लयश्चेदुपाधेः का गतिः ? इत्याशङ्क्याह—सर्वेति ।
सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकांमपरां सूक्ष्मभूत्याया-
त्मिकां यान्ति प्रविशन्ति । कदा यान्ति ? कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुमावि व संस्कारात्मना
स्थितानि एकतां गतानि कल्पादौ विस्तृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहं कारणरूपा मायावी ॥ ७ ॥

परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्सष्ट्वम् ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— एवमविद्यालक्षणा— प्रकृति स्वं स्वीयामवष्टभ्य आश्रित्य वशीकृत्य—विमुजामि
पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः
परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—तर्हि कीदृशी प्रकृतिः ॥ सा च कथं दित्वद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यास्मि-
 स्रष्टव्यपुत्तिका ॥ इत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । संसारस्याना- तादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह—स्वभाषवशादिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिमिति । स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवध्याष्टधा परिणमयेयं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुष्यस्वावरात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वैशादवशं पुनः पुनः काले-काले विसृजामि ॥ ८ ॥

५ वे. ता. चं. - 'विज्जामि' इत्युक्तायाः समष्टिव्य-
ष्टिर्ह्रस्वायाः सृष्टेः प्रकारः प्रदर्शयते - 'प्रकृतिं स्वाम्' इति
श्लोके । 'विकारजननीमासमष्टपात्राजं ध्रुवाम् । ध्यायते-
ऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेथेते पुनः ॥' सुयते पुरुषार्थं च तेनैवा-
विक्रितं जगत् । गौरनाह्वतवती च जनित्री भूतमात्मनः
[मन्त्रिको. ३-५] इत्यादिभ्युत्पद्यसारोपस्य श्लोकव्यासाह
स्वकीयामिति । उपादानस्यस्य कत्रावष्टमो ब्राह्मणम्,
तस्मात्समकार्यविशेषादुपगुणमध्यमावस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणो-
क्तम् अष्टधा परिणमय्येति । 'भूमिपते' [७४] इत्यादिना
पुत्रकामश्चिवत्तम् । एवमर्थसिद्धिः समष्टिप्रकार उक्तः,
भूतमात्मनोऽङ्ग देवतादिशास्त्रविद्विज्यध्यायित्रीवस्तोमस्तः,
अचेतनस्योऽङ्गतेर्वाद्यावयवम् । इत्यनेनाहमन्यायाः । तस्य चतु-

विधेयस्य सात्वान्तरेभेदस्य सङ्ग्रहार्थः कृत्स्नशब्दः । एवंविधकार्येभ्यः प्रकृतिपरशब्देन च योग्यताप्रदर्शनाभिरुम् 'इमम्' इति विदेश इत्यभिप्रायेणोक्तमिदं चतुर्विधमित्यादि । बाह्यविध्यमेव विधिर्गोति — देवेति । 'प्रकृतेष्वेवार्थे' इत्यनेनाभिप्रायः 'प्रकृतौ मोक्षानि ध्याताः' [५।१९] इत्यत्र च कथ्यते। उच्यते शब्दलङ्घनः मोक्षित्व्या इत्युक्तम् । तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं 'त्रिभिर्गुणमयैः' [७।१३] इत्यादिनोक्तम् । 'पुनः पुनः' इत्यनेन तदुत्पत्तिप्रसङ्गोक्तिरद्विषयार्थसङ्ग्रहयुगादिप्रतिनियतानाद्यनन्तप्रवाहकाशङ्क्यच्छेदविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणह — काले काल इति ।
विषयान्नामि — विषयं खजामि, विचित्रनामरूपदेशकाल-
 भोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलाया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । ‘सर्वभूतगुरुर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि’ [म. भा. १२।३३९।४६] इति ‘सर्वभूतगुरौ-
र्युक्तं दैवं मां ज्ञातुमर्हसि’ इति च मोक्षधर्मः । ‘विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधान-
विनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति’ इति च । ‘न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विद्वन्त्ये तस्य महेश्वरस्य ।

[illegible]

— અધિગીતા ।

तथापि मायामधिरुद्ध देवः प्रवर्तते सृष्टिभिलाषनेषु' इति ऋग्वेदविलेखे ॥ 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' इति भागवते [६ । ४ । २८] "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति [बृहद्ब्रह्म्या] बृहति बृहयति" इति चाथर्वणे [अथर्वशिर ७५. ४] "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" [श्वे. उ. ६ । ८] इति च । "विष्णोर्दुः कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" । [ऋक्सं. २।१।२४।१] "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महेम्नः परमं तमाप" [ऋक्सं. ५।१। २४।२] इत्यादेश्च । प्रकृतेर्वशादवशम् । "त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वभावेयैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्तत्समात्सक्ष्यस्यसि पासोश्च विष्णो" इति गौतमस्त्रिलेखे ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.— तद्विकल्पस्य भगवतो न सामर्थ्यमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह— प्रकृतीति । तथा लीलयैव, न तु केवलस्य सामर्थ्याभावादिति शेषः । कुत एतत् ? भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वादित्याह— सर्वेति । सर्ववस्तुसामर्थ्यः । एवंभूतवत् पारतन्त्र्याद्युपेतं किन्तु देवं देवोत्तमम् । पञ्चमहाभूतानि महददह्कारौ च सत सृक्ष्याणि । 'सर्वज्ञता तृप्तिः' इत्युक्तप्रकारेण षड्वक्त्रम् । प्रधानस्य मूलप्रकृतेर्विनियोगः कार्येषु यो व्यापारस्तत्स्थस्तज्ज्ञानी । मायामधि-

कृतप्रकृतिमवष्टभ्य । कं कः प्रवोचं प्रवोचत् । प्रकृतेर्वशाद्वि-
सृजामीत्यावश्यकमेवेवमस्य कर्तृत्वं, वस्तुतस्तु निष्क्रियत्व-
मित्युच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्यथाऽन्यमाह—
प्रकृतेरिति । कुत एतदित्यतः पूर्वोक्तार्थसहितेत्यत्र प्रमाण-
माह— त्वमेवेति । एतत्सर्जने एतस्य लोकस्य सृष्ट्याम् ।
अन्यस्मिन्नपि पालमादौ सर्वकर्मणि । तस्मान्मायावशात्वा-
देवावशम्, एतदेतं लक्ष्यसि वृजसि ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्याऽऽश्रित्य विसृजामि पुनः पुनर्भूतो भूयः । अवशं परवशं प्रकृतेर्वशात्माधान्यात् ॥ ८ ॥

८ बें. ब्र. गि.— नन्वसङ्कल्पे तव कथं सष्टृत्वम् ? तत्राह—
प्रकृतिमिति । स्वांस्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमनिर्वचनीयमा-
याशक्तिमवष्टभ्याधिष्ठाय तस्या एव प्रकृतेर्वशादवशं प्रकृति-

परतन्त्रम्, प्रकृतिमिलीनमित्यर्थः । कृत्स्नमिमं भूतग्रामं चेत-
नाचेतनसङ्ख्यायै पुनः पुनर्विसृजामि । मायोपाधिकं जगत्स-
दृष्ट्वं, न वास्तवासङ्गवतिरोधीति भावः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— विसर्जनप्रकारमाह— प्रकृतिमिति । भगवतो मम सर्वशभूतयै प्रकृतिर्योगशक्तिः गुणैर्मोह-
यतीति मायैत्युच्यते । प्रकृष्टा कृतिर्येया साऽष्टधा परिणममाना स्वाधीना तामवष्टभ्य पुरुषरूपः सन् भायामिवो-
पादाय प्रेक्षयाऽभ्युपेत्य अथवा इमं प्रलीनं सर्वभूतग्रामं वियदादिकं कृत्स्नं भूतं चतुर्विधं च पुनः पुनस्तत्तत्प्रजा-
पतिद्वारा च विसृजामि । प्रकृत्या विसर्जनात्तद्वशादवशम् । अनेन मयैव स्वेच्छया कुनोऽयं प्रकृतिद्वारात्मविभागः ;
नान्येन कृत इति सूच्यते । प्राचीनकर्मनिमित्ततत्त्वस्वभावोऽपि प्राकृत एवेति कारणमेव प्रकृतिरुक्ता ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वयि लीनानामानन्दनिमग्नानां
पुनः सृष्टौ किं तात्पर्यं ? इत्याशङ्क्याह— प्रकृतिमिति । स्वां
प्रकृतिं असाधारणीं रमणायामिकावष्टभ्याधिष्ठाय रमणभाव-
मङ्गीकृत्य पुनःपुनः वारंवारं मम क्रीडायोग्यं दर्शनयोग्यं च

भूतग्रामं चतुर्विधं कृत्स्नं पूर्णं अवशं मद्विच्छादीनां प्रकृते-
र्वशात् क्रीडात्मकस्वरूपवशात् सृजामि । अन्यथा सृष्टानां
पूर्वोक्तदूषणं तथा स्वकीयायै सृष्टानामप्राप्त्यानन्दरूपवैवेति
भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— प्रकृतिमिति । एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तां
विना केवलस्य स्रष्टृत्वासम्भवात् इमं भूतग्रामं पुनःपुनर्विविधं सृजामि । किम्भूतं ? प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात्
अवशं रागद्वेषाद्यवयवम् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

१ ज्ञां. भा.— तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं इमं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्मोधर्मोभ्यां
सम्बन्धः स्यादितिदमाह भगवान्— नचेति । न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि
कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! । तत्र कर्मणामसम्बद्धत्वे कारणमाह— उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपे-

क्षकः कश्चित्तद्वदासीनं, आत्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलासङ्गहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चासम्बन्धकारणं, अन्यथा कर्मभिर्वर्ज्यते मृतः कोश-
कारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि प्राकृतं भूतधाम स्वभावादवि-
द्यादितन्त्रं विषमं विदधासि तर्हि त्वं विषमसृष्टिप्रसूतं धर्मादिम-
त्त्वमिहानीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते— तर्हीति । त्वेति सप्तम्या
परमेश्वरो निश्च्यते ईश्वरस्य फलासङ्गाभावोत्कर्तृत्वाभिमाना-

भावाच्च कर्मासम्बन्धवदानीश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्मा-
द्यसम्बन्धे कारणमित्याह— अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मसु
कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तदाऽह—
अन्यथेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं बध्न्तीत्यत्राह—
नचेति । न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निवध्नन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति,
यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीन-
वदासीनः; यथाऽऽह सूत्रकारः— ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्’
[ब्र. सू. २।१।३४; ३५] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. सं.— ‘न च मां तानि कर्माणि’ इत्येतन्न
पुनरप्यपह्नवकर्मविषयम्, तस्यैव प्रसूतत्वेन ‘तानि’ इति परा-
मर्शायोगात्; सृष्टिसंहारावेश असक्तत्वात्परमार्श एवोचितः ;
तस्य दोषरूपत्वमपि सृज्यदेवादिघृण्यमादिना योऽस्तिमिति
तस्मात्साथोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— एवं तर्हीति ।
सृष्ट्यादीनीत्यादिशब्देन स्थितिः संहारनिग्रहानुग्रहादिवङ्कहः ।
नैर्घृण्यादीत्यादिशब्देन पक्षपातिवाग्व्यवस्थितत्वादि सङ्ग-
हते । ‘निबध्नन्ति’ इति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृ-
ष्ट्यादेः संसारहेतुत्वाभ्रणात्, परोक्तधर्माधर्मसम्बन्धशङ्काप्रसङ्गा-
भ्याम्, दौर्जन्ये सत्यप्रीतिश्रवस्य निषादनकारणात्; अतो नैर्घृण्या-
दिरूपदोषानुबन्ध एवात्र शङ्कितः प्रतिषिध्यत इत्याह मयीति ।
चः शङ्कानिबृत्त्यर्थः । सृष्टिघृण्यस्य प्रयोजकमभिप्रेतमाह यत्
इति । ‘स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता’ [वि. पु. १।४।५२] ‘कर्मभि-
र्भावताः पूर्वैः’ [वि. पु. १।५।२६] ‘आत्मज्ञानस्तत्त्वपश्यन्ता जगद-
न्तर्व्यवस्थिताः प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः’ [वि. घ.

१०।४।२३।३६] ‘वाचिकैः पश्चिमुत्तमां मानसैस्तैल्यवातिताम्’
[सतु. १।१।९] ‘अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्ति-
रिष्यते । यया क्षेत्रज्ञाशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वेणां । संसार-
तापानुखिनावग्राप्तेर्यतिसन्ततान् । तथा तितोहितवश शक्तिः
क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वसूतेषु भूपाल ! तारतम्येन [वर्तते] वक्ष्यते
[वि. पु. ६।७।१-६३] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । ‘तेषु
कर्मस्वसक्तम्’ इत्युक्ते सति अकर्तृत्वादिभ्रमः स्यादिति तन्निषा-
सायोकं तच्च वैषम्य इति । असक्तः प्रयोजकस्वरूपसम्बन्ध-
रहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते उदासीनवदासीन
इति । यथा कस्मिंश्चित्कर्माणि उदासीनस्तत्र प्रयोजकत्वस्य
सम्बन्धरहितः, तथा कर्ताऽन्यथैव तस्मिन्नेव । यद्वा उदासीनव-
दासीन इत्यर्थः । तेन कर्मावुद्धानदशायामीश्वरस्य वैषम्यमुदा-
सीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवाणां तत्कर्म-
प्रवाहानां च अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सङ्गवे स्रद्ध्यं
दर्शयति— वैषम्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवत्, नतुदासीनः । तदर्थमाह— असक्तमिति । ‘श्रवाण्यना-
दरः’ [छां. उ. ३।३।४।२] इति श्रुतिः । ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया’ इति भागवते [२।१०।१२] यत्तथासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्त्वस्य
सर्वकर्मबन्धः ? इति भावः । ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्’ [बृ. उ. ४।४।२३] इति हि
श्रुतिः । यः कर्माणि नियामयति कथं च तं कर्म बध्नाति? ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. श्री.— स्वतः कर्तृत्वे कस्यमुदासीनत्वमुच्यते ?
इति चेत्, न; वतिना तस्य निषिद्धत्वादिति भावेनाह—
उदासीनवदिति । अनुदासीनत्वेऽपि वतिवर्धयः स्यात्,
अन्यस्य तदर्थस्याभावादित्यत्र आह— तदर्थमिति । वत्यर्थं
साध्यं स्वयमेव विष्णोर्तोऽर्थः । परमेश्वरस्य कर्मसु सक्त्य-
भावे प्रमाणाह— अवाक्येति । सर्वथोदासीन एव किं न
स्यात् ? इति चेत्, न; तथा इति प्रकृत्यादीनामसक्तप्रसङ्गादिति

भावेनाह— द्रव्यमिति । यदीश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं च यत्तदा
‘उदासीनं’ इत्येतत्, ‘न तु मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति’ इत्यत्र
कथं हेतुः स्यात् ? इत्यत्र आह— यस्म्येति । असक्त्या अनादरे-
णानायासेनेति यावत् । भगवतोऽपि कर्मबन्धोऽस्तीति केवाञ्चि-
दत्रालापः, यथा ‘विष्णुर्धनं कृषावतारगहने क्षिप्तो महाशङ्कते’
[अ. नी. श. ५.२] इत्यादि; तस्मात्सायं धृष्टपत्नी आह—
न कर्मणेति । नियामयति निबध्नति ॥ ९ ॥

७ इ. पै. भा.— किञ्चान्यत्— नचेति । न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । हे धनञ्जय ! जगदुत्पत्तिस्थापनसंहारकर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह— उदासीन उपेक्षकस्तददासीनमपक्षपातेनाऽऽसीनमसक्तं फलसङ्गरहितं तेषु सृष्टिस्थितिंसंहारेषु कर्मसु । अतोऽवगम्यते फलसङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीति ॥ ९ ॥

८ वै. ब्र. मि.— एवं प्रपञ्चस्य मायामात्रत्ववृत्तत्वा पारमार्थिकमसङ्गोदासीनाद्वितीयमखलत्ववृत्तपदिशति— नचेति । मां पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपं तानि मायामात्रप्रपञ्चसृष्ट्यादीनि कर्माणि न निबध्नन्ति पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपप्रख्यावनेन सद्ब्रितीयस्वरूपं न कुर्वन्ति । न हि स्वाग्रिकप्रपञ्चस्य स्रष्टा स्वप्नस्वप्नप्रपञ्चो भवति, न वा इन्द्रजालमयकस्तिरुगादित्यग्नयः प्रभुर्भवतीति भावः । 'धनञ्जय !' इत्यनेन धर्मगुराजसूये बहुशब्दजनेन धनमाहृतवतस्तत्र मोहादिशब्द-

विनयेनेदं अहृतज्ञानमाहृतुद्विचितमिति व्यज्यते । 'न निबध्नन्ति' इत्यत्र हेत्वन्तरमाह— उदासीनवदिति । स्वार्थं वतिप्रत्ययः । यद्वा यथा द्वयोर्विबद्मानवोस्तदुपेक्षकः कथितदीयजयपराजया संसर्गी तत्कृतहर्षविवादाभ्यामसृष्टो निर्विकार आस्ते, तद्वदासीनवदित्यर्थः । अत एव निर्विकारावचेतु कर्मसु सृष्ट्यादिव्यसक्तम् 'अहं करोमि' इत्यभिमानरूपसङ्गरहितं मां न निबध्नन्ति । अतोऽन्यमपि कर्तृत्वाभिमानफलसङ्गरहितं कर्माणि न निबध्नन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९ व. ० त. ० दी. ०— नचैवं विषमकर्मकरणे मम नैर्घृण्यादिबन्धोऽसत्कत्वादित्याह— न च मामिति । असाधारणमहिमत्वद्योतकानि न मां बध्नन्ति नैर्घृण्यादिबन्धं नापादयन्ति, यतो जीवात्मनां प्राकृतानि कर्माणि तानि च देवादिभावहेतूनि । अहं तु तेषु कर्मसु प्रकृतौ च उदासीनवदिति 'माया परैर्यभिमुखं च विलज्जमाना' इत्यादिवाक्यभात् । वैषम्यनैर्घृण्यं च सक्त्य कर्मिणो भवति, न चासक्त्य । यथाऽऽह सूत्रकारः— 'वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दृश्यति' 'न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादित्वात्' [ब्र. सू. २।१।१४, २६] इति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु समगात्मकशक्तित्वसामूह्यानि तानि त्वां वशीकृत्य प्रपञ्चमण एवैकं न दद्यापयन्ति ? इत्यादा-इत्याह— न च मामिति । हे धनञ्जय लौकिकपरवचैकचित् ! तानि भूतानि उदासीनवत् आसीनं तेषु, परमकृपया कृतार्थीकरणार्थं तेषु तिष्ठन् मां न निबध्नन्ति न वशीकुर्वन्ति । च

गुणः कर्माणि कीडात्मकानि च मां न वशीकुर्वन्ति । कुतः ? तेषु कर्मसु कीडात्मकेष्वपि असक्तमनासक्तम्, आत्मरामत्वात् शक्तिसु रसदानार्थं कीडाकरणत्वात् । एतदेवोक्तं 'वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकिकमसृष्टः । समया प्राथम्यानेन दृष्ट्या तद्विषयकाम्यया' [भाग. ८।१।५] इति ॥ ९ ॥

११ नी. ० भा. ० दी. ०— ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आह— न चेति । तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निबध्नन्ति, तत्र हेतुः— उदासीनवदासीनमिति । यथा परमज्ञो बीजविशेषेषु रागं केषुचिद्द्वेषं चाकुत्वा उदासीनः सन् बधेति, एवमीदृशोऽपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं चाकुर्वन् जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजजवशात्ते ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नेत्यवैषम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

१ आ. भा.— तत्र 'भूतग्राममिमं विमुजामि' [९।८] 'उदासीनवदासीन' [९।९] इति च विरुद्धमुच्यत इति तत्परिहारार्थमाह— मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मया ममाया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः स्रजत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वक्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च " [श्वे. उ. ६।११] इति ।

२ आ. शा. व्या.— ईश्वरे लघूत्तमोदासीन्यं च विद्वदिति शङ्कते— तत्रेति । पूर्वमन्त्रः सत्सम्यग्, विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति— तद्विति । तृतीयाद्वयं समानाधिकारमित्यन्तुपेत्य व्याचष्टे— मयेत्यादिना । प्रकृतिराव्यर्थ-

माह— ममेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणेति । परामिषं प्रधानं व्युदस्यति— अविद्येति । साक्षित्वे प्रमाणमाह— तथा चेति । सृष्टित्रयात्मना भेदं वारयति— एक इति । अलङ्घं बाधयं प्रत्याह— देव इति । आदित्य-

वृत्तादस्थं प्रत्यादिशति— सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वेनोपलभ्यते । तत्राऽऽह— गूढ इति । बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नमिति— सर्वव्यापिति । तर्हि नभोवदनात्मत्वं ? नेत्याह— सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्म तत्फलसम्बन्धित्वं स्यात्तत्राऽऽह— कर्मेति । सर्वाधिष्ठानत्वमाह—

१ शां. भा.— हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जगत्सचाराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिर्कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः ‘अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीदं, शृणोमीदं, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्यामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि’ इत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैव ।

२ आ. शां. व्या.— उदासीनस्याधीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत्पौनःपुन्येन सर्वसंहारावनुभवतीत्याह— हेतुनेति । कार्यवत्कारणत्वापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं ‘व्यक्ताव्यक्तात्मकं’ इत्युक्तम् । ‘सर्वावस्थासु’ इत्यनेन सृष्टिस्थितिसंहाराख्या गृह्यन्ते । तथापि जगतः सर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, नेश्वरायतेत्याशङ्क्याऽऽह— दृशीति । न हि दृशिष्याप्यस्वं विना जडवर्गस्य काऽपि प्रवृत्तिरिति द्विशब्दार्थः । तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति— अहमित्या-

सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तासृष्टिप्रदत्त्वेन सन्निविर्वासोऽशोच्यते । न केवलं कर्मणाश्रयायामध्यक्षः, अपि तु तद्वतामणीत्याह साक्षीति । दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शातयति चेत्येति । अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्माधर्मादिराहित्यमाह— निर्गुण इति । किं बहुना ? सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः ।

विना । भोगस्य विषयोपलम्भमाभावेऽसम्भवशान्नाविधानं विषयोपलब्धिं दर्शयति— पश्यामीति । भोगफलभेदाधीनं कथयति— सुखमिति । विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखं दुःखं चेत्याह— तदर्थमिति । न च विमर्शपूर्वकं विज्ञानं विनाऽनुष्ठानमित्याह— इदमिति । इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः । सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्मत्वसुररीकृत्यैवेत्युक्तं निगमयति— अवगतीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह— अवगत्यवसानेति ।

१ शां. भा.— ‘यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ [ऋक्सं. ८।७।१७७ तै. ब्रा. २।८।९] इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । तत्रैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचेतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽप्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् । ‘किमितिचेयं सृष्टिः ?’ इत्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने ‘को अद्वा वेद क इह प्रवोचकुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ?’ [ऋक्सं. ८।७।१७८ तै. ब्रा. २।८।९] इत्यादिमन्त्रवर्णयः । दर्शितं च भगवता ‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ [५।१५] इति ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्छेत्यत्र प्रमाणमाह— यो अस्येति । अस्य जगतो योऽध्यक्षो निर्विकारः स परमे प्रकृतेर्हृदि व्योम्नि स्थितः, दुर्विज्ञेय इत्यर्थः । ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण लघूत्वे स्थिते फलितमाह ततश्चेति । किमिति। परस्येयं सृष्टिः । न तावद्भोगार्था, परस्य परमार्थतो भोगासम्बन्धित्वात्, तस्य सर्वसाक्षिभूतचेतन्यमात्रत्वात्, न चान्यो भोक्ता, चेतनान्तराभावात्, ईश्वरस्यैकत्वात्, अचेतनस्याभोक्तृत्वात्, न च स्रष्टृपवर्गार्था, तद्विरोधित्वात् ;

न चैवं प्रश्नो वा तदनुक्तं प्रतिवचनं वा युक्तं, परस्य माया-निबन्धने सर्वं तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः । परस्याऽऽत्मनो दुर्विज्ञेयत्वे भुविषुदाहरति— को अद्वेति । तस्मिन्प्रवक्तुः अपि संसारमण्डले नास्तीत्याह— क इहेति । जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थत्वात्तो न सृष्टिजतित्याह— कुत इति । न हीयं विविधा सृष्टिरन्यस्मादपि कस्माद्विषयपथतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह— कुत इति । कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्याज्ञानाधीनेत्याह— दर्शितं चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तस्मात् क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचाराचरं जगत्स्रयते; अनेन क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगद्विपरिवर्तत इति मत्स्वाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेववृत्तोरैश्वर्यं योगं पश्य; यथाह श्रुतिः— “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्समिथान्यो मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।९, १०] इति ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— यदि कर्मानुगुणा विषमसृष्टिः, तर्हि प्रकृतिरेव परिणामशीला तदनुगुणं परिणमतां, किं त्वया ? इत्यत्रोच्यते— मयाऽध्यक्षेणेति । ‘सर्वभूतायि’ इत्युपकान्तस्वसङ्कल्पाधीनसृष्टिप्रत्यक्षसंहाराद्योतनायाह तस्मादिति ।

‘मायाध्यक्षेण’ इति पदव्याभिप्रेतं श्रौतमर्थमाह— सत्यसङ्कल्पेन... ईक्षिता इति । “कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवाः” [श्वे. उ. ४।११] “योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं. ८।७।१७७] “व्यायतेऽप्यवसित तेन” [मन्त्रको. ३।५]

इत्यादिकमत्र भाव्यम् । अधिकमद्वय इति अभ्यक्ष इति केचित् । जगच्छब्दस्तत्राभ्यन्तरेणैतन्नयः । पूर्वाधैतसचराचरशब्द उत्तरत्रापीत्यभिप्रायेण सचराचरं जगदित्युक्तम् । 'सूयते' इत्यनेन 'सूयते पुरुषार्थे च' [मन्त्रिको. ३।५] इत्यादिभूतिः स्मारिता । पूर्वाधैतसुष्टिहेतुतयोक्तमेवोत्तरत्रापि संहारहेतुतया 'अनेन हेतुना' इति परामर्शाद्वैतः ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापितापि सुष्टिः, तस्याः प्रत्ययादिकं तस्य हेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह इत्यनेनेति । तेनाध्यक्षशब्दस्यात्र अधिक्रियाया 'निर्विकारचैतन्यपरता' * वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाज्जीवहेतुसूतं प्रपञ्चं प्रति कथं तव स्वाम्यं, कथं च कारुणिकस्यापि

कर्मपरतया दुःखमुत्पादयितुः सत्यसङ्कल्पता? इत्याह—
मत्स्वाम्यमिति । 'पश्य मे योगम्' [१।५] इत्युपकान्तं निर्वहणरूपताप्रदर्शनाय ममेत्यादिकम् । 'अवबानमि माम्' [८।११] इत्यनन्तराद्येकस्यात्मसङ्ख्यादुत्पन्नानवशात् 'मे' इत्येतत्प्रतिशयसौलभ्यसंछादितेश्वरभावमवतारमभिप्रेतौति वसुदेवसुनोरित्युक्तम् । एतेन 'मनुष्यत्वे परत्वं च' [गी. सं. १३] इति सङ्ग्रहकोशार्थोऽनुसंहितः । युज्यत इति व्युत्पत्त्या स्वाम्यादेरेव योगशब्दार्थोक्ता । प्रकृतेरीश्वराधीनपरिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशत्वे च श्रुतिमुदाहरति यथाहेति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः स्रस्यत इत्यत आह— मयेति । प्रकृतिः स्रस्यति कर्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन जीवान्यससजं भूयाम्" [म. ना. उ. १।४] ॥ इति ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— कथं तस्मिन् केवलं श्रैव, प्रकृतिरेव चराचरं सूयत इत्युत्तराभास्यमित्यस्तत्प्रवृत्त्यादौ प्रदर्श्य व्याचष्टे— उदासीनवदिति । भगवतोदासीनसहस्यं स्वयमेव व्याख्यातम्, तदज्ञात्वा क्रियाभावा एवोक्त इति मत्वा शङ्कितम् । पुनः 'प्रकृतिं स्वामवष्टम्य विसृजामि' [१।८] इत्युक्तम् ; इदानीं तु 'उदासीनवत्' [१।९] इति निश्चित्यत्वमुच्यते । एवं तर्हि प्रकृतिरेव सूयते, त्वयि तु तत्सन्निधानात्कर्तृत्वोप-

चारमात्रमित्यापन्नमिति तत्रित्यर्थमिदं वाक्यम् । तत्र 'अध्यक्षेण' इत्यनेन प्रकृतिस्तेदंशऽहमेवेत्युच्यते । तृतीयया च तत्प्रयोजककर्ता चाहमेव, न तु तस्याः स्वातन्त्र्यमिति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्य तदुक्तिः, भ्रम्यथा तृतीया व्यर्था स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रयोजकत्वं परमेश्वरस्य कृतः ? इत्यत आह— यत इति । प्रसृता सुष्टावमिसुवीभूता प्रसृती प्रसृतिः तोयेन कर्मणा व्यवसर्जं विससर्जं । बहुल्यवहणात् ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह— मयेति । मयाऽध्यक्षेण साक्षिणा प्रकृतिः सूयते सचराचरं स्यावरजङ्गमभूतसहितम् । हेतुना निमित्तमात्रेणानेनैश्वरेण जगद्विपरिवर्तते-सन्त्यज्यते, सम्प्रवर्तते, संह्रियते वेत्यर्थः ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.— ननु 'भूतग्रामं विसृजामि' [१।८] 'उदासीनवदासीनम्' [१।९] इति च परस्परविरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति— मयेति । मया निर्विकारचिन्मात्ररूपेण अध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनावभासिता प्रकृतिः सचराचरं जगद्वसूयते जनयति, ऐन्द्रजालिकाधिष्ठितेव माया गज-तुरगादिकम् । न त्वहं प्रकृतिभासनमन्तरेण व्यापारान्तरं

करोमि । अनेनाध्यक्षत्वरूपहेतुना जगद्विपरिवर्तते पुनः पुन-जायते । अतो भासकत्वमात्रेण विसृजामीत्युक्तिः । तावता चादिस्थादेशिव कर्तृत्वाभावाद्दासीनमित्युक्तिरिति न विरोधः । तदुक्तम्— 'अस्य द्वैतेन्द्रजादस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति श्रुतिस्मृतयोऽप्यत्र सहस्रसुखाहाराः ॥ १० ॥

९ व. त. दी.— परं प्रकृतिरपि न स्वतः कार्यकारणश्रमाऽचेतनत्वात्, मयाऽध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन पुरुषरूपेण तु सहिता सा चेद्भर्मीकृतेति यावत् । सचराचरं जगत्सूयते जनयति पत्नीवत् । तत्रापि पूर्वसर्गा- (कर्मा)-नुगुणमात्मनां चेतनानां जन्म नित्यपरिच्छिन्नानां तद्धर्मैः समागम इति व्यपदिश्यते तदनुगुण एव सह-योगः स्वान्तस्स्यात्प्रकृतौ जनयामीति प्रवृत्तच्छया अनेनैव हेतुना जगद्विपरिवर्तते विनिमित्तं वर्तते । विनिमित्तो हि द्विविधो व्यवहारद्विद्विधः, तदात्मकमित्येश्वरं योगं पश्येति भावः । तथा च श्रुतिः— "सर्वस्यशाभवत्" [तै. उ. २।६।१] "अस्मान्मायायै सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मायायै मायया सन्निरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायि-यिं न तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" [श्वे. उ. ४।९; १०] इति । एतेन स्यावरजङ्गमा-त्मकस्य सर्वस्य जगतो भगवद्विच्छामायाजातत्वात्प्राकृतत्वं सत्यत्वं भगवत्कार्यत्वं चोक्तम् । अतएवोक्तं

निबन्धे 'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्वद्रूपो माययाऽभवत्' इत्यादि । मायया द्वारभूतया स्त्रीस्थानापन्नयेत्यर्थः । एते-
नाचेतनायाश्चेतनाधिष्ठिततया सर्वकार्यकरणक्षमत्वसूचनेन स्वभावात्समुक्तम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— ननुदासीनस्तेषु च चेत्तदा प्रकृतिव-
शोऽप्यजीवाः कथं क्रीडायोग्या भवन्ति ? कथं वा त्वं
कर्ता ? इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया परिहृत्यमानेन अघ्य-
क्षेण अधिष्ठाना सकलकथां क्रीडाधिष्ठिता सती प्रकृतिः सच-

राचरं जडजीवसहितं जगत् सृजते जनयति । अनेन क्रीडा-
त्मकेन हेतुना कारणेन जगत् विशेषेण परिवर्तते जायते च ।
अतो योग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० टी०— ननु 'वितृजामि... उदासीनवदासीनं' [श्लो. ८-९] इति परस्परविरुद्धमुच्यते ?
इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया कूटस्थेन अघ्यक्षेणे अयस्कान्तकल्पेन प्रवर्त्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सृजते
उत्पादयति । अनेन अघ्यक्ष्यत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्त्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । अयस्कान्त-
वदहमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्त्तकश्च भवामीति भावः । तथा च मन्त्रवर्णः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च" [श्वे. उ. ६।११] इति एक-
स्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥

अज्ञानां सुज्ञानां च सहेतुकं स्वभाववैचित्र्यम् ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—अवजानन्तीति ।
अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन
व्यवहरन्तिमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशद्वयन्तरतमजानन्तो मम, भूत-
महेश्वरं सर्वभूतानां महान्तीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य समावज्ञाभावेनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्य-
मुक्तश्चेत्वं तर्हि किमिति स्वामेवाऽऽत्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न
भजन्ते ? तत्राऽऽह एवमिति । विपर्यस्तशुद्धित्वं भगवदव-
ज्ञायां कारणमित्याह— मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहस-
म्बन्धात्समिन्विपर्यासः सम्भवतीत्याह— मानुषीमिति ।
अस्मदाधिबहेहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति— मनु-
ष्येति । भगवन्तमवजानतामविवेकमूलज्ञानं हेतुमाह— पर-

मिति । ईश्वरावज्ञानार्थिकं भवति ? इत्यपेक्षायाम् तदवज्ञान-
प्रतिबद्धबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह— ततश्चेति । भगवद-
ज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपु-
षार्थैवाद्याः स्फुरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति— तस्येति ।
प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावं
पीनः पुन्यं तेनाऽऽहतास्तज्जनितदुःखितप्रभावात्प्रतिबद्धबुद्धय-
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया
सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतैः पापकर्मभिर्भूढा अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते,
भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्योदायसौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणाभिर्मम परं भाव-
मजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— महात्मनां विशेषे वक्तुं मूढानां
स्वभाव उच्यते 'अवजानन्ति' इति श्लोकद्वयेन । प्रकृतसङ्कल्प-
र्थैर्बैवशब्दः । 'भूतमहेश्वरम्' इत्यस्य भावविशेषणत्वायोगा-
व्याख्यातेनापि 'माम्' इत्यनेनान्वयः । भूतमहेश्वरादिशब्देना-
भिहितप्रदर्शनं सर्वज्ञमित्यादि । मानुषीं मनुष्यसम्बन्धि-
नीम् ; मनुष्यसजातायस्य विवेकावतीमित्यर्थः । यथा हिरण्मय-
शृण्मयपद्मशैव्यैवैवात्येऽपि संस्थानसामर्थ्यं, तद्वदत्रापि । इदं
च मत्स्यादितन्वाश्रयणस्याप्युपलक्षणम् । मौढ्यस्यापीश्वरा-

धीनत्वेन तदोषण्युदासाय स्वकृतैः पापकर्मभित्युक्तम् ।
अवज्ञाकारणं दर्शयति प्राकृतेति । 'परं भावमजानन्तः' इत्यनेन
भ्रमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम् ; 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति तु
साहचर्यस्य ; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसजातीयताभ्रमः ; ततश्च
यथाकृच्छ्रितप्रतीयमानोत्कर्षापहवेन निकर्षापादनरूपावज्ञा ; तदे-
तदखिलं विशदयति भूतमहेश्वरस्येति । मनुष्यत्वसमा-
श्रयणलक्षणमिति अजहत्स्वस्वभावस्य अनितरसाधारणमेव-
विधमनुष्यत्वाश्रयणमपि वस्तुतः परत्वाजुप्रविष्टमिति भावः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति का च तेषां गतिः ? इत्यत आह— अव-
जानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं, मृदानां मानुषवत्प्रतीतां तनुं, न तु मनुष्यरूपां । उक्तं च मोक्षधर्मं
'यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्नेहवदं विशाम्यते ! । सर्वं पञ्चभिराविष्टं श्रुतीश्वरबुद्धिजैः ॥ ईश्वरो हि जग-
त्सृष्टा प्रखनरायणो विराट् । श्रुतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ श्रुतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु-
(शृणुष्व) — शृणुसत्तम ! ॥ [म. भा. १.२।३४७।११-१३] इति । अवतारप्रसङ्गं चैतदुक्तम् । अतो नाव-
ताराः पृथक् शङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावमवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा'
[म. भा. १.२।३४९।३७] इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविमर्शयुक्तः । अतो न तेषां मानुषत्वा-
दिर्विना भ्रान्तिम् । श्रुतं महदीश्वरं चेति श्रुतमहेश्वरम् । तथा हि (सामवेदे) वाश्रव्यशाखायाम्— "अनाद्यनन्तं
परिपूर्णरूपमिदं वराणामपि देववीर्यम्" इति । "अस्य महतो श्रुतस्य निश्चयसितम्" [वृ. उ. २।४।१०] इति च ।
'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्माधिक्य राजिक महाराजिक—' इति च मोक्षधर्मं [म. भा. १.२।३३८ नाम ४०-४३] ॥ ११ ॥

६ आ. प्र. दी.— उत्तरवाक्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह—
तर्हीति । यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहराणां कर्ता,
कैश्चिदवज्ञानात् तेषां चानर्थाभावादुक्तमसदिति शङ्काभिप्रायः ।
'मानुषीं तनुमाश्रितं' इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—
मानुषीमिति । आत्म्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो न ?
इत्यत आह— उक्तं चेति । नो हेतौ । शरीराणि हि भौति-
कानि भवन्ति । श्रुतानि चेदवरस्य बुद्धिजानि, तत्कथं तानि
बहोयुरित्यर्थः । अत्रैव ईश्वरो हि' इत्यादिनाऽन्ये हेतवोऽभिधी-
यन्ते । विराट् नित्याभिव्यक्तः । वरदो मोक्षप्रदः । सगुणः
स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । श्रुतानि प्रलीयन्ते यस्मिन्स्तदव्यक्तम्,
तदभिमानिनी देवता तस्य शुश्रूषुः । छिन्नव्यत्ययस्थानन्दसः ।
अस्त्वेतन्मूलरूपविषयम्, अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्वं
निरविवक्ष्यत आह— अवतारेति । 'यत्तद्विद्वान् ब्रह्मा रूपं
इयशिवरूप' [म. भा. १.२] इति इयमीवावतारप्रसङ्गः ।

अस्तु हयग्रीवस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न स्यात्
इति चेत्, न; युक्तिसाम्यात् विशेषप्रमाणचेत्याह— रूपा-
णीति । अद्यजन्मजन्तु । प्रादुर्भावमवायोत्तरत्र । स नारायणः ।
मानुषं कृष्णादिकम् । तत्रैव मोक्षधर्म एव, प्रथमसर्गकाल एव,
मानुषादिजात्युत्पत्तेः प्रामेयसर्वः । उपसंहरति— अत इति ।
तेषामवताराणाम् । उत्तरपदविरोधश्चाभ्यर्थेति भावेन तथाचष्टे—
श्रुतमिति । श्रुतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे—
महदिति देशानन्त्यम्, ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं यावाव्य-
मिति व्याख्यानापेक्षया नृपसकम् । अत्र धृतिं पठति—
तथा हीति । ईशं वराणामितीश्वरम् । पृथगाः परनिपातः ।
देवाः बीर्यं पुत्रा यस्यावो तथोक्तः । 'महतो श्रुतस्य' इति
देशकालानन्त्ययुक्त्यर्थः । वराणां देवानामाश्रये ब्रह्मेति मोक्षध-
र्मवाक्यं प्रमाणं पुरोहितादिदेवनिर्वाण्यस्त्वद्भीना इत्यर्थः ।
ब्रह्मेति द्विरुक्तिरावराणां ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अवजानन्ति मां मृदा अज्ञा मानुषीं मनुष्योचितां तनुं शरीरमाश्रितमधिष्ठितं
परं प्रकटं भावमनुभावमजानन्तोऽनवगच्छन्तो ममेश्वरस्य श्रुतमहेश्वरं श्रुतानि प्राणिनस्तेषां महान्त-
मीश्वरम् ॥ ११ ॥

८ वें. ग्र. नि.— एवमसङ्कोदासीनस्त्वभावं अद्वितीय-
चिदानन्दैकधर्मं अखिलभूतान्तरात्मन् सर्वं मत्स्वरूपं न कोऽपि
द्रष्टुं शक्नोतीति तत्फलभोपायत्वेन सर्वलोकश्रयणीयत्वाय
दिव्यमङ्गलविमिश्रेण वसुदेववृद्धेऽवतीर्णमपि मां न लोका-
जानन्तीत्यहो दौर्भाग्यमित्याह— अवजानन्तीति । सर्वेषां
ब्रह्मादिस्वावगन्तानां श्रुतानां महान्तमीश्वरं नियन्तारम्,
सर्वान्तरात्मश्रुतमिति यावत् । परं निरतिशयं मम भावमा-
त्मनम् 'श्रुतश्रुत च श्रुतयो ममात्मा' [१५५] इत्याद्युप-

दिष्टमजानन्तः तत्सुलभोपायत्वेन सर्वसमाश्रयणीयत्वाय
मानुषीं तनुमाश्रितं मां अतिमानुषैकचरितानागन्तव्यपर-
मेश्वरभावं मृदा अवजानन्ति, न जानन्ति नाद्रियन्ते निन्दन्ति
चेत्यज्ञानानादरनिन्दायमपि 'अवजानन्ति' इत्यनेन विव-
क्षितम् । 'मृदाः' इत्यनेन चाविबेकिवाचिना भगवान्मम-
जानन्तो ज्ञात्वाऽपि नाद्रियमाणा निन्दन्त्येति त्रिविधा अप्यु-
क्तोत्तरप्रापिषा मृदाः संगृह्यन्ते ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— नन्वेवंविधमहिमानं त्वां किमिति केचिन्नान्द्रियन्ते ? इत्यत्राह द्वाभ्यां— अवजानन्तीति ।
मां सर्वभूतनियन्तारं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं अचिन्त्यमहिमानं योगेश्वरेश्वरं तिस्रिजगदग्रेककारणं परमकारुणिक-
तया सर्वेषामाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यत्वममाश्रयेण इतरसमजातीयं मत्वा मृदा आसुरा-
दयो जनास्तिरस्त्ववन्ति इत्यर्थः । तत्र हेतुः परं भावं अचिन्त्यमाहात्म्यस्वरूपमानन्दमात्रलक्षणं तत्त्वमजानन्त इति ।
अत्र तु तनुं स्वरूपात्मिकमानन्दमात्रकरपादमुखोद्वारदिरूपां मानुषाकारमाश्रितमित्येव व्याख्येयम् ; अन्यथा
गी. द्वि. २०

भेदः स्यात् । वस्तुतस्तत्र देहदेहिविभाग एव नास्ति, एक एव 'आनन्दमात्रकरपादुखोद्ग्रादिः सर्वत्र च स्वगत-भेदविवर्जितात्मा । निर्दोषयुगैविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैर्विहीनः' इति स्मर्यते । तथाविधाकार एव प्राकृताकाररहित इति श्रौतानुभवश्च "आवृत्तचक्षुः" [कठो. ४।१] "आत्मानमेक्षतः" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं" इत्यत्र सर्वे निरूपितं श्रीमद्विद्वन्मण्डनभाष्यकृद्विस्तृत एव सर्वमवसेयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्दिवै स्वरूपं सर्वाधिष्ठातृ सर्वे कथं न जानन्ति? इत्यत आह—अवजानन्तीति द्वयेन । मूढा असुराः केवलमिच्छयैव लुष्टाः, मम भूतमहेश्वरं सर्वाधिष्ठातृ सर्वाधिदेविकरूपं परं भावं पुरुषोत्तमात्मकं अजा-

नन्वो मातुषीं तनुं मायिने स्वाज्ञानेन मां ज्ञात्वा अवजानन्ति अवमन्यन्ते । अत्रार्थः भावः—पुरुषोत्तमोऽयं येन स्वरूपेण बद्धि तदेव स्वरूपं ब्रह्मरूपमानन्दमयम्, तमेव मातुषीं तनु-माश्रिते जानन्ति अज्ञत्वात् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० टी०—एवम्भूतं मां सन्तं मूढाः अवजानन्ति यतो मातुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तम् । मम परं प्रकटं भावं तत्त्वं अजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—कथम्? मोघाशा इति । मोघाशा मोघा वृथाऽऽशा आशियो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि, तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वात्मभूतस्य चावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलाणि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किञ्चे ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्स्वादिनीं श्रिता आश्रिताः 'छिन्धि भिन्धि पिव खाद परस्वमपहर' इत्येवैवदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । "असुर्या नाम ते लोकाः" [ईशो. ३] इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अगन्तव्यजानतां प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विशदयति—कथमिति । भगवन्निन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनाऽर्पवतीत्याह—वृथेति । ननु भगवन्तं निन्दन्तोऽपि निरर्थं नैमित्तिकं वा कर्माणुतिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह—तथेति । परिभरस्तिरस्करणम् । अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्राभ्यज्ञानवतां तद्वारा प्रार्थनार्थैवचमित्याशङ्क्याऽऽह—तथा मोघेति । तथापि यौक्तिकविवेकशास्त्रप्रार्थनासाफल्यमित्या-

शङ्क्याऽऽह—विचेतस इति । न केवलमुक्तविशेषणवत्स्वमेव तेषां किन्तु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिष्विचित्तस्याह—किञ्चेति । मोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि तुर्यं विशेषणम् । 'छिन्धि भिन्धि पिव खाद' इति प्राणिहिंसा-रूपो रक्षसां स्वभावः; असुराणां स्वभावस्तु 'न देहि न ह्युद्धि परस्वमपहर' इत्यादिरूपः । मोहो भिन्ध्याज्ञानम् । उक्तमेव स्फुटयति—छिन्धीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानकर्त्री राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः, मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः मोघारम्भाः, मोघज्ञानाः सर्वेषु मदीयेषु चराचरेष्वर्थेषु मयि च विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः—तथा सर्वत्र विगत-याथात्म्यज्ञानाः, मां सर्वेश्वरमितरसमं मत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिशारम्भान् कुर्वते, तत्सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—'मोघाशाः' इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य हेतुकं प्रतिपाद्यते । मोहिनीप्रकृत्याभ्यर्णं हि मोघाशत्वादी हेतुरिति पूर्वसुत्तार्षेय्याख्या । राक्षसीं रक्षस्सम्बन्धिनीं तामसीं, आसुरीमसुरस्सम्बन्धिनीं राजसीं कोषलोभादिमयी-मित्यर्थः; प्रकृतिं—स्वभावमित्यर्थः । 'यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणान्धान्ये यजन्ते

तामसा जनाः' [१।१४] 'मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरमयवा ताम-सात्मकम् । यदमादिष्वपि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम्' इत्यादिष्विवेति श्रष्टव्यम् । 'मोहिनीम्' इत्यनेन भगवत्परत्वति-रोधानादिकमभिप्रेतम् । 'मोघाशाः' इति समासाशङ्क्यार्थः कथं मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता इति । फलपर्यन्तकर्मस्वरूपासिद्धयभिप्रायेण मोघारम्भा इत्युक्तम् । उपक्रम-

प्रभृति निष्फलप्रभृतय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोघत्वं हि स्वाधीन-
प्रभृत्यभिमतफलराहित्यम् । तच्चाऽयथार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य
चात्र विषयविशेषनिर्देशाभावाद्यथासम्भवं सर्वविषयत्वमुचित-
मित्यभिप्रायेणाह सर्वेष्विति । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वत-
न्त्रत्वम् । अन्यदीये स्वकीयत्वम्, अजडे नित्ये जडत्वमित्य-
त्वादिकम्, अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोघज्ञानाः'

इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात्त एव तत्कारणस्य च निषेध-
मशक्यत्वात् 'बिचेतसाः' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभि-
प्रायेणाह सर्वत्र विगतयथात्मात्म्यज्ञाना इति । ननु मोघाश-
त्वादिकमसिद्धं, स्वर्गफलाद्यभिलषितसिद्धिः, तदुपायभूतयोगादिषु
यथार्थज्ञानाच्चैत्यत्राह मामिति । अत्र यथार्थज्ञानाभावाभ्युप-
ज्ञानत्वम्, तत एव मोघाशत्वमोघारम्भत्वे इति क्रमः ॥९॥

५ आ. मा. भा.— तेषां फलमाह—मोघाशा इति । वृथाशाः, भगवद्वेषिभिराशसितं न
किञ्चिदाप्नोते । यज्ञादिकर्माणि च ब्रूयैव तेषां, ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्
पुरुषार्थ आमुष्मिकस्तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्'
[१६ । १६] इत्यादि । मोक्षधर्मं च [म. भा. १२।३४६।७] 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्यादि-
ष्टमुन्वययम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शश्वतीः समाः ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं स न भवेद्वैश्य आलोकान्तस्य (आत्मा लोकस्य) कस्यचित्' इति । 'सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य
नारायणे पुष्करविष्टराधे । सर्वोपमे द्वेषयुतश्च तस्मिन्भूषणानन्तमोऽस्य समो न चैव' इति सामवेदे शाण्डि-
ल्यशाखायाम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः' [भाग. ७।१।३०] 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वाद्यो
गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तस्माभ्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम्?'
[११।५।४८] इति भागवते । भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च, स्वभक्तस्य कदाचिच्छाप-
बलात् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान्ददातीति ।

६ अ. प्र. दी.— किञ्च तेषां फलमित्यस्य परिहारो न
दृश्यते अत आह— तेषामिति । अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे—
ब्रूयति । सत्यत्वादिसाक्षिज्ञानादकथमित्यत आह— भगव-
दिति । युद्धादिकर्मणां साफल्यदर्शनात्कथं मोघकर्माणि ?
इत्यत आह— यज्ञादीति । ज्ञानं तत्रविषयं तेषां नास्त्येव,
अतः कथं तस्य मोघत्वमुच्यते ? इत्यत आह— ज्ञानं चेति ।
ज्ञानं च तेषां ब्रूयैवेत्यस्य केनापीत्यर्थं इति सम्बन्धः । अनेन
ज्ञानपदमुपलक्षणमिति चोक्तं भवति । न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः,
अपितु दुःखावासिष्येति भावेन तत्र प्रमाणान्याह— वक्ष्यति

चेति । आ सम्यक् लोकान्तस्य चण्डालादेः । पुष्करविष्टराधे
पद्मासनस्य पितरि । भूषणानन्तमोऽनन्तभूषणः । यथैवं, कथं
तर्हि भागवतादौ शयनद्वेषस्य मोक्षसाधनत्ववचनम् ? इत्यत
आह— द्वेषादिति । तद्वृत्तिं गता इति सम्बन्धः । वैरेण
ध्यायन्तः यदीयगत्यादिभिराकृतधियः आकृष्टबुद्धयः । ये पूर्वं
भक्ताः शिशुपालादयस्तद्विषये भवत्वेना गतिः, न तु पौण्ड्र-
शाल्वादिविषये, अत आह— नित्येति । भक्तप्रियत्वज्ञाप-
नार्थमित्युक्तं विश्लेषोक्तिः— स्वभक्तस्येति । इति भक्तप्रियत्व-
ज्ञापनार्थमिति योजना ।

५ आ. मा. भा.— भक्ता एव हि ते पूर्वं शिशुपालादयः शापबलात् द्वेषिणः । तत्प्रभृत्पूर्वं पार्षदत्वशा-
पादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदग्रस्तुतमुच्यते ? । भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेष-
मनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' [९।३१] इति वक्ष्यति ।
न च 'भावो हि भवकारण' इत्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरु-
द्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्यनिष्टमापद्येत । न चाकृतधीत्वे विशेषः, तेषामेव हिरण्यकशिपादीनां पाप-
प्रतीतेः । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविश्वरत्यगात्तनोः प्रह्लादस्यानुभावातः' [भाग.
४।२१।४७] इति । 'यदनिन्दत्पिता महं (मे त्वां)' इत्यारभ्य 'तस्मात्पिता मे पृथेय दुरन्तादुस्तरा-
दवात्' [भाग. ७।१०।१५-१७] इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु च निषेधः ।
कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः ।

६ अ. प्र. दी.— स्यादेतत्, यदि तेषां स्वतो भक्तत्वं
शापबलादेव द्वेषित्वमित्येतत्प्रमितं स्यात् ; तदेव कुतः ? इत्यत
आह— भक्ता एव हीति । प्रसिद्धमेवैतत्, भगवतादादिष्वर्थः ।

कुतो वचनानामर्थान्तरकल्पनेति चेत्, 'यो द्विष्यात्' इत्याद्युदा-
हृतवाक्याविरोधात् । हेत्वन्तरं चाह— तत्प्रश्लेषेति । 'अहो
अत्यद्भुतं श्रेयदुर्लभैकान्तिनामपि । वायुदेवे भगवति गति-

क्षैःस्य विद्विषः' [भाग. ७।१।१५] इति बुधिरिण द्वेषिणः कथं युक्तिजातित्वेवस्य तद्विषये प्रहे कृते सति नारदेन 'मातु-
ष्वसेयो वक्ष्यो दन्तवक्त्रश्च पाणव । । पाण्डप्रवरौ विष्णोर्वैप्र-
शापास्तदनुवृत्तौ' [भाग. ७।१।३२] इति तदुत्तरत्वेन पूर्व-
पाण्डवादिकं कथ्यते । ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येत-
त्तज्ज्ञायते । कथमित्यत आह— अन्यथेति । यदि द्वेषो
मोक्षसाधनं स्यात्तदा किमत्राद्भुतम् ? यतो द्वेषोऽप्येको युक्ति-
मार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम् । पूर्वपाण्डवादिकं त्वप्रस्तुतमनुपयुक्तं
न वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । ननु नारदेन 'निन्दन्स्तवसत्कारन्य-
कारार्थे' [भाग. ७।१।२२] इत्यादिना भगवतो निन्दादौ
साम्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते, यदि स्तुतेरिव निन्दाया न
मोक्षसाधनत्वं स्यात्तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यमिति सत्प्रति-
पक्षायांप्रतिरिक्त्यतोऽस्यान्यथोपपत्तिमाह— भगवत इति ।
साम्यं निर्दिष्टकारत्वम् । भक्तानामपराधं भगवान्न गणयतीत्येत-
त्कृतः ? इत्यत आह— वेति । द्वेषस्य युक्तिसाधनत्वाभावे
'भावो यथा कथञ्चित्प्रतिपत्तिः, नवस्य मोक्षस्य कारणम्' इत्यादि-

वचनविरोधः स्यादित्यत आह— न चेति । कुतो नेत्यत
आह— द्वेषेति । हि यस्मादेतद्वचनमिति युक्तं घटनोपेतं
तस्मादित्यर्थः । यद्योक्तम् 'यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिर्भवति
तादृशी' [] इति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ?
इत्यत आह— अन्यथेति । भगवद्द्वेषिणो मुक्तिभाजः तदाकृत-
धीत्वात्, भगवद्भक्तवत् ; इत्यनुमानविरोध इत्यत आह—
न चेति । उभयोराकृतधीत्वे सति फलेऽप्यविशेष इति च
नेत्यर्थः । कुतः ? इत्यतः कालातीतत्वादित्याह— तेषामे-
वेति । आकृतधीनामेव । विविधवैश्वर्यतीति सम्भावनाविषयः ।
आशङ्क्यामचेतनेषूपसङ्गवानात् । मर्षं मम । ननु वचनत्वा-
विशेषात् 'यो द्विष्यात्' इत्यादिभिः ' द्वेषाच्चैवावयः' इत्या-
दीनां कथं बाधनं ? इत्यत आह— बह्विति । निषेधो द्वेषस्य
युक्तिसाधनतायाः । न केवलं बहुत्वाद्बहुत्वरूपोऽन्योर्विशेषः ।
किन्तु स्वक्याहृतत्वात्स्वक्याहृतत्वरूपोऽपीत्याह— यस्मिन्निति ।
भागवतादौ ग्रन्थे 'भगवन्नित्या' इत्यादिनिषेधः ।

५ आ. मा. भा.— महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्भूयो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति
वाक्यानि । युक्तयश्चोक्ता अन्येषाम् । न चैषां काचिद्वतिः । साम्येऽपि वाक्ययोर्लोकानुकूलानुसूक्तयो-
र्लोकानुकूलमेव बलवत् । लोकानुकूलं भक्तप्रियत्वं च नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वं भक्तत्वम् । 'ग्रन्थे सुरा-
न्भागवताद्विषयश्री संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्' [भाग. ३।१।२४] इत्यादि । अतो न भगवद्द्वेषिणां
काचिद्वतिरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह— राक्षसीमिति ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. टी.— भगवद्भूयोत्कर्ष एव सर्ववेदानां खन्महा-
तात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषामुक्तिवाचिनाम्, इदं तेषां तु तदनुकूल्य-
मिति च विशेष इति भावेनाह— महातात्पर्येति । उक्तः
उक्तप्रत्ययः । इतोऽपि बाध्यबाधकभावो युक्त इति भावेन
व्याप्तिं तावदाह— अयुक्तिमद्भूय इति । सप्तम्यर्थे मनुष्ये ।
ततः किमित्यत आह— युक्तयश्चेति । महातात्पर्यविरोधश्चे-
त्यशङ्कया । अन्येषामनुकूलः । 'अन्यथं विद्वद्विषेष्टम्' 'पुष्कर-
विषाये' इति । सावकाशत्वनिरवकाशत्वविशेषाच्चैवमित्याह—
न चेति । इदं तेषां तृप्तेरिति शेषः । इत्थं बाध्यबाधकभावो
युक्त इत्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह— साम्येऽपीति । गुणान्तर-
णेण साम्येऽपीति कैमुत्यार्थं लोकानुकूलान्तेन लोकदृष्ट्यासि-

काङ्क्षमानानुकूलत्वमुच्यते । ततः किमित्यत आह— लोकेति ।
इतरद्वेषिमित्यत्वं भगवत्प्रतीत्यैव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव । शिशु-
पालादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धमित्युक्तम्, तत्कथमिति चेत्,
पाण्डवत्वात्, वचनाच्चेत्याह— उक्तं चेति । त्रयाणां लोका-
नामधीशे । संरम्भेण मार्गमार्गेणाभिनिविष्टचित्तात् । उपशब्द-
रति— अत इति । गतिः सद्गतिः । स्वमोक्षादेव मामवजा-
नन्ति । न महोपगतितां च महाननर्थ इति सर्वं समाहितम् ।
राक्षसीमित्यादि तु किमर्थं ? इत्यत आह— द्वेषेति । मोक्षया-
न्मिथ्याज्ञानं भवतु, प्रज्वलनात्मको द्वेषस्तु कुतः ? इत्याशङ्क्या-
निरूप्यार्थमिति शेषः । अन्येषामविद्यमानं मोक्षदमेव तेषां कुतः ?
इत्याशङ्क्यानिरासार्थमिति वा । अत्र कारणमिति सूत्रकारणम् १२

७ ह. पै. भा.— कथम्भूतास्तेऽजानन्त इत्यत्राऽह— मोघाशा इति । मोघा आशा येषां ते
मोघाशाः, मोघप्रार्थना मृगतृष्णाजलपिपासुवत् । मोघानि कर्माणि येषां ते मोघकर्माणि मृगतृष्णो-
दकपानार्थगन्तव्यत् । मोघं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना मृगतृष्णाजलज्ञातवत् । विचेतसो विगतविवेकाः ।
रक्षसाभिर्यं राक्षसी प्रकृतिस्तामसी । असुराणांमिषमासुरी प्रकृती राजसी । राक्षसीमासुरी चैव
प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

८ वें. ब्र. नि.— एतेषां क्रमेण कल्याणमाह— मोघा-
शा इति । विगतं चेतो विवेकलक्षणं येषां ते विचेतसः
पूर्वकालविषया सुदाः । ते च क्रमान्मोघाशा मोघकर्माणि
मोघज्ञाना भवन्ति । तत्र भगवद्वाणिज्यो मोघाशाः मोघा

व्याथा आशा निरतिशयपुरुषार्थेच्छा येषां ते मोघाशाः,
मोघोपायज्ञानमन्यत्वात्तित्यसंसारमया इत्यर्थः । 'मोघक-
र्माणि' इति ज्ञात्वाऽप्यनारद्विर्यां फलोक्तिः । मोघानि कर्माणि
स्वगर्हाण्यभिहितोद्वादीनि येषां ते तयोक्ताः । अज्ञानिनां

हि ज्ञानाभावान्मोक्षार्थैव व्यर्था भवति, न तु स्वर्गांशः । ततश्च तेषां वैदिकानि स्वर्गावर्थाभ्यन्तःशिवोन्नादीनि फलन्ति । ज्ञावाऽप्यनादिव्यमाणानां तु पापिधानां न ताम्यपि फलन्तीत्यर्थः । 'मोघज्ञानाः' इति निन्दतां फलोक्तिः । मोघानि ज्ञानानि ऐहिकादुत्पत्तिकसकलेष्टाः धनतागोचराणि येषां ते तथोक्ताः । भगवदनादरिणां हि आधुनिकफलाभावेऽप्येहिकं किञ्चित्फलमस्ति; भगवन्निन्दकानां महापापिष्ठानामैहिकमाधुनिकं वा न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यतः सर्वेषुरपार्थबाह्या एव ते वराका इत्यर्थः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावमात्रमेते-

षाम्, किन्त्वमिष्टप्राप्तिरित्याह—राक्षसीमिति । अवहित-
हिंसाहेतुद्वेषप्रधाना तामसी राक्षसप्रकृतिः, आसुरी तु
बाह्याभ्यन्तुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना राजसी प्रकृतिः,
मोहिनी तु शास्त्रीकज्ञानभंगहेतुः प्रकृतिः । तत्र भगवद-
ज्ञानिनो मोहिनी प्रकृतिः, तदनादरिणामासुरी प्रकृतिः, तस्मिन्-
न्दकानां तु राक्षसी प्रकृतिरिति विवेकः । एवं प्रकृतीनां
भवान्तरतारतम्ये स्वल्पे निरयप्रापकत्वांशे विशेषाभावात्तदा-
जिताक्रयोऽप्येते नरकाग्निन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०—न केवलमज्ञानान्त इत्येव वक्तव्यं सर्वस्य तथात्वात् । किञ्च ते मोघाशाः परमार्थतो मोघे
स्वर्गादौ देवतायां च ईश्वरं विना कर्मैव फलमिति मोघा वा आशा येषां ते, अतएव मोघकर्मणिः मोघमेव
च ज्ञानमासुरं मायावादादिशास्त्रोपदेशजन्यं येषां तत एव विक्षिप्तचेतसः । सर्वत्र हेतुः राक्षसीमासुरी चेति ।
मम मनुष्यानुकरणे परमकारुण्यादिपरत्वभावनिरोधकरीं प्रकृतिं स्वभावरूपां शब्दादिविषयेकपरां राजसीमासुरीं
मायेत्यसुरा इति श्रूयमाणं श्रित्वाः राक्षसीं तामसीं शिरोदरभरणैकस्वभावरूपां तथा मोहिनीं सात्त्विकराजसीं
मानुषीं प्रकृतिं संप्रिता इत्यासुराद्यो मामवजानन्ति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—तेषां सूक्ष्मं विशदयति—मोघाशा
इति । मोघाशाः मोघं निष्फलं असमर्पितार्थं केवलं देह-
पोषार्थं अभन्ति मलयन्तीति तथा । मोघं निष्फलमेव
भगवत्सेवातिरिक्तकर्मकारिणः । मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं
मोहकशास्त्रोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानयुक्ताः । विवे-

तसः अव्यवस्थितमनसः । राक्षसीं स्वदेहपोषणरूपां च
पुनः । आसुरीं परोपद्रवकरणरूपां मोहिनीं मद्विस्मयिकां
प्रकृतिमेव मायामेव स्वभावमाश्रिताः । अतएव मां मानुषीं
तनुमाश्रितं ज्ञात्वा अवमन्यन्ते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—मद्वज्ज्ञानाच्च ते मोघाशाः ब्रूयैव आशा आशिषो येषां ते मोघाशाः, तथा मोघक-
र्मणिः निष्फलोद्योगाः । मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः, यतो विचेतसः निर्विवेकाः, यतो राक्षसीं आसुरीं च रज-
स्तमः प्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रित्वाः छिन्धि भिन्धि पिव खाद परस्वमपहर' इत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणां
भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भोजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—ये पुनः श्रद्धावान् भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्वक्षु-
द्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ ! दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणमाश्रिताः सन्तो भजन्ति
सेवतेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादि भूतानां विषदादीनां प्राणिनां चाऽऽदि कारण-
मव्ययम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—के पुनर्मनसो भजन्ते ? तानाह—
ये पुनरिति । महान्प्रकृष्टो यहादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं
येवामिति । व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—अधुद्वेति । तुल्यन्दो-
ऽवधारणे । प्रकृतिं विशिनष्टि—शमेति । अनन्यस्मिन्प्राप्त्यभूते

मयि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—
अनन्यचित्ता इति । अज्ञाते सेवासुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्या-
मादौ ज्ञात्वा ततः सेवेतेत्याह—ज्ञात्वेति । अव्ययमवि-
नाशिनम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापबन्धा दैवीं प्रकृतिमा-
श्रिता महात्मानस्ते, भूतादिमव्ययं बाह्यनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरिजिणाय

१ 'भजन्त्यनन्यमनसः' इत्यारभ्य 'ये भजन्ति तु' (१।२९) इत्येतत्पर्यन्तस्यान्तरा के या यौगभक्तयः भूतास्ताः परमकृत्य-
ज्ञानि भवन्ति, परमक्तिवन्देता इति भक्तिमीमांसासिद्धान्तः । तथा च शाण्डिल्यपुत्रम्—'अन्तरा के तु शेषाः स्युषास्यादौ
च काण्डव्यात्' (२।१।३) इति ।

—अविगीता ।

मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽन्यमनसो मां भजन्ते; मत्प्रियत्वातिरेकेण भद्रजनेन विना मनसश्चात्मनश्च बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना भद्रजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमवज्ञाप्रवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फल-
स्तवावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महात्मनां
वृत्तकथनव्याजेन भक्तिं प्रवक्ष्यति— महात्मानस्त्विति ।
महात्म्यशब्देन तुशब्देन च सिद्धं भजनौपधिकमतिशयं दर्शयन्
उद्देश्योपादेयांशं च विभजते ये त्विति । 'जनाः सुकृतिनः'
[७।१६] 'मासेव ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यादि प्रागुक्तं
प्रतिसन्धापयति स्वकृतेः पुण्यसञ्चयैर्मां शरणमुपाग-
म्येति । 'देवीं सात्त्विकीम्' । 'भूतादि' इत्यनेनाशक्योपादान-

परत्वं विवक्षितमित्याह वाङ्मनसेति । 'माम्' इत्यनेना-
वतारपर्यवसितं सोऽत्म्यं सहेतुकमाह परमकारुणिकतयेति ।
अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलत्वाभावाज्ज्ञानसङ्कोचाव-
भावोऽज्ययशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुकं विवृणोति
मत्प्रियत्वेति । अतोऽप्यातांवाधिकायेन्तरव्यवच्छेदात्थत्वादन-
न्यप्रयोजनत्वविवक्षाऽशोचिता मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेन्द्र-
सुनुस्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह— महात्मान इति ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु कुतोऽयं विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायाम्
राक्षसादिभ्य इतरे न द्विषन्तीत्येतावदेव वक्तव्यम् । भजन्ती-
त्यादि तु न्यर्थ इत्यत आह— नेतर इति । सत्यमेतत् ;

तथापि देवानां स्वरूपकथनार्थमेतत् । तच्च द्वेषाभावोपादानार्थ-
मिति भावः । देवानित्युत्तमजीवोपलक्ष्यम् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— महात्मानोऽसुद्रान्तःकरणा मामीश्वरं पार्थ ! देवानामियं दैवी सात्त्विकी तामा-
श्रिता भजन्ति सेवन्ते । अनन्यमनसः न विद्यत ईश्वरादन्यत्र मनो येषां तेऽनन्यमनसः, ज्ञात्वा-
ऽवगत्य भूतादि मां सकलभूतान्तःकरणमव्ययं विनाशरहितम् ॥ १३ ॥

८ वे. ब्र. नि.— हतैवं त्वं निमग्नमेव किं निखिलमपि
जात ? नित्याह— महात्मान इति । भगवानेकजन्मभूतसुकृत-
शतशालितमलतयाऽधिक आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः । अत एव
दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिम् 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१]
इत्यादिवक्ष्यमाणमाश्रिताः भूतादि जागृत्कारणं अव्ययं त्रिवि-
धपरिच्छेदशून्यं परं श्रद्धैव लोकादुपगृह्यते मनुष्यत्वेनावतीर्णं
मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो भजन्ति । अत्रापि 'महात्मानः'
इति बहुवचनात्तेषु त्रैविध्यं सूचितम् । तत्र 'परं श्रद्धैवायं'

वासुदेवः' इति ये ज्ञात्वा बहु मन्यन्ते ते महात्मानो दुर्लभाः
'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इत्यनेनोक्ताः । ये तु तथा ज्ञात्वा
अगवति प्रेमलक्षणां भक्तिं कुर्वन्ते, ते दुर्लभतराः 'भजन्ति'
इत्यनेनोक्ताः । ये तु 'वासुदेवः सर्व' इत्यद्वैतज्ञानसम्पन्नाः
'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] इति प्रागुक्ताः, ते
दुर्लभतमाः 'अनन्यमनसः' इत्यनेनोक्ताः । न विद्यतेऽद्य-
शस्मात्तदनन्यमद्वैतम्, तन्मनसस्तद्वृद्धय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० त० वी०— महात्मान इति । महात्मानस्तु मां भजन्ते । एते भगवद्वीया दैवाः प्रतीयन्ते 'सात्त्विका
भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवास्तेषामर्थे निरूप्यन्ते' इति भगवन्मुखोक्त्याशयात् ।
तथाहि 'दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः' इति 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना वक्ष्यमाणं दैवस्वभावरूपां
समन्तात् श्रिताः दैवाः जन्मजन्मान्तरकृत्वानेकसुकृतसञ्चयैर्मां शरणमुपागम्य विष्वस्तपापा अन्तिमजन्ममति
सम्भूता महात्मशब्देनोच्यन्तेऽतएव मुक्तावधिकारिणः येषां सत्त्वसंशुद्धिरिति सात्त्विका मां भजन्ति, न कदा-
चिदवजानन्ति सर्वभूतादिमव्ययं सर्वकारणभूतमविकृतमानन्दमात्रकरपादमुखोदार्दादि ज्ञात्वा भगवन्मार्गीया-
न्त्याचरणोपदेशानुसारेण भजन्ति पुरुषोत्तमं मामेव । नान्यस्मिन्नक्षरादौ मनो येषामित्यनन्यभावेन भजन-
सुकृतम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवमासुराणां स्वाज्ञानसूत्रत्वा देवानां
स्वज्ञानमाह— महात्मानस्त्विति । हे पार्थ ! भक्तस्वरूप-
अवर्णकयोग्य ! महात्मानस्तु महान् अहमेव आत्मा येषां ते
महात्मानः । तुल्यः प्रकरणान्तरज्ञापनाय । तदेवाह— दैवीं

क्रोडात्मिकां देवरूपां वा प्रकृतिं स्वभावं आश्रिताः । अनन्य-
मनसः न विद्यते अन्यत्र महद्यतिरिक्ते मनो येषां ते मां
भूतादि सकलजगत्कारणं अव्ययं नित्यं यथार्थरूपं ज्ञात्वा
भजन्ति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— तथा ये महात्मानः असुद्रचिचास्तु पूर्वैर्भ्योऽन्यन्तं विलक्षणाः मां भजन्ति, यतो
दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः । किं गतानुगतिकतया दम्भेन वा भजन्ति ?
न; किं तर्हि ? मां भूतादि सर्वभूतकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

महात्मनां प्रेम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहारशमदमदाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्छन्त्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भजनप्रकारं पृच्छति— कथमिति ।
तत्प्रकारमाह— सततमिति । सर्वदेति श्रवणावस्थां यच्छते ।
कीर्तने वेदान्तश्रवणं प्रणवजपञ्च । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो

मां प्रति चेतसा प्रह्रीभवंतो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाणामत्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मृदुणविशेषवाचीनि मन्नामानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णवासुदेव-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु वन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमिसमनोबुद्धयभिमानपदद्वयकरद्वय-
शिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुर्कर्मशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगं
आकाङ्क्षमाणा आत्मवन्तो महास्यव्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् । अथ तदेव
कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरियन्त्याऽऽत्यर्थप्रियत्वलक्षणावस्थया
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां बाह्यनाः काय-
कर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणान्तरेषु सिद्धं प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तत्वापादनेष्वेव विशेषणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमप्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महाप्र-
थिव्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य वरमावयवतया कल्पितोऽशः क्षणा-
णामत्रेऽपीत्युक्तः । नात्रां स्वातुष्टातिशयसिद्धयर्थं मृदुण-
विशेषवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तनं चेष्टितादिकीर्तनस्थाप-
लक्षणम् । गुणातुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुनः
मन्नामानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिकं
तत्तत्प्रदेशोक्तशब्दोपादानम्, यथा 'तन्नामस्मरणोद्भूतपुलक-
चेदिषुऽहवः' इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वरनेताह्ववि-
क्रिया' इत्यादिभक्तिक्षणग्रन्थस्मारणम् । 'कृषिर्भूवाचकः
शब्दो गन्धं निर्दिष्टवाचकः' [म. भा. ५।७।५] इति कृष्ण-
शब्दोऽपि पुरुषार्थहेतुत्वप्रतिपादनमुखेन परव्यूहादिसमस्ताव-
स्थासाधारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवता-
रान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते । 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन
शतबाहुना' [म. भा. ४।५] इति । यद्वा नारायणेति परव्यूह-
सन्धानम् । कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौल-

भ्यातुसन्धानम् । 'यशेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशोत्पाह राजा स केवलम्' 'नात्रोऽस्ति
यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरः' 'कमलनयन वासुदेव विष्णो
वरणिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे' [वि. पु. ३।७।३३] 'एता-
वतालमघनिर्हरणाय पुंतां' [भाग. ६।३।२४] 'सङ्कोतयै
नारायणशब्दमात्रम्' [पां. गी. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मवन्निधौ च व्रीडादिरा-
हित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । तथैव सततं भक्त्येत्यर्थः ।
मत्कर्मस्वित्यादिकं कर्मभक्तियोगसाधारणयतनविषयप्रदर्शनम् ।
तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं महत्यामापदि, सम्पदि चाप्याश्रयण-
परिहारार्थम् । भक्तिभारेत्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वचक-
नम् । 'मनोबुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः
पादाञ्छिरस्तत्रैव पञ्चमम्' [सा. सं. ६।१८७] इत्युक्तोऽष्टा-
ङ्गप्रणामः । 'नित्ययुक्ताः' इति आर्शसायां च इत्याह नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दश्चान्नप्रत्ययान्तः,
'ताच्छील्यवयवोवचनशक्तिषु चान्ता' [अष्टा. ३।२।१२९]
इत्युत्तरासनात् । 'दासभूताः' [पं. रा.] इत्याद्युक्तस्वरूपा-
रूपेण नित्ययोगं विशिष्टाहि— आत्मवन्तो महास्यव्यव-
सायिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो माधमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४

८ वें. ब्र. गि.— तत्र 'भजन्ति' [१।१३] इत्यनेनोक्तं भजनप्रकारमाह—सततमिति । भक्त्या प्रेमलक्षणया सततं माधुपासत इति प्रथममन्वयः । त्रिविधभक्त्यासर्वं मानसिकं वाचिकं कायिकं चेति । तत्र मानसिकं दर्शयति—नित्ययुक्ता इति । तैलधारारवद्विलोडस्वरूपेण चित्तस्य ध्येयैकाकारता-पत्तिनित्ययोगः; तदन्तो नित्ययुक्ताः । एवं ध्येय एव परि-निष्ठितस्य चित्तस्य विशेषेण बहिर्युत्थाने सति कायिकप्रपा-

सनमाह—नमस्यन्त इति । नमस्काररूपकाधिकोपासन-परिश्रान्तानां वाचिकोपासनमाह—कीर्तयन्त इति । भक्त्ये-त्येतन्नमस्कारकीर्तनयोरपि द्रष्टव्यम् । भगवन्नामसङ्कीर्तनरूप-वाचिकोपासनानन्तरं यतन्तः विश्विस्तस्य चित्तस्य पुनर्भगव-न्मूर्त्यैकाकारतापादने यतमानाः । अत्र हेतुः—दृढव्रताः दृढमविचाल्यं व्रतं भगवद्भजनैकान्तरूपं येषां ते तपोक्ताः सन्तस्त्रिकरण्योपासते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०—सततमित्यादि । अयमर्थः—सच्चिदानन्दो द्विविधाः स्वरूपात्मका धर्मात्मकाश्च । एवं द्विविधा अपि आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधाः । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान्पुरुषोत्तमः, आध्यात्मिकं तद्ब्रह्मश्वरं द्वितीयः पुरुषः, आधिभौतिकं तद्ब्रह्मं श्वरं प्रथमपुरुषः । धर्मात्मका-धिदैविकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । तादृशाधिभौतिकसदृशात्मकान्यष्टाविंशतितत्त्वानि । तादृशाधि-भौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं सुखम् । एवमेव यथातथान्तरति-रोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्मकस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येषत्तिरोभावो दुःखाभावः स एव मोक्ष इति लोकेरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यथादेस्तदेव फलं स्वरूपात्मकस्यैकानन्दस्यैव सर्वथोद्भवः सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि धर्मात्मकतत्त्वाधिष्ठानकाधिभौतिकानन्दस्येषत्तिरोभावो लौकिकदुःखाभावः सर्वथोद्भवो लौकिक-सुखमित्यादि बोध्यम् । तेषां भजनप्रकारमाह द्वाभ्यां बाह्याभ्यन्तरभेदतः । निरन्तरं कीर्तयन्त इति वाचिकं कीर्तनमुक्तम् । यतन्त इति श्रवणेऽर्चने च यत्नं कुर्वन्त इति श्रवणार्चनभक्तिरूपमिषा । श्रवणं ज्ञानपूर्वं वा निरूपितम् । दृढाणि एकादशीजन्माष्टमीरामनवमीवामन्द्वशीनृसिंहजयन्तीसंज्ञकानि व्रतानि येषां ते दृढ-व्रताः, इति स्मरणमुक्तम् । नमस्यन्त इति वन्दनम् । भक्त्या चरणसेवया मां पुरुषोत्तमं सर्वत्र उपासते दास्य-भावेन भजन्ते । नित्ययुक्ता इति योगसिद्धरीत्या कर्मकरणप्रकारः स्मारितः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.—ते च द्विविधाः, अका ज्ञानिनश्च, तत्र प्रथमं भक्तानां भजनप्रकारमाह—सततमिति । सततं निरन्तरं मां कीर्तयन्तः लीलास्वरूपज्ञानेन श्रीभागवतलोका-प्रकारेण गुणगानं कुर्वन्तः, सर्वत्र सद्गुरुकथं कथयन्तः । यतन्तश्च कीर्तने यन्त्रादिकं कुर्वाणाः, इन्द्रियनिग्रहं वा कुर्वन्तः । चकारेण श्रवणादिकं ज्ञापयते । पुनः कीदृशाः ? दृढव्रताः

दृढं ऐहिकपारलौकिकयोर्भेदकनिष्ठं मोहशाखापरिधृतं व्रतं निश्चयो येषां तादृशाः । किञ्च नमस्यन्तश्च 'किमासने ते गर्हडासनाय' इत्यादिना परमाकाशापवस्तुरूपनमस्कारं कुर्वन्तः स्वदैर्ग्याविर्भावपूर्वकं, चकारेण नृत्यादिकमपि कुर्वन्तः । पुनः कीदृशाः ? । नित्ययुक्ताः सावधानाः भेदकपरचित्तः । भक्त्या बोधेन, न च विहितत्वेन, माधुपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०—भजनस्वरूपमाह—सततमिति । यतन्तः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्धर्मासादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयं प्रतिमादिरूपं वा । भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः सन्त उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—ते केन केन प्रकारेणोपासते ? इत्युच्यते—ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानमेकत्वेन 'एकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुः आदित्यादिरूपेण अवस्थितः' इत्यादिमुपासते । केचित् "बहुधाऽवस्थित एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूपः" इति तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं बहुधा बहुभकारेणोपासते ॥ १५ ॥

२ आ. शा. व्या.— उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्तिसया प्रच्छति— ते केनेति । तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतारयति—उच्यते इति । इज्यते पूज्यते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञशब्दः । ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे । देवतान्तरध्यान-त्यागमपिशब्दसूचितं दर्शयति—अन्यामिति । अन्ये ब्रह्म-

मिष्टा इति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते— तच्छेति । उत्तमाधिकाशिणुमुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकाशिणुमुपासनप्रकारमाह— केचिच्छेति । तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति— केचिदिति । बहुप्रकारेणाप्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यजन्तो मामुपासते । कथं ? बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण विश्वतोमुखं विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते । एतदुक्तं भवति— भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागी नार्हति सङ्क्षमचिदचिद्रसुशरीरः सन् सत्यसङ्कल्यो विविधविभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्रसुशरीरः स्यामिति सङ्कल्य स एक एव देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्य-विचित्रजगच्छरीरोऽतिष्ठत इत्यनुसन्धानाच्च मामुपासते— इति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'भजन्यनयमनसः' इत्यनन्यमनस्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम् ; तत्तत्र कीर्तनादिभिरन्तरङ्गैः । अथ वेयाकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते 'ज्ञानयज्ञेन' इत्यादिना 'सदसबाहमर्चनं' [१.११९] इत्यन्तेन । चकारः पूर्वोक्तकीर्तनादिशब्दार्थः । अपिस्तु 'अन्ये' इत्यनेनान्वितः । अन्यथा नैरर्थक्यादित्यभिप्रायेणाह अन्येऽपीति । अन्यथा ब्रह्मोऽत्र पूर्णोपासकपरः । यज्ञेन यजन्तः यज्ञेन ग्रीणयन्त इत्यर्थः । 'बहुधा' 'पृथक्त्वेन' इत्यनेन समविषयश्चिदवयवन्तरूपसमस्त-सङ्गह इत्याह जगदाकारेणेति । विश्वतोमुखशब्दस्यत्र सम-भिन्नाहाराद्युपगो विवक्षितमाह विश्वप्रकारमिति । नन्वेक-त्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्वयः किं नोच्यते ? कथं चैक-स्यैव सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तथाच सविकारत्वसंसारित्वा-

दिदोषाश्च स्युः ; बहुधावस्थितस्यैकत्वेनोपासितुर्दृष्टिविधिवन्ना-न्तिष्व स्यादित्यत्राह एतदुक्तमिति । एतेन परोक्तप्रक्रिययो-पासनविधात्रयपरत्वं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रत्युक्तम् । भगवान-नित्यत्वेन सृष्ट्याद्यौपयिकगुणप्रपन्नप्रदर्शनम् । वासुदेवब्रह्म प्रथ-मांशेन सर्वसामानाधिकरण्यव्यपदेशनिदानसर्वशरीरकत्वपक्षेव-सितव्यासिविशेषः , द्वितीयांशेन सृष्टिप्रयोजनं कीडादिरेवेत्यु-च्यते । द्वाभ्यां च पदार्थानां अनन्योपासकैकान्तिजनशीलित-मत्रविशेषोऽपि स्मातिः । पृथिव्यादिवहुत्वमात्रस्य प्रत्यक्षा-दिसिद्धत्वादेकस्यैव सतो बहुत्वं हि शास्त्रेयम् ; ततश्च तथा-भूतैकैव एवाह वाक्यतात्पर्यम् ; तथैकस्य सर्वशरीरकत्वेन निर्यूढमिति न किञ्चिदोषः । १५ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्वत्र एक एव नारायणः स्थितः' इत्येकत्वेन, पृथक्त्वेन सर्वतो वैलक्षण्येन । बहुधा हि तस्य रूपं 'आमाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो नीलमथोऽर्जुनं' इति सनत्सुजाते [म. भा. ५.४४.२६] 'दैवमेवापरे' [४.२५] इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकत्वेनाद्वैतभावनायेति व्याख्यानम-सत्, मिथ्याभावनात्वादिति भावेनाह सर्वत्रेति । सर्वत्र स्थितो नारायण एक एवेति योजना । पृथक्त्वेनादिलवन्त्रादिरूपेणेत्यसदिति (वं.) भावेनाह— पृथक्त्वेनेति । अपरस्तु

पृथक्त्वेनेत्येतत्सत्यगम्याख्याय बहुत्वेत्येतदादित्यादिरूपेणेति व्याख्यातवानत आह— बहुत्वेति । कथमित्यत आगमेनैव दर्शयति— शुक्लमिवेति । इवशब्दोऽप्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्याति— दैवमेवेति ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेवेश्वरविषयं यज्ञस्तेन यज्ञेन च । अन्येऽपरे जन्तवो यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरमुपासते सेवन्ते । एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति । पृथक्त्वेनेन्द्रमित्रवरुणादित्यादिरूपेण । बहुधा बहुप्रकारैर्व्यवस्थितं तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा विश्वरूपधरं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवम् 'भजन्ति' [१.१३१] इत्यने-नोक्तः प्रेमभक्तिभजनप्रकारः प्रदक्षितः, इदानीं 'अनन्य-मनसः' [१.१३१] इत्यनेनोक्तसद्वैतज्ञानरूपं भजनप्रकारं दर्शयति— ज्ञानयज्ञेनेति । 'वासुदेवः सर्व' [७.१९] इति सर्वोत्पत्त्यवधारणं ज्ञानम्, तदेव यज्ञः, तेन ज्ञानय-ज्ञेन मां यजन्तः ज्ञानपूर्वा कुर्वन्त उपासते अनुसन्दधते । ज्ञाने यज्ञस्त्वनिरूपणं तु 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञज्ञानयज्ञः' [३.३] इति चक्षुर्भाष्यायोक्तश्रैष्ठ्यस्माराणायेति ध्येयम् ।

गी. द्वि. २.१

'अपि च' इत्यनेन पूर्वोक्तोक्तभजनस्य ज्ञानयज्ञाङ्गत्वा-दङ्गाङ्गिभावकृतसङ्ख्यो दर्शितः । ज्ञानयज्ञे प्रकारभेदानाह— एकत्वेनेति । 'ब्रह्मैवाहं' इत्यैक्याङ्गसन्धानरूप एको ज्ञान-यज्ञः ; तथा पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिरूपेण 'भगवानेक एव बहुधा स्थितः' इत्यनुसन्धानरूपो द्वितीयो ज्ञानयज्ञः, तथा 'विश्वतोमुखं विश्वरूपम्, सर्वोत्पत्तो भगवान्' इत्य-नुसन्धानरूपस्तृतीयो ज्ञानयज्ञः । एतेषां च वस्तुतः स्वरूप-भेदाभावेऽपि सुखभेदमात्राद्भेदः ॥ १५ ॥

१ व० त० दी०— किञ्च ज्ञानयज्ञेन चेति । भक्त्योपासते इति पूर्वमुक्तम् । ज्ञानयज्ञेन चोपासते इत्यधु-
नोच्यते । अत्र यज्ञवदेन 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४।१४] इति पूर्वोक्तप्रकारः स्मारित इति गम्यते । तेन च
मामश्वरस्वरूपमुपासते । तत्रापि प्रकारभेदः । केचित्कस्त्वेन 'सोऽस्मि' इत्यात्माभेदभावनया तान्त्रिकाः । 'आत्मानं
परमं ध्यायेत्' इत्यादिवाक्यात् । केचित्पृथक्त्वेन राजसतान्त्रिका भेदभावनया दासोऽस्मीति रूपया मां स्वामि-
नमुपासते । केचित्तु बहुधा शिवशक्तिमुख्यगणेशादिरूपेण । यद्वा ब्रह्मादिनः बहुधा घटपटादिजगद्भावाविकृत-
मेव सन्तमेवं विश्वतोमुखं विश्वप्रकारत्वेनावस्थितं सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशरोमुखं मनुपासते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भक्तानां भजनप्रकारश्चक्षा
ज्ञानिनामाह— ज्ञानयज्ञेनेति । अन्ये ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन
चापि ज्ञानात्मकयजनप्रकारेण चापि भजन्तो ह्येव मां पूज-
यन्त उपासते भजन्त इत्यर्थः । अपिशब्देन चकारेण च पूर्वोक्त-
भजनापेक्षया हीनत्वं व्यज्यते । ज्ञानभजने बहुवः प्रकाराः

सन्ति, तानाह— एकत्वेन 'सोऽहं ब्रह्मास्मि' [] इति
प्रकारेण पृथक्त्वेन योगेन शरणगतामनरीत्या बहुधा सर्वत्र
तद्वर्णेन विश्वतोमुखं सर्वोत्सवं माम्, एवमनेकप्रकारेण
माश्रुपासते भजन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जलाः । एकत्वेन 'अहमेव भगवान्वासुरदेवः'
इत्यभेदेनौपनिषदाः । पृथक्त्वेन 'अयमीश्वरो मम स्वामी' इति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं
'विश्वतोमुखं सर्वैर्द्वारैरेतिकश्चिद्दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव, यच्छ्रुतं तन्नामेव, यद्वत् भुक्तं वा तत्तद्वर्तिमेव' इत्येवं
विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते ॥ १५ ॥

बहुधाभजनहेतुभूतं भगवतः सर्वात्मकत्वम् ।

अहं कैतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते, कथं त्वामेवोपासते ? इत्यत आह— अहं क्रतु-
रिति । अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव । अहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽन्नमहं, पितृभ्यो यदीयते ।
अहमौषधं, सर्वप्राणिभिर्द्यद्यते तदौषधशब्दवाच्यम् (शुद्धितं) ग्रीहियवादिसाधारणम् । अथवा
'स्वधा' इति सर्वप्राणिनासाधारणमन्नं, 'औषधं' इति व्याध्युपशमार्थं मेघजम् । मन्त्रोऽहं, येन
पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन्हूयते हविः
सोऽग्निरहमेव । अहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

१ कृत्यैकविकृतिरूप उक्त्यादिः, 'तं यथा सशुद्धं सोत्या एवं सर्वं यज्ञकृतोऽपि यन्ति' 'ये च पुरस्तादेव चोपस्थापयशक्त-
वस्ते सर्वेऽग्निघोमनपियन्ति' ('ऐ. ब्रा. ३।१।१२' इति श्रवणात्, 'तस्यैतस्य यज्ञकृतोऽथत्वार कृत्वयजः' ('तै. ब्रा. २।३।६)
इत्यादि वर्णनात् । 'यूयसहितो यज्ञः क्रतुः' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवत्पदाचार्याः । 'स क्रतुं कुर्वीत' (छां. ३।१।११)-
इत्यत्र तु क्रतुर्मिथवोऽप्यवसायः— एवमेव, नान्यथेत्यविवक्षः प्रत्यय इति त एव । अपौरुषा यज्ञाः, सप्तोमाः कताव इति भाग-
वतव्याख्यायां (१।१३।२८) श्रीधरः । 'ब्रह्म महायज्ञाः, औपासनादयः सप्त, पाकयज्ञाः श्रौताग्निहोत्रादयः सप्त हविर्यज्ञाश्च
धर्मवेदोपाताः । अग्निहोत्रादयः सप्त सोमसंस्थाः कतावः' इति विष्णुसहस्रनामव्याख्याने पराशरभट्टाचार्यः । क्रियत इति
क्रतुः कर्मसामान्यं वा, 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्येषुत' ('ज. सं. २।६।७) इत्यादौ
दर्शनात् । प्रज्ञा वा, 'क्रतुः । अणुः । धीः' (निघं. ३।१) इति तत्त्वामणु पाठतः ॥ औषधिप्रभवमौषधम् अन्नम् 'औष-
धीभ्योऽन्नम्' ('तै. २।१) इति धृतः । औषि दाहके जाज्याग्नौ धीयते प्रक्षिप्यत इत्यौषधमिति केचित् ॥ एवमहं पूर्वत्र परत्र
च सन्वध्यते । एकैकज्ञानमपि भगवदुपासनामिति सुचयितुं प्रत्येकमहंशब्दः । अत्र कारककलापव्यासभेदोद्रेकि कर्म कथमग्निं
भगवत्पदं प्रापयतीत्युच्यते ? इति सन्वाताः अभिनवगुप्तान्ध्यायाः— एकत्वेन निर्मागस्य ब्रह्मत्वतस्त्वयं 'रिक्तलितताभनाधीनं कर्म
पुनरेकत्वं निर्वर्तयति, क्रियायाः सर्वकारकात्मशास्त्राकारेणवस्थाने भगवत्पदव्याप्तिं प्रत्यक्षिदृश्यात् । उक्तं च— 'सिधं क्रिया-
त्मिका शक्तिः शिवस्य पञ्चवर्तिनी । बन्धविघ्नी स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्धशुभादिका ॥' इति । मयाऽयुक्तम्— 'उपक्रमे यैव
बुद्धिर्मात्राभावाद्युपाधिनी । उपसंहृतिके सा भावाभावाद्युपाधिनी ॥' इति । तत्र तत्र वित्तस्य विचारितव्यमेतद्वितीहोपपन्नयते ।
इत्याहुः ।

— अविवीता ।

२ आ. शां. व्या.— भगवदेकविषयसुपासनं तर्हि न सिद्धयतीति शङ्कते—यद्यतीति । प्रकारभेदमावाच्यमायत्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—

अत आह्विति । कतुयज्ञशब्दयोरपौनःपुन्यं दर्शयन्त्याच्छेद—
श्रौत इति । क्रियाकारकफलज्ञातं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—अहमिति । अहं क्रतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुः, अहमेव यज्ञो महायज्ञः, अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा, औषधं हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः, अहमेव चाज्यम्, प्रदर्शनार्थमिदम्, सोमादिकं च हविर्हमेवेत्यर्थः । अहमाहवनीयादिकोऽग्निः, होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— यद्यपि परब्रूहादिरूपेणैकत्वपृथक्त्वे वक्तुं शक्यं, तथापि अनन्तरग्रन्थसुपारिवादुक्त एवार्थ इत्यभिप्रायेण 'अहं क्रतुः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रकृतसङ्गतमर्थं चाह तथाहीति । ज्योतिष्टोमादिक इत्यनेन महायज्ञ इत्यनेन च विश्वविशेषप्रदर्शनात्, कटियज्ञशब्दयोः पौनःपुन्यपतिहारः । शरीरमानससौतस्मात्तद्विशिष्टाभावास्तु न प्रसिद्धयसुपारिप्राप्ति भावः । महायज्ञः ब्रह्मयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारः सर्वैश्वर्येणैव । क्रतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधायाहवदसहपाठादा-

ज्यस्य च पृथगुक्तत्वात्बोधविवेकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषध-
शब्द इत्याह औषधं हविश्चाहमेवेति । एतेन स्वधोयज्ञशब्द-
योरन्तर्भेदनादिरावत्कस्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिः शेषनिषे-
धार्थः' इति शङ्कां परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । एवमुत्प्रेष्यपि
वितामहादिकथनं प्रतितामहादिप्रदर्शनार्थं ग्राह्यम् । अत्रादि-
शब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततत्तीयादिमाहविषयत्वं न नुज्यत
इत्यभिप्रायेणाह—अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति । हविषां
प्रायुक्तत्वाच्च हुतशब्दो भावार्थ इत्याह—होमश्चेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह—अहं क्रतुरित्यादिना । क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । 'उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतिरिति' इत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'विश्वतोमुखं' इत्युक्तं सर्वात्मकत्वं प्रपञ्च-
वस्तुतरेण 'इत्यन्यथा व्याकथानमिरावायार्थमाह—प्रतिज्ञात-
मिति । अन्यथा प्रतिज्ञातानुक्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ व्याख्यातं

तु 'रसोऽहमिदम्' [७८] इत्यदेविव द्रष्टव्यम् । 'क्रतवः'
इति क्रतुयज्ञशब्दयोरर्थभेदमाह । सामान्यविशेषभावेन भेद
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— कथमेकस्यैव भगवतो बहुविधत्ववचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽप्तो बहुविधत्वं दर्शयितु-
माह—अहमिति । अहं क्रतुः सोमयागप्रमेदोऽग्निष्टोमादिः । अहं यज्ञोऽहः क्रियमाणो देव-
यज्ञादिः । अहं स्वधा पितृपूजात्मको यज्ञः स्वधेऽत्युच्यते पितृयज्ञादिः । अहमौषधं यज्ञाध्यादिनिवृत्त्यर्थं-
मुपयुज्यते तदौषधं इतिरित्यादि । मन्त्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्दीयते यजुरादिः स मन्त्रः । अहमेवा-
ऽऽज्यं घृतम् । अहमग्निः, यज्ञ इविर्ह्यते स आहवनीयादि । अहं हुतं होमस्तदप्यहम् ॥ १६ ॥

८ वे. ग. गि.— विश्वरूपवमेव प्रपञ्चयति चतुर्भिः—
अहमिति । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनं वैश्वान-
नराद्वाशकपालेऽशकपालत्वादिरीतिनबदवस्तुष्वुत्पादः । क्रतुः
श्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञश्च स्मार्तो वैश्वेदादिर्महायज्ञत्वेन

वृत्तिस्थितिप्रसिद्धः, स्वधा पित्रं आहम्, औषधमोषधिमव-
मन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः । आज्यं सर्वं
हविरुपलक्षणमिदम्, अग्निराहवनीयादिः, हुतं होमः, एवम्
सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अन्त्यपक्षमेव ज्ञानं सिद्धं विवृणोति—अहमिति चतुर्भिश्चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थम् ।
अत्र स्वधे सर्वैरुपस्थात् 'सर्वोऽहं' इति वक्तव्यत्वेऽपि वक्तुं कदेशरूपेण कथनं तद्वैश्वानराद्वाद्दशकपालाविवेदेवमुक्त्या-
नुवादेन । तत्पदयोर्जनं तु तत्तद्व्यं भजतां तेन रूपेण फलदानं वैश्वानराद्वाद्दशकपालाद्वाद्दशकपालादिकानां तथैव
सिद्धत्वादिति तत्तद्व्यं ह्यस्मा मां भजतां मत्त एव सर्वं फलं इति बोधयितुमाह—क्रतुरिति । क्रतुः श्रौत-
कर्मसु सङ्कल्पः अहं ब्रह्मैव । यज्ञः श्रौतः सोमादिर्हम् । स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं नन्दीमुखादौ । औषधं
व्रीक्षादिकमन्नं ब्रह्म । मन्त्रो गावज्यादिः, आयर्वणश्च ब्रह्मकर्मरूपोऽहं याज्यापुरोनुवाक्यादिरुपश्च । आज्यं घृतं
सर्वेभ्योपलक्षणमेतत् । अग्निश्वेतादिरूपोऽहं पञ्चाग्निविद्यासिद्धश्च । हुतं हविःप्रक्षेपोऽहं ब्रह्म । तदुपासनत्वेन
ब्रह्मत्वं बोधयितुं प्रत्येकमहं शब्दः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त. — नन्वेकमेव स्वां बहुधा ये भजन्ति ते च ज्ञानिन एव, वेपामज्ञाने ज्ञाने कथं प्रवेशः ? इत्याकाङ्क्ष्य तत्तद्व्यसक्तं मां ज्ञात्वेन भजन्तीति ज्ञापनाय स्वस्य सर्वात्मत्वं प्रकटयति— क्रतुः पितृत्वादिचतुर्भिः । क्रतुः यज्ञाधिष्ठात्री देवता अहम् । आधिदेविकरूपस्तत्फलदातेत्यर्थः । यज्ञो

धर्मात्मकोऽग्निहोत्रादिव्यक्तस्मकोऽहम् । स्वाभावित्वेन आह्लादि-
पितृयज्ञरूपोऽहम् । औषधं सकलरोगनिवर्तेनात्मकशेषज-
रूपोऽन्नरूपो वा अहम् । मन्त्रः कर्मादिहम् । आर्ज्यं होम-
द्रव्यं हविः । अग्निराहवनीयादिः । हुतं होमः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी० — इदमेवोपासनं विवृणोति— अहमिति । क्रतुः सङ्कल्पो देवताध्यानरूपः । यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्वभावात्पितृणामन्नम् । औषधं मनुष्याणामन्नम् । मन्त्रो येन दीयते सः । आर्ज्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्माद्दहमेवावतस्तेषां विश्वतोमुखेषुपासने युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च पिता जनयिता अहमस्य जगतः, माता जनयित्री, याता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनं, ओङ्कारश्च, ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनु-
मन्त्यमित्याह— किञ्चेति । पवित्रं पृथगेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मेत्याह— पावनमिति । वेदितव्ये

ब्रह्मणि वेदान्ताधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृपादि । चकारादर्थानां-
ङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता-
महत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातृपितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते ।
यत्किञ्चिद्देवदेवं पवित्रं पावनं, तदहमेव । वेदकश्च वेदबीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको
वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— “पिताऽहमस्य” इत्यादौ न स्वस्व-
रूपेण पितृत्वादिभिर्होष्यते ; अपितु पितृत्वादिरूपेण प्रति-
पन्नानां स्वान्तर्गामिकत्वम् । तथा सति हि प्रकृतसङ्गतिरित्यभि-
प्रायेणाह अस्म्येति । स्वावरेष्वपि तानि तानि कारणानीश्वर-
कारीणांति तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । धातृशब्दो हि
कृष्टचेतनविशेषपरतया प्रसिद्धः ; तत्रात्र पौनःकृत्यमित्यहा-
ङ्ग्याह अत्रेति । गोबलीवर्धन्यायादिति भावः । एकस्यैव
सर्वपितृत्वावभावात् प्रतिनियतप्रदर्शनाय तत्रतत्रेत्युक्तम् ।
अत्रेति— पित्रादिसमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः । स्नेह्यादिसहपाठे
हि चतुर्मुखपरतेति भावः । धातृवर्धन्युत्पादणविद्वारोत्पत्तिप्रयो-

जकत्वम् । वेद्यत्वमात्रस्य सर्वसाधारण्यात् वेद्यपवित्रवद्वयो-
र्विशेषणविशेष्यभावेन अन्वयः सम्भवंप्रतीयमानो वाचकाभा-
वात् तत्राज्य इत्यभिप्रायेणाह यत्किञ्चिदिति । वेदन्त्यानन्तर-
मभिधीयमानत्वात् पवित्रत्वसामर्थ्याच्च वेदवेद्यमित्युक्तम् ।
नपुंसकनिर्देशाद्विशेषकामावाच्च अनुक्तसमस्तवेद्येयमङ्गहविषयो-
ऽयमिति ज्ञापनाय यत्किञ्चिच्छब्दः । सङ्कोचसङ्गापरत्वव्यु-
दासाय पावनमित्युक्तम् । सम्प्रति सम्बन्धनिर्देशामध्यपा-
ताद्देवप्रतिसम्बन्धनिर्देशरूपत्वज्ञापनाय वेदकश्चेत्युक्तम् ।
ऋक्सामयजुषां पृथगभिधानेऽपि तदनुप्रतिपत्त्यं प्रणवस्य
पृथगुक्तिः किमभिप्रायेत्यत्राह वेदबीजभूत इति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. दी. ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— पिता जनकोऽहमस्य जगतः । माता चाहं धाता दाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यः,
पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यम् ; पवित्रं पावनम् ; ओङ्कारः “ ओमिति ब्रह्म ” [तै. उ-
१।८।१] इति श्रुतेः । ऋद्धञ्चविशेषः । साम मन्त्रविशेषः । एवं यजुर्पन्नविशेषः ॥ १७ ॥

१ मिमीत इति माता । “ माह् माने ” (धा. पा. उ. ६) तृच् (अष्टा. ३।१।१३३) चकारिणाध्वनस्यापि सङ्ग्रहः ।
“ अहं यजुषि सामानि ऋचधायवैणाजि च । ” (ह. वं. २।१।१४।१९) “ पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याग्निः परिहृतिम् । कल्पयन्ति
हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा । ” (स. भा. १।३।२।१९) इत्यादिदर्शनात् ।
— अविगीता ।

८ वें. ब्र. गि.—धाता पोषयिता । वेद्यं वेदितव्यं । द्यो वेदाः । एवकारः ‘अहमेव’ इत्यवधारणार्थः । वस्तु । प्रयत्नेनेति पवित्रं पावनं गङ्गादि । ऋगा-स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च ब्रह्मयेव जगतो यजमानस्य पिताऽस्मि जनकः सोऽहम् । माता चाहम् । धाता-ऽन्वाधाता । यजमानश्चाहं ब्रह्मैव, ‘ब्रह्मणा हुतं’ [४।२.४] इति पूर्वसूत्रितत्वात् । पितामहश्चाहं स्मार्त्तं आद्रे जयाणामुपदेशात् । तत्र वेद्यं यज्ञरूपं चाहमेव । पवित्रं शोधनं प्रायश्चित्तादिरूपमहम् । उँकार इति मन्त्राणा-मावुच्चार्यमाणः प्रणवाख्योऽहम् । तत्र ऋक् साम यजुरेव च- ऋक् पादबद्धं वाक्यं, साम गीतिशुबत् वाक्यं, यजुः पादगीतिभ्यां रहितं वाक्यम् । चकारोऽथर्वाङ्गिरसां समुच्चारकः तत्रः सोऽहमेव ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च । अस्य जगतो मदात्मकस्य पवित्रं पावनम् । उँकारः अक्षरात्मकब्रह्मबीजम्, ऋगादिः अहमेव पिता उत्पादकः । माता योनिः । धाता कर्मफल-दाता । पितामहो ब्रह्मा । वेद्यं सवैज्ञानादिसाधनैवेत्यवस्तु । वेदत्रयात्मा ॥ १७ ॥

११ ती० भा० दी०—धाता कर्मफलानां विकर्ता, वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म, पवित्रं पावनं तप आदिकम् ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

१ श्रां. भा.—किञ्च—गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृता-कृतस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमातार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्रत्युपका-रानपेक्षः सन्तुष्टकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्य-स्मिन्निति, निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम्, अव्ययं शबन्तसारभावित्वादव्ययम् । नह्यबीजं किञ्चित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्त-तिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—गम्यतः सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह-किञ्चेति । गम्यत इति प्रकृतिविलयान्तं कर्मफलं गतिरि-त्याह—कर्मैति । पोष्टा कर्मफलस्य प्रदाता । कार्यकरणप्रपन्न-स्याधिष्ठानमित्याह—निवास इति । शरीर्ये दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—शरणमिति । प्रभवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्तिमाश्रित्योक्तम्—उत्पत्तिरिति । उत्पत्त्यस्य कथमव्य-

यत्वमित्याशङ्क्याह—यावदिति । कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुद्देश्यति, किं कारणेन ? इत्याशङ्क्याह—न होति । मा भूतर्हि संसारदशायामेव कदाचित्कार्यात्पत्तिरित्याशङ्क्या-ह—नित्यं चेति । कारणव्यक्तेर्नाशमहोक्त्य तदन्यतम-व्यक्तियुन्यत्वं पूर्वंकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशि-नष्टि—बीजेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—गम्यत इति गतिः, तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता, प्रभुः शासिता, साक्षी साक्षाद्दृष्टा, निवासः वासस्थानं वेष्टमादि, शरणं दृष्टस्य प्रापकतयाऽनित्यस्य निवारणतया च समाश्रयणीयथेतनः स चाहमेव; सुहृत् हितवैषी, प्रभवप्रलयस्थानं यस्यकस्यचिदुत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानं तदहमेव; निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपसंहार्यं चाहमेवेत्यर्थः । अव्ययं बीजं तत्रतत्र व्यवहरति यत्कारणं, तदहमेव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—गतिशब्दस्यात्र प्राप्यस्थानेन इत्यपर-त्वाच्चित्वाद्यान् भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह-गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु तन्मन्त्रे बीजविशेषमात्रमिति सम्बन्धिपदानां न वक्तुमुचितः, धारणार्थत्वं च विमर्शितोऽतोऽप्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह भर्ता धारयितेति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रभूततामात्रवत्त्वे ‘जगतः’

इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह शासितेति । साक्षा-द्वृत्तेति—‘साक्षाद्दृष्टिं संतापाम’ [अथा. ५।२।१९] इति हि साक्षिण्योऽनुशिष्यते । वासस्थानमिति—अत्र भावादि-परत्वान्नोक्त्यादधिकरणार्थोऽयं चञ्चिति भावः । गतिशब्देन योगस्वरूपनिरासायार्थं वेष्टमादिति । गतिशब्दस्तु स्वर्गोदधि-व्यादिगन्तव्यदेशण उक्तः, तद्वैशानुभाष्यभोग्यपरो वा ।

शरणशब्दस्यात्र निवासशब्दनिर्दिष्टप्राप्त्यर्थेन परस्वरूपव्याप्याह
इष्टस्येति । इष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवारणयोर्थेच्छं प्रत्येकसमुदाया-
भ्यामनवयः । 'शरणं गृह्णन्तिः' [अमरः ३।३।५२]
इति पाठादत्र रक्षितुपरः शरणशब्दः । हितैर्षीति—'शोभन-
हृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति
भावः । यस्य कस्यचिदिति—न केवलं ब्रह्मादेरन्यत्कादेवो
यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । 'प्रभवः' इति व्यस्तं
परोंक्तं पाठान्तरमप्रसिद्धेऽन्तर्भावानादृतम् । 'प्रभवप्रलयस्या-

नम्' इति प्रसक्तत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यच्च प्रलीयते, तदत्र
निधानशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह निधीयते इति
निधानमिति । कर्मावशेन स्युष्टप्रत्ययः । एतेन निधानशब्द-
स्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अव्याकृतपरत्वयोजना निरस्ता ।
'प्रभवप्रलयस्थानं' इत्यस्योपादानविवक्षायां बीजशब्दः कारण-
मात्रपरः तस्योपादानपरत्वविशक्षायां बीजाधारस्थित्यादिदेवतपरः
पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह तत्रतत्रेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम् 'अथ
कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिरिति तद्वि गम्यते पापविमुक्तैः' इति । साक्षादीक्षत इति
साक्षी । तथाहि बाष्कलशाखायाम् 'स साक्षादिदमद्राक्षीचद्राक्षीचत्तसाक्षिणः साक्षित्वम्' इति ।
शरणमाश्रयः संसारभीतिरस्य । 'परं पराग्रणं' इत्याद्युक्तम् । 'नारायणं महाज्ञेयं विश्वत्मानं पराय-
णम्' [म.ना.उ.९।३] इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा हि
ऋग्वेदखिलेषु 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः' इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. डी.—गतिः कर्मफलमिति व्याख्यानं (सं.)
अपकृतमाह—गम्यते इति । शरणमित्युक्तो निवेद्युक्तं मुमु-
क्षुभिरिति । अत एव गम्यत इत्यस्यावगम्यत इत्यर्थः ।
कृत एतत् ? इत्यत आह—तथा हीति । किमुच्यत इत्यपि
प्रतुऽभ्याहार्यः । साक्षीत्यौदारस्य प्रतीयते, अत आह—
साक्षादिति । ज्ञा पतदित्यत आह—तथा हीति । यद-
ब्राह्मणसाक्षात्साक्षिणः परमेष्ठिनस्य साक्षित्वं साक्षिणशब्दप्रति-
तिमितम् । तदुक्तम् 'साक्षात्पृष्टि संज्ञायाम्' [अष्टा. १।१।२१]

इति । निवासशब्दागतायैतया शरणशब्दार्थमाह—शरण-
मिति । संसारभीतस्येति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुक्ताय-
यत्वे प्रमाणमाह—परमिति । परायणं मुक्तानामाश्रयः ।
तथापि निधानमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—संहारिति ।
सर्वसृजति 'प्रकृतिं याप्ति' [३।३.३] इत्युक्तत्वात् कथं
भवति निधीयत इत्यत उक्तं प्रकृत्येति । प्रथमं प्रकृतिं
यान्ति पञ्चात्मत्र विधीयन्त इत्यर्थः । तत्कृतः ? इत्यत आह—
तत्रा हीति । विश्वकर्मणोश्चैव शुभ्रचक्षुः शुद्धदृष्टिरम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—गतिरिति । गतिः कर्मफलम् । अर्ता पोष्टा । प्रभुः स्वामी । साक्षी प्राणिनां
शुभाशुभस्य कर्मणः । निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति । शरणं प्राणिनामार्तिहरम् । सुहृत्पत्युपकारा-
नपेक्ष उपकारि । किञ्च प्रभव उत्पत्तिस्थानं जगतः । प्रलयो यस्मिन्प्रलीयते सोऽहम् । जगत्पितृयस्मि-
न्निति स्थानमहम् । निधानं जगतो यत्कालान्तरोपभोगाय निधीयते तदहमिति । बीजं जगतः
प्ररोहणसमर्थपव्ययं बीजमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—गम्यत इति गतिः प्राप्य वस्तु । अर्ता
भरणकृत् । प्रभुः शासिता । साक्षी शुभाशुभप्रज्ञा । निवासो
वासस्थानम् । शरणं शीयतेऽस्मिन्दुःखमियापनार्तिहृत् ।
सुहृत् प्रत्युपकारानयेशोपकारकृत् । प्रभव उत्पत्तिः । प्रलयो

नाशः । स्थानं स्थितिः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रल-
याधिष्ठानम् । बीजखलुपत्तिस्थानम् । न व्येति तिष्ठत्यस्मा-
दित्यव्ययं स्थिरस्थितिस्थानम् । 'अहमेव' इति पूर्वेणा-
नव्ययः ॥ १८ ॥

९ व० व० ३०—किञ्च गतिः प्राप्यलोकदिरूपा ब्रह्मैव, तेन गन्तव्यमिति पूर्वसूत्रितत्वात् । अर्त्ता पोषक-
श्चाहम् । प्रभुः फलदश्च साक्षी कृताकृतानिर्वृत्तत्वेन ब्रह्मरूपश्चाहम् । निवासो यागभूमिरहम् । 'शरणं गृह्णन्तिः'
[अमरः ३।३।५२] इति कोमात् यज्ञशाला चाहम् । सुहृत् यजमानस्य बन्धुवर्गः । प्रभवः फलस्योत्पादको देवता-
रूपः । प्रलयः पापानां नाशकश्च । स्थानं देशस्तथैक्षेत्रादिरूपः । निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति यूपचमसादिपात्रमहं
ब्रह्मैव । बीजं यवादि । अव्ययं पशुजातम् । नचाश्रयपदेन कथं पशुबोध इति वाच्यम् ; अव्येतीत्यव्ययं इति व्युत्प-
त्त्याऽनादिबोधः । 'मात्रो ह जहिरं तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः' [अहस्सं. ८।४।१८।५ यजुस्सं. ३।१।८] इति श्रुतिश्च ।
अथवा ब्रह्मयज्ञे हि पूर्वमनुकृतत्वादालम्बनस्येत्यभिप्रायेण तथैव तदुक्तम् । अव्ययं बीजं अपूर्वाख्यमहमेव । १८ ॥

१० पु. अ. त.— गतिर्भोगादिफलरूपः । भर्ता पोषकः । प्रभुः स्वयं सर्वनिष्पत्ता । साक्षी दृष्टेयार्थः । निवासः स्थानं सर्वदेहस्वरूपात्मक इति । शरणं अन्वयदाता मृत्युप्रभृतिभय-
रक्षकः । सुहृद् अप्राथितहितकर्ता । प्रभवः प्रकर्षणं अन्वय-

स्मादिति जगत्सृष्टा । प्रलयः प्रकर्षणं लीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । स्थानं तिष्ठतस्मिन्निति स्थानं सकलाधारः । निधानं निधीयते स्वायत्तेऽनेनेति निधानं, रक्षक इत्यर्थः । अन्वयं बीजम्, अविनाशि बीजं मूलकारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— गतिर्मुक्तप्राप्यं स्थानम् । भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः । अन्तर्धाम् । साक्षी कृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष उ-
कर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् । स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मफलसम्पन्नस्थानं कालान्तरे
फलप्रसवार्थम् । बीजं प्ररोहकरणं प्ररोहधर्मिणाम् । अन्वयं यावत्संसारभावित्वात् ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सुजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— तपाम्यहपादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सुजैः अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मि-
भिरुत्सुजामि, उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सुजैः, पुनरुत्सृजामि प्रावुषि । अमृतं
चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत् यस्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तत्, तद्विपरीतमसच्चैवाह-
मर्जुन ! । न पुनरत्यन्तमेवासद्गवावन्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुष्टुतिप्रकारैरेकत्व-
पृथक्त्वादिविज्ञानैर्धर्मैर्मा पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं पायेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च सर्वात्मने भगवतो न विव-
दितव्यमित्याह— किञ्चेति । ‘आदित्यान्नायते वृष्टिः’
[मनुः १।१०६] इति स्मृतिमन्त्रस्य व्याख्या— कैश्चिदिति ।
वर्षात्सर्वं निग्रहावेकस्यैकस्मिन्काळे विशद्वाचित्पाराङ्मुपाऽह—
अष्टमिरिति । अमृतमेवेन चैवस्य निग्रहोत्सर्गवैककर्तुंकाव-
िद्वदित्यर्थः । यस्य कारणस्य सम्बन्धित्वेन यत्कार्यमभिव्य-
ज्यते तद्विद सदित्युच्यते, कारणसम्बन्धेनानभिभ्यक्तं कारणमे-
वाभिव्यक्तानामलससदिति व्यवहिते तदेतद्वदह— सदिति ।

शून्यत्वाद् व्युदस्यति— न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे
कार्यकारणकल्पना निरविघ्नानां न तिष्ठतीत्यर्थः । तद्धि यथा-
स्तुतं कार्यस्य सर्वं कारणस्य वास्तव्यमास्तेष्वमित्याशङ्क्य वा-
शब्देन विषेधितः कार्येति । नहि कार्यस्याऽऽत्यन्तिकं सत्त्वं
वाच्यमभ्यन्तरे [छां. उ. ६।१।४-६+६।१।४-४ । नारी-
तरस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं “कुतस्तु खलु” [छां. उ. ६।१।२]
इत्यादिभूते रित्यर्थः । उक्तैर्ज्ञानयज्ञैर्भगवदभिनिविष्टबुद्ध्यां किं
फलं इत्याशङ्क्य सद्यो वा क्रमेण वा मुक्तिरित्याह—य इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादावहमेव वर्षं निगृह्णामि; तथा वर्षास्वपि
चाहमेवोत्सुजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च— येन जीवति लोको येन च प्रियते, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र
बहुनोक्तेन ? सदसच्चाप्यहमेव— सद्यदर्शते, असद्यदतीतमनागतं च, सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीर-
तया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथक्त्वेन विभक्तनानामरूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया
तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते त एव महात्मानः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं ‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण लोके तत्सञ्चञ्चस्वात्म्यतया प्रविद्वानां प्रकृष्ट-
पदार्थानां सत्तायाः स्वाधीनत्वप्रदर्शनम् ; अत्र प्रवृत्तिताद्वीन्य-
मनेनोच्यते ‘तपामि’ इति । स्वरूपतस्तत्प्राप्तत्वाभावाद्विशिष्टे
तद्वैयर्थ्ये अग्न्यादित्यादीति । आदिशब्देन अग्न्यादितस-
द्रूपविवक्षा । एककर्तृकयोर्विस्मयोः कालादिभेदेन व्युवस्थे-
स्विप्रविश्याद् ग्रीष्मादाविति वर्षास्त्विति च । अत्र पञ्चैया-
दिरूपेणेति भाव्यम् । एवं रश्मिनिक्षेपोऽपि प्राणः । ‘अहं
कतुः’ [१।१६] इत्युक्तस्य एतावताप्ययज्ञाधिप्राधिविदा-
ध्यात्पापिवैदवविषेधेति चेति । अथ साधकबाधकरूपेण संगु-

ह्योच्यते ‘अमृतं चैव मृत्युश्च’ इति । स्मृतिप्रकाराभिधायिमृत्यु-
शब्दसहप्रयोगात् स्मृतिप्रतिष्ठापकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः ; दुष्टा-
परत्वे ॥ विषेण सह पठितव्यम् ; अमृतसहपाठाच्च मृत्युशब्दस्य
वैधत्त्वतादिप्रत्यक्षमप्युक्तमित्यभिप्रायेणाह— येनेति । त्रैकाल्य-
वतिसर्वसङ्गच्छेण उपसंहरपरातं दर्शयति किमत्रेति । अत्र सञ्च-
न्दवदसञ्चन्दोऽपि भावान्तराभावादाहस्तुविशेषपरः, अग्न्या
अहमिति सामानाधिकरण्यायोगादित्याभिप्रायेणाह यद्यतं
यदतीतमनागतं चेति । असञ्चन्दोऽत्र वर्तमानान्यविषयः ।
ननु प्रकारान्तरेणैव चेतनाचेतनादिविषयत्वमनयोः किं
नोच्यते ? इत्यत्राह सर्वावस्थेति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वं

हि प्रकृतम् ; त्रैकालिकसमस्तसङ्ग्रहौ चित्वाय वर्तमानत्वादिवि-
वक्षायामपि विदधितोर्न त्यागः ; तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषवि-
शिष्टस्वरूपाविषयत्वात् । अथवा सर्वैत्यादिकम्, 'अहं कतुः'
[१।१६] इत्याद्युक्तकृत्स्नवाक्यार्थैकधनमनुच्चेयम् । सर्वैता

दर्थान्वयचनं प्रकृतेनोपासनेन सङ्गमयति एवं बहुधेत्यादिना ।
विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम् ; न पुनः प्रलयदशापचमविभक्तत्वं
लक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञत्वस्मरणाय ज्ञानेनानुसन्दधाना
इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्कार्यमसत्कारणम् । 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते तुयैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इत्यभिधानम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम्'
इति च भारते ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— असतो नित्याभ्यन्तवानुपपत्तेः 'सदसचाहं'
इत्युक्तमित्यत आह—सदिति । कार्यं सदित्युच्यते । अभि-
व्यक्तिरूपत्वादित्यनेन सदैवेत्यर्थस्य किपि कर्मणि रूपमेत-

दित्युच्यते । कारणमप्यव्यक्तरूपत्वादेव असच्छब्दितम् ।
कार्यकारणयोः सदसच्छब्दप्रयोगं च दर्शयति—असञ्चेति ।
तस्मात्सदसतोर्विश्वस्माद्भावा परम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तपाम्यादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रिमिभिरष्टौ मासान्वर्षं निगृह्णामि । पुनश्च कैश्चि-
द्रिमिभिरष्टुरो मासानुत्सृजाम्यहम् । अष्टमेवाहं देवानाम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् । यस्य यत्सम्बन्धितया
विद्यमानं तत्स- (च)- द्विपरीतमसन्न पुनरत्यन्तमेवास्तत्कार्यकारणं सदसती ॥ १९ ॥

८ जे. प्र. गि.— आदित्यात्मना अहमेव तपामि तापं
करोमि निदाये । तदानीं चाहमेव वर्षं निगृह्णामि । वर्षाषु
च वर्षमहमेवोत्सृजामि । येन लोको जीवति तदसृजम्,
येन जियते स मृत्युः ; तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ?

सदसचाहम्, यद्वर्षेते तत्सत्, यदतीतमनागतं च तदसत्,
सर्वमपि वस्तुजातमहमेव । तस्मात्सत्वात्मकतया मनुपासनं
युक्तमेवेति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— अतः परं सृष्ट्यादिद्वारा सृष्ट्यादिस्मृपादकत्वं " पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ति " [छं. च. ५।१।३] इति अतिप्रामाण्यत्कममुक्तिद्वारत्वं च स्वस्यैवाह तपामीति । तापनेन किं
भवतीति तत्राह । वर्षं निगृह्णाम्यष्टसु मासेषु । उत्सृजामि च चतुर्षु सूर्यात्मना वृष्टिं करोमि । तद्वाराजजननात्
सृष्ट्यादिस्मृपादकोऽहं यज्ञोपयोगित्वात् तथैतदुपास्यमुक्तम् । अमृतं जीवनम् । मृत्युः वर्षादिमृत्युस्तन्निग्रहणाभा-
हमित्यात्मप्रभवप्रलयावपि ब्रह्मावादेनाह । अन्यत्रिकं वाच्यं हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तस्मिन् शुद्धस्वरूपे ब्रह्मयज्ञे
सदसदप्यहं लोकप्रतीत्याभावमपि सर्वं ब्रह्मैवाहमिति पूर्वोक्तं विवृतं 'यदात्मकः प्रपञ्चोऽयं स एव हि पिता हरिः ।
जनको भगवान्स्वामी माता प्रकृतिरुत्तमा ॥ इति भावेन ब्रह्मैव सर्वरूपमुदीरितम् । यज्ञादिरूपं निबन्धे
ब्रह्मवादादुरोधतः' ॥ तदेवं प्रसङ्गान्महात्मनां भक्तानां सार्विकानां वृत्तिरुक्ता । ततो द्विविधानां ज्ञानमार्गायाणां
राजसां तामसां च वृत्तिमुक्त्वाऽन्ते ब्रह्मादिनां वृत्तिः सिद्धान्विता ; अधुना तेषामेव विशेषं दर्शयितुं
वेदार्थानभिज्ञानां काम्यकर्मकारिणां स्थितिं दर्शयन् गतिमाह ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तपामि रसात्वादनार्थं सर्वेषां तापं
करोमि । यदा तपामि तदा वर्षं रसात्मकं निगृह्णामि आक-
षामि स्वस्मिन् स्थापयामि । च पुनः तद्दानसमये पुनरुत्सृ-
जामि । अमृतं जीवनमक्षयम् । मृत्युश्च मृत्युरूपः । सत्

स्थूलं परिदृश्यमानम् । असत् सूक्ष्ममदृश्यम् । हे अर्जुन !
एतत्सर्वं पूर्वोक्तमहमेवेत्यर्थः । एवं बहुधा माष्टपासत इति
पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अहं तपामि आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं वृष्टिः वां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु कैश्चि-
द्रिमिभिः, उत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनम् । मृत्युर्मेरणम् । अमृतं देवानां वा, सत् साधु,
अमृतं असाधु, एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां विषयोमुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वैरुपेणाहमनुग्रहं करोमीति
भावः ॥ १९ ॥

उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् ।

त्रैविद्यां मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभागान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

‘एवं त्रयीधर्म’ इति शङ्कराचार्य-यधुसूदन-धनपतिसूरीतरटीकाकारसम्मतः पाठः ।

१ शां. भा.—ये पुनरज्ञाः कामकामाः—त्रैविद्या ऋग्यजुस्सामविदो मां वस्वादिवेदेव-
पिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरिष्टो-
मादिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं

१ नन्वेवं यदि बाह्यायागादिनापि ब्रह्मप्राप्तिः, तर्हि मिष्टोमादिविषयि किमन्यो याज्यः ? । अस्त्युपगमे भेदवादः; वासुदेव एवेति चेत्, कथं नापवर्गस्तेः ? तदर्थमुच्यते इत्यवतारयन्ति ‘लोकमिममभिनवगुप्तपादाः’ । श्रययया विद्या त्रिविद्या । तामधीते चेत्ति वा त्रैविद्याः । न तु तिलो विद्या अर्धोत इत्यणप्रत्ययनिमित्तः ‘तद्वितार्थ-’ (अष्टा. २/१/९१) इत्यादिना समासः । ‘अत एवाणप्रत्ययस्य लुपामावः’ इति महाभाष्ये (अष्टा. ४/१/८८) ॥ पूतं पवित्रं पापं येषां ते पूतपापाः । इदमत्र बोध्यम्—द्विविधं हि पापं सुकृतात्मकं दुष्कृतात्मकं च । सुकृतात्मकं यज्ञादि, दुष्कृतात्मकं च ब्रह्महत्यादि । यज्ञादि हि सुकृतमुन्नम्य स्वर्गादिलोकान् प्रापय्य पातयति, ब्रह्महत्यादि त्वधः पातयत्येवेति विशेषेऽपि पातयितृत्वसाभ्यादुभयमपि पातकमेव । अत एव च श्रुतौ पुण्यमपि पाप्मेत्युच्यते इति दर्शितमेव प्राक् (४/२/१) । तत्र यज्ञादिरूपं सुकृतं पातनसाभ्येऽपि प्रथमसुभ्रमयतीति पुण्यमुच्यते; यथा चन्त्रिकासाम्येऽपि सुभ्रतः प्रकाशः पक्षः शुक्लशः, वस्तुगत्या तु सैषामप्रवाहोपरमपरिपन्थितत्वात्तदपि पापमेव । अस्ति च तत्र हिंसारूपं प्रत्यक्षमेव दुष्कृतम् । न च यागीयहिंसाया वैधत्वात् पापव्यमिति वाच्यम्; विधेः सकामपरत्वात्, हिंसायाश्च स्वरूपत एव पापत्वात् । तथा चोक्तं सात्वततन्त्रे—यज्ञे पशोरालम्बने नैव दोषोऽस्ति यद्वचः । अपि प्रवृत्ती राशिनां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥ (८/१/१) इति, ‘भयापि ह्यागमे हिंसा विहिता या विधानतः । सापि कासुकलोकानां कामिता फलसिद्धये ॥ (१/४/३) इति च । दृश्यते च यज्ञीयहिंसाया अपि दुःसर्कत्वम् ‘भो भो अजापते ! राजन् ! पशून् पश्य त्वया-ऽध्वरे । संज्ञापिताजीवसङ्घाभिर्धुतेन सहस्रशः ॥ एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव । सम्प्रतमयः कृतेऽभिच्छन्दन्त्युत्थित-मन्यवः’ ॥ (भाग. ४/२/१०-८) ‘ये तु नैवविदोऽज्ञाना मूढाः पण्डितमानिनः । यजन्त्यविरतं देवान् पशून्हत्वा सुखेच्छया ॥ कासभोगावसाने ते न चेच्छेत्स्यन्ति विनिश्चितम् ।’ (सा. तं. १/५/०) इत्यादौ । अतः स्वरूपतः पापमेव यज्ञादि, किन्तु वैधत्वेन प्रथयद्यजनकत्वात् उक्तमपि प्रदत्त्वाच्च तत्पुण्यत्वेन विशिष्यते । परमार्थतः पुण्यं तु ज्ञानमेव, तदुक्तं ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं’ [४/३/८] इति । तदेतदभिधान्याह ज्ञानदेवः—

य एवं दीक्षिताः सोमपीथिनो यज्ञरूपिणः । तैरजितं पुण्यसंज्ञं पापमेवेत्येहि भोः ॥

वेदत्रयं विदित्वाऽथ यज्ञैरिष्ट्वा परस्वतः । इष्टं बिहाय मां मूढा वृणते त्रिदशालयम् ॥

कल्पद्रुमतले स्थित्वा नक्तकेन प्रसेविकाम् । सङ्कथ्य भिक्षितुं यान्ति हतभाग्या यथाऽन्यतः ॥

मामिष्ट्वा शतशो यज्ञैस्तथेच्छन्ति त्रिविष्टपम् । पुण्यमेतत्कथं ? पार्थ । पापमेव न किन्त्विदम् ? ॥

पुण्यात्मकेन दुरितेन दिवं प्रयान्ति पापात्मकेन च नरा नरके पतन्ति ॥

विन्दन्ति येन तु परं सुखमद्वयं मां पुण्यं पृथगतनय । विद्धि तदेव शुद्धम् ॥ इति

२ स्वर्गं कृतस्यापि कर्मणः फलाभावात् इहावीर्णं पुण्ये क्षीणे स्वर्गाव्यवन्त एव, न तु साधनसौलभ्येऽपि तत्र कथमपि पुण्य-
सुपचेतुं शक्नुवन्ति । तदुक्तम्—‘इह कर्म कृतं लोकैर्भोक्तव्यं शुभरूपकम् । तत्र कर्म कृतं लोकैस्तदेव फलहीनकम् ॥’ (शुभ. पु. १/१/८/५३) इति ॥ अत एव ‘कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि । न चान्यतिक्रयते कर्ममूलच्छेदेन भुज्यते ॥’ (म. भा. ३/२/६/१२८) इति वार्यते । ‘विशन्ति’ इत्यनेन च बलवद्भिः सुभैः प्रेरिताः कुन्ताः शम्भुशरीरमिषामिच्छन्तोऽपि देवदूतनो-
विताः सहसा प्रविशन्तीति तत्परावश्यं व्यज्यते । उक्तं नैतययातिना—‘तत्र स्थितं मां देवमुखेषु सक्तं कालेऽतीतं महति क्षितादितिमाशम् । दूतो देवानामश्वरीदुष्करो ध्वंसेत्युच्चैर्भुतेन स्वरेण ॥ एतावन्मे विदितं रागसिंह ! ततो प्रयोधं नन्दना-
त्क्षीणपुण्यम् ।’ (म. भा. १/८/१२०) इति ॥ अत्र ‘इहापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमुखाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृते-
ऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥’ (शुं. १/१/१०) इति ध्रुतिः स्मर्तव्या ॥ ‘त्रयीधर्म’ इत्यपि पाठः ।—अविगीता ।

पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव सुक्तिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसारमवतारयति— ये पुनरिति । तिस्रो विधा अभीयते विदन्तीति वा त्रैविद्या

वेदविदस्तदाह— ऋगिति । वस्वादौत्यादिशब्देन सखनद्वये-
शानादित्या स्थाव गृह्यन्ते । शुद्धकित्तिषा निरस्तगता इति
यावत् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक-
मिमं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं
गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते
गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं कचिच्छिन्तन्त्येति ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— तर्हि स्वर्गप्राप्तिरपि भगवत्प्राप्ति-
तुल्येत्याशङ्क्याऽऽह— ते तमिति । पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेताविति
यावत् । प्रसिद्धयर्थो ह्यशब्दः । त्रयाणां हौत्रादीनां वेदत्रय-

विहितानां धर्माणां समाहारश्चिन्त्यं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्ना-
स्तदनुगता इति यावत् । कामकामानां गमनागमनद्वारा कामि-
तकलाप्तिष्वेदमेव चेष्टितमिहाशङ्क्याऽऽह— गतेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— एवं महात्मनां ज्ञानिनां भगवदनुभवैकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितु-
मज्ञानां कामकामानां वृत्तमाह— त्रैविद्या इति । ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविधम् ; केवलं
त्रिविदिनिष्ठात्रैविद्याः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठाः, त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदधेयं
मामेव ज्ञात्वाऽतिमात्रमद्भुतिकारिखकीर्तनादिभिर्ज्ञानयज्ञेन च मदेकप्राप्या मामेवोपासते । त्रैविद्यास्तु
वेदप्रतिपाद्यकेवलैन्द्रादियामविशिष्टसोमाम् पिबन्तः पूतपापाः स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूतस्तैः केवलै-
न्द्रादिदेवैर्यतयाऽनुसंहितैर्यज्ञैर्वैस्तुतस्तद्वृत्तं मामिष्ट्वा तथावस्थितं मामजानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं
दुःखासम्भिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य तत्रतत्र दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति; ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा
तदनुभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रय्यन्तसिद्धज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गा-
दिकामाः केवलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

ध. वे. ता. चं.— ‘सदसबाहमर्जुन’ इत्यस्यानन्तरं त्रैविद्याः
इत्यादिकमसङ्गतमिति शङ्कया पूर्वात्तरावृत्तप्रथकार्थं प्रदर्श-
यन्नङ्गतिमाह— एवं महात्मनामिति । महात्मनां ज्ञानिनां
भगवदनुभवैकभोगानामिति त्रिभिः ‘महात्मानस्तु’
‘ज्ञात्वा’ ‘अनन्यमनसः’ [१११२] इति प्रायुक्तस्मारणम् ।
‘अवजानन्ति’ [११११] इत्याद्यपेक्षया ‘महात्मानस्तु’
इत्यादिः विशेषकथनरूपत्वेऽपि भजनकीर्तनादेर्महत्स्वरूपनिरूप-
कतया वृत्तमुक्त्वेत्युक्तम् । एवं निरूपितस्वरूपाणां तेषां
निरतिशयफलतोऽर्थोदिकमभिरास्यमानं विशेषो भवितुमर्ह-
तीति तेषामेव विशेषं दर्शयितुमित्युक्तम् । अज्ञाना-
मित्यनेन ‘परं भावमजानन्तः’ [११११] इति प्रायुक्ता
एवात्र फलशुक्तयोगादिभिः प्रपञ्चयन्त इति सूचितम् ।
‘त्रैविद्याः’ इत्यत्र शङ्कयाविशेषप्रसिद्धया ‘त्रयीधर्मम्’ इति
वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च विद्यां विशिष्टान् समासार्थं चाह ऋग्य-
जुसंहिति । तिस्रो विद्याः समाह्वाता इति ऋषयम् । द्विगुसमासा-
त्वात् त्रिविधमित्येकवद्भावनपुंसकत्वे । ‘अकारान्तोत्तपदो

द्विगुः स्त्रियां भाष्यते’ इत्यस्य ‘पालादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः’
इत्यपवादः । ‘तदधीते तद्देह’ [अथा. ४।२।५९] इत्यणप्रत्यय-
विबक्षयाऽऽह त्रिविद्यनिष्ठा इति । सर्ववेदविषयत्वे विरो-
धात्कर्ममात्रविषयत्वज्ञानमात्रं केवलशब्दः । तदेव विशदयति
न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति । विषयव्यवस्थानामात्रं पूर्वोक्तानां
महात्मनामपि वेदैकदेशश्रुतोपनिषत्प्रवृत्तं सर्वव्यापि वेदस्य
तत्तद्वारा भगवत्परस्परस्वीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीन-
पुरुषार्थविशेषाभिलाषतदुपायनिष्ठमात्रेण विशेषात्सिद्धान्ता-
न्तरनिष्ठप्रपन्नं च व्युद्भूयन्, केवलत्रयीनिष्ठवृत्तकन्याकन्याना-
मसरे तथावच्छेदमखिलं दर्शयति त्रय्यन्तनिष्ठा हीति । एतेन
प्रकरणान्तरेषु ‘चतुर्थी विद्या’ इति मोक्षसाधनभूता त्रय्यन्त-
विधैवोच्यते इति दर्शितम् । यथाऽऽह जनकाया याज्ञवल्क्यः—
‘एषा तेऽस्मिन्नीक्षकीं विद्या चतुर्थी साम्प्रयायिकी’ [म. भा. १।२।१८।२७] इति ‘चतुर्थी राजशाङ्ख्ये । विधेया साम्प्रया-
यिकी’ [म. भा. १।२।१८।३५] इति च ।

वेदप्रतिपाद्येति—कर्मभागमात्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । महात्म-
नामपि विद्याङ्गकर्मगतसोमपानसङ्ख्यावत्तत्त्ववेदोपायोक्तं केचले-
न्द्रादियागशिष्टेति । अथशिशिष्ठोसोमपानस्यापमत्वायागशिष्ट-
त्वोक्तिः । 'स्वर्गंति प्रार्थयन्ते' इत्यन्तरमभिधानात्तत्प्रति-
बन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवात्र सोमपानच्येत्यभिप्रायेण स्व-
र्गदिप्रतिनिधिरूपेणविद्यापातपूता इत्युक्तिः । स्वर्गशब्दोप-
लक्षणाथैवज्ञापनायादिशब्दः । पापस्य पुतलं नाम निरस्त-
त्वम् ; तदेव हि पुण्यस्य पुतलमित्यभिप्रायेण पातापूता
इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गाध्यायानां तत्त्वतो भगव-
ज्ज्ञानभावस्य वाक्षाङ्गव्यवधानां भगवत्प्राप्तेः केचलेन्द्रादि-
यागानामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपत्वस्य तज्ज्ञानाभावाच्च
तेषां वैकल्पिकस्य 'यत्ते त्वन्यदेवताभ्याम्' [९।२३] इत्यादि-
श्लोकत्रयेण वक्ष्यमाणत्वात्, 'यैमीमांसा' इत्येतत्परमपुरुषस्य
स्वातुसन्धानमात्रमूलं वचः ; न पुनर्वैजमानानुसन्धानमूलमिति
ज्ञापनायोक्तं तैरित्यादि अजानन्त इत्यन्तम् । अनुज्ञानस्य
फलकामनापूर्वकत्वेऽपि ग्यज्ञानन्तमेव हि फलं देहीति देवतां
प्रति प्रार्थनम् ; अतः 'इष्टा' 'प्रार्थयन्ते' इति कर्मोपपत्तिः । पुण्य-
क्रियातत्त्वज्ञानदृष्टयोर्लोकसामानाधिकरण्यायोगात् सुरेन्द्रलोकस्य
फलमात्ररूपस्य पावनत्वेनाश्रुतत्वात् प्रसूतदुःखासम्भिन्नत्वस्य च
श्रुतात्पुण्यप्रतिक्षेप्यपापकारयैदुःखनिवृत्तिपरोऽयं पुण्यशब्द इत्य-
भिप्रायेणोक्तं दुःखासम्भिन्नमिति । पुण्यसाध्यसुखमयत्व-
लक्षणायां वा दुःखनिवृत्तिरर्थविद्या । पुण्यसाध्यत्वलक्षणायां
त्यर्थः पुनर्लोकः स्यात् । 'सुरेन्द्रलोकं कान्य' इत्युक्तेऽपि पुनः
'दिवि' इति निर्देशो विचित्रभोगाश्रयतत्त्वदान्तरप्रदेशविशेष-
विषयो भवितुमर्हतीति तत्रतत्रैवयुक्तम् । दिव्यानिति मोहन-
त्वायभौमभोगवैलक्षण्यकथनम् । दिव्यान् दिवि भवान् ; देवभो-

गान् देवानां भोग्यानित्यर्थः । देवभोग्यपशुपुरोडाशादिभौम-
व्यवच्छेदार्थं च दिव्यशब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालतत्त्व
परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजिभ्यः संविमजन्ते । अश्रन्ति
भुञ्जते, अनुभवन्तीत्यर्थः ।

भुक्त्वेति श्रुतत्वे 'विशालम्' इत्यनेन भौमभोगापेक्षया
पृथुत्वसूचनम् । **स्वर्गलोकं भुक्त्वेति** स्वर्गलोकसम्भवात्
भोगाननुसृत्येत्यर्थः । नहि स्वर्गानुभवान्नाश्रयान्तराक्षयः ;
कर्मशेषेण विशिष्टाज्यादिप्राप्तिः धूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं
तदनुभवहेतुभूत इति । एतेन 'स्वर्गंति पातभीतस्य'
[वि. पु. ४।५।१०] इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भुलो-
केऽन्यस्थिरत्वं द्योतितम् । एवंशब्दाभिप्रेतान् प्रकारेण त्रयीश-
ब्दस्य तत्र सङ्घोषः, कामकामत्वे हेतुं च दद्याति एवं त्रय-
न्तसिद्धज्ञानविधिरुहा इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोक्षा-
नुगुणस्यापि धर्मस्य प्रकारविशेषात्पुनरावृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञाप-
नायैः । पूर्वैः कामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह काम्यस्व-
र्गादिकामा इति । मोक्षस्यापि फलतया काम्यमानत्वात्
तोऽत्र सङ्घोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन त्रय्यन्तसिद्ध-
स्वाभिभूतपरमधर्मराहित्योक्तिः । गतं चागतं च गतागतं, तदेव
लभन्ते । नहि गमनागमनमात्रं दोष इत्यत्राह अहपेति । अनु-
भवदशायात्मन्यस्त्वत्वात्, 'यथा पश्येत्वं स देवानाम्' [बु. उ.
१।६।१०] इति प्रक्रियायाऽतिशयतिव्रज्ज्ञादिदुःखानुसन्धानेन
दुःखत्वम् ; तस्य चास्थिरत्वात्पुनरावृत्तिः स्वतत्त्वम् ; तत्प-
ञ्चसंगमे तु दुःखतत्त्वम् ; घटीयज्ञानायेन पुनराश्रयधीन-
गर्भवासव्याधिनिरयादिसम्भवं तु दुःखं वस्तुमपि दुस्तहम् ;
तच्चसङ्ख्यातप्रवाहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्वरमिति दर्शयति—त्रैविद्या इत्या-
दिना ॥ २० ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सदसबाहमर्जुन !' [९।१६] इति
विज्ञानस्योपसंहृतत्वादुत्तरस्यासङ्गतिमात्राद्युदाह—तथारीति ।
'अहं क्रतुः' [९।१६] इत्यादिना सर्वकत्वादिभोक्तृत्वं
यदुक्तं भगवत्तत्त्वसदिति वक्ष्यामीति गुह्याभिनिधानां यदि सर्वत्र
भोक्ता भगवान्, तर्हि किं भागवतानां त्रैविद्यानां च फलान्म्य-

मेव ? इति पृष्ठत्येदमुत्तरमित्याशयः । तथापि सर्वत्र भगवतो
भोक्तृत्वेऽपि मद्भजनं भागवतैरनुष्ठितम्, देवतेति पित्राशुप-
लक्षणम् ; त्रैविद्यायनुष्ठिताद्वरलक्ष्णफलम् । इत्यादिना श्लोकत्र-
येण ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— त्रैविद्या इति । त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां सर्वैश्वरं सोमपाः सोमयाजिनः
पूतपापाः क्षालितकर्मपा यज्ञैरभिष्टोमादिभिर्विष्टाऽऽराध्य स्वर्गंति स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्त आशासते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्प्राकृतादेवभोगान् ॥ २० ॥
त इति । ते स्वर्गिणो विशालं विस्तीर्णम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण
त्रयीधर्मश्रुतसामवेदोक्तधर्मपुत्रपञ्चा आश्रिता गतागतं गमनागमनं विषयान्कामान्कामपन्त इति
कामकामा लभन्ते प्राप्तुवन्ति ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवम् 'सततं कीर्तयन्तो माम्'
[१४] 'ज्ञानयजेन' इति श्लोकद्वयेन [१५] सप्र-
कारं भगवदुपासनाभ्यासकानि, तेषु केनापि प्रकारेण भगव-

न्तमवगासीनानां केवलकाम्यकर्मोदघातिनां जन्मरूपप्रवाहो
दुर्विवार इत्याह द्वाभ्याम्—त्रैविद्या इति । ऋग्यजुःसामवे-
दाख्यास्तिस्रो विद्या जानन्तीति त्रैविद्याः । 'त्रयीधर्ममनु-

प्रपन्नाः ' इति हि वक्ष्यति । केवलं त्रयीनिष्ठाः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इत्यर्थः । यज्ञैरभिष्टोमादिभिः सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपं मामिष्ट्वा तद्रूपेणावस्थितं सामजानन्तोऽपि वस्तुतो मां पूजयित्वा अभिमुख्य हुत्वा सोमं पिबन्तः, तत एव पूतपापाः शोभितस्वर्गविरोधिकलमपाः सन्तः स्वर्गंति ये प्रार्थयन्ते, न तु तत्त्वशुद्धिम् । ते पुण्यं दुःखासन्निभं सुरेन्द्रलोके प्राप्य, तत्र दिवि दिग्धानमानुषान्देवभोगान्नन्ति शुञ्जते ॥ २० ॥

ततश्च ते तं काम्यपुण्यफलं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा, तद्गोचरजनके पुण्ये क्षीणे सति तदेहनाशायुर्नर्देह-प्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति, पुनर्गर्भवासं प्रविशन्तः अनुभवन्तीत्यर्थः । एवं त्रयीधर्मं वेदत्रयोक्तं काम्यं कर्त्तव्यमुपपन्नः पुनः पुनः कुर्वाणा, न तु त्रय्यन्तसिद्धिज्ञानधर्मनिष्ठा इत्यर्थः । कामकामाः स्वर्गकामाः गतागतं जन्ममृत्युप्रवाहकृत्यातायातं लभन्ते ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— त्रैविद्या इति । त्रिगुणात्मकत्रिवेदविद्यायां निष्णाताः, तथा च त्रिगुणकर्मकारिणः तथाविधैरेव यज्ञैस्तत्तदेवताविशेषं समाराध्य वस्तुतस्तत्राहमेवेति मामित्युक्तम् । स्वर्गंति प्रार्थयन्ते । स्वर्गंतिमित्यु-पलक्षणं कर्मानुगुणलोकानाम् । तथाहि निबन्धे— 'सात्त्विकः सार्विकं कर्म यथा श्रुतिपरः कृती । स्वर्गलोक-स्तस्य सिद्धयेद्विमानैस्त्रीभिरावृतः ॥ पुण्यस्य तु त्रिरोधाने पतत्यर्वाकिशरास्ततः । पुण्यश्रेष्ठं समादाय समीची-नेषु जायते ॥ राजसं कर्म कुर्वाणो मेवादिमुखभागभवेत् । तामसं कर्म कुर्वाणोऽप्योलोके सुखभागभवेत् ॥ राजसं सात्त्विकं कुर्वन् रैत्यसौंषु जायते । राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ वृद्धिद्वाराऽज्ञरूपः सन् रेतोयो-निषु जायते । तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते । राजसं कर्म कुर्वाणो भूवादिसुखमाप्नुयात् ॥ तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिसुखभागभवेत् । सर्वेषां पुनरावृत्ति-स्तथा कर्म पुनर्भवः' इति । तदाह—'क्षीणे पुण्ये' इति । न तु क्षीणे लोके "तद्यथेह कर्मजितो [चितो] लोकः क्षीयत एवमेव अयुः पुण्यजितो [चितो] लोकः क्षीयते" [छां. उ. ८।१।६] इति श्रुतिस्तुपचारमात्रम् । एवं त्रयीधर्मपराः कामकामा गतागतमवाप्नुवन्ति जन्ममरणपर्यावर्त्तमनुभक्तो गुणप्रवाहमार्गे पतितो भवन्ती-त्यर्थः । अयं जायस्य त्रियस्वेति तृतीयो दुष्टोऽधर्म - (गुण -) प्रवाहमार्गे उक्तः, तत्र अधर्मप्रवाहमार्गे जीवा नाङ्गीकृताः केनापि स्वरूपेण; किन्तु माययेति सिद्धान्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं बहुप्रकारकं यत्स्वस्वरूपधृक् तदज्ञात्वा ये यज्ञादिकमन्यथा कुर्वन्ति तस्मात्स्ते जन्म-मरणात्मके संसारे तिष्ठन्तीत्याह द्वाभ्याम्— त्रैविद्या इति । त्रैविद्याः वेदत्रयीनिरुक्तिकर्मकर्तारः । सोमपाः यज्ञशेषास्तु-पातारः । पूतपापाः कर्मिणां पापसम्भवाद्विभूतकलमपाः । यज्ञैरेव वा विभूतकलमपाः । मां यज्ञैरिष्ट्वा मदाज्ञारूपत्वेन भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकत्वमज्ञात्वा तत्स्वरूपं चाज्ञात्वा स्वर्गंति

इन्द्रादिलोके प्रार्थयन्ते ॥ २० ॥ ते पुण्यभागं सुरेन्द्र-लोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे स्वर्गलोकं विशालं सकल-विषयभोगयोग्यं भुक्त्वा भोगेन पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोके विशन्ति, प्राणवन्तीत्यर्थः । एवं प्रकारेण त्रयीधर्ममिष्टं परि-त्यज्य कामकामाः सन्तोऽनुपपन्नाः गतागतं जन्ममरण-स्मकप्रवाहं लभन्ते प्राणवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— ये पुनरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नु-वन्तीति शृणु— त्रैविद्या इति । तिस्रः ऋग्यजुस्सामरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः, त एव त्रैविद्याः । सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्मभिष्ट्वा स्वर्गंति फले प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् सङ्कल्पमात्रोपनतान् दुःखा-सन्निभान् ॥ २० ॥ त्रयी वेदत्रयी तस्यामुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययज्ञं कामकामाः विषयकायुकाः गतागतं यातायातं सातत्येन लभन्ते । तथा च श्रुतिः—'पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति" [सं. उ. १।२।७] इति । अष्टादशेति— षोडशस्त्रिंशः यज्ञमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥

निष्कामानामन्यमन्त्रकानां भगवद्भजनमेव सर्वसिद्धिकरम् ।

अनन्याश्चित्तशन्तो मां ये जनाः पर्थुपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः— अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायण-
मात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्यासिनः पृथुपासते, तेषां परमार्थदर्शिनां
नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेम-योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तदुभयं वहामि
प्रापयाम्यहम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' [७।१८] 'स च मम प्रियः' [७।१७] यस्मात्, तस्मात्ते
ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति ।

२ आ. शां. व्या.— फलमभिसन्धाय त्वामेवाऽऽरा-
धयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तविष्णुभासानां कथं योगक्षेमौ
स्यातामित्यावाङ्मयाऽऽह— ये पुनरिति । 'तेषां योगक्षेमं
वहामि' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । येभ्योऽप्यो न विद्यत इति
व्युत्पत्तिर्मात्रित्याऽऽह— अपृथगिति । कार्यस्यैव कारणे
तादात्म्यं व्यावर्तयति— परमिति । अहमेव बाहुदेवः
सर्वोत्तमः, न मतोऽन्यद्विदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा

ध्यायन्त इत्याह— चिन्तयन्त इति । प्राकृतान्यावर्त्य
मुख्यानधिकारिणे निर्दिशति— सन्यासिन इति । पृथुपा-
सते परितः सर्वतोऽजवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभि-
युक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यावृत्तानामित्याह— सत-
तेति । योगक्षेमोऽहं योगक्षेमम् । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह— योग
इति । किमर्थं परमार्थदर्शिनां योगक्षेमं वहति ? इत्यावाङ्मया-
ऽऽह— ज्ञानी त्विति । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति सम्बन्धः ।

१ शां. भा.— नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान्, सत्यमेवं वहत्येव; किन्तु
अयं विशेषः— अन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु ना-
ऽऽत्मार्यं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति, केवलमेव भगवच्छर-
णास्ते; अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहति— इति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं
वहति भगवानिति विशेषणमवश्यमाणः शङ्कते— नन्विति ।
अन्येषामपि भक्तानां भगवान्योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति ।
सत्यमिति । तर्हि श्वेतेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति धृक्छति-
किन्त्विति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विज्ञोति— अयमित्या-

दिता । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् ।
आत्मविदां स्वार्थं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति— न
ह्येति । गृद्धिरपेक्षा कामना, तामिच्छेतत् । ज्ञानिनां तर्हि सर्वत्र-
नास्तेत्यावाङ्मयाऽऽह— केवलमिति । तेषां तदेकधारणस्यै फलित-
माह— अत इति । इतिशब्दो विशेषशब्देन सम्बन्धयते ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— महात्मानस्तु निरतिशयप्रियरूपं मच्चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न
पुनरावर्तन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति— अनन्या इति । अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्म-
धारणलाम्भान्मच्चिन्तनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पृथुपासते सर्वकल्याणयुगान्वितं
सर्वविभूतियुक्तं मां परित उपासते अन्यन्मुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां मयि नित्याभियोगं
काङ्क्षमाणानामहं मत्प्राप्तिलक्षणं योगं अपुनरावृत्तिरूपं क्षेमं च वहामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— उपायस्यापि सुखरूपतया फलस्य च
नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दतया महात्मानां विशेषोऽभिधीयत
इत्याह महात्मानस्त्विति । अनन्यत्वविशेषणवशाच्चिन्तनस्य
निरतिशयसुखरूपत्वसिद्धिः । 'मां' इत्यादिना योगक्षेम-
शब्दविवक्षितसुक्तम् । यद्यपि 'ये स्वल्पदेवताभक्ताः' [१।२१]
इति वक्ष्यमाणवैशेष्येनान्यदेवताप्राप्तीति, तथापि प्रकृत-
काम्यव्यवच्छेदार्थत्वाद्युपायसहचरं ततोऽन्यत्फलं व्यवच्छेदुं
अनन्यशब्दः । अत एवैकत्वानुसंधानपरस्मै चतुष्कमिति दर्श-
यति अनन्यप्रयोजना इति । तत्र हेतुमाह मच्चिन्तनेन
विनेति । 'अनन्याच्चिन्तयन्तः' इति समभिव्याहारसामर्थ्या-
च्चिन्तनादित्यस्य निषेधसिद्धिः । निर्विशेषस्य जनशब्दात्प्रा-
कृतिगणतुल्ये जने प्रयोगात्तद्व्यवच्छेदाय प्रकरणसिद्धयुक्तं ये

महात्मानो जना इति । ये महात्मानो जानन्ति तेषामेव हि
जननसाफल्यमिति भावः । 'पृथुपासते' इत्यत्र प्रयुक्तस्य परी-
त्यस्योपसर्गस्य नैरर्थक्यायोगात्तदर्थं परित इति निर्वक्षिते तस्यैव
प्रमाणान्तरसिद्धिविशेषं दर्शयति सर्वकल्याणेति । प्रतीकोपा-
सनव्यवच्छेदार्थमिदमुक्तमित्यभिप्रायेणाह अन्यूनमिति ।
अखण्डितगुणविभूतिकमित्यर्थः । अत्र 'अहं' इत्यनेन परमो-
दारत्वसौशील्यादिगुणविवक्षा । नहि मोक्षकाङ्क्षिणमानुषो निष्क-
भोग- (प्राधान्येऽ)-प्रदातेऽपि मोक्षातुपयुक्तशरीरस्यात्रादिकर्षो
योगक्षेमौ दातव्यावित्यभिप्रायेणाह मत्प्राप्तीति । अलम्ब-
लामो योगः; लम्बरक्षणं क्षेमः । समाहाराद्यैवतदेकमङ्गावः ।
वहामि वदामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— अनन्याः अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु—“ सर्वे परित्यज्य मनोगतं यद्दिना देवं केवलं बुद्धमाद्यम् । ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति” इति । “ कामं कालेन महता एकान्तिवात्समाहितैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रसासन्दुश्यमण्डलः” इति मोक्षधर्मं [म. भा. १।२।३६६।२४।५] । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘ अद्वैतज्ञानिनोऽनन्याः ’ इति प्रतीति-
निरासार्थमाह— अनन्या इति । अविद्यमानमन्येषां ते
अनन्याः । तच्च ‘अनन्याश्चिन्तयन्तो मां’ इति प्रसङ्गाच्चिन्तनीय-
मिति लब्धे अन्यदचिन्तयित्वेति सिध्यति । प्रतीत एवायैः किं
न स्यात् । इत्थत् आह— तथा हीति । ‘ देवमेव विरान्ति ’
इत्यनेन ‘योगक्षेमं वहाम्यहम्’ इत्युक्तार्थं भवति । अत्रैव काम-

मित्यागमन्तरम् । प्रमया सन्दृश्यं मण्डलं स्वल्पं सन्यासौ
तथोक्तः । दर्शनस्य योगक्षेमसाधनत्वं प्रसिद्धमेव । ‘नित्याभि-
युक्तानां’ इत्यस्यापवादविषयाणामित्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थ-
माह— नित्यमिति । सर्वतः सर्वदिग्मन्देशे । शरीरेन्द्रियमनो-
भिर्वा युक्तानां भगवति सेवोयुक्तानाम् ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— न विद्यते मत्त ईश्वरादन्य उपास्यो येषां तेऽनन्याश्चिन्तयन्तो ये नराः
पर्युपासते तेषां मयीश्वरे नित्याभियुक्तानां योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं वहामि विभर्त्यहम् ॥ २२ ॥

८ वें. प्र. गि.— मद्भक्तास्तु न तथेत्याह— अनन्या
इति । अनन्याश्चिन्तयन्त इति त्रैताद्वैतभक्तानामुपभोग-
मपि प्राशुकानां निर्देशः, तत्र द्वैतभक्तपक्षेऽयमर्थः— न
विद्यते मदन्यो भवनीयः प्राप्यः काङ्क्षणीयश्च पुरुषार्थो येषां
ते अनन्याः मच्चिन्तनेन विना आत्मधारणालाभान्यां निरन्तरं
चिन्तयन्तः सन्तो ये जनाः परितः सर्वदा उपासते, नित्या-
भियुक्तानामनवरतमभिष्टानां तेषाम् । योगक्षेममिति द्वन्द्व-
कबद्धत्वः । सत्प्राप्त्युत्तरादतिरिक्तमपेक्षामिच्छे योगक्षेमं शरीर-
यात्रावर्षधनविद्याभक्तपरिपालनरूपमेहिकं योगक्षेमं च तैर-
प्राथित्यस्यहमेव वहामि प्राप्यामि; ऋणमिव तदीययोगक्षे-
मभारमहं विभर्तिमिति वा, ‘ऋणं प्रददामि मे हृदयात्प्राप्त-
येति’ इत्युक्ते । यथा हि मद्भक्ता मां विना क्षणमप्यात्म-
धारणं न लभन्ते, तथाऽहमपि तान्विना क्षणमप्यात्मधारण-

मलभमानस्तदीयसकलयोगक्षेमनिर्वाहको भवामि, ‘ ये यथा
मां प्रपद्यन्ते तैस्तस्यैव अजामहम् ’ [४।११] इति मम
स्वाभावादिभिर्भावः ।

अद्वैतभक्तपक्षे तु— न विद्यतेऽन्यो भेदद्विषयो येषां
तेऽनन्याः ‘ वास्तुदेवः सर्वः ’ [७।१९] इति सर्वाद्वैतदर्शिनः
स्वात्मानमेव मां चिन्तयन्तो ये जनाः सकलजन्माकः पर्य-
ुपासते सदाऽनुसन्दधते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेममहं
वहामि, ‘ ज्ञानी स्वात्मैव ’ [७।१८] इति प्राशुकत्वेन
तदीययोगक्षेमो मदीयापेव स्रवत इत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषा-
मपि योगक्षेमसंस्मरणरक्षको भगवानेव वहति, तथाचेत्तेषां
प्रयत्नस्य स्वाद्य तद्भारा वहति । ज्ञानिनां तु तमनुत्प्राप्य स्वय-
मेव वहतीत्येतत् ‘ अहं ’ इत्यनेन सूचितम् ॥ २२ ॥

९ व० ॥ ० दी०— मद्भक्तास्तु मदनुग्रहेण कृतार्था भवन्तीत्याह— अनन्या इति । अनेदमाकृतम्— भगवता
मार्गत्रयं स्वत उद्भाविताम्, मनसा वाचा स्वरूपेण चेति; तत्र स्वप्रान्दर्थ्ये मार्गद्वयं प्रकटितं मयार्थारूपं पुष्टिरूपं
च; तत्र येषां जीवानां देवानां मर्षादायामङ्गीकारस्तेषां साधनरूपेणैव भगवत्प्राप्तिः । यथाऽऽयुगेवैशिनमपि
मुक्तिं ददत्स्वरूपं दृष्टवतो मुयुक्तुदन्त्य दोषवर्णनपूर्वकं तद्वहितामिमान्तिथयजन्मन स्प्रार्थयित्कथनम् । येषां च
पुष्टिमार्गमार्गो तेषां केवलानुग्रहेणैव न साधनापेक्षयेति निश्चयः, यथा ब्रजविस्थितानाम् । तत्र तत्राङ्गीकारे
चेच्छैव हेतुः स्वतन्त्रेच्छावाप्त्यनियम्यता । तथाच साधनवाक्यान्वय मर्षादामार्गपराणि । तत्राङ्गीकृतानां
तथैव प्रवृत्तिः फलं च । पुष्टिमार्गे त्वङ्गीकृतानां ‘ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद् ॥ यत्कर्मभिर्प्रेतपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मैर्धन्योभिस्त्रितैरेपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जना ॥ ’ [भाग. १।१।२०।१-३२] इति भगवद्वाक्यैर्ज्ञानाद्विद्याधनरहिता-
नामेव भक्तिकथनम् । मद्भक्तेः कल्पतरुत्वभावत्वेनेतरसकलसाधनासाध्यसाधकत्वोक्तेश्च; नेतरसाधनसापेक्षता
भक्तौ । ‘ भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं ’ इति वाक्येऽपि मुक्तिसाधनपूर्णा-
नामपि भागवद्भक्त्या भक्तिप्राप्तिरदाने चाप्राप्तिरिति निरूपणादप्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं भक्तौ निश्चीयते । उक्त-
मार्गद्वये चाङ्गीकारोऽनुग्रहेणैव न मर्षादामार्गोऽपि भक्तेः साधनवल्केसाध्यत्वम् । अनन्या जायस्य श्रियसेति
तृतीयमार्गं एवाङ्गीकारं कथं न कुर्वत् ? । पुष्टौ साधनानां व्यभिचारदेव न हेतुत्वं, मर्षादायां न तथेति इद-
मेव स्पष्टीभवियति । ये जना मदीया अनन्या भावनान्तररहिताः (साधनान्तररहिताः) भावनान्तरतया देवा-

न्तरविषया फलान्तरविषया मार्गान्तरविषया च तद्वहिताः मदनुग्रहैकलभ्यमक्तिमन्तः मां पुरुषोत्तममेव चिन्तयन्तः मर्यादापुष्टिमार्गायाः मदुक्तमार्गेण मातृपासते सेवन्ते तेषां नित्यमेवाभितो युक्तानां सम्बद्धानां योगक्षेममिति । योगं इह लोके सेवोपयोगार्थं धनधान्यवस्त्रादिलाभं, क्षेमं चासुखात्यन्तिकं श्रेयो मोक्षलक्षणं वहामि साधयामि ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ये पूर्वोक्तस्वरूपं सर्वसाधक-युक्तं ज्ञात्वा सर्वं परित्यज्य मां भजन्ति, तेषां सर्वमहमेव कोमि, त उच्यते इति तत्स्वरूपमाह— अनन्या इति । अनन्याः न वियते अन्यो लौकिकालौकिकादिषु प्रार्थ्यत्वेन येषां, वा मत्सेवनातिरिक्तं फलं येषां ते तथाभूताः सन्तो मामेकं चिन्तयन्तः सर्वतो मनोनिरोधेन मां स्मरन्तो ये दुर्लभा जनाः जन्मभाजो मत्सेवार्थं कर्मजन्मज्ञानवन्तः पुरुषा-

सते परितः सर्वाभभावेन सेवन्त इत्यर्थः । तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यस्वरूपस्य मम सेवनापानां मम नित्यमभियुक्तानां समतानां योगं तेवाधेयनादिसम्पत्तिलाभं सेवने मद्योगं वा, क्षेमं तत्पालनं भक्त्यनुष्ठीकणणात्मकं मद्रूप-रूपं वा अहं पुरुषोत्तमः वहामि पालयामीत्यर्थः । वहनोक्त्या तदुक्तं हो एव शक्त्या विविधं तत्करोमीति ह्यङ्गितम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० डी०— एवं कर्मिणामावृत्तिं फलं चोक्त्वा भक्तानामपि मद्रूपजनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह— अनन्या इति । नास्ति अन्य उपारयो येषां, अहमेव भगवान्वासुदेव इति अमेदेन चिन्तयन्त इत्यर्थः । ये जनाः पुरुषास्तते परितः साकस्येन कारस्वर्गनाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः । उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनाम् । योगः अप्राप्तस्य अन्नादियोगभूमिकाया वा प्रापणम् । क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं, तत् द्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि । तैरज्ञाद्यर्थं वा योगभूमिपूर्वोर्ध्वभूमिलाभार्थं वा चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां मद्रूपिण्येव सर्वं सेव्यतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—‘ज्ञानो त्वात्मैव मे मतम्’ [७।१८] इति ॥ २२ ॥

भगवद्रूपान्यदेवतानभिज्ञानिनां तत्तद्भक्तानामभःपतनम् ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्, तद्वक्ताश्च त्वामेव भजन्ते, सत्यमेव— ये इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया-

१ अत्रामिनवगुणसादाः— येऽपि च नामवेयान्तरस्यासते, तेऽपि मामेवोपासते । नहि ब्रह्मव्यतिरेकि किञ्चिदुपास्यमस्ति । किन्त्वविधिभेदे विभेदः । अविधिरन्यो विधिः । नानाप्रकारैर्विधिभिर्हमेव परब्रह्मसात्त्वभावो याज्य इति । न तु यथाऽन्यैर्देवान्तरद्वेषसमुपाजितमहापातकमयीमसौक्यायाम्— अविधिना दुष्टविधिभेदे । एवं हि सति मामेव यजन्ते, सर्व-यज्ञानां चाहमेव भोक्तिं स्वयमानमेतदसमस्तसर्वभूमीभवेदित्युक्तं कर्मण्यकलिलेः ताकं संज्ञापेन ॥ अस्मद्भारवस्तु निरुपयन्ति— अग्न्या स्वात्मव्यतिरिक्ता भेदवादन्येन ब्रह्मस्वभावहीनैव काचिद्वदेति गृहीत्वा तागेव यजन्ते, तेऽपि वस्तुतो मामेव स्वात्मस्वरूपं यजन्ते, किन्त्वविधिना— दुष्टेन विधिना, भेदमह्यरूपेणेति ॥ अत एवाह— न तु सां स्वात्मानं तत्त्वेन देवतारूपतया मोक्षतुल्येन जानन्ति, अतः ज्ययन्ते मद्रूपात् । किं ई देववत्त्वेन देवान् शान्तीत्यादि । एतदेव ज्ययनमिति यावत् । ये तु मत्स्वरूपमभेदेन विदुः, ते देवसूतिप्रियादातिपि मामेव यजन्ति; ते न मयाजिनो मामेव गच्छन्तीत्युपसंहरन्ति (२५) । ननु द्रव्यस्यागाम्येमुद्रिष्टा देवतोच्यते, तत्कथममुद्रिष्टस्य स्वात्मतत्त्वस्य याज्यत्वम् ? (आ. ब्रा. १।२।५) इति विविधोपभूत-देवतोद्देशात्मकविध्यन्तरप्रभावितो ह्यसालुद्देशः । न च स्वात्मविषयो विधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह— अविधिपूर्वकं मा भिति । स्वात्मव्यतिरिक्तानां देवतायावत्स्वपेक्षयो विधिः, अप्राप्तप्रापणरूपत्वात् । स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्वकः, विधिपरिप्राप्यत्वाभावात् । न हि तदवदुद्देशेन किञ्चित्प्रवर्तते । तेन विधिपरिप्रापितेन्द्रादिदेवतोद्देशेन सर्वेषु स स्वात्मा विश्वाससाधनस्वभावः तदुद्देश्यदेवताव-भासमिति स्वाधीनयतेवाहमभक्ततया सततमवभासमानः सत्सुप्रकल्पः सततोद्दिष्ट इति बुक्तिसिद्धमेतत्— मामेव यजन्तीति अविधिपूर्वकत्वात् मुख्यसूत्रमाहिकलस्य ताभ्यां तत्रभिप्रायत्वं नास्ति । अपि तु परमिदविधिणास्थानीयेन्द्रादिदेवताप्राप्त्यैव याजकव्यवहाराधीन्येतेषामिति अयमित्युक्तं परस्परपदम् ॥ एवं य उक्तक्रमेण वेत्ति, तस्येन्द्रादिदेवतायोगोऽपि परमेश्वरयाग इति— वदन्ति ॥ ॥ एतेन ‘तेऽपि यद्यपि विधिपूर्वकं न, तथापि पर्यायतः मामेव यजन्ति’ इत्यादि नवव्याख्यानां निरस्तप्रायमिति न पृथक्प्रपञ्च्यते ।

—अविगीता ।

ऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्यविधिपूर्वकं, अविधिरज्ञानं, तत्पूर्वकम् ; अज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवतात्मना परम्येवाऽऽत्मनः स्वितीयन्मुपगमाद्देवताभूतपराणामपि भगवच्छरणत्वाविशेषात् तदेककिञ्चित्कमिदं नृत्तमिव नृत्तमिव नृत्तमिव नृत्तमिव ।

उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति— सत्यमित्यादिना । देवतान्त-
र्यादिना भगवद्याविशेषो विशेषमाह— अविधोति ।
तथाकरोति—अविधिरिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलत्रयीनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्भक्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते; इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्यत्र यथा वेदान्तवाक्यानि “ चतु-
होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः ” [तै. आ. ४] इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्त-
वाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽवस्थितानिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव
साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि कुर्वाणा यत्र परमात्म-
न्यात्मतयाऽवस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, सम्पदं गच्छन्ति— इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि
कर्माणि मद्भिषयाणीति मां सम्पदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

३ वे. ता. चं.— सर्वांशमपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात्
‘ भविष्या माम् ’ [२०] इत्युक्तप्रकारेण वस्तुतः स्वसमाराधनमिति
जानन् भवान् किं न केवलकर्माणिमपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छ-
तीत्यनुत्तरमुच्यते ‘ ये तु ’ इत्यादिश्लोकद्वयेन । तुशब्दः शङ्का-
निवृत्त्यर्थः । ‘ अन्यदेवताभक्ताः ’ इत्येतत्समन्विताहारफलि-
तम् इन्द्रादीनि । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति— ‘ मयि सर्व-
मिदं प्रोतं ’ [७१] इत्यादावस्मिन्नन्यथायै ‘ मया ततमिदं
सर्वम् ’ [९१] इत्यादीन् वेति भावः ‘ मामेव यजन्ति ’ इत्यन्तं
शङ्कितानुवादरूपम् ; शेषं तु विधेयरूपमित्यभिप्रायेणाह
अपिन्विति । विधिः स्वज्ञानद्वारा यस्य पूर्वं कारणं, तद्विधि-
पूर्वम् ; तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहिताग-
मित्यत्राह इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति—तथाविधवि-
ध्यनुसन्धानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विष्णोति
वेदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मभागे प्रतिपादितम् ;

तेषामेव यथावस्थितं स्वरूपं वेदान्तेष्विति न विरोधः ।
साक्षादिति निरुपाधिकमित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । इति-
होत्रपरमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः ; यथा प्रत-
र्दनविधादिषुपास्यानुप्रवेश इति भावः । ‘ चतुर्होतारः ’ इति
उपासनाकथ्यं कथं प्रस्तुतायैता ? तत्राह चतुर्होतार
इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्योक्तं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-
दीनीति । ‘ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वतमा ’ [यजुः
३. १०. २] इत्यादिप्रसिद्धः यत्रशब्दार्थे उच्यते परमात्म-
नीत्यादिना । ‘ यस्यादित्यः शरीरम् ’ [बृ. उ. ३. १. ७९]
इत्यादिवाक्यानुसन्धानेन तच्छरीरभूतैरित्यादिकमुक्तम् ।
कर्माणां देवैः साध्या सम्पत् तदाराधनस्वरूपोऽतिशय एव ; स
चान्ततः फलसाधनत्वप्रकारेणैवैवसित इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रा-
दिदेवतानामित्यादि ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि ‘ अहं क्रतुः ’ [९१. १६] इत्यादि असत्यमित्यत आह— येऽपीति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— उक्तप्रश्नोत्तरं जातं, तत्किमुत्तरेणे-
त्यतः प्रश्नाभिसन्ध्युद्घातस्येदमुत्तरमित्याह—तर्हि । भगव-
द्भोगनिमित्तं हि फलं, स चेत्सर्वत्र समस्तदा सर्वेषां फलसाम्येन

भाव्यम् । तदभावश्चेत्तर्हि ‘ अहं क्रतुः ’ [९१. १६] इत्युक्तं सर्वत्र
भगवतो भोगत्वमप्यसत्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्ता यजन्ते तेऽपि मां
परमेश्वरमेव पूजयन्ति, अविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति ॥ २३ ॥

८ वे. ब्र. गि.— नन्विन्द्रादियजिज्ञोऽपि त्वद्भक्ता
एव, त्वद्भक्तिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावात् ; अतः
कथं ते गतागतं लभन्ते ? अत आह— येऽपीति । भद्रका
इव देवतान्तरभक्ता अपि ये श्रद्धयाऽन्विताः सन्तः अन्यदे-

वता यजन्ते, तेऽपि भद्रयतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तराभावा-
न्मामेव यजन्तीति सत्यमेव । किंश्चविधिपूर्वकं यजन्ति ।
अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वोभक्तत्वेन मामज्ञात्वा इन्द्रादी-
न्मद्भिन्नतया परिकल्प्य यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

९ व. ० त. ० दी. ०— ननु ब्रह्मावादे तव सर्वात्मत्वाद्देवान्तरभजनेऽपि त्वद्भजनमेव भवति, तर्हि किमिति ते
गतागतं लभन्ते ? इति चेत्तत्राह— येऽपीति । अन्यदेवताभक्ताः ‘ रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चमः ।

अनुक्रमेण पूजयन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम्' इति श्रीमत्या प्रोक्तपञ्चायतनपूजापरा अपि श्रद्धया युक्ताः सन्तः पूजयन्ति तेऽपि रव्यादिषु मामेव श्रद्धां ध्यात्वा यजन्ति । यद्वा त्वर्थेऽपीति केचित् । तेऽपि मामेवेति । उक्त-
न्यायेन सर्वस्य मद्भङ्गभूयया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां मद्वाच्यत्वाद्वस्तुतो मामेव यजन्ते । अपित्वविधिपूर्वकं
तेषामात्मभूतमधिष्ठानताज्ञानपूर्वकं यजनं वेदे विहितम् ; इतरथा त्वविहितमित्यविधिपूर्वकं ते यजन्ते ततो गतागतं
लभन्त इति भावः । अथवा 'मूळं विष्णुर्दि देवानां' [भाग. १०।४।३९] इति वाक्यात् मूलभूतं परित्यज्य शास्त्रा-
पत्रादौ सेचनवधजनमविहितमित्यनन्यत्वदाढ्यादिवमुच्यते । वेदवाक्यं हि "चतुर्होतारो यत्र सन्पदं गच्छन्ति देवैः"
इतिरूपे मदात्मकविषयाणि देवाराधनानि स्पष्टयुक्तानीति युक्तमुक्तम्—'अविधिपूर्वकं ते यजन्ते' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. तु.— नन्वन्यदेवभजनकर्त्तारोऽपि त्वर्दशत्वात्
त्वद्भजनमेव कुर्वन्तीति कथं न तेऽु त्वत्कृपा ? तद्भजनं च
कथं भोग एव क्षीयते ? इत्यत आह— येऽपीति । येऽपि
श्रद्धाऽन्विताः श्रद्धाशुक्तास्तदात्मकत्वधर्मयुक्ता अन्यदेवता
यज्ञादिसाधनैस्तदधिष्ठानरूपेण मर्दशाज्ञानेन भजन्ति तेषु

मर्दशत्वात् मामेव भजन्ति, परन्तु मत्स्वरूपाज्ञानादविधि-
पूर्वकं भजन्ति, अतस्तेषां तद्भजनादरूपं क्षयिष्येव फलं
भवति; अहं च न कृपां करोमीत्यर्थः । अत एव स्मृतिष्ववि-
धिकरणनिषेधः 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
तदरन्त्यधरास्तस्य समुद्रस्याऽकृतात्मनः' इति ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— अविधिपूर्वकं विधिरभेदबुद्धिस्तद्वाहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते ? इत्युच्यते यस्मात्— अहमिति । अहं हि सर्व-
यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको
हि यज्ञः 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' [८।४] इति ब्रुक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् ।
अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा यागफलाच्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव
तद्भक्तास्तथायिनी भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनं ?
इति शङ्कते— कस्मादिति । देवतान्तरयाजिनां यजनमवि-
धिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकमुपस्थापयति— उच्यते इति ।
सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव भोक्ता
स्वेनान्तयार्षिभिरूपेण प्रयुञ्जामहेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः ।
'प्रभुरेव च' इत्युक्तं निवृणोति— मत्स्वामिको ह्येति ।

तत्र पूर्वान्यायगतवाक्यं प्रमाणयति— अधियज्ञोऽहमिति ।
तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं ?
तत्राऽऽह— तथेति । मयैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुरेव च सतीति
यावत् । तयोर्भोक्तृप्रभुर्भोक्तृत्वत्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन
च मां यथावद्यतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना ममा-
ज्ञानान्मग्न्यनपि तत्कर्मणिच्यवन्ते कर्मफलादित्याह— अत-
श्चेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स
एवेति न जानन्ति ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावश्च भवन्ति; तदाह— अहं हीति । प्रभुरेव
च— तत्रतत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. जं.— अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां, तथा-
विषयासम्पन्नैकफलशङ्कापरिहाररूपतां च 'अहं हि' इति
श्लोकस्य दर्शयति अत इति । सर्वशब्देनेन्द्राद्युद्देशेन क्रिय-
माणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृशब्दाभिप्रे-
तोक्तिः । 'च्यवन्ति' इत्यनेन कृतविधिति सिद्धम्, तच्च तत्त-
त्कर्मसाध्यमस्थिरं फलमेवेति 'यान्ति' इत्यनन्तरश्लोकवशाद्वा-
क्यान्तराद्य लब्धम् ; तदाह परिमितेत्यादिना । फलस्य परि-

मितत्वं देशतः कालतः स्वरूपतः । अतस्तद्भागिनां च्यवन-
स्वभावता । प्रयुषण्डस्यात्र 'गतिर्मेतं प्रभुः साक्षी' [१।१८]
इत्यादिष्विव शास्त्रत्वादिविषयान्मुद्रासाय योग्यमर्थमाह तत्र-
तत्रेति । सुत्रं च— 'फलस्य उपपत्तेः' [ब. सू. ३।२।३८]
इति । यथेन्द्राधाराधनतया प्रयोभेऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्,
न तथा महाराधनत्वेऽप्यः फलप्रद इत्येवकारार्थः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— कारणमाह विधिपूर्वकत्वे— अहं हीति ॥ २४ ॥

गी. हि. २३

६ अ. प्र. द्वी.—‘अहं कतुः’ [१।१६] इत्यादिनोक्त-
त्वादहं हीति पुनरुक्तिरित्यत आह—कारणमिति । त्रैवि-

द्यादिकृतानां यज्ञानां भगवद्विद्भोक्ता कथं तद्विधिपूर्वकत्वं ।
इति शङ्कायामिति शेषः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अहं वासुदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाम्येव च । न तु माम-
भिजानन्ति तत्त्वेन परमार्थतः । अतः कारणान्वयवन्ति च्यवन्ते फलान्भूयन्ति ते यजिनः ॥ २४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवमेव विवृणोति—अहमिति ।
श्रौतस्मार्तरूपाणां सर्वेषामपि यज्ञानां तत्तदेवतारूपेण अह-
मेव भोक्ता च प्रभुः फलदाता च । अनेन सर्वदेवतात्मक-
त्वप्रकम् । अथाविधिपूर्वकमित्येतत्तु उपपादयति—न त्विति ।

मां तत्त्वेन तत्तद्यज्ञभोक्तृफलदातृदेवतारूपत्वेन न जानन्ति ।
अतस्त्वे महताऽऽयासेनेष्ट्वापि च्यवन्ति च्यवन्ते । अनेन
सर्वदेवतात्मकं मां विज्ञाय यजन्तो न च्यवन्त इति दर्शि-
तम् ॥ २४ ॥

९ व० त० द्वी०—एतदेव विवृणोति—अहं हीति । मद्ब्रूभूतेषु मे शरीरतयाऽवस्थितेषु तेषिन्प्रादिदेव-
ज्वात्मतयाऽवस्थितोऽहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता । चकाराद्यह्यादिरूपस्तत्साधनादिरूपश्च । न हि
स्वहस्तादिकृते नास्मृते भवतीति केनाप्युपलभ्यते पत्रादिनिष्ठकृतिर्न मूलभूतकृतिर्न च ; परं तथा तत्त्वेन मूल-
त्वेन तु मां नाभिजानन्ति कर्मजडाः अतोऽन्तवत्फलभोगादपि पुनश्चयवन्ति । स्वर्गादितः अन्यभावाकच्यवन्ति पुनः
पतन्तीत्यर्थः । ततो आवभेद एव फलभेदे हेतुरुक्तः ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—विधिहीनरूपमाह—अहमिति ।
हि निश्चयेन सर्वयज्ञानां भोक्ता तद्विधिछातृदेवानां मद्गत्वा-
त्तद्रूपेण अहं भोक्ता । चकारेण तद्रूपोऽपि । प्रभुरेव च, फल-
दाता चेत्यर्थः । एवकारेण द्वितीयचकारेण च सर्वप्रभुत्वेन भो-
क्तृत्वेऽपि मद्गत्वासीमनेव भवति, न तु सर्वप्रभुत्वमर्थीतिरिति
ज्ञापितम् । एतादृशं मां तु पुनस्तत्त्वेन मूलरूपेण न अभितः
सर्वप्रकारेण जानन्ति ‘बाधान् यथास्मि (तत्त्वतः) यादृशः’
[१।५५] इति । अतस्त्वे च्यवन्ति पर्यावर्तते । मत्तो वा
च्यवन्ति अच्यवन्ति । अत्रायं भावः—भगवद्वदेवताभजनत्वेन

यज्ञादिना ॥ यत्फलं भवति तन्महाप्रभुभजनेन भवति
‘शूलनिषेकः शाखायामपि’ इति न्यायेन प्रभुभजने तेऽपि
प्रसीदन्ति, तद्वज्जने स एव प्रसीदन्ति तद्देशप्राप्त्यं च भवेत् ।
अत एव युधिष्ठिरेण श्रीभागवते—‘कथुराजैव गोविन्द ।
राजस्येन पावनीः । बह्व्ये विभूतीर्भवत्तत्त्वसम्पाद्य नः
प्रभो !’ [१०।७१] इति निज्ञापितम् । तेन भगव-
दिच्छया भगवद्भजनं कुर्वता तद्विच्छां प्राप्त्वा तद्देशप्राप्त्यं
चेत्तदा तद्वैवैव कार्यमन्यथा न कार्यमेतद्विज्ञानात्तत्त्व-
ज्ञानाभावः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० द्वी०—हि यतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एवं सति
ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन यायातथ्येन न जानन्ति अतश्चयवन्ति ज्ञाननिष्ठामलक्षणा संसारगतं पतन्ति ॥ २४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—येऽप्यन्तर्देवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि ।
कथम् । यान्ति गच्छन्ति, देवव्रता देवेभ्य व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति ।
पितृनृषिष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भ-
विन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव ।
समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्, तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. द्वा. व्या.—यन्त्यन्तर्देवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञा-
नात्कर्मफलान्वयन्ते तर्हि तेषां देवतान्तरयजनं किञ्चित्कामि-
त्याशङ्क्याह—येऽपीति । देवतान्तरयाजिनामभनावृत्तिफलभा-
वेऽपि तत्तदेवतायागफलस्य कल्याणप्रतिशेव्यात् तद्विधिभिरभिम-
त्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामवश्यकं तत्फलमशङ्कापूर्वकमुदा-
हृति—कथमित्यादिना । नियमो बल्युपपादप्रवृत्तिप्रदो

भावादित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगव-
दाराधनस्यानन्तफलत्वमाह—यान्तीति । भगवदाराधनस्या-
नन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तं,
आयाससाम्यात्फलविरैकाग्येन शङ्कयाऽऽह—समानेऽपीति ।
अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलो न्यूनतां दर्श-
यति—तेनेति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्प-
फलभागिनः च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽप्युन-
रावर्तिनश्च भवन्तीत्याह— यान्तीति । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवव्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः
'इन्द्रादीन्यजामहे' इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पाः ये, त इन्द्रादीन् देवान्यान्ति; ये च पितृवृत्तादिभिः 'पितॄन्
यजामहे' इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति; ये च 'यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजामहे'
इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति; ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं
वासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देवादिव्रताः देवादीन् प्राप्य तैः सह
परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैः सह विनष्टा भवन्ति; मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं
सत्यसङ्कल्प अनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणमहोदधि अनवधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्नि-
वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

३ व. ता. चं.— एकस्यैव कर्मणः कथं भोगमोक्षविरुद्ध-
फलसाधनत्वं । इत्यत्र सङ्कल्पाख्यसङ्क्रारिषैचिञ्चातदुपपत्ति-
रिति प्राग्यवैषम्यं 'यान्ति' इति श्लोकेन प्रदर्शयते इत्यभिप्राये-
णाह अहो महदिदं । सङ्कल्पभेदाद्विभिन्नफलसाधनत्वं
ज्योतिष्टोमादिष्वपि सिद्धम् । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाचीति
ज्ञानं सङ्कल्पविशेषाद्वि फलभेद इति भावः । 'देवव्रताः' इत्यादौ
यजनं 'भूतेज्याः' इत्यत्र व्रतं चापेक्षया मेळितम् । भूतशब्द-
स्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वंबुद्धासेन राजसतोयस्यान्यवर्गप्रद-
र्शनाय यक्षेत्यादिकम् । न देवयजनपितृयजनाविवत् क्रिया-
स्वरूपभेदोऽपि ज्ञानाय नैरेवेष्टुम् । वाक्यान्तरविहित-
देवयजनाविवदादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्शयते, न तु ज्योति-

ष्टोमादिवाक्यवत्फलार्थोपायविधानं क्रियत इति ज्ञापनाय यत-
च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः ;
भूतायुद्दिरेज्या येषां ते भूतेज्याः । तत्तत्प्राप्यभेदवचनं तत्त-
त्समानदेशकलसमानमोक्षवार्थमिति दर्शयति देवादिब्रता
इति । अनादिनिधनमित्यनेन प्राप्यामित्यस्त्वनिबन्धनायाः
पुनरावृत्तेः प्रतिषेधः ; सर्वज्ञमित्यनेन विरोध्यज्ञाननिमित्तायाः
सत्यसङ्कल्पमित्यनेन त्वशक्तिमुल्लाया भगवत्स्वात्मन्यशङ्कि-
तायत्वं । 'भक्तावावर्तयेयम्' इत्यापि सङ्कल्पोऽस्य सत्य इति
भावः । स्वरूपतश्च परिमितवत्प्रयुक्तमोगाल्पवस्तुदायाव अन-
वधिकेत्यादि विशेषणद्वयम् । एतेनान्यथैवतुल्यवत्तुल्यत्वाच्चेच्छो-
पाधिकपुनरावृत्तिन्युदायः ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा.— फलं विविच्याह— यान्तीति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ते पुण्यमासाय' [११२०] इति
'शोगक्षेत्रं बहामहम्' [११२२] इति च फलभेदस्योक्त-

त्वात्किं यान्तीत्यादिनेत्यत्र आह— फलमिति । तस्यैवायं
प्रपञ्च इति भावः ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रता देवान्यान्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । पितृवृत्ता-
त्तादिबहिषदादीन् । पितृव्रताः पितॄषु व्रतं यज्ञो येषां ते पितृव्रताः । भूतानि भद्रकालीयभूतानि
यान्ति । भूतेष्विज्या येषां ते भूतेज्याः । मद्याजिनो मां परमेश्वरं यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनः,
तेऽपि मां यान्तीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

८ वं. प्र. ति.— जहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव
कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पभेदमात्रेण केचित्सुखसुखभोगिनः
प्रच्यवन्ते, केचित्तु निरतिशयसुखभोगिनो न पुनरावर्तन्त
इत्याह— यान्तीति । देवानामिन्द्रादीनां सम्बन्धि व्रतश्च
'अनेनेन' यक्षे' इति सङ्कल्परूपं येषां ते देवव्रताः देवानि-
न्द्रादीन्यान्ति । एवं पितृव्रताः आह्वादिभिर्भिक्षिण्यन्वादिपितृ-

यजनसङ्कल्पाः पितॄन्यान्ति । तथा भूतेज्याः यक्षरक्षःपिशा-
चादिभूतयजनसङ्कल्पाः भूतानि यान्ति । तैरेव यज्ञैर्देवपितृ-
भूतात्मकं भगवन्तं वासुदेवं यक्ष्यामहे इति सङ्कल्प मयीत्यर्थे
यजन्तो मद्याजिनः, तेषां मायक्षयमनवधिकात्मन्युक्तं
यान्ति । तथा च सर्वकर्मभिरप्यहमेवानन्तफलदो यष्टव्य
इति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यान्ति देवव्रता इति । व्रतः सङ्कल्पः मानसं कर्मेति यावत्, स एव भावपदवाच्यः ।
वक्षोर्पोर्णमासादिभिः कर्मभिरिन्द्रादीन् देवान् यजाम इति कृतसङ्कल्पाः देवान् यान्ति तत्तत्प्राप्त्युक्तं गच्छन्ति ।
एवं सङ्कल्पः सर्वत्र । पितृव्रता राजसत्त्वमायाः । भूतेज्यास्तामसभाववन्तः भूतानि यक्षरक्षःपिशाचादिकाः ।

तैरेव यज्ञैः ये देवपितृभूताविष्टानकं परमात्मानं श्रीवासुदेवं यजाम इति सङ्कल्पेन विबुद्धसत्त्वभावा निर्गुणभावाश्च मां यजन्ते ते मत्साम्युक्तं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु त्वदंशज्ञानेन यजनकर्तारस्य-
वन्ति, येषां तु त्वदंशज्ञानेन तदेवयजनकर्तृत्वं तेषां किं फलं?
इत्यत आह— यान्तीति । देववताः इन्द्रादिवृत्त मर्दंशज्ञानेन
तद्गुणेषु सनियमाः । देवाश्च तानेव यान्ति प्राप्नुवन्ति । पितृ-
व्रताः ब्राह्मादिभिर्भिभिः पितृयाजकाः पितॄन् यान्ति प्राप्नु-
वन्ति । भूतेभ्यः विनायकदुर्गादिपूजकाः भूतानि तान्येव

यान्ति । अत्रायमर्थः— तत्तदेवात्र प्राप्य तत्सत्त्वेन परस्परया
मां प्राप्नुवन्ति । मद्याजिनः कर्मादिभिस्तदाधिदैविकरूपं
मद्यजनकर्तारोऽपि मां प्राप्नुवन्ति । ते परस्परया मां प्राप्नु-
वन्ति । एते साक्षादिति विशेषः । अपिशब्देन कर्माङ्गत्वेन
भजनेऽपि सुकृत्यात्मकत्वप्राप्तिरूपविशेषो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसान्निध्यमित्याह— यान्तीति । भूतार्थ-
मिज्या येषां ते भूतेभ्यः ॥ २५ ॥

भगवदाराधनयतिशैक्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् ।

*पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— न केवलं भद्रकृतानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहं; कथम् ? पत्रमिति ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मर्हं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव
फलव्यभिक्त्युक्तम्, सुकरत्वाच्च तथेत्याह— न केवलमिति ।
भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव अत्रपूर्वकं प्रपञ्चयति— कथ-

मित्यादिना । यदि पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं मर्दयन्मर्दितं तेनायं
शुद्धचेतास्तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह— पत्र-
मित्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मद्याजिनामयमपि विशेषोऽस्तीत्याह— पत्रमिति । सर्वसुलभं पत्रं वा पुष्पं वा फलं
वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमत्प्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनाऽऽस्तधारणमलभमानतया तदेक-
प्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति, तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत् तथा-
विधभक्त्युपहृतं अहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽवाससमस्तकामः सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकाति-
शयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः स्वामाविकानवधिकातिशयानन्दस्वाभुवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपथदूरवर्ति-
प्रियं प्राप्येवाश्रामि, यथोक्तं मोक्षधर्मं— 'याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा
देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्' [म. भा. १२।३४०।६४] इति ॥ २६ ॥

४ चे. ता. चं.— समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम्,
अयोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह मद्याजिनामिति । मद्यजन-
शीलानामित्यर्थः । अयमपीति उपास्यसौख्यभ्यातिशयप्रयु-
क्तोपायसौकर्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पफलानां प्रायशो हेतुका-
र्यमावात् क्रमवित्यासः । तस्य तत्तत्कालानुरूपं यथासम्भवं
किमपि लभ्यमिति भावः । पत्रादीनां समासाकरणादसमुच्चयाच्च
परस्परनैरेक्ष्यं सूचितम् ; तद्यथेतानां पत्रं चेत्यादिविकल्प-
करणम् । एकैकेन तुष्यति भगवानिति श्रुच्यते । 'अन्यत्पूर्णा-

दपां कुम्भादन्यत्पादावनेज- (सेच)-नात् । अन्यत्कुलसमप्रश्रा-
(नैवेद्यति)-श्रं चेच्छति जनार्दनः' [म. भा. ५।८०।१३]
इति सर्वाभावेऽपि तोयं लभ्यमित्यभिप्रायेण तस्य पञ्चाहुतिः ।
नष्टोद्विगत्ययादिसाध्यतया दरिद्रादीनां दुर्लभमित्यभिप्रायेण
सर्वसुलभमित्युक्तम् । अन्यत्र बाहुः— 'पत्रेषु पुष्पेषु
फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्यैकलभ्ये पुत्रेव
पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यज्ञः' [गा.पु. उ. २।१९।३४
ना. पु. ६२।१९] इति । य इति सामान्यनिर्देशेन साधारण-

* उक्तं च महाभारतेऽप्यन्यत्र— 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वकीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्यैकलभ्ये पुत्रेव पुराणे मुक्त्यै कथं न
क्रियते प्रयत्नः' इति । 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वाद्वकानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते हरिः' इत्यन्यत्रापि ।

निरपराधजडादिविभागमपि न पदयामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि— 'येऽपि स्युः पापयोनयः । त्रियो वैश्याः' [९।३२] इत्यादि ।

भक्त्येति । भक्त्यर्थेत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्ययवापरिहारफलान्तरहेतुत्वव्यवच्छेदः ; तद्यच्चयति अत्यर्थेति । प्रयतात्मशब्दव्याख्याति तत्प्रदानेति । 'तस्य तावन्तो तात । चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । हुजातधुरकाभिर्जुलौभिलङ्कृतौ । प्रत्यनेन मया मुष्णां शृद्ध्या ह्यभिप्रदिताः' इत्यादिभिव प्रयोजनान्तरारूपगुणद्विधेः प्रयतत्वमित्यर्थः । उपयेष्यति फलाभिसन्धिरेव हि मनसोऽशुद्धिः । तदप्याहुः— 'तपो न कल्कोऽप्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसज्य विताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहृताभि कल्कः' [म. भा. १।१।२७५] इति । 'भक्त्युपहृम्' इति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयत्वे हेतुरयमेवेति ज्ञापनायैव । तथाच स्वयमेवाह 'अव्ययुपहृतं भक्तैर्मम भोगाय जायते । भूयैष्यमकोपहृतं न मे भोगाय जायते' [पं. रा.] इति । फलानिलाधिगममपि काचिद्विस्तृतिरिति तद्युदासाय तच्छब्द इत्यभिप्रायेण तथाविधभक्त्युपहृतमित्युक्तम् । पत्रादिभुद्रव्यपरिमहपरिपन्थिनः प्रकारा अहंशब्देन विवक्षिता इति दर्शयितुं सर्वेश्वर इत्यादिक्तम् । अपि-

६ आ. मा. भा.— दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह— पत्रमिति । न स्वविहितपत्रादि, तस्यापराधत्वेत्कर्त्तारारादा । भक्त्यैवाहं तृप्य इति भावः । 'भक्तमियं सकललोकनमस्कृतं न' इति भारते । 'एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्रात्मदर्शनम्' [भाग. ७।७।५५] ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— पत्रमित्यस्य सन्नत्यप्रतीतिराह— दुर्बलैरिति । अतस्तद्वजनस्य महाफलत्वेऽपि तद्विहायत्यापानां देवानां भजनमव्ययमपि सुशकृत्वात्करोमीति प्रासङ्गिकशङ्काशेषः । साधनानादरस्योक्तत्वात्किञ्चित्पत्रादिकमिति न

शब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वेश्वर इति यथेन्द्रादयः स्वशक्तित्वेन द्विप्रादिकं दृष्टन्ति; न हि तथाऽहं, सर्वगोचरसदातननियमनशक्तिशालित्वादिति भावः ।

निखिलगुदुपविमबल्यलील इति न हि मल्लीलोपकरणद्विर्भूतं पत्रादिकं सर्वं दीयत इति भावः । **अवाससमस्तकाम इति** न हि मे अनवाप्तवासप्तम्यमस्तित्यभिप्रायः । **सत्यसङ्कल्प इति** न हि ममाशक्यं किञ्चिदन्येनोपहृतं स्वीकृत्य इति भावः । **अनवधिकेत्यादि** गुणतः स्वरूपतश्च निरतिशयानन्दतृप्तस्य मे किंयदिदं पत्रादिकं ? इति तात्पर्यम् । **स्वामाविकशब्देन** हेतुनैरपेक्ष्यं, **वर्तमानशब्देन** चानिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । 'परिपूर्णाऽपि भगवान् भक्तैरेतिकद्वितीरितम् । सापेक्षवत्तादत्ते तेन प्रीतो वदात्यलम्' [म. भा. १।३।५।६४] इत्यस्याभिमभिप्रायमाह मनोरथेति । 'अश्रामि' इत्युपभोगान्नलक्षणः ; तेन निवेद्याभावे पत्रादिकमपि निवेद्यं स्यादिति व्यज्यते । फलान्तरार्थिजनसमर्पितानां तत्सर्वं वेदवेद्यस्य (कृत्स्नं तु तस्य देवस्य) चरणानुपतिष्ठते [म. भा. १।३।४३।६३] इति भगवत्पादोपसर्पणमुक्त्वा परमेष्ठिनजनादत्तानां भगवताऽत्यादरेण शिरसा प्रतिमहो मोक्षधर्मैर्महित इत्याह यथोक्तमिति ॥ २६ ॥

मन्तव्यमित्याह — न विव्रति । तत्किमपि भगवते समर्पणीयमेवेति नियमोऽत्राभियत इत्यत आह— भक्त्यैवेति । कृतः ? इत्यत आह— भक्तेति । स्वार्थः स्वार्थसाधनोपायः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— भक्त्या प्रयच्छति ददाति तदहं भक्त्या दत्तमश्रामि भुञ्जे । प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य । प्रयतात्मनो भक्तस्य सम्बन्धि पत्रादिव्रथं मम प्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

८ चं. ग. गि.— न केवलं मद्रकमेरुतफलकल्पात्रस्य, किंस्वतिसौलभ्यं वेद्याह— पत्रमिति । पत्रपुष्पफलतोषाणि हि नेम्यादिव्यजनापेक्षयाज्यसोमादिवद्बहुविधव्ययावाससाध्यानि किमवितुसुखमपि, यदाहुः— 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वादूतकानि च । सन्ति पादौ च हस्तौ च कथं नाराध्यते इति' इति । तत्रापि 'पत्रं पुष्पं' इति पुष्पकृष्णमहणात् पत्रपुष्पादिव्येकं वाऽलमिति दर्शितम् । एवमनयाससाध्वं यत्किञ्चिदपि वस्तु यः कथनं नरो भक्त्या मममखिललोकेष्वप्यप्रयच्छति । अनेन साध्वजलैरिव सध्वत्तर्पणं मदीश्वरेव पत्रादिभिर्ममाहंमिति सौख्य्यातिशयो दक्षितः । प्रय-

तात्मनः शुद्धचित्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं अहमखलजिज्ञानन्दपरिपूर्णाश्रामि भुञ्जे । कथं निजानन्दपरिपूर्णस्यातिरुच्छप्राशन्नम् ? तत्राह— भक्त्युपहृतमिति । भक्तिरहितमपि दिने पत्रावर्णपेणे सति सद्यः प्राणविक्षेपपर्यन्तः प्रेमविशेषः । तयोपहृतमहमपि तद्वनमन्त्रमात्रमात्रमात्रानां धारयितुमशक्यं एव सन्नमामि । भक्तिरेव मत्स्वीकारे कारणम्, न वस्तुसौन्दर्यम्, सुदामोपहृतपुष्पकण्डलादिनो मम भक्तिरस्येकमहिल्वस्वाभावादि इति भावः । उक्तं हि वायवीयसंहितायाम्— 'परिपूर्णेभ्य नित्यस्य मम किं क्रियते नैः । किन्तु सर्वोत्पन्ना देवि । मया भावो हि गुणते' इति ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं स्वभक्तानां स्वप्रातिप्रकारं उक्त्वाऽपुना स्वभक्तेः सर्वोत्तमत्वमनयासत्वेनेतरविलक्षणत्वं च दर्शयति— पत्रं पुष्पमिति । विवृत्तमेतद्भागवतसुबोधिन्यां इति नाम प्रपञ्चयते । न हि महाविभूतेः

परमात्मनो मम क्षुद्रदेवतातामिव बहुपचाराहम्बरेण परितोषः ' किमासनं ते गरुडासनाय ' इत्युक्तत्वात् किन्तु भक्तमात्रेण समर्पितं पत्रादिमात्रमपि विदुरस्येव तस्य भक्तस्य प्रयतचित्तस्य मत्सम्बद्धात्मन आत्मनिर्वैरिनो वा भक्त्याऽऽर्पितं विश्वासदाढ्यार्थं चाश्रमि । अयं तेभ्यो विशेषो दर्शितः । स्वल्पोपचारमात्रेणैव भक्त्या बहुप्रतोषं लाम इति ' अनभ्रभगवान्भेदे भक्तावशनधर्मवान् ' इति वाक्यात् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—भक्त्यु विशेषमाह—पत्रमिति । पत्रं तुलस्यादीनां प्रियरूपम् । पुष्पं अलङ्कारात्मकम् । फलं सामग्रीरूपम् । तोयं सामग्रीभेदरूपम् । यो मे मम भक्त्या केहेन, न तु विहितस्थेन, प्रयच्छति प्रकथं भावात्मकतया समर्पयति, तत् पूर्वाक्तं सर्वं भक्त्युपहृतं केहेन समर्पितं प्रय-

तात्मनः मदेकपरतया वशीकृतचेतसः अहं पुरुषोत्तमः अस्मि युजस्मीत्यर्थः । अनायासाप्यर्थं पत्रादिपञ्चकम् । अश-
नोक्त्या तदङ्गीकरणेनामे स्वभोगयोग्यसर्वसामग्रीसम्पादनं व्ययते । अत एव सुदामार्थं स्वसम्पदाने पृथक्कृष्टिमङ्गी-
कृतवान् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—मङ्गकिरितसुकरा, देवतान्तरभक्तिस्तु बहुवित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह—पत्र-
मिति । भक्तिरेव केवलं ममापेक्षिता, नान्यदिति भावः । भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितम् ॥ २६ ॥

यत्करोषि यदश्राप्सि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

[* यत्करोमि यदश्राप्मि यज्जुहोमि ददामि यत् ।

यत्तपस्यामि भगवंस्तत्करोमि त्वदर्पणम् ॥]

१ शां. भा.—यत् एवमतः—यत्करोषि, स्वतः प्राप्तं यदश्राप्सि, यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यानाज्यादि, यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—तदाराधनस्य शुक्ररत्ने तदेवाऽऽव-
श्यकमित्याह—यत् इति । स्वतः शालाहते प्राप्तं गमना-
दीति यावत् । यदश्राप्सि यं कश्चिद्भोगं भुङ्क्ते । हवनस्य

स्वतस्त्वं वारयति—श्रौतमिति । मत्समर्पणं तत्सर्वं भगवं
समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ देवतान्तरयाजिनो यतो मितमतोरथाः फलं लभयन्ति, अतस्त्वं सर्वं प्रागुक्तोपदेशकमेण मदर्पणं मन्ययेन भावनं कुरु । एष एव च सव्यासयोग इति विस्तीर्णं विरूपप्रार्थनं पुरस्तादेव—इत्यस्मिन्वगुस्तात्कार्याः । अप्येत इत्यर्पणम्, ' ऋ गतिप्रापणयोः (धा. म्वा. १३६) ' अर्तिहीनिल—' (अष्टा. ७३१३६) इत्यादिना पुक् । मयि अर्पणं मदर्पणम् । मयि अर्पणं यस्य तन्मदर्पणमिति वा ॥ मदर्षे पत्रपुष्पादिसम्पादनप्राप्तोऽपि मास्तु, आत्मार्यभक्त्युद्देशेन च यत्किमपि यद्यपि यद्वैयते यत्प्यते तस्य तस्य अन्ते मध्यर्पणे कृते तन्मदाराधनं सम्पद्यते । तेनाहं तुप्यामि, किमुत मदर्षेमेव कृत्वा मध्यर्पणे कृते ? ' ब्रह्मण्यधाय ' (५१०) इत्यत्र समर्थं करणमुक्तम्, अत्र तु कृतस्य समर्पणमुच्यत इत्युपन्यासदर्पणे ।

अत्र नव्याः—' भगवद्भक्त्यापि कृष्णार्पणमुद्धया सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानि, न त्याज्यानीत्यनेन व्यक्तम् ' इत्याहुः । ' तद-
सङ्गतम्, अत्र कृतानां कर्मणां भगवदर्पणमात्रस्य विधेयत्वात् । कर्मणामपि विधेयताभ्युपगमे तु वान्यथेवापत्तिः, कर्मत्यागातिषेधा-
ज्ञौकारे च लक्षणप्रसङ्गः । न च सा विधौ युक्ता, ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इति न्यायात् ॥ इदं वात्र प्रष्टव्यास्ते—कानि कर्मा-
ण्यत्र विधेयत्वेन भवतामभिमतानि ? शास्त्राणि ? स्वाभाविकानि वा ? आद्येऽपि विहितानि प्रतिषिद्धानि वा ? इति । न ताव-
दन्याः, प्रतिषिद्धानां नैकैरप्यनुष्ठेयतायाः सर्वसम्मतत्वात्, इहापि ' शास्त्रविधानोक्तं कमे कर्तुमिहाहंसि ' (१६।२४) इति
विहितानामेवाहुड्यवस्य व्यक्त्युक्तत्वात् । नाप्यायः, विहितानामनुभवात्सम्भवेन ' अशुभफलः भोक्ष्यते ' इत्यभिमतोक्तिवैयर्थ्या-
पत्तेः, स्वतः प्राप्तयानसमिध्यादाराधनोपायः, पृथक् पृथक् विचार्यस्वार्थसम्बन्धः । न च ' त्रितयः, स्वाभाविकानां स्वतःप्राप्तत्वेन
यावच्छरीरं नुवर्तित्वेन च विधिविधेयतासम्भवात् । उक्तं चात्रैव—' न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ' (३।५) इति ।
विधिर्हि प्रयोजनवन्तमप्राप्तयर्थं विधत् इति श्रीमांसकानां वृष्ट्याशेषः । अतो मृगतुणिकाजुपादानमेवेदं ज्ञानोत्तरकर्मभादिनामित्यन्ये ।

—अविगीता ।

● [] इति चिह्नद्वित् लोकमर्जनयोत्तरत्वेन कैविल्यं पर्वन्ति ।

३ रा. भा.— यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां बाहुनसागोचरोऽयं विशेषः, तस्माच्च च ज्ञानी भूत्वोक्त-
लक्षणभक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्वणो लौकिकं वैदिकं च
नित्यनैमित्तिकं कर्म चेत्थं कुर्वित्याह— यदिति । यत् देहयात्राशेषभृतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देह-
धारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व ।
अर्थात् इत्यर्पणम् ; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं, आराध्यत्वं च यथा
मयि समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति— यागदानादिविद्यु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां
कर्मकर्तृभोक्तृत्वं च मदीयतया मत्सङ्ख्यायुत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मय्येव परमशेषिणि परमकर्तारि
त्वां च कर्तारं भोक्तारमाराधकमाराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं, सर्वं समर्पय; तव भक्ति-
याम्यथापूर्वकमच्छेपैकसतामाराध्यादेष्टैतत्स्वभावकर्मतामर्थ्यप्रीतियुक्तोऽनुसन्धत्स्व— इति ॥ २७॥

४ वे. ता. जं.— उक्तार्थेकस्मिन्पत्रतया उत्तरश्लोकस्य
सङ्गतिमाह— यस्मादिति । महात्मनां विशेष उक्तः ; अथ
तत्परिगृहीतं भक्तिश्रेणं वक्तुं तदङ्गभूतं बुद्धिशिष्यमनुशास्ती-
त्यभिप्रायेण इत्थं कुर्वित्युक्तम् । 'यत्करोषि' इति
श्लोकेन स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमन्त्रविशेषोऽपि
स्मारितः । इममेव च श्लोकं 'यत्करोषि' इत्युपक्रम्य 'भग-
वन्' इति सम्बुद्ध्या 'त्वदर्पणम्' इत्युक्तं मन्त्रमेव केचिदनु-
सन्दधते । तत्र 'यत्करोषि' इत्येतद्भोक्त्रीवर्दन्त्यायास्तं कुञ्चितं
स्वभावप्राप्तविषयमिहाह यदेहेति । 'अश्नासि' इत्येतद्व्याप्त-
वर्गोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह यच्च देहधारणायाश्चासीति ।
'यजजुहोषि' इत्यादेः शास्त्रप्राप्तसमस्तोपलक्षणवमुपलक्षणीय-
सङ्ग्राहकारं च दर्शयति यच्च वैदिकमिति । अत्र यच्छब्दाः
सर्वे क्रियाविशेषाः । अपर्णशब्दस्य भाववाचित्वे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिक्रियात्त्वं लक्षणीयं किमर्थप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति
अर्थात् इत्यर्पणमिति । 'कृत्यव्युत्पादो बहुलम्' [अष्टा. ३।

३।११३] इति कर्मणि व्युत् । मय्यर्पितं कुरुष्वेति शब्दार्थः ।
अन्यत्र स्थितस्य स्थायिनः ततोऽन्यस्मिन्निवेशनं हि समर्प-
णम् ; तत्रात्र क्षणिकं कर्मणि कथं ? इत्यात्राह सर्वस्येति ।
ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'
[अ. सू. २।३।३३] इत्यधिकरणे स्थापितम् ; इन्द्रादीनां
चाराध्यत्वं श्रुतम् ; तथा च देवताभेदो भीमासितः ; अतस्त्रि-
ष्टस्य तस्मिन्निष्ठत्वात्तुसन्धनं आन्तिरेव स्यात्, तत्कथमीश्वरे
तत्समर्पणं ? इत्यात्राह एतदुक्तमिति । परमकर्तारीति—
'परातु तच्छ्रुतेः' [अ. सू. २।३।४१] इत्यधिकरणार्थः
स्मारितः । कर्तारं भोक्तारमाराधकमिति क्रियायास्त-
त्फलस्य तत्प्रदातृणां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात्कर्तृत्वसमर्प-
णम् ; परमशेषित्वाराध्यत्वादिसमर्पणम् । कर्तृत्वाद्वा त्वयि
समर्पिते साक्षात्कर्तृव्याप्यविशेषणभूतेन्द्रादौ च किमुत्पन्नेदौ ?
इति शङ्कायां समर्पणं निश्चयति तच्चेति । भक्तिप्रकरणात्प्रीति-
युक्तत्वोक्तिः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो यत्करोषि ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— आत्मनो बोधिन्दस्यावाधनानादस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्यर्थमुक्तमित्यत आह— अत इति । सामान्य-
मुक्त्वा विशेषे नियमनमेतदिति भावः ॥ २७ ॥

७ ह. पै भा.— यत्करोषि यल्लौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषि, यदश्नास्योदानादि भुङ्क्ते, यदा-
ज्यादि जुहोषि देवार्थं, यद्विरण्यादिकं ददासि, यत्कुच्छान्द्रायणादिकं तपश्चरसि, तत्सर्वं कौतयेय !
कुरुष्व मदर्पणं मदाराधनम् ॥ २७ ॥

८ वे. म. गि.— किञ्च मद्भजनार्थपत्रपुष्पादीत्यारामा-
दिभ्यः सप्ताह्यत्वेन मदर्पणं सम्प्रापयामि तामयमि हेतुः
प्रसज्यते; किन्तु १।भावतः शास्त्रतो वाऽवश्यमभ्यासिनां कर्मणां
मदर्पणेनैव मद्भजनसिद्धिरित्येति सौकर्यं दर्शयन्नाह— यत्क-

रोषीति । यदेहयात्रार्थं रासनागमनादि लौकिकं कर्म करोषि
यच्च देहधारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति
नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अर्थात्
इत्यर्पणम् ॥ २७ ॥

९ व० त० टी०— तस्माच्चमपि भगवत्सेवायामुक्तलक्षणयोगभावावाराधनरतात्मा मदर्पितमेव लौकिकं,
वैदिकं नित्यं नैमित्तिकं कर्म कुरु, ततो निर्बन्धपूर्वकं मत्प्राप्तिरित्याह द्वाभ्याम्— यत्करोषीति । यदिति 'लौकिकं
क्षेत्रं वसनादिवञ्चयनं अश्नासि च यजजं लौकिकं होमदानतपःप्रभृतिनित्यनैमित्तिकमेवेन वैदिकं च यत्कर्म
करोषि तन्मदर्पणं यथा भवति तथा कुरु । ततश्च सर्वदोषनिवृत्तिः । 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्भजनमाचरेत् ।

निवेदिभिः समर्थैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥ न मत्तं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् । तस्मादादौ सर्वैक्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ दत्तापहरवचनं तथा च सकलं हरेः । न प्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमपारं मतम् ॥ सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्धयति । तथा कार्यं समर्थैव सर्वेषां ब्रह्मता न्नः । इति भगवन्मुखोक्त-
भक्तिमार्गसिद्धान्तः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— यतोऽहं भक्त्युपहतमङ्गीकरोम्यतः पूर्वकृतानां कुर्वतां च कर्माणां फलभोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्सर्वं मदर्पितं कुर्वित्याह— यत्करोषीति । यत् लौकिकं वैदिकं करोषि, यदभ्यासि शुद्धं, यदुद्बोधि होमं करोषि, यदासि शानं करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं मत्समर्पितं कुरुष्व । देहादिधर्मान् निवाहपुत्रोत्पत्त्यर्थमासीन् निद्राजगरणमूत्र-

पुरीषादिकोत्तातपि भगवत्सेवाद्यर्थेप्रतिबन्धानावर्थविचारे कुर्यात्, न तु स्वसुखेच्छया । तथा भोजनावदिकमपि तत्र प्रसा-
दजपुष्टया सेवायांबलाप्यर्थम् । होमश्च तद्विभोगजडुःखार्से (दुःखसुखे) । दानं च तदीयत्वेन द्रव्यशुद्धया भगवद्वि-नियोग-
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थम् । तपश्च भगवतः कारुण्योदयार्थम् । एवमेतत्सर्वं भगवत्समर्पितं भवति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह— यदिति । यत्करोषि गमनादिकं तद्वगवत् एव प्रद-
क्षिणादिकं करोमीति मत्प्रार्थत्यर्थमेव तदर्पणं कुर्विति । एवं वचनादिद्वयपि नामकीर्तनादिदृष्ट्या उक्तम् ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

सत्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं कुर्वतस्तव यद्वचति तच्छृणु— शुभेति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्ट-
फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः । कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः
कर्मबन्धनैः एवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । सोऽयं सत्यासयोगो नाम, सत्यासत्यासौ मत्समर्पणतया कर्म-
त्वाद्योगश्चाभाविति, तेन सत्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं सत्यासयोगयुक्तात्मा
सन्विमुक्तः कर्मबन्धनैर्वीवर्धयेव, एतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमनो भवति ? तदाह— एव-
मिति । भगवदर्थगुद्वया सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रार-
ब्धकर्मवासने विवेकैकबल्यमावश्यकमित्याह— शुभेत्या-

दिना । भगवदर्थगुद्वयगुणान्युक्तिः सत्यासयोगावेति साधनद्वय-
शब्दां शातयति ॥ सोऽयमिति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवं सत्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेषतामनियाम्यतैकतमं कर्म च सर्वं मदा-
राधनमतुसन्दधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैरन्तर्तः प्राचीनकर्माव्यैवैवन्धनैर्मत्प्राप्ति-
वितेधिभिः सर्वैर्मोक्ष्यसे; तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सत्यासयोगयुक्तात्मा' इत्यर्थं फल-
विधानार्थः पूर्वश्लोकार्थाशुवादः; न तु ज्ञानकर्मयोगादिपर इत्य-
भिप्रायेणान्वयमाह— एवं सत्यासाख्येति । योगशब्दो-
ऽत्रातुसन्धानपरः । तदेव अकृतसमर्पणशुवादिना सत्यासत्यान्देन
विशेष्यते । आत्मानमित्यादि तद्विरणम् । लौकिकमि-
त्यादि स्वभावाथमासयोः सामान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः,
अनुत्पन्नप्रतिकूलफलैरित्यर्थः । अनन्तैरिति बहुवचनाभिप्रेत-
कथनम् । समर्पणगुद्वया कियमागस्य बन्धकत्वाभावात्तद्व्यवच्छे-
दाय प्राचीनशब्दः । अभिमतानिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमित्य-
भिप्रायेण मत्प्राप्तिविरोधिमिरित्युक्तम्; तेनोपायविरोधि-

व्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयावितफलप्रति-
बन्धकत्वात् हेतुत्वं निवृण्वम् । 'मामुपैष्यसि' इत्येतत्साम-
र्थ्यात् सर्वैरित्युक्तम् । 'मोक्ष्यसे' इत्युक्त एवावर्गं 'विमुक्तः'
इत्यनृत्त इत्यपौनस्यस्याभिप्रायेणाह तैर्विमुक्त इति ।
अत्र विमुक्तिशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसम्भवादेव
निरसनीयाः । कुर्वतुफलप्रदत्वादिबलफलवमपि स्वस्यैवेत्यभि-
प्रायेण मामेवोपैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा क्रमेण प्रात्या विलम्ब-
व्यवच्छेदार्थ एवकारः । 'मामेवैष्यसि' [११४] इति
च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

१ युक्तः योजितः शोषितश्चेति केचित् । अत्र मोक्ष्यसे, विमुक्तो मामुपैष्यसीति च जीवन्मुक्तिविवेकैकबल्ये कमादुके इत्याहुः

—अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. म. दी.— ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं मदर्पणात्तुष्टाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैर्मोक्षये मुक्तो भविष्यति कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः । सन्धासयोगयुक्तात्मा सन्धास एव योगस्तेन युक्तात्मा, त्यक्तफलासङ्ग इत्यर्थः । कर्मबन्धनेर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवपुण्यसि प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

८ वं. म. मि.— एवं कुर्वतस्तत्र यत्फलं भवति तत्कृणु-
शुभाशुभेति । एतद्व्यक्तप्रकरणे सन्धासयोगयुक्तात्मा, भग-
वति सर्वकर्मसमर्पणं सन्धासः, स एव चित्तशोधकत्वाद्योग-
तेन मुक्तः शोधित आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः सन् शुभा-

शुभे इष्टानिष्ट फले येषां तैः कर्मलक्षणबन्धनैर्विमोक्ष्यते
कर्मणां भगवदर्पितत्वेन तव तत्सम्बन्धाभावात्तैश्च विमुक्तो
माप्स्येभ्यसि । ज्ञानद्वारा मद्रावापत्तिरूपं मोक्षं प्राप्स्यसी-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०— एवं च मर्यादायामनुगृहीतस्य तव या फलसिद्धिस्तामवधेहि— शुभेति । एवं सति सन्धासस्तथागो भजनार्थः फलादिविषयको 'मनवैवानुद्रष्टव्यं' इति वा योगस्तद्विभक्त्यै एकार्थकश्चेतसः समत्वं तेन युक्त आत्मा यस्य तथाविधस्तत्वं कर्मबन्धनैरिष्टानिष्टफलैः मुक्तो भविष्यसि मुक्तिरिद्धिर्भविता । जगति स्थितोऽपि त्वं मत्सेवको योगी संसारधर्माऽष्टिष्व एव मां पुरुषोत्तमं स्रुष्टुमेष्यसि सेवोपयोगिवरूपेण व्यापिवै-
कुण्ठे । मत्समीपे स्थास्यसीति भावः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं मत्समर्पितेषु तत्कृतबन्धनो न
भविष्यतीत्याह— शुभाशुभफलैरिति । एवं मत्समर्पणेन
शुभाशुभफलैः— शुभानि शुभपुत्रादीनि, अशुभानि क्लेशदा-
दिदशादीनि शानि कर्मजानि फलानि तैर्मोक्षये मुक्तो भविष्य-
सीत्यर्थः । तानि फलानि मत्सेवोपयिक्तान्येव भविष्यन्तीति

भा. क. ततः सन्धासयोगयुक्तात्मा सन्धासः कर्मणां मत्स-
मर्पणं तेन यो योगो मद्रूपतात्मकस्तेन युक्त आत्मा अन्तः-
करणं यस्य तादृशः सन् कर्मबन्धनैर्विमुक्तो माप्स्येभ्यसि
प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं कुर्वतः फलमाह— शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बन्धनैः
एवं कुर्वन् त्वं मोक्षये भगवदणुद्वया यत्किञ्चित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्म-
फलसन्धासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यागा-
त्मानं द्रष्टुमेष्यसि ॥ २८ ॥

भगवतः सर्वसमत्वं भक्तेर्माहात्म्यं च ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाग्रहम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— रागद्वेषांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुह्राति नेतरानिति, तत्र— समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अशिवदहं— दूतस्थानां यथा अग्निः शीतं नापनयति, समीपमुपसर्पता-
मपनयति, तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि, नेतरान् । ये भजन्ति तु मां मारीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव, न
मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाग्रहं स्वभावत एव वर्ते, नेतरेषु । नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो रागद्वेषवर्तेनानीक्षात्स्व-
माशङ्क्य परिहरति— रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमकि-
ञ्चित्करमित्याशङ्क्यऽऽह— अश्रिवदिति । तत्प्रपञ्चयति—
यथेति । भक्तानमकांक्षानुगृह्णतोऽनुगृह्णतश्च भगवतो न कथं
रागादिमत्त्वं ? इत्याशङ्क्यऽऽह— ये भजन्तीति । ये वर्णा-
धर्मादिधर्मैर्मां भजन्ति, ते तेनैव भजनेनाभित्यमाहात्म्येन
परिशुद्धद्वयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते, सदभिव्यक्तियोग्यविषा-
मी. द्वि. २४

भवन्ति । तुष्टान्द्रोऽस्य विशेषस्य श्रोतवार्थः । तेषु च समीपे
तेषामहमपि स्वभावतो वर्तमानस्त्वदनुग्रहपरो भवामि । यथा
व्यापकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छं दर्पणादौ प्रतिफलति तथा
परमेश्वरोऽजर्जनीयतया भक्तिरिस्तसमस्तकलुषसत्त्वेषु पुरुषेषु
सज्जिवते 'दैवीं प्रकृतिमाश्रिता मां भजन्ति' [१११३] इत्यु-
क्त्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— ममेवं परममतिर्लोकं स्वभावं शृणु— सम इति । देवतिर्यङ्मुन्यस्यावरात्मनाञ्ज-
स्थितेषु जातिवत्त्वाकारतः स्वभावतो ज्ञानवत्त्वात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूतेषु समाश्रयणी-
यत्वेन समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निर्कृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्ति; तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न
कैश्चित्प्रियोऽस्ति न सङ्गाहोऽस्ति; अपित्वत्त्वर्थमस्तिप्रयत्नेन मद्भजनं विनाऽऽत्मधारणालामानमद्भजनैक-
प्रयोजना ये मां भजन्ते ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणवध्यासुखं मय्येव वर्तन्ते;
अहमपि तेषु मद्भक्त्येष्टिव्येव वर्ते ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— दुर्लभमुक्तोत्कृष्टापकृष्टादिद्वयतार-
तम्यादर्शनेन स्वीकारः “पञ्चम्” [१।२६] इति श्लोकेन
प्रोक्तः तेन सौख्यमयुक्तं भवति, “यत्करोषि” [१।२७]
इत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिर्विशेषमात्रेण तदाराधन-
त्वसमत्तया तदेव दृढीकृतम् ; अथ भक्तियोगाधिकारिप्रशंसन-
परे ‘समोऽहम्’ इति श्लोके तु जात्याकारादितरतम्यानादरेण
मैकैः स्वल्पैकस्वरूपमुच्यते । तेन सौख्यमयुक्तं भवति । कंसा-
दिभिर्गृहादकाराद्यनुग्रहात् “तत्कुरुष्व मद्प्रेमम्” [१।२७]
“मासुष्येभ्यसि” [१।२८] इत्याद्युक्तं जाता रागद्वेषरङ्गा
प्रतिश्रेयस्यभिप्रायेणाह— ममेति । अर्द्धशब्दोऽत्र स्वेतरव्यव-
च्छेदपर इत्यभिप्रायेण अतिलोकमित्युक्तम् । ‘समोऽहम्’
इत्यस्य प्रतिशिरोयुतं वैषम्यं सर्वैश्वर्येन विवक्षितमित्यभिप्रा-
येणाह देवेति । जातितः देवत्वेन समत्वाद्भगवत्स्वभाव-
त्वादेः ; आकारतः अनिरूपकत्वोत्पत्तस्त्वसमविषयमाहत्वादेः ।
वक्ष्यति हि ‘येऽपि स्युः पापयोनयः । जियो वैश्यास्तथा
शूद्राः’ [१।३२] इति । ‘एवभावतः’ इत्यनेन सात्त्विकराजस्तवा-
दिकं निवक्षितम् । देवादीनां भगवत्समाश्रयणं ‘तदुपशेषे वाद-
रायणः सम्मवात् [ब्र. सू. १।३।२६] इत्यधिकरणे समर्थि-
तम् ; तिरस्त्रासपि गन्तेश्वानरेन्द्रादिषु पुण्याधिक्यनिबन्धन-
ज्ञानविशेषवत्सु प्रथितम् । तस्मात्तिर्यगधिकरणविरोधः ।
स्यावन्त्यपि क्षाणादिजातेषु कच्चिज्ञानं महर्षयः कथयन्ति ।
तत्त्व मनोवृत्तिरूपं समायणं तत्रापि सम्मवेदय । न मे

द्वेष्योऽस्ति न प्रियः’ इत्यस्य प्रतिषेधस्य प्रसङ्गसाक्षात्कृतत्वात्
जात्यादिभिर्निर्गच्छोत्कर्षी प्रतिषेधप्रसङ्ग इत्योक्तावित्याह अ-
यमिति । तद्वैषम्यप्रियत्वे हि स्वाज्यात्याज्यत्वसङ्ग्राह्यत्वाच्चैः इति
तन्निषेधात्प्रतिषेधः फलित इत्यभिप्रायेणेोक्तम् उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्तीति, न सङ्गाहोऽस्तीति च । समाश्रयणा-
धीनप्रियत्वप्रतिषेधमयात् समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम् ।
यदि, न प्रियत्वहेतुतया प्रसिद्धाजात्यादिभिरुत्कर्षातिशयवत्,
कुतस्तर्हि ? यदि न कुतश्चित्, ‘स च मम प्रियः’ इत्यादि-
विरोध इति शङ्काभिराकर्णार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह अपि-
त्त्विति । ‘भक्त्या भजन्ति’ इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरीहारा-
न्यन्वयसाह अत्यर्थेति । ‘ने’ इत्येतदुत्कर्षपरकं नियमा-
भिप्रायमित्याह ते जात्यादिभिरिति । तुल्यागमिन्यो-
न्यमैकस्वरूपमिह ‘मयि’ इत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
मत्समानगुणवध्यासुखमिति । ननु स्वात्मत्वेन त्वामनु-
सन्वाय भजतां कथं स्वयि समानपुण्यवृत्तिरित्यस्योत्तरं ‘तेषु
चाप्यहम्’ इत्यनेनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह अहमपीति ।
सौम्यत्वातिरेकतो सतोऽप्युत्कृष्टनिवाहं ‘शिरसा देवः प्रति-
शुद्धास्ति’ [म. भा. १२।३।१५] इत्युक्तप्रक्रियया सम्मा-
वयामि; ततश्च ते मत्परमेश्वरत्वाद्यनुसन्धाननिबन्धनसाध्वस-
विभूराः सुखं मां सेवन्ति इति भावः । अहं च ते चाभ्योन्म्यं
पित्रादिभिरव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थाः । स्वजातिप्रतिनिय-
तधर्मभोजनापकृष्टजातिनिर्देशविरोधः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि स्नेहादिमत्त्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं ददासि, विपरीत-
स्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह— समोऽहमिति । तर्हि न भक्तिमयोजनमित्यत आह— ये
भजन्तीति । मयि ते तेषु चाप्यहमिति, मम ते वशः तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गुलि-
लेषु— “ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशः स तु ते मद्रशश्च” इति । तद्रश एव ते सर्वदा,
तथापि बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः, उद्धवादिवच्छिनुपालादिवच । तत्कोक्तं तत्रैव— “अबुद्धि-
पूर्वाद्यो वशस्तस्य ध्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम्” इति ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— भक्तियत्युत्सुका तद्विह्वलं सर्वत्र सामर्थ्यं
कथयन्त्यते ॥ इत्यत आह तर्हीति । यदि त्वं भक्तप्रियः
तदा द्वेष्योऽप्रियश्च स्याः, तत्त्व भक्त्यु द्वेषिषु यथासङ्गं जेह-
द्वैवत्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफलं सुखं सर्वं ददासि, विप-
रीतस्याप्यद्वेषिणोऽपि कस्यचिद्बहुफलं दुःखं सर्वं ददासीत्याद्या-

पथते, राजादिषु तथा दर्शनात्, तथा च वैषम्यनैर्गुणैः तवेति
शङ्कायः, पूर्वाधेनैव शङ्कायाः परिहृतात्किमुत्तरार्धेनेत्यत
आह— तर्हीति । अहं हि सर्वभूतेषु समः, न वैषम्यादिभान्;
यतो मे तदीयं द्वेषमपेक्षयाधिकं द्वेषो नास्ति, तदीयां भक्ति-
मपेक्षयाधिकं प्रियत्व नास्तीति भगवतोक्तोऽपि विपरीतमर्थो

हृदिवा शङ्कते । यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्तिः प्रयो-
जनं फलस्य । तथा चोक्तविरोध इति भावः । " मयि ते तेषु
चाप्यहम् " इत्येतत् फलं स्वभावसिद्धत्वादित्यत आह—मयीति ।
इत्यस्येतेष्वयं इति योजना । कुत एतत् ॥ इत्यत आह—उक्तं

चेति । मम ते वशा इत्येतदपि तात्वेन, भगवानामवेऽपि तद-
भावत्वाभावादित्यत आह तदिति । ययपीति शेषः ।
अत्र दृष्टान्तं प्रमाणं चाह— उद्धवादिबन्धिति । अशुद्धिपूर्वं
यो वशः सः ॥ २९ ॥

७७. पै. भा.—समस्तुल्यचिरोऽहं वायुदेवः सर्वभूतेषु सर्वपाणिषु मम द्वेष्यो नास्तीति
प्रकृतेन सम्बन्धः । न प्रियः प्रियोऽपि नास्तीति । ये तु मां भजन्ति सेवन्ते मामीश्वरं भक्त्या
प्रीत्या मयीश्वरे ते निवसन्ति, अहमपि तेषु वसामि ॥ २९ ॥

८ पै. ब्र. गि.—ननु यदि भक्तानेवाङ्गुलानि, ना-
भक्तान्, तदा तवापि रागाद्विकृतं वैषम्यं स्यात् ; नेत्याह—
सम इति । सर्वपाणिष्वप्यहं तुल्यः । तेषु मम द्वेषविषयः
प्रतिविषयो वा कश्चिदपि नास्ति । कथं तर्हि भक्तभक्तयोः
फलवैषम्यम् ? तत्राह— ये भजन्तीति । ये तु सर्वकर्म-
समर्पणरूपया भक्त्या मां भजन्तीति मद्भक्तवपिमुद्धान्तःक-
रणतया सदाकारैकदृष्टयो मयि वर्तन्ते, अहमप्यतिशुद्धं तदीय-
चित्ते प्रतिफलितस्तेषु वर्ते । चकारोऽवधारणार्थः । त एव
मयि, तेभ्येवाहमित्यर्थः । स्वच्छद्रव्यस्यायं स्वभावो येन
सम्बन्धते तदाकारं गृह्णातीति ; स्वच्छद्रव्यसम्बन्धिवस्तुनश्चायं
स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति । तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येव
स्वभावो यत्स्वच्छद्रव्यस्याकारं न गृह्णातीति ; अस्वच्छ-
द्रव्यसम्बन्धिवस्तुनोऽप्ययं स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति ।
तथा च यथा सर्वत्र प्रसृतः सौराष्ट्रलोकः स्वच्छे दूर्पणादावेवा-

भिन्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ, न हि तावता दूर्पणे स
रज्यति, न वा घटं दृष्टिः तथा सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे मत्त-
चित्तेऽभिन्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्तेऽभिन्यज्यमानोऽहं
न रज्यामि, कुत्रचित् वा दृष्टिं कश्चित् ; वस्तुस्वभावमर्था-
दया जायमानस्य कार्यस्याप्यहोऽप्यस्वत्वात् । यथा चाग्निः
स्वसेवया शीताद्यपनयनवैषम्यवान्, यथा वा कल्पद्रक्षस्तथा-
ऽहमिति भावः । एवं (शां.) भाष्येनोक्तः श्लोकार्थं प्रतिपादितः ।
अयान्योऽप्यर्थः प्रदर्शने— सर्वभूतेषु देवतयैर्गुणवादिषु
जात्याकारस्वभावान्नैरत्यन्तोऽकारोपकरणरूपेण वर्तमानेषु
समाश्रयणीयत्वादेः समोऽहम् । तथा च समाश्रयणविषये
जात्यादिभिरयं निकृष्ट इति न मे कश्चिद्द्वेषो हेयोऽस्ति, न
वा जात्यादिभिरुद्बोध्यमिति कश्चित्प्रय उपदेवोऽस्ति ;
किन्तुलुब्धा अपकृष्टा वा ये मां भक्त्या भजन्ति ते मयि
वर्तन्ते अहमपि तेषु तुल्यवद्भवे ॥ २९ ॥

९ वं १० वी०—ननु यदि भक्तैर्भ्य एव मुक्तिं ददासि नाभक्तैर्भ्यस्तर्हि तवापि किं रागाद्विद्विक्तवैष-
म्यम् ? नहि नहीत्याह— समोऽहमिति । सर्वभूतेषु ज्ञानीचेष्टु सम एव वर्तेऽहं न तु विषमः । " समोऽस्मि
मित्रे च रिपौ " इति वाक्यात् । एवं सत्यपि मां भक्त्या ये भजन्ति ते तु मयि मदाधाराः, अहं चापि तेषु
तदाधारोऽस्मि, इदं च भक्तिमाहात्म्यमेव ममाप्यस्वतन्त्रत्वमापादयति । तथा चोक्तं भागवते [१/१४/६३-६८]
भगवतैव—साधवो हृदयं मयं साधूनां हृदयं त्वहम् । अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! । वरो (वशी)
कुर्वति मां भक्त्या सखिभ्यः सत्पति यथा । इत्यादिना च । नच पुनरपि दोषताद्वैषम्यं कल्पतरुस्त्वभावात् ।
नहि कल्पतरुवादानाभित्थानां कामाद्यसिद्धया वैषम्यं बक्तुमुचितं तथा भगवत्प्रीतिं बोध्यम् ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कर्मसमर्पणेन तद्वन्वितित्तुल्या
असमर्पणार्थां च बन्ध एव पर्यवसितस्तेन स्ववैषम्यमाशङ्क-
मानमाह—समोऽहमिति । अहं सर्वभूतेषु समः । न मे
द्वेष्यः कोऽपि । प्रियः । अत्रायं भावः—स्वक्रीडायां सर्वभू-
तानि मया सृष्टानि, अतस्तेषु सर्वेभ्यः समः ; ये क्रीडार्थ-

कलमहात्वाऽन्यथाकामविकृतो मयि विषमत्वं कुर्वन्ति,
अतस्तेषां त्वात्मदोषैरेव बन्धादिकं भवति ; ये तु मां भक्त्या
ज्जेह क्रीडाकार्यं ज्ञात्वा भजन्ति ते स्वभजनात्मकधर्मेण
मयि तिष्ठन्ति, तेभ्यः तत्कृतितुष्टिदृष्ट्या, तेन न वैषम्य-
मिति भावः ॥ २९ ॥

११ जी० सा० वी०—यतो भक्तनेवानुगृह्णाति, नेवरात्र, इत्यतो रागाद्वेषवान् भगवानित्यत आह—
समोऽहमिति । यथाऽपि रागादिष्वन्योऽपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति, न दूरस्थानां ; तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं
शरणागतानामेव बन्धं नाशयामि, नान्येषामित्यर्थः । अतो मम न रागाद्वेषाविति भावः । मयि ते तेषु चाप्यहं—
भक्तो अनन्यशरणतया मयाैव वर्तन्ते, अहमपि तेभ्येव वर्ते । अभक्तचित्तानां रागाशाक्रान्तत्वेन न मम
विशेषोऽभिन्यक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— शृणु मद्भक्तेर्महात्म्यम्—अपि चेदिति । अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारोऽतीव कुत्सित-
ताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्, साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः; सम्यक्-
यथावत् व्यवसितो हि सः, यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपि तत्राधिकारोऽस्तीति सूचयति— शृण्विति । सम्यग्वृत्त
एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह— सम्यगिति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— तत्रापि— तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च;
तस्मादतिवृत्तोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत् साधुरेव सः वैष्णवाग्रेसर एव
स मन्तव्यः बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैः सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितो हि सः, यतोऽस्य
व्यवसायः सुसमीचीनः; भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चाराचपरिरस्मत्त्वामी भग-
गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वैर्दुष्प्रापोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः, तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं
भजनं तस्यास्ति, अतः साधुरेव बहुमन्तव्यश्च; अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने सम्पन्ने सति
तस्याचारव्यतिक्रमः स्वल्पविकल्पमिति न तावताऽनादरणीयः, अपितु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— एवं समाग्रणस्वीकारे जालाद्यप-
कषोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम् । तत्र चोपरि कृतापकषोऽप्यकिञ्चि-
त्कर इत्युच्यते 'अपि चेत्' इति श्लोकेनेत्यभिप्रेत्याह तत्रा-
पीति । ब्राह्मणाचारः शूद्रादेर्यमैः, शूद्राद्याचारश्च ब्राह्मणादेः;
एवं ब्राह्मणस्य निषिद्धं सधुमासादिकं शूद्रस्य न निषिध्यते;
शूद्रस्य निषिद्धं च कपिआक्षीरादिकं ब्राह्मणस्य प्रशस्तम्; अतः
स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारवं दोष इत्यभिप्रायेणाह तत्र
तत्रेति । विहितकारणं निषिद्धकरणं चेत्पुनरपि दुराचार
इति आपनाय उपादेयः परिहरणीयश्चेत्युक्तम् । अत्र
'चेत्' इत्यस्य नैरर्थक्यादिप्रतिहाराय दुराचारोऽपि भजेत चेद-

त्यनवयः प्रदर्शितः । उक्तप्रकारेणेति— सततकीर्नादिने-
त्यर्थः । प्रकरणविशेषतोऽनन्यमागित्यस्यायो भजनैकप्रयो-
जन इति । तेनैव देवदेवतान्तरभजनप्रसङ्गो दूरनिरस्तः । यथा-
न्यते— 'ब्राह्मणं श्रितिकण्ठं च याक्षान्या देवताः स्थिताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं कर्मम्' [म. भा. १.१।
३४.१।३६] इति । ननु 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभु-
रच्युतः' [म. भा. १.१।१४.१।३७] 'आचारहीनं न पुनरिति
वेदाः' [वा. सू. ६।३] 'सम्यग्वाहीनोऽशुचिर्निस्समनहैः
सर्वकर्मसु' [द. सू. २।२२] इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य
केनाकारेण साङ्कुचमित्यत्राह— वैष्णवाग्रेसर इति । अन-

१ दुष्टः आचारो यस्य स दुराचारः, सु अत्यन्तं दुराचारः सुदुराचारः । 'स्वत्यतीव च निर्भरे' (अ. को. ३।४।२) । अन्यं
देवं अन्यत्प्रयोजनं च न भजत इत्यनन्यभाक् । सुप्युपपदे 'भजो णिवः' (अष्टा. ३।२।६२) । दुराचारोऽपि मद्भक्त्येत्साङ्-
रित्येके । मद्भक्तो दुराचारश्चेति साङ्कुचित्यपरे । तद्विषयविधेयांशतापतेः, 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' इत्यपिमौक्तिस्वारस्यभङ्ग-
प्रसङ्गाच्च नातीव ह्ययम् ॥ नन्वेवं दुराचारस्यापि साङ्कुचे 'आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चितम् । हीनाचारपरीतामा प्रेत्य
चेह च नश्यति ॥ नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा । हीनाचारमिती हीनं तारयन्ति कथञ्चन ॥ (व. घ. सू. ६।१-२)
'सर्वांगानामाचारः प्रथमं परिकल्पते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः' (म. भा. १.१।१४.१।३७) इत्यादीनि
परस्मैतानि शास्त्राणि दत्तजलाश्लेभिर्भवेयुः, भूतैरपि 'अहिंसासत्यशौचदयास्तिक्यतादिवारित्राणि परिपालनीयानि' (ना. म.
सू. ७८) इत्यनुशासनं च विशदितं स्यादिति चेत्, सत्यमेव । किन्तु नात्र दुराचारस्य साङ्कुचेन मन्तव्यता विधीयते, अपि
सु दुराचारोऽन्यचिरादेव भक्तिमहिम्ना समूलकायं कथितदुर्वासनावेशः साङ्कुतामागोच्येवेति निश्चयात् सेत्स्यनन्यपि तस्य साङ्कुता
सिद्धबन्धनपदिवयत इति हेतुम् । तथा च 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' (१।३।३) इति समनन्तरमेव गीतमपि सन्नच्छते । इत्ययं
नैवं निश्चित्वेनाध्यवसितानामर्थानां सिद्धकम्पननमेकत्र । यथा श्रोणोऽङ्गं कृत्रिमभासतिरश्चेदने नियुज्य 'तस्मिन् कर्मणि
संसिद्धेः पर्यभजत पाण्डवम् । मेने च दुष्टं सङ्गृहे साङ्कुचं पराजितम्' ॥ (म. भा. १।१।७।३२) 'कुलमाधिरिषि दृष्ट्वा
पुत्रोऽस्तव विशांपते । श्रीमत्सेनमन्मन्तं वेषानमुखे हुतम् ॥ (म. भा. ७।३।३६) इत्यादौ ॥ भगवद्भजनस्य समूलदुस्त्रितवि-
नाशकर्तृ च 'केचित्केवलया भक्त्या साधुदेवपरायणाः । अथं कुचन्ति कात्स्न्येन बीहारीभिव भास्करः' ॥ (भाग. ६।१।१५)
इत्यादी द्रष्टव्यम् ।

—अविगीता ।

न्यभजनं वैष्णवाग्रेसरत्वे प्रयोजकम् । ननु 'साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः ॥ उच्यते' [वि. पु. ३।१।३] इति भगवत्पराशरचक्रनाद क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणात्साधुशब्दोऽत्र कथं वैष्णवाग्रेसरपर उक्तः ? आचारसिद्ध्यस्य शिक्षापरिश्रद्धादाधुत्वमेवैव-
त्रोचरं 'मन्तव्यः' इत्युच्यत इति दर्शयति बहुमुन्तव्य इति । अर्थसिद्धबोधव्यतामात्रकथनं निरर्थकम् । सम्पूर्वस्य मनिधा-
तोश्च बहुमतिरर्थः उपसर्गायाश्च धातुलीना इति भावः । अपरि-
ग्रहे सति खल्वसाधुत्वशब्दा, न तु सोऽस्तीत्याह— पूर्वोक्तैः
सम इति । "विष्णुर्वै भूत्वा" [यजुः २।१।२।१६]
इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यत इति भावः । पूर्वोक्तैर्महा-
त्मयिरित्यर्थः ।

ननु स्वाचारमुद्राचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतः
साम्यम् ; तत एव न फलोऽपीति शङ्कायां 'सम्यक्' इत्यादिक-
मवतारयति—कुत एतदिति । यत इति—हिंताविति
भावः । व्यवसायस्य समीचीनतां प्राधान्यतोऽप्यवसेयविषय-
विशेषणं विज्ञादयति—भगवानिति । भगवान्—उभयलिङ्गकः ।
निखिलजगदेककारणभूत इत्येवम ब्रह्मवसाधकं श्रोतं लक्ष-
णमुक्तम् ; तेन ज्ञात्वा मृतादिमव्ययम् [१।१३] इति
पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषेण पर्यवसानं 'नारा-
यणपरं ज्ञा' [म. भा. १।४।४।तै. भा. ६।१११] इत्यादित्वनिर्णायक-
वाक्यं चार्थिप्रल परं ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । 'नरावरपतिः'
“पतिं विश्वस्यात्मेक्षम्” [तै. भा. ६।१११] “पतिं पतीनाम्”
[थे. उ. ६।७] इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं परत्वव्यवसायः,
अथ सौलभ्याव्यवसायः अस्मत्स्वामीति । नह्यहं तद्विभूते-

बहिर्भूतः स्वशेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपक्रान्त इति
भावः । एवं पदद्वयेन सांतिद्विकः सम्बन्धो दर्शितः । अत्यन्त-
मूर्खस्य मम सम्मुखानुप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण
मम गुरुदित्युक्तम् । अनन्तमहापरावशालिनि मय्यपि शोभन-
हृदयोऽयमित्यभिप्रायेण मम सुहृदित्युक्तम् । अतिशुद्धः स्व-
मिश्रनश्वरसुखकणसङ्गिनो मे निरतिशयनिर्दोषनिस्सुखसंगारं
स्वात्मानं प्रकाशितवानित्यभिप्रायेण मम परं भोग्यमित्यु-
क्तम् । गुरुत्वशुद्धये प्रापकत्वायैः भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वायैम् ।
सर्वैर्दुष्प्राप इत्याचारवहुलेखपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते ;
आकरेऽपि शिलाशकलमनुपादेयम् ; अवकरेऽपि रत्नमादरणीय-
मिति भावः । 'बहूनां जन्मनामन्ते' [७।११] इति शेष-
विधो व्यवसाय उक्तः । स्मरन्ति च श्रीपौकरे—'ये जन्म-
कोटिभिः सिद्धाः' 'अनेकसंसारजिते चित्ते पापमुच्यते' 'नास्ते
क्षीणे जायमानेऽत्र संस्थितिः' इति । श्रीशुक्लं प्रति जनकब्राह्म
'द्धानं च व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायादहं ब्रह्म
नासादयति तत्परम्' [म. भा. १२।३२६।४०] इति ।
व्यवसायमात्रेण कथं भजमानैः समानत्वं ? इत्यत्राह—
तत्कार्यं चेति । 'भजते माम्' इत्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः, व्यव-
सित इत्यत्राप्यर्थोऽङ्गजनम् ; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वेऽत्र-
तया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविकलानुष्ठायिविद्वि-
कलानुष्ठायी कथं बहुमन्तव्यः ? इत्यत्राह—अस्मिन्नेति ।
तादृशे पुरुषे स्वस्ववैकल्यनिमित्तोऽजादर एव महापराधः स्यादिति
भावः । 'स्यूतः सम्भाषितो वापि पूजितो वा द्विजोऽपमः !' 'स
च पूज्यो यथा ह्यहम्' [या. पू. २।११] इत्यादिप्रमाणसूचना-
भिप्रायेण निगमयति अपि बहुमन्तव्य एवेति ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.—न भवत्येव प्रायस्तद्वक्तुः सुदुराचारास्तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति
तर्हि साधुरेव स मन्तव्यः ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दी.—“अपि चेत्” इत्यादिना भजेः प्रशंसा क्रियते । तत्र विष्णुभक्तेः सुदुराचारैरेकत्र समावेशप्रतीतो यथा-
व्याचष्टे—न भवत्येवेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.—सुदुराचारोऽपि मामीश्वरं भजते चेदन्यं न भजतीत्यनन्यभाक् साधुरेव
धार्मिक एव स मन्तव्यो बोद्धव्यः । हि यस्मादर्धे । सम्पदशोभनं व्यवसितो निश्चितस्तस्माद्धारमिक
एव स मन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

८ वै. ब्र. गि.—ननु इदंनसुदुतयोस्तद्वक्तुसाम्येऽपि
साधुरावासाधुत्ववैषम्यसत्ताक्यसुष्ठुत्वे 'ये भजन्ति...मपि ते
तेषु वाप्यहम्' [५।२९] इति तेषां तुल्यबद्धतिः ? तत्राह—
अपीति । श्रुतिस्मृत्यादिविष्णुपदिष्टप्रायश्चित्तोऽपिपापिष्ठः
सुदुराचारः, अत एव पापापभोदकत्वेन भजनीयस्यान्यस्या-
भावादनन्यभाक् । एवंविधोऽपि मां भजते चेत् स साधुरेव,
न पापिष्ठः ; भद्रजनैरेव तस्य कृतप्रायश्चित्तत्वात् । तथा स
भक्तव्यः सर्वैर्बहुमन्तव्यः, संमन्यवर्धते इति यावत् । हि
यस्मात् स दुराचारः सम्मन्यवसितः 'भगवान्साधुरेव एव

मम शरणम्' इति शोभनमध्यवसायं कृतवान् । अत्र साधु-
रेवेत्येवकारेण 'प्रायश्चित्तैरेवेत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो
व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' [या. सू. ३।२२६] इति
स्मृतैर्ज्ञानकृतस्यैव प्रायश्चित्तैर्लोकव्यवहार्यत्वमाश्रम्, न तु
पापक्षयः । द्वे हि पापस्य शक्ती—नरकोत्पादिका व्यवहार-
निरोधिका चेति । तत्रैतदशक्तविनाशोऽपि व्यवहार्यत्वनिरो-
धककथेविनाश इति विज्ञानेश्वरायुक्तार्थस्य भगवद्भजनरूप-
प्रायश्चित्तं सम्बन्धो नास्तीति दर्शितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० वी०— तत्र भक्तिमत्त्वं नाधिकारः (रि)-विशेषणं, अन्यत्रापि दर्शनात्; इत्यभिप्रायेण 'अपि चेत्' इति भगवाच्च महापतितपावनत्वं च स्वस्य दर्शयति । सुदुराचारः अनाचार्यपि चेन्मां भजते स साधुरेव सर्वैर्मन्तव्यः । महापतितोऽपि चेन्मामनन्यभाक् नान्यदेवं भजते सेवते च । सेवा च तत्पवणचेतोरूपा 'मानसी सा परा मता' इत्युक्ता, तद्भावात् । साधुवैष्णवाग्रगण्य एव मन्तव्यः । 'विप्रात् द्विषङ्गयुताद्भविन्वनाभपा-
द्वारविन्दविमुखान् श्राव्यं च विष्णुम्' इति [७।१।१०] भागवतवचनात् । कुत एव तत्राह—हि यतः सम्यग्यवसितः स माहात्म्यं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा भगवति चित्तदावगण्यकरणे निश्चितः (निरतः) ॥ ३० ॥

१० पु० अ० त०— ननु ये मां भजन्ति तेषु केषं तिष्ठसि, कथं तदा ते विषयाद्यभिभूता भवन्ति ? इत्यत आह—अपीति । चेत् सुदुराचरोऽपि, अनन्यभाक् मां भजते स साधुरेव मन्तव्यः । अत्रार्थः भावः—विषयादिमहा-
प्रापौषाचारणशीलस्तद्विद्वत्तिनिमित्तान्यदेवभजनप्रायश्चित्ता-
विधमाह्वयज्ञानेन अन्यभजनरहितस्त्वस्यागाशक्तस्यक्तु-

कामः स्वदेव्याभिभावेन यो मां भजते स साधुरेव मान्यः । त्वयेति शेषः । 'अपि चेत्' इत्यनेन तादृशाचारस्यानन्य-
भजनत्वे दुर्लभत्वं ज्ञापितम् । कुतः ? इत्यत आह—सम्यग्य-
वसितः स पूर्वोक्तः सम्यग्यवसितार्थं निश्चयं यतः कृतवान् ।
यन्मम महापातकनिवारकः श्रीकृष्णं विना नान्य इति ।
हीति निश्चयार्थम् । अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नो० भा० वी०— भक्तेर्माहात्म्यमाह—अपि चेदिति । अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते, तथापि स साधुरेव मन्तव्यः । हि यतः स सम्यग्यवसितः सम्यग्वृत्तः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निर्गच्छति ।

कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

१ श्रां० भा०— उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारात्मान्तस्सम्यग्यवसायसामर्थ्यात्—क्षिप्रं क्षीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्वित्यं शान्तिं चोपशमं निर्गच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय ! प्रतिजानीहि निश्चिन्तां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

२ आ० श्रां० व्या०— हेत्वर्थमेव प्रणश्यति—उत्सृ-
ज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारात् परित्यक्ता भवति ?
इत्याशङ्क्याऽह—क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्मवि-

तत्वं ? तदाह—शश्वदिति । उपशमो दुराचारादुपशमः । भिमिति
त्वद्भक्तस्य दुराचारादुपशमित्यस्येति ॥ दुराचारेऽपहतचेतस्य
किमित्यसौ न बह्ववति ? इत्याशङ्क्याऽह—शृण्विति ॥ ३१ ॥

१ निर्गच्छतीति—निपूर्वस्य गच्छतेः प्रात्यर्थे प्रयोगो दृश्यतेऽन्यत्रापि—'वीणावादनतत्पक्षः भूतिजातिविशारदः । तालव्हा-
प्रयासेन भोगक्षयं निर्गच्छति ॥' (याज्ञ०स्मृ० ३।१।५) इत्यादौ ॥ अत्रेदं बोध्यम्—भगवान् स्वप्रतिज्ञासङ्ख्यापि भक्तप्रतिज्ञापा-
नमेव बहु मन्तव्यं । तथा हि 'अयुष्यमानः सङ्क्रामे न्यस्तस्मान्नोऽहम्' (म. भा. ५।७।६) इति प्रतिज्ञायापि भोग्य-
प्रतिज्ञापालनार्थं 'छुरान्मुसुगन्धमुजेन चकं यथाद्वेष्यस्य विमुञ्ज्य वाहान् । संकल्पयन् वां वरप्रीं महात्मा वेगेन कृष्णः प्रसार
भीमम् ॥ (म. भा. ६।५।८९) इति धूयते । कीर्तितां च भीष्मेणापि 'स्वनिगममपहाय सत्यप्रतिज्ञासूतच विकर्तुमवच्छतो
रस्येभ्यः । धृतरथपरोऽन्यथायचक्रुर्दुरिषिच हन्तुमिमां गतोत्तरीयः ॥' (भाग. १।५।३०) इति ॥ अत एव स्वप्रतिज्ञां त्यजता
पिपिनिषेवतीतेन चात्माना प्रतिज्ञाते न तथा केऽपि विश्वसेयुरित्याशङ्क्य प्रतिज्ञातव्यार्थस्य निस्तप्तिवधतो कथापयितुं 'तं न
देवा न गन्धर्वा साधुरोऽपराक्षयाः । उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां स्वयसाजिनः ॥' (म. भा. ७।१०।१४) इति पित्रप्रियभगण्यदासं,
भक्तोपमं सत्यप्रतिज्ञामर्जुनमेव प्रेरयति—त्वमेव प्रतिज्ञां कुर्विति । कौन्तेयेत्यनेन च सातामहङ्कले गतेन खया प्राक् श्लाघाप्रमे
'अहं प्रजां वां भगवन्नक्षिप्ये दीनयोरिह । अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकृत्स्नयः ॥' (भाग. १०।८९।३०) इति यत् प्रतिज्ञातं
सदतिदुष्करमपि यथा मया पारितं; तथैवेदानीमपि पारयितुं कृतपरिकर एवास्मि, मा मैवीरिति विगदं सूचयतीति विभावनीयम् ॥

वामनस्तु कौन्तेयेत्यामन्त्रणस्यैवं भावमाह—

कुन्त्यां पोणे जनितोऽसि तथापि भक्त्या शशीश्वरं गमितवानसि सारथिस्तव ।

युधामन्युश्च न विराट्पुत्रोऽहोऽपि पश्य प्रणाश्रमुपयास्यति यथिवाशः ॥ इति ।

भक्तानामपि भौरीकनाथप्रारब्धफलानुभवरूपो नाशोऽस्त्येव, अतो न नश्यतीत्यनुत्पत्त्या न प्रणश्यतीत्युक्तमित्युपन्यासद्वयं ॥

—अविगीता ।

३ रा. भा.— ननु “ नाविरतो दुश्चरिताबाधान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन-
माप्नुयात् ” [कठो. २।२३] इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरमजतोत्पत्तिप्रवाहं निरूपयती-
त्यत्राह— क्षिप्रमिति । मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनेन विधूतपापतयैव सम्योन्मुलितवजस्तमो-
गुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति; एवंरूपमजनेनैव हि
‘ धर्मस्यास्य परन्तप ! ’ [९।३] इत्युपक्रमे धर्मशब्दोदितो शश्वच्छान्तिं निगच्छति शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं
मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति; कौन्तेय । त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचार-
विश्रोऽपि न नश्यति; अपितु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्ति-
मधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णभक्तिर्भवति— इति ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्तवन्त्येषां बहुवन्तव्यः, स्वस्य तु
कार्यासिद्धिरिति शङ्कापूर्वकमन्तरलोकोपवतारयति— ननु
नाविरत इति । न केवलं प्राप्तिमात्रनिषेधः श्रुतौ; अपितु
प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिप्रेत इत्यभिप्रायेणोक्तं उत्तरोत्तर-
भजनेनोत्पत्तिप्रवाहं निरूपयतीति । तथाचोच्यते— ‘ पापं
प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रज्ञः पापमेव पुनरा-
रभते हि । (नरः) ’ [म. भा. ५।३५६१; ६१]
इति । प्रतिबन्धकरजस्तमोमूलभूतपापनिरोधाय ह्याचारः ।
तस्मिन् पापे मद्भजनेन विनिवृत्ते सति नोपासनप्रतिबन्ध इत्य-
भिप्रायेणाह मत्प्रियत्वेति । विकलस्य विलम्बबहूः प्रतिक्षेपार्थः
क्षिप्रब्रह्मदः । धर्मशब्दोऽत्र प्रकृष्टादन्त्यभजनपरः । आत्मश-
ब्दश्च तत्करणभूतमानोविषयः । ‘ अनन्यमनसः ’ [९।१३] ‘ मन्यना
मय ’ [९।१४] इति हि पूर्वापरः । भजनमेव कथं भजतोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकनिवर्तकमिति चेत् तत्र परिपूर्णभजनस्य साध्यत्वात्;
भक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् तदेतदाह— क्षिप्रमेवेत्यादिना ।

नन्वत्र धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्ममात्रपरः किं न स्यात् ? इत्य-
त्राह एवं रूपेति । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिकविशेषविषय-
त्वमेव न्याय्यम् ; प्रयुक्तत्वादेव शब्दः प्रक्रमे भजनरूपविशेष-
विषयत्वेति भावः । अस्तु भजनप्रमाणात्पापनिवृत्तिः ; तथापि
परितापहितबुद्धिपूर्वबुद्धिरादुराचारस्तन्तानः कथं न प्रतिबन्धक
इत्यत्रोत्तरं शाश्वच्छान्तिं निगच्छतीति । मत्प्राप्तिवि-
रोध्याचारनिवृत्तिमिति प्रकरणविशेषतः शान्तिशब्दादिः ।

५ आ. मा. भा.— कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च तद्भवति । उक्तं च
सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम्— “ नाविरतो दुश्चरिताबाधको नासमाहितः । सम्यग्भक्तो भवेत्
कथिद्वामुदेवेऽमलाशयः ॥ देवर्षयस्तद्शाश्व भवन्ति कच ज्ञानतः ” इति । अतोऽन्यः कथिद्भवति
चेत् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां सत्सङ्गामहत्यपि कथश्चिद्भक्तिर्भवति ।
साधारणभक्तिर्वैतरेयम् ।

६ आ. प्र. टी.— बहुपुत्रेण स्वगोप्यादधिकेनाजितेन
‘ सम्यग्व्यवसितो हि सः ’ [९।३०] इति हेतोर्लुक्त्वात् ‘ क्षिप्रं ’
इत्यादि व्यर्थमिति चेत् आह— कुत इति । सम्यग्व्यवसाय-
वत्त्वेऽपि सुदुराचारः कुतः साधुर्भक्तव्य इति शङ्काः । सम्यग्व्य-
वसायवत्वाक्षिप्रं भवति धर्मचित्तः । यदेतद्वक्तुं सुदुराचारिण

‘ प्रतिजानीहि ’ इत्यत्र ज्ञानमात्रविधायुपसर्गस्य नैरर्थक्यात्
‘ वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यान्तः ’ कृष्णः ५।४।२।११ ।
इत्यादिष्वप्यस्या नैरर्थक्यत्वात्कारादत्र च ज्ञानविधेः प्रयोजना-
भावात्, प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्यासम्भविर्नास्तत्त्वस्थापकतया-
ऽपेक्षितत्वाच्चाह कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्विति ।
‘ प्रतिजानीमि ’ इति स्वप्रतिज्ञानादपि ‘ प्रतिजानीहि ’ इति श्रोतु-
मेव प्रतिज्ञाविधानपरस्यन्तर्त्येयार्थमिति भावमिति व्यङ्ग्यनायोक्तं
त्वमेवेति । ‘ न मे भक्तः प्रणयसि ’ इत्यर्थं प्रतिज्ञाविषय
इति आप्तनाय अस्मिन्नर्थ इत्युक्तम् । परिपूर्णपासकस्य
नाशप्रसङ्गाभावात् ‘ अपि चेत्सुदुराचारः ’ [९।३०] इत्युक्त-
विषयत्वाच्चाह मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारवि-
श्रोऽपि । उपक्रान्तभक्तिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य
नाशनिषेधः ‘ शश्वत् ’ इत्याद्युक्ततत्प्रतिकूलनाशशुचिर्न परि-
त्यज्यते इत्यभिप्रायेणाह अस्मिन्निति । अत्रोपरिष्कारवि-
कृतान्तो प्राहः । यद्योपरिचरो भगवदभेदास्थितः कदाचिद्दे-
वानामुत्पीणां च विशादेऽपि पिष्टपश्चादि श्रवणादिहर्षविक्रम-
नृतमभिधाय निपतितः क्षिप्रं भगवतोद्देशः [म. भा. १।२।३४];
यथा च ‘ उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाऽभवत् ’ [वि. पु.
१।१।१५९] इति प्रसिद्धः प्रवादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतीयोक्तुं
प्रवृत्तः शीघ्रं प्रत्यनुच्यत, यथा च पाणिशः क्षत्रकन्धुमेगवश्राम-
प्रभावादनन्तरजन्ममिति जार्तिस्मरन् जातनिर्वेदो भगवन्तं शरण-
मुपसङ्गम्य ह्यसुच्यत [वि. च. अ. ९.७] । इतिशब्दस्य ‘ अस्मि-
न्नर्थे ’ इत्यनेनान्वयः ॥ ३१ ॥

सहैकत्र कविदवस्थानमानीकृतं तदपि च मनुष्यविषयमिलाह-
देवेति । देवाभ्यन्तरादयः, तदेवाः सुग्रीवादयः । आदिपदेन विद्या-
भिज्ञादीनामुत्पीणां ब्रह्मणः । एतच्च देवदेवांशादिदेवे निष्कषु
भवतीति शोचना । कुतः ? इत्यत्र आह— उक्तं चेति ।
इत्थेतितादविरतो यः कथितोऽमलाशयो भूत्वा वायुदेवे सम्य-

ममको न भवेत्, तथाऽभक्तः श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः, एवमसमाहितो विषयविक्षिप्तमनाश्च । देवादयश्च कचिदेवम्भूता अपि सम्ममका भवन्ति । कुतः? ज्ञानतः सम्यग्यवस्थायत्वात् । ननु देवादित्योऽन्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दस्यते, शङ्खचक्रा-
द्विस्तादुमुखादिलिङ्गरवात् । कथमेतत्? इत्यत आह— अ-
तोऽन्य इति । भवति चेत्सुदुराचरोऽपि भक्तिलिङ्गवानिति शेषः ।

मा भूत्सुदुराचरो भक्तः, मध्यमदुराचरस्तु तथाविधः कथं ? इत्यत आह— साधारणेति । महतीति । वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदाय सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वाकथं दाम्भिकत्वायुमानं ? इत्यत आह— साधारणेति । अल्पेत्यर्थः । प्रेमायुभवभाविकेयुमानयुक्तम् । महाभक्त्यभावविषयं वेति भावः ।

५ आ. मा. भा.—‘स शठमतिरूपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तिम्’ इति श्रीविष्णुपुराणे [३।७।३०] ‘सा श्रद्धानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः’ इति च । ‘वेदा-
स्त्वधीता (वेदाः स्वधीताः) मम लोकनाथ ! तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं (यथं) मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि (चादि-) देवं शरणं (सततं) प्रपन्नमेकान्तभावेन भजा—(वृणो)—म्यजस्रम् ॥ एतै-
रुपायैः (एभिर्विशेषैः) परिशुद्धसत्त्वः कस्मान्न पश्येयमनन्तमेन—(ईश-)म्’ इति मोक्षधर्म [म. भा. १२।३१५।३, ४, ५] । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च; ज्ञानाभावे सम्यग्भक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु—“ विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत् ” इति । ‘भक्तिः परेशानु-
भवो विरक्तिरन्यत्र चैतद्विक्रमेककालम्’ इति च भागवते [११।२।४२] ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. द्री.— सुदुराचरोऽपि भक्तिलिङ्गवान्महाभक्त एवास्तु, किं दाम्भिकवादिक्लपनया ? इत्यत आह— स इति । शठमतिः दम्भबुद्धिः । महाभक्तेदुराचरोपशमहेतुत्वोक्तेश्च तयोरेकत्र समावेश इत्याह— सेति, हरिभक्तिः । इत्येव-
न्तित्याह— वेदा इति । मम मया । परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वं पिशुनत्वं नाचरितम् । उपस्थमुदरं पाणिर्वागिति चत्वारि । मे

मया । एकान्तभावेन नियतमनसा । सत्त्वमन्तःकरणम् । कारण-
सामग्र्यांसत्यां कार्यानुदयो ह्याश्रयैर्हेतुः । नन्वाचारस्य ज्ञानसा-
धनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञानाभावः सिध्यत्, महाभक्त्यभावात्
कुतः? इत्यत आह— ज्ञानेति । कुत एतत्? इत्यत आह—
तथा ह्येति । भक्तिज्ञानयोरविनाश्रुतत्वात् तदभावं तदभावा-
सिद्धिरित्याह— भक्तिरिति ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— शिषं शीघ्रं भवति जायते धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शश्वन्निर्त्यां शान्तिं मोक्ष-
लक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं मद्भजनादुराचारस्य पापक्षय-
मात्रम्, किन्तु ज्ञानद्वारा मोक्षैश्वर्याह— क्षिप्रमिति । मद्भजनधीणपापः सुदुराचारः तन्महिम्ना शिष्यं शीघ्रमेव धर्मात्मा ‘धर्मस्यास्य परत्वं !’ [१।३] इत्यप्यायोपक-
मोक्तज्ञानरूपधर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा ज्ञानी भवति । ततः शश्वच्छान्तिं शश्वन्तिक्रीमविषानिष्टतिरुपां
शान्तिं मुक्तिं निगच्छति प्राप्नोति । यद्यस्मिन्वयं कुमीमां-

सकाः केचित्पापिष्ठा विप्रतिपद्यन्, तन्निरासाय भेरीवादन-
पूर्वकं त्वमेव तेषां पुरतः प्रतिज्ञां कुर्वति कुपित इवाह
भगवांभक्तवत्सलः— कौन्तेयेति । मे मम वासुदेवस्य
भक्तो दुराचरोऽपि न प्रणश्यति, किन्तु कुतार्थ एव भव-
तीति सावर्जं सगर्वं च प्रतिजानीहि; निदर्शयस्व चाजामि-
लादीनित्यर्थः ॥ ३१ ॥

९ व० त० वी०— ननु नीचजातिमानसम्यग्यवसायमात्रेण कथं सायुर्नित्यस्तत्राह— क्षिप्रमिति । सत्यमुक्तं नीचजातिस्तत्र विरोधिनीति परं तदुत्तरभजनमहिम्ना निर्मूलमुन्मूलितजातिपापः सन् धर्मात्मा भवति एवं स्वरूपभजनेन शश्वच्छान्तिमपुनरावर्तिनीं मत्प्राप्तिं विरुद्धाचारनिवृत्तिं याति हे कौन्तेय ! त्वमस्मिन्नर्थे मे प्रतिज्ञां जानीहि । ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ इति त्वं वा सभायां गत्वा प्रतिज्ञां कुरु, न मे भगवतो भक्तो दौषैः पराभूतो भवामुभयो निमज्जति, किन्तु परां गतिं याति । अनेनातितामसानां राजसानां महापठितानां च स्वसम्बद्धानां च पावने निरोधने च स्वसमर्थत्वं स्वस्य कुपालोः पुरुषोत्तमस्य दर्शितम् । अतएव— ‘सर्वोद्धार-
प्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह’ इति निरूपितं निबन्धे; यि भक्ताः शास्त्ररहिताः क्रीशद्भजिवन्धवः । तेषां-
सुदारकः कृष्णः पुरुषोत्तम एव हि, इति च ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं प्रवृत्तस्य दुराचारादिकं नश्यती-
त्याह—क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं भर्मात्मा मत्सेवनयोग्यो
भवति, ततः शश्वच्छान्तिं शश्वर्त्ता शान्तिं मद्गपां नितरां
भावात्मरूपेण गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्मात् हे कौन्तेय
मत्कृपापात्र । तथा दुराचरणशीलेऽपि मद्गके निदोषभावेन

साधुत्वं मत्वा मद्गके दोषदृष्टिः प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु;
यन्मे भक्तो दुराचारादिदोषैर्न प्रणश्यति; दोषा एव नश्य-
न्तीत्यर्थः । एवं मद्गकाधिक्यवर्णनेनाह तुष्टो भविष्यामीति
भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—सम्यग्व्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं भर्मात्मा भवति, शान्तिं च शश्वत् निगच्छति
प्राप्नोति । हे कौन्तेय ! त्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु, मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥ ३१ ॥

भगवद्भजनस्य स्त्रीणामस्पृश्यानां च सर्वेषामप्यधिकारः ।

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

१ पापयोनयः पञ्चपक्षिसरीसृपादयः, स्त्रिय इत्याज्ञाः, वैश्या इति कृष्यादिकर्मान्तरताः, शूद्रा इति कालस्येन वैदिकक्रिया-
नधिष्ठताः परतन्त्रवृत्तयश्च, तेऽपि मदाश्रिता मांमेव यजन्ते । गजेन्द्रमोक्षणादीनि हि चरितानि परमकारुणिकस्य भगवतः सहृदयाः
भूयन्ते । किमज्ञं पुनरेतद्विपरीतवृत्तयः ॥ केचिदाचक्षते—द्विजराज्यप्रशंसापारसेतद्धाक्यम्, न तु कृष्यादिष्वपवर्गप्राप्तितात्पर्येणेति ।
ते भगवतः सर्वाभुमाहिर्णां शक्तिं नितविषयतया खण्डयन्तः, तथा परमेश्वरस्य परमकृपासुखमसहमानाः, ‘न मे हेष्मोऽस्ति न
प्रियः’ (१।२९) ‘अपि चेत्सुदुराचारः’ । (१।३०) इत्यादीन्यन्यानि चैवंप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो
निरतिशययुक्तिप्रपञ्चसाधितद्वैतभगवत्त्वं भेदभङ्गं बलादेवानयन्तोऽन्यांश्चागमविरोधान्चेतयमानाः कथमिदं ? कथमिदं ? इति
पर्यवृत्तयुक्त्या यदि परमन्तर्गमैकित्वादिमहाप्रहृष्टहोताविधान्तःकरणा मात्सर्यावहित्येच्छाजिघांशकृतावाहसुखदृष्टयः समप्रस्य
जनस्याष्टप्रलपति इति हास्यरसविषयभावमात्मन्यारोपयन्ति । यत्पूर्वैव व्याख्या सर्वस्य करोति शिवम्—इत्याहुर्ब्राह्मणव-
गुप्तपादाः ॥ पापेन योनियेषाम्, पापा वा योनियेषां ते पापयोनयः । पापेन क्लीत्वं वैश्यत्वं शूद्रत्वं च प्राप्ता ये तेऽपि भगवन्तं
अनन्यभावेनाश्रित्य मोक्षमाप्नुवन्ति । सति चैवं स्वभावां देव याः स्त्रियो ये च वैश्यादयस्ते भगवदाश्रयेण परां गतिमाप्नुवन्तीति
किं वाक्यम् ? इति केचित् ॥

अत्र प्रथमोऽपिशब्दो विशेषभूमिधत्ते । तथा हि—कर्मकाण्डे पात्रापात्राविचारो भवति, योगेऽप्यधिकारिभेदव्यवस्थाऽस्ति,
ज्ञानकाण्डेऽपि साधनचतुष्टयादिविचारापेक्षाऽस्त्येव । परमिह भक्तिमार्गे तु नापेक्षाऽस्ति कौशलस्याप्यधिकारस्येति काण्डत्रयेऽप्यु-
पासनाकाण्डस्यालौकिको महिमाऽऽविस्मरणीय एवेति दर्शयितुमपिशब्दः समुपन्यस्तः । यथा दैवीमीमांसादर्शने एतत्समानविषये—
‘अन्यत्रोऽप्यधिकारी तत्र साम्यात्’ (१।३६) इति सूत्रे । एतेन भगवद्भक्तो यः कोऽपि मानवो भगवद्भावमात्रमुक्तेस्तु आशेष
भगवत्कृपापात्रं भवितुमर्हति; सर्वे भक्ताश्च भगवतः समाना एव, न तत्र जातिगुणवैयर्थ्यादि भेदविचाराणां भवतीति तद्व्याख्या-
तारः । सुनितशायमर्थो देवर्षिणा—‘नास्ति तेऽपि जातिवियारुक्कुलधनाक्रियादिभेदः । यतस्तदीहा?’ (वा. सू. ७२-७३) इति ।
शाण्डिल्येनापि—‘आनिन्यत्रेऽप्यधिकार्यते पारम्पर्यात्सामान्यवत्’ (अ. मी. २।१।१३) इति । निन्दितचाण्डालादियोनि-
पर्यन्तं भक्तावधिकार्यते, वेदाध्ययनादिकार्यमात्रेऽपि कौशुद्रवदितिहासपुराणाद्युपदेवपारम्पर्येण तज्ज्ञानसम्भवात्; सामान्यधर्मेवत ।
‘अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।’ (मनु. १।२।६३) इत्यादिसामान्यधर्म यथा चाण्डालादीनामप्यधिकारः, तथैव
भक्तावधीत्यर्थः । अत्र विस्तरो ज्ञानदेवीये शृण्व्यः ।

२ ‘पुण्याः’ इत्यस्य पुण्यहेतुकोतमजमवन्त इत्यर्थः, पापयोनय इत्यस्य प्रतिनिधेत्वात् । अत्र पुण्या ब्राह्मणा इतिवत् पुमांस
इत्यनुक्त्या स्त्रीणां पुण्यसम्प्रेषणापि न पुंस्तत्प्राप्तिरित्युक्तं भवतीति माध्वाः प्रतिपादयन्ति । राजर्षय उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे—
‘मानवे चैव ये वंशे ऐश्वर्ये च ये नृपाः । ये च ऐश्वर्याकामाणां वंशे राजर्षयस्तु ते ॥ ऋषयि रक्षसायस्मात्प्रजा राजयन्त्यस्ततः’,
(पू. भा. ३।३।९६) इति । ऋषन्तीति ‘कृषी गतो’ (धा. पा. तु. ७) अस्मात् ‘इषुपवाकित्’ (उ. ४।१।२०) इतीति ॥
तथा च त्वमपि राजर्षिवत्सारीति मदाश्रयेण निश्चितं तव परमगतिप्राप्तिः, अतो निस्सन्देहं मां भजस्वति भावः—अविगीता ।
गी. द्वि. २।१

१ शां. भा.— किञ्च— मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ । व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के ते ? इत्याह— स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं भगवद्भक्तिर्षिवातव्येत्याह— किञ्चेति । 'न मे भक्ताः प्रणम्यति' [९।३१] इत्यत्र हेतुमाचक्षणाणो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह— मां हीति ॥ ३२ ॥ यदि पापयोनिः पापाचारश्च स्वद्भक्त्या परां गतिं गच्छति, तर्हि किमुतमजातिमितेन भजित्वा साधिना ?

३ रा. भा.— स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति; किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च भद्रकिमास्थिताः ? अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुखं धेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अपिचेत्तदुराचारः' [९।३०] इत्याग्न्युक्तपापोक्तिः; अथ जन्मत एव पापिष्ठानां जात्याद्यपकर्षेऽपि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्राप्तप्रस्तुतां प्रपञ्च्यत एव जात्यायुक्तर्षे भक्तिपावकथने व कैमुतिकन्यायमुक्त्वा जात्याधिकारकृष्टस्त्वं फले निस्तब्धेह उपायमातिष्ठेयुच्यते— 'मां हि' इत्यादिश्लोकेन हेतुः । स्त्रीवैश्यशूद्राणां परगतिविरोधितया शङ्किताकारानुवाच्योः पापयोनिराशब्दः । तत्र ये पापयोनयोऽपि स्तुरित्यन्वयः । त्रैवर्गिकस्त्वयि विधादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभिः सह पापयोनित्वेन परिगणनं सन्नानधिकारित्वात् । कृत्स्न एव हि सर्वे सन्नेषु यजमानाः, आर्त्तिव्यं च ब्राह्मणस्य, स च सञ्चाधिकाररूप उर्वर्यः "तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजोः" इति क्षत्रियस्यापि श्रुतः । पापयोनिराशब्दप्रतिशिरुत्वात्पुण्य-

किं वा सद्वृत्तेः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— किं पुनरिति । उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्वतो लभ्यतेऽतो भगवद्भजने तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह— यत इति । मनुष्यवेहातिरिक्तेषु पक्षादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह— दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

शब्दोऽत्र पुण्ययोनित्वपरः प्रदर्शितः । 'किं पुनः' इत्यादिकैमुतिकन्यायादनायासत्वचनम् । राजर्षिप्रदं भक्त्यस्य फलसिद्धिप्रतिपादनाथर्मित्यभिप्रायेणाह अतस्त्वमिति । राजर्षिभन्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम् । अस्थिरमित्यादिना त्वर्षित्वम् । अनित्यशब्दस्य 'सततविक्रिया' इत्युक्तप्रकारेण क्षरणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । असुखशब्दस्यात्र पृथुदासदृष्ट्या दुःखपरतां सासारिकदुःखस्यापि दुःखकोटिनिवेशात्, सुखराहित्यपरत्वं चाभिप्रेत्याह तापत्रयेति । 'इमम्' इत्यनेन अतिदुःखत्वं निर्दिष्टम् । 'प्राप्य' इत्यस्यानुवादरूपताज्ञापनाय प्राप्य वर्तमान इत्युक्तम् । एवमनित्यत्वाद्युक्तवस्तुदत्त्वानुदर्शनाद्भजनवेयुस्त्वयि वृत्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— मां हि यस्मात्पार्थ । व्यपाश्रित्य येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापिष्ठजन्मानः स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति परां गतिं मोक्षम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्वक्तव्यं ब्राह्मणाः पुण्या धर्मात्मानो भक्ता ईश्वरं प्रपन्ना राजर्षयः परां गतिं यान्तीत्यत्र किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तस्मादनित्यमसुखं सुखरहितं लोकं पुरुषार्थसाधनमिमं मातुषं प्राप्याधिगम्य भजस्व सेवस्व मामीश्वरम् ॥ ३३ ॥

८ वें. ज्ञ. वि.— किञ्च तिष्ठतु दुराचारागोष्ठी; अतिनिष्कृष्टस्तिष्येगादयोऽपि मामाश्रित्य विमुक्ताः; पश्य मे भक्तिमाहात्म्यमित्याह— मां हीति । पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानस्तर्षेऽपि विधादादयः येऽपि स्युर्भवन्ति; तथा वेदाध्ययनादिशान्त्यादतिनिष्कृष्टाः स्त्रियः वैश्याः कृषिमात्रपराः शूद्राश्च ये स्युः ; तेऽपि मामाश्रित्य परां गतिं ह्रस्वि-

यान्ति । हिः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि रामायणादिषु जटायुर्गुहशबर्षादीनां मनुष्यभयेन दिव्यगतिमाप्सुवमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भक्तिर्भवदुपपत्त्यर्थं अर्जुनं प्रति तदनुष्ठानप्रपदिशति— किं पुनरिति । यदैव पापजन्मानोऽपि मामाश्रित्य मुक्ताः, तदा पुण्याः पुण्ययोनयः सुकृतिनश्च ब्राह्मणाः तथा राजर्षयोऽपि मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् ?

अतस्त्वं च राजर्षिः अनित्यमसुखमिदं मनुष्यलोकं प्राप्य
वर्तमानो मां भजस्व । 'अनित्यं' इत्यनेन क्षणभंगुरत्वाय-
केन भजने विलम्बो वारितः; 'असुखं' इत्यनेन च सुखरा-
हित्यापेक्षेन भजनादित्यः पुरुषार्थो नास्तीति दक्षितम् ।

'इमं लोकं प्राप्य भजस्व' इत्यनेन अनित्यत्वाद्यलम्बु-
त्वाप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थसाधनात्कूलत्वकुरोऽयमेको
गुणः । ततस्तत्साधनं कर्तव्यम्, अन्यथा मातृव्यं जन्मैव
व्यर्थं स्वादिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

९ व ० त ० वी०— सर्वोद्धारकत्वमेवाह— मां हीति । तथाहि पापयोनयः पूतनाद्याः स्त्रिय इति 'ते नाधीत-
श्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः' [११।१२।७] नासां द्विजातिसंस्कारो न निवातो गुरावपि । न तपो नात्म-
मीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः । [१०।२३।४२] इति भागवतवाक्यैः सर्वसाधनरहिततया प्रतिपाद्यमाना
'केवलैर्नैव भावेन गोप्यः' [भाग. ११।१२।७] इति लौकिके सति भावमात्रवत्यः प्रसिद्धाः स्त्रियो ब्रजपुर-
वनिताः वैश्यास्तुलाधारादयो भारते ख्याताः, नन्दादयो वा ब्रजवाधिन एव प्रसिद्धा एव, शूद्रास्तुपत्न्याः शूद्रा
विदुरादयश्च, ये वा पापयोनयः हीनजातयो हूणयवनशशरादयः पुलिन्दश्च मां पुरुषोत्तमं वात्सल्यजलधिं कुरुणा-
वरुणाख्यं मदापतितपावनमशरणशरणागतब्रजपालकं येन केनचित्प्राप्त्वावेनाश्रित्य साक्षात्कृतस्य मे आश्रयमात्रेण
परां गतिं यान्ति । अत्र याताश्च केचिद्यान्तीति भावेन वर्तमान उक्तः ॥ ३२ ॥

यदैवं निस्साधना अधिकारसम्भावनाया अविषया अप्येते परां गतिं यान्ति तदा किं पुनर्वैकृत्यं वेदोक्त-
साधनवक्त्या पुण्याः ब्राह्मणाः राजर्षय उक्तमक्षत्रियाश्च परां गतिं यान्तीति ? परमुत्तमयोनीनां सकल-
साधनवतां ब्राह्मणादीनां मदाश्रयभक्तावुत्तमाधिकार एव विरोधी जायत इति वैमुख्यकारकः अहम्भावेन
विप्रमाशुराणामिव ते तथा न भजन्तो दृश्यन्ते; भजन्तस्तु विरळा नारदश्रुतदेवमुद्रासबहुलाभ्यादय इति निगृह्य-
शयेन पुष्टिपुरुषोत्तमेन पार्थं भजनं स्वयमवद्विहितमित्युपदिश्यते । 'मां भजस्व' इति पुरुषोत्तमैकभजनं विहितं
स्वयमेवात्र, 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति विधानवाक्यात् 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन' इत्याचार्योक्तेश्च । तदेव वैराग्यपूर्वकं द्रव्यति— अनित्यमिति ।
इमं लोकं देहं वाऽनित्यं विनश्यदमुखं च प्राप्य प्रकषेण सर्वकार्यसाधकमवगत्य भजस्व भजनगर्भितं स्वधर्मं
कुर्विति श्रावः ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं भक्ते हीनाधिकारित्वं स्वादि-
त्यत आह— मां हीति । हे पार्थ ! मातृसम्बन्धेनोत्पन्नभ-
क्तिरूप ! हीति निश्चयेन मां व्यपाश्रित्य विशेषेण आश्रित्य
संसेव्य ये पापयोनोऽपि स्थुः नीचयोनयः अन्त्यजादयो
म्लेच्छादयश्च, स्त्रियः परतन्त्रैकयोनयः, वैश्याः केवलं कृष्या-
दिपरा उदरम्भाराः, तथा शूद्राः शोकेन द्रवीयुता अल्प-
देक्ष्याः तेषु परां गतिं मोक्षं सायुज्यं यान्ति प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । तत्र 'ये' इतिपदेन स्वसेवाधोपादितानिरिक्ता
इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥ यत्र हीनाधिकारिणः परमां गतिं
प्राप्नुवन्ति, तत्रोत्तमाधिकारिणां किं वक्तव्यं ? इत्याह— किं
पुनरिति । पुण्याः वेदोक्तमत्स्वरूपज्ञानार्थं पूर्वं वेदाध्ययन-
कारिणो ब्राह्मणाः, तथा पुण्यधर्मादिकरणेन प्रजप्रतिपालकाः

राजर्षयः राजानः क्षत्रिया भूला ऋषयः ब्रह्मर्षमणिना उक्त-
माधिकारिणो भक्ताः सन्तः परां गतिं प्राप्नुवन्तीति किं
पुनर्वैकृत्यम् ? । तेषां तु साक्षाद्भजनोपपत्तिकत्वमेव भवतीति
भावः । एतेन उक्तमाधिकारिणां ॥ भवत्येव यत्र हीनाधि-
कारिणामपि भवतीत्यनेन 'अधिकं तमाहप्रविष्टं, न तु
तद्वानिः' इत्ययं न्यायः प्रदर्शितः । एतेनोत्तमानामेतदभावे
हीनत्वमेवेति व्यञ्जितम् । यत् उक्तमाधिकारिणामावश्यकमत-
स्तव क्षत्रियत्वात् स्वधर्मनिष्ठत्वात् भक्तपुत्रत्वाद्युत्तमाधि-
कारित्वेनावश्यं कर्तव्यमित्याह— अनित्यमिति । इमं लोकः
मधिकरणं देहं प्राप्य अनित्यं असुखं संसारं त्यक्त्वा ज्ञात्वा
वेति शेषः; मां भजस्व ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० वी०— किञ्च हि पार्थ ! हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽन्यन्तं पापयोनयः
ख्यादयस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परां गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रं ?
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्यदं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व । लोकान्तरे
भजनं न भविष्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— "इह चेद्वेदीदृश सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः"
[केनो. १३] इति ॥ ३३ ॥

भक्तेः स्वरूपं, तस्याः सुखभयकारः, फलं च ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—कथम् ? मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव, तथा मद्भक्तो भव, मद्याजी मां—अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवम्वृत—एष्यसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः ।
मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवद्भक्तिरिष्यमात्रं पृच्छति—कथ-
मिति । ईश्वरभजन इतिकर्तव्यतां दर्शयति—मन्मना इति ।
एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
मासेवेति । समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमित्ये-
तद्विष्णोति—अहं हीति । अहमेव परमयनं त्वेति मत्परा-

यणस्तथाभूतः सन्मामेवाऽऽस्मानमेवञ्सीति सम्बन्धः । त्वेव-
मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाध्यायानामाध्यायिधानुसूत्रेण
निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्त्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा-
राधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकं च
तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यनिन्दानन्दह्यानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—भक्तिस्वरूपमाह—मन्मना इति । मन्मना भव—मयि सर्वेश्वरेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीक-
कल्याणैकताने सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदलामलायत-
करुणेश्वणे स्वच्छनीलजीवतसङ्काशे युगपदुदितदिनकरसहस्रसदृशतेजसि लावण्यामृतप्रदोदधौ उदारपी-
वरचतुर्बोहौ अत्युज्ज्वलपीताम्बरे अमलकीरटमकरकुण्डलहारकेयूरकटकभूषिते अपारकारुण्यसौशील्यसौ-
न्दर्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यजलधावनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्ये सर्वस्वामिनि तैलधारावद्विच्छे-
देन निविष्टमना भव ।

४ वे. ता. चं.—“भजस्व” [९. ३३] इत्युक्तमजिस्वरूपनिष्क-
षोऽनन्तरं क्रियत इति स्मृतिं दर्शयति—भक्तिस्वरूपमाहेति ।
सामान्येन सर्वाङ्ग परविद्यासुपरत्यतया तदुपश्रुतया च प्रमाण-
क्षतेः प्रतिपादिताः स्वरूपरूपगुणादयोऽत्रात्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्यभिप्रायेणाह—मर्याति । “तमीश्वराणां परमं यहे-
श्वरं” [श्वे. उ. ६।१०] “न तद्वेशे कश्चन” [तै. ना. १।९]
इत्यादौर्षमाह—सर्वेश्वरेश्वर इति । न ह्यक्षय्येयवया किञ्चि-
द्व्यवस्थयते; न च ब्रह्माण्वान्तरादेरीक्षरा ब्रह्मशादयोऽपि भोक्ष-
दानाका इति भावः । क्षेत्रज्ञस्यैश्वर्यानाद्भिद्रुद्धिः परमा मता
[या. स्र. ३।३४] इति ह्युच्यते । हेयास्पदस्य गुणरहितस्य च
भजनीयत्वाभावादित्येवार्थः सगुणनिर्गुणधृतीनां विषय-
व्यवस्थयोर्भयलिङ्गत्वमाह—निखिलेति । समस्तानिष्ठनि-
वर्तकत्वादनन्तभोग्यमयत्वाभावायभेदोपास्य इति भावः । अनन्त-
मङ्गलगुणोपलक्षकतया ध्येयलक्षणजगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वौ-

पथिकं गुणद्वयं सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । “यः सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमर्थं च जायते”
[मुं. उ. १।९] इति, “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छं. उ. ८।१।९] इति च अनिष्ठनिष्ठ्यादौ चान्याज्ञातं सहकारिसापे-
क्षत्वं च नास्तीति भावः । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्युपक्रम्य “तद्विजिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१।९] “कारणे
तु ध्येयः” [अ. शिखो. ३] इत्याद्यभिप्रायेण—निखिल-
जगदेककारण इत्युक्तम् । निखिलशब्देनाव्यक्तोद्देशैर्ब्रह्मादिष्व-
सङ्गः । व्योमातीतनिर्गुणवादानिराकरणं, सामान्यविशेष-
शब्दयोरैकरस्यं चाभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तम
इत्युक्तम् । अनेन सर्वतिसक्तत्वं सर्वविलक्षणत्वं चाविद्वदुपदर्शितं
भवति । नारायणानुवाकपुरुषसूक्तार्दिकं च स्मारितम् । एतावता
विशिष्टं स्वरूपमुक्तम् ;

१ हे पूर्वभोके “भजस्व मां” इति भगवत्या महामायाया
तत्सम्पदायविसृज्जादेवे ज्ञेयम् ।

भजनं विधायात्राविरहस्य पक्षधा तदुपासनं तत्फलं चोक्तमिति
—अविगीता ।

अथ सर्वशाखादिपठितपुरुषसूक्तादिशिद्धं ब्रुवाभ्ययप्रकरण-
प्रशिक्षितं च विग्रहद्वहणदिकमुच्यते । 'तस्य यथा कप्यासं पुण्ड-
रीकमिवमणिषो' [छां. उ. १।१।७] इत्यायुक्तपरत्वविहमाह—
पुण्डरीकदलमालायताश्च इति । स्वच्छत्यादिना "नील-
तोयसम्पत्तया" [तै. ना. १।१।२] इत्यादिकमुपहितम् ।
स्वच्छत्वं मणिमुकुलसल्लिकाचादिव्यवहितप्रकाशप्रतिबिम्बादि-
योग्यः प्रसादविशेषः । 'दिवि सूर्यसहस्रकम्' [१।१।२]
इत्यादि वक्ष्यमाणं "तमेव भान्तम्" [सुं. उ. २।२।१०]
इत्यादिश्रुतिं चाभिप्रेत्योक्तं— **युगपदित्यादि** । श्रुत्यादिप्रसिद्धं
बहूनामुदात्तत्वमौञ्जित्यमभिमतफलप्रदत्वं च । यत्र रूपान्तरं
न विशिष्टं, तत्र वस्तुवैबुधनन्दनस्य रूपं विवक्षितम् ; तत्र
सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजत्वं भगवतः कृष्णस्य पररूपस्य
साक्षिकम् ; द्विभुजत्वं सहस्रभुजत्वादिकं चाध्यायमित्याशये-
नोक्तं— **चतुर्बाह्वविति** । अथवापि चतुर्भुजत्वं— 'भुवैश्वतुभिः
समुपेतमेतद्रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च । भूमौ गतं पूजयता-
प्रमेयं सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः ।' इत्यादिकमिह भाष्यम् ।
दिव्याम्बरयोगमाह— **अत्युज्ज्वलितेति** । मूर्धादिपादान्त-
दिव्यावयवगतसमस्ताभरणवर्णालङ्कारपतया किरीटाद्युक्तः ।
'ध्येयः सदा' इत्युपक्रमस्य 'किमुर्वा न मकरकुण्डलवान् किरीदी'
[म. उ. पु. भा. ६. १५५] इत्यादिकमिह दृष्टव्यम् । मकरशब्दो
मकराकारकुण्डलपरः । तेजःप्राप्तये प्रतिकूलदोषैश्चत्वं चाभिप्रेत्य
युगपदित्यादिकमुक्तम् ।

लावण्येलादिना तु तत्सैवानुकूलभोग्यत्वाकर्षकत्वादिकम-

३ रा. भा.— तदेव विशिनष्टि— मङ्गलतः अत्यर्थमतिप्रयत्नेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः । पुनरपि
विशिनष्टि— मद्याजी— अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितमयजनपरो भव । यजनं नाम परिपूर्णशेष-
वृत्तिः । औपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपो हि यागः । यथा मदनुभवजनितनिरव-
धिकातिशयप्रीतिकाकारितमयजनपरो भवसि, तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति ।

४ वे. ता. चं.— "यमैवैष वृणुते तेन लभ्यः" [कोठ. १।२।२२] इति धृत्युक्तद्वहणतामभिप्रेत्याह तदेवेति । अचे-
रपि ज्ञानविशेषरूपत्वादिविशेषकत्वात्पुनश्च इत्यभिप्रायेणाह अत्य-
र्थेति । स्वतन्त्रायान्तरविधानशङ्कानिरासायाह पुनरपीति ।
अकिञ्चनरूपविशेषनिष्कर्षपरत्वात्तदद्याचारणशास्त्रविशेषप्रतिपादि-
तपूजाविशेषपरोऽयं यजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह— **यजनं**
नामेति । शेषवृत्तिः वैकृत्यम् । इदं च 'पत्रं पुष्पम्' [१।२।६]
इत्यादिना प्रदर्शितस्य भगवच्छास्त्रप्रश्रितस्य सङ्ग्रहशासनम् ।
अतोऽत्र यजिर्दशैर्पूर्णमासादिविषय इति न भ्रमतिव्यम् । 'यज

भिप्रेतम् । चक्षुरानन्दजनकस्तेजोविशेषो हि लावण्यम् । तत्
इदमुच्यते— "लोचनैरनुजगमुते तमादृष्टिवाप्तुम् । मनोभि-
रनुजगमुष कृष्णं प्रीतिस्मान्विताः ॥ अतुष्टमनसामेवं तेषां केशव-
दर्शने । क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ अयुतस्यैव
नातुल्यम् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् [म. भा. २।२।२६—२८] नहि
तस्मान्मनः कश्चिच्छुषी वा नरोत्तमात् । नतः शक्नोत्यप्यपाकहृ-
त्किन्नामिति राघवे" [वा. रा. २।१७।१३] इति । अपारेत्यादिना
सौलभ्योपयोचिनोऽसिताः सुन्दरत्वादिभिः समाश्रयणीयत्वे-
ऽत्यन्तापेक्षिताः स्वरूपरूपयोरुणा उक्ताः । 'सर्वलोकशारण्याय'
[वा. रा. ६।१७।१७] 'सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा' [वा. रा. ६।१८।१६]
'विभीषणो वा सुग्रीवः' यदि वा रावणः स्वयम् [वा. रा. ६।
१८।३४] इत्यादिकमनुसन्धाय कारण्यादिकल्लिमाह— **अना-**
लोचनितेति । आभिरसंरक्षणं स्वलाभं मत्वा प्रवर्तते इत्यभि-
प्रायेणोक्तं— **सर्वस्वामिनीति** । 'कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं
विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३।८।२३] इत्युक्तम् । "निदि-
ध्यासितव्यः" [वृ. उ. २।४।५; ४।५।६] "ध्यायथ"
[सुं. उ. २।२।६] "धृवा स्मृतिः" [छां. उ. ७।२।१२]
"आवृत्तिरसङ्कटपदेनाह" [ब्र. सू. ४।१।१] इत्यादिसन्धानेन
मनश्चन्द्रस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह— **तैल-**
धारेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' [१।२।८] इत्युच्यत इति ।
अत्र 'मामेवैव्यसि' इति साध्यगतवाधारणात्साधनेऽप्यवधारणं
विशक्षितमिति गम्यते । तेन चानन्यमस्तत्त्वादिकं सिद्धम् ।
ततश्च तैलधारादिवद्विचित्रेदोऽपि फलित इति भावः ।

देवपूजायाम् [धा. पा. १।१०२७] इत्येव च पठ्यते ।
'देवतामुद्दिश्य ब्रह्मवत्यागो यागः' इति चाहुः । अग्निहोत्रादिव्य-
तिरिक्तेष्वपि प्रथमाहवाहादिषु यजिर्निस्सृष्टः । अन्यत्रापि 'कृष्णो
वाक्यैरिज्यते सम्मृशज्ञैः' [म. भा. १।३।८।६] इत्यादयः
प्रयोगाः । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रश्रितविषयोऽयं यजित्य-
भिप्रायेणाह— **औपचारिकेति** । औपचारिकाः नीराजना-
दयः ; सांस्पर्शिकाः सखचन्त्यादयः ; आदिशब्देन सान्द्रष्टिक-
दीपादिग्रहणम् । 'भयाजी' इत्यनेन बाह्यक्रियापरेण मन्म-
नस्त्वं कथं विशिष्यत इत्यत्राह— **यथेति** ।

३ रा. भा.— पुनरपि तदेव विशिनष्टि— मां नमस्कुरु अनवधिकातिशयप्रियमदनुभवकारितात्य-
र्थप्रियाशेषशेषवृत्तावापयैवसन् मय्यन्तरात्मन्यतिमात्रप्रह्वीभावव्यवसायं कुरु । मत्परायणः अहमेव परमयनं
यस्यासौ मत्परायणः मया विनाऽऽत्मधारणासम्भानयया मदाश्रय इत्यर्थः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायण-
स्त्वमेवमनवधिकातिशयप्रीत्या मदनुभवसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैव्यसि । आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः ।
एवंपरेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुभूय मामिष्ट्वा मां नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्यसीत्यर्थः ।

३ वे. ता. चं.— पुनरपीत्यादि पूर्ववत् । पूर्वोकादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्—अपर्यवस्यन्नित्यन्तमुक्तम् । अत्यर्थे—शब्देन दास्यस्य स्वरूपप्राप्ता विवक्षिता । अतिमात्रशब्देन तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम् । त्रिविधप्रतिसङ्ख्याय नमः—चानुस्वरूपनिरूपणेन प्रह्लाभावाशब्दः । 'प्रेक्षावतः प्रश्रुतिर्था प्रह्लाभावासिका परा । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्ममः परिगीयते' [अहिर्बु. सं. ५२।१०] इति हि नमश्शब्दो विवृतः । ज्ञानविशेषकत्वव्यक्त्यर्थं व्यवसायाशब्दः । 'परायणः' इत्यत्र परशब्दविशेषण-सामर्थ्याद्वधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण अहमेवेत्युक्तम् । फलितमाह—मया विनेति । एवैव भक्तेः परमा काष्ठा

प्राप्तेरव्यवहितपूर्वभाविनीति फलामिलाषज्ञापनार्थो मत्परायण-शब्द इत्यभिप्रायः । एवंशब्दानुवृत्तितमाकारमाह—अनवधिक्तेत्यादिना । 'आत्मार्थं' 'युक्त्वा' इति पदयोरनोचितार्थप्रदर्शनं मनः प्राप्नोति । युगिज्ज योगार्थः समाध्यर्थो वा । 'मन्ममा भव' इत्युक्तार्थपरत्वं 'एवमात्मानम्' इत्यनुवादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मशब्दो हीति । मनसोऽत्र निर्देशो ध्यानाधिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डतार्थमाह—एवं रूपेणेति । निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः । ध्यानादिकं सङ्कत इति विशेषणाद्भोगरूपमित्यभिप्रायेण भ्रामानुभूयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.—तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्रीतये मन्त्रेष्वतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो भक्तियाम्यं निखिलजगन्मन्त्रेष्वतैकरसमिति चानुसन्दधानोऽप्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्धायारहरुलक्षण-भिदमुपासनमुपाददानो मामेव प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्भ्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ वे. ता. चं.—अथ सुखप्रहणाध्यायप्रधानार्थभूतसाहोपाङ्गफलशिरस्कभक्तिस्वरूपं सङ्क्षेपेण निष्कृष्य वदन्तुपसंहरित-तदेवमिति । तत् तस्यादित्यर्थः । तत्र दुःखबहुलसंसारसागर-पतितत्वात्, मम च परवशोऽन्यादियुक्तस्य समस्तदुःख-सागरोत्तरणसांघात्रिकत्वात्, उपायस्य चात्यन्तसुकरत्वादियुग-युक्तत्वादित्यर्थः । एवमिति पूर्वप्रत्यक्षप्रकारेणेत्यर्थः । लौकिकानित्यादि कुर्वन्मित्यन्तं 'यत्करोषि' इत्यादेरर्थः ; भक्तियाम्यमित्यादिकं 'मया ततम्' [९।४] इत्यादेरभि-प्रेतकथनम् ; अत्यर्थप्रियमद्गुणगणमिति 'समोऽहम्' [९।२९]

'पत्रं पुष्पम्' [९।२६] इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाङ्गत्वेः पुरुषसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—मद्गुणगणं चानु-सन्धायारहरुलक्षणभिदमुपासनमुपाददान इति । 'इति मत्त्वा भजन्ते माम्' [९।१८] इत्यादिकमत्रानुसंहितम् । अहरहरित्यादिकं 'मन्मनाः' इत्यादेर्विश्वसितम् । भाषयाण-त्वसिद्धयर्थम् अहरहरित्यायुक्तम् । उल्लेखलक्षणमिति—अनन्यप्रयोजननमस्कारादिप्रेरकमदेकधारकत्ववशापर्यन्तनिरति-शयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेद्वेदान्तस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थसुनिविरचितायां
प्रमेयदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—मन्मना मयि मनो यस्य स मन्मना भव जायस्व । मयि भक्तिर्यस्य स मद्भक्तः । मां यष्टुं शीलं यस्येति स मद्याजी भवेति सम्बन्धः । मामीश्वरं नमस्कुरु वन्दस्व । एवं मन्मना भूत्वा मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । युक्त्वा समाधाय । एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मानम् । मत्प-रायणः अहमेव वासुदेवः परमयनमाश्रयो यस्य स मत्परायणः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणं भूत्वा मामेवैष्यसीति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भुक्तुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-
व्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

८ वें. प्र. गि.—अधेदानीं भजनप्रकारमेव सुलभयन्-
ध्वार्थखण्डपरिहरति—मन्मना इति। सर्वविषयेभ्यः परा-
त्वं मध्येव निवेशितं मनो यथा त्वं मन्मना भव। यथेत-
त्कृत्वा शक्रोपि, तदा विषयान्तरव्यासङ्गिमना अपि भूत्वा
मध्यस्थिताग्रमेकलक्षणभक्तियुक्तो भव। यदि चैतदप्युक्तं
तदा मयाजी बहिर्मुख्यापरो भव। अथ पूजार्थद्वयसम्पा-

दनालस्येनेदमप्यशक्यम्, तदा मां नमस्कुरु। मत्प्रणामसङ्क-
तापाकृतदुरितप्रतिबन्धस्य तव सुखेनैव मद्यजनमद्भक्तिमन्म-
नस्कृत्वानि सम्पत्स्यन्ते। एवं मत्परायणो मदेकशरणः सन्
मामेवात्मानं प्रत्यागात्मस्वरूपं युक्त्वा ध्यात्वा समाधाय,
ब्रह्माद्वैतं विज्ञापयेति यावत्। तदेवैष्यति कण्ठचासीकस्या-
येनाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकस्वामीश्रीमद्भैरवतृतीयविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्भामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पुरुषपादानीं सिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिरिारुह्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—इदं मुख्यं भजनस्वरूपमाह—मन्मना इति। मध्येव श्रीपुरुषोत्तमे नीलव्योममूर्ति-
मति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिके निखिलालोकिकगुणगणेऽचिन्त्ये सर्ववैद्वान्तवेद्ये
स्वेच्छया स्वशाश्वतेश्वरौन्दर्यमाविर्भाव्य भुवि प्रादुर्भूते कृशतरजनपोषके स्वसर्वस्वमिति सर्वस्मिन्मावेनाविच्छेदेन
निर्मिममना एव भव। अनेन स्मरणरूपमुक्तसाङ्ख्ययोगात्तात्पर्यभूतं भजन—(मनन)—मुक्तम्; तेन (सयोग)—
ज्ञानकाण्डार्थसिद्धिः; मद्भक्त इति भजनं पुरुषोत्तमस्वरूपसेवानिष्ठो भव इत्युपासनाकाण्डार्थसिद्धिः, मद्याजीति
कर्मकाण्डार्थसिद्धिश्च सूचिता। मानसं कायिकं च भजनमुक्तम्। मामेव नमस्कृतिरिति तस्यानन्यभावेन तवा-
स्मीति साष्टाङ्गप्रणामपूर्वकं प्रपत्तिः स्वाहङ्कारादिदोषत्यागपूर्वकं तदीयत्वानुसन्धानगर्भा प्रदर्शिता। एवकारस्य
सर्वत्रानुष्ठाने ज्ञेयः। तेन 'नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत्' इति विधीयते। अन्यभजनादिकृत्पस्था-
स्यैव सर्ववर्षपदवाच्यस्य परित्यागोऽन्ते वक्ष्यते 'सर्ववर्षमन्यपरित्यज्य' [१८।६६] इत्यादिना। इयमेव भगवद्-
नुग्रहात्मकोषणभक्तिसरणिः। भगवदाश्रयमात्रस्य मुख्यता यतः; तथा च तादृशसेवकानामहमेव सर्वसाधनरूपः
फलरूपश्चेत्याह—मामेवैष्यसीति। परिदृश्यमानं पुरुषोत्तमं मामेव प्राप्स्यसि मद्भक्त्या प्राप्योऽहमेव फलमित्यर्थः।
इदं च सर्वं सेवाफलमन्ये समुपपादितं श्रीमदाचार्यैः—'अलोकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगि देहो वा
वैकुण्ठादिषु तत्समीपवर्त्ति' इत्यादि च। अयमेतन्मार्गायः परः पुरुषार्थः सूचितः। तत्र च पुनरप्येवमात्मानं
युक्त्वा योगेन समाधाय मत्परायण एव भविष्यसीति मार्गान्तराद्वैलक्षण्यमुक्तम्। फलभूतत्वादेतन्मार्गस्य
मर्यादापुष्टिपुरुषोत्तमसम्बन्धित्वमिति दिक् ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त. — भजने प्रकारमाह—मन्मना
इति। मध्येव मनो यस्य तादृशो भूत्वा मद्भक्तो मयि केह-
युक्तश्च सन् मद्याजी मत्पूजकः परिचयिकरणशीलो मां नम-
स्कुरु। मनोनिवेशनेन मनोभजनमुक्तम्। पूजनेन कायिकम्।
नमनोक्त्या वाचिकम्। ततः कायवाङ्मनोभिर्भजनं कुरि-

त्युक्तम्। एवं मत्परायणः सन् आत्मानं मयि युक्त्वा युक्तं
कृत्वा अवश्यं मामेव पुरुषोत्तमं एष्यति प्राप्स्यसि। एव-
कारेणाश्वारादिप्राप्तिर्विवारिता ॥ ३४ ॥

एवं स्वभक्तिमाहात्म्यं भजनार्थं ससाधनम् ॥
प्रोवाच नवमोऽध्याये श्रीकृष्णो ब्रह्मनाथ तु ॥ ९ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायाममृततरङ्गिण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—भजनप्रकारं दर्शयति—मन्मना इति। मध्येव मनो यस्य, न पुत्रादौ, स मन्मनाः।
ममेव भक्तः, न राजादेवैर्नाथार्थ, स मद्भक्तः। मद्याजी मध्येमेव यजते, न स्वागार्थ, स मद्याजी; तादृशो
भव। मामेव नमस्कुरु शरणं व्रज, न त्वन्यात्। एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरे
एष्यसि प्राप्स्यसि अमेदेन घटाकाश इव महाकाशम्। यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिशून्यश्चिदात्मा परं
सर्वोत्कृष्टं अयनं प्राप्यं यस्य स मत्परायणः। तथा च श्रूयते—'यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' [मुं. उ. ३।१।८] इति ॥ ३४ ॥

इति भोगपूर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि नवमाध्यायमादरात् ।
संशुण्व स्थिरीभूय तूहिनाचलकन्यके ॥ १ ॥
अस्ति माहिष्मती नाम नगरी नर्मदातटे ।
तत्राऽऽसीन्माधवो नाम द्विजन्मा स दिवद्विजः ॥ २ ॥
वेदवेदाङ्गतस्वज्ञः काले कालेऽतिथिययः ।
अर्जयित्वा बहुधनं विद्ययैव विशुद्धधीः ॥ ३ ॥
महान्तमध्वरं कर्तुं समारेभे कदाचन ।
आलम्भनार्थमानोतश्छागः पूजितविग्रहः ॥
वाचमुचे हसन्नुच्चैर्जगद्विस्मयकारकः ॥ ४ ॥

छाग उवाच—

किमेतैर्बहुभिर्यागैर्विधिवद्विहितैरपि ।
चिनश्चरफलेर्जन्मजरामरणहेतुभिः ॥
पतावत्यपि मे विप्र । दशेयं दृश्यतामिति ॥ ५ ॥

श्रीशिव उवाच—

छागस्यैवं वचोऽतीवकुतूहलपरं जनाः ।
निशम्य विस्मयं याताः क्रतुमण्डपवासिनः ॥ ६ ॥
ततो बद्धाञ्जलिपुटो द्विजातिः स्तिमितेक्षणः ।
प्रणम्य श्रद्धानस्तमपृच्छच्छागमादरात् ॥ ७ ॥

द्विज उवाच—

किञ्चातीयः किमात्मा त्वं किञ्चु इति मे वद ।
केन वा कर्मणाऽवाप्तं छागत्वमिति पृच्छतः ॥ ८ ॥

छाग उवाच—

आसं पुरा द्विजातीनामन्वये चातिनिर्मले ।
आहतां क्रतुसङ्गानां वेदविद्याविशारदः ॥ ९ ॥
एकदा मम गेहिन्त्या पुत्रोपगमशातये ।
छागः प्रयाचितो मत्तश्चण्डिकाभक्तिनम्रया ॥ १० ॥
ततो निहन्म्यानस्य चण्डिकामण्डपस्थले ।
छागस्य जननी मां तु शशाङ्गं ब्रह्मवादिनी ॥ ११ ॥
अशास्त्रीयाध्वना पाप । मत्सुतं यजिष्वांससि ।
द्विजात्यधम ! तेन त्वमजायोनिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
ततोऽहं प्रेत्य कालेन च्छागोऽभूवं द्विजोत्तम ! ।
निस्तीर्थं चानेकविधा योनिसम्पत्तयातनाः ।
जातिस्मरत्त्वमप्यस्ति पशुयोनिसुपेयुषः ॥ १३ ॥

विप्र उवाच—

त्वदीयजन्मशुश्रूषाकुतूहलरसोन्मुखम् ।
ममः सर्वोन्दिजानेतानपि नः कथयाखिलम् ॥ १४ ॥

छाग उवाच—

कदाचिन्मर्कटोऽभूवमाहितुण्डिकशिक्षया ।
क्रीडद्विर्वीक्षितो डिम्बैर्नृत्यन्प्रतिगृहङ्गणे ॥ १५ ॥

उदारानात्मनो दारान्विलोक्य तनयानपि ।
क्रियापराङ्मुखो जातस्त्यक्तनर्तनसम्प्रमः ॥ १६ ॥
ततो वर्तुलदण्डैश्च दुस्सहैराहितुण्डिकः ।
मामुच्चैस्ताडयाञ्जके रुषा लोहितलोचनः ॥ १७ ॥
ततोऽहं मूर्छितोऽभूवं क्षरत्क्षतजसन्ततिः ।
अजिघ्रन्नन्नमुदकमगमं कालधर्मताम् ॥ १८ ॥
ततोऽहमासञ्चुनकः परिभ्राम्यगृहे गृहे ।
कुक्षिम्मरिरहं मार्गे त्यक्तोच्छिष्टान्नमक्षकः ॥ १९ ॥
कदाचिदाविशं श्वा सन्नात्मवेदमहानसम् ।
बुभुक्षितो भक्षयितुं स्थालीस्थापितमोदनम् ॥ २० ॥
जिघ्रन्भूमितलं पश्यन्दिशो दश शनैर्भयात् ।
शङ्कमानो जन् स्वान्ते पार्श्वं च विलिहन्नपि ॥ २१ ॥
ततः कदाचिदागत्य वीक्षितस्तनुर्जैनैः ।
जायया च जरत्याऽहं तडितो लघुडादिभिः ॥ २२ ॥
ततो भक्षकटीयान्बो बहु शोणितमुद्रमन् ।
निर्जगाम बहिरैहात्कथञ्चिन्मूर्छयाऽऽकुलः ॥ २३ ॥
अङ्गेषु पूतिगन्धेषु किमिगमेषु कालतः ।
ततः कदाचिदायातः प्रेत्य शोण्डिकसञ्चति ॥ २४ ॥
अश्वोऽभवमहं विद्वंस्ततः कालकमादिह ।
कदाचिच्छत्वरे तेन समानीतो जनाकुले ॥ २५ ॥
विक्रयाय जरालीढपतयालुर्ददावलिः ।
जायया द्वारकायात्रां कर्तुमुद्यतया सकृत् ॥ २६ ॥
मौल्येनालीपयसा केतुं तुरङ्गं चेष्टमानया ।
जगृहेऽहं तथा दाग्निं ह्यलेन वसुना जग्म् ॥ २७ ॥
गन्तुं चाऽऽरभ्यत द्विजः पुत्रैराख्या मां समम् ।
शनैः शनैः सरस्तीरे मग्नोऽहं गुरुकर्ममे ॥ २८ ॥
तत्राहं कुण्ठितप्रीवमपतं कर्दमान्तरे ।
ताड्यमानो मुहुः पुत्रैर्लग्नोपलपाणिभिः ॥ २९ ॥
उत्थाप्यमानो बहुधा प्राणान्मोचितवानहम् ।
ततो निश्चित्य मां तत्र मृतं मग्नधमाः सुताः ॥ ३० ॥
आकृष्य मातरं दीनां प्रावृत्य निर्ययुर्गृहम् ।
ततः सम्प्रेत्य बहुना कालेन च्छागतो गतः ॥
निस्तीर्णानेकहीनोऽन्योनिसम्पत्तयातनः ॥ ३१ ॥

द्विज उवाच—

किमनेन महाछाग दुःखजातेन नित्यशः ।
यथावदञ्जला मह्यं सुखमात्यन्तिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

छाग उवाच—

आश्चर्यं कथयिष्यामि पुनरन्यदपि द्विज ! ।
स्वस्थमापृच्छमानस्य तवास्ति यदि कौतुकम् ॥ ३३ ॥
अस्ति नाम्ना कुरुक्षेत्रं नगरं मोक्षदायकम् ।
सर्ववंशोऽभवत्तत्र चन्द्रशर्मा महीपतिः ॥ ३४ ॥

सुर्योपरागसमये श्रद्धया परयाऽन्वितः ।
दानं स कालपुरुषं दातुं समुपचक्रमे ॥ ३५ ॥
समाहूय द्विजन्मानं वेदवेदाङ्गपारंगम् ।
स्नातुं पुण्योदकैः पुण्यो ययौ सार्धं पुरोधसा ॥
अथोच्चैः कालपुरुषो वाचमुच्ये हसन्निव ॥ ३६ ॥

कालपुरुष उवाच—

अन्ये नैव प्रगृह्णन्ति क्षेत्रेऽन्नाणवपि किञ्चन ।
सुर्योपरागसमये कुरुक्षेत्राभिधे स्थले ॥ ३७ ॥
दानं च कालपुरुषं जिघृक्षसि कथं द्विज ! ।
ज्ञात्वाऽपि निश्चितं सर्वमेतत्पातककारकम् ॥
प्रवर्तसे कथं कर्तुं धनलोभान्धया धिया ॥ ३८ ॥

छाग उवाच—

इत्थमाकर्ण्य तद्वाक्यं जगद्विस्मयकारकम् ।
किमनेन महादानभयेनेत्यवदद्विजः ॥ ३९ ॥
एवंविधमहादानपातकागाधवारिधिम् ।
जानामि तरितुं सम्यगुपायमहमेव हि ॥ ४० ॥
ततः स्नात्वा महीपालः परिधाय च वाससी ।
शुचिः प्रसन्नहृदयः सितमाल्यानुलेपनः ॥ ४१ ॥
अवलम्ब्य कराम्भोजं पार्श्ववर्तिपुरोधसः ।
समाययौ सेव्यमानः स तत्कालोचितैर्जनैः ॥ ४२ ॥
समागत्य च भूपालः प्रादात्तत्कालपूरुषम् ।
यथोचितेन विधिना तस्मै भक्त्या द्विजन्मने ॥ ४३ ॥
निर्मिद्य कालपुरुषहृदयं निर्दयोदयः ।
पापात्मा निर्ययौ कश्चिच्चाण्डालो रक्तलोचनः ॥ ४४ ॥
किञ्चित्प्रापितकालश्च परनिन्दारत्तोत्सवे ।
निन्दा चाण्डालिका देहात्पार्श्वमागाद्विजन्मनः ॥ ४५ ॥

पतच्चाण्डालयुगलं निर्गत्यारुणलोचनम् ।
ततः सञ्चरितुं चक्रे प्रसङ्गाङ्गे द्विजन्मनः ॥ ४६ ॥
गीतानां नवमाध्यायं जपन्तं च हृदि स्थितम् ।
कम्पमानं द्विजं किञ्चिन्तूर्ण्य पश्यति भूपतौ ॥ ४७ ॥
अन्तर्निद्राणगोविन्दं कम्पमानमिवास्मुधिस्र ।
मरुदान्दोलनैर्विद्राग्निद्विजन्माऽऽप स्वसंश्रयम् ॥ ४८ ॥
ततो गीताक्षरोऽनृतैर्वैष्णवैः परिपीडितम् ।
पलायमानं चाण्डालयुगलं निष्कलोद्यमम् ॥ ४९ ॥
तन्निश्चक्राम वेगेन द्विजातेः पार्श्ववर्ति यत् ।
शरीरे वर्तमानं च परनिन्दारत्तोत्सवम् ॥ ५० ॥
इत्थं कलितवृत्तान्तः प्रत्यक्षं क्षितिबल्लभः ।
पर्यपृच्छद्विजन्मानं विस्मयस्मेरलोचनः ॥ ५१ ॥

राजोवाच—

कथमापदित्यं घोरा निस्तीर्णा महती त्वया ।
कं मन्त्रं जपता विप्र ! कं वा संस्मरता सुरम् ॥ ५२ ॥
कः पुमान्का च योषित्ता कथमेतावुपस्थितौ ।
कथं च शान्तिमाप्नोषित्युदीरय मे द्विज ! ॥ ५३ ॥

द्विज उवाच—

चाण्डालमूर्तिमासाद्य सृते किल्विषमुल्ल्वणम् ।
योषिन्मूर्तिमथो निन्दा द्वयमेतद्वैम्यहम् ॥ ५४ ॥
गीतानां नवमाध्यायमन्त्रमाला मया स्मृता ।
तन्माहात्म्यमिदं सर्वं त्वमवेहि महीपते ! ॥ ५५ ॥

छाग उवाच—

गीतानां नवमाध्यायं जपामि प्रत्यहं द्विज ! ।
निस्तीर्णाश्चाऽऽपदस्तेन कुप्रतिग्रहसम्भवाः ॥ ५६ ॥
श्रीशिव उवाच—
अन्यस्य नवमाध्यायं राजा तस्माद्विजन्मनः ।
तावुभावपि लेभान्ते परां निर्धर्तिमुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतातन्वयमाध्यायमाहात्म्य-

कथनं नाम नवसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमते रामानुजायः नमः

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अष्टाध्यायः १०]

स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।

भक्त्युत्पत्तिविवृद्ध्यर्था धिंस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः ।

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा-

अत्र नवमसङ्गतिपूर्वकं भाष्यं—‘भक्तियोगः सपरिकर उक्तः; इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्ध्ये च भगवतो निरंकुशैश्वर्यादिकल्याणगुणानन्त्यं वक्तुं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्चयते ’ [रा. भा. १०।१] इति । एकादशारम्भे च भाषितम्—‘एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्वृद्ध्ये च सकलेतरवि-
लक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मकत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवद-
साधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिर्ना च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथा-
भूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच’ [रा. भा. ११।१] इति ॥ १४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

भगवतो निरतिशयं वात्सल्यं दुर्विश्लेषं तत्त्वं च ।

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो ! शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिताः, नवमे च; अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवन्स्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विश्लेषत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो ! शृणु मे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय, मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं सङ्क्षेपतोऽनुभाषणे—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च, विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूप-प्रतिपक्षयुपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपक्षो च विशेषत्वमेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं, तत्किमिति पुनरुच्यते ?

तत्राऽऽह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्बर्तक्यं दुर्विश्लेषत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकटत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि यत्परममिति । सङ्कटोत्तरार्थसिद्धेरसङ्कटुक्तिरनधिके-त्याद्यङ्ग्याऽऽह—प्रीयमाणायैति । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हितं दुर्विश्लेषं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः, इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विवृद्धये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याण-गुणगणानन्त्यं, कृत्स्नस्य जगत्स्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपञ्चयते—भूय इति । मम माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविवृद्धिरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव परमं वचो यद्वक्ष्यामि तदवहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

१ एवकारोऽपि शब्दसमाहार्यः । भूय एव भूयोऽपीत्यर्थः । परा मा सम्बन्धेन तत्परमम्, सम्प्रत्यदं, यथार्थानुभववाचकं, मोक्षप्रदं चेत्यर्थः । अत्र वामनः—

यथाऽत्र पितृञ्चरपीडितानां सिता नितान्तं मधुराऽपि तिका ।

दुरन्तपापोपहृतान्तरेभ्यो न रोचतेऽजस्य तथा परत्त्वम् ॥

यदि त्वमप्यञ्जितं । तादृशः स्या न तर्हि गुणं कथयेयमेतत् ।

त्वां प्रीयमाणं तु विलोक्य भूयो वदाम्यप्युष्टोऽपि हिताय दुष्टः ॥

उल्लासमालोक्य चिराय बालं स्वाद्भक्तमश्रुन्तमयाचितोऽपि ।

पिता हितार्थी प्रददाति भूयोऽप्यर्थं हि रस्यं स्वयमेव तस्मै ॥ इति ।

यत्तु नयैः—कर्मयोगसिद्धयर्थं यः परमेश्वरस्य व्यक्तरूपोपासनाख्यो राजमार्गः पूर्वाध्याये उक्तः स एवास्मिन्नध्यायेऽपि प्रकृतः—इत्याद्युक्तम् ; तत्र मनोरमम्, उपासनायाः कर्मयोगस्य च साध्यसाधनभावाभावात्, विभूतीनामीशस्य सोपाधिकरूपत्वेन व्यक्तरूपत्वोक्त्युक्तव्यक्त्याहुः ।

—अविगीता ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

दशमसङ्गतिं वदन् नवमार्थं सप्तमप्रवृत्त्यध्यायत्रयार्थं वा सङ्ग्रहाद्—**भक्तियोग** इति । ‘एवकल्याणगुणानन्तर्यं कृत्स्नस्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविष्टद्वयार्थं विस्तीर्णां दशमोदिता’ [गी. सं. १४] इति सङ्ग्रहलोकं व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह—**इदानीमिति** । पूर्वत्र सपरिकरभक्तियोगस्वरूपप्रश्नपरतया स्वकल्याणगुणादेः सङ्ग्रहेण कथनम् । इदं तु तत्प्रपञ्चनमित्यवसरप्राप्तिरपौनस्त्यर्थं च ‘विस्तीर्णा’ इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुं इदानीं प्रपञ्चयत इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थश्रवणयोग्यत्वं तस्यार्थस्य च परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् सोपच्छन्दनं साधवानयति ‘भूय एव’ इति लोकेन । प्रश्नमन्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः ‘प्रीयमाणाय’ इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रेत्यस्तादृशप्रतीतिर्विषये दर्शयति **मम माहात्म्यं श्रुत्वेति** । बाहुबालिनां हि परोत्कर्षकथनमसूयावहम् ; अवस्तुतः शिशुपालादिव्याकुले जगति भाग्यवशाद्दीदृशी प्रीतिः

सञ्जातेति ‘महाबाहो !’ ‘प्रीयमाणाय’ इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलाद्यथा ते बाह्यशत्रुविजयः, तथा भद्रिपयप्रीतिवलाद्वा-न्तरशत्रवोऽपि त्वया जिता इति भावः । प्रकरणादर्थस्वभावाच्च हितं विधिनाधि—**मङ्गल्युत्पत्तिविवाहिरूपेति** । ‘सर्वपापैः प्रमुच्यते’ [१०।३] ‘सोऽविकल्मेन योगेन मुच्यते’ [१०।७] इति हि वक्ष्यत इति भावः । उक्तमात्रस्य पुनरभिधाने त्रयोबनाभावत्वात् ‘भूय एव’ इत्यनेन प्रक्रान्त्युल्लतमातु-बन्ध्यर्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—**भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चनविषयमेवेत्युक्तम्** । एतेनैव वचसः परमत्वे हेतुरपि दर्शितः । शृण्वत एवाजुनस्य पुनः ‘शृणु’ इति विधानं विशिष्टश्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह—**तद्वदितमना** इति । पूर्वमनसूयवे दोषनिवृत्त्या गहनमात्रमुक्तम् ; इदानीमुच्यमाने प्रीयमाणाय गुणसम्पत्त्यातिगहनमुच्यते ; अतस्तत्त्वज्ञात्पन्तावहितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अम् । उपासनार्थं विमृतीः विशेषणकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह—प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

प्रवृत्तसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपार्थं दर्शयति—**उपासनार्थमिति** । षष्ठे ध्यानसुक्तं तत्रमान्यते ‘मन्मना भव’ इति स्मरितं, तच्च ध्येयसंपर्कं, विशिष्टाधिकारिणां च भगवद्विभूतय उपास्या अतस्ता आहानेन दशमाध्यायेन । तत्रादौ केषाञ्चिद्बुद्धपादीनां महत्त्वादीनां च विशेषकारणत्वमपि भगवत आहृत्यर्थः । विमृतिसावार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽभिहितः । तदुक्तैर्भूयस्त्वात्प्रथम-उपादानम् । अत एवैकवाक्यता । ननु विवृतयः ‘रसोऽहं’

[७।८] इत्यादिनोका एव; सत्यम्, अत एव ‘विस्तरेणामनः’ [१०।१८] इति वक्ष्यति; विशेषणकारणत्वं नाम सामर्थ्या-दिशयोपेततया निर्माणम् । प्राक् ‘शोकसंविमनसः’ [१।४७] इत्युक्तम्, तद्विच्छेदं कथं ‘प्रीयमाणाय’ इत्युच्यत इत्यतो व्याचष्टे—**प्रीयमाणायेति** । पूर्वं बन्धुल्लेखल्लोक उक्तः, इदानीं भगवद्वचनश्रवणतिमिसात्सन्तोषप्राप्तिः श्रोतृत्वसम्पत्-तिपादानयोच्यत इति न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

७ श्रीमद्भुक्तमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवमर्जुनाय विज्ञानसहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमुपदिश्येदानीं येषु भावेषु चिन्तनीयो भगवांस्ते भावा भगवत्तत्त्वं च प्रागुक्तमपि दुर्विज्ञानत्वात्पुनर्वक्तव्यमिति कृत्वा भगवानुवाच—**भूय एवेति** । भूय एव भूयोऽपि महाबाहो ! शृणु आकर्ण्य मे मम परमं श्रेष्ठं वचनं, यद्गच्छते तुभ्यं प्रीयमाणाय तर्प्यमाणाय वक्ष्याम्यभिधास्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

नवमध्याये ब्रह्मतत्त्वज्ञानं तदन्तरङ्गसाधनभगवद्भक्ति-वैभवं चोपदिष्टम् । दशमे तु तद्बहिरङ्गसाधनभूता भगवद्विभूतय उपदिश्यन्ते । यद्यपि सप्तमे ‘रसोऽहमस्मि’ [७।८] इत्यादिना विभूतयो वर्णिताः, नवमे च ‘अहं कतुरहं यक्षः’ [९।१६] इत्यादिनोकाः, तथापि ता एवात्र प्रपञ्च्यन्ते—**त्रयः तावत्तदीयश्रवणाद्वरपरतन्त्रस्वदृष्टमपि तत्त्वमहं चरामीति स्वैरुक्त्याविष्कारेणाजुनमसिद्धलीकुवाणः, श्रीम-**

गवानुवाच—**भूय एवेति** । महाबाहो ! सर्वलोकेभ्यरेषेण साक्षान्महादेवेन परमपूज्यया सह कृताहवतया महान्ती अष्टौ बाहू यस्येति सवहुमानं सम्बोधनम् । प्रीयमाणाय अमृत-नेव महद्वचनेन प्रीतिं प्रतिपद्यमानाय ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यद्ब्रूयामि, तन्मे परमं प्रकृष्टं वचः भूय एव पुनरपि शृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथोक्तभक्तिवृद्धयर्थे स्वयोगप्रभवं हरिः । भूय एवाहानुपुष्टो विभूतिं चापि केशवः ॥ १ ॥
सृष्टिदानन्दस्मभूतं जगदेतत्सदा-(मदा)-त्मकम् । इति सर्वोत्सहृष्टयर्थे सर्वस्याह विभूतिताम् ॥ २ ॥
पूर्णस्य तत्पूर्णमदः पूर्णमेवावशिष्यते । इति श्रुत्यांशिनो विष्णोस्तथात्वे नास्त्यपूर्णता ॥ ३ ॥
समुद्रस्यैव पूर्णस्य कौटिल्यद्वाण्डदेहिनः । सर्वा विभूतयस्तस्य मुख्या एवात्र कीर्तिताः ॥ ४ ॥

तथाहि श्रीभगवानुवाच— भूय धेवेति । स्वधर्मानुष्ठानार्थं विद्यमानो महान्तो बाहू यस्य हे महाबाहो ! भूयस्तन्मे वचः शृणु, यत्तेऽहं वक्ष्यामि हितकाम्यया । किम्भूताय ? मन्माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमानाय । वचश्च किम्भूतं ? परमं मयोगवैभवज्ञापनविषयकम् ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

नवमे भक्तिरूपं यदुक्तं तत्सिद्धये हरिः ।
स्वविभूतिस्वरूपं च रूपया दृशमेऽर्चयत् ॥ १ ॥
पूर्वाभ्याये सर्वकर्मसमर्पणश्रुतं, ततश्च भक्तिकरणमाज्ञ-
सम्, तच्च स्वरूपाज्ञानेन कृतमभ्यस्तकृतप्रायमिति स्वरूपज्ञा-
नार्थं स्वस्वरूपं स्वविभूतिरूपं वदन् पार्थं श्रवणार्थं सावधान-
तया सम्ब्रवीतुवैन् प्रतिजानीते— श्रीभगवानुवाच भूय
एवेति । हे महाबाहो ! भजनौपयिककृपाशक्तिमन् ! भूय
एव पुनरपि मम वचनश्रवणेन प्रीयमाणाय परमानन्दं प्राप्तु-
वते ते हितकाम्यया यदहं वक्ष्यामि तत् परमं परो मीयते
ज्ञायतेऽनेनेति परमाथेरूपसङ्कष्टं मे वचः शृणु । 'प्रीयमा-
णाय' इति पदेनान्येऽव्यक्तव्यत्वं गोप्यत्वं च ज्ञापितम् ।
'हितकाम्यया' इतिपदेन परमकृपा दर्शिता ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

सप्तमे त्वस्वद्वाच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तः, तत्प्राप्तये
च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्वागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो
भावावांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावद्दर्शयति दशमे; तत्फलभूतं विश्वतो-
मुखस्योपासनं, तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे, द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि
चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति; तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच— भूय
धेवेति । हे महाबाहो ! भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्मे परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय
अमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह— न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा
ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः ? मम प्रभवं प्रभावं प्रशुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवनमुत्तमिम् । नापि
महर्षयो भुगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुः ? इत्युच्यते— अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां
च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

२ आ. दां. व्या.— कश्चिदन्योऽपि परमं वचो गच्छं
वक्ष्यति, तेन च मम तत्त्वज्ञानं अभिव्यधति, अतो भगवद्भजन-
मकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहृति— किमर्थमित्यादिना।
ब्रह्मादयो स्रम्यादयश्च भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं

हेतुमाह— कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो
देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

१ महर्षयः— 'गत्त्यर्थादेषां तोनामनिष्पत्तिरुच्यते । यस्मादपन्ति सत्त्वेन सत्त्वस्मान्महर्षयः ॥' (ब्रह्मां. पू. ६।७)
इति निरुक्ताः ।

प्रभवं विदुरीशस्य राजलक्ष्या सुरादयः । न तद्विवक्षितमेहित्यादित्वं हेतुमूचिवा ॥ इति वामनः ।
सर्वशः सर्वैः प्रकारैः । न विदुरिति सम्बन्धः । जानन्तोऽपि केचित्कैश्चिदेव प्रकारैर्जानन्ति, न सर्वैः प्रकारैः कोऽपि जानाति,
अतोऽहमेव वक्ष्यामीत्यर्थः इत्यन्ये ।
— अविगीता ।

३ रा. भा.—सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः मम नामकर्मस्वरूपस्वभावादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशोऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेवाहमेवादिः; तेषां देवत्वदेवर्षित्वादितेहुतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम् ; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथावन्न जानन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमा-
दृश्यातत्त्वाद्योच्यते—‘न मे विदुः’ इति श्लोकेन । ‘सुरगणाः’
‘महर्षयः’ इत्याभ्यां प्रतिषेधौपयिकप्रतिषेधसम्भावनास्यल-
प्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तं अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतर-
ज्ञाना अपीति । प्रभावगोचरवेदनमत्र निषिध्यते; न तु
प्रभावः; विशिष्टनिषेधे गौरवात् । कर्माधीनोत्पत्तेरभावादेव
तद्देवनस्य निषेद्धुमयुक्त्वात्, अनन्तरं च ‘यो माम्’ [१०।३]
इति प्रभाववाचकमोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, ‘अजम्’ इत्येव
वचनात्; अत एवावतारहस्त्यविषयत्वमपि नाशान्वितम्,
प्रपञ्चितं च तत्प्रागेव; इह त्वन्यत्प्रपञ्च्यते; ततश्चात्र देवर्षिभि-
रप्येषः ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभवः—प्रकर्षेण सत्ता प्रभाव
एव भवितुमर्हतीतिप्रायेण प्रभावमिति युक्तम् । प्रभावं विवि-
च्यह—मम नामेति । जन्मविषयत्वे हेतुरनन्वित इत्यभि-
प्रायेण यत इत्यनेन दिशदन्त्य हेतुपरता दर्शिता । सर्वथाः

इति न देवादीनां कात्स्नर्यमात्रं विवक्षितं, तस्य बहुवचना-
सङ्कोचादपि सिद्धेः; अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति—तेषां स्वरूप-
स्येत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरिज्ञानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेतं
हेतुत्वप्रकारं विवक्षयति—तेषां देवत्वेति । वैषम्यनैर्घृण-
परिहाराय परिमितवसिद्धे च पुण्यानुगुणत्वकथनम् । “को
अद्वा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आ जाता कुत इयं विमुष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत आबभूव ।
इयं विमुष्टिर्यत आबभूव । यदि वा दधे यदि वा न” । “यो
अस्याप्यक्षः परमे व्योमन् । सो अहं वेद यदि वा न वेद”
[ऋक्सं. ८।७।१७ तै. ब्रा. २।८।१।१६] इत्यादिश्रुत्यभि-
प्रायेणह—अत इति । ‘यत्र देवा न मुनयो न चाहं न च
शङ्करः । जानन्ति परमेशस्य तद्दिष्णोः परमं पदम्’ [वि. ७.
१।१।५३] इत्यादिस्मृत्यश्च द्रष्टव्या ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रभवं प्रभावं, मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वत्त्वात्तत्त्वेत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवा-
द्वोऽपि जानन्ति, सर्वज्ञत्वात्; अतो नास्तीति भावः । ‘अहमादिर्हि’ इति तूत्पत्तिरपि यस्य वशा, कुतस्तस्य
जनिरिति ज्ञापनार्थम् । ‘अहं सर्वस्य जायतः प्रभवः प्रलयः’ [७।६] इति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि ।
“को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विमुष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद
यत आ बभूव” [ऋक्सं. ८।७।१।७।६ + तै. ब्रा. २।८।९] इति “न तत्प्रभावमृषयश्च देवा विदुः कुतोऽप्ये-
त्युच्यतेप्रमाणाः” इति ऋग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो ‘यो मामजं’ [१०।३] इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

६ ज. प्र. टी.—प्रभवशब्दः केनचित्सामर्थ्यामात्रवाचि-
त्वेन व्याख्यातः, अन्येन तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन, तदुभय-
मङ्गीकृतमधिकमपि विवक्षुराह—प्रभवमिति । मदीयास्तुत्पत्ति-
मिति सम्बन्धः । जगदुत्पत्तिर्मे इति कथं विशेष्यते ? इत्यत
आह—तद्विति । जगदुत्पत्तिरिति बदैते । एवं तर्हि भगवध-
भाववज्जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिरस्त्येव, किन्तु दुर्ज्ञानेनैत्यापन्न-
मित्यत आह—यदीति । भगवदुत्पत्तिरिति शेषः । सर्वज्ञत्वात्
सामान्यत इति शेषः । ततः परं न च सामान्यतोऽपि जान-
न्तीत्यध्याहारः । अतः सर्वथाऽस्तुप्रभावात् । प्रभावादिकं तु
विशेषत एव न जानन्ति, न तु सामान्यतोऽपीति भावः । ननु
भगवदुत्पत्तेरभावश्चेदत्राभिप्रेतस्तदा ‘अहमादिर्हि’ इति हेतुवचनं
न सन्नच्छते । अत्र हि देवादयोऽर्वाकानां मया सृष्टाः कथं पूर्वतनी-
स्तुत्पत्तिं जानीयुः ? इति प्रतीयत इत्यत आह—अह-

मिति । अपिशब्दोऽप्याहतेन सर्वस्येत्यनेन सम्बध्यते । कुतः ?
जनकात् । नन्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिर्भगवदधीनेति नोच्यते किन्तु
देवादीनामेव, तत्कथमनेन कारणाभावः सिध्यति ? इति चेत्,
न; देवादिशब्दस्योपलक्ष्यणार्थत्वात् । तत्कुत इत्यत आह—
अहमिति । उक्तमर्थत्रयमुपपादयति—उक्तं चेति । इयं
विमुष्टिर्निविचा जगत्सृष्टिः कुतः कारणादाजतेति कः पुरुषः
कुतः प्रमाणादद्वा वेद ? कथं लोके प्रावोचत् ? न कोऽपि कुत-
श्चित् । यतो देवा अस्त्येश्वरस्य विसर्जनेन निष्प्रभा अर्वाचीनाः ।
सर्वथाऽप्यज्ञाने तदभावः स्यादित्यत उक्तं, अथान्यत् यतो
यस्मात् इयमा बभूव स कः प्रजापतिर्भगवानद्वा वेदेत्यर्थः । न
तत्प्रभावमित्यत्राद्वेति द्रष्टव्यम् । अत एव न्युत्क्रमः । प्रमाणं
प्रमा । अन्यस्त्वर्थो भगवतो जन्माभावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—न मे विदुरिति । न मे विदुर्विजानन्ति सुरगणाः प्रभवस्तुत्पत्तिं न महर्षयः ।
ममोत्पत्तिं सुरगणा महर्षयश्च न जानन्तीत्यर्थः । अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वस्यः ।

सर्वेषाम् । यस्मादेवानां सर्वेषां महर्षीणां चाहमादिः कारणं तस्मादेवा महर्षयश्च ममोत्पत्तिं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च मन्माहात्म्यस्य मां विनाऽन्यो न वकाऽस्ति, तदनभिज्ञत्वात् । अतोऽहमेव त्वदृष्टमपि त्वयि स्नेहाद्दृश्यामीत्याह— न म इति । अधिकतरज्ञानाः सुरगणाः तत्पार्थदर्शिनो महर्षयश्च मे मम प्रभवं प्रभावं नानाविभूति-भिराविर्भावं वा न विदुर्न जानन्ति; अन्येषां का कथा ?

इति भावः । हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वेशः स्वस्मिन्ज्ञान-ज्ञानत्यादिभिः सर्वप्रकारैः अहमादिः कारणम् । अतस्ते मद-धीनपरिमितज्ञानशक्तित्वान् मां यथावज्जानन्तीत्यहमेव सुर-गण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २ ॥

९ व ० त ० दी०— उक्तस्यापि पुनः परमतया कथने दुर्बिज्ञेयत्वं हेतुमाह— न मे विदुरिति । प्रभवं योग-वैभवं जन्मादिकं वा महर्षयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽपि हि यवस्तेषामादिरहं इत्यतो न विदुः अर्वाचीनाः, न हि ज्ञान्यो जनकस्यादि जानाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अथ स्वकृपां विना अस्योक्तस्त्व-रूपस्यातिदुर्ज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वमाह— न म इति । मे मम प्रभवं प्रकृष्टं भवं जन्म— प्रादुर्भावमिति यावत्— सुरगणा ब्रह्मन्प्रादुर्यो महर्षयो मृगवादयो न विदुः न जानन्ति । अहं देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेशः सर्वप्रकारैः आधिदैविकत्वेन देव-

त्वेन च आदिर्भूतः । च पुनस्तथैव महर्षीणाम् । हीति निश्चयेन सन्देहाभावाच्च देवत्वात् ऋषित्वात् स्वस्मिन्भूत-त्वेन ज्ञानभावश्च, तथापि भूभारहर्षणार्थं स्वशक्त्यां पक्षे-रक्षार्थं प्रादुर्भावं जानन्ति; परं यद्यपि यद्रूपं प्रादुर्भावंस्तं भक्त्यां विना न जानन्तीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह— न म इति । प्रभवं प्रकृष्टं भवं ऐश्वर्यं विन्यदादिसृष्टिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र हेतुः—अहमिति । अयं भावः—देहोत्पत्त्यनन्तरं हि देवादीनां बुद्ध्या-दिलाभः, न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छन्तुं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—यो मामजमनादिं च—यस्मादहमादिदेवानां महर्षीणां च, न ममान्य आदि-विद्यते; अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः । तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोक-महेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितं असम्मूढः सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः—

देवाद्याः प्रभवं न मे विदुरिति प्रोक्तं पुरा यत्ततो जन्मास्तीत्यवसीयते भगवतो न ज्ञायते यत्परैः ।

प्राज्ञाजत्वमिहात्मनश्च तदिदं क्लृप्तं न वाक्यं कथं ? शङ्कतद्विज्ञानादिनामुपवन्देनो निरस्त्यस्यसुम् ॥

प्रलये ब्रह्मणि परे नेशत्वमवशिष्यते । शुद्धस्वत्वस्योदये तु तत्पुनः प्रतिभासते ॥

स एव तस्य प्रभवोऽजत्वं सत्तच्छेते कथम् ? इति चेत्तत्साधयितुमनादि चेत्यवोचत ॥

ब्रह्मण्युदेति प्रथमं माया, तच्छब्दलततः । ईशः प्रकाशते, जन्म तदस्येति न साप्रसृतम् ॥

प्रतिगमोर्द्धवं यस्मादाविर्भावः परेशितुः । एवमेव ततोऽनादिद्विषयाधिरयमुत्तमः ॥

लभ्यो ब्रह्मण्युपाधेयौ न समाधिरतो यतः । प्रत्यग्भूतैः स्वात्मबोधप्रत्ययो नात्र विद्यते ॥

न तमोर्लीनतोपाधेरतो नास्य सुषुप्तिता । न समाधिर्न निद्रेत्थं सावस्था परमागमः ॥

साधर्म्यात्तुमयोः किञ्चिद्विषयान्निद्रेति तां जगुः । जागर्तुं पापिधैर्योऽस्या लीयते यथिदात्मनि ॥

पूर्वस्य नाशेनान्यस्योपाधेः स्यादुद्भवो यदि । वाक्यं स्याजन्म, तस्य स्तः केवलं तु लयोदयो ॥

अतो ह्यनादिरेवाद्यौ तस्मादीशोऽपि तादृशः । अनादित्वे च निर्बाधमजत्वमपि सिद्धयति ॥

इत्यादिनानादिपदजन्यं हेतुदर्शनेपतया व्याख्यातवान् ।

—अविगीता ।

२ आ. शा. व्या.— इत्थं कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह— किञ्चेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न

विदुः । इत्थं वेत्तायां पारमार्थिकं प्रभावं तदीकं च कथयति— यो मामिति । पदद्वयापीनरक्त्यमाह— अनादित्वमिति ॥ ३॥

३ रा. भा.— तदेतदेवाद्यचित्त्यस्वरूपाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिविरोधिप्रापविमोचनोपायमाह— य इति । न जायत इत्यञ्जः, अनेन विकारिद्वयादचेतनात्संमुद्रात्संसारिचेतनाच्च विसजातीयत्वमुक्तम्; संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्संसर्गो जन्म । ‘अनादिम्’ इत्यनेन पदेनादिमतोऽज्ञानमुक्तात्मनो विसजातीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमत्, तस्य हेयसम्बन्धस्य पूर्ववृत्तत्वादहर्हतास्ति, अतोऽनादिमित्यनेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकतोच्यते; “निरवधम्” [श्वे. उ. ६।१९] इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसम्बन्धप्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसम्भूतो यो वेत्ति; इतरसजातीयतयैकीकृत्य मोहः सम्मोहः, तद्रहितोऽसम्भूटः, स मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।

४ वे. ता. चं.— देवादिभिरप्यवेदनीयत्वकथनस्य वक्ष्यमाणोपयोगं व्यञ्जयन् ‘यो माम्’ इति श्लोकाभिप्रेतमाह— तदेतदिति । ‘यो वेत्ति’ इत्यनुवादरूपत्वात्प्रतीतावप्यर्थतः फलानुवादेनोपायविधाने तात्पर्यमित्यभिप्रायेण उपायमाहेत्युक्तम् । अज्ञातस्य व्यवच्छेदप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह न जायत इत्यञ्ज इति । विशेषणसामर्थ्यफलितं तद्विचिताद्यवच्छेद्याद्यावृत्तिमाह अनेनेति । विकारिद्वयात्संस्तुष्टादित्युक्तमाभ्यां व्यवच्छेदयोग्यत्वं दर्शितम् । “अजो नित्यः शाश्वतः” [कठो १।२।१८] इत्यादिभिर्मित्यस्य जीवस्य कथमचित्संसर्गमात्रेणाज्ञातस्यव्यवच्छेदत्वमित्यत्राह संसारिचेतनस्येति । ईश्वरस्यापि सर्वेश्वरीतया तत्तदचित्संसर्गस्य विषयमात्रत्वात्तद्विदुसाय कर्मकृतेत्युक्तम् । मुक्तस्यापि स्वरूपानादित्वमस्ति; ततः कथं व्यवच्छेदत्वमित्यत्राह मुक्तात्मनो ह्यजत्वमादिमदिति । अजत्वविषयानादित्वमिह विवक्षितम् । स्वरूपानादित्वविवक्षायां तु पौनरक्त्यमिति भावः । मुक्तदशायामचित्संसर्गो नास्ति, प्राचीनसंसर्गविवक्षायां बद्धादेर्व्यवच्छेदः

स्यात्; अतस्तदानीन्तनस्वरूपाद्व्यावृत्तिः कथञ्चका स्यादित्यत्राह— तस्येति । सहकारिसन्निधौ कुर्वन्स्वभावत्वं सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वमपि हि योग्यतेत्यभिप्रायः । कालविशेषावच्छेदरहितनिरवधत्वविधायकश्रुत्या च भयमर्थसिद्ध इत्याह— निरवधमिति । अन्वयार्थमाह— एवमिति । वैश्वेदेहर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्वप्रज्ञेषु मर्त्येषु भाग्यवशात्कृत्यविज्ज्ञायत इति निर्धारणार्थत्वं सूचितम् । उत्तरार्धे च फलनिर्देशनासम्भूदमलेश्वरयोः समुचितान्वयो नास्ति, ‘यो मामेवमसम्भूतो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१।५।१९] इति च वक्ष्यमाणच्छायाऽत्र युक्त्येत्यभिप्रायेण मर्त्येष्वसम्भूतो यो वेत्तीत्युक्तम् । असम्भूतशब्दार्थं वक्तुमुपसर्गविप्रेतमर्थं व्यञ्जयति— इतरेति । ‘एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकम्प्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः’ [१०।७] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वाद्वापि तदुत्पत्त्युक्तप्रापविमोच एवाभिप्रेत इत्यभिप्रायेण मद्भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिरित्युक्तम् ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः, केनचित्कर्मणा तदधिपत्यं प्राप्नोति; तथा देवानामधिपतिरपि; तथा ब्रह्माण्डाधिपतिरपीतरसंसारिसजातीयः, तस्यापि भावनात्रयान्तर्गतत्वात् “यो ब्रह्माणं विदधाति” [श्वे. उ. ६।१८] इति श्रुतेश्च । तथाऽप्येऽपि ये केचनाणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः— कार्यकारणवाच्यादचेतनाद्ब्रह्मानुक्ताच्च चेतनादशितव्यात् सर्वस्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणैकतानतया नियमनैकस्वभावतया च विसजातीय इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते— इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— लोकमहेश्वरे परस्मिन् प्रतिपक्षे चाप्रतिपक्षे च न सम्मोहप्रसङ्गः; येन तत्क्षिप्यः स्यात्, कथं च ब्रह्मस्वरूपादित्यु जीवस्य परमपुरुषस्यैव लोकमहेश्वरत्वम् । कथं वा बद्धमुक्तविलक्षणत्वेऽपि नित्यसुखिर्वाद्द्वयवच्छेदः ? इत्यादिशङ्कायां सम्मोहोदयतत्त्वमात्रप्रकारौ विवृणोति— एतदुक्तमिति । तत्तदधिपतीनामपि लोके तत्तत्सजातीयत्वदर्शनादत्रापि सामान्यतोऽन्यत्वे शङ्कावकाशः । मनुष्यदेवाधिपतिप्रभृतिवद्व्याधिपतिप्रभृतेरपि कर्मविशेषमूलपरिमितदेशकालविषयभगवत्सङ्ख्यावर्णनार्थयोगिताया भावत एवोत्तराविवहितमित्यर्थः ।

लोकमहेश्वरशब्देन सर्वगोचरैश्वर्यस्य विवक्षितत्वादेव नित्यानामपि व्यवच्छेदसिद्धिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिकसिद्धिरित्यत्रोक्तं केनचित्कर्मणेति । कथं ब्रह्माण्डाधिपतेस्तदधीनस्वरूपसिद्धिप्रभृतिभिरितरसंसारिभिः साजात्यमित्यत्राह तस्यापीति । कर्मभावनाब्रह्माभावनोभयभावनेति भावनात्रयम् । तेषामपि भावनात्रययोगादिकं भगवत्पराशरशौनकादिभिः प्रपञ्चितम्; यथा हिण्ययमर्मादीनुपक्रमम् “अब्रह्मास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगिनः” [वि. पु. ६।७।७] इति; “आत्र-क्षस्तम्भपर्वन्ता जगदन्तर्ग्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजचित-

संसारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।
इति । प्रतिबुद्धैरनुयास्यत्वं भगवदधीनत्वं च पञ्चम एव वेदे
सुमर्थकं । ब्रह्माणं शक्तिगण्डं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् । [म. भा. १२।
३४।३६] 'एतौ द्वौ विबुधेष्टौ प्रसादकोषजौ सृजतौ । तदा-
दशितम्भानौ सृष्टिं संहारकारकौ ' [म. भा. १२।३४।१९]
इत्यादिभिः । भावनालयान्वयेन सह हिरण्यगर्भस्य कार्यत्वा-
दिसुबुधार्थः च शब्दः । सनकसनत्कुमाररुद्रादिब्रह्मकुमारवर्ग-
मभिप्रेत्याह तथान्येऽपीति । अणिमादीति 'अणिमा महिमा

च तथा लघिमा गरिमा वक्षित्वैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकाम्यं
चेत्यष्टैधर्माणि योगयुक्त्यः । [] तानि च कर्मा-
धीनभगवत्सङ्ख्याधीनान्येव । रौद्रस्याणिमाद्यैश्वर्यस्य क्वचिद-
कुत्रिमत्कोक्तिरिति जन्मप्रभृतिसिद्धतामाहुः अन्यथा 'महादेवः
सर्व- (यत्ने) -मेधे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ' [म.
भा. १२।२०।१२] इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोक्यत
इति व्युत्पत्त्या सर्वसङ्काहक इत्यभिप्रेत्याह कार्येति । निखि-
लेत्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्वमा-
वतयेति ईश्वरशब्दस्य ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— अनश्वेष्टयिता आदिश्च सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धिरितरस्य ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— अजशब्दागतार्थेत्याऽनादिशब्दं व्याचष्टे—
अन इति । सर्वस्येत्यनुयशेषः । अन्तर्णीतय्युर्थादन्तेः पचा-
यत् । न विद्यते आधिकारणमस्येत्यनानादिरिति अन्ये, तदसत्;
आर्थिकगुणस्वरूपरिहारादित्याह— अजत्वेनेति । इतरस्य

कारणराहित्यस्य । अजत्वे हेतुरयमुच्यत इति चेत्, मेवम् ; तज्ज्ञा-
पकविभक्त्यायमावात् । गत्यन्तराभावे हि गमनिकैषा । चेष्ट-
कत्वं प्रागनुक्तं कथमनूयते ? इति चेत्, न ; प्रभावे सर्वस्यान्त-
र्भावात् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— यो मामिति । यो मां परमेश्वरं जन्मरहितं च वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं
लोकानां महान्तमीश्वरं, असम्मूढः सम्मोहरहितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— महाफलत्वादिपि मत्प्रभावज्ञानमति-
दुर्लभमित्यतो मनुपदेशमभ्युपगच्छेत् । कृषिभवादिप्रमाणह— यो
मामिति । सर्वकारणत्वदेवानादि कारणरहितम्, अत एव
अजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति, स

मर्त्येषु मरणधर्मेण संसादिषु मध्ये असम्मूढः संसारहेत्वज्ञान-
रूपसम्मोहवर्जितः सन् सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण
मुच्यते शुक्तो भवति ॥ ३ ॥

९ व० २० दी०— अत एव मन्त्रद्रष्टृभिरप्यनुलभ्यमानप्रभवत्वादहम एव औतातुभवगम्यः, अन्यन्तु गुण-
प्रकृतिविषयादि जायते एवमतः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" [तै. उ. २।१] इत्यादिश्रुतेः ।
तत्संस्पृष्टा जीवाश्च "हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामि भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" [ऋक्सं. ८।७।३।१ यजुस्सं. २३।१]
इत्यादिश्रुतेः । अनादिरप्यहमेव शुक्तात्मा अजो भवामि । यद्यपि नचाऽनादिरित्येतदर्थमुक्तमनादिरिति अन्यथा
एकार्थवाचकत्वे प्रयङ्गुरूपेण न कृतं स्यात् । अतएवावस्ताज्जाता गुणसंस्पृष्टाः सर्वे ये लोकास्तेषां महानीश्वरो
नियन्ताऽहं इत्येवम्भूतं मां मर्त्येष्वसम्मूढो यो वेत्ति मर्त्येषु स्वेच्छया सर्वोद्धारार्थं वक्तैमानं वा मां सजातीय-
विजातीयविलक्षणं वेत्ति स सर्वपापैः संसारहेतुभूतैः भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः प्रमुच्यते इति तथा ज्ञानं
तवास्तु इति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वकृपां विना स्वाज्ञानात्
देवानां देवत्वमपि जातं व्यर्थमेवेत्युक्त्वा स्वकृपया ज्ञानेन
मनुष्याणामप्युत्तमत्वं सवतीत्याह— यो मामजमिति । यो
मां मनुष्येषु च अजं जन्मादिदोषरहितम्, अनादि लील-

दिभिर्नित्यमेवभूतमेव लोकमहेश्वरं लोकानां परमेश्वरं कर्तु-
मन्यथाकर्तुं समर्थम्, असम्मूढः प्रमादरहितः सन् जानाति;
स सर्वपापैः मद्भक्तिप्रतिबन्धकैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुच्यते;
मनुष्यमावरहितो देवरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ शी० भा० दी०— कस्तर्हि त्वां वेत्ति ? इत्यत आह— य इति । यः असम्मूढः स मां वेत्ति, स एव च
सर्वपापैः प्रमुच्यत इति सम्बन्धः । जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः, सम्मूढस्त-
द्विपरीतोऽसम्मूढस्तत्रज्ञानेन बाधिताध्यासः, स एवात्मविद्वादितरस्य जनिमनुभवम् मां प्रत्यगात्मानं लोक-
महेश्वरमनादि आदिः कारणं तच्छून्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते
मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥
गी. द्वि. २७

प्राणिकर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कार्याणि तज्ज्ञानफलं च ।

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्— बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माध्याविवोधनसामर्थ्यम्, तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असम्मोहः प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यम्, यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽमानुभवस्य परबुद्धिसङ्क्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य उपशमः । सुखमाह्लादः । दुःखं सन्तापः । भव उद्भवः, अभावस्तद्विपर्ययः । भयं च श्रसः, अभयमेव च तद्विपरीतम् (तदभावः) ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेतुन्तरमाह— इतश्चेति । सुमुखमिराराज्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं पुरस्कृत्याघेषजगत्प्रकृत्यविघातुत्पलक्षणं सोपाधिकं भगवध्वाभावमभिधत्ते— बुद्धिरिति । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः

सूक्ष्मतमवधार्यो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नेव प्रसिद्धिं प्रमाणयति— तद्वन्तमिति । आत्मादीति तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति । अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथाशक्तीति । पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनक्तिकम्याधानां देशकालानुरूपेण प्रतिपादनमित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साध्याणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते—

भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतुमाह— स्वकर्मैति । कथञ्चिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं स्वस्वभावानुसन्धानेन भक्त्युत्पत्तिविरोधियापनिरसनम्, विरोधिनिरसनदेवार्थतो भक्त्युत्पत्तिं च प्रतिपाद्य सैश्वर्यस्वकल्याणगुणगणप्रपञ्चानुसन्धानेन भक्तिविवृद्धिप्रकारमाह— बुद्धिरिति । बुद्धिः मनसो निरूपणसामर्थ्यम्, ज्ञानं चिदचिद्वस्तुविशेषविषयो निश्चयः, असम्मोहः पूर्वेणुहीता-द्रजतादेर्विसजातीये शुक्तिकादिवस्तुनि सजातीयताबुद्धिनिवृत्तिः, क्षमा मनोविकारहेतौ सत्यप्यविकृत-

१ वामनः—

भ्रेयो वम स्यान्मास्त्वन्यदिति यो निश्चयोऽचलः । सा बुद्धीश्वरादेव सुसुखान्ता भवेत्कमाद ॥

उत्पन्नायां सुसुखायां जिज्ञासाऽत्र प्रवर्तते । इष्टं ततो ज्ञानमपि प्रसादादीशितुर्मेव ॥

अपेक्षितो ह्यसम्मोहो रक्षणयास्य चान्यथा । अनात्मभावप्रत्यस्तमपि भाति जडं पृथक् ॥

आत्माज्ञानं भवेन्मोहः सम्मोहो द्वैतविग्रहः । स ह्यात्माज्ञानमूलोऽपि तस्मादपि भयङ्करः ॥

रज्ज्वज्ञानं यथा मोहः सम्मोहो सुजगत्प्रसः । स रज्ज्वज्ञानमूलोऽपि भयकम्पायनर्थक्युद ॥

तदभावस्त्वसम्मोहः प्रपञ्चवृत्तिरिति तन्मयः । येनावभासतेऽभिन्नः पटे तन्तुरिवान्वयाद ॥

सिद्धयत्ययत्नलः सोऽपि तथा क्षान्त्यादयः परे । रजस्तमोऽनुपहृता भावा भगवतः शुभाः ॥

पूर्वार्द्धे भगवानेवमुक्त्वा स्वभजने फलम् । फलानि कर्मणामाहोत्तरार्द्धेण गुणात्मनाम् ॥ इत्याह ।

चकारेणबुद्ध्यादयोऽपि गृह्यन्ते इत्यन्ये ।

—अविगीता ।

मनस्त्वम्, सत्यं यथादृष्टविषयं भूतहितरूपं वचनम् । तदनुगुणा मनोवृत्तिरिहाभिप्रेता, मनोवृत्तिप्रकरणात् । दमः बाह्यकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनम्, शमः अन्तःकरणस्य तथा नियमनम् । सुखं आत्मानुकूला-
नुभवः, दुःखं प्रतिकूलानुभवः, भवः भवनम्, अनुकूलानुभवहेतुर्को मनसो भवनम्; अभावः प्रतिकूला-
नुभवहेतुर्को मनसोऽवसादः, भयम् आगामिनो दुःखस्य हेतुदर्शनजं दुःखम्, तन्निवृत्तिः अभयम् ।

४ वे. ता. चं.— 'भक्त्युत्पत्तिविषयार्थः' [गी. सं. १४] इत्यत्र विवक्षितं विषयकन्तुचैनं तत्फलितेन च वक्ष्यमाणप्रकरण-
स्य च सङ्गतिमाह— एवमिति । बुद्धिज्ञानशब्दयोः पौनस्त्य-
परिहाराय 'बुद्धिमन्वाज्जानाति' इति प्रयोगानुसारेण शक्तिव्य-
वस्था बुध्यतेऽन्येति तद्व्युत्पत्त्या वा हेतुकार्यपरतया व्याख्याति
बुद्धिर्मेनसो निरूपणसामर्थ्यमिति । असम्बोहासक्या
तदेतुभूतं ज्ञानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह ज्ञानं चिद-
चिद्वस्तुविशेषप्रतिषेधो निश्चय इति । बुद्धिज्ञानशब्दयोरेक्य-
वसायमोक्षधीविषयत्वेन व्याख्यानं शब्दद्वयसङ्कोचादिप्रसङ्गा-
दनाहतम् । विज्ञातीयं सजातीयताबुद्धिः सम्मोहः, तदुदाहरति—
पूर्वेति । पूर्ववृद्दीतात्, आपणादिनिष्ठयाऽनुभूतादित्यर्थः ।
इदं च स्मर्यमाणध्यासोदाहरणम् । न कोपाख्यविकाराभावमा-
त्रेण सुषुप्तादिषु क्षमाशब्दः, अपितु कोपहेतुषु सखु तदभावे
तत्प्रसङ्गे इत्यभिप्रायेणाह मनोविकारिति । कोपहेतावा-
होशताहनादौ सत्यपीत्यर्थः ।

ननु कथं हेतौ सति तत्कार्यनिवृत्तिः ? तथात्वे तस्य हेतुत्वमेव
हीयेतः उच्यते— नह्यवश्यं हेतौ सति कार्येण भवितव्यमिति
नियमः अपितु प्रतिबन्धकरहितायां सामर्थ्यां सत्याम्; अन्यथा
प्रत्येकं हेतुनां प्रतिषेधानां च तत्कार्यनिवृत्तिरुच्यते कार्यस्य सदा-
तत्तत्सर्ववैकल्यप्रसङ्गात्, नित्यविमोक्ष कारणस्य सङ्गात्, तर्हि कः
क्षमाया विरमयः ? इति चेद्यथा भगिणमन्त्रादिभिः
स्फोटास्यामी स्तभ्यते तथा प्रबलविवेकाख्यप्रतिबन्ध-
केन कोपसामर्थ्या दुर्निवारायाः स्वमननादिति भावः ।
वस्तुसत्यत्वस्य यथावैदर्शन्यमप्यपेक्षितम्, तथापि यथाह-
वचनमालि वक्तुनांपराधः, भ्रमस्य दैवागत्तत्वादित्यभिप्रायेण

३ रा. भा.— अहिंसा परदुःखाहेतुत्वम्, समता आत्मनि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोः सममति-
त्वम्, तुष्टिः सर्वेष्व्वात्मसु दृष्टेषु तोषस्वभावत्वम्, तपः शास्त्रीयो भोगसङ्कोचरूपः कायकेशः, दानं
स्वकीयभोग्यानां परस्मै प्रतिपादनम्, यशः गुणवत्ताप्रथा, अयशः नैर्गुण्यप्रथा— एतच्चोभयं तदनुगुणमनो-
वृत्तिद्वयं मन्तव्यम्, तत्प्रकरणात्; तपोदाने च तथा; एवमाद्याः सर्वेषां भूतानां भावाः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
हेतवो मनोवृत्तयो मत्त एव मत्सङ्कल्पायत्ता भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— परदुःखाहेतुत्वमित्यत्र दुःखशब्देनाहितं
विवक्षितम्, चिकित्सादौ हितस्वरूपदुःखकरणस्य हिंसात्वाभावात्,
प्रश्रितं चैतत्प्रागेव । अभयार्हिसंयोरभावस्फुरोपरि भावान्तत्वे-
वेषेण मनोवृत्तिरूपत्वं भाव्यम् । समत्वप्रकाशेषु बहुषु सत्त्ववि-
हिंसाविषेष्टप्रसङ्गादिंसाविषययुतशत्रुत्वतिजताः, तत्तत्र द्वेषवि-
भावेन शत्रुमित्रादिसाम्यं प्रवेशान्तर्प्रश्रितमिह विवक्षितमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनीति । 'न वलति निजवचनमैतो यः समम-

यथादृष्टविषयमित्येतावदुक्तम् । परमार्थत्वेऽपि परानर्थहेतोः
'सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्' इत्यादिभिः सत्यत्वव्रतित्तिशेषात्
भूतहितरूपेति विशेषितम् । भावशब्दस्य मनोवृत्तौ प्रसिद्धि-
प्रकर्षवलयमप्युपानयनं चाभिप्रेत्य सत्यशब्दस्यात्र लाक्षणिक-
त्वमाह तदनुगुणेति । शमदमशब्दयोरैकैक्योभयनियमना-
भिधानसामर्थ्येऽपि पौनस्त्यपरिहाराय विषयभेदे वक्तव्यं
नियमनक्रमेण दमशमयोर्बाह्यान्तरकरणविषयत्वोक्तिः । शास्त्री-
भ्यो नियमनस्य निषिद्धत्वात् अनर्थविषयेभ्य इत्युक्तम् ।
तथेति अनर्थविषयेभ्य एव ।

अनुकूलत्वमात्रं प्रतिकूलत्वमात्रमेव च सुखदुःखयोर्लक्षणम्;
तथापि मनोवृत्तिरुत्पत्तिद्वयमनुभवशब्दः । सुखदुःखभया-
भयमव्यपतितत्वात् 'भवोऽभावः' इत्यादिपरस्परवि-
रुद्धविषयत्वं सम्भवदपरित्याज्यम्; तदस्य भावाभावशब्दयोः
प्रत्ययभेदमात्रमेव, न त्वर्थभेदः; तत्र चाभाव इत्येव पद-
च्छेदः; तयोरपि मनोवृत्तिरूपत्वं वक्तव्यम्; प्रस्तुतयोरिव च
सुखदुःखयोस्तदेतत्त्वमुच्यते; अत एव 'भवो भव्यता,
भावोऽभिप्रायः' इत्यादि परव्याख्यानं मन्दम्; त्वेतादिलिख-
मिप्रेत्याह अनुकूलेति । भवनमिति उदयोऽत्र विवक्षितः
अवसादप्रतियोगितात् । अनवसादसुखद्वयौ हि सहोक्तौ वाक्य-
कारेण 'तल्लिखिविवेकविमोक्त्यासक्त्याकव्यापानवसादा'
नुदधैभ्यः' [नो. ४.] इति । सुखदुःखशब्दाभ्यां पौनस्त्य-
व्युदासाय भयाभयशब्दयोस्तद्विशेषविषयतां दर्शयति—
आगामिन इति । आगामिप्रत्ययव्याप्येक्षया भयमिति लक्षणे-
ऽपि तस्यैव ज्ञानविशेषस्य प्रतिकूलरूपत्वाद्दुःखत्वम्; नह्ययो-
दुःखाख्यो गुणोऽस्मद्वर्षेण ।

तिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न ह्यति नच हन्ति किञ्चिद्वैः सितम-
नलं तमवेहि विष्णुयुक्तम् [वि. पु. ३. १. १०] इति भावः
त्यराशरवचनमिह तत्तद्वैः स्फारितम् । अर्थानर्थयोरेति—
आरामार्थपरार्थयोरात्मानर्थपरानर्थयोरेवमिति भाव्यम् ।

तुष्टेः समतासह्यतायां शत्रूणां सख्यमितामपि सङ्गाद्य
सर्वशब्दः । सर्वत्र सन्तोष एव ह्यारमनः स्वारसिकः प्राप्तः,
प्रातिकूल्यभावाभावाप्यधोर्न हि वैरादिकमित्यभिप्रायेण सखी-

पस्वभावत्वमित्युक्तम् । इदं च शैश्यादिषु चतुर्षु सुदिता-
ख्यचित्परिकर्मे । बाह्यागमादिमूलकेशस्य तत्पत्तव्यवच्छेदा-
योके शास्त्रीय इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याख्या-
दिवशाद्वैशात्मकत्वे तत्पत्तं नास्तीति व्यञ्जनाय कायकेश-
इत्युक्तम् । दाने परकीयानां स्वकीयानामपि हेयभूतानां व्यव-
च्छेदाय स्वकीयभोग्यानामित्युक्तम् । परस्मै प्रतिपादनं
परस्वत्वापादनमित्यर्थः । अयशश्चन्दे ननो विरोधिपरत्वं
प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह— नैगुण्यप्रथेति । सदीपत्वप्रथेत्यर्थः ।
प्रधात्वमात्रमुभयसाधारणम् ; अतो गुणवत्त्वेनैगुण्याभ्यां विशेष-
णम् । एतच्चेत्यादिकं पूर्ववत् । सिंहावलोकितकेनाह— तपो-

दाने च तथेति मनोवृत्तिविशेषावित्यर्थः । उक्तमाश्रयुदा-
सायोपलक्षणतामभिप्रैत्याह एवमाद्या इति । अभिप्रायेऽपि
भावशब्दप्रयोगादत्र भावशब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां
कर्तृकरणादीनां प्रवृत्तेः स्वाधीनत्वेऽपि मनोवृत्त्युदाहरणं प्राक-
रणिकमकिरूपमनोवृत्तेरपि स्वसङ्ग्रहमूलकवञ्जनाधीनम् । प्रवृत्ति-
निवृत्तयोः स्वाधीनत्वे कैश्चत्वार्येमाह प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतव
इति । 'मत् एव' इत्यत्र परोक्षत्रिधिमाम्रादिभ्युदासाय
पञ्चम्यवगतं हेतुत्वं व्यापारमुखेनेत्याह मत्सङ्कल्पेति । पृथ-
विष्वानां परस्परविक्षान्तामप्यहमेको हेतुतिर्येवकाराभि-
प्रायः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्रथयति— बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः ।
'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः' इति ह्यभिधानम् । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनि
निष्ठा । 'शमो मनिष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' [११।१७।३६] इति भागवते ॥ ४ ॥

तुष्टिरलम्बुद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— तर्ह्यादिमित्यनेन बुद्धिरित्यादिकं गता-
र्थमित्यत आह— तद्विति । सर्वादिद्वं बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमि-
त्यनर्थान्तरमिति गौतमवचनात् । बुद्धिज्ञानमिति पुनरुक्तिरित्यत
आह— कार्येति । कुत एतदित्यत आह— ज्ञानमिति ।
ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रमित्यसत्, अभ्यात्मिककर्मप्रसङ्गात् ।
दमो बाह्येन्द्रियोपशमः, शमोऽन्तःकरणस्थोपशम इति कथित-

(शं.) तदसत्, एकैवैव शब्देन सिद्धत्वात्, किन्तु दमः
क्रियासु विनयः, शमो बाह्यान्तःकरणसंयम इत्यपरः, तदप्यस-
द्विति भावेनाह— दम इति । कुत इत्यत आह— शम इति
॥ ४ ॥ सुखशब्दाद्वार्थतया तुष्टिशब्दं सप्रमाणकं व्याचष्टे—
तुष्टिरिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धिः सूक्ष्मावबोधसामर्थ्यम्, ज्ञानं पदार्थावबोधः, असम्मोह उपस्थितप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यम्, क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता, सत्यं यथादृष्टप्रत्यर्थप्रतिपादनम्, दमः कर्मेन्द्रि-
योपरतिः, शमोऽन्तःकरणोपरतिः, सुखमाह्लादः, दुःखं तापः, भव उद्भवः, अमावस्तद्विपर्ययः, भयं
त्रासः, अभयं तद्विपर्ययः ॥ ४ ॥ अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्, समता समचित्तता, तुष्टिः सन्तोषः, तप
इन्द्रियनिग्रहपूर्वकः कायकेशः, दानं यथाशक्ति संविभागः, यथो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्म-
निमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति जायन्ते । भावाः पदार्थाः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्तः परमेश्वरात् । एवाव-
धारणे । नान्येभ्य इत्यभिप्रायः । पृथग्विधाः पृथक्प्रकाराः ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवमर्जुनमभिमुखीकृत्य प्रथमम् 'न
मे बिदुः सुराणां प्रथमम्' [१०।२] इत्यनेनोक्तं स्वप्रभाव-
श्चपदिसति त्रिभिः— बुद्धि रिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य
सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यम्, तद्वन्तं हि बुद्धिमानिति वदन्ति ।
ज्ञानं पदार्थावबोधः । असम्मोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येभ्यश्चा-
कुलतया मनःप्रवृत्तिः । क्षमा सहिष्णुत्वम् । सत्यं यथार्थभा-
षणम् । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । भवा-

भावबुल्लस्यवृत्तपत्तिः । भगवभवे प्रसिद्धे । एते मत्त एव भवन्ती-
त्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किञ्च, अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । समता
रागद्वेषराहित्यम् । तुष्टिर्यदृच्छालाभसन्तोषः । तपः कार्येन्द्रिय-
शोषणम् । दानं स्वकीयधनदादेः सत्पात्रे समर्पणम् । यशो-
वसती कीर्त्यपकीर्ती । एते भूतानां प्राणिनां बुद्ध्यादयः पृथ-
ग्विधा नानाविधा भावाः कार्यविशेषा मत्त एव परमेश्वरा-
द्भवन्ति । अतः किमिति वर्णनीयो मत्त प्रभावः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगकल्याणगुणान्मत्त एव बुद्धिर्ज्ञानं च भवति । ज्ञानमित्युपलक्षणं
सर्वस्य सदसद्गुणसार्गस्य 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति वाक्यात् । तथाहि बुद्धिरित्यादि । बुद्धिः तत्त्व-
तोऽप्यवसायरूपा, ज्ञानमुपदेशजन्यम्, 'असम्मूढः' [१०।३] इत्यत्रोक्तोऽसम्मोहोऽपि मत्त एव भवति । क्षमा
सहिष्णुता ; सत्यं प्रमाणेनावबुद्धयर्थस्य तथैव भाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः, शमोऽन्तः-
करणस्य, सुखमात्मातुल्लुलाभः, दुःखं तद्विपरीतं च मत्त एव भवति । मार्गत्रयाधिष्ठाताऽहं यथामार्गानुसरणं

तत्तद्विभक्त्या तथैव दुःखं सुखं प्रयच्छामीति भावः । एवं भवः उज्ज्वलः, अभावस्तद्विपरीतः, भयमभयं च दानं यशः अयशश्चेति विशद्भावास्तत्तन्मार्गगतानां प्राणिनां यथासर्गं पृथग्विधा मत्त एव भवन्ति 'रूपनामविभेदेन जगत् क्रोडति यो यतः' इति निबन्धोक्तेः । अनेन स्वस्य मुख्यं कर्तृत्वं सर्वकारणत्वं चोक्तम् । प्रकृत्यादेस्तु कारणत्वमेव, न कारणत्वं साधकतमत्वादिति स्वयोगमहिमोक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ये जानन्ति तेषामन्येषामज्ञानतां च सर्वश्रवत्वाद् मत्त एव नानाविधा भावास्तत्तज्ज्ञानानुरूपा भवन्तीत्याह इत्येन— बुद्धिज्ञानमसम्मोह इति । बुद्धिः धर्मज्ञानकौशलं, ज्ञानं स्वरूपात्मकम्, असम्मोहो भाषाविकासेषु, क्षमा दुष्टादिकृतिसिद्ध्युता, सत्यं आपदादिष्वपि यथार्थभाषणं, दम इन्द्रियनिग्रहः, शमः परमानन्दसिरूपा शान्तिः, सुखं मद्भावानन्दरूपं, दुःखं आनन्दतिरोधानात्मकं, भवः संसाररसकः, अभावो नाशः, भयं शत्रुका-

लादीनाम् । चकारेण यमयातनादयः । अभयं मकरणाप्या कालादिभयाभावः ॥ ४ ॥ अहिंसा दयात्मिका, समता सर्वत्र मद्भावः, बुद्धिः सदा मद्भावसन्तोषः, तपो मदर्धेष्टासहनं, दानं मनुष्यदेशादीनां, यशो मत्सेवकत्वेन सत्कीर्तिः, अयशो दुष्टत्वादिलक्षणस्मिकाऽपकीर्तिः । भूतानां एते भावाः पृथग्विधाः भिन्नाः मत्कृपाविशिष्टमज्ज्ञानवतां बुद्ध्यादयः सर्वे भवन्ति । अन्येषामन्यस्यसहितदुःखादिचतुष्टया भावा भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह— बुद्धिरिति । बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवोधने सामर्थ्यम् । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थविवोधः । असम्मोहः प्रत्युपपन्नो बोद्धव्येष्वव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आकुष्टस्य ताडितस्य वा अविभक्तचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं तापः । भव उत्पत्तिः । भावः सत्ता, अभावस्तद्विपर्ययः । भयं त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा, समता मित्राभिन्नादौ समचित्तता, बुद्धिः सन्तोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः, तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्, दानं यथाशक्ति संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्मनिमित्ता अपकीर्तिः, एते बुद्ध्यादयो विशद्विर्भावा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति, पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः । तत्र उत्तमगुणलान्भायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ महर्षय इति— 'ध्वस्माद्वपन्ति ते धीरा महान्तः सर्वतो युधिः । तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमर्शशिना ॥' इति ब्रह्माण्डे (पू. भा. २१।८९) महर्षिपदनिर्वचनम् । अत्र 'पूर्वं' इति ऋषीणां विशेषणम् । तथा च सर्गादिकल्पना एव गृह्यन्ते, न तु प्रतिमन्वन्तरमुत्पत्त्यमानिवन्त्यतमा इति भावः । ते चोक्ता ब्रह्माण्डपुराणे— 'तेषां सप्तर्षयः पूर्वमास्यन्ते तानिबोधत । भुवङ्गिरा मरीचिष पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अत्रिष्वेव वसिष्ठश्च स्व स्वाम्यस्युज्जन्तरे ॥' (पू. भा. १३।१०३) इति । भुवङ्गिरा इत्येकं नाम । एत एव पूर्वं सप्त महर्षयः प्रसिद्धाः । अत एव 'अग्निः पूर्वंभिर्ऋषिभिः'— (ऋ. सं. १।१।११२) इति मन्त्रभाष्ये स्कन्दस्वामिनाऽपि 'पूर्वंभिस्मत्तः पूर्वकास्त्रैवङ्गिरःप्रभृतिभिः' इत्युक्तम् । भारते चान्यत्र 'स्वायम्भुवाया मनवो भुववाद्या ऋषयस्तथा' (१३।१४।२८०) इत्येत एव निर्दिष्टाः । एवं 'भुववाद्याश्च मुनीश्वराः' (श्रि. उ. ब्रा. सं. १६।६१) 'भुववादयश्च ये सप्त जङ्गिरे च महर्षयः ।' (ब्रह्मा. पू. १३।८३) इत्यादिष्वेतेषामेव ग्रहणम् । 'महर्षीणां श्रुतार्ह' (१०।२५) इति वक्ष्यमाणमपि महर्षिषु युगोः प्राथम्यं सूचयदसुमेधार्थमुक्तेरिति । तेन मञ्चोक्तं मरीच्यादीनां ग्रहणं प्रत्युक्तम् । 'वर्तमानमन्वन्तराया एव सप्तर्षयोऽत्र ग्राह्याः' इत्यादि नन्यजलिपतं तु 'पूर्वं' इति विशेषणविरहम् । अन्ये नन्याः ऋग्वेदमन्त्रब्रह्मवेद प्रसिद्धानां भरद्वाजः कश्यपो गौतमोऽत्रिर्विद्याभिज्ञो जमदग्निर्वसिष्ठः (सर्वांशु. ७।१।१३) इत्येतेषामेवात्र ग्रहणं युक्तमित्याहुः । 'गुणैरिष्टाः सकलैः पूर्वेषामपि पूर्वजाः । कश्यपाथाः प्रसिद्धा ये ज्ञानवृद्धा महर्षिषु ॥' इति वदतो ज्ञानदेवस्याप्येतदेवाद्युत्तमित्युज्जयते, 'कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽयं गौतमः । विद्याभिज्ञो जमदग्निः' (म. भा. १३।९३।११) इति तेषामेव कश्यपादित्वेन परिगणनाद् । नन्वेतदपि रमणीयम्, एतेषां पूर्ववामाभावात् मानसत्वाभावाच्च । अतो यथोक्तमेव ज्यायः ॥

चत्वारो मनवः सावर्णाः । सहोत्पन्नानां तेषां 'सावर्णा' मनवश्चान्ये भविष्या ब्रह्मणः धृताः । मेघसावर्णिस्तस्ते वै चत्वारो दिव्यदृष्टयः ॥' (ब्रह्मा. उ. १।२३) 'सावर्णा' मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिणाः । (ब्रह्मा. उ. १।६३) इत्यादिपुराणेषु चतुर्णामेव पृथक् पविद्वत्त्वात् मानसत्वाच्च । तथा च तदुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणे— 'दक्षस्य कन्या चर्मिष्ठा ध्रुवता नाम विश्रुता । सर्वकन्यावरिष्ठा तु ज्येष्ठा या वीरिणीसुता ॥ गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके । वैराजस्यमुपासीनं धर्मेण च भवेन च ॥ भवभयं—

२ आ. शां. व्या.— न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव, किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरस्वरूपमविष्टातुल्यमपीत्याह— किञ्चेति । आद्या भृग्वादयो वसिष्ठाः सर्वज्ञा विश्वाद्यप्रदायप्रवर्तकाः । तथेति मनुनामपि पूर्वत्वेनाऽऽद्यत्वमनुकृत्यते । के ते मनवः ? तत्राऽऽह— साधारणा इतीति । प्रसिद्धाः पुराणेषु, प्रजानां पालकाः, स्वयमीश्वराश्चेति शेषः । महर्षीणां मनुना च तुल्यं

विशेषणं— ते चेति । ग्रयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह— वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याऽधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे— मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि— येषामिति । विद्यया जन्मना च सन्ततिभूता मन्वादीनामस्मिंल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तयितारश्च मत्सङ्कल्पायचप्रवृत्तश्च इत्याह— महर्षय इति । पूर्वं सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भृग्वादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः सम्भवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सार्वर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलयादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति; ते भृग्वादयो मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ६

४ वे. ता. चं.— छट्स्थितिविहेतुतया प्रसिद्धेऽपि महस्त्वपि हेतुसूत्रेषु स्वतन्त्रत्ववद्वा न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूतेष्वपि मत्सङ्कल्पमूलकमनुकृत्यमित्यस्योदाहरणतया ' महर्षयः ' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । ' येषां लोक इमाः प्रजाः ' इत्येतदभिप्रेतकथनं सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि । सृष्टिस्थितयोरिति महर्षिषु मनुषु च कर्मदन्वेतव्यम् । सप्तर्षीणां पूर्वत्वविशेषणविवक्षितमाह अतीतमन्वन्तर इति । भृग्वादय इति— ' महर्षीणां भृगुरदि ' [१०।२५] इति तत्प्रधानत्वं हि वक्ष्यते— 'सप्त ब्रह्मण इत्येते पुराणे निबध्यं गताः' [म. भा. १।२।२०८।५] इत्यादिस्मरणाय सप्तशब्दः । आर्यैश्चरणे वरणीयानां गोभ्राणां प्रवर्तयितार इत्यभिप्रायेणाह नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । ब्रह्मणो मनसः सम्भवा इति । लोकास्ते [१]— ' स मानसान् सप्त पुत्रान्मनुजन् ' इत्यादि । नैमित्तिकस्रष्टयादिव्यवच्छेदाय नित्यशब्दः । ननु ब्रह्मादिवसे चतुर्दश मनवः कमादधिकुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव; तत्कर्त्तृ चत्वार इत्यत्राह ये च सार्वर्णिका नामेति ।

' ब्रह्मासवर्णो, रुद्रासवर्णो, धर्मसावर्णो, दक्षसावर्णः ' इति दक्षस्य दुहितरि तैश्चतुर्भिर्मानसा जनिताः । ' मद्भावाः ' इत्येतावदत्र विधेयम्; अन्यत्वं च पुराणदिप्रसिद्धमनुच्यते इति ज्ञापनाय यच्छब्दः । सन्तानमय इति । ' जनो लोकः भोक्तः ' इति पाठोल्लोकोऽत्र सन्तानः । येषां... लोके जाताः— यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः । ' इमाः ' इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यस्रष्टेरपि सङ्ग्राहकः, ननु व्युदासकः; ईश्वरस्य तत्राप्यापरोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह प्रतिक्षणमाप्रलयादिति । उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनुनां च यथाकर्म निर्देशः । ' उत्पादिकाः ' इत्यादिबोलीलिङ्गपाठे तु तत्तत्पञ्चाभिप्रायेणैव सम्भव-मन्वयः । मम यो भावः स एव येषां भाव इति भाव-सामानाधिकरण्ये फलितोक्तिरियम्, मध्यमपदबोलीप्रा-समासः । राज्ञो भाव एव किङ्करस्य भाव इति दक्षिणायाम्यापेक्षयाऽयं व्यपदेश इति दर्शयति मन्मते स्थिता इति । स्वाच्छन्दादिप्रियाथाम्यं भूत्यादिवद्विपूर्वाजुर्वतैतमाह च व्युदस्यति— मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वं सप्तर्षयः— ' मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः ' इति मोक्षधर्मोक्ताः [म. भा. १।२।३५।२८] । ते हि सर्वपुराणेषु उच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भु-वाद्याः तेषां हीमाः प्रजाः— नहि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तं— विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम्— 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोक्तमम् । वेद यः स प्रजावान्' इति । पूर्वभ्यो ह्युच्यते जायन्त इत्येषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्यैष्ठ्यम् ।

६ ज. प्र. दी.— महर्षयः सप्त भृग्वादय इति शङ्करः, तद्वत्; पूर्वं इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्थानामेव ग्रहण-स्योचितत्वात् मोक्षधर्मसंवादाश्चेति भावेनाह— पूर्व इति। इतोऽपि

मरीच्यादय एवेत्याह— ते हीति । निरुपपदेन सप्तर्षिशब्दे-नेति शेषः । 'पूर्वं' इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽपि एतस्मिन्निति भावेनानेकप्रमाणोपन्यासः । ब्रह्मासवर्णो रुद्रासवर्णो दक्षसा-

— चत्वारश्च व्यष्टिमनोबुद्धसहजचित्ताख्याः, 'चतुरश्वपराण पुत्रान्देहात्पूर्वं महर्षिभिः । ते वै पितॄणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥' (म. भा. १।२।११।८) इत्यत्र तथोक्तत्वादित्यादिशाखात्मिकोऽन्यथोऽनुसन्धेयः । वस्तुतस्तु— व्यतीपातस्योत्पत्तावयवदशभु-वपुष्कृत्वावधारणात् व्यतीपातमेतं ' काश्चनान्ते प्रतिष्ठाप्य ईसमष्टयुजं नरं ' इत्याश्रयदेनाष्टादशसङ्ख्यायै, सप्तसप्तमसङ्ख्यायै ' षोडशाधनि नामानि ' इत्यत्र षोडशाद्विषयेन तदधिकसप्तसङ्ख्यायै चान्न चत्वार इति पदेन चतुर्दशसङ्ख्यायैवोपलक्ष्यते । इत्ययं च दशशतसहस्रादिसङ्ख्यायैवोत्तरवर्तिसङ्ख्यानिर्देशमात्रेण लोकेऽपि स्यात् व्यवहारः । अतः सर्वत्र प्रसिद्धानां चतुर्दशमनुनामे-वाऽपि ग्रहणमिति सारः पन्था इत्यलमात्रप्रसङ्गेन ॥

—अविर्भाव ।

वर्णो धर्मसावर्णे इति भविष्यन्तश्चत्वारो मनव इत्यन्ये, तद-
सदिति भावनाह— चत्वार इति । स्वायम्भुवस्वरोचिषर्व-
तोत्तमाः । प्रथमातिक्रमे कारणभावादिति भावः । किञ्च 'येषां
लोक इमाः प्रजाः' इति विशेषणमेवेव सम्भवति, नेतेरुच्यतो-
ऽप्येवमित्याह— तेषां हीति । इमा वर्तमानाः प्रजा अपत्यानि ।
ननु चतुर्थमनवस्तेषु चतुर्णां यत्पृथक्करणं तत्र कारणेन भाष्यम् ।
अस्ति च तत्परोक्षेण संज्ञासाम्यम् । न तु स्वायम्भुवादियु-
ः अतः कथमेतव ? इत्यत आह— विभाग इति । प्राधान्यादेवेति
शेषः ; संज्ञासाम्यस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा मेरुसावर्णेरेपि
ग्रहणप्रसङ्गादिति भावः । अस्त्येवं प्राधान्यं च परोक्षानामेव-

त्यत आह— प्राधान्यं चेति । स्वायम्भुवादीनामिति शेषः ।
किञ्च श्रुतौ स्वायम्भुवादीनामेव पुण्यकरणात् एवावेत्याह—
गौतमेति । पुण्यकरणे न फलमिति शेषः । प्राथमिकत्वादेव
प्राधान्यं भवतीत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह— पूर्वभ्यो हीति ।
तत्सन्ततावित्यर्थः । तेषां पूर्वेषां उत्पत्तिरिति । तत्सन्तताव-
जातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यं ? इत्यत आह— अजा-
तेष्विति । विषयसमीपम् । ज्यैष्ठ्यं प्रथमानां प्राधान्यमि-
त्यर्थः । इदमुक्तं भवति— प्रथानगुणभावो हि सति सभ्यस्य
भवति । अनुगुणद्विषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्यं, उत्तरेषु
गुणत्वमुक्तविधया सम्भवति । न त्वन्यथा कथमपीति ।

५ आ. मा. भा.— तामसस्य भगवद्वतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागवते प्रसिद्धम् । मानसत्वं च
सर्वेषां मनुजामुक्तं भागवते (?) 'ततो मनुससर्जान्ते मनसा लोकभावनाम्' [] इति । अन्यपुत्रत्वं
त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्वदिति । प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्यथाऽनुपपत्तिरेव । पूर्वं इति विशेषणञ्चैत-
त्सिद्धिः । मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः । ये ते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत् एव जाता इति भावः ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. श्री.— प्रथमाभेदद्वयान्ते तदा चतुर्थस्तामसो
गीताभिनेतयता कुतो न व्याख्यायते ? इत्यत आह— ताम-
सस्येति । अनुक्तिव्याख्यानां भगवति च 'मद्भावा मानसा
जाताः' इति विशेषणासम्भवादिति भावः । तामसस्य भगवद्व-
तारत्वं कुतः ? इत्यत आह— तेष्विति । 'चतुर्थं उत्तमप्राता मनु-
नाम् च तामसः' [भाग. ८. ११. ७] इतिरित्याहो येन
गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्मा ? [भाग. ८. ११. ३०] इत्यादिना ।
ननु यदि विशेषणासम्भवात्प्रथमप्रातातिक्रमेण तत्सम्भवंतां ग्रह-
णम् । तर्हि 'मानसा जाताः' इति विशेषणासम्भवादेतान्परि-
त्यज्य ब्रह्मसावर्ण्यादय एव ग्राह्यास्तेषु तत्सम्भवादिति भास्कर-
ः ; तत्राह— मानसत्वं चेति । चतुर्णां दक्षदुहितरि किल
भावो गुणपदासीदित्येवैवेति मानसत्वं न सर्वेषामिति चेत्, न ;
अत्रार्थे तद्विज्ञातत्वेनस्मरणात् । ननु ब्रह्मपुत्राः सन्तु मानसाः,
न तु तदा ते मनवः, किन्तु मच्छरीरं परित्यज्य त्रियव्रतादि-
पुत्रा जातास्तस्यैव, अतो मनुष्य मानसत्वमसम्भवमित्यत आह—

अन्येति । तन्मानसं शरीरं अपरित्यज्य स्थितानामन्यन्यपुत्रत्वं
सम्भवतीति योजना । द्वितीये शरीरे जाते तत्पूर्वशरीरेणैक्य-
मापयत इति सम्प्रदायविदः । किमत्र प्रमाणं ? इत्यत आह—
प्रमाणं चेति । मनुनामेव ब्रह्मानसपुत्रत्ववाक्यं प्रियव्रतादि-
पुत्रत्ववाक्यं चेत्पुत्र्यविषयवाक्यम् । उपचारत्वरूपकल्पना छिद्येव ।
किञ्च 'पूर्वं' इति विशेषणं पूर्वैरेव सम्बध्यते, परैरेव बोधाम्ना-
मपीति त्रयः पक्षाः, पक्षत्रयेऽपि चत्वारो मनवः प्रथमा एवेति
सिध्यति ; आद्ये सप्तर्षीणां प्रथमत्वेन तत्साराचर्यात्, द्वितीय-
तृतीययोर्वैचन्यादेवेति भावेनाह— पूर्वं इति । सयि भावो
येषामिति व्याख्यानां प्रकृत्यासङ्गतं कारणत्वस्यात्र प्रकृतत्वादिति
भावेनाह— मत्त इति । भावो जन्म । ननु 'मानसा जाताः'
इत्यनेन भगवतस्तत्कारणत्वमुच्यते, मैवम् । 'ततो मद्भू'
इति वचनस्य सत्त्वेन ब्रह्मणो मानसा जाता इति व्याख्येयत्वात्,
तर्हि कथं न व्याहतिः ? इत्यत आह— ये न इति । मत् एव
ब्रह्मान्तर्गमिणः । ब्रह्मा तु द्वारमात्रमिति भावः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— महर्षय इति । किञ्च महर्षयो भृगवादयः । पूर्वं पूर्वकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनवः
सावर्णिकादयः । मत्तः सद्भावो येषां ते मद्भावा मच्छक्त्यात्मानः । मनसि भवा मानसाः । येषां महर्षीणां
मनुनां च मृष्टिजा लोक इमाः प्रजाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

८ वं. ब्र. गि.— किञ्च सप्त महर्षयः, तेभ्योऽपि पूर्वं
प्रथमाश्चत्वारः सनकसनन्दनसमातनसन्तुकराः ; तथा स्वाय-
म्भुवाद्याऽनुवृत्ताः *मनवश्च, मद्भावाः मम विष्णोर्भावः स्वसावो
ज्ञानैवैवास्तिरूपो येषां ते मद्भावाः मद्भिर्भूत इति यावत् ।

ते च मानसा जाताः हिरण्यगर्भात्मनो मम मनसः सङ्कल्पा-
त्मकादुत्पन्नाः ; न तु योनिजाः, अतः सर्वप्राणिश्रेष्ठाः । येषां
सप्तर्षीणां सनकादीनां मनुनां च पुत्रपौत्रसिध्यप्रशिक्षादिमन्ये-
ऽस्मिँल्लोके इमाः सर्वाः प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— एवं जातस्य गुणसर्गस्य हेतुरहमज एक इत्युक्त्वा 'अहमादिर्हि देवानां' [१०. २]
इति व्याचष्टे— महर्षय इति । गुणसंसर्गिण एते पूर्वं भृगवादयः 'सप्त ब्रह्माण्ड इत्येते पुराणे निश्चयं गताः'

* १ स्वायम्भुवा, २ स्वरोचिषः, ३ उत्तमः, ४ तामसः, ५ वैवस्वतः, ६ चाक्षुषः, ७ वैवस्वतः, ८ सावर्णिः, ९ दक्षसावर्णिः,
१० ब्रह्मसावर्णिः, ११ धर्मसावर्णिः, १२ स्वसावर्णिः, १३ देवसावर्णिः, १४ इन्द्रसावर्णिः, इति नामधेयान्भृगुवृत्तं मनवो विख्याताः ।

[म. भा. १२।१०।८।५] इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः । मानसाः तथा चतुर्दशसु मनुषु पूर्वं प्रथमाश्रत्ववारो मनवः स्वायम्भुवस्वारोचिषोत्तमतामसाख्या इत्येते नित्यसर्गप्रवर्त्तनार्था मद्भावा जाताः, मत् एवेत्यनुवर्त्तनीयम् । एतेन कारणभूतसर्वैर्मनुदेवानामादिभूततयाऽनादित्वं स्वस्योक्तम् । एतेषां तु बुद्ध्यादिवन्न प्राकृतभावत्वमेव, किन्तु मद्भावत्वमिति । तदाह— मद्भावा इति । मम भावः सामर्थ्यं तेजोभावा वा येषु ते तथा, एते मानसा भावाश्चेतनाः मत् मत्तो जाता इति वा, अथवा बुद्ध्यादयो येषां लोक इमाः प्रजास्ते महर्षिमन्वाद्यश्चेत्येते सर्वे भावा मत् मत्तो मानसा जाताः 'इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः' इति भगवन्मुखोक्तैः "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" [तै. उ. २।६।१] इति "अस्ततोऽधिमनो यस्य मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं सृष्टेव परमं प्रतिष्ठितम् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, कामस्तदग्रे समवर्त्तताथीः" इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— नठ कृत्वादिप्रयुक्तवर्माचरणदिभिः सर्वेषां तत्तत्फलरूपा भावा भवन्ति, तत्कथं भवत एव ? इत्याकाङ्क्षायामाह— महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृगवादयः, ततः पूर्वं अन्ये चत्वारो महर्षयः, तथा स्वायम्भुवादयो मनवः,

हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसा मद्भावा मदीयोलुभावा मत्कीडार्थरूपो येत तादृशा जाताः । येषां लोके इमाः प्रजास्तदुक्तप्रवर्तमाना भवन्तीत्यर्थः । अतोऽपि मत् एव भवन्तीति भावः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० द्वी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रढयति— महर्षय इति । सप्त भृगवाद्याश्रत्वारः सनकाद्यश्च पूर्वं प्रसिद्धा महर्षय इति सम्बन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधाः अयं लोकश्च तदाधारभूतः, तदुभयं येषां यत्सम्बन्धि सन्ततिर्येषां सन्ततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । येन इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मय्येव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते, यतो मामेवोपासतेऽस्तत्त्वमपि मामुपास्वेति भावः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन, यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्यैर्यलक्षणेन युज्यते सम्बध्यते । नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह— एतामिति । बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवन् वैभवं सर्वात्मकत्वं, तदाह— विस्तारमिति । ईश्वरस्य तत्तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं योगः तदाह— आत्मन इति । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वेश्वर्यं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिः

ज्ञानकेशमाश्रित्य मन्वादयो भृगवादयश्चेतां जानते च तदाह— अथवेति । यथा तौ विभूतियोगो तथा वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति— यथावदिति । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह— सोऽविकम्पेनेति । उक्तेऽयं प्रतिबन्धाभावमाह— नास्मिन्निति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— विभूतिः ऐश्वर्यम्, एतां सर्वस्य मदायचोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं, मम हेयप्रत्यनीकल्याणगुणरूपं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्पेन अप्रकम्पेन भक्तियोगेन युज्यते । नात्र संशयः; मद्विभूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगवर्धनमिति स्वयमेव द्रष्टव्यसीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'एतां विभूतिं योगं च' इति—पूर्वोक्तार्थस्य बुद्धित्थकमेणानुवादः । 'स्वकल्याण' [गी. छं. १४] इत्यादिसंग्रहोक्ते त्वयमेवाथो यथाकमुत्पन्नः; तदनुसारेण पदानि. द्वि. २८

शैवाख्यायां बाह्वि विभूतिरैश्वर्यमित्यादिना । सर्वस्य मदायचोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिमिति तस्मिन्पक्षस्तत्त्वसामानाधिकरण्यम् । उत्पत्तिस्थित्योरपि सङ्ख्या-

धीनत्वाविषयमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्यार्थव्यापारः, स्पन्ददाहेरसारवन्निवृत्तात् । 'विभूतिर्भूतिरर्थयम्' [अमरः १।१। ३८] इति नैषण्डिकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरि प्रयुक्तचरः । अतो विभवनमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतास्वारस्यात् अनपवादाच्च । वस्तुवन्तरासानामाधिकरणयवद्विभूतिशब्देषु तु नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यत इति वस्तुत्वस्या उभयलिङ्गत्वमिह योग उक्तः । ईश्वरेऽजीश्वरस्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखज्ञाना-
याहोपमनीधरे चेश्वराधीनत्वातन्त्र्यादेः स्वतस्सिद्धत्वात्प्रायोपच

परित्यज्येति 'तत्त्वतः' इत्यस्य भावः । 'अविकम्प्येन' इत्यत्र स्वतः कम्पराहित्यमात्रमुदासेन वाचकशतैरप्यविचाल्यत्वं च दर्शयितुम्—अप्रकम्प्येनेत्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शतुपासकान्वितयोगशब्दस्य योगविशेषनिष्ठतामाह—भक्तियोगेनेति । शास्त्रसिद्धस्यानर्थस्य साक्षात्कारे सत्येव ह्यत्यन्तवैराग्यमित्यभिप्रायेण 'नात्र संशयः' इत्यस्याशयं विशदयति—मद्भिभू-
तीति ॥ ७ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतामिति । एतां विभूतिं विस्तारं योगं च विभूतिहेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतो यथावत्, सोऽविकम्पेन योगेन समाधिना युज्यते ॥ ७ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवमुक्तस्य भगवत्प्रभावस्य ज्ञाने फलमाह—एतामिति । एताम् 'महर्षयः' इति पूर्वोक्तोक्तोक्तमृषिभन्वादिरूपां विभूतिं योगं च 'बुद्धिज्ञानम्'

[१०१] इत्यादिनोक्तं बुद्ध्यादिप्रवर्तकस्वरूपमैश्वर्यं तत्त्वतो यो वेत्ति, सः अविकम्पेन अप्रकलितेन योगेन छत्तिहेतुसम्यग्ग्यानयोगेन युक्तो भवति; नास्त्वन संशयः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— एतां विभूतिमिति । तथाविधैश्वर्यं च यो वेत्ति तत्त्वतः स भक्तिरूपेण योगेन युज्यते ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एतत्कृपणप्रयोजनमाह—एतामिति । एतां मनुजभावभूतां भूत्वादिलक्षणानां तान् मम विभूतिं कीदृशैकप्रकटिताम् ; न पुनः कीदृशैकप्रकृतिसामग्र्या मम योगं तत्त्वतः मल्लीलालूपेण यो वेत्ति सः, अविकम्पेन

निश्चलेन मद्भियोगादिद्वितेन योगेन मत्संयोगेन भक्तिरूपेण युज्यते, युक्तो भवतीत्यर्थः । नात्र संशयः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः । अनेन सन्देहे सति न भवतीति ज्ञापितम् ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— उपास्तावधिकारणमाह—एतामिति । एतां वक्ष्यमाणानां विभूतिं योगं च विभूतो-
मुखे भावति मनस्वमाधानं यत्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठायुं ज्ञातुं च समर्थो भवति, सोऽविकम्पेनाचलेन निर्विकल्पकेन पञ्चाध्यायोक्तेन योगेन मद्भिषयेण समाधिना युज्यते; ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र संशय इति प्रवृत्त्यतिशयार्थमुच्यते, भगवद्भक्तिसंशयासम्भवात् ॥ ७ ॥

भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च स्मन्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ शां. भा.— कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यते ? इत्युच्यते—अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासु-
देवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः, मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तते, इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्थी भावसमन्विता भावो भावना परमार्थ-
तत्त्वामिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या — कथं तावकविभूतयैर्ज्ञानयुक्त-
योगस्य हेतुः ? इति मत्वा पृच्छति- **कोऽहेतोरेति** । उक्तज्ञान-
माहात्म्यात्प्रतिष्ठिता भगवच्छिष्टा सिध्यतीत्याह— **उच्यते**
इति । प्रभवस्यस्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मित्याह—
उपत्तिरिति । सर्वज्ञात्सर्वेश्वरात्मनो निमित्तात्सर्व स्थितिना-
द्यादि भवति, यथा चान्त्याभिप्राया प्रेयमाणं सर्वं यथात्वं अर्था-

दामनतिक्रम्य चेष्टते तदाह— **मत्त इति** । इत्थं मम
सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं
ज्ञात्वा मय्येव निष्ठवन्तो भवन्तीत्याह— **इत्येवमिति** । संसा-
रासारज्ञानवतां भगवद्भजनेधिकारं द्योतयति— **अवगतेति** ।
परमाश्रयेत्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादभावविनिवेशाकृतौ भव-
त्तत्वेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह— **भावेति** ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— **किञ्च — मच्चित्तेति** । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मयि
गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः, मन्युपसंहृतकरणे इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा
मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽङ्गममयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं
मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं,
साधनान्तरं चास्तीत्याह— **किञ्चेति** । ईश्वरात्प्रतीचः प्रायु-
क्तादयश्च चित्तप्रचारादित्यं भगवद्भजनोपायमाह— **मयीति** ।
चक्षुरादीनां भगवत्प्रप्राप्तिस्तद्गोचरत्वात्तत्त्वस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—
मन्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नाऽऽदरः, तदपि
मय्येवापितं भक्तानामित्याह— **अथवेति** । आचार्येभ्यः श्रुत्वा

वादकथया परस्परं भगवन्तं सन्नद्धाचारिणो बोधयन्ति तदपि
भगवद्भजनसाधनमित्याह— **बोधयन्त इति** । आगमोप-
पत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणां विधेय्यो गुरवो व्युपदि-
शन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह— **कथयन्त इति** । भक्तानां
तुष्टिरस्ती स्वरसतः स्यातामित्याह— **तुष्यन्तीति** । मनोरथ-
पूजां रतिप्राप्तौ कायुक्तसम्मतमुदाहरणमाह— **प्रियेति** ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— **ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—** तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां
निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानाम् । किमर्थित्वादिना कारणेन ? नेत्याह— **प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः**
स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन
योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतामात्मत्वेनोप-
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते ? ये मच्चित्त्वादिकप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— यदुक्तं 'सोऽविकल्पेन' [१०।१०]
इत्यादि, तदर्थं सुमिका कृत्वा तदिदानीमुदाहरति— **ये यथो-**
क्तेति । नित्याभियुक्तानामनवतं भगवत्सैकाग्र्यसम्पन्नानामि-
त्यर्थः । पुत्रादिश्लोकत्रयहेतुर्वर्णित्वेन वा, गर्भदासत्वेन वा,
प्रदह्यं जीवनेोपायसिद्धये वा सजनं ! इति साङ्गित्वा दृश्यति—

किमित्यादिना । प्रायुक्ता ज्ञानाख्यां भक्तिं मेहेन कुर्वतामि-
त्यर्थः । तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह— **ददामीति** ।
उक्तबुद्धिसम्बन्धस्य फलमाह— **येनेति** । ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्टा-
गतान्तःकरणपरिणये निरस्ताशेषविशेषभगवत्प्राप्तिहेतौ बुद्धि-
योगे प्रत्यर्षकसुत्तानधिकारिणो दर्शयति— **केन** इति ॥ १० ॥

३ शां. भा.— **विभूतिज्ञानविपाकरूपां भक्तिवृद्धिं दर्शयति— अहमिति** । अहं सर्वस्य विचित्रचि-
दचित्प्रपञ्चस्य भव एतत्कारणम्; सर्वं मत्त एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं निरङ्कुशैश्वर्यं सौशी-
ल्यसौन्दर्यवात्सल्यादिकल्याणगुणप्रापणयोगो च मत्वा बुधाः ज्ञानिनो भावसम्पन्निताः मां सर्वकल्याणगुणा-
न्वितं भजन्ते । भावः मनोवृत्तिविशेषः । मयि स्पृहालवो मां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— उकार्यस्यानन्तरमुदाहरणप्रदर्शनसुखेन
प्रपञ्चं क्रियत इत्यभिप्रायेणाह— **विभूतिज्ञानेति** । तदेव हि
ज्ञानं भक्तिरूपेण परिणमत इत्यभिप्रायेण विभूतिज्ञानविपाक-
रूपत्वेऽपि । अञ्चोच्चात्कार्यमुत्तरादाविसमस्त गोचरः सर्वशब्द
इत्यभिप्रायेण **विचित्रैवेत्यादिकमुक्तम्** । प्रमथशब्दस्याश्लेषति-
क्त्यादिमात्रपरत्वेदमुदाहरणमाह— **उपत्तिकारणमिति** । अत्र
वक्ष्यमाणप्रकारेण सृष्टयुक्तकल्याणगुणयोगोऽपि गर्भितः ।
वृद्धादेरपि स्वप्रवृत्तिमासम्पूर्णमदर्शयामिति 'मत्ताः सर्वम्' इत्य-
नेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **सर्वं मत्त एवेति** । पूर्वोक्त-

विभूत्याद्यनुवादरूपतां दूशयति **इतीदमित्यादिना** । स्वभाववि-
कनिर्गुणशब्दाभ्यां अर्वाचीनेश्वरव्यवच्छेदाय धृतिसिद्धाहेतु-
साध्यत्वानवधिकत्वोक्तिः । वस्तुतयावतारोऽहम्यपरात्मवच्छ-
ब्दाभिमितं 'मां भजन्ते' इत्युच्यमानभजनस्यात्यन्तोपशुक्तं
योगशब्दार्थमाह— **सौशील्येवेत्यादिना** । **सौशील्यवात्स-**
ल्येति दिव्यात्मगुणवर्गस्य प्रदर्शनार्थम्, **सौन्दर्ये**त्याकथ्यत-
द्व्ययमङ्गलविग्रहगुणवर्गस्य । बुधशब्देनात्र प्रकृतज्ञानविशेषवन्तः
प्रायुक्ता महात्मानो विवक्षिता इत्यभिप्रायेण **ज्ञानिन इत्यु-**
क्तम् । मत्त्वा भावसम्पन्नता इत्यन्वयः । एवंविधानस्य मक्ति-

साधनत्वे तात्पर्यात् । 'माम्' इत्यनेनात्र भजनदशासुसन्धेयगुण-
गणविशिष्टस्वरूपं निबध्नितास्यमिप्रायेणोक्तं **सर्वकल्याण-
गुणान्वितामिति** । अनेकार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थ-

माह—**भावो मनोवृत्तिविशेष इति** । तमेव विशेषं विस्त-
रयति—**मयि स्पृहयालव इति ॥ ८ ॥**

**३ रा. भा.— कथम्?—मच्चित्ता इति । मच्चित्ताः मयि निविष्टमनसः, मद्गतप्राणाः मद्गतजी-
विताः, मया विनाऽऽत्मधारणमलममाना इत्यर्थः; स्वैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो
मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्ति च—** वक्तारस्तद्वचनेना-
नन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति; श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— भावसमन्वितस्यप्रपञ्चनमेवानन्तरं
क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षं दर्शयति कथमिति । भक्ति-
परिपाकमविशेषसिद्धाकारप्रदर्शनेन 'मच्चित्ताः' इत्यादिभिश्चतु-
र्विधविशेषः क्रियत इत्यभिप्रायेण **मयि निविष्टमनस**
इत्यादिकमुक्तम् । 'मद्गतप्राणाः' इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय
पर्यायं तावदाह **मद्गतजीविता इति** । भक्तगतस्य जीवितस्य
कथं तद्वृत्तत्वं ? इत्यत्राह **मया विनेति** । बोधनकथनशब्दयोरै-
कविषयत्वे पौनःपुन्यत्वाद्विषयभेदो वाच्यः; तत्र च 'बोधयन्तः'
इत्यनेन अज्ञातातथैज्ञान्यं 'कथयन्तः' इत्यनेन च इति
वृत्तवर्णनं च स्वरसतः प्रतीयत इत्यभिप्रायेण **स्वैः स्वैरि-**
त्यादिकमुक्तम् । **दिव्यानीत्यतिमानुषस्वरूपयुक्ताद्भुतत्वं विव-**

क्षितम् । तत्स्यैव भोग्यत्वं **रमणीयानीत्यनेनोक्तम्** । 'तुष्यन्ति
च रमन्ति च' इत्यनयोर्द्वयोरपि कथाकथकविषयत्वेनाति-
भिन्नार्थेतायां भन्दप्रयोजनत्वात्कस्यचित्कथकविषयत्वमन्यस्य
कथनाक्षिप्तप्रोक्तविषयत्वं च युक्तम् ; तत्र च स्वप्रयोजनान्तर-
साधकपरप्रीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो दृष्टः । तोषशब्दश्चाधि-
कस्पृहानिष्ठइत्यर्थः ; ततोऽत्र 'तुष्यन्ति' इत्यनन्यप्रयोजनकथक-
विषयम्, पारिशेष्यात् 'रमन्ति' इत्यस्य श्रवणमूलत्वं लभ्यम् ।
'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनयोः 'मच्चित्ताः' इत्याद्युक्तैक-
तृकत्वं कथनप्रवणयोरैकस्मिन्नेव कालभेदेन सम्भवात् परि-
त्यक्तम् । तदेतद्विखलमभिप्रेत्याह **वक्तार इत्यादि रमन्त**
इत्यन्तम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— तेषां सततयुक्तानां—मयि सततयोगमाशंसमानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धि-
योगं विपाकदशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि, येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

५ वे. ता. चं.— भगवद्गुणविभूतिज्ञानस्य भक्त्युत्पत्ति-
विशुद्धिरेतत्तुल्यमुक्तम् ; तथाविधविशुद्धमनसैर्भगवत्प्राप्तपूर्वभावित्रि-
शदशमसाक्षात्काररूपावस्थाविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादान्तर-
व्यापारकमुच्यते तेषामिति । **मयि सततयोगमाशंसमा-**
नानामिति । नहि सततं समाधानरूपो योगः शक्यः । सतत-
शब्देन प्रतिदिनविवक्षा च न स्वार्थसिद्धिः, न च प्राप्तिरूपसतत-
योग इदानीं कृतः ; अत आशंसार्थमेव युक्तमिति भावः ।

तमेवेति आशंसविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगमाशंसयेव
भजने प्रीतिरूपस्वरूपं फलितत्वात् 'प्रीतिपूर्वकम्' इत्यस्य
भजनान्वये प्रयोजनं नास्ति 'ददामि' इत्यनेनान्वये तु
भजनावान्तरव्यापारकधनरूपेण परमोदात्तादिभगवद्गुणगण-
प्रकाशनेन च महत्प्रयोजनमित्यभिप्रायेण **प्रीतिपूर्वकं**
ददामीत्यन्वय उक्तः । 'मामुपयान्ति' इत्यत्रापरापृष्ट-
पदपदाभ्यां भूद्वैरैक्यापत्तिर्व्याख्याता ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह—अहमित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दो.— ननु 'एतां विभूतिम्' [१०/७] इति
परिहासः फलमुक्तं तत्किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यतस्तात्पर्यान्त-

रमाह—**सन्ति चेति** । उक्तफले विश्वासजननार्थमिति शेषः
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । प्रभव उत्पत्तिकारणम् । मत्तः परमेश्वरात्सर्वं क्रियाकारकफलरूपं जगत्प्र-
वर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थीः । भावस्तत्त्वार्थीभिर्निवेश्यतेन समन्विताः
संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्यम्—मच्चित्ता मद्गतचित्ता मद्गतप्राणा मयि व्यवस्थितप्राणा मद्गतजीवना
बोधयन्तोऽन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरतिशयज्ञानबलवीर्यसम्पन्नं, रमन्ति च प्रियसङ्गमेनेव ॥ ९ ॥ तेषां
सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजताम् । बुद्धियोगं तं येन बुद्धियोगेन मामीश्वर-
मुपयान्ति ॥ १० ॥

८ वें. प्र. गि.— एतदेवोपपादयति चतुर्थिः—अह-
मिति । अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभवः मत्वादिचिभूतिरूपे-
णोत्पत्तिहेतुः ; मत्तः एव च 'बुद्धिर्ज्ञानं' [१०/८] इत्यादि

सर्वं प्रवर्तते; इत्येवं मद्भिभूतिर्योगौ मत्वा सम्यगवधार्य तत्
एव बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रेमविशेषसन्विताः सन्तो
मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमभजनमेव दर्शयति—**मच्चित्ता इति** ।

मद्वतप्राणा नित्यं रमन्तीति प्रथमसम्बन्धः । मामेव गताः प्राणा येषां ते मद्वतप्राणा मदपित्तजीविताः, मां विना क्षण-मात्रमपि प्राणायाममलभमाना इति यावत् । एवं चित्तम-भक्तानामवस्थाद्वयं ध्यानावस्था विक्षेपावस्था चेति; तत्र ध्यानावस्थायां तेषां स्वरूपमाह—मच्चिन्ता इति । मामेव गतं चित्तं येषां ते मच्चिन्ता; विक्षेपावस्था तु द्विविधा भक्त-गोष्ठीरूपा तद्वहिता चेति । तत्राद्यावस्थायां तत्स्वरूपमाह—बोधयन्त इति । भक्तगोष्ठी तु परस्परं स्वरूपाद्भूतमदीय-कल्याणगुणाद्वर्णनैर्मामेव भजनीयत्वेन बोधयन्तः तुष्यन्ति परस्परामोदनेन सन्तोषं यान्तीत्यर्थः । द्वितीयविक्षेपावस्थायां तत्स्थितिमाह—कथयन्त इति । भक्तगोष्ठ्यभावे स्वयमेव

हरे ! गोविन्द ! गोपाल ! इति कीर्तयन्तः रमन्ते आत्माराम-तयाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं विभूतियोगज्ञानपूर्वकप्रेम-भक्तावृत्त्या तेषां बुद्धिहेतुसम्पन्नानयोगप्राप्तिं दर्शयति—तैषामिति । सततयुक्तानां नित्यमवस्थितानाम् । तत्र हेतुः—प्रीतिपूर्वकं भजतामिति । कामनापूर्वकं भजतां हि काम्य-सिद्धिपर्यन्तमेव भगवद्योगः; प्रेमपूर्वकं भजतां तु क्षणमपि भजनं विना आत्मधारणाभावात्सततं भगवद्योगो भवती-त्यर्थः । एवं चिन्तानां तेषां 'अविकल्पेन योगेन' [१०७] इति यः पूर्वश्लोकोक्तस्तं इदियोगम्, बुद्धिः सम्पदधानम्, तदेव योगस्तं ददामि, येन बुद्धियोगेन ते भक्ता मामात्मत्वे-नोपयान्ति ॥ १० ॥

९ व ० त ० दी०— विभूतियोगज्ञानविपाकरूपभक्तिविबुद्धिं दर्शयति चतुर्भिः पुमर्थरूपैः अहमित्यादिभिः—अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि । विश्वोत्पादकत्वप्रवर्तकत्वरूपस्वययोगविभूतिस्वरूपाविकर्ण इत्येवं मम योगं विभूतिं च भगवन्मार्गायाचार्योपदेशद्वारा मयि भावो भक्तिस्तथा समन्विता मां सेवन्ते बुधाः । एते च माहात्म्य-ज्ञानपूर्वकभक्तिमन्तो भगवत्सेवाकाः स्वरूपतो निदिश्यन्ते भगवन्मार्गाया उद्धवाद्यश्च इव । मच्चिन्ता इति मदपि-तान्तःकरणाः । मद्वतप्राणा इति—प्राणशब्द इन्द्रियप्राणवाचक इति मदपित्तैन्द्रियप्राणाः इति सततं युक्ता देहेनेति, समपित्तदेहः आत्मना वा भगवति सततं युक्ताः अयमेव ब्रह्मसम्बन्धः भगवते कृष्णाय दारागारयुक्ता—इतिवाक्यात् 'आत्मना सह तत्तदीहापराणि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तद्धर्मैश्च' समर्पयित्वा स्वयं दासभूता नित्यं भगवन्तं भजन्ते सेवामार्गप्रकारेण सेवन्ते, न पूजादम्बरेणेति, सेवायां स्थितिरस्तेषामुक्ता 'सेवायां वा कथायां वा' इति भक्तिशब्दिन्यां कथायां च स्थितिमाह—'परस्परं बोधयन्तः कथयन्तश्च मां' इति । तदपि नित्यं, न तु नैमित्तिकम् । तथैव च तुष्यन्ति मनस्सत्त्वादिषु च रमन्ति अनुकरणेन वा कीडन्ति तथाभूतानां तेषां प्रीतिपूर्वकं पुष्टिमयादातुकूला 'परानुरक्तिरीश्वरे' सर्वात्मना प्रीतिस्त्वपूर्वकं भजतां सेवतां—अनेन 'चेतस्तदवर्णं सेवा' इति मानसीस्वरूपसुकुर्वन्—तेषामेव बुद्धियोगं विपाकदशाभाष्यं ददामि येन ते मां पुरु-षोत्तमं उप समीप एव प्राप्ता भवन्ति । इत्थं तेषां निर्गुणसुक्तिर्भावितया सूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानिनो भक्तियुक्तस्य विशद-यति—अहमिति चतुर्भिः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिस्थानं, सर्वं जगत् सत्तः 'बुद्धिर्ज्ञानं' [१०७] इत्या-दिरीत्या भृगुवायुक्षमादिरीत्या च प्रवर्तते, मत्कीदृशकमा-वयुक्तं भवतीत्यर्थः । भावसमन्विताः मत्सेवनैकप्रयत्नवन्तः सन्तो बुधाः पण्डिता विवेकिनः, इति अमुना प्रकारेण ग्रीडा-भक्त्याया प्रकटीभूतरूपं मां भजन्ते सेवन्ते ॥ ८ ॥ भजने प्रकाशमाह—मच्चिन्ता इति । मय्येव चित्तं येषां ते मचि-न्तनपराः लीलावस्थमत्स्वरूपविविचारणपराः । मद्वतप्राणाः मय्येव गताः प्राणा येषां ते, मद्बुद्धिः खिता मत्सुख-सुखिता इत्यर्थः । तादृशाः सन्तः परस्परं तादृशानेव मामे-

तादृशं स्वानुभवप्रमाणादिभिर्बोधयन्तस्तद्वक्तव्ययन्तः कीर्तन-रीत्या कीर्तयन्तः । चकारेणाऽन्यकीर्तनं शृण्वन्तः । च पुनः । तद्गाने सति तुष्यन्ति ज्ञानेन वा रमन्ते च । स्वयं कीर्तनेनानन्दयुक्ता भवन्ति रमन्ते वा । तोषमानन्दं च प्राप्नु-वन्तीति भावः । यद्वा मां विप्रयोगादिलीलावस्थाया नित्यं कथयन्तः सततं परस्परं बोधयन्तः ॥ ९ ॥ एवमभावेन भज-तामहं कलं ददामीत्याह—एवमिति । एवममुना प्रकारेण सततयुक्तानां निरन्तरं मत्कृपाविशिष्टानां प्रीतिपूर्वकमद्वेगेन भजतां ते बुद्धियोगं मत्स्वरूपावुपवासकभक्त्युपायकुर्यं ददामि, येन ते माद्वययान्ति प्राप्नुवन्ति । उपसर्गेण तथा यान्ति यथा तद्वाचयुक्तिः कदापि न भवतीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां—अहमिति । तुषा मां प्रत्यगात्मानमिति मत्त्वं भजन्ते इति । कथं ? अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः, मत्तो मदनुग्रहं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्ताऽन्तर्धामी चेत्यहङ्कारेणात्मानमुपासीतेति भावः । भावसमन्विताः भावनायुक्ताः । एतच्चोत्तरार्थम् ॥ ८ ॥ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुखत्वा व्युत्थाने तमाह—मच्चिन्ता इति । अहमेव चित्तं येषां ते मच्चिन्ताः, तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गताः, तथाविधाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्वतप्राणाः । चित्तैरेन्द्रियैवा यद्बुद्ध्याने तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः । इममेवायं परस्परं बोधयन्तः श्रुति-

युक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयन्तः कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति, तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन, न तु मिष्टाद्यादिनाः रमन्ति च तत्रैव, न तु कुर्यादवित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह— तेषामिति । सततयुक्तानां नित्योत्साहवशात् प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो दशमि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समाधि, ज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तां ददामि येन यथा निष्ठया ते मामुपयान्ति समुद्रमिव नवोऽमेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुक्तम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासि ? इत्याकाङ्क्षायामाह— तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्युक्तम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि आत्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाश्रयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादद्वेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनमास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्प्राप्त्युद्दिष्टास्यत्वे सत्य-नित्यत्वापत्तेस्त्वमपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्युक्तमिति शङ्कते— किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति सम्बन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकभाष्यो बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्क्याऽह— कस्येति । भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति— इत्याकाङ्क्षायामिति । अविवेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते, न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तर्भवत्ययं युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तम् । केवलवैतनस्य जडबुद्धिप्रवृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विनिश्चिन्तित— आत्मैति, तस्याऽऽश्रयस्तत्रिणो वृत्तिविशेषः । वाक्योत्पन्नबुद्धिरत्य-भिमुख्यचिदात्मा सहायकसाम्यावज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । बुद्धीदबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्या बोधेदबुद्धेस्तत्रिवर्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह— ज्ञानेति । वेदाद्यव्यक्तान्तामात्म-वर्णातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह— विवेकेति । भगवति सदा

विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेना-ऽऽसेचनद्वाराऽप्योत्पत्तिमाह— भक्तीति । मध्येव भावनायाम-भिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, न हि वातप्रेरणानन्तरेणाऽऽदौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह— मद्भावनेति । ब्रह्मचर्य-मर्यादा, आदिशब्देन शमादिग्रहः, तेन हेतुनाऽऽहितसंस्कार-वती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिष्ठायां, न हि त्वत्यैतरेकेण दीपो निवर्त्यते तदाह— ब्रह्मचर्येति । न चाऽऽश्रयादौ दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह— विरक्तेति । यद्विवेक्येनो व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवारकं, तत्र स्थित-त्वमस्य दर्शयति— विचर्येति । भास्वतेति विशेषणं विशद-यति— नित्येति । सदातनं चित्ताकाशं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जगितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव भास्वत्त्वात् तत्पर्यन्तेत्यर्थः । तेनाज्ञाने सकाये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशीभवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति— ज्ञानेति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— तेषामेवानुग्रहायमहम्, आत्मभावस्थः तेषां मनोवृत्तौ विषयतयाऽवस्थितो मदीयान् कल्याणगुणगणानांश्चाविष्कुर्वन् मद्भिषयज्ञानाख्येन स्वसजातीयेन भास्वता दीपेन ज्ञान-विरोधि प्राचीनकर्मरूपाज्ञानजं मद्भातिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

४ वे. तां. चं.— उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनं 'तेषां मेव' इति श्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह— किञ्चेति । अनुक्त-माशब्देनात्र अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकप्रतिपादितहेतुः 'मवतुमहाय' [११ : १] इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो विवक्षितः । सहज-काश्यमात्रपरत्वेऽर्थशब्दस्य व्यर्थत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं— अनुग्रहार्थमिति । अत्र चाहंशब्देनात्युद्घोषाधिकज्ञानशक्तिकरुणादिभ्यमहलक्षित्रादिद्विषयस्वरूपं विवक्षितम् । मनोवृत्ता-विति— आत्मभावशब्दस्यात्रात्मत्वस्वरूपभावादिरत्वेऽधिक-प्रयोजनं नास्ति, मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धिोपस्थात्यव्यन्तोप-युक्तमिति भावः । व्यासस्येश्वरस्य कीदृशीयमपूर्वा स्थितिः ।

इत्युक्तोक्तं— विषयतयेति । दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य भास्वरत्वं परितः प्रकाशनम्, तच्च प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितु-मर्हति । तथाविधविशदानुभवादज्ञाननिवृत्तिः, शब्दादिप्राकृत्यु-पप्रावण्यनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह— मदीयान्कल्याणगुण-ानांश्चाविष्कुर्वन्नििति । हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतम-दशब्दोपप्राधान्येन वाच्यम्; कर्मणि च ज्ञानविरोधिनिवेनाज्ञान-शब्दः, यथोक्तम्— 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽस्या' [वि. पु. ६।१९] इति । कर्मजन्यं भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च तमोऽर्थस्त्वभावादिद्विषयान्तरप्रावण्यमेव । निरतिशयमेवोभय-वज्ज्ञानस्य भोग्यान्तरप्रावण्यनिवर्तकत्वं युक्तं, 'तवामृतस्यन्दिनि'

पादपङ्क्तये निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति । स्थितेऽरिन्दे मकरन्दनिर्मेरु मधुगतो मेखुरं हि वीक्षते' [स्तो. २.] इत्यादिन्यायात् ; तदेतदभिव्यक्त्योक्तं ज्ञानविरोधीत्यादि । तमश्शब्देन तमोष्ठितलक्षणादिषोऽप्यनेन निरस्तः । यद्यपि

विषयप्राप्यनित्यवृत्तिपूर्वकं भजनं, तथापि संस्कारशेषादनुवृत्तं सुक्ष्मं प्राप्यसिद्धं भजनविनाशयत्तयोक्तमिति नान्यो-
न्याश्रयः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अज्ञानजमविवेकजं तमो दीपो ज्ञानदीपस्तेन भास्वता नाशयामि ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ११ ॥

मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव

८ बें. ब्र. गि.— यद्यपि 'या निष्ठितस्तनुभृतां तव पादपङ्क्त्यानाद्भवजनकथाश्रवणेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमयपि नाथ ! माभूत्किं त्वन्तकासिद्धिल्लितापततां विमानात्' [भाग. ४।१।१०] 'न नाकृष्टं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा बाण्डन्ति यथाद्वजःप्रपन्नाः (समञ्जसं त्वा विरहय्य काङ्क्षे)' [भाग. ४।१।१५] इति मद्भजैकप्रयोजना भक्ता मद्भजनातिरेकेणान्यत्र कामयन्ते, तथाप्यहमेव तेषां बुद्धियोगं ददामीत्याह— तेषामिति । तेषां भक्तानामनु-
कम्पार्थं निरतिशयपुरुषार्थप्रापणेनानुग्रहार्थं आत्मभावस्थः, आत्मा स्वर्थं भगवान्, तदाकारो यो भावस्तेषां मनोवृत्तिः, तत्र तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः, अहमेव तैरप्राप्यितत्वेऽपि भास्वता प्रकाशमानेन ज्ञानलक्षणदीपेन तेषामज्ञानजं तमः संसारं तत्प्रादानाज्ञानानाशेन नाशयामि । ज्ञाने दीपस्वरूपपणेनैवं सूचितम्— यथा दीपेनान्धकारनिवृत्तौ पूर्व तत्र सदैव घटाभिव्यक्त्यते, न ॥ नतनं किञ्चिदुत्पद्यते ; तथा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जातार्था पूर्वं विद्यमान एव ब्रह्मभावरूपो मोक्षः प्रकाशते, न तु पूर्वमसम्प्राप्तायत इति । दीपस्वरूपपणीजं च ज्ञानस्य स्वप्रागभावव्यति-

रिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेवगतवस्त्वन्तरपूर्वकत्वमिति विवरणाचार्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'भास्वता' इत्यनेन तीव्रपवनान्दे-
रिवास्मभावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावो विवक्षितः ।

'आत्मभावस्थः' इत्यस्यान्यद्व्याख्यायाम्— भक्तरप्राप्यित-
मपि बुद्धियोगं किमर्थं तेभ्यः प्रयच्छति ? इत्यत्र सुखं हेतुसाह— आत्मभावस्थ इति । तेषां भक्तानामात्मभाव-
स्तादात्म्यम्, तत्रैव तिष्ठतीत्यात्मभावस्थः तदेकनिष्ठः, तदा-
सक इति यावत् । तद्भेदमसहमानस्तादात्म्यलिप्सया तेषां मद्भा-
वापत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानयोगं ददामीत्यर्थः । यद्यपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगाप्रदानेऽपि भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्भगवतः सम्भवति तथापि भक्तानां भगवदात्मभावप्रतिपत्तिं विना भगवतो भक्तात्मभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तैव भजाम्यहम्' [४।१.१] इति स्वाभिभूत्यध्यायेन भक्तेषु प्रतिपद्यमानेषु भगवताऽपि तथैव प्रतिपत्त्यन्वात् । एतदभिप्रायेणैव सख 'ज्ञानी त्वामैव मे मतम्' [७।१.८] इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञानिवद्ज्ञानिनोऽप्यात्मवाजाभिग्रहण-
मनर्थकं स्यात् । अतो भक्तानां ब्रह्मभावापत्तिहेतुज्ञानमन्तरा भगवतो भक्तात्मभावो न सिद्ध्यतीति तदर्थं स्वयमेव तेभ्यस्तं ददातीति भावः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— आत्मज्ञानमपि तेषां मयैव सम्पाद्यते इत्याह— तेषामेवानुक्रम्यार्थमिति । 'अनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः । उषावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् । इति सञ्चिन्त्य भगवान्सहाका-
रुणिको विभुः' । तेषामन्तरात्स्वं अङ्गीकृत्य स्थितो भास्वता ज्ञानदर्पणेनात्मविषयकसाक्षात्कारेणोभयाज्ञानजं तमो देहाद्यासादिना विषयप्राप्यरूपकं पूर्वाभ्यस्तं सर्वं नाशयामि । एवं च भगवदीयानां निजानामहमेव सर्व-
योगक्षेमसाधको नान्य इति द्योत्यते ॥ ११ ॥

१० पु. ङ्ग. त.— नन्वन्वबोधने तेषामज्ञत्वाद्वदुक्ताल-
भ्यासपुनः सेवास्त्रियोगक्षेपः स्यादिति कथं बोधनं स्यात् । इत्याशङ्क्याह तेषामेवेति । तेषामेव भक्तानामेव अनुकम्पार्थं मत्सेवाविप्रयोगाल्लेशाभावाधर्म, आत्मभावस्थेषु तेषु स्वी-

यत्वभावयुक्तोऽहमन्वेषामज्ञानजं तमः संसारतमं भास्वता स्फुरद्रूपेण ज्ञानदीपेन नाशयामि । ततः संसाराज्ञानसिद्धिकानां शीघ्रं स्वरूपबोधो वा पुनः परपरं मद्भुजकथनेन परमानन्द एव भवति, न तु क्लेश इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च तेषां भक्तानामुपार्थमुक्तमर्थं, न स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत् । बुद्धियोग-
प्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययरूपं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञानानाशेन नाशयामि । आत्मभावस्थः आत्मनो भावोऽन्तःकरणगृहं तस्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रखलेन । अयं भावः— 'तत्त्वमसि' इति वाक्यजा ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्त्येव श्रवणमननध्यायानां शमादीनि कर्माणि चापेक्षते । यथा दीपः स्वोत्पत्त्येव तैलवर्त्यन्यादीन् । उत्पन्ना तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनार्थं प्रत्ययावृत्ति-
लक्षणं प्रसङ्गान्तं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । न हि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा

तज्ज्ञानदाढ्यायापेक्षते, प्रमाणव्याप्तिमात्रसपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसङ्गानापेक्षं कर्मभिरुपकारापेक्षं च वदन्ति ते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयन्त इति दिक् ॥ ११ ॥

भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शुश्रूषोरर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विशुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव !

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम !

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा, परं धाम परं तेजः, पवित्रं पावनं, परमं प्रकटं, भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं, दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवं अजं विशुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥ ईदृशम्—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे । देवर्षिर्नारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येवमेवाऽहं व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमुषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे । हे केशव ! न हि ते तव भगवन् ! व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ यतस्त्वं देवादीनामादितः—स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ जानासि त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम ! भूतानि भावयतीति भूतभावनः, हे भूतभावन ! भूतेश भूतानामीशितः ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

१ ऋषय इति । 'धर्मशास्त्रप्रप्रेतारो महिम्ना सर्वगाश्च वै । तपःप्रकर्षः सुमहान् येषां ते ऋषयः स्मृताः ॥ (ब्रह्मा. पू. ३.३.१३२) इत्युपि लक्षणम् ॥ असित इति देवलस्य विशेषणमेव, न तु ऋष्यन्तरम् । 'अस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोवनः । गार्हपत्यं धर्ममास्थाय हसितो देवलः पुरा ॥ १ ॥ असितो देवलस्त्वनुत्पत्तपात पपात च । ततः सिद्धास्त ऊजुर्हि देवलं पुनरेव ह ॥ (म. भा. १.४.१४९) 'जैग्रीष्वयं महाप्रज्ञं धर्माणामागतायमम् । अकृष्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽजवीव ॥' (म. भा. १.२.१२१४) 'असितस्यैकपणां तु देवलस्य महात्मानः । पत्नी दत्ता महाब्रह्मयोग्याचार्याय धीमते ॥' (ह. वं. १.१८.१३३) ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्य पुताऽभवत् । असितस्य हि दुर्धर्षां सप्ततिर्नाम नामतः ॥' (ह. वं. १.१३.१२९) इत्यादौ स्पष्टं तथा प्रतीयमानत्वात् ॥

यद्यपि 'धमिद्व एकादश काश्यपोऽसितो देवलो वा' (६।७) इति सर्वाङ्कमसुखस्य "असितो नाम, काश्यपो गोत्रतः । अथवा देवलो नाम, सोऽपि काश्यपः । भवति हि प्रवरः—काश्यपासितदेवकेति । 'असितो देवलो वार्षिस्तौ च काश्यपगोत्रकौ ।' इति षड्वह्निश्रियव्याख्यानात्, 'असितो देवलश्चैव कश्यपश्च महातपाः परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' (१.१.११९) इति मात्स्यात्, 'काश्यपश्चैव वत्सरो नैवृषो रैम्य एव च । असितो देवलश्चैव षडेते ब्रह्मादिनः ॥' (१.१.३१.११२) इति ब्रह्मण्डाच्च काश्यपावसितदेवलौ पृथक्प्रतीयेते; तथापि तयोर्महाभारते ग्रहणभावेन भिन्नकालिकत्वाज्ज्ञानात्, 'पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुर्देवं प्रजापतिम् । सृष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽजवीव ॥' (म. भा. ३.१.१२.१०) इति प्रकृतार्थसंबादिदौपदीवाक्य एकत्वदर्शनात् 'विदितो मे सुदुर्धर्ष ! नारादिवलत्तथा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव—' (म. भा. १.४.१२.११९) इत्यर्जुनस्यैव समानविषयकवचनान्तरात्त्रास्रैक एवास्मिन्विशेषणवन्नेवलो भवेत् । विशेषणप्रयोजनं तु 'प्रत्युषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाराऽथ देवलम् ।' (म. भा. १.१६.१२९) इत्युक्तवैवाक्यान्तरस्य, प्रदक्षितकाश्यपदेवलस्य च व्याकृत्यर्थमिति ज्ञेयम् ॥ तृष्णीम्भुतं प्रति ब्रवीषीत्युक्त्यद्भानौर्मेवाभिहितं त्वया, भूयोऽपि वक्तुमाप्सोऽसीति प्रतीयते इति केचित् ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— निरस्तासोषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वाध्वत्वादि भगवतो रूपं तद्वीर्यं च ध्रुवा निरुपाधिकरूपस्य प्रकृतबुद्धयवगाहोक्तिपूर्वकं मन्दाबुद्धयर्थं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राज्ञं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्मुच्छ्र-
तीत्याह— यथोक्तमिति । परं ब्रह्म भवति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं 'परं धाम' इत्यादिविशेषणत्रयम् । धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन्वाच्ये— तेज इति । तस्य चैतन्यस्य पतत्वं जन्मादिशक्तित्वेन कौटस्थ्यम् । प्रकृतं पावनमत्यन्तशुद्धत्वं सुच्यते । यदेवंलक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव, नान्य इत्यर्थः । कुत-
स्त्वमेवमहाधीरित्याशङ्क्याऽऽसवाक्यादित्याह— पुरुषमिति । दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्य सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति शोत इति देवः, स चाऽऽदिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्व-
गतमाहुतिं सम्पन्नेः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वापुष्यः सर्वं यस्मादाहुतस्मात्तद्वचनासर्वोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह— ईदृश-
मिति । ऋषिप्रहणेन यद्वीतानामपि नारादादीनां विशिष्टत्वात् प्रथमप्रहणम् । असितो देवकस्य पिता । किमन्यैः ? एवं स्वय-

मेवाऽऽत्मानमुक्तरूपं मद्यमुक्तावन्त्याह— स्वयं चेति ॥ १३ ॥ ऋषिभिरस्यैवा चोक्त्वायुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—
सर्वमिति । किं तत् ? इत्याशङ्क्याऽऽत्मरूपमित्याह— यन्मामिति । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया त्वरूपे विशिष्ट-
रूपप्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । प्रमनो नाम प्रमाणो निरुपाधिकस्त्वभावः, यदा देवादीनामपि तुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ ऋषिदेव महतां कथेनानैकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुग्रहीतस्त्वद्रूपमित्यभिप्रे-
त्याऽऽह— यत् इति । स्वयमेवोपदेशे समन्तरेणेत्यर्थः । आत्मनः प्रत्यक्त्वेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । न चैतखोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरं तिष्ठतीत्याह—
निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुत मथेति क्षराक्षरातीतपूषैतन्य-
रूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति—
भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह— भूतानामिति । उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामभिगच्छतीत्याह— देवेति । जगतः सर्वस्य स्वाभित्वेन पालयितृत्वमाह— जगदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवं सकलेतरविसर्जातीयं भगवदसाधारणं ब्रूयतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याण-
गुणगणयोगं तदैश्वर्यवितर्कं च श्रुत्वा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म परं धाम परमं पवित्रम् इति यं श्रुतयो वदन्ति, सहि भवान् । “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रपन्न्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ” [तै. उ. ३।१] “ ब्रह्मविदामोति परं ” [तै. उ. ३।१] “ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” [मुं. उ. ३।२।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— 'परं ब्रह्म' इत्यादेः 'अमृतम्' [१।११२-११८] इत्यनस्य अर्जुनवाक्यस्य पूर्वोत्तरसङ्गतं दर्श-
यति— एवमिति । 'यो मामजम्' [१।१३] इत्याद्य-
नुसन्धानेनोक्तं सकलेतरेत्यादि । 'तुष्यन्ति च रमन्ति च' [१।१४] इत्येवैकोकमाह— भूयतां निरतिशयानन्द-
जनकमिति । 'विस्तरेणात्मनो योगं' [१।१५] 'विस्तारस्य मे' [१।१६] इति प्रकृतवचनमुप्ययं विस्तारशब्दप्रयोगेऽपि
वक्ष्यमाणस्य अर्थप्रपञ्चकत्वाच्छब्दप्रयोगेऽपि पलक्षितार्थप्रपञ्चेत्यत्र
विस्तारशब्दस्य तात्पर्यमिति दर्शयितुं तद्विस्तारं श्रोतुकाम
इत्युक्तम् । विस्तारं श्रोतुकामश्चाजुनः सङ्ग्रहोक्तस्यार्थस्य प्रतिपत्तां
तस्य सत्यत्वाध्यवसायेनानुसृतां च दर्शयति परं ब्रह्मेत्य-
दिभिः । अत्र तावत् 'भवान्' इति प्रथमान्तत्वात् 'आहुः'
इत्युत्तरं न सम्बन्धः, 'परं ब्रह्म' इत्यादीनां प्राथम्यादिनोद्दे-
श्यत्वं, 'भवान्' इत्यस्य च विधेयत्वं प्रतीतम्; उद्देश्यस्य च
पूर्वमेव सिद्धिरपेक्षिता; तदाह— यं श्रुतयो वदन्ति, स हि
भवानिति । त्रिष्वपि क्रमाच्छ्रुतीसदाहरति । तत्र 'यतो वा'
इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; तत्परोवादेनोपास्यं ब्रह्मैव प्राप्य-

मिति प्रदर्शनाय परशब्दविशेषसिद्धये च "ब्रह्मवित्" इति
वाक्यमुपासम् । उपमन्नातिरिक्तद्वयवाक्यं "स यो ह" [मुण्डको. ३।
२।२] इति । "ब्रह्मैव भवति" इत्येतच्छारीरकभाष्ये व्याख्यातम् ।
"प्रकारिक्ये च तत्त्वव्यवहारे मुख्य एव, यथा 'सैर्यगौ' इति ।
ब्रह्मात्यन्तधाम्ना ब्रह्मव्यपदेशो मुख्यप्राय इत्यर्थः । सैर्यगौः
इति दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यमूलव्यपदेशविषयः । यदा "ब्रह्मैव
भवति" इत्यात्राप्येवकार इवशब्दाद्योऽपि स्यादिति केचित् ।
"इववद्देवैव" इति निष्कृतसङ्गात्वात्, "वैष्णवं वामनालभेत
स्पर्धमानो विष्णुरेव श्रुत्वेयान् लोकानभिजयति" [यजु. २।१।
१७] इत्यादिप्रयोगसङ्गात्वात् । नद्यत्र पशुयागमात्रेण विष्णुरे-
वासौ जातः; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकारः; नच
विष्णुरेव भवतीति तावदेव कलं निर्दिष्टं, किन्तु इमान् लोकान-
भिजयति इति सांसारिकफलमुक्तम्; अतः पराक्रमादिगुणयो-
रेव विष्णुरिव श्रुत्वेयान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति ।
अतो "ब्रह्मैव भवति" इति साधर्म्यहेतुर्लोकसामानाधिकरण्यम् ।
"परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१।३] इति हि श्रुतिः ।
वक्ष्यति च "मम साधर्म्यमागताः" [१।१।२] इति ।

३ रा. भा.— तथा परं धाम; धामशब्दो ज्योतिर्वचनः; परं ज्योतिः "अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते" [छां. उ. ३।११।७] "परं ज्योतिरुपसम्यद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते" [छां. उ. ८।
१२।२] "तं (तत्) देवा ज्योतिषां ज्योतिः" [बृ. उ. ४।४।१६] इति । तथा च परमं पवित्रं, परमं
गी. द्वि २९

पावनं; स्मर्तृशेषकल्मषाश्लेषकरं, विनाशकरं च । “ यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ” [छां. उ. ४।१४।३] “ तद्यथेपीकातुलमशौ प्रोतं प्रदूयतेतैव हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते ” [छां. उ. ५।२४।३] “ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ” [महाना. ९।४] इति हि श्रुतयो वदन्ति ।

४ वे. ता. चं.—श्रुतिप्रदर्शनायै विषयमुपादाय शोभयति—तथेत्यादिना । सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्भूतत्वनन्तरसायानाधिकरण्यसहपादाभावाद्भगवत्तत्त्वतश्च्युतिप्रतिपादितपरत्वप्रकार-व्यञ्जने तात्पर्याच्च अत्र धामशब्दस्य इत्यानादिरत्वमयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—धामशब्दो ज्योतिर्वचन इति । ‘विष्णु-संज्ञे सर्वांशं धाम’ इत्यादि धामशब्दप्रयोगेऽपि ‘परं धाम’ इति विशेषणवशेनात्पत्यान्यस्यमुखेन तत्प्रदर्शयति परं ज्योतिरिति । ‘अथ यदतः’ इत्यादिधाक्येनाप्राकृतलोकादिविशिष्टत्वं ‘पादोऽस्य सर्वां सूतानि’ [छां. उ. ३।१२।६] इत्यादिव्यपदेशवशसिद्धपुरुषसूक्तप्रकरेणैकाग्र्याच्च समीहितमखिलं सिद्धम् । ‘परं ज्योतिस्त्वयमथ’ इति वाक्येन युक्तप्राप्त्यत्वादिकम्, ‘परं ज्योतिः’ इति विशिष्टप्रयोगश्च सिद्धः । ‘तं (तत्) देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ [इ. उ. ४।४।१६] इत्यादिना देवोपास्त्यत्वमुखेन ज्योतिषां ज्योतिरिति न परत्वमर्थलक्ष्यम् ।

भगवद्वाधारणे परमशब्दविशेषितं पारमत्वं दर्शयितुं पवित्रशब्दस्यात्र संज्ञात्वमुदासायाह परमं पावनमिति । विनाशक-रमित्यत्र कल्मषशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यानुत्तन्धेयः । प्रदूयते, नश्यन्तीत्यर्थः । सूत्रं च—‘तदधिगम उत्तरपूर्वावरोक्षेणविनाशो तत्त्वपदेशात्’ [न. सू. ४।१।१३] इति । तत्त्वनिर्णयैकत्वरनारायणानुवाकवाक्येनापि परब्रह्मात्वादि-‘भवान्’ इति निर्दिष्टदेवताविशेषण्येव संवादयति नारायणेति । अनयोर्वक्तव्योः प्रथमो नारायणशब्दो ह्रस्वविभक्तिको, ‘तत्त्वं नारायणः परः’ इत्यादिसहपादवशाद्यस्तत्त्वं प्रथमान्तत्वं च प्राप्तम् । तथैव सविमक्तिकतया भूत्यन्तरेऽपीत्येते ‘नारायणः परं ब्रह्म’ इत्यादि । एतेन पञ्चमीसमासतो वदन् भगवद्वेषी प्रशुक्तः, सर्व-श्रुतिसृष्टिसृजन्त्याय विरोधाच्च । इति हि श्रुतयो वदन्तीत्यत्र ‘यतो वा इमानि’ इत्यादिकमखिलमन्वेतव्यम् । मध्ये तत्तद्वैषम्यायावान्तरवाक्यम् ।

३ रा. भा.—ऋषयश्च सर्वे परावरतत्त्वपाथात्म्यविदस्त्वामेव शाश्वतं दिव्यं पुरुषमादिदेवमजं विश्व-माहुः, तथैव देवर्षिर्नारदः असितो देवलो व्यासश्च । ‘एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्धविनिकेतनः । नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः । साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म सनातनम् ॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते । पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः । अन्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्ते हरिरखित्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ [म. भा. ३।८।२४-२८] तथा ‘यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ ! दीर्घान्यायतनानि च ॥ तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ आदिदेवो महायोगी यत्नास्ते मधुसूदनः । पुण्यानामपि तत्पुण्यं माश्रुते संशयोऽत्र वै ॥ [म. भा. ३।९।२८-३२] कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्’ इति । तथा स्वयमेव ब्रवीषि च ‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ [७।४] इत्यादिना ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तेते’ [१०।८] इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं श्रुतिखिलोऽर्थः स्मृतीतिहासपुराणायमानमहर्षिर्वचनाच्छ्रुतिव्यवधानपेक्षसर्वज्ञवचनाच्च सिद्ध इत्याह—‘पुरुषम्’ इति सार्वभौमं । सर्वशब्देनाविगीतत्वं विवक्षितम् । परावरतत्त्वपाथात्म्यविद इति ऋषिशब्दभिप्रेतोक्तिः । तेनातमत्वमुक्तं भवति । ‘त्वाम्’ इत्येतद्ब्रह्मद्विदिविशेषान्तर-व्युत्पत्तिरिति सार्वभौमप्रयोगे—त्वामेवेत्युक्तम् । यद्वा अन्तर्गते त्वामेवेत्यर्थः । शाश्वतं नित्यम्, दिव्यं परमव्योमनिलयम्, पुरुषं—‘परात्परं पुरिषार्थं पुरुषमीकते’ [प्रश्नो. ५।५]

इत्यादिप्रतिपादितम् । ‘शाश्वतं दिव्यं पुरुषम्’ इति व्युत्क्रमोपादानं दिवि वर्तमानस्य पुरुषस्य पुरुषस्योक्तिरिति तद्विप्राद्विद्वत्तिविशिष्ट-वैशेष्यं शाश्वतत्वमिह विवक्षितमिति व्यञ्जनार्थम् । आदिशब्दो देववैशेष्यादिदेवः जगत्कारणमूलः क्रीडावपजगत्कारणव्यापारवै-त्यर्थः । स्मरन्ति च—‘क्रीडतो बालकस्येव’ [वि. उ. १।२।१८] ‘क्रीडा हरेरिव सर्वे’ ‘बालः क्रीडनैवैव’ [न. भा. २।९.० ३१] इति । सूत्रितं च ‘लो हवतु ठोहोहैकवम’ [न. सू. २।१। ३३] इति । एतेन ब्रह्मादीनामपि देवतावतुप्रविष्टानां परम-

पुष्पलीपकण्ठं कार्यत्वं चोक्तं भवति । “नारायणाद्वा जामते नारायणाद्गुप्ते जायते” [ना. उ. १] “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा जेशानः” [मन्त्रो. १११] “तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयंसि” [सु. उ. १११७] “एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठे प्रसादक्रोधे—(जाबुमो) औ स्मृतौ” [म. ना. ११३४११९] “आवां तवाहो कर्मसमूतौ” [ह. वं.] इत्याद्याः । कारणवत्कार्यं उक्तं; शोधकवत्कार्य-मुपलक्ष्यमिति—अजमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमित्यर्थः स्वहृत्पापेक्षया वा निर्विकारत्वमुच्यते । विभुम्—आकाशव-त्सर्वं—(गंतं सुसुक्ष्मं)—गतश्च नित्यः । [शां. उ. २११] इति प्रकियया व्यासः नियन्त्रात्मिति वा । तेषां कारणत्वाद्यनु-गुणव्याप्तिसनियमनादिक्रमं शोभिन्नान्नादिसिद्धं स्मारितम् । एतैः प्रदैः—“एष सर्वसूतांतरात्माऽपहतपन्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सुबालो. ७] इति श्रुतिः सूचिता । सर्वं इति सामान्यतः सङ्ग्रेहेऽप्यागतसंभवविषयया नारदादिः प्रधान-ध्यातम् । देवशिक्षाब्देन जात्यापि सत्त्वोत्तरत्वं प्रकाशयते । तन्मायसौ ‘वर्षाणीं च नारदः’ [१०।२६] इति प्रकृतः । अस्ति; देव-त्वञ्च तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् पाराशर्यः “आहुर्त्वाष्ट-यः सर्वे” इत्यादिकं संवादयति—ये चेति । वेदविदः कर्मभागवे-दिनः, अज्यात्मविदः वेदान्तार्थवेदिनः । कृष्णं महात्मानं सनातनं धर्मं बन्तोरत्यन्तयः । महात्माशब्देन सर्वातिशायि परमै-श्वरीदिकं विवक्षितम् ; महात्मास्मिन् प्रमात्मास्मिन् वा, “स वा एष महानज आत्मा” [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादेः । यागवा-नादयो हि देशकालादिपरिमितकलदायिनः, स्वयं चानित्याः; अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यस्थेति सनातनशब्देन धर्मस्य विशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिवर्हणपरः । पुण्यश-ब्दोऽभिमतफलविशेषसाधनपरः । महत्त्वशब्दश्च स्वसन्निधिः ।

३ रा. भा.—अतः सर्वमेतद्यथावस्थितवस्तुक्थनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रत्यनन्य-साधारणमनवधिकातिशयं स्वभाविकं तवैश्वर्यं कल्याणगुणानन्त्यं च वदसि । अतो भगवन् निरतिशयज्ञा-नशक्तिलैश्वर्यवीर्यतेजसां निधे ! ते व्यक्तं व्यञ्जनप्रकारं, नहि परिमितज्ञाना देवा दानवाश्च विदुः । १४॥

छं. ता. चं.—सप्तवर्धमाह—अत इति । आसत्तमै-रान्मायैर्धर्मैर्भिन्नमवतिपि नोक्तत्वादिति आहः । “कृतं मन्ये” इत्यस्याभिप्रेताह न प्रशंसाद्यभिप्रायमिति । अन्येषु हि त्वारागोपेन प्रशंस्येतिभिप्रायः । ‘माम्’ इत्यनेन ‘शिक्ष्यस्तेऽहं शापि मां त्वां प्रणम्य’ [ना. उ.] इत्यादिकमभिप्रेतम् । वदतिरि-शिमनुवदन्नञ्च शास्त्रेणैवैतानि द्विक्रमिकः । एवं शिष्टस्यानुभा-वणं शान्तविशेषाधान्यायम् । अनन्यसाधारणमनवधि-कातिशयमिति विशेषणाभ्यां समाधिकाराद्धियम्, स्वाभा-विकमित्यनन्याधीनत्वं विवक्षितम् । अतो न विदुरित्यर्थः । ‘शान्तचित्तलैश्वर्यवीर्यतेजसां नित्यशेषतः । परमचन्द्रवदत्त्वादि

मानेणतिसमुद्दिष्टेषुभूतकल्याणवस्तुपरः । ‘त्रैलोक्यं पुण्डरी-काक्षः’ इति कार्यकरणभावेन शरीरात्मभावेन वा सामा-नाधिकरण्यम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्—बहुमुखवित्या इत्यर्थः । यदोपलक्षणतया भूम्यन्तरिक्षादिकच्छब्दे । पुण्डरी-काक्षशब्देन अन्तरादित्यविद्यप्रतिपादितविलक्षणविभूतत्वं दर्शि-तम् । ‘तस्य यथा कल्प्यां पुण्डरीकमेवमक्षिणौ’ [छं. उ. १।६।७] इत्यस्य च वाक्यस्य त्रिविधभाष्योदितेषु षट्स्थेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिगृहीतास्त्रयोऽंशः । तथाहि वेदार्थ-सङ्ग्रेहे दर्शितं—‘गम्भीरात्मसमुद्भूतसमुद्यत्प्रविकरकसित-पुण्डरीकदलमालावतक्षणः’ इति । इदं च वरदगुह्यमित्सर्वसारे दर्शितं प्रपञ्चितं च । नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयकरनाराय-णात्वाकसुचनम् । ‘श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः’ इत्याभ्यां ‘हीश्च तेजस्वीश्च पत्न्यौ’ [यजुषि भा. ३।१३१] “अममस्यपारे” [म. ना. १।१] “यमन्तस्समुद्रे” [म. ना. १।३] इत्यादिकं स्मारितम् । “उत्तुज्यागतः” इत्यवतारमात्रत्वं विव-क्षितम् । कृष्णवतारद्वयायपि क्षीरार्णवगतवारपर्वकृत्यायि-विप्रहस्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षादिति—न त्वोपचारिकः आत्मान्तरव्यवहितो वेत्यर्थः । तथेति—प्रकरणात्तरत्वं व्यक्त्यर्थम् । ‘देवर्षिर्नारदस्तथा’ इति व्याख्येयविमगागममात्-सत्तुक्त्वाक्योपादानमपि तथाविभागेन कुमिह इति च दर्शितम् । ‘तत्र कृत्स्नम्’ इत्यादि नारायणस्यैव सर्वाश्रयत्वात्सर्वकारा-तिशयोक्त्योगित्वाद्वा । ‘तत्पुण्यम्’ इत्यादिकं ब्रह्मशब्दानुरोपेन नारायणविषयं वा, प्रकरणविकोपेण तदाश्रितत्वात्प्रशंसनं वा । स्वयमेवेति—स्वतःसर्वतो ब्रह्मादीनामपि गुरुत्वमेवेत्यर्थः । ‘श्रुमिराजः’ [४४] इत्यादिषु सर्ववैश्वर्यं सर्वकारणत्वं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम् । १२ । १३ ॥

विना हेयैर्गुणादिभिः’ [वि. पु. ६।५।७१] इति भगवदपराश-रवचनानुसारेण देवादिभिरवैवाद्या भगवच्छब्दाद्यैः दशौघति-निरतिशयज्ञानेत्यादिना । व्यक्तिशब्दोऽत्र ‘किमारिर्धर्मवैषा भगवतो व्यक्तः’ इत्यादिभिर्बन्धन विप्रहादित्वा, अप्रसक्तत्वात् अनन्तरं चापृच्छयमनत्वात् । अतो ‘वक्तुर्भट्टस्य शेषेण [१०।१६] इत्यनन्तरं विवक्षोः ‘अन्ये त्वत्प्रतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुनः प्रत्यक्षादित्यवकाशमम्’ इत्ययमर्थोऽपे-क्षितत्वात्सर्वकार्यं इत्यभिप्रायेणाह—व्यञ्जनप्रकारमिति । ‘अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनुषुदनः । उपलब्धुम्’ इतिवत् । परिमितज्ञाना इति शब्दतात्पर्योक्तिः । १४ ॥

३ रा. भा.—हे पुरुषोत्तम ! आत्मना आत्मानं त्वां स्वयमेव स्वेनैव ज्ञानेन वेत्थ; भूतभावन सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः ! भूतेषां सर्वेषां भूतानां नियन्तः । देवदेव देवतानामपि परमदैवत ! यथा मनुष्यमनुपक्षि-

सरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्देवतान्यतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि दैवतान्यपि तैस्तैर्गुणैरीतीत्य वर्तमान ! जगत्पते जगत्स्वामिन् ! वक्तुर्महसीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. च.— देवादीनां भगवद्भिरेव वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिता; अथ भगवत् एव देववैभवं चनयोग्यतामाह—‘स्वयमेव’ इति कोट्येन । अत्र ‘पुष्टोत्तम’ इति संज्ञा; येषं तु तत्संज्ञान्वयोपयिक्कगुणपरमिति विभक्त्याय पूर्णमेव हे पुरुषोत्तमेत्युक्तम् । अत्र ‘त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि’ [यजुःकाठ. १ ३ १] इति श्रुतिस्मरणद्वयिप्रायेण ‘आत्मानम्’ इत्यस्य त्वामिति प्रतिपादनम् । ‘स्वयमेव’ इत्यनेन फलितोक्तिः स्वमेव ज्ञानेनेति । आत्माना—अन्येनानुग्रहीत इत्यर्थः । यथाऽऽप्तेषां ‘मत्तः स्पृष्टिर्ज्ञानम्’ [१५१५] इति; न तथाऽप्येति भावः । यदा ‘आत्माना’ इत्यस्य व्याख्या ज्ञानेनेति, ‘आत्मा जीवे’ इत्यारभ्य ‘यत्ने-ज्येष्ठो यतो वारो’ इति पाठान् । भाववशब्दस्य चित्तावस्थे-परत्वव्युत्पादायाह उपादयितरिति । श्रुतेरजगत्पतिसम्बन्धोः पौनस्त्यशङ्कान्मुद्रासाय नियन्तृत्वस्वामिवक्तव्यम् । रक्षणे

व्युत्पन्नस्यापि पतिसम्बन्धस्य शेषित्वे क्वचिः । ‘स कारणं करणा-धिपाधिपः’ [शे. उ. ६।९] ‘तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विद्वान् देवं सुवनेशमीश्वरम्’ [शे. उ. ६।७] इति श्रुतिसिद्धा-श्वत्वारोऽर्थाः ‘भूतमात्रान्’ । इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यन्त-इति ज्ञापनाय दैवतानामपि परमदैवतेति श्रुतिगतेः पदैक्या-ख्यातम् । देवशब्दस्य जातिविशेषाभावकत्वेन प्रतिसम्बन्धि-शब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उत्कर्षविशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतमुपचारनिमित्तं द्वयौचित्ये यथेति । अन्योन्यवैलक्षण्यस्यापि किञ्चित्करत्वात् यत्नवै-लक्षण्यव्यापनाय च मृगपक्षिसरीसृपप्रहङ्गम् । यथा देवादीनां कीटाः, तथा परमात्मनो देवा अपि । कीटाः समस्तैः सुराः दृष्टे यत्र इति ह्याहुः । सौन्दर्यसौशील्येति विग्रहगुणाना-मात्मगुणानां चोपलक्षणम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्म परिपूर्णम् । “अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म ... बृहद्बृहत्या बृंहति” [अ. श्रि. ४] इति च श्रुतिः । बृह बृहि बृद्धाविति पठन्ति । ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १.३।१४९।९] इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशाखायाम्—“विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतः” [ऋक्सं. २।७।२।५] इति “स श्वेव प्रमाणाद्विविधोऽभवत्” इति । “सोऽकामयत् बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६] इत्यादेश ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ब्रह्मविभुसङ्गवैकाव्यैपरिहराय क्रमेण सप्रमाणकं व्याचष्टे— ब्रह्मेति । परं वस्तु ब्रह्मेति कस्मादुच्यते ? बृहति पूर्णं भवति बृंहयति पूरयति चान्यान् । बृहतेर्मन्त्रत्ययोऽमागमश्च । ईश्वरो ब्रह्मणोऽज्यः स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यते ? इत्यत उक्तम्— परममिति । विविधमनेक-

रूपत्वेभावत् । मेहनावतः सेचकस्य भगवतः प्रथमं रूपं विभु प्रभु क्तेयेतदनुष व्याख्यायते । प्राग्वत्सम्प्रयोऽभवदिति प्रभुः विविधोऽभवदिति विभुः । “सोऽकामयत्” इति विविधमवने भूत्स्वन्तरम् । “विप्रसम्मन्यो ब्रुहन्त्यायाम्” [अथा. ३।१।१८०] इति च स्मृतिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. आ.— मत्तानामन्तःकरणस्थो भास्वता ज्ञानदीपेन विवेकमिथ्याप्रत्ययरूपं तमो नाश-यामीति भगवद्भक्तं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानोऽन्यमप्यभिमतपथं मम वक्ष्यतीति मत्वा प्रशु-कामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म भवान् । परं धाम परमं तेजो भवान् । परमं पवित्रं पावनं भवान् ॥ १२ ॥ आहुरिति । स्वयं चैवाऽऽत्मानम् ॥ १३ ॥ सर्वमिति वचनात्तत्त्ववचनाद्यर्थोक्तं सर्वमूर्तं सत्यं मन्ये । व्यक्तिमुत्पत्तिम् ॥ १४ ॥ स्वयमिति । स्वयमेवाऽऽत्मानैव । श्रुतानि भावयतीति श्रुतभाव-नस्तस्य सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं सङ्क्षेपेणोक्तं भगवद्विभुतिमा-कर्ष्य विस्तरेण शुभ्रपुमगन्तं स्तुवन् अर्जुन उवाच— पर-मिति । परं प्रकृष्टं धाम तेजः “तस्य भासा सवैमिदं विभासि” [कठो. ५।१५+छं. उ. २।२।१०+वे. उ. ६।१४] इति भूतुक्तस्वरूपाशरूपमित्यर्थः । परमं पवित्रं पावनं नस्मीदानीमिदिकसकलक-कृपप्रपञ्चम्, निर्विषयद्वैतस्वरूप-मित्यर्थः । एवमश्रुतं वारं ब्रह्म, तद्वान् । कुत इत्यत आह—

पुरुषमिति । यतः शाश्वतं शश्वदेकरूपं, दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि स्वरूपेण भवत्, आदिदेवं आदि सर्वकारणं देवं द्योतनात्मकम्, अत एव अजं विभुं व्यापकं पुरुषं परमात्मानं स्वामाहुर्वैदन्ति । के ? सर्वे कथस्यो वेदाः “पुरुषाय परं किञ्चित्” [कठो. ३।११] “शाश्वतं शिवमच्युतम्” [महाना. २।३] “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः” [छं. उ. २।१।१२] “एको ह वै नारायण आसीत्” [मठो. १] “अजस्य

नाभावप्येकमपितम्” “व्याप्य नारायणः स्थितः” [म. भा. ५५] इत्याद्याः, तथा वेदतत्त्वार्थदक्षिणे नारादासित-
देवत्वयासा अप्येवमेवाद्भुतविधिराजसूयादिषु; तथा स्वयं
चैव ब्रवीषि मे ‘यो मामजमनादि च वेत्ति लोकमहेष्वरम्’
[१०३] ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’
[१०८] इत्यादिना स्वमेव साक्षान्मन्त्रं वदसि च। अतः
सर्वस्येतद्वैकैरपिभिन्नोक्तं ‘पुरुषं शाश्वतं’ इत्यादिकं कृतं
सत्यमेव मन्ये, न प्रसङ्गापरमिति; यस्मात्कारणात् मां
श्रित्यभावेन प्रपन्नं भक्तं प्रति स्वमेवं वदसि ‘लोकमहेष्वरम्’
[१०३] इत्यादि। ततस्त्वापारम्भे ममेदानीमस्मत्समावना
निरुक्त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा त्वद्विभूत्युपदेशसत्यैव कर्तव्य इति

१ व ० त ० १०— एवं सकलैतरेविसत्तातीयं भगवतो योगप्रभावं तादृशविभूतिहेतुत्वं स्वानन्वजनका-
त्मत्वं च निशम्य तद्विस्तारं ज्ञातुकामो भगवन्तं स्तुतुम् अर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति सप्रभिः धर्मधर्म्येभिप्रायेण।
इदं च सर्वं श्रुतेरिव प्रतिवाक्यमूर्तं भवान् परं ब्रह्मेत्यादि। त्वामेवाहुः सर्वं ऋषयः, तथा महाभगवद्दीपो मयाद्वा-
पुष्टिमक्तः देवर्षिर्नारदः आह असितो देवलो व्यासश्च— ‘एष नारायणः श्रीमान् श्रीरार्षणवनिक्ततनः। नागपथैकमु-
त्सृज्य ह्यगतो मधुरां पुरीम्’ [म. भा. ३।८।२४] इति भारते। ‘कृष्ण एव हि भूतानामुपत्तिरपि चाद्ययः।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्’ इत्यादीनि भूयांसि महर्षिर्वचनानि श्रूयन्ते। भागवते [१०।३७।१०]
देवर्षिर्वचनं— ‘कृष्ण ! कृष्ण ! प्रमेयात्मन्योगेश ! जगदीश्वर !’ इत्यादि। स्वयं च ब्रवीषि ‘अहं सर्वस्य प्रभवः’
[१०।८] इत्यादि। पुरुषोत्तम एव स्वमुत्वेन स्वस्वरूपं स्वमाहात्म्यं च वदति, नान्य इति। तदेतत्सर्वोक्तत्वात्सत्यमेव
मन्ये यन्मां एवं च वदसि। अतो भगवन् बह्नुणगूण ! ज्ञानं त्वय्येव गुणः त्वहत्तमेवान्वयप्रोद्भवतीति नान्ये देवा
दानवाश्च ते व्यक्ति अनन्यसाधारणं योगप्रभावं तत्तद्विभूतिरूपां व्यक्तिं च ते विदुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
किं तर्हि स्वयमेव वक्ष्येति तदप्यात्मना, न सायनान्तरेण ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त. — एवं ‘व मे विदुः सुराणाः’ [१०।२]
इत्यादिना सर्वेषां स्वावेदनयुक्तानां ‘यो मामजमनादि च’
[१०।३] इत्यादिना त्वज्ञानहोत्तमत्वं प्रतिपादितम्। ततः
सर्वभाष्योक्तयः स्वत उक्ता स्वरूपा वा, त्वस्वविभूतिजन्य
स्वभजने स्वप्रसिद्धिकथान्, एतत्सर्वविज्ञासुरर्जुनः प्रभुं विज्ञा-
पयति सप्रभिः। विज्ञप्तेरपि भगवदात्मत्वाय बहुगुणसिसम-
सङ्ख्यैः श्लोकैर्विज्ञापयति— अर्जुन उवाच। परं ब्रह्मेति।
परं पुरुषोत्तमाख्यं ब्रह्म बृहद्वापकं परं धाम पुरुषोत्तमात्मक-
तोत्तमं (समात्मगुहात्मकं वा, परं पवित्रं सर्वोत्कृष्टं सर्व-
पावनम्, एतत्सर्वरूपो भवान् सत्यमेवेत्यर्थः। कथमेवमवगतं?
इत्यत आह— पुरुषमिति। पुरुषं पुरुषोत्तमम्। अन्यत्रापि
तथात्मना बहुगुणं शाश्वतं नित्यमिति। अक्षरादिष्वपि नित्यत्व-
माशङ्क्य दिव्यमित्याह कीदृशैरकल्पम्। अवतारादिष्वपि
तथात्मना बहुगुणं— आदिदेवमिति। मूलरूपमित्यर्थः। परि-
दृश्यमानजन्माद्याः साक्षात्प्राप्ता— अजमिति। जन्मरहितम्।
जन्माभावे जन्मप्रतीतिः कथं? इत्यत आह— विभुमिति।
समर्थमित्यर्थः। तत्प्राप्तीतिकारणसमर्थमिति यावत् ॥ १२ ॥
एवंविधं त्वां सर्वं वदन्तीत्यनेनावगतमित्याह— आहु रिति।
सर्वं ऋषयो भूतवाद्यः, तथा देवर्षिः देवानामपि मन्त्रवृद्धा

वक्तुमन्येषां तदनभिज्ञत्वं दर्शयति सार्धेन— नहीति। हे
भगवन्! तव व्यक्तिं विभूत्याविर्भावं त्वदुत्प्राक्तनिब्रह्मभावेन
स्थिता अपि देवा दानवाश्च न विदुर्न जानन्ति; किन्तु स्वयं-
मेवात्मानं वेत्थ जानासि; किं मनश्चक्षुरादिभिः? नेत्याह—
आत्मना त्वरूपेण। अत्र हेतुर्गमं पुरुषोत्तमेति सम्बोधयन्।
पुरुषशब्दवाच्यक्षराक्षरात्मकस्य सर्वस्य जगतस्त्वतोऽपकृष्टवान्
पुरुषोत्तमत्वम्। अतस्तान् न जगद्वन्ति, परमिताज्ञानस्य
तद्योगादित्यर्थः। पुरुषोत्तमत्वमेवोपादयति— भूतभाव-
नेत्यादिभिः सम्बोधनैः। भूतभावान् भूतोपायक ! हे भूतेश
भूतनित्यन्तः ! हे देवदेव ! यथाऽऽम्हादीन्मृत्युनाम्यमहिज्ञा-
ज्जीत्य देवास्तिष्ठन्ति, तथा देवानपि महिन्नाऽतीत्य वर्तमाने-
त्यर्थः। जगत्पते जगत्पालक ! ॥ १४ ॥ १५ ॥

नारदः सर्वमोक्षदः। असितः भगवत्सर्वरूपः। देवः देवानु-
ग्रहकृत्। व्यासः ज्ञानावतारः च पुनः स्वयमेव त्वमेव साक्षान्मे
मन्त्रम् ‘अहमादिर्हि देवानाम्’ [१०।२] इत्यादिना
ब्रवीषि। अतस्त्वं तथा जानामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ परोक्षे
स्वावभावाभावे न विद्वांसः स्यादित्यत आह— सर्वमेत-
दिति। सर्वं पूर्वोक्तं “परं ब्रह्म” [म. उ. ३।१० गी १०।१२]
इत्यादि अहं स्वावभावात् कृतं सत्यं मन्ये। किञ्च ‘न मे विदुः’
[१०।२] इत्यादिना देवाः कीडाः रूपाः। दानवाविरोधेऽपि
मोक्षदातुः हे भगवन् ! ते व्यक्तिं प्राकृत्य स्वरूपं वा न
विदु रिति। केशव ! दृष्टगुणवास्योऽपि मोक्षदायक ! यत्
मां वदसि एतत्सर्वं हि निश्चयेन कृतं मन्ये ॥ १४ ॥
यतोऽन्ये न विदुस्तः स्वस्वरूपं स्वयमेव जानासीत्याह—
स्वयमेवेति। स्वयं स्वेच्छयेव, न केनचित् प्रेरितः। आत्मना
स्वस्वरूपेण आत्मानं यादृशोऽसि तादृशं त्वमेव वेत्थ,
जानामीत्यर्थः। अन्यथा ज्ञानहेतुभूतत्वेन सम्बोधयति। हे
पुरुषोत्तम ! केन कथं वा ज्ञातुं योग्य इत्यर्थः। अतएव ब्रह्माण्ड-
पुराणे— ‘नैव भातयितुं योग्यः कैनचित् पुरुषोत्तम !’
इत्युक्तम्। ननु तर्हि ‘यो मामजमनादि च वेत्ति’ [१०।३]
इति कथञ्चकिं? इत्याशङ्क्य तच्छ्रुत्या स्वदेवनात्मकस्वरूपसि-

दानेन ज्ञापयतीति । इदमिदं बुद्धियोगं तम् ॥ [१०।१०]
इत्यादिनोक्तम् । तथात्वेनैव सम्बोधयन्नाह—भूतभावन-
स्यादिभिः । हे भूतभावन ! भूतानि भावयसि स्वभावाद्युक्तानि
कारणानि तथा । कथमेवं करोतीत्यत आह—श्रुतेः । तेषां
स्वामी नियामकः ; तेन स्वस्वत्वेन करोतीति भावः ।

ईदं त्वेऽपि कथमेवं करोति ? इत्यत आह—देवदेव ! पूज्या-
नामपि पूज्य ! तत्पूजादिसन्तुष्टतया करोतीति भावः । तर्हि
देवेष्वेव तथोचितं, न तु सर्वेष्वित्यत आह—जगत्पते इति ।
जगतः सर्वेऽप्येव पतिः पालको रक्षक इति यावत् । रक्षार्थं
तथा करोतीति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० आ० टी०—एवं 'एतां विभूतिं योगं च' [१०।७] इत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं श्रुत्वा
तत्प्राप्त्युत्सुकः प्रथमं श्रुत्वा भगवन्तवाग्यैयज्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म, न त्वपरमुपास्यम् । 'तदेव
ब्रह्म ह्वं विद्धि नेदं यद्विदुमुपासते' [के. उ. ४] इति श्रुतेः । परं धाम ज्योतिर्न त्वपरं हृत्तिरूपं ज्ञानम् ।
एतस्य 'हीर्षाभीर्हित्येतत्सर्वं मन एव' [छ. उ. १।५।३] इति श्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् । परमं पवित्रं, न तु तीर्था-
दिबद्धपरमं भवान् । तत्र मानमाह—पुरुषमिति साधेन । पुरुषं देहान्तरस्त्वं, शाश्वतं नित्यं, दिव्यं दिवि हार्वा-
काशे आविर्भूतं, आविर्देवं सूत्रात्मनोऽप्यार्चं, अत एव अजं विभुं व्यापकं त्वां ऋषय आहुरिति सम्बन्धः
॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तिं प्रभवम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूतानां भावक ! ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

यामिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो
यस्ता वक्तुमर्हसि । यामिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तैरिमांल्लोकान्स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—यस्मादसमादृश्यामगोचरस्तवाऽऽत्मा
जिज्ञासितव्यस्तस्मात्तच्चैव त्वद्वत् वक्तव्यमित्याह—वक्तुमिति ।
दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । सम्प्रत्यन्वयमन्वाचष्टे—आत्मन इति ।

वक्तव्या विभूती विंशति—यामिर्भिति । यद्वा
लोकान् पूरयित्वा वर्तसे ता विस्तृतीरशेषेण वक्तुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—दिव्याः त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेवाशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यञ्ज-
येत्यर्थः । यामिरनन्तामिर्विभूतिभिः यैर्नियमनविशेषैर्युक्त इमान् लोकान्स्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६

४ वे. ता. चं.—आत्मशब्दोऽन्यविभूतित्वबन्धुदासारं
इत्याह—त्वदसाधारण्य इति । 'विभूतयः' इति प्रथमान्तत्वेन
'वक्तुमर्हसि' इत्यनेन अन्वयायोगात्—विभूतयो या इति
यच्छब्दाभ्याहारः । यतो दिव्याः, अतोऽन्यवक्तव्याः ;
अतस्ता वक्तुमर्हतीति वाक्यादुक्तिप्राप्त्यर्थः । 'अर्हसि' इति
योगस्य निर्देशेन तत्प्राप्त्येन विवक्षितम् । ईश्वरेणाप्यशेषेण वक्तुं
अज्ञेनेन च श्रोतृशक्त्यन्तर्द्वन्द्वनतः प्रसारतश्च अकाशमात्र-
मिह प्रार्थयतः 'न हि ते भगवन् ! व्यक्तम्' [१०।१४] इति
हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायेण त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः इति । बहु-
वचनासङ्कोचात् 'अशेषेण' इति निर्देशाच्च आनन्त्यमिह विव-
क्षितम् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य' [१०।१९] इत्याद्युत्तरवशा-
च्चैत्यभिप्रायेण—अनन्तामिरित्युक्तम् । विपुलौ भवतिः सावप्र-
त्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । नचात्रायान्तरं घटते, नियन्त-
व्यवस्थामानाधिकरण्यावभावादित्यभिप्रायेण यैर्नियमनविशे-

रैरित्युक्तम् । प्रत्यनियमनविषये कौतुकातिरेकचोक्तनाय विशेष-
वशब्दः । तृतीयाया इह करणावर्धत्वायोगादित्यन्तुल्लङ्घनायैवं
विवक्षितमित्यभिप्रायेण युक्त इत्युक्तम् । अत्र विद्वत्तिशब्दस्य
नियन्तृत्वप्राप्तेऽश्रयत्वादीनां न लोकव्याप्तिस्कारणत्वं, न च तद्वि-
शिष्टस्य, तैः सह वा तदितरस्य पतिः ; न च व्याप्तौ नियन्तृत्वा-
नामित्यन्तुल्लङ्घनत्वं, नैरर्थक्यात् ; नियमनविशेषाणां तु श्रुत्य-
नुसारादाकाशादिव्याप्तिव्यवच्छेदायैवाह तदुपपत्तिरित्यभिप्रा-
येणाह—नियन्तृत्वेन व्याप्येति । 'अन्तः प्रविष्टः वास्ता जना-
नाम्' [यजुः सं. ३।१०] "अन्तरो यमयति" [छ. उ.
३।७।३—२३ शत. १४।५।३०] "अन्तर्याम्यमृतः" [छ. उ.
३।७।३—२३] इत्यादिभिः श्रूयते । 'व्याप्य तिष्ठसि'
इत्यनेन 'व्याप्य नारायणः स्थितः' [म. ना. ९।५] इति
श्रुतिः स्मारिता ॥ १६ ॥

५ आ. भा.—विभूतयो विविधभूतयः ॥ १६ ॥

६ ऊ. प्र. टी.—विभूतय ऐश्वर्याणि प्रधानि नानारूपाणि वक्ष्यन्ते । किं केन सङ्गतं ? इत्यत आह—विभूतय इति ।
विविधभूतयो नानाभूतानि रूपाणि ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—वक्तुमिति । आत्मविभूतयो दिव्या अप्राकृतास्तस्मात्स्वयमेव वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यत एवं त्वमेव स्वद्विभूतीर्देवसि, आत्मविभूतयो याः, ता अशेषेण कास्मैत्येन वक्तुं त्वमेवाहसि, ततस्त्वमेवोपदिशेत्याह— वक्तुमिति । दिव्या अत्यद्भुताः, नाभ्यः । शेषे स्पष्टम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—यतो देवादयो न विदुस्तस्माद्ब्रह्मणमर्हसि अशेषेणेति । या दिव्यास्तत्त्वासाधारण्यो विभूतयः ता अशेषेण वद । यामिः स्वांशभवनरूपेभ्यश्चैव न विदुः पौण्ड्रमूतैस्तदात्मभूतैश्चैव भौतैश्चैव व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं सम्बन्धे जगत्प्रतिवेन स्वत्वापि योग्यत्वोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यस्य, एत तत्र साक्षात् प्रतित्वं संप्राप्येदानीं स्वीयत्वेनानुग्रहं कुरु यथाऽहं पूर्वोक्तं त्वत्स्वरूपं ज्ञात्वा अप्रभो भवामीत्याह— वक्तुमर्हसीति । दिव्याः क्रीडारूपाः, आत्मविभूतयः स्वविभूतयः कार्यार्थं स्वयमेवोपाश्रयाः, अशेषेण वक्तुं त्वमेवाहसि योग्योऽसि । योग्यत्वोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यस्य, एत तत्र साक्षात् त्वद्वज्जाने किं वाच्यमिति व्यञ्जितम् । यतस्त्वमेव योग्योऽस्यतः कृपया वदेति भावः । यामिर्विभूतिभिः इमान् लोकान् व्याप्य स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्य तिष्ठसि ता वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं स्तुत्वाऽऽत्मनो वुत्खितमाह— वक्तुमिति ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन !

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ? । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ? ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगध्वंशकविशेषं विभूतिं च विस्तरे ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन ! — अर्देतेर्गतिकर्मणो रूपम्—असुराणां देवप्रतिपक्षसूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दन ! । अमृतद्वयनिश्चयेयस्य पुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्यच्चित इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वनुसुख-निस्तुतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—किमर्थं विभूतिः श्रोतुमिच्छसि ? इत्यावाह्यव्यायानौक्येप्रकारप्रश्नेन फलं कथयति— कथमिति । योगो नामधेयं तद्व्याप्सोऽपि योगी, हे योगिन् ! अहं स्थविष्ठ-मतिस्त्वां केन प्रकारेण सततमनुसन्धानो विद्युद्वह्निर्देवत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयां इति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—केषु केष्विति । चेत्तन्नाचेतनभेदादुपाविबहुत्वाच्च बहु-

वचनम् ॥ १७ ॥ प्रकृतं प्रश्नप्रसंहरति— विस्तरेणेति । अर्देतेर्गतिकर्मणो वनादनेति रूपं तद्व्युत्पादयति— असुराणामिति । प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति— अमृतयेति । ननु पूर्वमेव सप्तमे [श्लो. ८-११] नवमे [श्लो. २०-२१] च विभूतिर्यस्यै वैश्वस्य दक्षिणं तत्किमिति श्रोतुमिच्छते ! तत्राऽऽह— भूय इति । अमृतममृतप्रत्ययमित्यर्थः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह— कथमिति । अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् परिचिन्तयितुं श्रद्धाः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगण-

१ 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तावतः ।' (१०।७) इति द्वयोरपि ज्ञातव्यत्वोक्त्या विभूतिं योगं च कथयेति द्वयोः प्रार्थना । मध्ये 'विभूतीर्वक्तुमर्हसि' (१०।१६) इति विभूतिकथनप्रार्थना तु भगवतः सर्वोत्तमवृत्तिनिश्चयाय विभूतीनामव-स्थाहातव्यत्वाभिप्रायेणेति केचित् । 'शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं' इत्यत्र वाक्यपदार्थान्तरं एकदेशविधितैत्त्यक्तम् । विषयश्च वाक्यस्य स्ववाक्येनोद्देशेन विना विषयिणा च केनैवावृत्तशब्देन प्रवृत्तपूर्वकं तद्वृत्तवाक्यवसानादितिशोकाः, वाक्यरूपे धर्मिण्यमुत-तारापार्थक्ये वाक्यस्यैवापह्लादादवृत्तिविधेयत्वां सङ्करो माहृतीति श्रुत्यानुमते नोत्कण्ठादिकार्यं व्यनक्तोति मनुजुद्धनसर्वस्वव्यमि-प्रायः ।

—अविगीता ।

कथं विद्याम् ? ; पूर्वोक्तबुद्धिज्ञानादिभावव्यतिरिक्तेष्वनुक्तेषु केषु केषु च भावेषु मया नियन्तृत्वेन चिन्त्योऽसि ? ॥ १७ ॥ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति सङ्क्षेपेणोक्तं तव स्रष्टृत्वादियोगं विश्रुतिं नियमनं च श्रूयो विस्तरेण कथय; त्वयोच्यमानं त्वन्माहात्म्यामृतं शृण्वतो मे वृत्तिर्नास्ति हि; ममावृत्तिस्त्वयैव विदितेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. च.— योगिशब्दः प्रकरणविशेषात् 'त्वां सदा परिचिन्तयन्' इत्यादेः सामर्थ्याच्च योगिविशेषविषय इत्याह—**भक्तियोगनिष्ठः सञ्ज्ञितः** । सचिन्तयनेन निष्पन्नयो-
गिपरत्वमपि व्यावर्तितम् । अत्र 'योगिन्' इति परेषां पाठोऽनार्थः । 'सदा' इति विशेषणसामर्थ्यात्, भक्त्येति सिद्धम् । वेदान्तपूर्वे चिन्तनाशक्तेः, 'कथं विद्याम्' इत्यस्य चिन्तनहेतु-
त्वात् 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' [अष्टा. ३।१।१२६] इति शत्रुलुशासनाच्च चिन्तयितुं प्रवृत्त इत्युक्तम् । 'त्वाम्' इति धर्मविशेषस्य प्रतिपन्नत्वात्प्रकारविशेषेषु बुभुत्सेति ज्ञापना-

योकं परिपूर्णैत्यादि । प्रसो ह्यज्ञातविशेषज्ञापनार्थ इत्यभि-
सन्धायोक्तं—पूर्वोक्त्यादि । 'भावेषु' इति सत्सम्प्रतिप्रेतोक्तिः,
प्रकृतोत्कर्षणं वा— **नियन्तृत्वेनेति** ॥ १७ ॥ प्रतिभूजजनानां
नरकादिगमयितृत्वात् अनुकूलजनैः स्वामिलयितं याच्यमा-
नत्वाद्वा जनार्दनः । विस्तरबुद्धिसाहेतुज्ञापनार्थं योगसद्व-
विषयित्वव्यक्त्यर्थे न भूयश्शब्दफलितमाह—**अहं सर्वस्येति** ।
अमृतशब्दोऽत्रावृत्तिसमभिव्याहारात्ममाहात्म्ये भोग्यत्वपरः ।
भोग्यमतत्वावोक्तं त्वयोच्यमानमिति । त्वन्मुखचन्द्रनि-
स्रुतमिति भावः । हिंसाद्वाभिनेतं विवृणोति—**ममेति** ॥ १८ ॥

५ आ. ना. भा. — ॥ १७ ॥ न जायतेऽर्द्यति च संसारमिति जनार्दनः । तथा च बाध्नव्य-
शाखायाम्—“ स भूतः स जनार्दनः ” इति । “ स ह्यासीत्स नासीत्सोऽर्द्यत् ” इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥ 'अर्दं गतौ याचने च' [पा. वा. १।५५] इति वचनात् आडुरजनानां नरकादिगम-
यितृत्वाज्जनैर्याच्यत्वाद्वा जनार्दन इति शाङ्ख्यः, तदप्रामाणिकं
व्याख्यानम् । इदं तु श्रौतत्वाद्वापदेयमिति भावेनाह— न

जायत इति । नञः परनिपातः । अत एव नलोपाभावः
उत्तरपदे तस्य स्मरणात् अर्द्यति गमयति । स ह्यासीदिति ।
भूतः । अनादितः सत्तावतिव्यर्थः । स नासीन्न स जन्म-
वान्सोऽर्द्यतीति जनार्दनः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कथमिति । कथं विद्यां विजानीयाम् । भावेषु पदार्थेषु ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति ।
विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विश्रुतिं विस्तरं च । अमृतं शृण्वतः ॥ १८ ॥

८ वे. ब्र. गि.— विमृशुपदेशेन तव किं फलम् ?
तत्राह—**कथमिति** । हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यसम्पन्न ! कथं
केन प्रकारेण सदा परिचिन्तयन्ध्यायन्सन् अहं त्वां विद्यां
जानीयाम् ? । ननु विभूतिरूपेण ध्यायन्मां जानीहि; तत्राह—
केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु त्वं मया चिन्त्योऽसि ? के वा
पदार्थास्त्वद्भिन्नस्य इति यावत् । योगिनिमपि दुर्महं त्वद्वपं
विश्लिष्टसेतो ममातिदुरवाहमिष्यतो विभूतिरूपेण त्वां
ध्यायन्क्रमेण त्वद्वपं प्रतिपित्समानस्य मम हृद्विभूतिज्ञान-
मवस्थाप्याभ्यस्त्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ननु 'महर्षयः सप्त पूर्व' [१०।६] इत्यादिना पूर्वमेव विभूत्यस्तवोपदिष्टा इत्यतः

आह—**विस्तरेणेति** । हे जनार्दन ! आत्मनस्तव योगमैश्वर्यं
विभूतिं ध्यानालम्बनाथ प्राक् (सप्तमे नवमे च) सङ्क्षेप-
णोक्तमपि विस्तरेण भूयः कथय । किञ्च वाक्ये खलु भूयमाणे
तत्र पौनरुक्त्ये सति केमर्थक्यशङ्काऽवतरति, न त्वत्पदं मया
च त्वन्मुखारविन्दनिर्गतमदृष्टमेव श्रोत्राभ्यां पीयते, न तु
वाक्यम्; अतो न तत्रालम्बुद्धिर्भविष्यमहतीत्याह—**वृत्ति-**
नास्ति मे शृण्वतोऽमृतमिति । अत्र केवलामृताद्यवप्रयोगा-
दमृतमेवेदम्, न वाक्यमित्यपह्नुवालङ्कारो व्यज्यते । हिंसादेन
च प्रसिद्धयर्थेन 'यत्सोऽहं प्रीयमाणाय' [१०।१] इति
वदता त्वया विदित एवायमर्थ इति सूचितम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह— कथं विद्यामिति । अहं त्वया योगी विधीये
तस्य च चिन्तनं युक्तमेवेति । केषुकेषुभयविधेषु भावेषु मया चिन्त्योऽसि ? । 'योगिन्' इति पाठे तद्वत्वाच्च
योगमपि कथमहं विद्यामिति प्रश्न उपलभ्यते । ततो विस्तरेणेति समस्तप्रश्नस्फोरणं विभूतिं योगं चेति । यद्यपि
पूर्वं त्वयोक्ता विभूतिस्तथापि सङ्क्षेपेणैत्यधुना विस्तरेण वदेति पृच्छति ॥ १७ ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— कथनप्रयोजनमाह— कथमिति । हे
योगिन् सर्वव्यापक सर्वकरणसमर्थ ! अहं प्रकटरूपमानन्दमयं
त्वां सदा परिचिन्तयन् परितो बाह्याभ्यन्तरभेदेन चिन्तयन्
विभूतिः कथं विद्यां जानामीत्यर्थः । अत्रायं भावः— साक्षा-

द्भगवच्चिन्तने विभूतिज्ञाने तत्र मनोनिवेशने चिन्तनविच्छेदो
अविध्यतीति कथं जानामि ? ननु तर्हि प्रश्नः किमर्थं ?
इत्याशङ्क्य यत्पूर्वोक्तम् 'एतां विभूतिं' [१०।७] इत्यारभ्य
'येन साधुपयान्ति ते' [१०।७] इत्यन्तं तेन स्वध्याप्यर्थे

पृच्छामि, तत्रापि स्वाधिकारानुसारेण वस्तुवस्थावश्यकं तत्कथ-
येति विज्ञापयति— केचिन्ति । केचु लोकेषु, च पुनः केषु
मात्रेषु पदार्थेषु भगवन् बहुगुणैस्त्वर्थः । पूर्णगुणैः सर्वव्यापकः ।
मया चिन्तनीयोऽसि । ॥ १७ ॥ यच्चिन्तनात् त्वां प्राप्नोमि
याथातथ्येन जानामि तादृशमात्मानो योग्यपदार्थेषु क्रीडात्मकं

योगम् । च पुनः । तादृशीमेव विभूतिं हे जनार्दन सर्वविद्या-
नाशक ! एवं सङ्क्षेपकथितामपि भूयो विस्तारेण कथय । हि
यस्मात् असृष्टं मोक्षात्मकं मरणनिवर्तकमानन्दरूपं त्वद्वाक्यं
शृण्वतो मे तृप्तिः अलभभावनो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— योग ऐश्वर्यं तद्वत् हे योगिन् ! त्वां कथं चर्मचक्षुषा विद्याम् ? न कथमपीति विश्व-
रूपदर्शनेनस्य दोलेभ्यः मन्वानः कतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं चिन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्धयर्थ-
मिच्छाशयेनाह— केचिन्ति ॥ १७ ॥ योगं वैश्वरूप्यम् । विभूतिं ध्यानालम्बनम् । असृष्टमसृष्टस्य मोक्षस्य
साधनम् ॥ १८ ॥

प्रष्टुर्जुनस्य चित्तैकाग्र्यार्थं भगवदुक्तिः ।

श्रीभगवानुवाच— हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— हन्त त इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम
विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां
प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ ! । अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं, यतो नास्त्यन्तो
विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रष्टारं विभ्रमभयितुं भगवानुक्तवानि-
त्याह— श्रीभगवानिति । 'हन्त' इत्युत्तमिति व्यावर्त्यं जिह्वा-
सावच्छिन्नं कालं दर्शयति— इदानीमिति । दिविभगवत्सम-
प्राकृतत्वमस्मदगोचरत्वम् । वाक्यान्वयं द्योतयति— यास्ता

इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तायुक्तम्— यत्रेति । किमि-
त्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते ? तत्राऽऽह— अशेषत-
स्त्विति । तत्र हेतुः— यत इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— हे कुरुश्रेष्ठ ! मदीयाः कल्याणीविभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि । प्राधान्यशब्द-
नोक्तार्थो विवक्षितः ; 'पुरोधसां च मुख्यं माम्' [१०।२४] इति हि वक्ष्यते ; जगत्पृच्छाः काश्चन
विभूतीर्विष्यामि, विस्तरेण वक्तुं श्रोतुं च न शक्यते, तासामानन्त्यात् । विभूतित्वं नाम निवाम्यत्वम्,
सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधा भावा मत् एव भवन्तीत्युक्त्वा 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति
तत्त्वतः' [१०।७] इति प्रतिपादनात् । तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं
तत्प्रवर्त्यत्वमिति युक्तम् ; पुनश्च 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा
भावसमन्विताः' [१०।८] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमनुत्पन्ना पृच्छन्तमर्जुनं प्रति अति-
प्रसन्नो भगवानेकस्याभिजनादिवर्णनमुत्तेज योस्यतां दर्शयन्
विभूतेर्विस्तरेण प्रत्येकं वक्तुं श्रोतुं च अशक्यत्वात्केनचिदुपा-
धिपिशेषेण संछद्मता विभूतीर्विष्यामीत्याह— हन्तेति । ते
अनसृष्टव्यप्रीयमाणत्वात्तत्त्वादिगुणपूणयिति भावः । गुणत्वा-
दिप्रतियोगिकरूपेणैवादिप्राधान्यविवक्षायां वक्ष्यमाणमस्ततो दा-
हरणव्याप्यमात्राद्गुणानां च प्राधान्येन व्यपदेश्यमाणत्वात्सङ्का-

हकमर्थविवेकसाह प्राधान्यशब्देनेति । तस्यैव विवक्षितत्वं
वक्ष्यमाणेन संवादयति पुरोधसामिति । पिण्डतामसाह ज-
गतीति । 'विस्तरेण कथय' इति पृच्छन्तं प्रति प्राधान्यतः
कथयिष्यामीति कथमुच्यते ? इति शङ्कायां 'नास्त्यन्तो
विस्तरस्य मे' इत्युच्यते । विभूतीनामिति शेषः । 'विभूतेर्वि-
स्तरो मया' [१०।२०] इति हि वक्ष्यते । नास्तिशब्दाभि-
प्रेतमशक्यत्वं दर्शयति विस्तरेण वक्तुमिति । नेदं वक्तुं

॥ हन्तेति— अत्र विभूतिशब्देनेश्वरं प्राकृताप्राकृतवस्तुमत्रम्, तथा प्राकृताप्राकृतवस्तुसारश्राव्यमत्र-स्रष्टृद्योच्यत इति विवे-
चनीयमिति वंशीचरीये (११।१६।५) ।

गी. द्वि. २०

—अविगीता ।

ओत्रोरसामर्ध्वनिबन्धनमित्याह तासामानन्त्यादिति । तदे-
तदुक्तं नास्त्यन्त इति । वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु विभूतिशब्द-
प्रयोगमित्तमाह विभूतित्वं नामेति । नियन्तव्यवस्त्वन्तर-
विषयो विभूतिशब्दो विभवनकर्मपरः । अन्यत्र च 'ब्रह्मा दक्षा-
दयः कालः' 'विष्णुर्मेधादयः कालः' 'रुद्रः कालान्तकायाश्च'
'जगदीशविभूतयः' [वि. पु. १।२.२।३ १—३३] इत्यादिषु इति
नियन्तव्येषु विभूतिशब्दो ह्येति भावः । कुतः ? इत्यत्राह—
सर्वेषामिति । प्रस्तुतं तादृशीन्वै श्वेतच्छब्देन परामुच्यत इति
भावः । समानन्तरलोकेनापि तस्य श्लोकस्य तदर्थपरत्वं दर्श-
यति तथेति । तन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्वं 'सौशील्य-
वातसत्यसौन्दर्यादिकल्याणगुणयोगं' इत्युक्तम्; इह तु योग-

शब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकमुच्यते; तत्कथं षडते ? इत्यम्—उभय-
त्रोभयमप्यादिशब्देन सङ्गृहीतमित्येकाधैत्वात् । अत एव हि 'एतां
विभूतिं योगं च' [१०।७] इत्यत्र मम 'ह्येप्रत्ययनीकल्याणगुण-
गणरूपं योगं च' इति प्रयोजकेन संगृहीतम् । 'एतां विभूतिम्'
इत्यादेः पूर्ववर्तियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं
समुद्धाद्यर्थान्तरव्युदासेन सोपसर्गवाच्यर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्त-
रेणात्मनो योगं विभूतिं च' [१०।१८] इत्यत्र तु 'याभि-
विभूतिभिः' [१०।१९] इति तत्पूर्वप्रश्नवाक्यस्याविभूति-
शब्दैकार्थ्यस्त्वारस्याप्रियमनार्थतोक्ता । अतः प्रश्नोत्तरपदयोरीष-
द्वैक्यं सहाम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह पै भा.— हन्तेति । हन्त ! ते । प्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

८ चै. ब्र. गि.— एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच—
हन्तेति । कुरुश्रेष्ठ्युपदेशाधिकारप्रदर्शनम् । हन्तेति तदीय-
स्तुतिनम्रताप्रयुक्तविनयावस्थानुकारः । या दिव्या आत्मनो

मम विभूतयः, ताः प्राधान्यतः प्रधानभूताः काश्चित् कथयि-
ष्यामि । विस्तरेण तु वक्तुं श्रोतुं चाद्यक्याम्, यतो मे विभू-
तीनां विस्तरस्याप्तो नास्ति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । अनुकम्पा सम्बोधने । या दिव्या ममात्म-
विभूतयस्ता वक्ष्यामि । तत्रापि प्राधान्यतः, न तु सामस्येन; अनन्तरत्वाच्चत्वाह— नास्त्यन्त इति । विभूतिर्हि
विविधतया स्वांशरूपेण प्रकृतौ भूतिराविभूतिः केनचिद्विशेषेण युक्ता सर्वत्र सत्ता वा स्वस्य विविधा सर्वेषां
नियम्बस्वोक्त्या स्वांशत्वकथनमभिप्रेतम् । एवं च सर्वस्य विभूतिरूपत्वे प्राधान्यतो विभूतय इहोच्यन्ते । 'पुरोवसां
च मुख्यं मां' [१०।२४] इति रीत्या मुख्यभावो ज्ञेयः । एवमपि भगवानव्ययोऽस्मिन्त्येवार्थादिभर्मकत्वादिति
योगः च तदन्ते वक्ष्यते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं जिज्ञासुनाऽऽहनेन प्रार्थित आह—
हन्तेति । स्वस्वरूपज्ञानार्थकतादृक्प्रार्थनया हन्तेति हर्षे ।
हे कुरुश्रेष्ठ भक्तवत्शोऽहम् ! दिव्याः कीडारूपा विभूतयः ते
प्राधान्यतस्त्वयोग्यास्त्वदर्थं कथयिष्यामि । ननु विस्तरेण कथं

नोच्यते ? इत्यत्र आह— नास्तीति । मे विभूतीनां विस्तरस्य
अन्तो नास्ति । अतस्स्वरूपज्ञानाद्योग्या एव कथयिष्यामीति
भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— हन्तेति । हन्त इदानीं— हन्तेत्यनुमतौ वा— दिव्याः
पुराणान्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धा या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन
विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु सङ्क्षेपेणैवोच्यते, तस्याये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च
कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' 'नान्तोऽस्ति ...
विभूतीनां' [१०।४०] इति विपरिणामेनानुषङ्गनीयम् ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम् ।

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ अहमात्मेत्यनेन व्यवच्छेदं वारयति, अन्यथा 'स्थावराणां हिमालयः' [१०।२५] इत्यादिकांशेषु हिमालय एव
भगवान्, मान्ये इति व्यवच्छेदेन निर्दिष्टागत्वाभावात् ब्रह्मदर्शनेन खण्डितमवशिष्यत् । यतो यस्याखण्डाकारव्याप्तितया चेतसि
नोपारोहति, तां च जिज्ञासति; तस्यायमुपदेशमन्धः । इत्यस्मिन्वगुत्तपादाः ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— तत्र प्रथममेव तावच्छृणु— अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः; घनकेश इति वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु (श्लो. २१-३९) चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः, यस्मादहमेवाऽऽदिभूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनसस्मान्नायं यतते— तत्रेति । सोपाधिकमपि कालपनिकं परस्य रूपं पञ्चादृश्यमाणं श्रोतुं चित्तसमाधानं कर्तव्यमेवेत्याह— तावदिति । आशोरेतस्मिन्वाक्यमपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थे-

माह— सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह— तदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणोपादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याऽह— यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमत्रेप्सितं; नान्यस्य कस्यचित्कारणस्याऽऽदिल्लादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितृत्वं संहर्तृत्वं चेति सुस्पष्टमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानां आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वात्मना आधारो नियन्ता शेषी च । तथा वक्ष्यते— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१५।१५] ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । आम्रयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ [१८।६१] इति । श्रूयते च— “यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [उ. उ. ३।७।१५] इति, “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [श्र. प. १४।५।३०] इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च, तेषामुपचिस्थितिप्रलयेहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— ‘विस्तरेणामनो शोणं विभूतिं च’ [१०।१८] इति पृष्ठमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् ‘अहमात्मा’ इति श्लोकेन संयुक्तोच्यत इत्यभिप्रायेणाह— तत्रेति । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकरण्यनिर्देशेषु यथासम्भवं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । आत्मतयाऽवस्थित इति फलितान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽन्यात्मशब्दः शरीरप्रति-सम्बन्धिनि प्रसिद्धिप्राप्त्युत्पत्तिरसम्बन्धिरूपं शरीरमपेक्षते; ततश्च इत्यन्तर्गतोऽपि भूतशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इत्यभिप्रायेण सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवाश्च प्रति कथमात्मत्वं ? इत्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति—आत्मा हति । त्रयमन्येकं लक्षणमित्येकं । तत्र भूत्याद्यनुसारेण जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इव शङ्कितमाश्रयवच्छेदार्थतया त्रयाणां साफल्यं भाव्यम् । लक्षणत्रयमित्येकं चान्ये । तत्र त्वेवं विवेकः— ‘यस्य चैतन्य-विशिष्टस्य यद्भव सर्वोत्पन्ना एवार्थं नियन्तुं चावयितुं च शक्यम्’ इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्र तत्र विस्तरेण प्रतिष्ठितानि । चैतन्यविशिष्टं प्रत्यपृथक्सिद्ध-विशेषणभूतद्रव्यं शरीरमिति भाष्याभिप्रेतोऽस्माकं निष्कर्षः । अत्र सर्वभूतशब्देन शरीरमात्रनिर्देशशङ्कान्युदासाय आशयश-

ब्दस्य च हृदयविषयत्वव्यञ्जनायाधारत्वनियन्तृत्वादेरात्मलक्षण-त्वासिद्धयर्थे चाह तथेति । ‘सर्वस्य चाहम्’ [१५।१५] इत्यस्यानन्तरं ‘द्राविमौ पुरुषौ’ [१५।१६] इत्युपक्रम्य ‘श्वरः सर्वाणि भूतानि’ [१५।१६] इति वचनात्सर्वभूतशब्दोऽचिद्धि-शिष्टलक्षणरूप इति निश्चीयते तद्वदत्रापि । तथा तस्मिन्नेक-प्रकरणे ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ [१५।१७] इत्युक्त्वा ‘शो लोकत्रयमाविस्य विभर्त्येक्यस्य ईश्वरः’ [१५।१७] इत्युक्तम् । अतः ‘विभर्तीश्वरः’ इत्याख्या आधार-त्वनियन्तृत्वे स्पष्टे; ईश्वरशब्दस्यैव च स्वामित्वसिद्धिः; न खलु गच्छादिषु भुजङ्गादीभिर्यच्छसु तदीश्वरशब्दः । ईश्वरशब्दस्याहं-शब्दस्य चात्रैकविषयत्वं श्लोकद्वयोपादानेन दर्शितम् । अत्र हि सर्वभूतशब्दो जीवपर एव ‘आम्रयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ [१८।६१] इत्यभिधानात् । ‘आम्रयन्’ इत्यनेन नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च ‘मयि सर्वमिदं प्रोतम्’ [७।७] इत्याद्युक्तकारकत्वादि सूचितमेव । एवं निद-चिदात्मकमस्तवस्तुशरीरत्वं सर्वभूतशब्दान्वयेनैव वदन्ती भूतिं दर्शयति— यः सर्वेषु भूतेष्विति । चिदंशं प्रति शरीरत्वं प्रत्यक्षद्वयवस्तुपादे च आत्मनीति । आत्मत्वेनावस्थानं स्वोपादानस्वनिमित्तत्वोपयोगात्पूर्वार्थेन स्रष्टव्यन्तुत्तर्पणं

व्याख्याति—एवमिति । एवमात्मतायाऽत्र स्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारास्य स्वस्थैशोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा

आदिमध्यान्तत्वमात्रमुचितमिति तदुपचरितमाह— तेषा-
मुत्पत्तीति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । गुडाः पिण्डीकृताः केशा यस्य स गुडाकेशः । सर्वाणि भूतान्याशये यस्य स सर्वभूताशयः ॥ २० ॥

ट. वं. ब्र. गि.— तत्र तावदयमस्य 'कथं विद्यामहं योर्षिस्त्वाम्' [१०।१७] इत्यस्योत्तरमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां चेतनानामाशये इति स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेव ज्ञेयः । अनेन 'कथं विद्याम्' [१०।१७] इत्यस्य प्रत्यगात्माभित्वेनाहं वेष इत्युत्तरशक्तं भवति । 'गुडाकेशः' इत्यनेन निरस्तद्रूपवशाच्चेन तादृशज्ञानयोग्यता दर्शिता । प्रत्यगात्माभेदोपपादनाय "सर्वं ह्रस्विदं ब्रह्म तज्जलात्" [छं. उ. ३।१४।१] इति श्रुत्युक्तं सर्वाद्वैतं दर्शयति— अहमिति । नात्र सर्वभूतजन्मादिहेतुत्वं प्रति-
पाद्यते, "अहं सर्वस्य प्रभवः" [१०।८] इत्यादिना तस्य प्रागेवोक्तेः । नापि सर्वभूतजन्मस्थितिलयार्थं भगवद्विभूति-
लक्ष्यद्यते, "सर्गाणामादिनस्तत्र मयं वैवाहमर्जुन" [१०।३२] इत्यनुपदेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्, किन्तु सर्वभूतो-
त्पत्तिस्थितिलयाधारत्वम्, तेन सर्वाद्वैतशक्तं भवति । 'यदि यन्नोत्पद्य स्थित्वा लीयते तत्ततो नातिरिक्तम्' इति व्यासेः, "तज्जलात्" इति श्रुतेश्च । तथा च प्रत्यग्वज्राभेदो निर्विवाद इति भावः । एवमस्य श्लोकस्य

'अहमेव प्रत्यगात्मा' इति (शं.) भाष्यकर्तृनिर्णीतेऽर्थे यच्छ्रीधराचार्यैरन्यद्व्याख्यातम् 'सर्वभूतानामाशयेषु ... नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माऽहमित्यन्तर्याम्यभेदोऽत्र प्रति-
पाद्यते' इति, तच्चिन्त्यम्; 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति पूर्वमेव भगवता स्वस्यान्तर्गामीत्वप्रदर्शनेन पुनस्तत्प्र-
तिपादनवैयर्थ्यात्, उक्तरीत्या 'अहमादित्र मयं च' इति वाक्यशेषोक्तविषयद्वितासामञ्जसाच्च; सर्वभूताशयेषु नियन्तृ-
त्वेन स्थितोऽहमित्येतावतैव चरितार्थ्येनात्मपदवैयर्थ्याच्च । आत्मशब्देन नियन्तृत्वं सर्वभूताशयस्थित इति विशेषण-
वैयर्थ्यम् । भाष्यकारमते त्वात्मशब्दस्य जीवपरमात्म-
साधारणस्यात्र जीवात्मपरवृत्तापानाय सर्वभूताशयस्थित इति परिच्छिन्नत्वबोधकं विशेषणम् । तावन्मात्रं च "व एषो-
ऽन्तर्हृदय आकाशः" [बृ. उ. २।१।१७+४।२।३+५।१२
तै. उ. १।६।१] इति श्रुतिप्रसिद्धाकाशसाधारणमित्यात्मपद-
मिति न कोऽपि दोषः । तस्माद्भाष्यनिर्णीतो यथोक्त एव
श्लोकार्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— तत्र प्रथमं योगं लक्ष्यन्नाह— अहमिति । गुडाका निद्रा तस्या ईशः नियन्ता भवेति निरालस्यतेष्वेव चिन्तनीयमिति सम्बोधयति । अहं स्वांशभूतस्य प्राकृतस्य सर्वस्यैव प्रथममात्मा । स्वशरीरभूतस्य पृथिव्यादेः सर्वभूतपदवाच्यचेतनस्य चाशये स्थितोऽहमन्तस्तथा सर्वेषामादिद्विधेति पूर्वोक्तस्य 'अहमादिर्हि देवानां' [१०।१२] इत्यस्य प्रपञ्चः । सर्वत्रात्मत्वेनाहं चिन्तनीय इति भावः । अत्रांशान्शिरोभेदाभिप्रायेण तथोक्ति-
रवसेया ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं कथनं प्रतिज्ञाय प्रथमं सर्वत्र स्वयोगमाह— अहमिति । अतन्द्रितभावेन अवगणार्थं सम्बोधयति— हे गुडाकेश ! सर्वभूतानामाशयेषु अन्तःकरणेषु स्थितः आत्मा अहम्, तेन मदात्मकामसम्बन्धेन सर्वेषां जीवानां विषयानन्वमारम्य ब्रह्मानन्दात्मवान्तात्मानन्दभवो भवतीत्यर्थः । तस्याऽपि तेषु आनन्दात्मवार्थैकमर्दशात्मकसंयोगा-
त्मकोऽहं चिन्तनीय इति भावः । एतच्चिन्तनं च माहात्म्य-
ज्ञानायोग्योद्देश्यतीति भावः । नह त्वादात्मसंयोगे नाशः कथं

भवति ? इत्याकाङ्क्षायामाह— अहमिति । भूतानामादिः उत्पत्तिस्थानं चाहम्, च पुनः मयं स्थितिः । अन्तस्व लय-
स्थानमहमेव । यतो मद्विच्छया मज्जीदर्थिद्यत्तादिताः शवज्जीवने च रक्षिताः, क्रौडोपसंहारेच्छायां च लब्धं प्रापिता
अतो न दोष इति भावः । मथोपादितानां मदात्मांशसंयुक्ता-
नामन्यतो नाशोऽन्यलीनत्वे दोषः स्वात्, न तु मयि लीना-
नाम् । इदमेवैवकारेण योतितम् । अत एव निर्दोषभावेन
मर्दशात्मसंयोगं सर्वेषु चिन्तयेति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— सङ्क्षेपेण योगमाह— अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र ! घनकेश ! इति वा । अहं वासुदेव आत्मा अवतीत्यात्मा व्यापकः, अत एव सर्वेषां भूतानामाशय एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्गृहं सर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । 'खपरे शरि वा विसर्गोलोपो वक्तव्यः' [अष्टा. ८।३।१६] इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गोलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशय-
त्वादेवाहं आदिजैन्मकारणम्, मध्यं स्थितिकारणं, भूतानां अन्तो लयस्थानम्, सर्वमिदं ब्रह्माण्डं मध्ये-
वास्तीति भावः ॥ २० ॥

उक्तस्वरूपध्यानाद्यकेभ्यः सुध्येयाः काश्चिद्भगवद्विभूतयः ।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविंश्शुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— एवं च ध्येयोऽहम्— आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमात्रस्मिन्, मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि, नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

१ अत्रेदमवधेयम्— विद्युतयो द्विविधाः, उत्तमा उत्तमत्वप्रदाश्चेति । तत्र प्रत्यक्षा उत्तमाः, तिरोहिता उत्तमत्वप्रदाः । उत्तमत्वप्रदा द्विविधाः, विजातीयसजातीयोत्तमत्वप्रदत्वेनात् । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) 'वर्णो यादसामहम्' (१०।२९) इत्यादयो विजातीयोत्तमत्वप्रदा विभूतयः, अन्यास्तु सजातीयोत्तमत्वप्रदाः । अत्र प्रकरणे षष्ठी द्विविधा, निर्धारणषष्ठी सम्बन्धषष्ठीति । 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०।२१) इत्यादिषु निर्धारणषष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिषु सम्बन्धषष्ठी । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यत्रापि सम्बन्धषष्ठेव, चन्द्रस्य विजातीयत्वेन नक्षत्रेभ्यो निर्धारणयोगात् षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः । 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिष्वप्राथम्याभ्यासः, 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यादिषु स्वस्वस्मिभावः । ताराविपत्तिर्हि चन्द्रः । आश्रयाभ्याससम्बन्धषष्ठीस्थलेषु 'भूतानामस्मि चेतना' (१०।२२) 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (१०।३६) 'नीतिरस्मि जिगीषताम्' (१०।३८) इत्यादिषु चेतनाश्रितेषु धर्मेषु उत्कर्षाधायकत्वेन च उत्तमो धर्मश्चेतनारूपः, तेजोरूपः, नीतिरूपश्च सोऽहम् । तस्य धर्मस्य स्वाश्रयोत्तमत्वप्रदत्वरूपं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्यादिरित्यर्थ इति उपन्यासदर्पणे ।

आदित्यानामिति— 'धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वष्टा एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ एकादशस्तथा वत्स द्वादशो विष्णुस्त्वयते । जघन्यश्चस्तु सवैषामादित्यानां गुणाधिकः ॥' इति भारते (१।६५।१५.१६) ॥ अंशुमान् सूर्यस्य दशमी मूर्तिः, 'दशमी तस्य या सूर्तिरंशुमानिति विश्रुता । वायौ प्रतिष्ठिता सा तु प्रहादयति वै प्रजाः ॥' (सां. पु. ४।१७) 'अंशुमान्' इत्येतान्वतैव निर्वाहे रविपदोपादानं सगरनपुत्रंशुमतो व्यावर्तनायम् । 'योऽसमञ्जस इत्युक्तः स कैलिन्या रुपालजः । तस्य पुत्रोऽंशुमात्राम पितामहद्विते रतः ॥' (भाग. ९।८।१५) इत्यादिना तस्यापि प्रसिद्धत्वात् ॥

मरु एकोनपञ्चाशदिन्द्रानुचरा दितेः पुत्राः । तेषां नामान्युक्तानि विष्णुधर्मोत्तरे— [२।२।५१-५७] 'एकज्योतिश्च द्विज्योतिश्चतुर्ज्योतिरिव च । एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गन्योऽहस्यश्च ततः प्रतिसकृत्तथा । मितश्च सम्मितश्चैव अमितश्च महाबलः । ऋतजित्सत्यजिचैव धुषेणः सेनजित्तथा ॥ अतिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः । ऋतश्च ऋतवाग्धाता विधाता धारणे ध्रुवः ॥ विशारणो मृदातेजा वासवस्य प्रियः सखा । ईदृक्षश्च सहस्रश्च घृताहगमृताशनः ॥ क्रीडनः प्रसहस्रश्च सरभश्च महानयशः । धर्ता दुर्गो ध्वनिभीमस्वविभुक्तः क्षिपः सहः । युतिर्वपुनायुष्यो वासः कामो जयो विराट् । देवा एकोनपञ्चाशमहाबलपराक्रमाः ॥' इति । अमिपुराणे (२।१।२८-३४) गरुडपुराणे (आ. कां. ६।६५-७१) चैतान्येव दृश्यन्ते । विष्णुरहस्ये (२३।२.०।२५) त्वन्यान्त्येवोक्तानि 'प्राणोऽपानस्तथा व्याना उदानश्च समानकः । नागश्च कृकलः कूर्मो देवदत्तो धनञ्जयः । प्रवहो विवहः शङ्खः सर्वहश्च परावहः । उग्रहृदवाहवः शंकुः कालः श्वातोऽनिलोऽनलः ॥ प्रतिभः क्रुद्धदः कान्तः शुचिः श्वेतोऽजितो गुरुः । संहारप्रवर्तकः कालोऽर्दितः सौम्यः कपिजैवः ॥ मण्डुकः सन्ततः सिद्धो रजः कृष्णः पिकः शुक्रः । यतिर्भीमो हनुः पित्रोऽहः प्राणः कम्पनस्तथा । सप्तसप्तकसङ्ख्याता मरुतोऽग्नी प्रकीर्तितः' ॥ इति ।

अत्र कापि मरीचिनाम्नोऽदर्शनात् मरुतां सम्बन्धिनी मरीचिर्दीप्तिरहमस्मीति व्याख्येयम् । मरुतो हि दीप्तिमन्तः ध्रुवन्ते— 'पावकाः शुचयः सूर्या इव' (ऋक्सं. १।५।६) 'विरोकिणः सूर्यस्तेव रमयः' (ऋक्सं. ४।३।१७) इत्यादौ । मरीचिश्च दीप्तिः, 'यते मरीचीः प्रवतः' (ऋक्सं. ८।१।२०) इति ध्रुवो तथाचर्चस्मान्, 'मरीचिः किरणे दीप्ताद्यभिभेदेऽपि दृश्यते ।' (विश्व. ५।१५) इति कौशाब्ज । अस्तित्वाप्रारम्भकं लिङ्गम्— 'विणोर्महः समय्यवः' (ऋक्सं. ४।४।३४) इति, मरुतां विभूतित्वेन निदानं च दित्याचरितं भगवद्व्रतमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं भागवते— [६।१।८६६] 'सहृदिश्वदिपुर्वं पुरुषो याति साम्यताम् । सेवसरं किञ्चिद्विदं दित्या यद्विरचितः ॥ सञ्चरन्त्रेण पञ्चाशदेवास्ते मरुतोऽभवन्' इति । मरुतामनिरिक्षिणं पद्मपुराणे— (च. खं. ७।६।४) 'यस्मान्मा रव इत्युक्ता मरुतो गर्भस्मन्मवाः । मरुतो नाय ते नाश्र्वा भवन्तु शुभमागिनः' ॥ इति ॥ अथवा 'महत्त्यन्तरिक्षे व्रन्तीति मरुतः । ये मान्यमस्थाने देवगणाः समाज्जातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते' (ऋ. सं. भा. १।६।१४) इति सायणकोक्तस्याविधानां मरुतां मरीचिराश्रययुतोऽन्तरिक्षलोकाः, 'अन्तरिक्षं मरीचयः' (ऐ. उ. १।२) इति श्रुतेः । 'सूर्यमरीचीनामाधारात्तदन्तरिक्षलोको मरीचय इति शब्देनोच्यते' इति तत्र सायणः ॥ यद्वा मरुद्विजातीयोऽपि मरीचिकृतेषामुत्तमत्वप्रदो ज्ञेयः । कश्चिन्मरुत्स्तेव मरीचिनाम्न उपलभ्ये तु सर्वे सुस्थेव ॥—

२ आ. शां. व्या.—उक्तव्यानाशकेन्यो व्यस्तं विभृतिः—व्येत्यवम् । एवंशब्दार्थमेव दर्शयति—आदित्यानामिन्द्राद्योगमुपदिशति—एवं चेति । तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य दिना ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—एवं भगवतः स्वविभृतिभूतेषु सर्वेष्वामृतयाज्यस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहंतुं प्रतिपाद्य विभृतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्यात्मतयाज्यस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्ति; यथा ‘देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः’ इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्तस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यन्ति, तथा भगवतस्तत्तदात्मतयावस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिबन्धनमिति विभृत्युपसंहारे दक्षयति—‘न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्’ [१०।३९] इति सर्वेषां स्वैनाविनाभाववचनात् । अविनाभावश्च नियाम्यतयेति ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्युपक्रमोदितम् ।

४ वे. ता. चं.—‘आदिख्यानामहं विष्णुः’ इत्युपक्रम्य ‘यथापि सर्वभूतानां बीजं तवहमज्येन’ [१०।३९] इत्यन्तं सामानाधिकरण्यप्रपञ्चकं ‘अहमात्मा’ [१०।२०] इति श्लोकेन स्रग्मयमवतारयति—एवं भगवत इति । एतेन ‘अहमात्मा’ इत्यादिकाः समस्तावतलो विभृतय इति मतान्तरं निरस्तम् । विभृतिविशेषानिति, प्राधान्यत इति ह्युपक्रान्तम् । ननु शरीराविनः शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्यवस्यन्ति; तस्मादत्रापीति लक्षणास्वीकार एव न्याय्यः; न शक्तिकल्पना, व्यषवाण्येवत्राह—भगवतीति । हिंसरो हेत्वर्थः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनः शब्दास्तत्तद्द्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकरूपेण गुणविशेषि सिद्धत्वात् शक्तिकल्पनागौरवमिति भावः । तदेतदुक्तं पर्यवस्यतीति । शरीराविराजशब्दानां स्वरस्तत्तत्तदात्मनि पर्यवसानमपृथक्सिद्धयुपाधिकं दर्शयति—यथेति । शरीरादिशब्दास्तु गुण इत्यादिशब्दवन्निष्कर्षकशब्दत्वात् धर्मिणि पर्यवस्यन्ति । एतदभिप्रायेणोक्तं देवो

मनुष्यः पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा इति । अद्यात्तादिहेतुकसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति भगवतस्तत्तदात्मतयेति । न ह्युपक्रमोपसंहारविरुद्धोऽयं मध्ये स्वीकार्यः; न च ब्रह्मणः सर्वहेयमयत्वं तस्माद्वा तत्त्वतो वाऽङ्गीकृतं युक्तिमिति भावः । अविनाभाववचनादिति आत्मना विना हि शरीरभूतं न भवतीति भावः । ‘अग्निना विना धूमो नास्ति; गुणिना विना गुणो नास्ति’ इत्युक्ते अग्न्यादिवैव परमार्थः; धूमादिस्तु मिथ्याभूत इति वा, अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति; तद्वदत्रापि इति । ननु ‘यद्भूतं विनाज्ये गृहे न सन्ति’ ‘रज्जुं विना सर्पादिकं नास्ति’ इत्युक्ते यथैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदत्रापि किं न स्यात् ? इत्यत्राह अविनाभावश्चेति । असत्तातिरिक्तालसमुदितोपक्रमविरुद्धतया उपसंहारस्य नोदय इत्युपक्रमाधिकरणसिद्धमिति भावः । नियम्यतयेत्यनेन धूमाग्निव्यातिवैक्यमपि दर्शितम् ।

३ रा. भा.—द्वादशसङ्ख्यासङ्ख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् । ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योऽष्टुमान् रश्मिरादित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्ध्वजः, सोऽहमस्मि । नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे षष्ठी, ‘भूतानामस्मि चेतना’ [१०।२२] इतिवत् । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमेतावता त्र्यनेन ‘अहमात्मा गुडा-
केसः । सर्वभूतावास्थिताः’ [१०।२०] इति सर्वशरीरवर्तिनां जीवानां ब्रह्मस्वरूपैर्यमुच्यत इति कुट्टिमितमुन्मुक्तिम् । आदित्यानां अदित्यपत्यानाम् । ‘अजबन्धो जगन्मयः’ इत्यादिवचनादुपसारेण द्वादशो य उत्कृष्ट इत्युक्तम् । अत्र चोत्तरेषु च

निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्दः । स च ‘पुरोघसां च मुख्यं मां’ [१०।२४] इति वक्ष्यमाणमुख्यपर्यायतया अये. क्षितप्रदेशे सर्वत्र निहितः । अत्र चोद्भिज्यमाणानां पदार्थानां केषाञ्चित्प्राधान्यं प्रत्यक्षम्; केषाञ्चिदागमिकम् । कचिद्व्यवहितं, कचिज्जीवन्यवहितं च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिस्तः

—नक्षत्राण्यश्विन्याद्या दक्षकन्याः, ‘सप्तविंशतिभिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः । ददौ प्राचेतनो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः’ [६. वं. १।२१।२२] इत्युक्ते । तासां नक्षत्रसंज्ञानिदानं चन्द्रपत्नीत्वं च स्कान्दे विश्वेश्वरवाक्ये—‘न क्षान्तं हि तपोऽस्युग्रमेतदप्याभिरिदाम् । पुरावलाभिरुत्सवाद्वा नाम नक्षत्रमत्र वै ॥ ओषधीनां बुधायाश्च ब्राह्मणानां च यः पतिः । पतिमत्यो भवत्योऽपि तेन पत्या बुधमानाः ॥’ [४।१।१९, १५] इति । एवमत्र सम्बन्धपक्षे बोध्या । अथवा ननुस्ति सततं गच्छतीति नक्षत्राणि ब्रह्मदयः, ‘णक्ष’ गतौ (वा. पा. १।६६२) ‘अभिनक्षी—’ (उ. ३।१०५) इत्यादिना ज्ञम् । तथा च सर्वेऽपि नक्षत्रशब्दः भूते—‘अग्नेः नक्षत्रमजरमांस्सूर्यं रोदयो दिवि । (ऋक्. ८।८।१४) इति । अतः सततं गच्छतां तेषां मध्ये चन्द्रमा इति निर्धारणमेव । चन्द्रमा हि ‘अर्कस्य संवत्सरस्युक्तिं पञ्चान्यां मासभुक्तिं सप्तदशान्यां दिनेनैव पञ्चभुक्तिमपचारी द्रुततरगमनो युक्तं (भाग. ५।२।२।८) इति युक्तमेव तस्य विभृतित्वमिति ।

—अविगीता ।

ब्देन तारकामात्रप्रवृत्ते ततो बहिर्भूतस्य तत्सम्बन्धरहितस्य तस्य च रेवेर्निर्धारणयोगात् प्रकाशकानामिति सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणमुत्तरपञ्चोत्तरपेक्षया रवेः स्वतोत्पत्त्युत्पात्तद्वयवच्छेदाय जगतीति विशेषितम् । ‘अंशमान’ इति निर्धारणोपयोगितायितप्रकाशयोगो मनुष्या विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायाभिप्रायमिति प्रदर्शनायौक्तं आदित्यगण इति । मरुतो वायव एकोनपञ्चाशदितिपुत्राः, येषां ससकाः सप्त गणा भवन्ति । शशिनोऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्माद्गणोत्तस्य निर्धारणमित्यसिप्रायेणाह नेयमिति । कस्तर्ह्येत्यर्थः ? इत्यत्राह— नक्षत्राणां पतिरिति । ‘प्रा धान्यतः’ इति ह्युपकान्तमिति भावः ।

ननु पूर्वोपरि संखेपे निर्धारणार्थेन मध्ये कस्यचित्सम्बन्धमात्रपरत्वमुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निश्चि प्रकाशमात्रं छत्रिन्या-

याद्वाह्यम्, “स्रुता वा एतानि ज्योतीषि यन्मन्त्राणि” [यजुः ५।४।१।३] इति श्रुतेर्व्यन्त्रमण्डलस्यापि वा स्वर्गिणा भोगस्थानत्वात् नक्षत्रत्वं “यो वा इह यजते अमुं स लोकं न क्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं देवगृहा वै नक्षत्राणि” [यजुः १।५।२।१०] इति ; तत्राह— भूतानामस्मि चेतेनेतिवदिति । मुख्ये सम्भवति लक्षणा न न्याय्या, नूत्रात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता भूतानामस्मि चेतेना [१०।२२] ‘सर्गाणामादिरस्तस्य मध्यं वैवाहमर्चुन !’ [१०।३२] ‘वादः प्रवदतामहम्’ १०।३२] ‘अहमेवाक्षयः कालः’ [१०।३३] ‘उद्भवश्च भविष्यताम्’ [१०।३४] ‘भूतं छलयतामस्मि’ [१०।३६] ‘तेजस्तेजस्विनामहम्’ [७।१०] ‘ज्योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि’ [१०।३६] इत्यादिषु निर्धारणमावात् ; अतोऽत्र व्यन्त्रस्य नक्षत्रत्वातीयत्वाभावात् षष्ठ्यभिहितस्य सम्बन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धिविरोधे पूर्ववत्तानमिति भावः ॥ २१ ॥

६ आ. मा. भा.— विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । ‘विष्णु व्याप्तौ, विश्व प्रवेशने’ इति पठन्ति । ‘गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि (प्रजनश्चास्मि) भारत ! । व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ ! कान्तिश्चाम्भयिका मम ॥ आधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुब्धश्च (तद्विश्वं चा) स्मि भारत ! । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ ! विष्णुरित्यभि- संज्ञितः’ [म. भा. १।२।३४।१४२, ४३] इति मोक्षधर्म ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— द्विविधं विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च ; अत्र विष्णवादिकं प्रत्यक्षमिति ह्यपि यद्विदुः तच्छब्दान्वयाकुर्वन् ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ इति विष्णुशब्दं तावत्सप्रमाणकं व्याकरोति— विष्णुरिति । संवेति, योग्यतया सम्यग्यते । ‘आविपेने वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः वक्षोमे वात्तन्तरसमुच्चयार्थः । गच्छन्त्यनेनेति गतिः । भूतानां पृथिव्यादीनां प्रजानां ब्रह्मादीनाम् । ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु’ [वा. पा. २।३८] इत्यतो गत्यर्थात् कस्तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । मे मया, रोदसी शवापृथिव्यौ, द्यासासौ व्याप्तिः ; ‘विष्णु व्याप्तौ’

[वा. पा. ३।१३] इत्यतो क्तुः, कान्तिः कमनीयता ‘वश कान्तौ’ [वा. पा. २।७०] इत्यतो जुः ; धातोत्कारस्येकारः, शकारस्य वकारः । ‘वी गति’ इत्यतो वा कान्तिकर्मणः कस्तुः । अधिभूतं प्राग्व्याख्यातम् । ‘विश प्रवेशने’ [वा. पा. ६।१४३] इति, अतः क्तुः शत्वं च । तदिच्छुर्धिसूतस्य जन्मादीच्छुः । कान्तिरिच्छा । अतो वयतेवैश्व पूर्ववद्भूमः । क्रमणात् त्रिविक्रमरूपेण पादविशेषात् । पूर्ववद्वयतेर्गैत्यर्थात्कतैरि प्रत्ययः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहम् । तेजसां मध्ये रविरहम् । मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां मध्येऽहं शशी । ननु नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते, कस्मात् ? अनक्षत्ररूपत्वात् ; नैतदेवं, शशी च नक्षत्रमेव । कथम् ? इह पुण्यतः फलभोगार्थममुं लोकं नक्षत्रं ते नक्षन्ति गच्छन्तीति नक्षत्रम् । तथा हि श्रुतिः— “ यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ” इति ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवम् ‘कथं विद्यामहं योगिस्त्वं सदा परिचिन्तयन्’ [१०।१७] इति प्रथमस्य प्रत्यगात्मा भिषजया परिचिन्तयन्त्यस्यैव मां जानीहीत्युत्तररुचकम् ;

इदानीं तत्साधनतया केतुकेषु भावेषु चिन्त्योऽसीति प्रश्नोत्तरत्वेन विभूतीस्वरक्षिति शब्दद्वयसमाप्ति— आदित्यानामिति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं विभूतिमाह— आदित्यानामित्यादिना । द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहम् । आदित्यानां देवानामेव वाम इति केचित् । ज्योतिषां प्रकाशभूतानां मध्येऽहमात्रं रविरहम् । मरुतां देवानामुच्छुभो यो मरीचिः सोऽहम् । नक्षत्राणामहं शशीति । अत्र सर्वत्र प्रायेणेति निर्द्वारेण षष्ठी, कचित् निर्द्वारेण सम्बन्धे च षष्ठी विज्ञातव्या, यथा ‘भूतानामस्मि चेतेना’ [१०।२२] इत्यादौ ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—योगयुक्ता विभूतीः कथयति—
आदित्यानामित्याख्य यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां
द्वादशानां मध्ये विष्णुः ध्यायकधर्मात्मको विष्णुप्रकाशकोऽहं
ज्योतिषां बहिरंगप्रकाशकानां मध्ये अंशुमान् सर्व-
प्रकाशकदिग्भुक्तो रविः सूर्योऽस्मीत्यर्थः । महतां बाधनां

मध्ये मरीचिनां कदम्बन सर्वसुखोत्पादनरूपो वायुस्मि ।
नक्षत्राणां मध्ये शशी चन्द्रोऽस्मि । 'शशी' इति नाश्चा
रोहिण्यासक्तिजलाब्धनमत्वेन रसात्मकासक्तिधर्मरूपशुद्धार-
रसात्मकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

११ ती० आ० दी०—योगमुक्त्वा विभूतीराह—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदि-
त्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामग्नयादीनां मध्ये रविर्ब्रह्मण्य
अत्यन्तं प्रतपनशीलः, निदाघमध्याह्ने तीव्रातपवान् रविरहमेवेत्यर्थः । महतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिहम् ।
नक्षत्राणां ताराणां—अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी—'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इत्यादौ सम्बन्धेऽपि
शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—वेदानमिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इत्यो-
ऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि
चेतना । कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिबुत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामुपादीनां । सङ्घाते जीवाधिष्ठिते यावत्सञ्चलं सर्वं व्यापिनो चैतन्याभिव्य-
मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तस्तुद्धरति—वेदानमिति । जिकेति शेषः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—वेदानां ऋग्यजुस्सायथर्वणां य उक्तुष्टः सामवेदः, सोऽहम् । देवानामिन्द्रो-
ऽहमस्मि । एकादशानामिन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मन इन्द्रियम्, तदहमस्मि । इयमपि न निर्धारणे । भूतानां
चेतनावतां या चेतना, साऽहमस्मि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—गीतिर्हि सामखन्दायः, तस्य वेदेषु
निर्धारणं कथं ? इति शङ्कायुदासाय 'सामवेदोऽस्मि' इति निर्देश
इति प्रदर्शयति ऋग्यजुः इति । सामवेदोऽस्मीत्येव गीतिप्रधा-
नत्वसहस्राखत्वादितिः । अन्येषां तु तदभावात्तत्त्वमग्निषाप-
कथं ; ॥ तु प्राप्ताण्यतारतम्यात् । 'ऋक् च वा इदमप्ये साम
चास्तां सैव नाम ऋणादीदमो नाम साम स वा ऋकसामो
वावदमिच्छन्तं सम्भवाव प्रजात्या इति नेत्यप्रवीत साम ज्या-
यान्वा अतो मम महिमा' [ऋ. वे. प्रा. ३।२३] इति गीति-
रूपस्य सात्रः प्राधान्याद्वीतात्यक्तस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ।
'ऋग्यजुः जातं वैदं वर्षमाहुः यजुर्वेदं सत्रियस्याहुर्वीतिं साम-
वेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः' [यजु. का. ३।१।५०] इति च ।
देवा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिताः, ऋगादिषु ब्रह्मयोगात् । वास-
व इत्येवमन्वेन व्याख्यानमतिशययोजनायम्, 'इदि परमै
वर्ष' [पा. पा. १।१६] इति । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्वा अर्ध-
म्यश्च परं मनः' [कठो. ३।१०] 'एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च' [सं. उ. २।१।३] इत्यादिषु मनस
इन्द्रियेभ्यः पृथगभिधानात्कथं 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति
निर्धारणमित्यत्राह—एकादशेन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मन

इन्द्रियमिति । अयमभिप्रायः—'इन्द्रियाणि वक्षे च'
[१३।५] 'एकादशं मनश्चात्र' [वि. पु. १।२।४६] इत्यादिषु
मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात्काचित्कः पृथग्व्यपदेशो गोब-
लीवर्त्तन्यायादिति निर्धारणोपपत्तिः—इति । नहि द्रष्टुं चेत्तन्ना
संज्ञकं किञ्चिद्भूतस्तोस्यभिप्रायेणाह इयमपीतिः षष्ठीति शेषः ।
'तेजस्तेजसिनां' [७।१०+१०।३६] 'सर्वं सत्त्वताम्'
[१०।३६] इत्यादिबहिर्दिष्टे साधुतविशेषाणां तौ विवक्षित
इत्यभिप्रायेण चेतनावतामित्युक्तम् । ननु भूतानां षष्ठेन
चेतनादीर्ज्ञं किमप्यन्यत्रोच्यते, यथा 'महाभूतानि चं बाधुभिः
रापस्तथा नही । षष्ठ्यु चेतनाप्रातुरात्मा सप्तम उच्यते ।
अष्टमं तु मनो ज्ञेयम्' इति; तथा 'षष्ठं वा चेतनाधातुर्मेन
इत्युपदिश्यते' इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनाया-
स्तदपृथग्वचनमित्यविरोधः । अतो 'भूतानामस्मि चेतना'
इति निर्धारणार्थं च उच्यते इति । यैव, नहि सूतषष्ठिनिर्दे-
शमात्रान्महाभूतत्वम्, अन्यथापि सङ्ख्यानिवेशात्मनात्, अत्र
च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टोर्महाभूतत्वान्भुगुणमात्रं,
चेतनावत्त्वस्य च अप्रसिद्धात्वेत्वात्, प्रसिद्धात्वेत्वात्कारण्योचि-
त्यात् । अतस्तस्मिन्महाभूतत्वस्यैव अत्र षष्ठी युक्तेति ॥ २२ ॥

भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— वेदानामिति । वेदानां सामवेदोऽस्मि । भूतानां कार्यकारणसङ्गतानां सम्बन्धिनी चेतना ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— वेदानामिति । सामवेदोऽहं वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानामहमिन्द्र इति यज्ञे गानमाधुर्येण भगवद्भिभूतिराध्या । इन्द्रियाणां एकादशानां मध्ये मनोऽहम् । नात्र निद्विगिरि षष्ठी । प्रायःपदा-
न्मनस्यपीन्द्रियत्वं निर्वाच्यम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— वेदानां चतुर्णामपि मध्ये सामवेदो-
ऽस्मि । गानात्मकमाधुर्यसवसेनाधिष्यत्ये त्वेति भावः । रूपोऽस्मि । च पुनः सत्रेभिरकत्वान्मनोऽस्मि । भूतानां
देवानां मध्ये वासव इन्द्रोऽस्मि, शतमखलेन सर्वक्रियाशो-
भे चेतनानां चेतना ज्ञानशक्तिरस्मि ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्, वासवो देवराजत्वात्, मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तक-
त्वात्, चेतना धीवृत्तिः चिदभिग्न्यकिहेतुत्वात्, एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां
यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः, मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां वैश्रवणोऽहम् ।
वसूनामष्टानां पावकोऽहम् । शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— रुद्राणामिति । रुद्रैवेकस्य शङ्करसंज्ञै-
वोत्कर्षयितव्यम् । यक्षराक्षसबालोरविद्विप्रकषात् यक्षरक्ष-
सामित्युक्तम्, न तु वित्तेशस्य राक्षसत्वगन्धः; यद्वा 'नक्ष-
त्राणामहं शशी' [१०२९] इति वज्रातिद्वयपत्तिव्यामिश्र
विवक्षितम् । वित्तेशसंज्ञया च धनदस्याधारयैश्वर्योत्कर्षयोत-
नम् । 'स्थावराणां हिमालयः' [१०२९] इति पर्वतमात्राणां

१ रुद्रा एकादश, 'हृत्क्षय बहुरुपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च ह्यम्बुश्च कपर्दी चैतस्तथा ॥ मृत्युञ्जयाश्च हार्दंश्च कपाली च
विशारपते ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्मिन्वनेधराः ॥' (द. वं. १।३।५१-५२ व. पु. १।१६०-१६१) इत्युक्ताः । 'सह-
स्रानि सहस्रानि ये रुद्राः' (तै. सं. ४।५।११) इति भूतेरसङ्ख्या । ते वैकादशगणात्मका इति वा; 'अबैकपादहिष्ठ्यो वित्पदा-
क्षोऽयं रुद्रतः । हृत्क्षय बहुरुपश्च त्र्यम्बकश्च पुरेश्वरः ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याता एकादश
गणेश्वराः ॥ एतेषां मानसानां तु त्रिगुलवधारिणाम् । कोट्यधतुरसोतिस्तत्पुत्राश्चाक्षया मताः ॥' (१०. पु. छ. सं. ६।१०-१२) इति
पुराणात् । तेषामधिपतिः शङ्कर इति सम्बन्धे षष्ठी । 'रुद्रात्मसमुद्भूतैः क्रीडायुक्तस्तदाऽभवत् । स्थाणुवन्निबद्धो यस्यास्थिपतः
स्याणुरिति स्मृतः ॥' (तौ. पु. २३।१५) इत्यादिपुराणेभ्यः शङ्करस्य रुद्राधिपत्वमवश्यम् ॥

यक्षा मणिभद्राद्याः, रक्षसां हेतिप्रहेतिमुखानि । 'रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसात्ते भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव
भवन्तु वः ॥' (वा. रा. ७।४।१५) इति तन्नामनिर्वचनम् । एतेषां नामादिवर्णनं ब्रह्माण्डपुराणे (अ. भा. ३) द्रष्टव्यम् ।
अत्रापि सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थः, विजातोद्यस्यापि वित्तेशस्य 'निधीनामपिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेधराः । यक्षानां किन्नराणां च तथा
राज्ञां च सुप्रतः । पतिः पुण्यजनानां च सर्वेषां धनदो मव ।' (स्क. पु. ५।१३।५६) इति शिववरप्रशंसेन यक्षादीनामधि-
पतित्वात् । वसूनां 'धरो प्रवृक्ष सोमश्च अह्नैवा निलोऽनलः । प्रवृक्षश्च प्रसास्य वसवोऽहो प्रकौतितः ॥' (म. भा. १।६।१८)
इत्युक्ताः । मध्ये पावकोऽनलाख्यः । शिखरिणां प्रशस्तशिखरवतां मध्ये मेरुः, 'सदृत्तकालमनस्यं शिखरत्रयं च मेरो मुरारिकपुरा-
रिपुराणि तेषु' (सि. शि. गो. २।३६) इत्युक्तेः । अथवा—शिखरिणि रत्नविशेषस्तद्वताम्, 'पक्षदाक्षिमद्योषां माणिक्यं शिखरं
विदुः ।' इति मेघसन्देशटीकायां (२।१५) दक्षिणावर्तनाथः । 'शिखरं ... पक्षदाक्षिमद्योषां माणिक्यं च शक्येऽपि च
(रा. १०४) इति विश्वप्रकाशम् ॥

गौ. द्वि. ३१

—अभिगीता

परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् 'मेरुः शिखरिणम्' इत्यत्र शिखरिशब्दः
पर्वतविशेषोपलक्षकः । शक्तश्चायं शब्दो विशेषं दर्शयितु-
मित्यभिप्रायेणोक्तं शिखरशोभिनां पर्वतानामिति ।

प्रशसापरः प्रत्यय इति भावः । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिमय-
शिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि । वित्तेशो वैश्रवणः । वसुनां
मध्ये पावकोऽस्मि ॥ २३ ॥

८ वं. व्र. गि.— ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— रुद्राणामिति । एकादशानां मध्ये वा मूलं शङ्करोऽस्मि वैष्णवत्वेन माननीयः । वित्तेशो
मम कोशविकारी । वसूनां मध्ये पावको भगवन्मुखभूतोऽग्निरहम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— रुद्राणां तामसानामेकादशानां च
मध्ये शङ्करः सुखकरः सर्वेषां भक्तिज्ञानोपदेशकोऽस्मि । वक्ष-
रक्षसां वित्तेशः कुबेरोऽस्मि । वसूनां मध्ये मुख्यतया द्रोणो-

ऽस्मि । अतएव 'द्रोणो वसूनां प्रवरः' इति श्रीभागवते
[१०।८।४८] उक्तम् । च पुनः पावकः अग्निरास्मि ।
शिखरिणां शिखरवताड्डधानां मध्ये मेरुहमस्मि ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— रुद्राणामेकादशानाम् । वसूनामष्टानाम् । शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये
मेरुरहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— पुरोचसमिति । पुरोधसां च राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि
हे पार्थ ! बृहस्पतिम् । स हिन्दुरस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो
देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणां-
मिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां पदलक्षणाणामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।
स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे
हेतुमाह—स ह्येति ॥ २४ ॥ एकमित्योङ्कारस्य मद्राप्रतीक-
त्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्त-
रेभ्यो हिंसादिराहितेन प्राधान्यमुपेयाऽऽह—यज्ञानामिति ।

'शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुहं' [१०।२३]
इत्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतराजोऽस्मी-
त्यर्थमेवं गृहीत्वाऽऽह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

१ बृहस्पतिं 'बृहता तपसाऽनेन बृहतां पतिरप्यहो ! । नाम्ना बृहस्पतिरिति श्रेष्ठेष्वर्च्यो भविष्यसि ।' (स्कं. पु.
४।१७।४३) इतीशवचनाप्राप्तौ कसंज्ञमाक्षिरसं देवपुरोहितत्वात्, पुरोधसां मुख्यम् । 'बृहस्पतिहं वै देवानां पुरोहितस्तमन्वन्ते मनु-
ष्यराज्ञां पुरोहिताः' (ऐ. भा. ८।५।३) इति श्रुतेः ॥ 'बृहद्भूम्ना महचेति शब्दाः पर्यायवाचकाः । एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्
बृहस्पतिः' ॥ इति भारते (१।२।३३।२) सेनां नयन्ति इति सेनान्यः, 'सत्सृष्टिप-' (अष्टा. ३।२।६१) इत्यादिना किम् ।
तेषां स्कन्दः, देवसेनापतित्वात् । तथा चेन्द्रं प्रति तद्वाक्यम्—'दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये । गोब्राह्मणहितायार्थाय
सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥' (म. भा. ३।२.१२।३) इति ॥

—अविगीता ।

२ गिरामेकमक्षरमोङ्कारः 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' (८।१३) इत्युक्तेः । 'य ओमित्युच्यते शब्दो यस्य वागिति गीयते । स
एवासि प्रभो ! विष्णो !' (३।११।४३) इति हरिवंशात् ॥ यज्ञेषु जपयज्ञः श्रेष्ठः, तत्र हिंसाद्यभावात् इत्याहुः । अत्र आपको-
पाख्यानमपि (मं. भा. १२ अ. १९६—२००) अनुसन्धेयम् ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.—पुरोधसामिति । पुरोधसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्विद्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । अर्थोभिधायिनः शब्दा गिरः, तासां एकमक्षरं प्रणवोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वत-मात्राणां हिमवानहम् ॥ २५ ॥

५ वे ता. चं.—बृहस्पतिसंज्ञया बृहतां पतिरित्यतिशय-सिद्धिः; गिरां पतिर्होषी । सेनानीशब्देनात्र कर्मवदस्यसेनापति-सङ्ग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सरदशब्देन प्रबलव्यतिरिक्तस्थास्तुसलिलाशयमात्रस्य विवक्षितत्वात्सागर-सङ्ग्रहः, सोतसां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् [१०।३१] ॥ २४ ॥ 'देवर्षीणां' सुनीनाम् [१०।२६-३७] इत्यादेर्वक्ष्यमाण-त्वाच्च महच्छब्देन विशेषणम् । 'महर्षीणाम्' इति ऋषिगण-विशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण मरीच्यादीनामित्युक्तम् । 'गिराम्' इति न शब्दमात्रं विवक्षितम् ; ससुप्रसोषादिषु तत्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम् 'अक्षरानामकारोऽस्मि' [१०।३३] इति पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत एव 'एकमक्षरम्' इत्यप्यकारव्यतिरिक्तविषयम् । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादिषु प्रणवेऽप्येकशब्दविशेषितोऽक्षरशब्दः प्रयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—अर्थोभिधायिन इति । अर्थोभि-धायिषु प्रणवस्योत्कर्षः सर्वोत्कृष्टार्थोभिधायित्वादिना शङ्कना पर्णानामिव सर्वासां वाचां प्रणवेन सन्तुष्टत्वात्पुनरेव [छां. उ. २।२३।३] यज्ञेषु जपयज्ञस्य प्राशस्त्यसमन्वयं सिद्धं 'विधि-यज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः' [मनुः २।८५] इति । किञ्च 'कुर्याद्भूतपञ्चं (वापि) कुर्यादिवष्टपञ्चं तथा । न त्वेव तु

वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्क- (दाचन) यन्नन' [मनुः ५।३७] इति 'पशुयज्ञैः कथं हिंस्रमांशो यदुभयैति । हिंसात्मकेस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रत्यापि च प्रवोधे च पूजितो येन केशवः' इत्यादिवचनबलाद्धिंसात्मकयज्ञानर्हाणां हिंसात्मक-यज्ञानुष्ठानम् । तत्रापि विधितः प्रवृत्तेः अपकारानभिस्त्वानाहुप-कारश्रुतेर्देवताप्रीणनत्वाच्च न प्रत्यवायः । फलाभिर्ना तु तत्फलमल्पमस्थिरं दुःखमिधं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञां विशिष्टाधिकारिषाच्याः भगवतोऽतिप्रीणनत्वाद्भवगैप्रत्यासन्नाः । अत एव ह्युपरिचारादयः पिष्टपशुमिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु यज्ञेषु हिंसादिप्रसङ्गोऽधिकारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापन-मित्यादिर्महान् क्लेशः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावादन्याशेषेणार्थ-प्रतीत्या सबीजयोपद्वारा समाधौ सहसा निवेशनाच्च यज्ञा-न्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः ; सर्वाश्रमसाधारणस्या 'जप्ये- (नैव) नापि तु संसिद्धयेद्वाङ्मनो नात्र संशयः । कुर्यादन्त्य-वा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते' [मनुः २।८७] इति विश्रुतादे-रपि सिद्धिहेतुत्वाच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् (२३) वृक्षणां वक्ष्यमाणत्वाच्च (२६) तदुभयव्यवच्छेदायै हिम-वतः शैलराजत्वप्रसिद्धयनुरोधायै चोक्तं पर्वतमात्राणा-मिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—२४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—२४ ॥ २५ ॥

७ ह. वै. भा.—पुरोधसां च मुख्यं माम् । बृहस्पतिं सुरगुरुम् ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां मध्य एकमक्षरं प्रणवोऽस्मि ॥ २५ ॥

८ वै. ऋ. गि.—२४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—पुरोधसामिति । सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । भृगुरहं ब्रह्मानन्दजनको भक्तिनिर्द्वारकश्चेत्यतो मद्भिभूतिः । अक्षरमेकं सर्वबीजं प्रणवरूपोऽस्मि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—हे पार्थ ! पुरोधसां च मध्ये सुरूपं बृहस्पतिं मां विद्धि । पार्थयति सम्बोधनेन पृथासम्बन्धेन त्वयि कृपां करोमि । तथा निम्बिते पौरोहित्येऽपि देवक्रियया तस्मिन् बुद्ध्यादिशक्तिरूपेण तिष्ठामि, तेन मत्स्वरूपं विद्वांति व्यङ्गि-तम् । सेनानीनां सेनामध्ये देवसेनापतित्वात् स्कन्दोऽस्मि ।

सरसां रसयुतानां स्थिरजलानां मध्ये सागरः सङ्ग्रहोऽस्मि, रत्नाकर इत्यर्थः ॥ २४ ॥ महर्षीणां सर्ववेदात्मको भृगु-रस्मि । गिरां पदात्मकानां मध्ये एकमक्षरम् अकारात्मक-महमस्मि । यज्ञानां कर्मणां मध्ये जपयज्ञोऽस्मि । स्वावराणा-मवलानां हिमालयोऽस्मि ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—पुरोधसां पुरोहितानाम् । बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनाम् । स्कन्दः कार्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम् ॥ २४ ॥ एकमक्षरं ओङ्काराख्यम् । जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् । स्वावराणां स्थितिमतम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैश्चरवसमश्चानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः, देवा एव सन्तः कपिलं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैरिति । उच्चैश्चरवसमश्चानामुच्चैश्चरा नामाऽधराजस्तं मां विद्धि जानीहि अमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं, गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्वीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘सर्ववृक्षाणां’ इत्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थ एवाहम् । देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धानां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥ सर्वेषामश्चानां मध्येऽमृतमथनोद्भवमुच्चैश्चरवसं मां विद्धि । गजेन्द्राणां सर्वेषां मध्येऽमृतमथनोद्भवमैरावतं मां विद्धि । अमृतोद्भवमित्यैरावतस्यापि विशेषणम् । नराणां मध्ये राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

१ अश्वत्थ इति—“तेजसो वा एष वनस्पतिराजयत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् ” (ऐ. ब्रा. ७.१.१९) इति श्रुतेरश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः । (प. पु. उ. भा. १.१.१२३) इत्यादिपुराणाबाधत्थस्य भगवद्रूपत्वं हेयम् । गौरीशापकथा चासुसन्धेया ॥ देवर्षय उक्ताः—“धर्मस्याथ पुलस्तकस्य क्रतोश्च पुलहस्य च । प्रत्युषस्य च देवस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत । देवर्षी धर्मपुत्रौ तु नरनारायणानुभौ । बालखिल्याः क्रतोः पुत्राः क्रदमः पुलहस्य तु ॥ कुबेरश्चैव पीलस्तस्यः प्रत्युषस्य दलः सुतः । नारदः पर्वतश्चैव कश्यपस्यारामजातुभौ ॥ ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद्देवर्षयः स्मृताः । (ब्रह्माण्डे पु. भा. ३.५.१२१५५) इति ॥ चित्ररथोऽङ्गारपर्णः ‘अन्नाग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो मूल्या नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ (म. भा. १.१.७.०.४०) इति तदुक्तेः ॥ कपिलस्य मुनिरिति विशेषणं वेद-विद्वदसाङ्ख्यमतप्रवर्तककपिलव्यावृत्त्यर्थम् । साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता हि कपिलो न विष्णुः, किन्त्वस्म्यवतारोऽस्य एव । ‘अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । (म. भा. ३.२.९.१२९) इति भारतात् । मुनिश्च भगवदवतारोऽस्यः ‘ऋषिं प्रवृत्तं कपिलं’ (श्वे. उ. ७.५२) इति श्रुतायुक्तः सगरपुत्राणां दग्धा । तथा च वा० रामायणम् [१.४.०.१२४-२५]—‘ततः प्राशुतारं गत्वा सागराः पश्चिमां दिशाम् । रोषादभ्यन्वनसर्षे शुचिर्वा सगरात्मजाः ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र बाधुर्देवं सनातनम् ॥ इति । अत एवाहुर्वाहृतश्रुतिव्याख्याने शङ्करानन्दाः—‘कपिलं बाधुर्देवस्यावतारमृतं सगरपुत्राणां दग्धारम् ; न तु साङ्ख्यप्रणेता कपिलः, नाममात्रसाम्येन तद्वद्देवस्यादतिप्रसङ्गः ’ इति । एतेन विष्णुसहस्रनामसु ‘महर्षिः कपिलाचार्यः’ (म. भा. १.३.४.१.७०) इति कपिलाचार्यनाम्नः सविशेषणप्रहणमपि व्याख्यातम् ॥ —अविगीता ।

२ उचैः श्रवः श्रवणं यस्यः सा कीर्तिर्यस्य स उच्चैश्चराः । तथा च स्कान्दे (५.१०.१११) ‘कीर्तित्वैश्चरथा यस्य सर्वतो वा गिरादिषु । स्तनमुच्चैश्चराः सोऽत्र दयानां पौरुषाधिकः ॥ इति । अमृताज्जलदुद्भवो यस्य “अण्डु योनिर्वा अश्वः ” (तै. सं. १.१.१२) इति श्रुतेः । ‘अमृतोद्भवम्’ इत्यस्य काकाक्षिन्यायादुभयत्र सम्बन्धः । ‘तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः । दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रिर्हन्तमगवतो महिम् ॥’ (भाग. ८.८.४४) इत्यैरावतस्याप्यमृतमथनप्रसङ्ग एवोद्भवप्रमाणम् । इरा आपः, ‘इरा भूवा-न्मुराऽण्डु स्यात् ’ (३.३.१.७५) इत्यमरः । इरावान् समुद्रः, तत्र भव ऐरावतः ‘अमृतोद्भवम्’ इत्युच्चैश्चरवस एव विशेषणमिति पक्षे तु इरावत्या अद्यमैरावत इति व्याख्यायम् । तथा च ब्रह्माण्डे (म. भा. ७.३.२४-३२७) ‘सूर्यस्यापकपाले द्रे समानीय तु मौनवः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ रथन्तरंगमायत ॥ सात्रि प्रस्तूयमाने तु स्य एव गजोऽभवत् । तं प्रायच्छन्दिरावत्यै पुत्रार्थं स तु मौनवः ॥ इरावत्याः सुतो यस्मात्तस्मादैरावतः स्मृतः । देवानोपवाङ्मत्वात्प्रथमः स मतङ्गारः ॥ श्वेताश्रमश्चतुर्वर्तनः प्रथमः स मतङ्गारः ’ इति ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—अश्वत्थ इति । ननु 'सर्वज्ञज्ञानाम्' इत्येतदनुपपन्नं, पारिजाताद्येष्वप्या अश्वत्थस्य निष्कृत्वादिश्व-
द्रोक्तं पूज्य इति । पारिजातादीनामप्यश्वत्थवत्पूज्यत्वं नास्तीति
भावः । देवा मन्त्रदर्शिना देवर्षिभ्यः, देवर्षिषु नारदस्य बहुप्र-
कारोऽतिशयो बहुषु प्रवेशेण महाभारत एव प्रपञ्चितः । चित्ररथो
गन्धर्वराजः । 'सिद्धानाम्' इत्यादि पूर्वसञ्चितसुकृतविशेषव-
शाजन्मसिद्धाणिमाद्यैश्वर्यैः सिद्धिः । 'आदिचिद्वाप्तिः' इति
कपिलमाहुः । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं (महान्तम्) यस्तमग्रे

ज्ञानैर्विभर्ति' [वे. उ. ५।२] इति च श्रुतिः । 'दहशुः कपिलं
तत्र वासुदेवं सनातनम्' [वा. रा. १।४०।२५] इति चाहुः ।
अयमपि परशुरामादिवत् ॥ २६ ॥ 'अमृतोद्भवः' इति जन्मतः
प्रकर्षस्त्वनम् । अमृतमत्र जलं, मध्यमानावस्था सुषैव वा ।
गजेन्द्रशब्देन दिग्गजा विवक्षिताः । तेषु प्रधानतया दिक्पाले-
श्वरस्य शचीपतेरौषाक्ष ऐरावतः । अमृतोद्भवत्वं च काकाक्षि-
न्यायादिशब्देऽप्यन्वेष्यम् । रथनरसामोद्भवत्वं वा दृश्यम् ।
नराधिपशब्देनैव निवाहकत्वलक्षणोऽतिशयः सिद्धः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कमानन्दः'
इत्यभिधानात् "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छां. उ. ४।१।०।५] इति च । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं
यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति (ज्ञा) जायमानं च पश्येत्" [श्वे. उ. ५।२] "सुखादनन्तात्पालनाच्छीयनाच्च यं वै
देवं कपिलमुदाहरन्ति" इति (सामवेदे) बाभ्रव्यशाखायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दो.—'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति कपिल-
शब्दं व्याचष्टे—सुखेति । सुखरूप इति कः, पाल्यते जगद-
नेनेति पिः, 'वा रक्षणे' [धा. पा. २।४६] इत्यतः किः,
लीयते जगदनेनेति लः । 'लो ऋषणे' [धा. पा. १।२९]
इत्यस्माद् 'ला आदाने' [धा. पा. २।४८] इत्यतो वाकः ।
ततः कर्मधारयः । कश्चिदस्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगं च

पठति—प्रीतिरिति । समग्रार्थे श्रुतिमाह—ऋषिमिति । तं
भगवन्तमुषिं कपिलं च पश्येत् । कथमुषिः ? सर्वज्ञत्वात्,
इत्युच्यते । यः प्रसूतं पूर्वकल्पेण जातं जायमानं वर्तमानं
चैवमागामि च जगज्ज्ञानैर्विभर्ति जावातीति यावत् । कथं
कपिलः ? इत्यत उक्तं—सुखादिति । यच्छब्दद्वयस्य
तमित्यनेनान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वै. ब्र. नि.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—अश्वत्थ इति । वैष्णवोऽयं ध्येयः पूज्यश्च । देवर्षीणां नारदोऽहं महाभागवतो मर्यादा-
पुष्टिरसिक्तः । गन्धर्वाणां मध्ये चित्ररथो गायको वैष्णवत्वाच्चिन्तनीयः । कपिलस्तु भगवद्वतारः 'साङ्ख्यतत्त्व-
वक्ता 'पुष्टिसर्गप्रणेता' भगवद्भिभूतिः ॥ २६ ॥ उच्चैर्भवसमिति । सप्तसुखामिरूपमश्वम्, अमृतेन समुद्भवं
यस्य । भगवत्सेवायां क्रीडोपयोगिताया विभूतिः स चिन्तनीयः । तथैरावतोऽपि तदभिषेचनेन वा । भागवते-
ऽपि [स्कं. ११ अ. १६] विभूतिनिरूपणे तदिदमुक्तम् । तारतम्यभेदस्त्वेच्छिकः एकवक्तृकत्वात् ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—सर्वज्ञज्ञानां मध्ये अश्वत्थः पिप्पलो-
ऽस्मि । देवर्षीणां देवमन्त्रद्रष्टृणां मध्ये मदिङ्गितोपदेशकत्वा-
न्नादोऽस्मि । गन्धर्वाणां गायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि ।
सिद्धानां अविगतपरमार्थानां मध्ये स्वतोऽतीतपरमार्थरूपः

कपिलो ह्यनिरसिम् ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतमयने अमृत-
सङ्कोल्पमसृष्टैश्वर्यसं भवंशं विद्धि । गजेन्द्राणां ऐरावतं
विद्धि । नराणां मध्ये पालकं नरं राजानं विद्धि ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवं अमृतमथनावसरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितृगामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

१ आयुधानामिति—यद्यपि धनुर्वेदे 'धनुः प्रहरणं श्रेष्ठं' (म. भा. १।२।१६।१) इत्यादौ धनुषः, 'अग्न्यः प्रहर-
णानां च खन्नो माहवतीहुतः' । (म. भा. १।२।१६।१८) इति खड्गस्य बाणेषु प्राधान्यं प्रतीयते; तथापि वज्रमग्नये प्रवि-
श्यादौ संस्थितो भगवान् हरिः । (वे. भा. ६।६।५३) 'नन्वेव वज्रस्तव शक्तः । तेजसा हेतुर्दधीचेतस्तप्तः च तेजितः' । (भाग.

१ शां. भा.— आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवं ; धेनूनां दोग्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्री सामान्या वा कामधुक् ; प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः; सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नाग-विशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहं अन्धेवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्थमा नाम पितृराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽहं—प्रजनयितेति । सर्पां नागाश्च जातिभेदाद्विन्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— आयुधानां मध्ये वज्रं तदहम् । धेनूनां हविर्दुधानां मध्ये कामधुग्दिव्या सुभिः । प्रजनो जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पा एकशिरसस्तेषां मध्ये वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ नागा बहु-शिरसः । यादांसि जलवासिनस्तेषां वरुणोऽहम् । अत्रापि न निर्धारणे षष्ठी । दण्डयतां वैदस्वतोऽहम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘आयुधानाम्’ इत्यर्वाचीनायुधपरं, सुद-
शानघोषध्या दधौचेरस्थिसम्भवस्य वज्रस्यापि निष्ठुस्त्वात् ।
धेनूनां दोग्रीणाम् । दिव्या सुभिरिति गौकिकः काम-
धुक्करोऽहं व्यक्तिविशेषनिष्ठ इति भावः । प्रजनशब्देन जनन-
हेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्तः । ॥ मदायत्त इत्यर्थः ।
अप्रजार्थकन्दर्पव्यवच्छेदायां वा प्रजनशब्दः । पयययोः सर्व-

नागशब्दयोः कवं पुण्यपदेश इत्यत्राह— सर्पा एकशि-
रसः; नागा बहुशिरस इति । यादशब्दनेन वरुणस्यापि सङ्क-
र्हायमाह— यादांसि जलवासिन इति । यद्वा जलजन्तुमात्रं
विवक्षितम्; तेषां पतित्वेन सम्बन्धो वरुणस्य तत्संज्ञात्वात्-
भावाद्वाहः । अथैवा पितृराजः । संयमतां संयच्छतामित्यर्थः ।
तदाह दण्डयतामिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

—६।१।२० इति वज्रे भगवतेजःप्रवहदधैनातस्त्यैव विभूतित्वम् । वज्रस्वरूपं धृत्वा— “त्वष्टा यद्वज्रं स्रुतं हिरण्यं सहस्र-
शृङ्गि स्वपाशवतेयत् ।” (ऋ. ऋ. १।६।१०) “अष्टात्रिवै वज्रः ” (ऐ. ब्रा. २।१।१) इति च द्रष्टव्यम् । ‘वज्रः कस्मात् । वज्रं-
तीति ’ (नि. पू. ३।१।१४) यास्कः ।
—अविगीता ।

२ नागा वासुक्यादयः । सर्पास्ततोऽप्युच्छ्रष्टा अलगादादय इति कुल्लुकः (म. टी. १। ३०) ‘सर्पा एकशिरसः’ ‘नागा बहुशिरसः’
इति रामानुजविश्वविजयादयः । ‘सुरसाज्जनयनागानाम् । कदूश्च पन्नगात् ।’ (वा. रा. ३।१४।२८) इत्यत्र तोषांज्येव-
मेव । तदयुक्त्वा ‘सुरसायाः सहस्रे तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेकशिरसां विप्राः । खेवरणां महात्मनाम् ।’ (ब्र. पु. १।२०।८९)
‘सर्पाणां सुरसा जज्ञे शतं नैकशिरोयुताम् ।’ (ब्रह्मां. म. भा. ७।४।३) इत्यादौ सर्पाणामपि बहुशिरस्कताश्रव-
णात् । निर्विधा नागाः, सविधाः सर्पा इति श्रीधरादयः, उदाहतरामायणटीकायां कतकश्च । तदपि न, ‘स च धोरविषो नागस्त-
क्षकश्चोपलक्षकः’ (वा. रा. ७।२३।२४) ‘वासुकेरथ नागस्य सहस्राक्षिप्यतः सुरैः । सधूसाः धार्मिषो वाता निष्पेतुरसक-
न्मुत्पातः’ (म. भा. १।१८।१६) इत्यादान्वयश्च च पुराणादिषु तक्षककौटककालियादिनागानां भीषणविषवत्त्वस्य बहुशो वर्ण-
नात् । वस्तुतस्तु सर्वसंज्ञा सर्वेषामपि गोनसाजगरादीनामपि सामान्या, यथा चतुष्पदां पशुसंज्ञा । नागसंज्ञा च सदादिमतां सिंह-
संज्ञेव सफणानां पद्माद्यङ्गितानां च विशिष्टेति न काप्यनुपपत्तिः । अत एव ‘स तत्र नागास्तानस्तुवत् ... य ऐरावतराजानः सर्पाः
समितिशोभनाः ।’ (म. भा. १।३।३४) इत्यादौ नागानामपि सर्पत्वोक्तिरविरुद्धा । एतेन सर्वसंज्ञे तेषां बाहोऽपि व्याख्यातः ।
अन्ये स्वाहुः—‘फणिनो धवलज्ज्ञा ये ते नागा इति कीर्तिताः । अन्ये रक्तादिवर्णार्थिभ्यः सर्पादिनामभिः ॥’ (रा. नि. १।१९।३) इति । सर्पाणां महात्त्वे वासो नागानां च पाताल इति पौराणिकाः (भाग. ५।२।४।२९, ३१) तत्रानन्तस्य भगवद्भि-
भूतित्वं ‘या वै कला भगवतस्तत्तामसी समाख्याताऽनन्त इति सर्पावतीया’ (भाग. ५।१।११) इत्यादौ प्रसिद्धमेव । वासुकेरपि
‘नागेन्द्रमनोधररूपः’ (भाग. ८।७।११) ‘तेजसा नागराजानं तथाप्यायितवान् हरिः’ (वि. पु. १।१८।८९) इति भगवतेज
आप्यायित्वेन तथात्वं बोध्यम् । यत्तु—‘नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ।’ (ह. चं. १।४।१०) ‘सर्पाणां
तक्षको राजा नागानां चापि वासुकिः ।’ (ब्रह्मां. ७।४।४) ‘नागाधिपं वासुकिमनुवीर्यं सर्पाधिपं तक्षकमादिशेव’ (म. पु. ८।७
वि. पु. १।१८।११) इत्यादौ वासुकेर्नागराजत्वमुक्तम्, तदनन्तस्याप्रत्ययेऽपि ‘श्रोदार्यं मम सर्वं हि आतरो मन्त्रचेतसः । सह
तैर्नोत्सहे वस्तु तद्वज्रवानुमन्यताम् ॥’ (म. भा. १।३।९।१८) इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा धरणीधरेणे नियुक्तत्वात् । वासुकेश्च ‘शेषः प्रथ-
मतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।’ (म. भा. १।३।५।९) इत्युक्तदिशा तदनुज्ज्वलेन तदसन्निधौ राज्याहंत्वादुपपन्नमेव । तक्ष-
कस्य सर्पराजत्वं तु सामान्यतद्वैषम्यमित्युक्तप्रवृत्तेन ॥ यादसां वरुणः, तद्विभोऽपि तेषामधिपतिः । तदुक्तम्—‘यादसाज्जन राज्येन
सलिलस्य च सुतये । कदयपो भगवान्देवो वरुण स्मान्मन्थेचयत् ।’ (म. भा. ५।११।०।३) इति । अन्यत्र च ‘उत्तयोः तज्जलादेव
पुमान् वरुणः स्मृतः । जलाविश्रुतदेवोऽसौ सर्वेषां यादसां पतिः ॥’ (ब्र. वै. पु. ब्र. खं. ४।१८) वरुणनामनिर्बन्धं च साम्प्रपुराणे
(९।३०) ‘वरान्विष्णवतो देवान्वरदो हि वराधिनाम् । वासुदेववरणे प्रोक्तस्तेनासौ वरुणः स्मृतः ॥’ इति । एवमत्र षष्ठी सम्बन्धे
बोध्यम् ॥

—अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—आयुधानामिति । प्रजनः प्रजनयिता ॥ २८ ॥ अनन्त इति । यादसां जलौकसाम् । संयमतां संयमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—आयुधानामिति । धेनूनां मध्ये कामधुगहम् । भगवत्सेवोपयोगिताया सा पूज्या बन्धा च । प्रजनानां मध्ये भगवदीयप्रजोत्पत्तिहेतुनियमागतः कामोऽहं, बलवत्त्वाद्वा मुख्यः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । शेषोऽहम् । बहूणोऽधिकृतो लोकपालः । पितॄणां मुख्योऽर्थमाहम् । आर्द्रात्रभोजी भगवत्स्वरूपतया आर्द्धि तदादिः पितृगणो यजनीयश्चिन्तनीयो भगवद्दीयेनेति भावः ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—आयुधानां शस्त्राणां मध्ये वज्रं अस्मि । धेनूनां दोग्धीणां कामधुक् कामधेनुरस्मि । प्रजनः प्रजोत्पादकः कन्दर्पश्च कामोऽस्मि । चकारेण केवलतन्मोगहेतु-विचारितः । सर्पाणां विषघराणां गतिमतां वा वायुकि-रस्मि ॥ २८ ॥ नागानां अविषाणां स्थिराणां मध्ये

अनन्तस्तेषामधीशः शेषोऽस्मि । यादसां जलचराणां पति-
वरूणोऽस्मि । पितॄणां मुख्यः अर्थमा चामि । चकारेण
सर्वेषां पितृरूपत्वमपि ज्ञापितम् । संयमतां नियमं कुर्वतां
मुख्यो यमोऽस्मि ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रजनोऽपत्यजनयित्वा, कन्दर्पः कामः; न तु वृथामैथुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां स्वर्पावान्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकवृणाम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

श्षाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्वंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान्वितनासुतः, पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामस्मि ; रामः शस्त्र-भृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं ; श्षाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम् ; स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ रामो जामदग्न्य एव । 'जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽसृदजघन्यैर्गुणैर्धृतः ॥ सर्वशस्त्रेषु कुशलः क्षत्रियातन्करो वशी ।' (म. भा. १।६।४८) 'स शुथाव महात्मानं जामदग्न्यं परन्तपम् । सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रज्ञं वरम् ॥' (म. भा. १।१३।१०) इत्यादौ तत्सर्वं शस्त्रधरत्वदर्शनात् । दाशरथेस्तु धनुर्धरप्रवरत्वेनैव प्रसिद्धेधनुषश्च शस्त्रत्वात् भावान्तरात् युक्तम् । धनुर्वेदे हि असुक्तं खड्गायैव शस्त्रमुच्यते । जामदग्न्यस्य च परश्वधुष्यत्वादुपपन्नमेव शस्त्रधृत्वमिति सूक्ष्म-धीर्भविभावनीयम् ॥ 'प्लवतां' इति पाठो वामनसम्मतः ॥ जाह्नवी गङ्गा । 'ततो हि यजमानस्य जहोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं ब्रह्मं पुरुषसत्तमम् ॥ गङ्गां वापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामस्रजस्तपुः ॥ तस्याज्जह्नुसुतां गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च' ॥ (वा. रा. १।४।३।२८-४३) इति रामायणात् ।

—अधिगीता ।

३ रा. भा.—अनर्थप्रेप्सुतया गणयतां मध्ये कालः मृत्युरहम् ॥ ३० ॥ पवतां गमनस्वभावानां पवनोऽहम् ; शस्त्रभृतां रामोऽहम् ; शस्त्रभृच्चमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावात् । आदित्याद्यश्च क्षेत्रज्ञा आत्मत्वेनावस्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मभृता इति शस्त्रभृच्चस्थानीयाः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—‘उपमानमशेषाणां साधुनां यः सदाऽभवत्’ [वि. पु. १।१५।१५९] इत्यादिना प्रह्लादोक्त्यैः । ‘वहमे-
नाक्षयः कालः’ [१।१३३] इति नित्यस्य कालतत्त्वस्य परस्ता-
दस्य मागत्वात् यमस्य च पूर्वमुक्त्वात्तद्व्यतिरिक्तः पुरुषविशेष
इह कालशब्देन विवक्षितः ; अचेतनस्य च कालस्य गणयितृत्वं
न युज्यते ; ‘कलयताम्’ इत्यस्य विज्ञातुमात्रपरत्वे तेषु कालस्य
निर्धारणमुक्तम् ; अतस्तदुचितमर्थविशेषं दर्शयति—अन-
र्थेति । नहि मरणातिरिक्तोऽनर्थ इति भावः । भृगेन्द्रशब्देनैव
सिंहस्यतिशयः सिद्धः । पशितुं वेनतेत्यस्य वेपातिशयाद्देवम-
न्वादिना चोक्त्यैः ॥ ३० ॥

‘पवताम्’ इत्यनेन पवनासाधारणकिया विवक्षिता चेत्नि-
धारणं नोपपद्येतेति तदुपपत्त्यै गमनस्वभावानामित्यु-
क्तम् । अत्र भगवन्मनशीलानामित्यर्थः । पवनप्रतिता एव हि तार-
काद्योऽप्यजलं परिभ्रमन्ति । सोमपवनादिष्वेवात्र बोधनान्व-

यिगमनमिहाविवक्षितम् । ‘रामः शस्त्रभृतामहम्’ इति पशु-
रामस्यापि जेता रावणहन्ता रामो विवक्षित इति तद्वित्त-
मबोधशस्त्रत्वक्षणमतिशयमाह—शस्त्रभृत्त्वमत्र विभूति-
रिति । पूर्वोत्तरेष्विव राम एव विभूतिः किं न स्यात् ? इत्य-
त्राह अर्थान्तराभावादिति । अचिद्विशेषस्य चेतनात्त-
रस्य वा शस्त्रशृङ्खलवाच्यस्यात्रासम्भवादित्यर्थः । अर्थान्तराणां
मध्ये स्वासाधारणधर्मविशेषनिर्देशे रीतिभेदः स्यादित्य-
त्राह आदित्याद्यश्चेति । शस्त्रभृच्चस्थानीयेषां च भगवन्तं
धर्मिणं प्रति धर्मत्वमवितिष्ठमित्येकैव रीतिः ; निर्धारणानिर्धा-
रणभेदवन्मुख्यभेदमात्रे न दोष इति भावः । तत्रादित्यशब्देन
‘ज्योतिषां रविंश्चाम्नाम्’ [१०।२१] इत्युक्तो रविर्विवक्षितः ।
‘आदित्यानामहं विष्णुः’ [१०।२९] इत्युक्तस्त्वादिनो राम-
तुल्यः । मकरो मत्स्याराजः । सोतस्सु जाह्नव्याः विष्णुर्दोह-
नत्पसवैर्द्विश्रोतृत्ववैलोक्यप्रवृत्तत्वादिभिरतिशयः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३० ॥ आनन्दरूपत्वात्पूर्णत्वाद्धोकरमणत्वाच्च रामः । “आनन्दरूपो निष्प-
रिमाण एष लोकश्चैतस्माद्रमते तेन रामः” इति शाण्डिल्यशास्त्रायाम् । रश्च अमथेति व्युत्पत्तिः ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३० ॥ ‘रामः शस्त्रभृतामहं’ इति
रामशब्दे व्याख्याति—आनन्देति । आनन्दरूपत्वात्पूर्ण-
त्वादित्येकोऽर्थः । रमत इति रः । ‘रसु क्रीडाया’ [या. पा.
१।८०८] इत्यतो अमताइ इति डः । न विद्यते मा प्रमा

परिच्छेदोऽप्येत्यमः लोक इत्यपरोऽर्थः । रमतेष्व् । अत्र
श्रुतिमाह—आनन्देति । आद्येऽर्थे विप्रहं दर्शयति—रश्चेति ।
रश्चासावमथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.—प्रह्लाद इति । कलयतां विच्छेत्तृणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवतां गच्छताम् ।
रामो दाशरथिगहम् । श्वा हिंस्रजलचराः ॥ ३१ ॥

८ वं. गि.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०—प्रह्लादश्चास्मीति महाभागवततया चिन्तनीयः । अन्तिमिषतया भूनानामायुर्गणयतां
संबन्धसरादीनां मध्ये कालोऽहं भगवदुपयोगिताच्चिन्तनीयः । सुगाणामिति । मृगेन्द्रो नृसिंहो वराहश्चाहं मृगेन्द्र-
गरुडयोर्गह्वनप्रतिपुतिरूपतया वा भगवत्सेवासने क्रीडोपयोगित्वेन चिन्तनं ‘अमुकृत्य रुतैर्जैरुत्तैश्चरतुः प्राकृतौ
यथा’ [भाग. १०।१।१४०] इत्युक्तेः भगवदनुकरणविषयत्वेन वा ॥ ३० ॥ पवन इति । त्रिविधगुणान्
भगवदुपयोगितया चिन्तनीयः । शस्त्रभृतां मध्ये रामो नाम्ना जामदग्न्योऽहं ‘रामः शस्त्रभृतां वरः’ इति सर्वैः
सुवत्वात् । दाशरथिस्तु न भगवतोऽंशः किन्तु पूर्णपुरुषोत्तम एवांशीति ब्रह्मशुकाचार्यचरणानामाशयः ; अतो
न विभूतित्वं तस्य युज्यते इति वयं ब्रूमः । श्वाणां मध्ये मकरोऽहं बडव स्थानमस्यरूपो वा कुण्डलमतत्वनिरूपणाद्वर
चिन्तनीयः । गङ्गा भगवद्वदीति चिन्त्या ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—दैत्यानां च असम्भावितत्वाद् मध्ये
दैत्यजलोद्धारकः प्रह्लादोऽस्मि । कल्पतां व्याकुर्वतां कालो-
ऽहमस्मि । सुगाणां मृगेन्द्रः सिंहः । पक्षिणां पक्षवतां मध्ये
वैवतेयस्तेषां राजा गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ पवतां वेगवतां

मध्ये पवनः वायुरस्मि । शस्त्रभृतां रामः दशरथात्मजोऽस्मि ।
श्वणां मध्ये मकरः मत्स्यापातिविशेषोऽस्मि । सोतसां प्रवह-
ज्जलानां मध्ये जाह्नवी गङ्गाऽस्मि ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—कलयतां गणनं कुर्वताम् ॥ ३० ॥ पवतां पावयितुं, वेगवतां वा । रामो दाशरथिः । रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थम् । क्षणाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः । स्रोतसां नदीनाम् ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ! ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्रन्द्ः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

१ शार्. भा.—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलक्षा अहमर्जुन ! । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याहुक्तं [१०।२०] उपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानम्, अतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदादीनामेव वादजल्पवितण्डाणिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्रन्द्ः समासोऽस्मि सामासिकस्य च समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्यान्तः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

२ आ. शार्. व्या.—‘अहमादिश्च’ [१०।२०] इत्यादा-
बुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याहङ्गाऽऽह—
भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि
सृज्यन्ते । अध्यात्मविद्येति । आत्मन्यन्तःकरणपरिणति-

रविद्यानिवर्तिका गृहीता । प्रवदतां सम्बन्धो वादो वीतरागद्वय-
तत्त्वनिर्णयावसाना । वदा प्रवदतामिति लक्षणया कथामेवोपदानं
तदा निधारणे षष्ठीरस्याह—प्रवक्षिन्मि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.—सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गाः, तेषामादिः कारणम् ; सर्वदा सृज्यमानानां सर्वेषां प्राणिनां तत्रतत्र सृष्टारोऽहमेवेत्यर्थः । तथाऽन्तःसर्वदा संहियमाणानां तत्रतत्र संहतारोऽप्यहमेव । तथाच मध्यं पालनम्, सर्वदा पाल्यमानानां पालयितारश्चाहमेवेत्यर्थः । श्रेयस्साधनभूतानां विद्यानां मध्ये परमनिश्चयससाधनभूता अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये ‘अकारो वै सर्वा वाक्’ [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतिसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिरकारोऽहम् । सामासिकः समाससमूहः, तस्य मध्ये द्रन्द्समासोऽहम् । स उभयपदार्थप्रधानत्वेनोक्तः । कलामुहूर्तादिमयोऽक्षयः कालोऽहमेव । सर्वस्य सृष्टा हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखोऽहम् ॥ ३३ ॥

४ वे ता. चं.—सर्गशब्देन सृष्टिमात्रविवक्षायां ‘आदि-
न्तश्च’ इत्यादिताऽन्वयायोगात्कर्मार्थोऽत्र सर्गशब्द इत्याह—
सृज्यन्त इति सर्गा इति । आदिमध्यान्तशब्दानामन्तत्वविव-

क्षेपावर्धता न शुक्ला, अनतिशयितावर्धता । नापि कालविवेका-
र्थता, कालस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र पुनश्चोपदेशप्रयोजनाभावात् ।
न चोत्पत्त्यादिक्रियामावर्धता, ‘उद्धवश्च भविष्यताम्’ ।

१ वादोऽस्यास्तीति वादः वादं कुर्वन् । अर्हो आदित्वादन् इति केचित् ॥ अत्र—

‘मध्यं चैवाह’ मिलित्व विशेषेण वदन्विभुः । भासमानमपि द्वैतं मध्यमिच्छेत्यसुसुक्तम् ।

तथा हि—

आदौ तयान्ते च सुवर्णमेव मध्ये तु नानाभरणानि भान्ति ।

आयन्त्योः सागर एव पूर्णो मध्येऽतितुङ्गाः शतशस्तङ्गाः ॥

सुदेव पूर्वं परतश्च मध्ये त्वलङ्कारोऽस्ति दिग्भेदः । ब्रह्मादयं प्राग्परतश्च तद्मध्ये विविताः खलु भूतसङ्घाः ॥

सर्गेषु मध्ये प्रतिभासमानमेवैवं द्वैतमनन्ददेव । प्रत्यायुज्जित्यल्लयस्य मध्यं चैवाह मित्याह हरिविषेधात् ॥ इति वामनः ।

—अधिगीता ।

[१०१३] इति वक्ष्यमाणेन पौनस्त्यप्रसङ्गात् । न चेत्सत्यैव कारणत्वादिनिर्द्देश्यते 'अहमादिक्ष मय्येव' [१०१२०] इत्युपक्रमेण कृतकरत्वात् । न चेदं सामान्यतत्त्वविग्रहणम् । उद्युपनिष वचनात् । तस्माद्विज्ञेयसिद्धोत्पत्त्यादिहेतुपरत्वमेवोचितं लक्ष्यमाणम् । तत्रान्युपादानकारणस्य 'बीजं मां सर्वभूतानाम्' [१०१०] इति वक्ष्यमाणत्वात् (?) निमित्तकारणमात्रमिह विवक्षितम् । 'सर्गाणाम्' इत्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्ति- मुख्यप्रतियोगिकसर्वविमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलमसिंहितं सर्वदेत्यादिवाक्यत्रयेण । अष्टात्मविद्या जीवपरमात्मयात्मात्मविद्या, सा विषयतः फलतश्च विद्या-न्तरेभ्य उत्कृष्टा । 'प्रवदताम्' इति नान्योन्यविद्यादमात्मं विवक्षितम्, तत्र वादाख्यविशेषस्यास्मरणात् 'अष्टात्मविद्या विद्या-नाम्' इति विद्याप्रसङ्गात्तदर्थक्याविषयत्वोपपत्तेः । न च 'सर्वं सत्त्ववताम्' [१०१३६] इति वदन्नाह्यकथाविशेषवत्त्वमभि-प्रेतम् ; अन्यापेक्षयाऽतिशयसुखसम्भवे तत्परित्यागयोगात् । अतः 'प्रवदताम्' इति कथात्रयसाधारणरूपमिह विवक्षितम् ; तदाह जल्पवितण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्त इत्यनेन स्वल्पफलविजिगीषुकथातोऽतिशयितापवर्ग-पर्यवसितफलत्वेन वादित्योत्कर्षप्रदर्शनम् ॥३२॥ बहुचोपनिषदि श्रूयते— 'अ इति ब्रह्म' [ऋ. भा. २।२] इति । तथा

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मय्येव स सृष्टिस्थितिसंहाराः । प्र-
दत्तां सम्बन्धी वादोऽहम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवत्वोपपन्नपक्षप्रतिपक्षप्रति-
वादः ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । समासे भवः सामासिको द्वन्द्वः । धाता कर्मफलभावनर्हि ।
ईश्वरो विश्वतोमुखो विश्वरूपः ॥ ३३ ॥

८ वै. ब्र. गि.—सर्गाणामिति । मुख्यम् इति सर्गाः प्राणिनः, तेषामादिमध्यान्ताः सृष्टिस्थितिसंहाराः स्रष्टृपालयि-
कृतवर्तारो वा; ते भविष्यत्तु इत्यर्थः । विद्यानां मयोऽक्षदे-
तुर्ध्यात्मविद्याऽहम् । प्रवदच्छब्देन वादिवाचकेन वादजल्प-
वितण्डायास्तत्त्वसामान्यिकथा लक्ष्यन्ते । तत्र वादो नाम तत्त्वबुद्धिसया गुरुविषयोः सन्नखचरिणोर्वा वीतरागयोः
प्रमाणतर्कभ्यां स्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणात्मकः पक्षप्रतिपक्ष-
परिग्रहः । वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य तुर्द्वैक्यवादिनिराकरणेन
संज्ञकार्थं विजिगीषुर्द्वये जल्पवितण्डे जयमात्रफले । तद्-
क्तम्— 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पविण्डे' [न्या. द. ४।१।४७] इति । अत्र ऋणजातिनिग्रहस्यैवः परपक्षबुद्ध्य-
णस्य जल्पवितण्डयविशेषेऽपि जल्पे वादिनोरुभयोरपि
स्वपक्षस्थापनम् । वितण्डायां त्वेकेन स्वपक्षेः स्थाप्योऽनेन
स दूष्य एव, न तु तस्य स्थाप्यः पक्षोऽस्तीति भेदः । एताव-
च्च कथासु वादस्य तत्त्वनिर्णयफलत्वेन श्रेष्ठत्वात् महिम्-
निसिद्धयः । एवं च प्रवदतामित्यस्य कथापरत्वे निर्धारणे
बद्धी, प्रवदताप्रपरत्वे सुसम्बन्धे षष्ठी । 'भूतानामस्मि

'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा रश्मोऽभिर्भव्यमाना बह्वी रागा-
रूपा भवति' [ऐ. पु. ३।६] इति श्रुत्यैव प्रपञ्चितं प्रकृति-
त्वमाह सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति । निर्धारणोपयिकबहुत-
सिद्धयर्थं प्रत्ययार्थं दर्शयति सामासिकः समाससमूह इति ।
पूर्वोत्तराण्यपदार्थप्रधानेभ्योऽप्यधीर्भावः तत्पुरुषबहुवीहिंसां
द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह स ह्युभयेति । अक्षयशब्देन 'कलाः स्रुताः
काशाश्च' [तै. ना. १।८] 'कलास्रुतादिमयश्च काशः'
[वि. पु. ४।१।२६] इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धबहुविधविका-
रूपलोऽक्षयहेतुभूतानन्तावच्छेदे सत्यपि स्वरूपतोऽनाद्यतत्वं
विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— कळेति । 'अनादिर्भागवाङ्मालो
नातोऽस्य द्विज । विद्यते' [मि. पु. १।२।२६] 'कालोऽस्मि
लोकस्यकृतप्रभतो (दो) नामतो न चादिर्न च मेऽस्ति मध्वम्'
[१।१।३२] इत्यादिभिरिदं कालाभिप्रायं व्यक्तम् ।
धातुशब्दरूढया विश्वतोमुखत्वविशेषेण च हिरण्यगर्भ एवात्रो-
च्यत इत्यभिप्रायेणाह—सर्वस्येति । धातुशब्देनैवात्र शब्दवर्ति-
समस्तविधातत्त्वलक्षण उत्कर्षः सिद्ध इति प्रदर्शनाय सर्वस्य
सृष्टेयुक्तम् । एतेन कर्मफलविधातुत्वेन व्याख्यामन्तरं निर-
स्तम् । 'विश्वतः' इति दिक्चतुष्टयमात्रमिह विवक्षितमिति
ज्ञापनायोर्यं चतुर्मुख इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं ज्ञानेन
सृजितम् ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

चेतना' [१०२२] इत्यत्रापि भूतशब्दस्य तत्सम्बन्धिमनो-
वृत्तिपरत्वे एवमेवेति ध्येयम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति ।
अक्षराणां सर्ववर्णानां मध्ये 'अकारो वै सर्वा वाक्'
[ऐ. पूर्वो. ३।६] इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णप्रकृतिरकारोऽहम् ।
सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः समासः ; तस्यो-
भयपदार्थप्रधानत्वात् ; अन्येषां तु 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽप्यधी-
र्भावः' 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' ; अन्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः । 'इत्युभयपदार्थप्रधानाभावेन ततोऽप्यकृत्वादिति
भावः । कालायां कलास्रुतादिरूपाणां मध्ये अक्षयः
क्षयरहितः काशः 'कालाय नमः कलविकरणाय नमः'
[म. ना. १०।९] इति श्रुतिप्रसिद्धः कालकाशः पाम-
शिर्वोऽहमेव । तस्य साक्षात्परब्रह्मत्वेऽपि 'रामः शब्दभूतामस्य'
[१०।३१] इतिवचनेन रूपेणापि ध्यानार्थं विभूतिपुत्रः पामः ।
'कालः कलयताम्' [१०।३०] इत्यत्र तु क्षयी काल उच्यते
इति भेदः । धातूनां सकृदां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वस्य सदा
हिरण्यगर्भाख्योऽहम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्गाणां पुष्टिप्रवाहमार्गद्वाराणां चाहमादिः कारणं, वस्तुमात्राकारूपः पुष्टेः प्रवाह-
स्यान्तरमनोरूपः मर्यादायाः मध्ये हृदयं वेदरूपः कारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अकारो
वासुदेववाचकः । 'अकारो वै सर्वा वाक्' [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतेः । समासगणस्य मध्ये द्वन्द्वोऽहं उभय-
पदाश्रेयधानत्वात्सुख्यः, रामकृष्णवित्यादिसमासोऽस्मि इति स चिन्तनीयः । अहमेव कालः प्रवाहरूपः । धाता
चाहम् ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गां
भूतादयश्च । स त्रिविधः कार्यसर्गः कारणसर्गः लीलात्मकश्च ।
तत्र कार्यसर्गो लौकिको बहिःस्वरूपः, स च जीवनासारूप-
त्वात् प्रलयात्मकः । कारणसर्गस्तु मोक्षरामकृष्णदलौकिकः ।
तृतीयो भागवल्लीलात्मकः । तत्राऽप्यवान्तरभेदास्तत्कालजी-
वादिरूपाः सन्ति ; तेषां सर्गाणां मध्ये आदिः कारणरूपो-
ऽहम् । च पुनः । अग्नः रजोगुणसत्त्वब्रह्मकोऽन्तःस्थको-
ऽयमहम् । मध्ये लीलात्मसर्गोऽहमेव, च मत्स्वरूपमेवेत्यर्थः ।
हे अजुंजं बुद्धयधिकारजातीय ! असतामसुत्पत्तेरमेव सर्ववयं

मदप्रत्वेन चिन्तयेत्यर्थः । अध्यात्मेति । विद्यानां सर्वासं
मध्ये अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । प्रवदतां वादितां वादः, वितण्डा-
जल्पपक्षत्रयमध्ये वादस्तत्त्वस्वरूपनिर्णयात्मकोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥
अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि, सर्वाक्षरगतत्वात् ।
सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः 'गोपीमाधवौ'
इत्यादिरस्मि । अक्षयः लीलात्मकोऽलौकिकः कालोऽहमेवास्मि ।
पुनःकारेण तस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वादिभूतित्वे किं वाच्यमिति
ज्ञापितम् । विधातृणां मध्ये विद्यतोमुखः सर्वतोमुख-
श्चतुर्मुखो धाता अलौकिकशक्तिर्लोकोऽहमस्मीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ ती० भा० दी०— सर्गाणां भौतिकानां 'भूतानामादिरन्तः' [१०।२०] इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
विद्यानां चतुर्दशस्ङ्ख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या, बन्धच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां प्रवक्तृद्वारेण वदनमेदा एव वाद-
जल्पवितण्डा इह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो
वै सर्वा वाक्' [ऐ. प्रा. पू. ३।६] इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि, उभय-
पदाश्रेयधानत्वादिति प्राञ्चः । समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थे कथनार्थे वा एकत्राव-
स्थानं तत्र विहितमर्थज्ञातं सामासिकम् । चातुर्यधिकष्टक् 'ऽऽयेच' [अष्टा. ७।३।५०] इतीकादेशः ।
'यस्मेति च' [अष्टा. ६।१।१४८] इत्यलोपः तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽर्थोऽहम् । 'द्वन्द्वं रहस्य' [अष्टा. ८।१।१५]
इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचिवं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः । कालः क्षणादिः, परो वा
ईश्वरः, कालस्यापि कालोऽस्मि । धाता कर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणिपुष्ट्या तृणामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाञ्च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मांसानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ सर्वहरो मृत्युः 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' (म. भा. ५।४।३।४) 'स क्रोधलोभो मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छा-
रीरे य एष' (म. भा. ५।४।१।१६) इत्युक्तस्वरूपः । 'यमं त्वेकं मृत्युमतोऽन्यमाहुः' (म. भा. १।४।१६) इति मृत्युत्वेन
प्रसिद्धो यमः, 'उपसंहरतस्तस्य तमसि रोषश्च तदा । प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः क्षेमो नारी महात्मनः ॥ तामाहूय तदा देवो लोक-
नामादितरिषः । मृत्यो ! इति महीपाल ! जहि वैमाः प्रजा इति ॥ त्वं हि संहारबुद्ध्या ये चिन्तिता रुषिणेन च । तस्मात्संहार
सर्वस्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ (म. भा. १।१।२९।८।१५, १८, १९) इत्यादिनोक्तं देवतान्तरं च प्राणानेव ह्यति, अयं च
धनवर्मादिकं सर्वमेवेति । मृत्युः 'मृह' प्राणत्यागे (भा. पा. ६।१।२३) 'मुञ्जिमृह्यां युक्त्युक्तो' (उ. १।२।१) इति त्युक् ।
'मृत्युमर्यादीति सतो मृतं व्यावयतीति वा' (नि. १।१।६।१२) इति नैरुक्ताः ॥

कीर्त्याया वाग्यवित्तिका वक्ष्यन्त्याः । तासु कीर्तिः श्रीर्धृतिर्मैधा च धर्मपत्न्यः । स्मृतिरिहः पत्नी, क्षमा पुत्रहृत् । तदुक्तं
मुद्रलपुराणे— 'प्रसूत्या जनयामास कन्या दशः प्रजापतिः । अद्वा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा किमा तथा ॥ बुद्धिर्ज्ञा वपुः शान्तिः
सिद्धिः कीर्तिश्चोदश ॥ ददौ धर्माय पत्न्यर्थं ददौ हृदयमा मुने !, × × स्मृतिमङ्गिरे ददौ '× × क्षमां च पुत्रहाय वै ॥'
(२।६।१७, ३० ब्रह्मां. पू. १।१०, १५) इति । वाक्च ब्रह्मणो मानसी कन्या, 'वाचं दुहितरं तन्वी स्वयम्भूहेती मनः ।

१ शां. भा.— मृत्युद्विविधो घनादिहरः प्राणहरश्च । तत्र यः प्राणहरः स सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुबाहः केषां भविष्यतां, भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीवीर्यं नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि; यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गाय-
त्र्युपगमस्मीत्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वहरशब्दस्य सुखदशमशान्तरमाह—
अथवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति— उत्क-
र्षेति । कीर्तिर्धर्मिकृत्वनिष्ठा ख्यातिः, श्रीलंक्ष्मी; कान्तिः
शोभा, भागवाणी सर्वस्य प्राप्तिश्चा, स्मृतिश्चिरादुत्तमरक्षण-
शक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यं, क्षमा मानापमान-
योरभिहितचित्तता । क्रीडु कीर्त्यादीनामुत्कृष्टमुपपादयति—
यासामिति ॥ ३४ ॥ 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' [१०१२] इत्युक्तं

तत्रावान्तरविशेषमाह— बृहदिति । छन्दसां मध्ये गायत्री
नाम यच्छन्दस्तद्वदभित्ययुक्तं छन्दसामृग्योऽतिरेकेण स्वरूप-
भावादित्याशङ्क्याऽऽह— गायत्र्यादीति । द्विजाते द्वितीयजन्म-
जननीत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यास्मि
न्निति मार्गशीर्षो मासः, सोऽहं पक्षसप्त्याख्यादित्याह— मा-
सानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— मृत्युरिति । सर्वप्राणहरो मृत्युश्चाहम् । उत्पत्त्यमानानामुद्भवार्थं कर्म चाहम् ।
नारीणां श्रीरहम्, कीर्तिश्चाहम्, वाक्चाहम्, स्मृतिश्चाहम्, मेधा चाहम्, धृतिश्चाहम्, क्षमा चाहम् ॥ ३४ ॥
साम्नां बृहत्सामाहम् । छन्दसां गायत्र्याहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मानुरूपदण्डकाऽवच्छेदाधिकृतयोर्मम-
कालाख्यपुरुषयुक्तत्वत्वाभावेऽकारिप्राणहरणाधिकृतपुरुषविशेष
इह 'मृत्युः सर्वहरः' इत्युच्यत इति ज्ञापनाय सर्वप्राणहर
इत्युक्तम् । 'प्रलये सर्वसर्वहेश्वर इह मृत्युः' इति कैश्चित्तुक्तं
मन्दम्, 'भूतानामन्त एव च' [१०१२०] इत्युक्तत्वात् ।
उद्भववसवपादवद मृत्युशब्दो मरणपर इति केचित् । उद्भव-
शब्दः स्वरसत उत्पत्तिक्रियापरः । उद्भवस्थानादि निमि-
त्तोपादानादिकं चात्र ग्रथगेव निर्दिष्टमिति क्रियापरत्वमेवोचित-
मित्यभिप्रायेण उद्भवाख्यं कर्मैत्युक्तम् । कीर्त्यादयो नेह गुण-
विशेषा विवक्षिताः; तेषां पुरुषेणैव च उद्भूतत्वेन 'नारीणाम्'
इति विशेषणयोगात् । न च नारीशब्दोऽयं कील्लिख्यार्थमात्र-
परः, मुख्यवाधाभावात् । अतो नारीविशेषनिर्धारणमेव क्रियते ।
तत्र च त्रिय एव सर्वनारीभ्योऽतिशयितत्वात्सैव प्रथमे वक्तव्या;
'कीर्तिः श्रीः' इति तु पाठक्रमोऽवैक्रमेण बाध्यत इत्यभिप्रायेण

श्रीरहं कीर्तिश्चाहमित्युक्तम् । एताश्च भगवदसाधारणशक्तयः ।
अन्यत्र तु तत्तदभिमानविशेषात्तत्तच्छब्दः ॥ ३४ ॥

सामसु बृहत्प्राण उत्कृष्टत्वं श्रुत्यैव सिद्धं । बृहत् च इदमप्र-
रथन्तरं च आस्तां वाक्च वै तन्मनस्वास्तां वागै रथन्तरं मनो
बृहत्तद्बृहत्पूर्वे सद्यजानं रथन्तरमस्यमन्यत तदथन्तरं गर्भमथत'
[म. ता.] इति । गायत्र्याश्छन्दसां मातृत्वेनोत्कर्षः
धृतिषु च्छन्दोविचित्यां च प्रपञ्चितः । यथा बहुचोपनिषदि
“अग्रं वै छन्दसां गायत्री” इति । मासेषु मार्गशीर्षस्यातिशयः
वर्षेणोपाधानकालत्वात्मासाधिदैवेषु केशवादिषु प्रथमस्य
केशवस्य मासत्वाद्वतर्गर्मकालत्वाच्च । कुशमाकरशब्देनैव
वसन्तस्य प्रत्यक्षसिद्धिः सर्वप्राणिषु खेदेतुरतिसायो धोतितः ।
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा ज्येत” “वसन्ते दीक्षेदेन्द्रि-
ग्रोप्ते राजन्यमेव च” इत्यादिभिश्च ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

—(भा. ३।१२।२८) इत्युक्तेः । श्रीरहंयुक्त्या विष्णुपत्नी वा, 'यमुः खयात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत' । धातारं च
विधातारं त्रियं च भगवत्पराम् ॥ (भा. ४।१।४३) इत्युक्तेः ॥

—अविगीता ।

२ अत्र मासेषु मार्गशीर्षस्य प्राधान्याभिधानं प्राचां तमारभ्यैव माघणनाचारात् । तथा च भारत एव मासोपवासविधाने—
'मार्गशीर्षे तु यो मासमेकमेकं संक्षिपेत्' (१३।१०६।१७) इति मार्गशीर्षमार्गस्यैव फलविशेषाद्यभिहितम् । तत्रैव विष्णो-
र्द्वादशकेऽपि 'द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम्' (म. भा. १३।१०९।३) इति अन्यत्र च 'मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे
मूलेन संयुते' । (म. भा. १३।१०।३) इत्यादौ मार्गशीर्षस्यैव प्राथम्यं दृश्यते । अत एव 'आग्रहायणिकः' इति तस्य संज्ञादि-
प्रातिपदिके चोपसंहारे गीताप्रणयनकालनिर्णयवसरं सविस्तरं विवेचयिष्यते । ऋतूनां वसन्तः, "सुखं वा एतद्वर्णम् । यद्व-
सन्तः" (तै. सं. ३।१।२।६) इति श्रुतेः ।

—अविगीता ।

७ ह. पै. भा.—मृत्युरिति । पर एषेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते, प्रलये सर्वहरणात् । भविष्यता-
मुद्गुष्यतामुद्गुवोऽभ्युदयोऽहम् । स्वरूपेण कथनं कीर्तिः । श्रीलक्ष्मीः । वाक्सरस्वती । मृत्युतिः स्मर-
णशक्तिः । मेधा धारणाशक्तिः । धृतिर्वैर्यम् । क्षुत्पिपासादिसहनं क्षमा । 'आकुष्टोऽभिहतो वाऽपि
नाऽऽक्रोशेऽन्यैव ताडयेत् । अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता ' एता उच्यताः स्त्रियोऽहं,
यासामाभासमात्रसम्बन्धेन लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम नाम
साम्नां प्रधानं साम । गायत्री छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्युद्गमः । कुसुमाकरो वसन्तर्तुः ॥ ३५ ॥

८ वें. भा. गि.—मृत्युरिति । संहारकाणां मध्ये सर्व-
संहारको मृत्युः हम् । भविष्यताश्रुत्वोपस्थितयोग्यानां सम्बन्धी
उद्भव उक्त्वोऽहम् । कीर्तिः ख्यातिः, श्रीः सम्पत्तिः, वाक्स-
रस्वती, स्मृतिश्चिरानुभूतायैस्मरणशक्तिः, मेधा अनेकप्रधान-
ार्थधारणाशक्तिः, धृतिः क्षुत्पिपासादिसहनशक्तिः, क्षमा
'आकुष्टोऽभिहतो वाऽपि नाक्रोशेन च ताडयेत् । अदुष्टो
वाङ्मनःकायैः सा क्षमा परिकीर्तिता ' इत्युक्ता । एता
कीर्त्यादयो धर्मपत्न्यो देवताः सर्वलोकमातरः पुराणे प्रसिद्धाः ।
यासामाभासमात्रेणैव लोकः श्लाघ्यतामेति ता इमा नारीणां
मध्ये मद्भिर्भूतय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । 'गीतिषु
सामाख्या' [पू. मी. २।१।३६] इति जैमिनिसूत्रेण
लक्षितानि क्रमाद्वद्गीतिविशेषरूपाणि सामानि । तेषां मध्ये
बृहत्सामं तानं 'त्वामिद्धि हवामहे'—[क्रकंस. ४।७।२१।१]
इत्यस्माच्च गीयमानमतिरात्रे पृष्ठतोऽभिन्नापत्यपरत्वात्

"अपरिमितं बृहत्" [मै. उ. ४।३] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठम्,
तन्मम विभूतिः । छन्दसां मध्ये गायत्र्यहम्, द्विजवहेतुतया
सोमाहरणेन च तस्याः छन्दोन्तरापेक्षयाधिक्यात् । तस्याः
सोमहरणं च यजुस्संहितायाम् 'कद्रुश्च वै सुपर्णा च ' इत्या-
दिना बहुचक्राक्षणे च "सोमो वै राजा गन्धर्वोऽधासीत्"
इत्यादिना प्रपञ्चितम् । मासानां द्वादशानां मध्ये नातिशीता-
तपत्वेन नानाविधोपविशाकभरितत्वेन च सुखहेतुत्वात्, 'कोद-
ण्डस्थे सवितरि प्रष्टुषे कमलापतेः । सहस्रवापिकी पुत्रा
दिनेनैकेन लभ्यते ॥ ' हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द्वजकुमा-
रिकाः ' [भाग. १०।२।१] इत्यादिश्रवणाच्च श्रेष्ठो मार्ग-
शीर्षोऽहम् । ऋतूनां षण्णां मध्ये सुगन्धिसर्वकुसुमरमणीय-
त्वात् "वसन्ते ब्राह्मणपनयीत" "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना-
दधीत" [] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठः कुसुमाकरो वस-
न्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०—मृत्युरिति स्पष्टम् । भगवदीयविरोधिजनान् सर्वान् संहरति तथाभूतो मृत्युर्मद्विभूतिः ।
एवमुद्गुवोऽपि नारीणां मध्ये कीर्त्यादयः सम्राहम् । अथवा कीर्तिर्बृषभानुपत्नी मद्भिर्भूतिः । तत्र श्रीश्चाहम् ।
वाक्सरस्वतीयमवताररूपा चाहं; श्रीपरिचारिका वा निर्दिष्टा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । "त्वामिद्धि हवामहे"
[क्रकंस. ४।७।२१।१] इत्यस्यां ऋचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठं दृश्यते ।
छन्दसां वेदमन्त्राणां वा मध्ये गायत्री मे विभूतिः, मत्वरूपप्रतिपादकवाङ्मगवत्सेवकैश्चिन्तनीया । मासानां मध्ये
मार्गशीर्षोऽहं कुमारिकाकामपूरणकालत्वात् भोगयोग्यत्वाच्च मे विभूतिः । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहं
"वसन्तेऽग्नीनादधीत" [] इति भुक्तौ प्राशस्त्यत्वाज्जेष्वपि प्रमोदापादकत्वाद्द्विदावनाविरतवृत्ति-
त्वाच्च मे विभूतिः ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.—मृत्युरिति । संहारिणां मध्ये सर्व-
संहारकोऽहम् । च पुनः मृत्युरपि । भविष्यतां निखिलानां
प्राणिनां पदार्थानां उद्भवोऽभ्युदयः भाग्यरूपोऽहम् । कीर्ति-
रिति । कीर्तिः धर्मस्य स्त्री, श्रीः लक्ष्मीः, वाक् सरस्वती
श्रीभागवतादिरूपा, स्मृतिर्भगवत्स्मरणशक्तिः, मेधा बुद्धिः

भगवद्गुणैकनिष्ठा, धृतिः आपसु धर्मैकनिष्ठा, क्षमा सर्वा-
तिक्रमसहनरूपा, नारीणां मध्ये एता मद्भिर्भूतिरूपाः ॥ ३४ ॥
साम्नां सामऋचां मध्ये बृहत्साम मद्भिर्भूतिरित्यर्थः ।
छन्दसां मध्ये गायत्री मद्भिर्भूतिः । मासानां मध्ये मार्गशीर्षो-
ऽहम् । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽस्मि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां भाविकल्याणानामुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षो-
ऽहम् । कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं, यासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थतावुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम "त्वामिद्धि
हवामहे" [क्रकंस. ४।७।२१।१ यजुस्सं. २।७।३७] इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृथग्वस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवस्य
तत् साम्नां मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्विजत्वसम्पादनात्सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुसुमाकरो
वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि । तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणाम् । व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं त्वत्सखः । पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव । मननशीलानां मुनीनां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविस्मि ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्यूतमुल्लक्षणं सर्वव्यापहारकारणम् । सायः फलेहेतुस्यम्, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वार्थोक्तम् ॥ ३६ ॥ मन्यापदेशेन पराभिनेतृ निहतां स्वाभिप्रेतं वा सम्पादयतामि- उशनां छलः, कविशब्दोऽत्र यौगिकः, न हतः, शौन- लाह—छलस्येति । तेजोऽप्रतिहतज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यव- स्तत्त्वात् ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— छलं कुर्वतां छलास्पदेष्वक्षदिलक्षणं द्यूतमहम् । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वं महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवसूनुत्वमत्र विश्रुतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनञ्जयोऽर्जुनोऽहम् । मुनयो मननेनार्थधायात्म्यदर्शिनाः, तेषां व्यासोऽहम्, कवयो विपश्चिताः ॥ ३७ ॥

४ चे. ता. सं.— 'छलयताम्' इत्यत्र 'तत्करोति' इति णिजिप्रसारेण छलं कुर्वतामित्युक्तम् । भक्षवञ्जरादिमा- त्रेण जयपराजयोरोपादिह च्छलवञ्जराद्युक्तिरित्यभिप्रायेण अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । 'तेजस्तेजस्विनाम्' इत्यादिवत्

'दीव्यतां द्यूतमहम्' इत्यनभिधानात् 'छलयताम्' इति छलकारण- माश्रयचनाच्च छलस्यानान्तरस्यः कयविक्रयकृत्तयादायसंवि- ज्ञरादिभ्यो द्यूतस्यातिशयितत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण छला- स्पदेष्वित्युक्तम् । वञ्जनास्पदेष्वित्यर्थः । अक्षादीत्यादिवद्वेन

१ 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (७।१०) इति सप्तमे तेजोरूपेण तेजस्विनामुत्कर्षार्थायकोऽहमित्युक्तम् । अत्र तु तस्य तेनसः स्वाश्रयोत्तमत्वप्रदत्वत्त्वं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्युक्तमिति भेद इति दूषणे । — अविगीता ।

२ वृष्णीनाम् 'मयोः पुत्रगतं स्वासीद्वृष्णस्तत्त्वं वंशमाकृ । वृषणादुद्भूतः सर्वे मयोस्तु भावावः स्मृताः' (ह. वं. १।३१।५४ न. पु. १।२।०६) इत्युक्तानां मध्ये वासुदेवो वसुदेवसूनुः । ननु राज्ञस्तत्त्वमेव वसुदेवसूनुत्वस्यातिशयायायवद्व्यापारः कथं विस्तृतम् ॥ इति चेत्, वासुदेवशब्दसामर्थ्येन 'तमद्वैतं बालकमम्बुजेक्षणं तनुर्मुनिं राज्ञादायुर्वायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गल्लोभिको- स्तुमं पीताम्बरं सान्द्रपयोदलोभगम् ॥ महाहैहयैर्किरीटकुण्डलत्विषा परिज्वत्सहस्रकुलम् । उद्दामकाश्यपज्ञदक्षणादिभिर्वि- रोचमानं वसुदेवं ऐश्वर्यं' (भाग. १०।३।९-१०) इत्यादिनोपपन्नितस्य विष्णोपस्य भगवद्विर्भाववैभवस्योपसथापनावेति केचित् ।

धनञ्जयः— 'धनै राधयते चेदमेतस्मात्, कारणद्वानम् ।' (म. मा. ५।११।४।२) इत्युक्तं धनम्, 'राष्ट्राणि वै धनानि । (ऐ. ब्रा. ८।१।३) इति छुते राष्ट्रानि वा जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । 'सेन्यायां स्रुतवृत्तिः' (अष्टा. ३।२।४६) इत्यादिना खलु । 'सर्वाभिनयपदांश्चित्वा चित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनहृषां धनञ्जयम्' (म. मा. ५।४।१।३) इति स्वयमेव निरुक्तनामा भगवदंश एव । 'वसुदेवसुतस्त्वैको वासुदेव इति ध्रुतः । देवो भविष्यति हरेर्द्वितीयः पाण्डुवन्दनः ॥ (यो. वा. नि. प्र. पू. १२।२८) इत्यादि वर्णनात् । उक्तं च पूर्वमपि भगवतैव— 'अनन्यः पार्थ । सत्तत्त्वं त्वत्तथाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥' (म. मा. ३।१२।४७) इति । अवग्राहोक्तस्यैव— 'स्वै तु भागवतोऽहम्' (भाग. १।१।६।२९) इतिवत्, पाण्डवानां भवानहमिति वक्तव्ये तादृश्येनोक्तिर्वैधनञ्जयपदस्योपस्य राष्ट्रानां धनानां च जेतृत्वमेव तव दिव्यो भावः, जेतृर्नान्तं हृदयदैर्घ्यम्, अतस्तत्त्वत्वा प्रकृतिं प्रतिपश्यस्विति भगवतो निरुद्धमाकृतमभिप्रेतमिति । तथा च— 'क्षेत्र्यं मा स्म गमः पार्थ । नैतत्स्वप्नपश्यथे' (२।३) इत्युक्तमप्युपपादितमिति सूक्ष्मधीमिर्विभावनीयम् ॥ कल्यान्तरेपूज्यपाण्डवेनवि- अर्जुनस्यैव विभूतित्वं दर्शयितुं प्रोक्षणे निर्देश इति वा बोध्यम् ॥

— अविगीता ।

सजीवनिर्वासमस्तद्वृत्तवर्गसङ्ग्रहः । यद्वा निर्वावमात्रप्रहणाय
अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । तस्य चातिशयितत्त्वमनायासेन
धर्माविरोधेनाभ्युपगमादेव समस्तप्रवृत्तवर्गः स्वकृतत्वात् । तेज-
स्त्वित्त्ववच्छब्दयोः पूर्वोक्तयोरुत्तेजस्तत्त्वाम्यमवर्द्धत्वात्तत्र
जयम्बवसाप्रवृत्तयोरन्यवानौ नित्यात्तद्विचिती जेतुव्यवसायि-
शब्दौ पूर्वाभ्युपगमयसाधोक्षिताचित्त्वमिप्रायेण जेतुर्वा व्यव-
सायिनामिति चोक्तम् । 'प्रव्याद्युव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु
जन्तुषु' [अमरः ३।३।१९२] इत्यादिभिः सत्त्वव्यवसायि-
काथेतिदेव्यवसायस्य चोत्तरावास्तत्त्ववच्छब्दप्रसिद्धयुरोपेनार्थ-
विशेषं दर्शयति सत्त्वं महामनस्त्वमिति । एतेन परामिव-
सामर्थ्यादिलक्षणतेजसोऽपि सत्त्वस्यात्र भेद उक्तः ॥ ३६ ॥

‘वृणीनां वासुदेवोऽस्मि’ इत्यत्रापि रामवत्साक्षात्त्वा-
वतारत्वादाह वसुदेवस्युत्त्वमत्र विभूतिरिति । अर्था-
न्तराभावादेवेत्येवकारेण रात्र्यप्रसङ्गे हेतोः प्रागेवोक्तत्वं
सूचितम् । ननु वसुदेवस्युत्त्वमिति केवं विभूतिः; नहि
सुसुप्तमात्रेणवतिशयः, अतिप्रसङ्गात्; नच वसुदेवत्वाव्यपि-
विशेषसुसुप्तेन, तस्याप्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणायोगात्;
नच वासुदेवशब्दप्रसिद्धिमात्रेण, तावन्मात्रस्य अतिशयं प्रत्यप्र-
योजकत्वात्; नचैव वसुदेवसुसुप्तमुपदेश्यम्, अर्जुनस्य सम्प्रति-
पक्षत्वादेव; अतः साक्षादवतारत्वं नोचितम्; अत एव ‘वृणी-
नामहमस्मि’ इति नोक्तमित्यनेन व्यते- वासुदेवशब्दोऽत्र लक्षणया
वसुदेवगृहे चतुश्चतयाऽवतारप्रभृति अतिमात्रपुण्यविग्रहपराक-
मादिरूपमार्गो गार्ह प्रसिद्धमतिशयं लक्षयति । तस्य चाजुनं प्रत्य-

भिधानं दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नो युष्मदस्मच्छब्दादपि साक्षात्ता-
न्त्रोऽप्यन्तास वत्त्वादिसिद्धिरित्यथोऽत्र विवक्षितः । अयं युधिष्ठिरस्य
सर्वातिशयित्वात्, वने च भीमसेनस्य, आभिषेद्यादिषु च
माद्रीसुतयोः, ‘अर्जुन’ इति प्रसिद्धनामभयेन विचारीकरणम् ।
तेन स्वाभिमुखमूर्धनं प्रति त्वमिति निर्देशमाभावात् किं धनज-
याख्योऽन्य इति शङ्काव्युदासः । नह्यत्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरो-
क्षस्यैव सर्वस्यात्र सर्वदर्शना वचनादिति । ऋषिर्यं दृष्टद्विषो-
षादतीन्द्रियार्थं दक्षितम्; तत्र प्रापशः प्रागेवोक्तम्; अतो
‘सुनीन’ इत्यनेन तदतिरिक्तो निर्वचनवलात् “एतमेव विविक्ता
मुनिर्भवति” [] इतिश्रुत्यसुरासाराव विवक्षित इत्य-
भिप्रायेणाह मुनयो मनननामवाध्यात्म्यदर्शिन इति ।
तथाविधश्च भगवतो व्यासस्यातिशयस्तदाकथैरेव सिद्धः
‘आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं मुनिपन्नं
ध्येयो नारायणः सदा’ [भा. पु. ख. सू. २२५१] इत्या-
दिभिः; ‘तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसक्तमात् । मन्वे
श्रेष्ठतमं त्वाच रहस्यज्ञानवेदनात्’ इति च । अयमपि कश्चिद्वि-
भवावतारो गण्यते ‘वेदविद्वद्भगवान् कल्की पातालशयनः प्रभुः’
इति । कवीनामिति न निवन्धत्वं विवक्षितम्, तथा सति
वाल्मीकिप्रभृतेः सर्वातिशयित्वात्; अतः क्रान्तदर्शो कश्चित्ति
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह कचयो विपश्चित इति । उशनसो
विपश्चित्सु वैलक्षण्यं नीतिमिपुणत्वादिति । प्रसिद्धं श्रेष्ठत
‘न कश्चिन्नोपनयदे वामनन्यत्र भार्गवात् । शेषसम्प्रति पतितस्तु
बुद्धिमत्त्ववतिष्ठते’ इत्यादिषु ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ आच्छादयति सर्वं वासयति वसति चेति सर्वत्र वासुदेवः । देव-
शब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्— ‘छादयामि जगदिश्वं भूत्वा सूर्यं इवांशुभिः । सर्वधृताधिवासस्य वासुदेवस्ततो-
ऽस्म्यहम्’ इति शेषोक्तार्थः । विशिष्टः सर्वस्मादा समन्तात्स एवेति व्यासः । तथा चाश्विनेय्यशाखायाम्
“सव्यासो वीति तमपु वै विः सोऽवस्तात्स उत्तरतः स पथात्स पूर्वस्मात्स दक्षिणतः स उत्तरत इति” इति
“यच किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति च ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३६ ॥ ‘वृणीनां वासुदेवोऽस्मि’
इति वासुदेवशब्दं व्याचिक्तीषुर्वाश्वान्दार्थं तावदाह— आच्छा-
दयतीति । ‘वस आच्छादने’ [भा. पा. १।१३] इत्यत उण् ।
वासयति सर्वमिति वर्तते । ‘वस निवासे’ [भा. पा. १।
१०३०] इत्यतो ण्यन्तात्पु । वसति चेति केवाश्वगुणे वा । ततः
किमाजुनं वासुदेवशब्दवद् ? इत्यत आह— देवेति । तथाहि
देवशब्दार्थमित्यत्र ततः कर्मधारयः । विश्वं समस्तं भूत्वा प्राप्य
‘भू प्राप्तावात्मनेपदी’ [भा. पा. १।०।३१] इति वचनात् सर्व-
भूताधिवासधेति तत्पुरुषो बहुवीद्विह । अत्रापि देवशब्दार्थो

प्राहः । ‘सुनीनामप्यर्थं व्यासः’ इति व्यासशब्दं व्याचिक्ते—
विशिष्ट इति । सर्वस्माद्विशिष्ट इति विश्वशब्दार्थः । आ इत्यनु-
वासेन समन्तादिति व्याख्यानम् । स इत्यस्य एवेति ।
‘स गतौ’ [भा. पा. १।०।६०] ‘छप्य गतौ’ [भा. पा.
१।१००८] इत्यतो वा छे रूपमेतत्, न तु ददः व्यास-
मित्याद्यनुपपत्तेः । समन्तान्द्रतः सर्वगत इत्यर्थः, स व्यासः ।
कृतः १ वीति हेतोः । कोऽर्थः तमोऽर्थो हि विश्वशब्दः
उत्तरत उपरिष्ठात् यच किञ्चिदिति भगवतः सर्वगतत्वे
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— ब्रूतमिति । छलयतां छन्नगतीनां ब्रूतमस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां
व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहमस्मि ॥ ३६ ॥ वृणीनामिति । वृणीनां वासुदेवोऽस्मि ।
मुनीनां मननशीलानां सकलपदार्थतत्त्वज्ञानिनाम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनाम् ॥ ३७ ॥

८ वें. ब्र. नि.—कृतमिति । छलयतां वज्रयतां सम्बन्धि यूतमक्षविदेवनादि सत्यः सर्वस्वापहराकारणमहमस्मि । तेजस्विनां प्रतापवतां सम्बन्धि तेजः प्रतापोऽहम् । तथा जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायः फलैकान्तिको-यमरूपोऽस्मि । सत्त्ववतां सम्बन्धि सत्त्वं ज्ञानसुखादिरूपं सत्त्वकार्यमहमस्मि ॥ ३६ ॥ साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिषु

परिगणनं तद्वेषणापि ज्ञानार्थमिति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां राज्ञां मध्ये वसुदेवपुत्रस्त्वदुपवेशोऽयमेवाहमस्मि । पाण्डवानां धनजयस्त्वमेवास्मि । क्षत्रीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये व्यासोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनो सुक्ष्मदृष्टादृशना कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

९ व० त० ही०—कृतमिति । छलयतां सम्बन्धि धर्मवृत्तं छलमहम् ; यथा युधिष्ठिरे भगवत्सेवोपयोगि-क्रीडासाधनेष्वक्षलक्षणेषु कृतं वा भगवद्विभूतिः । तत्र च तेजस्विनां मध्येऽहङ्काररूपं तेजो मद्विभूतिः । दासोऽस्मीति वा भागवतं वा तत् तत्र जयोऽपि चाहं ; कृष्णमीकालिङ्गप्रसङ्गोऽक्षगोष्ठ्यां [भाग. १०] बलभद्रनिष्ठः सत्यवागुदितो जयो मे विभूतिः । अन्योऽपि तथा भावनीयः व्यवसाय इत्यादिः ॥ ३६ ॥ यदुष्वपि स्वस्य विभूतिव्याप्ति-माह—वृष्णीनामिति । यादवानां मध्ये वासुदेवत्वधर्ममयो भगवान् चिन्त्योऽहं (जातोऽहम्) । तेन वासुदेवो मे पुरुषोत्तमस्य विभूतिः । व्यवसायिनां फलाव्यभिचार्युद्यमविभूतिर्वसुदेववृहे जातो धर्ममयोऽहमन्यत्र केवल इत्यभिमुक्तपादाः । यदा वसुदेवसुतो यो बलभद्रः स मे विभूतिरिति सोऽहम् । पाण्डवानां पञ्चानां मध्ये तत् त्वद्विभूतिः ; नरो हि नाम नारायणोऽसि प्रसिद्धः । मुनीनां मननशीलानां वेदार्थमननशीलानां मध्ये कृष्णद्वैपायनोऽहम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—कृतमिति । छलयतां वज्रकानां मध्ये यूतमस्मि, येन क्रीडाक्षानादिधर्मज्ञानेन मोहितो जानन्मपि वज्रति । तेजस्विनां प्रभावातां मध्ये तेजः प्रभा अहमस्मि । जयतां मध्ये जयोऽस्मि । व्यवसायिनाद्युद्यमवतां निश्चयवतां वा व्यवसायः उद्यमः निश्चयो वाऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्विकानां मध्ये सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां

यादवानां सर्वेषां मध्ये हृदये वासुदेवः सर्वमोक्षदाता क्रीडाकं अशेरस्मि, येन यादवा मद्विभूतिरुपा इत्यर्थः । पाण्डवानां मध्ये धनजयस्त्वमेवास्मि । क्षत्रीनां ब्रह्ममननशीलानां मध्ये व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽस्मि । कवीनां निर्दुष्टस्वरसाददर्शिनो मध्ये उशना कविः शुक्रोऽस्मि ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० ही०—व्यवसायो निश्चयः, उद्यमो वा ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां यादवानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवाम्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ! ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं, तदहमर्जुन ! प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसङ्केप्ताह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेत् । मयाऽप्रकृतं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यात्, अतो मदत्मात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—अवान्तात्पुत्रस्यापि प्रवर्तयतां दण्डोऽहं, उत्पन्नप्रवृत्तौ निप्रदहेतुस्थितः । नीतिन्यायो धर्मस्य जयोपायस्य प्रकाशकः । मौनं वाच्यमन्तत्त्वमुक्त्वा वा चतुर्थाश्रम-प्रवृत्तिः । श्रवणादिद्वारा परिपक्वमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

बाह्यमात्रत्रयि विभक्तं चैतन्यं बीजम्, किमिति स्वावर्तं जडसं वा त्वदतिरेकेण न भवति ? तत्राऽहं—मयेति । तस्यापि स्वस्वपे सत्त्वमात्राङ्गयोक्तं—शून्यं हीति । आत्मनोऽपकर्षादित्यर्थः । नयैव स विद्वानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धिरित्यहमर्थः ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोऽहम् । जिजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि ।
गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥ सर्वभूतानां सर्वावस्थाव-
स्थितानां तत्तदवस्थावीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तदहमेव । चराचरं सर्वभूतजातं मया
आत्मतयाऽवस्थितेन विना यत्स्यात्, न तदस्ति; 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्च यस्थितः'
[१०।२०] इति प्रक्रमात्; 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यत्राप्यात्मतयाऽवस्था-
नमेव विवक्षितम् । सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं स्यादित्यर्थः । अनेन सर्वस्यास्य
सामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयाऽवस्थितरेव हेतुरिति प्रकटयति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.— नियमातिक्रमण इति दण्डबोध्यत्व-
कथनम्, अदण्डविषयदण्डस्याविशयेन नरकहेतुत्वात् । नीति-
रस्मि नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषतामित्यनेन तु कौटलो-
ऽन्वय इत्यत्राह— जिजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरिति
बुद्धिस्थापारविशेषो विवक्षितः । लोकविदितस्य बाङ्गनियमन-
रूपस्य मौनस्य गुह्यत्वाभावात् निषिधनमुचितम्; मौनशब्दस्या-
त्मविद्याविषयत्वे तु प्रविद्धित्यागः स्यात्; नच गुह्यत्वमेवं
मौनस्य, येन 'सर्वत्र तत्त्वप्रतापम्' [१०।३६] इतिवत्स्याद-
ित्यत्राह— गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मीति ।
गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चाष्टदृक्कण्ठमग्रादधि गोपनो-
पायत्वं सम्प्रतिपन्नम्; तत्तथाय सम्बन्धमत्रात्र षष्ठी गोप्यगोप-
कभावप्रविशेषे विभ्रान्ता । 'भूतानामस्मि चेत्ता' [१०।२२]
इति चेतन्यमात्रस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च 'ज्ञानं ज्ञानवताम्' इति
पुरवागैषैषिकातिशयिज्ञानविशेषोऽभिमतः, 'तज्ज्ञानमज्ञानमतो-
ऽन्यदुक्तम्' (उज्जानमेवाह तपोऽन्यत्वं) [वि. पु. ६।५।८७]
इतिवत् ॥ ३८ ॥ 'सर्वभूतानां बीजम्' इति न प्रथानादि-

मात्रमुच्यते, तस्य साक्षात्सर्वभूतबीजत्वाभावात्; नापि वीद्या-
दिलक्षणं बीजं, तस्य सर्वभूतशब्दसहृदीतेषु ब्रह्मभेदमन्वयात्;
तत्तथाविशेषेण तत्तत्कार्यावस्थान्वयपक्षेया तत्तत्कारणत्वद्यो-
पादानद्वयमात्रमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वावस्थेति ।
एतेन प्राकृतनैमित्तिकदृष्ट्यायेः 'अहमादिषु' [१०।२०]
इत्यादिनोक्तत्वादिह नित्यस्थितहेतुभूततत्त्वव्यवहारोक्तत्वेन तद-
हेतुत्वमपि प्रदर्शितम् । 'यथापि' इत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीय-
मानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानमनुमानादिविशेष-
मित्यर्थः । 'न तदस्ति' इत्यादौ स्वव्यतिरिक्तसत्त्वादिविशि-
ष्टत्वप्रत्ययानुदासाया विनाभावावर्थात्किं । उपक्रमविरोध्युपसंहारो
नोभेत्तुमल्यभिप्रायेणाह भूतजातमिति । आत्मतयाऽवस्थि-
तेन अविनाभावमुपपादयति अहमात्मेति । व्यतिरेकीक-
कलितमन्वयविशेषं दर्शयति सर्वमिति । उपक्रमोपसंहारयो-
रविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनैते ।
क्षयित्वाच्चिद्व्यवस्थितिरैकैः सामानाधिकरण्यमपि तदाश्रयव्य-
स्य भगवच्छरीरत्वादिति प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३८ ॥ मया विना यद्भूतं स्यात् तस्मात्ति । विश्वरूप ! अनन्तगते !
अनन्तभाग ! अनन्तग ! अनन्त ! अनादे ! इत्यादि मौख्यधर्मे [म. मा. शां. अ. ३३८] ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. ही.— ॥ ३८ ॥ 'न तदस्ति विना' इत्यत्र
पदानां व्यवहितत्वादन्ययमाह— मयेति । भगवतोऽनन्तै रूपैः
सर्वव्याप्यव्यापित्वे प्रमाणमाह— विश्वेति । विश्वं रूपं प्रतिमा

यस्यासौ विश्वरूपः । अनन्तानां गतिराश्रयोऽनन्तगतिः । अ-
नन्ता भागा अवतारा यस्यासावनन्तभागः । अनन्ताम्प्यावधि
गतः अनन्तपः । अनन्तः कालावधिचिच्छेदः ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— दण्ड इति । दस्यितृणां सम्बन्धी दण्डोऽस्मि, अदान्तानां दमनकारणम् ।
जिगीषतां जिगीषूणां नीतिरस्मि । नीतिः शाङ्गुण्यम् । गुह्यानां गोप्यानां गुप्तिहेतुमौनमस्मि ॥ ३८ ॥
यथापीति । बीजं प्ररोहकारणम् । न तदिति सङ्क्षेपमाह । मया विना यत्स्यात्चराचरं चरमवर्गं वा न
तदस्ति ॥ ३९ ॥

८ वे. प्र. मि.— दण्ड इति । नियमातिक्रमे दमयतां
दण्डयतां सम्बन्धी दण्डोऽस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयो-
पयभूता नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनेहेतुनां मौनमवचनमस्मि ।
न हि कृष्णां स्थितस्याभिप्रायः केनचित्ज्ञायाते । तत्त्वज्ञानवतां
सम्बन्धि ज्ञानमहम् ॥ ३८ ॥

एवम् 'आदिपानामहं विष्णुः' [१०।२१]
इत्याश्रय 'ज्ञानं ज्ञानवतामहम्' [१०।३८] इत्यन्तानां
गी. द्वि. २३

सामानाधिकरण्यनिर्देशानामर्थं दर्शयति—यथापीति । सर्वेषां
चराचरामकानां भूतानां यदीनां प्ररोहकारणशक्त्यतिशयं
मह्यं, तदहमेव । अतो मया विना यत्स्याद्विहितं चरमचरं वा
भूतं वस्तु, तत्रास्त्येव । अतः सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्कारणत्वेन
मह्यतिरेकेणासत्त्वात्तादृशायेव एवेममि सामाधिकरण्यानीति
भावः । एवं 'अहमात्मा गुडाकेश !' इति प्रस्तुत्य
'अहमादिषु मध्ये च भूतानामन्य एव च' [१०।२०.७]

इति सर्वाङ्गेतेनोक्तपात् 'न तदस्ति विना यत्स्यात्'
इति तथैवोपसंहाराच्च ।

सर्वाङ्गेतर एवार्थं सामानाधिकरण्यानिर्देश इति भगवदभि-
प्राये स्पष्टं सति, यत्वर रामाज्जेनोक्तम्— 'शरीरशरीरिभा-
वनिबन्धनमेवैदं सामानाधिकरण्यात्, न तद्वैतनिबन्धनम् ।
दृष्टा हि शरीरवाचकपदानां शरीरिणि हस्तिः, 'मनुष्योऽहम्'
'देवोऽहम्' इति सामानाधिकरण्याप्रतीतिदर्शनात् । तथा
च सर्वशरीरको भगवानेक एवेत्यनुसन्धानमिह विवक्षितम्,
इति । अत्र ब्रूमः— सर्वस्य वस्तुनो भगवच्छरीरत्वं नाम न
तावदस्मदाविशरीरस्येव तद्भोग्यतत्त्वस्वरूपं शुद्धं शरीरत्वम्;
असिद्धेः, भगवच्छरीरस्याप्राकृतत्वब्रह्मप्रसङ्गाच्च । नापि
सामानाधिकरण्याप्रतीतिसामानिवाहौपधिकतया वैवक्षिकं शरी-
रत्वम् । तद्धि न तदधिष्ठातृत्वरूपं, देवदत्ताधिष्ठानस्य भूतल-
स्यातथाभावात् । नापि तन्निष्पद्यर्थं, स्वामिनियम्यशुद्धादिसा-
धारण्यात् । नाप्यन्तः प्रविष्टतन्निष्पद्यत्वम्, कवचान्तः-
प्रविष्टदेवदत्तनिष्पद्यत्वम् कवचस्य देहान्तःप्रविष्टपिशाचनिय-
मस्य देहस्य च तस्मान्नानाधिकरण्याप्रतीत्यसिद्धेः । न हि
'मनुष्योऽहम्' इतिवत् 'कवचमहम्' इति कवचधारिणो देव-
दत्तस्य 'मनुष्योऽहम्' इति मनुष्याधिष्ठिपिशाचस्य वा
'मनुष्योऽहं देवदत्तः' इतिवत् 'कवचमयं देवदत्तः' 'मनुष्यो
ऽहं पिशाचः' इति पाचस्यानां वा तस्मान्नानाधिकरण्याधी-
रस्ति, भूतनिर्ग्राहकैः कस्त्वमिति पृष्टे 'नाहं मनुष्यो देवोऽन्यो
वा, किन्तु पिशाचः' इति पिशाचस्योत्तरदर्शनात्सर्वत्र
ब्रह्मशरीरत्वमेव दुर्बलमिति शरीरशरीरिभावप्रयुक्तं सामा-
नाधिकरण्यामिच्छयुक्तम् ।

“यस्य पृथिवी शरीरम्” [वृ. उ. ३।७।३] इत्यादि-
श्रुतौ पृथिव्यादेर्व्रह्मशरीरत्वोक्तिस्तु तन्निष्पद्यत्वमेषोपचा-
रिकीति न तादृशेन शरीरशरीरिभावेन सामानाधिकरण्यानि-
र्वाहः । किञ्चास्तु कथञ्चिदप्यस्तस्य ब्रह्मशरीरत्वम्; तथापि
शरीरवाचिनां शरीरिणि मनुष्यपरितरिति कुत इदमानीतं येन
'अहं ऋतुः' [१।११] इत्यादिकं तन्निष्पद्यन्तं स्यात् ? न हि
गुणवाचिनां गुणिनीव शरीरवाचिनां शरीरिणि हस्तिरिति
किञ्चिदुत्पादितं दृश्यते । न च 'मनुष्योऽहम्' 'देवोऽहम्'
इत्यादिसामानाधिकरण्याप्रतीत्या तथा कल्पत इति युक्तम्;
तस्याः प्रतीतेर्देहस्याप्यासकृतभेदाभावनिबन्धनत्वेनान्यथा-
सिद्धत्वात् । 'पूर्ववैश्रम्योत्पन्नवासनाया बलेन तु । देहेन्द्रिया-
दिसङ्घाते जायतेऽहमतिर्देहाः', 'नाहं मनुष्यो न च देवयक्षः'
इत्यादिवचनैर्देहस्याध्यासत एव 'अहं मनुष्यः' इत्यादि-

प्रतीतिः, देहभिन्नात्मसाक्षात्कारनिवृत्ततैद्व्याध्यासस्य तु
नेत्यवगमेनान्वयव्यतिरेकाभावात् 'मनुष्योऽहम्' इत्यादे-
रध्यास्तवावसायात्; शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वे च 'नाहं
मनुष्यः' इत्यादेर्योगात् । तथा च 'इदं रजतम्' इत्या-
दिवत् 'मनुष्योऽहम्' इति प्रतीतिरप्यासकृतभेदाभावनि-
बन्धनैव, अध्यस्तस्याधिष्ठानाद्भेदाभावात् । न हि श्रुत्य-
तिरेकेण रजतं नाम किञ्चिदतीत्यतः सामानाधिकरण्यादुद्धेः
शरीरशरीरिभावनिबन्धनत्वाभावात् शरीरवाचिनां शरीरि-
पर्यन्तत्वसिद्धिः । किञ्च तदभ्युपगमेऽपि नात्र शरीरशरीरि-
भावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यात्, 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्'
[वृ. उ. ता. ७] 'आत्मेवेदं सर्वम्' [छां. उ. ७।१।५]
इत्यादिसामानाधिकरण्याश्रुतीनाम् "न तु द्वितीयमस्ति"
"मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमाथेतः" [गौ. का. १।१७]
इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वोपाधिनिर्मुक्तं चैतन्यं सर्वगं शिवम् ।
तदेवेदमिदं विचं तस्मादप्यत्र विद्यते । तत्त्वकारतिरेकेण न
किञ्चिद्विह विद्यते' । इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वाभेदपरत्वेनैव
व्याख्यातत्वेन 'अहं ऋतुः' [१।१६] इत्यादेरपि तद्वै-
काध्यावश्यकत्वात् । एतेन 'सर्वं समोपाधि ततोऽसि
सर्वः' [१।१।४०] इति वक्ष्यमाणत्वात्सर्वव्याप्तिरेव सर्वा-
भेदश्रुत्यर्थं इति 'अहं ऋतुः' इत्यादेरपि 'स एवार्थः' इति
वदन्तो माध्वा अपि निरस्तः "आकाशवत्सर्वातश्च
नित्यः" इति श्रुत्यवगतसर्वव्याप्तिके विद्यदादौ 'वित्पसर्वम्'
इत्यव्यवहारेण सर्वव्याप्तेः सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वात्सिद्ध्या 'ततो-
ऽसि सर्वः' [१।१।४०] इति तद्वैतस्वोक्त्यव्यवहारेणैव
तदुपपत्त्यर्थं सम्पूर्वेणाप्रोक्तानां सम्यग्व्याप्त्यर्थेनोक्तस्या-
ध्यासाधिष्ठानतया सर्वव्यापनलक्षणसम्पत्त्यासिक्त्यर्थस्य
सर्वत्वव्यपदेशहेतुत्वरं तदिति वक्तव्यतया ततोऽपि सर्व-
भेदाभाव एव सर्वत्वमिति प्राप्तेः ।

कथं पुनर्जडाजडयोग्यद्वन्द्वभेदभाव इति चेत्, अष्ट—
भेदाभावो हि ॥ स्वरूपैक्यं येन जडाजडत्वविरोधः । किन्तु
शुक्रिजतयोर्वि तद्व्यतिरेकेणासत्त्वम् । यथोक्तमारम्भणानि-
करणभाष्ये— 'अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः' इति । उक्तं च
वाचस्पत्ये— 'अनन्यत्वमिति भेदं व्यासोक्तम्, न त्वमेव
ब्रूमः' इति । न च भेदनिषेधस्याभेदस्यास्त्वातस्मिन्त्यभे-
दोऽपि स्यादेवेति वाच्यम्; शुक्रिजतादिसिद्धे तद्व्यतिरेके-
णासत्त्वरूपे भेदनिषेधे सत्यपि तदभेदाभावेन तस्याभेदव्या-
प्त्यसिद्धेः । स्वरूपैक्यरूपस्य हि भेदनिषेधस्याभेदव्याप्तिर-
व्यलभ्यतिविस्तरेण ॥ ३९ ॥

१९ व० त० दी०— दण्ड इति । कालीयेन्द्रादिषु कृतो दण्डो भगवद्रूप उक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ यथा-
पीति । अन्यत् किं वाच्यं ? मया विना किमपि नास्तीत्याह— न तदस्ति विना मयेति । मत्प्रकृतिद्वयकार्यभूत-
संयां तथेति भावः ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.— दण्ड इति । दमयतां दमकारिणां मध्ये दण्डोऽस्मि, सर्वदोषहरत्वेनेति भावः । जिगीषतां जेतु-मिच्छतां नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां मध्ये मौनमवचन-मस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानिनां मध्ये ज्ञानमहमस्मि ॥ ३८ ॥

यदिति । यत्सर्वभूतानां बीजक्षल्यत्वत्कारणं तदपि अहमेव । अपिचक्षेत्रे योनिस्तद्रूपं चाऽहमेवेति व्यञ्जितम् । यत् चराचरं भूतं तज्जातं तन्मया विना किञ्चिन्नास्ति ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०— दमयतां राजादीनां दमनसाधनं दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जय-साधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचो निग्रहः ॥ ३८ ॥ ‘सर्वभूतानां बीजं’ इत्यनेन सर्वभूतानि मद्भिभूतिरिति दर्शितम् । तदेवोपपादयति—न तदस्तीति । मया विना भूतं किमपि नास्ति, उपादेयस्योपादानमन्तरेण स्थित्यसम्भवात् ॥ ३९ ॥

भगवद्विभूतीनामनन्तत्वम् ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमसत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप ! । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामित्यत्रा शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विति । यद्यल्लोके विभूतिमद्भिभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमद्वर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा, तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि । ममेश्वरस्य तेजोऽंशसम्भवं तेजसो-ऽऽ एकदेशः सम्भवो यस्य तत्तेजोऽंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्व-शङ्कां वारयति—नेत्यादिना । तदेवोपपादयति—न ह्येति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितः ? तत्राऽऽह—एष त्विति ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः सङ्गृहीतुं लक्षणमाह—यद्य-

द्विति । वस्तु प्राणिजातं, श्रीमत्समृद्धिमद्वा कान्तिमद्वा । सप्राणं कलवद्वर्जितं, तदाह—उत्साहिति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः, तेजसश्चैतन्यस्येश्वरस्योऽंशस्तेजोऽंशः सम्भवोऽस्येति तेजोऽंशसम्भवं तदाह—तेजस इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.—नान्त इति । मम दिव्यानां कल्याणीनां विभूतीनामन्तो नास्ति । एष तु विभूतेर्विस्तरो मया कैश्चिदुपाधिभिः सङ्क्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत् ईशितव्यसम्पन्नं भूतजातं श्रीमद् कान्तिमत्, धनधान्यसमृद्धं वा, ऊर्जितं कल्याणारम्भेष्वयुक्तम् ; तत्तन्मम तेजोऽंशसम्भवमित्यवगच्छ ; तेजः पराभिवननसामर्थ्यम् ; ममाचिन्त्यशक्तेरनियमनशक्त्येकदेशसम्भवमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

१—‘नान्तो मम’ यतो योगरूपमेतन्ममोर्जितम् । मदीयानां विभूतीनामप्यन्तो नैव विद्यते ॥

एवं ‘विभूतिं योगं च कथये’ त्वञ्जुनोदितम् । अनुसूदपात्र सङ्क्षेपादुभयं तज्जगौ हरिः ॥ x x

श्रोताऽहं सादरे, वक्ता देव ! त्वं करुणाकरः । नान्तो यदि विभूतीनां भूयः कथय तास्ततः ॥

पार्थस्य प्रार्थनोत्थानं सम्भाव्येत्यर्थं यद्वद्वहः । ‘परन्तपे’ त्यनुष्ठेयमरिनाशमसुखवत् ॥ इति वामनाशयः ।

इह ज्ञानदेवेन—‘प्रधानाः सप्तपञ्चैव प्रोक्ताः पार्थ । विभूतयः’ इत्युक्तम् । पञ्चसप्ततिसङ्ख्याका एव विभूतयोऽंशोक्ताः इति तद्व्याख्यातारः । तत्प्राप्तादिकमेव । पञ्चषा इत्यादिवदनियतसङ्ख्यावमर्श एव तदिष्ट इत्यस्मद्वहः । निर्णयस्तु कृतमतिवैवायतते ॥

—अविगीता ।

२ तेजः अंशसम्भवमिति लिख्य अंशेन सम्भूतं ममैव तेजो विद्वाति केचिद्व्याचक्षते । चिन्मयस्य भगवतश्चिन्मया विलासा अंशा अव्यन्ते, सायामयास्तु विभूतय इति ज्ञेयम् ।

—अविगीता ।

५ वे. ता. चं.— निक्षेपवचनशक्त्या प्राशुक्तामेव स्मारयति—‘नान्तोऽस्ति’ इति । द्विव्यशब्देन देशविशेषवर्तित्वादिविवक्षायां पूर्वमनियतदेशवर्तिनामदिव्यानां प्रपञ्चं विरुध्यतेत्यत उच्यते कल्याणोनामिति । ‘विभूतीरात्मनः शुभाः’ [१०।१९] इति ह्युपक्रान्तिम् । उद्देशतः एकदेशतः प्रयोजकाकारैः विभूत्युद्देशेणैव । तदभिप्रायेणाह कैश्चिदुपाधिभिः सङ्क्षेपत इति ॥४०॥ ‘प्राधान्यात्’ [१०।१९] इत्युपक्रम्य प्रपञ्चितमर्थमुक्त्वा नामवचनकर्तव्यप्रधानविभूतीनां सङ्ग्रहाभिप्रायेणोपसंहरति ‘यद्यत्’ इति श्लोकेन । विभूतिशब्दस्य प्राकरिकमर्थमनुसन्धानाद्योक्तं ईशितव्यसम्पद्यमिति । सत्त्वशब्दोऽत्र जन्तुपरः । वीष्णाभिप्राय्यञ्जनाय जातशब्दः । विभूतिमन्त्रीमच्छब्दयोः पौनस्वयं परिहरति कान्तिमदिति । नियन्तव्यविशेषविवक्षया वा गोबलीवद्व्याप्यात्पौनस्यपरिहारः

इत्यभिप्रायेणाह धनधान्यसमृद्धं चेति । अर्जितमिस्तु कष्टत्वादिदामान्याविवक्षया भित्तप्राप्तयेव्याह । विधिधर्मयोमाह कल्याणेति । अर्जशब्दो ह्यदीनत्वेन सत्तादृशीत्यवपरः । विभूतिमदिव्यादि बलादिमतां प्रदर्शनम् । ‘मम तेजोधा-सम्भवम्’ इत्युक्तं विपद्गततेजोऽप्येकदेशोपादानत्वं प्रतीयतेति तत्रिरासाय प्रकृतौपधिकं तेजश्चब्दार्थमाह तेजः पराभि-भवनसामर्थ्यमिति । कोऽप्यमत्राभिभवो नाम, तत्र च कथमंशसङ्गावः ? इत्यत्राह ममेति । अचिन्त्यशक्तैरित्यनेन चिन्तायोग्यत्वानिष्कर्षाय ममेत्यस्याभिप्रायो विवृतः । तेन सर्वगोचरत्वाभिव्यक्त्यापठितघटनत्वादिसिद्धिः । यथा शैलान्दोलिच्छब्दमास्तस्य तृणप्रणरादिकं वेगलेशमात्रमभवत्, तद्विहेति भावः । तेजोधाः सम्भवो यस्य ततोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥४०॥ यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु—‘विशेषका रुद्रैर्व्येन्द्रदेवा राजन्याद्या अंशयुतान्यजीवाः । कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिलसङ्गप्रमुखाः स्वयं सः’ इति ॥ ‘स एवैको भार्गवदाश्रयिकृष्णाद्यास्त्वं-शयुतान्यजीवाः’ इति गौतमखिलेषु । ‘ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥ एते स्वांशकलाः (चांशकलाः) पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’ इति भागवते [१।१।२७; २८] ऋष्यादीनंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीनिस्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थः । अन्यस्तु विशेषो न कुत्राप्यवगतः । अंशत्वं तत्राप्यवगतम् ‘उद्भवहीत्मनः केशौ’ इति । मृडयन्तीति च बहुवचनं चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽप्यनुदुक्त्वा पूर्वमपराभ्युद्यत् तत्किंयोज्यमाना दृष्टा कुत्रचित् ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥४०॥ ‘एष तुद्देशतः’ [१०।४०] इत्येतच्छब्दोऽप्यन्तपराभ्युद्यत् इति प्रतीतिरित्याश्रयमाह— यद्यदिति । वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थमेतच्छब्देन पराभ्युद्यते । बुद्धिमाहिकयोक्तेरपि लक्षणोक्तैर्विस्तरत्वादिति भावः । विभूतिमदादिकं मम तेजो-रूपेणांशेन सह भवतीत्युक्त्या विष्ण्वादीनामपि भगवदंशयुक्तत्वं प्रतीयते । तेषामन्येतराणां पेतत्वात् तत्रातिशयार्थमाह— विष्ण्वादीनामिति । तर्हि किंविषयमेतद्व्याख्यं ? इत्यत आह—अन्यानि त्विति । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । विशेषकाः पराहान्तविशिष्टाः । वैषयः पृष्ठः । राजन्यप्रहणेन दृष्टीतस्यापि पुनरुक्तिः साक्षादवतारस्वविशेषोक्तिर्बोधनायैव । कृष्णो धर्म-सुतरपि । रामो भार्गवोऽपि । अंशयुक्तत्वेनोक्त्वा ‘कला इत्यनेन कला इत्युक्तः, न स्वरूपत्वेन ।’ एते स्वांशकलाः । इत्यनेन स्वरूपांशकला एव कलाः, न तु पूर्ववदुपचारेणेति । नन्वत्रैते वराहाद्याः परमपुरुषस्यांशः एव, कृष्णस्त्वंशो भगवान् स्वयमिति प्रतीयते, तत्कथमुक्तव्याख्यायन्मन्यथा ? तुशब्दानुपपत्तेरित्यत आह—तुशब्द इति । तत्त्वायमर्थः— एते

वराहाद्याः पुंसः स्वांशकलाः । कोऽर्थः ? कृष्णः परमपुरुषो भगवान् स्वयमेवेति इति । कुत एतत् ? इति चेत् उग्राह-धृतिसंवादात् । अर्थान्तरस्य संवादभावोच्चेत्याह—अन्य-स्त्विति । वराहादयोऽप्यंशः कृष्णोऽस्तीत्येवंरूपः । इतोऽप्ययं विशेषो न युक्त इत्याह—अंशत्वमिति । तत्रापि कृष्णेऽपि किञ्चास्मिन् व्याख्याने कृष्णस्त्वैकैवैव प्रकृतत्वात् । ‘इन्द्रा-व्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे’ [भाग, १।१।२८] इत्युत्तरवाक्ये बहुवचनं नोपपत्तिमत्त्याह—मृडयन्तीति । ननु बहुवचनं पूर्वोक्तैर्वराहादिभिः सम्बध्यते, न कृष्णेनेति चेत्, न ; ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’ इति वाक्यार्थेन व्यवहितत्वात्, व्यवहितस्यापि पुनः सन्निधानाय परामर्शाभावात् । सति मत्पुनरेऽप्याहारायोगात् । असन्निहितेनान्यबोधस्य काव्य-दर्शनादिति भावेनाह—न ह्येति । किञ्चित् प्रकृतापेक्षायाम् । ननु सन्निधेरपि योग्यता बलवतीति चेत्, सत्यम् ; सन्निधि-यनतिक्रम्य योग्यान्वयस्तूक्तः ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— नान्तोऽस्तीति ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तेजसांऽप्यस्तेजोधाः स सम्भवः कारणं यस्य तत्तेजोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

८ वै. प्र. नि.— इत्वं प्राधान्येन काश्चिद्विभूतीरुक्त्वा साकल्येन तत्सामंशवचनवचनं दर्शयन्त्यायापैसुपसंहति—

नान्त इति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥ एवं विस्तरस्य ज्ञातुप्रसन्नवचनेनोक्तं विभूतिविस्तरं पुनः पुनरु-

तत्कथमानमर्जुनमात्रं सङ्ग्रेहं तज्ज्ञानोपायं दर्शयति— बलादियुक्तं वा यत्स्वत्वं प्राणिवस्तुमात्रम्, तत्तद् समैव यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमद्भोगान्वितं ऊर्जितं तेजोऽंशेन प्रभावैकदेशेन सम्भूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

१ व० त० ६०— प्रकरणाधिसुपसंहरति— नान्तोऽस्तीति । एता दिव्या मे विभूतयः प्राधान्यतः उक्तास्ता अप्यनन्ता इति । एष दूदशतः प्रोक्तः—नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्त्तनमुद्देशः—तस्मात्सङ्क्षेपत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकाङ्क्षप्रति कथञ्चित्सत्सकल्येन कथयन्सर्वसङ्गुहार्थमाह—यद्यदिति । सर्वं चेतनाचेतनवस्तुमात्रं श्रीमत् शोभादिमच्च ऊर्जितं अन्नसमृद्धिमत् अतिशयितं वा तन्मम तेजोऽंशसम्भवं जडजीवान्तर्वाग्भिषेकैकांशप्राप्तकथम् ममाचिन्त्य-योगशक्तेः सच्चिदानन्दैकदेशसम्भवं जानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विभूतिखक्तोपसंहरति—नान्तोऽस्तीति । मम स्वच्छन्दचारिणो दिव्यानां क्रीडाभिकानां विभूतीनामन्तो नास्ति । परन्तपेति सम्बोधनं विधासाधेयम् । नन्वन्तासाधेयं कथमेता एवोक्ताः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— एष इति । एष दूदशतः सङ्क्षेपतो विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः । प्रोक्तत्वेनान्तेषामेतावज्ज्ञानेऽप्यसामर्थ्यं योतिवत् ॥ ४० ॥ ननु

मया सर्वस्वरूपज्ञानेन सर्वत्र त्वचिन्तनार्थं विभूतिविस्तारः पृष्टः, तस्यान्ताभावोक्त्या मया कुत्र कथं चिन्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यद्यदिति । यत् यत् स्वं वस्तुमात्रं विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीमत् सम्पत्तिर्युक्तं ऊर्जितमेव केनापि प्रकारेणोक्तृष्टं प्राप्तं रमणीयतरं वा तत्तदेवं मम तेजोऽंशसम्भवं ममावभावंसम्भूतं अवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

११ नी० आ० ६०— नान्तोऽस्तीति उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥

‘सर्वभूतानां बीजमहं’ [३९] इत्युक्त्या स्वस्य सार्वभौम्येतिः सर्वं स्तवविभूतिरित्युक्तमेव, तथापि तद्गुणशक्तं प्रति प्राह— यद्यदिति । यद्यत्सर्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशय-युक्तं तत्तत्सर्वं मम तेजसश्चिच्छक्तेरंशसम्भवं अंशात्सम्भूतं स्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्गुणवतो रूपमिति व्यायोदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भगवतः सामर्थ्येन व्यापकत्वम् ।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगव-
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्सावशेषेण ? । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु, विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवैवैक-पादेन सर्वशतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“पादोऽस्य विश्वा श्रुतानि ” [ऋक्सं. ८।४।१७।३] इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—सर्वेषां क्षामत्वायावयवको विभूति-मुक्त्वा शक्त्युपग्राहं साकल्येन तामाह—अथवेति । पक्षान्तर-परिग्रहार्थमेत्युक्तम् । बहुधा विस्तीर्णनैतेन अन्येन संज्ञातेन सावशेषेण तव शक्त्ययं न किञ्चित्फलं स्यादित्याह— बहु-नेति । न हि विभूतिमुक्त्वा ज्ञातासु सर्वं ज्ञातेन काराशिवेन

विभूतीनामुक्त्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनाप्यशेषेण सर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते ? तत्राऽह—अशेषत इति । विशेषतः स्तम्भनं विष्टरं सर्वशतस्वरूपेण सर्वप्रशोपादानवस्तुप्राधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगद्विष्टं स्थितोऽस्मीति सम्बन्धः । तवैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । तदनेन भगवतो नानाविधा

विभूतीर्ध्वयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्व्यं रूपं दृष्टमित्वा “त्रिपादस्यामूर्तं दिवि” [ऋक्सं. ८।१।१।३ यजुस्सं. ३।१।३ छं. उ. ३।१।१६] इति प्रपञ्चाधिकं निरूपण-

विकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैकतानस्तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्याणन्दह्वानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

३ रा. भा.—अथवेति । बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् ? इदं चिद्विचिदात्मकं कृत्स्नं जगत्कार्यावस्थं कारणवस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे स्थितौ प्रवृत्तिमेवे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तेत, तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहमवस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण—‘यस्यायुतायुतांशो विश्वशक्तिर्यं स्थिता’ [वि. पु. १।१५।२] इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ वे. ता. चं.—‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इत्युपक्रान्तमुपसं- हृतम् ; अथ सङ्केपादपि सङ्केपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविभूतिसंग्रह- माह ‘अथवा’ इति श्लोकेन । उच्यमानेनेति एतच्छब्द उक्त्यव- सानराहित्यपर इति भावः । विभूतिपरेष्वज्ञानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिध्येदित्यभिप्रायेणाह—किं प्रयोजनमिति । इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपन्नवैचित्र्यं सूचितमित्यभिप्रायेण चिद्विचिदा- ट्मकमित्युक्तम् । कार्येत्यादिना कृत्स्नशब्दाभिप्रेतविवरणम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यकारणवस्थयोर्यथाक्रममन्ययः । स्वरू- पेत्यादिना विष्टमनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु स्वरूपसद्भावे उत्पत्तिः ; नित्येषु त्वसद्यतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि

भगवतो नित्येच्छासिद्धम् । इदं च प्रागेव प्रपञ्चितम् । अत्र स्वरू- पेकदेशावतारादिरुपांशव्युदासाय नियमनप्रकरणबलाच्च मम महिम्न इत्युक्तम् । अत्र महिमशब्देन प्रकृतं नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम् । अत एव ‘तेजोऽशसम्भवम्’ इत्यनेनैकाग्र्यम् । एक- शब्दोऽत्रातिश्रुतत्वरूप इत्यभिप्रायेणोक्तं अयुतायुतांशेनेति । तत्तन्मनमत एवैराविवरणम् ; स्ववशीकरणरूपमविद्यां वा । ‘एकशेन’ इत्यत्र स्वोक्तमर्थं संवादयति यथोक्तमिति । विश्वशक्तिः विश्वमेव शक्तिः ; तत्तत्कार्योपेक्षुक्तविशेषभूतं विश्वमित्यर्थः । ‘तेजोऽशसम्भवम्’ [१०।१९] इत्यनन्तरं अभिधानात् ‘एकशेन’ इत्यस्याप्यंशशब्दस्य तद्विशेषत्वमेव व्याख्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्तार्चार्यस्य कृतितु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—किमिति ? वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थं, न तूक्तनिष्फलत्वज्ञानाय । तथा सति नोच्येत । “अज्ञातैर्न सविशेषयुक्तं देवं वरं को विमुच्येत बन्धात्” इत्युग्वेदखिलेषु । त्वं तु बहुफलप्रा-प्तियोग्य इति तवेति विशेषणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्चैवात्र किंशब्दः । ‘तादृषो यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥ तावुमौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ’ इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य । ‘यो मां पश्यति सर्वत्र’ [६।३०] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन’ इति पूर्वो-क्तव्यस्तद्ज्ञानाक्षेपात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—किमिति । किमित्ययमाक्षेपो वक्ष्यमाणसर्वव्याप्तस्वरूपज्ञान-स्योक्तविरप्रसतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञाप-नार्थमेव, न त्वविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञानार्थम् । निष्फलत्वे तदुक्तवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । ननु व्याप्तिज्ञानेनैव मुक्तिस्मभवा-द्विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह—अज्ञात्वेति । ‘प्रयत्निरस्त्वाद्यप्राप्तिः’ इत्यादिकं व्यापेक्षयोक्तं ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरित्यविरोधः ; अथवा विशिष्टाधिकारिविशेषयं श्रुतिः ।

ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, ‘अन्यान्प्रति तु तदुक्तिः’ इति व्यवस्थाऽस्तु, तवेति विशेषणसामर्थ्यादित्यत आह—त्वं त्विति । अतो न तत्र विशेषज्ञानमात्रेणामिति ज्ञापयितुमिति शेषः । विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात्तत्त्वव्यवस्था-कल्पकत्वमिति भावः । ननु किं ज्ञातेन न किमपीति शब्दा-दुक्तस्य नैषफले प्रतीते तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् बाधकाभिपक्षला-त्यफलयोर्भेदाफलत्वाभावसादृश्यादौघ्या इत्युक्तस्याप्राधान्य-प्रतीतावधोद्विष्यमाणस्य अप्राप्त्यप्रतीतिरित्युक्तम्, तत्र गौण-प्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेत्, न; रूढोपचारात्वादिति

भावेनाह—अन्येति । स्तुतिः प्रशस्तताज्ञापनम् । अर्थः प्रयो-
जनम् । स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानाद्व्याप्तिज्ञानस्य
प्राधान्यं प्रमितं स्यात् । तदेव कुतः ? इत्यत आह—प्राधान्यं
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

चेति । 'यो मां' इति विशिष्टफलक्यनात् । न्यायसिद्धोऽप्यथो
वाक्यसम्मत्या दृढो भवतीत्येतदुक्तम् ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—अन्येति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्सावशेषेण ? ।
अशेषतस्त्वमिदं शृणु । अहमेकेन सूक्ष्मांशेनेदं कृत्स्नं जगद्विष्टम् व्याप्य स्थित इति मन्तव्यम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भुक्तुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

८ ब्र. गि.—अथवा किमेनेन परिच्छिन्नदर्शनेन
सावशेषेण ? सर्वत्र महद्विषेव कुर्विष्याह—अथवेति ।
अथवेति पक्षान्तरे । बहुना वृषवृषगृहज्ञातेन तव किं कार्यम् ?
यस्मान् इदं सर्वं जगत् एकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टम्याचि-

द्वय व्याप्येति वा, अहमेव स्थितः । न मयातिरिक्तं किञ्चि-
दस्ति, "पादोऽस्य विद्या भूतानि" [ऋक्सं. ८।१।७।१ यजु-
स्सं. ३।१।३] इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इति श्रीविक्रान्तपाद्येन कृते श्रवणानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

९ व० त० दी०—एवं विभूतिप्रक्रियां योगे निपात्योसंहरति—अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमामनेनेह ज्ञातेन
विश्लेषेण तव किं ? अहं पुरुषोत्तमोऽविदेव एकांशेनाक्षरमहिम्नाऽध्यात्मरूपेण कृत्स्नमिदं चेतनाचेतनात्मकं
जगद्विभूतं कार्यशरीरावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च विष्टम् विष्टं व्याप्य नियम्य च स्थितोऽस्मीति योगं ममैश्वर्यं
जानीहि । एतेन स्वस्यैकांशेन जगद्विष्टम्भक्त्यनात् कृत्स्नप्रसक्तिरपि वारिता । तेन माहात्म्यं सूचितम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीभगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—एवं विभूत्यादिमत्सु भगवदंशज्ञानेना-
न्यत्र हेयत्वाद्विदुर्ज्ञौ सर्वस्य भगवदात्मकत्वं भज्येतेत्यन्यं
प्रकारमाह—अथवेति । अथवा पक्षान्तरेण । हे अर्जुन !
तव बहुना नानाविधेन ज्ञातेन किं कार्यम् ? न किमपीत्यर्थः ।
यत एतेन नानाज्ञानेन न किञ्चित् कार्यम्, अतः कार्यो-

पयोगित्वरूपमाह—इदं परिदृश्यमानं जगत् कृत्स्नं सम्पूर्णं
एकांशेन कीडात्मकेन विष्टम् एवैवा स्थितोऽस्यहमेवेत्यर्थः ।
अनेन सर्वं मत्कीडात्मकेन विन्त्येति भावो बोधितः ॥ ४२ ॥
"प्रतीयेत जगवानाविर्षं स्वाज्ञानभावनतः ।
विभूतिरूपं श्रीकृष्णस्तत्ताशायाऽनवीनरम्" ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्गीताव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०—उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह—अथवेति । मूढान्प्रत्येतदुक्तं, त्वं तु एतावदेव विद्धि
एकांशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टम् व्याप्य स्थितोऽस्मि । "पादोऽस्य विद्या भूतानि" [ऋक्सं. ८।१।७।१ यजु-
स्सं. ३।१।३] इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मवृद्धिमेव कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥
इति श्रीभगवत्पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताथैप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः दशमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीदेव्युवाच—
सर्वज्ञ ! सर्वचैतन्य ! सर्वेश्वर ! गिरां गुरो ! ।
धन्याऽस्मि शिव ! मान्येति दृष्ट्वा मान्येन यत्त्वया ॥ १ ॥
निरूपितमिदं पुण्यं नवमाध्यायमैवभवम् ।
अनेकविस्मयस्थादुक्तयानकमयं मधु ॥ २ ॥
पिबन्त्या मम देवेश ! न तुषित्जालं जायते ।
अकुण्ठा श्रवणोत्कण्ठा वर्धते वृषभध्वज ! ॥ ३ ॥
असीमा महिमाम्भोधिर्गीर्णतानां श्रुतिजीवितम् ।
तत्रापि दशमाध्यायं प्रधानं मुनयो जगुः ॥
तमुद्दिश्य महाध्यायमभिधेहि कथानकम् ॥ ४ ॥
श्रीशिव उवाच—
शृणु सुश्रोणि ! निश्चर्यणि स्वर्गदुर्गस्य दुर्लभाम् ।
सभाभिषे प्रभावाणां पावर्णां परमां कथाम् ॥ ५ ॥

आसीत्काशीपुरे विप्रः पुण्यकीर्तिपरायणः ।
प्रशान्तचेता निर्मुक्तहिंसाकार्कश्यसाहसः ॥ ६ ॥
निवृत्तिनिरतो नित्यं जितेन्द्रियतया तथा ।
धीरधीरिति विख्यातो नन्दीव मयि भक्तिमान् ॥ ७ ॥
निस्तीर्णनिगमाम्भोधिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
तस्य ध्यानपराधीनचेतसः प्रतिगच्छतः ॥ ८ ॥
अन्तरात्मनि निर्मग्नमनसस्तत्त्वचक्षुषः ।
कराबलम्बनं तस्य धावन्शीत्या ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
कदाचन चमत्कारकारकं विमना मुनिः ।
आचान्तः किञ्चिन्नासारे परमानन्दमेदुराम् ॥ १० ॥
दशमासाद्य निद्राणकरणोऽयमवस्थितः ।
उपपाद्यं विशालाक्षि ! विशालं ह्यारदेहलीम् ॥ ११ ॥

अशेत निशि निशङ्कः तावद्वेषेक्षणः क्षणम् ।
 मामवृच्छद्भृङ्गरिति प्रणम्य पादपङ्कजम् ॥ १२ ॥
 भृङ्गरितिः स्वाच—
 अनेन विधिना केन विहितं तव दर्शनम् ।
 तपस्ततं द्रुतं जतं किमनेन महात्मना ॥ १३ ॥
 दत्ते प्रतिपदं देवो यस्य हस्तावलम्बनम् ।
 अयं न लभते गन्तुं कस्मादस्मात्पराद्वहिः ॥ १४ ॥
 यदृच्छया यदा काशीसोमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
 न परयति तदा सर्वान्शर्वाभ्यस्थानपि देहिनः ॥ १५ ॥
 अत्र हेतुमहं ज्ञातुमिच्छामि स्वामिमाषितम् ।
 अनुग्राह्याऽस्मि चेद्वक्तुं युक्तं चेत्तदुदीरय ॥ १६ ॥

श्रीशिव उवाच—

हमे भृङ्गरितिः प्रश्नं समाकर्ण्यहमृचिबान् ।
 कदाचिदासे कैलासपावै पुत्रागकानने ॥ १७ ॥
 रणत्वेचरसुश्रोग्निपूषस्तवकानने ।
 कलकण्ठकुलालापकलोलितदिगन्तरे ॥ १८ ॥
 गरुडमदादिदायूहसमूहस्वरसङ्कुले ।
 भ्रमदास्वपीयन्त्रप्रोल्लसद्दिन्दुदन्तुरे ॥ १९ ॥
 प्रबुद्धसारथिप्रान्तकदलीकन्दलालये ।
 कस्तूरीहरिणोपेते किन्नरस्वरमोहिते ॥ २० ॥
 रोमन्मन्थरापाङ्गैः कापि कापि निषेधिते ।
 हंसैः कीरैषु पाण्डित्यं कुवाङ्गैः सङ्कुले शुक्रैः ॥ २१ ॥
 निह्नाद्विध्वन्यनरूपसमीरणविलोहिते ।
 माधवीपुष्पनिर्यासलोपुक्षीरमधुमते ॥ २२ ॥
 उन्मीलान्विवलोपुष्पगुच्छसौरमनिर्भरे ।
 मोत्कुलबकुलामोदमदमन्थरपद्मपदे ॥ २३ ॥
 सोमाद्रुद्रतपीयूषक्षालितक्षितिमण्डले ।
 अध्यास्य वेदिकामेकामहं क्षणमवस्थितः ॥ २४ ॥
 उड्डण्डराखिसङ्कटस्फुटमन्थामुखोत्कर्तरे ।
 प्रकम्पिताचलच्छायां बवौ षण्डसमीरणः ॥ २५ ॥
 पश्चाद्भ्रूमहाग्रोपो निर्धौषद्विद्रीततः ।
 अवातरत्ततः कश्चित्पक्षी गगनगङ्गाजित् ॥ २६ ॥
 शारदानीरदृच्छायः कज्जलानामिवोष्णयः ।
 तमसामिव सङ्घातः पक्षच्छेदीव पर्वतः ॥ २७ ॥
 अवष्टभ्य क्षितिं पद्भ्यां पक्षी मां प्रणनाम सः ।
 आनीय पद्ममल्लानसौ मस्यादयोर्व्यात् ॥ २८ ॥
 अथासौ स्पष्टया वाचा पक्षी स्तोत्रमुदीरयत् ॥ २८ ॥

पश्यावाच—

जय देव ! चिदानन्द ! सुधासिन्धो ! जगत्पते ! ।
 सदासद्भावनासन्नकलोलान्तवैभव ! ॥ २९ ॥
 अद्वैतवासतामत्या मलयप्रविशजित ! ।
 जितेन्द्रियपराधीन ! समाधिप्रान्त्यविग्रह ! ॥ ३० ॥
 निरुपाधे ! विनिर्मुक्त ! निराकार ! निरामय ! ।
 निरुसीम ! निरहङ्कार ! निरावरण ! निर्गुण ! ॥ ३१ ॥
 शरणागतसन्त्राणप्रवीणचरणाम्बुज ! ।
 श्रीममालम्हाध्यालम्बालोदधमनोभव ! ॥ ३२ ॥

कुठारभिन्नदैत्येन्द्र ! गण्डूषितमहाविष ! ।
 विपुरप्रमदाभालसिन्दुरीकूलिमार्यन ! ॥ ३३ ॥
 कात्यायनीकुचाम्भोजवरकुङ्कुमवर्चित ! ।
 नमः प्रमाणद्वारा नमः प्रामाण्यरूपिणे ॥ ३४ ॥
 नमश्चैतन्यनाथाय नमस्त्रैलोक्यरूपिणे ।
 वन्दे तव पदाम्भोजं योगिप्रवरकुम्भितम् ॥ ३५ ॥
 अपारभवपापाधिपारावतरणाद्भुतम् ।
 वाचस्पतिरपि स्तोत्रे भवतो न प्रगल्भते ॥ ३६ ॥
 सहस्रवदनस्यापि फणीन्द्रस्या न चातुरी
 त्वङ्गणेन महादेव ! कोऽहमल्पमतिः खगः ॥ ३७ ॥

पश्यावाच—

देवेश ! धूर्जटे ! विद्धि मां मरालं स्वयन्मुखः ।
 कर्मणा येन कार्ण्व्य मे जातमाधुनिकं विभो ! ॥ ४१ ॥
 तदाकर्ण्य सर्वज्ञ ! पृष्टं यदि तदुच्यते ।
 मानसात्सरसः पृथ्वीयातः प्रातोऽस्मि सङ्कटम् ॥ ४२ ॥
 सौराष्ट्रनगरादासत्सरसि स्फुरद्भुजे ।
 बालेन्दुखण्डधवलाम्बुनालकवलानहम् ॥ ४३ ॥
 आदाय लब्धसमिहित्यो निरगं गतं द्रुतः ।
 विहायसस्ततस्तस्माद्वक्स्मादपतं भुवि ॥ ४४ ॥
 अथ मोहपरीतामा सर्वया विकलेन्द्रियः ।
 वेपमानवपुर्मोहात्स्पृष्टः शीतेः समीरणेः ॥ ४५ ॥
 प्रबुद्धः पतने हेतुमपश्यन्नात्मनस्तदा ।
 अहो ! किमेतदापन्नमया पातः कथं मम ॥ ४६ ॥
 कालिमा येन कायेऽस्मिन्प्रकङ्गर्पूरपाण्डुरे ।
 इत्यहं विस्मयविष्टो यावत्कुर्वे विचारणाम् ॥ ४७ ॥
 तावदम्बुरुहाङ्गाप्रीमशौचमहमूदीशम् ।
 उत्तिष्ठ हंस ! वस्यामि कार्णवं पातकार्ण्व्ययोः ॥ ४८ ॥
 अयोत्थाय समागत्य मया मध्ये सरोवरे ।
 दृष्ट्वा राजीवनीं रम्यां राजीवैः पञ्चभिर्युतान् ॥ ४९ ॥
 कान्धर्पं प्रधुमारोमे कार्ण्व्यस्य पतनस्य च ।
 अथ तत्र घनश्यामान्स्वर्णवर्णाभ्यरावृतान् ॥ ५० ॥
 चतुर्भुजानादाशङ्कचक्रपङ्कुरहायुधान् ।
 कीरीटहारैक्यैरुण्डलद्युतिचित्रितान् ॥ ५१ ॥
 अद्रक्षिमन्तरिक्षस्याम्पुरुषानयुतानि यद् ।
 नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य पञ्चपद्मां सरोजिनीम् ॥ ५२ ॥
 आत्मीयं पातमारभ्य पृष्टं तदखिलं मया ॥ ५२ ॥
 पञ्चिन्धुवाच—
 कलहंस ! गतोऽसि त्वं मां विलङ्घ्य विहाय सः ।
 तेन पातकापणेन पतितोऽसि महीतले ॥ ५३ ॥

तेनैव कालिमा काये तावकीये च लक्ष्यते ।
भवंतं पतितं वीक्ष्य कृपापूर्णं चेतसा ॥ ५४ ॥
मध्यमेनामुनाऽब्जेन बद्धस्या जातसौरभम् ।
आग्राय पद्मपदः पण्डितहस्ताणि दिवं ययुः ॥ ५५ ॥
एते ये भवता दृष्टा वीरोत्तमलक्ष्मन्विताः ।
सर्वे ते सतमेदृशे जन्मन्यासन्मुनेः सुताः ॥ ५६ ॥
अस्यैव सरलस्तोत्रं तेऽपुनरे परमं तपः ।
कदाचित्कामिनी काञ्चित्काम्यकस्तवकस्तनी ॥ ५७ ॥
चलपाङ्गकलाकान्ततरङ्गितरसमालसा ।
नासासुकताफलज्योत्स्नाद्युम्बितस्मितदीधितिः ॥ ५८ ॥
वीणां विन्यस्य कुचयोर्वनेऽस्मिन्मधुरं जगौ ।
गायन्त्याः स्वनमाकर्ण्य ब्राह्मणा हरिणा इव ॥ ५९ ॥
तां समागम्य ते सर्वे सतमेव व्यलोकयन् ।
मया दृष्टा ममेवेयमित्युचुस्ते परस्परम् ॥ ६० ॥
मुष्टामुष्टि ततस्तेषां घ्रातृणामभवद्रुणः ।
अन्योन्यमुष्टिनिष्पिष्टबध्नसस्त्यक्तजीविताः ॥ ६१ ॥
तदा ते भ्वापदाञ्जनुर्दग्धा वन्येन वह्निना ॥ ६२ ॥
ततो मातङ्गतामेत्य पथि पाथ्यान्घातयन् ।
वने विषोदकं पीत्वा ते ययुर्यममन्दिरम् ॥ ६३ ॥
खरोष्ठवृकमाजार्जजन्मान्यासांश्च क्रमात् ।
ततो मधुव्रता जाता वन्तेऽत्र सरोवरे ॥ ६४ ॥
अत्र मे गन्धमाघ्राय प्रापुस्ते वैष्णवं पद्म् ।
शृणु पक्षीन्द्र ! वक्ष्यामि येन मय्यस्ति वैभवम् ॥ ६५ ॥
एतस्माज्जन्मनः पूर्वं तृतीये जन्मनि स्थितो ।
सरोजवदना नाम द्विजातेः कन्यकाऽभवम् ॥ ६६ ॥
पातिव्रत्यैकनिता गुह्यशृङ्गणे रता ।
कदाचित्सारिकामेकं पाठयन्त्यविलम्बितम् ॥ ६७ ॥
सारिका भव पापे ! त्वं पत्या शशाऽस्मि कृप्यता ।
प्रेत्य सारित्वमासाञ्च पातिव्रत्यप्रसादतः ॥ ६८ ॥
मुनीनामेव सदनं कन्या काञ्चित्पुण्ये मासु ।
गीतानां दशमाध्यायं विशृतिरिति विश्रुतम् ॥ ६९ ॥
प्रातः पठति विप्रोऽसावश्रौयं तमघ्रापहम् ।
कालेन सारिकादेहमहं हित्वा विहङ्गम् ! ॥ ७० ॥
दशमाध्यायमाहात्म्यादृष्टसाराध्यामवं दिवि ।
पद्मावतीति विख्याता पद्माया दयिता सखी ॥ ७१ ॥
कदाचन मया यान्त्या विमानेन विहायसा ।
एतस्सरोवरं रम्यं विलोक्य विमलाम्बुजम् ॥ ७२ ॥
अवतीर्य जलश्रीडा यावदारभ्यते मया ।
द्विधासास्तावदायातो विवक्षा तेन वीक्षिता ॥ ७३ ॥
तद्भयात्पद्मिनीरूपं धृतमेतन्मया स्वयम् ।
पद्म्यां पद्मद्वयं चैव द्वयं हस्तद्वयेन च ॥ ७४ ॥
मुखेन पञ्चमाम्भोजमिति पञ्चाम्बुजा त्वहम् ।
दृष्टा तेन मुनीन्द्रेण कोपपण्डितचक्षुरा ॥ ७५ ॥
अनेनैव स्वरूपेण तिष्ठ पापे ! शतं समाः ।
इति शपथं समुत्पुञ्ज्य तेन चान्तर्द्वये स्नानात् ॥ ७६ ॥
इति श्रीरा.मा.तरे श्रीगीता.मा.हा.त्मे गीतादशमाध्यायमाहात्म्यकथनं नामाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १० ॥
गी. द्वि. ३४

विश्रुत्यध्यायमाहात्म्याद्व्याणी मे न विलीयते ।
मल्लिलङ्घनमात्रेण पतितोऽसि महीतले ॥ ७७ ॥
अथ शापनिवृत्तिर्मे तिष्ठतस्ते खगोत्तम ! ।
निशामय मया गीयमानमध्यायमुत्तमम् ॥
यस्याऽऽकर्णनमात्रेण त्वमद्यैव विमोक्ष्यसे ॥ ७८ ॥
पशुयुवाच—
इत्यसौ दशमाध्यायं पपाठ श्रुक्ष्णया गिरा ।
तमाकर्ण्य तवा दत्तमादाय च सरोरुहम् ॥
मया समर्पितं तुभ्यं पविश्या परमुच्यमम् ॥ ७९ ॥
श्रीशिव उवाच—
इत्युक्त्वा स जहां देहं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ८० ॥
भृङ्गिरिष्टिवाच—
पुरातनभवे कोऽयं ब्रह्महंसोऽभवकथम् ।
तवाप्रातः कुतो हेतोरुत्सर्जजं कलेवरम् ॥ ८१ ॥
श्रीशिव उवाच—
इति भृङ्गिरिष्टेर्वान्यमाकर्ण्यहं तदाऽब्रवम् ।
द्विजवेश्मनि पूर्वस्मिजन्मन्ययमजायत ॥ ८२ ॥
सुतपा इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वसन्गुरुकुले कुर्वन्वेदाध्ययनमन्वहम् ॥ ८३ ॥
गुरुशृङ्गणं सन्यग्विदधाति स भक्तिततः ।
शयानस्य गुरोः शब्दां निद्रिताः स पदाऽस्पृशत् ॥ ८४ ॥
तेन पापेन तिर्यक्त्वमयं स्वर्गेऽपि लब्धवान् ।
पद्मयोनिमरालानां मध्ये जातस्ततो द्विजः ॥ ८५ ॥
अस्मिजन्मन्यमुष्येह पुराऽस्मल्लोकनावधि ।
गीतानां दशमाध्यायं नान्त्या कथितं ततः ॥ ८६ ॥
आकर्ण्य विहगो लेभे ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।
सोऽयं विप्रकुले जातो दशमाध्यायवैभवात् ॥ ८७ ॥
जन्माभ्यासवशादस्य शिशोरपि मुखास्त्रुजाद् ।
गीतानां दशमाध्यायः समुल्लसति सर्वदा ॥ ८८ ॥
तदर्थपरिणामेन सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
शङ्खचक्रधरं देवमयं पश्यति सर्वदा ॥ ८९ ॥
यस्मिन् यस्मिन्सदैवास्य दृष्टिः स्निग्धा शरीरिणि ।
स स मुक्तो भवेत्सर्वः सुराणो ब्रह्माऽथवा ॥ ९० ॥
तद्विज्ञाय मया विप्रः परमात्मस्वरूपिणः ।
इदं नगरमानीतो मुक्तिक्षेत्रं स्वभावतः ॥ ९१ ॥
अत्रत्यानां मनुष्याणां मुक्तिः करतले स्थिता ।
तेनास्य दृष्टिपातेन विशेषोऽन्यो न जायते ॥ ९२ ॥
न ददामि बहिर्गन्तुमहमस्य पुराकृतम् ।
दशमाध्यायमाहात्म्यात्तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ९३ ॥
लक्ष्मणेन मुनिना जीवन्मुक्तिरियं तथा ।
तेनास्य चलतो हस्तं ददामि पथि गच्छतः ॥ ९४ ॥
दशमाध्यायमहिमा सोऽयं भृङ्गिरिष्ट ! महान् ।
इति भृङ्गिरिष्टेः कथितं यत्कथनाकरम् ॥ ९५ ॥
तथेदमथ कथितं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नरो वाऽप्यथवा नारी योऽपि कोऽपि च वा पुनः ॥
अस्य श्रवणमात्रेण सर्वोऽश्रमफलं लेभेत् ॥ ९६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ११]

एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ।

दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥

श्रीमन्नगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थखण्डहरक्षा ।

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं साक्षात्कारावलोकनम् । अवलोकयतेऽनेनेति अवलोकनमिह दिव्यं चक्षुः । विदिप्राप्त्योरिति दर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तथाहि गीयते— ‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं प्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ’ [११।१४] इति । अयं तु सङ्ग्रहो द्वादशारम्भे सङ्गतिं विवक्षन्निर्व्याख्यातः— ‘ भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुं कामार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम् । उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यान्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् ’ [रा. भा. १२।१]—इति ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपदर्शनाभिलाषिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतो विश्वतय उक्ताः, तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१० । ४२] इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन—उवाचमदं नुग्रहायेति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम; अविवेकबुद्धिरपगतयेत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

तेन तेनाऽऽत्मना भगवदनुसन्धानार्थमुक्ता विभूतोरनुवदति—भगवत् इति । परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च विद्वत्प्रयेयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयन्नन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन कृतं कीर्तयति—तत्र चेति । यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वैश्वर्यवट्प्रमुक्तं

तदिदं श्रुत्वा तस्य सत्साक्षात्कारं विधाचिपुरादौ शृष्ट्वानित्याह—श्रुत्वेति । सयि कथनां निमित्तीकृत्योपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम् । निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम् । 'अशोच्यान्' [२।११] इत्यादि त्वस्यदार्ढ्यप्रधानं वाक्यम् । मोहस्य 'अयं' इत्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्यासात्मिका ॥ १ ॥

१ 'मोहोऽयं विगतः' इति, इयमुक्तरूपस्यैव मोहस्य निवृत्तिः, न तु सर्वस्य; तथात्वे इतः परं प्रश्नोपदेशयोरयोगात् । सर्वमोहनिवृत्तिस्तु—'नयो मोहः' (१८।७३) इति वक्ष्यते । अयं च विशेषः—अत्र 'अयं मोहः' इति, तत्र 'मोहः' इति चोक्त्या ज्ञायते । उक्तं च भगवता प्रथममस्य मोहस्य निवृत्तिः, पश्चात् मोहसामान्यस्येति—यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यति पाण्डव । येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो सयि' (४।३५) इत्यनेन ॥ 'मत्' 'अनुग्रहाय' इति छेदः, सदिति पञ्चमी । ममिदमित्यर्थ इति केचित् । अत्र वामनः—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्यात्मं द्विविधं मतम् । तत्रावरणविध्वंसो व्यतिरेकेण सिद्ध्यति ॥

जडाजडैक्यविज्ञानमन्वयादुपपद्यते । विशिष्यते परममित्यतस्तत्सव्यसाचिना ॥

यद्वाहामिन्द्रियग्राह्यं भगवद्रूपमेव तत् । इति प्रतीतिजनकं त्वत्थात्मानं गुह्यमुच्यते ॥

अयं ज्ञानसर्वं उपविरेकयुक्तस्त्वया यदुक्तं मदनुग्रहाय । वचोऽन्वयात्तत्परमं तदेव गुह्यं जडस्यैश्वररूपतोकेः ॥

—इति सविस्तरं प्रतिपादयामास ।

नव्यास्तु—सप्तमोऽध्याये ज्ञानविज्ञानवर्णनमुपक्रम्य तस्मिन्नष्टमे चाव्यक्तस्य नवमदशमयोर्ग्यकरूपस्य यज्ज्ञानमुक्तम्, तदेवाहुर्नेनाध्यात्मसंज्ञया व्यपदिश्यत इत्याहुः । तदसङ्गतम्, द्वितीयाध्याय एवाध्यात्मोपदेशोपक्रमात् । नवमदशमयोर्ग्यकरूपाणां ज्ञानमुक्तमित्यपि तथाभूतमेव । परमेश्वररूपस्य व्यक्तत्वाभावात् । उक्तं चैतदिद्वैव 'अव्यक्तोऽयम्' (२।२५) 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' (१।४) इति । विभूतयो हि विभोः सोपाधिकं रूपं, न पुनर्व्यक्तमिति वेदान्तविदामतिरोहितमेवेत्यास्तां तावत् ॥ अत्र श्लोके अक्षराधिक्यकरणमेतदध्यायप्रमेयस्य सर्वाधिक्यसूचनायेति केचित् । श्रुतस्य श्रुतप्राप्त्यर्थवत्पस्य, भविष्यतो दिदक्षितरूपदर्शनस्य चानुसन्धानजनितामन्दानन्दपारवश्यहेतुकानवधानसूचकमक्षराधिक्यमित्यर्थे । न चात्र चण्दोभङ्गः शङ्कनीयः, 'न वा एकेनाक्षरेण चण्दोऽसि विद्यन्ति' (ऐ. भा. १।१।१६) इति श्रुतेः । —अधिगीता ।

३ रामानुजभाष्यम् ।

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विद्वद्वये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याण-
गुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य
तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् ; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्त-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एवमेवेति निश्चित्य तथाश्रुतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामो-
र्जुन उवाच । तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रक्ष्यति ; 'सर्वार्थभयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्' [११।११]
'तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा' [११।१२] इति हि वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

विश्वरूपाध्यायमवतारयितुं विश्वलब्ध्यायार्थं सङ्गृह्याह—
एवमिति । भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विद्वद्वये चेति प्रयो-
जनकथनेनानन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविद्वद्वयधीनेति सूचि-
तम् । सकलेतरविलक्षणेनेति सकलेतरवैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः ;
यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः । एतेनानवधिकातिशय-
त्वमुक्तं भवति । 'अनन्यसाधारणं स्वाभाविकमनवधिकाति-
शयम्' इति पूर्वोक्तस्यात्र प्रातिलोभ्येन प्रत्यभिज्ञानात् सक-
लेतरविलक्षणेन भगवदसाधारणेनेत्यनयोर्वैयर्थ्यं हेतु-
साध्यभावेन अन्यस्यात्मसाधारणद्विजातात्पर्याच्च नानर्थक्यम् ।
श्रुतार्थनिष्पत्त्याधीनमभक्तिविद्वद्विलक्षणादुपश्रुत्याध्यायोपो-
द्धातस्वरूपमर्जुनवाक्यमवतारयति—तमेतमिति । तं सर्वाति-
शायिनम्, एतं उक्तप्रकारम् । भगवत्सकाशादित्यनेन निश्च-
येदुत्तमास्तत्त्वं सूचितम् ; नद्याचार्यान्तरसकाशादुपपन्नवणे दिद-

क्षायां सत्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति च भावः । 'एवमे-
तत्' इत्यादिश्लोकार्थाभिप्रायेणाह—एवमेवेति निश्चित्येति ।
ननु 'एवमेतद्यथात्य' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'द्रष्टुमिच्छामि ते
रूपमेखरम्' [११।३] इत्यर्थान्तरित्या रूपविशेषस्य दिदृक्षा-
वचनमिव भाति ; ततश्च कथं तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं काम
इत्युच्यते ? तत्राह—तथैवेति । श्रुतप्रकारेणेत्यर्थः । तद्वि-
वृणोति—सर्वार्थवर्धयति । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८]
इत्यादिना 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'
[१०।४२] इत्यनेन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽत्र विग्रहविशेषात्-
बन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । अत्र साक्षात्कारं
प्रार्थयितुं 'मदनुग्रहाय' इत्यादिभिन्निभिः श्लोकैः कृतज्ञतामा-
स्तिक्यं भक्तिप्रसवं च दर्शयति ।

३ रा. भा.—मदनुग्रहायेति । देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य ममानुग्रहैकप्रयोजनाय परमं
गुह्यं परमं रहस्यमध्यात्मसंज्ञितम्—आत्मनि वक्तव्यं वचः 'न त्वेवाहं जातु नासम्' [११।२]
इत्यादि 'तस्माद्योगी भवार्जुन !' [६।४६] इत्येतदन्तं यच्चोक्तम्, तेनायं ममात्मविषयो मोहः
सर्वो विगतो दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं—तत्र प्रथमेन अध्यात्मशब्दादिस्वार-
स्यात् 'भवाप्ययौ' इत्यादेः सप्तम्यर्थस्य पृथग्वचनात्मान-
स्मत्तत्त्वतदवलोकनोपायश्रवणतत्फलानुवादः क्रियत इत्यभिप्राये-
णाह—देहात्मेति । 'मोहो विगतः' इत्यनन्तरमभिमानात्
मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूपं विवक्षितमित्यभिप्रायेण मोहि-
तस्येत्यन्तमुक्तम् । 'मदनुग्रहाय' इत्यनेन न ह्यन्यतेनान-
वातमवाप्तव्यमस्तीत्यभिप्रेतमित्याह ममानुग्रहैकप्रयोजना-
येति । युद्धमोहादममात्रशङ्काप्यनेन निरस्ता । परमशब्द-
विशेषितगुह्याशब्देन 'औनं वैवास्मि शुभानाम्' [१०।३८]
इत्युक्त्युक्त्यप्रतीतिव्युदासाय रहस्यशब्देन व्याख्या । शुभ-

तमभक्तियोगशेषत्वात्परमत्वविशेषणमित्याहृत्य परमशब्द-
पाठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादकत्वेनाविषयानाहचो-
ऽप्यन्तमत्वमित्यभिप्रेत्य आत्मनि वक्तव्यमित्युक्तम् ।
उपोद्धातान्मध्यमसङ्गप्रस्तावश्लोकार्थाभावच्छ्रिय जीवात्मप्रधान-
मंशमध्यात्मशब्दानुदितमाह—न त्वेवाहमिति । 'बध्यताम-
संज्ञितम्' इत्येतदुपासारात् 'अयम्' इत्यपरोक्षनिर्देशाभि-
प्रेतमुक्तं ममात्मविषय इति । 'विगतः' इत्यनेन सोप-
सर्गेण 'सवासनं निश्चेषविनाशो विवक्षित इति प्रदर्शनाय
सर्वशब्दः । दूरतो निरस्त इति संस्कारस्यापि तिरस्कारा-
दनुपपन्नं विनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अयम् । यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—यथेति । दशमान्ते [४२] 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति व्यासोपासनं सङ्क्षेपेणोक्तम् । न च सङ्क्षेपोक्तस्य ध्यानं शक्यम्, बुद्धावनारोहात् । अतो यथाभूते व्याप्तरूपे विस्तरेण ध्रुते ध्यानं

शक्यं भवति, तथाभूतस्वरूपस्थितिरुज्जनाय प्रदर्शितस्यानुवादेन अनेनैकादशेनाध्यायेनोच्यते । स्वरूपग्रहणेन विश्वरूपस्य मायादिना तदैव निर्माय विष्टष्टत्वं निवारयति ॥ १ ॥

७ श्रीमदनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं भगवन्मुखात्सङ्क्षेपविस्तराभ्यां विश्रुति श्रुत्वा पररूपं द्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच—मदनुग्रहायेति । अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मप्रतिपादकं वचनमप्युपचारेणाध्यात्मसंज्ञितमित्युच्यते ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

एवं दशमेऽध्याये भगवतो विभूतय उपदिष्टाः । एकादशे तदीयं विश्वरूपदर्शनमनुवर्ण्यते । तत्र तावत् 'अशोच्यानन्व-
शोचः' [२।११] इत्यादि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्ते भगवत्पदुद्देशमाकर्ण्य विगतमोहः स्वकीयं कृतार्थभावमावेदयञ्जुन उवाच—मदनुग्रहायेति । परमं गुणं अतिरहस्यमपि मदनुग्रहाय मम शिष्यभावेन प्रपन्नस्य मोहनवर्तनरूपाणुग्रहैकप्रयोजनाय यत्

त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेन अध्यात्मसंज्ञितं 'अध्यात्मं' इति शब्दितमात्मानात्मविवेकविषयम् 'न त्वेवाहं जातु नास्मि' [२।१२] इत्यादि 'तस्मान्नो गौ भवाज्जुन !' [६।४६] इत्यन्तं त्वम्पदार्थप्रधानं प्रथमवत्करणं वचन-
श्रुतम्, तेन ममायं मोहः 'अहमेतं' हन्ता, मयैते हन्यन्ते' इत्यादिरूपः विनष्टः, आत्मनः सर्वविकारस्यन्तोक्तः ॥ १ ॥

९ श्रीचल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथातोऽष्टमिरध्यायैर्युगैराश्रयधर्मतः । पुष्टात्माना भगवता मोचितः स इतीर्यते ॥ १ ॥
स्वनिगमवचसा महिमज्ञानं भक्त्या स्वधर्ममयादा । कुण्डलावृतमुखभगवत्सामाश्रयेणैव धर्मतः पुष्टिः ॥ २ ॥
मर्यादावचने पुष्टिः स्वकार्यधिप्रदर्शने । इति मर्यादाया मिश्रं पुष्टिरूपं प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
पूर्वाध्यायान्ते परमासाधारणयोगाः विभूतेरक्षरैर्ध्वर्यस्य स्वस्य विष्टभ्याहमिति श्लोके योगाख्यमैश्वर्यमुदीरितं तद्विशिष्टरूपं दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनन्दयञ्जुन उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८] इति स्वमाहात्म्यनिरूपकं मर्यादारूपं यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मम गतो मोहः ऐश्वर्याज्ञानरूपः । माहात्म्यनिरूपकं वाक्यमेव ते श्रुतं, न तु तथा स्वरूपं दृष्टं तवेति भावः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

कृष्णात्मसहं हि जगतो विभूतिकथनाश्रयः ।
अवगत्य च तद्वत् द्रष्टुं हरिमथाऽजवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते 'विष्टभ्याहं' [१०।४२] इत्यनेन स्वकीहा-
त्मकत्वेन विषय्य स्वात्मकत्वं प्रतिपादितम्, तद्वत्दर्शनेच्छुर-
ज्जुनो भगवन्तं विश्वापयति—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । मदनु-

ग्रहाय मम स्वीयत्वेन ग्रहणाय परमं परः पुरुषोत्तमो मीयते अनुमीयते यस्मात्तादृशम् । अतएव गुणं सर्ववामनाख्येयम् ।
अध्यात्मसंज्ञितं आत्मानात्मविवेकविषयत्वेन सर्वात्मरूपं यत् त्वया वचो 'विष्टभ्याहं' इत्युक्तं, तेन ममाऽयं रूपे मोहो विशेषेण गतो नष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति' [१०।७] इति 'आत्मनो योगं विभूतिं च जनादानं ! भूयः कथय' [१०।१८] इतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्राथितौ; तत्र 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] इति सङ्क्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः प्राग्विभूति-
कथनात्; तदन्ते च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति । कुसुलेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टमिदमित्युक्त्या एव स्मारितस्त्वदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच—मदनुग्रहा-
येति । मयि अनुग्रहोऽनुकम्पा तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनवर्तकत्वेनोक्तं गुणं गोप्यं अध्यात्म-
संज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितं यत्त्वया वचः 'अशोच्यानन्वशोचः' [२।११] इत्यादिना पञ्चाध्यायपर्यन्तं त्वम्पदार्थोद्धिप्रधानं ' नार्यं हन्ति न हन्यते' [२।१९] इत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपा-
दकं उक्तम्, तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः । अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्थम् ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चान्ययम् ॥ २ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—भव उत्पत्तिः, अप्ययः प्रलयः, तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशः मया, न सङ्क्षेपतः । त्वत्तत्त्वस्य सकाशात् कमलपत्राक्ष ! कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष ! महात्मनः भावः माहात्म्यमपि चान्ययमक्षयं 'श्रुतं' इत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—सप्तमादारम्य तत्पदार्थनिर्णयार्थ-
मपि भगवदुक्तं वचो मया श्रुतमित्याह—किञ्चेति । त्वत्तो
भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः श्रुताभिरन्यां सम्बध्यते महा-

त्मनस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं सोपाधिकं वा सर्वस्म-
त्वादिरूपं, श्रुतमिति परिणम्यानुवृत्तिं श्रोतयितुं 'अपि च'
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

३ रा. भा.—तथा च—भवाप्ययाविति । तथा सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्तं त्वद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां श्रुतानां त्वत्तः परमात्मनो भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ विस्तरशो मया श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! तवा-
व्यर्थं नित्यं सर्वचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं ज्ञानबलादिकल्याणगुणगणैस्तैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तितं
निमिषितादिसर्वप्रवृत्तिषु तथैव प्रवर्तयितुं त्वमित्याद्यपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतम् । हिशब्दो वक्ष्यमाण-
दिदुःखाद्योतनार्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—'भवाप्ययौ हि' इत्यादेः प्रकृतहेत्वर्थत्व-
व्यावृत्तेन पृथगर्थत्वव्यञ्जनायाह—तथाचेति । सप्तम-
प्रभृति दशमपर्यन्तं इति । भाष्यकारः स्वातुल्यहिताभ्या-
योक्तव्या तत्रत्यवचनसुपलक्षयति । बहुवचनात् द्वौ च सूचितम् 'अहं
हृत्कल्प' [७१] इत्यादिनोक्तमाह—त्वद्व्यतिरिक्ताना-
मिति । निवृत्तमानुषत्प्रमस्याभूतस्य वचनत्वात् 'त्वत्तः'
इत्यनेन भवाप्ययौपयिकरूपत्वं विवक्षितमित्याभिप्रायेण पर-
मात्मन इत्युक्तम् । अन्यस्य शब्दस्य पञ्चम्यन्यनयाद्भवाप्यय-
शब्देन संसारमोक्षादिप्रतीतिः स्यादिति तद्वृत्तासायोर्यौ—
उत्पत्तिप्रलयाविति । निमित्तोपादानसाधारणहेतुमात्रे पञ्च-
मीत्यप्यन्यत्वः । 'त्वत्तः श्रुतौ' इत्यन्यवस्तु मन्दप्रयोजन
इति भावः । विस्तरशः विस्तरशेत्यर्थः । 'कमलपत्राक्ष' इत्यने-

नान्तरादित्यविद्यादिप्रतिपादितपुण्डरीकाक्षत्वविशिष्टाप्राकृतवि-
प्रहवत्त्वमस्मिन्नवतोरपि स्पष्टसुपलभ्यत इति सूचितम् । पुण्ड-
रीकाक्षस्यैव हि सर्वलोककामेशत्वत्वादिकमव्ययं माहात्म्यं तत्
श्रूयते । माहात्म्यमित्यत्र 'तव' इति विपरिणतानुबन्धः । अव्यय-
शब्देन कालतो विषयतः सङ्ख्यातः प्रकर्षतश्चानवधिक्त्वं प्राक्सिद्ध-
मिहामिप्रेतमित्याभिप्रायेणोक्तं नित्यमित्यादि अपरिमित-
मित्यन्तम् । 'भूमिरापः' [७४] 'मत्तः परतरं नान्यत्' [७७] 'मयि सर्वं' [७७] 'खुडिर्ज्ञानम्' [१०४]
इत्यादिभिर्दिदं शेषित्वादिं प्राक्प्रपञ्चितम् । हिशब्दो वक्ष्य-
माणदिदुःखाद्योतनार्थः इति । हेतुत्वप्रसिद्धायाः सुगुण्या-
भावात्प्रकृतानुगुणोऽयमर्थ इति भावः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—भवेति । भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ ॥ २ ॥

८ वें. गि.—एवं प्रथमपट्कोपदेशजन्यत्वम्पदार्थविवेक-
प्रयुक्तं कृताथैवमधिगम्य तत्पदार्थविवेकप्रधानमध्यमपट्को-
पदिष्टपरमेश्वरस्वरूपदर्शनप्रयुक्तमपि कृताथैवमात्रमाह्वयमाण-
सप्तमादिदशमाध्यायान्तोपदिष्टं स्वावृत्तं पारमेश्वरस्वरूपमण्ड-
पमण्डवदति—भवाप्ययाविति । हे कमलपत्राक्ष ! भूतानां
चेतनाचेतनासकानां प्रभवाप्ययौ सुष्ठिप्रलयौ त्वत्तः सकाशादेव
इति विस्तरतः 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
इत्यादिना पुनः पुनर्भया श्रुतौ । तथा अन्यय-

मपरिच्छिन्नं तव माहात्म्यमपि 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत्' [१०४२] इत्यादिकं श्रुतमिति विपरिणामे-
नानुपपन्नः । अत्र 'कमलपत्राक्ष' इत्यनेन त्वदीयपारमैश्वर्यश्रवणा-
नुग्रहणमिव त्वदीयसौन्दर्यातिशयोऽपि दृश्यते, "तस्य यथा
कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" [छां. उ. १. १. ६. ७] इत्यादिसुख्या
कमलपत्राक्षत्वस्य परमेश्वररूपत्वप्रतिपादानादिति सूचितम् ।
हिशब्देन वक्ष्यमाणदिदुःखाद्योत्पत्तेः ॥ २ ॥

श्रुतौ वेदे विस्तरशः, तौ त्वत्तो मया सङ्क्षेपेण श्रुतौ इति व्याख्यातानुगुण्यासदर्थे । तत्र श्रुतौ
॥ द्विवचनात्, श्रुतौ विस्तरशः इत्यन्यथेत्यनुसन्धेयम् ।

—अभिगीता ।

९ व० त० दी०—भवाप्ययाविति । जगत्कारणत्वं तव मया श्रुतं, माहात्म्यमपि च सर्वं; तदिदं विभूतिरूपं तव मयेति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययौ उत्पत्तिनामौ 'अहमादिश्व' [१०।२०] इत्यादिना हे कमलपत्राक्ष दृष्टव्ये तापनायाम् । त्वचो मया विस्तरशः

श्रुतौ । अन्ययं स्थितिरूपं पालनरूपं माहात्म्यं महत्त्वं नाभा-
नन्तरपालनरूपं चापि श्रुतं, 'तेन मोहो नष्टः' इति
पूर्ववैभवाव्ययः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—भवेति । तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावत्युक्तौ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति, तावपि मया विस्तरशस्त्वचः श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! अव्ययं माहात्म्यमपि 'न च मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति' [९।९] इति । विषमसृष्टिकर्तुरपि वैकर्म्यनैवृण्यदोषो नास्ति, जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्युपपन्नः ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ! ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—एवमिति । एवमेतत्—नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वर ! तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलयीयैतेजोभिः सम्पन्नमेश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वदुक्तेऽर्थं विश्वासाभावात् तस्य दिदृक्षा, किन्तु कृताधीबुभूषयेत्याह—एवमेतदिति । येन प्रकारेण सोपाधिकेन निष्पाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाऽऽत्सवं निश्चित्य मद्वाक्यं ते मानं, तर्हि किमिति मद्गुणं दिदृक्षते ?

कृताधीबुभूषयेत्युक्तं मत्वाऽऽह—तथाऽपीति । चतुर्ज्यादि-
रूपनिरूप्यर्थमाह—ऐश्वर्यमिति । तद्व्याचष्टे—ज्ञानेत्या-
दिना ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—एवमिति । हे परमेश्वर ! एवमेतदित्यवधृतम्, यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम आश्रितवात्सल्यैकजलधे ! तवैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशंसितत्वे, पालयितृत्वे, सृष्टृत्वे, संहर्तृत्वे, भर्तृत्वे, कल्याणगुणाकृत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वे चावस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'परमेश्वर !' इत्यनेन वाक्यार्थ-
विश्वासदेहुमूर्तं परमासत्त्वाधिकं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह
—हे परमेश्वरेति । तद्यज्ज्ञानाय स्वसंवादमात्रार्थत्वव्युद्भासेन
श्रुतप्रतिष्ठापनाय चाह एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजनने
दोषदर्शिनः कापुस्या इति द्वाहुः । अतोऽत्र दिदृक्षमाणे स्वस्मिन्
दोषानादररूपनिरतिशयपौरुषं पुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्य-
भिप्रायेण आश्रितवात्सल्यैकजलध इत्युक्तम् । पुरुषोत्तमोति
वा व्युत्पत्तिरिद्धाभिप्रेता ; 'आविश्य विमर्ति' [१५।१७] इति
वक्ष्यमाणं वा हापितम् । एवं परत्वलौकिक्ये समाख्याम्यासुके ।
'ते' इति निर्देशे सत्यपि 'ऐश्वरम्' इति वचनमीश्वरत्वस्वभावा-
भिन्न्यकृत्वपरमित्यभिप्रायेण त्वदसाधारणमित्युक्तम् ।
तस्यैव प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं सर्वस्येत्यादि । एवं स्व-
भावविशिष्टो दीक्षराख्याय इति भावः । प्रशंसितत्वादौ रूपस्या-
वस्थानं नाम तदनुस्यूतसमग्रदृष्टिस्तैस्तत्तदभिन्न्यकृत्वम् ।
यदा प्रशंसितृत्वेऽवस्थानं 'यथाह' केशवे इतिमवशाः प्रतिपे-
क्षिते' [म. भा. २।६।११] इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण
विपरीतव्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिहेतुत्वात् । कल्याण-

गुणाकृत्वेऽवस्थानं नाम अवतारविग्रहद्वल्लाघाभिनयानहै-
त्वम् । पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सत्त्वप्रवर्तनादिमुखेन । सृष्टृत्वे-
ऽवस्थानं स्वावयवैभ्यो ब्रह्मास्त्रादीनां चातुर्वर्ग्यादीनां च प्रवृत्तेः ।
संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु वक्ष्यमाणसनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितस्तु
'तत्रैकस्थम्' [११।१३] इत्यादिभिः स्फुटीभविव्यति । पर-
त्वेन शक्तितानां ब्रह्मास्त्रादीनां त्वैकदेशेऽवस्थानस्य 'ब्रह्माण्मी-
शम्' [११।१५] इत्यादिना वक्ष्यमाणतया परतरत्वेऽवस्थानं
युक्तम् । सकलेतरविसजातीयत्व इति त्वसमस्त्वविगम-
नम् ; तत्कलितं वा ; परमेश्वरपुरुषोत्तमसम्बन्धमिप्रतत्कथनं वा ।
'कथं मे योगमेश्वरम्' इति गुह्यतमामरम्भे स्वयमुक्तस्यापातप्रती-
तार्थस्य दर्शनप्रार्थनानुसारेण 'रूपमैश्वरम्' इति । स्वरूपपरतया
योजनायाम् 'ऐश्वरम्' इत्येकमौपचारिकम् ; इतरत्सर्वं मुख्यम् ।
स्वरूपावुत्पन्नेन तु विग्रहदिदृक्षा गर्भिता । रूपशब्दः स्वरूपरूपा-
दिसमस्तासाधारणाकारपरो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । 'द्रष्टुम्'
इत्युक्ते दर्शनसमानाकाररूपि ज्ञाने दर्शनशब्दप्रयोगात्तत्त्ववच्छे-
दार्थं बाष्पज्ञानमात्रपरत्वं च व्यवच्छेदं साक्षात्कर्तु-
मित्युक्तम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ३ ॥

७ ह. पं. भा.—एवमिति । ईश्वरस्येदमैश्वरम् ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तदेवाह—एवमिति । हे पुरुषोत्तम ! तवेदानीं इत्यमानाम्नाद्युपरूपादन्यदेश्वरं रूपं 'विष्टभ्याहमिदम्' [१०।४२] इत्युक्तं द्रष्टुमिच्छामि । 'तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नमपश्यत्' [१।१३] इति हि वक्ष्यते । 'इच्छामि' इत्यनेन परीक्षार्थं ॥ त्वदीयरूपदर्शनम्, परन्तु कृतार्थीबुभूषयेव; न हि पश्यन्सौलभ्यकार्यं परमेश्वरं त्वामासाद्य सम्यति कृतार्थो न

भवन्कदाचिदहं कृतार्थो भविष्यामीति सूचितम् । इदमेव स्पष्ट-यति—एवमेतदिति । हे परमेश्वर ! यथा येन प्रकारेण तोषाधिकेन निरूपाधिकेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमात्य कथयसि, एवमेवैतन्नान्यथा । तथा च न भवद्वाक्ये ममाविश्वास-शङ्केति जन्मसाफल्यसम्पादनार्थैव त्वद्रूपदर्शनोत्कण्ठेति भावः ॥ ३ ॥

९ व ० त ० दी०—एवमेतदिति । सत्यमेवैतत्, अत्राविश्वासो मम नास्तीति । परं तादृशैश्वर्यं योगार्थं यत्र तत्तवैश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । हे पुरुषोत्तम ! नहि मादृशस्तत्त्वयि सति न सिद्धमनोरथो भवितुमर्हतीति भावः ॥३॥

१० पु. अ. त.—कथं ज्ञातव्यं मोहो नष्ट इति ? इत्या-
शङ्क्य नष्टमोहानां भगवद्वाक्ये विश्वासो नियत इति तदाह—एवमिति । हे परमेश्वर सर्वधीश ! यथा त्वमात्मानं स्वस्वरूपमात्रं वदसि 'न मे विदुः' [१०।२] इत्यनेन सर्वज्ञानत्वं, 'विष्टभ्याहम्' [१०।४२] इत्यनेन सर्वात्मत्वं, 'ददामि इद्वियोगं तं' [१०।१०] इत्यादिना स्वकृप-

यैव ज्ञातव्यम्, एवमेतत् यथाश्रमेनेत्यर्थः । यथार्थलोकरा पूर्वमज्ञातस्वरूपोऽहम्, अनुना विभूतिनिरूपणेन 'विष्ट-भ्याहं' इति कृपोक्त्या च तच्चिन्तनेन सर्वस्मिन्त्वज्ञानयुक्तो जात इति स्वाहभवो व्यञ्जितः । अथातो ज्ञातस्वरूपस्तद्रूपं दर्शय-त्याह—द्रष्टुमिति । हे पुरुषोत्तम ! ते तवैव तत्सम्बन्धि-नामैश्वरं नानाविधासकं रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमिति । यच्च त्वं 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति आत्मानं जगदाधारमात्य तदपि इत्यमेव, न ममात्रासम्भावनाऽस्ति । हे परमेश्वर ! ते तव रूपं ऐश्वरमीश्वरस्येदं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीत ! विश्वरूपं मायामयं, वास्तवं तु रूपं मायातीतमि-
त्तेश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदार्थानां लभ्यते । तथा च वक्ष्यति—माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! सर्वभूतगुणैर्मुक्तं त्वं मां (त्वं) ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १२।३२९।४५; ४६] इति । उक्तं च शृष्टं रूपमभित्य 'अन्योक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' [२।२५] इति ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ! ।

योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् ! योगेश्वर—योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः । हे योगेश्वर ! यस्मादहमतीवार्थी दृष्टुं, ततस्तस्मान्मे मर्दर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—द्रष्टुमयोग्ये कृतो दिदक्षा ? इत्या-
शङ्क्याऽह—मन्यस इति । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेष्ट-

प्रवासनेन्य इति प्रयुः । लक्षणया योगशब्दार्थमाह—योगिन इति । तत इत्यादि व्याकृते—यस्मादिति ॥ ४ ॥

१ योग एवमस्तीति योगा योगिनः, 'अर्शं आदिभ्योऽङ्' (अष्टा. ५।२।२७) तेषामीश्वरः । उक्तं च सत्त्वनामसु 'योगविदां नेता' (म. भा. १३।१४५।१६) इति । अन्ये तु—योगिनां 'योगः सत्त्वनामपायश्चानसत्त्वतियुक्तिषु ।' (अमरः ३।३।२२) इत्यादावभिहितानामीश्वर इत्येव व्याख्येयम् । न तु योग एवमस्तीति योगास्तेषामीश्वर इति । न हि तथा सति योगसामर्थ्यं भगवत उक्तं भवति, किन्तु योगिनः सनकादीन्प्रति स्वामित्वम् । तच्च प्रकृतानुपयोगि । न च योगवतामीश्वरस्य योगसामर्थ्याविनाभावोऽर्पक्षिद्ध एवेति वाच्यम्, गायककुन्दस्वामिनो यूपस्य गायकत्वादशोनादिति यथोक्तमेव युक्तमित्याहुः । व्यसो देशतो न्यूनता, तद्विद्वत्तात्पर्यं दर्शय; व्याप्तं त्वद्रूपं दर्शयेति यावत् इत्येकः । अन्ययमिति क्रियाविशेषणमुक्तिं परे ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.—मन्यस इति । तत्सर्वस्य स्रष्टुः, सर्वस्य प्रशासितुः, सर्वस्याधारभूतः, त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो योगेश्वर ! योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः, 'पश्य मे योगमैश्वरम्' [११।८] इति हि वक्ष्यते । त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसम्भावितानां ज्ञानबलैश्वर्यैर्विध्याशक्तितेजसां निधे ! आत्मानं त्वामव्ययं मे दर्शय । अव्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—सर्वस्य स्रष्टृत्वात्मा तच्छब्दपरा-
युष्टुताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे,
प्रकारमात्रपरत्वे च प्राप्तदुस्तन्वयेयम् । योगो ज्ञानादि-
कल्याणगुणयोग इति—अत्राणिमायैश्वर्यसंक्रिये गुणानु-
प्रविष्टा, योगनिर्बाहकत्वादिमात्रं तु विद्विषताकारान्तरात्त्वाभा-
वाद्भेदं न विवक्षितमिति भावः । दर्शयिष्यमाणो ह्याकारोऽत्र
दिहक्षितः । न चार्जुनायाद्विश्रययोगाद्यर्थान्तरं प्रदर्शयते, योग-
शब्दश्च प्रत्यभिज्ञायत इत्यभिप्रायेणाह पश्येति । प्रमुखत्वेन
यदि त्वं मन्यसे, तदा न किञ्चित् दुष्करमित्यभिप्रेतं गुण-

विशेषवत्त्वं दर्शयति—त्वद्व्यतिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा
योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । 'अश्वपतिर्धनपतिः' इत्यादि-
बहुवचनभूतत्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द
इति भावः । 'त्वाम्' इति आत्मशब्दस्याधोऽन्तरं त्वयुक्तम् ।
'माम्' इति च वक्ष्यते इति भावः । अव्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयो-
जनत्वशङ्कानुपदासाय, क्षरप्रश्नश्चास्वयम्बुपप्रदर्शनविरोधपरिहा-
राय, विशेषतो दिदृक्षोरपेक्षिताथैपरत्वं दर्शयति अव्ययमिति ।
क्रियाविशेषणमिति । ततः किमित्यत्राह त्वां सकल-
मिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रभुः समर्थः 'नास्ति तस्मात्परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्' इति मोक्षधर्मं (?)
'प्रभुरीशः समर्थश्च' इत्याद्यभिधानम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—'मन्यसे यदि' इत्यत्र प्रभुराद्यो न स्वा-
मित्यन्तात्रार्थः; किन्तु त्वातिसामान्यतः त्वत्सामर्थ्येनैवाती-
न्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रयुक्तं इत्याशयेनाह—प्रभुरि-

ति । ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्यं प्रमाणमाह—नास्तीति ।
भूतं समर्थम् । प्रभुशब्दस्य समर्थाद्वैत्तविधानमाह—
प्रभुरिति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—मन्यस इति । योगशब्दात्समाधिवचनादार्श्यादित्वादित्ययः । योगो विद्यते
येषां ते योगाः ; योगानामीश्वरो योगिनामीश्वरो योगेश्वरस्तस्य सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

८ वे. ब्र. गि.—न च अहं 'द्रष्टुमिच्छामि' [११।३]
इत्येतावतैव त्वद्रूपं दर्शयितव्यम्, किन्तु मदधिकारं द्रष्टुमेवाह
—मन्यस इति । हे प्रभो ! तत्त्वैश्वरं रूपं मयाऽङ्गेन द्रष्टुं
शक्यमिति यदि मन्यसे तत्तत्तर्हि योगेश्वर ! त्वं अव्ययमप-
रिच्छिन्नमात्मानं स्वरूपं मे दर्शय । अत्र 'मन्यसे' इत्यनेन
स्वप्ननमेव मम दर्शने शक्तिः, न त्वप्यधिकिदस्तीत्युक्तं भवति ।
कथं पुनर्मननमात्रात्तव दर्शनाधिकारः ? ह्यतः 'प्रभो' इति

हेतुगर्भं सम्बोधनम् । अनधिकारिणमप्यधिकारीकृतं शक्तोपि;
अतस्त्वप्ननमेव ममाधिकारः, 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिः' इति
शास्त्रादिति भावः । योगिजन एवाधिकारी मस्त्वरूपदर्शने;
कथं त्वमयोगधिकारी कर्तव्यः ? इत्याशङ्क्य अयोगिनमपि
योगीकृतं शक्तोपीत्याह—योगेश्वरेति । योगोऽस्त्येवामिति
योगा योगिनः—असौ अयम्—तेवामीश्वर ! ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—तत्रापि न मत्कृत्या लभ्यमिदं किन्तु त्वदिच्छयैवेत्याह—मन्यसे यदीति । योगेश्वरेति
साधारणो यो योगी भवति सोऽपि समाहात्म्यं दर्शयति, त्वं तु योगेश्वरः सर्वसमर्थ इति दर्शय । अथवा ननु
तव सारथ्ये निषण्णं वसुदेवमुत्तं मां किमित्येवं स्तोपीति चेन्मैवं भ्रामयितव्यं, त्वद्वादिमुनिवाक्यविश्वासतः
पुरुषोत्तमं परमेश्वरमेव त्वां जानन्नपीत्याशयेनाह योगेश्वरेति । न च त्वैश्वर्यदर्शने कश्चिप्रयासो योगेश्वरत्वादिति
भावः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—स्वेच्छायां सत्यामपि अगवदिच्छा-
भावे च द्रष्टुमपि निर्बन्धेन न फलतीति विज्ञापयति—मन्य-
स इति । हे प्रभो ! सर्वकरुणसमर्थ ! यदि तद्रूपं मया द्रष्टुं
शक्यं दर्शनानन्तरं फलरूपं भवति तथा चेन्मन्यसे फलरूपं
भवत्विति, तदा योगेश्वर ! योगिनः स्वयोगबलेन सामर्थ्ये
प्रकटयन्ति तेषां योग आत्मानुको धर्मः त्वं तु योगस्वापीश्वर-
गी. द्वि. ३५

स्तेन मम दर्शनसामर्थ्यमपि कृपया दत्त्वा दर्शय । एवं प्रार्थनायां
प्रमुखतः दर्शयित्वा तत्रैव लीनं कुर्यात् तदा भक्तिसाधुभूत-
पुरुषोत्तमरूपदर्शने न भवेदतो विज्ञापयति—तत इति ।
तत एतन्मगोरप्युत्पन्नतरङ्गः । अव्ययमविनाशिनं आत्मानं
पुरुषोत्तममानन्दमयं दर्शयेति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—मन्यस इति । हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर ! तद्वत् यदि मया द्रष्टुं शक्य-
मिति मन्यसे यदि मयि तद्दर्शनाधिकारं पश्यसि, ततस्तर्हि मे महामन्त्रं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वा-
द्देहास्याव्ययत्वं; मायायां हि सर्वं सर्वसिद्धं सर्वदास्तीति प्रसिद्धम् । यद्येकं वक्षिष्येन 'वर्त्तमानमतीतं च भवि-
ष्यत्स्थूलमपवपि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येष पश्य मायाविजृम्भितम् ।'
इति । नहि महमरीचिखरसी क्रमशः शुध्यति, अतो मायामयत्वादेवास्त्वैश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वम् ॥ ४ ॥

अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः,

तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्यचक्षुःप्रदानं च ।

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽप्य सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे मम पार्थ ! रूपाणि शतशो-
ऽप्य सहस्रशः, अनेकस्य इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि,
नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चाऽज्यवसंस्थानविशेषा
येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अर्जुनमतिभक्तं स्वर्गाय प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाऽऽस्थापयितुमाह— एवमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति ।
पञ्च मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि, अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि दिव्यानि ।
अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥

छ वे. ता. चं.—अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुं
प्रश्नादिप्रकारकलितमन्त्राधिविशेषं दर्शयन् 'पश्य' इत्यादिभगव-
द्वाक्यस्य सङ्गतिमाह एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्धायान्नाह
सर्वाश्रयाणीति । बहुव्रीहिवाच्यसंस्कृतम् । आदित्यमण्डला-
दीन्यनन्तांशविकरणाणि । यद्वा, आश्रयशब्द उपचाराद्विवक्षा-
भेदेन वा आश्रितपरः । शतशः सहस्रशश्चेत्यनेन परब्रह्म-
विभवाद्यवच्छेदकोद्भूतानन्ताप्राकृतविप्रहसत् दर्शितम् । यदे-
कादित्यमण्डलवति रूपं, तत्तत्प्रमाणमनन्तश्रेष्ठाण्डेनादित्यमण्ड-
लवर्थवङ्गत्वात् त्वम् । एवं श्री विश्वरूपादिरूपास्तरेवपि । 'रूपं
रूपं प्रतिरूपः' [कठो. ५।५।१०] इत्यादिभ्रुत्याऽज्यमन्ययो

विवक्षित इति केचित् । यथा द्रव्यस्य, तथा कस्यचित्प्राप्त्यभि-
प्रायेण पश्येत्युक्तिः । 'नानाविधानि' इत्यनेन प्रत्येकैकैषणप्राप्य-
लाञ्छनमुपसङ्गधादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमिदमाह—
नानाप्रकाराणीति । अप्राकृतानीति— अत्र कियदाद्येन
दिवि वर्तमानत्वादिनं न विवक्षितं, दृष्टिव्यादिभ्यामेति वक्ष्य-
माणत्वात् । इत्येवैलक्षण्यं चावश्यवक्तव्यमित्यभिप्रायः । शान्-
देवादिषु चतुर्षु युगभेदेन सितरक्तपीतकृष्णरूपपरिभूतवतारान्त-
रेषु च तत्तत्कलाधिभ्यानामुपगृह्यन् नानावर्णत्वम् । आकृति-
शब्देन घुम्नतिवर्गादिसमानसंस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभि-
प्रायेणाह— नानाकाराणीति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—एवमर्जुनेन स्वरूपदर्शनं प्रार्थितं तद्दर्शयितुकामो भगवानुवाच— पश्येति । शतशः
शतानि । सहस्रशः सहस्राणि । नानावर्णाकृतीनि नानाविधवर्णसंस्थानानि ॥ ५ ॥

८ वै. ब्र. वि.—एवं प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति ।
तत्र यदुक्तम् 'मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्' [११।४] इति,
तत्सम्बन्धेन मद्रूपदर्शनधिकारस्य दुर्लभत्वात् ; तथापि त्वं
मन्त्रसाध्याद्यधिकारीत्याह— पश्येति । अहर्षं छेदं,
मन्त्रसाधाद्रुद्रमहो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति हि— 'मया प्रसन्नेन
तवाङ्गेनैवं रूपं परं दर्शितम्' [११।४०] इति । शतसहस्र-
श्रदावपरमित्तिवाचिनो, 'विषं शतं सहस्रं च सर्वमक्षय-

वाचकम्' [ग. आ. १२.१७।१] इत्यभिधानात् । रूपत्वे-
कत्वेऽपि प्रकारभेदान्नान्याद्रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमितस्य
चेत्येतद्दर्शयति— नानानिधानीति । अनेकप्रकारवमे-
वोपादायति— नानावर्णाकृतीनि नानाविधा वर्णा नीलपी-
तादय आकृतयोऽज्यवसंस्थानविशेषाश्च येषां तानि तथोक्त-
ानि । दिव्यान्यायद्वुताति च मम रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः सन्नद्धतमस्वरूपं दर्शयिष्यन् 'सावधानो भव' इत्येवं अर्जुनमभिमुखीकरोति पश्येतिचतुभिः । 'पश्य मे पाथ' । 'रूपाणि' इति कूटस्थत्वादक्षरे स्वरूपे बहूनि रूपाणि सन्तीति बहुवचनम् ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितः सन् तद्रूपं दर्शयिष्य-
बर्जं सावधानं करोति भगवान्— 'पश्यत्यादिचतुभिः' ।
हे पाथ अक्षुण्ण । कृपया दर्शयामीति सम्बोधनम् । अन्यथा
पुरोचमदर्शनतोऽन्यदर्शनेच्छायामेतद्वस्तुभवमपि न कार-
येदिति भावः । मे सम शतशः सहस्रशः असङ्ख्यातानि,

शतशः सहस्रशः यानदिच्छसि तावद्वा, नानाविधानि नाना-
फलकारकाणि रूपाणि यस्य नानाविधान्यपि दिव्यानि अलौ-
किकानि कौटामकानि, न तु प्रदर्शनार्थमेव कृतानि; च पुनः
तथैव नानावर्णाकृतीनि नाना अनेके वर्णाः घट्टलोहितादयः
आकृतयः अवयवादिविशेषाश्च येषां तानि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं प्रार्थितः सन् भगवानुवाच— पश्येति । शतश इत्यादिना अनन्तानीत्युक्तम् ।
नानावर्णानि नानाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्याऽदित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्पट्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— पश्यादित्यानि । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ,
मरुतः सप्तसप्तगणा ये तान्, तथा च बहून्पट्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वचोऽन्येन वा केनचित् ।
पश्याऽऽश्वर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

२ आ. शां. दशा.— दिव्यानि रूपाणि पश्येत्सुकं,
तान्येव केशतोऽहकास्मि— पश्याऽऽदित्यानि ॥ तान्
मरुतस्तथा पश्येति सम्बन्धः । 'नानाविधानि' इत्युक्तं तदेव

स्फुटयति— बहूनीति । अष्टपूर्वाणि पूर्वमष्टानि । 'नानावर्णा-
कृतीनि' इत्युक्तं व्यनक्ति— आश्वर्याणीति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— मरुतस्मिन्पट्टे पश्यादित्यान् द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चै-
कोनपञ्चाशतम् ; प्रदर्शनार्थमिदम् । इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि, तानि
सर्वाण्यन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्पट्टपूर्वाणि पश्य ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शतशोऽय सहस्रशः' [११५] इति
स्वासाधारणान्तरूपप्रसङ्गेऽपि प्रकृतोपयोगाय 'इहैकस्मयम्'
[११७] इत्येकस्मै रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वं.
मनुसन्धायाह— मरुतस्मिन्पट्टे । 'पश्यादित्यान्' इत्या-
दिना प्रधानदेवाद्यष्टाश्विनाश्विनैर्विदिश्यन्त इत्यभिप्रायेण
द्वादशेत्यादि सङ्ख्या विशेषप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्ट-

मात्राश्रयत्वमुदासायाह प्रदर्शनार्थमिति । अर्जुनेन अन्यैश्वा-
प्रतिपन्नानामिति शेषः । 'अष्टपूर्वाणि' इत्येतद्वस्तुपूर्वाणा-
मन्युपलक्षणम्, अनवगतत्वमात्रेण वा सामान्यतः सङ्ग्रह इत्य-
भिप्रायेणह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेनाती-
न्द्रिये वस्तुनि सामान्यतः ज्ञात्वावागतेऽपि साक्षात्कारकसमधि-
गम्या बहवो विशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतदेव विष्टगोति—पश्येति । मरुत-
स्मिन्पट्टे द्वादशादित्यान् अष्ट वसून् द्वावश्विनौ एकोनपञ्चाशतं
मरुतो देवताभिदान् तथा शतशः ब्रह्माण्णसो कमलशतस्यर्थे
[१११९] ह्यादिना वक्ष्यमाणान्यान्यपि लोकवैक्योद्घाटनस-
र्वाणि पदार्थानि च । न केवलमेतान्मात्रम् ; किन्तु अष्ट-

पूर्वाणि सर्वेण्यपि लोकेषु सर्वेषु शोण्डु केनापि कचिदपि इहै-
मष्टानि बहून्पट्टपूर्वाणि पश्य । अत्र पूर्वार्थेन 'शतशोऽय
सहस्रशः' 'नानाविधानि' इत्येतद्विदुतम् ; उत्तरार्थेन
'दिव्यानि' इत्यनेनोक्तमाश्रयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्चात्रैव पश्यादित्यानि । आश्वर्याणि बहूनि पश्य; एकत्रान्योन्यविरुद्धधर्मसमावेश-
रूपाणि तत्राश्वर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

१० अ. पु. त.—तान्येव पश्यति नामभिर्विशेषेणाह—
पश्येति । आदित्यान् द्वादशरामकान्, वसून् अष्टसङ्ख्या-
कान्, रुद्रानेकादशसङ्ख्यान्, अपिच नौ अपिचौकामारौ, मरुतः ।

देवगणविशेषान् ; तथा बहुव्यसङ्ख्येयानि अदृष्टपूर्वाणि सर्वैः,
आश्वर्याणि अलौकिकानि हे भारत उत्तमवंशोद्भव ! योग्य-
त्वात् पश्य ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—दिव्यानि तावदाह—पश्यादित्यानि । अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्यद्भुतानि चतुर्मुख-
पञ्चमुखवण्मुखादीनि ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

नं तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—न केवलमेतावदेव—इहैकस्थमेकस्मिन्नेव स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य, अद्येदानीं
सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश ! । यच्चान्यज्यपराजयादि यच्छङ्कसे ' यद्वा जयेम
यदि वा नो जयेयुः ' [२।६] इति यद्वोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि किन्तु—न तु मां विश्वरूपधरं
शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तदिव्यं ददामि
ते तुभ्यं चक्षुः ; तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—न केवलमादित्यवस्वाद्येव मर्द्वं
त्वया द्रष्टुं शक्यं, किन्तु समस्तं जगदपि मोहेहृत्वं द्रष्टुमर्हस्यो-
ल्पाह—नेत्यादिना । सप्तमीद्वयं मिथः सम्बध्यते । समा-
सान्तर्गताऽपि सप्तमी तत्रैवाश्वित्वा । यदीच्छसि तर्हीहैव पश्येति
सम्बन्धः । ' मन्थसे यदि ' [१।१४] इत्युक्तमनुवदति—

किन्तिवति । सप्रपञ्चमनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि
द्रष्टुमित्याह—नत्विति । कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्यतां ? इत्या-
शङ्कयाऽऽह—येनेति । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोग-
शक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति—तेनेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—इहेति । इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थं एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य ;
यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेशैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥ अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगद्दर्शयिष्यामि ;
त्वं त्वनेन नियतपरिमितवस्तुप्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां तथाभूतं सकलेतरविसृजामीत्यमपरिमेयं द्रष्टुं

१ नत्विति, तथा चोक्तम्—' पश्यन्त्यद्यो रूपमदब्रचक्षुषा सहस्रपादोर्युजाननाद्भुतम् । सहस्रमूर्धेश्वराक्षिनासिकं सहस्रमौल्य-
म्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ' (भाग. १।१४) इति । प्रसिद्धं चोद्योने श्रुताष्टसमायां प्रकाशितं तद्रष्टुमलम्ब्यदिव्यदृष्ट्यो न केऽप्यशक्य-
वन्निति । ' तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः । न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्रस्तचेतसः ॥ ऋते द्रोणे च भीष्मं च विदुरं च
महामतिम् । तत्रायं च महाभागपृथीक्षेव तोषयन् ॥ प्रादात्तेषां च भगवान्दिव्यं वक्षुर्जानानः ' (म. भा. ५।१३।१३-१५) इत्यादौ ॥
शक्यस्य इति ' शकं सर्वणे ' (धा. पा. ४।८१) इत्यस्य रूपम् । सौवादिकस्यापि शक्नोते : (धा. पा. ५।१५) इत्युक्तं छान्दस्य
इति केचित् । पश्येति—दिव्यमन्यचक्षुः कथं दास्यति ? किंवेदं मदीयं चक्षुः करिष्यतीति पर्याकुलो मा—सू, तवेदं चक्षु-
मत्रिवाऽन्यपीडयित्वा इच्छामात्रेणैवान्यदपि ददामि ; तत्र मदीयं ऐश्वरं योगं युक्तिं मातुर्वैरसाध्यमिदं कथं करोमीति पश्य प्रत्यक्षी-
कुरु । ' योगः सन्नतोपायानसन्नतियुक्तिश्च । ' (३।१४) इत्यमरः । अत्र ज्ञानदेवः—

सत्यं दर्शयित्वं ते विस्वरूपमिदं यदि । तर्हि तद्दर्शने शक्तिर्दातव्या प्रथमं मया ॥

प्रणयेन वदन्न प्रमतोऽस्मि परं ततः । अकृष्टोसो बीजमुष्टिरिव व्यर्थो ममोद्यमः ॥

एतर्हि स्मृतवानस्मि साधु चक्षुर्ददामि ते । दृष्ट्वाऽनुभवितासे त्वं येन योगं ममैश्वरम् ॥

—इति भावार्थमाह । वामनस्तु—

इच्छामि रूपमवलोकयितुं तवेति सम्प्राथित्यो मुरारिणः कपिकेतनेन ।

यत्पश्य योगमिति सम्प्रति वावदति तद्विश्वरूपमपि योग इति व्यनक्ति ॥

—इति प्रत्यपीपदत् ।

—अविगीता ।

न शक्यसे; तव दिव्यम् अप्राकृतं मदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि; पश्य मे योगमैश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य; ममानन्तज्ञानादियोगमनन्तविश्रुतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. खं.—इह 'देहे' इत्येकवचनान्तनिर्देशेनैव प्रदर्शयिष्यमाण एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—इह ममैकस्मिन्मेदेहे इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविक्षेपनिर्देशेन च दैहैकत्वस्याभिमतत्वादेकस्थपदेन तदेकदेशे स्थिति-विवक्षिता । एकस्यावयवविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु अग-वद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्रा-प्येकस्थमेकदेशस्थमिति । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्थत्ववच-नात्तदेकदेशस्थितिः कलिता । 'यवान्यद्द्रष्टुमिच्छसि' इत्यनेन पाण्डवधार्तराष्ट्रजयादिकमपि गर्भितम् । तत्रापि समुच्चय-सामर्थ्याद्दैहैकदेशाभितत्त्वमाह—तदपि ॥ ७ ॥ 'न तु मां शक्यसे' इत्यत्र तुशब्दयोतितमशक्किहेतुं पूर्वं श्लोकोक्तमाकृष्य

दर्शयति—अहमिति । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह निय-तेति । दिव्यप्रतिपक्षत्वात् प्राकृतेनेत्युक्तम् । तथाभूतमि-त्यादि । 'साम्' इत्यनेनात्र विप्रहादिविशिष्टत्वं विवक्षित-मिति भावः । अत्र दिव्यशब्दविवक्षितमाह अप्राकृतमिति । मदर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलिोक्तिः । ऐश्वर्यपदाभिप्रेत-माह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिकलितमैश्वर्यपदादुद्गीतं च योगशब्दार्थेमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम् ; तद-नुबन्धी च योगस्तदुचितगुणविश्रुतियोग एव । चक्षुषो दिव्य-त्वाज्ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तवीर्यत्वादिविशिष्टविशेषेण 'पश्यामि' [११।६] इति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७ ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ७ ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—इहेति । इह मम देहे । गुडाका निद्रा तस्या ईश्वरः स्वामी गुडाकेशः । जितनिद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८ वें. झ. गि.—किञ्च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति मनुकृत्स्नमात्रेणैव यत्त्वं द्रष्टु-ञ्जल्कणितो बभूविष, तदपि पश्येयाह—इहेति । इह अस्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षाद्येतिहक्षेणापि द्रष्टुमशक्यं अद्यानुनैव पश्य । यवान्यज्यपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि, शक्नोति खलु प्राकृता 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति, तदपि सन्तोच्छेदायेदानीं पश्य । 'गुडाकेश'

इत्यनेन निस्तनद्रस्य तवास्मिन्निबधे सावधानत्वमनुकसिद्-मिति सूचितम् ॥ ७ ॥ एवञ्जलकामात्रेणैवातिमात्रहर्षेण नयने-विस्तार्य द्रष्टुर्कामं तमाकृष्याह—न रिविति । अनेन तु प्राकृ-तेन स्वीयेन चक्षुषा मां दिव्यरूपपरं द्रष्टुं नैव शक्यसे न शक्तो भविष्यसि । अतः ते दिव्यमप्राकृतं चक्षुर्मद्रूपदर्शनक्षमं ददामि । तेन त्वं ममेश्वरं योगं अवदितवदनासामर्थ्याति-शयात्मकं विश्वरूपं पश्य ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०—किञ्चेद्वास्मिन्नक्षरस्वरूपे कृत्स्नं जगदेकस्थं पश्येत्यनेन 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति समर्थितम् । मम स्वरूपभूतेऽक्षरे देहे जगत्कृत्स्नमित्युक्तत्वा प्रत्यक्षजगद्दर्शनेनाली-कत्वं च निरस्तम् । नहि तदो—(तु ?)—पदेष्टुर्भ्रमः कदाचिद्वक्तुं शक्यते, आनयक्यप्रसङ्गात् ; अतएव व्यास आह—नाभाव उपलब्धेः 'विष्टभ्याह न स्वप्नादिवत्' [ब्र. सू. २।२।८, २९] इति । 'मम देहे' इति स्वदेहभूतस्य भूतस्य प्रपञ्चाश्रयस्वरूपे यवान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमनुजेनेन 'मन्यसे यदि तच्छक्यं' [११।४] इति तत्राह—न तु मामिति । अनेनैव तु स्वीयेन नियमतः परिमितप्राहिणा प्राकृतेन चक्षुषा मामेश्वरेश्वर्य-रूपं द्रष्टुं न शक्यसे, अतोऽहं दिव्यमप्राकृतज्ञानात्मकदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि, तेन ममेश्वरं योगं मत्स्वरूपगतं सर्वं विभिन्नबर्माभ्रयणं पश्य साक्षात्कुरु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—इहेति । कोटिजन्मभिरपि सम्पूर्णं द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नं समस्तं जगत् विरुद्धत्वेन परिदृश्य-मानमपि मम देहे एकस्थमेकत्र स्थितं सचराचरं जडजीवस-हितं इह अस्मिन्नेव जन्मनि । अद्य तत्कालमेव यच्च अन्यत् सर्वेषां विश्रुतित्वेन कथं भारथासीति विचारेण मरणमारणा-दिरूपं यत् द्रष्टुमिच्छसि तत्पश्य ॥ ७ ॥ एवञ्च दर्शनीयतं प्रत्याह—नत्विति । तु पुनः एवमेव द्रष्टुं न शक्यसे न

शक्तोऽसि । अतस्ते दिव्यमलौकिकं चक्षुर्ददामि । तेन स्वचक्षुषा मत्कृपादृष्ट्या मां पुरुषोत्तमं पश्य । अतो दृष्टपु-रुषोत्तमेन अनेनैव मे ऐश्वर्यं करणाकरणान्यथाकरणसामर्थ्यरूपं योगयुक्तं पश्य । पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानदर्शनाभावे सर्व-स्वरूपदर्शनं न स्यात्, पुरुषोत्तमदर्शनेन चासाधारणदृष्ट्या भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— हे गुडाकेश जितनिद्र ! इह मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नेवावयवे नखाग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वचमानं जगत् पश्य, यथान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्सर्वमिह पश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तं—‘मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुं’ [११।४] इति तत्राह— न त्विति । शक्यसे शक्नोषि । पदविकरण-व्यत्यय आर्थः । अनेन प्राकृतेन । दिव्यमप्राकृतम् । ऐश्वरमीश्वरसम्बन्धिनं योगं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यम् ॥ ८ ॥

भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च ।

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धातुलेपनम् ।

सर्वाश्रयर्मयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्वृत्तराष्ट्र ! महायोगेश्वरो महान्वासी योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः हरिरीनारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथुसुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनम् । तथाऽनेकदिव्याभरणं अनेकानि दिव्याभ्याभरणानि यस्मिन्तदनेकदिव्याभरणम् । तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन्तदिव्यानेकोद्यतायुधम् । ‘दर्शयामास’ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ किञ्च दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धातुलेपनं दिव्यं गन्धातुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धातुलेपनं, सर्वाश्रयर्मयं सर्वाश्रयंप्राप्यं देवं, अनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तमनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्म-भूतत्वात्, तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽध्याहियते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— इमं वृत्तान्तं श्रुत्वाऽष्टादश सञ्जयो निवेदितवानित्याह— सञ्जय इति । मदीयं विश्वरूपाख्यं रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितं क्षमं, किन्तु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकारः । अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः । हरत्य-विश्यां सकार्यामिति हरिः । यदीश्वरस्य भागोपहितस्य परम-

मुल्लङ्घनं रूपं तद्दर्शयाम्बभूवेत्याह— परममिति ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विश्वमिह— अनेकेति । दिव्याभ्याभरणदीनि हारकेयूरादीनि शृषणानि । उद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥ उल्लसवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विश्वमिह— किञ्चेति । ‘अर्जुन !’ इति अध्याहारेऽपि पदसङ्घटनसम्भवात् ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवमिति । एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्रययोगानामीश्वरः परब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वासाधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास, तद्विविधविचित्रनिखिलजगदाश्रयं विश्वस्य प्रशासितं च रूपम् ॥ ९ ॥ तच्चैदंशम्— अनेकेति । देवं द्योतमानम्, अनन्तं कालत्रयवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानहं, विश्वतोमुखम् विश्वदिग्वर्तिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इत्यनयोस्तिर-स्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं रूपमाह— सारथ्येऽवस्थितः पार्थ-मातुलज इति । एतेन दिव्यरूपप्रकाशनेहेतुभूतवासस्थ्यादिसूचनं च । महत्त्वेन विशेषणादाबर्त्यम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वर-

विशेषणत्वादपि योगविशेषत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेणाह म-हाश्रययोगानामीति । अन्येष्वप्याश्रययोगस्य तदधीनत्वमी-श्वरशब्देन निवक्षितम् । ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इति पदद्वयाभिप्रेतं सामान्यविशेषवाक्यार्थं दर्शयति परब्रह्मभूतो नारायण

इति । 'पश्य मे योगमैश्वरं' [११।८] 'परमं रूपमैश्वरम्' इत्यनयोर्द्विरपकर्षेण घटनदैकाग्र्यम् । 'ऐश्वरं रूपं दर्शयामास' इत्युक्ते स्वतेरस्य कस्यचित्प्रभूमिति र्थाः स्थापयितुं तद्व्युत्पादायोगोक्तं **स्वासाधारणमिति** । रूपशब्दस्यात्रापि साधुबन्धस्वरूपपरतया तदभिगच्छकविग्रहपरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणकारमात्रपरतया वा निर्वाहो प्राप्यः । अत्र पार्थिवशब्देन स्वरूपरूपप्रदर्शनार्थः प्रीतिहेतुः सम्बन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह **पितृष्वक्षुः पृथायाः पुत्रायेति** । परममैश्वरं रूपमित्युक्तं विग्रहोक्तिः—**तद्विविधेति** । निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विग्रहद्वारा च। यद्वा 'अनेकम्' [११।१०] इत्यादेरुत्थानप्रदर्शनमिदम् । तत एव हि 'तच्चैकम्' इति संहितम् । 'इहैकस्यम्' [११।७] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । प्रशास्तिरुत्थानेनाधिष्ठातृत्वं विवक्षितम् ॥ ९ ॥ वज्राभरणायुषेर्वमेकत्वं आतिवैचित्र्यादपि द्रव्यम् । नानाजातीयवस्तुवस्तुयोगो हि श्रीविश्वरूपस्थाने भागवच्छेषेषु पश्यते ; अन्यथाऽनेकजनयननिर्देशो निरर्थकः स्यात्, वक्त्रानेकत्वेनैव तत्सिद्धेः । अनेकमद्भुतं दर्शनं यस्य तदनेकाद्रुतदर्शनम्, अनवधिकातिशयाश्चर्यतया दृश्यमानमित्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । **सर्वाश्चर्यमयम्** आश्चर्यभूतसर्वतत्त्वाश्रयभूतमित्यर्थः । अत एव 'अनेकाद्रुतदर्शनम्' इत्यनेनापुनरुक्तिः । 'जगदत्तमेहाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः' [वि. उ. ५।१९।७] इत्यादि भाग्यम् । देवशब्दस्यात्रानुपयुक्तत्वातिशयोपादिमात्रमिति तावदासाधे विग्रहविशिष्टविषयत्वप्रदर्शनार्थं च द्योतमानमित्युक्तम् । आनन्त्यप्रकारं तद्वस्तुं चाह, **निखिलेत्यादिना** । इन्द्रजगदाश्रयत्वस्य कठोर्क्तत्वात्फलितं कालयवसाश्रयत्वमपि । तदुभयफलितं देशकालपरिच्छेदानर्हत्वमत्र यथासम्भवं विग्रहद्वारमद्भारकं च । आनन्त्यं तु स्वरूपगतम् । विग्रहविशेषणवर्गेमध्यवर्तितादानन्तशब्दोऽपि विग्रह-

विषयः । 'द्वाद्भुतम्' [११।१०] इत्यत्र 'अनन्तायामविस्तारमित्यद्भुतमत्युत्तमम्' इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । तत्तथात्यन्तद्व्युत्पादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवं 'अनन्तायामविस्तारे' इति वक्ष्यमाण एतदनुवादोऽपि निर्वाहः । विश्वव्यापिनोऽस्यस्य विग्रहस्य शक्तिविशेषात्सर्वत्रातिघातो युक्तः । अष्टेश्वरेशालिनां योगिनामपि भूमावुन्मज्जति निमज्जतीति सिद्धिविशेषोऽभिधीयते । अतोऽस्य प्रकृत्यादिकृत्तलजगदाश्रयत्वं वक्ष्यमाणं नापुनप्राप्तम् । अत एवाक्षरभूषणरूपेण सर्वाश्रयत्वमिहोच्यते इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्, तत्र 'देवदेवस्य शरीरं' इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वाद्युक्तेः । न च वटपत्रश्यामिग्रहवदघटितघटनाशकत्वा सूक्ष्मरूपेण वाऽऽपीयस्यस्य सर्वान्तावप्रकाशनेमित्यपि वाच्यम्, तथाऽयुक्तेस्तद्विपरीतोक्तैश्च । अतो यथाभूत एवार्थः । एतारम्भमात्रेण एव अचिन्त्यशब्देन स्थापितमिति । 'अनेकवक्त्रम्' इत्युक्तेमेवात्र विश्वतोमुखशब्देन विशेष्यते इत्यभिप्रायेणाह—**विश्वदिश्वर्तिमुखमिति** । साक्षाद्विग्रहविषयत्वात्, 'विश्वतश्चरुत विष्वतोमुखः' [ऋक्सं. ४।७।२७।१ ऋ. व. ३।१ यजुस्. १।७।१९] इत्यादिविश्वं नात्र सर्वत्र मुखशक्तियोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्षं (चं.) अबुक्तम्, प्राणिपदादिषु सुखाभावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भकमेण पाठक्रममनाहत्य 'देवम्' इत्यादिकं पूर्वं व्याख्यातम् । स्वगताकाप्रतीतेः परस्तादि पृथक्सिद्धद्वयविशिष्टताप्रतीतिः ; तथैव च प्रदर्शनसम्बन्धितमित्यभिप्रायेणाम्बरादिकं पूर्वेमुक्तमपि परस्ताद्विशितं—**स्वाचित्तेत्यादिना** । अत्रापि पाठकोल्लङ्घनेनाम्बरादिकमेण निर्देशोऽन्तरात्त्वहिरण्यतारकमयप्रदर्शनाय । अत्र 'दर्शयामास' इति पूर्वेषामन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

९ आ. मा. भा.—हरिः सर्वयज्ञमाहारित्वात् । 'इदोपहृतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् ॥ वर्षो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः' इति हि मोक्षधर्म(?) ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यात्मकम् ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—'महायोगेश्वरो हरिः' इत्यत्र हरिशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह—हरिरिति । गेहेषु इष्टिगृहेषु । हरतेरिकाप्रत्ययः । श्रेष्ठोऽप्राकृतः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यैवानन्तपूजास्थानेषु स्वरूपेण युगपत्सन्निधाने किं वक्तव्यं

महायोगेश्वरत्वं ? इति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयमिति केन चित्प्राचुर्यायं मयङ्ग्याख्यातः । तदसत्, सर्वशब्देन गतार्थत्वादिति भावेनाह—**सर्व्वेति** । मयत्वेस्तादन्मयार्थत्वे प्रमाणमुक्तमेव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वेवेति । राज्ञिनि धृतराष्ट्रस्य सम्बोधनम् । योगो विद्यते येषां ते योगाः, महायोगानामीश्वरो हरिः ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्प्रेते तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकानि च यान्यद्भुतानि, अनेकाद्भुतानां दर्शनमुपलब्धिर्नयनरूपे तद्रूपमनेकाद्भुतदर्शनम् । दिव्यान्यनेकान्युद्युतान्यायुधानि यत्र रूपे तद्विव्यनेकोद्युतायुधम् ॥ १० ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. गि.—ततः किं वृत्तमिति धृतराष्ट्राकङ्क्षायाम् सञ्जय उवाच—एवमिति । दिव्यं दशमि ते चन्द्रः [११।८] इत्येवमुक्त्वा, ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरं हे राजन् ।

अथापि पाण्डवैः सह सम्बन्धं न मन्यसे; धित्वाज्ञानमिति सम्बोधनाभिप्रायः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ तदेव रूपं वर्णयति चतुभिः—अनेकेति । अनेकान्यपरिमितानि वक्त्राणि

नयनानि च यस्मिन् रूपे तत्तद्योक्तम्; 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः' [कर्मसं. ८। ३। १७। यजुस्सं. ३। १। १] इति श्रुतेः । तथा अनेकेषामद्भुतानां दर्शने यस्मिन् । अनेकानि दिव्यान्वा-
श्रयाणि आभरणानि यस्मिन् । तथा दिव्यान्वनेकान्युद्युतान्यायुधान्यक्षाणि यस्मिन् । तद्वर्णान्वयः ॥ १० ॥
दिव्यान्वलीकानि माध्यान्व्यम्भराणि च घातयतीति तथा विषयः "सत्यगन्धः" [ऐ. ब्रा.] इति श्रुत्युक्तः अप्राकृतो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तथा । सर्वाश्रयमयं सम-

स्ताद्भुतप्रचुरम्, सर्वस्मिन्पन्थे आश्रयमयमिति वा । यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र आश्रयस्वरूपमित्यर्थः । देवं योतमानम् । अनन्तं सर्वदेशकालवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरि-
च्छेदशून्यम् । विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्य । उपलक्षणमेतत्
" विश्वतश्चक्षुस्तु विश्वतोऽङ्गुलः " [ऋक्सं. ४। ७। २७। १ + यजुस्सं. १७। १९ + म. ना. २। २ + श्वे. उ. ३। ३] इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जय उवाच राज्ञिति । एवमुक्त्वा महायोगेश्वरः सर्वसमर्थः परमं ऐश्वर्यं रूपं पार्थाय दर्शयामास ॥ ९ ॥ तच्च कीदृशमिति तच्छृणु— 'अनेकवक्त्रनयनं' इत्यारभ्य 'विश्वतोमुखं' इत्यन्तं रूपविशेषणानि । इदं च महाकाण्डपुरुषरूपवद्दर्शितं मर्यादाभारपरैरुपास्यं सर्वतः पाणिपादं चालौकिकमेतत्समष्टि-
भूतपुरुषस्वरूपभूतं कूटस्थं सर्वकारणकारणं निर्गुणभूतमित्यवसेयम् । दिव्यमिति स्पष्टार्थः । अम्बरं छन्दो-
मायासुषं किरीटाद्याभरणानि च पारमेष्ठ्यादिरूपाणि, आयुवानि पञ्चभूततत्त्वस्वरूपाणि, इत्येवंविधं विश्वरूपं विश्वतोमुखं निरुपमतेजस्कं स्वं दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— एवमुक्त्वा अर्जुनाय स्वरूपं दर्शयामास भगवानिति घृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आह— एवमिति । राज-
न्याभिमानेन दिव्यदृष्ट्यसुरावेदशिर्षादिमाराणेन सर्वदुःखनि-
राकरणार्थं महायोगेश्वरः सर्वकारणसमर्थः सर्वात्मकयोग-
बलेन एवमुक्त्वा अलौकिको दृष्टिं दत्त्वा पार्थाय स्वाङ्गीकृताय परमं रूपं पुरुषोत्तमरूपं दर्शयामास । ततस्तद्दर्शनानन्तरं ऐश्वर्यं रूपं दर्शयामास ॥ ९ ॥ उभयोः स्वरूपमाह— अनेकेति । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्स्तत्, निखिललीला-
त्मकरूपसहितम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानि अलौकिकानि

लीलाभ्यानि दर्शनानि यस्मिन्स्तत् । अनेकानि दिव्यानि अलौकिकानि आभरणानि यस्मिन्स्तत् । दिव्यानि अलौकि-
कानि अनेकानि उद्यतानि सकलदुःखनिवारकाणि आयुधानि शङ्खगदादीनि यस्मिन्स्तत् ॥ १० ॥ दिव्यानि कीदृशेषुकानि माध्यानि अम्बराणि विभर्तीति तथा । दिव्यः कीदृशोऽतो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत् । सर्वाश्रयमयं दुर्वितर्क्यं देवं सर्वपुण्यम्, अनन्तमपरिच्छिन्नम् व्यापकम् । विश्वतोऽङ्गं सर्वं पश्यन्ते सर्वसंख्यलम् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान्, स च हृष्टा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानिति मं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिषुहृषिः श्लोकैर्घृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वेत्यादि । ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरं राजन् हे घृतराष्ट्र ! महाश्वस्रो योगेश्वरश्चेति विग्रहः, महतो योगस्य वा ईश्वरः । परमं दिव्यं रूपं ऐश्वर्यं मायासम्भवि, न तु मायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिष्टं द्वार्या— अनेकेत्यादिना । अनेकान्यनन्तानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकान्यनुद्युतानि दर्शनानि यस्मिन्स्तदनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकानि दिव्यान्वाभरणानि यस्मिन् । दिव्यान्वनेकानि च उद्यतानि आयुधानि चक्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखम्' इत्यस्यायं परामर्शः । अनन्तं सर्वतः परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसंहसस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

१ अत्र दिवि सूर्यसहसस्य भाया युगपदुत्थानरूपस्यासम्भावितोऽप्यस्य यदिशब्देनोक्तौ कल्पनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । 'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' (का. प्र. १०। १००) इति तल्लक्षणं मम्मटोक्तेः । दण्डमते त्वद्भुतोपमा, यदाह— 'यदि किञ्चिद्भवेत्समं श्रुत्वा चित्रान्तोचनम् । तत्ते मुखस्यैव घातमित्यसावद्भुतोपमा ।' (का. द. २। २४) इति ॥ यदि पदसम-
न्विताद्वेतेन स्यादित्यनेन तादृशी भा नास्तीत्यस्य निगम्यादविशमानाव्यवसाय उपपन्नस्य । तत् उपमानाभावाच्चोपमाभावपरत्, यदि स्यातादृशी भाः सा सदृशी स्यादित्यतोऽविशयानपसवसाभूतोपमात्मिकातिशयोक्तिर्यमममाना 'न स्यात्' ततोऽपि नृचं—

१ शां. भा.—या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते— दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति, न वा ? न चेत्काग्रादिसाम्यं यथास्ति, कीदृशी सा ? इत्याशङ्क्याऽऽह—या पुनरिति । सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी

सेति योजना । असम्भाविताम्युगमाभौ यदिशब्दः, स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथञ्चित्सदृशी सम्भवति, न तु भवत्येवेति विवक्षित्याऽऽह—यदि वेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि—तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ; अक्षयतेजस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘दिवि’ इत्यादिश्लोकस्य सङ्गतिमाह—तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वरूपस्य निरतिशयत्वलक्षणो विशेषः

उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविशेषेण परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासायाह तेजस इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.—सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि पाकशासनविक्रम इत्यादिवत्प्रत्यायनार्थमेव । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु—“अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्ततेजाश्च ततस्ततोऽपि” इति महातात्पर्याच्च प्राबल्ये, न च परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १२

६ ज. प्र. दी.—‘दिवि सूर्यसहस्रस्य’ इति विश्वरूपस्य सहस्रसूर्योपमप्रभवमुच्यते; तत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति प्रतीतिमिरासार्थमाह—सहस्रेति । अनन्तसूर्योपमप्रभत्वमपि भगवतो न वास्तवं, निरुपमत्वात्; किं तर्हि ? इत्यत आह—तदपीति । प्रत्यायनार्थं बुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते । यथा भगवतो दशरथेः पाकशासनोपमप्राकृतत्वमित्यर्थः । सहस्रशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ? इत्यत आह—तथा ह्रीति । ततस्ततः सूर्यदिरपि । विलक्षण इति शेषः । कुतः श्रुत्या गीतावाक्यस्य बाधः ? इति चेत्, शतं सहस्रमिति अपरिमितानामानीति गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दौर्बल्यात्,

श्रुतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात्; इतश्च श्रुतेः प्राबल्यमित्याह—महातात्पर्याचेति । समस्तायमानां महाप्रयोजनाय यद्भावति महातात्पर्यं श्रुतेस्तदावकुल्यात्, गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकूल्यादित्यर्थः । कथं गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकूल्यं ! इति चेत्, किं भगवतः परिमितप्रभत्वमेव वस्तुतः ? उतापरिमितप्रभस्याप्यत्र सहस्रसूर्योपमप्रभत्वमुच्यते ? नाथः—सकलश्रुतिस्सतीतिहासपुराणविरोधात् । द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमाणोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजनं न सिध्यति । कुतो महत् ? इत्याह—न चेति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १२ ॥

—विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येतेत्यहं मन्य इत्युत्प्रेक्षां व्यञ्जयन्ती परमतत्पर्यविषयनिरुपमत्वमेव न्यनकीति तत्त्वालोकः । अत्र वामनः—

तेजोरूपं परं ब्रह्म निगमेषुपर्वणिम् । अपरोहीकृतं ज्ञानचक्षुषाऽऽर्जुनेन तत् ॥
इति केचिद्गणैर्यति प्रकृते तत्र सङ्गतम् । सत्त्वस्यैव प्रकाशोऽसौ यमलोकत फाल्गुनः ॥
तेजो यदपि चैवादिदेहोत्थं चक्षिणः स्तनौ । विवेश, लीनं तदपि वैकुण्ठे सत्त्वमूर्जितम् ॥
चक्षुषा चार्मणेनैव लोकेन यदलोकं तत् । न हि यातीन्द्रियपथं निर्गुणं ब्रह्म कस्त्वचित् ॥
प्रकाशस्तादृगेवात्र सत्त्वस्यैषि किरीटिना । अनेकवक्त्रनयनं कथं वा निर्गुणं भवेत् ॥
चक्षुस्त्वैकपदे विश्वं ब्रह्म सहजमक्षयम् । इति दिव्यमदादन्यद्वाख्यार्थं दुपुद्भवः ॥
ददशं स तदाश्चर्यं युगपद्विविधं च यत् । त्रिगुणं विश्वमेवेदं तद्धि न ब्रह्म निर्गुणम् ॥
तेजो ब्रह्मैव मन्यन्ते ये ज्ञानित्वाभिमानिनः । शुद्धं सर्वं तमोरुपैतैः किमन्युगम्यते ? ॥
चिन्त्यते मनसा तेजश्चक्षुषा दृश्यतेऽपि च । ब्रह्माचिन्त्यमदृश्यं च तेजोरूपं कथं नु तत् ? ॥
प्रकाशरूपं विशदं सर्वं श्रुतिनिश्चितम् । ‘आदित्यवर्गं’ (तै. भा. ३।१२।१६) मित्यादौ ब्रह्मैवं सगुणं ततः ।
महात्माऽप्यत्र विज्ञेयो विशाकारशरीरस्तु । अनेकार्थो ह्यात्मशब्दोऽभिधत्ते देहमप्यसौ ॥
वदन्ति केचिदात्मानं चिद्रूपं तत्र सङ्गतम् । वक्त्रनेत्रादिकं तस्मिन् पृथक् वदते यतः ॥

—इति प्रत्ययपदत् ॥

गी. प्रि. ३६

—अविगीता ।

८ वै. ब्र. गि.— देवशब्दोक्तं द्योतमानत्वं विवृणोति—
दिवीति । दिवि आकाशे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्य-
सहस्रस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत्— सम्भावनायां-
लिङ्— सा तस्य महाधमनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः
सदृशी स्यात् । नाभ्यतिक्रान्तिरुपमानं पश्याम इत्यर्थः । अत्रा-

काशस्य युगपत्सूर्यसहस्रप्रकाशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिश-
योक्तिरलङ्कारः । तेन च भगवत्प्रभाया निरूपकत्वं व्यज्यते'
'पुष्पं प्रवालौपहितं यदि स्यात्' [कु. सं. १।४४] 'वभौ
यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्' ।
[शि. व. ३।८] इत्यादिषु ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जयो दर्शनं रूपं वर्णयित्वा तस्याऽलौकिकत्वमभूतोपमावर्णनेनाह— दिवीत्यादि ।
यवमभूतोपमया लोकाविलक्षणत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपस्याऽऽग्नेयं तेजस्वरूप-
माह— दिवीति । दिवि स्वर्गे सूर्यसहस्रस्य युगपत् एकदेव
इदित्यस्य युगपदेव उत्थिता भाः प्रभा यदि भवेत् सा तस्य

महाधमनः पुरुषोत्तमस्य अनेकस्वरूपस्य भासः सदृशी स्यात् ।
किन्तु न स्यादेवेति काकूक्तिः । एतादृशां स्वरूपम् ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— दिवि अन्तरिक्षे । भाः दीप्तिः । भासः दीप्तिः । अभूतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य
दीप्तिर्देयंयति । 'वभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' [शि. व. ३।८] इत्यादिवत् ॥ १२ ॥

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

शां. भा.— किञ्च— तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा
देवपितृमनुष्यादिभैरपश्यद्दृष्टवान्देवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेवाऽर्जुनो दृष्टवान्, किन्तु तत्रैव विश्वरूपे सर्वे जायतेकस्मिन्प्रस्थितमनु-

सूतवानित्याह— किञ्चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य
दर्शनं दृष्टायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्या-
युधोपेते स्त्रोचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्रयमये देवदेवस्य
दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतियेडमनुष्यस्थावरादिभोक्त्वृगृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गपातालालवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् ।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि विश्वतीरात्मनः शुभाः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः' [१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः'
[१०।२१] इत्यादिना 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तेनोदितम् । एकस्यमेकदेशस्य पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श-
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र देवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदनेकधा प्रविभक्तमेकस्यमपश्यदिति व्यवहितेन
सम्बन्धः ॥ १३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तत्र अनन्तायामविस्तारे अनन्तबाहू-
दरवक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितदिव्यायुधोपेते स्त्रोचि-
तापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने
अनन्ताश्रयमये देवदेवस्य शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादि
विविधदेवतियेडमनुष्यस्थावरादिभोक्त्वृगृथिव्यन्तरिक्षस्वर्ग-

पातालालवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेद-
भिन्नं कृत्स्नं जगत् 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते'
[१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या हात्सविभूतयः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः'
[१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना

‘ न तदस्ति विना यत्स्थानमया भूतं चराचरम् ’ [१०।३२] इत्यन्तेनोदितं एकस्यमेकदेशस्य पाण्डवो भगवत्प्रसाद-
‘ विश्वस्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ [१०।४२] लब्धतद्देशेनातुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ततः किं वृत्तं ? इत्यपेक्षायामाह सञ्जयः— तत्रेति । अनेकथा योनिबीजाश्रयेन्द्रियाकृति-
भेदेन प्रविभक्तं चेतनाचेतनात्मकं चतुर्दशलोकसहितं सर्वं जगत् देवदेवराक्षरैश्चर्यस्य पुरुषोत्तमस्य शरीरभूते
स्वरूपे मृत्स्नाभक्षणप्रसङ्गे श्रीयशोदावचनकस्य तदवयवैकदेशस्य पाण्डवो ददर्श “कश्चिद्द्वारः प्रत्यगात्मानमेक्षत्”
[कठो. ४।१] इति श्रुतेर्देशेन श्रुतिसिद्धम् । न हि माहात्म्यदर्शनेन विना भक्त्या भगवदाश्रयणदाढ्यं भवतीति
दर्शयामास हरिस्ततस्तदनुग्रहेणैव ददर्श पार्थ इत्यंशे पुष्टिः । श्रीयशोदायां तु दर्शितस्वैश्वर्यजन्यमाहात्म्यज्ञानस्य
वैष्णव्या स्वशक्त्या तिरोधानमेव कृतं प्रेमभावदाढयस्य तत्र मोक्षायतुपयोगाय चेति शुद्धपुष्टिमाहात्म्यम् । अत्र
तु न तथा इति मर्यादापुष्टयधिकृताः पार्थाः इत्युक्तिः समञ्जसैव । विशेषस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र तस्मिन्नेव रूपे, एकस्यमेकत्र देवदेवस्य पूज्यानामपि पूज्यस्य शरीरे पूर्ववर्तीयमानसूक्ष्म-
स्थितं कृत्स्नं संपूर्णं जगत्, अनेकथा प्रविभक्तं नानाप्रकारवि- रूप एव पाण्डवः अर्जुनः अपश्यत् दृष्टवान् ॥ १३ ॥
भागयुक्तं दर्शयामासेति दृष्टेर्भावान्वयः । यदा दर्शितं तदा

११ नी० भा० दी०— ‘इहैकस्य जगत्कृत्स्नं पश्य’ [११।७] इति यत्प्राक् भगवता उक्तं तदप्यपश्य-
दित्याह— तत्रेति । ‘अनेकथा प्रविभक्तं’ इत्येतत् वर्षासुस्थितवितन्तिणीबीजे सूक्ष्मरूपेण तरुर्दृश्यते तद्वन्माभू-
दिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकथा विभागयुक्तं विवर्तितं अपश्यत्, एकस्य एकावयवस्यम् । अयमर्थः— यदा भगवत-
श्रुतुर्गुञ्जं रूपं चिन्त्यते, तत्र च चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तदीयावयववांस्त्यक्त्वा मुखे स्मिते वा पदनखे
वा चित्तं ध्रियते, तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादित्वं
मत एव; “मनोऽप्य दैवं चक्षुः स (वा एष) एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामानपश्यन् रमते”
[छां. उ. ८।१२।५] इति श्रुतेः । कामान् विषयान् एवान् हार्दाकाशस्यसगुणब्रह्मगतानिति श्रुतिपदयोर्थः ।
यद्योक्तं श्रीभागवते— ‘तत्र लब्धपदं (तत्सर्वव्यापकं) चित्तमाकुल्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः
सुमितं भावयेन्मुखम् ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकुल्यै व्योम्नि धारयेत् । तत्र त्यक्त्वा मद्वारोहो न किञ्चिदपि
चिन्तयेत्’ [११।१४।४३; ४४] इति । तत्र मूर्तौ एकत्र अङ्गे, व्योम्नि कारणे, मद्वारोहो निर्विकल्पे
ब्रह्मण्यारूढः, तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्य पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

९ शां. भा.— तत इति । ततस्तत् दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चामवद्वनञ्जयः, प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्छिरसा देवं विश्वरूपधरं
कृताञ्जलिरनमस्कृत्यार्थं सम्पुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्ने- यामाह— तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयः, रोम्णां हृष्टत्वं
कीभूतजगत्पञ्चविशेषेणस्य दर्शनागन्तरं किमकरोदित्यपेक्षा- पुलकितत्वं, प्रकर्षं भक्तिश्रद्धयोरतिशयः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— ततो धनञ्जयो महाश्र्वर्यस्य कृत्स्नस्य जगतः स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्त-

१ अत्र परमाद्भुतवस्तुदर्शनादर्जुनस्य विस्मयाकृत्यो भाषः प्रादुरभूत्, सच स्थायीभूत्वा तादृशेन भगवतात्मबन्धविभावेन
तदपेणोद्दीपनविभावेन, असकृतादर्शनप्रणामाञ्जलिकरणादिभिरनुभावैः, रोमाञ्छादिभिः सात्विकभावैः धृतिमतिहर्षवितर्कादिभिर्व्यभि-
चारिभावैश्च परिपोषं नीतोऽद्भुतरसोऽभूत् । ओतूणां च तदभेदाध्यवसायाद्भुतरसोदयः । स च परमानन्दास्वादरूपे रस इति,
मधुसूतनादायः । पण्डितराजो जगन्नाथस्त्व— “व्याप्तिं देवान्” इत्यादौ नाकयसन्दर्भं प्रधानीभूतायाः स्तोतृगतभक्तेः
प्रकर्षकृत्वेन विस्मयस्य गुणीभूतत्वात् नात्राद्भुतरसः, किन्तु रसालङ्कार एवेति सूचयामास रसगङ्गाधरे । — अविगीता ।

चितारं चाश्चर्यतमानन्तज्ञानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य
कृताञ्जलिभाषत ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवं दृष्ट्वाऽतिस्नानासखकुलिताक्ष-
सम्प्रमेणतिकर्तव्यतामूढश्च कचित्पार्थो बभूवेति घृतराष्ट्रदुरास-
यनिरासायाह— तत इति । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो

न्यासः हृष्टरोमा पुलकितः स धनञ्जयः 'पाण्डवानां धनञ्जय'
(१०।३७) इति भगवता स्वविभूतित्वेनोक्तः, तं देवं
नारायणं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

९ व. त. दी.— तत इति दर्शनानन्तरं धनञ्जयः अभाषत । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शनानन्तरं किं कृतवानित्यत आह—
तत इति । ततस्तदनन्तरं स पूर्वोक्तः प्राप्तदिव्यदृष्टिः
विस्मयाविष्टः आश्चर्यरसनमिग्नः हृष्टरोमा उत्पुलकितार्जुः

अन्तरानन्दयुक्तः धनञ्जयः प्रादुर्भूतविभूतिरूपः शिरसा मस्त-
केन देवं पूज्यं नमस्कृत्य प्रणम्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः
विनीतः सन् अभाषत विज्ञप्तिं कृतवान् ॥ १४ ॥

११ नी. भा. दी.— हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः ॥ १४ ॥

भगवद्दर्शितस्पर्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ।

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कथं ? यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—
पश्याम्युपलभे हे देव ! तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासं-
स्थानविशेषाणां सङ्गा भूतविशेषसङ्गान्भूतविशेषाणां । किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां, कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्,
दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो भाषितवान् ?
इति वृच्छति— कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्नवतार-
यति— यत्त्वयेति । भूतविशेषसङ्गे देवानामन्तर्भावेऽपि वृथ-

करणमुत्कर्षात् । ब्रह्माणः सर्वदेवतात्मवेऽपि तेभ्यो भेदकथनं
तदुत्पादकत्वादिति मत्वाऽऽह— किञ्चेति । ऋषीणां सुरगाणां
च किञ्चिद्विमन्यात्पृथक्त्वं, दिव्यानि त्वयुभयेषां विशेषणम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— पश्यामीति । देव ! तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां
सङ्गान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं, तथेशं कमलासनस्थं कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मते-
ऽवस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखान् सर्वानृषीन्, उरगांश्च वासुकितक्षकादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १५ ॥

८ वे. ब्र. गि.— 'धनञ्जयोऽभाषत' [११।१४] इत्यु-
क्त्वाऽपि पुनः 'अर्जुन उवाच' इत्युक्त्या न केवलं भगवद्भि-
भूतित्वमात्रेणैव तथैतादृशभाषयलाभः ; किन्त्वतिशुद्धात्मत-
यापीति दक्षितम् । तदेवार्जुनं वाक्यमाह सप्तदशभिः—
पश्यामीति । हे देव ! तव देहे सर्वान्देवानादित्यादीन्

पश्यामि ; सर्वान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मनां सङ्गान्
पश्यामि ; तथा सर्वानृषीन्वसिष्ठादीन् सर्वानुरगांन्वासुकिप्र-
भृतींश्च पश्यामि । पुतेषां सर्वेषामीशमीशितारं कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नामिकमलासनस्थ-
मिति वा ; एवम्भूतं ब्रह्माणं चतुर्मुखं च पश्यामि ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तदेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः षोडशकारूपैः एकेन प्रार्थनं च । हे देव श्रीकृष्णेन्दो ! तव देहे एतस्मिन्विश्वरूपे सर्वान्पश्यामि । भूतविशेषसङ्ख्यानं जरायुजादिभेदविशेषान् ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— तद्वाक्यमेवाह— पश्यामीति सप्तदशभिः । हे देव पूज्य ! तव देहे उपचितस्वरूपे देवान् इन्द्रादीन् क्रीडामयान्, तथा क्रीडात्मकानेव सर्वान् भूतविशेषाणां चतुर्विधानां सङ्ख्यानं समूहान् । दिव्यान् क्रीडार्थप्रकटितान्,

क्षपीन् वारदादीन्, पुनस्तामसान् वरगान् शेषादीन्, तन्मूलभूतं कमलासनस्थं नामिषयस्थं ब्रह्माणम्, ईशं महादेवम्, एवमेतान् सर्वान् पश्यामि ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— देवानादित्यादीन्, भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां सङ्ख्यानं समूहान्, ब्रह्माणं चतुर्मुखं, ईशं ईशितारं, 'कमलासनस्थं' इत्यनेन दूरदर्शनमुक्तं; वरगान् पातालस्थाननन्तादीन् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् । एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपं अनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपम्, नान्तम्, अन्तोऽवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोटयोरन्तरं, न पुनस्तवाऽऽदिं; तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादि पश्यामि हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि— अनेकेति । आदिशब्देन मूलमुच्यते । 'नान्तं न मध्यं' इत्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धं सूचयति— नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि; विश्वेश्वर विश्वस्य नियन्तः; विश्वरूप विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः, अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादि च पश्यामि ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सर्वतोऽनन्तरूपम्' इत्यन्वये 'सर्वतः' इति शब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात्; 'सर्वतः पश्यामि' इत्यन्वयस्तु दिव्यचक्षुर्लभानुगुणात्वाद्युक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुपरो विश्वेश्वरशब्द इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्यनियन्ता हि शरीरी । 'नान्तं न मध्यम्' इत्यादौ विद्यमानस्यादर्शनं न विवक्षितम्; अर्जुनस्य दिव्यचक्षुर्लभेन तदयोगात्, अन्यत्र 'अनन्त-

रूपम्' इति हेतुभेदविशेषाणाद्विषयाभावादेव शराशब्दादेरिवादृशेनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च 'विश्वरूप' इत्यनेनापि विवक्षितम् । अत्र देशतः कालतयादिमध्यान्तनिषेधो भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदाभावात्तदुभयनिरूपणायमध्याभावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— अनेकशब्दोऽनन्तवाची, 'अनन्तबाहुं' [११।१९] इति स्वयं वक्ष्यति 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादि च । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्घावाभूमि जनयन् देव एकः" [ऋक्सं. २।२।४।२४ म. ना. २।२ श्वे. उ. ३।३] इति ऋग्वेदखिलेषु । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्तु विश्वतस्पात् ॥ सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्घावाभूमि जनयन् देव एकः" इति यजुर्वेदे च । विश्वशब्दश्चानन्तवाची । 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णं (व) भवेत् च' इत्यभिधानात् । "अनैन्तबाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुवक्त्रमेकम्" इति च (सामवेदस्य) ब्राध्न्यशालायां । महाच्छाक्तिसु तदात्मकत्वेनापि भवति ।

१ नान्तमिति— उक्तं चान्यत्र— 'न चादिं न मध्यं तथा चैव नान्तं कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च । अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः प्रणीतोऽर्द्धमीशो विभुर्लोकेशासी ॥' (म. भा. १।२।३४।१०) इति । विश्वरूप ! विश्वं व्याप्तं, विश्वं जगदा रूपं यस्य तादृश ! 'विश्वं बहुविधं ज्ञेयं स च सर्वत्र विद्यते । तस्मात्स बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥' (१।६।७।१८) इति मणिष्ये । — अविगीता ।

२ 'अनन्तपादमनन्तबाहुमनन्त वक्त्रं पुरुंरूपमेकम्' इति लिखितपुरातनपुस्तके पाठान्तरम् । चित्त्व्यमेतत् सुधीभिः ।

६ ज. प्र. द्वी.— ‘अनेकबाहुदरवक्त्रनेत्रं’ इत्यत्रानेकशब्दस्य द्वावादौ पर्ववसानात् विवक्षितमर्थमाह— **अनेकेति** । अनेकानेकवक्त्रनयनमित्यपि व्याख्यासम् । कुत एतत् ? इत्यत आह— **अनन्तेति** । ‘सर्वत इत्यस्याथेस्तात्पर्येर्निर्णयेऽवगन्तव्यः’ इत्यादि च वक्ष्यति । बाहुभ्यां प्रधानाभ्यां, पतवैः पतवसहसैरितरबाहुभिः, सन्धमति अभ्यादिभूतानि संयोजयतीति प्रत्येकमन्यः । सप्तमतीत्यस्यान्यमेवार्थः । एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृतासुपयोगादयुक्तमुदाहरणमित्यत आह— **विश्वशब्दश्चेति** । तथा च प्रथमार्थे तद्विरल्युक्तं भवति । स्पष्टार्थं चात्र ध्रुतिमाह—

अनन्तबाहुमिति । यदि भगवाननन्तबाह्वादित्वा परममहत्परिमाणः स्यात् । अन्यथा तद्वोगात् । न च तयुक्तम् । ‘रूपं महतो’ [११।२३] इति महत्त्वमात्रोक्तेः । तथा ‘बहुवक्त्रनेत्रं’ [११।२३] इति बहुत्वमात्रोक्तेरनन्तबाह्वादित्वादिक्त्वाऽप्यवगन्तव्यं । अह— **महत्वादि**ति । स्यादयं विरोधो यदि भगवद्भूतस्य महत्त्वमात्रं तदवयवानां च बहुत्वमात्रमुच्येत । न वैकम्, अवच्छेदकाश्रवणात् । महत्त्वबहुत्वोक्तिस्तु परममहत्वात्सकृदेनानन्तावयवत्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्यानन्ते बहुत्वस्यान्तर्भावादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— अन्यथा ‘अनादिमत्परं ब्रह्म’ [१३।१२] इत्याद्युक्तं स्यात् । एकत्र त्वनन्तान्तस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ब्रुमयमपि— “ परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम् ” इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्त्वे अपरिमितत्वं सिध्यति । ‘महान्तं च समावृत्य प्रधानं समव(समुप)स्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तस्सङ्ख्यानां चापि विद्यते ’ इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवति । “ असंख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वे परिमाणविवर्जिताश्च ” इत्युग्वेदखिलेषु । “ यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्वावायुथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचिन्द्रमसावुभौ ” [छां. उ. ८।१।३] इति च । ‘ कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसर्गं पार्थिप्रहारपरिरुणफणातपत्रम् ’ [१०।१६।३१] इति च भागवते ।

६ ज. प्र. द्वी.— अवच्छेदकासुकाव्यवधान्तरमहत्वादिप्रश्ने को दोषः ? इत्यत आह— **अन्यथेति** । तत्र परममहत्त्वस्यानन्तावयवत्वस्य चोक्तेरिति भावः । ‘पदयामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं’ ‘त्वया ततं विश्वमनन्तरूपम्’ [११।३८] इत्यनन्तशब्दद्वयस्य माहात्म्यातिशयसूचनायार्थभेदमाह— **एकत्र त्विति** । अपरिमाणोऽपरिच्छिन्न इत्यनन्तरूप इति सम्बन्धः । स्यादित्दं व्याख्यानं यदीदं द्वयं प्रामाणिकं स्यादित्यत आह— **उक्तं हीति** । महान्तं महत् । ‘महतो महान्तं’ इत्यनन्तमपरिच्छिन्नपरिमाणं रूपमल्पेत्युक्तार्थं प्रमाणम् । एवं भिन्नमपि अनन्तरूपमित्यनन्तसङ्ख्यान्यस्य रूपाणीत्यत्र । ननु ‘महतो महान्तं’ इति महत्त्वस्यानन्तमहत्त्वेमेवोच्यते, न त्वन्तत्त्वम् । ततश्च ‘यत्कमव्यक्तं’ इत्यव्यक्तव्यापित्ववचनात्साम्यमेव सिध्यतीत्यत आह— **अव्यक्तस्येति** । महतो महत्त्वं इत्यव्यक्तव्यत्वे चेत्त्यपि प्राणम् । अव्यक्तस्यानन्तत्वं कुतः ? इत्यत आह— **महान्तं चेति** । अनन्तस्य विष्णोः प्रतिमाभूतस्य तस्यान्तः परिमाणं परिच्छेदः, कार्यतः सङ्ख्यानं सङ्ख्यापरिच्छेदोऽपि न विद्यते । प्रकारान्तरणानन्तरूप-

शब्दद्वयस्यार्थभेदमाह— **तानि चेति** । एकस्यानन्तरूपशब्दस्यानन्तसङ्ख्यारूपाथेत्वे स्थिते सत्येकत्रानन्तरूपशब्दे तानि चानन्तसङ्ख्यानि रूपाणि प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणानोरुक्तार्थौ भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह— **असङ्ख्याता इति** । ज्ञानकाः ज्ञानानन्दात्मकाः । अयं विद्व्याति आकाशः परमात्मा यावान् यावत्परिमाणस्तावानेवैषोऽन्तर्हृदये स्थितः परमात्मेत्यर्थः । गर्भे जटेर जगदस्यासौ तथोक्तः । अवसन्नोऽवततः । गर्भजगत्स्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्वं लभ्यते । कृष्णादीनामव्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वं वदन्तो वक्तव्याः । तत्राल्पपरिमाणप्रतीतिर्या सा किं भ्रान्तिरुत प्रसितिः ? इति । आद्ये क्रियादेर्द्विजगदुत्पत्तिदेशे मिथ्यात्वं स्यात् । न द्वितीयः, युगपदेकत्राल्पानल्पपरिमाणसमावेशस्यायुक्तत्वात् । अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणोक्तिर्व्याचाराभिमति चेत्, किमिदमनेकपरिमाणत्वस्यायुक्तत्वं ? किमन्यत्रादर्शनेनासम्भावितत्वम् ? उत नायमल्पानल्पपरिमाणोपेता द्रव्यत्वात् । नायं परममहत्परिमाणः, अल्पपरिमाणत्वात् ; पटवदित्यादियुक्तिविरुद्धत्वम् ।

५ आ. मा. भा.— न चैतदयुक्तम्, अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य । ‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्केंगं योजयेत्’ इति च श्रीविष्णुपुराणे [] ॥ “ नैवा तर्कं मतिरापनेया ” [कठो. २।९] इति श्रुतिः । अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशात् वाक्यबलाच्चापनेयः । न हि घटवत्कश्चित्पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः सन्निराक्रियते । केचिदप्युक्तं वाक्यव्यवस्था अचिन्त्यशक्तताभावादङ्गीक्रियते ।

६ ज. प्र. दी.— अथातिप्रसङ्गदुष्टत्वं किंवाऽप्रामाणिक-
त्वम् ? नाथ इत्याह— न चेति । अद्यतितपटनाशकस्युपेतं किं
नामासम्भावितमिति भावः । न द्वितीयः, ईश्वरस्य युक्त्यगोचर-
त्वेन तदनवकाशादिति भावेनाह— अनित्यत्वा इति । एषा
ब्रह्मविषया । अपनेया निराकार्या । अतिप्रसङ्गोऽपि किं रदी-
श्वरो विश्वपरिमाणद्वयोपेतः स्यात् तदा किदुःखो दुःखी स्यादि-
तोभ्रममधिकृत्य स्यात् ? उत प्राणद्वयोऽपि तथा स्युः ? तथा
चाण्डोदयारिका तद्विषयवाक्यव्यवस्था नाश्रीकियेतेत्यन्यदधि-
कृत्य स्यात् ? । आर्यं दूषयति— अतिप्रसङ्गस्त्विति ।
अविशेषमाश्रित्य ह्ययमतिप्रसङ्गः, नचासारस्तिः निर्दोषानन्त-
गुणत्वे हरेः भूतीनां महातारपर्येण दुःखादेस्तद्विरोधात्, परि-

माणद्वयस्य तु तद्विरोधात्, दुःखादेरप्रामाणिकत्वात्, परिमाण-
द्वयस्य तुक्तवक्ष्यमाणवाक्यसिद्धत्वादिति भावः । विपर्ययापर्यवे-
सायी चार्यं प्रसङ्ग इति भावेनाह— न हीति । यदि षटः प्रथु-
बुधोदराकारः स्यात्तर्हि पदार्थो न स्यात् तथाविधस्य पदार्थस्य
कस्याप्यवृष्टत्वादिति प्रसङ्गो यथा न युक्तः, भवति च पदार्थ-
स्तस्मादवृष्टबुधोदराकारः, न भवतीति विपर्ययस्य प्रमाणवाधित-
त्वेनाप्युक्तवानात्, तथात्वेन तस्य धर्मिग्राहकप्रमाणवृष्टत्वात् ।
तथा प्रकृतेऽपीति । एतेनानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वं चोक्तं
भवति । प्राणादिकमधिकृत्यातिप्रसङ्ग इति द्वितीयं निरा-
करोति— केषुचित् । अत्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्यां
विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावः ।

६ आ. मा. भा.— “गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात शङ्का । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नार्हैर्हि तथा प्रतीताः । एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च
क्रमाद्व्यवस्था ” इति जाबालिखिले श्रुतेश्च । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथा आद्यन्तभावे-
नैव तस्तिद्वेः । “विश्वरूपः पूर्णरूपः स विश्वरूपो अनूरूपो अतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति
तस्य ” इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— चतुर्थं निरस्यति— गुणा इति ।
श्रुता अश्रुता अपि सुविरुद्धा अन्यत्र सद्वाद्युष्टा अविरुद्धाश्च । तथा
गुणा इव दोषाः श्रुता अश्रुताश्च नैव सन्ति, किन्त्वैर्हिर्मध्या-
वृष्टिर्मिहि तथा सन्तीति प्रतीताः । एवं परे ईश्वरे स्थितिः,
ततोऽन्यत्र तु श्रुतानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च गुणदोषाणां व्यव-
स्थावस्थानम् । तच्च कमतामुत्तमे तु गुणबाहुल्यं दोषात्परत्वं, मध्यमे-
ष्वध्यायमध्यम्, अवशेषे दोषबाहुल्यं गुणात्ययत्वमिति । तदेव-
मसम्भावनाद्यभावात् भगवति अपरिच्छिन्नपरिमाणत्वोक्तत्वात्परि-

तत्त्वं कल्प्यम् । अज्ञेनेनापि तन्निराकृतमिति भावेनाह— उप-
चारत्वेति । “नान्तं न पुनस्तवार्थि पश्यामि ” इत्याद्यन्ताभावो-
क्तत्वात्परितत्त्वपरिहाराय न मध्यमित्युक्तम् । मध्यमनिराकरणार्थ-
मेव तर्हि न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । उपचारत्व-
परिहारायैवाभावे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति शेषः । कुतः ? आद्यन्त-
सापेक्षत्वात् मध्यस्य तदभावोक्तत्वेव तदभावसिद्धेः । विश्वं
महदादिकं रूपं स्वरूपमस्येति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवारयति—
विश्वरूप इति । एतद्वाभ्यासरूपमिति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

७ ह. वै. भा.— ॥ १६ ॥

८ वं. ब्र. सि.— किञ्च हे विश्वेश्वर ! अनेकानि बाह्या-
दीनि यस्य तम् । तथा अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपं यस्य तं त्वां
सर्वतः पश्यामि । एतदेवोत्तरार्धेनोपपादयति— नान्तमिति ।

पुनश्चाब्दो हेत्वर्थः । हे विश्वरूप ! यस्मात्तव विश्वरूपस्य
नान्तमवसानं न मध्यं नादिं च पश्यामि तस्मादनन्त-
रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । कूटस्थत्वात् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— यस्य देहे न एतान् पश्यामि तादृशं
त्वां च पश्यामीत्याह अस्माभावात्— अनेकेति । अनेकानि
बाह्यादीनि यस्य । सर्वतोऽनन्तानि रूपाणि यस्येतादृशं त्वां

पश्यामि । तादृशानेकरूपस्यापि तव अन्तं पूर्णभावं, मध्यं
स्थितिस्थानम्, आदिस्थित्तिस्थानं न पश्यामि । विश्वेश्वर
विश्वपरिपालक ! किं बहुना ? विश्वरूपं पश्यामि ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अनेके अनन्ता बाहव उदराणि वक्राणि नेत्राणि च यस्मिन्तदनेकबाहूदरवक्र-
नेत्रं, सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपर्यथश्च अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तम् । अनन्तत्वमेवाह— नान्तमिति । दीर्घरज्ज्वा
इव तवाद्यन्तो वैशिकौ न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तिमानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

१ शां० भा०— किञ्च— किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्ति स किरीटी तं
किरीटिनं, तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं, तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं

चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतो-
दीप्तिमन्तं पश्यामि, त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र
दीप्तानलार्कद्युतिमनलार्कस्थानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स
तं दीप्तानलार्कद्युतिम्; अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—विषयरूपकत्वं भगवन्मेव प्रकारान्तरेण
प्रपञ्चयति—किञ्चेति । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्तयति—सर्वत
इति । दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदादविरुद्धम् । पुरतो वा

शृणो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं, किन्तु सर्वत्रेत्याह—सम-
न्तत इति । दीप्तिमन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—दीप्तिरिति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्ताद्दुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—किरीटिनमिति । 'किरीटिनम्'
इत्यादेः पाठकमनायास्त उपलम्भार्थमाहुरोपेक्षान्वयसाह—
तेजोराशिमित्यादिना । 'तेजोराशि' इति धर्मस्वरूप-
निर्देशः । सर्वतोदीप्तिमन्तं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'
[कठो. १।५।१५] इत्यादिवत्सर्वव्यापिप्रभायोगिनम् । 'सम-
न्तात्' इति कृत्स्नविग्रहप्रवेशविषयसाधर्मिहितम् । 'दीप्तानलार्क-
द्युतिम्' इति दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुः । अत्र द्युतिशब्देन किरणरूपं
तेजो विवक्षितम्; अतो 'दीप्तिमन्तम्' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् ।
यद्वा पूर्वत्र सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम्; इह तु दुष्प्रेक्ष्यत्वेतदुभौ-

तितीव्रत्वे । अप्रमेयं ईदृक्त्वेयत्ताभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यम् ।
एतावता सामान्योपलम्भकथनमित्यभिप्रायेण अप्रमेयं त्वामि-
ल्लवच्छिद्योक्तम् । अष्टपदपूर्वरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नैः त्वां
प्रत्यभिजानामीत्यभिप्रायेणाह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं
पश्यामि इति । किरीटिनमिति भूषणवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि
किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यञ्जकत्वात् । किरीटकरिण्डकान्नेदेन
द्विधा हि मुकुटजातिः; तत्र किरीट उत्कृष्टार्थः । 'गदिनं
चक्रिणं' इत्यायुधवर्गोपलक्षणम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यपदेशो
भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति—अप्रमेयमिति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—नवनलार्कद्युतिमित्युक्तत्वात् सहस्र-
शब्दोऽनन्तवाचीत्याशुक्तमयुक्तमिति चेत्, न; एतदेवाशङ्क्य
प्रत्यायनार्थमेवैतदुक्तम्, वस्तुतस्तत्परिच्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति

स्वयमेवोक्तत्वादित्याह—अनलेति । इत्युक्ते जातां द्युतिर्मित-
त्वशङ्काम् । एतच्च सविशेषणविशेषत्वात् आशुत्या सम्बध्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १७ ॥

८ वें. ग्र. गि.—किञ्च, किरीटिनमिति । समन्ताद्दीप्तिरिति
समस्तं पदम् । समन्तात्सर्वतोर्दीप्ताः प्रचलन्तश्चेद्वनलार्कौ
भवेयुः, 'दिवि सख्यसहस्रम्' [११।१२] इति प्रागुक्तेः ।
तदा एतां द्युतिरिव द्युतिर्येत्यत्र, अत एव दुर्निरीक्ष्यं दिव्य-
चक्षुर्विना निरीक्षितुमशक्यम् । सयकारपाठे तु दुःखान्दो नमर्थः,

अनिरीक्ष्यमित्यर्थः । दुर्निरीक्ष्यत्वादेव अप्रमेयं 'अशमित्यभ्यूतः'
इति निश्चितुमशक्यम् । एवमभ्यूतमपि त्वां सर्वतो दीप्तिमन्तं
तेजःपुञ्जं किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि त्वत्सादादि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—किरीटिनमिति । अत्र बहव एव पारमेष्ठ्यपदभूताः किरीटादयो ज्ञेयाः, नैकाङ्गत्वात् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च किरीटिनं मुकुटालङ्कारयुक्तं
रसात्मकम् । गदिनं सकलप्राणाधिदैविकधर्मधारिणम् ।
चक्रिणं तेजोरूपसुदर्शनधारिणम् । चक्राणि तद्वत् मोक्षदाना-
र्थमपि चक्रधारिणं ज्ञापितम् । तेजोराशिं तेजःपुञ्जात्मकम् ।

सर्वतो दीप्तिमन्तं परित उदीपककिरणयुक्तम् । तेजोयुक्तत्वे
दीप्तिमुक्तत्वे च दृष्टान्तमाह—दीप्तानलार्कद्युतिं दीप्तौ
यावनलार्कौ तयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशम् । अप्रमेयं प्रमा-
नुमयोग्यं त्वां समन्तात् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—किरीटगदाचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समन्तात्सर्वतो ये
दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तम्, समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदम् । अत एवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्य-
परिच्छेदम् ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि— त्वमक्षरमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयते-ऽस्मिन्निति निधानं, पर आश्रय इत्यर्थः; किञ्च त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनश्चिरन्तनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— सप्रपञ्चे भगवद्गुणे प्रकृते प्रकरणवि-
रुद्धं 'त्वमक्षरं' इत्यादिनिष्पादिकवचनमित्याशङ्क्यऽऽह— इत
एवेति । योगशक्तिर्यथातिशयः । न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमु-
च्यते, परमपुरुषार्थज्ञातपरमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । 'यस्मिन्मन्योः
पृथिवी' इत्यादौ प्रपञ्चापगतस्यैव ततो निष्कृष्टस्य ज्ञातव्यत्व-

श्रवणात्कृतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं ? तत्राऽऽह— त्वमस्येति ।
निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेतुन्तरमाह— किञ्चेति । अवि-
नाशित्वात्तत्त्वे ज्ञातव्यत्वादतिरिक्तस्य नाशित्वेन हेतुत्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वम् । 'धर्म-
संस्थापनाधीनं सम्भवमिति' [४८] इत्युक्तवाज्जोसा रक्षित्वा ॥१८॥

३ रा. भा.— उपनिषत्सु "द्वे विद्ये वेदितव्ये" [मुं. उ. १।१।४] इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं परममक्षरं त्वमेव । अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव । त्वमव्ययः व्ययरहितः; यत्स्वरूपो यदुणो यद्विभवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदाऽवतिष्ठसे । शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदि-
कस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे— "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" [यजुस्तं. ३१।१८ श्वे. उ. ३।८] "परात्परं पुरुषम्" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादिब्रूदितः सनातनपुरुष-
स्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः; यदुकुलतिलकस्त्वमेवम्भूत इदानीं साक्षात्कृतो ममेत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— त्वमक्षरमिति । 'त्वमक्षरम्' इत्या-
दिना भगवत्प्रभावदर्शनादेवमक्षरवेदितव्याव्ययसनातनपुरुषादि-
शब्दैर्मुण्डकोपनिषदादिस्मरणमित्यभिप्रायेणाह— उपनिष-
त्स्विति । निर्दिष्टमिति— "अथ परा यथा तदक्षरमविगम्यते"
[मुं. उ. १।१।५] इत्यादिनेति शेषः । 'विष्णुसंहं सर्वाधारं

धाम' इत्याद्यनुसन्धानेनाह— विश्वस्यास्य परमाधारभूत
इति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम्; निधानानामपि निधान-
त्वात्परं निधानम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तजीव-
व्यवच्छेदार्थः परब्रह्म । "सुतमात्राः प्रहामात्रास्वर्पिताः ।
प्रहामात्राः प्राणोऽर्पिताः" [कौ. उ. ३।९] इति हि ब्रूयते ।

१ अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु— 'सात्त्वतधर्मगोप्ता' इति पाठमालम्ब्य— 'यत्सत्त्वं क्रियाज्ञानयोरुभयोरपि मेदाप्रतिमासा-
त्मकं परमगुरौ महादेवेऽप्यम', तथा सत्तात्मकं प्राज्ञारूपं सत्त्वं विद्यते तेषां ते सात्त्वताः, तेषां धर्मोऽनवरतप्रहणसंख्यासमपरत्वात्
दृष्टिद्वारविषयः सकलमार्गातीर्णः, तं सङ्कोपायते । एतदेवात्राप्यायते रहस्यं प्रायशो देवीरस्तोत्रविद्युतौ मया प्रकाशितम्, तत्स-
हृदयैः सोपदेवैः स्वयमेवावगम्यत इति किं पुनः पुनः स्फुटतत्प्रकाशनावाचालतया !— इत्याहुः । अयं पाठः ब्रह्म. सत्त्वं वा सत्,
तत्सत्ः सत्त्वतो ब्रह्मविदः सार्विक वा । 'तस्यै सत्त्वर्थे' (अष्टा. १।४।९९) इति भत्वाज्जन्त्याभावः । तेषामिमे सात्त्वा धर्मादेतेषां
गोप्ता इति; सात्त्वतं पाञ्चरात्रागमाख्यं तत्रम्, 'तन्त्रे सात्त्वतामाष्ट नैकैर्मयै कर्मणां यतः ।' (भा. १।३।८) 'सात्त्वतं विधि-
मास्थाय प्राक् सूर्ययुञ्जामिस्त्वत्तम्' (म. भा. १।२।३५।९९) इत्याहुः । तत्रोक्तानां धर्माणां गोप्ता इति; 'पुरुहोत्र-
स्त्वतोः' पुनस्तस्यायुः सात्त्वतस्ततः ।' (भा. १।२।४६) इत्यादिनोपवर्णितसात्त्वतकुलोत्पन्नः सात्त्वतः । अत एवोक्तम् 'रामो
दाशविश्वैव सात्त्वतः कलिकेव च' (म. भा. १।२।३५।१०४) इति । अथवा— सत्त्वेन तायते पाल्यते वा, सत्त्वं तनोति विस्तार-
यति वा सत्त्वतः, सत्त्वमस्यस्मिन्निति सत्त्वतः, सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्त्वतः, सत्त्वत एव सात्त्वतः । 'ताय सत्तान-
पालमन्योः' (घा. पा. १।४८९) 'तनु विस्तारे' (घा. पा. ८।१) आभ्यां सत्त्वशब्दपूर्वभाष्यं ङः 'तत्पूर्वमस्मद्व्याम्' (वार्तिकं)
इत्यत्र ध्रुवो मत्त्वार्थीयतत्प्रत्ययो बाहुलकात्सत्त्वशब्दादपि । सात्त्वतं पाञ्चरात्रादि, तज्जन्यज्ञानेन दृष्टः सत्त्वतो वा । तदुक्तम्—
'सात्त्वा न्युत्पन्नपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विदि मत्कृणुम् । जन्मनीहामवेत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जय । निराश्रितः कर्मसंयुतः सत्त्वतश्चाप्यकस्यः
सात्त्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सत्त्वतः ।' (म. भा. १।२।३४।१०७, ७८) इति । तत्सम्बुद्धिः सात्त्वत ! त्वं धर्मगोप्ता मतो
मे इत्याद्यपि व्याख्यानमहतीति कृतं पञ्चवितेन ।

अनन्ताधारत्वाय परमशब्देन व्याक्रियम् । अव्ययशब्देन 'तद-
व्ययम्' [सं. उ. १।१।६] "अनन्तमव्ययं कविम्" [म. ना.
१।६] इत्यादिकं स्मारितम् । स्वरूपस्य गुणस्य विभक्त्य-
वा यदा कदाचित्प्रवृत्तिर्हि व्याप्यः स सर्वोऽप्यस्य नास्तीत्य-
विशेषिताव्ययशब्देनोच्यते, स्वयमानाकारावुपादित्वं शब्द-
निर्दिष्टविशेषकत्वादव्ययशब्दस्य जीवादिधारणस्वरूपमात्र-
नित्यतोक्तावतिशयाभावादित्यभिप्रायेणाह—**यस्वरूपो य-
द्गुणो यद्विभक्त्यश्चेति । अत्र विभक्त्यशब्देन नित्यविभूतिर्विव-
क्षिता ; विभूतिगुणविशेषायां तु प्रवृत्त्यस्वरूपस्यान्यनानति-
रिक्तत्वमात्रमिह विवक्षितमिति भाव्यम् । शब्दद्वयः शाश्वतः ।
शाश्वतत्वे हेतुः नित्यागममूलत्वमितिभिप्रायेण—**वैदिकस्ये-
त्युक्तम् ।** 'नारायणः शाश्वतधर्मगोता' इत्यादिष्वपि वैदिक**

एव विशेषधर्म उच्यत इत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षशास्त्रान्गम्यमवगतो-
ऽयमर्थ उच्यत इत्यभिप्रायेण—**एवमादिभिरवतरेतिरु-
क्तम् ।** पुरुषविषयेण धृतिद्वयेनोपास्यत्वप्राप्त्यत्वप्रदर्शनम् । आदि-
शब्देन 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' [सं. उ. १।२।१३] इत्या-
दिकं कोटीकृतम् । सनातनशब्देन सत्यशब्दोपबृंहणम् । 'मतः'
इति स्वाभिमानमात्रप्रतीतिव्युदासायाह **ज्ञात इति ।** अत्र
श्लोके 'त्वम्' इति प्राचीनमांसचक्षुःप्रतिष्ठाकारानुवादः ।
शेषेण तु दिव्यचक्षुर्लभसाक्षात्कारकथनम् । प्रभावमात्र-
ज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यभिप्रायेणाह **यदुत्कुलेति ।** मत-
शब्दोऽत्र सामान्यरूपः 'पर्यायि' इत्युक्तसाक्षात्काराख्य-
विशेषपर्यवसित इत्यभिप्रायेण—**इदानीं साक्षात्कृत-
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥**

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥

८ बें. ब्र. गि.— एवं तत्वात्सर्वविरितितयैष्वर्षदेशनास्व-
मेव परं ब्रह्मेति विश्विनोमीत्याह—**त्वमक्षरमिति ।** उपनि-
षत्सु " हे विद्ये वेदितव्ये " [सं. उ. १।१।४] इत्यादिषु
वेदितव्यतया विदितं परमं न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्मेव । त्वमेव
वाऽस्य विश्वस्य परब्रह्मं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः ।
त्वमेव च व्ययेन नागो न रहितः शाश्वतस्य वैदिकनित्यस्य धर्मस्य

गोप्ता पालयिता । त्वमेव च सनातनश्चिरन्तः पुरुषः " वेदा-
हमेतं पुरुषम् " [यजुस्सं. ३।१।८] " परात्परं पुरुष-
पैति " [सं. उ. १।२।८] इत्यादिश्रुत्युक्त इति मे मतः
विदितोऽसि । एतावन्तं कालमपरिमितबलपराक्रमशाली सर्व-
लोकमान्यस्त्वं महापुरुष इत्येव स्थितम् । इदानीमेतदर्थ-
प्रदर्शनात्परं ब्रह्मेव त्वमिति निश्चयो मम जात इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ न० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात्—**त्वमक्षरमिति ।** ब्रह्मविशेषणतया व्याख्येयं ज्ञाननिर्भेदितव्यं यदु-
क्तं "तत्त्वमसि" [छां. उ. ६।८।७-१५] 'सनातनः पुरुषः' इति समष्टिभूतस्याप्यव्यक्तः कारणभूतः पुरुषलि-
ङ्गकः । न तु क्षीलिङ्गाव्यक्ताप्रकृतिरेवभूता सर्वत्र निर्वैक्यं शक्या अव्यक्तस्याक्षरस्य पुरुषत्वेन निर्देष्टात् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— एवम्भूतस्वरूपदर्शनेन स्वज्ञानार्थ-
निवेदयति—**त्वमिति ।** अक्षरं अक्षरस्वरूपं त्वमेव परमं
ब्रह्म । त्वं वेदितव्यं सकाशां ज्ञानिनां ज्ञेयरूपस्त्वमेव । अक्ष-
रत्वेन सर्वोत्पत्तिकारणता निरूपिता । लयस्वरूपमाह—**त्वमस्य**
विभक्त्य परब्रह्मं मोक्षरूपं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति लय-

स्थानम् । पालकत्वमाह—**शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता**
पालको रक्षकस्त्वम् । एवमपि न गुणात्मकः, किन्तु अव्ययो-
ऽविनाशी नित्यः । एवं सर्वधर्मात्मकत्वा श्रुत्यं स्वनिश्चितता-
माह—**सनातनः पुरुषः पुरुषोत्तमो मे मम मतः सम्मत**
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नो० भा० दी०— एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात्त्वात्त्वमेवमैमीति बद्धप्रमेयत्वमेव विद्युपोति—**त्वमिति ।**
परममक्षरमस्थूलादिलक्ष्यं 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८।३] इत्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्म तदेव त्वमसि । एतेन सगुणरु-
पस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं, शास्त्राप्रत्येव चन्द्रज्ञापकत्वं अतएव वेदितव्यं वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं, न तूपासनीयम् ।
सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह—**त्वमस्येति ।** निधानं लयस्थानं, एतेन कारणत्वमुक्तम् । अव्ययः अमृतः देवतात् ।
'शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोता' इत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तम् । सनातनश्चिरन्ततोऽनादिपुरु-
षो जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे मम मतः । एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्माणोरैक्यं शाश्वत्या चन्द्र इवाधिगम्यत
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शंशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशक्चक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

१ अत्र वामनः— नेत्रमग्नौ मनश्चन्द्र इति श्रुत्यादिषुदितम् । कथं सुषांशोनेत्रत्वं तद्विरुद्धमिदोच्यते ? इत्याशङ्क-
नीयते (वा. पा. ९०१) इति (अष्टा. १।२।१८२) निष्पन्नो 'नेत्रो नेतरि वाच्यवत्' (विष. रा. ४३) ।
मनोऽपि देहं नयति नेत्रताऽस्य ततोऽक्षिवत् ॥—

१ गां. भा.—किञ्च—अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः, तं त्वामनादिमध्यान्तं, अनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्तबाहुं अनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यं नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वां दीप्तहुताश्वक्वत्रं दीप्तश्वसौ हुताश्वश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताश्वक्वस्तं त्वां दीप्तहुताश्वक्वत्रं, स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवतो विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विद्वोति—किञ्चेति । हुतमश्रतीति हुताशो वहिः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—अनादिमध्यान्तं आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यं अनवधिकातिशयवीर्यम् ; वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्तबाहुं असङ्ख्येयबाहुम्, सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तबाहूदरपादक्वत्रादिकं ; शशिसूर्यनेत्रं शशितसूर्यवच्च प्रसाद-प्रतापयुक्तसर्वनेत्रम्, देवादीननुकूलान् नमस्कारादि कुर्वाणान्प्रति प्रसादः, तद्विपरीतानुसुराक्षसादीन् प्रति प्रतापः ; 'रक्षांसि भीतानि दिशो ब्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः' [११।३६] इति हि वक्ष्यते । दीप्तहुताश्वक्वत्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्त्रम् ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं—तेजः परा-भिभवनसामर्थ्यम्—स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि । एवम्भूतं सर्वस्य स्रष्टारं, सर्वस्याधार-भूतं, सर्वस्य प्रशासितारं, सर्वस्य संहर्तारं, ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवम्भूतदिव्य-देहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः । एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् ? इत्थमुपपद्यते—एकस्मात्कटिप्रदेशानन्तरपरिमाणबाहुर्ध्वमुद्रता यथोदितोदरादयः, अपश्च यथोदितदिव्यपादाः ; तत्रैकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—'अनादिमध्यान्तम्' इति नवस्तदन्य-परत्वे 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !' [१०।३२] 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' [१०।२०] इत्यादिभिर्विरुध्येत ; अतो निषेधपरतामाह आदिमध्यान्तरहितमिति । 'नान्तं न मध्यम्' [११।१६] इत्यादिकं स्वरूप-विषयम् ; इदं तु विग्रहविषयमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा उत्पत्ति-स्थितिनाशरूपविकारनिषेधः क्वचित् ; अन्यत्र तत्तद्भेदनिषेध इत्यादिरूपेण विभजनीयम् । अथवाऽत्र कालाभिमानरूपदर्शनात् । 'अनादिर्भगवान्कालः' [वि. पु. १।२।२६] इत्यादिवत् कालाख्यविभूतिरित्यतवविक्षा । वीर्यस्यानन्त्यं नाम तारतम्य-प्रयुक्तचञ्छेदनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—अनवधिकातिशय-वीर्यमिति । निदिध्मापरत्ववन्द्यासाय सन्निगोमक्षिणान-मन्यतरोकवितरदपि सिद्धयतीत्यभिप्रायेणाह वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थ इति । 'अनेकबाहुम्' [११।१६] इति बाहुना-नात्वमात्रं पूर्वसूक्तम् ; अनन्तबाहुम् इति तु सङ्ख्यानिवृत्ति-रुच्यत इत्यपौनरुक्त्यमित्यभिप्रायेणाह असङ्ख्येयबाहुमिति ।

'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्' [११।१६] इति पूर्वसमाविष्टसमुदाये कस्यचिदसङ्ख्येयत्वविधानमित्येवमपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्राये-णाह सोऽपीति । 'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यत्र चन्द्रसूर्ययोरिव न नेत्रत्वरूपणम्, रूपणप्रकरणमाभावात्, अस्य च रूपस्यानन्त-नयनविशिष्टत्वात् ; अतः साधर्म्यमेव विवक्षितम् । तत्रापि केषाञ्चिच्छशितुल्यत्वं केषाञ्चित्सूर्यतुल्यत्वमिति विभाजका-भावात्सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विवक्षितमिहाह शशिव-विधानात् । युगपत्प्रसादप्रतापयोर्विरुद्धयोर्विषयं व्यवस्थापयति देवादी-निति । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति रक्षांसितीति । 'दीप्ता-नलार्कयुतिम्' [११।१६] इति प्रागभिधानेऽपि पुनः 'दीप्त-हुताश्वक्वत्रम्' इति विशेषतोऽभिधानं वक्त्रसाध्यजगद्भस्माख्य-विशेषतात्पर्येणैवाभिप्रायेणाह प्रदीप्तकालानलवदिति । संहारानुगुणेति । साधर्म्यकथनम् । अत्र 'हुताश एव वक्त्रं' इति परोक्तनिरसनाय 'कालानलज्वालाभि' [११।२५] इति वक्ष्य-माणानुसन्धानेन कालानलवदित्युक्तम् । पावकश्च बहुगुणे-ऽन्तर्भूतः पृथगुक्तः । 'विश्वमिदं तपन्तम्' इति वचनादत्र

—अर्थाद्वयमभिप्रेत्य समन्वञ्जरिति कमात् । अत्र नेत्रपदं पार्थः ऋषेणापार्थमेतिरिव । —इति प्रत्यपीपदत् ।

तत् 'धौर्मूर्धा ते चक्षुषी चन्द्रययौ' 'सुर्वाचन्द्रमसौ चक्षुः' (म. भा. १।१।४६।६६) इत्यादिषु श्लोकाः शशाङ्कस्यापि भगवन्नेत्रवदशोभाज्ञातीव रुचिरम् । एतेन 'अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्' (प. छ. सं. १।१।४५) इति पथमपि व्याख्याताम् ।

—अविगीता ।

तेजसाब्देन अन्यापेक्षत्वं न विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात् ; अतस्तदुचितमर्थमाह तेजस इति । “कालः पचति भूतानि” इत्यादिः इदं निदानसूचनमित्यभिप्रायेणाह स्वकीयेनेति । पूर्वं श्रुतमनन्तरं दिव्यचक्षुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं सङ्कल्प्याह एवमिति । एकस्य देवस्य अनेकबाहुसुखादियोगः श्रुतपूर्वा दृष्टपूर्वः ; उन्वारेदेनेकत्वं तु कथं ? इति चोपेत्य एकस्मिन्नि । परिहरति इत्थमिति । श्रुतानुरूपं सर्वमुपपादनीयमिति भावः एकस्मादित्यादि । अयमभिप्रायः—“अनेकबाहुदरवक्त्र-नेत्रम्” इत्यवयवानेकत्वमात्रवचनाद्रूपमेकमिति गम्यते ; एकविग्रहविषयपूर्वापरपरासंज्ञा । न च “पश्य मे पार्थ ! रूपायिनि” [११।५] इत्युपकमादिशब्दप्यनेकविग्रहविषयमेकोदर-त्वादिमिति वाच्यम्, तथा सति “अनेकविग्रहम्” इत्येतावतो

वचन्यत्वात् । नद्यनेकेषु शरीरेष्वनेकबाहुदरत्वादिकं विशेषतो वक्तव्यम् ; न च भगवच्छास्त्रे अनेकोदरादिमद्वयं न दृष्टमिति वाच्यं, तस्य शास्त्रस्येवार्थानां मिश्रणप्रवृत्त्यभावात् ; नारदादि-दृष्टरूपाण्यपि तेजोदानीं न पश्यामः ; इतोऽन्यथापि श्रीविश्वरूपं नारादेन दृष्टम् ; ततोऽन्यदेव वृत्राश्रेण दृष्टम् ; अतो यथा संहिताभेदेन बराह्मणसिंहादेरेत्यन्यथाप्यतन्निवेशवर्णमुजायि-वैचित्र्यं, तद्वच्छ्रीविश्वरूपविग्रहेऽपि वचनबलादेव तथातथा वैचित्र्यमङ्गीकुर्मः ; अतः शास्त्रासुखानात्तत्रेऽपि काष्ठैक्यादृशै-क्यबद्बाहुदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपै-क्यम्—इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति । एकैकस्मिन्त्रितयः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—“शशिसूर्यनेत्रं” इत्यपि ‘अहं क्रतुः’ [१।१६] इत्यादिवत् । “तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गैर्युपिभिः स्तुतास्ते” इत्युपवेदखिलेषु । “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्सं. ३।१।१२] इति च । बहुरूपत्वाद्ब्रह्मश्रयत्वं तेषां युक्तम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—“शशिसूर्यनेत्रं” इत्युक्तत्वात् कथं विश्व-रूपसंस्थान्याप्याख्यातम् ? इत्यत आह—शशीति । इत्या-दिबहुधाख्येयम् । जन्यजनकभावित्वाभ्यामप्रतिभावेन वाऽभेदोक्ति-रित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—तवङ्गजा इति । तद्वैक्यवि-

भक्तिको निर्देशः सम्बुद्धिर्वा । अभेदे वाचकं चाह—चन्द्रमा इति । चक्षोश्चक्षुषः । नन्वत्र चन्द्रमसो यनो जातत्वं तदश्रयत्वं चोच्यते, गीतायां तु नेत्राश्रयत्वादि, तथाऽन्यत्र ‘दंष्ट्राऽयमेन्दु’ इति, तत्कृतो न विरोधः ? इत्यत आह—बह्विति ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १९ ॥

८ वें. प्र. गि.—ब्रह्मत्वनिश्चये हेतुत्वं तदमर्ददर्शनं प्रमाण-यति पञ्चभिः—अनादीति । अत्र ‘अनादिमध्यान्तं’ इत्यनेन जनसंस्थितितानाद्यादिस्थोक्तौ ‘पश्यामि’ इति वतमानलकारा-त्स्वास्यात् आकाशवद्व्यापकतयादिमध्यान्तभागशून्यं पश्यामी-त्येव तदर्थो ग्राह्यः । तेन च “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः (सूक्ष्मः)” [सर्वतो. ४] “व्याप्य नारायणः स्थितः [म. ना. १।५] इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वगततावत्भावः परब्रह्मत्वसाधकत-योक्तो भवति । अनन्तमपरिच्छिन्नं वीर्यं पराभिवशकवि-शेषो यस्य तं पश्यामि । अनेन “विष्णोर्हृदं वीर्याणि प्रबोध्यम्” [ऋक्सं. १।२।१४।१] इति श्रुत्युक्तानन्तवीर्यत्वा-

नुभवस्तत्साधनत्वेनोक्तः । तथा अनन्तबाहुः । बाहुग्रहणं चात्र चक्षुर्बुद्ध्यादीनामनुपलक्षणम् । तेन “विषतश्चक्षुरत विश्वतोमुखः” [ऋक्सं. ४।३।२७।१ यजुस्सं. १७।१९] इत्या-दिश्रुत्युक्तार्थाद्विभोक्तिः । शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन “चक्षोः सूर्यो अजायत” [ऋक्सं. ८।४।१९।३ यजुस्सं. ३।१।१२] इत्यादि-श्रुत्यर्थोऽभवः । दीप्तहुताशवक्त्रमिति “शब्दादिन्द्रश्चाग्निश्च” [ऋक्सं. ८।४।१९।३] इत्यादिश्रुत्यर्थोऽभवः । “स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं” इत्यनेन “येन सूर्यस्तपति तेजोदेहः” इति श्रुत्यर्थसंवादे दर्शितः ॥ १९ ॥

९ व ० त ० दी०—किञ्च अनादिमध्यान्तमिति । कालरूपमेतदाधिदैविकं तदाह—शशिसूर्यनेत्रमिति । काला-भिमानिनौ शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य । तथा सायङ्कालाभिमानौ दीप्तो हुताशश्च वक्त्रेषु यस्य तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—एवं पुरुषोत्तमस्यत्वा दृष्टं विश्वरूप-माह—अनादीत्यादिना । अनादिमध्यान्तं न विद्यते आदि-र्मध्यं अन्तश्च यस्य उत्पत्तिस्थितिप्रलम्बरहितम्,—अनन्तं वीर्यं पराक्रमो यस्य तम् । अनन्तबाहुं अनन्ताः क्रियाशक्तयो

यस्य, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य, दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तो घृमादिरहितो हुताशः अभिवक्त्रेषु यस्य तम्, स्वतेजसा इदं परिदृश्यमानं विश्वं तपन्तं तेजोयुक्तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेवाह—अनादीति । देशतः कालतश्चादिमध्यान्तहीनत्वाद्नादिमध्यान्तम् । दीप्तो हुताशो वक्त्रे यस्येति भास्वरदन्तत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रका-तम् । अनादित्वादिसर्वविशेषविशिष्टं विश्वं तपिकर्मीभूतं तापयन्तं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि । अतएव स्थानीयं विश्वरूपं सकलकारकात्मकबीजासनोपेतं येन ज्योतिषा प्रकाशते तदेव त्वमसीति नामिति भावः ॥ १९ ॥

भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकमयङ्कारत्वं च ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण, दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं कूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मचक्षुर्दृष्टस्माव ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति—द्यावापृथिव्योरिति । तत्त्वैव भगङ्कारत्वमाचष्टे— दृष्ट्वेति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— एवम्भूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह— द्यावेति । द्युशब्दः पृथिवी-शब्दश्चोभातुपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थः । द्यावापृथिव्योरन्तरं अवकाशः ; यस्मिन्नावकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति ; सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः ; दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्— अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं— युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादि-देवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्वरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितमत्यन्तभीतम् । महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोऽचे । एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् ; किमर्थमिति चेत् अर्जुनाय स्वैश्वर्यं सर्वं प्रदर्शयितुम् ; अत इदमुच्यते ‘दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्’ इति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— एवम्भूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकशब्देऽत्र जनविषय इत्याह— देवादय इति । ‘दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्’ [११।२३] इति वक्ष्यमाणविशेषणेन अहं चेत्पुनश्च । अनन्तत्वस्य बहुशो-ऽभिहितत्वादायच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तदुपलक्षितलोकवर्ग-द्वयप्रदर्शनार्थमिह्यभिप्रायेणाह द्युशब्द इति । ‘अन्तरमवकाशा-वधिपरिमाणान्तर्धितैर्भावादर्थः’ [अमरः ३।३।१८६] इत्यने कार्यान्तरशब्दस्य प्रस्तुतानुगुणमर्थमाह अवकाश इति । शक्ति-विशेषादिवशात्प्रतिपक्षविरोधाद्यभावाभिप्रायेणावकाशं विवृ-ण्वन्निष्ठितार्थमाह यस्मिन्निष्ठि । अनन्तायामविस्तार-मिति पूर्वोक्तस्यानुकषणम् । अयमभिप्रायः— पूर्वापरवाक्ययो-र्विमर्शकविषयतया मध्ये स्वरूपव्याप्तिकथनप्रयोजनाभावाद्भिन्न-हस्य चास्मिन्महत्त्वेन कण्ठोक्तत्वाद्विषयोऽयं न्यासिष्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, तत्र प्रव्यथितवचनयोयोगात् । अतो ‘यस्माः कोशान्ति’ इति वच-द्वर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । ततश्च लक्षणातोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्रिवचं च शत्रुभिन्नो-दातीरूपेण छुप्रसिद्धम् ; तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवार्थो बुद्धदिदृक्षया सिद्धः ; अत एव लोकत्रयवर्तिकृतिपणुरुषव्यथा-

दर्शनेन लोकत्रयनिर्देश इति न अस्मितव्यम् ; नापीदमर्जुनस्यो-त्प्रेक्षणं, दृष्टस्यैव सर्वस्य वचनात् ; तदेतदाह— युद्धेति । अत्र देवापुरादिगणं मानुषव्यवच्छेदायै, युद्धायागतानां सर्वेषां भग-वद्विग्रहादर्शनात् । श्रोतसमस्य धातोर्विवक्षितमाह— अत्यन्त-भीतमिति । महात्मशब्दस्य गम्भीरबुद्धिविशेषवत्त्वं प्रसिद्ध-त्वात्, विग्रहस्योत्पत्त्यवकाशयापरिच्छेदस्यापि भगवदुत्पाद-त्रायमेवार्थे उचित इत्यभिप्रायेणाह अपरिच्छेद्येति । ननु ‘दर्शयामास पार्थाय’ [११।९] इति छुप्रकान्तम् ; तत्कथं देवापुरादीनामपि मानुषवक्त्रांश्चक्षुषां भगवद्विग्रहासाक्षात्कार उच्यते ? इत्यत्राह— एतेषामपरीति । अर्जुनस्य शिष्यभूतस्या-त्यन्तोत्पत्तस्य निरतिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तदर्थं च तत्त्वैव दिव्यचक्षुर्दत्तम् ; वदयि च ‘देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः’ [११।५२] इति ; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणे न पश्याम इत्यभिप्रायेण शङ्कते— किमर्थमिति । परिहरति— अर्जुना-येति । देवादीनामपि दिदृक्षासम्भवात्सर्वेषामवतारासाक्षात्कार-वत्सुकृतविपाकसन्निपातात्छुद्राणामिव महतामपि भयावहत्वा-दिना निरङ्कुशैश्वर्यप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवार्जुनाकथने संवादयति— अत इदमिति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— “मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकः, रूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः” इति वारुण-श्रुतेरेकेनैव द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । ‘पश्य मे पार्थ ! रूपाणि’ [१।६।१८] इति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ । “मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्” “मधु यौरस्त्य नः पिता” [ऋक्सं. बृ. उ. ६।३।१६] इत्यादिप्रयोगात् । न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् ।

नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित्तथा दर्शयति भगवान्— “ प्रियन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ विभेति कश्चिदभ्यसे सर्ववृत्तिः ” इति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वं पश्यन्ति । अदृष्ट्वाऽपि तानिरूप्य भयेन द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमखिलेषु— “ दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयाद्भिम्यतो दृष्ट-
वन्ते । पश्यन्ति ते न्यस्तचक्षुर्मुखास्तु तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात् ” इति ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— “ बावापृथिव्योरिदमन्तरं हि ” इत्यत्र ‘त्वया’ इत्यनेनैकत्वस्य सिद्धत्वात् ‘एकेन’ इति व्यर्थमित्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह— मातापित्रोरिति । बहुत्वोऽपि ॥ एकोऽभिन्नः अनेन ‘दिशश्च सर्वाः’ रूपान्तैरित्युक्तं भवति । तद्युक्तम् । विश्वरूपस्य ‘द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं’ [१।१३] इत्यादिना एकात्मवर्तित्वस्य आह पश्येति । ऐक्यापेक्षैकवचनमिति भावः । “मातापित्रोः” इति ध्रुतिः प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता ? ‘बावापृथिव्योः’ इत्यनभिधानादित्यत आह— मातापितरौ चेति । माता पृथिवी, नोऽस्मान्मुहूर्तो माषात् न दृष्यात् । नोऽस्माकं मनु सुखहेतुरस्तु । “ दृष्ट्वाऽद्भुतं ” इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तत्र सर्वेषां सर्वदा, किन्तु केषाञ्चित्कारणविशेषात्कदाचिदेवेति समग्रमपि तदभिप्रायमाह— न द्रियति । अभ्यसेऽभ्यसे ऋति सर्वेषां तुष्टिरानन्द एवे-

त्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमाभावमभिप्रायं लोक-
त्रयस्य दर्शनाभावं चाह— न द्रियति । किन्तु त्रिलोकेषु स्थितै-
र्मकैरित्युक्तप्रकारेण कैश्चिदेव । तदभिप्रायश्च लोकत्रयशब्द इति
भावः । प्रकरान्तरेण ‘लोकत्रयं’ इत्यस्याभिप्रायमाह— अदृष्ट्वा-
ऽपि । विश्वरूपदर्शनायै यत्मानानां लोकत्रयस्थानां पुंसां
तददृष्ट्वाऽपि चेत्सि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तद्भ्रष्टरञ्च-
नस्य तथाऽद्भुतमिवैतेऽपि दृष्ट्वा विस्मयतीति प्रतिभातीत्यतः
‘लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रमथितं’ इत्याहेत्यर्थः । अत्र ध्रुतिसम्प्रति-
माह— द्रष्टुति । देवं विश्वरूपं दृष्ट्वा मोदमानास्त एतेऽञ्जना-
दस्तत्तद्व्याचिनः पश्यन्ति । कथमभ्युत्तान् ? अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्यै-
तद्भयाद्भिम्यतो भयविश्रब्धवस्तत्स्मिन्नेव विश्वरूपे मनसो गतत्वा-
त्तस्यस्तचक्षुर्मुखाश्च दृष्टवत् दृष्टवन्त इत्येत्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—॥ २० ॥

८ वै. ब्र. गि.— अनादिमध्यान्तवमनन्तवीर्यत्वं च
विष्णोर्नि— बावापृथिव्योरिति । अत्र युपृथिवीशब्दौ
न तावन्मात्रपरौ, किन्तु पृथिवीस्थितसर्वलोकपञ्चकौ;
‘विष्टमथाहमिदम्’ [१।१२] ‘इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं
पश्यथा सचराचरम्’ [१।१७] इति प्रकान्तस्यार्थस्य ‘तत्रै-
कस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यत’ [१।१३]
इति तथैवानुवृत्तवर्णनान् ‘श्रद्धाणमीशं कमलासनस्थशु-
रींश्च सर्वलिंगांश्च दिव्यान्’ [१।१६] इति सत्यलोकपा-
तालस्थितब्रह्मबाह्ययादिसर्वोद्युक्तैश्च । तथा च पाताला-
दिसत्यलोकान्तं सकलमपि जगदेकांशेन व्याप्यापरिच्छिन्नतया
प्रदर्शितं भगवदपे ‘बावापृथिव्योरिदमन्तरं’ इत्यनेन सर्वलो-
कानामाधारभूतः पातालस्थलोकान्तरारूपोऽवकाश उच्यते,
तदिदमन्तरं सर्वां दिशश्च त्वयैकेन व्याप्ताः । हि यस्मादेवं
तस्मादानादिमध्यान्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हे महात्मन् अप-
रिच्छिन्नरूप ! तवेवमन्ततायामवितरतं अद्भुतमन्युर्ग्रंथं रूपं
दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रमथितमितिमीवं जातम् । हि यस्मादेवं
तस्मात् ‘अतन्तवीर्यं’ इति पूर्वोक्तान्वयः ।

ननु ‘तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रमथितं’ इत्युक्तमयुक्तम्,
अञ्जनायै भगवता विश्वरूपसाक्षात्कारसाधनदिव्यचक्षुःप्र-
दानान्, न अञ्जनं विनाऽप्येन तस्मिन्नुद्भूतं विश्वरूपं केनचि-
द्दृष्टम्, देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दृशेयकाङ्क्षिणः । नाहं वेदैर्न

तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवविभो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां
यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवविभोऽञ्जन् ! [१।१५२;
५३, ५४] इत्यादिभगवद्ब्रह्मविरोधप्रसङ्गात् । न च भगवता
स्वीकृतं विश्वरूपमप्यदृष्ट्वा लोकत्रयं तद्भ्रष्टरैर्नाञ्जना मायया
केवलं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तथा सति स्वस्मिन्नविद्यमा-
नमपि जगद्विद्यमानत्वेन मायया प्रदर्शितमित्यैन्द्रजालिकस्यैव
भगवतोऽपि विश्वरूपदर्शनं पारम्यसाधकं नेत्यापातादिति
चेत्, उच्यते— नात्र लोकत्रयशब्देन भूरादित्येकप्रपञ्चव्यते
येनोक्तदोषः स्यात् ; किन्तु कुरुपाण्डवयुद्धदिदृश्याऽजगतेषु
श्रद्धादिदेवासुरपितृगणासिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलादकूल-
मध्यस्थरूपास्त्रिविधा अपि जना उच्यन्ते । तेषामप्यापाततो
विश्वरूपप्रदर्शनायै भगवता किञ्चिज्ज्ञानचक्षुर्दत्तम् । तेन
हि सर्वदेवासुरमण्डरात्मकत्वसर्वशरणपञ्चादिरूपो निरवधिः
स्वमहिमांशान्वयः प्रदर्शितो भवति । अञ्जनस्य तु परमभक्तस्य
यथावत्स्वरूपदर्शनायै भगवता ज्ञानचक्षुर्देतमित्युच्यते ।
‘रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विन्वेष्विनो मरुतश्चोग्र-
पाश्र्वा । गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसहजा वीक्षन्ते स्वां विस्मिताश्चैव
सर्वे’ [१।१२] ‘शक्य एवविभो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां
यथा । भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवविभोऽञ्जन् !’
इत्युभयविधवचनस्वारस्यात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ २० ॥

९ व. ० त. ० दी.— ‘बावापृथिव्योः’ इत्यारभ्य ‘चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः’ [१।१२७] इत्यन्तं स्पष्टार्थम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च चावापृथिव्योरिति । इदं इतोऽप्यधिकप्रकटनसमर्थम् । तव इदमद्भुतमलौकिकं उग्रं अदृष्टं चावापृथिव्योः अन्तरमन्तरिक्षं एकेन त्वया व्याप्तम् । च पुनः, रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रग्वयितं प्रकर्षेण व्यथितं भीतं पश्या- दिशः सर्वास्त्वया व्याप्ताः पश्यामि । किञ्च हे महात्मन् मीति पूर्वैणान्वयः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्वयङ्कृतविश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति— चावापृथिव्यो- रिति । हे महात्मन् ! हि प्रत्यक्षं त्वयैकेनैवं चावापृथिव्योरन्तरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः, अतस्तवेदं अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितम् । अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुसंवा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१॥

१ शां. भा.— अथाधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्यर्जुनस्य यः संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवविजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किञ्च— अमी हि युद्धयमाना ये योद्धारस्त्वा त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारवतारायावतीर्णा वस्वादिवैवसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्ते त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति पलायने- ऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य 'स्वस्त्यस्तु जगतः' इत्युक्त्वा महर्षि- सिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णभिः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अमी हि' इत्यादिसमन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह— अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजयमैकान्तिकं पश्यन्नेनो ब्रवीतीतीत्याह— तं पश्यति । विश्वरूपस्यैव प्रथम- नार्थमनन्तरग्रन्थजातमिति दर्शयति— किञ्चेति । असुरसङ्घा इति पदं छिन्वा भूभारवृत्ता दुर्गोचनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्त-

व्यम् । उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेववास्तरविशेष- माह— तत्रेति । समरसूक्तं समागतानां दृष्टुकामानां नारद- प्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिजिहीवीतां स्तुतिपदेषु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति— युद्ध इति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अमी सुरसङ्घाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसस्त्वत्समीपं विशन्ति । तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति ; अपरे महर्षिसङ्घाः सिद्धसङ्घाश्च परावरतत्त्वयाथात्म्यविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कला- भिर्भगवद्वद्विरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अमी हि त्वा विशन्ति' इत्यत्र न संहारा- दिकं विवक्षितं, स्तुत्यादिभिः सहपाठाद्भार्तराष्ट्रादिविदासमीप- संहाराभावात् ; परोक्तस्यावतीरुसुरसङ्घविषयत्वस्य 'वीक्षन्ते' प्रकरोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह— अमी सुरसङ्घा इत्या- दिना । 'केचिद्भीताः' इत्यनेन धाष्टर्भैरहितानां पृथग्भिधाना- दनेन वाक्येन अक्षोभ्याशया इवैवन्तो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय ब्रह्मादीनां सर्वेषां देवानां सेवाधर्गिनं प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति तु सुरसङ्घव्यञ्जितोक्तिः । विनाशार्थप्रवेशव्यवच्छेदाय हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त प्रवेशव्यवच्छेदायाह— त्वत्समीपमिति । 'केचित्' इति पृथक्करणस्य समुदायविशेष- साकाङ्क्षत्वात् 'सुरसङ्घाः' इति च प्रसक्तत्वाज्जात्यन्तरानवा-

दाव तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति भीत्यादि- हेतुभूतप्रकृताकारकथनम् । 'पुष्कलाभिः' इति वक्ष्यमाणत्वादि- तदभावो विवक्षित इत्यभिप्रायेण— स्वज्ञानानुगुणमित्यु- क्तम् । स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'गृणन्ति' इत्यस्यापेक्षितकर्मा- ध्याहारः । श्रुत्यादिसिद्धस्तुतिपाठमात्रप्रत्वायाह— उच्चारय- न्तीति । एतेनापि 'केचित्' इत्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम् ; अन्येषां तु सूतानां पलायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'महर्षिः' इत्यादिना पृथग्व्यपदेशविशेषादादिफलमपरशब्देन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घाः भूमादिगणाः, सिद्धसङ्घाः सनकसुस्थाः । महर्षित्वादिसूचितं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह— परावरतत्त्वयाथा- त्म्यविद् इति । 'जितं ते' [भाग. ३।१।३।४+४।२४।३३] इत्यादिवद् भक्तिपरवशानां मन्त्रज्ञाशासनं वा, सेव्यसन्दर्शनमात्रे

१ अत्र त्वा त्वमित्युभयथा पाठो ल्ययंते । त्वेतिपाठे च केचित् हि तु आ इति च्छित्वा आ विशन्तीत्यनवयमाहुः । हिशब्दः प्रत्यक्षानुभवे । अखिलमिदमहं प्रत्यक्षतः पश्यामीत्यर्थः । सुरसङ्घा असुरसङ्घाभिर्युभयथा वेदसम्भाव्यादुभयोः सेनयोर्नाराः सूच्यते । 'यन्मनाऽप्राप्तुमिच्छसि' (१।१०) इत्युक्तस्य प्रदर्शनमिदम्— इति परे ।

— अविगीता ।

सेवकस्य वक्तव्यः स्वस्तिशब्दः; स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रकाशोक्तिः । अत एव गोब्राह्मणेभ्यो जगतो वा स्वस्तीति परोक्षं

प्रकृतासङ्गतम् । अत्र स्तुतेः पौष्कल्यं प्रामाणिकसर्वेश्वरत्वादि-
कथनमित्यभिप्रायेणाह— भगवद्वत्तु रूपामिरिति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— सर्वदेवासुराशरण्यत्वसर्वमहर्षिस्तो-
तव्यत्वदर्शनेनापि ब्रह्मत्वं सिद्धमित्याह— अमीति । अमी हि
सुरसङ्घा भीताः सन्तस्त्वा त्वां विभक्तिं शरणं प्रविशन्ति ।
असुरसङ्घा इति वा पदच्छेदः । त्वा विभक्तिं त्वच्येव लयं
यान्तीत्यर्थः । तेषां मध्ये केचिदतिभीताः प्राञ्जलयः सन्तो

गृणन्ति 'जय जय, रक्ष रक्ष' इति प्रार्थयन्ते । एवं महद्भय-
क्षुब्धस्थिते इष्ट्वा 'त्वस्ति जगतः' इत्युक्त्वा नारदादिमहर्षीणां
कपिलादिसिद्धानां च सङ्घा त्वां पुष्कलाभिः परिपूर्णार्भाभिः
स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

५ व० त० ही०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च अमी हीति । अमी सुरसङ्घाः
देवसङ्घाः त्वां त्वत्समीपे विभक्तिं शरणमागच्छन्तीत्यर्थः ।
हीति युक्तमेव पुरुषोत्तमशरणगमनं देवानाम् । केचित् इतरे
असुरा इत्यर्थः, भीताः सन्तः प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलिपुटाः

गृणन्ति, रक्षेति वदन्तीत्यर्थः । महर्षिसिद्धसङ्घाः महर्षीणां
सिद्धानां च समूहाः 'स्वस्ति अस्माकमस्तु' इत्युक्त्वा
पुष्कलाभिः पूर्णाभिः स्तुतिभिस्तत्त्वां स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— व्यथामेवाह— अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वां असुरसङ्घाः असुरांशः दुर्घोष-
नादयः त्वां पतङ्गाः पावकमिव अट्टप्रेरिताः विहन्ति, मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताः प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलयो
गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्— रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः, विश्वेदेवाः,
अश्विनौ च देवौ, मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः, यक्षाः कुबेर-

१ रुद्राद्य उक्ता दशमे (पृ. २४१ टि.) — साध्या द्वादश 'मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो नारायणस्तथा । इतिस्तपो हयश्चैव हंसो धमेश्च
वीर्यवान् । विभुश्चापि प्रसूयैव साध्या द्वादश कीर्तिताः ।' (सां. पु. १८१८) इति प्रसिद्धाः साध्याख्याया दक्षकन्यायाः सुताः,
'साध्या साध्यानजीवनत् ।' (मत्स्यपु. ५१७) इत्युक्तेः । विश्वे विश्वाख्यायां दक्षकन्यायां धर्मादुत्पन्ना दश । ते चोक्ताः साम्बपुराणे—
'रुद्रदेवो वषट् सत्यः कालः कामो धुरितस्तथा । लोचनश्चन्द्रवर्धेव पुरुष इमे दश ॥' (सां. पु. १८१४) इति । अश्विनौ देव-
मित्रजौ संशुपतौ, 'त्वाष्टौ तु सवित्रभ्यां बलवारूपधारिणी । अस्यत महाभागा साज्जन्तरिक्षेऽश्विनाभ्याम् ॥' (म. भा. ११६१३५)
इत्युक्तेः । तयोः दुष्टहन्तारौ उक्ते अन्यत्र— 'नासत्यश्चैव दक्ष स्युतौ द्वावधिनाविति ।' (ह. वं. १११५५) इति । मरुत
उक्ताः [१०१२१ पृ. २३७ टि.] । ऊष्मपाः पितृविशेषाः, 'देवास्तु पितरौ नाम निर्मिता ये स्वयम्भुवा । ऊष्मपा ये महाभागाः'—
(म. भा. १३११२७) इत्यादौ प्रसिद्धाः । गन्धर्वा मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कदम्बादुत्पन्ना देवगायकाः— 'भीमसेनोप्रसेनौ
च सुपर्णौ वरुणस्तथा । गोपतिर्गुततपश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ सत्यवागर्कणेश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः । भीमश्चित्ररथश्चैव विद्वयतः
सर्वैर्गिह्वरी ॥' तथा शालिशिरा राजन् । पर्यायश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः
परिकीर्तिताः ॥' (म. भा. ११६५४३-४४) इत्युक्ताः, अन्ये च हाहादयः प्रसिद्धाः । 'धयेति धातुः कविभिः पानार्थं
परिपठ्यते । पिबतो बहिरि वाचं गन्धर्वास्तेन ते स्पृताः ॥' [ब्रह्मा. पृ. ८४०] इति निरुक्तसङ्गाः । यक्षादय उक्ताः
[१०१२३ पृ. २४१ टि.] । विस्मिताश्चैव भवन्तीति शेषः ।

मन्त्रैरपि चेद्विधरूपं पार्थवदीक्ष्यते । तस्मा एव किमर्थं तद्विधं चक्षुराद्विभुः ? ॥

एवंरूपस्त्वदन्येन नाहं शक्यो विलोकितुम् । इत्यभिर्मं चान्धुतस्य वचः सञ्जग्लते कथम् ? ॥

अतो नार्जुनवद्वृष्टः किन्तु कालारम्भेन तैः । पश्यन्ति काले श्रीतोष्णं लोकस्तस्माच्च बिम्बयति ॥

हेमन्तकाले कम्पन्ते ग्लान्यन्त्युन्मत्तामे यथा । अवाप्ययाथापि तथा काळेमेति विदुर्विदः ।

—इति. वामनः ।

—अविगीता ।

प्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । त एवोक्ता रुद्रादयः सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वा पश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— रुद्रेति । ऊष्मपाः पितरः “ ऊष्मभागा हि पितरः ” [यजुः १।३।१०।६१।३] इति श्रुतेः ; एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वा वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— देवजातिभेदसमभिव्याहारानुगुणमुष्मपसब्दार्थमाह— पितर इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्रादित्या इति । विश्वे हि विश्वेदेवाः । ऊष्मपाः पितरः ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. नि.— ‘अमी हि त्वा सुरसङ्घाः’ [१।२।१] इति पूर्वश्लोकोक्तमेव प्रपञ्चयति द्वाभ्याम्— रुद्रादित्या इति । साध्या देवविशेषाः । मरुत एकोनपञ्चाशद्वायुगणाः । ऊष्मपाः पितरः । स्पष्टमन्यत् । रुद्रादित्यादयः सर्वे एव विस्मिताः सन्तस्त्वा वीक्षन्ते । चकाराव केवलं विस्मिता वीक्षन्ते, किन्तु प्रपञ्चिताश्च भवन्तीति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च ये त्वदनुगृहीताः रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः सन्तः सर्वे त्वां वीक्षन्त इत्याह— रुद्रादित्या इति । साध्याः विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवञ्चैवौ । ऊष्मपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षाणां मसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां सङ्घाः समूहाः । शेषं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

लोकानामर्जुनस्य च भयेतुत्वकथनम् ।

रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो ! बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूषि च यस्मिन्स्तदूर्पं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो ! बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव उरवः पादाश्च यस्मिन् तद्बहुबाहूरुपादं, किञ्च बहूदरं बह्वन्युदराणि यस्मिन्निव तद्बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन, तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘लोकत्रयं प्रव्यथितं’ [१।१२०] तस्मात् (तत्) दृष्ट्वेति योजनम् । भयेन लौकिकवद्ग्रहमपि व्यथितो इत्युक्तमुपसंहरति— यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते रूपं व्यथां पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं प्रातोऽस्मीत्याह— तथेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रूपमिति । बह्वीभिर्दंष्ट्राभिरिति भीषणाकारं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थास्त्रिविधाः सर्व एवाहं च तवेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘रुद्रादित्याः’ [१।२।२] इत्यादिना विस्मय उक्तः, ‘रूपं महते’ इति मीतिरुच्यते पूर्वोक्तलोकत्रयसङ्घस्यास्तत्त्वलोकज्ञानस्य च प्रत्यभिज्ञैकविधयत्वं दर्शयति— लोकाः पूर्वोक्ता इति । ‘इदमीदृशं’ इति प्रकारिणः प्रकाराणां च निर्देशः । प्रस्थानप्रस्मरणादिषु प्रशब्दस्य निषेधपरत्वदर्शनात् ‘प्रव्यथिताः’ इत्यत्र तदनुदासायाह— अतीवेति । व्यथिताः चलिताः, भीता वा ॥ २३ ॥

१ अत्र उरुपादम् उरवो विपुलाः पादा यस्मिन्नित्यपि व्याख्येयम् । ‘बहोश्चिपुलम्’ (३।१।६१।) इत्यमरः । लोका व्यथन्ते चेद्वयवन्ताम्, त्वदर्थं प्रदर्शितं रूपं त्वमनुभव, इति चेत् । आह— तथाऽहमिति, प्रव्यथित इति वचनविपरिणामेनानुपञ्जनीयम् ।

६ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. म. बी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २३ ॥

८ वें. ङ. गि.— तदेवाह— रूपमिति । हे महाबाहो ! महवृत्तिपरिमाणं बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहुत्वसादं बहुदूरं बहुवं-
ष्टाभिः कराळं भीषणं तत्र रूपं दृष्ट्वा लोकाः पूर्वोक्ता युद्धदशै-

नार्थागता देवासुरसङ्घाः तथाऽहं च प्रव्यथिताः अतिभीता भवामः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च रूपमिति । हे महाबाहो मह-
रूपशक्तियुक्त ! ते रूपं दृष्ट्वा लोकास्त्वत्स्वरूप एव स्थिताः
प्रव्यथिताः, भीता इत्यर्थः । तथाऽहं च प्रव्यथितः । भय-
जनकत्वेन रूपं वर्णयति— बहुत्वादिविशेषणैः । बहुनि वक्त्राणि
नेत्राणि च यस्मिन् । बहवः बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् ।
बहुनि उदराणि यस्मिन् । बहुभिर्दंष्ट्राभिः कराळं भयान-

कम् । वक्त्रबाहुल्येन गिलनसामर्थ्यं, नेत्रबाहुल्येन सर्वतो दर्शन-
सामर्थ्यं, तेन निलायनाशयशक्त्यत्त्वम्, क्रियाबाहुल्येन ग्रहणसा-
मर्थ्यम्, ऊरुपादबाहुल्येन धावनसामर्थ्यं, तेन पलायनाद्यश-
क्त्यम् ; उदरबाहुल्येन जारणसामर्थ्यम्, दंष्ट्राबाहुल्येन चर्व-
णसामर्थ्यं द्योतितम् । अत एवविधं दृष्ट्वा त्वद्रूपस्याश्रेष्ठोक्ताः
प्रव्यथितास्तदा मम कः सन्देह इति तथेति पदेन द्योतितम् २३ ॥

११ नी० भा० दी०— पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह— रूपमिति । महत् आविर्मयान्तहीनम् ।
हे महाबाहो ! ते तव कराळं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ! ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तत्रेदं कारणम्— नभस्स्पृशमिति, युस्पर्शमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेके
वर्णा भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन्स्वयि तं त्वामनेकवर्णं, व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृटान्याननानि
मुखानि यस्मिन्स्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि
नेत्राणि यस्मिन्स्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरा-
त्मा मनो यस्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे; शमं चोपशमं मन-
स्तुष्टिं, हे विष्णो ! ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह— तत्रेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— नभ इति । नभश्चन्द्रः “तदक्षरे परमे व्योमन्” [म. ना. १।२ तै. ना. ६।१।२]
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [श्वे. उ. ३।८ यजुस्सं. ३१।१८] “क्षयन्तमस्य रजसः पराके”
[ऋक्सं. २।६।२।५ साम. उ. १८।७।१४] “यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं. ८।९।१।७।७ यजु.
२।८।९।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धिगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची; सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य पुरुषस्य च सर्वो-
वस्थस्य, कृत्स्नस्याश्रयतया नभस्स्पृशमिति वचनात्, “धावाप्रथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्” [१।१।२०]
इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीत-
मनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य धारणं न लभे; मनसश्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापिन् !
सर्वव्यापिनमितिमात्रमत्यद्भुतमतिबोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ नभः स्पृशतीति नभस्स्पृक्, स्पृशोऽनुदके क्तिन्” (अष्टा. ३।२।५८) । अत्र धामनः—

प्रहाण्डावरणेषु सप्तसु यतो व्योम स्थितं प्रक्षमं सर्वैरावरणैः सहापरिमितान्यण्डाति चास्मिन्निर्भो ।

व्याख्यातव्यमतो नभस्स्पृशमिति प्रस्ताव नभोऽवस्थितं दृष्ट्वा चाप उपस्पृशेतप्रवृत्तिषु प्रासाधेताऽपि स्पृशेः ॥ —इति मन्यते ।

हिष्णुनेन ज्ञानास्तेष्वेव त्वमिमां से दशामन्तर्यामीति सूच्यत इति केचित् । विष्णो ! इति अद्विष्टो भवति तद्विष्णुर्भवति,
अद्विष्टोऽपि व्यभोतेर्वा (नि. १।१।८१) इति यास्कः ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—आकाशपर्यायाणामनेकेषां परस्मिन् पदे प्रयोगमभिमित्याह—**नभश्चाह** इति । **त्रिगुणे**ति विशेषणतः परमव्योमः शुद्धस्वभूतत्वसूचकम् ; अत्र प्रसिद्धाकृताकाश-परत्वे, गार्गिविद्योकाकाशशब्दबन्तुलप्रकृतिविषयत्वे वा को दोषः ? इत्यत्राह—**सविकारस्येति** । 'इहेकस्यं जग-त्कुलं... यवान्यद्बहुमिच्छसि' [११।७] 'बहुन्यहृष्टपूर्वाणि पश्य' [११।६] इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः । हेतुन्तरमाह—**द्यावापृथिव्यो**रिति । प्रसिद्धगुणधिव्यादिसर्वलोकन्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् । अतः प्रकृतिपुरुषादि-सर्वाभ्यवेषेण नभस्सूच्योक्तिः प्राकृतव्योमस्पर्शित्वविषयेति भावः । अनेकवर्णत्वमिह प्रतिनियतान्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरक्षादिभिर्वर्णैः किम्मीरस्त्वम् ; तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविग्र-हस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ; अवसयाद्यपेक्षया मनोमयस्यान्तरत्वा-

न्वेतनस्वरूपविषयत्वे प्रव्यथितशब्दानतिरिक्तप्रयोजनत्वाद्भ्रान्त-रात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं **अत्यन्त-भीतमना** इति । अचेतनेऽत्यन्तःकरणे भीतिव्यपदेशचेतनत्वा-रोपेण भीत्यतिशयोक्ततार्थः । 'न लभे च शर्म' इति मुख्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, वृत्तिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायमुखविशेषविषयः, धारणे च प्रसिद्धोऽयम् ; अतो धार्यानिर्देशेऽपि प्रकरणार्थ-स्वभावाच्च देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण **देहस्य धारण-मित्युक्तम्** । **मनसश्चेन्द्रियाणां** चेतसि सामर्थ्याच्छमशब्द-प्रसिद्धा च लब्धम् । अन्यथा तत्रापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । विष्णुशब्दस्यात्र संज्ञामात्रपरत्वात्पुण्युक्तनिर्वचनसि-द्धार्थपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—**व्यापिमिति** । पिण्ड-तार्थमाह **सर्वव्यापिनमिति** । **अतिमात्रं** महापरिमा-णमित्यर्थः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—**नभ इति** । व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्यासौ व्यात्ताननः ॥ २४ ॥

८ वे. झ. मि.—नन्वतिथीरस्य तव कुतो भयम् ? तत्राह—**नभस्सूक्ष्मा**मिति । हे विष्णो ! नभः सृष्टवतीति नभस्सूक्ष्मं दीप्तं प्रज्वलितं भयङ्करानेकवर्णं व्यात्ताननं

विकृतखलं दीप्तविशालमेतत् त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितामन्तरात्मा भीतमनस्कोऽहं हर्षि वैर्यं शर्म चेन्निद्रयप्रसादं न विन्दामि न लभे ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च केवलस्वापिहितदेहाध्यासेन जीवस्यैव न भयं, किन्तु त्वदेवस्याम्बरारम्भेनोऽपि अयं सख-पत्नमित्याह—**नभस्सूक्ष्मा**मिति । नभ आकाशं सृष्टवतीति तदाकाशस्यापि ज्ञातुमशक्यम् । दीप्तं प्रज्वलतेजोराशिं ध्यानैकयोग्यम् । अनेकवर्णम् अनेकं शुक्लोहितादयो वर्णा यस्य तं निश्चययोग्यम् । व्यात्ताननं व्यात्तानि प्रसारितानि

आननानि यस्य तं प्रार्थनायोग्यम्, दीप्तविशालमेतद्दीप्तानि ज्वल-द्रूपाणि विशालानि नेत्राणि यस्य तं दृष्टीनायोग्यम् । एतादृशं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितः अन्तरात्मा यस्य तादृशो हि निमित्तेन हर्षि वैर्यं शर्म च शान्तिं, न विन्दामि न प्राप्नोमीत्यर्थः । स्वर्क्षणार्थं विष्णो ! इति सम्बोधनम् ॥ २४ ॥

११ ती० आ० दी०—करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथामेवाह—**नभ इति** । नभस्सूक्ष्मं व्योमव्यापिनं, दीप्तम-म्रिग्वज्जावलम्बमानं, व्यात्ताननं विस्तारितमुखं, दीप्तविशालमेतद् रक्तनेत्रमित्यर्थः । हि प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो वृत्ति वैर्यं न विन्दामि न लभे, शर्म च शान्तिं स्वास्थ्यं च न लभे । हे विष्णो व्यापक ! भयानकं त्वदाक्रान्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यत्र गन्तुमशक्यं, तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् १—दंष्ट्रेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽयिः कालानलस्तत्सन्निभानि कालानल-सदृशानि इत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि, अतो न लभे नोपलभे च शर्म सुखम्, अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—हृद्यमानेनपि भगवदेहं परितोषावभावे कारणान्तरं प्रश्नपूर्वकमाह—**कस्मादिति** 'दृष्ट्वैव' इत्ये-वकोणे प्राप्तिव्यावर्त्यते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—दंष्ट्रेति । युगान्तकालानलवत्सर्वसंहारे प्रवृत्तान्तविधोराणि तव मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने; सुखं च न लभे; जगतां निवास ! देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परमहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव ; यथाऽहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—अवयवान्तरेभ्यो मुखानामतिभीषण-त्वव्यञ्जनाय 'दंष्ट्र' इति श्लोकः; स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन प्रसादनार्थं च । सर्वसंहारे प्रवृत्तान्तीति कालानलसाध-र्भ्योक्तिः । कालाभिमामिरूपतया तद्व्यापाराजुबन्धसुचनं च । अतिघोराणीति 'दंष्ट्राकरालानि' इत्यस्यार्थः । करालशब्दो दन्तुलत्वं, विकृतत्वं, भीषणत्वं वाऽऽह । जगन्निवासशब्दे बहु-व्रीहिविवक्षायां 'इहैकस्मिन्' [११७] इत्यादिप्रकृतसर्वाधा-रत्त्वानुवादो न स्याद; तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्य-

भिप्रायेणाह—जगतां निवासेति । देवेशाशब्देन "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" [श्वे. उ. ६।७] इति श्रुतिप्रसिद्धसर्व-श्वरेश्वरत्वं यथोपदेशं साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यभिप्रायेणाह ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि त्वां वीक्षितुं न शक्नुवन्ति, किमुताहं क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रायेति व्यञ्जयति । मां प्रतीति । किमर्जुने भगवतः क्रोधः येन प्रसादः प्राप्यते ? इत्यत्र प्रसादफलमाह यथाहमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—दंष्ट्रेति । शर्म सुखम् ॥ २५ ॥

८ वे. ब्र. गि.—न केवलं धैर्यशंसात्रम्, किन्तु मोहितोऽपि जातोऽस्मीत्यहम्—दंष्ट्रेति । देवेश ! दंष्ट्राभिः करालानि विकृतस्वेवातीव भयङ्कराणि प्रलयकालाग्निसदृशानि

च ते मुखानि दृष्ट्वा, न तु प्राप्य, भयातिशयेन दिशः पूर्वा-परादिविषयेन न जाने । अतः शर्म सुखं न लभे । जगन्निवास ! प्रसीद । यथाऽहं प्रकृतिं गतः स्यां तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च भयाधिक्येन पुनर्विज्ञापयति—दंष्ट्राकरालानीति । देवेश सर्वप्रथम ! ते मुखानि दंष्ट्राभिः करालानि भयोत्पादकानि । च पुनः कालानलसन्निभानि प्रलयाग्निसन्निभानि दृष्ट्वा भयादिशो न जाने गत्वा प्राप्यस्थानं

न जानामि । शर्म त्वदवलोकनरूपं च सुखं न लभे । अतो हे जगन्निवास जगत्पालक ! जगतः सुखस्थितिरूप ! प्रसन्नो भव; प्राप्य स्थानं दर्शयेति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—कालानलः प्रलयाग्नस्तत्तुल्यानि । प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्रमदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः* ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—येभ्यो मम पराजयाशङ्का याऽऽसीत्सा चापगता; यतः—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः 'त्वरमाणास्त्वां विशन्ति' इति व्यवहितेन सम्बन्धः । सर्वे सहैव संहता अवनिपालसङ्घैरपि पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सङ्घैः । किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथा-ऽसौ सहास्रमदीयैरपि वृष्ट्युन्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥ किञ्च वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति । किंविशिष्टानि मुखानि ? दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयङ्कराणि । किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलम्बा दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं सन्दृश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

१ अत्र 'नाहं जीवति गात्रे ये योत्स्ये राजन् ! कथञ्चन ।' (म. भा. ५।१६।२९) इति प्रतिज्ञाय रणभूमावासविहितत्वात्कर्णस्य पुनरुपस्थितिं विप्रकर्षवाचितादसां पृथङ्निर्देशः (?) । तस्मिन्नेवैवातिशयोऽप्यनेन सूचित इति ज्ञेयम् ।

■ एतदनन्तरं केचिदधिकान् चतुरः श्लोकान् पठन्ति—'नागरूपैः पुरुषैः... ..' इति । ते तु तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्याः ।

—अचिराती ।

२ आ. शां. व्या.— अस्माकं जयं परेषां पराजयं च दिव्यदन्तं पश्यामीत्याह— **येभ्य इति** । तत्र हेतुत्वेन श्लोक-मवतारयति— **यत इति** । न केवलं दुर्योधनादीनामेव परा-

जयः, किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह— **किञ्चेति** ॥ २६ ॥ भगवदुपसृप्योक्तत्वे हेत्वन्तरमाह— **किञ्चेति** । प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थसारथी राजवेषच्छन्नाना-
स्वस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरेश्वनुप्रविष्टानां चासुरांशानां संहारेण भूमारारवतरणं स्वमनीषितं स्वेनैव
करिष्यमाणं पार्थाय दर्शयामास ; स च पार्थो भगवतः स्रष्टृत्वादिकं सर्वैश्वर्यं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भग-
वति सर्वात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलब्धेन चक्षुषा पश्यन्निद्रं प्रोवाच—
अमीति । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयः सर्वे भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैः अव-
निपालसमूहैः सर्वैरस्मदीयैरपि कैश्चिद्योधमुख्यैः सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तव वक्त्राणि
विनाशाय विशन्ति ; तत्र केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैर्दशान्तरेषु विलभाः सन्दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अमी' इत्यादिश्लोकप्रश्नकार्थोत्थानहेतुं
तस्य पूर्वेण सङ्गतं चाह— **एवमिति** । अवश्यमभावितया
स्वमनीषितमित्युक्तम् । स्वमनीषितमावतारवत्क्षणपनायभीष-
णरूपाविष्कारः । तेन च युद्धप्रोत्साहनं सिध्येदिति भावः ।
वक्ष्यमाणमर्जुनादिष्वकरणमात्रत्वं तद्व्यापाराभावेऽपि शक्यत्वं
चाभिप्रेत्य स्वेनैव **करिष्यमाणमित्युक्तम्** । तदानीं बुद्धमूर्तो
स्थितानां वक्ष्यमाणभाववद्भक्तप्रवेशस्यापठिततया इन्द्रजालादिशङ्कां
परिहरति— **स च पार्थ इति** । भगवतः सर्वगोचरस्रष्टृत्वादि-
साक्षात्कारे धार्तराष्ट्रादिकतिपयजन्तुसंहारे नात्यद्भुत इत्यभि-
प्रायेणाह **तस्मिन्नेवेति** । 'सर्वं समाप्रापि ततोऽसि सर्वः'
[११४०] इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वस्यारतया सर्वभूतः सत्यः
सङ्कल्पो भगवानेव धार्तराष्ट्रादिल्लेपेऽपि सर्वविधं कारणम्,
लोकिकादीन्द्रियेण रूपेण प्रसन्नं भगवानेव प्रधानमनो हेतुः
दृष्टास्त्वर्जुनशरादयः काकतालीयवत्रिमितमात्रमिति भावः ।
अनागतमपीत्यादि लौकिकं हि प्रत्यक्षं वर्तमाननियतमिति
भावः । **इदमिति**— धार्तराष्ट्रादिविशेषविषयमित्यर्थः । यद्वा
वर्तिष्यमाणमपि साक्षात्काराद्वर्तमानवक्ष्यपदिशतीति भावः ।
अस्मदीयैरिति पृथगभिधानादवनिपालसङ्घैरित्येतत्परपक्षविषय-
मिति व्यञ्जनाय **तत्पक्षीयैरित्युक्तम्** । दुर्योधनादीनां सर्वेष्वा-
मिव तत्पक्षीयाणामपि सर्वेषां वधस्य युद्धे करिष्यमाणत्वात्
सर्वैरित्युक्तम् । **अस्मदीयैरिति** वचनास्त्वपक्षस्थानामपि वधः
स्वेषां चावस्थानं विवक्षितम् । परेषु सर्वैरिति विशेषणात्स्व-
कीयेषु योधमुख्यैरित्युपपानाच्च पाण्डवपक्षीयाणां युद्धे निश्चो-
पवधाभावः कैश्चित्दित्युक्तः । शीघ्रं संहारणस्य तत्तदपराधत्वर-
मूलत्वं त्वरमाणपदेन विवक्षितम् । यद्वा समरसंरम्भादिः सर्वा-
ऽपि व्यापारस्तेषां स्ववधायै इति भावः । 'भयानकानि' इति
पृथगुक्तत्वात्कारालशब्दोऽत्र सातत्कारलवधिकृतत्वपरः, दन्तुरस्व-
परो वा; 'करालं दन्तुरे वने' इत्यादि । 'अमी च त्वा' [११२१]
इत्यत्र क्रियानिर्देशभावेऽपि 'मा भवन्तमनलः पवने वा'

इत्यादिष्विवाध्याहारेणैव क्रियान्वयो गुण एव । यद्वा 'विशन्ति'
इति वक्ष्यमाणवक्ष्यमात्राणि पठितव्यम् ।

अथवा 'दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मानो भृतिं न विन्दन्ति' इति
वा विपरिणतानुषङ्गेण वाक्यसमाप्तिः, न पुनः श्लोकद्वयमप्येक-
वाक्यतया विवक्षितम्, पूर्वश्लोके त्वेति कर्मतया निर्देशाल्पत्र
'वक्त्राणि ते' [११२४] इत्युक्तेः 'अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः' इति
माध्याभिप्रेतः पाठः, 'दुर्योधनादयः सर्वे' इत्युक्तेः अत एव हि
'विशन्ति' इत्यनेनैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थं भगवति
प्रवेशव्युदासाय वक्ष्यमाणपरामर्शात् **विनाशायेत्युक्तम्** । तत्र
धार्तराष्ट्रादिष्वित्यर्थः । यद्वा तेषु वक्त्रेष्वित्यर्थः । केचिद्दिनाशाय
विशन्ति ; केचित्तु विनष्टाः सन्दृश्यन्ते इत्युक्तं भवति ।

'निर्वन्दन्मिह वैरिणम्' [३१३७] इत्यस्यानन्तरं यादवप्रका-
शीयैरिह केचित्पञ्चश्लोकान्पठन्तीति विलिख्य व्याख्यातम्—
† अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण । कथं चैव विवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाच्छ्व पुच्छतः ॥ १ ॥

भगवानुवाच—

एष सुदमः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखं तत्र इवासीनो मोहयन्पार्थ ! तिष्ठति ॥ २ ॥

कामकोपमयो धीरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा इस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३ ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च सुहृद्विदुः ॥ ४ ॥

॥ एष कृष्णो बुद्धिच्छिद्रापेक्षी घनजयः ।

रजःप्रवर्तितो मोहान्तामुपागमायुधजः ॥ ५ ॥ इति ।

अत्र च—

नानाक्षुषैःपुष्पैर्वर्ण्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमित्यन्तरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्रश्च योधाः शस्त्रैः कृता विविधैः सर्व एव ॥ १ ॥
दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वैऽप्युषयः स्तुवन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगत्स्त्वमेको धाता विधाता च विभुमुबध् २

† यादवप्रकाशीयैरभिनवगुप्तपादैश्च तृतीयाध्याय एव सङ्गृहीतमिदं श्लोकपञ्चकमेकादशाध्यायव्याख्याने व्यङ्ग्यवाच्यं.
रक्षित्वं तस्य किं प्रयोजनं तत एव जानन्ति । चिन्त्यमेतद्द्वीतापठनपठनपरिशीलनपरायणैः सुधीभिः ।

तवाद्भुतं किं न भवेदसौ किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कृतासि लोकस्य यतः स्वयं विभो! त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ३
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजो नापि बलस्य नद्वैः ॥४॥
—इति । अत्र 'दिव्यानि' इत्यादयः श्लोका नारायणावैरपि
लिखिताः । 'प्रजापतिस्तु' प्रथितामह्यः । [११३९] इत्यस्या-
नन्तरमन्यथ श्लोकः—

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं 'पश्य मे पार्थ! रूपाणि'
[१११५] इत्यादिना 'पश्याय सचराचरम्' [१११७]
इत्यन्तेन प्रतिज्ञातं स्वकीयं विस्वरूपं दर्शयन् 'यथान्यद्ब्रु-
मिच्छसि' [१११७] इत्यनेनोक्तं निखिलधातुराष्ट्रविनाश-
मपि भगवान्यायाय दूषेयामास; तदेतत्पश्यन्वाह पञ्चभिः—
अमीति । किञ्च, सर्वेऽमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा इषौधनादयः
तथा असौ अजय्यत्वेन प्रसिद्धः भीमो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णश्च

९ ब० त० दी०— ॥ २६ ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भगवत्स्वरूपं जगद्ब्रह्मा विज्ञाय
'यथान्यद्ब्रुमिच्छसि' [१११७] इति भगवतोक्तं तदर्थं
बाह्यस्थः स्वपरस्मैत्यस्वरूपज्ञानदर्शनेच्छया दृष्ट्वा विज्ञापयति—
अमी चेति पञ्चभिः । च पुनः । बाह्यस्थाः अमी परस्मै-
मानाः धृतराष्ट्रस्य पुत्रा आलोचनरहिताः सर्वे अवनिपालसङ्घैः
जयद्रथादिसङ्घैः सह, भीमो योद्धा च, द्रोणः शास्त्रवि-

११ नी० भा० दी०— अमी 'त्वां विशन्ति' इत्यग्निमश्लोकादपकृष्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः । उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः । अर्थ भावः— धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति पापानुरूपं तस्य पाशु-
स्थानस्थितान् नरकानेव गच्छन्तीति तत्र त्वां विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽग्निग्राहणा वेदाश्च
प्रसूतास्तद्भगवतो मुखं प्रविशन्तीति वैषम्यगतिसूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति, भीष्मादयस्तै वक्त्राणि
विशन्तीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीर्य विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समुद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समुद्धवेगाः ॥ २९ ॥

वाहाः 'वेगः प्रवाहजवयोपि ।' (३।३।२०) इत्यमरः । यद्वा वेग एषामस्तीति वेगाः प्रजविनः पदार्थाः । अर्थ
ज्ञात्वा ते वेगाश्चाप्नुवेगाः । 'नरलोकवीर्यः' इत्यनेनाखिलेऽपि जीवलोकं वीरत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामप्येवैवान्वयेति
भेतो ज्वलन्ति' इति पाठान्तरम् । महता वेगेन पारवस्यात्प्रवेगे, प्रविष्टानां नामरूपानि विषये चायं दृष्टान्तः ।

प्रवेशे त्तरश्लोक उच्यते ।

शलमा दीपे पतित्वा तं निर्वापयन्ति, तथैव लोका विश्वरूपिणमपि नाशयेयुरिच्छाशक्तानुदयार्थं ज्वलनपदोपादनं
१ च ।

— अविगीता ।

— अविगीता ।

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।

न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव ! लोकत्रये दृश्यतेऽविनश्यत्कर्मा
इत्येते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वं
व्याख्यातुमिष्टुदाहृतत्वादप्ययं प्रसिद्धसमावाच्य भाष्यकारै-
रनाहताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता ।
अर्वाचीनास्तत्त्वविश्वसनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्पक्षीवैजयद्रथायवनिपालसङ्घैः अस्मदीवैरपि कैश्चिद्बृहद्बुध-
प्रभृतिभिर्योधसङ्घैः सह स्वयमेव त्वरमाणा धावमानाः
सन्तः तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति ।
तेषां मध्ये केचित् चूर्णितैश्चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरो-
भिर्विशिष्टाः सन्तो दशनान्तरेषु दन्तसन्धिषु विलप्रा
दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

शारदः, सुतपुत्रः कर्णः अस्मदीवैरपि योधसङ्घैः बृहद्बुध-
दिभिः सह ॥ २६ ॥ त्वरमाणा वेगवत्तराः दंष्ट्राकरालानि
स्वतोऽपि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति । प्रवे-
शानन्तरं दृष्टमाह । केचित् एके दशनान्तरेषु दन्तसन्धिषु
विलप्रा लम्बमानाः चूर्णितैः चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः सन्दृ-
श्यन्ते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— कथं प्रविशन्ति मुखानि ? इत्याह— यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वरविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत्त्वामी मीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥ ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च ? इत्याह— यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समुद्रवेगाः समुद्र उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समुद्रवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन विहायति— कथमित्यादिना २८

प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति— ते किमर्थमित्यादिना २९ ॥

३ रा. भा.— एते राजलोका बहवो नदीनामम्बुप्रवाहाः समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलभाः तव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्वरमाणाः' [११२०] इत्युक्तस्वव्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां चैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य चैकस्य सर्वसंहारानुगुणसामान्याकारिणावस्थानमात्रे च दृष्टान्तद्वयं श्लोकद्वयेनोक्तये— यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि विनाशानभिधानाज्जगत्प्रतपन्तीत्येतावन्मात्रस्य चानन्तरमुक्तेः 'नरलोकवीराः' इत्युक्त एवार्थो 'लोकाः' इत्युक्त इत्यभिप्रायेण एते राजलोका इति सङ्कल्प्य कथितम् । 'अम्बुवेगाः' इत्यत्र वेगशब्दस्यात्र वेगावद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्गशब्दस्यानेकार्थस्यात्र शकुन्तादिविषयत्वव्यञ्जनाय शलभा इत्युक्तम् । 'अभिविज्वलन्ति' इति पदं पूर्वश्लोकस्थमपि समन्तरश्लोकगतज्वलनदृष्टान्तोपपत्तिमिति व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टान्तत्वनन्तरं पठितम् । 'समुद्रवेगाः' इत्येतेषां गुक्तत्वरमाण-

पदसमानार्थमित्यभिप्रेत्य स्वयमेव त्वरमाणा इत्युक्तम् । पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिभिर्नाशकत्वस्यापि सम्भवात्तद्व्यवच्छेदः 'प्रदीप्तज्वलनम्' इति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्जनाय आत्मनाशायेत्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम पुण्यमूतप्रवाहाकारत्वाभाः ; येन नदीप्रवाहस्यपदेशस्तस्मिन्नेव द्वये निवर्तते ; पतङ्गानां तु व्यापारव्यपदेशयोग्यमस्मत्तत्वात्प्रातिरिति प्रकारमेदं प्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । यद्वा स्वेच्छया निवर्तितुमशक्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथा विषयस्य विनाशस्य स्वेच्छामूलव्यापारेहेतुकत्वव्यञ्जनाय पतङ्गदृष्टान्तः । ईश्वरस्यापि च सर्वप्रवेशोऽन्यपरिपूर्णत्वविषयश्चा समुद्रनिदर्शनम्, सहसा विष्वक्सनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

८ वै. ब्र. गि.— 'वक्त्राणि विशन्ति' [११२०] इत्यनेनोक्तः प्रवेशो द्वित्रिभिः बुद्धिपूर्वकोऽबुद्धिपूर्वकश्चेति ; उभयमपि दृष्टान्तबुद्धेर्नोपपत्तयति द्वाभ्याम्— यथेति । यथा नदीनामेकमार्गप्रवृत्तानां बहवः अम्बुवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति गच्छन्ति, प्रविशन्तीति

यावत् । तथा तवामी नरलोकवीराः सर्वतः प्रदीप्यमानानि वक्त्राणि विशन्ति । यथा पतङ्गाः शलभाः समुद्रवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वकं प्रदीप्तं ज्वलनं नाशायैव विशन्ति, तथैवेत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व ० त ० दी०— यथा नदीनामिति । अम्बुवेगाः समुद्रमिव ते वक्त्राण्यभिमुखं तत्रैव चेमे नरलोकवीरा नाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— प्रवेशे दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा नदीनां बहुधा प्रसरन्तीनां बहवोऽम्बुवेगाः जलप्रवाहाः समुद्रमेव स्वलयस्थानमेव अभिमुखाः समुखाः सन्तो द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा अमी नरलोकवीराः अभिविज्वलन्ति परितो दीप्यमानानि तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥ नदीदृष्टान्ते

प्रकटतया नाशो न दृश्यत इति नाशार्थप्रवेशे दृष्टान्तान्तरमाह— यथेति । यथा पतङ्गाः सूर्यमकीटाः शलभाः स्वपक्षेगमदावल्लिप्ताः नाशाय मरणार्थं प्रदीप्यमानं ज्वलनमग्निं विशन्ति तथैव समुद्रवेगाः मदावल्लिप्ता एते लोकाः पूर्वाक्ता नाशाय मरणाय तवापि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— इदमेव सदृष्टान्तमाह— यथेति । तव वक्त्राणि विशन्तीति स्वन्वः । अभिविज्वलन्ति सर्वतः जावत्स्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृष्टान्तमाह— यथा प्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥

‘लेलिहसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान् वदनेर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्व जगत्समग्रं भासस्तवोभ्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— त्वं पुनः— लेलिहसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्तात्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान् वदनेर्ज्वलद्भिर्देदीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्व संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किञ्च भासो दीपयस्त्वोभ्राः क्रूराः प्रतपन्ति सन्तापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ! ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेश- प्रत्याययति— त्वं पुनरिति । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रतीयन् प्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशायां भगवत्स्तद्भासां च प्रवृत्तिप्रकारं तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति— किञ्चेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्वदनेर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्दुधिरावसिक्तमोष्ठपुटदिकं लेलिहसे पुनः पुनर्लेह्यं करोषि । तवातिचोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्रमापूर्वं प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वरः किं संहरेणोऽत्यन्तनिर्व्यापारः, येन ‘स्वयमेव त्वरमाणाः’ इत्युच्यते ? इत्यस्योत्तरं ‘लेलिहसे’ इति श्लोकैर्नोच्यते । संहारणादेर्निदानं तत्तत्चेतनानां व्यापारविशेषः । तत्तदुपाधिकोपादिविशिष्टस्तु भगवान् संहृत्यादिकं करोतीति भावः । ‘राजलोकान्’ इति पूर्ववद्भाष्यम् । समग्रान् युद्धाय समवेतानित्यर्थः । ‘लेलिहसे’ इत्यस्य सज्जिहीर्षानुभावत्वव्यञ्जनाय कोपवेगेनेत्युक्तम् । तद्दुधिरत्त्यादिना

प्रसनेलेहनाभ्यामर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासममिहारे हि यदो विधानम् ; पौनःपुन्यं सहायां वा क्रियासममिहार इत्यभि- प्रायेणाह पुनः पुनर्लेह्यमिति । भास्तेजश्शब्दयोः पौन- स्कत्यशङ्काभ्युदासाय रश्मय इति, स्वकीयैः प्रकाशैरिति चेत्तम् । समग्रं सर्वमित्यर्थः । प्रतपन्ति सन्तापयन्ति, प्रसनायै पचन्ति इति भावः । यद्वा यद्भादीनामपि पश्यतां दुस्सह्यवमाने ताप्यर्थम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— लेलिहसेऽन्यथास्वादयसि ॥ ३० ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं धार्तराष्ट्राणां भगवन्मुखप्रवेशस्तवा भगवत्स्तद्भासमाह— लेलिहस इति । त्वं पुनः समग्रान् सर्वानपि प्रविशतो लोकान्दुर्योधनादीन् समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनेर्ग्रसमानः अन्तः प्रवेशयन्सन् कोपवेगेन तद्दुधिरावसिक्तमोष्ठपुटदिकं लेलिहसे पुनः पुनरास्वादयसि । न चेदं त्वव्या- श्रयमित्याह— तेजोभिरिति । उग्र अतिचोरास्तव भासो

दीपयः स्वकीयैस्तेजोभिः किरणैः सर्वं जगदापूर्वं व्याप्य प्रत- पन्ति तापयन्ति । अतः सकलजगत्सन्तापकरिषवधिकतेजस- स्तव धार्तराष्ट्रप्रसने को भासः ? इत्यर्थः । ‘विष्णो’ इत्यनेन व्यापकस्य तत्तत्तत्तद्वर्षादिणीबलनिगलनं सुकमिति सूचितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तांस् लेलिहसे । हे विष्णो व्यापनशील ! अन्यत् स्वरूपम् ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— नव भगवान् न नाशयेत्तदा किं तव- वेगेन ? इत्यत आह— लेलिहस इति । ग्रसमानः प्राप्तं कुर्वन् समन्तात् सर्वतः समग्रान् लोकान् ज्वलद्भिः देदीप्य- मानैर्वदनेः लेलिहसे भक्षयसि । तवापि तज्जगच्छैव दृश्यत इति भावः । भगवानेवं कथं कुर्वीत ? अत आह । हे विष्णो

सर्वपालक ! सात्त्विकरक्षणार्थमेव । उद्याः प्रतपनसमर्थाः तव भासः किरणाः तेजोभिः स्फुरत्कान्तिभिः समग्रं जगदापूर्वं प्रतपन्ति सन्तापयन्ति । अत्रायं भावः— विष्णुः सात्त्विकाधि- ष्टाता सात्त्विकरक्षणार्थमेव दृष्टनाशं करोत्यत उचितमेव तथाकरणम् ॥ ३० ॥

१ लेलिहसे— ग्रसमानो बहिर्निर्गच्छतो जिह्वाग्रेण निजोष्ठपुटसहप्रान्तविलेहनं कुर्वन् पुनः पुनरुन्मुखातः प्रवेशयसि । ‘लिह आस्वा- दने’ (भा. पा. २।१६) इत्यस्माज्जिह्वा आस्वादाने प्रसिद्धक्रियासममिहारे यच् । एतेन युद्धकथाम्निष्ठाः पञ्चायिता अपि च पुनः सह- र्पन्त्य एवेति सूचितम् ॥ वाममस्त्वष्टादशाक्षौहिणीरोदनकवलग्रसमानोऽन्यानपि समग्रां लोकां पृथक् पृथक् च्छस्तेक्षीर्यर्थः । तथा च “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः । सृष्ट्युपेक्ष्योपसेचनम्—” (कठो. २।२५) इति धृत्यर्थोऽनुसंहित इति मन्यते । * स्वतेजसा विश्वं तपन्तं” (१।१।९) इति पूर्वमुक्तम् ; न तेजसेव, किन्तु तेजसो विस्फुरणैरपीतीदानीमुच्यत इति रूपेण ।

— अविगीता ।

११ नी० भा० दी०—ये च पतन्तस्तांस्त्वं करुणावानपि न वारयसि प्रत्युत प्रसितुमिच्छस्येवेत्याह—
लेलिहस इति । लेलिहसे भूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि । कीदृशस्त्वम् ? समन्ताञ्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकां
समग्रान् प्रसमानः । एवं निर्घृणस्थायि तव तेजो न हीयते, प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह— तेजोभिरिति । द्वे विष्णो
व्यापनशील ! समग्रं जगत् तेजोभिरापूर्वं तव उग्राः स्पष्टमशक्या भासो दीपयः प्रतपन्तीति योजना ।
पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥

**आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥**

१ शां. भा.—यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—आख्याहि कथय मे मर्त्यं को भवानेवमुग्ररूपः कुरा-
कारः ? । नमोऽस्तु ते तुभ्यं, हे देववर देवानां प्रधान ! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमि-
च्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवदूपाखण्डनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य । स्वस्तिव । क्रौञ्चस्यागमर्थयने— प्रसादमिति । त्वमेव मां
तस्मिन् जिज्ञास्येत्याशङ्क्याऽह—यत इति । उपदेशं शुभ्रमा-
णेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं कर्तव्यमिति सूचयति—नमो-
ऽस्त्विति । क्रौञ्चस्यागमर्थयने— प्रसादमिति । त्वमेव मां
जानीषे किमर्थमित्यभिप्रायमीयते ? मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा त्वेव
प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याऽह—न हीति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—‘दर्शयात्मानमव्ययम्’ [११।४] इति तवैश्वर्यं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता
निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयताऽतिघोररूपमिदमाविष्कृतम् । अतिघोररूपः को भवान् ? किं कर्तुं प्रवृत्तः ? इति
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि । तवाभिप्रायां प्रवृत्तिं न जानामि, एतदाख्याहि मे; नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद—
नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर ! एवं कर्तुमनेनाभिप्रायेणेदं संहतैरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरुत्थं भव ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमखन्तघोरकारादर्शनं सोढुमशको
धनजयः स्वस्वैश्वर्यप्रकाशनप्रवृत्तस्य तादृशघोररूपाविष्करे
तात्पर्यं कथनं पुनः प्रसन्नरूपपरिग्रहार्थं प्रसादं चापेक्षते ‘आख्याहि’
इति श्लोकेन । भक्तस्य मे भयानकरूपप्रदर्शने कोऽभिप्रायः ?
इत्यज्ञानात्प्रश्न इत्याह दर्शयेत्यादिना । उपदेशसाक्षात्कारान्या
भगवतः प्रतिपन्नत्वात् ‘को भवान् ?’ इति प्रश्नो न स्वरूपसंज्ञादि-
विषयः, ‘नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं’ इति प्रवृत्तिप्रश्नाभि-
प्रायेणाज्ञातांशश्चानैव निर्दिश्यत इति तद्विषयजिज्ञासैवार्थं
प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण— किं कर्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम् ।
कृष्णरूपप्रच्छन्नागतैर्यामित्र्यकस्वरूपान्तरविशङ्क्याऽयं प्रश्न

इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परित्यज्यमानविग्रहादि-
प्रवृत्तिमात्रव्युदासय अमिप्रेतामित्युक्तम् । देववरशब्देन
ब्रह्मरूपपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽन्यन्तोऽकृष्टविषये स्वरस-
भावित्वं नमस्कारस्य योज्यत इत्यभिप्रायेण सर्वेश्वरशब्दः ।
यथोक्तमहिबुधेभ्यः ‘नन्तव्यः परमः शोभी शोभा नन्तर ईरिताः ।
नन्तु नन्तव्यमावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः’ [अ. सं. १२।७]
इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह एवं कर्तुमिति । ‘प्रसीद’
इत्यनेन फलितुम्व्यते प्रसन्नरूपश्चेति । एतदेव हि पश्चात्
‘तवेव मे दर्शय रूपम्’ [११।२५] इत्यादौ प्रसन्न-
यिष्यते ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति—आख्याहीति । यथा कश्चि-
त्कश्चिन्नामादिर्कं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि ‘विष्णो !’
[११।३०] इत्येव सम्बोधनं न स्यात् ‘त्वमखरं’ [११।१८] इत्यादि च ॥ ३१ ॥

१ यथा मालुर्गं रूपं दर्शयस्त्वं कृष्णोऽसि, एवमिदं महोर्गं रूपं दर्शयन्कोऽसि ? एतदूपाखणितस्तव संज्ञा का ? ब्रूहि । तथा तव
प्रवृत्तिं अनेन रूपेण चिकीर्षितं न सम्यग्जानामि, अतस्तदव्याख्याहीति भावः । वामनोऽप्येवमेव परिक्ररोति—

रूपं कार्यातुरूपं तव भवति विभो ! नाम चाप्यन्वितार्थं तस्मात्मान्नाज्य कस्त्वं कथय भयकरं रूपमुग्रं धवान् ।

कर्तुं वा किं प्रवृत्तोऽस्यखिलमपि बलं लक्ष्यसे यजिषस्तस्यशक्योऽस्तेतद्भक्तं लभति सतिर्गुणैर्मात्रं यथावत् ॥ इत्यादिना ।

तथा चाङ्गुलीभूतोऽङ्गो भगवानयमिति विस्मृत्याहेति वदन्तः स्वयमेव व्याङ्गुलीभूता विष्णो ! इति सप्रहिततरमपि सम्बोधनं
विस्मृतन्तः काणोऽस्मीत्यदि प्रत्युतर्चं चानुसन्दधाना उपेक्षया एव ।

गी. द्वि. ३९

—अधिगीता ।

६ ज. प्र. दी.—स्वरूपमेवाज्ञात्वा तदस्मान्वाऽयं पृच्छतीत्यन्यथा प्रतीतिनिरासार्थाय—धर्मान्तरेति । तर्हि किं धर्मान्तरो भवान् ? इति प्रश्नेन भाष्यम् । 'को भवान्' इति तु न उच्यत इत्यत आह—यथेति । अन्येषां व्यवहारानाम् प्रत्यक्षेण रूपादिकं च जानन्नपि जातिज्ञानार्थं यथा कश्चित्कश्चित्स्वमित्येवं पृच्छति, तथाऽर्जुनो भगवन्तं तदस्मात्थं जानन्नपि धर्मान्तरज्ञानार्थं 'को भवान् ?' इत्येव पृच्छतीत्यर्थः । प्रश्नव्याख्यानस्य वतैमान्वाद्वर्तमाननिर्देशः । उग्रं रूपं दृष्ट्वा खरो वा यमो वाऽय-

७ ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥

८ वं. ब्र. गि.—यस्मादेवमलुप्ररूपस्वम्, तस्मात्—आख्याहीति । एवमुग्ररूपो भवान्कः ? मयमाख्याहि; देववर ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । प्रसीद मयम् । मया हि 'दर्शयामाणमप्ययम्' [११४] इति स्वदीर्घं रूपं प्रार्थितम्, स्वया स्वतिस्योर्मिच्छं रूपं प्रदर्शयेत; न ज्ञाभितवल्लस्य तवेदं चित्तम्, अतो वक्तव्यमसुकोऽहमेतत्कर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीति ।

९ व० त० दी०—अतस्त्वमाख्याहि । को भवानुग्ररूपो दृश्यसे ? हे देववर ! प्रसीदेति स्वस्य भीतत्वं सूचयति । एवं च त्वामार्थं पुरुषं भयङ्कराकारेण वर्तमानं सर्वविलक्षणं विज्ञातुमिच्छामि; यतस्तव प्रवृत्तिं च न जानामि ततो ब्रूहि ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.—एवं समग्रजगत्तापनेन मसाऽपि सन्तापो भवत्यतो मयि प्रसन्नो भवेत्याह—आख्याहीति । भवान् पुरुषरूपेण परिदृश्यमानः कः ? उग्ररूपः कः ? एतत् मे मया हि निश्चयेन आख्याहि वद ! तवाख्याने किं साधनं ? इत्यत आह । हे देववर देवश्रेष्ठ ! देवाः पूजनेन तुण्यन्ति, त्वं तु तेषामपि श्रेष्ठः पशुरातस्ते नमोऽस्तु । 'किमासने ते राक्षसासवः' इत्यादिवाक्यैस्तव प्रसादे नमस्कार एव साधनमि-

११ नी० भा० दी०—एवं दीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽर्जुनो भगवानयमिति विस्मृत्याह—आख्याहीति । एवमुग्ररूपः कूरकर्म भवान् कोऽसीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय, प्रसीद ज्ञान्तो भव; त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि, यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि ॥ ३१ ॥

भयङ्कररूपधारणस्य भगवद्देवतः ।

श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
कृतेऽपि त्वा नं भविष्यन्ति सर्वं येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३१॥

१ न भविष्यन्ति सत्तां न प्राप्स्यन्ति न शिष्यन्तीति यावत् ॥ अत्र—अर्जुनेन जगद्रक्षकस्य विष्णोस्तव न भवतीदं सकलजगत्संहारकमतिभयङ्करं रूपं त्वया प्रदर्शितमित्यभिप्रायेण 'आख्याहि मे को भवान् ?' इति प्रष्टेन भावता सकललोकहर्तुं कालाभिद्ध-रूपं मया प्रदर्शितमित्युक्तं 'कालोऽस्मि' इति । अतो जगत्संहारार्थं कालाभिद्धरूपं ध्यानस्य शिवस्यैवेदं रूपमिति उक्तम् । ननु कृष्णेन शैवं रूपं प्रदर्शितमिति कथमिदमुपपद्यताम् ? 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम !' इत्यर्जुनेन तदीयमेव खल्वद्यमैश्वरं रूपं प्रदर्शनीयमिति प्रार्थितम् । उच्यते—तत्प्राथम्यानुसारेण यदेव वस्तुतः कृष्णस्य सर्वतोऽप्यायं रूपं, तदेव हि प्रदर्शनीयम् । तच्च वस्तुतो वैष्णवरूपस्यापि मूलभूतं शैवेमेव रूपमिति तत्प्रदर्शने काऽनुपपत्तिः ? । यदि तु कृष्णस्य शिवाभेदो नेष्यते, तदापि नानुपपत्तिः । अर्जुनेन खलु सर्वात्मकमाद्यमैश्वरं रूपं प्रदर्शनीयमिति प्रष्टम्, तत्तु वस्तुतः शैवेमेव रूपमित्यभिप्रेत्य योगमाहात्म्यात् कृष्णेन तदेव प्रदर्शितमित्युपपत्तेः । यथेवम्, 'एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य' (११.३५) इत्यादिसन्दर्भः । भीतस्याऽर्जुनस्य यानि कृष्णं प्रति वचनानि, तानि कथमुपपद्यन्ताम् ? एतानि हि कृष्णतुलितवचनानि प्राचीनव्यापारध्वननप्रार्थनावहितानि कृष्णस्यैव—

मिति स्वरूप एव सन्निधानस्य प्रश्नः किं न स्यात् ? इत्यत आह—यदीति । तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । 'भासस्तत्रोभाः प्रतपन्ति विष्णोः' [११.३३] इति । तर्हि ननु धर्मविषयोऽयं प्रश्नोऽस्तु, तत्त्वान्तरशब्दो न युक्त इत्यत आह—त्वमिति । यदि भगवद्भग्नं जानीयात्तर्हि 'स्वमक्षरं परमं' [११.१८] इत्यादिवर्णनं न स्यात् । अतो भगवन्तं तदस्मात्थं स्वरूपं ज्ञात्वा तदन्यधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अन्यथा न मे समाधानं स्यादित्यभिप्रायः । एतदेव विद्व-णोति—विज्ञातुमिति । आद्यं विश्वरूपप्रदर्शनावयतपरमज्ञ-यावं भवन्तं विशेषेण अद्यको देव इदं कर्तुं प्रवृत्तः इत्येवं रूपेण ज्ञातुमिच्छामि । हि यस्मात् त्वाभिमतं प्रवृत्तिं न जानामि ॥ ३१ ॥

त्यर्थः । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । ननु प्रसादे स्वरूपाख्यानं किम्प्रयोजनकं ! इत्यत आह—विज्ञातुमिति । आद्यं पुरु-षोत्तमं मूलभूतं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि वाञ्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलां हि निश्चयेन न प्रजानामि; स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि भवि-ष्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं त्वज्ज्ञानेन भजनं करिष्याम्यतो विज्ञातुमिच्छामीति भावः ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकल्लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्, प्रवृद्धो वृद्धि गतः । यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु, लोकान्समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे, येभ्यस्तवाऽऽज्ञाः, येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीक-मनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा योद्धारः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वयं यदर्थं च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं कालस्य विवक्षितम् । लोकसंहारायै त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्धनती भगवानुक्तावानित्याह— श्रीभगवानिति । कालः क्रियाश-प्रतिपक्षणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विना संहर्तुंमशक्यत्वादित्या-कृत्युपहितः परमेश्वरः, अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं शङ्खाऽह— ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— आश्रितवात्सल्यातिरेकेण विश्वैश्वर्यं दर्शयतो भवतो घोररूपाविष्कारे कोऽभिप्रायः ? इति पृष्ठे भगवान् पार्थसारथिः स्वामिप्रायमाह— पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुखमशेषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति ज्ञापनाय मम घोररूपाविष्कारः, तज्ज्ञापनं च पार्थमुद्योजयितुं श्रीभगवानु-वाचेति । कलयति गणयतीति कालः; सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुखानां राजलोकानामाधुरवसानं गणयन्तं तत्क्षयकृत् घोररूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुमभिमुख्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि; अतो मत्सङ्कल्पा-देव त्वामृतेऽपि त्वद्युद्योगमृतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुखास्तव प्रत्यनीकेषु येऽवस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति विनङ्कयन्ति ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘कालोऽस्मि’ इत्यादिभ्योऽकत्रयस्यार्थं पूर्ववत् । ‘प्रवृद्धः’ इति रूपमहत्त्वं विवक्षितमित्याह घोररूपेण प्रवृद्ध इति । यद्वा प्रसक्तोऽस्युखावस्थ इति भावः । ‘समाहर्तुम्’ इति पदेन समुदायकरणाधिकं न विवक्षितम्, प्रस्तुतासङ्गत-त्वात्; नापि संहारणमात्रं ‘लोकक्षयकृत्’ इत्यनेन पुनश्चि-प्रसहात्; अतः संहारणमेव मध्यमनिषेधेनाप्युपसर्गान्तरेण विशेष-प्यत इत्याह अभिमुख्येनेति । अपरोक्षत इत्यर्थः । मृत्यैः शत्रुनिरसनवशात् परोक्षः संहारोऽयमिति भावः । अभि-मुख्यमात्रमेव वा संहारहेतुरिति भावः । ‘मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं न करोति यः । तत्पारिवक्षक्षणे क्रियानुष्ठयमवितरतः’ [वि. पु. ५।२।१५] इत्याद्युत्तरादिनाह अतो मत्सङ्कल्पा-देवेति । निमित्तभूतत्वाप्रियमाणाकारस्त्वमिति विवक्षित इत्य-भिप्रायेण त्वद्युद्योगमृतेऽपीत्युक्तम् । ‘न भविष्यन्ति’ इत्युक्ते नोत्पत्त्यन्त इति प्रतीतिः स्यादिति तद्वधवच्छेदाद्योत्तरकाल-सत्तानिषेधपरतामाह— विनङ्कयन्तीति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— कालशब्दो जगद्वन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्वर्षाची । कल बन्धने, कल च्छेदने, कल ज्ञाने, कल कामपेयुरिति पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति । ‘नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र ! विकृत्यसे । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः ॥ बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा’ इति मोक्षधर्मः । विष्णुना बद्धो बलिर्धेति ‘विष्णौ चाधीश्वरे (त्र्यधीश्वरे) चित्तं धारयन् (येत्) कालविग्रहे’ [११।१५।१५] इति भागवते । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा । “ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्” [ऋक्सं. ८।८।४२।१ म. ना. ६।१] इति हि श्रुतिः । “एतत् (इदं) महद्भूतम्” [वृ. उ. २।४।१२] इति च ।

— तदुपान्तरं स्वेन दृष्टमित्याशयं गमयन्तीति चेत्; यथावेदस्तदा न काचिदुपपत्तिः । यदि स नेष्यते, तदाप्येवभूतशिवयोग-निष्ठस्वरूपमाहात्म्यातिशयदर्शनेन स्तुत्यादिकमिति तदुपपत्तेः, इत्याद्यप्यन्यदौक्षितीयं प्रतिपादनमप्यनुसंधानमर्हतीति मनाक् सङ्गृहीतम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वतत्त्वचर्याख्याने द्रष्टव्यः ।

— अविगीता

विद्वन् ! ' [भाग. १०।१।७] कालरूपतयाऽसुरावेशिनां मृत्युहेतुरित्याह— लोकानसुरावेशिन इह समाहर्तुं प्रवृत्त इति । अयमेव सङ्कर्षणभावः प्रदर्श्यते भगवता । संहारको हि सङ्कर्षणव्यूहः तत्केशस्य भगवत्स्वरूपेऽवतरणं भूमौ आरहरणार्थमिति भारते निरूप्यते । तथा च भूभारभूतानामेव संहारकः कालः प्रवृत्तोऽस्मि । 'ऋतेऽपि त्वां' इत्युपलक्षणं मदनुगृहीतान्वित्वा सर्वान्समाहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः । त्वा हनननिमित्तभूतं विना न जीविष्यन्तीति वा सम्बन्धः । हे पार्थ ! त्वया न हन्तव्याश्चेन्मया कालरूपेण तु प्रस्ताः तिमोर्भावः याश्चनतीत्यभिप्रायेण 'न भविष्यन्ति' इति प्रत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विश्वसः सन् श्रीमगवान् उवाच— कालोऽस्मीति त्रयेण । लोकक्षयकृत् लोकानां विनाशकः प्रष्टव्यः ऊजितः, लोकान् प्राणिनाः, इह बाधतः समाहर्तुं संहर्तुं स्वकीयान् कर्तुं प्रष्टव्यः कालोऽस्मि । यद्गणान्-स्तरेषु योधास्त्वया दृष्टस्तत्कालात्मकं मत्स्वरूपमिति भावः ।

त्वां दृष्ट्वां मस्कृपापात्रं ऋते विना प्रत्यनीकेषु अनीकानि प्रत्यवस्थिताः ये योधास्ते सर्वेऽपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्तीति । यतोऽहं कालरूपः सर्वसंहारार्थं प्रवृत्तोऽस्मि । त्वां ऋते सर्वे न भविष्यन्तीत्युक्त्या त्वदर्थमेवेते मारिता इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच— काल इति । इहास्मिन्सङ्क्षामे लोकान्समाहर्तुं भक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि । यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपि त्वा त्वां विनाऽपि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे ? ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः शूरा भीष्माद्योऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥

**तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्बुद्ध्वा राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सैन्यसाचिन् ! ॥ ३३ ॥**

१ शां. भा.— यस्मादेवम्— तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ 'भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अवस्थिताः अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिताः' इति यशो लभस्व, केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रून्बुद्ध्वा धनप्रभृतीन्बुद्ध्वा राज्यं समृद्धमसप्तनमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सैन्यसाचिन् ! सन्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सैन्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

२ भा. शां. व्या.— तर्बोदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकत्वा मत्प्राप्तिकृत्यादेव न भविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चिनं, तस्मात्त्व-

दोदासीन्यमकिञ्चित्करमित्याह— यस्मादिति । उत्तिष्ठ युद्धा-योन्मुखी भवेत्यर्थः । यशोलाभमभिनयति— भीष्मेति । किं

१ 'सैन्यसाचिन् !' इत्यनेन करद्वयेनापि योद्धुं समर्थस्य त्वैवैतेषां नाशने निमित्तीकरणं युक्तं मन्य इति ध्वन्यते । 'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सैन्यसाचीति मां विदुः ॥' (म. भा. ४।४४।१९) 'सर्वं दक्षिण-वामयोः' तेन 'सैन्यौ उभौ पाणी सचते समवेति अर्थाज्याकर्षणेऽतः सैन्यसाची' इति चिरोधाधमञ्जनी । सन्यस्य सन्यस्य एकशेषात्, साची क्षेपक इत्यर्जुनमित्रः । अत्र वामनः—

सव्योऽपि सचते बाणान्याणिदक्षिणवतव । सन्यसाचीति लोकेऽस्मिन् विदितोऽस्ति ततो जैनैः ॥

यदि न स्यादिदं युद्धं सदृशप्रतियोगिकम् । धातुकतामसदृशीं कः तु दोर्बन्धित इति ? ॥

अनाविष्कृतविषयस्य कस्य स्वात्त यशः स्थिरम् ? । सन्यसाचिपदेनेति पार्थायाबोधयद्विदुः ॥ — इति मनुते ।

परमेश्वरावतरत्वेन श्रीकृष्णस्य तदभिज्ञत्वात् 'मयैवैते निहताः' इत्यस्य 'यस्तु ते सोऽप्रतो याति युद्धे सम्प्रत्यु-पस्थिते । तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय । देवदेवं कपदिनम् ॥ निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि यान् रिपून् ॥' (म. भा. १।२।३४।३९-४०) इति वक्ष्यमाणस्य च न विरोध इति रुद्रमाप्ये (८।५) वेङ्कटनाथः । 'मयैवैते निहताः—' इत्येवकारेण केवलमर्जुन एव व्यावर्तनीयः, 'निमित्तमात्रं भव सैन्यसाचिन् !' इति वाक्यशेषात् ; तत्र शिवप्रसङ्गाभावात् । यद्वा जगत्संहारार्थं कालाः शिरःरूपे दधानस्य शिवस्यैवैदेह रूपं कृष्णेन शिवाभेदेन शिवयोगसामर्थ्यैर्लब्धशिवाद्भूभावभावनया प्रदर्शितमितीदं वचनमपि शिवस्यैवेति न काप्यनुपपत्तिः । एवमभिप्रायकल्पन एव च 'पूर्वमेव' इत्यस्य नाशयनीसञ्चिनां पञ्चेन्द्रान् प्रति स्त्रेणोक्तस्य 'योनिं सर्वं मातृभूमिं विश्रवम् । अत्र ययं कर्म कृत्वाऽविषह्मां बहूनन्याभिधनं प्रापयित्वा ॥ आगन्तारः पुरुरेवेन्द्रलोके—' [म. भा. १।१९।७।२५] इत्यादेशपक्षकत्वेन सर्वपूर्वभावविषयतया सामञ्जस्यं भवतीत्यप्यप्यदीक्षिताशयः (प्र. त. स्त. ९।११) ।

— अविगीता ।

तेनापुमर्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह— पुण्यैरिति । राज्यभोगेऽपेक्षिते किमनपेक्षितेन ? इत्याशङ्क्याऽऽह— जिदेवेति । भीष्मादिजित्तिरेषु सत्सु कृतो जयाशङ्का ? इत्याशङ्क्याऽऽह— मयै-

वैत इति । तर्हि मृतमारणार्थं न मे प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह— निमित्तेति । सव्यसाचिपदे विभजते— वामेनेति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— तस्माच्च तान् प्रति युद्धायोत्तिष्ठ; तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं भुङ्क्ष्व; मयैवैते कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः; त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं भव; मया हन्यमानानां शस्त्रादिस्थानीयो भव; सव्यसाचिन् ! 'एव समवाये' [धा.पा.१।१०२२] सव्येन शरसमनशीलः सव्यसाची; सव्येनापि करेण शरसमवायकरः; करद्वयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ चे. ता. चं.— यदि मनुष्योऽपि धार्तराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति; तर्हि किमर्थं मायुधो जयसि ? इत्यत्रोत्तरं 'तस्मात्त्वम्' इति श्लोकः । मङ्गलस्य ते जयशोराज्यादिलाभार्थं त्वदुद्योजनमिति परिहारायः । 'जित्वा शत्रून्' इति यशोराज्ययोः साधारणहेतुः । वैशम्पयैर्दृश्यपरिहारेण जिघांसाहेतुप्रदर्शनात् कृतापराधा इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविरुद्धम्; तथा सति तदननार्थं निमित्तमात्रं भवेत्पुण्योजनं न व्यर्थमित्यत्राह हनने विनियुक्ता इति । हनने विनियोगस्तदर्थसङ्कल्पः; इन्तव्यत्वेन सङ्कल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्याभोषताफलसिद्धयविनाभावेन निवृत्तत्वोक्तिः; एवमपि निष्ठायां घटते; ईश्वरसङ्कल्पप्रभृति फलपर्यन्ते क्रियासमुदाये सङ्कल्पांशस्य निष्फलत्वादेकदेशे च समुदायशब्दप्रयोगोपपत्तेः स्थालीकाद्यादिब्यापितु प्रत्येकं पचतिप्रयोगवत् । अत्राशंसायामादिकर्मणि च इत्येके 'निमित्तमात्रम्' इत्युपादानत्वनिषेधः प्रतीयते; तत्र न प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो-

ऽपि नोचित इत्यत्राह मया हन्यमानानामिति । मयैवोप-
करणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमात्रा भवता पापनैर्दृश्यपराजयादिसङ्का-
न कार्येति भावः । मात्रशब्दः प्राधान्यव्यवच्छेदार्थे इत्याभि-
प्रायेणाह— शस्त्रादिस्थानीय इति । सव्यसाचिपदेन
सम्बोधनं युद्धोपयुक्तसाधारणातिशयशोतनार्थमित्यभिप्रायेण
व्युत्पादयति एव समवाय इत्यादिना । सव्यशब्दस्य
करणावर्तां घातोः प्रकृतोचितं कर्मविशेषं ताच्छील्यार्थं न
प्रत्ययस्य दशैयति सव्येनेति । समवायोऽत्र शरसन्धानम् ।
परिसङ्ख्यान्यायात् दक्षिणेन शरसमवायं कर्तुमशक्त इति शङ्का-
मपनयन् सव्यशब्दस्य पादादिसाधारणस्य प्रस्तुतौपयिकं
विशेषणमप्याह सव्येनापि करेणेति । अयोगव्यवच्छेदार्थं
सव्योपादानम्, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः ।
फलतमाह— करद्वयेनेति । भूभारनिर्हणार्थं तदेष्टां सामर्थ्यं
मया सङ्कल्पितमिति समर्थशब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३३ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं च 'दृशेयमानमव्ययम्' [१।१४]
इति प्राप्तिर्न मया यदेतस्सहस्रप्रधानमनुष्यं दिव्यरूपं दर्शितं
तत् नु निखिलधार्तराष्ट्रविनाशप्रदर्शनेन तव जयनिश्चयखल्याय
त्वां युद्धे प्रवर्तयितुमिरेतेक्ष्यमाह— तस्मादिति ।
यस्यापुण्योपनादिविनाशावस्थमप्येव 'यदा जयेम यदि वा
नो जयेयुः' [२।६] इति त्वदीयप्राक्तनसंशयानवकाशस्त-
स्मात् त्वं युद्धायोत्तिष्ठ । ननु तेषां विनाशाय त्वयि प्रवृत्ते सति
मनुष्यानामस्य किं फलम् ? अत आह— यशो लभस्व देवैरपि
तुजं वा भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निहता इति कीर्तिं प्राप्नुहि ।
न केवलं कीर्तिलाभमात्रम्, किन्तु शत्रूजित्वा समृद्धं राज्यं
भुङ्क्ष्व । न च 'लोकांस्माहर्तुं प्रवृत्तः' इति 'न भवि-
ष्यन्ति' [१।१३२] इति च तद्विनाशस्य भविष्यत्वोक्त्या
तत्र संशयः कार्यः, किन्तु विनशवान् तान्विदीत्याह— मयै-

वैते निहता इति । पूर्वमेव शङ्कावनकाश एव मयैवैते
निहताः । 'स योषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्'
[१।१९] इति हि तत्रोक्तम् । यथा चायमर्थस्तत्र स्पष्टो
भवति, तथाऽऽत्माभिः प्रथमाध्याये षष्ठाध्यातम् । यथैवं
ल्यैवेति निहतास्तर्हि मम कथं यथो भविष्यति ? तत्राह—
निमित्तमात्रमिति । मया श्रेतेषां निहन्तं नाम बलपराक्र-
मादिशक्तिविनाशनेन स्वयशस्विदर्थं केवलशरीरमाश्रित-
स्थापनम् । अतस्तेषां देहपाते त्वं निमित्तमात्रं भव । एतेदे-
वाह— सव्यसाचिजिति । सव्येन वामहस्तेनापि शरान्
संचितुं सन्धातुं शीलमस्येति सव्यसाची । 'एव समवाये'
[धा.पा.१।१०२२] इति धातुः । इस्तद्वयेनापि योद्धुं समर्थ
इत्यर्थः । अतश्च यथा कपञ्जिखदीयैकवानप्रयोगमात्रेण तेषु
पतसु तवैव कर्तुं वै क्रीडाः स्थापयिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी० — तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ निमित्तमात्रं तु भव ॥ ३३ ॥

१ पु. अ. त.— अत एव त्वमनायासेन यशो गृहाणे-
त्याह— तस्मादिति । हे सव्यसाचिन् ! सव्येन वामेन हस्तेन

संचितुं सन्धातुं शीकं यस्य तादृशसङ्घाति युद्धार्थं सज्जो
भव । यशो लभस्व सव्यहस्तेनैव सर्वं मारिता इत्यादि-

रूपम् । शत्रुन् धुर्वीचनादीन् जिह्वा समुद्धं राज्यं युद्धम् । अतो निमित्तमात्रं भव लोककथनार्थमञ्जुनेव तवं मारिता
पृते मया पूर्वमेव त्वन्माराणात् प्रथममेव निहताः मारिताः, इति ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० वी०— तस्मादिति । यस्मात्त्रां विनाऽप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । शेषं
स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सर्पत्नान् ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याऽऽङ्का तांस्तान्यपदिशति
भगवान्— मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम्— द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्या-
स्त्रसम्पन्नः, आत्मनश्च विशेषतो गुरुरारिष्टः; भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धम-
गमत, न च पराजितः; तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'मम पुत्रस्य शिरो भूमौ निपातयिष्यति
यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोवया सम्पन्नः सूर्यपुत्रो-

१ सप्ततान् जेता इति— त्वं हि पूर्वं सत्रुजयार्थमेव ब्रह्मविष्णुद्वैः सष्टोऽसि, तथा च पात्रे तत्प्रथमोत्पत्तिसमये विष्णुं प्रति
महाश्रवाक्यम्— 'एष नारायण । सखा नस्तव भविष्यति । मुनिर्ज्ञानपरीक्षार्थं जेता लोके भविष्यति । तेजसो ब्रह्मणो दीप्ताद्भू-
जस्य तव शोणितात् । मम दह्निमिपातातु श्रीणि तेजसि यानि तु । तत्संयोगात्समुत्पन्नः शत्रुं युद्धे विजेष्यते । अवध्या ये भवि-
ष्यन्ति दुर्जयास्तव चापरे ॥ शक्रस्य चामराणां च तेषामेव भयङ्करः ।'— (छ. खं. १.४.१२९—३२) इति । तथाऽस्मिन्मन्त्रस्यपि
पाण्डुना 'यं दास्यति स मे पुत्रं स बरीयान् भविष्यति । अमातुषान्मातुषांश्च सङ्क्रामे ॥ हनिष्यति ॥' (म. भा. १।१२३।५)
इत्यभिस्मन्मायाप्राधितेन गोत्रमिदा 'सुतं ते यं प्रदास्यामि सर्वांमित्रविनाशनम् ।' (म. भा. १।१२३।३०) इति प्रतिज्ञाविवा-
त्पादितोऽसि, अतः प्रकृतिसिद्धमेव तव सप्तनजैतृत्वम्, न च प्रकृतिः केनचिदप्यतिवर्तितुं शक्या; तस्माद्ब्रह्मणो विद्याय युद्धयत्वेति
भावः । वक्ष्यते चायमर्थः स्पष्टमेवाष्टादशैः— 'प्रकृतिसत्त्वां नियोक्ष्यति' (१.८।९९) 'स्वभावजेन कोत्सेय । निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥' (१.८।९०) इति । जेता इति 'जि ज्वे' (धा. पा. १।५६।१) इत्यस्मात्
ताच्छील्ये 'तृन्' (अष्टा. ३।२।१३५) 'न लोकाव्यय—' (अष्टा. २।१।६९) इति षष्ठीनिषेधः । अन्ये तु जेतासीति छुगमध्य-
मैकचनमभ्युपेत्य जेष्यसीति व्याचक्षते, तद्वृषणपूर्वकं भुक्तमर्थमेव विशेषमेव परिक्रोटोति वामनः—

मरिष्यन्त्येव खल्वेते निहताः कालरूपिणा । निमित्तमात्रं त्वयार्थं मामेव कुस्ते कुतः ? ॥

इति प्रत्ययितात्मानं प्रारब्धबलमीहसम् । त्वेति दर्शन्यपार्थं समाश्वासयति प्रभुः ॥

हन्यामहं कथमिति महान्मन्युरभूत्तव । यांस्ते मयैव निहताः किमर्थं व्यथसे वृथा ? ॥

युतं कालेन जनकं लोके दहति तच्छुतः । परं स तावता किं तु प्रयाति पितृद्वन्द्वतुम् ? ॥

तथा मया हतानेतान्कालेन शववत्स्थितान् । हिन्वि स्ववर्षमभित्य सा व्यथिष्ठाः स्थिरो भव ॥

इत्युक्ते लोकनाथेन पृथासुनोर्हृदि व्यथा । काप्यासीदत्र लुकेऽयं मामेव किमिति प्रभुः ? ॥

कालरूपेण हतवान् यथा सर्वात्मना तथा । नाशयत्वयमेवैतान् कुतो शोयोकि मामिति ॥

सर्वसाक्षी विदित्वैवमाशयं तस्य केशवः । समापते प्रकृत्येव जेतासि त्वमिति स्फुटम् ॥

प्रारब्धकर्मबलतो जेता जातोऽसि वैरिणाम् । नास्ति भोगादते नाशः प्रारब्धानां च कर्मणाम् ॥

युद्धयस्व तस्मादित्येव सरलोऽयं हस्यते । तथापि कथितो नान्यैरेव व्याख्यातुभिः कश्चित् ॥

जयेम वा जयेयुर्न इति यो दर्शितः पुरा । स निराक्रियते सद्यः संशयो विश्वरूपिणा ॥

इति मत्वाऽत्र सर्वेऽपि जयं प्राप्स्यसि निश्चितम् । इति व्याचक्षते प्रायो जेताधीति पदं वत् ॥

न चैतत्सङ्गतं यस्माद्भस्मान्काकेन तानिह । साक्षाद्दृष्टवतः स्पष्टं स तिष्ठसंशयः कथम् ? ॥

यत्नानुपनमरयितुं निमित्तयति मां कुतः । इति व्यथा तु युक्ताऽस्य युक्ता चोक्ता समाहिति ॥

प्रासद्ब्रह्मणोऽपि प्राग्भूतं नातिवर्तते । प्राग्भूतेनैव जेतासि मा ब्रजिष्ठा व्यथामिति ॥

अष्टादशोऽपि विषयमयमर्थोऽभिधीयते । निबद्धः कर्मणा स्वेन कर्ताऽप्येवेति चादिता ॥

यः कानीनो यतः, अतस्तन्नामैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण; मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीः, युध्यस्व, जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन्नेत्रेण युद्धे सप्ततान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘मयैव’ [११३३] इत्यादिनां कं प्रपञ्चयति—द्रोणं चेति । किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो गण्यन्ते ? तत्राऽऽह—येष्विति । द्रोणादिषु कुतः शङ्का ? इत्या-
शङ्क्य द्रयोः शङ्कानिमित्तमाह—तत्रेत्यादिना । जयद्वयेऽपि शङ्कानिमित्तमाह—तथेति । दिव्यान्नसम्पन्न इति सम्बन्धः । तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह—यस्येति । कर्णेऽपि तत्कारणं कथयति—कर्णेऽपीति । पूर्ववदेव सम्बन्धः । हेत्वन्तर-

माह—वासवेति । सा खल्वमोहा पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वाैव निवर्तते । जन्मनाऽपि तस्य शङ्कनीयत्वमाह—सूर्येति । कुन्ती हि कन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्य-
माशुहाव, ततस्तस्यामेवावस्थायां मयमुद्भव तदाह—कानीन इति । एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह—यत इति । उक्तैर्बन्धेषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह—मयेति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—द्रोणभीष्मकर्णादीन् कृतापराधतया मयैव हनने विनियुक्तान् त्वं जहि त्वं हन्याः; एतान् गुरून् वन्धुश्चान्यानि भोगसक्तान् कथं हनिष्यामि ? इति मा व्यथिष्ठाः, तानुद्दिश्य धर्माधर्ममयैव बन्धुखेहेन कारुण्येन च मा व्यथां कृथाः; यतस्ते कृतापराधा मयैव हनने विनियुक्ताः; अतो निर्विशङ्को युध्यस्व, रणे सप्ततान् जेतासि जेष्यसि; नैतेषां वधे नृशंसतागन्धः; अपितु जय एव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—अर्जुनस्यास्यानलेहकारुण्यधर्माधर्मभय-
मूलं ‘कथं भीष्मम्’ [२१४] इत्यादिकं साक्षात्प्रतिवक्ति
द्रोणं चेति । ‘मा व्यथिष्ठाः’ इत्यत्र पूजावर्हान् मन्वान इति
वाक्यशेषाभिप्रायेणाह गुरुनिति । गुरून् वन्धून् भोग-
सक्तानिति पदैर्धर्माधर्मभयबन्धुखेहेहकारुण्यानां हेतुप्रदर्शनम् ।
अत्र च धर्माधर्मभयादिव्यर्थतोहेतुरित्याह तानुद्दिश्येति ।
धर्माधर्मभयादिकं तु पृष्ठतः करोमि; द्रोणादयो हि तेस्तेर्हेतु-
भिर्हजैयाः शत्रवः; युद्धसिद्धिश्च अत्रलेति भीरुस्मीति यदि

ब्रवीषि, तर्हि मा भैषीरित्यभिप्रायेण ‘मा व्यथिष्ठाः’ ‘युध्यस्व’
इत्यादिकमुच्यत इत्याह यतस्त इति । ‘जेतासि’ इत्यत्र
द्वितीयया तृज्जनायोगात्पुनश्च भविष्यदर्थत्वादिहेतुवन्तस्यैक-
पथम्; तत्रानवतनविवक्षापि नास्तीत्यभिप्रायेणाह जेष्यसीति ।
शङ्कितानिर्जिताविधिभारतो च श्लोकात्पर्यमित्याह नैतेषा-
मिति । अर्जुनस्यापजयशङ्काभावात् ‘मा व्यथिष्ठाः’ इत्यादिक-
मारम्भो कर्तुंशतत्पशङ्कापरिहारायैवमिति भावः । अनुकूलेषु
द्यातृशंसित्यभिप्रायेण सपन्नजगद् इति चाभिप्रेतम् ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमीं पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वराज्य-
द्रथोऽपि विशेषेणोक्तः । ‘प्रवरा वासवी शक्तिः’ इति कर्णः ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः’
[२१६] इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रश्नपितृका, पश्चद्वयेऽपि फलला-
भादिति ‘ह्यतो वा’ [२१३७] इत्युत्तरमुक्तम्, इदानीं तव
परायणशङ्काऽपि नास्तीत्युच्यते—द्रोणं चेति । तत्र द्रोणस्य
धनुर्विद्याचार्यत्वेन, भीष्मस्य स्वच्छन्दमुत्पुत्रत्वेन चाशङ्काविष-

यत्वावुक्तं योधवीरसमुदायात् पृथक्कृत्य स्वशब्देन प्रहणम् ।
जयद्रथस्य कर्णस्य च कुतः ? इत्यत आह—योऽस्येति ।
अस्य जयद्रथस्य । तच्छिरस्तस्य पातयितुः शिरः । भेत्स्यति
भेत्स्यते । तत्पितुर्जयद्रथपितुः । शक्तिरस्ति कर्णेत्येति शेषः ।
कर्णो विशेषेणोक्त इति वर्तते ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—द्रोणं चेति । जहि व्यापादय । मा व्यथिष्ठा मा शङ्किष्ठाः । भयचलने
मा कार्षीरित्यर्थः । जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

८ वं. ब्र. गि.—ननु द्रोणो धनुर्वेद्याचार्यो दिव्यास्त्र-
सम्पन्नः; तथा भीष्मः स्वच्छन्दमुत्पुत्रलिङ्गवज्रिता परशुरामे-
णापि द्वन्द्वमुद्धमविगम्य न पराजितः; तथा यस्य पिता
तपश्चरति ‘मनुजश्रियो यो भूमीं पातयिष्यति, तस्यापि शिर-
स्तत्काळं पततु’ इति, स जयद्रथोऽप्यजयः; तथा कर्णो-
ऽयमयोधेयद्रव्यदशकृपा, सृष्टप्रभोऽतिबलपराक्रमः; तथा कृपाश-
ल्यानर्थाद्विश्रामः भूतयोऽपि; अतस्तेषु सत्सु कथं जित्वा

शत्रून् राज्यं भोक्ष्ये ? कथं च यशो लप्स्ये ? इत्याशङ्कामपनय-
न्नाह—द्रोणमिति । अत्र द्रोणं त्रेत्यादिचकारत्रयेण ‘तथा-
न्यानापि’ इति तथाशब्दादिपिशदाभ्यां च द्रोणादीनां पूर्वोक्ता-
जयत्वमनुसृजते । पूर्वविधानप्येतान्मया हतांस्त्वं जहि । न
हि इतहहनने कथिद्भारोऽस्ति; अतो मा व्यथिष्ठाः कथमेतान्
हनिष्यामीति भयनिमित्तं इयथां मा गाः । किन्तु युध्यस्व ।
अयस्य रणे सप्तमाच्छब्दजेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

५ व० त० दी०— पूर्वसङ्काऽपुना न कार्येत्याह— द्रोणमिति । येभ्यस्त्वं पूर्वमसङ्किध्वास्तानेतान् मया हतप्रायान्कालदृष्ट्या प्रारब्धकर्मेणा जीवितशेषान् जहि । एवं रणे सपत्नान् जेष्यसि । ततो युद्धधर्मं कुरु ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— द्रोणो ब्राह्मणत्वाद्भवता कथं वध्यः? तथा भीमो भक्तः, तथैव जयद्रथः शिवप्राप्तप्रसादः, कर्णः कुन्तीपुत्रः, एतेषाममारणे कथं जयो भवेत्? अतस्तन्नाम्ना प्राह— द्रोणं चेति । च पुनः । ब्राह्मणमपि द्रोणं, भीमं च सक्तमपि, जयद्रथं चकारेण प्राप्तवरमपि, कर्णं च कुन्तीपुत्रमपि तथाभू-

तानन्यामपि योयवीरान् युद्धविशारदान् मया हतान्स्वं जहि मारय । स्वहतत्वोक्त्या इषुमिः कथं एजाहानं प्रति वोस्त्वामि' [३१४] इति यत् पूर्वसङ्कं स दोषोऽननुकृत्यकरणेन निवा-
त्तिः । यत् एते मया हता अतो निश्चयः युद्धयस्व ; रणे सपत्नान् शत्रून् जेतसि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— मा व्यधिष्टाः एते महान्तः कथं हन्तुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः । जेतसि जेष्यसि । सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच— एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिवैपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वेषमानः कम्पमानः किरीटी, नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं सगद्गदं—भयाविष्टस्य दुःखमिधातात्, स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात्, अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः, ततश्च वाचोऽप्यादवं मन्दशब्दत्वं यत्स गद्गदः, तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत्, भीतभीतः पुनःपुनर्भया-
विष्टवेताः सन्प्रणम्य प्रक्षीभत्वाऽऽहेति व्यवहितेन सम्बन्धः । अत्रावसरे सञ्जयवचनं सामिप्रायम् । कथं ? द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतैष्वजेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा श्रुतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्सन्धिं करिष्यति, ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीदृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पराजयभयात्करिष्यति सन्धिमिति बुद्ध्या सञ्जयो राज्ञो वृत्तान्तमुक्तवानित्याह— सञ्जय इति । पूर्वोक्तं वचनं 'कालोऽस्मि' [११।३४] इत्यादि । विश्वरूप-
दर्शनदृष्ट्यामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति सञ्जयो राज्ञे

न्यजिज्ञादित्यासाङ्क्य तदुक्तेस्तात्पर्यमाह— अञ्जेति । तमेवा-
भिप्रायं प्रथमद्वारा विशदयति— कथमित्यादिना । तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा सन्धिं न कारयामास ? इति तत्राऽऽह— तदपीति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य वचनं श्रुत्वा अर्जुनस्तस्मै नमस्कृत्य भीतभीतो-
ऽतिभीतो भूयस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिवैपमानः किरीटी सगद्गदमाह ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'एतच्छ्रुत्वा' इति श्लोके नमस्कार-
द्वयहेतुं विप्रकीर्णानां पदानामुक्तवानित्याह— सञ्जय इति । एतदाश्रितेति । वचनश्रवणमात्रादवशात् प्रथमो नमस्कारः । भीतभीतस्य वक्ष्यमाणवाक्यप्रारम्भात् पुनः प्रणामाञ्जली, अपेक्षामात्रेण स्वविप्रहादिप्रकाशनवत्स्वामिप्रायस्याविष्कार-
मपि वात्सल्येनैव कृत्वामित्यभिप्रायेणाह— आश्रितवा-

त्सल्यजलधेरिति । ब्रह्मेवरक्षकत्वादभिः केशवः; आश्रित-
संसारकर्षणादिभिः कृष्णः । भगवत्परायणविन्दवन्दनेन किरीट-
खट्वादिभिः कृताश्रितं गतमित्यभिप्रायेणात्र किरीटिपदप्रयोगः ।
'भारः परं पठकिरीटखट्वादिभ्योऽप्युत्तमाङ्गं न नमोऽनुकन्दम्' इति हि
महर्षिणोक्तम् ॥ ३५ ॥

१ भीतेभ्यो भीतः भीतभीतः, अतिभीत इति यावत् । 'आधिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्धटा-
दिभिरुक्तं समाधानं मातृत्वव्यम्, तादृशवार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् इति तत्त्वबोधिनी ।

दृष्टाः सहजशो भीता लोका ये पूर्वभीरिताः । भीतस्तेभ्योऽधिकमयं भीतभीतस्ततोऽर्जुनः ॥

स्वाभाविकं चेन्नपथातिगं ते कालस्वरूपं प्रपिबोध्य भीताः ।

प्रत्यक्षमेवेक्षितवांस्तदत्र पार्थस्ततोऽजायत भीतभीतः ॥ इति धामनः ।

— अविगीता ।

६ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— वेपमानः कम्पमानः । किरीटर्जुनः । सगद्गदं भीतभीतः प्रकारम् (?) ॥ ३५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— सञ्जय उवाच— सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सञ्जयवचनत्वे स्थिते, विशिष्यात् 'सञ्जय उवाच' इत्यस्य कारणं भगवत्पादैरेव वर्णितम्— द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णपुजयासाहेतुषु हतेषु निराश्रयो दुर्योधनो इत एवेत्यलसन्धाय यदि धृतराष्ट्रः सन्धिं कुर्यात्तदोभयेषामपि शान्तिः स्यादित्यभिप्रायेण सञ्जयवचनम् ; धृतराष्ट्रस्तु तत्राश्रयीद्ववितव्यतावधादिति— एतदिति । एतदाश्रितवात्सल्यजलधेः केशवस्य

वचनं भुवा किरीटी अर्जुनः 'जित्वा शत्रून्मुहूर्त्वं राज्यं समृद्धम्' [११।३३] इत्यमोघभगवदाविषैव सयः प्राप्तपट्टाभिषेक्तया किरीटीत्यपि ध्वनिः । कृताञ्जलिः वेपमानः परमाश्रयदर्शनेन कम्पमानः अतिशयेन भीतश्च सन् कृष्णं नमस्कृत्य भूय एव पुनरपि प्रणम्य अतिनम्रो भूत्वा सगद्गदं— भयेन हर्षेण वाऽभ्युर्णनेत्रस्य कफरुद्धकण्ठतया वाचो मन्द्वलसकम्पत्वादिर्विकारो गद्गदः, तत्सहितं यथातथाऽह ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— ततो यत् जातं तदवसन्नाय धृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच— एतदिति । श्रुत्वा अर्जुन उवाचेति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— ततोऽर्जुनः किं कृतवान् ? इत्याकाङ्क्षायां सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह— एतदिति । एतत् पूर्वोक्तं केशवस्य ब्रह्मविश्वेतरपि मोक्षदातुः वचनं भुवा किरीटी अर्जुनः वेपमानः भगवता राजभोगे विनियुक्तस्तदयुक्तं मन्वानो मोक्षामिलाषवत्वात् कम्पमानो जातः । ततो विज्ञापनार्थं कृताञ्जलिः भीतः

भीत इति भगवदाज्ञायां पुनर्विज्ञापने कदाचिदप्रसन्नो भवेदिति महाभीतः सन् प्रणम्य प्रकण्ठे मनसा नमस्कृत्य कृष्णं सदानन्दं सगद्गदं प्रेमोपरुद्धकण्ठं यथा तथा भूयः पुनः नमस्कृत्यैव अतीव दीनो भूत्वा आह विज्ञप्तिं कृतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०— भगवैतवमुक्ते सति पश्चात्किं वृत्तं ? इत्यपेक्षायां सञ्जय उवाच— एतदिति । अत्र कृताञ्जलिश्चादिना चिह्नेन भगवदाभ्युदङ्गनं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्त्वाञ् । भीतभीतोऽत्यन्तं भीतः सन्नाहेति सम्बन्धः । अत्र आहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात्, अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्तदेव सम्बन्धः, न तु प्रणम्य आहेति । का तर्हि आहेति क्रियाया गतिः ? नेयं क्रिया; किन्तु 'अह' इति प्रसिद्धयर्थमव्ययमित्यदोषः ॥ ३५ ॥

विश्वरूपदर्शनेनातिभीतानर्जुनेन कृता भगवत्स्तुतिपूर्विका प्रार्थना ।

अर्जुन उवाच— स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

१ 'स्थाने' इति युक्तार्थेऽप्ययम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' (३।१।११) इत्यमरः । 'स्थाने कृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्तं भोज्या ।' (र. वं. ७।१३) इति महाकविप्रयोगश्च । वामनस्त्वत्र दूरं भिजेन पथा प्रस्थितः—

स्थानं नाम स्थितेः कालस्तस्मिन्कीर्त्या प्रकृष्टया । प्रहर्षमनुसारं च प्राप्नोति जगदीशितुः ॥

कीर्तिर्भीतास्तदीयाया प्रबलायाः सुरद्विषः । पलायन्ते दश दिशो सिद्धाश्च प्रणमन्ति तम् ॥

संहारकालं सहसा विलोक्य भीतं समाश्रययितुं सखायम् । वेगो दयालुः स्थितिकालमस्मै व्युदर्शयन्मोदनिदानमेवम् ॥

देशोन्नतारान्स्थितिकाल एव सृते सतामभ्युदयाय दिव्यान् । तदीययाऽऽप्नोति जगत्समग्रं कीर्त्याऽनुसारं च तथा प्रहर्षम् ॥

हर्षानुरागौ विषयाश्रितोऽपि लोकेषु दृष्टावपि तौ दुरन्तौ । अतोऽर्जुनः श्रीपतिभक्तिमूलावेवात्र शैत्यपवर्गहेतुः ॥

कूला नरा ये विषयानुरक्ता द्रवन्ति दामोदरकीर्तिभीताः । रक्षःपदेनेह विवक्षितास्ते कीर्तिप्रिया एव नरा सुरारोः ॥

भक्ताः कीर्त्या प्रहृष्यन्ति रज्यन्ति च रमापतेः । श्रवन्त्यभक्तास्तद्गीताः श्रिताः सम्पदमाधुरीम् ॥

अन्यान्देशान् भजन्तोऽपि ये शृण्वन्ति हरेः कथाः । सिद्धमन्त्रा अपि सदा बन्दन्ते च तमच्युतम् ॥

न ते रक्षस्तु गण्यन्ते श्रेष्ठत्वेनाश्रिताच्युताः । अतस्तानपि कौन्तेयः प्रसङ्गादचिकीर्तत —

१ शां. भा.—स्थान इति । स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश ! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा विषयविशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चैति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति, तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किञ्च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां, तच्च स्थाने इति ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—किं तदञ्जुनो भगवन्तं प्रति सगद्गदं वचनमुक्तवान् ? इति तदाह—अञ्जुन इति । विषयविशेषणतत्त्वमेव व्यनक्ति—युक्त इति । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च

गच्छति जगदित्याह—तथेति । तच्छेत्यनुरागमनम् । रक्षस्तु जगदेकदेशसूतेषु प्रतिपक्षेण कृतो जगतो भगवति हर्षानुरागो । इत्याशङ्क्याऽऽह—किञ्चेति । इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह—सर्व इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—अञ्जुन उवाचेति । स्थाने युक्तम् ; यदेतद्युद्धदिदृक्षयाऽऽगतमशेषं देवगन्धर्वसिद्धयक्ष-विद्याधरकिन्नरकिम्पुरुषादिकं जगच्चत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमवलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च; यच्च त्वामवलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति; सर्वे सिद्धसङ्घाः सिद्धाद्यनुकूलसङ्घाः नमस्यन्ति च ; तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स्थाने हृषीकेश !’ इति श्लोकः श्रीविष्णुपञ्चराविषु विनियुक्तो मन्त्रः प्रसिद्धः । ‘स्थाने’ इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिव्युदासायाह युक्तमिति । अत्र जगच्छब्द-विवक्षितार्थं तस्य प्रकीर्तौमूलप्रहर्षनिदानं च व्यनक्ति यदेतदिति । ‘प्रहृष्यति’ इत्यनेन प्रियातिथिलाभादाविवाक्षितमः-प्रतीतिर्विवक्षिता । ‘अनुरज्यते’ इति तु पित्रादिषु पुत्रादेरिव

श्लेह इत्यपुनरुक्तिः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षतां भीतिहेतु-प्रवर्तनम् । ‘प्रकीर्त्या’ इत्यस्यानुपपन्नस्तु विरुद्धत्वादयुक्तः । अन्यकृतकप्रकीर्त्येति तु कल्पनातीत्यम् । अवलोकनं तु ‘वीक्षन्ते त्वा’ [११।२२] इति वेदाख्यारदीनां सर्वेषामुक्तमिति भावः । सिद्धसङ्घोऽत्रानुकूलवर्गप्रदर्शनार्थे इत्यभिप्रायेण सिद्धाद्यनुकूलसङ्घा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—यदेतद्वक्ष्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अश्रीषोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः, केशत्वं त्वंशूनां तन्निपतत्वादेः, प्रमाणं तु ‘शशिश्र्वयेनेत्रं’ [११।१९] इत्यत्रोक्तम्, हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः, तेषां विशेषतः ईशत्वं च ‘यः प्राणे तिष्ठन्’ [वृ.उ.३।७।१६] इत्यादौ प्रसिद्धम् । ‘न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्यथे’ इत्यादिप्रयोगाच्च । इहोऽर्थो मोक्षधर्मे सिद्धः

—सर्वशब्देन मन्त्रादि साधयित्वापि ये विष्णुः । न नमस्यन्ति ते सिद्धा नोच्चन्ति इति सूच्यते ॥
प्रसाध्य मन्त्रान्कुर्वाणा मारणोच्चाटनादिकम् । नरकाधिकृता नैव लभन्ते सिद्धतां कथितम् ॥

सिद्धमन्त्रजपशुद्धयुद्धयः कर्म काम्यमपहाय मुक्तये ।

ये भजन्ति निजदेवमज्ञया ते हि सिद्धप्रभाजनं जनाः ॥

उत्सारं मत्सरं प्रीताः प्रकीर्त्या विश्वरूपिणम् । अपवर्गप्रदं सर्वं ते नमस्यन्ति सन्ततम् ॥

त्रिविधेष्वपि चैतु जनेषु समतां विभोः । हृषीकेशप्रदेहेह सूचयन्तौति पाण्डवः ॥

हृषीकान्निद्रियाणयाहुस्तेषामीशः प्रकाशकः । सतां तदितरेषां च भवनेव न संशयः ॥

येषां प्रियं तव यशः श्रवणं स्वभावायेषां तथाप्रियमथान्यमनोराधया ये ।

त्वां पूजयन्ति विषयीण्यविशेषतत्त्वं तेषां प्रकाशयसि सूर्यं वैश्वेक्षणानि ॥

दृष्ट्वा द्विजं प्रणयतः प्रणमन्ति केचित् केचित्कशाभिरपि तं वत । ताडयन्ति ।

कार्याधिभेनमपरे पुनराश्रित्यन्ते तुल्यं प्रकाशयति बभ्रुरिनस्तु तेषाम् ॥

—इत्यादिना ॥

श्लोकोऽयं मन्त्रशाले रक्षोघ्नत्वेन प्रसिद्धः । तथा नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनमन्त्राभ्यां सम्पुटितः सर्वसिद्धिप्रदः, सर्वानिष्ट-निवर्तकश्चेत्याद्यन्यत्र प्रपञ्चयिष्यते ।

—अविगीता ।

‘सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशौर्मे अंगु संज्ञितैः । बोधयन् स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् ॥ बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् । असीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन । ॥ हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकमावनः ’ इति च ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘स्थाने’ इत्येतत् ‘युक्तं’ इत्यर्थेऽन्यथं चास्ति, अस्ति च सप्तम्यन्तं पदं, तत्किमत्राभिप्रेतं कथं चास्यान्वयः ? इत्यत आह—यदिति । स्थाने विषये एवेति वा, बहुमानस्थाने त्वयीति वा योजनार्थं साध्याह्वारत्वमिति भावः । हृषीकेशाब्दस्य प्रकृतोपयुक्तपूर्वमर्थमाह—अद्वीति । अत्राद्येनादिशब्देन सूर्यो गृह्यते, द्वितीयेन बोधनस्थापने, अम्या-यंशुभिः स्वकेशैरिति शेषः । जगद्वैष्णवादेरिति बोधनस्थापनाभ्यां जगद्वैष्णवादित्यर्थः । सूर्यायंशुनां कथं भगवत्केशत्वं ? इत्यत आह—केशत्वं त्विति । तमियत्तत्त्वजन्यत्वादिना तादा-स्त्योक्तिरित्यत्र किं प्रमाणं ? इत्यत आह—प्रमाणं त्विति । इत्यत्रैतद्व्याख्यानावसरे । अनेन वक्ष्यमाणं वाक्यं विश्रुतं भवति । तथा चाध्यादिषु स्थित्वा स्वकेशनियतैस्तदंशुभि-

जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणादित्युक्तं भवति । हृष्यतेः कीप्र-त्ययः । हृष्यो हर्षहेतवः केशा अस्मेति हृषीकेशः । नानेन प्रति-क्षोऽर्थस्यन्यत इति भावेन तमस्याह—हृषीकाणामिति । ननु जगदीशस्य विशेषत इन्द्रियेशत्वं कथं ? इत्यत आह—तेषामिति । पुरुषार्थोपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरकत्वेनेति भावः । हृषीकेशाब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—नेति । पूर्वेण समुचितस्यास्य व्याख्यानसमर्थनहेतुत्वाच्चशब्दः । आद्येऽयं प्रमाणमाह—इतरोऽर्थ इति । अत्रिध्वं । जगद्वोधयन्तः स्थाप-यन्तश्च पृथक् स्वावसरे उत्पद्यन्ते उदयं गच्छन्ति सूर्यैर्लूयैश्च । अत्रापि पूर्वबोधोपनादेर्हेतुहेतुमद्भाषोऽतः शतव्यः । ईशानात्वादा-वयुक्तो हेतुः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं प्रणामपूर्वकं भगवन्तमर्जुन उवाच—स्थान इति । स्थाने युक्तम् । प्रकीर्त्या प्रकर्षणं कीर्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘किरीट्याह’ इत्युक्त्वाऽपि पुनः “अर्जुन उवाच” इत्युक्तिस्तदीयभाष्यातिशयात्पुनस्तन्धानप्रयुक्ता-द्वरनिमित्तम् । ‘स्थाने’ इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषी-केश ! तव प्रकीर्त्या ‘तस्मान्त्वत्पुण्ड्रं दक्षो लभस्व जित्वा शत्रून्पुण्ड्रं राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमि-त्तमात्रं भव सन्वताचिन् !’ [१।१३३] इत्येवंपुनः समुत्पद्य-प्रसूता भक्तवत्सलो भगवानिति तव या प्रकृष्टा कीर्तिस्तथा

सर्वमपि युद्धदिदृक्षयागतं देवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याधरकिन्नरकि-श्वरुषादिकमिदं जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च त्वयि; तदेतत्स्थाने युक्तम् । तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तदपि स्थाने । तथा सिद्धार्थां कपिलादीनां सङ्घाः सर्वे नम-स्यन्ति चेति यत्तदपि स्थाने युक्तम् । अयं श्लोको विष्णुपञ्जर मन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रप्रयोगभेदात्स्वल्प मन्त्र-सारसुधानिधावस्माभिः प्रदर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—‘स्थाने’ इत्येकादशभिः प्रार्थयन्नाह कालगुनः । षड्विगुणैश्चिभिर्युक्तं भगवन्तं गुणातिगम् ॥ ‘स्थाने’ इत्यत्र प्रकीर्त्या युतं प्रार्थयति । ‘स्थाने’ इत्यव्ययम् ; युक्तमित्यर्थः । जगत्सर्वमनुरज्यते प्रहृष्यति च तव प्रकीर्त्या । अहं त्वयुता विभेमीति द्योतयति । अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—किमर्जुनो विज्ञापितवान् ? इत्याकाङ्क्षा-यामर्जुनवाक्याभ्याह—अर्जुन उवाच ‘स्थाने’ इत्ये-कादशभिः । एकादशेन्द्रियैरपि शुद्धैर्वैष्णवमित्येकादशभि-विज्ञापयति । हे हृषीकेश ! यत्सर्वं सर्वेन्द्रियैरकस्तस्मात् स्थाने स्थितो तव प्रकीर्त्या तव गुणसङ्कीर्तनेन जगत् प्रहृष्यति हर्षमाप्नोति । च पुनः । अन्तर्गतं कीर्तनश्रवणेन अदृश्यते

अनुरागयुक्तं भवति ! ननु बाधकेषु विद्यमानेषु कीर्तनं कर्तुं कथं शक्यं ? इत्याशङ्क्य कीर्तनेनैव बाधनाशो भवतीत्याह—रक्षांसि । तव कीर्तनेनैव भीतानि सन्ति रक्षांसि दिशः प्रति द्रवन्ति पलायन्ते । तथा सिद्धसङ्घाः सिद्धानां प्राप्ताज्ञा-नानां सङ्घाः नमस्यन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच—स्थाने इति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक अन्तर्यामिन् ! तव प्रकीर्त्या नामसङ्कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तम् । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति पलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम् । यत् त्वां सर्वे सिद्धसङ्घाः कपिलादीनां समुदाया नमस्यन्ति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः, स च नारायणाष्टारमुदर्शनास्त्रमन्त्रार्थां सम्पुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं संदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ! ॥ ३८ ॥
 वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रैजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
 नमः पुस्तौदथ पृथतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ! ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति— कस्मादिति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्वे ? हे महात्मन् ! गरीयसे गुरुतराय । यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमत-
 स्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्वे ? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमहो विषय इत्यर्थः ।
 हेऽनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते । किं तत् ? सदसदिति । सद्विद्यमानं, असच्च
 यत्र नास्तीति बुद्धिः ; ते उपाधानयुते सदसती यस्याक्षरस्य यद्गारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु
 सदसतोः परं तत् 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तोऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरलोकमव-
 तारयति— भगवत् इति । महात्मस्त्वमश्रुत्वेतत्त्वम् । गुरु-
 तरत्वात्मस्कारादियोग्यत्वमाह— गुरुतरारयेति । तत्रैव हेत्व-
 न्तरमाह— यत् इति । महारामत्वादिहेतुनामुक्तानां फल-
 माह— अत इति । तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति— हेऽन-
 न्तेति । अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनिमित्तत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च

तत्र नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तर-
 माह— त्वमिति । तत्र मानमाह— यदिति । कथमेकस्यैव
 सदसदूपत्वं तत्राऽऽह— ते इति । कथं सतोऽसत्तत्वाक्षरं प्रत्यु-
 पाधित्वं तदाह— यद्गारेणेति । 'तत्परं यत्' इत्येतद्व्याचष्टे—
 परमार्थतस्त्विति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादि-
 योग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि स्तौति— त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः सष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि
 शयनात्, पुराणश्रित्वरनन्तस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्नगत्सर्वं महाप्रलया-
 दाविति । किञ्च वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य, यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि, परं च धाम
 परमं पदं वैष्णवम् । त्वया तत् व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

१ सदसदिति— सत् पदार्थत्वेन, असत् उपलम्भं प्रत्यविषयत्वात् । अथवा अमावोऽपि विधि निजनिजविशिष्टवाचकव्यवसंके-
 धितो ज्ञानाकारमयुवानो न परब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तः, सदसद्रूपाभ्यां परं तदुभयवृद्धितिरोधाने तदुपोपलब्धेः— इत्यभिव्यक्तगुता-
 चार्याः, अथर्हविस्मयावाविष्टत्वात् भगवन्महिमाकौ महातात्पर्यवत्त्वाच्च 'त्वमक्षरं' (११।१८) इत्यनेन पौनस्त्र्यं न दोषा-
 वेति केचित् ।

२ 'पितामहस्त्वं प्रपितामहश्च' इति पाठान्तरम् । अत्र कश्चित्— 'अनादिमानप्रतिम'— 'इत्यधिकं पठयते । सोऽयं श्लोकः
 (११।२७) तात्पर्यचन्द्रिकायां (पृ. ३०२) द्रष्टव्यः ।

३ स्तादिति 'असु सुवि' (धा. पा. भ्वा. ५५) इत्यस्य लोट् वा । 'खपेरं शरि—' (वा.) इति विसर्गलोपः ।
 'सामर्थ्यं सहजं वीर्यं, कार्यं यत्तन्निवर्तितम् । तद्धि विक्रमसंज्ञं स्यादन्तस्तुभ्यं विभोः ॥ 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' (२।८।१०२)
 इत्यमरः । 'शशाङ्कसाधना प्रवृत्तिराधिकविक्रमः' इति चित्रभाटुः । तुरीयचरणे— 'सर्वेः असि, ततः सर्वे समाप्नोषि' इत्यन्वीय त्वं सर्वैः
 स्थिरचरणप्रपन्नकृत् असि भवसि, ततः सर्वं तं समाप्नोषि व्याप्य तिष्ठसि च; यथा कुण्डर्प विविशालङ्कारस्त्वं भवति, स्वयमेवाविकृष्टं
 ताव्याप्य तिष्ठति तथेति भाव इति व्याकृष्टे केचित् ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति जगत्सृष्ट्वादिसापि तयो-
ग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—**पुनरपीति** । जगतः
स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पदं प्रत्याह—**पुराण** इति ।
सृष्टृत्वं निमित्तमेवेति तदस्मैश्वरादिनस्मात्प्रत्युक्तम्—**त्वमे-**
वेति । ‘महाप्रलयार्तौ’ इत्यादिपदमन्तरप्रलयार्थम् । ईश्वर-
स्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति—**किञ्चेति** । वेद्य-

वेदिनुभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—**यच्चेति** । स्रष्टव्या-
लम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमाशङ्कित्योक्तम्—**परं** चेति ।
यत्परमं पदं तदपि त्वमेवेति सम्बन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—
त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वात्तस्य
भेदमित्याह—**अनस्तेति** ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—**किञ्च**—वायुस्त्वं, यमश्च, अग्निः, वरुणोऽपाम्पतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं
कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः ॥ नमो नमस्ते तुभ्य-
मस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते ।
पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥ तथा—**नम** इति । नमः
पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यं, अथ पृष्ठतस्तु पृष्ठतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र
स्थिताय हे सर्वे ! अनन्तवीर्यामितविक्रमः—अनन्तं वीर्यमस्य अमितो विक्रमोऽस्य, वीर्यं सामर्थ्यं, विक्रमः
पराक्रमः, वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमित-
विक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्तत्-
त्समादसि भवसि सर्वस्त्वं; त्वया विनाश्रुतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—तस्य सर्वात्मत्वे हेतुन्तरमाह—
किञ्चेति । कश्यपादिरित्यादिशब्देन विराड्वक्षदादयो गृह्यन्ते ।
पितामहो ब्रह्मा, तस्य पिता सुप्रतामरुन्तर्गमो वेत्याह—**ब्रह्म-**
णोऽपीति । सर्वां वेदतास्त्वमेवेत्युक्ते फलितमाह—**नम**
इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुखो विवक्षितमर्थमाह—**बहुश**
इति । पुनरफितात्पर्यमाह—**पुनश्चेति** । श्रद्धाभक्त्यतिश-
यात्कृतोऽपि नमस्कारे परितोषाभावो दुष्टेरात्मनोऽलम्प्रत्यय-
राहित्यं तद्वैतार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विधान्तरेण
अगवन्तं स्तुत्या नमस्कृत्वमिमुंभीकरोति—**तथेति** । यस्यां
दिशि सवितोऽेति सा पूर्वा दिगुच्यते, तस्यां व्यवस्थितं सर्वं

त्वमेव, तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह—**नम** इति । अथ-
शब्दः सुसुच्ये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव, तस्मै ते तुभ्यं
नमोऽस्त्वित्याह—**अथेति** । किं बहुना ? यावत्परो दिशस्तत्र
सर्वत्र यद्वर्तते तद्वधे त्वमेव, तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्वादि-
त्याह—**नमोऽस्त्वि** । फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति—**हे**
सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—**वीर्यमित्या-**
दिना । वीर्यवतो विक्रमाभ्यामिचारादर्थैर्नौनरुक्त्यमाशङ्क्या-
ऽऽह—**वीर्यवानिति** । भगवति लोकोत्तो विशेषमाह—**त्वं**
स्त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति—**सर्वमिति** । सप्रपञ्चत्वं
वारयति—**त्वथेति** ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—युक्ततामेवोपादयति—**कस्मादिति** । महात्मन् ! ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्य-
गर्भस्यापि आदिभूतया कत्रे । हिरण्यगर्भादयः कस्माद्देतोर्न नमस्कुर्युः ? अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास !
त्वमेवाक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वं, ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ [कठो. २।१८] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति; सदसच्च त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृति-
तत्त्वं, नामरूपविभागवत्तया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणवस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च
त्वमेव । तत्परं यत् तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिनश्च जीवात्मनः परमन्यन्मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ।
अतस्त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य विश्वस्य
परं निधानम्; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ जगति सर्वो वेदिता वेद्यं च
सर्वं त्वमेव, त्वं सर्वात्मनोऽवस्थितस्त्वमेव परं च धाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया तत्तं विश्व-
मनन्तरूप ! त्वंयाऽऽत्मत्वेन विश्वं चिदचिन्मिश्रं जगत् तत्तं व्याप्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.—‘कस्मात्’ इत्यादिर्कं पूर्वैण सङ्गमयति—
युक्ततामिति । ‘ते’ इत्यस्य प्रथमाबहुवचनत्वभ्रमव्यु-
दासाय तुभ्यमित्युक्तिः । प्रणतिकर्तारस्त्वर्थेसिद्धा अनुका-
एवेति भावः । ब्रह्मावन्दन्येनार्थोऽयं प्रयोगादिह सर्वप्रणन्तव्य-

त्वोपयोगाव हिरण्यगर्भपदेन व्याख्या । ‘आदिकत्रे’ इति
सविशेषणनिर्देशेन व्यवचक्षेयभूततृतनहिरण्यगर्भमेकतुल्यसमाना-
भ्रगव्युदासाय **आदिभूतायेति** व्यस्योक्तम् । कर्तृशब्देन
निमित्तत्वस्योक्तत्वात् आदिशब्दोऽप्युदात्तत्वपदः स्वस्य कारणा-

न्तरनिषेधार्थं वा । नमसद्व्ययोगवन्नममात्रयोगेऽपि चतुर्थी विद्यत इति ज्ञापनाय नमस्कुर्युरित्युक्तम् । 'पञ्चशिक्षाय तथैवाङ्गुष्ठायेत नमस्यामः' इत्यादिबन्तम् ।

'त्वमक्षरम्' [११।१८] इति प्रागप्युक्तत्वाद् 'त्वमक्षरम्' इति तदतिरिक्तार्थपरत्वञ्चिन्तम् ; 'तत्परम्' इत्यस्य सामर्थ्याभावाक्षरसदसच्छब्दानामवतरत्त्वविषयत्वं न्याय्यम् ; तत्र च भावाभावशब्दाभिलष्यविकारयोर्मितया सदसच्छब्दयोरपित्परत्वं निर्विकारतयाऽक्षरशब्दस्य जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्यभिप्रायेणाह— **न क्षरतीति ।** जीवस्वरूपस्य निर्विकारत्वे ध्रुतिं दर्शयति— **न जायत इति ।** कार्यकारणयोरसच्छब्देन व्यपदेशः— 'असदा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदाजयत्' [तै. उ. ३।७।१] इत्यादिध्रुतिसिद्ध इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभावकथनम् । एकस्मिन्नेव ब्रह्मे सदः सच्छब्दप्रयोगनिदानमाह **नामरूपेति ।** 'अक्षरं सदसत् इति निर्दिष्टोभयपरामर्शो तच्छब्दः । विशेषकाभावात्तिल्लेखद्वारं बह्व्यादिवत् परस्परमित्थिततुभ्योपेक्षया परत्वं च युक्तात्मनः प्रसिद्धमिति 'सदसत्परं यत्' इत्यन्यत इत्यभिप्रायेण— **मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम् ।** प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वं मुक्तात्मनस्तादर्थ्याय च कारणत्वसाधकमित्याह— **अत इति ।** सर्वतत्त्वात्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन जगन्निवासो यस्येति विग्रहः । अतो निधानशब्देनाप्राधारत्वमेवानुक्तं विवक्षितमिति

प्रदर्शनायाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति **निधोयते त्वयीति ।** तेन 'त्वमक्षरम्' इत्यादिसामानाधिकरण्यकारणं विश्वशरीरित्वं विवक्षितमित्याह **विश्वस्य शरीरभूतस्येति ।** एतेन निधानशब्दस्यात्रान्यक्तपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ।

'वेत्तासि' इत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमात्रविधानेऽतिशयाभावात् कारणवत्त्वस्यान्तर्भावमित्यस्य चोक्तत्वात्, कार्यविषयज्ञातृज्ञेयान्तर्भावमित्येवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह **जगति सर्वो वेदित्वा वेद्यं चेति ।** धामशब्दस्यानेकार्थस्यापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकर्षात् एवार्थ उचितः । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विशेषितप्राप्यत्वमेवात्र विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— **प्राप्यस्थानमिति ।** यदा परमप्राप्यमिति भगवद्वाधारणे स्थानं विवक्षितं स्यात् ; तेनापि पूर्ववत्सामानाधिकरण्यव्यपदेशः । आत्मनस्ति च तदप्राकृतस्थानम् 'अथ ह वै पञ्चधाणवो ब्रह्मलोकं तृतीयस्याभितो दिवि । तदैरमदीर्य सरस्तद्वत्स्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्वज्ञानः प्रयुजिमितं हिरण्यम्' [छां. उ. ८।५।३] इति, तथा "सहस्रस्थो विमिसे दड उग्र यत्र देवानामधिदेव आस्ते" इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरसामानाधिकरण्योर्मध्यस्थेन 'त्वया ततम्' इत्यादिना शरीरात्मभाव एव निबन्धनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— **त्वयात्मत्वेनेति ।** ३७ ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्वमेव वाय्वादिशब्दवाच्य इत्याह— वायुरिति । सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव, पितामहादयश्च ; सर्वेषां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्यगर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः ; पितामहादीनामात्मतया तत्तच्छब्दवाच्यत्वमेवेत्यर्थः । अत्यद्भुताकारं भगवन्तं दृष्ट्वा हृषीकेशमुत्तमयनोऽनन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति नम इति ।

४ वे. ता. चं.— "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुर्धो दिव्यः स क्षुण्णो गन्तमान् । एकं सङ्गिप्राबहुधा बन्दन्त्यग्निं यमं सातरिक्षानमाहुः" [ऋक्सं. २।३ । २२ । ६ तै. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३] "तदेवामिन्द्रमुत्तत्सूर्यस्तदु वन्दमाः । तदेव शुक्रमसृतं तदग्न तदापः न प्रजापतिः" [तै. ना. १।७] इत्यादिश्रुत्युपबृंहणाभिप्रायेण 'त्वया ततं विश्वम्' [११।३८] इति निर्दिष्ट शरीरात्मभावं 'वायुर्योगोऽभि' इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतुत्वेनाह अतस्त्वमेवेति । सम्बन्धि विशेषानुपादानात्प्रपितामहत्वं सर्वप्रतिस्मन्धिकमित्यभिप्रायेणाह **सर्वेषां प्रपितामहः**

स्त्वमेवेति । चानन्दः पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिप्रायेणाह **पितामहादयश्चेति ।** सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छरीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगादन्यथा तदाह **सर्वेषां प्रजानां पितर इत्यादिना ।** प्रजापतयः दक्षादयः । चान्दसमुच्चितपितामहत्वं तु तच्छरीरकतयेत्याह **पितामहादीनामात्मतयेति ।** "नमो नमस्तेऽस्तु" इत्यादिनोक्तकर्मणे विश्वरूपप्रदर्शनप्रकटितपरत्वसौख्यानुभवजनितभयहर्षावेव हेतुरित्यभिप्रायेणाह— **अत्यद्भुताकारमिति ।**

३ रा. भा.— अनन्तवीर्य अपरिमितवीर्य । अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समाप्नोषि, ततः सर्वोऽसि, यतस्त्वं सर्वचिदचिद्वस्तुजातामात्मतया समाप्नोषि, अतः सर्वस्य चिदचिद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात्सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । 'त्वमक्षरं सदसत्' [११।३७] 'वायुर्यमोऽग्निः' इत्यादिसर्वसामानाधिकरण्यनिर्दिशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तं 'त्वया ततं विश्वमनन्तरूप' [११।३८] 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यस्येत्यन्यथाप्रतिपत्तिवारमायाह **अपरिमितवीर्येति ।** अमितशब्दस्या-

प्रमितपरत्वे शास्त्रादिसिद्धिनिरोधात् **अपरिमितपराक्रम इत्युक्तम् ।** 'सर्वं समाप्नोषि' इत्यत्राकाशादिब्रह्माप्तिव्युदाह

भीत्याह—वायुरिति । वाय्वादिप्रणमदुक्तेदन्तरोप-
लक्षणार्थम् । वाय्वादिप्रणमन्तः सकलदेवतास्त्वम् ।
प्रपितामहश्च त्वम्, हिण्यग्नयजनकत्वेन पितामहपितृत्वात् ।
अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रो नमोऽस्तु । 'पुनश्च भूयो-
ऽपि' इत्यनयोः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्य इत्यनुबन्धः । अनेन भक्ति-
विभासातिशयप्रयुक्ता नमस्कारेष्वव्युत्तरामनो दक्षिता भवति ॥ ३९ ॥ सर्वमपि भगवदात्मकं परमस्वधेतो नमस्कारोति—
नम इति । हे सर्वोत्तम ! ते तुभ्यं पुरस्तात्पूर्वभागे
नमोऽस्तु; तथा पृष्ठतः पश्चाद्भागे नमोऽस्तु । किञ्च विशेष-
ग्रहणेन । सर्वत एव ते नमोऽस्तु, सर्वस्यापि स्वयि कल्पितत्वेन
त्वदतिरिक्तस्य कस्याप्यभावात्सर्वत्र कृतो नमस्कारः सर्वा-
त्मकस्य त्वैव अवतीत्यर्थः । एतदेव सर्वात्मकवस्तुपपादयति—
अनन्तवीर्येति । वीर्यं शक्तिः, विक्रमः, पराक्रमः । अनन्त-
वीर्यश्रवासमितविक्रमश्चेति तथोक्तः । स त्वं यतः सर्व

जगत्समाप्नोषि सम्यग्देशकालवस्तुपरिक्षेदराहित्येन व्याप्नोषि,
ततः सर्वोऽसि । अत्रानन्तवीर्येति भगवन्मायाशक्तैरान्तक्याकृत्या
द्वैतप्रतिभासस्य मायिकत्वप्रदर्शनाद्वस्तुपरिक्षेदशून्यवस्तुपपा-
दितम् । अमितविक्रमपदेन च 'त्रीणि पदा विचक्रमे' [ऋक्सं.
१।२] 'विक्रमाणक्षयोऽस्म्य' [ऋक्सं. २।१।२४।१]
इत्यादिपुत्रिप्रसिद्धव्यापकत्वप्रदर्शनादिकात्मपरिक्षेदशून्यत्वमु-
पपद्यते । 'सर्वव्यापित्वात्सर्वोऽसि' [ऋक्सं. २।१।२४।१] इति द्वैति-
व्याख्याने समित्युपसर्गाद्वैयर्थ्यम्, आप्नोषीत्येतदन्तेन चारि-
ताभ्याम्; 'वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम' [१।१।३८] 'वायु-
र्यमोऽग्निर्वरुणः शशङ्कः' [१।१।३९] इत्यादिपूर्वश्लोकैक-
त्वात्मकत्वविरोधश्च; सर्वव्यापिनोऽप्याकाशस्य 'सर्वः' इत्यव्य-
पदेशात् 'ततोऽसि सर्वः' इति सर्वव्याप्तेः सर्वव्यपदेशेहेतुत्वानु-
पपत्तिस्थित्यतो भगवत्पादार्थो यथोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०— कस्माच्चेति । ऐश्वर्यं वैराग्यं वा ब्रह्मणः समर्पिषुषुषजीवस्यादिकर्तृत्वेनालिप्तत्वात् 'सद-
सत्परमेश्वरं' इति नित्यत्वेन क्षरणाभावाभिरितिशयैश्वर्यं सर्वविभिन्नधर्माश्रयं त्वमेव ब्रह्मेत्याह । परं कारणम्
॥ ३७ ॥ त्वमिति । ज्ञानं वेत्तासि वेद्यं चेति विरुद्धधर्माश्रयत्वमक्षरत्वं च पुनः स्फोटयति—परं धामेति ।
'तद्धाम परमं मम' [८।१२।१।९।६] इत्यनेनेकाग्र्यमेति । 'त्वा या ततं विश्वं' इति व्याख्यानभूतं 'मया
ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना' [१०।४] इत्यादेः । ३८ ॥ वायुर्यम इति सर्वरूपत्वेऽप्येकस्याव्ययत्वमित्यश्वर्यं
वैराग्यं वा; ज्ञमस्ते सहस्रकृत्वो नमो नम इति सभयं प्रणमति ॥ ३९ ॥ सर्वरूपत्वेन वीर्यं तस्योपपादयति—
'परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दं ब्रह्म' । द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विरूपक्षयम्' इति वाक्यैरेकमपि
तत्सर्वमित्याशयेनानन्तवीर्यं । हे सर्वेति सम्बोधयति । विश्वं व्याप्नोषि सर्वप्रपञ्चरूपस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सिद्धाः किमिति नमन्ति ? इत्यत
आह—कस्मादिति । हे महात्मन् महतामात्मस्वरूप !
यस्मात्तथा भक्तानां स्वरूपं त्वमेवातस्ते तुभ्यं कस्मान्न नमेरन्
न नमस्कुरुः ? । कीदृशाच । गरीयसे गुरुषु । ब्रह्मणोऽप्यादिक्रै-
जनकाय । किञ्च । हे अनन्तदेवेश ! अनन्तानां देवानामीश
प्रभो ! हे जगत्त्रिधास कलाश्रय ! अक्षरं त्वमेव, सत् असच
सर्वं त्वमेव, यत् परं पुरुषोत्तमाख्यं ब्रह्मतत्त्वम् अतो नम-
न्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ किञ्च—त्वमादिदेव इति । त्वं
देवानामादिः तथा त्वं ब्रह्मणोऽप्यर्षीत्यत आह—पुरुषः ।
तत् परमक्षरेऽपि वतस इत्यतः पुराणः पुरुषोत्तम इत्यर्थः ।
पुरुषोत्तमधर्मानेवाह—त्वमस्य परिदृश्यमानस्य विश्वस्य पर-
सङ्कष्टे आधिदैविकरूपेण स्वस्मिन् स्थानं स्वर्तीच्छारूपं
निधानं लयस्थानं परं विश्वस्य कीदृशमकटितस्वरूपज्ञानेन
सर्वत्र समगतां त्वमसि विश्वस्य विश्वस्मिन् वा । वेद्यं ज्ञेयं त्वं
च त्वमेवेत्यर्थः । च पुनः परं धाम वैकुण्ठारूपं तेजोरूपं पुरु-
षोत्तममनुहात्मकं वा त्वम् । हे अनन्तरूप ! इदं विस्वं त्वया
ततं व्याप्तं त्वद्रूपमेवेत्यर्थः । अनन्तरूपमिति ॥ ३८ ॥
वायुरिति । वायुः सर्वग्रेकरः सर्वप्राणरूपः, यमः सर्व-
निषमनः, अग्निः सर्वाधारः वरुणः जलाधिपः सर्वसत्पूरकः,

शशङ्कः सर्वानन्दकरः, प्रजापतिः सर्वोत्पादकः । च पुनः
प्रपितामहः ब्रह्मणोऽपि पिता अतः सर्वरूपस्त्वं तस्मात्
पूर्वोक्तः कथं तुभ्यं न नमस्कुरुः ? । अतः सर्वरूपत्वात्प्रा-
दैविकत्वात् त्वमेव नमस्यः । अतोऽहमपि नमस्कारोमि
सहस्रकृत्वः सहस्रशः ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । अस्त्वितिपदेन
स्वमङ्गीकुर्विति ज्ञापितम् । पुनश्चाङ्गीकारानन्तरमपि भूयः
चारंवारं ते नमो नमः करोमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किञ्च—नम
इति । हे सर्वोत्तमन् ! पुरस्तात् पूर्वदिशि पृष्ठतः पश्चिमायां
सर्वतः दक्षिणोत्तरकोणादिषु सर्वासु दिक्षु ते नमो नम गवा-
ऽस्तु । 'किमासने ते गरुडासनाय' इत्यादिवाक्येनान्तरिकदि-
क्षुपि कर्तुं शक्यमिति भावः । इदमेवैकारेण व्यञ्जितम् । यद्वा
पृष्ठतः पश्चात् सर्वतः दक्षिणोत्तरादिभागेषु नमः कृतो नमस्कारः
ते पुरस्तादेव पूर्वभागे एव सन्मुख एवाऽस्त्विति वाच्यः ।
ननु पश्चाद्भागकृतो नमस्कारः कथं पूर्वभागीयः स्यादत
आह—अनन्तेति । अनन्तं वीर्यं तामर्थ्यम्, अमितां
बहुरः पराक्रमो यस्य तादृशस्त्वं सर्वं जगत् समाप्नोषि तत्त-
द्वृणामभेदेन सर्वरूपो भूत्वा वसेति, ततः सर्वः सर्वरूप-
स्त्वमसि, अतः पृष्ठतोऽपि नमस्कृतो पूर्वभागे न वाच्यत
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो मां सिद्धब्रह्म नमस्यन्ति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्माण्डशतानि सृष्टुमर्हन्ति ?
इत्यत आह—कस्मादिति । हे महात्मन् ! कस्माद्विदोस्ते त्वां न नमेरन् ? अपितु नमरेन्नैव । तत्र हेतुः—गरीयसे ।
गी. द्वि. ४१

तेऽपि गुरुत्वमपि गुरुत्वमपि त्वमिति शयितो गुरुसीत्यर्थः । कुतो ममैवातिशयः ? तेषां मम च समानेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्गौ सत्यतश्चाह—ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सृजत इत्यर्थः । ‘अगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च’ [ब्र. सू. ४।४।१७] इति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य तवाज्ञया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यभाजो भवन्ति, न तु त्वत्समास्ते अत एव हे अनन्त ! हे देवानां ईश ! जगन्निवास जगतामल्यभूत ! त्वमक्षरं शुद्धं ब्रह्म । कीदृशमक्षरं ? यत् सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसती ताभ्यां परं च सदसत्तत्परं कार्यं कारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्वौति—त्वमिति । आदिदेवो जगतः सृष्टृत्वात्, पुरुषः सर्वेशरीरशासी, पुराणः शरीरनाशदिनाऽप्यविनश्यत् विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निर्धारयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । साङ्ख्यानानां अर्वां प्रकृतिं वारयति—वेत्ता ज्ञाता वेद्यं तदुद्दयं च त्वमेव परं वेत्तृवेद्याभ्यामन्यत्, धाम चैतन्यं त्वया विश्वं तत् व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां, हे अनन्तरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ! ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति—वायुरिति । प्रजापतिर्दक्षादिश्वतुर्मुखो वा । प्रपितामहश्चतुर्मुखः । ॥ ३९ ॥ हे अनन्तवीर्य ! यतः सर्वं समाप्नोषि एकीभावेनाऽऽत्मनस्तद्वाप्नोषि ततो हेतोः सर्वं इति तव नाम । पुरस्तात्कर्मेणामादौ । पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ । सर्वतो मध्येऽपि ते नमोऽस्तु ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे संखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

१ हे सखेति यलोपेऽपि सन्धिः पुनः सन्धिनिषेधस्य लौकिकविषयत्वाच्च द्रव्यति, ‘लोपसि पुनर्न सन्धिः’ (स्वरसं. प्र. १८) इति सारस्वतसूत्रे वृत्तिकृता ‘छन्दसि तु भवति’ इत्युक्त्वा ‘हे सखे’ इति—हे सखेति इत्युदाहृतत्वात् । एतेन ‘प्रियः प्रियायाहंसि’ इत्यपि व्याख्याताम् । केचित्तु ‘सखे ! अति’ इति छित्वा अति नितरां लभ्यत इत्याहुः । अत्रोपन्यासदर्शनम्—सर्वो हि लोके ‘देवदत्तः यज्ञदत्तः’ इति नाम्ना, ‘आत्रेयः गार्ग्यः’ इति कुलेन, ‘मित्रं शत्रुः’ इति गुणेन च निर्दिश्यते । सति चैवं हे कृष्ण ! इति नामोक्तिः, हे यादव ! इति कुलोक्तिः, हे सखे ! इति श्लेष्टरूपगुणोक्तिश्च कथमपराधः स्यात् ? इति चेत् ; यद्यपि नाम्ना कुलेन गुणेन च निर्देशो नापराधः, तथापि महामहिमवति महति पुरुषे नाम्ना कुलेन सम्बोधनं, ‘हे सखे !’ इति केहादिष्वाकः पूर्वैकसम्बोधनं च महानपराध एव भवति, आवहति च कोपम् । द्रोणस्य सखित्वेन निर्देशो हि दुपदस्य कोपमुदगदयत् । तथैव चायुष्यते लोके । अत ईशमहा-महिमवतो भवतो विषये ‘हे कृष्ण !’ इत्याद्युक्तिरपराध एव । अन्यथैनामत्त्वकुलोद्धारकत्वाद्यभिप्रायेण नामादिभिर्निर्देशो नामादि-भिर्निर्दिश्यमानस्य तोषाय भवति, तथा च गुण एव सम्पद्यते । नाहं तथा—‘कृषिर्धृत्वाचकः शब्दो गन्ध निर्घृतिवाचकः ।’ (म. भा. ५।७।१५) इत्युक्तिनिवचनात् ‘पुर्णानन्दतामकत्वाभिप्रायेण ‘कृष्ण !’ इति, यदुक्तोद्धारकत्वाभिप्रायेण ‘यादव !’ इति, ईदृशानन्तकल्याणशुगुणयोः भगवान् भवान् मे सखा जातः, अहो मे भाग्यातिशयः ! इत्यभिप्रायेण ‘सखे !’ इति च त्वामुक्तवानस्मि, अपितु साधारणशुद्धया, अतोऽयमपराध एव, अतः क्षमस्वेति प्रार्थयते । इति ॥

ननु व्यासनादाया अहं ‘परं ब्रह्म परं धाम’ इत्याद्यन्येभ्यो व तुभ्यम्, दृष्टवानसि च चैयवधादौ शुद्धस्वरूपस्य तत्तेजसो मयि प्रवेष्टम् ; तस्माद्भ्रान्तता इति हेतुर्न सार्वत्रिकः, अतो हेत्वन्तरं दर्शयति—प्रमादादिति । प्रमादोऽप्यवधानता । ननु शिखरानवधान-नेऽपि लोकदृष्टया मदीयं श्रेष्ठत्वं कस्मान्न मानितवानसि ? नहि सामान्योऽपि स्त्रियो निरपपदेन नाम्ना सम्बोध्यते, किं पुनर्मादृशो लोकोत्तरीयः ? इत्यत्राह—प्रणयेन वार्पाति । तथा च महिमानमजानता वा, प्रमादाद्वा, प्रणयेन वा यदुक्तम्, तत्क्षामये इत्युत्तरेण सम्बन्ध इति वामनाशयः ॥

अत्रैवं वा व्याख्यातव्यम्—हे कृष्ण ! इति यदुक्तम् तत्र हेतुः—अजानता महिमानमिति । अविदितमहिमा हि लोके ‘कृष्ण !’ ‘क्षाम !’ ‘क्षाम !’ इत्यादि तत्तद्दोषमूलकं नाम्नाः प्रसभं सम्बोध्यते । कृष्ण इति च कृष्णवर्णनिमित्तं नाम, कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्-कृष्णोऽहमस्मि । (म. भा. १।१।४।१०९) इत्युक्तेः । ‘गुणवचनेभ्यो मत्तुपो छक्’ (वाङ्मि.) । महिमशास्त्रिकैश्च दोषोद्घोषणं ध्रुवं समेधयेदेव कोधम् । तथा च प्राणेभ्योऽपि प्रियतरेण पृथा कालीति सम्बोधिता पार्वत्यपि सुकोपेत्पुलाक्यायते—‘अथ प्राह तदा भर्गः पार्वतीमिदमब्रुवत् ॥ ... कालि ! मित्ताञ्जनहृदये । उर्वरयाथप्सरोमणे । त्वय्यहं स्त्रीस्त्वभावेन संलापः किमयतामिति ॥ सा चापसरसां पुरतो वर्णदैशविकत्यन्म । न सेदं मन्थुना युक्ता गिरिजेन्दुकलाभतः ॥ जातिहीनो वृत्तिहीनं रूपहीनमदक्षिणम् । हीनाङ्गमतिविराक्तं तेन दोषेण नाक्षिपेत् ॥ इति नृणां पुरा प्राह वेदोपाधयैविनिश्चयम् । तस्मादमन्य भवता परिहासोऽप्यभाष्यते ॥’ (कालि. पु. ५।७।३; ३६७) इत्यादि । तस्मात्तस्मात्परं समुचितमेव ।

तथा हे यादवैत्युक्तौ हेतुः प्रमादादिति । लोके हि शौर्यैर्वाप्यादिभिर्गुणैः प्राधानीभूतस्य पुरुषस्य सम्बन्धेन तद्वत्समात्तद्वद्वयः सन्त्ये; यथा रघो राधवाः, पूरः पौरवाः, भरतस्य भारता इति । न च यदुक्तं महिम्नः षोडशीमपि कलापद्वेतीति तद्वद्वयः

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाऽप्यच्युत । तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.—यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्धया प्रसभमभिभूय प्रसङ्गं यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति चाजानताञ्जानिना मूढेन । किमजानता ? इत्याह, महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'तवेमं' इति पाठो यद्यस्ति, तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विश्वसितचित्ततया, प्रणयेन वाऽपि—प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भः—तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥ यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि त्वम् । क ? विहारशय्यासनभोजनेषु—विहारणं विहारः पादव्यायामः, शननं शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनमदनं, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु; एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि, अथवाऽपि हेऽच्युत ! तत्समक्षं—तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः—प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि, तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अज्ञानमित्तमपराधं क्षमापयति—यत इति । इदंशब्दाद्येमाह—विश्वरूपमिति । न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह—तवेति । पाठान्तःसम्भावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह—तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ यदुक्तमुक्तं तत्क्षान्तव्यमित्येव न, किन्तु यत्परिहासार्थं क्रीडादिव त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि

सोढव्यमित्याह—यच्चेति । विहारणं क्रीडा व्यायामो वा । शयनं तत्पादिकम्, आस्थायिका सिंहासनादेशसलक्षणं, एतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमेकाकिनं कथयतीत्याह—परोक्षः स्वप्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं यथा स्यात्तथा युग्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत्सर्वमिति योजनायङ्गीकृत्याह—तच्छब्द इति । क्षमा कारयितव्येति तत्रापिपरिमितत्वं हेतुमाह—अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—तवानन्तरीयैर्त्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वसष्ट्युत्पादिको यो महिमा, तमिममजानतः मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! इति त्वयि प्रसभं विनयापेतं यदुक्तं । यच्च परिहासार्थं सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि; विहारशय्यासनभोजनेषु च सहकृतेष्वेकान्ते वा समक्षं वा यदसत्कृतोऽसि; तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.—इदंशब्दविशेषितमहिमशब्दः प्रकृतमहिमावादीत्यभिप्रायमाह—अनन्तरीयैर्त्वामितविक्रमत्वे-

त्यादि । प्रमादाद्वदस्याज्ञानपरत्वे 'अजानता' इत्यनेन पौनरुक्त्यात्, सजातीयत्वभ्रमपरत्वमभिप्रेत्य प्रमादान्मोहादित्यु-

मूलकप्रसिद्धिप्रत्ययाफेन यादवेति नाम्ना न कथञ्चिदपि विख्यातदिव्यानुभावस्य भवता सम्बोधनं साम्प्रतम्, परसनववानोक्त्या कृतं बहुशः । असत्कृतसमाप्यते । एवं हे सखेति समुद्धौ हेतुः प्रणयेनेति । सख इति च्युतसंस्कारम् । प्रणयेन च्युतसंस्कारमपि सम्बोधनं प्रयुज्यते प्रायशो लोके यथा निष्ठयेति । न चैतच्छिष्टाश्रयम् । स्वीकृतविषये च नितान्तमनुचितमिति तदपि क्षमापनमहंत्वेनेति व्याख्यातव्यम् । एवं च सन्निवेशः परिहृतो भवति, 'यथासङ्गं क्रमेण कर्मिणां समन्वयः' । (क. नं. १०८) इति लक्षितो यथासङ्गात्कारणस्थित्यतीति ध्येयं सुधीभिः ।

—अचिगीता ।

१ 'तत्समक्षं' इत्यत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थाः पूर्वलोकोत्पत्तिः सखायः पराश्रयन्ते । स एव समक्षं तत्समक्षमिति वा । 'तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।' (र. वं. ३।३६) 'सोढं न तत्पूर्वमवर्णनीये' । (र. वं. १।३।३८) इत्यादिवत् । क्षामये इति 'क्षम सहने' (धा. पा. ४।१००) इत्यस्मागणितं तद् । अच्युताप्रमेयविशेषणयोरभिप्रायमाह वामनः—

असत्कृता महिनः स्वाव्यवन्ते प्राकृता जनाः । न तथा जातु भगवानैश्वर्याव्युत्तिमश्रुते ॥

असत्कृतासत्कृतैश्चैक्येन न सहेत तत् । अच्युतोऽयमतोऽस्माकं सोढमहंत्वातिक्रमम् ॥

असत्क्रिया च मानादिपरिच्छिन्नस्य दृश्यते । प्रमाणातीतरूपस्य सा कथं सम्भवत्यपि ॥

तेजोलज्जात्रयेन वल्यत्स्वपि विहायसि । खयोतेषु त्रिषां पत्युः का नाम स्यादसत्क्रिया ? ॥

चेष्टा तद्वृत्तिता पूज्ये ऋषीया सख्यासते हृदि । क्षमापयत्यतः पार्थः साभिप्रायं विशेषयन् ॥ इति ।

—अचिगीता ।

क्तम् । सखेति बुद्धिदेतुर्वक्त्रारस्यास्तीतिवाचिनापि प्रणयशब्देन तदौपयिकपरिचयोपपन्नो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन निगपरिचयेनेति “सयुवा सखाया” [कृष्णस्य. २।१।१।५ भृ. व. ३।१ धे. व. ४।६] इति धृतिप्रतिपन्नसखिबुद्धेर्माहा-
दिजन्यत्वासम्भवेन ‘सखेति मत्वा’ इत्येतल्लौकिकवयस्यत्वबुद्धि-
परिमित्याशयेनाह मम वयस्य इति मत्वेति । ‘हे कृष्ण !’
इत्यादिकं प्रसन्नोक्त्याकारसमर्पकमित्याशयेनान्वयं दर्शयन्

प्रकृतोचितविनयाभावपरत्वमाह हे कृष्णेत्यादि । ‘यच्च’
इत्यत्र चशब्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्धयर्थे ‘यदसत्कृतोऽसि’
इत्यस्यादृष्ट्या वाक्यभेदमङ्गीकृत्य अर्थमाह यच्च परिहासार्थ-
मित्यादिना । तत एव ‘तत्सर्वम्’ इति तस्य बहुत्वमुच्यते ।
परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्विषयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मध्य-
मपुत्राक्षिसार्थमाह सर्वदैव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकशब्द-
फलितीकः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥ एकस्त्वमेव कारयिता, नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥ एकः परोक्ष इति क्लिष्टे
व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति—एक
इति । आद्याक्षरमद्वयेन एकशब्दः एकस्य योक्तकः । कशब्दः

कारयितृत्वयोक्तकः । अन्तर्णीतण्यार्थोक्तरोतेर्ऽहं । अथापि एव-
मसत्कारानहोऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.—सखेति । प्रसभम् । तथा हे सखेत्यत्र परलोपो द्रष्टव्यः । तवेदं तवेम-
मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदिति । विहारः क्रीडा । एकोऽसहायो बहुजनप्रत्यक्षं क्षामये प्रसादये ॥ ४२ ॥

८ धं. ब्र. गि.— इत्थं नमस्कृत्यापराधं क्षमापयति
चतुर्भिः—सखेतीति । तवेदं विश्वरूपं तथा महिमानं सर्व-
कारणध्वंसघोक्तृत्वादिरूपमर्थं च अज्ञानता मया प्रसादात्
मोहाप्रणयेन चितपरिचयेन च सखेति वयस्य इति मत्वा
‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति प्रसन्नं विनयापेतं
यदुक्तम् । हे सखेतीत्यनेकारलोपशब्दः । यच्च परिहासार्थं
सखेत्वसत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि । किंवि-
षये ? विहारशब्दात्मनभोजनेषु सहकृतेषु विषये । तथा
एकः सर्वोन्निहाय रहसि, अथवा तत्समर्थं तेषां सखीनां

परिहसतां धुरतः, यत् असत्कृतोऽसि, हे अच्युत ! तत्सर्व-
मपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमापयामि । ‘अच्युत’ इत्यनेन
आश्रितवासत्त्वादिकृत्याणगुणगणनिधिना नित्यमप्रच्युतेन
भवता समापराधाः क्षाम्यन्त एव ; परन्तु मयाऽद्विजितमाच-
रितमिति परितप्यत इति दक्षितम् । ननु किं त्वयाऽद्विजितमा-
चरितम् ? पितृव्यसूतनयस्य मातुलननयेन सह परिहासोद्यया
लोकसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विशेषयति—अप्रमेयं त्वामिति ।
अचिन्त्यप्रभाममित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— अक्षरैश्चर्यादिगुणमहिमानं परमं तं दृष्ट्वा क्षमापयति-सखेति । तव महिमानं अलौकिक-
माहात्म्यश्चित्रं अतिशयेनाज्ञानता मया यदुक्तं हे यादव ! हे सखेति तत्क्षामये त्वामित्यभिप्रेतान्वयः ॥ ४१ ॥
किञ्च तामसकर्मसु सुगयाविहारादिषु स्थितं त्वां तमोगुणयुक्तं पूर्वं ज्ञात्वा मया यदसत्कृतोऽसि तदप्येकोऽहं
त्वां साम्प्रतं क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नमस्कृत्य पूर्वाज्ञानजापराधान्
क्षमापयति—सखेति द्वयेन । मया तव इदं पुरुषोत्तमत्वेन
सर्वरूपात्मकरूपं महिमानमज्ञानता प्रसादादवनवाप्ततया
प्रणयेन ज्ञेहेन वाऽपि प्रसन्नं बलाकारेण अकार्यं योजनार्थं
हे कृष्ण ! इति नामत्वेन, न तु सदत्तमत्वेन; हे यादव ! इति
तत्कृतोद्वेगत्वेन, न तु तदुद्वारापथप्रकटत्वेन; हे सखेति मित्रत्वेन
लौकिकद्वया, न तु परमात्मत्वेन यदुक्तम् ॥ ४१ ॥ च
पुनः । सखेति मत्वा अवहासार्थं मिथ्यावादादिभिः एकः

केवलो मां विहाय विहारदिकं करोषीत्यादिभिः । अथवा
मत्समर्थं विहारे युतसुगयादिषु स्वजनत्वद्वारावयता, शय्यायां
सहशयनेन, आसने सहोपवेशने, भोजने सहसुभंजता, इत्यादिषु
यत् असत्कृतोऽसि अवमानितोऽसि हे अच्युत च्युतिरहितः ।
स्वाङ्गीकृतपरिपालक । अहं त्वामप्रमेयं प्रमातुमयोग्यं तत्सर्वं
क्षामये क्षमां कारयामि । अप्रमेयत्वेनाऽज्ञानजापराधनिवृत्तिः
सूचिता ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्या स्वापराधान् क्षमापयते—सखेतीति । ‘अयं मम सखा’ इति मत्वा
प्रसन्नं स्तोत्रार्थाविष्करणपूर्वकं यन्मया उक्तं ‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति । इति शब्देन सन्निवारणार्थः ।
कुत उक्तं तवेदमेवंविधं महिमानं माहात्म्यं अज्ञानता कदाचित्प्रमादाच्चित्तविक्षेपात् कदाचित्प्रणयेन स्नेहेन च
॥ ४१ ॥ तथा यच्च अवहासार्थं विहारादिष्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको वा सखीनां नियोगकाले वा
तत्समर्थं सखिजनसमर्थं वाऽसत्कृतोऽसि तत्क्षामये क्षमापये, यत्तत्स्वमप्रमेयोऽसिचिन्त्यस्वभावः करुणापरः । यतः
शत्रुभ्योऽपि शिष्टोपालादिभ्य उन्मत्तां गतिं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

१ शार्. भा.—यतस्त्वम्—पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य, प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावर-जङ्गमस्य; न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः, यतो गुरुर्गरीयान्गुत्तरः । कस्माद्गुरुतरस्त्वम् ? इत्याह—न च त्वत्समस्त्वचुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् ? लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभावः ? प्रति-मीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हेऽप्रतिमप्रभावः । निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

२ आ. शार्. व्या.—गुणाधिक्यात् पूजार्हत्वं, धर्माधर्मा-त्मज्ञानसम्प्राप्त्यप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितुंवाद्गुरुत्वं, गुरुणामपि सुत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रख्यातं साधयति—कस्मा-दिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्ये हेत्वभावात्ता-

नामतिले चैकस्य सिद्ध्यायामन्यस्य सङ्घिहीर्षासम्भवाद्भवहार-लोपादुक्तमीश्वरानात्वमित्यर्थः । अभ्यधिक्यासत्त्वं कैमुतिकन्या-येन दर्शयति—त्वत्सम इति । तत्र हेतुमत्तया व्याक-रोति—अप्रतिमेत्यादिना ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.—पितेति । अप्रतिमप्रभावः ! त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि, अस्य लोकस्य गुरुश्चासि, अतस्त्वमस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः ; न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः, कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति, कुतोऽभ्यधिकः ? ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. चं.—त्वया क्षामणे कृतेऽपि क्षमेऽहमिति केन निश्चितम् ? मदन्यः कविदाशयितामिति भगवदभिप्राय-सुभीय तदुत्तरत्वेन हेतुकलभावेन प्रवृत्ते श्लोकद्वये प्रथम-श्लोकस्य विशेषणान्यप्रतिमप्रभावत्वेनोपादानीत्यभिप्रायेण अ-प्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां सम्ब-न्धसापेक्षत्वेन लोकत्रयस्य सर्वत्रान्वयमाह अस्य लो-कस्य पिताऽसित्यादिना । निरुपाधिकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वहेतुरित्यभिप्रायेण अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमन-वच्छिन्नमिति ज्ञापनाय प्रवृत्तं 'न त्वत्समोऽस्ति' इति वाक्यं व्याख्यास्यन् प्रयोजनान्तिशयसत्त्वालोकत्रयशब्दस्या-त्रान्वयमाह लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रय-शब्देन कृतकमङ्गतर्कं कृतकान्तकमित्युक्तलोकत्रयं वा, लोक्यत्वे-ज्जेन प्रमाणान्तरप्राप्तार्थं इति व्युत्पत्त्या वेदत्रयं वा विवक्षितम् । साम्यस्य भेदशङ्कितत्वात् 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यनेनैव अन्यस्मिन् भगवत्साम्यविषयलाभादस्य पदानर्थक्यं इत्याशङ्कापरिहाराय 'अन्यस्त्वत्समो नास्ति, त्वमेव तव समः' इत्यर्थलाभार्थं 'त्वदन्यः' इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्य उक्तः । तेन

कार्यत्वकर्मव्यवसायादिना भगवदन्यत्वेन प्रसिद्धानां विधिशिवा-दीनां "हिरण्यगर्भः समवर्ततामे" [ऋक्सं. ८।१।३।१ वा.सं. २०।१०।१०।१४] "अजस्य नाभावव्येकमस्ति" [यजुः ४।६।२] "यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्ने सन्न चास्ति च एव केवलः" [श्वे. ४. ४।१८] इत्यादिषु तत्तद्वाचिशब्दध्वनेन कारणत्वादिना भगवत्साम्यापातप्रतीतावपि 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' [ब्र. सू. १।१।२२] 'प्राणस्तथाजुगमात्' [ब्र. सू. १।१।२८] 'शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत्' [ब्र. सू. १।१।३०] 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र. सू. १।२।२८] इत्यादि-न्यायानुरोधेन "एष सर्वभूतात्परमाऽपहतपाप्मा विद्यो देव एको नारायणः !" [सुबालो. ७] "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" [यदो. १।१] इत्यादिभूतिसिद्धिसर्वा-न्तरात्मत्वापहतपाप्मात्वादि विशिष्टभगवत्साधारणवर्गप्रतिपादक-वाक्यस्य हिरण्यगर्भाजिशिवादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यगन्धोऽपीति लभ्यते । केनापि गुणेनेति—किमुत सकलकल्याणगुणैर्गैकगणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भावः । अ-नेन साम्यैक्योत्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वपक्षा निरस्ता वेदितव्याः ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ४३ ॥

८ वे. ब्र. मि.—एतदेव विदुष्वनाह—पिताऽसिति । अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता त्वमसि; तथा अस्य लोकस्य

पूज्यश्चासि; तथा गुरुः शास्त्रोपदेष्टा; तथा गुणैः स्वरूपतः कर्मणा च गरीयान् भेदतोऽसि । अत्र न पितृत्वादितु चतुर्थं

केकमेव समक्तिविनाशप्रणामाहिताप्रयोजकम् । किञ्चत चत्वा-
र्येकेन्द्र स्थितामि । तादृशे स्वयि परिहासमसत्कारं च कुर्वन्मो-
हतो 'हा हतोऽहं' इत्यर्थः । किञ्च परिहासगोडी समानचोरेव

लोके भवति ; न हि निस्समाभ्यधिकस्य परमेश्वरस्य तवाहं
वराकः समान इत्यभिप्रेत्याह— न स्वस्म इति ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— पिताऽसीति । पूज्यो गुरुश्चेति सात्त्विकोऽश्वमेधे राजसूये च विदितस्त्वं सात्त्विकधर्माणां
स्वयि निरूपितत्वात्तथाभूतं त्वां जानन् क्षमापयेऽहं प्राकृतः ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षमापने सन्बन्धस्यावश्यकत्वायाह—
पितेति । अस्य चराचरस्य स्यावरजःक्षमात्मकस्य ब्राह्मण-
क्षत्रिययोर्वापिता इत्यादकः, च पुनः गरीयान् पूज्यः देवोत्तमः
तद्गुरुः त्वमसि । तर्हि त्वत्समो भविष्यतीति नेत्याह ।

हे अप्रतिमप्रभाव उपमाहितावभावा । लोकत्रये अन्यसकस-
मोऽपि नास्ति । कुतोऽभ्यधिको भवेत् येन त्वं तत्समः
स्याः ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— अप्रमेयत्वमेवाह— पिताऽसीति । यतस्त्वमस्माकं पिताऽसि, अतोऽस्माभिः शिष्युभिः
कृता अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायाऽहंसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— यत एवम्— तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्या कार्यं शरीरं,
प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं,
सखेव च सख्युरपराधं, यथा वा प्रियाया अपराधं प्रियः क्षमते, एवमहंसि हे देव ! सोढुं प्रसहितुं
क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरतिशयप्रभावं हेतुकृत्याप्रति-
मेत्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह— यत इति ।
प्रसादनाबन्तरे भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते— त्वं पुनरिति ।

प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽनुपपद्यते । प्रियायाऽहंसितीति
च्छान्दसः सन्धिः । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— तस्मादिति । यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता, पूज्यतमो गुरुश्च, कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधि-
कोऽसि; तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कार्यं प्रसादये; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथा च

१ सम प्रियः त्वं प्रियाया प्रियस्य । 'सात्यकिः कौरवेयाय खड्गेनापाहरिच्छिरः ।' (म. भा. ७।१४३।५४) इतिवच्छ-
द्वयै चतुर्थी । ममेति यावत् । 'प्रियस्तेऽहं महाबाहो ! प्रियोऽसि मे धनञ्जय ।' (द. वं. २।११७।१८) 'न हि दारा न
मित्राणि ज्ञातयो न च बाण्धवाः । कश्चिदभ्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रात्मयाजुनात् । यत्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यत्तं वादु स
मामनु । इति सङ्कल्पयतां बुद्धया शरीरादहं ममाजुनं ॥' (म. भा. ७।७९।२६, २७) त्रैलोक्यराज्यावत्किञ्चिद्वेदव्यसुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पापं धनञ्जयम् ॥' (म. भा. ७।१०२।४४) इत्यादौ भगवतैवाजुनस्य प्रियत्वं तत्र तत्रोक्तम्, अतः
ससुचितैव तस्मात्प्रियात्वा 'सखेति मत्वा' इत्यादावुदाहृतमपराधजातं सोढुमहंसितीति तस्य प्रार्थना । एवमत्रोपमाद्वयमेव विवक्षि-
तम् ; प्रियः प्रियाया इवेति तुतीयोपमाम्बुगमे रिवशब्दाभ्यामाहारेण, सन्धिदोषश्च स्पष्ट एव । किञ्च— 'सखेति मत्वा'
'पितासि' इति समनन्तरमेवोक्तौ सखिपितरावेवोक्तौ बुद्धिसिद्धिजिज्ञासि तयोरेवोपमानाकरणं स्वाभाविकं भवति, नाप्रस्तुतायाः
प्रियायाः । तथा 'शब्दायानाटनविकृत्यभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलम्बः । सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे
महान्महितया कुमतेरर्थं मे ॥' (१।१६।१९) इति समानविषयकं भागवतमप्युक्तार्थ एव संवदतीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।

नव्यतरास्तु— प्रियः पिता पुत्रस्य प्रियायेव, प्रियः सखा सख्युः प्रियायेवेत्यन्वयः । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । अन्ये—
'प्रियाया' इति छिन्ना वा प्रिया तस्या इवेत्यर्थापयन्ति । वस्तुतस्तत्र 'सखेति मत्वा' (१।१४।१) इत्युक्तावुरोधेनोपमात्रयमेव
विवक्षितम् । तथा हि यत्तव महिमानयमानता प्रसमसुक्तम्, तत्पुत्रस्य पितेव; यत्प्रमादादुक्तम्, तत्सख्युः सखेव; यत्र प्रणये-
नोक्तम्, तत्प्रियायाः प्रिय इव सोढुमहंसि । प्रसिद्धमेव हि जगति अजानतः पुत्रस्यातिक्रमं पिता, सख्युनवधानानिमित्तमवभा-
नितं सखा, प्रियायाः प्रणयापराधं प्रियश्च सोढुमहंस्येवेति । अतो भगवत्पादादिभिराहतोऽहं एव सन्दर्भस्वरसावुगुणो वक्त्रभि-
तत्वेत्यत्र सहृदयहृदयमेव प्रमाणमित्यलं पक्षवितेन ।

—अविगीता ।

सख्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति; तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तस्मात्’ इति पूर्वोक्तोक्तनिष्पाधिक-
पितृत्वपूज्यतमत्वगुणैर्वादिक् हेतुत्वेन परामृशतीत्यभिप्रायेणाह
यस्मात्त्वं सर्वस्य पितेत्यादिना । ‘प्रणम्य’ इति प्रपदनमु-
च्यते; पूर्वोक्तपितृत्वादिरामार्शित्वा ‘तस्मात्’ इत्यनेन ‘अहम्’
इत्यनेन चतुर्भूतसङ्कल्पसङ्ख्यानां सूचितानि । ‘प्रणिधाय

कायम्’ इत्यनेन “यद्धि मनसा ध्यायति” [यजुः ६।१।७]
इत्युक्तरीत्या करणपूर्तिः सूचिता । प्रणम्य प्रसादये प्रसादार्थं
प्रणमामीत्यर्थः । ‘प्रसादये, सोढुम्’ इत्याभ्यासार्थसिद्धं वदन्
दद्यान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यमुपपादयति यथा कृतापराध-
स्यापीत्यादिना ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवद्भूमौ कायं निपात्य । सोढुमप-
चारान् ॥ ४४ ॥

८ वं. ग्र. गि.— यस्मादेवमत्यन्तापराधी, तस्मात् कायं
प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्दण्डैः पतित्वेति यावत् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य ईड्यं सर्वलोकस्तुत्यम्, ईड्यं सर्वलोकनिध-

न्तारम् । अनेन परिहासानर्हं वदन्तुम् । त्वामहमपराधी प्रसा-
दये । अतो हे देव । पितेव पुत्रस्यापराधं, सखेव सख्यप्रपराधं,
प्रिय इष्टस्त्वं प्रियाय मे ? तं सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

९ व० त० वी०— यस्मादेवं, तस्मादिति । त्वामीशं सर्वेषां राजानं नियन्तारं रजोभावमाश्रितं भक्तवा-
त्सल्येन सारथ्ये कर्मणि स्थितं प्रणम्य प्रसादये । त्वं च पितेव पुत्रस्य, सखेव सख्युः, प्रिय इव प्रियाय सर्वं
सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः सर्वेषां पिता गुरुः पूज्यश्च त्वमे-
वाप्तो ममपि सर्वं त्वमेवेति मदपराधं क्षन्तुमर्हसीति
विज्ञापयति— तस्मादिति । तस्मात्कारणात् अहं त्वां ईड्यं
प्रसृं ईड्यं स्तुत्यं कायं प्रणिधाय दण्डवत् पतित्वा प्रणम्य नत्वा

प्रसादये प्रसादयामि । हे देव जगत्पुत्र ! त्वं पूर्वोक्तान्
ममापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितेव
सख्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः स्निग्धाः
प्रिय इव ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० वी०— एतदेवाह— तस्मादिति । यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ
कुत्वा दण्डवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये । ईड्यं स्तुत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव ! रूपं प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते ! ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा,
तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; भयेन च प्रव्यथितं मनो मे, अतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव ! रूपं यन्मत्सखम् ।
प्रसीद देवेश ! जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवास; हे जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥ किरीटिनमिति । किरी-
टिनं किरीटवन्तं, तथा गदिनं गदावन्तं, चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं; तथैव पूर्ववदित्यर्थः ।
यत एवं तस्मान्नैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन हे सहस्रबाहो ! वर्तमानिकेन विश्वरूपेण भव
हे विश्वमूर्ते ! उपसंहृत्य विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ वसुदेवसूतोः श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजमेवं स्वाभाविकं रूपमिति भगवत्पादरामाजुजादीनामभिप्रायः । अन्ये तु प्राकृतराजपुत्र-
साधारणं द्विभुजमेव तस्य रूपमिति मन्यन्ते । ते चात्र ‘चतुर्भुज ! इह !’ इति छिन्वा व्याकथ्यते । तदत्र बहुवक्तव्यमप्यवस-
रान्तरे वक्ष्यामः सविमर्शम् ।

— अविगीता ।

२ आ. शा. व्या.— हेतुकिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत् । भयेन तदेष्टु-
विह्वलदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'तदेव दर्शय' इत्युक्तं, किं तत् ?
इत्यपेक्षायामाह— किरीटिनमिति । चक्रं हस्ते यस्य

तमिति व्युत्पत्तिर्यद्वीताऽऽह— चक्रेति । मदीयेच्छा फल-
पर्यन्ता कर्तव्येत्याह— यत् इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबा-
हुत्वं ? तत्राऽऽह— वार्तमानिकेनेति । सति विश्वरूपे कथं
पूर्वरूपमाकर्त्तव्यं ? तत्राऽऽह— उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; ग्रीतोऽस्मि; भयेन प्रव्यथितं
च मे मनः; अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय; प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! मयि प्रसादं कुरु; देवानां
ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ! ॥ ४५ ॥ तथैव पूर्ववत् किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमि-
च्छामि; अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव; सहस्रबाहो ! विश्वभूत ! इदानीं सहस्रबाहुत्वेन
विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. चं.— विचित्रस्याप्यदृष्टपूर्वस्यैवाख्यविषयत्व-
दर्शनात् 'अदृष्टपूर्वम्' इत्यनेन कल्पितमाह— अन्यद्भुतमिति ।
'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षितं 'आख्याहि
मे को भवानुग्रहः' [११।३१] इत्युक्तो विशेषणमाह
अत्युग्रं चेति । 'भयेन च' इत्यत्र चराब्दस्य निष्प्रयोजन-
त्वादुक्तव्याथाहेतुवन्तरसमुच्चयार्थत्वमनुक्तमित्युक्तप्रीतिसमुच्चयार्-
थत्वमभिमित्य न्व्यवहितान्वयमाह प्रव्यथितं च मे मन
इति । पूर्वार्थोक्तस्य व्याख्यानसहितप्रीतिजनकत्वस्योत्तरार्थहेतु-
त्वमभिप्रेत्याह अत इति । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपराम-
र्शित्वेन तदभिप्रेताकारमाह सुप्रसन्नमिति । अनेन केवल-
प्रीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य रक्षणमन्वर्थं कार्यमित्यभिप्रायेण
मे दर्शयेत्युक्तम् 'देव ! देवेश ! इति सम्बोधनद्वयेन 'तमी-
श्वरानां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्' [खे. उ.

६।७] इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेत इत्याख्येयम्— देवानां ब्रह्मा-
दीनामपीशोत्युक्तम् । दृश्यमानरूपस्य 'तत्रैकस्य जगत्कृत्तं
प्रथिमकमनेकबा' [११।१३] इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात्
'जगन्निवास !' इत्यनेन तदुच्यत इत्यभिप्रायमाह— जगदा-
श्रयभूतेति ॥ ४५ ॥ 'तथैव' इत्यस्य पूर्व जगदाश्रयमस्यभूतं
रूपं द्रष्टुमिच्छन् तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थमभ्यर्थं न्युक्त्यन्
अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनं ? इति शङ्कां चार्थात्परिहरन्
अन्यभेदेन तद्व्याचष्टे— तथैव पूर्ववत् किरीटिनमिति ।
पूर्वदृष्टजगतीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । 'रूपेण' इत्यत्र तृती-
यायाः करणार्थत्वावस्थाम्भाव्य रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्र-
बाहूद्विश्वभूतिविशिष्टस्य चतुर्भुजरूपकत्वावस्थाम्भवं कालभेदेन
परिहरति इदानीमिति ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टरोमा ॥ ४५ ॥ यथा पूर्वं दृष्टवानहं तथैव संयुक्तो भव ॥ ४६ ॥

८ चं. ब्र. गि.— एवं क्षमाप्य विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थ-
यते— अदृष्टपूर्वमिति । पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च
तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टरोमाऽस्मि, सन्तुष्टोऽस्मीति वा । तथा
भयेन च मे मनः प्रव्यथितं व्याकुलीकृतम् । अतः तदेव प्राचीन-
मेव रूपं मे दर्शय, इदं त्वत्सदृशं । एवञ्चक्षया नियोजनप्राप्तेः
पुनरपराधमाशङ्क्य क्षमापयितुमाह— प्रसीदेति । विश्वरूपोप-
संहारेण प्राचीनरूपप्रदर्शनरूपं प्रसादं कुरु । 'देवेश ! जग-
न्निवास !' इत्यनेन नियोजनोक्त्यगोचर्यत्वं दर्शितम् ॥ ४५ ॥
'तदेव रूपम्' [११।४५] इत्युक्तमेव विष्टगोति—

किरीटिनमिति । किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं च स्वामहं
द्रष्टुमिच्छामि । ननु पश्यस्येव किरीटादिमन्तं माम् ; उक्तं
हि त्वयैव 'किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिम्' [११।१७]
इति तन्निष्पत्त्येते द्रष्टुमिच्छामीति । तत्राह—
तथैवेति । यथा त्वं पूर्वं किरीटादिमास्त्वं त्वं द्रष्टुमिच्छामि,
न तु दुर्बिरीक्षतेजोराशयेनान्तकिरीटाद्याचक्रादिरूपमित्यर्थः ।
तस्मादिदानीं सहस्रबाहुत्वविश्वरूपत्वादिनोपलक्ष्यमाणमितिवि-
श्रुतसंहृत्य तथैव चतुर्भुजेन वसुदेवनन्दनरूपेणारिर्भव ॥ ४६ ॥

९ व. ० त. ० दी०— एवं क्षमापयित्वा गुणातिगं प्रति प्रार्थयते— अदृष्टेति । वस्तुतस्तु त्वं गुणातीत इति
भक्त्या तदेव गुणातीतं रूपं प्रदर्शय । इदं चादृष्टपूर्वं ते रूपं दृष्ट्वा, पूर्वं दृष्टः पञ्चालोकान् मयमानं ज्ञात्वा मनो
मे प्रव्यथितं यतः, अतस्तदेव चतुर्भुजं वा दृष्टपूर्वं रूपं मे प्रदर्शय । अनेनाक्षरब्रह्मोपासकेभ्यः शुद्धसत्त्वमा-
त्मकं ते रूपं श्रेष्ठं शान्तत्वादित्याशयेनाह तद्दर्शने प्रसीदेति । अनेनाक्षरब्रह्मोपासकेभ्यः शुद्धसत्त्वमयचतुर्भुजो-
पासका 'मयादिवा गुणज्ञाः' उक्तमा इति लभ्यते ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषयन् भगवन्तं प्रार्थयते— किरीटिन-
मिति । तदनेन श्रीकृष्णं अर्जुन एवमेव बह्वृणगणालङ्कृतं चतुर्भुजं पश्यति स्मेति गम्यते । द्विभुजं तु सर्वैवेति ।
'न तुष्टिमिश्रभक्तस्य जायते निर्भया रुचिः । स्वता प्रवृत्तिजनाक्षरमात्रैकदर्शने ॥ अशाक्षरातीतहरे रसानन्द-

महोदधेः । स्वरूपामृतमग्नानां नान्यत्र स्यादिति कश्चित् ॥ इत्यभिप्रायमाज्ञाय गोपानामिव तस्य च । आश्वासयन् भीतमेतमुवाच भगवान्पुनः ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्षमाय विज्ञापयति— अष्ट-
ष्टपूर्वमिति ह्येन । अष्टष्टपूर्वं तव रूपं विश्वात्मकं अनेक-
लीलायुतं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हर्षं प्राप्नोऽस्मि । च पुनः मे मनः
भयेन प्रव्यथितं प्रकर्षणं व्यथानं प्राप्तम् । अयं भावः— द्रष्टु-
कामस्य तादृशं रूपं दर्शयित्वा पुरुषोत्तमदर्शनवतोऽन्यरूपदर्-
शनाभिलाषापाश्रयिनः पुनः पुरुषोत्तमरूपं दर्शयिष्यति न वेति
अयमभ्युत्, अतः प्रसादं प्रार्थयित्वा तद्दर्शनं प्रार्थयति । देवेन

देवानामपीन्द्रादीनामीश निशामक ! अगनिवास ! प्रसादं
प्रसन्नो भव । प्रसन्नो भूत्वा हे देव ! सेवनार्थं तदेव पुरुषो-
त्तमरूपं दर्शय ॥ ४५ ॥ रूपं विशिनष्टि— किरीटिनमिति ।
किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं त्वामहं तथैव पूर्ववदेव द्रष्टु-
मिच्छामि । अतो हे सहस्रबाहो ! अगणितक्रियाशक्तिसम् !
विश्वमूर्ते ! तैवैव चतुर्भुजेन रूपेण भव प्रकटो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नो० भा० दी०— एवं त्वत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते— अष्टष्टपूर्वमिति । हे देव ! कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं
तादृशमष्टष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्प्लुङ्गोऽस्मि, तथा विकारारूपदर्शनजेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं;
अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मध्यं दर्शय ॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह— किरीटिनमिति । एतेनार्जुनस्य
चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणाविषय इति दर्शितम् । हे सहस्रबाहो ! हे विश्वमूर्ते ! सहस्र-
बाहुत्वादिकमुपसंहृत्य तैवैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥

भयाकुलस्यार्जुनस्याश्वासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ।

श्रीभगवानुवाच— मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न-दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

१ शार्. भा.— अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
मयेति । मया प्रसन्नेन—प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः—तद्वता प्रसन्नेन मया, त्वेहेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं
दर्शितम्, आत्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्, तेजोमयं तेजःप्राप्यं, विश्वं समस्तं अनन्तमन्तरहितं
आदौ भवमाद्यं, यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्नदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शार्. व्या.— अर्जुनेन 'स्थाने हृषिकेश !' [११] मिति । भगवत्प्रसादोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाऽऽह—
३१] इत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति— अर्जुन- मयेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— यन्मे तेजोमयं तेजसां राशिं विश्वं विश्वात्मभूतं अनन्तमन्तरहितं— प्रदर्शनार्थमिदम्—
आदिमध्यान्तरहितम्, आद्यं मद्भूतयतिरिक्तस्य कृत्स्नस्यादिभूतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तदिदं
प्रसन्नेन मया मद्भूतस्य ते दर्शितं, आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगात् ॥ ४७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तेजोमयम्' इत्यत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्व-
मभिप्रेत्याह तेजसां राशिमिति । विश्वात्मभूतमिति
विश्वव्यापकमित्यर्थः । अचेतनस्य हि नात्मत्वं सम्भवति ।
'अनादिमध्यान्तम्' [११११] इति पूर्वमुक्त्वात् । 'अनन्तम्'
इत्येतदितरोपलक्षणमित्याह— प्रदर्शनार्थमिदमिति । 'आद्यम्'

इत्यत्र प्रतिस्मन्विशेषानिर्देशात् कृत्स्नस्यादिभूतमित्यु-
क्तम् । 'त्वदन्येन' दृश्येनार्थसिद्धमाह केनापीति । प्रसादस्य
निर्हेतुकत्वे वैषम्येनैवैष्यप्रसङ्गात्, 'ते' इत्येतेनानिमित्तं प्रसादहेतु-
माह मद्भूतस्य त इति । योगशब्दस्य ध्यानपरत्वभ्रमव्युदा-
साय व्याचष्टे आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्वयोगादिति ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतदार्जुनस्य वचनं श्रुत्वा श्रीभगवानुवाच— मयेति । आत्मयोगादात्मस्वरूपेण
योगस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवमर्जुनं भीतमुपलभ्य तमाशायन्
श्रीभगवानुवाच— मयेति । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन परं प्रसन्नैव
मया तव इदं विश्वरूपं आत्मयोगाभिज्ञासाधारणसाक्षात्-
क्षितमाध्यादृशितम्, अतः किमिति त्वं विभेधि ? इत्यभि-
गी. द्वि. ४९

प्रायः । प्रसन्नैवैवेत्येतदुक्तं चर्गेनोपपादयति— तेजोमयमिति ।
यद्यस्मात्कारणात् तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमपरिच्छिन्नं आद्यं
सर्वकारणं मे रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं त्वैवैव दृष्टम्,
तस्मात्तद्वदग्रहबुद्धिरूपप्रसादेनैव तवेदं दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० त० दी०— श्रीभगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । मया सर्वमूलरूपेण स्वयं भगवतांऽशिना कृष्णेन स्वोपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपेण द्विभुजेन लावण्यजलधिना महामनोरमेन गुणातीतेन सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन परतत्त्वेन स्वाश्रितवात्सल्यकरुणावशुणालयेनाचिन्त्यैश्वर्ययोगेन प्रसन्नेन स्वात्मयोगबलात् परमुत्तममेतदक्षरं विश्वरूपं दर्शितम् । अनेन सदानन्दरूपे श्रीकृष्णे तस्मिन् द्विभुज एवेदं सामर्थ्यं यत्स्वरूपान्तरदर्शनेमिति मूलरूपतया-उपवातिस्वादिति ज्ञापितम् । इत्थमेवोक्तमभियुक्तैः—‘नान्यावतारे सामर्थ्यं यत्कृष्णतनुदर्शनम् । श्रीकृष्ण एव सामर्थ्यं यद्रूपान्तरदर्शनम्’ इति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितोऽर्जुनान्वासयन् स्वरूपं दर्शयामास, तत्र पूर्वान्वासनामाह— श्री भगवानुवाच मयेति । हे अर्जुन ! मया सर्वदा त्वयि प्रसन्नेन आत्मयोगात् स्वकीयत्वयोगाच्च तव परं इच्छया हृदं रूपं दक्षितम् ।

कीदृशं ? तेजोमयं, विषं विश्वात्मकम्, अतन्मन्तरहितम्, आर्यं सनातनं, यत् मे रूपं त्वदन्येन त्वां विना केनाऽपि दृष्टपूर्वं न । तादृशं रूपं त्वदिच्छया दर्शितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

११ जी० भा० दी०— एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं स्तुवन् भगवानुवाच— मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन मया हव तुभ्यमिदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात्स्वस्वसामर्थ्यात् करुणया, न तु तव दर्शनेऽधिकारोऽस्ति, तथा च प्रागुक्तं— ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।१७] इति । तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं, विश्वं विश्वात्मकं, आद्यमनादि, अनन्तं च यत् रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वं दृष्टं दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

न वेदं यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियामिर्न तपोभिस्त्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संबुद्ध इति तत्त्वतीति— नेति । न वेद-यज्ञाध्ययनैः न दानैः ; चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च । वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्-तृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिः, न च क्रियामिरभि-होत्रादिभिः श्रौतादिभिः, नापि तपोभिस्त्रैश्चान्द्रायणादिभिस्त्रैर्वोरैः, एवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यः ; न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वकोऽन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं परावृत्त्यते । वेदाध्ययनात्तृथक्यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तोक्तमित्याशङ्क्या-ऽऽह— वेदेति । न च वेदाध्ययनग्रहणदेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीत-

मध्ययनस्याविवोचान्तत्वादिति वाच्यं, तस्याक्षरप्रमाणतया वृद्धेः साधितत्वादिति भावः । श्लोकपूर्णार्थमसंक्षिप्तकरणम् । त्वतोऽन्येन मदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— अनन्यभक्तिन्यतिरिक्तैः सर्वैरप्युपायैर्यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुं न शक्य इत्याह— न वेदेति । एवंरूपो यथावदवस्थितोऽहं मयि भक्तिमतस्त्वकोऽन्येन एकान्तिकात्यन्तिकभक्तिरहितेन केनापि पुरुषेण वेदयज्ञादिभिः केवलैर्द्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— कथमेतद्रूपस्य मदन्येन केनाप्यदृष्टपूर्व-त्वम् ? येन केन चिदुपायेनान्यैरपि दर्शनेसम्भवादिस्थान एतदुपपा-दकत्वेनोत्तरलोकमवतारयति— अनन्यभक्तिन्यतिरिक्तैरि-त्यादिना । ‘एवंरूपः’ इत्यस्याप्राकृतरूपविशिष्टपरत्वे कृष्णा-वताररूपस्य सर्ववैदिकमानत्वात्पुण्यस्या अनुव्यादिविसर्जात्प्राक्ता-प्राकृतस्वरूपपरत्वमभिप्रेत्याह यथावस्थितोऽहमिति । एका-न्तभक्तिरहितामवताररूपदर्शनं तु मनुष्यादिसर्जातीयत्वं

प्राकृतत्वादिरूपेणायथावस्थितदर्शनेमेवेति भावः । ‘त्वत्’ इत्येत-त्पृथक्पदं भक्तिमत्परं चेत्तयमिप्रग्रहाह मयि भक्तिमतस्त्व-कोऽन्येनेति । अत्रान्यपदेन अर्जुनान्यत्वविवक्षायां भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । हाट्टं द्रष्टुं च तत्त्वेन [१।१५] इत्युत्तम्यन्वित्रोधापर्यायभक्तिमदन्यत्वमात्रं विवक्षि-तमित्याह एकान्तभक्तिरहितेन केनापीति । वेदशब्दोऽर्थ-वत्तया श्रुतवेदपरः । तेन श्रोतव्यः [२।४५] इत्युक्तश्रवणं कथ्यते

॥ वेदेन यज्ञैः स्वाध्यायेन चेति नव्याः । तत्प्रामादिकम्, वेदाध्ययनस्यैव स्वाध्यायत्वात्, अनधीयमानस्य वेदस्या-किञ्चिदस्मरत्वाच्च । ‘नृलोके’ इत्यनेन स्मृदित्याः ? (१।१२२) इत्यादि निर्व्यूढमिति केचित् । — अविगीता ।

इत्यध्ययनस्य पृथगुक्तवारिक्रियाशब्देन गोबलीवर्दनयाज्ञाध्ययनादिव्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्त इत्यभिप्रायं वेदयज्ञादिभिरित्युक्तम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति

यज्ञेन दानेन तपसाशाशकेन' [बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या वेदयज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमयं निषेधः ? इति शङ्कावारणाय केवलैरित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— नेति । अध्ययनैरज्ञाध्ययनैः । न च क्रियाभिर्गुरुपरिचर्यादिभिः ॥ ४८ ॥

८ वें. ब्र. सि.— अतो भयं विहाय कृतार्थोऽस्मीति सन्तोषमेवाहंसीत्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैः तत्र वेदाध्ययनमक्षरग्रहणम्, यज्ञाध्ययनं तु कल्पसूत्रमीमांसादिभिर्वेदविहितज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तोऽधिगमः । दानानि तुलापुरुषादीनि । क्रियाः सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादयः । उपतर्पांसि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि । हे कुरुप्रवीर ! त्वदन्येन

वेदाध्ययनादिभिरेवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । निषेधदादयांश्च प्रत्येकं नकाराभ्यासः । 'शक्योऽहम्' इति वक्तव्ये विसर्गलोपपठ्यान्दासः । 'नृलोके' इत्यन्यलोकानामप्युपलक्षणम्, 'त्वदन्येन न शक्यते' इति सामान्यनिषेधात् 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः' [११।५२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०— मदनुग्रहैकभयभक्तियतिरितैस्तु सर्वैरप्युपायैरेवमपि द्रष्टुमशक्य इत्याह— न वेदेति । अहं पुरुषोत्तमः कृष्ण एवैकस्मिन् यस्य स विशिष्टो नृलोके द्रष्टुमशक्यः; केवलोऽभूरादितु स्तोपासकानां वेदप्रवचनादिसाधनैर्द्रष्टुं शक्योऽपि भवति, नाहं पुरुषोत्तमः अनन्यभक्तिलभ्यत्वात् 'भक्त्याऽहमेकया प्राह्यः' इति [११।१४।२१] भागवतवाक्यात् । तत्रापि त्वत्तो मदनुग्रहीनाऽक्रान्त्ये नैवमपि द्रष्टुं न शक्ताः पतद्दर्शनस्यापि मदनुग्रहलभ्यत्वात्; त्वं तु केवलं मदनुग्रहात् दृष्टवानसि । इयमेव पुष्टिः 'पोषणं तदनुग्रहः' इति [२।१०।४] भागवतवाक्यात् । 'तद्दर्शितानामपि सप्रमेयवञ्चेन स्वप्रापणं पुष्टिः' इति भाष्यकारः । वैवस्व निम्नहणमतु सर्वैसाधनकरणैर्नापि पुरुषोत्तमत्वप्राप्त्यापत्तिभावमनुग्रहणं भागवता यत्र भवति सोऽनुग्रहश्च पुष्टिरिति सङ्केपः । तदिदं प्रमेयवर्तम भागवतपञ्चस्कन्धे— 'सध्रीचीनो ह्ययं पन्था लोके क्षेमोऽकुतोभयः' [अ. १।१७] इति शुक्रेन धर्मविष्णुदूतसंवादोपाख्यानद्वारा स्पष्टमेव दर्शितमिति ततोऽवसेयम् । अत्रोपपत्तिर्भक्तिहेतुग्रन्थेऽनेकधा निरूपिता द्रष्टव्या ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं त्वदिच्छयैवेदं रूपं दक्षितं, इदानीं च पूर्वतनमेव रूपं पश्य, दर्शनीयस्य रूपस्य दुर्लभत्वात्तुल्यं कृपाधिक्यमाह— न वेदेति । न वेदयज्ञाध्ययनैः वेदानां सार्पकशब्दात्मकानां यज्ञानामानुपूर्व्यादिसहितविद्याक्रियाणां अध्ययनैः, न दानैः तुलापुरुषादिभिः, न च क्रिया-

भिरग्निहोत्रादिरूपाभिः, न तपोभिर्युः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृलोके महत्पथलोके एवैकः अहं पुरुषोत्तमः हे कुरुप्रवीर भक्तकृत्तुष्ट ! त्वदन्येन स्वामपहायान्येन द्रष्टुं पूर्वोक्तैः साधनैरपि न शक्यः न समर्थः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०— योयैकगम्यमेतत्कर्माणि दुष्प्रापमित्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैरधिगमैः, न च दानैः, न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरापूर्वादिभिर्वापीकृपारामादिभिः, तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैः, जपैर्मासोपवासाद्यैः नृलोके एवैकरोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । रोरुत्वाभावं आर्थः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृश्यमेदम् ।

व्यपेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

१ प्रपश्येति— सुदुर्लभदर्शनं हि प्रत्यन्तेन शरवद्वृत्तये प्रीतिमद्भिर्दुर्दर्शयपि लोकेः, यथा शुकस्यार्कविम्बाधिकमणम्, अर्वापीयः सूर्यग्रहणं वा । इदं रूपं तु त्वदन्येन नृलोके न दृष्टपूर्वं द्रष्टुमशक्यं च । अतः प्रीतमनाः प्रकषेण पश्येति भावः । चामनस्तु— पश्येत्येतान्वता सिद्धे प्रपश्येति वदन्विभुः । सुचयत्यात्मदृष्टये मूर्ध्नि इत्यन्तामिति ॥ कथोऽपरोक्षानुभवो ह्यहं च मम वैभवम् । पश्येदानीं प्रकषेण मामात्मत्वेन केवलम् । ततो प्रतीयमानेऽपि यः पश्यति पदं स्फुटम् । स पश्यत्येव, यस्तन्तुद्रष्टाऽतौ तु प्रपश्यति ॥ शुद्धसत्त्वमयं रूपं पटस्यानीयमेव ये । तन्तुस्त्वत्पेति पश्य त्वं तत्प्रकर्षेण दर्शयम् ॥

— इति प्रतिपादयति ।

— अविगीता ।

१० पु. ख. त.— एवञ्चत्वा स्वरूपं दर्शयामासेति सजय आह— इतीति । अङ्गना प्रकारेण वासुदेवो मोक्षदाता परमकृपाढः अर्जुनं तथा पूर्वप्रकारेणोक्त्वा स्वकं स्वीयं पुरुषोत्तमरूपं भूयः पुनः दर्शयामास । एवं दर्शयित्वा सौम्यवपुःभूत्वा च पुनः पूर्वैकपदार्थमीतं एनं अर्जुनं पुनराश्वास-

यामास । नन्वेवं वारं वारं कथं कृतवान् इत्यत आह— महा-
स्मेति । महाश्वासो आत्मा च तेन कृपया तथा कृतवानिति
भाषाः । यद्वा महतां भक्तानां आत्मा अतो भक्तत्वात्तथा
कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० १०— सजय उवाच— इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथापूर्व-
मासीत्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्जुनं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरोदधे
इत्यर्थः । तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्यवपुःपुनर्ग्रहेद्गो भूत्वा भीतमेनमाश्रयासयामास च ॥ ५० ॥

अर्जुनस्य स्वास्थ्यम् ।

अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृतः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन ! इदानीमधु-
नाऽस्मि संवृतः सञ्जातः । किं ? सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं भगवद्भाषितः सज्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह— अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थान-
संस्थितमतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेता संवृत्तोऽस्मि प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मानुषं रूपम्' इत्यस्य कर्मजन्यप्राकृतरूपपरत्वमभ्युदासायेदंशब्दातिश्रेष्ठं वदंस्तस्याचष्टे अनव-
धिकातिशयसौन्दर्यत्यादिना ॥ ५१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इदं परमपदप्राप्तिकारणम् ॥ ५१ ॥

८ वे. व. मि.— ततो निर्ययः सज्जुन उवाच— दृष्ट्वे-
दमिति । अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यादिभिः तवैवा-
साधारणं मनुष्यत्वसंस्थानमधिगतं अतिसौम्यमिदं रूपं दृष्ट्वा

इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तोऽस्मि, प्रकृतिं भगवत्परा-
राहित्येन स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

९ व० त० १०— ततो यथावदवस्थितः सन् अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेदमिति । निरवधिकातिशयसौन्दर्य-
सौकुमार्यलावण्यादियुक्तं सदानन्दमात्रकरपादसुखोद्गादिरूपं सौम्यं मानुषं मनुष्यत्वसंस्थानस्थितं दृष्ट्वा
सचेताः जातोऽस्मि । तदा तु विचेताः "अमनाः अप्राणिपादं तदमूर्तमन्ययम्" इति वाक्यात् । इदानीं तु प्रकृतिं
स्वभावं प्राप्तोऽस्मि ॥ ५१ ॥

१० पु. ख. त.— दर्शितस्वरूपं दृष्ट्वाऽर्जुनो विज्ञाप-
यति— दृष्ट्वेति । हे जनार्दन अविविधानाशक ! इदं पुरतो
दृश्यमानं मानुषं मनुष्यैर्दृष्टुं योग्यं सौम्यं दवापरीतं दवायुक्तं

तव रूपं दृष्ट्वा इदानीमधुना सचेताः सावधानचित्तः संवृतः
जातोऽस्मि । प्रकृतिं भक्तिरूपां गताः प्राप्तोऽस्मि
(च) ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० १०— ततो निर्ययः सज्जुन उवाच— दृष्ट्वेति । सचेताः अन्याकुलः, प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं
प्राप्तः, संवृतो जातोऽस्मि ॥ ५१ ॥

भगवद्विश्वरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च ।

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः, दर्शनेऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्पापयति— श्रीभगवानिति । त्वद्वचनिरिकानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति— देवा अपीति ॥ ५२ ॥

३ रा. भा.— सुदुर्दर्शमिति । ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वश्रेयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि; तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम्; अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं— यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धाकारमाह सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना । 'नित्यम्' इत्यस्य पदार्थैकदेशदर्शनान्वयसमागतिरस्य आश्रयणमनुचित-

मित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशये-
नाह न तु दृष्टवन्त इति ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शमित्यन्तं द्रष्टुमशक्यं ममेदं विश्वरूपं दृष्टवानसि । कुतो दुर्दर्शम् ? यद्यस्मात्कारणा-
देवा अपि “पुण्यमेवाङ्गं गच्छति न ह वै देवान्प्राप्यं गच्छति”
[ह. उ. १।५।२०] इत्यादिभूतिप्रसिद्धनित्यपुण्यभूतेय

इत्यपिवाङ्मयः । तेऽप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु
त्वमिव दृष्टवन्तः; न वाग्रे द्रष्टवन्तीत्यभिप्रायः; दर्शनकाङ्क्षाया
नित्यत्वोक्तेः । यदा देवानामपीयं गतिस्तदा मनुष्यवराकाणां
का कथा ? इति भावः ॥ ५२ ॥

९ व० त० दी०— ततः एव स्थितौ स्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्वं निरूपयन्प्रसङ्गादनुग्रहभक्त्यैकगम्यत्वं स्वस्य
निगमयति त्रिभिः— सुदुर्दर्शमिति । इदं मत्सम्बन्धि रूपमक्षरं विश्वरूपं यत्वं दृष्टवानसि, यतोऽहं सुदुर्दर्शस्तदा
किं वाच्यं मत्सम्बन्धिरूपमिदमिति ? तदेवाह— देवा अपीति । सार्विका अपि ते नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु
दृष्टवन्तोऽपि अनुग्रहबीजभावाभावात् ॥ ५२ ॥

१० पु. अ. त.— स्वस्य रूपस्य स्वानुग्रहैकसाध्यत्वेन
परमदुर्लभत्वमाह— श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति ।
इदं परिदृश्यमानं मम रूपं सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यं
यत् त्वं दृष्टवानसि । देवा अपि मत्कीडायोग्या मदंशा अपि
अस्य निरर्थं प्रशस्यं दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनेच्छवसितेष्टनित्यार्थः ।
अत्रायं भावः— ब्रह्मादयो देवाः श्रीदेवकीपुत्रे सुत्वा गता-

स्तदा गर्भे एव प्राकट्ये, न बहिः; बहिः प्राकटयानन्तरं तु
मानुप्रार्थनया तिरोहितं कृत्वा ध्यानास्पदत्वेन स्थापितं देवादीनां
तु तद्दृष्टान्ताज्ञानाद्देवोक्तिरीत्या भजनात्तादृक्स्वरूपदर्शनमेव
भवति ; इदं च स्वरूपं भावार्थकं वेदाद्यगम्यं भक्तद्वेष्टा-
भूतत्वाच्चाकाङ्क्षिणस्तित्थतीति तथा ॥ ५२ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । दर्शन-
काङ्क्षिणः दर्शने काङ्क्षन्ते एव, न तु लभन्ते ॥ ५२ ॥

१ वामनः श्लोकमिममित्यमवतारयति—

दृष्ट्वा वपुः प्रतिमयं व्यथितान्तरेण न स्यात्कदाचिदवधारितमर्जुनेन ।

मत्वेति तं प्रकृतिमास्थितमीक्ष्य सूर्यः सारं पुरोकमपि वक्त्रि न भक्तिवश्यः ॥ इति ।

— अविगीता ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ॥ ५४ ॥

१ अत्रेदं दैवीमीमांसादर्शनमनुष्ठानमर्हति यो हि परमात्मा अवाब्धानसंगो वरत्वादुद्धिद्वितिविधो न भवतीत्युक्तः, कथं तत्सर्ववानन्यभक्तिलभ्यमर्थं स्यात् ! यतो हि अनुरागस्या भक्तिरुच्यते । अनुरागश्च चित्तवृत्तिविशेष एव । तथा च यद्विज्ञादुद्धि-
तोऽप्यतीतः, स एव चित्तवृत्तिविशेषाभिरुच्य भक्त्या कथं लभ्यः ? इति चेत्, उच्यते — यद्यपि भक्तिरनुरागाभिरुच्यैवाभिहिता,
तथापि भक्तिरूपेण परिणतोऽनुरागो न वृत्तिविशेषः; किन्त्वबलौकिक ईश्वरानुराग एव । भक्तिरिति गोपी परेति द्विप्रोच्यते । तत्र
गोप्यनुष्ठानेन यदा चित्तं निर्मलं भवति, तदा तत्रानन्दमयस्य परमपुंस आनन्दसत्ता प्रतिफलिता भवति । ततश्चानन्दरसेनाद्भुतं
चित्तं सर्ववैवातन्मयं जायते । तस्य प्रत्यवयवं चैतन्यमात्रा प्रोच्छलन्ती रिद्धमाणा विराजते । तदा साधकः “ सर्वं खल्विदं
ब्रह्म ” “ बाह्यदेवमयं जगत् ” इत्यादिभिर्यं सर्वदैव स्वचित्ते स्मरन् तिष्ठति । एवं भक्तिभाष्योदये सति साधकः पुलकितान्तो
सूत्रा सगद्गदो नयनानन्यां निरन्तरमधुधारां वर्षति; किं बहुना ? स आत्मानं विस्मरत्येव । अत एव सर्वव्यापके भगवति
निरवच्छिन्नचित्तातिरेक भक्तिसाधक्या भवति । निरवच्छिन्नसर्वं नाम भगवन्नगरारविन्दचिन्तायाः क्षणमात्रस्यापि कृते विधेय-
गामाश्च एव, सर्वदा निरवच्छिन्नैतलधारावद्भगवत्येव तन्मयतेति यावत् । अतश्च नायमनुरागोऽत्र चित्तवृत्तिविशेषः, किन्तु रसरूपस्य
भगवतो याऽनन्दसत्ता विराजते, तस्या एवायमेकः प्रकारभेदो ज्ञेयः । सा च भक्तिर्विना भगवदनुग्रहं नैवासाद्यते । यदा हि चेतसि
भगवदानन्दसत्ता प्रकाशीभवति, तदा भक्तस्य याऽनन्दसत्ता ह्यगोचरीभवति, सैव भक्तिरित्युच्यते । तथा चेश्वरात्प्रहेण लब्धसाधौ-
किकस्यापार्थिवस्य चानुरागस्य नाम भक्तिरिति व्यक्तम् । न चेयं भक्तिश्चित्तवृत्तिभेदः । ईदृग्लक्षणधार्मिक्येव च भक्त्या अवाब्धान-
संगोचरमपि परमेश्वरं भक्तस्तदनुग्रहेनैवासाद्यतीति निर्वादादसिद्धोऽर्थ इति ॥

वेदान्तनयेनाध्यत्म्यं उपपद्यते । तथा हि— तत्राज्ञानकार्यत्वाद् बुद्धिरपि मिथ्या असती चोच्यते । तद्व्याप्तिः विषया अपि मिथ्या
असन्त एव । ततश्च ध्यानाध्यानाप्रवृत्तयो यावन्त ईश्वरचिन्तनहेतवः सन्ति, तेषां संबंधमपि मिथ्यात्वेनासत्त्वेऽपि यथा स्वप्ने
व्याप्रादानीदां दर्शनात्, द्रष्टुर्निद्राभ्रजो जायते, स चोत्थाय जाग्रदवस्थासुपेतः स्वस्वरूपस्थितो भवति, तथैवैश्वरस्य बुद्धिगोचरताभावेऽपि
तदनुग्रहेणैव ते बुद्धिवैद्यं विषया गोपया भक्त्या तदुपासनां विदधत्साधकः स्वचित्तस्थैरी विन्दते । तस्मिंश्चित्ते चानन्वसत्तायाः
प्रकाशो जायते । ततश्च तेनैवानन्देनात्यन्ताद्भाद्वरीतः साधक आनन्दस्वरूपं परमात्मानमासाद्य परानन्दाद्भुतो भवति । इत्थश्च
परमात्मनो बुद्धिवैद्यत्वाभावेऽपि भक्तिलभ्यत्वमाशङ्क्यम्— इति । (दै. मी. द. १।५) **वामनस्तु—**

उपास्य एकः खलु बाह्यदेवः स एव सर्वं मम देवदेवः । नान्यततः किञ्चिदपीति तस्मिन् मता द्वा बुद्धिरनन्यभक्तिः ॥

‘एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ।’ (७।७।५५) लक्षितेत्यं भागवते या प्रह्लादेन सप्तमे ॥

सैव भक्तिरनन्येति सम्मता पार्थसारथेः । तथापि निर्गुणात्माः खेदयन्ति धियं ब्रूया ॥

शक्यो भक्त्या ज्ञातुमिति वचनादिह साधनम् । ज्ञानस्य भक्तिरिति ते साधयन्ति प्रयत्नतः ॥

न देवतान्तरं यस्या भक्त्यात्मनं कञ्चित् । साऽनन्या भक्तिरित्याहुर्ज्ञाताद्वैतभक्तयः ॥

परं न ते प्रकरणमद्वैतद्वेषिणो विदुः । अनन्यभक्तिलभ्यं वा न च ज्ञानं स्वरूपतः ॥

‘द्रष्टुमिच्छाम्येश्वरं ते रूपं’ मित्याह पाण्डवः । (१।१३) तथैव ‘दर्शयामासे’ त्युक्ते चालोक्य सन्नयः ॥ (१।१९)

दर्शितं तु जगत्सर्वं युगपत्सचराचरम् । अतस्तदैश्वरं रूपं विभोस्त्वितिरोहृदम् ॥

कृत्स्नः प्रपञ्चोऽद्वैतघटनायोग ईशितुः । विश्वरूपेऽप्येव एव श्वेताश्वयोपदर्शितः ॥

यावन्नास्त्यात्मविज्ञानं तावन्नैवं प्रतीयते । सति तस्मिन् योगरूपो मायामातोऽपि भासते ॥

ज्ञानोत्तरमिदं रूपमवबोध्यमैश्वरम् । स्वयमष्टादशे देवोऽप्येतत्पट्टीकरिष्यति ॥

ब्रह्मस्तु हि श्रुतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । (१।८।५४) तथा मामभिजानाति यो यावद्वैति तत्त्वतः ॥ (१।८।५५)

इति ज्ञानोदयादूर्ध्वं भक्तिं श्रुतेष्वपि स्थिराम् । लब्ध्वा ततो यथा वैतीत्युक्तमत्रापि तत्तथा ॥

इत्थं चानन्यभक्तिः स्यादचला यस्य तत्त्वतः । मायाभासमपीमं ॥ मनुते योयमैश्वरम् ॥

अत एवाह भगवान् “ ज्ञातुमनन्यया । शक्य एवंविधो ” व्यक्तं भक्त्यैवास्मीति निश्चितम् ॥

यथाविधोऽनुना दृष्टो विश्वरूपधरस्त्वया । द्रष्टुमर्हत्तत्त्वेन शक्योऽर्जुन ! तथाविधः ॥

तथा च नवमेऽर्धे “ मया ततमिदं जगत् ” । (१।४ः१।५) इत्यादिनोपदिश्योक्तं “ पश्य योग ” मिति स्फुटम् ॥

अद्वैतबोधनिर्गुणं विधायादौ धनञ्जयम् । ततोऽर्वावद्वैतघटनायोगोमात्मनः ॥ —

१ शां. भा.—कस्मात् ?—नाहं वैदैर्ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि, न तपसोऽप्रेण चान्द्रायणादिना, न दानेन गोभूहिर्ण्यादिना, न चेज्यया यजेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं, दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥ पुनः कथं शक्यः ? इत्युच्यते—भक्तयेति । भक्त्या तु किंविशिष्टया ? इत्याह—अनन्ययाऽप्युत्थम्भृतया । भगवतोऽप्यत्र पृथङ् कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः, सर्वैरपि करणैर्वास्तुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया साऽनन्या भक्तिः, तयाऽनन्यया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेर्जुन ! ज्ञातुं शास्त्रतः, न केवलं ज्ञातुं, शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप ! ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.—दर्शनोपायाभावाद्दुर्लभमिति शङ्कते—कस्मादिति । वेदादिपुण्येषु सत्त्वपि भगवानुत्कृष्टरूपे न शक्यो द्रष्टुमित्याह—नाहमिति । तर्हि दर्शनायोग्यत्वादुभयशक्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवान् ? इति पृच्छति—कथ-

मिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह—उच्यत इति । न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तुशब्दादसिद्ध्यति—किमित्यादिना । अनन्या भक्तिमेव व्यनक्ति—सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.—कुत इत्यत्राह—नाहमिति । वेदैर्ध्यापनप्रवचनाध्ययनश्रवणजपविषयैर्यागदानहोमतपोभिश्च, मङ्गलकिरहितैः केवलैः यथावदवस्थितोऽहं द्रष्टुमशक्यः, अनन्यया तु भक्त्या तत्त्वतः शास्त्रैर्ज्ञातुं तत्त्वतः साक्षात्कर्तुं तत्त्वतः प्रवेष्टुं च शक्यः । तथा च श्रुतिः—“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्” [कठो. २।२२ मुं. उ. ३।२।३] इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं—उत्तरलोकाद्यैतदुपादकतया न पौनःस्वरूपमिच्छाशयेन तमवतारति—कुत इत्यत्राहति । वेदानां स्वरूपेण साधनत्वात्प्रसक्तया तमिषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तदभिप्रेतमाह वेदैर्ध्यापनप्रवचनेति । दानेत्याकथनं होमस्याप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह यागदानहोमतपोभिश्चेति । अकिङ्कारा साधनत्वस्य “तमेतं वेदावुच्यते” [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिव्युत्पन्नवगतत्वात् मङ्गलकिरहितैरित्युक्तम् । एवंविधशब्दो मानुषतयादिश्रमानर्हत्वात्प्राकृतत्वादियं इत्याह यथावदवस्थितोऽहमिति । न केवलं साक्षात्कारमात्रे साधनत्वेन भक्तिरपेक्षिता, किन्तु “शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेष्टि जनादेनम्” [म. भा. ५।६।१५] इत्यादिविच्छास्त्रतोऽर्थनिर्णये साक्षात्कारानन्तरमाभिव्यक्तिं प्राप्तवन्तीत्यभिप्रायेण ‘ज्ञातुं’ ‘प्रवेष्टुम्’ इत्युभयं पूर्वलोकाप्रसक्तमिह प्रसञ्जितम् । ‘तत्त्वतः’ इत्येतन्निष्पन्नविशेषादपेक्षितत्वात्मान्वितम् । तत्त्वतः प्रवेशः परिपूर्णः प्राप्तिः, यथावस्थितसर्वाकारिणानुभव इत्यर्थः । तेन व्यूहविभवादिमात्रप्राप्तिव्यवच्छेदः । स्मरन्ते च साक्षान्मुखैर्वाञ्छ-

प्रातिपर्वभेदाः—“लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समोपमृच्छन्ति च केचिदन्ये । अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते साधुजनमन्ये स तु मोक्ष उक्तः” इति । “एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्” [६।४२] इत्यस्य व्याख्याने यादवप्रकाशेऽथोक्तम्—“इदमरूपीयसी योगसिद्धिं गतस्य मृतस्य फलं, यदि प्रथमां योगसिद्धिं गतो ज्ञियते, त्यजति वा योगं, श्वेतद्वीपे जायते; भगवत्सालोक्यं वा याति; यदि ततोऽप्यधिकां योगसिद्धिं गतो ज्ञियते; विष्णुपार्षदो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, पार्षदेकरो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, द्वारपालो भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, भगवतोऽज्ञसंवाहको भवति; यदि ततोऽप्यधिकां, मन्त्रिस्थानीयः प्रथमैश्वर्ययुक्तो भवति; यदि पूर्णां योगसिद्धिं गतो ज्ञियते, भगवत्साधुस्य गतो युक्तः परमैश्वर्ययुक्तो भवति” इति वैष्णवेषु योगशास्त्रेषु मर्यादा । तत्रैतत्सर्वमिह सूचितं भगवता “अथवा योगिनाम्” [६।४२] इत्यादीनामिति । ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पूर्वभेदान्योन्याश्रयणादिदोषः । पूर्वजन्मसङ्कृतमुल्लसत्विज्जनसंवादादिजनिता यथावच्छ्रयणात्पुण्यं किञ्चिदात्रकृत्यरूपं

—अन्यकासकचित्तानां भक्तानां चैतदन्तरम् । आद्यानां सगुणः श्रीशो जेष्ठोऽप्येषां तु स प्रियः ॥

चित्प्रकाशं जडे तेऽपि फलन्यव्यकचिन्तकाः । सगुणापेक्षया क्लेशं परमश्रुवतेऽधिकम् ॥

न तादृक् पाण्डवः किन्तु प्रेयानस्याच्युतस्ततः । सिद्धेऽज्ञेतावबोधेऽसावनन्यां भक्तिमात्मनः ॥

भक्त्यैवाहृतत्त्वेन ज्ञानवान्योगमैश्वरम् । पार्थस्ततस्तथा तस्मै दर्शयित्वाऽऽह विश्वधृक् ॥

ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं च कर्मादेर्विधोऽर्जुन ! । शक्यो भक्त्याऽहृतत्त्वं लब्ध्वा तेनाहमाश्रितः ॥

ज्ञातुं साधनार्थं सम्पन्नश्चेद्वाहो य ईश्वरम् । प्रवेष्टुमन्यशङ्कं स तत्त्वेनाह्वा तमर्हति ॥

इत्यादि बहुलं प्रतिपादयति । तद्विस्तृत्यत्राह सर्वं सङ्गृह्यते ।

गी. द्वि. ४३

—अविगीता ।

भक्तिमार्गं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति । उत्कटदि-
दृष्टागर्भा तु परमक्तिः साक्षात्कारहेतुः साक्षात्कृते ॥ परिपूर्ण-
नुमतामिनिवेशलक्षणा परमभक्तिः प्रवेष्टाहेतुरिति । अत्र 'अन-
न्यथा' इति पदं प्रासुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति मान्यम् ।
अनन्यदेवताकृत्येत्येकं । ऐक्यानुसन्धानविषया तु प्रागेव
द्विषिता; प्रत्यक्षादिविषयता च । तदेवद्विखलमभिप्रेत्य सङ्गहीतम्
'एकादशे स्वमाहात्म्यसाक्षात्काराबलोक्तम् । दत्तमुक्तं विधि-

५ आ. मा. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

८ वं. ब्र. गि.— कस्मात्पुनर्देवा अपि न दृष्टव्यः ?
इत्याशङ्क्य भक्त्यभावादिति वक्तुं भक्तिव्यतिरिक्तं साधनान्तरं
निषेधति— नाहमिति । अत्र वेदान्ततपोयागानां भक्तिविर-
हितानामेव दर्शनसाधनत्वनिषेधः । तेन च "तमेतं वेदाद्यव-
चनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽऽज्ञासकेन"
[इ. उ. ४।१।२२] इति श्रुत्या न विरोधः "नायमात्मा प्रव-
चनेन लभ्यो न मेधया न बहुना वा श्रुतेन । यमेवैष दृश्यते,
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विद्युते तन् स्वाम्" [कठो. २।२२ उ. ३।२।३] "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा पुरौ । तस्यैते कथिता ज्ञायाः प्रकाशने महात्मनः"
[ते. उ. ६।१।३] इत्यादिभिर्मन्त्रैर्बद्धं किंवा वेदानुवचना-
दीनां दर्शनसाधनत्वनिषेधेन विविदिषाश्रुतेर्भक्तिरहितवेदाद्य-
वचनादीनामेव दर्शनसाधनत्वपरत्वात् । ननु त्वदीयं विष्णुरूपं
देवासुरादिभिः सर्वैरपि दृष्टमया मयोक्तव्यम् । उक्तं हि
तदैव— "गन्धर्वयज्ञसुरसित्तिलसङ्गा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव

प्राप्त्योर्मैक्येकोपायता तथा" [गी. सं. १५] इति ।
भक्तिप्रशंसापरत्वसङ्कामपाकरोति— तथा चेति । "नायमात्मा"
इत्यादौ "न पृथिग्यामभिधेतन्यः" [यजुः ५।२।७।२]
इत्यादाविव केवलानां निषेधः । यच्छब्दादुद्दिष्टो वर्णीयता-
हेतुगुणविशेषो भक्तिरेवैष्यत्स्वभावाद्गुणवृद्धलक्षणसिद्धम् । अत्र
तनुच्छन्दस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादि-
कर्मबलव्यम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सर्वे" [१।१।२२] इति; तत्कथम् 'नाहं वैदे' 'न वेदयज्ञा-
ध्ययनैः' इत्यादिना च केनापि दुर्दृष्टं इत्युच्यते ? इत्याश-
ङ्क्याह— एवंविध इति । एवंविधशब्दायमेव दर्शयन् 'न
वेदयज्ञाध्ययनैः' [१।१।४८] इति श्लोकेनैतत्स्य गताथैवसङ्गा
निराकरोति— दृष्टवानसि मां यथेति । येन प्रकारेण मां
दृष्टवानसि, तेन प्रकारेण केनापि द्रष्टुं न शक्यः । तथा च
देवानामापातदर्शित्वेऽपि तदेव मदीयत्तत्त्वदर्शित्वं नेति न
विरोध इति भावः ॥ ५३ ॥ एवं साधनान्तरं निषिध्य भक्तेरेव
स्वरूपदर्शनसाधनत्वं वदन्ध्यायाथैवप्रसंहरति— भक्त्येति ।
अनन्यथा मद्वैकनिष्ठया भक्त्यैव निरतिशयप्रीतिरूपया एवं-
विधो विष्णुरूपोऽहं तत्त्वेन परमाधेतः श्रौक्ष्णोऽहं शक्यः । 'शक्य
अहं' इति च्छान्दसो विस्मयलोपः । तथा तत्त्वेन द्रष्टुं श्रवण-
मनननिदिध्यासनक्रमेण साक्षात्कृतुं च शक्यः, तत्तत्त्वेन
प्रवेष्टुं मद्गुप्तयाऽस्मात् शक्यः, भक्त्यैवैवंविधो द्रष्टुं शक्य इति
विष्णुरूपदर्शनलक्षणस्याध्यायाथैव कथनम् ॥ ५४ ॥

९ वं. त. ० दी०— एवं विष्णुरूपस्य सुदुर्दृष्टत्वं निरूप्य तदादिदृष्टस्य स्वस्यापि तदाह— नाहं वैदेरिति ।
निरतिशयाश्रयैर्योऽहमात्मा " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष
वृणुते (सः) तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा (वि) वृणुते तन् स्वाम्" [कठो. २।२२ सुंको. ३।२।३] इति
वरणेतसाधनैरशक्यः श्रुतोऽस्मि । एवंविधं मां त्वं यत् वरणेन सत्प्रकारेण स्वरूपयोग्यो दृष्टवानसि तथा च
प्रवचनादिसाधनानां केवलात्मसाक्षात्कारपरतया जीवे स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वं, न साक्षात्पुरुषोत्तमनिरोध-
कत्वमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे सञ्जातया भक्त्याऽहं भगवान् ब्राह्म इति तदाह—
भक्त्येति । अथवा ननु तर्हि सर्वैः कथमेव दृश्यसे ? इति चेत्तत्राह— भक्त्येति । सर्वैरनिरोधायैवमवतीर्णस्यापि मम
दर्शनं ज्ञानं च केवाश्विन्मानुपत्वेनांशत्वादिना च भवति, न तु तत्त्वेन; यतोऽहं तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं हवि प्रवेष्टुं च
भक्त्यैव शक्यः । किंमूतया ? अनन्ययेति । वेदप्रवचनादिसाधननिरपेक्षया मद्गुप्तमहि सङ्केतलभ्यया रागानुगमयेति
यावत् । 'केचित्केवलया भक्त्या' इति वाक्यात् प्रमेयरूपया तथेति । यतोऽहमेवंविधः । भक्त्या ब्राह्मः 'अस्वतन्त्र
इव द्विजः' इति । अथवा विष्णुरूपाद्यश्रैश्वर्यादियोगयुक्त एवादिष्टकर्म प्रवाहमर्यादापुष्टिप्रणेतोऽलौकिकगुणगणो

१० पु. अ. त.— ननु ते वेदाद्युक्तसाधनैः कथं न
पश्यन्ति ? इत्यत आह— नाहमिति । यथा त्वं मां दृष्टवा-
नसि एवंविधः पुरुषोत्तमोऽहं परिदृश्यमानवैदेः वेदोक्तसाधनैः
वेदेन वा न अतएव 'यतो बाधो निवर्तते अप्राप्य मनसा

सह" [ते. उ. २।१।१-२।१।१] इत्युक्तम् । तपसा ज्ञेया-
त्मकेनाऽपि न, दानेन सर्वस्वदक्षिणात्मकेन न, ज्यया योगेन
न द्रष्टुं शक्यः ॥ ५३ ॥ तदा कथं द्रष्टुं शक्यः ? इत्यत आह—
भक्त्येति । हे अर्जुन ! हे परत्त्व ! इति स्नेहेन विष्णु-
सहा

सम्बोधनम् । एवंविधोऽहं अनन्यया न विद्यते अन्यः पारलौ-
किकैः पृथक्स्थितो यस्यां तादृश्या भक्त्या तत्त्वेन याथाार्थ्यस्वरू-

पेण ज्ञातुं च पुनरलौकिकभावदृष्ट्या द्रष्टुं च पुनः प्रवेष्टुं
अलौकिकरूपेण लीलासु सेवनार्थं शक्यः, अस्मीति शेषः ॥५४॥

११ नी० भा० वी०— तादृमिति । ' न वेदयज्ञाध्ययनैः ' [११।४८] इत्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते
विश्वरूपदर्शनस्यातिदोर्लभ्यसूचनाय । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वं ? अत आह—
भक्त्येति । भक्त्या आराधनेन अनन्यया जग्याभिचरितया, अखण्डयेत्यर्थः । अहमेवैविधो ज्ञातुं शक्यस्त्वम्पदार्थ-
शोधकशास्त्रतः, द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः, तत्त्वेन याथाक्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमासिवाक्याथैजज्ञानतः । हे परं
अज्ञानशत्रुं तापयतीति परन्तप ! ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-

निप्तसु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं

नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ शां० भा०— अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारश्रुतोऽर्थो निश्चयेयसाथोऽनुष्ठेयत्वेन समुचित्यो-
च्यते— मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृतं मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत्करोतीति मत्कर्मकृतः मत्परमः करोति श्रुत्यः
स्वामिकर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृतमात्रेव परमां
गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः । तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः
सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः । सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः— सङ्गः
प्रीतिः स्नेहः— तद्वर्जितः । निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽप्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि ।
य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति । अयं तवोपदेश इदो
मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

२ आ. शा. व्या.— भक्त्या ह्यिति विशेषणाद-
न्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याऽहं— अधुनेति । समुचित्य सङ्गित्य
पुञ्जीकृत्येति यावत् । मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमाधिकमिति
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽहं— करोतीति । भगवानेव परमा
गतिरिति निश्चयवस्ततत्रैव निष्ठा विधयतीत्याह— तथेति ।
न तत्रैव सर्वप्रकारभैरजं धनादिस्नेहाकृष्टत्वादित्याशङ्क्याऽहं—
सङ्गतेति । द्वेषपूर्वैकानिश्चयचरणं वैरम्, अनपकारिषु तदभावेऽपि

भवत्येवापकारिवृत्ति शङ्कित्वाऽहं— आत्मन इति ।
एतच्च सर्वं सङ्गिष्ठापुत्रानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतो भगवत्प्राप्तिरव-
श्यम्भाविनीत्युपसंहृति— अयमिति । तदेवं भगवतो विध-
रूपस्य सर्वात्मनः सङ्गैक्यस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादित्या
येन कममुक्तिफलमभिधानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यक्-
त्वापितः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यानन्दशान्तिविते

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ येषां भक्तिः परिस्फुरति, तेषां 'बासुदेवः सर्व' (७।१९) इत्यादिपूर्वाभिहितोपदेशचमत्काराद्विश्रुतात्मकं बासुदेवतत्त्वमयत्वं
एव बोधपदवीमवतरतीत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ " मत्कर्मकृतं सर्वाणि कर्माणि मम परमेश्वरस्येति बुद्ध्या तत्कर्मा । जगद्गतिं सर्वे
कर्म परमेश्वरस्यैव, स एव पारमार्थिकः कर्ता कारयिषा च परमिदं कर्मासौ मां निमित्तमात्रं विधाया कारयतीति प्रत्यस्तत्ताभिमानया
बुद्ध्या जगति भगवद्भक्तेन व्यवहर्तव्यम् "— इत्यादि नव्यव्याख्याने त्वापातरमणीयमेव, 'मां विदधतर्तारं' (४।१३) 'न कर्तुं
न कर्माणि लोकस्य रजजति प्रभुः ।' (५।१४) इत्यादि विरोधात् । एवं निर्वैरपदस्य निष्क्रियशिवप्रत्ययाख्यानमपि तदीयमनुको-
पालम्भनमेव, केनापि प्राचा तत्प्राप्त्यर्थस्यानुक्तत्वात् । अतः 'तदर्थं कर्म' (३।९) 'मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्' (१२।१०)
इत्याद्यनुसारी मदर्थं कर्म मत्कर्मैति भगवत्पादाद्युक्तमेव युक्तम् ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— मत्कर्मकृदिति । वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति स मत्कर्मकृत्, मत्परमः सर्वेषामारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः, मद्भक्तः अत्यथेमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलम्भमानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति, स मद्भक्तः, सङ्गवर्जितः मदेकप्रियत्वेनेतरसङ्गमसहमानः निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संश्लेषविषयैर्गैकमुख-
दुःखस्वभावत्वात्सुदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वात्सुसन्धानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात्तुषु निर्वैरः, य एवम्भूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्रामोति; निरस्ता-
विद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभ्यासोऽष्टाध्यायः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘नाहं वेदैः’ इत्यादेः “वेदानुवचनेन” [वृ. उ. ४।१।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय भक्त्यङ्गभा-
वेन वेदानुवचनादीनामुपयोगं वदन् “प्रेवेष्टुम्” इत्युक्तं प्राप्तिहेतुं भक्त्यवस्था विशेषं विवर्तितम् — मत्कर्मकृदिति । ‘नाहं वेदैः’
इत्यादिनोक्तान्येव कर्माणि भगवति समर्पणान्मत्कर्मशब्देनो-
च्यन्ते, कीर्तनादीनि तु प्रागुक्तानि भक्त्यवस्थान्तर्गतान्मद्भक्तशब्दे-
ऽनुपप्रेषामहेन्तीत्यभिप्रायेणाह वेदाध्ययनेति । कर्मप्रसङ्गात्-
त्साध्यतया बुद्धिस्थं फलमिह मत्परमशब्देनोच्यत इत्याह सर्व-
ेषामिति । लौकिकानामग्नानादिस्थानेऽस्य कीर्तनादिकमि-
त्यभिप्रायेणाह आत्मधारणमलम्भमान इति । भक्तः काष्ठा-
प्राप्तिदशायां यादृशी निस्सङ्गता, तां सहेतुकां दर्शयति मदेक-
प्रियत्वेनेति । तृप्तिस्त्वामृततारायां तृणादिनिरोधनमन्यमानं
सङ्गमेवैनं यथा स्वयं विरक्तो जयैयति, तथा स्वयं सङ्गे जातो-
द्भेग इत्यभिप्रायेण इतरसङ्गमसहमान इत्युक्तम् । तादृश्यां
भक्तिकाष्ठार्यां न केवलं शास्त्रव्यत्येन निर्वैरता; अपितु कार-
णाभावात् कार्याभाव इत्याह मत्संश्लेषेति । परमात्मनि

रक्ततया तदितरविरक्तस्य सांसारिकशुद्धसुखदुःखयोरेषकत्वा-
त्तन्निवर्तकेषु तत्प्रवर्तकेषु च नास्य वैरसम्भवः । नच स्वापराधं
जानतः परो द्वेषविषयः; नच कदापिद्विपरतन्त्रतयाऽवगताय
कश्चिदनुमत्तः कुप्येत्; आत्मन इव परेषामपि विश्वरूपमगदू-
त्वात्सुसन्धाने कथं वैरावकाशः ? इति भावः । एवम्भूतः एवं-
विधः । “प्रेवेष्टुम्” [१।५४] इति प्रागुक्तानुवचनानेह—
मां यथावदवस्थितमिति । प्रवेष्टुमाप्त्यादिशब्दानामन्या-
र्थतां कुल्लेखयित्वा निराकर्तुं परमनिश्चयेयसंस्थायाः प्राप्तेः स्व-
रूपं शोभयति निरस्तेति । निरस्तत्वमुपरिबुद्धिगन्तव्यम् ।
अविद्या अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कारणकर्मादिरूपा । पूर्वावस्थाया-
मपि कतिपयाविद्यादिनिवृत्तिरस्तीति तद्यथाच्छेदायाश्चेष्टपदम् ।
सत्वासननिरासद्योतनाय गन्धशब्दः । मदेकानुभव इति—
“सर्वे इ पश्यः पश्यति” [छां. उ. ७।२।१२] इत्युक्तं सर्वमपि
सर्वशरीरोऽहमेव । तथाच ध्रुवन्तरं “ते सर्वेण सर्वतः प्राप्य
वीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति” [मुं. उ. ३।३।५] इति
— इति भावः ॥ ५५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेद्वृत्तनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितार्थां
प्रमेयटीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्कर्मकृदिति । अहं वायुदेवः परमं प्रधानं यस्य स मत्परमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभ्यासोऽष्टाध्यायः ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ‘नाहं वेदैः’ [१।५३] ‘न वेद-
यज्ञाध्ययनैः’ [१।५४] इति वेदयज्ञादिनिषेधपूर्वकं भक्त्येव
दर्शनसाधनत्वोक्त्या वेदयज्ञोदः परित्यागप्रासादविदमाह—
मत्कर्मकृदिति । मदर्थं कर्माणि श्रौतस्मार्तानि करोतीति
मत्कर्मकृत् । मदर्थकर्ममात्राद्यगमपि मदेकोद्देशेन कर्तव्यं, न तु
फलोद्देशेनेत्याह— मत्परम इति । अहमेव परमः प्राप्य-

पुरुषार्थतया श्रेष्ठो यस्य स मत्परमः । इदं च मत्परमत्वं राग-
द्वेषवतो न सम्भवतीति तद्वाहित्यस्य तद्वैतव्यं दर्शयति—
सङ्गवर्जितो निर्वैरः सर्वभूतेष्विति । एवम्भूतो यः न
मद्भक्तो मामेति । तथा च ‘नाहं वेदैः’ [१।५३] इत्यादि-
निषेधो मद्भगवानारमकर्मविषय इति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवेङ्कटपादने कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताभाष्यटीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— यद्यप्येवं तथापि त्वादृशस्य मन्निगममर्यादायामनुगृहीतत्वान्मदाज्ञया मद्भक्तपूर्वकमेव स्वभक्तिकरणे मत्प्राप्तिरित्याह— मत्कर्मकृदिति । भगवदीयस्य भगवत्सेवापूर्वकमकर्मकरणे विहितं ‘मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छाऽस्तीति यो निन्दार्थयति स करोति, य एतद्विपरीतं स न करोति, यथा शुक्रव्रजादिः । एतन्निन्दारश्च भगवद्भीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निन्दारिणानियम इत्यतः कर्म कर्त्तव्यमेव अतन्निन्दारिणे त्वाधुनिकानाम् ; एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्त्तव्यं’ इति । ‘तन्निन्दारिणानियमः पृथग्यः प्रतिबन्धः फलं’ इत्यादि सूत्रभाष्ये निर्णीतमवगन्तव्यम् । मत्परम इति अहमेव परम उद्देश्यो यस्य परमो मद्भक्तः स मामेति पुरुषोत्तमास्तिस्तस्य फलं भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वनन्यभक्तः कथं ज्ञेयः ? इत्याकाङ्क्षयामाह— मत्कर्मकृदिति । मध्ये स्वस्य सहजदास्त्वेन, न तु क्वापनया, कर्म सेवादिरूपं करोति स तथा । मत्परमः अहमेव परमः सर्वस्वं यस्य । मद्भक्तः मद्भजनकृत्यं मदाभितो वा । सद्भवजितः पुत्रादिलौकिकावैष्णवादिसद्भवजितः ।

सर्वभूतेषु निर्वैरः द्वेषहितः । हे पाण्डव ! उत्पत्यैव भक्त ! एवंविधो यः स मामेति प्राप्नोति, सोऽनन्यो ज्ञातव्य इति भावः ॥ ५५ ॥

प्रदर्श्य विभक्त्यैवं स्वं हृदीकृत्याऽर्जुनाय वै ॥

श्रीकृष्णः साधनासाध्यं स्वत्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासुततरङ्गिण्यां विभक्त्यदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— शास्त्रसर्वस्वं सङ्गृह्णाति— मत्कर्मकृदिति । मध्येमेव कर्मणि करोतीति मत्कर्मकृत्यं अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यस्येति स मत्परमः । एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वम्पदार्थशोधक उक्तः । मम भक्त आराधनकृदित्युपासनाकाण्डार्थसङ्ग्रहः । ‘सङ्गृह्णाति’ इत्यनेन एकान्तभगवद्भयाननिष्ठ इत्युक्तम् । निर्वैर इति विषयं भगवदात्मना पश्येदित्युक्तम् । अन्यथा भेदबुद्धिमतो निर्द्वेषत्वासम्भवात् । एवम्भूतो यः स मां तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दकचनेमिति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन । हे पाण्डव ! विशुद्धवंशज ! त्वमेवैतज्ज्ञातुं शक्नोषीति भावः ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावद्दीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

देव्युवाच—

इतिहासोऽयमीशान ! श्रेयसां साधनं परम् ।
आकर्ण्य करुणापूर्णं ! मम काङ्क्षा प्रवर्तते ॥ १ ॥
एकादशस्य माहात्म्यमध्यायस्य कथाश्रयम् ।
व्यावर्ण्य विरूपाक्ष ! वक्त्रुणां प्रथमं प्रभो ! ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ण्य कथां कान्ते ! गीतावर्णनसंश्रयात् ।
विश्वरूपाभिधानस्य माहात्म्यमपि पावनम् ॥ ३ ॥
अध्यायस्य विशालाक्षि ! वक्तुं तावन्न शक्यते ।
सहस्राणि कथाः सन्ति तवैका कथ्यते कथा ॥ ४ ॥
प्रणीतायास्तदे नद्या मेघङ्कुरमिति श्रुतम् ।
नगरं गरिमाधारं तुङ्गप्राकारोपुरम् ॥ ५ ॥
विशालाश्रमशालासु स्वर्णस्तम्भमभिसूचितम् ।
श्रीमद्भिः सुखिभिः शान्तेः सदाचारैर्जितेन्द्रियैः ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं जनेश्वारशुद्धिदामकमनोहरम् ।
कीर्तिस्तम्भस्फुरत्स्वर्णसुवर्णशतशोभितम् ॥ ७ ॥
पताकाकिङ्किणीकाणकादम्बकपिकस्वरम् ।
वेदाध्ययननिर्घोषवाचालितदिगन्तरम् ॥ ८ ॥

तृयसङ्क्षोषसङ्कीर्णविशालभ्योममण्डलम् ।
पताकापल्लवोद्भूतवातमिजितविग्रहम् ॥ ९ ॥
राजमार्गवरद्वारनारीमञ्जोरिशिजितैः ।
वल्लकीवेणुकैर्गतिर्भाति वाजीन्द्रहेषितैः ॥ १० ॥
प्रश्रयमाणमिवाभीर्षणं दिक्पालानां पुरैः समम् ।
आस्ते जगत्पतिर्यत्र शाङ्खापाणिर्विराजितः ॥ ११ ॥
सृतिमत्परमं ब्रह्म जगल्लोचनजीवितम् ।
लक्ष्मीनयनराजीवपूजिताकारगौरवः ॥ १२ ॥
त्रिविक्रमवपुर्मधश्चामलः कामलाकृतः ।
श्रीवत्सवक्षसा राजीववनमालाविभूषितः ॥ १३ ॥
अनेकसूषणोपेतः सरत्न इव वारिधिः ।
चलत्सौदामिनीदामसान्द्रमेघसमधुतिः ॥ १४ ॥
तस्याऽऽस्ते मुकुटे साक्षाच्छाङ्खापाणिः परः पुमान् ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते जन्तुजन्मसंसारबन्धनात् ॥ १५ ॥
यस्मिन्पुरे महातीर्थं विद्यते मेखलाभिधम् ।
यत्र स्नात्वा नरैर्नित्यं प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥ १६ ॥
तत्र वीक्ष्य जगन्नाथं नरसिंहं रूपावर्णम् ।
सप्तजन्माजितादोऽन्यमुच्यते दुष्कृताक्षरः ॥ १७ ॥

मेखलायां गणाधीशं विलोकयति यो नरः ।
 स निस्तरति विघ्नानि दुस्तराण्यपि सर्वदा ॥ १८ ॥
 ब्रह्मचर्यपरो दान्तो निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
 तस्मिन्मेघङ्कुरे कश्चिदधुब्राह्मणसत्तमः ॥ १९ ॥
 सुनन्द इति विख्यातो वेदशास्त्रविशारदः ।
 वशीकृतैर्न्द्रियग्रामो वासुदेवपरायणः ॥ २० ॥
 देवस्य शार्ङ्गिणः पाशेन गीताध्यायमिमं प्रिये ।
 एकादशं पठत्येष विश्वरूपप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥
 अध्यायस्य प्रभावेन ब्रह्मज्ञानमवाप सः ।
 परमानन्दसन्दोहश्लाघ्यसंविक्समाधिना ॥ २२ ॥
 प्रत्यङ्मुखेन्द्रियतया निश्चलं स्थितिमीयुषा ।
 सततं स्थायिते तेन जीवन्मुक्तेन योगिना ॥ २३ ॥
 एकदा स महायोगी सिंहराशिस्थिते गुरौ ।
 गोदावरीतीर्थयात्रां विधातुमुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 प्रथमेऽङ्गि समागत्य विरजं तीर्थमुत्तमम् ।
 नाभिमारभ्य तीर्थेषु स समभ्यर्च्य देवताः ॥ २५ ॥
 मज्जन्मज्जगद्दार्ढीं कमलां स व्यलोकयत् ।
 तां सम्पूज्य महामायां सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २६ ॥
 तारातीर्थं ततः ज्ञात्वा कपिलासङ्क्रमे ततः ।
 अष्टतीर्थमसौ चक्रे विधाय पितृतर्पणम् ॥ २७ ॥
 कुमार्यं सशिवां नत्वा कपिलाद्वारमाययौ ।
 तत्र निर्मज्ज्य निर्युतश्राजन्मातरं दुष्कृतः ॥ २८ ॥
 सम्पूज्य नत्वा स्तुत्वा च देवं वै मधुसूदनम् ।
 उपित्वा तत्र तां रात्रिमगात्प्रातः सह द्विजैः ॥ २९ ॥
 नरसिंहवने तत्र तीर्थं रामस्य दीर्घिका ।
 प्रह्लादपूजितः साक्षाद्वास्ते यत्र नृकेसरी ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा देवदेवेशं पूजयित्वा तु भक्तितः ।
 तत्र तं दिवसं नीत्वा स ययावम्बिकापुरीम् ॥ ३१ ॥
 अनुग्रहेण भक्तानामम्बिका तत्र तिष्ठति ।
 पूरयन्ती मनुष्याणां वाञ्छितान्यङ्गिलान्यपि ॥ ३२ ॥
 पूजयित्वाऽम्बिकां भक्त्या पुष्पागन्धानुलेपनैः ।
 उपहारैश्च विविधैः स्तोत्रैः प्रणमनैरपि ॥ ३३ ॥
 विप्रस्तस्मात्पुरात्प्रातः करञ्जानभिधं पुरम् ।
 यथाऽऽस्ते परमा शक्तिर्महालक्ष्मीर्महाश्रुतिः ॥ ३४ ॥
 तामवेश्य सुधाभातुमास्करद्युतिमण्डलाम् ।
 संसारतापविच्छेदपद्मप्रीत्युषवाहिनीम् ॥ ३५ ॥
 योगिराजहृदम्भोजराजहंसनिषेविताम् ।
 अनाहतमहानादमयीमद्वयरूपिणीम् ॥ ३६ ॥
 महालक्ष्मीं भगवतीं वाञ्छितार्थप्रदायिनीम् ।
 आराध्य भक्तिभावेन चेतसा स मुनीश्वरः ॥ ३७ ॥
 विवाहमण्डपं प्राप पुरं मित्रैः समन्वितः ।
 पुरं तत्र प्रतिगृहं वासस्थानमयाचत ॥ ३८ ॥
 न लेभे वसतिं स्थातुं गेहे कस्मिन्नपि द्विजः ।
 दर्शितं ग्रामपालेन विशालं वासमन्दिरम् ॥ ३९ ॥

प्रविश्य वसतिं चक्रे ब्राह्मणः सङ्ग्रहिः सह ।
 ततः प्रभाते विमले सुनन्दोऽसौ द्विजोत्तमः ॥ ४० ॥
 बहिरालोकयाञ्चक्रे वासगेहाभिजं वपुः ।
 अभ्यन्यानखिलान्यत्र यातान्कापि यदृच्छया ॥ ४१ ॥
 गम्यमानः समायान्तं ग्रामपालो ददर्श सः ।
 तं बभाषे ग्रामपाल आधुमानसि सर्वशः ॥ ४२ ॥
 भागधेयवतां पुंसां पुण्यः पुण्यवतामसि ।
 प्रभावो विद्यते वत्स ! कोऽपि लोकोत्तरस्त्वयि ॥ ४३ ॥
 क प्रयाताः सहायास्ते कथं तत्सदनाद्बहिः ।
 तत्पश्य मुनिशार्ङ्ग ! कथयामि तवाग्रतः ॥ ४४ ॥
 किन्तु नान्यं त्वया तुल्यं पश्यामीह तपस्विनम् ।
 किं जानासि महामन्त्रं कां विद्यामवलम्बसे ॥ ४५ ॥
 कस्य देवस्य कारुण्याच्छक्तिलोकोत्तरा त्वयि ।
 तत्कारुण्यवशात्तिष्ठ ग्रामेऽस्मिन्ब्राह्मणोत्तम ! ॥ ४६ ॥
 शुश्रूषामखिलामेव भगवंस्ते करोम्यहम् ।
 इति तं वासयामास तस्मिन्ग्रामे मुनीश्वरम् ॥ ४७ ॥
 परिचर्यां च तस्यासौ भक्त्या चक्रे दिवानिशम् ।
 दिवसेषु प्रयातेषु सप्ताष्टसु सनेयिवान् ॥ ४८ ॥
 प्रातरागत्य तस्याग्रे हरौ द भृशदुःखितः ।
 अद्य मे भाग्यहीनस्य गुणवान्भक्तितमान्मुतः ॥ ४९ ॥
 जाज्वल्यमानदंष्ट्रेण भक्षितो निशि रक्षसा ।
 इत्येवं रक्षकेनोक्तस्तं पप्रच्छ स संयमी ॥
 काऽऽस्ते स राक्षसः पुत्रो भक्षितस्ते कथं वद ॥ ५० ॥
 ग्रामपाल उवाच—
 वर्तते नगरे घोरः पुरुषादो निशाचरः ।
 स खादति नरानेत्य नित्यं नगरागोचरात् ॥ ५१ ॥
 स सर्वनागरैरत्र प्रार्थितः पुरुषैः पुरा ।
 रक्ष राक्षस ! नः सर्वान्प्राप्तं ते कल्पयामहे ॥ ५२ ॥
 पथिका निशि निद्रान्ति ये च तान्मुञ्चस्व राक्षस ! ।
 एतस्मिन्सदने पान्थान्ग्रामपालप्रवेशितान् ॥ ५३ ॥
 आहारं कल्पयाञ्चकुरात्मीयप्राणगुप्तये ।
 भवान्मुक्तो गृहेऽमुष्मिन्नश्वर्यः संयुतः परः ॥ ५४ ॥
 ते प्रस्ताः किल चानेन त्वं मुक्ताऽसि द्विजोत्तम ! ।
 प्रभावं भवतो वेत्ति भवानेव द्विजोत्तम ! ॥ ५५ ॥
 मदीयतनयस्याद्य मित्रमेकमुपागतम् ।
 अजानतो मया सोऽपि तनयस्य मित्रः सखा ॥ ५६ ॥
 अर्न्यः पान्थजनैः सार्धं तस्मिन्नेह प्रवेशितः ।
 श्रुत्वा तत्र प्रविष्टं तं निशीये तनयो मम ॥ ५७ ॥
 तमानेतुं गतः सोऽपि भक्षितस्तेन रक्षसा ।
 दुःखितेन मया प्रोक्तः प्रातः स पिशिताशनः ॥ ५८ ॥
 ममापि पुत्रो दुष्टात्मन्भवता निशि भक्षितः ।
 भवज्जठरनिर्मेघः सुतोऽसौ येन जीवति ॥
 अस्ति चैवमुपायश्चेद्ब्रूहि मे त्वं निशाचर ! ॥ ५९ ॥

राक्षस उवाच—

अन्तः प्रविष्टं त्वत्पुत्रं मञ्जात्वाऽहमभक्षयम् ।
अज्ञानाद्भक्षितः पान्थैः सहितोऽसौ सुतस्त्वहं ॥ ६० ॥
यथा जीवति मे कुक्षौ यथा भवति रक्षितः ।
तथा विहितमप्यस्ति देवेन परमेष्ठिना ॥ ६१ ॥
गीतैकादशमध्यायं यः पठत्यनिशं द्विजः ।
तत्प्रभावेन मे मुक्तिर्भूतानां पुनरुद्भवः ॥ ६२ ॥

ग्रामपाल उवाच—

कथमेकादशाध्यायसामर्थ्यमिदमद्भुतम् ।
इति पृष्टो मया विप्र ! स बभाषे निशाचरः ॥ ६३ ॥

राक्षस उवाच—

पुरा युध्रेण केनापि नमोमार्गेण गच्छता ।
अस्थिखण्डं स्वकान्तुण्डात्पातितं कापि वारिणि ६४
तं जलाशयमागत्य कोऽपि ज्ञानीश्वरस्तदा ।
महातीर्थमिति ज्ञात्वा विदधे पितृतर्पणम् ॥
तमुच्चिरे जनाः सर्वे तीर्थमेतत्कथं वद ॥ ६५ ॥

मुनिरुवाच—

जपत्येकादशाध्यायं त्रिसन्ध्यं नियतेन्द्रियः ।
वित्तवानिति विप्रोऽसौ चोरेभ्योवादितः पथि ॥ ६६ ॥
तस्यास्थिराशक्तं शुभ्रवदनात्पतितं जले ।
तेन तीर्थमिदं दिव्यं जातं पातकनाशनम् ॥ ६७ ॥

राक्षस उवाच—

ततस्ते मानवाः सर्वे सन्सुप्तस्तत्र जलाशये ।
निष्कलमपतया चैवं प्रापुस्ते परमं पदम् ॥ ६८ ॥
एकादशस्य सामर्थ्यादध्यायस्य भविष्यति ।
ममापि मुक्तिः पान्थानां पुनरुत्थानमद्भुतम् ॥ ६९ ॥
यो मया कश्चिदुत्कीर्णो ब्राह्मणोऽत्रैव तिष्ठति ।
स च एकादशाध्यायं जपति स्म निरन्तरम् ॥ ७० ॥
स तेनाध्यायमन्त्रेण सप्तवारामिमन्त्रितम् ।
विधाय वारिं विप्रन्द्रः क्षिपेद्यदि ममोपरि ॥
ततो मे शापनिर्मुक्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ ७१ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इति तेनास्मि सन्दिष्टः समायातस्त्वदन्तिकम् ॥ ७२ ॥

विप्र उवाच—

राक्षसः केन पापेन जातोऽसौ वद रक्षक ! ।
यः क्षपायां गृहे तस्मिन्नराज्यादिति निद्रितान् ॥ ७३ ॥

ग्रामपाल उवाच—

अस्मिन्ग्रामे पुरा कश्चिदासीद्विप्रः कृषीवलः ।
एकदा शालिकेदाररक्षणे व्याकुलो द्विजः ॥ ७४ ॥
नातिदूरे महागुह्रः पान्थमेकमभक्षयत् ।
तं विमोचयितुं दूराद्वायं चक्रेऽपि तापसः ॥ ७५ ॥
भुक्त्वा पान्थं खगस्तावन्निरगादम्बरध्वना ।
ततः स तापसः कोपात् सभाषे कृषीवलम् ॥ ७६ ॥

तापस उवाच—

धिक्स्वां हालिक ! दुष्टामन् ! कठोरमतिनिर्घृणम् ।
कुक्षिभ्रमं परब्राणविमुखं हतजीवितम् ॥ ७७ ॥
चोरेभ्य दंष्ट्रिभिः सपैरसिबह्विषाम्बुभिः ।
शुभ्रराक्षसभूतैश्च वेतालादिभिराहतान् ॥ ७८ ॥
जनानुपेक्षते शक्तः स तद्वधफलं लभेत् ।
न मोचयति यो विप्रं प्रयुञ्जोरादिभिर्भुतम् ॥ ७९ ॥
स याति नरकं घोरं स पुनर्जायते वृकः ।
निहन्यमानं विपिनं गृध्रव्याघ्रेण वीक्षितम् ॥ ८० ॥
मुञ्च मुञ्चति यो वक्ति स याति परमां गतिम् ।
गवामर्थे हता व्याघ्रैर्मिहैर्दुष्टैश्च राजभिः ॥ ८१ ॥
तेऽपि यान्ति पदं विष्णोर्दुष्प्राप्यं योगिनामपि ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ ८२ ॥
शरणागतसन्नायकलां नाहंति षोडशीम् ।
दीनस्योपेक्षणं कृत्वा भीतस्य च शरीरिणः ॥ ८३ ॥
पुण्यवानपि कालेन कुम्भीपाके स पच्यते ।
पश्यन्नपि भवान्पान्थं दुष्टगुह्रेण भक्षितम् ॥ ८४ ॥
निवारणसमर्थोऽपि न चक्रे यन्निवारणम् ।
निष्कृतोऽसि यतस्तस्माद्भविष्यसि निशाचरः ॥ ८५ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इमं शापं मुनेः श्रुत्वा कम्पमानकलेवरः ।
प्रणम्य हालिको विप्रं बभाषे कर्णं वचः ॥ ८६ ॥

हालिक उवाच—

अवाहं क्षेत्ररक्षायार्थं चिरं क्षिप्तेन चक्षुषा ।
न वेक्षि निकटं शुभ्रहन्यमानमिमं नरम् ॥
तेन मेऽनुग्रहं कर्तुं कृपणस्य स्वमर्हति ॥ ८७ ॥

विप्र उवाच—

यो वेत्त्येकादशाध्यायं जपत्यनुदिनं च यः ।
तेनाभिमन्त्रितं वारि यदा शिरसि तावके ॥
पतिष्यति तदा शापात्सव मुक्तिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इत्युक्त्वा तापसो यातो हालिको राक्षसोऽभवत् ।
इति तद्वाक्षसवचो निशम्याऽऽशु प्रधावतः ॥ ८९ ॥
उभयं कार्यमेवाद्य संसिद्धं कुरु तापस ! ।
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ ! तेनाध्यायेन मनस्य ॥
तीर्थोदकं स्वहस्तेन तस्य मूर्धनि निक्षिप ॥ ९० ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तत्पार्थितं सर्वं श्रुत्वा करुणयाऽऽकुतः ।
तथेति सह पालेन मुनीं रक्षोनिर्दकं ययौ ॥ ९१ ॥
एकादशेन तेनाम्बु विश्वरूपेण मन्त्रितम् ।
निक्षिप्तं तस्य शिरसि तेन विप्रेण योगिना ॥ ९२ ॥
गीताध्यायप्रभावेन शापमोक्षमावाप सः ।
विधाय राक्षसं देहं चतुर्बाहुस्ततोऽभवत् ॥ ९३ ॥

निर्गोर्णा ये जनास्तेन पात्था आसन्सहस्रशः ।
 चतुर्भुजा बभ्रुवस्ते शङ्खचक्रगदाधराः ॥
 ते विमानान्यारुहस्तावदृचे स राक्षसम् ॥ ९४ ॥
 ग्रामपाल उवाच—
 मदीयस्तनयः कस्तं दर्शयस्व निशाचर ! ॥ ९५ ॥
 श्रीमहादेव उवाच—
 इत्युक्ते ग्रामपालेन दिव्यधीराह राक्षसः ॥ ९६ ॥
 राक्षस उवाच—
 एनं चतुर्भुजं विद्धि तमालश्यामलद्युतिम् ।
 माणिक्यमुकुटं दिव्यमणिकुण्डलमण्डितम् ॥ ९७ ॥
 हारहारिमहास्कन्धं स्वर्णकैयूरभूषितम् ।
 राजीवलोचनं स्निग्धं हस्ते कृतसरोरुहम् ॥
 दिव्यं विमानमारूढं देवत्वं प्राप्तमात्मजम् ॥ ९८ ॥
 श्रीमहादेव उवाच—
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सुतं दृष्ट्वा च तादृशः ।
 स्वर्गोहं नेतुमारम्भे तं जहास सुतस्ततः ॥ ९९ ॥
 धुत उवाच—
 कतिवाराणि जातोऽसि त्वं पुत्रो मम रक्षक ! ।
 पूर्वं पुत्रस्त्वदीयोऽस्मि ह्यधुना विबुधोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥

यास्यामि वैष्णवं धाम ब्राह्मणस्य प्रसादतः ।
 निशाचरोऽपि प्राप्तोऽयं पश्य देहं चतुर्भुजम् ॥ १०१ ॥
 एकादशस्य माहात्म्याद्याति स्वर्गं समं जनैः ।
 विप्रादस्मात्स्वमध्यायमधीष्व त्वं जपानिशम् ॥ १०२ ॥
 भविष्यति न सन्देहस्तवापि गतिरौदृशी ।
 तात! तस्मात्सर्तां सङ्गां दुर्लभः सर्वथा जनैः ॥ १०३ ॥
 सोऽप्यद्य ते समुत्पन्नो ह्यात्मनः साधयेप्सितम् ।
 किं धनैर्मोगदानैर्वा किं यज्ञैस्तपसा नु किम् ॥ १०४ ॥
 किं पूतैर्वा परं श्रेयो विश्वरूपस्य पाठतः ।
 तद्विष्णोः परमं रूपं तत्त्वं ध्यायस्व विश्रुतम् ॥ १०५ ॥
 यत्पूणानन्दसन्दोहकृष्णब्रह्मास्यनिर्गतम् ।
 कुरुक्षेत्रेऽर्जुने मित्रं तत्त्वेवत्यरसायनम् ॥ १०६ ॥
 नृणां च भवमीतानामाधिव्याधिनिशानम् ।
 अनेकजन्मदुःखघ्नं नान्यत्पश्यामि तत्स्मर ॥ १०७ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इत्युक्त्वा सह तैः सर्वैर्ययौ विष्णोः परं पदम् ।
 तमध्यायं ततो विप्रान्ग्रामपालः पपाठ सः ॥ १०८ ॥
 तादृभौ तस्य माहात्म्याजग्मतुर्वैष्णवं पदम् ।
 इत्येकादशमाहात्म्यकथा तुभ्यं निरूपिता ॥
 यस्याः श्रवणमात्रेण महापातकनाशनम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंवादे श्रीमद्भगवद्गीतैकादशाध्याय-
 माहात्म्यकथनं नामैकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १२]

भक्तेः श्रेष्ठयमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ।

तत्प्रकारास्त्वतिप्रीतिर्भक्ते द्वादश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

अत्रच भाष्यम्—‘ अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादात्मोपासनाद्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्य-
निष्पादने शैश्यात्सुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते ’
[रा. भा. १२।१] इति । अत्र—अतिप्रीतिर्भक्त इत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जनार्थम् । उपायोक्तिः
‘ अथ चित्तं समाधातुम् ’ [१२।९, १०] इत्यादिश्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य
भगवद्गुणाभ्यासः, तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मिन्नप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः ।
तत्प्रकाराः कर्मयोगाद्यपेक्षिताः ‘ अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् ’ [१२।१३] इत्यादिनोक्ता उपादेयगुणप्रकाराः ।
तथाच तत्र भाषितम्—‘ अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह ’ [रा. भा. १२।१३] इति ।
अतिप्रीतिर्भक्ते—‘ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम् ’ इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेन [१२।२०] उक्ता ।
तदभिप्रेतं चैवमुक्तम्—‘ अस्मादात्मनिष्ठाद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादन्यथोपक्रममुपसंहरति ’
[रा. भा. १२।२०] इति ॥ १६ ॥

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्येत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१ श्रीशङ्करभाष्यम् ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विश्रुत्यन्तेषु [१०] परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विश्वस्तसर्वोपाधिविशेषणस्योपासनायुक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम्, विश्वरूपाध्याये [११] त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया, तच्च दर्शयित्वाक्तवानसि 'मत्कर्मकृत्' [११।५५] इत्यादि, अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुद्ध्यन्त्या त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच— एवमिति । 'एवं' इत्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति 'मत्कर्मकृत्' इत्या-

“भक्तो न नवपति ममेति यदुक्तमत्र विभस्य तत्र विभयः सुचिरे स्थितोऽस्मि ।

नष्टे सुधाकरशिखौ सहसाऽधुनापि ब्रुहि त्वमेव कथमाभिसिमीति देव ! ” ॥

१ एवमिति पञ्चमादावविद्वत्कर्तृकयोः कर्मयोगतत्सम्भ्यासयोर्मध्ये कतरत् श्रेयः ? इति चेत्, मन्दकर्तृकयोः सगुणनिर्गुणोपासनयोर्मध्ये कतरत् श्रेय इति संशयः । निर्गुणोपासनाधिकारिणो ये ज्ञानिनस्त उत्तमा एव, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' [७।१९] इत्यादिना तेषामभिहितो महिमातिशयः । कुतश्चेत्तां महानुभावानामवररवशङ्का ? न तान्प्रति प्रश्नः परिहारो वाऽऽवश्यक इति सम्प्रदायविद्ः । धामनस्तु—

सर्वकल्पो निर्विकल्पश्चेति योगालुदीरितौ । तद्विस्तु द्विविधेष्वन्य श्रेयसः परिपृच्छति ॥

द्वयेऽपि योगवैतारस्तत्रैके निर्गुणप्रियाः । अपरे सगुणासक्तास्तेषु के वित्ता ? इति ॥

भक्तातुष्टिदयाक्षरं ये ये चाव्यक्तमुपासते । वदन्तीत्यर्थं पृथगिमं व्याजीदर्थं पृथग्विदः ॥

अक्षरं हि क्षरास्सर्वाज्जडात्स्फुरति यत्पृथक् । सविद्रुपं, चेतसश्च तादृग्यं तदुपासनम् ॥

अयमेवामलो योगो निर्विकल्प इतीरितः । उपासनेऽक्षरमिति पदार्थ्यामिह सूचितः ॥

अव्यक्तं हृदयमानापी व्यक्तियज्ञं न विद्यते । व्यक्तः प्रपन्नो ह्यखिलोऽव्यक्तं ब्रह्मैव तत्सर्वतः ॥

दृष्टया विभाव्यते व्यक्तिविचारे सा न विद्यते । व्यक्तव्यव्यक्तयोः सामरस्यमव्यक्तोपासनं गूढः ॥

इन्द्रियैर्लक्ष्यते व्यक्तियुद्धया ब्रह्मैव केवलम् । स्पर्शं वरीरा करका रसने सलिलं यथा ॥

योगोऽयमेव सविकल्प इति प्रसिद्धो यच्छातकुम्भमिव भासुरभूषणेषु ।

दृश्ये जडे जगति सन्निदखण्डमेकमालोक्यते हि तदभिमतयाऽऽत्मरूपम् ॥

तदेवं द्विविधं योगमुभयेऽपि वदन्त्युत्तमम् । नान्यथा तत्तारतम्यजिज्ञासेवोपपद्यते ॥

को वा धानुष्कयोः श्रेयानिति प्रश्ने ह्यशङ्कितम् । धनुर्धरत्वमुभयोरपि स्पष्टं प्रतीयते ॥

एवं द्वयेऽपि द्विविधयोगज्ञा इति निश्चितम् । न संशयस्तारतम्ये सम्भवत्यङ्गतज्ज्ञयोः ॥

निर्गुणोपासकाः किन्तु तदेवैकमुपासते । भक्तास्तु योगं बुद्ध्वाऽपि सेवन्ते सगुणं हरिम् ॥

× × ×

विहाय न्याय्यमन्यर्थमिमं केचिदहंयवः । निर्गुणोपासनासक्ताः श्रयन्ति विषयं कृथा ॥

ज्ञानहीनेषु सगुणनिर्गुणोपासकेषु ते । के श्रेयांस ? इति प्रश्नभावं तावद्विगुण्वते ॥ —

दिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तैर्धर्मैः समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति । ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः सन्त्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं, निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं, यद्वि लोके करणगोचरं तद्वत्कमुच्यते, अज्ञेयार्थोस्तत्कर्मकत्वात् ; इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टेश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविदः ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अशोचान्’ [२।११] इत्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति वृत्तं कान्तयति—द्वितीयेति । अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह—सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्या, तत्रैष्ये सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापाय मन्दमध्यमयोरनुग्रहायमुक्तमित्यर्थः । एकादशे वृत्तमनुवदति—विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति—तत्रेति । यथापिभारं तारतम्योपेक्षानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रशस्तुथापयति—अत इति । सोपाधिकस्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्त-

त्वादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमुक्त्वा तमन्य सततयुक्ता इति भागं विभजते—एवमिति । ये भक्ता इत्यन्यत्र व्याचष्टे—अनन्येति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणातुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति—ये चेति । यथाविशेषितं ‘अनिर्देश्ये सर्वत्रगमचिन्त्ये कूटस्थे’ (१२।३) इत्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । न क्षरत्वमुच्यते वेद्यक्षरम् । अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे—निरस्तेति । करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्वीकृत्य—यदौति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति—शिष्टेऽस्तीति । पूर्वार्धगतक्रियपदस्यानुषङ्गं सूचयति—तद्विदिति । सर्वं तावदेतं योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति—केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशेश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामा-
यार्जुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्नेहस्य यथावदव-

—न चैतत्सङ्गतं, यस्मात्तान्तरममानयोः । न तारतम्यजिज्ञासा चतुरस्योपायतः ॥

नापि सङ्गच्छते तेषां पक्षे प्रत्युत्तरं हरेः । सगुणोपासकास्तत्र यतो युक्तमा मताः ॥

अज्ञात्वे हि कथं तेषां ज्ञानिन्यः श्रेष्ठता भवेत् ? । सर्वेभ्योऽभ्यर्हितत्वं हि ज्ञानिनां सर्वसम्मतम् ॥

विहाय सगुणोपास्तमथ मन्वाधिकारिणः । माभूवन्निर्गुणपरा इति अफाः स्तुता इह ॥

इत्येवमादिता मुक्तैर्दन्त्यस्याः कुण्डिताः । देवेनैव निरस्तास्ते ‘यथोक्त’ (१२।२०) मिति वादिना ॥

शक्त्युत्तरमनाश्रित्य वाक्यस्याभिषयैव यः । प्रतीयतेऽर्थः प्रथमं स यथोक्त इति स्मृतः ॥

नूनमुद्गाहयिष्यति स्वोक्तैर्धर्मैर्गौणतामिति । ज्ञात्वाहापोपसंहारे यथोक्तमिति तदप्रभुः ॥

तस्मात्समाना एवैते ज्ञानिनो द्विविधा अपि । विशेषो सगुणोपास्तितत्त्वार्थो तेषु केवलम् ॥

तत्र ये ज्ञानिनः सक्ताः सगुणे परमात्मनि । ते देवेशो युक्तमाः सम्मताश्चित् वक्ष्यति ॥

× × ×

पार्थः सततयुक्तत्वं भक्तानामुक्तवानिह । तदेवान्वदन्नामे नित्ययुक्तः इति प्रभुः ॥

विचारणीयं तत्रेदं कथं सततयुक्तता ? । प्रारब्धाधीनदेहानां नित्यत्वाद्विस्मृतेर्भवेत् ॥

बुद्धौ तमसि लीनार्थां सुषुप्तावात्मनः स्मृतिः । ज्ञानिनामपि कुत्रास्ति ? तदभावे क युक्तता ? ॥

संनतां नाम सगुणं निर्गुणं वा यथाश्रुति । दुर्बारात्वाद्दम्भाभ्यां विस्मृतेर्नित्ययुक्तता ॥

तथापि भक्तान्सततयुक्तान्कृष्णार्जुनाविह । उक्तवन्तौ न तु तथा केवलाक्षरचित्कान् ॥

तत्र तत्त्वमिदं नश्येद्विस्मृत्या युक्तता स्मृतेः । अभक्त्युद्भवपर्यन्तमवला भक्तियुक्तता ॥

कार्यव्ययः कश्चित्पुत्रमपि विस्मरति प्रियम् । न प्रीत्यभावो भवति तदौद्यस्तत्र तावता ॥

न विस्मृत्या प्रीत्यभावः किन्त्वप्रीत्यैव लक्ष्यते । तथा भक्तेरभावोऽपि वक्तव्योऽभक्तिसम्भवे ॥

अतो युक्तैव भक्तानां वृणुं सततयुक्तता । नापरेषां सुषुप्तादौ प्राप्नो विच्छेददर्शनात् ॥

इति मुक्तिस्तुतं प्रपञ्चयति । ‘के योगवित्तमाः’ इत्यस्य उत्तराः कर्मयोगवेत्तारः के ? इति नव्यध्याख्यानं तु कर्मप्राप्त्युद्दीप्तानां तेषामेव शोभते, न हि केऽपि उपासनासक्तं कर्मयोगीति वदन्ति, किन्तुपासक इत्येवेत्यास्तां तावत् । —अविगीता ।

स्थितं दर्शितम् ; उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामैकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्येकलभ्यत्वम् , अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतात्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शैथन्यात् सुखोपादानत्वाच्च श्रैष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्लेच्यन्ते । भगवदुपासनस्य प्राप्यभूतोपास्यश्रैष्ठ्यात् , श्रैष्ठ्यं तु 'योगिनामपि सर्वेषां महतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' [६।४७] इत्यत्रोक्तम्— 'एवं मत्कर्मकृत' [११।५५] इत्यादिनोक्तेन प्रकाशेण, सततयुक्ताः भगवन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वानाः ये भक्ताः त्वां सकलविश्वतियुक्तमननवधिकाति- शयसौन्दर्यसौशील्यसर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते ; ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव चाव्यक्तं चक्षुरादिकरणेनाभिव्यक्तस्वरूपमुपासते ; तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामिन इत्यर्थः । ' भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम्' [१२।१७] इत्युक्तत्र योगवित्तमत्वं शैथन्यविषयमिति हि व्यञ्जयिष्यते ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

प्रसक्त्या भक्ते श्रेष्ठयादिकमुच्यत इति द्वावशाध्यायार्थसङ्कतिं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदन् भक्तियोगप्रकरणे वैश्वरूप्यप्रदर्शनसङ्गतिम- प्यर्थोद्घ्वितमिति— भक्तियोगनिष्ठानामिति । साक्षात्कृते हि पुणोपासनं शक्यम् , उपास्यत्वफलवोपपत्त्याकारेण तत्प्रकाशनं च युक्तमिति भावः । प्रस्तुतसाक्षात्कारादिकारणप्रधानसङ्गति- स्थलमाह उक्तं चेति । स्वप्रकाशनहेतुः कारण्यादिकम् । तदेव कार्यसिद्धयर्थं सत्यसङ्कल्पत्वोक्तिः । उपायफलनिर्देशानन्तरं फलाविलम्बाद्युक्तिरिति सङ्गतिमाह अनन्तरमिति । एतेन 'भक्त्योऽप्यमुपायोक्तिरशक्तस्यात्यनिष्ठता । तत्प्रकारास्त्विति प्री- तिरभेके द्वावश उच्यते' [गी. सं. १६] इति सङ्ग्रहलोकोऽपि व्याख्यातः । 'अतिप्रीतिः' इत्यादिना संगृहीतस्य द्वावशाध्या- यात्मिसम्बोकार्थस्य भाष्ये चकारेण सङ्ग्रहः । उपक्रान्तोपसंहार- मात्ररूपवाच्यत्वं पृथगनुक्तिः । अस्मिन्नध्याये योगवित्तमयुक्त- तमादिशब्दैः प्रश्नोत्तरगतैस्तरतम्यमात्रमुच्यते । नवोपास्य- प्रकर्षहेतुकफलतारतम्यनिबन्धनं किं न स्यात् ? इत्यत्राह— भग- वदुपासनस्येति । सम्प्रतिपन्नोऽपि पुनः प्रश्नो न युक्त इति भावः । अव्यवहितवाक्यसङ्गतिव्यञ्जनाभेदासक्तिवशादोचित्या- नैवंशब्दानुदितमाह मत्कर्मकृतित्यादिनोक्तेन प्रकरणेति ।

सततयुक्तशब्दोऽत्र सततयोगार्थापर इत्यभिप्रायेणाह भग- वन्तं त्वामेव परं प्राप्यं मन्वाना इति । 'मत्परः' [११।५५] इति हि पूर्वश्लोकोक्तम् । सुप्रवृत्तासुगुणाकार- सूचनार्थं सकलेत्यादिना ' त्वाम् ' इति निर्देशस्य प्राप्तुपदेश- दिव्यचक्षुर्भूयां प्रतिपन्नविभूत्यादिवैशिष्ट्यपरत्वं दर्शितम् । यद्वा 'पथुपासते' इत्युक्तोपसर्गाभिप्रेतोक्तिरियम् । तदाह परि- पूर्णमिति । अक्षरशब्दस्य प्रकृतावीश्वरे च प्रयोगादिह तद्वा- ह्यर्थमाह प्रत्यगात्मस्वरूपमिति । अव्यक्तशब्दस्याक्षर- शब्दसमभिव्याहृत्वाचिद्विशेषपरत्वबुद्ध्यासायाह तदेव चाव्य- क्तमिति । यच्छब्दत्रयाभावादुत्तरे च विशेषणविशेषव्यक्तेः प्र- पास्यत्रयपरत्वमुचितमिति भावः । 'पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः' इति यमस्मृतिवचनेऽपि पुरुषोत्तमावर्णाचीन एवाव्यक्तशब्दः । अत्र योगवित्तमशब्दाभिप्रेतामाधिक्यं दर्शयति के स्वसाध्यमिति । प्रश्नस्योपास्याधिक्यादिरपरत्वं मा भूत् ; उक्तार्थपरत्वे किं प्रमा- णं ? इत्यत्राह भवामीति । प्रश्नान्यथावुपपत्त्यैव पारिशेषादव- मर्थः सिद्धः ; उत्तरवाक्ये तु स्पष्टः । 'हेतोऽधिकतरस्तेषाम्' इति चाक्षरनिष्ठातत्प्रकर्ष उच्यत इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

उपासनाप्रियाय नमः ॥ ॐ ॥ अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शय- त्यस्मिन्नध्याये ; तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते " श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या सप्तिया मितद्री " [ऋक्सं. ७।४।४१४] इति । " अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " [कठो. ३।१५] इति च । अव्यक्तं च महतः परम् । " महतः परमव्यक्तम् " [कठो. ३।११] इत्युक्तपरामर्शोपपत्तेः ।

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह— अव्यक्तेति । अव्यक्तं श्रीः, तदुपायं सङ्गदुपासनोपायम् । तदुपायप्रदर्शनं च भगवदुपासना- धिक्यसमर्थनार्थमित्येकाध्याया, षट्पदान्तरावधौ । अज्ञेयस्य अश्र-

सङ्गतिप्रदर्शनेनैवानन्त्यलक्षणयाऽपि सङ्गतिर्ज्ञायते । ननु भगवदु- पासनविषयकोपासनमपि यदि मोक्षसाधनत्वेन प्रमितं स्यात् , तदा तत्साधकाधिक्यविषयः संशयः स्यात् । तदेव कुतः ? तथा च

कथमयं संशयमुल्लेख्यते प्रश्नः १ नहि भिन्नफलाधानसाधकानां निर्धारणार्थः प्रश्नो युज्यते, किन्तु साध्यनिर्धारणार्थ एव; न च तथा प्रश्नो 'यावन्तर्हः' [२।४६] इत्यादिना निरस्तत्वादित्यत आह तदुपासनमपीति । श्रियं प्रति वसाना वसन्तस्ता-
माच्छाद्य स्थिताः, उपासीना इति यावत् । तेषां सभिषा समी-
हितानि सस्यानि भवन्ति । मितर्हो समुद्रे क्षीराब्जौ । श्रीशब्द-
स्यान्यतोऽपि प्रश्नेः अव्यक्तविषयासेव श्रुतिं पठति—अना-
दीति । निचाय्य सम्पूज्य निशाम्य वा । अत्रापि भाव्यकं

श्रूयत इत्यत आह—अव्यक्तं चेति । चोऽवधारणे । कृत
एतत् । परमात्मनोऽपि तत्सम्भवादित्यत आह—महत् इति ।
अत्र हि तं महत्तः परमिति परामर्शो दृश्यते, स चोक्तस्त्वैव
भवति, अव्यक्तमेव च "महत्तः परमव्यक्तं" [कठो. ३।११] इति
महत्तः परत्वेनोक्तम्; अतोऽत्राप्यव्यक्तपदमेव तमित्यर्थः "महत्तः
परमव्यक्तं" इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते । अन्यथाऽनुक्त-
परामर्शः प्रसज्यते । परमात्मा तु न महत्तः पर इत्युक्तः किन्तु
"अव्यक्तपुरुषः परः" [कठो. ३।११] इत्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यां मुच्यते सर्ववन्धैः" इति साम-
वेदे आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेष्वच्यते— "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्ध्व देवा दधिरे भागधेयम् ॥ [ऋक्सं. ८।६।१६।३]
"चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते " इति च ।

६ ज. प्र. दी.— श्रुतिद्वयसंभ्राहिकां स्पर्शां चात्र श्रुति-
मुदाहरति—उपास्येति । नन्वेवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तो-
पासनस्य मोक्षसाधनत्वख्यपचरितमेव 'अन्तवत्तु फलं तेषां'
[७।२३] इत्युक्त्यायात् । अतो नास्य सन्देहहेतुत्वमित्यत
आह—महच्चेति । तस्याः श्रियः युक्तं ब्रह्मादुपासनस्य मोक्ष-
साधनतायां उपचरितस्वरूपत्वम्, तेषां जननमरणदिमरवेना-
सम्भवात् । श्रियस्तु महामाहात्म्यवत्त्वेन वेदोक्तत्वादसम्भवा-

भावात् । वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ।
सुपेशा स्वरूपा घृतप्रतीका दीप्ताङ्गी वयुनानि ज्ञानानि वस्ते
आच्छादयति, ज्ञानालंकेतेति यावत् । सुपर्णा सुष्ठु परमानन्दौ,
वृषणा सेचकौ, द्विरूपो भगवानेव । यत्र यस्यां विषये । अत्र
नित्यबोधनं ज्ञानमयत्वं सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते ।
एवमुत्तरम् ।

५ आ. मा. भा.— "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" इत्यारम्भ्य "अहं राष्ट्री
सङ्गमनी वस्रतां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुषा भूरिस्थात्रां भूयैवेक्ष-
यन्तीम् ॥ मया सो अन्नमिति यो विपश्यति यः प्राणिनि य ईं शृणोत्युक्तम् । अमन्तवो मां त उपस्त्रि-
यन्ति भुधि श्रुत श्रद्धिर्वं ते वदामि ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं
रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ॥ अहं सुवे पितरमस्य मृधेन्मम योनिरप्स्वान्तस्समुद्रे ।
परो दिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना सम्बभूव" [ऋक्सं. ८।७७.११, १२] इत्यादि च । "त्वया जुष्ट
ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया " [म. ना. १३।२] इति च । इति शङ्का कस्यचिद्भवति,
अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति—एवमिति । एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं 'मत्कर्मकृत' [११।५५]
इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते ।

६ ज. प्र. दी.— रुद्राद्यैः परितृता राष्ट्री राज्ञी यज्ञियानां
यज्ञार्हाणां वस्रतां पदार्थानां देवानां वा सङ्गमनी सङ्गमयित्री ।
प्रथमा चिकितुषी अनादितः सर्वत्र कृत्निवासा । पुरुषा पुरु-
स्यानेषु व्यदधुः कृतवन्तः । पृथिव्यै प्रतिष्ठापितवन्तः । भूरिस्थात्रां
स्वतो भूरिस्थानेषु स्थिताम् । भूरिस्थानेषु देवानां वेशयन्तीम् ।
योऽन्नमिति ॥ मयैवात्मीत्यादि । ये अमन्तवो निरपराधस्ते
मासुपश्रियन्ति मत्समीपे वसन्ति । भुधि शृणु । श्रुत प्रसिद्ध ।
अद्विषं श्रेयम् । यमुग्रं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं कृणोमि करो-
मीत्यादि । सुमेधं सुमेधसम् । रुद्रादेत्यादिचतुर्विंशति श्रुतीनाम् ।
ब्रह्मद्विषे संहारकाले ब्राह्मणादिसर्वप्राणिद्विषम् । यद्वा ब्रह्मद्विषां
शरवे हिंसकं हन्तवा उ हन्तुमेव । अस्य जगतः पितरं हिरण्य-
गर्भं सृष्टिनि सर्वाधिक्ये । योनिः कारणम् । दिवेत्यादितृतीया

पञ्चम्यर्थे । एना एतस्याः महिना महिनाऽऽदेमेतावतो सम्बभू-
वेत्यादिनोच्यते । भवत्वेवं ततः किं असन्निवृत्ततया भगवन्त-
मेवोपासीनस्याऽङ्गेनक्य कथमयं संशयो ज्ञेयैव पृच्छति ? इत्यत
आह—इतीति । यत एवं भगवदुपासनस्यैवाव्यक्तोपासन-
स्यापि विनोपचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत इति । तस्मान्मार्ग-
द्वयेनैकमेव फलं प्राप्नुवतां मध्ये के श्रेष्ठा इति साधकमात्रप्रमा-
णामावेन शङ्कासंशयः कस्यचिद्विदितत्त्वस्य भवति, अत-
स्तदनुजिघृक्षया भगवदुपासका एव श्रेष्ठा इति जानन्नप्यङ्गेन-
पृच्छतीत्यर्थः । अत्रा जानन्नपि तत्र स्वाविदितयुक्तिज्ञानार्थे
संशयमाहृत्य पृच्छतीत्याह—सूक्ष्मेति । योग्यतावशादेवमभ्यु-
त्त्वमेव प्रकारेणोपासत इत्युभयत्रैवं शब्दस्यान्यत्र इत्याशयवा-
नाह—एवमिति । हृष्टं श्रुतं च रूपं यस्य ब्रह्माणस्तत्तथा ।

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तं प्रकृतिः । ‘महतः परमव्यक्तं’ [कठो. ३।१२] इति प्रयोगात् । ‘यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुर्विशेषं विशेषवत्’ [३।२६।१०] इति च भागवते । अक्षरं च तत् । “अक्षरात्परतः परः” [मुं. उ. २।१।२] इति श्रुतेः । परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् । “आनन्दमानन्दमयेऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे” [] इति भागवते । रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात् । उपासनं च तथैव कार्यम् । “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” [ऋक्सं. ८।४।१७।१ श्वे. उ. ३।१४] इत्यारभ्य “तमेव विद्वानमृत इह भवति” [नृ. पू. ता. १।६] “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” [श्वे. उ. ३।८] इति साम्यासा ॥

६ ज. प्र. टी.—अव्यक्ताक्षरशब्दयोरपन्याख्यानं निराकर्तृमयं तावदाह—अव्यक्तमिति । प्रकृतिश्चेत्तत्र त्रिगुणं त्रिगुणाभिमानित्वात् । सदसदात्मकं कार्यकारणाभिमानित्वात् । अविशेषं अकार्यं ततः प्रधानं प्राहुः विशेषवत् कार्यवत् । ततः प्रकृतिं प्राहुः तत्सङ्कष्टाख्यं तत्तमम् । परतः परोऽप्युत्तमः । अत्राव्यक्तमिति विशेष्यवाची । अक्षरमिति विशेषणवाची अव्यक्ताक्षरमिति । ‘अव्यक्ता हि गतिः’ [१।२।५] इत्यादिवचनात् । अतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । विशेषणोपादानं च देवतारूपैकक्षण्यश्वदन्तने प्रश्रसम्भावनार्थम् । एतदेव भाष्यकृता महत्त्वेत्यादिना प्रपञ्चिष्यम् । अन्ये तु ध्ये त्वां भगवन्तं वाह्यदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म तेषां के योगवित्ताः’ इति व्याचक्षते तदसदित्याह—परं त्विति । ‘आनन्दं’ इत्यादेः पूर्वोक्तोत्तरं चान्ययो दृश्यः । तथा च ये त्वां पशुपासते ये च त्वामित्युक्तं स्यात् । तथा चोन्मत्तप्रलोपत्तप्रसङ्ग

इति भावः । ननु भगवान्करचरणदिग्भूषणान्, परं ब्रह्म तु नेहशास्वत् । “अशब्दमस्पर्शमरूपम्” [कठो. ३।१५] इत्यादिश्रुतेः । अतः कथमेतत् ? इत्यत आह—रूपं चेति । पराभ्युपगमस्य ब्रह्मणोऽसीति शेषः । अस्तु भगवानेव परं ब्रह्म, किन्तु ये त्वामेवं साकारमुपासते ये चाव्यक्तं निराकारं तेषां के योगवित्ताः इति प्रश्नाच्च इत्यत आह—उपासनं चेति । तथैव रूपवत्तयैव । स्यादयं प्रश्नार्थो यदि रूपवत्त्वात् रूपवत्त्वाभ्यां भगवदुपासनं कार्यं स्यात्, न त्वेतदस्ति, किन्तु रूपवत्तयैवान्यस्य मिथ्योपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । कुत एतत् ? इत्यत आह—सहस्रक्षः । आरम्भेऽप्यनेन “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्” [ऋक्सं. ८।४।१७।२] इत्यादेः “आदित्यवर्णं तमस्तु पारे” [चित्पु. १।२।७] इत्यादेशग्रहणम् । अन्यासशब्देन तत्फलजन्यो लक्ष्यते । श्रुतिः साकारोपासनं मोक्षसाधनमहेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथा च सामवेदे सौकरायणश्रुतिः—“स्थाण्वै वै प्राजापत्यः स प्राजापति पितरमेत्योवाच । मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम् । ध्यानं च तस्याप्सरुचेः कथं स्याद्वचेयश्च कः पुरुषोऽलोमपादः” इति । “तं होवाचैष वै विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्याप्सरुचेर्वदामि । सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टबाहुर्नन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः” इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता । पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते । त्वां पशुपासते ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं’ इत्यादौ ॥ १ ॥

६ ज. प्र. टी.—नन्वत्रोच्यमान आदित्यवर्णत्वादिराकारः अतमस्कृतादिसाहस्रयादुपचरित एषेतत् आदित्येति । वृथा बाधनेन विना उपचर्येत इत्युपचारः । केचित् “सहस्रशीर्षा” इत्यादिकं हिरण्यगर्भविषयमिति मन्दन्ते अतस्तद्विषय ईश्वरविषयतया स्वमतं गृहीतुमिति चेत्सादादीत्युक्तम् । उपचारानर्हो चात्र धृतिमाह—तथा चेति । स्थाणुः रूढः प्राजापत्यः, प्राजापतेरपत्यम् । साधुभिः साधकैः तारकं संसारस्य । तारः ईश्वरः । अप्सरुचेऽप्यसितजलः । लोमेति केशवचनम् । लोमपादेति द्वन्द्वः । न विद्यन्ते लोमपादादाद्यवयवा यस्य सादासलोमपादः, तं स्थाणुमुपास्य प्राजापतिः । सुवर्णः सुवर्णवर्णः । अत्र मुमुक्षुभिः को ध्येयः प्रश्नः । इत्येकः तारवाच्यं तारकं वस्तु किमिति द्वितीयः । तस्य ध्यानं कथं स्यात् किं साकारतयोर निराकारत्वेन । नाथः, अलोमपादो ह्यधालुच्यते । न द्वितीयः, बुद्धवानोहाह

इति तृतीयः, तत्राद्यद्वितीययोर्धेतो न भेदः । तारकस्यैव मुमुक्षुध्येयत्वादित्यभिप्रेत्य द्वयोरेकमेवोक्तमाह यस्यवा मुमुक्षुध्येयः तारकः पृष्ठः एष विष्णुरिति । यद्यप्यसावलोमपादलक्ष्यते तथापि तस्य साकारतयैव ध्यानं वदामीति तृतीयस्य यदि ब्रह्म साकारमेव, तद्व्यापनं च तथैव कार्यम् । तर्हि “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यक्तम्” [कठो. ३।१५] इत्यादेः का गतिः ? इत्यत आह—अरूपत्वादित्वेति । लौकिकरूपायामारूपा एतेनालोमपाद इत्यस्याभिप्रायोऽप्युक्तो भवति । इतोऽपि न परोक्तः प्रश्नाच्च इत्याह—पुरुषेति । एवं हि व्याख्याने ध्येयस्यैव ध्यानं द्वेष्ट्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयो पुरुषो द्वौ प्रतीयते । अतश्च नैवमित्यर्थः । प्रश्रस्यैकध्येयविषयतया कथं विद्यालक्ष्यानेऽप्युत्तरं निराकारमित्याशयेनादिप्रश्नं कृतम् । किञ्च साकारो-

पासनेन विशुद्धाशये निराकारमुपास्त इत्येकस्यैव क्रमेण ध्येय-
द्रव्यमिति परंपरा सिद्धान्तः, अत्र तूपासकगुरुमन्त्रः प्रतीयते ततो-

ऽपि नान्योऽर्थ इत्याह— पुरुषेति । उत्तराध्याख्याननिरा-
करणं तु तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तमेव व्याख्यानमिति स्थितम् ॥ १ ॥

७ श्रीमद्वनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं सुदर्शनं भगवद्वर्णं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्वचनादेव श्रुत्वा किमेवं साकारं भगव-
द्रूपमुपास्यमाहोस्विदव्यक्तं ब्रह्मरूपमुपास्यम् ? इति संशयानस्तन्निर्णयार्थमर्जुन उवाच— एवमिति ।
सततयुक्तः साकारस्थाननिष्ठाः । योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एकादशेऽध्याये भगवतो विश्वरूपं प्रदक्षितम्; द्वादशे तु
तदेव सगुणब्रह्मरूपं सुखरूपिः प्रथममुपास्यमिति प्रतिपाद्यते;
तत्र सुखस्थितेमादौ किं सगुणब्रह्मनिष्ठा कर्तव्या किं वा निर्गुण-
ब्रह्मनिष्ठैव ? इति सन्निधानः अर्जुन उवाच— एवमिति ।
एवं 'सकर्मकृत्' [११५५] इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण
सततं युक्तः सन्नो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपधरं साकारं ब्रह्म पथे-
पास्ते चिन्तयन्ति, ये चापि अव्यक्तं सर्वेन्द्रियागोचरं निरा-
कारमक्षरं निर्विशेषम् "एतद् तदक्षरं शान्तिं ब्राह्मणा अभि-
वन्दन्त्यस्यूलमनगदहस्वमधोर्ध्वम्" [दृ. उ. ३।८।८]
इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिकं ब्रह्मोपासते अवगमननिरि-
ध्यासत्वेनैव देवनिष्ठा भवन्ति, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवि-
त्तमाः ? । योग उपायः, तं विन्दन्तीति योगविदः, अति-
शयेन योगविदो योगवित्तमाः, श्रेष्ठा इत्यर्थः ।

नमस्मिन्मूर्त्योके सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केषां
श्रेष्ठमिति चेत्तादेव प्रतीयते, न तु सुखरूपा प्रथमं सगुणनि-
र्गुणनिष्ठयोः किं कार्यं ? इत्येवमर्थ इति चेत्, उच्यते— अत्र
हि निर्गुणोपासनं नाम तद्विश्वकसेदादन्त्यश्रवणमननतद्विध्या-
सनरूपं तदेकनिष्ठत्वमेव; सगुण इव निर्गुणे धृतिचिन्तनरूपस्य
प्रसिद्धोपासनस्यासम्भवात्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पथे-
पासते' [१२३] इत्यत्रोपासनं नाम 'यथाशास्त्रमुपा-
स्याथस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समान-
प्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते' इति
भगवत्प्रादेश्चिक्यातत्वाच्च । एतादृशनिर्गुणोपासनद्वारेणैव
सगुणोपासनं सुखशोभोक्षाव प्रभवति, नान्यथा; अवगमननिरि-
ध्यासुत्तमावे ज्ञानानुदयात् । तथा च सगुणनिर्गुणचिन्त-
केषु के योगविदः ? इति प्रश्नस्य सुखरूपं प्रथमतः किं सगुण-

निष्ठा उपायज्ञाः किंवा निर्गुणनिष्ठाः ? इत्येवार्थो भवति ।
उत्तराहसारेणाप्येवमेव प्रभाष्योऽवसीयते । एवं खलु प्रत्युक्तं
इत्येते— सगुणनिष्ठा एव श्रेष्ठाः ; यद्यपि सगुणनिर्गुणनिष्ठ-
योर्भगवत्प्राप्तिरूपं फलमवशिष्टम्, तथापि निर्गुणनिष्ठानां
केशोऽधिक इति । एतच्च प्रश्नस्योत्तररूपत्वे सङ्गच्छते; प्रथमतः
सगुणनिष्ठानामीश्वराहप्रवृत्तादुपासनेन निर्गुणविषया मोक्ष
इति त एवोपायविदः श्रेष्ठाः, सगुणनिष्ठां विहाय प्रथमत एव
निर्गुणनिष्ठानां तु तदभावाकेशोऽधिक इत्यवपायवित्त्वाद् श्रेष्ठा-
स्त इति सङ्गतेः । सगुणनिर्गुणोपासकानां मध्ये के श्रेष्ठा इति
प्रभाष्यकल्पनं ॥ सगुणविदां निर्गुणविदां विना पुरुषार्थोभावा-
त्तेषां युक्तमव्यक्तोक्तिर्निर्गुणविदां ततः केशाधिक्योक्तिश्चासङ्गता
स्यात् । तस्माद्यथोक्त एव प्रभाष्यः । "कौन्तेय ! प्रतिज्ञा-
नीहि" [९ । ३१] "सकर्मकृत्समपरमः" [११ । ५५]
इत्यादिना भक्तस्य श्रेष्ठत्वम् "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः"
[७ । १७] "सर्वं ज्ञानद्वयैव" [१३३६] इत्यादिना
ज्ञाननिष्ठस्य च श्रेष्ठत्वमुक्तम् ; एवमुभयोरेषां श्रेष्ठत्वे विशेषवि-
ज्ञासयाऽर्जुनप्रबोधम्, इति व्याख्यानं त्वसङ्गतमेव,
'भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवविशोऽर्जुन ! ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन' [११ । ५७] इति एवार्थोपास्योक्त्या 'भक्त्या म.म-
भिजानाति' [१८ । ५९] 'भक्त्यैव तद्विज्ञाय भद्रावायो-
पपद्यते' [१३ । १८] इत्यादिना भगवता भक्तेर्ज्ञानसिध-
त्वप्रतिपादनेन मोक्षं प्रति तस्याः स्वतन्त्रसाधनत्वासिद्ध्या
भक्तिज्ञानयोर्विशेषज्ञासया प्रश्नस्य भक्तेराधिक्यवर्णनस्य
चाधोगात् । अतः पुरुषोक्तस्यैव श्लोकार्थः । भाष्यमन्य-
त्रैव स्वसमिति ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

प्रमेयरूपा तद्वक्तिः प्रमेयः पुरुषोत्तमः । अतः प्रमेयमार्गे तु हरिः सेव्यो न चापरः ॥ १ ॥

अथ पूर्वत्र 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८ । ११] इत्यादिना विश्वरूपादेरप्यक्षरत्वेन निरूपणश्रवणोदक्षरस्य
च भगवद्भामपद्वक्तोक्तौ भेदमिहालक्ष्य तदुभयोपासकविरेषाभिज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच— एवमिति । 'प्रत्य-
क-मैकृत्' [११ । ५५] इत्यादिनोक्तप्रकारेण सततं युक्ता योगिनाऽर्पितात्मनो वा भक्ता ये त्वां पुरुषोत्तमं सौम्य-
रूपं भक्तानुग्रहविभ्रं सर्वविभूतिप्रदं परिपूर्णं स्वेच्छयाऽविद्वैकश्रीभूतीवादिशक्तिभिः सह सुवि प्रादुर्भूतं स्वमायया
मातृपाकारं पश्युपासते । परितर वर्जने 'अपपरी वर्जने' [अष्टा. १।४।८८] इत्यनुशासनात् । अन्योपासनं परिवर्ज्य
त्वसमीप आसते आसक्ता ये भक्ताः । ये चापि समनन्तरोरूपमक्षरमव्यक्तं पश्युपासते । तेषामुभयेषां
मध्ये तव मताः के युक्ततमाः ? इति प्रश्नः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

पुरुषोत्तमभक्तानामक्षरभिनिवेशिनाम् ।
स्वरूपतारतम्यार्थं श्रीकृष्णं ह्यङ्गोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृत्' [११।५५] इत्यनेन भक्तानां
स्वभजनैकनिष्ठानां स्वप्राप्तिरुक्ता, पूर्वं चाष्टमाध्याये 'यदक्षरं
वैदितो वेदति' [११] इत्याख्यं 'स याति परमां
गतिम्' [८।११] इत्यस्मिन्क्षरोपासकानां परमगतिरुक्ता,

एतदुभयोस्तारतम्यजिज्ञासुर्जनो भगवन्तं विज्ञापयति—
एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वसङ्गपरित्यागेन अनन्य-
भक्ता ये स्वां प्रकटमानन्दरूपं पश्युपासते ध्यायन्ति तेषां ह्यन-
येषां मध्ये के योगवित्तमाः ? अतिशयितव्यत्वेयोगविदः ?
अष्टा इत्यर्थः । तान् कृपया आज्ञापयेति भावः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

सप्तममारभ्यैतावता ग्रन्थेन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थोपनिषत्सुपासनाकाण्डं च समापयि-
ष्यन्निर्वाह्यैः प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्विद्वां लक्षणानि च प्रदर्शयन्ते । शब्दतस्तु लौकिकबुद्धयनुसारेण तत्प-
दवाच्यस्यैवोपासनादिकं प्रपञ्चयते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते [११।५५] 'मत्कर्मकृतन्मत्परमः' इत्यादिना स्वभजन-
मुक्तम् । तत्र मच्छब्दार्थः किं सगुणमुत् निर्गुणं ब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात्सन्निहानः पृच्छति—
एवमिति । एवमित्यव्ययवहिते 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं
समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वां पश्युपासते, ये चाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्याश्रयोचरमुपासते
तेषां मध्ये योगवित्तमाः के ? कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च ।

श्रीभगवानुवाच— मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— श्रीभगवानुवाच— ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनां निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु,
तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टादस्यामः [] । ये त्वितरे— मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वर
आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं
नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयो-
पेता ये ते, मे मम युक्ततमा मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमति-
वाहयन्ति (अहोरात्रमतिरात्रं मां ध्यायन्ति) अतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

१ ननु मयेऽपि योगमोक्षेत्र भक्तानामेवाधिकतमत्वं किमूर्ध्वं ! न हि समानकक्षेण्यन्वतरस्य श्रेयस्त्वं हेतुयुते वक्तुं युक्तमिति
चेत्, 'तेषामहं समुद्रात्' (१२।७) इति वक्ष्यमाण एव तत्र हेतुः । निर्गुणोपासकाः खल्वभ्यासबलेन मां निर्गुणं प्राप्नुवन्ति,
अतो भिक्षात्पेन वनाजिनपरा इव ते भूयांसं क्लेशमश्रुवते । भक्तानां त्वहमेवोद्धतंति सार्वभौमसेवकाः स्वापतेयमिव तेष्वपि य-
सायासेन सगुणं मामागुर्वन्तीति पत्कापिभ्यः पुष्परसस्थानामिव युक्तमेव तेषां ततोऽभ्यर्हिततत्त्वम् । ननु सगुणसेवयाऽज्ञायासेन
सिद्धिरिति निर्गुणासक्तचेतसः कथं नावगच्छन्ति ? नहि ते भ्रान्ता अज्ञा वा भवन्ति । तत्कृतस्ते निर्गुणात्मज्ञाने सति सगुणभजनं
जहति ? कुतश्चे नेति चेदाह— श्रद्धयेति । इमे हि परया कदाचिदप्यविचलया श्रद्धया सगुणभक्त्यैव सिद्धिरित्यास्तित-
कयदुदयोपेता अतो भक्तिं न त्यजन्ति, अन्ये तु स्वहितपरा अपि ज्ञाने सति तद्वलेपाविष्टा निगुणमाजिनः सगुणभजनं विहाय
प्रसभं योगमभ्यस्यन्तः, तत्र त्रिविधपतिमिहपक्षापितान्विभ्रान्त्याहतादिभिः प्रत्यक्षैर्निवृत्तः पारदर्शनमात्रेण तरुणिगुञ्जित्या-
वतगतैरनुदुरे महोपग्राहविषये स्रोतस्विनीप्रवाहे प्रदत्तस्त्रय्या इव भूयांसं क्लेशमनुभवन्तीति भावः । अत एव च ते न नित्ययुक्ता
इत्युच्यन्ते, तैर्भक्तियोगस्य त्यक्तत्वात्, निरात्मनस्य च योगस्य व्युत्थाने विच्छेददर्शनात् । सगुणपरत्वात् तु ज्ञानोदयात्पूर्वमिव
तदुद्भूयमिव भगवदनुगतगधाराविच्छेदाद्युक्तमेव सततयुक्तमित्यर्थः । अथ भक्तानां ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनोपासनादुद्भूतनोपासनस्य विशेष-
माह— मय्यावेश्येति । सर्वविमताङ्गमायुर्व साकारं मां मनस्यावेश्य ध्यायन्ति, तद्वच्च तु मनो मयि चिदेकरसे प्रवेष्टय मुनेषां
कनकमिव, पटे तन्मुनि साकारे निराकारं चिदेकरसं मां सामरस्येन साक्षात्कर्तुंवा उपपात इति नैर्गुण्यानुभवपूर्वकं सगुणसेवनं
सूचयतीत्यादिचतुस्तरं प्रपञ्चितमत्र वामनेन ।

— अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— किमनयोर्योगयोर्मन्त्रे धुशक्नो यो गो वा पुच्छयते ? किं वा साक्षान्मोक्षहेतुः ? इति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह— श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्रश्न्यतेत्याह— ये त्वद्भरेति । यथायस्तदाऽऽह— ये त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमन्त्रितृष्ठां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्वका रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिराब्धिताऽनाद्यतनकृता दहिरविद्या

विध्या धीरस्य तमिति विशिनष्टि— विमुक्तेति । नित्ययुक्तत्वं साधयति— अतोतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि तस्मिन्निश्चयेनायनमायो गमनं तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तोपासकानां युक्तमत्वं व्यनक्ति— निरन्तर्येणेति । तदेव स्फुटयति— अहोरात्रमिति । अहि च रात्रौ वातिमात्रमिति शयेन मातेव विषयान्तरविमुक्ताश्चित्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थमतिप्रयत्नेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः नित्ययोगी काङ्क्षमाणाः ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः । ते युक्ततमाः मे मताः, मां मुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— मयीति । 'मय्यावेश्य' इत्यत्रोपासनाभ्यासोपपत्तिलभ्यविषयीकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वादक्षर-

निष्ठस्याप्युपायतया भगवति चित्तावेशसाम्यात्तद्व्यवच्छेदार्थमाह प्राप्यविषयमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— मयीति । मयि भगवति साकारे विश्वरूपे ॥ २ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवं शृष्टः श्रीभगवानुवाच— मय्यावेश्य इति । प्रथमं मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य एकाम् कृत्वा 'मत्कर्मकृन्मत्परम्' [१११९९] इत्यादिना

पूर्वोक्तप्रकारेण नित्ययुक्ताः सन्तः परया श्रद्धया सह ये माहपासते चिन्तयन्ति, ते प्रथमतः सगुणनिष्ठा इन्द्रक्षवः युक्ततमा उपायवित्तमा ममाभिमतः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र सिद्धान्तं वदन् श्रीभगवानुवाच— मयीति । सर्वनियन्तरी सकलालौकिकगुणे साक्षान्मन्मथमन्मथे निरवद्या- (ध्य)-नन्तनित्यलोके करुणाशीले परमानन्दे लोकोत्तरनारूपान्निःसङ्ख्येयसर्वधर्माश्रये परतत्त्वे रसात्मके पूर्णपुरुषोत्तमे साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति सर्वमूलभूते मयि ये प्रेमानुरागसम्बन्धेन (येनकेन च सम्बन्धेन) नित्ययुक्ता मन आवेश्य मामुपासते । 'अयमेवास्माकं भजनीयगुणाख्यः परः प्रेयानात्मा, नान्यः' इति परया श्रद्धयोपेतास्ते युक्ततमा मे मताः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र ये प्रकटपुरुषोत्तमरूपमद्भजनकर्तारस्त उतमा इत्याशयेनोत्तरमाह श्रीभगवान्— मयीति । मयि प्रकटरूपे सम्पक् निष्कामतया मनः सर्वदेकरूपमावेश्य आसमन्तात् सर्वात्मभावेन निवेश्य ये भाग्यवन्तो

नित्ययुक्ताः मत्सेवैकतत्पराः परया प्रेमैकलक्षणया श्रद्धया उपेताः युक्तास्ततो माहपासते सेवन्ते ते युक्ततमा इतमाः मे मताः सम्मता इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणस्य दुष्टप्राप्त्युक्त्यैवं श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्दतो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— मयीति । मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य प्रवेश्य ये नित्ययुक्ताः सद्युक्ता मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति श्रद्धया आस्तिक्ययुद्धया परया सात्त्विकया 'अवश्यं परमात्माऽयमारुणितोऽस्मांस्तारयिष्यति' इत्येवं निश्चयरूपया श्रद्धया उपेतास्ते मे मम 'ज्ञानी त्वास्मैव मे मतम्' [७८] इति ज्ञानिनामात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खैर्वपि कारुण्यात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वादौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पयुपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

१ अत्र वामनः— अक्षरं क्षरमागातीतं तस्मिन्समुत्तेजानुभवेकगम्यम् । ननु शास्त्रप्रवणान् क्षरतीत्यक्षरम्, तसुपासमह इत्युपासत इति चेत् तत्र पक्ष इत्याह— अनिर्देश्यमिति, न निर्देशाहर्मिमित्यमिति वक्तुमशक्यं, किन्तु शास्त्राक्षरद्वययायेनापि गम्यम्; तसुपासतो तावता त्वनुभवेकवैयमिति सिद्धम् । तदेवोपपादयति— अव्यक्तमिति, व्यक्तिरहितमव्यक्तं

१ शां. भा.— किमितरे युक्ततमा न भवन्ति ? न ; किन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु— ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दोचरामिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य उपास्यस्य विशेषणमाह— सर्वत्रगं व्योमबद्धाप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्वि करणमोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं, दृश्यमानगुणकमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाध्यं, इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याधनेकसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृताद्यनेकशब्दवाच्यतया “मायां तु प्रकृतिं विधान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे.उ.४।१०] ‘मम माया दुरत्यया’ [७।१४] इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं, तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमतएवाचलं, यस्मादचलं तस्माद्बहुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— किमालिखे । पूर्वमयः कलतो विशेषार्थस्तु शब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह— अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासना ? इति पृच्छति— उपासनमिति । शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेयाऽऽत्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पुरौचिदेकतानमक्षरमात्रमानमेव सदा भावयन्तीत्येतद्विद्वि विवक्षितमित्याह— यथेति । अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह— यद्वीति । कूटशब्दस्योक्तार्थत्वं वृद्धप्रयोगतः साधयति— कूटरूपमिति । आदिपदमनुतार्थम् ।

प्रकृते किं तद्वृत्तं कूटशब्दितं ? इत्याशङ्क्याऽह— तथा चेति । उक्तरीत्या कूटशब्दस्यानुतार्थत्वे सिद्धे यदनेकद्वय संसारस्य बीजं निरूप्यमाणं नानाविधोपेयोते “तदेवं तद्व्यापकं” [बृ.उ. १।४।७] “मायां तु प्रकृतिं” [श्वे. उ. ४।१०] ‘मम माया’ [७।१४] इत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः । तत्रावस्थानं केन रूपेण ? इत्याशङ्क्यामाह— तदध्यक्षतयाऽथवा । कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह— अथवेति । पूर्वमुपजीव्यान्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह— अत एवेति ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— सन्नियम्येति । सन्नियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते, य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वैश्वर्यतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ‘ज्ञानी त्वामैव मे मतं’ [७।१८] इति ब्रुक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यात् ? इति तदाह— सन्नियम्येति । तुल्या हर्षविषादरागद्वेषादिरहितं सम्प्रयत्नानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् । क्रमपरापेक्षयोः रसम्भवं विवक्षित्वाऽह— ते, य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते ताः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चित्तयिस्तदेवाऽऽचरन्ति । अत एवेति ॥ ४ ॥

रति । ज्ञानवतां यथाज्ञानं भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमेतदित्याह— न ह्येति । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह— ज्ञानी त्विति । ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तौ त एव युक्ततमा वक्तव्याः, कथं सगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्तमिति ? इत्याशङ्क्याऽह— न हीति ॥ ४ ॥

ननु यथाकथञ्चिद्विद्वत्प्राप्तिं गतिं ते प्राप्नुवन्तीति सिद्धम्, देहाभिमानिनां तदसम्भवात् । तस्माद्देहवृद्धिरित्येन देहाभिमानिभिरनधिकतात्समिरन्यथा हि गतिर्निरापायते, दुःखशब्दः परिवर्जनार्थे इति व्याख्येयमिति चेत्, न; उपक्रमविरोधात्, बहुभिः पदैस्तेषां मात्सङ्गात्नित्योपादानासङ्गा इति न पठते । न च दुःखशब्दोऽत्र परिवर्जनार्थे, “ये त्वक्षरं” इत्याद्युपास्योपासकविशेषणैर्ज्ञातत्वेनापि सविशेषनिर्दिशेययोगद्वयाभ्यासपरमार्थं विरक्तानां द्वन्द्वसमानां गत्यन्तराविवक्षणात् । तर्हि देहाभिमाभिर्भिर्दुःखेन वा कथमव्यक्ता गतिरप्राप्यते ? इति चेत्, भगवदाराधनाभावयोगसिद्धिसंप्राप्य पश्चात्ताः पुनः सगुणं शरणं प्राप्य तदन्तरमव्यक्तं गतिं प्राप्नुवन्तीति दुःखेनाव्यक्ता गतिस्तैरवाप्यत इत्युक्तम् । ननु देहवृद्धिर्नाम मनुष्यैः, नात्र देहाभिमानित्वं वयं व्याख्या इति चेत्, इष्टपतिः, मनुष्यैरव्यक्तोपासनया दुःखं यथा स्यात्तथा गतिरवाप्यत इति सिद्धत्वात् इत्यादि तत्रैव चित्तरः । सिद्धांतदर्शने तु — ‘अव्यक्ता हि’ इत्यत्राभ्यासः— सावयवस्याविवेकिनो निरवयवभावनायामवसीदीति मनो महाप्रान्तरपतितस्यैव लोचनानोचरमावतियिज्ञनस्तम्भतच्छतादेः । (२।४।१) इति ब्रह्मोपासका अपि मामेव यद्यपि यान्ति, तथाप्यव्यक्तस्तेषां हेतुः । आत्मनि किंलपदतयात्मत्वादियुगलकारोप विषय पश्चात्तमेनोपासत इति स्वतस्सिद्धगुणग्रामगतिमोक्षोऽसम्भवे स्थितेऽपि त्रिगुणायासं विन्दन्ति इत्यभिनवमुपासदाः ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.— किन्तु—क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव, क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदेशिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः, अन्यत्तासक्तचेतसामन्यत्वे आसक्तं चेतो येषां तेऽन्यत्तासक्तचेतसस्तेषामन्यत्तासक्तचेतसाम् । अन्यत्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवृद्धिर्देहाभिमानवाङ्मिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिशाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सगुणोपासकैवपि कथं ? इत्याह— किन्त्विति । अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्य सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह— क्लेश इति । अधिक एवेतरेभ्यो द्वैतदर्शिन्यः कामिन्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकतरत्वे हेतुमत्त्वा विशिनष्टि—देहेति । अन्यत्तामन्यतन्मूलं निर्विशेष-

मक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिमिश्रितं चेतो येषां तेषामिति यावत् । अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह— अन्यत्तेति । दुःखं दुःखेन, कृच्छ्रेणेति यावत् ; अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः । ते कथं वर्तन्ते ? तत्राऽऽह— अक्षरेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— ये त्वक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं, अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यं, त एव चक्षुरादिकरणानभिभ्यक्तं, सर्वत्रगमचिन्त्यं च सर्वत्र देवादिवेषु वर्तमानमपि तद्विज्ञातीयतया तेन तेन रूपेण चिन्तयितुमर्हं, त एव कूटस्थं सर्वसाधारणं, तत्तदेवाद्यसाधारणाकारसम्बद्धमित्यर्थः । अपरिणामित्वेन स्वासाधारणाकाराच्च चलति न च्यवत इत्यचलं, त एव ध्रुवं नित्यं, सन्नियम्येन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारेभ्यः सम्यङ्गियम्य, सर्वत्र समबुद्ध्यः सर्वत्र देवादिविषमाकारेषु देहेष्वनस्थितेष्वाम्नु ज्ञानैकाकारतया समबुद्ध्यः, त एव सर्वभूतहिते रताः सर्वभूताहितरतित्वाभिनिष्ठताः, सर्वभूताहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषमाकाराभिमाननिमित्तम् ; य एवमक्षरमुपासते, तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव, मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । 'मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते । श्रूयते च—'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [मुं. उ. ३।१।३] इति । तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टाकूटस्थादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते—'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१५।१६] 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१५।१७] 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' [मुं. उ. १।१।५] इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, भूतयोनित्वादेव । तेषामन्यत्तासक्तचेतसां क्लेशस्त्वधिकतरः ; अन्यत्ता हि गतिः अन्यत्ताविषया मनोवृत्तिः देहवृद्धिः देहात्माभिमानयुक्तैः दुःखेनाव्याप्यते; देहवन्तो हि देहसेवात्मानं मन्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ घे. ता. चं.— अक्षरनिष्ठापाकर्माह—'ये त्वक्षरम्' इत्यादिश्लोकत्रयेण । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्वचचनविरोधादिदुष्टव्याख्यावस्थित्यन्तरूपे निषेध्यतया विवक्षितं निवेशविशेषं सहेतुकमाह देहादन्यतयेति । यद्यपि देहादन्यस्मिन्नपि वेदिनि देहद्वारा देवादिशब्दाः प्रवर्तन्ते; तथापि विविच्य निर्देश्ये प्रकृतिस्मन्मन्त्रादित्वात्प्राप्तत्वरूपे तावतादृशवृत्तिरपि न सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत एव देहादन्यतयेत्येवमर्थः । अत्यन्तानिमित्तत्वविवक्षायां 'उपासते' इति स्वाभाव्येनापि विरोध इत्यभिप्रायेणाह—चक्षुरादिकरणानभिभ्यक्तमिति । 'सर्वत्रगम्' इत्यत्राणुत्पद्यतिविरोधपरिहारायाह देवादिवेदेह-चित्ति । यदा निषेधस्य चिन्त्यत्वस्य प्रसङ्गार्थं 'सर्वत्रगम्' इत्युक्तमित्याह—देवादिवेदेषु वर्तमानमपीति । तेन तेन रूपेणेति आत्मचित्तानिर्विनिर्विरोधाच्चिन्त्यत्वमात्रनिषेधो न शक्यत इति भावः । तत एव कूटस्थमिति तत्तद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । अनेकेषां सन्तन्यमानानां पुरुषाणां साधारणो हि पूर्वः पुरुषः कूटस्थः ; अतः तु साधारण्यमात्रं लक्ष्यत इत्याह

सर्वसाधारणमिति । एतेन कूटशब्दनिर्दिष्टमाद्यान्यत्वं वा राशिवस्थितत्वं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरिहारादिभिर्निरस्ताः । अतः कूट इव निश्चलं बुद्धिस्वादिरहितमित्यप्यतः मन्दम् । नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमसिद्धं, कालमेवेन सर्वजातीयशरीरपरिग्रहेऽपि सर्वव्यक्तिपरिग्रहो नास्ति, अतः कथं सर्वसाधारणत्वमित्यत आह देवादीति । नक्षसाधारणा देवत्वादेव आत्मन्यव्यवधानेन सम्बन्ध्यन्त इति भावः ।

उत्कान्त्यादिमतो जीवस्य स्वप्ननिषेधादेरनुपपन्नत्वाद्वाच्यशब्दविवक्षितमाह— अपरिणामित्वेनेति । अनिलत्वं हि परिणमेन व्याप्तम् । ततश्च व्यापकाभावाद्वाप्याभावा विवक्षित इत्यनुमर्शरित्याह—तत एव ध्रुवमिति । 'उपासते' [१२।२] इत्यनेनैव मनो नियमनस्य सिद्धत्वात्तदुपयुक्तशब्दोन्मियव्यापारनियमनपरतया व्याचष्टे सम्यङ्गियम्येति । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्येपरिग्रहः' [वि. ध. १०।४।३ बृ. भा. २।१।६] इत्यादिकमभिप्रत्योक्तं सर्वत्रेति । 'भुमि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः' [९।१८] इत्यादिकमभिप्रेत्या आत्मसु

ज्ञानैकाकारतया समबुद्धय इत्युक्तम् । तत एव—
समबुद्धिर्वादेव । य एवमक्षरमुपास्ते अक्षरशब्दवाच्यं
प्रत्यगात्मानं प्राप्यतया निश्चित्य परमात्मानं तत्प्रापकयोपा-
सते । तेऽपीति मध्यतिरिक्तप्राप्यन्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः ।
मां प्राप्नुवन्त्येव—“विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता” [वि. पु.
६।५।६१] इत्युक्तप्रकारेण ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ [ब्र. सु.
४।५।३१] इत्यप्युक्तिसिद्धिविशेषमुक्तं सूक्तस्वरूपं सत्समानाकारं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इत्यर्थः ।

प्रमेयक्षरीरं साधीयः, यदि प्रमाणमुपलभामह इत्याशङ्क्य सोप-
बृंहणश्रुतिमुदाहरति परमं साम्यमुपैतीति । ननु ‘अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते’ [मुं. उ. १।१।१९] ‘अक्षरमम्बरात-

धृतेः’ [ब्र. सु. १।३।१०] इत्यादिषु परब्रह्मासाधारण तया प्रयुज्य-
मानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् उच्यते ? ‘अमुताक्षरं हरः’
[श्वे. उ. १।१०] ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ [१९।१६] इत्यादिषूक्त-
त्वादित्याह तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टादित्यादिना । ‘पञ्चविंशक-
मव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः । एतज्ज्ञात्वा विप्रुच्यन्ते यतयः
शान्तबुद्धयः’ [य. सू. ४] इत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तजीवा-
त्मासक्तचेतसां द्वैशस्त्वधिकतरः, मय्यथेवेशितचेतस्त्वाभावात् ।
अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः सर्वेन्द्रियोपरतिरुपा । ननु देहवृत्त-
सनकादीनामपि सम्भवतीत्याशङ्क्य देहात्माभिमानमुक्त-
रित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— भवन्तु त्वदुपासका एवोचत्माः, इतरेषां तु किं फलं ? इत्यत आह— ये त्वि-
त्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः— ‘अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केचपि निश्चयः’
[] इति । ईश्वरस्तु देवशब्देनोक्तः ‘दैवमन्ये परे’ [४।२५] इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे
काषायणश्रुतौ— “नासदासीनो सदासीत्तदानीम्” [ऋक्सं. ८।७।१८।१] इति । “न महाभूतं नोपभूतं
तदासीत् ” इत्याधारस्य “तम आसीत्तमसा गूढमग्रे” [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति । “तमो ह्यव्यक्तमजरम-
निर्देश्यमेवा ह्येव प्रकृतिः ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— एवं तर्हि ‘मय्यावेक्ष्य’ [१२।२]
इत्येनैव मनुपासका एवोचत्मा इति प्रस्थोत्तरं जातं, किमुत्त-
रेण वाक्येन ? इत्यत आह— अवस्थिति । आश्लेषगमोऽयमप्यु-
पासः । न युक्तं त्वदुपासकामेवोचत्तममवस्थिति भावः । तदुपा-
दनाय पृच्छति— इतरेषांमिति । अव्यक्तोपासकानां किं फलं ?
भोक्षोऽस्ति, न वा ? नोचेदुदाहृतवाक्यविरोधः । आद्ये कथं
त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलसाम्यादिति भावः । नन्वेषां
विशेषणानां ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात् कथमितरेषां किं फलं ? इत्य-
स्योत्तरत्वेन एतदवतार इत्येतोऽक्षराव्यक्तवयोर्मायायामुपा-
दितत्वात्, तदयानि तत्रोपपाद्यन्निर्देश्यत्वं तावदुपापाद्यति—

अनिर्देश्यत्वं चेति शब्दागोचरम् ? धर्मस्य मम पादभङ्ग
इत्यन्वयः । नन्वप्रापीश्वरोऽस्त्वनिर्देश्य इत्यत आह— ईश्वर-
स्त्विति । दैवं पादभङ्गकारणमाहुः । तथा ॥ पुनरुक्तिः
स्यादिति भावः । न च दैवशब्दोऽदृष्टवाची । तस्य ‘अपरं
कर्म’ इति पृथगुक्तत्वात् । मायाया अनिर्देश्यत्वे स्पष्टं च प्रमा-
णमाह— उक्तं चेति । महाभूतमात्रावयवसूक्ष्मम् । उपभूतं त्रैजो-
बभूलक्षणम् । तदा प्रलये । अजरमित्यादिकं प्रलयेऽवस्थानस्यो-
पपादकम् । नचैतत् ब्रह्मेति प्रदर्शनाय “ एषा ह्येव प्रकृतिः ”
इत्युदाहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा हि सा । तथाहि मोक्षधर्म— ‘नारायणगुणाश्र-
यादजरामरादवीन्द्रियादब्राह्मादसम्भवतः । असत्पादहिंसाहल्लामाद्वितीयप्रवृत्तिविशेषोपादैरादक्षयादमरा-
दक्षरादमूर्तितः । सर्वस्याः सर्वस्य सर्वकृत्तुः शाश्वततमसः’ [म. भा. १।२।३४२।६] इति ‘आसीदिदं तमो-
भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ इति मानवे [१।५] । ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’
[१५।१६] वक्ष्यति इति । कूटे आकाशे स्थिता कूटस्था । “आकाशे संस्थिता त्वेषा ततः कूटस्थिता
मता ” इति भृगुदेवहिलेखे । “ सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का ”
इति सामवेदे गौपवनशाखायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— इदानीं ‘सर्वत्रयं’ इत्यादिकं मायायामुपा-
दयितुमाह— सर्वमेति । भावप्रधानो निर्देशः । स्वरूपवाची
वा लक्षणशब्दः नारायणगुणस्तदिच्छादिलक्षण आश्रयो यस्य
तत्तत्तत्त्वम् । अनेन ब्रह्मणो व्यावृत्तिः । अजरादमरादिति
जडप्रधानादेः, तस्य तत्प्राप्त्यभावात् । अब्राह्मणमनसोऽव्यगो-
चरादित्यनेनाविन्त्यमिति सिद्धयति । असम्भवतोऽक्षयादक्षरा-

दिति ध्रुवत्वसिद्धिः । असति प्रलये भवमसत्यम् । ललाटं
प्रधानम् । द्वितीया भगवदेकाधीना प्रवृत्तिविशेषो यस्य
तत्तत्तत् । अमूर्तितः प्राकृतदेहरहितात् । सर्वस्याः सर्वगाया इति
छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः, अनाद्यविद्याभिमानित्वात् । शाश्वत-
तमसः पुरुषोऽस्यदित्यन्वयः । इदं प्रसिद्धं तमो मायाकृत्यं प्रलये
सर्वतः प्रसुप्तमिव निष्कारमासीत् । अभूतमजातम् । ‘अप्रज्ञातं’

इत्यादिना प्रत्यक्षमुदानामगमेद्यत्वा भाव उच्यते । अवेधलक्षणत्वादप्रतर्क्यम् । अनेन सर्वैवगमस्मिन्त्यं प्रवृत्तिरिति सिध्यति । गीतावाक्येन कूटस्थत्वं नित्यत्वं चेत् प्रवृत्तिरिति पुनरुक्तिः । कूटममृतं तिष्ठत्यस्मिन्मिथसमभवीत्यव आह—कूट इति । कूटशब्दस्याकाशावाचित्वेऽभिधानं प्राक् परितम् । तथापि

दाढ्याय ध्रुवुदाहरणम् । ध्रुवुद्वारेण क्रीलिङ्गम् । सा सर्वै-
त्युक्तार्थे स्पष्टं प्रमाणम् । निश्चया स्वपदादभ्रदा । विश्वं गतामा-
भितमस्यामिति विश्रगा । एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपास-
नस्य मोक्षसाधनत्वाद्गीतारसमर्पणार्थानीति हेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वं ? इत्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ता गतिदुःखं ह्यवाप्यते । गतिमार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमवाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वसमबुद्धिसर्वभूतहिते तत्त्वातिसुदुष्पचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादि साधन-
सन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्षम् ।

६ ज. प्र. टी.—नवितरेषां किं फलं ? इत्यस्य
प्रश्नस्य 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' [१२।४] इत्युत्तरं दत्तम्, तत्कि-
मुत्तरेण ? इत्यत आह—कथमिति । पूर्ववाक्ये पक्षग्रहण-
मार्गं कृतम्, न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्व-
पक्षिणाऽभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहिति भावः । तद्युग्मेषां
फलसाम्ये । यद्यप्येषा शङ्का पूर्ववाक्ये परिहृता, पर्यादिप्रयोग-
नात् । तथा च वक्ष्यते । तथापि साध्यस्यालुक्तत्वाद्देतुवचनं
स्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः शङ्का । उत्तरार्थे पदानां
व्यवहितत्वादन्वयाप्रतीतौ तमाह—अव्यक्तेति । अनेन
“दुःखं” इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम् । गतिशब्दस्याकर्तार-
कारके भावे च प्रयोगादत्र विवक्षितमर्थमाह—गतिरिति ।

गम्यतेऽनेनेति व्युत्पादनादुपायो गतिरित्यर्थः । ननु मार्गस्या-
व्यक्तत्वं कथमुच्यते ? कृतश्च गम्यापीति गतिशब्दस्य त्यज्यत
इत्यत आह—अव्यक्तेति । अव्यक्तोपासनं द्वारं उपायो
यस्यासौ तथोक्तः । अव्यक्तोपासनान्तरभावि यद्भगवदुपासनं
तदेवमुच्यते; अनेनाव्यक्तशब्दस्तदुपासनं लक्षयति । तेन च
तद्वारकत्वं लक्ष्यते गम्यार्थतायां च गतिशब्दस्याव्यक्तत्वं
गम्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम् । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव'
इति भगवत्प्राप्तिरुक्तत्वादित्युक्तं भवति । अत्र पूर्वार्धेऽस्य मार्ग-
स्याधिकतरक्लेशवत्वं प्रतिज्ञाय कथमित्यतस्तत्प्रसिद्धमित्युत्तरा-
येनोक्तम् । तःप्रसिद्धिं विवृणोति—अतिशयेति ।

५ आ. मा. भा.—तद्वे च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्नसम्यग्भगवदुपासनमृते नतं च
तं मोक्षः; विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति; क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः ।
तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमित्येव प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयास-
स्तावता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते, ऊनेन वा, तदा भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् ।
इन्द्रियसंयमाद्यूनभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वय-
मेव प्रयत्नेन ददातीति सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । इतरत्र च क्लेशोऽधिकतरः ।

६ ज. प्र. टी.—षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वसमबुद्धिः, ततः
किं ? इत्यत आह—तद्वे चेति । अयोगव्यवच्छेद एवाय-
मुक्तः, न तु तावन्मात्रेणैवाह—सत्यपीति । तस्मिन्नव्यक्ता-
परोक्षे सति विष्णुप्रसाद इति वर्तते । ततोऽपि किं ? इत्यत
आह—नतं चेति । तं विष्णुप्रसादम् । अस्त्येवमव्यक्तोपासनद्वार-
कभगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः । तथापि कथमत्राधिकतरः क्लेश इत्यत
आह—विनेति । अव्यक्तोपासनमार्गं अयमव्यक्तोपासनद्वारकः ।

एवं तर्हि किमिति प्रवृत्तो येनाऽनेनाशङ्कितः ? इत्यत आह—
तथापीति । एवं तर्हि मार्गयोः साम्यमेव । अनेन प्रयोजनेन
क्लेशस्य समाधानादित्यत आह—तत्रापीति । अव्यक्तोपासन-
द्वारके मार्गेऽपि द्वितीयं भगवदुपासने दुःखं; पाक्षिकमेतत्,
ऊनेन वेत्युक्तत्वात् इतश्चाव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे भगवदुपासना-
त्क्लेशोऽधिकतर इत्याह—इन्द्रियेति । नातिप्रसादमेतीत्यतः
परमेक इति शब्दः । द्वावपि हेतौ प्रकारार्थौ वा ।

५ आ. मा. भा.—तदेतत्सर्वं पर्युपास्ते सन्नियम्याधिकतर इति परिसरतःपुशब्दैः प्रतीयते ।
सामवेदे माधुच्छन्दशाखायां चोक्तम्—“भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीव जितेन्द्रियाः सम्यगा-
चारयुक्ताः । उपास्ते तां समबुद्धयश्च तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् ॥ दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ
दक्षोपास्ते सर्वविघ्नान्निनचि । उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति ” इति । उक्तं
च सामवेदे अयार्क्षाखायाम्—“प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु । यावता तत्प्रसादो हि
तावतेव न संशयः ॥ न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति

ध्रुवम् ॥ यद्यप्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिदश्च स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन ” इति । ‘ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मने’ [म. भा. १.२.२२८.२०] इति मोक्षधर्मं श्रीवचनम् । ‘धर्मेनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रथिते दानशीले च सदैव निवर्त्तमानम्’ [म. भा. १.२.२२८.२६] इति च ।

६ ज. प्र. स्त्री.—कृतोऽयं भगवतो भावः ? इत्यत आह—तदेतदिति । उपलक्षणमेतत् । सर्वत्र समबुद्धय इत्यादिनेत्यपि श्रव्यम्, तत्र परीत्यनेनोपासकस्यातिशयः । समित्यनेनेन्द्रिय-नियमस्यातिशयः । सर्वत्रत्यादिना सर्वैत्यादिकम् । तरपा-सतिषुद्धाचारदिकम् । ‘अव्यक्ता गतिः’ इत्यनेन तद्वत्ते चेत्यादि-व्यवधानम् । सामेवेत्यवधारणेन तथापीत्यादिकं प्राप्तुवन्तीति स्वातन्त्र्योक्त्येन्द्रियसंयमादिति देवतासहायाभावः । भगवदु-पासने चेतदभावो यथा गीतोक्तस्तदुक्तत्र प्रदर्शयित्यते । आगमान्तरसिद्धत्वाच्चायं भवति । भगवदभिप्राय इत्याह—

९ आ. मा. भा.—महतः परं तु ब्रह्मैव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । “अवदतीति चेन्न प्राज्ञो हि” ॐ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेत्यादि । तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । महतः परत्वं तु अव्य-क्तपरस्य भवत्येव । तथा चाशिवेश्वराखायाम्—“अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्” [कठो. ३.१५] इति । “परो हि देवः पुरुहूतो महतः” इति । न चाव्यक्तरूपं भगवता निषिद्धं भारतादौ साधितत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यादौ तु साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौकरायणश्रुतिः—“शरीररूपिका अशरीरस्य विष्णोर्यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः” इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी न देव इति विशेषः । “सुवर्णवर्णा पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्यासजडां च बुद्धुः । सैवेति वै सुव्रतानां तु मासान्महाविश्रुतिं श्रीस्तु दद्यान् देवः” इत्युपेदखिलेषु ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. स्त्री.—पूर्वं शङ्काहेतुत्वेन “प्रियं वसाना” [ऋक्सं. ७.४४.४] इत्यादीनि वाक्यान्बुदाहृतानि; तेष्विद-मेकं नाव्यक्ताविषयमिति वस्तुस्थितिमाह—महत इति । “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं” [कठो. ३.१५] इति वाक्यप्रति-पादमिति यावत् । अत्रान्युक्त्यनुक्तिं चाह—तमिति । ननु क-पामगौरपतेरिति पूर्वैयक्षेऽपि युक्तिरुक्त्यतः साऽन्यथासिद्धे-त्याह—महत इति । तथा चोक्तवक्ष्यमाणबलात् “अव्यक्ता-त्पुरुषः परः” [कठो. ३.१५] इत्युक्तस्यार्थं परमेशो इति भावः । श्रुत्यन्तरेणैवं व्याख्यातत्वाच्च एतद्वक्तव्यं तत्परमित्याह—तथा-चेति । पुष्कभिर्हृतः पुष्कलः । नवव्यक्तं नाम तत्त्वमेव नास्तीति

सामवेद इति । तेषामित्यादिषष्ठी तृतीयायै । विदित्वा साक्षात्कृत्य ततो वेदनात्प्रसभाततो बाधदेवात् । यावता प्रया-सेन तत्प्रसादोऽव्यक्तप्रसादः । सर्वस्यापीति द्वितीयस्तुशब्दोऽपि-शब्दायै आधिक्यशब्देन न्यूनत्वमप्युल्लङ्घ्यते । न्यूनाधिकयो-रन्यत्र प्रत्यवायहेतुत्वात् । नाव्यक्तादेरिति पाठे मन्त्रे इत्यु-त्कारः । समोपासनेनात्मभावः कैवल्यं परमात्मने तमुद्दिश्य-अस्य वाक्यस्य कथं प्रकृतोपयोग इत्यत उक्तम्—श्रीवचन-मिति । नित्ये नियते ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि साधो निवर्त्तमानं प्रसभा-भवामीति च श्रीवचनमिति सम्बन्धः ।

सूत्रकृतोक्तं ततस्तदभिमानिन्यव्यक्ताख्या देवताऽपि नास्ति; तत्कथं तद्विषयतया व्याख्यानां ? इत्यत आह—न चेति । तर्हि कथं तत्पूर्वं ? इत्यत आह—शरीरेति । साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधान-मिति स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमित्यर्थः । वैदिकमिति भग-वद्गीर्णं तत्सम्बन्धेन शब्दवाच्यमित्यर्थः । अत्र ध्रुतिं चाह—तथा चेति । प्राक् तथाऽन्यपरोक्षीकृताव्यक्तानामित्यादिनैकं प्रयोजनमुक्तम् । अपरं च प्रसमागममाह—सुव्रतानामिति । बुद्धयेत्युक्तप्रकारिणोपासीनाय इति शेषः । एतत्प्रयोजनं गीतायां न सूचितमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—य इति । अनिर्देश्यमीदृशं प्रतीयमानम् । कूटस्थं कूटः पर्वतस्तद्विषयतीति गतिरव्यक्तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

६ बें. ब्र. मि.—प्रथमत एव निर्गुणनिष्ठास्तु नैवद्वयाय-विच्छेदा इत्याह त्रिभिः—ये स्थितिः । अक्षरं निर्गुणं त्रय । तत्र हेतुः—अनिर्देश्यं व्यपदेष्टुमशक्यम् । यदि वस्तुवदमि-त्यमिति व्यपदिश्यते तत्सन्निभोऽक्षरात्सगुणं भवति, नेह तया तस्मान्निर्गुणमिति भावः । अ. नेर्देश्यत्वे हेतुः—अव्यक्त-

तदिति निर्देष्टुमयोग्यं, अव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणै-कूटस्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्लेश इति । अव्यक्ता

मिति; रूपादिहीनम् । तत्रापि हेतुः—सर्वत्रागं सर्वव्यापि; अतिसूक्ष्ममिति यावत्, “नित्यं विद्यं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” [छं. व. १.१.१६] इत्यादिश्रुतेः । सर्वव्यापिनोऽप्याकाशव-निर्देश्यत्वं किं न स्यात् ? अत आह—अचिन्त्यमिति । मनसोऽप्यविषयभूलात्, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य

मनसा सह” [तै. उ. २.११.१; २.११.१] इति श्रुतेः; अतो नाकाशप्रतिबन्धि । मनोऽन्तरविषयत्वे हेतुः— कूटस्थमिति । मिथ्यात्वे सति सत्यतया प्रतीयमानां कूटमित्युच्यते, कूटसाक्षात्पादिलोकस्थवद्वासात् । मायामयं जगदपि तयाभूतत्वात्कूटम् । तस्मिन्कूटे जगति साक्षितया तिष्ठतीति कूटस्थम् । तथा च सर्वसाक्षित्वात् मनोऽन्तरविषयत्वम्, “ न दृष्टेर्दृष्टारपश्येः ... न मोतेर्न्तारम् ” [वृ. उ. ३.१४.२] इति श्रुतेरिति भावः । सर्वसाक्षित्वे हेतुः— अवलम्बिते । जगद्विकृतेः स्वयमविक्रियमाणमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः— भुवं नित्यम् । एवम्भूतमक्षरं ये पृथुपासते । कथम्भूताः ? सर्वभूतहिते रताः । तत्र हेतुः— सर्वत्र समबुद्धयः ब्रह्मबुद्धयः, ‘ निदर्शये हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ [१.१.९] इत्युक्तेः । अजितेन्द्रियस्य हेतोपादेयबुद्धेः कथं सर्वत्र समबुद्धिता ? तत्राह— इन्द्रियग्रामं सन्निययेति । एवम्भूताः सन्तो येऽक्षररूपासते श्रवणमनननिदिध्यासमेवैव्यन्त्यन्ति, ते

मामेव प्राप्नुवन्ति । यथेतादृशो निर्गुणनिष्ठा प्रथमत एव सिध्येत्, तदेवासिद्धम्; अतस्तेषां क्लेश एव फलमित्याह— क्लेश इति । तेषां सगुणभजनतत्त्वानि प्रथममव्यक्ततासक्ततां निर्गुणनिष्ठानामधिकतरः क्लेश एव । एतदेवोपपादयति— अव्यक्तेति । अव्यक्तविषया गतिनिष्ठा दुःखं दुःखसाधनम् । अतस्त्रिभिर्देहवद्भिर्दुःखमेवावाप्स्यते । हि-शब्दः प्रसिद्धयर्थः । प्रसिद्धं हि सगुणोत्तरभजनमन्तरेण ज्ञानार्थिनां क्लेश एव फलमिति । यथोक्तं भागवते [१.०.१.४४]— ‘श्रैय-सृष्टिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! क्रिद्यन्ति ये केवलजोषलब्धये । तेषामसौ क्लेश एव सिध्यते नान्यथा स्थूलतुपावघातिना’ इति । पातञ्जलेऽपि— ‘समाधिनिक्षिप्तिश्रमणिधानात्’ [पा. यो. २.४५] इति, छुतावपि— ‘यमेवैव लब्धते तेन लभ्यः’ [कठो. १.१.२२.२३. उ. ३.२.२३] इति । अत्राप्युक्तम्— ‘भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवैवविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं श्रद्धं च तरेन’ [१.१.५४] इति ॥ ३—५ ॥

१ व ० त ० दी०— येतिवति । तुशब्दो भेदं द्योतयति । ये स्वक्षरमन्तर्यामिस्वरूपांश्च पूर्वोक्तमनारूपत्वाद् व्यक्तं गणितानन्दं बृहत्स्वरूपं पृथुपासते । स्वष्ट एव भेदः । अक्षरोऽव्यक्तः, अहं तु व्यक्तः । सोऽनिर्देश्यः, अहं तु स्वेच्छयाऽलौकिकनिर्देशार्हः । स सर्वत्रगः, अहं तु भौतिकगम्यः । स चाचिन्त्यः, अहं तु भौतैश्चिन्त्यः । स तु कूटस्थः सर्वसाधारणः अहमसाधारणः । स त्वचलः स्थिरात्मा, अहं चलः तत्रतत्र विहरन् चलामि । स तु भुवं पदरूपमैश्वर्यमध्यात्मं, अहं स्वीश्वरस्तन्त्रिलयन इति । तदुपासका मां ब्रह्मानन्दशक्तिमां श्रियमेव ध्रुवात्मानं वा मां प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेषां तथाऽव्यक्ततया प्राप्तिरेव मत्स्वरूपस्य, न च तदधिगमपूर्वकं सुखमपीत्याह— इह क्लेशोऽधिकतरो दुःखमव्यक्ता गतिरिति । तत्रापि सर्वभूतहिते रता एव तदा तथा मां प्राप्नुवन्ति । अनेन भागवतैकादशस्कन्धे भक्तस्वरूपनिरूपणे सर्वभूतहिते रतस्य भगवदात्मनिरुक्ता, नान्यस्य, तथेहापीत्युक्तं भवति । ततो देह इव देहवतां मद्यव्यक्तदेहासक्तचेतसां न तदन्तस्थितस्यात्मनो मम प्राप्तिः साक्षाद्भसानन्दरूपा, किन्तु दुःखमव्यक्तगतिरेव स्वरूपरसहानिरैक्यं लवणस्य सलिल इवेति भावः । किञ्च तदुपासनकालेऽपि साधनक्लेशोऽधिकतरः, निर्विशेषे तस्मिन्नेवेदेन भावनाया दुःखसम्भवात् । अथएवोक्तं— ‘श्रैयसृष्टिं भक्तिमुदस्य ते विभो ! क्रिद्यन्ति ये केवलजोषलब्धये’ [भाग. १.०.१.४४] इति ते पुरुषोक्तमस्य भक्तिमुदस्य केवलस्याक्षरात्मनो बोधलब्धये क्रिद्यन्तीति क्लेशोऽधिकः ‘अम एव हि केवलं’ इत्याशयेन तरपू च । मज्जनमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः अक्षरज्ञानमार्गे त्वन्त इत्यपि विशेषः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वभक्तानां सुखमव्यक्तत्वात् अक्षरोपासकानां स्वरूपमाह— ये स्वक्षरमिति द्वयेन । ये तु, तुशब्देन स्वाभिमतत्वं निराकृतम्, ये अनिर्देश्यं शब्दाविवेच्यं, अत्यन्तप्रकटरूपं सर्वत्रगं ध्यानादिशायामपि हृदयेऽग्निरस्वभावम् । अतएव अचित्तं चिन्तनायोग्यं रूपाधभावादस्थिरत्वाच्च, कूटस्थं प्रपञ्चापिष्ठितम्, अचलं मचरणालोकं अतएव भुवं नित्यं एतादृशम् अक्षरम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियग्रामं सन्नियम्य वशीकृत्य सर्वत्र मयि देवादिषु लौकिकेषु सुखदुःखेषु वा समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः सन्तो ये पृथुपासते ध्यायन्ति ते मामेव प्राप्नुवन्ति । एवकारेणाक्षरसम्बन्धव्यवहितानां प्राप्नुवन्तीति भावः, स्वयुक्तमत्वाभावश्च शक्तिः ॥ ४ ॥ किञ्च मद्भिमतता भावात्परम्पराया-

सावपि तेषां क्लेशः, अप्रकटरूपासक्तचित्तानां सेवार्थप्रकटित-सर्वेन्द्रियवैकल्यात् क्लेशः अधिकतरो भवति, आसक्तचित्तत्वाद्भक्त्यामभिलाषे सति तदभावादाधिक्यं भवति साधन-दशायामपि, अत एवाधिकतरत्वबुद्धम् । फलमपि दुःखेन प्राप्यत इत्याह— अव्यक्तेति । देहवद्भिः देहात्मसेवामनवद्भिः अव्यक्ता गतिः अव्यक्तनिष्ठा गतिः दुःखं दुःखेन अवाप्स्यते प्राप्यते । हीति युक्तत्वात् । भगवत्सेवैक्योद्देशस्य व्यर्थगम-नेन सा गतिर्दुःखेनैव प्राप्यते । प्राप्यन्तर्मनस्यलौकिकदेहा-भावादाव्यक्ततया प्रवेष्टे तदप्राप्तकाशस्य पूर्वोक्तभूतलौकिकेन्द्रियरसरमणेन जले निमग्नस्य जलपानवद्दुःखं प्राप्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमुपासकान् स्तुत्वा अन्यक्तविदां ज्ञानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह— ये त्विति । तु- शब्दः सगुणद्वैलक्षण्यार्थः । अक्षरं “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्” [बृ. उ. ३.१।८।] इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम्, अत एवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा, अव्यक्तं च; वाचाभगोरत्वाद्बु- द्वेष्ट्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” [तै. उ. २।४।१+२।५।१] इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति । पृथुपासते सर्वप्रकारेणोपासते । उपासनमिदानीमात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तं ‘अनात्मादर्शनेनैव परमात्मानमुपासमहे’ इति । ननु तद्धैवंविवक्ष्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानं ? अत आह— सर्वत्रगमिति । सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतम् । यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्य- मिति भावः । नन्वेवं तार्किकाभिमते सत्तासामान्यमुक्तं स्यात्, तद्धि षटः सन् षटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशङ्क्याह— अचिन्त्यमिति । सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तानुवेधेनैवात्मानं लभते, न स्वतः सिद्धे; सामान्यं सत् ज्ञातिः सती षटत्वं सदितिप्रत्ययात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्यासत्ता- प्त्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाभिष्ठानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाच्चिन्तयितुमशक्यम् । दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदिति प्रत्ययस्यान्यथापुपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेना- भिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह— कूटस्थमिति ॥

वस्तुतोऽप्यसिद्धिवावभासमानं कूटम् । यथा कूटकार्षापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहङ्कारः प्रतीच्यभेदेन भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यद्भेदेन कदाचिद्भाति स तत्र मिथ्याकल्पितः, यथा रज्जुरगस्तथा चाय- महङ्करो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञस्तत्र तिष्ठति तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यम् । अहमनुभवे ह्यहङ्कारो दृश्यतया भाति, तद्भासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत्, यथा घटाभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् । एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितम् । नन्वाहमनुभव एवासाविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा, न ततोऽन्य आत्माऽस्तीत्याशङ्क्याह— अचल- मिति । अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चञ्चलः, आत्मा तु न तथा । तस्य तथा- त्वेऽनिर्मोक्षापत्तेः; बहवोऽप्यवदुःखादिधर्मिण आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मांशमन्तरेणाप्तमभवत् । घटे यावद्रूपनाशादर्शनात् । आत्मनस्तिरोभावे च जगदान्धं प्रसज्येत, सुषुप्तावपि तत्रत्यसुखाज्ञानसा- क्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति अन्यथा सुप्तोत्थितस्य “सुखमहमस्वाप्स” इति परामर्शयोगात् । ननु सुषुप्तौ सन्नयाभासा न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनस्संयोगस्याभावात् । कर्त्रा व्याप्तिप्रमाणं हि करणं कर्तुं साधयति । न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति, तस्मात्प्रत्यक्षास्तिस्त्वत्वेनात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमा- नोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह— ध्रुवमिति । नन्वात्मा किं सत्तामात्रेणायत्स्कान्तवत्कारणानि प्रवर्त्तयति ? उत व्यापाराविष्टः सन् ? नाद्यः, इष्टापत्तेः; त्वन्मते च आत्मनः कर्तृत्वासिद्धेः । नान्त्यः, अनित्यत्वापत्तेः; व्यापारो हि स्पन्दः । स च परिच्छिन्नः स्यैव युज्यते, न विभोः, विमुक्त्वानि चाणुत्वानभ्युपगमात् ; मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद्विषयता- पत्तिः । तस्माद्ब्रह्मप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयं ? इत्यत आह— सन्नियम्येति । सर्वत्र काले सर्वदा । एतेन ध्यानस्य नैरन्तर्ध- मुक्तम् । ३१ त्रियग्रामं समनस्कान्तीन्द्रियाणि सन्नियम्य एकीभावेनात्मनि वसे कृत्वा स्वकारेण प्रविलाप्येत्यर्थः । समा चाश्वत्थहीना बुद्धिर्धैर्यं ते समबुद्धयो ये भवन्ति तेऽपि मामेव निर्विकल्पं परं ब्रह्म परं काष्ठां प्राप्नुवन्ति । श्रुतिश्च— “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ” [कठो. ६।१०] इति । “सर्वभूतहिते रताः” इत्यनेन सर्वभूताभयदानेन सञ्जयासोऽपि ध्यानाङ्गमिति विधीयते ॥ ४ ॥

अस्या गतेर्दुष्प्रापत्वमाह— क्लेश इति । यद्यपि सगुणविदामभक्तिः क्लेशोऽस्त्येव तथापि ते सालम्बना ध्यायन्ति सोपानारोहक्रमेण परं काष्ठां प्रविशन्ति; येषां तु निरालम्बं ध्यानमाकाशयुद्धमं तेषां निर्विषये चेत्तस्थिरीकरणेऽधिकतरः क्लेशोऽस्ति । तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं माययाऽध्यस्तम् । तत्र च केवलातिवाहिकं कृतं जडमाधिभौतिकमध्यस्तम्, । यथोक्तं वसिष्ठेन— “आतिवाहिक एवायं त्वाद्देशैश्चित्त- देहकः । आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिराभावनाना” [यो. वा.] इति । अतिक्रम्य पाषाणादीन् वहति इष्टदेशं नवत्यभिमानानिमित्यतिवाहि सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतसूक्ष्मं तेन निर्वृत्तं आतिवाहिकोऽयं कृत्स्नः यो. द्वि. ४६

प्रपञ्चो यतश्चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति स्वरूपतुल्य एव सन् चिरभावनात् वज्रपञ्जरवत् काठिन्ये-
नोपेत आधिभौतिकया स्थूलभूतप्रभवया बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः ।

एवं च यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जूरगः स्वयं शाम्यति तदधिष्ठानभूता रज्जुश्चाविर्भवति तथा
वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माधवादिमूर्त्तौ जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिनिवेशेन चिरकाळं चर्मचक्षुषैव पश्यतस्तस्या मूर्त्त-
जाड्यं तिरोधीयते, चैतन्यमाविर्भवति, अत एव बाणादयः स्वाराष्ट्रैः स्रष्टा स्वामिभृत्यन्यायेन व्यवहरन्तीति
सर्वत्रोपाख्यायते । एवमचेतनाया मूर्तेरपि तस्य विश्वरूपमेवेति मूर्तिमेवात्मादरेण पश्यंस्तस्यास्तत्त्वं विश्वरूप-
मवगच्छति यत्पश्यदजुनो वासुदेवदेहः । एतदेव वितर्कज्ञं प्रत्यक्षं प्रकृत्युक्तं भगवता योगभाष्यकारेण वादरा-
यणेन—‘तत्परं प्रत्यक्षम्’ तच्च श्रुतानुमानयोर्वाजमिति स्थूलात्मन्वनः समाधिवितर्कः । विश्वरूपस्याप्यस्मितामा-
त्रेऽध्यासात्, तस्यावलोकनेऽस्मितामात्रमवशिष्यते; अस्मिताया अपि शुद्धायां चित्तावध्यस्तत्वात्तस्यामपि
समाहिते मनसि सदैव मनसाऽस्मिता तिरोधीयते, शुद्धा चित्तिरेवावशिष्यते इति । एवं व्यक्तासत्ताः श्रोताना-
रोहक्रमेण पाश्चात् प्रतिपद्यन्ते; ये तु अव्यक्तासत्ताः पश्चिद्गच्छन्मादूर्ध्वं पदमारुरुक्षन्ति ते लयेन विशेषेण च
भृशं बाध्यन्ते, लयमेव च कदाचित्समाधिध्वेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभवसम्भावनाऽप्यस्तीत्यतः सक्तं-
‘क्षेपेऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्’ इति । हि यस्मादव्यक्ता निरात्मन्वना गतिः पदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभि-
मानिर्मुदुःखं यथा स्यात्तथा अवाप्यते, न तु सा सुखप्राप्येति भावः ॥ ५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ।

ये^१ तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिगत्पार्थ । मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सक्रयस्य मत्परा अहं परो येषां ते
मत्पराः सन्तः, अनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव ।

१ अनन्येनैव— येनाखण्डचिन्मात्राभेदादुभययोगेन निर्गुणासक्ता उपासते, तेनैव भक्ताः सगुणं चतुर्गुणादिविग्रहरूपं विश्वरूपं च
मां ध्यायन्त उपासते विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारवद्विच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाह्रूपमिद्विध्यासनेन विषयीकृतं ते । ध्यायन्त
इति शब्दा सगुणध्यानसमकालमेव तत्प्रकाशकं चैतन्यमभेदेन विमालयन्तीति श्रुत्यते । केचित्तु नान्यो वेदो विषयो यस्मिन्ता-
द्वेनेति न्याचक्षते । तद्युक्तम्, एवकारवैयर्थ्यात् । अहमेव परो येषां ते मत्पराः । ‘ब्रह्मणोऽप्यादिकर्षं’ (११।३७)
इत्युक्तदिशा ब्रह्मादयः सर्वेऽपि कार्यभूताः, अहमेवाभरणानां भर्त्ता तद्विशोऽपि तेषां कारणमिति दृष्टतभावनासमन्विता इति
यावत् । इति वामनाशयः ।

ब्रह्ममधिगतपरमार्थाः, किं सगुणस्य मायोपाधिबलितस्य भजनेनास्माकं कृत्यमस्ति ? इति चे केवलाभ्यासमात्रे प्रवृत्ता-
स्तेषां नाहं समुद्धर्ता । प्राक् भदराधनादात्मानात्स्वविवेकपर्यन्तं यज्ज्ञानं, तन्मयैव दत्तमतस्तेषामप्युद्धर्ता अहमेव;
किन्तु न सम्युद्धर्ता, ज्ञानमिति भिन्नतः परं भदराधनस्य परित्यक्तत्वात् । ये तु सर्वकर्माणि मयि कृत्वा तेनैवानन्ययोगेन मां
ध्यायन्तः सन्तो मासुपासते, तेषां तस्यमुद्धर्ता— भगवानेवास्माकमुद्धर्तेति ज्ञानोत्तरकाळेऽपि मद्भजनादिति समितिपदात्सुचितोऽर्थः ॥
मय्यावेशितचेतसामिति— मयि निर्विशेष आवेशितं चिदाकारपरिणामं नीतं चेतो येषामित्यनेन विदितात्मान एव ते, किन्तु
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्परा देवतान्तरभजनरहिताः सगुणं ध्यायन्तः विदिते तरेव किमुना भगवदुपासनयेति ज्ञान-
मानरहिता इति विशेषादहं समुद्धर्ता भवामि, योगसिद्धिं ददामीत्यर्थः । कल्पतरुस्त्वभावत्वात् नाभ्युक्तमोक्षोपासकानाम्, किन्तु
मद्भक्तानामेव समुद्धर्ता भवामि, तथापि मयि न किमपि वैषम्यमिति भावः । इति धृतिकल्पकतायां वामनः ।

सं अनायासेन उक्तं उक्तं यन्निर्गुणोपासनं तत् इतः प्रापयिता; उक्तं कथं उल्लेखे निर्गुणे ब्रह्मणि धर्ता धारयिता वा भवामि,
सगुणं ब्रह्महस्तुपासितः प्रसन्नः सन् निर्गुणब्रह्मोपासनयोग्यतामापाय तत्प्रापकः, तस्मिन्नेवावस्थापकश्च भवामीत्यर्थः । सगुणब्रह्मो-
पासनाधिष्येन ब्रह्मलोकादिषु मयैश्वर्यमाप्तौ तु तदनुभवानन्तरं विना गुरुपदेशं विना च श्रवणमननाद्यावृत्तिक्षेत्रोपाशीनामिव स्वयमा-
विर्भूतेन वेदान्तप्राप्तयेन तत्त्वज्ञानोदयात् निर्गुणब्रह्मोपासनफलभूतपरमकैवल्यप्राप्तिः, अतोऽहं समुद्धर्ता भवामीति युक्तमिति
साम्प्रदायिकाः ।

— अविर्गता ।

केन ? योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषां किम् ? तेषां मनुपासनैकपरणाममहीश्वरः समुद्धर्ता । कुतः ? इत्याह— मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात् । तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि ? क्षिप्रमेव । हे पार्थ ! मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं प्रवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यस्त्रोपासका मामेवाऽऽनुवन्तीति विशेष्यन्ते तर्हि सगुणोपासकास्त्वां नाऽऽनुवन्ति ? न; तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह— ये त्विति । तुल्यः शङ्कानिर्वृत्त्यर्थः ॥ ॥ तेषां भगवद्व्याधिनां किं फलति ? इति

शङ्कामनुभाष्य फलमाह—तेषामित्यादिना । समुद्धर्ता सम्म-
गृह्यं वेता; ज्ञानावधमदानेनेत्यर्थः । मृत्युरजानं, मरणाद्यन्त-
हेतुत्वात् । तेन कार्यतया युक्तः संसारः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह—ये तु लौकिकानि देहयात्राशेष-
भृतानि देहधारणार्थानि चाशनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सका-
रणानि सोद्देशान्यध्यात्मचेतसा मयि सन्त्यस्य, मत्पराः मदेकप्राप्त्याः अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन
योगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्य समानि
कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः; तेषां मत्प्राप्तिविरोधितया मृत्युभ्रूतात्संसारारण्यात्सागरादहमचिरेणैव
कालेन समुद्धर्ता भवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ये सर्वाणि’ इति । देहयात्राशेष-
भृतानि कृष्यादीनि सकारणानि, सन्ध्यावन्दनप्रद्वितानि
सोद्देशयानि स्वर्गाद्युद्देशेन चोदितानि । अध्यात्मचेतसा
आत्मनि परमात्मनि युक्तैः, तदध्यात्मम्; तेन चेतसा ।
मत्पराः अहं परः परमप्राप्यं तेषां ते मत्परा इति हृदि निधाय
मदेकप्राप्त्या इत्युक्तम् । अनन्यप्रयोजनेनेति उपलक्षणं
भगवद्व्याधेन ‘सततं कीर्तयन्तः’ [१.११४] इत्याद्युक्तानाम् ।

भगवत्प्राप्त्युपाये प्रयोजनत्वधीर्भवति; तदुद्देश्यविरिति भावः ।
स्वयमेवेति—न तु फलोपेक्षेत्यर्थः । मृत्युभ्रूतात्संसा-
राख्यादिति—निषादस्वपतित्यायात्समानाधिकरणसमास
उचितः । हेतुत्वात् च विशेषणमशेषयुक्तमिति भावः । मत्प्रा-
प्तिविरोधितयेति मृत्युलोचनवारनिमित्तम् । सत्यां हि भगव-
त्प्राप्तौ असुतत्वम् । ‘न’ इत्यस्य व्यस्ततया क्रियान्वयब्रम्बु-
दासाय अचिरेणैव कालेन समुद्धर्तैत्यन्वय उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—मनुपासकानां भक्तानां न कश्चित्केश इति दर्शयति—ये त्वित्यादिना ।
उक्तं च सौकरायणश्रुतौ—‘उपासते ये पुरुषं वासुदेवमन्यत्कादेरीप्सितं किन्तु तेषाम्’ इति । ‘तेषा-
मेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्’ इति च मोक्षधर्मं
[म. भा. १२] ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी.—नन्वव्यक्तोपासकानां क्लेशातिशयो
गीतायां प्रतीयते, भगवदुपासकानां तु दभभावो न प्रतीयते,
अस्तस्तेतत्सर्वमिति कथमुक्तं ? इत्यत आह—मनुपास-
कानामिति । ‘भक्तानां’ इत्यनेन नान्यत्रात्यन्तमादर इति
सूचयति । अत्र ‘अनन्येनैव योगेन’ इत्यादिना ‘विनाऽव्यक्तो-
पासनम्’ इत्येतत्प्रतीयते । उपासन इत्येवोक्त्याऽतिशयोपास-

नायभावः । ‘न चिरात्’ इत्यनेन तत्रापीत्यादिकम् । ‘तेषामहं
समुद्धर्ता भवामि’ [१.११] इत्यनेन देवस्त्वित्यादिकं
आगमिगीतावाक्यमपेक्ष्य प्राबुद्धधारोहाय तदुक्तमिति । अत्र
श्रुत्यादिसम्मतं चाह—उक्तं चेति । तेषामातीर्षीनां मध्ये
गतिः साधनादिसम्पादकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—ये त्विति । अनन्यो न विद्यतेऽन्यधस्मिन्योगे सोऽनन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८ वं. ब्र. गि.—तदेतदभिप्रेत्य सगुणनिष्ठानामीश्वरपसा-
दादनायासेनैव सिद्धिरिति दर्शयति इह्याह—ये त्विति ।
तुल्यः पूर्वोक्तैलक्षण्यार्थः । ये सर्वाणि कर्माणि मयि सगुणे
ब्रह्मणि सन्त्यस्य समर्थं मत्परायणाः सन्तो मां ध्यायन्तः
अनन्येन न विषतेऽन्यो भजनीयो यस्मिन्तेन एकान्तभक्तियो-

गेनोपासते, मय्यावेशितचेतसां तेषां मृत्युयुक्तो वा संसारः
स एव दुस्तरत्वात्सागरः, तस्मात्समुद्धर्ताऽहं क्षिप्रमेव भवामि ।
यत्तत्र माच्छ्रद्धाख्यातम्—‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
के योगवित्तमाः’ [१.११] इत्यत्राक्षरशब्देन लक्ष्मीरुच्यते”
इति, यत्र रामानुजकव्याख्यानाम्—‘अक्षरशब्देन जीव-

इति । तत्रोभयत्रापि प्रभानुपपत्तिरुत्तरासङ्कतिः स्वभावश्च, विरोधश्च । तथा हि—आश्रयाख्याने वाच्यमथ एवानुपपत्तः । 'ये त्वन्वेदेवताभक्ताः' [१।२३] इत्यादिना देवतान्त्र-भजनमन्तवत्फलं स्वभजनमन्तवत्फलमिति हि भगवता प्राप्त्र-दुष्टोक्तम् । तत्र त्वदुपासकानां लक्ष्युपासकानां च मध्ये के वा योगवित्तमा इति प्रश्नः कथमुपासकः ? एवमुत्तरमस्यसङ्क-तम् । 'देवान्देवजो यान्ति' [७।२३] इति देवतान्तरो-पासकानां तत्त्वैवताप्राप्तेरेव भगवतोक्तत्वेन 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' [१।१४] इत्यस्यासङ्कते । अथ लक्ष्मीप्राप्तिद्वारा भगवत्प्राप्तिः सङ्गच्छत इति चेत्, तथा सति सर्वदेवतोक्तत्वेन-पासकानामप्युपास्यदेवताप्राप्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तेः सत्त्वेन विशि-ष्यात्र लक्ष्युपासकमात्रविषययोरेव प्रभोक्तयोर्योगात् । तर्ह्य-श्वशब्देन लक्ष्मीग्रहणं सर्वदेवतोक्तपक्षकं भविष्यतीति चेत्, न ; अनिर्देश्यमव्यक्तं सर्वत्रगमविष्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमिति विशेषणानामनवस्थात् । किञ्च लक्ष्म्याः परब्रह्माभिन्नत्वे 'वि-ष्युः सर्वोत्तमोऽथ प्रकृतिः—' इति त्वन्मतहानिः, 'ये त्वाष्ट्रपासते ये स्वापुष्करमव्यक्तं तेषां मध्ये के श्रेष्ठाः?' इति प्रभानुपपत्तिश्च, परब्रह्माभिन्नत्वे ॥ जीवत्वेनाणुत्वात्सर्वत्रग-मित्यादिविशेषणासङ्कतिः ।

९ ब० त० ६।०—एवमक्षरोपासकानां गतिमुक्त्वा स्वभक्तानामाह द्वाभ्याम्—ये त्रिवि । तुशब्दः पूर्वभ्यो भेदनिर्देशार्थः । मयि स्वामिनि सेव्ये इत्यस्य सर्वकर्माणि सत्तयस्य लौकिकानि वैदिकानि च समस्य अनन्येनोक्त-लक्षणेभक्तियोगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानाचरन्तसेवनप्रणामश्रुतिकीर्तनादीनि स्वयमेवात्यन्तप्रियाणि प्राप्य सत्प्राणि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः । तेषां मत्प्राप्तिविरोधिसृत्त्युत्सारसागराद्वदमविरेणैव समुद्वृत्ताऽस्मि । अथवा मयि परमात्मनि नित्यप्रिये सति मन्निमित्तं वा लौकिकवैदिकानि सर्वाणि कर्माणि सन्त्यज्य बहिरन्तश्च त्यक्त्वा सद्गुप्रिया यच्छब्दवाच्यास्तु मत्पराः अनन्येनैव सर्वनिरपेक्षेणैव योगेन अनुवृत्तिमात्रसम्बन्धेनैव मां परमात्मप्रियं चिन्तयन्तो मत्समीप आसते ॥ ६ ॥

तेषां तादृशानामहं तत्सन्बन्धेवाहमित्यर्थः 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्वित्र ! । वरो कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्यति यथा' [भाग. ९।४।६३] इति वाक्यात् । न च तादृशानां कथं समुद्गातः सोपाधिभावनिर्दर्शनादिति वाच्यम् ; मन्निष्ठत्वेन निर्गुणत्वादित्याह—मय्यावेशितचेतसामचिरेण समुद्गर्भा भवामीति मयि तथा भावकारणे वस्तुशक्तिरेवोद्धारिका 'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कष्टपते' इति वाक्यात् । न च तथात्वे तथाभूतानां सोपाधिकभक्तिमत्त्वं सगुणत्वापादकमिति शङ्क्यम् ; भगवदुत्प्रेतेन तत्का-मस्य निर्बाहजनिर्दर्शनात् । अतएवोक्तं भगवता—'केवलेन हि भावेन गोप्स्यो गावो नगा सर्गाः । येऽप्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरृच्छसा' [भाग. १।१।१२।८] इति 'मन्निष्ठं निर्गुणं मतं' इति च । अन्यथा सोपाधिकत्वेन विघातकत्वेन च कामस्य तत्र सत्त्वाद्भगवत्प्राप्तिर्नोक्ता स्यादित्युपरम्यते । इदं च विशेषतः श्रीम-त्पुरुषचरणैः स्पष्टीकृतमेवेति ततोऽवसेयम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—अक्षरोपासकानां साक्षात्कारोऽपि क्लेशः, मद्भक्तानां तु मत्स्वरूपग्यानेन मत्प्रतिमादिसेवतामप्यहङ्कारं करोमीत्याह—ये त्विति द्व्यर्थः । ये तु सर्वाणि लौकिक-वैदिकादीनि मयि मन्निमित्तं सन्त्यज्य त्यागं कृत्वा, मत्पराः अहमेव पर उद्गृह्य प्राप्स्यो तेषां तादृशाः सन्तोऽन-न्येनैव योगेन, नैव अन्यो भजनीयो यस्मिंस्तादृशेन भक्तियो-

'अक्षरशब्दो जीवपरः' इति रामानुजव्याख्यानेऽप्येवमेव प्रभोत्तरस्वभाव्यासङ्कतिः । तथा हि—'अक्षराख्यजीवा-ध्यात्म्यदर्शनरूपमात्मोपासनं मोक्षहेतुभगवद्भक्तिरूपोपासना-ङ्गत्वेन प्रथमपदे निरूप्यते ; मध्यमपदे त्वात्मोपासनसाध्यं भगवदुपासनमुच्यते' इति त्वया व्याख्यातम् । तत्राङ्गि-भावेन जीवपरमोपासने प्रतिपद्यमानस्याङ्गनस्य कथं ततोऽप्य-तरश्रेष्ठप्रभो घटते ? न ह्यस्मदभिमतः सगुणनिर्गुणनिष्ठो-रिव त्वदभिमतो जीवपरमोपासनयोरङ्गिभावोऽप्येव स्तुत्याद्य इति त्वया वक्तुं शक्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान्तरात्सना । ब्रह्मावन्मज्जते यो मां स मे युक्तमो मतः' । [६।४७] इत्यादिपु बहुस्थलेपु त्वया जीवपरमोपासनयोरङ्ग-ङ्गिभावव्याख्यानात् । एवमुत्तरमपि न सङ्गच्छते—जीवोपा-सकानां तत्त्वैरेव वक्तव्यतया 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' [१।१४] इत्युक्त्ययोगात् । न च मामेवेत्यस्य मत्समा-कारमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यशब्दार्थव्याख्यानां यथाश्रुते सम्भ-वीति युक्तम् । एवं जीवस्याणुत्वात्सर्वत्रग मित्यादिविशेषणानु-पपत्त्या स्वावश्यकविरोधः । सर्वत्र देवतिरंगादिदेहिबन्धिवर्षकप-ने च सर्वशब्दसङ्कोचः । तस्माद्भगवत्पादीयव्याख्यान-मेवानवद्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गेन मां ध्यायन्तः मद्भ्यानां कुर्वन्त उपासते सेवन्ते ; मूर्खानि-ष्विति शेषः ॥ ६ ॥ हे पार्थ मद्भक्त ! मयि आ समन्तात् सर्वभावेनाऽऽवेशितो भवेतो येषां तेषां मृत्युसंसारसागरात् वारंवारं मरणधर्मपुच्छशरीरप्रापकस्वरूपात् अलौकिकमजनीपविक-स्वरूपदमेन उद्धर्ता । न चिरात् श्रीप्रभेयाऽहं भवामि, ध्याने सूतो वा प्रकटी भवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिक्येऽपि क्लेशान्ते सद्यः कैवल्यसिद्धिरस्तीति किं विलम्बसाध्येन व्यक्तभावनेन ? इत्याशङ्क्याह— ये त्विति द्वाभ्याम् । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकस्वाभाविकादीनि सद्यस्य समर्प्य मत्परा अहमेव परः सर्वैकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्परा मद्भयानपरा वा । अनन्येन मेदृशून्येन अहमेव भगवान्वासुदेव इति परमेश्वरेऽङ्गहलक्षणेन योगेन चैतस्समाधानेन मां ध्यायन्त उपासते तत्रैव ध्याने स्थैर्यं लभन्ते ॥६॥ तेषां ध्यायिनां न चित्तात् शीघ्रमेवाहं समुद्धृतां समुद्गणकर्ता । यतस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे आवेशितचेतसो भवन्ति, अतो व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परं पदमारोढुमर्हा इति । नाव्यक्तेऽत्यन्ताभिनिवेश्य-मिति भावः ॥ ७ ॥

सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं भगवतो भक्तप्रेमातिरेकश्च ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः सङ्कल्पविङ्कल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वतां बुद्धिं च आधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यात् ? इति शृणु । निवसिष्यसि निवत्स्यसि मिश्रयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येव, अतः शरीरपातादूर्ध्वं, न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः विद्वमतो भगवन्निष्ठायां प्रयतितव्यमित्याह— यत इति । असंहिताकरणं श्लोकप्रणयम् । मनोबुद्धयोर्भगवत्प्रस्थापने

प्रश्नपूर्वकं फलमाह— तत इति । भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धमात्रं सूचयति— संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अतोऽतिशयितपुरुषार्थत्वात्सुलभत्वादचिरलभ्यत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मन-समाधानं कुरु; मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु; अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थे 'मय्येव' इत्यादिना श्रोतव्येभ्यो निवेशयतीति सङ्गतिप्रदर्शनायाह— अत इति । प्रागुक्तमन्त्रयं च समुचित्य हेतुत्रयमुक्तम् अतिशयितपुरुषार्थत्वादित्यादिना । समाध्युपक्रमपरवन्व्यक्त्यर्थं मयि मनस्समाधानं कुर्वित्युक्तम् । उपायसूतमनस्समाधानेन पुनरुक्तिपरिहाराय बुद्धिशब्दार्थे प्राग्व्यभूतं तद्विषयविशेषं चाह अहमेवेति । 'अत ऊर्ध्वम्' इत्युपदेशकान्तरान्तरेपरवन्व्युत्पा-सायाह अध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमिति । अव्यवधानविषयेण 'अत ऊर्ध्वम्' इत्यनेन अवधारणं फलित-

मिति वा तद्वैकारस्यान्वयसमिप्रेत्य वा अनन्तरमेवेत्युक्तम् । मयि निवसिष्यसि निवत्स्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमात्रं सर्वदास्ति, तद्विद्धि श्रवणत एव जातेति न तत्परत्वमत्रोचि-तम् ; अतो मनोनिवेशनानन्तरमेव सुखवद्बुद्धिष्यसीत्यर्थः । यद्वा दृढादृष्टव्यप्रकारक्षोके मयि, आचार्ये शिष्यवत् पितरि पुत्रवदवस्थित इति निर्भयो भवेत्यभिप्रायः । भगवदुपासनस्य स्वसाध्यानिष्पादने श्रेष्ठशास्त्रसुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठप्रसङ्गः तस्मिन्मध्यव्यवसायं कुरुवेति चाङ्गुनं प्रत्यनुशिष्टम् ॥ ८ ॥

॥ मय्येवेति— मय्यात्मनि मन आधत्स्व, दीपे दृष्टिमिवाधत्स्वेत्यर्थः । येन प्रकाशितं घटादिकं पश्यति, तस्मिन्मय्येव मदित-विशेषमात्रमकल्पयन् मन आधत्स्व । घटादिष्वपि दीपप्रकाशस्यैव दृश्यमानत्वात् तत्रापि दृष्टिर्दीपं पश्यत्येव । यथा मनः सर्वत्र चैतन्यं छद्मेव पदार्थं पश्यति तथा मात्स्वित्येवकारार्थः । ननु चञ्चलं कथमाहितं निश्चलं स्यात् तत्राह— मयि बुद्धिं निवेशयेति । विषयचिन्तनमेव मनश्चाश्रयम् । तत्र स्वरूपं निर्विशेषं सुषुप्त्युपलक्षितम्, न तत्र कश्चन धर्म इति संस्कृतां बुद्धिं मयि निवेशय— साक्षादेव मनोभवस्वेत्यर्थः । बुद्धेर्निष्ठायात्मकस्वरूपत्वादेवमात्पत्तर्ह, न तत्र कश्चन धर्म इति निश्चयानुसन्धानान्मनो विषयाभिमु-खत्वं त्यक्तत्वा ततो निश्चलं भविष्यति, स एव मयि प्रवेश इत्याह— निवसिष्यसीति । अत ऊर्ध्वं यदा मयिधर्मैकमेकत्वसंस्कृतां बुद्धिं चिदेकमात्रे मयि प्रवेशयिष्यति, तदुपरि मय्येव निवसिष्यसि— वृत्तिचिन्त्यं मनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ नात्र सगुणे मयि मन आधत्स्व, बुद्धिं च निवेशय; ततो निर्गुणे मयि निवसिष्यसीत्याद्यर्थकल्पनावसरः; उत्तराश्लोके निर्गुणे मनोधारणया उक्तत्वात्— इति श्रुतिकल्पप्रत्यायां धामनः ॥ मनसा गृहीतवस्तुसामान्ये बुद्धिर्निविशते, अतस्त्वं प्रयत्नेन निवेशय; मत्स्वरूपं मनसा गृहीत्वा बुद्ध्या निर्धार्य सामान्ययोगेन भजस्वेत्यर्थं इत्यन्ये ।

— अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवं शुद्धज्ञोः प्रथमं सगुणनिष्ठावस्थि-
कषयसुखेदानां तद्विधत्ते— मय्येवेति । मय्येव सगुणे ब्रह्मणि
मनः स्थापय । तथा मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य
इत्यप्यवसायं कुरु । एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन्

अत उर्ध्वमेतदेहागते मय्येव निर्गुणे ब्रह्मणि मदात्मना निव-
सिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चित्संशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इत्यत्र सन्ध्यभावः श्लोकपरिपूरणार्थः ॥ ८ ॥

९ ब० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् मय्येवेति । असाधारणवस्तुशक्त्याश्रये येन केन च सम्बन्धेन
मनोनिवेशमात्रेण तन्निर्गुणत्वापादके प्रकटरूपे एव पुरुषोत्तमे परमात्मप्रिये मन आदिकं निवेशय सङ्कल्पवि-
कल्पविषयकमपि मदीयमेव कुरु । व्यवसायोऽयमेव परं प्राप्यो नान्य इति बुद्धिधर्मस्तद्वृत्तीश्च मय्येव
निवेशयैव । अत्रैवकारोऽन्यसर्वधर्मव्यावृत्त्यर्थकत्वाद्वक्ष्यमाणसर्वधर्मपरित्यागे बीजभूत उक्तः । अत ऊर्ध्वं
एवम्भावानन्तरं मय्येव निवसिष्यसि, न त्वक्षरादौ धाम्नि, किन्तु मद्रूप इति भावः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— यतो ध्यानादिभिः सेवतामधुत्तमफल-
प्राप्तिर्भवति, तत्र साक्षान्मद्भजनकर्तृणां किं वाच्यं ! अतस्त्वं
मत्परो भवेत्याह— मयीति । मय्येव प्रकटरूप एव मनः
सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व आ समन्तात् स्थैर्येण सर्वतः

आकृष्य स्थापय । बुद्धिं व्यवसायात्मिकां मय्येव निवेशय ।
अत ऊर्ध्वं बुद्धिप्रवेशानन्तरं मय्येव पुरुषोत्तमे निवसिष्यसि
नितरां सेवाविधोगतया निकट एव स्थास्यसि । न संशयः
अत्र न सन्देहः । संशयं मा कुर्यात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादेवं तस्मान्मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय ।
मय्येवाध्यवसायं कुर्वती बुद्धिं निवेशय । तत्फलं च— निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि
वासं करिष्यसि । अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः कर्तव्यः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमर्लं न
शक्नोषि चेत्, ततः पश्चादभ्यासयोगेन, चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनम-
भ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं
हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मतप्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्तानुपायान्तरमाह— अथेत्यादिना । एकमालम्बनं स्थूलं प्रतिमादि ।
समाधानं ततोऽन्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— अथ सहस्रैव मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततोऽभ्यासयोगेन मामाप्तु-
मिच्छ— स्वाभाविकानवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दवात्सल्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यशैथं-

१ यदि मयि चित्तं स्थिरं यथा स्यात्समाधातुं न शक्नोषि, प्रियमाणमेव यदा लीनं विशिष्टं वा भविष्यति, तदा बुद्धिरपि
निर्वर्मेकत्वसंस्कृता निष्कला न भविष्यति । यत्र मनसः सङ्कल्पस्तत्रैव साऽपि तत्तज्जिष्यरूपा परिणता भविष्यति, तदा मयि प्रवेशो
न सम्भविष्यति तर्हि अभ्यासयोगोऽष्टाङ्गादिषाणरूपस्तं तदनन्तरं कुरु 'अनन्येनैव—' (१२।६) इत्युक्तम्— इति श्रुतिकल्प-
लतायां वामनः ।

विश्वाकारो निर्भिकारा चिदेव बुद्धेत्येवं सर्वदा दर्शनं यत् । प्रत्यग्बुद्धेर्गोचनं बाह्यरूपे भूयो भूयोऽयं मतोऽभ्यासयोगः ॥
इति यथार्थदीपिकायां एव । धनञ्जयेति यथा राजसूयप्रसक्ते शत्रून् जित्वा धनमाहृतवानसि, तथा मनोरुपं शत्रुं
जित्वा तत्त्वज्ञानधनमाहरेति भावः— इति केचित् ।

— अविगीता ।

वीर्यपराक्रमसर्वज्ञसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्वाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणसागरे निखिल-
हेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ शब्दादिविषयवासनाकृष्टचेतसो-
ऽत्यन्तादृष्टपूर्वं त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यं ? इत्यु-
नाशयमुब्रीय तदुपायमुपदिशति—अथ चित्तमिति । कदा-
चिदप्यशक्यत्वेऽप्यनुपदेयत्वमेव, तदुपायोपदेशश्च व्यर्थः
स्यादित्यत्राह सहसैवेति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम् ;
मनसखलत्वभावत्वात् तद्विशेषणत्वमुचितम् । अथेति प्रश्नार्थः ;
यथार्थविश्रान्तो वा । तत इति साक्षाच्चित्तसमाधानाशक्तत्वा-
दित्यर्थः । एवमुत्तराप्त्यतस्तत्तद्व्योरेषां ग्राह्यः । किंविषयो-
ऽभ्यासः ? कथं च तस्यापि शक्यत्वं ? कथं वा तेन स्वप्नाप्तिः ?
इत्यत्राह स्वाभाविकेति । इतरपरिहारेहेतुमुत्तुगणवति तु विरो-
धेण सज्जत इत्यभिप्रायेण गुणपदग्रहणम् । अयमेवाभिप्रायो

‘मद्गुणानुसन्धानकृत’ इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणानां
प्रत्येकं चित्ताकर्षकत्वप्रकारो यथासम्भवमनुसन्धेयः । सकल-
कारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रोत्यर्थमाश्वेत्यर्थं च । गुणवत्त्वपि
यत्किञ्चिद्विषयस्यैव तद्विषयेनात्र या मात्रया विरज्येरन्निति तत्परिहाराय
निखिलहेयप्रत्यनीकत्वोक्तिः । द्विगुणादिवद्विपरीताभ्यासपरि-
हाराय निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्युक्तम् । आलम्बने पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः ; स एव योगः । अभ्यासैवैराग्याभ्यां चित्ति-
रोधश्च योगानुशासनेऽस्मिन्नपि शास्त्रे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यास-
मात्रस्याव्यवधानेन प्राप्तिहेतुत्वव्युदासाय स्थिरं चित्तसमा-
धानं लब्ध्वेलुक्तम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.—इदानीं सुगुणब्रह्मज्ञानाशक्तस्य बाधो
प्रतिमादौ भगवद्व्यानाभ्यासः कार्य इत्याह—अथेति ।
अथेति पक्षान्तरे । मयि स्थिरं निश्चलं यथा भवति तथा
चित्तं स्थापयितुं न शक्नोषि चेद, तदा अभ्यासयोगेन क-

स्मिन्प्रतिमालम्बने चित्तस्य सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः, स एव योग उपायस्तेन स्थिरचित्तसमाधानं
लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ, अन्तर्ध्यातुं यत्तत्त्वैर्यथैः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—अथेति पक्षान्तरे । मुख्यकल्पासम्भवेऽनुकरूपमुपदिशति । चेन्मयि चित्तं स्थिरं समा-
धातुं न शक्नोऽसि अतिशयोक्तेर्योगो न निष्पद्यते तर्हि अभ्यासयोगेन तस्मिन्स्थिरीकृत्य मामाप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु मनश्चलत्वात् कथं त्वयि स्थिरं
स्यात् ? अत आह—अथेति । ‘घनजल’ इति सावधानार्थं
सम्बोधनम् । अथ चेत्तमयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि

समर्थो न भवसि, तदा अभ्यासयोगेन सङ्कृष्टगानुस्मरणादि-
रूपेण मामाप्नुं प्राप्नुं इच्छ यतस्त्व । विचार्यै प्रयत्नपरो
भवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रति प्राह—अथेति । मयि विश्वेश्वरे विश्वरूपे अथ यदि
चित्तं समाधातुं निवेशितुमर्चं धारयितुं न शक्नोषि, ततस्तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यन्तरे बाधो वा
प्रतिमादावालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां
विश्वरूपमाप्नुं प्राप्नुमिच्छ प्रार्थयस्व हे घनजल ! ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽप्यशक्तोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो भव, मदर्थं
कर्म मत्कर्म तत्परम्, मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं
सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—ब्रह्माभिविषादभ्यासाधीने योगे-
ऽपि सामर्थ्याभावे पुनराप्यान्तरमाह—अभ्यासेऽपीति ।
अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वीतस्य किं

स्यात् ! इत्याशङ्क्याऽह—अभ्यासेनेति । सिद्धिर्ब्रह्मभावः ।
अपिरुक्तव्ययवधिस्मरणार्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि मद्गुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्गरूपमेतन्मत्कर्मोपि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परमक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु ।

४ वे. ता. चं.— स्मार्थेष्वेव कर्मसु निबद्धचित्तस्य कथं त्वदर्थेषु कर्मसंस्त्यर्षप्रियत्वेन प्रवृत्तिः सम्भवेदित्यत्र तदुपायपरम्पराकाष्ठमूर्ते कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति अथैतदिति । 'मद्योगमाश्रितः' इत्यस्याक्षरयोगविषयेणोत्तरार्धेन अन्वयव्युदासाय पूर्वार्थान्वयमाह अथ मद्योगमिति । तस्याशक्यत्वज्ञापनार्थाह— मद्गुणेति । भक्तियोगावस्थाविशेषत्वः पूर्वावस्था नास्तीति व्यञ्जनाय भक्तियोगाङ्गरूपमित्युक्तम् । 'मद्योगम्' इत्यनेन जीवात्मयोगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्कुरे

कर्मण्यसमर्थबेजोवात्मयोगमाश्रित्य तदङ्कुरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः । तदेतदभिप्रेत्याह ततोऽक्षरेति । अक्षरयोगस्याप्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय परमभक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाशरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमषट्कोदिताक्षरयोगव्यवच्छेदार्थं च पूर्वषट्कोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्याव्यवधानेन भक्तियोगजनकत्वव्युदासाय तदुपायतयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यतावुद्धिर्हि प्रक्षीणाशेषपापस्यैव जायते; यतात्मवान् यतमनस्कः ; ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मज्ञानेन निवृत्ताविद्यादिसर्ववित्तरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते ।

४ वे. ता. चं.— कर्मयोगपूर्वकात्मसाक्षात्कारस्य भक्त्युत्पत्त्युपयोगित्वप्रकारं प्रकरणान्तरोक्तं दृश्यते— मत्प्रियत्वेनेति । 'मद्येव मन आधत्स्व' [११८] इति पूर्वं परमात्मनि मनस्समाधानं विहितम् ; तदशक्तं प्रत्युपदिश्यमानाक्षरयोगाङ्गरूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वषट्कप्रपन्नितैर्हेतुभिः मनोनियमनशक्यत्वं 'यतात्मवान्' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्यानन्तरलोकेऽभिधास्यमानक्रमेण परम्परया भक्तियोगजनकत्वप्रकारमाह ततोऽनभिसंहितेति । 'फलस्यार्गं कुरु' इति साध्याशक्त्यागवचनेन तत्पूर्वकत्वाधुनाग्राह्यं विवक्षितमिति ज्ञापनाय अनभिसंहितफलेनेत्यादिकमुक्तम् । अनन्तराभिधास्यमानमनश्शान्तिद्वारात्मध्यानसिद्धिः । अविद्या संसारकारणं कर्म, 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युपक्रम्य 'यथा क्षेतज्ञातिः सा वेष्टिता' [वि. पु. ६।७।६] इति वचनात् ; आदिसिद्धेन 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या त्वत्वे स्वमिति या मतिः । अविद्यातत्त्वस्मृतिबीजमे-

तद्विद्या स्थितम्' [वि. पु. ६।७।११] इत्याद्युक्तसङ्ग्रहः । यद्वाऽत्र अविद्या देहात्मप्रदायिः ; आदिवचनेन कर्मवासनादि-सङ्ग्रहः । परमक्तिजनकत्वसिद्धयर्थमुक्तं मच्छेषतैकस्वरूप इति । यथा बाल्ये बालकोऽप्रासङ्गेन नरेन्द्रमवनाम्निष्कान्तस्य मार्गाङ्गुष्ठस्य व्याधयुग्हीतस्य पक्ष्मे वतमानस्य राजकुमारास्या-तोपदेशात्स्वात्मनस्तत्पाल्यं भवति विवृष्टतः स्वात्मानं राजा-भ्यमज्ञप्रत्यक्षादिषु पश्यतस्तस्मिन् यथा पितृत्वप्रीतिनिर्मित-शया जायते ; एवमस्यापि यथोपदेशं भगवच्छेषदृते स्वात्मनि तत्साम्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्धयर्थं न किञ्चित्कर्तव्यम-स्तीत्यभिप्रायेण— मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत इत्युक्तम् । एतेनाध्यायारम्भे 'ये चाप्यक्षरमन्यवन्तम्' [१२।१] इत्युक्ताक्षरयोगोऽप्यक्षरसाक्षात्कारद्वारा परभक्तिसुत्पाद्य परमात्मप्राप्तौ विश्राम्यतीति सिद्धम् । स एव ह्यपि प्रथमषट्को-क्तोऽक्षरयोगः प्रस्पष्टमुच्यते ।

३ रा. भा.— तथाच वक्ष्यते—'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्या-रभ्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' [१४।२६] इति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु यदशक्तं प्रति यदुपदिश्यते, तत्तत्तुल्यफलमशकाधिकारं साधनान्तरं दृष्टम् ; यथावगाहनाशक्तस्य ज्ञानान्तराणि । उच्यते चाप्यत्र क्रियायोगस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं 'मोक्षकारणमन्यवन्तमचिन्त्यमपरिग्रहम् । तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन युज्यते' इति । तथात्रापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वं अष्टा-दशाध्याये वक्ष्यामः दृश्यति तथाचेति । अन्यत्र चाप्ययं क्रमः स्फुटः— 'तत्र चित्तं समावेष्टुं न शक्नोति भवान्प्रदि । तदन्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवाविशाम् । तत्राप्यसामर्थ्य-गी. द्व. ४७

वतः क्रियायोगो महात्मानः । ब्रह्मणा यः समाख्यातस्तत्परः सततं भव । करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पते । समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि । प्रधानं कारणं योगो विमुक्तोर्दितिजेष्ट । क्रियायोगश्च योगस्य परमं तस्य साधनम्' इति । 'मद्भक्तिं लभते पराम्' [१८।४४] इति वक्ष्यमाणफलस्य कर्मयोगहेतुत्वत्वं प्रकरणसिद्धिमिति ज्ञापनाय 'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्यारभ्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ११ ॥

६ वं. ब्र. गि.— भगवदर्थकमाद्विधानाशकौ स्वतः क्रिय-
माणकर्मफलत्यागः कार्ये इति पक्षान्ततमाह— अथेति ।
अथ एतत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि । कर्माणीति बहुवचनेनो-
क्तानामेतदित्येकवचनं भगवत्कीर्तनश्रवणस्तुतिनमस्कारादि-

व्येकमपि कर्मात्मिनि सूचयति । ततो मद्योगं मदेकशरण-
त्वमाश्रितः, यतात्मवान् यतः संयतेन्द्रियः स चासावा-
त्सवान्विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु, कलाभितन्धि
त्यज ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अथैतदपि न कर्तुं त्वं शक्तोसि चेत्तर्हि मद्योगं मत्सम्बन्धसेव्यसेवकत्वरूपमाश्रितः
सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु । एतदुक्तं भवति— ईश्वराज्ञया परमाचार्योपदिष्टशरणमार्गतः यथाशक्ति स्वधर्मा-
चरणं फलादित्यागपूर्वकं सुखावहमिति मयि भारमारोप्य अन्यज्ञानयोगधर्मपरित्यागेन मदाश्रये कृतार्थतेति ।
विशेषस्तत्त्वे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— एतस्याप्यर्थमित्युगमोपायमाह—
अथैतदिति । अथ चेत् एतदपि मदर्थकं कर्तुमशक्तोऽसि न
समर्थाऽसि, स्वरूपाज्ञानात्; तदा मद्योगं मम योगः संयोगो
यस्मिन् यस्य वा तादृशं भक्तमाश्रितः सन् यतात्मवान्
तदेकपरचित्तो भूत्वा सर्वकर्मफलत्यागं सम्भवावन्दनाग्निहोत्रा-

दीनां स्वर्गाद्विरूपफलानां हत्यां कुरु, चिन्तनं त्यजेत्यर्थः ।
तत्फलानभिलाषं मदाज्ञया करणात् कर्मभिश्चिच्छुद्धया मद्र-
कोपदिष्टं ज्ञानं स्थिराभिवाच्यति, तेन मत्कर्मसिद्धिर्भविष्य-
तीति सावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मद्योगं अबणादौ निष्ठां । तर्हि पूर्वोक्तं औतस्मात्सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः ।
यतात्मवान् यतश्च नियमादिमात्रं आत्मवान् जितचित्तश्चेति यतात्मवान् ॥ ११ ॥

श्रेयो' हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्तथागाच्छान्तिरनन्तस्म ॥ १२ ॥

१ श्रेयो हि ज्ञानमावेशात्मकमन्यासात्, अभ्यासस्य तत्फलत्वात् । तस्मादेवावेशाद्ध्यानं भगवन्मन्त्र्यं विशिष्यते विशेषत्वे
याति । अभिमताग्राह्यासतिध्यानेन भगवन्मन्त्र्यत्वे कर्मफलानि सन्त्यसितुं युज्यन्ते । अन्यथा अज्ञातरूपत्वे क सन्त्यासः ! कर्मफलत्यागे
चात्यन्तिकी शान्तिः ! अतः सर्वमूलत्वादिवेशात्मकं ज्ञानमेव प्रधानम्—इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अत्र कर्मफलत्यागः सूच्यते ।
स्तुतिश्च पूर्वपूर्वसाधनेष्वसमर्थस्य तत्र नियतप्रवृत्त्यर्था, न तु वस्तुपरा । वस्तुतो ध्यानाद्विधिपूर्वकश्रवणमननादिजन्यनस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारहेतोस्तद्वारा संसारमूलविद्योच्छेदकात् अज्ञेन कृतस्य कर्मफलत्यागमात्रस्य चेतोविशुद्धिद्वारा संसारनिवृत्तिरतिव्यवहितहेतोः
रक्तकलत्त्वसाक्षात्कार—इति गूढार्थतत्त्वालोकाः ॥ एतेन 'नवमादिषु श्लोकेषु भक्तियुक्तयोगयोगसिद्धयर्थमभ्यासज्ञानमजनादिर्कर्म-
प्रवृत्तीनि साधनान्यभिधाय तेषामनेषां च साधनानां तरतममात्रं विचारयन्ते द्वादशश्लोके कर्मफलत्यागाद्व्यतिष्वन्तिष्वसकर्मयोगस्य
श्रेष्ठत्वमुपवर्णितम् ' इत्यादिनव्यज्रलिप्तमपास्तम् । किञ्च नात्र कर्मयोगसिद्धिः प्रवृत्ता, न च कर्मफलत्यागस्यैव सर्वतः श्रेष्ठत्वे 'एत-
द्व्यशकोऽसि' इति तत्त्वेष्वर्थयो कर्माजुष्टानादपि निष्ठुलत्वं स्पष्टमुक्तमुपपद्यत इत्यपि ध्येयम् ॥

यत्तु—निष्कामकर्मयोगस्यैतच्छ्रेष्ठत्वं न केवलमत्रैव कीर्तितम्, किन्तु प्रागपि 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' (३६) 'कर्मसंन्यासात्
कर्मयोगो विशिष्यते' (१२) 'कर्मिभ्यश्चाधिको योगी' (१४६) इत्यन्त्याप्यनेषां स्पष्टतयुपवर्णित इति, तत्तत्र तत्रास्मत्कृत,
विचारणैव दत्तोत्तरम् । यच्च—ज्ञानमार्गिभ्यो व्याख्यातृभ्यो ज्ञानात्कर्मफलत्यागस्य श्रेष्ठवस्थापनं न रोचते; अतस्ते ज्ञानं शाब्द-
ज्ञानमिति, कर्मफलत्यागस्य प्रत्येयमर्थवादात्मिका अर्थादसरेति वा ज्ञेयत्याहुरिति, तत्र ज्ञानात्साध्यात्मककर्मफलत्यागस्य तत्साधनस्य
श्रेष्ठं सकलशास्त्रसिद्धान्तविरुद्धं न्यायविरुद्धं च शास्त्रविद्वद्यो न रोचत इति युक्तमेव । तथा यस्मादपरोक्षज्ञानवसाधनं ध्यानं
विशिष्यते, तस्य ज्ञानस्य परोक्षताप्यवचनसिद्धेवेति न किञ्चिद्वलाहितम् । ज्ञानस्य शाब्दतायाः कर्मफलत्यागस्तुतिरर्थवादतयात्र
विकल्पाभ्युपगमाज्जादस्त्वक्तुकोपलम्भ एव, केनापि व्याख्यात्रा तथातुक्तत्वात् ॥

'एवं निष्कामकर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वे सिद्धे तत्रात्रयिकीं भक्तियुक्तां साम्यबुद्धिं सम्पादयितुमुपायान्वेषणमेवाविशिष्यते । उपायाश्चेने
अभ्यासो ज्ञानं ध्यानं चेति त्रयः । तत्राभ्यासासमर्थेन ज्ञानध्यानयोरन्यतर उपाय आलम्बनीयः इत्यप्यसंज्ञतम् ; न ह्येत उपायाः—

१ शां. भा.—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—श्रेयो हीति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं, कस्मात् ? (अ) विवेकपूर्वकादभ्यासात्, तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागः ' विशिष्यते ' इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणवतः (श्लो. ११) शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ॥

२ आ. शां. व्या.—उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह—इदानीमिति । ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः, अभ्यासो ज्ञानार्थ-श्रवणभ्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा, तस्य विशिष्यो-माणत्वे साक्षात्कारहेतुत्वं हेतुः । त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुः ।

माह—एवमिति । ' श्रीणातु अगवान् ' इति. तस्मिन्कर्म-सन्ध्यासपूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्त्यागादित्यर्थः । अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति—न त्विति ।

१ शां. भा.—अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणः फलत्यागः श्रेय-स्साधनमुपदिष्टं, न प्रथममेव । अतश्च ' श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ' इत्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफल-त्यागः स्तुयते, सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वं ? ' यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ' [कठो. ६ । १४ बृ. उ. ४ । ४ । ७] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्प्राप्ते च विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्व-कामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था । यथाऽऽस्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तुयन्ते । एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मफलत्यागस्य सद्यश्शान्ति-करत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिसृष्टिप्रसिद्धिर्विशिष्येत तत्रा-ऽऽह—अहश्चेति । दीर्घेण काशेनाऽऽनैरन्त्ययानुष्ठितादध्या-नादहस्तसाक्षात्कारादपि संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधादध्यानात्प्रा-प्तस्य विशिष्टत्वोक्तस्तद्वस्तुतिरित्येत्याह—अतश्चेति । तत्र हेतुमाह—सम्पन्नोति । सम्पन्नानि प्राप्तानि साधनान्यश्रो-पासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्याद्युष्ठानाशकावुत्तरोत्तरस्या-नुष्ठेयत्वेनोपदेशात्प्राप्ते चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टत्ववचनस्य केन साधर्म्येण तं प्रति स्तुतित्वं ? इति पृच्छति—केनेति । उत्तरमाह—यदेति । अमृतत्वमुक्तं "अथ मत्स्योऽमृतो भवति" [बृ. उ. ४।४।६ कठो. ६।१४।१५] इति शेषादिति शेषः । कामप्रहाणस्यामृतत्वार्थत्वं "अथाका-मयमानः" [बृ. उ. ४।४।६] इत्यादावपि सिद्धमित्याह—

तदिति । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तदेतत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—कामाश्चेति । कर्मफलत्याग-देव शान्तिश्रेयज्ञाननिष्ठोपदिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—तस्यागो-चेति । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिः ? इत्या-शङ्क्याऽऽह—इति सर्वेति । विद्यावत्सत्यागवदविद्वत्याग-स्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्बुद्धेति स्तुतिमुपसंहरति—इति तत्सामान्यादिति । किमर्था स्तुतिः ? इत्याशङ्क्य त्यागे कचित्सुखाद्य प्रवर्तयितुमित्याह—प्ररोचनार्थेति । त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । फलत्यागे श्रेयो-हेतुत्वेकमेत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशङ्क्या-ऽऽह—एवं कर्मेति । फलामिवाद्यं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठान-स्यापि तस्यैव श्रेयोहेतुताया विवक्षितत्वानुष्ठानानर्थ-क्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अत्यर्थप्रीतिविरहितात्कर्तृशरूपात् स्थूलभ्यासादक्षयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदाप-रोक्षज्ञानमेवात्महितत्वे विशिष्यते; आत्मापरोक्ष्यज्ञानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायश्रुतात्मध्यानमेवात्महितत्वे

—मित्रो नैरपेक्षेण वैकल्पिका इहोपदिश्यन्ते, न चैषामुपेयः कर्मयोग इति कान्युच्यत इति । अगवति चित्तस्य समाधाने ह्यत्र प्रवृत्तम् । तदर्थमेव चैते उपायाः यथोत्तरं दुःखमाः पूर्वपूर्वोपकारकाश्चोपवर्णयन्त इति मूल एव व्यक्तम् ॥

यदप्यर्थवादस्य व्यर्थतोद्घोषणम्, तत्प्रमाणशास्त्रपरिशीलनाभावमूलकम् । तत्र विधिमात्रेणाप्रवर्तमानानां पुंसामालस्यादि निरस्य प्रवृत्तिसमाप्त्यदकत्वेन तस्य सप्रयोजनत्वसमर्थनात् । उक्तं च भट्टपादैः—'बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुश्चा यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावबुद्धयन्ते, तावत्र प्रवर्तन्ते । तत्र विशिष्टावबोद्धवति, तां शास्त्रस्यज्ञानमुपज्जनाति ' (तं. वा. १।२।७) इति । प्रकृतेऽपि कर्मफलत्यागस्य सकलसाधनान्तरावलम्बनानुसर्गं प्रति चरममुद्योगोपायत्वेनोक्तत्वात्तत्र तुल्यबुद्ध्या पुंसामप्रवृत्तिसम्भवेन तद्वारणाय समुचितैव तत्प्रशंसति सन्दर्भानुसारिणो शास्त्रशुद्धा च सखैव प्राचां व्याख्यानसरणिरित्यलमसारवचोविस्तरविमर्शेन ।

—अविगीता ।

विशिष्यते ; तद्व्यानादप्यनित्यस्वरूपाचतुर्पायश्रुतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते ; अनभिसंहित फलानुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसः शान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं सम्पत्स्यते ; ध्यानाज्ज्ञानं ज्ञानाच्च तदापरोक्ष्यम् ; तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-
स्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निद्राप्राप्तयेऽन्तर्गतताम्ब्रानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— अथान्यवहितोपायानधिकारनिमित्त-
खेदनिवृत्त्यर्थं रजनीकरबिम्बलिप्सोदस्ताहस्तस्तनन्धयवदशक्ये
प्रवृत्तिपरिहारार्थं च व्यवहितावेवोपायान्यथाधिकारं सौकर्या-
विचयेन प्रशंसन्नुक्तमुपादयति— ‘श्रेयो हि’ इति । यथाव-
स्थितवेषेणाभ्यासात्तदुपायस्य श्रेयस्त्वं वक्तुमशुक्तं वैपरीत्यात् ;
अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवदभ्यासः परिपक्वफलस-
लोत्पन्नद्वुकारमुदितशब्दादुवहिरस एव स्मादिति तदपेक्षया
यथावस्थितसंस्पर्शसहोतः श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदितिभ्रा-
येण अत्यर्थमितीरहितादित्युक्तम् । त एव च पितोषहृत-
पयःपानवदक्षोपायस्य दुष्करतामाह कर्कशरूपादिति ।
अत्र परमात्म्याभ्यासोपायत्वेन विहितं ज्ञानं जीवात्मविषयमेव
मुक्तम् ; तच्च ध्यानसाध्यत्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षाकारमित्य-
भिप्रायेण अक्षरव्याथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्य-
ज्ञानमित्युक्तम् । ‘श्रेयः’ इत्यस्य ‘विशिष्यते’ इत्यस्य च
समानार्थत्वज्ञापनाय हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । व्यव-
हितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमल हितवत् ; न तु मुख्य-
त्वादित्युक्तम् । अनिष्टप्रश्रुपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः ।
कर्मणो रजस्तमोःमूलागद्देवारिनिवृत्तिरुपाशान्तिजनकत्वेऽनन्तर-
व्यापारमाह निरस्तपापतयेति । ननु ‘व्यागच्छान्तिः’
इत्यत्रापि पूर्ववच्छ्रेयस्त्वविधानमेवोचितम् , अन्यथा रीतिभङ्ग-

प्रसङ्गात्, ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य
कर्मसाध्यत्वनिर्देशयोगात् शान्तिन्यवहितस्य च कथं वैशिष्य-
मित्यन्वाह— शान्ते मनसीति । अयमभिप्रायः— ‘अन-
न्तरम्’ इति निर्देशेनैव रीतिस्त्व्येति प्रतीयते ; यतश्च यद-
न्तरं यद्वदयते, तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम् ; ध्यानं प्रति
शान्तेहेतुतया ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वात्तद्वैशिष्ट्याभिप्रायलक्षणे
चेदम्’ इति । अत्र ‘व्यागच्छान्तिः (नन्तरम्) इति हेतुकार्यभावि-
र्देश उपलक्षणतया ध्यानादिब्रह्मव्यभिक्त इति ज्ञापनाय ध्याना-
शब्दादिकमुक्तम् । ननु ‘श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्’ इत्यत्र
स्वारस्येन अभ्यासप्रवृत्त्युत्तरोत्तरमन्तररूपत्वाकारेण प्रकृष्टं ज्ञान-
दिकमिति किं नाहोक्रियते ? इत्यत्र पिण्डकृत्यां वदन् व्यवहित-
निष्ठश्रेष्ठं निगमयति इति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-
स्येति । अयमभिप्रायः— ‘अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोमि’
[१२।९] इति लुपकान्तम् । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि’ [१२।११]
इत्यनेन च भक्तियोगाद्वैशेष्यशक्तस्य कर्मफलप्राप्तो विहितः ;
स चात्र ‘ध्यानात्कर्मफलत्यागः’ इति प्रत्यभिज्ञायते ; तस्याभ्या-
सापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमध्यगतयोरेपि
ज्ञानध्यानयोरभ्यासात्पूर्वभावित्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमा-
नयोस्तत्तदशक्ताधिकारिविशेषविषयत्वं सिद्धम्— इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रास्तज्ज्ञानं ध्यानम् । तथा
च सामवेदे अनभिम्बलानशाखायाम्— “अधिकं केवलाभ्यासाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं ततश्चापरोक्षं
ततः शान्तिर्भविष्यति ” इति । ‘ध्यानात्कर्मफलत्यागः’ इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽसी-
त्युच्यते ? ‘तयोस्तु कर्मसंख्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते’ [५।२] इति चोक्तम् । “सर्वाधिकं ध्यान-
मुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमथो विरागस्त्यागश्च न ज्ञानकला-
फलार्हाश्च ” इति च काषायणशाखायाम् ।

६ अ. प्र. दी.— ननु ज्ञानमभ्यासस्य साधनं, तत्कथं
ततः श्रेयः ? इत्यत्र आह— अज्ञानेति । एवेति केवलम् ।
ज्ञानादधानं विशिष्यते’ इत्यसत्, सध्यानस्यापि ज्ञानस्य
सम्भवात् । अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सम्प्रशंसित्यत आह—
ज्ञानमात्रादिति । उपपत्तिलब्धमर्थं धृत्याऽपि द्रवयति—
तथा चेति । तत्सहितं ज्ञानसहितं ध्यानम् । ततो ज्ञानमा-
त्राधिकम् । ध्यानात्कर्मफलप्राप्तो विशिष्यत इत्येतदन्यथा-
प्रतीतिनिरोधाय व्याख्याति— ध्यानादिति । त्यागस्य

प्रवृत्तत्वमेवानेन लक्ष्यते, न प्रतीतार्थं तात्पर्यमित्यर्थः ।
कुतः ? इत्यत्र आह— अन्यथेति । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं’
[१२।११] इति । ध्यानात्प्रत्यवरे कर्मयोगेऽप्यशक्तस्य
कर्मफलप्राप्तः कथमन्यथाध्यानादापि कथं सत्पुण्यदियते ?
इत्यर्थः । कर्मसंख्यासात्कर्मफलप्राप्त्यासात् कर्मयोगोऽपि
विशिष्यते किमुत ध्यानयोगः ? वदयमाणकर्मादिसर्वविषयम् ।
परात्मन् परमात्मविषये । विरागः शोभनाध्यासाभावः ।

५ आ. मा. भा.— वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभाव इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादि-
प्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तत्याग एव चा-
त्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरं' इत्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? तथा च गौप-
वनशाखायाम्— "ध्यानात् केवलत्यागयुक्तं तदधिकं भवेत्" इति । न हि त्यागमात्रानन्तरमेव
मुक्तिर्भवति; भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथाज्ञेन युक्तो जेता,
नान्यथेत्युक्तेः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी— ननु तयोस्त्विति सर्वाधिकमिति चेत्-
योरपि वाक्यत्वात्कथं तद्विरोधेन ध्यानादिति वाक्यस्य
स्वार्थे तात्पर्याभावो व्याख्यातः ? इत्यत आह— वाक्येति ।
वाक्यत्वेन साम्येऽनुपपत्तिसाहित्येन प्राबल्यदित्यर्थः ।
इतरत्र ध्यानादिति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थं युक्त्यन्तरं चाह—
ध्यानादीति । त्यागो हि ध्यानज्ञाननिवृत्तकर्मावुद्यमानप्राप्तौ
कारणत्वेन 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादौ उच्यते । न च
फलात्प्राप्तं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेत्यर्थः । अनेन
लक्ष्याद्योऽपि निष्कृष्योक्तो भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति—
केवलहेति । त्यागरहितात् ध्यानात् । ननु कुतो ध्यानादिति
केवलस्य निधारणं ? कुतश्च कर्मफलत्यागः ? इति तत्सहित-
ध्यानलक्षणात्यागस्य वा ध्यानसाहित्येनोपस्कार इत्यतः प्रति-
ज्ञापूर्वकमाह— ध्यानेति । त्यागयुक्तं ध्यानं, ध्यानयुक्तस्याग
इति द्विषोक्तयोर्कं प्रकाशय्यं सूचयति । अन्यथा केवलत्याग-
प्राप्तीकारे कथं चेत्त्यागप्राप्त्यन्येति वदते । न केवलमन्यथातुप-

पस्याऽयमर्थः सिद्धः, किं तर्हि ? श्रुत्याऽपीत्याह— तथा चेति ।
आद्यामन्यथातुपपत्तिसुपपादयति— न हीति । ततश्चापरोक्ष्य-
मित्युक्तध्रुतिविरोधादिति भावः । उक्ताहोकारे कथमेतत् ?
अनुपपत्त्यभाव इत्यत आह— भवति चेति । त्यागादिति
सम्बन्धः । ज्ञानमात्रव्यवधानेनेति भावः । द्वितीयातुपपत्तिस्तु
'तयोस्तु' [१५१२] इत्युपादित्वेन । ननु 'अथैतदप्यश-
कोऽसि' [१२११] इत्यनेन केवलत्यागो विहितः, तत्प्र-
रोचनाय 'श्रेयो हि' [१२१२] इति तस्य स्तुतिरपकान्ता ।
नच केवलध्यानात् तत्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकमिति व्याख्याने
केवलत्यागस्तुतिरिष्यते, किन्तु तदुक्तस्य ध्यानस्यैव । अतः
पूर्वसङ्गतत्वात्पूर्वमेव व्याख्यातं युक्तम्, न तु द्वितीयं; असङ्गते-
रित्यत आह— केवलहेति । यथाज्ञेन श्रुत्येन युक्तो राजा
रिपूणां जेता, नाऽप्यथेत्युक्ते शूलस्य स्तुतिरिष्यते; तथैवमप्य-
स्मिन्नपि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्याना-
न्तराधिक्ये तत्साहाय्यस्य हेतुत्वेनोक्तादित्यर्थः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— भगवद्वचनं मुख्यपक्षः, तदशका-
वभासः, तदशकौ भगवदर्थकमाहृष्टानं, तदशकौ सर्वकर्म-
फलत्यागः; ततः सर्वगन्धर्वोऽयं पक्ष इति बुद्धिं वारयितुं कर्म-
फलत्यागपक्षं प्रसंसति— श्रेय इति । अभ्यासाज्ज्ञानार्थ-
श्रवणाभ्यासात् ज्ञानं गन्धर्वमुक्तिभ्यामात्मनिश्चयरूपं श्रेयः
प्रशस्तम् । तस्माच्च ज्ञानात् ध्यानां निदिध्यासनं विशिष्यते
साक्षात्कारं प्रत्यग्यवहितहेतुत्वात् । ततोऽप्यतिशयिविनाञ्ज-
कृतः कर्मफलत्यागः स्तूयते— ध्यानात्कर्मफलत्याग इति ।
विशिष्यत इत्यनुपपन्नः । तत्र हेतुः— त्यागादिति । त्यागाद-

नन्तरमव्यवधानेनैव संसारशान्तिरूपा मुक्तिर्भवति । "यदा
सर्वं प्रपञ्चयन्ते कामा येऽस्य बुद्धिः श्रिताः । अथ मत्स्योऽमृतो
भवति" [बृ. उ. ४.४.१७ कठो. १.१४] इति श्रुतौ वि-
द्वत्कर्तृकस्य सर्वकर्मफलरूपसर्वकामत्यागस्याव्यवधानेनैव मो-
क्षहेतुत्वं प्रतिपादितमित्यविवेकिकटुकः कर्मफलत्यागोऽपि का-
मत्यागत्वसामान्यात्सर्वकामत्यागफलेन स्थिते, यथाऽगस्त्येन
ब्राह्मणेन सङ्ग्रहः पीत इति ब्रह्मणस्त्वसामान्यादिदानं नाना
अपि ब्राह्मणास्तथा स्तूयन्ते तद्वदिति ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— तमिमं फलादित्यागं स्तौति— श्रेयो हीति । अभ्यासादुक्तपूर्वात् युक्तिसहितोपदेश-
पूर्वकं सर्वज्ञानं श्रेष्ठं, ततो ध्यानां निषेवणं, ततश्च फलत्यागः, ततोऽनन्तरं शान्तिः स्वास्थ्यमेव भवतीति विशि-
ष्यते । शान्तिर्हि लाभेऽलाभे जयेऽजये च मनस उपशमस्वरूपा, ततश्च कृतायैत्यर्थसिद्धम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— एवमुक्तानाञ्चत्तरोत्तरकर्तव्यानां
स्वरूपमाह— श्रेय इति । अभ्यासात् केवलचित्तकर्षणेना-
ञ्जस्मरणरूपात् ज्ञानं श्रेयः, श्रेष्ठमित्यर्थः । अतो ज्ञानयुक्तो-
ऽभ्यास उत्तम इति भावः । ज्ञानात् केवलत्वं ध्यानां मत्स्वरूप-
वृत्तिनात्मकं विशिष्टं भवतीत्यर्थः । तेन ज्ञानाभ्यासयुक्तं

ध्यानमुत्तममिति भावः । ध्यानात् केवलत्वं कर्मफलत्याग
उत्तमः । तेन ज्ञानाभ्यासाभ्यासहितमवर्धककर्मकर्मकरणयुक्त-
मनित्यर्थः । यत एवमतस्तादृशत्यागादानन्तरं शीघ्रमेव शान्ति-
मद्भवति स्थितिरूपा भवेदिति शेषः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वास्तौति— श्रेयो हीति । अभ्यासाग्निदिध्यासान्ता-
ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि ध्यानं विष्णोः श्रवणकीर्त्तनादि विशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः
श्रेयान् । यस्मादनन्तरमव्यवधानेन शान्तिमौलोऽस्ति चित्तशुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण । अत्र बाह्यं साधनं सुकरत्वात्
पूर्वपूर्वपक्षेया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासान्ता तज्ज्ञानं तत्त्वनिश्चयात्मकं श्रेयः ।
ततोऽपि ज्ञातस्याश्रेयस साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी ' प्रज-
हाति यदा कामान् ' [२ । ५५] इति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन सम इति
स्मृत्यते ॥ १२ ॥

धर्म्यामृतम् ।

[अर्थाच्छिष्णोः परमं पदमशीन्मूनां कृते भगवतोक्ता जीवन्मुक्तधर्माः]

अद्रेष्टां सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मर्यापितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अत्र चाऽऽप्तेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतस्समाधानलक्षणो योग उक्तः,
ईश्वरार्थं कर्मातुष्टानादि च । ' अथैतदप्यशक्तोऽसि ' [१२ । ११] इत्यज्ञानकार्यसचनाभाभेद-
दर्शिनोऽश्वरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽश्वरोपासनातुष्टपक्षे दर्शय-
ति भगवान् ' ते प्राप्नुवन्ति ' [१२ । ४] इति अश्वरोपासकानां कैवल्यप्राप्तिं स्वातन्त्र्यशुक्लवेषां
पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवान् ' तेषामहं समुद्धर्ता ' [१२ । ७] इति । यदि हि ईश्वरस्याऽऽप्त-
भूतास्ते मता अभेददर्शित्वाद्भूतस्वरूपा एव त इति समुद्धरणकर्मविषयवचनं तान्प्रत्यपेशलं सात ।
यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्पददर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति ।
नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चित्, विरोधात् । तस्मादश्वरोपासकानां

१ अद्रेष्टारम्य स्थिरमिति स्थित्येन त्रयस्त्रिंशद्गुणान् ब्रवीति । एवमश्वद्वयेति सौख्यं सम्प्रदद्यते, एकैकमन्यावदकमिति
भावः— इति केचित् । अद्रेष्टा उत्कृष्टेषु द्रेषबुद्धिहीनः । सम्भवति हि प्रायः स्वोत्कृष्टविषये द्वेषः । तथा चोक्तम्— ' पापकृमानेन
हृदादुःखेन्द्रियः सद्युद्धिभिः पुरुषबुद्धिसाक्षिणाम् । अकल्प एषामचिरोद्धमज्जसा पंचपरं द्रेष्टे यथाऽसुरा हरिम् ' (भाष. १।१२।१)
इति । मैत्रः समेषु ज्ञेयान् । करुणोऽप्येषु दयावानिति यथोचिततृप्तित्वं सूचितम् । ममेतिबुद्धिर्यस्य नास्ति, स निर्मम इत्युच्यते ।
इदमत्रातुष्टत्वेयम्— सर्वेषां प्रायःशब्दानां त्रयोऽर्थाः—स्वरूपम्, व्यवहार्योऽर्थः, बुद्धिश्च । तत्र स्वरूपं यथा— घटशब्दस्य घटादकार-
समुदायः । व्यवहार्योऽर्थो यथा— तस्य शृङ्खुप्रोदाराकारो यदादिविकारः । बुद्धिर्था— तद्विषया तदाकारा च बुद्धिः । तत्र बुद्धयर्थे
शब्दशक्तिस्त्वामाव्यात इत्यवच्छिन्नत्वेन वृत्तिपातत्वेन वा केवलं प्रयोगः, यथा घट इति बुद्धिरिति वा; न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगः ।
तस्मादत्र ममशब्दस्य ममेतिबुद्धिर्यं इति । (कु. सं. टी. अ. १।१२) । ममेति षष्ठ्यन्तप्रतिपत्तिकमन्ययमित्यन्ये ।

२ सततं सम्यक् निजलाभेन तुष्टः सन्तुष्टः । यतः—सततं योगी सर्वदा प्रत्यक्षात्मनि संयोजितचित्तः, तस्य हि बद्धप्रवर्तित-
त्वात् निरतिशयानन्दसुखाद्युक्तमेव सन्तुष्टत्वम् । सततमित्यस्य काकाक्षिन्यायादुभयत्रान्वयः । सर्वत्रापि समन्वय इति केचित् ।
तादृशस्यापि स्वरूपमित्युक्तो जडप्रमाद्युक्तिः स्यादित्यत आह— यतात्मा स्वस्वरूपे योजितचित्तः, आत्माऽत्र चित्तम् ' आत्मा बुद्धि-
स्वभावोऽपि प्रत्यक्षमानसोऽपि । ' (ना. ३।८) इति मेदिनी । कथमस्य चित्तं यतमेव तिष्ठतीत्याह— दृढनिश्चय इति । उक्तानि
व्यखणानि समुच्चिनिर्गुणोपासकयोः समान्येवेति स्वप्रतिपत्त्यस्य सगुणोपासकस्य विशेषमाह— मयीति, मनुष्या नानाविधानाकारा
कल्पयित्वा बुद्ध्या तत्र चिन्मात्रमेव साक्षात्करोतीति मर्यापितमनोबुद्धिः— इति वाचनाराधः । योगी कर्मयोगीति नव्याः ।
तत्र; कर्मयोगप्रकरणभावात्, सततमिति विशेषणत्वरस्यशङ्का, निर्मादादिप्राक्विशेषणसाहचर्यात् । — अविगीता ।

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वेषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वश्रुतानाम्' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षादमृतत्व-
कारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वश्रुतानां सर्वेषां श्रुतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि
न किञ्चिद्वेष्टेति, सर्वाणि श्रुतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री, मित्रतया वर्तत इति
मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्वान्करुणः । सर्वश्रुताभयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो
ममप्रत्ययवर्जितः निरहङ्कारो निर्गताहम्प्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषाग्रायोऽप्रवर्तके यस्य स
समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान्, आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽस्ते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या. — सन्प्रति 'अद्वेष्टा' इत्याद्यवतारं धितुं इतं
कीर्तयति— अत्र चेति । तयोवेत्याद्यन्तिकोऽपेक्षो न, उहीधो
मनस्साधनरूपो योगः अत्यन्ताभेदे ध्यातृध्वेयत्वाभावात् । न
चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठानं तत्फलरूपं वा, परस्परं तदयोगा-
दित्यर्थः । भगवदुक्तिसामर्थ्यादि कर्मयोगादि रामेददृष्टमनो
भक्तित्याह— अयेति । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगाद्योगवत्
कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह— तथेति ।
अक्षरोपासकाः सम्यग्योगिना यथाज्ञानं भगवन्तमेवाऽऽप्नुवन्ति,
न तथा कर्मिणः साक्षात्तदासावुचित्वासा वा च कर्मिणो नाक्षरो-
पासनसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं न चैकत्र
युक्तमित्याह— अक्षरेति । नन्वाक्षरोपासकवदन्येषामपीधरात्म-
स्वाविशेषादङ्गत्तत्तदधीनत्वं ? तत्राह— यदीति । कर्मयोगस्या-

क्षरोपास्तेष्व युगपदेकत्रायोगे हेतुवन्तरमाह— यस्माचेति ।
'कुरु कर्मैव' [४। १५] इत्यादाविति शेषः । किञ्च अक्षरोपासको
वाक्यादीधर्मात्मानं वेति, नावौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्व-
मनुभवति गुणत्वे श्रुतयोरेकत्र व्याघातात्, मनोऽपि नाक्षरो-
पासनं कर्मानुष्ठानं चैकत्र युक्तमित्याह— न चेति । अक्षरोपास्ति-
कर्मयोगोऽप्येकत्र पर्यायायोगे कथितमाह— तस्मादिति । अज्ञानां
कर्मिणां वक्ष्यमाणवर्जनात्तस्य साक्येनायोगादक्षरनिष्ठानामेवेद-
मुच्यते अकिञ्चास्तस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः । सर्वेषां श्रुतानां
मध्ये यो दुःखहेतुस्तं विद्वानपि द्वेष्टेवेत्याशङ्क्याऽह—
आरमन् इति । तत्र हेतुः— सर्वाणीति । सर्वश्रुतानामित्यु-
भयतः सम्बध्यते । अम प्रत्ययवर्जितो देहेऽपीति शेषः । श्रुत-
स्वाध्यायकृताद्विद्वान्निष्कान्तत्वमाह— निर्गतेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नालम्भ-
त्यर्थः, तथा गुणवह्नाभे विपर्यये च सन्तुष्टः सततम्, योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढ-
निश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः
सङ्कल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनो-
बुद्धिः, य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमेऽध्याये
[१७] सूचितं तदिह प्रपश्यते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेषणा-
न्तराप्याह— सन्तुष्ट इति । सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते,
कार्यकरणसङ्घातः स्वभावशब्दार्थः, स्थिरत्वं कुतर्कादित्यजनि-

भवनीयत्वम् । मद्भक्तो मद्भजनपरः, ज्ञानवातिरिति यावत् ।
ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह— प्रियो हीति । किमर्थं
तदिह पुनरुच्यते ? तत्राऽह— तदिहेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वश्रुतानां
त्रिद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां श्रुतानामेदं दमपराधानुगुणमीश्वरप्रसितान्येतानि श्रुतानि द्विप्रत्युप-
कुर्वन्ति चेत्यनुसन्दधानः । तेषु द्विप्रत्युपकुर्वन्तु च सर्वश्रुतेषु मैत्री मति कुर्वन् मैत्रः । तेष्वेव दुःखितेषु
करुणां कुर्वन् करुणः । निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः । निरहङ्कारः देहात्माभिमानरहितः ।
तत एव समदुःखसुखः सुखदुःखानमयोः साङ्कल्पिकयोः हर्षाद्विगरहितः । क्षमी सर्वशेषभयोरवर्जनीययोरपि
तयोर्विकाररहितः ॥ १३ ॥

छ वे. ता. चं.— एवं 'भक्तेऽश्रेष्ठ'—(मक्तिशैष्टव)—उपा-
योक्तिरश्रुतस्यासामञ्जसा । इत्येतद्वदुक्तम् ; 'तत्प्रकारास्त्व-
तिग्रीतिभक्ते' द्वावश उच्यते ['गी. सं. १४] इत्युक्तसम्भ-
मवशिष्टम् ; तत्रापि 'ये तु घर्न्यामृतम्' [१। १२०] इत्याध्याया-
न्तिमश्लोकेनातिग्रीतिरुच्यन्ते, ततः पूर्वैः 'अद्वेष्टा' इत्यादिभिः

सतसिः श्लोकेरात्मनिष्ठप्रकारा उच्यते इत्याह अनभिसंहि-
तेति । 'तत्प्रकारः' इत्यनेनेति कर्तव्यताविशेषरूपाः प्रकारा-
विवक्षिता इति ज्ञानयोक्तम् उपादेयान् गुणानाहेति । ननु
'कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति कथं सङ्गच्छते ? तेषु हि
श्लोकेषु 'मय्यर्पितमनोबुद्धिर्द्विषो मद्भक्तः स मे प्रियः' [१। १४]

‘सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ [११।१६]
 ‘शुभाश्रमपरित्यागी भक्तियान्धः स मे प्रियः’ [१२।१७]
 ‘अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तियान्धः प्रियो नरः’ [१२।१९]
 इति भक्तितन्त्र एव प्रियत्वेन पुनः पुनरुच्यते । ‘प्रियो
 हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रियः’ [१७] इति
 ससमोक्त एव ज्ञानी प्रियशब्देन प्रत्यभिज्ञायते; तत्समानाभि-
 करणानां च ‘अद्वेष्टा’ इत्यादीनां तदुपायमवस्थानपरत्वं युक्त-
 मिति । अत्रोच्यते— ‘च्यानाकर्म्मफलत्यागः’ [१२।१२]
 इति कर्मप्रसङ्गानन्तरमेव पठितानां तद्वृत्तत्वं प्रतीयते । अज्ञभू-
 तानां चैषामुपकारः ‘त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्’ [१२।१२]
 इत्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगाद्वृत्तया चैत प्रतीपादितः ।
 या तु स्ववाक्ये ‘मद्भक्तः’ इत्यादिभिः प्रतीता भवितुः, सा
 कर्मयोगान्तर्गतमतिरिक्तेति तत्तत्तत् श्लोके व्याख्यास्यति । नहि
 भक्त्यागन्धरहितौ कर्मज्ञानयोगौ; यथोक्तं— ‘तयाणामपि
 योगानां त्रिभिस्त्योन्यसङ्गमः’ [गी. सं. २.४] इति । साक्षा-
 द्भक्तिनिष्ठान्तु ‘ये तु’ इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि
 तुभ्येन ‘मत्परमा भक्ताः’ इति मत्परमशब्दविशेषणेन ‘अतीव
 मे प्रियाः’ [१२।२०] इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च भक्ता-
 न्तर्प्रतिपत्तिर्हृदयतया जायते । ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण
 निर्दिष्टस्वभावोना एव भक्ता इति सङ्कष्टविस्तारकृतोपायः ।
 प्रसक्तप्रतिषेधाय ‘सर्वसूतानाम्’ इति विशिष्टेषणनिर्देशाभि-
 प्रेताहं विद्विषतामपकुर्वतामपीति । विशेषणे तात्पर्य-
 मिति ज्ञापनाय सर्वेषामिति व्यासः । विद्विषतामिति

३ रा. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः यदृच्छोपनतेन येनकेनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः, सततं
 योगी सततं प्रकृतिविद्युक्तात्मानुसन्धानपरः । यतात्मा नियमितमनोवृत्तिः । दृढनिश्चयः अध्यात्मसास्त्रोदि-
 तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः मर्यापितमनोबुद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते,
 आराधितश्च ममात्मापरोक्ष्यं साधयिष्यतीति मर्यापितमनोबुद्धिः, एवम्भूतो मद्भक्त एवम्भूतेन कर्मयोगेन
 मां भजमानो यः, स मे प्रियः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— स एव सन्तोषोऽप्राप्त्यादरायै सङ्कल्लोकात्
 इत्यभिप्रायेणाह—यदृच्छोपनतेन येनकेनापीति । अन्यप्रापि
 ह्युच्यते—येनकेनचिदाच्छतो येनकेनचिदाश्रितः । यत्रवचनशायी
 स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः [म.आ.१।२।४५।१२] इति । शास्त्री-
 येवयवोपनतेषु प्रभूतात्सपरसविरसादिवैषम्यं नानुसूययमिति
 भावः । यथोक्तसंगरेण— ‘न सन्निपतितं धर्म्यसुषमोगं सह-
 च्छया । प्रत्याचक्षे न वाप्येनमनुरूपे सुदुलभम्’ [१]
 इति । सततमिति योगकायैकपाकासनास्थेयार्थम् । योग-
 शब्दश्चात्र योगदर्शनाग्राहकप्राचीनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य
 सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह— सततं प्रकृति-
 विद्युक्तेति । सततात्माचित्तप्रवदनात्सन्तिननिवृत्तिरपि
 योगान्तर्गतामिति यतात्मशब्देनोच्यत इत्याह नियमित-
 मनोवृत्तिरिति । अन्येषां यत्र सन्तुष्टमसज्जः, तत्र ह्यस्य
 निश्चयो वाच्यः, स चात्रानुष्ठानोपकारक एव ग्राह्यः तदाह—
 अध्यात्मसास्त्रेति । ‘मायि’ इत्यनेन ‘अहं हि सर्वयज्ञानां

मानसः, अपकुर्वतामिति वाचिकः काश्चित्क व्यापारः । न
 केवलं तेष्वद्वेषमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह मैत्र इति ।
 मैत्रीहेतुं दर्शयति मद्पराधेति । अयमेवद्वेषस्यापि हेतुः ।
 मैत्रीं मतिं कुर्वन्मिति सामान्यविषये तद्विद्वानभिप्रेतविशे-
 षोक्तिः । मैत्रीं हितेविणीमित्यर्थः । कष्टनाथा निरुपाधि-
 कत्वायाह तेष्वेव दुःखितेति । कष्टनाथो कुर्वन्मिति
 कष्टशब्दनिवेचनम् । नामवातोः शिवनात्पवादिवाद्यप्र-
 त्ययः, अर्थादादिवाद्वा मत्वर्थीयः । एवं मैत्रशब्दे । द्विष-
 त्वचप्रकृतेस्त्वेषेति चैवकाराभिप्रायः । निरहङ्कारत्वं निर्ममत्वे
 हेतुः । ममकारप्रसङ्गस्थले हि निर्ममत्वं विषयमित्यभिप्राये-
 णाह देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु चेति । अनात्मम-
 त्त्वबुद्धिर्बन्धनिषेधोऽहङ्कार इत्यभिप्रायेणाह— देहात्माभि-
 मानरहित इति । एतेन ‘निर्गताहम्प्रत्ययः’ इति परवाक्या
 दृष्टिता, अहमर्थेत्येवामत्ववसमथेनाह । तत एवेति— निर्म-
 मत्वनिरहङ्कारत्वाभ्यामित्यर्थः । क्षमीति— नापकर्तुं क्षमा
 विवक्षिता, ‘अद्वेष्टा’ इत्यादिना गतायैतवात् । ततश्च ‘तांस्तित-
 क्षस्व’ [२।१४] इति प्रायुक्तावर्जनीयतांसांस्तिहृदन्तितिक्षा
 स्मार्यते । तत्पौनस्त्वपराधाराय ‘समदुःखसुखः’ इत्येतदा-
 भिमानिकविषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरहङ्कारवानन्तरो-
 क्तिश्च सङ्गच्छत इत्यभिप्रायेण साङ्कर्यपर्यायिरुक्तम् ।
 अहङ्कारममकारप्रयुक्तयोरित्यर्थः । ‘सन्तुष्टो येनकेनचित्’
 [१२।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात् । ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’
 [४।२२] इति प्रायुक्तत्वाच्च ॥ १४ ॥

भोक्ता च प्रयुज्येव च’ [१२।४] इत्युक्तमाराध्यत्वं फलप्रदत्वं
 चात्र कर्मयोगनिष्ठस्य मनोबुद्धयर्थार्थम् । अपेक्षितमभिसंहित-
 मित्यभिप्रायेणाह भगवायति । अगच्छच्छब्देन सकलफल-
 प्रदत्तौपधिकोभयलिङ्गलोक्तिः । वासुदेवशब्देन सर्वकर्माध्य-
 त्वौपधिकसर्वदेवतास्त्यागित्वोक्तिः । वक्तुंरूपविवक्षा वा ।
 आराध्यत्वेन किन्तमनत्र मयसोऽर्पणम् । फलप्रदत्ताभ्यवसायो
 बुद्धयर्थणम् । यदा द्वयोरपि किन्ताध्यवसायो भाव्यो । मनसा-
 न्यवसायो वा मनोबुद्धिः । उद्देश्यांश्च निष्कर्षेण स एवम्भूतो
 मद्भक्त इति । अशक्तस्य शक्यनिष्ठाप्रतिपादनप्रकरणत्वात्
 साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठावच्छिन्दन् कोऽहृदयस्य पिण्डतार्थमाह
 एवम्भूतेन कर्मयोगेनेति । उद्देश्यविशेषणव्यतिरिक्तं तात्पर्यं मीमां-
 सकैरेवाङ्गीकृतम्, यत्र विशेषणप्रयोगस्य गत्यन्तरं नोपलब्धमिति
 भावः । प्रियः प्रीतिविषयः, प्रीतोऽहं तदभिलषितं ददामीति
 भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वेष्टेति । करुणा यस्यास्ति स करुणः । अर्थ आदिभ्योञ्च ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ वें. प्र. वि.— तदेवं श्रुतबोः प्रथमतः सगुणनिष्ठाश्च तस्यैव निर्गुणनिष्ठामीश्वरादुपहादनन्तरभाविनीं दर्शयन्निर्गुणत्वनिष्ठस्य द्वैतकृत्यस्य लक्षणभूतान्धर्माणां ह सप्तभिः— अद्वेष्टेति । द्विष्यानि भूतानि प्रतिकूलान्यप्रतिकूलानि च । अप्रति-
कूलानि च द्विष्यानि तत्त्वबुभुक्षयोपसृगानि तदन्त्यानि च । तत्र प्रतिकूलेष्वेहा, अप्रतिकूलेषु तत्त्वबुभुक्षु मैत्रो मैत्र-
वान् । अर्थ आदिभ्योञ्च । हितोपदेशेयर्थः । अतत्त्वबुभुक्षुसु संसारदुःखमभेधु करुणः करुणावान् । अद्वेष्ट्वे हेतुः— निर्ममः प्रतिकूलजनबाध्यदेहादिषु समकारशून्यः । तत्रापि हेतुः— निरहङ्कारः । ततो निर्ममः अहङ्कारपूर्वकत्वान्ममकारस्येति भावः । तथापि सुखदुःखाभ्यां रागद्वेषयोर्वदयमभावात्कथम-
द्वेष्ट्वम् ? तत्राह— समदुःखसुख इति । समाध्यवस्था-
यां सुखदुःखयोरप्रतीतेर्व्युत्थाने तत्प्रतीतेर्भासेऽपि स्वाप्रिकु-
खदुःखयोरिव आनन्दे तन्मिथ्यात्वनिश्चयेन हृषीकेशादाभावा-
त्समदुःखसुखत्वमिति प्राग्व्याख्यातम् । समदुःखसुखत्वमेव

विद्येति— क्षमीति; निन्द्यास्तुत्यादिषु निर्विकार इत्यर्थः १३
किञ्च सन्तुष्ट इति । शरीरस्थित्यर्थानुपानादोक्षेमे चालाभे
च सन्तुष्टो जातालम्ब्यत्यः । तत्र हेतुः— सततं योगी
निरतिशयानन्दरूपस्वात्मावसन्नैकशीलः । तत्रापि हेतुः—
यतात्मा दृढनिश्चय इति । यतः संयत आत्मा विषय-
चापलस्वभावो यस्य स यतात्मा, तथा दृढः कुतर्कैरभिभ-
वितुमशक्यतया स्थितो निश्चयः “ अहं ब्रह्मास्मि ” [वृ. उ.
१।१।१०] इत्यव्यवसायो यस्य स तपोक्तः । अत एव तच्छ-
वैषयिकानन्दानभिलाषित्वान्मयि स्वस्वरूपे परब्रह्मण्येव
अपि मनोबुद्धी येन स तपोक्तः, निष्काम इत्यर्थः ।
एवम्भूतो यो मङ्गलः ममाक्षस्य ज्ञानरूपभजनकृत् स
निर्गुणनिष्ठः “ ते मे युक्ततमा मताः ” [१।२] इति
पूर्वोक्तसगुणनिष्ठेभ्योऽपि मम प्रियः । “ प्रियो हि ज्ञानिनो-
ज्यर्थमहं स च मम प्रियः ” [१७] इति सप्तमाध्यायोक्त-
स्वैवायं प्रपञ्चः ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— एवमादिधर्मवतो भक्तस्य द्वात्रिंशलक्षणं पुष्टिसूचकमिति तस्य स्वप्रियत्वमाह षड्-
गुणभगवतोऽनुग्रहात्प्रीतिविषयत्वाच्चैकेन षड्विः श्लोकैः । यद्यपि भगवन्नामं सत्सङ्गादिभगवद्भक्तिहेतुत्वं तथापि
तं प्रति भगवदनुग्रहस्यैव निर्हेतुकस्य हेतुत्वं सम्भवति ‘ भगवत्पदो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यनुत सत्समा-
गमः ’ इत्यादि भागवते [१०।११।५४] भगवत्सेवकवाक्ये भवं अपवर्जयतीति तद्व्याख्यानादनुग्रह एव तत्र
हेतुरिति मूलभूततत्त्वगृहीतत्वात् । अद्वेष्टेति ॥ १३ ॥ सन्तुष्ट इति । यथालब्धेन भगवत्सेवोपयोगिना द्रव्येण
देहधारणेन सन्तुष्टः । सततं योगी यतात्मा समवृत्तिः निरुद्धचेताः । दृढो भगवद्भक्तसेवायां निश्चयो यस्य
सोऽपि न बहिरेव तन्वादिना केवलम्, किन्तु मानसोऽभ्यन्तर इति । तद्वा हृदयधितममनोबुद्धिरिति । अपिपुरुषो-
त्तमेऽपि ते मनोबुद्धी यस्य सद्भजोक्तं यथा तथा स य एवम्भूतो द्विषद्गुणयुतो निर्हेतुकमङ्गलित्वान् स मे
प्रियः । यो मङ्गल इतीरणात्पुष्टिरस्तीति निश्चीयते । नहि भगवत्प्रियत्वं स्वकृति— (स्वरूप)—तत्पसाध्यम् ।
अतः प्रवाहान्निष्ठोऽयं मार्गः, प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वात् भक्तेर्निर्हेतुकानुग्रहैकभ्यत्वान्महानेव भेदोऽस्तीति
मन्तव्यं वेदमर्यादामार्गतोऽपि असङ्कीर्णत्वं च ‘ नाहं वेदैर्न तपसा ’ [१।१।५३] इति पूर्वयुक्तं सर्वतो (ऽत्र)
वैदिककर्मण्येष्ट्याऽस्योत्तमत्वकथनात् अमेदे त्कवैयर्थ्यादिति सर्वं श्रीमादाचार्यमन्थादवसेयम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपमाह— अद्वेष्टेति ।
सर्वभूतानां प्राणिमात्राणां मत्कीडामकत्वात् अद्वेष्टा आधि-
क्यादिदर्शने द्वेषरहितः; मैत्रः मत्केषु मित्रतया वर्तमानः;
करुणः भक्तिरहितेषु संसारदुःखनिश्चयात् करुणः उपदेशादि-
दानार्थं करुणावान् । एवकारेण नं काङ्क्षितं कर्तुं शक्तिरिति
ज्ञापितम् । निर्ममः उपदेशदानानन्तरं तेषु सर्वत्र च समस्व-
रहितः, निरहङ्कारः स्वस्योत्तमत्वज्ञानेन अहङ्काररहितः;
समदुःखसुखः समे दुःखसुखे लियोगसंयोगात्मकं यस्य, क्षमी

क्षमावान् दुष्टकृतानामनादितहनशीलः ॥ १३ ॥ किञ्च सन्तुष्ट
इति । सततं सन्तुष्टः निरन्तरं हृदयस्थितसत्स्वरूपेण आनन्द-
युक्तः, योगी मच्चिन्तनशीलः, यतात्मा वशीकृतस्वभावः
दृढनिश्चयः दृढः कामाद्यानुग्रहोत्तरं सत्परीक्षिततुष्टादिष्वचलो
मयि सर्वकारणसमर्थत्वेन निश्चयो यस्य, मयि अपि ते मनोबुद्धी
येन, य एतद्वत्तः स मङ्गलः मे प्रियः मदङ्गितकरणादिति
भावः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकं स्तोति, तदुपकथने हि साधकानां तेषु गुणेष्वदरो
भविष्यतीति बुद्ध्याऽऽह— अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा चेदुदासीनः स्यात्, नेत्याह— मैत्रः मित्रमेव मैत्रः, न तूदासीनः
कदाचिदपि । नतन्वयसिम्न शत्रौ सति कथं मैत्रत्वं स्यात् ? तत्राह— करुण इति । दुःखादातारमपि करुणया न
गी. द्वि. ५८

वाधितुमीष्टे, अपितु त्रातुमेवेच्छति । एतेन सर्वसूताभयप्रदः सङ्ग्यासीं कृत्वा । अत एव तस्य 'निर्ममः' इति विशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदो लक्षणे निरहङ्कार इति । अहङ्कारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गतो यस्मात् स निरहङ्कारः । अतएव स्मै दुःखसुखे यस्य । "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशो. ७] इति श्रुतेः । क्षमी क्षमावान्, परिसवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः । अन्योऽपि सुमुखरेणान् धर्माननुविष्टेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सन्तुष्टो यदृच्छालाभेनैव सञ्जातालभ्यप्रत्ययः । सततं सर्वदा योगी भवणादौ समाहितचित्तः । यतात्मा संयत-शरीरेन्द्रियादिसङ्गतः । दृढः स्थिर आत्मतत्त्वविषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयोऽसम्भावनाशून्यो दृढब्रह्मवान् । मयि निर्गुणे ब्रह्मण्यर्पिते निहिते प्रविष्टापिते वा मनः सङ्कल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते उभे येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः । एतादृशो यो मे मम भक्तः स मे मम प्रियः, आत्मस्त्वादेव स परमप्रेमास्पदम् 'ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इत्युक्तम् । एतेन पूर्वोक्तोक्ताया निरहङ्कारतायाः साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगमुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यस्मादिति । यस्मात्सङ्ग्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति, न सन्तप्यते संश्लुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः; हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलङ्घः, अमर्षोऽसहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विगता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह— यस्मादिति । न केवलमुद्वेगं प्रत्यपादान-त्वमेव सङ्ग्यासिनोऽनुपपन्नं किन्तु तत्कर्तृत्वमपीत्याह—

तथेति । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः । त्रासस्तस्करा-दिदर्शनाधीनः, उद्विगत्प्रभवचेतनाचेतनाधीनस्य लोकादिति गतत्वात् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषाभिमतभूताल्लोको नोद्विजते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चिदपि न करोतीत्यर्थः । लोकाश्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति, सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रत्यमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रत्युद्वेगेन मुक्तः, एवम्भूतो यः सोऽपि मम प्रियः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— अयं निर्ममत्वादिकलभतं लोकोद्वेगकर-कर्मत्यागरूपं गुणं विदधत्तत्फलयोगं च दर्शयति— 'यस्मात्' इति लोकेन । यच्छब्दाद्विभक्तिभाषिकार्यन्तरत्वशङ्कानिष्ठ-

त्यर्थं यस्मात्कर्मनिष्ठ्यादित्युक्तम् । लोकगताया उद्वेगनिवृत्तेः कर्मनिष्ठे प्रति विधातुमशक्यत्वाद्बुद्धेर्गकारभूतकर्मनिवृत्तिर्विधे-यत्वेन विवक्षितेति दर्शयति यो लोकोद्वेगकरमिति ।

१ यस्मादिति । अत्र वामनः—

मुनेरद्विजते लोकस्तपोमात्रबलादपि । तस्मादन्यर्हितो भक्तोऽधिकमुद्वेगकस्ततः ॥
अकोधनादपि ततो विदग्ध्वाविं पन्नगात् । भयं स्यादेव लोकस्येत्याशङ्कामपकर्षति ॥

इत्युक्तार्थं व्याचष्टे—

तस्मान्नोद्विजते लोकः स्वाचारात्प्रियदर्शनात् । चेष्टास्तदीयाः पश्यन्तस्तुल्यन्तेव शरीरिणः ॥
यस्य दर्पेणमात्रेण भवभीरुपसर्पति । उद्विजते कथं बाध्यं लोकस्तत्स्वाम्महात्मनः ॥
अथासमर्थादप्यत्र न कोऽनुद्विजते जनः । अतस्तत्साम्यमायातं स्वभक्तस्य निरस्यति ॥
लोकात्सपालाकालादिसहितादपि जातुक्ति । न बिभेति स धीराग्र्यः सर्वसूतामखप्रदः ॥
मयातत्कारणेन्यथ हर्षामर्षादिभिर्बुधैः । मुक्तस्याहं प्रियस्तस्य सर्वदा स च मे प्रियः ॥
अग्राह्येयमित्यमेवात्र न चेत्पुर्वैव कीर्तितः । भक्तो युक्तो गुणैरेतैर्नैति प्राप्नोति निश्चितम् ॥

—अग्रेयोऽतः पूर्वत्रात्र च वर्णितः । भक्तश्चकारास्तुकार्यान्वाच्यस्योपलक्षकः । इत्यादि ।

गत्यायमावपि एतच्छ्लोकोक्तगुणवस्त्वमात्रेणापि मे प्रियो भवतीति केषाश्चिद्रोपाख्यानं

—अविगीता ।

अपकाररूपत्वाभावेऽन्यथोक्तमाशङ्क्यादिमोक्षेणापि हि लोकोद्देशो जायत इत्यभिप्रायेण कश्चिदपीत्युक्तम् । एतेन 'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादिना पूर्वोक्ताह 'समः शत्रौ च' [१२।१८] इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैषम्यं सिद्धम् । 'लोकाभोद्विजते च यः' इत्यत्रापि हेत्वभावे तात्पर्यम्, अन्यथा पूर्वोक्तपौनःपुन्य-प्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि श्लोके 'हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्युद्देश-गाभावस्य विहितत्वात्, 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्व-प्रसङ्गाच्चर्याभिप्रायेणाह यमुद्विज्येति । लोकगतोद्वेगकरकर्म-निवृत्तिरपि नास्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तथाविध-कर्मकरणे हेतुमाह सर्वेति । यथा सर्वाविरोधित्वेन कर्मनिष्ठं

लोको निश्चिद्युयात्, तथाऽसौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' [१२।१७] इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादिविषयमेवेन निवर्तकमेवेन च वैषम्यज्ञापनायाह अत एव कश्चन प्रतीतिः । अत एवेति उपकारापकारादिहेतुभेदाभा-वादित्यर्थः । कश्चन प्रत्युद्देशेनेति भयादेः पृथगुक्तत्वाद्भय-कार्यसूतं कर्म वा लुपसा वाऽलोद्देशः । 'यस्मान्नोद्विजते' इत्यादिवाक्यत्रयार्थसङ्कलनेनाह य एवमभूत इति । पूर्वश्लो-कोकमेवतत्कणत्वादिगुणगणामात्रेऽपि लोकोद्देशककर्मनिवृत्ति-मात्रेणापि श्रोतो भवामीति 'स च' इत्यादिनोक्त्यत इत्याह-सोऽपीति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादिति । उद्वेगश्चलचित्तता । अमर्षः क्रोधः ॥ १५ ॥

* ट. वै. ब्र. गि.— किञ्च यस्मादिति । यस्मात्सकाशात् लोकोऽहं कश्चिदपि जनो नोद्विजते न सन्त्यजते, अत एव लोकादपि यो नोद्विजते । तत्र हेतुः— हर्षामर्षेति । हर्ष इष्टलाभोत्साहः, अमर्षस्त्वहनम्, अर्थ सन्नासः, उद्वेगस्तु व्याकुलीभावात्कथञ्चित्तद्विषयः; एतैर्मुक्तः । लोके हि हर्षार्पणमिदामन्यराधिषेपताडनादौ प्रवर्तते, तस्माच्च लोकः सन्त्यजते; हर्षादिरहितस्य तु पराधिषेपणप्रवृत्तेर्न ततो

लोकस्पोद्देशः; अत एवास्मिन्नपि लोकस्याधिषेपायप्रवृत्तेः कर्षादिषुष्य तत्प्रवृत्तावप्येतचित्ते विकाराभावाभायमपि लोकाभोद्विजत इत्यर्थः । 'हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तः' इत्यनेन हर्षादिभिः स्वयमेवायमद्वितीयब्रह्मात्मदर्शीति स्वायोर्यत्वेन त्यक्तः, न तु तेषां ध्यागार्थमर्थं व्यापृत इति सूचितम् । स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यस्मादिति । भगवत्सेवाकर्मनिष्ठान्मैत्र्यात्तत्तदाचारसंशोधनप्रयोगात् लोको नो-द्विजते । यश्च स्वयं तत्तदाचारपराङ्मुखोत्तस्माल्लोकाच्च नोद्विजते, किन्तु स्वयमेव निष्ठितो भवति तथा । स्वेष्ट-प्राप्तौ हर्षः, अप्राप्तौ वाऽमर्षः, कुतश्चिद्वयं प्रतिक्लृष्टोद्वेगश्चिन्ता चेत्येभिर्मुक्तः प्रह्लाद इव ॥ भक्तो मे प्रियः ॥ १२१ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यस्मात् सकाशाल्लोकः न उद्विजते भुवादिवत् सकामभजनादिना लोकः क्लेशं नाप्नोति । पुनः लोकात् स्वस्योत्सादनार्थं तपआदिव्यवतो यो न उद्विजते अर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः । च पुनः हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मुक्तः हर्षः स्वेष्टाप्या तद्वाहित्वेन सर्वत्र

भगवदात्मकत्वेनेतरास्फूर्त्या सर्वदेवं हर्षात्मक एवेत्यर्थः; अमर्षः परोत्कर्षादिष्णुता, तद्वाहित्वेन भगवद्दीक्षात्मकज्ञानवा-नित्यर्थः । अर्थं त्रासः, तदभावेन भगवद्भक्षणसामर्थ्यज्ञानवा-नित्यर्थः । उद्वेगश्चित्तोभस्तेन सेवादिशमये चित्तच्छाब्द-रहित इत्यर्थः । एतादृशो यः ॥ मे प्रियः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— स च निरहेङ्कारो द्विविधः समाधिस्थो व्युत्थितश्च, तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्याम्-यस्मादिति । यस्मात् समाधिर्यत्वेन काष्ठसमालोको नोद्विजते न त्रस्यति; लोकादपि यो निर्मनस्कत्वाभोद्वि-जते । अतएव हर्ष इष्टलाभे सति मनस उत्फुल्लता, अमर्षः असहिष्णुता, भयमात्मोच्छेदशङ्का, लज्जेनस्कृतेव व्याकुलता, एतैर्निर्मनस्कत्वादेव स्वयमेव मुक्तस्त्यक्तः; न त्वेतान् स्वयं त्यक्तुं यतते साधकवत् । ईदृशो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्ययः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निस्स्पृहः, शुचिर्वाक्षिनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पत्तेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः, उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिः, गतव्ययो गतमयः, सर्वारम्भपरित्यागी

९ व० त० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यादिकमपि नापेक्षते । तथा 'सालोक्यसाष्टिसा-
रूप्यसामीप्यैकत्वमप्युत् । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' [३२.१।१३] इति भागवतवचनात् ।
शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां तत्तच्छृङ्गार-
योजने दक्षः चतुरः । तत्प्रतिकूले गृहादायुदासीनः । तत्रापि गतव्यथः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसतश्चाक्रमं
सहेत्' तथा फलत्रादिकं प्रतिकूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'बुद्धेः प्रतिबन्धो वा
भोगो वा स्यात्तु बाधकः' इति श्रीमदाचार्यैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः वातकत्वात् । य एवम्भूतो
भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो- मानसिकद्वेषरहितः, सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टश्रुतफलककर्मा-
तिरिक्तापेक्षारहितः, समर्थ इति यावत् । शुचिः मत्सम्पन्नवान्, ऽनुचमानस्वभावः । एतादृशो मद्भक्तः मद्भजनकर्ता
दक्षः भजनस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः बोधेक्षु, गतव्यथः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्येव व्युत्थानावस्थामाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा
लिप्ताशून्योऽनपेक्षः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजनादावनलसः ।
उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः । अतएव गता व्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी
सद्ग्यासित्वादेव । यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न
चाप्राप्तौ काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो । इत्यनेन विदितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विद्विष्टादस्यत्र मा सङ्कोचोति
लक्षणमित्याह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] विशिनष्टि— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति,
यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तस्त्रयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति;
तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्यावित्तादि तदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'नानयतनवत्किंवाप्रबन्धसामीप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१२५) इति क्रियासात्त्वे लट् । तेन कदापि नहृष्यती-
त्यादिरर्थः । 'अद्वेष्टा' (१२।१६) इत्यत्र सर्वस्वतेषु स्वाभाविकः सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रयुक्तद्वेषविशेषा-
भाव इत्यपीनरुक्त्यमिति भगवत्पदादाभिप्रायः । वाग्नस्तु—

ननु 'हर्षासर्षमुक्तो' 'अनपेक्ष' चेति वर्णितम् । इदानीमेव तत्कस्मात्तदुत्तरात्तुवर्ण्यते ॥

इति चेच्छ्रुयतां श्लोकै 'द्वेष्टे' त्यादिकैस्त्रिभिः । वर्णितः पक्षयोगो यो भक्तः स परमात्मना ॥

पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रभुम् । याति सर्वात्मभावेन शरणं स निरूपितः ॥

शरायागतिमाहात्म्यात्सम्प्राप्तः पञ्चमोऽवतारः । सगुणे प्रीतिमान्देवे स एवात्रातुकोत्यते ॥

सिद्धावस्था यथैतस्य पूर्वस्यापि तथेरिता । अतो येदात्प्रसङ्गस्य पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥

धर्मान् भागवतामिच्छताः कतिपये सर्वात्मभावान्मृतं पीत्वा सिद्धिमवाप्नुवन्ति विमलो पद्मावबोधाः क्षणैः ।

आरम्भानविकलाभिहाय सगुणं भक्त्या प्रपन्नाः प्रभुं सिद्धिं तत्कृपयाप्नुवन्ति खलु तत्तुल्यामयत्नतत्परे ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यः पूर्वश्लोक ईरितः । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्ता तस्यात्र सिद्धता ॥ इति प्रतिपादयति ।

'भक्तिक्लानं च वैराग्यवृत्ते यो नेच्छति कचिद् । शुभाशुभपरित्यागी चिद्विद्भिः कीर्तितो हि सः ॥' इति विद्याधिराजोये ।

— अविगीता ।

आरम्भ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतुनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान्यरित्यवत् शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह— अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसङ्ग-
द्वार्थ, प्रतिपत्तयेव प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परैस्ता-
दित्तस्यापि गता व्यथा भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—

३ रा. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः । शुचिः शास्त्रविहित-
द्रव्यवर्धितकायः । दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः । अन्यत्रोदासीनः । गतव्ययः शास्त्रीयक्रियानिष्ठ-
त्वावर्जनीयशीतोष्णपरस्परसर्पादिदुःखेषु व्यथारहितः । सर्वारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकार्म-
परित्यागी । य एवमभूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्रजाग-
रुक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तेष्वस्त्यन्तनिरीहत्वं चाह— ‘अनपेक्षः’ इति
श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्यं विशेषे
नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति । अन्येषु सङ्घोचकामावात्
कृत्स्न इत्युक्तम् । फलोन्मत्तस्य शुचित्वस्य स्वरूपेण विधातु-
मशक्यत्वात्तद्वैतो तात्पर्यमित्याह शास्त्रविहितेति । अन्य-
विषयसामर्थ्यस्यानुपयुक्तत्वात्तदुपयुक्तानुष्ठानसामर्थ्यं दक्षशब्दे-
नाभिधीयत इत्याह शास्त्रेयेति । विरोधपरिहारायोदासीन्यं
विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह अन्यत्रोदासीन इति । अवि-
हिताप्रतिषिद्धेतिवत्यर्थः । अपक्षपातित्वमिहोदासीन्यं वदन्तः

गतेति । न च ‘क्षमी’ [१३] इत्यनेन पौनरुक्त्यं प्रत्यु-
त्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यमु-
पमात् ॥ १६ ॥

‘समः शत्रौ च’ [१२।१८] इत्यादिबन्धुमात्रपौनरुक्त्याश्रित्याः
निषिद्धयमानव्याप्राप्तसं दर्शयति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता-
श्रित्तिः । विहितयोगारम्भादिबन्धवच्छेदायाह शास्त्रीयव्यति-
रिक्तेति । साभिधान्धिकपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् भाष्य-
रूप्यरूपोदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नत्वरूपोदासीनत्वकले
सर्वैकार्मपरित्यागः । कर्मात्र बाह्यावस्थापारः । ॥ एवा-
भ्यमाणत्वादारम्भः । तत्स्योपादानं वा । एतदखिलमपि
मद्भक्तिविशिष्टतयैव प्रियत्वाकारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षित-
मित्याह य एवमभूतो मद्भक्त इति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यानव्याख्येयभावेनापुन-
रुक्तिः । हर्षादिभिर्भुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७] इत्युक्तम् ।
उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् आधिक्यज्ञानार्थं भक्त्यभ्यासः । ‘ये तु सर्वाणि कर्माणि’ [१२।१६]
इत्यादेः प्रपञ्च एवः ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— पुनरुक्तिदोषमाह्वय परिहरति— सर्वेति ।
‘सर्वारम्भपरित्यागी’ ‘ब्रह्माद्युभपरित्यागी’ [१२।१७] इत्यादौ
सामान्यविशेषभावेन ‘सन्तुष्टः सततं योगी’ [१२।१४] ‘सन्तुष्टो
येन केनात्’ [१२।१९] इत्यादौ व्याख्यानव्याख्येयभावेन
‘हर्षामर्षमगोद्वेगैर्मुक्तः’ [१२।१५] ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७]
इत्यत्र नोक्तं प्रकाशयं सम्भवतीत्युक्त आह— हर्षादिभिरिति ।
निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या कालान्तरे हर्षादिकं भवतीत्या-
ह्वय क्रियाप्रबन्धे विहितेन लब्धे प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । तर्हि-

मेवास्तु, किं तेन ! इत्यत आह— उपचारेति । सिद्धेऽर्थे
वचनमुपचारं तात्पर्ययोतनेन परिहरतीत्यर्थः । ‘यो मद्भक्तः’ इति
भक्तिः पुनःपुनरुच्यते, तत्प्रयोजनमाह— आधिक्येति ।
‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादिनोक्तेषु सर्वेष्वेव भक्तेरिति
शेषः । ‘अद्वेष्टा’ इत्यादेः सन्नत्यदर्शनात्तमाह— ये त्वेति ।
प्रपञ्चस्तदुपक्षितस्याभिधानम् । अक्षरोपासकानधिकृत्यैतदुच्यते
इत्यसत् । सन्निहितसम्बन्धे सति व्यवहितसम्बन्धप्रहणा-
योगात् ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ इत्यादिवचनाच्च ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. मि.— अत्र हेतुः— अनपेक्ष इति । अन-
पेक्षः कर्मफलच्छास्यः । तथापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मानु-
ष्ठेयम् ? नेत्याह— शुचिः । न हि ज्ञानेन सदर्थं पवित्रम्
[४।३८] इति परमपावनज्ञानसम्पन्नता नित्यशुद्धः । ततो
न तस्य प्रत्यवायशङ्केति भावः । तर्हि कर्मफलैः स्वर्गाधान-
नर्द्वैवञ्चितः स्यात् ? नेत्याह— दक्षः समर्थः “एतस्यैवात्म-

स्यान्गानि भूतानि मात्राद्युपजीवन्ति” [बृ. उ. ४।३।३२]
इति शुच्यवगतत्वाद्योदिसर्वांनन्दसम्भूतनिरतिशयज्ञानान्दा-
त्वाच्चतुर इति बाह्यः । नन्वेवमपि भिक्षादानादिकर्मकर्तृत्व-
दर्शनात् सर्वारम्भपरित्यागित्वमसिद्धम् ; तत्राह— उदासीनः
कर्तृत्वशून्यः ; अत एव गतव्ययः तत्कर्मफलभूताश्रयपानाश-
लाभनिसितव्यथारहितः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यादिकमपि नापेक्षते । तथा 'सालोक्यसाधिसा-
रूप्यसामीप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' [३।२५।१३] इति भागवतवचनात् ।
शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां तत्तच्छृङ्गार-
योजने दक्षः चतुरः । तत्प्रतिकूले गृहादावुदासीनः । तत्रापि गतव्यथः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसत्सङ्गक्रमं
सहेत्' तथा फलत्रादिकं प्रतिकूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'उद्वेगाः प्रतिबन्धो वा
भोगो वा स्थातुं बाधकः' इति श्रीमद्वाचायैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः; चातकत्वात् । य एवम्भूतो
भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो- मानसिककेशरहितः, सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टभुतफलककर्म-
उत्तिरिकापेक्षारहितः, समर्थ इति यावत् । शुचिः मत्स्मरणवान्, अनुष्ठमानस्वभावः । एतादृशो मद्भक्तः मद्गजनकर्ता
दक्षः भजनस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः कोकेशु, गतव्यथः । स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्त्यैव व्युत्थानावस्थामाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा
लिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजनादावनलसः ।
उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः । अतएव गता न्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी
संन्यासित्वादेव । यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न
चाप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो इत्यनेन विदितकाम्यस्यापस्योक्तत्वाद्विहितादन्यत्र मा सङ्कोचीति
लक्षणमित्याह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] विशिनष्टि— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति,
यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं, तत्प्राप्य न शोचति;
तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्यावित्तादि तदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'वानयतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१३५) इति क्रियासात्त्वे लट् । तेन कदापि नहृष्यती-
त्यारिर्धः । 'अद्वेष्टा' (१२।१६) इत्यत्र सर्वमतेषु स्वाभाविकः सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रभुद्वेषविशेषा-
भाव इत्यपौनस्त्यमिति भगवत्पदादिभिराश्रयः । धामनस्तु—

ननु 'हर्षमर्षयुक्तो' 'अनपेक्ष' इति वर्णितम् । इदानीमेव तत्कस्मात्पुनरावृत्त्यर्थेते ॥

इति चेच्छ्रूयतां श्लोकै 'द्वेष्टे' त्यादिकैर्लिभिः । वर्णितः पक्षयोगो यो भक्तः स परमात्मना ॥

पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रभुम् । याति सर्वात्मभावेन धारणं स निरूपितः ॥

धारणालिमाहात्म्यात्सम्प्राप्तः पक्षनोधताम् । सयुगे प्रीतिमान्देवे स एवात्रालुकीर्त्यते ॥

शिद्धावस्था ययैतस्य पूर्वस्यापि तथेतिता । अतो मेदात्प्रसङ्गस्य पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥

धर्मान् भागवताभिज्ञताः कतिपये सर्वात्मभावाप्तं पीत्वा सिद्धिमवाप्नुवन्ति विमलं पद्मावधोऽसौतः ।

भारमभानविलासिह्वाना सयुगे यस्या प्रपन्नाः प्रभुं सिद्धिं तच्छ्रुत्वाप्यनुव्रजन्ति खलु तत्तुल्यामयत्नात्परं ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यः पूर्वश्लोक इरितः । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्ता तस्यात्र सिद्धता ॥ इति प्रतिपादयति ।

'भक्तिज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति कचिद् । शुभाशुभपरित्यागी चिद्विद्विः कीर्तितो हि सः ॥' इति विद्याधिराजोयै ।

— अविगीता ।

शुभाशुभपरित्यागी पापवत्पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागी; य एवम्भूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ दैवादापतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकहर्षविभागेऽनागतेषु निषिद्धव्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छारहितत्वं तत्कारणत्यागश्चोच्यते 'यो न हृष्यति' इति श्लोकैर्न । 'हर्षादर्थे' [१२।१६] इति पूर्वं पुरुषविशेषनिमित्तं हर्षादिकं निषिद्धम् ; इह स्वर्गलभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेणाह यन्मनुष्याणामिति । यच्छब्दव्याख्यानरूपेण 'कर्मयोगी' इत्यनेन हर्षाभावहेतुः सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तनिस्पृहो ह्ययमिति भावः । 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्युक्ताद्विशेषज्ञापनायाह यच्चाप्रियं तत्प्राप्येति । हेत्वनागमने हर्षद्वेषशोकाद्वैरभावस्य सर्वजनसाधारणत्वाद्विद्वान्हेतौ सति निर्विकारत्वं ह्यस्य विधेयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तकथनम् । 'मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चन (चित्र) दृश्यते' [म. भा. १२।१७।१९] इतिवत् प्राप्तेः काङ्क्षणीयत्वाभावात् अप्राप्तमित्युक्तम् । तथाविधं यद्विनाशो शोकः स्यात्, तथा-

आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एतदेवोदासीनत्वं विवृण्वन्नाह— यो नेति । प्रियं प्राप्य न हृष्यति, अप्रियं प्राप्य च न द्वेष्टि, तथा प्रियनाशे सति न शोचति, अप्राप्तं च प्रियं न काङ्क्षति, अतः

९ व० त० दौ०— किञ्च यो न हृष्यति न द्वेष्टि च । परस्य दुःखं सुखं वा दृष्ट्वा प्राकृतवत् धनादिव्ययेऽपि न शोचति । न च तत्काङ्क्षति स्वभोगार्थं 'भगवानेव प्रसुः सर्वं विदधाति, निजेच्छातः करिष्यति' इति भावेन न प्रार्थयते, चिन्तां वा न करोतीति । शुभाशुभपरित्यागी यः स भक्तिमान्मे प्रियः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यो नेति । ॥ लौकिक-प्रियाण्या न हृष्यति, तथैवाप्रियादिना न द्वेष्टि; तथाच सेवार्थवस्तुनामे न शोचति, न तदाकाङ्क्षति । शुभाशुभे

स्वर्गनरकादिरूपे त्यजति । सर्वत्र भगवद्विष्ठां ज्ञात्वा लीलात्वेन व्यवहरतीत्यर्थः । एतादृशो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दौ०— एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः— यो नेति । इष्टलाभे सति न हृष्यति, अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि, इष्टविभोगे सति न शोचति, इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारं वा न काङ्क्षति, अनपेक्षत्वात् । शुभं कल्याणं पुण्यं च अशुभममङ्गलं पापं च ते उभे परित्यक्तुं शीलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी । एतेन शुचिं व्याख्यातम् । भक्तिमान् भक्तो सततोद्युक्त इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

संमः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

१ सम इति । अत्र वामनः—

सर्वत्र पश्यति समं भगवत्स्वरूपं योऽसौ कथं समवगच्छति शत्रुमित्रे ? ।

यानं तदन्त्यमपि वाध, न चेतदास्य देवस्तयोः कथमिदम समत्वमाह ? ॥—

सूतमिलर्यः । एतेन शोकादिनिवृत्तौ हेतुः सूचितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण 'यावतः कुरुते जन्तुः सम्भोगान्नसहः प्रियात् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः' [वि. पु. १।१७।६६] इति । शुभाशुभशब्दयोर्मङ्गलदितरमात्रविषयत्वा प्रयोगेऽपि मङ्गलस्याधिकांशत्वात् पुण्यायाकाररूपत्वेनैवेति तन्निषेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य दूरनिरस्तत्वात् दृष्टान्तार्थे तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह पापवत्पुण्यस्यापीति । स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्य विधिविषयस्यापि तत्साधनत्ववैषेण स्वाभ्यसे हेतुमाह बन्धहेतुत्वाविशेषादिति । एतेन स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्यापि सुसुक्ष्मपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रेकमनिष्टसाधनं हि पापम् । श्रुतिश्च— "न सुकृतं न दुष्कृतम्" इत्युक्तत्वा "सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्ते" [छां. उ. ८।४।१] इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी' सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गर्जितः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अद्वेष्टा' [१२ । १३] इत्या- चित्तत्वमुच्यते । सर्वत्र चेतने कयादाकचेतने च चन्दनादावि-
दिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, सम्प्रति सर्वत्रैवाविहृत- त्यर्थः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती, ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवानसंयतवाक् सन्तुष्टो येन केनचित्छरीरस्थितिहेतुमात्रेण । तथा चोक्तम्—
“येन केनचिदाश्रितो येन केनचिदाशितः । यत्र कचनशायी स्यात्तं दैवा ब्राह्मणं विदुः” [म. भा. १२।२४५।१२] इति । किञ्चानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः, नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

आ. शां. व्या.— वाग्यमत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननि-
ष्ठयास्तीत्याह—किञ्चेति । निन्द्य दोषसङ्कीर्तनं, स्तुतिर्गुणगण-
नम् । देहस्थितिमानाफलनामादिना ज्ञानिनः सन्तुष्टत्वे स्मृति
प्रमाणयति—तथा चेति । नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो

विशेषणमित्याह—किञ्चेति । 'न कुड्यां नोदकं सङ्गो न चैले न
त्रिपुष्करे । नागारे वाऽऽद्यमे जात्रे यस्य वै मोक्षवितु स' इति
स्मृतिश्रुतेऽर्थे प्रमाणयति—नेत्यादिना । पुनरुपनर्भक्त्येव
मप्यर्थमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वात् ॥ १९ ॥

—शङ्कः विनाशयितुमेवमुदीरयमानां शीतोष्णदुःखसुखयोरपि साम्यमत्र ।
वक्तव्यच्युतः पिशुनयन्भवति प्रतीतिः प्रारब्धधर्मफलतः खलु तादृशीति ॥
प्रत्येति यद्यपि न धीः सुखदुःखभावौ भोगस्तयोर्भवेति दैवबलात्तापि ।
भक्तस्तु तत्र मनुते समतामभीक्ष्णं प्रारब्धनाशसुभयत्र समीक्षमाणः ॥
अन्येषां विषयासङ्गभेदशी समता भवेत् । पार्थ । भक्तस्तु निस्सङ्गो श्रमं भर्षितवाप्तनः ॥—अविगीता ।

१ मौनीत्यस्यामायमाह वामनः—

निन्दां स्तुतिं वाऽन्यकृतां स्वकीयां त्यक्ताभिमानो मनुते समानाम् ।
तथा परेषामपि नैव निन्दां जातु स्तुतिं वा कुरुते स मौनी ॥
स्वरूप एव प्रविलीनचेता यो देहनिर्वाहकृतेऽपि किञ्चित् ।
न भक्ति तुष्टो भगवत्कथाभिर्मौनीति तं निर्दिशतीह देवः ॥—इति ।

चतुर्थकरणं नैवमुपपादयति स एव—

अव्यक्तसकतेष्वपि सङ्गतानि भक्तेष्विजोवतानि विशेषणानि ।
अतो विशिष्यामिद्धाति देवः प्रियो नरो भक्तियुतो ममेति ॥—इति ।

'अनिकेतस्थितिः' (प. हं. उ. ४) इत्यस्य व्याख्यायां शङ्करानन्दाः—निकेतो नीडमाश्रयो गृहमिति पर्यायः स्वनिर्मितगृह-
व्यतिरिक्तं शून्यागारदेवायतनादिकं स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः । 'ये त्वनिकेतस्थितिरनियतस्थितिरिति व्याचक्षते, तत्पक्षे
तु नियतं नियमनहेतुः स्वकृतादिकमिति व्याख्येयम्, न तु नित्यम् । न च तस्यानुदिनं यमनम्, प्रधातविरोधात् । 'कीदृक्त्वर्थ-
देङ्गमौ' इति स्मृतिस्तु कृतश्रितितत्तवस्यानुश्रवणानधिकास्मिरसहस्रपरत्वेन व्याख्येयाः, अपरमहेशविषयत्वेन वा' इत्याहुः ।

अनिकेतो गृहादिह मनोऽभिज्ञहरहित इति नव्यकल्पितोऽर्थस्तु न युक्तः, लक्षणापत्तेः । यत्तु—अनिकेतपदस्य गृहादित्यागो
नार्थ इत्यादि, तदनुकोपालम्भमात्रम्, प्राचां तथा व्याख्यानाभावात् । तस्य व्यवधिमानगृह इति धात्वर्थे इति त्वनव्ययनपाणि-
त्यम् । फलाशेष त्याज्या, न कदाचिदपि कर्माणि त्याज्यानि, इत्यविवचलो गीतासिद्धान्त इत्येवमादि च 'तस्य कार्यं न विद्यते'
(३।१७) 'सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते.' (४।३३) इत्यादौ विरुद्धप्रायमिति नेह प्रपञ्च्यते । —अविगीता ।

३ रा. भा.—‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ [१२।१३] इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्, अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते । आत्मनि स्थिरचित्तत्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः । तत एव मानापमानादिष्वपि समः; य एवम्भूतो भक्तिमान्, सम प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘यमः शत्रौ च’ इत्यादिना श्लोकद्वयेन बहुविधे सहेतुकां साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति अद्वेष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानावमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशा-
दत्र शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विवक्षा । सन्निधिर्हि विकार-
मतिशयेन जनयति । ततोऽप्यतिरिक्त इति दूरस्थासमसावा-
रणात् अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । कचिदपि सन्नचित्तत्वा-
च्छीतोष्णादिषु समत्वम् । निम्बास्तुत्योः फलमृतामर्षादुरागा-
दिरहितत्वाभिष्कलत्ववेषेण तुल्यत्वम् । ‘मौनी’ इति नाम्न
समनं विवक्षितम्, ‘स्थिरमतिः’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात्; सुनिर्मे-
नशीलः, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धार्थता च स्यात्; नापि
समस्तशब्दाद्युच्चारणं, तस्यात्यन्तापेक्षाभावात्, सङ्गीतानादिवि-
षेभ्यः न च कालविशेषादिनियतमौनमैतत्, तस्योपयुक्तत्वेऽपि
पूर्वोत्तरसहस्यभावात्; निन्दन्तं हि निन्दन्ति लौकिकाः,
स्तुवन्तं च स्तुवन्ति; ततः प्रत्येकनिन्दास्तोत्रप्रतिषेधपरत्वमेवो-
चितम् । ‘सन्तुष्टो येन केनचित्’ इति मौनित्वे हेतुत्तरपरम्;
अन्यथा ‘सन्तुष्टः सततं योगी’ [१२।१४] इति पूर्वोक्तत्वेन
पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । यद्वच्छयागतैरिष्टिभिश्चैव सन्तुष्टो हि सापे-
क्षतया स्तुतिपूर्वकजन याचते, अदातारं च द्विष्यत् । यद्वा
अन्यस्तुतितात्पर्येण वा निन्दन्ति । स्थिरमतिरित्यस्य प्रकरणवि-
शेषात् विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य तस्य साक्षात्पर-

म्परया वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वं च दर्शयति आत्मनीति ।
निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया आदिशब्दः । अत्र
‘यमः’ इति द्वौ परिवादिष्वयाविति यादवप्रकाशोक्तस्य न शि-
ष्यामः । शत्रुमित्रसाम्यादियुगानां सुसुखौ गृहस्थेऽप्यवश्य-
म्भावादनिकेतत्वस्य च “न शब्दसाक्षात्भिरतस्य मोक्षो नचापि
रम्यावसथप्रियत्वा । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकात्प्रमहगे-
रतस्य ॥ एकात्मशीलस्य दृढव्रतस्य भञ्जेन्द्रियाप्रीतिविवर्तकस्य ।
अध्यात्मविशारतमानसस्य मोक्षो ध्रुवो नित्यमर्हिसकस्य
[वा. स्मृ. १०।७ भा. स्मृ. १०।६; ७] इत्यादिभ्यामेत-
निसङ्गततयाऽपि विवाहात्, गृहस्थादिषु निकेतसङ्गतनिषेध-
स्यानुपकारकत्वात्, तत्सद्भावस्य कचियोगाद्युपकारकसम्भा-
वनया च तत्सङ्गमात्रमेव निषेध्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुं
असक्त इत्युक्तम् । अत एव ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादीनां
सर्वेषामप्यक्षरोगासक्तसम्याधिविषयत्वं शाङ्करोक्तं गीतम् ।
कचित्सक्तस्य हि स्वरूपतः शुद्धवद्वैतात्मनादिभिः प्रीत्या-
दिकम्; अतः कचिदपि सङ्गाभावात्मानादिषु समत्वतयाह-
तत एवेति पूर्वोक्तोक्तिविवक्षायां यत्तच्छब्दाभ्याहारेणैव
विषेयांशविभागं दर्शयति य एवम्भूतो भक्तिमान् मे
प्रिय इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥ तुल्येति । अनिकेतोऽगृहः ॥ १९ ॥

८ वं. ब्र. गि.— ‘समदुःखसुखः’ [१२।१३] इति
पूर्वोक्तस्यैवायं प्रपञ्चः । सङ्गविवर्जितः कचिदप्यासक्तिरहितः ।
स्पष्टव्याख्यानमन्यद् ॥ १८ ॥ तुल्येति । मौनी संयतवाक् । नञ्
शरीरयात्रार्थं वाग्यापारः स्यादेव; नेलाह— सन्तुष्ट इति ।
स्वयं यत्नं विना बलवत्यारब्धोपनीतेन शरीरस्थितिमात्रेणैव
अन्येनाप्यनजलादिना सन्तुष्टः । किञ्च अनिकेतो नित्य-
निवासरहितः । स्पष्टमन्यद् । अत्र च पुनः पुनर्भेदरूपादानमेवं-

विचभेदं प्रति सुख्यकारणत्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च
‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादिकं जीवन्मुक्तानां सम्भाव-
सिद्धं लक्षणम् । तयोक्तं वार्तिके— ‘उत्पन्नास्माद्योद्य-
शब्देष्ट्वादयो गुणाः । अयमतो भवन्त्येव न तु साधनरूपतः’
इति एतदेव च धर्मजातं द्वितीयाध्याये पुरा स्थितमलक्षण-
रूपेणोक्तं शुद्धभिरप्यवश्यं सम्पाद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

९ व ० त ० दी०— तथा सम इति । शत्रौ मित्रे च मानापमानयोश्च शीतादिषु च स्वयं समः, सेव्ये सामिनि
श्रीभगवति तु शीतादिकं प्रेम्णा भावयमानस्वतत्पतीकारसेवां कुयदिवेत्याशयेन पुनरुक्तं, अनेवम्भूतानां तु सङ्गेन
वर्जितः । एवं भावयतां सङ्गं कुर्वाणः स्यादेव, ‘येऽन्योन्यतो भागवताः’ इत्यादिवाक्यात् ॥ १८ ॥

तुल्येति । स्वनिन्दास्तुति तुल्ये यस्य, न भगवत इति(?) । तथा मौनी संयतवाक् । स्वयं च येन केनचित् सन्तुष्टः,
भगवति तु तेनैवोपभोगं साधयमानः । अनिकेत इति ‘तादृशस्य गृहस्थानां विनाशकं’ इति सूचयति । एवं
बाधसम्भावनायाऽनिकेतत्वमुक्तम् । तत्रापि ‘बाधसम्भावनायां तु नैकान्ते वास इत्येतं’ इत्याशयेनास्य विष्णो-
निकेतने प्रतिमायां मन्दिरे वा भगवदीयेषु तन्निवासेषु वा स्थिरा मतिर्यस्येत्येकं वा पदम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—सुख इति । शत्रौ द्वेषकर्तृति, मित्रे अद्वारगति समः, स्वतो द्वेषाद्वारगति इत्यर्थः । तथा आनापमानयोरपि समः । शीतोष्णयोर्देहिद्वयोः सुख-दुःखयोः पुत्रजन्ममरणोदिरूपयोः समः । सङ्गवर्जितः लौकिक-सात्त्विकरहितः ॥ १८ ॥ तुल्ये निम्नस्तुती यस्य, निम्नितो

न व्ययति, स्तुतो न हृष्यति; स्वयं च न कञ्चन निन्दति न च स्तोति । मौनी ब्रह्माहूः । येन केनचिद्भगवदिच्छाप्राप्तेन सन्तुष्टः । अनिकेतः शृङ्गाद्यासक्तिरहितः । स्थिरमतिः, मभीत्यर्थः । एतादृशो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तो नरः स मे प्रियः, मियो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—उदासीनत्वं व्याचष्टे—सम इति । गतव्यथत्वमुपपादयति सङ्गवर्जित इति । सङ्गी हि व्यथते, न तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ 'सर्वारम्भपरित्यागी' इत्येतद्व्याचष्टे—तुल्येति । शिष्टेषु विगीतो न स्यामिति वा, लोकेषु प्रख्यातः स्यामिति वा, इदं मे भूयादिति वा कामयमानः किञ्चिदारभते न त्वयः; तुल्यनिन्दास्तुतित्वात्सन्तुष्टत्वाच्च । मौनी सन्ध्यासी, अतएवानिकेतो गृहस्थः कुटीरमपि वासार्थं नारभते । यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी मे मम प्रियो नरः पुरुषः ॥ १९ ॥

धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलश्रुतिः ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पशुपासते ।

श्रद्धावाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गी-
तासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ अत्र वामनः—

जडं जगदिदं सर्वं विनाशित्वान्मृतं मतम् । तत्रास्ति यत्र तज्ज्ञेयं चिन्मात्रममृतं परम् ॥
इदं जडं जगदिदं चित्स्वरूपे न विद्यते । इत्युक्तं 'न च मत्स्थानि भूतानी' त्वत्र चक्रिणा (१।६) ॥
अतश्चिदमृतं तच्च सगुणत्वाद्विशिष्यते । धर्म्यमित्यनपेतायै तद्विदितप्रत्यये यति (अथा. ४।४।१२) ॥
तस्माच्चिदेकममृतं व्यक्तं तज्जगदात्मना । भक्ता धर्म्यामृतमिति यथोक्तमिह सेवते ॥
मायागुणातिगं यत्तु चैतन्यं शुद्धमद्वयम् । अपेतं सर्वधर्मभ्यो न वाच्यं धर्म्यमित्यदः ॥
जडभासं परित्यज्य मायां लो, तत्प्रकाशकम् । चैतन्यं निर्गुणसत्ताः केवलं पशुपासते ॥
जडं शरावधिन्मृता जडभूमिश्चिदममृतम् । जडभाभरणं चित् हाटकं हेयमत्र किम् ? ॥
इदं स्रमालोचयन्तश्चिद्रूपमात्रं जगत् । भक्तास्त्वनन्ययोगेन ध्यायन्तः पशुपासते ॥
अध्यायेऽस्मिन्नेतदेव प्रोक्तं धर्म्यामृतं मया । इति वक्ति व्यक्तमत्र अककल्पदुर्मो हरिः ॥
तथा ह्युपक्रमे प्रश्नः सगुणं निर्गुणं च ये । उपासते तेषु के वाऽधिका ? इति किरीटिनः ॥
अव्यक्तोपासकेभ्योऽपि सगुणोपासका मम । सम्मताश्चाधिकथेति तत्रोत्तरमपि प्रभोः ॥
अपेऽन्योन्ययोगेन मां ध्यायन्त उपासते । (१२।६) इत्यत्र देवः सगुणोपासकानववर्णनं ॥
मध्ये च मन आवत्स्व बुद्धिं च सगुणे मयि । निवेशयेति सगुणभक्तिमेवोपादिष्टवान् ॥ (१२।८)
अथेतदप्यशक्तोऽसीत्यत्र मयोगमाश्रितः । (१२।११) इति सूचितवान्यक्तं सगुणोपासनं पुनः ॥
थेयो हीत्यत्र च ज्ञानाच्छ्रेयो व्यानं यदुक्तवान् । (१२।१२) तदभिप्रेत्य सगुणोपासनामेव नान्यथा ॥
तदपे लक्षणान्वाहं भक्तस्य ज्ञानिनः क्रमात् । एवं धर्म्यामृतं सम्यगन्यायेऽत्र निरूपितम् ॥
अव्यक्तोपासनमपि वर्णितं कश्चिदन्तरा । वायकोत्कर्षसिद्धयर्थं प्रतिनायककीर्तिवत् ॥
अथान्यथोपनिष्यन्ति ताल्पर्थमिह केचन । यदि तद्वारणायाह 'यथोक्तं' इति सदैव ॥ — इति व्याचष्टे ।

'अस्मिन्श्लोके 'भगवद्भक्ताः कर्मयोगिनो वर्णिताः' इति नव्याः । तत्र, इदं यथोक्तं पशुपासत इत्यस्मिन्ध्याये प्रति-
पादितभक्तिभोगपरगणमेवात्र परामर्शस्य स्पष्टावस्थात्, कर्मयोगिनामप्रवृत्तत्वाच्च, न चात्रोपनिर्णीतो भक्तियोगः कर्मसङ्गच्छित
इति प्रतिभवेयम्, 'सर्वैर्कर्मणि सत्यस्य' (१२।६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (१२।१६) 'ज्ञानाश्रुतपरित्यागी' (१२।१७) इति तत्र तत्र
कर्मत्यागस्यैवोक्तार्त्तादिदृश्यं तुल्यवाच्यतेन ।

"त्वयैव दत्तोऽपहृतस्त्वयैव शुषाकरो मे तनयो गुणाढ्यः ।

गीते ! न चेत् प्रतिदास्यसि त्वं दत्ताह्वीत्यशयः स्थिरं ते ॥"

— अविगीता ।

१ शां. भा.— ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ [१२।१३] इत्यादिनाऽश्वरस्योपासकानां निवृत्तसर्वेषणानां सन्न्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते— ये तु सन्न्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मा-
दनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वात् । इदं यथोक्तं ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादिना पर्यु-
पासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धाणाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमश्वरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते
मत्परमा मद्भक्ताश्चोचमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यर्थे’
[७।१७] इति यत्स्त्वितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं
यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति, तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतो-
ऽनुष्ठेयं; विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादि-
धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं, तदुपापादितमन्योपसंहारश्लोक-
मवतारयति— अद्वेष्टेत्यादिना । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह—
प्रियो हीति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं
तथापि जिज्ञासुतां ज्ञानोपायत्वेन यत्पादमुद्देश्यमिति वाक्यार्थः

मुपसंहरति— यस्मादिति । तदेवं सोपाधिकाभिध्यानपरि-
पाकाभिरुपाधिकमनुसन्दधानस्य ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादि-
धर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्तयतस्त्ववशात्ता-
त्कारसम्भवात्ततो मुक्त्युपपत्तस्तेस्तदुपाक्यार्थधीविषयत्वयोग्य-
स्तत्पदाध्यायोऽनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— अस्मादात्मनिष्ठान्मद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंहरति— ये
त्स्विति । धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतं, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं, यथोक्तं ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’
[१२।२] इत्यादिनोक्तेन प्रकाशेन उपासते, ते भक्ताः अतितरां मम प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— अण्पायोपक्रमे प्रश्नपूर्वकं भक्तियोग-
निष्ठस्य अक्षरनिष्ठाच्छ्रैष्ठ्यं ह्युक्तम्; भक्तियोगाशक्तिप्रसङ्गेन अक्षर-
योगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितगुणाश्लोकाः;
अथाध्यायास्मगत्प्रश्नश्लोकतरं प्रवर्तितं निगमयतीत्याह—
अस्मादिति । ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’ [१२।२] इति
श्लोकोऽयं कैवार्थ एव ह्युपलभ्यत इत्यभिप्रायेण यथोपक्रम-
मित्युक्तम् । तत्र ‘नित्ययुक्ताः’ [१२।२] इत्युक्त एवार्थोऽत्र
‘मत्परमाः’ इत्युच्यते । तत्र ‘श्रद्धया परयोपेताः’ [१२।२]
इत्युक्तम्; अत्र तु ‘श्रद्धाणाः’ इति । तत्र ‘ते मे युक्ततमा
मताः’ [१२।२] इत्युक्तम्; अत्र तु तत्फलत्वेन ‘भक्तास्तेऽतीव
मे प्रियाः’ इत्युच्यते । अतः स एवार्थोऽन्योपसंह्रियते । अस्य
वाधिकाद्यन्तरपरत्वे तु शब्दविशेषणादयो हेतवः पूर्वमेवोक्तः ।
अमेनैव च श्लोकेन मध्यमपदप्रधानार्थभक्तियोगोपसंहारश्च
कृतो भवति । ‘धर्म्यामृतम्’ इत्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं

तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति— धर्म्यं चामृतं चेति ।
धर्मादनपेतं धर्म्यम् । अतोऽत्र धर्म्यशब्देन साधनत्ववचनादमुत-
शब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात्फलवदेव भोग्यत्वं विव-
क्षितमित्याह ये तु प्राप्यसममिति । यथोक्तमिति
व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गागतकर्मयोगोक्त्युद्देशाय मय्या-
वेश्येत्यादिकमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति
तद्वचनच्छेदाय ते भक्ता इति विशेष्यते । पूर्वैषु प्रियत्वमुदा-
रत्वप्रयुक्तम्; अस्मिन्सु स्वाभिमतान्तरात्मत्वप्रयुक्तम् । अतो
ह्यतीव प्रियत्वमिहोक्तम् । उक्तं च प्रागेव ‘उदाराः सर्वे एवैते
ज्ञानी त्वात्सैव मे मतम्’ [७।१८] इत्याद्युपक्रम्य ‘स महत्मा
शुद्धैर्मम’ [७।१९] इति । एतेन ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्या-
दिना प्रक्रान्तं धर्मजातं ‘ये तु धर्म्यामृतम्’ इति श्लोकेनोपसंह्रि-
यत इति परोक्तं निरस्तम्, मित्राधिकारविषयत्वस्य व्यञ्जित-
त्वात् ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्ब्रह्मट्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

श्रीगीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पिण्डीकृत्योपसंहरति— ये तु धर्म्यामृतमिति । धर्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्यम् । धर्म्यं, अमृतं मृत्यादिसंसारनाशकं वेति धर्म्यामृतम् । श्रदास्तिक्यम्, 'श्रदामास्तिक्यमुच्यते' इत्यभिधानम् । तद्धानाः श्रद्धाः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ये तु' इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— पिण्डीकृत्येति । धर्म्यामृतमित्येतद्व्यतीतार्थं व्याख्यातुं धर्मशब्दं तावद्व्याख्याति— धर्म इति । तद्विषयं तदुपासनाङ्गत्वात् धर्मादनपेतं धर्म्यं, धर्म्यं विष्णुः । नाष्टं प्रवृत्तस्यासम्भवात् । निवृत्तस्यैतस्साधनत्वात् । इदानीममृतशब्दं

व्याकुर्वन् धर्म्यामृतमिति कर्मधारयोऽयमित्याह— धर्म्यमिति । न मृतं अमृतम्, नन्व विरुद्धार्थेऽमृतशब्दोपलक्षक इत्यर्थः । श्रद्धाः इत्येतद्व्युत्पादयति— श्रद्धिति । श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानमित्युपसर्गत्वेनोपसङ्ख्यायमानस्याप्यस्य सत्त्ववाचित्वमविरुद्धम्, उपसर्गत्वस्य कार्यविशेषार्थत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ये त्विति । धर्मादनपेतं धर्म्यममृतमिवोक्तमिदम् । व्याघ्रादित्वात्समासः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भुवमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

८ वै. प्र. गि.— अथाध्यायार्थपसंहरति— ये त्विति । ये तु बुद्धिः श्रद्धाः श्रद्धाः मत्परमात्म सन्तः 'मत्प्राप्येयं मनो ये माम्' [१२।२] इत्यादिना यथोक्तप्रकारमिदं धर्मास्तम्, प्रथमतः सगुणब्रह्मनिष्कारूपो धर्मः स एवास्तम् 'अद्वैता सर्वभूतानाम्' [१२।३] इत्यादिनोक्तनिर्गुणनिष्ठाद्वारेणास्तत्त्वसाधनत्वात् । 'धर्म्यामृतम्'

इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति, ते भक्ताः ज्ञानरूपमक्षरपरब्रह्मात्मकमद्भुतं कुर्वाणाः अतीव मे प्रियाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' [७।१७] इत्युक्तेरिति भावः । तदेवं मुक्तिहेतुमहावाक्यान्वयबोधयोगस्तत्पदार्थोऽस्यसन्धेय इति मध्यमपदेन सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनामकसार्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवगङ्गाचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्भामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूजपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटपाथेन कृते ब्रह्मानन्दगीर्णोद्घाते

भगवद्गीताव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं मर्यादायामक्षरात्मनिष्ठात्त्वपुष्टिमक्तियोगनिष्ठस्यातीव प्रियत्वं प्रतिपादयन्नुक्तमुपसंहरति— ये त्विति । ये दैवजीवा इदमेव सेवाधर्मादनपेतमुक्तममृतं यथावत्पर्युपासते निषेवन्ते श्रद्धाः मदाश्रयास्ते भक्ता अतीव मे प्रिया इति । तथा भवेति भावः ॥ २० ॥

अव्यक्तोपासनमार्गे दुःखं मर्यादाऽपि हि । सुखं पुष्ट्या कृष्णभक्तिमार्गे सम्यगुदीरितम् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— उक्तभक्तिरूपपसंहरति— ये त्विति । य इति सामान्योक्त्या नाम वर्णादिनियमः किन्तु ये केचन भाग्यवन्त इदं पुरत उक्तं धर्म्यामृतम् अयं मत्परादात्मकफलरूपं यथोक्तं श्रद्धाः मनुकं सत्यमिति ज्ञानवन्तो

मत्परमाः भदेकनिष्ठाः सन्तः पर्युपासते मां सेवन्ते ते भक्ता मे अतीव स्वात्मनः प्रिया अवन्तीत्यर्थः । 'नाऽहमात्मानमाशास्ते' [भाग. ९।७।६३] इतिवत् ॥ २० ॥

एवमर्जुनमासिद्धकियोगास्तोक्तिभिः । सर्वसंशयमाच्छिद्य कोकोद्धारपरो हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतास्तुतर्ङ्गिण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— सुलक्षणात्वेन सुमुखीः साधनत्वेन विवचे— ये त्विति । ये सुमुखः तु पूर्वोक्तसुक्तापेक्षया विलक्षणाः, इदं 'अद्वैता सर्वभूतानाम्' [१२।३] इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितं धर्मज्ञातं तदेवा-

मृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्माद्युतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेण पर्थुपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति । अहम्बानाः
श्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवोऽश्वराख्यः सर्वविशेषणरहितः परमानन्दरूपः परमः पारम्यनिकः
प्राप्त्यो येषां ते मत्परमाः भक्ताः शान्तिदान्त्यादिमन्तो मद्भजनशीलाः, तेऽतीव मे मम प्रियाः । ज्ञानी तु भगवत
आत्मैव, परिशेषात् अतीव प्रियत्वं भक्त्येष्वेव पर्यवसन्नम् । यो मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः स समुद्भूता यन्नतो-
ऽनुष्ठेय इत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्रेष्टृत्वादयो गुणाः । अयन्नतो भवत्येव न तु साधनरू-
पिणः' इति । समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतः परं वाक्यार्थविचारो जीवब्रह्माभेदप्रतिपादको
भविष्यति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावादीये श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-

प्रकाशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अस्ति कोल्हापुरं नाम नगरं दक्षिणापथे ।
सुखानां सदनं सिद्धसाधूनां सिद्धिसम्भवम् ॥ १ ॥
परशक्तेः परं पीठं सर्वदेवविधेयितम् ।
पुराणेषु प्रसिद्धं यद्वक्तुमिदं प्रदायकम् ॥ २ ॥
कोटिशतत्रयं तीर्थानि शिवलिङ्गानि कोटिशः ।
आस्ते रुद्रगया यत्र विशालं लोकविश्रुतम् ॥ ३ ॥
तुङ्गा चलमहाप्रगोपुरोद्घासितोरणम् ।
प्रासादशिखरे यत्र तुङ्गं च कनकचञ्चलम् ॥ ४ ॥
सोमकान्तमहासौधवलभीपङ्क्तिशोभितम् ।
जालरन्ध्रोद्भिच्छूयधूमामोदितदिकटम् ॥ ५ ॥
चलत्पताकविस्तृताच्छायदेवालयगन्धितम् ।
चतुरैः सुन्दरैः स्निग्धैः श्रीमद्भिः शुचिमानसैः ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं सदाचारैः पुण्यैर्भूमिभूषणैः ।
कुरङ्गनयनाश्वन्द्रवनाः कुटिलाकाराः ॥ ७ ॥
उत्फुल्लचम्पकच्छायपीनतुङ्गपयोधराः ।
कुशमध्या निम्ननामिवलित्रयविराजिताः ॥ ८ ॥
विशालजघनाश्वजङ्घाशुगमा वराङ्गयः ।
वाचालमखलादामनिकण्ठमणिनुराः ॥ ९ ॥
रणकङ्कणहस्ताञ्जस्फुरत्करज्जरमयः ।
वसन्ति प्रमदा यत्र मादयन्त्यो मुनीनपि ॥ १० ॥
समस्तवस्तुसंयुक्तं सर्वभोगसमन्वितम् ।
मङ्गलैः सकलैर्युक्तं महालक्ष्मीसमन्वितम् ॥ ११ ॥
तत्रागच्छत्पुमान्कश्चिद्युवा गौरः सुलोचनः ।
कम्बुकण्ठः पृथुस्कन्धो महावक्त्रा महाभुजः ॥ १२ ॥
समस्तलक्षणोपेतो गौरः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
प्रविश्य नगरं पश्यच्छोभां सौधेषु सर्वतः ॥ १३ ॥
उत्कण्ठितमना द्रष्टुं महालक्ष्मीं सुरेश्वरीम् ।
मणिकण्ठे कृतञ्जलः सम्पन्नपितृतपणः ॥
महालक्ष्मीं महामायां नत्वा तुष्टाव भक्तिः ॥ १४ ॥

राजपुत्र उवाच—

जयत्यपारकारुण्यं कामदा जगदम्बिका ।
कुर्वाणा जगतो जन्म पालनं क्षणं दृशा ॥ १५ ॥
यया शक्त्या यथादिष्टः परमेष्ठी सृजत्यसौ ।
अवष्टभ्य यया शक्त्या पालयत्यच्युतो जगत् ॥ १६ ॥
यया शक्त्या कृताविशः संहारत्यखिलं हरः ।
तां भजे परमां शक्तिं सर्गस्थितिलयोजिताम् ॥ १७ ॥
योगिष्येयांश्रिकमले कमले । कमलालये ।
स्वभावाभिलिखितान्नस्वे गृह्णासीन्द्रियगोचरान् ॥ १८ ॥
त्वमेव कल्पनाजालं तत्कल्पं कुरुष्व मनः ।
इच्छाज्ञानक्रियारूपा परसेविस्त्वन्नरुपिणी ॥ १९ ॥
निष्कला निर्मला नित्या निराकारा निरञ्जना ।
निरन्तरा निरातङ्का निरालम्बा निरामया ॥ २० ॥
तवैवं महिमानं हि मे वर्णयितुमीशते ।
वन्दे निम्नैश्चपद्वक्त्रा द्वादशाशतविहारिणीम् ॥ २१ ॥
अनाहतध्वनिमयीं विन्दुनादकलात्मिकाम् ।
मातस्त्वं पूर्णशीतशुगलत्पीयूषवाहिनी ॥ २२ ॥
पुष्पासि वत्सले । बालात्सनकादीर्घदिग्म्बरा ।
अनुस्यूता शिवा सा वै जाप्रस्त्वन्नसुषुप्तिषु ॥ २३ ॥
तुरीयायां वर्तमाना द्यासुचुतसन्निधौ ।
द्वादसि प्राणिनां सर्वाः सन्तते ब्रह्मात्मनः ॥ २४ ॥
संहृत्य तत्त्वसङ्घातं तुरीयातीतया त्वया ।
योगिनां विम्बतादात्म्यं दीयते निर्विकल्पया ॥ २५ ॥
परं नमामि पश्यन्तीं मध्यमां वैखरीमपि ।
रूपाणि देवि ! गृह्णासि जगत्सन्नाहनेतवे ॥ २६ ॥
त्वं ब्राह्मी वैष्णवी त्वं च माहेश्वरी च त्वमम्बिके !
वाराही त्वं महालक्ष्मीर्नारसिंही त्वमैन्द्रिका ॥ २७ ॥
त्वं कोमारी चण्डिका त्वं लक्ष्मीस्त्वं विश्वपावनी ।
सावित्री त्वं जगन्माता शशिनी त्वं च राहिणी ॥ २८ ॥

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि त्वं सुधा परमेश्वर ।
चण्डमुण्डभुजादण्डखण्डदोर्दण्डमण्डिते ॥ २९ ॥
रक्तबीजगलद्रक्तपानवृण्णितलोचने ॥
उन्मत्तमहिषग्रीवोन्मूलनप्रौढदयुगे ॥ ३० ॥
शुम्भासुरमहादैत्यदारणायाऽऽत्तविक्रमे ॥
अनन्तविक्रमे ॥ तुभ्यं नमस्त्रैलोक्यमातुके ॥
भक्तकलालते ॥ मह्यं प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तेन स्तुता देवी महालक्ष्मीस्ततः स्वयम् ।
निजरूपं समास्थाय पुरुषं प्रत्युवाच तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमहालक्ष्मीरुवाच—

राजपुत्र ! प्रसन्नाऽहं वृणीष्व वरमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

राजपुत्र उवाच—

पिता मे धरणीपालो वाजिमेघं महाकतुम् ।
कुर्वणोऽद्वैतयोगेन रोगाक्रान्तो दिवं ययौ ॥ ३४ ॥
तद्वपुस्ततैलेन शोषयित्वा मया ततः ।
स्थापितस्तत्र यागेऽसा यथापूर्वमवर्तत ॥ ३५ ॥
अथ कात्तमहीचक्रो यूषयोगतुरङ्गमः ।
निशीथे बन्धनं छित्त्वा नीतः केनापि कुचचित् ॥ ३६ ॥
अदृष्टा तं गतं कापि निवृत्तेषु जनेष्वहम् ।
आमन्य ऋत्विजः सर्वोच्छरणं त्वामुपागतः ॥ ३७ ॥
प्रसन्ना यदि देवि ! त्वं तन्मे यागतुरङ्गमः ।
दृष्टो भवतु यागोऽसौ सम्पूर्णं जायते यथा ॥ ३८ ॥
आनृण्यं मम तातस्य तेन राज्ञो भविष्यति ।
तथा कुरु जगद्धात्रि ! शरणागतवत्सले ॥ ३९ ॥

श्रीदेव्युवाच—

मम द्वारे द्विजः सिद्धसमाधिरिति विश्रुतः ।
ममाऽऽज्ञया स ते सर्वं कार्यं निष्पादयिष्यति ॥ ४० ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्तः श्रीमहालक्ष्म्या ततो राजकुमारकः ।
आजगाम मुनिः सिद्धसमाधिर्यत्र तिष्ठति ॥ ४१ ॥
प्रणम्य तस्य पादाब्जं कृताञ्जलिबन्धितः ।
तमुवाच ततो विप्रः प्रहितोऽसि त्वमम्बया ॥
त्वदीप्सितमिदं सर्वं साधयामि विलोक्य ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा विद्वान्मन्त्रार्वाचकर्षं स मान्त्रिकः ।
पेक्षत क्षितिपालस्य तनयोऽसौ तदा सुरान् ॥ ४३ ॥
कृताञ्जलिपुटान्देवान्प्रेमानकलेवरान् ।
अथ तानमरान्सर्वान्सम्भाषे द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

सिद्धसमाधिरुवाच—

अमुष्य राजपुत्रस्य वाजी यज्ञाय कल्पितः ।
नीतोऽस्ति देवराजेन क्षपायामपहत्य यः ॥
गीर्वाणास्तुर्गणमर्वाणं समानवत् मा चिरम् ॥ ४५ ॥

श्रीशिव उवाच—

अथ तस्य मुनेर्वाक्योद्दैवैर्यज्ञतुरङ्गमः ।
समर्पितस्ततस्तेन तेऽनुज्ञाता दिवौकसः ॥ ४६ ॥
आकृष्टानमरान्दृष्ट्वा गतं लब्ध्वा तुरङ्गमम् ।
महीपतिसुतो नत्वा तं मुनिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

राजपुत्र उवाच—

आश्चर्यमिदमेतत्ते सामर्थ्यमृषिसत्तम ! ।
कृतमेतत्त्वया विप्र ! विद्वशाकर्षणं क्षणात् ॥ ४८ ॥
हठादाकृष्य दत्तो मे यज्ञियोऽयं तुरङ्गमः ।
न किञ्चिदपरं यावदुष्करं यत्सुरैरपि ॥ ४९ ॥
प्रभाविष्यति तत्कर्तुं भवानेव न चापरः ।
शृणु विप्र ! महीपालः पिताऽऽसीन्मे बृहद्भयः ॥ ५० ॥
आरब्धभयमेधोऽसौ दैवेन निधनं गतः ।
अद्यापि तस्य देहोऽस्ति तप्ततैलेन शोषितः ॥
तस्य सजीवनं भूयः कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य स्मितं कृत्वा स जगाद् महामुनिः ।
यामस्तत्र पिता यत्र तावको यागमण्डपे ॥ ५२ ॥
अथाऽऽगत्य समं तेन तत्र सिद्धसमाधिना ।
पर्याऽऽमिमन्य निदधे तस्य प्रेतस्य मूर्धनि ॥ ५३ ॥
ततः प्राप नृपः संज्ञामुत्तस्थे वै दृढो च ।
स तं पप्रच्छ विप्रेन्द्रं कोऽसि धर्मति भूपतिः ॥ ५४ ॥
ततो राजसुतः सर्वं भूपालाय न्यवेदयत् ।
स नत्वा ब्राह्मणं राजा तं पुनर्दत्तजीवितम् ॥ ५५ ॥
बभाषे केन पुण्येन त्वयि शक्तिरलौकिकी ।
यया मे जीवितं दत्तमाकृष्टाश्च दिवौकसः ॥
यागश्चोद्धरितो विप्र ! येन मे तत्क्षिरूपय ॥ ५६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्तस्तेन विप्रोऽसौ जगाद् रुद्धण्या गिरा ॥ ५७ ॥
सिद्धसमाधिरुवाच—
गीतार्तां द्वादशाध्यायं जपाम्यहमनन्दितः ।
तेन शक्तिरियं राजन्यया प्राप्नोऽसि जीवितम् ॥ ५८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पतदाकर्ण्य राजाऽसौ द्वादशाध्यायमुत्तमम् ।
पपाठ तस्माद्विप्रैः सकाशाद्ब्राह्मणान्वितः ॥ ५९ ॥
वस्त्राध्यायस्य माहात्म्यात्ते सर्वे सद्गतिं ययुः ।
अन्ये पठित्वा जीवाश्च मुक्तिमापुर्वाः पराम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताद्वादशाध्याय-

माहात्म्यकथनं नाम द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं
अ		अ		क	
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३ ६९	अहं हि सर्वज्ञानां	९ २४ १७७	कथं विद्यामहं योगिन् । १० १७ २३१	
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३ २४९	अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५ २१०	किं पुराणमनुशासितारं	८ ४ ८३
अभिज्योतिरहश्शुक्रः	८ २४ ११३	आ		कस्मात् त्वे न नमेरन्	११ ३७ ३१७
अथ चित्तं समाधातुं	१२ ९ ३६६	आख्याहि मे को भवान्	११ ३१ ३०५	कारोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२ ३०६
अथवा बहुनेतेन	१० ४२ २६१	आदित्यानामहं विष्णुः	१० २१ २३७	किं तद्वा किमभ्यासं	८ १ ६६
अथैतदन्यथक्तोऽधि	१२ ११ ३६८	आ मद्भयुक्नालोकाः	८ १६ १००	किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३ १९३
अष्टपूर्णां हृषितोऽस्मि	११ ४९ ३२७	आयुधानामहं वज्रं	१० २८ २४१	किरीटिदिनं गदिनं चकहत्तं	११ ४६ ३२७
अद्वैता सर्वभूतानां	१२ १३ ३७४	आहूस्त्वामुषयः सर्वे	१० १३ २२४	किरीटिदिनं गदिनं चकिण्च	११ १७ २८७
अधिसूतं क्षरो भावः	८ ४ ७३	इ			
अधियज्ञः कथं कोऽज	८ २ ३६	इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७ ५६		
अनन्तास्मि नागाणां	१० २९ २४५	इत्यसूतं वायुदेवस्त-	११ ५० ३३२		
अनन्यचेताः सततं	८ १४ ९६	इदं तु ते शुद्धात्मं	९ १ १२७		
अनन्याश्चित्तवन्तो मां	९ २२ १७२	इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं	११ ७ २७६		
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	१२ १६ ३७९	उ			
अनादिमन्यान्तमनन्त-	११ १३ ३७०	उच्चैश्रवसमथानां	१० २७ २४४		
अनेकबाहूदरवक्त्रेणं	११ १३ २८५	उदाराः सर्वे एषैते	७ १८ ४१		
अनेकवक्त्रनयनं	११ १० २७८	ए			
अन्तकाले च मामेव	८ ६ ७७	एतच्छ्रुत्वावचनं केशवस्य	११ ३५ ३१३		
अन्तवत् फले तेषां	७ २३ ४९	एतद्योनीनि भूतानि	७ ६ १६		
अपरेयमितस्त्वन्यां	७ ५ ११	एतां विभृतिं योगं च	१० ७ २१७		
अपि वेत्सुदुराचारः	९ ३० १८८	एवमुक्त्वा ततो राजन् । ११ ९ २७८			
अभ्यासयोगयुक्तेन	८ ८ ८३	एवमेतवशाऽऽप्य त्वं	११ ३ २७१		
अभ्यासेऽप्यसमर्थाऽसि	१२ १० ३६७	एवं सततयुक्ता ये	१२ १ ३४६		
अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य	११ २६ ३००	ओ			
अमी हि त्वा सुरसङ्घाः	११ २१ २९५	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८ १३ ९२		
अवज्ञानानि मां मुढाः	९ ११ १९२	क			
अव्यक्तान्धकयः सर्वाः	८ १८ १०३	कथं विद्यामहं योगिन् । १० १७ २३१			
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८ २१ १०७	किं पुराणमनुशासितारं	८ ४ ८३		
अव्यक्तं व्यक्तमापने	९ २४ ५१	कस्मात् त्वे न नमेरन्	११ ३७ ३१७		
अश्रद्धानाः पुरुषाः	९ ३ १३४	कारोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२ ३०६		
अशस्त्यः सर्वशृङ्गणां	१० २६ २४४	किं तद्वा किमभ्यासं	८ १ ६६		
अहं क्रतुरहं यज्ञः	९ १६ १६२	किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३ १९३		
अहमात्मा शुभाकेश ।	१० २० २३४	किरीटिदिनं गदिनं चकहत्तं	११ ४६ ३२७		
अहं सर्वस्य प्रभवः	१० ८ २१८	किरीटिदिनं गदिनं चकिण्च	११ १७ २८७		
				ख	
				केशोऽधिकतरस्तेषां	१२ ५ ३५४
				क्षिप्रं भवति घर्मात्मा	९८ ३१ १२०
				ग	
				गतिर्भेदाः प्रभुः साक्षी	९ १८ १६५
				घ	
				चतुर्विधा भजन्ते मां	७ १६ ३५
				ज	
				जराभरणमोक्षाय	७ २९ ६९
				ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५ ३६०
				ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	७ २ ८
				त	
				ततः स विस्मयाविष्टः	११ १४ २८३
				तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं	११ १३ २८२
				तपाम्यहमहं वर्षे	९ १९ १६७
				तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४ ३२६
				तस्मात्स्वश्रुतिं यशः	११ ३३ ३०९
				तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७ ७९
				तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	१२ १९ ८८३
				ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	९ २१ १६९
				तेषामहं समुद्रतां	१२ ७ ३६२
				तेषामेवावाक्यमर्थं	१० ११ २२२
				तेषां सततयुक्तानां	१० १७ २१८
				तेषां ज्ञानी निरययुक्तः	७ १७ ३९
				त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३ २८
				त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २० १६९
				स्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८ २९०
				त्वमाक्षिदेवः पुरुषः पुराणः	११ ३६ ३९७
				द	
				दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८ २५६
				दंष्ट्राकरालानि च ते	११ २५ २९९
				दिशि सूर्यसदृशस्य	११ १२ २८०
				दिव्यमाल्याम्बरधरं	११ ११ २७८
				दृष्ट्वा मां रूपं	११ ५१ ३३४
				दैवी क्षीया गुणमयी	७ १४ २८

शोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठं
यात्राष्टम्योरितमन्तरं ११ २० २९३
युतं छलयतामस्मि १० ३६ २५४
द्रोणं च भीमं च जयद्रथं च ११ ३४ ३११

ध

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः ६ २९ ११९

न

न च मत्स्यानि सूतानि ९ ५ १३६
न च मां तानि कर्माणि ९ १ १४७
न तु मां शक्यसे हर्तुं ११ ८ २७६
नमस्तृप्यं दीप्तमनेक- ११ २४ २९८
नमः पुरस्तादथ शृष्टते ११ ४० ३१७
न मां दुष्कृतिनो मूढाः ७ १५ ३४
न मे विदुः क्षुरगणाः १० २ २०५
न वेदयज्ञाध्ययनैः ११ ४८ ३३०
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां १० ४० २५९
नार्हं प्रकाशः सर्वस्य ७ २५ ५३
नार्हं वेदं तपसा ११ ५३ ३३६
नैते सती पार्थ ! जानन् ८ २७ १२१

ध

धनं पुष्पं फलं तोयं ९ २६ १८०
परस्तस्मात् भावोऽन्यः ८ २० १०७
परं ब्रह्म परं धाम १० १२ २२४
पवनः पवतामस्मि १० ३१ २४७
पश्य मे पार्थ ! रूपाणि ११ ५ २७४
पश्यादित्यान्वसुव्रतान् ११ ६ २७५
पश्यामि देवांस्तव देवदेव ११ १५ २८४
पितासि लोकस्य चराच- ११ ४३ ३२९
पिताऽऽत्मस्य जगतः ९ १७ १६४
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां ३ ९ २०
पुरुषः स परः पार्थ ! ८ २२ ११०
पुरुषसां च सुख्यं मां १० २४ २४२
प्रकृतिं स्वाभवदभ्य ९ ८ १४६
प्रयाणकाले मनसा ८ १० ८३
प्रह्लादश्चास्मि दीप्त्यानां १० ३० २४७

ब

बलं बलवतां नार्हं ३ ११ २०
बहूनां जनमगमन्ते ७ १९ ४३
बीजं मां सर्वसूतानां ७ १० २०
बुद्धिज्ञानममसोहोः १० ४ २१०
बृहत्साम तथा साम्रा १० ३९ २९१

भ

भक्त्यात्वनन्यया शक्यः ११ ५४ ३३६

शोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठं
भवाप्ययो हि सूतानां ११ २ २७०
सूतमामः स एवायं ८ १९ १०३
सुमिरापोऽनलो वायुः ७ ४ ११
सूय एव महाबाहो ! १० १ २०३

म

मच्चित्ता मद्गतप्राणाः १० ९ २१८
मत्कर्मकृन्मत्परमः ११ ५५ ३३९
मत्तः परतरं नान्यत् ७ ७ १८
मदनुग्रहाय परमं ११ १ २६८
मनुष्याणां सर्वेषु ७ ३ १०
मन्मना भव मद्रूपः ९ ३४ १९६
मन्यसे यदि तच्छक्यं ११ ४ २७२
मया ततमिदं सर्वं ९ ४ १३६
मयाऽऽप्यक्षेप प्रकृतिः ९ १० १४९
मया प्रसन्नं तवाऽर्जुनेदं ११ ४७ ३२९
मय्यावेक्ष्य मनो ये मां १२ २ ३५२
मय्यासकमनाः पार्थ ! ७ १ ३
मय्येव मन आधत्स्व १२ ८ ३६५
महर्षयः सप्त पूर्वे १० ६ २१३
महर्षीणां श्रुत्वा १० २९ २४२
महत्मानस्तु मां पार्थ ! ९ १३ १९७
मा ते व्यथा मा च ११ ४९ ३३१
मासुपेत्य पुनर्जन्म ८ १९ ९९
मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य ९ ३२ १९३
मृत्युः सर्वहरश्चाहं १० ३४ २५१
मोघाशा मोघकर्माणि ९ १२ १५४

य

यथापि सर्वभूतानां १० ३९ २५६
यथापहास्यमसत्कृतः ११ ४२ ३२३
यत्करोषि यदश्राप्सि ९ २७ १८२
[यत्करोमि यदश्राप्सि] ९ २७ १८२
यत्र काले त्वनावृत्तिं ८ २३ ११२
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं ९ ६ १४१
यथा नदीनां बहवोऽन्तः १० ३८ ३०२
यथा प्रदीप्तज्वलनं ११ २९ २०२
यदक्षरं वेषिषीतो वदन्ति ८ ११ ९०
यद्यद्विमुक्तमिदं सर्वं १० ४१ २५९
यं यं वापि स्मरन् आचं ८ ६ ७९
यस्मान्नोद्विजते लोकः १२ ११ ३७७
यान्ति देवमाना देवान् ९ २५ १७८
ये चैव सारिका भावाः ७ १२ २१
ये तु धर्म्यामृतमिदं १२ २० ३८५
ये तु सर्वाणि कर्माणि १२ ६ ३६२

शोकप्रतीकानि अ. श्लो. पृष्ठं
ये त्वक्षरमनिर्देश्य १२ ३ २६३
ये त्वन्यदेवताभक्ताः ९ २३ १७५
येषां त्वन्तगतं पापं ७ २८ १८
यो न हस्यति न ह्रैष्टि १२ १७ ३८१
यो मामवमनादिं च १० ३१ २०७
यो यो यायां तनुं भक्तः ७ ३२ ४७

र

रतोऽहमण्डु कौन्तेय ! ७ ६ २०
राजविद्या राजगुरुं ९ २ १३०
रक्षणां शङ्करश्चास्मि १० २३ २४१
रुदादित्वा वसतो ये च ११ २२ २९६
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं ११ २३ २९७

ल

लेलिखसे प्रसमानः ११ ३० ३०४
ल
वक्तुमर्हस्यक्षेपेण १० १६ २३०
वक्त्राणि ते त्वरमाणाः ११ २७ ३००
वायुर्गमोऽग्निर्वैश्वः ११ ३९ ३१७
विस्तरीणाल्मनो योगं १० १८ ३१
वृष्णीनां बाहुदेवोऽस्मि १० ३७ २५४
वेदानां सामवेदोऽस्मि १० २२ २४०
वेदाहं समतीतानि ७ २६ ५४
वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव ८ २८ १२३

श

शुक्लकृष्णे गती ह्येते ३ २६ १२०
शुभाशुभकलैरेव ९ २८ १८४
श्रेयो हि ज्ञानमन्यासात् १२ १२ ३७०

स

सखेति मत्वा प्रसन्नं ११ ४१ ३२२
सततं कीर्तयन्तो मां ९ १४ १५९
स तथा भद्रया युक्तः ७ ३२ ४७
समोऽहं सर्वभूतेषु ९ २९ १८९
समः शत्रो च मित्रे च १२ १८ २८२
सर्गाणामादिरन्तश्च १० ३२ २४९
सर्वेन्द्राणि सयम्य ८ १२ ९२
सर्वसूतानि कौन्तेय ! ९ ३ १४३
सर्वमेतत्तं मन्ये १० १४ २२४
सहस्रगुणपर्यन्तं ८ १७ १०४
साधिसूताधिदैवं मां ७ ३० ६१
सुदुर्दैवमिदं रूपं ११ ५२ ३३५
सन्तुष्टः सततं योगी १२ १४ ३७४
सन्नियम्बेन्द्रियप्रामं १२ ४ ३५४
स्थाने हृदीकश ! तव १२ ३६ ३१४
स्वयमेवात्मनात्मानं १० १९ २२४

ह

हन्त ते कथयिष्यामि १० १९ २३३

निम्बार्कीयतत्त्वप्रकाशिकाष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतन्त्रजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिवर्यैः
स्वीयपाचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्सदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्यामणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्त-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणस्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धाद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाययुग्ममर्दे
प्रवर्तन्ते ? तद्वर्णनकुतकुत्रां तच्चजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्की-
पथानुयायितत्त्वप्रकाशिकायुतशाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्यादेकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्वर्ण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविगीतयशोभिल्लो-
कमान्यैः बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुमनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमगच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां मुमनसां मुमनोहराणि मुमनानीमानि!—

बलभसंप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मधली; पण बाकीच्या आणि
निंबार्क संप्रदायाची च दुसऱ्या कोही टीका मिळत एकंदर पेंकरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने शुक्लाच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां
सर्व निर्वह होतो. (गीतारहस्य- पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७; बाळ गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या संप्रदायिक आचार्यांनी गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पेंकरा [सध्या एकोणीस] टीका संवत्सरे गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यानां नुकत्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे.

[गीतारहस्य टिप्पणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशवं-

काश्मीरिभक्तचार्चपादप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमत्सुब्रह्मचर्यसंस्कृतीकृता ... गूढार्थदीपिका

३ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता ... तत्पर्यबोधिनी

४ श्रीधरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

चेत्येतानि कस्यांस्यादिरेष्टाभिः संहितायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकः स्थूलतमाश-

रेष्टीकाश्च स्थूलोक्तैर्मुद्रिताः बृदा मां हेतिष्येति ।

श्रीमद्भगवद्गीता- सल्लमात्रं

प्राप्तिस्थानम् :- गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट- मुंबई.

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... भावप्रकाशः

६ श्रीचनपतिमुरारिविरचिता- भाष्योत्कर्षदीपिका

७ देवक्षत्रपंडितश्रीसूर्यविरचिता ... परमाद्यप्रपा

८ पूर्णप्रज्ञमतानुयायिश्रीराधवेन्द्रकृतः ... अर्थसंग्रहः

मूलम् १०-०-०

सू० ०-२-०

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

FIRST COLLECTION:—

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*; (2) Anandagiri's *Vyakhyā*; (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya-Chandrika*; (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya-deepika*; (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*; (8) Venkatnatha's *Brahmanandagiri*; (9) Vallabha's *Tattva-deepika*. (10) Purushotama's *Amrita-tarangini*; (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya.

VOL III

(Thirteenth to Eighteenth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBAJU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1938

This book Can be had from:—

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle

Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

Commentators:—

General Gita Mahatmya (2)	From Varaha-puran etc
1 SHANKARACHARYA Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA ...	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant-deshika ...	Tatparya-Chandrika
5 MADHAVA ...	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya-Deepika
7 Hanuman Paishacha BHASHYA
8 Venkatanatha Brahmanandagiri
9 Vallabha Tattva-deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha Bhava-deepa
Yamuna-muni ...	— Artha-sangraha
Deshika Raksha
Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
Dhupakara Shashtri Avigita Notes

Bhagavad-gita with eight other commentaries, P. 1328 Rs. 10/—, Postage extra

EIGHT MORE COMMENTARIES:—

1 Keshava Kashmiri Bhattacharya	Tattva-Prakāshikā
2 Madhu-Sudana Saraswati	Gūdhārtha-Deepikā
3 Shankarananda	Tātparya-Bodhini
4 Shreedhara Swami	Subodhini
5 Sadananda	Bhāva Prakāsha
6 Dhanapati Suri	Bhāshyotkarsha Deepikā
7 Daivagnya Pandit Surya	Paramārtha-Prapā
8 Raghavendra	Artha-Sangraha

This Book is Printed and Published

by

Natverlal Itchharam Desai B. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

तृतीयबद्धम्

(१३-१८)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन विल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट-मुंबई.

वैक्रमाब्दः १९९४]

ख्रिस्ताब्दः १९३८

[शाकाब्दः १८५९]

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽव्यधिकाराः राजशासनपद्ममुद्यत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराश्च	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्भामाजीचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवेंकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचंद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(माध्व-) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमच्छनुमान्	(अद्वैतः)	पेशाचभाष्यम्
८ श्रीवेंकटनाथः	”	ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम्
९ श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरुषोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभावदीपः
१२ शास्त्रनखनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वेंकटनाथः	”	गीतार्थसङ्ग्रहश्च
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतासाहाय्यम्		(प्रत्यक्षव्याख्यम्)
१५ अनंताख्या धूपकरशास्त्रिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

श्रीमद्भगवद्गीता-अन्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसंख्या १३२८ मू. द. १०

अन्याष्टीकाः ।

१ केशवकास्मीरिमहाचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुसारिणी	तत्त्वप्रकाशिका
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	अद्वैतमतानुसारिणी	रुढार्थदीपिका
३ शंकरानन्दप्रणीता	”	तात्पर्यबोधिनी
४ श्रीधरस्वामिकृता	”	सुबोधिनी
५ सदानन्दविरचितः	”	भावप्रकाशः
६ धनपतिसुरिविरचिता	”	भाष्योत्कर्षदीपिका
७ देवज्ञपंजितसूर्यविरचिता	”	परमार्थप्रपा
८ राघवेन्द्रकृतः	द्वैतमतानुसारिणी	अर्थसंग्रहः

छद्मकः प्रकाशकश्च—

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

अपरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्य नरसत्त्वस्य भगवतो नारायणस्य कृपालवमात्रा-
वलम्बनाः श्रीमद्भगवद्गीताया व्याख्योपख्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन तृतीयषट्केनेदानीं तत्रभवतः सभाजयितु-
मधिगतावसराः सुतरां सन्तुष्यामः ।

प्रथमद्वितीयषट्कदेव परिष्कृतेऽप्यस्मिन् षट्केऽर्थान्तरप्रकाशन-यथार्थदीपिकासङ्ग्रह-नव्यमतपरीक्षादि शुहुः
प्रत्यूहव्यूहपराहोत्साहा न यावदभिलषितं विधातुमपीपराम, अनवसरलब्धत्वादविगीतायाः प्रत्यध्यायमन्ते
निवेशनमेवानिच्छतामपि प्रकाशकानामगतिकतया कर्तव्यमभूत्, व्याख्याशोधनादिकर्मणश्च सर्वोऽपि भारो
मुद्रणालयस्वपण्डितेष्वेव समसज्जिते सत्यमिह शश्वत् 'श्रेयांसि बहुविधानि' इतिवचनो भूतार्थतामपरोक्ष-
मन्ववाविष्महि । किमधिकेन ? सर्वमेवास्य षट्स्य परिष्करणपुण्यमहन्ति मुद्रणालयपण्डिताः साधले इत्युपाह्वा
गजाननशास्त्रिण इत्यनिर्दिश्यात्र न पारयाम स्थातुम् ।

अथेदानीं पुनरलब्धप्रकाशनेनानेन प्रथमगुच्छेन प्रकाशितपूर्वेण द्वितीयगुच्छेन चास्मदीया 'अविगीताया'
कृतपूर्तिं भगवद्गीताव्याख्यानां निर्दिशति ललितललितैश्वर्यैर्निजयशोराशिचिह्नेषु पत्रेषु विपश्चिद्द्वारा संशोधन-
पूर्वकमङ्कयित्वा प्रकाश्य 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपैः श्रेष्ठिचिह्नैरधिपयुधमधिष्ठिता कनिष्ठिका गुणवचरगीता-
प्रस्तकप्रकाशकगणनायां गीताध्येतृणामिति तान् सादरं वर्धयामो धन्यवादेः ।

सम्प्रति चास्मिन् गुच्छद्वये संगृहीतव्याख्याभ्योऽप्य- १ शैवभाष्यम्, २ तत्त्वैकदर्शनभाष्यम्,
३ रामकण्ठी, ४ अनुव्याख्यानाम्, ५ मध्वमतानुवर्तिनी, ६ सारार्थवर्षिणी, ७ हृदन्थिमिदिनी,
८ पदयोजना, ९ श्रीकृष्णरसिकरञ्जनी, १० गोविन्दभट्टी, ११ गीतार्थप्रकाशनम्, १२ सारार्थसंग्रह-
दीपिका, इत्याद्या भगवद्गीताव्याख्याः समुपलभ्यन्ते । सन्ति च तासु काश्चनाद्यथावदनाख्यमुद्रणयन्त्राः प्रायो
भूयोभिरदृष्टवराश्चेति तासामपि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशनमावश्यकं मन्यामहे । विश्वसिमन्त्रास्मिन्नपरिमितव्यय-
साध्ये क्लेशावहे च कर्मणि प्रवर्तितुमुत्साहयेयुरुपक्रान्तगीताव्याख्यामसङ्ग्रहकार्यान् 'गुजराती' मुद्रणालयाधि-
पतीन् गीताभ्यासव्यसनिनः सुकृतिन इति ।

अत्रेदमपि विज्ञापनं नः प्राप्तकालं प्रतिभाति, यत्— प्राचीनव्याख्यानसम्पादनबहिदानान्तरनैरनतिप्राचीनैश्च
तत्तज्ज्ञापासु सन्ध्यानां कैश्चिद्विशेषः प्रतननिबन्धानाम्यतिशयानां गुणवतां गीताविवरणानां गीर्वाणवाण्या
विपरिणमनमप्यावश्यकमिति । श्रूयते च ज्ञानदेवीया भावार्थदीपिका पथैरेवानुदिता कैश्चिदिति । वामनपण्डित-
प्रणीता यथार्थदीपिकापि तथैवावुवादमहतीत्यस्मदनुदिततदंशदर्शनेन स्थालीपुलाकन्यायेन जानीयुष्व सद्दृश्याः ।
दासोपन्तविरचिते लक्षाधिकग्रन्थात्मके 'गीताणव' नास्ति महार्णवाभे निबन्धेऽपि सन्ति बहवोऽज्ञाः सङ्ग-
हार्हाः । तथा निजनामध्वैर्यौकमान्यैरालिखैः सन्दृश्यमभिनवमपि 'गीतारहस्यम्' सर्वात्मनाऽर्हति
संस्कृतीकरणम् । यदि नाम गीताविवरणरूपस्य तद्वितीयभागस्य भाष्यात्मना, निबन्धरूपस्य च प्रथमभागस्य

वार्तिकालम्ना कोऽपि प्रज्ञावान् निलिम्पभाषायां परिवर्तनं व्यञ्जस्यत्, तर्हि वेदान्तशास्त्रस्य तद्वलत्वप्रस्थानान्तरमेवामविष्यत् । न जानीमः पदे पदे विद्योतत्स्वपि तद्गौरवक्षेपु मनीषिप्रवरषु कथमेतावन्तं कालमनिष्पन्नमेतत्कार्यम् ! इति विश्वसिमो वशीकृतत्रिदशगिरो लब्धवर्णशिरोमणयोऽत्र तूष्णमेव प्रवर्त्यन्तीति ।

अथापरमव्यस्ति प्रज्ञावत्सु विज्ञापनीयं यत् यथाप्रतिश्रुतं पृथगेव प्रकाशयितुमभिलषामो 'गीतागौरम्', नामोपसंहारभागम्, यत्र—गीताप्रशंसा, संज्ञाबीजम्, गीतायाः स्मृतित्त्वम्, उपनिषद्बोद्धुमश्वत्, महाभारते सम्बन्धः, गीतान्तरेऽस्तुलनम्, वेदविषये वृत्तिः, धर्मशास्त्रविषये वृत्तिः, शिष्टाचारविषये वृत्तिः, दर्शनेः सम्बन्धः, शास्त्रान्तरेः सम्बन्धः, पुराणैः सम्बन्धः, प्रतिपाद्यम्, कर्मयोगः, भक्तियोगः, सङ्घासयोगः, अर्जुनस्याधिकारविचारः, शङ्कराचार्यैः प्रतिक्षितो ज्ञानकर्मसमुच्चयः, तिलकपरिष्कृतज्ञानोत्तरकर्मविचारः, अद्वैतमते गीतासुगुण्यम्, विशिष्टाद्वैतमतम्, द्वैताद्वैतमतम्, द्वैतमतम्, शुद्धाद्वैतमतम्, मागवतमतम्, शैवादिमतान्तराणि, वैदेशिकतत्त्वज्ञानम्, गीतायाः काव्यत्वेन निरीक्षणम्, गीतोपदेष्टुर्भगवतः श्रोतुश्च वनञ्जस्य जन्मकर्मवयोऽवस्थाविमर्शः, गीताश्लोकसङ्ख्या, उपलब्धाधिकश्लोकविचारः, हंसयोगिस्वीकृतचतुर्विंशत्यध्यायादिविमर्शः, एकनाथव्याख्यातगीतासारविचारः, उत्तरगीता, प्राचीनपुस्तकोपलब्धपाठान्तरसमालोचनम्, गीताकालनिर्णयः, दिननिर्णयः, रथव्यूहादिस्वरूपम्, विभूतिपरिचयः, उल्लिखितव्यकृत्यादिपरिचयः, व्याख्यातुपरिचयः, अद्ययावदविचारितानि शङ्कराचार्यकालविषये प्रमाणानि, व्याख्यावैशिष्ट्यम्, गीतायाः सूक्ष्मविषयसूची, पदसूची, व्याख्योदाहृतप्रमाणसूची,—इत्येवमादयो गीताध्येतृणामतीवोपयुक्ता विषया विनिवेशयिष्यन्ते । अस्माद्वैरकिञ्चिज्ज्ञैरशक्यानुष्ठानमप्येतन्महत्कार्यमन्तर्यामिणः प्रेरणया तत्रभवतामाश्रया च लब्धोत्साहा अह्वयैव विषितामहे ।

तदिदानीमविगण्य द्रविणव्ययम्, सहित्वा समयातिपातम्, आश्रित्य परिश्रमम्, एवंविधैः सरत्नैरिव सुवर्णभरणैः सुपुस्तकैः सुरभारतीभाण्डागारं भूषयतां कृतिकुलमुपकृतवतां च 'गुजराती' शुद्धगण्यन्त्रालयाधिपतीनां देसाईकुलविभूषणश्रीमच्छ्रेष्ठिवर्येच्छारामात्मजानां श्रीश्रेष्ठिवर—नटवरलाल—मदनलाल—बाबूभाई—महोदयानां शुभोदकमहोद्यमादिसिद्धयर्थं भगवन्तं पार्थसारथिं सम्प्रार्थ्य, सत्यस्य गुच्छस्य पुनर्मुद्गणयोगेऽनेकविधान् विशेषविदिष्टान् विशेषान् विधायुम्, अवशिष्टान्यशुद्धानि निर्माष्टुं च यावन्मनीषं यतिष्यामहे इति सहृदयेभ्यः साज्जलिबन्धं विज्ञाप्य चोपरमामः ॥

‘यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयका तत्तस्यान् सन्तः सुखं गुणकणान् शिरसा वहेयुः ।
दोषोत्क्रान्तु हरतां रसनाञ्चलेन स्वैरं कथं नु भवित्तास्म्यनृणः खलानाम् ? ॥’

श्रीविद्याविहारमन्दिरम्, माचौलः, गोवा }
१८५९ रथसप्तमी

आर्यमिश्रणामाश्रयः—
छूपकरोपाद्धोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमगुच्छे

तृतीयवङ्कस्य विषयानुक्रमः ।

विषयाः	श्लो.	पृ.
त्रयोदशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२	२
प्रकृतिपुरुषादिवुमुत्सोरञ्जनस्य प्रश्नः	१	२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम्	२	४
सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भावात्म्यकथनप्रतिज्ञा	४	२८
क्षेत्रस्वरूपम्	६	३३
क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि	८	३८
ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम्	१३	४६
क्षेनादिज्ञातुः फलम्	१९	६३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञापरपर्यायस्य प्रकृतिद्वयस्य अणद्वैतत्वम्	२०	६५
क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिकं संसारित्वम्	२२	७१
तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तत्त्वानफलं च	२३	७३
आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधमा-		
धिकाः रिभेदावुक्रमेणोपायचतुष्टयम्	२५	८१
संसारस्याविधिकत्वं तद्विवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च	२७	८४
आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्बोधाभिलषिता		
तत्तत्प्राकारस्य च	३२	९३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाध्यायज्ञानस्य फलम्	३५	९८
त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१०३	
चतुर्दशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	१०५	
परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा	१	१०६
ईश्वरायतनप्रकृतिपुरुषयोरखिलजगद्वैतत्वं तस्य		
वाचिन्त्यशक्तिवैभवम्	३	११०
क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च	५	११४
सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्वप्रकाराश्च	६	११६
सत्त्वादियुगलानां स्वाभाविकानि कार्याणि	९	१२१
सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः	१०	१२२
समुद्भूतगुणानां ज्ञानविधम्	११	१२३
मरणसमये प्रवृत्तानां गुणानां फलम्	१४	१२५
सात्त्विकादिकर्मणां फलं सहेतुकम्	१६	१२७
सात्त्विकाद्याचारसम्पन्नानां गतयः	१७	१२९

विषयाः	श्लो.	पृ.
मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्म्यज्ञानाज्जीवन्मुक्तता	१९	१३०
गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्नः	२१	१३२
गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः	२२	१३४
अव्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्व-		
प्राप्त्युपायान्तरम्	२६	१३९
अव्यभिचारभक्तियोगेन सेव्यस्य परमा-		
त्मनः स्वरूपम्	२७	१४१
चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम्		१४९
पञ्चदशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः		१५१
विरिक्तद्वारा भगवत्तत्त्वज्ञानाधिका-		
सिद्धयर्थे संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम्	१	१५२
संसारवृक्षस्यान्यद्वयवकल्पनं दुरुच्छेद्यत्वं च	२	१५७
दुरुच्छेद्यस्यानर्थक्यस्य संसारवृक्षस्यो-		
च्छेदनोपायकथनद्वारा कर्तव्योपदेशः	३	१६०
मुक्तिपदं गच्छतां सत्त्वाधनलक्षणानि	५	१६४
मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम्	६	१६६
'तदाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था	७	१६८
पूर्ववेहादिनिद्र्याकर्षणस्य कालस्तदुपयोगश्च	८	१७२
ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं		
सर्वव्यवहारास्पदत्वं च	१२	१७७
क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनि-		
श्रुतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं पुरुषो-		
त्माख्यं परमात्मस्वरूपम्	१६	१८४
पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम्	१८	१८९
भगवतः पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः पुरुषोत्तम-		
योगाध्यायस्य च ज्ञानफलम्	१९	१९०
पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम्		१९८
षोडशोऽध्यायः ।		
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः		२००
मुक्त्यधिकारिणां दैवीसम्पद्गतां लक्षणानि	१	२०१

विषयः	श्लो.	पृ.
मुक्त्यनधिकारिणासुरीसम्पद्वतां लक्षणानि	४	२०७
दैव्यासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाश्वासनम्	५	२०९
आसुरसम्पद्विरणप्रतिज्ञा
...	६	२१०
आसुरसम्पद्वतां लक्षणानि
...	७	२१२
आसुरसम्पद्विरणवतां फलम्
...	१९	२२७
आसुरसम्पद्विरणस्य द्वारं, तस्मान्निवर्त- नोपायसूतश्च हितोपदेशः
...	२१	२२९
नरकद्वारभूतानां कामक्रोधलोभानां त्यागस्य फलम्
...	२२	२३०
शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्द- नुरणतः कर्मकारिणः फलम्
...	२३	२३१
शास्त्रोक्तविध्याचरणार्थं भगवदुपदेशः
...	२४	२३२
षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम्
...	२३८	...

सप्तदशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२३९
शास्त्रानभिज्ञानां श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः	१
...	२	२४३	...
भद्रात्रैविध्यम्	३
...	३	२४५	...
श्रद्धावैविध्यस्य कारणं तदधिकारी च सात्त्विक्यादिभ्रद्रात्रयस्य ज्ञानम्	४
...	४	२४६	...
आहारादीनां विवरणप्रतिज्ञा	७
...	७	२५०	...
सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः	८
...	८	२५१	...
सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम्	९
...	९	२५७	...
तपसः शरीरादिभेदकथनपूर्वकं गुणतल्लैविध्यम्	१४
...	१४	२५९	...
दानस्य गुणतल्लैविध्यम्	२०
...	२०	२६५	...
यज्ञादिकाभ्याकाम्यकर्मणां वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्धयर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः	२३
...	२३	२६८	...
अध्यायार्थस्योपसंहारः	२८
...	२८	२७६	...
सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	२८२

अष्टादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहः	२८३
त्यागसम्यक्सप्तदशोः स्वल्पमुत्पत्त्याऽर्जुनप्रश्नः	१
...	१	२८४	...
सम्यक्सप्तत्यागशब्दार्थयो रितरिविचक्षणानां मतानि त्यागसम्यक्सप्तदशोः रथैर्विषये निश्चितं भागवन्मतम्	४
...	४	२९३	...
कर्मत्यागस्य त्रैविध्यम्	७
...	७	२९८	...
आत्मज्ञानवतस्तद्दीनस्य च सात्त्विकत्याग- सम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम्	१०
...	१०	३०१	...
अज्ञानां केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः त्रिविधफलप्राप्तिनिर्णयः	१२
...	१२	३०७	...
आत्मनोऽकृतृत्वादिति द्विद्वये तत्कारकप्रदर्शनम्	१३
...	१३	३१०	...
आत्मनि कर्तृत्वारोपं कुर्वतो दुर्मतिवत्	१६
...	१६	३१८	...

विषयः	श्लो.	पृ.
अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतिर्वत् तत्फलं च
...	१७	३१९
कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च
...	१८	३२५
ज्ञानादित्रयाणां त्रिगुणमकत्वकथनप्रतिज्ञा
...	१९	३२८
ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम्
...	२०	३३०
कर्मणो गुणतल्लैविध्यम्
...	२३	३३३
गुणतः कर्तृत्रैविध्यम्
...	२६	३३६
बुद्धिभूत्योर्लैविध्यकथनप्रतिज्ञा
...	२९	३४०
बुद्धिगुणतल्लैविध्यम्
...	३०	३४१
धृतैर्गुणतल्लैविध्यम्
...	३३	३४४
सुखस्य गुणतल्लैविध्यम्
...	३६	३४७
सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मिकता
...	४०	३६१
गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रमः
...	४१	३६३
स्वस्ववर्णनिहितकर्माभिरतस्यैवैश्वरार्पणेन सिद्धिप्रतिपत्तिः
...	४५	३६०
स्वकर्मणैः पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम्
...	४७	३६३
स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सदृष्टान्तं हेतुवन्तरम्
...	४८	३६६
विद्वत्सम्यग्ज्ञानेन ज्ञाननिष्ठारूपया जैष्णव्य- सिद्धेः प्राप्तिरुपायः
...	४९	३६९
ज्ञाननिष्ठारूपाः प्राप्तिरुपायकथनम्
...	५०	३७१
उक्तक्रमेण ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम्
...	५४	३७६
अनन्योत्तममक्तिप्राप्तेः फलम्
...	५५	३८१
ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदर्थेणैव तन्निष्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः
...	५६	३८५
एतावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः
...	५७	३८६
अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृतेः श्रवणम्
...	५९	३८९
सर्वान्त्यामिण ईश्वरस्यैव शरणगत्या परमपदप्राप्तिः
...	६१	३९१
उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारसूतोपदेशः
...	६४	३९६
अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भगवदुपदेशः
...	६६	४००
गीताशास्त्रानधिकारिसुखेन तदधिकारिणः
...	६७	४०१
गीताशास्त्रोपदेशः फलम्
...	६८	४२१
गीताशास्त्रपठनस्य फलम्
...	७०	४२४
गीताशास्त्रध्वन्याहस्य लक्षणं श्रवणस्य च फलम्
...	७१	४२५
गुरुष्वभेदं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरो- र्गोविन्दस्य प्रश्नः
...	७२	४२६
कृतज्ञतन्मित्रश्रमजुनस्योत्तरम्
...	७३	४२७
कथासुखन्यानप्रदर्शनार्थां सञ्ज्ञयोक्तिः
...	७४	४२९
दूरस्थस्यापि सञ्ज्ञस्य ध्वन्याहताद्योतनम्
...	७५	४३०
भगवदर्जुनसंवादेध्वन्याहतादकथनम्
...	७६	४३१
धृतारुहस्य जयाशानिराकरणस्य सञ्ज्ञस्य निश्चयोक्तिः
...	७८	४३३
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रहोपसंहारः
...	४३८	...
अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम्
...	४४३	...

[प्रथमगुच्छे तृतीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्नी ता
ज्ञानकाण्डम्

[अध्यायाः १३—१८]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १३]

देहस्वरूपमात्मासिहेतुरात्मविशोधनम् ।

बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यं 'तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चाचित्सम्बन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते । [रा. भा. १३।१२] इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोः स्वरूपमिति । देहयाथात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । आत्मासिहेतुः 'अमानित्वम्' [१३।१८] इत्यादिमिरुक्तः । आत्मविशोधनं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्युपक्रम्य कृतम् । बन्धहेतुस्तु 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' [१३।२२] इत्युक्तः । 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२९] इत्यादिना विवेकानुसन्धानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ॥ १७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथममुच्छे तृतीयं षट्म]

ज्ञानकाण्डम् ।

—१७७—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाख्यस्योदशोऽध्यायः ।

प्रकृतिपुरुषादिबुभुत्सोरर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव !* ॥ १ ॥

१ शां. भा.—॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—॥ १ ॥

३ रा. भा.—॥ १ ॥

४ वे. ता. सं.—॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १ ॥

८ वे. ब्र. गि.—॥ १ ॥

९ व० त० दी०—॥ १ ॥

१० पु. अ. — ये यथोक्तप्रकारेण मां अजन्ति विचक्षणः । अनन्यमनसस्ते मे प्रियास्तावद्वरात्मन् ॥ १ ॥

इत्युक्तिं सद्योपाकर्ण्य तज्जिज्ञासुर्धनञ्जयः । प्रभुं विज्ञापयामास प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥ २ ॥

अथ प्रपञ्चादिसर्वस्वरूपज्ञानाभावे भक्तिः कथं स्यात् ? इति तज्ज्ञानं पृच्छति—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पूर्वोक्तां स्वराक्ति-रूपां, पुरुषं च स्वांशं जीवं, क्षेत्रं सर्वोत्पत्तिस्थानं, क्षेत्रज्ञं,

तत्स्वरूपज्ञं, ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं, ज्ञेयं तेन ज्ञानेन प्राप्यं सर्वं हे केशव ब्रह्मविद्ययोरपि मोक्षद ! अहं भक्त्यर्थं वेदितुमि-च्छामि ॥ १ ॥

११ नी० मा० दी०—॥ १ ॥

* अर्थ श्लोकः श्रीशङ्करभगवत्पादादिभाष्यकारचतुष्टयेन टीकाकारैश्चोपेक्षितोऽतः केचनेन प्रक्षिप्तं मन्यन्ते तथापि अलत्यामृत-तरङ्गिणीप्रणेतृभिः अस्मन्मुद्रिताष्टटीकार्त्तिक-द्वितीयमुच्छान्तर्गतायं सङ्ग्रहप्रणेतृभ्यो राघवेन्द्रयतिभिश्च व्याख्यातत्वादप्रत्यक्षोक्तानामेकैकाङ्कबुद्धयाऽत्र विवेक्षितोऽस्माभिः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्लक्षणम् ।

श्रीमगवानुवाच— इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेक्षरात्मिका; याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्रेष्टा सर्वभूतानां' [१२।१३] इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां सन्ध्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माक्षणाद्भगवतः प्रिया भवन्त्येवमर्थश्रायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं सङ्घात इदं शरीरम् । तदेतद्भगवानुवाच— इदमिति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

प्रथममध्यमयोः षट्पदयोस्त्वन्तर्पदार्थाञ्चौ, अन्तिमस्तु षट्पदो वाक्यार्थनिष्ठः सम्बन्धीप्रधानोऽङ्गुनाऽऽरभ्यते; तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमषट्पाद्यमवतारविशुद्धयहितं कृतं कीर्तयति—**सप्तम इति ।** प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति—**ईश्वरस्येति ।** श्रुमिरित्यादिनोका सप्तादिरूपा प्रकृतिपरेख्य हेतुमाह—**संसारते ।** 'इतस्त्वन्यां' [७।५] इत्यादिनोकां प्रकृतिमनुकामति—**परा चेति ।** परत्वे हेतुं सूचयति—**ईश्वरारम्भिकेति ।** किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयं ? इत्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह—**याम्यामिति ।** इतमनूय बर्तित्वमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह—**तत्रेति ।** व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्वाऽव्यवहितेन तं विवक्षुष्यवहितमनुवदति—**अतीतेति ।** निष्ठो-

केति सम्बन्धः । निष्ठामेव व्याकरो—**यथेति ।** वर्तन्ते भवन्ति—**समुत्तिष्ठन्ति** तथा पूर्वोक्तन क्रारेण सर्वमुपमिति योजना । अव्यवहितमेवानूय तेनोत्तरस्य सम्बन्धं सञ्चरते—**क्षेत्रेति ।** तत्त्वज्ञानोक्तेश्चार्थेन समुच्चयार्थश्चकारः । जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानां नाक्षरैक्यमित्याशङ्क्य संसारस्याऽऽत्मधर्मत्वं निराकृत्य सङ्घातनिष्ठत्वं वक्तुं सङ्घातोत्पत्तिप्रकारमाह—**प्रकृतिश्चेति ।** भोगश्चापवर्गश्चाथौ तयोरेव कर्तव्यतदेति यावत् । नवमन्तराक्षोके शरीरनिर्देशात्तस्योरपतिर्वैकल्या, किमिति सङ्घातस्योच्यते ? तत्राऽऽह—**सोऽयमिति ।** लक्षेऽर्थे भगवद्वचनमवतारयति—**तदेतदिति ।**

१ शां. भा.— 'इदं' इति सर्वनामोक्तं विशिनष्टि—**शरीरमिति ।** हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात्क्षयात्क्षरणालक्षेत्रवद्वाऽस्मिन्मर्मफलनिर्घृतेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवंपदपदार्थकः । क्षेत्रमित्वेवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विज्ञानात्पादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वामाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंपदपदार्थक एव पूर्ववत्, क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के ? तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति विज्ञानन्ति ते तद्विदः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्र दृष्ट्वेन सङ्घातद्वयवदन्यमात्मानं निर्दिशति—**इदमिति ।** उक्तं प्रत्यक्षद्वयविशिष्टं किञ्चिदिति शेषः । शरीरस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वं क्षेत्रनामनिश्चयान्नूते—**क्षेत्रेति ।** क्षयो नाशः, क्षरणमपसयः । यथा क्षेत्रे जीवमुप—**फलति तद्विदित्वाह—क्षेत्रवद्वेति ।** क्षेत्रपदार्थादुपरिस्मृतमितिपदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथावैयर्थ्यादित्याह—**इतिशब्द इति ।** क्षेत्रमित्वेवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः । इदं

वेदमुक्त्वा ततोऽतिरिक्तं द्रष्टारमाह—**एतदिति ।** स्वामाविकं मनुष्योऽहमिति ज्ञानमौपदेशिकं, वेदो नाऽऽत्मा दृश्यत्वादित्यादिविभागशः स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदत्रापीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह—**इतिशब्द इति ।** क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राहुर्इति सम्बन्धः । प्रवक्तुमश्रुपूर्वकमाह—**क इत्यादिना ॥ २ ॥**

३ रामानुजभाष्यम् ।

पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासना-
ज्जभूतं प्रातुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च
परमप्राप्यभूतभगवत्त्वस्याथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता; अति-
शयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ तृतीयषट्सङ्गतिं वक्तुं प्रथमद्वितीयषट्के सङ्ग्रहेण—
पूर्वस्मिन्निति । अतः पदानां भावः प्राक्प्रपञ्चितः । 'ज्ञान-
कर्मारमिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्व-
षट्केन बोधिते' [गी. सं. २.] इति प्रथमषट्कार्थसङ्ग्रहः ।
सिषाधिविहितयन्ताविच्छिन्नसाधनानुष्ठानसिद्धिं निष्ठा । 'अन्यमे
भगवत्तत्त्वयाथात्म्यवाप्तिरसिद्धये । ज्ञानकर्माभिविधेयौ भक्ति-

योगः प्रकीर्तितः' [गी. सं. ३.] इति सङ्ग्रहानुरूपेण मध्यम-
षट्प्रकारार्थसुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह—अतिशयितेति । इति-
च्छेति चकारोऽन्वाचयार्थः । इदं चान्ते सङ्ग्रहीतं—'भक्तियोग-
स्तदर्थी चेत्समर्थयसाधनम् । आत्मार्या चैत्रयोऽप्येते तत्कै-
वल्यस्य साधकाः' [गी. सं. २७.] इति ।

३ रा. भा.—इदानीमुपरितनषट्के प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चे श्रवयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-
तदुपादानप्रकाराश्च षट्कद्रव्योदिता विशोध्यन्ते; तत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं,
देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चात्तिस्मन्बन्धहेतुः, ततो विवे-
कानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते—इदमिति ।

४ वे. ता. चं.—'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्मधीर्भक्तिरतिरयादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' [गी. सं. ४.]
इति सङ्ग्रहश्लोकव्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयषट्के पूर्वोक्तषट्कद्रव्येन
सङ्गमयति—इदानीमिति । इदानीं सामान्यतः प्रतिपत्त्या
बुधुस्तोदयेन विशेषावनामवारे प्राप्त इत्यर्थः । तत्संसर्गरूप-
प्रपञ्चेति व्यक्तशब्दार्थविवरणम् । संसर्गोऽयं समुदायः, यद्वा,
'तस्मिन् गर्भे द्याभ्यहम् । संभवः सर्वसूतानां ततो भवति'
[१४३.] इति संसर्गविशेषमूलत्वात्संसर्गरूपतोक्तिः । याथा-
त्म्यशब्देन विवेचनशब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति
व्यावर्तकधर्मोऽयं विवेचनम् । तदुपादानप्रकारा इति
व्यादिशब्दसङ्ग्रहीतोक्तिः । षट्कद्रव्योदिता विशोध्यन्त
इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इत्येतदभिप्रेतसङ्गतिविशेष-
विवरणम् । विशोध्यन्त इतिवचनं वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य
सामान्यतः पुनरुक्तिपरिहारार्थम् । आभिप्रायिकावृत्तापे-
क्षितवांशप्रतिपादनेन प्रागुक्तानां सर्वप्रकरणे निस्संशयीकरणं
विशोषधनम् । अथ 'देहस्वरूपमात्मनसिद्धेस्तुतात्मविशेषधनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदशे' [गी. सं. १७.] इति सङ्ग्रहश्लोक-
मपि व्याकुलैश्वर्योदशमन्तरपरिपत्ति—तत्र तावदिति । तत्र
तृतीयषट्के वक्तव्ये, तावत् प्रथममित्यर्थः । तेनाध्याया-
न्तरेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः पञ्चम्योऽस्य पूर्वस्य सङ्गतिविशेषमिद-
मित्युच्यते । तथाहि—प्रथमषट्के हि शास्त्रोपोद्गातश्ला-
वतरणहेतुसूतशोकनिवर्तकात्मदर्शनपरिद्वेकेन आत्मदर्शनस्यैव
साधनप्रपन्नपरचक्षुष्केण च भिन्नम् । द्वितीयं च षट्के साधनाधि-
कारिकादिभेदपरिकरितभक्तियोगस्वरूपपरेण तदुत्पत्तिवि-
ध्वयधरेण च त्रिकभेदेन भिन्नम् । तथा तृतीयं च षट्के त्रिक-

यात्मकम् । तत्र प्रथमत्रिकं [अ. १३/१/१५५] प्रधानपुरुषव्य-
क्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मात्रया कर्त-
व्यानुप्रवेशः । षोडशतिथिर्ग [१६/१/१५८] कर्तव्यादि-
विवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्मात्रया तत्त्वानुप्रवेशः
शास्त्रवद्वयत्वादिविवेकोदिति हि कर्तव्यसिद्धयर्थेभ्यः । एवं
त्रिकभेदो विवक्षित इति षोडशारम्भे दशैवियमिति—'अतो-
तेनाध्यायत्रयेण' [रा. भा. १६/११.] इत्यादिना । अत्र
'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' इति समासपदेन प्रथम-
त्रिकार्थः संग्रहीतः । 'कर्मधीर्भक्तिरतिरयादिः' इति तु कर्त-
व्यरूपद्वितीयत्रिकार्थः संग्रहीत इति भाष्यकाराभिप्रायः । एतेन
'समाप्तं च पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति—'क्षेत्राध्यायैः
परिशिष्टा नानाधर्मा निरुपिताः' इति यादवप्रकाशकस्यापि
निरस्ता । अत्र च त्रिके त्रयोदशचतुर्दशान्यां 'गतासुनगतासुं'
[२/११.] इत्यादिना क्रमेण देहत्वाविवेकादिसुखेन प्रवृत्त-
प्रथमषट्कार्थशेषसूतदेहात्मनश्चात्म्यसंसर्गात्तच्छ्रुतिनिवर्तकादि
परिचोच्यते । पञ्चदशेन तु मध्यमषट्कप्रतिपादितद्विविधप्रकृति-
शेषिसूतचतुर्विधाधिकारिभजनीयपरमपुरुषपरिशोधनं क्रियते ।
इयं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति—'क्षेत्राध्यायैः' [रा. भा.
१५/१.] इत्यादिना । क्षेत्राध्यायप्रसक्तबन्धहेतुगुणसङ्गस्य
ब्रन्धहेतुताप्रकाशतन्त्रिकस्यादिपस्तथा 'परं भूयः' इत्यादेः अध्या-
यस्य पञ्चान्नाभिविचं सिद्धम् । ततः क्षेत्राध्यायस्य तृतीयषट्कार्थदिव-
युक्तमिति तदेतद्विह्वलमभिप्रेत्य—तत्र तावत् त्रयोदशे
इत्युक्तम् । देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमिति—
अध्यायशरीरपर्यालोचनेन, सङ्ग्रहश्लोकेऽनुक्तस्यापि चकार-
समुचितस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिस्मन्ध्यातव्यम् ।

रूपस्यानुपलक्षणार्थम् । 'आत्मविशेषणम्' इति सङ्ग्रह्यं
देहाध्यात्म्यशोधनस्यानुपलक्षणम् । देहात्मनोः स्वरूपमिति
धर्मनिर्देशो विवक्षितः । विवेकशब्देन च न विविच्य प्रति-
पादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, 'आत्मविशेषणम्'

इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२९]
इत्यादिना द्रष्टव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः 'समं सर्वेषु' [१३।२८]
इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसन्धानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह—
ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति ।

३ रा. भा.— इदं शरीरं 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, स्थूलोऽहं, कृशोऽहम्' इत्यात्मना भोक्ता सह
सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्धिरभिधी-
यते । एतत् अवयवशः सङ्घातरूपेण च 'इदमहं वेत्ति' इति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्माद्वेदित्वेनार्था-
न्तरभूतं, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः ।

४ वे. ता. चं.— अथ 'गतासुनगासुंभ' [२।११] इति-
प्राक्त्वैवोपक्षिप्तकमेण सप्तमारम्भश्रुतिद्वयनिर्देशकमेण बाहुधो-
ऽन्यवसरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोधयितुं भगवानुवाच— 'इदं
शरीरम्' इति । आन्तिसत्त्वकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर इदंशब्द
इत्यभिप्रायेण देवोऽहमित्यायुक्तिः । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्'
इत्यनन्तजातिभेदोपलक्षणम् ; 'स्थूलोऽहं कृशोऽहम्' इत्यनन्त-
गुणभेदोपलक्षणम् । एवं जातिगुणोदाहरणं 'गच्छामि' इत्यादि-
क्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणां भोक्तृत्वं हि प्रायशो
देहात्मप्रममूलमित्यभिप्रायेण आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् ।
'क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यनेनैव भोग्यत्वं प्रतीतम् । तत्त्व
केदाराहेवदत्त इव प्रतिस्पर्धस्पर्धस्वेनार्थाक्षितो भोक्ताभोक्तृत्वा-
करणार्थान्तरभूतसिद्धिं इत्यहं भोक्तुमुत्समनोऽर्थान्तरभूत-
स्येति । भोगस्योत्पत्तिस्त्विनातया क्षेत्रत्ववानोत्पत्तिरित्याह—
भोगक्षेत्रमिति । क्षैत्रत्राणक्षयकरणाप्रसिद्धिद्वाराभेदप्रहणात्क्षेत्र-
वत्स्मैवीयफलोत्पत्तिस्त्विनातयप्रहणमेवोचितमिति भावः । 'अभि-
धीयते' इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्मण्याहारः शरीरयाथात्म्य-
विद्धिरिति । यद्वा 'तद्विदः' इति पदमत्रापि विपरिणामेन
प्रकृतविषयतया 'तद्विद्धिः' इति भाव्यम् । विपरिणते च तत्सम-

तच्छब्दः प्रकृतक्षेत्रपर इत्यभिप्रायः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनैव
देहाध्यतिरेकः स्फुटीक्रियत इत्याह— एतद्वयवशः सङ्घात-
रूपेण चेदमहं वेत्तीति । अयमभिप्रायः— 'इदमहम्'
इति प्रत्यक्त्वपरकात्वाभ्यामेव तावद्भेदः प्रतीयते, यदादिवेद्येव ।
न च 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति सामानाधिकरण्यव्यपदेश-
हेतुभूतदेहात्मबुद्ध्या सा प्रतीतिः आन्तिरिति युक्तम्, तयैव
देहात्मबुद्धेर्बोधात् । बलवता हि तुल्यं वाच्येत । उपपत्तिशाले
च प्राक्प्रपञ्चिते, बलं व्यतिरेकबुद्धेः देहात्मबुद्धेस्तुल्यमपि
प्रतिष्ठासमिति । प्रागुक्तां प्रत्येकसमुदायादिविकल्पावुपपत्तिमभि-
प्रेत्य अवयवशः सङ्घातरूपेण चेत्युक्तम् । अवयवशः
इति 'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणवयवयोऽहं-
मर्थः स्फुटं भिन्नतया प्रतीयते । न तु 'अहं मूर्ध्नि' इत्यादिरूपेणेति
भावः । सङ्घातरूपेण चेति— 'मम शरीरम्' इत्येव हि
सङ्घातेऽपि भेदधीरिति भावः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनाभिप्रेतं
उपलम्भसिद्धं भेदं दृश्यति वेद्यभूतादिति । 'तद्विदः'
इत्यत्र सामान्यज्ञानमात्रस्य निर्णयानुपयुक्तत्वात् आरम्भ-
याथात्म्यविद इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, घटादिकं
जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मनमनुसन्धत्ते, तथापि देहानुभववेलायां देहमपि
घटादिकमिव 'इदमहं वेत्ति' इति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटा-
दिवदर्थान्तरभूतम् ; तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । सामानाधिकरण्येन
प्रतीतिस्तु वस्तुतः शरीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणतैकस्वभावतया तदप्रयक्सिद्धेरुपपत्त्या । तत्र वेदितु-
रसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणाविषयत्वात् योगसंस्कृतमनोविषयत्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेव मूढः प्रकृत्या-
कारमेव वेदितारं पश्यति ; तथा च वक्ष्यति— 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् । विमूढा
नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' [१५।१०] इति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु ज्ञाता तावदात्मेति सिद्धम् ; स च
जानामीति प्रतीतिसिद्धः ; सैव प्रतीतिर्वा तुल्यमिव देहात्मकत्वमपि
'देवोऽहम्' इत्यादिरूपेण गुणप्रवृत्तातिः ; प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्य
युक्तेत्यां शालेण वा वेदातिरिक्तत्वाच्च न धर्मिप्राहकप्रमाणविरोध
इति शङ्काभिप्रायेणाह—यद्यपीति । यदि ज्ञातुर्देहसमानाधि-
करण्येन प्रतीतिः स्यात्, तदैव शक्येतापि । न च तद्विदः,

देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्वदशायां व्यधिकरणतयैव प्रतीतिसिद्धेः ।
न च धर्मिप्राहकसिद्धः सर्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः ;
उदुबुमुक्ताफलचषकसुकरादिसमानपरिमाणान्येव ग्रहनक्षत्रहिम-
करमातृगण्डलादि सर्वैकफलभयन्ते ; युक्त्या शालेण च
अतिदृष्टुपरिमणयानि सर्वैकभयन्ते ; तद्वदनापीत्यभिप्रायेणाह—
तथापीति । अतो धर्मिप्राहकविरोधरहितश्रुत्युपपत्तिसमानाद्य-

व्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सनिदर्शनमाह—
इति वेदितुरित्यादिना । इतिर्हेतौ । ननु यद्यतो भिद्यते,
न तत्तत्त्वमानाधिकरणतया प्रतीयते; यथा घटेन पटः; समाना-
धिकरणश्च युद्धटादिवहेदो ज्ञात्रा प्रतीयत इति विपरीत्युक्ति-
माशङ्क्याह सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः—
न तावत्सामानाधिकरण्यमात्रेणभेदः, जातिगुणादिष्वभावात्; न च तां नि न सन्तीति सौगती गतिः, अबाधितप्रत्ययबन्धेन
दर्शनत्वंशान्नाभ्यासेकार्यग्रहणादिभिश्च धर्मधर्मिभेदसमर्पणात् ।
नचात्र भेदाभेदः, व्याघातादिप्रसङ्गात्; अतो यथा जातिगुण-
क्रियादिष्वपृथक्सिद्धेरव सम्बन्धविशेषोपात्तमानाधिकरण्यम् ।
तद्वदत्रापिती सर्वाभुक्तं वक्तव्यमित्यन्वयैष्यान्वयथापि बोधपक्षे
भेदसाधने सामानाधिकरण्यम्— इति । विशेषणतैकस्व-
भावतयेत्यपृथक्सिद्धिविवरणम् ।

ननु जातिगुणादिवदिह धर्मधर्मिभावः सामानाधिकरण्य-
द्वसाधनं न प्रतीयते; यथा 'धौः शुद्धो गच्छति' इत्यादिषु गोत्व-
शुक्लत्वादिविशिष्ट इति बुद्धिः, न तथाऽत्र धीः; 'देवोऽर्द्धं,
मनुष्योऽर्द्धम्' इत्यत्र हि 'देवत्वविशिष्टोऽर्द्धं, मनुष्यत्व-
विशिष्टोऽर्द्धम्' इति प्रतीतिः; न तु देवशरीरविशिष्टोऽर्द्धं, मनुष्य-
शरीरविशिष्टोऽर्द्धम्' इति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्ड-

मात्रप्रतीतिवत् 'देवोऽर्द्धं, मनुष्योऽर्द्धम्' इत्यत्र देवत्वादिजाति-
विशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिर्देवस्य किञ्चित्प्रति विशेषणत्वादशानामा-
पृथक्सिद्धिनिबन्धनं देहात्मसमानाधिकरणमित्यत्राह तत्र
वेदितुरिति । ज्ञानत्वमित्यवरसुखमत्वादित्रासाधारणाकारः ।
अयमभिप्रायः— किं बाह्यकरणेर्देहमात्रप्रतीतिरिह विवक्षिता ।
उत मनोमात्रेण ? अथवा परिच्छेदत मनसा ? । नायः, चक्षुरा-
दीनामात्मप्रद्वयवृत्त्यभावेन योग्यानुपलम्भाभावात् । न
द्वितीयः, मनस आत्मप्रद्वयवृत्त्यवस्थेऽपि तस्याशुद्धस्य देह-
न्यावर्तकपरिमाणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तः । न तृतीयः,
असिद्धः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । तथाच
योगिनामुपलम्भः । अतो यथा ग्रहमाणयोरेव क्षीरनीरद्रव्य-
सोन्यूनार्थाधिक्यसमभावेन संसर्गविशेषेण क्षीरत्वेन नीरत्वेन
नोपलम्भः; तद्वदत्रापि ग्रहमाणयोरेव देहात्मनोः सन्निधिवि-
शेषवशेन रजस्तमोवृद्धिहेतुकर्मवशेन च भेदाप्रदावैक्याप्यास
इति निर्णायकतयादशोपलम्भवशेन विरोधो न शङ्कनीयः—
इति । मोहहेतुभूतगुणमयप्रकृतिसन्निधानेन सूक्ष्मता यथावस्थि-
तात्वादर्शने बशेन तस्य योगसंस्कृतमनोवैद्यत्वे च बह्व्यमाण-
सुदाहरति वक्ष्यति चेति ॥ २ ॥

५ आनन्दतीर्कृतं (नाय्य-) भाष्यम् ।

श्रीज्ञानदात्रे नमः । ॐ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ २ ॥

६ जयतीर्कृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति— पूर्वोक्तिः । पूर्व-
माद्यष्टमासेर्च्य ज्ञानं ज्ञानसाधनमुक्तम्, यच्च सप्तमादिभिः
षड्विज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्, यदपि 'भूमिरापः' [७४] इत्या-
दिना क्षेत्रमुक्तम्, यच्च 'न त्वेवाहं' [११२] इत्यादिना पुरुषभेद-

उक्तः, तत्सर्वमनेनाध्याययेन दर्शयति भगवान् । किमर्थं ? पिण्डी-
कृत्य विवक्षितमेकीकृत्य । गौणोऽत्र कृत्वात्रयस्यः पिण्डीकरणार्थ-
मित्यर्थः । पिण्डीकरणे मिश्रत्वात्प्रतिपत्तिरेवेत्यत्र उक्तम्—
विविच्येति । प्रकरणशुद्धत्वार्थः ॥ २ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं वैशाखभाष्यम् ।

भूम्याद्यष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा पुरा प्रतिपादिता 'भूमिरापः' [७४] इत्यादिना
ग्रन्थेन । तथेश्वरस्य स्वरूपभूता जीवभूता च परा प्रकृतिः प्रतिपादिता 'अपरेयमितस्त्वन्यां' [७५]]
इत्यादिना ग्रन्थेन । तत्र तत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपावबोधार्थमेव यथावदनुज्ञाय वक्ष्यामीति
भगवानुवाच— इदमिह ॥ २ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

तत्त्वम्पदार्थौ पूर्वान्यां षट्पान्यां प्रतिपादितौ ।
तदैक्यरूपवाक्यार्थः षट्पान्येन वर्ण्यते ॥
तत्र तावत्पूर्वाध्याये 'तेषामहं सखदत्तां श्रुत्युसंसारसागराद'
[१२७] इति प्रतिज्ञातं संसारोत्तरणं प्रति श्रुत्यहेतुभूतं
जीवमज्ञातज्ञानमुपदिदिष्टिः कर्तृत्वभोग्यत्वविमतो जीवस्य
कथं तद्विपरीततन्नामिद इति बाह्यनिरासाय कर्तृत्वादीनां
क्षेत्रधर्मत्वादुपपत्तिरिति दर्शयितुं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपेभ्यो
क्षेत्रेभ्यो निर्विकारशुद्धचिन्मात्ररूपक्षेत्रज्ञाख्यजीवस्य विवेच-

नार्थं त्रयोदशाध्याय आरभ्यते । तत्र यत्त्वसमाध्याये 'भूमिरा-
पोऽन्नो वायुः' [७४] इत्यादिना भूम्यादिक्षेत्ररूपतया
जीवाख्यक्षेत्रज्ञरूपतया च प्रकृतिद्वयमुक्तं, तदेव परस्परविवि-
कतया तत्त्वतो विरूपयितुंकांमः श्रीभगवानुवाच— इद-
मिति । इदमिन्द्रियान्तःकरणसहितं भोगायतनं धर्तारं हे
कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् । एतद्
यो वेत्ति अहं ममेषमिममप्येतं, तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः; कुरी-
तलक्षकफलमोकृत्वात् । तद्विदुः क्षेत्रज्ञत्रयोर्विवेकविदः ॥ २ ॥

९. बहुभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

सूत्रवत्पूर्वमुक्तस्य द्वितीयस्यापि वृत्तिवत् । तृतीयं सर्वैर्निर्णयं भाष्यमाभाष्यतेऽयुना ॥ १ ॥
 यत्तावत्प्रथममुपादितं प्रकृतिद्वयं परापरविवेकेन परप्रकृतिस्वरूपं सोपस्करं क्षेत्रम्, अपरप्रकृतिस्वरूपं तु
 चेतनः क्षेत्रज्ञ इत्यक्षरमूलस्वरूपत्वात् क्षेत्रं तत्साधनभूतं ज्ञानं चोपादिश्व श्रीभगवानुवाच— इदमिति ।
 अन्यथा मध्ये प्रश्नं विना विवरणं नोपपद्येत । अत्र कैश्चिन्मूले 'प्रकृतिं पुरुषं च' [१३।१] इति पद्यान्तरं लिख्यते
 तत्तुल्यं, असम्भवेन सर्वाप्रयुक्तत्वात् पूर्वोक्तविवरणरूपत्वाच्चास्य षट्स्य । तथाहि यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे
 इत्याशायां या पूर्वं प्रकृतिरनात्मा इत्युक्ता तत्परिणामभूतमिदं शरीरं पुरुषस्य निवासभूतत्वाज्जीवनाद्वा 'क्षेत्रं'
 इत्युच्यते तथाभूतमेतन्न विज्ञानाति पुरुषो विविकतया; तदा तु क्षेत्रित्वमात्र एव संसारी भवति । एतयो वा
 कश्चिद्विविकतया वेत्ति क्षेत्रं जानाति स्वं च दृष्टारं तं तु क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः प्राहुः ।

यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानं संसारदशायामप्यस्ति तथापि न विविकतया, किन्तु क्षेत्रसामानाधिकरण्येन; तथापि
 तज्ज्ञेयं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतमेव श्रुतशरीरं तथा दर्शनात् । किञ्चोभयोः सम्बन्धे तु तत्सम्भवति, न
 कैवल्ये सम्भवति । यस्य वेत्तृत्वं तस्यैव वेद्यादन्यत्त्वमर्थसिद्धं दृष्ट्वा च घटादिनो द्रष्टुरिव 'देवोऽहं' इत्यतिमन्दानां
 नाहमिति वशात्विशेषणतैकस्त्वभावतया तदुपपत्तिरूपमत्र भवति । इदं तु पार्थक्यं स्वात्मानं क्षेत्रज्ञमेव भेदं न
 विज्ञानतो विदुषो भवति, न सर्वस्येति ॥ २ ॥

१०. पुरुषोत्तमजीकृतास्मृततरङ्गिणी ।

भगवान् कृपायाञ्जितरमाह— इदमिति । हे कौन्तेय
 कृपायाः । इदं शरीरं हृदयमनं मरणादिपूर्वमुक्तं क्षेत्रं
 ज्ञानादिप्ररोहस्थानं लीकार्थं स्वाशरीबोत्पत्तिस्थानं तद्विदः

अभिधीयते कल्पत इत्यर्थः । एतत् याथातथ्येन यो वेत्ति तं
 तद्विदः क्षेत्रवैद्यो ज्ञानिनः क्षेत्रज्ञं प्राहुः । अन्योक्तिकथनेन
 तथा न भवतीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

११. नीलकण्ठप्रणीतो भारतभास्वदीपः ।

ननु 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते । त्रितयः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः'
 [२।२५] इति द्वितीये त्वत्पदार्थस्वरूपमुक्तम्, तथा द्वादशे 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्यासते ।
 सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' [१२।३] इति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तम्; न च तयोर्भेदः सम्भवति,
 लक्ष्यैक्यात्; लक्षणं हि तयोरेक्यत्वं लक्ष्यमचिन्त्यत्वमचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादिसमानम्; न च द्वयोः सर्वगतत्वं
 सम्भवति, अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः । न च लक्षणभेदाभावेऽपि तत्तदात्मगतविशेषाः सन्ति; ये
 मुक्तात्मना जीवेशयोश्चान्योन्यं भेदमाबहन्ति स्वात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्त्तयन्तीति वाच्यं, विशेषाणां
 सत्त्वे प्रमाणाभावात् । ननु मा सन्तु विशेषाः, बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्याश्रयतुपपत्त्या तु निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु
 भेदः सिध्यति, ययोक्तं साङ्ख्यबुद्धेः 'जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्य-
 विषयभावैव' इति । जन्मादिव्यवस्थानो युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात् सात्त्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थे इति चेत्,
 न; व्यापकानेकात्मवादे भोगसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । न हेतुव्रान्तःकरणे सुखादिरूपेण परिणते तदपत्तिर्भेदो एक एव
 चेतन इति नियन्तुं शक्यं, सर्वेषां सांख्यिकाविशेषेण प्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् । औत्रस्यैकस्यापि कर्णशङ्कु-
 लीरूपोपाधिभेदादिवान्तःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपि सेतयतीति
 न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यम् । ततश्च जीवेशयोर्लक्ष्यैक्यादभेदे सिद्धे किमुत्तरग्रन्थेन तदप्रतिपादनार्थेन ? इति चेत्,
 सत्यम्; 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवामृतत्वेन कं पश्येत्' [बृ. उ. ४।१।१५] इति श्रुतेर्विद्यावस्थायां भेदाभावेऽप्यवि-
 द्यावस्थायां 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां' [तै. आ. ३।१।१ चित्यु. १।१।१] 'एष होत्र (एनं) साधु कर्म कारयति
 तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नितोऽवते (नुतुस्ते)' [कौ. व. ३।५] इति व्यवहारदर्शनां शास्त्रशासितुभावेन कर्तृकारयितुभावेन
 च प्रसक्तस्य जीवेशयोर्भेदस्य निरासार्थत्वादुत्तरग्रन्थस्यारम्भ उपपद्यते । तत्रातुपदोक्तेन तत्पदार्थेन सहास्याभेदं
 वक्तुं योग्यतायै भास्यमासकभावेन क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्य कुम्भाद्भास्वत इव विवेकं दर्शयति— इदमिति । इदमनात्मत्वेन
 भास्यं घटाद्यहङ्कारान्तं शरीरं विशरणवर्धं हे कौन्तेय ! क्षेत्रं क्षिणोत्यात्मानमविद्याया प्रायते च विद्येति क्षेत्रं
 कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्रशब्देनोच्यते, एतद्यो वेत्ति भासयति तं चिदात्मानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वयेतिज्ञं प्राहुः । के
 प्राहुः ? तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः । एतेन 'गच्छामि, पश्यामि, मुञ्चे' इति अनुभवादेवेन्द्रियाहङ्काराः प्रतीतितो
 भासककोटिनिविष्टा इव भ्रान्तिः, तथापि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणो नात्मभावः सिद्धः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यच्च ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाबुक्ती किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यी ? इति, नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञ-
मिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादि-
स्तम्भपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वापाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्वीत्यभि-
प्रायः । हे भारत ! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मात्क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो
ममेश्वरस्य विष्णोः ।

२ आ. शां. व्या.— दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां
यावदेदृभाविनां अनात्मपर्यन्तसिद्धये द्रष्टारं वेदादन्यमुक्त्वा
साङ्ख्यानमिव तन्मात्रेण मुक्तिनिवृत्तये तस्य सर्ववेदेष्टैक्योक्ति-
पूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेणैक्यं वृत्तमनूय प्रश्नद्वारा दूषयति—
एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं दृश्यादेहाभिप्रेक्ष्य द्रष्टारमि-
त्यर्थः । चापीतिनिपातौ जीवत्याक्षरत्वज्ञानस्य वेदादन्यस्वज्ञा-
नेन समुच्चयार्थो भिन्नकर्मो; न क्षेत्रज्ञं साङ्ख्यदृश्यादन्यमेव

विद्धि; किन्तु मां चापि विद्वीति सम्बध्यते । यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः
क्षेत्रज्ञस्तं मानेव विद्वीति सम्बन्धं सूचयति— सर्वेति ।
तत्क्षेत्रज्ञोपाधिकभेदमाजस्तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीत-
ब्रह्मात्त्वधीः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्माद्वीति । उत्तरार्थं विभ-
जते— यस्मादिति । तदेव विशिनष्टि— क्षेत्रेति । न च भेद-
विषयत्वाच्च सम्यग्ज्ञानं तदिति युक्तं, तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थ-
ज्ञानद्वारा मोक्षोपायिकत्वेन सम्यक्स्वसिद्धिर्(दे)रिति भावः ।

१ शां. भा.— ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः, नान्यः तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य
संसारित्वं प्राप्तम् ; ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गः । तच्चोभयमनिष्टं, बन्ध-
मोक्षतद्भेदतुल्यास्त्वनर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्भेदतुलक्षणः संसार
उपलभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.— जीवेश्वरयोरैकत्वमुक्तमाक्षिपति—
नम्विति । जीवेश्वरयोरैकत्वे जीवेश्वरेश्वरे वा तस्य जीवे
वाऽस्तर्भावां नाऽऽशङ्कः, जीवस्य परस्मादन्त्यत्वाभावे संसारस्य
निरालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।
“अनश्नन्नयोऽभिचाकाक्षीति” [श्र. उ. ४।६ सु. उ. ३।१।१] इति श्रुतेन तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं दूष-
यति— ईश्वरेति । जीवे चेद्वीश्वरोऽस्तर्भवंति तदाऽपि ततो-
ऽन्यसंसार्यभावात्तस्य च संसारोऽनिष्ट इति संसारो अगत्यस्तं

यच्छेदित्यर्थः । प्रसङ्गद्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे— तन्मेति । संसा-
राभावे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [अ. उ. ४।६ सु. उ. ३।१।१] इत्यादिवन्धनाश्रयं तदेतुर्कमविषयकर्मकाण्डस्य
चाऽऽनर्थक्यमीश्वराधिते च संसारे तदभोक्तृत्वधृतेर्ज्ञानकाण्डस्य
मोक्षतद्भेदतुल्यज्ञानार्थस्याऽनर्थक्यं, अतो न प्रसङ्गयोरिष्टेत्यर्थः ।
संसाराभावप्रसङ्गस्याविष्टत्वे हेत्वन्तरमाह— प्रत्यक्षादीति ।
तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति— प्रत्यक्षेणेति ।

१ शां. भा.— जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मे-
श्वरैकत्वे, न; ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । “दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता”
[कठो. २।१४] तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कठो.
२।२] इति । विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः— “द्राविमावथ पन्थानौ”
[म. भा. १२।२४।१६] इत्यादि “इमौ द्वावेव पन्थानौ” इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।
अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतित्यायेभ्योऽजगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोध-
माह— जगदिति । विमतं विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वात्
प्रासादादिवदित्यर्थः । प्रत्यक्षतुमानागमविरोधाद्युक्तमैक्यमि-
गी. तृ. २

त्युपसंहरति— सर्वमिति । ऐक्येऽपि संसारित्वमविद्यातो
विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागानुपपत्तिरित्युत्तरमाह— ने-
त्यादिना । तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे धृतिमाह— दूरमिति ।

अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविषे दूरं विपरीते
अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः । विषुयी नानागती भिन्नफले इत्यर्थः ।
स्वरूपतो विरोधवत्फलतोऽपि खोऽस्तीत्याह— तथेति ।
फलभेदोक्तिमेव व्यनक्ति— विद्येति । तयोर्वैलक्षण्यत्वे वेद-

व्याप्तस्यापि सम्मतिमाह— तथा चेति । उक्तैश्च सगवतो-
ऽपि सम्मतिमुदाहरति— इह चेति । द्वयोरपि निश्चयोऽस्तस्य-
मुपादेयत्वमिति शङ्कां शायतयति— अविद्या चेति ।

१ शां. भा.— श्रुतयस्तावत्— “इह चेदवेदीदृश सत्यमस्ति, न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”
[केनो. २।५] “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [तै. आ. ३।१२] “नान्यः पन्था विद्यतेऽन्याय”
[श्वे. उ. ३।१८] “विद्वान्न विभेति कुतश्चन” [तै. उ. २।९] अविदुषस्तु— “अथ तस्य भयं
भवति” [तै. उ. २।७] “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” [कठो. २।५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्डको. ३।२।९] “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” [वृ. उ.
१।४।१०] आत्मविद्यः “स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “यदा चर्मवत्” [श्वे. उ.
६।२०] इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— “अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” [५।१५]
“इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थिते मनः” [५।१९] “समं पश्यन् हि सर्वत्र” [१३।२९] इत्याद्याः ।

२ आ. शां. व्या.— अविद्या सकार्या हातव्येत्स्यत्र
श्रुतीश्वरहरति— श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवदक्स्थो-
च्यते, चेच्छब्दो विधोदयदार्ढ्यस्योती, अवेदीदहं ब्रह्मेति
विदितवानित्यर्थः । अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितर्कं पुनरा-
वृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह— अथेति । अविद्याविषयेऽपि
श्रुतिमाह— न चेदिति । जन्ममरणादिरूपा संछतिर्विनिष्टि-
स्तस्या मद्भवं सम्प्रज्ञानं विना निवर्तयितुमशक्यत्वम् ।
विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह— तमेवमिति । परमात्मानं प्रत्य-
क्त्वेन यः साक्षात्कृतवान्स वेदी जीवत्वेन मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
विद्यां विनाऽपि हेतुवन्ततो मुक्तिमाशङ्कयाऽह— नेति ।
भयहेतुमविद्यां निराकृत्यती तज्जं भयमपि निरस्यति विद्येत्यत्र
वाक्यान्तरमाह— विद्वानिति । अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह—
अविदुष इति । प्रतीच्येकारसे स्वल्पमपि भेदं मन्यमानस्य
भेददृष्टयनन्तरमेव संसारप्रौढ्यमित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—

अविद्यायामिति । तन्मध्ये तत्परवशतया स्थितास्तत्त्वमज्ञा-
नन्तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये
श्रुत्यन्तरमाह— ब्रह्मेति । अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह— अन्यो-
ऽसाविति । भेददृष्टिमन्य तन्निदानमविद्येत्याह— नेति ।
स च मनुष्याणां पशुबद्धेवादीनां प्रेथ्यतां प्राप्नोतीत्याह— यथेति ।
विद्याविषये वाक्यान्तरमाह— आत्मविदिति । इदं सर्वं प्रत्य-
ग्नृतं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । “ज्ञानादेव तु कैवल्यं” इत्यत्र श्रुत्यन्तर-
माह— यदेति । न खल्वकारां चर्मवन्मानवो वेदश्रुतीमुपेति
तथा परमात्मानं प्रत्यक्त्वेनानुभूय न मुच्यत इत्यर्थः । आदि-
शब्देनानुका विद्याविद्याफलभेदायाः श्रुतयो गृह्यन्ते । तासां
भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति— सहस्रश इति । विद्याविद्या-
विषये स्मृतीश्वराहरति— स्मृतयश्चेति । तत्राविद्याविषयं वाक्य-
माह— अज्ञानेनेति । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति—
इहेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न्यायतश्च— ‘सर्पोन्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञा-
नतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्’ [म. भा. २।२।२०।१।७] तथा च देहादिष्वात्म-
बुद्धिरविद्यान्नागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृत् ‘जायते प्रियते च’ इत्यवगम्यते; देहादिष्वतिरिक्तात्म-
दक्षिणो रागद्वेषादिप्रहाणपक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्ते इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः ।
तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति; यथा देहाद्यात्मत्वमा-
त्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः; यथा स्थाणौ पुरुष-
निश्चयः । न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य । तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य,
देहधर्मो वा चेतनस्य ।

२ आ. शां. व्या.— ‘विद्याफलमनर्थेष्वस्तिरविद्याफलम-
नर्थाः’ इत्येतदन्वयमिति रेकाक्ष्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह—
न्यायतश्चेति । तत्रैव पुराणसम्मतिमाह— साधनिति ।
उदपानं ज्ञानम्, यथाऽऽत्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्येति
योजना । न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाक्ष्यं न्यायमुक्तं विदु-

नोति— तथा चेति । तत्राऽऽदाबन्वयमाचष्टे— देहादि-
ष्विति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्याश्रुतद्विधाया देहादावनात्मन्या-
त्मबुद्धिमादधाति, तद्युक्तो रागादिना प्रेयते, तत्प्रयुक्तश्च
कर्माऽऽतिष्ठति, तत्कर्ता च यथाकर्म नूतनं देहमादत्ते, पुरातनं
त्यजति, इत्येवमविद्यावरणे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेक-

मिदानीं दर्शयति— देहादीति । श्रुतिश्रुतिभेदे ज्ञाते रागादिध्वस्त्या कर्मोपरमादशेषसंसारान्निधित्वविचारहित्ये बन्धध्वस्तित्वित्यर्थः । उक्तान्वयादेत्यथासिद्धिं शिथिलयति— इति नेति । उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकभावादित्यर्थः । अन्वयादेरन्यथासिद्धित्वे कोभयमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह— तत्रेति । ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारस्येन परापरयोरेक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वमाभासरूपं प्रातिभासिकं सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो ब्रह्मता स्वतत्वेदहमिहात्मभावेन ब्रह्मताऽपि मायादित्याह— इत्याह— यथेति । देहाद्यतिरेकस्याऽऽत्मनो वैदिकपक्षे स्वतत्त्वेऽपि तस्मिन्नहमिति भावेन, तदतिरिक्तत्वं न भाति,

किन्त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते; तथाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन्मात्वेन ब्रह्मत्वं, न भास्यविद्यातो— ऽब्रह्मत्वमेव त्वस्य भास्यतीत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यं भातीत्युक्तमनुभवेन स्पष्टयति— सर्वेति । अतस्मिन्स्तदुद्धिरविद्याकृतेष्वन दृष्टान्तमाह— यथेति । पुरस्त्वयते वस्तुनि स्थापनाविद्यया उपमानि निश्चयो जायते तथा देहादात्मनात्मन्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेति । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य वेदे निमित्तमयः स्यादित्याह— इत्याह— न चेति । स्थाणो पुरुषत्वं प्राप्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति । तद्वर्गो वा वस्तुवादिर्न सुतो दृश्यते मिथ्याध्यस्तादात्म्याद्वस्तुतो धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति ।

१ शां. भा.— एवं सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जराभृत्युवत् । न, अतुल्यत्वात् ; इति चेत् , स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राज्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया; देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेतेतराध्यासः, इति न समो दृष्टान्तः । अतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातरात्मनो भवतीति चेत् , न; अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मोः सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुः (आत्मनः) भवन्ति, तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मोः केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिताः; जरामरणायस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः । ‘ न भवन्ति ’ इत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरामरणादिवदिति, हेयत्वादुपादेयत्वाच्चित्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— जरादेरात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह— सुखेति । कामसङ्कल्पादिश्रुतरात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः । किञ्च विमतो नाऽऽत्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवत्, न च हेत्वसिद्धिरतस्मिन्तदुद्धिरविषयत्वेन स्थाणो पुरुषत्ववत्, अविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाऽह— अविद्येति । स्थाणो पुरुषत्ववदाविषयत्वं देहादेर्युक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यादिति शङ्कते— नेति । तदेव प्रपञ्चयति— स्थाणुपुरुषत्वादिना । ज्ञेयस्य हेयान्तेऽध्यसाद्यत्र कोभयोर्ज्ञेयत्वं व्यापकव्याप्यस्या व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तित्वित्यर्थः ।

देहात्मबुद्धेर्रमत्वाभावे फलितमाह— अत इति । उपाधिधर्म्याणां सुखादीनामुपहितं जीवे वस्तुत्वमुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति— नेत्यादिना । अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति— यद्वीति । सुखादीनामालम्बधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वादचैतन्ये जरादिकं नाऽऽत्मनो दुर्बलं स्यादित्यर्थः । सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याह— इत्याह— नेति । तदेवावुमानं साधयति— अविद्येति । विमतं नाऽऽत्मधर्मं आगमापाधित्वात्संसारवदित्यनुमानान्तरमाह— हेयत्वादिति । आदिशब्दाद्वृत्त्यवबत्त्वादि दृष्टते ।

१ शां. भा.— तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्यो ज्ञातव्यविद्ययाऽध्यारोपित इति; न तेन ज्ञातुः किञ्चिदुपयति । यथा बालैरध्यारोपितेनाऽऽकाशस्य तलमलितत्वादिना । एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाऽऽशङ्क्यम् । न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्तुक्तं ‘ न समो दृष्टान्तः ’ इति, तदसत् । कथम् ? अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधयति विवक्षितम् ; तन्न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेत्, न; अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्याविपरीतप्राहृकः, संशयोपस्थापको वाऽऽग्रहणात्मको वा ।

२ आ. शां. व्या.— सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारित्वेति फलितमाह— तत्रेति । आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पष्टं दृष्टान्तमाह— यथेति ।

पराभिन्नस्याऽऽत्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत्परस्य संसारित्वापादवं तदयुक्तमित्याह— एवं चेति । आत्मनि संसारस्याऽऽरोपितत्वात्तदभिधे परस्मिन्नाशकैव तस्यायुक्तेत्येव ।

रुपादयति— न हीति । स्थणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याप्यस्ततेत्युक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति— यस्त्विति । वैषम्यं दृश्यति— तदस्यदिति । तर्हि केन साधर्म्यं ? इति धृच्छति— कथमिति । अभीष्टं साधर्म्यं दर्शयति— अविद्येति । तस्योभयत्रातुगतिमाह— तत्रेति । ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्याऽऽरोपनियमाच्छातरि नाऽऽरोपः स्यादित्याद्यच्छाऽऽह— यस्त्विति । नायं नियमो ज्ञातरि जराधारोपस्योक्तत्वादित्याह— तस्या-

पीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽप्यासनियमस्येति यावत् । अतो ज्ञातरि नाऽऽरोपस्यभिचारशङ्केत्यर्थः । आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते— अविद्यावत्त्वादिति । काऽविद्या विपरीतप्रहादिर्वा ? अनाद्यनिर्वाच्यानां वा ? । नाऽऽद्यो विपरीतप्रहादेस्तमवशब्दितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्याऽऽत्म्यमेतत्वाशोयादित्याह— नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति— तामसो हीति ।

१ शां. भा.— विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽहं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या ? न; कारणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादित्वादोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या, तदेव चाविद्याधर्मवच्च क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न; यथा कारणे चक्षुषि विपरीतप्राहकादिदोषस्य दर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— आवरणत्मकत्वं वस्तुनि सम्यक्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वम् ; विपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति— विवेकेति । न च कारणाविद्याऽनाद्यनिर्वाच्याऽऽत्म्यधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यात्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । किञ्च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नाऽऽत्मधर्मत्वेत्याह— तामसे चेति । तमशब्दितान्नानेत्यवस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्तिमिरकाचादित्वादिभिरन्वयस्यज्ञानं मिथ्याधीनः संशयश्चेति त्रयस्योपलम्भोदसति तस्मिन्प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाविगमना केवलात्म्यधर्मतेत्यर्थः । दोषस्य निमित्तत्वाद्भावाकार्यस्योपादानवियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चात्मन्तेतरात्मैव विषययावेष्टादानमिति बोधयति— अत्रा-

ऽऽहेति । विपरीतग्रहादेर्दोषोत्पत्त्यं सप्तम्यर्थः । अग्रहादित्यतयमविद्या । विषययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गात्ताऽऽत्मा तदुपादानं, किन्तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात्करणधर्मत्वे कारणमविद्योत्पत्त्यन्तःकरणम् । न च तदेतदुविद्याऽऽदिदिति वाच्यम् ; अज्ञोऽहमित्यनुभवास्त्वापे चाज्ञानपरामर्शात्तदवगमात्कार्यलिङ्गकादुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धिरिति परिहरति— नेत्यादिना । सङ्गहीतचोद्यपरिहारायोश्चोद्यं विश्रणोति— यस्त्विति । अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातृसंसारित्वादुत्खातद्वंद्वोरगवदविद्या किं करिष्यति ? इत्याशङ्क्याह— तदेवेति । मिथ्याज्ञानादिभिरन्वयत्वेनाऽऽत्मनः संसारित्वमिति ह्येतं फलितमाह— तत्रेति । न कारणे चक्षुषोऽपिदोषोक्तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— तत्रेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादित्वादोषो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनाच्च ग्रहीतृधर्मो यथा, तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्विषयमर्हन्ति, न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्मत्वम् ; संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे क चैकस्य सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्त्वो धर्मः, ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्याभूतस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगातुपपत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम्, 'अनादित्वाभिर्गुणत्वात्' [१३।३२] इत्यादीश्वरवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— तिमिरादिदोषस्तत्त्वतो विपरीतप्रहादिष्व न ग्रहीतुरात्मनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह— चक्षुष इति । तद्वदेनाज्ञनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराङ्कते देवदत्तस्य ग्रहीतृदोषाद्युपलम्भमात्रं तस्य तद्धर्मत्वमनो विमतं तत्त्वतो नाऽऽत्म्यधर्मो दोषत्वात्कार्यत्वाद्वा सम्मतवदित्यर्थः । किञ्च विपरीतप्रहादित्वात्तो नाऽऽत्मधर्मो वेद्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याह— संवेद्यत्वाच्चेति । किञ्च यद्वै तत्स्वातिरिक्तत्वं, यथा दीपादीति व्योमेविपरीतप्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरिक्तत्वेत्यर्थे संवेदिता न

संवेद्यधर्मवान्वेदित्वात्, यथा देवदत्तो न संवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह— संवेद्यत्वादेवेति । किञ्च विपरीतप्रहादयस्तत्त्वतो नाऽऽत्मधर्मोऽन्यभिचारित्वात्कृतत्वादिवदित्याह— सर्वेति । उक्तमेव विश्रुयन्नात्मनो विपरीतग्रहासिः स्वाभाविको वाऽऽगन्तुको वा ? इति विकल्प्याऽऽहं दृश्यति— आत्मन इति । अतोऽनिमोक्षोऽविद्यातज्जन्मस्तरसंज्ञाभादिति भावः । आगन्तुकोऽपि स्वतथेदमुक्तिः परतरेचेतत्राऽऽह— अविक्रियस्येति । विद्युत्वादिविक्रियत्वाद्भूतत्वाच्चाऽऽत्मा व्योमवन्न केनचित्संयोग-

विभागावतुभवति, न हि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः संयोग-
विभागावसङ्गत्वाभावाऽऽत्मनस्तदयोगात् परतोऽपि तस्मिन्विपरी-
तप्रहरीत्यर्थः । तस्याऽऽत्ममयत्वाभावे फलितमाह—

सिद्धमिति । आत्मनो निर्वैयर्थ्यत्वे भगवदनुमतिमाह—
अनादित्वादिति ।

१ शां. भा.— नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न;
सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ज्ञातत्वादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगतः ? इति,
मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादि-
दोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीधरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् ।
यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायां; एवम् ।

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वे विधि-
शास्त्राभ्युपगमादेवाऽऽत्मनर्थक्यात्परिष्कारमेव तस्य संसारित्वमिति
शङ्कते— नन्विति । विद्यावस्थायामविद्यावस्थायाम् वा शास्त्रा-
नर्थक्यं ? इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह— न सर्वैरिति ।
विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोरभावस्य सर्वबाहिसम्मतत्वात्तत्र
शास्त्रानर्थक्यादि बोधं मयैव न प्रतिविषेयमित्यर्थः । सङ्ग-
वाक्यं विवृणोति— सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानात्प्रभेदे स्वाभि-

प्रायमाह— कथमित्यादिना । तर्हि मुक्तान्प्रति विधिशास्त्रस्या-
भ्युपगमादेवाऽऽत्मनर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । न हि
व्यवहारातीतेषु तेषु युगदोषाशङ्कित्यर्थः । द्वैतिनां मते मुक्ता-
त्मस्त्विवात्मत्वक्षेऽपि क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वे तं प्रति न शास्त्राद्यानर्थक्यं
विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह— तथेति । द्वितीयं
दूषयति— अविद्येति । तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति— यथेति ।
एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात्प्रामाण्यवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः ।

१ शां. भा.— नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषाम्, अतो
ह्येयोपादेयतत्साधनसङ्गावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वाद्द्विधाकृतत्वाद्बन्धाव-
स्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; आत्मनोऽवस्थाभेदबन्धानुपपत्तेः ।
यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्थातां, क्रमेण वा ? । युगपत्तावद्गोपान् सन्भवतः स्थिति-
गती इवैकस्मिन् । क्रममावित्त्वे च निर्निमित्तत्वं सन्निमित्तत्वं वा ? निर्निमित्तत्वेऽनिर्निमित्तसङ्गः,
सन्निमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

२ आ. शां. व्या.— द्वैतिभिरद्वैतिनां न साम्यमिति
शङ्कते— नन्विति । अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्रार्थवत्त्वं
फलितमाह— अत इति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति
वैषम्यमाह— अद्वैतिनामिति । व्यावहारिकं द्वैतं तन्मतेऽपि
स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति । कल्पितद्वैतेन व्यव-
हारात् तस्य वस्तुतेत्यर्थः । बन्धावस्थाया वस्तुत्वामेव
दोषान्तरमाह— बन्धेति । आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैति-
नामपि नास्तीति परिहरति— नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं

विकल्पयति— यदीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति— युगपदिति ।
द्वितीयेऽपि— क्रमाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सन्निमित्तत्वं वा ?
इति विकल्प्याऽऽद्ये सदा प्रसङ्गाद्व्यमोक्षयोरव्यवस्था स्यादि-
त्याह— क्रमेति । कल्पान्तरं निरस्यति— अन्येति । बन्ध-
मोक्षावस्थे न परमायै आस्वाभाविकत्वात्स्फटिकलोहितत्व-
दिति स्थिते फलितमाह— तथा चेति । वस्तुत्वमिच्छता-
ऽवस्थयोरवस्तुत्वोपगमादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या,
अनादिमत्यन्तवती च; तच्च प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यन्तता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपग-
म्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न परिकल्प्यते; अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एवेति समान-
त्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः ।

२ आ. शां. व्या.— इत्यावस्थयोरपि वस्तुत्वमित्याह—
किञ्चेति । अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्गोपिपाद्योगाद्वाक्ये
क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्याऽऽदि-
त्वज्ञतं दोषमाह— बन्धेति । तस्याप्याकृताभ्यामभ्युपगमविनाश-

निवृत्तयेऽनादित्वमेव शक्यम् । अन्तर्वत्त्वं च मुक्त्यर्थमाश्रयेयम् ;
तच्च यदनादिभावरूपं तन्नित्यं, यथाऽऽत्मैति व्याप्तिविरुद्धमि-
त्यर्थः । मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह— तथेति । सा हि
ज्ञानादिसाप्यत्वादादिमतो पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादन्तता च । तच्च

यत्सादिभावरूपं तदन्तवत् । यथा पद्मदीपि व्यात्यन्तरविक्रम-
मित्यर्थः । किञ्च क्रमभाविनीभ्यामवस्थान्नामात्मना सम्बध्यते
न वा ॥ प्रथमे पूर्वावस्थया सदैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरा-
वस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्गोहः । यदि पूर्वावस्थां

त्यक्तोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वव्याप्तोत्तरावस्थोत्तमः
सातिशयत्वाभित्यक्तवानुपपत्तिरित्याह— न चेति । आत्मनो-
ऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूय दूषयति— अथे-
त्यादिना ।

१ शां. भा.— न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फल-
हेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनम्, न विदुषाम्; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्या-
त्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्योश्छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति; किमुत
विवेकी ? तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति ।

२ आ. शां. व्या.— तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषाविशेषानाद्वैत-
मतानुरागे हेतुरित्याह्वय्याविद्याविषये चेत्युक्तं विवृणोति—
न चेति । तदेव स्फुटयति— अविदुषां हीति । फलं
भोक्तृत्वं कर्तृत्वं हेतुः, यदा फलं देहविशेषो हेतुरहं,
तयोरनात्मनोर्भौकाऽहं कर्ताऽहं मनुष्योऽहं इत्याद्यात्मदर्शनम-
धिकारकारणं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषा-
मपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यात् ?

इत्याशङ्क्याऽऽह— नेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मणयादितो
देहाद्वैतमात्राभ्यां चाऽऽत्मनोऽन्यत्वे पश्यतो न विधिनिषेधाधि-
कारित्वमुक्तफलादावात्मनीयमिमानासम्बन्धादित्यर्थः । आत्मनो
देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्वेदुपपादयति—
न हीति । विदुषो न विधिनिषेधाधिकारित्वेदुमुक्तपक्ष-
रति— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— न हि 'देवदत्त ! त्वमिदं कुरु' इति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रः 'अहं नियुक्तः'
इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्पूयद्यते प्रतिपत्तिः, तथा फल-
हेत्वोरपि । ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया, फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
सतीष्टफलेहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलेहेतौ च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मा-
न्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न; व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फल-
हेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्वि-
षयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रभ्रवणाविशेषादित्याश-
ङ्क्याह— न हीति । तत्रस्थो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव
वर्तमानः सन्नित्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि
कर्ताचिन्त्रिकोऽस्मीति प्रतिपद्यते; सत्यं, नियोगविषयाभिर्यो-
ज्यादात्मनो विवेकाग्रहणाभिर्योन्यत्वप्राप्तेरित्याह— नियो-
मेति । अविवेकिनो नियोगधीर्भवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ चाऽऽत्मदर्शिविद्वद्विषयाविदुषः सम्बन्धत्वेव विधिनिषेधा-
धिकारित्वमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । विधिनिषेधशास्त्र-
मविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं, सम्प्रति
शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवावधार्यं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते—
नन्वेति । प्रकृतिरविद्या ततो जातो यो देहादावभिमानात्मा
सम्बन्धो विधौ दयाध्यागनुभूतस्तदपेक्षया विधिना प्रवर्तितोऽस्मि
निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति विधिनिषेधविषया सत्यामपि
विद्यायां धीर्गुणैवेत्यर्थः । विदुषोऽपि पूर्वमाविर्गं सम्बन्धमपेक्ष्य

विधिनिषेधविषयां धियमुक्तामेव व्यकीकरोति— इष्टेति ।
नन्वविदुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्तते, तथा चा-
ऽऽविषयसम्बन्धापेक्षया न युक्ता विदुषो यथोक्ता धीरिति तत्रा-
ऽऽह— यथेति । पिता पुत्रो भ्रातेत्यादीनां मित्रोऽन्यत्वेदृष्टा-
वप्यन्योन्ययोगाभ्यस्य निषेधाभ्यस्य च धीरेष्टा पितरमाधिकृत्य
विधौ निषेधे वा तस्य तददृष्टानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिष्टा
“अथातः सम्प्रति येदा प्रैष्यन्मन्यतेऽयं पुत्रमाह त्वं ब्रह्मयज्ञस्त्वं
लोकः” [बु. उ. १।५।१७] इत्यादिसम्प्रतिश्रुत्याऽऽवेवातुष्टा-
नस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात् । पुत्रं चाधिकृत्य विधिनिषेध-
प्रवृत्तौ तस्य तद्वशाच्च धीरुत्तदाधौ धीरुपगता, तथा भ्रात्रादिष्वपि
दृष्टव्यम् । एवं विदुषो हेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्राकाली-
नाविधेदेहादिसम्बन्धादिविद्वदा विधिनिषेधार्था धीरित्यर्थः ।
पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मित्रो नियोगधीर्युक्ता, तत्त्वदर्शिनस्तु
तदभावात् देहादिसम्बन्धाधीना नियोगधीरिति परिहरति—
नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वं;
तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु “स्वर्गकामो यजेत” [आ. श्रौ. सू. १०।२।१]
‘न कलङ्गं भक्षयेत्’ इत्यादावात्मन्यतिरेकदर्शनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च, अतः कर्तुरभा-

वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शां ब्रह्मवि-
त्तावन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेध-
शास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽनुमितामास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसञ्जातदृष्ट्याः श्रद्धान्तया च
प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षं, अतो न शास्त्रानर्थक्यम् ।

२ आ. शां. व्या.— किञ्च “सर्वपेक्षा च यज्ञाविश्रुते-
रश्वत्थः” [ब. सू. ३।४।२६] इति सर्वपेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञान-
स्यादृष्टसाध्यत्वोक्तोर्विधिनियेषायांशुनां सम्यग्ज्ञानात्पूर्वमिति
कृतो विदुषस्तदनुशां ? इत्याह— प्रतिपञ्चेति । सत्यदृष्टे
सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विविधियावाक्याच्च विधिनियेषांशुनात्पूर्वं न सम्यग्भीरित्याह
न पूर्वमिति । विधिनियेषयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह—
तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमाक्षेपमा-
धिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति— नन्विति । चकारादूर्ध्वप्रवृत्ति-
रिति सम्बध्यते । आत्मनो देहाद्यतिरेके पश्यतां देहाद्यभिमान-
रूपाधिकारहेत्वभावाद्विधितो यागादावश्रुतिनिषेधाभावाक्षय-
मक्षणादेर्न निवृत्तिः, अतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भावे देहादावा-
त्मत्वमनुभवतामपि न ते बुक्ते, तेषां पारलौकिकमोक्षप्रतिपत्त्य-

मावाहित्यर्थः । विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलित-
माह— अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरेके परोक्षमपरोक्षं च
देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शा-
स्त्रानर्थक्यमित्युक्तमाह— नेत्यादिना । प्रसिद्धिरत्र शास्त्रीया-
ऽभिमतः । एतदेव विवृण्वन्ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा
परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विवक्ष्यसीति विकल्प्याऽऽश-
यति— ईश्वरेति । न निवर्तते चेत्तपि श्रद्धयम् । द्वितीयं
निरस्यति— तथेति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । तृतीयमङ्गी-
करोति— यथेति । विधिनियेषाभावां प्रसिद्धिमनुष्ठानः
सन्निधि यावत् । चकारानिवर्तते चेत्तदुक्तमर्थः । ब्रह्मविदं
नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरेकमात्मानं परोक्षमपरोक्षं
च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विधिनियेषाधिकारित्वे सिद्धे फल-
माह— अत इति ।

१ शां. भा.— विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; कस्य-
चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यादथ्येदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते
मृदाः रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः; ‘स्वभावस्तु
प्रवर्तते’ [५।१४] इति श्रुक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.— विधान्तरेण शास्त्रार्थानर्थक्यं बोध-
यति— विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विधिनियेषधोर-
प्रवृत्तिः, न हि देहादिमनोनिष्कृष्टमात्मानं दृष्ट्वा तयोरधिकारः,
तेन तान्त्रति शास्त्रं नाथैव न । न च देहाद्यात्मत्वदृष्टान्त्राधि-
क्रियन्ते तेषां ‘यद्यदाचरति’ [३।११] इति न्यायेन विवेकिनोऽनु-
गच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेः; अतोऽधिकार्यभावाद्विध्यादिशास्त्रस्य
तदनुसरतिविधाचारस्य चाऽऽनर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विव-
ेकत्वादाधिकार्यभावादानीमर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते ? किं वा कस्यचिदेव
विवेकित्वेऽपि तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं बोधते ?

तत्र प्रथमं प्रत्याह— न, कस्यचिदिति । ‘मनुष्याणां सहस्रेषु’
[५।३] इति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति— अनेकेष्विति ।
तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह— यथेति । द्वितीयं दूषयति—
न चेति । किञ्च विवेकिनामप्रवृत्त्यान्वेष्यामप्रवृत्तिरित्याह—
निरसितुं श्येनादौ तदप्रवृत्तावपीतप्रवृत्तेरित्याह— अभिचर-
णादौ चेति । अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यास्पदं सर्वं
सङ्गृहीतुमादिपदम् । इत्थं विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाहस्या-
प्रवृत्तिरित्याह— स्वाभाव्याच्चेति । प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञान-
कार्यत्वे भगवदाक्यमनुकूलयति— स्वभाववन्तिविति ।

१ शां. भा.— तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं
च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न ह्यपरदेशं स्नेहेन पङ्कतीकृतं शक्नोति मरीच्युदकम्,
तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतथेदमुक्तं— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’, ‘अज्ञाने-
नाऽऽवृत्तं ज्ञानम्’ [५।१५] इति च ।

२ आ. शां. व्या.— प्रवृत्तेरज्ञानजत्वे विधिनियेषाधीन-
प्रवृत्तिनिवृत्त्यामकवन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य
सिद्धमिति फलितमाह— तस्मादिति । दृष्टमेवानुसरतिविधा-
न्यथादृष्टतद्विषयस्तदाश्रयः संसारः, तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक-

संसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तदेतद्विधियाज्ञस्यापि तद्विषयत्वमि-
त्यर्थः । नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारमपि तस्मि-
न्नाश्रयते, तेन तस्यैव शास्त्राधिकारित्वं ? नेत्याह— नेति ।
अविद्यायैः शुद्धे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तस्मिन्नाश्रयितं

तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राऽऽह— न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न हीति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धे भगवद्भोचोऽपि धोतकमित्याह— अत्र इति । क्षेत्रज्ञेश्वरोक्तये

किमित्येवावात्मानमहं (?) इति बुध्यमानोऽपि स्वैश्वर्यात्-मोक्षरोऽस्मीति न बुध्यते ? तत्राऽऽह— अज्ञानेनेति ।

१ शां. भा.— अथ किमिदं संसारिणामिव 'अहमेवं, ममैवेदं' इति पण्डितानामपि । शृण्विदं तत्पाण्डित्यं, यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुः, ततो न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । विक्रियैव हि भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्याप्रवर्तते । विदुषः पुनरविक्रियामदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचयेति ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो वस्तुतः संसारसत्पक्षे विद्वदुभयविरोधः स्यादिति कोदयति— अथेति । एवमित्यादिनात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तम्, इदमा क्षेत्रकलादि, पण्डितानामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः । किं पाण्डित्यं देहादा-वात्मदर्शनं हिंवा कूटस्थातमदृष्टिराहो संसारिवादिभ्योः ? इति विकल्प्याऽऽद्यं निराकृत्यैवाह— शृण्विति । तच्च वस्तुतोऽसंसारित्वाविरोधि, प्रातिभासिकं तु संसारित्वमिष्टमिति शेषः । द्वितीयं द्वयमिति— यदीति । न हि कूटस्थातमविषयं संसारित्वं प्रतीयते, येन वस्तुतोऽसंसारित्वं विरुध्यते; कूटस्थातमधीवि-

द्यायाः संसारित्वबुद्धेः तन्वकाशित्वादित्यर्थः । आत्मानमक्रियं पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न स्यातां ? इत्याशङ्क्याऽह— विक्रियेति । अविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षोरभावे कस्य शास्त्रे प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति । फलार्थित्वाभावा-द्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिः, इत्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् फलार्थित्वात्तुपुण्ये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्राधिकारोऽर्थः । विदुषो वैद्यप्रवृत्त्यभावेऽपि निषेधाधीननिवृत्तरपि दुर्वचरवास्य निवृत्ति-निष्ठवासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु— क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यथैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवचनं करोमीति, आत्महा च; स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मादसम्प्रदायवित्स्वशास्त्र-विदपि मूर्खवेदोपेक्षणीयः ।

२ आ. शां. व्या.— तृतीयमुत्थापयति— इदं चेति । सिद्धान्तादविशेषमाशङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वाद्गीताकामैवमित्याह— क्षेत्रं चेति । अहंभीवध-स्याऽऽत्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्भेदोऽस्तीत्याह— अहं त्विति । संसारित्वमेव स्फोरयति— सुखीति । संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुनर्थासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— संसारेति । कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं संसारोपरमित्युपादयेत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ध्यानेनेति । संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्विज्ञादीश्वराद-न्यत्वमिति वक्तुमिति शब्दः । तदेवान्यत्वमुपपादयति— यश्चेति । मम संसारिणोऽसंसारिभिरत्यं कर्तव्यमित्येवं यो बुद्धयतेयो वा तथा विपं ज्ञानं तव कर्तव्यमित्युपदिशति स क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयः; अन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । आत्मा संसारी परमादात्म-नोऽन्यतत्त्वस्य ध्यानाधीनज्ञानैश्वर्यं कर्तव्यमित्येतज्ज्ञानं पाण्डित्यमिति मतं दूषयति— एवमिति । "अयमात्मा ब्रह्म" [वृ. उ. २।१।१९] इत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादि-त्यर्थः । ननु संसारस्य वस्तुत्वाद्गीतातत्त्वतोऽन्यत्वायां

कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वे ध्याना-दिना साधिते मोक्षसाध्यायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं, तत्कथं यथोक्तज्ञानवाग्यपण्डितापसदत्वेनाऽऽक्षिप्यते ? तत्राऽऽह— संसा-रेति । करोमीति मन्वयानो यः स पण्डितापसद इति पूर्वेण सम्बन्धः । कर्मकाण्डे हि कल्पितं संसारित्वमविकृत्य साध्यसाधन-सम्बन्धं बोधयदर्थवदितं ज्ञानकाण्डमपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्याखण्डैकस्ते प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवस्यदर्थवद्भूतदित्यर्थः । किञ्चाऽऽत्मनः शास्त्रसिद्धेर्ब्रह्मत्वं व्यक्तत्वाद्ब्रह्मत्वं कल्पयतामहा भूत्वा लोकद्वयवर्हिभूतः स्यादित्याह— आत्महेति । ननु 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यनेन सर्वैश्वरान्तर्गत्योमी परो जीवादन्यो निरुच्यते, न जीवैश्वरश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते, तत्कथमित्यमाक्षिप्यते ? तत्राऽऽह— स्वयमिति । किञ्च तत्त्वमसीति तत्प्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादिनाप्रसिद्धं तत्त्वैश्वरत्वमिदोपदे-शतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवैश्वर्योऽस्तीति कर्मदेस्य कल्पनां कुर्वन्कथं व्यामूढो न स्यात् ? इत्याह— श्रुतेति । ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य 'क्षेत्रज्ञं चापि' इत्यादिल्लोके व्याख्यातवन्तस्तत्कथमुक्तं पाण्डित्यामात्यानुव्या-मूढत्वं ? तत्राऽऽह— तस्मादिति ।

१ शां. भा.— यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग इति; एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भ-सोषरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्या-कल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

२ आ. शां. व्या.—“क्षेत्रज्ञं चापि” इत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयो-
रैक्यं स्वाभीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोयमनुवदति— यत्तु-
क्तमिति । सार्विकमेकत्वमातिरिक्तं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्यो-
क्तमेव समाधिं स्मारयति— एतावति । ईश्वरस्य संसारित्वं
संसार्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्ष्ण्ये-
ऽपि कथं प्रत्युक्तौ ? इति पृच्छति— कथमिति । कल्पित-

संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बद्धमिति
परिहरति— अविद्येति । तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति
यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पृशं दृष्टान्तं स्मार-
यति— तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य
प्रसङ्गान्तरनिरासमनुस्मारयति— संसारिण इति ।

१ शां. भा.— नन्वविद्यावचमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादि प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते इति चेत्, न; ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्
क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव; न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन
क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यद्यात्मनो
धर्मोऽविद्यावचं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ? कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ? ‘ज्ञेयं च तत्सर्वं क्षेत्रं,
ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः’ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति
विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ।

२ आ. शां. व्या.— न तावदविद्या संसारं संसारिणं च
कल्पयति स्वप्नत्वात्स्वप्नाधातात्, पारतन्त्र्ये वाऽऽश्रयान्त-
राभावात्क्षेत्रज्ञस्य तद्वशे संसारित्वमिति शङ्कते— न निवृत्ति ।
न चाविद्यावचमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तुत्वात्-
दंष्ट्रोगवदविद्या किं करिष्यति ? इति तत्राह— तत्कृतं चेति ।
अविद्यातज्ज्योऽज्ञेयत्वाऽऽत्मधर्मेत्युत्तरमाह— नेत्यादिना ।
तदेव प्रपञ्चयति— यावदिति । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्र-
द्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषचेत्तेत्याशङ्क्याऽह— न चेति । क्षेत्र-
स्यापि ज्ञेयत्वात् तेन चितो वस्तुतः स्पर्शोऽस्तीत्युपादयति—
यदीति । धर्मधर्मित्वेन संसर्गोऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिः ? इत्याश-
ङ्क्याह— यदीति । आत्मधर्मस्याऽऽत्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि

ज्ञेयत्वापत्त्या कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । किञ्च विमतं न
क्षेत्रज्ञाश्रितं तद्वशत्वात्प्रादिवदित्याह— कथं चेति । किञ्च
महाभूतानां न्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रज्ञतमवाप्ताविद्यावेक्षात्तुधर्म-
तेत्याह— ज्ञेयं चेति । किञ्च ‘एतौ वेत्ति’ [१३।२] इत्युक्तत्वात्क्षेत्र-
ज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेयं किञ्चिदप्रविशतीत्याह— ज्ञातैवेति ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरैवंस्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धे क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति
फलितमाह— इत्यवधारित इति । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्म-
त्वमविद्यादेरित्याह— क्षेत्रज्ञेति । विरुद्धवादित्वे मूलं बर्णयति—
अविद्येति । मात्रपदस्य व्यावर्त्य मानयुक्त्याख्यमवष्टम्भा-
न्तरमिति वक्तुं केवलमदम् ।

१ शां. भा.— अत्राऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति ? अत्रो-
च्यते—अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं ? दृश्यते चेदविद्या, तदन्तमपि पश्यसि । न च
तद्वस्तुपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थव्यामबेत् ।

२ आ. शां. व्या.— ययाऽविद्या विरुद्धमपि निर्वोद्धं
शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चितोऽप्यस्याविद्यमानत्वेना-
तदाश्रयत्वात्तस्या विद्यास्वभावतया तदाश्रयत्वकथाघातादाश्रय-
जिज्ञासायां पृच्छति—अत्राऽह इति । आश्रयमात्रं पृच्छयते तद्विशेषो
वा ! अथमे प्रश्नस्यातवकाशत्वं भवत्याह— यस्येति । अविद्या
दस्याऽदृश्यता वा ! दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात्किञ्चिद्विद्येनैव तद्वृष्टेर्ना-
गी, तु. ३

ऽऽश्रयमात्रं प्रष्टव्यम्, अदृश्यत्वे वाऽप्रकाशात्वादसिद्धिरेव स्यादिति
त्यर्थः । द्वितीयमालम्बते— कस्येति । अविद्याया दृश्यमान-
त्वादाश्रयविशेषस्याऽऽत्मगोऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धत्वात्प्रश्रय निर-
वकाशात्तेत्युत्तरमाह— अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोर-
यति— कथमित्यादिना । तथापि कथं प्रश्नासिद्धिस्तत्राऽह—
न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— न हीति ।

१ शां. भा.— ननु विषमो दृष्टान्तः, गवां तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथाऽविद्या तद्वत्प्रत्यक्षी, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्या-सम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या, जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? ।

२ आ. शां. व्या.— दृष्टान्तदार्शनिकयोर्वैषम्यं चोदयति-नन्विति । अज्ञानाप्रत्यक्षं परोक्षत्वेऽपि प्रश्नैरर्थक्यमित्याह— अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रभुत्वं प्रश्नार्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः । अबुद्धपराभिः सन्धिः शङ्कते— अविद्याया इति । अविद्यावतस्त्वपरिहाराभ्यानेन प्रयतितव्यमित्याह— यथेति । मयैवाविद्यावत्त्वात्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते—

नन्विति । तर्हि प्रश्नार्थक्यमिति सिद्धान्ती स्वाभिः सन्धिमाह— जानासीति । आत्मानमविद्यावन्तं जानन्नपि तद्विषयाध्यक्षाभावात्तच्छामीति शङ्कते— जानामीति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वाद्यतिरेकेण युक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिदमित्यनुमेयत्वं दूषयति— अनुमानेनेति ।

१ शां. भा.— न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्याया तत्काले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरप्युक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता, ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्भवत्यनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञात्राऽपि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेत अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं, ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैनं ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदुप्यति ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽविद्यासम्बन्धग्रहे काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञातैवाऽऽत्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धं बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञाता ? इति विकल्प्यायं दूषयति— नह्येति । तत्काले स्वस्याविद्यां प्रतिज्ञातुत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्यां विषयत्वेन गृहीत्वा तज्ज्ञातुत्वेनैवोपयुक्तस्याऽऽत्मनस्तस्याः स्वात्मनि कृतः सम्बन्धज्ञातुत्वं ? एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह—

अविद्याया इति । द्वितीयं निरस्यति— न चेति । यो ग्रहीता स न सम्भवतीति सम्बन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दात् । अनवस्थामेव प्रपञ्चयति— यद्वीति । आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्नविद्यासम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वात्तथातुभयव्यवस्थेः स्थिते फलितमाह— यदि पुनरिति । यदा चैव तदेत्यभ्याहार्यम् ।

१ शां. भां.— नन्वयमेव दोषः, यदोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, इति चेत्, न; विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथा चात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याधारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' [२।१९], 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' [३।२७], 'नाऽऽदत्ते कस्त्वित्तामप' [५।१५] इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः, उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्ह्यत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया चाधारोपितत्वे 'कर्माप्यविद्वत्कर्तव्यान्वेव, न विदुषां' इति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यं' [१८।११] इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशान्नाथोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा' [१८।५०] इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते । ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञातुरात्मनो न किञ्चिदुप्यतीत्येतदव्यमणः शङ्कते— नन्विति । किं ज्ञातुत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा ? नाऽऽद्यः— तदन्यमुपपत्तात्तत्त्वयुक्तदोषाभावात् । द्वितीये ज्ञातृत्वस्योपचारिकत्वाव तत्काले दोषोऽस्तीत्याह— त्यादिना । अवस्थायामपि क्रियायां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन

स्फुटयति— यथेति । आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति— यथा जात्रेति । गीताशास्त्रं ससम्यर्थः । स्वत एवाऽऽत्मनि क्रियायास्तत्त्वाभावो भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः । कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति ? तत्राऽऽह— अविद्येति । यथा वस्तुतो

नास्त्यात्मनि क्रियादिः, उपचाराणु भाक्षि तथा तत्र तत्रातीत-
प्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह— तथेति । न केवल-
मतीतपेक्षे प्रकरणेषु वास्तवक्रियायामावादात्मन्याध्यासिकी
तद्दीर्घा, किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्राय-
दर्शनं भविष्यतीत्याह— उत्तरेषु चेति । आत्मनि वास्तव-
क्रियायामावेध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्व-
प्राप्तौ 'विद्वान्यजेत ज्ञात्वा कर्माऽऽरमेत' इत्यादिशान्निविरोधः
स्यादिति शङ्कते— हन्तेति । शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानाभि-

प्रायत्वादशनायायतीतात्मधीविशुरस्यैव कर्मकाण्डाधिकारित्व-
त्याह्निकरोति— सत्यमिति । कथमज्ञस्यैव कर्माधिकारित्व-
मुपपन्नं ? इत्याद्यह्वाह— एतदेव चेति । ज्ञानिनो ज्ञाननि-
श्चयाभावाधिकारः, निष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैव, इत्युपसंहारप्रकरणे
विशेषतो भविष्यतीत्याह— सच्चैति । तदेवानुक्तमिति—
समासेनेति । जीवब्रह्मणोरैक्यान्त्युपगमे न किञ्चिदवयवमित्यु-
पसंहरति— अलमिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादि सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि; 'क्षेत्रज्ञं
चापि' इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया
तदपृथक्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञस्य मद्रिशेषणतैकस्वभावतया तदपृथ-
क्सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यौ विद्धि । वक्ष्यति हि— क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञात् च वदमुक्तोभयावस्थात्
क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्यन्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य । 'द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षराक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमा-
विश्य भित्मर्थव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तमः ॥' [गी. १५।१६-१८] इति ।

४ चे. ता. च.— अथैवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवत्तया
निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरपि परमात्मव्यावृत्तिसिद्धयर्थमुभ-
यानुवृत्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथावस्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव
मे मतमित्यभिप्रायेण प्रसजति 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति श्लोकेन ।
शरीरातिरिक्तस्य ब्रह्मावस्थस्याल क्षेत्रज्ञशब्देनोपादानम् । स च
स्वक्षेत्रापेक्षया शरीरी, मदपेक्षया शरीरमिति सामानाधिकरण-
निर्देशात्तात्पर्यमित्याह देवमनुष्यादीति । 'क्षेत्रज्ञम्'
इत्येकवचनेन जात्यैक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं सर्वक्षेत्रेषु

वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । फलितमाह— मदात्मकं
विद्धीति । अनुक्तसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्व-
प्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह क्षेत्रज्ञं चापीत्यपिशब्दादिति ।
कण्ठोक्तं समुच्चयागतमाभिप्रायिकं च सङ्कल्प्याह यथा क्षेत्र-
मिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः,
स एवात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति
ज्ञापनायापृथक्सिद्धिकथनम् ।

३ रा. भा.— पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वभावस्वरूपतया भगव-
दात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः
पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [बृ. उ. ३।७।३] इत्यारभ्य 'यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो
ऽन्तरो यमात्मा न वेद ! यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मानन्तर्याम्यमृतः'
इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवदन्तस्तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेश-
हेतुः । 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताश्रयस्थितः' [१०।२०] 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्'
[१०।३९] 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति पुरस्तादुपदिष्टाच्चाभि-
धाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना ।
यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयं तयोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

४ चे. ता. च.— ननु क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
स्वीक्रियते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न
प्रतीयते; प्रत्युत स्वतन्त्रस्यैव क्षेत्रज्ञां चटपटादयश्च प्रतीयन्ते;
अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्या-

प्रत्यक्षत्वादभ्रुतवेदान्तानां विशेषणत्वाग्रहणमित्यभिप्रायेणाह—
पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति
शरीरत्ववचनादेव तत्सङ्घातरूपस्य देवमनुष्यादिपिण्डस्यापि
शरीरत्वमुक्तमेव; शरीरत्वात्मां च पृथक्परमात्मशरीरत्वं व्यप-

भासाभावादीश्वरत्वस्यैवाक्षिप्रसङ्गात्, अज्ञानमन्तरेण च मिथ्याभूतभेदप्रतिभासायोगात्, परन्तु द्विविषयत्वोल्लेखरूपस्य तु मिथ्यात्वेप्रतिभासस्य परसङ्गावसापेक्षत्वात्, तस्य च तैरनभ्युपगमात्; अत ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति; तच्च पञ्चाज्ञाननिवर्त्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रोपदेशदशायां भवदभितद्वेदुर्विरोधेण निवृत्ते, न वा । इत्यभिप्रायेण विकल्पयति किमित्यादिना ।

प्रथमं शिरो दूषयितुमुपवर्तति निवृत्ताज्ञानञ्चेदिति ।

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशः सम्भवः; 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' [४।३४] इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतिविहासपुराणन्यायसदाचारस्ववाग्विरोधैः स्ववचस्तथापनदुराहैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यानादरणीयाः ।

४ वे. ता. चं— द्वितीयं शिरोऽनुभाषते— अथेति । निवर्तकसाक्षात्कारहितत्वादिति भावः न तर्ह्येति— नहीन्द्रियलिङ्गशब्दादिवदज्ञत्वेऽपि परज्ञानजनकत्वं सम्भवति, उपदेशवाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावश्यमभावात् अप्रमितोपदेशेऽनाप्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत् एवाध्यात्मोपदेशत्वे तस्यैवैकं दशयति— उपदेश्यन्तीति ।

एवं शाङ्करप्रसक्तं दोषं भास्करादिपक्षेऽन्यतिदिशति— अत इति । शाङ्करमते भेदश्रुतयः सगुणश्रुतयोऽन्तर्गमिश्रुतयः प्रकृतिपुरुषनिरयत्वश्रुतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव । अमेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवानभ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः । विषयव्यवस्थादिनिर्विरोधपरिहारे सम्भवति बाध्यबाधकभावावभ्युपगमान्यायविरोधः । स्ववचनविरोधस्तु ब्रह्म निर्विशेषम्, एवेत्यादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वयावश्यमभावात् । 'अनुमृतिरिवेश' इत्यत्रानुमृतिशब्दबोधित्वादेरवश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यम् इत्यादिष्वपि भाष्यम् । भास्करपक्षे तु भेदगोचरश्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदमसहमानैर्विरोधो वक्तव्यः । अतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपैक्याभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकैर्विरोधः । ब्रह्मण एवोपहितस्य जीवत्वाभिर्दोषश्रुतिविरोधः । अमेदश्रुतयोऽपि ब्राह्मणो न मुख्यः । जीवेत्यसामानाधिकरण्ये 'पदाकाशो महाकाशः' इतिवर्तिरस्यमानवेधेणैक्यासिद्धेः । एवमेवाविदादीश्वरोरपि न सामानाधिकरण्यस्वास्वत्वात् । सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्टस्य ब्रह्मणः सर्वतादात्म्ये सर्वदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गातिरिक्तश्रुत्यादिविरोधप्रसङ्गमानभावेन न्यायविरोधः । शब्दव्यप्रकाशपक्षे तु स्वत एव भिन्नाभिन्नसर्वजीवत्वाभ्युपगमोऽतिशयितः । सर्वाश्रुतसामान्यस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् अद्वयत्वादित्युक्तिविरोधश्च । सत्ताया घटादिधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मणो जातिरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा द्रष्टव्याः । अनयोः

निर्विशेषत्वादि कारणभावात्कार्याभाव इति भावः अभ्युपगताधिष्ठानविशेषस्वभावादेवाध्यासो न सम्भवति, किं पुनर्दोषस्यापि निवृत्तावित्यभिप्रायेण निर्विशेषकिन्माहत्वावगदानम् । तथाहि सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाधारणाकारे तिरोहिते तद्विरुद्धाकारान्तराध्यासः; ज्ञाता च कश्चिदर्थमन्यथा मन्येत; न तु ज्ञातिमात्रम् । कौन्तेयादीत्यादिशब्देन विधासितधर्तारोप्रादिशङ्कम् । उपदेशादीत्यादिशब्देन सारण्यदेरपि सङ्कहः ।

स्ववचनविरोधस्तु सप्तमज्ञीवादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात्तन्मूलनिर्दोषत्वसदोषत्वसामानाधिकरण्यात् व्यक्तः । जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, 'अज्ञानिभिः' इत्युक्तत्वात्; अपितु तेषामन्यानां वादो दैवाजगन्मोहनाय जात इत्युच्यते ।

ननु गुणमत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदूषणं समानम् । तथाहि यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेद एवानभ्युपगतः, तदा 'तन्मात्ररूपमाभ्या' (एव) व्याक्रियते' [बृ. उ. १।१।१०] इति कारणस्यैव ब्रह्मणः कार्यनामरूपमात्तत्त्वश्रुतिविरोधः; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः; न हि घटज्ञानेन ततोऽन्तर्मन्त्रस्य पदस्य ज्ञातृत्वं सम्भवति; अत्यन्तभिन्नयोर्येगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं च न सम्भवति, घटपटवदेव; लक्षणया निवाह्येत्परपक्षे कः प्रद्वेषः । ब्रह्मोपादानत्वं च जगतो न सिद्धयति, सूक्ष्मादिवज्जगद्ब्रह्मणोरैक्यव्यत्वानभ्युपगमात्; अन्यथा सत्कार्यवादविरोधात् । यदि निर्वैरेव प्रकृतिपुरुषैर्जैर्जगदारम्भः, ते किमेकभूताः कार्यमाभ्यन्ते ? उत पृथग्वदस्थिता एव ? पूर्वत्र परस्परस्वभावसङ्करः परपक्षवत्प्रसक्तः; उत्तरात्रापि किं पृथगायैकराणि ? उत न ? पृथगायैकत्वे सर्वेयं ब्रह्मकारणत्वनभ्युपगतं उच्यते; एकाकार्यकत्वे कार्यावस्थायां स्वभावसङ्करस्तदवश्यः; यदि च ब्रह्म स्वरूपतो निर्विकारं, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीभिः श्रुतिभिर्विरोधः । अथ सविकारत्वाभ्युपगमः, तदा परपक्षप्रसक्तनिर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवश्यः; यदि च सर्वदा सर्वज्ञत्वादिरूपगणविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निरुपगुण्युक्तिः ज्ञानमात्रश्रुतिभिश्च व्याघातः; सर्वदा भेदश्च यद्यभ्युपगतः तदा भेदनिषेधकश्रुतिविरोधः; न्यायविरोधश्च, विविन्निषेधयोर्धर्मत्वभावलक्षणेन पूर्वोपर्येणपञ्चेदवद्वाह्यबाधकभावस्यानभ्युपगमात्; स्ववचनविरोधश्च, सर्वात्मकं ब्रह्म सर्वविलक्षणं चेत्यभ्युपगमात् ।

३ रा. भा.— अत्रेदं तत्त्वम्— अचिद्वस्तुनिश्चिद्वस्तुनः परस्य ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः— 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्धान्यो मायया

सन्निरुद्धः ” [श्वे. उ. ४।९] “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे. उ. ४।१०]
 “ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ” [श्वे. उ. १।१०] “ अमृताक्षरं हरः ” इति
 भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः । “ स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य
 कश्चिज्जनिता नचाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] “ पति
 विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ” [तै. ना. १०] “ ज्ञात्री द्रावजावीशानीशौ ” [श्वे. उ. १।९]
 “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” [श्वे. उ. ६।१३
 कठो. २।५।१३] “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” [श्वे. उ. १।१२] “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च
 मत्वा जुष्टस्तत्स्तेनामृतत्वमेति ” [श्वे. उ. १।६] “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अमिचाक-
 शीति ” [मुं. उ. ३।१।१] “ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्हिं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो
 ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ” [श्वे. उ. ४।५ तै. ना. १२।५] “ गौरना-
 द्यन्तवती सा जनित्री भूतमाविनी ” [मं. उ. ५] “ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति
 मुग्धमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ” [श्वे. उ. ४।७] इत्याद्याः ।

४ वे. ता. चं.—अतो दोषसाम्ये कस्य मत् तत्त्वं ?
 इति चोद्यमभिप्रायानभिद्धः परैः श्रावराहकलङ्घन्यथेन प्रवर्तितं
 परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायानुगृहीतसर्वेदेदान्तसारार्थप्रति-
 पादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयामिहाह—अत्रेदं तत्त्वमिति ।
 अत्र ध्रुतिरुच्यतीतिहासाद्यविरुद्धार्थगवेषणायामित्यर्थः; ध्रुत्या-
 दिभिर्वा वा । इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम्; न तु शाङ्कराद्युक्त-
 मित्यर्थः । तत्त्वं प्रामाणिकमित्यर्थः । शङ्खितान् दोषान्
 परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत्प्रमाणतः स्थापयति अचिद्धस्तुन
 इत्यादिना सत्यमममवहित्वेन । भोग्यत्वादि कथकम् ।
 भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितुत्वेन चैति भेदकथमा-
 न्तराणां उपादास्यमानधुतिसिद्धानामुपलक्षणम् । अनुकलमु-
 च्चायायैव चकारेण वा तत्सङ्ग्रहः । स्वरूपविधेयं स्वरूपाणां
 भिन्नत्वमित्यर्थः । विधेकशब्दो भ्रमनिराकरणद्योतनार्थः ।
 न हि भेदवादिनां ध्रुतीनां ध्रुतित्वे संप्रतिरित्यभिप्रायेण
 काश्चन ध्रुतय इत्युक्तम् । बहुलचनेन मयसां न्यायोऽप्यवि-
 रुद्ध इति ज्ञापितम् । भेदध्रुत्वविधेने सामानाधिकरण्यध्रुत्यर्थं
 स्थापयितुं प्रथमं भेदध्रुत्वादानम् । अस्मादित्यनेन साक्षा-
 द्दिकाराश्रयत्वमचिद्व्यत्येति सिद्धम् “अथो मायया सन्निरुद्धः”
 [श्वे. उ. ४।९] इत्यनेनोपहितस्य ब्रह्मण एव जीवत्वमित्या-
 दिप्रतिपादनं निरुक्ताः । नञ्च मायया सन्निरुद्धादन्यत्वमुच्यते;
 न हि भेदवादिनां सतो मायया सन्निरुद्धः । सन्निरुद्धः स्वाभाविक-
 सर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दाद्याविमोर्विरहित इत्यर्थः । परामितो
 मायाशब्दार्थः ध्रुत्वैव प्रतिक्षिप्त इति दर्शयितुमाह मायां
 चिति । ‘क्षरम्’ इत्यादौ हरशब्दस्योत्तरपदान्वयेन कुष्टपु-
 श्रीतयोन्नान्तरप्रतिक्षेपार्थमाह अमृताक्षरं हर इति भोक्ता
 निर्दिश्यत इति । खेदं हृदय कर्म भोक्तृमात्रज्ञाधारण्यमित्य-
 त्राह—प्रधानमिति । हरतीति हरः इत्येतावत्त्रिवचनम्;
 शेषमर्थसिद्धकथनम् । अयमभिप्रायः—यदि हरशब्दो ‘देव
 एकः’ इत्यनेनान्वीयते, तदा ‘अमृताक्षरम्’ इत्यस्य विधेयत्वं

न स्यात्; अथ ‘अमृताक्षरम्’ इत्यसमस्तं क्षतविभक्तिकं
 उद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपक्षेपो व्युत्क्रमेणोद्देश्यो-
 पादेयनिर्देशश्च स्यात् । न चात्र “क्षरं त्वविद्या क्षरतं तु विद्या”
 [श्वे. उ. ५।१] इतिवदमुत्तमशब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरशब्द-
 योरैव मिथःप्रतिरूपत्वात् । ऋक्षु च पादभेदेनार्थव्यवस्था
 सम्भवन्ती न परित्याज्या । एवं “क्षरं त्वविद्या क्षरतं तु विद्या
 विद्याविधे ईशते यस्तु सोऽन्यः” इति वाक्यान्तरशैली चावुद्यता
 स्यात् । अन्यथा व्यवहितान्यवधः । नच ‘देव एकः’ इत्यत्र
 विशेषाकाङ्क्षास्ति । तावता च साहास्यमतिशयेन व्यञ्ज्यते ।
 ‘क्षरात्मानो’ इति पुल्लिङ्गान्तानुवादश्च तल्लिङ्गनिर्दिष्टविषयतायां
 स्वरसः । शब्दान्तरेणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः । अस्मत्पक्षे
 तु हरशब्दस्यात्सवातिविषयवक्षणापनार्थतया सप्रयोजनश्च ।
 ‘अमृताक्षरम्’ इति सविशेषणनिर्देशोऽपि तत्त्वमात्रविशेषज्ञापनेन
 सार्थः । एवं हरशब्दस्यात्र प्रधानसहपठितपुरुषत्वविषयत्वे
 अवश्यम्भाविनि लक्षणादेशात्सम्भवे ध्रुत्यन्तरस्वरूपकारणादिविरु-
 द्धपरिहारागेन यौगिकधरपरवैभेदादिन्यायेनाहीकार्यमिति ।
 क्षेत्रज्ञेश्वरयोः सर्वज्ञत्वविशिष्टनियन्तृत्वन्यायम्यत्वरूपं भेदं
 द्वयोरप्युक्तत्वं च दिशब्देनैव सङ्ख्याया वदन्तीं धुतिं दर्श-
 यति—ज्ञाहाविति । सुष्ठुमिरण्मूळोपक्रमेण क्षेत्रज्ञस्या-
 त्यन्ताहत्वम्; जागरस्वप्नप्रयोगं ज्ञानं कथयविषयम्, अज्ञानं
 त्वन्तनोचरम् । ईश्वरपदार्थमृतानामेव ध्रुत्यन्तस्वभावो नित्यत्वं
 बहुलं जीवेश्वरयोश्चेतन्याश्रयत्वमीश्वरस्य चाद्वितीयत्वं सकल-
 पक्षप्रदत्तं च ‘नित्यो नित्यानाम्’ इति ध्रुत्या सिद्धम् । स्वशब्दा-
 देव भेदस्य वैशत्ववादिनां भेदज्ञानपूर्वकपरमात्मश्रीतिविषयत्वेन
 मोक्षं च प्रतिपादयन्ती ध्रुतिमाह—पृथगिति । जीवेश्वरयो-
 रेकशरीरानुप्रविष्टयोरेव कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वसंप्रत्यय्यं पर-
 वाक्यमाह तयोरेव । तयोरेव । तयोरेकः तयोरेक इत्यर्थः ।
 स्वाद्वत्तीति पुण्यफलोदाहरणमुपलक्षणार्थम् । अमिचाक-
 शीति अभितोऽधिकं प्रकाशते । तादृशजीवनियन्तृत्वलक्षणो-

ऽतिशय एव तदानीमपि सिध्यति; न तु ज्ञानसङ्कोचादीत्युक्तं भवति । सत्त्वरजस्तमोमय्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च अजर्त्वं, प्रकृतेः पुरुषकर्मालुपपरिणामविशेषभाक्त्वेनाध्यासप्रसङ्गादित्यर्थ, यद्-

मुख्यवस्था मुक्तदशायामपि प्रकृतेर्विच्छेदमात्रं च ज्ञापयति—
अजातिमिति ।

३ रा. भा.— अत्रापि ‘अद्वङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेषमितस्त्वन्यां प्रकृति विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्’ [७।४, ५] ‘सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विमृजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनःपुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवर्षं प्रकृतेर्वेशात्’ [९।७-८] ‘मयाऽव्यक्षेण प्रकृतिः ह्यते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय ! जगद्धि (द्वि)परिवर्तते’ [९।१०] ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वधनादी उभावपि’ [१३।२०] ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दशाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत !’ [१४।३] इति कृत्स्नं जगद्घोनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्रस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि; ततो मत्सङ्कल्पकृताचिदचित्संसर्गादेव देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः । भूतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमर्बं च जायते’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

॥ वे. ता. चं.— उक्तभूतपुष्टुद्गुणायामिमेव प्रतिपादितं नित्यं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदं दर्शयति— अत्राप्यहङ्कार इतीति । मे प्रकृतिरिति व्यधिकरणनिर्देशादींश्चात्प्रकृतिपुरुषयोर्भेदः सिद्धः । ‘इदत्स्वव्याप्त्य’ इत्यनेन प्रधानात्पुरुषस्य भेदः । सृष्टि-प्रलययोरध्यासतत्त्वित्वात्परवन्बुद्धासाय परमात्मशरीरसूतप्रकृत्यविभागविभागरूपत्वमाह सर्वभूतानीति । अत्रापि ‘मामिकाम्’ इत्यादिभिर्भेदः स्फुटः । प्रधानपुरुषयोश्चराचरावस्थापतेः परमात्मप्रमूलत्वमप्युदासाय तद्विष्टानमूलत्वात्माह— मयेति । जीवानामध्यामाधीनसिद्धित्वबुद्धासाय प्रकृतिपुरुषयोरविशेषेणानादित्वं दर्शयति— प्रकृतिं पुरुषं चेति । प्रकृतेरेव साक्षात्परिणामाश्रयत्वं, सृष्टयोर्पथिकप्रकृतिपुरुषसंसर्गविशेषस्य

परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं तत एव जगत्सृष्टिम्; एवंप्रकारेण त्रयाणामन्योन्यभेदं चोदाहरति— मम योनिरिति । जगदपेक्षया योनिस्त्वं, जगत्सृष्टयुधिष्ठान्तया सम्बन्धः; तदाह— जगद्घोनीति । मुख्यब्रह्मणो ममेति व्यधिकरणनिर्देशाद्यो नित्वसामर्थ्याच्च ब्रह्मशब्दोपचरितमाह— प्रकृत्वाख्यमिति । चिन्मिश्रभूतोत्पत्तिहेतुतया प्रकृत्यापेयतया च सिद्धं गर्भसन्दर्भमाह— चेतनाख्यमिति । ‘दशामि’ इत्याधानं विवक्षितमित्याह— संयोजयामीति । विस्तरोऽस्य स्थाने अविवक्षितः । एवं बहुषु प्रवेशेषु प्रकृतिपुरुषजगत्सृष्ट्यादिरतिपादनदशायाम् जीवाध्यासजगन्मिथ्यात्वादिसूचकं न किञ्चिदुत्प्रेत इत्यभिप्रायः ।

३ रा. भा.— एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्निधायकत्वेन तदपृथक्सिद्ध्यति परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः— “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति” [बृ. उ. ३।७।३] इत्यारभ्य “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तरीम्यभूतः” [बृ. उ. ३।७।२२] इति, तथा “यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद” इत्यारभ्य “यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद” “यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद (स) एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” [सुबालो. ७] अत्र मृत्युशब्देन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्रस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि “अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति (एकीभूय तिष्ठति)” [सुबालो. २] इति वचनात् “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [तै. आ. ३।१।१ चित्यु. १।१।१] इति च । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्रस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थाकारणावस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः— “सदेव सोम्येदमग्र आसीदकमेवाद्वितीयं” [छां. उ. १।६।२१] “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत” [छां. उ. ६।२।३] इत्यारभ्य “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” [छां. उ. ६।८।६] “एतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां. उ. ६।८।७] इति ।

५ वे. ता. चं.— एवं चिद्विदीश्वराणां स्वरूपभेदः काणादप्रत्यक्षिरित्युपात इति ततो विशेषं षडक्षुतिसिद्धे शरीरात्मभावः सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्धयर्थमाह— एवमिति । भोक्तृति— एकीभावावस्थायामपि शरीरत्वं “यस्य तमः शरीरम्” [बृ. उ. ३।१।१३] “यस्य सृष्टुः शरीरम्” [सुबालो. ५] इत्यादिभिः सिद्धमिति ज्ञापनाय सर्वावस्थावस्थितयोरित्युक्तम् । प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्परानेकश्रुतिसिद्धत्वात् तत्परित्यागः शङ्क्यः । तदनुगुणतया च शरीरलक्षणमनुसन्धेयमिति भावः । अन्तर्यामिन्नाहणे सर्वावस्थाप्रकृतिपुरुषयोरविशेषेण परमात्मशरीरत्वं दर्शयति यः पृथिव्यामिति । इममेवार्थमीषदाबापोद्वापभेदेन प्रतिपादयन्त्या सुबालोपनिषदाऽन्तर्यामिन्नाहणोक्तमपस्तम्बत्वादियुगयोगमहतीतोक्तं नारायणत्वं च विखाद-

३ रा. भा.— तथा “सोऽस्माकमय बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽस्तप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वममुजत” इत्याश्रय “सत्त्वं चानृतं च सत्त्थमभवत्” [तै. उ. २।६] इत्याद्याः । अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धिद्विचिंतितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” [छां. उ. ६।३।२] “तत्सुष्ट्वा तदेवानुग्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्.... विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्त्वं चानृतं च सत्त्थमभवत्” [तै. उ. २।६] इति च । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य “सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च” इत्यनेनैकाध्यादात्मशरीराभावनियन्धनमिति विज्ञायते । एवमभूतमेव यन्नामरूपव्याकरणं “तदेदं तद्धीव्याकृतमासीच्चक्षामरूपान्यां (एव) व्याक्रियते” [बृ. उ. १।४।७] इत्यत्राप्युक्तम् । अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिद्विद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातव्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् ।

५ वे. ता. चं.— छान्दोग्यवेव सामानाधिकरण्यं तस्य च चेतनसोऽन्यनुपवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयके दर्शयति तथेति । स तपोऽस्तप्यत, आलोचनमकरोदित्यर्थः । “तपसा चीयते ब्रह्म” इति प्रकरणे “यस्य ज्ञानमयं तपः” [सुं. उ. १।१।८, ९] इति व्याख्यानात् । न केवलं प्रकरणान्तरेणैवैतद्वैतकावयैर्भेदाभेदभ्रुक्यविरोधः, अपितु स्वप्रकरणेष्वेपरित्योहाह अत्रापि । सामानाधिकरण्यनिर्देशतोः छान्दोग्यस्यैतत्तिरीयप्रकरणयोरित्यर्थः । जीवेनात्मना जीवेन मयेत्यर्थः । ‘सिंहेन सूत्रा बहवो मयाता व्याघ्रेण सूत्रा बहवो मयाताः । तथाऽन्यरूपैर्बहवो मयाताः सममक्षितोऽहं बहुमिस्त्वयैव’ [बि. घ. ९।८।१७] इतिवत् । ‘तिस्रो देवताः’ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य इत्यविद्वदनुपवेशो व्यक्तः । जीवे तु सामानाधिकरण्यमात्रम् ; तदनुप्रवेशकृतमिति तैत्तिरीयके व्यक्तमित्याश्रयाणाह तच्छुद्धेति । एवं जीवशरीरकरमात्मनानुप्रवेशनामरूपव्याकरणं नाम्नां च परमपुरुषपर्यन्तत्वं, तत एव सामानाधिकरण्यमुख्यत्वं च सिद्धम् । एतदैकरस्यातसर्वशास्त्राप्रयन्ययायेन चिद्विद्वदनुपवेशोक्तिरहितप्रकरणान्तरेष्वपि नामरूपव्याकरणवचनमेवैककार-

यति यः पृथिवीमिति । अत्र मृत्युशब्दस्य स्थानप्रमाणेन अतिसूक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह अत्रेति । अत्र अक्षरपर्यायादनन्तरे पश्यति इत्यर्थः । तेजःप्रतिद्विन्द्वितमोऽनुद्यासाय सूक्ष्मावस्थमचिद्विद्वत्त्वमुक्तम् । अस्यामेवेत्यनेन शीघ्रप्रत्यभिज्ञानं सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयतेति-रीयकवाक्यमाह— अन्तःप्रविष्ट इति । गुणमोऽव्यावर्तकान्यामन्तःप्रवेशनियमानाभ्यां शरीरविसिद्धिः । उक्तभेदश्रुतिषट्कश्रुत्यनुसारेण सामानाधिकरण्यश्रुतीनामर्थं मुख्यमेवाह एवं सर्वावस्थेति । अत्रोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारद्वयैक्यं सामानाधिकरण्यश्रुतीनां विवक्षितमित्यर्थः । इममर्थं ज्ञापयितुमिति न पुनः श्रुत्यन्तरस्वप्रकरणवचनप्रत्यक्षादिविरुद्धं ज्ञापयितुमित्यर्थः ।

प्रवेशाभिप्रायपूर्वकमेवेत्याह— एवमभूतमेवेति । इत आरभ्य प्रागुक्तचोद्यानां क्रमेण परिहारः । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातत्वं नाम कार्यशब्दनिर्दिष्टस्य द्रव्यस्य कारणविज्ञानेन विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीनं देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमप्यवलोक्य ‘असौ पूर्वमेव दृष्टः’ इति हि वदति; अतः कार्यावस्थायाम् पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नास्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेणाह अतः कार्यावस्थ इति । परमेषु त्वेतदनुपपन्नतरमिति चाभिप्रेतम् । तथाहि— एकनिर्विशेषविज्ञानेन सर्वस्य ज्ञातत्वमित्यत्र ज्ञातव्यसर्वशब्दाभ्यामाभावात्, सत्यमित्यादिक्यप्रसङ्गादिमित्तं सर्वस्य ज्ञातत्वमित्येतन्न घटते; सर्वस्य मिथ्यात्वेनाज्ञातत्वमिति योजनायामध्याहारादिदोषः; अविद्याविशिष्टैकब्रह्मविज्ञानेन तत्कार्यप्रसङ्गविज्ञानमिति विवक्षायामद्वैतप्रकरणोपपत्त्यस्य एवाऽनुपवेशः; सर्वप्रमाणसङ्गोमस्तत्त्वविकः; एवमेव पक्षान्तरोपरि सूक्ष्माचिच्छक्तिविशिष्टस्य दुष्प्रतिहरवादि विशिष्टविज्ञानेन तत्कार्यविज्ञानमित्येव निष्पाद्यम्; तथाच निर्विकारनिर्दोषपुन्यत्वविरुद्धोऽस्मात्पक्ष एवोपपन्नतरः— इति ।

३ रा. भा.— “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां. उ. ६।३।२] इति ‘तिस्रो देवताः’ इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन

नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीविविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थ-
परमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलद्वयमचिद-
चित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति जगतो
ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सङ्घातस्योपादानत्वेन चिदचित्तोब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्ण-
रक्ततन्तुसङ्घातोपादानत्वेऽपीति चित्रपटस्य तत्तन्तुप्रदेश एव शैक्यादिसंयोग इति कार्यावस्थायामपि
न सर्वत्र वर्णसङ्करः ; (कारणवत्सर्वत्र चासङ्करः) ; तथा चिदचिदीधरसङ्घातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्या-
वस्थायामपि मोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया
कदाचित्संघटानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचित्तोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव
पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।
स्वभावमेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः ।

४ वे. ता. चं.— परपक्षे सामानाधिकरण्यस्य लाक्षणिकत्वं
हेरैवाभ्युपगतमिति न किञ्चित्प्रवक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे
तन्मुक्यत्वमुपादयति—अहमिमा इति । प्रकरणान्तराधीता-
नामपि तत्त्वानां सङ्कचिताभिधानप्रकरणेऽपि शास्त्रान्तरनयेन
समाहारमभिव्यक्त्याह—तिष्ठो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु
निर्दिश्येति । जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतोऽप्यन्तर्भेदेऽपि विशिष्टविशेषण
कार्यकारणयोरेवमव्यक्त्यसिद्धिर्जगतो ब्रह्मोपादानत्वं उच्यते
इत्याह—अतः स्पृष्टेति । सामानाधिकरण्यमप्यपदेशस्य
मुक्यत्वादिद्वयः । सत्कार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः ।
उपादानावस्थायामैक्यापत्त्या प्रसक्तं स्वभावसङ्करं परिहरति—
सूक्ष्मेति । बालस्य युवत्वापत्तौ बालशरीरस्य तदभिमानिचेत-
नस्य च यथा स्वभावसङ्करो नास्ति, तद्वदुपापीत्यभिप्रायेण—

३ रा. भा.— एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्व-
मुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आत्ममयाऽवस्थानात् कार्यत्वमप्युप-
पन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । निर्गुणवादाश्च परस्य ब्रह्मणोऽहेयगुणसम्बन्धाभावादुपपद्यन्ते ।
“अयहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः” [छां. उ. ८।७।१] इति हेयगुणान्
प्रतिषिध्य “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छां. उ. ८।७।१] इति कल्याणगुणगणान्विदधतीयं श्रुति-
रेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ।

४ वे. ता. चं.— उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकार-
भृत्यविरोधमाह—एवं च सतीति । एवंविशिष्टस्योपादान-
त्वात् सर्वदैवासङ्करीणस्वभावव्याप्तिर्यथः । निर्विकारश्रुतिस्तु
स्वरूपविषयः ; उपादानत्वकार्यत्वश्रुतिर्विशिष्टविषयेति नानयोः
परस्परविरोधः । स्वरूपपरिणामपक्षे तु निर्विकारश्रुतेर्न कश्चि-
द्विषय इति भावः । नहि वयं स्वस्वैकदेशेऽपि विकारं ब्रूम
इत्यभिप्रायेण उपपन्नतरमित्युक्तम् । अविकृतस्य कार्यत्व-
प्रकारमाह स्थूलावस्थस्येति । आत्मतयाऽवस्थानादिति
तदातन्तत्तन्निबन्धनधारणावस्थाविशेष एव हि कार्यत्वम् । कार्य-

सङ्घातस्योपादानत्वेनेत्युक्तम् । एककारणरम्भात् कार्य-
दशायां प्रसक्तसङ्करं निरस्यति यथा शुक्लेति ।

ननु शुक्लकृष्णरक्ततन्तुपातस्य पटस्य न केनचिच्छुद्धेन कृष्णेन
रक्तेन वा तन्तुविशेषेण विशेषतः सामानाधिकरण्यं दृश्यते ;
‘तन्तवः पटाः’ इति तु कथञ्चिदुच्येत ; अतोऽत्रापि प्रकृति-
पुरुषैश्वर्यसङ्घातोपातस्य जगत ईश्वरेण विशेषतः सामानाधि-
करण्यं न स्यादित्यत्राह तन्तूनामिति । अयमभिप्रायः—
न सर्वप्रकारसामर्थ्यमभिप्रेत्य तन्तुपटदृष्टान्तः ; अपितु स्वरू-
पतोऽप्यन्तर्भिन्नानां सम्भूय कार्यदशायांमपि स्वभावसङ्करमात्र-
मभिप्रेत्य सामानाधिकरण्यं तु यत्र शब्दानामेकविशेष्यपर्यवसान-
हेतुभूतप्रकारप्रकारिभावोऽस्ति, तत्र स्यात् ; नान्यत्रेति विशेषः ।
कस्तर्हि विशेषः ? इत्यत्रोपजीव्यान्माहाह स्वभावेति ।

शब्दोज्ज्वल नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्गमिष्यन्तत्वंश्रुतेस्तत्पर्यन्तं
इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथापि श्रुताश्रयविशेषेन
विशेषणस्यैव कार्यत्वमिति चोद्यं परिहरति अवस्थेति ।
विशेषणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थतत्तन्निबन्धनविशिष्टत्वलक्ष-
णावस्थान्तरापत्तिर्विशेष्येऽप्यस्तीति भावः । उत्पत्तिवादादप्या-
येन सगुणश्रुतिविरोधात् निर्गुणवादानां विषयं व्यवस्थाप-
यति—निर्गुणवादाश्चेति । एवं व्यवस्थापितं विषयमेदेक-
स्मिन्नेव वाक्ये श्रुतिर्वन दर्शयतीत्याह—अपहृतेति ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्षं सूचितम् ।

३ रा. भा.— ‘ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म’ इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याण-
गुणाकरस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरम् ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुं. उ. १।१।९] “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [खे. उ. ६।८] “विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिका ज्ञातृत्व-मावेदयन्ति, “सत्यं ज्ञानमनन्तं” [तै.उ. २।१] इत्यादिकाश्च; ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञानस्वरूपत्वम्; “सोऽस्माकमय बहु स्याम्” [तै. उ. २।६] “तदैक्षत बहु स्याम्” [छां. उ. ६।२।३] “तन्नामरूपाभ्यां (एव) व्याक्रियते” [वृ. उ. १।४।७] आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं (भवति) [वृ. उ. ४।५।६] “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य (अस्य) ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्यवेदः” [सुवालो. २; वृ. उ. ४।५।११] इति ब्रह्मैव स्वसङ्ख्याद्विचित्रस्थिरस्वरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्राप्त्यनीकाब्रह्मात्मकवस्तुनाना-त्वमतश्चमिति प्रतिषिध्यते । “मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति” [वृ. उ. ४।४।१९] “नेह नानास्ति किञ्चन” [कठो. ४।११] “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ. उ. २।४।१४] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.—आर्यगुणनिषेधं परिहरति—ज्ञान-स्वरूपमिति । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिरित्यादिकं श्रुत्यन्तर-सिद्धाविरोधार्थम् । ज्ञानैकनिरूपणीयमिति; स्वरूपनिरु-पणधर्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिणमपि प्रतिपादयन्तीति भावः । अत्रितं च “तदुगसारस्वानु तव्यपदेशः प्राज्ञवत्” [ब्र. सू. २।३।२९] “यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्द्वैतान्” [ब्र. सू. २।३।३०] इति । अनुक्तसमुच्चयायैव सौत्रचकारेण द्योतितं श्रुत्यन्तर-

मभिप्रेत्याह—स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चेति । धर्मभूत-ज्ञानवज्ज्ञानशब्दप्रवृत्तिमित्तयोगोऽन्यस्तीति भावः । निर्विशेष-वादिनो ज्ञातृत्वं परित्यजन्ति; वैरोधिकादयस्तु ज्ञानत्वम्; उभयेषामपि श्रुतिविरोधमभिप्रेक्ष्य स्वपक्षे तदनुगुण्यमाह—यः सर्वज्ञ इति । भेदनिषेधकवाक्यानां भेदविधायकवाक्याविरुद्धं विषयमाह सोऽस्माकमयेतति । ब्रह्मगुणविभूतिरूपभेदस्य विहित-त्वात्तन्निषेधो न शक्य इति भावः ।

३ रा. भा.—न पुनः “बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६ छां. उ. ६।२।३] इत्यादिश्रुति-सिद्धं स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते “यत्र त्वस्य (वा अस्य) सर्वमात्मैवाभूत्” [वृ. उ. ४।५।१५] इति निषेधवाक्यारम्भे च तत्स्थापितं “सर्वं तं (ब्रह्म) परादाद्यो-ऽन्यत्रात्मनः सर्वं (ब्रह्म) वेद” [वृ. उ. ४।५।७] “तस्य ह वा एतस्य (अस्य) महतो भूतस्य निश्चसित-मे- (वै) तद्यद्यवेदः” [सुवालो. २ वृ. उ. ४।५।७] इत्यादिना ।

४ वे. ता. चं.—पराभिमतं श्रुतिविरोधेन प्रतिक्षिपति—न पुनरिति । “यत्र त्वस्य” इत्यादिपरब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधे तात्पर्यं श्रुत्यैव ह्युक्तमित्याह—निषेधवाक्यारम्भ इति । अन्ययोप-

कमविरोध इति भावः । तत्स्थापितमिति—“बहु स्याम्” इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धं वक्ष्यमाणनिषेधानास्मकद्वितत्वेनासङ्गात-विरोधदशायां स्वापितमित्यर्थः ।

३ रा. भा.—एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदं स्वभावभेदं च वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्य-कारणयोरनन्त्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः, चिदचित्तोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिं कार्यदशायां च तदहैस्थूलदशापत्तिं वदन्ती-भिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यन्यायमूलस्य सकलश्रुति-विरुद्धस्य न कश्चिदप्यवकाशो दृश्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ स्वपक्षे सर्वप्रकाराविरोधं परपक्षेषु च सर्वप्रकारविरोधं श्रुतहानाश्रुतकल्पनादिरूपं सङ्ग्रहेण वदन्मुपसंहरति—एवमिति । श्रुतिभिरेवेति—न्यायेऽपि नात्यन्ता-पेक्षा; स्फुटतरत्वादस्यार्थस्येति भावः । अन्यस्यापीति—

यादवप्रकाशनैवायिक्याभिमतयोजनासङ्ग्रहः । अपन्यायसू-लस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्येत्युभयं ब्रह्माज्ञानवादिषु सर्वेषु नेतव्यम् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— क्षेत्रज्ञमिति ॥ ३ ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवं देहेन्द्रियादिविषयं क्षेत्रज्ञं निर्दिश्य तस्य “तत्त्वमसि” [छां. उ. ६।८।७] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ. उ. १।४।१०] इत्यादिवेदान्तमहावाक्यप्रतिपाद्या-संसारित्रिधावैक्यस्वरूपप्रतिपादयति—क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं मां विद्धीति प्रथममन्वयः । ननु क्षेत्रज्ञः प्रतिक्षेपं भेदेनाह-भूयन्ते, देवदत्तो यजदत्ताद्विभ्र इति प्रतीतेः ; तत्कथं भिन्नः सह परमात्मनः स्वत एकस्याभेदः ? इत्याशङ्क्य, क्षेत्रभेदविष-योऽयं प्रत्ययः, न क्षेत्रभेदविषय इत्याह—सर्वक्षेत्रे-ष्विति । देवदत्तयजदत्तादिरूपेषु सत्त्वेष्वपि क्षेत्रेषु च स्थितो य एकः क्षेत्रज्ञः, तं मामेव जानीहोत्यर्थः । अनेन ‘न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं मेने जनाधिपाः’ [२।१२] ‘बहुवो ज्ञानत-पसा पूता मद्भावमागताः’ [४।१०] इत्यादिषु यत्र यत्र बहुवचनं तत्सर्वं क्षेत्रबहुवचनविबन्धनमेव, न तु क्षेत्रबहुवचन-विबन्धनमिति प्रदर्शितम् । पारमार्थिकजीवभेदवाद्बहुवचनार्थ-प्रत्येखस्वमाभिन्नं यज्जपज्जरे विस्तरेण निरस्तस्तत्रैवाव-गन्तव्यः । क्षेत्रज्ञोऽहमित्यनुकल्पा क्षेत्रज्ञं मां विद्धीति वद-नुपदेशोऽयमिति दर्शयति । तेन च भक्तिविश्वासाभ्यामवगन्त-व्योऽयमर्थ इति सूचितम् । ‘भारत !’ इत्यनेन च भा ज्ञानम्, तत्र रत्न आसक्त्यर्थः । तेन ज्ञानोपदेशार्थिनस्तत्र सर्ववेदान्त-विद्वान्तभूतसमर्पणगीताशास्त्रतत्त्वविषयीभूततत्त्वज्ञानोपदेशाः सोऽयं मया कृत इति दर्शितम् । एतदेवोक्तार्थेन स्पष्टयति—क्षेत्रेति । ‘अशोक्यान्वशोचस्त्वम्’ [२।११] इति शास्त्रो-पक्रमे ‘नाहोचोचन्ति पण्डिताः’ [२।११] इति यथापिण्ड्य-शब्देनोपक्रान्तम्, ‘यज्जपज्जरे’ इति ते ज्ञानमाख्यातम् ? [१।८।३३] इत्युपसंहारिष्यते, तज्ज्ञानमिदमेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-र्ज्ञानम् ; क्षेत्रं नाम शरीरम्, तदभिमानो क्षेत्रज्ञः, स चाहमेवे-त्युपदिष्टं यज्ज्ञानं तदेव गीताशास्त्रप्रतिपाद्यं तत्त्वज्ञानमिति मम गीताचार्यस्य भगवतो वासुदेवस्य मतमित्यर्थः ।

९ व० त० दी०—यस्य च भवति स क्षेत्रज्ञ इह मत्स्वमावापन्न इत्याह—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति । नहि क्षेत्रिभावेन संसृष्टो जीवः क्षेत्रं स्वतो विविकृतं जानाति, यः कश्चिज्जानाति तं मां विद्धि मद्स्वत्वान्मदूपं पुरुषं जानीहि भगवद्गुणाविभावात् ‘तदुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्’ [ब्र. सू. २।३।२९] इति सूत्रितत्वात् । आदाराधेयतज्ज्ञानं ततोति ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम’ इति मद्दिच्छासम्मतं रक्षेत् ॥ ३ ॥

१० पु. अ.—अथाऽञ्जुनशानार्थं स्वमते यथा तत्त्वमस्मिन् तस्याऽह—क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं बीजम् । अपिशब्देनाश्रुकरूपमपि मां मन्त्रं रसातुमवर्षा सर्वक्षेत्रेषु चकारेण मद्रूपेषु स्थितं विद्धि जानीहि । भारतेति सम्बोधनं

११ नी० भा० दी०—तमेवंलक्षणमुपाधितो निष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चात् क्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव उभयरूपेण सन्तं त्रिद्धि “तत्त्वमसि” [छां. उ. ६।८।७—१४] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ. उ. १।४।१०] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [तृ. च. ता. ७] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां. उ. ३।१।४।१] इति शास्त्रात् । यस्मादुभयमाह तस्मात्क्षेत्रक्षेत्र-ज्ञयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वव्याप्यमित्युक्तत्वेन च यज्ज्ञानमापरोक्षेण तत्त्वनिश्चयस्तदेव ज्ञानं मम मद्रूपं सर्वसंयज्ज्ञानं एतयोरैव क्षानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं मिश्रितं ब्रह्मविद्धि । “नेह नानाऽस्ति किञ्चन”

यस्व माध्वव्याख्यानम्—‘क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रे-ष्वपि विद्धि’ इति, यच्च रामानुजव्याख्यानम्—“यस्याऽस्मा शरीरम्” इति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्य परमेश्वरशरीरत्वोक्तः शरीर-शरीरिभावनिबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यात्, न तु जीवब्रह्म-कथनिबन्धनम्” इति, तत्राध्वव्याख्याने क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्व-ज्ञावाक्यभावादशब्दार्थव्याख्यानम् । न च ‘महाभूतान्य-हङ्कारः’ [१३।६] इत्यारभ्य ‘एतच्छ्रेयं समासेन सत्कार-शब्दाहृतम्’ [१३।७] इत्यन्तेन वाक्यवेषेण दृष्टिव्यादिकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वात्क्षेत्रज्ञशब्दः सर्वज्ञव्यापक इति ; वाच्यम् । अपेक्षितानामेव तत्र परिगणितत्वेन ततःक्षेत्रज्ञशब्दस्य चेत्तनापेक्ष-नात्मकनिमित्तजगद्वाचित्वासिद्धेः, तस्मिन्नापि ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत्’ [१०।४२] इत्यादिना पूर्वमेव भगवतः सर्वव्यापकत्वस्य बहुवो निरूपितत्वेन ‘सर्वक्षेत्रेष्वपि मां विद्धि’ इति पुनस्तत्त्विरूपणवैयर्थ्याच्च ‘इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायो-पपद्यते’ [१३।१९] इत्युपसंहारे ‘मद्भावाय’ इति जीवब्रह्म-कथस्यैव निगमनेन उपक्रमेति क्षेत्रज्ञं मां विद्धि इति तस्यैव प्रतिपाद्यत्वावसायाच्च, क्षेत्रज्ञशब्दस्य “योऽयं प्रसीर उपप्राश स क्षेत्रज्ञः” “प्रधानक्षेत्रज्ञपरिगुणेशः” [श्र. उ. ६।१६] “प्रकृतेश्च विकाराणां इष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कतारं गुणसंघतम्” ‘क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः’ [अमरः १।४।२९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रयोगदर्शनेन जीवे रूढत्वाच्च । तस्मान् माध्वव्याख्यायानं युक्तम्, नापि रामानुजव्याख्या-नम् ; शरीरशरीरिभावनिबन्धनसामानाधिकरण्यात्स्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अतो भगवत्पादीय एव श्लोकार्थः । जीव-ब्रह्मैक्यसाधकवाचकविचारस्तु भाष्ये (शां.) प्रपञ्चितोऽस्मा-भिर्विस्तरभयाव क्लिश्यते ॥ ३ ॥

विशारथम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मदंशत्वेन कीर्तयित्वेन यज्ज्ञानं तत् मम मतं सम्मत्तमित्यर्थः । एतद्विपरीतं देहादीनां कर्म-दिग्गन्धर्वं तज्ज्ञानवत्त्वं जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वं असम्बद्धमित्यर्थः स्वमतोक्त्या ज्ञापितः ॥ ३ ॥

[वृ. उ. ४।४।१९ कठो. २।४।११] इति क्षेत्रस्य बाधात् “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [वृ. उ. ३।४।२३] इति क्षेत्रज्ञादन्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्यत्किञ्चिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्माविषयमेव भवति, तथापि रज्जुं सर्पात्मना पश्यतो न तु रज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञानमस्ति; नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जु-व्यतिरेकेण विषयान्तरं वास्तवमस्ति । किन्तु यदा सर्पबाधेन रज्जुतत्त्वमधिगच्छति तदैव सर्पं मिथ्याऽयमिति सम्यग्ज्ञानाति रज्जुं च । तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । न ह्यन्यतरस्य तत्त्वे ज्ञाते कृतकृत्यताऽस्ति । नहि साङ्ख्यो निर्विशेषात्मविदपि प्रपञ्चमबाधमानः शून्यवादी वा प्रपञ्चं तुच्छत्वेन पश्यन्नभिष्टानं ब्रह्म नास्तीति श्रुवाणः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं युक्तम्; अतो ह्ययोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ ३ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रज्ञेत्रज्ञयोर्थात्म्यकथनप्रतिज्ञा ।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको-
ऽयमुपन्यस्यते ‘ तत्क्षेत्रं यच्च ’ इत्यादि ‘ व्याचिख्यासितस्य द्वर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्यः ’ इति
यन्निर्दिष्टं ‘ इदं शरीरं ’ इति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृग्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्,
‘ कार्यमुपपद्यते ’ इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्म्यं यथाविशेषितं समासेन सङ्क्षेपेण मे मम वाक्यतः
शृणु । श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोका-
न्तरमवतारयति— इदमिति । ज्ञानं सङ्ग्रहोक्तिरप्युच्यते ?
तत्राऽऽह— व्याचिख्यासितस्येति । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं
सङ्ग्रहोक्तिरधैवीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽर्थे ध्येतुर्मेनस्समाधानार्थं
सूत्रितवाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्यऽऽह— यन्निर्दिष्ट-
मिति । ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन
परामृशति प्रकृतार्थत्वात्स्येति योजना । तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्य-
ध्याहारः । यच्चेति— येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेषे-
ष्यते । तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तेर्विशिष्टस्य

ज्ञेतृत्वे हेतृत्वं फलति । चशब्दप्रशङ्कस्येतेरेतरसमुच्चयार्थत्वमाह—
चशब्द इति । विकारित्वेनापि हेतृत्वं सूचयति— यद्विका-
रीति । यत्कार्यं तत्सर्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वाज्ज्ञातव्यमि-
त्याह— यत् इति । क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति— स
चेति । स ज्ञातव्य इति सम्बन्धः । चक्षुराद्युपाधिकृतदृष्ट्यादि-
शक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति— यत्प्रभाव इति । तेनो-
क्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः । कथं यथाविशेषितं क्षेत्रं
क्षेत्रज्ञो वा शक्त्यो ज्ञातुं ? इत्यादिबुद्धयः भगवद्वाक्यादित्याह—
तदिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तत्क्षेत्रं यच्च यद्रूपं, यादृक्च येषामाश्रयभूतं, यद्विकारि ये चास्य विकाराः, यतश्च
यतो हेतोरिदमुत्पन्नं, यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं वेदम् । स च यः स च क्षेत्रज्ञो यो
यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च यै चास्य प्रभावाः, तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं— श्रवत एवाहूतस्य पुनः ‘ श्रु ’ इत्य-
वधानार्थमुच्यते ‘ तत्क्षेत्रम् ’ इति । ‘ महासूतानि ’ [१३।६]
इत्युपक्रम्य ‘ सङ्घातः ’ [१३।७] इत्यन्तवक्ष्यमाणपरामर्शदा-
यन्यो ‘ यच्छब्दो जडद्रव्यतत्सङ्घातविषयावित्यनुसरकित्यभि-
प्रेषणाह— यद्रूपमिति । वक्ष्यमाणोत्पन्नस्याप्राप्तयत्वात्सुखारोप-
नादृक्शब्दार्थमाह— येषामाश्रयभूतमिति । ये विकारा अस्य
कायेतथा सन्ति, तद्यद्विकारि; तन्त्रं यच्छब्दो निर्दिष्टं तात्पर्यमिति

प्रकाशनाय ये चास्य विकारा इत्युक्तम् । ‘ यतः ’ इति
नोपादानादिपरं, प्रथमं तदुक्तमित्यभिप्रेषणाह यतो हेतोः
रिति । ‘ चेतना घृतिः ’ [१३।७] इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेष-
माह— यस्मै प्रयोजनायेति । क्षेत्रकर्तृरीक्षस्य रीष्टतत्त्वा
प्रयोजनमपि हेतुः प्रयुज्यते च ‘ अध्ययन्नेन बध्ति ’ इति ।
यत्स्वरूपमिति-सङ्घातपरम् । सन्निवेशविशेषो हि शरीरत्वादि ।
अतः प्रथमयच्छब्दो जडाजडद्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः; द्वितीयंस्तु

जडत्वनिश्चये जडद्रव्येष्वनेकेष्वन्यतमात्मकत्वं सङ्घातात्मकत्व-
निश्चयार्थं इति भावः । 'माम्' इति परमात्मात्मनोऽपि
प्रसङ्गात् परामर्शब्रम्भमुदासायाह— स ॥ क्षेत्रज्ञ इति । 'यो

यत्प्रभावः' इत्युभाभ्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावो
आकर्ष्यभूताः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यत् यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः ।
यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनं स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. द्री.—'यो विकारो यस्य तत् यद्विकारि'
इति कथितं (शं.) तदसत् । बहुव्रीहितायामिनेवैयर्थ्यात् ।
किन्तु यथासौ विकारश्चेति यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्वि-
कारीति भावेनाह—यदिति । अत्र 'येन विकारिण' इत्यनेन
कर्मधारयं सूचयति । युक्तमिति नेरर्थम् । यतश्च यदित्येतत्
'यस्मात् यत्कार्यमुत्पद्यते' इति कथित्वाख्यातवान् (शं.)
तदुक्तम्, यद्विकारीत्यनेन गतार्थत्वात् साध्याहारत्वाच्च,
'विकारिश्च गुणांश्च' [१३।२०] इत्यस्यान्यथोपपत्तेः ।
अपरस्तु यतश्चामित्यादिभ्यो यज्ज्येवं प्राप्यत इति, तदप्य-
सत्, अध्याहारादेव । 'अमानिस्त्वं' [१३।६] इत्यादि
'भनादिमतः' [१३।१३] इत्यादेखान्यथासिद्धेरिति भावेना-
न्यथा व्याचष्टे—यतश्चेति । यतो यस्य प्रेरणया । यद्वितीणो

लडादेशज्ञानन्तरस्य रूपम् । इणो यातेक्षानतिभिन्नार्थत्वायाती-
त्युक्तम् । सर्वेष्वक्षेत्रस्य गत्यभावाद्गोणीं दृष्टिमाश्रित्य विप्र-
णोति—प्रवर्तत इति । स च य इति जीवप्रतिज्ञेति व्याख्यान-
मसत्, तत्प्राप्रकृतत्वात् क्षेत्रज्ञशब्दस्यातद्विषयत्वादिति भावे-
नाह—स चेति । यतः क्षेत्रं प्रवर्तत इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वा-
दित्याशयः । नन्वेवं चेदतद्वक्तव्यम्—किं 'यतश्च यत्' 'स च
यः' इत्येकैव प्रतिज्ञाः । उत द्वे ? नाथः चशब्दद्वयात्पुनरेतः,
'तत्समासेन' इत्यनेनान्वयात् 'स च यः' इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।
न द्वितीयः, अर्थभेदाभावादित्यतो द्वितीयमङ्गीकृत्याह—यत-
श्चेति । 'यतश्च यत्' इति वचनमस्मादेवैवमेवविशिष्टात् क्षेत्र
प्रवर्तत इति वक्तुं प्रतिज्ञारूपम् । 'स च यः' इति वचनं
प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपमित्यर्थेभेद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—तदिति प्रकृतं क्षेत्रं निर्दिशति । यद्यदात्मकम् । चशब्दः समुच्चये । यादृग्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः पूर्ववत् । यद्विकारि विकारोऽस्यास्तीति विकारि । येन विकारि सह सुपेति योग-
विभागात्समासः । यथा यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । चशब्दः पूर्ववत् । तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं श्लोकद्वयेन सङ्क्षेपेणोपदिष्टमर्थे
विवरीतुमारभ्यते—तत्क्षेत्रमिति । 'इदं शरीरम्' [१३।२]
इति यत्पूर्वोक्तं तक्षेत्रं यत् यत्स्वरूपं, यादृक् यदर्थकं, यद्विकारि
यैविकारि, यद्विकारयुक्तमित्यर्थः । यतश्च कारणात् यत्, उत्प-
द्यत इति शेषः । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । तथा स च

क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यः प्रभावो महिमा 'सर्वतः—
पाणिपादय' ['वे. उ. ३।१६] इत्यादिना वक्ष्यमाणसामा-
न्यरूपो यस्य स यत्प्रभावः । तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मत्तः
शृणु ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—एतत्प्रपञ्चविषय्य प्रतिजानाति—तत्क्षेत्रमिति । यच्च यद्द्रव्यं, यादृक् येषामाश्रयभूतं, ये
चात्र विकाराः सन्ति, यतश्चेति यदर्थमुद्भावितं, यत् यत्स्वभावं (स्वरूपं) । स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभाव-
स्तत्सर्वं सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं प्रतिज्ञाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं सभे-
दकं कथयामि तच्छृण्वित्याह—तत् क्षेत्रमिति । तन्मदुक्तं
क्षेत्रं यत् मत्सत्तात्मकं, जगदादिरूपमपि यादृक् यादृशं भङ्गीले-
च्छात्मकम् । यद्विकारि विचित्रकीलेच्छया नानाविकारयुक्तम् ।
यतश्च मद्देशात्मकमत्कीलाधिपकृतिपुरुषसंयोगजम् । तत्स्यावर्-

जज्ञमपहमादिविचित्ररूपम् । स च क्षेत्रज्ञः स्वरूपतो मद्दश-
रूपो यत्प्रभावः सूर्यमोऽपि व्यापादित्सेवनयोवाद्यचित्य-
प्रभाववास्तादृग्यादायत्स्वरूपज्ञानाद्बहुविधप्रकृतं तत्सर्वं
समासेन सङ्क्षेपतो मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

११ नी० मा० दी०—क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवरीतुमारभते—तदिति । यथेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत् यादृक् यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैरस्ति, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च यत् यस्माद्विकाराद्यजायत इति प्राञ्चः । तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं
यच्च यत्स्वरूपं, यादृक् यत्प्रकारकं, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च क्षेत्रावयवाद्यजायते तत् शृणु; तथा
स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च, तदपि मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मायं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्विसृष्टादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिश्छन्दांसि ऋमादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नामानावैर्नामाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि, तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मायं गीतमित्यनुवर्तते । “आत्मेत्येवोपासीत” [बृ. उ. १।४।७] इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्बुक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निस्संशयरूपैः, निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह—तद्वित्यादिना । विवक्षितं जिज्ञासितमित्यर्थः । स्तुतिफलमाह—ऋषिभिरिति । न केवलमात्रोक्तोरेव क्षेत्रादियाध्यात्म्यं सम्भावितं, किन्तु वेदवाक्यादपीत्याह—छन्दोभिर्भिरिति । ऋणादीनां चतुर्णामपि वेदानां नामाप्रकारत्वं शास्त्राभेदादिष्टम् । न केवलं धृतिस्त्वितिदमुक्तं यायात्म्यं किन्तु यौक्तिकं चेत्याह—किञ्चेति । कानि तानि सूत्राणीत्याहुव्याह—आत्मेत्येवेति । आदि-

पदेन “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तै. उ. २।१।१] “अथ योऽन्यां वेवताम्” [बृ. उ. १।४।१०] इत्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि । आत्मेति क्षेत्रज्ञोपादानं तच्च क्षेत्रोपलक्षणम् । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [ब्र. सू. १।१।१] इत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि, अन्यथा “छन्दोभिः” इत्यादिना पीनस्त्वयादिति मत्वा विशिनष्टि—हेतुमद्भिर्भिरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्—‘अहं त्वं च तथा’ इत्येव भूतैरुक्तामपार्थिव ! गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि तात्पर्यम् ॥ कर्मवन्त्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ! । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रबुद्धपचयौ नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु [वि. पु. २।१३।६९—७१] तथा ‘पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कुत्रेतां संज्ञां राजन्करोम्यहम्’ [वि. पु. २।१३।८९] तथा च ‘किं त्वमेतच्छिरः किन्तु उरस्तव तथादरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तवेतत्किं महीपते ! । समस्तावयवैभ्यस्त्वं पृथग्भूष ! व्यवस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! । [वि. पु. २।१३।१०२, १०३] इति ।

४ वे. ता. चं.— स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थस्येतिहासपुराणमीमांसातुष्टहीतानेकश्रुतिसिद्धत्वमाह—‘ऋषिभिः’ इति श्लोकेन । विशदोपबृंहणवाक्यानुसारेण अविद्यादेववाक्यार्थनिश्चयाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजसतमसोपबृंहणव्यवच्छेदाय ऋषिबन्धोक्तान्विशिनष्टि—पराशरादिभिरिति । बहुप्रकारमिति अर्थस्यैकत्वेषु विचनव्यक्तौ रथचक्रमयादिकल्पनाप्रकारभेदः । यद्वा संज्ञापविस्तारादिरूपेण्यर्थः । अविविक्तदेशात्मस्वरूपस्य राज्ञो बाह्याबाहकत्वोक्तिप्रतिक्षेपार्थं वाक्यम्—अहं त्वं चेति । अध्यात्मगान्धिववाक्यश्रवणमूलकस्य कस्त्वमिति प्रश्नस्योत्तरं—पिण्ड इति । ‘शिरःपाण्यादिलक्षणः’ इत्यनेन कृत्स्नदेशचेतनत्वविकल्पो योतिः । प्रतिपादितार्थस्य श्रोतव्यसि स्मरणयनेन दृढीकरणार्थं वाक्यं किं त्वमिति । एवम् ‘इदं शरीरम्’ [१३।२] इति श्लोकोक्तस्य संवादकमुपासम् । ननु “द्वाधुपर्ण” इति मन्त्रे “तथोरन्यः पिपलं स्वाद्वत्ति” इति कर्मफलभोक्ता

जीव उच्यते; “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुं. उ. ३।१।१] इति परमात्मेति शरीरके ‘शुद्धां प्रविष्टावात्मानो हितवर्धनात्’ [ब्र. सू. १।२।११] ‘स्थित्यद्वान्मां च’ [ब्र. सू. १।३।७] इत्यादिषु प्रपञ्चितम् । ब्राह्मणे तु ‘तयोरन्यः पिपलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्’ इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय ‘अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ ‘अनश्नन्नन्यो अभिपश्यतीति क्षेत्रज्ञः’ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ तवेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शरीर उषध्या च क्षेत्रज्ञः’ इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभिधत्ते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपबृंहणद्वौ प्रत्यभिज्ञायेते तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः’ [१३।२] इति ‘उषध्याद्युपमत्ता’ [१३।२३] इति च । मनुष्य “योऽस्यात्मनः कारयति तं क्षेत्रज्ञं प्रवञ्चते । यः करोति तु कर्माणि परमा—(स मृता) तयोच्यते बुधेः [मनु. १२।१२] इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह ।

३ रा. भा.— एवं विविक्तयोर्द्वयोर्वासुदेवात्मकत्वं चाहुः ‘ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ’ ॥ [म. भा. १३।१४।१३६] इति । छन्दोभिर्विविधैः पृथक् पृथग्विधैश्छन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्वभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतं— “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधोभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” [तै. उ. २।१] इति शरीरस्वरूपमभिधाय तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्मान्चान्तरं मनोमयमभिधाय “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” [तै. उ. २।४] इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” [तै. उ. २।५] इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एवमुक्तसामाथर्वसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् ।

४ वे. ता. चं.— अतः कथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यते ? इति शङ्कामार्थपरिहरन् ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१३।३] इत्यस्य संवादकं तस्य स्वोपाध्यायस्य सूचयन्नवतास्यति— एवं विविक्तयोरिति । तथाच क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगश्चोनात्क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ‘ समेदं शिरः ’ ‘ समेनौ पाणी ’ ‘ समेदं शरीरम् ’ इति क्षेत्रवेदिस्वा-ज्जीवस्य क्षेत्रज्ञत्वम् । परमात्मनस्तु ‘ ईदं शरीरमेतत्कर्मा-रम्भायेतत्कर्मफलमोगाय ’ इत्यादिक्षेत्रयाथात्म्यवेदितृत्वेन । एतच्च ‘ एतदवयवशः सङ्घातरूपेण च इदमहं वेदि इति यो वेति ’ इति [रा. भा. २] भाष्येण थोऽस्यात्मनः कारयिता’ [१२।१२] इति मनुवचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपपद्यत्वमपि जीवस्य स्वशरीरमात्रं प्रति; परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान् प्रतीत्युपयोग्युपपद्यत्वमविरुद्धम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य विरोध इति भावः । स्वरूपवैविध्यस्य ‘ छन्दोभिः ’ इति बहुवचनेनैव लाभतः विविधशब्दः प्रकृतप्रतिपाद्यप्रकारवैविध्य-पर इत्यभिप्रायेणाह— पृथग्विवेचरिति । पृथग्भूताः विधाः

प्रतिपाद्यप्रकारा येषामिति विग्रहः । ‘ आत्रायश्छन्दसां दण्डः ’ इत्यादिप्रयोगानुसारेण छन्दश्शब्दो वेदपरः, न तु नायत्र्यादि-पर इत्यभिप्रायनाह ऋग्यजु रिति । पृथक्छन्दस्य ऋषि-भिरुक्तापृथक्त्वपरत्वमन्युदासायाज्याहारानुब्रह्माभ्यां योज-यति देहात्मनोः स्वरूपं पृथग्गीतमिति । परस्पर-विक्षेपणं गीतमित्यर्थः । ‘ तद्यथा रथस्यारुढो नेमिरर्षिता, नाभवरार्षिताः, एवमेवैता सूतमात्राः प्रभामात्रार्षिताः, प्रभामात्राः प्राणैर्षिताः” [कौ. उ. ३।९] “ एष न अत्मा-अतर्ह्वये एतर्ह्वैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितारिमि” [छा. उ. ३। १४।४] “दिन्यो ह्यमृतैः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अत्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यवरात्तरताः परः” [मुं. उ. २।१।२] “स कारणं करणाधिपाधिपः” [श्वे. उ. ६।९] “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा” [श्वे. उ. १।१२] “छुस्ततस्तेनानामृतत्वमेति” [मुं. उ. ३।१।१] इत्यादिकमभिप्रेत्याह— एवमुक्तसामा-थर्वस्त्विति ।

३ रा. भा.— ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैः शारीरकसूत्रैः, हेतुमद्भिः हेतुयुक्तैः, विनि-श्चितैः निर्णयान्तैः, ‘ न विवदश्च्युते’ [ब्र. सू. २।३।१] इत्यारभ्य क्षेत्रज्ञप्रकारनिर्णय उक्तः । ‘ नात्मा श्रुते-र्नित्यत्वाच्च ताभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।१७] इत्यारभ्य ‘ज्ञोऽत एव’ [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यादिभिः क्षेत्रज्ञयाथात्म्य-निर्णय उक्तः, ‘ परात्तु तच्छ्रुते’ [ब्र. सू. २।३।१४] इति भगवत्प्रवर्त्यत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् ; एवं बहुधा गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ ब्रह्मसूत्र-’ इत्यत्र छतपठ्यर्थः सम्बन्धः प्रतिपादकत्वमित्युक्तिप्रेत्य ‘ सूत्रजैः ’ इत्यत्र षष्ठीसमासप्रसंगे वारयति ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्यैः पदैरिति । फलित-माह शारीरकसूत्रैरिति । हेतुयुक्तेरिति हेतुप्रतिपाद-कैरित्यर्थः । कर्मणि काश्चन्ये प्रयोगजाभावाद्विशेषतो निश्चितं येषामिति भावेन कं बहुव्रीहिं चाभिप्रेत्याह निर्णयान्तैरिति, निर्णयफलकैरित्यर्थः । न विवदश्च्युतेरित्यारभ्येत्यनेन—अस्ति

तु [ब्र. सू. २।३।१] इत्यादिकं सूत्रपूर्वं ‘ एतेन मातरिषा व्या-ख्यातः’ [ब्र. सू. २।३।८] ‘विज्ञोऽतस्त्वया ह्याह’ [ब्र. सू. २।३।१७] ‘ आपः ’ [ब्र. सू. २।३।११] ‘पृथिवी’ [ब्र. सू. २।३।१२] इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । उक्त इति— अनेनाकाशा-दीनामुत्पत्तिकथनेन तत्सङ्घातात्मकक्षेत्रयाथात्म्यमुक्तप्राम्यमिति भावः । नात्मा श्रुतेरित्यारभ्येत्यनेन ‘ज्ञोऽत एव, उत्क्रान्-तिगत्यागतीनां, स्वात्मना चोत्तरयोः, नायुतच्छ्रुतेरिति चेतने-

१ द्वैतिनां मते ‘अधुने’ इति पदच्छेदः । विशिष्टाद्वैतिनां तु ‘ध्रुते’ इति । ‘नातमधुते’ इत्यपि चाद्वैतिनाम् । २ ‘पृथिवी’ इत्येतावन्मात्रं पृथक्सुत्रं विशिष्टाद्वैतिनां मते । ‘पृथिव्यधिकारत्वरूपशब्दान्तरेभ्यः’ इति त्वद्वैतिनां मते । समर्थं सूत्रम् ।

राधिकारात्, स्वशब्दोन्मानाभ्यां च, अविरोधश्चन्दनवत्, अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादुद्विहि, गुणाद्वा लोकवत्, व्यतिरेको गन्धवत् तथाच दर्शयति, पृथगुपदेशात्, तदुक्तसारत्वात् तस्यपदेशः प्राप्तवत्, यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्गोचरात्, पुस्तकादिस्वरस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्, नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिवप्रसङ्गोऽन्यतरानियमो वाऽन्यथा, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, उपादानाद्विहारोपदेशाच्च, व्युपदेशाच्च क्रियायां न चेतिर्देशविपर्ययः, उपलब्धिवदनियमः, शक्तिविपर्ययात्, समाध्यभावाच्च, यथाच तस्रोभयथा, परातु तन्मुखेः [ब्र. सु. ३।१७-४०] इत्यन्तं सूत्रजातमभिप्रेतम् । इत्याख्य खोऽत

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मसूत्राणि शारीरकम् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि (शं.) इति कथित् । ततश्च छन्दसाष्टिषाक्यानां च तथात्वात्

ऋषिभिरित्यादिकं वृथा कयादित्यतो रूढिमात्रिश्रद्धा— ब्रह्मेति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिः । गायत्र्यादीनि छन्दांसि । तन्मन्त्रैर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकादीतं दर्शितम् । किञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि पदानि पद्यते गम्यत एभिरिति ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— मत्तः कृषिबल्युत्पत्त्या मया एतन् किञ्चित्कल्पकस्योच्यते इति न मन्त्रम्वम्, किन्तु श्रुतिस्मृतिब्रह्मसूत्रविद्वान्वितोऽपमर्ष इत्याह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिस्तत्त्वार्थदर्शिभिः बहुधा विस्तरेण गीतमिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्यात्मम् । तत्र तावत्तत्त्वविमर्शम्यतया जनकपुरुषेन च बृहदारण्यकादिप्रसिद्धो भगवान्प्राज्ञवल्क्यः स्वकीये धर्मशास्त्रे वर्णयामास । तत्र ब्राह्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य 'आकाशमेकं हि यथा घटादिवृष पृथग्भवेत् । तथा क्षेत्रोऽप्यनेकश्च (तथात्मको हानेकश्च) जलाधारेऽपिवाञ्छुमान्' [या. सू. ३।१४४] इत्यात्मैक्यप्रतिपादनपूर्वकम् 'तस्मादस्ति परो वेदादात्मा सर्वैराहंश्चरः' [या. सू. ३।१७१] इति जीवैश्वर्यं प्रतिज्ञाय 'बुद्धीन्द्रियाणि साधनानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि । अन्यथात्मासा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यात्ययः तिगयते' [हंश्चः सर्वभूतस्यः सदत्सत्सद- (सबसत्सद) सच यः' [या. सू. ३।१७३; १७८] इत्युपादायितम् । विज्ञानेश्वरेण च— 'बुद्ध्यादीन्यव्यक्तान्ति क्षेत्रम् ; अस्य क्षेत्रस्य योऽसावीरः सर्वगतः, स एवात्मा क्षेत्रज्ञः' इति स्पष्टमेव व्याख्यातम् । मनुनाऽपि स्वकीये धर्मशास्त्रे 'सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तत्रार्थं (तदग्र्यं) सर्ववेद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः । [१।१८५] इति छक्तिहेतुमात्मज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मयुग्य- (न्य-) स्थितम्' [१।११९] इत्यात्मनः सावोभ्यप्रतिज्ञापूर्वकम् 'प्रशसितारं सर्वेषामणीयांसमगोरपि । रूपाभः शुद्धधीताम्यं विद्यातु पुरुषं परम्' [१।१२२] इति

एवेत्यादिभिरिति पाठे इत्यादिशब्देनैतद्विद्वक्षितम् । भगवत्प्रवर्त्यत्वेनेति, चेत्तन् प्रति नियमेन नियाम्यब्रह्मण्यस्य शरीरलक्षणत्वादिति भावः । भुत्सादिभिः प्रतिपादितस्यैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्यात्मस्य धातुं शक्यत्वात्ततः किमर्थं श्रोतव्यमित्याशङ्कापरिहाराय पूर्वोक्तं 'तत्समासेन मे शृणु' [१।३।४] इत्येतदत्र सङ्गम्य तत्तात्पर्यमाह— एवं बहुधा गीतमित्यादि । क्षेत्रज्ञेत्रज्ञाध्यात्मस्य भुत्सादिभिरितिविस्तरेण बहुधा गीतत्वाच्चिज्ज्ञेन स्पष्टमवगन्तुमशक्यत्वात्सर्वज्ञेन मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं तन्त्रोक्तव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

महावाक्यार्थेषूपनिषद् 'एन- (त) -मेकं बदनस्यसि मरुतोऽप्ये (मनुमन्ये) प्रजापतिम् । इन्द्रमेकं परं प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्' (१।१।२३) 'एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वतमतामत्यै प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम्' (ब्रह्मसंभवेति परं पदम्) [१।२।२५] इत्यद्वितीयात्मतत्त्वं प्रतिपादितम् ।

वसिष्ठेनापि स्वकीये योगशास्त्रे— वेदहस्तावज्जो मूढो नाहमित्येव निश्चयः 'इति प्रस्तुत्य 'एते हि तद्विद्यासंगता मनोबुद्धीन्द्रियादयः । असन्तः सर्वे एवाहो अवधानं विनोदिताः ॥ महाविद्येव सैवास्ति महासत्येति शोच्यते । निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहङ्काररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदाकारं शिवं विष्णोर्मात्रमक्षयम् । सद्ब्रह्म परमात्मादिनामभिर्वाभिधीयते' इति जीवब्रह्माद्वैतमसकृदुपोषितम् । एवं छन्दोभिर्विविधैः पृथग्गीतं ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपैर्वैदिकैरेकैव गीतम् । यद्यपि तावत् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युपपन्नम् 'स वा एष पुरुषोऽजरसमयः'

[तै. उ. ३।१] इत्यादिनाऽत्रयमप्राणमयमनोयविज्ञानमथानन्दमाख्यशरीरप्राणमनोबुद्धयहङ्काररूपकोशात्मकक्षेत्रजिवेचनपूर्वकम् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' [तै. उ. ३।५] इत्यनेन ब्रह्मैव तदात्मरूपखपदिष्टम् । एतच्चानन्दवह्नीभाज्येऽस्माभिर्विस्तरेणोपादितं तत् एवावतत्त्वेभ्यम् । एवम् 'आत्मा वा इदमेक एवांश आसीत्यात्मैकित्वं भिषत्' [ऐ. उ. १।१८] "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां. उ. ६।८।७] "स एष (इह) प्रविष्ट आ नखप्रभम्" [बृ. उ. १।१७।३]

१ द्वैतानि विशिष्टाद्वैतानि च मयेनेदमेकमेव सूत्रम् । अद्वैतानि तु 'व्यतिरेको गन्धवत्' 'तथा च दर्शयति' इति सूत्रद्वयम् । २ इदमेकमेव सूत्रं विशिष्टाद्वैतानां सचकारम् । चकाराद्वैतं च 'विहारोपदेशात्' 'उपादानात्' इति व्युत्क्रमेणाद्वैतानाम् ।

“ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ” [छां. उ. ६।३।२;३]
इत्यादिकमुक्तमाथर्ववाक्यजातमप्युदाहृतव्यम् ।

ब्रह्मसूत्रपदैर्ब्रह्म ब्रह्मसूत्राणि “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ”
[ब्र. सू. १।१।१] इत्यादीनि “ अनाष्टत्तिः शब्दात् ”
[ब्र. सू. ४।४।२२] इत्यन्तानि, तान्येव पश्यते गम्यते
ब्रह्मैभिरिति पदानि, तैश्च गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञायात्म्यम् । तत्र
हि “ न विषदछते ” [ब्र. सू. २।३।१] इत्यादिना क्षेत्रस्वरूपम्,

‘नात्मछते’ [ब्र. सू. २।३।१०] ‘आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राह-
यन्ति च’ [ब्र. सू. ४।१।३] ‘शाब्ददृष्ट्या तृपदंशो वामदेववत्’
[ब्र. सू. १।१।३०] इत्यादिना च नित्याद्वितीयब्रह्मलक्षणं
क्षेत्रज्ञस्वरूपं च वर्णितम् । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, युक्तिम-
द्भिरसन्दिग्धार्थकैश्चेत्यर्थः । एतच्च छन्दोभिर्महामसूत्रपदैर्बहु-
भयोरपि विशेषणम् । तदेवमेतैर्विनिश्चितमेवार्थमहं तुभ्यं कथ-
यिष्यामि, सावधानः शृण्वत्यर्थः ॥ ५ ॥

१० व ० त ० दी०— ऋषिभिर्वहुधा गीतमिति । क्षेत्रज्ञस्वरूपं बहुधा गीतं बहुप्रकारेण निरूपितस्य विप्रकीर्ण-
स्याथैर्येकेन क्रोडीकारासम्भवादिति छन्दोभिर्ध्यानधारणाविषयत्वेन वैराजादिरूपेण नानायजनीयदेवतादिरूपेण
क्षेत्रज्ञस्वरूपमुक्तं, तत्र विविधैरनेकैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्च व्यासकृतैः वेदाधिसारग्रन्थनिरूपितैश्च विनिश्चितैः हेतुमद्भिः
हेतुः साधकवाक्यं “ तत्तु समन्वयात् ” [ब्र. सू. १।१४] इतिवदनेकयुक्तिमद्भिरपि च बहुप्रकारेण गीतं मया
तत्सर्वतः सारभूतं फलितं संग्रहोच्यते इति भावः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— बहुधाचोक्तभ्रमाभावाय प्रपञ्च-
यति— ऋषिभिरिति । ऋषिभिः स्वानुभवोत्पन्नफलनिरू-
पणेन बहुधा बहुप्रकारेण गीतम् । किञ्च, छन्दोभिर्वेदैर्विविधैः
कर्मज्ञानोपासनकायादिभिः पृथक् भिन्नतया अधिकारपरत्वेन
गीतम् । तथैव ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्म सूत्रते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
“ जन्मास्थस्य यतः ” [ब्र. सू. १।१२] इत्यादीनि । तथाच
ब्रह्म प्रपद्यते गम्यते एभिरिति पदानि “ एको देवो बहुधा

निविष्टः ” [तै. आ. ३।१४] इत्यादीनि तैर्बहुधा श्रुत्यनुसारे-
णैव गीतम् । कीदृशैस्तैः ? हेतुमद्भिः सहैकैः “ को शेवात्म्यात्
कः प्राप्यात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ” [तै. उ. २।७]
“ एष शेष न साधु कर्म कारयति ” [कौ. व. ३।१९]
इत्यादिभिः । विनिश्चितैः निस्सन्दिग्धैः स्वादुभवप्रतिपादकै-
रित्यर्थः । एवं विस्तरणेत्वेन दुर्बोधं याथातथ्येन तत् समा-
सेन मे सन्तः उक्तं शृणु । कथयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— वक्ष्यमाणेऽर्थे प्रमाणमाह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्विनिश्चितैर्बहुधा गीतं योगवा-
सिद्धौ प्रतिपादितम् । छन्दोभिर्वेदैर्मन्त्रैर्वा पृथक् प्रतिशास्त्रमनेकप्रकारं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि
पदानि समुच्चित्य वाक्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूत्रचक्रेर्ब्राह्मणवाक्यैः “ तत्त्वमसि ” [छां. उ. ६।१।७-१४] इत्या-
दिरित्यर्थः । हेतुमद्भिः “ अनेन सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छ, अद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा
सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ” [छां. उ. ६।१।४] इत्यादिना कार्यलिङ्गान्य-
नुमानानि ब्रह्माधिगमया प्रदर्शयन्तो हेतवस्तद्वद्भिः, विनिश्चितैः असकृदभ्यासेन सकलशङ्कापङ्कशङ्केन
निश्चितार्थैः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपमेतैः सर्वैर्यद्गीतं तच्छृणु इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥

क्षेत्रस्वरूपम् ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिः व्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोत्राः ॥ ६ ॥

१ अत्र बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, तस्यैव कार्यकारणपरम्परायामहङ्कारान्यक्तयोर्मध्यगतत्वात् । दृष्टं च महतो बुद्धिशब्द-
वाक्यार्थं “ हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति वाक्यजः ॥ ” (स. भा. १।१०।३।१८)
इत्यादौ । साङ्ख्यप्रवचनेऽपि— ‘महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति’ (१।१३) । विद्याधिराजादयो माध्वास्तु— महत्तत्त्वमव्यहङ्कार-
शब्देन युज्यत इति वदन्ति, तत्र प्रमाणं त एव प्रष्टव्यम् ॥

दशैकं चेत्यवयुक्त्योक्तिर्मनस इन्द्रियाण्या गौणत्वसूचनाया । तथा शाब्दः— न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति,
‘ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि ’ (गी. १।५।७) इति वचनं प्रमाणमिति चेत्, न; अनिन्द्रियेणापि मनसा बद्ध्यत्सङ्ख्यापूरणाविरोधात् ।
‘ न हीन्द्रियगतसङ्ख्यापूरणमिन्द्रियेणेति नियमः, “ वेदाध्याप्यामास महाभारतप्रबन्धना । ” (स. भा. १।६३।८९) इत्यत्र
वेदागतप्रबन्धसङ्ख्याया अवदेनापि महाभारतेन पूर्णदर्शनात् । “ इन्द्रियेभ्यः परा हर्षा अर्थेभ्यश्च परं मनः । ” (कठो. ३।१०)
इत्यादिभ्युक्त्या मनसोऽनिन्द्रियतावगमात् । “ इन्द्रियाणां मनश्चास्मि ” (१०।२२) इत्यपि तथास्मृतम्, “ बलं बलतो वाहं ”
(७।११) ‘ नक्षत्राणामहं शशी ’ (१०।२९) इत्यादाविव सम्बन्धसामान्यार्थेव षष्ठीत्यङ्गीकारेण निर्दारणपष्ठमन्युपगमात् । —

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्गतश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि, सर्वविकारव्यापकत्वात् । भूतानि च सूक्ष्माणि (न स्थूलानि) । स्थूलानि त्विन्द्रिय-गोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणमहम्प्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्ववसाय-लक्षणा । तत्कारणमन्यक्तमेव च, न व्यक्तमन्यक्तमन्याकृतमीश्वरशक्तिः 'मम माया दुरत्यया' [७।१४] इत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वादुद्गीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्ख्याद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि साङ्ख्याश्रुतविंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—क्षेत्रादियाथात्म्यस्यत्या प्रलोभिताय 'किं तत्' इति जिज्ञासवे ययोर्हेतुं क्षेत्रं निर्दिशति—स्तुत्येति । महत्त्वे हेतुमाह—सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभावाद्भेदे का हानिः ? इत्यावाह्याऽऽह—स्थूलानीति ।

अहङ्कारोऽहम्प्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः । भूतानां प्रातीतिकत्वे-नाभिमानमात्रात्मकं मत्त्वाऽहङ्कारं विंशतिनष्टि—महाभूतेति । 'महत् परं' [कठो. ३।११] इत्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थं महङ्कारहेतुमाह—अहङ्कारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्तेनैतन्यमपि

—न च 'एकादशेन्द्रियाण्यार्जुनाय पूर्वं मनीषिणः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायुस्पर्शं हस्तपादौ वाक् चैव दशमी स्मृता । बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाञ्चादीनि प्रचक्षते ॥ एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणैर्नोभयात्मकम् । ' (मनुः १।८९—९२) इति स्मृतिविरोधोऽपि, तस्याः पूर्वं मनीषिण आहुरित्यनेन पञ्चमन्तरादुदाहृतवर्षनात् । अत एव 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । ' (म. भा. १।१४९। १३६) इत्यादौ तत्र तत्र मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगणनं सङ्गच्छते । यत् कश्चिन्मनसोऽपीन्द्रियत्वेन ग्रहणम्, तदिन्द्रियसामर्थ्याद्वाक-मेव । उक्तं च साङ्ख्यैः—'उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यत् । ' (सं. का. २७) इति । मनश्छुरादिभिः सह सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्ववरूपसामर्थ्येणैन्द्रियमुच्यते, इन्द्रियशब्दस्य तत्रैव योगलक्षणश्रीकादित्यर्थः । एतेन—'स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवसङ्गृह्यते । ' (शारी. भा. २।४।१७) इति भगवत्पादवचोऽपि व्याख्यातानि । विस्तरो विवरणे वेदान्तपरिभाषादिषु तदनुसारिग्रन्थेषु च द्रष्टव्यः । वाचस्पतिमिश्रास्तु मनस इन्द्रियत्वं स्वीकृत्येति, तेषां मते 'इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वत्वात्, मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानं' (सामती २।४।१७) इति ॥ चकारेणैन्द्रियाभि-मानिवेतनानामन्युत्पत्तिः सूच्यत इति वामनः ।

पूर्वाशौका अपरा प्रकृतिरिति 'स्मरिणो-?' (७।४) इत्यत्र व्यक्तम् । उत्तराशौकास्तु विकारा इति साङ्ख्याः । एवमेतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि आयुर्वेदेऽपि—'अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यदौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । ' (सु. सं. शा. १।६) इति । तानीमानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साङ्ख्यदर्शने आयुर्वेदे च व्याख्यातानि । तत्र मतभेदादिकं विस्तरमयानं सङ्गृह्यते ॥

—अविगीता ।

१ चेतना हानमात्रम् । यथापि बुद्धिशब्देन चेतनाश्रुतिस्यलहङ्काराः प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रकरणत्वेन पृथक्पृथगात्मकत्वेन पुनः पुनः पृथगुपाताः । तथा हि चेतनागुणत्वेन चेतना खादियुतातिरिक्तमैर्गन्धानां गमयति । इतिस्तु नियमाधिका नियन्तात्मात्मानं गमयति । बुद्धिस्तु ज्ञापकोहयोरेकं कारणं गमयत्यात्मानम् । स्पृतिस्तु पूर्वाजुभूतयैस्वरणकर्तारं स्थायिनात्मानं गमयतीत्यनुसर्णीयम्—इति चकारटीकायां चक्रदत्तः । सविकारं 'षड्भावविकारा भवन्ति' इति चाप्यर्थयोगिः, 'जायतेऽस्ति विपरिण-मते वर्धतेऽप्यक्षीयते विनश्यति' (नि. १।२।८) इत्युक्तविकारासहितमिति केचित् । यथावायुर्वेदे—'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नचेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिहङ्कारो जिज्ञासि परमात्मनः ॥ (च. सं. शा. १।१०) इति । तत्राभिमतः परमात्मानं मुख्यः, किन्तु चिकित्साधितः कर्मपुरुष एव, 'यस्मात्समुपलभ्यन्ते जिज्ञान्येतानि जीवतः । न यत्तस्मात्सल्लिहानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥' (च. सं. शा. १।१०) इत्यादिसन्दर्भात्, 'स एष कर्मपुरुषश्चित्साविकृतः । तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वयोः प्रयत्नः प्राणापानानुक्रमेणैवमेवो बुद्धिर्नः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमन्यवसायो विषयोऽप्यलक्षितश्च गुणाः ' (सु. सं. शा. १।१७) इति समानतन्त्रान्तरेण । तस्य च क्षेत्रत्वमविरुद्धमेवास्त्वप्रक्रियेति न कोऽपि विरोधः । विशेषश्च वैशेषिकमतविवारे नीलकण्ठीयुऽनुसन्धेयः ॥

—अविगीता ।

शङ्क्यते, तदर्थमाह— ममेति । अवधारणसमर्थमेव स्फुट-
यति— एतावत्येवेति । पञ्च तन्मात्राण्यहङ्कारो महदव्याकृत-
मित्यष्टधा भिन्नत्वम् । मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समु-
च्चयकारार्थः । देशेन्द्रियाण्येव विभज्य व्युत्पादयति—
श्रोत्रेत्यादिना । तेष्वेव प्रसङ्गात् स्फुटयति— किं तदिति ।

शब्दादिविषयसम्बन्धेन स्थूलानि भूतानि गृह्णन्ते । उक्तेषु तन्मा-
त्रादिषु तन्त्रान्तरीयसम्पत्तिमाह— तानीति । 'मूलप्रकृतिरवि-
कृतिर्महदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः'
[सां. का. ३] इति पठन्ति ॥ ६ ॥

॥ शां. भा.— अथेदानीं 'आत्मगुणाः' इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु
क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्— इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं, पुनस्तज्जातीयं समुप-
लभमानस्तस्मै समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मः; ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो
यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्, पुनस्तज्जातीयमर्थमुपलभमानस्तं द्वेषि, सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव ।
तथा सुखसमुद्भूतं प्रसन्नसत्त्वात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिक्कलात्मकं, ज्ञेयत्वाच्चदपि क्षेत्रम् । सङ्घातो
देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निः, आत्मचैतन्याभासरस-
विद्धा चेतना सा च क्षेत्रं, ज्ञेयत्वात् । श्रुतिर्यथाऽवसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि प्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात्
क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति— एतदिति । एतत्क्षेत्रं
समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अव्यक्ताहङ्कारादीनां त्रैगुण्याभिमा-
नादिभर्मन्तत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणां
विषयानुकेर्बैलस्यप्रसङ्गात्क्षेत्रनिरूपणस्य च प्रकृतत्वात्स्वरूप-
निर्देशमेव 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' [१३।४] इति व्याख्यातं;
इदानीं मिच्छादीनामात्मविकारस्य निवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन
'यद्विकारि' [१३।४] इत्येतन्मिलनस्यन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन
लोकमन्तारयति— अथेति । सर्वलोकविरोधाद्धैतं वैशेषिकं
मतमिति भवत्येवं— भगवानिति । उपलब्धजतीयस्योपल-
भमानस्योऽऽदानेच्छायां हेतुमाह— सुखेति । इतिशब्दो
हेतुर्थः । सुखहेतुत्वान्तरिमिच्छेत्तुर्थः । इच्छां सुखतद्देतुविष-
यत्वेन व्याख्यायाऽऽस्त्यधर्मत्वं तस्या व्युदस्यति— सेय-
मिति । तथापि कथं क्षेत्रान्तर्भूतत्वं ? तत्राऽऽह— ज्ञेयत्वा-
दिति । इच्छावद्वेषोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह— तथेति ।
कोऽग्नौ द्वेषो यस्य बुद्धिमत्त्वं ? तत्राऽऽह— यज्जातीयमिति ।
तस्यापि च्छावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह— सोऽयमिति । इच्छाद्वेष-
बुद्धिधर्मः सुखमर्थात्त्याह— तथेति । तस्यापि स्वरूपोक्त्या

क्षेत्रान्तःपातित्वमाह— अनुकूलमिति । दुःखस्यापि स्वरू-
पोक्त्या क्षेत्रमन्यववर्तित्वमाह— दुःखमिति । देहेन्द्रियात्म-
वादैर्बुद्धिसिद्धे क्षेत्रान्तर्भूतमेव सङ्घातं विभज्यते— देहेति ।
विज्ञानवादं प्रत्याह— तस्यामिति । तस्मै लोहपिण्डे बहेरभि-
व्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिवृत्तिरभिव्यस्यते । तत्र चाभिरभिव्यक्तौ
लोहपिण्डमेवाभिबुद्ध्या ग्राह्यमिति, तत्राऽऽस्त्यधर्मत्वं बुद्धिहृता-
वभिव्यक्तं तामेवाऽऽस्त्यधर्मत्वं बोधयति, अतस्तदभासासुविद्धा
सैव चेतनेर्युच्यते । सा च सुखं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वाद्देतुपत्त्वा-
त्क्षेत्रमेवेत्येवम् । श्रुतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं तस्या दर्शयति—
धृतिरित्यादिना । नन्वस्येऽपि सङ्कल्पादयो मनोधर्माः सन्ति
ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते ? तत्राऽऽह— सर्वेति ।
तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह— यत इति । इच्छादिबद्धिमन्-
वसरे सङ्कल्पादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्प्रत्यय प्रकरणविभागार्थं
यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वानु-
क्तबुद्धिमर्पोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च' इति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि, पृथिव्यमेजोवाय्वा-
काशमहाभूतानि, अहङ्कारो भूतादिः, बुद्धिर्महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः, 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय-
गोचराः' इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपाद्भ्यु-
पस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति; तानि दश, एकमिति मनः, इन्द्रियगोचराश्च पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ६ ॥

४ छ. ता. चं.— 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' [१३।४]
इत्यादौ 'यच्च' इति प्रतिज्ञातस्य 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धि-
रव्यक्तमेव च' इत्येतत्प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह महाभूतानी-
त्यारभ्य इतिक्षेत्रारम्भकद्रव्याणीति । सूतस्तदस्य सशरीर-
चेतनादावपि प्रयोगात्तद्व्युत्पादाय प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह
पृथिव्यसेज इति । अहङ्कारश्चदस्य त्रिविधाहङ्काराक्तित्वेन

ऽपि सात्त्विकाहङ्कारस्येन्द्रियारम्भकत्वात् राजसस्योभयानुग्राह-
कत्वात्तमसपरत्वमाह— अहङ्कार इति । बुद्धिश्चदस्या-
व्यवसायपरत्वमनुव्युत्पादाय— बुद्धिर्महानिति । अव्यक्ता-
शब्दस्य "अव्यक्तमसरे (नि) लीयते" [सुभाको. २]
इत्युक्ताव्यक्तपरत्वे तत्कारणमपि वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रेत्यस्तद्व्या-
वर्ध— अव्यक्तं प्रकृतिरिति । 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इत्यां-

दिक् 'यादृक्' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह—
इन्द्रियाणि दशेत्याख्य इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानीति ।
इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यक्रीकरणाय तद्वोचर । इत्युक्तपक्षसङ्ख्या-
स्पष्टीकरणाय च । 'स्वचक्षुर्ग्रासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् ।
शब्दादीनामाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि च द्विज । पायूपस्थौ करो

पादौ वाक्च मैत्रेय । पञ्चमी । विसर्गशिल्पगत्तुकि कर्म तेषां च
कथ्यते । एकादश मनवान्' [वि. उ. १।२।४८, ४९] इति
पराशरोक्त्यनुसारेण तानि इन्द्रियाणीथ विशेषतः कथयति
श्रोत्रत्वमित्यादिना ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुख-
दुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; तेषां
पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इति वक्ष्यते । सङ्घातश्चेतनाधृतिः—
आधृतिराधारः, सुखदुःखे बुद्धानस्य भोगापवर्गौ साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसङ्घातः प्रकृत्या-
दिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूत-मिथ्याद्वेष-सुखदुःख-विकारिभूतसङ्घातरूपं चैतनसुखदुःखोपभोगा-
धारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति, एतत् क्षेत्रं समासेन सङ्क्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

छ वे. ता. चं.—'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' इत्येतत्
'यद्विकारि' [१३।४] इत्युक्तस्य प्रतिपादकमित्याशयेनाह—
इच्छा द्वेष इति । इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपक्षेत्रपरिणामत्वाभा-
वेन कथं क्षेत्रविकारत्वं ? प्रत्युतात्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वमेवे-
त्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश
औपचारिक इत्याशयेन परिरहति तथापीति । क्षेत्रा-
साधारणकार्यत्वंसुपचरिनिमित्तमिति भावः । ननु कथमि-
च्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम् ? 'कामः सङ्कल्पः' [बृ. उ.
१।५।३] इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वश्रवणात् । 'पञ्चवृत्ति-
र्मनोवाक्यपद्विरयते' [बृ. सु. २।४।१९] इति सूत्रभावे 'न कामा-
दिर्कं मनसस्तत्त्वान्तरम्' [रा. भा.] इति भाषितत्वाच्चे-
त्यत आह—तेषामिति । नचाश्रयत्वमन्तरेण हेतुत्व-
मस्तिविति वाच्यम्, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते'
[१३।२१] इति पूर्ववाक्ये क्रियाश्रयत्वरूपकर्तृत्वं प्रति प्रकृते-
राश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्वैरूप्यापत्तेः । न चान्तःकरणावच्छिन्न-
चैतन्यरूपज्ञानस्य पुरुषशब्देन विवक्षितत्वात्, 'कामः सङ्कल्पः'

बृ. उ. १।५।३] इत्यादिश्रुत्यनुसारेण योग्यतयाऽन्तःकरणस्य
तदाश्रयत्वपरमेव 'पुरुषः सुखदुःखानाम्' [१३।२१] इति
वाक्यमिति वाच्यं, देहादिवदन्तःकरणस्यापि प्रकृतिपरिणाम-
त्वेन कार्यकारणकर्तृत्वे सुखदुःखानां भोक्तृत्वे च हेतुः प्रकृतिरुच्यते
इत्येवोक्त्यापत्तेः । चैतन्यसम्बन्धमयुक्तं भोक्तृत्वाश्रयत्वमिति
[५७] सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति चेत्, कर्तृत्वाश्रयत्वमपि
तत्सम्बन्धायत्तमिति तत्रापि तथोक्तिः स्यात् । नचैवं 'कामः
सङ्कल्पः' इति श्रुतेः 'पञ्चवृत्तिर्मनोवाक्यपद्विरयते' [बृ. सु. २।४।१९]
इति सूत्रभाष्यस्य च कथमुपचरितिरिति वाच्यम् । कामसङ्कल्पादि-
शब्दवाच्यधर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोवृत्तीनां तत्कार्यवाचि-
शब्देनाभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरत्वाभावाप्रतिपादनपरत्वेनो-
पपत्तेः ।

न अयमप्रतिपन्नमनोवृत्तिभिरत्र तत्तन्नाश्रीभिः सर्वकार्योपपत्तौ
कामादिरुक्षाश्चाव्यधर्मभूतज्ञानपरिणामकल्पने प्रमाणाभावात्
कामादिशब्दानां मनोवृत्तिषु लाक्षणिकत्वंमनुपपन्नमिति चेत्, न;

'सोऽकामयत' [तै. उ. २।६] 'अथ पुरुषो ह वै नारायणो-
ऽकामत' [ना. उ. १] इति स्थाने "तद्वैशत" [छां. उ. ६।१।३]
"स ईक्षाब्धके" [प्र. उ. ६।३] इत्यन्तःकरणरहितजगत्कारणा-
श्रितज्ञानविशेषवाचीक्षितिशब्दाभावात् "स तपोऽस्तयत" [तै. उ.
२।६] इति तत्त्वज्ञानपठिततत्त्वशब्दस्य "स्य हानमयं तपः"
[सुं. उ. १।१।९] इति हानशब्देन व्याख्यानात् । "स यच्चि-
द्विपितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवात्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति"
[छां. उ. ८।१।९] इति सुप्ताश्रितत्वेन कामसङ्कल्पयोः श्रवणात्
सुखत्वापरपर्यायानन्दत्वस्य "एवं शेषां लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति"
[तै. उ. २।७] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात्" [तै. उ. २।४।९]
इत्यादिषु "अनुकूलज्ञानमेव हानन्दः" [रा. भा.] इति
भाष्यश्रुदुर्गीरया सुक्तब्रह्मसंन्याज्ञानवृत्तित्वश्रवणात्, "मि-
स्तातिशयाह्लादसुखमाविकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्त-
त्यन्तिकी मता" [वि. उ. ५।६।५९] इति भगवदनुभवरूपभग-
वत्प्राप्तेः सुखस्त्वत्वमृतेष्व कामसङ्कल्पसुखादीनां ज्ञानवस्थायिशेष-
त्वस्य अवस्थाप्युपगमनीयत्वान्मनोवृत्तीनामज्ञानत्वेनावस्थाधी-
नप्रकाशतयान्याधीनप्रकाशत्वादिरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यम्-
तानां प्रतिप्रकाशादितुत्वात्सम्भवेन ज्ञानवस्थायिशेषोद्गीकारं
विषयप्रकाशव्यवहारादेरनुपपत्तेः स्वप्रकाशज्ञानवस्थायिशेषाणा-
मावश्यकत्वादेनेकशक्तिकल्पने गौरवेण कामसङ्कल्पादिशब्दानां
वृत्तिषु लाक्षणिकत्वस्य न्याय्यत्वात् ।

नच वृत्तीनां चैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति
वाच्यम्, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशा-
वययोग्यत्वेन तत्सहायस्य 'शतमन्यन्थानां न पश्यति' इति
न्यायेन विषयप्रकाशादिसामर्थ्यानापदकत्वाभिर्विशेषचैतन्यस्य
तथोग्यत्वे तेनैव प्रकाशाद्युपपत्तौ इत्यवच्छेदकल्पना निष्फला
स्यात् । नच संसारदशायां सङ्कलितस्य तस्य विषयव्यवस्थै-
रधिकृत्या साफल्यमिति वाच्यम्, तस्य सङ्कोचाङ्गीकारे निर्वि-
काशादिप्रतिपादकश्रुत्यादि विरोधावच्छ्रुतादिबुद्धिभिरिव विषय-
व्यवस्थोपपत्तेः; धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गोऽत एवेति न
किञ्चिदनुपपन्नमस्माकम्—इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भाषितं

तेषां पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इति वक्ष्यत इति ।

'चेतनाधृतिः' इत्यत्र न तावत्पदद्वयं, चैतन्यस्य क्षेत्रान्त-
भावादः, एकपदत्वेऽपि चेतनाया धृतिरिति न विग्रहः, धृति-
शब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वात्सम्भवात् ; भोग-
स्थानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वान्मन्युपगमात् " एष
हि श्रद्धा श्रोता रसविता प्राप्ता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
पुरुषः " [प्र.उ. ४।९] इति ज्ञातृत्वकर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव
भोक्तृत्वध्रुवभावः । चेतनस्याधृतिरिति विग्रहः । चेतनशब्दे-
नात्मा निर्दिश्यते । 'भूतसंस्थाम्' [वि. पु.] इतिवत्

आधृतिशब्दोऽपि 'अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम्' [अष्टा. ३।३ ।
१९] इत्याधारपर इत्याह— आधृतिराधार इति । अत्रो-
द्दिष्टार्थकमवशाद्व्युत्क्रमेण व्याख्यातम्, आधारत्वस्यात्र भोगा-
यतनत्वस्वरूपाभावेत्यवरूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह—
सुखेति । 'महाभूतानि' इत्यादिः सुग्रहत्वाय 'महाभूतानि'
इत्यादिः 'तत्क्षेत्रे यच्च यादृक्च' [१३।४] इत्यादि यद्वत्त-
पञ्चकार्यविषयतां दर्शयन् पिण्डतार्थमाह— प्रकृत्यादीति ।
सर्विकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्कान्युदासामाह—
सकार्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥ इच्छादयो विकाराः ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥ महाभूताणीत्युक्त्ययं 'एत-
त्क्षेत्रे समासेन सविकारमुदाहृतं' इत्युक्तम्, तत्र न ज्ञायते किं

क्षेत्रं के च तद्विकारा इत्यत आह— इच्छादय इति । पूर्वं
क्षेत्रमिति भावः ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारो महाभूतकारणं तत्कारणमन्यत्तमीश्वरशक्तिः । 'मम माया दुरत्यया'
[७।१४] इत्युक्तम् । पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वान्नितर्कत्वात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च
चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तान्येतानि साङ्ख्याश्रतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

अयेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् ।
सङ्घातः कार्यकरणसङ्घातात्मकं शरीरम् । चेतना शरीरस्य नित्यसिद्धात्मचैतन्यप्रकाशः । धृतिरुत्साहः ।
एतदिति सर्वान्तःकरणधर्मौलक्षणार्थम् । सविकारं विकारसहितम् । विकारा इन्द्रियाणि ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह द्वाभ्याम्— महा-
भूतानीति । पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि, तत्कारण-
महङ्कारः, तस्यापि कारणं ज्ञानात्मकं महत्त्वं बुद्धिः,
तत्कारणभूता मूलप्रकृतिरन्यकम्, बाह्यानि ज्ञानकर्मिन्द्रि-
याणि द्वा, एकं चान्तरिन्द्रियं मनः, इन्द्रियगोचराः पञ्च
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदेतानि साङ्ख्याश्रतुर्विशतितत्त्वा-
न्याचक्षते । सिद्धान्ते साङ्ख्याभिमतप्रकृतिमहदहङ्काराणा-
मनङ्गीकारेऽपि भगवन्मायाशक्तिरूपायाः प्रकृतेस्तदीक्षणरूप-
बुद्ध्यात्मकस्य महत्त्वस्य 'बहु स्यामहम्' []
इति सङ्कल्पकल्पशङ्कारस्य च सत्त्वाव विरोधः । अनेन
पाञ्चभौतिको देह इन्द्रियाण्यहङ्कारो वाऽऽत्मेति मतानि
निरस्तानि, तेषां क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन क्षेत्रज्ञत्वासम्भवादिति

दर्शितम् । नन्विच्छाद्वेषादीनामात्मधर्माणामहङ्कारे इत्यमान-
त्वात्स एवामेत्याशङ्क्य तेषामपि क्षेत्रधर्मत्वमेवेत्याह—
इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः । चेतना ज्ञानात्मिका मनो-
वृत्तिः । धृतिर्यैरेमं । एतच्च 'कामः सङ्कल्पः' [बृ. उ. १।५।३]
इत्यादिश्रुतिसिद्धसङ्कल्पादिबन्धनन्तराणामप्युलक्षणम् । अनेन
'बाह्यः' [१३।३] इति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मांश्चोक्ताः ।
'सङ्घातः' इत्यनेन देहेन्द्रियमनोहङ्काराणामसंहतानां क्षेत्ररूप-
त्वेऽपि तत्सङ्घातस्य क्षेत्रज्ञात्मरूपत्वमस्त्विति शङ्काचिरासाय
तस्यापि क्षेत्ररूपत्वेति दर्शितम् । एतन्महाभूतादिधृत्त्यन्तं
क्षेत्रमिति सङ्क्षेपेण तुभ्यं मयोक्तम् । कथमेतस्य क्षेत्रत्वम् ?
इत्याशङ्क्यां 'सविकारं' इति हेतुगमं विशेषणम् ; विकारवत्
एव लोके क्षेत्रत्वदर्शनादिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— महाभूतेति । तत् क्षेत्रं यद्व्यं तन्महाभूतद्रव्यात्मकं स्थूलः यादृक्च अहङ्कारबुद्धिमहतामेका-
दशेन्द्रियविषयाणां लिङ्गशरीरसूक्ष्मभूतानां चाश्रयभूतम् ॥ ६ ॥ तस्य यद्विकारितामाह— इच्छेत्यादि । यद्यपी-
च्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मेभूतानि तथाप्यात्मनश्चिदंशभूतस्य क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्राश्रितानीत्युच्यन्ते
साङ्ख्ये पुरुषधर्मत्वं च 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इत्येव वक्ष्यते । सङ्घातः
संहननं चेतनाविवेकाद्यात्मिका प्राणादिद्वृत्तिः ; धृतिश्चेति विकाराः । सुखदुःखे मुञ्चानस्य भोगापवर्गौ साधयत्त-
श्चिदंशभूतस्य वस्तुतोऽन्यकस्य पुरुषस्याधारतयोत्पन्नं भूतमयं शरीरं तेषामहङ्कारादीनामाश्रयं तच्चदिच्छासुख-
दुःखद्विसङ्घातादिविकारबहुलं निवेकधर्मोद्भावि स्वयत्तत्त्वं विद्वृष्टतमन्यैः समुदङ्कि-
तमिति मया तत् विनश्वरस्वभावं क्षेत्रं स्थूलं सूक्ष्मं च गतुर्न शरीरं तुभ्यं समासेनोदाहृतम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— तक्षेत्रस्वरूपमाह द्वयेन— महाभू-
तानीति । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । अहङ्कारस्तत्कारणा-
त्मकः । बुद्धिविज्ञानात्मिका । अन्यकं यत्प्रकृतिः । इन्द्रियाणि
दश । च पुनः एकं मनः । इन्द्रियोगोचरास्तन्मात्रात्मकाः
शब्दादयः पञ्च । एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रतिपादितानि ॥ ६ ॥
इच्छा अभिलषितायैरूपा, द्वेषः प्रतीपस्कृत्या, सुखं

स्वामिलषितप्राप्त्या, दुःखं स्वाज्ञानकल्पितं, सङ्घातः शरीरं,
चेतना ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, धृतिः धैर्यम् । इच्छाद्योऽपि
मनोधर्मा अतः सविकारस्य इन्द्रियादिविकारसहितं क्षेत्रं
सर्वोत्पत्तिस्थानं सङ्क्षेपेण सत्यव्यकरणेण उदाहृतं लीलार्थं
प्रकटितमिति ज्ञानार्थं कथितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— तच्च 'यच्च यादृक् च यद्विकारि' [१३।४] चेत्येतद्व्याचष्टे— महाभूतानीति ।
चकारो भिन्नक्रमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदादुपरि द्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रं शरीराख्यमुक्तं तदव्यक्तमेव "शरीरं रथमेव तु"
[कठो. ३।३] इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा तत्प्रकारमाह महाभूतान्यहङ्कारो
बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरङ्कुरितम् । महाभूतशब्देन पञ्चतन्मात्रा उच्यन्ते । अहङ्कारो बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते । स्वप्ने
हि एतान्येव करणानि भासन्ते तत्प्रकारक एव भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तम् । 'यद्विकारि'
इत्यस्योत्तरमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि दश, एकं चेत्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसन-
घ्राणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादायूपस्थाख्यानि, मनश्चेत्येकादश । इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः
स्थूला विषदादयः पञ्च । अयं षोडशको विकार एव एतान्येव साङ्ख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानि गणयन्ते, एतावांस्तस्मात्
विशेषः । तैः स्वतन्त्रा सत्या च प्रकृतिरुच्यते, अस्माभिर्मयारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति । तथा च
श्रुतिः— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन् तु महेश्वरम्" [श्वे. उ. ४।१०] इति तस्मात्साङ्ख्यप्रक्रियाऽत्र
भगवताऽऽश्रितेति न भ्रमितव्यम् ॥ ६ ॥

यतश्च विकाराद्यञ्जायत इत्युक्तं तदाह— इच्छेति । इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिः 'इदं मे
भूयात्' इति । सा काम इति राग इति चोच्यते । द्वेषो दुःखे तत्साधने च 'इदं मे माभूत्' इति स्पृहाविरोधिनी
चेतोवृत्तिः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । सङ्घातः "आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः" [कठो. ३।४] इति
श्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मनामेकछोलीभाररूपो भोक्ता । चेतना या पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव, शुद्धा सत्त्वमयत्वाद्विभज्य-
दर्शवच्चित्प्रतिबिम्बप्राप्तिगो, तस्यैः पिण्डे बह्विधत्वमिव स्वयमचेतनाऽपि चेतनानुसं प्राप्ता, यथा व्याप्तः स्थूलपिण्डो-
ऽपि चेतन एव प्रतीयते; सेयं चेतना मनस्संज्ञिता सैव इच्छादिरूपा परिणमते । तथा च श्रुतिः— "कामः
सङ्कल्पो बिचिकित्सा भ्रद्धाऽभ्रद्धा धृतिरधृतिर्द्विर्भीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" [बृ. उ. १।५।३] इति कामादीनां
मनोवृत्तित्वमाह । एतद्वैतमव्यक्ताख्यं सविकारं विकारेण महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितमुदाहृत-
मुक्तम् । नन्विच्छाद्योऽहमप्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादा वदन्ति । सत्यमेव वदन्ति तै, परन्तु
सोऽस्माकं मुख्य आत्मेव न भवति, तस्य शुद्धायां चिति अभेदेनाप्यस्तत्त्वादिति प्रागेवोक्तम् । अतः क्षेत्रतन्त-
रगाहमर्थस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृष्ट्या इच्छाद्यो धर्माः सन्तु; न नः किञ्चित्छिन्नम् । आत्मनोऽसङ्ग-
महङ्कारस्यानृतत्वं चानुभवसिद्धं श्रुति अप्यनुवदतः— "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ. उ. ४।३।१५-१६] इति
"अनृतेन हि प्रत्यूढाः" [छां. उ. ८।३।२] इति ॥ ७ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि [८-१२] ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा शान्तिगार्जवम् ।

आचार्यापासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

१ क्षेत्रकार्यात्त्वादमानित्वादिसाधनानि तदव्यवधानेनोपदिश्यन्ते । मानोऽभिमान इति केचित्, जनसंसर्ग पुनेत्यन्ये ।
अविद्यमानगुणभिमानमूलको गर्वोऽहङ्कारः । मानस्तु विद्यमानगुणभिमानमूलक आत्मस्वावासहितचेति भेद इत्यपरे ।
अमानानादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः ' (१।५१) इति सन्तुष्टजातीयभाष्ये ' श्रेष्ठं पूज्यं विदित्वा सां मानयन्तु जना भुवि ।
इत्यासक्त्या विहीनत्वं भागानासक्तिरुच्यते ॥ ' (स. वे. सि. सं. १२९) इत्याचार्याः ॥ अदम्भित्वमपि व्याख्यातं तैः
"ध्यानपूजादिकं लोके प्रथेयं करोति यः । पारमार्थिकवीहीनः स दम्भाचार उच्यते ॥ पुंसत्पदानावरणमदम्भित्वं विदुर्बुधाः । "

१ शां. भा.— यस्य क्षेत्रभेदज्ञातस्य संहतिः 'इदं शरीरं क्षेत्रं' [१३।२] इत्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं 'क्षेत्रं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्; अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति, यत्परः सन्ध्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्— अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य श्रुश्रूपादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाम्बां प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्वैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकाराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातामित्यनुवदति— यस्येति । क्षेत्रभेद-जातस्य व्यष्टिदेहविभागास्य सर्वेऽप्येयस्यः । संहतिः समष्टि-शरीरम् । ननु के क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्य-दुच्यते ? तत्राऽऽह— क्षेत्रज्ञ इति । 'अनादिमत्' [१३।१३] इत्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान्विबक्षित-विशेषणसहितं 'क्षेत्रं यत्तत्' इत्यादिना वक्ष्यतीति सम्बन्धः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते ? तत्राऽऽह— यस्येति । 'क्षेत्रं यत्तत्' [१३।१३] इत्यतः प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह— अधुने-ति । अमानित्वादिलक्षणं विदधातीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । ज्ञान-साधनसमुदायबोधनं कुत्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह— यस्मिन्निति । योग्यमधिकृतमेव विबुधोति— यत्पर इति । 'एतज्ज्ञानं' [१३।१२] इति वचनात्कथमिदं ज्ञानसाधनं ? इत्याशङ्क्याऽह— तमिति । तद्विधानस्य वक्तृद्वारा शब्दैः सूचयति— भगवा-निति । अमानित्वाद्विनिष्ठस्यान्तर्बिद्यो ज्ञानमिति नियमार्थ-माह— अमानित्वमिति । मानस्तिरोहितोऽवबोधः, स

चाऽऽत्मन्युत्कर्षारोपहेतुः, सोऽस्येति मानो, न मान्यमानो तस्य भावोऽमानित्वमिति व्याकरोति— अमानित्वमि-त्यादिना । प्रतियोगिसुखेनादम्भित्वं विबुधोति— अदम्भि-त्वमिति । बाह्यज्ञानोद्देशरूपीडनं प्राणिनामहिंसनम्, तदेवाहिंसे-त्याह— अहिंसेति । परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं क्षान्तिरित्याह— क्षान्तिरिति । अवक्रत्वमौटिल्यम्, यथा हृदयव्यवहारः सदैक्यप्रवृत्तिसिद्धिमतत्वं चेत्यर्थः । 'उपनीय तु यः शिष्यम्' [मनुः २।१४०] इत्यादिनोकामाचार्यं व्यवच्छिन्नम्— मोक्षेति । श्रुश्रूपादीवादिपदं नमस्कारादिविषयम् । बाह्यमा-भ्यन्तरं च द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते— शौचमित्या-दिना । मनसो रागादिमलानामिति सम्बन्धः, तदपनयोपाय-मुपदिशति— प्रतिपक्षेति । रागादिप्रतिकूलस्य भावना-विषयेषु लोकेष्टव्या वृत्तिः, तथेति यावत् । स्थिरभावमेव विषययति— मोक्षेति । आत्मनो निष्पक्षिद्वेष्यानापेयानि-शयस्य कुतो विनिग्रहः ? तत्राऽऽह— आत्मन इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अथ क्षेत्रकार्येष्व्वात्मज्ञानसाधनतयोऽप्यादेया गुणाः प्रोच्यन्ते— अमानित्वमिति । अमानित्वम् उत्कृष्टजनेष्ववधीरगणरहितत्वम्, अदम्भित्वं धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मांशुष्ठानं दम्भः, तद्रहितत्वम्; अहिंसा बाह्यनःकायैः परपीडारहितत्वम्, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्त-

— (स. वे. सि. सं. ११६) इति । अहिंसा तत्रैव— 'अहिंसा बाह्यनःकायैः प्राणिमात्राऽपीडनम् ।' (१११) अन्यत्रापि— 'कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अङ्गैरजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः' ॥ (यो. या. सं. १।५१) इति । क्षान्त्यादिव-लक्षणान्यद्वाद्दशो वक्ष्यन्ते । स्वैर्यं तु— 'सुखेदान्तवन्नेर्निश्चितायै दृढस्थितिः । तदेककृत्वा तत्स्यैर्यं नैकस्य न तु चर्मणः' ॥ (स. वे. सि. सं. ११९) इत्युक्तम् ॥

नव्यास्तु— अथ ज्ञानमिति किं वाच्यमित्येतत् ज्ञानस्य मनुष्यस्वभावे ये परिणामा भवन्ति, तद्वर्णनसुखेन कीर्तयती-त्याहुः । तत्र यथेतेषां ज्ञानपरिणामत्वं, तर्हि प्रागेव ज्ञानोदयः स्यात् । न च तथा कापि दृष्टं भूतं सम्भाव्यते वा । अमानित्वादीना-मेव हि ज्ञानसाधनता प्रसिद्धा । अनुमता च साऽत्रापि 'निर्मानमोहाः' (१।५।९) इत्यादिना । एतेषां ज्ञानपरिणामत्वे च कानि ज्ञानस्य साधनानि ? किञ्चित्तेषां साध्यमिति वक्तव्यमिति किं सङ्कुलमिति तन्नोच्यते ? ॥ — अविगीता ।

त्वम्, आर्जवं परान्प्रति बाहुनःकायप्रवृत्तीनामेकरूपता, आचार्योपासनमात्मज्ञानप्रदायिन्याचार्ये प्रणिपातपरिप्रश्रसेवादितिरतत्वं, शौचमात्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाकायगता शास्त्रसिद्धिः, स्थैर्यम् अध्यात्म-शास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम्; आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्तनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पञ्चाङ्गानोद्देशेऽपि तत्साधनानामनुष्ठेयानामिच्छादिवत्क्षेत्रज्ञाकार्यत्वात्तदनन्तरमिह तदुक्तिरित्यभिप्रायेणाह— अथ क्षेत्रकार्येऽभिहितम् । विद्याभिजनवनादिसम्पत्तिमूल उत्कृष्टजनावमानहेतुरेगोऽत्र मानः, तद्वान्मानो, तदन्योऽमानो तस्य भावस्तत्त्वम्, मानित्वस्यास्वभावो वाऽत्राभ्यासित्वम्; एवमदम्भित्वमपि; तदाह— तद्वहितत्वमिति । ‘धर्मध्वजः’ इति स्मृत्यनुसारेणाह— धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतयेति । न पुनभोदितकृतव्यतालुदयेति भावः । अनर्थैककल्पोऽङ्गुष्ठो व्यापारो हिंसा; स च बाह्यनःकार्यैस्त्रिभिर्पि शापादिद्वारा सम्भवतीति सम्भावितमस्तप्रकारनिषेधस्य वचनात्सिद्धस्य असङ्कोचैव विवक्षितत्वात् बाह्यनःकार्यैरित्युक्तम् । परपीडेति प्राधिकृतव्यभिचारायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया अपि हिंसात्वात् । ‘मनस्यनुद्वेगस्यन्यतः’ इत्येवैकं हि कौटिल्यं, तन्निवृत्तिरार्जवमित्यभिप्रायेणाह परान्प्रति बाह्यनःकाय-

प्रवृत्तीनामेकरूपतेति । उपकारबुद्ध्या आचार्योपासनस्य स्वरसवादिवत्ज्ञापनायाह— आत्मज्ञानप्रदायिनीति । यद्वा आत्मज्ञानापेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया’ [४।३.४] इति प्राक्प्रपञ्चितमिहोपासनशब्देन सकृद्गीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताद्युपादानम् । अशुचित्वं भूत्तर-कर्मोद्योग्यत्वस्वरूपम्; शुचित्वं च तद्योग्यत्वम्; तच्चात्र प्रकरण-विशेषितविषयमित्याह आत्मज्ञानेति । रागादयोऽनुतादयो निषिद्धमङ्गणादयश्च मनोवाककायानामशुद्धयः । प्रत्यक्षाद्यगो-चरत्वप्राप्त्यापि कल्पप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषागमाय च शास्त्र-सिद्धेस्तुक्तम् । स्थैर्यं निश्चलत्वम्; तच्च प्रकृते नियच्छति—अध्यात्मतेति । निश्चलत्वं बाह्यकृष्टिभिरक्षोभणीयत्वं, निस्सन्देहत्वमित्यर्थः । निराश्रयत्वसामर्थ्यादिप्राप्तमशब्दो मनोविषयः । अत एव परोक्षं (शं.) सङ्घातपतस्वरूपमुक्तम् । स्वभावैव सर्वतः प्रवृत्तस्य निग्रहधापायिवर्तनं, तदाह आत्मस्वरूपेति ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह— अमानित्वमित्यादिना । आत्मात्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः । ‘ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं दम्भो माहात्म्य- (भावनम्) दर्शनम्’ इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाकायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— तनु षट्स्थेषु प्रतिज्ञातु अमानित्वादिकमनन्तर्भूतं किमित्युच्यते ? इत्यत आह— स चेति । इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं ‘ज्ञेयं यत्तत्’ [१३।१३] इत्यादिना । न यादृशतादृशेन श्रवणेन तदनुभवार्हं भवतीत्याशयेनेति शेषः ।

मानाहङ्काराभ्यां दम्भं पृथक् दर्शयति— आस्मेति । आर्जवं ज्ञानसाधनं यथा स्यात्तथा व्याचष्टे— आर्जवमिति । एतच्च सम्पार्थ इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— मान आत्मश्लाघित्वं, तदभावोऽमानित्वम् । दम्भो धर्माविवर्णनं, तदभावोऽदम्भित्वम् । क्षान्तिः क्षमा । आर्जवमनुभावः । शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनम् । स्थैर्यं स्थिरत्वम् । आत्म-विनिग्रहः शरीरस्य प्रवृत्तिनियमः ॥ ८ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं क्षेत्रस्वरूपपञ्चका तद्विलक्षणक्षेत्रज्ञ-स्वरूपं निरूपयित्वैस्तज्ज्ञानसाधनान्याह पञ्चभिः— अमानित्वमिति । विद्यामानैरविद्यामानैर्वा गुणैरात्मनः श्वाकारूपं सम्मानं मानित्वम्, तद्वहिष्यममानित्वम्, न त्वनहङ्कार-सिक्त्वम् । अनहङ्कार एव च [१३।१९] इति वक्ष्यमाणत्वेन पौनरुक्त्यात् । क्वायतिलमप्युर्ध्वं स्वर्धमप्रकटनं दम्भः, तद्वहिष्यमदम्भित्वम् । त्रिकण्ठ्या परपीडावर्जनमहिंसा । परैरभि-भूयमानस्यापि ताग्रत्यविकृतचित्तत्वं क्षान्तिः । मनोवाका-

यानामैकरूप्यमार्जवम् । प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिराचार्यादि-वर्तनमाचार्योपासनम् । शौचं बाह्यमलानां सृजलाभ्यामनन्तर्म-लानां रागादीनां विषयदोषदर्शनाभ्यासेन प्रक्षालनया बहि-रन्तस्तु शुचित्वम् । स्थैर्यं श्रुतिसाधनप्रवृत्तस्य विव्रसम्भवेऽपि तदपस्तित्वागेन पुनः पुनर्यत्नाधिक्यम् । आत्मविनिग्रह आत्मनो देहेन्द्रियादेर्मोक्षावचनप्राप्तिकृत्यस्वभावविरोधनेन तदनुकूल-तया व्यवस्थापनम् । ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं’ [१३।१२] इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— अथ तस्मिन् क्षेत्रे स्वात्मज्ञानगुणानाह— अमानित्वमिति सार्धैश्चतुर्भिः । एतेऽस्मानि स्वादयो ज्ञानगुणा उक्ताः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. ता.— एवं क्षेत्रस्वरूपपञ्चका ससाधनं ज्ञानस्वरूपमाह पञ्चभिः— अमानित्वमिति । अमानित्वं

स्वगुणोत्कर्षवर्णनप्रबोधराहित्यम् । अदम्भित्वं लोकदर्शनाथं धर्माद्युद्धानाभावरूपम् । अहिंसा परपीडाराहित्यम्

क्षान्तिः दुष्टाथतिक्रमसहनम् । आर्जवमकौटिल्यम् । आचा-
योपासनं गुरुस्वेवनम् । शौचं बाष्पाभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् ;
बाष्पं मृत्तिकाजलादिना, आभ्यन्तरं अगवत्स्मरणात्मकम् ।

स्थैर्यं क्लेशादिष्वपि भगवत्परतया स्थितिः । आत्मविनियु-
द्धाधीतादिसहनेन शरीरसंयमः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०—इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते—अमानित्वमिति । अमानित्वाद्योऽपि चेतोवृत्ति-
विशेषः, हृदयस्वाब्धः तत्त्वैकविकारा एव सन्तः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ज्ञानपदवाच्या
भवन्ति । 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं' [१३।१२] इत्युपसंहारात् । तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः
श्लाघित्वं मानित्वम्, लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दम्भित्वम्, कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा ।
तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसा च । परेणापकृतेऽपि चित्तस्य निर्विकारत्वं क्षान्तिः । आर्जवमकौटिल्यम् ।
आचार्योपासनं रूपष्टम् । शौचं मृज्जलाभ्यां बाष्पं, भावशुद्धिरान्तरम् । स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विप्रसङ्गावेऽपि
तदगणनम् । आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारसङ्कोचः ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषयभोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनह-
ङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च
दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्येव प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भवास्योनिद्वारा निस्सरणं दोषस्त-
स्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं
परिश्रुता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक-
निमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्यु-
दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु
दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते, ततः प्रत्यागात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्म-
दर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञान-
स्यान्तरङ्गसाधनानि, किन्तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि
सन्तीत्याह—किञ्चेति । दृष्टादृष्टेभ्येकार्थेषु रागे तत्प्रतिबद्धं
ज्ञानं नोत्पद्येतेति मत्वा व्याकरोति—इन्द्रियेति । आविर्भूतो
गर्भोऽहङ्कारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह—अनहङ्कार इति ।
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुक्तमुपपादयति—जन्मेति । प्रत्येकं दोषा-
नुदर्शनमित्युक्तं, तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विषादयति—जन्म-
नीति । यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य
सर्वमर्मनिहन्तनादेरालोचनं कार्यमित्याह—तथेति । जन्मनि
मृत्यौ च दोषानुसन्धानवजरादिष्वपि दोषानुसन्धानं कर्तव्य-

मित्याह—तथेति । व्याधिषु दोषस्यासङ्गतासत्त्वाज्ज्ञानं
दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धम् । व्याख्यानान्तर-
माह—अथवेति । यथा जन्मादिषु दुःखान्येव दोषदर्शनमुक्तं
तथा तेष्वेव दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं स्फुटयति—दुःखमित्या-
दिना । कथं जन्मादीनां बाष्पेन्द्रियप्राक्षाणां दुःखत्वं ? तत्रा-
ऽऽह—दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनं कर्तुं फल्माह—
एवमिति । वैराग्ये सत्यात्मदृष्टयर्थं करणानां तदामिमुक्त्येन
प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह—तत इति । जन्मादिदुःखदोषानु-
दर्शनं ज्ञानहेतुषु किं ? इत्युपसङ्गानां इत्याशङ्क्य वैराग्यद्वारा
धीहेतुत्वादिप्याह—एवमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु सदोषानुसन्धानेनोद्वेजनम्; अनहङ्कारः
अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम्; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि
विवक्षितम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्यावर्ज-
नीयत्वानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—बाह्यविषयवैराग्यं हि आत्मरागनिवन्धन-
मित्यभिप्रायेणाह—आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्विति ।
विरागस्य भाषोवैराग्यम्, तत्प्रकारमाह सदोषानुसन्धाने-
गी. तु. ६

नोद्वेजनमिति । दुःखराग्यत्वदुःखमिश्रत्वनश्वरत्वादिभिस्तेषां
दोषमयत्वम् । गर्वसत्त्वाहङ्कारस्य पूर्वं निषेधादहङ्कारशब्देन
देहात्मप्रभो निवार्यत इत्याह अनात्मनीति । अहङ्कारस्य

निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सद्व्यपठितस्य समकारस्यापि निषेधे
प्रदर्शयितुमित्याह प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रत्युज्जन्मादि-
दोषदर्शनं “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियोः” [छां. उ.
८।१।१] इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्यर्थमित्यभि-
प्रायेणाह सशरीरस्य इति । जन्ममृत्युजराव्याधिमर्ज्यं

दुःखं जन्ममृत्युजराव्याधिरुःखम्, स एव दोष इति समा-
सार्थः । जन्मादय एव वा दुःखान्ताः सर्वे दुःखसाधनत्वाद्दुःख-
त्वाच्च दोषाः । नहि तुषतण्डुलवच्छरीरसमवस्थाय्य दोषाः
परिहृत्य शक्या इति दर्शयितुं अवर्जनीयत्वोक्तिः । अनुदर्शनं
मृत्योमृत्योदर्शनमित्याह अनुसन्धानमिति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— वैराग्यं शब्दादिविषयेषु । अनहङ्कारोऽहङ्काराभावः । एवं च जन्मादिदोष-
दर्शनम् ॥ ९ ॥

८ खं. ब्र. गि.— किञ्च, इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु दृष्टानुभविष्यु वैराग्यम् । अनहङ्कारः अह-
मेव सर्वोऽकृष्ट इति गर्वाहिल्यम् । जन्ममृत्युजरेति । गर्भ-
वासोनिद्वारनिस्सरणं जन्म, मृत्युः सर्वमर्मच्छेदनरूपः,

जरा तु बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिभवरूपा, व्याधयो ज्वरादयः,
दुःखान्यनिष्ठसंयोगेष्टवियोगजान्याध्यात्मिकादीनि, दोषास्तु
वातपित्तश्लेष्मागो मलयुवदुर्गन्धरूपाश्च, तेषामनुदर्शनं पुनः
पुनरालोचनम् ॥ ९ ॥

९ व० त० टी०— इन्द्रियार्थेष्विति— विषयेषु ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोगेषु वैराग्यम् ।
अनहङ्कार एव च, च पुनः अहङ्कारराहित्यम् । एवकारेणाऽस्याव-
श्यकत्वं ज्ञापितम् । जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं विचारः ।

तथाहि । जन्म— अजन्मनो श्रद्धांशस्याऽपि योनिमलादि-
सम्बन्धः । मृत्युर्भगवद्विस्मरणं, जरा शक्तिहासः, व्याधिः
रोगादिक्लेशः ॥ ९ ॥

११ टी० भा० टी०— इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुभविष्येषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः । अनहङ्कारो
हर्पराहित्यम् । अयोग्यवच्छेदार्थ एवकारः । समुच्चयार्थश्चकारः । जन्मादिषु यज्जायमानं दुःखं परस्य व्यथा
दोषाश्च दैन्याद्यस्तेषामनुदर्शनम् ॥ ९ ॥

असक्तिरनेभिष्वङ्गः पुत्रदाग्मृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च— असक्तिः, सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं, तदभावोऽसक्तिः । अन-
भिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः, यथाऽन्यस्मिन्मुखिनि
दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क ? इत्याह—
पुत्रदाग्मृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेषु; आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता; क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपप-
त्तयः सम्प्राप्तयस्तास्त्रिष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता; इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न कुप्यति चानि-
ष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्त्रित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । नन्वसक्तिरेवाभिष्वङ्गाभावस्तथा च पुनरुक्तिः ?

इत्याशङ्क्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति—अभिष्वङ्गो नामेति ।
अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावनन्यत्वविशेषा तदूते सुखादावात्मनि

१ अभिष्वङ्गः सक्तिविशेषः, ‘स्वङ्ग परिष्वङ्ग’ (भा. पा. १।९।७६) ‘सावे’ (पा. सु. ३।१।१८) यच्च ‘उपसर्गात्—’
(पा. सु. ८।३।६९) इति षः ॥ सुप्रसंहितायां तु सत्त्वादियुक्तस्य मनसो गुणेषु—‘बुद्धिर्मेधा स्यतिर्धृतिरनभिष्वङ्गश्च’
(शा. १।१।८) इति निर्विकारपाठो दृश्यते । ‘फलनिरपेक्षया बुद्ध्या श्रेयःकर्मकरणमनभिष्वङ्गः’ इति तत्र उल्लेखः । ‘यन्मां
ब्रूक्षस्यमिषङ्गेण रागन् ।’ (स. भा. ५।४।१२) इत्यत्र अभिष्वङ्गेण निर्वन्धनेति नीलकण्ठः । अभिष्वङ्गः सम्बन्ध इत्यर्जुनमित्राः
(स. भा. टी. ५।१।८९।२९) । एतेऽप्यर्था अत्र यथावच्च योजनीयाः ॥ — अविगीता ।

तद्वावनाख्यं सक्तिविशेषमेवोदाहरति—यथेति । उक्तविशेषणयोरारकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह—केत्यादिना । उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह—तच्चेति । सहा हर्षविषादशून्य-

मनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह—नित्यं चेति । तदेव विभजते—इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति—तच्चेतदिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्गरहितत्वम् । अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण आश्लेषरहितत्वम् । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु सङ्कल्पप्रभवे-
ष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षाद्विगरहितत्वम् ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—पूर्वम् 'इन्द्रियायेषु वैराग्यम्' (१३।५) इति सांस्पर्शिके शब्दादिविषये विरक्तिरुक्ता, इदानीं 'असक्तिः' इत्याभिमानिकेषु सङ्गरहितत्वसूच्यत इति पुनरुक्तिं परिहर्तुं आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहेष्वित्युक्तम् । तर्हि ग्रहस्थस्य सुसु-
क्ष्मोराभिमानिकसंबन्धमपरित्यागेन कथमाश्रमधर्मो निर्बल्येत ? इत्यत्रोच्यते—अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्विति । नात्र तेषूपयुक्तानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः, प्रजितस्याप्यव-
र्जनीयेषु सङ्गमात्रनिषेधात्, 'न कुब्जां नोदके सङ्गो न चेले

न च विष्टरे । नागारे नासने नान्ये यस्य वै मोक्षवित्तु सः' इति । अतो धर्मोपयुक्तत्वात्रेण तु परिग्रह एवेत्यभिप्रायेणाह—शास्त्रीयेति । सङ्गोऽभिष्वङ्गहेतुः, 'सङ्गात्सङ्गायते कामः' [२।६२] इत्युक्तत्वात् । अतः कारणाभावात्कार्याभाव इति भावः । अभिष्वङ्गोऽसिक्तः । सांस्पर्शिकेष्टानिष्टयोः समचित्त-
त्वस्याशक्यत्वादाह—सङ्कल्पप्रभवेष्विति । पुत्रदारादि-
प्रसङ्गात्तद्विषयत्वं युक्तमेवेति च भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.—सक्तिः स्नेहः । स एवातिपकोऽभिष्वङ्गः । 'स्नेहः सक्तिः स एवातिपको-
ऽभिष्वङ्ग उच्यते' इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—सकस्यभिष्वङ्गशब्दयोरर्थभेदमाह—सक्तिरिति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—असक्तिः सङ्गाभावः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गोऽन्यस्मिन्नहम्बुद्धिः ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. नि.—किञ्च असक्तिरिति । पुत्रादिष्वसक्तिः प्रीतित्यागः । तेष्वनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे चाहमेव

सुखी दुःखीत्यध्यासाभावः । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यत्वम् ॥ १० ॥

९ व० त० दौ०—असक्तिरिति अमुत्र भोगविरागः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च असक्तिरिति । पुत्रदारगृहादि-
पदार्थेष्वसक्तिः आसक्तिराहित्यम् । अनभिष्वङ्गः तेषु

समदुःखसुखतया तन्मयत्वाभावः । इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टा-
निष्टप्राप्तिषु नित्यं भगवदिच्छाविचारेण समचित्तत्वम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० दौ०—असक्तिरिति । सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रम् । अभिष्वङ्गस्तेन सह तादात्म्याभिमानो-
ऽयमेवाहमिति च । पुत्रादेः सुखेऽहमेव सुखी, तस्य दुःखेऽहमेव दुःखीति सङ्गाभिष्वङ्गौ, तद्वर्जनमित्यर्थः ।
समचित्तत्वं हर्षविषादादहित्यम् । कुत्र ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावोऽनिष्टप्राप्तौ विषादाभावाः ॥ १० ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

१ अत्र वामनः—

वित्तवैतन्ययोर्योगो यत्रायोगोऽन्यताधियः । सोऽनन्ययोगस्तेनेष्टा सगुणे भक्तिरच्युते ॥

अद्वैतभक्तेः सगुणेऽसम्भवं वारयन्निह । चकारेण स्फोरयति सगुणे निष्ठुणेष्वक्षणे ॥

नास्त्यन्यता नीरनिषेस्तरङ्गे यथा, यथा वा कनकात् किरीटे ।

न मिथुणाख्यातसगुणस्वरूपे भावातिलेशोऽपि तथाऽन्यतायाः ॥

या तन्मयत्वेताप्राप्तिकौ साव्यभिचारिणी । इत्यनेन निरस्ताऽत्र तस्मादुक्तार्थ एव सन् ॥

भावं यथा भगवति प्रगुणं बिभर्ति प्रीत्या समाश्रयति चापरदैवतानि ।

सा जारिणी कुलवधूरिव गह्वरीया भक्तिवैभरिभिहिता व्यभिचारिणीति ॥ —

१ शां. भा.— किञ्च—मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना 'नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिः' इत्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिः, न व्यभिचरणशीलाऽव्यभिचारिणी; सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं, विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽऽशुच्यादिभिः सर्पचोख्याघ्नमादिभिश्च रहितोऽप्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी, तद्भावां विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः, तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायते; अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररणमणम् । जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसत्, न संस्कारवतां विनीतानां संसत्, तस्या ज्ञानोपकारकत्वात्, अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— साधनान्तरमाह— किञ्चेति । अनन्ययोगमेव सङ्कितं व्यनक्ति— नेत्यादिना । उक्तधीद्वारजाताया भक्त्येवमगति स्थैर्यं दर्शयति— नेति । तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्वेतुत्वादित्याह— सा चेति । देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति— विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति— अर-

ण्येति । उक्तदेशसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राऽऽह— विविक्तोऽस्त्विति । आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थोच्यते । नन्वरतिविषयत्वेनाविशेषतो जनसंसन्मात्रं किमिति न गृह्यते ! तत्राऽऽह— तस्या इति । 'सन्तः सङ्गस्य भेषजम्' इत्युपलम्भादित्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मयि सर्वेश्वरे-चैकान्त्य-चैकान्तिकयोगेन स्थिरा भक्तिः; जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मयि' इत्यनेनान्यमक्त्युन्मूलनेनाव्यभिचारित्वोपयुक्ताकारिविवक्षामाह— मयि सर्वेश्वर इति । 'अनन्ययोगेन' इति देवतान्तरादिपरित्यागः सङ्गृहीतः । सत एव चाव्यभिचारित्वं तन्मूलं द्रष्टव्यम्, अन्यथा पुनरुत्पत्तिरन्यत्राप्येवमेव यैकात्म्ययोगेन स्थिरैति । 'अनन्ययोगेनापृथक्समाधिना' इति शङ्करोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिच-

रितुं शीलमस्या इत्यव्यभिचारिणीति । समाधिविरोधपरिहारायर्थं विविक्तत्वादि; 'अहेरिव गणाङ्गीतः' इत्यादिवत् । उक्तं च मोक्षधर्मं 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथेकता समता सत्यता ॥ सत्यं धृति- (शीले स्थिति-) दण्डनिधानमात्रमेवं ततस्तत्त्वोपरमः किञ्चान्यः' [म. भा. १२१२७ अ३७] इति । जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेतरः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— मयीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— मयीति ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वम् ॥ ११ ॥

८ वं. भा. गि.— किञ्च, मयीति । अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना अहमेव भगवान्वासुदेव इति निश्चयेन, अत एव स्वात्मभूते मय्यव्यभिचारिण्येकान्तिकी भक्तिः । विविक्तः

शुद्धश्चित्तप्रसादजनको यो देशस्तस्तेवित्वम् । जनानां वैषयिकाणां संसदि रस्यभावः ॥ ११ ॥

—आलोकयन्त्यपि नरानपरं न पत्युर्योषा वृषस्यति तु याऽव्यभिचारिणी सा ।

भक्तिस्तथा भगवतोऽपरमव्युत्ताया नालम्बनं विषहतेऽव्यभिचारिणी सा ॥

विविक्तदेशसेवित्वं कामिनामपि द्रव्यते । अतो विशेषयत्यन्तरातिरित्यादिना विभुः ॥

जनसंसदिह हेया यत्र नाव्युत्कीर्तनम् । तद्यत्र सा भक्तसेवित्वेन ज्ञानवतामपि ॥

शय्यां भित्ति शान्तरचे शराणां शूद्रभूतां पार्थपुरस्तराणाम् ।

या संसदासीद्विषुङ्गवानां तथाविधायां न रमेत को वा ? ॥

यत्राभिमन्योस्तनयः शुक्रास्याच्छ्रोतुं कथां भागवतीं न्यविशत् ।

अव्यात्मवृत्तस्य रति समज्या न तादृशी कस्य करोति पुंसः ? ॥

नाच्यात्मवर्चा यत्रास्ति नापि वा भगवत्कथा । जनसंसत्सर्वं हेया तस्माद्भारम्भसुखिभिः ॥ — इत्यादि प्रपञ्चितवान् ॥

जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिरिति आद्ये सत्यपि द्वितीयाभावो बाधकः; द्वितीये सत्यपि प्रथमस्याभावो बाधक इति केचित् ।

— अविगीता ।

९ व० त० दी०— मयि चेति । अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी निर्हेतुकी भक्तिर्मध्ये हृदयरूपोक्ता ॥११॥

१० पु. अ. त.— च पुनः मयि अनन्ययोगेन लौकिका-
लौकिकेषु मच्छरणतया अव्यभिचारिणी अन्यत्र सद्बुद्धिराहि-
त्येन भक्तिः, विविक्तदेशसेवित्वं भगवत्परिपन्थिरहितत्वश्च-

सेवनशीलत्वम्, अरतिर्जनसंसदि जननादिक्षेपशुक्ललौकिक-
जीवसमायां अरतिः प्रतिष्ठापनाकाङ्क्षा ॥ ११ ॥

११ नो० भा० दी०— मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन्नित्यभावे
नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं, तस्यार्थो मोक्षः संसारो-
परमः, तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति ।
एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शान्तरमुक्तं 'ज्ञानं' इति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्य-
थोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽक्षाप्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय,
संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— साधनान्तरमाह— किञ्चेति । आत्मा-
दीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थः, तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तत्त्वित्यत्वं
तत्रैव निष्ठावत्त्वम् । विवेकनिष्ठो हि वाक्याधेयज्ञानसमर्थो भवति ।
तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं
तस्मिन् तत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारः, तत्फलालोचनं किमर्थम् ?
इत्याशाङ्क्याऽह— तत्त्वेति । प्रवृत्तिः स्यादिति, अतस्तत्त्वज्ञान-

नार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः । ज्ञानव्याप्तिरज्ञेयशुक्लसुक्लसुषुम्हरति—
एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वं ? इत्याशाङ्क्याऽह—
परिहरणायेति । यत्र हेतुः— संसारेति । तस्य प्रवृत्तिरूप-
चित्तस्तद्धेतुत्वान्मानित्वादि त्याज्यं, ज्ञाते च त्याज्यत्वं तेन
तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः । इति शब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— आत्मनि ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वम् ; तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चि-
न्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनात्मेति ज्ञानम्, आत्मज्ञानसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रसम्बन्धिनः पुरुषस्या-
मानित्वादिकमुक्तं गुणवृन्दमेवात्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इत्यत्र नित्य-
शब्देनाविच्छिन्नानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह— तन्निष्ठत्वमिति ।
'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्युक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमि-
त्यनुचितम्, न हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः,
अपितु तत्त्वं किमिति; तत्तत्तत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्त-
नमिति वा वक्तव्यम् ; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं
तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं, तत्त्वज्ञानपुरुषार्थ-
दर्शनमित्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् ; दर्शनशब्दश्चात्राच्युतभिर्न
पश्यते; ततोऽप्यर्थान्तर्गतमुचितमाह तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति ।
फलितमन्यत्र चिन्तारहित्यमभिप्रेत्याह तन्निरतत्वमित्यर्थ
इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविशेषेण ज्ञानशब्दनिर्देशोचितं
निर्वचनमाह ज्ञायतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थप्रकरणलब्धवि-

षयविशेषाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह—
आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षादिज्ञान-
सिद्धिं विवक्षितम् । 'एतज्ज्ञानम्' इति निर्दिश्य 'यदतोऽन्यथा'
इति सामान्येन तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतोक्तिस्तस्य सर्वस्य
परिहृणीयत्वपरेत्यभिप्रेत्याह क्षेत्रसम्बन्धिन इति । क्षेत्र-
सम्बन्धोक्तिस्तद्व्यन्तनिवृत्तेः ज्ञानसापेक्षत्वसूचनार्थः । 'एतत्'
इत्यवच्छिद्य निर्देशेनाभिप्रेतं गुणवृन्दमेवेत्यवधारणेन
विवृतम् । न केवलं प्रकृतगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिमात्रमित्य-
भिप्रेत्याह एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति । 'अज्ञानम्' इत्यत्र
करणव्युत्पत्तिनैरेपेक्षया, प्रसिद्धभावव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविरो-
धित्वमुच्यत इत्याह क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञान-
मिति । अवैकस्याय कारणैवेत्यस्यौक्तं फलितोक्तिर्वा ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

१ 'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं' इति पाठः । तत्त्वज्ञानं अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तत्त्वज्ञानार्थम्, तच्च तत् चिन्तनं च तदित्यर्थः । अध्यात्म-
ज्ञाननित्यत्वं अध्यात्मज्ञानं नित्यमिति बुद्धिरिति नव्याः । ज्ञानपरिणाम एवायं तेषामिति मन्यमाने । — अविगीता ।

६ ज. प्र. दी.— ननु तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव, दर्शनं तात्पर्यालोचनम् । अत्र शास्त्रस्येत्यध्याहृत्य व्याख्यान-
तत्कथं ज्ञानसाधनेष्वुच्यते ॥ इत्यत आह— तत्त्वेति । शास्त्र-
मिति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ वें. गि. भा.— किञ्च, अध्यात्मेति । आत्मानमधि-
कृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन्नि-
त्यत्वं तत्रैव निष्ठा, स्वम्पदार्थशोधनैकपरत्वमिति यावत् ।
पदार्थविवेकपरो हि धाक्यार्थज्ञानमधियच्छति । तथा तत्त्व-
ज्ञानस्य धाक्यार्थरूपज्ञानस्य योऽर्थः फलं मोक्षस्तस्य दर्शन-
मालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः

स्यादिति भावः । तदेतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं
विशतिसङ्ख्याकं ज्ञाप्यतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाज्ञानमिति
प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं यस्मान्निवादि-
तदज्ञानं, ज्ञानविरोधित्वात् । तस्मादज्ञानपरित्यगेन ज्ञान-
मेवोपादेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एतद्विज्ञानं ज्ञानं विद्याकार्यम् । यदतोऽन्यथा तदज्ञानमविद्याकार्यं प्रतिज्ञातम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— अध्यात्मज्ञाने आत्मस्वरूपज्ञाने
नित्यभावः । तत्त्वज्ञानस्य आत्मात्मको भगवान् मोक्षो
वा तस्य दर्शनं आलोचनरीत्या विचारः । एतत्पञ्चश्लोकोक्तं

ज्ञानमिति प्रोक्तम् । एतद्युक्तो ज्ञानवात् । अतोऽन्यथा यत्
विपरीतत्वं मानित्वादिभावशुक्तं तत् अज्ञानं, न ज्ञानमि-
त्यर्थः । सङ्कान्हां एतेऽपि त्याज्याः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अध्यात्मशास्त्रे ज्ञाने निष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजन-
मविद्यानिवृत्तिरानन्दवादिश्रिष्ट तयोर्दर्शनम् । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विशिष्टं ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति
प्रोक्तं वेदेषु । अज्ञानं ज्ञानविरोधि । इतोऽन्यथा यत्तत् मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वा-
दिकमेवोपादेयमिति भावः ॥ १२ ॥

ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम् ।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥

१ ज्ञेयमिति— यतो ज्ञानं विनाऽन्येन नोपायेनोपलभ्यते । यतो ब्रह्माधिपथेयं तद्वस्तु ज्ञेयमितीर्यते ॥ इति ज्ञानेशः ।

ननु— अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा तात्पर्यविषयाथैलामसम्भवे ‘अनादिमत्’ इति गुरुक्तिरनुचितेति चेत्, तत्र गृहार्थ-
तत्त्वालोकः— अनादिशब्दाद्बहुव्रीह्यावनादित्वयोगमात्रं प्रतीयते । तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वे भवेन्निरूप्योपजनं गुरुक्तिर्दोषावहः ।
न च तदस्ति, कार्यस्यापि तत्सम्भवात् । कार्यस्यास्ति हि रूपद्रव्यम्— अव्याकृतनामरूपावस्थाशालिस्वामिन्नं कारणरूपम्,
व्याकृतनामरूपावस्थाशालि रूपपरमिति । तत्र स्वान्यूनसत्ताकेऽपि रूपे कारणरूपे तस्य सम्भवेः कार्यकारणयोरभेदाद्यु-
पगमात् । अतोऽनादित्वस्यातिशयेन नित्यं वा योगो विवक्षितः । स च न बहुव्रीहिमात्राश्रयस्त इति तादृशार्थको मतुप्रत्ययो-
ऽर्थवामिति सप्रयोजना गुरुक्तिरुचितैव ।

न च अनादित्वेन आद्यभावरूपेण यस्य योगः, तस्य नित्यमेव । न ह्येकं वस्तु कदाचिदनादि, कदाचित्सादि भवतीति
नित्यपदव्यावर्त्यभावाभिन्नप्रयोजनत्वमेव स्यादिति वान्यम् ; नित्यत्वविशिष्टयोगस्य स्वान्यूनसत्ताकनिष्ठावस्थायोग-
रूपस्य विवक्षितत्वात् । कार्यस्य स्वान्यूनसत्ताकारणवस्थायामनादित्वयोगेऽपि कार्यावस्थायां तदभावेन कार्यस्य प्रागुक्तरीत्या-
ऽनादित्वयोगेऽपि विवक्षितानादित्वनित्ययोगाभावात्तत्त्वैव व्यावर्त्यत्वस्य सम्भवात् । ब्रह्मणः स्वान्यूनसत्ताकावस्था न कार्या-
स्मिकेति तादृशनिष्ठावस्थास्त्वेवानादित्वयोगेन निरुक्तानादित्वयोगो ह्यव्याहतः ॥ यद्वा— उक्तप्रक्रियया कार्यस्याप्यनादित्वं
स्यादित्यादिशब्दादिति शययोगादौ मतुपं विधाय नवसमासाश्रयणेनानादिमदित्युक्तम् । तथा सति आदित्वेन स्वसमान-
सत्ताकसर्वावस्थासु योगलक्षणे नित्ययोगः कार्यत्वेन कार्यैवैव तद्भिन्नत्वं ब्रह्मणोऽप्याहृतम् । अन्यथा कार्यात्मना ब्रह्मणो-
ऽप्यादिमत्त्वेन तद्भिन्नत्वं न स्यात्, स्याद्वा कार्यस्यापि स्वाधिष्ठानब्रह्मात्मना तथात्वम् । तथोक्तौ च तादृशभेदस्य स्वान्यून-
सत्ताकनिरवच्छिन्नस्वरूपसम्भवेन सत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्र यस्य प्रतियोगि व्यावहारिकस्य, नित्यं तत्र तस्य व्यावहारिकत्वम् ।
ब्रह्मणो न प्रतियोगि व्यावहारिकस्य तादृशाभावस्य व्यावहारिकस्य सत्त्वम्, कार्यं च प्रतियोग्यस्ति व्यावहारिकम्,
न तत्राभावस्तादृशादृशेन सम्बन्धेनेति भवत्युपेक्षः ॥ अथवा— जीवाविशानाद्य एव व्यावर्त्याः । तेषामनादित्वेन योने

१ शां. भा.—यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं? इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञेयं यत्तदित्यादिना । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते, न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् ; सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घट-विषयेण ज्ञानेनाग्निः ; नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात् ; ज्ञानमुच्यत इति ह्यवोचाम, ज्ञानसहकारिकाणत्वाच्च । ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकरणेन यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तत् ? इति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह—यज्ज्ञानत्वेति । यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते ; न पुनर्प्रियत इत्यर्थः । अनादिमत्, आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तत् ? परं निरतिशयं ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ।

२ आ. शां. व्या.—उत्तरग्रन्थमवतारयति—यथोक्ते-नेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति—नन्विति । वस्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । ‘परिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वं’ इत्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रेत्याह—सर्वत्रेति । स्वावस्थैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्यतिपक्षद्वारा विशदयति—न हीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति—नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति—ज्ञानेति । तेषु

ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह—ज्ञानेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमुक्तत्वा ज्ञातव्यमवतारयति—ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापादयितुं प्रवचनकलोक्तिपरमन्तरवाक्यमित्याह—किमित्यादिना तदेव विशिनष्टि—अनादिमदिति । आदित्वराहित्यमन्यथाकृतस्याप्यस्त्यतो विशेषं दूषयति—किं तदिति । भो कुरापि भोग्यात्परत्वमित्यतो विशिनष्टि—ब्रह्मेति ।

१ शां. भा.—अत्र केचित् ‘अनादि मत्परं’ इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति ; अर्थविशेषं च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यम्, एवमपुनरुक्तं स्यादर्थैश्चेत्सम्भवति । न त्वर्थः सम्भवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् । ‘न सत्तन्वासुदुच्यते’ इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूर्णार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—अनादीत्येकं पदं मत्परमिति चापरमिति पदच्छेदात् पुनरुक्तिरिति मतान्तरमुत्थापयति—अत्रेति । एकपदत्वसम्भवे किमिति पदद्वयं? इत्याशङ्क्याऽऽह—बहुव्रीहिणेति । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोऽङ्कोऽर्थस्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मतुपोऽर्थवत्त्वम्, इति मतुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वण सम्बन्धः ।

आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थेति । उक्तव्याख्यानस्यानुक्तत्वाभावं पुनरुक्तिसमाधित्वायाह—सत्यमिति । अर्थासम्भवं समर्थयते—ब्रह्मण इति । तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—विशिष्टेति । तथापि मतुपो बहुव्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथं नाऽऽनर्थक्यं? इति तत्राऽह—तस्मादिति ।

१ शां. भा.—अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—न सत्तज्ज्ञेयमुच्यत इति, नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्धृत्य ‘ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि’ इत्यनुरूपमुक्तं ‘न सत्तन्वासुदुच्यते’ इति । न; अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वासां ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म “नेति नेति” [बृ.उ.२.१३।६] “अस्थूलमणु” [बृ.उ.३.२।८] इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते ‘नेदं तत्’ इति, वाचोऽप्योचरत्वात् । ननु—न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तत्, अस्तिशब्देन नोच्यते—इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्धयविषयत्वात् ।

—सत्यपि न नित्ययोगः, तत्स्वरूपवदनादित्यतयोग्योरपि कल्पितत्वेन ब्रह्मज्ञानविवर्त्यत्वात् । ब्रह्मणि त्वनादित्वमभाववरूपं ब्रह्मस्वरूपं सम्बन्धोऽपि ब्रह्मरूपो नित्य एवेति प्रयोजनवती गुरुकल्पितत्वेति ॥

अनादिमदित्यादिभिर्विशेषणैर्ब्रह्मस्वरूपाक्षेपाग्रहाहं सर्वप्रवादान्तराभिहितविज्ञानाद्यग्रमावकमुच्यत इत्यभिनवगुप्तपादाः । पारमार्थिकं परमेश्वरतत्वं व्याकाण्ठ्याभ्यां परं सर्वात्मना ज्ञेयमिति नव्योक्तिस्तु ‘ज्ञेयं यतस्प्रक्ष्यामि’ इति मुक्त्यैवोन्मुखा ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.— ‘अनादिमत्परं ब्रह्म’ इत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिक्षित्य स्वपक्षः समर्थितः, सम्प्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तौ कानुवादद्वारा ‘न सत्’ इत्याद्यवतारयति— **अमृतत्वेति** । सत्कार्यमभिष्यक्त्यनारूपत्वात्, असत्कारणं तद्विपर्ययादिति विभागः । ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयस्वात्मकमप्रतिबुद्धमित्यादिपति— **नन्विति** । निर्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रकमतुक्लमित्युत्तरमाह— **नेत्यादिना** । अनिर्वाच्यत्वे ‘न सत्त्वामासत्’ इत्युच्यमाने कथमिदमनुरूपं ? इति पृच्छति— **कथमिति** । ब्रह्मात्मप्रकाशास्य सिद्ध-

त्वात्तदर्थे विधियुक्तोपपदेशायोगादध्यस्ततद्वर्जनिवृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धैरापोषितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति— **सर्वास्त्विति** । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधियुक्तोपपदेशायोगे हेतुमाह— **वाच्य** इति । ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषाणवमास्तिवमिथ्यनिष्ठमाशङ्कते— **नन्विति** । एवमुत्सर्गोऽपि ब्रह्मणि किमायात ? इत्याशङ्क्याऽह— **अथेति** । ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह— **विप्रतिषिद्धं चेति** । अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तु ब्रह्मेवप्राप्रयोजकत्वमाह— **न तावदिति** ।

१ शां. भा.— ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव; तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, न; अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वात् । यद्दीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वाच्च घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं, इत्यतो ‘न सत्त्वामासत्’ इत्युच्यते । यत्तुक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तच्च सत्त्वामासदुच्यते इति । न विरुद्धम् “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि ” [केनो. १।३] इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्, यथा यज्ञाय शालामारभ्य “को हि तदेदं यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति ” [तै. सं. ६।१।१] इत्येवमिति चेत्, न; विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । “यद्यमुष्मिन्” इत्यादि तु विविधोऽर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति ।

२ आ. शां. व्या.— नास्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तम्, अतस्तदभावाद्ब्रह्मणो नावस्तुत्वेत्येतेदेव व्यक्तीकर्तुं नोदयति— **नन्विति** । सर्वासां धियामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वाऽप्यगतत्वेऽन्यदपरधीनोपरत्वाभावे ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यत्वं दुर्वारमिति फलितमाह— **तत्रेति** । ब्रह्मणो घटादिवैकल्यग्राह्यभयबुद्ध्यविषयत्वेऽपि नाभिर्वाच्यतेत्याह— **नेत्यादिना** । घटादेरिन्द्रियग्राह्यस्योभयबुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदग्राह्यस्य नोभयधीविषयत्वं, तथापि नानिर्वाच्यत्वं, सन्निवेकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रवक्ष्यति— **यद्गीति** । परोक्तं विरोधमनुवदति— **यस्त्विति** । श्रुत्यवष्टम्भेन निराकृतं— **न विरुद्धमिति** । साऽपि विरुद्धत्वान्न सारं बोधयत्यविरोधापेक्षरवादिति शङ्कते— **श्रुतिरिति** । तस्या विरुद्धार्थ-

त्वेनाप्रमाण्ये दृष्टान्तमाह— **यथेति** । “प्राचीनवंशं करोति” [तै. सं. ६।१।१] इति पारलौकिककल्यज्ञाजुहानार्थं शालानिर्माणं प्रस्तुत्य “को हि तदेदं” इत्याद्या पारलौकिकसत्त्वे सन्निधाना यथा विरुद्धार्थां श्रुतिरप्रमाणं, एवं विदिताविदितान्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः । नेर्यं श्रुतिर्विरुद्धार्थत्वेनामानतया हातव्या, ब्रह्मण्यद्वितीये प्रत्यक्त्वात् प्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह— **न विदितेति** । यत्तु विरुद्धार्थत्वे ‘को हि’ इत्युवाहृतं, तदसत्, अर्थवादस्य विविशेषस्य स्वार्थेऽतात्पर्यादित्याह— **यद्गीति** । यत्र जात्यादिमर्थं तत्र वाच्यत्वं, यथा गवादौ; न ब्रह्मणि जात्यादिमर्थमवस्तस्य— वाच्यत्वाविषयेनैव बोध्यत्वमिच्छाह— **उपपत्तेश्चेति** । नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः ।

१ शां. भा.— सर्वा हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं स्वयंपेक्षार्थं प्रत्याययति, नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा ‘गौरश्चः’ इति वा जातितः, ‘पचति पठति’ इति वा क्रियातः, ‘शुक्लः कृष्णः’ इति वा गुणतः, ‘धनी गोमान्’ इति वा सम्बन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमतः, अतो न सदादिशब्दवाच्यं । नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्यते, निर्गुणत्वात्; नापि क्रियाशब्दवाच्यं, निष्क्रियत्वात् “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” [श्वे. उ. ६।१९] इति श्रुतेः । न च सम्बन्धिकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” [तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— जात्यादिमतोऽर्थस्यैव वाच्यत्वं, तत्रैव सङ्गतिप्रहादिति प्रवक्ष्यति— **सर्वो हीति** । अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेण जातिसम्भवेर्वा शब्दस्य न बोधकत्वमद्वेष्टित्याह—

नान्यथेति । जात्यादेः सच्छब्दविषयत्वमुदाहरति— **तद्यथेत्यादिना** ब्रह्मणस्त्वगोत्रत्वमन्वर्थं “अगोत्रमवर्णं” [मुं. उ. १।३।६] इत्यादिश्रुतेः । जात्यादिसत्त्वाभावात् शब्दावाच्यत्वे-

स्याह—नविति । “ केवलो निर्गुणश्च ” [श्वे. उ. ६।११] इतिभुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह— नापीति । निष्कियत्वे मानसाह— निष्कलमिति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वस्या शेषोपनिषत्सु सिद्धत्वाद्द्विशिष्टस्य सम्बन्धस्य तस्मिन्नासिद्धेर्न

तद्वाराऽपि तस्य वाच्यतेत्याह— न चेति । ब्रह्मण्यभिधावृत्त्या शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तराण्याह— अद्वयत्वादिति । ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे श्रुतिमपि संवादयति— यत इति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अथ ‘एतद्यो वेत्ति’ [१३।२] इति वेदितृत्वलक्षणोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विशेष्यते— ज्ञेयमिति । अमानित्वादिभिः [१३।८-१२] साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति; अनादि आदिर्घस्य न विद्यते तदनादि । अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते; तत् एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च— “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. १।२।१८] इति । मत्परम्, अहं परो यस्य तन्मत्परम्, “ इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवन्मुताम् ” [७।५] इति ह्युक्तम्, भगवच्छरीरतया भगवच्छेषवैकरसं ह्यात्मस्वरूपम्; तथाच श्रुतिः— “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं य आत्मनमन्तरो यमयति” [बृ. उ. ३।७।२२ श. प. १।४।५।३०] इति, तथा “ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] इत्यादिका ।

४ वे. ता. चं.— ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः— ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ [१३।१०] इति, स एव पुनः परामृष्टः तत्कथं ? ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि’ इत्युच्यत इत्यत्राह— अथेति । ज्ञेय-विशेषस्यात्मनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव ‘ज्ञेयं यत्’ इत्यादेः परब्रह्मविषयत्वप्रभो निरस्तः, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम्’ [१३।३] इति प्रकृमात्, ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा’ [१३।३५] इति उपसंहारिप्रमाण-त्वात्, मध्ये च ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव’ [१३।२०] इति तयो-रेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनभोगत्वोत्क्रमणगुणव्यवस्थादिवच-नाच्च । स्वरूपशब्देन नपुंसकनिर्देशविशेषाद्योतनम्; वक्ष्यमाण-ब्रह्मशब्दापेक्षया वा नपुंसकत्वम् । स्वतत्समस्तव्यावर्तकं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य किमन्यत् स्वरूपशोधनमिति चेत्, तत्र लक्षणोपान्यत्वमात्रं हि प्रतीयते, न पुनर्भावभावस्याः सर्वे प्रकाराः; यथा ‘गन्धवती पृथिवी’ [त. सं. २] इत्यत्र तेनाकारेण जलादिव्याप्तिमात्रं सिध्यति, न पुनः पाकजलपादिसत्त्वादिकम्, तद्वद्दिहापि ज्ञातृत्वलक्षणा-

भिधानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत् । अतः स वक्तव्य इत्यभिप्रायेण ‘ज्ञेयम्’ इत्यनेन सूचितां सन्नतिः साह अमानित्वादिभिरिति । प्रवक्ष्यामि प्रवक्षेण यथावद्ब्रह्मा-मीत्यर्थः ‘अनादिमत्’ इति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुव्रीहिवशात्तदर्थसिद्धित्वमभिप्रायेणाह— आदिर्घस्येति । अनादि कारणरहितमित्यर्थः । अन्यमर्थो “ नात्माभूतेः ” [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यधिकरणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह— अस्य हीति । पूर्वोक्तमृतत्वेऽपि हेतुरयमित्याह— तत् एवेति । उभयत्र प्रमाणमाह— श्रुतिश्चेति । ‘अनादिमत्’ इति पदच्छे-देऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परशब्देन विशेषणीयम्; तथाप्रकरण-त्वात्स्वरसम्; अतः प्रकरणोचितपदच्छेदाद्यर्थाह— अहं परो यस्येति । प्रागुक्तसङ्ग्रहो ह्ययमित्यभिप्रायेणाह— इतस्त्व-न्यामिति । परशब्दोऽत्र केचिपरः । शरीरेऽत्र शेषत्वे च कमा-च्छ्रुतिमाह— तथाचेति । एतेन ‘मत्परम्’ इति पदच्छेदे-ऽर्थाद्यम्भवान्मुक्तो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोक-पूर्णार्थ इति शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— ब्रह्म बृहत्क्षुणयोगि, शरीरादेरर्थान्तरश्रुतं, स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्र-ज्ञतत्त्वमित्यर्थः । “ स चानन्त्याय कल्पते ” [श्वे. उ. ५।९] इति हि श्रूयते; शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम्; कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम्; आत्मन्यपि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते—‘स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ [१।४।२६] ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च’ [१।४।२७] ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते पराम्’ [१।८।५४] इति वचनम् ।

४ वे. ता. चं.— ननु परशब्देनाविशेषितोऽपि ब्रह्मशब्दः परमात्मन्येव मुख्यः, सत्कथमस्य जीवविषयत्वं ? इत्यत्राह— बृहत्स्वगुणयोगीति । अणुत्वेन श्रुतिसिद्धस्य संकुचितज्ञानस्य कथं बृहत्त्वं ? इत्यत्राह— शरीरादेरिति । परिच्छेद-रहितं— स्वतः सर्वविषयत्वाद्द्वैत्य ज्ञानस्य सङ्कोचरहितमित्यर्थः ।

स्वरूपाविर्भावद्वयायां बृहत्त्वं श्रुतिसिद्धमित्याह— स चेति । अनन्तस्वभावस्य परिच्छिन्नत्वासम्भवादानन्त्यमौपचारिकमि-त्यत्राह— शरीरपरिच्छिन्नत्वं चेति । औपाधिकमवस्थामेवे-नाविरुद्धं चेत्यभिप्रायः । औपचारिकस्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्य प्रसिद्धिमाह— आत्मन्यपीति । अत एव हि परं ब्रह्मेति विशेष-

षण्यस्य साधयेत्यभिप्रायः । अत्रैव शास्त्रे बहुषु प्रवेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रयोगं दर्शयति स गुणानिति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय । न हि जीवस्य सुकस्यापि साक्षाद्ब्रह्मत्वं, 'मम साधन्येमागताः' [१४।२] इत्यादिविरोधादिति भावः ।

३ रा. भा.—न सत्त्वासदुच्यते कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते, कार्यवस्थायां हि देवादिनामरूपमात्मत्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणावस्थायामसदित्युच्यते । तथाच श्रुतिः—“असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत” [तै.उ. २।७] “तद्वदं तल्लयाकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते” इत्यादिकाः कार्यकारणावस्थाद्वयान्वयस्वात्मनः कर्मरूपाविद्यावेशनकृतः न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति कारणावस्थां परं ब्रह्मोच्यते, तथापि नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणावस्थमिति कारणावस्थायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमप्यसच्छब्दवाच्यम् ; क्षेत्रज्ञस्य सात्वस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्देश्यम् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘न सत्त्वासदुच्यते’ इत्यत्र न सर्वकारोक्तिकोचरत्वप्रतिषेधः, स्ववचनविरोधात् । नच सत्त्वासत्त्वनिषेधः, ‘परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः’ इति न्यायात् ; नापि सदसत्संज्ञाभ्यां वस्तुभ्यां व्यावृत्तिः, तयोरेसिद्धत्वात् । न च शुभाशुभादिन्यवच्छेदः, शुभप्रतिषेधयोगात् । अतोऽत्र किमुच्यते ? इत्यत्राह—कार्यकारणेति । परिशुद्धाकारविषयमिदमिति ज्ञापनाय आत्मस्वरूपमित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयोः प्रयोगमभिप्रेत्याह कार्यावस्थायामिति । तत्विबन्धनं श्रुतौ परमात्मादिविषयप्रयोगं दर्शयति तथाचेति । “असद्वा इदम्” इत्यत्रासच्छब्दनिर्दिष्टं हि तत् इति कारणतत्त्वोच्यते ; ‘सदजायत’ इति कार्यसच्छब्देन, “तदेदम्” इति समानार्थधुरन्तरेणासादादिशब्दैः कर्मानामरूपप्राज्ञतद्योगमिति तां व्याख्यातौ । ननु ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्याहु-

‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ [१४।२७] इत्यत्र ‘अहम्’ इति परं ब्रह्म निर्दिश्यते ; तत्प्रतिष्ठं च ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भावः । ‘ब्रह्मसूतः’ [१।८।५४] इत्यत्र श्लोके परब्रह्मप्राप्तिसाधनसूतमकृत्युत्पत्तेः पूर्वमेव ब्रह्मसूतत्वं च न हि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भावः ॥

कमवस्थाद्वयं जीवस्याप्यस्त्येव, अन्यथा प्रागुक्तप्रकृतिवत्तावपत्तेः ‘तोयेन जीवान्य’-(मित्र)सर्वत्र भूम्याम्” [म. ना. १।४] इति श्रुत्या च तत्सिद्धेस्त्यत्राह—कार्यकारणेति । कर्मोपाधिकसेव ह्यवस्थाद्वयं, न पुनः स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यत इत्यर्थः । ननु ‘कारणत्वेन चाकाशापि यथाव्यपदिष्टोक्तः’ [म. सू. १।४।१४] इत्यस्मिन्नधिकरणे सदसद्व्याकृतादयः सर्वे कारणवाक्यगताः शब्दाः परमात्मपरा इति निर्णीतम्, तत्कथमत्रासच्छब्देन जीवप्रसङ्गः । इत्यत्राह—यद्यपीति । सदसच्छब्दो ह्यत्र परमात्मनि सद्धारकौ, अतो द्वारयुते जीवे तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भावः । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यनामरूपविभागभावसदसच्छब्दः प्राप्त इत्यत्राह—क्षेत्रज्ञस्येति । कर्मकृतावस्थाद्वयनिषेधेऽत्र तात्पर्यमिति भावः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—परं ब्रह्मेति ‘स च यः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यत् ‘यत्प्रभावः’ [१३।४] इति आदिमेहर्हजितमित्यनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. द्री.—प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय ‘हेयं यस्तत्’ इत्यादिकं वाक्यमिति सूचितम्, तत्र केन तु किमुच्यते ? इत्यत आह—परमिति । इति नामोक्त्या अन्यत् ‘अनादिमत्’ इत्यादिकं ‘यत्प्रभावः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । आदिरस्यास्तीत्यादिमन्न आदिमदनादिमदिति व्याख्यानं न विद्यते आदिरस्येत्यनादीति बहुव्रीहिविश्रयार्थेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः मनुषो वैयर्थ्यमिति दोषं पश्यन्तः केचित् ‘अनादि’ इति ‘मत्परं’ इति च पदं विच्छिद्य ‘अहं बाधुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परं’ इति व्याकथ्यते, तदसत्, लयासम्भवात् ; न हि ब्रह्मेति बाधुदेवेति कश्चिद्वेदः । न चावतारेषु पारावर्त्यमित्युक्तमिति भावेन यथा मनुषो न वैयर्थ्यं तथा व्याकथ्य—आदिमदिति । आदिर्येषामस्तीत्यादिमन्ति, न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तदनादिमत् । सामर्थ्यात्तानि वेदेन्द्रियगुणिकादीनीत्यर्थः । अथवा पूर्वोक्त

एव विग्रहः । न च तुमषो वैयर्थ्यं वैदिकं लिङ्गन्यत्यर्थं विभक्ति-लोपं वा मन्यमानस्य बहुव्रीहिर्या नञ्मासो वाऽऽयमिति संशयः स्यात् । तथा च ब्रह्म स्वयं कारणं न भवतीत्यपि शङ्क्येत, तत्रिष्टयर्थं मनुष्यत्वेनादिशब्देन नृसमासस्याश्रयणात् ; ये त्वेवं प्रयोजनमनभिषाय मनुषोः प्रयोगः श्लोकपूर्वगाथं इत्युक्त-वन्तस्तानिरोधे—अन्यथेति । अस्मादुक्तप्रयोजनद्वयान्नरीकार इत्यर्थः । सार्थकेन शब्दान्तरं प्रयोगः श्लोकपूर्वगसम्भवादिति भावः । ननु बहुव्रीहिसामर्थ्येण पुनर्मनुषोः प्रयोगे दोषः स्यात्, न चैवम् ; किन्तु शब्दान्तरमेवैतत्, तत्कथमयं दोषः ? अन्यथा ‘यद्विकारि’ [१३।४] इत्यत्रापि दोषप्रसङ्गात् । मैवम्, बहुव्रीहौ विवक्षित्वाऽप्येन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुवृत्ताश्रयणस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । ‘यद्विकारि’ इत्यत्र गौरवान्नात् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— मत्परं मदात्मकम् ॥ १३ ॥

८ वें. न. गि.— एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानसाधनं चोक्त्वा सम्प्रति क्षेत्रज्ञस्वरूपं कथयति— ज्ञेयमिति । यत्क्षेत्रं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामीति प्रथममन्वयः । श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति— यज्ज्ञात्वा असृतं मोक्षं प्राप्नोति । किं तत्स्वरूपम् ? परं ब्रह्मैव । कथं परब्रह्मणः क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वं ? इत्यतो हेतुगमं विशेषणम्— अनादिमदिति । आदिः कारणमस्यास्तीत्यादिमत्, तन्न भवतीत्यनादिमत् अजन्यमविकारम् । अनेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वव्यापि विविकारत्वेन क्षेत्रव्यापि-विकारब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञत्वव्युचितमिति दर्शितम् । यद्यपि

‘अनादि’ इत्येतावतैव बहुव्रीहिणा मतुष्ये सिद्धे व्यर्थे मतुबन्तम्, तथापि ययोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमिति ज्ञेयम् । यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयम् । मत्तः सगुणरूपात्परं निर्विशेषमित्यर्थः । तदेवाह— न सत्तत्वास्तदुच्यते । विविधत्वेन प्रमाणविषयः सत् । निषेधस्तु प्रमाणविषयस्वरूपः । इदं तु तदुभयविलक्षणम्, निर्विशेषत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चैतन्यरूपत्वाच्च “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै. उ. ३. ११. १९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १३ ॥

९ व० त० वी०— ज्ञेयस्वरूपमाह षड्भिः स्वगुणरूपैः ज्ञेयमिति । शास्त्रतः ज्ञानिभिरभिगम्यम् । ज्ञानस्य फलमाह असृतमिति । ज्ञेयं नास्वरूपलक्षणतो निर्दिशति— अनादिमत्परं ब्रह्मैति । सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं यत् । यद्वा अहं परो यस्मात्तदक्षरं इति च । विरुद्धधर्माश्रयं च तदित्याह— न सत्तन्नासदिति । असत्त्वं सत्त्वं च विरुद्धौ धर्मौ तयोरश्रयं नहि विरोध लभ्यं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरे’ इत्यादि भागवतवाक्यैरुच्यते ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपकृत्वा तेन ज्ञेयस्वरूपमाह— ज्ञेयमित्यादिषड्भिः । स्वगुणरूपैरेवं पूर्वोक्तसाधनैर्धत्ते ज्ञेयं तत् प्रकरणं सर्वोक्त्युक्तं वक्ष्यामि, कथयामीत्यर्थः । तत्कथनप्रयोजनमाह— यत् ज्ञात्वा असृतं मोक्षं असृते प्राप्नोति । एवं कथनं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह—

अनादीति । न विद्यते आदिरूपसिधेयस्य तादृशं, मत्परं अहमेव परो यस्य मत्परानमूर्तं ब्रह्म बृहत् व्यापकं च । तदेवाह— न सत् सत्त्वं भवति । तस्मै सद्भवति ? इति चेदित्याशङ्क्याह— सत् असत् न उच्यते । सदसदविशयोक्त्या दुर्ज्ञेयत्वेन ब्रह्मत्वं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० वी०— एवं क्षेत्रं व्याख्याय ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ [१३।४] इत्युक्तं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य मायिकं प्रभावं व्याचष्टे— ज्ञेयमिति । एतैर्ज्ञानसाधनैरेतत् क्षेत्रं तत्प्रवक्ष्यामि । यत्क्षेत्रं ज्ञात्वा असृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । तस्य स्वरूपं तावदाह— अनादिमदिति । आदिमदव्यक्तं “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं” इति तदुत्पत्तिस्मरणात् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्युक्ते प्रवाहनित्यतमव्यक्ततादीनामप्यस्तीति तेषामप्यनादितयां प्राप्तायां तत्प्रतिषेधार्थमनादिमदित्युक्तम् । यद्वा आदिमच्च ततः परं च आदिमत्परं कार्यकारणे ताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अत एव परं निर्विशेषम्, न त्वपरं सविशेषम् । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । न सत् प्रधानपरमाप्वादिवत् सदिति नोच्यते । नाप्यसत् शून्यवदसदपि नोच्यते । तथा च श्रुतिः— “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीन्नजो नो व्योमापरो यत्” [ऋक्सं. ७।८।१८।१] इति असच्छब्दितस्य शून्यस्य सच्छब्दितस्य प्रधानस्य रजश्शब्दितानां परमाणूनां परव्योमशब्दितस्यास्मदभिमतस्याव्यक्तस्यापि सृष्टेः प्राक् निषेधं दर्शयति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

१ ईश्वरस्य सर्वकार्यकरणेषु प्रत्यङ्गुणेणावस्थानं सर्वात्मकतां चाह— सर्वतः इति । आब्रह्मस्तम्भपयेन्तानां सर्वेषां तस्यैव पाणिपादा इति सर्वतःपाणिपादम् । तत्प्रकृतं ब्रह्म । सर्वतोक्षिशिरोमुखमित्यस्याप्येवमेव विग्रहः । सर्वतश्श्रुतिमल्लोकवत्, लोके प्राणिनिकायेः सर्वमावृत्य तिष्ठति इति, किं बहुना ? प्रकृतिप्राकृतं सर्वमन्तर्बहिष स्वरूपस्फुरणप्रदतयावृत्य समन्ताभ्याप्य तिष्ठति, मायावीर स्वमायामिर्मितव्याग्रहस्तथादिवत्— इति विज्ञानभगवद्विवरणम् ।

वामनस्तु— तज्ज्ञेयमनयात्पाणिपादवक्त्रादि सर्वतः । यथा सुवर्णं कटककुण्डलायुक्तं गतम् ॥

इमैव भूषणमिव ब्रह्मैव जगद्वनयात् । व्यतिरेकात् तद्भेदो भर्माभरणयोरेव ॥—

१ शां. भा.— सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात्सत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थाह—सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्वास्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं च विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं 'न सत्त्वासुदुच्यते' [१३।१३] इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्— 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्पा इति ज्ञेयसद्भावलिङ्गानि 'ज्ञेयस्य' इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशरोमुखं, सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमत, श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमतः; लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य सर्वं व्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते (न चलतीत्यर्थः) ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वविशेषरहितस्याबाधनसमोचरस्याष्टेष्टैश्च विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वे प्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्ताहकृतिप्रदवनेश्वरत्वेन च सर्ववर्शयमादौ देहादीनां प्रवृत्तिमतां रथादिबद्धचेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चैतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तत्प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह—सच्छब्दमिति । तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्माधैः । तदाशङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणीनां च पादानां च देहस्थत्वेनाऽऽत्मधर्मत्वं ? तत्राऽह—सर्वेति । कर्णप्रवृत्ती रयादिप्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चैतनाधिष्ठातृपूर्विकेत्यर्थः । उक्तप्रवृत्त्या चैतनास्तित्वसिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वं ? इत्याद्याङ्क्य चैतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाच्चैतनास्तित्वं तदस्ति त्वमेवेत्याह—क्षेत्रज्ञश्चेति । तस्य क्षेत्रोपाधित्वंऽपि कथं पाणिपादाक्षिशरोमुखानिदमर्थः ? इत्याद्याङ्क्याऽह—क्षेत्रं चेति । अतश्चोपाधितत्त्वस्मिन्विशेषोक्तिरिति शेषः । कथं तर्हि 'न सत्त्वासत्' [१३।१३] इति निर्वि-

शेषत्वोक्तिः ? इत्याद्याङ्क्याऽह—क्षेत्रेति । पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मिथ्या चेज्ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिः ? इत्याद्याङ्क्याऽह—उपाधीति । मिथ्या रूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्र ब्रह्मसम्मतिमाह—तथा हीति । पाणिपादादीनामन्यगतानामात्मधर्मत्वेनाऽऽरोप्य व्यपदेशो को हेतुः ? इति चेत्त्राऽह—सर्वंवेति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्तिः सन्निविधानेण प्रवर्तनसामर्थ्यं, तत्सर्वं निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति पाण्यादय इति कृतेति योजना । 'सर्वतोक्षी' इत्यादावुक्तमितिदिशति—तथेति । तज्ज्ञेयं यथा सर्वतःपाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्फुटयति—सर्वत इति । 'सर्वतोक्षी' इत्यादेरक्षरार्थमाह—सर्वतोक्षीति । अक्षिश्रवणवत्समवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य, पाणिपादमुखवत्त्वं चावशिष्टकमेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य सर्वत्र पाण्यादिमत्त्वं साधयति—सर्वमिति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—सर्वतःपाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतोऽक्षिशरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत, "अपाणिपादो ज्वनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" [खे उ. ३।१९ ना. प. ९।१४] इति परस्पर ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव "तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१३] इति हि श्रूयते । 'इदं ज्ञानमुपा

—कार्यकारणयोर्द्वैतमन्वयेन प्रकाशते । वैलक्षण्यं तयोस्तद्ब्रह्मतिरेकेण सिद्धयति ॥

पूर्वार्धेऽन्यमत्रोक्तत्वा तत्रापि जगदीश्वरः । व्यतिरेकं सूचयति तृतीयेणाङ्गिणा स्फुटम् ॥

ओत्रेण संयुतं ज्ञेयं जगद्वाप्य व्यवस्थितम् । उपलक्षणतः पाणिपादादौरपि तद्युतम् ॥

जनेनाभिज्ञतामुक्त्या पृथग्भावस्य सूचनात् । तस्योपादानता सिद्धा सामान्यव्यतिरेकतः ॥

विनोपादानतामैक्यं पार्थक्यं च न दृश्यते । उपादानेऽन्ययादैक्यं पृथक्त्वं व्यतिरेकतः ॥

एकता त्वन्वयनोक्ता व्यतिरेकेण युक्ता । वक्तव्यामाङ्गिणाऽन्येन वक्ति व्यापकतामय ॥

— इति व्याख्यान्तरविलक्षणमेव विवृणोति ॥

— अविगीता ।

श्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' [१४।२] इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति— इति लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मस्वरूपस्याशरीरत्वाभिरवयवत्वाभिरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति, न चेदमनेकबाहुत्वमिदं प्रागुक्तपरं, जीवश्चकारणवस्थापनात्; अतएव जीवकर्मशरीरैः स्वेच्छाशरीरैश्च पाण्यादिभिर्विधात्मकस्य ब्रह्मणो योग उच्यते इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता; पादादिषु पाण्याद्यभावाच्च सर्वत इत्यपि न घटते; तत्कथं सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ? इत्यत्राह— परिशुद्धेति । पाण्यादिरहितस्यापि परिशुद्धात्मनः पाण्यादिशुद्धलक्षिते शक्तियोगे श्रुतिं दर्शयितुं परमात्मनस्तदरहितस्यापि तच्छक्तियोगं तावद्वर्शयति— अपाणीति । “अपाणिपादः” [अ. उ. ३।१९] इति निषेधस्य कर्मेन्द्रियकर्तव्योपलक्षणम्; “अचक्षुःकुर्मः” [अ. उ. ३।१९] इति ज्ञानेन्द्रियवर्गस्य । तर्हि परमात्मासाधारणत्वमावस्याय अल्पशक्तौ जीवे कथं व्यपदेशः ? इत्यत्राह— प्रत्यागात्मनोऽपीति ।

मुक्तदशायां ब्रह्मणुपाष्टकयोगादसङ्कृतिज्ञानशक्त्येकतदुपपत्तिरिति भावः । साम्ययुतिसङ्कोचाभावाद्दिशेषकण्टोक्त्यभावेऽपि सर्वतःपाणिपादत्वादिकं सिद्धमेवेत्युपप्रायेणैवकारः । साम्यापत्तिमात्रे सर्वथासाम्यं कथं श्रुतिसिद्धं ? इत्यत्राह— तदेति । इदं हि परमात्मन्येव जगद्रूपापारम्यतिरिक्तसर्वविषयमिति फलभादे मीमांसितमिति भावः । स च धृत्यर्थोऽज्ञानयुपदेश्यते, तद्विवक्षाञ्च युक्त्याह— इदं ज्ञानमिति । ‘तिष्ठति’ इत्यत्र व्यतिरेकप्रच्युतिर्विवक्षिता । कर्मवैधित्यज्ञानस्याणोः कथं सर्वव्यापिस्थितिरित्यत्राह— परिशुद्धेति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानद्वारेति निरूपितं शारीरके ‘प्रदीपवदावेशस्थाहि दर्शयति’ [ब. सू. ४।४।१५] इत्यादिना, जीवस्वरूपस्याणुत्वेनैव लक्षणात्, निर्विकारश्रुत्या च स्ववदपविकारायोगात् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वे. ब्र. गि.— यदि बाह्यान्मसयोरविषयः, कथं तर्हि ज्ञेयत्वं ? इत्याशङ्क्य ‘अध्यारोपापादाद्यान् निष्पपञ्चं प्रपञ्चयेत्’ इति न्यायेन तज्ज्ञानप्रपादयति— सर्वत इति । सर्वतः सर्वदेहेषु पाणयः पादाश्च सर्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया यस्य क्षेत्रज्ञत्वव्यवस्थेनाभिमतस्य परब्रह्मणः तत्सर्वतःपाणिपादम्, अचेतनप्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात् । तथा सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयाणि तत्त-

थोकम् । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि च यस्य तत्तथोक्तम् । लोके सर्वप्राणिनिकायेषु सर्वमचेतनवैरूपं क्षेत्रमाहृत्य सत्ता-रूपातिप्रदतयाध्यासकसम्बन्धेन व्याप्य तसिष्ठति । एवं च निर्विशेषस्य स्वयमवबोधान्तर्गतोचस्वेऽपि सर्वजगत्प्राणिगत-पाणिपादादिसर्वव्यवहारास्याद्वयरूपेण ज्ञेयत्वमस्तिरुदमिति भावः ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तत्साकारं निराकारं वा ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वतःपाणिपादान्तमिति । साकारमेव सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वत्र अन्तर्पदेन स्वेच्छया परिच्छेदावभातं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं इति ज्ञानप्राधान्यभोगाश्च सर्वत्र चोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह— सर्वत्र श्रुतिमल्लोक इति । सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्भविष्यतीत्याह— सर्वमावृत्य तिष्ठतीति । एते धर्माः प्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वख्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वाविषयत्वे ज्ञेयत्वं बाध्यते इति ज्ञेयत्वेन स्वरूपमाह— सर्वत इति । सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् । एवं विशेषणद्वयेन सर्वत्र क्रियाशक्तिः सर्वतोऽप्यत्वं च निरूपितम् । सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च । एवं विशेषणत्रयेण सर्वज्ञानवत्त्वं सर्वलक्ष्यत्वं

ज्ञापितम् । सर्वतश्श्रुतिमत् सर्वतः श्रवणेन्द्रिययुक्तम् । अनेन भक्तादिस्तुतिप्रवणे योग्यत्वेन कृपापुञ्जं प्रदर्शितम् । लोके स्वकीय इति ज्ञेयः । तर्हि परिच्छिन्नं अविष्यति इत्याशङ्क्याह— सर्व आहृत्य व्याप्य सर्वेन्द्रियादियुक्तमेव तिष्ठतीति भावः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ‘स च यः’ [१३।४] इत्येतत् क्षेत्रज्ञस्वरूपमास्तसमस्तविशेषमुपपाद्य ‘अत्रभावाः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातं तस्य प्रभावं वैश्वरूप्यलक्षणमुपपादयति— सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु दिक्षु अन्तर्बहिश्च पाणयः पादाश्चास्य सन्तीति सर्वतःपाणिपादम् । एवं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमत् श्रवणवत् । लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यथा स्वप्रदृक् तैजसो वासानामेवैव पाणिपादादिना स्वाप्तं प्रपञ्चमनुभवति तस्य च ज्ञानप्रकाशे उपाधिभूतं पिण्डगतमेव पाणिपादा-

दिकं तदेव स्थूलप्रपञ्चातुभयसंस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपञ्चस्य कारणम् । वासनामयश्च स्थूलप्रपञ्चस्य कारणमिति बीजाङ्कुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वं चास्तीति । एवं सकलप्राणिधी-वासनोपरत्ताज्ञानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधीवासनामयं समष्टिप्रपञ्चमवभासयति । अस्य चोपाधिभूतं ब्रह्माण्डगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवं च पूर्ववत् स्थूलसूक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपञ्चयोरन्योन्यं बीजाङ्कुर-न्यायेन कार्यकारणभावमन्योन्यस्थान्योन्यस्मिन्नसद्भावं चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण । सकलप्राणिकर-णोपाधिद्वारेण ज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वारा कारणस्तित्वसिद्धौ च कारणभाषोऽप्यवोहते । 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तासदुच्यते' [१३।१३] इति । ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्य दूरादपश्यन् वरम्' इति न्यायेन व्यर्थस्तर्हि कारणोपन्यास इति चेत्, न; तं विना शुद्धाधिगमायोगात् । शाखाचन्द्रन्यायेन हि समुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकम् । यथोक्तं भाष्ये—'उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयवर्मेवत् परिकल्प्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि' । तथा हि सम्प्रदायविदां वचनम्—'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते' इति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—उपाधिवृत्तापाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रिय-कमेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वं, इत्यतोऽन्तःकरणवह्निष्करणोपाधिभूतः सर्वेन्द्रियगुणे-रध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं, सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेय-मित्यर्थः । "ध्यायतीव लेलायतीव" [बृ.उ.४।३।७] इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते ? इत्यत आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वं मन्त्रः—'अपाणिपादो जवनो ग्रीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः' [खे.उ.३।१९ ना.प.९।१४] इत्यादिः । स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थः, न तु साक्षादेव जवनादि-क्रियावच्चप्रदर्शनार्थः । "अन्धो मणिमविन्दत्" [तै. आ.१।११] इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—आरोपयते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्या-दिमत्त्वमाहवाऽऽह—उपाधीति । इन्द्रियविशेषणीसूतसर्व-शब्दाज्ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषात्तत्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमि-त्याह—अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारात्वादपि तयोरेव ग्रहणमित्याह—अपि चेति । तयोरेपीदोपादाने फलितमाह—इत्यत इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे-मानमाह—ध्यायतीति । कल्पितमेवावस्य व्यापारवत्त्वं, न वास्तवं, इत्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिमाकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—

कस्मादित्यादिना । सर्वकरणरहित्ये फलमाह—अत इति । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवह्निहरणादिक्रियावत्ताया मान्त्र-वर्णिकत्वात्कुतोऽस्य करणव्यापारैर्व्यापृतत्वं ? इत्याशङ्क्यानु-वादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह—यस्त्विति । करणगुणा-नुगुण्यभजनमन्त्रेण साक्षादेव जवनादिक्रियावच्चप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य सुख्यायत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवाच्चैवमित्याह—अन्ध इति । अर्थवादस्य श्रुतेऽसौ तात्पर्याभावात् प्रकृतप्रति-कूलतेत्यर्थः ।

१ स्वयम्प्रकाशचिन्मात्रैकस्येश्वरस्य निखिलकार्यकरणेषु प्रलम्पेणावस्थानं, सर्वेन्द्रियविवेषेषु साक्षित्वं, निरुसङ्गतां, सर्वेन्द्रि-नृत्वादीनि चाह—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च, तदुणाः श्रवणादिवचनादितद्वृत्तयः शब्दादि-वेदनाभि तद्विषयाश्च तदुणाः, तेषामिन्द्रियाणां तदुणानां च सर्वेषामाभासत्वेन भाक्तवेनावस्थितम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितं निरुसः कृत्स्नसंविन्मात्रसत्त्वात्परमार्थ इन्द्रियतद्वृत्तितद्विषयैः सर्वैरेक्यतादात्म्यादिसम्बन्धवशम् । इन्द्रियमिति पूर्वाक्तानामुपलक्षण-इति विज्ञानभाष्यम् । सिद्धाधिराजस्तु—'सर्वमुक्त्वं' इति पाठमाद्य सर्वं मुक्त इति सर्वसुमिति व्याचष्टे ।

१ शां. भा.—यस्मात्सर्वकरणवर्जितं तत् क्षेत्रं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्चैव; सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभृत्सर्वं बिभर्तीति । स्यादित्दं चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणा-स्त्वैवैर्जितं तज्ज्ञेयम् । तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-परिणतानां भोक्तृ चोपलब्धं तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

२ आं. शां. व्या.—सर्वकरणराहित्यं तत्त्वापारराहित्य-स्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वा वस्तुतः सर्वसहवर्जित-त्वमाह—यस्मादिति । वस्तुतः सर्वसहभावेऽपि सर्वाधिष्ठान-त्वमाह—यद्यपीति । स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वे पुष्पा-तीत्येतदुपपादयति—सदिति । विभर्तं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्धधीबोध्यत्वात्प्रत्येकं चन्द्रमेवानुविद्धधीबोध्यचन्द्रभेद-वदित्यर्थः । सर्वे सदास्पदमित्ययुक्तं, मृगतृष्णिकादीनां तदभा-

वादित्यासङ्गत्वाऽऽह—न हीति । तेषामपि कल्पितत्वे निर-धिष्ठानत्वाद्योगाभिरूप्यमाणे तदधिष्ठानं सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः । सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्ति-त्वमुक्तमुपसंहरति—अत इति । इतश्च क्षेत्रं ब्रह्मास्तीत्याह—स्यादित्दं चेति । न हि तस्योपलब्धत्वमसत्त्वे सिद्ध-तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियगुणैरामासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तयः, इन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं विनैवेन्द्रिय-वृत्तिभिः स्वत एव सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तं स्वभावादेव देवादित्देहसङ्गरहितं, सर्वभृच्चैव देवादिसर्वदेह-भरणसमर्थं च, “स एकधा भवति (द्विधा भवति) त्रिधा भवति” [छां.उ.७.२.६२] इत्यादिश्रुतेः; निर्गुणं तथा स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितम्; गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगसमर्थं च ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—नन्विन्द्रियाण्येव करणभूतानि, न पुन-रिन्द्रियगुणा इत्यत्राह—इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय इति । स्वयम्भूताश्रयात्मस्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिरामासः ? विष-याभासविषयायामपि परिछिदस्वरूपप्रसङ्गे कथमैन्द्रियिकज्ञा-मोक्तिः—इत्यत्राह—इन्द्रियवृत्तिभिरपीति । स्वरूपमि-न्द्रियगुणैरामासत इत्यादिपरोक्तव्युदासायाह—इन्द्रियगुणै-रामासो यस्येति । ओषधयस्त्वं शुद्धावस्थाप्राप्त्यस्तीति भावः । एतेन ‘सर्वेन्द्रियव्यापारैर्भूतमिव, क्षेत्रम्’ इति शङ्करस्यो-क्त्यकल्पना निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवतः कथं सर्वेन्द्रियविव-र्जितत्वं ? इत्यत्राह—स्वभावत इति । सर्वेन्द्रियनिषेधे तद-धीनज्ञानाभावात्परोक्तं पाषाणकल्पकप्रसङ्गं प्रागुक्तेन परिहरति-विनैवेति । मुक्तस्यापि जगदाधारत्वाभावात् पर्यायेण सर्वजा-तीयदेहदृष्टत्वाभावाच्च तच्छक्तिरापि विवक्षिता ।

स्वतः सत्त्वाहित्यं च ‘असक्तम्’ इत्युच्यत इत्याह स्वभा-वतो देवादीति । सामर्थ्यं परिछिदावस्थाभाविना कारणेन दर्शयति—स एकमेति । आत्मस्वरूपस्य भिदुरत्वाभावाच्च-क्षणादिश्रुतिवशाच्च विग्रहद्वारैव हि त्रिधा भवनादिकथनमिति भावः । एतेन ‘सर्वेश्वरं सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वम्’ इति वदन् प्रत्युक्तः । ‘निर्गुणम्’ इत्यत्र न सत्त्वादिगुणसमाधायित्वं प्रतिषिध्यते, तस्याशुद्धावस्थायामपि प्रसङ्गाभावात्, ‘गुणभोक्तृ च’ इत्येतत्प्रतिषेधस्वरत्वाभावाच्च; अतोऽत्र कर्मोपाधिकृत्य प्राकृत-गुणभोगस्य प्रतिषेधः कियत इति न निर्विशेषवादावकाश इत्य-भिप्रायेणाह—स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितमिति । स्वभावत इत्यनेन गुणभोक्तृत्वविरोधपरिहारः । भोगसमर्थ-मित्यत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । औपाधिकं गुणभोक्तृत्वं, स्वभा-वतस्तदभावः, तत्सामर्थ्यमात्रे तु नित्यमित्यविरोधः ॥ १५ ॥

५ आ. भा. भा.—सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चामासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वादर्थ्ये उक्तः पुरस्तात् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—अहं परा शक्तिर्यस्येति व्याख्यानेऽर्थः सम्भवं चक्षिद्वन्त्या प्राह—‘ब्रह्माणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवान्न तदविजिज्ञापयितत्वात् । शक्तिमस्वप्रतिपादनं विरुद्धम्’ इति । तदसत्, अत्र विशेषकत्वस्य दर्शनादिति भावेनाह—सर्वे-ति । गुणास्तद्विषयानामासयति प्रत्याययति प्रत्येतीति वा ।

भासतेः पचाशत् । एवं ‘सर्वतःपाणिपादं तत्’ [१३.१४] ‘सर्वेश्वर गुणभोक्तृ च’ इत्यादिकमनुदाहार्थम् । कथं तर्हि सर्वे-न्द्रियविवर्जितं निर्गुणमचरमित्यायुक्तमित्यत आह—इन्द्रियेति । आदिशब्दात्परं शब्देत्यप्याहार्थम् । पुरस्तात् द्वितीये ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेन्द्रियव्यापाराणामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्मिंस्तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । असक्तमसम्बद्धं सर्वप्रान्त्यधिष्ठानम् । निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च शब्दादिगुणविकाराणां शब्दादिविषयाणां भोक्तृ च ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— ननु संख्यवहारास्पदस्य तद्देतुपाणिपादादिमत्त्वमपि वास्तवमेवेति निर्विषयत्वाद्यपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां गुणास्त्रेद्विधाः श्रवणवचनादिख्यापाराः, तेषामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासम्, तद्वयवहारास्पदत्वेन प्रतीयते परम् । वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । तथा च श्रुतिः— “ ध्यायतीं लेलायतीव ” [वृ. उ. ४।३।७] “ अपाणिपादो

जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. उ. ३।१९ ना. प. ९।१४] इत्यादिः । अत्र ध्यानं ब्रह्मिणीव व्यापारोपलक्षणम्, लेलायनं तु चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वे हेतुः— असक्तं परमार्थतः सर्वसम्बन्धशून्यम्; तथापि सर्वभृत्सर्वाधारभूतम्, निरधिष्ठानभमायोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणमपि गुणभोक्तृ सत्त्वाद्विगुणपालकम् ॥ १५ ॥

९ व० त० वी०— सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनं तृपादितमेव ‘अनन्तं’ [१।१४७] ‘अव्यक्तं’ [१।३६] इत्यत्र । एतेन सर्वतश्चक्षुरादिकार्यक्रत्वमुक्तं “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. ३।१९ ना. प. ९।१४] “ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः ” [ऋक्सं. ४।७।२७।५; म. ना. २।२; श्वे. उ. ३।३] इति प्राकृतनिषेधपूर्वकमप्राकृतश्रवणात् । विरुद्धधर्माश्रयत्वमाह— सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति । सर्वेषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गुणेषु रूपादिषु भासमानम् । अनेन यत्र सौन्दर्यादिकं यत्किञ्चिदपि तद्ग्राह्यसम्बन्धादेवेति ज्ञापितम् । तर्हि लौकिकेन्द्रियादियुक्तं असम्पत्तिः । इत्यत आह— सर्वेन्द्रियविवर्जितं, रहितमित्यर्थः । अनेनेन्द्रियाणां पूर्वोक्तानामलौकिकत्वं ज्ञापितम् । एतदेव विवेचयति— असक्तमि-

त्यादिना । असक्तं सर्वत्राऽऽसक्तिरहितं तेन सद्भाभावः सूचितः । च पुनस्तादृशमेव सर्वभृत्सर्वाधारभूतम् । सर्वधारणेन सगुणत्वमाशङ्क्याऽऽह— निर्गुणं सत्त्वाद्विगुणरहितम् । एवं गुणवैषम्यमाशङ्क्याह— गुणभोक्तृ च गुणेषु स्थित्वा तद्ग्राह्यं करोतीत्यर्थः । चकारेण तत्पालकमपीति ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० वी०— ननु यूपाहवनीयादिवदलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव ‘सर्वतःपाणिपादं तत्’ [१।३।१४] इत्यादिना शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थ्यते; न च वाच्यं उपासनापरं शास्त्रं न ब्रह्मणो वैचित्र्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति । देवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादिवत्तत्तैचित्र्यस्याप्यन्वयनतरतात्पर्यविषयतया सिद्धेः । न च देवताविग्रहादेर्व्यावहारिकमेव सर्वं न पारमार्थिकं, ब्रह्मज्ञानेन तस्य बाधादिति वाच्यं; सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशङ्क्याह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वाणामन्तराणि ब्रह्मानि चेन्द्रियणि मनोबुद्ध्याहङ्कारचित्ताख्यानि ओत्रादीनि चेति आहकमात्रसंगृहीतम् । गुणाश्च विषयास्तेन ग्राह्यमात्रं गृह्यते समस्तग्राह्यमाहकवदाभासते, न तु ग्राह्यमाहकस्वरूपं विचित्रम् । यथा जलस्योऽधस्थ इव कम्पत इवाभासते, न तु वस्तुतोऽधस्थः कम्पते वा तद्वादमनो ग्राह्यमाहकाकारत्वं मिथ्येत्यर्थः । कुत एतत् । यतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं, इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणम् । नहि ब्रह्मणि किञ्चित् ग्राह्यं रूपादि ग्राहकं वा मनोवादि वतैते । “ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं ” [कठो. ३।१५] “ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ” [मुं. उ. २।१२] “ यत्तद्द्रेश्यमग्राह्यमचक्षुरश्रोत्रं तद्पाणिपादम् ” [मुं. उ. १।१।६] इत्यादिशास्त्रात् तस्मात्प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म ।

कथं तर्हि ‘सर्वं ब्रह्म’ इति शास्त्रं । इत्याशङ्क्याह— असक्तं सर्वभृच्चैवेति । अत्र ‘सर्वभृत्’ इति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात्प्राप्तमभूतमित्युक्तम् । सर्वस्य ब्रह्मणा सहाधाराधेयभावोऽपि किं षट्स्वरूपयोरिव ससवायसम्बन्धेन कुण्डलवद्वयोरिव संयोगसम्बन्धेन वा । इत्याशङ्क्य सम्बन्धं विनैव सर्वभृत्त्वं ब्रह्मण इत्याह— असक्तमिति । ननु व्याहृतमेतत्, असक्तमिति सर्वभृदिति चेति नैष दोषः; न ह्यपरभूमिर्मरीचिकोदकेन संसक्ता अथ च तदाधारभृत्ताऽपि भवति, तद्वदेतद्विष्यति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापततीति, तथा च कर्मोपास्तिविषय उपरुध्येरन्, न; ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन यावद्द्वैतं न बाध्यते तावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् । “ प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ” [बृ. उ. २।३।६] इति श्रुत्याऽपि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्यत्वं

मुक्त्वा ततोऽप्यधिकं परमार्थसत्यं ब्रह्म दर्शितम् । सत्यत्वं चाबाध्यत्वं तत्किञ्चित्कालं प्राणानामस्ति; ब्रह्मणस्तु सार्वत्रिकमिति । यथा भूपतीनां भूपतिरित्युक्ते ऐश्वर्याल्पत्वभूयस्त्वकृतो भेदः स्पष्टः, एवमिहापि द्रष्टव्यं; तस्माद्ब्रह्मणः सविज्ञेयत्वं निष्कलात्मबोध्यात् प्रागेव, न तूच्चैर्मित्यवस्थं तत्त्वज्ञानेन बाधितुं शक्यम् । इत्येतुपाधिकं ब्रह्म न केनचित्कार्यशेषतां नेतुं शक्यम्, तद्विगमे क्रियाकारकादिद्वैतोपमदां दुपायोपासकोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तमुपाधिकृतं रूपं मिथ्येति । किञ्च निर्गुणं गुणभोक्तृ च ब्राह्मयाहकसम्बन्धशून्यमपि प्राह्यकेषु बुद्धयाविषु ब्राह्मसम्बन्धासुखाद्याकारेण परिणतेषु सत्सु केवलं तत्पकाशकत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य चिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथा प्रतिबिम्बरूपे रत्नातुपाधिगतं चलनादिकम् । तथा च श्रुतिः—“ ध्यायतीव लेलायतीव ” [बृ. व. ४।३।७] इति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां तत्र प्रविष्टिद्विदाभासो ध्यायतीव विषयान् । बुद्धौ लेलायन्त्यां विषयप्रदेशं गच्छन्त्यां सोऽपि लेलायतीव; न तु स्वतो ध्यायति लेलायति वेति प्रतिपादयति । एतेन “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” [श्वे. व. ३।१९ ना. प. १।१४] इत्येतदपि ब्रह्मण उपधिगुणानुगुण्यमज्ञतशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयम् । अयमपादोऽपि पादे जववति जववान् भवतीति । “ अन्धो मणिमविन्दत् ” [तै. आ. १।११] इत्यादिकं वचनजातं चात्रानुसन्धेयम् । तस्माद्युक्तमुक्तं निर्गुणं गुणभोक्तृ चेति । भाष्ये (शं.) तु निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वेन परिणतानां भोक्तृ च उपलब्ध चेति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— बहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधि कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधि कृत्वाऽन्तरुच्यते । बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यते— अचरं चरमेव च, यच्चारचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयम् । यथा रज्जुसर्पाभासः । यच्चारं चरमेव च स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थमिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयं ? इति; उच्यते—सत्यं सर्वाभासं तत्, तथापि व्योमवत्सूक्ष्मं, अतः सूक्ष्मत्वात्त्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां तु “ आत्मैवेदं सर्वं ” [छां. उ. ७।२।२] “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” [बृ. उ. २।५।१] इत्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याऽप्यविदुषामप्राप्यत्वात्, अन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां व्या.— इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह— किञ्चेति । बहिरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे— त्वमिति । श्रुतेभ्यो बहिर्बाह्यविषयाद्यात्मकमित्यर्थः । कथमनात्मन एवाऽऽत्मत्वं ? कल्पनयेत्याह— आत्मत्वेनेति । अन्तःशब्दार्थमाह— तथेति । श्रुतानां चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यु-
त्पत्तिमित्यर्थः । द्वितीयं पादमवतारं व्याचष्टे— बहिरित्यादिना । अन्तर्मध्ये श्रुतात्मकं नानाविधदेहात्मना भासमानं तदपि ज्ञेयान्तर्भूतं तत्त्वं सदित्यर्थः । कथं चराचरात्मनो श्रुतजातस्य ज्ञेयत्वं ? तत्राऽऽह— यथेति । अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पदि-
स्तभाविबद्देहाभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावान्नासत्त्वं, मध्ये ज्ञेयस्य शक्तित्वमित्यर्थः । सर्वात्मकं चेज्ज्ञेयं सर्वैरिदमिति गृह्येतेति

शङ्कते— यदीति । इदमिति ब्राह्मण्ययोग्यत्वाभावातिशयाह— उच्यते इति । सर्ववस्त्वात्मना भासते तदयोग्यत्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सत्यमिति । सूक्ष्मत्वेऽपि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । तस्याविज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानानुष्मिकः ? तत्राऽऽह— अविदुषामिति । विशेषणफलमाह— विदुषां रिति । तेषामात्मत्वेन ज्ञातं चेत्कथं दूरस्थत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अविज्ञाततयेति । कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्तत्वं ? तत्राऽऽह— अन्तिके चेति । विद्वद्विद्वद्वे-
दापेक्षया “ दूरात्तदुदूरे तदिहान्तिके च ” [सं. उ. ३।१।७] इति श्रुतिः; तदर्थोऽयं प्रसङ्गादनुदित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्यादीनि श्रुतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते ; तेषामन्तश्च वर्तते, “ जश्नू क्रीडन् रममाणः स्त्रीमित्रौ यानैर्वा ” [छां. उ. ८।१।२३] इत्यादियुतिसिद्धस्वच्छन्दवृत्तिषु अचरं चरमेव च स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् । एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन्

क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिवृक्षमत्वादद्देहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविज्ञेयम् । दूरस्थं चान्तिके च तत् अमानित्वाद्युक्त-
गुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थम् , तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां
तदेवान्तिके च वर्तते ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.—सशरीरत्वावस्थायं हि भूतान्तर्गति-
रिति सुकल्याणशरीरत्वात्तद्विद्वित्युक्ता; तदन्तर्गतिस्तु कथं ?
इत्यत्राह—**जक्षति** । स्वच्छन्दश्चित्तु तेषामन्तश्च वर्तत इत्य-
न्वयः । न चैतत्कर्माकृतं सशरीरत्वं “स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
द्यते” [छां. उ. ८. ८. १२१२] इत्याविर्भूतस्वरूपस्य तदुक्तेः,
तस्य च विधृतपुण्यपापत्वात् “स्वाद्भवति” [छां. उ.
७. १२. १२] इति वचनाच्च । तदेवदम्भित्येयं—**स्वच्छन्दश्च-
चित्तवित्युक्तम्** । “न यदि पितृलोककामो भवति” [छां. उ.
८. ८. ११] “इमान् लोकान् कामाभी कामरूप्यनुसञ्चरन्”
[तै. उ. ३. ११. ०१५] इत्यादिकामादिशब्देन गृह्यते । स्वरूपतो
निर्विकारस्यात्मनस्त्रिभावादिर्कं जक्षणार्थं पितृलोकादिकं
च शरीरपरिग्रहमन्तरेण नोपपद्यते; शरीरं चास्य प्राकृतानामप्रा-
कृतानां वा भूतानां सङ्घात एवेति भूतान्तर्वैतिलं सिद्धशरीर-
भिराश्रयः । अचरत्त्वचरत्वयोर्न चराचरान्तरत्वे गृह्यत्वस्यायाम-
न्वयः; अतो “बहिर्गतिः” इत्युक्तसशरीरत्वावस्थारूपे तत्र हेतु
इति दर्शयति—**स्वमावतोऽचरं चरं च देहित्व इति** ।
पादाद्यधीनसञ्चरत्तद्भावविह विवक्षितौ । योग्यानुपलम्भबाध-
परिहाराद्येकैवेत्यस्य स्वात्तद्विज्ञेयमिति । अहमिति नित्य-

मुपलभ्यमानस्य अविज्ञेयत्वं केनाकारेण ? इत्यत्राह—**एवं
सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञमिति** । तच्छब्दपरामृष्टोऽयमर्थः ।
योग्यत्वाद्वाच्यसुचनया दूरत्वाद्यनुपलम्भकारणान्तराभाजोपलक्षण-
तया अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपीत्युक्तम् । पृथिव्याद्यपेक्षया
सूक्ष्माणामपि वाय्वादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तद्व्युदासायो-
क्तं **अतिसूक्ष्मत्वादिति** । “अहं जानामि” इत्यात्मोप-
लम्भे सत्यपि विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वमविज्ञेयत्वमिति सोपसर्ग-
निषेधेन विवक्षितमिति दर्शयितुं देहात्पृथक्त्वेनेत्युक्तम् ।
पृथक्त्वस्य सर्वदा सर्वैरनुपलम्भे शशःशब्दादिवदप्रामाणिकत्वमेव
स्यात्, योग्याभ्यासविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्यत्रोक्तं
संसारिभिरिति । योगिनामपि सुकवदविच्छिन्नविशदतम-
प्रत्ययाभावात् **संसारिभिरिति** सामान्येनोक्तम् । यद्वा योग-
विरहिता इह संसारिभ्यश्चेन विवक्षिता, योगिनामासक्तमक्षत्वेन
सुकप्रायस्त्वत् । “दूरस्थं चान्तिके च तत्” इत्यनेन न व्याप्ति-
विवक्षिता, तस्याः “सर्वमावृत्य तिष्ठति” [१३. १५] इति
प्रागेवोक्तत्वात्, अतोऽत्र सूक्ष्मत्वासंसारिभिरविज्ञेयस्य कथं
तैरेव विज्ञातव्यत्वविधिः ? इति शङ्क्युदासायाधिकारिभेदेन
दुर्मेहत्वसुग्रहत्वपरत्वमाह—**अमानित्वादिति** ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— बहिः शरीरादन्तश्च शरीरस्य ॥ १६ ॥

८ वे. ग. सि.—**किञ्च बहिरिति** । चराचराणां भूतानां
बहिरन्तश्च तदेव सुवर्णमिव कटकडकुटादीनाम् । तथा
वरमचरं च सर्वं जगत्त्वेव, नायत्; कारणतिरेकेण कार्य-
स्यासत्त्वात् । एवमपि सूक्ष्मत्वाद्भूमादिहीनत्वादविज्ञेयम् ।
इरं तदिति वित्पष्टानाहं न भवति । अत एव अविदुषां

योजनलक्षकोट्यन्तरितिमिव दूरस्थं च, विदुषां पुनः स्वास-
त्वादन्तिके च तत् नित्यसन्निहितम् । तथा च मन्त्रः—
“तदेजति तत्रैजति तदूरे तदु अन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वैरास्य बाह्यतः” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैव प्रपञ्चात्मकतामाह—**अचरं चरमेव चेति** । “द्विरूपं तद्वि सर्वं स्यादेकं
तस्माद्विलक्षणम्” इति । अचरं जडं तत् । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” [छां. उ. ६. २. ११] इति “सर्वं
खल्विदं ब्रह्म” [छां. उ. ३. १. ११] इत्यादिश्रुतेः । चरं जङ्गमं जीवरूपं च “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां.
उ. ६. ८-१६] इति श्रुतेः सूक्ष्मत्वादविज्ञेयं तत् दूरस्थमन्तिके च तत् । तथा च मन्त्रः “तदेजति तत्रैजति
तदूरे तद्वद्वद्वन्तिके । तदन्तर(म)स्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यं (बाह्यतः)” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भोगकर्तृत्वे व्यापकत्वं बाध्यत
इत्यत आह—**बहिरिति** । भूतानां चराचराणां बहिः भोक्तृ-
त्वेन, अन्तस्तद्गुणसम्भरणे वा तदेव, एवं बहिरुत्पत्त्यत्वे
सति भिन्नत्वेन व्यापकत्वहानिमाशङ्क्याह—**अचरं स्थावरं,
चरमेव च जङ्गमं च** । एवकारेण स्थावरत्वसहितमेव जङ्गमत्वं
जङ्गमत्वसहितमेव स्थावरत्वं, तेन विरुद्धमाश्रयत्वं ज्ञापि-

तम् । एवं सति सर्वज्ञत्वमेव स्यात् । पूर्वोक्तसाधनवत्त्वं को
विशेषः ? इत्यत आह—**सूक्ष्मत्वादिति** । तत् ब्रह्म तत्र तत्र
लीलाधारूपेण सूक्ष्मत्वात् साधनाभावे अविज्ञेयं; विशेषेण
ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । एतदेवाह दूरस्थं चान्तिके च तत्, बहि-
र्हत्यानां दूरस्थं, अकानां च अन्तिके निकटे स्थितमित्यर्थः ।
चकारद्वयेनैतदुपन्यस्याऽपि लीलात्मकत्वं ज्ञापितम् । यद्वा,

मर्यादास्थानां दूरस्थं, पुष्टिस्थानामन्तिके स्थितम् । यद्वा
पुष्टिमर्यादागामेद विहृद्दशायामतिरपेन पुरस्कृतं तच्च विह-
रीत्या दूरस्थमेव । अन्तिके हृदये परोक्षरीत्या । तदज्ञानेन

तज्जीवनार्थं निकटे च स्थितम् । 'मया परोक्षं भजता तिरो-
हितम्' [भाग. १०।३।२१] इति रीत्येति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वसक्तमसम्बद्धं चेत्कथमुपलब्धं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— बहिरिति । भूतानां
प्राणिनामेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहितत्वात् बहिरित्युच्यन्ते । महद्ब्रह्मरूपञ्च-
तन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन सन्निहितत्वाद्न्तरित्युच्यन्ते । चराचरमिति उभयनिकृष्टाध्वराचरोपाधुपलक्षिता
अवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरं चेत्यनेनोच्यन्ते । तत्र चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभाव
उक्तः । बहिरन्तश्च ज्ञेयमिति षोडशसु विकारेष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य सम्बन्ध उक्तः, स च सम्बन्धो
'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिरूपितत्वेनाध्यस्त एव । एवं च पुरुषस्योपल-
ब्धिमात्रशरीरस्य गुणैः सहाध्यासिकसम्बन्धसत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते । यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य रवेः
प्रकाश्यसम्बन्धापेक्षं प्रकाशयितृत्वं तद्वदित्यर्थः । ननु नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसम्बद्धश्च तर्हि कुतो न
सर्वैर्गृह्यते ? इत्याशङ्क्याह— सूक्ष्मत्वात् दुर्लक्षत्वात्तज्ज्ञेयं, अविज्ञेयं दुर्विज्ञेयम् । यथा जपाकुसुमोपहितस्य
स्फटिकस्य शोभ्यं सन्निहितमपि रूपान्तरविक्षेपेण तिरोहितं सन्न गृह्यते । एवं नित्यापरोक्षमप्यसङ्गं ब्रह्मोपाधुप-
धानाद्विविक्ततया न प्रहीतुं शक्यं, किन्त्वौपाधिकधर्मोपेतमेव गृह्यते मूढैः । विद्वद्भिस्तूपाविप्रविलापनेन सुप्रह-
मित्याशयः । एतदेवाह—दूरस्थं चान्तिके च तदिति । यथा मूढो जलसूर्यं बिम्बसूर्यादूरस्थं मन्यते । विद्वान्तु
उपाधिप्रतिहृतनयनरश्मीनामुपर्युत्प्लव्य गतानां बिम्बप्राहित्वं स्पष्टम् । बिम्बस्याधस्तत्त्वग्रहणं तु पूर्वप्रवृत्ताधोमुख-
वृत्तिसंस्कारापेक्षमिति जानन् बिम्बदेशे एव प्रतिबिम्बं पश्यति । बिम्बे एव जलस्थत्वमध्यस्य तेन तु जले प्रतिबिम्ब
इति उपायौ धर्म्यध्यासकल्पनातो, विषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् । एवं बिम्बभूतं ब्रह्म
प्रतिबिम्बभूताजीवान्मूढानां विप्रकृष्टं, विदुषां स्वत्यन्तं सन्निकृष्टमिति ॥ १६ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तु च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवचदेकं, भूतेषु सर्वप्राणिषु
विभक्तमिव च स्थितम्, देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतमर्तु च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतमर्तु च
स्थितिकाले । प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलम् ; यथा
रज्ज्वादिः सर्पादिर्मथ्याकल्पितस्य ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । तद्वि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्रेदे मानमावाव,
मित्रत्वे च घटवदनात्मस्वापातात्, अतोऽद्वितीयं सर्वत्र प्रल-
भ्यतम् । ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहचरमित्याह— अविभक्तं चेति ।
कथं तर्हि देहादेर्भेदः ? इत्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह— भूते-

ष्विति । तत्र हेतुः— देहेष्विति । कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च
ज्ञेयमस्तीत्याह— भूतेति । निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे
च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह— प्रलयेति । तर्हि कार्यकारणत्वस्य
वस्तुत्वाद्वाद्देहमित्याशङ्क्याऽऽह— यथेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितृत्वैकाकारतया अविभक्तम्; अवि-
दुषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति विभक्तमिव च स्थितम् । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्' इति देहसा-

१ माध्वास्तु— 'अविभक्तं विभक्तेषु' इति पठित्वा भिन्नेषु नानाविधेषु भूतेषु चेतनाचेतनात्मकेषु स्थितमपि अभिन्नं— स्थान-
भेदप्रयुक्तभेदरहितम्— इति व्याचक्षते । प्रसिष्विति 'भुवश्च' (अष्टा. ३।२।१३८) इति सुवे 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः' इति
'वृत्तिवचनादिष्णु' । सारस्वते तु व्यक्तमेव पठ्यते 'अलंकृत्य ...' (१३३८) इत्यादिषु 'प्रसू उन्मत् ... भू आज्ञं ज्यन्त
पन्थ इष्णुः' इति । तथा च तन्मते सिद्धमनुयोरपि भाषायामपि साङ्ख्यम् । पाणिनीयास्तु 'भुवश्च' इत्यपि छन्दोविषयं
मन्यन्ते ॥

— अविगीत ।

मानाधिकरण्येनानुसन्धीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदायुक्तमेव 'एतद्यो वेत्ति' [१३।२] इति । इदानीं प्रकारान्तरेण देहादर्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह— भूतभर्तुं चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्भर्तुं तद्भर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा ग्रसिष्णु अन्नादीनां भौतिकानां ग्रसिष्णु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो ग्रसितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् ; प्रमविष्णु च प्रभवहेतुश्च , प्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रभवहेतुः , तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । मृतशरीरे ग्रसनप्रभवादीनामदर्शनाच्च भूतसङ्घातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चयते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—स्वरूपभेदवत्स्वविग्रहक्षेत्रादिष्वविभक्त-
शब्दप्रयोगात् 'पण्डिताः समदर्शिनः' [५।८] इति प्रायुक्तं
साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह— देवमनुष्यादीति । अवि-
भक्तं स्वरूपेण देवत्वादिविभागरहितमित्यर्थः । 'विभक्तमिव'
इतीवशब्देन आन्तोपलम्भविषयाकासूचनमाह अविदुषा-
मिति । एवं शुद्धवस्तुकोऽत्र, तत्र 'भूतभर्तुं' इत्यादिना जगद्वा-
पारव्रमण्युदासाय प्रकरणस्य भोक्तृव्यतिरेकपरतामेव वदन् पूर्वा-
क्तपुनरुक्तिं च परिक्रति देवोऽहमित्यादिना ग्रन्थद्वयेन ।
अहंत्वानहंत्वज्ञातृत्वाहत्वादिरूपो भेदः प्रायुक्तः ; अत्र त्वाधार-
धेयमात्रभोक्तृत्वमभ्युपगम्यत्वाकार्यत्वविकारहेतुत्वैर्विवेकः कियत्
इत्यर्थः । अत्र जीवभर्तव्यविषयो भूतशब्दोऽचिन्मात्रपरः ;
तत्रापि प्रसिद्धयुक्तोऽत्र मद्भाष्यभूतविषयत्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात्तादृश-
परिणामवद्भूतविषय इत्याह— भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च
'ज्ञेयं यत्तद्व्यवस्थामिति' [१३।१३] इत्युपकान्तरत्वेऽपि पुनरि-
होच्यमानत्वात्तदतिरिक्तार्थतया व्याख्यातः । भर्तृत्वभर्तव्यत्व-

फलमाह— अर्थान्तरमिति । प्रभवहेतुरिति— देहव्य-
तिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्याद्यमेवार्थ उचित इति भावः । प्रम-
नोऽत्र चेतोर्गोचिरूपेण परिणामः । आकारान्तरेण— रस-
मलधात्वादिरूपेणेत्यर्थः ।

ननु शरीरेणैव प्रासादिकं क्रियमाणं दृश्यते, न च कार्यकरणस-
ङ्घातमन्तरेण निरवयवस्य प्रसनादिसम्भवः, तत्त्व्यमात्मधर्मत्वेन
व्यपदिश्यत इति शङ्कायामुक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रव्यति— मृत-
शरीर इति । क्षेत्रं शरीरत्ववेषेण प्रसनादिकारणम्, उत भूतस-
ङ्घातमात्रेण ? आये शरीरत्वस्यात्मप्रतियोगिकत्वादात्मसापेक्षत्वं
प्रसनादेः सिद्धम्, द्वितीये मृतशरीरादिष्वदर्शनाद्युक्तिः । यद्यपि
मृतशरीरेऽपि केचिद्विशेषा दृश्यन्ते; तथापि जीवज्ञानपूर्वकग्रसन-
भरणावभावाच्च ते जीवापेक्षाः । ईशवापेक्षा तु सार्वत्रिकीति
न तत्र विशेष इति भावः । अत्र भरणप्रसनादिकं रज्ज्वादिषु
सर्पादिवैति वदन्तः ध्रुतहानाभ्युक्तकल्पनादिभिर्मिरस्ताः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी. — ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अविभक्तमभिन्नमाकाशवत् । भूतभर्तुं स्थितिकाले । ग्रसिष्णु प्रलयकाले । प्रमविष्णु-
त्पत्तिकाले ॥ १७ ॥

८ वे. ब्र. गि.—ननु प्रतिदेहं भिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य
क्षेत्रज्ञस्य कथं सर्वात्मकमित्याशङ्क्याह—अविभक्तमिति ।
भूतेषु सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नं, न तु प्रतिदेहं भिन्नम् ।
तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात्प्रतिदेहं विभक्तमिव
च स्थितम् । तथा च श्रुतिः—“ यथा ह्यहं ज्योतिरात्मा
विवस्वायुषो भिन्ना बहुर्विकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
भिन्नरूपो देवः क्षेत्रज्ञेवमजोऽसमाप्ता ” इति । नन्वस्तु
सर्वदेहेष्वेक एवात्मा, तथापि तस्य ब्रह्मत्वं न युज्यते,

“ यतो वा इमानि भूतानि ” [तै. उ. ३।१।१] इत्यादि-
श्रुत्या जन्मादिसूत्रेण च ब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तस्य जगज्जन्मस्थिति-
लयकारणत्वस्य जीवात्मन्यसम्भवादित्याशङ्क्याह— भूत-
भर्तुमिति । भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले विभर्ति, तथा भूतानां
प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम्, उत्पत्तिकाले प्रमविष्णु
उत्पादकशीलं च । तथा च जीवेश्वराद्यगुणशुद्धचिन्मात्ररूप-
निविशेषब्रह्मण एव श्रुतिसूत्रोक्तं तल्लक्षणमिति नोक्तदोष
इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि खण्डशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— अविभक्तमिति । अनन्तमूर्तिष्वपि न परस्परं
विभेदः; केवलमिच्छया तादनामात्रप्रकटनार्थं विभक्तमिव च स्थितम् । पालकत्वेण भूतभर्तुं, संहारक-
त्वेण ग्रसिष्णु, प्रजापतिरूपेण प्रमविष्णु च । यथोक्तं—“ अनन्तमूर्तिं तद्ब्रह्म (ख) ह्यविभक्तं
विभक्तिमत् । बहु स्यात् प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत्सती ॥ तदिच्छामात्रतः सृष्टा ब्रह्मभूतांश्चेतनाः ।
सृष्ट्वादीर्नैर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥ विस्फुलिङ्गा इवाभेस्तु सदर्शेन जडा अपि । आनन्दार्-
श्वरूपेण सर्वान्तर्धामिरूपिणः ॥ ” इत्यादि । अस्यार्थः— बहु स्यामिति अनेकत्वमुच्चनीचत्वं भावयामास । भावना

तस्य विषयाव्यभिचारिणी । तद्विच्छामात्रतः सृष्टा ब्रह्मभूताः, न तु योगबलेनाविर्भूताः; अंशाः मन्दप्रकाशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः, चेतनाश्वित्प्रधानाः । सर्वेऽसङ्ख्याताः प्रथमस्तथै । ततः साकारा भगवद्रूपा अपि उच्यन्तीचभावच्छ्रया निर्गता इति निराकारा जाताः, विस्फुलिङ्गा इव बह्वेः । प्रकृतिः तद्गुणाश्च सत्ताधान्येन अन्तर्यामिणस्तु आनन्दंशशस्वरूपेण । यथा जीवानां नानात्वं तथाऽनन्तर्यामिणामपि, एकस्मिन् हृदि हंसरूपेणो-भयोः प्रवेशात् । अतएवात्रापि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितं' इत्युक्तम् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काप्यनुपपत्तिः, इत्येवं त्रैविध्यमंशेन, तत्रापि विचारः— सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः, चित्यानन्दस्य आनन्दंशतिरोभाव-स्यापि ज्ञापकं तु निराकारा इति । भगवदाकारश्चतुर्भुजाद्यानन्दमया कार आकारशब्देनोच्यते; आनन्दस्यैव भगवत्या-कारसमर्पकत्वात् । एवं स्वरूपेऽवैजात्यं, नामतो वैजात्यं; जडश्चिदन्तर्यामिण इति व्यवहार इति ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— अविभक्तमिति । भूतेषु स्वावरजङ्गमेषु स्वलीलापर्यस्वरूपत्वकलेन सर्वस्य प्रकटितत्वात् अभिन्नं रसाधि द्वितीयरूपेण कृतत्वात् विभक्तमिव भिन्नमिव स्थितम् । इवपदेन स्वेच्छया तथा प्रदर्शयतीति ज्ञापितम् । किञ्च तत् पूर्ववत् ज्ञेयं भूतानां भर्तृ रक्षकं लोपकम् ।

भर्तृपदेन रमणशीलत्वं ज्ञापितं, तेन रमणाधमेव स्थितिकाळे रक्षकमित्यर्थः । विद्योपात्मकप्रलयकाले प्रसिष्णु प्रसन्नशीलं, स्वस्मिन्नवरोधकमित्यर्थः । च पुनः सृष्टिकाले लीलात्मकसदान्तात्मकं प्रभविष्णु नानास्वरूपैः प्रभवन्नशीलम् ॥ १७ ॥

११ नी० भा० ३१०— एतदेवोपादयत्यर्थेन— अविभक्तं चेति । “एक एव तु (हि) भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकया बहुया चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ” [ब्र. बिं. १२] इति श्रुतेर्भूतेषु कार्यकारणसङ्घा-तापन्नेषु जलपात्रेषु चन्द्रस्यैव ब्रह्मणः प्रतिविम्बा जीवाः, ते चोक्तरीत्या विम्बादनन्या इति तद्रूपेण भूतेष्वविभक्तं च विभागमाप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढदृष्ट्या विभक्तमिव दूरदेशस्थमिव— चादिभिन्नमिव च— स्थितम् । एवं तर्हि चन्द्रादुपात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—भूतभर्तृ चेति । अधिष्ठानत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति न तत्तत्तेषां पृथक्सत्ताऽस्ति; रज्जुत इव तदध्यस्तानां सर्पदण्डाकारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह प्रसिष्णु प्रभविष्णु च, यथा रज्जुस्त्वन्नज्ञानदशायां सर्पादीन् असति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते, तद्वत् ज्ञातं ब्रह्म सर्वभूतानि प्रसिष्णु प्रसन्नशीलं, अज्ञातं च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च सर्वत्र विद्यमानमपि सत् नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयं, तमस्तर्हि ? न; किं तर्हि ? ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योतिषेद्वानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीरपि दीप्यन्ते “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदृः ” [तै. ब्रा. ३।१२।१९] “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [श्वे. उ. ६।१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतेश्चैव “ यदादित्यगतं तेजः ” [१।५।१२] इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमसंसृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्देहस्योत्पत्तिरुद्ध्या प्राप्तवसादस्योत्पत्तिर्भनार्थमाह— ज्ञानममानित्वादि [१३।८] । ज्ञेयं “ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ” [१३।१३] इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं तज्ज्ञानफलमिति

१ ज्योतिषामपीति—

अपिशब्देन तज्ज्ञेयं तमसोऽप्यवभासकम् । प्रतिद्वन्द्विद्वन्द्वतास्ति तेजस्तिमित्युच्येतः ॥ समुच्चिनोत्सविधापि द्वन्द्वेषु प्रतियोगिनम् । युक्ते शीतमपीत्युक्ते सिद्धमेवोष्णभोजनम् ॥ एतेन तत्परमिति ज्योतिषामपि सिद्धयति । तमसः परमित्यत्र ज्योतिषां चाबुद्धिर्भावः ॥ यथैव ज्योतिषां ज्योतिस्तमसोऽपि तथैव चेत् । परं यथा तमसो ज्योतिषां न तथा कथम् ? ॥

तस्मात्प्रकाशकं ज्ञेयं ज्योतिषां तमसोऽपि तत् । परं च, तेन दृश्यत्वप्राप्तिशङ्काऽप्यपाकृता । — इति वामनः । विशेषेण व्यापकत्वेन स्थितं विष्ठितम् । “ यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् ” (ऋक्सं. ८।६।१७।३) इत्यादिवत् । यास्कस्तु— “ विष्ठितं ” स्थावरं इति निरवोचत् (नि. १।१३।१) । केचित्तु “ विष्ठितं ” इति पठन्ति । तत्राधेरक्षोपार्थः, भागुरितमेतज्जायोरुपलक्षणाधैवमभ्युपेत्य वा समाधेयः ॥

— अविगीता ।

ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु तज्ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव ह्येतन्नयं विभाव्यते ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह—
किञ्चेति । हेत्वन्तरमेव स्फोरयितुं शङ्कते— सर्वत्रेति । न
तमसो मन्तव्यमित्याह— नेति । तर्हि किं तस्य रूपं ? इति
पृच्छति— किं तर्ह्येति । ततोत्तरं— ज्योतिषामिति ।
सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह—
ज्योतिषामिति । तदेवोपादयति— आत्मेति । तत्र श्रुति-
द्वयं प्रमाणयति— येनेति । उक्तोऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति—

स्मृतेऽच्चेति । ज्ञेयस्यातमस्त्वेऽपि तमस्त्वृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं—
तमस इति । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह— ज्ञानादेरिति ।
उत्तममनुसृष्टिपत्नं, प्रकटीकरणमिति यावत् । ज्ञानममानि-
त्वादिः करणव्युत्पत्त्येति शेषः । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं
शङ्कित्वोक्तं— ज्ञेयमिति । उक्तत्रयस्य बुद्धिस्थतया प्राकट्यं
प्रकटयति— तदेतदिति । तत्राशुभवमनुकलयति— तत्रै-
वेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम् ; दीपादित्या-
दीनामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् , दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमात्रं
कुर्वते, तावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वम् ; तमसः परमुच्यते, तमश्शब्दः सूक्ष्मावस्थप्रकृतिवचनः, प्रकृतेः
परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् । तच्च ज्ञानगम्यं अमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनै-
रुक्तैः [१३ । ८—१२] प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य विष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणावस्थितं
समिहितम् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु स्वरूपमात्रप्रकाशरूपस्य आत्मस्व-
रूपस्य कथं मण्यादिप्रकाशकत्वं ? इत्यत्राह— दीपादित्या-
दीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसम्बन्धिप्रभाद्वारा
प्रकाशकत्वं, न स्वरूपताः ; तद्वदत्रापि प्रभास्थानीयेन ज्ञानाख्य-
धर्मण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीति अपिश-
ब्दाभिः । प्रकाश्यभूतवदादिवत्तत्प्रकाशकज्ञानाभिरयुते प्रलयात्म-
नीति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षाब्देनात्र सामग्री मज्ज्यपाति-
सन्निकर्षोऽभिप्रेतः ; तन्मूलप्रकाशो वा लक्षितः, सन्तमसस्य
कुब्जादिवदिन्द्रियसन्निकर्षविरोधित्वाभावात् ; अन्यथा सन्तमस-
वर्तिनः पुरुषस्य सन्तमसान्तरितप्रकाशमयवर्तिनां पदार्थानां
कुब्जान्तरितपदार्थैवदप्रकाशप्रसङ्गात् । एतेन दीपादेर्बाधुषपदार्थ-
मात्रप्राप्तिनियततया ज्ञानवश सर्वज्यापकं प्रकाशकत्वमिति सूचि-
तम् । तावन्मात्रेण, न तु साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः ।

ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राप्त्युपायान् तमश्शब्दस्य तिमिर-
विषयत्वधीव्युदासायाह— तमश्शब्द इति । ज्योतिषामपि
प्रकाशकतया कैमुलसिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याभिधाने प्रयोज-
नाभावात्प्रकृतेः परत्वस्य चावश्यककण्यत्वात्तमश्शब्दस्य न
“ यस्य तमश्शरीरं ” [वृ. उ. ३।७।१३] “ तम आसीत्तमसा
शूयमेव प्रकृतं ” [ऋक्ष. ८।७।१७।३] “ यदा तमस्तत् ”

[श्वे. उ. ४।१८] “ तमः परे देव एकीभवति ” [सुबाल. २]
“ आसीद्विदे तमोभूतं ” [मनु. १।५] इत्यादिषु मूलप्रकृतिविष-
यतया श्रौतस्मार्तप्रयोगप्राबुध्यन्ति भावः । परं अन्यदित्यर्थः ।
भोक्तृत्वता प्रधानभूतमिति वा । प्रागपि हि ते परावरतया प्रकृति
विभक्ते । उच्यत इति ‘ निर्गुणः प्रकृतेः परः ’ इत्यादिष्विति
शेषः । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्याभिप्रायेणाह— अत
इति । पूर्ववद्बैधर्म्येननुसन्धानशक्यतायां ज्ञेयशब्दस्य तात्पर्यम् ;
अन्यथा गौनस्त्यादित्यभिप्रायेणाह ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेय-
मिति । ‘ ज्ञानगम्यम् ’ इत्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमा-
त्राभिधाने प्रयोजनाभावात् ‘ ज्ञेयम् ’ इत्यनेन गौनस्त्यादात्म्यम्,
शब्दस्य प्राप्यपर्यायत्वप्रसिद्धे प्रकृतिसङ्गतं विवक्षितमाह
अमानित्वादिति । ‘ एतज्ज्ञानम् ’ [१३।१२] इतिवदत्रापि
करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति ज्ञानसाधनैरुक्तैरिति । मनुष्यादे-
रिति । पिण्डस्येति शेषः । भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं विशेषे-
णावस्थानम् । यदा हृदि स्वरूपेणावस्थानम् ; अवयवान्तरेषु तु
सर्वधर्मभूतज्ञानेनेति विशेषः । स्थितिशब्दस्यात्र सूक्ष्माध्यायोगात्
सन्निधिमाम्नापरत्वसुक्तम् ; ‘ सर्वस्य ग्रहेऽप्ययमेव श्रीः ’ इति
वज्रतल्यैक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिनिर्देशः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— तमसोऽज्ञानात्परमसंसृष्टम् । ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं ‘ अनादि मत्परं ब्रह्म
इत्यादि । ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः । ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलम् । तत्रितयमपि हृदि बुद्धौ सर्वं
प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं च ब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञरूपत्वाद्ब्रह्म-
धर्मः स्वप्रकाशत्वादिरपि क्षेत्रज्ञस्यैव स्वरूपमित्याह—ज्यो-
तिषामिति । तत्क्षेत्रज्ञाख्यं ज्ञेयवस्तु ज्योतिषामादित्यादी-
नामपि ज्योतिरवभासकमित्युच्यते “येन सूर्यस्तपति तेज-
सदेहः” [तै.आ. ३।१।१९] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति”
[कठो. ५।१५; ये. उ. ६।१०; छं. उ. २।२।१०] इत्यादि-
श्रुतिभिः । तथा तमसः अज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमित्युच्यते
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यजुस्. ३।१।१८]
इत्यादिभिः । तथा “प्रधानं ब्रह्म” [ऐ. उ. ५।३] “तद्वि-

जिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१] इत्यादिभिर्ज्ञानं ज्ञेयं च तदेवो-
च्यते । तथा “यो वेदं निहितं गुहायाम्” [तै. उ. २।१]
“आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः” [ये. उ. ३।२०]
“सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः” [१।५।१९] ‘अहमात्मा
गुहाकेश । सर्वभूताश्वास्यतः’ [१०।२०] इत्यादिभिस्तदेव
सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि स्थितमित्युच्यते । यद्येवं किमिति
न सर्वज्ञायते ? तत्राह—ज्ञानगम्यमिति । ‘अमानिस्व-
मदन्मिस्वम्’ [१३।८] इत्यादिक्षणणेन पूर्वोक्तज्ञानसाधनेन
प्राज्ञाभित्यर्थः ॥ १८ ॥

९ वं ० तं ६।०—ज्योतिषामिति । प्रकाशकानां चेतनानां च तन्मूलं ज्योतिरध्यात्मरूपं प्रकाशकं । अत-
एषोक्तं—“चैत्र्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे” [भाग. ३।३।८।१८] इति । तमसः प्रकृतेः परं “तम आसीत्तमसा
गूढलम्बे प्रकृतं” [ऋक्सं. ८।७।१।७।३] इति श्रुतावप्युच्यते । अनर्थमपि पदं च तदित्याह—हृदि सर्वस्य
विधितमिति स्पष्टम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चैतन्यं ज्ञानसाधनं अमानित्वादिरूपं वा । तत्तु ज्ञेयं च तज्ज्ञानगम्य
हृदि सर्वस्य विधितम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—ज्योतिषामिति । ज्यो-
तिषां रविचन्द्रादीनामन्यप्रकाशमानानामपि तदेव ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । अत्रायं भावः—“न तत्र सूर्यो भाति”
[कठो. ५।१५; ये. उ. ६।१४ छण्ड. २।२।१०] इत्यादिश्रुत्या
तत्रैतेषामभासकवृत्तं, तथाच तत्प्रकटनवैयर्थ्यं स्यात्तदर्थं तत्प्र-
काशनेन तत्र शोभादिकारकमित्यर्थः । अन्यथाऽन्यत्र सर्वप्रका-
शकत्वमपि न भवेत् [इति] । तर्हि ब्रह्मत्वतमोरूपं सर्वप्रका-
श्यत्वेन भविष्यतीत्यत आह—तमसः परमिति । तमसः
ब्रह्मत्वतमोऽपि परम् उपरि उक्तं वा उच्यते भूयते इत्यर्थः ।
अतएव श्रुतिरपि—“तमसा यदग्नेमे प्रकृतम्” [ऋक्सं.
८।७।१।७।३] इत्याह । ननु स्वप्रकाश्यत्वे स्वस्यैव नाना-

स्वरूपात्मके सर्वेषां कथं न तज्ज्ञानं ? इत्यत आह—ज्ञान-
मिति । ज्ञानबुद्धित्वमित्युक्त्यात्मकं च तदेव । तेन यत्र
ज्ञापनेच्छा तत्रैव तद्रूपेणाभिर्भवतीत्यर्थः । तथैव ज्ञेयं ज्ञेयरूपे-
णाविर्भूतमित्यर्थः । तथापि पुरुषोत्तमगुहात्मकेवेत्याह—
ज्ञानगम्यमिति । ज्ञाने ज्ञानेन पूर्वोक्तरूपेण गम्यं प्राप्य
तेनाऽऽक्षरात्मकत्वं ज्ञापितम् । नञ् पूर्वं ज्ञानरूपत्वेन सर्वागम्य-
त्वमुक्तं तत्कथं ज्ञानगम्यं ? इत्याह—हृदीति । सर्वस्य
प्राणिमात्रस्य हृदि विधितम्, अविधितमित्यर्थः । सर्वप्रेरकत्वेन
स्थितं तेन यत्र तथेच्छा तत्र ज्ञानरूपेणाभिर्भवति, यत्र न
ज्ञापनेच्छा तत्राऽऽच्छादकत्वेन अवतीति भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ६।०—एवं ज्ञेयस्य तदस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां
बाह्यानामादिस्वादीनामान्तराणां च बुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्य-
ज्योतिषो जडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः । तथा च श्रुत्युक्तः—“येन सूर्यस्तपति तेजसदेहः” [तै. आ. ३।१।१९]
“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१५; ये. उ. ६।१४ छण्ड. २।२।१०] इत्याद्याः । वक्ष्यति च—
“यदादित्यगतं तेजः” [१।५।१२] इत्यादि । तमसोऽज्ञानात् भूतग्रामप्रसवहेतोः परं दूरस्थं तदुच्यते । ननु यथा
चान्द्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्सज्जातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिर्विशाले प्रसिद्धम् । एवं सौरादिज्योतिषामन्य-
वभासकं किञ्चित्सज्जातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति । केवलज्ञाणिमात्रशरीरं
यज्योतिः, न तु भौतिकं, तदेव ज्ञेयं वस्तु आहृतत्वात् ज्ञानेन प्राप्तुमिष्टतमम् । कुतस्तर्हि तज्ज्ञानं ? अत आह—
ज्ञानगम्यमिति । यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यम् । किं तर्हि ग्रामान्तरवदेष्ववहितं
वा बाल्ययौवाचारवस्थान्तरवत् कालव्यवहितं वा तत्प्राप्यमस्ति ? इत्यत आह—हृदि सर्वस्य विधितमिति ।
स्वात्मभूतमेव तदन्तर्दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

क्षेत्रादिज्ञातुः फलम् ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

१ शां. आ.— यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते— इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं महा-
श्रुतादि धृत्यन्तं [१३।६-७] तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं [१३।८-१२] ; ज्ञेयं च ' ज्ञेयं
यत्तत् ' इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' [१३।१३-१८] इत्येवमन्तमुक्तं, समासतः सङ्क्षेपतः । एता-
वान्सर्वो हि पदार्थो (वेदार्थः) गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्पद्यदर्शने कोऽधिक्रियते ? इत्युच्यते—
मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा ' सर्वमेव
भगवान् वासुदेवः ' इत्येवं ग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः, स एतद्यथोक्तं सम्पद्यदर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो
मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वमर्थशुद्ध्यर्थं सविकारं क्षेत्रं पद-
वाक्यार्थविवेकसाधनं चामानित्वादि तत्पदार्थं च शुद्धं तद्भावो-
क्त्यर्थमुक्त्वा तेषां फलमुपसंहरति— यथोक्तेति । पूर्वार्थ-
विभक्तौ— इत्येवमिति । वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितय-

मेव सङ्क्षिप्योपसंहृतं तत्राऽऽह— एतावानिति । उत्तरार्थमा-
काङ्क्षाद्वाराऽवतारयति— अस्मिन्निति । ईश्वरे समर्पितसर्वात्म-
भावमेवाभिनयति— यत्पश्यतीति । विज्ञाय लब्धये-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— एवं ' महाश्रुतान्यद्भङ्गारः ' [१३।६] इत्यादिना ' सङ्गततथैतनाधृतिः ' [१३।७]
इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् ; ' अमानित्वम् ' [१३।८] इत्यादिना ' तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् '
[१३।१२] इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् ; ' अनादि मत्परम् ' [१३।१३]
इत्यादिना ' हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च सङ्क्षेपणोक्तम् ;
मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय,
मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावः असंसारित्वम्, असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— उपसंहृत्युक्तयाथात्म्यज्ञानस्य फलं
बाह— ' इति ' इति श्लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य
विशेषाभावात्प्रकृतार्थेत्रयविषयत्वमाह क्षेत्रयाथात्म्यमित्या-
दिना । ' मद्भावाय ' इत्यत्र साम्यश्रुत्यादिविरुद्धतादात्म्यग्रम-

श्रुदासायाह मम यो भावः स्वभाव इति । नित्यसिद्धज्ञान-
त्वादस्वभावव्यवच्छेदायाह असंसारित्वमिति । ' उपपद्यते '
इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्यमुपपन्नशब्देन दर्शितम् ॥ १९ ॥

५ आ. भा. भा.— विकारान्तभावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनात्युपयोगात्
प्रभावः ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ऋषिणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं
बुद्ध्याकृतं भवेत् ? इत्याकाङ्क्षायां साधनं पथाद्वक्तव्यं तत्कृतः
प्रथमत उक्तः ? इत्यत्र आह— विकारेति । विकारेष्वन्तर्भावं
ज्ञापयितुं तदनन्तरसुषोद्भातप्रक्रिययोक्तमिति भावः । उद्देशकमा-
नुसारेण ' यतश्च यत् ' [१३।४] इति प्रथममनुक्त्वा ' स च
यो यत्प्रभावश्च ' [१३।४] इत्येतत्कृत उक्तमित्यत्र आह— बहु-

त्वादिति । सूचीकटाहनिर्माणदौ बहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचा-
रादेत्वेन्तरोक्तिः । अलौकिकस्य प्रभावस्य बुद्धपरोहे हि साध-
नानामत्युपयोगः, न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवा-
रोह इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः ।
तत्प्रसङ्गेन चेति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मद्भावाय मम भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

८ वै. प्र. गि.— उपदिष्टमर्थशुद्धसंहरति— इतीति ।
इत्येवं क्षेत्रम् ' महाश्रुतानि ' [१३।६] इत्यादि ' चेतना

इति ' [१३।७] इत्यन्तम्, तथा ज्ञानम् ' अमानित्वम् '
[१३।८] इत्यादि ' तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ' [१३।१२

— अवमं चोत्तमं वैवं क्षेत्रं क्षेत्रमिव स्थितम् । बीजोत्पत्त्युगुणं यत्र फलं भवति निश्चितम् । — इति वामनः ।
एतेन सप्तकेन ' स च यो यत्प्रभावश्च ' (१३।४) इति द्वयं विवृतमित्येके । एतद्वयं ' पुरुषः प्रकृतस्थो हि ' (१३।२२
' उपपद्यते ' (१३।२३) इति श्लोकद्वयेन विवरिष्यते । ज्ञेयस्वरूपकथनमिदम्— इत्यन्ये — अविगीता ।

इत्यन्तम्, ज्ञेयं च 'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादि 'सर्वस्य हृदि विधितम्' [१३।१८] इत्यन्तं समासतः सङ्क्षेपेण मया तुभ्यश्चकम् । एतावानेव हि सर्ववैद्यां गीता-शास्त्रार्थम् । अत्र च मद्रक्त एवधिकारीत्याह—मद्रक्त

इति । एतच्च मद्रक्तो विज्ञाय मद्रावाय ब्रह्मत्वायोपपत्तेर्योग्यो भवति; "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [छं. उ. ३।१।९] "स एव तदभवत्" इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत्पुरा । यद्रूपं समविधाय तदक्षरमुदीरितम्' इतीति । 'महामूढान्यहङ्कारः' इत्यादिना 'सङ्घातश्चेतना धृतिः' [१३।६;७] इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तं, 'अमानित्वं' [१३।८-१२] इत्यादिना 'सर्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तेन ज्ञानं, 'ज्ञेयम्' [१३।१८] इत्यादिना ज्ञेयं तत्तदप्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तं, 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादिना च 'हृदि सर्वस्य विधितं' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य च ब्रह्मणोऽक्षरात्मत्वं सङ्क्षेपेणोक्तम् । इदं सर्वं मद्रक्तितमानेव विज्ञाय मद्रावाय मद्रुण-वत्वायोपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—इतीति । इति अथवा प्रकरणे 'महामूढानि' [१३।६] इत्यादिना क्षेत्रं 'अमानित्वं' [१३।८] इत्यादिना ज्ञानं 'अनादिमत्परं ब्रह्म' [१३।१३] इत्यादिना ज्ञेयं, चकरणे सर्वमक्षरात्मकं समासतः सङ्क्षेपेण

सौकर्यबोधार्थश्चकम् । यदर्थश्चकत् तदाह—मद्रक्त इति । एतदुक्तत्वं विज्ञाय विशेषेण मद्रिभूत्यक्षरात्मकं ज्ञात्वा मद्रक्तो मद्रजनशीलः सन् मद्रावाय भावात्मकस्वरूपकामाय उपपद्यते योग्यः समर्थो वा भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—उक्तमर्थज्ञातमुपसंहरति—इतीति । क्षेत्रं महामूढादिपुन्यन्तम्, [१३।६-७] ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तम्, [१३।८-१२] ज्ञेयं 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादि 'विधितम्' [१३।१८] इत्यन्तं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः सङ्क्षेपत उक्तम् । मद्रक्त एतत्तत्र विज्ञाय मद्रावाय ब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तो भवति, भक्त्यैव प्राप्यं ब्रह्म यत्प्राप्य ब्रह्मैव भवति । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरो' । तस्यैव कथिता ह्यार्थः प्रकाशन्ते महात्मनः" [छं. उ. ६।२।३] इति । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्डो. ३।२।९] इति च ॥ १९ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमार्थस्य प्रकृतिद्वयस्य जगद्वैतत्वम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवात् ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

१ प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः, पुरुषशब्देन जीवपरमोर्ग्रहणयोगोभावपीत्युक्तम् । हे प्रकृतिं द्वौ पुरुषौ चानादी विद्धि इति विद्याधिराजः । न स्यात्सु—'एतावत्पर्यन्तं यदुपनिषदनुसारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञानमुक्तम्, तदेवेदानीं साङ्ख्यपरिभाषया तदभिमतं द्वैतं विद्वाय प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण वक्तुमुपक्रमते' इति श्लोकमिममवतारयन्ति । तदसत्, अत्र प्रतिशरीरं भिन्नस्य पुरुषस्य जडयायः परिणामिन्याः प्रकृतेश्च ग्रहणभावात् । न ह्यत्र साङ्ख्याभितोऽन्यापकः परिच्छिन्नः पुरुषो वर्ण्यते, किन्तु—'उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता भक्षश्च' इतीत्यादिना प्रधानाख्याः, 'तत एव च विस्तारः' (१३।२३) । एतादृशथासांनोपनिषद एव, 'एष हि द्रष्टा स्पष्टा ध्रोता प्राप्ता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुषः' (प्रश्नो. ४।९) 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यत्रः' (सुं. १।१।२) 'पुरुष एवेदं विश्वं' (सुं. १।१।१०) इत्यादिदर्शनात् । साङ्ख्येस्तु—'जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं' (सां. सू. १।१।४९) स्वीकृतमिति भिन्न एव तेषां पन्थाः । प्रकृतिरप्यत्र 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' (श्वे. ४।१०) इति श्रुत्युक्ता मायैव, न साङ्ख्यपरिग्रहीता प्रधानाख्याः, 'तत एव च विस्तारः' (१३।२०) इति ब्रह्मकारणताया एव पुरुस्कृतत्वात् । तथा चात्र प्रकृतिः पुरुषादुपनिषदिसिद्धान्तगम्यौ मायामायाविनाशेव विवक्षितौ, न साङ्ख्यकल्पितापि विवक्षितौ । अतः 'साङ्ख्य-वेदान्तौ सङ्गमयति' 'प्रकृतिपुरुषयोरेकमन्योन्यसम्बन्धस्य भेदस्य च वर्णनं साङ्ख्यशास्त्रोक्तम्' इत्यादि सर्वमन्यत्रत्यमनघिगत-सम्प्रदायानां प्रकृतिपुरुषशब्दप्रवणमात्रेण ग्रन्थानां प्रतिपादनमुपेक्ष्यमेव ॥

—अविगीता ।

१ अत्र—'मायतः सर्वकर्तृत्वेऽपि चित्प्रकृतिर्भोक्तृत्वप्रदाने स्वप्रवृत्तिमार्गपक्षे कार्यकारणकर्तृत्वेऽपिचिप्रवृत्तिर्भोक्तृत्व-विष्णुः सर्वकर्तापि जीवं प्रति भोक्तृत्वदाने देव्या अल्पवृत्तित्वात्स्वयमेव सुखादिभोक्तृत्वे हेतुरिति विभागोभयोः कर्तृत्व-व्यपदेशो गृह्यते । अत एवोच्यते इत्यर्थद्वयेऽप्युक्तम् ।— इति मध्यमतानुवर्तिनी ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— तत्र सप्तमे [श्लो. ५] ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । ‘ एतयोनीनि भूतानि ’ [७७] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानां ? इत्ययमर्थो-
ऽधुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवैश्वरस्य प्रकृती, तौ प्रकृतिपुरुषावुभावयन्नादी विद्धि । न विद्यत आदि-
र्ययोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवच्चमेव
हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य
कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति, तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति ।
यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां, तत्कृतमेव जगत्, नेश्वरस्य जगत् कर्तृत्वमिति । तदसत्,
प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशित्वाभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्, संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिर्माक्षत्व-
प्रसङ्गात्, शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं
भवेत् । कथं ? विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःख-
मोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि । प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणा-
त्मिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च, तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसम्भवान्
प्रकृतिपरिणामान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतिमिल्यादि वक्ष्यमाणमनन्तर-
पूर्वप्रत्यक्षबन्धोल्याशङ्क्य व्यवहितेन सम्बन्धार्थं व्यवहितमनु-
वर्तते— तत्रेति । तयोश्च प्रकृत्योरुक्तं भूतकारणत्वमिच्छाह—
एतदिति । सूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षयाऽनव-
स्थानान् भूतयोनितेति शङ्कते— क्षेत्रेति । तत्राहताभ्यागमादि-
वारणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रियावस्थादिदोष-
निरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरमादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्तानां प्रकृतिं
प्रति विकारभावं च दर्शयति— अयमर्थ इति । ‘ स च यो
यत्त्वभावश्च ’ [१३।४] इत्युद्धिद्वे व्याचष्टे— प्रकृतिमिति ।
ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्तः, परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या
पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति— ईश्वरस्येति । तयो-
रमादित्वं व्युत्पादयति— नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह— नित्ये-
श्वरत्वादिति । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथं ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्माद्यौ स्वातन्त्र्यमेवैश्वरत्वं,
न प्रकृतिद्वयवत्त्वमिलाशङ्क्याऽऽह— याभ्यामिति । प्रकृत्योरमा-
दित्वं कुत्रोपयुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ते इति । मतान्तरमाह—

नेत्यादिना । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तद्वैश्वं ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— तेन हीति । प्रकृत्योरिव मूलकारणत्वे धृतिस्मृति-
सिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह— यदीति । प्रकृ-
तिद्वयस्य कार्यत्वपक्षं प्रत्याह— तद्वसदिति । किञ्च प्रकृति-
द्वयमनपेक्षेश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यानुक्तानामपि ततः
संसारोत्पत्तिनिषेधान्मोक्षसाक्षात्प्राप्त्याप्त्यत्र तस्यैव संसारहेतुते-
त्याह— संसारस्येति । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयपक्षमाह ते
परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुद-
यात्पूर्वं बन्धभावे तद्विष्ठात्मनो मोक्षस्याभावत्वाच्चिदुभया-
भावे पुनस्तदप्रसङ्गात् प्रकृतिद्वयस्य कार्यतेत्याह— बन्धेति ।
प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नातुपपत्तिरित्याह— नित्यत्व इति ।
स्वपक्षे दोषाभावं प्रप्रपूर्वकं प्रपञ्चयति— कथमित्यादिना ।
सम्भवः सत्ताप्रापको हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां
च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वं च सिद्ध्यतीति
भावः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ? इत्याह— कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे
कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश, देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि, पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा
विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वा-
त्करणग्रहणेन गृह्यन्ते, तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं, यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे
हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः । ‘ कार्य-
कारणकर्तृत्वे ’ इत्यस्मिन्नापि पाठे— कार्यं, यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारः, विकारि कारणं
तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतय
कारणं; तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत आरम्भकत्वेनैव ।

२ आ. दां. व्या.— विकाराणां गुणानां प्रकृतेः स्वरूप-
माकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमुत्तरलोकोपूर्वाच्च पातयति—**के पुनरिति** ।
पुरुषस्यानादित्वकृते बन्धहेतुत्वमाह—**पुरुष** इति । पूर्वाच्च
व्याचष्टे—**कार्यमित्यादिना** । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं
मनोबुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदश करणानि । तथापि भूतानां विष-
याणां चाग्रहणत्वर्यं तेषां प्रकृतिकार्यता इत्याशङ्क्याऽऽह—**देह-**
स्येति । तथापि गुणानामिद्व्यग्रहणप्रकृतिर्कार्यत्वं, तत्राऽऽह—

गुणाश्चेति । सत्त्वरीत्या निष्पन्नमर्थमाह—**एवमिति** । पादा-
न्तरमन्य व्याख्यापूर्वकमर्थभेदमाह—**कार्येत्यादिना** ।
व्याख्यान्तरमाह—**अथवेति** । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया
इति षोडशसङ्ख्याको विकारोऽत्र कार्यशब्दायैः । महानहङ्कारो
भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं, तेषामारम्भत्वेन
कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः ।

१ शां. आ.—**पुरुषश्च संसारस्य कारणं** यथा स्यात्तदुच्यते—**पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तृति पर्यायः**;
सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते—**कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतु-**
फलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् ॥ यदा पुनः
कार्यकरण(सुखदुःख)रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्वा भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वे-
नावधारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तदुक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम ? सुखदुःखसम्भोगः संसारः
पुरुषस्य च सुखदुःखानां सम्भोक्तृत्वं संसारत्वमिति ॥ २१ ॥

२ आ. शां व्या.— उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह—**पुरुष-**
श्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिन्नमिति—**जीव** इति । तस्य
प्राग्वधारणमित्तत्वं तदर्थं चेतनत्वमाह—**क्षेत्रज्ञ** इति ।
तस्यानौपयिकत्वं वाक्यति—**भोक्तृति** । तयोः संसारकारण-
त्वमुपपादयितुं शङ्कते—**कथमिति** । अन्यव्यतिरेकाभ्यां
तयोस्तथात्वमित्याह—**अत्रेति** । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—
कार्येति । न हि मित्यमुक्तस्याऽऽत्मनः स्वतः संसारोऽस्ती-

त्यर्थः । इदानीमन्यवमाह—**येदेति** । अन्यवादिफलमुपसं-
रति—**अत** इति । आरमनोऽविक्रियस्य संसरणं नोचितमि-
त्याक्षिपति—**कः पुनरिति** । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो
भोगः, स चाविक्रियस्यैव द्रष्टुः संसारस्याविषयो कृतवमस्य
संसारित्वमित्युत्तरमाह—**सुखेति** । श्लोकव्याख्यासमाप्ता-
विति शब्दः ॥ २१ ॥

३ रा. आ.— अथात्यन्तविविक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्थानादित्वं संसृथोर्द्वयोः कार्य-
भेदः संसर्गहेतुश्चोच्यते—**प्रकृतिमिति** । प्रकृतिपुरुषाबुभावन्योन्यसंसृथवानादी इति विद्धि । बन्धहेतु-
तान् विकारान् इच्छाद्वेषादीन्, अमानित्वादिक्वांशं गुणान् मोक्षहेतुतान् प्रकृतिस्मभवान् विद्धि । पुरु-
षेण संसृथ्यमानादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुर्भ-
वति, सैवामानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ 'बन्धहेतुः' इत्यनेन सङ्गृहीतं
'प्रकृतिं पुरुषम्' इत्यारम्य विवेकालुब्धस्यानापूर्वस्यार्थं विचि-
नक्ति—**अथेति** । **संसर्गहेतुश्चेति** प्रवाहानादेः संसर्गस्य
निमित्तमित्यर्थः । 'उभावनादी' इत्यत्र 'प्रकृतिं पुरुषं च'
इतीतरेतयोरपवर्गकरणेण लब्धं विशेषं दर्शयति—**प्रकृतिपुरु-**
षाबुभावन्योन्यसंसृथविति । तदपेक्षया द्वैतचिन्तान्तप्रयोग
उपपन्नः । **प्रकृतिपुरुषावित्यत्र** 'परवर्जितं इन्द्रतपुरुषयोः'
[अष्टा. २।४।२६] इति पुङ्ग्लत्वम् । तद्विशेषणत्वात् 'उभा-
वनादीः' इत्यनयोपि तद्विज्ञेयः । 'इच्छा द्वेषः' इत्यादिना
'अमानित्वम्' [१३।७, ८] इत्यादिना च निर्दिष्टा ययाकर्म
विकारगुणशब्दाभ्यामप्युच्यन्त इति दर्शयति **बन्धहेतुभूता-**
निति । तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि [१३।४] इति

प्रकरणोपक्रमे विकारशब्दः क्षेत्रकार्यमात्रपरः, तत्प्रत्यभिज्ञाना-
न्नात्रापि विकारशब्दस्तद्विशेषः । अतः प्रकरणबलात् महदादिवि-
कारपरत्वम् । तत्साहचर्याच्च गुणशब्दस्यापि प्राकर्याकार्य-
विषयत्वौचित्यात्, सत्त्वादिगुणविषयत्वमयुक्तमिति भावः ।
'विकारांश्च गुणांश्च' इति भेदोक्तिनिदानज्ञापनाय बन्धमोक्ष-
हेतुत्वेन वचनम् । हेयोपादेयगुणवर्गद्वयोपदेशो हानोपादानार्थ-
तया सप्रयोजनः, तस्य प्रकृतिसम्भवत्वोपदेशस्तु किमर्थः ?
इति शङ्कायामुच्यमानतया ज्ञातव्यार्थं 'विद्धि' इत्यधिकोक्त्य-
भिप्रेतमाह—**पुरुषेणेति** । प्रकृतेरेवाकारभेदेन हेत्यलोपादेयत्व-
ज्ञापनार्थस्तत्सम्भवत्वोपदेश इति भावः । **स्वविकारैरित्य-**
मानित्वादीनां विकारत्वभाषणं 'प्रकृतिस्मभवान्' इत्युक्तप्रकृति-
कारणत्वा विशेषाद्बोलीवर्दनयस्युक्तार्थम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.—संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह—कार्यकारणेति । कार्यं शरीरं, कारणाणि ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि, तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः, पुरुषाधिष्ठित-क्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याश्रया भोगसाधनभूताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव तदपेक्षयाऽधिकं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३] इत्यादिकमुक्तम् । शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य कर्तृत्वम् ; प्रकृतिःसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.—अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः संसर्गविशेषनिबन्धनो व्यापारभेद उच्यते—'कार्यकारण' इति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रकरणात् कारणशब्दस्य समभिव्याहाराच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतमाख्यकार्यविशेष-पर इति भावः । 'इन्द्रियाणि दूरीकं च' [१३।६] इति इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्म-कानीति । एतेन 'कार्यं भूततन्मात्ररूपेण दशविधम् ; कारणं बुद्धयङ्काररूपेण त्रयोदशविधम् ; तेषां स्वरूपोत्पत्तौ प्रतिक्षण-परिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः' इत्यादिव्याख्यानान्तराणि निर-स्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति (अं.) परोक्षं पाठान्तरं मप्रसिद्धेनानुदत्तम् । कर्तृशब्दोऽत्र न प्रयत्नाधायित्वपरः, अचेतने तदसम्भवात्, अतो यथाह्वं व्यापाराश्रयत्वं विवक्षितमि-त्याह—तेषां क्रियाकारित्वे इति । यद्यप्यबुद्धिपूर्वेषु केषु-चिन्मननभोत्रादिख्यापारेषु पुरुषेच्छाधीनत्वं नास्ति, तथापि तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् भोक्तृत्वदशापन्नपुरुषसन्निधानरूपमधिष्ठा-नमपेक्षितम् ; बाहुल्येन च प्रयत्नाधीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेणाह पुरुषाधिष्ठितेति । विमज्ज्य व्यापारनिर्देशात् प्रकृतिरेवे-त्यवधारणलभः ।

ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्यनुक्तं, प्रलयदशायां करण-कलेवरविधुरस्य संसारिणः स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासम्भवा-दित्युक्तं पुरुषाधिष्ठिततद्वेक्षणाकारपरिणतेति । भोग-तत्साधनयोराश्रयत्वलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण प्रकृत्याश्रयत्वादिकथनम् । प्रकृतेः कर्तृत्वे 'कर्ता शास्त्रार्थ-वत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३] इत्यादिभिः स्वैर्विरोधः स्यादित्यत्राह पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि पुरुष-स्याधिष्ठातृत्वमात्रं, तदा साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य कर्तृत्वमौपचारिकं स्यादित्यत्राह शरीराधिष्ठानेति । अय-मभिप्रायः—न हि प्रयत्नाधीनपरिस्मदश्रायत्वलक्षणं कर्तृत्वं पुरुषस्य सृज्यते; तत्र शास्त्रार्थवत्त्वादित्हेतुनामन्यथासिद्धेः; नच शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाश्रयत्वे कर्तृत्वदशमौपचारिकता, कृति-प्रयत्नयोः पर्यायत्वात्कृत्याश्रयत्ववत्त्वाच्च कर्तृत्वस्य । तत-श्चान्यत्रैव कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । यदि पुनर्यथासं

व्यापाराश्रयत्वमेव सर्वेषां कर्तृत्वमित्युच्यते; तथापि पुरुषस्य कर्तृत्वं मुख्यमेव ।

ननु 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्ता' इत्युक्तम्, शुद्धस्य पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुरत्वभूतेः । यद्यपि भोक्षे विलक्षणं सुख-मनुभूयते, तथापि दुःखप्रसङ्गस्तु नास्त्येवेत्यत्राह—प्रकृति-संसृष्ट इति । "नहं वे सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहति-रस्ति" [छां. उ. ८।१२।१] इत्यपि भूयत इति भावः । विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्व-मस्ति; तत्तर्कं पुरुषो विविक्ष्य निर्दिश्यते ? इत्यत्राह सुख-दुःखानुभवाश्रय इति । तत्कालत्वमसवेतसुखदुःखसाक्षा-त्कारो भोग इति भोगलक्षणमप्यनेन सूचितम् । एतेन निर्दि-कारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः । तदा 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृमावात्' [सां. का. १७] 'पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थं तथा प्रधानस्य' [सां. का. २१] इत्या-दिस्वग्रन्थविरोधश्च । अयं हि पक्षः शरीरिकं 'रचनानुपपत्तश्च' [ब्र. सू. २।२।१] इत्यारम्य 'विप्रतिषेधाभावात्मज्ञस्य' [ब्र. सू. २।२।१०] इत्यन्तेः सूत्रैर्विस्तरणं प्रतिक्षितः । अत्र च श्लोकं यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तदा कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतिरेव हेतुरिति वक्तव्यम् । ननु विवे-क्तव्यम् ; भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात्, 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि' [पू. मी. ३।७।१०] इति न्यायाच्च ।

न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृतेः स्वतस्सिद्धं, भोक्तृत्वे तु तस्याः पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति; पुरुषनिरपेक्षयाः केव-लयाः प्रकृतेः कर्तृत्वस्याप्ययोगादनन्तुपगमाच्च । अन्यथा विशुद्ध-केवलज्ञानोदयेऽपि "तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सत्सर्वनिनि-वृत्ताम्" [सां. का. ६९] इत्युक्तसत्त्वरूपविनिश्चितमज्ञप्रज्ञात् । तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रवृत्तिः स्यात् । 'सङ्घातपरार्थत्वाग्निगुणादिविपर्ययादिप्रधानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृमावात्केवल्यार्थप्रवृत्तश्च ॥ जननमरणकरणानां प्रतिनिय-माद्युपपत्तप्रवृत्तश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्यया(बैव)च ॥ [सां. का. १७।१८] इत्यधिष्ठानाद्युपपत्तप्रवृत्तिभ्यां पुरुषतद्गुत्व-कल्पनं च भज्यते । अत्र 'पुरुषः प्रकृतिरस्यो हि सुष्ठु प्रतिजान् गुणान्' [१३।२२] इत्यनन्तरोक्तिश्च व्याहृतेति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—'यत्थं यत्' [१३।४] इति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान् सङ्क्षिप्याऽऽह । गुणाः सत्तादयः । तेषामत्यल्यो विशेषो लयात्सर्ग इति विकाराः पृथगुक्ताः । "कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः स्वल्पोद्भवो जनौ" इति माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'प्रकृतिपुरुषं चैव विद्धि' इत्यादिक-
मप्रतिज्ञातं किमिच्छ्यते ? मैवम् । 'यादृक्च' [१३।४] इति
प्रतिज्ञातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्य कथनात् तत्प्रतिज्ञाकर्मणः प्रागेव
कृतो नोक्तं । इत्यत आह— यतश्चेति । 'यतश्च यत्' [१३।४]
इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्वरूपं तावत्प्रभावानन्तरं वक्तव्यं प्राप्तम् ।
तत्र प्रेरकस्य स्वरूपनिरूपणं प्रेयज्ञानमपेक्षते । प्रेयं च सप्रकारं
क्षेत्रम्, प्रेरकस्वरूपं वक्तुं अनेन प्रेरीण्यं सप्रकारं क्षेत्रमुच्यते ।
तस्य प्रागपि वचने गौरवं स्यादिति भावः । तर्हि प्रकृत्यादि
कथमुच्यते ? ईश्वरातिरिक्तः सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमि-
त्युच्यते । तत्र प्रकृतिशब्देन 'महाभूतानि' [१३।६]
इत्यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वाणि गृह्यन्ते । विकारशब्देने-
च्छाद्युपलक्षिताः क्षेत्रान्तर्भूता अपि गुणत्रयाद्याः सर्वे विकारा

विषयाविशेषवक्ष्येन पृथगुपात्ताः । पुरुषशब्देन जीव इति ।
'यावत्सञ्ज्ञायते' [१३।२७] इत्यादिना पुनर्वैय्यमाणत्वा-
त्पुनरुक्तिदोषं परित्यज्य सङ्ख्येयमुक्तम् । आह सप्रकाराभिरुप-
यति । गुणाः सुखदुःखमोहा इति [सं.] कथितः । कार्यकारण-
लक्षणा इत्यन्यथः, तदुभयं निराकृत्य व्याचष्टे— गुणा इति ।
ननु सत्त्वरजस्तमसामपि प्रकृतिविकारत्वात् 'विकारांश्च गुणांश्च'
इति । पृथगुक्तिः किमर्थः ? इत्यत आह— तेषामिति । इति
ज्ञापयितुमिति शेषः । विकाराः पृथगुक्ता इति विकाराश्च गुणाश्च
पृथगुक्ता इत्यर्थः । कार्याश्च तेऽकार्याश्च । तिष्ठल्लयः ।
अनेन सुखाद्यह्रीकारे विकारेभ्यः पृथग्ग्रहणमयुक्तमिष्टमपि
सूचितम् ॥ २० ॥

७ आ. मा. भा.— कार्यं शरीरम् । 'शरीरं कार्यमुच्यते' इत्यभिधानम् । कारणानीन्द्रियाणि;
भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात्परिणामिनी । 'कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं
प्रकृति विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्' [३।२६।८] इति भागवते ॥ २१ ॥

६ ज. मा. दी.— कारणानामपि कार्यत्वात् पृथगुक्तिर्व्य-
र्थस्योक्तं रुढिमाश्रित्य कार्यकारणशब्दौ व्याख्याति— कार्य-
मिति । 'भोक्तृत्वे' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो भोगोऽन्यवद्वारादि-
सुखादिविषयो न सम्भवति, अत आह— भोग इति ।
स्वीयतया साक्षात्कार इत्यर्थः । भोगः प्रकृतेरेव न पुरुषस्य,
अतः 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः' इति कथमुक्तं ? इति

साङ्ख्याः । तत्राह— स हीति । न तु प्रकृतिः, अचैतन्यादिति
शेषः । ननु 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः' इत्युक्तम्,
कर्तृत्वं च ज्ञानेच्छाप्रत्यययोगः, तत्कथं प्रकृतेर्भोगासम्भवः ?
इत्यत आह— प्रकृतिश्चेति । चत्सर्वथः परिणामिकारणत्वा-
त्कर्तृत्वंमित्युच्यते इति भावः । श्लोकार्थं पुराणसम्मतमाह—
कार्येति । 'कारणं विदुः' इत्युत्तरार्धेऽनुवर्तते ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृतिमन्यक्तं पुरुषं क्षेत्रज्ञम् । विकारान् बुद्ध्यहङ्काररतन्मात्रा देहेन्द्रियादींश्च गुणान्
सत्त्वादीन्सुखदुःखमोहाकारपरिणतान् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते । यथायौपसंहाराद्यौर्ज्यं श्लोक आरभ्यते
'विद्धि प्रकृतिसम्भवान्' इति ॥ २० ॥ तेषां कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्वं उपलस्यते ॥ २१ ॥

८ वं. म. गि.— तदनेन ग्रन्थेन 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च'
[१३।४] इत्येतद्व्याख्यातम् । इदानीम् 'यद्विकारि
यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतत्सार्वभौम व्याचष्टे—
प्रकृतिमिति । प्रकृतिश्चिगुणात्मिका पारमेष्ठिनी मायाशक्तिः
क्षेत्रज्ञा या सखमे पूर्वमपरा प्रकृतिरित्युक्ता । पुरुषस्तु क्षेत्रज्ञो
यः पूर्वं परा प्रकृतिरित्युक्तः । तादृभावेपि अनादी एव विद्धि,
न विद्यते आदिः कारणं यथोस्तावनादी । यस्मात्प्रकृतिरना-
दितस्मात्तत्त्वाः सकलजगत्कारणत्वं युक्तमित्याह— विका-
रामिति । पञ्चमहाभूतैकादशेन्द्रियरूपां पोडश विकारान्
गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपां सुखदुःखमोहान् प्रकृतिकारण-

कान्विद्धि । एतदेवोपपादयति— कार्येति । कार्यं शरीरं
करणानीन्द्रियाणि । तेषां कर्तृत्वं नाम तदुपादकस्वम्,
शरीरेन्द्रियाणाकारपरिणाम इति यावत् । तत्र प्रकृतिर्हेतुर्निरूप्यते ।
प्रकृतिपरिणामाः शरीरेन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं 'यद्विकारि यतश्च यत्' [१३।४] इत्येतद्व्याख्यातमेव
'स च यो यद्यभावश्च' [१३।४] इत्येतद्व्याख्यातमेव
पुनः प्रपञ्चयति सार्वभौयेन— पुरुषः क्षेत्रज्ञः परा प्रकृति-
रिति प्रागुक्तः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुर्निरूप्यते, भोक्ता
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अथ 'स च यो यत्प्रभावश्च' [१३।४] इत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञातं पुरुषतत्त्वं कथयिष्यन्
अत्यन्तविभक्तस्वभावयोः प्रकृत्यात्मनोः कारणस्वरूपादनन्ययोः सफलं सर्वहेतुत्वमाह— पञ्चभिः । तत्र प्रकृति-
रात्मन्यतिरिक्ता साङ्ख्यैकदेशिनो मते पुरुषवन्नित्या । भगवदीयसाङ्ख्ये तु भगवतः शक्तिः । साङ्ख्यशार्ङ्गं तु न
भगवन्तं विषयीकरोति तत्परवर्षेकत्वात्प्रियामकत्वाच्च । अक्षराद्वर्गमेव तच्छास्त्रप्रवृत्तेः पञ्चथा भावना अनादिः
पुरुषोक्तमोऽक्षरं काशः प्रकृतिपुरुषाविति । इदं मतमाश्रित्यात्र साङ्ख्यसिद्धान्तप्रवृत्तिः, न तु प्राकृतमाश्रित्य ।
तथाहि— प्रकृतिमिति । पुरुषमिति । उभयत्र सर्वसमष्टिरूपविषयैकवचनम् । एतच्च 'स एव (पृषः)

प्रकृतिं स्रक्मां वैवी गुणमयीं विमुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विभोक्त्यं सद्यो मुमुक्षे स इह ज्ञानगृह्या । [भाग. ३।२६।४, ५] इति भागवतवाक्यैकैकार्थ-यति । तत्र कार्यकारणरूपेण प्रकृतिर्द्विविधा, कार्यरूपा जीवात्मोपाधिरविद्यायुक्ता; कारणरूपा माया परमात्मनः । एवं पुरुषोऽपि द्विविधः कारणमंशी मूलपुरुषात्मा, तस्य कार्यं अंशा जीवपुरुषा इति । तत्र स एव पुरुषः प्रकृतिं लीलया क्रीडया हेतुनाऽभ्यपद्यत । कीदृशीं प्रकृतिं ? यदृच्छयैव भगवदिच्छयैवोपगतामिति । तन् तं च उभावप्येतौ चिराद्विगम्यमानौ मंदंशभूतौ सचित्स्वभावौ कारणस्वरूपान्मन्मत्त्वादनादी एव विद्धि । बन्धहेतु-भूता न्विकाराश्चिच्छाद्विधाराश्च अमानित्वाद्विकाराश्च । गुणानधृतहेतुभूतान्मत्त्वादीन्वा प्रकृतिसम्भवाननादीषु विद्धि । सर्गाकाले मे मायांशागुणारमिकाऽचेतना प्रकृतिः पुरुषेण मूलभूताक्षरांशेन संसृष्टा महदहङ्कारभूम्यादिरूपिणी क्षेत्राकारेण विपरिणता अन्तरासृष्टया नोद्धाररूपयाऽविद्यायाऽध्यस्ता प्रकृतिः सविकारैरिच्छाद्विधादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतुः । सैव मायानिमित्तया विद्यायाऽवगताऽमानित्वादिभिः स्वविकारैः पुरुषस्यामृतहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सृष्ट्यां तयोः कार्यभेदमाह— कार्येति । कार्यं बन्धमोक्षरूपं, तस्य कारणरूपा विकारा गुणाश्च एतेषां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुः, 'प्रकृतिसम्भवान्' [१३।२०] इत्युक्तत्वात् । पुरुषस्य तु तदन्त्येति-वितृत्वमेव तदपेक्षयाऽधिकं 'कर्ता शास्त्रायैवत्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिसूत्रोक्तं क्षेत्राधिष्ठानप्रत्यक्ष-हेतुत्वमेव पुरुषस्य कर्तृत्वं प्राकृतवदभ्युपगम्यते । स तु तत्संमृष्टतदुद्भवानां सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखाद्यनुभवाश्रयः । यद्यप्युभयं क्षेत्रधर्म इति वक्तव्यं तथापि विक्रियाया जडावसानत्वात् क्षेत्रप्राप्त्यान् भोगस्य चिदवसानत्वदर्शान्वेतिनाप्राधान्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पूर्वप्रतिज्ञातं 'तत्क्षेत्रं यद्यथावत्' [१३।४] इति निरूपितम्; स्वांशत्वेन तत्र क्षेत्र-क्षेत्रज्ञसंज्ञां कार्यं ? इत्याशङ्क्य 'यद्विकारि' [१३।४] इत्यादिना पूर्वमेव प्रतिज्ञातं उभयोः स्वरूपं निरूपयति— प्रकृतिर्मित्याद्यैः पञ्चभिः पदैः । प्रकृतिं सर्वजननसमर्था व्यापकत्वादधिगम्युतां भगवच्छक्तिस्त्वादिनादि, पुरुषं च तदस्म-भोक्तारं भोक्तृशरूपं भगवदंशत्वादिनादिम, एवमुभयवपि अनादी विद्धि जानीहि । अत्रायं भावः— एवं ब्रह्मप्रकृति-पुरुषरूपेण विचित्ररसभोगार्थमाविर्भूय ततः सर्वं कृतवान्, स्वांशानां जीवानां ज्ञापनार्थं तत्र मोहकस्वभावमायासम्बन्धा-दित्या ज्ञानेन समर्थो भवति, तदभावायाऽनादिस्वभगवच्छ-क्तिमगवदंशज्ञानेन मोहो न भवेदित्यर्थः । एवं तावनादी

ज्ञात्वा विकारान् देहन्द्रियादीन् सेवौपयिकान् गुणान् सुख-दुःखमोहात्मकान् प्रकृतिसम्भवानेव विद्धि । अत्रायं भावः कयाचिदवस्थयाऽवस्थितस्त्वस्वरूपेण स्वरसादुभयार्थं देहादीन् सत्तात्मकान् शक्तिः प्रकटीकरोति, तथैव सङ्गमसुखादुभय-विरहदुःखानन्दानुभवासत्कथात्मकानन्दमोहात्मकान् गुणानपि प्रकटयति, अतस्तथा विद्धि । एवं ज्ञानप्रयोजनं चाग्रे स्फुटीभवित्यति ॥ २० ॥

पुनरेव विशदयति— कार्येति । कार्यैस्व स्वरसानुभवा-त्मकस्य कारणानि देहगुणादीनि तेषां कर्तृत्वे प्रकटकरणे हेतुः प्रकृतिः पुरुषोक्तारूपा शक्तिरुच्यते । तथैव पुरुषः सुखदुःखानां सङ्गमविरहात्मकादीनां भोक्तृत्वे तदसत्त्वे हेतुः कारणमुच्यते ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं क्षेत्रं शरीराख्यमव्यक्तमुक्तं [१३।२] तत्प्रकाराश्च महदाद्यान्मयोर्विशतिस्त्व-द्विकारा इच्छाद्यो ज्ञानाज्ञानशब्दित्वा अमानित्वमानित्वादयः [१३।८-१२] पुरुषश्च उक्तः [१३।१३] । इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यज्यायते तच्च क्षेत्रज्ञस्य प्रभावेति द्वयं वक्तव्यं, तत्रार्थं विवृणोति त्रिभिः— प्रकृति-मिति । सप्तमाध्यायेऽष्टया या प्रकृतिरपरा उक्ता [स्फो. ४; ५] साऽत्र प्रकृतिः । या तु जीवभूता परा प्रकृति-रुक्ता साऽत्र पुरुषशब्देनोच्यते । एतौ हि सम्प्रकृतौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोहात् । तत्र तावुभावप्यनादी विद्धि, तयोरादिमत्त्वे संसारस्याकस्मिकत्वापातात्, कुतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । विकारान् इच्छादीन्, गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसम्भवान् विद्धि ॥ २० ॥ उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वे द्वारमाह— कार्येति । कार्यं शरीरं तदारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च, कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च । करणेति पाठेऽपि स एवार्थः । एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति, कर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति । तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति । यदि हि कार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलत्पना प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किमुपलभेत ? अनुपलब्धत्वा वा कथं संसारी स्यात् ? अनुपलब्धत्वा वा प्रकृतिः कुत्रोपयुज्येत ? तस्मादुपलब्धोपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति यथाभाष्यं व्याख्यातम् । यदा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति ।

वह्नितादात्म्यं प्राप्तं लोहं वहेद्यनुष्कोणत्वादाविव हेतुर्भवति, तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणम् । वह्निरिव लोहस्य स्वच्छायाप्रदानेन दग्धत्वे । तथा हि कार्यत्वादयः प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते । 'गौरोऽहं, मनुष्यपुत्रोऽहं, काणोऽहं, खज्रोऽहं, करोम्यहं, अकार्षमहं' इति । तथा विच्छायापन्ना बुद्धिः 'चेतयाभ्यहं सुखदुःखादीनुपलभे' इति मन्यते । सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माभ्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति । साङ्ख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति । अन्यथा प्रकृतिः कर्मो पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः । 'द्वन्द्वान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमसिम्बन्धयते' इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाभ्यामपि सम्बन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः । द्वन्द्वैकवद्भावश्च "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" [अष्टा. २।३।४६] इत्यादिवन् ॥ २१ ॥

क्षेत्रज्ञपुरुषस्योपाधिकं संसारित्वम् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किमिति? इत्युच्यते— पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावधिवालक्षणार्थां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः— प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतद्वि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिषक्तान् गुणान् 'सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहं' इत्येवम् । सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य, स प्रधानं कारणं यस्य पुरुषस्य जन्मनः "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति" [बृ.उ.४।४।५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह— कारणं हेतुगुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्त्वासत्त्व सदसती तयोऽन्योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु निमित्तं कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणमित्यर्थः । सद्योनयो देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति— प्रकृतिस्तत्त्वाख्याविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनाप्युच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्न्यासे गीताशस्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' [१२।१३] इति । उक्तं चान्यापोहेनातद्वर्माभ्यारोपेण च ॥ २२ ॥

२ आ. भा. व्या.— श्लोकान्तरं प्रश्नोक्तत्वेनावतारयति— यदिति । निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वमस्याविधेयत्वाध्यासादित्याह— पुरुष इति । यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुङ्क्ते इति योजना । गुणविषयं भोगमभिनयति— सुखीति । अविद्याया भोगहेतुवार्तिकं कारणान्वेषणया ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— सत्यामपीति । सत्यस्य जन्मादौ संसारप्रधानहेतुत्वे मानमाह— स यथेति । उक्तेऽयं द्वितीयार्थमवतार्य व्याचष्टे— तदेतदित्यादिना । साध्याहारं योजनान्तरमाह— अथवेति । सदसद्योनिर्विषय्य व्याचष्टे— सद्योनय इति । योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि ध्वनित इत्याह— सामर्थ्यादिति । सत्यस्य संसारकारणत्वे नाविधा-

यास्तत्कारणत्वं, एकस्मादेव हेतोस्तद्वपनेरित्याशाङ्क्याऽऽह— एतदिति । अविद्योपादानं सङ्गो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः । द्विविधहेतुत्वविशेषितं फलमाह— तच्चेति । सासङ्गस्याज्ञानस्य स्वतोऽनिवृत्तेस्तत्प्राप्तं वाच्यमित्याशाङ्क्याऽऽह— अस्येति । वैराग्ये सति सद्योनिस्तत्पूर्वकं ज्ञानं सासङ्गाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः । उक्ते ज्ञाने मानमाह— गीतेति । अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह— तच्चेति । तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिना 'न सत्त्वासत्' [१३।१३] इत्यन्तेनान्वयनिषेधेन 'सर्वतःपाणिपादं' [१३।१४] इत्यादिना चातद्वर्माभ्यासेनोक्तमित्याह— यज्ज्ञात्वेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः; पुरुषस्य स्वतः स्वातुभवैक-
मुखस्यापि वैषयिकसुखदुःखोपभोगहेतुत्वमाह— पुरुष इति । गुणशब्दः स्वकार्येष्वौपचारिकः; स्वत-
स्स्वातुभवैकमुखः पुरुषः प्रकृतिस्थः-प्रकृतिसंसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादि-
गुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अनुभवति । प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह— कारणमिति । पूर्वपूर्वप्रकृति-
परिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तत्तद्योनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु
सक्तस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधुषु
योनिषु जायते; ततश्च कर्मारभते; ततश्च जायते; शब्दमानित्वादिकानात्मश्राप्तिसाधनभूतान् गुणान्
सेवेत, तावदेव संसरति । तदिदमुक्तं—‘ कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ’ इति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तकेशे शङ्कोदयार्थमुक्तवक्ष्यमाण-
पुनरुक्तिपरिहारार्थं चोक्तं विविच्यनुभाषते— एवमिति ।
परिशुद्धस्यानुभवसुखैकतानस्य प्रत्यगात्मनो वैषयिकबाह्यसुख-
दुःखोपभोगो न तार्किकः स्यात्, अपि तु स्फटिकमणौ
जपाङ्कुसुमपादलिमन्दासक्तिविशेषादरोपित एव स्यादिति शङ्का
‘ पुरुषः ’ इत्यनेन परिहृत्य इत्याह— पुरुषस्येति । सत्त्वा-
दिगुणान् साक्षाद्रोक्तव्याः, सुखदुःखमोहकायोनितयातीन्द्रिय-
त्वात्, तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपपादनीयम् ;
तच्च हिशब्देन द्योतितम् । अत्र तु ‘ प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते ’
इति गुणभोक्तृत्वं कसमुच्यते ? इत्याह— गुणशब्द इति ।
स्वकार्येष्विति लक्षणाभिहितकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूप-
ग्रहणम् । यथापि गुणशब्दः सुखदुःखेषु मुख्यः, तथापि
प्रकृतिगुणत्वस्य विवक्षितत्वाद्दौपचारिक इत्युक्तम् । उत्तर-
त्रापि हि बहुशो गुणशब्दः सत्त्वादिविषय एव । यथावस्थि-
ताकारोऽत्र पुरुषशब्देनानूयित इत्याह— स्वतस्स्वातुभवैक-
मुख इति । प्रकृतिस्थशब्दः स्वास्यादिपरोऽपि प्रयुज्यत इति
तदुदासाय प्रकृतिसंसृष्ट इत्युक्तम् । ‘ प्रकृतिजान् ’ इत्यनेन
प्रकृत्याभ्यसर्वं न विवक्षितम्, ‘ सुखं हि, दुःखं च ’ इति
स्वाश्रिततयैव तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां
स्वात्मन्यारोप इति पक्षस्य निदिष्टप्रमाणविरुद्धत्वात् । अतस्त-
दुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिक-
त्वार्किकः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृत्येकद्वेषादिसङ्ग्रहः ।
तेऽपि हि कर्मफलत्वात् भोक्तव्याः । आत्मनेपदान्तवाधार्थानन्व-
याच्चात्र पालनार्थत्वमयुक्तम् । अन्यवहारादौऽप्यत्रानौचित्या-
देव त्यक्तः; अतोऽत्र ‘ भुङ्क्ते ’ इति प्रस्तुतानुभवमात्रं विवक्षि-
तम् । स्वममेतवर्तमानसुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि
लक्ष्ययन्तीत्यभिप्रायेणाह— अनुभवतीति ।

स्वातुभवैकतानस्य वैषयिकसुखदुःखोपभोगे प्रकृतिसंसर्गो
हेतुरक्तः, परिशुद्धस्यात्मनः सोऽपि प्रकृतिसंसर्गः कथं ? इति
शङ्कामन्तरं परिहरीत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिसंसर्गहेतुमा-
हति । बीजाङ्कुसुमयेन प्रवाहनादिवादन्यायाश्रयणवक्त्रा-
दिपरिहारः सिद्धः; अनवस्था च न दोषः; प्रवाहेषु च पूर्वहेतु-

वैचित्र्यादुत्तरोत्तरवैविध्यसिद्धिः । गुणसङ्गस्य विहितनिषिद्ध-
कर्मद्वारा तत्फलानुभवावैविचित्रजन्महेतुत्वाच्छास्त्रसाफल्यं,
‘ रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ...
कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् ’
[छां. उ. ५।१०।७] इति सदसद्योनिप्राप्तेः कर्ममूलत्वश्रुत्य-
विरोधं चाह— पूर्वपूर्वेति । सत्त्वादीनां साक्षात्साध्वसत्त-
त्वायोगादत्रापि गुणशब्दस्य पूर्ववदौपचारिकत्वाभिप्रायेण
सत्त्वाद्विगुणमयेषु सुखदुःखादिष्वित्युक्तम् । इत्यसङ्गो
नाम दुःखे सुखप्रान्त्या सङ्गः; दुःखहेतुषु हि साधारतयादिषु
सुखत्ववशात्सम्भवे; आग्निहोतृवतां पुंषां प्रहारोऽपि लुब्धायते,
इति बाहुः । यो हि यदिच्छति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा
कार्यतावोष इति स्थिते सुखस्य स्वरूपेण कर्तुमशक्यत्वात्त-
त्साधनेष्वेव पुरुषप्रकृतिरित्यभिप्रायेण तत्साधनभूतेष्वि-
त्युक्तम् । श्रूयते च— ‘ स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति ’
इति; अस्तिनास्तौत्साधनार्थतायामनव्याय, ‘ तय इह रमणी-
यचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मण्योनिं
वा क्षत्रियोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा सुकर्योनिं
वा वण्डाल्योनिं वा ’ [छां. उ. ५।१०।७] इत्यादिश्रुत्य-
नुसाराच्च, साध्वसाधुशब्दः साध्वसाधु योनिष्विति वदता
‘ सदसद्योनिषु जन्मसु ’ (शं.) इति परव्याख्या निरस्ता ।
बहुवचनेनैकवच्ये पुनर्यस्य प्रवाहरूपेण विचित्रानन्तसदसद्योनि-
सम्बन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण तत्तच्च कर्माभिरते, तत्तच्च
जायत इत्यादिकमुक्तम् । एवं प्रवाहोऽनादित्ववदकिञ्चेदा-
त्प्रवाहानन्तत्वमपि किं स्यात् ? इति शङ्कां परिहरति याव-
दिति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्गः कारणमित्युक्ते सति अर्थात्
‘ कारणभावे कार्याभावः ’ [वै. द. ३।१।१] इति
न्यायादमानित्वादितिभिर्युगसङ्गनिवृत्त्या सदसद्योनिजन्मप्रवाहो-
ऽप्युच्छिद्येतेत्युक्तं भवतीत्याह— तदिदमुक्तमिति । अत्र
कण्ठोक्तसाधवेऽपि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वहेतुसम्बन्धप्रयुक्तत्वं कर्म-
द्वारा योनिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च श्रुतिस्मृत्यन्तरानुसारादिभि-
प्रायत उक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—पुरुषः प्रकृतिस्थो हि ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु निविशेषपरब्रह्मात्मकत्वेनोक्तस्य पुरुषस्य कथं सुखदुःखमोक्तृत्वरूपः संसारः ? इत्याशङ्क्य, आध्यात्मिक एवायं, न स्वत इत्याह—पुरुष इति । हि यस्मात्स्वराणात्पुरुषः प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरिणामभूतदेहतादात्म्याध्यासेन स्थितः सन् प्रकृतिजानुगुणान् सुखदुःखमोहान् शुक्ले । अतोऽस्य पुरुषस्य सुखदुःखमोहेतुषु सदस्योभिज-

न्मसु, सतीषु देवयोगिषु असतीषु पद्मादियोगिषु, सदस-तीषु धर्माधर्ममिश्राषु मद्यद्योगिषु च यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिमयदेहतादात्म्याध्यासरूपः सम्बन्धः, स एव कारणम् । न त्वसङ्गस्यास्य स्वरूपेण संसारोऽस्ति, “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” [कठो. १।३।४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—एवं कार्यभेदसुकृत्वा तद्भोक्तृत्वमपि तस्य प्रकृतिपरिणामक्षेत्रसंसर्गणैव भवति, नान्यथेत्याह—पुरुष इति । प्रकृतिस्थ एव क्षेत्रस्थ एव जीवः प्रकृतिजान् गुणान् सत्त्वादिपरिणामभूतास्तत्कार्यभूतैरिन्द्रियैरुक्ते भोक्ता भवति, न त्वन्तर्गामिवदसङ्गः “अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति” [ऋक्सं. २।३।१७।५ मुं. उ. ३।१।१२. ब. ४।६] यथोक्तं भागवते—[३।२६।६; ७] ‘एवं परामिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यक्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः’ इति ‘कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियात्रयाः । ब्रह्मन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः’ [२।५।१९] इति च । अतोऽस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गेण तिरोहिताक्षरत्वभावस्य तद्गुणसङ्ग एव सदस्योभिजन्मसु कारणं ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—ततः किमत आह—पुरुष इति । पुरुषः पुरुषरूपेण प्रकटो भगवान्, प्रकृतिस्थः स्वरसाद्यभवस्थानस्थितः सन् प्रकृतिजान् गुणान् शुक्ले इतरसम्भोगं

करोतीत्यर्थः । न तु पुरुषरूपस्य सदस्योनिवेदितिर्यगादिरूपं जन्मसु गुणरसभोगेच्छा कारणं हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु यथा बौद्धं कर्तृत्वं पुंस्यारोप्यते, एवं पौल्लं भोक्तृत्वं बुद्धावस्त्वित्येतं भ्रमं वारयति—पुरुष इति । हि प्रसिद्धम् । प्रकृतिस्थः देहेन्द्रियमनस्सङ्घातमध्यारुढस्तत्तादात्म्यं गत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् सुखदुःखमोहान्मकान् । गुणान् शुक्ले उपलभते । यदा तु सुमित्तमाभिमुखोऽसौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादीनुपलभते तेनोपाधिगतान्येव सुखादीनि तद्भावेन प्रतीयन्त इति सिद्धम् । श्रुतिरपि—“आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” [कठो. ३।४] इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयन्ती शुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्य प्राकृतो बन्धः इति तत्राह—कारणमिति । अस्य पुरुषस्य सदस्योभिजन्मसु । तत्र सद्योनिजन्मानो देवाः, असद्योनिजन्मभाजस्तिर्यन्धः स्थावराश्च, सदस्योनिजन्मानो मनुष्याः, एतेषु त्रिविधे जन्मसु प्राप्येषु अस्य पुंषो गुणसङ्गः सुखादिष्वभिष्वङ्गः कारणं हेतुः । तथाहि—सात्त्विका देवा भवन्ति, राजसा मनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौ तद्गुणप्राधान्यमेव कारणम् ; वक्ष्यति च—“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः” [१।४।१८] इत्यादि । यदा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्शुक्ले ‘पश्चादिभिस्त्राविशेषात्’ इति न्यायात् । तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते ? अविद्वानिव विद्वान्वा कुतो न वक्ष्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽह—कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः ‘अहमिदं, ममेदं’ इत्यभिनिवेशः स एव जन्मकारणम् । विदुषां तु तद्भावान्न जन्म, समानेऽपि देहसम्बन्धे यदा यक्षो देहाभिमानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीड्यते, न तु देहपतिर्जीवः, यदा त्वयं देहाभिमानं धत्ते तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गस्य बन्धकत्वं, न तु साम्प्रित्यभात्रं बन्धकम् । अतो विद्वदविदुषोः समानेऽपि देहसम्बन्धे सङ्गतद्भाववृत्तौ महान् विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च ।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— तस्यैव पुनः साक्षाद्निर्देशः क्रियते— उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा— समीपस्थः सन्दृष्टा स्वयमव्यापृतः, यथाविग्न्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थोऽप्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षितः, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽप्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां स्वव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मनो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा, यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा, सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनमनुमननं, कुर्वन्तु तत्क्रियासु परितोषः, तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षाद्निर्देशाभ्युत्पन्नोक्त्युत्पापयति— तस्येति । कार्यकरणानां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन्निधिमन्त्रेण तेषां साक्षीत्वेवमर्थत्वेन 'उपद्रष्टा' इति पदं व्याचष्टे— समीपस्थ इति । लौकिकस्यैव दृष्टरस्यापि व्यापारविशिष्टतया विष्ण्वित्त्वविरोधमाशङ्कयाऽऽह— स्वयमिति । स्वव्यापारादहे सन्निधिरिव द्रष्टृत्वम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । उपद्रष्टेश्चस्यान्तरमाह— अथवेति । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि कस्योपद्रष्टृत्वं ? तत्राऽह— तेषामिति । उपोपसर्गस्य सामीप्याप्येत्वेन प्रत्यगर्थवत्वात्तत्रैव सामीप्यावसानात्प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी

प्रत्यगात्मैतर्थाः । उक्तमेव व्यनक्ति— यत इति । यथा यज्ञमानस्य कृत्विजां च यज्ञकर्मणि गुणं दोषं वा सर्वज्ञाभिः समुपद्रष्टा विषयीकरोति, तथाऽयमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वगोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षान्तरमाह— यथेति । अनुमन्ता चेत्तेतद्याकरोति— अनुमन्तेति । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति, तेषु कुर्वन्तु तत्सु यास्तेषां क्रियास्ताषु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननं तच्चाऽनुमोदनं तस्य सन्निधिमन्त्रेण कर्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह— अथवेति । तत्रैव स्फुटयति— कायेति । अर्थान्तरमाह— अथवेत्यादिना ।

१ शां. भा.— भर्ता, भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्वेन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽस्तेत्युच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्णवन्त्रित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽस्त्योच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महांश्चासवीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां अव्यक्तान्तानां प्रत्यगात्मत्वेन परिकल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा 'सोऽन्तः परमात्मा' इत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ । कासौ ? अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽप्युक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' [१५।१७] इति । यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— भर्तेति पदमादाय किं भरणं नाम ? इति उच्यते— भर्तेति । तदर्थं निरूपयमात्मनो भर्तृत्वं साधयति— देहेति । भोक्तेत्युक्ते क्रियावर्त्ते प्राप्ते भोगविध्वंसानतेति न्यायेन विभजते— अग्नीति । विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे— महेश्वर इति । परमात्मत्वमुपपादयति— देहादीनामिति । अविद्याया कल्पितानामिति सम्बन्धः । परमत्वं प्रकृष्टत्वम् ।

स पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् । परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति— अमत् इति । तस्य तादृश्यं प्रश्नद्वारा प्रत्याचष्टे— केति । कस्मात्परवर्त्तं ? तदाह— अन्यत्वादिति । तत्रैव वाक्यशेषाजुक्त्यमाह— उत्तम इति । सोऽस्मिन्देहे परः पुरुष इति सम्बन्धः । शोभितार्थेयोरेक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तौति— क्षेत्रज्ञं चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् देहेऽवस्थितोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टा अनुमन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता च भवति; तथा देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति; एवं देहनिग्रहमेव, देहभरणेन, देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति । तथाच वक्ष्यते— 'शरीरं यदवामीति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः । गृहीतवैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाश्रयात्' [१५।८] इति ।

४ वे. ता. चं.—सदस्यो निजमममनन्तरभाविनः पुरुष-
स्वभावानाह उपद्रष्टेति । श्लोकेन द्रष्टा प्रमाणदिवशेन दृश्यानां
प्रदर्शकः, उपद्रष्टा यथावत्स्वयमप्रवृत्तः प्रवर्तमानस्यानुसन्धाता,
तत्सामर्थ्यादिदोषप्रवृत्तशब्द इत्याह देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्क-
ल्पादिरूपेणेति । आदिशब्देन प्रेरणं संवृहीतम् । यद्वा
प्रवृत्तस्य प्रवर्तकोऽनुमन्तेति भेदमभिप्रेतये आदिशब्दः । उपद्रष्टृ-
त्वानुमन्तादेः प्रतिसम्बन्धिसापेक्षत्वादधिकरणतया सन्निहि-
तोऽपि देहः प्रतिसम्बन्धितयाप्यर्थान्तरमहतीत्यभिप्रायेण

देहस्येत्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानां शरीरप्रतिसम्ब-
न्ध्यात्मलक्षणानां विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वानुमन्तु-
त्वयोरैकवाक्यकरणं, तथेत्यादिवाक्यमेव । भर्ता धारकः ।
उक्तहेतुर्कं सन्निहितवेदादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह—
एवमिति । देहजन्यफलमोक्तुत्वकथनेन देहस्य तदर्थतया
देहिनः शेषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह—देहशेषित्वेन-
चेति । कर्माधीनजननमरणभाविनि जीव एवेश्वरशब्दस्य परि-
च्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति—तथा चेति ।

३ रा. भा.—अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मैति चाप्युक्तः देहे मनसि चात्मशब्दो-
ऽन्तरमेव प्रयुज्यते ‘ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्माना’ [१३।२५] इति; अपिशब्दान्महे-
श्वर इत्युक्त इति गम्यते; पुरुषः परः ‘अनादि मत्परम्’ [१३।१३] इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञान-
शक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादेतदेहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याख्या परमा-
त्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसङ्कोचकान्वयमाह अस्मिन्देह-
इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति ‘अस्मिन् देहे’ इत्य-
सङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनांसीति मनसः प्रयुगुपादानं
तत्सामर्थ्यादप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमशब्दव्यवच्छेद्या-
भावजोऽपि विषयत्वात्पुनरितिरेत्याह—देहे मनसि चेति ।
अयं प्रयोगः प्रबन्धान्तरे प्रदेशान्तरे वा न सृज्यः; अपित्वेत-
त्प्रकरणे श्लोकान्वयव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेदशब्दनिधानमपि
त्ववच्छेदजातीयस्वस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण अनन्तरे-
मेवेत्युक्तम् । परमात्मशब्दवन्महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसङ्को-
चकावच्छिन्नविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयेणापिशब्देनापि प्रती-

तमित्याह—अपिशब्दादिति । उक्तः ‘इत्यनेनापरमा-
त्मन्ययमापेक्षिकः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । ‘पुरुषः परः’
इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदवच्छिन्नविषयत्वात्पुनराहं देहव्यप-
देशस्यापेक्षिकमहेश्वरत्वादिव्यपदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके
चोद्देश्योपादेयविभागं, पिण्डितार्थं च दर्शयति—अनादीति ।
‘अनादिमत्परम्’ [१३।१३] इत्यादिनोक्त इति परमत्वा-
भावोक्तिः । अपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरिति तु परव्यव-
प्रदर्शनम् ‘अयं’ इत्यनेन तन्मध्यपतितः ‘उपद्रष्टा’ इति
श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् ।
‘देहेऽस्मिन्’ इत्यनेन प्रागुक्तो देहविवक्षित इत्यभिप्रायेण
अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादित्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—‘यत्तथ यत्’ [१३।४] इत्याह—उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वनु विशेषतो
निरूपकः । पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिमिति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते । अन्यत्र महा-
तात्पर्यविरोधः । उत्कर्षं हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः—“अत्राच्योत्कर्षं महत्त्वात्सर्ववाचां
सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम् । विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि (तथापि) ह्यस्येव न चात्र शङ्का ।
अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथ वाऽपि युक्तिः । न तत्परमाणं कथ्यो वदन्ति न चापि
युक्तिर्नममतिर्हि दृष्टः ” इति ।

६ ज. प्र. दी.—‘यत्तथ यत्’ [१३।४] इति वक्तु-
मित्युक्तं तत्कनोच्यते ? इत्यत आह—यत्तथेति । इति
प्रतिज्ञातमिति शेषः । अनुमन्ता अनुज्ञातेति कश्चित् । तदसत्,
औदासीन्यप्राप्तौ भर्ता भोक्तृत्यादिविषेधादिति भावेन व्याचष्टे—
अनुमन्तेति । अनुशब्दः पुनरर्थं क्रियावृत्तित्वं तदर्थं इति ज्ञाप-
नाय द्विशक्तिः । विशेषत इति तुनोऽर्थः । निरूपकः कर्तव्यस्या-
लोचकः । ‘य एवं वेत्ति पुरुषं’ इत्यत्र पुरुषशब्दं व्याख्यातु-
मुग्राहतामाह—पुरुष इति । सुखदुःखमोक्षविज्ञादिति
भावेन । सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोगे हेतुः वर्तते व्याख्यानमा-
भित्येदमुक्तम्; व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवात्र पुरुषः ‘पुरुषः
प्रकृतिस्थो हि’ [१३।२२] इति जीवः । उपलक्षणमेतत्,

उपद्रष्टृतीश्वर उक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततः किं इत्यत आह—
पुरुषमिति । ज्ञत एवमुभाविणं प्रकृतौ अतो ‘य एवं वेत्ति
पुरुषं’ [१३।२४] इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरो ज्ञापयि
शुद्धेते, ह्योरपि परामर्शसम्भवात् । तर्हि द्वयोर्द्विवचनेन ह्येव-
मित्यत उक्तं सहैवेति, तन्त्रेण इत्यर्थः । अत्र कश्चित्
[शं.] ‘य एवं वेत्ति पुरुषं’ साक्षात् अयमहमस्मि ह्येव-
मन्याहारेण जीवेश्वरस्य व्याख्यातवान्, तद्वयति—अन्य-
त्रेति । जीवेश्वरस्य सर्ववेदानां प्राधान्येन यदतिपादकत्वं
तद्विरोधः । कथमित्यत आह—उत्कर्षं हीति । सर्वानामना-
मीश्वरस्य सर्वोत्कर्षं हि महातात्पर्यमित्यर्थः । तदुक्तः ? प्रागुक्त-
युक्तिः श्रुतेवेत्याह—तथा हीति । विष्णोर्महत्त्वादेवावाच्य-

त्वेनोक्ते सर्वोत्कर्षे सर्वासां वेदवाचां सर्वन्यायानां न्यायव्युत्पादकस्य सीमासाक्षात्स्थेति यावत् । महत्तत्परत्वं महातात्पर्यम् । अस्तत्कर्षं महातात्पर्यम्, तथाप्युत्कर्षस्य सत्त्वं कुतः ? न हि जैनवाक्यस्य कचिमहातात्पर्येऽपि तत्सत्त्वमस्तीत्यत आह—**तच्चापीति** । न केवलं तत्र तात्पर्यं, किन्तु तन्महत्त्वमपि वास्तव्ये । विद्यां स्वतः प्रमाणयादिति हेतुर्थः । स्वतःप्रामाण्येऽपि बाधकाद्विषयासत्त्वं भवति । तदप्यत्र नास्तीत्याह—**न चात्रेति** । शङ्केति । शङ्काहेतुर्वाचकमिति यावत् । कथं बाधकभावः ? इत्यत आह—**अत इति** । अत इत्यस्योत्तर-

त्रान्वयः । तत्रेश्वरस्य सर्वोत्कर्षे तु यद्विरुद्धं मानं शङ्कयते तत्पि किमश्वजादौ । अश्वजागमयोरन्यतरत् । अथवा युक्तिः । आद्यं निराकरोति—**न तद्विति** । कवयो न्यायविदः । कुतः ? अत उपजीव्यवेदविरोधात् । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथापि विशेषं वक्तुमाह—**न चेति** । युक्तिरपि नैव मानं, यतो ह्येः श्रुतेरुपमतिर्जात्येव दुर्बलज्ञानोत्पादिका भगवदुत्कर्षे सर्वागमानां महातात्पर्यमित्यत्र पठितायाः श्रुतेः शेषेण योऽयं लब्धः सोऽपि प्रकृतोपयुक्त एव ।

५ आ. मा. भा.—अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यया युक्त्याऽविद्यमानत्वादिकल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति । अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति । उक्तं च तत्रैव—“अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद्भाऽप्येकत्वात् तयोरनन्ते” इति, श्यामत्वाद्यभिधानाच्च । युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेराभासत्वम्, अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याभासत्वम् । अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम् ।

यतस्तत्रैवाह—“**नै(व)तद्विरुद्धा वाचो नै(व)तद्विरुद्धा युक्तय इति** ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच” इति । तद्विरुद्धं च जीवसात्म्यमाभास एव चेति चोक्तम् । जनमेजय उवाच—“**बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र (पुरुषः श्रेष्ठः का वा योनिरिहोच्यते)पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्कतुमर्हति ॥ श्रीवैशम्पायन उवाच—नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बह ॥ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वं श्रं व्या**”मात्स्यास्यामि गुणाधिकम्’ इति पौलक्ष्यं [म. भा. १.२३५०।१-३] ।

६ ज. प्र. टी.—उत्कर्षस्य सत्त्वाभावे जीवेश्वरस्य तद्विरोधाभावात्, अतस्तं स्वाक्येनान्याह—**अत इति** । युक्तिरित्युपलक्षणम् । एतदुपलपो भगवदुत्कर्षस्याविद्यमानत्वादिकल्पनम् । अत इत्युक्तेमैवार्थं विषादयति—**अत इति**, वेदविरोधादित्यर्थः । आदिपदेना निर्वाच्यत्वं गृह्यते, भगवदुत्कर्षस्येति शेषः । साऽपीत्यपिशब्देन प्रत्यक्षादेः समुच्चयः । इति-शब्दो हेतौ, बाधकाभावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि तच्चापीति श्रौततच्छब्दस्याक्यानाय माहात्म्यमित्युक्तम् । ननु प्रतिपक्षस्य विद्यमानत्वादिकं बाधकाभावेन कल्पयम्, स्वतः प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सर्वं वेदादित्यपि न । उत्कर्षे तत्सत्त्वे च तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यमेवप्रसङ्गादित्यत आह—**अवान्तरं चेति** । चण्डस्य तत्र सत्त्वे चेत्यन्वयः । उभयत्र महातात्पर्याभावाच्च दोषः । एतत्कुतः ? इत्यत आह—**उक्तं चेति** । तत्रैव तस्यामेव श्रुतावहङ्गीकृत्य चेत्युक्तं, वस्तुतस्तत्कर्षं सत्त्वे महदपि तत्परत्वम् । कुतः ? अनन्तसम्बन्धिनोस्तयोत्कर्षस्य तत्सत्त्वस्य चैकत्वात् । अनन्त इति प्रकृतत्वादिबोध्यम् । **एतदुक्तं भवति**—प्रमाणं हि प्रवर्तमानं विधिरूपं निषेधरूपं वा, न त्वासीनं, तस्य च बाधाभावे स्वत एव सत्त्वासत्त्वलक्षणौ विधिनिषेधौ सिद्ध्यतः, किं तत्र तात्पर्यान्तकल्पनम् । इति । ननु निराकारमेव ब्रह्म श्रूयते तत्कर्षं तदगुणोत्कर्षं सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यं स्यादित्यत आह—**इयामस्तेति** । एतत्तानन्तरातीताभ्यामे प्रपञ्चितम् । वेदविरोधाद्युक्त्यादेराभासत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्योऽभिचारादिविषयम् । स्वतः

प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदुक्तम्, नियमान्काभावात् । विपर्ययस्यापि सुबचनादित्यत आह—**युक्तं चेति** । युक्तं सम्भावितम् । अज्ञानसम्भवात्, अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिभ्योऽभिचारादिविषयम् । स्वतः प्रमाणस्यापौरुषेयतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य युक्तेरज्ञानमूलत्वसम्भावना निर्वाज्येत आह—**अदर्शनं चेति** । सम्भवति शङ्काहेमित्यर्थः । **एतदुक्तं भवति**—वेदस्य युक्त्यादेव परस्परविरोधे द्वयोः प्रामाण्यानुपपत्तावन्यतरस्याभासत्वे कल्पनीये युक्त्यादेरेव तत्कर्षः, सम्भवात् । न तु वेदस्य, असम्भवात् । निरवकाशेन सात्त्विकात्म्य बाधद्वेष्टादिति । पुरुषेवदर्शनमाशङ्कमानानामतिप्रसङ्गाशङ्क्य निषेधति—**तर्ह्यिति** । विपर्ययो भगवदुणोत्कर्षस्य “**सर्ववाचाम्**” इति श्रुत्येवोक्तत्वादिति । परिहारे स्थितेऽन्यमप्याह—**यत इति** । तस्यामेव श्रुतावह वेदपुरुषः एतद्विरुद्धाः भगवदुणोत्कर्षविरुद्धाः । उत्कर्षं हीत्यादिनोक्त्यनुपसंहरति—**तद्विति** । सर्ववेदानां यद्भगवदुणोत्कर्षं महातात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसात्म्यमीश्वरेण जीवस्यैकात्म्यं स्मृतेरिहासविर्दे वेत्साह—**आमास इति** । बहव इति पक्षेऽपि किं सर्वं समाः ? उक्तैः श्रेष्ठः ? द्वितीये कोऽसावत्र पुरुषो श्रेष्ठः ? कथं न श्रेष्ठः ? तं तथा वक्तुमर्हतीति । एतदेतस्मिन् अपि किन्तु बहवः तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये यो योनिः यः कारणतः श्रेष्ठः । तथा च तं पुरुषं तथा व्याख्यास्यामि । विश्वं व्यासम् ।

५ आ. मा. भा.— न च तत्सर्वं स्वमेन्द्रजालवत् वैधर्म्याच्च न स्वमादिवदिति भगवद्वचनम् । न च स्वमपवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मानानि चोक्तानि द्वितीये । उक्तं चायास्थशाखायाम्— “स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वाच्च न स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिति ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— स्यादेतत्, सर्वं जगत्स्वप्नवदेकाज्ञान-परिकल्पितमित्येके, इन्द्रजालवदनेकाज्ञानकल्पितमित्यपरे । अपकृष्टाभिन्नश्लोत्कर्षः, तथा चापकृष्टस्य विश्वस्य मिथ्यात्वादुत्कर्षस्य सत्त्वं कथं स्यात् । कथं च तत्र सर्ववेदानां मद्वातात्पर्यं ? इत्यत आह— न चेति । भगवद्वचनं यत् इति शेषः । इतोऽन्येवमित्याह— न चेति । कल्पितत्वे विश्वस्य एवं बहुजीव-

कल्पितत्वेऽपीति वाच्यम् । विपर्यये सत्यत्वे । तर्हि कथं विश्वस्य पुराणेषु स्वमादिविधामस्युच्यते ? इत्यत आह— उक्तं चेति । अयं प्रपञ्चः स्वप्न इत्युच्यते, चञ्चलत्वादित्यत्वात् विकारित्वाच्च ; न तु स्वप्नः, साक्षात्मिथ्येति यावत् । कुतः ? एतत् एतस्य विच्छेदो बाधो न हीत्यर्थः । यद्यपि स्वप्नः सत्यः तथाप्यज्ञाकारवादाऽयं मिथ्यार्थप्राप्त्युद्गाहः ।

५ आ. मा. भा.— नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम्, अतो न प्रतिविम्बत्वस्य विरोधैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः— “ ऐक्यं चापि प्रतिविम्बेन विष्णोर्जीवस्यैवैतदप्यो वदन्ति ” इति । अहङ्ग्रहोपासने च फलाधिक्यमाश्रित्येव-श्रुतिसिद्धम् । “ अहङ्ग्रहोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो ह वाऽऽनुते नात्र शङ्का ” इति । “ तदीयोऽहमिति ज्ञानमहङ्ग्रह इतीरितः ” इति वामने । तद्वशत्वाच्च सोऽस्मीति भृत्यैरेव, न तु स्वत इति च । प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्चेति भावना । तथा ह्यायस्थशाखायाम्— “ भृत्यश्चाहं प्रातिविम्ब्येन सोऽस्मीत्येवं श्रुपास्थः परमः पुमान् सः ” इति । प्रातिविम्ब्यं च तत्साम्यमेव ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु जीवस्य ब्रह्मणि “ अहं ब्रह्मास्मि ” [उ. व. १।४।१] इत्यहङ्ग्रहोपास्तित्वात्तत्कर्तव्या, जीवश्च न सर्वोत्कृष्टः ? ततश्च तेनैकीभूतस्येश्वरस्य कथं सर्वोत्कृष्ट इत्यत आह— नायमिति । बुद्धिस्वस्यायमिति परामर्शः कुतः ? इत्यत आह— न हीति । किं तर्ह्युच्यत इत्यत आह— जीवस्य हीति । स्वादयं दोषः, यदि “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादिने-श्वरमुद्दिश्य तस्यानुत्कृष्टजीवैक्यमुच्यते । नचैवं, किन्तु जीव-मुद्दिश्य तस्येश्वरैक्यं, अन्यथा ब्रह्म भदात्मकं भवति निर्देश-प्रवृत्तादिति । सत्यमेतत्, जीवस्येश्वरैक्यमुच्यत इति । तथापि नेष्टदोषपरिहारः । यदीश्वरो वस्तुतः सर्वोत्कृष्टः स्यात्तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात् ? भुक्तस्यानुत्कृष्टत्वेनानुभवत् । अतो जीवस्य ब्रह्मणि तस्याहङ्ग्रहोपासनस्यान्याऽनुपपत्त्येश्वरस्य सर्वोत्कृष्टत्वं मिथ्येहङ्गकार्यमित्यत आह— तद्विति । यज्ञोपवेश्येश्वरैक्यमुच्यते तदपि न निरुपाधिकं निरुपचरितम्, किन्तुपचारणैवोच्यते । उपचारबीजं सहेतुकमाह— अत इति । यतः साक्षादैक्यं नार्थः अतो “ अहं ब्रह्मास्मि ” इत्यादायुच्य-मानमैक्यं प्रतिविम्बत्वविरोधि प्रतिविम्बत्वादित्यत न भवति; किन्तु प्रतिविम्बत्वमेवेत्यर्थः । ननु साक्षादैक्यं कुतो नार्थः ?

कुतश्चोपचारोऽपि प्रतिविम्बत्वनिमित्तः ? इत्यत आह— तथा चेति । जीवस्यापि विष्णोर्नैक्यं यद्यप्यो वदन्ति तत्प्रतिविम्बेनैव निमित्तेन हीत्यर्थः । इतश्चोपचारणैवाहङ्ग्रहोपासनमिलाह— अहमिति । फलाधिक्यं मुख्यं फलमहङ्ग्रहोपासनस्य हि परमं प्रयोजनमीश्वरसाम्यस्यापत्तिरेव भृत्योच्यते । यदि च निरुपच-रितमैक्यमुपास्यं स्यात् तदा तत्रोपपद्येत । “ त्वं यथा यथोपासते तदेव भवति ” इति श्रुतेरिति भावः । अन्यासाः समीपम् । अल्पेनैव काष्ठेनेत्यर्थः । इतोऽनुपचरणैवाहङ्ग्रह इत्याह— तदीय इति । अर्थादेवोपास्यत इति शेषः । स्वतः साक्षादैक्यात् । नन्वभिमाणश्च इत्याद्युपचारो भेदज्ञानसहचरितो दृष्टः, न च प्रकृते तदस्ति, तत्कथमुपचरणैवाहङ्ग्रहोपासनं ? इत्यतो-ऽत्रापि भेदज्ञानसाहित्यमस्तीति प्रमाणकमाह— प्रातिवि-म्ब्येनेति । ननु बिम्बत्वमहङ्गं चेदैक्यमेवोपपन्नमित्यत आह— प्रातिविम्ब्यं चेति । तदधीनत्वं च प्राहम्, “ तदीयोऽहं ” इत्युक्त्वात् । एवञ्चानन्दस्यैक्यस्य व्यवच्छेदार्थः । एतेन “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विदि ” [१।३.१] इत्यादिप-व्याख्यानामपास्तं भवति ॥ २३ ॥

७ इ. पै. भा.— उपद्रष्टा शरीरेन्द्रियेषु स्वविषयामिष्याद्युत्तेषु तद्विलक्षणस्तस्य कर्मणः समीपस्य उपद्रष्टा । अनुमन्ता कार्यकारणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते । भर्ता देहेन्द्रिय-मनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरस्यार्थेन निमिचीश्वरेण चैतन्याभासानां यत्स्वरूपं तच्चैतन्यात्मकमेवेति भर्ताऽऽस्मेत्युच्यते । भोक्ताऽऽनुष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययार्थैतन्य-

प्रस्ता इव जायमाना विभक्ता इव विभाज्यन्ते इति भोक्ताऽऽस्मेत्युच्यते । महानीश्वरो महेश्वरः । परम-
श्वासावात्मेति परमात्मा । देहेऽस्मिन्नन्यत्कात्परः पुरुषः ॥ २३ ॥

८ वें. ग्र. नि.— एतदेवोपादयन् पुरुषस्य स्वरूपमाह—
उपद्रष्टेति । अस्मिन्नप्रकृतिपरिणामे देहे स्थितोऽपि पुरुषः
परो भिन्न एव तद्वर्णने स्थित्यते; वस्तुतः स्वरूपेणासंसारि-
त्यर्थः । अत्र हेतवः— उपद्रष्टा, यथा हि कृत्स्नियजमानेषु
यज्ञकर्मण्याप्रुतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृत एव यज्ञवि-
थाकुशलत्वाद्दृष्टियजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता, तथा
कार्यकरणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विशङ्गणस्तेषां कार्यकर-
णानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा । अनुमन्ता, कार्यकरण-
प्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव सन्निधिमन्त्रिण तद्वत्कुल-

त्वादनुमन्ता । अर्ता, देहेन्द्रियादीनां सत्तास्फुरणदानेन
धारयिता पोषयिता च । भोक्ता, सुखदुःखादिरूपाणां बुद्धि-
वृत्तीनामुपलब्ध्वा । महेश्वरः, महाश्वासावीश्वरश्च महेश्वरः
“एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः” [वृ. उ. ४।४।२२]
इति श्रुतेः । परमात्मेति चाप्युक्तः “स वा एष महानज
आत्मा” [वृ. उ. ४।४।२३; २४; २५] इत्यादिश्रुतिभिः ।
अत्रापि ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ [१५।१०]
इत्येव वक्ष्यते ॥ २३ ॥

९ वं १० वीं— किञ्च— उपद्रष्टेति । अस्मिन्वृक्षरूपके देहे “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरेकः पिप्लवं स्वाद्वृत्ति, अनन्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [ऋक्सं. २।३।१७।५+६. व.
३।१।१—श्वे. उ. ४।६] इति मन्त्रैकवाक्यार्थतया भगवताऽन्योऽपि परमात्माऽन्तर्यामिपुरुष उच्यतेऽसङ्गः
प्रसङ्गादिति गम्यते । अतएव ‘परमात्मा’ इति चेति पदं दीयते ‘परः पुरुषः’ इति च । सोऽप्युक्त उपद्रष्टा साक्षीः
वस्तुतः कार्यकारणभोगसङ्गानपेक्षः स्वत एव मुख्यभोक्ता कर्ता ‘बाह्यगिकं जिघ्रति षड्गुणेशः’ इति वाक्यात् ।
अविज्ञातोऽनुमन्ता च महेश्वरो नियन्ता प्रेरकश्च यद्यपि देहेऽस्मिन् वर्तते, तथापि स निष्लेपः अनशनात् । अयं
प्राणभृत् छितोऽशनादित्येवम्भूतं पुरुषं देहेऽस्मिन्वर्त्तमानं उभयविधं वस्तुतोऽक्षरप्रभावं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मांशभूतं
चेतनं पुरुषं हंसस्वरूपभूतं स्वरूपतो विविक्तं निर्गुणं च यो वेति प्रकृतिं च गुणैः सह वर्त्तमानां यो वेति, ॥
गुणैर्वैवर्त्तमानो वा भूयः सर्वथा नाभिजायते न गुणप्रवाहसंसारं भजते; किन्तु सुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं रसभोगेच्छां कारणत्वेनोक्त्वा तत्र
देहादिषु प्रविष्टस्य स्वरूपांशस्याविद्यामकजीवस्य भोगादिदर्शने
पुरुषस्य कथं भोगः ? कथं तेन जीवस्य संसारः ? इत्यादि-
ह्यायां समाधत्ते— उपद्रष्टेति । परः पुरुषः पुरुषोत्तमः
अस्मिन्नेह उपद्रष्टा, उप—समीपे द्रष्टा साक्षी, तथा अनुमन्ता
अनुमोदितः, भर्ता धारकः, भोक्ता रक्षकः, महेश्वरः महाश्वा-
सावीश्वरश्च सः । तथैव परमात्मा । चकारेण प्राणजीवादि-

रप्युक्त इत्यर्थः । अयं भावः— देहादिकं सर्वं भगवति निवेद्य
तदत्तप्रसादत्वेन सेवायोग्ययोगिभोगकर्तुः साक्षी—छल्यतेवायां
तदुपयोगकारयिता । एवमेव कृतसमर्पणमोदे अनु पश्यान्मो-
दिता । एवमेव भर्ता, पतितेन चारकपोषक इत्यर्थः । तथैव
भोक्तृत्वेन स्वीयत्वज्ञानेन रक्षकः । तथैव महेश्वरः कर्तृणां
ब्रह्मादीनामपि पञ्च, तेन तादृक्वस्तुकर्तृत्वर्थः । तथैव परमात्मा
तादृक्भवंतो मित्ररूप इत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— ‘स च यो यत्प्रभावाच्च’ [१३।४] इति क्षेत्रज्ञतत्त्वप्रभावौ व्याख्येयत्वेन प्रति-
ज्ञातो, तत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेव वर्णितस्त्वत्वेदानीं प्रभावमाह— उपद्रष्टेति । तत्र पूर्वं गुणसङ्गो जन्मकारणमित्युक्तम् ।
तत्र सङ्गश्चतुर्विधः, पुरुषापलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तन्तन्तर्भाव्य गुणप्राधान्येन वा गुणानां समप्राधान्येन
वेति । तत्राद्ये देहेन्द्रियमनआदिरूपं गुणसङ्घातमेव आत्मत्वेन पश्यन् भोक्ता भवति, यथा चार्वाकादिः । द्वितीये
गुणानां प्राधान्याद्वात्मनि वात्सवकमृत्त्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां भर्ता सञ्चिता भवति, यथा तार्किकादिः । तृतीये
गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसङ्गेऽप्यात्मनि वक्षे भलावकाङ्क्षवदनुमन्यते, यथा साङ्ख्यः ।
चतुर्थे सर्वथाऽपि गुणधर्माणामात्मनि सङ्गमपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शी उपद्रष्टा भवति, यथा-
ऽस्माकं साक्षी । एतेषु चतुर्विधे गुणसङ्गिषूपद्रष्टोत्तमः । अनुमन्ता मध्यमः । भर्ता अधमः । भोक्ता अधमाधमः ।
स एव गुणान्वशीकृत्य यदा क्रीडति तदा महेश्वर इत्युच्यते । यः सर्वस्थित्यन्तकर्ता प्रसृजगदन्तर्यामी स एव
गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति चाप्युक्तो भवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपि गुणानपहाय तत्साक्षित्वेन स्थितो भवति
तथापि तस्यैव सङ्घातोपहितस्य सङ्घातान्तरप्रचारदर्शित्वामावाद्यं सकलसङ्घातप्रचारदर्शीति सर्वोच्छ्रष्टावत्परमोऽय-
मात्मा । तमेनं वक्ष्यति— ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्येवमय ईश्वरः’ ॥
[१५।१७] इति । एतावपि गुणसङ्गिनौ । एवमेक एव देहेऽस्मिन्निबध्नातः परो गुणातीतः स्वात्मनि गुणान्प्रवि-

आप्य स्थितोऽखण्डैकरस आत्मा गुणसङ्गेन षड्विधो भवति । अयमेवास्य प्रभावः । तत्र अनुपन्मूर्तभूवोन्-
भिन्निमी रूपैरयं बध्यते । उपद्रष्टुमद्देशरपरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एक एवेति ज्ञेयम् । अत्र भाष्यार्थोऽयमुन्सन्धेयो
विस्तरभयानु न प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्— य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्म-
भावेन ‘अयमहमस्मि’ इति, प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभाव-
मापादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तराय
नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्स्मिन् वक्तव्यं ? स्पष्टुत्तस्थो न जायत
इत्यभिप्रायः । ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां
कर्मणांमुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदक्षा नाशो न युक्त इति
स्युद्धीणि जन्मानि । कुतविप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मानां कर्मणाम् ।
न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मान्निप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्; संहतानि वा
सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा कुतविप्रणाशे सति सर्वत्रानाश्वसप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात्,
इत्यत इदमयुक्तमुक्तं ‘न स भूयोऽभिजायते’ इति । न; “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” [मुं. उ. २।२।८]
‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ [मुं. उ. ३।२।९] “तस्य तावदेव चिरं” [छांदो. ६। १४। २] “ईषी-
कातूलवत्सर्वकर्माणि प्रवृत्त्यन्ते” [छांदो. ५।२४।३] इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः ।

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तप्रकारेण, जीवेश्वरादिसर्व-
कल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः । साक्षात्परोक्षत्वेनेति यावत् । यथोक्ता-
मनायनिर्वाच्या, सर्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः । विद्यया प्रागुक्तै-
कवगोचरया प्रकृतिमविद्यारूपां सकार्यामभावमापादितां यो
वेत्तीति सम्बन्धः । सर्वप्रकारेण विहितेन निषिद्धेन चेत्यर्थः ।
पुनर्नकारोऽन्वयार्थः । निपातसूचितं न्यायमाह— अपीति ।
‘न स भूयोऽभिजायते’ इत्युक्तमाक्षिपति— नन्विति ।
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात्पुनर्देहात्मसमुपेत्य ना-
ऽऽक्षेपः स्यादित्याहृक्षाऽऽह— यद्यपीति । तथापि स्युद्धीणि
जन्मानि सत्त्वन्धः । वर्तमानदेहे ज्ञानात्पूर्वोक्तकाशानां कर्मणां
फलमदक्षा नाशायोगाज्जन्मद्वयमावश्यकमतीतानेकदेहेष्वपि कुत-
कर्मणां ‘नाशुक्तं क्षीयते कर्म’ [] इति स्पष्टेरदक्षा
फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह— प्राप्तिरिति ।
फलदानं विनाऽपि कर्मनाशो दोषमाह— कुरुतेति । न युक्त इति
कृत्वा फलमदक्षा कर्मनाशो नेति शेषः । विमतानि कर्माणि

फलमदक्षा न क्षीयन्ते वैदिककर्मत्वादारब्धकर्मवदिति मत्वा-
ऽऽह— यथेति । नाशो न ज्ञानादिति शेषः । नन्वनारब्धक-
र्मणां ज्ञानाभाशो युक्तोऽप्रवृत्तफलत्वात्, आरब्धकर्मणां तु प्रवृत्त-
फलत्वेन बलवत्त्वात् ज्ञानात्तत्त्वित्तेन्याह— न चेति । अज्ञा-
नोत्पत्त्येन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात्प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमुपयुक्त-
मिति भावः । कर्मणां फलमदक्षा नाशभावे फलितमाह—
तस्मादिति । ननु कर्मणां बहुत्वात्तत्फलं जन्मसु कुतचित्त्व-
मारम्भकर्मणां त्रिकारत्वादिति चेत्, न; अनारब्धत्वेनैकप्रकारत्वं
सम्भवात्तत्राऽह— संहतानीति । नास्ति ज्ञानस्यैकात्मिकफल-
त्वमिति शेषः । उक्तकर्मणां जन्मानारम्भकत्वे प्रागुक्तं दोष-
मनुभाष्य तस्यातिप्रसक्तत्वमाह— अन्यथेति । सर्वज्ञसारब्ध-
कर्मस्वपीति यावत् । फलजनकत्वाभिधायोऽनाशासः । कर्मणां
जन्मानारम्भकत्वे कर्मकाण्डानर्थक्यं दोषान्तरमाह— शास्त्रेति ।
अनारब्धकर्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मानारम्भकत्वप्रोक्तं फलितमाह—
इत्यत इति । श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— इहापि चोक्तः ‘यथैधांसि’ [४।३७] इत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोप-
पत्तेश्च । अविद्याकामकेश्वजीवजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते । इहापि च साहङ्काराभि-
सन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तम् । ‘बीजान्यग्न्युपदधानि न रोहन्ति
यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा केशैर्नाऽऽज्मा सम्पद्यते पुनः’ [म. भा. ३।२००।१०] इति च । अस्तु
तावज्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः, ज्ञानसहभावित्वात् । न त्विह जन्मानि ज्ञानो-

त्पत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः, न; सर्वकर्माणीति विशेषणात् । ज्ञानोत्तर-
कालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तूक्तं यथा वर्तमानजन्मरम्भकाणि
कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त
इति । तदसत् । कथं ? तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्येधाव मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्येधो-
त्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्या-
संस्कारवेगक्षयात्पूर्ववत्प्रवर्तते एव । स एवेधुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युप-
संह्रियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव तत्त्वज्ञानेन निर्वाजीक्रियन्त इति पतितेऽस्मिन्निवृ-
च्छरीरे ' न स भूयोऽभिजायते ' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि
सम्प्रतिमाह— इहापीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे ' सर्वधर्मान्
परित्यज्य ' [१८।६६] इति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीभवती-
त्याह— वक्ष्यति चेति । ज्ञानादनारब्धशरीरकर्मक्षये युक्तिरपि
वक्तुं शक्येत्याह— उपपत्तेश्चेति । तामेव विवृणोति— अ-
विद्येति । अज्ञस्याविद्यास्मिततारापदेष्टामिनिवेशाख्यकेशात्म-
कानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मक-
र्माणि तानि जन्मरम्भकाणि, यानि तु विदुषो विद्यादग्नेशवी-
जस्य प्रतिभासमात्रशरीराणि कर्माणि, न तानि शरीरारम्भकाणि,
दग्धपञ्चदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः । प्रतीतिसात्रदेहानां
कर्मभासानां न कलारम्भकरोऽस्मिन्मयर्थे भगवतोऽपि सम्प्रति-
माह— इहापीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिककेशानां कर्मद्वारा
देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमापयति— बीजानीति ।
ज्ञानान्तरमाधिकर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति— अस्त्विति ।
विरोधिप्रस्थानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह— ज्ञानेति । अस्मिन्म-
न्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वमाधिकर्मणां न ततो दाहो विरो-
धिनं विना प्रवृत्तेरित्याह— नत्विति । श्रुतिस्मृतिविरोधाभै-
वमिति परिहरति— नेत्यादिना । सर्वशब्दश्रुतेः सङ्कोचं

शङ्कते— ज्ञानेति । प्रकरणादिसङ्कोचकाभावात्तन्मत्याह—
नेति । आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति— यस्त्विति ।
आभासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति— तद्वत्सदिति ।
व्याप्त्यादिष्वत्वे कथमाभासत्वं ? इति पृच्छति— कथमिति ।
प्रवृत्तफलत्वाभाविना हेतोर्व्याप्तिमद्भावाभासत्वबीरित्याह—
तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेत्यादिना । धनुषः सका-
शादिषुभुक्तो बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबल-
प्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगादहेतु न क्षयः; न च
तत्त्वज्ञानं तादृकप्रतिबन्धकं, उत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रति-
बद्धशक्तित्वादित्यर्थः । यत्र ज्ञानेनादाहक्षयं तत्र प्रवृत्तफल-
मित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाहक्षयमिति न व्यति-
रेकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह— स एवेति । प्रवृत्तौ निमित्तसहो-
नाऽऽख्यो वेगोऽनेनेति विग्रहः । स्वाश्रयस्थानि सामासान्त-
करणमिष्टाननीति यावत् । विमतानि तत्त्वबीजमितिनिवृत्तौनि-
तत्कृतकारणनिवृत्तित्वात् रज्जुसर्पादिबद्धदिव्यतिरेकसिद्धिरिति
भावः । विदुषो वर्तमानदेहापते देहहेत्वभावात्तत्त्वधीरैकान्तिक-
फलेत्युपसंहरति— पतित इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तस्वभावं पुरुषम् उक्तस्वभावां च प्रकृतिं वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तैः सत्त्वादि-
भिर्गुणैः सह, यो वेति यथावद्विवेकेन जानाति, स सर्वथा-दैवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रकृष्टप्रकारेण वर्त-
मानोऽपि, न भूयोऽभिजायते न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहतपाप्मान-
मात्मानं तदेहावसानसमये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ विवेकातुल्यानप्रकारं वक्तुं तत्रा-
त्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्शयते य एनमिति श्लोकेन । अन्वा-
देशः प्रायुक्तविधिकारपरामर्शीत्याह उक्तस्वभावमिति ।
प्रकृतेरपि प्रागेवोक्तत्वात् ' एनाम् ' इति विवरिणामः उक्त-
स्वभावामित्युक्तः । गुणानां तु प्राग्प्रदर्शनमात्रम्; प्रपञ्चनं
तु चतुर्दशाध्याय इत्यभिप्रायेणाह वक्ष्यमाणस्वभावयुक्तै-
रिति । प्रकृतिपुरुषयोरेव प्रधानत्वाद्गुणानां चाप्रधानत्वात् शुभैः
सहितैर्युक्तम् । पुरुषस्य प्रकृत्या समुत्पिद्य सहनिर्देशेऽपि गुण-
शब्दोऽत्र पूर्वोत्तप्रपञ्चितप्रकृतिगुणमात्रविषय इति ज्ञापनाय
सत्त्वादिभिरित्युक्तम् । प्रकृतिगुणसहितवेदनमशुद्धवेदनं

स्यादिति शङ्कायां ' एवं वेति ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह यथाव-
द्विवेकेन जानातीति । उच्छात्रप्रवृत्तिवत्शङ्काव्यापाराय
' सर्वथा ' इत्यनेन नानाविधदेहसंसर्गप्रयुक्तो योगविरोधि-
विचित्रकेशान्धयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह दैवमनुष्यादीति ।
एतदुक्तं भवति— तत्त्वविदः प्रारब्धकर्मवशात्तदानीन्तनकेशान्-
धवेऽपि नेतरपुरुषसाधर्म्येण जन्मान्तरमनुमातुं शक्यमिति ।
अपिशब्दादङ्घ्रिबुत्तुति कैमुत्यं सूचितम् । ' न जायते म्रियते '
[कठो. १।२।१८] इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभाव-
उक्तः; अतोऽत्र तत्प्रसङ्गाभावात्तत्र सूयशब्दान्तरव्यापार ' सद्-
सद्यो निजन्मसु ' [१।२।२२] इति प्रसक्तदेहसंसर्गलक्षणनिरे-

निषिध्यत इत्यभिप्रायेणाह न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हतीति । प्रलयाद्यवस्थासु विनष्टदेहस्य देहानन्तरमेव देहसम्बन्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसम्बन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य तु ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वात्; साऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणाहृतिशब्दः । अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भवादिरूपानिष्ठनिवृत्तेरर्थादिष्टप्राप्ति-

पर्यन्ततामाह अपरिच्छिद्येति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निश्चेष-विनाशात् नहि देहसम्बन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहृतपाप्मानमिति विशेषणद्वयम् । भूयशब्दाभिप्रेतमाह तद्देहावसानसमय इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— गुणैर्विकारैः ॥ २४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— सर्वे ‘स च यो एवभावश्च’ [१३।४] इत्येतत्प्रसिद्धम्; इदानीं ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ [१३।१३] इत्येतद्व्याचष्टे—य एवमिति । य एवशुक्ल-प्रकारेण पुरुषं वेत्ति साक्षात्करोति, प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूतां वेत्ति, स ज्ञानी सर्वथा प्रारब्ध-

कर्मवशाद्विभक्तिकस्य वर्तमानोऽपि सन् भूयो न जायते तत्कारणाविद्यानांशात् ‘तदधिगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेष-विनाशौ तद्व्यपदेशात्’ [ब्र. सू. ४।१।१३] इति न्यायात् । अपिशब्देन विधिमनसिकस्य वर्तमानः पुनर्न जायत इति किञ्च वक्तव्यं इति दर्शितम् ॥ २४ ॥

९ ब० त० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— एवमनूयैवविदः संसाराभावमाह—य एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण यः पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह भगवद्रूपं वेत्ति जानाति, ज्ञात्वा तथा सर्वथा वर्तमानोऽपि

तथाऽऽचरणशीलो यो भवति, स भूयो नाभिजायते संसारे नोत्पन्नो भवति । किन्तु शुक्ल एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं यथोक्तलक्षणात्मज्ञाने फलमाह—य एवमिति । गुणैः स्वविकारैः सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधिकारिभेदानुक्रमेणोपायचतुष्टयम् ।

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितान्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— अत्रात्मदर्शने (बहवः) उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते— ध्यानेनेति । ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्यपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतन-यितरि एकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्व्यानम् । तथा “ ध्यायतीव बकः ” “ ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वताः ” [छां. उ. ७।६।१] इत्युपमोपादानात् । तैलधारावत्सन्ततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानः; तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना (स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन) ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साङ्ख्येन योगेन, साङ्ख्यं नाम— इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेष्वोऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनं, एष साङ्ख्यो योगः; तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेत्यनुवर्तते । कर्मयोगेन कर्मैव योगः; ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽऽनुष्ठेयमानं घटनरूपं योगार्थ-स्वाद्योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘क्षेत्रं यत्तत्’ [१३।१३] इत्यादिना तत्पदार्थस्त्वम्पदार्थश्चानन्तरमेव शोधितौ तयोरैक्यं च ‘क्षेत्रं चापि मां विद्धि’ [१३।१३] इत्युक्तं; इदानीं तदुद्धि-हेतुन्यथाधिकारं कथयति—अत्रेति । ध्यानाख्यं साधनं किरूपमिति पृच्छति—ध्यानं नामेति । तदूर्ध्वं वदन्नुत्तरमाह—शाब्दादिभ्य इति । एकाग्रतयोपसंहृत्येति सम्बन्धः । यच्चिन्तनं प्रत्यक्षचेतयितरीति पूर्वेणान्वयः । किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्तद्वारा भुत्स्यवशम्भेन ध्यानं प्रपन्नयति—तथेति । विवक्षितध्यानागुरोचेनेति यावत्, आत्मानं परयन्ति परमात्मतयेति

शेषः । केचित्पुस्तकमाधिकारिणो गृह्णन्ते । मध्यमानधिकारिणो निर्दिशति—अन्य इति । साङ्ख्यशब्दितं साधनं किं नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञानं हेतुतया योगतुल्यत्वाद्योगशब्दित-मित्याह—साङ्ख्यमिति । अधमानधिकारिणः सञ्जिते—कर्मणि । चित्ताकाम्यं योगस्तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या कृत्या योगशब्दितं कर्मणाह—गुणत इति । अपरे पर्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुपपन्नमिहकृत्याऽह—तेनेति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्धाधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव, मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलं परोपदेशप्रमाणाः, स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः । किमु त्वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीति ? इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गं श्रद्धां प्रतिरुम्भयति—अन्ये त्विति । आचार्यादीनां श्रुतिमेवाभिनयति—इदमिति । उपासनमेव विवृणोति—श्रद्ध-

धाना इति । परोपदेशात्प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह—तेऽप्येति । तेषां सुखयाधिकारित्वं व्यावर्तयति—श्रुतीति । तेऽपीत्यपि सूचितमर्थमाह—किञ्चित् इति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—केचित् निष्पन्नयोगा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमात्मानं आत्मना मनसा ध्यानेन भक्तियोगेन पश्यन्ति; अन्ये अनिष्पन्नयोगाः साङ्ख्येन योगेन ज्ञानयोगेन, योगयोग्यं मनः कृत्वा आत्मानं पश्यन्ति; अपरे योगादिष्वात्मावलोकसाधनेष्वनधिकृता ये ज्ञानयोगानधिकारिणः तदधिकारिणश्च सुकरोपायसक्ताः व्यपदेश्याश्च, कर्मयोगेनान्तर्गतज्ञानेन मनसा योगयोग्यतामापाद्यात्मानं पश्यन्ति ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन विवृण्वन्मात्मज्ञानस्य पूर्वभेदमाह—ध्यानेनेति । अधिकरणतया कर्मतया, करणतया च निर्देशादात्मशब्दत्रयमिह भिन्नविषयमिति तत्तदुचितमाह आत्मनि शरीरे इत्यादिना । उत्तरोत्तरपण्डित्यैर्निर्देशकमात्रं ध्यानशब्दोऽयं साङ्ख्याद्युक्तं साक्षाद्योगाख्यं पूर्वमिष्यते । अनिष्पन्नयोगा इत्यादि पूर्वक्रमप्रदर्शनं

आत्मदर्शने स्वतन्त्रोपायत्वशङ्कान्युदासार्थम् । ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्’ [३।१३] इति पूर्वोक्तानुसारेण ‘साङ्ख्येन योगेन’ इत्यस्यार्थमाह ज्ञानयोगेनेति । ‘अपरे’ इत्यनेन प्रायुक्तकर्मयोगाधिकारिवर्गविवक्षेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानयोगानधिकारिण इत्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—अन्ये तु कर्मयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वनधिकृता अन्येभ्यः तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिभिरात्मानमुपासते तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युमतितरन्ति; ये श्रुतिपरायणाः श्रवणमात्रनिष्ठाः, एते च श्रवणनिष्ठाः पृतपापाः क्रमेण कर्मयोगादिकमारभ्यातितरन्त्येव मृत्युम् । अपिशब्दाच्च पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.—अनिष्पन्नकर्मयोगाणां सुसुक्ष्मां कर्मयोगोपक्रमदर्शयते । ‘अन्ये तु’ इति तुल्येन, ‘एवमजानन्तः’ इत्यनेन च स्वविवेचनशक्त्यायमावात् कर्मयोगादिष्वनधिकृतत्वं द्योतिष्यते । ‘अन्येभ्यः’ इत्यनेन उपदेष्टव्यविषयेण ‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः’ [४।३४] इति प्राप्ताया विवक्षिता इत्यभिप्रायेणोक्तं तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्य इति । ‘तेऽपि’ इत्यादिना कर्मयोगोपक्रमेऽन्य-

समर्था निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह तेऽप्यामेति । यदाऽन्यवाक्यस्य पूर्वेणान्वयः ‘श्रुतिपरायणाश्च’ इत्यन्वयेन वाक्यान्तरम्; तदर्थेयति—ये श्रुतिपरायणा इति । श्रुतिः परमयनं निष्ठा येषां ते श्रुतिपरायणाः; श्रुतिपरायणशब्दः श्रुत्वोपासीनेभ्यो न्यवच्छेदकः; अन्यथा श्रुतेत्युक्तेऽपि श्रुतिपरायणशब्दस्य नैर्र्थक्यप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह श्रवणमात्रनिष्ठा इति । अत्र श्रवणनिष्ठायाः पावनत्वस्यैव प्राशस्त्यं विवक्षितमित्याह श्रवण-

निष्ठाः पूतपापा इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादिविधिवैश्वर्यप्रसादपरिहाराः । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यात् ।

इत्यत्राह अपिशब्दादिति । अपिशब्देनान्येषां कैमुत्यमेषा-मपकृष्टपरिनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—साङ्ख्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साङ्ख्यानानां च ध्यात्वा । तथा च गौपवनश्रुतिः—“कर्म कृत्वा च तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति ॥ अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते ” इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

६ अ. प्र. दी.—‘अन्ये साङ्ख्येन योगेन’ इत्यत्र कापिल-तन्त्रोक्तप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं साङ्ख्यमिति व्याख्यानमसत्, कापिलमन्त्रस्यावैदिकस्यात्र ग्रहणायोगात्, तस्य भगवद्दर्शने प्रथानसाधनत्वायोगाच्चेति भावेनान्यथा व्याचष्टे—साङ्ख्ये-नेति । ज्ञानेन परोक्षज्ञानेन । ध्यानेनेत्यत्र ध्यानादीनां केवला-नामेवेश्वरदर्शनेसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह—कर्मिणामिति । दृष्टिः प्राप्येति शेषः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य

प्राधान्याद्व्युक्तमेगोक्तः । कुत एतत् ! इत्यत आह—तथा चेति । ध्यात्वेत्येतज्ज्ञान्यपीत्युत्तराणि सम्बध्यते । ननु सर्वत्र सर्वस्य संयोजने सत्येक एवायं प्रकारः स्यात्तथा च ‘केचिदन्ये परं’ इत्युक्तमनुक्तं स्यादित्यत आह—अन्य इति । ध्यानादनुत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तदुपा-यज्ञानादिप्रदर्शनायैवमस्याभेदमाश्रित्याह इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—चित्तस्याविच्छेदैर्नैकप्रकारता ध्यानं तेन । साङ्ख्येन साक्षी नित्यो विलक्षण आत्मेति चिन्तनेन । योगेनानेनैव चिन्तनेन । कर्मयोगेनेश्वरार्पितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा ॥ २५ ॥ श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. गि.—एवंविधात्मज्ञानेऽधिकारितारतम्येन साधनभेदान्दर्शयति द्वाभ्याम्—ध्यानेनेति । केचित्तुत्तमा-धिकाः ध्यानेन विनातीत्यप्रत्ययान्ततितत्सजातीयप्रत्यय-प्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेन निदिध्यासानाहुयेन आत्मनि हृदये आत्मानं आत्मना मनसा पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । अन्ये तु मध्यमाधिकारिणः साङ्ख्येन योगेन श्रवणमननरूपे-णात्मचिन्तनेन पश्यन्ति । निदिध्यासानाशक्ताः श्रवणमनने एव कुर्वन्ति; तेऽपि क्रमातिदिध्यासानं प्राप्य साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे मन्दाः कर्मयोगेन परमेश्वरार्पणनिष्कामकर्मानुष्ठान-रूपेणात्मनं पश्यन्ति; श्रवणाद्यशक्ताः कर्मयोग एव निष्ठिताः सन्तः क्रमेण चित्तबुद्धिश्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा पश्यन्ती-

त्यर्थः ॥ २५ ॥ अन्ये स्वतिसन्दाः यथोक्तोपायेषु केनाप्युक्त-रूपमात्मानं द्रष्टुमजानन्तः अन्येभ्यः परमकाङ्क्षिकेभ्य आचा-र्यैः श्रुत्वा ‘श्रद्धेवाहं न संसारी शुक्तोऽहमिति भावयेत् । अशक्तवृन्मभावयितुं वाक्यमेतदुद्देश्येत्’ इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं ‘श्रद्धेवाहम्’ इति वाक्यं नित्यमावृत्तेत्युपदेशं लब्ध्वा तथै-वोपासते श्रद्धाऽनुतिष्ठन्ति, तेऽपि मृत्युं संसारं क्रमेणाति-तरम्येव; यतः श्रुतिपरायणाः भूयत इति श्रुतिराचार्योप-देशः, न एव परमयनं मोक्षमार्गः येषां ते तथोक्तः । तेऽपी-त्यपिनाह कर्मयोगादिसाधननिष्ठा मृत्युमतितरन्तीति किञ्च वक्तव्यम् ॥ इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

९ व० त० की०—एवमभूतदर्शनसाधनविकल्पानाह—द्वाभ्यां ध्यानेनेति । आत्मनि स्वस्मिन् आत्मना स्वेन, अन्ये साङ्ख्येन योगेनाष्टाङ्गेन, कर्मयोगेन चापरे निष्कामेन पश्यन्त्यात्मानम् ॥ २५ ॥

अन्ये इति । अतिमन्दधिकारिणोऽन्येभ्यस्तत्त्वदर्शिभ्यो ज्ञानिभ्यः श्रुत्वा ‘कर्मणा’ [३२०] इत्यादि-भिरात्मानमुपासते, ततस्तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युं संसारमतितरन्ति, ये श्रुतिपरायणास्त एव । अपिचशब्दो-पादानात्पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं ज्ञानेनैव शुक्तिश्रेतदाऽन्यसा-धनातामप्रयोजकत्वं स्यादित्यत्राङ्ग्यान्प्राधान्यस्वरूपमाह—ध्यानेनेति द्वयेन । केचित् ज्ञानिनः ध्यानेन परिकल्पनेन आत्महृदये आत्माना मनसा आत्मानं आत्मरूपं भगवन्तं पश्यन्ति । अन्ये साङ्ख्येन नित्यानित्यवस्तुविवेकात्मकेन योगेन तथा पश्यन्ति । अपरे कर्मयोगेन कर्मसु तदात्मकप्राकृत्यरूप-योगेन पश्यन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

अन्ये तु मूलाः अजानन्तः अन्येभ्यो गुरुभ्यः श्रुत्वा विनैवानुभवम्, एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासते उपासनां कुर्वन्ति, तेऽपि च सर्वे मृत्युमतितरम्येव; शुक्ता भवन्तीत्यर्थः । कथं ? इत्यत आह—श्रुतिपरायणाः, श्रुत्युक्तप्रकारात्वाद् श्रद्धया करणादित्यर्थः । अयमर्थः—स्ववाक्यसत्यत्वात् तानपि तारयामि निर्भन्वेन, न तु भेदेन; इदमेवैकारापिसन्दाभ्यां न्यजितम् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० नी०— एवंविधात्मदर्शनेऽधिका रिभेदेनोपायविकल्पानाह— ध्यानेनेति । अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः । तत एवोत्पन्नविविदिषा वेदान्तश्रवणे प्रवर्तन्ते । ततः प्रमाणगतासम्भावनानिवृत्तौ सत्यां तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तन्ते प्रमेयगतासम्भावनानिवृत्त्यर्थे ते साङ्ख्याः । ततः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनाया निवृत्त्यनन्तरमनात्मनि देहादात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावनाया निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तन्ते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धिबृत्तौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः । तत्र ये कर्मसाङ्ख्ययोर्निष्णावास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये त्वकृतकर्मणः साङ्ख्येन योगेन विचारान्तेन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति । अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तलक्षणेन साङ्ख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयः, न तु विकल्पः ॥ २५ ॥

पश्चान्तरमाह— अन्ये विति । अन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः । तुशब्देन पूर्वोक्तभ्यो विलक्षणाः । एवं पूर्वोक्तप्रकारमज्ञानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वं तदुपासनामार्गं चाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायन्ति, तेऽपि च मृत्युं संसारं तरन्त्येव । अपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तास्तरन्तीत्यत्र किमाश्रयः ? इति गम्यते । एवशब्दात्तेषां मुख्यकमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति । यतस्ते श्रुतिपरायणाः, श्रुतिः श्रवणं तदेव परं अयनं मोक्षसाधनं येषां ते तथा । ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात् तेषां चित्तशुद्धयर्थं कर्मापेक्षा । वेदोक्तत्वे दृढनिश्चयाच्चासम्भावनानिवृत्त्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः । अयं च ब्रह्मासाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति केचित्, प्रमारूप इत्यन्ये । तथाहि— यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिवुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव तथापि तद्ब्रह्मणकाले मणि लभतेऽतः स संवादिभ्रमः । एवं त्वम्पदार्थं तत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारतो भ्रान्त एव, तथापि तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति । तथा च वसिष्ठः— ‘असत्ये सत्यता साधो ! शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यातयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदम् । [यो. बा.] इति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मानि तत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विषयोऽयं ध्यानयोगो योषित्यग्निध्यानवत्, तथापि तेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु— ‘वेदान्तवाक्यजघ्यानभावनाजापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढ्येन भ्रमत्वं प्रतिपद्यते’ इति प्राहुः ॥ २६ ॥

संसारस्याविधिकत्वं तन्निवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च ।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३] इति क्षेत्रज्ञेश्वरकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ [१३।१३] इत्युक्तं, तत्कस्माद्धेतोः ? इति तदेतत्प्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते— यावदिति । यावद्यत्किञ्चित्सञ्जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु— किमविशेषेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ ! । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः ? । न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति, आकाशवन्निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः, तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावावस्थानादिति उच्यते— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोभिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्वर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकभावनिबन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद्धारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशालं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात् सुजादिवैकीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ [१३।१३]

इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिहर्म्योदिवत् स्मरदृष्टवस्तुवत् गन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्पन्नदर्शन-विरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् । 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।१४] इत्यनेन विद्वान्भूयो नामिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २७ ॥

२ मा. शां. व्या.— ऐक्यधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमन्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति— क्षेत्रेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्क्षेत्रज्ञात्मकपरमात्मस्थितिकेण प्राणिनिकायस्याभावादैक्य-ज्ञानादेव मुक्तिरित्याह— कस्मादिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्ध-मुक्तमाक्षिपति— कः पुनरिति । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगो वा समवायो वा ! इति विकल्पाऽऽख्यं दूषयति— न तावदिति । द्वितीयं निरस्यति— नापीति । वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि तयोरध्यासरूपः सोऽस्तौति परिहरति— उच्यते इति । भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह— विषयेति । इतरेतरवत्क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्धर्मस्य क्षेत्रज्ञाधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादीरोपरूपो योगस्तयो-रित्याह— इतरेति । तत्र निमित्तमाह— क्षेत्रेति । अविश्व-कादरोपितसंयोगो दृष्टान्तमाह— रजिज्वति । उक्तं सम्बन्धं

निगमयति— सोऽयमिति । तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति— मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या-ऽह— यथेति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [वृ. उ. ४।४। २२] इत्यादि त्वम्पदार्थविषयं शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाद्य महाभुतादिदृश्यन्तान्क्षेत्रात् [१३।६, ७] उपद्रवृत्तादिलक्षणं प्रागुक्तं [१३।२३] क्षेत्रज्ञं मुञ्चेष्टीकान्यायेन विविच्य सर्वो-पाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वरूपेण हेतयं योऽभ्यस्रति तस्य मिथ्या-ज्ञानमपगच्छतीति सम्बन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं ? क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याऽह— क्षेत्रं चेति । बहुदृष्टान्तोक्तैर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते । उक्तज्ञानान्मिथ्या-ज्ञानापगमे हेतुमाह— यथोक्तिः । तथापि कथं पुरुषार्थ-सिद्धिः ! कालान्तरे तुल्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयस्तस्मिन्वा-दित्याशङ्क्याऽह— तस्येति । सम्पन्नज्ञानादज्ञानतत्कार्थनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह— य एवमिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च सत्त्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह— यावदिति । यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-योरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमात्मदर्शनमुक्तं, तदर्थं 'समं सर्वेषु' इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसन्धानप्रकारो बक्ष्यते । स चाविष्कृतप्रतीतो सत्यामेवोपदेष्टव्यः, अन्यथा निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न दोषमन्तरेण वर्तते; स च दोषोऽत्र भोक्तृत्वभोगायतनत्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः; तदिदं 'यावत् सञ्जायते' इति श्लोकेनोच्यत इति सङ्गतिमाह अथेति । सर्वत्रैव यावच्छब्दइत्याह साकन्यपरत्वमुक्तम् । यावच्छब्दस्य यच्छब्दार्थत्वेन व्याख्यानमवाक्यत्वान्मन्दप्रयोजनत्वाच्चयुक्तमिति भावः । सरवशब्दोऽत्र जन्तुपरः 'द्रव्यास्तुल्यवसायेषु सत्त्वमिह तु जन्तुषु' [अमरः ३।३।२२] इति पाठात् ।

कृत्युल्लभलतावृत्तुषादिषु चैतन्यविकासाभावमात्रेण जैनप्रति-यया केवलाचैतन्यशङ्कानिरासायात्र स्थावरशब्दः । स्थावर-जङ्गमत्वयोर्वात्ययौवनवार्थाकाविवदयावच्छरीरमाभित्वाभावज्ञा-पनाय स्थावरजङ्गमात्मनेत्युक्तम् । क्षेत्रज्ञज्ञान्यां सद्वा-न्यस्य संयोगशङ्क्युदासायौक्तं इतरेतरसंयोगादिति । विशेषांशं दर्शयितुं संयोगादेवेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गात् पुत्रोत्पत्तिरित्येव क्षेत्रज्ञसंयोगात्ततोऽन्यत्सत्त्वं जायेतेत्यत्राह— संयुक्तमेवेति । पृथक्सिद्धप्रसिद्धक्षेत्रज्ञसिद्धसम्बन्धव्यवच्छेदायाह नन्विति । 'तद्विद्धि' [४।३।४] इति तच्छब्देन जन्मनः परामर्शः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह— यावदित्यादिना ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'तत्क्षेत्रे यच्च' [१३।४] इत्यादिना प्रतिज्ञास्य सर्वसंयुक्तत्वात्किमुत्तरेण ? इत्यत आह— पुन-क्षेत्रेति । उक्तस्य पुनर्वचने को हेतुः ? इत्यत उक्तं साम्या-

दीति । ईश्वरधर्मस्योभयमार्थाध्यानेन साम्यग्रहणम्, तच्च प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं यादगिति प्रतिज्ञातेऽन्तर्भवति ईश्वरधर्म-कथनं न यत्रभाव इति ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।२४] इति प्रागुक्तयोः संसारतत्त्वज्ञानयोः

प्रपञ्चनार्थमतः परमध्यायशेषः । तत्र संसारस्याविधिकत्वं दर्शयति— यावदिति । यावत्किञ्चित्सत्त्वं वस्तु स्थावर-

जङ्गमात्मकमुत्पद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
प्रागुक्तयोः संयोगः परस्परविवेककृतः स्वरूपावृत्तमिष्टनीकरणा-
त्मकस्तादात्म्याध्यासाः, अतिसिक्तसम्बन्धासम्भवस्य वज्र-

पञ्जरे प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादध्यासादेव सर्वं कार्यजातमिति
विद्धि । अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धन एव संसार इत्यर्थः
॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अथ साङ्ख्यरीत्या प्रकृतिसप्तष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं स्थावरजङ्गमं
च सत्त्वं सच्चिदसंसर्गमित्याह— यावदिति । सत्त्वं भूतमात्रं स्थावरं जङ्गमं च जायते तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
सम्बन्धात् 'वभययुजा भवत्यसुभुतो जलबुद्बुदवत्' [भाग. १०।८।३१] इति वाक्यात् । क्षेत्रात्मनोरन्यो-
न्यसंयोगादिह जायते संयुक्ततायेव, नेतरेतरवियुक्तावित्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एतेषु पूर्वोक्तप्रकारेषु किञ्चित्तमम् ?
अथ च कथं ज्ञेयम् ? इत्यत आह— यावदिति । यावद्वस्तु-
मात्रं स्थावरजङ्गमं तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तस्वरूपयोगात्

कीदार्थकमत्संयोगात् सत्त्वं सत्त्वात्मकं विद्धि जानीहि ।
भरतसर्षभ ! इतिसम्बोधनं तदर्थज्ञानयोग्यत्वात् ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वं 'कार्यकारणकर्तृत्वे' [१३।२१] इत्यत्र चिदचितोः पुम्प्रकृत्योरन्योन्यभा-
ध्यास उक्तस्तस्यैव गुणसङ्ग्रहस्य 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' [१३।२२] इति नानाजनमहेतुत्वं चोक्तं तद्विश-
दयति— यावदिति । सत्त्वं जीवरूपम् । गुणसङ्गोऽत्र रूपाद्यासक्तिर्न, किन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यस्मिन्न-
न्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— 'न स भूयोऽभिजायते' [१३।२४] इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीज-
निवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः, जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः, अतस्तस्या
अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते— सममिति । समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं
स्थितिं कुर्वन्तम् । कः ? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु । कम् ? परमेश्वरं देहेन्द्रिय-
मनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमश्चासावीश्वरश्चेशनशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् ।
तानि विशिनष्टि— विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति श्रुतानां परमेश्वरस्य चात्यन्त-
वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलः, जन्मोत्तरकाल-
भाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात् ।
सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति; अतोऽन्यभावाविकाराभावानुवादेन तत्पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः
प्रतिषिद्धा भवन्ति सह तत्कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं
च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेनेति ? । सत्यं
पश्यति, किन्तु विपरीतं पश्यति; अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिनेकं चन्द्रं
पश्यति, तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति । तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः
पश्यति, स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते, स एव पश्यतीति । इतरे पश्यतोऽपि न पश्यन्ति,
विपरीतदर्शित्वादानेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरप्रण्यमवतारयितुं व्यवहितं
वृत्तं कीर्तयति— नेत्यादिना । अविद्याऽनायनिर्वाच्यमज्ञानं
मिथ्याज्ञानं तत्संस्काराद्याऽऽदिशब्दार्थः । व्यवहितमनुवाच्यव-

हितमनुवदति— जन्मेति । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वा-
नभ्यैर्मूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह—
अत इति । तत्प्रासङ्गिकत्वात्तदुक्तकार्यप्रवृत्तिहेतुत्वाद्वापि-

सुक्ष्मार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमधिकारिभेदादुपग्राहेति मत्वाऽऽह— उक्तमिति । सर्वत्र परस्परैकत्वान्नोत्कर्षाधिकर्षवत्त्वमित्याह— सममिति । परमत्वमीश्वरत्वं चोपादयति— देहेति । आत्मा जीवस्त्वमित्यादिनाऽन्वयोक्तिः । आश्रयानां शास्त्राभितस्तथापि नाशमाशङ्क्याऽऽह— तं चेति । अविनश्यन्त्वमिति विशिनष्टीति सम्बन्धः । उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह— भूतानामिति । नाशानां शास्त्राणां वैलक्षण्येऽपि कथमत्यन्तवैलक्षण्यं ? सविशेषत्वमित्येत्युक्त्युत्पादिति शङ्कते— कथमिति । भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावाद्युत्पत्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारैर्षादित्वमाह— सर्वेषामिति । तत्र हेतुमाह— जन्मेति । न हि जन्मानन्तरेणोत्तरे विकारा युज्यन्ते जन्मवत्तत्तदुत्पत्त्यभावादित्यर्थः । विनाशानन्तरभावान्नोऽपि विकारस्य कस्याचिदुपपत्तेर्न तस्या-

न्यविकारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— विनाशादिति । तस्यान्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह— अत इति । तेषां जन्मादीनां कार्याणि कादाचित्कसत्त्वानि तदधिकरणानि तैः सहेति यावत् । परमेश्वरस्य भूतेश्वरोऽन्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् । ‘यः पश्यति’ इत्यादि व्याचष्टे— य पश्यति । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाश्रितं नन्विति । ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्विशिष्टेऽपि विपरीतदर्शित्वादौश्वरप्रवणस्यैव सम्प्रदर्शित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति— सत्यमिति । उक्तमेव दृष्टान्तं विवृणोति— यथेत्यादिना । ‘यः पश्यति’ इत्यादिदर्शमुपसंहरति— इतर इति । परस्त्वुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति, स पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविषमाकारेणात्मानमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. जं.— अथ समत्वविषमत्वविन्युत्पत्तयोरभ्यवनिस्तत्त्वाभित्यादौ तद्वैभोर्विभेदात्सुसन्धात्ममिधाय तदेव तत्त्वाभ्यवधारयारूपत्वेन परमुपसृष्टार्थहेतुतया प्रशंसति सममिति श्लोकेन । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्’ [१३।१७] इत्यत्र शङ्क्ये-
णोक्तम् “ आकाशवभिरवयवतया अवयवसंश्लेषलक्षणसंयोगा-
सम्भवात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानन्युपगमेन सम-
वायासम्भवाच्च विषयविषयिणोस्तयोरितरेतरधर्माभ्यासलक्षणः
संयोगः । तन्निवर्तनं च सम्यग्दर्शनं ‘समं सर्वेषु’ इत्यादि-
नोच्यते ” इति । तदेतद्व्याख्यानमाश्रित्य, निरवयवस्यापि संयोग-
सम्भवात्, ‘युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः’ इति हि तं लक्ष्यन्ति;
स च निरवयवयोः सावयवयोर्निरवयवसावयवयोश्च सम्भवति ।
तमते च अभ्यासात्तु उपपत्त्यादयः प्रपञ्चिताः । ‘सर्वेषु भूतेषु’
इति देवमनुष्यादिरूपवैषम्यं विवक्षितम् । यथा शृण्वयद्विरण्म-
यादिष्वदोषातत्स्यापि गह्वोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव, न
पुनर्धर्मयत्वादिद्विषयः; तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुष्यादिवद्देहेषु
स्थितिमात्रमेव; नतु स्माप्रतिक्षिप्तकाष्ठादिलवणत्वव्यायेन स्वरु-
पेण देवमनुष्यत्वादिवैषम्याश्रयत्वमिति । ‘तिष्ठन्तम्’ इत्यस्या-
भिप्रायमाह देवादिविषमाकाराद्वियुक्तमिति । यद्वा ‘समम्’ इति वचनादर्थाक्षिप्तं वैषम्यविवृत्तिकवनमिदम्;
‘तिष्ठन्तम्’ इति तु परत्राश्रयैतद्व्यम् । अतो हि भाष्यते
परमेश्वरत्वेन स्थितमिति ।

अनीश्वरस्यातृपशब्दोः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वं ? इत्यत्र
पूर्ववत्सङ्कोचमाह तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति ।
देहात्माभिमानीनो हि देहनाशादात्मनाशं मन्यन्ते; नत्वप्रती-
तस्य परमात्मनो नाशम् [२८] इत्यत्र ‘अविनश्यन्तम्’ इति
प्रत्ययविनाशप्रतिषेधार्थपदसमानाधिकरणः परमेश्वरशब्दः प्रकान्त-
विषय इति भावः । समशब्देन न बाह्यदेवत्वादिवैषम्यनिवृत्ति-
मात्रं विवक्षितम्; अपितु “ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वैक-
वर्णता । क्षीरत्वस्यपि ज्ञानं लज्जितस्तु गवां यथा ”
[त्र. विं. उ. ७०] नि. ता. उ. ५।१९] इति श्रुत्यनुसारे-
णात्मानां स्वरूपेषु मिश्रवैषम्यनिवृत्तिरपि । तच्च साम्यं कथ-
म्भूतमिति शङ्कयाम् “ एतदो वेति ” [१३।२] इति प्रक-
मात्सराणां ह ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति । ज्ञानत्वादिरेष्यु-
पलक्षणमेतत् ।

“ येन सर्वमिदं ततम् ” [१।८।४६] इत्यादिना प्रपञ्चि-
तविनाशित्वहेतुम् स्मारयति विनाशानर्हस्वभावेनेति । ‘यः
पश्यति स पश्यति’ इत्यनयोरनतिशयितार्थतया नैरर्थक्यं
उद्देश्योपादेयमन्वयेत्यत्राह स आत्मानं यथावदवस्थित-
मिति । इतरेषु पीतशङ्खादिदर्शिविपरीतदर्शितया पश्यन्तो-
ऽपि न पश्यन्तीति भावः । ‘स पश्यति’ इति प्रशंसोऽत्र
ननुपसृष्टार्थेनाभादिनिष्यन्ता । व्यतिरेकनिन्दा चात्र फलित-
त्वमिप्रायेणाह यस्त्विति ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवमाविधिकं संसारस्रुक्त्वा तन्निवर्तकं तत्त्वज्ञानमाह— सममिति । सर्वेषु भूतेषु देवतिथिजुरादिविचित्रभेदभिन्नेषु प्राणिषु सुरामृगजङ्गलजेषु सूर्यबिम्बमिव सममेकरूपं यथा भवति तथा तिष्ठन्त्वम्, अत एव तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्त्वम् । विकारभायोपलक्षणमेतत् । भूतविकारे स्वयमविक्रियमित्यर्थः । एवंविधं परमेश्वरं ईश्वरो

जीवकलया प्रविष्टो मादृशीं तनुम् ” “ स एष इह प्रविष्ट आनखाभेभ्यः ” [वृ. उ. १।४।७] “ तत्सद्गुहा तदेवाहमविशत् ” [तै. उ. २।६] “ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ” [छां. उ. ६।३।१२] इत्यादिप्रमाणसहस्रसम्प्रतिपन्नपरमेश्वरभावं क्षेत्रज्ञं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति, नान्यः ॥ २८ ॥

९ व० त० द्वा०— अथ पुनरपि सुप्रहणयात्मदर्शनमाह— तत्रात्मा त्रिविधोऽन्तर्यामी पुरुषोऽव्यक्तश्च । तत्र प्रथमस्य दर्शने फलमाह— द्वार्यां सममिति । तत्र यः समं तिष्ठन्तं सर्वभूतेषु परमात्मानमन्तर्यामिणमीश्वरं पश्यति स सम्यग्दर्शनः, विनश्यदवस्थेषु सत्प्रकृतिकार्यशरीरेषु जातिबद्धविनश्यन्तं ज्ञातृत्वेन समानाकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव फलरूपत्वेन विनादयति— सममिति । सर्वेषु प्रपञ्चान्तःपातित्वावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु लीलया अनेकविधरसभोगार्थं तिष्ठन्तं रसाद्युभवार्थं नीचोच्चादिभेदरहितं समं, तेषु विनश्यत्स्व च अविनश्यन्तं तादृशली-

लावबोहरहितत्वाद्विनाशं प्राप्तेषु अन्यथाभावेन कोधादिराहित्येन तथैव लीलानुभवं कुर्वन्तं यः पश्यति, स परमेश्वरं पश्यति । अत एव दर्शनाभावे सापराधो भवत्येव ॥ २८ ॥

११ नी० भा० द्वा०— तत्राशोपायमाह— सममिति । सममपरिणामिनं कूटस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठन्त्वम् । एतेन देह एव तदधिगमस्थानमित्युक्तम् । परमेश्वरमन्तर्यामिणं सर्गस्थित्यन्तकर्तारम् । अत एवान्तर्मुखदृष्टया विनश्यत्सु तेषु भूतेषु रज्जुरगादिवत्कल्पितत्वाद्दर्शनं गच्छत्सु विमुक्तादात्मत्वावस्थित्यदृष्टपृत्वाच्चाविनश्यन्तं सर्वास्त्वप्यवस्थास्वदर्शनमगच्छन्तं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्येऽन्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते— सममिति । समं पश्यन्तुलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोत्पलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् किं ? न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वैनैव स्वमात्मानम् । ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतसम्यग्ज्ञानेन किं ? इत्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तदेतौ पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह— यथोक्तस्येति । यस्मादित्यस्य तत्त्वशब्देन सम्बन्धः । सर्वभूतेषु तुल्यतयाऽवस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यमात्मानमात्माना यस्माच्च हिनस्ति ततस्तत्त्वमा-

नोक्षाख्यां परां गतिं यातीति योजना । तत्र पादत्रयेण ज्ञानादज्ञानध्वस्त्या ध्वस्तिरनर्थस्योक्ता । अज्ञानमित्याज्ञानयोरारवणयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थेपादार्थः ।

१ शां. भा.— ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति, कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा “ न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यप्रिथित्वयः ” [तै. सं. ५।२।७।१] इत्यादि । नैष दोषः, अज्ञानात्मातिरस्कृतापत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽन्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्य, अनात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं, तं चैवं हत्वाऽन्यम्; एवं तमपि हत्वाऽन्यं, इत्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्माऽसावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वं आत्महन एवाविद्वांसः । यस्त्विदरो यथो-

कात्मदर्शी स उभयथाऽव्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति न हन्ति । ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं’ इति यथाश्रुतामाद्य चोदयति—नन्विति । ‘न ग्रथिव्यां’ इति प्रातिशारा निषेधवत् ‘नान्तरिक्षे न दिवि’ इति प्राप्यमावा-
न्नायं निषेधो मुख्यो नेष्यते, तथेवापि प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमानित्याह—यथेति । अज्ञानात्मात्मनैवाऽऽत्महिंसा-
सम्भवाद्विदुषां तदभावोक्तियुक्ते समर्थते—नैष दोष इति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—सर्वो हीति । अनात्मशब्दो
देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति—

इत्यात्महेति । तथापि पारमार्थिकस्याऽऽत्मनो हननाभावात्
तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति । उक्त-
रीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—सर्व-
इति । आत्मनैवाऽऽत्महननमविदुषां दृष्टं, तदिह विद्वद्विषये
शक्यं निषेदुमित्याह—यस्त्वितर इति । उभयथाऽपीति
आरोपानारोपाभ्यामित्यर्थः । ज्ञानादनपैत्रमञ्जरो पूर्वोक्तं परमा-
नन्दप्राप्त्या परितुल्यं युक्तमित्याह—तत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरमात्मानं
देवादिविषमाकारवियुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्माना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति,
संसारान्मोचयति; ततः तस्मात् ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्, परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः,
परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं पश्यन् आत्मानं
हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तमुपादयति समं पश्यन्निति
श्लोकेन । ‘हि’ इति हेतौ । प्रस्तुतं समदर्शनं ह्यत्र फलद्वारा
स्तूयते ‘सर्वत्रावस्थितो देहे’ [१३।१३] इति वक्ष्यमाणो-
क्षणेन ‘सर्वत्र’ इतिशब्दस्य विवक्षितमाह देवादिशरीरे-
ष्विति । ‘अर्वा भोक्ता महेश्वरः’ [१३।२३] इति पूर्वो-
क्तानुरोधेन ‘समवस्थितम्’ इत्यत्रोपासामात्मन्यलब्धस्थिति-
वैशेष्यं व्यनक्ति तत्तच्छेषित्वेनेत्यादिना । अतएव हि
‘स्थितम्’ इत्येतावद्विभज्य निर्दिष्टम् । ईश्वरशब्देनापि
शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अत्रापीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायेनावच्छि-
न्नविषयोऽस्तुसन्धेयः । देहास्माभिमानप्रसक्तदेवादिवैषम्यप्रतिषे-
धार्थोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह—देवादिविषमाकार-
वियुक्तमिति । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्’ [१३।२७] ‘यदा
भूतवृषभभावम्’ [१३।३१] इति पूर्वापरपरामर्शदिहसम्बन्ध-
सिद्धवैषम्यनिवृत्तिविषयित्वेति भावः । तृतीयान्त आत्मशब्दोऽत्र
क्षणविभक्त्यन्तत्वात्तौ विशयाच्च मनोविषयः ; द्वितीयान्तस्तु
क्षिकर्मत्वसामर्थ्यात् संसार्यात्मविषय इति ज्ञापयति मनसा
स्वमात्मानमिति । समदर्शिनो हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अवि-
हिताप्रतिषिद्धकृतृत्वसमदर्शकस्याभावकत्वमात्रमुक्तं स्यात् ; तच्चा-
नर्थकम् ; अपिच विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वात् हिंसार्हः ।

अतोऽत्र ‘न हिनस्ति’ इत्यनेन किमपि समदर्शनेत्याशङ्क्यं पुरुषेष्ट-
मभिधेयमित्याह रक्षतीति । प्रकरणतो वाक्यशेषाच्च रक्षां
विनिश्चि संसारादिति । तदशब्दोऽत्र न वाक्यार्थादि-
परामर्शो, अनिष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानो-
चित्यात् ; अत उभयकारणं समदर्शनेनैव परानुश्रयत इत्याह—
तस्मादित्यादिना । ‘परां गतिम्’ इति प्राप्यविशेषस्य
विवक्षितत्वाद्वावर्थात्परत्वे तदसिद्धेस्तद्विचित्रां व्युत्पत्तिमाह
गम्यत इतीति । तदेव विनिश्चि यथावदिति । प्रकरणं
हीदं जीवविषयं समर्थितम् ; परगतिशब्दश्च ‘अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्’ [८।११] इत्यादिषु जीवेऽपि
श्रुत्युक्तं इति भावः । ‘आत्मनि वैषम्यदर्शो तु स्वात्मानं
हिनस्ति’ इति ‘विशेषनिषेधः शेषाभ्यामुक्तार्थः’ इति
न्यायेन सिद्धमित्याह देवाद्याकारेति । नित्यस्यात्मस्वरू-
पस्याच्छेषत्वादिस्वभावतया ‘कं घातयति हति कम्’
[२।२१] इति प्रागुक्तस्य काऽसौ हिंसा ! इत्यत्राह—भवज-
लधोति । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोः स्वाकारादुद्देशेनद्वारा
संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वान्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्य-
भिप्रायः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—न हिनस्ति न व्यापादयति ॥ २९ ॥

८ वं. ब्र. गि.—तदेतदात्मवर्तनमिष्टानिष्टप्राप्तिपरि-
हाफलेन स्तौति—सममिति । सर्वभूतेषु समं यथातथा
समवस्थितं सम्यगन्मादिनाशान्तषट्पञ्चविकारशून्यतयाऽव-
गी. दु. २२

स्थितं ईश्वरमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मानं न हिनस्ति
संरक्षति, संसारान्मोचयतीति यावत् ; तस्मात् परां गतिं
युक्तिमाप्नोति । अनेन—य एवमात्मानं न पश्यति स पापी-

धानात्महा स्वस्वरूपज्ञानिर्गन् प्रति, वस्तुगत्यात्मनो विद्यमा-
नस्याप्यविद्यमानफलतया तेन तस्य हतप्रायत्वात्; अतस्त-
स्यात्महत्यापापिष्ठस्यानिष्टमेव फलं भवतीति दक्षितम्;
यदाहुः—‘ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं

तेन कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७४।२७]
इति; श्रुतिरपि “असुरां नाम ते लोका अन्वेन तमसा
वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मह्नो जनाः ”
[ईशो. ३] इति । असुरां असुरैरुपभोग्याः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०—समं पश्यन् आत्मानं आत्मानं न हिनस्ति नान्यथा प्रतिपद्यते, किन्तु याथावस्थेनावैति
हीति युक्तं ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा
[म. भा. १।७४।२७] इति श्रुतिप्रामाण्यात् ? अपि तु संरक्षति संसारमत्येति “अतिश्रुत्युमेति”
[यजुस्सं. ३१।१८+थे. उ. ३।८।६।१९] इति श्रुतिप्रतिपादिताथैः; ततो ज्ञातृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्
परां गतिं सविद्वानन्दकां भगवद्धामरूपामक्षरात्मिकां याति ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—पश्यन् श्रुको भवतीत्याह—सम-
मिति । सर्वत्र प्रापञ्चिकपदार्थमात्रे समवस्थितं सम्यक्करणेण
तथासूतलीलाधर्मवस्थितं ईश्वरं सर्वसामर्थ्ययुक्तं समं पश्यन्
आत्मना स्वलीलारूपेण आत्मस्वरूपमविकृतमात्मानं हि
निश्चयेन न हिनस्ति अन्यथा न प्राप्नोति, यथार्थरूपेण

ज्ञात्वा प्रपद्यते । ततः पराङ्मुख्यां वैकुण्ठाख्यां गतिं याति ।
हीति युक्तत्वम्; अन्यथाप्रपत्तेर्निषिद्धत्वात् । अत एव
‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं
पापं चौरिणाऽऽत्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७४।२७]
इति सम्पद्यते ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०—दर्शनफलमाह—सममिति । स्वदेहे इव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थित-
मीधरं समं समतया पश्यन् हि यतः ॥ सर्वाभेददर्शो आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना-
योनिस्सङ्कष्टेषु पातनेन न पीडयति, किन्तु ततः परां गतिं मोक्षं याति । यद्वा ऐकान्त्यदर्शित्यास्त्वात्मानमिवाव्य-
मपि न हिनस्ति, सर्वत्र दृष्टालुर्भवेतीति भावः । तत्रश्च परां गतिं याति ॥ २९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

* अत्र सगुरपि—योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः [२।५।४५] इति ।

१ ननु—कश्चित्छुभं करोति, कश्चिदशुभम्; एकस्मिन्नेव काले कश्चित्पूर्वकृतशुभफलं भुङ्क्ते, कश्चित्पूर्वकृताशुभफलम्; कश्चिन्ना-
नाति षट्म्, कश्चिद्वषट्म्, कश्चित्शुभतो न किमपि; कश्चित्स्वप्नात्पश्यति, कश्चित्प्रबुद्ध इत्यादिप्रविभागानां सर्वाशुभमसिद्धानां
प्रतिशरीरं जीवात्मनां चेतनानां भेदं विनाशुपतिरित्युक्तेस्तेषां वास्तविका भेदाः सर्वैस्तेष्वैकैः प्रतिपन्ना इति—कथं सर्वसूतस्थमेक-
मात्मानं समं पश्यन् ‘न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ [१३।२९] इत्युक्तम् ? इति चेत्, ते भेदा अविवोपाधिप्रयुक्ता एव, न
वास्तविका इत्येवमिष्यते । औपाधिकानामपारमार्थिकानामपि भेदानां सार्वजनीनाशुभमवगोचरता हि नैयायिकादिभिरपि—
‘इयं प्राची, न यतीची; इयं यतीची, नोदीची’ इति भेदा विद्याः क्षणसुहृत्तयामादोषजनीनामासतुर्वर्षभेदाः कालस्य; चैत्रमेत्रा-
दिश्रोत्रभेदाशुभविषया भेदा आकाशस्य स्वीकृता एव; तत्समुक्ताः कार्यभेदाश्च समानेऽप्येकत्वे विभुत्वे च । सर्वप्रमाणशिरो-
मणितात्पर्येवदागमसिद्धमात्मैकत्वमपहृद्य दुर्बिशक्षातिमिरविक्षुद्रष्टृवधृते किमन्यत्कारणमात्मभेदस्य पारमार्थिकत्वोपागमे
न्यायसिद्धान्तायनुसारिणां—शरीररत्नत्वक्षणाकृतिज्ञातात्मवादिवादिनिराकरणपरमतात्पर्याशालिनो लोककर्मकाण्डप्रसिद्धात्मभेदा-
नुवादिनः परमार्थभूतमनादित्वं प्रतिपादयतो न्यायादिसुखसन्दर्भस्याशयमविदुषां स्थितः ? इति हि ते मन्यन्ते । सति चोपाधिके
भेदे तद्वृत्तानामेव शुभाशुभकर्मकृत्यत्वतत्फलसुखदुःखतद्भोग्यकामादीनां कल्पितभेदजीवगतत्वेन प्रतीतिः, न ते धर्मा जीवानां
वास्तविकानामपि भेदा अपि । तेषामेकत्वमेव तु स्वरूपानतिरिक्तं पारमार्थिकमिति । तदेतदभिसन्वायाभिधत्ते भगवानुपनिषत्सोर-
भेदोदोग्धा—**प्रकृत्यैव चेति ।**—इति **गुदाथैतत्त्वालोकाः ।**

के ते उपाधयः ? कश्च तैः सम्बन्धः ? कीदृशान्यौपाधिकाणि जीवस्वरूपाणि ? कथं चोपाधितानां धर्मानां जीव उपलम्भः ?
इत्यत्र वेदान्तिमतानि तत्रैव शृण्व्यानि ॥ **मध्यमतांनुयायिन्यां** त्वन्यथैव व्याख्यातम्—चक्षुर्मादुष्टुकेन प्रकृतेन परमात्मना
कर्मा, प्रकृत्यैव च निमित्तसूत्रा क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि स्वात्मानमकर्तारं यः पश्यति, स परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थः ॥
अथवा—प्रकृत्यैव स्वयमेव कर्मादिकं प्रबोध्य, प्रकृतेरेष्वरेण क्रियमाणानि कर्माणि; तथा आत्मानं परमेश्वरमकर्तारं कर्तुर्हितं यः
पश्यति, स पश्यति । कर्तुरादित्यात्स्वात्मान्यम्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्तृत्वेनावैषम्यादिकम्—इति ॥ —अविगीता ।

१ शां. भा.— ‘सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ [१३।२९] इत्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिव्येष्टात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्येति । प्रकृत्या, प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका “मायां तु प्रकृतिं विधातु” [श्वे. उ. ४।१०] इति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया, कर्माणि बाह्यनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः पश्यत्युपभवे; तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिनिवर्जितं स पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्देशेऽप्यस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.— श्लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितु-
मुक्तमनुवदति— सर्वेति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादिप्रत्येनाऽऽत्मनो
भेदमानान सम्यग्दर्शनमिति शङ्कते— तदिति । स्वगुणैः
गुणस्तुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्मादिवैलक्षण्यत्वात्प्रतिदेहं
भेदे तद्विशिष्टत्वात्सु कथं साम्येन दर्शनं ? इत्येतदशङ्क्य
परिहृतीत्याह— एतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं
व्यावर्तयति— प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य संक्षिप्तार्थात्त्वं
प्रत्याह— त्रिगुणेति । उक्तम् । परस्य शक्तिमात्रेत्यत्र श्रुति-

सम्प्रतिमाह— मायां त्विति । जन्मेन केनचित्क्रियमाणानि
न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह— नान्येनेति । किं तदन्य-
त्रिषेच्यमित्युक्ते साङ्ख्याभिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह—
महदादीति । सर्वप्रकारत्वं काम्यत्वेनषिद्धत्वादिना प्रकार-
बाहुल्यमात्मनसुक्तविशेषेण यः पश्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः । य
पश्यतीत्ययुक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह— स परमार्थेति ।
आत्मनो प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः
समाधिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निर्गुणस्येति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— सर्वाणि कर्माणि ‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते’ [१३।२१] इति
पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथाऽऽत्मानं ज्ञानाकारमकर्तारं च यः पश्यति, तस्य
प्रकृतिस्संयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्त्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं
यथावदवस्थितं पश्यति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— अथ साक्षारिकयाश्रयत्वतदभावादि-
वैधर्म्यमुच्यते— प्रकृत्यैवेति श्लोकद्वयेन । अत्र कर्मण्याकुञ्चन-
प्रसारणादीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणां स्वरूपदर्शनमात्रं
विद्वद्विद्वत्साधारणम् ; चित्तुषस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वदर्शनं
विशेष इत्युपादेयं निविशदीकरणाद्य— क्रियमाणानीति इति

करणम् । अकर्तृत्वमात्रशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकरणं स्थापयति—
ज्ञानाकारमिति । ‘ज्ञाताकारम्’ इति वा पाठः । कथं तर्हि
शास्त्रवस्यत्वतत्फलमोक्तत्वादिकं ? इत्याह— तस्येति ।
सर्वस्यास्य चकवत्परिवर्तमानोपाधिप्रवाहनिबन्धनत्वात् कश्चि-
दोष इति भावः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— आत्मानं चाकर्तारं पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— “प्रकृत्यैव च” इत्यत्र यः प्रकृत्यैव च
कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानमकर्तारं पश्यतीति

कश्चिद्वच्यमाह, तदस्य ; तथाशब्दवैयर्थ्यापेक्षेति भावेनान्य-
थाऽऽह— आत्मानं चेति । स पश्यति परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकृत्याऽविद्यया । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ३० ॥

८ वे. ब्र. गि.— ननु ‘समं पश्यन्ति सर्वे’ [१३।२९]
इत्युक्तम्, शुभाशुभकर्तृणामात्मनो साम्यायोगादित्याशङ्क्य
तत्कृत्वमेवासिद्धमित्याह— प्रकृत्यैवेति । मनोबाह्याकारभ्याणि
कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृत्यैव मायाविद्याख्यया देहेन्द्रि-
यादिरूपेण परिणतया क्रियमाणानि यः पश्यति । ‘प्रकृत्यैव’
इत्येवकारभ्यावरत्येवाह— तथात्मानमकर्तारमिति । तथाशब्दः
पश्यतेराकर्णार्थः । ‘प्रकृतिपरिणामवृत्तान्तःकरणतादात्म्या-

ध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं, न वस्तुतः’ इति यः पश्यति
“विज्ञानं यज्ञं तदुते, कर्माणि तदुतेऽपि च” [ते. उ. २।५।१]
“ध्यायतीव छेलायतीव” [बु. उ. ४।३।७] ‘अहङ्कार-
विग्रहात्मा कर्ताहमिति मन्यते’ [३।२७] ‘चित्ते कर्तरि
तत्रात्मा कर्तृवाहन्विया सृष्टः’ इत्यादिप्रमाणैः पश्यति,
स एव सम्यक्पश्यति; नान्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— द्वितीयस्यापि स्वस्य दर्शने फलमाह— प्रकृत्यैवेति । साङ्ख्ये तु प्रकृत्यैव क्रियमाणानि
कर्माणि कर्तृत्वं चेष्टावत्त्वेन प्रकृत्याश्रयं, न तु केवल आत्मनि जीवस्वरूपेऽणुपरिमाणमात्रे चिद्रूपेऽपि मुख्य-
कर्तृपुरुषोत्तमांशभावात् नुसन्तत्यैव; देहद्वयोपाधिवैशिष्ट्ये तु तत्र कर्तृत्वं प्राकृतमेवेति ध्येयं, तथा चैवमन्ततो-
ऽकर्तारमात्मानं स्वस्वरूपं निरुपाधिभावं पश्यति स पश्यति; अन्ये स्वप्नाः ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सर्वरूपेण यदि सर्वत्र स एवास्ति, तदा कथं न सर्वं तथा पश्यति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्या लोलोपयोगीन्येव क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति, चकारेण कार्यमाणानि, तथा आत्मानं जीवमकर्तारं

तद्विच्छाभावे सर्वकरणशक्तं यः पश्यति स पश्यति; परमेश्वरमिति शेषः । अथवा ॥ एव पश्यति अन्ये स्वप्ना एवेति भावः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० ही०— ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समनुद्वया पश्यत्यग्निमिव शीतनुद्वया ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । सर्वशः सर्वप्रकरणेन कर्माणि वाङ्मनःकायैरारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३० ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति— यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्मात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मन्त्राऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यति “आत्मेवेदं सर्वं” [छां. उ. ७.२.५.१२] इति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं विकासं “आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नं” [छां. उ. ७.२.६.१] इत्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति, तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतेर्विकाराणां च साङ्ख्यवस्तुस्यादन्त्यव्यवसक्तौ प्रत्याह— पुनरपीति । उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शनमनुवदति— आत्मेवेति । भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहाऽऽत्मसात्तया प्रलीनं पश्यति, न हि भूतपृथक्त्वं; सत्त्वां प्रकृतौ केवले परस्मिन्बलापयितुं शक्यत इत्यर्थः । परिपूर्णवात्मन एव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य

तन्मात्रतां पश्यतीत्याह— तत एवेति । उक्तमेव विस्तारं भुलवष्टम्भेन स्पष्टयति— आत्मत इति । ब्रह्मसम्पत्तिनां पूर्णत्वेनाभिब्यक्तिः, अपूर्णत्वहृतोः सर्वस्याऽऽत्मसात्कृतत्वादित्याह— ब्रह्मैवेति । ज्ञानसमानकालेन सुप्तिरिति सूचयति— तदेति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां देवत्वमनुप्यत्वद्रव्यदीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थं एकतत्त्वस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम्; तत एव प्रकृतिरित एवोचरोचरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैषम्यमुच्यते— यदेति श्लोकेन । एकशब्देनान्यतरस्य निर्धारार्थं भूतशब्दोऽत्र तिलतैलवन्मिश्रदिलष्टचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति । पृथग्भावशब्दोऽत्र जातिरूपं गुणारिरूपं च भेदमविवेकशेषमङ्गाति । स च सर्वोऽप्यवस्थान्तरापरितरूपतया निर्विकारात् पुरुषाद्भेदः, तदाह— देवत्वमनुप्यत्वं भवत्वदीर्घत्वादिपृथग्भावमिति । एकशब्दोऽत्र प्रकृत्योचरोचरतत्त्वनिर्धारणाय इत्याह एकतत्त्वस्थमिति । किं तदर्थं ? इत्यत्राह प्रकृतिस्थमिति । यथात्मा अनेकशब्देन विवक्षितः, तदा तस्यैव देवादिवैषम्यदर्शनमुक्तं स्यात्; तत्र “समं पश्यन्” [१.३.२९] इत्याद्युपक्रमेण ‘पण्डिताः समदर्शिनः’ [५.१.२८] इत्यादिरमृत्यन्तरोक्त्या

च विरुद्धतेत्यभिप्रायेणाह— नात्मस्थमिति । समान्रस्यैकरस्यैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामाश्चरदत्त्वमिहोच्यत इति परेषां जल्पः प्रागेव निरस्तः इति चाभिप्रायः । “आत्मा वै पुत्रनामासि” [कौ. उ. २.१.१] इत्यादिषु शोडशमात्मनः पुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि “अज्ञादज्ञात्समभवसि” [कौ. उ. २.१.१] इत्यादिकमनुसन्धानस्य प्रकृत्यंशगत एव प्रकाशेतेत्युच्यते ‘तत एव च विस्तारम्’ इति । तद्विश्रुणोति— प्रकृतित एवेति । प्रकृतितत्त्वस्य प्रथमं देवादिरूपविविन्नपरिणामे, तन्मूले च सन्तानव्यपदेशभाजि परिणामे भोक्तुः पुरुषस्य भोगार्थसन्निधिमात्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोगायतनादिगतविकारास्पदत्वमपीत्येवकाराभिप्रायः । ‘ब्रह्म सम्पद्यते’ इत्यत्र परमात्मभावस्य विरुद्धत्वाज्जीवात्मभावस्य नित्यविरुद्ध-

त्वात् “परमं साम्यमुपैति” [सं. उ. ३.११३] “मम साधर्म्य-
मागताः ” [१४२] इत्यादिभिरैकार्थ्यत्वं परब्रह्मासाम्यापत्ति-
विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह— अनवच्छिन्नमिति । यद्वा देहात्म-
विवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्म

सम्पद्यते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र फलितार्थक्यत्वं आत्मानं
प्राप्नोतीति । यद्वा ब्रह्मेति द्वितीयान्तरं ; सम्पद्यत इति सम्प्रा-
प्तोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

९ आ. मा. भा.— एकस्थमेकस्मिन्विष्णौ स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘एकस्थं’ इत्यस्यैकस्यात्मकमिति
व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमिति भावेनाह— एकस्थमिति ।
‘तत एव च विस्तारं’ इत्यस्य स्वस्मादेव विष्णवस्य विस्तार-

मिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह— तत एवेति । विस्तार-
मुत्पत्तिम् ॥ ३१ ॥

७ ह. वै. भा.— पुनरपि सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयते— यदेति । एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि
स्थितम् । विस्तारं विकासम् ॥ ३१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं भूतभेदमभ्युपेत्य कर्मवैषम्यकृतः
क्षेत्रज्ञभेदो निरस्तः; इदानीं भूतभेदस्यापि कल्पितत्वात्कृतो-
ऽव्यात्मभेदो नेत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्ग-
मात्मकानां पृथग्भावं भेदं एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि सूक्ष्मेऽवि-
धाने स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकात् “आत्मैवेदं सर्वं”
[छां. उ. ७.२.५२] इत्यवुपपत्त्यति । तत्र हेतुः— तत एव

चेति । यो हेतौ । यस्मात्तत् एवात्मनः सकाशादेव— रञ्जतः
सर्पदण्डव्यारादीनामिव— भूतानां विस्तारं विकासश्चत्पत्ति-
मनुपश्यति तस्मात्सर्पादीनां रञ्ज्यात्मकत्वं ब्रूतानामप्यात्म-
मात्ररूपत्वमिति तदा सर्वाद्वैतदर्शी परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते
ब्रह्मैव भवति ॥ ३१ ॥

९ व०. त० दी०— तृतीयेऽपि फलं दर्शयति— यदेति । प्रकृतिपुरुषतत्त्वात्मकेषु देवादिभूतेषु सत्सु तेषां
देवत्वमनुप्यत्वादिदीर्घह्रस्वस्थूलसूक्ष्मादिकं पृथग्भावं पृथक्त्वेन वा ज्ञायमानं वभयस्वरूपमेकस्थं प्रकृतित्थं सम-
ष्टिपुरुषस्थं च पश्यति, तत एव च निर्गमनविस्तारं “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा ... एवमेवास्मादात्मनः ...
भूतानि व्युत्थरन्ति” [बृ. उ. २.११.२०] इत्यादि ज्ञेयमाणं साक्षात्करोति तदा ब्रह्माक्षरं सम्पद्यते अनव-
च्छिन्नाक्षरात्मैक्यं प्राप्नोति । अयमर्थः— ‘क्षुद्रप्रवाहवद्वाष्टिः समष्टिर्गाङ्गनीरवत् । अक्षरं तच्छक्तिवद्धि
देवतावत्परो हरिः ॥ अक्षरेण सदैक्यं हि पुरुषस्याह तच्छ्रुतिः । पुरुषोत्तमतत्त्वैक्यं प्रवेष्टः स्वेच्छया मतः’ ॥
[व.सि.सु.] एतद्विषये मिथ्यावादिभिराविद्यको भेदः कल्पयित्वोपदिश्यते दृग्दृश्यव्यवहारमभ्युपगम्येति; तदुपेक्ष्यं
औतानां औत एव व्यवहारः, न यौक्तिकः, इत्यभिपुक्तोक्तेः; विशेषस्तु निबन्धादवगन्तव्यः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेव सर्वेषां लये सूक्ष्मत्वश्रुत्यचौ
विस्तरे च यदा ब्रह्मणः सकाशादेव तद्वत् पश्यति तदा ब्रह्म-
त्वमाप्नोतीत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां
पृथग्भावं ब्रह्मणो भेदं विचित्रानेकरूपारमकं एकस्थं संहारे-

च्छात्मकरमणात्मकब्रह्मस्वरूपस्थं प्रलये अनुपश्यति, च पुनः
तत एव प्रपञ्चरमणेच्छुब्रह्मण एव सूक्ष्मसमये विस्तारमनु-
पश्यति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, न त्वात्मनः ? इत्याशङ्क्याऽह— यदेति । भूतानां विषया-
दीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नाताभावेनावस्थानं परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं
— रञ्ज्यां सर्पादिवत्, कनके वा कुण्डलादिवत्— विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति; तत एवैकस्मान् विस्तारं च
भूतपृथग्भावस्य व्युत्थानावस्थामनु स्मरन् प्रादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः— कर्तृत्वं
हि क्रियावत्त्वं, क्रिया च परिस्पन्दः; स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव सम्भवति, न तु
व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावप्रसिष्णोरात्मन इति ॥ ३१ ॥

आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्दोषाल्लसता तत्तत्प्राकारस्थं च ।

अनादित्वान्निर्गुणात्परात्परात्माऽयमव्ययः ।

१ अनादित्वादिति— यद्यप्यविद्या जन्मरहिताऽपि तत्तद्विकारवती तत्त्वज्ञानात्स्वरूपेणापि विनश्यतीत्यनादित्वादित्यस्या-
व्ययहेतुत्वं कथमनसत्तत्तम् ; तथाप्युत्तरितरहितस्य स्वरूपेण भावयुक्तिविकारावयाम्नरूपेण च विनाश इत्यत्र तात्पर्यम् । अविद्याधि-

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तदोषसम्बन्धे प्राप्त इदमुच्यते—अनादित्वात्, अनादेर्भावोऽनादित्वं, आदिः कारणं, तद्यस्य नास्ति तदनादि । यद्ध्यादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येति, अयं त्वनादित्वाभिरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्, सगुणो हि गुणव्ययात् व्येति, अयं तु निर्गुणत्वान्न व्येतीति परमात्माऽयमव्ययः; नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरस्थात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते; तथापि न करोति कर्म । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते, अयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना तद्वत्त्वं, दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंस्पर्गात्तदोषेण गृह्यवमित्याशङ्कामनुद्योतत्त्वेन श्लोकमवतारयति—एकस्थेति । अनादित्वमेव साधयति—आदिरिति । तथापि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्य कार्यत्वकृतव्ययाभावः सिध्यतीत्याह—यद्वीति । तथापि गुणापकर्षद्वारको व्ययो भविष्यति; नेत्याह—तथेति । निरवयवत्वादेवावयवद्वारकस्य निर्गुणत्वादुपधारकस्य च व्ययस्याभावेऽपि स्वभा-

वतो व्ययः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मनि । परमात्मनः स्वतः परतो वा व्ययभावो न कश्चित्माह—यत इति । स्वमहिमप्रतिष्ठस्य कथं शरीरस्थत्वं ? तत्राऽऽह—शरीरेष्विति । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहात्मात्मना वा न करोति; कृत्स्नत्वाद्देहादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदकरणादिति । तदेवोपपादयति—यो ह्येति ।

१ शां. भा.— कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, ततः इदमुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्यादि; अथ नास्तीश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्गोच्यं चेति भगवत्योक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः, साह्चर्यार्हतबौद्धैश्च । तत्रायं परिहारो भगवता स्वनेनोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' [५।१४] इति । विद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एव एतस्मिन्परमार्थसाह्चर्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टं ? इति शृण्वति—पुनरिति । परमात्मन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशङ्कामनुवदति—यदीति । तस्मिन्पक्षे प्रक्रमभङ्गः स्यादिति दूषयति—तत इति ।

ईश्वरातिरिक्तीवावज्ञीकाराभोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते—अथेति । तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकारणं वक्तव्यमिति पूर्ववायाह—क इति । परस्यैव कर्तृत्वाथाभावात्स्वाभास्ति वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—परो वेति । नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण

—हि भावमुत्तरमतत्त्वसाक्षात्कारात्मकविकारावस्थापत्रैव विनश्यतीति न हेत्वसङ्गतः । विकारवत्तस्या अपि कल्पितत्वेन सर्वकल्पितविरोधिज्ञानोदये स्वरूपतोऽपि तस्या अत्यन्तं विनाश इति गूढार्थतत्त्वालोकाः । अत्रायं विवेकः—परमात्मनः सर्वत्र साम्योक्तिश्चाविरोधे, तज्ज्ञानान्मोक्षोक्तिर्कोनत्रिंशे, साम्यदृढीकरणं त्रिंशे, जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य तज्ज्ञानान्मोक्षस्य चोक्तिरेकत्रिंशे, जीवाज्जडाश्च भेदस्य शरीरस्थत्वेऽपि दोषाभावस्य चोक्तिर्द्वात्रिंश इति द्वैतिनः । समत्वविषमत्वनियन्तृत्वनियमित्वनित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धभेदवत्त्वाद्देहात्मनोभेदानुसन्धानोक्तिः सप्तविंशे, स्वाकारानुदर्शनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वान्यां विवेकानुसन्धानोक्तिश्चाविरोधे, साक्षात्किंश्रयत्वं तदभावान्यां विवेकानुसन्धानोक्तिरेकोनत्रिंशे, परिणामात्परिणामित्वान्यां विवेकानुसन्धानोक्तिश्चिंशे, उच्चैर्धर्म्यस्य हेतुत्वाया स्थिरीकरणमेकत्रिंश इति विशिष्टाद्वैतिनः । आत्मनः सर्वत्र साम्योक्तिः सप्तविंशे, तज्ज्ञानान्मोक्षोक्तिश्चाविरोधे, साम्यदृढीकरणमात्मनामभेदोक्तिरेकोनत्रिंशे, आत्मनो परस्परं जडाश्च भेदनिराकरणं त्रिंशे, शरीरस्थत्वापि कर्तृत्वावभावावोक्तिरेकत्रिंश इत्यद्वैतिनः । तत्र द्वैतिभिरप्याचार्यैः 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' [१३।१] इत्यादेरधिकारकोऽस्य पाठात् सप्तविंशेवा एव तत्पतेऽष्टाविंशेवा इत्यनुसन्धेयम् ॥

—अविगीता ।

सम्बन्धः । न हि कर्तृत्वादिभक्त्ये परस्वात्मदादिवदीश्वरत्वमिति भावः । परस्वान्तरस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोऽपीत्यादि श्रुतिमूलमपि ज्ञातुं वस्तुं वाशक्त्यत्वात्प्राप्त्यभेदेति परीक्षकसम्मत्योपसंहरति— सर्वथेति । परस्य वस्तुतोऽकर्तृर-

भोजुषाविषया तदारोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरितं तत्रेति । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— अविच्छेदितं । व्यावहारिके कर्तृत्वादाविष्टे पारमार्थिकमेव किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— नन्विति । वास्तवकर्तृत्वाभावे लिङ्गमुपन्यस्यति— अत इति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयं परमात्मा देहाभिच्छृङ्खलभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात् अनारभ्यत्वात् अव्ययः व्ययरहितः, निर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वात्, न करोति, न लियते देह-स्वभावैर्न लिप्यते न बध्यते ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. ज्ञ.— आत्मनो नित्यत्वानित्यत्वापरिणामित्वादभिरुक्तं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति— अनादित्वादिति श्लोकेन । आपेक्षिकपरमात्मत्वविषयेषु ‘अयं परमात्मा’ इत्यनेनाभिप्रेतमाह— देहाभिच्छृङ्खलेत्यादिना । ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् कथमव्ययत्वादितिः । इत्यत्राह— स्वभावेन निरूपित इति । अनादित्वादित्यव्ययहेतुत्वपत्तिराहित्यं विवक्षितमित्याह अनारभ्यत्वादिति । आरभ्यमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति

भावः । ‘निर्गुणत्वात्’ इति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरिहारायाह— सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्त्यनुसारेण यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दक्षितः । लेपसाहाय्यनिषेधयोः सम्भावितविषययोरेव युक्तत्वात्, “तत्सत्त्वात् त्रिमलं द्विषोर्निचतुर्विधाह्वारमयं शरीरम्” [गभो. १] इत्याज्जातस्य शरीरस्य पटादिषु पङ्कादिव संतणेन लेकत्वस्वभावात् “शरीरस्थोऽपि” इत्यनेन सूचितमाह— देहस्वभावैरिति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— न च व्ययादिस्तस्येत्याह— अनादित्वादिति । सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च । न करोतीत्यादर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो ‘न प्रज्ञं’ इत्यादिवविति ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अवयव इत्यनुवादेन लेपाभावमात्रं विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— न चेति । एतेनाव्ययत्वमपि साध्यमप्राप्तत्वादित्युक्तं भवति । तस्य विष्णोः बनेन जीवविशेषणमेतत् तस्य प्राप्तिसङ्गावेन प्रतिषेधोपपत्तिरिति निरस्तम् । विष्णोरपि ‘शरीरस्थोऽपि’ इति प्राप्तेरुक्तत्वात् अनादित्वनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वे हेतुत्वमुपाधयितुं व्याप्तिमाह— साद्वीति । यद्व्ययि तद्व्याप्यः सादि गुणात्मकं चेति योजना ।

प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय ‘प्रायः’ इत्युक्तम् । ससाधेव गुणात्मकमेवेत्यवधारणेन यथास्थितयोजना वा । न करोति निर्गुणत्वादिति ईश्वरस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयत इत्यत आह— न करोतीति । पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति— नेति । इत्यादिवदक्रियात्वादिकं व्याकथेयमिति शेषः । यद्यप्यव्ययत्वमन्यत्र साध्यं तथापि तल्लोके ज्ञातुं शक्यत इति लेपाभावमार्गं, यथा सर्वगतमित्युपपद्यते ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरस्थः शरीर उपलभ्यमानः ॥ ३२ ॥

८ वै. ज्ञ. गि.— एवं च सर्पादीनां रज्ज्वात्मकत्वेऽपि रज्ज्वाः सर्पादिविकारैरेव सर्वभूतानामात्मरूपत्वेऽप्यात्मनो भूतविकारैर्न लिख्यत्वमित्याह— अनादित्वादिति । अयमपरोक्षतयाऽनुभूयमानः प्रत्यगात्मरूपः परमात्मा शरीरस्थोऽपि अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारश्च इति प्रथममन्वयः । तत्र व्ययो द्विविधः— धर्मिस्वरूपस्थोत्पत्त्या वा, तदनुत्पत्तावपि धर्माणाञ्छत्पत्त्या वा । प्रथमं निराकरोति— अनादित्वादिति । अनादेर्जन्मैव नेति जन्मोत्तरभाविनो भावविकारा

न सम्भवन्त्येव; अतो न स्वरूपेण विकारित्वमित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति— निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मिकत्वाद्धर्मद्वाराऽपि विकारो नैवर्थः । न चेच्छृङ्खलादीनामात्मप्रभेदप्रसिद्धिः कथं निर्धर्मकत्वं ? इति वाच्यम्, “इच्छा द्वैवः सुखं दुःखम्” [१३।७] इत्यादिना तेषां क्षेत्रधर्मत्वकथनादिति भावः । एवं निर्धर्मकत्वादेव शरीरस्थोऽपि न करोति; अत एव च कर्मफलैर्न लियते, तदकर्तृत्वफललेपासम्भवात् ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— स्वतः पुरुषस्य प्राकृतसम्बन्धाभाव इत्युपपादयति— अनादित्वादिति । परमात्माऽन्तः-पुरुषः अथवा अक्षररूपत्वेन अनादित्वाभिर्गुणत्वादयं आत्मा जीवः पुरुषोऽव्ययः केवलं भगवदिच्छया स्वतः पृथग्भावितोऽप्यकर्ताऽल्लिखितः अध्यासेनैव तथा, नान्यथेति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु यथा ब्रह्मांशस्यादिजीवस्य देहसम्बन्धात् कर्मलेपस्तेनैवाज्ञानं तत्राज्ञानं प्रेरकारणसम्बन्धात्

स्यैव जीवसम्बन्धात् लेपे सति कथं समदर्शनं ? इत्याशङ्क्याऽह— अनादित्वादिति । यस्त्वैषोपचितस्तस्यैवान्सम्बन्धेन नाशः ।

स च अनादिर्नैवाविकजीवभाववहुत्परितरपव तत्सम्भ-
न्धाभावार्थं साक्षिवं पूर्वं निरूपितम् । तस्मात् गुणसम्बन्धिन
एव तन्नाशे नाशः, स च निर्गुणस्तस्मादयं परमात्मा अव्ययः

परसम्बन्धादिनाशशून्यः । अतः शरीरस्थोऽपि कर्माणि न
करोति, अत एव न लिप्यते ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मनो विशुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मा स्वीकारि, देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्वत्-
व्यमन्ययानुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह— अनादित्वादिति । अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो
देहादिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः कोशपञ्चकातीत आत्मा । परमात्मा अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः
कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः— अनादित्वादिति । यद्धि आदिमदाकाशादि तद्वयेति, न त्वयं व्येति;
अनादित्वात् । नन्वादिभावस्यानन्त्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु, तथा देशतः परिच्छिन्नस्य
नाशावश्यम्भावादानादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुवद्बहिष्यतीति चेत्, न;
दशदिगवच्छेदप्रदेशभेदवतो द्रव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः, नहि परमाणोः पूर्वादिवच्छिन्नो भागः पश्चिमया
व्यवच्छेतो शक्यते, अनुभवविरोधात्; देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि
मास्तु; तथापि विचित्रशक्तिरूपकस्याभिनवप्रपञ्चरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्य स्वगत-
भेदोऽवश्यमेवास्ति । स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनासिद्धोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह— निर्गुणात्वादिति । यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं बोधार्थं प्राप्य स्वगुणं शब्दमाविष्क-
रोति; न तु स्वस्मिन्नसन्तं स्पर्शं केनचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेद-
लाभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कर्तुं न समर्थ इति । फलितमाह— शरीरस्थोऽपीति, स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

१ शा. भा.— किमिव न करोति न लिप्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वगतं
सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे
तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सूक्ष्मभावादप्रतिहतत्वभावत्वादित्यर्थः । न सम्बन्ध्यते पञ्चादिभिरिति शेषः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावैः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह—
यथेति । यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्ववस्तुस्वभावैर्न लिप्यते, तथा
आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहैऽवस्थितोऽपि तत्तदेहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘न करोति’ इत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वो-
त्तरत्र च विशोधितत्ववत्परम्; ‘शरीरस्थोऽपि न लिप्यते’
[१३।३२] इत्यस्मिन् साध्यांशे समागतकाष्ठान्यायशङ्का
अनन्तरलोकेन परिहृत्य इत्याह— यथापीति । ‘* संसर्जना
दोषशुणा भवन्ति’ ‘ह्रिकेणार्द्र दृष्टते मित्रभावात्’ इति हि प्रसिद्ध-
मिति भावः । ‘यं प्राप्यातिपवित्राणि ब्रह्मण्यामरणाणि च ।
अशुचित्वं क्षणाद्यान्ति किमन्यदशुचितस्ततः’ इति न्यायादेहेन
क्षणमात्रयोगेऽपि ब्रह्मादय उपहन्यन्ते; किं पुनरनादिसंयुक्तः ?

इत्यभिप्रायेणाह— नित्यसंयुक्त इति । सर्वगस्य सर्वसिणि
संसर्गन्तरस्वभावापादकत्वमनियतमिति व्यभिचारीपादानर्थो
‘यथा सर्वगतम्’ इत्युत्पाद इति ज्ञापनार्थमेवमत्र अपिशब्दो-
पादानम् । सर्वगतत्वात्पादः ‘शरीरस्थोऽपि’ इति शङ्को-
त्थापक इति च भावः । सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपीति—
सर्वगतशब्देन परस्परविरुद्धान्तस्वभावलेपप्रसङ्गोऽभिप्रेत इति
भावः । यथा आकाशो सूतान्तरैर्मन्यः सूक्ष्मः, तथा आकाशा-
दपि सूक्ष्मतराज्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तं अतिसौक्ष्म्यादिति ।

१ सर्वत्र देहे इति, देहे सर्वत्रेति चावयवः । आत्मनो विशुत्वेन सर्वेषु देहेष्विव देहेऽपि सर्वत्रावस्थितत्वात् । — अविगीता ।

* कस्यापिच्छकस्य स्वप्नात्पशव्यैः कुर्दं राजानं प्रत्युत्क्रियम्— ‘माताप्येका पितृभ्योको मम तस्य च पक्षिणः । अहं सुनि-
मिरानीतः स च नीतो गवाश्वैः । गवाश्वानां स शुणोति वाक्यं त्वहं हि राजन् । वचनं सुनीनाम् । न चास्य दोषो न च मद्गुणो वा
(प्रत्यक्षमेतद्भवतापि दृष्टं) संसर्जना दोषशुणा भवन्ति ॥ इति ।

तथैत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यते इति भावः । केचित्सदायाः कैश्चित्संसर्गैः तत्स्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संसर्गैः तत्स्वभावलेपवन्तो दृश्यन्ते; यथा कार्पासादावज्जनादिवान-

याऽपि न इयामतादिवोगः, लाक्षारसवासनया त्वरुणता दृष्टा; तथेहापि सम्भवतीति शङ्कान्युदासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वशब्दः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धूमतुषारादिभिर्नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

८ वै. न. गि.— अत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिविष्यति स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात्

पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— यद्यपि निर्गुणत्वात् करोति तथापि नित्यसंयुक्तैर्देहस्वभावैः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह दृष्टान्तेन— यथा सर्वगतमिति । आकाशवत्सर्वाश्रयव्यापी सौक्ष्म्यादणुत्वाद्धेतोः जीवः आत्माऽपि तथा नोपलिप्यते; सर्वाश्रयव्यापित्वं तु व्यापिचैतन्यगुणादेव युज्यते चन्दनादिवदिति ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— एतदर्थं दृष्टान्तमाह— यथेति । स्वरूपाभावात् सङ्गरहितं तेन सह नोपलिप्यते, तथा सर्वत्र यथा सर्वगतं सर्वत्र जडजीवान्तर्गतमाकाशं सौक्ष्म्यात् उच्चनीचोऽपि देहावस्थितोऽप्यात्मा न लिप्यते ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणत्वात् करोतीति सिद्धं, असङ्गत्वान्नोपलिप्यत इत्याह— यथेति । यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापदिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यथेति । यथा प्रकाशयत्येवमासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदित्यः; तथा तद्वन्माभूतादितृत्यन्तं [१३।६-७] क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री, परमात्मेत्यर्थः । भारत ! रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति, रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक एव आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'न करोति न लिप्यते' [१३।३२] न्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति— रवीति । उभयविधमर्थमेव चेत्यत्र द्रष्टृत्वेन दृश्यधर्मसद्वत्त्वं हेतुमाह— किञ्चेति । दृष्टा- स्फुटयति— रविवदिति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— यथैक आदित्यः स्वया प्रमया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नं बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति । अतः प्रकाश्याल्लो- काल्प्रकाशकादित्यवद्वेदितृत्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाध्यायारम्भे 'एतद्यो वेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञम्' [१३।२] इति वेद्यत्ववेदितृत्वाभ्यां प्रति- पादितं सङ्घातात्मकत्वात्सङ्घातात्मकत्वप्रयुक्तनामात्वेकत्वाभ्यां सिद्धं च मेदं दृष्टान्तपूर्वैः स्थिरीकरोति— यथा प्रकाशयतीति श्लोकेन । स्वरूपधर्मभूतयोर्ज्ञानयोरेकजातीययोरपि वैधर्म्यप्रदर्श- नाथैः प्रमोदादहरणम् । 'कृत्स्नं क्षेत्रम्' इत्यनेन कृत्स्नशब्देन सर्वेषां शरीराणां सङ्ग्रहः प्रतीयते । व्याकल्युष्य परे (शं.) 'रविदृष्टान्तोऽत्र रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति ज्ञाप- नार्थम्' इति । तच्चायुक्तं, प्रतिक्षेत्रमात्मनां भिन्नत्वादिकैकस्य सर्वक्षेत्रप्रकाशनाभावाज्जातिपरत्वे त्वादित्यदृष्टान्तासङ्गतिरित्य-

भिप्रायेणाह— बहिरन्तश्चापादतलमस्तकमिति । बहि- स्त्वगादिः, अन्तर्मादिः । एकैकस्य शरीरस्य अवयवमेदप्रयुक्त- नानात्वेन आसन्व्यतिरेकप्रदर्शनाथमवयवेषु कस्यचिद्वेदितृ- त्वशङ्कान्युदासार्थं च कृत्स्नशब्द इति भावः । अनेकावयवसमु- दयात्मकाच्छरीरात्तद्विलिखितत्वेन प्रतिस्पर्धीयमान एक आत्मा भिन्न इत्युपलम्बमवलसिद्धमित्युक्तं भवति । न प्रकाश- कत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽत्र दृष्टान्तः, अपितु तदधीनत्वलक्षणपर इत्याह— प्रकाश्यादिति । कर्मकर्तृभावादिना भेदोऽत्र स्फुट इति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३४ ॥

८ वें. ब्र. गि.— न केवलमसङ्ख्यादात्मा नोपलियते, किन्तु प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मेन लिप्यत इति सदृष्टान्त-
माह— यथेति । “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

चाक्षुर्वैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते
लोकदुःखेन बाह्यः ” [कठो. १।११] इति श्रुत्यर्थप्रतिपाद-
कोऽयं श्लोकः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— प्रकाशकत्वं च दृष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति— यथेति । चैतन्यं ज्ञानरूपमात्मनो धर्मः
न प्राकृत इति । यथा सूर्यः प्रकाशधर्मवान् सर्वं प्रकाशयति तथाऽयं क्षेत्रीति । अनेन पुरुषस्य क्षेत्रत्वमेव,
साम्प्रतं तत्त्वज्ञानेन भगवद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः क्षेत्रज्ञत्वं भवतीति बोधितम् ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वलेपे देहाद्विगुणप्रकाशकत्वं कथं ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । यथैको रश्मिर्देहात्मकत्वात् कृत्स्नं
सम्पूर्णमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा मर्दशरूपादेव क्षेत्री
क्षेत्रं कृत्स्नं सम्पूर्णं प्रकाशयति । रवेर्लोचनात्मकत्वात्तद्दृष्टान्ते

मत्कृपादृष्ट्या क्रीडोपयोग्यत्वायाऽऽस्मापि क्षेत्रं प्रकाशयतीति
ज्ञापितम् । भारतेतिसम्बोधनेन संन्यमध्ये स्थितो मर्दशरूपा-
त्तदोषैस्त्वं यथा न लिप्यस् इति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— “न करोति न लिप्यते” [१३।३२] इति द्वयमपि दृष्टान्तान्तरेण प्रतिपादयति—
यथेति । यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति, न तु व्यापाराविष्टतया कुविन्द इव पटम् । यथा चैष
प्रकाश्यधर्मैर्दुर्गुणधादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्ननेकबाभूतं क्षेत्रं ‘महाभूतानि’
[१३।६] इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति । हे भारत !
न तु व्यापाराविष्टतया तरसम्पादयति, तद्धर्मैर्वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्यदृष्टान्तेनैकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वं
च दर्शितम् । तथा च श्रुतयः— “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानतो भिन्ना बहुरूपोऽनुगच्छन् । उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ” [“सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुर्वैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” [कठो. १।११] इति ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाध्यायज्ञानस्य फलम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१ सूतप्रकृतिमोक्षं च— अत्र वामनः—

अधिष्ठानं चिदेवैकं विवर्तो नैव विद्यते । इति बोधेऽपि भूतेषु स्फुरत्येव जडत्वधीः ॥

संस्कारधर्मः स ध्यानाभ्यासादेव निवर्तते । चराचरतरंगेषु चिदकृपारचिन्तनात् ॥

अतो ये चिदेभेदेन चिन्तयन्ति चराचरम् । ते सूतप्रकृतेर्मोक्षं विदन्ति जडताधियः ॥ इति ॥

नव्यास्तु— सर्वभूतानां मूलभूता या प्रकृतिस्तस्या मोक्षम् । नव्यो मोक्षश्चेत्युभे अप्यवस्थे प्रकृतेरेवेति साङ्ख्याः सङ्गिरन्ते ।
तदनुसृत्येवात्र ‘प्रकृतिमोक्षं’ इत्युक्तमिच्छाहः । तदसत्, साङ्ख्यकल्पितायाः प्रकृतेरत्रातमिमत्तत्त्वस्यास्माभिः प्रागेव दर्शितत्वात् ।
प्रधानस्याचेतनत्वेन नव्यमोक्षोऽस्तद्धर्मत्वात्सम्भवत्वादिप्रबलमुक्तिमिरक्तसिद्धान्तस्य शारीरकमीमांसायां शङ्करभगवत्पादैर्निराकृत-
त्वाच्च ॥ किञ्चात्र गीताग्रस्य ‘ब्रह्मसूत्रपर्यैः’ (१३।४) इति वेदान्तसूत्राण्येव बादरायणीयानि स्वोपजीव्यत्वेनाचिकीर्तयितुं
सामिनिवेशमिषोपपादयन्तः, तत्र ‘हेतुमद्भिः’ ‘विनिश्चितैः’ च पदैः प्राधान्येनोन्मथितं साङ्ख्यसिद्धान्तमेव तत्र तत्रासावन्-
सरतीति कथञ्चित् प्रुतिग्रामान्यमात्रेणापि प्रतिपादयन्तश्च ‘लोके महान्तो हि ते’ नमस्कार्या एवेत्यलं प्रपञ्चन ॥— अविगीता ।

१ रा. भा.—समसाध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—क्षेत्रेति । क्षेत्रत्रैत्रज्ञयोर्थथाव्याख्यात-
योरेवं यथाप्रदर्शितप्रकरणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिविद्यालक्षणाऽन्यत्कास्या तस्याः
भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विज्ञानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देह-
माददत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यवर्य-
श्रीशङ्करभगवतः कृता श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—अध्यायार्थं सफलमुपलभ्यते— निष्वादिनिष्ठया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या
समस्तेति । विशेषं कौटुम्भ्यपरिणामादिलक्षणम् । तदेवमगमनं परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुरस्कारार्थासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानान्दज्ञानविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकविषयज्ञानाख्येन चक्षुषा ये
विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तबन्धमात्मानं प्राप्नुवन्ति; मोक्ष्यतेऽनेनेति मोक्षः, अमा-
नित्वादिकमुक्तं [१३।८] मोक्षसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविषयेणाक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं
विदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चावगम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तबन्धाः स्वेन
रूपेणावस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—अथैतदध्यायप्रधानार्थसूतहेयोपादेयतु-
पायविज्ञानस्य फलमुच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवंशब्दान्दित-
माह उक्तेन प्रकारेणेति । अज्ञत्ववेदितृत्ववशात्स्वधारकत्व-
शेषत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । “अन्तरमवकाशावधिपरि-
धानान्तर्विभेदतादर्थ्यं” [अमरः ३।३।१८६] इत्यनेकार्थस्या-
न्तरशब्दस्यात्र विवक्षितमाह—विशेषमिति । “ज्ञानचक्षुषा”
इत्यत्र दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गद्वयादर्थं विवेकविषयत्वोक्तिः ।
प्रकान्तोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य
चक्षुष्मरूपमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वात् । विविच्यतेऽनेनेति विवेकः
अत्र व्यावर्तकाकारः—भूतमध्याः प्रकृतेर्मोक्षः भूतप्रकृतिमोक्षः,
भूतानां जीवानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत् “भूतानां प्रकृति-
विद्यालक्षणा अन्यत्कास्या, तस्याः प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनम्”
इति शङ्करेणोक्तम्, तत् “मौनरायत्तवती” [मं. को. ५]
इत्यादिभूतविरोधावधीरणीयम् । जीवात्मज्ञानफलविषयत्वा-
त्परशब्दोऽत्र परिशुद्धजीवविषयः । तस्य च फलत्वं संसारित्व-

लक्षणत्वकीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह— निर्मुक्तबन्ध-
मिति ।

अध्यायारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञं पूर्वमुपपादितौ; परम्परया परि-
शुद्धात्मसात्पुण्यपायता अमानित्वादिगुणवर्धः, अतोऽत्र निग-
मनेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्यां सह समुचीयमानो भूतप्रकृतिमोक्षः
॥ एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—मोक्ष्यतेऽने-
नेति । क्षमाभ्यासे सकन्ते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिके मोक्षयतीति
पिञ्जन्ते वा “मोक्ष मोक्षणे” इति धात्वन्तरे वा—मोक्ष्यत
इति एकप्रयोगः । तत्र चायं मोक्षशब्दः “अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्” [अष्टा. ३।३।१९] इति करणार्थेयवन्तः । उक्तेषु
ज्ञातव्येषु सिद्धं ज्ञातव्यार्थं विष्णुवन्द्यान्कार्यज्ञानमात्रस्य साक्षा-
न्मोक्षहेतुत्वाभावादनुष्ठानशेषतां च ज्ञापयन् भूतप्रकृतिमोक्ष-
शब्देनाभिहितः सूचनं, “परं याति” इत्यनेन चेष्टयातेर्वि-
वक्षितत्वं दर्शयन् पिण्डितं महावाक्यार्थमाह—क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरिति ॥ ३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-
विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनं अमानित्वादिकम् [१३।८] ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'भूतप्रकृतिर्गोक्षं' इत्यस्य 'भूतानां प्रकृतिरविद्या तस्याः मोक्षमवसानलक्षणं' [शं.] इति व्याख्यानमसत्, भूतशब्दस्यैवार्थ्यात् अविद्यासंस्थानुक्तत्वेनैव-मिति परामर्शायोगाच्चेति भावेनाह—भूतेभ्य इति । अनेन भूतप्रकृतीति द्वन्द्वः । ततः पञ्चमीति योगविभागात्पञ्चमीतत्पुरुष इत्युक्तं भवति । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । ननु मोक्षो न

प्राप्तुक्त इत्यत उक्तम्—मोक्षसाधनमिति । करणे वनिरर्थः । मोक्षसाधनमपि नोक्तमित्यत आह—अमानित्वादिकमिति । ज्ञानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः । मोक्षशब्दस्य नित्यसाधेयत्वात्साधनमर्थत्वम् । यद्वा भूतेभ्यः प्रकृतेष्वेति समासद्वयसूचनार्थं पृथगेव वाक्यम्, ततो मोक्षपदव्याख्यानं पृथगेवेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य जयतीर्थमुनिविरचितायां
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—भूतप्रकृतिर्माया तस्या मोक्षो भूतप्रकृतिमोक्षस्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भुनमत्प्रणीते पैशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—अध्यायार्थं सफलछापसंहरति—क्षेत्रेति । एवमुक्तरीत्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं जडत्वाजडत्व-सविकारत्वतदभावरूपम्, तथा भूतानां प्रकृतिमोक्षं च, प्रकृतिरविद्या; मोक्षयतेऽनेनेति (मोक्षः; प्रकृतेर्मोक्षः)

प्रकृतिमोक्षः अविद्याविवेचनोपायभूतं 'अमानित्वमदम्भित्वम्' [१३८] इत्यादिकम्, तच्च ये ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा विदुर्जानन्ति, ते परं ब्रह्म यान्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनामकतावेभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्य-
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीताभ्यासानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण
श्रीवेङ्कटपादेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीता-
व्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—उक्तमुपसंहरति—क्षेत्रेति । उक्तप्रकारेण अन्तरं भेदं विवेकं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मोक्षो यस्मात्तत्पुण्यं अमानित्वादिकं च ये विदुस्ते परं तत्त्वज्ञानं पुरुषोत्तमप्रापकं प्राप्नुवन्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं लौकिकसृष्टिः ज्ञानचक्षुषा ये विदुः, च पुनः भूतानां सम्बन्धिनो या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं रूपद्वयत्वेऽन्तरः स्वयम् । मोहं निवारयामास फाल्गुनस्य नमामि तम् ॥

प्रकृतिः संसारोपयोगिनी ततो मोक्षसाधनं ध्यानाद्यात्मकं ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अध्यायार्थं कृत्स्नमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्या अन्तरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुदशास्त्राचार्योपदेशात्मप्रत्यय-जनितेन ज्ञानचक्षुषा ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्ति । किं साङ्ख्यानमिवास्माकमपि गुणपुरुषान्तरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते ? इत्याशङ्कयाऽऽह—भूतप्रकृतिमोक्षमिति । भूतानां विषयादीनां प्रकृतिरुपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्या तस्या विद्याया मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यान्ति; ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरमात्रविद इत्यर्थः । यद्येका सत्या विश्वी च प्रकृतिस्तर्हि विभूनामलितदशां बहूनां पुरुषाणां मुक्तानामपि तदर्थेनमपरिहायम् । तथा च तेषामपि बन्धप्रसक्तिः । यदि तु मिथ्या, तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तदृष्ट्या सर्वेष्वेव रज्जूरगवद्भा-धिता कालत्रयेऽपि नास्ति । इत्येतां त्वनादिरन्तात्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । तस्मान् प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमात्रात्कै-वल्यं, किन्तु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात्, सर्पबाधेन रज्जुदर्शनात् भयनिवृत्तिवद्भयनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

त्रयोदशाध्यायटिप्पण्यः ।

अध्यायमेनमेवमवतारयति वामनः—

‘धर्मासृत्’ ये समुपासते ते श्रेष्ठा गताश्चेत्युक्तिं पुरस्तात् । तेन प्रसङ्गेन समावतयेद्धर्मासृत् ‘येत्वि’ (१२।६)ति वर्णितं तत् ॥

योगः प्राक् परिदक्षितोऽन नभमेऽध्याये तथैकादशे यो, धर्मासृत्मित्युरीर्यं सुतरां शस्तश्च द्वे द्वासे ।

धर्मस्याथ प्रथमविभाग उदितो नैवासृत्स्यापि तं सम्यक्चतुस्रं त्रयोदश इहाध्यायः समारभ्यते ॥

नभमे ज्ञानवृष्ट्या यो दिव्यचैकादशे दृष्टा । ऐश्वरो दक्षितो योगो धर्मासृत्सौ मतः ॥

अमृतं पुरुषस्तत्र प्रकृतिर्भूमिरुपिणी । अद्वैतज्ञानमुभयोर्धर्मासृत्सुदीरितम् ॥

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन विवेकोऽपि द्विधा तयोः । तद्वाच्यत्वाविवेकोऽपि द्विवैवाभादिस्मृत्यते ॥

तत्र स्थूले तादृशेन विवेकेनापरे हते । मोक्षः सूक्ष्मविवेकेन देह एवास्तुभूयते ॥

चिद्रूपः पुरुषो ब्रह्मा धर्मास्तु प्रकृतेरिति । प्रत्ययः स्याद्बुद्धः सूक्ष्मविवेके सति सर्वतः ॥

तावच्छरीरं प्रकृतेर्विकारः क्षेत्राभिमानं, पुरुषश्चिदंशः । क्षेत्रज्ञसंज्ञश्च तयोर्विवेकं वक्तव्यस्तुतोऽन प्रथमं यथावत्’ ॥ इति ॥

नव्यास्तु—जडप्रकृतेरेव सर्वं व्यक्तपदार्था निर्मायन्ते इति सामान्यबोधेऽपि तस्याः कस्माद्गुणद्वयं विस्तारो भवति ? कस्यास्य कमः ? इति अनुक्ते, न ज्ञानविज्ञाननिरूपणस्य पूर्णताऽस्तीति त्रयोदशेऽध्याये प्रथमं क्षेत्रज्ञज्ञविचारं, ततश्चतुर्भिरध्यायैर्गुणत्रय-विभागं चोक्त्या; अष्टादशे सर्वोऽपि विषय उपसंहृत इति वदन्ति । तदसत्, प्रकृतेः कस्मात् गुणादयं विस्तारो भवतीत्यस्य तत्कर्मस्य वाऽऽऽनिरूपणत्वात् । न च चतुर्दशदिभिश्चतुर्भिरध्यायैर्गुणत्रयविभाग उक्तः, किं तु केवलं चतुर्दश एव स ह्ययते । स च कथं ‘गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निवर्तन्ति देहे देहिनाम्’ (१४।५) कथं च ‘गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्ममुपाय कल्पते’ (१४।२६) इत्यवबोधयितुमेवोक्तः, न तु कस्माद्गुणद्वयं विस्तारो भवतीति निरूपयितुम् । पञ्चदशबोधयितुस्तु न गुणत्रयविभागान्वधोऽपि । यत्तु सप्तदशे श्रद्धादीनां त्रैविध्यमुक्तम्, तत्सात्त्विकानामेवादर्णीयत्वबोधनार्थं, न तु गुणत्रयविभागकथनार्थमिति मूल एव व्यक्तम् ॥

श्लोकः २— इदं शरीरमिति । उक्तोऽयमर्थोऽन्यत्रापि—‘क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभम् । तानि वेति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥’ (म. भा. १२।३।५।६) इति । स्पष्टीकृत्यानुसृतप्रकाशे—‘प्रतिदेहं तु विन्मात्रो षटाकाश इव स्थितः । देहं साक्षितया ज्ञानन् क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥’ (१०।६९) इति । अत्र ‘तं प्राहुः’ इति तच्छब्दात् क्षेत्रगोचरा-दन्त्याद्यभिमानकवृत्त्यरूपेणोपहितस्य ज्ञानकर्मत्वस्योपस्थापाकत्वं कर्मत्वबोधकद्वितीययायोगे समुचिते कृतेऽपि तत्समाना-धिकरणक्षेत्रज्ञशब्दादुचितां द्वितीयां प्रसृष्टकर्मत्वबोधिकामप्रयुज्य, इति शब्दं धात्वर्थज्ञानाजुल्लभ्यापारकेशज्ञानान्वयकार्यार्थं प्रयुज्जानः क्षेत्रज्ञपदार्थं प्रतिक्षेत्रकर्मस्मिन्निर्विकारचिद्रूपे ज्ञानकर्मत्वस्य मुख्यस्य चित्तादात्म्यरूपस्याभावमभिप्रेति भावान् । न च ‘कमादसु नारद इत्यथैव सः’ (शि. व. १।३) इत्यस्य व्याख्याने ‘इतिशब्देन कर्मत्वस्याभिधानात् द्वितीया’ इत्युक्त्या-दितिपदाभिधानेऽपि कर्मत्वप्रतिपत्तेः, समानाधिकृततत्पदार्थस्य द्वितीयया कर्मत्वे बोधिते क्षेत्रज्ञपदार्थेऽपि तत्प्रतिपत्तेरकार्य-स्यासङ्गतितरिति वाच्यम्, आकाराख्यस्योपचारिककर्मत्वस्य बोधनेऽपि मुख्यकर्मत्वाभावबोधतात्पर्यं विरोधविरहात्, तत्पदार्थ-निष्कृष्टचैतन्याशेनैव क्षेत्रज्ञपदार्थसामाधिकरण्ये तात्पर्यात्, विशिष्टस्यैव कर्मत्वप्रत्ययाच्च । तद्विदुः क्षेत्रज्ञज्ञयोर्बन्धत्वेन चित्त्वेन च यो विवेकस्तद्विद इत्यर्थः । तथा च अविद्याप्रत्युपस्थापितौपाधिकभेदवत् उपायप्रणयोगोपाधिवन्नामाविकारभाजोऽपि वस्तुत एकस्य निर्विकारचिद्रूपस्य मुख्यकर्मत्वाभावेनाकर्मत्वं विदन्तोऽपि क्षेत्रगोचरादन्त्याभिमानाश्रयोपाधिकलुपितस्वरूपगोचर-वास्तविकनिर्विकारचिद्रूपक्षेत्रज्ञस्वरूपमेवाकारज्ञानाजुल्लभ्यापारकर्तारः क्षेत्रज्ञक्षेत्रविवेकविद इत्यर्थं भगवद्वाक्यस्य तात्पर्यमुपनीयते इति शब्दप्रयोगादित इति गृह्यार्थतत्त्वालोकोक्तः ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—‘पतधो वेद’ इति पाठमादायाहुः—परमात्मा बाहुदेवः क्षेत्रज्ञः एतक्षेत्रं यो वेदयति । वेदेत्यन्तर्भाषितप्रयथोऽत्र विदुः । तेन यत्प्रसादादचेतनमिदं चेतनीभावमायाति, एव क्षेत्रज्ञः तामयः कथितः । विशेषस्तु परिमितव्याप्तिर्न रूपमालम्ब्य आत्मेति भण्यते, अपरिच्छिन्नसर्वक्षेत्रज्ञास्या परमात्मा भगवान्बाहुदेव इति । तद्विद इति चैवं विवृणोति वामनः—

क्षेत्रं शरीरं यो वेद मदीयमिति तं बुधाः । क्षेत्रज्ञमाहुर्जानन्तः सम्यक्कस्य चिदंशताम् ॥

चैतन्यं सर्वमं विम्बं जीवोपाधिस्तदंशकः । भोक्ता तत्प्रतिविम्बोऽयं क्षेत्रज्ञ इति संज्ञितः ॥

विदन्ति विम्बं ये सम्यक् प्रतिविम्बं विदन्ति ते । जानन्ति हि ज्ञातब्रह्मः कल्लोहानिह नेतरे ॥

यैनं दृष्टोऽन्तरं भासुते जले प्रतिविम्बितम् । दृष्टवन्तोऽपि तं न स्युः प्रतिविम्बविदः कथितः ॥

विम्बस्य निजहस्तेन यावच्छासा न पीडिता । न तावत्प्रतिविम्बस्य पीड्यते सा कथञ्चन ॥

तथा व्यापकता यावच्चित्तो नैवावधारिता । तावत्तत्प्रतिविम्बस्य तत्वं भोक्तुर्न लभ्यते ॥

तत्पदार्थं साविदानन्दं सम्यक् प्रत्यभिजानते । सर्वत्रपं विम्बयुतं त एव खलु तद्विदः ॥ इति ॥ — अविगीतो ।

श्लोकः ३ अत्र वामनेन—

चकारेणासुकृष्णाय क्षेत्रं पूर्वोक्तमच्युतः । क्षेत्रज्ञस्येव तस्यापि जगादभेदमात्मना ॥
इंशकूटस्थयोरैक्यं यथा तत्त्वं पदार्थयोः । नेशक्षेत्रज्ञयोस्तद्वत्स्फुटं कचन लक्ष्यते ॥
क्षेत्रज्ञस्य तथाप्यैक्यं मया युक्त्यावधारय । गूढ इत्याशयः शार्ङ्गचापिना सुच्यतेऽपिना ॥
मटाकाशवदोऽंशोऽयं कूटस्थस्तु घटाग्रवत् । क्षेत्रज्ञो घटयोऽयाम्बुविम्बिताकाशवद्भवेत् ॥
ऐक्यं घटमटापोहे स्पष्टं घटमटाग्रयोः । प्रतीयते न तु तथा सलिलाग्रस्य कुत्रचित् ॥
जले चले जलाकाशो लक्ष्यतेऽयं चलत्रिव । घटाकाशमटाकाशौ न तथा चलतः कचित् ॥
तयोरैक्यमतो व्यक्तमीशकूटस्थयोस्तथा । न तु नीराग्रकल्पस्य क्षेत्रज्ञस्यैवभीयते ॥
तथापि युक्त्या कूटस्थद्वारेण ज्ञेयमत्र तत् । प्रतिबिम्बस्य कूटस्थे सम्यग्विलयदर्शनात् ॥
क्षेत्रज्ञक्षेत्रोरात्माभेद एव निरूपितः । तथाप्यनुभवं तत्र न पार्यस्य मनोऽसृष्ट ॥
क्षेत्रं जडं तत्क्षेत्रज्ञयोगादेव सचेतनम् । क्षेत्रज्ञः प्रतिबिम्बोऽसौ परमात्मा च चिन्मयः ॥
एषां त्रयाणामुपग्रहमात्रो ज्ञेयः कथं न्विति ? । उक्तपूर्वेऽपि विषये विशयं पार्थवीधरात् ॥
अतो वक्तुमुत्तरार्द्धेन गोविन्दो गुह्यमत्र तत् । ऐक्यं यथाऽस्ति क्षेत्रज्ञक्षेत्रोरात्मना सह ॥
क्षेत्रज्ञे यच्च यत्क्षेत्रे ज्ञानं पार्थ । प्रकाशते । तस्य ज्ञानस्य यज्जातं तद्विद्धि मम सम्मतम् ॥
स्वरूपरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानेन बोधनम् । यत्तद्वैतविज्ञानं द्वैतमूलनिरुक्तनम् ॥
यत्क्षेत्रे तदुपादानं ज्ञानं तत्क्षेत्रवेतरि । तस्य ज्ञानात्समाधानमभेदादुभवात्परम् ॥

इति सविस्तरं प्रतिपाद्य व्याख्यानान्तराणि पुनर्ज्ञानपदोपादानवैयर्थ्यापत्तिप्रदर्शनेन दृष्टितानि ।

अत्र—न च क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु विदीर्त्यर्थः । 'महाभूतान्यद्भूतः' (१३।९) इत्याद्युक्त्या 'एतत्क्षेत्रं समासेन स-
विकारसुदाहृतम्' (१३।७) इत्यनेन, 'यस्य पृथिवी शरीरं' (बृ. ३।३०.३) इत्यादिभूतेश्वरशरीरयोक्तं चेतनाचेत-
नात्मकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वात्— इति वाच्यम् ; सर्वनियामकतया सकलक्षेत्रसम्बन्धस्य प्रागेव (१२।३) सिद्धेः पौनस्त्या-
पत्तेः, तत्क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञपदवाच्यजीवाभेदपरत्वस्यैवोचितत्वात् । अत एव 'क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभा-
शुभे । स तानि वेत्ति योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ इत्यनेन ॥' (म. भा. १२।३.५.१।९) 'प्रकृतेश्च विकाराणां प्रशस्तरमगुणात्मकम् ।
क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं शुणसंभूतम् ॥' इत्यादिस्पष्टतै क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वान्त्यागमिसर्ववैतत्वेऽपि प्रकृते तदसम्भवः, जीवे शुप्रसिद्ध-
त्वाच्च । न च 'शास्त्रस्या वा' (पू. मी. सू. १।३।१९) इति न्यायः ; तस्य एकतराशास्त्रीयविषयत्वात् । — इत्यद्वैतसिद्धितु-
ल्लेखानामर्हति ॥

श्लोकः ५— ब्रह्मसूत्रपदैरित्यत्र ब्रह्मसूत्रपदेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीनि वेदान्तसूत्राण्येव विवक्षितानि, भगवद-
वतारात्पूर्वमेव व्यासस्यावतीर्णत्वात्, 'सुनीनामप्यहं व्यासः' (१०।३७) इति तस्यात्र मुनिश्रेष्ठत्वेन स्वविभूतित्वेन कोप-
वर्णितत्वात् । 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' (१५।१५) इत्युक्तेरपि तस्यैवोपलक्ष्यत्वाच्च तत्कृतसूत्राणां भगवतोऽल्लेखे बाधकाभावात् ।
न च 'अपि च स्मर्यते' (२।३।४५) इत्यादिवेदान्तसूत्राणां भगवद्गीतामूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वादप्यन्याश्रयभयम्, गीताया
अपि व्यासेनैव ग्रथितत्वात् ; समानकर्तृकयोः समसमयसन्दूढत्वत्वेऽप्यन्यस्मिन्मयो निर्विशेष शिष्टसम्मतत्वात् । दृश्यते होव-
मेककर्तृकत्वोपपत्त्ययोर्मिथोनामोल्लेखः, यथा— श्रीहर्षचित्तोर्निषधीयचरितखण्डनखण्डखाद्ययोः, अप्यप्युपणीतयोश्चिन्मासीत्ता-
कुललयानन्दयोः, कमलाकरकृतयोर्निर्णयसिन्धुसूत्रधर्मतत्त्वबोधयोः । तथा चात्र 'योऽर्थोऽभिहितः सूत्रपदे' (उत. ६.१।११)
इति सुश्रुत इव षष्ठीतत्पुरुषो बोध्यः । एवं 'हेतुमद्भिः' इति विशेषणमपि स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा व्याख्यानं तु रुडाध-
बाधितमिति यथोक्तमेव ज्याय इत्येके ।

अपरे तु भूयसां वेदान्तसूत्राणां गीतामूलकत्वात्, गीताया महाभारते व्यासेन सङ्गृहेऽपि तस्यां भगवद्वाक्ये स्वीयानिब-
कृतिनिर्देशनिवेशस्य तथाकरणीयस्य सर्वथा व्याख्यात्वेनासम्भवात्, सूत्रकृतुर्बादयान्यासस्य द्वैपायनव्यासाद्विभक्तत्वसम्भवात्,
उभयोरैकत्वेऽपि 'वेदाध्यान्वेनुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः । सुरोर्मै ज्ञाननिष्ठस्य दिग्भक्त्याद आसतः ॥ कृत्वा भारतमाख्यानं
तपश्श्रान्तस्य धीमतः । शूद्राणां तत्परा राजन् । कृतवन्तो वयं सदा ॥' (म. भा. १२।३.४५.१-१०) इत्यादिवैशम्पायनवा-
क्यात्तस्य भारतप्रणयनोत्तरमेव तस्य वेदान्तवाक्यकृतसुमश्रयनार्थसूत्ररचनायां प्रवृत्तत्वावगमात्, ब्रह्मसूत्रेष्वत्र प्रकृतविषयस्य साक्षाधि-
रूपणमाभावात्, 'ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपत्रेव महासुनिः ।' (ह. वे. १।५०।१२) इत्यत्राश्रान्तेऽपि प्रयोगदर्शनेन लङ्विरोधा-
भावात्, पदशब्दप्रयोगरारस्याच 'होकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि' (बृ. २।४।१०) इति श्रुतिविवात्र सूत्राणि सङ्ग्रहशक्त्यानि
'आत्मन्तेवोपासीत' (बृ. १।४।७) इत्येवमादीन्येवाभिमतानीत्यभिप्रेत्यन्ति । गायत्रेः प्रयोगस्य चकारेण समुच्चैयार्थस्य
पूर्वाधेगतच्छन्दोभिरिति पदस्य च स्वारस्यादिदमेव सविशेषं सङ्गतमिति मन्यामहे । तथा च ऋषिभिर्वेदप्रवृत्तिः कर्तुमि-
विधिवैः अष्टशृङ्गजगत्सादिभिः चन्द्रोभिः, सूत्ररूपैः गद्यमयैः प्रबन्धैश्च कर्णेणीतमिति सरलोऽर्थः । विस्तरस्तत्तत्र प्रवृत्तेः ॥
'विनिश्चितं' इति पाठान्तरम् ।

— अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीदेव्युवाच—

द्वादशाध्यायमाहात्म्यं भवता कथितं मम ।
ब्रूहि त्रयोदशाध्यायमाहात्म्यमतिसुन्दरम् ॥ १ ॥
ईश्वर उवाच—
शृणु त्रयोदशाध्यायमहिमाम्मोनिधिं शिवे ! ।
यदाकर्णनमात्रेण परां मुदमावाप्स्यसि ॥ २ ॥
अस्ति दक्षिणदिग्भागे तुल्लभद्रा महानदी ।
तत्तटे नगरं रज्यं नाम्ना हरिहरं पुरम् ॥ ३ ॥
यत्राऽऽस्ते भगवान्देवि । देवो हरिहरः स्वयम् ।
यस्य दर्शनमात्रेण परं कल्याणमाप्नोते ॥ ४ ॥
तस्मिन्पुरे द्विजन्माऽऽसीद्वरिदीक्षितसंज्ञितः ।
तत्स्वाध्यायतः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ ५ ॥
दुराचारैर्यः तस्याऽऽसीद्व्याघ्रं नाम्ना च कर्मणा ।
न सुखाप स्वमं पत्या दुरालापा कदाचन ॥ ६ ॥
क्षणमप्यात्मसदने नचाऽऽस्ते स्वैरचारिणी ।
कण्ठध्वनं द्विजद्वारे ध्वनन्ती बाहणरसम् ॥ ७ ॥
पतिसम्बन्धिनः सर्वास्तर्जयन्ती पुनः पुनः ।
विदेः सह सद्योन्मत्ता रमणा निरन्तरम् ॥ ८ ॥
कदाचिद्याकुलं दृष्ट्वा पुरं पौरैरितस्ततः ।
सङ्कतगृहमकरोत्कान्तारं निर्जने स्वयम् ॥ ९ ॥
अथ तत्रैव सा धूर्ता रमणा विदेः सह ।
निनाय सा बहुकालाभिरजयौवनगर्विता ॥ १० ॥
अथ तस्मिन्पुरे नित्यं निवसन्त्या निरङ्कुशम् ।
वसन्तकालः समभूत्परश्चित्तभुवः सखा ॥ ११ ॥
आमूलपल्लवाकीर्णसहकारविकारिणाम् ।
पिकानां पञ्चमालापिः पुनः सजीवितस्मरः ॥ १२ ॥
स्फुरच्चम्पकसौरभ्यहारकैर्मलयागिलैः ।
मन्दं मन्दं प्रसर्पद्भिरान्दोलितवनदुमः ॥ १३ ॥
उत्फुल्लमल्लिकामोदमदिरावारणावताम् ।
अलीनां कलहुङ्कुरैः समन्ताद्रावशोभितः ॥ १४ ॥
प्रसन्नचारुभिः स्मेरः सरोवरसुगन्धभिः ।
मीलन्मरालनिवहैः सरोभिः प्रकटीकृतः ॥ १५ ॥
घनच्छायासुखासीनहरिणार्भकधारिभिः ।
नीरन्ध्रपल्लवैर्नानाशखिभिः शोभितावनिः ॥ १६ ॥
तस्मिन्वसन्तसमये मुदिता साऽभिसारिका ।
अपश्यज्जगदानन्दार्थिनां वनित्रकां निशि ॥ १७ ॥
वज्रच्छकोरचञ्चवप्रपतोपौषसीकराम् ।
द्रवदिन्दुशिलानिर्यस्तुधानिर्ह्वरनिर्भराम् ॥ १८ ॥
विकारसिक्तकुसुमकोडसाग्रीभूतकरोत्कराम् ।
ललासितपयोराशिकल्लोलालिङ्गिताम्बराम् ॥ १९ ॥
मनोभवमहासिंहकुलटाकुलकर्चरीम् ।
घनान्धकारसन्वोहविदारणदीप्यसीम् ॥ २० ॥
श्वेतोद्धतसतीकारपरार्थहिमगभिणीम् ।
स्नानपङ्कजसङ्कोचां युनामानन्ददायिनीम् ॥ २१ ॥

चक्रवाकवध्वक्त्रकण्ठाक्रोशसाक्षिणीम् ।
मुक्ताश्रेणीव शुद्धाश्रुप्रभासितदिगन्तराम् ॥ २२ ॥
अथ तस्यां प्रभूतायां पुरयन्त्यां दिशो दृष्ट्वा ।
कामान्धाः कामिनो जाताः पथि सौधविहारिणः २३
अपश्यन्तो विदेः राज्ञौ निर्भिद्य भवनागलम् ।
ययौ सङ्केतमवचनं निर्गत्य नगराद्वहिः ॥ २४ ॥
तत्र प्रियतमं चञ्चिकाममोहितभ्रान्तम् ।
अन्वेषयन्ती नाद्राक्षीकुञ्जे कुञ्जे तरो तरो ॥ २५ ॥
आकर्णयन्ती कान्तस्य मन्दालापानुपदे पदे ।
अभियाति ततः क्रीडन्त्यत्र सञ्चारिनिस्स्वना ॥ २६ ॥
चक्रवाकरवाञ्छुत्वा कान्तालापप्रमादसौ ।
सरोवराणि सर्वाणि पर्यटन्ती मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
कान्तभ्रान्त्या तदतले प्रसुप्तान्दृष्टिगतकराम् ।
प्रबोधयन्ती सोच्छ्वासमागताऽस्मीति भाषिणी ॥ २८ ॥
आलिङ्गन्ती वनस्थाणुं जीवितेश्वरशङ्कया ।
तदाननभ्रमाद्भयश्चम्बन्ती विकचाम्बुजम् ॥ २९ ॥
तत्र तत्र कृतव्यर्थश्रमाऽदृष्टप्रिया स्वयम् ।
विललापध्वने तस्मिन्मूर्छन्ती विधिव्यक्तिभिः ॥ ३० ॥
दुराचारोवाच—

हा कान्त ! हा गुणकान्त ! हा चैतन्यस्य नायक ! ।
हे मनोहरसौभाग्य ! भाग्यलावण्यशेषधे ! ॥ ३१ ॥
हा पूर्णचन्द्रवदन ! हा सरोजायतेक्षण ! ।
हा कान्त ! सखसाहित्य ! विश्रामार्थसुरद्रुम ! ॥ ३२ ॥
अहो कान्त ! नवाकीर्णकण्ठकुण्डलीधितिः ।
नयनानन्दतिषण्दी कुञ्ज ते मुखचन्द्रमाः ॥ ३३ ॥
यदि कोपेन कुत्रापि गुप्तवेगोऽत्र तिष्ठसि ।
प्रसादयामि त्वां कान्त ! दत्त्वा प्राणप्रियानपि ॥ ३४ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युच्चैः सर्वतो दिक्षु विलपन्त्या वियोगतः ।
तस्याः श्रुत्वा वचः कोऽपि सुप्तो व्याघ्रः प्रबुद्धवान् ॥ ३५ ॥
कुर्वन्धुरधुरन्ध्वानं पश्यन्प्रतिदिशं दृष्ट्वा ।
आस्फालयन्नवैर्भूमिं गर्जन्काशगह्वरे ॥ ३६ ॥
पृष्ठनिर्मललाङ्गलं प्रतमुत्थाय चाकरोत् ।
गतो व्याघ्रः समुत्पत्य यत्राऽऽस्ते साऽभिसारिका ३७
अथ साऽपि तन्मायान्तमालोक्य पतिशङ्कया ।
निर्जंगम पुरः स्थातुं प्रेमनिर्भ्रान्तानसा ॥ ३८ ॥
ततस्तस्य नखक्रीडाकूरतान्मूढता सती ।
जहौ म्रियवपुश्शङ्कां श्रुत्वा गजितसृजितम् ॥ ३९ ॥
व्याघ्रोऽपि पातयामास ततो नखशिलीमुखैः ।
तमुवाचाथ क्रोशन्ती वीतसौहृदया गिरा ॥
तथाविधाऽपि सा नारी भ्रान्तिमुत्सृज्य सत्वरम् ॥ ४० ॥

दुराचारोवाच—

व्याघ्र ! त्वं तु कुतो हेतोर्मां निहन्तुमिहाऽऽगतः ।
इदं सर्वं ममाऽऽख्याहि पञ्चास्वं हन्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा शार्दूलश्चण्डविक्रमः ।
क्षणं विहाय तद्भासमुवाच प्रहसन्निव ॥ ४२ ॥

व्याघ्र उवाच—

मलापहा नदी नाम्ना देशे तिष्ठति दक्षिणे ।
नगरी मुनिपणेंति तस्या रोधसि वर्तते ॥ ४३ ॥
तत्राऽऽस्ते भगवान्नाक्षात्पञ्चलङ्गो महेश्वरः ।
तस्यां पुण्यामहं विप्रपुत्रो भूत्वा स्थितस्ततः ॥ ४४ ॥
अयाज्याज्याजयन्नश्नेकोऽतिष्ठे नदीतटे ।
वेदपाठफलं शम्भुद्विक्रीणन्धनकाङ्क्षया ॥ ४५ ॥
भिक्षुकानपरालोभाभितरस्कुर्वन्तुरुक्तिभिः ।
अदेयं द्रविणं गृह्णन् दत्तमनिशं दिनम् ॥ ४६ ॥
छलयन्सकललोकानृणप्रहणकोतुकात् ।
ततः कतिपये काले जरटत्वमुपैयिवान् ॥ ४७ ॥
बलीपलितवानन्धः प्रपतन्प्रस्खलद्भ्रतिः ।
पतद्भ्रन्तोऽभवं भूयः प्रतिग्रहपरायणः ॥ ४८ ॥
हस्ते गृहीतदर्भोऽहमगमं तीर्थसन्निधिम् ।
प्रतिग्रहणलोभेन भ्रमन्पर्वसु पर्वसु ॥ ४९ ॥
ततोऽहं शिथिलाङ्गः सन्काञ्चिद्भ्रतेवराग्निरजान् ।
गतवान्याचितुं भोक्तुं द्रव्ये मध्ये पदे शुना ॥ ५० ॥
अपतं मूर्छितो भूत्वा ततः क्षितितले क्षणात् ।
ततोऽहं विगतप्राणो व्याघ्रयोनिमुपागतः ॥ ५१ ॥
अत्र तिष्ठामि कान्तारे पूर्वपापमनुस्मरन् ।
न भक्षयामि धर्मिष्ठाभ्यन्तीन्साधुजनांस्ततोः ॥ ५२ ॥

किन्तु पापान्दुराचारानसतीर्भक्षयाम्यहम् ।

अतोऽसती त्वं तत्त्वेन ममालं कवलायसे ॥ ५३ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा स्वनखैः कूरैस्तां विभज्याङ्गं खण्डशः ।
अथ सा भक्षिता तेन पापदेहमुपाश्रिताम् ॥ ५४ ॥
यमस्य किङ्करा निन्युः सद्यः संयमनीं पुरीम् ।
यमादेशेन तत्रापि मज्जयामासुराणु ताम् ॥ ५५ ॥
विष्मन्नरक्तपूर्णेषु घोरकुण्डेष्वनेकधा ।
कल्पकोटिषु जातासु तस्मादादाय तां मुहुः ॥ ५६ ॥
रौरवे स्थापयामासुर्मेघन्तरशतावधि ।
ततोऽप्याकृष्य तां दीनां रुदतीं सर्वतोमुखीम् ॥ ५७ ॥
मुक्तकेशां भीमगात्रां चिक्षिपुर्दहनानने ।
पवमाद्यपरां घोरां भुक्त्वा नरकयातनाम् ॥ ५८ ॥
इह जाता महापापात्पुनः श्वपचयोनित्तु ।
ततः श्वपचगेहेऽपि वर्धमाना दिनेदिने ॥ ५९ ॥
पूर्वजन्मवशेनैव तथैवाऽऽसौद्यथा पुरा ।
कुष्ठरोगक्षयवती नेत्रपीडापरायणा ॥ ६० ॥
ततः कतिपये काले पुनः स्वभवनं ययौ ।
यत्राऽऽस्ते जन्मका देवी शिवस्यान्तःपुरेश्वरी ॥ ६१ ॥
तत्रापश्यद्विजन्मानं वासुदेवामिधं शुचिम् ।
गीतात्रयोदशाध्यायमुद्गिरन्तमनारतम् ॥ ६२ ॥
ततस्तच्छ्रवणादेव मुक्ता श्वपचविप्रहाता ।
दिव्यदेहं समासाद्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतात्रयो-
दशाध्यायमाहात्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १४]

गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।

गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसंग्रहस्था ।

अत्र प्रकृतविशोधनरूपतया सङ्कतिपूर्वकं भाष्यं— ‘त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपया-
थात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्वन्धान्मुच्यते’ इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादि-
गुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितम्— ‘कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु’ [१३।२२]
इति । अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यत इति । गुणकर्तृत्वादेरिह भाष्येऽनुक्तिः
पूर्ववदेवेति भाष्यम् । सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गेन बध्नाति, रजस्तु कर्मसङ्गेन, तमस्तु प्रमादालस्यनिद्रामिरिति
बन्धहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्वं प्रागुक्तप्रकारेण प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तेष्वारोपितम् । तच्चात्र ‘नान्यं गुणेभ्यः
कर्तारम्’ [१४।१२] इति स्मारितम् । गुणनिवर्तनप्रकारस्तु— ‘मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ [१४।२६] इत्यन्तेनोक्तः । अतएवात्र ‘गतित्रय-
स्वमूलत्वम्’ इत्येतत् ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ [१४।२७] इत्याध्यायान्तिमश्लोकोक्तमेव संगृह्णाति ।
तत एव हि तत्रैवं भाषितं— पूर्वत्र ‘दैवी ब्रह्मा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते’ [७।१४] इत्याद्यस्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैश्चर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्येकोपायतायाः
प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभवश्चेति । ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति’
[१४।१८] इत्याद्युक्तगतित्रयविवक्षायां तु सङ्ग्रहक्रमभङ्गः स्यात् ॥ १८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

गुणत्रयविभागयोगाख्यश्रुतुर्दशोऽध्यायः ।

परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं, तत्कथं ? इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादि-
रध्याय आरभ्यते; अथवा 'ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साह्चर्यानामिव स्वत-
न्त्रयोः' इत्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं [१३।२२] कस्मिन् गुणे कथं
सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते वन्नन्ति ? इति गुणेश्वरमोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्य-
मित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—परं भूय इति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु
सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं, परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञाना-
नामुत्तमम्, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनाम्, किं तर्हि ? यद्वादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति ।
तानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायेति परोक्षशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतुमुद्दिष्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सन्न्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्मादेहबन्धनादूर्ध्वं
गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं ज्ञापयितु-
मध्यायान्तरमवतारयन्नध्याययोरेकस्याप्योत्थापकत्वरूपां सञ्ज्ञति-
माह—सर्वमिति । विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति—
अथवेति । तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति—ईश्वरेति । प्रकृति-
स्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यासः तस्यैव गुणेषु शब्दा-
दिविषयेषु सङ्गोऽभिमिवेशः । षड्विधामाकाङ्क्षां निक्षिप्य तदुत्तर-
त्वेनाध्यायारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह—
कस्मिन्निति । पूर्वोक्तोर्ध्वनास्याध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकारः ।
'परं' इत्यस्य भाविकाकार्यत्वं व्यावर्तयितुं सञ्ज्ञतिमाह—
परमिति । भूयश्शब्दस्याधिकार्यत्वमिह नास्तीत्याह पुन-
रिति । पुनश्शब्दाधेनेव विवृणोति—पूर्वेष्विति । पुनरुक्ति-
स्त्वर्हीत्याशङ्क्य सक्रमत्वेन दुर्बोत्पत्त्यात्पुनर्वचनमर्थवदित्याह—
तच्चेति । विशेष्यं प्रश्नद्वारा निर्दिशति—किं तदिति ।
निर्धारणार्थं षष्ठोऽध्यायस्य तस्य प्रकथं दर्शयति—सर्वेषामि-

ति । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयफलभेदान्नैवमि-
त्याह—उत्तमेति । 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१३।१९] इत्यादौ
ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य साध्यत्वे-
नोत्तमत्वात् तस्य वक्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानानामिति ।
नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः । इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव
शेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया कुतस्तज्ज्ञानस्य प्रकथः ?
तत्राऽऽह—तानीति । स्तुतिफलमाह—श्रोतुमुद्दीति ।
ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—
प्राप्येति । मुनिशब्दस्य चतुर्थोऽर्थमविषयत्वे तन्मात्रादेव
ज्ञानायोगात् कुतस्तेषां मुक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—मननेति ।
सिद्धेर्ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्यावत्स्य मुक्तित्वमाह—
मोक्षाख्यामिति । देहाख्यस्य बन्धनस्याप्यज्ञत्वमाह—
अस्मादिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपाध्यात्मं विज्ञायामानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतै-
र्बन्धान्मुच्यत इत्युक्तम् ; तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसङ्ग इति चाभिहितं ' कारणं गुण-
सङ्गोऽस्य सदस्यो निजन्मसु ' [१३।२२] इति ; अथेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिर्वतन-
प्रकारश्चोच्यते— परमिति । परं पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः
प्रवक्ष्यामि ; तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमम् ; यज्ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयस्तन्मनशीला
इतः संसारमण्डलात्परां सिद्धिं गताः परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिमवाप्ताः ॥ १ ॥

४ चेङ्गुटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पूर्वाध्यायप्रकृतविशोधनरूपतयाऽऽस्य तत्सङ्गतिं प्रदर्शयन्
' गुणबन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् । गतित्रयस्वरूपत्वं
चतुर्दश उदीर्यते ' [गी. सं. १८] इति सङ्गहोक्तं व्याचष्टे—
त्रयोदश इति । ' इदं शरीरं कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभि-
धीयते ' [१३।२] इत्यारम्भ ' इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं
चोक्तं समासतः । मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गावायोपपद्यते '
[१३।१९] इत्यन्तार्थमभिप्रेत्य प्रकृतिपुरुषयो रित्यादि
बन्धान्मुच्यत इत्युक्तमित्यन्तमभिहितम् । गुणानां
बन्धहेतुताप्रकार इत्यनेन ' गुणबन्धविधा ' इत्येतद्व्या-
ख्यातम् । गुणनिवर्तनप्रकारश्चेत्यनेन ' तन्निवर्तनम् '
इत्येतद्व्याख्यातम् । सङ्गहोक्तगुणकर्तृत्वव्यतिरिक्त्यस्वरूपमूलत्वयो-
र्भाष्येऽनुक्तिरन्याथावृत्तादवप्रसङ्गिकत्वाभ्यामिति प्रष्टव्यम् ।
परशब्दत्योऽच्छेदपरत्वे उत्तमशब्देन पौनरेक्यं स्यादि-
त्यन्याथा व्याचष्टे पूर्वोक्तादन्यदिति । एवं सत्युक्तस्यैव
पुनर्बचनं परं ' भूयः प्रवक्ष्यामि ' इत्येतद्विरुध्यतेत्याशङ्क्यावार-
णाय तदभिप्रेतमाह— प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेवेति । संग्रहेण

पूर्वाध्यायोक्तं गुणानां बन्धहेतुत्वमेव विस्तरेणात्र भूयः
प्रवक्ष्यामीत्यर्थ इति न विरोध इति भावः । ' ज्ञानानामुत्तमं
ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि ' इत्यन्यत्रसम्भवेऽपि तज्ज्ञानस्यावश्य-
ज्ञातव्यत्वसिद्धये ज्ञानानामुत्तमत्वस्य वाक्यभेदेन विधेयतया-
ऽन्यमाह— तच्च ज्ञानमिति । ' ज्ञानानाम् ' इति सामान्य-
निर्देशेन सर्वज्ञानोपेक्षयोत्तमत्वत्वलभेऽपि भगवद्विषयज्ञानोपेक्षयो-
त्तमत्वासम्भवात्तद्विषयकदेशाय सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषय-
ज्ञानानामित्युक्तम् । एतज्ज्ञानविषयज्ञानमात्रस्य परसिद्धिहेतु-
त्वासम्भवात्तदभ्यासरूपानुष्ठानालाभाच्च सर्वे मुनयस्तन्मन-
शीला इत्युक्तम् । ' इतः ' इत्यस्य प्रकृतज्ञानहेतुतापरत्वे, तद-
भावेऽपि भूतमन्यसमुच्चारित्यायेन तद्वेततालाभाद्भगवद्भक्त्यैक-
लभ्यभगवत्प्राप्तिरूपविद्येरेतत्त्वाप्यत्वासम्भवेन परत्वप्रति-
सम्बन्धविशेषस्य अपेक्षितत्वाच्च तत्परत्वमाह— इतः
संसारमण्डलात्परमिति । इयं परा सिद्धिः कीदृशी
इत्यतः तत्स्वरूपमाह— परां परिशुद्धात्मस्वरूपप्राप्ति-
रूपमिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनकृज्ज्ञानदात्रे नमः । साधनं प्राधान्येनोच्चरैर्यथैवैकं ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उत्तरेषां पञ्चानामध्यायानां प्रतिपाद्यमाह— साधन-
मिति । ' योगे सिमां शुभु ' [२।३९] इति प्रतिज्ञायाषष्ठ-
परिसमाप्तेः कामवर्जनादीनि कर्तव्यतासङ्घितं कर्मध्यानलक्षणं
ज्ञानसाधनमुक्तम् । तत्रेति कर्तव्यताशसुत्तरैरध्यायेः प्रपञ्चयती-
त्यर्थः । ' मम योनिर्महद्भङ्ग ' [१४।३] ' न तद्धासयते सूर्यः '
[१५।६] इत्यादिनेत्रमाहात्म्यस्यापि वचनात्कथमेतत् ?

इत्यत उक्तम्— प्राधान्येनेति । प्राबुधपिक्षया ईमाहकमेतदि-
त्यर्थः । अगस्त्यप्रतिपाद्यमेदाध्यायभेदः । तत्र ' यावत्सञ्ज्ञायते
किञ्चित् ' [१३।१७] इत्युक्तविवरणपूर्वकं ' कारणं गुणसङ्गो-
ऽस्य ' [१३।२२] इत्युक्तं गुणसम्बन्धं प्रपञ्चयत्तदव्ययसाधन-
मनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥

७ हनुमत्पणीतं पैशाचभाष्यम् ।

स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कार- (णत्वं) णं, न तु साङ्ख्यानमिव ; गुणेषु च सङ्गः संसार-
कारणमित्युक्तम् ; गुणेषु कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? गुणेष्वप्यश्र मोक्षेण कथं स्यात् ? इत्ये-
तत्प्रतिपादनार्थमुक्तलक्षणं वक्तव्यमित्येतमर्थं च भगवानुवाच— परमिति । परं प्रकृष्टं भूयः पुनरपि
ज्ञानानामुत्तमम् । इतो देहबन्धनात् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

त्रयोदशेऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्पदसङ्गातमन्वदपि किञ्चिन्निरूपितम्, तदेव चतुर्दशे विस्तरेण निरूप्यते । पूर्वत्र हि 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्यात्परजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगात्तद्विद्मि' [१३।२७] इत्युक्तम्; तत्र निरीश्वर-साङ्ख्यानानामिव किं स्वातन्त्र्येण क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ? किं चरे-च्छयैव भवति ? तथा 'कारणं गुणसङ्कोऽस्य सदस्यो नि-जन्मयुः' [१३।२२] इत्युक्तम्, तत्र कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः ? के गुणाः ? कथं वा ते व्रजन्ति ? तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः' [१३।३५] इत्युक्तम्, तत्र भूतप्रकृतिशब्दो-

केभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणम् ? श्रुतस्य च किं लक्षणम् ? इति तदस्ववैभवं निरूप्यते; तत्र निरूपयिषितमर्थं स्तुवन्नाभ्यां श्रीभगवाद्वाच— परमिति । परं परवस्तु-विषयकं ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं भूयः पुनः पूर्वाध्यायोक्तमपि प्रकथ्य विस्तरेण वक्ष्यामि । कथम्भू-तम् ? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तममुक्-तम्; अन्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गयज्ञादिभ्योऽतिशयितत्वात् । अत एवाह— यज्ञात्वाऽऽष्टाद्य क्षनयः सर्वे इतः संसारव्यापरां सिद्धिं श्रुतिं गताः ॥ १ ॥

९ वल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अनादित्वाभिगुणत्वात्पुरुषो विमलः स्वतः । अनादित्वेऽपि मलिना प्रकृतिविगुणा यतः ॥ १ ॥

तत्सम्बद्धप्रपञ्चेऽस्मिन् गुणातीतस्तु कश्चन । इत्युच्यतेऽस्मिन्नध्याये गुणत्रयविभागाः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्' [१३।२७] इत्युक्तं स च क्षेत्रात्मनोः संयोगो निरीश्वरसाङ्ख्यानानामिव, न स्वातन्त्र्येण; किन्तु भगवद्विच्छेयेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्कोऽस्य' [१३।२२] इत्यनेनोक्तं सत्त्वादि-गुणकृतं जगद्विचित्रं प्रपञ्चविषयम् 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ॥ परम्' [१३।३५] इति परशब्दं च विवृण्वन् श्रीभगवानुवाच— परं भूय इति द्वाभ्याम् । पूर्वश्लोकोक्तं यत्परं तद्भूयः प्रवक्ष्यामि विवृण्वन्वक्ष्यामीति प्रशब्दार्थः । किं तत्परं ? ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमिति ज्ञायते इति ज्ञानं अचि-न्त्यशक्तिमहिमपुरुषोत्तमविषयकं तत्त्वज्ञानं यदधिगम्य मुनयः परां गुणातीतां सुक्तिं गताः, इतश्चेगुण्यात् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

कृष्णः स्वगुणसम्बन्धात्प्रज्ञस्य विचित्रताम् ।

बोधनार्थं पाण्डवाय वर्णयामास विस्तारम् ॥ १ ॥

अथ स्वकीडापै विरचितसत्त्वादिगुणसङ्गजप्रपञ्चवैचित्र्य-स्वरूपेण फलात्मकं निरूप्य वर्णयति, तत्र श्लोकद्वयेन फल-रूपस्वरूपमाह— परमिति । परं भगवत्सम्बन्धिफलात्मकं ज्ञानं ज्ञेयसाधनं तेन भूयः पूर्वश्लोकं साधारण्येन, पुनः प्रकर्षेण ससाधनं वक्ष्यामि कथयामीत्यर्थः । भूयः प्रकर्षकथने

विशेषणेन विशेषयति । कीदृशं तत् ? ज्ञानानां पूर्वोक्तज्ञेय-साधनानां मध्ये उत्तमं श्रुत्यमित्यर्थः । एवं कथनं प्रतिज्ञाय फलरूपवमाह— यदिति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा क्षण्यो मनन-शीलास्तदभ्यसनपराः सर्वे परां सिद्धिमुभवात्मिका इतः लौकिकदेहात् गताः प्राप्ताः । 'सर्वे' इतिपदेन येषां सिद्धिर्ज्ञाता तेषामनेनेनेति ज्ञापितम् । ज्ञानानामुत्तममनेन विशेषणेन ज्ञानेष्वोत्तमत्वं, न तु भक्ति इति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभाष्यदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यान्ति' इत्युक्तं, तत्र का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? कथं वा बन्धकत्वम् ? कथं च ततो मोक्षः ? किं च मुक्तानां लक्षणम् ? इत्येतदर्थजातं विवरीतुं चतुर्दशेऽध्याये आरभ्यते; तत्र रूच्युत्पादनार्थं परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किं तत्स्वरूपमाह— ज्ञानानाममानित्वा-दीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षफलत्वादान्तरङ्गं तदेव तत् । 'अहं च दं जानामि' इत्यत्राह-मर्थस्य घटाकारवृत्तेर्घटस्य च ज्ञानमस्तीति विषयभेदात् ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयं नान्तरीयकं, यच्च उत्तमं चरमं घटप्रकाशफलरूपं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिककारैः— 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता । संवित् संवेहं ज्ञेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा वेदान्तवाक्यजन्यया भीरुत्या अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमितः संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

१ शां. भा.— अस्याश्च सिद्धैरकान्तिकत्वं दर्शयति— इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुग्रायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः; न तु समानधर्मतां साधर्म्यं, क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्रीताशास्त्रे । फलवाद्वाच्यं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्वेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्ययन्ति च व्यथां नाऽऽप्यद्यन्ते, न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. मां. व्या.— ज्ञानफलस्य कर्मफलैलक्षण्यमाह— अस्याश्चेति । कथं ज्ञानाश्रयणं ? तदेतदश्रयणादिसाम्योत्पत्तिद्वारेत्याह— ज्ञानेति । साधर्म्यं गोगवययोरिव विद्वदीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— मत्स्वरूपतामिति । साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदप्रौढ्याद्रीताशास्त्रविरोधः स्यादिति ।

त्याह— न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र साहचर्यमिष्टमित्याह— फलेति । साहचर्ये धीफलं हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्यतेत्यर्थः । ईश्वरात्मतां गतानामेवावन्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्विविध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेऽप्येति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि तज्ज्ञानं फलेन विशिनष्टि— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः मत्साम्यं प्राप्ताः, सर्वेऽपि नोपजायन्ते न सृजिकर्मात् भजन्ते, प्रलये न व्यथन्ति च न च संहृतिकर्मात् (मृतिकर्मात्) भजन्ते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अपौनस्वत्यं सूचयन् उत्तरलोकमवतारयति— पुनरपि तज्ज्ञानमिति । इष्टप्राप्तिः पूर्वत्रोक्ता, अनिष्टनिवृत्तिरत्रोच्यते इति न पौनस्वत्यमिति भावः । इदं शब्दस्योक्तपरत्वे प्रकृतसङ्ख्या अन्यथा व्याचष्टे वक्ष्यमाण-

मिति । 'आगताः' इत्यस्यागमनकर्तृपरत्वे प्रकृतानन्वयात् प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति । 'व्ययन्ति' इत्यस्य दुःखाशंकत्वेऽपि जनिस्तमभिन्याहारात् संहारलक्षकत्वमुचितमित्यादिप्रायेणाह— न च संहृतिकर्मात् भजन्त इति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमिति । ममेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मताम् । न व्यथन्ति न चलन्ति ॥ २ ॥

८ वे. प्र. गि.— एतदेव विवृणोति— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वमागताः प्राप्ताः सन्तः सर्वेऽपि हिरण्यगर्भादिवृत्त्यमानैस्त्वपि नोपजायन्ते; तथा तेषां प्रलयेऽपि न व्यथन्ति, न प्रलीयन्ति इत्यर्थः ।

अत्र 'मम साधर्म्यम्' इत्युक्त्या 'सूक्तानामाभिरसमानरूपत्वमेव, न त्वभेदः' इति रामानुजो ब्रवीत । तनु 'परमेश्वरस्वरूपत्वमेव तत्साधर्म्यं, न तत्समानधर्मत्वम्; क्षेत्रज्ञेश्वरभेदाभावात्' इति भाष्यवचनैरेव विकिसितम् । न हि 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्युपक्रम्य 'मद्भावाद्योपपद्यते' [१३।१९] 'नान्यं गुणैः कर्तारं यदा दृष्टाऽनुपपद्यते । गुणेश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' [१४।१९] इत्यादिमन्ये परामर्शपूर्वकं 'स गुणान्

समतीत्यैतान्ब्रह्मव्याय कल्पते' [१४।२६] इत्युपसंह्रियमाणेऽस्मिन्ग्रन्थसन्दर्भे जीवेश्वरभेदाद् स्वस्वरूपममुते । किञ्च "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [ब्र. उ. ३।१।३] इति त्वमन्तसाधकत्वेनाभिमतश्चतुर्ः 'परमं साम्यम्' इत्यभेदं एवोच्यते, कियत्पि भेदे सति तद्व्याप्यधर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यावक्ष्यमावेन परमसाध्यायोगात् । अतः श्रुतिरेवेयं 'मम साधर्म्यम्' इत्यस्य मत्स्वरूपत्वमित्यर्थमानयति । अपि च प्रत्येकं शुक्तिसाधनत्वेन त्वदभिमतयोर्निरन्तरचित्ताभरण्यास-रूपयोर्मैकप्रपत्न्योः स्वरूपतः कर्मापेक्षानपेक्षामाहास्य-नाट्यभ्यां च विषमत्वेन तयोर्मिथस्तारतम्यात्तत्साध्याशङ्का-व्यपक्षिहोत्रद्वयैर्णमासङ्ग्योतिहोमसाध्यत्वम् इव साम्यं न अवतीत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— इदं वक्ष्यमाणं मम साधर्म्यं बहुगुणवत्तया साम्यं प्राप्ता एके ते सर्वेऽपि नोपजायन्ते, प्रलये च न व्यथन्ति; किन्तु नित्यं समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । अनेन मुक्तानां तत्र बाहुल्यं सूचितं 'अनुव्रता वत्र हरेः' इत्यादिवाक्यात् ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानेन कथं सिद्धिं प्राप्ताः ? इत्यत आह— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य साधनादुद्धानं कृत्वा मम साधर्म्यं समानधर्मत्वं लीलाद्योक्त्यत्वमागताः

सन्तः सर्वेऽपि आदिसर्वे ब्रह्मादिदृष्टान्तापि नोपजायन्ते । च पुनः प्रलये सृष्टिहारे न व्यथन्ति, न पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं सर्वनियन्तृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः । तथा च श्रुतयः— “ य एव (एवं) वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति ” [बृ. उ. १।४।१०] “ सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सेन साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ” [बृ. उ. ४।४।२२] इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किञ्च भुयुगिन्द्रप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्गेऽपि न जायन्ते, प्रलयकाले च तत्तद्भूतभावं गच्छन्तो न प्रलयाद्वादिभिर्व्यथन्ते व्यथां प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायैति पदार्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

ईश्वरायत्तप्रकृतिपुरुषयोरसिलजगद्धेतुत्वं तस्य चाचिन्त्यशक्तिवैभवम् ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह— ममेति । मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां कारणं सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात्कारणत्वाद्ब्रह्माणः (भरणाच्च) स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनीं गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि; क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायावहितचेतसे विषयितमर्थमाह— क्षेत्रेति । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं दधामि— मदीयेति । ईश्वरीं चिच्छक्तिं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकेति । साङ्ख्यीयप्रकृतिरपि मदीयेति व्यावर्तिता । योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपपन्नानि स्वमभिप्रेतमित्याह— सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति— सर्वेति । सर्वकार्येभ्योऽपि माया योनावेव ब्रह्मशब्दः । लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं किञ्चिदित्याशङ्क्याऽऽह—

योनिरिति । तस्मिन्मित्यादि व्याचष्टे— तस्मिन्निति । ईशास्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदमन्यदादर्शितं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । गर्भाशब्देनोक्तसंयोगस्य फलं दर्शयति— सम्भव इति । ‘ आदिकर्ता स भूतानाम् ’ इति स्मृत्या हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां कथं यथोक्तगर्भाधानमिति तत्त्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— अथ प्राकृतानां गुणानां बन्धहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसैर्गर्जत्वं ‘ यावत्सञ्जायते किञ्चित् ’ [१३।२७] इत्यनेनोक्तं भगवता स्वैवैव कृतमित्याह— ममेति । मम मदीयं कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं महद्ब्रह्म यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ‘ भूमिरापोऽजलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयम् ’ [७।४, ५] इति निर्दिष्टा अचेतना प्रकृतिर्महद्ब्रह्मकारादिविकाराणां कारणतया ‘ महद्ब्रह्म ’ इत्युच्यते; श्रुतावपि काचित्प्रकृतिरपि ‘ ब्रह्म ’ इति निर्दिश्यते— ‘ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— गुणसम्बन्धहेतुताप्रकारतत्त्वनिर्बन्धप्रकारप्रतिपादकत्वाभावात् ‘ मम योनिर्महद्ब्रह्म ’ इति श्लोकः प्रकृतास्तत इति शङ्कापरिहाराय तच्छ्लोकमवतारयति— अथ प्राकृतानामिति । वक्ष्यमाणगुणबन्धहेतुत्वमपि स्वकृतमिति श्रुतं वायु सर्वभूतजातस्य प्रकृतिपुरुषसैर्गर्जत्वं स्वकृतमित्यनेनोच्यत इति भावः । कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतमिति

मम योनिभूतमित्यन्वये ‘ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । सत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । ’ [७।६] इत्यादिभिर्विरोधैः; स्वयोजिभूते तस्मिन् गर्भाधानाभिधानं चावुपपन्नम् ; ‘ तासां ब्रह्म महेशो निरहं बीजप्रदः पिता ’ [१।४।४] इत्युत्तरश्लोकवैरस्यं च । अतः ‘ तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ’ इत्यस्याशङ्क्याच्च जगत्पितृत्वेनावस्थितस्य तस्यैव

जगद्गर्भाधानस्रपसादादिकारित्रव्यभिह योनिशब्देन विवक्षित-
“मिति भावः । ‘मम योनिः’ इत्येतत् ‘सृमिरापः’ [७।४]
इत्यादिप्रतिपादिशब्दविषयत्वादनुवादादुपपत्तिरिति ज्ञापनायै तच्छ-
ब्दप्रतिस्मन्निधतया यच्छब्दनिर्देशः । ननु जगद्योनिस्तु महद्ब्रह्म
परमात्मैव; बाधुदेवः परा प्रकृतिः “यत्तद्गतयोनि”
[सु. उ. १।१।६] “कर्तारमीशं पुरवर्षं ब्रह्मयोनिम्” [सु. उ.
३।१।३] इत्यादिषु श्रूयते; स कथं ‘मम’ इति व्यतिरेकेण
निर्दिश्यते? ब्रह्मशब्दस्य च न प्रकृतिवाचकत्वं, ‘महद्ब्रह्म’ इति
विशेषणं च तत्प्रतिफलमेव; अतः परमात्मस्वरूपमेव “ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै. उ. २।१।१] इत्यादिप्रतिवात्रापि भेदे-
नोपचर्येत इति शोध्यम् । तत्राह— भूमिराप इति ।

अयमभिप्रायः— षड्द्रव्योक्तैश्चैवायं हि तृतीयषट्द्रव्यवृत्तिः;
तत्तच्च ‘भूमिरापः’ इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा प्रकृतिरेवा-

त्रापि सम्बन्धिविभक्तिवशात्प्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च
तद्गर्भशब्दाभिहितचेतनप्रकृत्याधानक्षेत्रत्वेन भोगायतनत्वप्रती-
तेश्च प्रत्यभिज्ञायते । “एतद्योनीनि” [७।६] इति योनि-
शब्दोऽपि पूर्वं तत्र युक्तः । तस्याश्च महतां भूतानां तत्कारण-
स्यादृक्कारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्या-
पेक्षया महत्त्वविशेषितब्रह्मत्वमन्युपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारण-
त्वबुद्ध्युत्पादिसादृश्यवाद्ब्रह्मण्यपि प्रयोक्तुं युज्यते, तथाच श्रौत-
प्रयोगोऽप्यस्ति । प्रकृतेर्बैद्ययोनित्ववचनं तु न परमात्मनो
जगदुपादानत्वविरुद्धम्, अपित्वनयुगलमेव; प्रकृतिविशिष्टवेधैव
निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वात् । अतो हि पूर्वं “एतद्यो-
नीनि सूतानि सर्वाणीत्युपधारय” [७।६] इत्युक्त्वा तद-
नन्तरम् “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” [७।६]
इत्युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— “इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां” [७।५] इति चेतनपुञ्जस्था
या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सह सकलप्राणिबीजतया गर्भशब्देनोच्यते; तस्मिन्नेतने योनिशब्दे महति
ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं
संयोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां
सम्भवनो भवति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसिद्धगर्भासम्भवात् गर्भशब्दामित्य-
त्वमत्र जीवस्य कथं । इत्यत्राह— **इतस्त्वन्यामिति ।** “मम
योनिः” इत्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वकीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीन-
वचनपरामर्शाद्वनन्तरमप्यन्तर्गतसमस्तस्यैव गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृति-
शब्दनिर्दिष्टचित्समष्टिपर इति भावः । “गर्भम्” इत्येकवचनं
समुदायैक्यपरमिति ख्यापनाय पुञ्जशब्दः । अन्वितार्थमाह—
तस्मिन्निति । ननु पूर्वं “यदेवं धार्यते जगत्” [७।६] इति
चेतनप्रकृतेरधारत्वरमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु “तस्मिन्
गर्भे दधामिहम्” इति तद्विपरीतमुच्यते इत्यत्राह— **अचेत-
नेति ।** नात्र तादृश्वन्यपर्यन्ताधारधेयमात्रोऽभिमतः; अपित्व-
भेदनिर्देशमात्रयोग्यः; संयोगः तथाविधसंयोगकणस्य कर्म-
व्ययानां पुंषां कर्मानुरूपभोगप्रदानं प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
अत्र तत इति नानन्तर्यपरः, मन्दप्रयोजनत्वात्; आनन्तर्येण
हेतुभावेन फलितत्वात्पि तत्कण्योक्त्युक्तत्वात् । अतः “क्षेत्र-
क्षेत्रसंयोगात्” [१।३।२०] इति पूर्वाध्यायोक्त एव हेतुरिह
साङ्ख्यमतसङ्कान्निरासय स्वाधीनत्वेन विशेष्यत इत्यभिप्राये-

णाह **प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतादिति ।** अतएव
तस्य कार्यकत्वं चोपपन्नमिति भावः ।

अत्र “सर्वभूतानाम्” इति न महदादितत्त्वपरं, भूतशब्दस्य
महदादिशब्दकृत्वात्; नापि महाभूतादिविषया, क्षेत्रज्ञानां
बन्धहेतुप्रकारपरत्वात्; तच्च क्षेत्रज्ञत्वं भूतशब्दविश्लिष्टज्य-
त्वाविशेषात् “आब्रह्मास्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितासंसारवशवर्तिनः” [वि. ध. १०।४।२३]
“ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा । विष्णुनामायामहा-
वर्तमोहान्धतममसत्तुताः” [वि. पु. ५।३।०।१७] “हिरण्य-
गर्भो भगवान्” [वि. पु. ६।७।५६] इत्यादिभिश्च ब्रह्मेशा-
नादेरपि समानमिहभिप्रायेण सर्वशब्द इति दर्शयितुं ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यन्तानामित्युक्तम् । “अद्विष्टपूर्वकः सर्गः प्रादु-
र्भूतस्तमोमयः” [वि. पु. ६।७।५६] इत्यादिषु चतुर्मुख-
सङ्कल्पमन्तरैर्गैव स्यावराद्विष्टविषयनाहिरण्यगर्भवत्तत्त्वधारासमि-
स्तम्बपर्यन्तानां परमामृज्यत्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— महद्ब्रह्म प्रकृतिः, सा च श्रीर्भृदुर्गति मित्रा । उमासरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता
अन्यजीवाः । तथा च काषायणश्रुतिः—“श्रीर्भृदुर्गा महती तु माया या लोकद्वर्तिर्जगतो बन्धिका च ।
उमावागाद्या अन्यजीवास्तदंशस्तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः” इति । मम योनिरिति गर्भोधानार्था
योनिः, न तु माता, वाक्यशेषात् । तथा हि सामवेदे शार्करीश्रुतौ—“विष्णोर्योगिर्गर्भसन्धारणार्था
महामाया सर्वदुःखैर्विहीना । तथाऽप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रकाशयन्ती सह विष्णुना सा” इति ।
अतः सीतादुःखादिकं सर्वं मृषा प्रदर्शनमेव । तथा कूर्मपुराणे—“न चैवं भूः” [ब्र. सं. पु.] तथा च

सौकरायणश्रुतिः—“अन्या भूर्ध्वरियं तस्य छाया भूताऽयमा सा हि भूतैकयोनिः” इति । “अथाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही” इत्यनभिस्त्वानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्म-
शब्दाव्याप्तिं प्रकृतिरेव ‘महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः’ इति तत्रैव ॥ ३ ॥

६ ज. म. दी.—अत्र महत् ब्रह्मेति जडाऽविद्योच्यते इति प्रतीतिरित्याशयमाह—महदिति । प्रकृतिर्महालक्ष्मीः । ननु सर्वं रजस्तम इति जडा प्रकृतिवैश्वर्ये, तत्सन्निधाना-
दत्रापि सैव युक्तेति चेत्, न; तत्रापि चेतनप्रकृत्यभिधानात्, कथमस्याः सत्त्वादिभेदभित्त्वं । इत्यत आह—सा चेति । जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादिगुणाभिमानिन्येतद्गुणयव-
तीरयर्थः । ननु भगवती माहेश्वरी ब्राह्मी कौमारी माहेश्वरी श्रीर्य-
द्विगैति सप्तया भिन्नाऽप्यनेवच्यते, तत्कथं त्रिधा भिन्नोच्यते ? इत्यत आह—उमेति । आद्यावत्तत्रो भगवत्या अन्याः । कुतः ? जीवाः । कथं तद्वत्प्रसोक्तिः ? तद्वत्सुतास्तत्प्रतिष्ठानो-
पेताः । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । “मम योनिः” इत्येतत्परे व्याचक्षते मम स्वरूपभूता योनिः कारणं
विश्वस्य प्रतीत एवान्वये मम मातेत्यापत्तेरिति तन्निरासार्थ-
माह—ममेति; मायैत्यर्थः । ममेत्यनुवादेनान्यथा प्रतीता-
वन्वयबाधः स्यादिति सूचयति । प्रतीतान्वयाङ्गीकारे ‘माता’
इत्यपि प्रतीयेत, तत्र कथं मायैति निश्चयः ? इत्यत आह—न
त्विति । इति प्रतीतिः प्रसज्यत इति शेषः । कुतो न ? इत्यत
आह—वाक्येति । ‘तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्’ इति वाक्य-
शेषाद्वाक्यार्थितानिश्चयत । श्रुतिबलभेदात् । तथा ह्येति ।
प्रकाशयन्ती प्रवर्तते । अनयैव श्रुत्याऽन्यदपि लब्धमिति प्रस-

ज्ञादाह—अत इति । सृष्टाऽन्यथायै प्रदर्शनं यस्य तत्तथा ।
इत्थैवमेवेत्याह—तथेति । तत्र हेतुमुक्तम् ‘दाग्वा मायामयीं
सीतां भगवानुपदीधितिः । रामायादर्शयत्सीतां पाककोऽसी
सुरप्रियः’ [] इत्यादि । ननु महालक्ष्मीः श्रीर्यद्विगैति
भिन्नेत्युक्तम् । भुवश्च ‘गौभूत्वाऽधुमुखी खिना’ [भाग,
१०।१।१८] इति दुःखं प्रतीयते, तत्कथं तत् ? इत्यत आह—
न चेति । इयं भूताभिमानिनी प्रसिद्धा सः भगवत्या रूपं न
भवति, किन्त्वियमन्यैव । कुतः ? इत्यत आह—तथा चेति ।
महालक्ष्मीरूपं भूरन्या, इयं प्रसिद्धा, तस्य तत्त्वाः । छाया
प्रतिमा । ननु रावणहरणादिकं भवतु मायासीतायाः; वाक्मीकि-
दास्यं तावन्मत्स्यपुराणे साक्षात्सीताया एवोक्तम् ‘दास्ये च
दुःखमवर्जनीयं’ इत्याशङ्क्य प्रमाणपूर्वकमपाकरोति—अवा-
येति । श्रुतिरस्ति । ‘यतोऽतः’ इति शेषः । महद्ब्रह्म प्रकृति-
रित्युक्तम्, तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितत्वात्पुनः प्रतिज्ञातीते—
महदिति । ‘महत्, ब्रह्म’ इति भिन्ने पदे; ततः परमिति-
शब्दोऽप्याह्वार्यः । कुतः ? इत्यत आह—महतीति । तत्रैव
मत्स्यपुराणे । अर्थकमेण ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इत्यत्र न्युक्त-
मेण व्याख्यायन्म् । मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गाद्वोपादन-
मिति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—ममेति । मम मत्सम्बन्धिनी । योनिः प्रकृतिः । सर्वकार्यापेक्षया महत्त्वात्
वर्धमा- (नत्वाच) नाच महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । गर्भं हिरण्यगर्भस्य बीजं वीर्यं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति-
द्रव्यशक्तियामानीश्वरोऽहं दधामि । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां,
हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. गि.—एवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य
प्रथमं तद्विहाराधीनयोगेव प्रकृतिपुरुषयोगेः सर्वभूतेषुतुल्यं,
न तु स्वतन्त्रयोरित्युक्तमर्थं दर्शयति द्वाभ्याम्—ममेति ।
देवतः कालतो वाऽनवच्छेदान्महत् । सर्वकार्यवृद्धिहेतुत्वरू-
पाद्वृहणत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिः । तन्महद्ब्रह्म ममेभ्यस्य योनिर्गर्भा-
धानस्थानम् । तस्मिन्नेह गर्भे सर्वभूतजनककरणम् “बहु
स्यां प्रजायेय” [छं. उ. ६।१।३ पै. आ. ६।२] इति
श्रुत्युक्तमोक्षणम् । लब्धं दधामि । यथा हि लोके पिता
पुत्रमनुसविनं श्रीक्षायाहाररूपेण स्वस्मिन्हीनं शरीरेण योज-

यितुं योनीं रेतस्तेकरूपं गर्भमाधत्ते, ततः स पुत्रः शरीरेण
युज्यते, तदर्थं च मयि कलिलाद्यवस्था भवन्ति; तथा मलये
मयि लीनमविद्याकामकर्मोदघचयनं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेण
कार्यकरणसङ्घातरूपेण योजयितुं चिदाभासारूपरेतस्तेकरूपं
मायावृत्तिरूपं गर्भमादधामि, तदर्थं च मयि आकाशवायु-
तेजोजलभूय्याण्युत्पत्त्यवस्था भवन्ति । ततो गर्भाधानात्सर्व-
भूतानां हिरण्यगर्भादीनां सम्भव उत्पत्तिर्भवति, न त्वीश्वर-
कृतगर्भाधानं विनयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व० त० वी०—तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य स्वस्याचिन्त्यशक्तिवैभवलीलां दर्शयति—ममेति ।
तत्र ‘सर्वेऽपि नोपजायन्ते’ [१४।२] इत्यत्राभिप्रेतं सर्गस्य प्राकृतत्वेन सगुणत्वं वदन् तत्सम्बन्धमाह—मम
योनिरिति । गुणानां हेतुभूता सर्वस्य भूतजातस्य मत्प्रकृतिगुणसंसर्गजत्वं पूर्वोक्तं मयैव कृतमिति स्पष्टयितुं
ममेति । मम सर्वशभूता योनिः निषेकस्थानं प्रकृतिः “त- (तस्मा-) देवद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते”
[मुं. व. १।१।९] इति श्रुतेर्ब्रह्मांशभूतत्वान्महद्ब्रह्मेत्युच्यते सूत्रभूतादिकारणभूताऽचेतना, तत्र गर्भं बीजभूतं

सुत्रं चेतनपुञ्जीभूतं च द्वाभ्यहमक्षरात्मा पुरुषः स धारणमीक्षणद्वारा भवति तदेव बीजमित्युच्यते तत्सम्पृष्ट-
पुरुषो विराट्, तत्संसृष्टा उभयस्वरूपाश्चेतना अणवो व्युच्चरिता जायायामिवात्मा त्रै जायते इति तदंशभूता
मत्स्वरूपचैतन्यतोऽभिन्नाः प्राणधारणप्रयत्नवन्तोऽनेके जीवा इति व्यपदिश्यन्ते । तदाह - तत इति । गर्भात्सर्व-
भूतानां सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं फलरूपतासुक्त्वा तदेव प्रपञ्च-
यति— ममेति । महत् देशकालायपरिच्छिन्नं ब्रह्म ब्रह्मत्वाद्-
हणत्वेन महौलार्थवस्तुद्विहेतुत्वात् ब्रह्म प्रकृतिः मम पुरुषा-
तमस्य योनिः क्रीडाार्थविचित्रानेकवस्तुरूपप्रकटनारम्भगर्भा-

धानस्थानम् । तस्मिन् गर्भे क्रीडच्छात्मकभावं द्वाभि-
स्थापयामि । ततो गर्भाधानानन्तरं सर्वभूतानां सम्भव-
उत्पत्तिर्भवति । भारत ! इति सम्भवोऽनं विश्वासार्थम् ॥ ३ ॥

११ नी० भा० वी०— अथेदानीं का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? तदाह—
ममेति । मम शुद्धचिन्मात्रस्य, योनिः प्रवेशस्थानं, महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्थस्य ब्रह्म वृंहकं कारणमव्यक्ता-
व्याकृतात्परपर्यायं त्रिगुणात्मकमायात्म्यं, तस्मिन् गर्भे स्वप्रतिबिम्बरूपं द्वाभिर् अर्पयामि, अहं चिदात्मा । ततो
मत्प्रतिबिम्बगमिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनवर्माणं महदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च सम्भव-
उत्पत्तिर्भवति । हे भारत ! एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः साङ्ख्याभिमतं स्वातन्त्र्यं
विरस्तम् ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुसृपादिषु सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयो
देहसंस्थानलक्षणा धृष्टिज्ञाज्ञावयवा मूर्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारण-
महमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्य-
गर्भोद्भवमन्युपेक्ष्य सूतानामुत्पत्तिरुच्यते ? देवाद्विजातिविशेषेषु
देहविशेषाणां कारणान्तरस्य सम्भवात्तत्राऽह— सर्वयोनि-

ष्विति । तत्र तत्र हेत्वन्तरप्रतिभासे कृतोऽस्य हेतुसं-
ख्यासाङ्ख्यं तत्तद्रूपेणास्थैवावस्थानादित्याह— सर्वावस्थ-
मिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह— सर्वयोनिष्विति ।
सर्वासु देवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुसृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः सम्भवन्ति जायन्ते
तासां ब्रह्म महत् योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषोपात्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ।
अहं बीजप्रदः पिता तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुणेन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमनेन श्लोकेन प्राकृतैवमितिक-
सृष्टयोः स्वाधीनत्वमुक्तम् ; अथ नित्यसृष्टिरपि स्वेनैव कृते-
त्युच्यते ' सर्वयोनिषु ' इति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्ति-
परिहारमभिप्रेत्याह कार्यावस्थोऽपीति । नित्यसर्गावच्छि-
न्नोऽपीत्यर्थः । हिरण्यगर्भमूलवस्तुविधत्तेः समनन्तरमन्या-
प्रलयाच्छुद्धेऽपि जन्तुषु या सन्ततिः, तत्रापि नैश्वर्यः स्वयमुदा-
सीनः सन्नन्यैः कार्ययतोऽप्यभिप्रायेण सर्वयोनिशब्द इत्याह
देवगन्धर्वैत्यादिना । प्रमाणसिद्धं प्रतिनियतकारणवस्तुवैजा-
त्यलक्षणं वैचित्र्यं सृष्टुः स्वस्य विविधशक्तियोगक्षमते ' याः '
इति प्रसिद्धवर्चिर्देशेनानुवृत इत्यभिप्रायेणाह तत्तन्मूर्तय
इति । ' सम्भवन्ति ' इत्यस्य सम्भावनाश्रितान्युदासार्थमुपादा-
नोपादेशभावज्ञापनार्थं चाह जायन्त इति । अव्यवहितो-
पादान्ताव्यभावात् कारणमित्युक्तम् । चित्सम्पर्कविरहे सर्व-
गी. ट. १५

श्रावविद्यनविरहे च केवलस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वाद्योगमभि-
त्याह मया संयोजितचेतनवर्गमेति । ' सर्वयोनिषु ' इत्या-
दिना निर्दिश्यमानचरमन्युषिसृष्टौ बहुयोनिकतया प्रतीयमानायां
च कथमेकस्या मूलप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्न ? इत्यत्राह महदादिविशे-
षान्तावस्थेति । विशेषाः पञ्चभूतानि । अत्र को बीज-
शब्दार्थः ? किञ्च पितृत्वव्यपदेशहेतुभूतं तत्प्रदानं ' तासां '
ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ' इत्यनेन च सेधरसाङ्ख्यवत्
प्रकृतेरेवोपादानत्वम्, ईश्वरस्य च केवलनिमित्तत्वं प्रतीयते,
तत्र श्रुतिविरुद्धम् ; एकस्यामेव च योनावेकस्मिन्नेवाविषमे
पितरि जायमानानां वैचित्र्यं किञ्चिन्नभ्रं ? इत्यत्राह तत्र
तत्रेति । ' महद्ब्रह्म योनिः ' इति पूर्वश्लोकोका प्रकृतिरप्यपि
स्वशब्देनोपात्ता । तत्र गर्भशब्दस्थानां यो बीजशब्दस्तत्तत्सृष्ट-
सुगुणचेतनवाचीति भावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु मृत्यः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां महद्योनिरहं ब्रह्म वासुदेवः ॥ ४ ॥

८ वै. त्र. गि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो भवतीत्येव-
देवोपादयति— सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपक्षिसरी-
सृपादिसर्वयोनिषु यास्तत्तन्मूर्त्यो जायन्ते तासां मूर्तीनां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिमातृस्थानीया; अहमीश्वरो बीजप्रदो
गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— एवं कार्यावस्थोऽयं चिदचित्प्रकृतिसर्गो मयैव कृत इति सर्वयोनिष्विति । नेदमपूर्वतर-
मिवोच्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके ह्येत्यहं इत्याह एकः पिताऽन्यत्क्षेत्रमिति । तत्र तासां भूतमूर्तीनां महद्ब्रह्म
योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवश्यम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र
स्त्रीपुम्भावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेकविधवस्तुतामनेकयोनिषु
नानाविधप्रतीतो कथमेकयोनित्वं ? इत्यत्र आह— सर्वयो-
निष्विति । पूर्वं तु सर्वोत्पत्तिरूपसर्ववैयर्थ्यमुपपत्तिः, ततः सर्व-
योनिषु हे कौन्तेय ! या मृत्यः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिरूपितस्थानं मातृस्थानीयं बीजप्रदः
इच्छाज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता उत्पादकः, अहमेवेत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्म मद्विच्छया नानायाोनिरूपेण भूत्वा भासते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या मूर्त्यः शरीराणि
सुरनरतिरिक्त्वावरात्मकानि चतुर्विधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पुरुषोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्
-राजदन्तादित्वाडुपसंजैनस्य परनिपातः— मायैव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तात्वपि स्वप्रति-
बिम्बस्याप्येयता । यथा पुरुषो भार्यायामनुंशयि सन्पृक्तं रेतो निषिञ्चति, ततो भार्यातः पिण्डोत्पत्तिरिति रेतोऽतस्तत्र
चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं-
नामानः 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्ब्रह्माश्रिता गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्य-
त्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्प-
दीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति 'निबध्नन्ति' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा
निबध्नन्तीव हे महाबाहो !— महान्तौ समर्थतरावाजानुग्रहलब्धौ बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [१३।३२] इत्यादिश्लोकेन ।
ननु देही 'न लिप्यते' [१३।३२] इत्युक्तं तत्कथमिह 'निबध्नन्ति' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृत-
मस्माभिरवशब्देन 'निबध्नन्तीव' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं
दर्शयता ब्रह्मैवाधिपया संसरीत्युक्तं, इदानीमध्यायादावुक्तस्मा-
कङ्काद्वयं पूर्वमन्यायान्तरलोकेनोपतरमाह— के गुणा इति ।
सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दप्रसक्तिः ? इत्याशङ्क्य परतन्त्रत्वा-
दित्याह— गुणा इति । रूपादिष्वेव गुणशब्दः सत्त्वादिषु
द्रव्याश्रितत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य प्रकृत्या-
त्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वाच्चैवमित्याह— न रूपादिवदिति ।

गुणानां प्रकृतेषु पृथगुत्पत्तिरन्येवे कृतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वं । इत्या-
शङ्कयाऽह— न च गुणेति । अत्यन्तमेवे गवाश्वतट्ठावा-
सम्भवादित्यर्थः । भेदाभेदे च तद्भावात्सम्भवाद्विशेषात्कृतस्तेषु
गुणपरिभाषा । इत्याशङ्कयाऽह— तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति
नित्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह— अविद्येति । 'के गुणाः' इत्य-
न्योत्तरमुक्तं, 'कथं बध्नन्ति' इत्यन्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति ।
तदेवोपादयति— तमास्पदीकृत्येति । प्राक्तानां गुणानां

प्रकृत्यात्मकत्वमाह— ते चेति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः प्रकृतिः सम्भवो येषां ते तथेति । साङ्ख्यीयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां व्यावर्तयति— भगवदिति । इवकारानुबन्धेन नितरां बध्नन्ति स्वविकारवत्तयोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहु-शब्दं व्याचष्टे— महान्ताविति । देहवन्तं वेदमात्मानं सम्भवमानं देहस्वाप्तिमित्यर्थः । कूटस्थस्य कथं बन्ध्यमानत्वं । इत्याशङ्क्य 'कुर्यान्मेरावगुणियम्' इतिन्यायेन भायामाहा-

तन्मिदमित्याह— अव्ययमिति । स्वतो धर्मतो वा व्यय-राहित्यमित्यपेक्षायामाह— अव्ययत्वं चेति । 'लिय्यते न स पापेन' [५।१०] इत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नन्तीति बध्नमिति शङ्कते— नन्विति । इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्याचक्ष्णैरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वाच्चैवमित्याह— परिहृतमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादि-भावेन जन्महेतुमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभाव-विशेषाः प्रकाशादिकार्यैकरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिपृथक्ता महदादिविशे-षान्तैरागन्धदेहमनुष्यादिदेहसम्बन्धिनमेतं देहिनमव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हं देहं वर्तमानं निबध्नन्ति, देहं वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु तैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्मानुरूप-परमपुरुषसङ्कल्पकृताचित्संसर्गाज्जन्मोपपद्यते, प्राचीनं च कर्म तैमैव वृत्तफलं, तदारम्भककर्मावसाने च तच्छरीरं विनश्येत ; स्वतथात्मा विशुद्धः ; कुतः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयता ? इत्यत्र गुणबन्धप्रकरणमवतारयति एवमिति । एवं समष्टिव्यष्टि-विषयकोट्यद्वयोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वस्पर्शनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्ति, अतः प्रकृतिसम्बन्धवन्मिह कार्येदशायां विवर्तयतोद्भवमात्रमितिभिप्रायेणाह प्रकृतेः स्वरूपानु-बन्धिन इति । निरूपयिका इत्यर्थः । कार्यावस्थप्रकृतिगतैन्यः शब्दादियुगेभ्यः स्वरूपनिरूपकत्वनित्यानुबन्धित्वलक्षणवैषम्य-प्रकाशनाय इतिशब्दः । सत्त्वादीनामेव प्रकृतिरन्यतो वदतः साङ्ख्यानं प्रतिक्षिपति स्वभावविशेषा इति । असाधारण-धर्मविशेषा इति यावत् । चेतनासाधारणत्वेऽन्योपाधिकाः सुखदुःखादयः, स्वाभाविका अपि साधारणद्रव्यत्वादयः ; तदुभयव्यवच्छेदाय स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषा इति पदद्वयम् । एतेन 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवप्रव्याधिता इत्यादि शङ्करोक्तं निरस्तम् । गुणशब्दप्रति-क्षिप्तन्मते विरुद्धेति भावः । ननु शब्दादिविवेक सत्त्वादिसंज्ञाः गुणाः प्रत्यक्षेण इत्यनन्ते, न च नित्यातीन्द्रियेऽनुष्ठानं कमत इति शरीरके स्थापितम् ; नचानुपलब्धेषु प्रकृतिगुणेषु वायव-रदनवदुपदेशस्य प्रयोजनं पश्यामः ; अतो दैवेषिकादिवदन्य-परत्वमिह वक्तुं युक्तमित्यत्राह प्रकाशादीति ।

अयमभिप्रायः— प्रकाशप्रवृत्तिमोहरूपाणि कार्याणि तावत्

५ आ. मा. भा.— बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय— सत्त्वमित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु प्रतिज्ञातं ज्ञानं श्लोकद्वयेनोक्तं, तद्विकृत्युत्प्रेरणे प्रत्येनाध्यायासहजतुल्यते । इत्यत आह— बन्धेति । यो हि बद्धोऽस्मीति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं

प्रत्यक्षाणि ; तत्कारणविशेषाच्च कार्यसूतैस्तैरेव सामान्यतो-ऽनुमीयन्ते, कारणविशेषमन्तरंग कस्यापि कार्यस्यानुत्पत्तेः ; स च विशेषः सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम् ; न चात्र निष्प्रयो-जनता, अतीन्द्रियविषयभेदशक्तिविशेषोपदेशवद्धानोपादानपर्यव-सानात्— इति ।

कार्यैकरूपणीयाश्चेत्प्रतिगर्दशायां सुखदुःखादिकार्याभावा-स्तत्त्वादियुगानामभावः प्राप्नोति ; अतः कथं स्वरूपानुबन्धित्वं ? इत्यत्राह— प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति । कार्यहेतुपृथक्-स्तदानीं नास्तीति भावः । तद्विकारेष्वित्यादियरिणाम-वशात्पुरुषफलादिषु गन्थाद्युद्भववदिति भावः । प्रकृतिरद्विकारत्वा-गुणाः स्वतोऽव्ययत्वाद्गुणसम्बन्धानर्हं कथं बध्नन्ति ? इत्य-स्योक्तं देहिशब्द इत्याह महदादिस्थिति । अव्ययशब्दोऽत्र गुणसम्बन्धकृतज्ञानसङ्कोचरूपव्ययविशेषपर इत्यभिप्रायेणाह अव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हमिति । तथापि 'शरीर-स्योऽपि कोन्तेय । न करोति न लिय्यते' [१३।२१] इत्युक्तस्य कथं बन्धास्यो लेपः ? इत्यत्र आमोक्षादविच्छिन्न-देहसम्बन्धोपाधिकत्वं 'देहे' इत्यनेन अभिप्रेतमित्याह देहे-वर्तमानत्वोपाधिनेति । एतेन 'क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं बध्नन्तीव, तयो-पदीकृत्य आत्मानं प्रति लभन्ते' इति शङ्करदुर्लक्षिर्निरस्ता । नष्टेषु गुणबन्धः प्रकोष्ठत्वेन हन्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण महाबाहु-शब्दः । 'दीर्घो बुद्धिमतो बाहू याम्नां हिंसति हिंसितः' इति भावः । यथा त्वत्सुब्रह्मेण परेषां बन्ध इति वा ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— के गुणाः कथं वा बध्नन्ति ? इत्यत्रोच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिसम्बन्धा अविद्या-सम्भवाः । निबध्नन्ति नियच्छन्ति । अव्ययमविनाशिनम् ॥ ५ ॥

विजिज्ञास्य ज्ञात्वाऽऽतिष्ठति, अतो बन्धोच्छेदसाधनानुष्ठानाय तच्चापनार्थं जिज्ञासासमुपादयितुं गुणत्रयवृत्तबन्धप्रकरमादौ तावद्वर्तयतीति नासन्नतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. मि.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यैश्वराधीनत्व-
श्चक्षुः ; इदानीं के गुणाः कथं वा बध्नन्ति ? इत्यस्योत्तरमाह
चतुर्भिः— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामान्त्रयो
गुणाः प्रकृतिसम्भवाः, प्रकृतिरीश्वरशक्तिर्माया, सैव सम्भव
आविर्भावस्थानं येषां ते तथोक्ताः । गुणसाम्यं प्रकृतिः,
तस्याः सकाशात् परस्पररङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येणानिव्यक्ता

इत्यर्थः । ते च देहे प्रकृतिपरिणामे तादात्म्येन स्थितं देहिने
क्षेत्रज्ञं वस्तुतः अव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निबध्नन्ति सुखदुःख-
मोहादिस्वविकारवत्तयोपदर्शयन्ति, आप इव निष्कम्पमादि-
त्यमात्मकत्वेन कम्पवन्तम् ; अतो मिथ्याभूत एव बन्धः,
न वास्तव इत्यव्ययपदेन द्योत्यते ॥ ५ ॥

९ व० त० टी०— अनेन स्वस्येच्छया जीवेषु निजप्रकृतिसम्भवसंसर्जनलीलासुपपाद्येदानीं बन्धलीलासुप-
पादयितुं चतुर्दशलोकबन्धहेतुभूतगुणानाह चतुर्दशभिः— सत्त्वमिति । नचैते सकार्या आत्मनो गुणाः, अपितु
प्रकृतेरुक्ताः प्रकृतिसम्भवा इति सम्भूतं चेन्न तत्तद्देहे गुणा एव बध्नन्ति । प्रकृतिधर्म एव तत्र हीनतापादको
देहे अद्वैतचित्तमान् नोपाधिविशिष्टस्य नान्यस्य । ये च भगवदंशभूतायां प्रकृतौ समागता गुणास्ते भगवतः सखि
दानन्दा एव मूलतः परिणममाना बन्धका दोषा जडगतत्वात् । बन्धनश्लेघात् 'गुणाः' इति संज्ञा तेषाम् । तदेवाह
निबध्नन्तीति । तत्र प्रकृतिरुद्धता गुणाः सत्त्वादयो देहाभिमानिनस्तमगुस्वरूपं चिदंशं जीवमव्ययमपि निब-
ध्नन्ति । त्वं तं बन्धं निवर्त्तयेति सम्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु लीलात्मकप्रकृत्युत्पादितलीलायः
देहादिविद्युत्स्थितस्य बीजस्य बन्धः कथं ? इत्यत आह—
सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इति संज्ञका गुणाः प्रकृतिसम्भवाः
प्रकृतितः सम्भव उत्पत्तिर्येषां तादृशाः ; ते अव्ययं विनाशा-

धिधर्मरहितं भगवतश्चिदंशात्मकं देहिनें जीवं तद्रूपेण तद्वत्ता
गुणभोगार्थमाभिभूतं निबध्नन्ति वशीकुर्वन्ति, रसपरत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० टी०— एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिभूतानि सृजतीत्युक्तम् ; इदानीं सा कथम्भूता निबध्नातीति
तदुच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, ततः सकाशात्परस्पररङ्गाङ्गीभावेन वैषम्येणो-
द्भिच्यमानाः प्रकृतिसम्भवा इत्युच्यन्ते; न तु प्रकृतितो वैशेषिकाणां भिन्नद्वयात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो !
देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिने— स्थूणायां वत्समिव— रशनाभूता गुणा निबध्नन्ति ॥ ५ ॥

सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्वप्रकाशश्च ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावच्छेषमुच्यते— तत्र सत्त्वमिति । निर्मलत्वात्प्रकृति-
कमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति । कथं ? सुखसङ्गेन 'सुख्यहं' इति विषय-
भूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषपापादनं मृषैव सुखे सङ्गनमिति । सैपाऽविद्या । न हि विषयधर्मो
विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता [१३।७] । अतो-
ऽविद्यैवैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सङ्गयतीव आसक्तमिव करो-
त्यसङ्गं सक्तमिव करोति, अगुहिनं सुखिनमिव, तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव
विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्वन्धानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादौ
सङ्गो मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— किंलक्षणे गुणः ? केन बध्नाति ?
इत्यपेक्षायामाह— तत्रेति । निर्धारणार्थतया सप्तमी व्याचष्टे—
तत्र सत्त्वादीनामिति गुणस्त्वत्रेत्यनुवादमात्रं, निर्मलत्वं
स्वच्छत्वावधारणवारणक्षमत्वं, तस्मात्प्रकाशकं चैतन्याभि-
व्यञ्जकं, निरुपद्रवमिति निर्मलं सत्सुखस्यातिव्यञ्जकमित्यर्थः ।

केन द्वारेण तदात्मानं निबध्नाति ? इति पृच्छति— कथ-
मिति । सुखसङ्गेन बध्नातीत्युत्तरम् । तदेव विशृणोति— सुख्य-
हमित्यादिना । सुख्यसुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोऽत्र
विषयसम्भूतं सुखमुच्यते । संश्लेषपापादनेव विशदयति—
मृषैवेति । किमिति मृषैवेति विशेषणं ? सत्त्वस्य वस्तुत्वसम्भ-

वादित्याशङ्क्याऽऽह— सैवेति । नन्विच्छा सङ्गोऽभिनिवेश-
श्चेत्येकोऽर्थः, तन्नेच्छादेरात्समर्थत्वात्किमविषया ? इत्याशङ्क्य
मनोधर्मत्वादित्च्छादेः नाऽऽत्मधर्मतेत्याह— न हीति । इच्छा-
देरात्समर्थमेवे किं प्रमाणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— इच्छादि-
चेति । तस्याऽऽत्मधर्मत्वात्सम्भवे फलितमाह— अत इति ।
सञ्जयतीव सचमिति शेषः । इवकारप्रयोगे हेतुमाह— अवि-
द्ययेति । तस्या वस्तुतो नाऽऽत्मसम्बन्धस्तथापि सम्बन्ध्य-
न्तराभावाद्स्वातन्त्र्याच्चाऽऽत्मधर्मत्वमापाद्य दृष्टत्वमाच्छे-
दस्वकीयेति । वृत्तिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः साधक-
त्वेन तद्विषयित्वेऽपि तद्विवेकरूपाऽपिचेति तत्स्वरूपमाह—

३ रा. भा.— सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र सत्त्वरजस्तमस्तु सत्त्वस्य
स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् ; प्रकाशसुखावरणस्वभावरहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्त-
स्वभावतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोधः ; अनामयं आमयाख्यकार्यं न
विद्यत इत्यनामयम्, अरोगताहेतुरित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— ‘ तत्र ’ इत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृत-
सङ्गतिमाह— सत्त्वेति । आकारं, निरूपकस्वभावमित्यर्थः ।
‘ तत्र ’ इति निर्धारणार्थः समुदायनिर्देश इत्याह सत्त्वरज-
स्तमस्त्विति । ननु निर्मलानां फलितधर्मण्यादीनां प्रकाश-
कत्वं दृश्यत इत्यत्राह प्रकाशेति । मलशब्दोऽत्र तमस्त्व-
भावभूतप्रकाशविरोध्याकारपर इत्यर्थः । बध्यमाणपरामर्शादिह
सुखोपादानम् । आवरणस्वभावरहितानामप्यकाशवाय्वादीनां
न प्रकाशकत्वमित्यत्राह प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभाव-
तयेति । सत्त्वमिथरजस्तमसोरपि भ्रान्तितुद्धिविशेषहेतुत्वस्य

विषयेति । यथोक्तविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽद्वयं च
सक्तिसम्पादनमित्याह— अस्त्वेति । तदेव स्फुटयति—
सक्तमिवेति । प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धत्वमाह— तथेति ।
ज्ञायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन ‘ ज्ञान्यहं ’ इति विपरी-
ताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह— ज्ञानमित्या-
दिना । विषयो दोषमाह— आत्मेति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तस्व-
तत्र स्वतः संयोगात्तद्वारा बन्धे च तन्निवृत्त्यनुपपत्तेर्नाऽऽत्मधर्म-
त्वमित्यर्थः । ज्ञानैश्वर्यादानमपि क्षेत्रमर्षं सङ्गस्य ईदृशवाच्यकत्वं
सूचयति— सुख इवेति । पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्तेऽधि-
कार इति द्योतयति— अनयेति ॥ ६ ॥

बध्यमाणत्वात्कथमिह सत्त्वस्यैव प्रकाशजनकत्वं ? इत्यत्राह
प्रकाशो वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । राजसतामसधियो-
रप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्यांश इति भावः । सत्त्वस्या-
मयप्रसङ्गाभावात्तन्निषेधो न युक्त इत्यत्राह आमयाख्यं कार्यं
न विद्यत इति । अत्र सहपठिते गुणान्तरे कार्यत्वेनामयस्य
सम्बन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः ।
आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र फलतस्तद्विपरीतकार्यान्तरविध्यमि-
प्रायेणेत्याह— अरोगताहेतुरिति ।

३ रा. भा.— एष सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति; पुरुषस्य सुख-
सङ्गं ज्ञानसङ्गं च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु प्रवर्तते,
ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति; ज्ञानसुख-
जननं पुनरपि तयोः सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ तत्रिवचनाति ’ इत्युत्तरश्लोकयोरि-
वात्रापि स्वरूपनिर्देशेन बन्धहेतुत्वमिर्देशेन च वाक्यभेदमाह एष
इति । अन्यतस्मिन् दृश्य सुखादिसङ्गस्य कर्णतामात्रं तृतीयया
प्रतिपादितम् ; न च तद्युक्तं हेत्यन्तरानुक्तेः । तत्राह पुरुषस्येति ।
बन्धावान्तरव्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि
कर्मफलानुभवाद्यैर्देहसम्बन्धः ; स च कर्ममूलः, इ कथं सुखादि-
सहादित्याह ज्ञानसुखयोरिति । ननु वैदिकसाधनानुष्ठानं
योनिप्राप्त्यैव भवतीति युक्तम्, लौकिकं तु साधनं दृष्टफल-
मात्राय स्याद्वा न वा ? न तु जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्ति-
दृष्टान्ततयाऽपि लौकिकप्रदणं मन्दप्रयोजनम् । अत्र भ्रूमः— अत्र

लौकिकशब्देन स्मार्तग्रहणम्, अथवा निषिद्धग्रहणम् ; हिंसादेः
सुखसाधनत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिक्या तु शक्त्या पापिष्ठ-
जन्मादिप्रसाधकत्वम्— इति । रजति च बध्यति ‘ ताश्च
क्रियाः पुण्यपापरूपाः ’ [घृ. ११८ पं. ३५] इति । यदि सत्त्वमेव
प्रकाशं सुखं च स्वयं जनयति, ततः सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुः
सङ्गो न जायेतेत्याह ज्ञानसुखेति । बीजाङ्कुरन्यायेनोत्तर-
सङ्गतद्विषययोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । ‘ न काङ्क्षे विजयम् ’
[१३१] इत्यादिवदतस्तत्र न सङ्ग इत्यभिप्रायेणानव-
शब्दः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्रैतेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वस्य लक्षणमुच्यते— तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिक-
मणिरिव प्रकाशकम् । अनामयं निरुपद्रवमित्यर्थः । सुखसङ्गेन सुखेच्छया ॥ ६ ॥

८ घं. ब्र. गि.— तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां सत्त्वं सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्यावगणानिभवरूपप्रकाशजनकम् । कुतः ? निर्मलत्वात् स्फटिकस्यैव स्वच्छत्वात्, चिद्विम्बप्रहणयोग्यत्वादिति यावत् । तथा अनामयं आमयस्य दुःखस्य विरोधि, सुखा-

भिष्यज्जकमित्यर्थः । एतादृशं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च स्वकार्यभूतसुखज्ञानाभ्यां यः सङ्गस्तेन क्षेत्रज्ञं ब्रह्माति ' अहं सुखी ज्ञानी च ' इति मनोधर्मास्तदभिमानिनि शेषज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— तत्र क्रमतो लक्षणं गुणानां बन्धनप्रकारं च वदन् पूर्वं सत्त्वस्य तदाह— तत्रेति । सत्त्वं प्राकृतत्वात् सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च लौकिकेन बध्नाति, पुरुषस्य सुखे ज्ञाने च सङ्गं जनयतीत्यर्थः । ज्ञान-सुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु पुरुषप्रवृत्तिः, ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायते इति सत्त्वं मर्यादया तद्द्वारेण पुरुषं बध्नाति । एवमेवान्यत्र । लक्षणं तु निर्मलत्वादिति मूले उक्तमेव, एवमन्य-योरपि लक्षणं स्पष्टमेव मूले । तथा च सत्त्वं प्राकृतं सोऽहं सुखी शब्दादिज्ञानी चेति ज्ञानसुखसङ्गजननं (?) बन्धकमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ त्रयाणां बन्धनरीतिं सलक्षणा-माह— तत्रेति । तत्र गुणत्रये सत्त्वं निर्मलत्वाद्भगवद्विच्छा-त्मकपदार्थस्थितिहेतुत्वेन शुद्धत्वात् प्रकाशकं भगवद्रसणात्म-कसर्वस्वरूपप्रकटीकरणसमर्थम् ; अनामयं भगवत्सेवाप्राप्त-बन्धात्मकरागादिदोषरहितम्, अतः सुखसङ्गेन भगवतः

साधनात्मकसेवनसुखजनकदेहायुत्तमत्वसङ्गेन ब्रह्माति । च पुनः ज्ञानसङ्गेन ज्ञानोत्पत्तिसाधकत्वेन बध्नाति । अनप ! इतिसम्बोधनेन मत्पूजाविशिष्टत्वात्तव बन्धाभाव इति शपितम् ॥ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र कः केन सङ्गेन बध्नाति ? इत्युच्यते— तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं निर्मलत्वाद्दुःखमोहादुपमरारहितत्वात् प्रकाशकमलोकवत्सर्वार्थावद्योतकम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं, तत्सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च नरमविशया तिरहितस्वरूपज्ञानानन्दं ' अहं सुखयहं ज्ञानी ' इत्यभिमानेनान्तः-करणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरात्मन्यारोपेण बध्नाति । हे अनप अव्यसनिन् ! ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं— रज्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं, तन्निबध्नाति तद्रजः निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टांषु कर्मसु सङ्गनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्तर्हि किंलक्षणं ? कथं वा पुणं निबध्नाति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— रज इति । रज्यते संसृज्य-तेऽनेन पुरुषो दृश्यरिति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह— रज्जनादिति । समुद्भवत्वमादिति समुद्भवः, तृष्णा चाऽऽसङ्गश्च तृष्णासङ्गौ, तयोः समुद्भवस्तमिति विग्रहं

गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विबध्नुस्तृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह— तृष्णासादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निबन्धत्वप्रकारमाह— तद्रज इति । कर्मसङ्गं विभजते— दृष्टेति । अकर्तारमेव पुणं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— रजो रागात्मकं रागहेतुभूतम् । रागो योपिपुरुषयोरन्योन्यस्पृहा । तृष्णासङ्ग-समुद्भवं तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानं, तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गः पुत्र-मित्रादिषु सम्बन्धिषु संश्लेषस्पृहा, तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति; क्रियासु हि स्पृहया याः क्रिया आरभन्ते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्म-हेतवो भवन्ति; अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति; तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्ग-हेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'रजसो लोभ एव च' [१४११७] इति वक्ष्यते; अतः 'प्रकाशकं', 'मोहनाम्' इति पूर्वोक्तवत् 'रागात्मकम्' इत्यत्रापि रागेहेतुत्वं विवक्षितमित्याह रागेहेतुभूतमिति । कारणे कार्योपचारः । रज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वा रागेहेतुत्वं रागशब्देन विवक्षितमिति भावः । सहप्रयुक्ततृष्णादिशब्दपुनरुक्तिपरिहाराय रागशब्दं प्रयोगप्राप्त्यनुसारेण विषयविशेषं नियच्छति— योषितुदृष्योपरन्योन्यस्थेहेति । तृष्णासङ्गान्यां रजस उत्पत्तिकथनं मन्दम्; रजोगुणात्तयोरूपस्य भिन्नानं तु बन्धावान्तरव्यापाररक्षापनेन सार्थकमित्यभिप्रायेणाह तृष्णासङ्गयोरुद्भवस्थानमिति । आत्मधर्मभूतयोस्तयोरालम्ब्य ह्युद्भवस्थानमित्यत्राह तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः इति । 'धुतृष्णोपशमम्' इत्यादिप्रयोगात्पिपासात्रासाद्व्याध्यायस्यमाह तृष्णाशब्दादिविषयेति । सांस्पर्शिकगुणपञ्चकग्रहणमिदम् । पुत्रमित्रादिविपत्त्याभिमानीकपरम्, विषयतृष्णा विषयवैतृष्यमित्यादि-

प्रयोगात् । तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया; सङ्गस्तु परिशेषात् प्रयोगादुसाराच्च आभिमानीकविषय इति भावः । रागादिहेतुकस्तद्विषयोपायसङ्गोऽत्र कर्मसङ्ग इत्याह तथेति । ननु रागतृष्णासङ्गा अप्यन्यत्र सुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याताः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रवृत्तिवचनात्सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो जन्यते, तत्कथं विवेकः ? इत्थं सत्त्वगुणः सुखं प्रधानीकृत्य तदर्थतयाऽन्यत्र सञ्चरति; 'प्रयोजनेषु सञ्चरते न विशेषेषु पिण्डताः' [] इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तुनि क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुखमल्पं प्रयुतं वेत्यनोदासीनो भवति । राजद्वाराभिलाषदुष्पुत्रादिसंरक्षणद्वया चेष्टादिष्वेतद्व्यक्तम्— इति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारात्वं ? इत्यत्राह क्रियास्तु हीति । कर्मसङ्गवदागदेरपि बन्धद्वारात्त्वज्ञापनाय पिण्डतमाह तदेवमिति । तत् रागादीनां बन्धे पर्यवसानेन साफल्यादित्यर्थः । एवं सत्त्वतोभ्याहतस्वभावोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— रज इति । तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तयोः कारणम् ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अत्र 'रजस्तृष्णासङ्गसमुद्भवं' इत्यस्य 'तृष्णासङ्गान्यां समुद्भवो यस्य' इत्यपव्याख्यानमिति भावेन विग्रहप्रदर्शनपूर्वकमर्थमाह— तृणेति । समुद्भवत्यस्मा-

दिति समुद्भवं कारणम् । अन्यथा 'प्रकृतिसम्भवाः' (१४१५) इत्युक्तविरोधात् समुद्भवशब्देनाविर्भावो विवक्षित इति चेत् तथापि गुणकथनप्रकरणविरोधात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— रज इति । रजो रागात्मकमिच्छात्मकम् । तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः । आसङ्गः प्रासविषये मनसः प्रीतिः; तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गकारणम् । कर्मसङ्गेन कर्मपरतया ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथ रजसो लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह— रज इति । रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामः, तत्र एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्मवर्मिणोस्तादात्म्यात्तद्वारात्मकं रजो विद्धि । अत एव तृष्णासङ्गसङ्गद्वयम्, अप्राप्ता-

भिलाषस्तृष्णा, प्राप्ते विशेषप्रीतिरासङ्गः, तयोस्तृष्णासङ्गयोः सम्भवो यस्मात्तत्परोक्षम् । तत्र रजः कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-दृष्टार्थेषु 'अहमिदं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये' इत्यभिनिवेशः सङ्गः, तेन देहिने वस्तुतोऽक्तारमेव सन्तं निबध्नाति ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— रजसोऽप्याह— रज इति । अनुरागात्मकं 'रज रागे' इति धातोः स्पष्टमेव । कर्मसु रज्जनाद्रन्धकम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— सत्त्वलक्षणं कृत्वा रजोलक्षणमाह— रजो रागात्मकमिति । रजः रजोगुणं रागात्मकं अहरज्जनात्मकं नानापदार्थोपादानेन भगवद्भजनात्मकं विद्धि । तत् तृष्णासङ्गसङ्गद्वयं तृष्णा भगवदर्थोत्पन्नवस्तुमानाज्ञानेन

स्वाभिलाषः, तत्सङ्गेन सङ्गद्वय उत्पत्तिर्यस्य तादृशं देहिने, न तु भगवदर्थकज्ञानात्मकम् । कर्मसङ्गेन तत्स्वाभिलषितप्राप्त्यर्थं क्रियासङ्गेन बध्नाति लौकिकासक्तिं जनयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— रजो गुणो रागो रज्जना तदात्मकं विद्धि । तृष्णा प्राप्यमाणेष्वप्यर्थेष्वनुत्तिः, सङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संस्तेवः, तयोः समुद्भवं निदानभूतम् । तत्रजो हे कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गस्तत्परता तेन निबध्नाति देहिने देहाभिमानीनम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणः, अज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि; मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः, ताभिस्तच्चमो निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमस्तिह किंलक्षणं ? कथं वा पुरुषं निबध्नाति ? तत्राऽऽह— तमस्त्विति । गुणानां प्रकृतिसम्भवस्याविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावाभापत्तेरिति मत्वाऽऽह— अज्ञानादिति । सुखयनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति कार्यद्वारा तमो निर्दिशति—

मोहनमित्यादिना । लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धनकरत्वं दर्शयति— प्रमादेति । कार्यान्तरासक्तनया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः, निरोद्धयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वालस्यं, स्वापो निद्रा, तामिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयुतोत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतम् ; ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः, तस्मादन्यत् तद्विपर्ययज्ञानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम्, मोहनं सर्वदेहिनां, मोहो विपर्ययज्ञानम्, विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः । तत् तमः प्रमादादलस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण देहिनां निबध्नाति । प्रमादः कर्तव्यात्मकर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभ्रतमनवधानम्, आलस्यं कर्मस्वनारम्भस्वभावः, स्तब्धतेति यावत् । पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिनिद्रा; तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः; मनसोऽप्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्यन्तपरिहृणीयत्वलक्षणवैषम्यद्योतनाय तमस्त्विति लुशब्दः । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादिषु च प्रयोगादिह तद्यावत्तं मोहजनकत्वानुरूपं कारणविशेषमाह ज्ञानादन्यदिति । सर्वज्ञानव्यतिरेकव्युदासायाह ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकत्वं पापानुष्ठानादिद्वारा । तमः कार्यतया वक्ष्यमाणं धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह मोहो विपर्ययज्ञानमिति । प्रत्ययस्यात्र हेतुमात्रपरतामाह विपर्ययज्ञानहेतुरित्यर्थः इति । अनवधानमित्येतावत्प्रमादशब्दार्थः । कर्तव्यादित्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्बहणम् ;

अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः पापिष्ठजन्मादिहेतुर्भवति, एवं कर्तव्यकर्मस्वनारम्भोऽपि; स्मरन्ति हि ' अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्त्येन्द्रियाथेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ' [मनुः ११।४४] इति । आलस्यशब्दस्यत्र सप्रयोजनेऽपि विषये प्रवृत्तिविरोधिसंभावपरतामाह— स्तब्धतेति । सर्वदा तमसि वर्तमानेऽपि कदाचिन्निद्रा कुतः ? इत्यत्राह इन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्येति । स्वप्नस्यानुकिञ्चिद्विपरिहाराय स्वप्नप्रवृत्त्योर्निद्राभेदत्वं दर्शयति तत्रेति । निद्राया बन्धकत्वं चोदितानुष्ठानविशुद्धादालकरणत्वात्काळे चाकरणात्पापिष्ठकप्रद्वारा च द्रष्टव्यम् । उक्तं च— ' द्युक्त्वावबोधस्य ' [६।१०] इति ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम् । ' प्रमादमोहौ तमसः ' [१४।१७] इति वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' तमस्त्वज्ञानजं ' इत्यस्य ' अज्ञानाज्जातं ' (चं.) इत्यपण्याख्यां प्रत्याख्यातुमाह— अज्ञानमिति । एतच्च ' अन्येष्वपि दृश्यते ' [अष्टा. ३।२।१०१] इति

हृत्प्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । कुतः प्रतीत एवाथौ न ? इत्यत आह— प्रमादेति । वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमः कार्यत्ववचनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तम इति । अज्ञानजमज्ञानजातम् । मोहनं मोहकारणं, अविवेककारणमित्यर्थः । प्रमादादलस्यनिद्राभिर्देहिनां तमो निबध्नाति ॥ ८ ॥

८ वे. ब्र. गि.— तमसां लक्षणं बन्धकत्वं चाह— तम इति । तमस्तु अज्ञानजं अज्ञानादाव्रणशक्तिप्रधानाजातं विद्धि, अतएव सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकजनकम् । तच्च

तमः प्रमादादलस्यनिद्राभिर्देहिनां निबध्नाति । तत्र प्रमादोऽनवधानम्, आलस्यमनुग्रहः स्तब्धतापरिपूर्वायाः, निद्रा सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्युपरतिस्तमसोऽवस्थाविशेषः ॥ ८ ॥

९ व ८ त ० दी०— तमसश्चाह— तम इति । विरुद्धज्ञानजन्यं, अविद्याजन्यमिति वा ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— तमसो लक्षणं सबन्धकमाह— तमस्त्विति । तमः पूर्वोक्तमगवल्लीशायज्ञानाज्जातं प्रत्यात्मकस्वात् भगवद्विस्मरणालम्बकं सर्वदेहिनां मोहनं भ्रमजनकं

विद्धि । प्रमादादलस्यनिद्राभिर्मगवत्सेवाप्रतिबन्धात्मकव्यवहारमिरूपयज्ञानेन तं बध्नाति । प्रमादो भगवद्वत्त्वबोधनात् । आलस्यं भगवत्सेवाव्याघ्रमः । निद्रा चित्तस्थ ज्ञाननाशः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तमोगुणस्तु पूर्वार्थ्यां विलक्षणः, अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत्तद्भूतमज्ञानजं विद्धि । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं श्रान्तिहेतुः । प्रमादोऽनवधानत्वं, स च सप्तकार्यप्रकाशविरोधी । आलस्यं जडता, तच्च रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनिरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिर्निद्रा, तामिस्तत्तमो नितरां वज्राति हे भारत ! देहिनामित्यनुवर्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वादिगुणानां स्वाभाविकानि कार्याणि ।

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— पुनर्गुणानां व्यापारः सङ्क्षेपत उच्यते—सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत ! सञ्जयतीत्यनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणत्वनो प्रमादे सञ्जयत्युत । प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षः ? तत्राऽऽह— पुनरिति । सुखे साध्ये विषये समुत्कृष्टयते सत्त्वमित्याह— सत्त्वमिति । सञ्जयतीत्यस्यार्थः—

माह— संश्लेषयतीति । कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृष्टयति इत्याह— रज इति । प्रमादे प्राधान्यं तमसो दर्शयति— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वादीनां बन्धद्वारश्रुतेषु प्रधानान्याह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् । रजः कर्मसङ्गप्रधानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्ति-सङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सत्त्वं सुखे' इति श्लोकस्य अर्थ-विभागेन पुनरुक्तौ परिहरति— सत्त्वादीनामिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानमिति; ज्ञानसङ्गोऽपि सुखाय इति भावः । एतः कर्मसङ्गप्रधानमिति रागतृष्णादयोऽपि हि कर्मणि

विश्राम्यन्तीति भावः । निश्चेषज्ञानावरणे सुषुप्त्यादिकृत्स्नात् प्रमादादुच्यते न स्यादित्यत्राह— वस्तुयाथात्म्यज्ञान-मावृत्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्त्वमिति । कर्मणि क्रियायाम् । ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य तमः प्रमादे प्राप्ताप्रतिपत्तौ ॥ ९ ॥

८ वं. ब्र. मि.— एतेषां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुण-स्वरकर्षः ? इत्यत आह— सत्त्वमिति । सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखे सञ्जयति देहिनां संश्लेषयति । 'वज्र सङ्गं' [धा. पा. १।१०१२] इति आहुः । दुःखकारणे सत्यपि सुखमिच्छन्मेव देहिनां करोतीत्यर्थः । एवं रज उत्कृष्टं सत्सुखादिकारणे सत्यपि

कर्मणि सञ्जयतीत्यनुपङ्गः । तमस्तुत्कृष्टं प्रमाणबलेनोत्पन्नमान-मपि सत्त्वकार्ये ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति प्राप्त-ज्ञायमानताकस्यार्थस्याज्ञानं जनयतीत्यर्थः । उतापि । प्राप्त-कर्तव्यताकस्याप्यकारणरूपे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयति ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— सत्त्वादीनां स्वभावमाह— सत्त्वमिति । सुखादिसञ्जननस्वभावमित्यर्थः । एवमन्यदपि ज्ञेयं; तत्र हेतुमाह— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सत्त्वादीनां स्वरूपश्रुत्वा तेषां स्वकार्यकरणताशयत्वमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वगुणः सुखे भावज्ञानात्मके सञ्जयति संयोजयति । एवमेव रजः कर्मणि पूर्वोक्ते संयोजयति । तथा तमो भगवदीयसङ्गादिना जायमानं ज्ञानं निद्रावस्थायैरादृत्य प्रमादे अनवधानायां

संयोजयति । यद्वा सुखं उत्पादिते सत्त्वं सञ्जयति सर्वोत्कर्षेण तिष्ठति, तथैव कर्मणि रजः, प्रमादे तमः । अत्रायं भावः— भगवता वयोऽपि गुणा एतद्वैचित्र्यार्थमेवोत्पादितस्तेषां तद्वैतकार्यदर्शनेन सन्तुष्यति प्रसुप्तेनैव तदुत्कर्षः सिद्धय-तीति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखे दुःखकारणमभिभूय सञ्जयति संश्लेषं जनयति । एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य । प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारभते । हे भारत ! तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतरेतराधिकारेण वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पृच्छति— उक्तमिति । सत्त्वोत्कर्षादिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योक्तस्माह— उच्यत इति । सत्त्वाभिगुद्धिमेव

विश्रुति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमसोऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्ते इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्यत्राह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिः संसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशादेहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते । तथा तमस्सत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित्, कदाचिच्च रजस्सत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रसङ्गस्यासङ्गतिशङ्कां परिहरति— देहाकारेति । परस्परविरुद्धं यथाध्यायार्थज्ञानसुखदुःखसङ्गादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदुपप्रेक्ष्य निगूह्येत्वं कर्मणां विषयविशेषकसमयत्वात्तदनुक्तोद्भवाभिभवप्रवाह उपपद्यत इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातपित्तकफाणां तत्तत्प्रवृत्तिवैकल्यं " वृद्धिः समानैः सर्वेषां

विपरीतैर्विपर्ययः " [अष्टांगह. सू. स्या. १११५] इत्याहुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकाद्याहारसेवादित्याह— देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । "ततो देवा अभवन् परासुराः " इत्यादि- (श्रुति) श्रित्व भवतिश्रोद्भवविषय इत्याह उद्रिक्तं वर्तते इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारार्थमय-सुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्वान्नयं भवति ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. गि.— च देहमाह— रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति उक्तं गच्छति, अतः स्वकार्ये सुखादौ सञ्जयति ।

एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये कर्मणि सञ्जयति । एवं तमोऽपि सत्त्वरोगुणावभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ सञ्जयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय

सत्त्वं भवत्यदृष्टवशात् । एवमन्यदपि ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— नह सुखदुःखाद्यदृष्टसाधनत्वे सति स्वकार्यकरणमन्यथाभावकत्वं कथं ? इत्याहुः सुखं तेषां तथा सामर्थ्यं मया दत्तमस्तीति ज्ञापनाय सिद्धवत्कारिणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तमः दुःखज्ञानात्मकगुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवतीत्यर्थः । भारत ? इतिसन्धेनेन वधा

मदिच्छया सर्वपराभवेन त्वं जयसि तथेत्यर्थो द्योतितः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभवेन भवति । एवकारेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तयाकर्तृत्वं व्यज्यते । तथा तमः सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरैतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वतमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरैतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वतमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

समुद्भूतगुणानां ज्ञानचिह्नम् ।

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गं ? इत्युच्यते— सर्वेति । सर्व-
द्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः
प्रकाशो देहेऽस्मिन्प्रजायते, तदेव ज्ञानम् । यदैव प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन
लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकत्रयस्याऽऽकाङ्क्षां दर्श- यति— उच्यत इति । सर्वद्वारेष्वित्यादिषस्मिन् निमित्ते
यति— यदेति । सर्वद्वारेष्वल्लक्षणदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थाप- नेतव्या । उत्तरशब्दोऽपिशब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— तच्च कार्यापलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह— सर्वद्वारेष्विति । सर्वेषु चक्षुरादिज्ञान-
द्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते, तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ते च कृतो ज्ञाते चिकित्सितव्ये । इत्यत्र
'सर्वद्वारेषु' इत्यादिश्लोकत्रयमवतारयति— तच्चेति । नात्र
द्वारशब्दो नष्टद्वारविषयः; नाप्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां
सर्वेषां ज्ञानेनानन्वयात्; अतश्चैतन्यप्रसरद्रूपतमनषष्ठज्ञानेन्द्रिय-
वर्गपर इत्याह— चक्षुरादिज्ञानद्वारेष्विति । प्रकाश-
शब्दोऽत्र न प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, प्रकाश
इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानमितीति (शं.) कैश्चिदुक्तस्य क्लिष्टत्वात् ।
सप्तम्यन्तरत्वे तु ज्ञानफलभूतव्यवहारादुगुण्यविषयतया वा,

प्रकाशयस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा,
अन्वय उपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह— वस्तुयाथात्म्यप्रकाशे
ज्ञानमिति । एतेन 'प्रकाश आलोककस्थानीयः, ज्ञानं चक्षु-
स्स्थानीयम्' इति वदन्तो निरस्ताः । एकस्यैव योगिनः सौभ-
यादिगुणपरिग्रहीतानेकदेहस्य देहमेवेन गुणभेदवृत्तिसम्भव-
ज्ञापनार्थं युगपन्महाप्रलयादिवत्सर्वसाधारण्यपरिहारार्थं च
'अस्मिन् देहे' इति विशेषितमित्याह— तदा तस्मिन्
देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वद्वारेषु सर्वेन्द्रियेषु । प्रकाशो ज्ञानं प्रकाशशब्दवाच्यम् ॥ ११ ॥

८ वै. ज. नि.— इदानीमुद्भूतानां गुणानां क्रमालिङ्गा-
न्याह त्रिभिः— सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन्वात्मनो भोगायतने
देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मक-

प्रकाश उपजायते, तदा तेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्ध-
मुद्भूतमिति विद्याजानीयात् । उत्तरशब्दास्तुषादिलिङ्गेनापि
जानीयादित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— एतच्च कार्यापलब्ध्यै वाऽवगच्छेदित्याह— सर्वद्वारेष्विति । श्रोत्रादिषु अस्मिन् भोगायतने
शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपपद्यते, ज्ञानं च सुखं तदा सत्त्वं विवृद्धमिति जानीयात् । उत्तरशब्दार्थात् लिङ्गेनेह
विज्ञानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु तदभिमेवेन तत्तदुत्पत्तिः कथं
न ज्ञातव्या ? इत्यत आह— सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन् देहे
साधनात्मके सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा भगवत्सम्बन्धिष्वेन
प्रकाशो दर्शनरूपजायते, अथवा ज्ञानं, तदा सत्त्वं विवृद्धं

विशेषेण भगवत्सम्बन्धिष्वेन विवृद्धं विद्यात् । अयमर्थः—
श्रोत्रद्वारेण भगवत्कथाश्रवणात्मकः, वचनद्वारेण च कीर्तना-
त्मकः, प्रसादग्रहणात्मकः, नासाद्वारेण च गन्धादिग्रहणम् ।
एवं सर्वत्रेति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्तद्गुणोद्भवलिङ्गान्याह— त्रिभिः सर्वेति । अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्या-
भ्यन्तरविषयोपलब्धिसाधनेषु बाह्याभ्यन्तरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधि परिणामविशेषो जायते,
तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् । उत
अपि, सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—रजस उद्धृतस्येदं चिह्नम्—लोभ इति । लोभः परद्रव्यादिप्ता, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः—कस्य ? कर्मणाम्, अशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्व-सामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अतिशयेनोद्धृतस्य रजसो लिङ्ग-माह—रजस इति । उपक्रमपर्यायस्याऽऽरम्भस्य विषयं पृच्छति—कस्येति । काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि

कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति—कर्मणामिति । अनुपशमो बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः । लोभाद्युपलम्भादजोवृद्धिर्बोद्धव्येति भावः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता, आरम्भः कर्मणां फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भ उद्योगः, अशमः इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा विषयेच्छा, एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते; यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति विधादित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘लोभः प्रवृत्तिः’ इत्यादौ स्पृहा-शब्दपोषकस्य परिहाराय रुडिप्रकर्षसिद्धे लोभशब्दार्थमाह—स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्दः साभि-सन्धिकप्रवृत्तौ समप्रयोगः । अत्र ‘कर्मणाम्’ इति समभि-व्याहारस्वारस्याच्च तत्सिद्धम् । अतोऽआरम्भशब्दो दृष्टादृष्टफल-साधनभूतकृषियज्ञादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो

व्यावृत्तगुणच्छेदाङ्गकम्पादिवृथाचेष्टाविषय इत्याह—प्रयोजन-मनुद्दिश्यापि चलनस्वभावतेति । द्वाभ्यामपोषकस्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोदिकतेत्याह—इन्द्रियानुप-रतिरिति । पूर्वलोकोक्तवद्वापि गुणविवृद्धिलिङ्गोपदेशपरतामाह—यदेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—लोभ इति । लोभः शास्त्रेण प्राप्स्यगानामत्यागः । तथा शास्त्रेण निषिद्धपरिग्रह-परिग्रहश्च । प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनं चेष्टा स्वभावतः । आरम्भः कर्मणां लौकिकवैदिकानाम् । अशमः क्रोधहर्षादिसाम्यम्, तदभावः । स्पृहेच्छा ॥ १२ ॥

८ वै. ब्र. गि.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिरित्येवं कुर्वद्भूता, कर्मणामारम्भो महापृष्टादितिर्माणो-थमः, अशमः इदमिदं कुर्वेदमिदं करिष्यामीति सङ्कल्पमावा-

हानुपशमः, स्पृहा विषयभिलाषः, एतानि रजसि विवृद्धे जायन्ते । एतैर्लिङ्गै रजोगुणोद्धृतिं जानीया-दित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०—लोभ इति । लोभस्तु कार्पण्यम् । प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता प्रवृत्तिः । आरम्भ उद्योगः कर्मणाम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—एवं सत्त्वज्ञानस्रक्त्वा रजोज्ञानरूप-माह—लोभ इति । लोभो भगवत्सेवार्थं स्वेच्छया दत्तास-व्यवहारयोग्यद्रव्ये सत्यपि लौकिकासक्त्या पुनर्द्रव्येच्छये-तस्ततो मनोधावनेन तत्त्वतादिकरणे प्रवृत्तिः क्रियाकरणम् । आरम्भः कर्मणां लौकिकस्वोपभोग्यवस्तुकरणम्, अशमः

अशान्तिः ‘प्रातरिदं कर्तव्यमद्येदं कृतं’ इत्यादिविचारेण चित्तोद्देगः, स्पृहा स्वायोग्यवस्तुन्यपीच्छा; रजसि विवृद्धे एतानि जायन्ते । एतदुत्पत्तौ रजोविवृद्धिं विधादित्यर्थः । भरतर्षभ ! इति सम्बोधनं राज्यासर्थं स्पृहाभावेनैतदोप-रहितव्याय ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—लोभः प्राप्ताधिके गर्भः, प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ, आरम्भो गृहादेः; कर्मणामशमः सताम-सतां वा कार्याणामनुपशमः, स्पृहा दृष्टे परधनादावुपादिप्ता; रजसि विवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च (तत्कार्यं) अविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते । हे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उद्धृतस्य तमसो लिङ्गमाह— मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मौढ्यान्तरमाह—
अप्रकाश इति । सवैधैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणान्मायुक्तः । अविवेक इति । अविवेकातिशयादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति
तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः । प्रमादो व्याख्यातः । भावः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अप्रकाशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता, प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम्, मोहो विपरीतज्ञानम् ; एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते; एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' इति श्लोके अप्रकाशो ज्ञानानुदय इति । प्रागुक्तनिर्दारूप इहायं
प्रमादो हि सर्वोक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा, अतोऽप्रकाशप्रमादयोः सभिन्नतः । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमित्याह स्तब्धतेति ।
सामान्यविशेषरूपत्वात् गोबलीवर्दनयेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह मोहप्रमादावपि हि तावैव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अप्रकाशोऽज्ञानम् । अप्रवृत्तिरालस्यम् । प्रमादः प्राप्ताप्रतिपत्तिः । मोहो-
विवेकः ॥ १३ ॥

८ बें. ग. गि.—अप्रकाशः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानाख्यः, अप्रवृत्तिः स्तब्धता, प्रमादः कर्तव्यापातसन्धानशून्यत्वम्,
मोहो विपरीतज्ञानम् । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—अप्रकाश इति । अन्वयमिदं ताभिर्लं महामोहो मोहश्चेति चतुर्धा । तमः पञ्चमं प्रथम-
मेवोक्तम् । स्वरूपाज्ञाने हि (प्रवृद्धे विलोमतः) प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासाः । इयं च पञ्चपर्वोऽविधैव
तामान्वरेणोक्ता । श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता तु ' ता(स्वा) हृत्पृथ्विपर्यासभवभेदजभीषु च ' इति रूपविभिन्न-
पर्याया, साऽप्यस्यामेव पर्यवस्यति । अत्राविद्या तमोगुणान्तर्भूता न पृथगुक्ता ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—तमसो ज्ञानायाऽऽह—अप्रकाश मोहः संतारासक्तिः । हे कुरुनन्दन ! तमसि विवृद्धे
इति । अप्रकाशश्चित्ताप्रसादः । अप्रवृत्तिः भगवत्सर्वभग- सत्येतानि जायन्ते ॥ १३ ॥
वदीयसङ्गव्यवधमः । प्रमादो भगवद्भजनानुसन्धानम् ।

११ नी० भा० दी०—सत्यपि बोधके गुर्वादावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्रवृत्तिः सत्यपि
प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः ; प्रमादः कार्याकार्यविवेकराहित्यम् ; मोहो निद्रादित्यादिरूपः ॥ १३ ॥

मरणसमये प्रवृद्धानां गुणानां फलम् ।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—
यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्धूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहमृदात्मा, तदोत्तमविदां महदा-
दितत्त्वविदामित्येतेषु । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतेषु ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादीनां भावानां पारलौ-
किकं फलविभागमुदाहरति—मरणेति । सङ्गः सक्तिः, राग-
स्त्वग्णा, तद्व्यादयुष्टान्द्वारा लभ्यमानमित्यर्थः । गौणं सत्त्वादि-

गुणप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह—
यदेति । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भूतो मलं तेन
रहितानागमसिद्धान्मललोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— रजसीति । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु
मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मृदयोनिषु पञ्चादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्समुद्रेके मृतस्य फलविशेषं
दर्शयति—रजसीति । जायते क्षीरं मृदातीत्यर्थः । यथा

सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्रह्मलोकविषु मनुष्यलोके च जायते,
देवासिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह—तद्वदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यदा सत्त्वं प्रवृद्धं, तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहमृतं प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविदां
उत्तमतत्त्वविदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहानमलान् मलरहितान्, अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते
प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरो-
तीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलाथ कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते; तत्र जनित्वा स्वर्गादि-
फलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः । तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मृदयोनिषु श्वस्रकरादियोनिषु जायते;
सकलपुरुषार्थरम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— यदेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां महदादितत्त्वस्वरूपविदाम् ॥ १४ ॥ रजसि प्रवृद्धे
कर्मसङ्गिषु जायते । प्रलीनो मृतः । तमसि प्रवृद्धे । मृदयोनिषु तिर्यक्षु ॥ १५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— अथ मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां
फलविशेषमाह द्वाभ्याम्—यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा
देही मृत्युं याति, तदा उत्तमा हिरण्यगर्भादयः, तद्विदां
तदुपासकानां ये अमलाः प्रकाशसया लोका भोगस्थान-

विशेषाः, तान्प्राप्नोति । रजसि प्रवृद्धे तु मृत्युं गत्वा
कर्मसङ्गिषु कर्माधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तमसि
प्रवृद्धे सति तु प्रलीनो मृतः मृदयोनिषु पञ्चादिषु
जायते ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— मरणसमये प्रवृद्धानां सत्त्वादीनां फलं गतिभेदमाह—यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे प्रवृद्धे तु
प्रलयं गतो देही योगिनामुत्तनोपायविदां देहान्प्रपद्यते, अर्थात्तत्कुले भवति । तत्र जन्मवान् भूत्वाऽऽत्मयाथा-
त्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकारी भवतीत्युक्तं; उत्तमलोकान्वा प्राप्नोति ॥ १४ ॥ रजसीति कर्मसङ्गिषु
मध्यमलोकेषु जायते । तमसीति अधोयोनिषु नीचलोकेषु जायते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विवृद्धौ सत्त्वां मरणान्तं तेन
यात्यस्तसत्त्वसम्बन्धिदेहासिर्भवतीत्याह—यदेतिपद्यते । सत्त्वे
प्रवृद्धे—तदावर्द्धाऽन्यव्यवच्छेदकः—यदा देहमृच्छीवः प्रलयं
याति मृत्युमवाप्नोति तदोत्तमविदाम् उत्तमैश्वर्यमिति
ह्यतः सोऽथास्तान् लोकान् अमलान् वैष्णवब्राह्मणादीन्

प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ किञ्चैवमेव रजसि प्रवृद्धे
प्रलयं गत्वा मृत्युमवाप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तेषु तेषु नरेषु
पुनस्तदाचरणेन तत्फलमोगार्थं जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे
प्रलीनो मृतो मृदयोनिष्वामुषेषु जायते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां वा, लोकान् अमलान्
निर्दुःखान् ॥ १४ ॥ कर्मसङ्गिषु श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठातृषु मनुष्येषु मृदयोनिषु तिर्यक्स्थावरचाण्डालादिषु ॥ १५ ॥

सात्त्विकादिकर्मणां फलं सहेतुकम् ।

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

१ आ. भा.— अतीतशोकार्थस्यैव सङ्क्षेप उच्यते— कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य, सात्त्विक-
स्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं, राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य
फलं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

२ आ. भा. व्या.— भावानां फलमुक्त्वा सात्त्विका-
दीनां कर्मणां फलमाह— अतीतेति । सुकृतस्य शोभनस्य
कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः । सात्त्विकस्याहुद्विरहितस्येति यावत् ।
सात्त्विकं सत्त्वेन निर्द्वैतं निर्मलं रजस्तमसमुद्भवान्मलात्रि-
ष्कान्तम् । रजश्शब्दस्य राजसे कर्मणि कुतो वृत्तिः ? तत्राऽह—

कर्मैति । दुःखमेव दुःखबहुलं दुःखमेवेत्यर्थः । कथमित्थं
व्याख्यायते ? तत्राऽह— कारणेति । पापमिश्रस्य पुण्यस्य
रजोनिमित्तस्य कारणत्वान्नदुरोधात्फलमपि रजोनिमित्तं
यथोक्तं युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसाधर्म-
फलमित्याह— तथेति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एवं सत्त्वबुद्धौ मरणमुपगम्यात्मविदां कुले जातेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलमिसन्धि-
रहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकसत्त्वजनितं निर्मलं, दुःखगन्धरहितं भवती-
त्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्त्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलसाधनकर्मसङ्गिकुले जन्मफलाभि-
सन्धिपूर्वककर्मारम्भतत्फलानुभवपुनर्जन्मजोवृद्धिफलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सांसारिकं दुःख-
प्राप्तमेवेत्याहुस्तद्गुणयाथात्म्यविदः । अज्ञानं तमसः फलम् । एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञान-
परम्परारूपम् ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखम् । तथा हि शार्कराक्षशाखायाम्—“रजसो
हेव जायते मात्रया सुखं दुःखं तस्मान्नुखिनो दुःखिन इत्याक्षत्वे ” इति । अन्यथा दुःखस्याति-
कष्टत्वाच्चमोधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— दुःखशब्दः केवलदुःखवाचीत्यन्य-
थाप्रतीतिनिरासायाह रजस इति । दुःखशब्देनोच्यत इति
शेषः । तत्कथं ? इत्यत उक्तम् अत्रेति । अल्पत्वात्सुख-
स्याधिबोधेति भावः । कुतः ? इत्यत आह— तथा हीति ।
रजस इति पञ्चमी । मात्रयेति सुखविशेषणम् । स्तोकात्मकं सुखं

दुःखं नेत्यर्थः । तान् राजसकर्मिणः । केवलदुःखाधीनकारे
बाधकं चाह— अन्यथेति । अतिकष्टत्वात् ज्ञानादपि कष्टत्वात् ।
तत्फलकस्य रजसः । तथा च ‘ मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ...
'अधो गच्छन्ति तामसाः ॥’ [१४/१८] इत्याद्युक्तं स्यात्-
दिति भावः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं शुद्धं सुखस्वरूपम् । रजसो
राजसस्य कर्मणः । अज्ञानं मोहानुविद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अथ सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण
विचित्रफलहेतुत्वं दर्शयति— कर्मण इति । सुकृतस्य
सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वेन निर्द्वैतं निर्मलं प्रकाश-
बहुलं सुखं फलमाहुर्महर्षयः । रजसो राजसस्य पापमिश्र-
पुण्यरूपस्य कर्मणः फलं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखमाहुः,
कायेस्थं कारणानुरूपत्वात् । तमसस्तामसस्य पापकर्मणः
अज्ञानमविवेकपरम्परारूपं दुःखं फलम्; आहुतित्यवज्ञपेते ।

सात्त्विकादिकर्मलक्षणं चाष्टादशे [२१-२५] भगवानेव
वक्ष्यति । अत्र रजसतमश्शब्दौ तत्कार्यकर्मपदौ, तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । तथा च यथा “ गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ”
[जस्तस्. ७/१३/४] इत्यत्र गोशब्दस्तत्प्रभवे पश्यति, यथा वा
“ धान्यमसि पिबहि देवान् ” [यजुस्. १/२०] इत्यत्र
धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अमरणसमये इह तु फलं सुकृतस्य सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः पुण्यरूपस्य निर्मलं भवति दुःखान्धरहितं अज्ञानादिगान्धरहितं च । रजसस्तु दुःखमज्ञानं तमसः कर्मणः फलं येन च पुनः पुनर्जन्ममरण-पर्यावर्त्तंऽपि विवेकाभाव एव भवति । यद्यपि 'रजः कर्मणि' [१४।९] इति वाक्यात्कर्ममात्रसम्बन्धो राजस एव; तथापि मतान्तररीत्याऽऽह— कर्मणः सुकृतस्येति । सर्वमेव हि गौणम् । सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः सात्त्विकस्य सुकृत-पदवाच्यस्य फलमपि सात्त्विकं निर्मलं प्रकाशबहुलं भवति, सुखं चेत्याहुः कापिलाः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तथाजातानां किं फलं ? इत्यत आह— कर्मण इति । सुकृतस्य सुदृढ भगवदाज्ञया भगव-तोपेक्षेतुस्येन कृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं विष्णुप्रसा-दात्मकं निर्मलं दोषरहितं फलमाहुः; व्यासकपिलादय

हत्वर्यः । तु पुनः रजसो राजसकर्मणो दुःखं संसारात्मकं फलमाहुः । तथा तमसः कर्मणोऽज्ञानं भगवद्द्वेषरूपात्मकं फलमाहुः । कर्मस्वरूपं चाऽग्नेष्टादशे [श्लो. २३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलशून्यं सात्त्विकं ज्ञान-वेद्यायादिकं, रजसो राजसस्य कर्मणः फलं दुःखं, तमसस्तामसस्य कर्मणः फलमज्ञानम् । सात्त्विकादिकर्म-लक्षणं च 'नियतं सङ्गरहितम्' इत्यादिनाऽष्टादशे [२३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं च गुणेश्चो भवति?— सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लघ्यात्मकात्सञ्जायते समुत्पद्यते ज्ञानम् । रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्त्वादीनां लक्षणानि सङ्क्षिप्य दर्शयति— किं चेति । ज्ञानं सर्वकरण-द्वारकम् । अज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तदधिकसत्त्वाद्विजनिर्तं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । एवं परस्परया जातादधिकसत्त्वादात्मयाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते । तथा प्रवृद्धाद्रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते; तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्तात्कर्मणि प्रवृत्तिः, ततश्च मोहो विपरीतज्ञानम्, ततश्चा-धिकतरं तमः, ततश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— 'कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्' [१४।१६] इत्यादौ हेतुमाह— सत्त्वा-दिति । सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्सञ्जायते; अतस्तदुरूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं

भवति । रजसो लोभो जायते; तस्य च दुःखहेतुत्वाद्वाजस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति; अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव फलमिति युक्तमेवैतदित्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि सत्त्वादिजनिर्तं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । ज्ञानं वस्तुयाथा-त्म्यापरोक्षरूपं जायते । रजसस्तु स्वर्गादौ फले लोभः, तमसः पुनरनवधानमोहतत्त्वज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वरूपज्ञानभावे कथं तादृक्कर्म-करणं सम्भवति ? इत्यत आह— सत्त्वादिति । सत्त्वात् ज्ञानं सञ्जायते, तादृक्स्वभावविशिष्टस्यैव प्रकट्याह । तथा

रजसो रजोगुणालोभः पापमूलको भवतीति । तस्य च दुःखात्मकत्वात्तदेव भवति । तमसस्तामसगुणात् प्रमादमोहौ भवतः । ततस्तम्भां चाज्ञानमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— सत्त्वादिति ॥ १७ ॥

सात्त्विकाद्याचारसम्भवाणां गतयः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिष्वप्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येष्टपद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तम्, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्चादियोनित्वपद्यन्ते । के ? तामसाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वा—
ऽनुक्तसङ्गुहार्थं सामान्येनोपसंहरति— किञ्चेति । वक्ष्यमाण-
फलद्वाराऽपि सत्त्वादिज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं

ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठन्तीति तथा । राजसा रजोगुणनिमित्ते
ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । राजसः स्वर्गादिफलभोक्तृत्वाद्वाजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदपेक्षितं कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति, पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तस्था उत्तरोत्तरनिरुद्धतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति । अन्त्यजत्वं, ततस्तिर्यकत्वं, ततः क्रिमिकीटादि-
जन्म, ततः स्थावरत्वं, ततोऽपि गुल्मलतात्वं, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टवृणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सात्त्विका देहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलभोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीन्गच्छन्ति । राजसाः स्वकर्मफलभोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमोगुणः । जघन्यगुणप्रवृत्ता जघन्यगुणवृत्तिस्था-
स्तामसाः पुरुषा जघन्यगुणवृत्तिस्था मोहनिष्ठाः, अधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— इदानीं सत्त्वादिदृष्टशीलानां फलभेद-
माह— ऊर्ध्वमिति । अत्र तृतीये गुणे दृष्टशब्दप्रयोगादाद्य-
शोरपि दृष्टमेव विवक्षितं गम्यते । तथा च सत्त्वस्थाः सत्त्व-
दृष्टे शाश्वती ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वो-
त्कर्षपारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान् मनुष्यगन्धर्वादिसत्य-
लोकान्तान् देवलोकान् गच्छन्ति । राजसास्तु रजोगुणदृष्टे

लोभादिपूर्वके कर्मणि निरताः पुण्यपापमिश्रतया तत्फलभूते
मनुष्यलोके जायमाना मध्य एव तिष्ठन्ति, न तूर्ध्वमधो वा
गच्छन्ति । जघन्यगुणस्य तमसो वृत्ते निद्रालस्यप्रमादादिरूपे
स्थिता अधो निरयान्गच्छन्ति । सात्त्विका राजसा अपि
कदाचिजघन्यगुणवृत्तस्था भवन्तीति तद्याद्यर्थं तामसां
इति विशेषितम् । सर्वदा तमःप्रधाना इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— तैर्गतिभेदमाह— ऊर्ध्वं गच्छन्तीति । ब्रह्मलोकपर्यन्तमपि मोक्षं च । राजसास्तु मध्ये ततो-
ऽवरस्थाने लोभस्य च तत्र निरुपितत्वात् । जघन्योऽधमो गुणस्तमोरूपः, तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः, तत्र तेन
वा स्थिता अधो गच्छन्ति । ततोऽधोभारूपं जघन्यत्वेन निरुपितं स्थानमवलादि— यथाऽसुराणां वैरोचना-
दीनाम्— तत्र स्थितिः । नीचयोन्यादिषु वा नरकादौ यान्तीति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तेषां फलं तदूर्ध्वं चाह— ऊर्ध्व-
मिति । सत्त्वस्थाः सात्त्विककर्मनिरता ऊर्ध्वं सत्यादिभोक्तृ-
गच्छन्ति । राजसा राजसकर्मनिरता मध्ये मनुष्यलोके दुःखा-

दृष्टे राज्यादिसुखफले तिष्ठन्ति । जघन्यगुणतामसतद्वृत्तिस्था-
स्तकर्मसु वर्तमानास्तामसा अधो नरकादिनीचयोनित्वा
गच्छन्ति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायन्तेऽतः सत्त्वादिबुद्धिकाले प्रलयं गच्छन्तः
क्रमेणोत्तममध्यमाधमास्तु योनिषु जायन्त इत्याह— ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं देवभावे, मध्ये मानुषभावे, अधो
नरकतिर्यकस्थावरभावे । जघन्यं नित्यं यद्वृत्तं निद्रालस्यप्रमादादि तत्स्थास्तामसाः ॥ १८ ॥

मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्सम्यग्ज्ञानाज्जीवन्मुक्तता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मृदोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नानुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवाख्यं "वासुदेवः सर्वः" [७।१९] इत्येवं पश्यन्सन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान् प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो मोक्षं कथं' इति प्रत्याख्यानार्थं वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति— पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः सा चेति शेषः । मोक्षो गुणेभ्यो विलेखपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोके व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते— नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्गमनु-

शब्दार्थः । अक्षरायैमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽर्थकमर्थमाह— गुणा एवेति । सर्वावस्थास्तत्तत्कार्यैकरुपाकारपरिणता इति यावत् । सर्वकर्मणां कायिकाचिक्रमानसानां विहितप्रतिषिद्धानमित्यर्थः । परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति— गुणेति । निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्सयतामसौ प्राप्नोति; ब्रह्मभावोऽस्याभिज्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतास्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— अनर्थभातरूपमपोह्य विद्वान्ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे— मायेति । मायैवोपाधिस्तद्भूतास्तदात्मनः सत्त्वादीननर्थरूपानित्यर्थः । एन्यः समुद्भवन्तीति समुद्भवाः, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तानिति व्युत्पत्ति-

गृहीत्वा व्याचष्टे— देहोत्पत्तीति । यो विद्वानविद्यामयान् गुणाधीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जन्मेति । पुस्तद्विस्तरेणोक्तस्य प्रवृत्तादत्र सङ्क्षिप्तस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमुपसंहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाऽभिमुख उत्कृष्टसत्त्वनियो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति; गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति; गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम् अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति; स मद्भावमधिगच्छति, मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

आत्मनः स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम्; आत्मा स्वतस्त्व-
कर्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' [१४।१८] इति यदि सत्त्वस्थस्यापयोगोऽभिधीयते; तद्धोनन्तरं गुणत्रयातीतस्यापवर्गवचनं व्याहृत्येतेति शङ्कायामनन्तरग्रन्थ-
मवतारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः सत्त्व-
विशुद्धिहेतुत्वं पूर्वापरसिद्धम् । सांसारिकनिगुणातिक्रमः, प्रवृत्तेन
सत्त्वोन्मूलनं च सुसङ्गतमिति भावः । 'यश्चिष्टाशिनः सन्तः' [३।१३] 'भोकारं यज्ञतपसां' [५।२९] 'स्वस्तमश्वाभि-
भूय सत्त्वं भवति भारत !' [१४।१०] इति पूर्वोक्तानुसारेण
प्रकृतसङ्गतमर्थमाह एवं सात्त्विकाहारेति । सर्वात्मनेति
अपुनरुद्भवमित्यर्थः । 'नाम्यं गुणेशः कर्तारम्' इति गुण-
व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तृत्वात्मानो गुणेशोऽन्य-
त्वनिषेधधीर्मां भूदित्याह गुणा एवेति । पुरुषधर्मेभूतप्रयत्ना-
श्रयत्वलक्षणकर्तृत्वप्रयुक्तासायाह स्वातन्त्र्यप्रवृत्तिषु कर्तार
इति । द्विविक्तवृत्त्यावृत्तयानामविदामपि सम्भवात्ततो
विशेष उच्यते गुणेश्वरेति । परत्वं प्रकृतकारापेक्षया
नियन्तृमाह कर्तृभ्य इति । 'कर्तृभ्यः परम्' इत्युक्त्या
कर्तृत्वातिशयधीर्बुद्धासः अन्यमिति । गुणानां परस्पर-
निवान्यत्वेऽपि कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रकृतकारविरहोऽन्य-
शब्दाभिप्रेत इत्याह अकर्तारमिति । गुणाश्रयप्रवृत्तीनामना-
श्रयभूतं स्वतत्त्वं तन्मूलप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । स्वकर्मैक्यप्रभन्व-
दासायानन्तरग्रन्थ इत्यभिप्रायेण मद्भावशब्दार्थमाह— मम
यो भाव इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपेक्ष्य, आत्मनो-
ऽकर्तृत्वं तु 'कर्ता शास्त्राधेयत्वात्' [अ. सू. २।३।३३] इत्या-

दिविरुद्धम्; तत्राह एतदुक्तमिति । पुण्यपापकृतेषु लौकिकेषु
च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविकं, न पुनः प्रयत्नाश्रयत्वमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनः स्वतः इति । एतेन परशब्दस्यात्र पर-
मात्मपरत्वं न विवक्षितमित्यपि दर्शितम् । विविधकर्मस्त्विति
सांसारिकसात्त्विकजसतामसकर्मस्त्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्त-
रिति गुणकृतेषु तेभ्येव; अन्यथा 'जक्षन्कीदन्' [छां. उ.
८।१।३] इत्यादिविरोधात् । अत्र 'मद्भावम्' इति तादात्म्यं
प्रतीतं स्यात्, तच्च 'मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति
प्रायुक्तविरुद्धम् । द्युतिश्च "परं साम्यमुपैति" [सं. उ.
३।१।३] इति । ध्रुवन्तरं च "यथोदकं (के) शुद्धे शुद्धमाप्तिकं
तादृशेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम !" [कठो. २।४।१९] इति । अत्रोदकद्वयस्य संसर्गोऽपि स्वहृद-
क्यासम्भवात्तादृक्स्वस्वकारस्याच्च साम्यपरत्वं व्यक्तम् । आह
च जनकाय वसिष्ठः— "परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ।
विशुद्धधर्मा शुद्धेन शुद्धेन च स शुद्धिमान् । विमुक्तधर्मा मुक्तेन
समेत्य हि तदा भवेत् (पुरुषैर्धर्माः) । वियोगधर्मिणा चैव
वियोगात्मा भवत्य- (ध) पि । विमोक्षिणा विमोक्षी च
समेत्येह तदा (तथा) भवेत् । शुचिना च (शुद्धधर्माः)
शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा भवत्येष (च
भवति) समेत्य विमलात्मान् । केवलमात्मा तथा चैव केवलेन
समेत्य वै । स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वम्- (वाप्नुते)
वाप्नुयात्" [म. भा. १।२।३०।२।२६-२०] इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तृभ्यो गुणेश्वोऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्, स
भगवद्भावः कीदृशः ? इत्यत आह— गुणानिति । अयं देही देहसमुद्भवान् देहाकारपरिणतप्रकृति-
समुद्भवानेतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानतीत्य तेभ्यश्चान्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःखै-
र्विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति; एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— तदेवमनेकश्रुतिस्मृत्यादिविरुद्धं मुक्तस्य
भगवत्त्वं कथमुच्यते ? इति शङ्कायापुनर्यत्र कर्तृभ्य इत्यादिना-
न्यानन्तरश्लोकमवतारयति— स भगवद्भावः कीदृश इति ।
'देहसमुद्भवान्' इत्यत्र देहोत्पत्तिबीजमूलानिति परव्याख्यान-
मयुक्तम्, "गुणाः प्रकृतिसम्भवाः" [१४।१५] इतिवद्व्यापि
प्रकृतिपरिणतिरूपदेहाश्रयत्ववचनस्य युक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह
देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवानिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण

गुणात्ययो बद्धदशायामेवेत्याह गुणानतीत्य तेभ्योऽन्य-
मित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्मादिविरुद्धैर्दुःखै-
रित्यर्थः । जन्मादिभिस्तत्साध्वैश्च दुःखैरिति वा । 'मद्भावं
तोऽधिगच्छति' [१४।१९] इत्युक्तमेव 'विमुक्तोऽमृत-
मश्नुते' इत्यनेन विवक्षितमित्याह आत्मानमनुभवतीति ।
एष मद्भाव इत्यर्थः इति— एष इति न पुनः ध्रुत्यादिविरुद्ध
इत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— परिणामिककर्तारं गुणेश्वोऽन्यं न पश्यति । अन्यथा "यदा पश्यः पश्यते
रूपमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मणेनिम्" [मुण्ड. ३।१।३] इति श्रुतिविरोधः । 'नाहं कर्ता न कर्ता
त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इति मोक्षधर्मे ॥ १९ ॥ २० ॥

६ अ. प्र. दी.— “नान्यं गुणैः कर्तारं” इति स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यते इत्यप्युक्त्याख्याननिरासार्थमाह— परिणामीति । कुत एतत् ? इत्यत आह—

अन्यथेति; गुणैः कर्तारं कर्तृत्वाभावे । मोक्षधर्मे परमेश्वरस्य कर्तृत्वमुक्तं तद्विरोधेति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा विद्वान् । गुणैः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावं मोक्षरभावम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ वें. प्र. शि.— तदेवम् ‘सर्वं रजस्तमः’ [१४।९] इत्यपारम्यतत्पर्यन्तेश्वरुदशभिः श्लोकैः के गुणाः कथं वा व्रजन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणैः कथं मोक्षणमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा तु द्रष्टा शास्त्राचार्योपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्पन्नो भूत्वा बुद्ध्याकारपरिणतयोः गुणैः कर्तारं नापश्यति, किन्तु गुणा एव यद्वादिभावापत्ताः कर्तार इति पश्यति, गुणैः परं

व्यतिरिक्तं तत्कार्यासंश्लेषं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, स द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेनैव गुणैः मोक्षणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेवोपादयति— गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिहेतुभूतानेनास्मिन्गुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्मसंस्तुजरादुल्लेखित्तो जीवनेव अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य बन्धलीलासुपपाद्येदानीं तद्विवेकतो गुणाल्यद्वारा मोक्षलीलासाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणैः कर्तारं नापश्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिपु कर्तार इति पश्यति गुणैः परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं ब्रह्माक्षरभावं प्राप्नोति “ब्रह्मवित् (ब्रह्म वेद) ब्रह्मैव भवति” [सु. व. ३।२।९] इति श्रुतेः । निगुणं हि ब्रह्म स्वयमव्ययं तदा गुणां स्त्रीनेतानतीत्यामृतमनुते प्राप्नुते ब्रह्मसुखं वा भुङ्क्ते ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वेच्छया स्वकीयाद्योपादितगुणादिरूपधृत्वा कृतोक्तमध्यनीचादिधर्मैर्भूतत्वादिवृद्धिरहितो मत्कीडाज्ञानावस्तसङ्करहितो यः स मद्भक्तिमाप्नोतीत्येवार्थः । मेतद्विरूपितमित्याह— नान्यमिति । यदा मत्स्वपायिनिष्ठः कदा द्रष्टा विवेकवान् गुणैः स्वकीयाद्योपादितरूपैः कृत्वा कर्तारं सर्वदुलभतमनुपश्यति, नान्यम् ; च पुनः गुणैः विचित्ररूपैः परं पुरुषोत्तमं वेत्ति ; स मद्भावं मद्भक्तिमधिगच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थः भावः— गुणकृतनानावेचित्रदर्शनेन पुरुषोत्तममाहाव्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैचित्र्यं पश्यन्तं तत्कर्तारं तद्विषयाऽऽविर्भूतम् अनु तद्वदेव यथा भगवान् स्वात्मकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कश्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावयुक्तो गुणदोषाभिभूतो न भवतीत्याह— गुणानेति । देहो जीवो देहसमुद्भवान् देहानां समुद्भव उपस्थित्येव्यस्तादृशानेतान् लौकिकान् न त्वलौकिकान् श्रेष्ठान् गुणानतीत्य अतिक्रम्य, जन्म तत्कर्म-मोघार्थकं, स्रगुस्तोदोगसमाप्तिरूपो भगवद्विस्मरणरूपो वा, जरा सेवाप्रतिबन्धरूपा, दुःखं संसारारम्भकम्, एतैर्विमुक्तः अमृतं मरणदिदोपरहितम् लौकिकं देहममृतं भुङ्क्ते प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया सह सर्वकामानमनुते “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह” [तै. उ. २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपदादिदेव्यज्यते; अन्यथा देहवत्त्वं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— कथं प्रकृतिः पुरुषं ब्रह्माति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम् ; कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ? इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणैः कार्यकारणविषयाकारपरिणतैः गुणैः दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नापश्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न तद्वै कर्तेति । तथा गुणैः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति, अन्यथा तु गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयो-विंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवो येभ्यस्तानतीत्य जीवज्ञेवातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यासात्तन् बाधित्वाऽऽप्तं मोक्षमनुते प्राप्नोति । एतेनानन्दवाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुल्लेखित्तोः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥

गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽङ्गुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ॥

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमनुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन आह— कैरिति । कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ! । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्यग्धीफलं गुणातिक्रमपूर्वकममृत-
तत्त्वमुक्तं धृत्वा सुकस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवक्षित्वा
प्रश्नमुत्थापयति— जीवन्नेवेति । ये व्याख्याताः सत्त्वादयो
गुणास्तत्परिणामभूतानव्यासानतिक्रान्तः सन्कैलिङ्गैर्ज्ञातो भवति ?
इति तानि वक्तव्यानि सिद्धयर्थं पूर्वमनुष्ठेयानि पश्चादयत्न-

लभ्यानि लिङ्गानि कानि तानीति पृच्छति— कैरिति । यथेष्ट-
चेष्टाव्यावृत्त्यर्थं प्रश्नान्तरं— किमाचार इति । ज्ञानस्य
गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं—
कथमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—
कैलिङ्गैरिति । सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानेतानतीतः कैलिङ्गैः कैलक्षणेनरूपलक्षितो भवति ? किमाचारः
केनाचारेण युक्तोऽसौ ? अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः । कथं चैतान् केनोपायेन
सत्त्वादींस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्र स्वावस्थानिरूपणार्थमर्जुनप्रश्न-
मवतारयति— अथेति । 'कैलिङ्गैः' 'किमाचारः' इत्यन-
योरान्तरबाह्यरूपोपलक्षणपरत्वादेकराशित्वं 'कथं च' इत्यु-
पायस्य प्रथमप्रश्नार्थेतिभिरेत्याह स्वरूपसूचनाचारप्रकारं
गुणात्ययहेतुं चेति । लिङ्गशब्दस्य बोधादावपि प्रयोगोक्तस्य
च 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति गुणातीतोपलक्षणत्वाद्योगात्
आन्तरशमाद्युपायपरमविषयक्षामभिप्रेत्याह कैलक्षणेति ।
'किमाचारः' इत्यस्य कोऽस्याचार इति बहुव्रीहिसंनिप्रेत्याह

केनाचारेण युक्तोऽसाविति । अत्राचारशब्दस्याव्यभिचारि-
बाह्यलिङ्गपरतामाह अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूतेति ।
यद्यपि स्वसंवेद्यैरान्तरैः स्वस्मिन् गुणात्ययः प्रतीयेत, तथापि
परेषु बाह्यैराचारैस्तदनुमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भावः ।
कथंशब्दस्यात्रोपायसूतप्रकारपरतायाः प्रतिवचनप्रकारेणावगत-
त्वात्, प्रतिक्षेपपरतामनुष्ठानबाह्यफलदशाप्रकारपरतां च व्युत्पद्यति—
केनोपायेनेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— कैरिति । लिङ्गैश्चिह्नैः । अतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. शि.— 'गुणानेतान्तीत्यामृतमनुत' [१४।२०]
इति श्रुत्वा गुणातीतलक्षणं बुभुक्षुः अर्जुन उवाच—
कैरिति । हे प्रभो स्वास्मिन् ! एतान् त्रीन्गुणानतीतो भवति
यः स कैलिङ्गैर्ज्ञेयः ? तल्लक्षणं किमित्यर्थः । ननु गुणातीत-

लक्षणं तदीयाचारस्तदीयगुणात्ययोपायसम्पत्तिश्चेति स्पष्टमेव,
किमत्र पृच्छसि इत्याशङ्क्य तदेव पृच्छयत इत्याह— किमाचार
इति । क आचारोऽप्येति किमाचारः, कथं च केनोपायेन
त्रिगुणानेतानतीत्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अथ गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययहेतुं च जिज्ञासुरर्जुन उवाच— कैलिङ्गैरिति ।
कैलक्षणेस्त्रीन् गुणानतीत उपलक्षितो भवति ? स किमाचारः ? कथं केनोपायेन हेतुरुपेण वा त्रीन् गुणानति-
वर्तते ? इति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेतांस्त्रीन् गुणानिति भगवतोक्तं,
तेनान्येऽपि गुणाः सन्ति, धैरतदतिक्रमो भवतीति विचार्यो-
ऽस्तनस्तथैव विज्ञापयति— कैलिङ्गैरिति । हे प्रभो सर्व-
करणसमर्थ ! कैलिङ्गैश्चिह्नेरेतान् बन्धनारमकांस्त्रीन् गुणान्

अतीतो भवति, अतिक्रमं कृत्वा अलौकिकदेहवान् भवती-
त्यर्थः । ततो देहाप्यनन्तरं किमाचारः कीदृगाचारवान् ? च
पुनः एतांस्त्रीन् गुणानतीत्य कथं केनोपायेन वर्तते ? तं
कथयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे उक्तेऽथ मुक्तलक्षणानि पृच्छन् अर्जुन उवाच— कैरिति ।
कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति पुमान् ? हे प्रभो ! स च किमाचारः ? कोऽस्याचारः ?
कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिक्रम्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः ।

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन प्रष्टोऽस्मिन् श्लोके प्रश्रद्धयार्थं प्रतिवचनं भगवानुवाच— यत्तावत्कैलङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु— प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावे-
नोद्भूतानि— मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं घृढः, तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्मुखे च सञ्जनयन्ध्वनातीति तानि द्वेष्ट्यसम्प्रवृत्तिं लक्ष्मिन् । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्याण्यत्मानं प्रति प्रकाशय निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा—गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रमत्स्वरूपमनस्य तदुत्तरं दर्शयति— गुणातीतस्येति । प्रष्टो भगवानिति सम्बन्धः । किंवृत्तस्य त्रिधा प्रयोगदर्शनात् प्रश्रद्धयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्रद्धयार्थमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरमवतारानन्तरश्लोकात्पर्यमाह— यत्तावदिति । तानि सम्यग्दर्शनी न द्वेष्टीत्युक्तमेव स्पष्टयितुं निषेध्यमस्य-
ग्दर्शिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति— ममेत्यादिना । सम्यग्दर्शिनः

सम्प्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषाभावमुपसंहरति— तदेवमिति । न निवृत्तानीत्यादि व्याचष्टे— यथा चेति । तेषामनात्मी-
यत्वं सम्यक्स्वरूपात्मातुल्यप्रतिकूलतारोपेण नोद्विजते तेभ्यश्च न स्पृहयतीत्यर्थः । स्वातुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षण-
मुक्तमित्यादि— एतन्निति । परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपञ्चयति—
न हीति । आश्रयो विषयः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुस्वनिष्ठेषु सम्प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाश-
प्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि— अयमभिप्रायः— आत्मव्यतिरिक्तानि वस्तूनि द्विविधानि
दृष्टव्यमिति च; तत्रानिष्ठतत्वाधनेषु सम्प्रयुक्तेषु द्वेषः; इष्ट-
तत्वाधनेषु च निष्ठेषु काङ्क्षेति लोकसिद्धम्; तत्रानिष्ठेषु साध्येषु
साधनतया सम्प्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि; इष्टेषु च साध्येषु

साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्या-
निष्ठसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम्; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु
प्रवृत्तेरप्यभेदजादिषु मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धौ प्रतिकूलेषु
बाधकबुद्धौ— इति । द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिपेक्षार्थप्रसङ्गसिद्ध्यर्थ-
मिष्टानिष्ठोक्तिः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रायो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथा हि सामवेदे भाङ्गवैयशाखायाम्— “ रज-
स्तमस्तत्त्वगुणान्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति । तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं
सुतमश्च जह्यात् ” इति । “ न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ! । हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो
वैकारिका मताः ॥ कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ” इति मोक्षधर्म । “ सात्त्विकः पुरुषव्याप्रा !
भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ” इति च ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. टी.— “ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च ” इत्यनेन
गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादियुगकार्येषु प्रकाशादिषु द्वेषाकाङ्क्षे
न स्त इत्युच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— प्राय इति ।
इदमुक्तं भवति— सत्त्वादयो गुणा द्विविधाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च, तत्र
स्थूलेभ्यो लौकिकाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः जायन्ते; सूक्ष्मेभ्यस्तु
परमेवरादिविषयाः । तत्राद्येषु गुणातीतस्य द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न
स्तः । न तु सर्वथा प्रारब्धवशात्कदाचित्सम्भवत् । द्वितीयेषु

तु आकाङ्क्षादिकं विद्यत एवेति कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा हीति । यद्यपि “ न द्वेष्टि ” इत्यादिकमुक्तम्, तथापि यदि
सुतमः सूक्ष्मतमो देवभावसं प्रविष्टो स्यात्, तदाऽप्यौ तज-
ह्यात् द्विष्यात् । गुणातीतानां च सूक्ष्मसत्त्वसद्भावे भारतवाक्यं
च पठति— नहीति । यदि देवा ऋषयश्च सूक्ष्मेण सत्त्वेन
हीनाः स्युः, तदा सत्त्वस्था इति नोच्येरन्, किन्तु ततस्तदा
वैकारिका मताः प्रपञ्चयेन्, ततः किं कथं वैकारिको गच्छेत्

पुष्पोत्तमम् ? तेषां मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च तेषां मोक्षोऽतः सुक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । सात्त्विकः सुक्ष्मसत्त्ववान् । 'सुक्ष्मसत्त्वसंयुक्तः संयुक्तश्चिभिरक्षरैः । पुरुषः

पुरुषं गच्छेन्निक्रियः पञ्चविंशकः ।' इति सुक्ष्मसत्त्वप्रकरणात् । मोक्षार्थनिश्चितः मोक्षलक्षणे पुरुषार्थे निश्चितः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रकाशमिति ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तत्र द्वितीयाध्याये 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' [२।५४] इत्यादिना पूर्वमेव पृष्ठमपि 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यादिना दसोत्तरमपि पुनर्विशेषणमुत्पत्त्यास्यं पृच्छतीत्यवधार्य प्रकाशान्तरेण तल्लक्षणं पञ्चभिः श्रीभगवानुवाच— प्रकाशमिति । प्रकाशं सत्त्वकार्यं,

प्रवृत्तिं रजःकार्यं, मोहं च तमःकार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वाण्यपि गुणकार्याणि वधायकं सम्प्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति दुःखदुःखं यो न द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति सुख-
दुःखं यो न काङ्क्षति, स रागद्वेषशून्यो गुणातीत उच्यते इति चतुर्थेनाप्तव्यः ॥ २२ ॥

९ व० व० दी०— तदा श्रीभगवांस्तत्स्वरूपमाचारं दिभिः । प्रकाशः सात्त्विकः, प्रवृत्ती राजसी, मोहस्तामस इत्येतानि त्रिगुणकार्याणि अनात्मसु प्रवृत्तानि न द्वेष्टि, यदि निवृत्तानि च तथापि न काङ्क्षति, अथवा प्रकाशं कर्माणि च निवृत्तानि न काङ्क्षति, कर्मप्रवृत्तिं मोहं च न द्वेष्टि, प्रवृत्तानि च कर्मर्ण्यपीति ॥ २२ ॥

गुणातीततां च लक्ष्यन्नाह चतुर्थिः— प्रकाशं चेत्या-
न द्वेष्टि मद्विच्छागतानलौकिकान् लौकिकसंस्पर्शान् । किञ्चैव सात्त्विकादित्रयाण्येव कार्याणि प्रवृत्तानि मद्विच्छया प्राप्नोति । अतएव स्वतः प्रवृत्तिरुक्ता । स्वेच्छास्वज्ञापनाय लौकिकत्वेन प्रतिबन्धकतया न द्वेष्टि तत्प्राप्ताय यत्नं न करोति । तथैव मद्विच्छाभावे निवृत्तानि न काङ्क्षति; स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थ्येकोक्त्याऽन्वयः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरं मनुष्यैरेव सर्वं भवतीति ज्ञापनाय गुणसङ्ख्याकैः 'लोकैराह भगवान्— प्रकाशं वेति । प्रकाशं सर्वद्वारेष्वलौकिकानुभवसिद्धयर्थं मदीयालौकिकमस्त्वरूपात्मकसत्त्वोपस्थापितालौकिकावृत्तकर्णात्मकलौकिकरूपम् । इदमेव चकारेण व्यञ्जितम् । च पुनः तथैव प्रवृत्तिं, चस्त्वर्थं । तथाच महद्वज्रभरससिद्धयर्थं विप्रयोगलयात्मकरूपं मोहमेव केवलं मोहं वा, एतादृश्रवचनेऽपि भयाभावाद् द्वे पाण्डव !

न द्वेष्टि मद्विच्छागतानलौकिकान् लौकिकसंस्पर्शान् । किञ्चैव सात्त्विकादित्रयाण्येव कार्याणि प्रवृत्तानि मद्विच्छया प्राप्नोति । अतएव स्वतः प्रवृत्तिरुक्ता । स्वेच्छास्वज्ञापनाय लौकिकत्वेन प्रतिबन्धकतया न द्वेष्टि तत्प्राप्ताय यत्नं न करोति । तथैव मद्विच्छाभावे निवृत्तानि न काङ्क्षति; स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थ्येकोक्त्याऽन्वयः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्राद्यस्योत्तरमाह— प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि व्युत्थानावस्थायाम् तानि सम्पृक् प्रवृत्तानि 'सामान्ये नपुंसकं' तान्सम्प्रवृत्तान् न द्वेष्टि । नापि सामान्यवस्थायाम् तानि निवृत्तानि सन्ति काङ्क्षति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थो ब्रह्मविद्विद्विष्टः यं प्रकृत्य श्रीभगवते स्मर्यते— 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति' [११।१३।१६] इति । अत्र बासिष्ठे सप्तयोगभूमय उक्ताः— 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तितानिका । पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता' इति । तत्र यथोक्ता साधनसम्पत्तः शुश्रूक्षान्ता प्रथमा । श्रवणमननाख्यविचारात्मिका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनभूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता, यस्यां योगी कृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिमुखं पुष्कलं नाप्नुभवति । परास्तिष्ठो जीवन्मुक्तैरवान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चभूम्यां भूमौ स्वर्यं स्थितः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति, षष्ठ्यां परप्रयत्नेन, सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्थः 'प्रकाशं' इत्यनेन श्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं 'गुणातीतः किमाचारः' [१४।२१] इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— उदासीनवदिति । उदासीनवन्त, यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, तथाऽयं गुणातीतत्वोपायमार्गोऽवस्थित आसीन आत्मविद्विष्टैः सध्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटीकरोति— गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्परस्मैपद-
प्रयोगः । 'योऽनुतिष्ठति' इति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति; स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.—कैलिङ्गैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति—अयंति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उपेक्षकस्य पक्षपाते तत्त्वायोगादित्यर्थः । आप्तविदामकौट-स्थानानेनाऽऽसीनो निवृत्तकर्तृत्वाभिमनोऽप्रयत्नमानो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । गुणातीतलोपायमागौ ज्ञानमेव । शब्दादिभिर्विषयैरस्य कूटस्थपक्षज्ञानात्मन्यवनमाशङ्क्याऽह—गुणैरिति । उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्ये-

तत्प्रपञ्चयति—तदेतदिति । योऽवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरं सम्बन्धः । अवपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये कथं परस्मैपदं ? इत्याशङ्क्याऽह—छन्दोमङ्गलैः । पाठान्तरे तु बाधितावृत्तिमानमनुष्ठानम् । करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न ममेति पश्यन्नचलतया कूटस्थ-दृष्टिमात्मनो न जहातीत्याह—नेङ्गते इति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—उदासीनवदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनवदासीनः गुणद्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न विचाल्यते, गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्त इत्यनुसन्धाय यस्तूष्णी-मवतिष्ठते, नेङ्गते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—कथं तद्वैते ? कथं च ससरीर इष्टानिष्ठ-साधनसम्पत्तो न विक्रियेत ? इत्यत्रोत्तरं उदासीनवदिति । आत्मव्यतिरिक्तोदासीन्यं च गुणकार्यद्वेषकाङ्क्षानिवृत्तिहेतुः । न विचाल्यते याद्यविषयेषु कार्यद्वारा न प्रवर्तते इत्यर्थः । अविचाल्यत्वविवरणाया द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रका-रोक्तिः । 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८] इत्युक्तस्य 'गुणा वर्तन्ते' इत्यस्य चैकार्थ्यं दर्शयन्नविचाल्यताहेतुमाह गुणाः-

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—उदासीनवदिति । नेङ्गते न चाल्यते । कार्यकारणसङ्घतविषयरूपपरिणताः गुणेषु वर्तन्त इति योज्यतिष्ठति यः प्रतिपद्यते स न चरति ॥ २३ ॥

८ वं. प्र. गि.—आचाररूपं लक्षणान्तरमाह—उदा-सीनवदिति । यथा हि द्वयोः कलहायमानयोरेवलोकायिता तटस्थः केवलसुखास्ते, न तु तदीयजयपराजयाभ्यामितस्तत-श्चाल्यते, तथैवासीनो यो गुणैः सुखदुःखात्मना परिणतैर्न विचाल्यते, स गुणातीतः । एतदेवोत्तरार्धेन विदृणोति—गुणा इति । गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते, न त्वहं निर्विकारः; ततो मम न तैः सह सम्बन्धोऽस्तीति ज्ञानेन तूष्णीमेवाव-

तिष्ठते । अनेन 'उदासीनवदासीनः' इत्येतद्विद्वत्तम् । 'गुणैर्नो न विचाल्यते' इत्येतद्विदुषोति—नेङ्गते न चरति, न ह्येविषादाकुलो भवतीति यावत् । अवपूर्वस्य तिष्ठतेः 'समवप्रविश्यः स्थः' [अष्टा. १।३।२२] इत्यात्मनेपद-विधानादवतिष्ठतीति परस्मैपदमर्थम् । 'योऽनुतिष्ठति' इति कचित्पाठान्तरमस्तीति (शां.) भाष्ये लिखितम् ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०—उदासीनवदिति । गुणातिरिक्तात्मावलोकनतृप्तत्वात् अन्यत्रानात्मवस्तुनि उदासीनव-दासीनः द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण गुणैश्च यो न विचाल्यते, किन्तु स्वकार्येषु प्रकाशादिषु गुणा वर्तन्त इति तिष्ठति; न गुणानुगुणं स्वात्मना चेष्टते ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं लिङ्गोत्तरसूक्त्या आचारोचर-माह—उदासीन इति । उदासीनवत् सुखदुःखप्राप्यभाव-राहित्येन मत्कृतिं साक्षिरूपेण पश्यन्नासीनो गुणैर्लोकिङ्गै-

र्मत्कृतिं पश्यन्नात्मस्वरूपाव विचाल्यते । किञ्च गुणाः अगव-दात्मकाः गुणेषु स्वकार्येषु वर्तन्ते स्वत एव अगवद्विच्छेदेत्येवं प्रकारेणावतिष्ठति, नेङ्गते न चरति पूर्वरूपात् ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०—अथ षष्ठ्यां पदार्थाभावान्यां गतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते—उदासीनवदिति । योऽयं समाधातुदासीन इवास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासनाशून्यत्वात् य आस्ते एव; न तु परप्रयत्नमन्तरेण कदाचिदपि गुणैर्विचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् 'गुणा वर्तन्ते' इत्येव ज्ञात्वा योज्यतिष्ठति तत्त्व एव वर्तते, न तु गुणकृतैरिष्टानिष्टप्रसङ्गैरिङ्गते चरति । अयमर्थः—यथा कश्चिद्ब्रह्मज्ञानो रसनामौह्यात् स्वयं शाकादिरसं न विन्दति, परेण ज्ञापितोऽपि कश्चिद्ब्रह्मविशेषमुपलभ्यापि तत्रोदासीन एवास्ते, इदित्येव विशेषदर्शनस्य विरोधानात् न तत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति, तद्ब्रह्म ज्ञेयः ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः, लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः, प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये समे प्रियाप्रिये यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतोः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह— किञ्चेति । तयोः समत्वे रागद्वेषानुप्रादकृत्या स्वकीयत्वाभिमानानारूपदत्वम् । प्रसन्नत्वं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरविक्रियत्वम् । विद्वद्बुद्ध्या प्रियाप्रिययोरसम्भवेऽपि लोकदृष्टिमाश्रित्याऽऽह—

प्रियं चेति । प्रियाप्रियग्रहणेन उद्यौतानां काञ्चनादीनां बाह्य-परित्राजकत्ववृत्त्यग्रहणम् । निन्दा दोषोक्तिः, आत्मसंस्तुतिरात्मनो गुणकीर्तनम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति । अर्थ तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्याराभ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमित्याह— किञ्चेति । मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः । परदृष्ट्या यो सखिज्ञातु तयोः पक्षयोर्निर्विशेषो न कस्यचित्पक्षे तिष्ठतीत्याह— तुल्य इति । विदुषो मित्रादिबुद्धयभावात्तुल्यो

मित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । सर्वकर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्तभावात्तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह— गुणातीत इति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— समदुःखसुखः सुखदुःखयोः समचित्तः, स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितः स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्मपरणादिसुखदुःखयोः समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः; तत एव च तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः; धीरः प्रकृत्यात्मविवेककुशलः; तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वासम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्तः, तत्प्रयुक्तमानावमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वसम्बन्धाभावादेव तुल्यचित्तः, तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारम्भपरित्यागी; य एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— समदुःखसुखत्वादिकं प्रागेव सुशिक्षितम्, स्वस्थशब्देन विकारराहित्यगुणाननुविधानादिमात्रप्रतिपादनं पुनरुक्तम्; आत्मनिष्ठताविधानं तु बहुविधसमचित्तताप्रतिपादने हेतुतयोपयुक्तमित्यभिप्रायेणह स्वस्मिन् स्थित इति । तदभिप्रेतमाह स्वात्मैकप्रियत्वेनेति । सुखदुःखप्रियाप्रियादिशब्दानामनतिशयार्थानामपि लोकम्यवहारच्छायाया पुनरुक्तिः परिहृता । तत एव स्वस्थत्वादेवेत्यर्थः । प्रिया-
गी. टु. १८

प्रियोपनतावक्ष्यत्वत्वादेस्तुल्यप्रियाप्रियादिशब्देः सिद्धत्वादन विवक्षितं धीविशेषवत्त्वलक्षणं धीरत्वं निन्दास्तुतिसाम्यादौ यथा हेतुर्भवति, तथा विशिष्टा प्रकृत्यात्मविवेककुशल इति । 'धीरः' इत्यन्तैरान्तरलक्षणान्युक्तानि । अथ बाह्याचारलिङ्गप्रश्नेतरमित्यभिप्रायेणह तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिरिति । 'समदुःखः' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गपरमिति केचित् । स्तुतिनिन्दे हि गुणदोषव्यापनरूपे; तत्र विविकासदर्शिनी

देहगतैः सौन्दर्यवैकल्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुति-
निन्दयोरिव न प्रीत्यादिसम्भव इत्याह—आत्मनीति ।
'मूलः पूजितपूजकः (लोकः पूजितपूजकः)' [म. भा.
५।३।५५] इति न्यायेन लौकिकाः स्तुतवन्तं मानयन्ति,
निन्दकमवमान्यन्ते; मानावमानप्रकाराश्च लोकव्यवहाराः
शास्त्रतश्च सिद्धाः । तत्र 'मानयितारो मित्राणि भवन्ति, अवम-
न्तारस्वरयः' इति लोकदृष्टक्रमविश्वामाह—तत्प्रयुक्तेति ।
वाचिकस्तुतिनिन्दयोः पृथगुपादानादत्र मानावमानशब्दौ मानस-

कायिकविषयौ । समदुद्धरेषि गुणातीतस्य परबुद्धिकल्पितौ
मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म, कृतप्रति-
कृतादिरूपः । अपवर्णाध्यात्ममन्यवच्छेदायाह देहिंवप्रयुक्ते-
ति, सांसारिकसर्वारम्भपरित्यागार्थः । एतदेव बाह्यावार-
लिङ्गम् । आन्तरिक्षेयादिभिर्बाह्यैरम्भपरित्यागादिभिश्च गुणा-
तीतो लक्ष्यते । त एव च गुणात्ययोपाया इति प्रश्नत्रयं प्रत्युक्तं
भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दो.—'समदुःखसुखः' [१।४।२४] इत्या-
दिना सर्वथा सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरा-

सार्थमाह—तुल्यत्वेति । तुल्यत्ववाचिनः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।
प्रायः सर्वानित्यागुक्तरीत्येति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—समेति । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठतीति स्वस्थः । धीरो धीमान् ॥ २४ ॥
किञ्च—मानेति । देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतान्युपानतीतोऽतिक्रान्तस्तेषु निस्पृहः ॥ २५ ॥

८ वं. ब्र. गि.—किञ्च, हर्षविषादजनकत्वाभावात्समे
दुःखसुखे यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः—स्वस्थः स्वस्मिन्
स्वरूप एव निरतिशयानन्दरूपे स्थितः, अतएव हेयोपादेय-
राक्षित्यात्मनानि लोष्टाश्मकाश्चनानि यस्य स तथोक्तः, अत
एव च तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य सः । स्वस्थत्वे
हेतुः—धीरः धीमान् निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानवान्,
अतएव तुल्यनिन्दामसंस्तुतिः विषयाभिजनसम्पत्त्यादिगुण-

तदभावनिबन्धनस्तुतिनिन्दयोर्निर्विशेषशुद्धचिन्मात्ररूपे स्व-
स्मिन्नसम्बन्धात्सुसन्धानेन तुल्यचित्तः । अत एव स्तुतिनिन्दा-
प्रयुक्तमानावमानयोस्तद्युक्तमित्रारिपक्षयोश्च स्वसम्बन्धा-
भावादेव तुल्यचित्तः । तथा सर्वारम्भान् सर्वकर्मणि परित्यक्तुं
शीलमस्येति तथोक्तः । एवमुपासीनवदासीन इत्यायुक्तप्रकारा-
चारलक्षणो यः, स गुणातीत इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—समेति । गुणकार्येषु हर्षद्वेषशून्यतया स लक्ष्य इत्युक्ते समत्वं योगो हेतुरिति साङ्ख्य-
योगसारभूतमर्थं स्मारयति । समे दुःखसुखे रजसस्त्वकार्ये यस्य । तत्र हेतुः—स्वस्थ आत्मस्थ इति । समानि
लोष्टाश्मकाश्चनानि हेयतया यस्य, सर्वत्र समभूतस्य ॥ २४ ॥ मानावमानयोरिति । देहिंवप्रयुक्तसर्वारम्भपरि-
त्यागी च यः, एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ज्ञानमार्गीयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च समदुःखसुखे समे दुःखसुखे
विषयगतसंयोगात्मके लौकिकालौकिकदेहरूपे वा यस्य सः ।
स्वस्थः मत्स्वरूपे स्थितः । अतएव समलोष्टाश्मकाश्चनः
समानि लोष्टाश्मकाश्चनानि यस्य, सर्वस्य भगवदात्मकत्वा-
त्तादृशः । तुल्यप्रियाप्रियः तुल्ये प्रियाप्रिये संयोगवियोगात्मके
यस्य सः । भगवदिच्छाया एव स्रुत्यत्वाद्युभयोस्तुल्यत्वम् ।
धीरः विषययोगादितीक्ष्णदुःखसहनशीलः । तुल्यनिन्दाम-
संस्तुतिः तुलया निन्दा आत्मसंस्तुतिश्च यस्य । अयं भावः—
दृष्टकृता निन्दाऽपि भक्तत्वेन स्तुतिप्रायैव ॥ २४ ॥ किञ्च

मानापमानयोस्तुल्यः भगवत्कृतमानापमानयोः स्वीकृतेन
कृतत्वात्तुल्यः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, भगवदीयेन तदीयत्वेन,
मित्रपक्षे कृते तुल्यः भगवदीयभावेन; अरिपक्षे आसुरैर्मैगव-
दीयत्वेन विचारिते भगवदीयत्वेन तथा विचारयन्तीति तेषां
क्षुचित्तमेवेति तेषां विचारकत्वात्तुल्यः । सर्वारम्भपरित्यागी
सर्वेषां पदार्थानामारम्भानां दृष्टप्रत्ययानां परित्यजनशीलवान् ।
एवमाचारवान् यः स गुणातीत उच्यते, कथमत
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—अथ पञ्चम्यां भूमावसंसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते—समेति । समाधौ
समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्वेनैव स्वेच्छयैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छा
तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकाश्चनः, विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रिया-
प्रियः तुल्यनिन्दामसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्विन्द्यास्तुत्योश्च प्राप्तौ तुल्यो हर्षविषादशून्यः । अत्र हेतुर्धीर इति ।
यथा कश्चिच्छूरास्त्रीप्रहारवेदनात्तौऽपि न व्यामुह्यति, तद्वदयं हर्षविषादावस्तुभवन्नपि धैर्यम
चलति । पूर्वस्य तु जातायामपि वेदनायां हर्षाद्युदय एव नास्ति, तत्पूर्वस्य तु वेदनैव नास्तीति भेदः । एतेन

ह्योक्तत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिङ्गानि तत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्युक्तानि ॥ २४ ॥
अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिमुखभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात्तत्त्वनिश्चयेन
द्वैतस्य बाधाहिन्यभावाच्च परसंवेद्य एव, तदाह— मानेति । यथा हि परीक्षकः कूटकार्यापणस्य लामे विनाशे
वा हर्षविषादशून्यः, न च तद्भाभार्थं यत्नमारभते; मूढस्तु ताभ्यां बाध्यते, तद्भाभार्थं यत्नं चारभते । एवं
विद्वान् द्वैतं मरुमरीचिकाहृदयमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्बा मित्रारिपक्षयोर्बा तुल्य एव, न त्वन्यतरला-
भाय परिहाराय वा यत्नमारभते; अतो गुणातीत इत्युच्यते । सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः ॥ २५ ॥

अव्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्वप्राप्त्युपायान्तरम् ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— ‘उदासीनवत्’ इत्यादि ‘गुणातीतः स उच्यते’ इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं
तावत्सन्ध्यासिनोऽप्युद्येयं गुणातीतत्वसाधनं सुसुक्ष्मः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सदगुणातीतस्य यत्नेर्लक्षणं
भवतीति; अधुना कथं च ग्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— मामिति । मां चेत्स्व-
नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन
भजनं भक्तिः, सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान् समतीत्यैतान्युक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं
भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावनया मोक्षाय कल्पते, समर्था भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदुक्तमुपेक्षत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं
यत्नसाध्यं विद्याधिकारिणा ज्ञानसाधनत्वेनागुपेयम् ; उत्पन्नायां
तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्योक्तभजनात् स्थिरीभूतं स्वातुभवसिद्ध-
लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्मेजाते विभागं दर्शयति— उदा-
सीनवत्पद्व्यादिना । प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परि-
हरति— अपुनेति । मच्छब्दस्य संसारिविषयत्वं व्यावर्त-
यति— ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्याव-

त्यते; तस्य ताटस्यं व्यवच्छिन्नमिति— सर्वेति । मुख्यमुख्या-
धिकारिभेदेन विकल्पः । भक्तियोगस्य यादृच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तु-
मव्यभिचारेणेत्युक्तम् । तदाच्चे— नेति । भजनं परमप्रमा,
स एव युज्यतेऽनेनेति योगः । सेवते पराश्रितत्वां विना सदा-
शुसन्ध्यातीत्यर्थः । स भगवदनुग्रहकृतसम्पन्नोऽसिन्नयो विद्वा-
न्नीचैवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथैवंरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह— मामिति । ‘नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्’
[१४।१९] इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययः सम्पत्स्यते, तस्यानादि-
कालप्रवृत्तिवपरीतवासनाबाध्यत्वसम्भवात्, मां सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिं अत्य-
भिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयोग्यो भवति, यथावस्थितमात्मानममृतमव्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्र ‘मां च’ इतिश्लोकेन पृथगुपाय-
विधियङ्गान्युदासायाह— अथेति । गुणात्ययहेतुषु अप्रधान-
कथनानन्तरमित्यर्थः । अत एव हि प्रधानहेतुमाहेत्युक्तम् ।
नान्यमित्यादि दृष्टद्वारोपकारकाणां प्रतिबन्धकमुपस्तथा केव-
लानां न कार्यकरत्वमिति भावः । ‘माम्’ इत्यनेन वासाना-
पर्थेनानादिप्रतिबन्धकप्रशमनोपायिकगुणयोगोविबक्ष्यमाह—
सत्यसङ्कल्पपमितादिना । ‘पराभिध्यानासु तिरोहितं ततो
ह्यस्य बन्धविपर्ययो’ [ब्र. सू. ३।१।५] इति सूत्रोक्तप्रकारेण
बन्धसङ्कल्पवत्तन्निवर्तसङ्कल्पोऽपि परमात्मनो न प्रतिदृश्येतेति
भावः । सत्यसङ्कल्पस्यापि समत्वादाशौन्यपरिहाराय परम-

कारुणिकत्वोक्तिः । सदोषेषु संसारिषु करुणायाः कोऽवकाशः ?
इत्यत्राह आश्रितवात्सल्यजलधिमिति । एवं निग्रहाद्
ग्रहसाधारणस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य अनुग्रहप्राप्त्यवयवप्रदर्शनाय कारु-
ण्यवासल्यरूपगुणद्वयमुक्तम् । अव्यभिचारो देवतान्तरादिपरि-
त्यागरूप इत्यभिप्रायेणाह ऐकान्त्यविशिष्टेनेति । भक्ति-
योगेन सह तदज्ञानां पूर्वोक्तानां समुच्चयार्थश्चाशङ्कः । तैरपि
परमात्मैव हि सेव्यते । ‘एतान्’ इत्यनेन गुणानां बन्धकत्वं
पूर्वोक्तं परामुच्यत इत्यभिप्रायेणाह दुरत्ययायामिति । एतेन
‘पूवीं शेषा गुणमयी’ [३।१४] इत्यादिश्लोकोक्तमपि
स्मारितम् । ‘कल्पते’ इत्यनेनाभिज्ञेत्माह ब्रह्मभावयोग्यो

भवतीति । कोऽसौ जीवस्य ब्रह्मभावः ? का च तद्योग्यता ? इत्यत्राह यथावस्थितमिति । ' ब्रह्मसूतः प्रसन्नात्मा ' [१८।५४] इत्यादिबिम्बवमृत्तवाव्ययत्वादिभिर्ब्रह्मसाम्यमेव ध्रुवादिसिद्धिर्ब्रह्मभावः; तत्र ब्रह्मसमं रूपं ' जन्ममृत्युजरा-दुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ' [१४।२०] ' देहे देहिममव्ययम् ' [१४।१५] इत्यादिभिरिहैवोक्तम् । अनन्तरलोके च ' अमृत-स्याव्ययस्य च ' [१४।२७] इति विशेष्यत इति भावः । साङ्गेनैकान्तिकभक्तियोगेन सेवितोऽहमेव सुमुखोर्मोक्षप्रद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मवत्प्रकृतिवद्भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तावत्प्रियत्वं, किन्तु प्रियत्व-मात्रम् । ' वद्धा वापि तु मुक्ता वा न रमावत्प्रिया हरेः ' इति पात्रे । भूयाय भवाय ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. टी.— ' ब्रह्मभूयाय ' इत्यस्य परब्रह्मत्वायेति व्याख्यातं प्रमाणविरुद्धमिति भावेनान्यथा व्याचष्टे— ब्रह्मव-दिति । नात्र ब्रह्मसदं परं ब्रह्म, किन्तु ' मम योनिर्देहब्रह्म ' [१४।३] इति प्रवृत्ता प्रकृतिरेव; ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठासह ' [१३।२७] इत्युत्तरवाक्यात् । तदर्थं च न तादात्म्यं, किन्तु तद्ब्रह्मवत्प्रियत्वमेव; अन्यस्यान्यभावायोगादिति भावः । तर्त्तिक यावत्प्रकृतेर्भगवत्प्रियत्वं तावद्गुणातीतस्येत्यतः सप्रमाणमाह—

न त्विति । तर्त्तिकं भूयाशब्दः प्रियत्ववाची येनैवं व्याख्यायते ॥ इत्यत आह— भूयायेति । भुवो भाव इति वचनाद्भावे भवनं भूयाशब्दार्थः । ब्रह्मवद्भावा ब्रह्मभूयम् । ' वदः सुपि ' [अष्टा. ३।१।१०६] इति सुबन्तमात्रव्योपपदस्यानुवृत्तेः । वयस्यैव च वृत्तावन्तर्भावात् । मयूरव्यंसकादिवत् । वयस्यैव प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मां चेति । भक्तिरेव योगो भक्तियोगः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. नि.— इदानीं गुणातीतत्वोपायनिष्ठारूपं लक्षणान्तरं दर्शयध्यायार्थेष्टपक्षसहस्रति—मामिति । चरुवर्षः । यस्तु मां भगवन्तं वाङ्मदेवमव्यभिचारेण ऐकान्तिकेन भक्ति-योगेन सेवते, स एतान्गुणान्समतीत्य ' नान्यं गुणैः कर्ता-

रम् ' [१४।१९] इति प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानेन सम्यग्भावात्-नैवोपमृष्ट्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । अनेन गुणातीतस्य ब्रह्मभावावत्तिरध्यायाय इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

९ व० त० टी०— किञ्च भक्तिमार्गायस्थ गुणातीतत्वं केवलगुणातीतभगवद्भक्त्येति तथाह— मां चेति । मां पुरुषोत्तमं अव्यभिचारेण सर्वात्मना ऐकान्तिकेन भक्तियोगेन स्नेहयोगेन सेवते, स गुणानेतानतीत्य ब्रह्म-भूयायाक्षरब्रह्मभावाय कल्पते । एतेन अव्यभिचारिभक्तिमर्यादया सेवतामपि ब्रह्मात्मप्राप्तिकृतानुषङ्गिकी अव्य-भिचारिभक्तियोगोक्तिः । यथा च धृतौ— ' यो वै ह्वां देवतामतिथजते प्रस्थाये देवतायै क्यवते न परीप्राप्नोति स पापीयान्भवति ' " तमेवैकं जानथात्मानं अन्या बावो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः " [मुं. उ. २।२।५] इति । अत्रात्मत्वेन ज्ञानं स्नेहभक्तिविषयत्वेन एवकारेण व्यभिचारिणीभक्तिव्यावृत्तिरनूयते अयमेवास्तस्य त्रिगुणात्मकरूपमोक्षस्य सेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कथं गुणानतिवर्त्तते ? इत्यत्रोत्तरमाह— मां चेति । चरुवर्षः । मां मदर्थे अव्यभिचारेण अनन्यात्मकेन

भक्तियोगेन यः सेवते, स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगति-काम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० टी०— अथ कथं त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ? इत्यस्योत्तरं विवक्षन् साधनभूतासु तिसृषु भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह— मां चेति । यश्च साधको मां प्रत्यगात्मानम् । चकारस्त्वर्थे । पूर्वमृष्टिमापेक्षया अस्य वैलक्षण्यं द्योतयति अव्यभिचारेण वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारारवद्विच्छिन्नवृत्ति-प्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति, स एवं सूक्ष्मीकृतचित्तं एतान् गुणान् समतीत्य ध्यान-परिपाकान्ते सत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति । ' भुवो भावे ' [अष्टा. ३।१। १०७] इति भवतेर्भावे क्यप् ॥ २६ ॥

अव्यभिचारभक्तियोगेन सेव्यस्य परमात्मनः स्वरूपम् ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-
विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ आ. भा.— कुत एतत् ? इत्युच्यते— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्य ऐकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः परमानन्दरूपस्य प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्युक्तम् । यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि-प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतितिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दाव्यक्तत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव, नान्यः; प्रतिष्ठाऽश्रयः । तथा किंविशिष्टस्य ? अमृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठा लक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनित्यस्य च प्रतिष्ठाऽहमित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

२ आ. भा. व्या.— 'विद्वान्ब्रह्मैव' इत्यत्र हेतुं पृच्छति-कुत इति । तत्रोत्तरमाह— उच्यते इति । ब्रह्मशब्दस्यासति बाधके सुखार्थब्रह्मणमभिप्रेत्याऽऽह— परमात्मन इति । तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत्प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति— प्रतितिष्ठतीति । यद्ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठति तर्हि विशेष्टं ? इत्य-पेक्षायामुक्तम्— अमृतस्येत्यादि । तत्राष्टशब्देनाव्यय-शब्दस्य पुनर्वाक्यं परिहरति— अविकारिण इति । नित्यत्व-मपक्षयराहित्यं तेन पूर्वान्ध्यायपौनःपुन्यम् । प्रसिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तिमाशङ्क्याऽह— ज्ञानेति । अर्थ-त्रिसम्बन्धोत्पत्तिं दुर्लभं व्यावर्तयितुमैकान्तिकस्येत्युक्तम् । अत-

र्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्मात्प्रत्यगात्मा परमात्मतया निश्चीयते सम्यग्ज्ञानेनेति योजना । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनैक-वाक्यतामाह— तदेतदिति । विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति— यथेति । सा शक्तिर्ब्रह्मैवेति कथं सामानाधिकरण्यं ? तत्राऽहं-शक्तीति । व्याख्यानान्तरमाह— अथवेति । विशेषणानि पूर्ववदपौरुषस्यानि नेतव्यानि । तदनेनाध्यायेन क्षेत्रक्षेत्र-संयोगस्य संसारकारणत्वं पञ्चप्रभनिरूपणाद्वारेण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतदुपपादयता सुमुखोऽवेत्यसाध्यं गुण-रचाख्यवादिमुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमिति निर्धारितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दाचारिविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— हिशब्दो हेतौ; यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य, अतिशयितनित्यैश्वर्यस्यैकान्तिकस्य सुखस्य च 'वासुदेवः सर्वम्' [८।१९] इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः ।

४ चे. ता. चं.— एवमपर्वप्रदानप्रसङ्गे शारीरके यथा 'फलमत उपपत्तेः' [म. सु. ३।१।३८] इति सामा-न्यतः सकलफलप्रदत्वं फलस्यानन्याधीनत्वक्यापनायोपादितं, तथात्रापि मध्यमषट्प्रपञ्चितफलव्यवस्तुत्वं प्रकृतहेतुत्वस्थाप-

नार्थतयाऽन्तरश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह हिशब्दो हेताविति । नात्र ब्रह्मशब्दः साक्षात्परब्रह्मविषयः, 'अहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा' इति वैयधिकरण्यादिनिरोधार्थः; न च भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण त्रयस्य ब्रह्म ईश्वरस्य प्रयुक्त्वात्,

प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्थापनात्, नच निर्विकल्पकं रूपं विकल्पितस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेति वा वाच्यं, श्रुत्यादिवैपरीत्यात्, तन्मतनिर्मूलनाच्च नापि मूलप्रकृत्यादिविषयः, प्रस्तुतहेतुत्वायोगात्; अतो 'ब्रह्म-भूयाय कल्पते' [१४।२६] इति जीवस्य फलदशाभाविक्त्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यते; तादृशस्य रूपस्याहं प्रतिष्ठा ।

किमुक्तं भवति ? सुसुप्तोः परब्रह्मसाननपरिशुद्धस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साधनेषु च पदार्थेषु कः प्रधानहेतुः ? इति विमर्शं अहमेव विमर्शविश्रान्तिभूमिरिति । यदा प्रतिष्ठाशब्द-आधारवाची, तत्तत्कारत्वं 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विद्युतौ तिष्ठतः' [बृ. उ. २।८।९] इति श्रुत्यनुसारेण नियमनगर्भमिति 'वा च प्रशासनात्' [ब्र. सू. १।३।११] इति सूत्रेणोक्तम् । अतः शुद्धात्मस्वरूपस्यापि

मदेकनिर्वाहत्वात्, प्रस्तुतं ब्रह्मस्य मद्ब्रह्मैकलभ्यमित्यर्थः । शाश्वतधर्मशब्देन तत्फललक्षणागमाह अतिशयितनित्यैव-र्यस्येति । इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिभोगापेक्षयाऽतिशयितव्यम् । नित्यत्वं ह्यतिचिरकालवर्तितत्त्वमात्रमापेक्षिकमिह मन्तव्यम् । वासुदेव इत्यादि । अयमभिप्रायः— एका नित्यलभ्यं सुख-मिहैकान्तिसम्बन्धादैकान्तिकमुच्यते— इति । निर्दिष्टस्येति । ज्ञानविशेषणम् । एवमपवर्गोऽयैकान्तिकसुखवचनात्पाषाणकण्या-दिपक्षाः परिशीलनाः । न च 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' [१३।७] इति गणनात्सुखं सर्वैः क्षेत्रकार्यमिति भ्रमितव्यं, 'रसं होवायं लब्ध्वानन्दीभवति' [तै. उ. २।७।१] इत्यन्यादसुखाभि-धानात् । अतएव 'अक्षरीं वाव सन्तं न त्रियात्रिये दृष्टतः' [छां. उ. ८।१२।१] इति श्रुतिरपि दुःखसहचारीसुखनिषेध-परेति मन्तव्यम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकवचनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्तरूपत्वेन तत्साहचर्या-दयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति— पूर्वत्र 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मांवेव ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वैकाक्षरैश्वर्यभगवत्प्राप्तीनां च भगवत्प्रपत्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वादेकान्तभगवत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वैकब्रह्मभावश्च— इति ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु शाश्वतधर्मशब्दोतिशयितैश्वर्य-लक्षणा न युक्ता, सुखार्थबाधायमावाहः, 'नारायणः शाश्वत-धर्ममेवोसा' [म. भा. १।२।३५।१] इत्यादिषु च प्रसिद्धः कार्त्युगधर्मोऽत्र शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते; तस्य प्रलयादियु पाषण्डायुपलभेयु 'यदा यदा' [४।७] इति क्रमेण परिपालना-त्तदेकप्रतिष्ठर्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम् । तत्राह— यद्यपीति । 'ब्रह्मणो हि' इत्यस्य प्राप्यरूपत्वमुपपादितम् । 'सुखस्यैका-न्तिकस्य' इत्यस्य तु साक्षाद्भगवदसुखभवनपरत्वं स्पष्टम् । अत्यन्तादिद्विषितामात्राभवेत्यर्थमुक्त्यवच्छेदाय ह्यैकान्तिक-शब्दः । तदुभयमध्यपाठादत्राद्यत्रायन्यायेन प्राप्यैकस्यैवमिह विवक्षितमिति तत्साधनवाचिना तल्लक्षणा युक्ता । अतएवानेन

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्राधस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्रामानुजप्रणीत-

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचक्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो मायायाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'ब्रह्मणो हि' इत्येतत् 'परब्रह्मणो हि' इति व्याख्येते (शः) तदसत्, प्रतिष्ठाऽस्मिन्नि वचनात् । उपचारो-

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थसुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

साविति चेत्, न; सुखे सम्भवति तदुपादानायोगादिर्भावेनाह— ब्रह्मण इति । मायेति प्रकृता महालक्ष्मीः ॥ २७

७ ह. पै. भा.— कुतः ? इति चेत्— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणः परमात्मनः । हि यस्मात् प्रतिष्ठा प्रतिष्ठते गच्छति क्षेत्रज्ञोऽभिमुखमनेनेति प्रतिष्ठा । अहमीश्वरः । अमृतस्याव्ययस्याविनाशि

शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनस्य सुखस्य ब्रह्मानन्दस्य चैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । तस्मान्मा-
मन्यमिचारेण भक्तियोगेन यः सेवते स त्रीनुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रप्रवृत्तिरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

८ वे. ब्र. गि.—अथ भगवद्भक्तब्रह्मभूयायसिद्धेतत्त्वप्रपा-
दयति— ब्रह्मण इति । 'हि यस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठाऽश्नुम्, यथा
ईशरश्चक्षया भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा
शक्तिरेवाहं शक्तिशक्तिमतोरन्यत्वाद् । यद्वा ब्रह्मशब्दवाच्यस्य
सर्विकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा आश्रयः ' इति (शां.)
भाष्यकारोक्तमर्थद्वयम् । 'ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा वनीभूतं
ब्रह्मवाहम्, यथा वनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वत् ' ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसर्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-

द्वामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्स्वप्यादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

९ व० त० वी०—' ब्रह्मभूयाय ' [१४।२६] इत्यादौ तत्र तत्र च निर्दिष्टानां ब्रह्मासृत्वधर्मसुखानां सर्व-
धामभिन्न आश्रयोऽहमेवेत्याशयेन स्वस्य परत्वमाह— ब्रह्मणो हीति । अक्षरस्य शुभ्रभावायवनस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा
मूलस्थानं, तद्येन प्रतिष्ठितं वा सोऽहं ऐश्वर्यधामत्वात्तस्येत्यर्थः । असृत्वस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्याव्ययस्य च
प्रतिष्ठाऽहं, तथा शाश्वतस्य सनातनस्य भगवद्भर्मस्य मोक्षार्थस्य तथैकान्तिकस्य भजनानन्दस्यागणितस्वरूपस्य
क्षराक्षरातीतमस्त्वरूपात्मकस्याहमभिन्न आश्रयः प्रतिष्ठा, तत्तत्पदैरहमेव तत्तदधिकारिणां तत्तद्भावनाविषयो
वाच्यप्राप्य इत्यर्थः । एवं साङ्ख्यविबुधैः स्वतात्पर्यबुद्ध्यति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मशब्दस्याक्षरावाचकत्वे तद्भावे
धर्मात्मकभाव एव भविष्यति, न शुक्त्यभाव इत्यत आह—
ब्रह्मण इति । हीति निश्चयेन यस्माद्देतोः ब्रह्मणः अक्षरा-
त्मकस्यापि प्रतिष्ठा स्थितिरूपोऽहमेव, असृत्वस्य मोक्षस्य,
अव्ययस्य नित्यात्मकवैकुण्ठस्यापि, शाश्वतस्य नित्यरूपस्य,
शास्त्रीयभक्त्यादिरूपस्य धर्मस्य च । च पुनः । तथा एका-

न्तिकस्य रक्षारत्मकस्य भावादिरूपस्य सुखस्याहं प्रतिष्ठा,
मूलनित्यर्थः । अतएवमेतैरूपभो भावो मदात्मक एवेति
भावः ॥ २७ ॥

एवं चतुर्दशेऽध्याये गुणानां स्वरूपताम् ।
द्विरुपतां च क्रीडार्थं प्रोक्तवानर्जुनं हरिः ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०—विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो
वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्यातमहमेव । असृत्वस्य कर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽसृत्वसाधनस्य । अव्ययस्य
अनादित्वादानन्तत्वाच्च, अपौरुषेयत्वेनाप्राप्त्यशङ्काकलङ्कशैर्त्यस्यैव स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहा-
रादिपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यं मदर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या
द्वितीया भूमिरुक्ता ।

हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह— शाश्वतस्येति । काम्यकर्मवत्फलदानेन नाशाभावात्
भगवत्यर्पितो नित्यो धर्मः शाश्वतः, विविदिषादिपारस्पर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् । शाश्वतस्य च धर्मस्य
प्रतिष्ठा परमं प्राप्यं फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसङ्गजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं, तस्यापि
प्रतिष्ठा पराकाष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण विमुक्तचित्तस्यैकान्तिकमुल्लेखः भवति, सेयं शुभेच्छाख्या
प्रथमा भूमिः । अत्र परां परां भूमिमारोढुमशक्तस्य पूर्वा पूर्वा भूमिरुपदिश्यते । यथा 'ध्यानेनात्मनि यद्यन्ति'
[१३।२५] इत्यत्र निदिष्टासनाशक्तस्य साङ्ख्यनामा विचारः, तन्नाप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ॥ २७ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चतुर्दशाध्यायटिप्पण्यः ।

इममध्यायमेवमवतारयति वामनः—

इदं धर्म्यामृतमिति द्वादशान्तेऽब्रवीद्विशुः । तदेवानन्तरेऽध्याये विस्तरेण न्यरुणत् ॥
 प्रकृत्यंशोऽखिलो धर्मः पुरुषो धर्मवर्जितः । एतत्तत्त्वमुद्गीतं क्षेत्रज्ञैर्ब्रह्मज्ञैश्च ॥
 तत्फलोक्तिप्रसङ्गेन प्रकृतिं च गुणैः सह । वेत्तीति गुणभेदानां ज्ञातव्यत्वमसुमुच्यत् ॥
 शूरोः प्रसादात्सुखलो भासतेऽसुभवः क्षणम् । किन्तु दैवे मुच्यमाने क्षुभ्यन्ति सहसा गुणाः ॥
 प्रारब्धवशा प्रकृतिर्ग्रामित्यपि पण्डितम् । सहसं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेरत एव सः ॥
 प्रकृतिर्भागसमये भोगे भवति देहितः । नावतिष्ठत्यविहातगुणश्चेत्तदा धृतिः ॥
 गुणवृत्तिविवेकं तु सम्यग्जानाति तत्र यः । तत्पृथग्ग्रामात्मानं वेत्त्यसावेव केवलम् ॥
 अतः प्रष्टव्यमपि तन्मेधवाहननन्दनः । व्यस्मार्णीच्छ्रवणादेव स्वात्मानुभवनिर्गुतः ॥
 आसत्सु भगवानस्य स्थिरीकुम्भकर्तृताम् । व्यक्तं गुणविभागं प्रागुक्तं वक्ति पुनः स्वयम् ॥ — इति ।

नव्यास्तु— त्रयोदशध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारो वेदान्तदृष्ट्या साङ्ख्यदृष्ट्या चोक्तः । तत्र च सर्वं कर्तृत्वं प्रकृतेरेव, पुरुषस्तु दासीन इत्यपि प्रतिपादितम् । किन्तु प्रकृतेरिदं कर्तृत्वं कथं प्रवर्तत इति न विवेकितमित्येकस्याः प्रकृतेर्नानाविधा; विशेषतः सजीवा सृष्टिः कथमुत्पद्यते ! इत्यस्मिन्मध्याये निरूप्यते इत्याहुः । तत्र जडायाः प्रकृतेर्क्षेत्रतस्तदुत्पत्त्यभिधानमप्युक्तम् ; कार्य-कारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । * (१३।२१) न जीवमृतायाः पराप्रकृतेरित्यर्थस्य मूल एव व्यक्तत्वात् ।

श्लोकः — १ परमिति — ‘ परं सूयः प्रवक्ष्यामि, तच्च ज्ञानानां मन्ये उत्तमं ’ इति वाक्यभेदेनोत्तमत्वविधानादवश्य-ज्ञातव्यता बोद्धव्यते । ज्ञानमात्रस्य फलजनकत्वात् ज्ञानस्यानुष्ठानपर्यन्तस्य विवक्षिततया ज्ञातव्यतुष्टयेति व्याख्येयमिति केचित् । यज्ज्ञातव्यतेनास्य ज्ञानस्य दृष्टप्रत्ययतां प्रसिद्धिं चाहेत्यभिनवगुप्तपादाः । **वामनस्तु**—

इतोऽस्मादेव देहादिबन्धान्मुक्त्वा गता इति । केचिद्व्याचक्षते व्यक्तं तत्र व्यर्थमितः पदम् ॥
 मुक्तिं प्राप्ता हि देहादिबन्धान्मुक्ता इति स्फुटम् । किमर्थमधिकं तत्र प्रयोक्तव्यमितः पदम् ? ॥
 किञ्चान्न प्रकृतेः कार्यादित्याह देहादिरूपतः । इत्यध्याहारणक्षेत्रज्ञाद्व्याख्येयमिदमन्यथा ॥
 ‘ इतोऽध्याः प्रकृतेरेव प्रकृतायाः ‘ परं ’ पृथक् । ‘ ज्ञानं वक्ष्याम्य ’ कर्तृत्वप्रत्ययः स्यात्स्थिरो यतः ॥
 संक्षेपादुक्तमेवेदिह वक्ष्यामि विस्तरात् । कदापि को गुणः केन प्रकारेणेति पाण्डव ! ॥
 तज्ज्ञानमपि प्रायः प्रारब्धं मुञ्चति क्वचित् । अज्ञातगुणवृत्तिं ते वज्रयन्ति गुणास्ततः ॥
 चिदंशक्षणे ज्ञातेऽपैति भोक्तृत्वधीभ्रमः । गुणत्रये पृथक्ज्ञातेऽकर्तृताऽपि प्रतीयते ॥
 तस्मादिति परं सूयः प्रकर्षेण वदामि तत् । ज्ञानं येन परां मुक्तिं निर्गुणां सुनयो गताः ॥ — इत्यादि निर्वक्ति ।

— अविगीता ।

श्लोकः २— अत्र वामनः—

ज्ञानस्यास्य फलं मुक्तिः केवलेत्युपधारयन् । भक्तौ सकलनाः पार्थो बभूव विमना इव ॥
 सत्यां मुक्तौ केवलायां सत्त्वेऽपि विलयं गते । भविष्यति कथं भक्तिः सगुणप्रमरुपिणी ? ॥
 इत्याकाङ्क्षमतिं दृष्ट्वा सखायं सगुणाऽपि सा । मुक्तिर्ज्ञानस्यास्य फलमिति वक्तव्यत्र केवलाः ॥
 भक्त्यै भक्तः स्पृहयति मुक्तिं देवः प्रदत्सति । उभयोः साधिका मुक्तिः सगुणा मुक्तिरक्षरी ॥

प्राप्तानामीशसाधर्म्यं तद्व्या एव मूर्तयः । ईशस्य धर्मेनाशेऽस्तस्तेषां नाशोऽपि निश्चितः ॥
 कल्पान्ते विश्वसंहारे सत्त्वं ब्रह्माणि लीयते । ईशस्यापि सधर्मत्वं तदानीं नावशिष्यते ॥
 यदेवस्यापि नश्यन्ति दिव्याः सगुणमूर्तयः । तदानीं का कथा वाच्या मुक्तानां तत्त्वधर्मिणाम् ? ॥
 नष्टानां सृष्टिसमये स्पृहश्च पुनरुद्भवः । यातानामीशसाधर्म्यं तत्प्राप्ता संछतिव्यथा ॥
 इति चेन्नैशदेहानां कापि स्तः प्रलयोदयौ । आविर्भावतिरोभावमात्रं तेषां प्रतीयते ॥
 नास्ति प्रसूतिर्न तेषां न विनाशव्यथा यथा । तत्साधर्म्यं गतस्तद्भ्रजं व्ययन्ते कथञ्चन ॥

कल्पान्तेऽपि न चैतन्नया भगवतः साधर्म्यमात्रां तदा द्वास्वावेव हरेः कथं न्यपततां शोपेन तदपिणौ ? ।
 शङ्कैव तु न युज्यते, यत इदं न ज्ञानमाश्रित्य तौ प्राप्तावच्युतधाम किन्तु मरणे तच्चित्ततादेवैकता ॥

ज्ञानं विनापि भगवन्तत्त्वधोक्षत्रं ये देहावसानसमये सगुणं स्मरन्ति ।
 ते यान्ति निर्विशयमस्तस्त्वस्तप्रास्तद्भावमिदमिदं इरिणा पुरस्तात् ॥

पात्रे कथयमुदिता विजयो जयश्च विप्रौ विधाय कलई किल दक्षिणार्थम् ।
अन्योन्यशापवशतो भुवि नक्रनागौ तौ गण्डकीपरिसरेऽभवतां द्विषन्तौ ॥
कालान्तरेऽनुश्रयतः प्रतियुद्धयमानाबुद्धुत्य शापनिरयाद्दययाऽऽत्मधात्रि ।
प्राणवसानसमयस्फुरितोषितेन द्वास्थौ कृतौ भगवता गण्डध्वजेन ॥

वैकुण्ठोऽप्यन्य एवासौ यत्र तौ द्वास्थितौ कृतौ । वैकुण्ठः प्रार्थितो लक्ष्म्या यं व्ययधैवतेऽन्तरे ॥
येऽनुत्पन्नास्तत्र विज्ञाना भावेन भगवत्पदम् । स्मरन्तो यान्ति साधर्म्यं वैकुण्ठेऽस्मिन् वसन्ति ते ॥
अनाद्यनन्तो विरजो वैकुण्ठस्त्वन्य एव सः । यं भक्ता ज्ञानिनो यान्ति पुनरावृत्तिवर्जिताः ॥
वैकुण्ठद्वितये मानं स्पष्टं भागवतं यतः । वैकुण्ठसृष्टिरुद्दिष्टा तत्रैवं रवितेऽन्तरे ॥
“ पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठेः सुरसत्तमैः । तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥
वैकुण्ठः कश्चित्तो येन लोको लोकमयस्कृतः । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ” (भाग. ८।५।४-५)
एकपञ्चाशत्तमेऽब्दे ब्रह्मणः प्रथमेऽहनि । मन्वन्तरं पञ्चमं तथैवैतमिति रीर्यते ॥
तथा तत्रैव विधये स्वलोकं प्रथमेऽहनि । दशैयामास भगवानित्यपि प्रतिपादितम् ॥
“ तस्मै स्वलोकां भगवान्सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्परम् ॥
व्यपेतसङ्कुशविमोहसाज्जसं स्वदृष्टवद्भिर्विधैरभिष्टुतम् ॥ ” (भाग. २।१।९)

वैकुण्ठेऽप्येव तौ वैवर्हं स्रज्जच्छेतोपवर्णनम् । निर्विवादमतः सिद्धं पृथक्स्वभुभयोस्तयोः ॥
द्वाप्यौ च्युतावभिनवद्वैकुण्ठासं सनातनात् । तं प्राप्य ज्ञानिनो भक्ता न व्ययन्ते कदाचन ॥ —इत्यादि ॥

‘ व्ययन्तीति छान्दसत्वात्तिङ्प्रत्ययः ’ इत्यभिनवगुप्तपादाः । अनुदात्तस्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यान्त्यत्वादिपि तद्विरुद्धम् ॥ — अविगीता ।

ऋशोः ३— अत्र वामनः—

‘ यदोदिता सिसृक्षा मे तदा सा सुत्ररूपिणी । प्रकृतिक्लिगुणा याता महत्तत्त्वमिति प्रथाम् ॥
महत्तत्त्वे च तत्राहः सत्त्वांशो योऽनुबिम्बितः । मदीयबिम्बमयो भोक्ता देहस्यास्य जडस्य सः ॥
उपाधावपयाते मद्रूप एवावशिष्यते । यत्तत्त्वान्मानमदीयोऽंशो सत्तोऽज्जन्मः स तत्त्वतः ॥
एवं महति सत्त्वांशे मदीयोऽंशोऽनुबिम्बति । व्यक्तं ततो महत्तत्त्वं मदीया योनिरुज्जैतं ॥
अथ बिम्बस्यैव योनिर्महदित्यपि सम्मवेत् । किन्तु गर्भमहं ब्रह्मं दधानीति न स्रजतम् ॥
आधत्ते जठरे पत्न्या गर्भमग्नं यथा पतिः । महत्तत्त्वे तथा गर्भमादधाम्यहमीश्वरः ॥
अतो योनिर्महत्तत्त्वं जीवानां जननी मम । जीवत्य एव जानीहि पिताऽहं बिम्ब ईश्वरः ॥

इति सूक्ष्मधियां प्रमोदावहं प्रपञ्चितवान् ।

— अविगीता ।

ऋशोः ४— अत्राभिनवगुप्तपादा आहुः— आत्मीयामेव हि विमर्शशक्तिमालम्ब्याहमनादीनात्माग्ननुग्रहार्थं संसार-
यामि । अत एव सर्वांशु योनिव्यादिकारणतया वृद्धिका भगवच्छक्तिः सकलसंसारजननस्वभावा माता । पिता त्वहं शक्तिमानव्य-
पदेश्य इति ॥ ॥ अनेनं द्वैवीमीमांसादशैवमनुस्त्वानमहंति— सृष्टिविस्ताराय बीजदाता ईश्वरः पिता, क्षेत्रमृता जननी तु प्रकृति-
विद्यते । यथा च क्षेत्रेऽङ्कुरोत्पत्त्यै बीजवापः क्रियते, तथैव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे पुष्पबीजाधानद्वारा सृष्टिर्लक्षं प्रचलति । यथा हि
मनुष्यादिजीवजगतः सृष्टिविस्ताराय मातुः क्षेत्रे पितृबीजाधानमावश्यकम्, तथैव प्रकृतेर्मातुः क्षेत्रे परमपितुः परमेश्वरस्य बीया-
धानद्वारा अनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मिकाया विराट्सृष्टेरङ्गवः । इमामेव श्रीरूपां मातृशक्तिं वेदस्पृष्ट्यादिषु कुत्रचन ‘ संस्थानशक्तिः/शब्देन
क्वचन ‘ अप् ’ ‘ सखिल ’ प्रच्युतिशब्दतोऽन्युपाददते तद्विदः । अस्यामेवान्याकृतार्थां महाप्रकृतौ परमेश्वरो बीयाधानेन प्रथमं गर्भं
जनयति । तदोपबीजीयानेन महत्तत्त्वादिरूपेण कवशाः सृष्टिविस्तारो भवति । तथा च सूत्रम्— “ स बीजदाता प्रकृतिश्च क्षेत्रम् ”
(दे. श्री. २।८) इति । कौन्तेयेयति सम्बोधनेन यथा भवेन्ब्रह्मासृष्टहीताया कृत्याः सकाशात्सर्वोत्पत्तिः, तथा मदनुरहीतायाः
प्रकृतेः सकाशात्सर्वस्य जगत उत्पत्तिरिति सूचितम् ॥ ब्रह्ममहदित्येकं पदम् । महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत् । राजदन्तादिवन्महच्छब्दस्य
परनिपातः ।

वामनस्तु—

अत्र ब्रह्मपदेनोक्तो महत्तत्त्वादमको विधिः । महत्तत्त्वांशरूपा धीः स तस्याथाविधैवतम् ॥

इहा सृष्टिर्महत्तत्त्वाद्ब्रह्मा सृष्टेति च स्पष्टम् । सृष्टिप्रकरणे देवो महद्ब्रह्मस्यतोऽजदत्तम् ॥

दृष्टा भोगादिषु स्फूर्तिर्येतो ब्रह्मादिमूर्तिषु । अमूर्तिः प्रतिबिम्बोऽसौ पुष्पोऽशस्तु मामकः ॥
कमलासनतो याति महत्प्रतिबिम्बयुक् । क्रमोऽयमेव सर्वासृत्पथमानाधु मूर्तिषु ॥
इति प्रकारान्तरेणैव व्याचष्टे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ५—

यं बन्धन्ति गुणास्तं हि बन्द्वेहिनमव्ययम् । चिदसस्यैव भोक्तृत्वं व्यक्तं सूचयति प्रभुः ॥
भोक्तृतां मनसः केचिद्वदन्ति, तदसङ्गतम् । सर्वाशत्वायतस्तदस्य प्रसिद्धा बन्धरूपता ॥
ज्ञानाद्बन्धन्ये विन्ध्ये प्रतिबिम्बं विलीयते । यदा तदा गुणमयं मनस्तत्कं भविष्यति ? ॥
बन्धस्य च कथं बन्धस्तस्माद्बन्धोऽन्य एव सः । सुखदुःखे अविधाय मनो य उपसेवते ॥
'अविधाय मनश्चाय' मित्यथेऽपि स्वयं हरिः । भोक्तृत्वं मनसोऽन्यस्य व्यक्तमग्रेऽभिधास्यति ॥

— इति वामनः ।

'महाबाहो !' इत्यामन्त्रणेन गुणबन्धोऽयं महाबाहुनाऽपि त्वया दूरीकर्तुं शक्यः इति, महाबाहुना त्वयाऽऽक्रान्तो यथा त्वद्वन्धं दूरीकर्तुं न शक्नोति, तथा गुणैरभिराक्रान्तो न तद्वन्धं दूरीकर्तुं शक्नोतीति च व्यञ्जयतीति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ६— ननु— स्यान्नाम रजोगुणतमोगुणयोर्बन्धकत्वम्, रजकत्वात् मोहकत्वाच्च । कथं निर्मलत्वात्प्राशक्तस्य प्रकाशकत्वेन ज्ञानजनकस्य, अनामयत्वेन सुखजनकस्य सत्त्वस्य बन्धकत्वमुच्यते ? इति चेत्, सत्त्वगुणः स्वकार्यं सुखं ज्ञानं चोत्पाद्य तेन पुंसः 'अहं सुखी, अहं ज्ञानी, मम सुखसाधनमिदम्' इत्यादिरीत्या अहम्मममभिनिवेशोत्पादनाद्वारा बन्धको भवति । सत्त्वगुणकार्यभूतया दथया परमसार्वक आदिभरतः कस्मिंश्चित् कुरङ्गरावके संसक्तमनाः सदा तद्भावभावितस्तं स्मरन्नेव क्लेशं त्यक्त्वा 'यं यं वापि' (८।६) इति न्यायेन कुरङ्गरातामेति प्रसिद्धमेतत् । (वि. पु. अं. २ अ. १३) अतः सत्त्वगुणस्यापि बन्धकत्वं युक्तम् । — इति दर्पणे ।

— अविगीता ।

श्लोकः ८— दुर्लभस्यापि चित्तसञ्चितगुण्यशतलब्धस्य अपवर्गप्राप्तावेककारणस्य भाव्युक्तस्य वृथातिवाहनं प्रमादः । तथाह्युक्तम्— 'आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वैरत्नैर्न लभ्यते । स वृथा नीयते येन स प्रमादी नराधमः' ॥ इति । यथा वा श्रीमद्भगवते— 'निद्रया हियते नक्तं व्यवायत्वेन च वा बयः । दिवा सार्धेहया राजन् । कुटुम्बभरणेन वा ॥ वेद्वापत्यकलादिष्वात्मसन्धेर्वसस्तस्वपि । तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति' । (२।१३, ४) तथा— 'किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हयैरिह । वरं सुहृत् विदितं घटते श्रेयसे यतः' ॥ (२।११२) अयमेव प्रमादस्तैस्त्रैवैकादशस्कन्ध आत्महत्याशब्दाच्यो निर्णीतो भगवता । यथा— 'वृधेर्मायां सुलभं सुदुर्लभं ह्यहं सुकल्पं गुरुकणधारम् । नयाऽऽसुक्लेन नमस्वतेरितं गुमान् अवाग्धिं न तर्तुं स आत्महा' ॥ (१।१२.०१७) इति । आलस्यं शुभकरणीयेषु । निरक्षेपेण द्राणं कुत्सिता गतिर्निद्रा । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । 'गुणः प्रकृतिसम्भवाः' (१।४५) इति त्रयाणामपि गुणानां प्रकृतिजत्वाविशेषेऽपि तमसः प्रकृतिजत्वोक्तिस्तद्विपरीतस्वभावानापरया तथोभ्यताप्रकाशकत्वेन । अनेकेषां देवदत्तपुत्रत्वेऽपि तद्विपरीतस्वभावानापरया तथोग्म्यताप्रकाशकस्य पुत्रस्य तत्पुत्रत्वोक्तिरिति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १०— भवतीति । 'ततो देवा अभवन् पराष्टराः' (तै. सं. २।५।४) इत्यादाविव भवतिद्वैतवर्धको हेयः । अभिवयः कार्यक्षमत्वम्, बुद्धिश्च कार्यक्षमत्वम् । तदुभयव प्रवाहानादितया वर्तमानानामदृष्टानां विपाकामिषुख्यमेव निमित्त-मालोचनीयमित्याहुः । इदमत्रावधेयम्— यत्सत्त्वरजस्तमोगुणान्नयोऽपि त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः स्वाभाविकाः सन्तः परस्पर-मन्योऽप्योऽधिताः सन्ति । यथोष्णत्वप्रकाशवर्धनौ, उभयोः कार्यमपि दाहप्रकाशात्मकं पृथगेवास्ति, तथापि तावुभौ पृथगपि स्वसत्तां विभूतः, अन्योन्याधितत्वमपि दधते इति स्वीकरणीयमेव । यतो हि यथा विनोष्णत्वेनाग्निः प्रकाशो न तिष्ठति, तथैव प्रकाशादे उष्णत्वमपि नैव तिष्ठतीत्यन्याश्रयत्वं सुसङ्गतमेव । इत्यमेव प्रकृतिगुणा अपि परस्परमन्योन्याधिता एव बद्धेते । यथाकम्— 'तमो रजस्तथा सर्वं गुणेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमिमुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः ॥ अन्योन्याप-ध्यान्नापि तथाऽन्योन्यानुवर्तिनः । अन्योन्यन्यतिषकाश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः' ॥ इति । अनेनैकस्य गुणस्योद्वेदस्यावज्ञतया सहायकौ भवत इति सिद्धयति । यथेवं न स्यात्, तर्हि त्रिगुणानां नियतः परिणाम एवासम्बद्धो भवेदिति । सूत्रितवायमर्थः कर्ममूर्तासायाम्— 'अन्योन्याधयत्वं गुणानाम्' (३।१७) इति ॥

भारतेति सम्बोधनेन यथा भरतवंशजानपरानमिष्य त्वं त्वेषे तथेति दृष्टान्तः सूचितः ।

— अविगीता ।

श्लोकः ११— सर्वेद्वारेष्वित्यत्र सर्वदाः एषु इति छित्वा सर्वेषां कार्याणां द्वारभूतं प्रकाशात्मकं ज्ञानम् । नहि ज्ञानेन विना कस्यापि कार्यस्य सम्भवः । 'जानाति, इच्छति, यतते' इति हि न्यायः । तदुपपञ्चायते, तदा एषु गुणेषु सर्वं अतिशयेन विशदं जानीयात् । अतश्चोऽतिशयाधिकं इति व्याख्यानान्तरं दर्शितमुपन्यासदर्पणे । प्रत्यक्षप्रतिष्ठापनानुशाधि विषयसम्बन्धानि ॥

तानि च मनश्चोत्रत्वकृच्छरसनप्राणिनि षट् स्वसम्बन्धेनान्तःकरणस्य तमोऽभिभूय चिदात्मप्रकाशमानार्थकारां सत्त्ववृत्तिं जनयन्ति । जीववृद्धिरूपमनसो दुःखादिषिकांरास्तु नाज्ञाताः सन्तीत्यात्मप्रकाशेनैव प्रकाशयन्ते इति न तत्र सत्त्ववृत्त्यवकल्पनम्, गौरवात् । एतदेव साक्षिभास्यत्वमिति भक्तिमीमांसाभाष्ये स्वप्नेश्वरः (३।२।७) । देहेऽस्मिन्निति प्रतिदेहं गुणानां वृद्धिद्वारास्योल्लेखभेदः, न ॥ युगपदनेकदेहधारिणो योपि न एकस्मिन् देहे दृष्टेन लिङ्गेन देहान्तरे तल्लिङ्गगुणवृद्ध्यादेरुक्तसम्भव इति भावः । प्रकाशो विषयज्ञानम् । ज्ञानमनुभवः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १२— लोभस्पृहयोश्चक्षेययोः क्वचिदभेदेऽपि तदुपाध्योर्भेदात् भेदः । धनं मे क्यादिति लोभस्याकारः, येन केनायुपायेन धनं सम्पादयेयमिति स्पृहया आकार इति स्वकल्पेणापि भेदः— इति गूढार्थतत्त्वालोकाः । आरम्भपदेन च नैकस्यापि कर्मणो यथावत्समाप्तिर्भवतीति ध्वन्यते । दुर्योधनादयः सर्वेऽपीदृशा एव प्रहृष्टरजोगुणाः, त्वं तु न तथेति भरतकुलोत्पन्नेषु श्रेष्ठोऽसीति भावेनोक्तं भरतर्षभेति ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १३— चकाराविद्राऽपि गृह्यते । ननु केन तेन तेन लिङ्गेन तस्य गुणस्याभिवृद्धिः किमर्थं ज्ञेया ? इति चेत्, तत्तदभिवृद्धिर्लिङ्गभूतगुणदोषान् ज्ञात्वा— लिङ्गेरितेः इदानीमहं राजसोऽस्मि, इदानीमहं तामसोऽस्मि, इति ज्ञात्वा— नैवं मया भवितव्यं, किन्तु सार्विकेनैव भवितव्यम्, इत्यालोच्य; रजोगुणतमोगुणवृद्धिर्लिङ्गभूतदोषनिरसनय सत्त्वगुणवृद्धिर्लिङ्गभूतगुणसम्पादनाय च; प्रयत्नतो राजसतामसदुष्टजनसहवासराजसतामससाह्यारसेवनादिवृत्तीकरणपूर्वकं सार्विकसाधुजनसहवाससार्विकसाह्यारसेवनादिभि रजोगुणतमोगुणाभिमवपूर्वकं सत्त्वगुणविवर्धनाय चेति जानीहि ॥ यथा गुणत्रयमध्ये सत्त्वम्, तथा कुलत्रयमध्ये त्वं सुखयिता । अतः सत्त्वगुणः श्रेष्ठश्चासीति भावेन सम्बोध्यति कुलन्दनेति ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १४— यदा समयेनैव जन्मानानवरतसार्विकव्यापाराम्यासात्सर्वं विशुद्धं भवति, तदा प्राप्तप्रलयस्य शुभलोकावाप्तिः । एवं जन्माभ्यस्ताराजसकर्मणः प्रयाणादिभिरोपभोगाय मानुष्याप्तिः । तथा तेनैव क्रमेण यदा समयेन जन्मना तामसमेव कर्मान्यस्यते, तदा नरकतिर्थवृक्षादिदेहेषूपपद्यते । ये तु व्याकृष्टास्ते— मरणकाल एव सत्त्वार्थं विवृद्धे एतानि फलानीति, ते न सम्यक् धारोरेऽनुभवे प्रविष्टाः । यतः सर्वस्यैव सर्वेषांस्त्वैव क्षणे मोह एवोपजायते ।— इत्यभिनवशुताः । मरणफलप्राप्त्येतिरिक्तकालत्वासम्भवात्, तदेत्यनेनाव्यवहितकाल उच्यते ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १५— यद्यपि प्राणिनां वारत्रिकी शुभाशुभगतिः पूर्वगुण्यपापकर्मानुसारिणी, तथापि पूर्वगुण्यपापकर्मानुसारिणस्तदगुणभिवृद्धिकांलिकीं गृह्णीर्भवन्ति । तदनुसारिणोक्तरीत्या शुभाशुभगतिर्भवति । पूर्वगुण्यपापरूपकर्माणि मरणकाले तत्तदगुणविवर्धनद्वारा परत्र शुभाशुभगतिप्राप्तिसाधनानि भवन्ति, अत उक्तं युक्तम् ॥

— अविगीता ।

श्लोकः १६— अत्र दुःखनिमित्तमुखे दुःखशब्दप्रयोगो दुःखस्याधिक्यात् । अज्ञानप्राचुर्यमूलके दुःखे अज्ञानतत्कार्यवाचकाः ज्ञानशब्दप्रयोगस्तयोस्तद्धेतुत्वात् । आलस्यस्य निद्राधिक्यस्य च तदानीं सुखतया भासमानत्वेऽपि दुःख एव पर्यवसानम् । पूर्वेस्मिन् जन्मनि कृतानां सार्विकादिकर्मणामौक्त्येऽप्यवधानेनैव सत्तत्फललाभः । अनौक्त्ये तु उक्तरीत्या तत्तत्फलं प्राप्येति विवेकः ॥ राजःफलं तमःफलं च दुःखरूपमेवेति सूचयितुं तुशब्दः । अत्र, केचिदसम्बद्धाः श्लोकाः कल्पिताः, पुनरुक्तत्वात् ते त्याज्या एवेत्यभिनवशुताचार्याः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १७— अज्ञानस्य सर्वदोषमूलत्वात् पृथगुपादानम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १८— 'सार्विकाः' इत्यनुक्तत्वा 'सत्त्वस्थाः' इत्युक्त्या सत्त्वमविहाय स्यात्तव्यमिति सूच्यते । 'जगज्यगुणवृत्तिस्थाः' इति विशेषेण तमःप्राचुर्यात् ये निद्रालवोऽलसत्वा तेषां सत्त्वराजःफलाभाभाम्, न तु सम्पूर्णस्य तमःफलस्य प्राप्तिः । ये तु तामसास्तामसानि कर्माणि सदा कुर्वन्तो वर्तन्ते, तेषां सम्पूर्णतमःफलप्राप्तिरिति सूच्यते । तमःप्राचुर्येण तमःप्रयुक्तामसजनसहवासोऽपि बाधक इति बोधयितुं तद्विशेषणम् । ये प्रयुक्तामसादपार्कं कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानादुत्कृष्टस्थानमन्यत्र नीताः प्राप्नुवन्ति, ये प्रयुक्तामसादपार्कं कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानानिदृष्टं स्थानमन्यत्र नीताः प्राप्नुवन्ति; ये तु प्रसादस्य प्रकोपस्य वाऽनापार्कं स्वीयतादात्म्यसुखमात्रादपार्कं कर्म कुर्वन्तो वर्तन्ते, ते नान्यत्रोत्तरि अधो वा नीयन्ते, अपि तु स्वस्थान एवात्यसुखवन्तस्तद्विष्णुतीति लोके स्पष्टमेव । अतोऽत्र सार्विका गच्छन्ति, राजसातिगच्छन्ति, तामसा गच्छन्तीत्युक्तम्— इत्याहुः । 'वृत्तस्थाः' इत्यपि पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २१— लिङ्गशब्देन आन्तराः शमदमायसाधारण्यभाः, आचारशब्देन आसाधारण्यबाह्यकर्मोद्गानादवबोधयन्ते । स्वस्मिन् गुणात्ययज्ञानायान्तरलिङ्गप्रश्नः, परेषु गुणात्ययज्ञानाय बाह्याचारप्रश्न इति विवेकः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २३— अस्य व्याख्यानान्तमुपन्यासदर्पणे— उन् सर्वस्मात् जगत उच्छृङ्खलेन आसीनः परमात्मा तस्य वदस्तदुत्तमतोपदेश आचार्यः । तस्मिन् आसीनः सदा तत्समीप उपविष्ट तत्पार्श्वे कृण्वन् । अगुणैरिति छेदः । तस्याचाक्षि-
गुणैर्दोषैः विद्यमानैरसुखयारोपिवैर्वा न विचाल्यते, गुणमक्तिः तन्मुखात्तत्पार्श्वेभ्रवणेच्छातश्च न प्रचयाव्यते । यथा तथा वा भवतु, अयमाचार्यः, नास्य दोषो मया किन्तनीयः; गुरोर्दोषाणामावरणात् खलु शिष्यः छात्र इत्युच्यते । गुरोर्दोषाणामावरणं छम्, तच्छीलं यस्य स छात्र इति हि निश्चितः । कुतो न चल्तीति चेत् ; येगुणैरयमाचार्यैतया वृत्तस्ते गुणा ज्ञानतत्त्वज्ञानवैषण्यबाधु-
मुखा वर्तन्ते, नैकोऽपि तेहिवादानीमपगत इत्येव निश्चित्य गुरौ भक्तिमत्तया सम्यक् तिष्ठति, न चलति यः, ॥ गुणातीत उच्यते । अयं गुणातीतस्य बाह्याचारः, अनेन गुणातीतो भवेदिति । तेजते न स्वरूपाव्यवृत्ते । अत्र चोपायः सर्वेषामारम्भणां शरीरात्म-
केन्द्रियादिवस्वभाव एष यत्प्रवर्तते, न तु फलं किञ्चिदहमस्मिन्त्व इति स्थिररुद्धिः— इत्यभिनवगुप्तपादाः । इत्येवमिति पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २४— लोके निन्दायाः स्वविषयतासुसन्धानमकृत्वा खलो मूढो निन्दति चेत्, निन्दतु, का हानिः ? इति निन्दके मुद्वन्मरौप्य तत्रोदासीनो भवति । स्तुतौ तु स्वविषयतामनुसन्धाय त्वावके विद्वन्मरौप्य 'स्तुतीरमेव' ते, जानति ते मम परं भावम्, तादृशमहामहिमवान् किलाहम्, 'इति तां स्तुतिं शतगुणीकृत्य प्रकृष्टो भवतीत्यर्थस्य सूचनाय स्तुतेरात्स-
सम्बन्धित्वोक्तिः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २५— निन्दास्तुती वाचिकव्यापारौ, मानापमानौ ता कायिकमानसिकव्यापारौ । धीर इत्यन्तमान्तरं लिङ्गम्, 'तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गं 'समदुःखसुखः' इत्यादिकं सर्वं बाह्याचाररूपलिङ्गरिति चेत् किन्तु । 'स्थित-
प्रज्ञस्य का भाषा ?' (२।५४) 'प्रजहाति यदा कामान्' (२।५५) इत्यत्र ज्ञानिलक्षणविषयके प्रश्नोत्तरे, अत्र तु ज्ञानेन गुणातीतविषयके इति विवेकः । अत्र 'समदुःखसुखं धीर' (२।१५) 'समदुःखसुखः क्षमी' (२।१३) 'उदासीनो नतव्यः' (२।१६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (२।१६) 'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः' (२।१८) 'शीतोष्णक्षुद्रोःखेदो तथा मानापमानयोः' (६।७) 'तुल्यनिन्दास्तुतिर्मानौ' (२।१७) इत्यादौ शब्दतः 'तत्तद्व्याप्यं छामाद्यम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि' (२।५७) 'न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्' (५।२०) 'छामाद्यमपरि-
त्यागी' (२।१७) इत्यादिवार्थतश्च पुनरुक्तिस्तत्प्रकरणानुगुणामिप्रायभेदकत्वात् समाधेया । तत्त्वविषये पुनरुक्तिर्न दोषाय, तद्वोधने महातात्पर्यात्— इति दर्पणे ।

नव्याहुः— सर्वारम्भपरित्यागीत्येतत् 'केवलं काम्यानां कर्मणां त्याजको योगी' इति व्याचक्षते । तदसत् ; आरम्भपदस्य काम्यारम्भ एव शब्दोऽयं मानाभावात्, सर्वपदस्त्वारम्भस्य भावः । किञ्च काम्यकर्मणांमेवात्र त्यागे विवक्षिते 'काम्यकर्मपरित्यागी' इत्येवावश्यकत्वं, न त्वेवमवाचकं प्रायोक्ष्यद्वाभिमानमिनो गीतागुह्यरिति यत्किञ्चिदेतत् । 'मानापमानयोः' इति पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोकः २६— ब्रह्मबोध्यवधारणे । यो मामेव सेवते । अनेन फलादिसाक्षात्करो मामज्ञत्वेनाश्रयति, फलं प्रधानत्वेति निरस्तः । अत एव नास्याव्यभिचारिणी मक्तिः ; फलं प्रति ह्यसावास्थावानिति । यस्तु फलं किञ्चिदप्यनभिलषन् किमिति तदलीकमनुतिष्ठति ? इति पर्थतुल्यमानोऽपि निरन्तरमगवद्भक्तिवैषविद्वृत्तान्तःकरणतया कण्टकितोभवान् वेपमानतद्विस्फारत-
नयनयुगपदिवर्तमानसलिलसम्पातस्तृष्णीम्मावेनोत्तरं प्रयच्छति, स एवाव्यभिचारिण्या अगवतो महेश्वरस्योपशक्त्या भक्त्या पयिरीकृतो नास्य इति ज्ञेयम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः । अत्र भगवानेवात्म्यमकेन्द्रिगुणात्मकातःकरणस्यपूर्वकज्ञानादन्त्यादि-
लक्षणमुक्तिहेतुतामाह । न चात्मज्ञानवैयर्थ्यम्, अश्रद्धासलिलालेन भक्तायुपयोगात्— इति स्वप्नेश्वरः । (शां. सू. १।१।१) चकारो ज्ञानान्वाच्यार्थः । यो ज्ञानवान् मां सगुणं सकलप्रपञ्चात्मनाऽवस्थितं सेवते, स एतान् गुणानतीत्य ब्रह्मभूयाय मत्साधर्म्य-
भासे योऽयं भवतीति सगुणमोक्ष एवोच्यते । निर्गुणमोक्षान्युपगमे गुणातीतस्य पूर्वब्रह्मसवनयोग्यत्वाभिधानासङ्गेति वाम-
नाशायः । अयं भावः— अन्यव्यतिरेकसिद्धं ज्ञानस्य फलं मोक्षः । ज्ञानिनश्च द्विविधाः— निर्गुणोपासकाः सगुणसेवकाः । तत्रा-
द्यानां गुणातीतत्वेन ब्रह्मभाव एव मोक्षः, अपरेषां पुनर्भगवत्साधर्म्यप्राप्तिरिति ये त्वनुत्पन्नसमाज्ञानं अपि भगवद्भक्तिमत्तास्तेऽपि तत्साधर्म्यं लभन्ते, किन्तु असुकस्यलं नववैकुण्ठं गता जयविजयवचयन्ते । ज्ञानिस्तु कल्पास्तेऽपि न व्यवन्ति इति । एतच्चोक्तं पुस्ततात्— 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' (१।१२) इति । अयमेव सगुणमोक्षोऽत्र ब्रह्मभूयायेत्युक्तः, एतन्न च 'मद्भावायोपपद्यते' (३।१९) इति । विस्तरस्तन्त्रोक्त एव ॥ ब्रह्मभूयायेति 'युक्तो भावे' (अध्या. ३।१।१०७) इति वयम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः २७— अहमेव हि ब्रह्मणः प्रतिष्ठा । मयि सेव्यमाने ब्रह्म भवति । अन्यथा जडरूपतया ब्रह्मोपास्यमानं मोक्षमपि सौषुतादविशिष्टमेव प्रापयेदित्यभिनवगुप्तपादाः । ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठा प्रकृष्टा स्थितिः । वेदोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठन्तो मत्त एव फलं लभन्ते, अतस्तस्य साफल्यसाधकत्वात् प्रकृष्टा स्थितिरमेव । अद्वैतस्य निर्गुणोपासनाग्रहस्य मोक्षस्य । तस्यापि

मत्प्रसादेनैव सुलभत्वात् । श्रम्यस्यस्य मत्साधर्म्यप्राप्तिरूपस्य सगुणमोक्षस्य च 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' (१४।२) इत्युक्तव्यत्वस्य । एवं ह्युपक्रम उपन्यस्तो द्वावपि मोक्षावत्र परामुद्यौ । शाश्वतस्य भागवतधर्मस्य । तदवलम्बिनां हि सगुणमोक्षं गतानामपि शुद्धसत्त्वधर्माखण्डानन्दवैभवानुभवसत्त्वात् पुनरावृत्तिरहितत्वाच्च भागवतधर्म एव शाश्वत इति व्यक्तमेव । तथा एकात्मिकस्य एकस्मिन्नेव स्वरूपे सकलवृत्तिलयरूपस्याखण्डनिर्गुणानुभवात्मकस्य सुखस्य एकधासात्वतो निर्णयः स वैकान्त एकप्रत्ययस्तद्गोचरस्य । नानात्वेन भासमानत्वेऽपि वस्तुत एकरत्नात् अखण्डैकव्यत्ययमोचरतेति केचित् ।

प्रक्रमणोत्तिम्न वसिष्ठोक्तः सप्तापि भूमिका अवरोहणक्रमेण प्रतिपादिताः । तत्र निष्कामयमेण शुद्धचित्तस्यैकान्तिकसुखलाभ- हेतुज्ञानयोग्यता ज्ञायत इति या शुभकर्मसम्पन्नास्तेच्छा, सा शुभेच्छा नाम प्रथमा भूमिका । सेह 'शाश्वतस्य च धर्मस्य' (१४।२७) इत्यनेनोक्ता । (१)

शुभेच्छावतो महर्शनकात्मस्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो विचारणा नाम द्वितीया भूमिका । सेह 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं' (१४।२७) इत्यनेनोक्ता । (२)

कृतश्रवणादिकस्य वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन तैलधारावद्विच्छेदेन भगवति मनःप्रणिधानं तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका । सेह 'अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' (१४।२६) इत्यनेनोक्ता । (३)

कृतनिदिध्यासनस्य यत्साक्षात्कारपरपर्यायमपरोक्षज्ञानं, सा सत्स्वापत्तिर्नाम चतुर्थी भूमिका । सेह 'भानापमानयोस्तुत्यस्तुत्यो मित्रारिपक्षयोः' । (१४।२९) इत्यनेनोक्ता । (४)

अपरोक्षज्ञानी हि द्वैतमस्मरीचिकाहृदयमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्बा मित्रारिपक्षयोर्बा तुल्य एव भवति । एतादृशस्य ब्रह्मज्ञानिनः समाधौ व्युत्थानेऽपि विषयेष्वसंसर्गिकर्म्मवृत्ति सा असंसर्गिकर्म्मनाम पञ्चमी भूमिका । सेह जीवन्मुक्त्यवस्थायां 'समदुःखसुखः' (१४।२४) इत्यादिनोक्ता । (५)

लब्धपञ्चमभूमिकस्य विना परप्रयत्नं स्वयं व्युत्थानाभावेनोपवेशनरूपा पदार्थाभावनी नाम षष्ठी भूमिका । सेह 'उदासीनवदासीनः' (१४।२३) इत्यादिनोक्ता । (६)

लब्धपञ्चमभूमिकस्य स्वतः परतो वा व्युत्थानाभावेन तन्मयतया परिपूर्णानन्दस्वरूपेणावस्थानं तुरीयगा नाम सप्तमी भूमिका । सेह नित्यसमाधिरूपा 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' (१४।२२) इत्यादिनोक्तेति शतमयम् । (७) — अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि भवानी ! भवमुक्तये ।
गीताचतुर्दशाध्यायमवधारय सादरम् ॥ १ ॥
भेदिन्यां यत्किल स्थूलमस्ति काश्मीरमण्डलम् ।
राजधानी सरस्वत्या भगवत्या मनोहरा ॥ २ ॥
यामधिष्ठाय वाग्देवीं ब्रह्मलोकं प्रगच्छति ।
हंसैः समुह्यमानां तु सावित्रीप्रहृष्टेस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
सरस्वतीपदाम्भोजसेवामाश्रित्य कुङ्कुमैः ।
यत्र गौरव्यन्याशा हंसाः पक्षपुङ्खवैः ॥ ४ ॥
निरन्तरतया यत्र नृणां संस्कृतभाषिणाम् ।
देववर्णमयी भाषा निमेषेणोपलभ्यते ॥ ५ ॥
प्रातर्गृहाङ्गणोद्भूतैर्यत्र कुङ्कुमपांसुलैः ।
सर्वतोरुणितच्छायां शशाङ्करविमण्डलम् ॥ ६ ॥
तत्रालोचिजसां राशिः शौर्यवर्मानरेश्वरः ।
अधुतोज्ज्वलबाणोघखण्डितारातिमण्डलः ॥ ७ ॥
अशुचं सिंहलक्ष्मीपे राजा सिंहपराक्रमः ।
नाम्ना विक्रमवेतालः कालानामपि शोचयिः ॥ ८ ॥
उभौ पारस्पर्यं मैत्रीं वर्धयाम्भक्तुः क्रमात् ।
तत्तद्देशसमुत्पन्नैरपूर्वैः प्रचुरोत्करैः ॥ ९ ॥

एकदा प्रहितं प्रेम्णा प्रभूतं शौर्यवर्मणा ।
राजा विक्रमवेतालो विलोक्य शुनकीद्वयम् ॥ १० ॥
मत्तमातङ्गतुरगं मणिभूषणचामरम् ।
प्रेषयामास मित्राय प्रभूतं शौर्यवर्मणे ॥ ११ ॥
एकदा शिबिकाकूटं चारुचामरवीजितम् ।
सुवर्णशृङ्खलाकूटं वाद्यडिण्डिमडम्बरम् ॥ १२ ॥
शुनीयुगलमादाय मृगयाकौतुकेषुक्ताः ।
राजा जगाम बाह्यालीं समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
एणवन्धविधानेन समुपेतं शशामिषम् ।
तत्र राजकुमारणां महान्कोलाहलोऽभवत् ॥ १४ ॥
तत्र समानवयसा केनचिद्वाजसनुना ।
बहुमूल्यं पणं कृत्वा राजा चिक्रीड कौतुकी ॥ १५ ॥
ततोऽवतार्यं दोलाया विरुदावलगविताम् ।
धावतः शशकस्योच्चैः पृष्ठेऽमुञ्चन्त्युः शुनीम् ॥ १६ ॥
मुमोच राजपुत्रोऽपि प्रेमपात्रं महाभुजः ।
विरराम शुनीमुखैः सङ्कीर्त्य विरुदावलीम् ॥ १७ ॥
लक्ष्मणमणिकेऽस्मिन्शुनीयुगले भुशम् ।
धावत्युत्थितमेवाऽऽसीत्पश्यतां सर्वैश्श्रुताम् ॥ १८ ॥
पपात गतं महति शशकोऽतिश्रमायासौ ।
पतितोऽपि शुनीवस्यो नाभूच्छशकशावकः ॥ १९ ॥

ततः शनैः समुत्थाय धावन्नाकस्य रोषतः ।
जग्रहे राजशुन्याऽसौ शशकः फेनमुद्रमन् ॥ २० ॥
ततः कथञ्चिदुत्प्लुत्य गच्छन्निस्खलयञ्छशः ।
राजपुत्रशुनक्याऽसौ गृहीतः कन्धरातटे ॥ २१ ॥
जितमस्माभिरत्यर्थमिति सञ्जलपतां नृणाम् ।
कोलाहले शङ्कितायाः शुन्या निर्गतवान्मुखात् ॥ २२ ॥
ततो दंष्ट्राव्रणश्रोणीश्वरदुधिरधारकः ।
कापि ममेरध्वभागे निलीय स्थितवाञ्छशः ॥ २३ ॥
जिघ्रन्त्या राजशुन्याऽसौ भ्रूमां घनरोषया ।
दृष्टमात्रः परिचस्तो हस्तमात्रं ततोऽगमत् ॥ २४ ॥
यत्र कर्पूरकदलीक्रोडव्याघर्षशीतलः ।
चोलीकपोलफलकांश्चुम्ब्यातिसमीरणः ॥ २५ ॥
उद्भिन्नकेतकीकोशरजोमुकुलितेक्षणः ।
विस्त्रब्धा हरिणा यत्र च्छायां तां परितः स्थिताः ॥ २६ ॥
नारिकेलफलैर्यत्र स्वयं निपतितैरथः ।
अपि चूतफलेः पक्वैस्तृप्ताः शाखामृगा अपि ॥ २७ ॥
अपि केसरिणो यत्र खेलन्ति कलमैः समम् ।
फणिनः कङ्कबहैषु निर्विशङ्कं विशन्ति च ॥ २८ ॥
यत्राऽऽश्रमान्तरे विप्रो वत्सनामा जितेन्द्रियः ।
शान्तश्चतुर्दशाध्यायं जपन्नास्ते निरन्तरम् ॥ २९ ॥
तत्र तच्छिष्यपादाब्जप्रक्षालनजलैः कृते ।
कर्दमे न्यपतद्गत्वा जीवशेषो मुहुः श्वसन् ॥ ३० ॥
ततः कर्दमसंस्पर्शमात्रनिस्तीर्णसंसृतिः ।
दिव्यं विमानमाकृष्ट निर्ययौ शशको दिवम् ॥ ३१ ॥
ततः शुन्यपि लिप्ताङ्गी स्तोमैः कर्दमबिन्दुभिः ।
ध्रुविपासातिरहिता शुनिरूपं विहाय सा ॥ ३२ ॥
ततो दिव्याङ्गनाभस्य गन्धर्वैरुपशोभितम् ।
दिव्यं विमानमाकृष्ट शुन्यपि त्रिदिवं ययौ ॥ ३३ ॥

ततो जहास मेधावी शिष्यो नाम्ना स्वकन्धरः ।
विचार्य विस्मितः प्रवेजन्मवेरस्य कारणम् ॥ ३४ ॥
राजाऽपि पथं दृष्ट्वा तत्स्मयस्मेरलोचनः ।
प्रणम्य परया भक्त्या विनयैकपयोनिधिः ॥ ३५ ॥

राजोवाच—

कथां कथय मे विप्र ! हीनयोनिनिषेवितौ ।
अज्ञौ यौ जग्मतुः स्वर्गे शुनीशशकशावकौ ॥ ३६ ॥

शिष्य उवाच—

वत्सनामा द्विजन्माऽऽस्ते वनेऽस्मिन्नियतेन्द्रियः ।
चतुर्दशं तु ह्यध्यायं गीतानां सर्वदा जपन् ॥ ३७ ॥
शिष्योऽहं तस्य भूपाल ! ब्रह्मविद्याविशारदः ।
चतुर्दशं तु ह्यध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ! ॥ ३८ ॥
मदीयचरणाम्भोजप्रक्षालनजले लुठन् ।
शशस्त्रिविधमापन्नः शुनक्या सह भूपते ! ॥ ३९ ॥

राजोवाच—

हेतुना केन कथय हसितं च द्विजोत्तम ! ।
अतः किमपि साकूर्तं मन्यमानेन सादरम् ॥ ४० ॥

शिष्य उवाच—

महाराष्ट्रे तु नगरं नाम्ना प्रत्युदकं महत् ।
तत्राऽऽसीद्ब्राह्मणो नाम्ना केशवः कितवाग्रणीः ॥ ४१ ॥
विलोमनाऽभवत्तस्य जाया स्वैरविहारिणी ।
तेन साऽहन्यत क्रोधाद्वैरं सञ्चिन्त्य जन्मनः ॥ ४२ ॥
ततः स्त्रीवधपापेन शशकोऽज्ञायत द्विजः ।
किल्बिषाच्छुनको साऽपि जाता वै जन्मजन्मनः ॥ ४३ ॥
पूर्वेण जन्मना वैरमभ्यस्तं विस्मृतं नहि ।
आसेदिवद्भ्यां बहुधा योग्यन्तरमपि कञ्चित् ॥ ४४ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकलय्य सकलं भूपालः श्रद्धयाऽन्वितः ।
गीताचतुर्दशाध्यायपाठादाप परां गतिम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्दशाध्याय-

माहात्म्यकथनं नाम चतुरश्रित्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १९]

अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः ।

व्यापनाद्भ्रूणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहश्चा ।

अत्र ' अचिन्मिश्राद्विशुद्धाच्च ' इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति ' क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् ; इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मक-बद्धमुक्तविभूतिमत्तां विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिलहेयप्रत्यनीककरुणायुक्तानतयाऽत्यन्तोत्कर्षेण विसर्जातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते ' [रा. भा. १९।१] इति । अत्र व्यापनभरणस्वाम्यानि- ' यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ' [१५।१७] इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचिदीश्वररूप-तत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

पुरुषोत्तमयोगाख्यः पञ्चदशोऽध्यायः ।

विरकिद्वारा भगवत्तत्त्वज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम् ।

श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्तः ? इत्यतो भगवानुज्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुर्वाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति; विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ज्ञानेन गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनानन्त्य-यादनाशित्वे तेनापि तदयोग्यत्वात् ज्ञानं गुणात्ययहेतुरित्या-शङ्कं निरस्य साक्षादेव श्रवणादिहेतुं सन्धातं विधित्सुमैवात्यस्य परमपुरुषार्थतां च विवक्षुर्अध्यायान्तरमारभते— यस्मादिति । कर्मिणां ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽधिकृताः, तत्र कर्मिणां कर्मातिकूलं फल-मोक्षरायत्तम् 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र. सू. ३।२।३८] इति न्यायात्, ज्ञानिनामपि तत्फलमोक्षरायत्तमेव 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' इत्युक्तत्वात् । यस्मादेवं तस्मादेव भक्त्याख्येन योगेन मांसेव सेवन्ते ते मत्प्रसादाद्द्वारा ज्ञानं प्राप्य गुणातीता मुक्ता भवन्तीति स्थितमित्यर्थः । ये त्वात्मनस्तत्त्व-

मेव सन्देहाद्यप्येहेन जानन्ति, ते तेन ज्ञानेन गुणातीताः सन्तो मुक्तिं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् ? इत्यर्थेसिद्धमर्थमाह— किमु वक्तव्यमिति । आत्मतत्त्वज्ञानं यतः संसारेहेतुः, ज्ञानं मोक्षा-नुकूलमतोऽर्जुनेन 'किं तत् ?' इत्यपृष्टमपि तत्त्वं भगवानुक्त-वान्, प्रश्नाभावेऽपि तस्य तद्व्युत्पादनाभिमानादित्याह— अत इति । तत्त्वे विवक्षिते किमिति संसारो वर्ण्यते ? तत्राऽऽह— तत्रेति । अध्यायादिः सप्तम्यर्थः । वैराग्यमपि किमिति सम्यगेति ? तत्राऽऽह— विरक्तस्येति । इति वैराग्याय संसार-वर्णनमिति शेषः ।

१ शां. भा.— ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तं मायाशक्तिमत्, तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च— " ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्षः एषो-ऽश्वत्थः सनातनः " [कठो. ६।१] इति । पुराणे च— ' अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहीत्यतः । बुद्धि-स्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुण्यश्च सुखदुःख-फलोदयः ॥ आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मपुत्रः सनातनः । एतद्ब्रह्मत्वं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

* एत एव श्लोका आश्रमेधीयपर्येण षट्त्रिंशत्तमे सप्तचत्वारिंशत्तमे बाध्यायेऽपि पाठान्तरसहिता दृश्यन्ते । ते यथा—
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् । महाहृत्कारविष्ट इन्द्रियां(तर, कुरकोटरः ॥ २० ॥ महाभूतविशेष(विशाख)श्च विशेषप्रतिष्ठाखवान् । सदा-(पत्र)पर्णः सदापुष्पः ह्युभाह्वमफलोदयः ॥ २१ ॥ आजी(व्यः)वः सर्वभूतानां ब्रह्म-(वृक्ष)बीजः सना-तनः । एतद्ब्रह्मा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना (एवं छित्वा च भित्त्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ छित्वा चामरतो प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी (हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयात् ॥ २२ ॥ निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ।

एतच्छिञ्चा च भिक्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चाऽऽत्मरतिं प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः' [म. भा. १४।३।५।२०-२२] इत्यादि । तदुर्ध्वमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षमाहुः ।

२ आ. शां. व्या.— नाशसम्भावनायै वृक्षरूपकं बन्धहे-
तोर्दर्शयति— ऊर्ध्वमूलमिति । कथं काळतः सुखमत्वं ? तदाह—
कारणत्वादिति । तदेव कथं ? कार्यपक्षेया नियतपूर्वभावि-
त्वादिस्माह— नित्यत्वादिति । सर्वव्यापित्वाच्चोत्कर्षं सम्भा-
वयति— महत्त्वाच्चेति । ऊर्ध्वमुच्छिष्टमुत्कृष्टमिति यावत् ।
तस्य कूटस्थस्य कथं मूलत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह— अव्यक्त-
मिति । स्मृतिमूलत्वेन धृतिसुधाहरति— ध्रुतेच्चेति । अर्वा-
श्रयो निष्ठयाः शाखा इव महदाद्या यस्य स तथा । प्रकृते
संसारवृक्षे पुराणसम्प्रतिमाह— पुराणे चेति । अव्यक्त-
मव्याहृतं, तदेव मूलं तस्मात्प्रभवन्नं प्रसवो यस्य स तथा,
तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुप्रादादितद्वत्तादुत्थितः संवर्धितः ।
तस्य लौकिकवृक्षसाधर्म्यमाह— बुद्धीत्यादिना । वृक्षस्य हि
शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति, संसारस्य च बुद्धेः सकाशात्प्रमापति-

गामा जायन्ते, तेन बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्प्रभुराऽयं संसार-
ततः । इन्द्रियाणामन्तराणि चिद्व्याप्ति कोटराणि यस्य स तथा ।
महान्ति भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि विशाखा स्तम्भा
यस्य स तथा । आजीव्यत्वमुपजीव्यत्वम्, ब्रह्मणाऽपिष्ठितो
वृक्षो ब्रह्मवृक्षस्तथापि ज्ञानं विना छेत्तुमशक्यतया सनातनवि-
रन्तनः । एतच्च ब्रह्मणः परस्याऽऽत्मनो वनं वननीयं सम्भज-
नीयम् । अत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसाराव्यस्य
तदेव ब्रह्म सारभूतम् । अथवाऽस्य ब्रह्मवृक्षस्यानवच्छिन्नस्य
संसारमण्डलस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वनं वननीयं सम्भजनीयम् ।
न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्याऽऽस्पदमस्ति, ब्रह्मैवाविद्यया संसर-
तीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । अहं ब्रह्मेति दृढज्ञानेनोक्तं संसारवृक्षं
छित्त्वा प्रतिबन्धकामाबादात्मनिष्ठो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितं
कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह— एतदिति ।

१ शां. भा.— अधश्शाखं महदङ्कातरन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधश्शाख-
स्तमधश्शाखम् । न श्वोऽपि स्थातेत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अवयवं संसार-
मायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारवृक्षोऽययोऽनाद्यनन्तदेहादिसन्तानाश्रयः, हि सुप्रसिद्धस्त-
मव्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षदेदमन्यद्विशेषणम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि छादनाद्यन्य-
जुस्सामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः
संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्देवतफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद
स वेदविद्वेदार्थवित्दित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात् समुलज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्ति, अतः
सर्वज्ञः सर्ववेदार्थवित्दिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तौति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधश्शाखमित्येतद्याचष्टे— मह-
दिति । आदिशब्देनेन्द्रियादिसङ्ग्रहः । संसारवृक्षस्यातिचञ्चलत्वे
प्रमाणमाह— प्राहुः इति । क्षणध्वंसिनोऽन्ययत्वं विरुद्धमित्या-
शङ्क्याऽह— संसारेति । तदेवोपादायति— अनादीति ।
छादनं रक्षणं प्रावरणं वा; कर्मकाण्डाणि खल्वारोहावरोहकालाणि
नानाविधार्थावाद्युक्तानि संसारवृक्षं रक्षन्ति, तस्मिन् दोषं चा-

ऽऽवृण्वन्ति तानि च्छन्दांसि पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव
प्रपञ्चयति— यथेति । उक्तं यै हेतुमाह— धर्ममिति । कर्मकाण्डानां
वेदानामिति शेषः । कर्मब्रह्माक्षयसर्ववेदार्थस्य तन्त्रान्तर्भावमुपेत्य
व्याचष्टे— वेदार्थेति । समूलसंसारवृक्षज्ञानेनमूलं हित्वा
मूलमेव निरुध्य ह्येतत् शक्यमिति तद्वह्मनार्थं प्रयतितव्यमिति
मत्वा तज्ज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षितेत्याह— न हीति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

क्षेत्राच्याये(१३) क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतितपुरुषयोः स्वरूपं विशेष्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव
पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चा-
ध्याये (१४) पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्ग-
प्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलैत्युक्तम् ; इदानीं
भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकबद्धसुक्तविभूतिमर्चां, विशुद्धिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयात् निखिलहेय-
प्रत्यनीककल्याणैकतानतया अत्यन्तोत्कर्षेण विसजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते । तत्र
तावत् असङ्गरूपशस्त्रच्छिन्नबन्धनामक्षराक्षयविभूतिं च वक्तुं छेद्यरूपबन्धाकारेण विततमचित्पारिणामविशेष-
मश्वत्थवृक्षाकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । यं संसाराख्यमश्वत्थं ऊर्ध्वमूलमधश्शाख-

मृगयं प्राहुः श्रुतयः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः” [कठो. ६।१] “ऊर्ध्वमूलमवाकशाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति ” [आरण्यके १।१।५] इत्याद्याः ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

एवमध्यायद्वयेन प्रथमबोधोदितप्रतिपुस्ततत्प्रकारविशेष-
विशोधनं कृतम् ; तत्रैवं प्रकृतिः स्वगुणैर्यदधीनसत्तादिः, पुरुषश्च
यदपराधाद्भूतः यत्प्रसादाच्च भोक्ष्यत इत्युक्तम् ; स इदानीं
मध्यमबोधोदितः परमात्मा विशेषोऽयति इति सन्नतिमाह— क्षेत्रा-
ध्याय इत्यादिना आरभत इत्यन्तेन । एतेन “अचिन्मि-
त्राद्विशुद्धाच्च चेतनापुरुषोऽयम् । व्यापनाद्धरणत्वाभ्यादप्यः
पञ्चदशोदितः ” [गी. सं. १९] इति सङ्ख्यलोकोऽप्यनुसंहितः ।
त्रयोदशोपेतया चतुर्दशे भूते तदन्ते ‘मां च’ (२६, २७) इत्यादि-
श्लोकद्वयेन अव्यभिचारिभक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुरुषः
प्रसक्तः ; पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोधनपरतया चतुर्दशेन
सन्नतिः भजनीयस्येत्यनेन दर्शिता । विभूतिमत्त्वप्रतिपादन-
मिदं वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेण आरभत इत्युक्तम् ।
प्रकृताभ्यां च द्वयमुक्त्यां विभूतिमत्त्वमिह वर्णयति इत्यपि प्रकृता-
ध्यायद्वयसन्नतिरभिप्रेता । तत्र “ऊर्ध्वमूलम्” इत्यादेरध्याया-
रम्भप्रत्यक्षं जरदुवादिवाक्यवदन्वितात्त्वम्, अन्वितात्वेऽपि
प्रकृताप्रकृतप्रकरिममाणसन्नतिं च परिहर्तुमाह—तत्र तावदि-
ति । प्रतिपत्तिवैकल्यां श्रुत्यनुसारपेदेदमश्वत्थशाकारकल्पनम् ।
परत्वंयुमुत्साहेतुसूत्रवैराग्यार्थमित्येकं, विभूतितयाऽवसितया
च विभूतिमत्त्वप्रतिपादनार्थत्वात्तस्येति । अनन्तरमसङ्ग-
सङ्गच्छेत्तल्लोकः सन्नतिष्यः संसार एवात्राश्वत्थरूपेण कल्पित
इति गम्यते ; तत्र लौकिकाश्वत्थाद्वैलक्षण्यज्ञापनायोर्ध्वमूलत्वा-
द्याश्वत्थप्रदर्शनमिति भावः । ननु मूलप्रकृतिरेवात्राश्वत्थतया
कल्प्यत इति किं न गृह्यते ? “गुणप्रकृद्धा विषयप्रवालाः ”
[१।५।२] इत्यादीनि च तत्र सुखसन्नतिः, मैत्रे, साक्षात्सङ्ग-
विषयत्वाभावाद्दृष्टसङ्गच्छेत्तल्लोकः च मुख्यस्याविनाशित्वे-
नानन्वयात्तादिवमभिप्रेत्योक्तम्— अचित्परिणामविशेष-
मिति, यं संसाराख्यमिति च ।

अयमेवार्थः पुराणेषु पठ्यते— “अन्ध्रकमूलप्रभवस्तस्यै-
वानुग्रहोऽस्ति । उदितस्त्वमयथैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च विषयैः पञ्चाखावान् । धर्माधर्मसुषुप्त्य-
सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वसूतानां ब्रह्मबुधः सनातनः ।
एतद्ब्रह्मवर्तनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तदयं तत् । एतच्छिखा च भिरवा
च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चामरमिति प्राप्य यस्मात्ताव-
तैवे पुनः ” [म. भा. १४।३९।२०-२२ + ना. पु. १६।१, ६, ७, ११] इत्यादि । केचित्पुरुषाणामेकैकस्मिन्ब्र-
ह्मरीरे शिरस ऊर्ध्वत्वापराण्यादीनां चाधोमुखत्वादूर्ध्वमूलत्वादि-
कल्पनामाहुः । पुनश्चान्यथाऽऽहुः “तदिदं व्यष्टिरेणम् । अथ
समाष्टिरेणमुच्यते ; कृत्स्नमिदं ब्रह्माण्डं शिरण्यागमेशरीरे विराडि-
त्युच्यते ; तस्य यौः शिरश्चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः भोजे मन्त्र-
माकाशं शरीरम्, पृथिवी पादौ, तस्मिन्मन्युर्ध्वमूलमवशशाखम्”
इति योजयितव्यम् । ‘प्रागिर्वंशो वा अश्वत्थो वृक्षः ; तस्य मूलं
ब्रह्मा उपरिश्रितस्थितः’ इत्यादि । ‘अथशोर्ध्वं च’ [१।५।२] इति
श्लोके तु प्रकृत्यादिविशेषोपात्तं कृत्स्नं वृक्षत्वेन कल्प्यत इति । एवं
सर्वोत्पत्ति योजनाय संसारहेतुताप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम् ।
ततो वरं संसारस्यैव साक्षाद्भूतत्वेन कल्पनम् । ‘अथशोर्ध्वं च’
[१।५।२] इति श्लोके तु “तस्य” इति परामर्शात्पूर्वकल्पित-
स्यैव वृक्षस्य प्रतीतेनैव वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । “न रूपमस्य”
[१।५।३] इत्यादौ स एव एको वृक्षः परास्मर्यते । तस्मादे-
कस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकारेण्युच्यता । अत्रा-
निर्दिष्टकृतस्य आहुः इत्यस्य वाद्यन्तरकर्तृत्वशङ्कानुदासायाह
श्रुतय इति । ननु “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः”
इति श्रुतिरिदं कथं संसारविषयतयोदाह्रियते ? “एषः” इति
हि प्रकृतस्य वक्ष्यमाणस्य च पुरुषस्य परमसौ उच्यते ; मैत्रे,
पुरुषस्य स्वकृतेणोर्व्वमूलत्वाद्यसम्भवात् । सुसुषुप्तां तस्मिन्म-
सङ्गादसङ्गसङ्गच्छेत्तल्लोकश्च अवहितत्वात् ; उपरिदिवेणेण
तथोक्तौ प्राप्ताप्राप्तविषयेनोपापावेन विभ्रमादिति । श्वो न
स्थास्यतोऽल्पव्यधत्तः ; छेद्यत्वाच्च वृक्षः ; तदेतदुपासुधुतिद्वये
विशेषतः सामान्यतश्च कल्पनालम्बनम् ।

३ रा. भा.—सप्तलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशु-
भृगपक्षिकृमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्चाखत्वम् । असङ्गहेतुभूतात् आसम्प्यज्ञानोदयात् प्राक्प्रवाह-
रूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् । यस्य चाश्वत्थस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः । छन्दांसि श्रुतयः । “वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकामः” [यजु. २।१।१] “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्तज्जाकामः” [यजु. का. २।१]
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्म्मभिर्विधेतेष्वं संसारवृक्ष इति छन्दांस्येवावस्य पर्णानि । पर्णैर्हि वृक्षो वर्धते ;
यस्तमेवमभूतमश्वत्थं वेद, स वेदवित् । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति ; छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनो-
पायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

४ वेः ता. सं.— ऊर्ध्वमूलत्वमधश्चाखत्वं च व्यष्टिच्छि-
प्रक्रियया घटयति ससलोकेत्यादिना । पृथिवीत्यवस्तन-
लोकानामुपलक्षणम् । अव्ययत्वच्छेद्यत्ववचने व्याहृतमित्य-
त्राह— असङ्गतेतुभूतादासम्यग्ज्ञानोदायदिति । तत्त्वज्ञा-
नाभ्यामपि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपलोफिः ।
अक्षरसङ्ख्यारूपपञ्चदशोक्त्यवच्छेदायाह छन्दसि श्रुतय इति ।
पर्वण्यस्तसारवृक्षस्य यथावस्थितकारं सञ्छाद्य रक्षन्तीति ज्ञाप-
नायात्र छन्दशब्दः । संसारवृक्षपण्यत्वेन रूपणाछन्दशब्दोऽत्र
‘वेदादरताः’ [२।४२] इत्यादिष्विव त्रिवर्गपरांशविषय
इत्यभिप्रायेणाह वायव्यमिति । असम्बन्धिनां छन्दसां कथं
पण्यत्वं ? इत्यत्राह श्रुतिप्रतिपादितैरेति । तथापि वृक्षावय-
वेषु बहुषु पण्यत्वेन रूपणे को विशेषः ! इत्यनेन चर्धत इति ।
तद्विवृणोति पण्यैर्हीति । ‘तम्’ इति सप्रकारपरामर्शविषयस्या
आह— एवमभ्युतमिति । ननु यः संसारखत्वं वेद, स वेद-
विदित्यसङ्गतः नहि संसारोऽप्यतो वा वेदाः, येन तद्वेदिनो
वेदवित्चमुच्यते; अतोऽत्र ‘आर्यं तु (यत्) त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
यत्र (यस्मिन्)’ प्रतिष्ठिता । न गुणोऽन्यत्विबुद्धेदो यस्तं वेद
वा वेदवित् [मनुः १।१२६५] इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्वं
कार्तुयुक्तवेदपरत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्याधेमात्रायाः कारणपरम-

पुरवेषवताकत्वयुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुसङ्गतम् । कार्तुयुगवेदस्यापि
वेदान्तरूपत्वात्स्वमूलत्वाच्च तथा निर्देशो घटते । एवं छन्दःपण्य-
त्वादिकं चोभयोः सुगमम् । शङ्कना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां
वाचां सन्तुण्णत्वश्रुतेः ‘महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानमम् ।
स्फन्धयुता क्रगावास्तैः शाखाभूतास्तथापरे’ इति धर्मविशेष-
प्रतिपादकभागस्य मूलकोशे । अतस्तस्याभ्युतवेदविशेषवेदन
इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदभ्युतयत्किञ्चिद्वेदिन इति;
तत्राह वेदो हीति । अत्र वेदशब्दोऽपवर्गार्थवेदभागपरः; ततः
किमिलत्राह— छेद्यवृक्षेति ।

अयमभिप्रायः— असङ्गसङ्गच्छेद्यत्वानुपपत्तेरेव प्रणवादि-
परत्वमप्ययुक्तमेव; ‘ततः परं तत्परिमाणित्वमयम्’ [१।१४]
इत्येतदपि तत्रासङ्गतं; ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधि-
गच्छति’ [मै. उ. ६।२२ + वि. पु. ६।१।६४] इतिवत्स्या-
दिति चेत्, न; विरुद्धत्वात् । तत्र हि तत्किण्णतास्य परब्रह्माधिगम
उच्यते; अत्र तु तच्छिन्ना ततः परं परिमार्गित्वमिति;
अतोऽस्यान्यार्थासमवात्संसारविषयत्वे सिद्धे तद्विदो वेदवित्त्वेन
स्तुतिः; तज्ज्ञानस्य वेदान्तप्रतिपाद्यार्थज्ञानोपयोगितयैव— इति ।
‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादिकं नैमित्तिकदृष्टिप्रक्रिययोक्तम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माधवीयं) भाष्यम् ।

संसारच्छेदे नमः ॥ ॥ ॐ संसारस्वरूपतदत्युपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति । ऊर्ध्वो विष्णुः
“ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि” । द्रविण २ सर्वचसम्” [तै. उ. १।१०] इति हि श्रुतिः ।
ऊर्ध्व उत्तमः सर्वतः, अधो निरुद्धं शाखा भूतानि । श्रोऽन्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । तथापि न
प्रवाहन्त्ययः । पूर्वब्रह्मकाले यथास्थितिः, तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पण्यत्वम्,
न हि कदाचिदप्यजाते पूर्णं फलोत्पत्तिः ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह— संसारेति । संसृत्यनेनेति
संसारः प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम् । पूर्वाध्याये संसारैकदेशानां गुण-
नामेव वृत्तं दर्शितम्, अत्र पुनः समग्रं संसारस्वरूपं प्रदर्श्य
तदत्ययेच्छामुत्पाद्य तत्साधनविज्ञादु प्रति प्रायुक्तं साधनं प्रपञ्च-
यति । तत्प्रसङ्गादौक्तिकं भगवन्महिमानं च दर्शयत्यनेना-
ध्यायेनेत्यर्थः । जगद्वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं घटयितुमर्हताबन्धाभिषेयं
तावदाह— ऊर्ध्व इति । कृतः ? श्रौतप्रयोगादित्याह— ऊर्ध्वेति ।
अदौ तावदहमूर्ध्वेन विष्णुना पवित्रो निष्पापोऽस्मि; ततो
वाजिरूपश्च नेता च वाजिनीः सूर्यः तत्र वसतीति वाजिनीवष्टुः;
तेन वाजिनीवष्टुना विष्णुना अमृतं प्रारम्भकर्मनिर्मुक्त्यास्मि ।
‘स तेजसि सूर्यं सम्मनः’ [प्रश्नो. ५।५] इति श्रुतेः । ततश्च
तेनैव सर्वचसं सप्रमं अहमुद्यमानमिति यावत् । द्रविणं वनं वृक्षं
वास्मीत्यर्थः । वनसशब्दोऽकारान्तोऽन्यस्तित् “ब्रह्महस्तिभ्यां
वनसः” [अष्टा. ५।४।५८] इत्यत्र ‘योगविभागात्समा-
साग्नौ वा, विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय ध्रुतिशेषोदाहरणम् । इदानीं

तस्य तत्र प्रवृत्तो निमित्तमाह— ऊर्ध्व इति । उन्नतो. सूर्यं
उच्यते अतो ब्रह्मादिलोकस्थत्वादिलक्षणा सुखमत्वादिगुणयोगो
वा नाश्रयणीयः सर्वतः सर्वस्मात्प्रपञ्चात्. सर्वैश्च गुणैः । ‘अध-
स्तात्’ इत्येतद्वृत्त्यवस्थावन्दायै तावदाह— अध इति ।
शाखाः काः ? इत्यत आह— शाखा इति । तानि हि सूखा-
पेक्षयाऽपष्ठानि । ननु वृक्षमात्रस्य सारूप्यमभिदधता कथमव-
त्यवत्मस्योच्यते ? इत्यत आह— इवोऽपीति । ‘ध्रुपि स्वः’
[अष्टा. ३।२।४] इति कः; स्वसः सकारस्य तकारो धातु-
सकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् । श्वः स्याता श्वत्थः, श्वत्थो न
अवतीत्यश्वत्थः; किमुत कालान्तर इत्यपिशब्दः । ननु पदार्थानां
बहुकालस्याधिकवर्शनात्कथमेतत् ? इत्यत उच्यते— पक्षेति ।
तिष्ठतीति छन्दोऽजाहरसूचनाय लट् । अथवाऽपिष्वन्वेन वेदाभा-
नातीतयोः समुच्चयः । ततः क्रियाप्रबन्धे लट् । तर्ह्यन्यमिति
व्याधात इत्यत आह— तथापीति विकारित्वेऽपि । एवमपि
नास्ति । जगत्प्रवाहस्य प्रबन्धे व्ययादित्यत आह— पूर्वैति ।

छन्दसो पण्त्वं घटयति— फलेति । फलकारित्वाद्द्वयवि-
त्यर्थः । तत्र फलं मोक्षादिकम् । छन्दसो वेदानाम् । स्यादित्दं ;
यदि पर्णानां फलकारणत्वं स्यात् ; तदेव कुतः ? अन्वयव्यति-

रेकाभ्यामित्याह— न हीति । किन्तु जात एवेत्यन्वयोऽपि
वान्वयः ॥ १ ॥

५ हनुमत्पणीतं पैशाचमाप्यम् ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यत्सर्वेषां लोकानामुपरिग्राह्यतेमानं सत्यलोकनिवासिहिरण्यगर्भान्तःकरणामिव्यक्तं
सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारहेतुभूतमन्यत्कात्मकं ब्रह्म तदूर्ध्वं तन्मूलं कारणं यस्य स ऊर्ध्वमूलः
संसारवृक्षः । अश्वत्थः श्वो न तिष्ठतीति । अधश्शाखं तस्मात्सत्यलोकादधोभूतलोकान्तर्वासिशाखमश्वत्थं
प्राहुः पण्डिताः । अव्ययमविनाशिनम् । छन्दांसि वेदाः पर्णानि, आवरणरूपत्वात् । सोऽश्वत्थस्तं क्षण-
ध्वंसिनमश्वत्थं यो वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

चतुर्दशोऽध्याये गुणतीतस्य ब्रह्मभावापत्तिरूपा श्रुतिरुप-
वर्णिता; पञ्चदशे तु निस्सारस्य मोक्षवर्णनेन पूर्वाध्यायार्थ
एव प्रपञ्चयते; तत्र संसारतो विरक्तस्यैव निस्सारत्वं, नान्य-
स्येति, ततो विरक्तस्यैव प्रथमं तावत्संसारस्वरूपं दृष्टत्वेन
निरूपयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वाध-
श्शब्दादुल्लङ्घ्यपङ्कटवाचिनी । ऊर्ध्वं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानत्वेन
स्वप्रकाशप्र.मानन्दचैतन्यरूपत्वेन च सर्वोत्कृष्टं परब्रह्म मूलं
यस्य संसारवृक्षस्य; यद्वा ऊर्ध्वं क्षराक्षराभ्यामुल्लङ्घ्ये पुरुषोत्त-
माख्यं मायाशबलितं ब्रह्म मूलं यस्य तदूर्ध्वमूलम्, 'तमेव
चाक्षं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी' [१५।४]
इति ब्रह्ममाणवात् । अधश्शाखम्, ब्रह्मणोऽवस्तना हिरण्य-
गर्भोदयः कार्योपाययो जीवा महद्वङ्कृतस्त्वान्मादयो वा
नानादिप्रभृतत्वाच्छाखा इव शाखा यस्य तमधश्शाखम् ।
अथवा ऊर्ध्वाधश्शब्दादुपर्यधःप्रदेशरूपप्रसिद्धार्थेकावेव 'अध-
श्वोर्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखाः' [१५।२] इत्यग्नि-
होक्तानुसारम् । तत्र सप्तलोकोपरिस्थितचतुर्दशालोकेन
संसारतोऽर्ध्वमूलत्वम् । ब्रह्माणमात्म्यं हि संसारः प्रवृत्तः, 'स
वै शरीरी प्रथमः' इत्यादिस्मृत्यः । एवं भूमिस्यमनुष्पपञ्च-
पञ्चादिस्वावारास्तत्वेनाधश्शाखत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्व-
मूलाधश्शाखत्वोक्त्या महानदीप्रवाहनिपातिततत्तीरतिथिङ्गि-

तितार्थोन्मुखलितदृक्स्वरूपणमभिव्यज्यते । तेन च संसारस्या-
तिजिहास्यत्वमाविष्कृतम् । न हि तादृशो वृक्षः पक्षिभिः
पथिकन्यैर्वा कैश्चिदाश्रीयते, न वा स्वयं चिरं जीवितुमर्हति ।
अत एव श्वोऽपि न तिष्ठतीत्यश्वत्थमाश्रुतिनिशिनम् । न
चायमाश्रुतिनिशीति स्वत एव नश्यति, किन्त्वन्यथम्, ज्ञान-
परशुं विनाऽच्छिद्यमिष्यते । एवंविधं संसारं प्राहुः, श्रुति-
स्थृतय इति शेषः । तत्र श्रुत्यस्तावत्— 'ऊर्ध्वमूलो
ह्यवाक्शाख एषोऽधस्यः सनातनः' [कठो. २।६।१] 'ऊर्ध्व-
मूलमवाक्शाखं दृष्टं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्याः । तथा स्मृत-
यश्च— 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोऽर्पितः । बुद्धिस्कन्धमय-
श्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः' [म. भा. १।४।३।२०+ना. पु. १।१५]
इत्याद्याः । यस्य संसारवृक्षस्य छन्दोऽसि क्रत्युष्टमात्मरूपणि
पर्णनीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य रक्षाधोनि पर्णानि भवन्ति तथा
संसारवृक्षस्य रक्षणार्थानि कर्मकाण्डात्मकानि छन्दोऽसि, तेषां
संसारभित्दिकरधर्मावर्धप्रतिपादकत्वात् । य एवभूतमश्वत्थं
वेद जानाति स वेदविदुः । संसारवृक्षस्य हि ब्रह्मेव मूलम्,
जीवास्तस्य शाखाः; स च स्वरूपेण विनश्यतो विज्ञानं
विनाऽनुच्छेद्यः कर्मभिराश्रितवर्धते ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानेन च्ययत
इत्येतावानेव हि सर्ववेदार्थः । अत ईश्वरसंसारवृक्षज्ञानी
वेदविदिति युक्तैः स्तुतिः ॥ १ ॥

९ बल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

एवं पूर्वाध्याये पुरुषस्य प्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गतो लीलायै भगवतेव कृतस्तारतम्यत इति पूर्वोक्तं साङ्ख्यं
विवृणुं, तत्प्रसङ्गाद्गुणविभागमुक्त्वाऽन्ते तन्निवृत्तिपूर्वकमक्षरब्रह्मात्मसिः पुरुषोत्तममभित्तमूला विरलस्य भक्तिमार्गी-
यस्य भवतीत्युक्तं; इदानीं भजनीयस्य ब्रह्माद्याश्रयस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमस्य सर्ववेदान्ततत्त्वार्थ-
भूतस्य क्षराक्षरात्मकबद्धमुक्ततमूलभूततया सर्वधर्मा प्रयत्नमुक्तमत्वं च वक्तुमारभते; तत्र गुणधर्मोऽस्य सर्वस्य चिद्व-
चित्प्रपञ्चस्य नामरूपात्मकस्य भगवतः सचिदंशोद्भूतत्वाद्भावस्वरूपस्य भजनीयतां तत्त्वरूपनिरूपणेन परिहरि-
तन्मूलभूतस्य च तां प्रतिपादयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वं ब्रह्मपर्यन्तं मूलं यस्य, यं विचित्रनाम-
रूपप्रपञ्चाख्यं प्रसिद्धमश्वत्थं प्राहुः । भगवानपि तत्रा सोऽपि च । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' [श्वे. उ. ३।१+म. ना. उ.
८।१४] इति वाक्यात् 'स भूमिं विश्रतो वृक्षाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलम्' [ऋक. ८।१।१७।१] इत्यादिश्रुतेः । भगवान्मू-
लवृक्षरूपस्तमाज्जागृदपि जायमानं वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं कारणत्वं च निरूपितम् । 'ऊर्ध्व-
मूलोऽवाक्शाखो यो(पशो)ऽश्वत्थः स सनातनः' [कठो. ६।११] 'ऊर्ध्वमूलावाक्शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्यादि-

श्रुतय आहुः । अथ तथादिवृक्षे एकस्मिन्कोटिशः फलानि भवन्ति; तत्रैकस्मिन्फलेऽसङ्ख्यातानि बीजानीति; एकस्य बीजस्यार्थं ब्रह्माण्डात्मको वृक्षः; सोऽपि तादृश एव । एवमनादिनिधनो वृक्षमूलो भगवानत एव कचिद्ब्रह्माण्ड-निर्माणं भगवता स्वांशद्वारा कचित्त्वद्वारा । अक्षरमत्र फलं तस्य तत्त्वान्यंशाः बीजं ब्रह्माण्डमिति, शकुनिभक्षिः तमेव ततो निर्मितं फलतीति तत्त्वानां चेतनता निरूपिता । ‘ऊर्ध्वमूलं’ इत्यादिविशेषणैर्विचित्रचनत्वेन परम-काष्ठापन्नवस्तुकृतिस्थाधत्वात् तदश्वत्वं तद्रूपत्वेन सनातनत्वं च सूच्यते । अतएवोक्तं यज्ञपत्न्युपाध्यायैः ‘ब्रह्मात्मकं ब्रह्मकार्यं वेदलोकमयं जगत्’ इति; ‘प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत्’ इति भाष्यकारेण च ।

छंदांसि यस्य भगवद्रूपप्रपञ्चस्य पर्णानि “वायव्यं श्वेतमालमेत” [यजुः २।१।१] “स्वर्गकामो यजेत” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिकानि छायासुखकराणि जीवानां भवन्ति, बाह्यतः कास्यकर्मपर-त्वात् । आभ्यन्तरस्तु “यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं तपदं स्वःपदास्यद्म” इति व्यवस्थापनात् । यस्तमेवम्भूतमश्वत्वं वेदं स वेदवित् । वेदो हि भगवत्कार्यभूते प्रपञ्चे अविद्यालिङ्गितजीवकृताहमममत्त्वकल्पितकर्मादिपर्यावर्तसंसार-विवर्तच्छेदोपायं वदति । अतएव ‘सुवर्णजलवत्कार्यं’ इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । तस्य चान्तरालिकस्य स्वरूपज्ञानं छेदोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदुच्यते ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

स्वरूपज्ञानरहिता भक्तिर्नैवोपयुज्यते । पुरुषोत्तमरूपं तु ततः पञ्चदशोऽवदत् ॥ १ ॥

परीतः पाथेकूपया श्रीकृष्णः करुणानिधिः । वरिषीर्षुश्च तद्वारा लोकं भक्तिप्रवर्तितम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये ‘मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते’ [१४।२६] इत्यनेनाऽनन्यभजनशुक्लम्; तस्मिन्नेव स्वपुरु-षोत्तमस्वरूपं सपरिकरं वदिष्यन् सार्धश्लोकद्वयेन तदङ्कृत्याग-ज्ञापनाय स्वकीलात्मकसंसारदृष्टाद्विधे संसारस्वरूपं वृक्ष-रूपेणाऽह—ऊर्ध्वमूलमित्यादिता । ऊर्ध्वः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य, स्वकीडाथैः प्रकटितत्वात् । अथः जीवादयः सेवाधो-

स्थादिताः शाखा दयस्य तम् । अथर्वं लीलायैकत्वान्नित्यं स्थास्यति, दुर्लभत्वाज्जीवदशानयोर्व्यं, असौ ध्यासाद्योऽवस्थं प्राहुः । यस्य पर्णानि पत्राणि छायोपयोऽयानि तापापहानि । भगवत्स्वरूपभगवद्भजनादिप्रतिपादकत्वेन छन्दोसि वेदाः । ‘यः’ इति दुर्लभाधिकारित्वम् । वेदं वेत्ति जानाति स वेदविद, वेदार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभाषदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते ‘सुखस्यैकान्तिकस्य प्रतिष्ठा पराकाष्ठाहं’ [१४।२७] इत्युक्तं, तत्र किंलक्षणं तत्सुखं ? केन वा आवृतं ? केन वा साधनेनास्यावरणभङ्गः ? केन वाऽधिकारिणा तत्प्राप्यं ? इत्यादि वर्णयितुं पञ्च-दशोऽध्याय आरभ्यते—ऊर्ध्वमूलमिति । “आनन्दाद्भवैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” [तै. उ. ३।६] इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविद्वानन्दसोपानपङ्क्तिरुपरि स्थितं परमानन्दद्वयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणमस्य संसारान्धत्तस्य तमूर्ध्वमूलं; अवशेशात् ऊर्ध्वदिधोऽसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखा अन्यक्त्वमहद्दृक्कारपञ्चतन्मात्रा षोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिमुगन्धर्वानुरतिर्यक्स्थानर-रूपा यस्य सोऽप्यवशाखस्तम्, न योऽपि स्थातुं योग्यमनृतत्वात्, अन्धत्वं संसारवृक्षम् । तथाऽप्यवश्यं मूढा-नामनाद्यनन्तं प्राहुर्वेदाः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽन्धत्तः सनातनः” [कठो. ६।१] इत्यादयः । छन्दोसि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयः, त एव पर्णानि पर्णसङ्घातवत् शोभादेतवो यस्य तरोस्तमन्धत्वं यो वेद मिथ्यात्वेन, स एव वेदवित्, विदितवेद्य इत्यर्थः । अत्रान्धत्वरूपकेण संसारो वर्ण्यते ॥ १ ॥

संसारवृक्षस्यान्यदवयवकल्पनं दुरुच्छेद्यत्वं च ।

अधश्चोर्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मावुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

१ शां. भा.—तस्यैतस्य संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते—अधश्चेति । अधो मनुष्या-दिभ्यो यावत्स्थावरैः, अत ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मणो विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञान-कर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वजस्तमोभिः प्रवृद्धाः

स्थलीकृता उपादानभूतैः, विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलभ्यः शाखाभ्यो-
ऽङ्कुरीभवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानकारणं पूर्वमुक्तम् ;
अर्थेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च
देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततान्यनुप्रविष्टानि, कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पञ्चाङ्गवो
येषामुद्भूतिमनुद्भवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः
प्रसिद्धः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवयवसम्बन्धिन्यपरा प्रागुक्ता-
दतिरिक्ता कल्पयेति यावत् । आमनुष्यलोकादाविरिञ्चित्यध-
श्चादर्थमाह— मनुष्यादिभ्य इति । तस्मादेवाऽऽरम्या-
ऽऽसत्यलोकादित्युच्यंशब्दार्थमाह— यावदिति । शाखाशब्दार्थं
दर्शयति— ज्ञानेति । तेषां हेतुनुगुणत्वेन बहुविधत्वं सूच-
यति— यथेति । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं,
शाखासु पल्लवम् । अङ्कुरत्वं स्फोरयति— देहादीति ।
' ऊर्ध्वमूर्त्तः ' इत्यत्र संसारवृक्षस्य मूलमुक्तं, किमिदानीमधश्च

मूलानि ? इत्युच्यते तत्राऽऽह— संसारेति । अनुप्रविष्टत्वं
सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततरमविरिञ्चित्वम् । रागादीनां
कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति— कर्मेति । कर्मेणां रागादीनां
मित्रो हेतुहेतुमत्त्वम् । तेषां तथात्वेनाविच्छिन्नतया प्रवृत्तिर्विशेषतो
मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह— अत्र हीति । कर्मण्यपराया
प्राणिनिकायो लोकः, मनुष्यवृक्षा लोकेत्येवमिदं ब्राह्मणा-
दिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तस्य मनुष्यादिशास्त्रस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराश्चाधश्चाखाः पुनरपि मनुष्य-
पश्चादिरूपेण प्रसृता भवन्ति; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणैः
सच्चादिभिः प्रवृद्धाः; विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः । कथं ? इत्यत्राह— ब्रह्मलोकमूलस्यास्य
वृक्षस्य मनुष्याप्रस्य अधः मनुष्यलोके मूलान्यनुसन्ततानि, तानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानु-
बन्धीनि मूलानि अधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वावस्थया कृतर्हि कर्मभिः अधो मनुष्य-
पश्चादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ नित्यसृष्टिप्रक्रिययाऽनुच्यते
' अथश्च ' इति । अपराश्चेति पूर्वोक्तपुनरुक्तिपरिहारार्थम् ।
पुनरपीति नित्यसृष्टियोगतम् । कर्मलोकमधिकृत्य ऊर्ध्वं
प्रवृत्तेर्विषयित्वाद्गन्धर्वादपरत्वम् ; अत एव पूर्वोक्तेन चतु-
र्भुल्लोकावधिकाधश्चाखत्वेन अविरोध इत्यभिप्रायेणाह—
गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणेति । प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानामुत्तरो-
त्तरजन्यहेतुत्वेन देवमनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्धत्वम् । गुणा
इह साधारणाः सलिलस्थानीयाः; प्रकाण्डस्थानीया इति । अत्र
विषयशब्दस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वमुपादासायाह—
शाब्दादीति । प्रवालशब्दस्यात्र विदुर्मायैतत्सम्भवप्राप्ताय
पल्लवशब्दः । शाखा हि भोग्यत्वेन पल्लवाः समुद्भवन्ति ।
तद्देव देवादिषु शाखास्थानीयेषु भोग्यतया शब्दादेरुद्भवात्पल्लव-
स्थानीयत्वम् । ननु ऊर्ध्वमूलस्याधश्चाखत्वं मूलानुगुण्येनो-
पपत्त्या नाम, पुनरधश्चोर्ध्वं च प्रसृतेः किं मूलं ? इति शङ्का-

भिप्रायेणाह— कथमित्यत्राह— ' अथश्च मूलानि ' इत्य-
वान्तरमुल्लोक्तिः । प्रासादशिखरप्रलम्बिताया लतायाः
क्षितिसंसर्गमूलप्रान्तरप्रसृतोर्ध्वशाखान्तरवदित्यभिप्रायेणाह—
ब्रह्मलोकमूलस्येति । मनुष्यलोकप्रदं तत्र कर्माधिकारमनु-
त्त्वज्ञापनार्थम् । समानाधिकरणसमासौचित्यात् कर्मणामेव च
सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेस्तदनुबन्धिनानां गुणानामन्येषां वा मूलत्व-
निर्देशायोगमभिप्रेत्यह— कर्माण्येवानुबन्धीनीति ।
उत्स-
मनुष्यजन्तुत्वानुबन्धीनि; यद्वा सुहृदाविच्छिन्नानीत्यर्थः ।
आत्मानुबन्धिनानां कर्मणां मनुष्यलोकेत्यमूलत्वोक्तः किं निर्या-
मकम् ? इत्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति— मनुष्यत्वाव-
स्थया कृतैरिति । यथा न्यभोभादेरुर्ध्वशाखस्य शाखाग्रे
वीजरूपं जटा रूपं वा मूलं जायते, तथा अधरशाखस्यापि
स्यादिति भावः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अन्यत्वेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः
गुणैः सच्चादिभिः प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवाला विषयाः । मूलानि भगवद्पदादीनि । भगवानपि कर्मानु-
बन्धेन हि फलं ददाति । तथा च भाह्वेयशाखायाम्— “ ब्रह्म वाऽस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः समूलं सच्चा
दयोर्वाचीनमूलम् । भूतानि शाखा छन्दांसि पर्णानि देवा नृतिर्यश्च शाखाः । पत्रेभ्यो हि फलं
जायते । मात्राः शिफाः । मुक्तिः फलं अमुक्तिः फलम् । मोक्षो रसोऽमोक्षो रसः । अव्यक्ते च शाखाः

व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम् । एषोऽव्यक्तो गुणालोलपत्रो न स्वीयते न स्वीयते । न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते ” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—अव्यक्तेत्यतद्व्यति—अव्यक्तेऽपीति । अनेन तस्य शाखा भूतान्यधश्च स्थापेक्षयाऽप्रकृष्टे शरीरादौ कार्ये चोर्ध्वं च उत्तमे कारणेऽप्येकं च प्रसूताः । सूक्ष्मरूपेण सतीति व्याख्यातं भवति । ‘प्रसूताः’ इत्यनेनोच्यन्ते इति शेषः । अथः पातालादावूर्ध्वं स्वर्गादावित्थादिव्याख्याने प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येते, गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् । ‘गुणप्रवृद्धाः’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—गुणेरिति । अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति । सत्त्वादयश्चार्वाचीनमूलानीति वक्ष्यन्ते । विषयाणां प्रवालत्वं धवयति—प्रतीतिमात्रेति । प्रतीतिसमयमात्रमुल्लेखेदुत्पादित्यर्थः । विमर्दनादहवसास्यादिति भावः । विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः । ‘अधश्च मूलानि’ इत्यत्र रागद्वेषादिव्यासनामूलानीति व्याख्यानामसत्, प्रकम-विरोधादिति भावेनाह—मूलानीति । आदिपदेन जडाजड-प्रकृत्योः सत्त्वादीनां च ग्रहणम्, तेषामपि ‘ऊर्ध्वमूलं’ इत्यत्र विवक्षितत्वात् । ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वं ? इत्यतः

आह—भगवानपीति । अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम कर्मानु-सारित्वम् । तच्च कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतोऽपि युक्तमित्यर्थः । यदा कर्मानुबन्धवत्समाविकारणं कर्मानुबन्धः, तद्वत्त्वं कर्मानुबन्धित्वम् । तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतो गुण्यत इति । कोकद्वयाथं श्रुतिसम्मतिं चाह—तथा चेति । अस्य जगद्भूतस्य पृथग्भूतानन्तर्गतम् । तद्वत्त्वं मूलं समूलं अर्वाचीनमूलं भूयस्तरतपदात्त्वं छन्दसीत्यस्योप-पादनम्—पञ्चभ्यो ह्येति । देवादिशरीराणि चोपशाखाः । मात्राः मूलसूत्राणि । शिफाः जटाः । मुक्त्यमुक्तिसाध्याभ्यां मोक्षतदितरपुरुषार्थसाधने ज्ञातकर्मणि उच्येते । फलमवाप्तरम् । मोक्षामोक्षसाध्याभ्यां तु पुरुषार्थविधेः । रसः श्रेष्ठं फलम् । गुणा विषयाः । अलोलपत्राणि प्रवालपर्णाणि यस्यासौ तथोक्तः । न स्वीयत इत्यनेनाद्वैतव्याख्यायैक्यतम् । तस्मिन् क्षणिकः ? न स्वीयते प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थः । तस्योपपादनम्—ह्येति । द्विरुक्ततात्पर्यार्था ॥ २ ॥

७ ह. पै. आ.—अधश्चेति । अधश्चोर्ध्वं महलोकप्रभृत्यूर्ध्वं जनलोके प्रसूताः प्रसृतिं गतास्तस्य शाखाः कर्मज्ञानवासनारूपाः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः कर्मफलभूताः । गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-रूपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः । विषयप्रवालाः, विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवाला इव यासां शाखानां ताः । अधश्च महलोकप्रभृति मूलानि निवृत्तधर्माणि तदुपकरणानि चानुसन्ततानि अनुसृतानि, कर्मानु-बन्धीनि कर्मनिमित्तानि । मनुष्यलोकग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥ २ ॥

८ वै. ड. गि.—तस्यैव संसारदृष्ट्याव्ययपदोक्तमनु-कृष्टाचक्षुषपादयति—अध इति । तस्य जीवशास्त्रेनो-क्तस्य संसारदृष्टस्य शाखाः अधश्चोर्ध्वं च प्रसूताः ; तत्र ये कर्मायचरणा दुष्कृतिनः ते अधः पञ्चादियोगिभु प्रसूता विस्तारं गताः शाखाः ; ये तु रमणीयचरणाः शुक्लितः ते ऊर्ध्वं गन्धर्वदेवप्रक्षादिरूपेण प्रसूताः शाखाः । ताश्च गुण-प्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिबुद्धिभिः जलसेकैरिव प्रवृद्धाः गताः, ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जवन्व-गुणदृष्टस्याधो गच्छन्ति तामसाः’ [१४।१८] इत्युक्ते-रिति भावः । पुनः कीदृशः शाखाः ? विषयप्रवालाः विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवालाः ; पल्लवस्थानीया यासां ताः ।

विषयाणां पल्लवत्वं शाखाप्रस्थानीयाभिरिन्द्रियप्रवृत्तिभिः संयुक्तत्वादात्मविधानत्वाच्चेति ध्येयम् । किञ्च तस्य संसार-दृष्टस्य ब्रह्मसूत्रस्य मनुष्यादयस् अधो मनुष्यलोके च मूला-भ्यनुसन्ततानि अनुस्यूततया तिष्ठन्ति । कानि तानि मूलानि ? तत्राह—कर्मानुबन्धीनि गुण्यपापप्रवर्तकतया तदनुबन्धीनि, रागद्वेषवासनाजालानीत्यर्थः । मध्यलोके हि रागद्वेषाभ्यामाचरितैस्तत्कर्मविशेषादिभावाः प्राप्यते, अतो मध्यमशास्त्रस्यास्य दृष्टस्याप्रमाणेऽपि मूलानि प्रवृद्धानि, इत्येवमद्भुतः प्रसिद्धदृष्टविश्लेषः । प्रबलोऽयमापादमस्तक-मविलग्नदृष्टकर्मकर्माः संसारदृष्टो दुष्कृष्टेद इत्य-भिप्रायः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च अधश्चेति । तस्य शाखास्थानीयतया सुकृतिनो दुष्कृतिनश्चोच्यन्ते । ताश्च सत्त्वा-दिभिरगुणैः प्रवृद्धा विषयप्रवालाः शब्दादिविषयपल्लवाः । कथं ? इत्यत्राह—अधश्च मूलानीति । ब्रह्मपदमूलकस्या-थोऽस्मिन् लोके जटामूलान्यत्र वासनाख्यान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि । मानुष्यावस्थायां भारताजिरे हि शकृतैः कर्मभिरधो मनुष्यपद्मादय ऊर्ध्वं देवादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—एवं कीडात्मकं कृच्छ्रं निरूप्य तत एव संसाररूपकक्षोभस्तिमाह—अधश्चोर्ध्वमिति । तस्य अलौकिकदृष्टस्य अधः विविधकीडाविविध, ऊर्ध्वं कीलावतारा-

दिवि, शाखाः प्रसूताः अनेकरूपेण विस्तारं गताः । चकारे-णाऽधः प्रसूतानामपि दर्शनानन्दप्रकारेण लीलापथिकता ज्ञापिता । किञ्च गुणैः सात्त्विकादिभिः सेचनेनैव प्रकर्षेण

बुद्धाः बृद्धिं गताः । किञ्च विषयरूपादयः प्रवालाः पल्लव-
स्थानीया जाताः । किञ्च तासां शाखानां लौकिकाद्यवन्धार्थं
अथः जीवादियु मूलान्यवसन्ततानि प्रकृदानि । प्रयोजन-

माह— मनुष्यलोके कर्म अतुल्यः पञ्चाद्वर्गं येषां तदर्थं
तादृशानि, मनुष्यलोकोत्पन्नानां कर्मप्रवृत्त्या- सृष्ट्या-
वर्धय ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— अथश्च मातुषेभ्यस्तिर्यक्स्थायरादयोऽवीच्यन्ताः (?) । ऊर्ध्वं च मातुषेभ्य एवोपरि च
गन्धर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यन्तं प्रसृताः प्रसरं प्राप्तास्तस्य शाखाः । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुण-
प्रवृद्धाः । विषया एव रञ्जकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासां ताः । संसारवृक्षस्योपरि मूलं ब्रह्म
वक्तव्यम्, अथश्च इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासनारूपाण्यवान्तरमूलान्यनुसन्ततानि प्रवाहनिस्त्यानि ।
यतः कर्मानुबन्धीनि कर्मैव धर्माधर्मार्थयमनुबन्धः पञ्चाद्भावि येषां तानि कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्यः कर्माणि
कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसन्तानोऽयं वृक्ष इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुरुच्छेदस्यानर्थकरस्य संसारवृक्षस्योच्छेदनोपाय-

कथनद्वारा कर्तव्योपदेशः ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— यस्त्वं वर्णितः संसारवृक्षः—न रूपमिति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा
नैवोपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् ; दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति । अत एव नान्तो
न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्तः' इति न
केनचिद्वगम्यते । न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यं अस्य केनचिदुपलभ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढ-
मूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशस्त्रेण असङ्गः
पुत्राचित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवे-
काभ्यासात्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सबीजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुनः पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेना-
नादित्वात् संसारवृक्षः समुच्छिद्यते, न चोच्छेत्तुं शक्यते केना-
पीत्याशङ्क्याऽऽह— यस्मिन् । यथा पूर्वं वर्णितं यथा च
लोके प्रसिद्धं तथाऽस्य रूपमिह शास्त्रादनुमीयते तथा चास्य
ज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह— यद्येति । तस्य प्रमितत्वे हेतु-
माह— स्वप्नेति । तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टस्वरूपत्वं हेतुं
करोति— दृष्टेति । इत्यमेयतेति शेषः । तमेवामेयत्वं हेतुं
कृत्वाऽवसानमपि तस्य न भातीत्याह— अत एवेति । ज्ञानं

विना भ्रान्तिवासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वात्वात्मानमस्ती-
त्यर्थः । इदं प्रथमतःमपि नास्य परिच्छेत्तुं शक्यमित्याह—
तथेति । आद्यतन्वन्मध्यमपि नास्य प्रामाणिकमित्याह—
मध्यमिति । संसारवृक्षस्याश्वत्थशब्दितस्य क्षणभङ्गस्य
स्वयमेवोच्छेदसम्भावनादुच्छेदार्थं न प्रयतितव्यमित्याशङ्क्या-
ऽऽह— अश्वत्थमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यम् ।
दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन स्फुटयति— पुनः पुनरिति ॥३॥

१ शां. भा.— तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं, परिमार्गणमन्वेषणं; ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यं ?
इत्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं, तच्छरणतयेत्य-
र्थः । कोऽसौ पुरुषः ? इत्युच्यते— यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निस्तृता; ऐन्द्रजा-
लिकादिव माया, पुराणी चिन्तन्ति ॥ ४ ॥

२ आ. शां व्या.— उद्धृत्य किं कर्तव्यं ? तदाह— तत् इति । पश्चादश्वत्थादूर्ध्वं व्यवस्थितमित्यर्थः । किं तत्पदं यदन्विष्य ज्ञातव्यं ? तदाह— यस्मिन्निति । येन सर्वं तं पूर्णं

पूर्णे वा शयानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः । विवर्त-
वादासुरोचिनं दृष्टान्तमाह— येन्द्रेति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्य ब्रह्मस्य चतुर्ध्रुवादिद्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याप्रवृत्तेनाह-
श्शाखत्वं, मनुष्यत्वे कृतेः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं, न तथा
संसारिभिरुपलभ्यते; मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुपपत्तिग्रहश्चेत्तावन्मात्रमुपलभ्यते;
तथाऽस्य ब्रह्मस्य अतो विनाशोऽपि गुणमयमोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते; तथाऽस्य गुणसङ्ग एवा-
दिरिति नोपलभ्यते; तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते; प्रतिष्ठितुष्य-
स्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्या प्रतिष्ठा ।

४ वे. ता. चं.— ननु सर्वप्रत्यक्षसम्मतोऽस्मिन् संसारे
'यस्तं वेद' इति कस्याचित्तेदंनेन प्रशंसनमयुक्तमित्यत्रोच्यते
॥ रूपमस्येति । नात्र रूपानुपलम्बनचनस्य रूपाभावे
तात्पर्यं, निर्दिष्टव्यवरोधादित्यभिप्रायेणाह— अस्य ब्रह्म-
स्येति । सर्वेषां संसारोपलम्भे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलम्भ
इति तथाशब्दाभिप्रेतं विज्ञोति— चतुर्ध्रुवादित्वेनेत्या-
दिना । संसारिभिरिति— अपवर्गोपयुक्तज्ञानरहितैरिति
भावः । संसारिष्वेव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । कृतस्थ-
पितुपुत्रादिरूपेण लोकेऽपि मूलशाखापठ्यादिकं दृश्यत इत्य-
त्राह— मनुष्योऽहमिति । तेषां हेतुस्यापि संसारस्योपादा-
नोपेक्षं ज्ञानमस्ति; न ॥ ज्ञानार्थमिति भावः । 'नान्तः'
इत्यादावपि तथाशब्दस्यानुपलम्भमाह— तथाऽस्येति । सम-
मिच्छाहृतासङ्गशङ्कच्छेद्यत्वाच्चगुणमन्तशब्दार्थमाह विनाश
इति । आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितान्तशब्देन विवक्षितः;
तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चातुपलम्भः नित्यप्रलयमार्गं हि
संसारिभिर्हस्यत इत्यभिप्रायेणाह— गुणमयमोगेष्वसङ्गकृत

इति । भोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्याद्यैः
प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधप्रत्ययानुदासाय 'उपलभ्यते' इति-
पदमनुषजितम् । गर्भादित्युपलब्धान्तरादेषुलम्भोत्पन्नानुसृत-
आदिरिह विवक्षित इत्याह— गुणसङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठा-
शब्देन परोक्षं परमात्माभिमानमयुक्तं, निरुसज्ञानं सङ्गविषयस्य
तस्यासङ्गशङ्कच्छेद्यप्रतिष्ठात्वात्निर्देशानौचित्यात्; अत आदि-
युक्तस्य सङ्गस्यापि निदानं क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अर्थोपि-
त्यात्प्रतिष्ठोच्यत इत्याह— अनात्मन्यात्माभिमानरूप-
मिति । एतेन सम्प्रतिष्ठा मध्यमिति व्याख्याऽपि निरस्ता ।
अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दवृत्तिः ? इत्यत्राह— प्रतिष्ठितुतीति ।
अयं भावः— मूलस्थितिभूमिः ब्रह्मस्य प्रतिष्ठा; कर्म च संसार-
ब्रह्मस्य मूलत्वेनोक्तम्; तच्च 'अविद्यासञ्चितं कर्म' [वि. पु.
२।१३।७०] इति वचनादज्ञाने स्थितं, तदधीनत्वात्तदनुपलब्धयः
ममकारस्यापि कर्महेतोरुद्धार एव कन्द इति स इह संसार-
ब्रह्मप्रतिष्ठेति ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तप्रकारं सुविरुद्धमूलं सुष्ठु विविधं रूढमूलमश्वत्थं सम्यग्ज्ञानमूलं दृढेन गुण-
मयमोगासङ्गाख्येन शब्देन छित्त्वा ततो विषयासङ्गाद्धेतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यं अन्वेषणीयम्; यस्मिन्
गता भूयो न निवर्तन्ते ।

४ वे. ता. चं.— 'एनम्' इति सङ्गात्पदप्रकृतिवैचित्र्य-
परामर्श इत्याह— उक्तप्रकारमिति । सुष्ठुच दृढनिरुद्धावा-
नत्वेनान्यैः छेत्तुमशक्यत्वम् । विविधत्वं प्रायश्चित्तादिभि-
रैकैकस्य कर्माख्यमूलस्य च्छेदेऽप्यनादिकालं मनोवाङ्मायैर्बुद्धि-
पूर्वकमवदुषिपूर्वकं च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्त-
प्रकारसम्पत्तत्वम् । असङ्गोऽपि कदाचित्तादात्मिककल्याण्यदि-
हेतावपि भवति; स तु न दृढः; अतः सस्यग्ज्ञानमूलेने-

त्युक्तम् । विषयत्यागदशायामिव आत्मान्वेषणदशायामप्य-
सङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञापनाय तत्तदशब्दः । अत एव 'ततः
परम्' इति पराशब्दाध्याहारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमित्यभिप्राये-
णाह— ततो विषयासङ्गाद्धेतोरिति । 'आत्मानमन्वि-
च्छेत्' [जा. उ. ६] इत्यादिस्मृत्यानाह— अन्वेषणीय-
मिति । छन्दोसुरोधाया च्छान्दर्सं 'निवर्तन्ति' इति परस्मैपद-
मित्यभिप्रायेण स्ववमात्मनेपदं प्राबुद्धं ॥

३ रा. भा.— कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयमोगासङ्गस्तन्मूलं च विपरीतज्ञानं निवर्तत इत्यत
आह— तमेवेति । अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चाद्यं कृत्स्नस्यादिभूतं 'मयाऽप्यक्षेपेण प्रकृतिः स्रयते
सत्चराचरम्' [१।१०] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१।०।८] 'मत्तः परतरं नान्यत्
किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] इत्यादिब्रह्मकर्मार्थं पुरुषमेव शरणं प्रपद्येत तमेव शरणं प्रपद्येत ;

यतो यस्मात् कृत्स्नस्य सद्गुरिणं गुणमयमोगसङ्गप्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत् पूर्वमेव 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' [७।१४] इति । 'प्रपद्येतः प्रवृत्तिः' इति वा पाठः; तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्य शरणमुपगम्य, इयतः अज्ञान-निवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभृता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता; पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी । पुरातना हि मुमुक्ष्वो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धाः सञ्जाता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु दृढस्यासङ्गशक्तस्य लाभे हि तेन चिद्येत; तदेव तु संसारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्क्योत्तरमन्यं सङ्गमयति—**कथमिति ।** 'निर्मानमोहाः' [१९।५] इत्यादिसमनन्तरग्रन्थासुसन्धानेनाह अज्ञानादिनिवृत्त्य इति । आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थाप्यत इत्याह मये-ति । यदाज्ञातिलङ्घनाद्वन्धः, स एव हि प्रसादितो मोक्ष इत्य-भिप्रायैर्नैवकारः । तत्प्रपञ्चनरूपस्य 'यतः प्रवृत्तिः' इत्या-देर्महदादिमुष्टिमात्रपतवव्युदासाधेयमेवायं प्रपत्तिवाक्ये प्रागुक्तं स्मारयति उक्तं हीति । 'तेषामेवातुक्मर्थ' [११।१०] 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादातरिष्यसि' [१८।५८] 'मामेकं शरणं ब्रज' [१८।६६] इत्यादिकमपि भाव्यम् ।

अत्र प्रस्ताविशब्दैः सत्यत्यस्यैव प्रतीतेः, परेषामिन्द्रजालहृष्टान्तः शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिश्च बाधितः । छन्दोबद्धीणां प्रयोगा-नुमतेः 'प्रपद्येत्' इति परस्मैपदम् । तत्र ह्यभिमतं पाठान्तर-मर्थान्तरं चाह—**पप्रद्येत्त्यादिना ।** उत्तमपुरुषत्वे वाक्याना-न्वयात् 'इयतः' इति पदच्छेदः । एवं च शङ्क्याः साक्षादि-दुस्मृतं स्यादिति भावः । इयच्छब्दस्यात्र प्रकृतवाक्यपरत्वं माह अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति । पुरुषस्यापारविषय-त्वाय साधनभूतेत्युक्तम् । पृथग्भिहितं सम्बन्धसामान्यमिह साध्यसाधनभाववृत्तिशेषे विधान्तमिति भावः । 'प्रस्ता पुराणी' इत्यनेन शिष्टाचारप्रदर्शनेन भिन्नतमित्याह—**पुरा-तनानामिति ।** तदेव विवृणोति पुरातना हीति ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते । अन्तादिर्विष्णुः । 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्' इति भागवते । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः' इति च मोक्षधर्मे । असङ्गश्चेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन' [११।२८।१७] इति भागवते । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवावन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव—'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तत्र व्रणाति व्रणाति चान्यान्' [] इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— अस्य रूपं नोपलभ्यत इत्युक्ते प्रमाण-बाधः, अत उक्तम्—**तथेति ।** तत्सापेक्षमित्यतः पूरयति—**यथेति ।** विकारित्वादिनेत्यर्थः । जगतो देशकालान्यां परि-च्छेदस्योपलभ्यमानत्वात्तान् इत्याद्युक्तमनुकूलमित्यत आह—**अन्तादिरिति ।** संहर्तृत्वादिरिति शेषः । अत्र सम्प्रतिमाह—**त्वमिति ।** मध्ये स्थितेः कर्ता । तस्मात्तुपलभ्यमानत्वे प्रमाणमाह—**अनादीति ।** आद्यन्तरहितम् । असङ्ग एव शक्तमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—**असङ्गेति ।** असङ्गः सङ्गराहित्यं तेन सहितं ज्ञानमसङ्गशक्तम् । दध्यो-दनादिवत् । वृत्तौ साहित्यस्यान्तर्भावप्रयोग इति भावः । प्रतीतार्थः कृतो न ? इत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वोक्तेरि-त्याह—**ज्ञानेति ।** 'हित्वा' इत्यस्य 'सर्वजमुद्धृत्य' इति (सं.) व्याख्यानमसदिति भावेनाह—**छेदश्चेति ।** वस्तुतः विमर्शो विवेकः । व्याख्यानान्तरपरिचयगैर्न व्याख्याने को

हेतुः ? इत्यत आह—**तत्तच्छेति ।** यतो विमर्श एव प्रकृत्या-देर्विश्वस्य छेदो न सर्वतोद्धारणम् । तत एव तस्यैकस्यैवदम-बन्धकं भवतीति युज्यते । अन्यथैकेन छेदे कृते सर्वमुक्तिः स्यादिति भावः । इदथामेषेव छेद इत्याह—**तथा हीति ।** अत्र ह्यथत्यमेनं हित्वा 'ततः परं तत्परिमार्गितव्यं' [१५।४] इति विश्वच्छेदस्य ब्रह्मप्रतीतौगुणवत्त्वमुच्यते । तथा हि विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शे सति कार्यस्य कारणपेक्षत्वात्, चेतनान-धिष्ठितादुपादानादुत्पत्त्यसम्भवात्परतन्त्राणां सुखतोऽधिष्ठातृ-त्वायोगान्मूलस्यमुपादानकारणविष्ठातृ ब्रह्म प्रतीयते न विश्व-विनाशे । अतो योग्यतावशाद्विमर्श एव छेदो न विनाश इति गम्यत इत्यर्थः । विश्वमिथ्यात्वज्ञानमेव छेद इति चेत्, न; अन्य मिथ्याज्ञानत्वात् श्रुतिसंवादाच्चैवमेवेत्याह—**तच्छेति ।** "तं वै प्रपद्ये यं वै प्रपद्ये" इति तच्छ्रुतावेव अतस्तं छेदकमेव ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव "तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्ये न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्म मूलं तच्छिस्तुः" इति । 'नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान्' इति च मोक्षधर्मे । छेदोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. की. — वाक्यार्थस्य समासत्वात् 'तमेव चार्वा' इति व्यर्थमित्यतः सञ्ज्ञितं सूचयन्वाह — तदर्थं चेति विमर्शार्थं च । विश्वविमर्शाद्ब्रह्मज्ञानं भवतु स विमर्श एव कथं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षां तदर्थमित्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिद्विषुं प्रति तदुपायो विधेयः, न तु प्रपञ्च इति वचनं सङ्गतमित्यतः 'व्यस्तयो वदुलम्' [अष्ट. ३।१।८५] इति वचनमाश्रित्याह — प्रपद्येतेति । कुतो व्यस्तयः ? इत्यतः श्रुतिस्मृतिसंवादादित्याह — तच्चेति । तद्विरुधं चिच्छुः ।

अन्यासलोप इदमवश्यं च्छान्दसः । चिच्छिद्विषुः । विश्वविमर्शा-
र्थं विषयं सूक्तं तमेव पुरुषं प्रपद्येतेत्यर्थः । प्रपञ्चा-
प्रसनेन नारायणेन दृष्टः पुमान्प्रतिबुद्धो विश्वविमर्शसमो भवे-
दित्यर्थः । इत्यत्र पुरुषव्यत्ययोऽत्र व्याकृत्य इत्याह — छेद-
नेति । असत्तदुपायविधानमेव सङ्गतमिति शेषः । न केवल-
सुप्तमपुरुषोऽज्ञातपुरुषः किन्त्वयुक्तश्चेत्याह — न चेति । तमेव
प्रपञ्च इत्येवं परिमार्गितव्यमिति सम्बन्धस्त्वयुक्तः, अस्य
परिमार्गणत्वाभावात् ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा. — न रूपमिति । अस्य संसारवृक्षस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते; नान्तो न चावसानमुपलभ्यते; न चाऽऽदिः, आदिरिदमप्रथमतया प्रवृत्तिरस्य संसारवृक्षस्य नोपलभ्यते । न च सम्प्रतिष्ठा मध्यं, मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरद्विचन्द्रदिङ्मोहादिस्वरूपत्वात् । अथत्यमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण सङ्गस्याभावोऽसङ्गः शस्त्रमिव शस्त्रं तेन दृढेन परमार्थनिश्चयदृढीकृतेन चिच्छत्वा संसारवृक्षं समूलमुद्धृत्य ॥ ३ ॥ तत इति । ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यं, ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । कथं परिमार्गितव्यं ? इत्यत्राऽऽह — तमेव विष्णुमाद्यमादौ भवं पुरुषं जगत्पूर्वकं प्रपद्ये शरणं गच्छामि । यतो यस्मात्संसारमायावृक्षस्य प्रवृत्तिराविर्भावः । प्रसृता निस्सृता पुराणी नित्येति ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. नि. — प्रकरणान्तरेणापि दुरुच्छेदत्वमाह —
न रूपमिति । इह संसारे स्थितेः प्राणिभिः अस्य संसार-
वृक्षस्य रूपं ब्रह्ममूलत्वं तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याप्रत्वेना-
धरशास्त्रं, मनुष्यत्वावस्थायां च कृतेः कर्मभिः पुनरन्यधश्चोर्ध्वं
च तस्य प्रसृतशास्त्रत्वमिति यथोक्तं तथा नोपलभ्यते । अत
एव नास्यान्तोऽवसानं चोपलभ्यते, नाध्यादिः, न वा सम्प्र-
तिष्ठा स्थितिर्मध्यम्, आश्रमप्रतियोगिकत्वान्मध्यस्य ।
तथा चाहपलभ्यमानस्वरूपतयाऽनवगतादिमध्यावसानस्यास्य
दृक्षस्य दुर्घट एवोच्छेदः इति भावः ।

यस्मादेवं दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरोऽयं संसारवृक्षस्तस्मादेन-
मुपायेन चिच्छत्वा पुरुषार्थसिद्धये प्रयतितव्यमित्याह साधनं-
अश्रान्त्यमिति । सुषु विविधं रुढसङ्गमनाद्यज्ञानेनातिदृढं
एनमन्त्रं असङ्गशस्त्रेण, सङ्गः सृष्टा, तद्विरोधि वैराग्यमसङ्गः

पुत्रवित्तलोकैकवास्याग्ररूपः, स एव शस्त्रं रागाद्वेषमयसंसार-
च्छेदकत्वात् ; तेन असङ्गशस्त्रेण दृढेन तत्त्वज्ञाननिष्ठया दृढी-
कृतेन पुनःपुनर्वैकल्याभ्यासनिश्चितेन चिच्छत्वा, वैराग्यशमद-
मादिसम्पन्नो भूत्वेति यावत् ।

ततो गुरुष्वपसृत्य तत्पदं पश्यते ज्ञायत इति पदं ब्रह्मात्मतत्त्वं
परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम्; "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"
[छां. उ. ८।७।१६] इति श्रुतेः । अत्राद्यादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः ।
किं तत्पदम् ? यस्मिन्पदे गता अमेदेव प्राप्ता भूयः संसाराय
न निवर्तन्ते । तदन्वेषणे च भगवदेकान्तभक्तिरेव कारण-
मित्याह — तमेवेति । यतः पुरुषदेवा पुराणी चिरन्तनी
संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता ऐन्द्रनालिकादिव गजादिमाया
निस्सृता, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं प्रजामासुः ; अतएव सुतरां
शरणतया तत्परिमार्गितव्यमिति योजनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

९ व. त. ० दी. ० — किञ्च न रूपमिति । इह मायाभोहितैर्वादिमिरस्य स्वरूपं याथावत् तथा वेदोक्तप्रकरणे
नोपलभ्यते 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिगच्छस्वरूपत्वात्' । [ब्र. सू. ३।२।३] किञ्च नान्तो निर्णयो न
चादिः; न च सम्प्रतिष्ठाऽपि । तेनासम्प्रतिष्ठमसत्यं स्वाज्ञानकल्पितं जगदुच्यते । वक्ष्यति च मायावादिनामा-
सुराणां लक्षणे 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीधरम्' [१६।८] इति । ततो नेदं जगदसत्यं, किन्त्वेतदुपाय-
वराणभूतं जीवकल्पितं सुवर्णजलवत्कामभूतसंसारार्थं दुष्टांशमेनमभिन्नतया हंसोक्तितः प्रतीयमानम् ; अतएव सुतरां
विरूढानि मूलाणि जीवकल्पितानि वासनामयानि दोषरूपाणि यत्र तमसङ्गशस्त्रेण दृढवैराग्यरूपेणाभजनीयतया
सकत्यभावेन चिच्छत्वा पृथक्कृत्य ततः पदमात्मरूपं भगवद्भामभूतमक्षरं ब्रह्म परिमार्गितव्यमित्यन्तरेणान्वयः । न चेह
जीवकृतो जगदुच्छेद एव यथा श्रुतो वाच्योऽपि शिष्टत्वनिरूपणादिति वाच्यम्, उच्छेदिते दृष्टे दृष्टो पुरुषो
नेतिवदविरोधात् ॥ ३ ॥ तद्विनिमिषि — यस्मिन्निति । यत्र गता ज्ञानिनो भूयो न निवर्तन्ते । तत्र मुख्यं
साधनं भक्त्यमाह — तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्ये इति । यतः पुराणी कृत्स्नस्य जगतः कर्मसु प्रवृत्तिरुत्तमिः प्रसृता
भवति । तं प्रपद्ये इति वा पाठः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— नञ् कथं तेः सृष्टिः? इत्यत आह—
न रूपमिति । इहाऽस्मिन् लौकिके संसारे कर्मासक्ताना-
मस्य तच्छास्त्ररूपेण सत्यपि तथाऽलौकिकक्रीडात्मकं रूपं न
लभ्यते । न च अन्तः, क्रीडात्मकेन नित्यत्वात् । न च आदिः,
पुरुषोत्तममूलकत्वेनाऽनादित्वात् । न न पुनः सम्प्रतिष्ठा स्थितिः
तस्माँलौकिकसंसारामकवृथं छित्वा पुनरलौकिकान्वेषणं
कार्यमित्याह—अद्वयस्थितिमिति । एवं परिदृश्यमानं लौकिक-
मन्वन्धं नद्वारं सुविरुद्धमूलं दृढं, दृढेन निश्चयात्मकेन असङ्ग-
शस्त्रेण एतन्मध्यपातिदुष्टविषयादिदोषपर्यालोचनसङ्गाभावा-
त्मकेन शस्त्रेणैतच्छेदपटुना छित्त्वा निर्वं कृत्वा ॥ ३ ॥

ततः पदमिति । ततस्तदनन्तरं तत्पदं अलौकिकस्य तस्य
मूलभूतं परिमार्गित्वं परितो विचारपूर्वकमालोचनरीत्या
मार्गितव्यमन्वेषणीयम् । अन्वेषणे प्रयोजनमाह— यस्मि-
न्नि । यस्मिन् पदे गताः प्राप्ता भूयो न निवर्तन्ते, संसारे
नागच्छन्तीत्यर्थः । कथमन्वेषणीयं? इत्यत आह— तमेवेति ।
यतः पुरुषोत्तमात् पुराणी सनातनी नित्या प्रवृत्तिर्भक्त्या-
त्मिका भगवदनुप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता प्रकटिता; तमेव
अयं च पुनः पुरुषं भावादिमतया पुरुषरूपं शरणं प्रपद्ये
ब्रह्मातीति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० टी०— ननु श्रोऽपि स्थातुमर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशिर्विज्ञानसन्तानरूपो वा
ब्रोह्मादिवत्प्रवाहानित्यो वाऽयं संसारस्तर्हि दुरुच्छेद्यो वासनानां कर्मणां च बीजाङ्कुरवदव्योम्यजन्महेतुत्वस्या-
वर्जनीयत्वादित्याशङ्क्य सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येवं पक्षमाश्रित्य परिहरति— न रूपमिति । रज्जु-
रगत्वेवाव्यय रूपं सम्यग्दृष्ट्वा वीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते । इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वमज्ञानदशायां तथा नोपलभ्यते
ज्ञानदशायां । तेनास्य मृशात्वमनुभवेकमेवमित्युक्तम् । एतेनानुपलभ्यरूपत्ववचनेन स्वप्रकाशानां विज्ञानानां
रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः । तर्हि शशविषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत आह— तान्तो न चादि-
रिति । उपादानस्य मूलज्ञानस्याद्यन्तशून्यत्वादयमप्याद्यन्तशून्य इत्यर्थः । तद्व्याप्तवदपरिह्रायः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह— न च सम्प्रतिष्ठा, अस्य प्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति । न चायं ब्रह्मणो विकारो येन
तत्रैव लीयते; न चेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यमङ्गापत्तेः; किं तर्हि तुच्छमज्ञानस्योपादानं तस्मिन् ज्ञानेन
विनष्टे समूहस्यास्योच्छेदो भवति, अज्ञानस्य च तुच्छत्वम् । “तुच्छेनाभ्रपिहितं यदासीत्” [१५४]
इत्यादिश्रुत्या । तत्कार्यस्य रज्जुरगादेः प्रलये तदनुपलम्भस्यानुभवेन च सिद्धम् । तस्मादस्य प्रतिष्ठा नोपलभ्यत
इति युक्तमेवोक्तम् । तमेनमन्वन्धं वासनानां दारुण्यं सुविरुद्धमूलं दृढतरमूलमप्यसङ्गशस्त्रेण सङ्गो देहादितादा-
त्म्यवृद्धिः, तदवर्जनमसङ्गः, स एव शस्त्रं तेन दृढेन परिपकेन च्छित्त्वा ‘ततः पदं तत्परिमार्गित्वं’ [१५४]
इत्युच्यते। अन्वयः । यद्यपि स्थूलसूक्ष्मप्रयोः संसारयोः सङ्गः सुषुप्तौ स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाभिरप्यात्मनो-
ऽसङ्गोऽनुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्याज्ञानेनानुच्छेदान्नासङ्गधीर्दृढा भवति, तस्मान्निर्विकल्पसमाध्य-
रूपभासेन कारणशरीरस्याप्यसङ्गः साध्यः; तेन चासङ्गशस्त्रेणास्य च्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद्रज्ज्वरगवद्वा
प्रविष्टापरुषः कर्तव्यः । न तु साङ्ख्यानमिव स्वरूपेण सतः परिवर्जनमात्रम् ॥ ३ ॥

तमिममन्वन्धं छित्त्वा किं कर्तव्यं? अत आह— तत इति । न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसङ्ग-
मात्रेण कृतार्थता; किं तर्हि? ततोऽसङ्गानन्तरं तत् श्रुतिप्रसिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म परिमार्गित्वं श्रुति-
युक्तिवलेन ‘अहमेव ब्रह्मास्मि’ इति ज्ञातव्यम् । यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः सन्तो न निवर्तन्ति
न पुनर्निवर्तन्ते । तमेव प्रत्यगानन्दमाद्यं पुरुषं पुरि शरीरे शयानमहमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति
भावयेत् । भगवत एव वा इदं वचनं लोकशिक्षार्थं ‘वर्त एव च कर्मणि’ [३१२] इतिवत् । कोऽनौ पुरुषः ?
यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै. उ. ३. १६] इत्येवंरूपा प्रसृत
अस्मात्सपि प्रवृत्ता । यतो वयमपि इदानीं कामयामहे भवादिना वयं भूयःसः स्याम प्रजया प्रजायेमहीति
चेति । येनेयं प्रवृत्तिर्दिशिता तत्प्रणामेनैव सा निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुक्तिपदं गच्छतां ससाधनलक्षणानि ।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

दन्द्र्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कथमृतास्तत्पदं गच्छन्ति? इत्युच्यते— निर्मानेति । निर्मानमोहाः, मानश्च
मोहश्च मानमोही, तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः, जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः

सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्पराः, विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते निवृत्तकामा यतयः सन्ध्यासिनो द्वन्द्वैः प्रिया-प्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमृता मोहवर्जिताः पदमन्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

२ आ. शार्. व्या.—परिमार्गपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छता-मज्ञान्तराण्याकाङ्क्षापूर्वकं कथयति— कथमित्यादिना । मानोऽहङ्कारः, मोहस्त्वविवेकः । जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रसन्नि-

धावपि द्वेषम्रीतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं श्रवणादिनिश्चयम् । सन्ध्यासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्मण इत्यर्थः । आदिशब्देन तद्देतुप्रहः । मोहवर्जितत्वमुक्तहेतुतः सञ्ज्ञातसम्यग्धीत्वम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं मां शरणमुपगम्य निर्मानमोहाः निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः जितसङ्ग-दोषाः जितगुणमयभोगसङ्गाख्यदोषाः, अध्यात्मनित्याः आत्मनि यत् ज्ञानं तदध्यात्मम्, आत्मज्ञान-निरताः, विनिवृत्तकामाः, विनिवृत्ततदितरकामाः, सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च विमुक्ताः, अमृताः आत्मानात्म-स्वभावज्ञाः, तदव्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति, मां शरण-मुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुशकाः सिद्धिर्पश्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्मिन्नर्थे ' निर्मानमोहाः ' इत्याद्य-नन्तरावाक्यमपि ' यतः ' [१५/४] इत्युक्तस्य विवरणतया सुसङ्गतमित्यभिप्रायेणाह— एवमिति । अत्र सामर्थ्यात्सङ्ग-विभुतेः कारणं निर्मानमोहत्वमिति तद्वत्तुर्व्यवस्थायाः— निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा इति । ' अमृताः ' इति पृथगुक्तैश्च मानमोहमेतन्व्याख्येनममुक्तमिति भावः । आत्मसम्यग्बोधच्छेदाय गुणमयेति विशेषणम् । जितसङ्गत्वफल-मध्यात्मनित्यत्वम्; तच्च ' अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् ' [१३/१२] इति प्रागुक्तं तदाह— आत्मनि यज्ञान-मिति । योगकाले नैरन्तर्येणोत्पानकालेऽपि प्राप्नुयैणाध्यात्म-ज्ञाननिरतत्वम् । स्वाहुतेन स्वात्मज्ञाने निरतत्वात्तदितरकाम-निवृत्तिः । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निश्चितकामत्वं; तच्च विषयसन्निधावप्युपेक्षकत्वम् । सङ्गकामयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोक्तत्वात्प्राप्तुमर्हतिः । सुखदुःखसंज्ञैः अनुकूलप्रतिकूल-भावेतिरित्यर्थः । इदं बोधायनदशाविवक्षायां द्वन्द्वतितिक्षापरम् ; फलदशापरत्वे दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरम् । ' त्रिभिर्गुणमयैर्भावे-रेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितम् ' [७/१३] इत्युक्तमाया-तरणादिहामुद्वेगम्, तच्च वेदात्मभ्रमनिवृत्तेः ' निर्मानमोहाः ' इत्यनेनोक्तत्वात्तद्वितीरिकात्मानात्मविषयसमस्तभ्रमनिषेधरूप-

मित्यभिप्रायेणाह आत्मानात्मस्वभावज्ञा इति । यद्वा मोहहेतुनिवृत्तिलक्षकोऽत्रामुहशब्दः, अन्योन्यव्यावर्तिकासाधारणशब्देप्रतीत्या ह्यात्मानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः । स्वरूपतो निर्वािकारत्वादात्मनो व्ययो ज्ञानसङ्कोचविकासरूपः; तन्निषेधकलितमाह— अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति । पठत इति पदं ' प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावः ' [बि. पु. ६/७/१३] इति परिछद्मात्तनोऽपि परमात्मवत् प्राप्यत्वात् पदत्वम् । न चात्र परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतः, अनन्तरलोके तस्यैव तच्छब्दपरासृष्टस्य ' मम धाम ' इति व्यधिकरणनिर्देशात् । न च पदशब्दपरासृष्टयोरिह दिव्यस्थानविषयत्वं, ' परिमार्गितव्यम् ' [१५/४] इति तस्यान्वेषणीयत्वविधन-योगात् । तस्य हि फलतयाऽस्तीति ज्ञातव्यत्वमार्जः नत्वात्मवत् समाधिपथेन्तगवेषणारूपत्वम् । ' मम धाम ' इति निर्दिष्ट-स्यैव हि सैसारावस्था ' ममैवांशः ' [१५/७] इत्यादि-नोच्यते । अन्यथा परस्थानप्रतिपादनानन्तरं ' ममैवांशः ' इति ब्रह्मावस्थाजीवनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः । उक्तशङ्कापरिहाराय ' तमेव ' इत्यादेः पिण्डितं तात्पर्यमाह— मां शरणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— साधनान्तरमाह— निर्मानेति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— तर्हि ब्रह्मज्ञानसाधनं विश्वविमर्शस्तत्र साधनं च तत्प्रतिपत्तिरिति समस्तमुक्तं किमुत्तरेण ? इत्यत आह— साधनान्तरमिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— निर्मानेति । कृतचेतस्ततया जितसङ्गदोषाः, सङ्गो विषयसङ्कल्पः, स एव दोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः, विषयसङ्कल्परहिता इत्यर्थः । अध्यात्मनित्या आत्मज्ञाननिरताः । विनिवृत्तकामास्यक्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः सुखादिशब्दवाच्यैः, गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, अमृता विवेकिनः । तद्वैष्णवं पदम्, अव्ययमवनाशि ॥ ५ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवं संसारस्वरूपं ततो विरक्तस्य भगवद्भक्त्या ब्रह्मभक्तवत्त्वज्ञानं चोक्त्वा निस्संसारस्य शक्तिं

दर्शयति— निर्मानेति । निर्गतो मानमोहाहङ्काराविवेको येम्यस्ते, अत एव जितः पुत्रचित्तादिवशङ्करो दोषो येः, जन

एव च प्रतिबन्धकाभावादध्यात्म आत्मज्ञाने नित्याः, अत एव 'रसोऽव्यय परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] इति प्रागुक्तेर्विषयतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषया येन्यस्ते,

तत एव सुखदुःखसंज्ञैर्द्वैविमुक्ताः, ज्ञात एवविषया अमुडा निवृत्ताज्ञानाः तदव्ययं निविधपरिच्छेदशून्यं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—अन्यान्यपि साधनानि चाह—निर्मानेति । मानमोहराहित्यं सङ्गदोषराहित्यं अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं निवृत्तकामत्वं सुखदुःखादिद्वन्द्वराहितत्वं चेति । साधनसम्पन्नास्तद्विष्णोः परमं पदं सर्वदोषरहितं व्यापि वैकुण्ठात्मकमक्षरं ब्रह्माख्यं यान्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—शरणापत्तिं विना दोषानिवृत्तौ तत्प्राप्तिर्न भवेदिति शरणागतौ च स्यादेवेत्यन्यथा अनिवृत्तिस्वाद्योषनिरूपणपूर्वकं तद्विहितानां तत्पदप्राप्तिरुच्यते—निर्मानमोहा इति । निर्गतौ मानमोहौ येषां ते । मानस्तु भगवत्सम्बन्धनः, मोहः स्वरूपाज्ञानात्मकः । तथा जितः सङ्गदोषः अवैष्णवादिसङ्गदोषो यैः । अध्यात्मनित्याः भगवत्स्वरूपतत्त्व-

विचारपरिनिष्ठिताः । विनिवृत्तकामाः विशेषेण मनसा विचारहित्येन विनिवृत्तः कामो येन्यः । सुखदुःखसंज्ञैः सांसारिकैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः । अमुडाः भगवत्परिचिन्तनेन मोहराहित्याः तदव्ययं नित्यं पदं गच्छन्ति । यत एतदोषरहिता उक्तगुणवन्तश्च गच्छन्ति तद्वयमपि शरणातिरिक्तसाधनासाध्यं तस्मात् शरणं प्रपद्ये इति शरणगमनमन्येषणप्रकार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमैकान्तिकस्य सुखस्याच्छादकं संसारान्ध्र्यं तच्छेदकमसङ्गशब्दं चोक्तत्वा तस्य सुखस्य प्राप्तावधिकारिणं तस्य स्वरूपं चाह द्वाभ्यां—निर्मानेति । मानो दर्पः मोहो विपर्ययस्तद्विहिताः निर्मानमोहाः । जितः सङ्गः 'कर्ताहं' इत्यभिमानो दोषो रागादिश्च यैस्ते जितसङ्गदोषाः । अध्यात्मं आत्मनि नित्याः निष्ठावन्तः, आत्मध्यानपरा इति यावत् । विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वन्द्वैः सुखदुःखेल्युपलक्षणं शीतोष्णादीनामपि तैः—विमुक्ताः, तितिक्षावन्त इत्यर्थः । अमुडाः विद्ययाऽविद्यानार्शं कृतवन्तः । तत्पदं अव्ययं अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम् ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—तदेव पदं पुनर्विशिष्यते—न तदिति । तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बन्धः । तद्धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमन्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रः, न पावको नाशिरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—तथैतदं वेद्यं कर्तुमन्यत्कर्मैति द्वैतागतः, अवेद्यं चेदमुपधैत्वात्प्रेषितत्वात्सिद्धिरित्यासङ्ख्याऽऽह—तदेवेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च; ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रकाशकम्; बाह्यानि तु ज्योतींषि विषयेन्द्रियसम्बन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेण उपकारकाणि । अस्य च प्रकाशको योगः, तद्विरोधि चानादिकर्म, तन्निवर्तनं चोक्तं भगवत्प्रपत्तिपुलकमसङ्गादि; यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते, तत्परमं धाम—परमं ज्योतिः मम मदीयम्; मद्भिन्नतिष्ठतो ममांश इत्यर्थः । आदित्यादीनामपि प्रकाशकत्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि, ज्ञानमेव सर्वस्य प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रकाशकान्तनैरपेक्ष्यथोतनाय तच्छब्दाभिप्रेतमाह—आत्मज्योतिरिति । अयं भावः—तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वस्वरूपस्यात् 'पदमव्ययं तत्' [१।५।५] इति परिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रकृतत्वाद्भूतल्लोकैऽपि 'ममेवांशो

जीवलोके जीवभूतः' [१।५।७] इति तस्यैवोक्तेरप्रापि धृति-सिद्धस्वरूपक्योति इत्युक्तकथामशब्दप्रयोगात् जीवविषयोऽयं ल्लोक इति । सूर्यादिप्रकाशयत्वं स्वभाववैपरीत्येन स्थापयति—ज्ञानमेव हीति । सर्वस्येति—प्रकाशयवर्गस्य, तत्पर-

काशकतयाऽस्मिन्तस्योद्विज्योविषोऽपीति भावः । ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकं, तर्हि बाह्येष्वपि किं सूर्याधिपेक्षया । कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहारः ? इत्यत्राह— वाह्यानि त्विति । सम्बन्धविरोधीति सामग्रीमध्यपातिविशिष्टसम्बन्धाकार-विषयकोक्तम् । नहि कुञ्जादिवत्तमो व्यवधारकं, तमोव्यवहित-तालोक्तप्रवृत्तता । एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते ? केन बाह्येन तत्प्रकाश्यं ? इत्यत्राह— अस्य चेति । चत्त्वर्थः शङ्कानिबृत्त्यर्थः । स्वयम्प्रकाशस्यापि यथा-वस्थितसमस्ताकारप्रवृत्ते संसारिणो योग एषोपाय इति भावः । प्रकाशकान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वनिषेधशङ्कान्पन्नेन परिहृता । विशेष-निषेधः शेषाम्यसुज्ञानपर इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिद्धयेत् ? तत्राह— तद्विरोधीति । संसारिकं कर्म योगो-त्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषां न सिद्धयेदिति शङ्कायां प्रवृत्तेन परिहृतिरिति तन्निवर्तनं चेति । गतं प्राप्तेत्यर्थः । धामशब्दोऽत्र प्राग्वह नियमनस्थानपरः, अपितु सूर्याधिपेक्षा-प्रतिक्षेपात्स्वरूपस्य प्रकाशरूपवसिद्धेज्योतिर्विन्वी । तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो मन्दः । ममेति स्वसम्बन्धविशिष्ट-सुप्तदशाभाविपरमसाम्यशङ्कितत्वात् न्ययपरिहारेण सार्धं इत्य-मिप्रायेणाह— परं ज्योतिर्मम मदीयमिति । 'ममोपाशः' [११७] इति वक्ष्यमाणस्यापि सिद्धान्तसिद्धाभिप्रेतमिति व्यञ्जयन् षष्ठ्युक्तं सम्बन्धसामान्यं विशेषे नियच्छति—मद्वि-भूतिभूत इति । विद्युत्तत्त्वं च न गृहिणो गृह्यादिवत्, अपि-

५ आ. मा. भा.—स्वरूपं कथयति— न तदित्यादिना ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. वी.— उत्तरवाक्यानां सन्नत्यप्रतीतेस्तौ सूच-याह— स्वरूपमिति । अनेन कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः पुरुषार्थः ? इत्याकाङ्क्षायामिदमुच्यत इत्युक्तं भवति । स्वरूप-

त्वपृथक्त्वविशेषोपाशत्वेनेत्याह ममांश इति । अय-मभिप्रायः— न तावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपेऽशाब्दपेक्षाः, अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वादंशविभावस्य । अन्यथैकस्मिन् कोऽंशः कथांशो ? नहि स एव तस्यांश इति प्रान्तोऽपि नूयात् । न च भेदाभेदसम्भवः, व्याघातसर्वश्रुति-कोपाद्विप्रसङ्गात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' [ऋक्सं. ८।१।७३] यजुर्सं. ३।१३] 'तस्यावयवभूतेस्तु व्यासं सर्वमिदं जगत्' [श्वि. ७. ४।१०] 'यथाऽनेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्पन्नस्येवमेवास्मादा-त्मनः सर्वे एवात्मानो (सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) व्युत्पन्नति' [वृ. ८.१।२।२०] इत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषोपाशतयेति 'अंशो नानाव्यपदेशात्' [ब्र.सु. २। ३।४३] इत्यधिकरणे 'प्रकाशादिवत् नैवं परः' [ब्र.सु. २।३।४६] इति सूत्रे निरूपितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनविदुषाधिना एकत-याभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोऽंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिवन्ति । तत्र विशेषणविशेष्यभावेनावस्थि-तत्वेऽपि विशिष्टेऽने 'विशेषोपाशः' इत्यादिपदपेक्षेण तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्तमित्रयोर्भावपरयोर्विभूतितद्वाभावेन विशिष्टेऽन्या-द्विशेषणभूतो जीवो निष्कण्ड्व्य व्यपदिश्यमानः प्रधानापेक्षयांश इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुशपारम्यवत्परमात्मव्यति-रिक्तविषयधामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूतं परमत्वं सन्नहि-तज्योतिरपेक्षयेति तत्फलितमाह आदित्यादीनामपीति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— न तदिति । यन्मम परमं धाम तद्वर्ष्यो न भासयते, नापि शशाङ्कः, नापि पावकः; यद्गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते नहि पुनरागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ घं. ब्र. गि.— तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि— न तदिति । यत्पदं गत्वा न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वभासकः सूर्यो न भासयते, सूर्यास्तमेवऽपि तस्य भासमानत्वात्, " अस्त-मित आदित्ये ... किं ज्योतिः ... आसौवात्य ज्योतिः " [वृ. उ. ४।३।६] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । सूर्यास्तमे-ऽपि चन्द्रोऽग्निरां तस्य भासकः किं न स्यात् ? तत्राह— न शशाङ्क इति । न शशाङ्को न पावकः भासयत इत्युक्तम् । चन्द्राग्रधामावेऽपि भासमानत्वात् तद्भास्वरूपमित्यर्थः । तर्हि केनाप्यभास्यस्य वेदितुमेवावश्यकत्वादुपुरुषाधेयत्वसङ्क इत्यत-

आह— तद्भामेति । मम परब्रह्मणो स्वरूपभूतं तत्परम-खलुष्टं धाम ज्योतिः स्वयम्प्रकाशरूपम् " न तत्र सूर्यो भाति " [कथो. २।५।१५+५. उ. ६।१४+छं. उ. २।१।१०] इत्यादिश्रुतेः । तथा च सूर्याद्विप्रकाशान्तराप्रकाश्यत्वेऽपि स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्षत्वात्पुरुषाधेयत्वशङ्केति भावः । अत्र पूर्वोक्तं अथैवत्वत्वं 'तद्भास परमं' इति स्वतो नित्या-परोक्षत्वस्य च प्रतिपादनादवेष्टव्यं तस्यपरोक्षत्वव्यवहारविषयत्व-रूपं स्वप्रकाशत्वलक्षणं भवति ॥ ६ ॥

९ व ० त ० दी०— तदेव विशिनष्टि— न तद्भासयत इति । " तद्विष्णोः परमं पदं " [ऋक्सं. १।२।६।५] अक्षरं 'चैवे च सात्वतपतेस्त्राणं प्रविष्टे' [] इति भागवतवाक्यात्पदभूतं 'प्रमुखेन हरेः स्फूर्तौ लोकवत्त्वेन तूज्वलः' इति निबन्धवाक्यात् लोकात्मकत्वेन च प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धाः सूर्यादयो न भासयन्ते यद्गत्वा च योगिनो नहि निवर्तन्ते तत्परमं सर्वोत्कृष्टं मम पुरुषोत्तमस्य धाम परमं ज्योतिरूपं सर्व-

प्रकाशकं अथात्मज्ञानस्वरूपं 'न यत्र भाया ' इति निरूपणान्ममाधिष्ठानभूतं सर्वोत्तममूलं निरूपममहिमात्मकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— अथ तपद्वस्वरूपमाह—न तदिति । तत्पदं धर्मो न भासयते न प्रकाशयति । एतेन स्वयम्प्रकाश-
वृत्तम् । न शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि तापहरणपूर्वकमीतादिना न प्रका-

शयति । न पावकः, अग्निः शीतादिनिवारकत्वेन न प्रकाशयति ।
किञ्च यत्पदं गत्वा न निर्वर्तन्ते न पुनरागच्छन्ति । कुतः ?
इत्येत आह । तत् मम परमसूक्ष्मं धाम गृहवृत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यदि तदूर्ध्वं पदं गच्छन्ति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यमर्वावी 'पातनान्ताः
समुच्छ्रयाः' इति न्यायात्; ततश्च 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति' [१५।४] इत्यनुपपन्नं ? इत्याशङ्क्य तस्य
पदस्य स्वरूपमाह—न तदिति । तत्पदं सूर्यो न भासयति, रूपदिहीनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां
बाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि रूपवच्चक्षुर्योग्यं तत्सूर्येण चक्षुरनुग्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथैत्यर्थः । न
शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि भासयति यन्मनोग्राहं वस्तु तच्चन्द्रेण मनोनुग्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथा । "यन्मनसा
न मनुते" [केनो. ५] इति श्रुत्याऽस्य मनोग्राहत्वनिषेधात् । नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा ग्राहं
तत्तदनुग्राहकेण पावकेन भास्यं, इदं तु न तथा । "यद्वाचाऽनभ्युदितम्" [केन. ४] इति श्रुत्याऽस्य वागो-
चरत्वनिषेधात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" [मुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चक्षुर्मनो-
वाचामाश्रयं तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं "नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं" [मुण्डको. ७] "अस्थूल-
मनणु" [बृ. उ. ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषरहितं यत्प्रतिपादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञाना-
दुपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेति सम्बन्धो 'राहोः शिरः' इतिवदुपचारात् । मदभिन्नं ज्योतिः स्वयम्प्रकाश-
मित्यर्थः । अत एव यद्वत्त्वा प्राप्य, ज्ञात्वैत्यर्थः । न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवं
व्याख्याने हि— "यदा ज्ञेयैव एतस्मिन्नहद्वयेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं
गतो भवति" [तै. उ. २।७] इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते । अहद्वये इति ह्यगोचर्यत्वेन सूर्येभास्यत्वं पशुदृश्यते ।
अनात्म्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तद्वन्त्यत्र अनात्म्ये इति मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रमोभास्यत्वं निरस्यते ।
अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्सर्वे स्थूलं सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तस्मिन्ने । अत एवानिरुक्ते निर्वचनानुगमे
वाचामगोचर इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाशे इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्यप्रकाशयमन्वितादिमार्गाभ्यां सत्यलोकाद-
प्युपरितनमप्राकृतं वैष्णवं पदं नित्यं देशान्तरेऽस्ति तद्वत्त्वा पुनर्न निवर्तन्ते इति व्याचक्षते, तेषां 'न रूपमस्येह
तथोपलभ्यते' [१५।३] इति दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशस्यापि तुच्छत्वमपरिहाय, दृश्यत्वाविशेषात् ।
तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

'तद्धाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' इत्युक्तम्; ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ताः 'संयोगा
विप्रयोगान्ताः' [म. भा. ११।२।३+१२।२।३+१२।३।३+२० + वा. रा. २।१०५।१६] इति
हि प्रसिद्धं; कथमुच्यते तद्धामगतानां नास्ति निवृत्तिः ? इति, शृणु तत्र कारणम्—ममेति । ममैव परमा-
त्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता
कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमिच्छापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथा-
ऽयमप्यश्वस्तैवाऽऽत्मना सङ्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः
सन्वटादिनिमिच्छापाय आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' इति ।
ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽयः ? इति, सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभा-
गात्; नैष दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽय इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्यये

विस्तरशः । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति च ? इत्युच्यते—
मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशृङ्खलादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्ष-
त्याकर्षति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनुयासऽऽक्षिपति— यद्भवे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति— संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तत्वं प्रसिद्धेरयुक्तं 'यद्भवेत्' [१५।६] इत्यादीत्युपसंहरति-
कथमिति । आक्षेपं परिहरति— शृण्विति । गमनप्रसिद्धिर्निवृत्त्य-
न्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः । जीवस्य पराशत्वेऽपि कथमुक्तदोष-
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिबिम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
वधे— यथेति । अवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरणोक्तदोष-
समाधिं दर्शयति— यथा वेति । आक्षेपसमाधिमुपसंहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते— नन्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति— साव-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निर्देशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो-
भविष्यतीति परिहरति— नैव दोष इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नांशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दर्शितत्वादित्याह—
दर्शितश्चेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्मैव, न तर्हि तस्य संसारित्वमुत्क्रान्तिर्वेति शङ्कते— कथ-
मिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुपक्रमते—
उच्यत इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्युक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलोकं वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसङ्कुचितज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्यष्ठानामीश्वरः तानि कमौतुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— यथेवं स्वद्विप्रसृतिया तवांश एव, तर्हि
नित्यसुखिर्बन्धविशेषेण सर्वेषां परिछादाकारयोगः किं न
स्यात् । इत्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनुय बद्धमुक्तादिव्यव-

स्थापनं 'ममैवांशः' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
इत्युक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— ममेति । ममैवांश एकदेशो जीवलोकं प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः षष्ठं येषां तानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिविषयोपलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्विषयैः संयोजय-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ वे. ब्र. गि.— नह 'यद्भवेत् न निवर्तन्ते' [१५।६]
इत्युक्तमयुक्तम्; गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिजले गन्तुर्गन्तव्य-
भावास्तन्मवेन गन्तव्यक्षेत्रयोगात्, तद्विजले तु 'संयोगा विप्रयो-
गान्ता' इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तत्वं कस्या स्वर्गतत्वेन
ब्रह्मागतस्यापि ततो विनिवृत्त्यवश्यमावेन 'न निवर्तन्ते'
[१५।६] इत्युक्तयोरादित्याशङ्क्याऽऽह— ममैवेति । सुरु-
नरतिर्यगादिरूपेणोपलभ्यमानेऽस्मिन्बुधत्वे जीवलोकं जीव-
भूतो जीवभावः प्राप्तः तत्तच्छरीरेषु जायमानेषु नश्यत्सु च
स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमपट्टे निरूपितो योऽपमात्रा, स
ममैव परब्रह्माणोऽशः, न तु सद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भावः— ब्रह्मा-
भिन्न एव जीवः, न चैवं तस्य ब्रह्माप्त्ययोगः, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्याः । द्विविधा हि प्राप्तिः, अप्राप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिश्च ।
आद्या यथा देवदत्तस्य धामप्राप्तिः । अन्त्या यथा कण्ठचा-
गी, नृ. २९

मीकरादिप्राप्तिः । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशाद्-
प्राप्तवत्स्थितस्य तन्निष्ठस्या प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिवृत्ति-
प्राप्ते तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्माप्राप्तिः
किमप्राप्तप्राप्तिरूपं किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपं विषये, "ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माग्येति" [बृ. उ. ४।१।६+तै. आ. २।२+नृ. उ. ५]
"विमुक्तश्च विमुच्यते" [कठो. ५।१] इत्यादिश्रुतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपेति निर्णयः । उपर्युक्तं च पुराणैः—
'नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः लब्धं देहिनाम् । विभ्रमस्य
निष्ठस्या सा प्राप्तेति व्यपदिश्यते' इत्यादिसूत्रसंहितायुक्तैः
युक्तं चैतत्, ब्रह्मस्वरूपतया नित्यप्राप्तब्रह्मावस्थैव सतो
जीवस्य तद्ब्रह्माप्राप्तेस्तद्ज्ञाननिष्ठत्वात्प्राप्तिरूपत्वोक्तिर्याह ।
उक्तं भगवानुवाच— "स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतो-

ऽभिस्त्विति ? [५।२४] इति । अतो ब्रह्मांशतया ब्रह्मभूत-
स्यापि जीवस्य तत्प्राप्तिरविद्वैवेति ।

अत्र च जीवस्य ब्रह्मांशत्वं नाम वटाकाशस्य महाकाशं
प्रतीय तदेकदेशस्यम् । तत्र निरंशो ब्रह्मणि वास्तवं न भवतीति
कल्पितमेव । तथा च 'ममैवांशः' इत्यत्र अंश इवांश
इत्यर्थः । विस्तरस्त्वद्वैतवज्रपञ्जरे द्रष्टव्यः । नन्वस्तुत्करीत्या
ब्रह्माभिन्नस्यापि तद्भावप्राप्तिः ; तथापि 'यद्वत्त्वा न निर्वर्तन्ते'
[१५।६] इत्युक्तम्, "सता सोम्य तदा सम्पन्नो
भवति" इति श्रुत्युक्तायाः सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तेः पुनरावृत्ति-
दर्शनात् ; अन्यथा सुप्तस्य श्रुत्येव पुनस्तथानायोगादित्या-

शङ्काश्रुत्तार्येन परिहरति— मनषष्ठानीति । अयं जीवभूतः
प्रकृतिस्थानि सुषुप्तिकाले प्रकृत्यावस्थाने लीनतया स्थितानि
मनः पदं येषां तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि पुनर्भोगार्थमाकर्षति ।
अयं भावः—अज्ञानवत् एव सुषुप्तौ ब्रह्माभावापत्तिः,
"सर्वाः प्रजा अहरहृगच्छन्त्य एव (एतं) ब्रह्मलोकं न
विदन्त्यनृतेन हि प्रयूढाः" [छां. उ. ८।३।१९] इति श्रुतेः,
अतश्च जाग्रद्भोगजनकमोक्षवशात् पुनरुत्थितस्याज्ञान-
विलीनेन्द्रियाकर्षणरूपा संसारपुनरावृत्तिर्युक्ता; ज्ञानिन-
स्त्वज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मभावं प्राप्तस्य कारणाभावात्तदभोग
इति ॥ ७ ॥

९ व ० त ० ६।०—अयमपि पुरुषो मे धाम ममैव सच्चिदानन्दशक्तस्य पुरुषोत्तमस्यैवांशोऽणुः केवल-
चिदात्मा स्वेच्छया पृथग्भावितः सनातनो वस्तुतो नित्यस्वरूपत्वात्—अनादिकर्मरूपविधिवेष्टितोद्दिता-
नन्दस्वरूपो जीवभूतो जीवलोके वर्त्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनषष्ठानीन्द्रियाणि
कर्षति । कश्चिद्वर्त्तमानांशोऽणुः सत्त्वादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनषष्ठानीं कर्षणं कर्मानुगुणं करोति ।
सोऽप्यत्र ब्रह्मवादे सर्वशक्तिमतः पुरुषोत्तमस्यांश एव जीव इत्युच्यते । यथा च सूत्रेषु 'अंशो नानाव्यपदेशा-
दन्यथा चापि दाशकितवादिवमपीत्य एकै' [ब्र. सू. २।३।४३] इति । अथमात्मा भगवतोऽंशः सच्चिदानन्देषु
चिरूपः इतरतोऽस्तरं पराभिधयानात्तिरोधानेन बन्धविपर्ययादिति कीडेच्छयैवांशत्वहेतुः । सूत्रे नानाव्यपदेशात्
"सर्वे एवात्मानो (—एत आत्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) व्युबरन्ति" [
[ब्र. उ. २।१।२०] "रमणीयचरणाः ... कप्रयचरणाः" [छां. उ. ५।१०।७] इति च । न च ब्रह्मणो
निरवयवत्वात्कथं जीवोऽंश इति वाच्यम् ; न हि ब्रह्म निरंशं सांशं वा कचिल्लोके सिद्धं, वैदेकसमधिगम्यत्वात्
सत्त्वाचार्यमतोपपन्नार्थतयाऽभ्युपगन्तव्यः ; न तु सर्वविद्वजः कार्यः । युक्तिस्त्वेषोपपद्यते—'विस्तुल्लिङ्गा इवाग्नेर्हि
जडा जीवाश्च निर्गताः । सर्वतः पाणिपादान्तात्सर्वतोऽक्षिशरोमुखाः ॥ निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादाशादिति निश्चयः ।
सर्वशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरा अपि । अन्यधर्मातिरोभावा भूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिणः' इति हि ब्रह्मवादेऽंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वेन सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनः "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत" [] इत्यत्र
सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् दाशाहीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते तत्कार्यत्वं एव स्यादिति चेत्, न,
अन्यथा चापीत्यादि । प्रकाशत्वेनापि एकै शास्त्रिनः दाशकितवादिवमधीयते शरीरत्वेनांशत्वेन च स्वरूपतः
कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यात्त्वात् । तथा च न साजात्यं आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण साजात्यं
स्विष्टमेव ; ततोऽप्ये च सूत्रे 'मन्त्रवर्णात्' [ब्र. सू. २।३।४४] इति "पुरुष एवेदं सर्वं" [ऋक्सं. ८।४।१७।२+
यजुः ३।१२] इत्युक्त्वा "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" [ऋक्सं. ८।४।१७।३+ यजुः ३।१३] इति जीवानां
पादत्वं पादेषु स्थितत्वेनावशत्वम् । अतएवाग्रे "अनुसंधेते" इति 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'
[१५।७] इति । 'प्रकाशादिवज्रैर्वरः' [ब्र. सू. २।३।४६] इत्यत्र च जीवस्यांशत्वं हस्तादिवत् तदुःखेन
परस्यापि तदा दुःखित्वं स्यादिति चेत्, एवं परो न भवति एवमिति प्रकारभेदः द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् ।
अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुत एवं ? तत्राह—प्रकाशादिवदिति 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तस्यात्' इति
प्रकाशप्रवर्ण धर्मवद्योतनाय सुखदुःखाद्योऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्यांशत्वैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाशयदोषेण यथा न दुष्टः, तापस्यापि तदंशत्वादिति 'स्मरन्ति च' [ब्र. सू. २।३।४७+
३।२।१४] इति सूत्रे सर्वे ऋषयोऽंशिनं स्मरन्ति, दुःखसम्बन्धं न स्मरन्ति 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो
निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलेऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥ इति 'कर्ममा ह्यपरो योऽसौ मोक्षवन्धः स युज्यते' ।
'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' [कठो. ५।१।१] चकारात् 'तयोरेकं (अन्यः)
पिप्लवं स्वाद्वति अनभ्रजन्यो अभिचाकशीति' [मुण्ड. ३।१।१] इति भाष्यात् । अतो जीवो नाम ब्रह्मांशो
न तु ब्रह्मैव, कुतः ? नानाव्यपदेशात् । भुत्स्यादौ "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" [मुण्ड. ३।१।१९] "बुद्धे-

गुणेतामगुणेन चैव आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि ह्यः” [श्वेता. ५।८] इति । अत्र बुद्धेर्गुणेनावरः तिरोभूतानन्द आत्मगुणेन त्वाराप्रमात्र एव व्यापक इति व्याख्यातम् । न हि महतो ब्रह्मणोऽणुत्वं यत्र चाणुत्वं तज्जीवान्तयाम्भ्य-
मिप्रायेण । अतएव “वालाग्रशतभागस्य” [श्वेता. ५।९] इत्यादौ “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां. उ. ६।८।७;
८-१६] “योऽसावादित्ये सोऽसाहं” [] “ययसिः क्षुद्राः” [वृ. उ. २।१।२०] इत्यादौ च
नानाव्यपदेशात् सर्वव्यापकवाचाभावायागुरेव ब्रह्मांश एव जीव इति मन्तव्यम् ।

अथवा नानाव्यपदेशात् भेदव्यपदेशादित्यर्थः । “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरम्” [श. ब्रा. १।४।५।३०] इति माध्यन्दिनब्राह्मणे जीवपरमात्मनो भेदेनोपदेशात् केवलं प्राण-
धारणप्रयत्नवान् ब्रह्मणोऽणो जीवशब्देनोच्यत इत्यर्थः । “यो विद्वानेतिष्ठन् विद्वानमन्तरो यमयति” [वृ. उ.
३।७।२२] इति काण्वपाठे स एवार्थः । एकत्र कचिदन्यथाप्रतिवादिना वक्तव्यं स्यात्, न तु नानाप्रमाण-
वचनेषु; तथा अतएव श्रुतावभेदोक्तिः तदंशत्वात् । अंशत्वं च सजातीयत्वे सति तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनशक्त्या-
श्रयत्वमिति । “स यथा महाराजो ज्ञानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवायमात्मेति प्रह्वया
शरीरमुदूह्य तमुत्क्रामसि” “तयोऽर्कमायन्नमृतत्वमेति” [कठो. ६।१६ + छं. उ. ८।६।६] “ऊर्गनाभियेया
तन्तुं सृजते सञ्चरत्यपि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः” [ब्रह्मो. २०] इति श्रुति-
स्मृत्युक्तगमनागमनादिकं चाणुत्वमन्तरेण अनुपपन्नं; जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेव प्रबोधयतीत्यणुत्वाद्ब्रह्मणोऽंश एव
जीवः । जीवब्रह्मविभागस्याविद्याकल्पितत्वे मानाभावात् ‘अविभक्तं विभक्तिमत्’ इतिवाक्यच्छ्रुतौ “विभक्तश्चक्षुः”
[ऋक्सं. ८।३।१६।३] इतिमन्त्रे प्रयोजनाभावेऽप्युत्तेतिपदभ्रवणात्सहजो ब्रह्मकृत एवायं विभागः,
न त्वविद्याकल्पितः; तथा सति सृष्ट्यारम्भेऽविभक्तस्य संसारित्वाभावाद्भिभागस्य च संसारकल्पनमन्तरेणानुपप-
त्तेरन्योन्याश्रयः प्रसज्येत । विभागस्याविद्याकल्पितत्वेन तस्याः स्थितेरनुक्तसिद्धत्वाभिराबारस्थितेरसम्भावित-
त्वाद्भ्रान्तिरूपत्वेन द्वैतापत्तिरभिया च स्वाधिष्ठानत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणाधिष्ठानत्वे संसारित्वप्रसक्त्यैक-
मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गाद्भावदर्शनाच्छास्त्राप्रामाण्यं सर्वविपुलप्रसङ्ग एव । तस्मादखिलश्रुतिसृष्टिप्रामाण्याज्जीवाः
सर्वे भगवतो ब्रह्मणोऽंशा अणवः सनातनः स्वेच्छातो विभक्ता इति सर्वमनवद्यम् । प्रकृते न एकोऽयं
जीवभूतः यान्तो जीवास्तद्रूपतया जातः । समष्ट्यभिप्रायेणेकवचनम् । स च जीवलोके प्रपञ्चे । प्रकोऽयं
जीवानां लोको वैकुण्ठो भगवत इव । अतएव प्रपञ्चक्रीडने जीवरूपस्य प्राधान्यं “अनेन जीवेनात्मना”
[छां. उ. ६।१।२] इति श्रुतेः । तादृशोऽपि न देहादिरिवागन्तुकः; किन्तु सनातनः सर्वदैवैतावजीवरूपः; न
तु भौतिकसृष्टिवत्पञ्चात्तनः । प्रपञ्चे तस्यांशस्य तथाभूतस्य कार्यमाह—मनष्यध्यानीति । मनसा घटानि घणानि
पूर्णानि षट्सङ्ख्याकानि इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि वासनामयलिङ्गशरीरभूतानि विषयभोगोत्पत्त्यर्थं कृषीवलो
भूमिषिव लिखति, इह विषयभोगोत्पत्त्यनुकूलानि करोतीत्यर्थः । तान्यपि प्रकृतिस्थानाति, नत्वात्मस्थानि ।
प्रकृतौ संसर्जनप्रकृतिस्थानात्युक्तम् । अतएवोक्तं “बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च
भवार्थं च स्वात्मने कल्पनाय च” [भाग. १०।८।७२] इति; तत एवायं जीवः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु पृथ्वी क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषवदङ्ग-
मदीनां स्वांशत्वकीदृशैपयिकत्वस्त्वकीदृशोपसादितत्वलक्षकम-
धुना च ‘यद्वत्त्वा न निवर्त्तन्ते’ [५।६] इत्युक्तं तत्कथं सम्भवति ?
इत्याकाङ्क्षायामाह ममैवेति पञ्चभिः जीवलोके मल्लीदार्थ-
प्रकटिते जीवभूतः आनन्दांशतिरोधानेनाऽनीशित्वोद्भावनेन
कीदृशसमभोगार्थसेवारसादुभवायैव जीवत्वलक्षणो ममैवांशः
सनातनः सदा नयि विद्यमानः । मनः षष्ठं येषां तादृशानि पथे-

न्द्रियाणि प्रकृतौ कीदृशैमाविर्भूतार्थां स्थितानि तद्भोगाद्य-
भवार्थं कर्षति । अत्रार्थं भावः— साक्षात्स्वकीदृशं भवार्थ-
प्रकटितो जीवभवः सनातनः पुरुषोत्तमांश एव साक्षात् तद्द्वारा
प्रकृत्युत्पादितभोगादुभवायैव प्रकटितोऽंशः सांसारिको जीवो
मूलभूतजीवांशः स एवांशः तत्र नयति यत्र तदिच्छा । अतएव
“तद्युक्तमानं प्राणोऽनुत्क्रामति” [वृ. उ. १।४।२] इत्यादिश्रुतिः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यदि सूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वं ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३] इति
स्वस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं ब्रूषे, तर्हि क्षेत्रज्ञस्य सत्तत्त्व घटादिप्रकाशे किमिति सूर्याद्यपेक्षा इत्यते ? न हि स्वयंज्योती-
रूपः स्वविषयावभासने ज्योतिरन्तरमपेक्षते, दीपादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह त्रिभिः— ममैवेति । यथास्मादीधरो
जगत्स्रष्टा शरीरमवामोति स एव इह प्रविष्ट आनखामिभ्यः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” [तै. उ. २।६]

इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्माद्धेतोः । अपिशब्दोऽवधारणार्थे, चः समुच्चयार्थे । “ कस्मिन्नह-
मुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ” [प्रश्न. ६।३] “ स प्राणमसृजत ”
[प्रश्नो. ६।४] इति श्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वर एव च उत्क्रामति ततो हेतुद्वयाज्जीवलोके संसारे यो
जीवभूतः प्राणी स सनातनः सर्वदैकरूपोऽहमेवेति वक्तव्ये “ यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा (वैत-).
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि (सर्व एत आत्मानो) व्युच्चरन्ति ” [वृ. ३.
२।१।२०] इति बह्विस्फुलिङ्गन्यायेन स ममैवांश इत्यंशोऽभिवाच्यते । यद्यपि वह्नौ भेदः परिमाणं च स्वगतं
न दृश्यते, तथापि तूपाधिगतमेव तदुभयं तत्राप्युपचयते ‘ अयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नः, अयमस्य स्फुलिङ्गः,
अयमस्मादल्पः ’ इति ।

एवं “ अस्यूलमनष्वहंस्वमदीधम् ” [वृ. ३. ३।८।८] इति श्रुतेः तत्र त्रिविधपरिमाणशून्ये ब्रह्मणि ममैवांश इत्यं-
शोऽभिवाच्यते भेदोऽल्पत्वमहत्त्वे चोपचारादौपाधिके ष्येये । तथा च श्रुतिः— “ बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव (आ)
ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोपि (ह्यवरोपि) दृष्टः ” [श्वे. ३.५।८] इति “समः पुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभि-
स्त्रिभिर्लोकैः ” [वृ. ३. १।३।२२] इति च । तथा च विस्फुलिङ्गो वह्निरेव, न तु वह्न्यंशः; एवं जीवोऽपि ब्रह्मेव,
न तु ब्रह्मांशः । “ ब्रह्म दासा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा वत ” [] इति दाशादिष्वपि पिण्डेषु गोत्व-
स्येव कात्स्न्येन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात्, निरंशोऽशांशिकल्पनाया अयोग्यत्वाच्च । स एवं जीव-
भूत ईश्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः षष्ठं येषु तानि मनसा सह षडिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां
प्रकृतिः स्वभावो विषयप्रावर्ण्यं तत्र स्थितानि कर्षति सुमिप्रलयसमाधिकांलेषु सङ्कोचयति ॥ ७ ॥

पूर्वदेहादिन्द्रियार्कणस्य कालस्तदुपयोगश्च ।

शरीर यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—कस्मिन्काले ?—यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीव-
स्तदा । ‘ कर्षति ’ इति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीरा-
च्छरीरान्तरमवाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनष्वष्टानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिव ?
इत्याह—वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां
जीवेनाऽऽकर्षणस्य कालं पृच्छति—कस्मिन्काले । जीवस्यो-
त्क्रान्तिर्नैश्वरस्येत्याशङ्क्येश्वरशब्दार्थमाह—देहादीति । उत्क्रा-

न्त्यनन्तरमाविर्नी यतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तम् । अवशिष्टानि
श्लोकाश्चाण्यथा चेत्—यदा चेति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—यच्छरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि
इन्द्रियाणि भूतसूक्ष्मेः सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रक्चन्दनकस्तूरिकादि
आशयात् तत्स्थानात् सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—‘कर्षति’ इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तन्निवारयति शरीरमित्यादिना—यद्यदा
शरीरमवाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेवैतानि गृहीत्वा संयाति । ‘ यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता
गर्भं पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ’ इति हि मोक्षधर्मे । ‘ भावाभावावपि जानन्ना-
रीयो जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि । आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन्मया नियुक्तोऽस्मि तथा
वहामि ’ इति च । ‘ हत्वा जित्वाऽपि मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता चैव करोति तत् ’

इति च । “तद्यथाहान्नः सुसमाहितमुत्सर्जयाद्यादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाञ्चरुदमुत्सर्जया-
ति” [वृ. उ. ४।३।३५] इति च श्रुतिः । “बाह्वनमि सम्पद्यते, मनः प्राणैः, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां
देवतायाम्” [छां. उ. ६।८।६] इति च । गन्धानिव सूक्ष्माणि । भोगोऽस्यापि साधितः पुस्तात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात्तदुत्तरमपि तद्विषयमिति व्याख्यानमवस्य, ईश्वरपदस्यैवपरिखागदोषात्, इत्याशयवान् सङ्गतिं तावदाह— कर्षतीति । शरीरावाप्तौ मूल-
कारणादुत्क्रमणे शरीरात् स्थितौ गोलकादिभ्यो विषयान्प्रती-
न्द्रियाणि जीवः कर्षतीति पूर्वोक्तम् । तथा च तस्य नियाम-
कान्तरानुक्त्या इन्द्रियकर्षणे स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तदयुक्तम् ।
पूर्वोक्तविरोधादित्याशङ्क्येश्वरस्यैव तत्प्रतिपादयन्तस्त्वैवस्य
स्वातन्त्र्यं निवारयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयोपादानायादिपदम् ।
अत्र शरीरावाप्त्युत्क्रमणयोः कर्षतादीश्वरस्य तदयोगात्कथमिदं
तद्विषयम् । इत्यतो व्याचष्टे— यदिति । जीव इति पूर्ववाक्या-
दवगतैः । यदेति श्रवणात्तदेति लभ्यते । एतानीन्द्रियाणि
संयाति शरीरं लोकान्तरं च । कुतोऽयमर्थ इत्यतो जीवस्य शरीर-
प्राप्तौ तावदीश्वराधीनत्वे प्रमाणसम्मतिमाह— यत्रेति ।
संयुक्तः प्रेक्षकत्वेन संयुक्तः परमेश्वरो यत्र यत्रैव योनौ गर्भे घाता
तत्र तत्रैव वसति जीवः । प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाण-
संवादमाह— भावेति । भावान्भावी लौकिके बुभुक्षुभे गरीयः

श्रेयो भोक्षमपि, तथापि तत्र करोमि साधयितुं न स्वतन्त्रो-
ऽस्मि, किन्तु आशाशु विष्णु हर्म्याशु हर्म्येषु हृदाशु हृदेषु तास्ताः
क्रियाः कुर्वन्निव प्रतीयमानोऽहं यथेश्वरेण नियुक्तोऽस्मि तथा
तथा तां वहामि । हननादिक्रियाः कृत्वा यः कथितः परमपुरुष-
वत्स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यते सोऽप्यकर्तव्य भवति यतस्तद्वनना-
दिकर्तेश्वर एव करोति । शरीरोत्क्रमणमपीश्वराधीनमित्यत्र
श्रुतिसम्मतिमाह— तद्यथेति । अनः शकटम् । सुसमाहितं पुरुषेण
सम्यगधिष्ठितमुत्सर्जनामादिकमुत्सर्जच्छरीर आत्मा जीवः
प्राज्ञेनात्मना परमात्मना अन्तारुडोऽधिष्ठितः । उत्सर्जितं शरीर-
मुत्सर्जन् । वागित्येनेनोत्क्रमणे परदेवतावागादीन्याकर्षतीत्यु-
च्यते । अनेकेष्वालोक्यमाणेषु सत्सु गन्धोपादानेषु भिन्नायमाह—
गन्धानिवेति । गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानित्यर्थः । ननु ध्रोत्र-
मित्यादिना विषयभोगोऽप्युच्यते, न चेश्वरस्यासावस्ति, किन्तु
जीवस्यैव; तत्कथमिदमपीश्वरविषयं ? इत्यत आह— भोग
इति । पुस्तात् सप्तमे ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरमिति । शरीरं यदवाप्नोति प्राप्नोति, यथापि यदा च प्राप्त उत्क्रामति निर्गच्छ-
तीश्वरः पुरस्वामी क्षेत्रज्ञस्तदैतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति । वायुराशयाद्गन्धानिव ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. सि.— ‘मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि कर्षति’
[१५।७] इत्युक्तम्, तत्र कदा कर्षति ? इत्यत्राह— शरीर-
मिति । ईश्वरो देहेन्द्रियादिवामी जीवः यद्यदा प्रबोधे
शरीरमवाप्नोतीति “सुषुप्तिकाले सकले विलीने” [कै. उ.
१३] इति शरीरस्य सुषुप्तावसथायवास्तुसोत्थितस्य शरीरा-

वास्तुक्तिः । यदा चोत्क्रामति अस्माच्छरीराद्देहिर्निगच्छति,
तदा एतानि मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति गच्छति,
यथा वायुः सक्चन्दनकस्तुरिकायाश्चयाद्गन्धाम्नाभ्यात्मकान्
सूक्ष्मान्शान् गृहीत्वा याति तद्वत् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— शरीरं यदवाप्नोति । यस्माच्छरीरादुत्क्रामति तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानीन्द्रियाणि
भूतसूक्ष्मैः सह गृहीत्वा संयाति । यथा वायुः कस्तुरिकाद्याशयात्तत्स्थानात्सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वा-
ञ्ज्यत्र संयाति तद्वत् । एतदेव प्रपञ्चितं ‘उत्क्रान्तिगत्या गतीनां स्वात्मना चोत्तरयोः’ [म. सू. २।३।१]
इति सूत्रेषु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— तदेव विस्तेरेणाऽह— शरीरमिति ।
ईश्वरः मूलभूतो जीवो यत् यदा शरीरभोगार्थमवाप्नोति, च
पुनः यदा भोगसमाप्तौ उत्क्रामति तदा एतानि पूर्वोक्तानी-

न्द्रियाणि स्वभोगार्थकानि सूक्ष्माणि संस्कारात्मकानि गृहीत्वैव
सम्यक् स्वांशजीवभावेन सह याति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह
वायुः आशयात् पुष्पादितो गन्धान् सूक्ष्मान्गानिव ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तथैतान्येव आशयात् स्वलयस्थानात् गृहीत्वा संयाति विषयदेशं प्रति गच्छति
प्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु । तत्र दृष्टान्तः— वायुर्गन्धानिवाशयात् गन्धानिवाश्रयात् पुष्पात् ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि ? इति— श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं, रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च पृष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मनष्यध्वानीन्द्रियाण्येव प्रश्नद्वारा विशेषतो दर्शयति— कानीति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कानि पुनस्तानीन्द्रियाणि ? इत्यत्राह— ओत्रमिति । एतानि मनष्यध्वानीन्द्रियाण्यधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तान् शब्दादीन् विषयानुपसेवते उपशुद्धे ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि शुद्धे । “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति” इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव शुद्धे । “न ह वै देवान्यापं गच्छति” [वृ.उ.१।५।२०] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— अस्तीश्वरस्य भोगः । किन्तु जीवेन्द्रियैर्नास्तीत्यतो जीवविषयमेतदित्यत आह— इन्द्रियेति । राजाद्यन्तर्गतं गायन्तीत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते । विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोगः स्यादित्यत उत्तरवाक्य-
गन्तं विशेषणमाधित्याह— गुणेति । गुणमेवेत्यर्थः । एतद्गु-
ज्ञानस्य विशेषणमिति केचित् ? तान्प्रत्याह— न ह वा इति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानि अधिष्ठायऽऽश्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञो विषयाञ्छब्दादीनुपसेवते उपलभते ॥ ९ ॥

८ वे. ब्र. गि.— किमर्थमेतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा वाशेन्द्रियाणि मनश्चाम्तरिन्द्रियं चकारात्कर्मैन्द्रियाणि घ्राणं-
गच्छति ? तत्राह— श्रोत्रमिति । अयं जीवः श्रोत्रादीनि स्वाधिष्ठाय विषयाञ्छब्दादीनुपसेवते शुद्धे ॥ ९ ॥

९ ब० त० दी०— तान्येवेन्द्रियाणि सेवते इति दर्शयन्त्यर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह— श्रोत्रमिति स्पष्टम् । प्राकृताहङ्कारकार्यं स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणं कृत्वा तत्तच्छब्दादीन् विषयानुपशुद्धे ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— किमर्थं गृहीत्वा गच्छति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि लौकिकस्थूलसारीरे स्थलानि मनः अन्तःकरणं च अधिष्ठाय मुख्यरूपेण तत्र स्वयं स्थितिं कृत्वा अये अलौकिकतत्त्वभवाय विषयान् उप स्वांश-
जीवसमीपे सेवते भोगं करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— कानि तानि मनष्यध्वानि ? तानि गृहीत्वा गत्वा चायं किं करोति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । अधिष्ठाय व्यापारवन्ति कृत्वा विषयान् शब्दादीनुपसेवते प्रकाशयति । यथा दीपः स्वस्य वृत्ति-
लाभाय तैलवत्याद्येषामणोऽपि स्वविषयवभासने स्वयमेव प्रभुः, एवं जीवोऽपि घटाकारत्वलाभाय मनष्यध्वानीन्द्रियाणि सूर्यादींश्चोपेक्षते तथापि घटावभासं स्वयमेव करोति, नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात्तैलवत्या-
दिवदित्याशयः ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— एवं देहगतं देहात्— उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वाऽपि देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहास्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं, संयुक्तमित्यर्थः । एवमभूतमध्येन अत्यन्तदर्शनभोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्ति । अहो ! कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शॉ. व्या.— 'शरीरं' [१५।८] इत्यादिश्लोके
वेदादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा 'श्रोत्रं चक्षुः' [१५।९] इत्यादौ
स्वाभिलषिते विषये यथायर्थं करणानां प्रवर्तकत्वात्तन्मोऽति-
रिक्ताऽऽत्मेत्युक्तं, तर्हि तमुक्तान्यादि कुर्वन्तं स्वरूपकारिक-

मिति सर्वे न पश्यन्ति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । सन्निहित-
तमत्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपारत्वव्यादात्मानं सर्वे न पश्य-
न्तीति भगवतोऽनुकोशं दर्शयति— एवम्भूतमिति । तर्हि
केषामात्मदर्शनं ? तदाह— ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं
पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा कदाचिदपि प्रकृति-
परिणामविशेषमनुप्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानैकाकारं विमृष्टा नानुपश्यन्ति; विमृष्टाः मनुप्यत्वादि-
पिण्डात्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येवं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कर्मकलापनिगलितस्य कलेवरकारागृहे-
ऽवस्थानं, तन्नोत्क्रमणप्रवेशाद्विज्ञेयं, तत्रस्थस्य च विषमधु-
कल्पद्वयविषयोपसेवा चोक्तानि । अथ तदुपरि तस्मिन्मनस-
त्मापहरणचौर्यमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भे च परिहरति—
'उत्क्रामन्तम्' इति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषां हेतुरित्य-
भिप्रायेण पूर्वं तद्व्याख्या । उत्क्रमणादिकथनं सर्वावस्थोपलक्षण-
मित्यभिप्रायेण कदाचिदधीत्युक्तम् । 'अहम्' इति नित्य-
मुपलभ्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुञ्जानतादौ च स्वात्मसाक्षिके

कथं केचिन्नानुपश्यन्ति ? इत्युच्यत इत्यत्राह— मनुप्यत्वादि-
पिण्डाद्विलक्षणं मिति । प्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादि-
विशिष्टपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानैकाकारत्वोक्तिर्वैलक्षण्यप्रकाराणा-
मुपलक्षणार्था । 'विमृष्टा नानुपश्यन्ति' इति भगवतः सा-
नुकोशोक्तिः । यथावस्थितात्मदर्शनमूलं विमृष्टत्वं तद्विषयमेवे-
त्याह— मनुप्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन इति । नित्य-
स्वप्रकाशत्वाद्व्यतिरेकाय विविक्ताकारत्वोक्तिः ॥ १० ॥

५ आ. भा. भा.— तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ १० ॥

६ ज. प्र. वी.— उक्तमेव किमित्युच्यते ? इति सन्दा-
शङ्कानिरासार्थमुत्तरश्लोकद्वयस्य सङ्गतमाह— तर्हीति । यदि
जीवातिरिक्तो देहे नियामकः स्यादिति शेषः । उक्तानुवादेन

विमृष्टत्वमनुपलम्भे कारणम् । न तदभाव इत्युच्यत इति
भावः ॥ १० ॥

७ ह. वै. भा.— उत्क्रामन्तं शरीरादुद्गच्छन्तं स्थितं वाऽपि शरीरे, भुञ्जानं वा विषयानुपलभमानं,
गुणान्वितं गुणैः सत्त्वरजस्तमोर्भिर्बुद्ध्याद्याकारपरिणतैरन्वितं विमृष्टाः कार्यकरणसङ्घात आत्मत्व-
दर्शिनो नानुपश्यन्ति नोपलभन्ते । ज्ञानं चक्षुर्येषां ते ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानचक्षुषो भूत्वा किं न पश्यन्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

८ वें. ब्र. नि.— एवं देहगतं दर्शनयोग्यमप्यात्मान-
मपश्यन्तः संसरन्तीत्यहो कष्टमिति साहक्रीयमिवाह भगवान्—
उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेहान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव
देहे स्थितं वा विषयान्भुञ्जानं वा गुणैः सुखदुःखमोहात्मकैः

सत्त्वरजस्तमोभिरन्वितं सर्वावस्थानु दर्शनयोग्यमप्येवं मृदा
देहात्ममोहग्रस्ता नानुपश्यन्ति । ये तु ज्ञानचक्षुषः शास्त्रा-
चार्योपदेशलब्धदेहात्मविवेकाः, त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— ननु तर्हि सङ्घातज्ज्ञेय एवम्भूतात्मानं किं न पश्यन्ति ? तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । विमृष्टा
नानुपश्यन्ति तमेवं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिसंस्थानपिण्डसंसृष्टं पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं
पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुञ्जानं वा तद्गुणसाराण्वितं वा 'प्रकृतिमयमनुप्यत्वादिपिण्डात्मा-
भिमानिनो न पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानदृष्टयस्तु सर्वावस्थमप्येवं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवम्भूतं कथं सर्वे न पश्यन्ति ?
तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं भजनरसाद्यप्युक्त-
देहान् उपयुक्तान्य गच्छन्तं वा विकल्पेन तादृगीक्षणेच्छया तत्रैव
स्थितमपि वा भुञ्जानं तादृग्विषयरसाद्यभावकं गुणान्वितं

तद्गोपदुर्भिरिन्द्रियैर्युक्तं इत्यजीवं विमृष्टाः सत्सङ्काभावेन
स्वोपभोगैरपरिक्षितव्यो नाहपश्यन्ति । तदुद्भाऽपि स्वयं न
पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषः सत्सङ्कलब्धस्वरूपाः पश्यन्ति ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— तमेवम्भूतं मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि प्राणं चाधिष्ठाय तेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामन्तं तेषां स्थित्या स्थितं तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेन गुणान्वितं घटसूर्यमिव घटाकाशमिव वा घटप्रमनादिना गमनादिमन्तं स्वतस्तूक्तमणादिशून्यमपि विमूढास्त्वात्स्विकरूपं नातुपश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्ति । उपाधेरेवोत्क्रमणादिकं, न तूपहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केचित्तु— यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्ति 'अयमहमस्मि' इत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्थां बुद्ध्यावस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च, दुश्चरितादनुपरताः, अशान्तदर्पात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं, तस्मिन्निदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीतेनाऽऽत्मानं पश्यन्ति ? नेत्याह— केचित्स्थितिः । प्रयत्नः श्रवणमननात्मकः । शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोऽपीति सम्बन्धः ।

असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति— तपसोति । दुश्चरितादविरतित्वं कथयति— अशान्तेति । अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनां सत्पि श्रवणादि न फलवदिति सत्त्वाऽऽह— प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगारूढेन चक्षुषा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसाः, तत एवाचेतसः आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्त एवार्थः सहेतुकुपपायते— 'यतन्तः' इति श्लोकेन । 'यतन्तो योगिनः' इति पूर्वप्रपञ्चितमिह स्मारितमित्याह— मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति । आत्मशब्दोऽत्रार्थान्तरानन्वयात्प्रस्तुतशरीरविषयः । तथा सत्यदर्शनशङ्कहेतुशान्नादितो भवतीत्यभिप्रायेणाह— शरीरेऽव-

स्थितमपीति । यतमानानां कथमाकृतात्मत्वं ? इत्याह— मत्प्रपत्तिविरहिण इति । अत्रासंस्कृतमनस्त्वं शरणवरणाभावः । विद्यमानस्यापि चेतसः प्रकृतोपयोगामावादस्तत्कल्पत्वमचेतदशब्देन विवक्षितमित्याह— आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिता इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानोऽशुद्धबुद्धयः ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— यतन्तो योगिनेति कारणान्तमुच्यत इति प्रतीतिनिराकरणार्थमाह— यतन्त इति । आत्मा जीवश्चेत्तर्पेदादुक्त एव, शरीरं चेदसम्भव इत्याह— अकृते-

ति । आत्मा बुद्धिः, अकृतत्वं चाशुद्धत्वम् । केशान् करोतीत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगादिति भावः ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.— यतन्तो यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्वाणा यतमाना योगिनः योगः सम्पन्नान् तत्र प्रवृत्ताः एनमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्त आत्मनि शरीरे । यतन्तो योगानुष्ठाने प्रयतमाना अप्यकृतात्मानो अभ्यासवैराग्याभ्यामसंस्कृतान्तःकरणा नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एतदेव विद्यतेति— यतन्त इति । यतन्तो योगिनश्च— चोऽवधारणे— ध्यानाद्विभिः प्रयतमाना योगिन एव आत्मनि देहेऽवस्थितमेनं विविक्ततयाऽऽत्मानं

पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मानः कर्मभिरशुद्धान्तःकरणाः । अत एवाचेतसः आत्मदर्शनसाधनचेतोरहिता नैनं पश्यन्ति । तस्माच्छब्दसत्त्वा एव निदिध्यासनेनात्मदर्शिनः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— दुर्निज्ञेयश्चायं यतो विवेकिष्वपि केचित्पश्यन्ति केचिन्न पश्यन्तीत्याह— यतन्त इति । योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधकाः पश्यन्ति, अन्ये तु यतन्तोऽप्यकृतचित्ता नैनं पश्यन्ति अतएवाचेतसो मन्दमतयः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त. — अथ चैनं भक्ता एव पश्यन्ति नायम्
इत्याह— यतन्त इति । योगिनश्च योगिनोऽपि यतन्तः ज्ञानार्थं
यत्नं कुर्वन्तः एतन्मात्मान्यवस्थितं अधिष्ठितं पश्यन्ति तथाभोगं

कुर्वन्तमित्यर्थः । अकृतात्मानः सतसङ्गादिभक्तवरहिताः, ज्ञाना-
भावेन केवलयोगादिना यतन्तोऽप्येनं न पश्यन्ति, यतोऽचेतसः
मन्दमत्तयः चैतन्यरहिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यतन्तो यत्नशीला योगिनश्च एनं आत्मनि बुद्धावस्थितं विमुमुक्षुक्तान्त्यादिहीन-
मसङ्गं पश्यन्ति । यतन्तोऽपि अकृतात्मानः ये यज्ञादिभिरशोभितचित्ताः एनं न पश्यन्ति, यतः अचेतसः
अतिजितचित्ताः पाषाणतुल्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— यत्पदं सर्वस्यावभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्निर्वासयते, यत्प्राप्ताश्च मुमु-
क्षवः पुनः संसारामुमुखा न निर्वर्तन्ते, यच्च च पदस्योपाधिभेदमनु विधीयमाना जीवाः— घटाकाशा-
दय इवाऽऽकाशस्यांशाः— तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूति-
सङ्केपमाह भगवान्— यदिति । यदादित्यगतमादित्याश्रयं— किं तत् ? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहे, तत्तेजो विद्धि
विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः,
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु
च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः, तत्र कथमिदं विशेषणं 'यदादित्यगतं' इत्यादि ? नैष दोषः,
सत्त्वाधिक्यादा—(विस्तरत्रोपपत्तेः)धिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरम्,
अतस्तत्रैवाऽऽविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते; न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि
मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येना-
ऽऽविर्भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य वृत्ताववा-
द्वारा तात्पर्यमाह— यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्व-
मुक्त्वा तदीयचैतन्येनाऽऽदित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्माणश्चिद्रू-
पत्वमित्याह— यदादित्येति । चिद्रूपत्वेन ब्रह्मणः सर्वात्म-
कत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे— यदित्यादिना । आदि-
त्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ।
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यानं

माह— अथवेति । चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषादादित्यादि-
गतत्वविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते— नन्वेति । सर्वत्र सत्त्वेऽपि
कचिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति— नैष दोष
इति । तदेव प्रपञ्चयति— आदित्यादिष्विति । सर्वत्र
चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेऽपि कचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणो-
पपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथा होति ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगद्हमोजसा बलेन;
यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन पुर्वी पृथिवी नाधः पतति, न
विदीर्यते च । तथा च भन्ववर्णः— " येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा " [तै. सं. ४।१।८] " स दाधार
गी. वृ. २३

पृथिवीम् ” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्पानि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः । सोमः सर्वैरात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः, स हि सर्वैरात्मकः सर्वा ओषधीः स्वात्परसाननुप्रवेशेन पुष्पाणि ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह— किञ्चेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दितं जगद्वैश्वेणैव बलेन विभक्तिः ततो गुण्यैपि पृथिवी विदीर्य नाधो निपततोत्थञ्च प्रमाणमाह— तथा चेति । परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थानान्न मन्त्रयो-

न्यपरतेति भावः । देवतात्मना यावापृथिव्योऽस्तत्त्वमुद्वरण-सामर्थ्यं तथापीश्वरायत्तमेव स्वरूपधारणं, तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । रसात्मकसमरूपतापत्ताविषय कथमोषधीरीश्वरः सर्वाः पुष्पाणि ? इत्याशङ्क्याऽह— सर्वेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽधिर्भूत्वा “ अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते ” [बृ. उ. ५।१।१] इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अन्नमशनं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेखं च ‘ भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, अग्नेर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वे ’ इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह— किञ्चेति । ‘ अहमेव ’ इत्यहंशब्देन परो लक्ष्यते । ‘ भूत्वा पचामि ’ इति सम्बन्धः । परस्यैव जाड्यात्मना स्थितौ श्रुतिं प्रमाणयति— अयमिति । बाह्यं भौममग्निं व्यावर्तयति— योज्यमिति । देहान्तरारम्भकं तृतीयं भूतं व्यवच्छिन्नमिति— येनेति । जाड्यात्मना परः स्थितश्चेत्यस्य देहाधितत्वं सिद्धमिति न प्रथमकृत्यमित्याशङ्क्य “ पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः-

प्रतिष्ठितं वेद ” इति श्रुतिमाश्रित्याऽह— प्रविष्ट इति । परस्य जाड्यात्मनोऽन्नापके सहकारिकाणामाह— प्राणेति । संयुक्तत्वं सन्प्राणितत्वं । अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति— भोज्यमिति । भोक्तरी वैश्वानरहर्भोज्ये सोमहर्दिवेर्भोक्तु-भोज्यरूपं सर्वं जगद्गीषोमात्मना युक्तिकाले ध्यायतो भोक्तु-रन्नतो दोषो नेति प्रासङ्गिकं सकलं ध्यानं दर्शयति— भोक्तेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तावस्थो जीवावस्थश्च भगवद्भूतिरित्युक्तम् ‘ तद्दाम परमं मम ’ [१५।६] ‘ ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतः सनातनः ’ [१५।७] इति; इदानी-मचित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्भूतिरित्याह— यदेति । अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः तैत्तेराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं — “ यदादित्यगतं तेजः ” इत्यादेः पूर्वोत्तरासन्नतिपरिहाराय सुखग्रहणाय चोक्तमर्थं निष्कृष्याह— एवं रविचन्द्राग्नीनामिति । आत्मज्योतिषो विभूतित्वोक्त्यनन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया व्यवच्छेद्यत्वेन प्रसक्तानां प्राकृतज्योतिषामपि विभूतित्वोक्तिरुक्ततेत्युक्तं भवति अन्येषां तेजः कथमन्यस्य स्यात् ? अतोऽजादित्यादितादात्म्यं प्रतीयत इत्यत्राह— तैत्तेराराधितेनेति । श्रूयते हि “ येन सूर्यस्त्वपि तेजसेदः ” [कठो. ३।१] “ यस्यादित्यो मा-मुपपुष्य माति ” “ न तत्र सूर्यो माति ” इत्युपक्रम्य “ तस्य

भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठो. ५।१५] इति । अतः सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्तुरापात्तत्त्वात् कियन्तं कालमन्येषामपि शेषत्वं भजत इति भावः । अत्र तेजशशब्देन चैतन्यज्योतिर्विवक्षा “ जपद्वास्यतेऽखिलम् ” इत्यादिना न सङ्गच्छते; नशादित्यादिगतत्वेन चैतन्यमस्माकं घटादीन् प्रकाशयति । सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वाधिकाद्याहर्षणादिब्रह्मदित्ययसारम्, तन्मते चैतन्यस्य व्यद्वयत्वा-यसम्भवादिति ज्योतिषां प्रकाशकत्वशक्तिः, स्वकीयेत्यु-क्तम् ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह— गामिति । अहं पृथिवी-
माविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि पुष्णामीति । तथाऽऽहममृतरसमयः
सोमो भूत्वा सर्वौषधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्य-
जननशक्तिः स्वकीयेति पृथिवीसोमवैश्वानराणां धारणाप्यायन-
पचनशक्तिभिर्फलक्ष्यते, अन्यथा स्वशक्तिसामर्थ्येन प्रकृतवैल-
प्यादित्यभिप्रायेणाह पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारक-
त्वशक्तिर्मदीयेति । सर्वाणीति— चराणि स्थवराणि
चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिषातिना संयोगेन धारयन्ति;
अतस्तत्त्ववच्छेदार्थं 'ओजसा' इति स्वासाधारणशक्ति-
निर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभि-

प्रायेणाह ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति । श्रूयते च " येन
यौख्या पृथिवी च दृढा " [यजुः. कां. १।८।५] "स दाधार पृथिवीं
वासुतेमां" [ऋक्सं. ८।७।३।१] "येनेमे विष्टे उमे । विष्णुना
विष्टे भूमी" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी दानापृथिव्यौ
विष्टे तिष्ठतः" [बृ. उ. ३।८।१] इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसा-
त्मक इति विशेष्यते, तेन पोषणद्वारिविवक्षामाह— अमृत्-
रसमयः सोमो भूत्वेति । अत्र विशेषणशक्त्या रसैः पुष्णा-
मीति गम्यते ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अहं वैश्वानरः जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैश्चुक्तं खाद्यचोष्य-
लेह्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— जाठरानलो भूत्वेति 'कोष्ठेऽग्नि-
र्मुक्तमुच्छति' इति तेन ह्युक्तमिति भावः । ननु 'त्रेषा विहितं
वा इदमन्नमदानं पानं खाद्यः' [ऋ. ऐत. ३।४।३] इति
वचनात्कर्तव्यं चातुर्विध्यं ? तत्राह— खाद्यचोष्यलेह्यपेयात्म-
कमिति आकारान्तरेण संयद्वादन्यत्र त्रेषोपपेक्ष इति भावः ।

'अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितः समानेन
सम्यक्पचति पावकः' इत्यादिव्यान्तरपचनवृत्तिसन्धुक्षितो
ह्यग्निः पचनाय प्रभवतीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह प्राणापान-
वृत्तिभेदसमायुक्त इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति— यदादित्यगतमित्यादिना ॥ १२ ॥
गां भूमिम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'न तद्भासयते' [१।१६]
इत्यादिना स्वरूपं कथितं तद्विकसितेति ? इत्यत्र आह—
पूर्वोक्तमेवेति । "अथश्च सृजन्त्यनुसन्ततानि" [१।१२]

इति यत्सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विज्ञानमुक्तं, यद्योर्वैश्वानदेन सर्वोत्त-
मत्वं तदव्यायक्षेपेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ घेनोरावेशो न
भूतधारणे कारणमित्यत्र आह— गामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अतो यतमाना अज्ञानचक्षुषो नैनं पश्यन्त्यपि । अहमात्मानेककयत्नात्मसंस्कार-
साध्यत्वाद्दुर्विज्ञेयस्तत्रापि सकललोकप्रसिद्धोऽहमित्याह— यदेति । यदादित्यगतं तेजः प्रकाशोऽखिलं
जगद्भासयते, यच्चन्द्रमसि तेजो यचाग्नौ तचेजो विद्धि मामकम् । तथाच श्रुतिः— "येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भः" [तै. आ. ३।१२।१९] "तदहं ज्योतिः" इति ॥ १२ ॥ किं चान्यत्— गां पृथिवीमाविश्य
भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि धारयामि विभर्मि । अहमात्मा । ओजसा बलेन । किञ्चान्यत् ।
पुष्णामि सरसाः करोमि । रसात्मको रसाधारभूतः ॥ १३ ॥ किञ्च— अहमिति । वैश्वानरो भूत्वौ-
दर्यांऽग्निर्भूत्वा प्राणश्चापानश्च प्राणापानौ ताभ्यां समायुक्तः सन्धुक्षितः । चतुर्विधमशितं खादितं
पीतं लीढम् ॥ १४ ॥

८ चं. ब्र. गि.— तदेवम् 'अर्धसूक्तम्' [१।५१] इत्या-
दिना संसारस्वरूपं भक्तिज्ञानवैराग्यैरिष्टसंसारस्य 'गच्छन्त्य-
मुद्राः पदम्' [१।५।१] इति ब्रह्मप्राप्तिं चोक्त्वा 'ममैवासाः'
[१।५।७] इत्यादिना ब्रह्मभावापत्तिरूपैव ब्रह्मप्राप्तिरिति
दर्शितम् । इदानीं ब्रह्मस्वरूपपरालोचनयाऽपि ब्रह्मैक्यमेव
ब्रह्मप्राप्तिरिति दर्शयितुं ब्रह्मस्वरूपमाह चतुर्भिः । तत्र त्रिभिः

स्वविभूतिसङ्केपं दर्शयति— यदेति । आदित्यादिविद्यं
यतेजो जगद्भासयते तत्सर्वं तेजो मामकमेव विद्धि । किं चाह-
मेव गां पृथिवीं प्रुक्षिष्टिरूपामाविश्य जितेन बलेन चरा-
चराणि भूतानि धारयामि; अन्यथा सिकताच्छब्दिविशीर्येत,
अथो वा निपेतुः तथा च श्रुतिः— "येन यौख्या पृथिवी
च दृढा येन सुवः" [तै. सं. ४।१।८] इति । किञ्चाहमेवा-

सुतरसमयः सोमो भूत्वा वीश्वानरोऽपि संवर्धयामि । किञ्चाह-
मेव वैश्वानरो जातराग्रिभूत्वा “अयमग्निवैश्वानरो योज्यमन्तः-
पुरुषे येनेदमन् पच्यते” [ऋ. उ. ६।१।१] इति श्रुतेः,
प्राणिनां देहमाश्रितः प्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां तदुदीप-
काभ्यां सन्धुक्षितश्च सन् प्राणिभिर्दुर्लभं भक्ष्यं भोज्यं लेहं
चोष्यं चेति चतुर्विधमन् पचामि । तत्र यत्तैरवखण्ड्य भक्ष्यते
ऽप्यादि, तद्भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वायाऽऽलोभ्य निगीर्यते

सुषोदनपायसादि, तद्भोज्यम् । यजिज्ञायां निःक्षिप्य रसा-
स्वादानेन निगीर्यते द्रवीभूतं फलरसायनादि, तद्वह्निम् । यत्तु
दन्तैर्विखण्ड्य सारांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते इहृदण्डादि,
तच्छोष्यमिति भेदः । भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन् सोमः,
तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतो नात्रदोषलेपोऽस्तीति
(शं.) भगवत्यादिशेषोपदिष्टम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं सूर्यादीनां इन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसनमुखेनेन्द्रियानुयाहकतया
प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशनिरपेक्षं सदानन्दचिद्रूपमाश्रयः कालः प्रकृत्यध्यक्षः पुरुषात्माता केवल-
चिद्रूपः जीवावस्थश्च भगवतो मे विभूतिरंश इत्युक्तम् ; इदानीमचित्परिणामविशेषोऽप्यादित्यादीनां पूर्वोक्तानां
ज्योतिरादिर्मिदं भूतिरिति औतार्थमाह— यदित्यादिचतुर्भिः । आदित्यादिषु ममैवांशो तेजो यथा जीवलोके
जीवभूत इति ब्रह्मवादेनाह । अंशभूतं तेजो विद्धि यत्तु “ योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहं ” [मेयु. ६।३।५]
इति श्रुतं, तत्प्राप्तसन्निभप्रायेणाधिदैवतम् । एवं चन्द्रमस्यपि “ यदेष ओषधीनामधिपतिः ” [] इति ।
आधिदैविकतया तैराराधिते वा मया तेभ्यो दत्तमिति च श्रूयते ॥ १२ ॥ किञ्च सूर्यादिष्विव भूस्यादिष्वपि या
गारणोपघणपाचनशक्तिः साऽपि मदीयेत्याह— गामिति । ओजसा भुवमाविश्य भूतानि धारयामि ; तत्र धारणशक्ति-
र्मदंशतेजोभूता । पोषणशक्तिमाह— सोम एव पुण्यामीति रसात्मकोऽमृतमयः सोमो भूत्वौषधीः व्रीह्याद्याः
पुण्यामि । इदं च सोमोत्पत्तौ निरूपितम् ॥ १३ ॥ किञ्च अहं वैश्वानर इति । “ वैश्वानरः साधारणशब्द-
विशेषात् ” [ब्र. सू. १।२।२४] इति सूत्रेषु औतपदनिर्देशनार्थमुक्तम् । स्वस्थैव व्यापकतानिर्देशेन च नाम-
रूपात्मतामाह— वैश्वानरो वागधिपतिर्जाठरोऽहं, तत्र कार्यमाह पचामीति । तैर्मुक्तं भक्ष्यमोच्यलेहोपेयात्मकं
चतुर्विधमन् प्राणापाननिर्दिष्टव्यक्तित्वेदं संयुक्तः पचामि । अत्र परमपुरुषविभूतिरूपाः सूर्यसोमवैश्वानरोऽहं रविः
सोमोऽन्तर्वैश्वानरो भूत्वेति सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टाः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— नह्ययोगादीनां जलत्वेन दर्शनासाधक-
त्वमास्ती, परं सूर्यादीनां तेजस्वात्तद्वाराचनादिना दर्शनं
स्यादित्याद्यङ्गुयाऽह— यदिति । आदित्यगतं यत्तेजो जगद्-
खिलं भासयते प्रकाशयति, यच्चन्द्रमसि तेजो जगदाप्यायना-
दिना भासयते, यद्यौ हुतादिना लोचननेन हृदयं प्रकाश-
यति, तत् तेजो मामकं विद्धि जानीहि । स्वतेजस्त्वोक्या
स्वेच्छां विना तेषामसाधकत्वं ज्ञापितम् । एतेन मत्कीडने-
च्छया तद्वो भूत्वा जगत्प्रकाशयतीति भावो बोधितः ॥ ११ ॥
एवमेव सर्वरूपो भूत्वा सर्वं करोमीत्याह— गामावि-

श्येति । गां पृथ्वीं ओजसा बलेन आविश्य अहं भूतानि
धारयामि । अहमेव सोमः अमृतमयरसात्मको रसमयो भूत्वा
औषधीः सर्वा व्रीह्यादिकाः भूतानां पृथ्वीरूपेण शतानां
रसोपार्थं पुण्यामि पुष्टाः करोमि वर्षयामीत्यर्थः ॥ १३ ॥
ततस्तेषां पोषार्थमेव तद्भक्षितमर्कं पचामीत्याह— अह-
मिति । अहं वैश्वानरो जातराग्रिरूपो भूत्वा प्राणिनां
देहमाश्रितोऽन्तःप्रविष्टः सन् प्राणापानाभ्यां तदुदीपकाभ्यां
सुक्ष्मचतुर्विधमन् युक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेहं चोष्यं पचामि ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं कोके दृश्यते ? तदपि मदावेशादेवेत्याह— यदा-
दित्येति । अत्राप्यादित्यादिपदेः करणाधिष्ठात्र्यो देवतास्तद्विशिष्टेयानि करणानि च तन्त्रैरेव गृह्यन्ते । यदादित्या-
दिषु बाह्यकारणाधिष्ठातृषु तत्तद्विशिष्टेषु बाह्यकरणेषु च गतं विद्यमानं तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वं जगद्भासयते
मामकं तत्तेजो मदीयं विद्धि । “ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः ” [तै. ब्रा. ३।१।९] “ येन चक्षुषि पश्यन्ति ” [केनो.
१।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवं मनश्चन्द्रमसोर्येद्वान्तरप्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव । तथा यद्वागभ्यो-
रव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादि-
गतप्रकाशनसामर्थ्यं मामकं, अपितु पृथिव्यादिगतं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह— गामिति ।
गां पृथिवीमाविश्य तां पृथिवीं दृढां कृत्वा भूतान्यहमेव धारयामि ओजसा बलेन, अन्यथा पृथिवी सिक्तामुष्टि-
वृद्धीरीयते । तथा च मन्त्रवर्णः— “ येन द्यौश्चा पृथिवी च दृढा ” [तै. सं. ४।१।८] इति । “ स दाधार
पृथिवीम् ” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इति च । तथाऽहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः । “ रसो जलं रसो ह्यः ”

इत्यनेकार्थमश्वरी । जलमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्पाणि च रसवतीः पुष्टाश्च करोमि । सोमो हि स्वात्मरसा-
नुपवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्पातीति प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरसंज्ञ उदरस्थोऽग्निभूत्वा प्राणिनां सर्वेषां
देहमाश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां बायुभ्यां समायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयम् । भक्ष्यं दन्तव्यापारा-
पेक्षमपूपादि । भोज्यं तदनपेक्षं पायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्यं निश्छोष्य त्यज्यमानमिक्षुत्पण्डादि । एतेन
सर्वत्र सर्वां शक्तियां दृश्यते सा मदीयैवेति भावः । तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निमौज्यमन्नं सोमस्तदेवसुभयमग्नीयोमौ
सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥**

१ शां. भा.—किञ्च—सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन्हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः, अतो मत्त
आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां यथा पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
भवतः, तथा पापकर्मिणां पापकर्मनुरूपेण श्रुतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव
परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः; वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—इत्थं सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारा-
स्पदत्वमीधरस्येत्याह—किञ्चेति । प्राणिजातं ब्रह्मादिपुत्ति-
कान्तम् । आत्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तदुपदोषाणामशेषेण
शृत्वम् । अतो बुद्धिमध्यस्थस्य गुणदोषश्रुत्वादिति यावत् ।
मत्तः सर्वैकमाध्यक्षाजगद्यन्त्रसूत्रधारदित्यर्थः । प्राणिनां
स्मृतिज्ञानयोस्तदुपायस्य न भगवद्धीनत्वे भगवतो वैषम्यं

स्यादित्याशङ्क्याऽह—येषामिति । स्मृतिर्जन्मान्तरादावनु-
सृतस्य परामर्शः । वेदकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः ।
धर्माधर्माभ्यां विचित्रं कुर्वतो नेधरस्य वैषम्यमिति भावः ।
वेदवेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कां वारयति—वेदैरिति ।
वेदान्तानां पौरोषेयत्वं परिहरति—वेदेति । तदर्थसम्प्रदाय-
प्रवर्तकत्वाच्च तदर्थयाथातथ्यज्ञानवत्त्वमाह—वेदार्थेति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—अत्र परमपुरुषविभूतिभूतौ सोमवैश्वानरौ 'अहं सोमो भूत्वा' 'वैश्वानरो भूत्वा'
इति तत्सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ; तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतु-
माह—सर्वस्येति । तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य च भूतजातस्य सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयदेशे
हृदि सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन् अहमात्मतया सन्निविष्टः ।

४ चे. ता. चं.—एक एव हि बायुः शारीरोऽनेकवृत्तिरिति
'पञ्चवृत्तिर्भनोवद्वयपदिरयते' [ब्र. सू. २।४।१२] इति
सुत्रमाश्रयेण "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येतत्सर्वं
प्राण एव" [बृ. उ. १।५।३] इति श्रुत्योपादितम् ।
'सर्वस्य चाहम्' इति श्लोकस्यासाङ्ग्यशङ्कापरिहारायोक्त-
सामानाधिकरण्यहेतुपरत्वेन सङ्गतिमाह अत्र परमपुरुष-
विभूतिभूतावित्यादिना । चञ्चद उक्तसमुच्चयार्थ इत्यभि-

प्रेत्य उक्तार्थमाह तयोः सोमवैश्वानरयोरिति । 'सर्वस्य'
इत्यस्य 'हृदि' इत्येतत्समभिव्याहारसामर्थ्यलब्धार्थमाह—
सर्वस्य च भूतजातस्येति । 'हृदि' इति निर्देशस्य प्रयोजनं
सुचयितुं तत्त्वभावमाह सकलप्रवृत्तिः । आकाशशनिविष्ट-
त्वव्यवच्छेदायाह—आत्मतया सन्निविष्ट इति । आत्म-
त्वोपादानयोक्तौ सर्वं मत्सङ्कल्पेन नियच्छन्निति ।

३ रा. भा.—तथाऽऽहुः श्रुतयः—“अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [चिन्. १।१२+तै. आ.
३।११] “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” [बृ. उ. ३।७।३+श. प. १।४।५।३०] “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-
ऽन्तरो यमयति” [बृ. उ. ३।७।२२] “पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्” [तै. ना. १।१]
“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म” [छां. उ. ८।१।१] इत्याद्याः । स्मृतयश्च—‘शास्ता
विष्णुरशेषस्य जगतो यो जगन्मयः’ [वि. पु. १।१७।२०] ‘प्रशसितारं सर्वपामणीयांसम- (गोरपि)
णीयसाम्’ [मनुः १२।१२२] ‘यमो वैवस्वतो राजा (देवो) यस्तवैष हृदि स्थितः’ [मनुः ८।९२]
इत्याद्याः । अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते; स्मृतिः पूर्वोद्भूतविषयमनुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानम् ।

ज्ञानं इन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः अपोहनं च, अपोहनम् ज्ञाननिवृत्तिः, अपोहनम् ऊहनं वा, ऊहनमूहः; ऊहो नामेदं प्रमाणमित्यर्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिरूपणजन्यं प्रमाणानुप्राहकं ज्ञानम्; स चोहो मत्त एव ।

४ वे. ता. चं.— तथाहुरिति । नियमनार्थमन्तःप्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेयमाहुरित्यर्थः । प्रथमादोकाद्यौ द्वितीयपादेनोक्त्यमानार्थं हेतुरित्याह अत इति । सर्वेषां जायत इति चार्थसिद्धकथनम् । श्रुत्युपवृंहणस्पृतिग्रमव्युदासायाह स्पृतिरिति । बाह्यविषयानन्वितत्वमतव्युदासायार्थं पूर्वा-नुवृत्तविषयमिति । प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं मानपदम् । गोबलीवर्द्धनायमभिप्रेत्य ज्ञानपदं व्याचष्टे— इन्द्रिय-लिङ्गति । ‘अपोहोऽपः’ इत्यादियोगानुसारेणोपोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्तेः प्रतियोगिसाक्षाङ्गत्वेन प्रकृतज्ञानप्रति-योगिकत्वं चाभिप्रेत्याह अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति ।

पूर्वम् ‘अप परी वर्जने’ [अष्टा. १।४।८८] इत्यपेत्यस्य वर्जनयोतकत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम्; इदानीं तदविषयया ‘अध्याहारस्तके ऊहः’ [अमरः १।५।३] इति कोशानु-सारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुप्राहकतैरपरत्वमुचितमित्यभिप्रा-येण व्याचष्टे अपोहनमूहनं वेति । ऊहनशब्दश्च भावे ल्युङ्गन्त इत्याशयेनाह ऊहनमूह इति । इत्थं प्रवर्तितु-मर्हतीति— चाक्षुषप्रमा रूपिरूपतदेकाग्रययोग्यचक्षुस्मन्म-विषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमारुपिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमि-त्यर्थः ।

३ रा. भा.— वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः; अतोऽग्निर्हवैवायुसोमेन्द्रादीनां मदन्तर्यामिकत्वेन मदात्मक-त्वात्तत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैर्देवैरहमेव वेद्यः । देवमनुष्यादिशब्दैर्जावात्मेव । वेदान्तकृत वेदानाम् “ इन्द्रं यजेत ” [श. ब्रा. ५।१।६] “ वरुणं यजेत ” [श. ब्रा. २।३।१७] इत्येवमादीनामन्तःफलम् । फले हि ते सर्वे वेदाः पर्यवस्यन्ति; अन्तकृत-फलकृत वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्व-मेव— ‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ [७।२१] इत्यारभ्य ‘लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्’ [७।२२] इति, ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इति च; वेदविदेव चाहं वेदविद्याहमेव । एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेद, इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः’ इत्यु-क्तसर्वान्तरात्मत्वस्य ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यत्रापि हेतु-त्वमाह— अत इति । सर्वैर्देवैरहमेव वेद्य इति—‘नारा-यणं महादेवं वक्त्रां वाच्यसुक्तम्’ इत्युक्तप्रधानवेद्योऽहमेवे-त्यर्थः । शरीरवाचिशब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह-देवमनुष्यादीति । ‘चत्वारः पञ्चदशरात्रा देवत्वं गच्छन्ति’ ‘वाचिकैः पश्चिद्गतां मानवैरन्यजातिताम् । शरीरजैः कर्म-दोषैर्याति स्वावर्ता नरः’ [मनुः १।१९] इत्याख्यान्याया-सिद्धैर्विक्रलोक्तिकप्रयोगान्मनुष्यादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वं सु-ख्यमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे वेदान्तपरत्वे प्रकृतासङ्ख्यानुपपत्त्या चान्तशब्दस्य चरमवाचित्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे— वेदानामिति । इन्द्रं यजेतेति— ‘इन्द्रं यजेत वरुणं यजेत’ इत्येवमर्थवाक्यानामित्यर्थः । ‘ऐन्द्रं दध्यमावास्या-याम्’ [यजुः २।५।४।१] ‘ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्’ ‘तावतो

वास्यांश्चतुष्कपाला निवेपेत्’ [यजुः २।३।१२।१] इत्यादी-नामिति यावत् । अन्तशब्दस्य कथं फलपरत्वं ? इत्यतस्तदुप-पादयति फले हीति । ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इतिवत् । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यनेन फलितसर्वैकर्मसमाराध्यत्वानन्तरं तत्फलप्रदत्वोक्ति-स्तैरेव सङ्गतेति सूत्रयन्फलितमर्थं संसर्वादमाह— वेदोदित-फलस्येत्यादिना । एवकारस्य यथाश्रुतान्वये अयोग्यव्यवच्छे-दार्थत्वं स्यात्; तच्चायुक्तम्, भगवति वेदविद्यायोग्यतायुक्तेः; अतो विशेष्यान्वयमाह— वेदविद्याहमेवेति । ‘ये च वेद-विदो विप्राः’ [म. भा. ३।६।१२९] इति भगवदतिरिक्ता-नामपि वेदविप्रप्रतीतेः । अहमेवेति कथमितरयोग्यव्य-वच्छेदः ? इत्यतस्तदभिप्रायमाह— एवं मदभिधायिन-मिति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्ताः । तथा च सामवेदे प्राचीनशालश्रुतिः— “ स वेदान्तकृत्स कालकः ” इति “ स ह्येव युक्तिसूत्रकृत्स कालकः ” ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— वेदान्तकृदित्युपनिषदां कर्तृलन्यथा-
प्रतीतिभिरासार्थमाह— वेदेति । वेदो वेदार्थः तस्यान्तो
निर्णयस्तदारम्भिका । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं मीमांसा ब्राह्मी तस्याः
कर्तैति शेषः । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा चेति ।

युक्तिपुत्रकृद्देवार्थनिर्णयार्थयुक्तिस्त्वकवाक्यकृत् । न कालक इति
द्वितीयेन कलयातोज्ञानावर्धतया प्रसिद्धत्वाभिगदव्याख्यानमेत-
दित्याचष्टे ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि हृत्पुण्डरीके सन्नि-
विष्टः । अपोहनं हेयबुद्धिस्तस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेयबुद्धिश्च । वेदान्तकृन्निश्चयकृत् । तथा च श्रुतिः—“यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” [श्वेता. ६।१८] इति । प्रहिणोति ददाति,
उपदिशतीत्यर्थः । वेदं वेत्तीति वेदवित्, वेदार्थविदित्यर्थः । तस्मादहं सर्वलोकाप्रसिद्धः ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं विभृतिस्तद्वैभोक्त्या स्वस्य परि-
च्छिन्नत्वं निरूपयित्वा सर्वात्मकत्वमुपदिशति— सर्वस्येति ।
सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्य अहमात्मा सन्
हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः, “ स एष ॥ प्रविष्ट आ नलाग्रेभ्यः ”
[बृ. व. १।४।७] “ अनेन जीवेनात्मनाऽऽप्रविश्य नामरूपे
व्याकृताणि ” [छां. उ. ६।३।२] “ तत्तुष्ट्वा तदेवाह-
प्राविशत् ” [तै. व. २।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मत्त
आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य सृष्टिः पूर्वाह्नभूतविषयक-
ज्ञानरूपा, ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजनमुभवरूपम्, अपोहनं
सृष्टिज्ञानयोरप्राप्यश्च भवति । यस्मादेवमहं सर्वात्मकस्तस्मा-

दिन्द्रान्मयादिरूपः सर्वदेवतात्मकोऽहमेव तत्तत्प्रतिपादकैरपि
सर्वैश्च वेदेवैर्वा । श्रूयते हि— “ इन्द्रं सिर्वं वरुणमसिमाहुरयो
दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्रिप्रा बहुधा वदन्ति ” [अक्सं.
२।३।२२।१] “ एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ” [अक्सं.
“ यो देवानां नामवा एक एव ” [अक्सं. ८।३।१७।३]
इत्यादिरिति भावः । वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदायप्रवर्तक-
स्तत्त्वज्ञानगुरुहमेव । वेदविब्राह्मेव । अतो मनुपदिष्टार्थोऽयं
विषयसमीधः । यः पुनरतोऽन्यथोपदिशति न स गुरुः, न च
वेदाधिदित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तेषां च सर्वभूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यानिर्देशो हेतुमाह— सर्वस्येति ।
तेषां च सर्वभूतजातस्य चेति । सर्वस्य सकलप्रवृत्तिहेतुज्ञानोदयदेशो हृदि सर्वं स्वसङ्कल्पेन नियच्छन्नहमात्म-
तया सन्निविष्टः “ अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ” [चिन्त्यु. १।१२ + तै. भा. ३।११] “ यः पृथिव्यां
तिष्ठन् ” [बृ. व. ३।७।३] “ य आत्मनि तिष्ठन् ” [श. प्र. ब्रा. १।४।६] इत्यादिश्रुतः । अतो मत्तः
सर्वेषां सृष्टिः पूर्वभूतभूतविषयसंस्कारमात्रं ज्ञानं, ज्ञानमिन्द्रियल्लिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः, सोऽपि मत्तः
अपोहनं तयोः प्रमोषश्च मत्तः, ब्रह्मवादे स्वत एव सर्वसत्त्वात् । अपोहनमज्ञाननिवृत्तिरिति केचित् । यद्वा अप-
कृष्टमूढं ईदं प्रमाणमित्थं प्रवर्त्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यहेताविषयसामभ्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं
ज्ञानम्, तच्चापि मत्त एव । यतो वेदैश्च सर्वैरहमेव सर्वात्मना वेद्यः । ब्रह्मवादेऽमिसोमसूर्यवाय्विन्द्रादीनां मन्दन्तर्था-
मिकत्वेन मद्रूपत्वात्तत्प्रतिपादनपरोऽपि वेदो मामेवाह सर्वम् ।

न च वेदान्तभूतरूपनिषद्भेदे एव प्रतिपाद्यते सर्वापवादमुख्येनेति वाच्यम्, सर्वापवादमुख्येन प्रतिपादस्य
जीवकल्पितत्वात् । न हि वेदान्तं सर्ववेदनिर्णयसिद्धान्तं मतोऽन्यः कोऽपि जानाति, नैवैव कृष्णद्वैपायनात्मना
ब्रह्मवादानुसारेण जीवकल्पिताध्यारोपवादनिरसनद्वारा तत्त्वनिश्चयादित्यर्थः । किमध्यारोपमोहोहं च जीव-
कल्पितं ? न वा ? इति विचारणीयम् । अन्ये श्रुतिविरोधः, आद्ये इष्टापत्तिः, भगवत्कृतत्वे जगतः अलीकत्व-
स्यावचनीयत्वात् । विपरीतकल्पना च जीवकृतेति सिद्धान्तः, यत्तु माययैवेत्युच्यते तत्तु ब्रह्मवादे मायाऽपि न
ततोऽन्यत्तत्त्वमिति समाधेयम्, सूत्रभाष्ये मायायाः पृथक्तया निरासनात् । ‘आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्’ [ब्र. सू.
१।४।१] इत्यादौ । तत्र चाप्युक्तस्यैवाक्षर इति नामोक्तम् । ब्रह्मवादे क्षरोऽक्षरस्तदीत इत्येव स्वयं रमते न एव च
सर्वशक्तिमान् स्वाज्ञाकारिणीं स्वतः प्रथग्भावितं स्वीयमायां स्वभावकर्मसंज्ञां वा सद्देशभूतां चिदंशभूतेषु क्षरेषु
संयोजयति रमणार्थं, तदा प्रवाहः सिद्ध्यति अक्षरात्मत्वज्ञानतत्साधनशक्त्युद्यतद्वारा रमणार्थं मर्यादा केवलं
क्षराक्षरातीतस्वरूपप्रपञ्चेन रमणार्थं सृष्टेषु स्वप्रतिबिम्बभूतेषु तु भक्त्यात्मसु स नित्यं रममाण एवात्माराम इति
पुष्टिरिति ‘वेदान्तकृद्देवार्थविदेव चाहं, नान्यः’ इत्युक्त्या मत्त एव सर्ववेदान्तानां सारमर्थं शृण्वति पूर्वोक्तस्य
सर्वस्य भाष्यमाभाष्यते भगवता भाष्यरूपत्वादस्याध्यायषट्सु ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं प्राणिमात्रस्य भगवद्रूपाभि-
पाचितानुपापात् केपाब्जिद्वगवत्स्मरणं केपाब्जिदस्मरणार्थकं च
कथं ? इत्यत आह— सर्वस्य चेति । चकारोऽपिशब्दार्थः । सर्व-
स्यापि अहं हृदि प्रेरकत्वेनेव रूपेण प्रविष्टः तिष्ठामीत्यर्थः । ततः
किं ? अत आह— मत्तः प्रविष्टात्मकत्वात्तद्विचित्रेच्छया स्मृतिः
पूर्वाहभूतमस्वरूपस्मरणपुष्टया तदुद्धारार्थम् । तथैव छक्ति-
दानेच्छया ज्ञानम् । च पुनः । मोहोत्पादनेन नरकादियात-
नेच्छया अपोहनं स्मृतिज्ञानयोः प्रमोपो विस्मरणमित्यर्थः ।

भवतीति शेषः । ननु वेदास्तु शब्दात्मकास्तद्व्ययनेन सूत्रैः
गुरुक्तप्रकरणे च कथं न ज्ञानोदयः ? इत्यत आह । सर्वैः
काण्डद्वयात्मकैर्वेदैरहमेव वेद्यः ज्ञेयः । अतो मद्विच्छयैव वेद-
शब्दानां महत्वाख्यरूपाणामलौकिकानामर्थेप्रकाशः, नान्यथेत्यर्थः ।
वेदान्तकृत् सूत्रप्रदर्शनेन सम्प्रदायप्रवक्तव्यो व्यासद्विषयो गुरु-
रहमेवेत्यर्थः । च पुनः अहमेव वेदवित् तदुक्तप्रकरणे शिष्यादि-
हृदयस्थो ज्ञानप्रकाशेन ज्ञानवानित्यर्थः । अतो न वेदादि-
भिरपि ज्ञानमिति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि सञ्जिविष्टः, आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मन-
स्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवताम् । पापिनां तु तयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वेवेदैः कर्मोपा-
स्तिज्ञानकाण्डात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृत् वेदान्तोक्तविद्यासम्प्रदायकृत् वेदवित् वेदाधिवाहमेव ।
एतेन वेदान्तविद्वद्विचित्रं स्वविभूतिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
पुरुषोत्तमारुख्यं परमात्मस्वरूपम् ।

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसङ्क्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो 'यदा-
दित्यगतं तेजः' [१५।१२] इत्यादिना; अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य तत्त्वस्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तरश्लोका आरभ्यन्ते; तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं
त्रिधा राक्षीकृत्याऽह— द्राविमाविति । द्राविमौ पृथग्राक्षीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च
क्षरतीति क्षरो विनाश्यको राक्षिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुष-
स्योत्पत्तिबीजं अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषौ ? इत्याह
स्वयमेव भगवान्— क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राक्षी राक्षसि
स्थितः, अथवा—कूटो माया वञ्चना जिह्वता कुटिलतेति पर्यायाः । अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं इत्तं
कीर्तयति— भगवत इति । विशिष्टोपाधिरादित्यादिः ।
सम्प्रत्यध्यायसमाप्तेस्तत्सन्दर्भस्य तात्पर्यमाह— अथेति ।
न केवलं निरुपाधिकात्मस्वरूपनिर्धारणोत्तरग्रन्थः, किन्तु
सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्याधिनिर्णयार्थमित्याह— तत्रेति । क्षरा-
क्षरोपाधिन्यां परमात्मना च राक्षिष्यमुक्तेन सर्वात्मत्वेनाशुद्धया-
दिदोषप्रसक्तानुक्तं— द्राविमाविति । पुरुषोपाधित्वात्पुरुषत्वं,
न साक्षादिति विवक्षित्वाऽह— पुरुषाविति । परं पुरुषं
व्यावर्तयति— भगवत इति । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूच-

यति— क्षराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मा-
दिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि
मायाशक्तिरुपादानमिति मतवाऽह— अनेकेति । कामकर्मादी-
त्यादिशब्देन ज्ञानं युज्यते । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' [१३।२०]
इति प्रकृतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामाकाङ्क्षाद्वारा वारयति— कौ
ताविति । कूटशब्दाधेयमुक्त्वा तेन स्थितस्य कूटस्थतेति
सम्पिण्डितमर्थमाह— अनेकेति । तस्य कथमव्ययत्वं विना
ब्रह्मज्ञानं ? अनाशादित्याह— संसारेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—आभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावः—उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽन्यन्तविलक्षण आभ्यां, परमात्मेति परमत्वासाँ देहाद्यविद्या-
कृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतनः, इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव
विशिष्यते यो लोकत्रयं भृश्वस्वस्वाराख्यं स्वकीयया चैतन्यवलक्षक्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूप-
सद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति, अन्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य
ईशानशीलः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—कार्यकारणाख्यौ राक्षी दर्शयित्वा
राद्यन्तरं दर्शयति—आभ्यामिति । वैलक्षण्यफलमाह—
क्षरेति । उपाधिद्वयकृतगुणदोषात्पर्यं फलितमाह—नित्येति ।
आभ्यां क्षराक्षराभ्यामिति यावत् । 'उत्तमोऽन्यः' इति
पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव क्षराक्षरात्मत्वाभावदृष्टयर्थम् । जडवर्ग-
स्यान्यत्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति—स एवेति । 'लोकत्रयं'

इत्युपलक्षणं, सर्वं जगदपि विवक्षितम् । चैतन्यमेव बलं तत्र
शक्तिर्माया तथेति यावत् । जगद्धारणे परस्य व्यापारान्तरं
धारयति—स्वरूपेति । न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽचक-
त्वादित्याह—अव्यय इति । 'संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
व्यक्ताव्यक्तं भरेते विषयमाहाः' [श्र. उ. १।८] इति श्रुत्यर्थं
गृहीत्वाऽऽह—ईश्वर इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु—द्वाविमाविति । क्षरश्चाक्षर्येति
द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दामिलपनीयब्रह्मादिस्त्वभ्यर्पन्त-
क्षणस्वभावचित्संसृष्टसर्वभूतानि; अत्राचित्संसर्गरूपेकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्द-
निर्दिष्टः कूटस्थः, अचित्संसर्गविशुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्परि-
णामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राण्येकत्वनिर्देशोऽचिद्विद्योगरूपेकोपा-
धिनाऽभिहितः । नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तं 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः'
[४।१०] 'मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' [१४।२] इति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.—सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमायात्म्यप्रति-
पादनमुक्तेन सङ्गमयवतारयति—अतो मत्त एवेति ।
लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य 'प्रथितः'
इत्येतदनुषज्य बचनविपरिणामेन योजयति—लोके प्रथि-
ताविति । प्रमाणं च 'अजो ह्येको लुपमाणाऽनुजेते जहात्येनां
भुक्तमोगमजोऽन्यः' [श्र. उ. ४।५] इत्यादिकमभिप्रेतम् ।
पुरुषशब्दनिर्दिष्टात्मनः स्वरूपेण क्षरत्वायोगाच्छरीराद्वारा तदि-
त्यभिप्रेत्य तृतीयपादं व्याचक्षे तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट इत्या-
दिना । 'क्षरः' इत्येकत्वनिर्देशेन 'भूतानि' इति बहुव-
चनिर्देशस्तुपाधिकृत इति शङ्काभ्युदासायाऽऽह—अत्राचित्संस-
र्गेति । बद्धात्मनां स्वरूपतो भेदाभावे सर्वदुःखसुखप्रति-
सन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकस्मन्तति-
मूलमुख्ये प्रसिद्धः; स चात्र न परमपुरुषः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः'
[१५।१७] इति तस्य प्रथमवक्ष्यमाणत्वात् । नापि हिरण्य-

गर्भादिः, तस्य देहसम्बन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्; नापि
मुक्तात्मा, कूटस्थविषयत्वादित्येतत्तत्र योगवृत्तिमभिप्रेत्य
मुक्तात्मपर इत्याह—अचित्संसर्गविशुक्त इति । योगवृत्ति-
मुपपादयति—स त्विति । ब्रह्मादिदेहेति—ब्रह्मादिदेह-
सम्बन्धायात्तद्विचित्रसुखदुःखाद्यासाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः ।
एतेन 'स्वेन रूपेणाभिव्यज्यते' [छां. उ. ८।१२।२]
इति श्रुत्युपासङ्गचित्तज्ञानैकाकारत्ववक्ष्यमाणसाधारणाकारो भवती-
त्युक्तं भवति । तथाच कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्ति-
रपि सूचिता । साधारणाकारत्वमेवात्र कूटसादृश्यमिति
भावः । अत्राण्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोऽरीकारभिनयन एवे-
त्याह—अत्रापीति । निर्देशः.....अभिहित इत्येतत्
'पाकं पचति' इतिवत् द्रष्टव्यम् । उक्तार्थं हेत्वभिप्रायेण
मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह—पूर्वमनादौ काल इति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः अर्थान्तर-
भूतः परमात्मेत्युदाहृतः । सर्वासु श्रुतिषु परमात्मेति निर्देशादेव ह्युच्यते; पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामर्थान्-
तरभूत इत्यवगम्यते । कथं ? यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ति, लोक्यत इति लोकः, तत्रयं लोकत्रयम्;
अचेतनं तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणवगम्यमेतन्नयं य आत्मतया आविश्य विभर्ति, स तस्माद्व्या-
प्याङ्गैर्व्याचार्थान्तरभूतः; इतश्चोक्ताल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः; यतः सोऽन्ययः ईश्वरश्च ।

४ वे. ता. चं.—अप्राप्तत्वादन्यत्वस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् प्रकृतक्षराक्षरपुरुषयोरेव प्रतियोगित्वमाह—उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामिति । "परमात्मेत्युदाहृतः" इत्यस्य विधेयपरत्वासम्भवेन अन्यत्वहेतुपरत्वमाह—सर्वासु श्रुतिषु चेति । "तस्याः शिक्षाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" [महाना. १।१३ + बासु. ६ + महो. १।९ + चतुर्वेदो. ६] "आत्मा नारायणः परः" [महाना. १।४] इत्यादिभ्यस्तर्थाः । परमात्मेति निर्दिष्टहेतुतोपपादकत्वेनोत्तरार्धमवतारयति—कथमिति । लोकशब्दस्य भुवनपरत्वे लोकत्रयं भूरादिलोकत्रयं, स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणलोकत्रयं वा स्यात् । तथाच तदुपापनभरणयोः सर्वात्मत्वस्यैव सितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन क्षराक्षरात्मकसर्वान्यत्वसाधकत्वं न स्यात् । कृतकम-

कृतं कृतकाकृतमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुरुषेषु लक्षणा स्वीकार्या; ततो वरं योगकृत्याभ्रयणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—लोकयत् इति लोक इत्यादिना । कथमचाक्षुषयोर्वैदस्युक्तयोः लोकनकर्मत्वमित्यत आह—प्रमाणाद्यगम्यमेतद्व्यति । "यः" इति "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" [चित्यु. १।११-आ. ३।११] "अर्थां सन् त्रियमाणो विभर्ति" [आ. ३।१४] इत्यादिकमत्राभिप्रेतम् । सः इति—परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः । "यः" इत्यस्य तत्परत्वास्तत्वेकं विशेषणानामन्यत्वसाधनसाध्यात् तदर्थं स्थितमात्रविबक्षायामत्रानपेक्षितोक्त्या पदान्तरवैयर्थ्यादिसभिप्रायेण—इतश्चेति ।

रा. भा.—अव्ययस्वभावो हि व्ययस्वभावादचेतनात्तत्सम्बन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनादचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिना मुक्ताचार्यान्तरभूत एव; तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यातत्समार्धान्तरभूतः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—अत्रावेशभरणेवरत्वानां कर्मकर्तृभावेन अन्यतोपस्थापकत्वम्, अव्ययत्वस्य तु साक्षात्स्वभावविरोधादित्यभिप्रायेणाऽऽह—अव्ययस्वभावो ह्येति । एवमवान्तरवैषम्यं दर्शयिष्यति "अव्ययत्वभावतया व्यापनभरणैः सदाविद्योगेन" [रा. भा. १।१९] इति । तत्सम्बन्धेन तदनुसारिण इति—तदधीनजन्मविनाशाद्विह्वलमज्ञ इत्यर्थः; तद्वज्जानसङ्कोचविकासलक्षणविकारायोगिन इति वा । योग्यता नाम सत्कारिसिद्धिर्धुर्मेत्वस्वभावत्वं, सदाकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा । सा च मुक्तस्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्राप्यविशिष्ट इत्याह—अचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिना इति । अनवच्छिन्नात्मव्ययत्वं मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नाप्युक्तसंज्ञामात्ररूप इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तथैतस्येति । अत्रामलक्षणान्तरगतानुप्रवेशधारण-

नियमनानां कण्ठोक्तौ स्वार्थधारणादिवशादेव शेषित्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रायेण संग्रहोक्तेरव्याम्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवं "अव्ययत्वव्यापनभरणस्वाभ्योः" [रा. भा. १।१९] इत्यनन्तराभ्याससम्भवाभ्येऽपि ऋष्ययम् । यद्वा केवलनियन्तृत्वादिविशिष्टजगदीश्वरशब्दस्य प्रयुक्तचरत्वाभावात् स्वाभ्योपलब्धनियमनवैषे च निरुद्धप्रयोगत्वादौश्वरशब्देनैव शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपि चात्र "यः" इति व्याख्यानुवादे "मयि सर्वमिदं प्रोतम्" [७७] इत्यादिपुरोवाद्परामर्शात्तत्प्रकरणे "सुमिरापः" [७४] इत्यादिनोक्तौ शेषित्वमप्याकृत्य इति "पतिं विवक्ष्यतामेवश्वरम्" [महाना. १।६] इति पतिशब्दस्थाने चेद्वरशब्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—क्षरः भूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्था प्रकृतिः । तथाच शार्करीक्षश्रुतिः—"प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालजालं मात-रिश्चानमेकम्" इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. टी.—क्षराक्षरशब्दौ जडजीवार्थानित्यपव्याख्याननिरासार्थमाह—क्षर इति । भूतग्रहणं युक्तिसूचनार्थम् । न हि जडमात्रे भूतशब्दो लुप्तः, किन्तु जीवेऽपि । पुरुषशब्दस्य चैतदुपलक्षणम् । प्रकृतिधेतुता । "अक्षरं" इति वक्तव्ये "कूटस्थः" इति वचनमपि युक्तिसूचनार्थमेव । न हि जीवानां कूटस्थत्वमस्ति, सुखादिमत्त्वेन विकारित्वात् । श्रुति-

सम्मतस्याऽप्येवार्था इत्याह—तथा चेति । "क्षरः" इत्यनुवादेन प्रजापतीत्यादि व्याख्यानम् । अन्यं परमात्मानम् । क्षरान्तर्भूतोऽपि मातरिश्वा विवक्षाविशेषेणाक्षरोऽपि भवतीत्युच्यते—जालेति । जालं संसारबन्धः सोऽस्यास्तीति जालः "अर्श आदिभ्योऽञ्" [अथा. १।२।१२९] इति । तद्वहित्वा-जालः अभिमानाभावात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चान्यत्—द्राविमविति । क्षर एकोऽपरोऽक्षरः । तत्र क्षरं दर्शयति—क्षरः सर्वाणि भूतानि, प्राणिनः । अक्षरः पुरुषः कूटस्थोऽचलोऽप्यक्रुतात्मा सोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

पुरुषान्तरं दर्शयितुमाह— उत्तम इति । उत्तमः प्रकृष्टतमः । पुरुषः पूर्णमनेन जगदिति परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । विशिनष्टि— यः पुरुषो लोकत्रयं पृथिवीमन्तरिक्षं स्वर्गमाविश्य बिभर्ति बलेन धारयति । तथा च श्रुतिः—“ येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तम्भितं येन नाकः ” [तै.सं.४।१।८] इति । ईश्वरः स्वामी ॥ १७ ॥

८ वं. ब्र. नि.— एवं निरूपितं प्रत्यग्याहृतं निरुपाधिकमन्नात्मतत्त्वप्रदर्शनेनोपादायितुं क्षराक्षरशब्दवाच्य-कार्यकारणोपाधिद्वयविनिर्मुक्तं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति द्वाभ्याम्— द्वाविमाविति । अस्मिन्लोके संसारे द्वाविमौ पृथ-प्राशीकृतौ पुरुषौ पुरुषशब्दवाच्यात्मताद्व्याध्यासापन्नतया तदुपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ । को तौ ? क्षरश्चाक्षर एव च, क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरिकः पुरुषः, कार्योपाधौ नश्य-प्यपि स्वयं न क्षरति न नश्यतीत्यक्षराख्यो द्वितीयः पुरुषः । तावेव व्याचष्टे— क्षर इति । भूतशब्दो भवनधर्मवद्ब्रह्मप्राज्ञ-वाची । सर्वाणि भूतानि सर्वे कार्यजातमित्यर्थः । कृतस्थः कृत इव राशिसिं स्थितः कृतस्थः, शिलाशितः पर्वत इव कार्यप्राशीभूत इत्यर्थः । यद्वा कृतो माया वज्रमेति पर्यायः, तदुपेन स्थितः कृतस्थः पारमेष्ठरमायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः । स च संसार-बीजानन्त्यान क्षरतीत्यक्षर उच्यते; “ अक्षरात्परतः परः ” [छं. उ. २।१।२] इत्यादिश्रुतिदर्शनात् ।

एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिम्यामन्यः विलक्षणः उत्तमः नित्यशुद्धबुद्धशक्तस्वभावः पुरुषः “ तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ” [भे. उ. ३।९ + महाना. ८।१४] इति श्रुत्युक्तः परिपूर्ण-स्वभावः परमात्मेत्युदाहृतः । अजमयाद्यानन्दमयान्तेभ्यो-ऽविद्याकल्पिताभ्यः परमः प्रकृष्टः आत्मा, “ तस्यैव एव शरीरं आत्मा यः पूर्वस्य ” [तै. उ. २।३।१] इत्युक्ततेषां प्रत्यक्षचेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु । एतदेवोपाद-यति— य इति । यः परमेष्ठरः अव्ययः स्वयं निर्विकार एव सन् लोकत्रयं कृत्स्नमप्याविश्य स्वमायाशक्त्याविष्टाय बिभर्ति । अत्र “ अक्षरशब्देन चेतनो जीव उच्यते ” इति श्रीपराशर्यैरिहितम्; तत्तु भाष्यप्रतिकूलम् । जीवस्यैव पुरुषोत्तमत्वेनेह प्रतिपाद्यत्वात्कृतासङ्गतं चेति ज्येयम् ।

यत्तु रामाहजेन व्याख्यातम्— ‘क्षराक्षराख्यौ बह्वक्षकजीव-परौ, ताभ्यामन्यत्वेनेह पुरुषोत्तमः परमात्मा प्रतिपाद्यते’ इति । यच्च भाष्येन व्याख्यातम्— ‘क्षरो जीवः, अक्षरस्तु लक्ष्मीः; तदुभयोत्तमः परमात्मा’ इति । तत्र ब्रूमः— न ताव-

द्रामातुजव्याख्यानां युक्तम्; ‘सर्वाणि भूतानि’ इत्यत्र भूत-शब्दस्य जीववाचित्वे भवनवर्मवद्ब्रह्मवाचित्वे पञ्चभूतवाचित्वे च क्षरशब्दस्य सर्वजीववाचित्वस्य सर्वकार्यवाचित्वस्य पञ्चभूत-वाचित्वस्य च प्राच्या तस्य बह्वजीववाचित्वव्याख्याने “ क्षरः सर्वाणि भूतानि ” इत्युत्तरवाक्यविरोधात् । न च ‘कृतस्थोऽक्षर उच्यते’ इति श्रुतजीवानां पृथङ्निर्देशात् ‘क्षरः सर्वाणि भूतानि’ इत्यत्र बह्वजीवपरत्वेन सर्वशब्दः सङ्कोच्यत इति न विरोध इति वाच्यम् । अक्षरशब्दस्यापि श्रुतजीव-वाचित्वासिद्धिरन्याश्रयप्रसङ्गात् । किञ्च “ निरञ्जनः परमं साम्यं यतैः ” [छं. उ. ३।१।३] इति श्रुतेर्मुक्त-जीवानामी-परेण सह साम्यमिति वदतस्तत्र मते परमात्मनो श्रुतजीवापेक्षयोत्तमत्वमसङ्गतम् । न हि परमसाध्यापनानो-मुत्तमाधमभावो घटते, न च श्रुतेक्षरयोरानन्तारा एव सात्यं न सर्वांशेऽपि, शेषशेषित्वजगत्सृज्यतदभावादिना तयोर्बहु-वैषम्यसत्त्वादिति वाच्यम् ; तथा सति राजभूत्ययोरिव शेष-शेषिणोरानन्देऽपि तारतम्यावश्यम्भावेन तदंशेऽपि साम्यायोगा-दित्यन्यत्र विस्तरः ।

नापि माध्वशब्दाख्यानां युक्तम्; अक्षरशब्दवाच्यलक्ष्म्या पर-मात्माभिज्ञत्वे तस्य तदुत्तमत्वोयोगात्, तद्विज्ञत्वे च लक्ष्म्या अपि जीवत्वेन सर्वजीववाचकक्षरपरमैव तस्या अपि संग्रह-सिद्ध्या ‘क्षरश्चाक्षर एव च’ इति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात् ‘सर्वाणि भूतानि’ इति वाक्यशेषगतसर्वशब्दसङ्कोचापाताच्च । न च जीवेभ्यो लक्ष्म्या उत्तमत्वप्रदर्शनाय पृथङ्निर्देश इति वाच्यम् ; भगवत्सर्वोत्तमत्वस्यैवात्र प्रस्तुतत्वेन तस्याप्रतिपाद्यत्वात् न हि ‘विष्णुः सर्वोत्तमोऽपि प्रकृतिस्थ विधिप्राणनाथौ’ इत्यादि तत्त्वकल्पितं प्रकृत्यादितारतम्यमप्यत्र निवक्षितम् । अपि च मतद्वयेऽपि जीवेष्वप्योः किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिना भेदस्य तारतम्यस्य च प्रत्यक्षादितैव प्राप्तावतारपरत्वे श्लोकमेवेव वैयर्थ्यं स्यादिति यथोक्तमेव भगवत्प्रादीयव्याख्याना-मनवयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

९ व० त० १०-११— द्वाविमाविति । लोके क्षरश्चाक्षर एव चेति पुरुषौ प्रथितौ, न खीप्रकृतिकौ, नाप्यन्त्रान्य-तरो खीप्रकृतिकः, केवलजडप्रकृतिकश्च; पुरुषत्वेनैवोभयौर्निर्देशात् । एतेनाव्यक्तपदवाच्यस्याक्षरस्य खीरूपप्रकृतित्वं परोक्तमापास्तं ‘एव च’ इत्यनेन स्वरूपतः क्षरोऽक्षर एवेति सूच्यते । क्षरत्वं च भगवद्विच्छया प्रकृतिसंसर्गोपाधि-कृतमेव, अतो जायते म्रियते इति प्रवाहः; न वस्तुतः । तदेतत्स्वयं व्याचष्टे “ क्षरः सर्वाणि भूतानि कृतस्थोऽक्षर उच्यते ” इति । सर्वाणि ब्रह्मादीनि सत्स्वपर्यन्तानि व्यष्टिभूतानि जीवशब्दाभिलपनीयानि भगवत्संश्रुताचित्-कृतिसंस्तृष्टानि भवनादिक्रियाविषयत्वेन व्यपदिश्यमानानि क्षरः पुरुषः । अत्रैकत्वनिर्देशो व्यष्टीनां समष्ट्यैक्याशयेन अचिन्तसंसर्गोपाधिना वेति केचित् । कृतस्थो मूलभूतः शुद्धः सच्चिदानन्दकः भगवद्भामादिपदवाच्योऽपि स

महाविषयः कृते भूतसमुदाये सिद्धतीति वा । मूर्धन्यमणिरिव “अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा” [वृ. च. ४।५।१४] “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” [वृ. च. २।४।५+४।५।६] इत्याद्यौपनिषज्ज्ञानेन साक्षात्कृतो योऽक्षरः पुरुष इत्युच्यते अत्रैकत्वनिर्देशो विराट्समष्टिभूताभिप्रायेण (धामत्वभिप्रायेण) । तद्विशेषोक्त्यैकोपाधिना वेति केचित् । अयमप्युक्तः पूर्वं सुक्त्याभिगम्यः । “बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः” [४।१०] इत्यत्राध्यात्मरूपः । वस्तुस्तु “चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे” [भाग. ३।२८।२८] इति वाक्यात् कौस्तुभैक्यरूपेण मुख्यस्थितिरूप एव ‘मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः’ इत्युच्यते; इत्थं चावस्थानं भगवति दशमस्कन्धे भागवते ‘वीक्ष्यालकावृतमुखं’ [भाग. १०।२९।३९] इत्यत्र श्रीमदाचार्यैर्दर्शितम् । एतेनैव क्षराक्षरस्वरूपनिरूपणेन मतान्तरमपि प्रत्युक्तम् ॥ १६ ॥

तदुत्तममाश्रयभूतं मुख्यं स्वरूपमाह (तद्विदैवतम्) उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति । तुशब्दः पूर्वतो भेदं दर्शयति । एताभ्यां अन्यो विलक्षणोऽमितसच्चिदानन्दात्मा पुरुषोत्तमः सर्वकारणकारणभूतः । निरस्तविकृतिरव्यय ईश्वरोऽद्वैतेश्वर्यो विभिन्नधर्माश्रय इति यावत् । स लोकत्रयं गुणात्मकमाविश्यान्तर्यामिरूपो भूत्वा विभर्तीति ततः पुरुषोत्तम इत्युदाहृतः सर्वैः । यद्वा नन्वक्षरपरमपुरुषयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषः ? तत्राह— परमात्मेति । परमश्चासात्मा चेति गङ्गाऽध्यात्मदेवतयोरिव तयोः स्वरूपमिति भावः । तथा च पुराणि स्वप्रकृतिकार्याणि अवराणि तत्सम्बन्धी क्षरस्तदुत्कृष्टोऽक्षरश्चारात्मा तदुत्तमः पुरुषोत्तम इति व्युत्पत्तिः, तेन नित्यबद्धमुत्पुरुषद्रूपया द्विलक्षणता दर्शिता । ‘बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः’ [भाग. १।१।११] इति भागवत्वाक्यात् । अस्यार्थः— बद्ध इति क्षररूपतयाख्या आत्मनः मुक्त इत्यक्षररूपतया च विशेषाख्या मे गुणतः (सत्परजस्तमोरूपात् । यद्वा) इच्छारूपाद्भवति तस्य मे मायामूलत्वात् मायां प्रति तस्य कारणत्वात् ‘न मे मोक्षो न बन्धनं’ इति वैलक्षण्येन विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति ‘नहि विरोध उभयं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीन-विकल्पवितर्कविचारप्रमाणभासकुतर्कशास्त्रकलितान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरः’ इति भागवतेनैव [६।१।३६] सूत्रभाष्यरूपेण निर्णयात् ॥ १७ ॥

१० पु. भा. त.— अथ स्वज्ञापितस्वरूपज्ञानार्थं सपत्निकं स्वस्वरूपमाह— द्वाविमाविति त्रिभिः । लोके प्रपञ्चस्थिते सर्वत्र द्वाविमावेव पुरुषौ सर्वपदार्थमोकारौ अधिभौतिकाध्यात्मरूपौ क्षरः अक्षरश्च । उभयोः स्वरूपमाह— क्षरः पुरुषः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादित्यावर्तमानानि शरीराणि नावाविधानि लौलीपयिकणीलात्मकत्वेनानेकरूपानि, क्षरश्च द्वाव्यः पुरुषांरूपः पुरुष इत्यर्थः । कूटः गिणसमूहः पवित्रस्तद्वत् सर्वपदार्थेषु शरीरादिषु विनश्यत्स्वपि तत्समूहस्यः अविनाशी भोका मञ्जर्यात्मको यः, स अक्षरः पुरुष इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुषोत्तमज्ञानार्थमेतौ निरूपिताविति तदाह— उत्तम

इति । तुशब्द एव तत्समव्यवर्तनार्थः । उत्तमः पुरुषः अन्यः सर्वाज्ञातः सर्वव्यतिरिक्त इत्यर्थः । कीदृशः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— परमात्मेत्युदाहृतः परमश्चासात्मावेति परमः सर्वोत्कृष्ट आत्मा अविद्धतः इति अत्राना प्रकारेण अध्यादिभिर्दाहृतः कथितः, यो लोकत्रयं तत्तद्रसादभवार्थमाविर्भवति धारयति पोषयति च । एवं चेन्न्यूनानाधिर्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह— अव्यय इति । निर्विकार इत्यर्थः । तर्हि धारणमनुपपन्नमित्यत आह— ईश्वर इति । कर्तु-मन्यथाकर्तुं च समर्थः । अतस्तत्त्वैत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० टी०— सर्वेशास्त्रहृदयं संगृह्णाति—द्वाविति । लोके प्रसिद्धौ ईशो द्वावेव पुरुषौ । क्षरो विनाशी, स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुप्तिप्रलयकैवल्यादावुपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो ब्रह्म-प्रतिबिम्बभूतो जलशोपीयः । “प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति” [वृ. च. ४।५।१३] इति श्रुतेः । कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशसम्भवात् उपाधिदोषेणावशीकृतत्वाच्च, असौ न क्षरति स्वरूपाजं च्यवत इत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निहपाधिरुत्तमः पुरुषः योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्य प्रविश्य धारयति शरीरत्रयम् । अथापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अरुणज्ञत्वेन जीवधर्मेण वा न ज्येति बधेते क्षीयते वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम् ।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१ श्रां. भा.— यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य 'पुरुषोत्तमः' इत्येतन्नाम प्रसिद्धं, तस्य नामनिर्वचन-
प्रसिद्ध्याऽर्थवच्च नाश्रो दर्शयन् 'निरतिशयोऽहमीश्वरः' इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्— यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि संसारमायावृक्षबीजश्रुतादपि
चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा, अतः ताभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निवध्नन्ति 'पुरुषोत्तमः'
इत्यनेनाभिधानेनाऽभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.— किञ्च लोकवेदयोर्मगवतो नाम-
प्रसिद्धया सिद्धमप्रपञ्चत्वमित्याह— यथेति । अधकणादिव-
दस्य नाम्नो रुडरादयैर्विशेषाभावाद्भगवतोऽपि लोकिश्वर-

वदीश्वरत्वं सातिशयमिति नेत्याह— तस्येति । यस्मादित्य-
स्यापेक्षितं निक्षिपति— अत इति । उत्तमः पुण्य इति
वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— 'यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैः क्षरं पुरुषमतीतोऽहं' अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः,
अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाल्लोक इति स्मृतिरिहोच्यते । श्रुतौ
स्मृतौ चेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— एवं प्रतिज्ञातमन्यत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
धात्वर्थेया समाख्यया स्थापितम्; तदेव पुनस्तथाभूतसमाख्या-
न्तरेण 'उत्तमः पुरुषः' इत्यनुवादसारितेन स्थिरीक्रियते
'यस्मात्' इति लोकेन । एतेन पूर्वलोके पराकत्वनिर्देशोऽपि
स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र 'यतोऽसौ भवान्', अतएव
भुमवान्' इत्यादिवत्साध्यमेव साधकं प्रति नियामकतया
हेतुर्न्यैपदिश्यते । तच्च साध्यं सहहेतुकिमहं समाख्यानिदान-
मित्यभिप्रायेणाह यस्मादेवमुक्तैः स्वभावैरिति । 'क्षर-
मतीतः' इति तत्त्वभावगम्यानाप्राप्तत्वमुच्यते । अत्रापि
क्षरशब्दः प्रस्तुतेकाध्यायि प्रयानविषय इत्याह क्षरं पुरुष-
मिति । अक्षरशब्दस्य प्रयानेश्वरादिष्वपि प्रयोगात्तद्वचछेदाय
'कूटस्थोऽक्षरः' [१५।१६] इत्युक्तैकाध्याय्याह अक्षरा-
न्मुक्तादिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिरप्यत्र दर्शिता ।
उक्तैर्हेतुभिरिति— 'गणौ हेतुप्रयोगे' [अष्टा. २।३।२६]
इति नियमस्य प्रयोजनरूपहेतुविषयतयैव प्रयोगप्राप्त्युपायं तृती-

यालुपपत्तिः । उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह—
उत्कृष्टतम इति । मुक्तौ हि बद्धादुत्कृष्टः; ततोऽन्यसौ सर्वा-
न्तरात्मत्वादिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः । प्रथितशब्देन केवल-
प्रधनविषेः प्रकृतान्मन्वास्तविशेषणोऽसौ विशेषणोपसंक्रमीत्य-
भिप्रायेण पुरुषोत्तम इतीति इतिकरणम् । नात्र लोक-
शब्दो भुवनविषयः, जनविषयो वा; तत्र प्रकृतनिरुक्तिविश्व-
प्रमाणत्वासम्भवात् । नच काव्यादिप्रयोगपरता, तत्राप्यतितरां
स्वारस्याभावात् । अतो वेदसहपाठात्तदुपपत्तिरिति परोऽयम् ।
तत्र च लोकयतेऽनेन वेदायं इति व्युत्पत्त्या वृत्तिरित्यभिप्राये-
णाह— वेदार्थावलोकनादिति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः
इति । अयमभिप्रायः— श्रूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । अतो
वक्तुदोषप्रसङ्गाभावादसिधिलसम्प्रदायत्वाच्च तदुक्तं तावत्प्रामा-
णिकमेव । स्मृतिरित्यल्पश्रुतैर्दुर्बलवशकलशाखादुगततमं सङ्कल-
न्योपबृंहयन्ती परमास्तममन्वादिप्रणीता प्रमाणमेवेति तया
वेदार्थावलोकनं युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— श्रुतौ तावत्— 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः'
[छां. उ. ८।१।२।३] इत्यादौ; स्मृतावपि 'अंशवतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यनादिमन्यन्तमजस्य विष्णोः'
[वि. पु. ५।१७।३३] इत्यादौ ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति मुक्तोप-
सम्पत्तयतया निदिष्टो निरतिशयोक्तिर्युक्तः पुरुष एवात्र 'स
उत्तमः पुरुषः' इति परामृश्य विशेष्यते; तदुपबृंहणाय हि
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' [१५।१७] इति तत्तुल्यव्यस्त-
प्रयोगोऽयं प्रदर्शित इत्यभिप्रायेण 'परं ज्योतिः' इत्यादि-
वाक्योदाहरणम् । अत्र 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्युक्तसमस्त-

प्रयोगप्रदर्शनार्थतया 'अंशवतारं पुरुषोत्तमस्य' [वि. पु.
५।१७।३३] इति स्मृत्युदाहृतिः । अत्र 'विष्णोः' इति
संज्ञानिर्देशोऽपि 'पुरुषोत्तमस्य' इति विशेषणैकाध्याय्यस्य विवक्षित-
त्वाद्योगरूपोऽयं शब्द इति सिद्धम् । एतेन 'रूपा तु कामं
पुरुषोत्तमोऽस्तु' इति प्रपन्नं वेद्याहः प्रत्युक्तः । ननु कथं
यौगिकार्थविश्वकायामस्य साधुता ? न तावदसौ समानाधिकरण-

समाप्तः । ‘सन् महत्परमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानैः’ [अष्टा. २।१।१६] इति प्रथमानिर्दिष्टश्रेष्ठोत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्व-
निपातापातात् । नापि वैयधिकरणः । उत्तमः पुरुष इवेत्युपमित-
विवक्षादुपपत्तेः ; तदर्थतयोदाहृतायां धृतावपि वैयधिकरण्यादर्श-
नात् । नचासौ षष्ठीसमाप्तः, निर्धारणे तन्निषेधात् नचान्य-
स्यापीह सम्भव इति । भैर्व, षष्ठीसमाप्तस्यैवात्र युक्तत्वात् ;
नहि वयमत्र निर्धारणार्थां ब्रूमः । पुत्रादिवत्सम्बन्धिशब्दो
ह्यसौ । अथमादितापेक्षं ह्युक्तमत्वम् । इदं च सूचितम्—
‘उत्कृष्टोत्तमिदं कृष्टतम’ इति जातिगुणव्यवस्थान्विशब्देषु हि
निर्धारणे षष्ठी । सम्बन्धसामान्यविहिता च षष्ठी तत्तत्सम्बन्धि-
शब्दसमन्विताहारादुपेक्षेन तत्सम्बन्धविशेषं प्रतिपादयति ।
एवमेव हि नागोत्समादिशब्दानां साधुत्वं वैयकारणैर्न्याय्यताम् ।
अत्र च ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ [१।१।७] ‘क्षरमतीतोऽह-
मक्षरादपि चोत्तमः’ इति चार्थकथनमार्त्रं, न तु तत्समासाद्य-

व्यविवक्षा । एवमेव “स उत्तमः पुरुषः” इति श्रुत्यादाहण-
मपि । केचित्तु पञ्चमीसमासं व्याकुर्वन्ति । न चोत्तमशब्दयोगे
पञ्चमी न सिद्धेति वाच्यं ; यथा ‘यस्मादधिकम्’ [अष्टा. २।३।९]
इत्यादिसौत्रप्रयोगादशिक्षस्यापि परिग्रहः ; ‘एवमक्षरादपि
चोत्तमः’ इत्यादिप्रयोगबलादेव तत्प्रतिग्रहोपपत्तेः । इदमपि
सूचितं मुक्तादायुक्तेर्हेतुभिरुत्कृष्टतम इति । योगविभा-
गाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैः समाप्तोऽप्यनुशिष्ट एव । एवं
सप्तमीसमासत्वेऽपि न दोषः, शौण्डिष्यपठितत्वेऽपि तत्रापि
योगविभागान्यनुष्ठानादेव तदुपपत्तेः । एतत्सर्वं विज्ञानद्विर्गहा-
कविभिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते प्रतिपाद्यते च ।
तथाऽऽदिकान्ये ‘न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः’
[बा. रा. १।१।३०] इति । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय भागव-
तुनमुनिभिरुक्तं स्तोत्रे ‘कः पुण्डरीकनयनः पुरुषोत्तमः कः’
इति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— तन्नामनिर्वचनार्थमाह— यस्मादिति । यस्मात्क्षरं पुरुषमतीतोऽतिक्रम्य स्थितः ।
अक्षरादपि पुरुषादुत्कृष्टतमः, सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितत्वात् । तथा च श्रुतिः—“उदिति नाम स (एव)
एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” [छां. उ. १।६।७] इति । अतो हेतोरस्मिंल्लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति
प्रथितः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ वै. प्र. गि.— एवम् ‘द्राविमौ’ [१५।१६]
इति श्लोकद्वयोक्तव्यकीयनिर्याधिकब्रह्माद्वैतस्वरूपं स्वकीय-
पुरुषोत्तमनामनिर्वचनेन संवादयति भगवान्— यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरं कार्यजातमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि मायाख्यादुत्तमः
तद्विद्यातुत्या तदीयदोषाष्टष्टः, अतः क्षराक्षरार्भां पुरुषो-
पाधिभ्यामैक्याव्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याभ्यासुच्यतत्वात् लोके

वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । लोके हि तावत्
‘हरियथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेत्वरक्षयम्भ एव नापरः’
[र. वै. ३।४९] इत्यादि, वेदे च “परं उद्योतिरुत्तमस्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते (स उत्तमः पुरुषः)” [छां. उ. ८।३।१४]
इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

९ ब० त० दी०— एवमभूतं पुरुषोत्तमत्वं स्वस्य निरुक्त्या स्वयं निर्दिशति— यस्मादिति । क्षरमतिक्रम्येतः
अक्षरादपि चोत्तम इति अतो लोके वेदे च प्रथितोऽहं पुरुषोत्तम इति पुरुषाभ्यां क्षराक्षरार्भां उत्तम इत्येवं वेदे
“ब्रह्मविद्याप्रोति परं” [तै. ब. २।१] इति श्रुती लोके च माहात्म्यदर्शनात् ; अतः सच्चिदानन्दाकृतिरेवाहं
परिदृश्यमानोऽपि, प्रतीत्यन्तरं तु माययेति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— तदपृथाऽवमेवातः सोऽहमेवेत्याह—
यस्मादिति । यस्मात् क्षरं जडादिदेहधर्मं अतीतोऽति-
क्रान्तोऽहं परिदृश्यमान आनन्दरूपः । अक्षरादपि कूटस्थ-

चेतनात्मकादपि उत्तमोऽस्मि, अतो लोके चतुर्दशभुवनात्मकैः
वेदे, चकारेण सूत्रस्मृत्यादिष्वपि पुरुषोत्तमः प्रथितः कथितो
विख्यात इति भावः ॥ १८ ॥

११ नौ० भा० दी०— यस्मादिति । क्षरसुपाधिमक्षरं चोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि— चेति
चशब्दात् क्षरादपि— उत्तमः उत्कृष्टतमः । जडात्क्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टस्तदुपहितो जीवश्चेतनत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टततो
मायोपाधिः स्वतन्त्रत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टततोऽनुपाधिरनागन्तुरूपत्वात् । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १८ ॥

भागवतः पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्य च ज्ञानफलम् ।

यो मामेवमस्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—यो मामिति । यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्बुद्धः सम्मोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं, स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वश्रुतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ! ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनोऽप्रभ्रष्टत्वं ज्ञानफलोक्त्या स्तौति—अथेति । यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमिति यावत् । क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः । सम्मोहवर्जितः

सम्मोहेन वेद्वादिष्वात्मात्मीयत्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवन्तं जानतः सर्ववित् तस्यैव सर्वात्मनामेयत्वादित्याह—स सर्वविति । सर्वात्मनि मयेवेवाऽऽसक्तचित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—य एवं उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसम्बुद्धो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्यामवयवस्वभावतया व्यापनभरणैश्वर्यादियोगेन च विसर्जातीयं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मां भजते, सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्भजैः उभयविधा सा प्रीतिरनेन वेदेनेन मम जायते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं पुरुषोत्तमशब्दनिर्वचनं तथाऽऽवृत्तिन्तर्भाषमिति व्यञ्जयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तौति—‘यो मामेवम्’ इति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षायामसम्बुद्धपदैरर्थव्ययम् । अतएव ‘पुरुषोत्तमं... माम्’, इत्यर्थस्थितिं निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानं ‘अवसम्बुद्धो जानाति’ इत्युच्यते । तदाह—य एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य मोहरहितत्वमसम्बुद्धत्वम् । तच्च पूर्वोक्तस्वप्रकारान्यत्वाजुसन्धानादित्याह—क्षराक्षरेति । एवमसम्बुद्धशब्देन पराभिमतजीवेश्वरैक्यवेदनस्य आनिरूपकं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पारमार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । ‘स सर्ववित्’ इत्यत्र पुरुषोत्तमशब्दार्थवेदनेनाष्टादशविधास्थानादिवेदनाभिदेरत्र चानपेक्षितकेसकीटादिसङ्ख्यावेदनेन स्तुत्यसम्भवात् तस्य ‘भजति मां सर्वभावेन’ इत्यत्र मन्दप्रयोजनत्वाच्च भजनानुष्ठानोपयोगि-

विषयतया नियच्छति—मत्प्राप्त्युपायतयेति । भजनक्रियावरीकृतः सर्वभावशब्दो भजनावान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चितकीर्तनयतनादिप्रकारपरः । ‘बाह्यदेवः सर्वम्’ [७।१९] इत्याद्यर्थविवक्षातोऽप्ययमेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयादिहोपादेय इत्यभिप्रायेणाह ये चेति । भाग्यशब्दोऽत्र क्रियावाची पदार्थमात्रवाची वा संप्रकाराख्यविशेषे विधातः ।

नन्तु तस्यद्विवेदनं हितानुष्ठानं च शास्त्रफलं विवक्षितम् । तत्र न तावत्पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परबुद्धविभवगुणचेष्टितादिवेदवेदनं सर्वविषयभजनकरणं च स्वरूपान्यथात्वात् । न चात्रोप्यस्तुतिः, अनुभित्वाभिफलत्वाच्च । न चात्र हेतुफलभावविषया ‘एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात्’ [१५।२०] इत्यनन्तरेण पौनस्त्यात् अतो निरर्थकमिदमित्यत्राह—सर्वैर्मद्विषयैरिति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते—य इति । यो मां परमेश्वरमेवमसम्बुद्धो निश्चितबुद्धिर्वेत्ति पुरुषोत्तमम् । नामकर्मस्वरूपबलवीर्यतेजोभिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वं. झ. गि.—एतन्नामनिर्वचनज्ञानेन फलमाह—यो मामिति । यः पुमानसम्बुद्धः परिच्छिन्नोऽयमिति सम्मोहवर्जितः सन् एवं यथोक्तनामनिर्वचनप्रकारेण मां पुरुषोत्तमं जानाति निखिलजगदधिष्ठानभूतं नित्यबुद्धबुद्धलक्षस्वभावमद्वितीयं ब्रह्मैवेति प्रतिपद्यते, त सर्ववित् सर्वज्ञः “यस्मि-

न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः, तथा सर्वभावेन ‘बाह्यदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] इत्युक्तरूपेण सर्वात्मकत्वेन मां भजते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—यतोऽहमेतादृशस्वरूपः सर्वोत्तमः पुरुषोत्तम इति अतः सञ्ज्ञानवान् सर्वज्ञोऽयमभजनरहितो मां भजतीत्याहुः—यो मामिति । असम्बुद्धः सम्मोहस्यासुरत्वात्तद्गहितो यो मामभजनादि पुरुषोत्तमं जानाति स सर्ववित् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वार्थसमावेन मां भजति सेवत इति मार्गान्तराद्वैलक्ष्ण्यं दर्शितम् । ‘ज्ञानी चेद्भजते कुण्ठं तस्मान्नास्त्यधिकः परः’ इति निबन्धेऽप्युक्तम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— अतोऽहं पुरुषोत्तमः, अतो मज्जान-
वान् सर्वज्ञः सोऽन्यमजनरहितो मां भजतीत्याह— यो
मामिति । यो दुर्लभो मामसम्बद्धो मोहादिदोषरहितो

व्यवसितमतिरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण पुरुषोत्तमं जानाति, स सर्व-
वित् सर्वज्ञ इत्यर्थः, सर्वविद्भवतीति ॥ । सर्वज्ञत्वलक्षणमाह—
मां सर्वभावेन भजति । भारतेति विभासाय ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह— यो मामिति । असम्भूतः मम पुरुषोत्तमत्वे
संशयविपर्यासाविहीनः स एव सर्ववित्, यतो मां पुरुषोत्तमं जानाति, तत्फलं च । मां सर्वभावेन सर्वस्मिन्
सर्वैः प्रकारैर्भजति ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ! ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ! ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-

द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१ शां. आ.— अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुखत्वाद्येदानीं तत्सौति—इतीति ।
इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतमं, अत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं 'शास्त्रं'
उच्यते; तथाऽन्यमेवाध्याय इह 'शास्त्रं' इत्युच्यते, स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मि-
न्नध्याये समासेनोक्तः । न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव, किन्तु सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तः । 'यस्तं वेद स वेद-
वित्' [१५।१] 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघा-
पाप ! । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्भवेत्, नान्यथा । कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं कृत्यं
कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः, विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवे-
दित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परि-
समाप्यते' [४।३३] इति चोक्तम् । 'एतद्वि जन्मसामग्र्यं (साफल्यं) ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यै-
तत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' [१२।९३] इति च मानवं वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं
मत्तः श्रुतवानसि अतः कृतार्थस्त्वं भारतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अध्यायार्थमनुशेषसंहारश्लोकमव-
तारयति— अस्मिन्निति । सर्वस्यां गीतायां शास्त्राभावे
वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः स्यात् । इत्यादिवाक्याऽऽह—
यद्यपीति । सन्निहितमध्यायं स्तोत्रमपि कुतस्तत्र शास्त्राब्धेः ?
तदर्थमावाचान्नाऽह— सर्वो हीति । गीताशास्त्रार्थस्य सर्व-
स्यात्र सङ्क्षिप्तत्वादेव केवलं शास्त्राब्धे न भवति, किन्तु
वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समाधेयुक्तं शास्त्रपदमित्याह— नेति ।
तत्र गमकमाह— यस्तमिति । भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतेत्ये-

तदुपपादयति— विशिष्टेति । नान्यथेत्युक्तं प्रपञ्चयति— न चेति ।
सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यत्वात् कर्तव्यसमाप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह— सर्वमिति । तत्त्वज्ञाने कृतार्थतेत्यत्र मनोरपि
सम्भविमाह— एतद्भीति । भारतेति सम्भोषनतात्पर्यमाह—
यत इति । तदनेनाऽऽत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं चित्तपूर्वं सर्वा-
त्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकरसब्रह्म-
त्मत्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

३ रा. भा.— इत्येतत्पुरुषोत्तमत्ववेदनं पूजयति— इतीति । इत्थं मम पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्यतममिदं शास्त्रं त्वमनघतया योग्यतम इति कृत्वा मया तवोक्तम् । एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च, मां प्रेम्णुना उपादेया या बुद्धिः सा सर्वा उपात्ता स्यात् । यच्च तेन कर्तव्यम्, तत्सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः । अनेन श्लोकेनानन्तरोक्तं पुरुषोत्तमविषयं ज्ञानं शास्त्रजन्यमैवेतत्सर्वं करोति; न तु साक्षात्काररूपमित्युच्यते ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

५ वे. ता. चं.— यदि पुरुषोत्तमत्ववेदनमात्रेण भगवतः सर्वविधा प्रीतिर्जायते, तर्हि भजनाद्यनुष्ठानविधिवैयर्थ्यम्; तत्राह— इत्येतदिति । सर्वासां प्रतीतीमासेतदेव हि मूलकारणम् । फलसाम्याद्वा सर्वस्य विदितव्यकृतकृत्यत्ववचनमिति भावः । इत्येतदित्यादिकमुत्तरश्लोकावतारिका वा । तद्व्यवस्था गोपनीयतमत्वे पारमार्थिकत्वे फलप्रकटं च व्यञ्जयन्निगमयति— इति गुह्यतममिति श्लोकेन । एतदेव गीताशास्त्रनिगमनमिति वदतां प्रतिशेषायाह— पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादनमिति । पञ्चदशोऽध्याय इत्यर्थः । ‘अनघ !’ इति सम्बुद्धिरधिकारिसूचनार्थेत्याह— अनघतया योग्यतम इति कृत्वेति । एवं भारतसम्बुद्धिरपि जन्मतोऽधिकारित्वसूचनार्थम् । इदमिति— अस्य ‘बका ध्रोता च दुर्बलः’ इत्यभिप्रायः । इदं शास्त्रान्तरेभ्य उत्कृष्टतममिति वा । उक्तं नामिदुक्तैः ‘यस्मिन् प्रसादसुखे कवयोऽपि ते ते शास्त्राग्राह्यरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिहास्ति शास्त्रम्’ इति । मया वक्तव्यतत्त्ववेदिना, त्वदधिकारवेदिना, तव सख्या चेत्यर्थः । प्रसूक्तशास्त्राखुवादताग्रमव्युदासायाह तवोक्तमिति । ‘सा विद्या या विमुक्तये’

‘विद्याऽन्या शिल्पनैपुणम्’ [वि. पु. १।१९।४१] ‘तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्’ [वि. पु. १।१९।८०] ‘एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा’ [१३।१९] इत्यादिभिरन्यासां बुद्धीनां अबुद्धिप्राप्तोक्तेरिह बुद्धिशब्दविवक्षितमाह— मां प्रेम्णुनोपादेयेति । कृत्वाशब्दोऽन्यत्र सुसुक्खपेक्षितविषयः । तस्यैव ‘तत्कर्म यत्र बन्धाय’ [वि. पु. १।१९] इत्यादिषु ग्रहणात्, अन्येषां च ‘आयासायापरं कर्म’ [वि. पु. १।१९] इति निन्दनादिप्रतिप्रायेणाह यच्च तेन कर्तव्यमिति । प्रस्तुतोऽर्थस्तज्ज्ञानं वाऽत्र प्रशंसनीयम्, किमत्र शास्त्रग्रहणेन ? तथाऽत्र पूर्वश्लोकपौनस्त्यमित्यत्राह अनेन श्लोकेनेति ।

अयमभिप्रायः— सार्थकशास्त्रज्ञानशक्त्या ‘एतद्बुद्धा’ इत्युच्यते; अतोऽर्थज्ञान एव तात्पर्यं; तत्र शास्त्रशब्दग्रहणं शास्त्रमात्रजन्यस्यापि ज्ञानस्य फलाविभाभावोपेक्षयेति । ‘स सर्ववित्’ [१५।१९] इत्यादेः ‘बुद्धिमान्स्यात्’ इत्यादिष्वर्थैक्यमभिसन्धाय पुनरुक्तिपरिहारश्चात्र कृतः । भारत एतद्बुद्धा त्वमपि कृतकृत्य इति च भावः ॥ २० ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्गीता-

भाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनि-

विरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्थं गुह्यतमं शास्त्रं शासनात्राणनाच्च उक्तमभिहितम् । एतच्छास्त्रं बुद्धा बुद्धिमान् ब्रह्मवित् स्यात्कृतकृत्यश्च । कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भुक्तमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

८ वें. ब्र. वि.— अध्यायार्थमुपसंहरति— इतीति । इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं सम्पूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणैव दर्शितमध्याये मयोक्तम् । ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः परब्रह्मभावपत्तिरूपां श्रुक्तिर्भवतीत्येवंरूपस्यैतदध्यायार्थस्यैव कृत्स्नगीता-शास्त्रार्थत्वादित्यभिप्रायः । एतदध्यायार्थरूपं शास्त्रं ब्रह्म

बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थज्ञानवान् स्यात्, तथा कृतकृत्यश्च स्याद्भवति । ‘अनघ भारत!’ इत्यनेन यः कश्चिदप्येतद्बुद्ध्या कृताप्यो भवति; महाकुल्यप्रसूतः परिशुद्धस्त्वं कृतकृत्योऽसीति किञ्चित् वक्तव्यम् ? इति प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकसावर्धनश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भगवद्गीतामन्दोर्ध्वभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्द-

मिशारूपाय भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी० — अध्यायार्थमुपसंहरति — इतीति । इत्थं पुरुषोत्तमयोगकं शास्त्रं सर्ववेदान्तसारत्वादुद्घातमं मया सर्ववेदान्तवेद्यचरणेन वेदान्तकृता पुरुषोत्तमेन त्वमनघतया योग्य इति तवोक्तं, अतएव तद्बुद्ध्या बुद्धिमान् शास्त्रतात्पर्यज्ञानवान् कृतकृत्यश्च स्यात् योऽपि कोऽपि । हे भारत ! त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् ? इति भावः ॥ २० ॥

प्रपञ्चतः क्षराचाहमक्षरादपि चोत्तमः । अजनीय इति श्रीमान् स्वयं पञ्चदशोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति— इतीति । इति अनुना प्रकारेण गुह्यतममतिगुह्यरहस्यं शास्त्रं शासनधर्मरूपं हे अनघ निष्पाप ! कृतकर्माद्यमुपहतमते ! इदं प्रत्यक्षं मया कृपाकृतेत्यर्थः । उक्तं कथितमित्यर्थः । प्रयोजनमाह— एतदिति । बुद्धिमान् कुशल एतद्बुद्ध्या कृतं कृत्यमेतत्सेवारूपं येन तादृशो भवे-

दित्यर्थः । यद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्य इत्यर्थः । अनेन सर्वेषां देवजीवानां स्वरूपज्ञानार्थं प्रकटितमिति भावः । भारतेतिस्मन्बोधनेन साहजिकबुद्धिमतो येन कृतकृत्यता स्यात्तत्र बंधोद्भवे त्ववि किं वक्तव्यं ? इति भावो न्व्यजितः ॥ २० ॥

कृष्णः पञ्चदशोऽध्याये लोकानां हितकाम्यया । पुरुषोत्तमयोगं हि पार्थाय कृपयाऽऽदिशत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुततरङ्गिण्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽप्येदानीं तत्स्तौति— इतीति । इति एतद्ब्रह्मतममत्यन्तरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायी कृत्स्ना शास्त्रं तथाप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनाद्यमपि शास्त्रम् । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः ‘यस्तं वेद स वेदवित्’ [१५।१] ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ [१५।१५] इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं हे अनघ नित्यं सन ! एतद्ब्रह्म बुद्ध्या बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतकृत्यः । सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं, तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तिः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात् भवति; नातःपरं कर्त्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पञ्चदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— इदं प्रपञ्चस्याश्वत्थरूपकं सम्यक् परिष्कृत्योक्तमाचार्यचरणैः कठोपनिषद्भाष्ये—

“अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकः, प्रतिक्षणमन्यथास्वभावः, माया(मरीच्युदकगन्धर्ववैभवंगरादिवत् दृष्टनष्टस्वरूप-
त्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः, कदलीस्तम्भवन्निस्सारः, अनेकतपाखण्डबुद्धिबिकल्पास्पदः, तत्त्वविज्ञासुभिरनिर्धारित-
दन्तस्वः, वेदान्तनिर्धारितपरमहृदमूलसारः, अविद्याकामकर्मव्यक्तबीजप्रभवः, अपरमह्यविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुरः,
सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्धः, तत्तत्तृणाञ्जलासेकोद्भूतदर्पः, बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुरः, ध्रुतिस्पृष्टनित्यायविषोपदेशपलाशः, यज्ञदान-
तपआद्यनैकक्रियासुपुष्पः, सुखदुःखवेदनानेकरसः, प्राणयुपजीव्यान्तफलः, तत्तृण्णासलिनावसेकप्ररुजटिलोत्कटदृढबद्धमूलः, सत्य-
नामादिसप्तकोकमह्यादिभूतपक्षिकृतनीडः, प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनुत्यगीतवादिप्रक्ष्वेलितास्फोटितहृत्सिताकृष्टदितहाहामुञ्च-
सुञ्जेल्याद्यनेकशब्दकृततमुलीभूतमहारसः, वेदान्तविहितमहात्मदर्शनासन्नसन्नकृतोच्छेद एष संसारवृक्षोऽश्वत्थोऽश्वत्थवत्कामकर्म-
वारेतिरितनित्यप्रमातिस्वभावः” (६।१) इति ॥

छन्दांसि पर्णानेति । यथा वृक्षस्य मानत्वफलवत्त्वरसत्त्वादयः पर्णैः सुच्यन्ते, एवं ब्रह्मतत्त्वस्य वेदोपलक्षितशास्त्राद्वारिका
प्रतीतिरित्याख्यायते ॥ किमर्थं जगतो वृक्षत्वकल्पना ॥ इति चेत्, छेद्यत्वसूचनेन छेदनसाधनशस्त्रसम्पादनप्रवृत्तुरुत्पादनाय ।
कथं वृक्षत्वरूपमात्रेण छेदनावश्यकतासूचनम् ? न हि वृक्षा वृक्षत्वमात्रेण चिद्यन्त इति चेत्, कथंचित् प्राप्तव्यमेकमभिमितं
स्थानसिद्धयै स्वयह्यकिर्णं गच्छतः पथि यदि सुमहानेको वृक्षस्तिर्यक्पतितः स्यात्, तर्हि स तमच्छिन्वा ततः परं गन्तुं न
शक्नोति, तद्वत् प्राप्तव्यं मोक्षस्थानसिद्धयै तन्मार्गे श्रवणमननादौ गच्छन् उपस्यः प्रकृतिप्राकृतसमुदायं तिर्यक्पतितवृक्षवत् गमनप्रति-
बन्धकं भक्तिविरक्तिरूपेण शस्त्रेण छिरेव तस्मिन् मार्गे यावद्वृत्तव्यम्, तावद्वत्त्वा प्राप्तव्यं मोक्षस्थानमाप्नोति; अतश्छेदनमावश्यक-
मित्यर्थस्य बोधनाय गहातरज्जुयुधमानोत्तुङ्गततोपरसरणौ तिर्यङ्पतितं समीरणेनार्धान्मूर्तिलं महान्तमश्वत्थसुपमानीकृत्य रूपक-
कल्पनेति दृष्टव्यम् । एतच्च ‘ऊर्ध्वमूलमधश्चाखं’ इत्युक्तेरवगम्यते । ऊर्ध्वमूलत्वमधश्चाखं चोद्यतनदीकूलादौ तिर्यङ्पति-
तस्य महावातोन्मूलितवृक्षस्यैव सम्भवति । अच्छिन्वा च तं परत्र गन्तुं न शक्यते । तद्वदुं वृक्षं छिरेवैव मोक्षस्थानमाप्तव्यमिति ।

नन्वस्तु नाम वृक्षत्वकल्पना, साऽश्वत्थत्ववैभवं कृतः ? इति चेत्, रूपकविधया यः कश्चन महान्त्व उपमानीकरणीयः, तत्र
यदि षट्तिन्विणीचूतादय उपमानीक्रियेरन्, तर्हि तत्तद्वाचकप्रयोगः कर्तव्यः स्यात् । वटादिशब्दप्रयोगश्च प्रकृतस्य जगद्वृक्ष-
स्याविश्वसनीयतारूपे विवक्षितेऽर्थे नोपयुज्यते । अश्वत्थवृक्षस्योपमानीकरणे तद्वोधनाय कृतोऽश्वत्थशब्दप्रयोगः श्वः न तिष्ठतीति
व्युत्पत्त्या अश्ववदतिवेगेन गमनशीलतया वर्तत इति व्युत्पत्त्या वा जगतो नश्वरत्वेनाविश्वासनीयतारूपेऽर्थे उपयुज्यते । अत एव
‘ऊर्ध्वमूलः’ (कठो. ६।१) इति धृतावयवश्वत्थत्वेन रूपणम् ॥

नान्यस्तु— ‘श्वोऽपि न तिष्ठतीत्यश्वत्थ’ इत्याख्यात्मिकी निश्चितार्थाचीनैरेव कल्पिता । यद्यपि नामस्वरूपिकाया मायायाः
स्वरूपं विकारित्वादिमाशित्वाच्च तादृशमनित्यमिति वक्तुं शक्यम्, तथापि नाम तदभिप्रेतमित्यवयवमिति विशेषणेनैव व्यक्त-
मित्याहुः । तत्र, उक्तविषयवस्तुनित्यस्यापि संसारस्य प्रवाहरूपेणानित्यत्वबोधनाश्रितत्वात् । अन्यथा ‘असन्नशस्त्रेण दृष्टेन
छिन्वा’ (११।३) इति वक्ष्यमाणमन्यसन्नतं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । यत्तु— परमेश्वरः स्वर्गेऽस्ति ततः प्रवृत्तस्य जगद्वृक्ष-
स्याधो मनुष्यलोके प्रसृतत्वादस्य मूलं परमेश्वर ऊर्ध्वम्— इत्यादि; तत्परमेश्वरस्य परिच्छिन्नत्वापादकं सकलशास्त्रविद्वद् च
केवलं बालजडिपतमेव । यद्यपि “प्रजापतिर्देवेभ्यो नालायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थ-
स्याश्वत्थत्वम् ॥” (वै. भा. ३।१।१२) इत्यश्वत्थशब्दस्य श्रौतनिवैचनप्रदर्शनादि, तत्सर्वसम्यक्प्रकृतत्वादकाण्डपाठिभ्यः
प्रदर्शनमात्रमिति न परावृश्यते ।

— अविगीता ।

श्लोकः ३—

न रूपमस्य नान्तोऽस्य छिन्नैवमिति चेध्वरः । इन्द्रजालोपमत्वेन भवाश्वत्थं न्यरूपयत् ॥

सम्यग्गृह्णा वीक्ष्यमाणं रूपं नास्योपलभ्यते । एतत्प्रयोगुक्तित्वाद्ययमाश्रयवर्जितः ॥

रजुसर्पसमस्यास्य तुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः । प्रतिष्ठास्य लयस्थानं नास्ति कुम्भस्य सृष्टया ॥

‘अस्य द्वैतज्ञाजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥’

इत्येवं वार्तिकाचार्यैस्वकारात्परत्वनः । उक्तोपादानता तस्मादप्रतिष्ठो भवदुःखः ॥

तुस्त्वत्र इव संसारः सङ्गमात्रेण दुःखदः । तमस्रज्ञासिना छित्त्वा प्रयाहि परमं पदम् ॥

नित्यं ब्रह्मशास्त्रिज्ञाजालं शुद्धदृशां त्विदम् । कालत्रयेऽपि नास्तीति न्यायमत्रापि योजयत ॥

प्रवाह्नित्यं जगद्विद्याहुमीमांसाः स्फुटम् । व्यवहारे भाजनयो ह्यस्माकमपि सम्मतः ॥

इति भरतमावदीपे (११।१२३)

सुदृढेनासङ्गक्षणेन अश्वत्थोऽयमनायासेन क्लेशेषु शक्य इति सूचयितुं ‘छे च’ (अष्ट. ६।१।७३) इति शास्त्रनिहित-
मुपागमनाश्रयेण ‘दृढेन छित्त्वा’ इति सुखोच्चारणम् ।

— अविगीता ।

श्लोकः ४— ‘ततः परं तत्’ इति पाठः, तत्र ब्रह्मेत्यर्थालम्ब्यते । ततः अनन्तरं परं परब्रह्मेति वा व्याख्येयम् । तत
इत्यस्य प्रथम्यन्तत्वात् परस्तादिति बोधः ॥ तस्य जगद्वृक्षस्य पदं आश्रयसूतं ब्रह्म, तत इति षष्ठ्यर्थं तसिः — इति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः ६— गत्वा अमेवेन प्राप्य तद्भावं प्राप्य । जीवस्य ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं
न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गतेत्युच्यते । निवृत्तस्य ब्रह्मज्ञानस्य पुनस्तथानामावेन तत्कार्यसंसारमात्रः । न निवर्तन्ते, इत्युच्यते ।
अतो गमनानिश्चयोक्तव्यः जीवब्रह्मणोर्भेद उक्तो भवतीति शङ्काया नावकाशः । गत्वा ज्ञातेति वा । सूत्र्याप्रकाशयत्योक्त्या
तदनुप्रासश्चतुराध्यायगतत्वमुच्यते मम मदभिन्नम् । ‘राहोः शिरः’ इतिवदभेदे षष्ठी ।

— अविगीता ।

श्लोकः १०— शरीरस्थितियोगातिष्ठतं, शरीरान्तरग्रहणाद्योत्क्रामन्तं, विषयान्वा भुञ्जानं मूढा न पश्यन्ति, अप्रबुद्ध-
त्वात् । प्रबुद्धास्तु सर्वत्रैव बोधरूपमनुसन्धाना जानन्त्येवेत्युक्तसमाधयः, तेषां यत्नपरत्वात् । अज्ञातात्मनां तु यत्नोऽपि न
फलाय, अपरिपक्वत्वात् । नहि शरदि सलिलादिसामग्रीसम्मर्देऽपि घान्त्यजीवान्मुप्यमानानि फलसम्पदेऽस्मत् । अत एव
सामग्र्येव साऽस्य न भवति । अन्यदेव किं मधुमाससम्भृतजलधरपटलीप्रेरितमम्भः, काचिदेव च सा भूयैस्यां शिशिरविवशी-
कृत्यायं रविकरपक्षिणैव कांतिः । एवमज्ञातात्मना यत्नो न सकलज्ञपरिपुणः कर्तुमायाति । अत एव प्राप्याप्युपायं पारमेष्ठि-
दीक्षादि, ये तथाविधक्रोधमोहादिप्रतिग्रन्थमर्गमीकृतान्तरैशसतेषूपाय एव सात्त्विकं न भजतीति मन्तव्यम् । तदुक्तम्— ‘क्रोधादौ
ह्रयमाने हि दीक्षितोऽपि न मुक्तिमाप्नुः । इत्यभिनवगुप्तपादाः । वाशब्द इवायं । उपाधातुत्क्रामति उत्क्रामन्तमिव, उपाधौ
स्थिते स्थितमिव, उपाधौ मुञ्चते भुञ्जानमिव, उपाधौ गुणान्विते गुणान्वितमिव, प्रतीयमानमात्मानं विमूढा नातुपश्यति;
ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्तीत्यर्थः ।

— अविगीता ।

श्लोकः १३— अहं रसात्मकः सोमो मूत्वा गां सुमिमाविश्य सर्वा ओषधीर्वैधयामि च । तत ओजसा अनादिनामध्वेन
भूतानि धारयामि चेत्येकवाक्येन व्याचक्षते केचित् । ओजसा तेजसेति नव्याः । तदुक्तम्, ओजशब्दस्य तेजोऽर्थत्वा-
भावात्, प्रकृते धारेण च बलव्ययोपपुक्तत्वात् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १४— प्राणिनामिति सामान्येनोक्त्या सर्वैरपि प्राणवद्विषुज्यमानमदनीयमनं पार्थिवं, आप्त्यम्, तैजसम्,
वायव्यं चेति चतुर्विधम् । तत्र मनुष्यादीनां पार्थिवम्, वातकादीनां आप्त्यं, बालखिल्यादीनां तैजसं, सर्पादीनां वायव्यमिति
विवेकः — इति केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १५— अत्राहुरभिनवगुप्तपादाः— बोध्यरूपत्वमुक्त्वा तद्व्यवस्वरूपप्रवृत्तितत्त्वात्तन्मयोधस्वभावमात्मनां
परत्वंभावं परमेष्ठिरूपत्वं सर्वज्ञानस्त्वतः सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह— सर्वसेविते । सर्वस्य ज्ञेयस्य यथात्मसम्प्राप्त्यर्थस्त्वज्ञ-
बोधस्वभावम् । तत्राहमिति यो विमर्शस्तत एवापूर्वावधिसमाधयं ज्ञानं विश्वमहावृत्तिरूपं ‘अयं घट एव’ इति सर्वात्मकभाव-
खण्डनासारं विकल्पनाज्ञानात्मकम्, अपोहनम्, पाशवच्छिरूपमायामयप्रमातृचितम्, स्मरणं च संस्कारशेषात् नोतस्य संहतस्य
पुनरवभासानात्मकमित्येता समस्ताज्ञानानि संहतानीति संहतापूर्वकं स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वमुक्तम् । सर्वैरिति सम्भूय किल
सर्वशास्त्राणां परमेशतत्त्वमेव निरूप्यम् । वेदवेदान्तकर्तृत्वेन कर्मफलतत्त्वसम्बन्धाद्विद्वारतायांशेषविश्वनिर्माणे तदनुसन्धेन पुनः
स्वरूपप्रतिष्ठानेन भगवत् एव स्वातन्त्र्यमिति विश्वकर्तृत्वमुक्तम्— इत्याहुः । वेदैरेति वकारेण वेदानुसारिभिः शास्त्रैः सर्वैः ।
वेदैरेवाहं वेद्यः, सर्वैरेव वेदैरेव, सर्वैर्वेदैरेव वेद्यः, सर्वैर्वेदैरेव वेद्य एवेत्यन्यथाहुः केचित् ।

— अविगीता ।

श्लोकः १६—‘द्राविमौ पुरुषौ’ इति ग्रन्थेनेदमुच्यते— लोके तावदप्रबुद्धस्वभावोऽपि सर्वः पृथिव्यादिभूतारब्ध-
शरीरमात्मानं चेतनं क्षररूपं जानातीति लोकस्य मूढत्वाद्वैतधीनं निवर्तते । अहं तु सकलानुग्रही दैवप्रस्थि विभिन्न सकललोक-
व्यापकतया वेद्य इति क्षरमवीतो भूतानां बद्धत्वात्, अक्षरमतीत आत्मनोऽप्रबुद्धत्वे सर्वव्यापकत्वद्वङ्गनात् । पुरुषोत्तमो लोके
वेदेऽपि ‘स उत्तमः पुरुषः’ (छां. उ. ८।१२।३) इत्यादिभिर्वाक्यैः स एव परमात्माद्वय एवमुच्यते । एवं जानानः सर्वमयं
मामेव ब्रह्मतत्त्वमुपासीनः सर्वं सम्यग्यत्वेन विदन् सर्वेण भावेन मूर्तिक्रियाज्ञानात्मकेन मासेव भजते । अल्पद्वयति तद्भवसन्मूर्तितये-
त्यमिनवगुप्तपादाः ।

केचित्तु—क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा, ‘कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ इत्यनेन जीवमाहुः । तत्र, पुरुषोत्तमत्वेन जीवस्याग्रिमश्लोके
प्रतिपादनीयतया अक्षरशब्देन तस्यैवात्र प्रतिपादने तत्र पौनस्यत्वात् । न च पुरुषोत्तमत्वेनेक्षर एव प्रतिपादनीयः ‘अव्यय
ईश्वरः’ इति स्पष्टमुच्येति वाच्यम् । जीवपरतादात्म्यस्य मोक्षोपयोगित्वेन प्रतिपादनीयतया क्षराक्षरपदभ्यां कल्पितपुरुष-
रूपयोः कार्यकारणोपाध्याः पार्थक्येन चेतनानां जीवेश्वरशुद्धब्रह्मणां तदुपाधिप्रयुक्तकल्पितमेदानां परमार्थतोऽभिन्नत्वेनाग्रिमश्लोके
प्रतिपादने तात्पर्यात् । तत्रोपाधिरूपकल्पितपुरुषात् जडादुत्तमत्वेन तदुपाधिकथिद्रूपे हि जीव ईश्वरश्च ‘उत्तमः पुरुषस्त्वम्’ (१५।१७)
‘विभर्त्यव्यय ईश्वरः’ (१५।१७) इत्याभ्यां प्रतिपादितः, सामानाधिकरण्याच्च तयोरभेदः । तयोरपि पुनः ‘परमात्मेत्युदाहृतः’
(१५।१७) इत्यनेन शुद्धाभेदः प्रतिपादनीयः । पूर्वश्लोक एव जीवस्याक्षरशब्देनोक्तो हि तस्मादन्यत्वेनेवेश्वरस्य शुद्धस्य च
‘अन्यः’ इत्यनेनाभिहितं स्यात्, स्याच्च तदनभिधेयमेवाभिहितं सिद्धान्तविरुद्धं चेति तत्त्वालोकाः । क्षरः विनाशिपन्नदूतात्मको
व्यकपदार्थः, व्यकस्तद्विरिति यावत् इति नव्याः । तन्मन्दम्, वाय्वाकाशबुद्धहङ्कारतन्मात्राणां क्षरत्वेऽपि व्यकस्तद्विरतिवाभावात् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १९—सर्वमिति सामान्यज्ञानेन, सर्वव्यापकशब्दज्ञानेन च यथा सर्वज्ञो न भवति, तथा सामान्यतः कौशा-
दिना पुरुषोत्तमो भगवानिति ज्ञानसाधनेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानी न भवति, किन्तु एवं जानन्निति भावः । —अविगीता ।

श्लोकः २०—इतीति । शुद्धतमं सर्वाद्वयप्रतिपादकत्वात् । एतदेव बुद्ध्वा बुद्धिमात्रम्, न तु व्यवहारबुद्ध्या । एतेन ते
ज्ञातेनैव कृतकृत्यता, न तु कृतेनापि शत्रुविजयाथोहरणक्युपभोगादिना । चकारोऽद्भुतद्योतकः । एतेन हि कृतकृत्यता दृष्टा, च
एतेन तु ज्ञातेनैवेति चित्रम् । इतिशब्देन शास्त्रस्य समाप्तिः सूचिता, वक्तव्यस्य परिपूर्णतया समाप्तत्वात् । तथाहि षोडशा-
ध्यायेन शिष्यस्यार्जुनस्य योग्यता केवलं प्रतिपाद्यते, न त्वपेक्षयते किञ्चित् । दैवी हेतुविधा सम्पत् । आसुरी चाविद्यामयैतादृशी
सम्पत् । त्वं च विद्यामयीं दैवीं सम्पदमभिप्राप्त इत्येतावति हि तात्पर्यम् । यद्वक्ष्यति ‘मा शुचः सम्पदं दैवीं’ (१६।५)
इति । अतएव पूर्वं विद्याविद्यासङ्घर्षनिरूपणावसरे देवासुरसंप्रामच्छलेन विद्याविषयोः सङ्घर्ष इति सूचितम् । एवं च शिष्यस्वरूपे
प्राधान्येन निरूप्यमाणे प्रसङ्गतोऽन्यदप्युक्तमिच्छायाद्वयं भविष्यति । उपदेशस्त्वित एव परिसमाप्तः । सर्वमात्रेण हि परमेश्वर-
भजनमात्रेणैव प्राप्त्यं तदर्थं चान्यात्सर्वमित्युक्तं प्राक् । सर्वमाहेश्वरस्वरूपावेश एव हि परमं शिवमिति शुभम्— इत्यादि-
नवगुप्तपादाः ।

‘भारत !’ ‘अनघ !’ इति सम्बोधय त्व मगोपदिष्टमित्युक्त्वा ‘बुद्धिमान् स्यात्’ इति च परोक्षनिर्देशेन न त्वदर्थ-
मेवायमुपदेशः, किन्तु त्वां व्याजीकृत्य लोकोद्धारार्थम् । त्वां व्याजीकृत्य यदर्थमुपदेशः, सोऽप्येवं सर्ववित् भवति, सर्वभावेन
मां भजति, बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात्, किं पुनः साक्षादुपदेशविषयभूतो भवान् ! इति सूच्यते । —अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

प्रवक्ष्यामि विशालाक्षि तुहिनाचलकन्यके ।
गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्यमवधारय ॥ १ ॥
कृपाणनरसिंहोऽभून्नाम्ना गौडेषु भूपतिः ।
यस्यासिधारया सङ्क्षेपे देवसङ्गाश्च धिक्कृताः ॥ २ ॥
यदीयमत्तमातङ्गदानधाराजलैरलि ।
निदाघेऽपि च सेहे तां रविस्तन्तापवेदनाम् ॥ ३ ॥
संकन्दनात्परिचस्ता यदीयशरणं गताः ।
रेजिरे करिणो मत्ताश्चलन्तः पर्वता ॥ ४ ॥
मत्तमातङ्गचीत्कारप्रतिस्वनमिवावदरात् ।
यस्य गोपायितुं शैला न्याहरन्ति कृपावतः ॥ ५ ॥
यदीयधावचतुराङ्गखुरसङ्गातजर्जरम् ।
नाभूच्चिरं कथङ्कारं गतखण्डं धरातलम् ॥ ६ ॥
यस्मिन्खल्लहतामित्रे समुद्धरति मेदिनीम् ।
पुनरुज्जल्पयाञ्चके महामार्थं फणीश्वरः ॥ ७ ॥
तस्याऽऽसीत्सैन्धवो धीमाञ्छस्त्रशास्त्रकलानिधिः ।
नाम्ना सरमभेरुण्डः प्रवण्डभुजमण्डलः ॥ ८ ॥
भाण्डागारेण तुरगैर्मटैर्बीररसोद्भवैः ।
समान एव भूमर्तुर्दुर्गैरत्यन्तदुर्गमैः ॥ ९ ॥
स कदाचित्स्वयं राज्यं कर्तुं पापो दधे मनः ।
निहत्य वसुधापालं बलात्सार्कं कुमारकैः ॥ १० ॥
कर्तुं व्यवस्य दिवसेः स्वल्पैरित्यं चिकीर्षया ।
साहसिकजनैर्मन्त्रं मन्त्रयित्वा हृदि प्रभुः ॥ ११ ॥
विषूचिकामयादाशु परासुः समजायत ।
कालेनालोयसा प्रेत्य पापात्मा तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
तेजस्वी तुरगो जातः सिन्धुदेशे क्रुशोदरः ।
मूलेन बहुना क्रीत्वा हयतत्त्वविदा ततः ॥ १३ ॥
बहुयत्नवता नीतः केनचिद्वैश्यसुनुना ।
राजापि पौत्रनप्यायैस्तस्यैव मरणतत्परम् ॥ १४ ॥
कालेन वृद्धतां प्रातः स्वराज्यं चापि पालयन् ।
स वैश्यसुनुस्तं चाश्वं राक्षे दातुं समागतः ॥ १५ ॥

राज्ञो द्वारस्थितस्तत्र प्रतीक्षंस्तत्समागमम् ।
ज्ञातपूर्वोऽपि वैश्योऽसौ प्रतीहारेण दर्शितः ॥ १६ ॥
किमर्थं ब्रूहि राक्षेति पृष्ठः स्पष्टमभाषत ।
देव ! त्रिजगतीरत्नमिति मत्वा तुरङ्गमः ॥ १७ ॥
मयाऽऽनीयत मौल्येन बहुना साधुलक्षणः ।
ततोऽवलोक्य वक्त्राणि भूपालः पार्श्ववर्तिनाम् ॥ १८ ॥
समाहिदेश वणिजमश्वोऽत्राऽऽनीयतामिति ।
शिरांसि धूनयन्प्राणमश्वलक्षणवेदिनाम् ॥ १९ ॥
शूराणामथ चेतांसि मुहुर्दृक्साहयन्महान् ।
अखण्डमेदिनीवेगबहुसंकमणाजितम् ॥ २० ॥
लालाफेनच्छलेनासौ वमञ्छुभ्रतरं यशः ।
उच्चैश्चरन्तुर्ला भेजे गुणसाभ्येन तरवतः ॥ २१ ॥
विवृण्वन्नतितेजश्च ह्रियेवाऽऽनतकण्ठरः ।
चामरैरिन्दुधवलैर्वीज्यमानो निरन्तरम् ॥ २२ ॥
दुग्धाम्भोनिधिलालैः स्वैः श्वसैरुच्चैश्चरन् इव ।
नीलातपत्रगुगलघनच्छायातलश्रिया ॥ २३ ॥
विभ्राणो वारिदालीढहेमाद्रिशिखरश्रियम् ।
मेदिनीमण्डलस्पर्शसक्रान्तमिव पावकम् ॥ २४ ॥
मुहुरुद्धारयन्धुन्वन्धुरं कण्ठरातटम् ।
ईरयन्वैरिणः सर्वान्याहरन्वै जयश्रियम् ॥ २५ ॥
हेषारवेण गुहणा दिक्षु प्रख्यापयन्मदाः ।
सत्त्वस्य राशिरत्युच्चैर्गतीनामिव शेवधिः ॥ २६ ॥
रूपस्य निलयं साक्षाल्लक्षणानां पयोनिधिः ।
आनीतो बणिजा वाजी राज्ञा च समद्वयत ॥ २७ ॥
बहुधा वर्णितोऽमात्यैरश्वलक्षणवेदिभिः ।
यथेच्छं वणिजोदीर्घं स्वर्णं दत्त्वा महीपतिः ॥ २८ ॥
जग्राह तुरगं वेगादसीमानन्दिनर्भरः ।
ततोऽश्वपालमाह्वय भूपालस्तं निरूप्य च ॥ २९ ॥
विसर्जितसमालोको युहान्तमगन्धूपः ।
अनेकधा समापृष्टो महीपालरणाङ्गणे ॥ ३० ॥

शस्त्रवणकिणश्रेणीभूषणं सत्त्वसन्निभम् ।
 एकदा मृगयां खेलन्कुतूहलरसोन्मत्ताः ॥ ३१ ॥
 तमारुह्य महीपालो वनं प्रति विवेश ह ।
 विस्तृत्य सैनिकान्पृष्ठे धावतः परितोऽखिलात् ॥ ३२ ॥
 आकृष्यमाणो हरिणैः पिपासाकुलितोऽभवत् ।
 तत उत्तीर्य तुरगाजलमन्वेपयन्पुनः ॥ ३३ ॥
 बद्धाऽश्वं तरुशाखायामारोह्य शिलातलम् ।
 गीतापञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं नृपः ॥ ३४ ॥
 पातितं भरता तत्र पत्रखण्डे व्यलोकयत् ।
 पत्रं वाचयतो राज्ञः श्रुत्वा गीताक्षरावलीम् ॥ ३५ ॥
 ततो मुक्तिपदं लेभे तुरङ्गस्वरयाऽपतत् ।
 ततो प्रस्थिं समाच्छिद्य पल्यागमवतार्य च ॥ ३६ ॥
 उत्थाप्यमानस्तुरगो राज्ञा नोत्थितवान्शुभः ।
 कशाघातैर्वहुविधं ताडितोऽपि जडीकृतः ॥ ३७ ॥
 ततः सरभमेरुण्डो नृपमानस्य सत्वरम् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३८ ॥
 ततो गिरिं समाह्वय द्दशोऽऽश्रममुत्तमम् ।
 पुञ्जागकदलीचूतनालिकेरसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
 द्वाक्षेक्षुवाटिकापुगनागकेशरचम्पकम् ।
 खेलत्कलभसारङ्गं नृत्यत्केकिकुलं नृपः ॥ ४० ॥
 प्रणिपत्य द्विजन्मानमुदजाभ्यन्तरस्थितम् ।
 प्रपच्छ परया भक्त्या मुक्तसंसारवासनम् ॥ ४१ ॥

राजोवाच—

तुरगो निरगात्स्वर्गं हेतुना केन मे वद ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो राज्ञो द्विजन्मा वाचमुचिवात् ।
 त्रिकालदर्शा मन्त्रज्ञो विष्णुशर्मा महत्तरः ॥ ४३ ॥
 द्विजन्मोवाच—

आसीत्सेनापतिः पूर्वं मेरुण्डस्तव भूपते ।।
 त्वां निहत्य समं पुत्रैः कर्तुं राज्यं समुद्यतः ॥ ४४ ॥
 तावद्विषूचिकारोगात्कालधर्ममवाप सः ।
 कालेन बहुना प्रेत्य तत्पापान्तुरगोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 अथ पञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं कञ्चित् ।
 मच्छिष्येण मुदा कापि गतेन वनमध्यतः ॥ ४६ ॥
 स्वतो वाचयतः श्रुत्वा निरगान्तुरगो दिवम् ।
 अनेकजन्मपापोधाम्मुक्तो जन्मकृतादसौ ॥ ४७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततः समागतैस्तत्र परिवारजनैर्हृतः ।
 प्रणिपत्य द्विजन्मानं दृष्टो राजा विनिर्गतः ॥ ४८ ॥
 पत्रं तदेव लिखितं गीतापञ्चदशाक्षरम् ।
 वाचयन्स महीपालो हर्षसम्कुललोचनः ॥ ४९ ॥
 अभिविच्य निजं पुत्रं मन्त्रविन्मन्त्रिभिः समम् ।
 सिंहासने सिंहबलं मुक्तिमाप विभुशुधीः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्य-

वर्णनं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीताथसंग्रहः ।

[अध्यायः १६]

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।
तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन्ने षोडश उच्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकः षोडशाध्यायार्थः संगृह्यते । एतदभिप्रायेण भाष्यम्—‘ अनन्तरमुक्तस्य तु कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेन्ने शास्त्रवश्यत्वं वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच ’ [रा. भा. १६।१] इति । अत एव सप्तदशमवतारयत्नेवमन्वभाषत—‘ देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्य तत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ’ [रा. भा. १७।१] इति । अत्र शास्त्रवश्यता ‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमृष्टं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ’ [१६।२४] इति अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

दैवासुरसम्पद्भिर्भागयोगाख्यः षोडशोऽध्यायः ।

— ६६९ —

मुक्त्यधिकारिणां दैवीसम्पद्भ्यां लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच— अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं द्वीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये (१२, १३) सूचिताः, तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिर्ध्याय आरभ्यते; तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च श्रीभगवानुवाच— अभयमिति । अभयमभीरुता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिः, संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्ध-सत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽस्तादिपदार्थानामवगमः, अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः, तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठता; एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः सम्भवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमः; अन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाध्ययनमष्टाध्यायं, तपो वक्ष्यमाणं शरीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

व्यवहितेन सम्बन्धं वदन्ध्यायान्तरमवतारयति— दैवीति । दैवी सूचिता 'राक्षसीमासुरी' चेव प्रकृतिं मोहिनीं प्रिताः " [९।१२] इत्यावाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयोगि ? इत्यादिष्वप्य विभक्त्युपयोगमाह— संसारेति । अतीते बाध्याये 'कर्मानुबन्धीन्यवध मूलान्यनुसन्ततानि' [१५।२] इत्यत्र कर्मव्यञ्जना वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता मनुष्यदेहे प्राप्तवीर्यकर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ता विस्तीर्णैर्भगवानुक्तवानित्याह— श्रीभगवानुवाचेति । अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं हित्वाऽऽनुष्ठाननिष्ठत्वं, परवञ्चनां परस्व व्याजेन वशीकरणम्, माया

हृदयेऽप्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणम्, अनृतमयथावच्छ-कथनम्, आदिपदेन विप्रलम्भादिग्रहः । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्या-ऽऽह— शुद्धेति । एषेत्यभययावा हानादिस्मित्यन्ता त्रिवो-केति यावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति— यजेति । हाने कर्मणि वाऽधिकृतानामभीरुताया या प्रकृतिः सा तेषां तत्र सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभाग्यानामत्युत्तमां दैवी सम्पदुक्ता; सम्प्रति सर्वेषां यथासम्भवं सम्पदं व्युपदिशति— दानमिति । बाह्यकरणविशेषे कारणमाह— अन्तःकरण-स्येति । 'देवयज्ञादिः' इत्यादिसंख्येन पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति त्रयमुक्तम् ; ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथ-कणात् ॥ १ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अहिंसाहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः सन्ध्यासः, पूर्वं दान-
स्योक्तत्वात् ; शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपैशुनमपिशुनता, परस्मै परान्त्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावो-
पैशुनं; दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽक्रोधै,
हीलज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्याणिपादादीनामव्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—दैवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषण-
न्तरापि दर्शयति—किञ्चेति । त्यागशब्देन दानं कस्मा-
ञ्चोच्यते ? तत्राऽऽह—पूर्वमिति । उज्जाऽकार्यानुज्ञितिहेतु-
गर्हणमिति मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वग्गता दीप्तिः; क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्वि-
क्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः ।
वृत्तिर्देहिन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च
नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यम्, आभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं माथारागदिकालुष्या-
भावः, एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनम् । नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स
थस्य विद्यते सोऽतिमानी, तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता, आत्मनः पूज्यताविशयभाव-
नाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य । किं विशिष्टां सम्पदम् ? दैवीं देवानां
या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः, हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—दैवीं सम्पदं प्राप्तस्य विशेषण-
न्तरापि सन्तीत्याह—किञ्चेति । व्यावर्त्य कौतूहल्यति-
भेति । अज्यात्माधिकारादिति शेषः । क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन
पौनस्त्वस्याभावात् परिहरति—उत्पन्नायामिति । तयोरेवं
विशेषादपौनस्त्वत्वं फलतीत्याह—इत्थमिति । वृत्तिविशेष-
मेव विज्ञायति—येनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति—

मृज्जलेत्यादिना । नैर्मल्यमेव इकोरयति—मायेति । उक्त-
मुपसंहरति—एवमिति । अतिमानित्वाभावमेव व्यनक्ति—
आत्मन इति । कस्येतानि विशेषणानि ? इत्यपेक्षायामाह—
भवन्तीति । साधकस्य मनुष्यदेहस्थस्यैव कथं दैवीं सम्पद-
मभिलक्ष्य जातत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—दैवेति ॥ ३ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गविवोगयोश्च गुणसङ्ग-
तद्विपर्ययहेतुकत्वं, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतित्वं, विभूतिमतो भगवतो विभूति-
भूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाम्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन
याथात्म्यं च वर्णितम् ; अनन्तरमुक्तस्य कृत्स्नस्थार्थस्य स्थेद्रे शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयो-
र्देवासुरसंसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच—अभयमिति ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

सूत्रियषट्स्य त्रिकभेदादिप्रकारः प्रागेवात्मभिः प्रपञ्चितः ;
तत्र त्रिकभेदं प्रदर्श्य त्रिभिः सन्नतया बोधसमवतारयितुं तत्त-
त्रयविशेषधनपरस्य त्रयोदशादिनिकस्यार्थं कमादनुवदति—
अतीतेनाध्यायत्रयेणेति । गुणसन्नतद्विपर्ययहेतुत्वमिति
पाठः । कप्रत्ययप्रयोगाभावेऽप्यत्र बहुव्रीहिवत्त्वेनेति । ' इति
गुणतमं शास्त्रम् ' [१६।२०] इति पूर्वाध्यायान्ते बाह्य-
मुपक्षिप्तम् । अनवभारतशब्दाभ्यां च तदधिकारी सूचितः । स
एव हि ' मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव । '
[१६।१५] इति वक्ष्यते । तत्रोक्तार्थव्यवसायस्य शास्त्राधीन-
त्वात्पुरुषस्य शास्त्रवश्यत्वं तावद्वक्तव्यम् । तब ' तस्माच्छास्त्रं

प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ' । हात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म
कर्तुमिहाहंसि ' [१६।२४] इत्यध्यायान्ते वक्ष्यति । तदर्थ-
मेव च पूर्वाध्यायान्तसूचिताधिकारिविशेषविशेषकनायासादौ
देवासुरविभागोक्तिः । तदभिप्रायेण संयुहीतं ' देवासुर-
विभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवक्ष्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेद्रे पोद्ध
उच्यते ' [गी. सं. २०] इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
अनन्तरमिति ।

उक्तस्य कृत्स्नस्थार्थस्येति—वक्ष्यमाणस्यानुष्ठानविशेष-
स्यानुपलक्षणम् । उक्तैकदेशविशोधनरूपत्वाद्वा तद्विवक्षा ।
सङ्कटलोकोत्पादनामपि कृत्स्नस्थेति विशेषणेन अन्तर्भाव-

अकाठिन्यं; साधुजनसंश्लेषार्हतेत्यर्थः । द्वीः अकार्यकरणे व्रीडा; अचापलं स्पृहणीयविषयसन्निधा-
वचश्चलत्वम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तन्निवृत्तिर्वक्ये-
त्यभिप्रायः । परपीडावर्जनमिति स्वपीडोपलक्षणम् ।
स्वपीडापि मूर्खानां परपीडाभिप्रायेति वा भावः । यथाहृद्यार्थ-
वचनैवेव सत्यवादी भवति; तथापि 'सत्यं मृतहितं प्रोक्तम्'
इति नियमात् सूतहितोक्तिः । परपीडाफलेति प्राग्वद्भा-
न्यम् । स्वभावार्थशास्त्रप्राप्तानां निद्राशनमहायज्ञदण्डकुण्डिका-
दीनां त्यागायोगाद्विशेषे नियच्छति— आत्महितप्रत्यनीकेति ।
दमश्चन्देन मनोनियमनस्योक्तत्वात् । “ शान्तो दान्तः ”
[वृ. उ. ४।१।२३] इत्यादिष्विव शान्तिरिह बाह्येन्द्रियगते-
त्यभिप्रायेण— इन्द्रियाणामिति । अक्रोधाहिसादिष्विव
प्रतिनोमिलक्षणद्वारेण अपैशुनं लक्षयति परानर्थेति । ‘दया’
इत्येतावता भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनरुत्पादानं बहुवचनं च
शत्रुभिन्नादिसर्वविषयाभिप्रायेण । यथोक्तं गौतमेन— ‘दया सर्वेषु
भूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायातो मज्जलमकार्षणमस्पृहा’
[गौ. ध. ७।१०] इति । अन्यत्र च ‘सर्वभूतदया पुण्यम्’
[व. पु. ४।७।२।५८] इत्यादि । तदाह— सर्वभूतेष्विति ।
‘तापत्रयेणामिहतं यदेतदखिलं जगत् । तदाशोच्येऽपि
भूतेषु कर्णानं न करोति कः (द्वेषं प्रातः करोति कः)
[वि. पु. १।१७।७०] इति हि कर्णारुण्यचित्तापरिकर्म

प्रह्लादः प्राह । दुःखासहिष्णुत्वं तन्निराकरणेच्छेत्यर्थः । लुपि-
धातो यङ्लुगन्ते किपि कृते लोडुविति पङ्कार्थतं पदम्; अपि
कृते तु सोऽपि इति, तद्यज्ञयति— अलोऽलुपत्वम् अलो-
लुपत्वमिति । ‘लृन् छेदने’ [धा. पा. १।११] इति
धातो लोट् इति यङ्लुगन्तम् । तत्र ‘त्वे च’ [अष्टा. ३।३।१५]
इति च्छान्दश्च ह्रस्वमभिप्रेत्याह— अलोऽलुत्वमिति वा
पाठ इति । अयोग्यस्वरूपा रूपं लौल्यमिह निषिध्यत इत्यभि-
प्रायेण— विषयेष्विति । मुख्यस्य मार्दवस्यात्रानन्वयात्
पूर्वभाषित्वमुखसौम्यत्वादिव्यञ्जयमौपचारिकं दर्शयितुमाह—
अकाठिन्यमिति । कठिनं हि द्रव्यमन्येषां अनुपवेशनार्हम्;
तद्वदिह स्तब्धप्रकृतिरिति तद्यतिरेकविवक्षया फलोत्तमं मार्दवं
व्यनक्ति— साधुजनेति । अवमतत्वादीनां योगोपकारक-
त्वात्तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामनुया; अत उपयुक्तं हि विशेषे-
माह— अकार्यकरणे व्रीडेति । प्रख्याताभिजनविद्यावृत्ता
इति महान्तः परेष्वप्यकार्यकारिष्वप्यप्रपन्ते; स्वयं तु किमुतेति
भावः । अलोऽलुत्वाचापलव्ययोरपौनस्त्यायाह— स्पृहणीय-
विषयसन्निधाविति । एतेन क्रीडापरिहासमृगयाश्चादिव-
प्रसङ्गोऽपि दर्शितः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तेजो दुर्जनैरनभिभवनीयत्वम्; क्षमा परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्त-
विकारहितता; धृतिः महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्; शौचं बाह्यान्तरंकरणानां कृत्ययोग्यता
शास्त्रीया; अद्रोहः परेष्वनुपरोधः; परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः; नातिमानिता अस्थाने
गर्वोऽतिमानित्वम्, तद्रहितता; एते गुणा दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी सम्पत्
दैवी, देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीला; तेषां सम्पत् । सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव, तामभिजातस्य ताम-
मिमुखीकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— सूतेरविषयस्तेजशब्दः पराभिभवन-
सामर्थ्यं अन्यानिपेक्षतायां वा प्रयुज्यते; अतोऽज्ञाभिभावकत्वा-
विनाभूतमनमिभवननीयत्वं विवक्षितम्; तच्च दुर्जनावकाशप्रदा-
यिकार्षणाभावद्वारेणमिप्रायेण— दुर्जनैरिति । अक्रोधात्
क्षमाया विशेषं दर्शयति— परनिमित्तपीडानुभवेऽपि ।
निरपराधेषु निर्विकारता ह्रीदासीन्यमात्रम् । न तु क्षमा;
पश्यते च निरपराधेष्वपि क्रोधः— ‘नाह्नाया गणिना वैयाः
सारमेयाश्च कुम्भकुटाः । दहमायेण कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम्’
इतीत्यभिप्रायः । परेषु तं प्रतीति— परेषां पीडानुभवं
प्रतीत्यर्थः । भयचापलनिवृत्तेः दृष्टयुक्तत्वादुपस्थितायामपि
महत्यामापदि शास्त्रीयानुष्ठानसङ्कल्पस्य अप्रच्युतावलम्बनमिह
साध्विकी धृतिरित्यभिप्रायेण— महत्यामिति । ‘महत्या-
पदि सम्प्राप्ते (?) स्मर्तव्यो भगवाद् इति’ [म. भा. २।६।८।४२]
इति सुकरसुखकर्मव्यापारित्यागादितदपि कर्तव्यं कृतमेव हि

स्यादिति भावः । वक्ष्यति च सात्त्विकीं धृतिं ‘क्षया यथा
धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ ! सात्त्विकी’ [१।८।३३] इति । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या मोक्षसाधनभूतभगवदुपासनाख्यप्रयोजनेन प्रयोजनान्त-
निरपेक्षेत्यर्थः । शरीरशब्दान्ति क्षुद्रपिपुषस्पर्शशुचिद्रव्यो-
पयोगादिभिर्गृहस्तस्त्वनि तेषुतेषु कर्मस्वयोग्यानि शास्त्रैः
शिष्यन्ते । तदभावेऽत्र शौचमित्याह बाह्येति । प्रायश्च-
सिद्धकरणपादवादिरूपकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह— शास्त्री-
येति । अहिंसाया उक्तत्वादद्रोहस्य ततो विशेषप्रदर्शनायाह—
परेष्वनुपरोध इति । प्रचक्षेति हि द्व्येलाः स्ववशे स्थापिताः
स्वाच्छान्याभिवाच्यन्ते, सोऽयमुपरोधः; तदकरणमत्रानुपरोध
इत्याह— स्वच्छन्देति । स्वस्य तु योगोपकारी स्वच्छन्द-
वृत्तिनिरोधस्तप एव । अतः परेष्विति विशेषितम् । मानो
गर्व इति पर्यायस्तु सामान्यत इह निषेदुमिष्टः; तथापि वंश-

वीथ्युत्तायुगुणं मात्रया भवन्तौ सहेतापि; अन्यथा भवन्-
सुराणां धर्मतया वक्ष्यमाणोऽत्र न प्रसङ्गमर्हतीत्यभिप्रायेण
सोपसर्गमाननिषेध इत्याह—**अस्थाने गर्भे** इति ।

‘दैवीं सम्पदम्’ इत्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयते; सा
चात्र नान्वेति; अतोऽभिप्रेतवत्तारयितुं श्रुतपत्तिं तावदाह—
देवसम्पन्निधनीति । ‘सर्वं देवगुणं विद्यादितरावाधुरो गुणो’
इति विभागत्, ‘सत्त्वात्सन्नायते ज्ञानम्’ [१४।१७] इति
सत्त्वस्यानुष्ठानप्रयत्नज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाहं
नातिवर्तते; तदादावेवाह—**भगवदाज्ञानुवृत्तिदोषा** इति ।
सैव च तेषां सम्पदमिता । अविशेषिणां भोग्यतत्साधन-
समुद्दिष्टयोर्भगवदाज्ञानुवृत्तः प्रीतिविषयत्वात्परमपुरुषार्थहेतु-
त्वाच्चेत्याह—**सा** चेति । उक्तं च ‘महात्मानस्तु मां पार्थ !

दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा सुतादि-
मव्ययम्’ [९।१३] इति । अन्यत्र च ‘विष्णुभक्तिपरो देवः’
[वि. ध. १०।७४+अ. पु. ३.७३।१३] इति । जातस्येत्यकर्मकस्य
जायतेः पत्त्यादिष्विबोपसर्गवशाद्वितीयान्वयमाह—**ताम-**
मिमुखीकृत्येति । ‘अभिभागे’ [अष्ट. १।४।११] इति
कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । **अमिमुखीकृत्य** अभिलक्ष्य;
यथा दैवी सम्पद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईश्वर-
गुणसुखानामेवंविधायाः सम्पदोऽवश्यम्भावित्वमत्र अमिमुखी-
करणं विवक्षितम् । तथा च स्मर्यते—‘जायमानं हि पुरुषं
यं पश्येन्मनुजमुदनः । सार्विकः ॥ तु विज्ञेयः स वै
मोक्षार्थचिन्तकः’ इति । तदिदमाह—**तां निर्वर्तयितुं**
जातस्येति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनविघ्नहर्त्रे नमः ॥ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीत्यनेनाध्यायेन दर्शयति—**तपो ब्रह्मचर्यादि ।**
‘ब्रह्मचर्यादिकं तपः’ इति ह्यभिधानम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति—**पुमर्थेति** । यद्यपि पूर्वैयो-
रध्याययोः साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यं, तथापि तत्र प्रपञ्चितम् ।
किं नाम बन्धस्वरूपम् । साधनमनुतिष्ठता च तद्विरोधिनां
त्यागोऽवश्यं करणीयः । पूर्वोक्त्या च ‘निर्मानमोहाः’
[१५।५] इत्यादिना पुमर्थयोगान्नमोक्षयोः साधनं ‘यत्ततो-
ऽप्यकृतात्मानः’ [१५।११] इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्गो-
पेक्षेण च, तदुभयविधानीं प्रपञ्चनीयम् । दुरासुरलक्षणं च

तथेति तदनेनाध्यायेन दर्शयतीत्यर्थः । ‘तपो वक्ष्यमाणं’ इति
कश्चित् (शां.) तदसत्, ‘देवद्विजगुरुग्राहः’ [१७।१४]
इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे शौचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात्
पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अतो वक्ष्यमाणकर्तव्यं यदत्र पुण्यगुण्यते
तद्वधतिरिक्तेष्वेव, तच्च प्रधानस्यैवोपलक्षणत्वोपपत्तेरुपपादादीति
भावेन सप्रमाणकमाह—**तप इति** ॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.—पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । ‘परोपद्रवहेतूनां दोषाणां
पैशुनं वचः । राजादेस्तु मदाद्भीतिरदृष्टिर्दोष उच्यते’ इत्यभिधानात् । लौल्यं रागः ‘रागो लौल्यं
तथा रक्तिः’ इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । ‘चपलश्चल्लोऽस्थिरः’ इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—पैशुनाभावोपैशुनं च परस्यापराधा-
वचनमिति तदसत्, शिष्याविदोषानुवादस्य शिक्षार्थस्यापि
तत्प्रप्राप्तेरित्याशयेनाह—**पैशुनमिति** । राजादेस्तच्छब्दवणम् ।
परोपद्रवनिमित्तेति दोषवृत्तवारः । अनेन परोपद्रवायेति
सूचयति । वचः कथनम् । मदात्कारणात् । भीतेरदृष्टिर्न्युत्पत्ति-

रिति यावत् । भीतेर्भक्तिारणस्य तथात्वेनादृष्टिरिति वा ।
बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं ‘मदात्’ इत्युक्तम् ।
अनेन धात्वर्थोऽप्यनुगतः । एतेनासुरलक्षणं दूरोऽपि व्याख्यातः ।
अलोच्छ्वाचापलक्ष्योर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति—
लौल्यमिति । लोच्छ्वाचार्थोऽप्यमिति अतएवसुकम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तृगणनपकारः । ‘अक्रोधदोषकृच्छत्रोः क्षमा-
वान्स निगद्यते’ इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘अक्रोधः’ [१६।१] इत्युक्तत्वात् क्षमेति पुनरुक्तिरित्यत आह—**क्षमा** त्विति । क्रोधं दोषं अपकारं
च न करोतीत्यक्रोधपदकृत् । शत्रोरपकर्तृः ॥ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं वैशाचभाष्यम् ।

नवमेऽध्याये दैव्यासुरी राक्षसी चेति [९।१२, १३] प्राणिनां प्रकृतय उक्ताः, अधुना ता एव
विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते—**अभयमिति** । अभयमभीरुता । सत्त्वसंशुद्धिवश्वनम् ।
ज्ञानं शास्त्रार्थोपदेशेनाऽऽत्मादिपदार्थावगमः । अवगतानां योगानुष्ठानेन साक्षात्करणं योगः, ज्ञानं च

योगश्च ज्ञानयोगौ तयोर्व्यवस्थितिः । दानमर्थिभ्यः स्वद्वयसमर्पणम् । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । यज्ञः—स्मार्ताः पञ्च महायज्ञाः, श्रौता अपिष्टोमादयः । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः । तपस्त्रिविधं कायिकं वाचिकं मानसं चेति । आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

किञ्च—अहिंसेति । अहिंसा प्राणिनामपीडा । अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः । शान्तिर्बोहिन्द्रियोपरतिः । अपैशुनं परन्त्रप्रच्छादनम् । दया भूतेषु रक्षितव्यबुद्धिः । अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया । मार्दवमकौर्यम् । अचापलं व्यर्थचेष्टावर्जनम् ॥ २ ॥

तेज इति । तेजः प्रतापः, क्षमा क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया, धृतिः क्षुत्पिपासादि-सहनम्, शौचं मलशोधनम्, अद्रोहः परजिघांसाभावः, नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, एते-ऽभ्यादयो भवन्ति जायन्ते । सम्पदं लाभम्, देवानामियं दैवी, तामभिलक्ष्य जातस्य; सम्पदं लब्ध्वा जातस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

पञ्चदशेऽध्याये ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानिनस्तत्त्वावपत्तिरूपा भुक्ति-रूपवाणिता; षोडशे तु तदधिकारी निरूप्यते । तत्र ज्ञानाधिका-रि विशेषणभूतां दैवीं सम्पदं त्रिभिः श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । इष्टानिष्टविभोगसंयोगहेतुदुर्लभजन्यं यदुःखमयं तदाहित्यमभयम्, यदा शास्त्रोपदिष्टेभ्यः सम्यहे विनाऽदृष्टान-निष्ठत्वमभयम् । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य सम्यक्बुद्धिर्निर्मलता सत्त्वसंयुद्धिः । बुद्धेः सम्यक्त्वं नाम भगवत्तत्त्वस्फूर्तितयोनयत्वम् । बाह्याचार्योपदेशाभ्यामात्मतत्त्ववर्णनगतिर्ज्ञानम्, अवगतस्यार्थ-स्य चित्तैकामतया स्वातुभवाः कृत्वत्वापादनं योगः, ज्ञानयोग-योर्व्यवस्थितिः सदा तस्मिन्नेत्यर्थः । यथाधिकारं स्वद्वयस्य पात्रे प्रतिपादनं दानम् । बाह्येन्द्रियसंयोगो दमः श्रौतोऽग्निहोत्र-वर्षेर्पणमासादिः स्मार्तश्च देवयज्ञः पित्र्यज्ञो भूतयज्ञो महर्ष्य-यज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञाः, ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञोऽदृष्टार्थद्वयेदायध्वनिरूपः । उत्तराध्याये [१०।१४-१९] वक्ष्यमाणं शरीरादिभेदेन त्रिवि-धं तपः । अवक्रत्वमार्जवम्, मनोवाक्कायतन्तीनामैकरूपमिति यावत् ॥ १ ॥ परपीडावर्जनमहिंसा । यथादृष्टधैरवंतं सत्यम् । पैराक्रोधो ताडने वा कृते सति सद्यः प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालखपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागुक्तैल्यागो दुःखसङ्ग-

परित्यागः । शान्तिरन्तरिन्द्रियोपरतिः । परदोषप्रकाशनं पैशु-नम्, तदभावोऽपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखासहि-ष्णुत्वं दया । अलोलुपत्वमलोलुप्त्वम्, इन्द्रियाणां विषयसन्नि-धानेऽप्यविक्रियत्वमिति यावत् । पवणलोप आर्षः । अलोलु-प्त्वमिति वा पाठः । सदुत्वं मार्दवम्, साजुजनसंस्पर्शाहर्त-त्यर्थः । अकार्यकरणे लज्जा ह्रीः । दृष्ट्याचेष्टाराहित्य-मचापलम् ॥ २ ॥ प्रागल्भ्यं तेजः; लौभाकवादिसुदुर्जन-रत्नमिभवनियत्वमित्यर्थः । सत्यपि सामर्थ्ये परिमवेहंतुं प्रति क्रोधादुत्पत्तिः क्षमा; उत्पन्नस्य क्रोधस्य सद्यः शमनमक्रोध इति ततो विशेषः । दुःखादिभिः सीदतश्चित्तस्य स्थिराकरणं धृतिः । बाह्यान्तरबुद्धिः शौचम् । परजिघांसाया श्लाघावद्ग्रहण-मद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता, तदभावो नातिमानिता; तया च तत्कार्ये पूज्येषु नृष्वलखप-लक्ष्यते । त एते षड्विंशतिरभ्यादयो धर्माः दैवीं सम्पदं देव-योर्मत्सात्त्विकञ्च भवासनारूपां सम्पत्तिं शरीराद्यभ्यस्य काले पुण्य-कर्मभिरभिव्यक्त्यात्मनिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवन्ति निष्पद्यन्ते; “तं विद्याकर्मणा समनवाभेते” [वृ.उ.४।१२] “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन” [वृ.उ.४।१४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

९ वल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वाध्याये ‘यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१५।१९] इत्युक्तं, तत्र ‘बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोदः’ इत्युक्तवाद्सम्भूदस्य दैवत्वं, तदतिरस्य चासुरत्वमिति विभजनं पूर्वं दैवीं सम्पदमाह त्रिभिः श्रीभगवान्—अभयमिति । एते षड्विंशतिरुपाः दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, देवसम्बन्धिनो दैवी । देवा भगवद्वचनानुव-र्त्तिर्धर्मशीलास्तेषां सम्पत्साधनरूपा सामग्री सृष्टिर्वा, सा च भगवन्निरामयमभ्यानुवर्त्तिकैव, तामभिजातस्य दैव-जीवस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

विशुक्तिबन्धनार्थं दैवीसम्पत्त्याऽऽसुरी । सलक्षणा सकार्या च षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते ‘एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् कृतकृत्यः स्यात्’ [१५।२०] इत्युक्तम्, तत्र सृष्टौ बहव एव बुद्धिमन्तो दृश्यन्ते । तं कथं नैतज्ज्ञानार्थं यन्तः ? यतमानेष्वपि कथं न ॥ एव

ज्ञाना भजनेन कृतकृत्या भवन्ति ? इत्याशङ्क्याऽत्र देवजीवा दैव्यामेव सम्पदि जाता अधिकांशिनो यतमानाः कृतकृत्या भवन्तीति ज्ञापनाय दैवीसम्पत्स्वरूपमाह—अभयमित्या-

दिज्ञयेण । अभयं भयाभावः, कालादिवर्तनियामकत्वेनेत्य-
ज्ञानात् । सत्त्वस्य चित्तस्य सम्पक्व बुद्धिः गुरूपसत्त्वादिवा
प्राप्तमगवतामादृत्या भगवत्परात्मम्, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
ज्ञानयोगे भगवज्ज्ञानोपाये व्यवस्थितिरैकाग्रताया स्थितिः,
दानं यथाशक्त्यनभिलाषेण भगवदधीत्यर्थमवादिविभागाः, दम्
इन्द्रियनिग्रहः, यज्ञो यथाशक्ति यथाविधि यथाधिकारमस्मि-
होत्रादिकरणम् । चकारेण भगवद्विभूतिज्ञानेन, नाम्यथेत्यु-
च्यते । स्वाध्यायो ब्राह्मयज्ञादिः, तपो भगवदर्थं देहादिक्लेशाः,
आर्जवं कौटिल्यराहित्यम् ॥ १ ॥

अहिंसा परपीडाहादित्यं, सर्वं स्वार्थपराधलोभादि-
राहित्येन यथार्थभाषणम्, अक्रोधो निष्कारणताडना-
दिभिरपि क्षोभाभावः, त्यागः अनासक्तिः, शान्तिः चित्त-
स्थैर्यम्, अपैशुनं सर्वत्र भगवदात्मबुद्ध्या परापवादराहि-
त्यम्, भूतेषु दया जीवेषु भगवद्विपुक्तत्वेन दया तत्स्मरणोपदे-

शादिरूपा, अलोलुप्त्वं भोगेच्छया मनोधावनत्वाभावः, मार्दवं
मृदुत्वं परदुःखाभिज्ञत्वम्, द्वीः लज्जा प्रभुविप्रयोगजीवने
सेवाचरणेन लौकिकप्रवृत्तौ च, अचापलं लौकिकक्रिया-
सक्त्या भगवत्क्रियादिषु श्रेयसाभावः ॥ २ ॥

तेजो भगवत्कृपाप्रागल्भ्येतादृशत्वम्, क्षमा विद्यमाने
सामर्थ्ये परिमवादेषु क्रोधानुत्पत्तिः, घृतिः लौकिका-
लौकिकदुःखादिषु चित्तस्थैर्यम्, शौचं स्नानादिभग-
वत्स्मरणादिना च बाह्याभ्यन्तरबुद्धिः, अद्रोहः परानिष्ट-
चिन्तनाभावः, अतिमानिता आत्मनि सर्वाधिक्यज्ञानं तद-
भावो नातिमानिता । एतानि सर्वाणि दैवी भगवत्कीदौपरिचर्यं
सात्त्विकीं सम्पदमभिजातस्य भगवदाभिज्ञहृदयेन भगवत्कृ-
पया तस्य भवन्ति । एतद्धर्मवत्त्वे भगवदाभिज्ञहृदयं ज्ञेयमिति
भावः । भारतेति विधासाथं सम्बोधनम् ॥ ३ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

नवमाध्याये राक्षसी आसुरी दैवी चेति [१।१२, १३] तिस्रः सम्पद उक्तास्तासु राक्षसीमासुर्या-
मेवान्तर्भाव्यं द्वे एव सम्पदावचनं व्युत्पाद्येते । “ इया इ प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ” [वृ. उ. १।३।१] इति
श्रुतौ अभयसत्त्वबुद्ध्यादिधीवृत्तयो देवाः, दम्भदर्पादिधीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैराज्यस्यैव दर्शनात् । पूर्वोक्त्यान्ते
‘ इदमुक्तं मयाऽनघ ! ’ इत्यनुजं सम्बोधयताऽनघत्वं दैवसम्पत्तिमत्त्वं तद्विप्रस्यैवस्वासुरीसम्पदिति दर्शयितुं
श्रीभगवानुवाच— अभयमिति । अभयं स्त्रोच्छेदबुद्धयभावः । सत्त्वसंशुद्धिश्चित्तैर्नैर्मल्यम् । ज्ञानं अवगणादिजन्यं
योगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा । एषा मुख्या दैवी सम्पत् । दानं यथाशक्ति संविभागो-
ऽस्मादीनाम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपो बध्यमाणलक्षणं
शारीरादि विविधम् । आर्जवमृदुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च अहिंसा प्राणिपीडावर्जनम् । सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थभाषणम् । अक्रोधः परैराकुष्टस्याभि-
हतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम्, त्यागः सर्वकर्मसक्त्यासः, पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । शातिरन्तःकरणस्यो-
परमः । पैशुनं परदोषप्रकाशनं, अपैशुनं तद्वर्जनम् । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वं मिन्द्रियाणां
विषयसन्निभावप्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । द्वीलज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीना-
मव्यापारयितुत्वम् ॥ २ ॥

किञ्च तेजः प्रागल्भ्यं, न तृप्तता । क्षमा आकुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया
विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तम् । घृतिर्देहिन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः,
येनोत्तम्भितानि देहादीनि नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं सृजलाभ्यां बाह्यम्, आन्तरं मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यम् ।
माया रागादिकालुष्याभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यन्तं मानराहित्यम् । एतानि
अभयादीनि दैवी सत्त्वप्रधानां सम्पदमभिज्ञस्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति हे भारत ! ॥ ३ ॥

मुक्त्यनधिकारिणामासुरीसम्पद्वत्तां लक्षणानि ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीमासुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो
विद्याधनस्वजनादिनिमित्त उत्तेकः, अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा
काणं चक्षुष्मान्, विरुपं रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं कर्तव्या-

कर्तव्यादिविषयमिथ्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ ! किमभिजातस्य ? इत्याह—असुराणां सम्पदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—आदेयत्वेन दैवी सम्पदमुक्त्वा हेयत्वेनाऽऽसुरी सम्पदमाह—अथेति । उत्सेको मदो महद्वधीरणहेतुः, आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यासोऽतिमानः । कोषस्तु कोषापरपर्यायः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्नैवादिविकारलिङ्गोऽन्तः-

करणवृत्तिविशेषः । पक्षो निष्ठुरः प्रत्यक्षस्वभावः, तस्य भावः पारुष्यं, तदुदाहरति—यथेति । तामभिजातस्य दम्भादीन्यज्ञानान्ति भवन्तीत्यनुषङ्ग्यते ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—दम्भः धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मोन्धानम् । दर्पः कृत्याकृत्याविवेकरो विषयानुसवनिमित्तो हर्षः; अतिमानश्च स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः; क्रोधः परपीडाफलचित्तविकारः; पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभावः; अज्ञानं परावर्तत्त्वकृत्याकृत्याविवेकः; एते स्वभावा आसुरी सम्पदमभिजातस्य भवन्ति; असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘दम्भो दर्पः’ इत्यादौ भवन्तीत्यनुषङ्ग्यते । धार्मिकत्वख्यापनायेति, न तु भगवदाज्ञातु-द्वितिशुद्धयेत्यर्थः । कृत्याकृत्याविवेककर इति शास्त्राति-लङ्घनहेतुरिति भावः । अतिमानशब्दोक्तार्थपरपर्यायात्तत्कार-णाभिमानादप्यस्य विशेषमाह विषयानुसवनिमित्तमिति । एतेनाचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तत्वं व्यञ्ज्यते । अस्थान इति पूर्वोक्तमत्र स्वविद्याभिजनाननुगुण इत्यनेन विवृणु-विद्याभिजनप्रवृत्तं वीर्यविरूपलक्षणम् । ‘वयसः कर्मणोऽर्थस्य धृतस्याभिजनस्य च । येष्वानवृत्तिः (शुद्धिः) सासृग्यमाचरन्विचरे-दिह’ [मनु. ४.१८८] इत्यस्योल्लङ्घनमिदमभिप्रेतम् । बाह्य-कृष्टिषु चोरादिषु च वाक्यास्यं दण्डपारुष्यं च नातीव दोष इत्यभिप्रायेणाह—साधूनामुद्वेगकरः स्वभाव इति । अतएव साधुबहिष्काराच्छास्त्रबहिष्कारोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । प्राप्तकालिन्द्रादिरुमस्तुपुत्रविषयं बाह्यानमासुराणामन्येषामपि

तुल्यमदोषश्च । तथैवच्छिनत्ति—परावरेति । ईदृशाज्ञानमूल-मागमन्तरेषु परावर्तत्त्वव्यत्ययकल्पनं, वेदविरुद्धाचारपरिग्रहः । पूर्वोक्तपितृपशुगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिदोपलक्षणार्थम् । चकारेण वाऽऽकृतमस्तसमुच्चयः । आसुरी सम्पदमभिव्यक्तुमाह—भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला इति । यान् प्रत्युच्यते ‘पर्य-त्येनं जायमानं ब्रह्मा खरोऽथवा पुनः (लोकपितामहः) । रजसा तमसा चैव मानसं समभिच्छ्रुतम्’ [स. भा. १.१३.४८ ७७, ७८] इति; ‘विपरीतस्तथाऽऽसुरः’ [वि. ष. १.०.१७४] इति च । प्रजापतिवाक्ये च देहात्माभिमानादिमूलत्रिगुणमा-निष्ठमभिव्यक्तुमर्थे ‘असुराणां शेषोपनिषत्’ [छां. उ. ८.८.१८१] इति । अत्र सम्पच्छब्दो भगवदाज्ञातिवृत्तिसंज्ञानाम-भिप्रायेणोपलम्भमाभिप्रायेण वा सम्भवत इत्येतावन्मात्रविवक्षया वा ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—दम्भ इति । दम्भो धर्मव्रजः, दर्पो धनादिनिमित्तश्चित्तोत्सेकः, अभिमान आत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, क्रोधः कोपः, पारुष्यं क्रौर्यम्, अज्ञानमनवबोधः । असुराणामियं सम्पदासुरी ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. गि.—एवं दैवी सम्पदवृत्तत्वा तस्यास्तत्त्वज्ञा-नाधिकारविरोध्यासुरस्तम्भवच्छेदकत्वेन तदधिकारिविशेषण-त्वं दैवीविमुक्त्यासुरी सम्पदमेकेन सङ्क्षिप्य दर्शयति—दम्भ इति । धार्मिकत्वख्यापनरूपं धर्मध्वजित्वं दम्भः, धनविद्यादि-निमित्तो गर्वो दर्पः । अतिमानो व्याख्यातः । अभिज्वलना-

त्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । निष्ठुरत्वं पारुष्यम् । कृत्याकृत्या-विवेकशून्यत्वमज्ञानम् । एते दम्भावज्ञानान्ताः यद् दोषा आसुरी सम्पदमभिजातस्य असुरयोग्यां रजस्तमोमयीमद्यभ-वासनामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य भवन्ति ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—आसुरी सम्पदमाह—दम्भ इति । दर्पः कामरूपः, अभिमानो लोभः । चकारैः पूर्वप्रति-योगिनां गृह्यन्ते; सङ्ग्रहयन्ते । एते यद् दोषाः स्वभावतः पूर्वगुणवैरिण इति सर्वथा आसुरजगत्स्य भवन्ति । भगवद्वचसि साधवादिनोऽसुराः भगवद्वचोऽनुवर्त्तिस्वभावा एव, अतोऽसुरा मापृष्टः ‘व्रथः प्राजापत्याः ... देवा मनुष्या असुराश्च’ [वृ. उ. ५.११.१] इति बृहदारण्यके । पञ्चरात्रेऽपि—‘उपवासविधिवा जीवा देवदानव-मानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मातुषेयून्मा अपि । अथमा मनुष्या ये तु श्रुतियोग्याः पुनः पुनः । अधर्मा निरयायैव दानवान्स्तु तमोऽध्याः’ इत्युक्तम् । ‘ये सम्भूतिमुपासते मातेत्यसुराः’ इति श्रुतिध्वनिः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सलक्षणां दैवीं सम्पद्व्युत्पत्त्या आसुरीमाह— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वं अन्तस्तदभावेन बहिर्धर्मप्रकटनम्, दुर्पो विद्याभेदेन स्वात्मविस्मरणेन सर्वोपमर्देतयाऽऽधिक्येन स्थितिः, क्रोधः स्वबलाधिक्यभावनया निष्ठुरभाव्यतानिष्ठचित्तनं च, पारुष्यं कार्कश्यं परदुःखानभि-

ज्ञता । एवकारेण (न) क्वचिदपि कदाचिद्व्युत्पत्त्यास्यमिति ज्ञापितम् । च पुनः अज्ञानं सर्वस्वरूपानभिज्ञता । आसुरी सम्पदमभिजातस्य मदिच्छया जातस्यैतानि लक्षणानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— अथेदानीं रजस्तमोमयी आसुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । दुर्षः धनाभिजननिमित्त उत्सेकः । अभिमान आत्मनि पूर्यतावुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् । अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी सम्पदमभिलक्ष्य जातस्य भवन्ति हे पार्थ ॥ ४ ॥

दैव्यासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाश्वासनम् ।

दैवी सम्पद्भिर्मोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते— दैवी सम्पद्या सा विमोक्षाय, संसारबन्धनात्, निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पन्मताऽभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्रैवमुक्ते सत्यजुनस्यान्तर्गतं भावं ' किमहमासुरसम्पद्युक्तः किं वा दैवीसम्पद्युक्तः ?' इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्— मेति । मा शुचः शोकं मा कार्षीः, सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि, भाविकृत्याणस्त्वमसीत्यर्थः, हे पाण्डव ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्यं फलविभागः । आसुरीत्युपलक्षणं, राक्षसी चेति द्रष्टव्यमित्याह— तथेति । फलविभागे

सम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्याजुनस्याभिप्रायं भगवतो वचनमित्याह— तत्रेति । तत्राऽऽभिजात्यं हेतुं करोति— हे पाण्डवेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— दैवी मदाज्ञातिवृत्तिरूपा सम्पत् विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति, क्रमेण मत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः । आसुरी मदाज्ञातिवृत्तिरूपा सम्पत् निबन्धाय भवति, अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायार्जुनायैवमाह— मेति । शोकं मा कृथाः, त्वं तु दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि हे पाण्डव । धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— दैवासुरस्वभावयोः श्रद्धोद्वेगजननाय ' ऊर्ध्वं गच्छन्ति सप्तस्थाः ' [१४।१८] इत्यादिनोक्तमिह सङ्क्षिप्य स्मारयते— दैवी सम्पत् इत्यर्थेन । विमोक्षस्येष्टप्राप्तयेन्ततां वक्तुमात्यन्तिकानिष्ठनिवृत्तिरूपं शब्दस्य मुख्यार्थमाह— बन्धान्मुक्तये इति । अव्यवहितहेतुत्वविशयायां सामुचित्यन्तशान्नापैवेत्यर्थे स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह क्रमेणेति । अस्मासाक्षात्कारादिद्वारेति वा । निबन्धः नियतो बन्धः । तत्र ' अथो गच्छन्ति तामसाः ' [१४।१८] इत्येतत्स्मारयति— अधोगतीति । अत्र ' मा शुचः ' इति वचनं न शास्त्रोपक्रमप्रकान्तशोच्यविषयशोकप्रतिषेधार्थम्, तस्य बहुधा परिहृतत्वात्, ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यनेन तत्परि-

हारासम्भवाच्च । अतो ' निबन्धायासुरी मता ' इत्युक्ते शास्त्रीयमर्यादानतिलङ्घिन्यपि स्वात्मनि ' स्थिरो निगूढाहङ्कारः ' [द. त. २।५] इति प्रक्रियया भीरोदात्तनायकशृणभूतस्य निगूढत्वाहङ्कारत्वस्य स्वात्मसाक्षिकत्वात्तान्मात्रेणापि स्वस्मिन्नासुरत्वमतिशङ्कमानस्य श्रुतद्विविचसम्पत्कस्य भीमस्तोः स्वप्रकृतित्वज्ञानेन शोकमपनयतीत्याह— एतच्छ्रुत्वेति । अत्राप्यस्थाने शोकं त्यजेवाहारयवीत्यभिप्रायेणाऽऽह शोकं मा कृथा इति । न हि देवप्रकृतीनां धर्मोत्तराणामासुराः पुत्राः सम्भवन्तीत्यभिप्रायेण पाण्डवशब्दस्यद्विरित्याह धार्मिकाग्रेसरस्येति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— दैवी सम्पदमभिजातः प्रतिजातः ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यभिजात उत्तमजन्म । नायं धातुः सकर्मकः तत्कर्म द्वितीया ? इत्याशङ्क्य अभिलक्ष्य वात इति केचित् (शं.) व्याचक्षते, तदसत् ।

अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुद्दिश्य जन्मायोगादित्याद्ययवानाह— दैवीमिति । अनेनैतदाचष्टे— नायमभिरस्यसर्गः, येन तस्य जनिस्मन्बन्धे द्वितीयावुपपत्तिर्लक्षिस्मन्बन्धे चोक्तानुपपत्तिः स्यात् ।

किन्तु प्रत्यर्थं लक्षणं कर्मप्रवचनीयः । तथा च 'कर्मप्रवचनीय-
युके द्वितीया' [अष्टा. १।३।८] उपपद्यते । तथा 'वृक्ष-
मभिबृक्षं प्रति विद्योतते' इत्यत्र वृक्षो विद्योतनस्य लक्षण-
मित्यर्थः । एवं दैवीसम्पत्तातस्य तव लक्षणमित्यर्थः ।

सम्पद्यते तथा चाजुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव सम्पदं
दैवीमभिजातस्य 'अभिजातस्य पार्थ । सम्पदमासुरीम्'
[१।१४] इत्येवद्विद्वायेदं व्याख्यातम् । अजुनस्य देवत्वप्रसिद्धे-
रेतत्पाहृचर्यात्तत्राप्येतदर्थत्वोपपत्तेः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—अनयोः सम्पदोः फलमाह—दैवीति । विमोक्षाय संसारविमोक्षाय । निबन्धो-
ऽविद्याकामकर्मनिबन्धः । मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

८ वं. ज्ञ. नि.—आसुरसम्पदं दुष्कृत्वा तद्विरोधित्वेन दैव-
सम्पदोऽधिकारिविशेषणत्वं दर्शयति—दैवीति । दैवी सम्पत्
ज्ञानद्वारा विमोक्षाय मता ; आसुरी तु निबन्धाय वित्तसंसार-
बन्धाय । तथा च दैवसम्पद्युक्तस्तत्त्वज्ञानाधिकारीत्यर्थः ।
आसुरीत्येतत् 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः'
[१।१९] इति प्राङ्गवभाष्यायोपेक्षादशसमोहनप्रकृत्योरुपलक्षणम् ।

एतच्छ्रुत्वा 'किमहमधिकारी न वा' इति सन्देहस्याकुलमजुन-
मात्वासयति—मा शुच इति । त्वं दैवीं सम्पदमभिलक्ष्य
जातोऽसि ; ततो मा शोकं कृथाः । 'पाण्डव' इत्यनेन परमपरि-
शुद्धस्य पाण्डोः पुत्रत्वेनैव दैवसम्पदयोगः, किं पुनस्त्वयि !
इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—उभयोः कार्यं दर्शयन्माह—दैवी सम्पदिति । विमोक्षाय विशेषतो मोक्षाय पुष्टिमर्यादाभेदेन ;
निबन्धन्यासासुरीति नितरां बन्धायाः हतुर्ज्ञत्वभेदेनेत्यर्थः । एतन्निश्चयं स्वस्वभावानिर्द्धारादतिभीतमजुनं समाश्रय-
यति—मा शुच इति । त्वं तु दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि, पाण्डुर्हि देवत्वभावाद् देवांशत्वाद्धार्मिकत्वाच्च ; न तथा
धृतराष्ट्र इत्यतः कार्यस्य हेतुसाध्योचित्यात्पाण्डवेति सन्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—उभयोः सम्पदोः कार्यमाह—दैवी
सम्पदिति । दैवी सम्पत् विमोक्षाय विशेषेण मोक्षाय पुष्टि-
मर्यादाभेदेन मता, मत्सम्पदस्येति । आसुरी निबन्धाय नितरां
बन्धाय पुनः संसारपर्यावर्तनेनान्ते अन्धन्तमः प्रवेष्टाय मता,

सम्पदस्येत्यर्थः । एतच्छ्रवणेन युद्धोपस्थितौ कौरवादिसु क्रोधो-
त्पत्त्या शोचन्तमजुनमात्वासयति—मा शुच इति । हे
पाण्डव क्षत्रियात्मजत्वेन शोकानर्हः । दैवी सम्पदमभिजातो-
ऽसि मदिच्छां जातो मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—अनयोः सम्पदोः कार्यमाह—दैवीति । दैवी पूर्वोक्ता ; अजुनस्य शङ्का 'किमह-
मासुर्यो सम्पदि जातोऽसि ?' इति, तामपनुदति—मा शुच इति ॥ ५ ॥

आसुरसम्पद्विवरणप्रतिज्ञा ।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ । मे शृणु ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसङ्ख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ ;
सृज्येते इति सर्गौ, भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पद्व्ययुक्तानि द्वौ भूतसर्गौ वित्युच्येते "द्वया ह
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [वृ. उ. १।३।१] इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः ; सर्वेषां द्वैविध्यो-
पपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गौ ? इत्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादं प्रयो-
जनमाह दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः
कथितः, न त्वासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ ! मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः
शृण्ववधारय ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—निर्दयानां रक्षसां सम्पत्तृतीया-
ऽस्ति सा कस्मात्प्रोक्ता ! इत्याशङ्क्याऽऽसुर्यामन्तर्भावादित्याह-
द्भाविता । भूतानां द्वैविध्ये मानत्वेनोद्गीयद्राक्षणमुदाहरति—

द्वया हेति । सम्पद्व्ययुतेभ्योऽतिविकानामपि प्राणिभेदानां
सम्भवात्कृतो भूतानां द्वित्वनियतिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेषामिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गौ द्वौ द्विविधौ देवश्चासुरश्चेति; सर्गः उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपारुषकर्मवशात् भगवदाज्ञानुवृत्तितद्विपरीतकरणाद्योत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र दैवः सर्गो विस्तरशः प्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानुवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्देवाचारकरणार्थी, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः; असुराणां सर्गश्च यदाचारकरणार्थः, तमाचारं मे शृणु मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेषु आत्मसु देवासुरविभागस्य किं निदानम् ? इति शङ्कां विमोक्षेयानुवादेन परिहरन्त्यन्तपरिहृत्यन्वयज्ञापनाय प्रसक्तस्याधुरवृत्तान्तस्य विस्तरमुपलक्षयति द्वौ भूतसर्गौ इति लोकेन । अस्मिन् लोके इति न लोकान्तव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवासुरविभाग-सिद्धेः, न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः; अतो लोको-पक्षमसिद्धाकारेण विहितनिषिद्धकरणसूचनमिह विवक्षितमित्य-भिप्रायेणाऽऽह कर्मकराणामिति । कर्मलोकविवक्षया वा अस्मिन् इति विशेषणम् । 'सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चया-ध्यायसृष्टिः' [अमरः ३।३।२२] इति बहुवचस्याभिप्रेतं वक्तुमिहार्थवशाद्भातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह— सर्ग उत्पत्तिरिति । उत्पत्तिस्वरूपे कथं दैवत्वाधुरत्वविभागः ? इति शङ्कायां 'लोकेऽस्मिन्' इत्यनेन देवासुरविभागे सर्ग-शब्देन चाभिप्रेतं सङ्कल्प्याऽऽह प्राचीनेति । देवासुरसम्पद्वे-त्वादुत्पत्तौ देवासुरत्वोक्तिरित्यर्थः ।

सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं सञ्जयमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वाद्-नादस्य प्रसिद्धसृष्टिपरत्वेन व्याख्यातम् । 'दैवः सर्गो विस्तरशः

प्रोक्तः' इत्युक्ते देवानां वंशानुचरितकीर्तनवत्प्रतीयते; नच तथा कृतम् । यद्यपि 'प्रजहति यदा कामान्' [२।१५] 'दैव-मेवापरे यज्ञं' [४।२५] 'चतुर्विधा भजन्ते मां' [७।१६] 'महात्मानस्तु यां पाशैः' [५।१३] इत्यादिभिर्ज्ञानयोग-कर्मयोगभक्तियोगनिष्ठाः पुरुषा निर्दिष्टाः; तथापि तत्कर्तव्य-प्रपन्न एव तत्रापि तापयेम; अतोऽत्र दैवसर्गस्य विस्तेरणो-क्तिस्तत्कार्यद्वारेणैवमिप्रायेण यदाचारकरणार्थेत्यादिक-मुक्तम् । 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिकं प्राग्विस्तेरणोक्तस्य सङ्ग्रहणमित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिप्रहणम् । 'आधुरं सर्गं' इत्यत्रापि बद्धव्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षे-त्याह असुराणामिति । 'आधुरं सर्गं मे शृणु' इत्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तारि बध्नी प्रतीतिः स्यात्; ततोऽपि 'शृणु' इत्य-स्यापेक्षितमासत्त्वमत्त्वचूचनमेवोचितमित्यभिप्रायेणाऽऽह मम सकाशादिति । अविदितमुपादेयं यथा नोपादातुं शक्यं, तथा हेयमप्यविदितं न हातुं शक्यम्; अतोऽत्र सावधानो भवेत्स-मिप्रायेण 'शृणु' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— द्वाविति । सर्गः सृष्टिः । देवानामयं दैवः । असुराणामयमासुरः । दैवः सर्गः । विस्तरशो विस्तेरेण ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवमधिकारिणं निरूप्य तस्यावश्यपरि-वर्जनीयमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते— द्वाविति । अस्मिन्लोके संसारे भूतानां सप्तवर्ण्यां सर्गौ द्वौवेव । कौ तौ ? दैव आसुर एव च । राक्षसमोहनप्रकृत्योरस्यासुरप्रकृतावेवान्त-र्भावमभिप्रेत्य द्वावित्युक्तिः । यद्यपि शास्त्रार्थानवयं सहेतुः प्रकृ-तिर्मोहिनी, अवहितर्हिंसाहेतुद्वेषप्रधाना राक्षसी प्रकृतिः, शास्त्रानन्वदज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना आसुरी प्रकृतिरिति

तासां लक्षणानि विवक्तव्येव; तथापि शास्त्रनिषिद्धकर्म-प्रवृत्तिहेतुप्रकृतित्वेन तिसृणामप्येकस्य विषयवाऽत्रासुरशब्देन निर्देशो युज्यते । अत एवैतदभिप्रायेण 'द्वया ह प्राजापया देवाश्चासुराश्च' [वृ. उ. १।३।१] इति श्रुतिरपि दृढयत इत्यभिप्रायः । तत्र देवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना विस्तरशः प्रोक्तः । आसुरं भूतसर्ग-मिदानीं मे मम सकाशाद्विस्तरशः शृणु ॥ ६ ॥

९ वं ० तं दी०— द्वौ भूतसर्गाविति । अस्मिन् लोके देवमार्थाशानां भूतानां द्वौ सर्गौ दैव आसुरश्चेति । 'एव च' इत्यनेनाधुना तु दैवेऽस्यासुरभावोऽयकाल आयात इति द्योतयति । अत्रेवं तत्त्वमुक्तम्— 'द्वौ भूतसर्गावित्युक्तेः प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वान्मन्यदापि व्यवस्थिता । भक्तिमार्गस्य कथनादुष्टिर्हस्तीति निश्चयः' इति निर्हेतुकभगवदनुग्रहैकभ्यतया प्रजस्यादिष्वन्तःकथनाद्भक्तिमार्गस्येति विवरणकृतां श्रीरघुनाथचरणा-नामाशयः । तत्र देवो मर्यादयाऽत्रान्यत्र च विस्तरशः प्रोक्त एवेत्यतस्त्वमादौ मत् आसुरं शृणु अवधारय ॥ ॥ ॥

१० पु. अ. त.— नव दैव्यां सम्पदि जातस्य मम कथं क्रोधोत्पत्तिर्मनसि जायते ? इत्याशङ्क्य नैकदोषेणैवाऽऽसुरत्वं,

तदुत्पत्तिरस्तु सङ्गदोषेजेति; तस्यागार्थं विस्तेरेण सर्वलक्षण-पूर्वकमासुरीं सम्पदं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते— द्वाविति ।

अस्मिँहोके भूतसर्गौ जीवसर्गौ द्वौ, एको दैवो द्वितीय आसुर एव; चकारेण राक्षसादिरपि पृथीति । तत्र दैवो विस्त-
रशो विस्तारपूर्वकः एवं प्रोक्तः प्रकषेण फलादिसंहितो मे मया

उक्तः कथितः । हे पार्थ कृपापात्र ! आसुरः पूर्वं सङ्क्षेपेणोक्तो
ऽतो मे मत्तो विस्तरेणोच्यमानमासुरं सर्गं शृणु ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— द्वौ द्विसङ्ख्यौ भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ । मे मद्ब्रचनाच्छृणु ॥ ६ ॥

आसुरसम्पद्धतां लक्षणानि ७-१८ ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति— प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां, निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च, जनाः आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्तौ एव ते न विदुः; न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽन्तवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वध्यायशेषेणाऽऽसुरसम्पद्धरीन-
मयुक्तं, तस्यास्त्याज्यत्वेन पङ्क्यक्षालनन्यायावतारादित्या-
शङ्क्याऽऽह— प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनीयामासुरीं सम्पदं
विश्रुणोति— प्रवृत्तिं चेति । तां विहितां प्रवृत्तिं न जानन्ती-

त्यर्थः । तां च निषिद्धां कियानं जानन्तीति सम्बन्धः । न
शौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह— अनाचारा इति । शौचसत्त्वयो-
राचारान्तर्भावोऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन व्युत्प-
पादानम् ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च अभ्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्मासुरा न विदुः न जानन्ति । न च शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं शास्त्रसिद्धम्; तद्वाह्यमानन्तरं चासुरेषु न विद्यते । नापि चाचारः तद्वाह्यान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽध्याचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तं—
'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' [द. स्पृ. २।२३] इति; तथा सत्यं च तेषु न विद्यते । सत्यं यथार्थज्ञानं व्रतहितरूपमापणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

४ ध. वे. ता. चं.— अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ न लौकिक-
विषयो; आसुराणामेव लौकिकेष्टानिप्राप्तिपरिहारायैवमप्य-
प्रवृत्तेः सत्यनिवृत्तेश्च सिद्धत्वात्; न च विहितनिषिद्धमात्र-
विषयो, रागप्राप्ताशान्नप्राप्तविषयो वा, 'न शौचं नापि
चाचारः' इत्यादिः पुनरुक्तिप्रसङ्गात्; अतोऽत्र
अभ्युदयसाधनप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविषेकाभावे तात्पर्यमित्याह—
अभ्युदयसाधनमित्यादिना । तावैतौ धर्मौ स्मर्येते 'प्रवृत्ति-
लक्षणं धर्मं प्रजापतिर्याववीत' [म. भा. १।२।१।४]
'निवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽजवीत' [म. भा. १।२।१।५] इति । 'न विदुः' इत्यत्र 'न सत्यं तेषु विद्यते'
इतिवदसङ्गावमार्त्रं न विवक्षितम्, अपितु शतकृत्वः प्रतिपादिते-
ऽपि तमःप्राप्तुर्वापदपरिहानमित्यभिप्रायेणाऽऽह— न जानन्तीति ।

'कृत्ययोग्यता' इति प्रागुक्तमत्र वैदिककर्मयोग्यत्वमित्य-
नेन विवृतम् । बाह्यशौचमशुचिर्नशीलनादिभिरवश्यकृत्या-
करणान्न न विद्यते; आन्तरं त्वात्मगुणमात्रात् । 'न शौचं
नापि चाचारः' इति क्रमात्कार्यकारणयोर्निषेध इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तद्विदुः । ननु सन्ध्यावन्दनादेर्बर्णाभ्रमधर्मस्य 'प्राजा-
पत्यं श्रद्धस्थानां न्यासिनां द्वावर्तसितम् । योगिनामष्टं स्थानं
स्वात्मसन्तोषकारिणाम्' [वि. पु. १।६।३६] इत्यादिभिः
फलान्तरं श्रूयते; तत्कथं तस्य शौचहेतुत्वोक्तिः? इत्यत्राऽऽह—
यथोक्तमिति । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भावाऽत्र दृढीकृतः ।
इदं नित्यकर्मान्तरहानादपि प्राहम् । यथाज्ञानमित्यादि—
विप्रलम्भरसिकत्वादयथाज्ञानं भाषणाभावः, हिंसास्वभावत्वा-
द्विप्रलम्भभाषणाभावः ॥ ७ ॥

५ अ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ इ. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं कर्तव्यानुष्ठानं न विदुर्न जानन्ति । आसुरीं सम्पदं
प्राप्ता आसुराः । आचारः शिष्टाचरणम् । सत्यमवितथवचनम् ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— प्रतिज्ञातामासुरसम्पदमेव निरूपयति द्वादशभिः— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषये धर्मं निवृत्तिं निवृत्तिविषयधर्मं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति । अतस्तेषु बाह्यान्तरशुचित्वरूपं शौचं तदेतदुक्त आचारो

मन्वायुक्तः 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्' [व. सू. २।२३] इत्यादिस्मृतयः; आचारसूत्रप्रमाणभूतं सत्यं श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणादिकं च न विद्यते । अशौचा अनाचारा अवेदशास्त्रपरा-श्रासुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

९ व० १० वी०— सर्वार्थमना वर्जनार्थमासुरीं विस्तरशो निरूपयति— प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशभिः । प्रवृत्तिमार्गं वेदोक्तं निवृत्तिमार्गं च न विदुरासुराः 'रुचिस्तेषां न कुत्रचित्' इति श्रीमुखोक्तिरियम् । कुतः ? इत्यत आह 'न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते' इति मानसकायिकवाचिकदोषसद्भावेन सर्वत्र कर्मादौ तत्प्रतिपादकशास्त्रे च सत्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय विस्तरेणाऽह द्वादशभिः— प्रवृत्तिमित्यादिभिः । आसुरा जीवा आसुरस्य एवोक्त्या; प्रवृत्तिं मविच्छेदा मस्तेबाह्यकूलधर्मवर्षादिषु प्रवृत्तिं तथैव तदनह्यकूलेषु च निवृत्तिं न विदुः, न जानन्तीत्यर्थः ।

अज्ञाने निवर्तनमाह— न शौचमिति । बाह्याभ्यन्तरभेदेन शौचं मस्तेबाह्यकूलेषु देहशुद्धिस्तेषु न, नापि च आचारः आचरणं न च, न सत्यं असत्यं तेषु विद्यते; सत्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० वी०— प्रवृत्तिं विविधाकर्मं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः; धर्माधर्मयोरिष्टानिष्ठहेतुत्वज्ञान-रहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च असत्यं यथा वयममृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च, नास्य धर्मा-धर्मौ प्रतिष्ठास्तोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरम् । न च धर्माधर्मसत्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किञ्चापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-संयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुरेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणम् ? न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः । काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिक-दृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— आसुराणां जनानां विशेषणान्तराण्यपि सन्तीत्याह— किञ्चेति । विद्यत इत्यादुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । शालैकगम्यमदृष्टं निमित्तीकृत्य प्रकृत्यविज्ञात्प्रत्यकेन

ब्रह्मणा रहितं जगदिष्यते चेत्कथं तदुत्पत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽह— किञ्चेति । किमन्यदित्यादेराक्षेपस्य तात्पर्यमाह— न किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— असत्यं— जगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः । अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति; ब्रह्मणाऽनन्तेन धृता हि पृथिवी सर्वान् लोकान् विभर्ति । यथोक्तं— 'तेनेयं नागवर्षेण शिरसा विधृता मही । विभर्ति मालां लोकानां सदैवासुरमानुषाम्' [वि. पु. २।५।२७] इति; अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वेश्वरेण मयैतन्निग्रमितमिति च न वदन्ति ।

४ वे. ता. चं.— एवं न सत्यस्याभाषणमात्रम्; अपि तु तद्विपरीतभाषणमस्तीत्यनन्तरमुच्यत इत्याह— किञ्चेति । असत्यशब्दोऽत्र न सिध्यात्परः; तस्य लोकोपलब्धस्ववचन-विरोधादिभिरपि प्रतिक्षितत्वेन अतिरिक्तत्वात्, परमार्थं स्थिरं वैश्वेयमस्मिन्त्य निरुद्धाभिनिवेशानामासुराणां प्रपञ्चमिव्यात्वकूट-युक्तिभिः प्रतीयत्वावम्भवाच्च । 'यथा वयममृतप्रायाः, तथा सर्वे

जगदिति प्राहुः' (शं.) इति व्याख्याऽपि मग्दा, जगच्छब्दस्य चेतनमात्रविषयत्वाभावात् निषेधानां चात्र पूर्वोक्ताकाव्यति-रेकप्रतीत्या, 'अप्रतिष्ठमनीश्वरम्' इतिवच्छास्त्रसिद्धप्रतिषेध-परत्वात्, असुराणां च शास्त्रप्रतिषेधीकत्वात् । अतोऽत्र शास्त्र-सिद्धस्य प्रतिषेधपरोऽयं शब्दः । तच्च सत्यं ब्रह्मैवेति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तै. उ. २।१] इत्यादिषु प्रसिद्धम् । छान्दोग्ये

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ अ. म. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु सर्वेषः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां मह्योनिरहं ब्रह्म वासुदेवः ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. वि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो भवतीत्येत-
देवोपादयति— सर्वेयोनिरिति । देवपितृमहत्त्वपञ्चपक्षिसरी-
सृपादिसर्वयोनिषु यास्तत्तन्मूर्तेयो जायन्ते तासां मूर्तीनां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिमातृत्वातीया; अहमीश्वरो बीजप्रदो
गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— पृथं कार्यावस्थोऽयं चिदचित्प्रकृतिसर्गो मयैव कृत इति सर्वेयोनिरिति । नेदमपूर्वतर-
मिवोच्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके दृश्यत इत्याह एकः पिताऽन्यत्वेन्नमिति । तत्र तासां भूतमूर्तीनां महद्ब्रह्म
योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवसेयम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र
स्त्रीपुरुषावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— तन्मयेकविधवस्तुनामनेकयोनिषु
नानाविधप्रतीतिं कथमेकयोनिरिति ? इत्यत आह— सर्वेयो-
निरिति । पूर्वं तु सर्वोत्पत्तिरूपसर्वेयोन्युत्पत्तिः, ततः सर्वे-
योनिषु हे कौन्तेय ! या मूर्तयः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिरूपत्तिस्थानं मातृत्वातीयं बीजप्रदः
इच्छाज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता उत्पादकः, अहमेवेत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्म मद्विच्छया नानायोगनिरूपेण भूत्वा भावते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या मूर्तयः शरीराणि
सुरनरतिरिक्त्वावरात्मकानि बहुविधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्
—राजवन्तादित्वाद्युपसर्जनस्य परनिपातः— मायैव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तास्यपि स्वप्रति-
बिम्बस्याप्यर्पयिता । यथा पुष्पयो भाष्ययामनुशङ्गि सम्युक्तं रेतो निषिञ्चति, ततो भाष्यातः पिण्डोत्पत्तौ रेतोऽनुसृतत्र
चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रक्षोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं बध्नन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं-
नामानः 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवद्रूप्याश्रिता गुणाः । न च गुणगुणितोरन्य-
त्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्प-
दीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति 'निबध्नन्ति' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्नायासम्भवा
निबध्नन्तीव हे महाबाहो !— महान्तौ समर्थतरावाजानुग्रहस्यौ बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [१३१३२] इत्यादिश्लोकेन ।
ननु देही 'न लिप्यते' [१३१३२] इत्युक्तं तत्कथमिह 'निबध्नन्ति' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृत-
मस्माभिरविश्वघनेन 'निबध्नन्तीव' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं
दर्शयता महीबाधिव्याया संसर्गतीत्युक्तं, इदानीमध्यायादायुक्तमा-
काङ्क्षाद्वयं पूर्वमनुद्यानन्तरलोकेनोत्तरमाह— के गुणा इति ।
सत्त्वमिदं कथं गुणमव्ययमिति । इत्यादिब्रह्म परतन्त्रत्वा-
दित्याह— गुणा इति । रूपादिबिम्ब गुणशब्दः सत्त्वादित्तु
द्रव्याभितत्वं निमित्तबीजस्य किं न स्यात् ? इत्यादिब्रह्म प्रकृत्या-
त्मकाः सौर्वा संवोभयत्वाभिन्नमित्याह— न रूपादिवदिति ।

गुणानां प्रकृतेषु पृथगुत्पत्त्येव कृतस्तेषां प्रकृत्यासत्त्वं ! इत्या-
शङ्कयाऽहं— न च गुणेति । अत्यन्तभेदे भगवत्सत्त्वज्ञावा-
सम्भवाहित्यर्थः । भेदाभेदे च तद्भावात्सम्भवाद्विधेयात्कृतस्तेषु
गुणपरिभाषा ! इत्यादिब्रह्माऽहं— तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति
नित्यपरतन्त्र्ये हेतुमाह— अविद्येति । 'के गुणाः' इत्य-
द्वोत्तरमुक्तं, 'कथं बध्नन्ति' इत्यन्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति ।
तथेवोपपद्यते— तमास्पदीकृत्येति । प्राक्तानां गुणानां

६ ज. प्र. दी.— न केवलं जगतो मिथ्यात्वादिवदता-
मसुखत्वं 'असत्यमप्रतिष्ठितं' इत्यनेनोच्यते किन्तु जगज्जन्मादि-
कारणं विष्णुं ये न मन्यन्ते तेषां संवेद्यामपीति भावेनाह—
जगत् इति । तद्वैपरीत्येनेति । न विद्यते सत्यमस्येत्यादि ।
जातः सत्यं विष्णुरित्यत्र श्रुतिमाह— तस्येति । तस्य
विष्णोः सत्यस्य सत्यमिति । उपनिषद्ग्रन्थं नाम कथम् ?
प्राणा मूर्तामूर्तं जगदिति यावत् । सत्यमित्युच्यते । तेषां
प्राणानामेष विष्णुः सत्यमित्यर्थः । एवं जेजगतो युद्धं सत्यत्वं
न भवेत्, अन्यथा निर्धारणायोगादिलो मूर्तामूर्तमिदं कस्य
जगतः सत्यत्वं तावदस्यथा भूत्येव व्याचष्टे— द्वे वा वेति ।
रूपे प्रतिभे । तत्र मूर्तं स्थितमिति सदिति चोच्यते । अमूर्तं

तु यदिति त्यदिति चोच्यत इत्यर्थः । तथा च सच सच सत्य-
मित्युक्तं भवति । इदानीं जगतः सत्यत्वं विष्णोः भूत्या
व्याचष्टे— तस्येति । सादयति विश्वराष्टिकं प्रापयतीति सत्,
यामयति नियच्छतीति यं, सच तत्त्वं च सत्यमित्यर्थः ।
प्रतिष्ठिरथेति प्रसिद्धमेव । 'अपरस्परसम्भूतं' इत्यस्यापरं
परमात् सम्भूतमिति व्याख्यानमसत् । प्रतिषेधप्रकरणात् ।
अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहु रित्येव व्याख्येयम् । स्या-
देवम्, यदि परस्परसम्भवो भगवतोऽभिमतः स्यात् इत्यत
आह— परस्परेति । यद्वाऽनेन परव्याख्यानासाधुत्वाद्युपाद-
यति । भगवता परस्परसम्भवस्योक्तत्वात् तद्वचनं कथमाहुरं
इति । ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेत्, न; पुनर्वाक्यप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— असत्यमिति । असत्यं धर्माधर्मौ यस्य न विद्येते । न यतोऽस्य प्रतिष्ठा-
तदप्रतिष्ठम् । ईश्वरः स्वामी यस्य न विद्यते तदनीश्वरम् । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं संयोगस्तेन सम्भूतमपरस्पर-
सम्भूतम् । कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

८ बं. ब्र. नि.— नह वेदशास्त्राप्रामाण्ये तन्मूलकधर्मा-
धर्मनिबन्धना जगति सुखदुःखादिबन्धना कथं स्यात् ? अत
आह— असत्यमिति । ते आधुरा जनाः जगत् असत्यं न
विद्यते सत्यं वेदशास्त्रप्रमाणं यस्य तदसत्यम्, अत एव वेदशास्त्र-
प्रामाण्याभावाद्प्रतिष्ठम्, न विद्यते वेदमूलकधर्माधर्मरूपा
प्रतिष्ठा सुखदुःखबन्धनाहेतुरस्य तदप्रतिष्ठम्, अत एव धर्मा-
धर्मयोरभावादनीश्वरं न विद्यते श्चाभासधर्मकप्रदाता ईश्वरो
नस्य तदनीश्वरम् ; एवंविधं जगदाहुः । ईश्वराधिष्ठितधर्माधर्म-
नित्यं जगतः सुखदुःखवैचित्र्यमित्यङ्गीकारेऽपि क्वचिद्व्या-
वृत्तभावे पर्यवसानात्स्वाभाविकमेव जगद्विषयमिति युक्तम्,

दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगादिति भावः । कथं तर्हि धर्माधर्म-
सहायमीश्वरं विना जगदुत्पत्तिः ? तत्राह— अपरस्परेति ।
अपरश्च परश्चापरस्परम्, परस्परमित्यर्थः । ततः सम्भूतं काम-
प्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसङ्गतुल्यत्वं जगत्, अतः काम-
हेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् । नन्वेतद्वैपरीत्यमपि किं
कारणम् ? नेत्याह— किमन्यदिति । कामादन्यकारणं किम-
स्ति ? नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा मनुष्यपञ्चादिकं सर्वमपि स्त्रीपुं-
योः परस्परसम्बन्धैव जातस्युपलभ्यते; अपरस्परसम्भूतं तु
किमन्यदुपलभ्यते ? न किञ्चिदपि; अतः कामहेतुकमेव जगदि-
त्याहु रिति योजनम् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— किञ्चासत्यमिति । 'त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः' 'सत्यस्य सत्यं' इति भागवतवाक्यात्
[१०।१।२८; २६] "सदेव सोम्येदमप्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] "तत्सत्यमित्याचक्षते" [तैत्ति.
२।६] इत्यादिमुक्तेष्व । सत्यं परमकाष्ठापन्नसत्यवस्तुकिंसाध्यत्वाच्चत्वादामकं जगदेतत्तदसुरा असत्यमाहुः । माया-
स्वाज्ञानकल्पितत्वादियुक्तिभिः । तथासति तन्मध्यपातिवैदुदितसाधनानि व्यर्थानि स्युः, अनुपादेयानि च । न
हि खपुष्पशकुन्नादिभिर्व्यवहार उपपद्यतेऽसत्त्वादित्यर्थः । तथाऽप्रतिष्ठं ब्रह्मणि न प्रतिष्ठा यस्य तथेति वदन्ति ।
अनीश्वरं च सत्यसङ्कल्पेन पुरुषोत्तमस्वरूपेण विभुना नियमितं न वदन्ति । मया तूक्तं— 'अहं सर्वस्य प्रभवो
मत्तः सर्वं प्रवृत्तं' [१०।८] इति । 'अहमेवात्मनाऽऽत्मानं सृजे हन्यनुगुणये' इति च । ते तु वदन्ति यैवम्—
अपरस्परसम्भूतं अपरस्परसम्भूतयोरन्योन्यसङ्गतयोः प्रकृतिरूपयोर्विपुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं
मनुष्यपञ्चाद्युपलभ्यतेऽनेवमभूतं किमन्यत् ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अतः सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति
वदन्ति सहजाधुराः ॥ ८ ॥

१० बु. अ. त.— किञ्च । असत्यं वेदपुराणाद्यप्रमाणम्,
अप्रतिष्ठं अव्यवस्थितम्, अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः कर्ता
यस्य तादृशं जगत् ते अधुरा आहुः वदन्ति । नह कर्त्रभावेन
कथमव्यवस्थितं वदन्ति ? इत्याह— अपरस्परेति । अपरश्च

परश्चेत्यपरस्परं स्त्रीपुरुषसंयोगस्ततो जातं कामहेतुकं स्त्रीपुरुष-
योः काम एव हेतुर्गुण तादृशम् । अन्यद् एतदतिरिक्तं किं
कारणम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातम् । तथाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्या प्रतिष्ठा आश्रय-
स्तच्छून्यम् । अनीश्वरमनियन्तृकं आहुः । अपरस्परसम्भूतं 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' [अष्टा. ६।१।१४४]

इति सुट् । बीजाङ्कुरवत् परस्परकारणीभूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्सम्भूतं, किमन्यल्लोकेऽस्ति ? न किञ्चिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते, किन्तु सर्वं कामहेतुकं स्त्रीपुंसवोर्मिथुनीभावः कामस्तदुत्थमेव; स्वभावादेव जन्तुर्जायते, न त्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोक-
साधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो
हिंसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ता दृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिवद्विदेवत्या-
शङ्कयाऽऽह— एतामिति । प्रागुपदिष्टमेतां लोकायतिकदृष्टि-
मवलम्ब्येति यावत् । नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति— विभ्रष्टेति ।

विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वं, जगतः प्राणिजातस्येति
यावत् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयः
घटादिवत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मा नोपलभ्यत इति विवेकाकुशलाः, उग्रकर्माणः सर्वेषां
हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— एतां दृष्टिमिति— विपरीतां दृष्टि-
मियर्थः । 'अवष्टभ्य' इत्याक्रमणादिप्रतीतिभ्युदासायाह— अव-
लम्ब्येति । नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात् 'गृहा अदर्शने'
[धा.पा. ४।८८] इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह— अदृष्टेति ।
स्वयङ्मयोतिषः प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाभ्यासाधिष्ठानतया निर-
नुपलम्भाद्देहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् । नष्टात्मत्वहेतुरिहाल्प-
बुद्धिर्वमुच्यत इति । पुनरुक्तिपरिहाराभिप्रायेणाह घटादिव-
दिति । यद्वा पशुवृगादिवत्कर्मवशात्स्वारसिको विविकात्मा-
नुपलम्भः । अल्पबुद्धय इति तु तत्परिहाराशक्तिरुच्यत इति
भावः । एवं परावृत्तविषयविपरीतदृष्टिः, अथ 'प्रभवन्त्यु-

ग्रकर्माणः' इत्यादिना तत्फलमुच्यते । 'उग्रकर्माणः' इत्यत्रो-
ग्रतादिप्रतीतिभ्युदासायाह— सर्वेषां हिंसका इति ।
अनुभाः स्वसंसर्गिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । जगतः
क्षयाय प्रभवन्तीति— 'अनेन प्रसविष्यज्जनेष वोऽस्त्विष्ट-
कामधुक्' [३।१०] 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ'
[६।११] इत्यादिप्रतिपादितां भगवन्मूलां लोकभावनधर्म-
मयांशमतिलङ्घयन्ति; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्दाः तदाचारोप-
देशादिविस्मयादिक्रमेण सर्वेऽय जगतस्त्रिगर्वापवर्गरूपवृद्धिवि-
हिणस्त्रिविधतापादतिरुपाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— एतां दृष्टिं लोकायतदर्शनमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयो विषयेषु भोग्य-
भोक्तृप्रतिपत्तिमात्रयुक्ताः प्रभवन्ति जायन्ते । उग्रकर्माणो वधवन्धादिकर्मनिरताः क्षयाय जगतः
प्रभवन्तीति सम्बन्धः । अहिता आपत्कराः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वयमपि वादो युक्तियुक्तः सम्यगिव
दृश्यते; किमत्र बाधकम् ? अत आह— एतामिति । एता-
श्चक्रां लोकायतिकानां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो भवन्ति ।
न केवलं स्वनाशमात्रम्, किन्तु परानपि नाशयन्ति 'स्वयं
नष्टः परानपि नाशयति' इति न्यायादित्याह— अल्पबुद्धय
इत्यादिना । अपवा केवलविषयविषयैव बुद्धिर्येषां ते तपोक्ताः;
अत एव पापभयात्त्रावाद्भूतकर्माणः, अत एव च लोकस्याहिताः

वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । तान्दृष्ट्वा जगदपि
गतखण्डातिकन्यायात्तथैव प्रवर्तत इति सर्वनाशकास्ते भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय उग्रकर्माणो हिंसाः
सर्पेभ्यः प्रादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तस्मादल्पमता-
धोगतिहेतुत्वादियं दृष्टिः श्रेयोर्थिभिः सर्वथा त्याज्यै-
वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१ व० त० दी०— एतां दृष्टिमिति । सर्वत्र सुधात्वदृष्टिं चावष्टभ्य स्वस्य ब्रह्मणोऽविद्यासम्बन्धतो जीवत्वाद्वि-
मताङ्गीकारान्नष्टत्वानस्ते । वस्तुतोऽल्पबुद्धयः सर्वस्य जगतः क्षयाय प्रभवन्त्युद्भवन्ति । विष्णुपुराणे तृक्तं—
' तदेतदक्षयं नित्यं जगन्नुनिवराखिलम् । आविर्भावितोभोवजन्मनाज्ञविकल्पवत् ' इत्यादि । तथाभूतस्यात्र
क्षयायोज्ज्वलति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' [अष्टा.३।१३१] इति सूत्राद्विषयति वा वर्तमानप्रयोगः ॥१॥

१० पु. अ. त.— किञ्च एतामिति । एतां कामहेतुकक्षां हिंसाप्रधानं कर्म येषां ते, अहिताः शत्रुरूपाः, जगतः सधे-
लौकिकीं दृष्टिं दर्शनं अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः अदृष्टात्म-
स्वरूपाः, अल्पबुद्धयः प्रत्यक्षमतयः, उग्रकर्माणाः उग्रं
इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नी० भा० दी०— एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रित्य नष्टात्मानः
कामादिविशेषेन नष्टभैर्याः । यतोऽल्पे क्षुदे दृष्टमुखे एव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः । अहिता हिंसाः ॥ १ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्वृहीत्वाऽसद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— ते च— काममिति । काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य, दुष्पूरमशक्यपूरणं, दम्भमान-
मदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तेरन्विताः मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्वाहानशुभ-
निश्चयान्प्रवर्तन्ते लोके; अशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तानेव दुराचारानासुरान्प्रकारान्तरेण विशिनष्टि— ते चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— दुष्पूरं दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्सिद्धयधिपया मोहादज्ञानादसद्वाहान् अन्याय-
गृहीतानसत्परिग्रहान् गृहीत्वा अशुचित्रता अशास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥१०॥

४ वे. ता. चं.— कामो हि जगद्धेतुकः; अतः स एव
हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः; तदाश्रयेणेतिकतैव्यतारूपस्तु
दम्भमानादयोऽशुचित्रव्रतपरेन्ता इत्युच्यते कामम् इति श्लोकेन ।
दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः; यदा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य
पूरणम्; अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य प्रयो-
जनतायाऽसिद्धिर्वाद्येत्यर्थः । तदभिप्रायेणाऽऽह तत्सिद्धा-
यिषयेति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतं कृत्याकृत्यविवेकान्धत्वमिह
मोहशब्देन विवक्षितमित्याह अज्ञानादिति । असत् ग्रह-
णम् आर्जनं येषां तेऽशास्त्राद्वाहः । धर्माभिसन्धिमतो हि
न्यायेनार्जयन्ति; कामप्रवणस्तु चौयादिभिस्तदुपकरणानी-
त्यह— अन्यायगृहीतानसत्परिग्रहानिति । परिग्रहशब्दो-
ज्ज्वल पश्चात्तत्कारणः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंश्रयान्,
[१६।१२] इति तस्यैव विवरणम् । अत एवाशुचित्रमभिनिवेश-

निति (शां.) व्याख्याऽप्यत्र मन्दा । गृहीत्वेति तादात्विक-
विनियोगपरत्वादात्म्याव्यभिचारात्पुनरुक्तिपरिहारः ।
पाषण्डागमादिभिर्दिशानि हि व्रतानि पुत्रस्य दर्शनस्पर्शनाथ-
योग्यताहेतुत्वात्स्वयमशुचीन्येवेलभिप्रायेणाऽऽह— अशास्त्रवि-
हितव्रतयुक्ता इति । धर्माभिसन्धिर्हि तानामपि तामसां
विषहरणपाषाणस्फोटनादित्यस्तम्भनप्रतिमाजल्पादिवञ्चनोपायै-
र्वशीकृतानां वेदवाहेषु व्रतेषु मात्रया संयोगो भवति; यदा शौर्या-
द्वहारादिमूलः शास्त्रविरुद्धः सद्ब्रह्मोऽत्र व्रतशब्दाभिप्रेतः ।
शास्त्रीयेष्वपि व्रतेषु भगवत्समाराधनाविषयज्ञानतामयथा-
शास्त्रकरणादशास्त्रविहितप्रयुक्तत्वम् । दम्भमानो प्रागेव व्याख्या-
तो । महोऽत्र धर्माभिनविद्यादिमूलमयथायथचेष्टितारम्भक-
गौढत्वम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते सदा' इति
मोक्षधर्मे ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— काममाश्रित्य दुष्पूरमिति कामस्य
दुष्पूरत्वं किं विशेषणम्? नेति श्रमः; किं तर्हि? कामस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुरयमुच्यत इति भावेनाऽऽह— दुष्पूरो हीति ।
गी. २. २८

विशेषणमेव किं न स्यात् । कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति
भावेनाऽऽह— पाताल इवेति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— काममिति । दुष्पूरमशक्यपूरणम् । दम्भश्च मानश्च मदश्च तैरन्विताः । दम्भो धर्मध्वजो धार्मिकत्वख्यापनम्, मान आत्मनि सम्भावनम्, मदो दर्पः, मोहादविवेकादृहीत्वोपादायास-
द्धानानशुभविश्वासान्प्रवर्तन्ते । लोकेऽशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः क्षणकादिव्रतानुसारिणः ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.— 'नष्टात्मानः' [१११९] इत्येतदेव
त्रिभिः प्रपञ्चयति— काममिति । दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं
काममाश्रित्य तत्कृतामोहात् कामाद्यनुत्पादविवेकात् अस-
द्धानानशुभनिश्चयान् 'अनेन मन्त्रेणैसां देवतामाराध्य कामि-
न्याकर्षणम्, अनेन चेसां देवतामाराध्य राजवशीकरणम्,
अनेन च स्वस्मिन् साधयामः' इति छद्मेदेवताराधनफलभूत-

तत्तत्सिद्धिसम्पादनाध्यवसायरूपानुगृहीत्वा तत्साधनत्वेन वा-
मागमोक्तानि मद्यमासादिविषयाण्यशुचीनि व्रतानि येषां ते
तयोक्ताः, दम्भमानमदान्विताः, अन्तः पापाचारत्वेऽपि
बहिः परमेश्वरोपासकत्वरूपयापनेन धार्मिकत्वप्रकटनं दम्भः,
तत्पशुकं लोकमान्यत्वं मानः, तत्कृतगर्वो मदः, तैरन्विताः
सन्तः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

९ ग. त. ८ दी०— काममिति । मोहादसद्ब्रह्महान् गृहीत्वा असन् ग्राह्य आग्रहो येषु ते तान् प्रमथान्प्रसिद्धान्
प्रवर्तन्ते अन्तर्भाषितगुणैर्यथोऽर्थं प्रवर्तयन्ति । यद्वा असदाग्रहान्प्रति प्रवर्तन्ते यतो दम्भमानमदान्विताः । तथा न
शुचि व्रतं येषां, यद्वा पूर्ववद्धि व्रतित्वात् विष्णुव्यतिरिक्तव्रतित्वाच्च ते तथा । तथाचोक्तं भारते मोक्षधर्मं 'शास्त्रं ह्यनुद्धा-
तत्वेन केचिद्वादबलाज्जनाः । ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दम्भमोहव्रतानुगाः ॥ नैर्गुण्यमेव पश्यन्तो न गुणाननुयुजते ।
तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम्' ॥ इति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— काममाश्रित्येति । दुष्पूरं
दुःखेनापि पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दम्भः पारलौकिकवेष-
धारणेन धार्मिकज्ञापनं, मानं लोकपुण्यत्वम्, मदः स्वरूप-
विस्मरणेन कामैकपरत्वम्, तैरन्विताः युक्ताः असद्ब्रह्महान्

छद्मेदेवमन्त्रान् मोहात् अमात् सकलकार्यसाधकान् शाल्वा
गृहीत्वा स्वीकृत्य अशुचिव्रताः अयेयपानादिरताः सन्तस्तदा-
राधनादौ प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— असद्ब्रह्महान् वश्याकर्षणनिधयन्तकायसिद्धयादिसाधनेषु असत्सु असमोचीनेषु
ग्राह्या निर्बन्धा अत्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा अशुचीनि मद्यमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते
तथाभूताः सन्तः कुमार्गप्रवर्तनेन प्रवर्तन्ते जगतः क्षयायेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— चिन्तामिति । चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया
इयत्ता, साऽपरिमेया, तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः, सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग-
परमा, काम्यन्त इति कामाः विषयाः शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः, 'अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामो-
पभोगः' इत्येवंनिश्चितात्मान एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— तानेव विधान्तरेण विनिश्चितं—
किञ्चेति । चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिका अपरि-
मेयविषयत्वात् । परिमातुमशक्यामुपाश्रिता इति सम्बन्धः ।

एष कामोपभोगः परमयनं सुखस्येत्येतावत्, पारत्रिकं तु नास्ति
सुखं इति निश्चयवन्त इत्याह— एतावदिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अद्य श्वो वा मुद्युर्ध्वः चिन्तामपरिमेयां चापरिच्छेद्यां प्रलयान्तां प्राकृतप्रलयावधि-
कालसाध्यविषयां उपाश्रिताः, तथा कामोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमपुरुषार्थ इति मन्वानाः,
एतावदिति निश्चिताः इतोऽधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति सञ्ज्ञातनिश्चयाः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं प्रवर्तकानामुत्पृष्टपरिमनोविकारादय
उच्यन्ते— चिन्तामपरिमेयामित्यादिभिः । अशक्यविषय-
व्याप्राप्त्यसम्भवायाऽऽह अद्य श्वो वेति । 'अपरिमेषाम्'

इत्यसङ्ख्येयविषयत्वेनानन्तशास्त्रं विवक्षितमित्याह— अप-
रिच्छेद्यामिति । 'प्रलयान्ताम्' इत्यत्र शरीरपातावधिक-
त्वोक्तिर्मन्दा, अनन्तकालसाध्यमल्पकालेन सिसाधयिष्यन्तीति

तु व्यामोहातिशयव्यापनेन सप्रयोजनमिदम् । प्रलयशब्दश्च प्रसिद्धतमविषय उचितः; चिन्तयितुं पुरुषाणामप्रलयव्यापित्वाभावाचिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चायुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह प्राकृतप्रलयावधिकारसाध्यविषयमिति । अवल्लयेषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्साध्य इति भावः ।

प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽत्र कामोपभोगपरमाः; तदाह कामोपभोग एवेति । स्वर्गाभ्यर्गप्रतिपेवार्थे एतावच्छब्द इत्याह— इतोऽधिक इति । सञ्जातनिश्चया इति । अत्र निश्चितशब्दे 'सुखाद्वाहणाः' इतिवत्कर्तरि क इति भावः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— चिन्तामिति । अपरिमेयामवच्छेदरहितां प्रलयान्तामुपाश्रिताः, सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा विषयोपभोगप्रधानाः । एतावदिति निश्चिता एतावान्पुरुषार्थो यदुत शब्दादिविषयोपभोग इति निश्चिताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च, चिन्तामिति । अपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवास्ती यस्यास्ताम्, यावज्जीवमनुभवतैस्मानामित्यर्थः । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनास्मिकां प्राप्ताः । यद्वा अद्य शो वा मरिष्यतः शरीरस्यार्थे ब्रह्मप्रलयान्तां योगक्षेमचिन्तां प्राप्ता इत्यविषेकोक्तिः । अथवा प्रलयान्तां मरणपर्यन्तामेव चिन्तां प्राप्ताः, न तु मरणानन्तरं परलोके कि

कथं भविष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः— कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयाः, तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते तथोक्ताः । तत्रापि हेतुः— एतावदिति । दृष्टमेव सुखं, नान्यच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्ति; एतत्कायतिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः सञ्जातनिश्चयाः, ईहन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— चिन्तामिति । एतावदिति । कामोपभोग एव फलमिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— चिन्तामिति । अपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुपाश्रिताः, अहर्निशं चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग एव परमः

फलरूपो येषां, एतावत्पुरुषार्थकामोपभोग एवेति निश्चिताः कृतनिश्चयाः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— चिन्तां योगक्षेमविषयां प्रलयान्तां मरणविषयां । एतावत् देह एवात्मा, कामभोग एव पुरुषार्थः, इतोऽन्यत्रास्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्—“चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः” । “काम एवैकः पुरुषार्थः” इति च ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— आशापाशेति । आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्बद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमवर्गं पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय, न धर्मार्थः; अन्यायेनार्थसञ्चयानर्थप्रचयान्, अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसुरादेव पुनर्विशिनष्टि— आशेति । अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थविषया वा

प्रार्थना आशाः, ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्बद्धा इव धेयसः प्रचयाव्येतस्ततो नीयमाना इत्याह— आशा एवेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैकनिष्ठाः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् प्रतीहन्ते ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— चिन्ता कर्तव्यविषया, आशा तु फलविषया; आशाविषयानामसङ्ख्यापातस्तदाशानामपि शतशालत्वेन तथान्वम् । ‘कामक्रोधपरायणाः’ इत्यत्र क्रोधस्य परम-

प्राप्यतया तदभिमानविषयत्वाभावात् कामक्रोधयोरैकान्यमात्रं विवक्षितमित्याह— कामक्रोधैकनिष्ठा इति । अयमशब्दोऽत्र आश्रयपरः; कामो हि विह्वलमानः क्रोधात्मना परिणमतीति

प्राक्प्रपञ्चितस्मारणे [३।३७] तात्पर्यान् पुनरुक्तिः । कामोप-
भोगार्थमिति विषयानुभवार्थं परमनिश्चेयसमाधनभूतपरमपुरुष-
समाराधनार्थं यत्कर्तव्यं, इहन्त तदनर्थवद्वातिष्ठदक्षिणिकसुखाभा-
सार्यमासीदिति भावः । अन्यायेनेति- नहि यद्वादिष्ययायार्जितैः

कामोपभोगो निष्पाद्यत इति भावः । द्वितीयान्वयज्ञापनायाऽऽ-
प्रतीतिः । प्रवर्तन्ते ईदृन्त इत्युभयमत्र समानविषयं, तत्र ईहया
निष्पाद्यन्तीति विवक्षितत्वात् “अर्थसञ्चयान्” इति द्वितीया-
न्वयः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— आशेति । पाश इव पाशः । बद्धा आकृष्यमाणाः । कामक्रोधौ परमयन् येषां
ते कामक्रोधपरायणाः, कामक्रोधवशा इत्यर्थः । ईहन्त आर्जयन्ति कामभोगप्रयोजनार्थमन्यायेनाज्ञा-
विहितोपायैरर्थसञ्चयान्द्रव्यसञ्चयान् ॥ १२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च, आशेति । स्वेष्टपराविष्टाभि-
लाषरूपौ कामक्रोधौ, तावेव परमयन् येषां ते कामक्रोधपरा-
यणास्तद्बद्धाः, अत एव आशापाशानां शतैः सयुद्धैर्बद्धाः

इतस्तत् आकृष्यमाणाः कामभोगार्थं अन्यायेन चौर्यवद्भता-
दिना अर्थसञ्चयान्धनराशीनीहन्ते ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— अतएव आशापाशशतैरिति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तदर्थमेव आशा एव पाशास्तेषां
भूतानि तैर्बद्धास्तद्बद्धेनाऽनेकपुच्छदैर्बाधाभयणक्रीलाः, काम-
क्रोधौ चैव परमयन् भूले आश्रयणं येषां तादृशाः ।

कामोपभोगस्य कृतपुरुषार्थनिश्चयत्वेन कामभोगार्थमन्यायेन
चौर्यापहारहिंसादिना अर्थसञ्चयान् ईहन्ते इच्छन्ति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— अन्यायेन परबन्धनादिना अर्थसञ्चयान् धनराशीन् ईहन्ते छिप्सन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— ईदृशश्च तेषामभिप्रायः— इदमिति । इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धम्, इदं
चाभ्युत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम्, इदं चास्ति, इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं,
तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामीति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह— ईदृशश्चेति । द्रव्यं गोहिरण्यदि । इदमन्यत् इदौ
प्राप्यमानत्वेन विपरिवर्तमानमित्येतत् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदं क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वं मया मत्सामर्थ्येनैव लब्धं, नादृष्टादिना; इमं च मनोरथ-
महमेव प्राप्स्ये, नादृष्टादिरहितः; इदं धनं मत्सामर्थ्येन लब्धं मेऽस्ति, इदमपि पुनर्धनं मत्सामर्थ्येनैव
भविष्यति ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं ‘सहस्रमगमन्धर्षनात्मकञ्च महा-
नन्दलक्षणो मोक्षः’ इत्यादिभिः कामोपभोगः परमपुरुषार्थं
इति कृत्वा तदर्थमर्थपुरुषार्थस्वीकार इत्युक्तम् ; अथ तत्र
प्रवृत्तस्य व्यतिरेकसंभार्यस्यावस्थितयोगिवल्लभ्यालम्ब्यकृताकृत-
प्रत्यवेक्षणमुच्यते इदमद्येत्यादिना । एतेन पूर्वाक्किन्ता-
न्यमप्युदाहृतं भवति । वक्ष्यमाणधनव्यतिरिक्तविषय-
पुनर्धनविशब्दः । साधिकाणामीधारायधीनकृता-

कृतप्रत्यवेक्षणव्यवच्छेदाय अहङ्कारगर्भतयाऽपि तथाविधासु-
सन्धानस्य आन्तरूपत्वं ‘मया’ इत्यनेन सूच्यत इत्याह—
मत्सामर्थ्येनैवेति । एवकाराभिप्रेतं विवृणोति— नादृष्टादि-
नेति । एवमेवोत्तमपुरुषाकृष्टार्हशब्दव्याख्यानरूपे ‘अहमेव’
इत्यादावप्यभिप्रायः । “इदमस्तीदमपि” इति किन्तायां
विषयभूयस्त्वज्ञापनम् ॥ १३ ॥

५ मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमचेति । इदं द्रव्यं सुवर्णाद्यस्मिन्नहनि प्राप्तम्, इमं मनोरथं प्राप्स्येऽहम् ; मनोरथमभिमतविषयम् ; इदं धनमस्ति, इदमपि धनं भविष्यति ॥ १३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— 'कामकोषपरायणाः' इत्यनेन काम-
कोषपारवश्यमुक्तम्, तत्र कामपारवश्यं विदुषोति— इद-
मिति । अद्यास्मिन्दिने इदं धनं मया लब्धम्, चः परम् वा
इदमन्यदपि धनं प्राप्स्यामि । कीदृशं तत् ? मनोरथं मनोरथ-

विषयत्वान्मनोरथम्, आकाङ्क्षितमित्यर्थः । इदं पूर्वसञ्चितं
मम गृहेऽस्ति; एवंविधमिदं धनं पुनरपि भविष्यति,
अर्थप्रयोगादिभिरीरगितं भविष्यति । इत्यज्ञानविमोहिता
इत्यभिप्रेतान्वयः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— 'इदमद्य मया लब्धं' इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं तेषां कर्मादिलक्षणमुक्त्वा
मनसोऽसद्वर्थाभिनिवेशान्नरकप्राप्तिमाह— इदमचेति । मया
कृतयत्नेन इदमद्य लब्धं, न तु यदच्छद्येति जानन्ति । एवमेव

यत्नं कुर्वाण इदं मनोरथं मनस इदं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । इदं
भोगाद्यर्थं धनं मेऽस्ति मद्विच्छया स्थास्यति, गमिष्यतीति
न जानन्ति । इदमपि धनं मे पुनः भविष्यति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— आज्ञावाशान् विवृणोति— इदमचेति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः; हनिष्ये चान्यान्
वराकानपरानपि । किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः ? सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्यः । कथं ? ईश्वरोऽहमहं
भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नृपतिः, न केवलं मानुषः; अहं बलवान्सुखी चाह-
मेव । अन्ये तु भूमिभारायवतीर्णाः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्ते मद्भिप्राये प्रतिबन्धकः
शत्रुरपि न सम्भवतीत्याह— असाविति । त्वतो विद्वानां
त्वया परिभवेऽपि त्वत्तुल्यानां शत्रूणां परिभवो निश्चितो न भव-

तीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वथेति । ऐश्वर्यातिरेकेऽपि कुतस्ते भोग-
सामर्थ्ये ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अहमिति । सिद्धत्वमेव स्फुट-
यति— सम्पन्न इति । बलवानोऽसुखी, सुखी रोगरहितः ॥ १४ ॥

३ शां. भा.— आढ्य इति । आढ्यो धनेन, अभिजनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादि-
सम्पन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया ? । किञ्च यक्ष्ये यागेना-
प्यन्यान्भिमविष्यामि, दास्यामि नटादिभ्यः, मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामि, इत्येवमज्ञानविमोहिताः
अज्ञानेन विमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— विद्यावृत्तनाभिजनैर्मत्तुल्यो नास्ती-
त्याह— आढ्य इति । तथापि यागदानाभ्यां तत्फलं वा

कश्चिदधिको भविष्यति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— किञ्चेति । न च
तेषामेषोऽभिप्रायः साधीयान्त्याह— इत्येवमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— असौ मया बलवता हतः शत्रुः, अपरानपि शत्रून् हन्तुं शूरो धीरश्च हनिष्ये, किमत्र
मन्दधीभिर्दुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टादिपरिकरेण ? । तथा च— ईश्वरोऽहं स्वाधीनोऽहम्, अन्येषां चाहमेव
नियन्ता, अहं भोगी स्वत एवाहं भोगी, नादृष्टादिभिः; सिद्धोऽहं स्वतस्सिद्धोऽहं, न कस्माच्चिददृष्टादिः;
तथा स्वत एव बलवान्, स्वत एव सुखी ॥ १४ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः कालः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारभते । हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतरेतरविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पृच्छति— उक्तमिति । सर्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाभित्योत्तरमाह— उच्यते इति । सत्त्वाभिबुद्धिमेव

विष्णोति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो वृद्धिक्रमं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमसोऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपानुबन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्ते इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्याह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयः प्रकृतिः संसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशादेहाप्यायनश्रुताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्रिक्तं वर्तते । तथा तमस्तत्त्वे अभिभूय रजः कदाचित् ; कदाचिच्च रजस्तत्त्वे अभिभूय तमः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रत्यस्यासन्नतिशङ्कां परिहरति— देहाकारेति । परस्परविरुद्धं यथायाथाथैर्ज्ञानसुखदुःखसन्नतिस्त्वमित्यर्थः । उद्भवाभिभवाभिनियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदुपनिषद्विप्रहेतुना कर्मणा विषमविपाकसमयत्वात्सद्वृत्तयोद्भवाभिभवप्रवाह उपपद्यते इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा बातपितृकानां तत्तत्प्रचुरिद्वैभ्यैरुपचर्यं वृद्धिः समानैः सर्वेषां

विपरीतैर्विपर्ययः [अष्टाङ्गह. सू. च्छा. १।१५] इत्यासुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽत्रापि वक्ष्यमाणसात्त्विकाद्याहारभेदादित्याह— देहाप्यायनश्रुताहारवैषम्याच्चेति । "ततो देवा अभवन् पराधुराः " इत्यादि- (श्रुति-) विषय भवतिरोद्भवविषय इत्याह उद्रिक्तं वर्तते इति । रजस्तमसोरुद्भूतयोः परिहारायमय-मुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्भाव्यं भवति ॥ १० ॥

८ चं. प्र. गि.— एष हेतुमाह— रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति अकथं गच्छति, अतः स्वकार्यं सुखाद्यौ सजयति ।

एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्यं कर्मणि सजयति । एवं तमोऽपि सत्त्वरजोगुणावभिभूयोद्भवति, अतः स्वकार्यं प्रमादात्सत्त्वाद्यौ सजयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय सत्त्वं भवत्यदृष्टवशात् । एवमन्यदपि ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— नठ सुखदुःखाद्यदृष्टसाधनत्वे सति स्वकार्यकामन्यथाभावकत्वं कथं ? इत्याशङ्क्य तेषां तथा सामर्थ्यं मया वक्ष्यमस्तीति ज्ञापयामि सिद्धवत्कारेणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तमः दुःखाज्ञानारमकगुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवतीत्यर्थः । भारत ! इति तन्मोक्षनेन यथा

मद्विच्छया सर्वैरभ्यसेन त्वं जयसि तथेत्यर्थो द्योतितः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभवेन भवति । एवकारेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तथाकर्तृत्वं व्यस्यते । तथा तमः सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवन्ति ? इत्याशङ्क्येतरेतरयोरभिभवे सतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— असौ अयं मम शत्रुर्मया हतः, अपरानपि तादृशान् हनित्ये, भगवदिच्छया विपरीतं न जानन्ति । ईश्वरोऽहं सर्वकृपणसमर्थः, अहं भोगी भोगसाधनवान् कर्ता च, सिद्धोऽहं स्वतृप्त्यः, बलवान् परोपकारमर्दनसमर्थः, सुखी सिद्धेष्टसाधनः ॥ १४ ॥ किञ्च आढयो विपुल-

घनवान्, अभिजनवान् सत्कुलोत्पन्नः, मया सद्गताः समोऽन्यः कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । तथापि यक्ष्ये यज्ञादिभिः प्रतिष्ठार्थमित्यर्थः । दास्यामि अघमेभ्योऽनुवर्तिभ्यः, मोदिष्ये हर्षमाप्स्यामि, इति अमुना प्रकारेण अज्ञानेन विमोहिताः पूर्वोक्तधर्मैर्व्यभिचिन्विता भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोक्ताभ्यामर्थभ्यामाह— असाविति । ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान् विषयोपभोगे समर्थः, अत एव सुखी ॥ १४ ॥ आढयो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चिच्चैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ताः; मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानं, तदेव जालमिवाऽऽव्रणामकत्वात्, तेन समावृताः; प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मसाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृत्यविवेकविकलानां किं स्यात् ? इत्यपेक्षायामाह— अने-

केति । कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेष्वपभोगेष्विति यावत् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अष्टैश्वरादिसहकारमृते स्वेनैव सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा 'एवं कुर्याम्, एतच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्या' इत्यनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकचित्ततया विभ्रान्ताः; एवं रूपेण मोहजालेन समावृताः कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वरे न्यस्तमरा हि प्रायशो निश्चिताः, तथा तिरिकमाह— स्वेनैव सर्वमिति । इति कृत्वा— इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तिपुंक्तं मन एव चित्तम्, तत्प्रवृत्तिभेदादनेकत्वोक्तिः; तदर्थयति एवं कुर्यामित्यादिना । विभ्रान्ताः विक्षिप्ता इत्यर्थः । यदा विभ्रान्तिर्विपरीतज्ञानम्, मोहस्त्वज्ञानम् । अथवा 'अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृतमन्यथा' इति न्यायाचिन्तानामेव भ्रातिरूपत्वमाह एवं रूपेणेति । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्सेन भुय एवामिबर्धते' [वि. पु. ४।१।२३ + भाग. १।१९।१४ + म. भा. १।७९।१० + मनुः. २।९४] इत्ययमर्थः उपसर्गेण व्योत्पत्त इत्याह प्रकर्षेण सक्ता इति । 'इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् । एव-मोहासामयुक्तं कृतान्तः कुरुते वचो' इत्युक्तमाह मध्ये मृता इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव फलमित्य-भिप्रायेण नरकस्याशुचित्तविशेषणम् । पूरकधिरवसादिसम्यत्वं वाशुचित्तम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता अनवस्थिताः । मोहो जालमिव जालं मोहजालम् । पतन्ति निषीदन्ति ॥ १६ ॥

८ चं. ग्र. नि.— एवममृता यद्यामुवन्ति तच्छृणु— अनेकेति । अनेकानि चिन्तानि उक्तप्रकारा बहवः सङ्ख्याः तैर्विविधं भ्रान्ताः । तत्र हेतुः— मोहजालसमावृताः, मोह एव जालमाव्रणामकत्वेन बन्धहेतुत्वात्; तेन समावृता

मत्स्या इव सूत्रजालेन वेष्टिताः, तत्परवशीकृता इति यावत् । अत एव स्थानिष्टसाधनेष्वपि भोगेषु प्रसक्ताः अत्यन्तासक्ताः तदुपवीथ्यमानकल्मसाः सन्तः अशुचौ विष्मूत्रकल्पादिपूर्णे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । 'अज्ञाश्चार्द्धप्रलुब्धश्च ब्रह्माहमिति यो वदेत् । महानरकजालेषु पच्यते नात्र संशयः' इति ब्रह्माण्डोक्तं । दुर्ज्ञाः कामोपभोगेषु प्रसक्ता अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एवमभिनविष्टानां फलमाह—अनेके-
ति । अनेकेषु क्षुद्रादिवेषेषु मनोरथेषु वा व्याप्तं चित्तं तेन
विभ्रान्ताः विशेषेण भ्रान्ता विक्षिप्ताः, तेनैव भ्रान्तिपरि-
कल्पितेन मोहमयेन जालेन समावृताः । सम्यग्वाहताः शकुन्ता
इव सूत्रजाले ततो निस्तरणासमर्थाः—तत्रापि चेन्मत्सरणा-

विकं कुर्युस्तदा तु न पतेरन्, किन्तु जगदिवत् स्वकृदम्बन्तिन-
पराः, कामभोगेषु पूर्वाकरीत्या प्रसक्ताः सन्तः, अशुचौ
पापात्मके परमदुःखनिधाने नरके विषयसुखात्मके आसक्त्यु-
त्पादके पतन्ति । पतनोक्त्या वैधर्म्यं ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा दी०— अनेकं नास्ति एकं चिन्तनीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लभं चित्तं
येषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च 'किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयं' इति विशेषेण भ्रान्त्या-
कुला अनेकचित्तिविभ्रान्ताः । मोहः असत्स्वपि सङ्गृह्यस्तदेव जालं तेन सम्यग्वाहताः । प्रसक्ताः प्रकर्षेण लग्नाः ।
अशुचौ विष्णुमादिमये ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्म-
सम्भाविताः, न साधुभिः; स्तब्धा अग्रणतात्मानः; धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च,
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजिततयाऽविधिपूर्वकं
विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम् ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तेषामपि केषाञ्चिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ श्रुतिप्रतिपत्तेरनुक्तं वैतरण्यादौ पतनमिति
चेतनाऽऽह— आत्मेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— आत्मनैव सम्भाविताः, आत्मनैवात्मानं सम्भावयन्तीत्यर्थः । स्तब्धाः परिपूर्णं
मन्यमाना न किञ्चित्कुर्वाणाः, कथं ? धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानीन च जनितमदा-
न्विताः, नामयज्ञैः नामप्रयोजनैर्यथैति नाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते; तदपि दम्भेन हेतुना यष्टृत्वख्या-
पनाय, अविधिपूर्वकम् अथवाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥

४ चे. ता. चं.— 'आत्मसम्भाविताः' इत्यत्र पर-
सम्भावनाप्रसङ्गरहिततया 'अम्बुधः' इतिवद्वधारणार्थमाह—
आत्मनैव सम्भाविता इति । आत्मप्रशंसादिरूप-
दोषयुक्त्यर्थमाह आत्मनैवात्मानमिति । परेः सम्भा-
विता अपि हि सन्तो लज्जन्ते । स्तब्धताहेतुः— परिपूर्णं
मन्यमाना इति । न किञ्चित्कुर्वाणा इति तुशब्दार्थः ।
किञ्चित् शुश्रूषणादिकमपीत्यर्थः । धनादिदृष्टसम्पत्तिमदेन
अदृष्टवैकल्यातिरस्कार इति वक्तुं पारलौकिकाश्रयित्वेन शङ्कते-
कथमिति । 'विद्यामदो धनमदस्तुतीयोऽभिजानो मदः'
[म. भा. ५.१३.४४] इति संनियोगादिष्टत्वाद्धनस्याजो-
केष्व तत्समभिव्याहृतो मदहेतुर्मानो विद्याभिजननिबन्धन
इत्याह विद्याभिजानाभिमानीन चेति । नामसम्बन्धिना

यज्ञा नामयज्ञाः; सम्बन्धश्चात्र धर्मादिप्रयोजनाभिसम्बन्धबुदासाय
फलफलिभावेनेत्यभिप्रायेणाऽऽह नामप्रयोजनैरिति । कौट्या-
दिष्वपि नामशब्दप्रयोगात्तदभिसन्धेय 'दम्भेन' इत्यादिना
सिद्धेः संज्ञायां प्रसिद्धिप्रकर्षादपरासाथैतौचित्याच्च यथेति
नाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम् । अत एव 'यज्ञसमाख्यामात्रम् ॥
न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्याऽपि मन्दा प्रदर्शिता;
अविधिपूर्वकत्वोक्त्यैव तदर्थसिद्धेः । दम्भेन हेतुनेत्यभि-
सन्धिविषय्य हेतुतोक्तिः । यष्टृत्वख्यापनायेति तु विषयतः
प्रयोजनतश्च तद्विवरणम् । विधिरत्र विधायकं वाक्यम् । तदुक्त-
प्रकारपरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह— अथवाचोदन-
मिति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मेति । आत्मना सम्भाविताः पूजिताः । स्तब्धा गुरुदेवते अग्र्यप्रणताः ।
धननिमित्तो मानो धनमानः, धनमानश्च मदश्च धनमानमदौ ताभ्यामन्विता यजन्ते पूजयन्ति नामयज्ञै-
र्नामप्रधानयज्ञैः । दम्भेन धार्मिकत्वख्यापनेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—ननु 'यस्यै दास्यामि' [१६।१५] इति यागदानादिवैदिककर्मप्रवृत्तानां तेषां कथं नरकपातः ? तत्राऽऽह—आत्मेति । 'सर्वगुणविशिष्टा वयं' इत्यात्मनैव सम्भाविताः पूजिताः, न तु साधुभिः कश्चित् ; तथा स्तब्धा अविनीताः । तत्रोभयत्रापि हेतुः— धनमानमदान्विताः, धननिमित्तो यो मानमदौ, ताभ्यामन्विताः । आत्मनि

पूज्यत्वातिशयाभ्यासो मानः, गुणादिष्वप्यपूज्यत्वाभिमानो मदः ; यद्वा धनेन विषाभिजनाभिमानेन च जनितो यो मोहो गर्वः, तदन्विताः ; ते आसुरप्रकृतयः नामयज्ञैः नाममात्रेण यज्ञैः, नार्थतः । यद्वा 'दीक्षितः, सोमयाजी' इति नाममात्रसम्पादकैर्यज्ञैः अविधिपूर्वकं दम्भेन यजन्ते, न तु श्रद्धया । ततस्ते तत्कल्मषाजो न भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

९ व० त० दि०—आत्मसम्भाविता इति । नामयज्ञैर्नाममात्रयज्ञैर्यजन्ति ते दम्भेन ; तत्राप्यविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.—तत्र संसारविषयात्मके सुखे पतिष्ठा यद्वर्तन्ति तेन च यत्फलमनुभवन्ति तदाह—आत्मेत्यादि-चतुर्भिः । आत्मना स्वेनैव सम्भाविताः स्वधर्माविकारणलोकेषु उत्तमतां पूज्यतां नीताः, न तु भगवद्विषयैः ; अतएव स्तब्धाः अनन्नाः स्थाणुप्रायाः । किञ्च धनेन यो मानो मदश्च ताभ्या-

मन्विताः युक्ताः । यद्वा धनमानमदौरन्विताः तादृशाः स्तम्भः नामयज्ञैः शब्दात्मकैः प्रतिष्ठार्थमविधिपूर्वकं मर्दशादिज्ञानाभा-वेन मद्गजनरादित्येन ते पूर्वोक्ता आसुरा यद्वादि-कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—आत्मनैवात्मानं महान्तं मन्यन्ते ते आत्मसम्भाविताः । स्तब्धा अप्रणताः । धन-निमित्तो मानो गर्वः, मद उन्मत्तता ताभ्यामन्विताः अनमानमदान्विताः । नामयज्ञैर्नामात्रैर्यज्ञैः दम्भेन धर्मव्यजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्तिकपत्न्यादिदुष्टिद्विर्जितं यजन्ते ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूकाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.—अहङ्कारमिति । अहङ्कारं अहङ्करणमहङ्कारः, विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्य-ध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानं 'अहं' इति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्टतमः, सर्वदोषाणां मूलं सर्वा-नर्थप्रवृत्तीनां च तम् । तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् । दर्पं दर्पो नाम यस्याद्भवे धर्म-मतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणशत्रो दोषविशेषः । कामं रूपादिविषयम् । क्रोधमनिष्टविषयम् । एतानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः । किञ्च ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तदुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तः मच्छासनतिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तः, अभ्यसूकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—आसुरी सम्पदमभिजातैरधर्मजात-मेव सञ्जीयते, प्रवृत्तैरपि वैदिके वर्तन्नि नैव पुण्यमित्युक्तम् । ब्रह्मज्ञानासुरमासुरा दूरादेवोद्भिजन्त इत्याह—अहङ्कारमिति । अहङ्कारमेव स्फोरयति—विद्यमानैरिति । अच्यारोपित-वैशिष्ट्यविषयत्वादहङ्कारस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्वमाह—अ-विद्याख्य इति । विवेकिमिस्तस्यातिथत्वादवदेत्येवं सूच-यति—कष्टतम इति । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति । तं संश्रिता इति सम्बन्धः । कार्यकरणसामर्थ्यमुक्तविशेषणं बलम् । अहङ्कार एव महदवधीरणार्थतत्त्वेन परिणतो दर्पस्तं व्याक-

रोति—दर्पो नामेत्यादिना । अन्यांश्च दोषान्मात्सर्यादीन् । न केवलमुक्तमेव तेषां विशेषणं, किन्तु कष्टतममस्ति विशेषणा-न्तरमित्याह—किञ्चेति । यद्यपीश्वरं प्रति द्वेषस्तेषां सम्भा-व्यते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रति द्वेषः ? न हि तत्र भोक्तारमन्तरेणैश्वरस्यावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—तदु-द्धीति । तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रकटयति—मच्छास-नेति । ईश्वरस्य शासनं धुतिस्पृष्टिरूपं तदतिवर्तित्वं तदुकार्य-ज्ञानानुष्ठानपराह्मुक्तत्वं ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—ते चेदभ्युक्ता यजन्त इत्याह—अहङ्कारमिति । 'अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमि' इत्येवंरूपमहङ्कारमाश्रिताः तथा 'सर्वस्य करणे मद्वलमेव पर्याप्तं' इति च बलम्, अतो 'मत्सदृशो न कश्चिदस्ति' इति च दर्पम् ; 'एवमश्रुतस्य मम काममात्रेण सर्वं सम्पत्स्यते' इति कामं, 'मम ये अनिष्ट-कारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामि' इति च क्रोधम्, एवमेतान् संश्रिताः स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं

सर्वस्य कारयितारं पुरुषोत्तमं मामभ्यस्यकाः प्रदिषन्तः कुयुक्तिर्भिमर्स्थितौ दोषमाविष्कुर्वन्तो माम-
सहमाना अहङ्कारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— पुनस्तस्यादिपरिहारायानन्तरकोकस्य सात्त्विकयजनैतिकर्तव्यतात्परागुणवैपरीत्यपरत्वेमाह— ते चे-
द्भूता यजन्त इति । भगवानेव सर्वं कारयतीत्यस्य प्रति-
क्षेपोऽहङ्कारः, व्यपरीहाराय स्मर्यते 'यथाहङ्कारमाश्रित्य यज्ञ-
दानतपःक्रियाः । कुर्वन्तस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत्' इति ।
बलवत्त्वमात्रस्यादोषत्वेऽपि 'भगवतो बलेन' इत्यादेर्विपरीतं
स्वबलपर्याप्त्यनुसन्धानम्, तदुभयमूलो द्वेषः सर्वावज्ञानहेतुः
पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धी भगवत्प्रसादादेवेष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारावि-
लस्य विपरीतो कामकोधाविनि कमेण दाम्भिकयज्ञेतिकर्तव्य-
ताक्रमं विवृणोति अन्त्यापेक्ष इत्यादिभिः । संश्रिताः सम्भ-
गान्त्रा, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र पर-
देहेष्विति यागोक्त्युक्तप्रतिकूलव्यतिरेकस्फुरादिविवक्षया सत-
म्या स्थितिः सिद्धा; वा च प्रवर्तनावर्धयमिति श्रुत्यादिभिः
प्राक्प्रपञ्चितम् । तत्प्रतिपत्तिविषयं स्मारयति सर्वस्य
कारयितारमिति । हितप्रवर्तनमेवास्याहेतुरिति भावः ।
पुरुषोत्तममिति— श्रद्धैलक्षणविज्ञानमात्रात् कृतकूलो भव-
तीत्युक्तं, स हि महोक्तकारी द्वेषास्यस्पर्धमेवामिति भावः ।
सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं, गुणेषु दोषाविष्करणस्यास्यलक्षण-
व्यक्त्यर्थः च । पुरुषोत्तमप्रकरणे हि स्पष्ट्यादिप्रवर्तनाय 'सर्वस्य

चाहं हृदि सन्निविष्टः' [१५।१९] इत्युक्तम् । तदेवात्र
'मामात्मपरदेहेषु' इत्यनेन स्मार्यत इति च भावः । 'प्रदि-
षन्तोऽभ्यस्यकाः' इत्यनयोः प्रातिहोम्येन हेतुकार्यतयाऽभ्य-
स्य कर्म यजन्त इत्यनुकर्षणेन वाक्यसमाप्तिं चाऽऽह कुयुक्ति-
भिरिति । ईश्वरपरतन्त्रत्वे कथं कर्मव्यवस्था ? फलानां कर्ममूलत्वे
च किमीश्वरेणेत्यादयः कुयुक्तयः । अनस्यलक्षणव्याजेना-
स्यामपि बृहस्पतिरलस्यत— 'न गुणांशुगुणिनो हन्ति स्तौति
मन्दगुणा- (वान्यान्गुणा-) नपि । नान्यदोषेषु रमते (न हसे-
वान्यदोषांश्च) साऽनस्य प्रकीर्तिता' [अ. स्मृ. ३.७] इति ।
असहिष्णुत्वरूपेण लक्षणेन द्वेषं विवृणोति मामसहमाना
इति । असहमानत्वं च तदाज्ञातिलङ्घनपयस्तेनमनुसन्धेयम् ।
एतच्च सर्ववर्णानामप्यष्टाचिनरकपते नैदानम् ; यद्योच्यते
'मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः । द्विष्यावो
विषुष्येष्टं देवं नारायणं हरिम्' [म. भा. १२।३४।६९]
इति । एवं 'ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम्'
(जनार्दनम्) । न तेषां गुणयतीर्थेण गतिः संसर्गिणामपि' [म. भा. १२।३३।३६ ऊ. को.] इत्यादि मात्रानुसन्धेयम् ।
'नामयज्ञैः' [१६।१७] इत्यस्योपलक्षणमाह यागा-
दिकं सर्वमिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता । यदि स्यान्मामपीदानीं
कारयित्वित्यादि "ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयित माम् । अद्येति वादिनं ब्रूयात्सदाऽथो यास्य-
सि" इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. द्रो.— भगवद्वेषस्यात्मपरदेहाधिकरणत्वं कथं ?
इत्यत आह— मामिति । कुतो न कारयिता ? यदि स्या-

तर्हादानीमकुर्वानं मामपि कारयतु, कुर्वाणं च निवारयतु,
इत्यर्थः । सदाथो नित्यनरकम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारमिति । अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरप्यहं गुणवानिति
प्रतिपत्तिरहङ्कारः, तमाश्रिताः; मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रदिषन्तोऽसहमानाः । अभ्यस्यका
आत्मपरदेहेषु व्यवस्थित ईश्वरेऽभ्यस्यवद्गुणदोषानाविष्कुर्वन्तः ॥ १८ ॥

८ ब्रं. गि.— यदैवमेतेषामासुरप्रकृतीनां बहिरङ्का-
भूतं यागदानादिकमपि न सिध्यति, तदा दूरापास्तमेव विवे-
कवैराग्यादिकमन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रायेणाऽऽह— अहङ्कार-
मिति । 'अहमेव सर्वोऽकृष्टः' इत्यभिमानोऽहङ्कारः, तत्पुरुष-
पराभिभवहेतुसामर्थ्यविशेषो बलम्, तत्कृतं परावधीर्णं
द्वेषः, तत्पुरुषः परदारारथमिच्छाः कामः, सप्तविकूलेषु क्रोधः,
चकारात्सह्यहार इत्येवमहङ्कारादीनाश्रिताः; अतो न तेषां
विवेकवैराग्यादिप्रसक्तिरित्यभिप्रायः । तादृशा अपि यदि
प्रदक्षि कुण्डः पूता एव स्युः, न तु तत्कुर्वन्ति, प्रस्युत द्विषन्ती-
त्याह— मामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्त इति । मां भगवन्तमीश्वरं

आत्मदेहेषु परदेहेषु च प्रकर्षेण द्विषन्तः । तत्राहमेहेषु भगव-
देष्टो नाम अन्त्यमितया नित्यनुभावेन स्वदेहावस्थिते
भगवति 'को नामेश्वरः ? स्वत एवाहं बुद्धिबलेन सर्वं करोमि'
इति भगवन्नित्यनुभावासहनम् । परदेहेषु भगवद्वेषस्तु
रामकृष्णादिभगवद्विद्वेष्टेव्यतिमात्रपमपि दिव्यवैभवमनालोच्य
मनुष्यबुद्ध्या तेषु दोषारोपणम्, 'अवज्ञानमिति मां मुहाः'
[१।११] इत्युक्तेः । नवेवं दुर्बुद्धीयुवांशः कथं नाहङ्कारसति ?
तत्राऽऽह— अभ्यस्यका इति । गुवांदीनां हितोपदेशेनज्ञान-
विग्रहममादिदोषारोपका इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ च० त० वी०— अहङ्कारमिति । मां पुरुषोत्तमं सर्वेश्वरमिह लीलाकृत्तारं सर्वत्र वर्तमानं चेतनात्मानं च
द्विषन्तो भवन्ति; इदमेव तेषु महादुःखलक्षणं पारुष्यम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— अविधिपूर्वकं यजनं पूर्वं विवेचयति—
अहङ्कारमिति । अहङ्कारं सत्त्वामिमान्, बलं स्वसामर्थ्यं, दम्प
गवै, कामं मनोभिलाषं, क्रोधं व्यथं हृदयक्लेशं,—चकारेण
हर्षादिगादयः सकृद्दीप्ताः—तान् संशिताः सन्तः, आत्मपरदेहेषु

‘मयि ते तेषु चाप्यहम्’ [१२९] इत्युक्तरीत्या स्थितं मां
प्रद्विषन्तः प्रकर्षेण द्वेषं कुर्वन्तो मद्गजवादिनिम्नां कुर्वन्तः,
अन्यसूयकाः दोषरहितेषु दोषारोपकाः सन्तो यजन्त इति
पूर्वगैव सम्बन्धः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— अहङ्कारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः, बलं शरीरं धनाभिजननिमित्तं च, दम्प
परावज्ज्ञां कामं क्रोधं च संशिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्मदेहे स्वेदहशोषणेन ‘कषयन्तः शरीरस्थं भूतभ्राम-
मचेतसः ॥ मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वत्तासुरनिश्चयान्’ [१७६] इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना
प्रद्विषन्तः । अन्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु श्रमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥

आसुरसम्पलक्षणवतां फलम् ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नगधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तानहमिति । तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां
क्रूरान्संसारेष्वेव अनेकनरकसंसारणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्तात्क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभा-
नशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तेषामुक्तविशेषणवतामाधुराणां किं स्यात् ? इति तदाह— तानिति । भगवतो नैवृण्यप्रसङ्गं
प्रत्यादिशति— अहमेति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— य एवं मां द्विषन्ति, तान् क्रूरान् नराधमानशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरामरणा-
दिरूपेण परिवर्तमानेषु सन्तानेषु, तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु
क्षिपामि; तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु क्रूरस्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवंविधश्रेयादिपूर्वक्यागादेरपि यथो-
चितप्रतिकूलफलप्रदोऽहमेवेत्युच्यते— ‘तानहम्’ इत्यादि-
श्लोकद्वयेन । वैषम्यनैवृण्यपरिहारार्थः ‘तान्’ इत्यनुवाद इत्यभि-
प्रायेणाऽऽह म एवं मां द्विषन्तीति । अत्र चतुर्भिर्विशेषणैः
‘न मां दुष्कृतिनः’ [१७१९] इत्यादिनोक्तवृत्तिविधा
दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तद्व्याख्यानम् । तथा हि—
नराधमशब्दस्तत्त्वत्स एव, ‘आसुरं भावमाश्रिताः’ [७१९]
इत्येतत् ‘द्विषन्तः’ इत्येतत् समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम्,
एवं क्रूराशुभशब्दावपि यथायोगं मूलादिशब्दसमानार्थानौ नेतव्यौ ।
अत्रादिभागनेन योजनं चासुरास्यैक्यात् । जन्मादिचक्रपरिवृत्ति-
ष्वविच्छिन्नतत्त्वैकारोणेन सरणात् संसारः सन्तानः । संसरति
पुरुषोऽस्मिन्मिति अधिकरणार्थजन्यतोऽत्र संसारशब्दः । तद्वह-

त्वोक्तिचक्रपरिवृत्त्यनन्यादित्याह जन्मजरैत्यादिना ।
संसारशब्दस्य सदसज्जन्मसाधारणत्वाद्विशेष्यत इत्याह तत्रा-
पीति । ‘एतद्दि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम्’ [६४२]
इत्याद्युक्तभगवयोगानुक्कृतास्मिन्कजन्मविशेषणवच्छेदाय ताम-
सत्त्वम् ‘आसुरीष्वेव’ इत्युच्यत इत्याह मदानुकूल्यप्रत्य-
नीकेष्विति । ईदृशं प्रतिकूलजन्म देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि
द्रव्यमिति । ‘एष एवासावु कर्म कारयति तं यमघो निनी-
षति’ [कौ. ज. ३१९] इत्यादिश्रुत्यनुसारेण ‘क्षिपामि’
इत्युक्तस्य द्वारमाह तत्तदिति । पापप्रवृत्तिहेतुभूतक्रूरबुद्ध्यादि-
प्रदानमपि प्राचीनश्रेयादिकलमृतत्वाविशरस्य वैषम्यनैवृण्य-
पादकम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानिति । आसुरीषु सिंहव्याघ्रवराहादिषु ॥ १९ ॥

८ चं. न. गि.— एवमासुरसम्पदं निरूप्य तत्फलमाह
द्रव्याभ्याम्— तानहमिति । कूराहिंसापारान् मां च द्विषत
एव नराधमस्तानहं संसारेषु नरकसंसारणमार्गेषु क्षिपामि
पातयामि । ‘तत्तति नरकेषु च’ [१९१९] इति पूर्वोक्त-

स्यवार्थं प्रपञ्चः । तत्क्षिरकालाभरकागतांस्तान् आसुरीष्वेव
अतिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु, क्षिपामीत्यशुभजते । न चैवं
क्षिपतो मम वैषम्यनैवृण्ये भवतः, तदीयकर्मांशत्वादिस्वादिस्व-
भिप्रेत्य विनिगष्टि— अशुभानिति; अशुभकर्मकारिण

इत्यर्थः । ननु शुभकर्माण्यपि स्वमेव तैः कारयति, अथवे हि—
“एष खेव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष उ
एवासाधु कर्म कारयति, तं यमथो निनीषते” [कौ. उ. ३. १. ९]
इति; तथा च कर्मानुसारित्वेऽपि वैषम्यनैर्बुध्यदोषो दुष्परिहर

इत्याशङ्कानिरासार्थमजसमश्रुमानित्युक्तम् । नित्यपापकृतः
तेषां पूर्ववृद्धैतदीयपापानुसारिणोवाह्युत्तरोत्तरपापकाक इति न
मे दोषप्रसक्तिः, ‘वैषम्यनैर्बुध्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दूशयेति’
[ब. सू. २. १. ३४] इति न्यायादिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— तानहमिति । अतः सहजामुसारं नत्वावेशिनो मायाविन आसुरीष्वेव योनिषु पुनः पुनः
क्षिपामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— सर्वफलदाता च स्वयमेव, अतः
स्वभक्तद्वेषिणां फलं न प्रयच्छामीत्याह— तानहमिति । अहं
तान् द्विषतः कूरान् कठिनान् नराधमान् तामसान् संसारेषु

अहम्भमाप्तरूपेषु जन्ममरणादिरूपेषु वा, तेष्वयमासुरीष्वेव
मत्प्रतिपक्षरूपासु योनिषु अजस्रं निरन्तरं क्षिपामि; पातया-
मीत्यर्थः । क्षिपामीत्युक्त्या क्रोधः सूचितः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— तेषां सर्वदेहेषु फलमाह— तानिति । सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिमान्
भूतद्रोहकर्तृन् अहमन्तरात्मा, न तु तदत्यः, येन मम वैषम्यं स्यात् । पूर्वसंस्कारात्ते तथैव पापं कुर्वन्ति तदनु रूपं
फलं च प्राप्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मृदा अविवेकिनो जन्मनि
जन्मनि प्रतिजन्म तमोबहुलाप्यैव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मृदा मामीश्वरमप्राप्यानासाधैव
हे कौन्तेय ! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । ‘मामप्राप्यैव’ इति न मत्प्राप्तौ काचिद-
प्याशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टशुभाधुर्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्म-
नामन्ते श्रेयो भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । तेषा-
मीश्वरप्राप्तिसङ्काभावे कथं तन्निषेधः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—

मामित्यादिना । यस्मादासुरी सम्पदनर्थपरम्परया सर्वपुरुषार्थ
परिपन्थिनो तस्माद्यावत्सुखः स्वतन्त्रो न काश्चित्परवश्यकर्तृ
योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— मदासुकूल्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनि जन्मनि मृदाः मद्भिपरीतज्ञाना
मामप्राप्यैव ‘अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः’ इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोऽधमासेव
गतिं यान्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— उत्तरोत्तरमपकर्षपरम्परोच्चार्यते— आसु-
रीम् इति श्लोकेन । मृदशब्दतः फलितमाह मद्भिपरीत-
ज्ञाना इति । यद्वा विपरीतज्ञानमेवात्र मोहः स न वाक्यार्था-
नुगुण्यात्स्वविषयो विरोधितः । सरोत्तत्तृणामपि परब्रह्मप्राप्ते-
रनेकजन्मसंसिद्धिसिद्ध्यतया तामसेषु तत्प्रसङ्गप्रतिषेधयोरनौ-

चित्यात्प्राप्तेः प्रथमपवनसूतशालत्रयज्ञानप्राप्तिरिहासाश्रयवैध्या-
दुरेषु प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रजन्यज्ञानत्वजन्यकृत्यर्थाह—
अस्ति भगवानिति । अधमत्वस्योत्तमावधिसापेक्षत्वाद-
विसमर्पणसमर्थतया सन्निहितः तत्तदशब्दो न हेतुपर उचित
इत्यभिप्रायेणाऽऽह ततस्ततो जन्मन इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— आसुरीमिति । आपन्नाः प्राप्ताः । मां सर्वज्ञमीश्वरम् । अधमां निकृष्टां,
नरकमित्यर्थः ॥ २० ॥

* ‘एष होत्रैर्न साधु कर्म कारयति तं यमन्वातुनेष्वेत्येव एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुवृत्तते’ श्रुतिता-
दृशीये कौपीतकपनिषदि दृश्यते ।

८ वें. ब्र. मि.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मना-
मन्ते श्रेयः किं न भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । ये
कदाचिदासुरीं योनिमाप्ताः ते जन्मनि जन्मनि मूढाः
तमोबहुलत्वेनाविवेकिनः, ते च मामप्राप्यैव मनुष्यद्वि-
वेदमार्गमप्राप्य, तेषां भगवत्प्राप्तिशङ्काया एवाभावात् ।
'अप्राप्यैव' इत्येवकारेण तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्ति-
स्वरूपाधोग्यता दर्शिता । तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गा-
योग्यो मूल्या ततः पूर्वनिष्ठयोनितोऽपि अधर्मा निष्ठतमां

गतिं योनिं यान्ति । यस्मादेवं कदाचिदासुरीं योनिं
गतत्पोत्तरनिकृष्टयोनिप्राप्तिः, न तु प्रतीकास्माथर्ममन्थन्ततमो-
बहुलत्वात् ; तस्मात्प्राप्तमनुष्यदेहस्थितिस्तावदैवासुरसम्पत्परि-
हाराय दैवी सम्पत्प्राप्त्यनुष्ठेया श्रेयोधिभिः ; अन्यथा
तिर्यगादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वात् कदापि निस्तारो-
ऽस्तीति महत्सङ्कटमापद्येत्यभिप्रायः । उक्तं हि— 'इहैव
नरकव्याधेस्त्रिक्रिस्तां न करोति यः । गत्वा निरोषधं स्थानं स
नरः किं करिष्यति' इति ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— आसुरीमिति । मामप्राप्यैव दृष्टयादिनाऽऽयस्मन्प्रवृत्तैवाऽधर्मा गतिं यान्ति । एवकारेण
मत्प्राप्त्युपायभूतसन्मार्गप्राप्तिरपि नास्ति तेषां कुतः पुनर्मत्प्राप्तिः ? ततोऽन्वन्ततमो मायैवाधमगतितिर्युकम् ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— तयोनिप्राप्त्यां फलमाह— आसु-
रीमिति । जन्मनि जन्मनि— तथावज्ञापनाय वीप्सा-
हे कौन्तेय ! आसुरीं योनिं मद्भर्माचरणप्रतिकूलं योनिं प्राप्य
मत्प्राप्तिसाधनाभावात् मामप्राप्यैव ततो जन्मसमाप्तौ अधर्मां

गतिमन्वन्तमः प्रवेष्टारूपां यान्ति, प्राप्तवन्तीत्यर्थः । एवकारे-
णाऽवतारद्वारा यं सर्वदर्शनयोग्यायामपि स्वरूपाज्ञानान्मर्द्धान-
मप्राप्य गच्छन्तीति ज्ञापितम् । कौन्तेयेति सम्बोधनाद्भक्त
गृहजन्माप्यस्या स्वप्राप्तियोग्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह— आसुरीमिति । अधर्मां नारकीं तिर्यक्स्थावरादि-
रूपां वा ॥ २० ॥

आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वारं, तस्मान्निवर्तनोपायभूतश्च हितोपदेशः ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्या आसुर्याः सम्पदः सङ्क्षोपोऽयमुच्यते, यस्मिन्त्रिविधे सर्वे आसुरसम्पद्भेदो-
ज्जन्तोऽप्यन्तर्भवति ; यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य ; तदेतदुच्यते— त्रिविध-
मिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनः ; यद्द्वारं प्रविशेन्नैव नश्यत्यात्मा कस्मैचि-
त्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत उच्यते 'द्वारं नाशनमात्मनः' इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा
लोभः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत्— यतः एतद्वारं नाशनमात्मनः, तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथमासुरी सम्पदन्तर्भवेद्वती
पुष्पायुषेणपि परिहर्तुं शक्येत ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्व-
स्या इति । सङ्क्षोपेतिफलमाह— यस्मिन्मिति । कामादौ
त्रिविधे सर्वस्याऽऽसुरसम्पद्भेदस्यान्तर्भावोऽपि कथमसौ परि-
ह्रियते ? तत्राऽऽह— यत्परिहारेणेति । कामादिपरिहारे-
णाऽऽसुरसम्पद्भेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जने ? इत्या-

शङ्क्याऽऽह— यन्मूलमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नाशा-
शङ्का ? इति तत्राऽऽह— कस्मैचिदिति । त्रिविधमपि
सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विशेषतो दर्शयति— किं
तदिति । तस्मादिति व्याचष्टे— यत् इति । कामादित्यागे
सत्यनर्थावरणश्रेयःप्रतिबन्धनिवृत्तौ स्यातामिति भावः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अस्यासुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह— त्रिविधमिति । अस्यासुरस्वभाव-
रूपस्य नरकस्यैतत् त्रिविधं द्वारं, तच्चात्मनो नाशनं कामः क्रोधो लोभ इति । त्रयाणां स्वरूपं पूर्व-
मेव व्याख्यातम् । द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ; तस्मात् अतिघोरनरकहेतुत्वात्
कामक्रोधलोभानां एतन्नयं दूरतः परित्यजेत् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— अवश्यपरिहरणीयं सङ्क्षिप्योच्यत इत्य-
भिप्रायेणानन्तरप्रार्थं सङ्गमयति— अस्म्येति । यथावस्थित-
स्यात्मनोऽप्राप्तिरेव ह्यात्मनाशः, स चासुरस्वभाव एवेत्य-

भिप्रायेणाऽऽह आसुरस्वभावस्यात्मनाशस्येति । मूल-
च्छेदात् सर्वोऽस्यासुरस्वभावविच्छिन्न एवेत्यभिप्रायेणाऽऽह मूल-
हेतुमिति । आसुरस्वभाववरूपस्य नरकस्येति— एतस्मा-

मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्सम्यग्ज्ञानाज्जीवन्मुक्ता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमर्हति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्थित्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्म-
केषु 'सुखी दुःखी यदोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य
संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत
आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्ये-
तत्तत्त्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनामोक्षो वक्तव्य इत्याह भग-
वान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान्
सन्नातुपश्यति, गुणा एव सर्वव्यवस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं
वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवाख्यं "वासुदेवः सर्वः" [७।१९] इत्येवं पश्यन्सन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान्
प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो भोक्षणं कथं' इति प्रत्याख्यानार्थं
वृत्तावृत्तादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति—
पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः सा चेति शेषः । मोक्षो
गुणेभ्यो विच्छेदपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं
व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते— नान्यमिति । सत्तादिविषयस्य
गुणभेदस्य विवक्षितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्यमनु-

शब्दार्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽर्थिकमर्थमाह— गुणा
एवेति । सर्वव्यवस्थास्तत्कार्यकारणकारपरिणता इति यावत् ।
सर्वकर्मणां कायिकायिकमानसानां विहितप्रतिषिद्धानामि-
त्यर्थः । परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरिक्तमेव स्फोरयति— गुणेनि ।
निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्मतामसौ प्राप्नोति;
ब्रह्मभावोऽस्याभिव्यज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य
जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म
च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छ-
तीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— अनर्थभातरूपमोक्षं विद्वान्ब्रह्मत्वं
प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथो-
क्तमित्येतदेव व्याख्ये— मायेति । मायैवोपाधिस्तद्भूतस्त-
दात्मनः सत्तादीननैर्बुध्यानिर्त्यर्थः । एष्यः समुद्भवन्तीति
समुद्भवाः, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तामिति व्युत्पत्तिः

गृहीत्वा व्याख्ये— देहोत्पत्तीति । यो विद्वानविद्यामयानं
गुणाधीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जन्मेति ।
पुस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य प्रसङ्गादत्र सङ्क्षिप्तस्य सम्यग्ज्ञानमय
कल्मसुपसंहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिसन्धिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रवर्धितसत्त्वानां गुणात्यय-
द्वारेण ऊर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितभगवदारा-
धनरूपकर्ममुद्रानैश्च रजस्तमसी सर्वोत्पन्नाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽयं कर्तारं
नातुपश्यति; गुणा एव स्नातुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति; गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम्
अन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति; स मद्भावमधिगच्छति, मम यो भावस्तमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— एतन्नयत्यागे किं फलं ? इत्यत्राऽऽह— एतैरिति । एतैस्तमोद्गारैर्नरकद्वारैर्विमुक्त आचरति अनुतिष्ठत्यनुगच्छति ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एतस्यागस्य फलमाह— एतैरिति । तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तं नरः आत्मनः श्रेयो हितमाचरति, तत्तत्र मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— त्यागे च विशिष्टं फलमाह— एतैर्नरकद्वारभूतैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तत्सङ्ख्यागेन तत्रितयरहितः स्यादिति— एतैस्त्रिभिस्तमोद्गारैर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो भजनादिक-
त्याह— एतैरिति । कौन्तेय सत्सङ्गपुण्यस्य न तत्तत्सङ्ख्यागे माचरति, ततस्तेन परां गतिं याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — कामादित्रयत्यागे किं स्यात् ? अत आह— एतैरिति । तमोद्गारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति । तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्दानुगुणतः कर्मकारिणः फलम् ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं; शास्त्र-
प्रमाणानुभवं शक्यं कर्तुं, नान्यथा; अतः यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः, तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाव्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धिं
पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति, नाप्यस्मिंश्छोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वयं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— आध्यायः सम्पदो वर्जने श्रेयस्य
करणे किं कारणं ? तदाह— सर्वस्येति । तस्य कारणत्वं
साधयति— शास्त्रेति । उक्तमुपजीव्यान्तरकोकं प्रवर्तयति—
अत इति । शिष्यतेऽऽशुश्रियते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थः इति

शास्त्रं, तच्च विधिनियेषात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे— कर्तव्येति ।
कामस्य कर्णं कामकारस्तस्मादितोऽस्तिरित्युपेत्य कामाधीना
शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह— कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः
सदा पुमर्थयोग्यस्य सर्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह— नापीति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह— ए इति । शास्त्रं वेदाः, विधि-
रनुशासनं, वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स
सिद्धिमवाप्नोति न कामप्यामुष्मिर्कां सिद्धिमवाप्नोति; न सुखं ऐहिकमपि किञ्चिदवाप्नोति; न परां
गतिम् । कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— आसुरस्वभावेषु मूलतया प्रधानभूताख्य
उक्ताः; तेभ्योऽपि प्रधानतमः परिहार्यौ हेतुरन्तरमुच्यत इत्याह
शास्त्रानादर इति । सर्ववित्त्यसमस्तपुरुषहितानुशासनाच्छास्त्र-
शब्दो वेदेष्वेव प्रथमं प्राप्तः; तदनुबन्धादन्त्येष्वित्यत्र भिप्रायेणाऽऽह
शास्त्रं वेदा इति । विधायकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपात्तत्वात्
तन्नापारोऽत्र विधिराब्धविहित इत्याह— विधिरनुशासन-
मिति । फलितमाह— वेदाख्यं मदनुशासनमिति ।

शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् ।
'मदनुशासनं' इत्यनेन 'श्रुतिः स्मृतिर्मैत्राह' [वि. ध.
७६।११] इत्यादिस्मारणम् । एतेनान्यथा लिङ्गाद्यर्थे वर्ण-
यन्तोऽपि प्रत्यक्षाः । लिङ्गादयो हि प्रशासितुरभिप्रायमाक्षे-
पादभिधानतो वा व्युत्पद्यन्ति । शास्त्रप्रतिषेधभूतः कामकारोऽत्र
न शास्त्रीयवैकल्यादितिषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह स्वच्छन्दा-
नुगुणमार्गेति । 'अथ केन प्रयुक्तोऽर्थः' [३।३६]

६ अ. प्र. द्वी.— 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं' इति स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यते इत्यपभ्याख्याननिर्वाचार्थमाह— परिणामीति । कुत एतत् ! इत्यत आह—

अन्यथेति; गुणेभ्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभावे । मोक्षार्थं परमस्म्य कर्तृत्वमुक्तं तद्विरोधश्चेति वाक्यशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा विद्वान् । गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावाभीश्वरभावम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ वं. प्र. मि.— 'सर्वं रजस्तमः' [१४।९] इत्यपभ्येतत्पर्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः के गुणाः कथं वा वदन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रपञ्चितम् । इदानीं गुणेभ्यः कथं मोक्षणमित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा तु द्रष्टा द्वाभ्यां वार्योपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्बन्धो भूत्वा बुद्ध्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपपद्यति, किन्तु गुणा एव बुद्ध्यादिमावापन्नाः कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं

व्यतिरिक्तं तत्कार्यासंस्पृष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, न द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तादृशात्मतत्त्वज्ञानेन गुणेभ्यो मोक्षणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुनरेवोपपादयति— गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहोत्पन्नं हेतुभूतानेतानिगुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुल्लेखिष्यको जीवनेव अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य बन्धलीलासुपायेदानीं तद्विवेकतो गुणात्पद्मान् मोक्षलीलामाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपपद्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिः कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं ब्रह्माश्वरभावं प्राप्नोति ॥ ब्रह्मवित् (ब्रह्म वेद) ब्रह्मैव भवति ॥ [सं. व. ३।२।९] इति श्रुतेः । निगुणं हि ब्रह्म स्वयमव्ययं तदा गुणां स्त्रीनेतानतीत्यासृष्टमश्नुते प्राप्नोते ब्रह्मसुखं वा मुञ्जे ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वेच्छया स्वकीयार्थोत्पादितगुणादिरूपरूपत्वा कृतोचमध्यनीचाविर्भूतब्रह्मनिष्ठद्विरहितो मल्लीबाह्यान्वास्तरङ्गद्विरहितो वा स मद्भक्तिमाप्नोतीत्येतदर्थमेतन्निरूपितमित्याह— नान्यमिति । यदा मत्कृपाविशिष्टकाले द्रष्टा विवेकवान् गुणेभ्यः स्वकीयार्थमकट्ठरूपेभ्यः कृत्वा कर्तारं सर्वमूलभूतमनुपपद्यति, नान्यम्; च पुनः गुणेभ्यो विविन्नरूपेभ्यः परं पुरुषोत्तमं वेत्ति; स मद्भावं मद्भक्तिमधिगच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रार्थं भावः— गुणकृतनानावैचित्र्यदर्शनेन पुरुषोत्तममाहात्म्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैचित्र्यं पश्यन्तं तत्कर्तारं तद्वपेणाऽऽविर्भूतम् अनु तद्वदेव यथा भगवान्स्वात्मकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कञ्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावयुक्तो गुणदोषाभिभूतं न भवतीत्याह— गुणानेति । देही जीवो देहसंयुक्तवान् देहानां समुद्भव उत्पत्तिर्येभ्यस्तादृशानेतान् कौणिकान् लब्धौ कौणिकान् व्रीन् गुणानतीत्य अतिक्रम्य, जन्म तदर्थमोगार्थकं, मृत्युस्तद्भोगसमाप्तिरूपो भगवद्विस्मरणरूपो वा, जरा सेवाप्रतिबन्धरूपा, दुःखं संसारालम्बकम्, एतैर्विमुक्तं अमृतं मरणादिवोपरहितम् कौणिकं देहमश्नुते मुञ्जे प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया सा सर्वकामानश्नुते "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह" [तै. उ. २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपदादिरेव अमृतं अन्यथा देहवत्पदं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— कथं प्रकृतिः पुरुषं वज्राति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम् ; कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ! इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृष्टिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपपद्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न त्वहं कर्तेति । तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति, अन्यथा तु गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवो येभ्यस्तानतीत्य जीवश्रेषातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वाऽऽसृष्टं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानन्दावाप्तिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुल्लेखिष्युक्तः सन्निति तु अन्यथैतिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥

गुणातीतलक्षणज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कैलिङ्गक्षीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! !

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणान्तिवर्तते ॥ २१ ॥

विधानं शास्त्रविधानं ' कुर्यान्न कुर्यात् ' इत्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-

भगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दैवासुरसम्पद्भिभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्राद्वेत् कर्मणो निष्फलत्वे फलितमाह— तस्मादिति । कर्तव्याकर्तव्यौ धर्माधर्मौ, तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम किं कर्तव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । स्वकर्म क्षत्रियस्य युद्धादि । इतिशब्दोऽध्याय-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्वज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्त्यर्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसाल्पिकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैन्याद्युरीतिसम्पद्भ्यः मादानहान्याभ्यामुपदेय कामकोपलोभानपढाय पुरुषार्थिना शास्त्रप्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्धारितम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— तस्मात्कार्यकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणं— धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपबृंहिता वेदाः यदेव पुरुषोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्म अवबोधयन्ति, तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदन्वहनातिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं त्वमर्हसि तदेवोपादातुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. च.— अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्रायेणानुशिष्यते— तस्माच्छास्त्रमिति । अत्र कार्याकार्यशब्दयोस्तथातुत्पाद्यादिविषयत्वस्यासङ्गतिमभिव्यासाऽऽह उपादेयानुपादेयव्यवस्थायामिति । अनुष्ठानविपर्ययस्य तत्त्वविपर्ययस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वाच्च तद्विपर्ययस्य विवक्षितत्वात् कार्याकार्यशब्दौ तत्त्वतस्त्वयोः प्रदर्शनायाविसलमिप्रायेणोपादेयादिसाधारणशब्दः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं सम्या स्वीकरणं शास्त्रमेवेत्युक्तं, ' श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ' [या. सू. १।३] इत्यादिविरोधादित्यत्राऽऽह— धर्मशास्त्रेति । आदिशब्देनाचारग्रहणं, ' यज्यन्त्यविधिपूर्वकं ' [१।२३] ' न तु मामभिजानन्ति ' [१।२४] इत्यादिव्यवच्छेदाय शास्त्रेषाधिकमुच्यत इत्याह यदेवेति । सर्वाणि हि शास्त्राणि साक्षात्परम्परया वा परमपुरुषसमाराधनतथैव सर्वाणि विदधति; तत्र तत्त्वहितयोः ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदाः ' [१।५।१५]

इत्युक्तं परतत्त्वं प्राञ्चसमाख्यया स्मारयति पुरुषोत्तमाख्यमिति । तस्मात्पुण्यभूतं चेति सर्वेषां हि फलसङ्गादित्यागेनानुष्ठितानां परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव स्वभाव इति भावः । अत्र अवबोधयन्तीत्यनेनाज्ञातज्ञापनरूपविधानशब्दार्थो विवृतः । अयथाशास्त्रं कर्मणां करणं च न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण ' कर्तुमर्हसि ' इत्युक्तम् । तस्मादध्यनुष्ठानतत्त्वाध्यवसायसाधारण्यमाह उपादातुमिति । ' अर्हसि ' इत्येतदनुसारिमध्यमत्वमिति निर्देशः तस्य दैवीसम्पद्भिजातस्य योग्यत्वातिशययोजनाय । एतदुक्तं भवति— सचोत्तरेण भवता कुहकपुरुषकौशल्यतिसयपरिप्राहितमोहनशास्त्रामासप्रक्रियानुधावनेन नित्यभगवद्वाङ्मयरवेदाख्यशास्त्रावरसूतावधायिकारं कर्मयोगभक्तियोगरूपभगवदभ्यञ्जनपरमधर्मात् प्रच्युतेन भवितव्यम् ; अपितु न एव नित्यसुपादेयः— इति । इहेति निर्देशः कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थः, कर्मव्यवस्थित्यवस्थापको वा ॥ २४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भक्त्यन्यासस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिपु अगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचर्चिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ २४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कार्याकार्य-
व्यवस्थायाम् । शास्त्रविधानोक्तं, विधानं विधिः शास्त्रमेव विधानं तेनोक्तं कर्म क्रियाम् । इह संसारे ।
अहेसि योग्योऽसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

८ वें. ब्र. गि.— फलितमर्थं दर्शयन्भाष्यार्थद्वयसं-
रति— तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रं विहाय कामकारप्रवृत्तये-
हिकाष्ठमिकपुरुषार्थोपयोग्यत्वं, तस्मात् ते तव श्रेयोर्थिनः
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्यकर्तव्यविषये शास्त्रमेव प्रमाणं
बोधकं, नान्यत् । अतः शास्त्रविधानेन शास्त्रीयविधिना

लिङ्गादिरूपेणोक्तं कर्म विहितं निषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धमा-
सुरसम्पदार्पणं वज्रयन्निहितं दैवसम्पदार्पणं कर्तुमहेसि, 'मा शुचः
सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि' [१६/५] इति प्रागुक्तत्वादिव-
सम्पदमभिवर्धयितुमहेसीत्यर्थः । इहेति कर्माधिकारभूमि-
प्रदर्शनेन ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनाजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्रामब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— फलितमाह— तस्माच्छास्त्रमिति । तस्मान्मयि दत्तचित्तः कर्म युद्धाख्यं शास्त्रविधानोक्तं
स्वधर्मं कर्तुमहेसि ॥ २४ ॥

स्वकर्मवृत्तिर्देवस्य निवृत्तिर्नासुरोदयात् । इति दैवासुरविभागोऽयं षोडश इरितः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मादिति । तस्मात् कारणात् तव
दैव्यां सम्पदि जातस्य कार्याकार्यव्यवस्थितौ 'इदं कार्यम्',
इदमकार्यम्' एतद्वैवस्थितौ व्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं,

अतः शास्त्रं विधानोक्तं ज्ञात्वा त्वत्सङ्केतं त्वं कर्म कर्तुमिह प्रपद्ये
अहेसि ॥ २४ ॥

दैवासुरीयसम्पत्तिविवेकेन तु षोडशे । सङ्कत्यागविभागेन बन्धमोक्षौ विवेचितौ ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतामूलतरङ्गिण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्ध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात् तव शुद्ध्यादिकामस्य शास्त्र-
मेव प्रमाणं किं कार्यं, किं न कार्यं इत्यस्यां व्यवस्थायाम् । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं 'इदं कर्तव्यं, इदं न कर्तव्यं' इति शास्त्रं
वेदाज्ञारूपम् । विधानं च तदुल्लङ्घने प्रतिसमाधानम् । अग्निहोत्राद्यकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं
प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदमन्धमेवादि अन्यद्वा प्रायश्चित्तम् । शास्त्रं च विधानं
च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमहेसि । लोकान्तरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिदं कृतम् । तदेवं शास्त्रा-
नुवर्तिन एव चित्तशुद्ध्यादिकं, नान्यस्येति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

षोडशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोकः १— अध्यायोऽयमेवमवतारितोऽभिनवगुप्तपादैः—

‘एतदुद्धा ।’ इत्युक्तम्, बोधश्च नाम— धृतिमयज्ञानानन्तरमिदमित्यमित्येवम्स्तुत्युक्तिविन्ताभावनामयज्ञानानन्तरमिदमित्य-मित्येवम्स्तुत्युक्तिविन्तामयज्ञानोदयेन विचारविमर्शपरामर्शोदिरूपेण विजातीयन्यकारविरहिततद्भावनामयः स्वभ्यस्ताकारविज्ञान-लभे सति भवति; यद्वक्ष्यति— ‘विश्वस्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु’ (१८६३) इति । तत्र धृतिमये ज्ञाने गुरुशब्दे एव प्राधान्येन प्रभवतः । युक्तिविन्ताभावनामये तु विमर्शक्षमता असाधारणशिव्यगुणसम्पत्प्रधानभूता । अतोऽर्जुनस्यास्त्येवासावित्य-भिप्रायेण वक्ष्यमाणं ‘विश्वस्यैतत्’ इति वाक्यं सविषयं कर्तुं परिकरबन्धयोजनाभिप्रायेणाऽऽह गुरुः धीमगवान् **अभय-**मिति । आसुरभागसन्निविष्टा तामसी क्लिबिषा, सा प्रवृद्धया दिव्यावप्राहियया विषया बध्यत इति वस्तुस्वभाव एषः । त्वं च विद्यात्मानं दिव्यमंशं सात्त्विकमभिपन्नः । तस्मादन्तरि मोहलक्षणासन्निविष्टा विद्या बाह्यविद्यात्मशत्रुहननलक्षणां शास्त्रीयव्यापार-मनुतिष्ठेत्यध्यायारम्भः । —इति ॥

दानमिह मुख्यं विवक्षितम्, निरुपपदत्वात् । तच्च ‘दातव्यमिति यद्दानं—’ (१७२०) इति वक्ष्यमाणम् । ‘न्यायार्जितं वनं चार्धं श्रद्धया वैदिके द्विजे । अन्यद्वा यत्प्रदीयते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥’ (ज्ञा. यो. खं. १४८) इति **सूतसंहितायाम्** । ‘वृण्वन्त्यासः परं दानं—’ (११११३७) इति **भागवते** । **दमः—** ‘दमो नान्यद्वृद्धा नित्यं गाम्भीर्यं धैर्यमेव च’ (म. भा. १२१६११२) ‘दम इन्द्रियसंयमः ।’ (भाग. ११११३३६) **यज्ञः—** ‘यज्ञोऽहं भगवत्तमः ।’ (भाग. ११११३३९) **तपः—** ‘विधिनोक्तं मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥’ (योग्या. २।३) ‘कोऽहं ? मोक्षः कथं ? केन संसारं प्रतिपन्नवान् ? । इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसति पण्डिताः ॥’ (सू. सं. २।१४६) । **आर्जवम्—** ‘पुत्रे मित्रे कञ्चन च रिपो त्वारामनि सन्ततम् । ऐकल्यं मुने । यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥’ (सू. सं. २।१३११२)

नव्यास्त्वत्र— ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानमार्गैकमार्गयोस्तारम्येन व्यवस्थेति व्याख्याय “योगसङ्घस्तकर्माणं—’ (४।४१-४२) इत्यादिश्लोकद्वयाधारेणाम्नाभिरेतत्परं कर्मयोगपरतया व्याख्यातं’ इत्याहुः । तत्र; किं केन सन्नतमिति न विद्मः । न ह्यत्र तारम्येन व्यवस्थेत्यर्थः । कयाऽपि कृत्या लभ्यते, न च ‘योगसङ्घस्तकर्माणं’ इत्यादिश्लोकयोः प्रकृतोपलम्भकता दृश्यते, नाप्युक्तोऽर्थः कर्मयोगपरत्ववरूपं विशेषं भजत इति नूनमुत्पन्नप्राथित्येवेतत् । —**अविगीता ।**

श्लोकः २—अर्हिसा— ‘कर्मणा मनसा वाचा सर्वसूतेषु सर्वदा । अज्ञेयजननं प्रोक्तमर्हिसात्त्वेन योगिभिः ॥’ (यो. या. १।५२) इति । **सूतसंहितायाम्—** ‘वेदोक्तं प्रकारेण विना सत्यं तपोवन । कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ आत्मा सर्वतोऽच्छेद्य अदाद्य इति या मतिः । सा चाहंसा परा प्रोक्ता मुने ! वेदान्तवेदिभिः ॥’ (ज्ञा. यो. खं. १३।४-५) इति ॥ **सत्यं—** ‘यच्चतुष्टेन्द्रियैरेष्टं धृतं वेदविदां वर ! । तस्यैवोक्तिर्भवेद्विप्र ! सत्यता नान्यथा भवेत् । सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः । तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानमाचितैः ॥’ (सू. सं. ज्ञा. यो. खं. १३।६-७) इति । ‘सत्यं च समदर्शनम् ।’ इति **भागवते** (११११३७) ॥ **त्यागः—** ‘त्यागः सत्यास उच्यते ।’ (भाग. ११११३८) ‘त्यागः ज्ञेयस्य यस्यागो विषयाणां त्वेष च’ (शां. प. १६२।१७) इति **भारते** ॥ **दया—** ‘आत्मवत्सर्वसूतेषु कायेन मनसा गिरा । अलुक्मया दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवादिभिः ॥’ (सू. सं. २।१३।१२) ॥ **ह्रीः—** ‘खगुप्सा हीरकमंसु ।’ (भाग. ११११३४०) ‘कल्याणं कुरुते बाढं धीमान् ग्लायते कश्चित् । प्रशान्तवाङ्मना नित्यं हीरसुं धर्मादवाप्यते ॥’ (म. भा. शां. १६२।१५) ॥ इति । ‘अलोऽलुत्वं’ ‘अलोऽलत्वं’ ‘अलोऽल्यं च’ इति पाठान्तराणि । —**अविगीता ।**

श्लोकः ३—तेजः— ‘अधिक्षेपाद्यसद्वनं तेजः प्राणत्ययेष्वपि ।’ (द. रु. २।१३) । **क्षमा—** ‘प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । क्षमा सैविति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ॥’ (यो. या. २।६५) ‘कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः परिरीडिते । चित्तक्षोभनिवृत्तिाय क्षमा सा मुनिपुङ्गव ! ॥’ (सू. सं. २।१३।१४) **धृतिः—** ‘धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा

नाप्रोति विक्रियाम् । तां भजेत सदा प्राप्नोय इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ' (म. भा. १२।१६३।१९) ' अर्थेहानौ च बन्धूनां वियोगे चापि सम्पदि । तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थानं धृतिः ॥ ' (यो. या. २।६६) ' वेदादेव विनिर्मोक्षः संसारस्य न चान्यथा । इति विद्वाननिष्पत्तिर्धृतिः श्रोका हि वैदिकैः ॥ अहमात्मा न मत्स्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः । या सा श्रोका धृतिः श्रेष्ठा मुने । वेदान्तचेदिमिः ॥ ' (सू. सं. २।१३।१५-१६) । ' जिह्वापस्थजयो धृतिः । ' (भाष. १।१।१।३६) शौचम्— शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरं तथा । सुखलाभ्यां स्थितं बाह्यं मनश्चक्षुस्त्रितयान्तरम् ॥ ' (यो. या. २।६८) ' अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः । ' (सू. सं. २।१३।१८) । दैवीमित्यनेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तयोर्गो द्वितीया । ' धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नाभिमानिता ' इति पाठान्तरम् ॥

—अविगीता ।

श्लोकः ५— अत्र वामनः—

देह आत्मेति यो भावो, यो जडं सत्यमित्यपि । भावः स विपरीतः स्याद्विमोक्षो मोक्षेण ततः ॥
अनादिरिव सम्बन्धोऽविद्याया बन्ध इष्यते । तत्रातिशयमाधत्ते इस्तरं सम्पदासुरी ॥
ज्ञानिनो भगवद्भक्तान् द्विषन्ति छासुरा नराः । योनीः प्राण्यसुरीरेव ततो यान्त्यधर्मां गतिम् ॥
नाशः स्याद्भवपाशस्य रमेशस्य प्रसादतः । स च भक्तान् द्विषद्भिर्न प्राप्तव्योऽत्र कथञ्चन ॥
अज्ञानबन्धबुर्गन्धो व्यपेति ज्ञानवारिणा । आसुर्यां सम्पदा सृष्टो बन्धो जातु न नश्यति ॥
अतस्तं बन्धमाहात्र निबन्धं भक्तबान्धवः । नास्ति भक्तद्विषां मोक्षः कदाचिदिति सूचयन् ॥
दर्पोऽभिमानः क्रोधश्चेत्याधुर्याः सम्पदो गुणाः । इत्याकर्ण्यार्जुनः स्वस्मिस्तासुरीक्ष्यासवान् शुचम् ॥
एको हनिष्यामि निमेषमात्रासेनामशेषां धृतराष्ट्रसुनोः । इत्ययमिदमवगणय्य वीरान्प्रजल्पतोऽस्य स्फुट एव दर्पः ॥
जहाहि पाण्डोभिमतिं भूतार्ण हन्तुं त्वं निष्कथतः कृपायाम् । कोवोऽभिमानश्च कपिष्वजस्य स्पष्टो न किं सातिशयावसुष्य ॥
अनुसन्धाय शोचन्तमासुरत्वमतः स्वकम् । अभिजातोऽसि दैर्घ्यं त्वमित्याश्वासयति प्रभुः ॥
क्रोधाचैरन्विताऽपि त्वं यस्माद्भक्तोऽसि मेऽर्जुन ! । तस्मादभिमुखो दैन्याः सम्पदोऽसि न संशयः ॥
उक्तमेव पुरा तुभ्यं 'दैर्घ्यं प्रकृतिमाश्रिताः' । मां भजन्ति महात्मानो (९।१३) ' नासुरं भावमाश्रिताः ' (७।१९)

विधूय दोषानचिराद्विमोक्षमतस्त्वमाप्स्यस्यवदातवंशः । आरोढुमर्हस्यचिराजपीठमशेष्यलितोऽपि शिशुर्नृपस्य ॥ —इति ।
अत्र शोकं दृष्ट्वा तत्परिहाराय ' माञ्छुः ' इति, तत्र हेतूक्त्यै ' सम्पदं दैर्घ्यमभिजातोऽसि ' इति, अहो मम सम्पदौ ! इत्युत्सर्गं परिहर्तुं ' पाण्डव ! ' इति चोक्तमिति केचित् ।

—अविगीता ।

श्लोकः ६— अत्र ' पार्थ ! ' इति सम्बोधनेन पृथायाः पितृष्वसुः पुत्रत्वेन त्वं मम परमप्रेमरूपदमसि, तेन वर्जनीयानि सर्वथा त्याजयितुकामोऽस्मि । अतोऽसुरस्वभावलक्षणानि विस्तारेण ब्रवीमीति सूचयति ।

—अविगीता ।

श्लोकः ७— अत्र वामनः—

कचित्परमहंसेषु शौचाचारविहीनता । दृश्यते तैरतः साम्यमासुराणां प्रसज्यते ॥
लद्वारणाय भगवानासुराणां तृणामथ । ' न सत्यं तेष्वि ' इति स्पष्टं विशिष्टं धर्मसंख्यत ॥
सत्यं ब्रह्माद्वितीयं तदासुराणां तृणां मतिः । नैवाकलयति व्यक्तं तस्मान्नास्त्येव तेषु तत् ॥
निश्चितमार्गनिष्ठेषु त्यक्त्वाचोऽपि कचित् । साक्षात्कृतत्वात्सर्वत्र सद्रूपं ब्रह्म विद्यते ॥
इत्याशयं विवृणोति ।

—अविगीता ।

श्लोकः ८— अत्र वामनः—

सत्यं ब्रह्म जगत्प्रतिमभिधानेन विवर्तते । इत्यनर्हीकृत्य जगद्वदन्ति ब्रह्मणः पृथक् ॥
रज्जुः प्रतिष्ठा सपस्य सूक्ष्मार्णां च काश्चनम् । जगतो न तथा काचित्प्रतिष्ठाऽस्येति ते विदुः ॥
अस्वीकृतोपादानास्ते निमित्तमपि नेश्वरः । अस्तीति वादिनः प्राहुः पापाः स्वाभाविकं जगत् ॥
हेतुः परस्परं योगः प्रकृतेः पुरुषस्य च । जगतो निगमैरुक्तः सोऽपि तैर्नान्युपेयते ॥
कर्मां न कोऽपि चेद्देहा उत्पद्यन्ते कथं न्विति । पृष्टा वदन्ति ते तत्र कल्पपेक्षेव हेतुताम् ॥
मिथुनीभूतयोः कामात्क्रीडुर्गोर्गमसम्भवः । प्रत्यक्षा एव तन्मूर्त्युः किमन्यत्तत्र कारणम् ? ॥
—रं किञ्चित् भानमिति जल्पना । ' किमन्य ' इत्यनेनात्र चावकाशानामनुदिता ।
जगन्मिथ्यात्ववादिनाम् । अद्वैतिनामियं निन्देत्याहुर्मन्दात्मनां वराः ॥
वदान्तं ब्रह्माम्यत्वं धृत्यः शतत्वाः स्फुटम् । ' बाधुदेवः सर्वमिति ' (१०।११) गीताऽप्यद्वैतमन्वते ॥

एकस्यान्यस्वरूपत्वं न तस्याभासतां विना । षट्ते, न षटः कापि पदो न च कटस्ततः ॥
विदन् भूषणमिध्यात्वं सर्वं भर्मेति भाषते । षटावसत्तयां जानन् सर्वां दृष्टिति शंसति ॥
आभासतां तरङ्गाणामवगच्छेत् तत्त्वतः । सर्व एवाम्बुधिरिति वक्त्रि, नान्यः कथञ्चन ॥
यत्तु सर्वपदं सर्वव्यापकत्वपरं अशुः । तत्तुच्छमेव नभसोऽप्यस्ति व्यापकता यतः ॥
असत्तया प्रपञ्चस्य येनैवमिह सूचिता । न निन्दिष्यति किं ब्रह्मेतरन्मिष्येति वादिनः ? ॥
‘ममेवागो जीवभूत’ (१५७) इत्यद्वैतं स्वयं वदन् । कथं तद्वादिनो देव आसुरास्कीर्तयिष्यति ? ॥
‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । तज्ज्ञानं सार्विकं’ (१८२०) शंसकथमेवं वदिष्यति ? ॥
‘पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं तद्भाजसमिति’ (१८२१) स्वयम् । वदन्मैतनो नन्दनन्दनो निन्दिता कथम् ? ॥
आस्तामेतदिहोद्दिष्टाश्वाका एव ये जगत् । वदन्त्यनीश्वरं कामहेतुकं च कुवादिनः ॥
प्रमाणं नैकमप्यस्ति द्वैततयाध्यसाधकम् । आहुस्तथाप्यप्रमाणमद्वैतं श्रुतिसम्मतम् ॥
शास्त्रानुभवशून्यानां तेषां दुर्वादिनां कलौ । मतं प्रकृतमश्रुतमार्गञ्चवाय केवलम् ॥

इति निपुणं निरूपयति ।

नव्यास्तु— अपरस्परसम्भूतमिति ‘असत्त्वम्’ ‘अप्रतिष्ठम्’ इतिवत् नञ्समास एव । ‘अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुन, वृत्तयश्च गुणाः ।’ (सां. का. १२) इति साङ्ख्यशास्त्रे वर्णितं गुणानामन्योन्यतो जननमेवात्र विवक्षितम् । परस्परसम्भवान्तीकारे परम्पराधारया गच्छतां जगतो मूलभूतं किमपि तत्त्वमन्युपेयं स्यादित्यासुरा जनाः प्रपञ्चास्तर्गताः पदार्थाः केनचित्कमेमाण्यतः सम्भूता इति नाम्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अपरश्च परश्चापरस्वरो इति केचिद्विच्छिन्नं विवृहन्ति; परमपरपरयोः समाप्तोऽपरपरावित्त्वेव भविष्यति, नापरस्वराविति— इत्याद्याह । तत्र, उपनिषत्कामधेनुपयोभूतायां गीतायां कापिलसाङ्ख्यसिद्धान्तस्य कान्त्यानाश्रयणात्, अत्रापि तद्विवक्षायां मानाभावात्, प्रत्युत ‘अनीश्वरं’ इत्यनेन निरीश्वरादिनां कापिलानामप्यासुरपक्ष एव प्रवेष्टव्यः सङ्कटस्वाच्च । किञ्च— न कापिला गुणानामन्योन्यतः सम्भवमन्युपगच्छन्ति । उदाहृतकारिकायां गुणानामन्योन्यव्यपेक्षया परिणामित्वमेवोच्यते इति व्यक्तं तद्व्याख्यासुः ‘प्रत्यक्षादन्यत्र मानं’ इति जल्पतां चासुराणां शास्त्रीयजगदुत्पत्तिकमालोचनमप्राप्तमेव । केवलं कामहेतुकत्वापुंसयोगेन सृष्ट्युद्भवः, मान्यरिकश्चित्त्र कारणमिति तन्मतम् । तदेव चात्र प्रकृतमिति सन्दर्भस्वरसाद्ब्रह्ममेव । एतेन अपरस्परसम्भूतपदेनोपनिषदुक्तसृष्ट्युत्पत्तिकमापेक्षया साङ्ख्यानां सृष्ट्युत्पत्तिकम एव विशेषतो विवक्षितं इत्यपि निरस्तम् । अपरश्च परश्चेति विग्रहद्वयं तु ‘अपरस्वराः क्रियासातत्ये’ (अष्टा. ६।१।१४४) इति व्याकरणानभिज्ञातमूलकमेवेति नार्थिकं प्रपञ्चयते ।

—अविगीता ।

श्लोकः ९— उपसर्गमांशः, उपरो ह्रस्वः, स इव संहारकर्मणि व्याधृताः इति कश्चित् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १०— असद्वाहान्— सत् परं ब्रह्म, तदितरत्वं स्वर्गादिकमसत्, तद्ब्रह्मन्तः ब्राह्मन्ति वा असद्वाहाः कान्त्यकम-
तत्फलप्रतिपादका मन्त्राः, तान् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १३— ‘प्राप्त्ये’ इत्यात्ममेवप्रयोगात् सर्वमिदं स्वप्रयोजनाय, न परप्रयोजनायेति सूच्यते ।

—अविगीता ।

श्लोकः १४— अत्र ‘ईश्वरोऽहं’ इत्यनेन जीवब्रह्मैक्यवादिनामद्वैतवेदान्तिनां निन्दा गम्यते इति कश्चित्प्रलप-
त्तसन्दर्भविषयं ‘असत्यं’ (१६८) इत्यत्र वामनकृतविमर्शेणैव विवृष्टप्रायं चेति न पृथङ्ङिस्त्यते । —अविगीता ।

श्लोकः १८— आत्मपराणामात्मनिष्ठानां देहेषु सर्वदा प्रकाशमानं मां गुणेष्वपि क्षमाक्षिपु दोषानशक्तत्वादीनारोप्य
अतिशयेन दिषन्त इत्याशयः उपरिष्कृत्योपवर्णितो वामनेन ।

—अविगीता ।

श्लोकः २४— ‘अहंसि’ इत्यनेन ‘ते’ इत्येतदभिप्रेता योग्यता सूच्यते । **नव्यास्तु**— अत्रत्यकार्याकार्येव्यवस्थिति-
पदेन कर्तव्यशास्त्राख्यनीतिशास्त्रकल्पनां लक्ष्मीकृत्य गीतोपदिष्टेति स्पष्टं भवति, इदमेव कर्मयोगशास्त्रमित्युच्यते— इत्याहुः ।
तत्र; गीतायाः कर्तव्यशास्त्राभावात् । न हि गीता स्वयं कर्तव्याकर्तव्ये विधत्ते, किन्तु तद्विषये शास्त्रं प्रमाणमित्यनुशास्तीति
कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रस्य पृथक्त्वमतिरोहितमेव । नीतिशास्त्रं चान्यदेव प्रसिद्धं विशाखाचनेषु । भगवद्गीताया एव नीतिशास्त्रत्वकल्पनं
तु बाह्यविद्यासंस्कारमूलमेवेति यत्किञ्चिदेवैतत् ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि षोडशाध्यायगौरवम् ।
 आकर्ण्य कुरङ्गाक्षि ! हर्षोत्कण्ठप्रवर्षिणि ॥ १ ॥
 अस्ति सौराष्ट्रकं नाम्ना पुरं गुज्जरमण्डले ।
 तत्राऽऽसीत्खड्गबाहुश्च राजा चेन्द्र इवापरः ॥ २ ॥
 यदीयकुसुमामोदमालासुरभितोदरे ।
 वारानिधौ हरिः स्वास्थ्यादशेत सह पद्मया ॥ ३ ॥
 यदीयकीर्तिकर्तुरेकणा भान्ति नभोज्ज्वले ।
 कीर्णा वैरिभूतश्वासमाहूतैस्तारकाळलात् ॥ ४ ॥
 यस्यासिधारातीर्थेषु स्नाता वैरिगणा भृशम् ।
 नाऽऽवर्तन्ते दिवोऽद्यापि स्वर्गस्त्रीवाग्निमोहिताः ॥ ५ ॥
 तस्यारिमर्दने नाम मदहस्ती मदोज्ज्वलः ।
 मदान्धधारासलिलगुञ्जद्भ्रमरमण्डलः ॥ ६ ॥
 कपोलफलकोत्तीर्णमदधाराजलानिलः ।
 बभौ यो निश्चरोद्गारैरञ्जनान्द्रिबोर्धकैः ॥ ७ ॥
 यस्याङ्गेषु व्यराजन्त चामराश्चन्द्रिकोज्ज्वलाः ।
 किरणा इव शीतांशोः पतिताः काननोदरे ॥ ८ ॥
 सिन्दूरपांसुपटलै राजकुम्भस्थलो बभौ ।
 यः सन्ध्यावारिद्वयान्तं वियत्खण्डमिव स्फुरन् ॥ ९ ॥
 कदाचिन्मोचयित्वा तु गृङ्गलान्निगडानपि ।
 मङ्कत्स्वा लोहददं स्तम्भं प्रसह्य निशि निर्गतः ॥ १० ॥
 आधोरणगणान्सर्वाङ्गानि विस्फूर्जदकुशान् ।
 क्रोधादवगणयैव निजशालां बभञ्ज सः ॥ ११ ॥
 तीक्ष्णाङ्कुशमुल्लैर्विष्वधन्मनोऽपि वैष्णवैः ।
 दण्डेस्तु त्रासयामासुः सादितो न मनागपि ॥ १२ ॥
 ततो राजा समालोक्य निश्चयेदं कुतूहलम् ।
 तत्र हस्तिकलामिहैः समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
 अदृश्यत समागत्य राजा दत्तावलो बली ।
 मोदयन्नुद्गटाटोपो हुताट्टालिकमालिकम् ॥ १४ ॥
 ददृशुस्तं महाभीमं पौरा दूरतरं स्थिताः ।
 गोपायन्तः शिशुमतीत्या निवृत्तान्कुतूहलाः ॥ १५ ॥
 रुक्मेषु नञ् मार्गेण पलायनपरिर्जनैः ।
 वारितेषु तदीयोप्रदानधाराभ्युत्थितैः ॥ १६ ॥
 स्नात्वा तेनाध्वना यातः सरसः कञ्चन द्विजः ।
 गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्तपयाञ्जपन् ॥ १७ ॥

निषिध्यमानो बहुधा पौरैराधोरणैरपि ।
 अमन्यमानः करिणो भीतो न स्खलितस्ततः ॥ १८ ॥
 स्फूतकारेण आनुषण्वज्जनाविपरिमर्दयन् ।
 स्पृशन्दानाम्बुजम्बालमायुष्मान्निर्गतो द्विजः ॥ १९ ॥
 ततो महानभूत्तत्र विस्मयो वागगोचरः ।
 मानसे भूमिपालस्य पौराणामपि पश्यताम् ॥ २० ॥
 समाहूय ततो राजा फुल्लराजीवलोचनः ।
 तमपृच्छद्विजं बाह्याद्वर्तीर्य प्रणम्य च ॥ २१ ॥

राजोवाच—

अलौकिकमिदं विप्र ! त्वयाऽद्याऽऽचरितं महत् ।
 कृतान्तकल्पादेतस्माद्यस्मान्निर्गतवान्गजात् ॥ २२ ॥
 कमर्चयसि गीर्वाणं कं मन्त्रं जपसि प्रभो ! ।
 का च सिद्धिस्तवास्तीति द्विजन्मनसमुदीरय ॥ २३ ॥

द्विज उवाच—

गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्तपयानहम् ।
 जपामि प्रत्यहं भूप ! तेनैताः सर्वसिद्धयः ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततो विहाय द्विरदकौतूहलरसं नृपः ।
 आजगाम द्विजन्मानमादाय निजमन्दिरम् ॥ २५ ॥
 नृपं मुहूर्तमन्वीक्ष्य तोषयित्वा द्विजोत्तमम् ।
 सुवर्णैलक्षसङ्ख्याकैर्गीतामन्त्रमुपाददे ॥ २६ ॥
 गीतानां षोडशाध्यायश्लोकांस्तपयानपि ।
 समभ्यस्य ततो राजा गजमोक्षणकौतुकी ॥ २७ ॥
 अथैकदा विनिर्गत्य बाह्यालीं सह सैनिकैः ।
 तमेवामोचयद्राजा मत्तमाधोरणैर्गजम् ॥ २८ ॥
 विस्मरन्भीतिवाक्यानि राज्यसौख्यममानयन् ।
 तृणवज्जीवितं राजा गजस्याग्रेऽविशत्ततः ॥ २९ ॥
 आदाय गण्डफलकं मदपङ्क्तिरङ्कुशम् ।
 आययौ मन्त्रविश्वासानुपः साहसिकाग्रणीः ॥ ३० ॥
 राहोरिव मुखादिन्दुः कालास्यादिव धार्मिकः ।
 साधुः खलस्य वदनान्नुपो निरगमद्गजात् ॥ ३१ ॥
 आगत्य नगरं राजा त्वमिषिच्य कुमारकम् ।
 गीतानां षोडशाध्यायादवाप परमं गतिम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाण्डे उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषोडशाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १७]

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा समदशोदितम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र भाष्यम्— ‘ इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतस्त्रैविध्यं, शास्त्र-
सेद्धस्य लक्षणं चोच्यते ’ [रा. भा. १७।१] इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति, तदशास्त्रमित्य-
भेदायेण ‘ अशास्त्रविहितस्य ’ इत्युक्तम् । ‘ ओं तत्सत् ’ [१२।२३] इति शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं
ऽक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रद्धात्रयविभागयोगाख्यः सप्तदशोऽध्यायः ।

शास्त्रानभिज्ञानां श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमानं ते’ [१६।२४] इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्रवीजोऽर्जुन उवाच—य इति । ये केचिद्विशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयान्विताः श्रद्धयाऽऽस्तित्यनुद्भवाऽऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कश्चिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कश्चिच्छास्त्रविधिमपलभमाना एव तमुत्सृज्याथवाविधिं देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धाधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूर्वोक्ता एव ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः; किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं ? आहोस्विद्रजः ? अथ वा तमः ? एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा, किं सा सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसी ? इति ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ता, सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानां गतिजिज्ञासया पुच्छतीत्याह—तस्मादिति । यजन्त इति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तस्मिन्पश्यन्ति कथं तर्हि श्रद्धाधाना यागादि कुर्वन्ति ? न हि मानं विना श्रद्धया यागादिकर्तुं शक्यं, इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तेषामिह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य’ इति श्रद्धो भविष्यति; नेत्याह—ये पुनरिति । तेषामत्रापरिग्रहे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । शास्त्रज्ञानां तदुपेक्षावतां

ग्रहेऽपि विशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्य व्याघातान्मैवमित्याह—देवादीरेति । अश्रद्धाधानतया तदुत्सृज्येति सम्बन्धः । शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्वेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्ता नामासुरेष्वेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराज्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति—यस्मादिति । पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् । तैः श्रद्धया क्रियमाणं कर्म कुत्र पर्यवस्यति ? इति पुच्छति—तेषामिति । का निष्ठेत्येतद्विज्ञप्तेति—सत्त्वमिति । कारणां कारणैर्न्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह—एतदिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

देवासुरविभागोक्तियुक्तेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वैदेकमूलमित्युक्तम् ; इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतत्त्वैविव्यं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते; तत्राशास्त्र-

विहितस्य निष्फलत्वमज्ञानम् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफलभेदबुद्धुत्तया अर्जुनः पृच्छति— प इति । शास्त्रविधिसमुत्पज्य श्रद्धयाऽन्विता ये गजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं सत्त्वम् ? आहोस्विद्रजः ? अथ तमः ? निष्ठा स्थितिः, स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थितिः सत्त्वादिरेव निष्ठे-त्युच्यते; तेषां किं सत्त्वे स्थितिः ? किं वा रजसि ? किं वा तमसि ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथवरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

उक्तशेषतया सप्तदशमवतारयितुमुक्तमुद्राहति— देवासुरेति । प्रकृतस्य सुखभेदेन प्रपञ्चनपरतया सङ्गतिमाह— इदानीमिति । हेयोपादेयव्यवस्थायाः शास्त्रैकमूलकोक्तिसमन्तरमित्यर्थः । ‘अशास्त्रमाहुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् । लक्षणं शास्त्र-सिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितम्’ [गौ. सं. २१] इति सङ्ग्रहश्लोकं विवृणोति— अशास्त्रविहितस्येत्यादिना । अत्र सामान्यतो विशेषतश्च शास्त्रीयार्थविषयमन्यथायानु-वृत्तार्थः । ‘सप्तदशोदितम्’ इत्येतत्सङ्ग्रहश्लोकवाक्यत्रयेऽपि प्रत्येकमन्वेतव्यम् । एतत्सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण वाऽन्वयः । ‘हात्वा शास्त्रविधानोक्तम्’ [१६।२४] इत्य-स्यानन्तरं ‘ये शास्त्रविधिसमुत्पज्य’ इति प्रश्नः कथं सङ्गच्छते ? इत्यत्राऽऽह तत्रेति । अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमज्ञान-ञ्जिति । अयमभिप्रायः— प्रेक्षावतो स्वतः प्रयोजने तदु-पाये वा दुःसुत्सा; अतः सत्त्वादिनिष्ठाभेदबुद्धुत्सा तन्मूलफल-विशेषपर्यन्ता; न च निष्फलत्वज्ञाने फलविशेषजिज्ञासा; ततश्च लोकसिद्धाः कृषिचिकित्सादयोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयाः सफला एव दृश्यन्ते, अन्यथा शास्त्रस्यापि निरुल्लवप्रसङ्गात् । अलौ-किकेज्ज्वल्यकारसिद्धाः कतिकति धर्माः; न च ते यत्किञ्चित्फल-मन्तरेण स्युः, प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च भ्रष्टापूर्वका-नुष्ठानेऽङ्गवैकल्यात् फलमात्रः सम्भवति; नच प्रेक्षावद्भ्रान्तै-

र्जनैर्बहुवित्तव्ययायासादिनाऽनुशीयमानेषु दृष्टप्रयोजनरहितेषु कर्मसु अदृष्टपर्यवसानमन्तरेण गतिः; अतः शास्त्रविहितादस्य यदि किञ्चिद्वैषम्यमुच्यते, तदा सत्त्वादियुग्मेदमुक्तफलतार-तम्यमात्रमेव स्यात् । अतः ‘यः शास्त्रविधिसमुत्पज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्’ [१३।२३] इति पूर्वोक्तमपि प्रायशः प्रकृतसुखमात्रविवृत्या ‘कासकारतः’ इति विशेषणं वा अद्वानुक्तव्यवच्छेदार्थमिति दुःखदेवताद्यागमसत्त्वोपेक्षादृष्टव्यवहारमात्रकल्पिते ह्यत्र धर्मा-भिसन्धिभ्रष्टादियोगाग्नैकफल्यनिवृत्तियुक्तैर्युनस्यसाधयः— इति ।

विशिष्टस्य फलत्वशङ्कास्पदत्वाय कर्तृविशेषणं क्रियाविशेषण-तया व्याख्यातम् । यागोऽत्र दानाद्युपलक्षणार्थः देवपूजात्वा-विशेषात्तत्सङ्ग्रहो वा । अत्र कृष्णशब्देन ‘कृषिर्भूताचकः शब्दो गृह्य निर्भूतिवाचकः’ [म. भा. १।७।१५] इति सर्वापेक्षितः सिद्धयौपर्यिको निश्चितमभिप्रेति । तुल्यभेदेन शास्त्रीयनिष्ठातः कामकारतश्च व्यावृत्तिवैविध्यात् । विपरितोदस्य किंशब्दस्य ‘अहो’ इति पदस्य वा अत्रानुमितमिदमेत्याऽऽह— किं सत्त्व-मिति । विनाशाद्यर्थव्यवच्छेदार्थं सत्त्वादिसामानाधिकरण्याय चाधिकरणव्युत्पत्तिमवतारयितुं पर्यायेण स्वरूपं व्यनक्ति निष्ठा स्थितिरिति । ‘तेषां निष्ठा तु का ?’ इति पृष्ठ एवार्थः सत्त्वं इत्यादिना विशेषत इत्यभिप्रायेण फलितमाह तेषामिति ॥ १ ॥

५ आनन्दीयकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

सर्वगुणपूर्णाय नमः ॥ १३ श्रीः । गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन शास्त्रविधिसमुत्पज्य अज्ञातवैव । ‘वेदः कृत्स्नोऽधिगतन्वयः सरहस्यो द्विजन्मना’ [मनुः २।१६५] इति विधिरुत्पद्यो हि तैः । “ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोज्ज्ञांस्तान्विद्वि सानूतबुद्धीन” इति माधुच्छन्दसश्रुतिः । अन्यथा तु तामसा इत्येवोच्येत । न तु विभज्य । यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्पद्यशास्त्राः । न हि वेदविरुद्धो धर्मः । ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विद्वाम्’ [मनुः २।६] इति हि स्मृतिः । ‘वेदप्रणि-हितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः’ इति च भागवते [६।१।४०] ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायार्थमाह— गुणेति । गुणनिमिप्ताः श्रद्धादीनां भेदाः । ‘नान्यं गुणैः कर्तारं’ [१।१।१९] इत्युक्तत्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सात्त्विकानां पुमर्थसाधनत्वादुद्धेत्यन्वयमन्येषां तद्विरुद्धत्वाभावात् । त्याज्यत्वं च ज्ञापयितुमिति शेषः । शास्त्र-विधिसमुत्पज्येत्यस्य वेदविधानमप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्येत्यर्थ-प्रतीतिं निवारयितुमाह— शास्त्रेति । अज्ञानमेवात्रोत्सर्गः, न त्वप्रामाण्यबुद्ध्या त्याग इत्यर्थः । ननु प्राप्तपरित्याग उत्सर्गः, गौ. दु. ३१

एवं च प्रतीतार्थे एव युक्तो न शास्त्रेति तत्राऽऽह— वेद इति । अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः । अर्थं च सर्वान्निवृत्तमननः प्राप्तस्त्वे-रज्ञाननिष्ठरुद्धश्च अज्ञोऽज्ञात्वेति युक्तमित्यर्थः । अत्र श्रुति-सम्मतिं वाऽऽह— य इति । न चार्थमधिगच्छन्ति सदानुनया वेदतदाधिगतिरोग्यथा बुद्ध्या वैतमानान् सानूतबुद्धयोऽपि ये वेदं न पठन्ति इति योज्यम् । अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्येत्ये-वार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । यश्च

वेदविरोधिनां बौद्धादीनां निष्ठा प्रच्छेद्येत तदा ते तामसा इत्ये-
वोत्तरमुच्येत, तदीयतामसस्त्वस्याविकल्पितत्वादिति भावः ।
न केवलं वक्तव्यानुक्तिरेव दोषः, किन्तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यादिति
भावेनाऽऽह— न स्थिति । 'त्रिविधा भवति श्रद्धा' [१.७.२]
इत्यादिना श्रद्धां विभज्योत्तरं नोच्यते इत्यर्थः । एवमुत्तरवच-
नेऽपि किं स्यात् ? इति चेत् वेदाप्रामाण्यत्वादिनामपि पाक्षिकं
सात्त्विकत्वं स्यात् । तथा च वक्ष्यामः । तदपि स्यादिति चेत्,

७ हनुमत्प्रणीतं पैशाचभाष्यम् ।

‘ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि’ [१.६.२४] इति भगवद्वचनं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच— य इति ।
शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः का ? सत्त्वमत्वा रजः, आहो तमः ।
इत्यर्जुनस्य प्रश्नः ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानाम् ।

षोडशेऽध्याये तत्त्वज्ञानाधिकारी निरूपितः; सप्रदशे तु
सात्त्विकी श्रद्धैव मुख्यं तदधिकारिविशेषणमिति निरूप्यते;
तत्र तावत्पूर्वाध्याये ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः’
[१.६.२३] इति शास्त्रं त्यक्त्वा स्वेच्छया वर्तमानस्य ज्ञाना-
धिकारो नेत्युक्तमाकर्ण्य ये पुनः शास्त्रं विहाय केवलमाचरण-
परम्पराभागेन श्रद्धैव देवताराधनादि कुर्वन्ति, तेषां किं
ज्ञानाधिकारोऽस्ति न वा ? इति इति शास्त्रत्यागश्रद्धाभ्यां
सन्निहान अर्जुन उवाच— ॥ १ ॥

न; सात्त्विकत्वेदविरोधित्वयोः सहानवस्थानादित्याह—
यदीति । सहानवस्थानमपि कुतो निश्चयं ? इति चेत्, सात्त्विका
हि धर्ममाचरन्ति ‘सत्त्वाद्धर्मो भवेत्पुंसाम्’ [भाग. १.१.१३.२]
इति वचनात् । तथा च वेदविरोधिनां धर्मिणश्चेत्युक्तं भवति ।
एवं च वेदविरोधी धर्म इत्याद्यापयेत तन्नानुपपन्नमित्याह—
न हीति । कुतो न ? इत्यत आह— वेद इति ॥ १ ॥

हे कृष्ण ! ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य आलस्यादिवशादनान्य
दृढाचारेणैव केवलं श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः सन्तो
यजन्ते देवताराधनादिकं कुर्वन्ति, तेषां निष्ठा का कीदृशव-
स्थितिः ? एतदेव विष्टणोति— सत्त्वमिति, सात्त्विकीत्यर्थः ।
आहो इति पक्षान्तरे । रजस्तम इति; राजसी तामसीत्यर्थः ।
अत्र ‘सत्त्वं’ इत्येका कोटिः, ‘रजस्तमः’ इत्येका कोटिरिति
विभागज्ञापनायाहोशब्दः । यदि सात्त्विकी तेषामवस्था तदा
ज्ञानाधिकारोऽस्ति, अन्यथा तु नेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

९ वल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वाध्यायान्ते ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्’
[१.६.२३] इत्यनेन शास्त्रविधिमुत्सृज्य स्वच्छन्दश्रद्धातो वर्तमानस्य दैवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यतत्त्व-
ज्ञानाग्निरूपा न सिद्धिरित्युक्तं, तत्राऽऽर्जुनः प्रच्छति— अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येति । त्यक्त्वा वर्तन्ते
कामकारशब्दनिर्दिष्टया श्रद्धयाऽन्विताः तेषां निष्ठा का हे कर्षक ! किं सत्त्वमाहो रजस्तम इति तेषां सत्त्व-
विषयिणी सा रजस्तमोविषयिणी वा निष्ठा ? इति प्रश्नतात्पर्यम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमुत्तररङ्गिणी ।

शास्त्रविधयुक्ता श्रद्धा निर्गुणैवोत्तमा मता । इति दर्शयितुं श्रद्धा त्रिविधाऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
पूर्वाध्याये शास्त्रविधिरहितकामकारतः कर्मसु वर्तमानस्य
न फलमित्युक्तं, तत्र कामकाराभावे शास्त्रविधिरहितस्य
श्रद्धया वर्तमानानामप्ये सात्त्विकत्वाद्याभयेण किमपि ज्ञाना-
दिकं स्तर्क्य भवति न वा ? इति जिज्ञासुरर्जुनः प्रच्छति—
ये शास्त्रेति । ये सवैत्यागादनुमन्यादिशास्त्रविधिं दुस्तत्त्वेनो-
त्सृज्य परम्पराराधनाहप्रवृत्तमनजनादिषु श्रद्धया आदरेण
युक्ताः यजन्ते देवादिपूजनं कुर्वन्ति, हे कृष्ण ! तेषां का

निष्ठा का आशयः सत्त्वं आहो रजः तमो वा ? अयं भावः—
पूर्वं चेत् सत्त्वाभ्यस्तदा तत् एव ज्ञानोदयः, पूर्वं चेत् रजस्तदा,
तथा कुर्वतोऽप्ये सात्त्विकत्वं, पूर्वं चेत् तमस्तदाऽप्ये राजसत्त्वं;
तत्तत्सया कुर्वतोऽप्ये सात्त्विकत्वं, ततो ज्ञानोदयस्ततो निर्गु-
णत्वेन तत्प्राप्तिः । फलात्मकनामसम्बोधनेन फलाभावे तत्कारणं
व्यर्थमेव तदाचारादिप्रामाण्यं निष्प्रयोजनकमस्तस्तेषामाश्रय
स्वरूपं वक्ष्यमिति भावो व्यञ्जितः ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभाष्यदीपः ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ [१.६.२४] इति प्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुन उवाच— य इति । ये पुरुषाः शास्त्र-
विधिं— शास्त्रपरं देनात्र श्रुतिस्मृदाचारकुलाचारा गृह्यन्ते, सर्वेषां तेषां धर्मे प्रमाणत्वात्— तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयं
तदुत्सृज्य सर्वात्मना परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तातकृपादीन् ‘मरिपत्रा कुतोऽयं कूपो गङ्गाशतादप्यधिकोऽत्रैव
ज्ञानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्सेवनादभिष्टं फलमवश्यं प्राप्स्यामि’ इति तत्र दृढतरया श्रद्धया-

उन्विताः सन्तः, तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी ? किं सत्त्वं सात्त्विकी वा ? पित्र्ये कूपे अद्धाधिक्यदर्शनात् । किं राज्ञः राजसी वा ? तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । आहो इति प्रश्ने । किं तमः तामसी वा ? सा निष्ठा रङ्गे रजतवर्धिराशास्त्रीयाया अल्पे महत्त्वबुद्धेर्विपर्यासरूपाया दर्शनात् । यदपि तु (शां.) भाष्ये ‘वृद्धव्यवहारदर्शनादेव अद्धान्ततया ये देवादीन्यजन्ते’ इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिन्सामसत्त्वादिशङ्काया अयोगात् ॥ १ ॥

अद्धात्रैविध्यम् ।

श्रीभगवानुवाच—त्रिविधा भवति अद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

१ शां. भा.—सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति अद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा, जन्मान्तरकृतो धर्मादिस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः ‘स्वभावः’ उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता भ्रेतपिशाचादिपूजादिविषया, एवं त्रिविधा; तामुच्यमानां अद्धां शृण्ववधारय ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—विशेषनिष्ठमुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति—सामान्येति । किमिति अद्धा-त्रैविध्यं प्रश्नानुपपुञ्ज्युच्यते ? तत्राऽऽह—यस्यामिति । अद्धा-पूर्विकां क्रियायामिति यावत् । अद्धात्रैविध्ये हेतुमाह—

सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दायै प्रकृतोपयोगितया कथयति—जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधा ? इत्यपेक्षायामाह—सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता अद्धा स्वभावजेति ? तत्राऽऽह—तामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—एवं पृष्टो भगवानशास्त्रविहितअद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतत्त्वैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयअद्धायास्त्रैविध्यं तावदाह—त्रिविधेति । सर्वेषां देहिनां अद्धा त्रिविधा भवति; सा च स्वभावजा—स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीन-वासनानिमित्तः तत्तद्गुणविशेषः, यत्र रुचिस्तत्र अद्धा जायते; अद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा; वासना रुचिश्च अद्धा चात्मधर्मानुगुणसंसर्गजा; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सच्चादयो गुणाः सच्चादि-गुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चैवं अद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा, तामिमां अद्धां शृणु; सा अद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

४ धे. ता. चं.—अद्धा कतिविधा ? इति प्रश्नमावेऽपि तुल्यचैव्यशङ्कां परिहरन् अद्धान्त्रैविध्यकथनस्य प्रयोजनं चाऽऽह—एवं पृष्ट इत्यादिना । पूर्वोपदिष्टविकटं पृष्ट इत्यर्थः । हृदि निधायेति—क्रमेण साक्षादुत्तरमवतारयितुमित्यर्थः । प्रश्नस्यात्यन्तानादरपरत्वज्ञापनाय वा सहसा साक्षादुत्तराणुक्तिरिति भावः । गुणतत्त्वैविध्यमिति—गुणभेदमित्तमित्यर्थः । शास्त्रोद्धानतामसत्वं तदुभयसमुच्चाराजसत्वमाशङ्कितं; तत्र तावच्छ्रद्धापूर्वकत्वं फलसाधनत्वायोपयुक्तम्, तच्छास्त्रीयेष्वेव; तथापि अद्धानां न त्वैकान्तिकत्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीयअद्धानां त्रैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र अद्धानेदात्त सत्त्वादिनिष्ठाभेद-निर्णय इत्युक्तं भवति । ‘देहिनां’ इत्यनेन तत्तद्देहानुरूपमधिकारि-वैचित्र्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वेषामिति । ब्रह्मादीना-

मपीत्यर्थः । ‘देहिनाम्’ इति सत्त्वादियुगप्रवृत्तेर्विशेषानुरूपमिति भावः । साधारणेषु शास्त्रेषु तत्परोचकैष्वेववादादिषु च कथं पुन्यभेदनित्यतदभेदः ? इति शङ्कायां ‘सा स्वभावजा’ इति वाक्यान्तरमिलमिश्रायेणाऽऽह सा चेति । कार्यासाधारणत्वाय कारणसाधारणत्वविवक्षायाह स्वभावः स्वासाधारणो भाव इति । कोऽसौ भावः ? कश्च तस्यान्यसाधारण्यहेतुः ? इत्यत्राऽऽह—प्राचीनेति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानाये स्वभावशब्दे कथमत्र रुचिविवक्षा ? इत्यत्राऽऽह यत्र रुचिरिति । रुचिश्च अद्धानोः कार्यकारणभावोऽन्यव्यव्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । रुचित्यतिरिक्ता तत्कार्यसूता का अद्धा ? इत्यत्राऽऽह अद्धान्हीति । ‘अद्धा विश्वासकाङ्क्षयोः’ इति त्वरापर्यन्त-विधासेऽपि हि अद्धानाब्दं नैषपटुकाः पटन्ति । ननु “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्धाऽअद्धा श्रुतिरुक्तिर्हीर्षाभीर्षित्येतत्सर्वं मन एव” [ब्र. उ. १।१।१३] इति अत्रात् अन्तःकरणधर्म-

ष्वात्मानमलिम्प्यतु श्रद्धादिषु गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसम्भवे-
ऽपि कथमत्र स्वशब्देन देहिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि
तत्त्वयोक्तिः ? तत्राऽहं वासनेति । शुद्धस्वभावस्यैवात्मनः
कर्ममूल-गुणमय-प्रकृतिसंयोगाधिक-धर्मभूत-ज्ञानपरिणतिविशेषा
इत्यर्थः । श्रद्धाभेदेषु सात्त्विकादिसंज्ञानिवेशाय निर्गुणस्यात्मनः
कथं सत्त्वादिमूलवासनादियोगः ? इति शङ्काव्युत्पत्त्या च
देहिशब्दवृत्तप्रक्रियया गुणसंलग्नत्वं विवृणोति तेषामिति ।
यथोपधादिभिश्चिद्वहनादिसम्बन्धात् पार्थिवादेषु पाकज-
गुणरम्भः, तथाऽत्रेति भावः । तत्तत्कार्यहेतुतया शास्त्रसिद्धाना-

मनुपलब्ध्या निराकरणमुक्तमित्यभिप्रायेणाऽहं कार्यैक-
निरूपणीया इति । अतीन्द्रियाणामननुभूतानां कथं वासना-
हेतुत्वं ? इत्यत्राऽहं सर्ववादिगुणयुक्तेति । मूलकारणपक्ष्या
श्रद्धायाः सात्त्विकादिसंज्ञाभेद इत्याह ततश्चेति । सात्त्विकत्वा-
दित्रैविध्येन श्रुतितायां पुनः 'शृणु' इति किमुच्यते ?
इत्यत्राऽहं सा श्रद्धा यस्त्वभावेति । स्वल्पस्य सामान्यत-
त्त्वाविषयस्य च विदितत्वाद्विदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण 'शृणु'
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो विभज्याऽहं— त्रिविधेत्यादिना ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१]
इति पृष्ठे सात्त्विकत्वादिकं वचन्यम्, त्रिविधेत्यादिकं तु
किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— अत इति । यत एवमर्जुनेन
त्रैविधिमज्ञानतां निष्ठा पृष्टा, अज्ञानं च भेदकं त्रयाणामपि

सम्भवात् । न चज्ञानस्य प्रभेदाः सन्ति, अतः श्रद्धयाऽन्विता
इति तद्विशेषणत्वेनोक्तं श्रद्धा सात्त्विकत्वादिना विभज्य
तदाश्रयेण तेषां स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्य प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । श्रद्धाऽऽस्तिक्यबुद्धिः ।
स्वभावजा, जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यपापसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते । सा च सत्त्वे भवा
सात्त्विकी ॥ २ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयोपेतस्तेऽधि-
क्रियन्ते, ये तु राजस्य तामस्या च श्रद्धाऽऽन्वितास्ते
नाधिक्रियन्ते इति विवेकेनाहृतस्य सग्रेहमपनिर्गुः श्रद्धाभेदं
श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । यथा श्रद्धाऽऽन्विताः
शास्त्रविधिस्तुल्यं यजन्ते सा श्रद्धा देहिनां स्वभावजा
जन्मान्तरपुण्यपापवासनाख्यात् स्वभावजाऽतः । तस्य स्वभा-
वस्य सात्त्विकराजस्तामसमेवेन त्रैविध्यात्तज्जनिता श्रद्धाऽपि
सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । तां शृणु;

श्रुत्वा स्वयमेवाधिकारानधिकारौ ज्ञास्यसीत्यर्थः । अत्र सा
'स्वभावजा' इत्यनेन प्राग्भवीयकर्मसंस्काररूपस्वभावजा
प्राणिमात्रसाधारणी शास्त्रनिरपेक्षा या श्रद्धा, सैव स्वभाव-
त्रैविध्यात्रिविधा; या तु विदुषां शास्त्रसंस्कारमात्रजा, सा
कारणैकरूपमादेकरूपा सात्त्विक्येव, न तु राजसी तामसी; ता;
तेषां प्राग्भवीयसंस्काराभिभावकशास्त्रीयविवेकसम्यक्त्वादि-
त्येतद्विहितम् ॥ २ ॥

९ वं ८० तं १००— एवं पृष्ठः पुनरपि द्विविधेषु त्रिगुणविवेकेनैव शास्त्रीयश्रद्धादिस्वरूपमाह— श्रीभगवानु-
वाच त्रिविधेति । देहाभिमान आसुरः, तद्वतामशास्त्रविधिमुत्सृज्यानुसृत्य वर्तमानानां उभयविधानां
जीवानां सा स्वभावजैति । त्रिगुणमयं स्वभावमन्यथा कर्तुं शक्तं हि शास्त्रीयं विज्ञानं, तत्तत्क्षानां नास्तीति
कामकारपदवाच्या निष्ठे केवलं पूवैतनस्वभावजा । श्रद्धा सा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी चेति
मत्सत्तां शृणु ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरमाह श्रीकृष्णः— त्रिविधे-
ति । देहिनां देहाभिमातवतां लौकिकानां श्रद्धा त्रिविधा
भवति, सात्त्विकी च पुनः राजस्येव, तथा तामसी चेत्त्युक्तना
प्रकारेण त्रिविधा । सा च स्वभावजा स्वस्वौपचित्कगुणजा, न तु
निर्गुणा । तथा कार्यं भावः— शास्त्रोक्तविद्वदुक्तमद्भजनश्रद्धातो

लौकिकादिगुणज्ञानोदयो भवति निर्गुणत्वाजीवस्यापि निर्गुण-
त्वेन सत्त्वसङ्गमाभावमत्यातिफला अहंकरूपेव, भिन्ना गुणस्व-
भावजा, त्रिविधा च भिन्ना न तत्कलसाधिकेति भिन्नत्वज्ञाप-
नाय तां त्रिविधां मन्योच्यमानां शृणु, तच्छ्रवणादेव
त्वत्संगेहेतिष्ठतिर्भविष्यतीति ॥ २ ॥

११ नी० भा० १००— एवं सामान्यतः पृष्ठे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । स्वभावः
प्राग्भवीयो धर्माधर्मो, ततो जाता स्वभावजा । यदि प्राग्भवे सात्त्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य
शुद्धसात्त्विक्येव श्रद्धा भवति; यदि राजसो यक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव; यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजा-
रूपस्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति । एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति, तां मया व्याख्यास्य-
मानां शृणु ॥ २ ॥

अष्टावैचित्र्यस्य कारणं तदधिकारी च ।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अष्टा भवति भारत ! ।

अष्टामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— सैवं त्रिविधा भवति— सत्त्वेति । सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेताऽन्तःकरणा-
नुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य अष्टा भवति भारत ।। यद्येवं ततः किं स्यात् ? इत्युच्यते— अष्टामयः अष्टा-
प्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं ? यो यच्छ्रद्धो या अष्टा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः, स एव
तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्राचीनकर्मोद्घोषिता त्रिविधा वासना
स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः अष्टाया निमित्तमित्युक्तं, इदानी-
मुपादानं तस्या दर्शयति— सैवमिति । विशिष्टचित्तोपादाना
अष्टा तत्रैवविधे त्रिविधेति पूर्वार्थस्यार्थः । कथं निष्ठायाः
सत्त्वादिप्रकारप्रश्रद्धा अष्टायास्तैर्विचित्र्यनिरूपणमुपयुक्तं ? इति

मन्वानः शङ्कते— यद्येवमिति । अद्वैतं विषयमभिधायस्तथा
तत्रैव प्रवर्तते इति मन्वानः परिहरति— उच्यते इति । अष्टा-
मयत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति— कथमिति । अष्टा खल्वधिकृते
पुरुषे प्राचुर्येण प्रकृतेति तस्य अष्टामयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वमन्तःकरणं, सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा अष्टा भवति; अन्तःकरणं
यादृशगुणयुक्तं, तद्विषया अष्टा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः ।
अष्टामयोऽयं पुरुषः, अष्टामयः अष्टापरिणामः; यो यच्छ्रद्धः, यः पुरुषो यादृश्या अष्टया युक्तः स एव
सः— स तादृशअष्टापरिणामः पुण्यकर्मविषये अष्टायुक्तश्चेत् पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति अष्टा-
प्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवतीति ॥ ३ ॥

४ धे. ता. चं.— 'सत्त्वानुरूपा' इत्यत्र न सत्त्वगुण
उच्यते; सर्वस्य पुरुषस्य अष्टायास्तदधीनत्वे राजसतामसअष्टा-
विभागायोगात् । सहकारित्वेन सर्वं सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्,
न; रजस्तमसोरपि तथात्वात् । त्रैगुण्यं हि परस्परान्नाचिनं
स्थित्यैव हि वातपित्तकफादिवत्सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र
सर्वैश्रद्धासाधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपष्टम्भमन्तः-
करणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनुरूप्यं विज्ञोति
अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति । यद्विषयरुचिजनक-
वातनोत्पत्त्यसत्त्वादित्युक्तमित्यर्थः । पूर्वं 'देहिर्नां सा स्वभावाच्च'
[१७१] इत्युक्तम्, इह त्वन्तःकरणहेतुत्वमुच्यते, तदेतन्न
वैकल्पिकं, सिद्धे तदयोगात्; नापि पुरुषभेदेन विकल्पः;
सर्वैश्वर्येऽप्युक्तः; नापि समुच्चयः, नैरपेक्ष्यप्रतीतिरित्याह—
सत्त्वशब्द इति । सामग्रीमच्छ्यापारिषु तत्रतत्रान्यतमनिर्देशो
नानुपपन्न इति भावः । 'अष्टामयः' इत्यत्र मयटः स्वाधिकृत्वे

निष्प्रयोजनत्वात्प्राचुर्यार्थत्वेऽपि प्रकृतानुपयोगाच्छ्रद्धाफला-
न्वयविवक्षया विकारायैवमाह अष्टापरिणाम इति ।
एवं सामान्येन अष्टाजन्यफलसम्बन्धित्वमुक्तम्; तत्र 'यो
यच्छ्रद्धः' इत्यादिना अष्टाविशेषवतः फलविशेषयोग उच्यते
इत्याह— यः पुरुष इति । अष्टान्तरवैचित्र्ययोत्तनाय यत्तच्छ्रद्धयोः
'यादृश्या' इत्यादिना प्रकारपरामर्शितोक्तिः । 'आनुष्ठुतम्'
[यजुः १।३।२२] इत्यादिवत्कार्यकारणभावातिशयविवक्षया 'स
एव सः' इति निष्ठाऽयमारोप इत्याह स तादृशअष्टापरि-
णाम इति । एतेन 'स एव सः' इत्यत्र विधेयभेदाभावात्पुनस्तत्ति-
शङ्काऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वादसंभूतानविकासादे-
वेन्द्रियद्वारा व्ययस्थितत्वात्, देहादेक्षाचित्परिणामविशेषत्वा-
त्किमपेक्ष्य अष्टापरिणामत्वोक्तिरित्याह— पुण्यकर्ममिति ।
फलमेवमुत्सया ह्यत्र प्रशोदय इति च भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः, सात्त्विकश्रद्धः
सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— सात्त्विकत्वादिभेदेन अष्टा त्रिविधे-
त्युक्ता, पुनः 'सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अष्टा भवति' इति वचनं कथं
न क्याहते ? इत्यत आह— सत्त्वेति । चित्तं चैतन्यम्, जीव
इति यावत् । ननु अष्टास्वरूपमेव निरूपितम्, न तु तदा-

त्रित्व जीवस्वरूपं, अतो न सत्तत्त्वमुत्तरमित्यतो येन तदुच्यते
तत्पठित्वा व्याचष्टे— य इति । इत्यादि ह्यतन्वयमिति शेषः ।
राजसप्रदो राजसः, तामसप्रदस्तामस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—सत्त्वानुरूपा स्वभावानुरूपा । श्रद्धा प्राचुर्येण यस्मिन्पुरुषे स श्रद्धामयः । सा श्रद्धा या धर्मादावस्तीति बुद्धिः । श्रद्धा या यस्य सात्त्विकी राजसी तामसी वा स यच्छ्रद्धः । स पुरुषः स एव सैव श्रद्धा, तच्छ्रद्धानुरूपकर्मफलमाह । नन्वेवं तथा वै स एव सेति वक्तव्यं, कथं स एव सः ? इति । नायं दोषः, सर्वेनाम्ना- (ओऽ) भिधेयवदन्वृत्तत्वात् अभिधेयतया विवक्षितपुरुषवत् लिङ्गवचनाभावात् ॥ ३ ॥

८ वें. ब्र. मि.—प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूप-निमित्तकारणवैविध्येण श्रद्धावैविध्यस्युक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैविध्येणापि श्रद्धावैविध्यमाह—सत्त्वेति । शास्त्रीय-विवेकशून्यस्य सर्वपाणिजातस्यान्तःकरणरूपसत्त्वाद्रूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी, तमःप्रधाने तस्मिन् तामसी । यत्तु वृष्टम् 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१] इति, तत्रोत्तरं

शृण्वित्याह—श्रद्धामय इति । अयं शास्त्रीयविवेकशून्य-पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसम्पिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मि-च्छ्रद्धा प्रस्तुतेति श्रद्धामयः " अतमयो यज्ञः " इतिवत्प्राचुर्येण मयद् प्रत्ययः । अतः यो यच्छ्रद्धः सात्त्विको राजसी तामसी वा या श्रद्धा यस्य स पुरुषः स एव श्रद्धानुरूप एव सात्त्विको राजसस्तामसो वेति । श्रद्धैवात्य निष्ठा ज्ञातव्येत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि सत्त्वानुरूपेति । अन्तःकरणधर्मत्वात्सत्त्वानुरूपा अन्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; पूर्वसंस्कारानुगतमन्तःकरणं यादृशं तादृशी श्रद्धा येषां शास्त्रज्ञानरहितमन्तःकरणं तेषां श्रद्धाऽपि तथा; येषां न तथा तेषां श्रद्धाऽपि न तथा; परन्तु एतेन शास्त्रविधित्यागात्यागतो वर्तते न जीवेषु देवासुरभावः प्रतीयत इत्येवोचाम श्रद्धा कामकारवृत्तिश्रास्त्रित्यमतिरेवेति । सम्प्रदायविदः तेन गुणमयत्वमुपपद्यते यो यादृशश्रद्धः स एव सः, यतोऽयं पुरुषः श्रद्धामयः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ओतारं श्रवणे सावधानतयाऽभि-मुखीकृत्याऽह श्रद्धास्वरूपम्—सत्त्वानुरूपेति । हे भारत ! सत्त्वाद्रूपा मूलसत्त्वस्य अद्रूपा सदृशा अन्यधर्मात्कृतिपूर्वक-सर्वसामर्थ्यरूपेण।सत्त्वयुत्पत्तिप्रसङ्गाद्विरूपा श्रद्धा सर्वस्य सात्त्विकादित्रयस्य भवति । भारतेतिसम्बोधनं तथात्सज्ज्ञाना-

विकारित्वबोधनाय । तर्हि त्रिविधत्वं कथं ? इत्यत आह—श्रद्धामय इति । अयं पुरुषो मद्देशोऽपि नरात्मकः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रचुरः, स ॥ यः सात्त्विकादिभेदेन यच्छ्रद्धः यस्य श्रद्धानुरूपो भवति सः स एव तद्रूप एव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु श्रद्धान्वितो भूत्वा "आत्मन्येवात्मानं (पश्यति) पश्येत्" [बृ. व. ४।४।२३ + श्र. ब्रा. १३।६।२।२८] इति श्रद्धाया आत्मदर्शने साधनेष्वन्तरङ्गत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्त्वं तामसत्त्वं चोच्यते ? इत्यत आह—सत्त्वेति । प्राकर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुरूपैव सात्त्विक्यादिरूपा देवतादिपूजासु फलावश्यम्भावनिश्चयात्मिका श्रद्धाऽपि भवति । तथाऽयं पुरुषोऽपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानः, यो यच्छ्रद्धो यो यथा श्रद्धोपेतः स एव स इति सात्त्विक्या श्रद्धया धेयतः सात्त्विक एव, राजस्या राजसः, तामस्या तामस इति । एवं सति यदि तात्कूपभक्तः पूर्वगुण्यशक्ततात् देवबन्धन्यते, तर्हि तं सात्त्विकं पुण्डलीकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदन्ति । यदि त्वेनं मन्त्रादिना सिद्धं पूर्ववासनावशाद्यश्चादिरूपं मन्यते, तदा तं राजसं राजसा यक्षा एवानुगृह्णन्ति । नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागजं दोषमपनेतुमर्हन्ति । नहि देवतापराधी यक्षैश्चानुं शक्यते । यदि त्वयं प्रेतः पिता मत्कुडम्बं मा बाधिष्टेति सर्वं धर्मं त्यक्त्वा एनमस्य प्रियं कूपं पूजयामीति मन्यते, तदा तं पितरि प्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति क्षुद्रभोगैर्देवाश्च नरके पातयन्ति ॥ ३ ॥

सात्त्विक्यादिश्रद्धात्रयस्य ज्ञानम् ।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह— यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकार्दीन् यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातुं सक्या ? इत्याहः क्वाऽऽह— ततश्चेति । अधि-
कृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् । देवा वस्वादयः,
यक्षाः कुबेरादयः, रक्षांसि नैऋतादयः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो

देवतातृर्ध्वं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः । एतन्मथ यथायथमाराध्य
देवादयः सात्त्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छन्तीति
सामर्थ्यादवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तदेव विवृणोति— यजन्त इति । सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ता देवान् यजन्ते; दुःखासम्भिन्नोक्तदुःखहेतुभूतदेवयामविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति; राजसा जना यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते; दुःखसम्भिन्नाल्पसुखजननी राजसी श्रद्धा; दुःखप्रायाऽल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रकान्तश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभा-
गोजन्तं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धेयैः प्रदर्श्यत इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तदेव विवृणोतीति । तत् फलविशेषणानां श्रद्धा-
विशेषाणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो
ब्रुपचीयमानाः स्वाधुरूपे विषये श्रद्धां जनयन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह
सत्त्वगुणप्रचुरा इति । सर्वेषु त्रैगुण्यसंश्रितेषु केनचिद्विशेषेण
निर्देशस्तत्प्राप्नुयति । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धयेति पुरुषस्य

सात्त्विकत्वकथनेन अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वरूपेण
निर्दिष्टत्वात् 'तां शृणु' इति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितुं
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह दुःखासम्भिन्न इति । आराध्य-
सायुज्यादिर्हि आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण दुःखासम्भिन्नत्वा-
दिकथनम् । एवमुत्तरयोरपि भाव्यम् । तामसानामितरेभ्यो-
ऽन्यन्तवैधर्म्यज्ञापनायान्यशब्दः । भूतगणा रुद्रपार्श्वदायः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कः सात्त्विकश्रद्धः ? इत्यादि विभज्याऽऽह— यजन्त इत्यादिना ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— तां शृण्विति प्रतिज्ञातं नोच्यते, 'यजन्ते
सात्त्विकाः' इत्यप्रस्तुतं बोध्यत इत्यत आह— क इति । इत्यादि
जिज्ञासायामिति शेषः । विभज्य श्रद्धास्वरूपम् । प्रतिज्ञातं

श्रद्धात्रैविध्यमेवोच्यते; अतो नासन्नतिरिति भावः । एतेन
सात्त्विका इत्यादेः सात्त्विकश्रद्धा इत्यादिरर्थ उक्तो
भवति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः श्रद्धोपेताः ॥ ४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— श्रद्धा ज्ञाता सती निर्धां ज्ञापयिष्यति,
केनोपायेन सा ज्ञातव्येत्यतो देवताराधनादिलिङ्गिगानुमेये-
त्याह— यजन्त इति । जनाः शास्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभा-
विक्या श्रद्धया देवान्सात्त्विकान्यजन्ते ते सात्त्विका ज्ञेयाः । ये

यक्षान् राक्षसांश्च राजसाम्यजन्ते ते राजसा ज्ञेयाः । ये तु
प्रेतान्प्रादयः स्वधर्मश्रद्धा मरणानन्तरं वायुशरीरानुत्काश-
कपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनुकान्, तथा भूतगणांश्च
तामसान्यजन्ते ते तामसा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी.— तत्र प्रथमानाह— यजन्त इति । सात्त्विका सत्त्वश्रद्धाप्रकृतयः प्रामाणिकान्सात्त्विकान्
देवान्यजन्ते । एवमन्यत् । तदेवमुक्तं भागवते [१।२।२७] 'रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वा' इत्येते
शास्त्रविधिमुत्सृज्य त्रिधा यजन्तो देवा वासुराश्चोक्ताः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— तदेव प्रपञ्चयति— यजन्त इति ।
सात्त्विका जना देवान् सूर्येन्द्रादीन् यजन्ते पूजयन्ति; राजसाः
पुनः यक्षान् धनदाधिष्ठितराक्षसान् यजन्ते । अन्ये सत्त्वसम्बन्ध-

रहितस्तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते तत्तत्पूजा-
रूपैव ते तद्रूपा ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुत एतदेवं कल्प्यते ? यस्मात्सात्त्विकादयो देवादीनेव यजन्त इत्याह— यजन्त
इति । यजन्ते पूजयन्ति ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गः, तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम् ? अशास्त्रमिति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं, घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च, तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भश्चाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ, ताभ्यां संयुक्ताः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ, तत्कृतं बलं कामरागबलं, तेनान्विताः कामरागबलैर्वान्विताः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते कृतं कार्यलिङ्गकानुमानेनेति तत्राऽऽह— एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपं दर्शयति— तत्रेत्यादिना । राजसानां तामसानां च प्राचुर्यं प्रश्रद्धारा

विश्रुणोति— कथमित्यादिना । कामश्च काम्यमानविषयो रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषस्तत्कृतं तत्प्रयुक्तं तन्निमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कुशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनः, मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान्, आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्वीत्युपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजोनिष्ठाप्राधान्येन प्रदश्ये तमोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति— कर्शयन्त इति । कथं शरीरादि-साक्षिणमीश्वरं प्रति कुशीकरणं प्राणिनां प्रकल्प्यते ? तत्राऽऽह—

मदनुशासनेति । तेषां विपर्यासस्मिन्विषयतां परिहर्तुं कुशोपयुज्यते ? तत्राऽऽह— परिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु दान-तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपित्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह— अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते— प्रदर्शनार्थमिदम्— अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये कुर्वन्ते ते दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं ग्रथिव्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तो मदंश्रुतं जीवं चान्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्विः असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः, असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः, मदाज्ञाविपरीतकारित्वाचेपां सुखलवसम्बन्धो न विद्यते; अपित्वनर्थवाते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तं 'पतन्ति नरकेऽयुचौ' [१६।१६] इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्थोपपन्नस्य निषेधः कृतः, अथ कण्ठोक्त्येत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । 'न च सिद्धिम्' [१६।२३] इत्यादिप्रायुक्तस्मारणाय न कश्चिदपि सुखलव इत्युक्तम् । अपित्वनर्थ एवेत्यनेन पूर्वोक्तनरकपतनस्मारणम् । प्रश्नवाक्यगतप्रदान्वितत्वात्प्रायुक्तमाषणविषयया तत्कार्यातिप्रयसम्मानपरो घोरशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह अतिघोरमपीति । ननु 'सजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः' [९।२३] इति

यागविषये प्रश्ने तप्यन्त इति तपसोत्तरं कथं सङ्गच्छते ! इत्यत्राऽऽह प्रदर्शनार्थमिदमिति । सङ्काहकाकारं दर्शयन् फलितमाह अशास्त्रविहितमिति । वेदवाङ्मार्गो वैदिकमप्यनधिकास्मिन्देवकालत्रयक्रियादिनियमानादरेणायशुचितं चाशास्त्रविहितम् । दारुणपर्यायोघोरशब्दाभिप्रेतमाह बह्वायासमिति । यागादिकमित्यनेन प्रश्नेऽपि यागग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति ज्ञापितम् । अत एव हि प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वम् ।

शास्त्रैर्योदितानां बोधकान्तरमुच्यते— दम्भाहङ्कारसंयुक्ता इत्यादिना । बलमत्र कामरागभुक्तवादसात्त्विकम् । 'बलं बलवता चाहं कामरागविवर्जितम्' [७।११] इति हि प्रायुक्तम् । न केवलं परत्र नरकम् ; अपरिब्रह्मणि कायकर्शनेमित्यभिप्रायेण शरीरस्थभूतसमूहकर्मोक्तिः । 'अन्तर्याम्यभूतः' [वृ. उ. ३।७।३—२३] 'अनश्नन्त्यो अमिवाकशीति' [मुं. उ. ३।१।११] 'न स्थानतोऽपि परस्योभयच्छिन्नं सर्वत्र हि' [ब्र. सू. ३।२।११] इत्यादिभिः परमात्मनः स्वरूपतो धर्मतो वा कर्शनासम्भवात् । सम्भवे च शास्त्रविहितोपवासादिभिरपि प्रसङ्गाच्छरीरकर्शनेन च शरीरिणां क्षेत्रज्ञानां ज्ञानभुक्त्वादिसङ्कोचरूपस्य कर्शनेस्य भूतिस्तृप्तिलोकसिद्धत्वात् । 'अन्तःशरीरस्थम्' इत्यनेन शरीरावच्छिन्नक्षेत्रज्ञत्वसूचनात् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] 'सर्वमेवांशः' [१।१७] इति प्रायुक्तप्रक्रियया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषांशभूतजीवविवक्ष-

याञ्च मामिति निर्देश इत्याह मर्दशभूतं जीवमिति । मच्छरीरभूतजीवपीडनं मत्पीडनमुच्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽयमुपचारः । शास्त्रोद्बुद्धिर्नेनात्मपीडनरूपमपि पापमेधमायातमित्यभिप्रायः । यज्ञस्य स्वतो याज्यभावत्वान्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरेहोऽपि नात्यन्तविकल्पात् ; तपस्तस्य स्वतः सर्वकर्शनतया शास्त्रीयप्रकाराभावे भावनत्वं न स्यादिति हेतुकप्रमाणं विभागं प्रतिक्षेप्यमाह यागादिकं चेति । आसुरो निश्चयो येषां तेऽसासुरनिश्चयाः ; तत्र तद्विस्तरेण सम्बन्धमात्रपरतामाह असुराणामिति । तदभितरेनिश्चयस्य विशेषं व्यञ्जयितुमाह असुराहोति । आसुरनिश्चयत्वव्यापनं प्रायुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाशनायेत्याह मदाज्ञाविपरीतकारित्वादिति । 'आसुरनिश्चयान्' इत्येतावता कथमयमर्थः सिद्धयेत् ? इत्यत्राऽऽह— पूर्वमेवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥ भगवत्कर्शनं नामाल्पदृष्टिरेव "यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी" इत्यनभिम्बानश्रुतिः । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयाः । "देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्या राजसतामसाः" इत्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥ ननु निर्विकारस्य भगवतः कथं मां वैवान्तशरीरस्थं कर्शयेत् ? इति कर्शनमुच्यत इत्यत आह— भगवदिति । 'प्रातिपदिकाद्वाच्यं बहुलम्' इति वचनात् दृष्टिपि णेरर्थ इति भावः । मां वैव जीवरूपेणान्तःशरीरस्थमिति व्याख्यातं तु सम्बन्धव्याख्यानेनैव परास्तम् । जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कृशीकरणत्वात् । मदनुशासनानुरणमेव मत्कर्शनेमिति व्याख्याननिरासार्थमेवेत्युक्तं अशान्दत्वात् । उक्तव्याख्याने भूतिसम्पत्तिं चाह—य इति । नैवं महत्त्वविरुद्धम् । दृष्टेति

तुवन्तम् । कर्शकस्तत्प्रयोज्यत इति शेषः । कर्मधारयत्वशङ्कानिरासार्थमाह—आसुर इति । निश्चयः अद्वा । कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्यं गौणमिति कल्प्यम् ; मत्वर्थीयप्रत्ययो वा ; तथा च गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणासामसनिश्चयानिति वक्तव्यम्, आसुरनिश्चयानिति कथमुक्तं ? इत्यत आह— देवास्त्विति । सात्त्विका देवाः देवपर्यायवाच्याः प्रोक्ताः । राजसतामसाश्च दैत्याः दैत्यपर्यायवाच्याः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७ ह. वै. भा.— अशास्त्रेति ॥ ५ ॥ कर्शयन्त इति । कर्शयन्तस्तनुकुर्वन्तः । भूतग्रामं पृथिव्यादिसङ्घातम् । शरीरान्तरस्थं मां कर्शयन्त इति । आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तामसा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वें. प्र. नि.— राजसतामसान्विद्धति तत्प्रकृतिपरिहारश्च द्वाभ्याम्— अशास्त्रेति । ये जनाः अशास्त्रविहितं शास्त्रेण श्रुतिस्मृत्यादिनाऽविहितम्, अशास्त्रेणैवैदिकपाण्डशशास्त्रेण विहितमिति वा, घोरं स्वस्य परेषां च पीडाकरं तपः तप्यन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतुश्च— दम्भाहङ्कारेत्यादि । दम्भो धार्मिकप्रत्युपासनम्, अहङ्कारः 'अहमेव श्रेष्ठः' इत्यभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः ; तथा कामे काम्यमानविषये यो रागस्तन्निमित्तं बलमयुग्रदुःखसहनतामर्थ्यै 'दमवश्यं सम्पादयिष्यामि' इत्याग्रहो वा, तेनान्विताः ; अत एव बलवद्बुद्धवर्धनेऽप्यनिरुद्ध-

खाच्छरीरस्थं भूतग्रामं कर्शयन्तः शरीराकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसङ्घद्वयं दृष्टेयव्यासादितिः कृशं कुर्वन्तः ; मां च अन्तःशरीरे जीवरूपेण स्थितं भोग्यशरीरकृशीकरणेन कर्शयन्तः अचेतसः विवेकशून्याः ; एवम्भूता ये तप्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्निद्धि, महत्त्वत्वेन प्रतीयमानान्यसुरकार्यकारिणादसुराणेव जानीहीत्यर्थः । असुरत्वजातिरहितातां मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानासुरनिश्चयानित्युक्तम्, तानासुरान्निद्धिती तु साक्षात्तोकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— तेष्वपि पूर्ववद्विशेषमाह— अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रीयं पूर्वमुक्तम् । ये तु जनाः शास्त्रविहितमुच्य कामकारतः येषां कामकार एव हेतुस्तत एव तपस्तप्यन्ते शम्भुकादिवत् तानासुरनिश्चयान् विद्वीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ एवं च कर्शयन्त इति । कृशं कुर्वन्तो मां च मदाज्ञोद्बुद्धनेऽन्तःशरीरस्थं

जायते । अतएव तद्भेदोपन्यासः— इति । प्रपञ्च्यतीत्यनेन पौनरुक्त्यशङ्काऽपि परिहृता । यज्ञतपःप्रयुक्तिषु शास्त्रीयेषु तिष्ठन्तु रागप्राप्तस्याहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यात्राऽऽह तत्रेति । 'वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः' [अ. ह. सू. १।१४] इत्याद्युर्वेदोक्तन्यायसम्प्रादायायकद्रव्यगुणादुत्पत्तिगणान्तःकरणादिः सत्त्वादिबुद्धिः श्रौतीत्यभिप्रायेण अन्नमयमिति । आहारस्य सत्त्वस्य चात्र रजस्तमोराहित्यं वृद्धिः । अपिशब्दः प्रायुक्त-अद्वेयदेवतादिभेदवत्सात्त्विकादिविभागातुल्यार्थः । 'पचा-

म्यन्नं चतुर्विधम्' [१५।१४] इति प्रायुक्तचातुर्विध्याविरोधाय चतुर्विधेऽप्येतदुक्ततत्रैविध्यमिदोच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेनेति । 'त्रिविधः' इति सामान्यतो विभागेऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणकारापेक्षेयद्रव्यत इत्याह सत्त्वादिभेदेनेममिति । वक्ष्यमाणस्यान्नास्य वातमान-व्यपदेश इत्याह उच्यमानमिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभव-जनितवासनाद्वारा स्वातुल्यविषयश्चिज्जननात्तदाहाराणां तत्त-दुणविशिष्टत्रियत्वम् ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं सात्त्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह— आहारस्त्विति । आहृत्य इत्याहारोऽभ्यवहार्यम्, सर्वस्य सात्त्विकराजसतामसस्य प्राणिनस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते प्रियोऽभिमतः । तथा तद्विधस्य प्राणिनस्त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसो यज्ञः प्रियो भवति । तथा तपस्तथा दानम् । तेषामाहारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं सात्त्विकराजसतामसलक्षणं शृणुषाकर्णय ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं राजसास्तामसाश्चासुराः, सात्त्विकान्तु देवा इति स्थिते, कथमिदं सात्त्विकत्वं कथं ? इत्याकाङ्क्षायाम्, “आहारस्तु द्वौ सत्त्वयुजिः” [छां. व. ७।२।२] “अकमयं हि सोम्य मनः” [छां. व. ६।५।४] इत्यादिभ्यः, आहारस्तु द्विभूयुक्तं सत्त्वप्रवर्धनं तावत्सात्त्विक-

त्वोपायः, तथा सत्त्वमयाणि यज्ञदानतपोऽपि चेति दर्शयितुमाहारादिभेदान्वक्तुं प्रतिजानीते— आहार इति । आहृत्यत इत्याहारोऽनादिः सोऽपि श्रद्धावत्सर्वस्य त्रिगुणात्मनः प्राणि-जातस्य त्रिविधस्य एव भवति, तथा यज्ञादयोऽपि; तेषां वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

९ ब० त० दी०— अथ पुनरपि प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु वैदिकेषु यागादिषु गुणभेदतोऽपि विशेषं प्रपञ्चयति लौकिकेषु त्वाहाराभूत्वात्सत्त्वादिबुद्धेरित्याह— आहारस्त्विति । त्रिविधः प्रियः । तथा यज्ञस्तपो दानं चेति जितयं श्रौतशास्त्रीयं तेषां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भवेदाद्यक्त्वा आहारादिभेदेनापि तद्भेदज्ञानमाह— आहारस्त्वित्याद्यैः । तु पुनः आहारोऽपि सर्वस्य त्रिविधस्य लोकस्य त्रिविधः सात्त्विकादिरूपः प्रियो

भवति । तथा यज्ञो यजनं, तपो देहादिक्रेशः, दानं, तेषां भेदं अये मया प्रोच्यमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्र सात्त्विकानां अद्वाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं राजसतामसानां वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापि अद्वैतैविध्यमाराधयत्रैविध्यं च प्रागेवोक्तम् । आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञाप्यैवमाह— आहारस्त्विति । आहृत्यत इत्याहारोऽन्नम् । अतःपरं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः, तथापि कृत्तिकाचिकित्तिचिकित्साख्यायते ॥ ७ ॥

सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः ।

* आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विवर्धना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहवन्तः, स्थिराश्चिर-कालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्नेहाः ॥ ८ ॥

* नामिदं प्राणपवनः सृष्टृष्टृ हृत्कमलान्तरम् । कण्ठाद्वह्निर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥ पीत्वा चाम्बरवीर्यं पुनरायाति देहितम् । प्राणयन्त्रेदमखिलं जीवयन्नरालम् । शरीरप्राणयोरेव व्यापारादायुश्च्यते ॥ [सां. सं. पू. खं. ५।४८-५०]

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेष-
मुदाहरति— आयुरिति । आयुर्ज्योर्जीवनं, सर्वं चित्तस्थैर्यं
वीर्यं वा, बलं कार्यकरणसामर्थ्यम्, आरोग्यं नीरोगता, सुख-
मन्तरादाहः, प्रीतिः परेषामपि सम्पन्नानां दर्शनात्परमो हर्षः,

तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति व्युत्पत्तेः । रसोपेता रसयितव्याः
सरसाः । देहे चिरकालस्थायित्वं चिरतरं शरीरोपकार-
हेतुत्वम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति; सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्वि-
वर्धनाः; पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः; सत्त्वमन्तःकरणम्, अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते,
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४१७] इति सत्त्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुवचनात्; आहारोऽपि सत्त्वमयो ज्ञान-
विवृद्धिहेतुः; तथा बलारोग्ययोरपि विवर्धनाः, सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य
विवर्धनाः; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मरम्भद्वारेण प्रीतिविवर्धनाः; रस्याः मधुररसोपेताः, स्निग्धाः श्लेष्म-
युक्ताः, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्याः रमणीयविशेषाः, एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य
पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— आयुर्विवर्धनत्वादय आहारगुणाः केचि-
दायुर्वेदादवगन्तव्याः, केचिच्छास्त्रनिर्देशाः प्रत्यक्षत एव
सिद्धाः; पूर्वमेव सत्त्वविशेषा हि सात्त्विकाहाररचिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह— पुनरपीति । आयुषः सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन
प्रथमग्रहणम् । सत्त्वस्य तु विशेषणो मुमुक्षोरेषितत्वात्तत्त्वतः
रिति । “ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ”
[छां. उ. ७.२६.१२] इति श्रुतेरुपबृंहणार्थत्वादाहारसाध्यसत्त्व-
विवृद्धिज्ञानपर्यन्तैस्त्यभिप्रायेण ज्ञानेन सत्त्वशब्दमुपचारयितुं तत्कारणे
तावदवतारयति— सत्त्वमन्तःकरणमिति । ‘द्रव्याद्युच्यवसायेषु
सत्त्वमन्तः कृ जन्तुषु’ [अमरः ३.३.१२१२] इति ज्ञानविशेषे च सत्त्व-
शब्दः प्रयुक्तश्च इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अन्तःकरणकार्यं ज्ञान-
मिति । इह— आहारशुद्धिमुपबृंहणदशायामित्यर्थः । यथा
तत्तद्गुणगतानां रसादीनां शरीराध्यायादिषोषकत्वेन शास्त्रा-
भिहिततत्तद्गुण्यणामपि तथा व्यपदेशः; तथेहापि सत्त्वगुणस्य
ज्ञानविवृद्धिहेतुत्वे तदाश्रयस्यादाहरण्यस्यापीत्यभिप्रायेणाऽऽह—
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमिति । बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योश्च
निरन्तरपाठः समुचित्य प्रवृत्त्या परस्परविनाभावविवक्षयेत्य-
भिप्रायेण बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योरिति द्वन्द्वनिबन्धम् ।
बलमिह प्राणाद्योऽसक्तयः; आरोग्यं धातुसाम्यादि । कर्मदोषाभि-
धातुवैषम्येण हि रोगाः प्रादुष्यन्ति । तस्य रस्यत्वहृद्यत्वाभ्यां
तादात्मिकसुखजनकत्वसिद्धेस्तत्परीक्षस्त्वपरिहायस्य सुखवै-
कृत्यं परिणामकाल इति विशेषितम् । प्रीतिवर्धकत्वाद्धेद-
प्रदर्शनाय स्वयमेवेत्यद्वारकत्वात् । यथोन्मादादिहेतुभूतानि
द्रव्याणि भक्षिताणि लोकोद्देशादिजनकर्मद्वारा पुरुषस्याप्रीतिं

वर्धयन्ति; तथा सत्त्वहेतुभूतान्यपि मन्त्रेषु लोकोपकारकेषु पर-
लोकादिहितेषु च कर्मसु प्रचोदयन्तीति ज्ञानयन्तीत्यभिप्रा-
येणाऽऽह प्रीतिहेतुभूतकर्मरम्भद्वारेणेति । ‘बहुमल-’ इत्या-
दिना [१७.१९] रसान्तराणामसात्त्विकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तत्प्रयोग-
प्राप्त्युपायसाराच अत्र रसशब्दो रसविशेषविषय इत्याह— मधुर-
रसोपेता इति । अनेन प्रत्ययस्यैव सम्बन्धमात्रोपलक्षकतापि
दर्शिता । रस्यन्त इति वा रस्याः । तत्र मधुररसोपेता
इति कारणोक्तिः । माधुर्यं हि रसान्तरैर्मयः शरीरस्थितौ विशेष्य
हेतुर्भवति । यथोक्तं वाग्भटेन— ‘ रसाः स्वादुःखलक्षणव्यतिकारोप-
पायकाः । षड्विध्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ’ [अ. ह. मृ.
१.१४.१५] इति । भोजनं च स्वस्थस्य मधुररसशयतया निय-
म्यते— ‘ षड्रसान्मधुराण्यान्नातिद्रुतविलम्बितम् ’ [अ. ह. सू. ७.३६]
इति । सायनादिकालेषु च मधुर एवैको विधीयते । एवं श्लेष्मक-
आहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रुक्षेण वायुना शरीरस्थापि विरहा-
द्वतां वासयतीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अद्यमान आहारे स्वरूप-
स्थैर्यस्यासम्भवादुपुण्यत्वाच्च शरीराख्यसङ्घातस्थैर्यहेतुभूतरसपरि-
र्मासमेवोत्थिमज्जाशुकाख्यधातुसत्कर्मपरिणामस्य बलादेव
स्वसाध्यस्य चिरकालस्थायित्वलक्षणं स्थैर्यं विवक्षितमित्याह—
स्थिरपरिणामा इति । उपयोगात्पूर्वमेव जगुष्मनीयस्तत्रिवेदा-
रूपविशेषादिविद्वान्दृष्टान्दर्शनमात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यव-
मित्याह रमणीयविशेषा इति । येषु धर्मशास्त्रादुपेक्ष्यो-
न्मयोऽपि साज्जत्यं, तेषां सर्वेषामिदमुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाऽऽह
एवंविधा इति । एतेन प्रायुक्त्युकाहारत्वं च विवक्षितम् ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रीतिरनन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पक्वा भवन्ति । तथा
हाज्यादयः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. श्री.— ‘ प्रीतिविवर्धनाः हृद्याः ’ इत्येतयोरर्थ-
भेदमाह— प्रीतिरिति । अनन्तरिकेति तत्प्रत्ययान्तम्
सेवाभ्यवहितकाल इत्यर्थः । ‘ प्रियं तत्कालोत्थयद ’ इति वच-
नान् । दर्शनेऽनुभवे सति पश्चादपि यन्मनोहारित्वं तदुच्यते ।
‘ हृद्यं पथान्मनोहारि ’ इति वचनादित्यर्थः । आहाराणां क्षणिका-

नाममावाक्यं स्थिराः ? इति विशेषणमित्यत आह— स्थिरा-
श्चेति । कस्त्वर्थः । प्रसिद्धं स्थैर्यं व्यावर्तयति । तदैवाचिरकाल
एव पक्वा निर्णेतृपाकाचिरकालं देहे गुणप्रदा इत्यर्थः । असम्भव-
परिहायस्य तावदाहति तथा हीति ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— आयुरिति । आयुर्जीवनकालः । सत्त्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः । बलं प्राणवायोः स्थैर्यम्, सुखमानन्दः, सन्तोषः प्रीतिस्तेषां विवर्धनाः । रस्या मधुराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः । हृद्या दर्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः । एवमश्रुता आहाराः स्वयं सात्त्विकाः सात्त्विकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तत्राहारभेदमाह त्रिभिः— आयुरिति । आयुश्चिरजीवनम्, सत्त्वं चित्तस्थैर्यम्, बलं स्वोचितकार्यं श्रमाभावप्रयोजकः शरीरसामर्थ्यविशेषः, आरोग्यं व्याप्यभावः, सुखं भोजनानन्तराद्वा दस्तृप्तिः, प्रीतिः सन्तोषविशेषः, तेषां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः । रस्या रसोपेताः, मधुररस-

प्रधाना इति यावत् ; स्निग्धाः सहजेनागम्यबुकेन वा ब्रहेहन युक्ताः स्थिराः रसांशेन शरीरे चिरकालस्थायिनः । हृद्या हृदयङ्गमाः, दुर्गन्धाश्चक्षिवादिदृष्टदोषशून्या इति यावत् । एवंविधा आहारा भक्ष्यमोक्ष्यादयः सात्त्विकानां प्रियाः । अतः सात्त्विकवर्धिभिरेत आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— तत्र प्रथमाहाराः— आयुरिति । सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । ते चायुर्विवर्धनाः— सत्त्वोपलक्षितं ज्ञानं तदादिवर्द्धनाश्च । रस्याः मधुररसोपेताः स्नेहयुक्ताश्च, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्या रम्यस्वरूपाः एवंविधा अन्नरूपा आहाराः सात्त्विकप्रियाः सत्त्वजनकाः प्रियाः सात्त्विकानां वा प्रियाः, क्षेमकरा इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वाऽऽह—आयुरिति । आयुर्जीवितं, सत्त्वं हृदयं शुद्धम्, बलं सामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगाभावः, सुखं मनस्तोषः, प्रीतिः स्नेहः, एतेषां विवर्धनाः, विशेषेण सकलतया धर्मादर्थोपयोगित्वेन वृद्धिकराः । तत्र आयुर्वृद्धिकरः पर्वयज्ञविशेषः, सत्त्वसाधको शुर्वायुच्छिद्ररूपः, बलकरः पितृदेवादिशेषः, आरोग्यकरो जनन्यायुपस्कृतः,

सुखकरः सम्मार्गोपाजितः, प्रीतिकरो निवादिगृहस्थः । ते च स्वरूपतोऽप्येतादृशाः रस्याः रसयुक्ताः, स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः चिरकालावस्थायित्वाद्देहपोपकाः, हृद्याः हृद्या एव हृदयानन्दकर्तारः । एतादृशा आहाराः सात्त्विकानां प्रियाः, भवन्प्रीति शेषः । एवमाहारकर्तारः सात्त्विका ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— आयुर्जीवनं, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिः अभिरुचिः, एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः ते आयुस्तत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः देहे रसांशेन चिरकालस्थायिनः । हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः । आहाराः घृतक्षीरसितादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कट्टिति । कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः— इत्यत्र अतिशब्दः कट्टादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकट्टुरतितीक्ष्ण इत्येवं— कट्टश्चाम्लश्च लवणश्चात्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, त आहारा राजसस्येष्टाः, दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति—कट्टिति । कट्टस्तित्तः, कट्टस्मय तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् । रूक्षो विस्लेषः, विदाही सत्तापकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योज-

नामेवाभिनयति— अतिकट्टुरिति । दुःखं तात्कालिकी पीडा, इष्टविशेषजं दुःखं शोकः, आमयो रोगः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कट्टुसाः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहि-
नश्चेति कट्मल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः; अतिशैत्यातित्वेऽप्यादिना दुरुषयोगास्तीक्ष्णाः, शोष-
कराः रूक्षाः, तापकराः विदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः; ते च रजोमयत्वाद्दुःख-
शोकामयत्वाद्दुःखशोकामयवर्धना रजोवर्धनाश्च ॥ ९ ॥

५ वे. ता. चं.— कटुम्लशब्दयोः श्लेष्मकृतित्तिग्न्यादिविषेयतः प्रयोगादिह तामन्मात्रविवक्षाव्युदासायाऽऽह— कटु-
रसा अम्लरसा इति । सात्त्विकस्यापि मृतादिव्यतिरिक्त-
कालेषु रुचिमात्रार्थलक्षणयोगालुभतेः स्वस्वपतो लवणस्याहारत्वा-
सम्भवात्तत्प्रत्यक्षलक्षणस्य गोमार्गवतुल्यतया स्फुटनिषेधाच्चात्र
तथातिरिक्तयोः लवणशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह—लवणोत्कटा
इति । 'क्षिप्तमुष्णं (सात्त्विकमयं) च भोजनम्' [अ. ह. सू. ७।४७]
इति कोष्णस्य भोजनस्य विहितत्वात् अत्युष्णेति विशेषे-
षितम् । 'कट्वादीनां विदाहिनः' इति प्रमव्युदासायात्र समा-
श्लोकिः । तीक्ष्णस्यापि मरीच्यादेस्तत्तद्व्यवरोचनायै मात्रया-
ऽऽमृतैस्तत्रानुपसर्गस्यान्वयो दर्शितः । उष्णस्य प्रथमुपात्त-
त्वाच्च तीक्ष्णशब्दो न तत्पर्यायः । आशुकारिषु मरीच्या-
दिवायुवैदे तीक्ष्णत्वमुच्यते; अतोऽत्र प्रयोगक्षणाप्रवृत्तिरिति

कूलतमानि श्रव्याणि तीक्ष्णानीत्यभिप्रायेणोदाहरति— अति-
श्लेष्टेति । ज्ञेहप्रतिपक्षभूतो गुणो रौक्ष्यमनुविध्यत इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह— शोषकरा रूक्षा इति । वातकोपनत्वमनेन सिद्धम् ।
अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति— ताप-
करा इति । पित्तकोपना इत्यर्थः । एवंविधा इति पूर्ववत् ।
'तृष्णाशोकसमुद्भवम्' [१४।७] इत्यादि प्रायुक्तं स्मार-
यति— रजोमयत्वादिति । कटुप्रभृतीनां दुःखाविहेतुत्वं च
प्रायसोऽन्यव्यतिरेकयोग्यमायुर्वेदविशोषितं च । दुःखप्रदत्वं
वातुवैषम्यादिद्वारा; शोकप्रदत्वं तत्परमार्शजपञ्चात्तापादिना;
आमयोः कालक्रमेण । न केवलमत्रैव तमोवदुःखादिहेतु-
त्वम्; अपितु परम्परया परलोके वेदान्तरेऽपीत्यभिप्रायेण
सत्त्ववर्षकसात्विकाहारसमानान्यासिद्धमर्थमाह— रजोवर्ध-
नाश्चेति ॥ ९ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— कटुम्लेति । कटुम्ललवणा रसविशेषाः । अतिशब्द उष्णादिभिः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते । एते कट्वादय आहारा दुःखशोकामयप्रदा राजसस्य पुरुषस्येष्टा अभिमताः । स्वयमपि
राजसाः ॥ ९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अतिशब्दः कट्वादिविषयस्य योजयः ।
तत्रातिकटुर्निम्नादिः । अत्यम्लस्यलवणयुष्णाः प्रसिद्धाः ।
अतितीक्ष्णो मरिचादिः । अतिरूक्षः केदृशस्यः कोद्रवादिः ।
अतिविदाही सर्षपादिः । एते दुःखशोकामयप्रदाः । तात्का-

लिकी पीडा दुःखश्च, तदनन्तरमात्रेण दौर्मनस्यं शोकः,
व्याधिरामयः, तापप्रदवतीति तयोश्च आहारा राजसस्येष्टाः ।
तस्मात्सात्विकैरेते त्याज्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— कटुति । राजसस्य प्रियाः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— राजसाणाह— कटुति । अतिशब्दः
सर्वप्रादसम्बध्यते कट्वादिविषयः । अतिकटुः कारवेष्टादिः,
अत्यम्ल आम्रातकादिः, अतिरूक्षः क्षारबहुलकोचकाकादिः,
अत्युष्णः सर्षापपक्वाणादिः, अतितीक्ष्णो मरिचादिः,
अतिरूक्षक्षणकमसूरकोद्रवादिः, अतिविदाही राजकादिः ।
एवमेतेऽतिकट्वादयः पञ्चयज्ञादिरहिताः स्वार्थकृता आहारा

राजसस्येष्टाः प्रियाः । दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं भक्षणसमय
एव रसनाविकारादिरूपं, शोको भक्षणमन्तरमजीर्णद्वारादिना
अचितप्रश्नात्तापादिरूपः, आमयो रोगो ज्वरादिः, एतानि
सर्वाणि प्रददति बन्धन्तीति तथा । एतादृशाहारकर्त्तारो
राजसा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० आ० दी०— कटुति । अतिशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते । अतिकटु निम्नादिः, अत्यम्लस्यलवणयुष्णाः
प्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णो मरिचादिः, अतिरूक्षः केदृशस्यः कटुकोद्रवादिः, अतिविदाही राजकादिः । दुःखं
तात्कालिकी पीडा, शोकः पञ्चाङ्गादि दौर्मनस्यम्, आमयो वातुवैषम्यापादनेन रोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यातयाममिति । यातयामं मन्दपर्कं, निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वात् । गतरसं
रसवियुक्तं, पूति दुर्गन्धि, पर्युषितं च पर्कं सद्वाय्वन्तरितं च यत्, उच्छिष्टमपि च भुक्तशिष्टमपि उच्छिष्टं,
अमेध्यमयज्ञार्हं, भोजनमीदृशं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसत्रियमाहारमुदाहरति— यातयाममिति । ननु निर्वायं यातयाममुच्यते, न पुनः सामिषकमिति, नेयाह— निर्वायस्येति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— यातयामं चिरकालावस्थितं, गतरसं त्यक्तस्वामाविकरसं, पूति दुर्गन्धोपेतं, पयुषितं कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नम्, उच्छिष्टं गुर्वादिभ्योऽप्येषां भुक्तशिष्टम्, अमेध्यम् अयज्ञाहम्, अयज्ञशिष्टमित्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसत्रियं भवति; भुज्यत इत्याहार एव भोजनम्; पुनश्च तमसो वर्धनम्; अतो हितैषिभिः सन्धविद्वद्भ्ये सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— सात्त्विकाजसाहारयोर्गुणकार्यकथनेऽपि तामसे गुणमात्रकथनमद्विरूपकरणे राजससमानकार्यत्वात् सर्वेष्वहारेषु यामातिक्रममात्रेण दोषाभावात्पु तेषु क्रय्येषु यावता कालेन दुष्टता, तावद्विवक्षामाह— यातयामं चिरकालावस्थितमिति । यामः श्रेष्ठोदशः; यथा 'वृतात्परं मण्डमिवानि-सुखम्' इति केचित् । तेन निर्वायैवमुक्तं भवति । तदपि चिरकालावस्थितमित्यनेन अर्थसिद्धम् । अन्मयेषु पृथिवी-मयेषु च आहारेषु तत्तत्पाकभेदेनापि कदाचिदपि सर्वरसत्यागा-भावात्तत्तद्व्यस्वभावतयाऽप्युचिष्टरसत्यागेन रसान्तरापत्तिरिह गतरसशब्देन विवक्षितेत्याह त्यक्तस्वामाविकरसमिति । एतेन गतरसशब्देन निर्वायस्योक्ततया 'यातयामं भन्दपक्वम्' इति व्याख्या निरस्ता ।

यद्यपि पृथिव्यदोषाधिकतया भगवच्छास्त्रादिशिद्धे करञ्जादिभ्योऽपि प्रयुज्यते; तथापि अत्र इत्यविशेषोपादानप्रकरणा-भावाद्गुणादिमुखेन सर्वाहारापलक्षणप्रकरणाभावे पृथिव्यशब्देन हेय-तया लोकशास्त्रप्रसिद्धगुणविवक्षामाह— दुर्गन्धोपेतमिति । कालातिपत्तिमात्रस्य यातयामशब्देन ग्रहणात् रसत्यागस्य 'गतरसम्' इत्युक्तत्वात् येषु कालातिपत्तौ दोषः, क्षीरादिद्वि-वातश्रान्तादिभिश्च रसान्तरापत्तिः, तत्र कालातिक्रममात्रेण रसान्तरापन्नत्वमिह विवक्षितमित्याह— कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नमिति । हेयविकृत्यन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् । अत एव पक्वानामविकलानामपि जलादीनां रान्त्यन्तरितानां त्यागः । एतेन यातयामशब्देऽपि रसान्तरापत्तिरहितकाला-तिक्रममात्रदुष्टविषय इति दर्शितम् ।

उच्छिष्टविशेषस्य कालान्तरोपाचार्योच्छिष्टस्य च पाप-विशेषप्रायश्चित्ततया पवित्रत्वेनापि ग्रहणात्तद्व्यतिरिक्तविषयोऽत्र उच्छिष्टशब्द इत्याह— गुर्वादिभ्योऽप्येषामिति । गुर्वादी-त्यादिशब्देन पितुः ज्येष्ठस्य प्रातुः भार्याविषये भर्तुश्च ग्रहणम् । यत् 'अदितिः पुत्रकामा साज्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मादन्मपवत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राग्भूतः सा रेतोऽवत्' इत्यादौ उच्छेषणप्राशनमात्रायते; तद्वद्ब्रह्मादितिदिविपरत्वादन्मपरम् । भुक्ताविशिष्टपापात्रस्योद्भूतविषयत्वेऽप्यविरुद्धम् । अप्राप्तस्वा-द्विषितत्वेऽप्येककारेऽपि अदितिषाभ्येदेवसंन्यवहारमात्रविषयम् । न तावता अथतानामनुष्ठानप्राप्तिः; प्राप्तावपि तथाविधकर्म-नियतम् । नचात्र विधिस्तत्कल्पनावकाशशैत्यप्राप्तिरेव । यत् भगवता नारदेन जातिर्मरण प्राचीनशूद्रव्रतमाद्युष्ठानमनुष्ठानो-क्तम् 'उच्छिष्टेलेपनमुदितो द्वित्रैः सकृत्सन् भुञ्जे तदपास्त-

कित्तिवः' [भाग. १।५।२५] इत्यादि; तदपि तस्मिन् जन्मनि नारदस्तेषां शिष्यः शूक्ष्मेति तादृशेभ्ये तत्प्राप्तेति; नान्याहशेषे । तथा सति हि वाक्यान्तरमपि न विरुध्यते । न च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमात्रेणाद्युष्ठानकृतिः । प्रतिषेधति ह्याचार्यपुत्रादेरप्युच्छिष्टम्— 'उच्छिष्टाश्चानवर्जमाचार्यवदाचार्य-पुत्रे वृत्तिः' [आ. घ. १।२।७।३०] इत्यादिना । किमु-तान्येषाम् ? भगवत्तस्य तु आचार्यव्यतिरिक्तसमस्तोच्छिष्ट-भक्षणेऽपि तीव्राणि प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते । यथा सनत्कुमारी-यसंहितायासुदाहृतमित्यागमप्राप्तये भगवत्प्राप्त्याचार्यैर्याप्त- 'निर्मात्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि । मांसं पयोव्रतो भूत्वा जपशुद्धाक्षरं सदा । ब्रह्मकृत् ततः पीत्वा' इत्यादि ।

भाष्ये चात्र गुरुशब्द आचार्यविषयः, पितृविषयो वेत्युक्तम्, गुरुशब्दार्थोपाध्यायायुच्छिष्टग्रहणशास्त्राभावात् । नच यत्किञ्चि-दुपदेशमात्रेऽप्याचार्यत्वम्, 'उपनीत तु यः शिष्यं वेदमप्या-पयेत्किञ्च । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' [मनुः २।१।४०] इत्यादिभिस्तल्लक्षणात्, अन्यत्र प्रयोगव्योपचारा-दपि सम्भवात् । यद्योपनेता प्रणवादिमात्रमुपदिश्य वित्तः, यश्च केवलं रहस्यशब्दनिर्दिष्टा मोक्षसाधनभूता विद्यास्तत्तच्छ्रुति-सुखेन शिक्षयति; तथोरप्याचार्यत्वादिकं वचनबलाद्धीकृत्यते । उक्तं च गुर्वादिलक्षणं भगवता याज्ञवल्क्येन— 'स गुरुर्षः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीत तु तद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः । एकदेशमुपाध्यायः' [१।३।४२] इति । यत्तु 'एकाक्षर-प्रदातारमाचार्यं योऽवमन्यते (यो) गुरुं नास्मिन्न्यते' [अत्रिश्रु. १०] इत्यादि, तद्वचनतिनिवारणार्थमाचार्यवर्धितप्रमाणेनोच्यते; न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिपातः । यद्यप्याचार्यशब्दो निरुक्त्याद्यसारादन्नसन्नादिशिक्षकेषु द्रोणकृपादिषु प्रयोगप्राग्भा-व यथाप्रयोगं सर्वत्र मुख्य इति केचिदहोक्तिरिति, तथाप्युच्छिष्ट-भक्षणमुपनिनिदानमाचार्यत्वं प्रणवादिशिक्षपूर्वपरिचयोपदेष्ट-यैव; तथैव शास्त्रैर्नियमाच्छिष्टाचाराच ।

प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरुद्धसु भ्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रो-ल्लङ्घनानामप्याचारो न शिष्टाचारः । यदपि केचित्पठ्यते 'नारा-यणैकनिष्ठस्य या या वृत्तिस्तद्वचनम् । यो यो जल्पः स स जल्पस्तद्वचनं यन्निरीक्षणम् । तत्पदादाम्बुतुर्धं तीर्थं तदुच्छिष्टं सुपावनम् । तदुक्तमात्रं मन्त्राभ्यं तत्पृष्टमखिलं शुचि' इति । इदमपि नारायणैकनिष्ठप्रशंसापरम्; न तु स्वयं विधायकम् । अन्यतः प्रोक्तेष्व ह्यत्र प्रशंसा । तत्र प्रथमश्लोकः स्वभावप्राप्त-मर्थप्राप्तं चावुददति; यच्च शास्त्राप्तम्, न तु पुनः शास्त्रान्त-

निषिद्धप्रामर्शः । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि 'अतुलं सुपावनमग्र्यमखिलम्' इति विशेषणेषु संरम्भः । 'ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः' इत्यादिभिर्विप्रादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवत्त्वावस्थायां अतुलं तीर्थमिति विशेषणम् । एवमनेकान्तिनोऽप्युपेनोत्पद्यतेऽच्छिद्ये पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नारायणेकनिष्ठत्वदशायां सुपावनत्वं विधोयते । तथा महापुरुषकृतस्तुत्यादेरसंज्ञकप्रत्यक्षे सिद्धे 'तदुक्तिमात्रं मन्त्राग्र्यम्' इति भगवद्वचन्युपनिषत्स्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत्फलादिहेतुत्वं प्रतिपादयते ।

एवं शुद्धानां शोधकापेक्षायां निर्णेजनादिवन्महात्मनां स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशादिच्छाशोधकतया प्राप्तः 'तत्सृष्टमखिलं ब्रुवि' इत्यनेन सर्वस्यापि इत्यस्य पृथक्चोदितशोधकभेदस्य भागवतस्पर्शे एकः शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यदच्छादिपृष्टच्छाजलशून्यगुह्यशुद्धग्रहेणानाद्येकपादवत्सृष्टयस्सृष्टयभक्ष्याभक्ष्यायद्वैतप्रसङ्गः । एतेन परमाप्तस्य भक्ताङ्गिरेणोर्भाषागाथापि निर्व्यूढा । एवं हि सा संस्कृतेन विपरिणस्यते—'दिव्यैरवेष्टविभवेति यदि ब्रुवन्ति माध्वीमनोऽतुलसीक यदीति बाहुः । उक्तकिया अपि परानपि कारयन्तो भुक्ताधिकं ददति चेन्न तु तत्पावित्रम्' इति । इदमपि सङ्कीर्तनप्रशंसापारमिति प्रकरणस्त्ववस्थारस्यायं सुयुक्तम् । भुक्तेयशब्दश्च पाकपात्रस्थविषयत्वेऽपि न विरुद्धः । यथा 'अन्नशेषः किं कियताम्' इत्यत्र अवशिष्टम् । भुक्ताशितं तु पाकपात्रस्थमपि त्याज्यमेव । तत्परिहाराद्यर्थं प्रतिप्रसवः ।

अन्यथापि प्रमाणान्तराविरोधायाचार्यायुच्छिद्यविषयमेव स्यात् । तथाहि 'ऊनो हीनः परिसृष्टो नष्टः' इति विकल्पाभावतान्न दुष्कर्मतारतम्याबलुपार्थं रदस्यात्रायविदः सामान्यतः । तत्रोत्तरावयवस्थायां भावार्थोच्छिद्यस्यापवित्रत्वं प्रसक्तम् ; तत्र यवन्यत्वस्यैर्यव्यञ्जनसङ्कीर्तनं स्यात्, तदा तदुच्छिद्यमपवित्रं न भवतीति अनन्यत्वमन्ने ह्याचार्यस्यापि सर्वथा वर्जनं तत्रैवाप्राप्तमित्यलमतिप्रसङ्गम् ।

मेधाविरोधिन्त्यप्यमेघशब्दप्रयोगात्तस्य च दृष्टप्रत्यक्षमात्रपर्यवसानात्तोऽपि दोषातिशयसूचनाय मेघोऽत्र यज्ञः, तदहं मेघ्यं, तद्विपरीतमेघमित्याह—अयज्ञाहमिति । ननु यज्ञार्हस्यापि द्रव्यस्याभक्षणायत्वं मन्वादिभिरुच्यते ; यथा—'यथा कुरसेत्यावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवानामि हवींषि च' [मनुः ५।७] इति । तत्राऽऽह—अयज्ञादिष्टमित्यर्थः इति । एतेन सात्त्वतादिशब्देषु 'नानिवेद्य हरेः किञ्चित्समशीयातु पावनम्' इत्यादिकमप्यत्रातुसंहितम् । आह्वयन्त इत्याहारास्ततद्व्यापि प्रतीयन्ते, न च भोजनक्रियामात्रे यातयामत्वाद्युक्तिर्युक्तिः ; नापि मुख्ये सम्भवति लक्षणा न्याय्या । अतः 'कृत्यत्युदो बहुलम्' [अष्टा. ३।३।११३] इति कर्मणि ल्युङ्गन्तान्माह—भुज्यत इति । पुनश्च तमसो वर्जनमिति—पूर्ववत् । आहाराद्वैद्योक्तमिष्टमाह—अत इति । पश्यापश्यादिभ्यामोक्तौ पश्याप्रवृत्तिरिति भावः । एवमेव यज्ञाद्वैद्यैर्विध्योक्तावप्यन्ततोऽभिप्रायो प्राह्यः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— यातयामः, गतरसं गतवीर्यं, पूति क्लिप्तं विसरं, पर्युषितं पक्कमुषसाऽतितक्रान्तं, उच्छिद्यं भुक्ताविशिष्टम् । अपि चेति समुच्चये । अमेध्यमयज्ञार्हम् । तामसानां प्रियं तामसप्रियम् । स्वयमपि तामसम् ॥ १० ॥

८ वै. ब्र. गि.— यातो यामः प्रहरो यस्य पक्कस्यौदनदे-
स्थातयामम् । शैत्यप्राप्तमित्यर्थः । गतरसं निष्पन्नरसान्तरम् ।
पूति दुर्गन्धिः । पर्युषितं पक्कं सद्वाप्यन्तरितम् । उच्छिद्यमन्य-
भुक्ताविशिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हमखि मांसादि । तादृशं

भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् । सार्विकैर्दूरत एव
त्याज्यमित्यर्थः । 'अपि च' इत्यनेन दुःखशोकामयपदमिति
पूर्वोक्तं [१०।९] सङ्ख्यीयते ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— यातयाममिति । चिरकालावस्थितं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— अथ तामसाह—यातयाममिति ।
यातो व्यतीतो यामः प्रहरो यस्य तादृशं पक्कानकृषिरादिकं,
शैत्यादिना भक्षणायोप्यमित्यर्थः । गतरसं शुष्कं, पूति दुर्गन्धः,
पर्युषितं व्यतीतरात्रम्, उच्छिद्यं अन्यभुक्ताविशिष्टम्, अमे-
ध्यं कलिङ्गमूलविन्वादिकम् । एतादृशं भोजनं तामसानां

प्रियम् । एतस्य फलकीर्तनं स्वरूपत एव दृष्टत्वात् ।
पूर्वभोजनप्रियो तामसो ज्ञेय इत्यर्थः । निर्गुणाहारकैर्मदुच्छिद्य-
भोक्तृभिः पूर्वोक्तविषयमभोजनं तद्भोजिनश्च त्याज्या
इत्यर्थैर्बैतनिरूपणेन ज्ञापितः ॥ १० ॥

११ ती० भा० दी०— यातयामं प्रहरात्पाककृतं, शीतलः गतमित्यर्थः । 'यातयामं अर्धपक्कं, निर्वीर्यस्य
गतरसेनैवेक्यत्वात्' इति (शां.) भाष्यम् । गतरसं रसविमुक्तम् । पूति दुर्गन्धिः । पर्युषितं पक्कं सद्वाप्यन्तरितम् ।
उच्छिद्यं भुक्ताविशिष्टम् । अमेध्यं यज्ञानर्हम् । भोजनमन्नं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम् ।

अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—अफलेति । अफलाकाङ्क्षिर्भिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते 'यष्टव्यमेव' इति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः समाधाय 'नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्यः' इत्येवं निश्चित्य, स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—इति शान्तिप्रयोगो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मेव भाव्यमिति बुद्ध्या शास्त्रतोऽनुशीयमानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टो मन्त्रद्रव्यक्रियादिभिर्युक्तो यष्टव्यमेवेति भगवद्भाराधनत्वेन स्वयम्प्रयोजनतया यष्टव्यमिति मनः समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—अफलस्य कस्यचिदाकाङ्क्षाप्रतीति-
क्युदासायाऽऽह—फलाकाङ्क्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्य-
तिरिक्तनिरपेक्षैरित्यर्थः । 'विधिदृष्टः' इत्युक्ते प्रजापतिना
दृष्टत्वं प्रतीयते; स हि सर्वेषां यज्ञानां ऋतुयामनन्ति; न चात्र
प्रजापतिदृष्टत्वोक्त्याऽनुष्ठाने कश्चिदुपकारः; अतो विधायकशास्त्र-
मेवात्र विधिशब्देन विवक्षितमित्याह शास्त्रदृष्ट इति ।
शास्त्रेकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टत्वोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र यथा-
शास्त्रकरणवैकल्यं, तद्विवक्षितमाह—मन्त्रेति । 'यज देव-

पूजायाम्' [शा. पा. १।१०२७] इति धात्वर्थानुसारेणाऽऽह—
भगवद्भाराधनत्वेनेति । अवधारणाभिप्रेतमाह—स्वयम्प्र-
योजनतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यपि प्रयोजनमनुद्दिश्य
न प्रवृत्तिः, तथापि प्रागुक्तदृष्टसमाराधनन्यायेन यज्ञादिप्रवृत्तेरेव
प्रयोजनत्वाभिसन्धिः सम्भवति—इति । मनः समाधयेति
प्रकारान्तराद्विनिर्वाये प्रवृत्तप्रक्रियायामेकार्थं कृत्वैत्यर्थः । यज्ञ
इज्यते यज्ञः कियत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—अफलेति । यष्टव्यमेवेति मनः कृत्वा यज्ञः सात्त्विकः ॥ ११ ॥

८ खं. ब्र. गि.—अथ क्रमप्राप्तं यज्ञभेदमाह त्रिभिः—
अफलेति । यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्चेति । तत्र फलसंयो-
गेन चोदितः काम्यः; न तु सर्वाङ्गोपसंहारेण मुख्यकल्पेनैवा-
नुष्ठेयः । फलसंयोगं विना जीवनादिविमितसंयोगेन चोदितः
सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवे प्रतिनिध्याधुपादानेनाख्यकल्पेनाप्य-
नुष्ठेयो नित्यः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासम्भवेऽपि प्रतिनिधिप्रपा-

दायावदयं यष्टव्यमेव, प्रत्येवापपरिहारायावदयजीवनाद्विनि-
तेन चोदितत्वादिति शास्त्रमयांदा । तदनेन निश्चयेन मनः
समाधायैकार्थं कृत्वा अफलाकाङ्क्षिर्भिरैकाराधनबुद्ध्या
विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठेयते, स
सात्त्विको यज्ञः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०—शास्त्राययज्ञस्य च त्रैविध्यं त्रिभिः स्पष्टम्—अफलेति ॥ ११ ॥

१० पु. ज्ञा. त.—आहाराभ्यन्तरं यज्ञस्य प्रतिज्ञातत्वात्
[१।७।०] त्रिविधयज्ञरूपमाह—अफलेति । न विवर्ततेऽन्यत्फलं
यस्मात्तदृष्टः स्वयमेव फलरूपो भगवदसादस्तदाकाङ्क्षिभिः
पुरुषैः विधिना अवश्यकर्तव्यत्वेन दृष्टो बोधितो यो यज्ञो

भगवदाज्ञसत्त्वात् 'यष्टव्यमेव, न तु फलाहसन्धानेन' इति
मनः समाधाय निश्चलं कृत्वा इज्यते अनुष्ठेयते स यज्ञः
सात्त्विक इत्यर्थः । एतादृश्यज्ञकर्तृ सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ञत्रैविध्यमाह—अफलेति । विधिदृष्टः आवश्यकतया विहितः 'यष्टव्यमेव, न तु
यज्ञादृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यं' इति मनः समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

**अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥**

१ शां. भा.— अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तूद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरत-
श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं यज्ञं हानार्थं दर्शयति—अभिसन्धायेति । स्वर्गादुद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं च ययजनं
क्रियते तं यज्ञं रजसा निवृत्तं त्याज्यमवगच्छेत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— फलाभिसन्धाययुक्तैर्दम्भमग्नौ यज्ञः फलश्च यो यज्ञ इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— दम्भहेतुकत्वमिह दम्भार्थशब्देन विव-
क्षितमित्याह—दम्भमग्नौ इति । दाम्भिकत्वख्यापनाभिसन्धि-
रहित इत्यर्थः । केवलं दम्भमग्नौस्तु तामसः । अत रेहिहा-
सुष्मिकफलसम्भेदमात्रमिह राजसत्वं विवक्षितत्वंमित्यभिप्राये-
णाऽऽह—यज्ञः फलश्चेति । दम्भानुसाराद्वा दृष्टकफलवोक्तिः ।
'भरतश्रेष्ठ !' इति त्वं तु सात्त्विकयज्ञायधिकारीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तु फलं 'एतत्फलं मे स्यात्' इत्यभि-
सन्धाय सङ्कल्प्य दम्भार्थमपि चैव यद्धारमिकत्वख्यापनार्थमेव यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते तं यज्ञं राजसं
विद्धि ॥ १२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— फलमभिसन्धायोद्दिश्य दम्भार्थं लोके धार्मिकत्वख्यापनार्थमपि च यो यज्ञ इज्यते, तं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह—अभिसन्धायेति ।
तु पुनः फलं स्वर्गादिक्रमभिसन्धाय उद्दिश्य दम्भार्थं लोके
स्वख्यापनार्थं चाप्येव यत्तु इज्यतेऽवृष्टीयते तं यज्ञं राजसं
विद्धि । सत्कर्त्तारश्च राजसा ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— राजसं यज्ञमाह—अभिसन्धायेति ॥ १२ ॥

**विधिहीनममुष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥**

१ शां. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, अमुष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न
सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्नयज्ञे सोऽमुष्टान्नः, तममुष्टान्नम् ; मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्र-
हीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिवृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसं यज्ञं हानार्थमेवोदाहरति—विधीति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— विधिहीनं ब्राह्मणोक्तविधिहीनं सदाचारयुक्तैर्विधिविद्धिब्राह्मणैर्यज्ञस्वेत्युक्तिहीनमि-
त्यर्थः ; अमुष्टान्नं अचोदितद्रव्यं मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं च यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— अमुष्टान्नमन्त्रहीनत्वाद्युक्त्येव चोदित-
प्रकारविहीनत्वसिद्धेरत्र 'विधिहीनम्' इत्ययथाशास्त्रत्वं न
विवक्षितम् ; अन्यस्य चावस्थापेक्षितस्य हानिरिह सूचयितु-
मुचितेत्यभिप्रायेणाऽऽह—ब्राह्मणोक्तिहीनमिति । शास्त्रोदित-
एवार्थः सद्भिरुपेक्षितोऽमुष्टेय इतीममर्थं विष्णोति—सदा-
चारिणि । लोभातिशयादक्षिणया अन्यभावे अन्नदानाभावस्य

कैमुत्पत्तिश्चात् 'अदक्षिणम्' इत्यनेनैवाभादानावेसलक्षणात्
अमुष्टान्नस्योदाहोपातिशयख्यापनोपयोगाच्च । अमुष्टान्न-
शब्देन शुद्धप्रतिमद्वादिविषयमाह अचोदितद्रव्यमिति । यज्ञार्थ-
सृष्टमिह सृष्टशब्देन विवक्षितम् ; न्यायागतमित्यर्थः । तदन्य-
दसृष्टं, यथा—'न यज्ञार्थं चनं शुद्धाग्निं भिक्षेत धर्मवित् । यज्ञ-
मानो हि निश्चित्वा प्रेत्य चण्डालतां व्रजेत्' इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनमशास्त्रचोदितम्, अस्तृष्टान्नमन्नदानादिरहितम्, मन्त्रहीनं मन्त्रवर्जितम्, अदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

८ वं. ब्र. मि.— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरहितं, अन्नदानहीनं स्वस्तो वर्णतश्च मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाहीनं च यज्ञं शिष्टास्तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तामसाह— विधिहीनमिति । आदरेण विरहितं शून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति; वेदोक्तविधिरहितम्, अस्तृष्टान्नं पात्रान्नरहितं, मन्त्रैर्देवताह्वानादिरहितम् इति शेषः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनम्; अस्तृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन् तं अस्तृष्टान्नम् ॥ १३ ॥

तपसः शरीरादिभेदकश्चनपूर्वकं गुणतस्त्रैविध्यम् ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देव-द्विजगुरुप्राज्ञाः, तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं; शौचं, आर्जवमृजुत्वं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर-निर्वर्त्य शरीरं, शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१५] इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादिमात्रं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं निरूपयति— अथेति । तत्र शरीरं तपो निर्दि-ष्टं— देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः, द्विजाः पूज्यपूज्य-त्वाद्विजोत्तमाः, गुरुवः पित्रादयः, प्राज्ञाः पण्डिता विदित-वेदितव्याः, तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रादि । शौचं सृजलान्यां शरीरशोधनम्, आर्जवमृजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरुत्तरप्रवृत्ति-

निवृत्तिमत्त्वम्, ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणम्; अहिंसा प्राणिना-मपीडनम् । शरीरमात्रनिर्वर्त्यैतन्मस्य तपसो न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि— शरीरेति । कथं कर्त्रादिषाध्यत्वे तपसः शरीरत्वं ? शरीरत्वे वा कथं कर्त्रादिषाध्यत्वं ? इत्यासङ्क्या-ऽऽह— पञ्चैति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोभिर्निष्पाद्यतया तत्स्वरूपभेदं ताव-दाह— देवेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनं, शौचं तीर्थस्नानादिकम्, आर्जवं यथावाङ्मनश्शरीरवृत्तं, ब्रह्मचर्यं योषित्सु भोग्यतावुद्दिष्टप्रेक्षणादिरहितत्वम्, अहिंसा अप्राणिपीडा, एतच्छरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— आहारादीनां साधकत्वादित्रैविध्ये प्रकल्पते तपसः करणभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्थं ? इत्यत्राऽऽह— अथेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां सविधौ तत्तद्विहितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा— 'प्रशस्तमङ्गल्यदेवायतन-चतुष्पादिप्रदक्षिणमावर्तते मनसा वा तत्समयम्' इत्यादि । तथा— 'प्रदक्षिणं ब्रजेद्विप्रां गामधत्वं हुताग्रमम्' इति । 'आसनेनैवः समुत्तस्थमानस्यः पुरोहितम्' 'उज्यं प्राणा ह्युत्कामन्ति युतः स्वयं विर आगते (आयति) । अमृत्युत्था-नाभिवादाभ्यां पुनस्ताप्रतिपद्यते' [मनुः २।१२०] इत्यादिना । तथा— 'न ह्ययनैर्न पलितैर्न चित्तैर्न (चित्तेन न) च

बन्धुभिः । ऋषयश्चकिरे धर्मं योऽनुवानः स नो महान्' [मनुः २।१५४] इति । शुद्धिरूपस्य फलमृतस्य शौचस्य तपस्त्वेन विभजनायोगात्तदेवमाह तीर्थस्नानादिकमिति । आर्जवस्य शरीरतपस्त्वेन व्यपदेशाय बाह्यनःकायानामैककृत्यं शरीर-प्रधानतया व्यपदिशति यथा वाङ्मनश्शरीरवृत्तमिति । 'ब्रह्मचर्यं च योषित्सु भोग्यतावुद्दिष्टमव' इत्याद्यनुसरणेऽऽह— योषित्सु । तादृशप्रेक्षणादिकमपि 'स्मरणं कीर्तनं केचित् प्रेक्षणं गुह्यमाषणम्' [च. सू. ७।३१] इत्यादिना मैथुनत्वेन विभज्य स्मरन्तीति प्रागेव दर्शितम् । अत्रापीक्षणादिरहितत्व-प्रधानं ब्रह्मचर्यस्य शरीरतपस्त्वङ्गपानाय ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं त्रिविधं तपः कायिकादि दर्शयितुमाह— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च ब्राह्मणश्च देवद्विजगुरुब्राह्मणः— देवा अग्न्यादयः, ब्राह्मणास्तत्त्वविदः— तेषां पूजनम् । शौचं मूत्रालादिसाध्यम् । आर्जवमक्रचित्तता । ब्रह्मचर्यं स्त्रीभोगवर्जितत्वम् । अहिंसाऽपीडनं प्राणिनां शरीरसाध्यं तपो विधीयते ॥ १४ ॥

८ वें. गि.— क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तस्य शरीरादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— देवद्विजेति । प्राज्ञास्तत्त्वविदः, देवादीनां पूजनम् ; शौचं मूत्रालाभ्यां शरीरोद्योगम् ; आर्जवं तु विहितप्रतिपिद्धयोरैकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं, न त्वकुटिलचित्तत्वम् ; तस्य

मानसे तपसि भावशुद्धिपदेन वक्ष्यमाणत्वात् [१७।१६] ब्रह्मचर्यं निषिद्धमेषुननिवृत्तिः अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनम्, तदेतच्छरीरं शरीरप्रयत्नैः कर्त्रादिभिः साध्यं, न तु केवलेन शरीरेण । 'पश्यते तस्य हेतवः' [१८।१६] इति हि तस्य वक्ष्यते ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०— तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदमाह त्रिभिः देवेति । देवेत्यारभ्य मानसमुच्यते इत्यन्तं सुगमम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— अथ यज्ञानन्तरं तपसः प्रतिज्ञातत्वात् तपसश्चैविध्यं वक्तुं, तस्य च शरीराद्यानांभेदेन त्रिविधत्वात्तत्रितयनिरूपणपूर्वकं त्रैविध्यकथनार्थं शरीरादिकत्रयमाह— देवद्विजेति त्रयेण । देवाः ब्रह्माद्याः, द्विजाः वैदकानि, गुरुवः सरहस्यमन्त्रोपदेष्टारः, प्राज्ञाः पण्डिताः

शास्त्रपरिनिष्ठितबुद्धयः, तेषां पूजनं यथाविधि । शौचं शुद्धादिना, आर्जवं क्रतुता, ब्रह्मचर्यं इन्द्रियनिग्रहः, अहिंसा परद्रोहराहित्यं, चकारोपेक्षादयः । एतत्सर्वं शरीरं शरीरसम्बन्धि तप उच्यते कथ्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दी०— देवाः विष्णवाद्याः, द्विजा ब्राह्मणाः, गुरुवो मानुषिन्नाचार्यादयः, प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः, तेषां पूजनम् । आर्जवमकौटिल्यम् ॥ १४ ॥

अनुदेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— अनुदेगेति । अनुदेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्, प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुदेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः । परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुदेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनता स्वाद्यदि न तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न बाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न बाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न बाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपः ? यत्सत्यं वाक्यमनुदेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो बाङ्मयम् । यथा— 'शान्तो भव वत्स ! स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति' इति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि बाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति— अनुदेगकरमिति । सत्यं यथादृष्टार्थवचनं, प्रियं श्रुतिश्रुतम्, हितं परिणामप्रयुक्तम् । प्रियहितोपाधिवाच्यत्वेन विभागमाह— प्रियेति । कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वं ? तदाह— अनुदेगेति । विशेषणानां धर्माणामनुदेगकरत्वादीनां विशेष्येण वाक्येन समुदितानां परस्परमपि समुच्चययोरी चकार इत्याह— विशेषणेति । किमिति वाक्यभेदेविशेष्यते ? किमिति वा तेषां

मिथः समुच्चयः ? तत्राऽऽह— एरेति । यद्यपि वाक्यमात्रस्यानविशेषितस्य वाङ्मयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथापि सत्यवाक्यस्य विशेषणान्तराभावेऽपि बाङ्मयतपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्वादिष्टाशङ्क्याऽऽह— तथा प्रियेति । तथापि परिणामप्रयुक्तं तथा भविष्यति ? नेत्याह— तथा हितेति । कीदृक्ताहिं तपो बाङ्मयमिति प्रश्नपूर्वकं विशदयति— किं पुनरिति । विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्त-

माह—यथेति । प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादिविधान-
मनतिक्रम्य स्वाध्यायस्याऽऽवर्तनमपि बाह्ये तपस्यन्तर्भव-

तीत्याह—स्वाध्यायेति । बाक्प्राजुर्येण प्रसूताऽस्मिन्निति
बाह्यं बाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—परेषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चेत्थेतद्वाङ्मयं तप
उच्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनुद्वेगकरमित्यादि—पुरुषममो-
द्वन्नापरिवदादिराहित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भयादेरहेतुभूतमि-
त्यर्थः । सत्यं यथादृष्टार्थमिष्यभूतहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शि-
तम् । [१०१४+१६१२, ७] प्रियत्वमत्र स्वागतधर्मात्तुमोदनादिरूपेण

अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धत्वात्तत्परिहाराय
हितत्ववचनं पुरुषार्थपर्यवसायीत्यभिहितम् । "स्वाध्यायाभ्य-
सनम्" इति जपयज्ञोक्तिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—उद्वेगो दुःखं नोद्वेगकरम् । सत्यमवितथम् । प्रियं च हितं च प्रियहितम् ।
स्वाध्यायो वेदस्तस्य सदा पाठः स्वाध्यायाभ्यसनम् । इत्येतद्वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्यम् ॥ १५ ॥

८ वें. त्र. गि.—उद्वेगो दुःखम्, प्राणिनामदुःखकरं
सत्यमबाधितार्थं प्रियं श्रोतृस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे
सुखकरम् । चकारो विशेषणार्थं सख्यवायः । अनुद्वेगकर-

त्वादिविशेषणचतुष्टययुक्तं, न त्वेकेनापि न्यूनं यद्वाक्यम्,
तथा स्वाध्यायाभ्यसनं यथाविधि वेदाभ्यासश्च बाह्याय
वाचितं तप उच्यते ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—वाचिकमाह—अनुद्वेगेति । उद्वेगं
भयं नोत्पादयति कस्यापि तादृशं वाक्यं, सत्यं लोभादिराहि-
त्येन यथार्थभाषणकर्म, यत् प्रियं परलोकसाधकं, हितं
लौकिकादिसाधकम् । चकारेण लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि

वक्तव्यता सूचिता । स्वाध्यायस्य वेदस्य अभ्यसनमभ्यासः ।
चकारेण सृष्टीनामपि । एवकारेण वेदाविरोधेन
स्युत्पाद्यभ्यासः । एतत्सर्वं बाह्याय वाचः सम्बन्धि तप
उच्यते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं; अवगणकाले परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

१ द्वां. भा.—मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः मौनं वाक्संयमोऽपि मनस्संयमपूर्वको
भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्य-
रूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले-
ऽप्रायावित्वं भावसंशुद्धिः, इत्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—मानसं तपः सङ्गिपति—मन
इति । प्रशान्तिकमेव व्यनक्ति—स्वच्छतेति । मनसः
स्वाच्छयमनाकुलता, नैश्चित्यमित्यर्थः । सोमस्य सर्वेभ्यो
हिते पितृवमाहिताचिन्तनं च । तत्कथं गम्यते ? तत्राऽऽह—
मुखादीति । तस्य स्वरूपमाह—अन्तःकरणस्येति । ननु
मौनं वाङ्मयमनं बाह्ये तपस्यन्तर्भवति, तत्कथं मानसे तपसि
व्यपदिश्यते ? तत्र वाचः संयमस्य कार्यत्वान्मनस्संयमस्य

कारणत्वात्कार्येण कारणग्रहणान्मानसे तपसि मौनमुक्तमित्याह—
वागिति । यद्वा मौनं मुनिभावो मननमात्मनो मनसो विनिग्रहो
निरोधः । नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनस्संयमत्वे-
नैकत्वात्पौनस्यस्य ॥ नेत्याह—सर्वत इति । भावस्य हृदयस्य
संशुद्धौ रागादिमलविकलेति व्याचष्टे—परैरिति । मानसं
मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वं, सौम्यत्वं मनसः परेषामभ्युदयभावपर्यं, मौनं मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहो मनोवृत्तेर्ध्येयविषये अवस्थापनं, भावसंशुद्धिः आत्म-
व्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्, एतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्व-
हिताभिप्रायरूपकलङ्घन्यवृत्तिः, हिताभिप्राययोगश्च विवक्षित
इत्याह मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । ‘वसति
हृदि समातने च तस्मिन् भवति पुमाश्चगतेऽस्य सौम्यरूपः’
[वि. पु. ३।७।२४] इत्यादिनोक्तमाकारसौम्यत्वमपि मन-
स्सौम्यत्वकमेव । अत एव हि तेन मनसः सौम्यत्वमुच्यते ।
इह च मानसतपोविभजनान्मस इति बुद्ध्या निष्कृष्यानुषङ्गि-
तम् । मौनस्यापि मानसतपस्त्वाय मनोव्यापारप्राधान्यमाह
मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । ‘आत्मविनिग्रहः’

इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह ध्येयविषयेऽवस्थापनमिति । ‘भावसंशुद्धिः’
इत्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाऽऽह आत्मव्यति-
रिक्तविषयचिन्तारहितत्वमिति । भावशब्दोऽप्राप्तिप्राप्त्यर्थः ।
तस्य संशुद्धिः समस्तेतरवर्जनम् । एतेन परद्वारादिषु मनसो
रहस्यपि प्रवृत्तिर्दूतो निरस्ता । अत्र तपसः शारीरत्वादिविभागः,
तत्र शरीरादिप्राधान्यात्, अन्यथा ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’
[१८।१९] इत्यनेन विरोधात् ॥ १६ ॥

६ आ. मा. भा.— सौम्यत्वमकौर्म्यम् । ‘अक्रूरः सौम्य उच्यते’ इत्यभिधानम् । मौनं मनन-
शीलत्वं । ‘बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नाथ मुनिः’ [बृ. उ. ३।५।१] इति हि श्रुतिः । ‘एतेन
हीदं सर्वं (अनन्तं) मत्तं यदनेन हीदं सर्वं मत्तं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते’ इति भाष्यवेद्यश्रुतिः ।
कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ॥ १६ ॥

७ अ. प्र. दी.— नन्वप्रसौख्यं सौम्यत्वम्, तत्कथं मानसं
तप उच्यते ! इत्यत आह— सौम्यत्वमिति । ‘मौनं वाङ्मय-
मनं’ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— मौनमिति । कुत एतत् ?
इत्यत आह— बाह्यमिति । युक्तिवज्रोपेतत्वं वाक्यम् । आगम-
शब्दं पाण्डित्यम् । अथ मुनिर्मनशीलो भवतीत्यर्थः । ‘एतेन
हीदं’ इत्युक्तमर्थं ‘यदनेन’ इति हेतुत्वेनोपादत्ते । यस्मादेवं
मुनिस्तस्मात् मुनिरित्याचक्षते । ‘मन ज्ञाने’ [वा. पा. ४।१०]

इत्यत इकारप्रत्ययः उपधाया उकारश्च, मुनेर्भावश्च मौनम्,
तच्च मननशीलत्वाव्ययमागमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम् ।
उक्तार्थानिर्णीकारे बाधकमाह— कथमिति । मौनमिति शेषः ।
वाङ्मयम् एव न मौनं किन्त्वत्र तत्कारणमनोभियमो लक्ष्यत इति
कथितं । तद्वत्, आत्मविनिग्रह इति पुनरुक्तिदोषात् । कथ-
ञ्चित् तत्परिहारेऽपि मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाभ्रयणस्यैव दोष-
त्वात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— मन इति । मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता । सौम्यत्वं मौनस्यं सुखादिप्रसाद-
कारिण्यन्यःकरणवृत्तिः । मौनं वाक्संयमः । आत्मविनिग्रहो मनसो निरोधः । भावसंशुद्धिरवश्चनम् ।
इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

८ चं. नि. गि.— मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता, सौम्यत्वं
विषयचिन्ताव्याकुलत्वाभावः, मौनमेकाग्रतया तत्त्वचिन्तन-
म्, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, समाचिरिति यावत् ;

भावसंशुद्धिर्यवहारेषु मायाराहित्यम्, इत्येतन्मानसं तप
उच्यते ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १६ ॥

१० बु. अ. त.— मानसमाह— मनःप्रसाद इति ।
मनःप्रसादः मनस्स्वच्छता स्वपरिचित्तने, सौम्यत्वमक्रूरता,
मौनं मननम्, आत्मविनिग्रहः आत्मनो विषयेभ्य आकर्षणं,

भावसंशुद्धिः स्नेहादिविषयेषु कापट्याभावः । इति अष्टाना
प्रकारेणेतत्सर्वं मानसं मनस्स्वस्थि तप उच्यते ॥ १६ ॥

११ नी० प्रा० दी०— मनःप्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं, सौम्यत्वं परहितेषित्वं, मौनं वाक्संयमः, आत्मवि-
निग्रहो मनोनिरोधः, भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले मायाराहित्यम् । इति एवमप्रकारं अन्यदयादिकं एतन्मानसं
तप उच्यते ॥ १६ ॥

अद्वया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिगुणभेदेन कथं त्रिविधं भवति ? इत्युच्यते— अद्वयेति । अद्वयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यष्टिघ्नं नरैरनुष्ठानुभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्वैदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्भूतं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्त्विकादिभावेन त्रैविध्यमाकाङ्क्षद्वारा निक्षिपति— यथोक्त-मिति । त्र्यष्टिघ्नं देहवाङ्मनोनिर्वैतर्कमित्यर्थः । समाहितैः सिद्धयसिद्धयोनिर्युक्तैरिति यावत् ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्ता-युक्तैः नरैः परया अद्वया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं, तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविध-स्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते 'अद्वया' इत्यादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो युक्तसद्वस्तुषुक्त-भगवत्प्रीतिविलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह परम-पुरुषाराधनेति । पुनरुक्तिसाङ्गपरिहाराय सत्कारमानपूजा-शब्दानां कर्मानमनोवाङ्मायनिष्पाद्यसम्भावनापरत्वोक्तिः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वयेति । अद्वयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः कायिकादि नरैः पुरुषैः फलनिरपेक्षैर्युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं शारीरादिभेदेन त्रेधाकस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— अद्वयेति । तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं तपः परया अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितचित्तैः सिद्धयसिद्धयोनिर्युक्तैः नरैः तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

९ ब० त० दी०— त्रिविधस्य तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह— अद्वयेति त्रिभिः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं शारीरादित्रैविध्यं तपस उक्त्वा फलापेक्षारहितैः युक्तैः शास्त्राज्ञाकारिभिः तप्तं सात्त्विकं सात्त्विकादिभेदत्रैविध्यमाह— अद्वयेति । तत्तपः त्रिविधं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन । युक्तैः अवहितैः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः 'साधुर्यं तपस्वी ब्राह्मणः' इत्येवमर्थः, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थः, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादिस्तदर्थः च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्क-फलत्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं तपो निर्दिशति— सत्का-रेति । साधुकारमेव स्फोरयति— साधुरिति । दम्भेन चैव नास्तिक्येन केवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः । तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः । कादाचित्कफलवत्त्वमध्रुवमनियतमनै-कान्तिकफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— मनसा आदरः सत्कारः, वाचा प्रशंसा मानः, शरीरो नमस्कारादिः पूजा, फलाभिसन्धिपूर्वकं सत्कारार्थं च दम्भेन हेतुना यत्तपः क्रियते, तदिह राजसं प्रोक्तं, स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वात् । चलमध्रुवं, चलत्वं पातभयेन चलनहेतुत्वम्, अध्रुवत्वं क्षयिष्णुत्वम् ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'अफलाकाङ्क्षिभिः' [१७१७] इति सात्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाऽऽह— फलाभिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वादिति अस्थिरस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः । स्वरूपतः कादाचित्कोक्तमुपयोगात्फलद्वाराऽत्र चलत्वमध्रुवत्वं च । तत्राध्रुवशब्देन फलानित्यत्वोक्तेश्चलशब्दः

फलस्य विद्यमानदशोभावविशेषपरः । विद्यते च तत्र चलयतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दशक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह पातभयेन चलनहेतुत्वमिति । अत्र चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अध्रुवशब्देन प्रतिबन्धसम्भवादनैकान्तिकफलत्वं चोच्यत इत्युक्तम्, अन्यत्राऽपि प्रतिबन्धसम्भवाद्याविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्कारेति । सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः । सत्कारः साधुर्यं तपस्वीति प्रत्ययः । मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिः । पूजा पादप्रक्षालनार्चनादिः ॥ १८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— साधुर्यं तपस्वीति स्तुतिः सत्कारः, प्रत्युत्थानानिवादानादिमानः, पादप्रक्षालनधनदानादिः पूजा, एतदर्थं दम्भेनैव केवलधर्मध्वजित्वेनैव, न त्वास्तिक्यवद्व्या

यत्तपः क्रियते अत एव चलमत्यवकाळस्याच्यैहिकसत्कारादिफलम्, अध्रुवं तत्रापि नियमशून्यं तत्तपो राजसं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

९ ब० त० दी०— ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— सत्कारेति । तत् त्रिविधं तपः ॥६॥ लोकेषु सत्कारः साधुत्वादिशब्दः, मानः उत्तमत्वेन समादिपूषोपवेशनादिरूपः पूजालाभः । एतदर्थं

दम्भेनैव च परप्रतारणरूपेण यत्क्रियते ॥ चलं पूर्वोक्ताभावे अध्रुवं परलोकादिसाधनरहितं तत्तपः राजसं प्रोक्तं शास्त्रेषु कथितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्कारः लोके साधुर्यमिति वाक्पूजा । मानः अभ्युत्थानाभिवादानादिकायिकी पूजा । पूजा लाभादि । एतदर्थं दम्भेन च यत्तपः क्रियते तद्वाजसं; चलं विनाशि, अध्रुवं अनिश्चितफलम् ॥ १८ ॥

**मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥**

१ शां. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसं तपः संशङ्काति— मूढेति । मूढोऽप्यन्ताविवेकी तस्य ग्राहो नामाऽऽग्रहोऽभिमनिवेशस्ते-

नेत्याह— अविवेकेति । आत्मनः स्वस्य देहादेः रित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— मूढाः— अविवेकिनः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिमनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्य आत्मपीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत्तपः क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— अहितप्रवृत्तिहेतुभूतमूढत्वमहितेवेव हितत्वमत्र इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अविवेकिन इति । मूढानामभिमनिवेशेनेति समासाद्यः । तत्र कर्तरी षष्ठीति सुव्यक्त्यर्थमाह मूढैः कृतेनाभिमनिवेशेनेति । सामान्येनोक्तममुद्रातरि विशिष्याऽऽह आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्येति । आदिशब्देन शास्त्रपथुदस्तत्वम्, 'अशक्त्यानि दुरन्तानि समव्यय-

फलानि च । अवाध्यानि च वस्तूनि नारमेत विवक्षणाः । इत्यायुक्तविषयदोषाश्च संगृहीताः । अयथाबलारम्भादिरिहात्मपीडा, तेनात्सपीडाकरयथाबलवतादिभ्यवच्छेदः । यथोक्तं 'सन्निरीक्ष्य बलाबलम्' इति । स्मरन्ति च 'देशं कालं तथाऽऽत्मानं इत्यादिव्यं प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्' इत्यादि ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्यान्यस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत्तामसमुदाहृतमुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ वें. ब्र. गि.— मूढग्राहेण अविवेककृतदुराग्रहेण परस्योत्सादनार्थं नाशायामिचाररूपं वा यत्क्रियते, आत्मनो देहेन्द्रियसङ्घातस्य पीडया यत्तपः क्रियते तथा तत्तपस्तामससङ्गतम् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १९ ॥

१० बु. अ. त.— तामसमाह—मूढेति । मूढग्राहेण वा परस्योत्सादनार्थं अन्यस्य विनाशार्थं तत्तामसमुदाहृतं, मूलताजनितदुराग्रहेण आत्मना जीवस्य पीडया यत्तपः क्रियते, सम्यक् न युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण । आत्मनः शरीरस्य । उत्सादनार्थं विनाशार्थम् ॥ १९ ॥

दानस्य गुणतल्लैविध्यम् ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— इदानीं दानत्रैविध्यमुच्यते— दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संकान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह— इदानीमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव या भाव्यं, न फलमित्यभिसन्ध्यायेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— फलाभिसन्धि रहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— राजसे दाने 'फलमुद्दिश्य' इति विशेषणादत्र स्वर्गादिफलसङ्गनिवृत्तिरुक्ता । 'अनुपकारिणे' इत्येतत् दृष्टफलाभिसन्धि रहिताभिप्रायम् । 'दातव्यम्' इत्येतत्सात्त्विकतपःप्रभृतिष्विवाभिसन्ध्यन्तरव्युदासार्थमित्याह— फलाभिसन्धि रहितमिति । यद्यप्यत्र पात्रमेवार्थतोऽनुपकारित्वेन विशेष्यते, तथापि सम्प्रदानत्वव्यवप्रतिष्ठाधिकरण-

त्वयोर्विवक्षया चतुर्थीसप्तम्योः सह प्रयोगः । पात्रे सिद्धेऽनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो ग्राह्यः । देशकालशब्दावत्र दानार्ह-तया चोदितपुण्यदेशकालविषयो । पात्रं तु 'न विद्यया केवलया जन्मना (तपसा) वापि पात्रता । यस्य वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' [या. सू. १।२००] इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— दातव्यमिति । दातव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्यादि अनुपकारिणेऽनुपकाराय देशे पुण्यदेशे कालेऽप्यनसंक्रान्त्यादौ पात्रे षडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

८ वें. ब्र. गि.— इदानीं कर्मप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । दीयत इति दानं स्वर्णभूष्यादि । यद्दानं विहितत्वाद्दातव्यमेवेति निश्चयेन- न तु गी. तृ. १४

फलाभिसन्धिरा- अनुपकारिणे दृष्टोपकारमकुर्वते देशे कुरु-क्षेत्रादौ काले च सुयोग्यपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते

(प्रकीर्तितम्) ' [या. सू. १।२००] इति शाखोक्तलक्षणे ।
पात्र इति च चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । अनुपकारिणे पात्रायेत्यर्थः ।
पात्रे रक्षकायेति वा, ' विद्यातपोध्यामात्मनो दातुश्च पाठन-

शक्त एव प्रतिपृष्टीयात् ' इति शास्त्रात् । एवंविधं दानं
सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— पूर्वप्रतिज्ञात् दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । सुबोधार्थः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— अथ पूर्वप्रतिज्ञातदानत्रैविध्यमाह—
दातव्यमिति । ' धनं मूलमनर्थानां ' इत्यादिवाक्यैः सञ्चितान-
र्थकारित्वज्ञानपूर्वकदत्तेष्टमक्यादिसाधकत्वज्ञानेन दातव्यमिति
ज्ञात्वा अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय दीनाय ' सीदन्तु-

भ्येभ्यः ' इत्याद्युक्तवर्त्मविशिष्टाय यद्दानं दीयते, देशे क्रुक्षेत्रादौ
ग्रहणादौ चकारेण अकाले विवाहाद्युपस्थितौ याचमानाय
पात्रे वेदविज्ञादाय चकारेण अपात्रे ह्यनुश्रिताय यत्तद्दानं
सात्त्विकं स्मृतं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते, न तु फलमुद्दिश्य दीयते । कस्मै ?
अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे क्रुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ यद्दीयते तत्सात्त्विकमिति सम्बन्धः ।
यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजना । अत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची
कर्मभूतः तत्संयोगात्सम्प्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमात्रवाची तेन तत्र पात्रभूते पुंसि न
चतुर्थ्यपेक्षा । ' कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् ' [अष्टा. १।४।३२] इति हि पारिभाषिक्याः सम्प्रदान-
संज्ञाया नान्न कर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा, पातृशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा,
फलपनं व्यर्थमेव, दानशब्दस्यावृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः; पात्रे दानमित्यपरा ।
अथयसमुच्चये तु महान्त्युण इति भावः ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं ' काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यति ' इत्येव-
मर्थं फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं सेदसंयुक्तं तद्दानं
राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसदानविमर्जनं स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्य च परिक्रिष्टं अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते,
तद्वाजसमुद्राहृतम् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्भमिति— प्रत्यु-
पकाराभिप्रायपूर्वकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता
भाविप्रत्युपकारप्रयोजकता च समुद्दीहता । द्रव्यरागात्परिक्रिष्टेन
लज्जनं हि पुण्यः कल्याणमार्गं स्वस्मै स्वापयित्वा अन्यत्परस्मै

समर्पयतीत्यभिप्रायेणाऽऽह अकल्याणद्रव्यकमिति । अत्र-
दाहृतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिह परिक्रिष्टशब्दार्थे इति
भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्त्विति । दीयते प्रत्युपकारार्थमुपकृतवानुपकरिष्यतीति प्रत्युपकारं फलं
स्वर्गादिफलमुद्दिश्य वा । परिक्रिष्टं क्लेशयुक्तम् । तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

८ वं. म. मि.— यत्तु पुनः प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे
ममानुष्युपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं दीयते, यदपि वा स्वर्गादिकं
फलमुद्दिश्य दीयते— न तु फलानभिसन्धिना— तच्च परिक्रिष्टं

कथमेतावद्वयवितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा तथा दीयते,
तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मिन् । तद्वन्तं तादृग्नान्त्यालु-
चित्तत्वं ज्ञायते । यत्तु प्रत्युपकारार्थं महाराजकृपाप्राप्तप्राप्त्याय
अग्रे स्वीयकारकादिचोरेण दानं वा पुनः फलधर्मादि-

चतुष्टयदिश्य परिच्छिष्टं चित्तकेशयुक्तं फलोपकारासन्देहेन
दीयते तत् दानं राजसखदाहृतं, कथितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी० — परिच्छिष्टं “कथमेतावद्द्रव्यं यः कर्तव्यः” इत्याकुलतायुक्तं यथा स्यात्तथा दीयते इति
क्रियाविशेषणम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे स्लेच्छाशुच्यादिसङ्कीर्णं, अकाले पुण्यहेतुत्वे-
नाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहिते, अपात्रेभ्यश्च धूर्ध्वतस्करादिभ्यो देशादिसम्पत्तौ चासत्कृतं
प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं, अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसदानविमर्शनं स्पष्टार्थम् ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते, असत्कृतं पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्,
अवज्ञातं सावज्ञम्, अनुपचारयुक्तं यदीयते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— अदेशः कलिङ्गकीटादिः । अकालो
रात्र्यादिः । अपात्राणि पङ्क्तिद्वयकर्मवृत्तस्करकृतवन्दित्रैताडि-
कादयः । सत्कृतं सत्करणं तद्वदितमसत्कृतम् ; तदाह पाद-
प्रक्षालनेति । प्रतिग्रहीतुमुत्पादयैव क्रियापर्यन्तप्रसारात्तद्वि-
शेषणतया न्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह सावज्ञमिति ।

अवज्ञाया वाचिकादिविषयत्वमाह अनुपचारयुक्तमिति ।
शास्त्रप्रामाण्यानिश्चयेन सन्निधयपरलोक्त्वात् पात्रेभ्यः स्वतो-
त्कर्षाभिमानोच्चासत्कारावहे । देशादिसम्पत्तावगमसत्कृतत्वादि
परिहृतव्यम् ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. म. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— अदेशेति । अदेशकाले पुण्यदेशकालावनपेक्ष्यापात्रेभ्यश्च दीयते । अपात्रं सम्प्र-
दानं चासत्कृतं प्रियवचनपूजादिरहितं सम्प्रदानसम्प्रदेययोरवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

८ वें. ब्र. गि.— स्वतो दृष्टसर्वेण वाप्यशुचि
स्थानमदेशः, अकावस्त्वशुचिसमयः, नवविद्यादयोऽप्यत्राणि ।
अदेशे अकाले च अपात्रेभ्यो यदीयते, यच्च देशकालपत्रसम्प-

त्तावपि असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनाविपूजात्मकसत्कार-
शून्यं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च दीयते, तद्दानं तामस-
स्रक्तम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी० — ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— अदेश इति ।
अदेशे कीटादौ स्लेच्छादिसिद्धान्ते वा, अकाले अश्रद्धाव-
स्थायामाशौचादौ, अपात्रेभ्यः गणिक्काचारणवन्दिभ्यो यद्दानं
दीयते तत्तामसं फलादिरहितमुदाहृतम् । च पुनः देशादिसम्प-
त्तौ पात्रेभ्योऽपि यत् असत्कृतं सत्कारपूजादिरहितं अवज्ञातं
स्वरूपशानपूर्वकतस्करादौ यदीयते तदपि तथेत्यर्थः । पूर्वं
यज्ञादीनां त्रैविध्यनिरूपणेनैतद्वैविध्यरहितं निर्गुणमेव तत्सर्वं

यज्ञादिकं कर्तव्यमिति शसितम् । तथाहि भगवद्विच्छायां
सर्वां तज्ज्ञानपूर्वकं भगवद्विभूतियागो भक्त्यङ्गत्वेन कार्यो
नुचिष्टिवत् “यक्ष्ये विभूतीर्भक्तः” [भागः १०७.२।३]
इत्यादिविज्ञापनपूर्वकम् । तपोऽपि भगवदर्थकसर्वसुखपरित्यागा-
पूर्वकं कृपादिसहनरूपं ज्ञानरूपं वा कार्यम् । दानं च भक्ति-
सिद्धयर्थं भगवद्रूपाय वेदविदे ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तरहितम् । अवज्ञातं पात्रपरिभव-
युक्तम् । दानं प्रदेयं हिण्यादि ॥ २२ ॥

यज्ञादिकाम्याकाम्यकर्मणां वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृतीनां सादृश्यकरणायायमुपदेश उच्यते— ओमिति । ओं तत्सदित्येष निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— विहितानां कर्मणां प्रमादयुके वैगुण्ये कथं परिहारः स्यात् ॥ इत्याशङ्क्याऽऽह— यश्चेति । “ ओमिति आ ” [तै. उ. १।८] इत्यादिभ्युतेः ओं मिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देशः, “ तत्त्वमसि ” [छां. उ. ६।८।४-२३] इति ध्रुतेः । “ तत् ” इत्यपि ब्रह्मणो नामनिर्देशः, “ सत्त्वं सोम्येदम् ” [छां. उ. ६।२।१] इति ध्रुतेः “ सत् ” इत्यपि तस्य नामेति

मत्वाऽऽह— ओमिति । कथं निर्देशेन तेषां विधानं ॥ इत्याशङ्क्याऽऽह— निर्दिश्यत इति । यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीतिकाले यथोक्तानामन्यतमोच्चारणाद्वैगुण्यं सिध्यतीति भावः । कर्मसादृश्यकारणं त्रिविधं नाम स्तूतीति— ब्राह्मणा इति । पूर्वं सर्गादौ । निर्माणं च प्रजापतिकर्तव्यम् ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादियुगभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञादेः प्रणवसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते— ओमिति । “ ओं तत् सत् ” इति त्रिविधोऽयं निर्देशः शब्दो ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोऽन्वयी भवति । ब्रह्म च वेदः; वेदशब्देन वैदिकं कर्माच्यते; वैदिकं यज्ञादिकम्; यज्ञादिकं कर्म “ ओं तत्सत् ” इति शब्दान्वितं भवति; ओमिति-शब्दस्यान्वयो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदितिशब्दयोरन्वयः पूज्यत्वाय वाचकतया; तेन त्रिविधेन शब्देनान्विता ब्राह्मणा वेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकाः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः; पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. सा. चं.— तत्रैवैविध्यवदुपर्यपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति शङ्काव्युदासाय उक्तसमस्तलक्षणपरतयोत्तमवतारयति— एष्वमित्यादिना । त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, लक्ष्येबुद्धिषु लक्षणविधिरुपेक्षित इत्यभिप्रायेण ‘ब्रह्मणः स्मृतः’ इत्यन्वयो वक्षितः । वक्ष्यमाणप्रकरणे त्रिविधपि निर्देशेषु कर्मत्वेनान्वयायोगात्— ब्रह्मणोऽन्वयी भवतीति सम्बन्धसामान्यावृत्तौक्तिः । ननु ‘ओं तत्सत्’ इति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमयुक्तं, ब्रह्मशब्दस्य तदाकत्वाभावाद्युक्त्यार्थबाधाभावाच्च । त्रयाणां च साक्षात्परब्रह्मानामर्त्वं श्रुतिशिर्द्धं “ ततो पदं सङ्गृहेण त्रयीमि ओमित्येतत् ” [कठो. १।२।१५] इति वा; “ एतथ महतो भूतस्य नाम भवति, योऽस्यैतदेव नाम वेद ब्रह्म भवतीति ” “ सम्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सप्तप्रतिभाः ” [छां. उ. ६।८।६] इत्यादिषु । अतः शास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यपरब्रह्मनिर्देशप्रकारोऽयमुपासकसंस्मरणद्वारायमुपदिश्यत इति युक्तम् । विगुणमपि हि कर्म त्रयणोऽभिधान-प्रत्यप्रयोगेण समुपं सम्प्रसिद्धं भवति । कर्मणि कर्मान्तरेण लौकिकत्वाच्च निराश्रमादादिभिश्च यज्ञाये सन्तः सर्वत्र ‘ओं

तत्सत्’ इत्युदाहरणे । अतएव चाध्यायाद्यन्तेषु सर्वैष्वयमेव त्रिविधो निर्देशः पठ्यत इति शङ्कायां— कर्मणि ब्रह्मशब्दमवतारयितुं तत्प्रतिपादके प्रयोगस्तावत्तस्य इत्यभिप्रायेणाऽऽह ब्रह्म च वेद इति । वेदाभिधानस्य पूर्वापरवशात्तदर्थेपरतमभिप्रेत्याऽह वेदशब्देनेति । वेदमित्यप्रयोगेण शब्देनेत्यर्थः । ‘ब्रह्मशब्देन’ इति केषांलिप्ताः ।

अयमभिप्रायः— यद्यपि ‘ओं तत्सत्’ इति शब्दानां साक्षात्परब्रह्मानामर्त्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र तद्विषया न युक्ता; अग्न्याये तत्प्रश्रयभावात्, अनन्तरं च ‘ब्राह्मणास्तेन’ इत्यादिनाऽन्यव्यप्रसङ्गाच्च; अतो वेदेनोपलक्षणेन वैदिकस्यैवायं त्रिधा निर्देशः— इति । एतदेव विवृणोति— वैदिकमिति । त्रयाणामन्यव्यप्रकारोऽत्रान्तरमेवं वक्ष्यमाणमुपक्षिपति ओमिति । कर्णाथार्थसम्बन्धादुपलक्षणतृतीयार्थमाह— तेन त्रिविधेन शब्देनाख्यता इति । ब्रह्मणश्चोऽत्र ब्रह्मशब्दविहितवेदान्वयात् त्रैवर्णिकविषयः । “ ब्रह्मशब्दिनाम् ” [१।२।४] इति ह्यनन्तरमुच्यते । तेनैव प्रणवस्यप्रकारोऽपि सूचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह— वेदस्ययिनस्त्रैवर्णिका इति । ‘विहिताः’ इत्य

स्य कर्त्रेपेक्षायां 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' [४।१३] इत्यादि-
परामर्शेनाऽऽह पुरा मयैव निर्मिता इति । वेदानां विहितत्वं
यथापूर्वं प्रवर्तितत्वं, " यो वै वेदाश्च प्रथिगोति तस्मै " [थे.

उ.६।१८] ' अनादिनिबन्धा शेषा वायुसृष्टा ' [म. भा. १।२।
२३।२।२४ क. पु. पृ. २।३०] इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्ध्यन्त्य-
त्वसिद्धेः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनश्च कर्मादीतिर्कृत्यताविधानार्थमर्थवादमाह— अन्तस्सदित्यादिना ।
परस्य ब्रह्मणो हेतुतानि नामानि । " ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तरोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभै-
श्चाभियुतो न चान्यैः ॐ तत्सदित्येनमतो वदन्ति " इति हि ऋग्वेदछिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।

६ ज. प्र. दी.— ओमित्यादिकं तु प्रकृतासङ्गतं कथ-
मुच्यते ? इत्यत आह— पुनश्चेति । कमेति यच्च उच्यते,
आदिप्रदेन तपोदाने । इति कृतक्यता इत्यम्भावः । विधानार्थं
प्रतिपादनार्थम् । अकलाकाङ्क्षिभिरित्यादिनोक्तत्वात्पुनश्चेत्यु-
क्तम् । यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादित्थेनोऽसाधारणा धर्माः
प्रायुक्ताः, साधारणस्तु वक्तुं पुराकल्पादित्थमर्थवादमाहोक्त्यर्थः ।
ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भाद्येतां निर्देशशब्दस्य च भावार्थतां
वारयितुं व्याख्याति— परस्येति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो
नाम । कुत एतत् ? इत्यतो हीत्युक्तम् । भावार्थत्वे ' ओम् तत्सत् '
इत्येतेः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्नामार्थत्वेवाहोक्त्यर्थः ।
ओमादिकं च परब्रह्मनामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तामैव प्रसिद्धिं

दर्शयति— ओतमिति । ओतं प्रविष्टम् । आश्रितं यत्र परमे-
श्वरे यः स्वयं च जगत्प्राप्तः प्रविष्टः पूर्णः अनुपचारतो मुख्यया
हृत्या । अत्र " ओतं जगद्यत्र " इत्यादिना ओंशब्दस्य निमित्तद्वयेन
भगवति वृत्तिर्दक्षिता । " अवतेष्टिलोपथं " [वार्ति,
] इति वचनात् । सर्वैरित्यनेन सच्छब्दस्य । " साधुभावे च "
[१७।२६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । तच्छब्दस्य तु न केनापि ।
अतः " ओं तत्सत् " इत्येतमित्युक्तमित्यत आह— द्वितीयेति ।
वेदोक्तेति द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थव्याख्यानापरः । तदिति हि
नित्यपरोक्षत्वमुच्यते । न चेश्वरस्वरूपमनुमातुं शक्यम् ; अतो
वेदकवेद्यत्वात् " तत् " इत्युच्यत इति भावः ।

५ आ. मा. भा.— " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " [छां. उ. ६।२।१] इति च । " अस्मिति
ब्रह्म " [तैत्ति. १।८।१+ना. प. ८।२] इति च । तेन ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदविधिर्यज्जनम् । मा तूक्ता
पुरस्तात् ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— सर्वोशब्दयोः परब्रह्मनामत्वे श्रुत्यन्तरं
चाऽऽह— सदेवेति । तेनेति निर्देशपरामर्श इति कश्चित्, तदस-
दिति भावेनाऽह— तेनेति । कुत एतत् ? निर्देशस्य ब्राह्मणादि-
विधानायोगात् । निर्देशस्तुत्यर्थमिदमुच्यत इति चेत्, न ; श्रुतौ कि-
सम्भवेन तदयोगात् । ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणादिविधानानुपपत्तिः ।
प्रयोजनाभावादित्यत आह— आत्मेति । आत्मपूजया
प्राणिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विहिता इति सम्बन्धः । ब्राह्मणा-
दिविद्देशानामपि विधानं निर्माणमेवेति प्रतीतिरित्यर्थमाह—
वेदेति । व्यञ्जनेन विधानं, निर्माणमित्यर्थः । सकृन्नुत्पत्त्य-
विहितशब्दस्य द्विषाऽर्थकल्पनं कुतः ? इति चेत्, वेदापौरुषे-

यत्वस्य प्रमितत्वात् । किं तत्प्रमाणं ? इत्यत आह— मात-
स्त्विति । परमेश्वरस्य वेदेत्यज्जनं नाध्यापकत्वं । किन्तु स्वात-
न्त्र्यमप्यस्तीति ज्ञापयितुं विधिप्रहणं कुतम् । वेदो हि विध्या-
त्माऽस्ति ; विधिः प्रेरणं, नियोग इति बानर्थान्तरम् । न च
नियोकारमन्तरेण नियोगः सम्भवति । न च शब्दादीनां
नियोक्तृत्वं सम्भवति, लोकविरोधात् । न चोच्चारक-
विनोक्ता मायुपासीत्येवादावव्यवस्थापातात् । तस्मात्स्वतन्त्रेण
वक्त्रा भाव्यम् । न चैवं पौरुषेयत्वापत्तिः ; अनादिसिद्धेरेव
शब्दार्थसम्बन्धेन तस्य नियोक्तृत्वाभ्युपगमादिति ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— अस्मिति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतो ब्रह्मविद्भिः ।
ओमिति तदिति सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशोऽभिधानं स्मृतमित्यर्थः । तेन त्रिविधेन निर्देशेन
ब्राह्मणा वेदिनश्च वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः सृष्टाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सृष्टिकाले सकलजगत्सत्प्रा-
हिरण्यगर्भेण ॥ २३ ॥

८ छं. प्र. गि.— तदेवमाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यो-
क्त्या यानि सात्त्विकानि ताम्येव सात्त्विकवर्णसुभिरुपादे-
यानि, न तु राजसतामसानौत्थुकम् । नन्विदमयुक्तम्,
विचार्यमाणे सर्वेषामपि यज्ञतपोदानानां राजसतामसप्रायत्वेन
सात्त्विकवशादेरेवासिद्धेरित्याशङ्क्य तादृशस्यापि सात्त्विकत्वा-
पादनप्रकारं दर्शयति परमाकाण्डिको भगवान्— अस्मिति ।

निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो नामधेयम् । " ॐ तत्सत् " इत्येवं-
रूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशत्रिविधः स्मृतो वेदान्तविद्भिः,
" ओमिति ब्रह्म " [तै. उ. १।८।१] " तदिति वा एतस्य
महतो यूतस्य नाम अवति " " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " [
छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः । यस्मादेवं पूर्वैर्बह-
विभिरेव निर्देशः स्मृतः, तस्माद्विद्वान्मन्त्रैरेव सि सत्येव

इति विधिः कल्प्यते “यदाज्ञेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादा-
विव ‘वचनानि स्वपूर्वत्वात्’ [पू. मी. १०।४।२१] इति
न्यायात् । यज्ञदानतपस्संयोगाभास्य तद्वैगुण्यमेव फलं
नष्टाद्यदभ्यर्थन्यायात्परस्परकाङ्क्षाया कल्प्यते, ‘प्रमादालुर्ब-
र्ता कर्म प्रच्यवेताभ्यवेतु यत् । स्मरणदेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं
स्यादिति श्रुतिः’ [] इत्यादिस्मृतेस्तथैव शिष्टाचाराच ।
अथाद्यमेव ब्रह्मनिर्देशं स्तौति— ब्राह्मणा इति, वैविर्ण्योप-

लक्षणमेतत् । ब्राह्मणायाः कर्तारः, वेदाः करणानि, यज्ञाः
कर्माणि, तेन ब्रह्मणो निर्देशेन पुरा विहिताः सृष्टाः प्रजापति-
ना । तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्गुण्यपहिरारसमर्थो महा-
प्रभावोऽयं निर्देश इत्यर्थः । अत्र ‘निर्देशः’ इत्येकवचनान्ति-
विध इति तिस्रो विधा अवयवा यस्मैति तद्विशेषणाच्च
व्यवयवमिदं ‘ॐ तत्सत्’ इत्येकं नाम प्रणववदित्ययमर्थो
दक्षितः ॥ २३ ॥

९ व० त० वी०— एवं श्रुतिसिद्धानां यागतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः; इदानीं तस्य श्रौत-
स्यैव यज्ञाद्वैदेशकालादिसम्पत्तिप्रभावेऽपि तत्सम्पत्तिप्रकारमाह— ॐ तत्सदिति । ब्रह्मणः वेदस्य पुरुषोत्तमस्य च
त्रिविधो नाम व्यपदेशः स्मृतो ब्रह्मादिभिः भक्तैश्च । ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [१।८।१३] इत्यादिभिरोमिति संज्ञा
ब्रह्मणः । तदिति संज्ञा “यतो वाचो निवर्तन्ते” [तै. उ. १।४] ‘आनन्दमात्रमिति यत्’ इत्यारभ्य ‘ततो न
ज्ञायते तत्’ इत्यन्तादिवाक्यैः । सदिति च नाम ब्रह्मणः ‘सद्ब्रह्मास्ति ब्रह्म’ इति च वेदादिभिरित्येविविधं
सर्वत्र यज्ञादौ विनियुक्तं सर्वदेशकालादिसम्पत्तिसाधकमिति ज्ञापनाय पूर्ववृत्तमाह— ब्राह्मणास्तेनेति स्पष्टम् ।
अन्ये तु यज्ञादेः प्रणवयोगेन तत्सच्छब्दनिर्देश्यतया च लक्षणमाहुः ॐ इति । ‘ॐ तत्सत्’ इति त्रिविधोऽयं
निर्देशो ब्रह्मणः परस्य शाब्दस्य चाभ्यर्थी स्मृतः ब्रह्मशब्देन ब्रह्मात्मकं सर्वमक्षरादिकमक्षरपदवाक्यादिकमत्रोच्यते ।
तत् ‘ॐ तत्सत्’ इतिशब्दान्वितं भवति तत्र प्रयोगादावायः ‘प्रणवशब्दस्यैव’ इति सम्मत्या प्रणवस्यान्वयः
श्रौतनामसु विधितः प्रयुज्यमानतया ‘तत्सत्’ इतिशब्दोऽयं तत्रान्वयः पूर्णभावप्रयोजकशक्त्या भवतीत्यर्थः ।
तेन ‘ॐ तत्सत्’ इतिनिर्देशेन ब्रह्मणा वा ब्राह्मणा वेदास्त्रिकाण्डा यज्ञाश्च एकैकेन वा विहिताः विशेषेण हि वा वा
मया पुरा सर्गादावित्यर्थः । अत्र ‘ॐ’ इत्युच्चारकतया ब्राह्मणाः ‘तत्’ इति ब्रह्मपरतया वेदाः ‘सत्’ इति
तदर्थीयकर्मतया यज्ञाः कृता इति विवेचनीयमिति केचिदाहुः । वयं तु उच्चारकतया ब्राह्मणाः उच्चार्यतया वेदाः
कार्यतया यज्ञा विहिताः पुरा वेदाधिकृतानामित्येव ब्रूमः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— नष्ट देशकालाद्यभक्तृतानां यज्ञानां
रदि तामसत्वं तदा निर्गुणेष्वपि समः समाधिः ? इत्याशङ्क्य
तेषां देशकालादिसम्पत्तिप्रभावेऽपि तत्सम्पत्तिर्भवतीत्याद्येना-
ऽऽह— ॐ तत्सदिति । ‘ॐ तत्सत्’ इत्येवरूपो ब्रह्मणः
पुरुषोत्तमस्य त्रिविधो निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतो भक्तैः
तत्र ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ [८।१३] इत्यादिभिः ‘ॐम्’
इति ब्रह्मणः संज्ञा नामेति । “यतो वाचो निवर्तन्ते”
[तै. उ. १।४-२।१] आनन्दमात्रमिति ‘यत्’ इत्यारभ्य
‘ततो न ज्ञायते तु तत्’ इत्यन्तादिवाक्यैरभ्यस्तदित्यपि
ब्रह्मण एव नाम । सुलसतावाचकत्वेन सच्छब्दोऽपि ब्रह्मवाच-
क एव । एतत्रिविधमपि ब्रह्मणो नाम । स्वरूपज्ञानपूर्वकं

सर्वत्र यज्ञादिक्रियासु आदौ विनियुक्तं सर्वदेशादिसम्पत्ति-
साधकमिति ज्ञापनाय पूर्वसिद्धं तथात्वमाह— ब्राह्मणा
इति । येन त्रिविधनिर्देशेन ब्राह्मणा ब्रह्मज्ञा ब्रह्मप्रापका वा
वेदाः ब्रह्मस्वरूपास्तज्ज्ञा वा चकारेण सदादायाः । यज्ञाः
यजनारम्भाः, चकारेण साधिदैवाः । पुरा सृष्ट्यादौ विहिता
विधात्रा निमिताः, अतः पूर्वमेतद्दाहणत्वात् सर्वं सम्पत्त इति
भावः । अथवा तेन ब्रह्मणोऽयं त्रिविधो निर्देशस्तेन ब्रह्मणा
पूर्वमेते निमिताः स्वार्थे, तत्तत्स्वरूपं ज्ञानपूर्वकनामत्रयो-
दाहणसंस्मृचनान्तेन निर्गुणानां सर्वे सम्पत्त्यत इति
भावः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— अष्टाध्यायानां यज्ञदानतपःप्रसूतीनां वैकल्यशङ्कायां सादृश्यसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुप-
दिश्यते— ॐ तत्सदिति । ओमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रकारोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नात्रां पाठः । यथा
सहस्रनामनां पाठे सहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे त्रीण्येव नामानतीत्यर्थः । “ओमिति ब्रह्म” [१।८]
इति तैत्तिरीयके “तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति” इत्यैतरेयके । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
[६।२।१] इति छान्दोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः । तेन नामत्रयेण ब्राह्मणादयो विहिताः । पुरा
सर्गादौ । ब्राह्मणाः (?) एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैव विधात्रा विप्रादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं, यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति— तस्मादिति । ‘ब्रह्मवादिनां’ इत्यत्र ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— त्रयाणां ‘ओं तत्सत्’ इतिशब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथममोमितिशब्दस्यान्वय-प्रकारमाह— तस्मादिति । तस्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेदविधानोक्ताः आदौ ‘ॐ’ इत्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते; वेदाश्च ‘ॐ’ इत्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणामोमितिशब्दान्वयो वर्णितः । ओमितिशब्दान्वितवेदधारणा-त्तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमितिशब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. च.— ‘तस्मात्’ इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चमरूपतामाह— त्रयाणामिति । ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽत्र तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनुष्ठानस्वरूपास्तुप्रवेशात्त्रापि प्राथ-म्याच्चात्रापि प्रथममोह्वारस्योक्तिरित्यभिप्रायेणाऽहं प्रथम-मिति । तस्मादिति— सर्वैश्वरा मया तदेव तदन्वितत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । करणव्यवस्थया विधानमिह वैदिकं विधायकवाक्यमित्याह वेदविधानोक्ता इति । यज्ञदानादीना-मोह्वारपूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभिप्रायेणाऽहं— आदा-विति । ओमित्युदाहरणं चात्र धृतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मव-सन्धानेन तत्समाचारानुद्धयाऽनुसन्धाय । स्मरति च भगवा-ञ्छोक्तः ‘हरिमेव स्मरेदित्यं कर्मपूर्वापरं च’ [वि. व.] इति अश्रुतवेदान्तानामपि तद्वचनशब्दाभिधानान्मङ्गलादिलामो-र्ध्वसिद्धः । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” “शरदि वाजपेयेन यजेत”

इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते; तथापि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति सततशब्दतात्पर्यमित्यभिप्रायेणाऽहं सर्वदेति । स्वर्गसाधनत्वे-नानुष्ठाने अपवर्गसाधनत्वेनानुष्ठाने च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुपादानेऽपि पूर्वश्लोके ‘ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च’ [१७।२१] इत्युक्तत्वात् ‘यद्देदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदा-न्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलौकस्य यः परः स महेश्वरः ” [तै. ना. ६।१०।२४] ‘ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । सवत्यनोक्तं पूर्वम्’ [मनुः २।१७४] इत्याद्यनुसारे-णाऽहं वेदाश्चेति । ‘विधानोक्ताः’ इत्यनेन ब्रह्मवाचिशब्देन च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाऽहं— एवमिति । ओमित्युदाहरणकर्तृत्वव्यपदेशेन तदन्वितब्रह्मवा-दित्वव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामप्योमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह— ओमितिशब्दान्वितवेदधारणादिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्त इत्यस्योदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः, कर्तव्या इत्यर्थः । विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

८ वं. ब्र. नि.— इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोह्वारम्याख्यानावर्तते तत्सद्व्यावयवव्याख्यानेन तत्स-ञ्छदारूपं ब्रह्मनिर्देशं व्याख्यास्यत्र प्रथममोह्वारं व्याचष्टे— तस्मादिति । यस्मादोह्वारो ब्रह्मनिर्देशावयवभूतस्तस्माद् विधानोक्ताः शास्त्रविहिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदान-

तपःक्रियाः सततमोमित्युदाहृत्य ओह्वारोच्चारणानन्तरमेव प्रवर्तन्ते प्रकृततया वैगुण्यराहित्येन वृत्तन्ते । तथा च व्यक्तीकावयवोच्चारणाद्यवैगुण्यम्, किं पुनस्तस्य सर्वावयवो-च्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— त्रयाणामन्वयप्रकारं बदनप्रथमं ‘ओं’ इत्यस्यान्वयप्रकारमाह— तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— यत् एतद्विराहणेन सर्वं सम्पद्यते तत्समात् त्रिगुणानां भक्तानां सुखश्रृंगारं च लौकिके सतां चैतन्नामत्रितयं साधकमित्याह— तस्मादिति । तस्मात्कार-

णाद्ब्रह्मवादिनां भगवद्भक्तानां यज्ञदानतपःक्रियाः भगवदर्थि-
काः ‘ओम्’ इत्युदाहृत्य ताः सततं निरन्तरं विधानोक्ताः
भगवद्वीर्यार्थं प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण वचन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकं एतेषां विधानं सर्गादौ दृष्टं तस्माज्जिज्ञेतेषु नामसु ‘ओम्’ इत्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः सततं प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः— “ओमिति ब्रह्मा प्रसीति । ओमिति शङ्खाणि शंसन्ति । ओमित्यथ्रुवुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति सामानि गायन्ति * ” [तै. उ. १।८।१] इति यज्ञे सबासुत्वित्वां क्रिया ओङ्कारपूर्विका इत्येतद्वर्णयति ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तदिति । तदित्यनभिसन्धाय ‘तत्’ इति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य, अनभिसन्धाय च यज्ञादिकर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्र-
हिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— औशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह— तदित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह— तदिति । फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययन-
यज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिस्त्रैवर्णिकैः क्रियन्ते, ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्दनिर्देश्याः । ‘सर्वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्’ [म. भा. १३।१४९।९१ वि. स. ना. ९३] इति
तच्छब्दो हि ब्रह्मवाची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययनयज्ञादीनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति-
शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिक-
साधारणं प्रणवान्वयरूपं लक्षणमुक्तम् । अथ तत्सच्छब्दौ मोक्ष-
साधनानां त्रिवर्गसाधनानां च विशेषलक्षणतयोच्येते । वक्ष्यति
चैतदष्टादशारम्भे [रा. भा. श्लो. १] ‘वैदिकस्य च कर्मणः
सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षान्मुदयसाधनयोर्भेदः
तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन’ इति । एतेषामिति त्रयाणां परामर्शः ।
उक्तानां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वापि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय
वेदाध्ययनोपादानम् । ‘मोक्षकाङ्क्षिभिः’ इत्यनेन सूचितमा-
ब्रह्मप्राप्तिसाधनतयेति । तदिति— फलमनभिसन्धायैत्य-
न्वयः । तच्छब्दाभिधेयब्रह्मप्राप्तिसाधनतया तच्छब्दोपचार्यतया
बुद्धा फलान्तरमनभिसन्धायैत्यर्थः । इति करणसामर्थ्यात् ‘उदा-
हृत्य’ इति पदं वा पूर्वश्लोकादनुपश्रूनीयमित्यभिप्रायेणाऽऽह
तदितिशब्दनिर्देश्या इति । तच्छब्दस्य ब्रह्मनामत्वे सिद्धे

हि तेन तत्प्राप्तिसाधनतयेति लक्षणा, तत्रैव कृतः । इत्यत्र तदिति
श्रुतेरुपबृंहणेन विशदीकृतत्वमभिप्रेत्याऽऽह सच इति । भगव-
न्नामसहस्रे ‘यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः’
[म. भा. १३।१४९।१३ वि. स. ना. १५] इति प्रकृमात् ‘नाम्नां
सहस्रम्’ [म. भा. १३।१४९।१३ वि. स. ना. १५] इति निगमनाच्च
यत्तदादिशब्दानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्पर-
ब्रह्मनामत्वं सिद्धमिति भावः । श्लोकेऽनुक्तस्यापि वेदाध्ययनस्य
प्रयोजकेन सङ्गृहीतत्वमाह पवमिति । तथापि त्रयाणामन्वयो
न सिध्यति, ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनत्व-
निबन्धनतच्छब्दनिर्देश्यत्वाभावादित्यत्राऽऽह त्रैवर्णिकानाम-
पि । ‘मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते’ इत्यनेन परस्परया
तदन्वयः सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘तदित्यनभिसन्धाय’ इति वाक्यं ब्रह्मणीव यज्ञादावपि तच्छब्दस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ज्ञापयितुं
योजयति— तदिति । वेदोक्तं स्वर्गादिकम् ॥ २५ ॥

* “ओमिति सामानि गायन्ति । ओ २ ओमिति शङ्खाणि शंसन्ति । ओमित्यथ्रुवुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा
प्रसीति ” इति क्रमस्तैत्तिरीयोपनिषदि [१।८] दृश्यते ।

७ ह. पै. भा.— तदिति । क्रियन्ते कर्त्रेति क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष-
काङ्क्षिभिः । तदिति ॐ तत्सदित्युपलक्षणार्थम् । ‘ ॐ तत्सत् ’ इति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य यज्ञदानतपः-
क्रियाणां फलं चानभिसन्धायेश्वरार्पणबुद्ध्या यज्ञदानतपःक्रिया मुमुक्षुभिः क्रियन्ते, कर्त्रेत्यर्थः । दान-
क्रियाश्च विविधा गोभूहिरण्यादिविधाः । ‘ दानक्रियाश्च विविधाः ’ इति पुनः क्रियाग्रहणं दानस्य
मोक्षं प्रति प्रकट्योपकारकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

८ वें. ब्र. गि.— द्वितीयावयवं तच्छब्दं वशाच्चे— । स्वर्ग एव स्वर्गादिकलमनभिसन्धाय यज्ञाद्याः क्रियाः ‘ तत् ’
तदिति । उदाहृत्येति पूर्वस्मादनुपपन्नः । शुद्धिभिः पुरुषैः । इत्युच्चारणानन्तरं क्रियन्ते ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तदिति । तत्पदवाच्यं हि ब्रह्म, तत्सवितुरिति ‘ सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं ’ [१३ ।
१४९।१३] इति भारतसहस्रनामोक्तेः ब्रह्मैव फलमिति लौकिकं यत्तत्फलमनभिसन्धायान्न ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्देन निर्देयया यज्ञादिक्रियाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरेव । अन्यैस्त्वन्यथेति निर्णयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तावासुक्त्वा ज्ञानिनां द्वितीय-
नामसम्बन्धिकलमाह— तदिति । ‘ तत् ’ इति उदाहृत्य
तद्ब्रह्मत्वाज्ञापरिपालनेन प्रीयादित्युदाहृत्य फलं स्वर्गादिसुख-
रूपम्, अनभिसन्धाय फलाभिलाषे मनस्यकृत्वा मोक्षका-
ङ्क्षिभिर्निर्दोषैर्वैज्ञतपःक्रियाः यज्ञः अग्निहोत्रादिः, तपः
कृच्छ्रादि, तदाद्यः क्रियाः क्रियन्ते । तच्छब्दोदाहणान्ताश्च
सम्पन्ना भूत्वा मोक्षसम्पादिका भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘ ओम् ’ इति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा ‘ तत् ’
इति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मेषु विनियोगं दर्शयति—तदिति । मोक्षकाङ्क्षिभिः फलमनभिसन्धाय विविधाः यज्ञतपः-
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति योजना । ननु फलं चेन्नाभिसन्धीयते तर्हि किमभिसन्धाय क्रियन्ते इत्याका-
ङ्क्षायामाह— तदिति । क्रियन्ते इति । सर्वैः क्रियास्तदिति ब्रह्मेति क्रियन्ते । यथा ब्रह्मवादिभिः ‘ ब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ’ [४।२४] इत्युक्तिदशा सर्वाः सप्ताधन-
फलाः क्रियाः ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वं ’ [नृसिंहो. ७।३] इति बुद्ध्या क्रियन्ते, तथा मुमुक्षुभिरपीत्यर्थः । यदेव हि सुक्तानां
स्वाभाविकं शीलं तदेव मुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः । ‘ फलमनभिसन्धाय ’ इति सान्निध्यात्
‘ तदिति ’ इत्यत्रापि सामर्थ्यादभिसन्धायेति लभ्यते, तेन फलमनभिसन्धाय तदित्यभिसन्धाय क्रियाः प्रवर्तन्त
इत्यन्यव्योऽपि सुलभ एव । ‘ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य ’ इति भाष्येऽपि (शां.) उदाहृत्य इति पूर्वश्लोकोक्त-
क्रियानुवृत्त्या योजनमस्मदुक्तप्रियाणैवेव व्याख्येयं, उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसन्धानार्थत्वादिति दिक् ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— ओतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः, अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—
सद्भावे इति । सद्भावेऽसतः सद्भावे, यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे चासद्ब्रूतस्यासाधोः
सद्ब्रूतता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च ‘ सत् ’ इत्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यतेऽभिधीयते । प्रशस्ते
कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनूयातन्तरलोकात्तत्पर्यमाह— ओतच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह— सद्भाव
इति । सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे च सर्ववस्तुषु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः ।
तथा केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि ‘ सत्कर्मदं ’ इति सच्छब्दो युज्यते,
प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— त्रयाणां त्रिमित्यने प्रतिपिपादयित्वे 'सद्भावः साधुभावे च' इत्यप्रस्तुतोपन्यासः किमर्थः ? इत्यत्राऽऽह— **अधैषामिति** । यथा प्रयोगबलाद्विद्यमानत्वादियु सच्छब्दप्रवृत्तिर्हीनक्रियते, एवं प्रस्तुतेऽपीत्यभिप्रायेणानेकार्थो-
दाहरणं **विद्यमानतायामिति**; असद्विच्छन्नत्वरूपसर्वविषयो वा, वतमानत्वविषयो वा सद्भावशब्द इति भावः । "साधु-
कारी साधुर्भवति" [बृ. उ. ४।४।५] इत्यादिष्विवात्रापि साधुशब्दः पुण्यादिरूपस्वरूप इत्याह **कल्याणभाव** इति; तच्छब्दान्वये "मोक्षकाङ्क्षिभिः" इति विशेषणत्वात् । इह तु 'प्रशस्ते कर्मणि' इति प्रशस्ततामात्रनिमित्तवचनान्मोक्षेतर-
पुरुषार्थसाधनलक्षणतया सच्छब्दोऽत्र व्युत्पाद्यत इति भावः ।

अत्यन्तविजातीयेष्वन्युक्तोपाधिद्वययोगे सच्छब्दोऽनुवृत्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— **सर्ववस्तुस्थितिः** । 'प्रयुज्यते' इत्यविशेष-
निर्देशात् प्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वेन दाढ्यं सूच्यत इत्याह **लोक-
वेद्योरिति** । "तथा" इति प्रस्तुतासौ लौकिकोदाहरणार्थम् ; अन्यथा पुनरक्तिप्रसङ्गात् । इत्यभिप्रायेणाऽऽह **लौकिक** इति । 'साधुभावे' इति निदिष्टमेव निमित्तं प्रकृतासौदाहरणान्तरं प्रशस्तशब्देनावतार्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— **कल्याण** इति । धातुलीनार्थव्यञ्जनमात्रमुपसर्गेण क्रियते । अतोऽत्र श्लोके 'युज्यते' 'प्रयुज्यते' इतिपदद्वयमेकार्थमित्याह **प्रयुज्यत** इत्यर्थः इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितम् । अमित्युक्त्वाऽनभिसन्धाय फलं यज्ञदान-
तपआदिकृतामितिप्रीतेर्नामसाम्याद्ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. द्नी.— सद्भावे सत्तायां इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह— **सद्भावेति** । प्रजननं प्रागस्तः सत्तापादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची तथान्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विशिष्टतात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपाद-
यितुं सूचितमित्युक्तम् । नन्वेनेन यज्ञादीनां केतिकर्तव्यता प्रतिपादिता भवता ? इत्यत आह— **ओमिति** । उक्तोद्धारार्थ-
ज्ञानपूर्वकं अनभिसन्धाय फलं ब्रह्माभिसन्धाय च ब्रह्मज्ञानभक्ति-
पूर्वकं तद्विषयत्वेन निष्ठा वेदोक्तप्रकारेण ब्रह्मणः सहेत्यपि प्राप्नुमः । आदिपदेन जपादिप्रहणम् । षष्ठी तृतीयार्थे, नाम-
साम्यात् । नामसाम्येनावगतात्प्रतिपादितात्वात् । षडादीनामपि ब्रह्मप्रतिमात्वसाम्यात्को विशेषो यज्ञादेः ? इत्यत उक्तमिति-
प्रतीतिरिति । ब्रह्मणः यज्ञादियु निष्पादितं प्रतिष्ठापितम् । अत

एवं क्रियमाणे यज्ञादिकं सात्त्विकमन्यज्ञाजं तामसं वेत्येवमिति-
कर्तव्यता प्रतिपादितेति वाक्यशेषः । अत्र हि 'ओ तत्सत्' [१।७।२३] इत्यनेन ब्रह्मणो यज्ञात्मन्यर्थं तद्यज्ञादेरपि वाचक-
मिति प्रतिपादितम् । तेन यज्ञादेर्यज्ञप्रतिमात्वं सूचितम् । 'ब्रह्मणाः' इत्यादिनोद्धारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्य तदुद्धार-
णाचार उक्तः । तेनार्थस्मरणपूर्वकनोद्धारसुचार्यं वेदोक्तप्रकारेण ब्रह्मणैः सह यज्ञादिकं कार्यमिति सूचितम् । "तत्" इत्यनेन तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि च व्युत्पादितः तेन फलमनभि-
सन्धाय ब्रह्माभिसन्धाय चेति लब्धम् । 'सद्भावः' इत्यनेन सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यातः । तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वकमिति लभ्यते ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— किं चान्यत्— सद्भाव इति । सद्भावेऽस्ततः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधु-
भावेऽस्तत एव सद्वृत्तस्य सद्वृत्ततायां कर्तव्यायां 'ओ तत्सत्' इति ब्रह्मणो निर्देशत्रयं प्रयुज्यते, प्रयोक्तव्य-
मित्यर्थः । प्रशस्ते कर्मणि तथा मज्जले कर्मणि पुरुषार्थरूपे वा भावे तत्पदत्रयं ब्रह्मव्यानसाधनत्वेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वे. प्र. गि.— तृतीयापर्यं सच्छब्दं द्वाभ्यां व्यावष्टे-
सद्भावमिति । हे पार्थ ! 'सत्' इत्येतन्नाम सद्भावे अविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे, तथा साधुभावे असाधुत्व-
शङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः । तस्मादेतद्व्युत्पत्तिरिहारेण

यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं शक्नोतीति सूच्य-
र्थः । तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्ते माझल्लिके विवाहादिकर्मणि सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते । तस्माद्यज्ञादेः प्राशस्त्यसम्पादनक्षममेतन्नामेत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— सदित्यस्यान्वयप्रकारं लोके शब्दव्युत्पत्तिसिद्ध्या दर्शयति— सद्भाव इति । अस्तीति सत् तस्मिन्भावे । अत्र भावो नाम वस्तु अन्यथा तत्रानवस्थितिः स्यात् तेन 'सद्भावः' इत्यत्र सत्पदेनाविर्भूतं भावो वस्त्वित्यभिधीयते । साधुभावे साधुत्वे च सदिति प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि च सतो व्यापकस्य ब्रह्मणः सर्वैवश्रवणादेव तथा तथा प्रयोगः सर्वत्रोपपद्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— लौकिकसत्सु सदिति नाम तत्सम्पा-
दकं भवतीत्याह— सद्भाव इति । सद्भावे आस्तिक्यभावे साधुभावे उत्तमत्वभावे च 'सत्' इत्येतन्नाम प्रयुज्यते तथा

प्रशस्ते कर्मणि भगवदर्थके कर्मणि हे पार्थ ! 'सत्' इतिशब्दो युज्यते युक्तो भवतीति भावः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— औत्तच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां— सद्भावे इति । सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः 'स्रदिदं कर्म' इति प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वं वेदोक्तत्वाद्वास्त्येवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च 'सत्' इत्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोरर्थीयं अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थमित्येतत्, 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपादिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह— यज्ञ इति । नामत्रयोच्चारणेन सातुष्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति— तदेतदिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया 'सत्' इत्युच्यते; कर्म च तदर्थीयं त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तस्माद्देवा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च 'ओं तत्सत्' इतिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं चोदाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिख्यमिति ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंहियत इत्यभिप्रायेणाऽऽह अत इति । स्थितिमुखेन स्थातृणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दान्वय-योऽर्थानुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह वैदिकानामिति । अभ्या-यान्तेषु 'ओं तत्सत्' इति पाठास्तिस्थितिशब्दोऽयं अन्तर्ग इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतायै सम्भवत्य-युक्तमिति भावः । स्थितिगन्धेन रुद्रावुपस्थापिताः स्थातारस्त-च्छब्देन परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह त्रैवर्णिकार्थीयमिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया 'प्रकृतेश्वरार्थीयम्' इति(शां) व्याख्यान्तर-मतिव्यवहितपरामर्शोत्तरं यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च अयुक्त-मिति भावः । यज्ञाद्यर्थीयसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्द-

निर्देशवचनादपि प्रकान्ते यज्ञादावेव तदुक्तिरिहोपपन्नैत्यभि-प्रायेणाऽऽह यज्ञदानादिकमिति । 'तदर्थीयम्' इति सामान्यसङ्ग्रहबलम्भिना आदिशब्देनाभ्ययनादिग्रहणादेदाना-मपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव । भवत्वेवै त्रयाणां त्रिभि-रन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्था ? इत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनभूत-विचिन्तागुसन्धानप्रतिपादनमुखेन 'ओं तत्सत्' इत्यादिश्लोकैः फलितं वदनुपसंहरति तस्मादिति । यत्तु— कैश्चित् 'ओं तत्सत्' इत्यमीषां वाक्यत्वकल्पनेन वाक्याधेयवर्णनं, यत्कदाचि-न्विश्रितं कर्म, तच्छोभनमिति युक्तम् तदोतदेवेत्यर्थ इति; एतदेवं विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्देवः न चोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वमुदाहोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'यज्ञे तपसि ... कर्म चैव' इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः । तेन ब्रह्मविषयत्वेन निष्ठया चेति लब्धम् ॥ २७ ॥

७ ह. वै. भा.— किं चान्यत्— यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिर्नैरन्तर्येण प्रवृत्तिः सा यदा साध्या भवति तदा 'ओं तत्सत्' इति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते, नैरन्तर्येण निर्देष्टव्यमित्यर्थः । कर्म चैव तदर्थीयं, कर्म यज्ञदानतपस्साध्यायलक्षणं तदर्थीयं तदर्थम्; स्वार्थ इत्यप्रत्ययः । तदर्थीयं यदा क्रियते तदानेन पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयतेऽभिधातव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— यज्ञादिषु तात्पर्येणावस्थानमपि 'सत्' इत्युच्यते । तथैव तदर्थं कर्म च 'सत्' इत्युच्यते । तदर्थं भवं तदर्थं यं ब्रह्मार्पणब्रह्म कियमाणं कर्मेत्यर्थः । तस्मात्स-
दिति नाम्नः कर्मवैगुण्यापनोदनेन ब्राह्मस्यमित्यवयवग्रहसंज्ञा

समुदायस्तु तिरियम् " अष्टाकपालो भवति, गायत्र्यर्चनं
ब्रह्मर्चसेन " इत्यादेर्वैश्वानरद्वादशकपालस्तुत्यपेक्षवदिति
ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञ इति । तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । स्यादिषातुगणे भुवो व्यापकत्वं, तदनुकृचश्चेति यज्ञपत्युपाध्यायाः प्रोचुः । अतएवोक्तं— ' सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवानेव किमतद्वस्तु रूप्यताम् ' इति । तथा सति सत्पदं (श्रेयोवचनं) निष्ठावचनमुक्तम् । कर्म चैव तदर्थं सदुत्तममित्येवाभिधीयते । एतेन ' मां विधत्तेऽभिधत्ते मां ' [भाग. ११।२।१४३] इति प्राक्तनकर्मसदाचारपरिपाटी दर्शिता ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ भगवत्परत्वं सर्वत्रैव सच्छब्दे एवोच्यते इत्याह— यज्ञे तपसीति । यज्ञे अग्निहोत्रादौ, तपसि कृच्छ्रादौ, दाने तुल्यपुरुषादौ या स्थितिः भगवदेकनि-

ष्ठतया करणं तद्वत् च सा सदिति उच्यते । च पुनः । नदर्थ-
यमेव कर्म यस्यैतन्नामत्रयं तस्य भगवत् एव अर्थं सेवादि-
सामग्री सम्पादनरूपं सदित्येव अभिधीयते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदिति समीचीनेति उच्यते । तदर्थः सच्छब्दाद्यो ब्रह्म तदीयं तदर्थं कृतं तदर्थं यं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके । तदेवं असात्त्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सदगुणं च सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारः ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-

सूत्रनिपत्तु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रय-

विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रदानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्, तस्मात्— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः अश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत्स्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वं ' असत् ' इत्युच्यते । मत्प्राप्तिसाधनमार्गाबाह्यत्वात् पार्थ ! । न च तद्वह्ना-
यासमपि प्रेत्य फलाय, नो अपीहार्थं, साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— अश्रद्धान्वितस्यापि कर्मणो नाम-
त्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये श्रद्धाप्राधान्यं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
तत्र चेति । सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्ञादि गृह्यते । सर्वं यज्ञादि
सगुणमिति शेषः । तस्यासत्त्वं साधयति— मत्प्राप्तिरिति ।
ऐहिकमामुष्मिकं वा फलमश्रद्धितेनापि कर्मणा सम्पत्त्यते कुतो-
ऽस्यासत्त्वं । इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तस्योभयविषयफला-
हेतुत्वे हेतुमाह— साधुभिरिति । निन्दन्ति हि साधवः श्रद्धा-

रहितं कर्मात् नैतदुभयफलौपयिकमित्यर्थः । तदनेन शास्त्रान-
भिज्ञानमपि श्रद्धावतां श्रद्धया सात्त्विकत्वादिनैविष्यमाज्ञां
राजसतामसाहारादित्यानेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वैक-
शरणतां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां
परिशुद्धबुद्धीनां अवगादिषामग्रीसत्तातत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षो-
पपत्तिरिति स्थितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकमसदित्युच्यते; कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इह, न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं. — “ शास्त्रविधिसुख्य ” [१६।२७] इत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरसूत्रेन श्रद्धायुक्तस्यान्यशास्त्रीयस्यास्युत्त्वेनासत्त्वं प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्दृशिता; इदानीं व्यतिरेकेण प्रकृतानां सदिति निर्देशाद्वैतवद्वीकरणाया शास्त्रीयस्यापि श्रद्धारहितस्यासत्त्वमुच्यते । विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेषणाभावे विशेष्याभावे च समानत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह अश्रद्धया कृतं शास्त्रीयमपीति । कृतशब्दस्य हुतदत्तयो-
न्त्ययः । ‘ तप्तम् ’ इत्यनेन तपसः कृतत्वविदेर्हुतदत्तशब्दावत्र भावार्थः । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयाऽन्वयेऽपेक्षिते सामान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वकृत्स्निरुक्तं च भावः ।

स्यग्न्यशास्त्रीयवन्निरयपतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथापि तत्तद्वाक्यो-
दितफलाभावादसत्त्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति
कृत इति । ‘ येयं प्रेते ’ [कठो. १।१।२०] इति धृत्यविरोधेन
प्रेत्यशब्दस्य सुकदशाविषयत्वोपपत्तौ ‘ मोक्षकाङ्क्षिभिः ’
[१७।२५] इत्यायुक्तफलव्यतिरेकस्य ‘ न च तत्प्रेत्य ’ इत्यादिना
विवक्षितत्वमाह न मोक्षायेति । परिशेषसिद्धमिहशब्दस्यार्थ-
माह न सांसारिकाय फलायेति । श्रद्धायुक्तमप्यवैदिकं,
वैदिकमपि प्रह्लादीनां दृष्टादृष्टप्रयोजनविरहादननुष्ठेयम् ; उभय-
विधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव श्रद्धापूतमेवानुष्ठेयमित्यध्यायसार
इति भावः ॥ २८ ॥

इति कविताकिङ्किरहितस्य सवेतन्नस्वतन्नस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-

विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तथाच ऋग्वेदखिलेषु—“ ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तस्यात्सद्वै तदर्थकं कर्म वदन्ति देवाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तदूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य ” इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. वी.— ‘ अश्रद्धया ’ इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति;
अत्र धृतिसम्मतिमाह— तथा चेति । ॐ यज्ञाद्याः वेदाद्योत-
त्वात् । निष्फलं फलोद्देशारहितत्वात्तदर्थं ब्रह्मविषयम् । एवं

तच्छब्दानां ब्रह्मशब्दानाम् । यज्ञादिषु सन्निधेरवगततदूपत्वात्
तत्प्रतिमात्वात् तस्योक्तप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठानात् ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्स्वा-
ध्यायादि तदसदित्युच्यते तदाराधनमप्यसत्, न सदसत्, तदाराधनं तेन न भवतीत्युच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
किं तत् ? इत्यत्राऽऽह—न च तत्प्रेत्य न खलु परलोके स्थितस्योपकारकं, नो इह; तस्माददृष्टं दानतप-
स्वाध्यायादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा महत्या श्रद्धया
तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्विष्णुसमिचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

८ वै. प्र. नि.— नन्वेवमश्रद्धानतया शास्त्रविधिखलुह्य
कामकारेण यत्किञ्चिज्जादिकर्म कुर्वतामसुखिणामपि—“ तत्सत् ”
इति निर्देशेनैव साधुण्यसम्भवत्कृतं सार्विकश्रद्धायेत्यासाङ्गं
परिहरणव्यापार्यधुपसंहरति—अश्रद्धयेति । हे पार्थ ! यदश्रद्धया

हुतं यदत्तं यत्तपस्तप्तमनुष्ठितं यच्चान्यत्कर्म कृतम्, तत्सर्वम-
श्रद्धया कृतं असदसाध्वित्युच्यते । अतः ‘ ॐ तत्सत् ’ इति
निर्देशाच्च तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुम्, शिलायामङ्कुरो-
त्पत्तेरिव सर्वथा तदयोग्यत्वात् । तस्मादश्रद्धया कृतं न प्रेक्ष्य

परलोके फलति, विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । नापीह लोके, यज्ञादिकं कार्यम् । तस्यैव देवाद्विगुण्यशङ्कायां ब्रह्मनामनिर्देशेन साधुभिर्निन्दितत्वात् । अतः सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं साद्रूप्यं भवतीति सात्त्विकश्रद्धा मुख्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसर्वभौमश्रीमद्रैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्य-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्ब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण

श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गी-

ताष्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञादिकं हुतादिकं च यत्कृतं अश्रद्धया शास्त्रीयश्रद्धाराहित्येन तदसद्ध्यर्थ-
मित्यर्थः । कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इहेति उभयलोकमुखसाधकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अथैतदतिरिक्तं श्रद्धाविहीनमेतदपि तत्सर्वं असदित्युच्यते, तत्र प्रेत्य परलोके न फलति मत्स-
असदित्युच्यत इत्याह— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया श्रद्धां म्बन्धाभावात् । इह लोके न फलं, सद्भादितत्वात् । अतो
विना हुतं हवनादिकं, दत्तं दानादि, तत्तं तपः, च पुनः मत्सम्बन्धेव लौकिकालौकिकं फलतीति तदेव कर्त्तव्यमिति
यत्किञ्चिद् कृतं कर्म यागतीर्थस्नानादिकं, हे पार्थ ! मद्भक्त ! निरूपितम् ॥ २८ ॥

निष्फलं निगुणं कर्म सश्रद्धमपि यत्कृतम् । सफलं निगुणं चातः कर्त्तव्यमिति रूपितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीतामृततरङ्गिण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वत्र श्रद्धैव साद्रूप्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाऽऽह— अश्रद्धयेति । हुतं होमः, दत्तं दानं,
तपस्तप्तमनुष्ठितं, कृतमश्रद्धया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि, यच्चान्यत्तत्तत्सर्वमसत् अभावभूतमित्युच्यते । पार्थ !
अत एव तत् प्रेत्य सुत्वा परलोके नोपयुज्यते, इहास्मिन् लोके वा नो नैवोपयुज्यते । तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी
मातेव सुखकामैः शरणीकरणीयेति भावः ॥ २८ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सप्तदशाध्यायटिप्पणः ।

श्लोकः १— य इति । विधिलक्षणं ब्रह्माण्डे— 'इदमेवं विधातव्यमित्ययं विधिवक्ष्यते ।' (पृ. भा. ३३।५२) । सर्वमित्येका कोटिः, रजस्तम इत्यपरेति द्योतनाय मध्ये 'आहो' इत्यस्य प्रयोगः । 'अथवाऽन्विताः' इत्यनेनाश्रद्धया वेद्युतिष्ठन्ति, तद्विषये न प्रवृत्तं मया, नक्तयं वा त्वयेति सूच्यते । तुल्यो विशेषसूचकः, तेषां तु तेषामेवेति वा । भक्ताधिक्ये कृपात्तव भक्त्याऽनुतिष्ठतां फलसद्भावं उच्यते; अतः पुच्छामीति कृष्णपदेन द्योत्यते । अत्राहुरभिनवगुप्तपदाः— शास्त्रविधि-मनात्मन्मय ये व्यवहारमाचरन्ति, तेषां का गतिः ? इति प्रश्नः ; तदन्तर्गतं श्रद्धासुरेण दीयते भगवता— 'त्रिविधा' इति । तत्र त्रयमाश्रयः— शास्त्रं नाम किल पञ्चपाताद्विषयैकत्वविहीनं, तथा परामर्शदाढ्यैरूपं, बोधस्वातन्त्र्यादेव दृढपराभ्युदयतया फलादिस्वभावं, शुद्धमिदं निष्पन्दवाक्त्वपरमसद्भावं, स्वतन्त्रप्रसरतया आन्तराद्बोधस्वभावाद्बुद्धिः प्रसरण्यन्तम् । तत्र सुसूक्ष्म-प्रयत्नाद्विरूपव्यवहारप्रसिद्धप्रवाहपरम्परापर्यन्तम् । यदाह— 'तद्विदां च स्मृतिशीले' (गौ. घ. सू. १।१।२) इति । तत्र स्वत एव हिताहितोपदेशाय कार्याकार्यविवेचकम् । यस्य स्वभावत एव सत्वातिरेकछुटकारं हृदयम्, तेनाचरितं शास्त्रितमेव । अन्यस्तु तजस्तमः कलुषीकृतः शास्त्रोक्तमप्याचरन् नाचरति, शास्त्रार्थस्य कात्स्न्येनानुसृष्टानां । शास्त्रं हि सारवतामेव फलवदिति शास्त्र-मेवाऽह— 'यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च शीलं (कीर्तिः) च स तीर्थफलमश्रुते ॥' (शङ्करसू. ८।१५ मधि. गौ. १६।१०) नामयः, अव्ययतत्वात् । तस्माच्छास्त्रार्थः परित्यक्तकामकोपमोहेषु सफल इति तात्पर्यमध्याध्यायस्येति ।

नवध्यास्तु— एवं कर्मयोगशास्त्रानुसारेण जगतो धारणोपेक्षकर्तारः पुरुषाः कीदृशाः ? के च तत्प्रतिद्विन्द्वो जगद्दिनाशकाः ? इति वर्णनानन्तरं मनुष्येष्वेवं भेदाः कथं भवन्ति ? इति प्रश्न उचिष्ठते ॥ अस्य च 'प्रकृत्या नियताः स्वया' (७।२०) इति शास्त्रान्त उत्तरमस्त्येव सप्तमे, परं तदानीं गुणत्रयस्वरूपविवेचनस्याकृतत्वात् एते प्रकृतिजन्मा भेदाः स्वस्तरं नोपपादितः । अत्र चतुर्दशे गुणत्रयविवेचनं विद्यायाऽनु तेष्वेव गुणेष्वपि श्रद्धादीनामपि वैचित्र्यं कथमुत्पद्यते तदुक्त्या ज्ञानविज्ञाननिरूपण-प्रवेशतोऽस्मिन्मध्याये समापितम्— इत्याहुः । तदुक्तम्, तदुक्तार्थस्य पूर्वाध्याये वर्णनाभावात् । मनुष्येषु भेदविषयकप्रश्नस्यापि मात्रोत्थानं सम्भवति, 'प्रकृतिं याति सूतानि' (३।३३) 'प्रकृत्या नियताः स्वया' (७।२०) इत्यादिना प्राक् 'अभि-ज्ञातस्य' (१६।३-६) इत्यन्तेन समनन्तराध्याये च तन्निदानोपपादनेन शङ्कोदयासम्भवात् । ज्ञानविज्ञाननिरूपणं च प्रागेव समापितमित्यतिरोहितमेव ॥

यत्तु— नृणां शास्त्रे श्रद्धासत्त्वेऽप्यज्ञानात्प्रमादो भवति, यथा— विश्वव्यापकः परमेश एव सेव्यः पूजयितव्यश्चेति शास्त्रविधि-मुत्सृज्य वेदानां यजनम् (गी. ९।२३) तादृशानां च अवस्था स्थितिर्वा का ? इति प्रश्नः पार्थस्य । नाश्रद्धया शास्त्रं धर्मं च तिरस्कुर्वाणा आधुरा नराः प्रश्रवसास्य विषयः, तथापि प्रसङ्गतस्तत्कर्मणां फलान्यप्यस्मिन्मध्याये वर्णितानीति । तत्र, श्रद्धा-न्वितत्त्वस्यात्र यजनकर्तृतायामेवास्मायात् । तस्य शास्त्रविध्युत्सर्गेण सम्बन्धोक्तः 'श्रद्धया परया ततं तपः' (१७।१७) 'अश्रद्धया हृतं वर्त' (१७।२८) इत्यादिनिर्देशविरुद्धत्वात्, सुतरामसम्बन्धत्वाच्च । आधुरकर्मणां फलवर्णनं त्वस्मिन्मध्याये केसतोऽपि नास्तीति प्रत्यक्षमेवेति किमनया कुक्कल्पनया ? ।

—अविगीता ।

श्लोकः ३— अत्र सत्त्वशब्दः स्वभावपर्यायः । अयं पुरुष आत्मा श्रद्धाऽप्यव्यापारोपरि वर्तिन्याऽनयं सम्बद्धः, स च तस्य एव बोद्धव्यः । इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । 'भारते' इति सम्बोधनेन त्वं महाकुलप्रसूतत्वात्, 'भा' शब्दित्वब्रह्मविद्यारत-ताच्च शुद्धसात्विकोऽधीति सूचितम् ।

—अविगीता ।

श्लोकः ४— तामसानामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनायान्ये इति, तत्कर्मणामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनाय पुनर्यजन्ते इति चोक्तम् । देवादीनां लक्षणानि ब्रह्माण्डपुराणे— (म. भा. अ. ७।१६६-१७०)

सर्वलक्षणसम्पन्नाः समासैश्चापि देवतैः । भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥
अभिभावा विमानाः सर्वलोकनमस्कृताः । सुक्ष्माश्चौजस्विनो मेघ्या वरदा याज्ञिकाश्च ये ॥
देवानां लक्षणं ह्येतदधुराणां तथैव च । हीना देवैस्त्रिभिः पादैर्गन्धर्वाप्सरसः स्मृताः ॥
गन्धर्वैश्चैत्रिभिः पादैर्हीना गुह्यकराक्षसाः । ऐश्वर्यहीना रक्षोभ्यः पिशाचाश्चिगुणं पुनः ॥
एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च । धर्मैश्चैव बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥
देवाधुरेभ्यो ह्यीयन्ते र्षीर्हीन्यु पदान् परस्परम् । गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताश्चतो देवयोनयः ॥ —इति ।
'भवपारिवदास्ते च सर्वे सूताः प्रकीर्तिताः ।' (३७३) इत्यपि तत्रैव ।

—अविगीता ।

श्लोकः ५— 'तपस्तप्यन्ति तामसाः' इति द्वितीयकरणे **गुप्तादतः** पाठः । 'तपस्तप्यन्तः' इति— व्यापारमात्रं धात्वर्थः, अमेवेन तदन्वयी तपःपदार्थः । क्रियाविशेषणे चेयं द्वितीया । आख्यातायेस्तु प्रयत्नलक्षणभावेनेति तपः कुर्वन्तीति पर्यवस्यति । मन्त्रतन्त्रवैषम्यादिबाह्यपरिकरादोपो दम्भः । कुलसीलविद्याश्रमादिभिरुक्त्योऽहमित्यन्तःकरणदोपोऽङ्गहारः ।

—अविगीता ।

श्लोकः ६— 'अचेतनम्' इति पाठमाश्रित्य 'अचेतनमविवेकित्वात्' इति व्याख्यातं **गुप्तपादैः** । 'अशान्निवहितं', इति रामसविषयम्, 'करोयन्तः शरीरस्थं' इति तामसविषयमिति विवेकः ।

—अविगीता ।

श्लोकः ७— यथादिषु साप्त्विकादीनामाहारमूलकसत्त्वद्वयबुद्धिमूलकत्वरूपविशेषसूचकस्तुशब्दः । अत एवाहारस्य प्रथममुक्तिः ।

—अविगीता ।

श्लोकः ८— 'हृद्यं पश्यान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखदं दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदम् ॥' इति **विद्या-धिराजीये** ।

—अविगीता ।

श्लोकः १०— 'यामान्तरितपाकं नु यातयाममितिरीये । कचिच्च गतसारं स्वाश्रियम्यं यातमस्य यत् ॥' इति **विद्या-धिराजीये** । अपि चेति सम्भावनायाम् । तथा च **वामनः**—

उत्पद्यते यथा कोऽपि रसः पृथुषितादिषु । न तथा रुचिवैचित्र्यमुच्छिष्ट उपजायते ॥

उच्छिष्टे कदैमीभावो रुचिवैचित्र्यकृद्यदि । अनुच्छिष्टेऽपि शक्योऽसौ विद्यातुं तद्रसप्रिये ॥

कृते च रुचिवैशिष्ट्यं भित्तलं नोपपद्यते । ज्ञुगुप्साभाव एवातस्तामसानामिहोदितः ॥

यावद्रसान्तरं किञ्चिदुच्छिष्टे न प्रदर्श्यते । तावद्वाख्यानचातुर्यमन्येषां नो न रोचते ॥ इति ।

आहाराणामाधुर्यादभिवर्धकत्वरूपविशेषणेन दुःखादिप्रदत्तरूपविशेषणेन च रस्यरवादी सत्यपि नातथाभूतानां सारविकल्पम् । अतिकटुत्वादी संशयं च नातथाभूतानां राजसत्त्वम् । अतो रसायनोपयोगितयाऽतिकट्टादिपदार्थस्वीकारेऽपि न राजसत्त्वाभावापत्तिः ।

—अविगीता ।

श्लोकः ११— 'पशूनां ह्रन्त्यहविषामुक्तामयजुषां तथा । कृत्विजां दक्षिणाणां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥' (पू. भा. ३.२. ४७) इति **ब्रह्माण्डे** ।

—अविगीता ।

श्लोकः १३— अष्टाष्टमचोदितद्रव्यम् । सृष्टं विहितं न्यायार्जितं, शुद्धप्रतिग्रहाद्विरहितमित्यर्थः । लोभातिरयादक्षिणाया अयमाभावेऽनदानाभावस्य कैमुतिकस्यायसिद्धत्वेनादक्षिणानोक्त्येवानदानाभावस्य लाभात्— इति **केचित्** । —अविगीता ।

श्लोकः १४— आर्जवसृजता अगोप्यविषया बृहता इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । प्राज्ञानां द्विजेभ्यः पृथग्रहणेन बहुजन्मसमाचीर्णपुण्यपरिपाकलब्धभगवत्प्रसादेन ब्राह्मणेतरेषामपि प्राप्तत्वं सम्भवति, विदुरधर्मन्याधग्रथतिषु दर्शनात् । तेन ते ब्राह्मणेतरेष्वपि पूजनीया इति सूच्यते । गुरुभ्यः पृथग्रहणेन गुरुत्वाभावेऽपि प्राप्तत्वमिद्वैव ते पूजनीया इति सूच्यते—
इति **केचित्** । —अविगीता ।

श्लोकः १५— सत्यमित्यस्यैव स्वरूपनिरूपणं प्रियहितमित्यनेन क्रियते । प्रियं च तत्काले हितं च कालान्तरे हितं वाक्यं सत्यमित्युच्यते, न तु यथावद्वक्तव्यमत्रम्— इति **गुप्ताः** । अत्र **वामनः**—

अनुद्वेगकरं वाक्यं प्रियं सत्यं तथा हितम् । नाप्यात्मवचनादन्यत्किञ्चिद्विषयं विद्यते ॥

आत्मचर्चैवान्न तस्मादुच्यते वाक्यं तपः । अलाभे तद्विदां ग्रन्थान्यासात्तत्साध्यते स्वयम् ॥

—इति प्रतिपादयाम्बम्ब । 'सत्यं ब्रूयतिप्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नाप्युतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥' (४।१२८) इति, 'वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ आर्जवसनाभ्यस्यः परमं तप्यते तपः । यः सम्म्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्यद्वम् ॥' (२।१६६-६७) इति च मनु-
—अविगीता ।

श्लोकः २०— 'अनुपाकिणे' इति विशेषणविभक्तिबलात् 'पात्रे' इत्यपि पातृशब्दाच्चतुर्थी । विद्यातपस्तेजसा दातु-
रात्मनश्च रक्षणसमर्थयित्यर्थः 'अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहवृत्तिर्द्विजः । अम्मस्यश्महत्वेनैव सह तेनैव मज्जति ॥ यथा ह्रस्वोपेनैव निमज्जत्युदके तत्र । तथा निमज्जतोऽपस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥' (मनुः ४।१९०, १९४) इत्यन्यथानर्थक्यमप्युक्तम् । इति **केचित्** । तत्र 'अपात्रेभ्यश्च' (१।०।२२) इत्युत्तरनिर्देशविरोधान्नातीव हृद्यम् । देशकालायेक्षया पात्रस्याधिक्यं सूचयितुं तत् उक्तिः । तथा च **सौरपुराणम्**— 'दानं पात्रे प्रदातव्यं नापात्रेऽप्यनुमात्रकम् ।' (१०।१) इति **पात्रलक्षणमाह वसिष्ठः**—

“स्वाध्यायाद्यर्थं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरं बहुवृत्तम् । क्षीषु क्षान्तं धार्मिकं गोधारण्यं त्रैतः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥” (ध. सू. ६।२८) इति । देशादीनां प्रत्येकं सात्त्विकतासम्पादकत्वं बोधयितुं चकारावृत्तिः । देशानन्तरं छन्दोभङ्गभयादनुकोऽप्यनुकर्षणं त्रयः । तथा च क्रुद्धेऽत्रादिदेशे कालपात्रयोः, सूर्यग्रहादिकाले देशपात्रयोः, सत्पात्रलोभे च देशकालयोर्वैशोकयोरालोभेऽपि न दानस्य सात्त्विकरक्षतिः । द्वयोः सर्वेषां वा समुच्चयेन प्राप्तितुं प्रशस्ततरा प्रशस्ततमा चेति कैमुतिकसिद्धोऽयमर्थः । विशेषस्तु हेमाद्रिदानकाण्डदानमयुखादौ प्रष्टव्यः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २३—अत्राहुरभिनवगुप्तपादाः—एवं लौकिकानां सात्त्विकादित्प्रकाराद्यानुसारेण क्रिया व्याख्याता । इदानीं ये गुणत्रितयसङ्कोतोतीर्थगियत्येते क्रियां कथमाचरन्तीति तादृक् प्रकार उच्यते—“ॐ तत् सत्” इत्येभिर्भिभिः शब्दैः—श्रद्धाणे निर्देशः सम्मुखीकरणम् । तत्र—ओमित्यनेन शास्त्रार्थोऽयमादेहसम्बन्धमूरीकार्य इति सूच्यते । तदिति सर्वनामपदेन सामान्यमात्राभिधायिना विशेषपरामर्शमात्रासमर्थेन फलानभिसन्धानं श्रद्धाण्युच्यते; अभिसन्धानस्य विशेषपरिग्रहमन्तराभावात्, सकलविशेषाणुपाहित्वेऽपि सकलफलसन्धाने सर्वकर्तृतायामपि विशिष्टफलायोगात् । सद्विषयमुष्यां ध्रुवा प्रशंसामभिधीयते । क्रियमाण-मपीदं यन्नादिकं दुष्टमिति बुद्ध्या क्रियमाणं तामसतामेति । तस्मात् कर्तव्यमिदं मन्वाना विशिष्टफलभिसन्धानेन च क्रियमाणं न सत् बन्धदायकमेवेति यन्नादि कुर्वाणा अपि न बद्धयन्ते । अनेनैवाभिप्रायेणादिपरिवर्णयुक्तम्—“तपो न कल्कोऽप्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसङ्ग वित्ताद्वर्णं न कल्कस्तान्येव भावोपहृताणि कल्कः ॥” (म. भा. १।१।२७५) इति । कल्को बन्धकः स्वाभाविक इति श्रद्धाणेन निष्कारणं षड्जं वेदाद्यभ्येत्यमितं प्रसङ्ग शास्त्रलोकप्रसिद्धोचितया चेष्टया, भावेन सत्त्वादियुगत्रययोगिना चित्तेनोपहृतान्येव बन्धकानि, नाप्यथेति तात्पर्यम् । अतो यन्नादि यावच्छरीराभावितया कार्यमेव, तदर्थं विहितं कर्म अर्जनादि ।

यदि वा—ओमित्यनेन समुपशान्तमस्तत्प्रपञ्चम्, तदित्यनेनोद्भिद्यमानविषयतरङ्गपरामर्शमात्रात्मकेच्छास्वातन्त्र्यस्वभावम्, सदित्यनेनच्छास्वातन्त्र्यस्वभावभेदकं पूर्णत्वेऽपि तावचित्त्वस्वभावतया भवन्मिति प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तम्—“सद्भावे साधुभावे च” (१।१।२६) इति । तेन परमप्रशान्तं रूपं पुरस्कृत्य, दिव्या-यित्यक्षा-तितत्त्वात्मकेच्छातत्त्वसम्बन्धं च मध्यच्छेदय, दानयत्नतः क्रियाकारकलापरिपूर्णं यत्कर्म बपुरिमुल्लसितम्, एतत्तच्छ सन् त्रितयमनगैरुष्य स्वाभाविकं रूपमिति कस्य ? किं ? कथं ? कुतः ? केन ? फलं स्यादिति ॥

अत्र यद्यपि ‘स्मृतः’ इत्येतान्त्रात्रं धृत्ये, न तु विधिविभक्तिः; तथापि तावन्मात्रस्य प्रकृतसङ्गतत्वात्, प्रमादजनितान्त्र-वैगुण्यशान्तिकतया विशिष्टस्मरणस्याप्रतत्त्वेनापूर्वतया विधातुं योग्यत्वाच्च, यथा ‘वपदकृतुः प्रथममज्ञः’ इत्यादौ विधिविभक्तेश्चतुर्वेदस्य वपदकृतुसम्बन्धित्वात्प्रत्ययविशिष्टमक्षणस्यान्यतोऽप्राप्तत्वेन विधिः कल्प्यते; तथा—प्रकृतसङ्गतय उक्तवैगुण्यशान्ति-कामेनोक्तनिर्देशः स्मर्तव्य इति विधिः कल्प्यत इति मनुसूदनाशयः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २५—तच्छब्दस्य श्रद्धाभिधायकत्वमित्यर्थं समर्थितं श्रुतिकल्पलतायाम्—तच्छब्देन जगदुपादानकारणं श्रद्धोच्यते । यथा मृदुपादानके घटादिप्रपञ्चे स घट इत्युक्ते तच्छब्देन मृदेवोपदिश्यते, घटादेरवस्तुत्वात् । ततस्तच्छब्दो मृद्वन्मय-प्रपञ्चे मृदात्वकः । एवं प्रकृत्यादिचतुर्विधातितत्त्वात्पके जगति यद्यत्तदित्युच्यते, तत्तद्ब्रह्मैव; जगदुपादानकारणत्वात्, कार्यस्य मिथ्यात्वात् । घटस्य मृद्वज्जगत् आद्यन्तयोर्विद्यमानत्वान्मध्येऽपि तदेकमात्रायादित्येवमर्थमितत्त्वात्तच्छब्दव्याच्यं श्रद्धैक्यं च प्रष्टव्यम् ।

ननु स घट इत्युक्ते दृष्टिर्दृष्टं स्पष्टा घटाकारं पश्यति, न तथा ब्रह्म स्पष्टा स्थिरचरादि किमपि दृष्टिः पश्यति । तत् आद्यन्तयोः कारणत्वेन विद्यमानत्वेऽपि सत्यत्वेन ततः प्रपञ्च उत्पद्यत इति चेत्; यथा मृदं स्पष्टा दृष्टिर्वैदं पश्यति, तथैव बुद्धिश्रद्धा स्पष्टद्वैव चक्षुरादीन्द्रियाणि च तद्वद्वैदस्यादिविषयाश्च विज्ञानातीत्यभिधत्ते श्रुतिः—“येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् च भैरुवान् ॥ विज्ञानाति” (कठो. २।१।१३) इति । न हि चैतन्ययोगं विना बुद्धेरिन्द्रियादिविषयज्ञानं सम्भवतीत्यखिलावुक्तम् । न हि करकङ्कणस्य वर्णपेक्षा । तच्च चैतन्यं ब्रह्मैव, ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ (ऐ. उ. ५।१३) इति श्रुतेः । इत्यादि (अ. २४) ।

—अविगीता ।

श्लोकः २७—अत्राहुरनुगम्यः—श्रद्धाया सहैव यत्कर्मोत्पन्नम् (३।१०), यच्च न कस्याप्यच्छिद्यते, तत्तत्कर्ममिति वक्तुं न युक्तमित्यनेन सिद्धयतीति । तत्र, निर्दिष्टस्थले श्रद्धाया सहैव कर्मोत्पत्तेरुक्तत्वात् । तत्र हि ‘प्रजापतिः सद्यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा वाच’ इत्येवोक्तम्, न श्रद्धाया सहैव कर्मोत्पन्नमिति । कर्म न कस्याप्यच्छिद्यमिति च ‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ (५।१३) “सर्वेषामान् पतित्यज्य” (१।८।६६) इत्यादि पूर्वोक्तनिर्देशविरुद्धं, ‘इतरस्याप्येवमसंश्लेषः—’ (न. सू. ४।१।१४) इति वेदान्तसिद्धान्तविरुद्धं चेत्पुण्येक्ष्यमेव ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

षोडशाध्यायसामर्थ्यं कथितं शृणु साम्प्रतम् ।
स्पष्टं सप्तदशाध्यायमहिमाभूमिनिधि शिवे ! ॥ १ ॥
खड्गबाहोः सुतस्यैव भृत्यो दुश्शासनोऽभवत् ।
तं गजं धर्तुमागम्य गजात्प्राप्तो यमक्षयम् ॥ २ ॥
तद्भासनानिबद्धात्मा गजयोनिमवाप्य च ।
गीतासप्तदशाध्यायं श्रुत्वा प्राप्तः परं पदम् ॥ ३ ॥
श्रीदेव्युवाच—
दुश्शासनो गजत्वं च प्राप्य मुक्त इति श्रुतम् ।
तदेव वद कल्याणं विस्तरेण मम प्रभो ! ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच—

स्थितः कश्चन दुर्मेधा माण्डलिककुमारकैः ।
बहुवृत्त्यं पर्यं कृत्वा गजमारुढवांस्ततः ॥ ५ ॥
गत्वा कतिपयाग्येव पदानि जनवारितः ।
नाम्ना दुश्शासनो मूढः प्रौढवाक्यमुदीरयत् ॥ ६ ॥
ततो निशम्य तद्वाक्यं क्रोधान्धः सिन्धुरोऽभवत् ।
न्यपतच्च स्खलत्पादः कम्पमानः कुमारकैः ॥ ७ ॥
ततो निपतितं किञ्चिदुच्छृण्वन्तं गजो रुषा ।
ऊर्ध्वमुन्मूलयाञ्चक्रे कृतान्तकनिरङ्कुशः ॥ ८ ॥
गतासोरपि रोषेण तस्यास्थीनां गणं गजः ।
विकीर्णवान्पृथक्कृत्वा मत्तो दन्तावलस्ततः ॥ ९ ॥
ततः कालेन सम्प्रेत्य गजयोनिमवाप्य सः ।
महान्तं कालमनयत्सिंहलङ्घीयभूपतेः ॥ १० ॥
मैत्री गरीयसौ सार्धं खड्गबाहुमहीसुजा ।
ततोऽसौ जलमार्गेण प्रापितः स तु वारणः ॥ ११ ॥
जयदेवेन खड्गबाहोः प्रीत्यानीतो महीभुजा ।
जाति स्मरन्स्त्रकीयां स पश्यन्बन्धून्सहोदरान् ॥ १२ ॥
दुःखेन महता स्तोकादिद्वसानत्यवाहयत् ।
राजा कदाचित्सन्तुष्टः समस्याश्लोकपुरणैः ॥ १३ ॥
कस्मैचित्कवये प्रादात्तमुपायनहस्तिनम् ।
शतेन तेन कविना रोगोपद्रवमीरुणा ॥ १४ ॥
मालवक्षोणिपालस्य विकीर्तश्चैत्यकुञ्जरः ।
कियत्यपि गते काले पात्यमानोऽपि यत्नतः ॥ १५ ॥
सुमूर्धुरभवत्तत्र कुञ्जरो दुर्जरज्वरः ।
न जिघ्रति पयः शीतं नाऽऽदत्ते कवलं गजः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तदशाध्याय-

माहात्म्यवर्णनं नाम सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

स्वपितृपि न सौख्येन सुञ्जत्यश्रूणि केवलम् ।

दिवा नक्तं स्थाणुवच्च तिष्ठति भ्रष्टचेतनः ॥ १७ ॥

इत्थं तैर्हस्तिपैर्दृष्टो दुर्व्यवस्थो गजाधिपः ।

सत्वरं कथयामासु राक्षे गजहिताय ते ॥ १८ ॥

हस्तिपा ऊचुः—

महीपाल ! न जानीमो गजस्तेऽस्वस्थमानसः ।

न खादति न पिबति न स्वपित्यपि वै तथा ॥ १९ ॥

स्वकरेण रजो भूमेर्न स्वपृष्ठे निषिञ्चति ।

अश्रुपातं बहुविधं करोति हृदयतामिति ॥ २० ॥

श्रीशिव उवाच—

तच्छृत्वा तस्य वृत्तान्तं राजा द्रष्टुमगात्स्वयम् ।

मन्त्रिमिषेभ्यः दक्षेर्गंजरोगकवेदिभिः ॥ २१ ॥

ततो हस्तिपकाख्यातं वृत्तान्तमवनीपतिः ।

आकर्ण्य स समयातो यत्राऽऽस्ते उव्रितो गजः ॥ २२ ॥

स चाऽऽलोक्य च भूपालं जगद्विस्मयकारिणीम् ।

वाचमुचे गजः सस्यविस्मृष्टज्वरवेदनः ॥ २३ ॥

गज उवाच—

राजप्रशेषशास्त्रह ! राजनीतिपयोनिधे ! ।

निर्जितारातिसङ्घात ! मुरारिचरणप्रिय ! ॥ २४ ॥

किमोषधेरलं वैद्यैः किं दानैः किन्तु जापकैः ।

गीतासप्तदशाध्यायजापकं द्विजमानय ॥

तेनायं मामको रोगः शाम्यत्यत्र न संशयः ॥ २५ ॥

श्रीशिव उवाच—

यथाऽऽदिष्टं यजेनाऽऽदौ तथा चक्रे नराधिपः ।

ततो गजत्वमुत्सृज्य मुक्तो दुश्शासनोऽभवत् ॥ २६ ॥

तेन विप्रेणाभिमन्य जले क्षिमे तदुत्तमे ।

अथ दिव्यं समारुढं विमानमवनीपतिः ॥

तं दुश्शासनमद्रक्षीत्याकाशसनतैजसम् ॥ २७ ॥

राजोवाच—

किञ्चातीयः किमात्मा त्वं किंवृत्त इति मे वद ।

केन वा कर्मणा जातो गजः कथमिहाऽऽगतः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पृष्ठो राह्वा विमुक्तोऽसौ विमानस्थः स्थिराक्षरम् ।

वृत्तं यथावदाचख्यो निर्जं दुश्शासनः क्रमात् ॥ २९ ॥

गीतासप्तदशाध्यायं जपन्मालवभूपतिः ।

नरवर्योऽभवन्मुक्तः कालेनाल्पीयसा ततः ॥ ३० ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १८]

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे ।

स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसाराथं उच्यते ॥ २२ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

तदेतत्पूर्वाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे— ‘अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिश्चयेयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत् ; वैदिकस्य क्रमणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः ; तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन ; मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्निहितं यज्ञादिकं ; तदारम्भः सत्त्वोद्रेकाद्भवति ; सत्त्वोद्रेक- (सत्त्ववृद्धि)श्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम् ; अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरैक्यं, त्यागस्य स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्थोपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः ; कृत्स्नस्य च गीताशास्त्रस्य साराथी भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते ’ [रा. भा. १८।१] इति । अत्र त्यागसंन्यासशब्दावेकार्थाविति भगवदुक्तेनोत्तरेण ख्यापितं भाष्ये । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानं च ‘दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ [१८।१४] इत्यत्रैव दर्शितम्— ‘अत्र कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमम् । परमात्माऽन्तर्हीमी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१९।१५] इति । वक्ष्यति च— ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । श्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’ [१८।११] इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं ‘परातु तच्छ्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।४१] इति प्रतिपादितम् ।

नन्वेवं परमात्मायत्ते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः । इदमपि चोद्यं सूत्रकारेण परिहृतं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।४२] इति । एतदुक्तं भवति— ‘परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते । तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति ; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधमाकर्त्तव्यं च’— इति । तत्र शास्त्रसाराथः ‘सर्वगुह्यतमम्’ [१८।१४] इत्यादिना सादरं सम्मुखीकृत्य ‘मन्मना भव मद्रक्तः’ [१८।१९] ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ [१८।१६] इति श्लोकद्वयेन शिष्टः । चरमश्लोकार्थश्च तात्पर्यचन्द्रिकायां निक्षेपरक्षायां चास्माभिः यथाभाष्यं यथासम्भवाद्यं च समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः । तत्रायमस्मदीयसङ्ग्रहः— ‘सुदुष्करेण शोचेषो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति चरमश्लोकसङ्ग्रहः’ इति । साराथो भक्तियोग इति भाष्ये त्वङ्गाधिकारे प्रपत्तिं प्रत्यपि भक्तेरङ्गित्वेन प्राधान्यात् ॥ २२ ॥

मोक्षसन्न्यासयोगाख्योऽष्टादशोऽध्यायः ।

त्यागसन्न्यासशब्दयोः स्वरूपबुभुत्सयाऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते; सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते; अर्जुनस्तु सन्न्यासत्यागशब्दयोरैव विशेषं बुभुत्सुत्वाच्च— सन्न्यासस्येति । सन्न्यासस्य सन्न्यासशब्दार्थस्येत्येतत्— हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतत्— इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं; त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्— हे हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन ! केशिनामा हयच्छन्ना कश्चिदसुरः, तं निषूदितवान् भगवान्वासुदेवः, तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विक्षिप्ततथोक्तमर्थं सुखप्रति-
पत्त्यर्थं सङ्क्षेपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति— सर्व-
स्यैवेति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः । किञ्चोपनिषत्सु
यतस्ततो विस्तृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये सङ्क्षि-
प्ताभिधानं कर्तव्यमुपनिषदां गीतानां चैकार्थत्वादित्याऽऽह—
सर्वेक्षेति । कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तोप-
संह्रियते ? तत्राऽऽह— सर्वेषु हीति । ननु वेदार्थविदेशो-
पोजोपसङ्गिहीर्षितस्तर्हि किमिति “ त्यागेनैके अमृतत्व-

मानद्यः ” [महाना. ८।१४ + कैव. २ + भवर्ष. ३।३३]
“ सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ” [सुं. उ. ३।१६ + महाना.
८।१९ + कैव. ३ + भवर्ष. ३।३३] इति च वेदार्थकदेश-
विषयं प्रक्षप्रतिवचनं तत्राऽऽह— अर्जुनस्त्विति । प्रथमयो-
स्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणादप्रथमार्थस्तयोरस्तीति
गम्यते । बुभुत्सितस्य प्रष्टव्यत्वादेकदेशे तद्भावाद्वाक्प्रश्नोपरति-
रिति भावः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायद्वयेन अभ्युदयनिर्देश्येयससाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदि-
कस्य च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः, तत्र मोक्षस्युदयसाधनयोर्मैदः तत्सच्छब्दनिर्देश्यानिर्देश्यत्वेन,
मोक्षसाधनं च कर्म फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकम्, तदारम्भश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति, सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्वि-
काहारसेवया— इत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोः त्यागसन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य सन्न्यासस्य
च स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे च सर्वकर्मेणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्यावश्यो-
पादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिवर्तनप्रकारः, कृत्स्नस्य
गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तावत्त्यागसन्न्यासयोः पृथक्त्वैकत्वनिर्णयाय
स्वरूपनिर्णयाय चार्जुनः पृच्छति— सन्न्यासस्येति ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

कर्तव्यविशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽध्यायस्य पञ्चाङ्गादित्युपपन्नः शोधसदसदशोर्द्वेष्टासुरविभागोक्त्यादि-
मुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रष्टव्यमन्यमिष्टेऽह—
अतीतेति । वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रण-
धान्यः, तत्र मोक्षभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सङ्ग-
निर्देशस्त्वेति विभजमानस्यायमभिप्रायः—विशेषणादि-
सामर्थ्यलब्धोऽयं विभागः । ब्रह्मणः परोक्षत्वात् 'तत्' इति
निर्देशः । तज्ज्ञाने ॥ सम्प्राप्तविचक्षया सङ्गच्छः । कमादेते
सार्वत्रिकराजसतामसा इति विभागस्तु कस्यचिदुपेक्षाकल्पितः-
इति । एवमुक्तेश्चन्येषु मोक्षसाधनवृत्तांशस्वरूपशोधनमुत्तरा-
ध्यायेन म्रियत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाऽह—अनन्तरमिति ।
'ईश्वरे कर्तृतादुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे । स्वकर्मपरिणामस्य
शास्त्रसाधार्थं उच्यते' [गी. सं. २२] इति सङ्कटकोके त्यागसंन्यास-

कृतत्वस्वरूपाङ्गिकीश्वरे कर्तृतादुद्धिः शेषतया तदुपन्यासादिति
मन्तव्यम् । सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यवृत्त्याऽभिधीयत इत्यभिप्रा-
येणाऽह सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति । 'स्वधर्मज्ञान-
वैराग्यसाध्यमकृत्येकगोचरः' [गी. सं. १] इति सङ्कटहार्मोक्त-
प्रधानकर्तव्यपरोऽत्र 'शास्त्रसार्थशब्दः' इत्यभिप्रायेणाऽह
सारार्थो भक्तियोग इति । स्वर्गादिसाधनानां यद्गदाना-
दीनां स्वरूपादिशेषेऽपि ययोगान्मोक्षसाधनत्वं, तदिदानीं
सविशेषं शोधयितुमर्जुनः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रकृते प्रश्नं सङ्ग-
मयति—तत्र तावदिति । सत्त्वविशुद्धितदुपायादिकथनं
त्यागादिविशिष्टमोक्षसाधनमाधितया । सन्त्यासशब्दस्याध्रम-
विशेषादिरुद्धेस्त्यागमात्रेऽपि शक्तः पृथक्त्वैकत्वसङ्काहः ।
वादिप्रतिपत्त्यादिभिः स्वरूपविशेषानिश्चयः ।

३ रा. भा.—त्यागसंन्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ—“न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैकं अमृतत्वमानशुः....वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्त्यासयोगाद्यतः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके
तु परान्तकाले परावृत्तात्परिसमुच्च्यन्ति सर्वे” [मुण्ड. ३।२।६+महाना. ८।१४+कैव. ४+ भवसं. ३।३+तै.
ना. १०।२१; २२] इत्यादिषु । अस्य सन्त्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथग्वेदितुमिच्छामि ।
अयमभिप्रायः—किमेतौ सन्त्यासत्यागशब्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थौवै ? यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः
पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि, एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

४ वे. ता. च.—त्यागसंन्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुभुत्सा-
हेतुमाह—त्यागसंन्यासौ हीति । कर्मस्वरूपे ष्वर्गापवर्गादि-
साधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषणयोगादेव ह्यपवर्गसाधनत्वम् ।
अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संशय-
विपर्ययोपमदीं विशेष इह तत्त्वशब्देन विवक्षित इत्याह—
याथात्म्यमिति । पृथक्त्वं वेदितुमिच्छामीत्युक्ते निश्चित-
पृथक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते; न च तद्युक्तं, पूर्वत्र

पृथक्त्वनिश्चयहेत्वभावाच्चतत्र चैकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ।
अतोऽयं प्रश्नोऽनुपपन्नः; प्रतिवचनासङ्गतित्थेत्याह—अयम-
भिप्राय इति । 'तत्त्वं वेदितुमिच्छामि' इत्येतदेव विवक्षितम्;
पृथक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोट्यन्यतरोपक्षेपमाश्रयः । 'पृथक्त्व-
मस्ति चेत्तद्वेदितुमिच्छामि' इति वा वाक्यावृत्तिरित्यभिप्राये-
णाऽह—किमिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अनन्तगुणपूर्णय नमः । ॐ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्तोपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यमाह—पूर्वोक्तमिति । साधनं ज्ञानसाधनम् । उक्तयोक्तव्यैर्येत्याशङ्कानिरासाय सङ्क्षिप्तोपसंहरतीत्युक्तम् ।
अनुक्तं त्रैगुण्यं च वक्तव्यमिति प्राहम् ॥ १ ॥

७ हनुमन्मणीतं पैशाचभाष्यम् ।

सर्वेष्वध्यायेषु भगवता बहुशः सन्त्यासस्यागोऽपि निर्दिष्टः, अतो विवेकेन तयोः स्वरूपबुभुत्सयाऽर्जुन
उवाच—सन्त्यासस्येति । सन्त्यासलक्षणस्यार्थस्य तत्त्वं तद्भावं वेदितुमिच्छामि पृथक्स्यागस्वरूप-
व्यावृत्तम् । त्यागस्यापि स्वरूपं वेदितुमिच्छामि । केशी नाम कश्चिद्व्यच्छन्नाऽसुरस्तं निवृद्धितवान्
वासुदेवस्तस्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

सप्तदशेऽध्याये सात्त्विकी भद्रेव ज्ञाने छल्यमज्जिकारि-
विशेषणमिच्छुकम् ; अष्टादशे तु अद्वावत्सात्त्विकस्यैव
संन्यासस्य ज्ञानहेतुत्वमिति निरूप्यते । तत्र तावत्सात्त्विक-
संन्यासस्वरूपं निरूपयितुस्तदुद्बोधात्तेन प्रथममञ्जुनप्रभ-
मवतारयति—‘संन्यासस्येति । संन्यासस्यागच्छन्ती किं
भिन्नायंकी ? किंवर्कायंकी ?’ इत्यथाऽपि तयोस्तत्त्वं स्वरूपं
पृथग्विवेकेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि ।
अत्र ‘वेदितुमिच्छामि’ इत्यनेन विनयः प्रदर्शितो भवति ।
‘ब्रूहि’ इत्युक्ते हि नियोज्यत्वाविष्करणोदयिनयोक्तिरुक्ता स्यात् ।
न हि तन्महापुरुषे भगवति युक्तम् ; तदेतद्वर्णयितुमेव
‘महाबाहो !’ इति सम्बोधनम् । तेन हि ‘अनादिमध्यान्त-
मनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसुयनेत्रम्’ [१।१९] इत्यादिनो-
क्तमनन्तबाहुत्वादिरूपं पारम्यं श्रौत्यते । ननु युद्धमोहशान्तये
तव ज्ञानवृषदिष्टम्, त्वमपि शान्तमोहोऽसि, ‘मोहोऽयं
विगतो मम’ [१।१९] इति तवैवोक्तेः ; अत इदानीमप्रतः
सन्नद्धैरतैः शत्रुभिः सह युद्धमेव तवोचितं, न तु संन्यासत्या-
गादि यत्किञ्चिदप्रभव्यापारपातन्यम्, तथा सति ज्ञसावधानं
त्वां प्रत्यक्ष शत्रवोऽभिभवेषुः, न हि तथाविधप्रसक्तौ
त्वसारथ्यव्याघ्रतेन मया किञ्चिदकुं शक्यमित्याशङ्क्य सम्बो-
धयति—‘केशनिषुद्धनेति । केशिनाम्नो ह्यङ्कतेर्देवस्य
खलं व्याधाय भगवितुमागच्छतस्तिमस्तुल्यं वामबाहुं दत्त्वा
तत्क्षणविवर्धितेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलबद्धिद्वार्यं
न्यपूयस्त्वम् । अतस्तद्वद्वे ल्यपि मम नियन्तरि यन्तरि च
सति न प्राप्तादिकपराभवशङ्कावकाशः । सारथ्यव्याघ्रतेक-
बाहुनाऽपि त्वया बाह्वन्तरेण शत्रून्निपुञ्ज मद्वक्षणस्य कर्तुं
शक्यत्वादिति भावः ।

ननु सत्यमेव, तथापि सारथ्यमात्रमेव कर्तव्यतया
प्रतिज्ञासत्त्वा मया न योद्धुञ्चितमित्यत आह—‘हृषीके-
शेति । ज्ञानकर्मेन्द्रियाह्वयनिस्सहृषीकप्रवर्तकं त्वयि मम
रक्षके सति मदिष्ये न कोऽपि धनुरादातुमिच्छं वा सन्धातुं
केवलमुदीक्षितमपि वा शक्नोति, त्वदात्मत्वेष्टत्वादिन्द्रियाणा-
मिति सम्बोधनव्यवस्थापि स्वास्थ्याय वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

९ बल्लभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अष्टादशे स्वगीतार्थस्यागन्यासविनिर्णयात् । सर्वैर्मान्परित्यज्य शरणं मोक्ष उच्यते ॥ १ ॥

इह खलु ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यस्तस्ते सुखं वशी’ [५।१३] ‘संन्यासयोगयुक्तात्मा’ [१।२८]
इत्यादिविषु संन्यासशब्दोऽभिहितः ‘त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं’ [४।२०] इत्यादिविषु त्यागशब्दश्च तत्र संन्यासत्याग-
शब्दयोरैकविषय एवार्थो विशेषो वा कश्चनेत्यवशेषिततत्त्वबुभुक्षुसत्याऽर्जुन उवाच—‘संन्यासस्येति ।
संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् विवेकतो ज्ञातुमिच्छामि, संन्यासुरनिरासार्थं ‘महाबाहो ! केशनिषुद्धन !’
इति सम्बोधयति ॥ १ ॥

स्यादेतत् । संन्यासत्यागविषयोऽयं प्रश्नः किं विद्वत्संन्या-
सविषयः ? किंवा विविदिद्यासंन्यासविषयः ? नाथः
‘यत्स्वात्मरतिरेव स्यादात्मसुखं मानवः । आत्मसंनिधि
सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।१७] ‘सर्वकर्माणि
मनसा संन्यस्यस्तस्ते सुखं वशी । नवदोरे पुरे देशी नैव कुञ्ज
कारयत्’ [५।१३] इत्यादिना विद्वत्संन्यासस्य सर्वकर्माणां
रूपत्वेन बहुधा व्याख्याततया तत्रैतादृशप्रभानवकाशात्,
सर्वकर्मस्वरूपतत्फलत्यागरूपे तस्मिन् ‘काम्यानां कर्मणां
न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं
विच्छेदनाः’ [१।८३] इति प्रतिवचनायोगात्, विद्वत्संन्या-
सस्य तत्त्वज्ञानफलभूतस्य गुणातीतत्वेन प्राबल्यबुकोष्या
‘विषयः सम्यक्कीर्तितः’ [१।८४] इति वक्ष्यमाणसात्त्विक-
राजसतामसविभागस्यापि तत्रासङ्गतेश्च । न द्वितीयः,
परमे श्वरार्णवबुद्धयद्विक्तकर्मसम्पादितचित्तशुद्धिसम्पन्नब्रह्मवि-
विदिषस्य तद्ब्रह्मसाधनवेदान्तश्रवणोपधिकचित्तशुद्धिसिद्ध्या
यत्तत्साधनकर्मकलापस्य वेतुष्ये जातेऽवेहननस्येव परिध्याग-
स्तस्यैव विविदिद्यासंन्यासशब्दाधारेण ‘प्रत्यक्षप्रवृत्तां बुद्धेः
कर्माण्युत्पाद्य शुद्धैः । कृताधोऽन्तस्तमायाति प्राह्वन्ते
ज्जा इव’ इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वेन तत्राभ्युक्तिर्नाम प्रमत्ति-
वचनत्रिविधविभागानामसामञ्जस्यात् । तस्मादत्र वक्तव्यं
किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते—‘द्विविधः संन्यासो
छल्यो गौणश्चेति । तत्र छल्यो विद्वद्विदिद्यासंन्यासभेदेन
द्विविधः ; तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।१७] ‘नेकर्मसिद्धि-
परमां संन्यासेनाधिगच्छति’ [१।८३] इत्यादिनैकवक्ष-
माणस्वरूपः कर्मानधिकारिकर्तृको नेतृण्यलक्षणः । गौणस्त्व-
द्व्यपगतत्वबोधोपानामजातविविदिषाणां च कर्माधिकारिणामेव
सतां केवलकर्मावृत्तानेन तत्फलत्यागारम्भकः ‘स संन्यासी च
योगी च’ [३।१] इत्यादिनैकलेगुणलक्षणः । तद्विषयको-
ज्यमञ्जुनप्रभः । सादृश्यं हि त्यागस्य कर्माधिकारिकवृत्तत्वा-
त्संन्यासशब्दवाच्यत्वाच्च भवति संन्यासद्विधाभेददर्शयः ।
भेदे हि ‘स संन्यासी च’ इत्युक्तिर्वर्तते ; अमेदे तु
तादृशत्यागस्य त्रैगुण्यरूपत्वात्तदर्थिनः संन्यासोऽपि त्रिगुणो
जात इति ; तद्वेदो वक्तव्य इति प्रमार्थः ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

अष्टादशानां विद्यानां फलमेतद्यतो समम् । सर्वत्यागेन कर्तव्यो ह्याथयः सर्वभावतः ॥ १ ॥

अतः पार्थाय सुप्रोतः प्राहाष्टादशसंज्ञके । अध्याये स्वाश्रयं श्रीमत्कृष्णो देवकिन्दनः ॥ २ ॥

अत्र सप्तदशाध्यायैर्भगवद्वाक्यतरङ्गिणि कृष्णविपादितहृदय-
मोहात्म्यकारोऽर्जुनः सख्यासकर्मफलत्यागयोरेव भगवत्प्राप्ति-
हेतुत्वनिश्चयप्रकाशितहृत्सरोरुहः स्वहृदि निश्रयेन सत्यासोत्त-
मज्ञानोऽपि भगवदुक्तस्वहृत्स्वरूपज्ञानेन तस्मिन्नाध्यायिपुस्तयो-
स्तत्त्वं पृच्छति— सख्यासस्येति । हे हृषीकेश ! एतत्तत्त्व-
ज्ञानार्थं मद्विन्द्रियप्रेरक । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्याऽऽस्ते
सुखं वधी । सन्यासयोगयुक्तात्मा बिभृक्तो मासृपैवसि ।'

[५।१३] इत्यादिना सख्यासस्य स्वप्नाभिरुक्ता, तत्र तस्य
तत्त्वं यादृशेन स्वत्यागिर्भवति तादृक् तत्त्वं, हे महाबाहो ! अहं
वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि, तज्ज्ञापयेत्यर्थः । महत् क्रियाशक्तिमत्,
त्वोद्धारणसमर्थ । स्वसम्बन्धैवेतत्तत्त्वोपदेशेन मासृदरेत्युक्तं
भवति । च पुनः हे केशिनिपुत्र ! दैत्यनिवारक ! दैत्यावेशेन
कायकेशादिककृतत्यागात् पृथक् त्यागस्य त्वत्सेवार्थकृतत्या-
गस्य तत्त्वं सुखरूपं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः ।

अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमे उषोद्घातितानां द्वितीये सूत्रितानां शेषैर्युत्पादितानामर्थानां काल्पन्येनोपसंहा-
राधोऽयमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते; तत्र पूर्वाध्यायान्ते 'अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थं' [१८।१८] इत्युक्तं, तत्र
फलावश्यम्भावनिश्चयः अद्भ्यः, सा च फलवतां कर्मणामेवाङ्गं, न तु कर्मविरहस्य सख्यासस्य; भावरूपफल-
वर्जितस्य अभावाद्भवोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मपेक्षया अद्भ्यन्तपेक्षः सख्यासः श्रेयान्; न चास्यैवं-
रूपस्य अद्भ्यत्रैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं सम्भवति, येन फले तारतम्यं स्यात्, तत्फलस्य दृष्टिविज्ञेप-
निवृत्तिरूपस्य स्वैत्रं तुल्यत्वात् । 'म च सख्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि सिद्धं नः समीहितम्; यदि तु तौ
भिन्नौ तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्यमित्याशयेनाहुः उवाच— सख्यासस्येति । हे महाबाहो ! हे हृषीकेश !
हे केशिनिपुत्र ! इति बहुकृत्यः सम्बोधयन् जिज्ञासितेऽर्थेऽत्यागं दर्शयति । सख्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं
त्यागात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि; त्यागस्य याथात्म्यं सख्यासात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामीति चकारेणातुन्यथैते ॥ १ ॥

सन्यासत्यागशब्दार्थयोरितरविचक्षणानां मतानि ।

श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणां न्यासं सख्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

१ शार्ङ्ग. भा.— तत्र तत्र निर्दिष्टौ सख्यासत्यागशब्दौ न निर्लेण्डितार्थौ पूर्वैष्वध्यायेषु; अतो-
ऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयाय भगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानामन्वेषादीनां कर्मणां न्यासं
परित्यागं सख्यासं सन्ध्यासन्नदार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्यानुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति ।
नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठेयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफल-
त्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फल-
परित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः, सर्वथाऽपि परित्यागमात्रं सख्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्, न घटपट-
शब्दाविव जात्यन्तरश्रुतार्थौ ।

२ आ. शार्ङ्ग. व्या.— ननु पूर्वैष्वध्यायेषु तत्र तत्र
सख्यासत्यागयोक्तत्वात्किमिति पुनस्तौ पृच्छन्ते ? ज्ञाते तद-
योगात्प्राप्ताऽह— तत्र तत्रेति । न निर्लेण्डितार्थौ न निष्कृ-
ष्टार्थौ, न विविक्तार्थावित्यर्थः । बुभुत्सया प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वात्पृ-
ष्टमिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरमुक्तवानित्याह— अतः

इति । पक्षद्वयोपन्यासेन सख्यासत्यागशब्दयोरर्थभेदं कथयति—
काम्यानामिति । तत्किमिदानीं सख्यासत्यागशब्दयोरुक्त-
न्तिकं मित्रार्थत्वं ? तथा प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्या-
वान्तरभेदेऽपि नाऽऽस्त्यन्तिकभेदोऽस्तीत्याह— यद्वेति ।

१ शार्ङ्ग. भा.— ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः, कथमुच्यते तेषां फल-
त्यागः ? इति ; यथा वक्तव्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवच्चर्येष्ट-
त्वात् । वक्ष्यति हि भगवान्— 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च' [१८।१२] इति, 'न तु सख्यासिनां कचित् '

[१८।१२] इति च । सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं भवत्यत्यागिनां प्रेत्य । [१८।१२] इति दर्शयति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— पुत्राभावाद्बन्ध्यायास्तत्यागायोग-
वन्नित्यनैमित्तिककर्मणां फलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तस्याग-
शब्दाद्यो न सिध्यतीति शङ्कते— नन्विति । नित्यनैमित्तिक-
कर्मफलस्य बन्ध्यापुत्रसाहस्यभावात्तत्यागसम्भवात्तुक्तस्याग-
शब्दायैः सम्भवतीति समाधत्ते— नैष दोष इति । भगवता

तेषां फलवत्त्वं ' इष्टं ' इत्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति— वक्ष्य-
तीति । तर्हि सन्न्यासिनामसन्न्यासिनां च नित्याद्युत्थाना-
मविशेषेण तत्फलं स्यात् ? इति चेत्, नैव इत्याह— न
रिचि । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणं चकारार्थः । प्रसक्तस्य वचसोऽयं
प्रकृतोपयो गित्वेन संशुद्ध स्मारयति— सन्न्यासिनामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अथानयोरेकमेव स्वरूपं, तच्चेद्विशमिति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीमद्भगवा-
नुवाच— काम्यानामिति । केचन विद्वांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं सन्न्यासं विदुः;
केचिच्च विचक्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षसाधनेषु
त्यागशब्दार्थे इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं
प्रदर्शयन् एकत्र सन्न्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् ; अतस्यागसन्न्यासशब्दयोरैकार्थत्वमङ्गी-
कृतमिति ज्ञायते; तथा ' निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ' [१८।४] इति त्यागशब्देनैव
निर्णयवचनात् । ' नित्यतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तत्सं परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' [१८।७] ' अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां
कचित् ' [१८।१२] इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयत इति निश्चियते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— युष्मत्त्वैकत्वतत्त्वरूपजिज्ञासया प्रभ-
वेत् तत्र कस्मिन्शे ' काम्यानाम् ' इत्यादिप्रतिभेदोपन्यासस्य
सङ्गतिः ? इत्यत्राऽऽह— अथेति । अयमभिप्रायः— न्यायतो
ह्यत्र निर्णयः प्रतिपाद्यते; सन्निधौ च न्यायावतारः ; सन्देह-
श्चात्र वादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविकल्पविशोषनाय
विप्रतिपत्त्युपन्यासः— इति । एतेन कथितार्थयोरपि सन्न्यास-
त्यागशब्दयोरविप्रतिपत्तिप्रशमनाय अस्मिन्नध्याये पुनः प्रश्न
इत्यपि सूचितम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् पृथक्त्वप्रति-
क्षेपोऽप्यसिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एकमेव स्वरूपमिति ।
स्वतन्त्रस्य ' निश्चयं शृणु ' [१८।४] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
' कवयः ' ' विचक्षणाः ' इति पदद्वयं नार्थप्राप्तास्त्यागैर्वक्तु-
गौरवपरम् ; अपितु विप्रतिपत्त्युपयुक्तैर्दत्तमात्रपरमित्यभिप्राये-
णाऽऽह— केचन विद्वांस इति । अनन्तरलोकेन भेदस्य
' एके, अपरे ' इति व्यक्कमुक्तत्वादिरहापि तद्विद्वैत्यमिप्रायेण-
केचनैवेत्युक्तम् । ' काम्यानां कर्मणां न्यासम् ' इति विशेष-
णान्तिरेषामपरित्यागः प्रतीयते; उत्तरत्र च ' सर्वकर्मफल-
त्यागम् ' इति विशेषणद्वयं काम्यस्वरूपस्यागमेल्लक्षणमिप्रायेणाऽऽह—
स्वरूपस्यागमिति । काम्यस्वरूपत्यागं वदतामयमभि-
प्रायः— न तावन्नित्यनैमित्तिकत्वं अकरणं प्रलयायात्कर्मन्तरा-
नर्हतापत्तिरित्याह काम्यमङ्गीयते । न च निर्वर्णसाधनाय,
तस्यापवर्गप्रत्ययनीकत्वात् । न च तदेव कर्मापवर्गस्यापि स्वयं
साधनम्, उपासनादिरेषैक्यप्रसङ्गात् । न च विनियोगयुष्मत्त्वेन
विद्यातत्त्वा तत्परिग्रहः, यथादिभ्युतेनित्यनैमित्तिकमात्रविषय-

त्वेऽपि विरोधाभावात् । अत एव हि ' सर्वापेक्षा च यथादि-
भ्युतेरश्वत् ' [ब्र. सु. ३।४।२६] इत्यविपर्ययमाश्रमवर्णसाधने-
तापरं भाष्यते । तस्मात्स्वर्गादिदंशरकहेतवः काम्याः क्रिया
मुमुक्षुभिर्नामुद्येयाः— इति ।

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां स्वयमप्राज्ञयः— फलविरोधाद्धि
काम्यानां त्यागः शङ्क्यते; अतः फलमेव त्यज्यताम्, न च
निष्फलज्ञानप्रसङ्गः, नित्यनैमित्तिकवदेव भगवत्प्रतिमात्रार्थ-
तया तदनुष्ठानोपपत्तेः । न चैवं न विधिः ' यो वा एतदक्षरं
गार्ग्यं विदित्वा ह्रुदोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि
अन्तर्वदेवास्य तद्व्रति ' [वृ. उ. ३।४।१०] इत्यादिना-
ऽक्षरशब्दनिर्दिष्टपरमपुरुषवेदानावेदनाभ्यामेव तस्यैव कर्मणो
नित्यानित्यफलसाधनत्वमुच्यते । अतो नित्यनैमित्तिकानामिव
काम्यानामपि न स्वरूपत्यागः— इति ।

विवादस्य भिन्नविषयत्वाद्योपादत्र त्यागसन्ध्याशब्दयो-
रेकार्थत्वावश्यकमावात्प्रयुग्येत्यत्राङ्गापरिहारीऽपेक्ष्य इत्याह—
तत्रेति । एतेन सन्न्यासत्यागशब्दयोः पृथगर्थत्वमङ्गीकृत्य कस्य-
चित्काम्यस्वरूपप्रदानविषयतया कस्यचित्तु नित्यनैमित्तिक-
फलोपेक्षार्थतां च वदन्तः प्रयुक्ताः । नञ्च काम्येतदर्थकर्मफल-
त्यागमित्युच्यते । ततश्च सङ्क्षेपकभावात् त्रिविधमपि
संशुद्धाति । तदिदमुक्तं— नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां
च सर्वेषां कर्मणामिति । नित्यानामपि ' प्राजापत्यं गृहस्था-
नाम् ' [वि. उ. १।६।१३] इत्यादिना फलव्योहोऽवगतः ।

अत्र श्लोके त्यागसत्यासञ्चयोरर्थेदन्वुत्पादनपरतां निर-
सितुमेकार्षे प्रस्पष्टं हेतुद्वयमाह— तथेति । नह्यर्थद्वयविषयेऽत्र
विमर्शे अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं त्याग-
शब्देनैवेति । परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति— अयमभि-
प्रायः— ‘नियतस्य तु सत्यासः कर्मणो नोपपद्यते’ [१८।७] इति
निषिद्ध एव हि सत्यासः । ‘मोहात्तस्य परित्यागः’ [१८।७] इति

त्यागशब्देनानुद्य तामसत्त्वेन नित्यते, अन्यथा जरद्वयादि-
वाक्यवत्परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं ‘भवत्यस्यागिनो प्रेक्ष’
[१८।१२] इत्युक्त एवार्थः ‘न तु सत्यासिनां क्वचित्’
[१८।१२] इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । न च तदन्व-
यविधिरन्यामावस्य न्यतिरेकः । अत इमौ शब्दावचनार्थेकार्थो-
वित्यङ्गीकृतम्— इति प्रतिवक्त्रा भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

९ आ. मा. भा.— फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः सन्त्यासः । त्यागस्तु फल-
त्याग एव । तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः— “अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो न्यासः, फल-
त्यागस्तु त्यागः” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘काम्यानां कर्मणां’ इत्येतं श्लोकं
केचिद्व्याकल्यते— ‘काम्यानां कर्मणामवबोधेधादीनां स्वरूपेण
त्यागः सन्त्यासः, नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मफलत्यागस्त्यागः’
इति, तद्वदिति भावेनाऽऽह— फलेति । वैकल्पिककाम्यानां
स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागो नियतकाम्यानां
स्वरूपाकरणेन त्यागः सन्त्यासः, काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु

त्यागः; करणकरणे तु न विवक्षित इत्यर्थः । कुत एतत् ?
इत्यत आह— तथा हीति । अकर्मणा अकरणेन जनकाव-
पत्यादिभिर्मनुष्यैरुत्पन्नैर्विषयमेधादीनामनुदिष्टफलानामनुष्ठानात् का-
म्यानां स्वरूपपरित्याग एव नित्यनैमित्तिकफलस्यान्तःकरण-
शुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन तस्यांगो न युक्तः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अर्जुनेन बुधुस्तिस्तरमर्थं यथावद्वक्तुः कामः श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति ।
काम्यानां कमनीयफलानां कर्मणां कर्तव्यतया प्राप्तानां शास्त्रतो रागतो वा न्यासं सन्त्यासं विदुर्विजा-
नन्ति कवयः पण्डिताः । ननु ‘काम्यानां’ इति विशेषणमनर्थकं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” []
इत्यादिश्रुतिचोदितानां व्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, न; तेषामपि कमनीयफलत्वेन काम्यत्वात् । “अथ
त्रयो लोका वै लोकानां श्रेष्ठाः श्रेष्ठतमास्तस्माद्विधां प्रशंसन्ति” इति श्रुतेः । तथा सर्ववर्णानां स्वधर्मे
वर्तमानानां परमिति श्रुतं सुखमिति स्मृतेश्च । तथेहैव वक्ष्यति भगवान्— ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं
कर्मणः फलम्’ [१८।१२] इति । तस्मात्कमनीयफलत्वात्कर्तव्यतया प्राप्तानि नित्यनैमित्तिककाम्य-
प्रतिषिद्धानि कर्मणि काम्यान्येव, अतः कर्तव्यतया प्राप्तानां कर्मणां ‘काम्यानां’ इति स्वरूपानुवादः ।
सर्वाणि च तानि कर्मणि नित्यनैमित्तिकसंज्ञितानि तेषां फलत्यागं ‘इदं मे फलं स्यात्’ इति सङ्कल्प-
त्यागं त्यागं प्राहुर्विचक्षणाः पण्डिताः । सर्वग्रहणेन काम्यकर्मग्रहणं कस्मान्न स्यात् ? काम्यकर्मत्यागेन
तत्फलत्यागस्य सिद्धत्वात्त्यागसत्यासयोः साङ्ख्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तेन नित्यनैमित्तिकफलत्यागः ॥ २ ॥

८ ब्र. वं. गि.— अत्रोत्तरं काम्यानामिति । केचित्कवयः
पण्डिताः काम्यानां “स्वर्गकामो यजेत” [आप. श्रौ. १.०।१।१।१]
‘युत्रकामो यजेत’ इत्यादिकामोपनिबन्धनत्वेन शास्त्रविहितानां
कर्मणां न्यासं परित्यागं सत्यासं विदुर्जानन्ति । काम्यकर्मणां
तल्लैः सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः सत्यासशब्दार्थ इत्यर्थः ।
तच्च विचक्षणा विचारनिपुणाः सर्वेषां काम्यानां नित्य-
नैमित्तिकानां च कर्मणां यः फलमात्रत्यागः न तु स्वरूपतोऽपि
त्यागः तं त्यागशब्दार्थं प्राहुः । एवं च यद्यपि सत्यासत्याग-
शब्दोभिव्यक्त्यर्थक्यमेवानेनोक्तमिति प्रतीयते, काम्यकर्मत्यागः
सत्यासः सर्वकर्मफलत्यागस्याग इत्युक्त्या तयोरन्यन्तरत्वस्यै-
वावगमात् । तथाप्यस्मिन् श्लोके त्यागविषय एव एकत्र

सत्यासशब्दस्य अन्यत्र त्यागशब्दस्य च प्रयोगात् ‘निश्चयं
श्रुत्वा मे तत्र त्यागे भरतसत्तम !’ [१८।१४] इति त्यागशब्देनैव
सत्यासश्लोकोक्तिरुक्त्यात् ‘नियतस्य तु सत्यासः कर्मणो नोप-
पद्यते । मोहात्तस्य परित्यागास्तामसः परिकीर्तितः’ [१८।७]
इति परस्परपर्यायत्वदर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यमेव भगवतोऽभि-
मतम् । तथैव लोकप्रसिद्धेरुक्तं चेति स्थिते, सत्यासत्यागाग्नौ-
एवार्थ इति स्पष्टत्वात्कण्ठतस्तथाऽनुक्त्वा कीदृशस्यागः
सत्यासः ? इत्यपेक्षायाम्, काम्यकर्मत्याग एव सत्यासार्थ-
स्याग इति केचित् । केचित्तु सर्वकर्मफलत्याग एव तथेति
पक्षद्वयमत्रोक्तमिति सूक्ष्मदृष्ट्याऽवबध्यम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र त्यागसङ्ख्यासयोरैकार्थ्योऽपि विषयभेदेन विनिर्णयं मतान्तरोपन्यासेन दर्शयन्नुत्तर-
भाष्यं स्वयं श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणामिति ।
गी. तु. ३०

ब्रह्महत्यां” “योऽधमेधेन यजेत” “पुनरकामो यजेत” इत्यादिकामोपनिबन्धेन वेदेन विहितानां सर्वेषां न्यासं स्वरूप-
तस्यायां सञ्चयासं कवयो योगिनो विदुः । ततोऽपि विचक्षणः स्वरूपतः त्यागमसहमाना निपुणा भक्ताः
सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां नित्यनैमित्तिकाभ्यानां तथा श्रुतानामपि कर्मणां श्रुतफलस्य त्याग एव मोक्षशास्त्रे
त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्रैतेषां मते सञ्चयासार्थः सम्यक् फलत एव, न स्वरूपत इत्यायाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—अस्त्योत्तरमाह श्रीभगवान्—
काम्यानामिति । काम्यानां “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत । सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽधमेधेन
यजेत” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिकर्मणां न्यासं
परित्यागं कवयो निरुद्धशब्दरसिकाः सञ्चयासं विदुः जानन्ती-
त्यर्थः । अत्रायं भाषः—सञ्चयासश्चेन सम्यक्प्रकारेण
न्यासं स्थापनं तच्च काम्यानां कस्मिन्फलपरित्यागेन भवदर्थ-
फलार्थस्थापनरूपं शब्दार्थज्ञानेन ते जानन्ति । एतेन तेषामपि

शब्दार्थज्ञानवत्त्वमेवोक्तं, न तु तत्त्वज्ञानवत्त्वमिति भावः ।
किञ्च, ये विचक्षणा विशेषेण व्याख्यातसमर्थाः चातुर्यादियुक्ताः
सर्वकर्मणां नित्यनैमित्तिकानामपि फलत्यागं त्यागं प्राहुः । यद्यपि
नित्यकर्मसु फलं न श्रूयते “अहरहः सञ्चयास्तपतीति ।
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” [] इत्यादिषु, तथापि
प्रत्यवायपरिहार एव फलमिति कल्पयन्ति । एतदेव विचक्षण-
त्वेनोक्तम् । तेऽपि तत्त्वं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—काम्यानामिति । काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुन-
रकामेष्टयादीनाम् । ननु फलस्य कामनाविषयत्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं कर्म काम्यमेवेति
नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं नः समीहितमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । सर्वेषां नित्यनैमित्तिक-
काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणः प्राहुः, न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुः, अतो न त्वद्विष्टः सञ्चयासः
सिद्धपतीत्यर्थः । अयमाशयः—यद्यपि सञ्चयासत्यागशब्दौ निवृत्तिमेव ब्रूतः, तथापि सा वैराग्याद्या कायेन्द्रिय-
भयाद्वा मौल्याद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्या अपि सात्त्विकराजस्रतामसभेदेन
त्रैविध्यं त्रिविधश्रद्धाप्रधानत्वं च दुर्बलम् । न चाविरक्तो श्रद्धानाश्रयत्यक्तकर्मोऽपि दृष्टविषेणहीनो दृश्यते । यथोक्तं
वार्तिकार्थैः—“प्रमादिनो बहिष्चिन्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । सञ्चयासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दूषिताशयाः”
इति । तस्मादविरक्तकृतसञ्चयासापेक्षया निष्कामकर्मचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः सञ्चयास-
त्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिगन्धानं च त्यागत्वेन स्तूयत इति । तस्मादश्रद्धया कृतः सञ्चयासोऽप्यसन्नेवेति
‘सञ्चयासाद्रहणः स्थानं’ इति स्मृतं स्वफले दातुं न समर्थ इति युक्तयुक्तं भगवता ‘अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थम्’
[१७।२८] इति । यत्तु नित्यानामेव विविदिषायोगात्काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्याग इति पूर्वद्विस्त्यायः, सर्वेषां
कर्मणां फलतस्त्याग इत्युत्तराद्वर्धेति इति व्याख्यानं पञ्चद्वयप्रदर्शनपरं, तदभिप्रेतं श्लोकेन पौनरुक्त्यमावहती-
त्युपेक्षितम् ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्रादुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्, दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्म,
बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्सृज्यते, तथा त्याज्यमित्येके प्रादुर्मनीषिणः पण्डिताः
साङ्ख्यदिदृष्टिमात्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।
कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यैवे विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान्वयुत्थायिनः सञ्चयासिनोऽपेक्ष्य । ‘ज्ञानयोगेन
साङ्ख्यानो निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता’ [३।३] इति कर्माधिकारादपेक्ष्यता ये न तान्प्रति चिन्ता ।

२ आ. शां. व्या.—काम्यानि वर्षयित्वा नित्य-
नैमित्तिकानि फलभिलाषादेते कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रतिपक्ष-
निरासेन ब्रह्मयितुं विप्रतिपत्तिमाह—त्याज्यमिति । कर्मणः
सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह—बन्धयेति । ‘दोषवत्’ इत्येत-
द्वास्तत्त्वेन व्याचष्टे—अथवेति । कर्मण्यनधिकृतानामकर्मि-

णामेव कर्म त्याज्यं, कर्मिणां तस्यागे प्रत्यवायादित्याशङ्क्या-
ऽऽह—अधिकृतानामिति । न हि तेषामपि कर्म त्यज्यतां
प्रत्यवायो हिंसादियुक्तस्य कर्मणोऽप्युत्थाने परं प्रत्यवायादिति
भावः । साङ्ख्यादिपक्षसमाप्ताविति शब्दः । मीमांसकपक्षमाह—
तत्रैवेति । कर्माधिकृतैवेति यावत्, कर्म निर्यं नैमित्तिकं च ।

‘काम्यानां कर्मणां’ [१८।२] इत्यारभ्य श्लोकान्यां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**कर्मिण** इति । एवकारव्यवच्छेद-
कर्मिणोऽकर्मिणोऽधिकृताननधिकृतांश्चापेक्ष्य दर्शितविकल्पानां
माह—**न निवृत्तिः** । तदेव स्पुटयति—**ज्ञानेति** ।

१ शां. भा.—ननु ‘कर्मयोगेन योगिनां’ [३।३] इत्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा साङ्ख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति; न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्वागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छा-दीनां क्षेत्रधर्मत्वैवैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म ‘नैव किञ्चित्करोमि’ [५।८] इति हि ते सन्न्यस्यन्ति ।

२ आ. शां. व्या.—कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्त-
निष्ठात्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववञ्चना-
ननिष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविकृदमिति शङ्कते—**न निवृत्तिः** ।
साङ्ख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्युक्तमाह—
न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादि पश्यतां
तदुद्बोधेन राजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वं नेत्याह—**न**
कायेति । तत्र (१३) क्षेत्राध्यायोक्तं हेतुक्रोति—**इच्छा-**
दीनामिति । स्वात्मनि साङ्ख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतीतो फलित-

माह—**अत इति** । ननु तेषां क्लेशाद्यदर्शनेऽपि स्वात्मनि
कर्माणि पश्यतां तस्यागो युक्तस्तेषां कायक्लेशादिकरत्वाच्चे-
त्याह—**नापीति** । अज्ञानां मोहमाहात्म्यान्नित्यतमपि कर्म
त्यक्तुं शक्यं, न तत्त्वविदां, स्वात्मनि कर्मादर्शनेन तस्यागे
हेत्वभावादिति मत्वाऽऽह—**मोहादिति** । कथं तर्हि तेषा-
मात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्त्यभावे तस्यागः सन्न्यासः ?
तत्राऽऽह—**गुणानामिति** ।

१ शां. भा.—‘सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्य’ [५।१३] इत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः सन्न्यास-
प्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदः, येषां च मोहात्स्यागः सम्भवति कायक्लेश-
मयाच्च, त एव तामसास्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते । कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् ।
‘सर्वारम्भपरित्यागी’ [१२।१९] ‘मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ; अनिकेतः स्थिरमतिः’ [१२।१९] इति
गुणातीतलक्षणं च परमार्थसन्न्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च—‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ [१८।५०]
इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः सन्न्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामस-
त्वाद्यपेक्षया सन्न्यास उच्यते; न मुख्यः सर्वकर्मसन्न्यासः ।

२ आ. शां. व्या.—अविवेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्त-
त्त्वविदामित्युक्तं स्मारयन्नप्राप्तप्रतिषेधं प्रत्यादिशति—**सर्वेति** ।
तत्त्वविदामत्राविचार्यत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । येऽनात्म-
न पश्यन्ते एवेत्युक्तं सम्बन्धः । कर्मण्यधिकृतानामनात्मत्वविदां
कर्मत्यागसम्भावनां दर्शयति—**येषां चेति** । तन्निन्दा कुत्रो-
पयुक्ता ? इत्याशङ्क्याऽऽह—**कर्मिणामिति** । किञ्च परमार्थ-
सन्न्यासिनां प्रशस्यत्वोपलम्भाच्च निन्दाविषयत्वमित्याह—

सर्वेति । किंचात्रापि “सिद्धिं प्राप्नो यथा” [१८।५०]
इत्यादिना ज्ञाननिष्ठया वक्ष्यमाणत्वात्तद्वतां नेह विचार्यते-
त्याह—**वक्ष्यतीति** । कर्माधिकृतानामेवात्र विवक्षितत्वं,
न ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु सन्न्यास-
शब्देन सर्वकर्मसन्न्यासस्य ग्राह्यत्वात्तथाविधसन्न्यासिनामिह
विवक्षितत्वं प्रतिभाति तत्राऽऽह—**कर्मैति** ।

१ शां. भा.—सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवे च ‘नहि देहधृता’ [१८।११] इति हेतुवचनान्मुख्य
एवेति चेत्, न; हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा ‘त्यागाच्छान्तिरनन्तरं’ [१२।१२] इति कर्म-
फलत्यागस्तुतिरेव, यथोक्तानेकपञ्चानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमर्जुनं प्रति विधानात्, तथेदमपि ‘न हि देह-
धृता शक्यं’ [१८।११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न ‘सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्य....नैव
कुर्वन् कारयन्नास्ते’ [५।१२] इत्यस्य पक्षस्थापवादः; केनचिद्वर्शयितुं शक्यः; तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्
प्रत्येवैव सन्न्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिणः साङ्ख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्न्यास-

लक्षणायामधिकारः, नान्यत्रेति न ते विकल्पाहार्हाः तथो- (तच्चो) -पपादितमस्माभिः 'वेदाविनाशिनः' [२।२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सन्ध्याशब्देन मुख्यस्यैव सन्ध्या-सस्य प्रवर्ण, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रदाययात्; अन्यथा तद-सम्भवे हेतुत्वैवैव्यादप्राप्तप्रतिषेधादिति शङ्कते— सर्व्वेति । नेदं हेतुत्वचनं सर्व्वैर्मसस्यासासम्भवेसाधकं कर्मफलस्यगस्तुति-परत्वादिति परिहरति— नेत्यादिना । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । दृष्टान्तेऽपि यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथोक्तिति । न हि फलत्यागादेव ज्ञानं विना मुक्तिर्युक्ता, मुक्तेर्ज्ञानैवाधीनत्वसाधकमुत्पत्तिरिति विरोधात् 'अद्वेष्टा' [१।१।३] इत्यादिना चानन्तरमेव ज्ञानसाधन-विधानार्थक्यात्; अतस्त्यागस्तुतिरेवात्र शास्त्रेत्यर्थः । दृष्टान्त-

गतमर्थे दार्ष्टान्तिके योजयति— तथेति । प्राशुतपक्षापवाद-विषयस्या हेतुकेर्मुद्व्यार्थत्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य तदपवादे हेत्वभावाच्चैवमित्याह— न, सर्व्वेति । न चेश्वमेव हेतुक्तिस्तदपवादिकाऽन्यथासिद्धेहकत्वादिता भावः । मुख्य-सन्ध्यासापवादसम्भवे सन्ध्यासत्यागविकल्पस्य कथं सावकाशाता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान्प्रत्युत्पत्तिविकल्पा-नुपपत्तौ कुत्र तेषामधिकारः ? तत्राऽऽह— ये त्विति । सन्धा-सिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः तस्य श्रुपस्तु प्रदेशेषु साधितत्वात् साधनार्थत्वापेक्षेत्याह— तथेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एके मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषवद्बन्धकत्वात् सर्व्व यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः; अपरे पण्डिता यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं 'काम्यानाम्' [१।८।२] इति श्लोकेन फलविरोधतदभावाद्वा विरोधो दक्षितः । अथ 'त्याज्यं दोषवत्' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतदभावाभ्यां प्रत्य-वायत्वादिसुखेन विवादः प्रदर्शयते— वैधर्हिंसाऽपि कापिलैर्निषिद्ध-त्वेन दोषतयाऽङ्गीक्रियते । यथोक्तमीश्वरकृपेण 'दृष्टवदानु-श्रविकाः स ह्यविद्युदः क्षयातिशययुक्तः' इति । उक्तं च पञ्च-शिखाचार्यैः— 'स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः सप्रसन्नमर्शः' इति । अतो वैधर्हिंसा पुरुषस्य दोषमावश्ययति, क्तोद्योपकरिष्यतीति तन्मतम् । अतः 'एके' इति शब्देन सामान्यतो निर्दिष्टावा-दिनः 'दोषवत्' इति हेतुन्ययादितामर्थ्यादोषाख्यदृष्टान्तोक्ति-बलाद्वा विशेषतो व्यज्यन्त इत्याह कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिण इति । एतेन सर्व्वकर्मस्वरूपसन्ध्यासवादिनां मतमपि वेदवाक्यत्वेन दक्षितम् । रागादिदोषवदिति—

रागादयो दोषा बन्धका इति सर्व्वसैदाग्निकसम्मतवात्तुदा-हरणम्; यज्ञा कर्मैव रागादिदोषवत्; अत एव बन्धकमित्य-भिप्रायः । अस्यां योजनान्यामादिशब्दो हिंसादिकमपि सं-हाति । सर्व्व यज्ञादिकं कर्मैति— कर्मशब्दोऽत्र सामान्य-विषयोऽपि 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम्' इति पक्षान्तरे विशेषणञ्छास्त्रोदितविषयः; तत्र च विशेषकामावात्काम्य-विषयत्वे पौनरुक्त्याच्च सर्व्वविषय इति भावः । सर्व्वस्याख्यरवे तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् मुमुक्षुणेति वि-षे-षितम् । अपरशब्दोऽत्र स्वमतानुसारिविषयः । 'यज्ञदानतपः-कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' [१।८।९] इति हि स्वमतं वक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाऽह पण्डिता इति; त्याज्योपादेय-विभागतत्त्वचिद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— मनीषिण इत्युक्तत्वात्पूर्व्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितः । यज्ञादेस्तपश्चे । 'यस्तु कर्मफलत्यागी' [१।८।११] इति च वक्ष्यति । अत एक एतार्य पक्षः ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'त्याज्यं दोषवत्' इत्यनेन हेयः कापिलानां पक्ष उभयस्त इति केचित्, तदवदिति भावेनाऽऽह— मनीषिण इति । पूर्व्वपक्षः पूर्व्वोभयस्तः पक्षः । ननु 'यज्ञदान-तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' [१।८।९] इति भगवन्मतविरुद्धोऽप्योक्तं कर्म प्राहुः ? इत्यत आह— फलत्यागेनेति । फलत्यागा-भिप्रायेण यज्ञादेस्तपश्चो विवक्षितः, तपश्चे न स्वरूपतः । कुतः ? 'मनीषिणः' इति विशेषणादेव । अतो न भगवन्मतविरुद्धोऽप्यो ।

कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेनार्थवानित्यत आह— य-स्त्विति । नन्वेवं सति पूर्व्वोत्तरार्थोभयस्तयोः पक्षयोर्विरोधो आपद्यत इति चेत् ; सत्यं, इत्याह— अत इति । अतो मनी-षिपक्षत्वादिकोऽविरुद्धः । अयं पूर्व्वोत्तरार्थोभयस्तः किन्त्वा-पातप्रतीतिरपेक्ष्य सहन्द्विबीजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुद्भाविताति भावः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्कर्म तस्मान्द्रव्यहेतुत्वात्त्याज्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः । अथवा दोषशब्देन रागद्वेषा उच्यन्ते; दोषवद्वागद्वेषवत्ताभ्यां तुल्यं कर्म त्याज्यं, भेद-बन्धकत्वादित्येके मनीषिणः प्राहुः । नित्यं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति 'स्वकर्मणा तमस्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१।८।४६] इति वचनान्मोक्षार्थिनामपि न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

८ व्र. ग. गि.—अथानयोः पक्षयोः कतरः श्रेयस् ? इत्याकाङ्क्षायां द्वितीयपक्ष एवेति वक्तुं मतमेवं दर्शयति—
स्याऽप्रमिति । बन्धहेतुत्वासर्वमपि कर्म दोषवदुष्टमिति

हेतोः कर्माविश्रुतैरपि कर्म त्यक्तव्यमित्येके मनीषिणः प्राहुः ।
अपरे तु कर्माविश्रुतैश्चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मविशिष्टार्थं यज्ञादि
कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—एके त्वाहुस्त्याज्यं दोषवदिति । कर्ममात्रं हि साविदोषवत्सास्याज्यमित्येके साङ्ख्याः
मनीषिण इति युक्तिदर्शनात् स्वीतेति । अपरे मीमांसका यज्ञदानतपःकर्म सकलमपि श्रुतत्वात् त्याज्यमित्याहुः ।
भ्रान्ता अप्येते एकांशतः समीचीनाः, यतः कस्मिंश्चिदप्यंशे वेदं न परित्यजन्ति । यद्यपि पूर्वेषु न परित्यजन्ति
तथापि आपाततः प्रतीतिमादायैवमुपन्यस्तम्; वस्तुतस्तु 'काम्यानां' इत्युक्तेऽकाम्यानां विधानमित्यर्थादुक्तं
भवतीति भावेन कवित्वं तेपूक्तम् । अग्रे च 'विचक्षणः' इति 'दोषवत्' इत्युक्तेऽदोषवत्कार्यमिति मनीषिता
तत्रोक्तेति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—त्याज्यमिति । एके मनस
ईषिणोमनीषिणो विवेकिनः दोषवत् कर्म ज्ञानादिसाधनरहितं
त्याज्यमिति प्राहुः प्रकर्षेण प्रासात्पादिना आहुः । अपरे
कर्मवादिनो मीमांसकाः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमित्याहुः,

विहितत्वात् । "तस्मात्पदं परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. १०]
"तस्मादानं परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. ५] इति च
"तस्मात्तपः परमं वदन्ति" [महाना. १. ७. ५] इति च । एतेन
ते कर्मण एव ईश्वरं वदन्त्यतस्तेऽपि न जानन्ति ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—इदमेव पक्षद्वयमाह—त्याज्यमिति । एके मुख्या मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्म-
न्युत्पन्नविशिष्टाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे तु विवि-
विषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुरित्यनुवर्तते । तथा च द्विविधाः स्रुतय उपलभ्यन्ते— "न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अमुतत्त्वमानशुः" [कैवल्यो. १. २+महाना. ८. १४+अवधू. ५ सदानं. ५] "कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः" [ईशो. २] इत्याद्याः । अविद्वद्विषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसु
प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्स्वतस्सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रति कर्मविधिर्वा तस्यागविधिर्वा प्रवर्तते;
यथोक्तम्— "न कर्माणि त्यजेयोगी कर्मभिरत्यज्यते ह्यसौ" [अमनस्कः. २. १०३] इति ॥ ३ ॥

त्यागसंख्यासंशङ्कयोरर्थविषये निश्चितं भगवन्मतम् ।

निश्चयं गृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—निश्चयमिति । तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयं शृण्वध्वारय मे मम वचनात्, तत्र त्यागे
त्यागसंख्यासंविक्लपे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम ! । त्यागो हि त्यागसंख्यासंशब्दवाच्यो
हि योऽर्थः स एक एतेत्यभिप्रेत्याऽऽह—त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः
सम्प्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्थितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंख्यासंशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य
कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति, न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं
समर्थः, तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माधिकृतान्प्रत्येनोक्तविकल्पप्रवृत्ता-
वपि कुतो निर्धारणमिति ? तत्राऽऽह—तत्रेति । तमेव निश्चयं
दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह—त्यागो हीति ।
ननु त्यागसंख्यासंयोगमयोरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तर-
विभागमिधाने संख्यासंस्थोपेक्षितत्वंमाप्येत ? नेत्याह—

त्यागेति । सात्त्विको राजस्तमाससंश्लेषोऽर्थो नैविष्येऽपि
स्वयमेव निश्चयसम्भवात्किमत्र भागवतेन निश्चयेनेत्याहवा-
ऽऽह—यस्मादिति । भगवतोऽन्यस्योक्तविभागे तस्यानिश्च-
याद्भागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति—तस्मा-
दिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—तत्र एवं वादिविप्रतिपक्षे त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मत्तः शृणु; त्यागः क्रिय-
माणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलविषयतया, कर्मविषयतया, कर्तृत्वविषयतया च पूर्वमेव हि मया त्रिविधः
सम्प्रकीर्तितः—'मयि सर्वाणि कर्माणि सक्रयस्याद्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-

ज्वरः ' [३।३०] इति कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति फलत्यागः; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानेनात्मनः कर्तृतात्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तत्र' इति शब्दः प्रकृते विप्रति-
पत्तिविषयतानुवादमुखेन न्यायप्रवृत्तिविषयसन्दिग्धतायोक्त इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह एवं वादिविप्रतिपन्न इति । 'मे निश्चयम्' इत्यनेन सतान्तोत्थानशङ्कानुदासायाऽऽह त्यागविषयं निश्चयं मत्तः शृण्वति । मत्तः प्रमादिदोषरहितादित्यर्थः । 'त्यागो हि' इत्यादिकं न वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागादित्रिविध्य-
विषयं, किन्तु सात्त्विकत्यागवान्तरभेदविषयं 'सम्प्रकीर्तितः' इत्यस्य प्रागुक्तत्वरस्वस्वरस्यात् । हिशब्देन ध्रोतुसम्प्रतिपत्त्या-
दिप्रतीतेरित्यभिप्रायेणाऽऽह त्यागः क्रियमाणेष्वेवेत्यादि ।

'मयि सर्वाणि' इत्येक एव श्लोकत्रिविधत्यागपर इति अत्र निष्फलानुष्ठानस्वरूपत्यागः, साङ्ख्यमतशङ्कां च प्रतिशेप्यं त्रयाणां स्वरूपं विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफल-
साधनतयेत्यादि—स्वकीयप्रीतिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान् प्रवर्तयतीति हि सुमुखोऽनुसन्धानमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य तादृशीन्यतदनुमतिषापेक्षत्वादितिः सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके परप्रयुक्तत्वात्मककर्तृत्वत्वानुसन्धान-
मित्युत्तरत्र विशेषविषयते ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्रकारं चाह— निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तः 'द्रव्ययज्ञाः' [४।१८] इत्यादिना । दाने त्वमयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिद्यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्थानमुत्तमाश्रममाश्रयेत्' इत्यादि-
व्यासस्मृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितत्पसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथाप्रतीयते-
धिकारभेदेन तद्योज्यम् । अन्यथेतेषां गत्यभावात् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— न केवलं मनीषिण इति विशेषण-
सामर्थ्यविधमुच्यते, किन्तु भगवताऽपि तदविरोधप्रकारस्य व्युत्पाद्यमानत्वादिति भावोऽन्तरावक्यतात्पर्यमाह— तदिति । न तु परमहंसानां यज्ञदानयोरभावात् कथमुच्यते 'न त्याज्यं कार्यमेव तत्' [१।८।५] इति तत्राऽऽह— यज्ञेति । ननु ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञो धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा पारमहंस्यमेव कृतो न निराकियते ? इत्यत आह— अन्यथेति । यतिर्हंसादिः । आस्थातुं प्राप्नुम् । उत्तमाश्रमं पारमहंस्यम् । नन्वेतेषां मध्य इत्येवं व्याख्यानेऽपि कथं परमहंसानां यज्ञादि-
सम्भव इत्यत आह— ज्ञानेति । बहुवीहित्रयगमैः कर्म-

धारयोऽयम् । विद्याभयविषयं दानं येषां ते तथोक्तास्ते परम-
हंसाः । ननु पारमहंस्ये हि प्रवृत्तः प्रियव्रतो हिरण्यभेजेन निवारित इति पुराणेषूच्यते [भाग. ५।१।११-१९] तत्कर्तृ पारमहंस्यकर्तृव्यता ? इत्यत आह— अत इति । उक्तवाक्या-
विरोधादेव वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृत्येर्वाच्यः किं न स्यात् ? इत्याह— अन्यथेति । एवमयोजने इतरेषां ब्रह्मचारीत्यादीनां गत्यन्तराभावाद्प्राप्ताप्यमेव प्रसज्यत इति शेषः । एवं परमहंसानामपि यज्ञादिकर्तव्यतासम्पादनेनैवमपि परास्मत् । यत्केनचिदुक्तम्— अज्ञान्कर्मैककारिणोऽधिकृत्य एतत्प्रकरणं प्रवृत्तं, न परमहंसपरिज्ञाकानिति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्माद्द्विविध्यत्यागमतभेदाच्च— तत्र त्यागे मम निश्चयं शृणु ॥ ४ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं मतभेदबुद्धत्वा स्वमतं दर्शयितु-
माह— निश्चयमिति । तत्र त्वया गृष्टे कान्यकर्मत्वागः सर्वकर्मत्वागो वा सर्वकर्मफलत्यागो वा ? इत्येवं विप्रतिपत्ति-
विषये कर्माधिकारिकर्तृके श्रव्यासापरपर्याये त्यागे विषये हे भरतसत्तम ! मे मम सुखनिश्चयं शृणु; मां विना नान्यो वकाऽस्तीत्यर्थः । तदेवोपादयति— त्यागो हीति । हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र ! त्यागोऽयं सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधः ।

शास्त्रे सम्प्रकीर्तितः । अतो दुर्विज्ञेयत्वान्मयैवोपदेष्टव्योऽयमर्थ इत्यर्थः । अत्र 'भरतसत्तम' इत्यनेन भरतवंशे बहुलो राजानः सन्ति; तेषु त्वमेक एव सद्गुपदेशयोग्यसौभाग्यवानिति सुहृद्य श्रोता अभिमुखीकियते । 'पुरुषव्याघ्र' इत्यनेन च—पुरुष-
श्रेष्ठस्य त्वं सात्त्विकमेव त्यागसम्पत्तिः, न त्वन्येषामित्व राजसी तामसी चेति न तच्छङ्कावकाश इति व्यज्यते ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— एवं हि श्रौतौ निर्णयः, न तं निश्चिन्वन्तीति स्वयं निर्णयमाह— निश्चयं शृण्वति । स एव त्यागोऽन्यथाकृतश्चेदौगो भवेदित्याह । त्रिविधः तामसो राजसः सात्त्विकश्चेति प्रकीर्तितः । उक्तश्लोके वा त्रिविधः कीर्तितः । 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य' [३।३०] इत्यत्र निराशीः कामशून्यः निर्मम इति

फलकर्मणोर्ममतारहितः (भूत्वा) एवं मयि कर्माणि सस्यस्य समर्प्य तत्कर्तुं च मय्यनुसन्धाय 'तन्वीनशक्ति-
रिदं करोमि' इति धिया कृतकर्मसु कर्तृत्वममन्त्रफलानां त्यागते यः स संन्यास इति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वेषां तत्त्वज्ञानेन मतान्युक्त्वा
तन्मतेषु तत्त्वज्ञानार्थं तन्मतनिश्चितं स्वमतमाह— निश्चय-
मिति । तत्र बहुविधेषु च प्रपञ्चिते ल्यागे हे भरतसत्तम
सख्यलोत्पन्नेन श्रवणयोगेय । मे मतो निश्चयं निर्धारितं
शृणु । एवमभिमुखीकृत्याऽऽह— त्याग इति । हे पुरुषव्याघ्र

पुरुषश्रेष्ठ ! पुरुषस्य भगवद्भजनाधिकारित्वात्तेषु श्रेष्ठत्वोक्तौ
न्यायप्रतीक्या तथा श्रवणानन्तरं करणेन पौरुषप्रकटनसमर्थत्वं
ज्ञापयित्वाऽऽह— त्यागो हीति । त्यागो निश्चयेन त्रिविधः
सम्प्रकीर्तितः सम्यक्प्रकरणे कथितः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— निश्चयमिति । तत्र कर्मणां त्यागात्यागविषये विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपात्ते त्यागे
विषये मे मद्बचनाभिश्चयं शृणु; हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र ! त्यागस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः
परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः; आयासभयात्तत्त्यागो राजसः; मोह्यात्तत्त्याग-
स्तामस इति । तस्माद्ब्रह्मन्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कः पुनरसौ निश्चयः ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यज्ञो दानं तप इत्येतन्निविधं कर्म न
त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि
मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो
निर्धारयितुं प्रथमपूर्वकमनन्तरश्लोकप्रज्ञातिं दर्शयति— कः पुन-
रिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमाह— यज्ञ इति । न केवल-

मत्याज्यं, किन्तु कर्तव्यमेवेत्याह— कार्यमिति । प्रतिज्ञात-
मेवं विभज्य हेतुं विभजते— कस्मादिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपित्वाप्रया-
णादहरहः कार्यमेव । कुतः ? यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसम्बन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मनन-
शीलानां पावनानि; मननमुपासनम्, मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीन-
कर्मविनाशनातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं त्रिविधत्यागानुवादस्य स्वरूप-
त्यागव्यवच्छेदार्थतोच्यते 'यज्ञदान-' इत्यादिना । विविदि-
षाद्युपपत्तेः प्राग्यज्ञादिमनुष्ठेयं, पश्चात् परित्याज्यमित्याख्या-
तीति केचित्; तन्मतव्युदासायाऽऽह— न कदाचिदपि । 'स
खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषम्' [छां. उ. ८।१।५।१] इति
श्रुत्यभिप्रायेणाऽऽह— अपित्वाप्रयाणादिति । तथा च सूत्रम्
'आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्' [ब्र. सू. ४।१।१२] इति ।
अहरहरिति चोदितकालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य
किमर्थं कर्म ? न तावदारुणप्राप्तिर्त्वेन, समुच्चयादिप्रक्षानम्यु-
पगमात्; नापि तत्त्वज्ञानार्थं, सपरिक्रातृप्रमाणादेव तत्सिद्धेः;
न च तदनुस्मरणरूपोपासनार्थं, तस्यापि संस्कारपाट्यादि-
साध्यत्वात्; न चात्यन्तिकश्रित्कर्मसाध्यं मुमुक्षुपेक्षितं प्रयोजनं
पश्यामः; 'न च प्रयोजनमनुदिश्य मन्दस्यापि प्रवृत्तिः' इत्य-
भिप्रायेण कुत इत्याकाङ्क्षप्रदर्शनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयायै

इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तिशब्दः । वर्णाश्रमसम्बन्धीनोति—
नित्यनैमित्तिकानामपि स्वरूपत्याग इति यः पक्षः, स इह
प्रतिक्षिप्यत इति भावः । यज्ञादीनां सन्निपत्योपकारार्थतोच्यते—
पक्षोऽन्यज्ञानस्वरूपपरोऽयं मनीषिशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
मननशीलानामिति । मनस ईषिणो मनीषिण इति व्युत्पत्तौ
फलतोक्तिरियम् । श्रवणानन्तरभाविद्यौ किमन्ततन्व्यवच्छेदा-
याऽऽह— मननमुपासनमिति । 'पावनानि मनीषिणाम्'
इति समभिव्याहारसिद्धसुप्रकारप्रकारं व्यनक्ति— मुमुक्षुणा-
मित्यादिना । 'प्रायणान्तमोहकारमभिव्यायीत' [प्रश्नो. ५।१]
इति प्रक्रम्य—'यः पुनरेतत्(एतत्) त्रिमित्रेणो मित्यनेनैवाक्षरेण (परं) पुं
परमपुरुषमभिव्यायीत' [प्रश्नो. ५।५] इत्युपासनं यावज्जीव-
मनुष्ठेयमिति गम्यते । अतस्तद्व्रतमपि यावज्जीवमनुष्ठेयम् ।
तच्च 'स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषम्' इत्यादिभिर्निरर्थत इति
भावः । उपासनवदुत्तराधिनित्यवर्तकत्वाभावात्प्राचीनशब्दः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, सत्त्वशुद्धयर्थमीश्वराराधनार्थं च कार्यं मेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि उपात्तदुरितक्षयार्थानि मनीषिणां ज्ञानिनाम् । यस्मान्निर्वाणं यज्ञदानतपांसि उपात्तदुरितक्षयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

८ वें. ब्र. गि.—एवं श्रोतारमभिखलीकृत्य स्वमतमाह द्वाभ्याम्—यज्ञेति । कर्माधिक्येवैवाज्ञादिकं कर्म न त्याज्यम्, किन्तु तत्कार्यं कर्तव्यमेवेति व्यतिरेकशुद्धेनान्वयशुद्धेन चावश्यकर्तव्यतोक्तिः । चो हेतौ । यस्माद्यज्ञादीनि मनीषिणामुक्तफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकमलापकं नेन ज्ञानोत्पत्तिरयोग्यतारूपगुणाधानेन च शोधकानि ॥ ५ ॥

९ व० त० वी०—मीमांसकमतमेकांशतोऽङ्गीकरोति—यज्ञेति । “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४ श. ब्र. १।३।१] इति श्रुत्या भगवत्स्वरूपो यज्ञः, दानं देवतोद्देशेन द्रव्यविसर्जनात्मकं च, तथा तपः स्वधर्मावरतदेतद्भगवद्दर्शपदरूपं श्रौतं कर्म न त्याज्यं सुखशुणाऽपि, अपित्वाप्रायणादन्वहं कार्यमेव वेदोक्तत्वादिपुं कर्तव्यं एकांशेऽपि वेदस्यापरित्यागनियमात् । ननु कुतोऽयं कर्तव्यत्वविष्णुपदेशः ? इत्यत आह—पावनानीति यज्ञादीनि मनीषिणां यैर्मनीषिभिर्दोषवदित्युक्तं तेषामेव गुणाघायकमिति दोषवदित्युपास्तम् । अतएव भगवद् येन युधिष्ठिरेण “यक्ष्ये विभूतीर्भवानः” [भाग. १०।७।३] इत्यादेशमादाय कृतमेव पावनार्थत्वात् । एन भगवदीयानां कर्म कर्तव्यं न कर्तव्यं वा ? इत्यादिवाद्संवादोपन्यासपूर्वकं भाष्ये विस्तृतमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥५॥

१० पु. अ. ल.—त्रिविधत्वं पञ्चदशमिति [१८।७-९] एवं निश्चयमाह—यज्ञदानेति द्वयेन । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं ततः कार्यमेव कर्तव्यं तत् प्रत्यवायपरिहारार्थम् । यज्ञो यजनं, दानं तपश्च मनीषिणां ज्ञानिनां तत्स्वरूपविदुषां स्वरूपज्ञाने कृतान्येतानि पावनान्येव चित्तशोधकानि, एतत् वितयात्मकं कर्म कार्यम् । एवकारेण नान्यफलाभिरप्या कर्तव्यानीति व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० वी०—सूचीकटाह्न्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् परमतमस्यागपक्षमुपन्यस्यति—यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव विष्टिगृहीतेनेव पुंसां अवश्यमनुष्ठेयमेव; तदकरणे प्रत्यवायप्रणात् । चकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दुष्मादिरहितानां पावनानि विशोदकानि । तथा च श्रुतिः—“त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याच कुलवासी तृतीयोऽस्त्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति” [छां. उ. २।२।११] । यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति । अत्र यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा ज्ञेयाः, तप इति वानप्रस्थधर्माः, परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्माश्च ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गं सक्तिं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मुत्तमम् । ‘निश्चयं शृणु मे तत्र’ [१८।४] इति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा ‘एतान् कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव, नापूर्वार्थं व ‘एतान्यपि’ इति, प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्म सुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थः, न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.—प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति—एतान्यपीति । उपसंहरकोशकाराणि व्याकरोति—एतानीत्यादिना । अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह—निश्चयमिति । प्रकृतार्थो-

पसंहारे गमकमाह—एतान्यपीति । अपिशब्दस्य क्विर्वा मर्थं दर्शयति—सासङ्गस्येति । व्यावर्त्ये कीर्तयति न त्विति ।

१ शां. भा.—अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोप-
पद्यते । अतः 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि, किमुत
यज्ञदानतपोसि नित्यानि ? इति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणामिह फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् 'यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि' [१८५] इत्यादिप्रचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासो-
र्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'दूरेण ह्यवरं कर्म' [१४९] इति च निन्दितत्वात् ; 'यज्ञार्थात्
कर्मणोऽन्यत्र' [३१९] इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदाः'
[१४५] 'त्रैविद्या मां सोमपाः' [९१२०] 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवशन्ति' [९१२१] इति च
दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु 'एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—'एतान्यपि' इत्यादिवाक्यं न
नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति—अन्य इति । न चेद्विदं
नित्यकर्मविषयं, किंविषयं तर्हि ? इत्याशङ्क्य वाक्यमवतार्य
व्याकरोति—एतानीत्यादिना । नित्यानामफलवत्त्वमुपेत्य
यशोचं तदयुक्तमिति दूषयति—तदसदिति । यत्तु काम्या-
न्यपि कर्तव्यानीति तन्निरस्यति—नित्यान्यपीति ।
किञ्च काम्यानां भगवता निन्दितत्वाच्च तेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमि-
त्याह—दूरेणेति । किञ्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्ध-

फलत्वात्काम्यकर्मणां न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह—यज्ञार्था-
दिति । काम्यानां बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तर-
वाक्यानुक्त्यं दर्शयति—त्रैगुण्येति । किञ्च पूर्वोक्ते यज्ञा-
दिनित्यकर्मणां प्रकृतवादेतच्छब्देन सन्निहितवाचिना पराम-
र्शात्काम्यकर्मणां च 'काम्यानां कर्मणाम्' [१८१२] इति
व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शकैतच्छब्दाविषयत्वाच्च काम्यकर्मा-
ण्येतान्यपीति व्यपदेशमैवन्तीत्याह—दूरेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपासनवदेतान्यपि यज्ञा-
दिकर्माणि मदाराधनरूपाणि सङ्गं कर्मणि ममतां फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रयाणादुपासननिवृत्तये
मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुच्यते मतम् ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं पावनत्वोक्त्या 'त्याज्यं दोषवत्'
[१८१३] इति पक्षः प्रतिक्षितः । 'निश्चयं श्रूय' [१८४४]
इत्यादिनोक्त एवार्थः 'एतान्यपि' इति श्लोकेन निर्दोषत्वा-
ध्यवसायार्थं निगमनात्मना दृढीकृत्य इत्युपनर्हतिः । हेतु-
साध्यभावेन पूर्वोत्तरप्रन्थौ सङ्गमयति यस्मादिति । मनीषि-
शब्दपूर्वितोपासनसमानयोगक्षेमताद्योतनाय अपिशब्द इत्याह

उपासनवदेतान्यपीति । परमात्मप्रीतिद्वारा कर्मणां पावन-
त्वादिसिद्धयर्थमाह मदाराधनरूपाणीति । सङ्गशब्दस्य
फलयागोक्त्या पुनरुक्तिं परिहरति कर्मणि ममतामिति ।
निश्चितमिति—प्राप्त पुनस्तत्त्वया संशयितव्यमिति भावः ।
उत्तममिति—असर्वज्ञानामन्येषामेतद्विशुद्धं स्ववृषत्त्यागादि-
मते सर्वमधमत्वादान्दरणीयमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं तु कर्तव्यानि; कथं ?—एतानीति । एतानि कर्माणि यज्ञादीनि सङ्गं
फलस्पृहां फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति निश्चितमसन्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठम् (मे मतम्) ॥ ६ ॥

८ वें. ब्र. गि.—यदुक्तं बन्धकत्वेन दुष्टत्वाकर्म त्याज्य-
मिति, तत्राह—एतानीति । तु-शब्दः पूर्वोक्तदोषविरासाधः ।
यानि यज्ञादीनि कर्माणि एतानि कर्तृत्वाभिमानफलाभिस-
न्धिवृत्तकत्वेन बन्धकान्यपि सङ्गं कर्तृत्वानिनिवेशं फलानि च
त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मे मम सर्वज्ञस्य सर्वलोकेष्वरस्य
निश्चितउत्तमं श्रेष्ठं मतम् । न च फलत्यागे निष्फलेषु कर्मसु
पश्चादिकलत्वाऽपि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष-
न्ति' ['बु. उ. ४. ४१४२२] इत्यादिदुष्टयुक्तब्रह्मविदिषाकृत्य-
फलाधिष्ठेन तदनुष्ठानसम्भवात् । न च विनियुक्तविधौग-
विरोधः, संयोगप्रवृत्तव्यवस्थेन तदविरोधादिति भावः ।

अत्र 'फलानि त्यक्तवैतानि कर्तव्यानि' इत्यनेन 'काम्य-
कर्मत्यागः सत्प्राप्तः' इति पक्षो दूषितः, नित्यवत्काम्यस्यापि
फलाभिसन्धित्यागेनानुष्ठितस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वेन तस्यागायो-
गात् । न हि नित्यकाम्ययोः स्वरूपकृतो विशेषोऽस्ति
पुरुषाभिप्रायकृतो हि विशेषः । स न फलाभिसन्धित्यागे
कृतस्त्यः । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वातिके—'यद्वा विविदिषार्थत्वं
सर्वेषामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य प्रयत्नवत्तः'
इति । सङ्गोपशारीकरूपेण—'यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं
कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याप्रायसिद्धं पुरुषविदिषामात्र-
साध्ये युजति' इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— एवं ब्रह्मादिनां कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽपि तु परन्तु सङ्गं स्वकर्तृत्वामिनिवेशं गुणमयरोचनाधीनि फलानि चोक्तविधया त्यक्त्वा कर्तव्यानीति विचक्षणामितं निश्चितं मे मतम् । उत्तमं चैतत्सर्वमेतद्विस्थाह-
उत्तममिति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— यथा कृतानि पावनानि भवन्ति स्वर्गसुखादीनि (त्यक्त्वा) मदाज्ञात्वेन कर्तव्यानि इति मे तथाऽऽह— एतानीति । ॥ पुनः पावनार्थकान्यपि एतानि निश्चितं पूर्वोक्तमतेषु उत्तमं मतम् ॥ ६ ॥
यथादीनि कर्माणि— सङ्गं तदभिनिवेशं, च पुनः फलानि

११ नी० भा० दी०— एवमत्यागपक्षयुक्त्वा औत्तुक्यात्प्रथमं स्वाभिमतं त्यागात्यागसमुच्चयपक्षं दर्शयति—
एतानीति । तुशब्दः पूर्वोपन्यस्तात्पक्षाद्वैलक्षण्यं दर्शयति; अपिशब्द एवशब्दार्थः, एतान्येव कर्माणि यज्ञदान-
तपांसि सङ्गं त्यक्त्वा ‘अहंमेतेषां कर्ता, मयाऽवयमेतानि कर्तव्यानि’ इत्यभिमानं वयोवर्णाद्यध्यासनिमित्तं
त्यक्त्वा । एतैः कृतैः ‘अहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामि’ इति फलानि च त्यक्त्वा, चकारात् ‘पशाम-
करणे मम प्रत्यवायो भविष्यति’ इत्येतमप्यभिसन्धिं त्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठेनेवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि
इति एवं प्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्वमतान् श्रेष्ठम् । तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायोत्पादभयाच्च
कर्मानुष्ठानं विहितं, अत्र तु तदभावादसङ्गत्वाद्यंशेन कर्मणां त्यागः, स्वरूपेणात्याग इति भेदः ॥ ६ ॥

कर्मत्यागस्य त्रैविध्यम् ।

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः— नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः
कर्मणो नोपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः नियतं चावश्यं
कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धं अतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः, मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यकर्मणाभवयकर्तव्यत्व-
मुपजीव्यापेक्षितं पूरयन्नन्तरलोकावतारयति— तस्मादिति ।
ननु कश्चिन्नित्यमपि कर्म त्यजन्नुपलभ्यते तत्राऽऽह— मोहा-
दिति । अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानम् । अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो
मोहादित्येतदुपपादयति— नियतं चेति । नित्यत्यागस्य मोह-
कृतत्वे कृतस्तामसत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— मोहश्चेति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— नियतस्य— नित्यनैमित्तिकस्य महायज्ञादेः कर्मणः सन्न्यासः त्यागो नोपपद्यते
‘शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः’ [३।८] इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः । शरीरयात्रा हि
यज्ञशिष्टाशनेन निर्वर्त्यमाना सम्यग्ज्ञानाय प्रभवति, अन्यथा ‘ते त्वं सुञ्जते पापाः’ [३।१३]
इत्ययज्ञशिष्टाष्टरूपाशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति । “अन्नमयं हि सोम्य मनः” [छां. उ.
६।५।४] इत्यन्नेन हि मन आप्यायते; “आहारशुद्धौ सच्चशुद्धिः सच्चशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलभ्ये
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” [छां. उ. ७।२६।२] इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमाहारशुद्धयायचमिति श्रूयते ।
तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयाणात् ब्रह्मज्ञानयैवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते, एवं
ज्ञानोत्पादिनः कर्मणो बन्धकत्वमोहात्परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।

४ वे. ता. चं.— अथ ‘नियतस्य’ इत्यादिना मता-
न्तराणामथमत्वं स्वमतस्योक्तमत्वं च प्रपञ्च्यते । वर्णाश्रमश्रुत-
तया दुस्त्यजत्वं नियतशब्देनाभिप्रेतमित्याह— नित्यनैमित्तिक-
कस्येति । तुशब्दसहितः सन्न्यासशब्दोऽत्र ‘त्याज्यं दोष-
वत्’ [१।८] इत्यत्र स्वरूपस्यागानुवादी, स एव हि
‘मोहात्तस्य परित्यागः’ इत्युत्तरार्धेन निन्द्यत इत्यभिप्रायेण
सन्न्यासस्यागः इत्युक्तः । पावनत्वेनावयकर्तव्यत्वे शिष्टे

पुनस्त्यागो नोपपद्यत इति शासनं प्राक्प्रपञ्चितदृष्टादृष्टानुपपत्ति-
स्मारणपरमित्यभिप्रायेणानुपपत्तिं विवृणोति— शरीरयात्राया-
ति । केवलाशनादिनाऽपि लौकिकदेहयात्रा सिद्धयेदित्यत्राऽऽह—
शरीरयात्रा हीति । ‘पञ्चभूतात्मकेभ्यः पञ्चभूतात्मकं
वयुः । आप्यायते’ इति स्मरणार्थकमाहारेण मनस आप्यायन-
मित्यत्राऽऽह अन्नमयं हीति । सात्त्विकाहङ्कारार्थस्याविवार-
त्वासम्भवादाप्यायनोक्तिः । “स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां

विप्रमोक्षः ” [छां. उ. ७।२६।२] इत्येतत् “ मिथ्ये हृदय-
ग्रन्थिः ” [सुं. उ. २।१।८] इत्यादिक्रिया समानार्थया ध्रुव्या
दर्शनशब्देन विशेष्येत इत्यभिप्रायेण ब्रह्मसाक्षात्कार-
रूपमित्युक्तम् । विवादतत्त्वत्वात्साक्षात्कारोक्तिरिह भाव्या ।
सकृदनुष्ठितस्य विधोपकारित्वशङ्कां परित्यज्यममयति—तस्मा-

दिति । ‘नोपपद्यते’ इत्यस्य कारणाभावे कथं कार्यं स्यात् ? इति
भावः । उक्तप्रकारेणपरित्याग्यत्वनियमवत्त्वं तस्येत्यनुवृत्त
इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवं ज्ञानोत्पादित इति । ‘त्याग्यं
दोषवत्’ [१८।३] इत्यनुदितस्य मतस्यैतद्वृत्तमित्यभिप्रायेणा-
ऽऽह— बन्धकत्वमोहादिति ।

३ रा. भा.— तमोग्रूलस्यागस्तामसः, तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोग्रूलत्वम्; तमो
हज्ञानस्य गूलं ‘प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञान-
विरोधिविपरीतज्ञानम्; तथा च वक्ष्यते— ‘अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति, अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो, विपरीत-
ज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘तत्र भवः’ [अष्टा. ४।३।५३]
इत्यणप्रत्ययेन तामसशब्दं निर्वेत्ति—तमोग्रूल इति । सम्बन्ध-
मात्रेऽपि तद्विधौ फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन
सद्धारकं तमोग्रूलत्वं विवृणोति तमःकार्येति । नन्वत्र समभि-
व्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोग्रूलत्वे दर्शयितव्ये तमःकार्याज्ञानमूल-
त्वोक्तिः किमर्था ! तदर्थैव; ननु कृत्यस्य पुनराशब्दान्तरव्यञ्जने
प्रयोजनम्, अधिकबोधनं तु युक्तं, अतिरुद्धं चेति । ननु ‘प्रमाद-
मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च’ [१४।१७] इति श्लोके
मोहशब्देन विपरीतज्ञानस्य प्रथमगुणत्वादज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव
उच्यत इति व्याख्यातम्; ॥ पुनः ‘अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि-

विपरीतज्ञानम्’ इति कथमुच्यते ? इत्थं— ज्ञानाभावस्यापि
वृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनाय श्लोकस्यमोहशब्दस्य
प्रयोजनान्तरविषयता वा श्लोकस्यत्याज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्व-
ज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन
व्यनक्ति— तथा चेति । तत्त्वविदो न परित्यजन्तोऽप्यभिप्रायेण
तामसनिर्देशफलितं निगमयति— अत इति ‘नित्यनैमित्ति-
कादेः’ इत्यादिशब्देन फलामिसनिष्पन्नहितकाम्यानामपि वक्ष्य-
माणानां ग्रहणम् । विपरीतज्ञानेऽल्पेनायथाज्ञानमूलद्वाराज-
स्त्यागाद्विशेषप्रदर्शनम् । ‘अव्यापवत्’ [१८।३१] इति हि
राजसबुद्धिर्बक्ष्यते ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— काम्यकर्मणस्त्यागोऽस्तु— नियतस्येति । नियतस्य नित्यस्य कर्मणस्त्यागो
नोपपद्यते । सत्त्वशुद्धयर्थं मुमुक्षूणां कर्तव्यम् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागस्तामसः परि-
कीर्तितः ॥ ७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवं ‘सर्वकर्मफलत्यागः सन्ध्यासः’
इति स्वमतसङ्ख्या ‘काम्यकर्मस्यागः सन्ध्यासः’ इति मतं
निरस्तम्; इदानीं ‘त्याग्यं दोषवदित्येकं’ [१८।३]
इत्यनेनोक्तं ‘सर्वकर्मस्यागः सन्ध्यासः’ इति मतं निराह्वयजेव
पूर्वोक्तं त्यागत्रैवित्यर्थं दर्शयति— नियतस्येति । काम्यस्या-
करणे प्रत्यवायाभावेन त्यागसम्भवेऽपि नियतस्य तु नित्य-
स्याकरणे प्रत्यवायहेतुश्चित्तशुद्धिजनकस्य च कर्मणः सन्ध्यासः
परित्यागः कर्माधिकारिणोऽन्तःकरणशुद्धयर्थेनो नोपपद्यते ।

न च नित्यस्य दर्शपूर्णमासगोतिष्टोमादेर्नीहिषशुद्धिसामिन्नि-
तत्वेन दुष्टत्वात्प्राप्यतेवेति साङ्ख्यप्रलोपो युक्तः; ‘मीहीन-
वहन्ति’ “अपीपोमीयं पशुमाकभेत” इति विधिविधि-
तत्त्वेन तर्हिसाया दुष्टत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । अतो निर्दोषे
दोषबुद्धिः साङ्ख्यज्ञानां मोह एवेति तादृशमोहात्तस्य नित्यस्य
परित्यागस्तामसो मोहात्मकतमोग्रूलकः । ‘अधर्मं धर्ममिति
या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा
पार्थ ! तामसी’ [१८।३२] इति हि वक्ष्यते ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— कवीनां मतं दूषयति— नियतस्येति । कामोपनिबन्धेनापि वेदेन नियन्त्रितस्य नियम-
विहितस्य तु कर्मणः स्वरूपतस्त्यागः सन्ध्यासः कार्य इत्युक्तः कविभिः सोपपद्यते, ब्रह्मादिविनां वैदिकानां
क्वचिदुपपद्यते वेदोक्तस्यापरित्यागात् । यदि मोहादज्ञानात्तामसास्य वैदिकस्य कर्मणस्त्यागः औतेन क्रियमाणः
स्यात्तदा मोहहेतुकत्वात् स त्यागस्तामसः परिकीर्तितः, तमःकार्यभूतेन मोहेन जायमानत्वात्; ‘प्रमादमोहौ
तमसो भवतः’ [१४।१७] इत्यादिवाक्यात् प्रत्यवायावहञ्चेति पशुपसर्गार्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं निश्चितार्थसङ्ख्या पूर्वोक्तत्रैविध्य-
माह— नियतस्येति त्रयेण । नियतस्य तु, नियतस्य
भक्त्यङ्गत्वेनोक्तस्य पुनः कर्मणः सन्ध्यासस्त्यागो नोपपद्यते न

उप समीपे भगवतः पश्यते, प्राप्तो भवतीत्यर्थः । अतस्ता-
दृशकर्मणस्त्याग एव मोक्षार्थक इति मोहात् अमेण यस्तस्य
परित्यागः ॥ तामसः अज्ञानात्मकः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० ही०— प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमाह— नियतस्येति । शुद्धादः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः । यस्मादधिकृतस्य सुसुक्ष्मोर्नित्यस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः सङ्घासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते; अज्ञस्य शुद्धयपेक्षत्वात् । एवं सति यो मोहादज्ञानात्तत्स्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः, आवश्यकं च त्यज्यते चेति विप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयाच्छरीरदुःखमयात्यजेत्परित्यजेत्, स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षारम्भं न लभेन्नैव लभेत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सम्भवतीत्याह— किञ्चेति । ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशमयात्यजति, करणानि हि कार्यं जनयन्ति धाम्यन्ति च, तथा च न तस्योपस्थापितो युक्तस्तत्राऽह— दुःखमित्येवेति । यत्कर्म दुःखात्मकमस्यसाध्यमित्येवा-

ऽऽलोच्य ततो निवर्तते देहस्थेन्द्रियाणां च क्लेशात्मनो भयात्यजति, स तस्यकृत्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वाऽपि न तत्फलं मोक्षं लभते; किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तदनुत्पन्नं नरकं प्रतिपद्यत इत्याह— दुःखमित्येवेत्यादिना ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथापि दुःखात्मकद्वयार्जनसाध्यत्वात् बह्वायासरूपतया कायक्लेशकल्पाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्वीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महाप्रज्ञायाश्रमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोभूलं त्यागं कृत्वा तदयथावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत्; 'अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी' [१८।११] इति हि वक्ष्यते न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— तदेवमन्तराजतया स्वरूपशब्दव्यपदेश्यस्वरूपनिरूपकधर्मप्राणप्रवर्धमवैपरीत्याभ्यासेऽपि निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणामनुस्मरन् राजसत्यागं विवृणोति— यद्यप्यतीत्यादिना । 'दुःखमित्येव' इत्यवधारणात् 'कायक्लेशमयात्' इति चोक्तधर्मत्वमोहोऽर्जुनास्तीति फलितम् । 'अर्थानामार्जने दुःखम्' [म. भा. १।१।४४] इत्याद्युत्तारेणाऽऽह— दुःखात्मकेति । मनसोऽवसादकरमिति— अनवसादो हि विवेकादिसाधनसत्तके गणित इति भावः । अन्तर्ज्ञानविज्ञाविरोधे बहिर्ज्ञत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानाभ्यास एवेति । 'यथोक्तान्यपि

कर्माणि परिहास्य द्विगोचरम् । आत्मज्ञाने शमे च स्यादेवाभ्यासे च यत्नवान्' इत्यनुवादवाक्यान्यस्य मूलम् । 'स हत्वा राजसं त्यागम्' इत्यनुवादविवक्षितमाह— अयथावस्थितेति । वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिह त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, संसृष्टप्रकरणत्वात्कर्मत्यागे तत्साध्यस्वर्गादिकल्पप्रसङ्गाभावाच्चेत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति । दुःखात्मकत्वादित्युक्तमनोवसादशङ्कां परिहरति— नहीति । 'फलतन्त्रिभक्त्या हि' इत्याद्युक्तक्रमेण कर्मभिः प्रसादितो भगवान्मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— दुःखमिति । यत्कर्म कायक्लेशमयादुःखं दुःखतरमिति त्यजेत्स राजसं रजसि भवं त्यागं कृत्वा नैव ज्ञानपूर्वत्यागफलं मोक्षं लभेत् ॥ ८ ॥

८ वे. ज. गि.— राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । 'यः' इत्यर्थे 'यत्' इति सामान्ये नपुंसकम् । इः पुनरनुदात्ततत्त्वजनतया कर्माविशेषोऽपि कायक्लेशमयादुःखमित्येव कर्म दयजति । उग्रहो रजोगुणात्मकदुःखलक्षकत्वात् राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं ज्ञानमिष्टारूपं नैव लभते । अत्र दुःखमित्येव अर्थेऽर्थेऽर्थेऽर्थेनेन विद्वद्भिर्विधिरासुखसुखसङ्घा-

सीपात्कर्मत्यागाद्वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । तत्र शक्योऽसङ्गद्वयै कर्मत्यागो न दुःखसुखद्वयः न वा पुरुषः कर्मणि त्यजति, कर्ममित्येव हि का स्वत्ययः । न कर्मणि त्वयेवोद्योगं कर्मणि सवज्यते नवौ ? [अमरकोश, २।१०३] इति खलु ज्ञानवासिष्ठम् ॥ ८ ॥

९ व० त० ६ी०— प्रसङ्गादेव राजसमप्याह— दुःखमिति । नित्यतस्यैव यस्य परम्परया मोक्षसाधनभूत-
स्यापि दुःखात्मकव्याजनेनसाध्यज्ञात्मकतया बद्धायासरूपतया च त्यागो राजसः; रजोहेतुकत्वाद्वाजसं त्यागं
कृत्वा तत्फलं ज्ञाननिष्ठावलक्षणं न लभेत्; सत्त्वसं जातत्वाज्ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— दुःखमित्येवेति । साध्यभयेन यत्कर्म यत्स्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा
त्यागफलं मत्प्रसादादिरूपं न लभेदेव, न प्राप्नोत्येवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० आ० ६ी०— एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । यो 'दुःखरूपमेवेदं कर्म'
इति मत्वा कायक्लेशभयात्स्यजेत् स पुनान् तस्मादेव हेतोः राजसं रजोगुणनिवृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्त-
शुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः? इत्याह— कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं
नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतन्नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं
प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणां, तथापि नित्यं कर्म कुतमात्मसंस्कारं
प्रत्यवायपरिहरणं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञः; तत्र तामपि कल्पनां निवारयति 'फलं
त्यक्त्वा' इत्यनेन, अतः साधूक्तं— 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफल-
परित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तौ मतोऽभिमतः ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मत्यागस्तामसो राजसधेति
द्विविधो दक्षितः, सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रथमपूर्वकं वर्णयति—
कः पुनरिति । 'कर्तव्यमित्येव' इत्येवकारेण नित्यस्य
भाव्यान्तरं निषिध्यते । नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणत्वात्
फलं त्यक्त्वेत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— नित्यानामिति ।
'फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह— अथ-
चेति । न हि विधिना कृतं कर्मानर्थकं, विध्यानर्थक्यात्;

तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽस्तुतिष्ठतात्मन-
मजानन्ननुपहतमनस्त्वोक्त्या तस्मिन्कर्मण्यत्मात्मसंस्कारं फलं
कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्त्युत्था तत्करणं कर्तुमात्मनस्तशि-
वृत्तिं करोतीति वा नित्यं कर्मण्युक्तां कल्पनामनु निष्पादितफल-
कल्पनां च 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन भगवाभिवारयतीत्यर्थः । नित्य-
कर्मसु फलस्यागोचरेः सम्भवे फलितमाह— अत इति ।

१ शां. भा.— ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चोक्त-
स्त्यागः, कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदौ द्वौ
क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषः, त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्न्यासस्य
फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागतत्वासामान्यं, तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धि-
त्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसन्न्यास-
शब्दाभ्यां प्रकृतस्य 'त्यागो हि' [१८४३] इति त्रैविध्यं प्रतिष्ठाप्य
प्रतिज्ञानुरोधेन द्वे विधे व्युत्पाद्य तृतीयां विधां तद्विरोधेन
व्युत्पादयतो भगवतोऽकौशलमापतितमिति शङ्कते— नन्विति ।
प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमित्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति ।
पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्तमकौशलं प्रत्यादिशति— नैष दोष

इति । कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्याकर्मत्याग-
निन्दया तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमान् विरोधो-
ऽस्तीत्युक्तमेव व्यक्तीकृतमाह— त्यागसामान्यो विशदयति—
अस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते—
तत्रेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया कार्यं— स्वयम्प्र-
योजनमिति मत्वा सङ्गं कर्मणि ममतो फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः स सत्त्व-

मूलः, यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथावस्थितवस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तं 'सत्त्वा-
त्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति । वक्ष्यते च—'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं
मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी' [१८।३०] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ 'त्यागो हि' [१८।४] इत्यादिना
स्मारितमेवोद्भूतं सत्त्वकार्येयथावस्थितज्ञानमूलतया तत्त्वैव
शास्त्रीयत्वं दृश्यते—'कार्यमित्येव' इति श्लोकेन । 'नियतस्य
तु सम्पत्तः कर्मणो बोधपथते' [१८।७] इति प्रकमादिहापि
नियतशब्दः कर्मविशेषमिति तदर्थमाह नित्येति । आहल्य

कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव । तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता;
तस्मादफलस्य कर्म कर्तव्यत्वं ! इत्यत्राऽऽह—**मद्वाराधनरूप-**
तया कार्यमिति । तदभिप्रेतमाह स्वयम्प्रयोजनमिति ।
कर्तुं स्वत्यागोऽन्यत्रानुसन्धेयः । अत एव ह्यनन्तरलोके 'त्यागी'
इति शब्दः सत्त्वफलकर्तृत्वरत्यागीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यमिति । कार्यं कर्म कर्तव्यमित्येव यद्यज्ञादि नियतं नित्यं क्रियते निर्व-
र्त्यते । सङ्गं फलेच्छाम् । तदा विद्यमानसङ्गफलत्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्जितः, नियतं नित्यं कर्म सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा यदा क्रियत इतीश्वरवचनाभित्यकर्मणां सफलत्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

८ जे. म. मि.—सात्त्विकं त्यागमाह—कार्यमिति ।
विष्णुपैत्रे फलाभयणेऽपि 'कार्यं कर्तव्यं' एवेति बुद्ध्या नियतं
नित्यं यत्कर्म चित्तशुद्धिपर्यन्तं क्रियते । केन प्रकारेण ? सङ्गं
कर्तृत्वाभिविवेकं फलं च त्यक्त्येव । इदमेवं वचनं नित्यकर्म-
णामपि फलमस्तीत्यत्र प्रमाणमिति भगवता भाष्यकारेण

व्यवस्थापितम् । स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वमूलकः ।
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वगुणजन्य-
यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इति यावत् । 'मतः' इति
मदभिमत इत्यर्थः । 'कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं
मतश्च त्वत्तमम्' [१८।६] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ९ ॥

९ ब० त० दी०—विचक्षणमभिमतं त्यागं सात्त्विकतयाऽऽह—कार्यमिति । नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादि-
वर्णाश्रमविहितं कर्म भगवद्भाष्या तद्वाराधनरूपत्वात् कर्तव्यमिति यत्क्रियते हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तद्वत्पुण्य-
प्रकारेणेत्याह—सङ्गं कर्मणि ममतः फलं च त्यक्त्वेति । स सात्त्विकः सत्त्वहेतुकत्वात् । एवमपि पुष्टिपुरुषोत्तम-
अयण- (प्रहण) -तेव सर्वं सम्यस्य निर्गुणस्यागस्तदाज्ञापारिपालनरूप इत्याचार्याभिमतः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—सात्त्विकमाह—कार्यमित्येवेति ।
नियतं भक्त्यङ्गत्वेन कार्यमित्येव मद्व्याख्यानावश्यकर्तव्यमेव,
एवं ज्ञात्वा सङ्गं त्यक्त्वा तत्कर्तृत्वाभिमानं फलं तज्जं

स्वर्गादिदुष्टं च त्यक्त्वा यत्कर्म क्रियते स त्याग एव सात्त्विकः,
मद्वाराधनरूपकरणेन स्वार्थफलाभावात् सात्त्विकः । अतएव
मतः प्रसम्मत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ मुख्यावेव त्यागावुक्तौ, तामसराजसयोरमुख्य-
त्यागयोरसम्भवस्य भगवतैव 'मोहात्तस्य परित्यागः' इति 'कायकेशभयात्त्यजेत्' [१८।८] इति च सूचरात् ।
न श्लेवं सम्भवति मूढश्च करोति चेति विप्रतिषेधात्, यदि करोति नैव मूढः, यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं
यदि कायकेशाद्विभेति नैव करोति । यदि करोति नैव कायकेशाद्विभेति । तस्मात्करोति च कायकेशाद्विभेति
चेति विप्रतिषिद्धम् । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसम्भवात्तौ नैवोक्तौ । सात्त्विकस्य मुख्यत्यागः सम्भवति ।
यथा स्फटिके जपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्ति, न वस्तुतः; एवमात्मनि ईश्वराधीने विवे-
किनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति, न वस्तुत इति वक्तुं शक्यं; एवं च कर्तृत्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः
करोत्येव, न वस्तुत इति सम्भवति । अमुख्योऽपि सात्त्विकस्याग इति तमेव मुख्यत्यागेऽधिकारहेतुं प्रथम-
माह—कार्यमिति ।

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते हेऽर्जुन ! सङ्गं फलं च त्यक्त्वा—एव इत्यवधारणं
प्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थम्—स एवम्भूतस्यागः सात्त्विको मतो वेदे दृष्टः । तथा च श्रुतिः—
"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन शुंजीथा मा गृधः कस्यसिद्धिदन्म्" [ईशो. १]
इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्राऽऽत्मवर्तकेन इदं जगत्स्यावरजङ्गमं जगत्यां ब्रह्माण्डे स्थितं वायव्य-
माच्छादितं व्याप्तम् । तेन हेतुना सर्वं तदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन

भुञ्जीथाः विषयान् भुङ्क्षु । मा गृधः गर्ह्य मा कार्षीः कस्यस्विद्धनं, न कस्यापि तत्र स्वाभित्वमस्तीति वृथैव तत्र गर्ह्य इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यद्वादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वन्तस्तव कर्मलोपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपायान्तरं च नारतीत्यग्रिममन्त्रेण प्रदर्श्यते “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतो-
ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” [ईशो. २] इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितं ‘एतान्यपि तु कर्माणि’ [१८।६] इति श्लोके ।

ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठानासम्भवात् । तथा चापस्तम्बः—“तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूपघेते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थां अनूपघाते” इति आनुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्यवायसृष्ट्याऽपि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्श्यते । “धर्म्येण पापमपनुदति” [महाना. १।७।६] इत्यादिना च नित्ये-
ष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानवतस्तद्धीनस्य च सात्त्विकस्यागसम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम् ।

न द्रष्टृकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—यस्तदधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलमिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य फल-
रागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्धयति; तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मा-
लोचनक्षमं भवति; तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—न ज्ञेयतीति । न द्रष्टृकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण
संसारकारणं ‘किमनेन ?’ इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन
‘मोक्षकारणमिदं’ इत्येवं नानुपज्जते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुपज्जं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः
पुनरसौ ? त्यागी, पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वांस्त्यागी, यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च
नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी ।

२ आ. शां. व्या.—एवं पूर्वोपरिविरोधं पराकृत्यानन्तर-
श्लोकात्पर्यमाह—यस्तिष्ठति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यते । अन्तःकरणं ‘अकलुषीक्रियमाणं’
इति श्लेष्टः । विशुद्धेऽन्तःकरणे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
विशुद्धमिति । मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्कारवत्त्वं प्रसन्नत्व-
मिति भेदः क्रमेण श्रवणायावृत्तिद्वारेणेत्यर्थः । तन्निष्ठित्यात्म-
ज्ञाननिष्ठोक्ता । काम्यकर्मणि त्याग्यत्वेन द्वेषमभिनयति—

किमिति । उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तं
कर्तारं प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्विशितं—कः पुनरिति ।
त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिव्यनक्ति—पूर्वोक्तेति । कर्मणि
सङ्गस्य तत्फलस्य च त्यागेनेति यावत् । उक्तमेव त्यागिनं
विशृणोति—यः कर्मणीति । तत्फलं त्यक्त्वाति सम्बन्धः ।
काम्ये निषिद्धे च कर्मणि बन्धहेतुरिति न द्वेष्टि नित्ये
वैमिलिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते ।

१ शां. भा.—कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च नानुपज्जते ? इत्युच्यते—सत्त्व-
समाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः, संयुक्त इत्येतत् । अत एव च
मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वात्म्यमेधावी, मेधावित्वादेव छिन्नसंशयश्चिन्तोऽविद्याकृतः
संशयो यस्य ‘आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निश्चयेयससाधनं, नान्यत्किञ्चित्’ इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।
योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सङ्गनादिविक्रियारहितत्वेन

निश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽप्राप्तिरसिद्धिः । अननुष्ठानदशायां हि हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु 'कुशले नानुपपन्नते' इत्येतदुक्तं, स्वर्गादिनिस्तज्ज्ञतामात्रेण काम्यानुष्ठानेऽपि तत्फलानन्वयशास्त्रात्, 'न द्वेष्ट्यकुशले कर्म' इति तु विरुद्धं, फलज्ञानभावे सत्येव विधिदानां फलान्वयात्, अन्यथा क्वचिदपि प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिकं

कस्यचिदिष्टं स्यात् । एवं दृष्टप्रत्यवायेहेतुष्वन्यद्वेषो न युक्त इत्यत्र प्रमादिकाविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधिकारिविशेषे बुद्धिपूर्वैरपि पापकर्मभिरुक्तैः किं न स्यात् ? इत्यत्राऽऽह— नाविरत इति । एतच्छ्लोकार्थं प्रकृतहेतुतया षडयम्परमप्रकृतं निगमयति— अत इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तदाह— न हीति । नहि देहभृता श्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यं, देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुपपन्निनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात् ; तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी, स एव 'त्यागेनैके अमृतत्वमानुशुः' [कै. उ. २+ महाना. ८।१४] इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां त्यागीति 'त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— 'नियतस्य' [१८।५] इत्यादि-प्रतिपादितयुक्तिविवरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रायुक्तलिखितोऽपि सात्त्विकत्यागो 'नहि' इति श्लोकेन निगम्यत इत्याह— तदाहेति । अत्र 'देहभृता' इति न प्राणिमात्रनिर्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपत्यागाशक्यताहेतुरवयवार्थो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह श्रियमाणशरीरेणेति । 'शक्यम्' इति त्यजनपरत्वात्प्रत्युक्तवैकल्ये, सामान्यरूपविवक्षणद्वारा ।

देहभृत्सहेतुकमशक्यत्वं विवृणोति देहधारणार्थानामिति । तदनुपपन्निनोऽर्थजिनादयो भवन्तु लौकिकानि, किं शास्त्रीयैः ? इत्यत्राऽऽह तदर्थं चेति । धृतिस्वारास्यहेतुकां स्वरूपत्यागशङ्कां परिहर्तुं 'यस्तु' इत्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह यस्त्येविति । 'अभिधीयते' इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षासमाय 'त्यागेनैके' इत्यादिश्रुत्युपपादनम् । प्रक्रान्तनिमग्नपरत्वेन प्रदर्शनार्थतया द्रव्ययति— त्रिविध इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥ अन्यस्यागाथो न युक्त इत्याह— न हीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥ ननु 'इति मे पार्थ' [१८।६] इति भगवता स्वसिद्धान्तो निष्ठाङ्गितः, अतो 'न हि देहभृता' इति किमुच्यते ? इत्यत आह— अन्य इति । सर्वकर्मपरि-

त्यागलक्षणस्यागाथस्यागशब्दाधेः । पूर्वपक्षजीजिरासार्थमिति शेषः ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— न द्वेष्टीति । न द्वेष्टि न कुप्यति अकुशलं दुःखसाधनं कर्म हेमन्ते प्रातस्त्वानम् । कुशले सुखसाधनेऽपि तस्मिन्नेव कालेऽग्निसेवादौ नानुपपन्नते । त्यागी कर्मफलानां सत्त्वसमाविष्टः सात्त्विको मेधावी विवेकी । अत एव च्छिन्नसंशयः, सत्त्वशुद्धयर्थं नित्यानि कर्तव्यानीति निश्चयात् ॥ १० ॥ न हीति । देहं विमर्तीति देहभृद्विद्यावान्देहात्मदर्शी, तेन देहभृता कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं न शक्यम् । यस्तु विद्यया सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी स कर्मसंख्यासीति स्तूयते ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवमहस्यं सुखशोः सर्वकर्मत्यागः सर्वकर्मफलमात्रत्यागो वा सत्यास इति विवादपदे त्यागे 'त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय सर्वकर्मत्यागपक्षं तामसराजसत्त्वाभ्यां निन्दित्वा सर्वकर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन ब्राह्म इति सिद्धातिस्तम् ; अथास्य सात्त्विकत्यागस्य फलमाह— न द्वेष्टीति । त्यागी उक्तसात्त्विकत्यागवात् सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलापकर्षरूपेण ज्ञानोत्पत्तिर्योगात्कथगुणाधानरूपेण च चिन्तगततिशयेन समाविष्टो व्याप्तः, शुद्धचित्त इति यावत् । ततो मेधावी साधनननुपयसम्पत्तिर्युक्तपदवदान्तप्रवणादिप्रणाल्या सत्त्वप्रजातब्रह्मात्मसत्त्वसाक्षात्कारः, ततश्चिन्नसंशयः "छिन्नते सर्वसंशयाः" [छं. उ. २।१।८] इति श्रुत्युक्तानि. तु. ३९

विश्वकलसंशयविपर्ययच्छेदसम्पन्नः, तदानीं च "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" [छं. उ. २।१।८] इति क्षीणकर्मत्वाद्बुद्धशालमशोभनं पापं कर्म न द्वेष्टि न प्रतिकूलं मन्यते, कुशले शोभने पुण्ये कर्मणि नातुपपन्नते न प्रीतिं करोति; अकत्रात्मज्ञानविनिर्मुक्तविघातकार्यनिसिद्धकर्मफलपत्त्येन तस्य पुण्यपापान्शमसम्बन्धात् प्रादुर्बोधोपततोश्च पुण्यपापयोः "तस्य पुत्रा दायदुपयान्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" [] इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिनि सन्ध्याभावाप्रतिपादनात् । तथा च सात्त्विकत्यागिनश्चित्तशुद्धिद्वारा सर्वकर्मसंख्यासंख्यानिर्वाहफलमित्यर्थः ॥ १० ॥

न केवलं कर्मफलत्यागस्य सर्वकर्मसंख्यासंख्याफलकत्वात्वेन सुखशान्तिप्रथममनुपेक्ष्यम्, किन्तु सर्वकर्मत्यागस्यासाध्यत्वात्

दपीति प्रतिपाद्यते। तदा अग्रेयोक्तमर्थेऽपसरति— न हीति । देहं विभर्तीति देहभृत् देहात्माभिमाना । स हि देहधर्माभ्यां प्रमानात्मन्यध्यस्य तत्तद्विहितकर्माणि कुर्वन्सत्-
दारुणद्वेष्टभरणं करोति । तेन देहभृता हि यस्मादशेषतः
सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम्, “न हि कश्चिद्विषयमपि
जातु तितल्यकर्मकृत्” [११५] इति प्राप्तेः । न चैवंपल-
भृताः सर्वकर्मसंयासोऽपि कथं स्यात् ? इति वाच्यम् ; न हि
सर्वकर्मसंयासो नाम कस्यापि कर्मणोऽकरणं येनैवं स्यात् ,

किंस्वकर्मात्मज्ञानेन सर्वकर्मणात्मानमि मिथ्यात्वबोधः; स
चाज्ञस्य न पटत इति सर्वकर्मस्वरूपस्याग एव वक्तव्यः,
स चाज्ञस्य इति भावः । शक्यमिति वाच्यम्, “शक्यं च
स्वमासेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुम्” इति महाभाष्ये प्रयोगात्,
“शक्यमज्ञभिः पातुं वाताः केतकगन्धिभः” इत्यादिदो-
षाः; अतः “कर्माणि शक्यम्” इत्युक्तिरुपपत्ता । यस्तु
कर्मफलस्यागीत्युपसंहारः ॥ ११ ॥

१० तं ० दी०— एवमभूतस्य लक्षणमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टस्यागी बुद्धिमान् अकुशलं
कर्मानिष्ठफलकं, कुशलं चोत्तरस्वर्गादिफलकं कर्मणि नानुषज्जते, त्यक्तात्मसुखातिरिक्तफलत्वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च ।
अत्राकुशलं कर्म प्रमादिनमभिप्रेत्योक्तम् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नाधमाहितः । नाशान्तमानसो वापि
प्रज्ञानेनैनमानुयात्” [कठो. २.२४ + ना. प. १.११ + महो. ४.६९] इति दुश्चरिताविरतस्य प्रमादिनो ज्ञानतो-
ऽप्यात्मसुखानवाप्तिश्रवणात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलानां त्यागः शास्त्रीयः, न तु स्वरूपतस्त्याग इति ।
तदाह— नहीति । नहि ध्रियमाणदेहेन कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यन्त इत्यर्थे शक्यमवययम् । देहधाराणां
अशानपानादीनां तदनुबन्धानां च कर्मणामवर्जनीयत्वात्, तदर्थं च महायज्ञादिकर्माण्यवर्जनीयमेव । तत्र ऋ-
तेषु यज्ञादिकर्मसु फलस्यागी— फलेत्युपलक्षणं कर्तृत्वममतयोरपि— स एष “त्यागेनैकेऽमृतत्वमानुशुः”
[महाना. ८.१४ + कैव. २] इत्यादौ त्यागीत्यभिधीयते ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सङ्गं फलं च त्यक्त्वा यत्कर्म
करोति तस्य त्यागरूपता सात्त्विकता च कथं सम्भवेत् ?
इत्याशङ्क्याऽह— न द्वेष्टीति । अकुशलं स्वरूपतः क्लेशादि-
पक्षे च दुःखादिरूपं तादृशं न द्वेष्टि, किन्तु भगवद्वाज्ञ-
रूपत्वात्तत्समस्य पुनः करणादत एव भवेत् । कुशलं कृतकर्म-
जातसुखोऽपि मदाज्ञाव्यतिरिक्तोत्तमत्वज्ञानेन सत्त्वसमाविष्टः
सत्त्वात्मकधैर्यवान् न अनुषज्जते नाऽऽसक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र
हेतुः—मेधावी बुद्धिमान्, छिनसन्देहः मदिच्छयैव सुखदुःखा-

विज्ञानेन कर्मसु द्वेषासक्तिरहितो यः स त्यागी इति ज्ञातव्य
इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु कर्मफलस्यागो तत्करणं किंप्रयो-
जनम् ? इत्यत आह— न हीति । देहभृता देहाभ्यासवता
अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम् । हीति युक्तश्रायमर्थः ।
देहाभ्यासे फलापेक्षणात् लोकापेक्षणाच्च कथं त्यागः कर्त्तव्यः ?
इति । यतो यस्तु यश्च पुनः कर्मफलस्यागी कृतकर्मणां
फलानभिलाषी स “त्यागी” इति अभिधीयते ॥ ११ ॥

११ नी० मा० दी०— एवं मुख्यं सात्त्विकत्यागमुक्त्वाऽमुख्यं तमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वेन सम्यगाविष्टो
व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी सञ्जयासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिषवणलानचतुर्गुणशौचभिक्षादना-
दिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले मिष्टान्नभिक्षादौ नानुषज्जते न सङ्गं काकवत्प्रीतिं करोति । यदा कर्मकुशले
संवादिर्कर्मकुशले शिष्यादौ नानुषज्जते तत्राकुशलं वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितम् । तदपि
कुतः ? इत्यपेक्षायामाह— मेधावीति । ऊहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् ; अत एव
छिन्नसंशयः “किं कर्माण्येव मुक्तिसाधनानि उत सञ्जयास एव ?” इति विचिकित्सारहितः ।

एवं च “त्यागी” इत्यनेन “यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं” [१.८९] इत्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः । “मेधावी”
इत्यनेन “मोहात्तस्य परित्यागः” [१.८७] इत्युक्तात्तमसत्यागाद्व्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन
“कारुण्येभ्यार्यजेत्” [१.८८] इत्युक्तात्तमसत्यागाद्व्यावृत्तिः । “छिन्नसंशयः” इत्यनेन “कार्यमित्येव
यत्कर्म” [१.८९] इत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः । न ह्यसौ कर्मणां तुच्छत्वं सञ्जयासस्य महाभाग्यत्वं
च तत्त्वतो वेद, वेद वेक्षणमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । न हि दाहोपशमार्थं निकटस्थं जाल्पमिहादृवं जानन्
ग्रीष्मोष्मप्रतप्तगन्धसि पल्लवे क्षणमपि रमेत । संशयच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति । यतः सत्त्वेनैव कर्त्रा
सम्यगाविष्टोऽर्थः, न त्वयं सत्त्वमाश्रित इति महान्विशेषः । एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकत्यागरूपस्य कर्म-
योगस्य फलभूतोऽर्थः मुख्यः सञ्जयासो विविदिषूणामनुष्ठेयः “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” [जाबालो. ४]
“एतमेव प्रव्राजितो लोकमन्विच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [बृ. व. ४.४.२९] इति श्रुतिप्रसिद्धः ।

(शां.) भाष्ये तु [१८१९] " ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्ध्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदो द्वौ क्षत्रियस्तृतीयः इति तद्वत् । नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्ध्यासस्य फलाभिसन्ध्यागस्य च त्यागस्त्वं सामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसन्ध्यागः सात्त्विकत्वेन स्तुयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ग्रन्थेन त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं सङ्गफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मोत्थानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य तन्निष्ठाक्रमकथनार्थोऽयं श्लोक इत्युक्तम् । तथैव श्लोकं व्याख्याय " पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं " इत्युपसंहृतम् । अन्ये तु फलाभिसन्ध्यागस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावाद्द्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विधितस्तत्र, द्वितीयस्तु तामसराजसभेदेन द्विविधोऽयत्रैव निन्दितः; तृतीयस्तु कर्मनाधिकारिणा विविदिषुणा । विदुषा च कर्तुं योग्यो द्विविधः । तत्रान्यः स्थितप्रज्ञलक्षणपादौ प्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तु 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां' [१८१९] इत्यत्र वक्ष्यते । तत्र भाष्ये तिस्रस्त्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वे यथावत्प्रदर्श्य तृतीयाऽपि केनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र तु एकस्यां द्वयो-रन्तर्भावं कृत्वा द्वे एव विधे उपपाद्य तृतीया प्रदेशान्तरे प्रक्षिप्तेति प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति विशेषः ॥ १० ॥

अमुख्यमेव सात्त्विकं त्यागमनूय तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां— न हीति । देहभृता देहाभिमानिना हि यस्माद्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं, प्राणयात्रालोपप्रसङ्गात् ; तस्मादधिकृतः सन् यः कर्मफलत्यागाशीलः— तुशब्द एवायं— स एव त्यागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शी स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अज्ञानं केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः त्रिविधफलप्राप्तिर्निर्ययः ।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्ध्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यात् ? इत्युच्यते— अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकर्तव्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महा-मोहकं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसन्ध्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु सन्ध्यासिनां परमार्थ-सन्ध्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादि-संसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसन्ध्यास-सम्भवेऽपि फलाभावे कुतस्तस्य कर्तव्यता ? इति शङ्कते— किं पुनरिति । गौणस्य मुख्यस्य वा सन्ध्यासस्य फलं विपृच्छितमिति विकल्पयति— उच्यते इति । सर्वकर्मलागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलभिसन्ध्यागः । स चामुख्यसन्ध्यास-स्तस्य फलमाह— अनिष्टमिति । मुख्ये तु सन्ध्यासे सर्वकर्म-त्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छित्तिरेव फलमित्याह— न त्विति । पादत्रयं व्याकरोति— अनिष्टमिष्टादिना । त्रैय-गादीत्यादिपदमशितानिष्टयोनिसङ्ग्राह्यं, देवादीत्यादिपद-मशितोच्छित्तीयोनिग्रहणायेति विभागः । फलशब्दं व्युत्पादयति— बाधेति । कारणद्वारकमनेकविधवदुत्पत्त्या मिथ्यात्वमाह— अविद्येति । तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह— इन्द्रे-

ति । प्रतीतिगो रमणीयत्वं सूचयति— महामोहेति । अवि-द्योत्थस्याविद्याभ्रितत्वादात्माभ्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह— प्रत्यगिति । उक्तं फलं कर्मिणाभिपद्यते चेदमुख्यसन्ध्यासफलो-क्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽह— अपर-मार्थेति । फलाभिसन्ध्यागिकलानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मा-नुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः । कर्मिणांमेव सतामफलाभिसन्ध्या-नाममुख्यसन्ध्यासित्वात्तदीयामुख्यसन्ध्यासस्य फलमुक्त्वा चेतुर्थ-पादं व्याचष्टे— न त्विति । असुख्यसन्ध्यासमनन्तरप्रकृतं व्यवच्छिन्नमिति— परमार्थेति । तेषां प्रधानं धर्ममुपदिशति— केवलेति । कश्चिद्देशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति सम्बन्धः । तद्धि परमार्थसन्ध्यासोऽकलत्वात्तानुष्ठोयेतेत्याशङ्क्य तस्य मोक्षवासित्त्वान्मैवमित्याह— न हीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— ननु कर्माप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफल-
सम्बन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' [वि. पु. १।६।३७]
इत्यादिफलसम्बन्धितयैव हि चोदना; अतस्तत्फलसाधनस्वभावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने
बीजावापादीनामिवानभिसंहितफलस्यापीष्टानिष्टरूपफलसम्बन्धोऽवर्जनीयः; अतो मोक्षविरोधिफलत्वेन
मुमुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह— अनिष्टमिति ।

४ वे. ता. चं.— लौकिकफलसाधनकर्मप्रक्रियैव हि वैदि-
कानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च कर्माणि
फलेच्छाभावेऽपि स्वयस्कृत्यसुरूपं फलन्ति । एवं वैदिकेष्वपीत्य-
भिप्रायेण शङ्कते— नन्विति । नन्वभिहोत्रादीनां महायज्ञादीनां
च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमाङ्गत्वस्वर्गाद्यर्थत्वाविरोधात् स्व-
र्गाद्यर्थतयाऽनुष्ठानं मा भूत्, आश्रमार्थतयाऽनुष्ठाने तु को विरोधः ?

इत्यत्राऽऽह— नित्यनैमित्तिकानामपीति । बीजावापादि-
दृष्टान्तेन 'अकुशालम्' [१।८।१०] इत्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि
बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमादनिपतितं बीजं न
फलति (?) । तस्मादुत्तरसाधिनो विषतस्वीजावापतुल्योऽयं कर्म-
कलाप इत्यभिप्रायेण कलितं स्वस्वत्यागमाह— अत इति ।

३ रा. भा.— अनिष्टं नरकादिफलम्, इष्टं स्वर्गादि, मिश्रमनिष्टसम्बन्धं पुत्रपद्वन्नादि; एतन्नि-
विधं कर्मणः फलं अत्यागिनां कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति, प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकाल-
मित्यर्थः । न तु सन्न्यासिनां क्वचित्— न तु कर्तृत्वादपिरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति ।

४ वे. ता. चं.— अमुमुक्षूणामिदमनिष्टत्वादित्तैर्विध्यम्,
मुमुक्षुपक्षेपया स्वर्गादेरप्यनिष्टत्वादित्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादि-
कथनम् । कार्यादिसाध्यवृष्ट्यादिफलानां जीवद्दशाभावित्-
वस्थितेः 'प्रेत्य' इति प्रदर्शनायैव; अन्यथा तस्मिन्नेव
शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आरम्भानुमति-

प्रसङ्गात्; 'न तु सन्न्यासिनां क्वचित्' इति व्यतिरेकोक्त्या
तस्यापि बाधात्वेत्यभिप्रायेणाऽऽह कर्मानुष्ठानोत्तरकाल-
मिति । अत्रान्यनिष्टफलानन्वयः पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिकर्म-
विषयो मन्तव्यः ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव, तथापि जीवनाधि-
कारकामाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिहितये, मोक्षविनियोगश्च— 'तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽज्ञाशक्तेन' [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिभिः—
इति । तदेवं क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वादिरित्यागः शास्त्रसिद्धः सन्न्यासः; स एव च त्याग
इत्युक्तः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तस्य बोधस्य प्रतिज्ञाभावेणोत्तरमिद-
मुच्यते; न तु कयाचित्पुण्यकृत्येन आह— एतदुक्तमिति ।
विनियोगपृथक्त्वं विनियोगकवाक्यपृथक्त्वेन ग्राह्यम् । विनि-
योगात् पृथक्त्वेन ज्योतिष्टोमादिषु पापक्षयादिनानाफलत्वं
सिद्धम् । परिह्रियते— विरुद्धकण्ठबोधमिति शेषः । ननु
“ तमेवं विद्वाननुग्रह इह भवति । नान्यः पन्थाः ” [यजुस्सं.
३।१७८+तै. आ. ३।१।३+ त्रि. म. ना. ४।३+विष्णु. १२।७+
१३।१+महाना. ३] इति नियमनाद्वैदन्तेमेव मोक्षसाधनतया
विधीयते; कर्म तु व्यवच्छिद्यते; अतः कथं मोक्षाधिकारे विनि-
योगोक्तिः ? तत्राऽऽह— मोक्षविनियोगश्चेति । 'असिना
जिघांसति; अश्वेन जिगमिषति' इत्यादिष्विवार्थस्वभावादि-
ष्टापीष्यमाणार्थात्पर्यकणतयाऽन्वयः । अतो वेदोत्पत्तिद्वारेण

परम्परया साधनत्वान्मोक्षविनियोगः । अन्यवहितसाधन-
विषक्षया तु “ नान्यः पन्थाः ” [श्वेता. ३।८+१।१५+ना. ५. १।१+त्रि. म. ना. ४।३ महाना. ३+विष्णु. १२।७]
इत्यादिभिर्निषेध इति भावः । एवं परिश्रान्नाभिप्रेतमन्यथापि
प्रतिवक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण सङ्गत्यथैमुक्तमर्थं निगमनच्छाया-
याऽनुवदति— तदेवमिति । तत्— स्वरूपत्यागादेस्ताम-
सत्वादित्यर्थः । एवं वर्णाश्रमादिनित्यतस्य दुस्स्वप्नवत्प्रकारेण-
त्यर्थः । अस्मिन्नेव श्लोके 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्या-
सिनां क्वचित्' इति त्यागाभावविपर्ययस्य सन्न्यासशब्देनानु-
कथनार्थागसन्न्यासपृथक्त्वसाङ्का न परिहृतेत्याह— स एव
च त्याग इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— त्यागं स्तौति— अनिष्टमिति ॥ १२ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिसिद्धये तत्कारकप्रदर्शनम् ।

पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसम्प्राप्तित्वं सम्भवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसम्प्राप्तः सम्भवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकेर्दृश्यति— पञ्चेति । पञ्चेतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि निर्वर्तकानि निबोध मे मेमेति । उत्तरत्र चेतस्समाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यतया स्तोति । साङ्ख्ये, ज्ञातव्याः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते यस्मिन्छास्ते तत्साङ्ख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्माच्यते, तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्न च कृतान्तः, कर्मान्त इत्येतत् । ‘यावानर्थ उदपाने’ [२।४६] ‘सर्व कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते’ [४।३३] इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वपरमार्थसंख्यासवदविशेषादज्ञानां परमार्थसंख्याऽपि किं न स्यात् ? त्यागस्य सुकरत्वात्तन्नाऽऽह— अतः परमार्थेति । तस्य सम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तेरिति हेत्वर्थः । विद्यावतः सर्वकर्मसंख्यासित्वसम्भावनामुक्तत्वेनकारज्यावत्यं दर्शयति— न स्थिति । अविद्युपोऽशेषकर्मणां तदेतन्नां व रागादीनां त्यागायोगे कारकत्वमिष्टानादिष्वात्मत्वप्रदर्शनं हेतुमाह— क्रियेति । कथमधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्वं ? कथं वाऽविद्युषस्तेष्वात्मत्वधीः ? इत्याशङ्क्यान्तरश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह— तदेतदिति । कर्माधानामधिष्ठानादीनामप्रामाणिकत्वाशङ्कामाराधुरिति— पञ्चेति । उत्तरत्रेत्यधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । वस्तुनां तेषामेव वैषम्यं दिदर्शयित्वं न हि चेतस्समाधानादृते ह्येतुं शक्यते । साङ्ख्यशब्दे व्युत्पादयति—

ज्ञातव्या इति । आत्मा त्वम्पदार्थस्तत्पदार्थो ब्रह्म, तयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थास्ते सङ्ख्यायन्ते व्युत्पादयन्ते । कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वं विमज्जते— कृतमित्यादिना । वेदान्तस्य तत्त्वधीद्वारा कर्मावसानमृषित्वे वाक्योपकमानुक्तत्वं दर्शयति— यावानिति । उदपाने कृपादौ यावानर्थः स्नानादिस्तावानर्थः समुद्रे सम्पद्यतेऽतो यथा कृपादिक्लृप्तं कार्यं सर्वं समुद्रेऽन्तर्भवति, तथा सर्वेषु वेद्येषु कर्माणिषु यावत्फलं तावज्ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति, ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यान्वशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनुकामिति— सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह— आत्मेति । आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । तानि मद्बचनतो निबोधेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसन्धानेन आत्मन्यकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमाह— तत एव फलकर्मणोरपि समतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयैश्च करणकोशवरप्राणैः स्वलीलाप्रयोजनाय कर्माण्यारभते; अतो जीवात्मगतं क्षुद्रिष्ट्यादिकमपि फलं तत्साधनभूतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

४ घ. वे. ता. चं.— ‘अनिष्टमिष्टम्’ [१८।१२] इत्यादेरनन्तरं कारणपक्षकोशैः का सञ्ज्ञातिः ? इत्यत्राऽऽह— इदानीमिति । साक्षात्प्रश्रवणिये प्रत्युपेक्षणीत्यर्थः । भगवति पुरुषोत्तमे इत्युमास्यां प्राशुक्रप्रकारेण सर्वानन्तर्यामिणः तद्वत्त्वतत्त्वप्रत्युक्तदोषाभावावस्थापनम् । प्रकारमाहेत्यनेनातृतीयाध्यायादनुकान्तस्याकटौल्यानुसन्धानस्यात्रैव सहेतुकयथावस्थितस्वरूपशोधनमिति दर्शितम् । मिथु त्यागेषु प्रकान्तेषु अन्यतमस्य प्रकारशोधनमिति सञ्ज्ञातिः । त्रिविधेऽपि त्यागे सात्त्विकतया प्रकान्ते किमिति कर्तृत्वत्यागप्रकारमात्रोपपादकं ?

इत्यत्राऽऽह— तत पञ्चेति । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । अस्त्वपि विद्यु कर्तृत्वेऽपि यजमानादरेः कर्मणि फले च समता दृश्यते; तद्वत्स्यापि किं न स्यात् ? अतः कर्तृत्वप्राप्त्यागमात्रात्कथं कर्मणि फले च समतावुदितिनिवृत्तिः ? इत्यत्राऽऽह— परमपुरुषो हीति । हीति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनम् । ‘त्वं न्यब्रह्मिस्त्वब्रह्मिः कर्मस्रोतरोपपादितः । हरे । विहरसि कीडाःकन्दुकेरिव जन्तुभिः’ ‘बालः कीडनैकेरिव’ [म. भा. ३।१२।१५४+३।३०।३७] ‘कृष्णस्य हि कृते मृतमिदं विषं वराचमम्’ [म. भा. ३।३।८२३] इत्यादिः प्रसिद्धमाह— स्वकीयेनेत्यादिना । करणाधिपतिषो हि परम

पुत्रः भूयते; अतः करणानां जीवशेषत्वदशायांमपि गजतुरगाद्य-
लङ्कारिभिराज्ञ इव परमपुरुषस्य शेषित्वं न निवर्तत इत्यभिप्रायेणा-
ऽऽह स्वकीयैश्च करणकलेवरप्राणैरिति । सङ्कोचकाभावा-
द्बुद्धादृष्टकल्पप्रदानादिकमपि तस्य लोकेत्याह स्वलीलाप्रयोज-
नायेति । ‘ लोकवस्तु लीलाकैवल्यम् ’ [म. सु. २।१।३३]
इत्यादिभिर्निर्दिष्टं सीमासितमिति भावः । लीलादिप्रयोजना-
येति पाठे तु आदिशब्देन काश्चयादिमूलभक्तारक्षणदि-
प्रवृत्तम् । ननु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषसमाराधनत्वमैव
विधानात्फलपर्यन्तस्य तस्य तदीयता युक्ता; लौकिकं तु

कर्म न तथा शिष्टं, नापि तथाध्वर्षं, क्षुब्धित्यादेः फलस्य जीव-
गामित्वेनैवोपलम्भात्, अतो लौकिकानां फलानां जीवशेषत्वे
तत्साधनस्यापि कर्मणस्तदर्थता युक्ता; तस्मात् ‘ सिद्धये सर्व-
कर्मणाम् ’ इत्यादिभिः सर्वविषयसङ्गतयागानुपपादनमशक्य-
मिति तत्राऽऽह—अत इति । परमपुरुषस्यैवेति— षष्ठी
स्वस्वविभागावयवसम्बन्धविशेषविश्रान्ता । यथा पञ्चशक्नुत-
पोषणादिकं तैसुखादिकं न सार्वभौमस्य शेषभूतं, तथाऽजा-
पीति भावः ।

३ रा. भा.—सङ्ख्या बुद्धिः । (सङ्ख्याविद्धिः) साङ्ख्ये कृतान्ते—यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या
बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां सिद्धये—उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चेतानि कारणानि निबोध मे मम
सकाशादनुसन्धत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमवधारयति ।
“ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त
आत्मानन्तर्याम्यमृतः ” [श.प. १४।५।३०] “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” [चित्यु. १।१२+
तै. आ. ३।१।१३] इत्यादिषु ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ साङ्ख्ये कृतान्ते ’ इति न साङ्ख्य-
सिद्धान्तो विवक्षितः, तत्रेश्वरानभ्युपगमात्; करणातिरिक्तस्य
कर्तृत्वानभ्युपगमेन ‘ कर्ता करणं पृथग्विषयम् ’ इति कर्तृकरण-
विभागोक्त्यसम्भवात्, तस्य वेदविच्छेदत्वे तत्त्वोपदेशाय
तदुपन्यासायोगात्, अविरुद्धत्वेऽपि वेदमूलकत्वस्यैवाज्ञीकर्तृत्वत्वे
वेद एव विश्रमात्, अयौचित्याय च लुपिपरित्यागेन यौगि-
कायवलयमनस्य सर्वसम्भवेः; अतो वेदेष्वेव यथावस्थिततत्त्व-
निर्णयाय प्रवृत्तो भागः साङ्ख्यकृतान्तशब्देन विवक्षित इत्य-
भिप्रायेण निर्वैक्यं—सङ्ख्या बुद्धिरिति । प्रकरणादुरोधेन बुद्धि-
विशिष्टा हि यथावस्थितिः । यद्विह शास्त्रेणोक्तं ‘ पदाधीः
सङ्ख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः, स एव कृतान्तः,
कृतस्य कर्मणोऽस्मिन्नन्तः ’ इति; तदसत्, वेदान्तेष्वपि कर्मा-
न्वयस्य स्थापितत्वात्, लुपिपरित्यागे वाक्यमभाविन्युचित-
तमयोगस्यैव प्रदीतं युक्तत्वात् । अन्तशब्दो निश्चयपरतया
नैषादुद्भूतः पठितः; स एव बुद्धिर्ब्रह्मसाधिततया कृतशब्देन
विशेष्यत इत्यभिप्रायेण अनुसंहिते निर्णय इत्युक्तम् ।
यद्वा निर्णयशब्दोऽत्र निर्णीतवस्तुपरः; कृतान्तशब्दस्य सिद्धान्त-

पर्यायस्य तत्तदभ्युपगतायैक्यत्वात् । अत एव हि—अनु-
संहित इति विशेषितम् । न हि निर्णय एवानुसन्धातव्यः ।
अथवा प्राचां निर्णयः परैरुसंहित इति भावः । निर्णायकशब्द-
परो बाऽत्र निर्णयशब्दः । तदानीं ‘ प्रोक्तानि ’ इत्यनेन स-
न्वयः । सिद्धिशब्देन फलपर्यन्तत्वादिकमिहाविवक्षितम् ।
‘यत्कर्म प्रारभते, पञ्चैते तस्य हेतवः’ [१८।१९] इति
कर्मस्वरूपोपसम्यक्तेरेवानन्तरोक्तोरित्यभिप्रायेणाऽऽह—उत्पत्त-
य इति । ‘ मम कारणानि ’ इत्यवयवमभ्यान्मदीयानि कारणा-
नीत्युक्तेरिह द्वैशब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य स्वकीयत्वाभावेनानन्व-
यादुचितमन्वयमाह—मम सकाशादनुसन्धत्स्वेति ।
वक्ष्यमाणानां पञ्चानां यथादर्शनं विविके हेतुभावे मनससमा-
धानविधानार्थमिदमिति भावः । षड्विंशकमनभ्युपगच्छतां पञ्च-
विंशकं च कर्तृत्वारोपमात्राधिकरणं प्रतिपादयतां प्रकरणमिदं
विद्वदित्यभिप्रायेण यौगिकापेरतन्मनुपादयति—वैदिकी
बुद्धिः । शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मात्मोपकरणमिति बहुव्रीहिः ।
उपकरणं विवक्षितकार्यार्थयोगात् परिकरः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—पुनः सभ्यासं प्रपञ्चयितुं
ज्ञानसिद्धान्ते ॥ १३ ॥

६ ज्ञ. प्र. दी.—पञ्चेत्यादेः प्रकृतेन सङ्ख्याप्रतीतेस्ता-
माह—पुनरिति । न केवलं काम्यानां कर्मणां न्यासः
सभ्यासः, किन्तु कर्तृत्वविमानतयापञ्चेत्येवं प्राणुकं सभ्यासं
पुनः प्रपञ्चयितुं आत्मनोऽस्तृत्वे कियानिप्राप्तसङ्गादज्ञोकार्यं
कर्तृत्वे कथं तदभिमानतयागो युक्तः ? इत्याशङ्क्यपरिहाराय-
माभ्यस्यतिरिक्तान्त्व कर्मकारणान्याहेत्यर्थः । साङ्ख्यशब्दः

कर्मकारणान्याह—पञ्चेत्यादिना । साङ्ख्ये कृतान्ते

कापिलत्रये रुढः । कृतं कर्म तस्यान्तो निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यत
इत्युपनिषत्सु कृतान्तशब्दं कश्चिद्व्याख्यातवान्, तदुभयं निवर्त-
यितुमाह—साङ्ख्य इति । ज्ञानार्थः सिद्धान्तो ज्ञानसिद्धान्तः ।
सिद्धान्त इति शालं व्यर्थम्, कापिलत्रयस्य प्रसिद्धत्वात् ।
उपनिषत्त्वपि कर्मत्यागाप्रतिपादनात् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— पञ्चेति । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां साङ्ख्ये कृतान्ते पुरुषार्थे इति साङ्ख्यो वेदः स एव साङ्ख्यम् । स्वार्थेऽण्यत्प्रत्ययः । कृतो निश्चयो यत्र तत्कृतान्तर्, तत्र कृतान्ते प्रोक्तानि निश्चयाद्योक्तानि कथितानि । निश्चितार्थे वेदे प्रोक्तानीत्यर्थः । सिद्धये निष्पत्तये । सर्वकर्मणां शरीरादीनाम् ॥ १३ ॥

८ वें. म. गि.— स्यादेतत् ; परमार्थतः कर्तृत्वस्वभाव-
स्यात्मनः कथं सर्वकर्मसम्प्राप्तः ? इत्याशाङ्ख्य न कर्तृत्वमात्मनः
स्वभावः, किन्त्वधिष्ठानादित्यादास्याभ्यासप्रयुक्तः । तस्य च
निर्विकारत्वसत्त्वज्ञानेन युक्तभूताज्ञानाद्यानुच्छेदे निष्क्रिया-
त्मतत्त्वज्ञाननिष्ठारूपः सर्वकर्मसम्प्राप्तः सम्पद्यत इत्युक्त्यर्थ-
पञ्चमिदं वैयर्थ्यप्रथममधिष्ठानाद्विपन्नकमेकत्रात्मज्ञानार्थमवश्यमे-
वमित्याह— पञ्चैतानीति ।

हे महाबाहो ! कृतान्ते, कृतं कर्म, तस्यान्तः परितस्मासि-
द्धानोत्पत्त्या भवति 'सर्वं कर्माखिलं पार्ष ! ज्ञाने परिसमा-
प्यते' [७।१३] इत्युक्तेः । सा यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्त्य,
तस्मिन्साङ्ख्ये सत्त्वकस्याप्यते अनया आत्मेति सङ्ख्या
वेदान्तः । सङ्ख्यैव साङ्ख्यम् । स्वार्थेऽण् । वेदान्तशास्त्रे

सर्वकर्मणां सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि इयानि वक्ष्यमाणानि
पञ्च कारणानि मे ह्यज्ञाविबोधं जानीहि । अत्र 'मे निबोध
महाबाहो !' इत्यनेन मां विना नाम्थो वक्ता, त्वां विनाऽन्य-
त्रोपदेष्टव्यः पुरुषो नास्तीति दक्षितम् । 'साङ्ख्ये प्रोक्तानि'
इत्यनेन वेदान्ताद्योपदेशोऽयं विभासेन द्राष्टा इत्युक्तम् ।
मन्वात्मतत्त्वपरिवेदान्तैः किमर्थमनात्मभूतान्यवस्थूनि कर्मकार-
णान्युक्तानि ? इत्याशाङ्कानिरासाय कृतान्त इति साङ्ख्यविशेष-
णम् । अनात्मभूतान्यप्येतान्यात्मरूपेण गृह्यमाणत्वाददर्श-
नशून्यमिति तन्निरासायात्मनिविकर्तयतान्युक्तत्वा सर्वकर्मणां
मेतद्वैयर्थ्यदर्शने सति निष्क्रियात्मतत्त्वज्ञानं भवतीति
तदर्थमेतदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं भगवद्वर्तुत्वानुसन्धानपूर्वकम् । स्वकर्तृत्वानुसन्धानपरिहार उदीर्यते ॥ १ ॥ कर्तृत्वं
रक्ष्य मनुते सत्सु कर्तृषु पञ्चसु । स यथा निन्द्यते लोके तथा कृष्णेन शास्त्रतः ॥ २ ॥ पश्येद्गुणानां हेतुत्वं
यदा वैकृत्य वा हरेः । तत्र पश्येद्दमतायागः स्यात्फलकर्मणोः ॥ ३ ॥ तन्मन्त्रव्यामिपुरुषे (५ः स्वकीयैः करणा-
दिभिः) कर्तृत्वं शुद्धयतः स्थितम् । (जीवात्मना स्वलोकार्थं कर्माभ्यासभते ततः ।) स्वातन्त्र्यात्परतन्त्रे तु गौण-
मेवाभ्युपेयते ॥ ४ ॥ अतो ब्रह्मगतं कर्तृत्वादि जीवे तदंशतः । सर्वं कर्मफलं (चापि पुरुषस्य परम्य तत्) चार्थ्यं
पुरुषेण परत्र तत् । इति तत्त्वं भगवता भाष्यमाभाष्यतेऽन्ततः ॥ ५ ॥

पञ्चेति । कृतान्ते सिद्धान्ते कृतनिर्णये वा साङ्ख्ये प्रोक्तानि सिद्धान्तीकृत्योक्तानि सर्वकर्मणां सिद्धये
पञ्चैतानि कारणानि निबोध मे मम सकाशादप्येहि । साङ्ख्ये हि वेदानुरोधेन सूत्रनिबन्धो दृश्यते, तदनुरोधे
शरीरेन्द्रियप्राणजीवात्मनोऽप्यपरमात्मानमन्तर्यामिण्युत्तमं कर्तारं प्रत्याययति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मान-
मन्तरो यमयाति, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं स आत्माऽन्तर्ह्यन्यथैव" [श. प. १४।५।३०] "अन्तः
प्रविष्टः शास्त्रा जनानां सर्वतमा" [तै. ब. ३।११+चिन्तु. ११।१] इत्यादौ स्वातन्त्र्येण नियमानादिकर्तृत्वं
केवलस्य परमात्मनो बोध्यते इति । तदैककर्तृत्वं तदंशभूते जीवात्मनि सततं श्रुद्धं, अन्येषु प्राकृतं निषिध्यते
तदंतदप्रे रक्षणीमविष्यति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— ननु सङ्कलपरित्यागेऽपि कर्मकर्तृ-
फलं तु सम्भावितमेव, भोजनवृत्तिवदौषधार्थमक्षितमादकद्रव्य-
भोजनादवत्, वास्तव्यं कर्म न भवेत् ? इत्याशाङ्क्याऽऽह—
पञ्चैतानीति श्लोकपञ्चकेन । हे महाबाहो ! फलत्यागक्रिया-

करणसमर्थ ! सर्वकर्मणां सिद्धये फलसाधये साङ्ख्येऽप्यामात्या-
निर्णायके कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः समासिर्यत्र स
कृतान्तो वेदान्तस्तस्मिन् प्रोक्तानि । एताम्यथे प्रोक्तमानानि
पञ्च कारणानि मे मतो निबोध जानीहि ॥ १३ ॥

११ नो० भा० दी०— नन्वात्मनः कर्मापेक्षामित्यसिद्धं यद्वर्तुत्वानुसन्धानं तर्हि योषिदिभट्टहृद्यादिबहार्थं ।
एतं वास्तवमेव सद्विद्याध्यस्तकर्तृत्वेनादृतमिति शास्त्रहृष्ट्या कर्तृत्वविरोधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते । इत्या-
शङ्क्यामित्तेन दृष्टार्थां योषिति दग्धत्वादशनेनैव कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्मापेक्ष्यासम्भवादायं निरस्य
द्वितीयमुपाशङ्कित्वाद्यन् पीठिकामारुच्येति— पञ्चेति । महाबाहो ! सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि
पञ्च कारणानि निर्वर्तकानि ये पञ्चमात्मिणोऽप्यवस्थूनि, तेष्वनेन विद्याधोत्पादनाय कारणानां समूलत्वासाह-
क्ये कृतान्ते प्रोक्तानीति । सत्यमिदमिदं कथयन्ते पञ्चमीति कृतान्ते तेष्वन्यात्मानामपवादार्थक्यापि यस्मिन्सत-

त्साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रम् । तदेव विशिनष्टि— कृत्वान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते' [४।१३] इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिर्दर्शनात्, तस्मिन्साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कानि तानि ? इत्युच्यते— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःख-
ज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिकं शब्दा-
द्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्वादशसङ्ख्यं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्याः, दैवं
चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मार्थान्यधिष्ठानादीनि मानमूल-
त्वाज्ज्ञेयानीत्युक्ते, इदानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति—
कानीत्यादिना । प्रतीकमादाय व्याकरोति— **अधिष्ठान-**
मिति । उपाधिलक्षणो बुद्ध्यादिरुपाधिस्तल्लक्षणस्तत्त्वबलाजो
बुद्ध्याद्यनुविचार्या तद्वर्मानाम्मिति परस्परानुद्धितस्तत्प्रधान
इत्यर्थः । तत्र कार्वैल्लक्षणमनुमानं सूचयति— **शब्दादीति ।** ज्ञाने-
न्द्रियाणि पञ्च, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्या-
त्वम् । चेष्टाया विविधत्वाच्चानाप्रकारत्वं, तदेव स्पष्टयति— **वाय-**
वीया इति । पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वं, न हि प्राणापानादिवेष्टानां
मिथः सङ्गरोऽस्ति । दैवमेवेति विशदयति— **आदित्या-**
दीति ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरैतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं वा
धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तचेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्मा-
धर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो
हेतवः कारणानि । नन्वेतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म
प्रारभते' इति । नैष दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं, तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च
जीवनलक्षणं त्रिवैधं राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैः साधनेर्भुज्यत इति
पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां
सर्वकर्मसिद्ध्यर्थत्वं स्पष्टयति— **शरीरेति ।** ननु जीवनकृतं
निमेषोन्मेषादिकर्मन्तरं साधारणमस्ति तत्कथं राशिद्वयकरण-
मिति ? तत्राऽऽह— **यच्चेति ।** अधिष्ठानादीनां कर्ममात्रहेतुत्वं
प्रतिहाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तेति शङ्कते—
नन्विति । पूर्वापरविरोधं परिहरति— **नैष दोष इति ।** ननु
जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनियेष-
बाद्यत्वात्तद्देहादिनिर्वर्तनीत्याशङ्क्याऽह— **तदङ्गतयेति ।**
तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्याङ्गं चक्षुरादि तन्निष्पाद्यत्वेन
जीवनकृतं दर्शनादि प्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमङ्गिह-
मित्यर्थः । देहाधारम्ये त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मान्तर्भावोऽपि
कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं ? फलोपभोगकाले
कारणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशङ्क्य जन्मकालमाविनो भोग-
कालमाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तत्प्रेवाम्बान्भावान्मेवमित्याह—
फलेति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— तदिदमाह— **अधिष्ठानमिति ।** न्याय्ये शास्त्रसिद्धे विपरीते प्रतिषिद्धे वा
सर्वस्मिन् कर्मणि शरीरे वाचिके मानसे च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानं शरीरम्, अधिष्ठीयते जीवात्म-
नेति महाश्रुतसङ्घातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च— 'ज्ञोऽज
एव' [ब्र. सू. २।३।१८] 'कर्ता शास्त्रार्थवच्चात्' [ब्र. सू. २।३।२३] इति च सूत्रोपपादितम् ।
मी. वृ. ४०

४ वे. ता. चं.— उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनरुक्तिः परमते विरोधं चाभिप्रेत्याऽऽह— तदिदमहेति । तत् श्रुतिसिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्यायं न्यायादनपेतं च धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतं [अष्टा. ४।४।१२] इत्यनुशासनात् । न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तरान्तोक्तिश्चाद्वयुत्पत्त्यनुशेषाच्च शास्त्रमेवावसन्वत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— शास्त्रसिद्ध इति । शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षायां तदन्त्यदेति वक्तव्यम् । विहिते निर्दिष्टे विपरीतशब्दश्च निषिद्धे स्वरसः, कैमुत्येन च लौकिकं लभ्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह— प्रतिषिद्धे वेति । सर्वस्मिन् कर्मणीति फलितोक्तिः । यथा शारीरमानसचाचिकेषु कर्मेषु शरीरादीनां प्राधान्येन प्रतिनियतम्, न तथाऽस्मी पञ्च हेतवः अपितु प्रतिस्मरं पञ्चाप्यपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरत्वायुक्तिकः । पञ्चहेतुकेषु सर्वेषु कर्मसु प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादभिप्रायः । यद्यपि जगत्पृष्ठादिषु परमात्मैव कारणं, तथापि क्षेत्रज्ञकर्तृकेषु परमात्मना स्वैच्छादेवसुपकरणकृतान्तेनातीत्यभिप्रायेण हेत्वन्तरोक्तिः ।

३ रा. भा.— कर्णं च पृथग्विधं— वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं, पृथग्विधं कर्म- निष्पत्तौ पृथग्व्यापारम्; विविधा च पृथक्चेष्टा— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना- शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदमिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः ।

४ वे. ता. चं.— कर्मात्पत्तिहेतूपन्यासात्करणशब्दोऽत्र कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह वागिति । यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणां तत्तद्विषयज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्वमस्ति, तथापि बहुमात्रेणाभ्युचितेषु मनसा सङ्कल्पैव कर्मकरणान्मनसश्चान्यव्यापारव्यवधानमावात्— समनस्कमित्युक्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिरूपि साधारण्यत्कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । ‘शरीरवाक्यनोभिः’ इत्यत्रैवोक्तेः मनसः सङ्कल्पदिकर्मापेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववादः । साङ्ख्यैरत्येवमेवोक्तं— ‘बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरधोत्रप्राणोत्समन्तव्याक्यानि (स्पर्शनकानि) । वाक्पाणिपादापायुपस्थानकर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्’ [वा. का. २६; २७] इति ।

कर्मेहेतुषुप्रादीयमानेषु ‘पृथग्विधम्’ इति विशेषणं तदुप- युक्तव्यापाराख्यविचारमित्याह कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापारमिति । वागादित्येकैकस्य वचनादानविहरणोत्सगानन्द- सङ्कल्पादिक्रियाव्यापारो हि मिथो विलक्षणः । प्रयत्नमूला शरीरादिक्रियैव हि चेष्टेत्युच्यते; अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारण-

‘अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः’ [म. भा. १।२।३०।१४] इति काराव्याऽऽह वशिष्ठः; तदनुसारेणाऽऽह— अधिष्ठानं शरीर- मिति । श्रुतिश्च— ‘अथक्वमर्त्यं वा इदं शरीरमातं स्तुता तरेण (तदस्या)— दशतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्’ [छां. २. ८।१२।१] इति शरीरऽधिष्ठानशब्दं प्रयुङ्क्त । ‘क्षुत्प्लुतो बहुलम्’ [अष्टा. ३।३।१२] इति कर्मार्थतया शरीर- अधिष्ठानशब्दं व्युत्पादयति— अधिष्टीयत इति । अधिष्ठान- जीवस्यापि परमात्माविष्टेत्यातथावच्छेदाय जीवात्मनेति विशेषितम् । जीवाविष्टेत्यस्यापि करणादेः पृथङ्निर्देशात्सङ्को- चायाऽऽह महाभूतसङ्घातरूपमिति ।

विश्वकर्तुरिह दैवशब्देन पृथग्ग्रहणात् कर्तृशब्दस्य चात्र ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारि’ [पृ. मी. ३।७।१८] इति न्याय- सूचनार्थत्वाच्च कर्ता जीवात्मैत्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञान- चिकीर्षापूर्वकप्रयत्नयोगित्वं; ज्ञानमात्रस्यात्मनो ज्ञातृत्वा- सम्भवात्तन्मूलं कर्तृत्वमपि न स्यादित्यत आह— अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । ‘जोऽत्र एव’ [न. सू. २।३।१८] इत्यादिसुप्रसङ्गं, श्रुत्यादेरपि तत् एवाकर्ण्यत ।

मित्यात्माश्रयः स्यात्; तत्राऽऽह— चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरिति । अमिधीयत इति शब्देन प्रतिपक्षमत्रं विवक्षितम् । अत्र तदेतावन्मस्मिन् लक्षयितव्ये वागनादां करणादिशब्देरुत्पातत्वात्प्राणवर्षादादिषु करणानां शरीरस्य च स्थित्यतिप्रवृत्तेः प्राणायत्तत्त्वभुतेः प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्तैत्यभिप्रायेणाऽऽह— तद्वृत्तिवा- चिनेति । चेष्टाशब्देनेति पूर्वैणाप्यवयवः ।

प्राणसंवादादिसमारेणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं हेतुर्वैविध्यं च विवृणोति— शरीरेन्द्रियेति । पृथक्लब्धविशेषशब्दोः पौनस्त्यपरिहारायाऽऽह शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापा- नादिभेदमिन्नस्येति । अधिष्ठानकर्तृकरणव्यापारापेक्षया शरीरेन्द्रियवर्गेरूपविषयभेदेन च पृथक्त्वं प्राणादिभूतिभेद- प्रतिनियतोच्छ्वासनिषेधोन्मेधादिव्यापारैर्वैविध्यं चेति भावः । पञ्चात्मशब्दोऽत्र पञ्चवृत्तिवत्परः; तथा च सूत्रं— ‘पञ्चविधमनो- बध्यपदिश्यते’ [ब्र. सू. २।२।१२] इति । पञ्चवृत्तिर्लोपिथ नागकूर्मह्रकदेवदत्तवन्नस्यपञ्चवृत्त्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रशङ्का ।

३ रा. भा.— ‘दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ अत्र कर्महेतुकलापे दैवं पञ्चमं-परमात्मान्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुत्वित्यर्थः । उक्तं हि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१।५।१५] इति । वक्ष्यति च— ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन! तिष्ठति । आमगन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया [१८।६१] इति; परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं— ‘परात् तच्छुतेः’ [ब्र. सू. २।३।४१] इत्युपादितम्

४ वे. ता. चं.— 'देवं चैवात्र पञ्चमम्' इत्यत्र देवाख्य-
प्रधाननिर्धारणार्थमेतत्प्रत्ययवृत्ताद् इत्याह— अत्र कर्महेतु-
कृष्ठाप इति । परमात्मनः पञ्चमत्वात् परिगणने श्रुत्यर्थपाठादि-
कृत्वा सम्भवान्नाहः कर्मवर्तित्वेन यथा सम्भवः परिगणनेऽपि 'पञ्च-
मम्' इति पूरणे निवेद्ये प्रयोजनाभावात् यथा कठवल्क्याम्—
"हन्दिभ्यस्यः परा ह्यर्थाः" इत्युपक्रम्य "महतः परमव्यक्त-
मन्यकान्तपुरुषः परः । पुरुषान् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा
गतिः" [१।१।१०, ११] इतीन्द्रियादिसमस्तप्रवृत्तौ प्रधान-
हेतुः परमपुरुषो वशीकरणीयकाष्ठात्वेन निर्दिष्टः, तद्विहायोप-
भ्रमिप्रायेणाऽह— परमात्मान्तर्यामीति । ननु 'देवं पुराकृतं
कर्म' 'देवं विष्टे भागधेयम्' [अमरः १।१।२८] इत्या-
दिषु प्राचीनकर्मरूपमप्यवर्णयताम् देवशब्दं पठन्ति; तस्य
च हेतुत्वमुपपन्नम्; अतः कथमत्र परमात्मैतुच्यते ? इत्थं
न हि प्रागेव विनष्टानां कर्मणां स्वरूपेण हेतुत्वं सम्भवति;
अतः कर्मजन्यादहस्वरूपमपुरुषसङ्केतस्यैव हेतुत्वं वक्तव्यं; ततो
वरं तस्यैव देवशब्देन प्रतिपादनम् । अस्ति च देवशब्दस्य
देवतपराययताऽपि लोकवेदयोः प्रसिद्धिः; यथा— "सत्यं सत्यं
पुनः सत्यमुद्धृत्य भुञ्जेत्युच्यते । वैश्वशाखात्परं नास्ति न देवं
केनवात्परम्" [नृ. पु. १।८।३३] इति । नष्टत्रार्थान्तरं
सम्भवति । एवं श्रीमश्वामायणेऽपि— "स्वाधीनं समतिक्रम्य
मातरं पितरं गुरुम् । अस्वाधीनं कथं देवं प्रकरिरेभिराधयते"
[बा. रा. २] इति । तथा समापवर्णि— "भूयतां परमं देवं
बुद्धिर्मेमांसाऽपि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वधृष्टो महायुतिः"
इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे— "आर्षे छन्दश्च
मन्त्राणां देवतं ब्राह्मणं तथा" इति । उक्त एवाथैः पुनः "आर्षे
छन्दश्च देवं च" इत्यादिनाऽपि निर्दिश्यते । तत्रैव दैत्यमोहनार्थे
प्रजापत्युपदेशानुवादे "आत्मानं पूजयेत्सिन्धुं भूषणाच्छादना-
दिभिः । स्वदेह एव देवं स्यादम्यदैवं न विद्यते" [यो. या.]

इति । तथा— "देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च देवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्माद्देवा हि दैवतम्" । [वि. सं. २२. ३.]
इति । अस्मिन्नपि शास्त्रे "साधिसुनाधिदेवं माम्" [७।३०]
इति प्रस्ताव्य "अधिदेवं किमुच्यते" [८।१] इति प्रथमं
"पुरुषश्चाधिदेवतम्" [८।४] इति प्रतिवक्ति । छान्दोग्ये (?)
च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते
— "तस्योपनिषदहः" [बृ. उ. ५।५।१३] इत्यधिदैवतं
"तस्योपनिषदहं" [बृ. उ. ५।५।४] इत्यध्यात्मम् ।
इति । एवमन्यत्रापि दृश्यम् । अन्यैरपि नाम देवशब्दश्छु-
रायनुग्रहाकादित्यादिविषयतया व्याख्यातः । वयं त्वेदित्या-
दीनामन्यनुग्रहकं परमात्मानमिह देवं ब्रूयाम इति विशेषः ।
प्रयुक्तं च स्तोत्रे "प्रख्यातदेवपरमार्थविदां मतेषु" [स्तो. र. १५]
इति । लक्ष्मीकल्याणं च— "यमं प्रमाणं समयस्तदो यो वेदाश्च
तत्त्वं च तदिष्टदेवम्" इति । तस्माद्देवशब्दोऽत्र देवतापरायः ।
स चात्र सर्वप्रवर्तकहेतुपुरत्वाद्दिशेषकामावाञ्च परदेवताविषय
लञ्चित इति परमात्मान्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधान-
हेतुरित्युक्तम् । यथाऽहो सर्वेषामात्मा, न तथाऽस्य कश्चिद-
ल्यतः परमात्मा । तथा शरीरादेः प्रवृत्तौ जीवः प्रधानहेतुः,
तथा तस्याप्यवाविश्रमिप्रायेणान्तर्यामित्युक्तः । तद्विश्रमत्र
पूर्वापरान्तरां स्थापयति— उक्तं हीत्यादिना । ननु 'स्वतन्त्रः
कर्ता' [अष्टा. १।३।१९] इति कर्तृलक्षणमनुशिष्टम्; इह च
कर्तैति शेषज्ञ एव निर्दिष्टः; अतः कारकान्तरप्रयोक्तृत्वं कारका-
न्तराप्रयोक्तृत्वं च तस्याहोर्कर्तृत्वम् । तस्माद्देवमन्यत्राधिष्ठा-
दिवत्तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यत्राऽह— परमात्मायत्तं
चेति । उत्पन्नज्ञानविहीर्षावयज्ञस्य हि पुरुषस्य कारकान्तर-
प्रयोक्तृत्वादिः; ज्ञानाद्युत्पत्तिरेव तु परमात्मायतेति धृति-
सिद्धत्वात्, जीवस्य परायणकर्तृत्वं स्वतन्त्रं चाविरुद्धमिति
शारीरके स्वापनिमित्ति भावः ।

३ रा. भा.— नन्वेवं परमात्मायते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधि-
निषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः; इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतं "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धा-
नैवध्यादिभ्यः" [ब्र. सू. २।३।१४] इति; एतदुक्तं भवति— परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करण-
कलेवरादिभिस्तदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये
स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारभते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति
जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुरुतरशिलामहीरुहादिललादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुष-
साध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधभाक्त्वं च— इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— इममभिप्रायमज्ञानाद्युद्गादित्वपर-
मात्मनः प्रेरकत्वाच्चोदयति— नन्वेवमिति । ज्योतिष्टोमादिषु
यदि परमात्मा प्रेरयति, तदा न जीवस्य किञ्चिद्विषेयं; न हि
प्रबलेन ह्यियमागम्य गमनविधिः; अथ निरुपे, यथापि न विषेयः;
न हि दुर्बलस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः; एवं यत्र परमात्मा
प्रवर्तयति, तत्र निवृत्तेराशङ्क्यत्वाभिषेधो निष्फलः; यत्र तु न
प्रवर्तयेत्, तत्र तु प्रवृत्तेराशङ्क्यत्वात् निषेधापेक्षेति भावः ।

इयमत्र चार्वाकितरसमस्तविद्वान्तावलिचिनी चोद्यका—
"निग्रहानुप्रहाजान्पूर्वादष्टप्रचोदितः । निग्रहानुग्रहाहं इतीदं
घटते कथम्" इति । जीवस्य ज्ञानुत्पत्तौ त्वपारतन्त्र्याभावः
चोद्यत्वात् पारतन्त्र्येऽपि विधिनिषेधेऽर्थव्यतिरिक्तचोद्यमपि पञ्चमः
वेदतदुपनिषदोर्ग्रेषा भगवान्बादरायणः स्वयमेव परिजहारे-
त्याह— इदमपीति । विहितप्रतिपिद्धादिभ्योर्द्वैततुल्य एव
चेतनेन कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा उत्तरोत्तरेषु प्रवर्तयतीति ।

सूत्रार्थः । तत्र सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनासु कथं कृतप्रयत्ना-
पेक्षस्त्वच्यते ? वैयर्थ्यबोध्यस्य चावैयर्थ्यविद्वद्यर्थतया परिहारे
साध्याविशेषश्च स्यादिति शाङ्कर्यां सूत्रस्याभिप्रायिकमर्थमाह—
एतदुक्तमिति ।

अयमभिप्रायः— यत्तावदीश्वरस्य यन्त्रादिवत्सङ्कल्प-
कल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेवरणां समर्पणं, यच्च भूतलादि-
वत्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुणेन स्वस्वतः सङ्कल्पतश्च सर्वाधारत-
याऽवस्थानं, यदपि करणकलेवरणविधानशक्तिप्रदानं, यच्च
प्रवृत्त्यालम्बनवाद्यविषयपुरस्करणं, तत्सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र बोधावकाशः । एतावतैव
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत उच्यते । एवं
लम्बशक्तेः पुरुषस्य प्रवृत्तिकाले यत्कार्यनिष्पत्त्यर्थमीश्वरस्या-
नुमन्तृत्वं, तदपि न जीवस्य कर्तृत्वात् वारयति; अपितुतन्मना-
नीति न ततोऽपि विधिनिषेधवैयर्थ्यम् । न चैकस्मिन्नेव कर्मणि
परमात्माख्यकर्त्रन्तरसाहचर्यं जीवस्यानियोज्यताकारणं, प्रत्येक-
मशक्तेषु सम्भूय बहुभिरनुष्ठेयमानेष्वपि लोके विधिनिषेध-
तत्कलादिदृशैनात्यवृत्तिशक्त्येच्छावामन्येरनिवार्यत्वेन स्वात-
न्त्र्यादिसिद्धेः । एवं 'कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः'
[३।६] इत्यादिशब्धिं ज्ञानेच्छापुरस्कारेण प्रवर्तनादिच्छा-
विशोधादेव स्वभावसाक्षादिविधेयमूलत्वाजीवस्य कर्तृत्वं सुस्थितम् ।
अत एव ह्यत्र हेतुपञ्चके कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वैवैव
जीवो निरूप्यते; यत् करणकलेवरणविधानवाञ्छादिषु विषय-
प्रदानमहितप्रवृत्तावनिवारणमनुमननं प्रत्ययवायजननं च, तदप्य-
नादिवृत्तकर्मवैयर्थ्योपाधिकतया नेश्वरस्य वैयर्थ्यनैवृष्ट्युपादाकम् ।
प्रवृत्तिवैयर्थ्यस्यादृष्टवैयर्थ्यमूलत्वेऽपि तदेवाह— शाङ्कपुरस्कृति-
पाण्ड्य दृष्टादिकारणभूते । तद्वैयर्थ्यमिति विधिनिषेधावकाश-
लाभः । न हि पूर्वं यद्वादिकारणमहदं कृतमिति तेनैवेदानीं
यद्वादिकं निष्पद्यते, शाङ्कजन्त्युदधादिसापेक्षत्वात्तस्य । एवं

पापहेतुभूतमप्यहदं स्वबुद्धयै निवृत्तियोग्यतया शासनाह-
दशमापाद्य पापे प्रवर्तयति; तदपि तथेति, अन्यथादृष्टमूलत्वा-
द्विदाहितप्रवृत्त्यर्थे शास्त्रापेक्षेति वादिनः पूर्वोदोऽपि तथा
प्रसङ्गात्स्ववचनविरोधः । आदृष्टमूलत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः
साथैकं च शास्त्रं परैरनुगुणमभ्यत इत्यदृष्टमूलत्वेमेव नोपपद्येतेति
मन्यते; तदपि न, लौकिकविधिनिषेधयोरेति तथा प्रसङ्गात् ।
तत्रापि हि सामग्रीवैचित्र्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैचित्र्यस्य
किं 'गामान्य' इत्यादिनियोगेन अथ सोऽपि नियोगः
स्वसामग्र्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमध्यास्त इति
पश्यसि, एवं वैदिकनियोगोऽपीति सम्प्रत्येयाः । तर्हि लौकिक-
मपि नियोगं परित्यजाम इति चेत्— हत परस्परसंख्यवहार-
स्तुत्पत्त्याद्यसम्भवाद्द्विर्लोके लोकायतेनापीति सूचीभव । एवं
सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैयर्थ्यमूलत्वेऽपि कर्मसु शास्त्रे शास्त्रकाशे
तदेव शास्त्रमीश्वरबुद्धिनिषेधं चेददृष्टप्रतिपादितं, तत्रानियोग-
मीश्वरः प्रमाणबलादगवत इति न तत्र परिचोदनावकाशः ।
न चैव दोषः— यथोक्तमानाचार्यैर्वादिहं साम्बुवाहैः— 'वैयर्थ्ये
सति कर्मणामविषयः किं नाम कुयार्तकृदो ? किंवादातया ददीत
वरदो वाञ्छन्ति चेदुर्गतिम्' इति ।

तदयं चाचोक्तसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहार-
सारः— 'तत्तादृशदृष्टमूलशास्त्रवत्प्रत्यक्षदशान्वयात् । पुनस्तथा-
तथा दृष्टसम्पत्तिरप्यवयते । पुनर्यथायन्तत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया
पुमान् । प्रवर्ततेति तादर्थ्यात्सावकाशाऽव बोधान् ।' इति ।
अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृ-
त्वस्य परापेक्षत्वं सन्नित्यन्तेनोक्तं । **कर्मनिषेध**
इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषे जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयाम । तत्रापि
परस्य किञ्चित्कारः तदन्तरवस्थित इत्यादिनोक्तः ।
तं— कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः; स हि सर्वकर्तृत्युक्तम्; जीवस्य चाकर्तृत्वे
प्रमाणमुक्तम् । करणमिन्द्रियादि च । चेष्टाः क्रियाः हस्तादिक्रियाभिर्होमादिकर्मणि जायन्ते । ध्याना-
देरपि मानसी चेष्टा कारणम् । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । देवमदृष्टम् । तथा
चायास्यश्रुतिः— "देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः" इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. टी.— अधिष्ठानादि कारण एवान्तर्भूतमिति
वक्ष्यति, तत्प्रबोधनायाधिष्ठानं निर्दिशति— **अधिष्ठान-
मिति** । आदिपदेन युष्मादि । कर्ता जीव इति व्याख्यानम-
सदिति भावेनाऽह— कर्तेति । शरीराशब्दोभेः क्रियमाणानां
कर्मणां कर्ता कथं विष्णुः ? इत्यत आह— स हीति । उक्त-
मुपादितम् । तथापि जीवोऽत्र कर्ता किं न स्यात् ? इत्यत
आह— **जीवस्य चेति** । अपराधीनत्वाभिप्रायेणेदं निराकरणं,
पराधीनं कर्तृत्वमङ्गीकृत्यामन्त्र जीवो व्याख्यात इत्यविरोधः ।
भाष्यावधनताप्रीतिनिरासार्थमाह— **करणमिति** । आदिपदेन
बुवादि । भाष्यावधनार्थस्य साध्यत्वाचेष्टाप्रदणेन च गृहीतत्वाच्च ।
शायवीयाः प्राणापानावायेष्टाः (शां.) इत्यसत् । ऋष्याभिधाने

चेष्टात्वानुपपत्तेः । प्राणनाशभिधाने साध्यत्वात्कारकत्वाद्युपपत्ते-
रित्याशयवानाह— **चेष्टा** इति । क्रियाणां साधकत्वात्कथं
कारकत्वं ? इत्यत आह— **हस्तादीनि** । सावान्तरव्यापारं
हि करणं कारकमुच्यते । तत्राधिष्ठानादिदैवव्यापारिणो निर्दि-
श्यन्ते । क्रियाशब्देन त्वानन्तरा व्यापाराः । कारकाभिप्रायि-
रवान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजनने च प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।

नन्वत्र कारकाभिधानप्रसङ्गेऽधिष्ठानाद्येतेषां कर्मसम्प्रदाना
पादानानि कुतो नोक्तानि ? अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियाउपगमात्
कर्मादीनां तदभावादिता इति । तथा च वक्ष्यति— 'शरी-
राशब्दोभिर्यत्' [१।१९] इति । एवं तर्हि चेष्टाऽपि
वक्ष्यमा । ध्यानादिजनने करणद्वय मनसचेष्टाभावाद्युपगमात्

त्यत आह—ध्यानादेरपीति । आदिपदेन स्मरणं गृह्यते, ज्ञात एवार्थे ध्यानं भवति, ज्ञानं चास्तेन्द्रियसन्निकृष्टैव मनसा जायते, सन्निकर्षश्च मानसचेष्टाजन्यः, अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः । ननु नियतपूर्वक्षणे सत्कारणं न च ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति चिरातीतत्वात् । मनोनेत्यस्य साध्यत्वाद्दशानादेः । न च सन्निकर्षज्ञानद्वारा करणं तस्यापि चिरातीतत्वादित्यत आह—पूर्वतनीति । पूर्वतनी चिरातीताऽपि मानसी क्रिया सन्निकर्षद्वारा ध्यानादि-

हेतुसंस्कारकारणत्वेन भवति, ध्यानादेः कारणसंस्कारस्य स्थायित्वादित्यर्थः । दैवमन्तयामिष्यापार इति कश्चित्, तदसत् ; कर्तव्यमेवेवोक्तत्वात् । चक्षुराद्यनुप्राहकाः सूर्यादय इत्यपरः [वै. ब्र.] तदप्यसत् ; कर्णादिशब्दैरेव गृहीतत्वादिति भावेनाऽह—दैवमदृष्टमिति । उक्तमर्थं धृतिस्मत्प्राप्ताऽपि समर्थयते—तथा चेति । देह इत्युपलक्षणम् । हेतुः कारणम् । कर्म हेत्विति कश्चित्पाठः, तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—तानि कानि ? इत्यत्रोच्यते—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता योऽहमीश्वरोऽस्मीति मन्यते, करणं च श्रोत्रादीन्द्रियं पृथग्विधं पञ्चधा, विविधा नानाप्रकारा पृथक्चेष्टा प्राणादिवायूनां प्रवृत्तिः । अत्र कारणवर्गे पञ्चानां पूर्णं दैवम् ॥ १४ ॥ शरीरेति । शरीरं च वाक्च मनश्च शरीरवाङ्मनसि, तैर्यत्कर्म क्रियारूपं प्रारभते नरो न्याय्यं वा शास्त्रीयं वा [विपरीतं वाऽशास्त्रीयं वा] तस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

८ वै. ब्र. गि.—तान्येवाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं कर्तृकरणक्रियाश्रयं शरीरम्, कर्ता अहङ्कारश्चिदचिद्रूपिः, ज्ञानकर्मैन्द्रियभेदेन पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुरादिकम् । विविधाः नामकूर्मकृकदेवदत्तधनजयभेदेन प्राणापानादिभेदेन चानेकप्रकाराः पृथगसङ्कीर्णश्चेष्टाः क्रियाः तत्प्रधानाः प्राणादयः, दैवं चक्षुराद्यनुप्राहकमादित्यादि, तेषाम् कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चस्वसङ्ख्यापूर्णम् ॥ १४ ॥ एवमधिष्ठानादीनि पञ्चोक्त्वा तेषां कर्मकारणत्वमाह—शरीरेति । न्याय्यं शास्त्रीयं वा विपरीतमशास्त्रीयं वा यत्कर्म

शरीरवाङ्मनोभिर्नरः प्राणी प्रारभते निर्वर्तयति, तस्य सर्वस्य कर्मणः एते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । एवं पञ्चभिरारम्भमाणमपि कर्म शरीरं वाचिकं मानसिकमिति त्रैविध्यप्रसिद्धा त्रिवेषान्तर्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शरीरं च वाक्चेति विगृह्य ततः समस्तस्य शरीरवाक्पदस्य मनःपदेन दृष्टः, न तु केवलवाक्पदस्यैव चतुरादिसूत्रनिपातितं [अष्टा. ५।४।७७] वाङ्मनस्तेत्यकारान्तत्वं भवति ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि अधिष्ठानमिति । शरीरवाङ्मनोभिरिति न्याय्यं शास्त्रीयं, विपरीतं निषिद्धं वा, अन्यत्सर्वं कर्म शरीरं वाचिकं मानसं च; तस्य पञ्चेते हेतवो भवन्ति । तान्याह—अधिष्ठानं प्रथमं शरीरं कारणं, कर्ता जीवात्मा साहंकारो ज्ञाता संज्ञात एव 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इति सूत्रात् ; करणं च समनस्कं चक्षुश्श्रोत्रादिज्ञानकर्मभेदात् पृथग्विधं गृहीतं; कार्यस्वरूपतो विविधाश्चेष्टाः प्राणादीनां वृत्तयोऽत्र कर्मणि हेतवः । दैवं च पञ्चमं अदृष्टमिति कैचित् (माध्वाः) । वस्तुतस्तु पञ्चसङ्ख्यापूर्णमुत्तममन्तर्व्याप्तिरूपं कर्ममात्रनिष्पत्तौ प्रबानं, हेतुरित्यर्थः । उक्तं हि प्राक् भगवता पुरुषोत्तमेन स्वान्तरे स्वरूपमाहात्म्यं 'हृदि सर्वस्य विष्ठितं' [१।३।१८] इति । श्रीमदाचार्यैरप्युक्तं—'कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवन्निमित्तम्' इति । तथा च सूत्रेष्वपि तदन्तरात्मायत्तजीवात्मदेहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं 'परानुवृत्तेः' इत्युपपादितं 'यथा च तक्षोभयथा' [ब्र. सू. २।३।४०] इति ।

अत्र भाष्यकारः—'ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वमोक्तृत्वभेदो दृश्यते; तथा च कर्तृत्वमोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत्, न; यथा तक्षो रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति पीठं वा; स्वतो न व्याप्रियते वास्यादिद्वारेण वा, चकारादस्ये स्वार्थकचरितः । अन्याथमपि करोतीति चेत्प्रकृतेऽपि सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपं पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा च स्वार्थं परार्थं कर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् । अन्यच्च—'परानु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४१] इति । कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदशत्वात् ऐश्वर्यादिवत् ; न तु जडैकगतं' इति । अतः 'नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा' [ब्र. सू. ३।४।२३] इति सर्वकर्तृत्वं पठते । कुत एतत् ? अतः; तस्यैव कर्तृकार-

यितुत्वश्रवणात् “ऋयुभिनीषति तं साधु कर्म कारयति यमबोनिनीषति तमसाधु कारयति” इति ‘सर्वकर्ता, सर्व-
भोक्ता, सर्वनियन्ता’ इति सर्वरूपत्वात् भगवति दोषः । तथाच सूत्रं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैष्यार्था-
विभ्यः’ [ब्र. सू. २।१।४२] ननु वैषम्यनैवेष्टव्ययोर्न परिहारः, अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितुवादिति पक्षं तु-
शब्दो निशङ्क्यति प्रयत्नप्यन्तं कियत्कृत्यं ५३ तस्याऽऽकथ्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं वा
पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रप्तनाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति सर्वत्र तद्व्यवस्थाय तदानीं फलदातृत्वे या
इच्छा तामेवानुवदति ‘हर्तृनिनीषति अर्धोनिनीषति’ इति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैषम्यपत्तिः, अप्राप्ता-
णिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदांश्चकार,
ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि, न चानीश्वरत्वं मर्यादामार्गस्य तथैव निर्णयात् यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्ये” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तान्येवाऽ— अधि-
ष्ठानमिति । अधिष्ठानं लिङ्गशरीरं, कर्ता कर्तृत्वान्नकाभिमान-
रूपोऽहङ्कारः, करणं चेद्विद्याणि, पृथग्विधं अनेकप्रकारकम् ।
चकारेण स्वाधिदैविकसहितम् । विविधाः कार्यकारणफलादि-
विरलेकप्रकारकाः । पृथग्भूताः भिन्नरूपेण जाताः प्राणादीनां
चेष्टा व्यापाराः । अत्र एतन्माध्व एव सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी देवं
पञ्चमं मुख्यं कारणमित्यर्थः । एवकारेण तद्विशोबेनान्येषां
कारणत्वञ्चकम् ॥ १४ ॥

पञ्चानामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह— शरीरेति । कर्म त्रिविधं
शारीरं, वाचनिकं, मानसिकम् । अतः शरीराद्यान्तोर्भिर्गर्कम
नरो मनुष्यः प्रारभते न्याय्यं वा मदाज्ञया मदिच्छाकृत्यं,
विपरीतं स्वफलमोगार्थरूपं विपरीतमन्याय्यं वा प्रारभते तस्यैते
पूर्वोक्ता पञ्च हेतवः, कारणरूपा इत्यर्थः । विकल्पवाचकत्वा-
शब्दद्वयेन मदिच्छाज्ञानाभावे न्याय्यस्य वेदोक्तत्वेनावश्यात-
स्याऽपि विपरीतत्वं तज्ज्ञाने विपरीतस्याऽपि न्याय्यत्वमिति
ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नो० भा० दी०— तान्येव पञ्च गणयति— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादी-
नामभिव्यक्ताप्रयो देहः, तस्यानात्मत्वं चावार्कव्यतिरिक्तसमस्तवादिषिद्धम् । तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टविदा-
भासः प्रमाता नामाहम्प्रत्ययविषयोऽहङ्कारस्तथेत्यनेन तद्वदेवानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रत्ये च
तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाशं विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य
श्रूयते— “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” [बृ. उ. २।४।१२] इति ।
“यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्सन्नन्त्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि व्युत्सन्नन्ति” [बृ. उ. २।१।२०] इति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धम् ।
करणं च शब्दाद्युत्पत्तिविसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । तथा
विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणनादिरूपाः । दैवं पुण्यपारुषं तत्तत्करणानुमाहकसूर्यादिदेवतारूपम् । पञ्चमं
पञ्चानां पूरणम् ॥ १४ ॥

शरीरेति । न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयम् । विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयम् । ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते
पञ्चैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्धमुच्यते । नैष दोषः— अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तु-
र्वाङ्मन इति करणस्यारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य दैवस्य च सङ्गहात् । सर्वेषु कर्मसु
पञ्चानां समानेऽप्युपयोगे विविधप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शरीरं कर्म, इदं
मानसं, इदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्दिरोधः ॥ १५ ॥

आत्मनि कर्तृत्वोरो कुर्वतो दुर्मतिरिव ।

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धिः स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

* “एव ह्येनं साधु कर्म कारयति तं मेयमन्वानुनेषत्वेण एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुमुत्सते”
[३।५] इति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीयं श्रुतिरूपम् ।

१ शां. भा.— तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवं सति, एवं यथोक्तेः पञ्चभिर्हेतुमिनिर्वर्त्ये सति कर्मणि । 'तत्रैव सति' इति दुर्मितित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेष्व्वात्मानमनन्यत्वेनाविधया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्य-
विद्वान् ; कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशस्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात् ; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्म-
वाच्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरेव ; अतोऽकृतबुद्धित्वात् स पश्यत्या-
त्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः ; अतो दुर्मतिः, कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽज्ञज्ञ जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता
मतिरस्येति दुर्मतिः, स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाऽश्रेषु धावत्सु चन्द्रं
धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येयु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापा-
द्यादिपुनरेतेष्व्वात्मस्वरूपदृष्टिमनुवदति— तत्रेति । तत्परमार्थ-
योग्यं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीकमादाय पूर्वणं सहास्रार्थं कथ-
यति— एवमिति । अधिष्ठानादीनामुक्तीत्या कर्तृत्वे सत्य-
न्यगतं कर्तृत्वमात्मनो यतोऽप्यारोप्य पश्यति, अतो दुर्मति-
रित्यात्मनि कर्तृत्वं पश्यन्नित्याह— तत्रैवमिति । कर्तारमि-
त्यादि व्याचष्टे— तत्रेत्यादिना । तेष्वधिष्ठानादिषु तैरधिष्ठा-
नादिभिरारोपितात्मभावैरित्यर्थः । अकर्तारमात्मानं कर्तारं
पश्यतीत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह— कस्मादिति । ननु शास्त्र-
संस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्तात्मभावो कर्तृत्वं तस्यानुमन्यते, नासौ
कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि भवत्यकृतबुद्धिस्तत्राऽह— योऽपी-
ति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुसारित्यायैश्वा-

नाहितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः । कौटस्थ्यमात्मन-
स्तत्त्वं याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्त्वमविद्याकृताधिष्ठानादिकृतत्वे-
नाऽऽत्मासाक्षितत्वात्मात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतदवधार्यः ।
दुष्टत्वं स्पष्टीकृतं दुर्मितित्वं विवृणोति— जननेति । 'अहं
कर्ता' इत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुस्तदहंजनमस्तीत्यत्र दृष्टा-
न्तमाह— यथेति । तिमिरोपहतचक्षुरनेकं चन्द्रं पश्यन्नपि तत्त्वतो
न तं पश्यति, एवमविद्वानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं
पश्यतीत्यर्थः । अधिष्ठानादिष्वधिष्ठानात् सम्बद्धात्मनः स्वात्मानि
तद्वत्क्रियायोरे दृष्टान्तमाह— यथा वेति । अन्येषु बाह्येषु
पुरुषेषु धावन्नकर्तृषु वाहने स्थितः स्वात्मानं प्रधानकर्तारम-
विषेकादभिमन्यत तथाऽधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्वत् स्वात्मानं
कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मान-
मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः विपरीतमतिः, अकृतबुद्धित्वात्— अनिष्पन्नयथावस्थितवस्तुबुद्धित्वात् ;
न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— यथेवं पञ्चानां हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता,
तर्ह्यैकैवानुसन्धानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात् ; विधिनियेषादि-
संरक्षणाय कर्तृत्वं तावदुत्पत्त्यजम् ; न च सहकारिणिरपेक्षकर्तृत्वं
प्रतिषिध्यत इति वार्य्यं ; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधयोगात् ।
न हि कश्चिदेहेन्द्रियदण्डचक्रादिनिरपेक्षः करोमीति मन्यत इति
शङ्कायां नियन्त्रन्तरनिरपेक्षस्वाभाविककर्तृत्वप्रमदस्य देहाद्यात्म-
प्रमत्तां चानेकाधीने कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारण-
मकर्तृत्वानुसन्धानमित्युच्यते 'तत्रैवम्' इति श्लोकेन ।
परमात्मानुमतिपूर्वके इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुमुग्रहः ।
आत्मानमिति स्वात्मानमित्यर्थः । अत एव च कर्तृशब्दो-
पेतः न पूर्ववत्सिद्धमपेक्षः ; इतरथा कर्मप्रारम्भहेतुमित्यव्याहार-
प्रसङ्गाच्चेन्नभिप्रायेणाऽह— केवलमात्मानमेव कर्तारमिति ।
तुष्टादेशावधारणार्थो व्याख्यातः । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा
केवलशब्दोक्तव्यक्त्यर्थ एवाकारः ।

मन्त्र केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति
चेत्, न, चतुर्भिः सम्भूयकारेण प्रसृतो तत्त्वभिन्नान्तरायां

तत्त्वबन्धेनार्थस्वप्नस्वप्नस्वात्मापेक्षितत्वाच्च । तत्र यत्परैरक्षम्—
'आत्मनोऽविक्रियत्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभिः संहतत्वात्तुपपत्तेः
विक्रियावतो ह्यनेः संहतनं, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात् ; नन्व'
विक्रियस्यात्मनः केन निरसंहननमस्तीति न सम्भूयकारित्वमुप-
पद्यते' इति ; तदन्तः, स्वकृतोत्पत्त्यापि विकारहितत्वात्मानः
'दारण्यमित्येयां तैले तिले तद्वत्प्रमाणपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी
चेतनात्मात्मबेदनः' इत्यादिभिः शास्त्रैर्द्वयान्तरेण संहननस्य
ज्ञानचिकीर्षायाधारतया सहकारिभिः सम्भूयकर्तृत्वस्य च
स्थापनात् । अन्यथाऽत्रापि 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१५]
इति कर्तृरपि हेतुत्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रसङ्गादिति ।

'स दुर्मतिः' इत्येतदुक्तत्वेवावुवाहः ; अन्यथा पौन-
स्वत्यादिस्यभिप्रायेणाऽह— विपरीतमतिरिति । अकृत-
बुद्धिरिहाध्यात्मशास्त्रैरनिष्पादितबुद्धिः ; तदाह— अनिष्पन्नैति ।
'यः पश्यति, न स पश्यति' इति व्यावातात् सदापि दर्शन-
मयथाभावेनावच्छिन्नतया— निन्यत इत्यभिप्रायेणाऽह— न
यथावस्थितमिति । बाह्येषु यथावस्थिति दर्शनसम्भवात्प्रसङ्गे

विषये नियच्छति कर्तारमिति । स्वभावार्थशास्त्रप्राप्त्यन्त-
रित्येव न प्रवर्तते; अवश्यकर्तृव्येषु स्वभावाद्विप्रतिषेधमपि

स्वस्मिन्विशिष्टानादिषु च यथांशं कर्मकथनमस्य प्रवर्ततेति
हृदयम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—केवलं निष्क्रियम् । एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्ब्रह्मन्ति हीति तत्रैव ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.—न चैवं जीवस्य कर्मकारणेष्वनन्तमपि
व्याख्यायमाने “तत्रैवं सति” इत्युत्तरवाक्ये केवलमिति न
युज्यते, एकाकिनमात्मानं कारणत्वेन मन्यमानस्य निन्दया-
ऽस्य सहायस्य कारणत्वप्रतीतिरित्यत आह—केवलमिति ।

नात्र केवलशब्द एकाकिनमनः, किन्तु निष्क्रियत्वात्; तदुक्तिश्च निन्दोपपादनार्थेति भावः । केवलशब्दस्य निष्क्रिया-
र्थत्वं कुतः ? इत्यत आह—एनमिति । तत्रैवायास्युक्त-
वैवोक्तम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र कर्मण एवं सति कर्तारं क्रियानिर्गुणिकारणं प्रत्यगबोधरूपं केवलमसह्यं तु
यः पश्यति यो जानाति अकृतबुद्धित्वाच्छास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्, न स पश्यति न स
जानाति दुर्मतिः तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमविद्याकृतं, न वास्तवं कर्तृत्वमस्तीति । आत्मानं नित्यबुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वरूपं प्रतिपद्यमानस्य साङ्ख्यज्ञाननिष्ठस्य योगिनः सकलकर्मसंन्यास एवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वं. ब्र. गि.—यद्वैश्वविद्यानादीनां कर्मकारणत्वस्युक्तं
तदाह—तत्रैवमिति । तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्कर्मणि
एवं सति यथोक्तैर्विद्यानादिभिः पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति अतिनि-
र्वर्तकं अथ च केवलमसङ्गोदासीनस्वभावम् “साक्षी चेता
केवलः” [ये. उ. ४।१।१-ब्रह्मो. ३] इति श्रुतेः; अतः
कर्तृत्वानर्हमेवात्मानं परंतु कर्तारं पश्यति, स न पश्यत्य-
ज्ञानी । कुतः ? अकृतबुद्धित्वात् शास्त्रन्यायाभ्यामसंस्कृतबुद्धि-
कत्वाद् । तथा हि—साक्षं तावत् “असङ्गो ह्ययं पुरुषः”
[ह. उ. ४।३।१५; १६] “असङ्गो न हि सज्जते” [ह. उ.
३।५।६; ४।२।४; ४।२।२६; ४।१।५] इत्यात्मतत्त्वस्याङ्गो-
दासीनत्वभावत्वम् “ध्यायतीव लेलायतीव” [ह. उ. ४।३।१०]
इति तस्य बुद्धयुपाधिकमभ्यस्तमेव च कर्तृत्वं दर्शयति ।
अथाप्युक्तम् “अहङ्कारविमृदात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते”
[३।१७] “शरीरस्योऽपि कर्मणैव । न करोति न लिप्यते”
[१३।३१] इति ।

न्यायोऽपि निर्धर्मकत्वविकारान्यायानुपपत्तिरस्य; स्वा-
चार्यैरुक्तो वज्रपञ्जरे चात्माभिः प्रपञ्चितः । अत्रापि ‘धना-
दित्वाभिर्गुणत्वापरमात्माऽयमन्यथः । ... न कोऽपि’
[१३।३१] इत्यनेनोक्तः । लेलायत्येव च कर्तृत्वनिर्वाहकाणां
ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां सर्वेषामपि क्षेत्रधर्मत्वप्रतिपादनादवगतम्
कर्तृत्वानुपपत्तिर्विनिता । अतः शास्त्रन्यायवासनाकृत्यस्य
देहात्मवादिन एवेदमात्मकर्तृत्वदर्शनं, न तु पण्डितस्येत्यर्थः
नह्यपिण्डतोऽपि तार्किकादिः कर्तारमात्मानं पश्यतीत्यत
आह—दुर्मतिरिति । दृष्ट्वा त्वेकप्रतिबन्धकत्वापेव मलिन-
मतिर्यस्य सः । तथा च तार्किकादयोऽन्यस्यच्छास्त्राभेदाप्य
संस्कृतबुद्धित्वाद्भ्रान्ता एवेति भावः ।

यत्त्वं “जीवात्मनः परमेश्वराधीनं कर्तृत्वमिति स्थिते सति
यः केवलमात्मानमेव कर्तारं पश्यति, स न पश्यति” इति
माध्वरामाजुब्रह्मालयानम्, तत्रापि “न स पश्यति दुर्मतिः
इत्येतदेव प्रतिवचनम्, उक्तरीत्या शास्त्रन्यायभगवद्भजन
प्रतिषिद्धत्वेन कर्तात्मवादस्यासंबुद्धिकर्तृत्वादिति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—तत्रैवं सति एवमेतुके कर्मणि सति वस्तुतः प्रकृतिपुरुषप्रयोजकभूतपरमात्मानुमति
पूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मानं स्वमेव कर्तारं पश्यति यः स परं विपरीतमपि
अकृतबुद्धित्वात् यथावस्थितं कर्तारं न पश्यति यतः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—किमतो यथेक्षमत आह—तत्रेति ।
तत्र सर्वकर्मसु पञ्चहेतवो मथेरिता इत्येवं सति न केवलमेकं
आत्मानं जीवं, तुल्यदेन अकर्तारं, योऽकृतबुद्धित्वात् शुरुपरेश-

प्राप्तविकारमावात् दुर्मतिः दुर्बुद्धिः स्वमौल्येन पश्यति, न
पश्यति आत्मानं सा चेति भावः । एवं यः कर्म करोति तत्
तत्फलतीति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वनिष्ठिरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्च
द्वाम्भां श्लोकाभ्यां दर्शयति—तत्रेति । तत्र तस्मिन्कर्मणि एवमुक्तरीत्या पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति केवलं त्वकर्तारमन्य
त्मानं चेत्तन्म “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” [ये. उ. ४।११] इति श्रुतेः अविद्यानादिविपश्चकप्रवा
दर्शितमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाभ्यर्थं पश्यति, न दुर्मतिः पापाभिर्भूतमतिर्न पश्यत्यन्य एव सः । अदर्श
हेतुः—अकृतबुद्धित्वादिति । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिंसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः, तद्विपरीतोऽकृतबुद्धि
स्तस्य भावतत्त्वं तस्मात् । यथा स्वमुखस्योद्पात्रसंसर्गिकत्वं पश्यता जलचाञ्चल्यमपि तत्रारोप्यत एवमाह
बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥

अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतिस्त्वं तत्फलं च ।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

१ श्रां. भा.— कः पुनः सुमतिः ? यः सम्पन्नस्यति इत्युच्यते— यस्येति । यस्य शास्त्राचार्यो-
पदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतः ‘ अहं कर्ता ’ इत्येवंलक्ष्णो भावो भावना प्रत्ययः ‘ एत एव
पश्चादधिष्ठानादयोऽधिष्ठयाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहम् ; अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षि-
भूतः “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः” [सुं. उ. २।१।२] ‘ केवलोऽविक्रियः ’ इत्येवं पश्यती-
त्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवति ‘ इदमहमकार्षं,
तेनाहं नाकं गमिष्यामि ’ इत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमाँल्लो-
कान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः, न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्म-
फलेन सम्बध्यते ।

२ आ. शां. व्या.— विपरीतदहेर्दुर्मितित्वं शिद्धा सम्प-
गच्छेः सुमतिस्त्वं प्रभूत्वंकमाह— कः पुनरित्यादिना । ‘ अहं
कर्ता ’ इत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे कुत्र कर्तृत्वधीः ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— एत इति । कथं तर्हि कर्तृत्वधीरात्मनि ? इत्या-
शङ्क्याधिष्ठानादीनां तद्व्यापाराणां न साक्षित्वादित्याह— अहं
त्विति । आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र
प्रमाणमाह— अप्राणो ह्येति । नापि तस्य स्वतो ज्ञान-
शक्तिमत्त्वमित्याह— अमना इति । उपाधिद्वयसम्बन्धे बुद्धत्वं
फलितमाह— शुभ्र इति । कारणसम्बन्धादशुद्धिमाशङ्क्यो-

क्तम्— अक्षरादिति । कार्यकारणयोरान्तरात्म्यसिद्धेर्न पार्थक्ये
सद्वितीयत्वमाशङ्क्य तयोरेवस्तुत्वान्द्वैवमित्याह— केवल
इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यमाह— अवि-
क्रिय इति । बुद्धिर्ब्रह्मेत्यादि व्याचष्टे— बुद्धिरिति । नानु-
शायिनी नानुशयवती, न क्षेत्रज्ञात्मीत्यर्थः । द्वितीयपादस्या-
स्यार्थसुक्ता वाक्यार्थमाह— इदमेति । पापं कर्मदमा परा-
वृत्तये । लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कुलो हिंसा ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— प्राणिन इति ।

१ श्रां. भा.— ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते ? यद्यपि स्तुतिः, नैष दोषः, लौकिक-
पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या ‘ हन्ताऽहं ’ इति लौकिकी दृष्टिमाश्रित्य
‘ हत्वाऽपि ’ इत्याह । यथादक्षितं पारमार्थिकी दृष्टिमाश्रित्य ‘ न हन्ति न निबध्यते ’ इति तदुभय-
मुपपद्यत एव ।

२ आ. शां. व्या.— विरुद्धार्थोक्त्या स्तुतिरपि न
युक्तेति शङ्कते— नन्विति । विरोधं परिहरति— नैष दोष
इति । लौकिकदृष्टिमन्त्रण्य हत्वाऽपि ति निर्देशं विशदयति—
देहाद्वीति । तात्त्विकी दृष्टिमास्थाय न हन्तीत्यादिनिर्देशमुप-
पादयति— यथेति । नाहं कर्ता, किन्तु कर्तृत्वापारयोः साक्षी

क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन्कार्यकारणा-
सम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेर्नैषादक्षितत्वं
दृष्टव्यम् । ‘ हत्वाऽपि ’ इत्येतत् ‘ न हन्ति ’ इत्यादि चोभयं
दृष्टिद्वयाशङ्कमादुपपन्नमित्युपसंहरति— तदुभयमिति ।

१ श्रां. भा.— नन्वधिष्ठानादिभिः सम्भूय कर्तृत्वेवाऽऽत्मा ‘ कर्तारमात्मानं केवलं तु ’ [१८।१६]
इति केवलशब्दप्रयोगात् । नैष दोषः, आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः ।
विक्रियावतो ह्यन्येः संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्
संहननमस्तीति न सम्भूय कर्तृत्वमुपपद्यते, अतः केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दो-
ज्ज्वादमात्रम् ।

२ आ. शां. व्या.— केवलमेवाऽऽत्मानं कर्तारं पश्यन्
‘ दुर्मतिः ’ इत्यत्राऽऽत्म विशेषणसम्पर्केकेवलशब्दसामञ्जस-
त्वात्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते— नन्विति । आत्मनो
धी. दृ. ४१

वैशिष्ट्यायोगात् विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दृश्यति— नैष
दोष इति । अविक्रियस्वाभावेऽपि कथमारमनोऽसंहतत्वम् ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— विक्रियेति । अधिष्ठानादिभिर्मात्मनः

संहननेऽपि न कर्तृत्वमविक्रियस्य, क्रियान्वयव्याघातादित्याह—
संहत्येति । संहतत्वात्पुनरपि व्यकीकरोति— न स्थिति ।

असंहतत्वे फलितमाह— इति नेति । कथं तर्हि केवलम्—
मात्मनि केवलशब्दादुक्तम् ? तदाह— अत इति ।

१ शां. भा.— अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ‘ अविकार्योऽयमुच्यते ’
[२।१५] ‘ गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ’ [३।२७] ‘ शरीरस्थोऽपि न करोति ’ [१३।३१]
इत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्येव तावत् । श्रुतिषु च— “ ध्यायतीव लेलायतीव ” [बृ. उ. ४।३।१०] इत्येव-
माद्यासु । न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावच्छाभ्युपगमेऽप्या-
त्मनः स्वकीयेव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि
परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्तृत्वमात्मनोऽभ्युपगमे नास्या-
विक्रियत्वमुपैतरेयाशङ्क्याऽऽह— अविक्रियत्वं चेति । तत्र
स्मृतिवाक्याभ्युपगमे— अविकार्योऽयमिति । ‘ नाऽऽह
हन्ति न हन्यते ’ [२।१९] इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तावप्येव सूचयति— असकृ-
दिति । “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं ” [थै. उ. ६।१९]
इत्यादि वाक्यं श्रुतावादिशब्दार्थः, यानि वाक्यानि तैरात्मनो-
ऽविक्रियत्वं दक्षितमिति योजना, न्यायतश्च तद्वक्षितमिति पूर्वेण
सम्बन्धः । न्यायमेव दर्शयति— निरवयवमिति । न

तावदात्मा स्वतो विक्रियते, निरवयवत्वादाकाशवत् ; नापि
परतोऽसङ्गस्याकार्यस्य प्राचीनत्वायोगादित्यर्थः किञ्चाऽऽत्मनः
स्वनिष्ठा वा, विक्रियाऽधिष्ठानादिनिष्ठा वा ? नाऽऽह, स्वनिष्ठ-
विक्रियानुपपत्तेः, आत्मनो दर्शितत्वादित्याशयेनाऽऽह—
विक्रियावत्त्वेति । सा चायुक्त्युक्तमिति शेषः । द्वितीयं
दूषयति— नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तयोपा-
दात्मन्यागच्छतोऽप्यशङ्क्य तदगमनं वास्तवमाविर्भवेति
विकल्प्याऽऽहं दूषयति— न हीति ।

१ शां. भा.— यच्चविद्यया गमितं न तत्तस्य; यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः, यथा वा तल-
मलिनत्वं बालेर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य, तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेव, नाऽऽत्मनः ।
तस्माद्युक्तमुक्तं ‘ अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावाद्विद्वान् हन्ति न निबध्यते ’ इति । ‘ नार्यं हन्ति न हन्यते ’
[२।१९] इति प्रतिज्ञाय ‘ न जायते ’ [२।२०] इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा
‘ वेदाविनाशिनं ’ [२।२१] इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ सङ्क्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसा-
रितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय ‘ विद्वान् हन्ति न निबध्यते ’ इति ।

२ आ. शां. व्या.— द्वितीयं निरस्यति— यत्त्विति ।
आत्मन्यविद्याप्रापितं कर्म नाऽऽत्मीयमित्येतेदृशन्ताम्यामुप-
पादयति— तथेत्यादिना । आत्मनोऽविक्रियत्वं कर्तृत्व-
भावे फलितमाह— तस्मादिति । ननु प्रागेवाऽऽत्मनो-
ऽविक्रियत्वं प्रतिपादितं, तदिह कस्मादुच्यते ? तत्राऽऽह—

नायमिति । शास्त्रादौ प्रतिज्ञातं हेतुपूर्वकं सङ्क्षिप्तोक्त्या मध्ये
तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितां कर्माधिकारनिवृत्तिविशेष-
संहरतीति सम्बन्धः । प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्याप्ये-
नियमनं किमर्थं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थेति ।

१ शां. भा.— एवं च सति देहशृङ्खलामिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंख्यासोपपत्तेः ‘ सत्या-
सिनामानिष्टादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवति ’ [१८।१२] ‘ इत्युपपत्तेः तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवति ’
इत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थ उपसंहृतः । स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितै-
र्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थिते
तस्य देहाभिमानाभावे सत्यविद्योत्वसर्वकर्मत्यागखिद्धेनिष्ठ-
निष्ठं मिथं चेति त्रिविधं कर्मफलं सव्यासिनां नेति प्रायुक्तं
युक्तमेवेति परमश्रुतमुपसंहरति— एवं चेति । ये पुनरविद्वान् सो
देहाभिमानिनस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचन-
सिद्धमर्थं विगमयति— तद्विपर्ययाच्चेति । अधिष्ठानादिकृतं
कर्म नाऽऽत्मकृतमविदुषामेव कर्माधिकारो देहाभिमानित्वेन

तस्यापायोगात् ; देहाभिमानाभावात् विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिं
रित्युपसंहृतमर्थं सङ्क्षिप्याऽऽह— इत्येष इति । उक्तश्च गीताार्थं
वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह— स एष इति । कथमयमर्थ-
वेदार्थोऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते ? तत्राऽह— निपुणेति
भाष्यकृता (शं.) मानयुक्त्या विभज्यानुक्त्याशास्त्रार्थस्यो-
पादेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्तृत्वविशेषविषयो मनोवृत्तिविशेषो नाहंकृतः नाहमभिमानकृतः 'अहं करोमि' इति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः; बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन् कर्मणि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया सम्बध्यते, न च मदीयं कर्मति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । इमान् लोकान् युद्धे हत्वाऽपि तावन् निहन्ति; न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन युद्धारख्येन कर्मणा न निबध्यते, तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— दुर्मतिप्रसङ्गे कस्तर्हि दुर्मतिः ॥ इति बुधु-
त्सायामेवविधाकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रयोजनमुच्यते— यस्येति
श्लोकेन । भावोऽत्राभिप्रायः, अर्थान्तरान्वयात् । स च प्रकरणात्
समभिव्याहाराच्च विशेष्यते— कर्तृत्वविषयो मनोवृत्ति-
विशेष इति । 'अहंकृतः' इत्यत्र कर्तृत्वानुसन्धानात्कर्मार्थ-
त्वेऽपि मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषयत्वायोगात्तन्मूलक-
मात्रमिव विश्वितमित्याह अहमभिमानकृत इति । अत्राहं-
शब्देनाहमभिमानलक्षणा वा । यद्वा 'अहंकृतः' इति 'मुक्ता
ब्राह्मणाः' इतिवत्कर्तरि कः; अहमभिमानकृत इति फलितोक्तिः ।
ननु आत्मनोऽहमर्थत्वात्कर्ममहमभिमानवर्जनम् ? तत्राऽऽह—
अहं करोमीति । सावधारणमिदं योग्यम्, अन्यथा साक्षा-
त्कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कण्ठोक्ते परिशेषोभार्य-
सिद्धः कर्मसङ्गत्यागो 'बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनूयत
इत्याह अस्मिन्निति । 'नाविरोधो बुद्धिरात्' [कठो.
१।२।२३] इत्यादिप्रतिषिद्धिवैधेयतद्गहनमुदासाय शास्त्रोपक्रम-
ादिसिद्धकृत्युक्त्याऽऽह युद्धे हत्वापीति । न हन्ति— हनना-
भिमानजन्यादृष्टवत्तया तत्फलसम्बन्धयोग्यहन्तन्तरविलक्षण
इत्यर्थः । अन्यथा 'हत्वाऽपि न हन्ति' इति व्याघातात् ।

यत्तु परैरत्रोक्तम्— 'आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात्साक्षात्-
गायमैफलेन न सम्बध्यत इत्युच्यते' इति; तद्वत्, 'यस्य
नाहंकृतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात्; अविदुषोऽन्यस्यापि
तन्मते कर्तृत्वाभावात्तस्मिन्नपि च कर्मफललेपस्य सिध्यात्सा-
प्यमात् । 'कथं भीष्मम्' [२।४] इत्यादेः प्रशस्य कैस्तुल्येन
प्रतिशेषार्थम् 'इमंलोकान्' इति सामान्येनोच्यत इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह— न केवलमिति । अत्र 'न हन्ति' इत्यस्य
'न निबध्यते' इति व्याख्यानमिति योजना समीचीने
गत्यन्तरे सम्भवति न युक्ता । अतः 'यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावोनावस्थितयोः
फलमपि हेतुसाध्यभावेन 'न हन्ति न निबध्यते' इत्यनूयत
इत्याह— तत इति । 'न निबध्यते' इत्यनेन कर्मसाध्य-
शेषविरोधिफलान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
तत्फलं नानुभवतीति । एतेन 'किंयाके नाहङ्कारः
क्रियोत्तरकाल मया कृतमिति प्रतिबन्धनालेपः, 'न हन्ति न
निबध्यते' इत्युभाभ्यामैहिकामुक्तिप्रत्ययप्रतिषेधः' इति
योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तज्ज्ञानं स्तौति— यस्येति । यस्वीधद्वयधत्ते स ईषदहङ्कारि च ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— अवश्यं चेतदेवं यावदोत्तरश्लोके स्वा-
त्मानसकारणं जानतः स्तुतिः क्रियते, अन्यथा सहायस्य
कारणत्वं जानतः स्तुतिः क्रियेतेति भावेनाऽऽह— तदिति ।

स्वात्मनो निष्क्रियत्वज्ञानम् । ननु निरहङ्कारस्यापि इन्द्रादे-
वैववधादिनेष्वह्नयो दृश्यते तत्कथमेतत् ? इत्यत आह—
यस्त्विति । इयं च कल्पना वक्तुयास्तत्वादिना नुच्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— न केवलं तस्य योगिनः सकलकर्मसञ्चयास एव— यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः
संस्कृतात्मनः 'अहं कर्ता' इत्येवम्भूतो भावः प्रत्ययो न भवति, एत एवाधिष्ठानादयोऽधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टाः
देवानि सर्वकर्मणां कारणान्यविषया चैवं कल्पितानि सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहं; अहं तु तद्व्यापाराणां
साक्षिभूत इति पश्यतीति बुद्धिनिश्चयो यस्य नानुशीलितो भवति तदहमकार्षं तेन नरकं गमिष्यामीति
न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमंलोकान्प्राणिनो न हन्ति, न च हननैककर्मणा निबध्यते । ननु 'हत्वाऽपि
न हन्ति न निबध्यते' इत्येतद्वचनं विरुद्धम्; नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्टयपेक्षया तदुपपत्तेः ।
तस्माद्युक्तं न हन्ति न निबध्यत इति ॥ १७ ॥

वे. ब्र. गि.— एवमात्मनः कर्तृत्वं निरस्त्यार्कामज्ञा-
निनः सर्वकर्मसञ्चयस्यप्रादयति— यस्येति । यस्य भावः
प्रत्ययः अहंकृतः अहमिति कृतः 'अहं कर्ता' इत्येवंरूपो न
भवति; यद्वा यस्य भावः स्वभावः अहमिति कृतो न भवति,
अहङ्काराभावेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिषेधात्; अथवा अहङ्कृत

इति षष्ठी, अहंकृतोऽहङ्कारस्य भावस्तादात्म्यं यस्य न भवति ।
अत एव बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते । 'इहमहमकार्षं-
मेतत्फलं बोधये' इत्यनुसन्धानं लेपः । स च पुण्ये कर्मणि
हर्षरूपः, पापे तु पश्चात्तापरूपः । तेन द्विविधेनारपि लेपेन न
युज्यते, 'एत ह वाच न तपति' [तै. उ. २।१।१]

इत्यादिश्रुतेः । ॥ इमान् लोकान् सर्वप्राणिनो लोकदृष्टयः । हत्वाऽपि ऐन्द्रजालिकवत्परमाथेदृष्टया न हन्ति, अत एव न निबध्यते तत्कार्येणाधर्मफलेन न सम्बध्यते । अत्र ' नाह' ।

कृतो भावः ' इत्यस्य फलं ' ' हन्ति ' इति । ' बुद्धिर्न लिप्यते ' इत्यस्य फलं न निबध्यत इति । तस्मादकर्मो- निष्ठस्य सर्वकर्मसंस्थासः सुषु सम्पद्यत इति भावः ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— यस्येति । अविद्यानादौ परमात्मनि मुख्यकर्तृकत्वानुसन्धानतोऽहङ्कृतो भावः स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानकृतो मानसो विकारो न भवति, बुद्धिश्च न लिप्यते फलादौ, स हत्वाऽपीमंल्लोकान् न हन्ति न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन कर्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः । तदुक्तं— ' ब्रह्मण्याषाय कर्मणि' [५।१०] इति । अत्र कर्तृत्वादिकं साक्षात्कर्तृपरिदेवतायां निर्दोषपूर्णविमर्शे ब्रह्मण्यनुसन्धायेति श्लेयम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— अयं गुरुपदेशकृतबुद्धेर्मदाज्ञया-ऽवश्यकर्तृत्वत्वेन मविच्छया ज्ञायमानत्वेन बाह्यद्वाररहितस्य कर्मफलभावं केशुतिकन्यायेन प्रदर्शयन्नाह— यस्येति । अहङ्कृतः ' अहं कर्ता ' इत्येतदृशो मिथ्याभिनिवेशरूपो भावो यस्य नास्ति । किञ्च यस्य बुद्धिर्मविच्छया ज्ञातबुद्धि-ख- फलेषु कृतकर्मजज्ञानेन लिप्यते न सज्जते, स इमंल्लोकाना-

सुरान् मविच्छया हत्वाऽपि लोकैर्हन्तुत्वेन परिदृश्यमानोऽपि ' हन्ति, किन्तु मविच्छयेव हन्ति; अतएव तेन कर्मणा न निबध्यते, बन्धनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्र विपरीतकर्मबन्ध- नाभावस्तत्र विहितकर्मणा मत्सेवादिप्रतिबन्धकफलाप्रतिबन्ध- किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— द्वितीयं प्रयोजनमाह— यस्येति । यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा नाहङ्कृतः अहमिह कृतोऽहङ्कारतादात्म्यं प्रापितोऽहङ्कृतस्तथा न, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रक्षित न भवति, यस्य बुद्धेर्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिर्भावाः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादितार्किक- निरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चित्तन्यादयो बुद्धौ न संतुज्यन्त इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः । विदितोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मध्यासो बाध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः । ' हत्वाऽपि स इमंल्लोकान् हन्ति, न निबध्यते ' इति तु स्तुतिमात्रं, कर्तृत्वस्यैव बाधेन हन्तृत्वायोगात् ; दृग्धटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मातात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नाहंतीति दर्शितम् । न हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धि कृत्वा प्रहरतः सर्पशोभजं दंशनाविफलं भवति, सर्पे तु तथाकुर्वन्तस्तद्भवत्येव ; तद्वदिदमपि श्लेयम् ॥ ११ ॥

कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषय- मविशेषेणोच्यते; तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते; तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणो-ऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतन्नयमेवामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मास्मः स्यात् । ततः पञ्चभिरधि-ष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यः कायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । कर्णं क्रियतेऽनेनेति बाह्य भोजादि, अन्तस्थं बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधत्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मैषु हि त्रिषु समवेति, तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यं ' अथ ' इत्युक्ते, ' इदानीं ' इति प्रवर्तकोपदेशापेक्षारहस्योक्तः ; कर्मणां येषु विदुषां नाधिकारोऽविदुषां नाधिकारस्तेषामित्यर्थः । ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह— ज्ञानमिति ।

ज्ञेयशब्दस्याऽपि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाह— तथेति उपाधिलक्षणमेव तत्प्रधानत्वमुपहितत्वं तस्यैवस्तुत्यार्थमविद्या कल्पितविशेषणम् । एतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह— इत्ये तदिति । सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यत्राहर्तव्यम् । चोदना

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेण 'चोदनाशब्दार्थ-
माह— प्रवर्तकेति सर्वकर्मणामिति पूर्वेण सम्बन्धः । त्रैविध्यं
ज्ञानादिना प्रागुक्तम् । कर्मणां चोदनेति निग्रहः । तेषां सर्व-
कर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति— ज्ञानादीनामिति । हानो-
पादानादीत्यादिपदेनोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादेस्तात्पर्य-
माह— तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । उक्तं

३ रा. भा.— सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सच्चगुणवृद्धयैव भवतीति सच्चस्योपादेयताज्ञापनाय
कर्मणि सत्त्वादिरुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्तव्यकर्म-
विषयज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना बोधबोद्धव्यबोद्धयुक्तो
ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं सङ्गृह्यते करणं कर्म कर्तते । करणं
साधनभूतं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सात्त्विकलागो विशेषितः; कथं
तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्थः' [१४५] इत्यादिभिर्बहुधा प्राक्प्र-
सक्तसत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशेष्या; तत्र मध्ये कर्मचोदना-
प्रकारादिकथनं कथं सङ्गृह्यते ? इत्यत्राऽऽह— सर्वमिति ।
कर्मचोदनाप्रकारोक्तिस्तदनुवर्तिष्यु ज्ञानादिषु गुणतत्त्वैर्विध्यं प्रपञ्च-
यितुमित्यर्थः । कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि हानज्येष्ठात्-
शब्दाः सामान्यविषया अपि कर्मचोदनात्रैविध्यात्वाद्बोधोप-
पत्ता इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र शास्त्रपरत्वव्याख्या
निरस्ता । प्रवर्तकवचनरूपचोदनास्वरूपविलक्षणानां ज्ञानादीनां
कथं चोदनामेवत्वोक्तिः ? इत्यत्राऽऽह— बोधबोद्धव्यबोद्धयुक्त
इति । ज्ञानादीनां चोदनानुवर्णित्वमन्त्रेण विधाशब्दोक्तं
प्रकारमित्यर्थः । एवं 'त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इत्यत्र हेतुद्वय-
सहितस्वरूपेण त्रैविध्यम् ।

अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिशङ्कान्युदासाय त्रिष्वन्वयतमं
विविच्यत इत्याह— तत्रेति । सङ्ग्रहशब्दस्य कर्मणि व्युत्पत्ति-
माह— संगृह्यत इति । कर्मैव सङ्ग्रह इति कर्मधारयः, कर्मणो

लोकभागमवतारयति— इत्येतदिति । बाह्यमन्तस्त्वे च द्विविधं
करणं करणव्युत्पत्त्या कथयति— करणमिति । उक्तलक्षणं
कर्मैव स्पृश्यति— कर्तुंरिति । स्वतन्त्रो हि कर्ता, स्वातन्त्र्यं
च कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोजकत्वमित्याह— कर्तेति । कथं
मुक्ते त्रिविधे कर्म संग्रहते ? तत्राऽऽह— कर्मेति । कर्मणो
हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

वा सङ्ग्रहः । "मीहिभिर्भजेत" [आप. श्रौ. ६।३।१२४]
'वचना जुहोति' [आप. श्रौ. ६।२५।१०] इत्यादिप्रतिपादितं
क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलापेक्षया तु कर्मण एव
करणत्वादित्यत्र मित्रायेणाऽह साधनभूतं द्रव्यादिकमिति ।
आदिशब्देन आत्मादिग्रहणम् । नन्वत्र ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं,
तदेव करणमित्युच्यते; ज्ञानादिग्रयमेव हि करणकर्मकर्तृशब्दे-
र्विज्ञातमिति युक्तम्; अत एव हि 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च'
इत्यनन्तरावसन्नतिरिति चेत्— मैवं, शब्दस्वरारूप्याभा-
वात्, उक्तमात्रस्य च शब्दान्तराण्यनुवर्तिमाने प्रयोजनाभावात्;
उक्तान्तरविभजनस्य तु विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः ।
कर्तृकरणसममिष्याहारात्कर्मशब्दोऽपि कारकविशेषविषय इति
शङ्कामपाकरोक्तिं कर्म यागादिकमिति । क्रियास्वरूपं हि
गुणतत्त्वविधं विमज्जिष्यत इति भावः । निबोज्यावस्थतया
'परिज्ञाता' इति निर्दिष्ट एवानुष्ठानवस्थतया पुनः कर्मज्ञेय-
तया तत्प्रकारत्वेन 'कर्ता' इति व्यपदिश्यत इत्याह— कर्ता
अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः, अकर्तृत्वादित्यत आह— ज्ञानमिति ।
त्रिविधा कर्मचोदना एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति त्रिविधेत्युच्यते । कारणानि सङ्ख्याऽऽह—
करणमिति । कर्मसंग्रहः कर्मकारणसंग्रहः । अधिष्ठानादि कारण एवास्तन्वृत्तम् ।

६ ज. प्र. दी.— यदि न जीवस्य कारणत्वं कथं तर्हि
तज्ज्ञानादेस्तत्कारकयोः कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते ? ज्ञानादित्रयं
कर्मणां प्रवर्तकमिति त्याग्य तस्यान्तरं विवक्षुस्तन्निवर्त्या-
माशङ्कामाह— एवं तर्हि । यदि जीवो न कर्मणां
कारणमित्यर्थः । विधिः श्रौतः स्मार्तश्च । न प्रवर्तते तत्तच्च
तद्वैषम्यप्रसक्त इति शेषः । एवं तर्हीत्युक्तस्यैव विवरणम्—
अकर्तृत्वादिति । जीवस्य घटवदिति शेषः । ननु ज्ञानादि-
रूपेण कर्मचोदनायात्त्रैविध्यमनुक्तम्, अनुपयुक्तं च कथमुच्यते ?
नियोक्तुः प्रेरणं हि विधिः, न च तज्ज्ञानादिग्रयणम् । न
चापेनोक्तज्ञानान्वितिरित्यत आह— त्रिविधेति । स्पष्टप्रती-

त्यर्थोऽनुवादः । इत्यत्रेति शेषः । एतत् ज्ञानादिकम् । कर्मविधिः
प्रवर्तते, जीवं प्रतीति शेषः । इतिशब्दो हेतुः । त्रिविधे-
त्युच्यते कर्मचोदना निसिक्तकृतैमित्तिकभावेनाभेदोपचार
इत्यर्थः । कर्मकारणानामुक्तत्वात्किमिदं पुनरुच्यते ? इत्यत
आह— कारणानीति । तर्हि कर्मसङ्ग्रह इति कथं कारण-
सङ्ग्रहः ? इति वक्तव्यत्वादित्यत आह— कर्मेति । कर्मशब्देन
तत्कारणानि लक्ष्यन्त इत्यर्थः । यदि पञ्चानां कारणानामयं
सङ्ग्रहस्तर्हि कस्य कुत्रान्तर्भावः ? इत्यत आह— अधिष्ठाना-
दीति । आदिपदेन दैवपदोक्तमदृष्टं गृह्यते । 'कास्यपात्र्या
युक्ते' 'दैवेन कृतमन्यथा' इत्यादिविरस्यपक्षमत्वेन विवक्षित-

त्वात् 'विषक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वचनात् । न चादिप्रदेन चेष्टयाः सङ्ग्रहः, तत्र कारकास्तन्मविष्येवोचित्यात्, कर्मणि पृथग्रहणात् । न च कर्मादृष्टम् 'कर्म चेष्टा' इत्यन्यत्र

व्याख्यातत्वात् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' [अष्टा, १।४।४९] इति कश्चित् । तदसत्, पञ्चसु कारणेषु तस्याग्रहीतत्वात् ।

५ आ. मा. भा.— तथा ह्युपेदखिलेषु— “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं च ह्यपेक्ष्य विधिरुत्थितः । करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसंग्रहः” इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पन्नोक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतस्त्वेन ।

६ ज. प्र. दी.— लोकार्थे भ्रुतिस्मरति वाऽह— तथा हीति । कर्मत्वावर्तनीयम् । तत्रैकं व्यस्तम्, परं समस्तम् । ननु 'ज्ञानं ज्ञेयं' इत्यनेन कथमुक्तसङ्कानिरासः ? इत्यत आह— अकर्तृत्वेऽपीति । अपराधीनकर्तृत्वाभावेऽपि जीवस्य न तं प्रति विधिवैयर्थ्यम् । कुतः ? इति हेतोर्नित्यन्ययः । विधिराब्देन तत् ज्ञानमुपलक्ष्यते; इच्छेत्यनेन प्रयत्नोऽपि । उक्तकारणैरविधानादिभिः । अनेन ज्ञानं विधिविषयं चेच्छाप्रयत्नलक्षणमविधानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च परिज्ञाता सर्वज्ञ ईश्वरश्च सर्वप्रको जीवे सन्निहितोऽस्ति । अतस्तं प्रति कर्मचोदनेत्यर्थः सूचितो भवति । एतदुक्तं भवति— नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे

प्रयोजकं येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सती श्वरस्याऽपि विधिविषयत्वापातात्, किन्तु यस्य स्वस्मन्निधः तया विधिज्ञानं कर्म तत्फलं चोद्दिश्येच्छा तदनुगुणं प्रयत्नोऽविधानादिसन्निधानं कर्मसम्बन्धः फलमाकर्तव्यं वास्ति । तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते । अस्ति चेदं समस्तं परमेश्वरप्रसादायतं जीव इति कथं न तं प्रति कर्मविधयः स्युः ? इति । एतच्छब्दवाक्यमुत्तरवाक्येर्विधीयते । नन्वीश्वरश्चेत्प्रको जीवसारीऽस्तु, पगतस्तदा तत्प्रसादादिवेच्छाप्रयत्नयो रूपादनात् । किन्तु विधिज्ञानमङ्गीक्रियत इत्यत आह— ईश्वरेति । इच्छति प्रयतेते चेति शेषः । अनेन विधिद्वारेण प्रसादादिच्छोत्पत्त्येतद्विद्धं भवति ।

५ आ. मा. भा.— यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेव श्वरेण । फलं च नियतम् । वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽपि आभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— उक्तकारणैः कर्म भवतीत्युक्तम्, तेनाविधानादीनां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं प्राप्तं तन्निरासार्थमाह— यदि चेति । ईश्वरेणैव कर्म अविधानादीनि निमित्तमात्राणि कृत्वा कारितं भवति । अत्र णिचं प्रयुज्ज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं चेति वक्ष्यमाणमभिप्रायः । कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति पुरुषार्थसाधने कर्मणो प्राधान्यं प्राप्तमत आह— फलं चेति । ईश्वरेणैवेति वर्तते, यदा 'यदि च' इत्यादिना वाक्यद्वयेन विधिविषयतासिद्धये कर्मफलसम्बन्धस्य काकतायीयता निराक्रियते । इदं च नैकसूक्तजडेषु विध्यविधयेष्वस्ति, किन्तु संसारिष्वेवेति भवति प्रयोजकम् । एवमेकं गीतोक्तं कारणमुक्त्वा भाष्यकारः कारणान्तरं चाऽह— वस्तुत इति । वस्तुतः परमार्थतः । अभिमानिकमहद्भारकारितं प्रान्तिप्रतीतम् । तस्य जीवस्य, एषेखवारणेनास्य जीवं प्रति विधिप्रवृत्तौ प्रयोजकत्वं समर्थयते । परमेश्वरकृता क्रियासु स्वस्य स्वातन्त्र्यं मन्थमानस्या-

पराधिनो विधिविषयलक्षणो दण्ड इति भावः । प्रकारान्तरेण स्वातन्त्र्यं चेति । तस्येति वर्तते । स्यादित्दं विधिप्रवृत्तिः ('प्रवृत्तिविधि' इति पाठः कृष्णाचार्याणाम्)-वैयर्थ्यम् ; यदि जीवस्य क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं संवेधान न स्यात् । न चैवम्, ईश्वरायत्तस्य तस्याङ्गीकारात् ; अपराधीनापेक्षया जडभावोक्तः । न चैवं जडतौल्यमित्यत आह— जडमपेक्ष्येति । अधिकमिति शेषः । जडं हि तदा परकृतेन नोदमादिना क्रियाबद्धवति । न त्वागन्तुककारणमन्तरेण स्वेच्छया जीवस्त्वनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायतया सत्तातुल्यया क्रियाशक्त्या कर्तेति युक्तस्तं प्रति कर्मविधिरिति । नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमाणप्रतिपत्त्यर्थं ? इत्यत आह— सर्वं चेति । अनुसन्धेनोक्तप्रमाणैश्च विधिज्ञाने सतीच्छोत्पत्तिरित्यादिकं अनुभवसिद्धम् । 'ईश्वरप्रसादात्' इत्यादिकं तं 'यथानियुक्तोऽस्मि' इत्याद्युदाहृतगमसिद्धम् । पृथक् पुनः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशनं, ज्ञायत इति ज्ञेयं ज्ञानक्रियाणां कर्मभूतम्, परिज्ञाता ज्ञानक्रियाकर्ताऽविद्याकल्पितः । एतन्निविधं कर्मणः क्रियायाश्चोदना प्रवर्तिका । एतन्नित्यसन्निधं प्रवृत्तौ दृश्यतेऽत इयं कर्मचोदना ज्ञानज्ञेयपरिज्ञात्रात्मिका । क्रियतेऽनेनेति करणं श्रोत्रादि बुद्धीन्द्रियावादि कर्मेन्द्रियं च । कर्म कर्तुः क्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमम् । कर्ता योऽहं करोमीति प्रतीयते । एतन्नि तयं कर्मसङ्ग्रहः कर्म क्रियालक्षणं संगृह्यत आत्मनि व्यवस्थाप्यतेऽनेनेति संग्रहः । करणकर्मकर्तृषु सर्वं कर्म समवेतमतोऽयं त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

८ वें. प्र. गि.— ‘ न हन्ति न निवध्यते ’ [१८।१७] इत्येतदेवोपादयितुं समस्तस्य क्रियाकारकफलकलापस्य त्रिगुणात्मकत्वाविशुणस्यात्मनस्तत्सम्बन्धो नास्तीति प्रदर्शयिष्येस्तद्वेदमाह— ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनत्वबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता ॥ तज्ज्ञानाश्रयः क्षेत्राध्यायो-क्तोऽहङ्कारः, एतन्नयं कर्मणां चोदना प्रवर्तकम्, एतन्नय-सन्निपात एव हानोपादानादित्सर्वकर्मारम्भदर्शनात् । यद्यपि ‘ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ’ [पू. मी. १।१।२] इति जैमिनिसूत्रे ‘ चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः ’ इति शाबरभाष्ये ‘ चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ’ इति भट्टचार्ये च क्रियाप्रवर्तकं वचनमेव चोदनाशब्दार्थ इति

प्रतीयते, तथापि ‘ बुद्ध धेरणे ’ [भा. पा. १०।५९] इति पातुनिष्पन्नस्य चोदनाशब्दस्य चोद्यते प्रवर्ततेऽनेत्येति प्रवर्तक-सामान्यशक्त्यैव विधिवान्वयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धेर्बहिर्भाष्याधि-करणन्यायेन विशेषे शक्तिर्न कल्प्येत्यभिप्रेत्य प्रवर्तकमात्रे चोदनाशब्दप्रयोगः कृतः । तथा करणं साधकतमम्, कर्म कर्तुरीप्सिततमम्, कर्ता स्वतन्त्रः स्वेतराकारकाप्रयोष्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्ता चिदचिद्विद्वन्धिरूपोऽहमर्थः, इत्येवं त्रिविवः कर्मसंग्रहः कर्म संगृह्यतेऽनेति कर्मसंग्रहः, करणादि-त्रिविवकारकं कर्माश्रय इत्यर्थः । सम्प्रदानापादानाधिकरण-कारकाणामपि क्रियाश्रयाणाष्टपल्लवमेतत् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानमिति । अत उक्तमिदं सर्वं सत्त्वबुद्धयैव भवति सर्वस्येति सत्त्वस्थोपादेयताज्ञाप-नाय सर्वत्र सत्त्वादिगुणकृतं वैविध्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह— ज्ञानमिति । ज्ञेयं साधनं कर्तव्यकर्मविषयकं, कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता एवविधकर्मज्ञः, इति त्रिविवः कर्मविधिरुच्यते । तदुक्तं भट्टैः— ‘ चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ’ इति । एवं वेदे त्रिगुणमयः कर्मविधिरित्यर्थः । अतएवोक्तं— ‘ त्रैगुण्यविषया वेदाः ’ [२।४५] इति । तत्र साधितः कर्मसंग्रहोऽपि त्रिविवः करणं कर्म कर्तेति; करणं साधनभूतमिन्द्रिया-दिकं द्रव्यादिकं च, कर्म यागादि, कर्ता तदनुष्ठाना ॥ १८ ॥

१० पु० अ. त.— किञ्च । कर्मप्रेरणमपि त्रिगुणात्मकं, तत्फलं च त्रिगुणं त्रिगुणानामेव कर्तृणां भवति, निगुणस्य च फलाननुसन्धानेन मदाद्याया करणतत्फलानाधिकारित्वादपि पूर्वो नास्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं फलस्वरूपावबोध-पूर्णकामाधीनत्वेनाऽवबोधः, ज्ञेयं फलसाधकं कर्म, परिज्ञाता ज्ञानज्ञेयोः स्वरूपश्चस्तदाश्रयभूतो जीवः । एवं ज्ञानादि-

त्रयमधिकृत्य कर्मचोदना कर्मप्रेरणा त्रिविधा । एवं करणं साधकं, कर्म तत्फलकक्रिया, कर्ता क्रियाप्रवृत्तिमान्, इति अष्टाना प्रकारेण कर्मसंग्रहः ॥ संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्म संग्रहः । करणादियमपि कारकं, क्रियाश्रयात्मकः सोऽपि त्रिविवः । अनेन निगुणानाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्तः सार्विकत्यागोपादानोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपादानप्रकारः । अत्राऽऽह साङ्ख्यः । यदुक्तं ‘ पञ्चैते तस्य हेतवः ’ [१८।१५] इति यद्योक्तं ‘ न हन्ति ’ [१८।१७] इति तन्मृश्यामहे; न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पन्दात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु ‘ न निवध्यते ’ [१८।१७] इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तत्र मृश्यामहे । न हि कुलालादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीर्निर्वर्तयन्ति, किन्तु भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः, अन्यथा भोक्तृत्वमाभावे व्यर्थैव तत्प्रवृत्तिरित्यापत्तिः । एवं प्रधानमात्राभूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयन्ति, तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वस्वभावत्वादकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽवश्यमेव भोक्तव्यमिति सात्त्विकत्यागोऽपि कर्मलिप-वचनमसङ्गतमिति ।

अत्र प्रतिविष्यते ज्ञानं ज्ञेयमिति । ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादि-प्रकाशः, स च वर्तमानोऽतीतो वा । ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः । परिज्ञाता विषयी साभासधीक्षपो यो भोक्तृ-स्त्युच्यते । एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना । त्रयं समुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सुषुप्तौ प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यर्शनादेशतयत्र त्रिदण्डविष्टम्भवदन्वो-न्यापेक्षं सत् हानोपादानोपेक्षावृद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिप्रेय-मित्यर्थः । चोदनेति कर्तरि नन्द्यादित्युपप्रत्ययान्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिङ्गं स्वविशक्तिं लिङ्गमशित्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति वा ।

तथा करणमिन्द्रियम् । कर्म तेन यत्किममाणं विषयग्रहणं, कर्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता; एतन्नयं समुदितं सत् कर्मसंग्रहः कर्मण ईप्सिततमस्य भोग्यस्य संग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानं भोक्तृत्यर्थः । सत्यपि भोक्तृरि

करणे च क्रियां विना भोगासम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपाभावाद्वाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाद्भ-
कर्तृत्वावुपपत्तेश्च एतन्नयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. ३।४] इति । इन्द्रियं प्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते । युक्तमिन्द्रिय-
द्वारा मतेर्भोग्येन सह सम्बन्धक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वन्द्वैकवद्भावाः ।
एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावो युज्यते,
नान्यथा । तथा च कर्तृवत् भोक्तृत्वात्मानात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्बचनाद्यः कर्ता स एव
भोक्तेति प्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेति चानुसन्धानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृवत्भोक्तृत्वकृतः कर्मलेपो
नास्तीति सिद्धम् । भाष्यस्य चायमेवार्थः ।

ये तु करणं क्रियायाः साधकतमं दशविधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमान्तरं, कर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियाया व्याप्य-
मानमुपाद्यमाणं विकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधम् । कर्ता कारकान्तरप्रयोजकश्चिद्विद्वन्निष्ठः । एतन्नयं कर्म-
समूहः कर्माश्रयः कर्तृत्वार्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः, ज्ञेयं विषयः, परिज्ञाता ज्ञानाश्रयो भोक्ता,
एतन्नयं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मा न कर्ता, नापि साङ्ख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक
इत्येवाशयः । तथापि क्रियाया व्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदानर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मणः कर्तृकोटौ
प्रवेशायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां प्रकृते तत्कथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापक-
क्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यम् । कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोरधर्मभिर्गोरोभेदापेक्षया युज्यते । तथा
ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्था
दुर्निवारा ॥ १८ ॥

ज्ञानाद्विषयाणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा ।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो
भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं
कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैव । अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थम्
गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्यानं कापिले शास्त्रे; तदपि गुणसङ्ख्यान-
शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते, तथापि ते हि कापिला गुण-
गौणव्यापारनिरूपणेऽभिद्युक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः ।
यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु; वक्ष्यमाणेऽर्थे
मनस्समाधिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तरलोकादशकतात्पर्यमाह—
अयेति । ज्ञानादिप्रस्तावामन्तर्यमवशब्दार्थः । इदानीं प्रस्तुत-
ज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः । तेषां गुणभेदात्रैविध्यं
हेतुमाह— गुणात्मकत्वादिति । वक्तव्यो वक्ष्यमाणलोक-
नवकेनेति शेषः । एवं स्थिते प्रथमवान्तरभेदप्रतिज्ञा क्रियत
इत्याह— इत्यारभ्यत इति । ‘ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ’
[अष्टा. १।४।४२] इति यत्परिभाष्यते तत्रात्र कर्मशब्दवाच्य-
मित्याह— नेति । गुणातिरेकेण विधान्तरं ज्ञानादिषु नेति
निर्वाचित्युपसधारणमित्याह— गुणेति । ज्ञानादीनां प्रत्येकं
गुणभेदप्रत्युक्तं त्रैविध्यं प्रमाणमाह— प्रोच्यत इति । ननु

कापिलं पातञ्जलमित्यादि शास्त्रं विरुद्धात्त्वादप्रमाणं कथमिह
प्रमाणीकियते ? तत्राऽह— तदपीति । विषयविशेषे विरोधे-
ऽपि प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । यद्यपि कापिलादयो
गुणवृत्तिविचारे गौणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निगुणाः,
तथापि कथं तदीयं शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतं ? इत्याशाङ्क्याऽह—
ते हीति । ज्ञानादिषु प्रत्येकमयान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थस्तस्य
तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धिक्थनं स्तुतिस्तादर्थ्येन कापिलादिमतोपा-
दानमिहोपयोगीत्यर्थः । तृतीयपादस्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति—
नेति । यथावदित्यादि व्याचष्टे— यथान्यायमिति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानमनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदत-
स्त्रिधैव प्रोच्यते । गुणसङ्ख्याने गुणकार्यगणने यथावच्छृणु तान्यपि— तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञाना-
दीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता' [१८।१८]
इत्युक्ता एव पदार्थाः 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनूच्यते ।
ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोरेवशाभेदाभावात् ज्ञानोक्त्यैव हातुरपि सिद्धे-
रिहातुक्तिः । ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । कर्णं तु कर्मातु-
प्रविष्टत्वात् पृथग्विभज्यते । गुणसङ्ख्यानशब्देन साङ्ख्य-

रादान्तविवक्षायां प्रमाणाभावात्प्रकृते चातुपयोगात् गुणस्वरूप-
गणने च ज्ञानादेरनुपवेशाभावात् गुणकार्यगणन इत्युक्तम् ।
यथावच्छृणु यथावच्छरणयोग्यमवधानं कुर्वित्यर्थः । 'यथावत्'
इति विवक्षितं प्रकारमाह गुणतो भिन्नानीति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनः साधनप्रथमाय गुणभेदानाह— ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने
गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानं कर्मत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतिस्तं
दर्शयमाह— पुनरिति । मोक्षसाधनं आगमि गुणभेदानामुक्त-

त्वात्पुनरित्युक्तम् । गुणसङ्ख्यानशब्देन कापिलं शास्त्रमुच्यते
इति भावेनाऽऽह— गुणेति । तच्च वैदिकमभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात्रैविध्यमुच्यते—
ज्ञानमिति । ज्ञानं पूर्वोक्तं, कर्म क्रियारूपं, कर्ता ज्ञाता निर्वर्तयिता च त्रिधा त्रिप्रकाराः, गुणभेदतः
प्रोच्यते कथ्यते । गुणसङ्ख्याने गुणप्रतिपादके शास्त्रे, यथावद्याथातथ्येन, तान्यपि ज्ञानादीन्यपि ॥ १९ ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेण करणकर्मकर्तृ-
रूपेण च विभक्तानां त्रिगुणात्मकत्वं वस्तुं प्रतिजानीते—
ज्ञानमिति । गुणाः सत्यकार्यभेदेन रूपायन्ते प्रतिपाद्यन्ते-
ऽस्मिन्निति गुणसङ्ख्याने साङ्ख्यशास्त्रम्, तस्मिन् ज्ञानं कर्म
क्रिया कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैव प्रोच्यते ।
एवकारः प्रकारान्तरनिरासार्थः । तानि ज्ञानादीनि यथा-
वच्छृणु । "तान्यपि" इत्यपिशब्दात्तद्वेदभूतान्यन्यान्यपि
शृणितव्यार्थः । अत्र ज्ञानमित्यनेनैव ज्ञेयमपि शृण्यते, ज्ञेयत्वस्य
ज्ञानोपाधिकत्वात् । कर्म चेति चकारेण क्रियाया-
मेव कारणकर्मकारकयोरप्यन्तर्भावः सूचितः, कारकत्वस्य
क्रियोपाधिकत्वात् । कर्ता चेत्यनेन ज्ञाताऽपि । यद्यपि कर्ताऽपि

क्रियोपाधिकः, तथापि कृताकिकभ्रमकल्पितात्मत्वनिरासाय
पृथक्तस्य त्रैगुण्यकथनम्, ते हि कर्मात्मवादिन इति ध्येयम् ।
अत्र चेत्यमपौनस्त्यस्य द्रष्टव्यम् । चतुर्देशोऽध्याये गुणातीतस्य
जीवन्मुक्तत्वनिरूपणाय 'तत्र सर्वं निर्मलत्वात्' [१४।१]
इत्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो वक्षितः । सप्तदशे पुनः
'यजन्ते सात्त्विका देवान्' [१७।४] इत्यादिना गुण-
कृतत्रिविधस्वभावानिरूपणेन आसुरं रजस्तमस्त्वभावं त्यक्त्वा
सात्त्विकाहारादिसेवया वैवः सात्त्विकस्वभावः संप्राप्य
इत्युक्तम् । अत्र तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारक-
फलसम्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्म-
कत्वमुच्यते इति ॥ १९ ॥

९ ब० त० दी०— ज्ञानमिति । पूर्वोक्तं ज्ञानं कर्म
स्त्रिधैवोच्यते । गुणसङ्ख्याने साङ्ख्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ज्ञानादिव्रयमपि त्रिगुणभेदेन
प्रत्येकं त्रिविधमस्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं साधनं, कर्म
क्रिया, कर्ता पुरुषः, एतत्त्रयमपि गुणभेदेन सात्त्विकादिभेद-
तस्त्रिधैव । गुणसङ्ख्याने गुणाः कार्यभेदेन सङ्ख्यायन्ते निरु-
च्यन्ते गण्यन्ते वा अस्मिन्निति साङ्ख्यशास्त्रे प्रोच्यन्ते तान्यपि

तत्रोक्तानि यथावत् मनुकृताणि शृणु । साङ्ख्यप्रोक्तानि
तान्यपि शृण्वित्युक्त्या सप्तदशाध्याये स्वोक्तत्रैविध्यस्य
निर्गुणाधिकारसम्पादकानि कर्माणि भवन्ति, न त्वेतानीति
स्वरूपवैजात्यज्ञानार्थं श्रुतव्यानीति ज्ञापितम् ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वश्लोकोक्ते ज्ञानादिषु परिज्ञाता कर्ता चैव एवेति परिशिष्टाः पञ्च तेषां सर्वेषां
प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोर्यज्जयोर्धटकुठारकल्पयोः परिसङ्ख्यार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं
विबरीतुं प्रतिजानीते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा, न तु ज्ञेयकरणे । गुण-
सङ्ख्याने कापिले शास्त्रे । यद्यपि तत्रैकस्यां प्रमदायां भट्टेः सुखं जायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् ; ताम-
विन्दुतश्चैत्रस्य दुःखं जायते, तं प्रति तस्या रजःउद्भूतत्वात् ; तस्यामेव सप्तत्या द्वेषस्तां प्रति तस्यास्त्वम-
गी. वृ. ४२

उद्भूतत्वात् ; प्रमदयैव सर्वे भावा व्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं प्रसिद्धम् । तथापि प्रमदाद्य एवैकस्यैव पुनो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थाया निर्मूलत्वात् । प्रीत्यादीनां कर्तृसमाधितया प्रतीयमानानामालम्बनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता तयोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते । अक्षरायः स्पष्टः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम् ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— ज्ञानस्य तु तावच्चित्रविधत्वमुच्यते— सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्त्यादिस्था-
वराण्येषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु- भावशब्दो वस्तुवाची- एकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न
व्येति स्वात्मना धर्मेणैव कूटस्थं नित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति, तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं
विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु, व्योमवच्चिरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं साक्षात्सम्यग्दर्शनं अद्वै-
तात्मविषयं सात्त्विकं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनानि तान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न
साक्षात्संसरोच्छिद्यते भवन्ति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं
प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति— ज्ञानस्ये-
ति । तत्र सात्त्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति— सत्त्वेति । भूतानि कार्य-
कारणात्मकान्युपाविजातानि । अद्वितीयमखण्डैकरसं प्रत्यगात्म-
भूतमाधितं तत्त्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह— एकमिति ।

विवक्षितमव्ययत्वं सङ्क्षिपति— कूटस्थेति । प्रतिदेहमविभक्त-
मित्युक्तं व्यनक्ति— विभक्तेष्विति । तज्ज्ञानमित्यादि
व्याकरोति— अद्वैतेति । द्वैतदर्शनान्यपि कानिचिद्भवन्ति
तत्त्वनिवृत्तानि सम्यग्धीत्याशङ्क्याऽऽह— यानीति । तेषा-
मसम्यक्त्वे हेतुमाह— राजसानिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियव्रजचारिगृहस्थादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन
ज्ञानेनैकाकारं आत्माख्यं भावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवस्तु
ज्ञानैकाकार आत्मनि विभागरहितम् । अव्ययं व्ययस्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययं अविकृतं फला-
दिभङ्गानहं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते, तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— सात्त्विकज्ञानादिकथनं कर्तुं त्वे गुणपर-
तन्त्र्याद्यपनार्थम् ; सर्वभूतशब्द-भिप्रेतमनात्मविद्धिरनुसंहितं
बाह्यवैविध्यमाह— ब्राह्मणेत्यादिना । ज्ञानशब्दस्यात्र प्रकृत-
कर्मचोदानुबन्धिकर्मानुष्ठानदशाभाविज्ञापनपरत्वात् । कर्माधि-
कारिष्वपि भूतानि विशेषितानि । भावशब्दोऽत्र पदार्थ-
पर्यायः । एकमिति जात्यैक्यविवक्षयोरुच्यते ; आत्मबहुत्वस्य
प्रागेव समर्थितत्वात्, अद्वैतदर्शनं सात्त्विकज्ञानमिति परोक्तस्य
निर्मूलत्वात्, ' नानाभावान् ' [१८११] इति च अनन्तरं
बहुत्वोक्तं ; साम्यानुसन्धानप्रपञ्चनस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्, कर्तेति
प्रकृतप्रत्यगात्मविषयत्वौचित्येन परमात्मपरत्वायोगाच्चेत्यभि-
प्रायेणाऽऽह आत्माख्यमिति । सितदीर्घाद्यादिना— गवा-

मनेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेक(क्षीरस्याथेक)वर्णता [अ. विन्दु.
१९] इत्यादिभूतिसूचनम् । अत्र सर्वभूतशब्देन ब्राह्मणत्वाद-
जातिग्रहणादुपायवन्तरविभागपरोऽविभक्तशब्द इति च भावः ।
केनाकारेणैकत्वम् । इत्यत्राऽऽह ज्ञानाकार इति । प्रतिषिद्ध-
मानस्य व्ययस्य प्रसञ्जकमाह व्ययस्वभावेष्वपिति ।
प्राप्तुं फलादिसङ्ग्रहविकृतिराहित्यसम्पन्नविकृतत्वपरेणाव्यय-
शब्देन संयुहीतमित्याह फलादिसङ्ग्रहानहं चेति । सज्ञोऽत्र
सम्बन्धः ; अनुभव इत्यर्थः । इच्छापरत्वेऽपि भोगोऽर्थसिद्धः ।
कर्मचोदानुबन्धिकर्मानुष्ठानफलत्वात् कर्माधिकारवेलायामित्यु-
क्तम् । ' मयेदं कर्तव्यं ' इत्यनुसन्धानदशायामित्यर्थः । येन
ज्ञानेनेक्षते विषयोऽकरोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— एकं भावं विष्णुम् ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— एकं भावमिति सामान्येनोक्तम् ; कोऽसावेको भावः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— एकमिति ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु येन ज्ञानेनैकं भावम्—भावशब्दो वस्तुवाची, एक-
मात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः—ईक्षते पश्यति । येन ज्ञानेन । कथम्भूतं भावं ? अविभक्तमभिर्भक्तं ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमवन्निरन्तरं साधुज्ञानं विद्धि । सात्त्विकं सत्त्वनिर्भूतम् ॥ २० ॥

८ वं. ब्र. गि.—एवं ज्ञानस्य क्रियायाः कर्तृश्च पृथक्
कैरण्यं प्रतिज्ञाय प्रथमं ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह
त्रिभिः—सर्वभूतेष्विति । भावशब्द आत्मवाची । 'भावः
स्वभावसत्ताभिप्रायचेष्टाव्यञ्जनसु' [अमरः ३।३।२०६]
इति निषण्डः । येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
सर्वत्रानुस्यूतमेकं भावमात्मानं पश्यति, तज्ज्ञानं सात्त्विकं
विद्धीति प्रथमं सम्बन्धः । एकशब्दस्य श्रुत्यान्यकेवलादि-
बह्वर्थकत्वाद्विवक्षितमर्थं दर्शयितुं विधिनष्टि—अविभक्तं
विभक्तोऽपि; देशतः कालतो वस्तुतश्च विभागवन्ति
विभक्तानि, तेषु भूतेषु अविभक्तं स्वयं देशकालवस्तुपरिच्छेद-
गन्धमित्यर्थः । यदाधिष्ठानस्य सृष्ट इव सर्वभूताधिष्ठानस्या-

त्मनस्तद्विकारैर्विकारित्वावश्यम्भावात्कथं त्रिविधपरिच्छेद-
गन्धत्वम् ? अत आह—अव्ययमिति; उत्पत्तिविनाश्यादि-
सर्वविकारशून्यमित्यर्थः । एतादृशाद्वितीयस्मृतत्वज्ञानमेव
सात्त्विकम् । द्वैतज्ञानं तु राजसं तामसं च संसारकारणं,
न सात्त्विकमित्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः—'उदरमन्तरं
कुरुते, अथ तत्त्वं अयं भवति' [तै. उ. २।७] 'सृत्याः
स स्युःसाधोति य इह नानेव पश्यति' [बृ. उ. ४।४।१९+
कठो. ४।१०] 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसाव-
न्योऽहमिति न स वेद यथा पश्यः' [बृ. उ. ४।४।१०]
इत्यादि । अत्राप्युक्तम्—'वासुदेवः सवमिति स महात्मा
सुदुर्लभः' [७।१९] इत्यादि ॥ २० ॥

९ व० त० वी०—सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन विप्रक्ष्वन्नब्रह्मचारिगृह्यादिरूपेण विभक्तोऽपि कर्माधिकारिषु
ब्राह्मणत्वाद्याकारेषु नैकगुणेषु नैकेष्वेकाकारमात्मस्वरूपं भावं तथाप्यव्ययं व्ययस्वरभावोऽप्यव्ययिक्रानं फरादिसिद्धान्तं
कर्माधिकारसमयेऽपि समीक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अतएवोक्तं श्री-भङ्गरावेत—[६।१६।९] 'एष
नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वतः' इति । अत्र सर्वाश्रय एक एवात्माऽगुर्भावोऽव्यय एतज्ज्ञानं
सात्त्विकमिति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—एव कथनं प्रतिज्ञाय पूर्वं ज्ञानत्रै-
विध्यमाह; तत्र प्रथमं सात्त्विकत्वं ज्ञानस्याऽऽह—सर्वभूते-
ष्विति । येन ज्ञानेन सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु

वैचित्र्यार्थं नानारूपैः परस्परं भिन्नेषु अविभक्तमद्वयसूतं एकं
भावं भगवत्क्रीडाकल्पम्, अतएव अव्ययं निर्विकारम्, ईक्षते
आलोचनात्मकतया पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

११ नी० भा० वी०—एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह—सर्वभूतेष्विति ।
यथा कटककुण्डलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं 'काञ्चनमेवेदं' इति पश्यति । एव येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु
विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नेष्वव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते 'सर्वं ब्रह्मैवेदं' इति पश्यति
तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि; ऐकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.—पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्
भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्, भिन्नलक्षणांनित्यर्थः; वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु
ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्भूतम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन
ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसमिति व्यावृत्ते—भेदेनेति ।
पृथक्त्वं पृथग्विधत्वं च गुणरहितमिलाशङ्क्य हेतुहेतुमत्त्वेन

विभागं विवक्षित्वाऽऽह—भिन्नेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्व-
मनुकमिल्याशङ्क्याऽह—येनेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यातानि भावानाना-
भूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्माधिकारस्वेलायां दत्तं ज्ञानं
वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

५ वे. ता. चं.—पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्ति-परिहारायाऽऽह ब्राह्मणाद्यानां पृथक्त्वेनेति 'सर्वेषु भूतेषु' इति विशिष्टानुवादः; तत्र 'भावान्' इति विशेष्यनिष्कर्ष

इत्यभिप्रायेणाऽऽह आत्माख्यानपि भावानिति । जति-भेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया पृथक्त्वनानात्वपृथग्विधशब्दानामपुनरुक्तिः । उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिसंयोगयोम्य-त्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

६ आ. भा. भा.—॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधांस्त्रिप्रकारान्वेत्ति जानाति । करणं कर्तृत्वे-नोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु । तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

८ वें. ब्र. गि.—राजसज्ञानमाह—पृथगिति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विधानम्—सर्वेषु भूतेषु नानाभावानिति । यदा पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावान्प्रतिदेहं भिन्नभिन्नस्वरूपानात्मनः पृथग्विधान् सुखित्वदुःखित्वादिविभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानं वेत्ति, येन ज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । 'एषांसि पचन्ति' इतिवत्करणे कर्तृत्वो-

पचारः । तद्वाजसं विद्धि । तज्ज्ञानमिति पुनर्ज्ञानग्रहण-मनात्मभेदज्ञानं गृह्णाति । तथा च आत्मनां परस्परभेदः, तेषामीश्वराद्भेदः, तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०—पृथक्त्वेनेति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—राजसमाह—पृथक्त्वेनेति । ज्ञानस्य सात्त्विकात्मकत्वाद्दृश्यमात्रज्ञानस्य शब्दमात्रसाम्य-ज्ञापनाय तुशब्दः । पृथक्त्वेन क्रीडाभयैकराहित्येन तु नाना-

भावान् अनेकान् जीवान् पृथग्विधान् नानाभिलाषरूपान् सुखितुःखीत्यादिपञ्चपक्षिमनुजतृणस्तम्बादीन् सर्वेषु भूतेषु येन पश्यति तज्ज्ञानं राजसं विशिष्टमानसात्मकं विद्धि ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०—भेदज्ञानेन राजसत्त्वमाह—पृथक्त्वेनेति । यत्पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्वाजसमिति सम्बन्धः । पृथक्त्वेनेत्येतद्विवृणोति—सर्वेषु भूतेषु पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सुरनरतिर्यक्स्था-वरत्वंभेदेन नानात्वानि बहुवचनमत्यन्तभेददर्शनार्थं—पृथग्विधान् एकजतीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोति । येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये एषांसि पचन्तीतिवत् यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेदः इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—पचिवति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तं 'एतावानेवाऽऽमेश्वरो वा, नातः परमस्ति' इति यथा नम्रश्चण्णकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदावीदिमात्रः इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुवर्जितं निर्गुक्तिकं, अतत्त्वार्थवत्—यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थव-दतत्त्वार्थवत्, अहेतुकत्वादेव, अल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा, तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—सकत्वमेव व्यनक्ति—एतावा-
१ एकस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सकत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति-
। यत्किर्गुक्तिकत्वं तदेव ज्ञानस्याऽऽभासत्वे

कारणमित्याह—अहेतुकत्वादिति । स्वरूपतो विषयतश्चा-
ऽऽभासत्वं फलो वेत्याह—अहपेति । तामसं ज्ञानमुक्तं
लक्षणमित्यत्रानुभवं प्रमाणयति—तामसानां हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपे अत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तं अहेतुकं वस्तुतस्तत्कृत्स्नफलवत्तया तथाविधसङ्गहेतुरहितम्, अतत्त्वार्थ

वत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताधाराधनरूप-
विषयत्वादल्पं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

५ वे. ता. चं.— कार्यशब्दोऽत्र नोत्पत्तिमात्रपरः, स्व-
कर्तव्यविषयत्वात्; एकशब्दश्च सज्ञानहेतुत्वय फलद्वारा परिमित-
परः; तस्यापि हेतुः प्रायुक्तपरिमितशक्तौनामाराधनत्वमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणा-
धाराधनरूपेऽत्यल्पफल इति । कर्मस्वरूपकार्यमात्रस्यापि
सङ्गयोग्यत्वाभावात्; तत्रापि फलविषयायामाह कृत्स्नफलव-
दिति; कृत्स्नफलेतुभूतकर्मणीचेत्यर्थः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य
सङ्गस्य वा कारणमात्रनिषेधायोगात्, प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिदं प्रति-
षिध्यत इत्याह वस्तुत इति । 'अहेतुकम्' इति पाठेऽपि

हेतुकादन्यत्वविवक्षयाऽयमेवार्थो ग्राह्यः । पूर्ववदेवेति, राजसव-
दित्यर्थः । ' एकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ' इत्यनेनैवाल्प-
फलत्वसिद्धेः खद्योतप्रकाशवत्स्वरूपत एवाल्पत्वं स्वारासिकमल्प-
शब्देन विवक्षितमित्युपसर्गकिरित्यभिप्रायेण अत्यल्प-
फलं च प्रेतभूताधाराधनरूपविषयत्वादल्पं चेत्युक्तम् ।
' सत्त्वात्सङ्गायते ज्ञानम् ' [१४।१७] इति पूर्वोक्तं तु राजस-
तामसज्ञानयोरज्ञानत्वविषयता । उक्तं हि ' एतज्ज्ञानमिति
श्लोकमज्ञानं यदतोऽन्यथा ' [१३।११] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. म. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— यज्ज्ञानं कृत्स्नवत्सर्वेष्वेवैकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तं निविष्टं नातः
परमस्तीति । अहेतुकमयुक्तिनिर्मितमत्तत्त्वार्थवदल्पं चापरमार्थविषयमल्पं चात्यत्वादल्पविषयत्वादल्पफलं वा
तज्ज्ञानं तामसं तमःप्रभवमुदाहृतमुक्तम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

८ वे. ब्र. नि.— तामसज्ञानमाह— यत्त्विति । एक-
स्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तं ' एतावाने-
वात्मा ईश्वरो वा ' इत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकस्यपत्ति-
ग्रन्थम्, अत एवातत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यम्, अत

एव चाल्पं तुच्छमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, ईदृशं देहाद्या-
स्माभिर्नामरूपं चावाकादीनां यज्ज्ञानम्, तत्तामस-
मुदाहृतम् ॥ २२ ॥

९ ब० त० दी०— यत्त्विति । एकस्मिन्कार्ये कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपेऽत्यल्पफले निष्प्रयो-
जनं कृत्स्नफलवत्सक्तं तत्तामसम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं ज्ञानमाह— यत्त्विति ।
यत् एकस्मिन् कार्ये भवते लीलास्वरूपे वा कृष्णवत् पूर्णवत्,
न तु सर्वलीलासाम्यादिविशिष्टाभिर्भूतभगवदनुभवानन्द-
भगवद्भूतत्वेन सकम्, असकम्, अहेतुकं भगवदाकारत्वेन

तत्स्मारकानन्दानुभवोपपत्तिरहितम्, अतत्त्वार्थवत् भगवदा-
विर्भाववियुक्तम्, अल्पं परिच्छिन्नं स्वरूपतः फलतश्च तज्ज्ञानं
तामसं निष्फलं विपरीतफलं वा उदाहृतम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत् ' एतावानेवात्मा,
ईश्वरो वा ' इति सक्तमभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकं निरुपपत्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यम्, अल्पं
तुच्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, यदेवम्भूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यम् ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमासक्ति-
वर्जितं, अरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं, तद्विपरीतमरागद्वेषतः
कृतं; अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्ताद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्ता कृतं कर्म
यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविधं कर्म वक्तुमनन्तरलोकत्रयमित्याह— अथेति । तत्र सात्त्विकं कर्म विरूपयति—नित्य-
तमिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यशेन गुणतत्त्वैविध्यमुक्त्वा अनु-
ष्ठेयस्य कर्मणो गुणतत्त्वैविध्यमाह— नियतमिति । नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं, सङ्गरहितं कर्तृत्वादिसङ्ग-
रहितम्, अरागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतम्, अदम्भेन कृतमित्यर्थः; अफलप्रेप्सुना
अफलाभिसन्धिना कार्यमित्येव कृतं यत्कर्म, तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— अधिकार्यशेनेति— अविभक्तत्व-
विभक्तत्वादिविशेषितकर्मधिकारिरस्वरूपातुसन्धानेनेत्यर्थः ।
विशिष्टे कर्मणि विशेषणतयाधिकारिणोऽसात्वोक्तिः । यद्यपि
सङ्गराजो विभज्य फलसङ्गकर्तृत्वत्यागप्रतिपादने विशेषविषयः,
तथापि 'सङ्गरहितम्' इत्यत्र सङ्गोक्ताभावादपेक्षितत्वाच्च
कण्ठोक्तफलप्रेप्सातिरिक्तसामान्यविषय इत्याह कर्तृत्वादिस-
ङ्गरहितमिति । आदिशब्देन समता गृह्यते । 'मुक्तसङ्गो-
ऽनर्हवादी' [१८।२६] इत्यादिकथितः कर्तृधर्म इह तद्वारा

कर्मविशेषणत्वेन योजितः । ब्रह्मणि रागात्संसारद्वेषाच्च क्रि-
माणस्य कर्मणः कथमरागद्वेषतः कृतत्वं ? इत्यत्राऽह—
कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्चेति । सङ्गराजमुपनक्षत्वाच्च परि-
हृता । अकारव्यासमस्तत्त्वविषयक्षया वा फलितलोकि-
विषयक्षया वा न कृतमित्युक्तम् । 'तपो दम्भेन चैव यत्'
[१७।१८] इत्याद्युक्तप्रतिषेधार्थमिदमित्यभिप्रायेणाऽह—
अदम्भेनेति । कार्यमित्येवेति सात्त्विकस्यागम्यारम्भम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— नियतं नित्यं सङ्गरहितं फलेच्छावर्जितमरागद्वेषतः कृतं, शास्त्रचोदितमित्यर्थः ।
अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— एवमद्वैतात्मज्ञानं सात्त्विकं, द्वैतात्मज्ञानं
राजसं, दृष्टायात्मज्ञानं तु तामसमिति ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम् ;
इदानीं कर्मत्रैविध्यमाह त्रिभिः— नियतमिति । नियतं
नित्यतया विहितं सङ्घातश्रद्धोशादिकर्म सात्त्विकमुच्यते इति
प्रथमं सम्बन्धः । सात्त्विकत्वमेवोपादयितुं विधिनिष्ठ—
सङ्गरहितमिति । सङ्गः संसारसम्बन्धः तद्वहितः संसार-
मोचकमिति यावत् । तत्र हेतुः— अफलप्रेप्सुना फलाभि-

लापरहितेन कर्त्रा कृतम् । फलाभिसन्धिनाऽनुष्ठीयमानस्वैव
कर्मणः फलभोगानानागुणशरीरात्मकतया बन्धकत्वादिवि-
भिन्नायाः । अफलप्रेप्सुत्वे हेतुः— अरागद्वेषत इति । राज-
सम्मानादिकमनेन लप्स्यत इत्यभिप्रायो रागाः, शत्रुनेन
जेत्यासीत्यभिप्रायो द्वेषः, तदभावोऽरागद्वेषः, तेन कृतम् ;
अतो नेष्टावाप्यनिष्ठपरिहाररूपफलप्रेप्सेति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— इदानीमनुष्ठेयकर्मणो गुणतत्त्वैविध्यमाह— नियतमिति । श्रुतो स्ववर्णाश्रमोचितं
कर्तृत्वादिसङ्गरहितं रागद्वेषो कीर्त्यकीर्तिविषयो तदभावतः कृतमिति समत्वपरित्यागपूर्वकं अफलप्रेप्सुना
यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपधृक्त्वा विविधकर्म-
रूपमाह— नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितम्
अज्ञानासक्तिरहितम्, अरागद्वेषतः कृतं संसारानुरागेण

शत्रुमारणार्थं द्वेषेण रहितम्, अफलप्रेप्सुना फलानभिला-
षेण भगवत्परोपेक्षत्वेन कृतं कर्म (यत्) तत् सात्त्विकं
मुच्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— अथ कर्मत्रैविध्यमाह— नियतमित्यादिना । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमभिमान-
वर्जितं, राग इष्टे प्रीतिद्वेषोऽनिष्टप्रीतिस्ताभ्यां कृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं, तदन्त-
रारागद्वेषतः कृतं, निष्काममित्यर्थः । फलं च लीयते चेति फलं क्रियया प्राप्यमतात्मवस्तु, तदन्यद्फलमनागन्तुं
परिपूर्णमविनाशि आत्मतत्त्वं तत्प्रेप्सुना कृतं " विविदिषन्ति यज्ञेन " इति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विधिं
योगात् तत्कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यच्चिवति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहङ्कारेण वा, साहङ्कारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहङ्कारः आत्मविचि तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोकेशनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मणः' इति; तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण वा' इत्युक्तम् । पुनश्चाहङ्कारः पादपूर्णार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्म कर्त्ता महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं कर्म निर्दिशति—यच्चिवति । 'फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत्कर्म क्रियते तद्राजसं' इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण, साहङ्कारेण त्वज्ञेन क्रियते कर्मेति विवक्षां वारयति— साहङ्कारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्षया साहङ्कारेणातेन कृतमेतत्कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति पृच्छति— किं तर्हि । यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादन्पेतस्तस्य यदहङ्कारवर्जितं कर्म तदपेक्षयैव साहङ्कारेण कृतं कर्मेत्युक्तिः ।

त्याह—लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहङ्कारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्षया साहङ्कारेणेत्यादि किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— यो हीति । विशेषणान्तरवशादेव तत्त्वविदो निवारितत्वात् तदपेक्षयिदं विशेषणमित्यर्थः । साहङ्कारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत्कर्तृत्वमित्युक्त्यायेन साधयति— सात्त्विकस्येति । नन्वात्मविदोऽन्यस्य निरहङ्कारत्वायोगात्कथं तदपेक्षया साहङ्कारेण इत्युक्तं ? तत्राऽऽह— लोका इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहङ्कारेण वा— वाशब्दश्चार्थे— कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च, बहुलायासं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसम्— 'बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियते' इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन यत्कर्म क्रियते, तद्राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'कामेप्सुना' इत्यनेन 'अफलप्रेप्सुना' [१८१२] इत्युक्तविपरीतोक्तौ व्यनक्ति— फलप्रेप्सुनेति । सम्बन्धसामान्यवष्टयाऽत्र समासः । अत्र विरुद्धाद्यसम्भवात् वाशब्दश्चार्थ इत्युक्तम् । प्रवृत्तिप्रधानरजोमूलतयाऽनुपयुक्त-

प्रयासमिश्रणबहुलायासत्कम् । तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्यभिमानः साहङ्कारसङ्गेन विवक्षितः । तत एव बहुलायासपदं च सप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाऽऽह बहुलायासमिदं कर्म मयैवेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण कृतात्मसम्मानवनेनापरमार्थज्ञानेन बहुलायासं तद्राजसम् ॥ २४ ॥

८ वे. ब्र. नि.— राजसं कर्माऽऽह— यच्चिवति । कामेप्सुना फलकामेन साहङ्कारेण वा । वाशब्दश्चार्थे । 'मन्त्रायः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्ति ? अहमेव महावाञ्छिकः' इत्यभि-

मानवता च पुरुषेण बहुलायासं यावत्कामनेन काम्यादृत्या सर्वाङ्गोपसंहारेण च क्लेशावहं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसत्कम् । पुनश्चाहो वाक्याहङ्कारे ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— यच्चिवति । कामेप्सुना फलप्रेप्सुना कर्तृत्वाद्यहङ्कारपूर्वकेन वा 'ममेदं फलजनकं कर्म' इति बहुल आयासो यत्र तद्राजसम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— राजसं कर्माऽऽह— यच्चिवति । यत्तु पुनः कर्म कामेप्सुना फलप्राप्त्यभिलाषेण वा, फलाभिलाषरहितेन साहङ्कारेण लोकेषु स्वमहत्स्वरूपायनाय पुनः बहुलायासं

अतिक्रेशयुक्तं शरीरोपद्रवसहितं क्रियते तत् कर्म राजस-मुदाहृतम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० नी०— यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहङ्कारेण यद्यपि सात्त्विकोऽन्यनात्मवित्साहङ्कार-सत्वापि 'अहमेव कर्मकुशलो महान् श्रोत्रियः' इत्यभिमानोऽहङ्कारस्तद्वत्वा साहङ्कारेण—वाशब्दश्चार्थे—क्रियते बहुलायासमिति श्रमकं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

**अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपे(वे)क्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥**

१ शां. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते, तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात् क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं 'शक्नोमीदं कर्म समापयितुं' इत्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषा-
न्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति तामसं कर्मोदाहरति— अनुबन्धमित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— कृते कर्मण्यनुबद्धयमानं दुःखमनुबन्धः, ज्ञयः कर्मणि क्रियमाणे अर्थविनाशः, हिंसा तत्र प्राणिपीडा, पौरुषं आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यम्, एतानि अनपेक्ष्य अविमृश्य मोहात् परम-
पुरुषकर्तृत्वाज्ञानात् यत्कर्माारभ्यते क्रियते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.— क्षयशब्देन तादात्विकार्यव्ययदोष-
विवक्षणादुपसर्गशक्त्या चानुबन्धशब्द एतत्सम्बन्धितया पश्चा-
द्भाविदुःखपर इत्याह कृते कर्मणीति । हिंसा स्वविषया
परविषया चेत्यभिप्रायेण तत्र प्राणिपीडेति सामान्योक्तिः ।
देवप्रतिसम्बन्धिनः पौरुषस्य पुरुषसम्बन्धिरहसामग्रीसमवधान-

रूपतामाह आत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यमिति । भविष्य-
तोऽनुबन्धावेः साक्षात्कारासम्भवाद्युक्तिभिरागमैश्च अपरामर्शो-
ऽज्ञानवेक्षणमित्याह अविमृश्येति । अनुबन्धाद्यज्ञानस्य
प्रायुक्तत्वात्प्रकृताकर्तृत्वज्ञानप्रत्ययीकोऽत्र मोहशब्दाय इत्याह-
परमपुरुषेति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

६ ज. म. टी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.— अनुबन्धमिति । अनुबध्यत इत्यनुबन्धः । कर्मणि क्रियमाणे येन सम्बध्यते
सोऽनुबन्धस्तमनपेक्ष्य कर्मनिमित्तां हिंसां पुरुषकारं वाऽनपेक्ष्य मोहादज्ञानादारभ्यते तत्तामसम् ॥ २५ ॥

८ वे. म. नि.— तामसं कर्माऽऽह— अनुबन्धमिति ।
अनुबध्यत इत्यनुबन्धस्तं पश्चाद्भावि दुःखं क्षयं द्रव्यनाशं हिंसां
परपीडां पौरुषं पुरुषकारमात्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यं चान-

पेक्ष्याविचार्य यत्कर्म मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते सया
दुर्योधनेन युद्धम्, तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

९ व० त० टी०— अनुबन्धो दुःखं तद्विचार्य मोहाद्यत्कर्म प्रारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं कर्माऽऽह— अनुबन्धमिति ।
अनुबन्धम्, अनु कर्मकरणानन्तरं बन्धस्तज्जनितमुपाश्रय-
फलरूपत्वं, क्षयं व्यथेदेहात्मकमोक्षसाधनव्ययं, हिंसा आत्मनः

संसारपातनरूपां, पौरुषं पुरुषार्थमोक्षं चकारेण धर्ममपि
अनपेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात् स्वसुखभोगाभ्याम् कर्म तामसं
विषयीतफलामकृद्वाहृतम् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० टी०— अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः फलम्, क्षयं शक्तेरर्थानां च नाशम्, हिंसां परपीडाम्,
पौरुषं स्वसामर्थ्यम्, अनपेक्ष्यानालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

गुणतः कर्तृवैविध्यम् ।

**मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥**

१ शां. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः, अनहंवादी
नाहंवदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साह-
समन्वितः, सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः,

केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तः, * न फलरागादिना युक्तः, यः स निर्विकार उच्यते । एवमभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इदानीं कर्तृत्रैविध्यं भुवन्नादौ सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति—मुक्तेति । सज्ञो नाम फलाभिसन्धिर्वा कर्तृत्वाभिमानो वा, नाहंवदनशीलः 'कर्ताऽहं' इति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः; धारणं वैयम् । क्रियमाणस्य

कर्मणो यदि फलानभिसन्धिस्तर्हि नागुष्ठानविश्रम्भः सम्भवे-
दित्याशङ्क्याऽऽह— केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मरागो गृह्यते । अयुक्त इति च्छेदः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मुक्तसङ्गः— फलसङ्गरहितः, अनहंवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः; धृत्युत्साहसमन्वितः, आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः, उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वं, ताभ्यां समन्वितः; सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्धयसिद्धयोरविकृतचित्तः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. सं.— 'अनहंवादी' इत्यनेन कर्तृत्वाभिमानरूपसङ्गस्य पृथङ्विधेधात् 'मुक्तसङ्गः' इत्यत्र सङ्गशब्दः सङ्कुचितविषय इत्याह— फलसङ्गरहित इति । तत एव कर्मणि स्वकीयतागुस्तन्वासरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अहंवदन-शीलोऽहंवादी, तदन्वोऽनहंवादी, तत्र मनःपूर्वा हि वागि-
त्यभिप्रायेणाऽऽह कर्तृत्वाभिमानरहित इति । कर्तृत्वस्य

विचित्र्यमानत्वात्तदुपयुक्ता धृतिरिह विवक्षितेत्याह आरब्ध इति । प्रयत्नरूपस्योत्साहस्य कर्तृशब्देनेव सिद्धत्वाप्राजसादि-
कर्तृसाधारण्याच्च विशेषविषयतामाह— उद्युक्तचेतस्त्वमिति ।
'मुक्तसङ्गः' इत्यनेन स्वर्गादिकलसङ्गनिवृत्तिरुक्तत्वात् 'सिद्धय-
सिद्धयोर्निर्विकारः' इत्यस्य दृष्टकलविषयतामाह युद्धादा-
विति । मुक्तसङ्गत्वफलं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तफलवृष्णः, अनहंवादी य आत्मानं सम्भावितं न वदति; धृतिरात्मनः सन्धारणं, उत्साहः प्रयत्नस्ताभ्यां समन्वितो धृत्युत्साहसमन्वितः; सिद्धिश्चा-
सिद्धिश्च सिद्धयसिद्धी तयोर्निर्विकारो हर्षविषादरहितः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

८ वे. ब्र. गि.— ऋमप्राप्तं कर्तृत्रैविध्यमाह त्रिभिः—
मुक्तेति । स्रक्तसङ्गः फलाभिसन्धिश्च; अनहंवादी कलाह-
मिविवदनशीलो न भवतीति, गर्वोक्तिहीन इति वा; धृति-
रावर्धये कर्मणि यावत्समाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणम्, यद्वा
विज्ञानयुगस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागेहेतुर्नोदृष्टिविशेषो

वैषं धृतिः, उद्युक्तचेतस्त्वत्साहः, ताभ्यां युक्तः, फलस्य
सिद्धयसिद्धयोर्हर्षविषादरूपविकारशून्यः, केवलशास्त्रप्रमाण-
प्रयुक्तः, न फलरागेणेत्यर्थः । अत्र हेतुस्रक्तसङ्ग इति । एतादृशः
कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— कर्तृत्वैविध्यमाह— मुक्तसङ्ग इति । मुक्तः सङ्गः फलादिविषयो येन अनहंवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः कर्मसिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः सात्त्विक उच्यते कर्तेति । साङ्ख्ययोगसारमुपदिशन्वक्ति भगवान् त्वमपि तथा भवेत्यभिप्रायेण ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कर्म निरूप्य कर्तारं त्रिविधमाह—
मुक्तसङ्ग इति । स्रक्तसङ्गः त्पकासक्तिः, अनहंवादी सामि-
मानोक्तिशून्यः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिवैषं दुःखादिसहन्

रूपम्, उत्साहः उत्तमत्वज्ञानेनोद्यमस्ताभ्यां समन्वितो युक्तः,
सिद्धयसिद्धयोः कृतकर्मफलाफलोर्निर्विकारः हर्षविषाद-
रहितः, एतादृशः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— कर्तृत्रैविध्यमाह— मुक्तेत्यादिना । मुक्तसङ्गस्यैकाभिनिवेशः, अनहंवादी पूर्वो-
क्ताहङ्कारोक्तिरहितः; धृतिः वैषं, उत्साहः 'साधयिष्यामि' इति बुद्धिनिश्चयः; ताभ्यां समन्वितः; सिद्धय-
सिद्धयोः कर्मण आरब्धस्येति शेषः । निर्विकारो हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

* नकारो ह्ययमानन्दगिरिप्रासासम्मतः, 'अयुक्त इति च्छेदः' इति तद्व्याख्यानात् ।

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः परद्रव्येषु सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्वाहान्तश्शौचवर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्ते हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविषयो हर्षशोको स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं कर्तारं कथयति—रागीति । स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परविच्छेदनं तेन स्वाधः पर इत्यर्थः ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— रागी यशोर्थी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभाव-रहितः; हिंसात्मकः परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोका-न्वितः युद्धादौ कर्मणि जयदिसिद्धयसिद्धयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'कर्मफलप्रेप्सुः' इत्यनेनानुग्रहिक-स्वादिफलार्थी त्वस्याभिधानात् 'रागी' इत्यानुग्रहिकदृष्ट-फलसङ्गविषयमाह यशोर्थीति । अपान्नव्ययादिराहित्यस्य शुफल्वात् कर्मापेक्षितेति विशेषितम् । 'काममात्मानं भार्यां पुत्रं गोपस्वध्यां त्वेव दासकर्मक्षम्' [आ.ध.२।१।११]

इत्याशुचिः कविपरीतस्वभावताऽत्र हिंसात्मकभावदेन विवक्षितेत्याह परान्पीडयित्वेति । कर्तृनोपयोगाय तैः कर्म कुर्वाण इति फलितोक्तिः । एवं कर्मापेक्षितशुद्धिरहित इत्यपि न हि दर्शनस्पर्शनादिद्रव्यशुचित्वमात्रेण कर्मण्यतागिष्पति-रिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— रागोऽस्यास्तीति रागी, लुब्धो दक्षिणात्यागवर्जितः, हर्षशोकाभ्यामन्वितो हर्षशोकान्वितः; एवमभ्युतः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

८ वं. ब्र. गि.— रागी कामपरवशः, अत एव कर्म-फलप्रेप्सुः; यद्वा 'रीक्षितोऽयमग्निहोत्रे' इत्यादिबोधोर्थां रागी, कर्मफलप्रेप्सुः स्वर्गप्रेप्सुनादिकर्मफलकामी, लुब्धः

कर्मापेक्षितदक्षिणाद्रव्यत्यागासहिष्णुः, हिंसात्मकः परान्पीड-यित्वा तैः कर्म कुर्वाणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, फल-सिद्धयति हिंस्र्यं हर्षशोकान्वितः, ईदृशः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— रागीति । कर्मफलप्रेप्सुस्तादृशः कोऽपि लुब्धो हिंसात्मकः कर्ता न तत्फलं राज्यस्वादि लभते; किन्तु हर्षशोकौ ताभ्यामन्वित इति राजसः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह—रागीति । रागी स्वस्वमन्विष्यज्ञानश्रेण तदर्थप्रयत्नेन लौकिकात्मकः, कर्म-फलप्रेप्सुः कर्मकलाभिलाषपटुत्तिमान्, लुब्धः बहुफलात्प-कर्मश्रुतप्राप्त्यविश्रुतसर्वाभिलाषपटुत्तिमान्, हिंसात्मकः परपीड-

नस्वभावः, अशुचिः ज्ञानाचमनादिशौचविहीनः, हर्षशोका-न्वितः फलसिद्धौ हर्षः असिद्धौ शोकस्ताभ्यामन्वितः, एता-दृशः कर्ता राजसः विवक्षितस्वभावः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— रागी विषयलोलुपः, अत एव कर्मणः फलं प्रेप्सुतीति कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः पर-द्रव्यादौ सञ्जाततृष्णास्तीर्थादौ वा द्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्वाहान्तश्शौच-वर्जितः, इष्टानिष्टप्राप्ते हर्षशोकान्वितश्च, यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगहनकारी, नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरः, अलसो अवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घ-प्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः यद्यप्यथो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यथैवमभूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं पृष्ट्वा विवक्षितमर्थमाह—कर्तव्यानामिति । 'एवं किय-माणे सत्यनिष्ठमिवं कथञ्चिदापयेत्, यथा पुनरेवं कियते तदा

त्वनिष्ठमेव सम्भावनोपनीतं' इति चिन्तापरम्परया मन्वर-प्रवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—यद्वेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—अयुक्तः शास्त्रीयकार्मायोग्यः विकर्मस्थः, प्राकृतः अनधिगतविद्यः, स्तब्धः अना-रम्भशीलः, शठः अभिचारादिकर्मरुचिः, नैष्कृतिकः वञ्चनपरः, अलसः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः, विषादी अतिमात्रावसादशीलः, दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् पुरुषो दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः, एवमभूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं.—अवधानाभावादेः 'प्राकृतः' इत्यादिना सिद्धेरयुक्तवन्नेन अनर्हत्वं विवक्षितमित्याह शास्त्रीरिति । अष्टाविंशत्यब्देन दिष्टाशब्दस्य योग्यत्वाच्चिक्रमयोग्यत्वमिह वि-वक्षितमित्याह विकर्मस्थ इति । एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः यथा 'शैवान्प्राप्तपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्म-स्थान् द्विजान्कृद्धान् सचेलो जलमाविशेत्' इति शान्ताव्य-यनतदर्थोपदेशादिजनितसात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषराहित्यं प्राकृतशब्देन विवक्षितमित्याह अनधिगतविद्य इति । पूज्ये-ष्वपि त्वरितावश्यकर्तव्ययथोचितप्रणामाधारमभिविपरीतं स्ति-मितस्वभावत्वमिह स्तब्धशब्दाय इत्याह अनारम्भशील इति । गूढविप्रियकृत्वं शठत्वं, तच्च प्रकरणाच्छास्त्रोदिततामस-कर्मद्वरेत्याह—अभिचारादिकर्मरुचिरिति । पुनरुक्त-परिहाराय मायाप्रतारणादिलोभिककर्मद्वारा नैष्कृतिकत्वमाह—वञ्चनपर इति । 'श्वः कार्यमय कुर्वीत' [म.भा. १२३ ११७३]

इति न्यायाच्छास्त्रोद्ये तु त्वरितेन अभितन्मयः; तद्वैपरीत्यमि-हालस्यं, तत्रानारम्भस्य दतव्यशब्देनोक्तत्वात् आरब्धेष्वेति विवेचितम् । 'विषादी' इत्यत्र धातोरेवावसादार्थत्वादुपसर्गण तत्प्रकर्षः, प्रत्ययेन ताच्छील्यं च विवक्षितमित्याह अतिमात्रा-वसादशील इति । अवसादश्च लक्षितो वाक्यकारेण 'तेषा-कावेनैगुण्याच्छोकवत्त्वाद्यनुसृत्यैव तच्च वैन्यग्रभास्वरत्वं मन-सोऽवसादः' इति । आरक्तकर्मणां श्रीरामसमापनरूपमन्द-प्रवृत्तित्वादेरलसादिशब्देन निर्दिष्टत्वाद्भवयवशक्तेः शास्त्रादि-समभिन्याहारस्य चासुगुणदीर्घसूत्रत्वं विशिनष्टि अभिचारा-दिकर्म कुर्वन्पुरुषेण दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील इति । 'सूत्रं सूत्रेण (वेष्टेन) [पा.पा. १०-३७५] इति धातुः, सूत्रणं चिन्तनं; ताच्छील्यमप्रत्ययः, दीर्घसूत्रणादीर्घसूत्री । निर-परावशङ्कान्तादिग्रहणार्थोदीर्घसूत्रकत्वंमानतया दीर्घसूत्रीत्योपा-रिक्प्रहणं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.—परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः हृत्तयति स दीर्घसूत्री । 'पुरुषो यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य हृत्तको दोषादीर्घसूत्री स उच्यते' इत्यभिधानात् ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—दीर्घसूत्रिणं कथं तामसत्वे हेतुः ? हृत्ततः प्रमाणकं व्याचष्टे—परति । दीर्घकालकृतं चिरातीत-

कालकृतम् । अनुचितं वचनायोग्यं, परोपद्रवहेतुत्वात् । दोषा-न्मात्तयतिः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः, प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धिः, स्तब्धोऽप्रमाणशीलः, शठो वञ्चकः, निष्कृत्या चरतीति नैष्कृतिकः क्रूरः, अलसोऽवृत्तिशीलः, विषादी, दीर्घसूत्री चिरकारी यः प्राप्तं कर्म दीर्घेण कालेन निर्वर्तयति, स तामसः ॥ २८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अयुक्तो विषयपारवश्येन कर्तव्येष्वन-
वहितः, प्राकृतः शास्त्रसंस्कारशून्यः, स्तब्धः पाषाणवदनम्र-
स्वभावः, शठः स्वयमन्याया जानवपि परवञ्चनार्थमन्याया-
वादी, निरुद्धा चरतीति नैकृतिकः स्वस्मिन्पुष्पाखिलम्रम-

सुत्पाथ परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरः, अलसः अवश्यकर्तव्येष्व-
न्यप्रवृत्तिशीलः, विषादी सततमसन्तुष्टस्वभावत्वेन शोकशीलः,
दीर्घसूत्री निम्नस्तरयङ्गकलङ्कितस्त्वान्तत्वेनातिमन्दप्रतिर्य-
क्तव्यं तन्मासेनापि न करोतीत्येवंशीलश्च कर्ता तामसः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०— अयुक्त इति । शास्त्रीयकर्मधिकारी सन् योऽयुक्तः विकर्मस्थः अनधिगतविद्यः स्तब्धः
आरम्भशिक्षिणः शठः अभिचारादिकर्मरुचिः बन्धकः कर्मस्वखलो दुःखी दीर्घ सूत्रं कर्तव्यता यस्य तथा
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह अयुक्त इति ।
अयुक्तः पूर्वापरानुसन्धानरहितः, प्राकृतः प्रकृतजन्मसद्भाव-
रहितः, स्तब्धः अनम्रः, शठो धूर्तः, नैकृतिकः सर्वोपमानी

कृतावमानी वा, अलसः अहङ्गमी, विषादी अकार्यतोचन-
स्वभावः, दीर्घसूत्री क्षणसाध्यकार्यस्य माससम्पादनशील
एतादृशः कर्त्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— अयुक्तोऽनवहितः, प्राकृतोऽन्यन्तमसंस्कृतबुद्धिर्बालमसः, स्तब्धो दण्डवत् नमति
कस्मैचित्, शठः शक्तिगहनकारी, नैकृतिको बन्धकः परावमानी वा, अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि,
विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री चिरकारी, एकादसाध्यं कार्यं मासेनापि न करोतीत्यर्थः । य एव-
म्भूतः स कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिधृत्याखैविध्यकथनप्रतिज्ञा ।

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं गृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्वति
सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय ! दिग्वि-
जये मातुषं देवं च प्रभृतं धनमजयत्तनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा
वृत्तिमत्ता बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च धृत्याख्याखैविध्यं सूचयति— बुद्धे-

रिति । सूत्रविवरणं प्रतिजानीते— प्रोच्यमानमिति ।
अर्जुनस्य धनञ्जयत्वं व्युत्पादयति— दिगिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुष्ठातरि च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तम्,
इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यमाह— बुद्धेरिति । बुद्धिः विवेकपूर्वकं
निश्चयरूपं ज्ञानं, वृत्तिः आरब्धायाः (मोक्षसाधनश्रुतायाः) क्रियाया विघ्नोपनिपातेऽपि विचारणसामर्थ्यं,
तयोः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं यथावच्छृणु ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— ज्ञानत्रैविध्यमुक्तम् ; पुनर्बुद्धिर्त्रैविध्यं
वक्ष्यते ; तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिश्चाह्वानं परिहर्तुमुक्तस्य विशेष-
विषयतामनुवदति एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञान इति ।
प्रकृतोपयुक्तमनन्तरं प्रस्तूयत इति सङ्गत्यभिप्रायेणाऽऽह इदानीं
इति शङ्कायामनुष्ठानसंशामान्यसुसन्धानाद्विलक्षणस्तदेतुतया
ततः पूर्वभाषिणादिजन्योऽन्यवसाय इह बुद्धिशब्दार्थ इत्याह
सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया इति । एतेन ' ज्ञानं
बुद्धेर्बुद्धिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति परोक्षं (सं.) निरस्तम् । तदेव
व्यनक्ति— बुद्धिर्विवेकापूर्वकं निश्चयरूपं ज्ञानमिति ।

विवेकपूर्वं पक्षान्तरप्रतिशेषपर्यन्तविचारपूर्वमित्यर्थः । प्रस्तुत-
त्रिविध्यानुष्ठानोपयुक्तप्रकारेण त्रिविधया धृतेः साधारणं रूपमाह—
आरब्धाया इति । अयमपि सङ्कल्पदाव्यादिरूपो बुद्धि-
स्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्तं वाच्ये, वचने चासङ्कीर्ण-
स्वरूपेऽन्यत्रात्रिविधपृथक्त्वशब्दयोरपुनरुक्तिमाह त्रिविधं भेदं
पृथक्त्वेन प्रोच्यमानमिति । एवं बुद्ध्यादिकार्यकास्त्यं-
परस्य ' अशेषेण ' इत्यस्य श्रवणेऽन्यवदपुनरुक्तिः यथा-
वच्छृण्वति दर्शिता । साधनानां संशयविपर्ययरहितं श्रवण-
त्यर्थः । दिग्विजये मातुषं देवधनञ्जयमिदं च जेतव्यमिति
समुद्देर्भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्धेरिति । बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेरर्थस्य चैव । गुणतो गुणैः । पृथक्त्वेन विवेके-
नासङ्करेण ॥ २९ ॥

८ बं. ब्र. शि.— तदेवं 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च विधैव' तत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयात्मिकाया बुद्धेस्तद्वृत्तेर्धृतेश्च त्रैविध्यं वक्तुं
गुणभेदतः । [१८।१९] इति व्याख्यातम् ; इदानीं सर्व- प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

९ व० त० टी०— अथ कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं, तथा कर्मस्थले कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि
त्रैविध्यं बुद्धेः त्रैविध्येन करणस्याप्युक्तमिति निश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिजानन्नाह— बुद्धेरिति ।
गुणतस्त्रैविध्यं भेदं शृणु । तत्रापि पृथक्त्वेनोभयोर्भेदं शृणु ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१८।१८] इत्यत्र कर्मा धृतेश्चैव गुणतस्त्रैविध्यं भेदं पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन—मयेति
ज्ञेयपरिज्ञानोच्छेदः कृतः, सोऽत्र कर्तृत्रैविध्ये परिज्ञातुः बोधः— प्रोक्त्यमानं अज्ञेयेण हे धनज्ञय सर्वनोक्तं युक्तं ।
प्रवेशः कर्मत्रैविध्ये च ज्ञेयस्य । करणस्य तिरूपणार्थं बुद्धे- शृणु ॥ २९ ॥
र्धृतेश्च त्रैविध्ये प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । बुद्धेरिन्द्रियात्मि-

११ नी० भा० टी०— बुद्धिधृती त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह— बुद्धेरिति । तत्र बुद्धिर्विशिष्टश्चिदाभासः
कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तम् ; अत्र तु केवला बुद्धिर्बुद्धिर्मती तदीयवृत्त्यन्तरोपलक्षणार्थं तद्वृत्तिविशेषो धृतिश्च
त्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बुद्धेर्गुणतस्त्रैविध्यम् ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— प्रवृत्तिं वेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहित-
विषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः सत्यासमार्गः । बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंख्यास-
मार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्यं विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये
करणाकरणे इत्येतत् ; कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेत्तस्मादिति
भयं चोरव्याघ्रादि तद्विपरीतमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः ।
बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिः,
बुद्धिस्तु वृत्तिर्मती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

२ भा. शां. व्या.— तत्राऽऽदौ सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दि-
शति— प्रवृत्तिं वेति । प्रवृत्तिरकारणमात्रमनस्करणमात्रं च
निवृत्तिरिति किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— बन्धेति । यस्मिन्
वाक्ये बन्धमोक्षावुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात्कर्म-
मार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च सत्यासमार्गस्य तावेवात्र
प्राह्यावित्यर्थः । करणाकरणयोर्निर्विषयत्वायोगाद्विषयापेक्षामव-
तार्यं व्योम्यं विषयं निर्दिशति— कस्येति । अनिष्टसाधनं

अयमिष्टसाधनमभयमिति विभज्यते— मयेति । बन्धादिमात्र-
ज्ञानस्य बुद्धयन्तरेऽपि सम्भवद्विशेषणम् । ननु बुद्धिशब्दस्य
ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनात्मिकमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं
प्रतिज्ञाय व्युत्पाद्यते ? तत्राऽऽह— ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानेन
गतत्वात् पुनर्वृत्तिर्गुणपादनीयेत्याशङ्क्याऽऽह— धृतिरपीति ।
विशेषशब्देन ज्ञानाद्यावृत्तिरिष्टा ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिः अभ्युदयसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिः मोक्षसाधनभूतो धर्मः, तावुभौ यथा-
वस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति; कार्याकार्यं सर्ववर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरन्यतरनिष्ठानां देशकालावस्था-
विशेषेषु 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति च या वेत्ति; भयाभये शास्त्रान्वित्विधर्मस्थानं, तदनुवृत्तिः
अभयस्थानं, बन्धं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विगमयाथात्म्यं च या वेत्ति, सा सात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—कार्याकार्यशब्दाभ्यां पुनरुक्तिशङ्का-
परिहाराय 'प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरयान्वीत् । निवृत्तिलक्षणं
धर्मं मृगिरायणोऽप्यवीत् ।' [म. भा. १२।२१७।२३]
इत्यायत्सुराणेन प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह—
अभ्युद्यसाधनसूत इत्यादिना । राजसत्तामसबुद्धयोः
'अयथावत्' इत्यादिविशेषणादिद्वयतस्तन्निवृत्तेर्विबक्षितत्व-
ज्ञापनाय यथावदित्यतस्तोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह प्रकृत-
प्रधानकर्मैतिकृतव्यताभूतदृष्टादृष्टव्यापारपरत्वमाह— सर्व-
वर्णानामित्यादिना । तत्र सूक्ष्मधीवेशत्वाय देशकाला-
वस्थाविशेषेष्विति विशेषितम् । स्मर्यते हि— 'शरीरं
बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च । समीक्ष्य धर्मविदुदया

प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत्' इति; 'देशं कालं तथाऽऽत्मानं'
इत्यादि च । अत्र शक्त्याशक्त्ययोरपि कार्याकार्यशब्दाभ्यामेव
ग्रहणम् । भयामयोः स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणतादिह
तन्निमित्तज्ञानं विवक्षितम्; तच्च प्राकृतिकविशेषविषयमाह—
शास्त्रान्वृत्तिर्भयस्थानमिति । विमैत्यस्मादिति मयम् ।
सर्वप्रयासिदुरीश्वरादेव हि तत्परविदां भयमभयं च; नहि तत्प्रे-
रणमन्तरेण केनचिद्वाधितुमवाधितुं वा शक्यम् । ततस्तदा-
ज्ञातुस्यतिवृत्तौ एव भयामयनिमित्तमिति भावः । बन्धमोक्ष-
सङ्गब्रह्मज्ञानस्यापि साधारणत्वाद्बन्धस्य मिथ्यात्वादिवाचो मोक्षस्य
प्राधान्यवद्भावादिसत्त्वं च याथातथ्यशब्देन व्युदस्तम् । वेत्तीति
कर्तृत्वोपचारः; स्वाच्छन्धेन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं, मोक्षार्थं निवृत्तिः सन्न्यासः, कार्याकार्ये कार्यं
कर्तव्यमकार्यं तदभावः, भयामये भयं संसारोऽभयं तदभावरूपो मोक्षः; बन्धो बन्धनं, मोक्षो मुक्तिः;
एतान्सर्वान्या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकी ॥ ३० ॥

८ वें. म. मि.— तत्र बुद्धेर्बुद्धेर्विषयमाह त्रिभिः— प्रवृत्ति-
मिति । अत्र बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयत्वेनेव प्रवृत्त्या-
विकं व्याख्येयमिति भाष्ये (शां.) अभिहितम् । अत-
स्तथैव व्याख्यायते— प्रवृत्तिं कर्मसांगम्, निवृत्तिं सन्न्यास-
सांगम्, कार्याकार्यं प्रवृत्तिमांगं कर्म कर्तव्यं निवृत्तिमांगं तत्र
कर्तव्यमित्येवंचेत्, भयामये प्रवृत्तिनिवृत्तिमांगयोर्योगमैवास्-
द्विस्तदभावरूपे, बन्धं प्रवृत्तावज्ञानकृतकर्तृत्वमिमानम्,

मोक्षं निवृत्तौ ज्ञानेनाज्ञाननाशात्तन्मूलकबन्धनिवृत्तिरूपं च
या बुद्धिरन्तःकरणं वेत्ति, सा सात्त्विकी । करणस्यापि बुद्धेः
कर्तृत्वमप्यस्ति " विज्ञानं यत् तत्तुते " [वै. ३. १।५।१]
इत्यादिश्रुतेरिति वज्रपाञ्चरे प्रपञ्चितम् । अतः ' या वेत्ति '
इति कर्तृत्वोक्तिरित्युद्धा । तथा च भाष्यम् (शां.)— ' तत्र
ज्ञानं बुद्धेर्बुद्धेः, बुद्धिस्तु दृष्टिमती' इति । अनेन हि बुद्धेर्ज्ञाना-
धारत्वेन ज्ञानत्वाद्विस्तृतब्रह्मपरादितं भवति ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०— तथा हि प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । प्रवृत्तिरभ्युद्यसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिर्मोक्षसाधन-
भूतो धर्मः, तादुभौ यथास्थितौ बुद्धिर्वेत्ति या सा सात्त्विकी । अत्र ' मनस्तु परा बुद्धिः ' [१।४२]
इत्युक्त्या बुद्धेः परत्वाभिप्रायेण रथो गच्छतीतिवद्वा वेत्तृत्वमुच्यते ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वा बुद्धिर्त्रैविध्य-
माह— प्रवृत्तिमिति त्रयेण । प्रवृत्तिं भगवद्विहितधर्मं,
निवृत्तिं तदभावरूपे अधर्मं । कार्याकार्यं स्वपरिपन्थ्यभावे देशे
भजनं कार्यम्, अतथाभूते वा भजनातिरिक्तं सर्वमेवाकार्यम् ।
तथा भगवत्सम्बन्धरहितसम्बन्धे भयं भगवद्भिस्मरणात्मक-

मूलरूपं, तत्सम्बन्धिन्यभयं भयाभावः, बन्धं भगवत्सेवाङ्गा-
भावकर्मणि, मोक्षं सेवादिकर्मणि, इति या बुद्धिर्वेत्ति जानाति,
हे पार्थ तथाज्ञानयोग्यं ! सा बुद्धिः सात्त्विकी सत्त्वसम्बन्धिनी,
ज्ञातव्येति शेषः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवृत्तिनिवृत्तौ शास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषये ' यजेत स्वर्गकामः, न सुरां विषेत् '
इत्यादिरूपे । कार्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादि, अकार्यं नित्यसिद्धं, तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते; भयामये कार्याकार्य-
निमित्ते; बन्धं मोक्षं च या वेत्ति— यया वेत्तीति पूर्वत्वेकारणे कर्तृत्वोपचारः— बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं, कार्यं चाकार्यमेव च
पूर्वोक्ते एव कार्याकार्यं [१८।३०] अयथावन्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा
पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्याकार्ययोर्धर्मार्थान्यां धौन-
स्त्वस्य परिहृति— पूर्वोक्त इति । पूर्वोक्तो के कार्याकार्यशब्दान्यां
दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणाकरणे निर्दिष्टे, तयोरेवात्रापि

ग्रहान्न धर्मार्थान्यामपूर्वपर्यायान्यां गतार्थेत्यर्थः । या सा
बुद्धिर्यया बुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— यया पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्य
चकार्यं च यथावन्न जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारण्यादुभयप्रसङ्गाच्च— पूर्वोक्तं
द्विविधमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— यथार्थत्वानियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः, भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— यया धर्ममधर्मं चेति राजस्या बुद्धे-
र्धर्मादिविषयायाः अयथार्थज्ञानहेतुत्वं सूचयत इत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थमाह— यथार्थत्वेति । अयथावत्प्रजानातीत्यस्य
यथार्थज्ञानजनननियमाभावे तात्पर्यमित्यर्थः । प्रतीत एवायं:

किं न स्यात् । इत्यत आह— अन्यथेति । 'राजस्याः'
इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'तामस्याः' इति पञ्चमी, भेदाभावा-
द्धेदाभावप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

७ ह. वै. भा.— ययेति । यया बुद्ध्या धर्मं श्रेयस्साधनं कार्यं, अधर्ममकार्यं चायथावत् ।
प्रजानात्यन्यथा प्रजानाति सा राजसी ॥ ३१ ॥

८ वै. ब्र. गि.— धर्मं शास्त्रविहितम्, अधर्मं शास्त्र-
प्रतिषिद्धम्, तथा लौकिकविषये कर्तव्यमकर्तव्यं च अयथावत्

सन्देहास्पदत्वेन यया बुद्ध्या प्रजानाति, सा राजसी
बुद्धेः करणत्वस्यापि सर्ववाद्ययेति तृतीयाऽपि युज्यते ॥ ३१ ॥

९ ब० त० दी०— यया धर्ममिति । पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विरुद्धं च प्रजानाति, न यथावत् ; सा राजसी
बुद्धिः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— ययेति । यया
बुद्ध्या धर्मं भगवदिच्छारूपम्, अधर्मं अनिच्छात्मकं, कार्यं

भगवद्भजनम्, अकार्यं तद्विरुद्धं कर्म, अयथावत् सन्दिग्धम्,
अन्यथा वा प्रजानाति, हे पार्थ ! सा बुद्धिः राजसी ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— अयथावत् सन्देहास्पदत्वेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसा-
ऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपीत्य-
भिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् । तमसाऽऽवृताऽपि वेदकेन वेष्टितेत्यर्थः ।
कार्याकार्यादीनुक्ताननुकांश्च सङ्गृहीतुं सर्वार्थानित्युक्तं तद्व्याचष्टे—

सर्वानेवेति । विपरीतश्चेति चकारमवधारणे गृहीत्वा विपरीता-
नेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— तामसी तु बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते; अधर्मं धर्मं, धर्मं
चाधर्मं, सन्तं चार्थमसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं परम्, एवं सर्वं
विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘तामसी’ इत्यनेनैव तयोर्मूलत्वसिद्धेः ‘तमसाऽऽवृता’ इत्यनेन तादात्विकतमोनिर्मुक्तप्रसक्तं विवक्षित-
मित्याह— तमसाऽऽवृता सतीति । ‘सर्वार्थान्’ इत्यनेन
सिद्धसाध्यरूपसमस्तानुक्तसङ्ग्रहमाह— सन्तं चार्थमसन्तम-
सन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुट्टीनां च मते तामस-
मिति दर्शितम् । उक्तं च मनुना— ‘या वेदवाशाः स्मृतयो याश्च
कथं कुट्टयः । सर्वास्ता निष्कलाः प्रेक्ष्य तमोनिष्ठा हि ताः
स्मृताः ।’ [मनुः १२।१५] इति । अत्र राजततामससुद्धयो-

रियान्विशेषः— असमप्रवेदनमन्यथावेदनं वा राजस्यां ‘यथा-
क्ल बानाति’ इति व्याख्यानात् ; तामस्यां तु सर्वं विपरीतं
मन्यते, ‘सर्वार्थान्’ इत्युक्तेरित्येकं । अन्ये त्वाहुः—
प्रकारान्यथात्वं प्रकार्यैक्यथात्वं च विशेषः । यद्यपि उभयत्रा-
धिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्वर्मे एवाध्यास्यते ; तथापि स्वरूपभिरूपक-
धर्मवैपरीत्ये तामसता ; यथा शुक्तिरजतधर्मे ; निष्कृतिस्वरूप-
विशेषकधर्मवैपरीत्ये वा राजसता ; यथा पीतशङ्खधर्मे इति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— अधर्ममिति । अधर्ममश्रेयस्करं धर्ममिति धर्मस्वरूपेण । विपरीतान्विपर्यस्तान् ।
सा तामसी ॥ ३२ ॥

८ वं. प्र. गि.— या बुद्धिस्तमसा अज्ञानदोषेणाऽऽवृता
सती अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं सत्तत्त्वमदसच्च तद्विषयेव-
प्रकारेण सर्वार्थान्विपरीतानेव मन्यते, सा तामसी स्यात् ।

‘धर्ममस्त्रियाम्’ [अमरः १।४।२४] इति निघण्टूक्त्या
धर्मशब्दस्य ऋबिबन्धत्वात् ‘धर्ममिति’ इति प्रयोगः साधुः ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— अधर्ममिति । तमसा ब्रह्मानेनाऽऽवृता सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते सा तामसी ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— अधर्ममिति ।
या तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सती अधर्मं भगवद्विच्छाननु-
कूलमकृतार्थं धर्मं फलदातृ कर्तव्यमिति मन्यते, च पुनः

सर्वार्थान् अकार्यकार्याचयभयाद्वा विपरीतान् मन्यते,
हे पार्थ ! सा बुद्धिस्तामसी मन्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— अधर्ममिति । विपरीतप्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

द्वेतेर्गुणतल्लैविध्यम् ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— धृत्येति । धृत्या यया अव्यभिचारिण्या— इति व्यवहितेन सम्बन्धः— धारयते ;
किं ? मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाधेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाधेष्टास्ता उच्छा-
स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति— धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति— योगेन समा-
धिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-
प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणा योगेन धारयतीति । यैवंलक्षणा धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शरीरं धृतित्रैविध्यं व्युत्पिपाद-
यिषुरादौ सात्त्विकी धृति व्युत्पादयति— धृत्येति । निर्दिष्टानां
वेष्टानां कथं क्रिया धारणं ? तत्राऽऽह— सा इति । तदेवातु-
भवेन साधयति— धृत्या हीति । प्रियतेऽनयेति धृतिर्यत्न-
विशेषः, तया धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाधेष्टाः शास्त्रमति-
कथ्य तार्थान्तरावगाहिन्त्य भवन्तीत्यर्थः । धृतिर्देव समाध्य-

विनाभूतत्वेन विशिनष्टि— योगेनेति । ननु धृतेर्नियमेन
समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगि ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— एतदिति । उक्तक्रिया धारयमाणा योगेन ब्रह्मणि
समाधानेनैकाग्र्येण अव्यभिचारिण्याऽविनाश्रुतया इत्या धार-
यति, अन्यथा तदविनाशभावभावे नियमेन तद्वारणादि-
रित्यर्थः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते ;
योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनं ; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्दिष्टेन प्रवृत्तास्तत्सा-
धनभूता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

७ वे. ता. चं.— राजसभूतो त्रिकर्षोत्तरवर्गसाधनभूतो योग इह विवक्षितः, स चानन्योपासनमेव प्रागनुशिष्टमित्याह—योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनमिति । फलान्तर-सङ्गोऽत्र व्यभिचारः; योगस्य तत्किरोपकरणं स्वरूपतः फलद्वयमदानन्दरूपत्वेनेत्याह— योगेन प्रयोजनभूतेनेति । योगान्वयिचाराकिसामर्थ्यावस्थासम्भवमुपकारविवक्षया— योगोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता इत्युक्तम् । मानसी क्रिया तावत्साक्षात्करणं; प्राणक्रियापि 'यत्र मनस्तत्र वायुर्ध्वं

वायुस्तत्र मनः' इत्यन्योन्यपरिष्वङ्गात्; यथोक्त्यतः 'पुनर्वायुः पथं प्राप्य मनो प्रमति वायुवत्' इति; तथा प्राणावामप्रक्रियाया च योगविरोधिकेरापादिजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु 'स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात्स्वाध्यायमननेत् । स्वाध्याय-योगसम्पत्त्या परमात्मा प्राकाशते [वि. पु. ६।१।२] इत्यादि-भिस्तत्त्वान्कालमात्रियोगाद्विनियेवरूपेण प्रत्याहारि निरुध्य-मानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धृत्येति । धृत्या धैर्येण धारयति विमर्ति । प्राणा असवः तेषां क्रिया व्यापारान् । योगेन समाधिना । अव्यभिचारिण्या नित्यया । सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

८ वे. ज. मि.— इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः— धृत्येति । योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या अविनाश्रुत्या, समाधिसमनियतयेत्यर्थः । यथा कृत्वा प्रयत्नेन मनः-

प्राणेन्द्रियाणां क्रियाधेश्च धारयते नियच्छति, यथा हि नियम्यमाना मनआदि क्रियाः शाश्वतमतिक्रम्य नान्यत्र गच्छन्ति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— धृतेस्त्रैविध्यमाह । धृतिर्नाम देशादेशाधिक्रिया, तत्र सात्त्विकी धृतिः सा यथा योगेनाव्यभिचारिण्या योगमार्गीयाङ्गत्रिदुःखसहनशीलया मोक्षोन्मुख्या ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ धृतेस्त्रैविध्यमाह— धृत्येति । यथा अव्यभिचारिण्या विषयान्तराभिलाषरहितया धृत्या, योगेन सर्वतो मनस्सङ्गतिरुत्तिपूर्वकभगवद्वेदपरविषेन मनः-

प्राणेन्द्रियक्रियाः मनसस्याङ्गत्वरूपाः, प्राणस्य छन्दोबेरूपा इन्द्रियाणां विषयभिलाषरूपाः, क्रियाः धारयते नियच्छति, हे पार्थ ! सा धृतिः सात्त्विकी उच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— यथा धृत्या अव्यभिचारिण्या समाध्यनुगतया मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियात्रोष्ट्रा-सङ्करूपं भ्रासप्रश्रवासी शब्दादिप्रवृत्तं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाग्र्येण वा संयतास्तास्तथैव निरोधान्वस्थायामैकाग्र्यावस्थायाम् वा धारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यथा तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ! ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यथेति । यथा तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान् धृत्या यथा धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति, हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेशाधिक्रियाप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिर्यो सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसी धृतिं दर्शयति— यथा त्विति । तेषां धारणप्रकारमभिव्यजति— मनसीति । फलाकाङ्क्षीति कस्य विशेषणं ! तत्राऽहं— यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— फलाकाङ्क्षी पुरुषः श्रुतसङ्गेन धर्मकामार्थान् यथा धृत्या धारयते, सा राजसी, धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते; 'फलाकाङ्क्षी' इत्यत्रापि फलशब्देन राजसत्त्वाद्धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यथा धृत्या धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसङ्गशब्दोऽत्र न प्राप्तश्चित्त्वाथः, तदनुपयोगात् । धृतेः स्वव्यापारविषयत्वाय प्रवृत्तप्रक्रियाव-साराय च धर्मादिशब्दैस्तत्साधनलक्षणाका । सामान्यस्यापि मी. तु. ४४

फलशब्दस्यात्र सात्त्विकफलद्वयवर्गास्तद्वेदोपायाऽहं— फलाकाङ्क्षीत्यत्रापि । लक्षणिकप्रयोगाभिप्रेतं विष्णुवचनं शब्दो-ऽर्थतश्च फलितमाह— अत इति ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— यया त्विति । यया तु धर्मकामार्थान्धारयते विमर्ति । प्रसङ्गेन प्रसक्त्या, न तु नित्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ वें. म. गि.— प्रसङ्गेन प्रकृष्टकर्तृत्वाभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते नित्यं कर्तव्यतयाऽवधारयति, न तु मोक्षं कदाचिदपि, सा राजसी ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— यया धृत्या त्रिवर्गं धारयते प्रसङ्गेन कर्तृत्वाभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् सा राजसी ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— ययेति । तु पुनः, हे अर्जुन नास्त्रैव बुक्त्यधिकारिन् ! यया धृत्या फलाकाङ्क्षी फलानिलाप्युक्तः सन् प्रसङ्गेन फलप्रसङ्गेन— न तु मद्भजनौप-
विकत्वेन— धर्मार्थकामान् धारयते पोषयति तदुद्बुधकृताधैः हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी रजस्सम्बन्धिस्वभोगादिरूपफला, उच्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— यया धृत्या धर्मादीन् धारयतेऽनुरोधतया निश्चिनोति, प्रसङ्गेन धर्मादेः सम्बन्धेन फलाकाङ्क्षी च भवति पुरुषः, धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.— ययेति । यया स्वप्नं निद्रां, भयं त्रासं, शोकं, विषादमवसादं विषण्णतां, मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्यो सा पार्थ ! तामसी मता ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामसी धृतिं व्याख्याते— ययेति । शोकं त्रिषयिवोगनिमित्तं सन्तर्प विषण्णतादिभिर्याणां म्लानि विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणमुक्तम् । स्वप्नादि-
मदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयाऽऽत्मनो बहु मन्यमानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधा न विमुञ्चति, किन्तु धारयत्येवेति योजना ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.— यया धृत्या स्वप्नं, निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मदं, स्वप्नमदाबुद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिदायि-विषयपराः ; तत्साधनभूताश्च मनःप्राणादिक्रिया यया धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वप्नशब्दोऽत्र सुषुप्तेरुपलक्षक इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह— निद्रामिति । वैराग्यतोन्मादादिष्ववच्छेदाय दुर्नितिमूलत्वं मदस्याऽत्र दर्शयति— विषयानुभवजनित-
मिति । अस्वाधीनानां स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणं ? इति शङ्कायामत्राऽपि हेतुलक्षणा पूर्ववदित्याह— स्वप्नमदाबु-
द्दिश्येति । स्वप्नमदयोः सुखाभिमानास्पदतया भयादेः पृथक्कृत्य व्याख्यानम् । धारणमेवात्र योक्तव्यत्वसूचनाय “ न

विमुञ्चति ” इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह— न विमुञ्चति धारयतीति । न चात्र भीरोर्धृतिर्विच्छेति वाच्यम्, आगाम्यन्-
वेशणेन दुर्मेतेस्तद्वत्त्वनुवर्तनपरत्वात् । भयदायिषियो दुर्मान-
मूलप्रबलविरोधादिः ; शोकदायी तु क्रोधादिमूलबन्धुधादिः, विषाददायी तु वृथावित्तव्ययादिः । दुर्मेधाः— दुर्मेधस्त्वा-
दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.— ययेति । तामसी तमःप्रभवा ॥ ३५ ॥

८ वें. म. गि.— दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नादीन् मुञ्चति, पुनः पुनरावर्त्ययति, सा तामसी । तत्र स्वप्नो निद्रा, भयं त्रासः, शोक इतिविषयहेतुकः सन्तापः, विषाद इन्द्रि-

यावसादः । भयशोकविषादशब्दास्तद्हेतुविषयपराः । मद्भज-
विहितविषयसेवापारवश्यम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— यथा स्वप्नमिति । स्वप्नादीन् विमुञ्चति तान्प्रति प्रयुक्ता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया वा न विमुञ्चति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— यथेति । दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः यथा आमहुरपरा स्वप्नं निद्रां मोहंरूपां, भयं भगवद्विच्छाजानेन शङ्खचौरादिभ्यो मृत्युतो वा, शोकं भगवत्कृतापेक्ष्यासमीचीनज्ञानेन चिन्तनं, विषादं सखेदं, मदे

स्वाज्ञानरूपम्— एवकारेण मांसादिभक्षणं च— न विमुञ्चति विशेषेण सदोषत्वज्ञानाभावेनापि करणम्; एवं या न त्यजति हे पार्थ ! सा वृत्तिस्तामसी निष्कलेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० की०— स्वप्नं निद्राम्, भयं ब्राह्मम्, शोकं प्रसिद्धम्, विषादं विषण्णताम्, मदमशास्त्रीय-विषयसेवया चित्तस्य विवशत्वम्, एतान् विमुञ्चति, धारयत्येव यथा धृत्या, सा धृतिः पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

सुखस्य गुणतत्त्वैविध्यम् ।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तः, अथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते— सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतत्— मे मम भरतर्षभ ! । अभ्यासात्परिचयादावुच्यते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यात्मभेदे अत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमं, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः; आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता, ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वाऽऽत्मात्मना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्, तत्समात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनुधान्तरश्लोकात्पर्यमाह— गुणेत्यादिना । क्रियाकारकाणां गुणतत्त्वैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह— इदानीमिति । हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्यं समाधानैकैकार्थ्यं मम वचनादिति शेषः । यत्रेत्युभयत्र सम्बध्यते । तपित्विधं सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति— यत्तदिति । प्रथम-

सन्निपातं विभज्यते— ज्ञानेति । कुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं ? तत्राऽऽह— अत्यन्तेति । दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह— विषमिवेति । ज्ञानादिपरिपाकवस्था परिणामः तस्मिन्सति ततो जातमिति योजना । तत्रैव हेतुवन्तरमाह— आत्मन इति । आत्मबुद्धिशब्दस्यान्तरमाह— आत्मविषयेति अन्तःकरणनैर्मल्याद्वा सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्त्रादयो यच्छेषभृताः, तच्च सुखं गुणतत्त्वैविधमिदानीं शृणु । यस्मिन् सुखे चिरकालाभ्यासात् क्रमेण निरतिशयां रतिं प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति निखिलस्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि— यदिति । यत्तत्सुखम् अग्रे योगोपक्रमभेदायां, बह्वायाससाध्यत्वाद्विविक्तस्वरूपस्याननुभूतत्वाच्च विषमिव दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विविक्तात्मस्वरूपाविर्भावे अमृतोपमं भवति, तच्चात्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तस्याः निवृत्तसकलेतरविषयत्वं प्रसादः, निवृत्तसकलेतरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावआत्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तरप्रत्यक्षस्वतन्त्रे तुशब्दशोचति न्यूनकिं—पूर्वोक्ता इति । भरतर्षभाशब्दोऽत्र प्रकृष्टसात्त्विकसुख-सङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । इदानीमिति—साधनमेतदस्योक्तस्य साध्यभेदाकाङ्क्षापर इत्यर्थः । आपातमसुरत्वाभावात्सात्त्विक-स्याभ्यासापेक्षत्वं; लोकेऽन्यास्यासिद्धौ क्षुद्रा प्रीतिरस्ति तद्वदुदासाय क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम् । रतिम्—अत्यन्तादरमित्यर्थः । दुःखशब्दस्याऽत्र सङ्कोचकाभावात्कृत्स्न-विषयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥ अभ्यासापेक्षत्वंदुःखान्तहेतुत्वयोः प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तदेव विशि-नष्टीति । 'यत्त' इति तच्छब्दशिरस्केण सञ्छन्देनानुवादः ध्रुवादिरप्रसिद्धतरत्वथोतनाय । 'तत्सुखम्' इति प्रीत्यति-

देः । 'विषमिव' इत्यनेन आपातप्राप्तिकृत्यमात्रं विवक्षित-मित्याह—दुःखमिवेति । अनेन मन्दमतीनां जिह्वासाप्तत्वं दर्शितम् । न हि सुखं नाम किञ्चिद्वस्तु विषयदृष्टत्वच परि-णमते; अतस्तदुपचरितमाह—अभ्यासचक्रेण विविक्ता-त्मस्वरूपाविर्भाव इति । बुद्धेरयोग्यत्वादिमात्रोक्तफलत्वात् आत्मविषयेत्युक्तम् । बुद्धेरयोग्यविषयसंगसङ्ग-कालजनिवृत्तिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाऽऽह—निवृत्तसकले-तरविषयत्वमिति । जरामरणादिनिवर्तकत्वाद्भोग्यतत्त्वेन हातुमशक्यत्वाच्चाश्रुतोपलम्बम् । परबोवैतकसस्वरूपस्य यथावदाविर्भावे परमात्मानुभवसुखस्यान्तर्गीतत्वादिह पृथग-मुक्तिः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.—सुखमिति । सुखं शर्म । अभ्यासादावृत्त्या रमते रतिं गच्छति । दुःखान्तं दुःखावसानं च गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यत्तत्सुखमग्रे प्रथमम् ; परिणाम उत्तरकालेऽश्रुतोपमम् ; आत्मबुद्धिप्रसादजं स्वबुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं तत्सात्त्विकम् ॥ ३७ ॥

८ ब्र. गि.— एवं क्रियाकारकाणां त्रैविध्यमुक्त्वा, तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते—सुखमिति । स्वष्टोऽर्थः ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमाह साधनं—अभ्या-सादिति । यत्र यस्मिन्सात्त्विकत्वेनाभिमतं समाधि-सुखं अभ्यासादुपतिरिच्यमात्रमते दृष्टो भवति, न तु विषय-सुखं इत्यस्य एवेत्यर्थः । यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्व-स्यान्तमवसानं निगच्छति प्राप्नोति, न तु विषयसुखं इवान्ते

मोहदुःखमित्यर्थः । कीदृशं तत् ? यत् अत्र ज्ञानवैराग्यध्यान-समाध्यात्मैः विषमिव अत्यन्तायाससाध्यत्वाद्दुःखावमिव भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वश्रुतोपमम् । तत्र हेतुः—आत्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः, तस्याः प्रसादो निद्रास्वादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानम्, ततो जातम् ; ईदृशं यस्मादधिसुखम्, तत्सात्त्विकं स्मृतं योगिभिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी०—सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानन्नाह—सुखमिति । यत्र सुखे चिरकालाभ्यासाक्रमेण निरतिशया रतिं मन्यते सांसर्गिकदुःखस्य चान्तं च नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि—यत्तदिति । सुखं अत्र योगोपक्रमवेलायां ब्रह्मायाससाध्यत्वाद्विविक्तात्मस्वरूपानुभवाभावात् विषमिव दुःखस्वरूपमिव भवति, परिणामेऽश्रुतोपमं परिपाके स्वात्मस्वरूपाविर्भावे सुखरूपम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं त्रैविध्यमुक्त्वा तस्याः सुखफलात्मकत्वात् सुखत्रैविध्यकथनं प्रतिजानीते—सुख-मिति । इदानीं प्रतिज्ञानानन्तरं सुखं पुनरिचिधं, हे भरत-र्षभ सुखश्रवणयोग्य ! मे मत्तः शृणु । एवं प्रतिज्ञाय-शब्देविषयमाह—अभ्यासादिति । अभ्यासात् निरन्तरानु-शीलनात् यत्र यस्मिन् रमते आनन्दानुभवं प्राप्नोति, नत्वा-ऽप्राप्तौ विषयसुखं इव क्षणमात्रादुभयमप्राप्नोति, च पुनः यदनुशीलने दुःखान्तं संसारान्तं नितरां गच्छति ॥ ३६ ॥

किञ्च । यत्तत् वक्तुमशक्यमनुभवैकवेद्यम् अत्र प्रथमं विषमिव लौकिकसुखपरिणामे जीवितहरणत्वं कदृतया परिभाषति, परिणामे फलपरिपाकदशार्थां अश्रुतोपममति-मधुरं मोक्षतुल्यं वा; आत्मबुद्धिप्रसादजम् आत्मसम्बन्धिनी मद्गुणसम्बन्धिनी वा बुद्धिस्तत्प्रसादो नाम रजस्तमोज-काराहित्येन शुद्धत्वं तजं तत्सुखं सात्त्विकं सत्सत्सम्बन्धार्थं प्रोक्तम् । तज्जैरिति शेषः ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० दी०—गुणमेवेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं, तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह—सुखं त्वित्यादिना । अभ्यासात्पौनःपुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विके राजसे तामसे वा सुखे रमते रतिं प्राप्नोति; यथा तस्या दुःखस्य पुत्रशोकादेरप्यन्तमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । तत्सुखं त्रिविधं शृणु । यदा त्वयमप्यर्थः सात्त्विकसुखस्यैव लक्षणांर्येतदा यत्र समाधिसुखे अभ्यासाद्रमते, न तु विषयसुखं इव रागात् दुःखान्तं मोक्षं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्तत्प्रसिद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अग्रे समारम्भकाले मनःप्राणेन्द्रियस्पन्दनिरोधेन यज्ञे संज्ञयमानस्य पशोर्वि जायमानं विषमिवातितीव्रवेदनाकरम् ; परिणामे सात्त्विक्या धृत्या निरुद्धासु मनआदिक्रियासु अमृतोप- ममत्याह्लादकरम् ; आत्मनः स्वस्थेयैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमल्लाहित्यं तस्मादाविर्भूतं, न तु विषयसङ्गजं निद्रालस्यादिजं वा, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमममृतसमं, परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपपञ्चाभेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च; परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसं सुखं हेतुत्वाय कथयति— विषयेति । बलं सङ्घातसामर्थ्यं, वीर्यं पराक्रमकृतं यशः, रूपं शरीरसौन्दर्यं, प्रज्ञा धृतार्थमहणसामर्थ्यं, मेधा गृहीतार्थ-

स्याविस्मरणेन धारणशक्तिः, धनं गोहिरण्यादि, लज्जाहस्तु कार्यं प्रत्युपक्रमादिः, एतेषां नाशत्वाद्द्वैषयिकं सुखं विषयम- मित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— अधर्मेति ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अग्रे अनुभववैलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विषमिव पीतं भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.— विषयाणां तत्तदिन्द्रियार्थानामनपानादीनामित्यर्थः । सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते इति राजसुखस्य दृष्टप्राप्तिकृत्यनिर्गमोक्तिः । यदुक्तं भगवता परा- शरेण— 'अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा । क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरेः' [वि. पु. १।१।७६४] इति । 'क्षुत्प्लोमशमं तद्वच्छीताक्षुपशमं सुखम् । मन्यते

बालक्षुद्रित्वादुःखमेव हि तत् पुनः' ॥ इति । दृष्टसुखतानिमित्त- निवृत्तौ उपेक्षणीयतामात्रव्यावृत्त्यर्थं दुःखोदकत्वं 'परिणामे विषमिव' इत्यनेन व्यज्यते । पारदारिकरसादीनि हि भयादिभूयिष्ठक्षणिकक्षुद्रतरसुखान्यनन्तरकालभाष्यतिबोरनिर- तिहायदुःखाय भवन्तीत्यागात्मिकं विषत्वमाह— निरयादि- निमित्तत्वादिति ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३८ ॥

७ ह. पै. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्छ्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखमग्रेऽमृतोपमं परिणामे कालान्तरे विषमिव तद्राजसम् ॥ ३८ ॥

८ वें. ब्र. गि.— राजसं सुखमाह— विषयेन्द्रियेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धं बीजकादिसुखं अग्रे आरम्भे मनस्तैयमादिज्ञेयाभावादमृतोपमं, परिणामे तु ह्ला-

सुत्र च दुःखहेतुत्वाद्विषमिव भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

९ व० त० दी०— विषयेति । स्पष्टमेवोपलभ्यते विषयस्य रूपादेः इन्द्रियैः संयोगाद्यत्सुखममृतोपममग्रे प्रथमं परिणामे विपाके विषमिव दुःखरूपम् ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— विषयेन्द्रियेति । विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगात् तत् प्रसिद्धं स्रगन्ध- वसाभरणशीसहादिरूपं भगवत्सम्बन्धरहितसुखं अग्रे प्रथमं

आपाततः अमृतोपमं अतिमिष्टतमं, परिणामे फलदशायां विषमिव भगवद्विस्मृतिकावकलेन जीवहरणेकस्वभावं तत्सुखं राजसं स्मृतं, प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

११ नी० भा० दी०— राजसं सुखमाह— विषयेति । अग्रे भोगकाले परिणामे विषमिव वियोगकाले इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

३ आ. भा.—यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोचरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मनः, निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. वया.—तामसं भुञ्जं आगार्यमेवोदाहरति—यदग्रे चेति । अनुबन्धशब्दाधेमाह—अवसानेति । मोहनं मोहकरम् । तदुत्पत्तिहेतुमाह—निद्राति ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.—यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च अनुभववेलायां विपाके च आत्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति;—मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः—निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं, निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतवः; निद्राया-मोहहेतुत्वं स्पष्टम्; आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम्; इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येवं; प्रमादः कृत्यान्वधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्द्यं भवति, ततश्च तयोरेपि मोहहेतुत्वम्; तत्सुखं तामसमुदाहृतम् । अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं.—अनुबन्धत इत्यनुबन्धो विपाकः, मोहनशब्दस्यात्र भावधानमन्वयात्स्वरगोचरमाह—मोहहेतुरिति । निद्रादिभ्यस्तुल्यस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश इत्युक्तम् । राजसुखस्य विपाके मोहहेतुत्वं, तामससुखस्य तु तदानीमपीति लोकसिद्धमित्यभिप्रायेणोक्तं विवृणोति—निद्रादयो हीति । स्पष्टमिति—न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमार्गे इत्यर्थे, न ज्ञानाभाव इत्याशयाऽह—आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यमिति । ततः किं? इत्याशयाऽह—इन्द्रियेति । कारणव्यापारतारतम्यानुगुणं हि कार्यतारतम्यम् । ज्ञानस्य मान्द्यं चाल्यविषयत्वम् । तच्च विषयान्तप्रकाशाभावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवापेक्षिताज्ञानरूपतामाह कृत्यान्-

वधानरूप इति । एवमालस्यप्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितं, तद्वत्त्वं तु कथमित्यत्राऽह—ततश्चेति । ज्ञानस्यापदुत्वं हि क्रमादत्यन्ताज्ञाने विश्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाव लोके सिद्धम्, इन्द्रियव्यापारमान्द्यस्याप्यज्ञसङ्क्षोभादिनिवृत्तिद्वारा अनवधानस्य तु बुद्धेरकाप्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखभासप्रसङ्गेवाकालनिश्चितं नोपादेयमित्युक्तं भवति । स्मरमिति च—‘यामद्वयं शयानस्तु श्रममुपाय कल्पते’ इत्यादि । आहुधायुर्वैदिकः—‘अकालेऽतिप्रसहाहं न च मित्रा मित्रिता । सुखलुपी पराङ्मुखत्वात्कारात्रि विवापरा’ इति । कुकृतविभागप्रकरणतत्पर्यमनुष्ठानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहृतिः अत इति ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—यदग्र इति । यदग्रेऽवसाने च मोहनकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुखम् ॥ ३९ ॥

८ वें. ज्ञ. नि.—तामसं सुखमाह—यदग्र इति । अग्रे आत्मेन अनुबन्धे परिणामे च कस्यसुखमात्मनो मोहनं यथावस्थितवस्त्वप्रकाशरूपमोहकरम् । तत्र हेतुः—निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, निद्रादयो हि मोहकराः । तत्र निद्राया-

मोहनत्वं प्रसिद्धम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यतस्मिन्सति ज्ञानमान्द्यान्मोह एव । प्रमादस्तु कृत्यान्वधानता । तत्रापि ज्ञानमान्द्यान्मोह इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं सुखमपि मोहनम् । तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

९ व० त० दी०—यदग्रे चानुबन्धेऽनुभवान्तकाले आत्मनो मोहनं तत्तामसं, अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमिति तत्त्वम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—वामसमाह—यद्रे इति । यत् अये प्रथमं च पुनः अनुबन्धे पश्चात् परिणामद्वारा च निद्रालस्यप्रमाणोत्थं निद्रा इन्द्रियापक्षेण सुखदुःखाभावात्मकानन्दशात्मिका, आलस्यं क्रियाक्षणेन शैथिल्येन स्थितिः, सुखाभिमानः प्रमादः कर्तव्यपूजाध्ययनकर्मोपवधाने

तूर्णोत्थितिरूपाज्ञानस्यानन्दभ्रमः, एतेभ्य उल्लिख्य, आत्मनो जीवस्य मोहं मोहकारकं भगवद्विस्मरणकारकं सुखं तामसं निष्कलं सद्यदाहृतं सम्यक्प्रकरणे उदाहृतम् ; ज्ञानिभिरिति शेषः ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०—अये आरम्भे अनुबन्धे परिणामे मोहं मोहकं आत्मनो बुद्धेः, यतो निद्रादिजम् ॥ ३९ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मकता ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

१ ज्ञां. भा.—अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरम्भ्यते—न तदस्ति । न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातं, अन्यद्वाऽप्राणिजातं, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेत् । ‘न तदस्ति’ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—क्रियाकारकलक्षणः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्तत्वात् संसारतत्त्वमेव किञ्चिदुपग्राह्यमपि किञ्चिद्विषयतोऽसाक्ष्यत्वात्—अथेति ।

संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयसृष्टाव प्रकरणम् । अन्यद्वाऽप्राणी-
त्यत्राप्राणिशब्देन प्रसिद्धा स्थावरादि पृथक् ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावराण्येषु प्रकृति-
जैरभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—प्राकृतगुणतोऽतदुक्तस्यवयवमप्यत्राप्ति-
लक्षणमोक्षात् प्राकृत्यतिदेशकाल्पकर्मणैस्त्वैकैः सर्वैरपि क्षेत्रज्ञै-
रुक्तस्य त्रिगुणस्य निवेशोऽतदुक्तस्य जन्मस्यैव गुणकार्यप्रकरणं
निगम्यते—‘न तदस्ति’ इति श्लोकेन । गुणत्रयप्रकरणं तु
नात्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि ‘स्वभावप्रमथैर्गुणैः’ [१८।४९]
इत्युक्तेः । ‘दिवि देवेषु’ इति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणा मुप-
लक्षणम् । तत्तुल्यतया ‘पृथिव्याम्’ [७।९] इत्यत्रापि
मनुष्यादिष्विति राजसतामसाधिकारिविवक्षाऽप्युपपन्नम् ।

‘द्विरप्ययमो भगवान्’ [वि. पु. ६।७।९६] ‘आब्रह्म-
स्त्वमप्यनन्ताः’ [वि. व. १०।४।२३] इत्याद्यनुसारेण बहु-
वचनाभिप्रेतमाह—ब्रह्मादिष्विति । गुणप्रकरणात् सत्त्व-
शब्दस्य गुणविशेषार्थताग्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः । समुदाय-
रूपेणापि निर्धातृमात्रेण तत्रापि गुणनिर्मुक्तं न किञ्चित्सत्त्व-
मित्यभिप्रायेण जातशब्दः । जातमिति वा व्यस्तम्—
आसंसारं जन्मग्रन्थि गुणयुक्ताद्योतनार्थम् ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—न तदस्ति । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव्यन्तरिक्षे देवेषु देवैरिन्द्रादिभिः
उपलक्षिते स्वर्गे वा सत्त्वं वस्तु एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोमिविना यत्स्यात् । सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं
सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

८ वै. ब्र. गि.—त्रैगुण्यनिरूपणमप्युपसंहृति—न तद-
स्तीति । एभिः प्रकृतिसम्भवेः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं
हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत्स्याद्भवति, तत् पुनः

पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । सर्वमपि सत्त्व-
रजस्तमोगुणमयमेव अनतमवस्तुजातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—किमन्यद्वाक्यं ? प्राणिषु सर्वं प्राकृतत्रिगुणमयमेवेत्याह—न तदस्तीति । दिवि ब्रह्म-
लोकपर्यन्तं दिव्येषु प्राकृतेर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं किमपि नास्ति, पृथिव्यां च तथा न देवेश्वरस्तादादिषु पृथिव्यामव-
तीर्थं योतमानमहिमस्त्वपि च तथा न; किन्तु क्रियया सगुणत्वमस्त्येवेति पृथगवा बोध्यम् । (यतोऽप्राकृतमपि

भागवतं गुणत्रयमस्ति प्राकृतगुणकार्यनाशकं मन्तव्यं; अन्यथा प्रकृतिजैर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिवु नास्तीति न वदेत्, तस्यैवाप्रसिद्धत्वात्; गुणावताराश्च भगवतोऽप्राकृता न भवेयुः; स तस्य सत्त्वस्वबन्धः कथं भवेद्भेदाभावे? अतस्त्रयो गुणा ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिताः, अत्र सच्चिदानन्दधर्मत्वात् कचिद्विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेनादत्ते यदि न केवलोऽवतारतीति) अतएव भगवतो लीला लोकवत्सुगुणापि निरूपिता ' भूगोप्यादीनां चापि ' इति सुबोधिनां स्थितम् । वस्तुतस्तु ' लोकवत्सु लीलाकैवल्यं ' [ब्र. सू. २।१।३३] इति व्यासेन सूत्रितमेवं चानुकरणे तथा स्वरूपतो गुणातीतत्वमित्यवसेयम् ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— एवं वशादीनां सर्वेषां त्रिविधरूपस्य कत्वाऽप्यथ स्वसम्बन्धातिरिक्तस्य त्रिगुणात्मकतां सर्वस्याऽऽह— न तदस्तीति । एभिः प्रकृतिजैः प्रकृत्युद्भूतैस्त्रिभिः सात्त्विक-कादिभिर्गुणैर्लक्ष्यं रहितं सत्त्वं प्राणिजातं यस्यावरादिक-

मन्यद्वा पृथिव्यां मनुष्येषु, वाशब्देन नागादिलोकेषु च दिवि देवल्लोके वा पुनः देवेषु स्यात् तत् नास्तीत्यर्थः । सात्त्विका-दिष्वपि त्रैविध्यमस्तीति ' वा पुनः ' इत्यनेन केवलसात्त्विक-त्वोपेक्षेवसम्भावितत्वादस्त्वदेवेति निधामितम् ॥ ४० ॥

११ नी० भा० ही०— प्रकरणार्थमुपसंहरत्युक्तमपि संगृह्यन्— न तदस्तीति । सत्त्वं प्राणिजातं, इदमुपलक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात्; प्रकृतिजैर्जन्मान्तरीयधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभवैर्वा । शेषं स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रमः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— सर्वैः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तः; वृक्षरूपकल्पनया च ' ऊर्ध्वमूलं ' [१५।१] इत्यादिना, तं च ' असङ्गशस्त्रेण हृदेन छिन्वा ' 'ततः पदं तत्परिमाणितव्यं' [१५।३, ४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वैश्च गीताशास्त्रार्थे उपसंहृतव्यः एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थे च ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां ' इत्यादिरारभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकरणार्थमुपसंहृतमनुवदति— सव इति । तस्यानेकालम्बनेन हेयत्वं सूचयति— क्रियेति । निरुणादात्मनो वैलक्षण्याच्च तस्य हेयतेत्याह— सत्त्वेति । अनर्थत्वाच्च तस्य त्याज्यत्वम्, अनर्थत्वं चाविद्याकल्पितत्वेनावस्थाने वस्तुवद्भानादित्याह— अविद्येति । न केवलमष्टादशे संसारे दर्शितः, किन्तु पञ्चदशोऽपीत्याह— वृक्षेति । चकारादुक्तः संसार इत्यनुकल्पते । संसारध्वस्तिसाधनं सम्यग्ज्ञानं च तत्रैवोक्तमित्याह— असङ्गेति । वृत्तमनूयानन्तरसन्दर्भेतात्पर्यमाह— तत्र चेति । उक्तो निर्दिवर्तयिषितः संसारः सतिसप्तम्या परामृश्यते— सर्वो हि संसारो गुणत्रयात्मकः । न च गुणानां

प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तिर्युक्ता, प्रकृते-नित्यत्वादित्याशङ्कयां स्वधर्मावृत्तानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणा-नामज्ञानात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा स्वधर्मज्ञातं वक्तव्य-मित्युक्तप्रत्यक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्तद्दर्शनप्रयुक्तधर्मज्ञानादनुपपत्तेर्यो चोपसंहारप्रकरणप्रकोपः स्यादित्याह— सवश्चेति । उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थः स्मृत्यर्थश्च सर्व उपसंहृत-स्तथापि सुसुक्ष्मिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशङ्कया-ऽह— एतावानिति । अनुष्ठेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तशङ्का-निवर्तनं शास्त्रार्थोपसंहारश्चेत्येतदुभयं चकारार्थः ।

१ शां. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रिय-विशां शूद्राणां च; शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽधिकारात्— हे परन्तप ! कर्माणि प्रवि-भक्तानितीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणा-त्मिका माया, सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्म-

पादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्य-
हामृढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वर्णचतुष्टयस्यानुष्ठेयं धर्म-
जातमसङ्कीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्यति— ब्राह्मणेति । उपनयन-
संस्कारावत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां
समासकरणम् । इतिषामसमासे हेतुमाह— शूद्राणामिति ।

एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वम् । कर्मणामसङ्कीर्णत्वेन व्यव-
स्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— केनेत्यादिता । "स्वभावप्रभवे-
र्गुणैः" इत्यस्याध्यान्तरमाह— अथवेति । उक्तव्यवस्थायां कार्य-
दर्शनं प्रमाणयति— प्रशान्तीति ।

१ शां. भा.— अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
व्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वात्-
पक्षेः स्वभावः कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमो-
भिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि
ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः, शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्र-
प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वभावशब्दस्याध्यान्तरमाह—
अथवेति । किमिति गुणामिव्यक्तेरुक्तवासनाधीनत्वं ? तत्रा-
ऽऽह— गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं
प्रकृतिजैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानादत आह— स्व-
भाव इति । वासना कारणमिति गुणव्यक्तैर्मित्तकारणत्वं

विवक्षितं, प्रकृतिस्तुपादानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति—
पदमिति । स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैर्ब्राह्मणादीनां कर्माणि
प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति— नन्वेति । शास्त्रस्य धर्मविभाय-
हेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागह्लापकत्वाद्भुमयत्र विभाग-
हेतुत्वोक्तिरिच्छति परिहरति— नैष दोष इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— "त्यागेनैकं अमृतत्वमानुशुः" [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] इत्यादिषु मोक्ष-
साधनतया निर्दिष्टस्थागः सन्ध्यासशब्दार्थादनन्यः, स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः;
फलकर्मणोऽप्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसन्धानेनेत्युक्तम् । एतत्सर्वं सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति
सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः; इदानीमेवम्भूतस्य मोक्षसाधनतया क्रिय-
माणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनवेपतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्म-
णाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नं वृत्त्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह— ब्राह्मणेति ।

४ वे. ता. चं.— एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवश्यत्व-
मुक्तम् ; अथ तत्तुल्यतरतम्यवद्देहयोगिनामधिकारिणां यथा-
धिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परम-
प्रभुत्वेन सङ्गत्यैवमध्यायारम्भप्रक्रान्ते प्रवर्धयन्ति— त्यागे-
नेत्यादिना । सन्ध्यासशब्दार्थादनन्य इति— श्रुतावपि हि

"त्यागेनैकं" [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] "सन्ध्यास-
योगात्" [सुषुप्तको. ३।२।६] इत्युभावैकविषयाविति भावः ।
एवम्भूतस्येति— त्रिविधत्यागमुक्तस्येत्यर्थः । वृत्त्या सहेति
कृषिभोरक्ष्यादीनि हि वक्ष्यमाणानि [१८।४४] जीविका-
विशेषा इति भावः ।

रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वीकृतो भावः स्वभावः; ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मत्यर्थः ।
तत्प्रभवाः सत्त्वादयो गुणाः; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य
स्वभावप्रभवस्तमस्तत्त्वाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिभवेनात्योद्विक्तस्तमो-
गुणः; शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्तत्त्वाभिभवेनात्युद्विक्तस्तमोगुणः । एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सह
प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवङ्गुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि,
वृत्तयश्चैता इति हि विमज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इति समासो द्विजत्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्माचरूपं सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रभावः प्रपञ्चिता, अतस्तदेतत् कर्मात्रं तत्तद्गुणप्रचुरपुरुषासाधारणधर्मतया स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन 'कर्मवस्या गुणा हेतोः सत्त्वाद्याः पृथिवीपते !' [वि. पु. १] इति वचनादौपाधिकानां गुणानां चात्र स्वाभाविकतोक्तिशङ्काऽपि निरस्ता । गुणविभागप्रकारो ब्राह्मपुराणादिषु प्रपञ्चितः । तस्यायं सङ्क्षेपः— 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' इति । अस्यार्थे वदन्प्रकृतं विवृणोति— रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुण इति । उत्तमशब्दस्य 'रजः क्षत्रे' इत्यादिष्वप्यन्यमाह क्षत्रियस्येत्यादिना ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विदुः च ब्राह्मणक्षत्रियविशः, तेषां शूद्राणां च कर्माणि कर्तव्यानि प्रविभक्तानि । स्वभावो वक्तव्यं (अव्यक्तं) प्रकृतिस्तद्भवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. गि.— तदेवम् 'सम्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्' [१८१] इति गौणसव्यासस्वरूपं पृष्ठवन्तमजुं प्रति 'त्याग एव सत्यासः; स च त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन; तत्र कर्मफलत्यागः सात्त्विकः, कायकेशमयात्मैक्यागो राजसः, मोहात्मकमत्यागस्तु तामसः, इति तत्रैगुण्यं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि क्रियाकारकफलत्रैगुण्यं निरूपितम् । इदानीं कर्मफलत्यागः सत्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म कीदृशो वा फलत्यागे सति कर्मासुष्ठानप्रकारः ? इत्याकाङ्क्षायात्म, ब्राह्मणेदेः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्म तस्य च प्रतिपदोक्तफलत्यागेन केवलपरमेष्ठ्यार्पणबुद्ध्याऽसुष्ठान-

मिति प्रतिपादनप्रथमं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागं प्रतिजानीते— ब्राह्मणेति ।

हे परन्तप शूद्रतापन ! ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण परस्परं विभागोन्वयस्थितानि । कैः ? स्वभावप्रभवेर्गुणैः, स्वभावः पूर्वजन्म-संस्कारः, स एव प्रभवः कारणं येषां तैः सात्त्विकादिगुणैः । तथा हि— सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजःउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रा इति । यद्यपि ब्राह्मणादीनां कर्माणि शास्त्रेणैव प्रविभक्तानि, तथापि शास्त्रस्यापि पुरुषस्वभावगुणसापेक्षत्वाद्गुणैः प्रविभक्तानिलुपपद्यन्ते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— एवं च 'त्यागैतैकेऽसृत्त्वमानशुः' [महाना. ८।१४+कैव. २] इति मोक्षसाधनतया निर्दिष्टः त्यागः सत्यासशब्दार्थः, न तदन्यः; स च कर्तृत्वकामफलानां न्यासरूपः स्वस्मिन् तत्कर्तृत्वत्यागश्च परपुरुषान्तर्गमिकर्तृकत्वाद्यनुसन्धानेनेति सर्वे सगुणनिरूपणे सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति तथोक्तम्; इदानीं मेवम्भूतकर्माधिकारिणां ब्राह्मणादीनां स्वभावावाप्तारिसत्त्वादिगुणभेदभिन्नशूद्रासह कर्तव्यकर्मस्वरूपं निरूपयति ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति । स्वभावः सहजः संस्कारात्मकस्तत्त्वभेदगुणैर्विभिद्यते, तत्र स्वभावप्रभवेर्गुणैः सात्त्विका ब्राह्मणाः शूद्राः, सात्त्विकराजसाः क्षत्रियाः, तामसराजसा वैश्याः, तामसाः शूद्राः; एषामपि व्यत्यये निजपूर्वकृतिरेव हेतुरिति हे परन्तप ! पुरा तथा प्रविभक्तानि कर्माणि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्सर्वे त्रिगुणात्मकमेव तदा गुणात्मकस्य जीवस्य त्रिगुणात्मकबन्धविक्रियादिकरणत्वं कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य शास्त्रद्वारा जीवोदाहरं कर्तुं शास्त्रस्वरूपज्ञानार्थं प्रसङ्गादर्थुनाय गीतामाहात्म्यतः पूर्वोक्तप्रसङ्गरन् मोक्षप्रकरणमारभते— ब्राह्मणेत्यादि यावदध्ययसमाप्ति । हे परन्तप ! परब्रह्मं तपो यथोपयत्नेन श्रवणयोग्योक्तोक्त ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशानां त्रैवर्णिकानां च पुनः शूद्राणां— वेदानधिकृतत्वाच्छूद्राणां भिन्नतया कथनम्— स्वभावः स्वस्य समो भावः सात्त्विकादिभेदेन विचित्रदर्शनेष्टा तेन प्रभव उत्पत्ति-येषां तैरेतादृशगुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतः; सात्त्विकादेर्विहितानतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पञ्चदशे [३, ४] 'संसारान्धत्यमसङ्गश्लेष्णे च्छिन्त्वा परं पदं मार्गितव्यं' इत्युक्तं, तत्रात्मनोऽसङ्गत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्वस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम्, न ह्यात्मानात्मनोऽङ्गानातीतगुणात्मकयोः सङ्गः सम्भवति, न ह्याकाशान्तर्वर्तिप्रवृत्तिव्याप्तिगुणेन गन्धादिनाऽऽकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं, समाप्तः शास्त्रार्थः । अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थसुसंहृतमसङ्गशास्त्राद्युपायं च प्रदर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते— ब्राह्मणेत्यादिना ।

शूद्राणामसमासकरणं वेदानविकारात् ; प्रविभक्तान्यसङ्कीर्णानि । तत्र हेतुमाह— स्वभावप्रभवेऽङ्गैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सैव प्रभवो हेतुयेषां गुणानां ते स्वभावप्रभवस्ते । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः, शान्तत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः, ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः, कृष्यादिस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः, शूद्राणां स्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्तत्प्रभवैः, न तु जातिमात्रप्रभवैः, पक्षिणामाकाशगमनवत् । अत एव जात्यन्तरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठो न दृश्यते । नहि शूद्राद्व्यावृत्तं त्रैवर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतद्व्यावृत्तव्यावृत्तं ब्राह्मणानामध्यापनादिकं वेह पठ्यते किन्तु सर्वे सर्वज्ञातीयानां साधारणधर्माः शमादयो दृश्यन्ते ।

यथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौचैर्वादिभिरभिरतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं, एवमित्यत्र । तस्माद्यस्मिन्कर्म्मविशिष्टं शमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैल्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा दृश्यन्ते, स शूद्र एव । तथा चारण्यके सर्पभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं— 'सत्यं दानं कृमा शीलमानुशंस्यं तपो धृष्टा । दृश्यन्ते यत्र नागोन्द्र । स ब्राह्मण इति स्मृतः' [म. भा. ३।१८०।२१] तथा 'यत्रेतल्लक्ष्यते सर्वं । कृतं वा ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रेतल्लक्ष्यते सर्वं । तं शूद्रमिति निर्दिशेत्' [म. भा. ३।१८०।२६] इति । जातिधर्मात् मनुना दशिताः [१।८८-९१]—'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामक्षरपत्यम् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विशेषत्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषियेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शूद्राणामनसूयया ॥' इति । तस्मात् शमादयो यत्राब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितम् । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम्' [१।८।४५] इत्यत्र तु मनुका-न्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि ब्राह्मणानि, न तु शमदमादीनि । नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽप्यसंसिद्धिल्लक्ष्यव्याप्तिः । तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्येव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि कर्माणि ? इत्युच्यते— शम इति । शमो दमश्च यथाव्याख्यातायाँ [१.०।४], तपो यथोक्तं शरीरादि, शौचं व्याख्यातं [१.३।७+१.६।१], क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतेव च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिक्यभावः श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म स्वभावजम् । तदुक्तं— 'स्वभावप्रभवेऽङ्गैः प्रविभक्तानि' [१.८।४] इति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रश्नद्वारा विविच्य दर्शयति— कानीत्यादिना । अन्तःकरणेषामः शमो दमो बाह्यकरणपरितिरित्युक्तं स्मारयति— यथेति । त्रिविधं तपः सप्तदशे [१.०।१+१.१९] दर्शितमित्याह— तप इति । शौचमपि बाह्यान्तरभेदेन आगेवोक्तं [१.३।७] इत्याह—

शौचमिति । क्षमा नामाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारादित्यं, ज्ञानं शास्त्रीयपदार्थज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवयात्तत्त्वापदानम् । त्रिधा व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थ-मुपेत्याऽऽह— यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— शमः बाह्येन्द्रियनियमनं, दमः अन्तःकरणनियमनं, तपः भोगनियमनरूपः शास्त्र-सिद्धः कायकेशः, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता, आर्जवं परेषु

मनोरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं, ज्ञानं परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानं, विज्ञानं परतत्त्वगतासाधारणविशेषविषयं ज्ञानम्, आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकटः, केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— 'शमो दमः' इत्यादौ पूर्वं व्याख्यातानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानं वर्णानुवन्धेन विधानेऽन्तर्-विशेषशङ्कापाकरणार्थं 'ब्राह्मं कर्म' इत्युक्तकर्मत्वसिद्धये, नियमनादिरूपेण पुरुषव्यापारसाध्यत्वज्ञापनार्थं च । अतः शौचादावपि तदापादनं प्राहम् । अस्ति मतिरस्येष्ट्यास्तिकः;

तद्भाव आस्तिक्यं; तच्चाप्रामाणिकेषु भवहोषाय; प्रत्यक्षादि-सिद्धे तु नासावतिशयः; शास्त्रीयेष्वपि क्वाचित्कर्मसाधारण-कृदित्वप्रसङ्गः; अतो वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम् । सङ्घटितविज्ञानावेवंवेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकटत्वोक्तिः । तद्विष्णोति— केनापीति ।

३ रा. भा.— भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्यायसङ्ख्येयकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तवेद्यः, स एव निखिलजगदेकारणं निखिलजगदाधारभूतः, निखिलस्य स एव प्रवर्तयिताः; तदाराधनभूतं च वैदिकं कृत्स्नं कर्म, तैत्तिरीयार्थितो धर्माथकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्यं, 'वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मयि सर्वमिदं प्रोतम्' [७।७] 'भोक्तारं यज्ञतपसां... ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' [५।२९] 'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] 'यो मामजमनादि च वेत्ति लोकमहेश्वरम्' [१०।३] इति ह्युच्यते, तदेतद्ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.— वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्तं कुदृष्टया-भिनतवैदिकार्थसङ्ग्रहचतुदासाय प्राधान्येन सङ्कल्प्य व्यनक्ति-भगवानित्यादिना । अत्र विशेषणानां प्रागेव व्याख्यातत्वादिवद् सर्ववेदसारतयोद्भूतत्वायर्थस्य तदुपबृंहणेऽस्मिन्काले तथा-

त्वेनेव प्रपठतामाह— वेदैश्चेति । निखिलवेदवेदान्तवेद्य इत्युक्तार्थक्रमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारक्रमः । लोकार्थ-निगमयति— तदेतदिति । ब्रह्मणः कर्म ब्राह्मम् ; ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ब्राह्मणस्येति ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.— शम इति । तपः स्वधर्मवृत्तिः । शौचं शुचिर्भावः । शान्तिः क्षमा । आर्जव-मुजोर्भावः । ज्ञानमात्मप्रबोधः । विज्ञानममत्वादि (?) आस्तिक्यमागमादिपदार्थैस्तत्त्वबुद्धिः । ब्रह्म-कर्म ब्राह्मणस्येदं स्वभावजं प्रकृतिभयम् ॥ ४२ ॥

८ वं. ब्र. गि.— तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणकृतानि कर्माण्याह— शम इति । शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दमस्तु बहिरिन्द्रियनिग्रहः, तपः शरीरादिकं पूर्वाध्यायोक्तम्, शौचं बाह्याभ्यन्तरम्, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवं परेषु मनोरूपं बाह्यवाक्येष्टाप्रदर्शनम्, ज्ञानं शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमागमार्थेषु सत्यतानिश्चयः; एतच्छमादिकं स्व-

भावजं स्वभावगुणजन्यं ब्राह्मं ब्रह्मजातेरिदं कर्म । यथैवाचतुर्वर्णस्यापि सात्त्विकावस्थार्थां शमादीनि भवन्ति, तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति, अस्य सत्त्वत्वभावत्वात् । वर्णान्ते तु सत्त्वोद्वेगवशेन कदाचिद्व्यवर्त्तते । तदभिप्रायेण स्मृति-पुराणादिषु समादीनां सर्ववर्णसाधारणधर्मोक्तिः ॥ ४२ ॥

९ व ० त ० दी०— तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकवृत्ति परमात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥

कर्माऽऽह— शम इत्यादि । ज्ञानं औतम् । विज्ञा-

१० पु. अ. त.— तत्र प्रथमं ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह— शम इति । शमः शान्तिः मत्परैकचित्तत्वं, दम इन्द्रियोपसंगमः, तपः शरीरश्लेशः, शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधं, शान्तिः क्षमा, आर्जवं सरलता । एवकारेण कृति-

लेष्वपि धेत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रीयं, विज्ञानं अनुभवः, आस्ति प्रमाणोक्तफलोक्तं अस्तीति निश्चयबुद्धिः, एवमेतत् ब्राह्मणस्य स्वभावजं स्वभावज्ञातं कर्म ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० वी०— ब्राह्मणकर्माण्याह— श्रम इति । अन्तःकरणनिग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः, तपः पूर्वोक्तं [१७।१४-१६] शारीरादिभेदेन त्रिविधम्, शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमकौटिल्यम्, ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयम्, विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकम्, आस्तिक्यं अह्मा, एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यक्तकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजम् ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिर्धारणं सर्वावस्थान्वनवासदो भवति यथा धृत्योक्तस्मितस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रशुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति, क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्-
रानपि प्रवृत्तिः । प्रागल्भ्यं परैरवर्षणीयत्वम् । महत्या-
मपि विपदि देहेन्द्रियोत्तममनी चित्तवृत्तिर्धृतिरिति व्याचष्टे—

सर्वावस्थास्थिति । दक्षस्य भावमेव विभजते— सहसेति ।
स्वभावस्तु [५।१४+१८।४१] पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.— शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिः आरब्धे कर्मणि विप्रोप-
निपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं, दाक्ष्यं सर्वक्रियानिवृत्तिसामर्थ्यम्, युद्धे चाप्यपलायनं युद्धे चात्ममरण-
निश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्त्यागः, ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्त-
सकलजननियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शूरं भीरुं कर्वि जडम्' इति भीरु-
प्रतिशोभिनि शूरशब्द इत्यपिप्रायेणाऽऽह— निर्भयप्रवेश-
सामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंबलमनन्दम् । विप्रशस्य परैः
परिभवे प्रवेशोऽपि दोषः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तेज
इहोक्तमित्याह परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्यादुत्तैर्विशेषो
विप्रोपनिपातेऽपीति दर्शितः । प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रवृत्तापरि-

त्यागो ह्यन्य एव । 'युद्धे चापि' इत्यत्रापिषब्दोक्तिर्न तीमं
पलायनमित्यतिमाह आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अश्वेश्वर-
भावशब्देन युद्धनिग्रहशिष्टानुग्रहशक्तिर्विवक्षितेत्यपिप्रायेणा-
ऽऽह— स्वव्यतिरिक्तिति । सकलजनेति स्वराष्ट्राद्यवच्छिन्न-
विषयम् ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं मरणनिर्भयत्वम् । तेजः प्रतापः । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यं
निपुणता । अपलायनं शत्रूणामभिमुखावस्थानम् । दानं हिरण्यादेः पात्रे समर्पणम् । क्षत्रियस्येदं क्षात्रं,
स्वभावजं प्रकृतिभयम् ॥ ४३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— क्षत्रियस्य स्वभावगुणकर्माण्याह—
शौर्यमिति । शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः, तेजः परैरनभि-
भवनीयता, धृतिर्महत्यामपि विषयनवसादः, दाक्ष्यं प्रत्युत्प-
न्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन तत्तत्कार्यनिवर्तनम्, युद्धे चापलायन-

मात्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं देयेषु मुक्तहस्तत्वम्,
ईश्वरभावो लोकनियमनशक्तिश्च, क्षात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म
सन्तोषसर्जनरजोरूपस्वभावगुणजम् ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— क्षत्रियस्य तदाह— शौर्यमिति । धृतिर्धैर्यमहैक्यमिति यावत् । युद्धे दाक्ष्यम् । ईश्वरभाव
ऐश्वर्यम् ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षत्रियस्याऽऽह— शौर्यमिति । शौर्यं
पराक्रमः, तेजः भाग्यवृत्ता, धृतिर्धैर्यं, दाक्ष्यं सर्वकर्मकौशलं,
युद्धे चापि अपलायनं अपराङ्मुखता । अपिषाब्देन सर्वत्रा-

ऽपलायनत्वं, चक्रमेण वृत्तादपीति । दानं दानशीलता, च
युनः ईश्वरभावः नियमनैकस्वभावत्वम्, एतत् क्षात्रं कर्म
क्षत्रियस्य स्वभावजं स्वस्वभावाज्जातं कर्म ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— शौर्यं पराक्रमः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्वैर्यम् । दाक्ष्यम्, बुद्धे कौशलसुराहो वा ।
दानमौदार्यम्, ईश्वरभावः सन्मार्गवर्तिनां नियमनशक्तिः, एतत्क्षार्चं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्य-
वाणिज्यम् । कृषिर्धमेर्विलेखनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः, वाणिज्यं
वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं, वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शूद्राणा-
स्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणं, गोरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः, वाणिज्यं धनसञ्चयहेतुभूतं
क्रयविक्रयात्मकं कर्म, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभावजं कर्म, तदेतच्च-
तुर्णां वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि
त्रयाणां वर्णानां साधारणाः, शमदमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां मुमुक्षूणां साधारणाः, ब्राह्मणस्य तु
सन्तोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमदमादयः स्वभावजं कर्मे-
त्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्मे-
त्युक्तम्, ब्राह्मणस्य तु वृत्तिर्योजनाध्यापनप्रतिग्रहाः, क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्, वैश्यस्य च
कृष्यादयो यथोक्ताः, शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यैव ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— हर्षिं व्युत्पत्तिं चानुसृत्य फलतः
स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति—सस्यांत्पादनं कर्षणमिति ।
एवं वाणिज्यव्याख्यानेऽपि ग्राह्यम् । गौः रक्षया यत्र, तत्कर्म
गौरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह पशुपालनमिति । रक्षयमिति
भावार्थं वा, रक्षणमित्यर्थः । गौरक्ष्यमिति वा पाठः । गा
रक्षतीति गोरक्षः, तस्य कर्म गौरक्ष्यं पशुपालनं; वणिजः कर्म
वाणिज्यमिति वत् । एवं विशः कर्म वैश्यः; 'गुणवचनब्राह्मणा-
दित्यर्थः' कर्मणि च [अष्टा. ५।१।१२४] इति व्ययप्रत्ययः ।

शास्त्रान्तरादुपारणं परिचर्यायाः प्रकृतव्रित्तयानुबन्धित्व-
माह— पूर्ववर्णत्रयेति । ननु षट्कर्मा ब्राह्मणः, त्रिकर्माणौ
क्षत्रियवैश्यौ, शूद्रस्यापि भार्यारतिः क्षत्रियैत्यभर्ता श्राद्ध-
क्रियाऽन्वितः (कियारतः— कियारः) । नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चग्राह्यं हापयेत् [सा. स्मृ. १।८।१२१] इत्यादयो धर्मा
विधीयन्ते; तत्कर्महिं ह तत्कर्मणामित्यादिनिर्देशः ? इत्याद्याऽऽह—
तदेतदिति । प्रदर्शनीयानुदाहरति यज्ञादयो हीति । प्रदर्श-
नाथैव हेत्वन्तरमाह शमदमादयोऽपीति । शमादीनां
भोक्षार्थिवर्णत्रयसाधारण्येन कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्याद्याऽऽह
ब्राह्मणस्येति । 'स्वभावप्रभवेः' [१।८।४१] इति
पूर्वाकाविविधानात्सहजत्वविविधवक्ष्यात्र स्वभावंजशब्द इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह— सर्वतोद्रेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः
सुखोपादाना इति । वर्णान्तरगुणसम्भेदं विवेहति— क्षत्रिय-

वैश्ययोरिति । न तत्कर्मेत्युक्तमिति तत्कर्मेति नोक्तमित्य-
न्वयः । उक्तानां कृतीनां प्रदर्शनाथैवत्याय चतुर्णां वृत्त्यं
विविच्य विविकित ब्राह्मणस्य तु वृत्तिरित्यादिना । शूद्रधर्मो
वृत्तिश्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते— 'शूद्रस्य द्विजशूद्रा तथा-
ऽजीवनन्वगिरमेव । शिल्पैर्वा विविधैर्जातिवैद्विजातिहितमाचरन्'
[१।५।१२०] इति; मनुस्मृत्य विशेषमाह— 'विप्रसेवैव
शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते' [१०।१२३] इति; तद्विदम-
भिप्रेत्याऽऽह— शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रय-
परिचर्यैवेति ।

नन्दिमयुक्तं 'भार्यारतिः' इत्यादेशकत्वात्; 'सा हि
पार्थ ! व्यपाश्रित्य ' इत्यारभ्य 'स्त्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्ते-
ऽपि यान्ति परां गतिम्' [१।३२] इति च स्वयमेवाऽऽह;
'वसन्ते दीक्षयेद्विप्रम्' इत्यारभ्य 'हेमन्ते शूदमेव च ।
स्त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः' इति भगवत्समाराध-
नार्थं दीक्षा च विहिता; तथा 'ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च
कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तः स्वकर्मजः । सात्त्व-
तविधिमस्वाध्याय गीतः सङ्कषेणेन यः' [म. भा. ६।१।१५; ४०
इति दीक्षितशूद्रादेर्मगवर्चनाविकं स्पष्टमुक्तम् । तथा युगधर्मां
प्रकम्प्योच्यते— 'कृतं नाम युगं पूर्वं यत्र धर्मः सनातनः
कृतमेव न कर्तव्यं यस्मिन् काले नरोत्तम ! । ब्राह्मणाः क्षत्रिय-
वैद्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः । कृते युगे समभवत्, स्वकर्मनिर-

सदा ॥ एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः । प्रवर्धमान-
स्त्वेकवेद्या धर्ममेकमुन्नताः ॥ चातुराश्रम्युक्तेन कर्मणा काल-
योगिना । अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति परं गतिम् ॥
[वि. ध. १०।१९] इति ।

श्रीसात्वते च—“ अष्टाङ्गयोगयुक्तानां ह्यागनिरतात्मनाम् ।
योगिनामधिकारः स्यादेकमिन्द्रियेण हृदयेनैव ॥ व्यामिश्रयाग-
युक्तानां विप्राणां वेदाविनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे ह्यधिकारो
न चान्यथा ॥ त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥ सक्रिये मन्त्रचक्रे तु
वैभवीये विवेकिनाम् । समतासविरतात्मनां स्वकर्मनिरतात्म-
नाम् ॥ कर्मवाङ्मनसैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधि-
कारो वै वृत्ते दीक्षाक्रमे सति ” [७।८।११०।११] इत्य-
धिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च व्रतविधानपरिच्छेदे
“ दानार्चने तु शूद्राणां व्रतकर्मणि शब्देन । असिद्धानां तु विहितं
सिद्धं वा ब्राह्मणेच्छया ॥ स्वकर्मणा यथोक्तकर्ममन्येति च
तथाचैवान्न ॥ तस्मात्स्वेनाधिकारेण कुर्यादाराधनं सदा ॥
सर्वत्राधिकृतो विप्रो बाह्यदेवादिवृजने । यथा तथा न क्षत्रा-
यास्तस्मान्छास्त्रार्थमाचरेत् ॥ न येनक्षत्राद्यैर्नक्त्या दिनान्ये-
तानि मौद्गल्यः । व्रताद्यन्ते तु विहितं परिपीडं हि तस्य वा ” ॥
[७।११।१४।१५।१६] इति व्रतविशेषक्रमो दर्शितः ।
मौद्गलेति भगवच्छब्दे शूद्रनाम । परिपीडमुपवासः । तथा
मन्त्रेषु चैवं नियमोऽन्यत्र कृतः । “ वौषट्स्वाहावषट्कारनिष्ठानां
तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता ” इति । तथा नारदीये
श्रीमच्छाश्वकश्रुत्ये—“ न स्वरः प्रणवोऽज्ञानि नाप्यन्यविषय-
स्तथा । क्षीणां तु शूद्रजातीनां मन्त्रमात्रोक्तिरिष्यते ”
[ना. अ. क. १।१२०] इति ।

एवमेकादशव्रताद्योऽपि सर्वसाधारणाः पुराणादिषु षम्यन्ते ।
तथान्येऽपि वर्ज्यावर्ज्यनियमाः कतिकति धर्मशास्त्रादिषु
कस्यन्ते । यथा—“ कपिलाक्षीरपात्रेन ब्राह्मणीगमनेन च । शूदे
वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते (वेदाक्षरविचारणं शूद्रस्य
नरकं ध्रुवम्) ” ॥ [पा. सू. १।७४] “ ह्यकण्ठतालुगामिस्तु
यथासङ्गं द्विजातयः । शुष्पेरन्तु क्षी च शूद्रश्च सकृत्पृथग्वि-
रन्ततः ” “ तेषां स एवाचमनकल्प अधिक अहस्तः (?) । केश-
श्मश्रुलोमनखवापनम् ” इत्यादि । तस्मात् “ जपस्तपस्तीर्थ-
यात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव क्षीशूद्रपतनानि
षट् ” इत्यादिकं विहितव्यतिरिक्तवर्णत्रयशूद्राविक्रद्विविषयमिति
योज्यम् । अपि च—“ न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भगवताः
स्मृताः ” [वि. सं. २।४।१०] इत्यादिबचनाज्यात्यवसंहिता-
दिषु भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनात् भगवत्परिचर्यावशादर्ध-
त्रयपरिचर्यानिष्ठतिरिक्ता सम्भवेत् । अतः कथं “ शूद्रस्य तु
कतैव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णत्रयपरिचर्यावैव ” इति भाषितम् । अत्र
ब्रूमः— यथापि विहितव्यतिरिक्तविषयाः सर्वनिषेधाः विशिष्ट-
संस्कारगुणविशेषादिमतां च शूद्रानामपि धर्मविशेषा विहिताः,

तथापि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्यास्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्निवृत्तैः
शूदैः तत्परिचर्याभावनयैवावुधेयाः । अत एव ह्यवोच्यते
“ परिचर्यात्मकं कर्म ” इति । अन्यथा परिचर्यात्वेव वक्तव्यम् ;
नच निष्प्रयोजनाधिकग्रहणं युक्तम् ।

आमनन्ति च रहस्यान्नायविदः—“ ज्ञानज्ञानसम्प्रेषण-
कर्मा ब्राह्मणः, ज्ञानपरिप्राणकर्मा क्षत्रियः, ज्ञानवीजवर्धनकर्मा
वैश्यः, ज्ञानपशुत्यानकर्मा शूद्रः, कृतयुगस्यान्ते त्रेतायुगस्यादौ
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा भिद्यन्ते, तेषां भिन्नानां दृष्टिः न तथा
भवति, पश्या रसना न तथा भवति; पुष्पफलोमेषिवनस्पतयो
न तथा दृश्ये; तां दृष्ट्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामसूया
प्रादुर्भवतु— शूद्रः प्रथमजातिर्न वः पशुत्यास्यामीति, वैश्यो
द्वितीयजातिर्न वो बीजानि वर्धयिष्यामीति, क्षत्रियस्तृतीय-
जातिर्न वः परित्रास्य इति । तान् ब्राह्मण इत्याह । आस्थित
यूयं न वो वक्ष्यामि इति । अत्र पशुत्यानं परिचर्या । एवं
शूद्रः साधुः इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन “ न
शूद्रा भगवद्भक्ताः ” इत्यादिस्तुतिनाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादि-
निवृत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः, भगवदेकान्तशूद्रत्वैव पशुत्यान-
विधेः । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि “ सर्ववर्णेषु तु शूद्रा ये
ह्यभक्ता जनार्दने ” [वि. सं. २।४।१०] इति व्यतिरेक-
निन्दा । किं तर्ह्यत्र स्तुतिनिन्दात्मन्वनम् । आन्तरः सत्त्वाद-
गुणोन्मेषः । यदपेक्षया ब्राह्मणादेरेव ब्राह्मणादिकं कृत्यादितु
कीर्यते—“ मौनं चामौनं च निर्विघ्नाय ब्राह्मणः ” [वृ. उ.
३।१।१] इति । “ विष्णुं कान्तं (विष्णुकान्तं) बाह्यैवं
विज्ञानन्विप्रो विप्रार्थं गच्छते तत्त्वदर्शी ” [शा. उ. ४.४ म. भा.
१।१।१२] “ चण्डालमपि वृत्तस्थं तं वेदा ब्राह्मणं विदुः ”
इत्यादि ।

यत्तु शारीरस्त्वादियुगतात्मन्यभिन्नधर्मं जातिरूपं ब्राह्मणा-
दिकं, तत्पश्चात्तस्त्वनोपेक्षादाव्युत्पत्तेरशारीरपातं जातिनियमः
स्थित एव । तदनुबन्धिनाश्च धर्मास्तत एवावतिष्ठन्ते । अत एव
हि विदितब्राह्मणविषयोऽपि विदुः स्वस्य पदवर्धनेऽनधिकारमाह—
“ शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वद्वदुत्सहसे ” [म. भा. ५।१।१६]
इति । श्मादियुगोपकीर्त्ययोगिनि तु शूद्रादौ कौर्वाण्यमात्रं
जनन्यामिवावहानादिनिवृत्तिमात्रविशेषापेक्षया जातिसामान्य-
वीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति—“ एतैः समेतः शूद्रोऽपि
वार्धके मानमर्हति ” इति । अत एव “ भक्तिरविधा शेषा
यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देवं ततो प्राह्यं वा च पूज्यो
यथा ह्यहम् ” [गा. क. पू. ख. २।१।७।८] इत्यादिकमनु-
पब्रवर्धनतयाऽपि निवृत्त्युक्तम् । साम्योक्तिरपि सर्वोत्कर्षफलवि-
साम्यविषया; अपशुदनयायतिरोषः । उक्तं चाचार्यैर्भागवतत्वेन
शूद्रत्योत्कर्षं ब्राह्मणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्विषयमिति
सर्वे समञ्जसम् । अतः शुद्धं—“ शूद्रस्य वृत्तिकर्तव्ययो-
रैक्यम् ” इति ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— कृषीति । गवां रक्षा रक्षणं गौरक्ष्यम् । वणिक् क्रयविक्रयी तस्य भावो वाणिज्यम् । एतद्वैश्यस्य स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

८ वै. ब्र. गि.— वैश्यशूद्रयोः स्वभावगुणकर्माण्याह— कृषीति । कृषिः सस्योत्पत्त्यर्थं भूविज्ञेयनम्, गा रक्षतीति गौरक्षः, तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यम्, क्रयविक्रयार्थं वणिजः कर्म वाणिज्यं च वैश्यानां विहितं वैश्यं कर्म तम-
उपसर्जनस्तीरूपस्वभावगुणजम् । द्विजातिशुश्रूषाख्यपरिचर्या-

रूपं कर्म शूद्रस्यापि रजउपसर्जनतमोरूपस्वभावगुणजम् । अत्र च 'शमो दमः' [१८।४९] इत्याद्येतत्पण्यन्तीकानि शमादीनि चातुर्वर्ण्यकर्माणि श्रुतिस्मृत्युक्तचातुर्वर्ण्यकर्मान्तराणामप्युपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— वैश्यशूद्रयोराह— कृषीति । कुसीदस्य वाणिज्ये निवेशनात् पृथगुक्तिः द्विजपरिचर्यात्मकं शूद्रस्येति मर्यादा इयं परिचर्या भगवति कृता चेत्तमसर्वेषां उत्तमफलदा भवेत् 'यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः' इति वाक्यात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— वैश्यस्याऽऽह— कृषीति । कृषिः कर्षणं, गौरक्ष्यं पशुपालनं, वाणिज्यं क्रयविक्रयात्मकम्, एतत् वैश्यस्य स्वभावाज्जातं कर्म । शूद्रस्याऽऽह— परिचर्या-

त्मकमिति । त्रैवर्णिकसेवनात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं स्वभावाज्जातं कर्म, यदा मत्परिचर्यात्मकं कर्म सर्वेषां पूर्वोक्तानां शूद्रस्यापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह— कृषीति । स्वष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतस्थैवैश्वरार्चनेन सिद्धिप्रतिपत्तिः ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः, 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्माद्युत्थुतवृत्तवित्त-सुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' [गौ. ध. सू. ११।२९] इत्यादिस्मृतिभ्यः; पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् ।

२ आ. शां. व्या.— शमादिपरिचर्यान्तर्कर्मणां विम-
ज्योक्तानामभ्युदयं फलमादातुपन्यस्यति— एतेषामिति । स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह— वर्णा इति । शेषशब्देन भुक्तकर्मणोऽति-
रिक्तं कर्मानुशयशब्दितमुच्यते, प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन "तथाऽऽज्ञे फलार्थं निर्मिते छाया-
गन्धवायुतृप्त्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमप्यां अनुत्पद्यन्ते; न धर्महा-
निर्भरति" [आपस्तम्बः] इति स्मृतिर्गृह्यते । इत्युक्तानां

कर्मणां स्वर्गफलत्वं युक्तमित्याह— पुराणे चेति । उक्तं हि—
'यस्तु सम्यक्करोत्येवं ग्रहस्थः परमं विधिम् । तद्गर्गवन्ध-
मुकोऽखौ लोकानाप्रोत्यनुत्तमान्' इति । 'यस्त्वेतां नियतवर्था
वानप्रस्थथरेन्मुनिः । स दहत्यग्निवहोषास्त्रयेल्लोकं वाञ्छतान्' ।
इति 'मोक्षाग्रमो यश्चरते यथोक्तं शुचिः सुसङ्कल्पित-
बुद्धियुक्तः । अनिन्धनज्योतिर्विषं प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं
अयते द्विजातिः' इति च । "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति"
[छं. उ. २।२३।१] इति श्रुतिप्रकारार्थः ।

१ शां. भा.— कारणान्तरात्तदं वक्ष्यमाणं फलम्—स्वे स्व इति । स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ? स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यदि पुनर्मोक्षप्रेक्षयोकानि कर्मा-
ण्यनुशीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सत्स्यतोत्याह—**कारणा-**
न्तरादिति । तत्रैव कारणान्तरं यन्मोक्षप्रेक्षया तेषामनुग्रा-
नम् । मोक्षोपायेषु शमादिषु सात्त्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रिया-
दीनामनधिकाराद्ब्राह्मणनामैव मोक्षः, न क्षत्रियादीनामित्या-
शङ्क्याऽऽह—**स्वे स्वे** इति । यथा स्वे कर्मण्यभिरत-
स्य बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता, तथा प्राप्तज्ञानस्य
मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणविरक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा

पूर्वार्धे व्याचष्टे—**स्वे स्वे** इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य
मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तन्नामै तादर्थ्येन
संन्यासादिविधानार्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—**किमिति ।**
न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायोग्यता वेति परि-
हरति—**नेति ।** तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिः ? इति प्रच्छ-
ति—**कथं तर्हीति ।** उत्तरार्थेनोत्तरमाह—**स्वकर्मैति ।**
तच्छृणु तं प्रकारमेवाप्रचेता सूत्रा श्रुत्वाऽवधारयेत्पर्यः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.—स्वे स्वे यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो
यथा सिद्धिं विन्दति परमपदं प्राप्नोति, तथा शृणु ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.—वर्णधर्मविभागो मोक्षसाधने किमर्थः ?
इत्यत्राऽऽह—**स्वे स्वे कर्मणीति ।** संसिद्धिशब्दस्यत्र
परमपदप्राप्तिविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । 'शाश्वतं परमव्ययम्'
[१८५६] इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दः 'नैष्कर्म्य-
सिद्धिम्' [१८५९] इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसान-
ज्ञापनायात्र परमपदग्रहणम् । ननु स्वकर्मनिरतस्यापि शूद्रस्य
कथं परमपदप्राप्तिः ? तस्य मोक्षसाधनविधायामनधिकारः
शारीरके अपशूद्राधिकरणे शिक्षितः । सर्व, अन्तर्नाधिकाद्रा
परम्परया परमपदप्राप्तेर्विशिष्टतत्त्वात् विशेषः । विदुरादिवज्जाति-

स्मरेषु अन्मान्तरप्रारब्धपरविधाप्रतिसन्धाविषु स्वकर्मणामकरण-
निमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् ।
यथोक्तं भगवता शौनकेन—'धर्मव्यापादधोऽप्यन्ये पूर्वा-
भ्यासाज्जगुप्सिते । वर्णावर्तस्ते सम्प्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा'
[वि. ध. १०२१३०] इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्राधाराधन-
रूपाणां तत्तद्गुणैश्चकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिहेतुत्वं ? इत्यत्रोत्तरं
स्वकर्मनिरत इति । 'यथा' इत्यस्य प्रतिनिवेशात्वात्-
च्छब्दः प्रकारपरामर्शात्साह—**तथा शृण्विति ।** ४५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—स्वे स्वे इति । स्वकीये कर्मण्यभिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

८ वै. प्र. गि.—एवं वर्णभेदेन कर्माण्युक्त्वा तेषु
ब्राह्मणादेः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्मोपादेयं, न तु स्वेच्छया
वर्णान्तरोपमपि कर्मेत्याह—**स्वे स्वे** इति । स्वे स्वे
स्वस्ववर्णाश्रमविहित एव कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः
संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । नरप्रहणेन च देवव्यच्छेदः ।
देवानां कर्माधिकाराभावात्पुत्रासनामात्रेण ज्ञानयोग्यतेति हि
देवताधिकरणे स्थितम् ।

तदेवं कर्मफलसागः संन्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म ?
इति प्रश्न उत्तरितः, इदानीं फलसागो कीदृशः कर्मावुद्धान-
प्रकारः ? इति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—**स्वकर्मैति ।**
यथा येन प्रकारेण स्वकर्मपरिनिष्ठितः सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां
विन्दति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

९ व० त० वी०—एवंविधस्य स्वस्वकर्मणः स्वसंसिद्धिहेतुत्वमाह—**स्वे स्वे** इत्यर्थेन । अनेन परधर्मो
व्यावर्तितः ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—यदर्थं कर्म निरूपितं तदाह—**स्वे**
स्वे इति । स्वे स्वे स्वस्वविहिते कर्मणि अभिरतः प्रीति-
शुक्तो नरो मनुष्यः संसिद्धिं सत्यं सिद्धिं सत्यसाक्षात्किं

लभते प्राप्नोति । ननु प्रीतिमात्रेण कथं सिद्धिः ? इत्यत्र
आह—**स्वकर्मैति** सादृशं । स्वकर्मनिरतः स्वविहितकर्मनिष्ठो
यथा येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति जानाति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०—कर्मप्रविभागफलमाह—**स्वे स्वे** इति । स्वे स्वे मन्वादिभिर्लक्ष्येऽप्यपनादा-
वसाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मण्यभिरतो निष्ठवान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः । एतदेव विवरीतुं
प्रतिजानीते—**स्वेति ।** सिद्धिं वक्ष्यमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिम् । यथा येन प्रकारेण ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्क्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— यत् इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपचित्रेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं, स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव प्रकारं स्फुटयति—यत् इति । यत्स्वार्थं यस्मादित्युक्तं व्यक्तीकरोति—यस्मादिति । प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्, तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्गमिणः, येन च सर्वं व्याप्तं, युदेव षयादि कार्यस्य कारणतिरिक्तरूपाभावात्, तं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य मानवः

सिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः । न हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मेनिष्ठया साक्षात्मोक्षो लभ्यते, तस्य ज्ञानिकलभ्यत्वाद्; किन्तु तन्निष्ठानां शुद्धबुद्धीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरभवादासादितिविवेकवैराग्यवतां सत्त्वात्मिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतावतां ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—केवलमिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं तत्, स्वकर्मणा तं मामिन्द्राद्यन्तरात्मतायाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः, मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्—‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६] ‘मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तवृत्तिना’ [९।४] ‘मयाऽव्यक्षेण प्रकृतिः स्रजते सत्चराचरम्’ [९।१०] ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. च.— सर्वकारणतः सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वसृज्यत्वबारीरभूतेश्चादिवाचकैः शब्देरात्रायत इति तत्त्वमाशयनस्यास्तिसिद्धिवाचनार्थं वर्णाश्रमधर्माणांमुपपन्नमित्युच्यते ‘यतः प्रवृत्तिः’ इति श्लोकेन । प्रवृत्तिशब्दस्यात्र वेष्टामात्र-पल्लवमुदासारायाऽऽह उत्पत्त्यादिकेति । चेतनाचेतनवाचिभूत-शब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात्सर्वविधव्यापार-

सङ्काहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इति । तत् नियन्तृत्वेनेति ह्ययम् । ‘तम्’ इति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं मामिति व्याख्यायते ? इति शङ्कायां ‘यतः’ इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवाद् स्मारयति—मत्त प्रवर्तते । कारणत्वसर्वाधिकत्वसर्वव्यापित्वसर्वनियन्तृत्वादित्यु यथासम्भवं वक्तव्यमिति योज्यानि ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४६ ॥

६ ऊ. प्र. टी.— ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— यत् इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरूपचित्रैर्भूतानां पृथिव्यादीनाम्, येन सर्वमिदं तत् व्याप्तम्, आत्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्च्यऽऽराध्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

८ ब्र. व. गि.— तमेवाह—यत् इति । यतः परमेश्वरात् भूतानां ब्रह्मादित्त्वान्मानानां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन च परमेश्वरेण सर्वमिदं चेतनाचेतनारमकं जगत्तत् रज्ज्वेव सर्वधारादिकमधिष्ठानतया व्याप्तम्, तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य वाराध्य सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां विन्दति मानवः । देवाद्वस्तृपासनमाविणेति भावः । अत्र ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य’ इत्यनेन

परमेश्वराधनस्वरूपः कर्माभ्युद्योगप्रकार इत्युक्तः । ‘यतः प्रवृत्तिः’ इत्यनेन सर्वकर्मप्रेरकतया सर्वनियामके परमेश्वरे भूतयेनेव राक्षि तत्सत्त्वारूपस्य तदाज्ञात्मकस्य कर्मणः तत्प्रवर्णयुक्तमिति दर्शितम् । ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इत्यनेन सर्वकल्पनाधिष्ठानस्य कर्मापेक्षितविकाराभावाच्चोक्तिः ॥ ४६ ॥

९ व० त० टी०—तत्प्रकारमाह साद्धेन—स्वकर्मणि । स्पष्टम् । ‘यतः प्रवृत्तिः प्रस्तुता पुराणी’ [१५।४] ब्रह्मणा येनाश्वरेण भगवत्स्वरूपेणेदं तत् तमेवाभ्यर्च्य, न तु देवान्तरं, तदा सिद्धिं मुक्तिं प्राप्नोति स्वकर्मणेति दृढयति ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. ता.—तं प्रकारमेवाऽऽह—यत् इति । यतो मागतः भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिरूपचित्रैर्भूतानां, सर्वकर्मसु वा यतः प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनमनुसरणं भवति, येन कारणरूपेण इदं सर्वं विश्वं तत् व्याप्तं, तं भगवन्तं स्व-

कर्मणा आत्मकर्मणा भक्त्या अभ्यर्च्य सम्पूज्य मानवः मनोजातो मनुष्यः सद्दर्शनरूपः सिद्धिं विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव प्रकारमाह— यत इति । प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्या चेष्टा यतो हेतो-
रन्तर्धामिणः “ येन वागधुषते ” [केनो. १।४।५] इत्यादिश्रुतेः; येन इदं सर्वं इदम्यं ततं व्याप्तमुपा-
दानत्वात्; स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सन्तुष्ट्यर्थं सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवः, मनुष्याधिकारिकत्वाच्छ्रम्य ।
परमेश्वरे नित्यकर्मणापवर्णमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वकर्मणेति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— यत एवमतः— श्रेयान्प्रशस्त्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि— इत्यपिशब्दो
द्रष्टव्यः— परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं— “स्वभावजम्” [१।८।२-४४]
इति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति; यथा विषजातस्यैव कृमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन् नामोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वधर्मादुत्पन्नस्य बुद्धिद्वयवि-
द्वारा बोधावधारितानन्दगुणनमावयकमित्याह— यत इति ।
ननु बुद्धादिलक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसाधीनं पापं प्राप्नोति
तत्कथं स्वधर्मः श्रेयान् ? इति तत्राऽऽह— स्वभावेति ।

स्वकीयं वर्णाश्रमं निमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजमित्यवस्ता-
दुक्तमित्याह— यदुक्तमिति । विमहात्मकमपि विहितं कर्म
कुर्वन्नापं नाऽऽप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मद्वाराधनरूपः स्वधर्मः स्वैर्नैवोपादातुं योग्यो धर्मः;
प्रकृतिसंमुष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति; अतः कर्मयोगाख्यः
स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात् इन्द्रियजन्यनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनियमनरूपतया
सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ।

४ वे ता. चं.— एवं वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरि-
त्याज्यत्वं परप्रतिपाद्यनत्वप्रकारश्च दर्शितः । अथ तेषामेव
“ देवसेवापरे यक्षम् ” [४।२५] इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन
नियमविशेषादियोगेन कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणा-
मन्यपरित्याज्यत्वं प्रायुक्तं [१।३५] प्रत्यभिज्ञाप्यते—
“ श्रेयान् स्वधर्मः ” इत्यादिभिः । अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रम-
नियतधर्मपरः, तथा सति परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मोपादान-
प्रसङ्गात्; नच सद्युक्तं, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य
तत्र प्रशस्त्यतस्तत्त्वलक्षणश्रेयस्त्ववचनायोगात् । नहि पापात्पुण्यं
श्रेय इति कथ्यते; अत एव वेदाद्वैतमार्गद्वैदिकस्य धर्मस्य
श्रेयस्त्वस्युक्त्यत इत्यपि न योज्यम्; क्षयियस्याऽनस्य “ श्रेयो
भोक्तुं भैक्षम् ” [२।५] इत्युक्तब्राह्मणधर्मसूत्रप्रवृत्तप्रति-
षेधोऽयमिति चेत्, न; तत्प्राप्तौ निषेधायोगात्; अप्राप्तौ

पापत्वादेव ततोत्तरत्वात् । आपत्स्वनन्तरा च वृत्तिर्बुद्ध्यन्तया ।
अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्राग्वत्कर्मयोगज्ञानयोगविषयौ
व्याख्यातौ । “ एवम् ” इत्याख्य “ स्वधर्मः ” इत्यन्तर्मेकं
वाक्यम्, अन्यतोत्तरस्थानान्वयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जाति-
विवक्षाव्युदासयाऽऽह स्वैर्नैवेति । “ स्वभावनियतं कर्म ” इत्य-
नन्तरोक्त्यनुसारेण कर्मविषयः स्वधर्मशब्दः प्रकरणाधिकार-
कर्मविषयः । तत्र स्वैर्नैवोपादातुं योग्य इत्युक्तं विगुणोति
प्रकृतीति । विगुणशब्दस्य लाज्यत्वसङ्कापरत्वाभावाद् विगुणो-
ऽपीति । गलन्तराभावादसुख्यत्वकल्पत्वेनावृततोऽपीत्यर्थः ।
स्वशब्दनिर्दिष्टात्मरूपयोगाहंदिन्योऽत्र परः; स च ज्ञानयोगार्हः
इत्यभिप्रायेणाऽऽह इन्द्रियजयेति । सप्रमादस्य स्मृतित्वं
कथं स्यात् ? इत्यत्राऽऽह— कदाचिदिति ।

३ रा. भा.— तदेवोपादायति— स्वभावेति । प्रकृतिसंमुष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत
एव नियतत्वात् कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति, अप्रमादत्वात्कर्मणः; ज्ञानयोगस्य
सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात्तन्निष्ठस्तु प्रमादात्किल्बिषं प्रतिषेधेतापि, अतः कर्मनिष्ठैव
ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयति ॥ ४७ ॥

५ वे. ता. चं.—‘स्वभावनियतम्’ इत्यत्र जातिनियतत्व-
शङ्कान्युदासायाऽऽह—तदेवेति । यथा विषतकनिम्बति-
न्तिप्यादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः ।
किल्बिषशब्दोऽनिष्टतत्त्वच्योतनाय संसारशब्देन तत्फलपर्यन्त-
तया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासम्भावितविषेयाय वा, विशेष-

निषेधः शेषामन्यत्रुदापर इत्यभिप्रायेण वाऽऽह—ज्ञानयोग-
स्येति । अर्थान्तरपरत्वशङ्कान्युदासाय आदरातिशयविवक्षया,
पुनरुक्तिपरिहाराय च तृतीयाध्यायोक्तं (३५) स्मारयती-
त्युक्तम् ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः । विगुणो गुणरहितः । शोभनं समग्रमनुष्ठितो
यस्तस्मात्परधर्मात्स्वधर्मो विगुणोऽपि श्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ।
तस्य दोषाय न भवति । विषजातस्य क्रुमः सहजं विषं न मरणाय भवति ॥ ४७ ॥

८ वें. ब्र. गि.—‘इदानीं’ ‘स्वे स्वे कर्मणि’ [१८।४५]
‘स्वकर्मणा’ [१८।४६] इति च विशेषणदक्षितमर्थमाह—
श्रेयानिति । विगुणः सम्यगनुष्ठितोऽपि स्वधर्मः स्ववृत्ति-
तात्परधर्माच्छ्रेयान् श्रेष्ठः । तस्मात्स्वक्रियेण सता त्वया स्व-
धर्मो युद्धमेव कर्तव्यं, न तु भिक्षाटनादिरिति भावः । ननु
स्वधर्मोऽपि युद्धं बन्धुवधदुष्टत्वाद्दोषेयम् ; अत आह—

स्वभावनियतमिति । ‘शौचं तेजो दृतिः’ [१८।४३]
इत्यादि पूर्वोक्तं स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन्बन्धुवधकिल्बिषं
न प्राप्नोति । यागाहुपशुहिंसाया इव युद्धाहुबन्धुहिंसाया
अपि विहितत्वात् दोषतेति द्वितीयाध्याये [३१-३८]
व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० न० दी०— श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेष्ठः, श्रेयस्करो इति वा; स्वभावो
यो यो विप्रश्रवादेशेन नियतं कर्म कुर्वन्—यथा क्षत्रियस्य युद्धादि तदैव स्वाभाविकं तव कर्म युद्धादिकमुचित-
मिति भावः । अन्यथा तु किल्बिषं प्राप्नोति । एवं च कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृतीयोक्तं व्याख्यायोपदिशति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.—स्वधर्मोऽपि विशेषमाह—श्रेष्ठ-
मिति । स्वनुष्ठितात् सुष्ठु अद्वितीयात् परधर्मात् कर्मसार्गी-
यात् विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्, श्रेष्ठ इत्यर्थः । ननु विगुण-

त्वात् कर्षं श्रेष्ठत्वं ? इत्यत आह—स्वभावेति । स्वभाव-
नियतं भगवद्भावतिस्यमोक्तं कर्म कुर्वन् वैगुण्यजनमन्यस्यागं
च किल्बिषं न आप्नोति ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह—श्रेयानिति । स्वधर्मो विगुणः किञ्चिदङ्गहीनोऽपि
श्रेयान् प्रशस्यतरः । किमपेक्ष्य श्रेयान् ? परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सम्यगविहितादपि । उक्तं च ‘स्वधर्मं निधनं श्रेयः
परधर्मो भयावहः’ [३।३५] इति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तत्रिविधस्वभावजातं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं
नाप्नोति । विषकृमैर्विषमिव न दोषकरम् । तस्मात्तव मेक्ष्यं हिंसाशून्यमपि न युक्तं, किन्तु हिंसायुक्तोऽपि स्वधर्म
एव प्रशस्यतरः । धर्मेत्वेन विहितेऽस्मिन्नधीनोमीयपश्चात्काले इव कृते सति न किल्बिषप्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वकर्म-धर्मप्राप्तस्य सद्दण्डान्तं हेत्वन्तरम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवोऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.—स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव क्रुमिः किल्बिषं नामोतीत्युक्तम्, पर-
धर्मश्च भयावह इति, अनात्मज्ञश्च ‘न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृच्छ्रिति’ [३।५] इति; अतः सहजं सह
जन्मनैवोत्पन्नं सहजम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् त्यजेत् । सर्वारम्भाः, आर-
भ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्—
त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः—त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिव आवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वध-
र्मोऽस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽदोषत-
स्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतः, तस्माच्च त्यजेदित्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्च विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरेण सम्भवादित्युक्तानुवादपूर्वकं कथयति— स्वभावेत्यादिना । न हि कृमिविषयो विषयमित्यसं मरणं प्रति-पद्यते, तथाऽयमधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाऽऽप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः । तर्हि दोषरहितमेव शिक्षा-नादि सर्वैरनुष्ठेयतामसो न पापप्राप्त्याशङ्क्यैवाशङ्क्याऽऽह— परेति । उक्तमित्यनुवर्तते । तर्हि पापप्राप्तिशङ्कां परित्यक्तकर्म-निष्ठत्वमेव सर्वेषां स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानाभावाच्चैवमित्याह— अनात्मज्ञ इति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । प्रकारान्तरेण सम्भवकृतं फलमाह— अत इति । सह जायत इति सहजं स्वभावान्वयतं नित्यं कर्म तद्विहितत्वाभिदोषमपि हिंसात्मकतया सदोष-मित्यत्र हेतुमाह— त्रिगुणेति । सत्त्वादियुगत्रयारम्भतया

हिंसादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणां दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति— सर्वेति । आरम्भशब्दस्य कर्म-व्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माद्यन्तरे कर्मणां प्रकृतत्वं हेतुमाह— प्रकरणादिति । दोषेणेत्यादि व्याचष्टे— ये केचिदिति । ते सर्वे दोषेणाऽऽप्नुता इति सम्बन्धः । सर्वकर्मणां दोषावृतत्वे हिंसादोषात् यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति— त्रिगुणात्म-कत्वमिति । स्वभावान्वयित्यत्र कर्मणो दोषवत्त्वात्तस्यागद्वारा परधर्मेतादित्थमानस्यापि नैव दोषादिमोक्षः सम्भवति । न च परधर्मोऽनुष्ठानं शक्यते भयावहत्वात्, न च तर्हि कर्मणोऽशेष-ततोऽनुष्ठानमेवाशङ्क्याशेषकर्मत्यागायोगात्, अतः सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह— सहजस्येति ।

१ शां. भा.— किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् ? किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ? किं चातः ? यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तद्विशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवं, अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रच-लितात्मकः पुरुषो यथा साङ्ख्यानां गुणाः ? किंवा क्रियैव कारकं, यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षण-प्रवृत्तिनिः ? उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ।

२ आ. शां. व्या.— सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति— किमिति । 'न हि कश्चित्' [१।५] इति न्यायादिति शेषः । दोषो विहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः । सन्निधयस्य प्रयोजनस्य विचार्यैवातुको सन्वेदे प्रयोजनं पृच्छति— किञ्ज्ञात इति । तत्राऽऽत्मनूच फलं दर्शयति— यदीति । अशक्यार्थाऽनुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रचिद्वत्वात्प्रसिद्धं हि महोदधिगमस्त्यस्य लुङ्गीकृत्य पिबतो गुणवत्त्वं, तदाह— एवं तर्हीति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वेऽपि प्रागुक्तन्यायेन तद-

योगात्तस्याशक्यानुष्ठानतेति शङ्कते— सत्यमिति । जोषमेव विवृ-ण्वर्थाय विभज्यते— किमिति । सत्त्वादियुगवदात्मनो नित्य-प्रचलितत्वेनाशेषतस्तेन न कर्म त्यक्तुं शक्यं, नापि रूपविज्ञान-वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञानां क्षणध्वंसिनां स्कन्धानामिव क्रिया-कारकमेवाभावात् कारकस्यैवाऽऽत्मनः क्रियात्पमित्युक्तं कर्मा-शेषतस्त्यक्तुं शक्यम्, उभयत्रापि स्वभावमहादित्याह— उभयस्येति ।

१ शां. भा.— अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु, यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन्तृतीये पक्षे विशेषः— न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि क्रियैव कारकम् । किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोषः ? इति । अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यादि । काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभाव इतीदं मतम-भागवतम् । अभागवतत्वेऽपि न्यायवचोक्तो दोषः ? इति चेत्, उच्यते— दोषवच्चिदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं ? यदि तावद्व्यगुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासात्, उत्पन्नं च स्थितं कञ्चित्कालं पुनरत्यन्त-मेवासत्त्वमापद्यते । तथा च सत्यसदेव सज्जायते सदेवासत्त्वमापद्यतेऽभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति ।

२ आ. शां. व्या.— पक्षद्वयानुरोधेनाशेषकर्मत्यागायोगेन वैशेषिकबोद्धयति— अथेति । कदाचिदात्मा सक्रियो निष्क्रियश्च कदाचिदिति स्थिते फलितामाह— तत्रेति । उक्तमेव पक्षं पूर्वोक्तपक्षद्वयाद्विशेषवर्णनेन विवदयति— अयं त्विति । आगमापायित्वे क्रियायास्तद्वतो द्रव्यस्य कथं स्थायिता ?

इत्याशङ्क्याऽऽह— शुद्धमिति । क्रियाशक्तिमत्त्वेऽपि क्रिया-वत्त्वाभावे कथं कारकत्वं किं कुर्वन्कारणं कारकमित्यभ्युप-गमादित्याशङ्क्याऽऽह— तदेवेति । क्रियाशक्तिमदेव कारकं, न क्रियाधिकरणं, परस्परप्रभयादित्यर्थः । वैशेषिकपक्षे दोषा-भावादस्ति सर्वैः स्वीकार्यतेत्युपसंहरति— इत्यस्मिन्निति ।

भगवन्मतानुसारिवाभावादस्य पक्षस्य त्याज्यतेति दूषयति—
अयमेवेति । भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति
शङ्कते—कथमिति । भगवद्बचनमुदाहरणपरपक्षस्य तदनुगुण-
त्वाभावाद्माह—यत इति । परेषामपि मतमेतदनुगुणमेव किं
न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—काणादानां हीति । भगवन्म-
तानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायानुगुणत्वेन दोषरहितं काणादानां
मतमुपादेयमेव, तर्हि काणादमतविरोधादुपेक्ष्यते भगवन्मत-

मिति शङ्कते—अभागावतत्वेऽपीति । न्यायवत्त्वमसिद्धमिति
दूषयति—उच्यते इति । सर्वप्रमाणानुसारिणो मतस्य न
तद्विरोधितेत्याक्षिपति—कथमिति । वैशेषिकमतस्य सर्व-
प्रमाणविरोधं प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति—यदीति । असतो
जन्म सत्तश्च नाश इति स्थिते फलितमाह—तथा चेति ।
उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति—अभाव इति । सर्वेवासत्त्वमा-
पद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे—भावश्चेति । इति मतमिति शेषः ।

१ शां. भा.—तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं
कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्ष्यत इति शक्यं वक्तुं, असतां शश-
विषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेदटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिकात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त
इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्चासत्तश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्य-
चित्स्यात् । सत्सदेव, असदसदेवेतिनिश्चयानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.—तत्रैवाभ्युपगमाभ्तरमाह—तत्रेति ।
प्रकृतं मतं सप्तमर्थः । इत्यभ्युपगम्यत इति शेषः । परकीय-
मभ्युपगमं दूषयति—न चेति । एवमिति परपरिभाषानुसारेणे-
त्यर्थः । अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाचेति शेषः । कथं तर्हि त्वन्यते-
ऽपि घटादीनां कारणपेक्षणासुत्पत्तिः ? न हि भावानां
कारणपेक्षोत्पत्तिर्वा युक्तेति तत्राऽऽह—भावेति । घटादीना-
मस्तत्त्वत्वे प्रागपि कारणात्मना सतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभि-

व्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य पृथगभिव्यक्तिसम्भवात्त किञ्चिदवश-
मित्यर्थः । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—किञ्चेति । परमते
मानमेयव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचित्चित्यत्र हेतु-
माह—सत्सदेवेति । न हि सत्तथैवेति निश्चितं तस्यैव
पुनरसत्त्वप्राप्तेरिष्टत्वात्, न चासत्तथैवेति निश्चयस्तस्यैव सत्त्व-
प्राप्तेरवगमात् ; अतो न्यमानेन सदसद्भा निर्वर्तितं तत्तथेति
विश्वासाभावात्तान्नैवैक्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—किञ्चोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्ते-
श्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन सम्बन्धेन
सम्बध्यते । सम्बद्धं सत् कारणसमवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसत्तः सत्कारणं भवेत्सम्बन्धो वा
केनचित् ? नहि बन्ध्यापुत्रस्य सता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् ।

२ आ. शां. व्या.—इत्थासत्कार्यवादो न युक्तिका-
न्तियाह—किञ्चेति । तदेव हेत्वनन्तरं स्फोरयितुं परमतमु-
पपत्ति—उत्पद्यत इतीति । परकीयं वचनमेव व्याचष्टे—
वदति । सम्बद्धं सदित्यनेन कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य
सतासम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—कारणेति ।

परमतमेवमनुभाष्य दूषयति—तत्रेति । कार्यसत्तासतोऽपि
कारणं सम्भवति तस्य च कार्येण सम्बन्धः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह—न हीति । असत्त्वादेवासतः सम्बन्धमाभावे
कारणस्य सतोऽपि न तेन सम्बन्धोऽनुमुतात् शक्यते सदसतोः
सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.—ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते, द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां
स्वकारणेन समवायलक्षणः सम्बन्धः सतामेवोच्यत इति । न ; सम्बन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि
वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्ति-
मिच्छन्ति । ततश्चासत्त एव सम्बन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति ।

२ आ. शां. व्या.—कार्यस्याल्यन्तासत्त्वानभ्युपगमात्
कारणसम्बन्धः स्यादिति शङ्कते—नन्वेति । सतामेव
घट्टादीनां कारणसम्बन्धं शङ्कितं दूषयति—न ; सम्बन्धा-
दिति । अनभ्युपगममेव विवादयति—हीति । सवेव

कारणं कार्यकारमापद्य कार्यव्यवहारे निर्वहतीत्यभ्युपगमात्तस्ति
सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशङ्क्यापरादान्तान्नेवमित्याह—न चेति ।
कार्यस्य कारणसम्बन्धात्पूर्वं सत्त्वाभावे परिशेषसिद्धमयं
दर्शयति—ततश्चेति । तत्र चानुपपत्तिरुक्तेति शेषः ।

१ शां. भा.— नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धः, न; वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति, न वन्ध्यापुत्रादेः; अभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽप्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते, सम्बन्धश्चेत् न भावेन कपालारूपेण स्वकारणेन, सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावात् न कचिद्व्यवहारयोग्यत्वं, प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसं, अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

२ आ. शां. व्या.— सम्बन्धिनोः सदसतोरेवासंयोगेऽपि समवायः सदसतोः सम्भवेदिति तस्य नित्यत्वादित्यतरसम्बन्धाभावेऽपि स्थितेऽप्यसत्त्वादिति शङ्कते— नन्विति । सदसतोर्मिथः सम्बन्धस्यादृष्टत्वेति निराचरे— न; वन्ध्येति । घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावाद्बन्ध्यापुत्रादिलक्षणतया स्वकारणसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— घटादेरिति । उभयप्रागभावस्वभावाविशेषेऽपि कस्यचित्कारणसम्बन्धो नेतरस्येति विशेषे हेत्वभावात् प्रागभावस्य कारणसम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः । घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं वन्ध्यापुत्रादेर्नैवमिति विशेषमाशङ्क्य दूषयति— एकस्येति । प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादेरिव सम्प्रतियोगिकत्वाविशेषे

स्वकारणेन सम्बन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह— असति चेति । कपालादयो घटकारणीभूतयुद्धव्यवविषयः, सर्वो व्यवहारो घटाभितो जन्मनाशादिव्यवहारः । प्रध्वंसाभावस्तु घटस्यैवभावत्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते, नापि कारणेन सम्बन्धयते, न नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह— न त्विति । असमञ्जसमित्यनेनेतिशब्दः सम्बन्धयते । असमञ्जसान्तरमाह— प्रध्वंसादीति । अन्योन्याभावात्यन्ताभावावादिपदार्थौ । कचिदिति देशकालयोर्ग्रहणं, व्यवहारो जन्मादिवेव, प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वात् प्रध्वंसादिवदित्यर्थः ।

१ शां. भा.— ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । साङ्ख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणार्थेऽपि कपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तितरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रागभावस्य घटभावनभ्युपगमादनुमानं सिद्धसाधनमिति शङ्कते— नन्विति । अभावस्य भावापत्त्यनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यनिष्ठं इत्यादिति दूषयति— माद्यस्यैवेति । तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह— यथेति । भावस्य भावापत्तिरिति दृष्टिं दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति— एतदपीति । आरम्भवादेः दोषं परिणामवादेऽपि सञ्चारयति— साङ्ख्यस्येति । धर्मः परिणामः । असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतश्च पूर्वपरिणामस्य नाशदसदसदेव, सबसदेवेति व्यवस्थाऽत्रापि दुष्यतीत्यर्थः । ननु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदेवान्यत्र कारकव्यापाराख्यते तेन व्यक्त्यव्यक्त्योर्जन्मानाश्वयवहारान्मतान्तराद्विशेषसिद्धितत्राऽऽह—

अभिव्यक्तीति । कारकव्यापारात्प्रागनभिव्यक्तिवदभिव्यक्त्यैः सत्त्वमधस्त्वं वा ? सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः; द्वितीये पक्षान्तरवदत्यन्तासतसत्त्वनिर्वैयर्थ्यायोगे स एव दोषः; कारकव्यापारादूर्ध्वं व्यक्तित्वव्यक्तेरपि सत्त्वे स एव दोषः । असत्त्वेऽपि सतोऽसत्त्वानङ्गीकारान्मानमेयव्यवहारे न कापि विधासः; सत्सदेव, असदसदेवेत्यनिर्धारणादित्यर्थः । साङ्ख्यपक्षप्रतिशेषन्यायेन पक्षान्तरमपि प्रतिसिद्धमित्याह— एतेनेति । कारणस्यैव कार्यरूपापत्तिरुत्पत्तिस्तस्यैव तदुत्पत्त्योगेन स्वरूपापत्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नष्टे च परस्य पररूपापत्तेरनुपपत्तेर्न च प्राप्तं रूपं स्थितेन नष्टेन वा त्युक्तं शक्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— पारिशेष्यात्सदेवमेव वस्तु अविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नटवदनेकधा विकल्प्यत इतीदं भागवतं मतमुक्तं 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यस्मिच्छ्लोके । सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात्, व्यभिचाराच्चेतरेषामिति । कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽप्येतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यते ? इति । तद्वि वस्तु-

भूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मः कर्म । तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'नहि कश्चित् क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [३।५] इत्युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [१८।४५] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति च ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आरम्भवादे परिणामवादेषु चोत्पत्त्यादिव्यवहारादुपपत्तौ परिशेषायातं स्वीयति—**पारि-शेष्यादिति** । एकस्यानेकविधविकल्पादुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—**अविद्ययेति** । अस्यापि मतस्य भगवन्मतातुरोचित्वाभावादविशिष्टा रयाज्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**इतीदमिति** । उक्तमेव भगवन्मतं विशदयति—**सत्प्रत्ययस्येति** । सदेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः । इतरेषां विकारप्रत्ययानां रजतादिधीव-द्वैव्यभिचारादविद्यया तदेव सदस्त्वेनेकधा विकल्प्यत इत्याह—**व्यभिचाराच्चेति** । इति सतं श्लोके दृष्टिमिति सम्भवः । आत्मनश्चेदविक्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्त्यागसिद्धिरिति शङ्कते—

३ रा. भा.— अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमार्दं च कर्म सदोषं सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोग-योग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतित्यर्थः । सर्वारम्भाः कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमेनाग्निरिवावृताः । इयांस्तु विशेषः— कर्मयोगः सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः— इति ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.— सहजत्वेन वासानियतत्वादित्यर्थः । ततः कथं त्याज्यत्वाभावः ? इत्यत्राऽऽह **सुकरमिति** । दोषशब्देन पापविवक्षा न युक्ता, विहिते तदयोगात् ; तथा च 'न त्यजेत्' इति न युक्तं, पापांश्च सर्वैः परित्याज्यत्वात् ; अनाः कायकेशादिमात्रगर्भत्वं हि सदोषत्वमित्युच्यते । तावन्मात्रेऽप्यस्त्वानां त्याज्यताबुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह **सदुःखमपि** । एतेन कापिष्मतान्वरोक्षेण 'सदोषमपि' इत्यनुवाद इति व्याख्यानं निरस्तम् । सुसुप्तोः कथं शास्त्रीये श्रेयस्त्वेन चोके छुद्रकेशासहजत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रसङ्गाभावात् प्रतिषेधो न युक्त इत्यात्राऽऽह—**ज्ञानयोगयोग्योऽपीति** । अपि-

कथमिति । किं कार्यकारणत्वानां गुणानामकल्पितानां कल्पितानां वा कर्म धर्मेतेनेष्टं ? द्विषाऽपि निश्चेषकर्मत्यागोऽविदुषो विदुषो वा ? नाऽऽह इत्याह—**यद्वीत्यादिना** । अविद्यारोपितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह—**विद्वांस्त्विति** । आरोपशेषवशाद्विदुषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**अविद्येति** । तामेवावुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति** । विदुषोऽशेषकर्मत्यागे प्राप्नोति किमपि बन्धोऽनुकूलमित्याह—**एवं चेति** । अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृताभ्यासस्थमेव वाक्यमनुगुणमित्याह—**स्वे स्वे इति** । वाक्यान्तरमपि तत्रैवायं युक्तार्थमित्याह—**स्वकर्मणेति** ॥ ४८ ॥

शब्दोऽन्यस्य कैमुत्यक्षान्नार्थः । ओष्ठोपायदर्शने स्वाधिकारमप्रतिसन्धाय तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति ततो नियम्यत इत्यर्थः । सदुःखत्वनिर्दुःखत्वलक्षणवैषम्यमन्वाख्याप्रमादत्वादिभिर्नियम उक्तः । अथ सदुःखत्वमपि द्वयोः समानमित्युच्यते 'सर्वारम्भा हि' इत्यर्थेन । **कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्चेत्यनेन सर्वशब्दस्यात्र प्रकृतशास्त्रीयाकात्स्न्येपरत्वमाह** । दुःखसाम्ये सति किमन्यतरनियमेन ? कथं च न ततस्य हेतुः ? इत्यत्राऽऽह—**इयानिति** । कर्मारम्भेषु कायकेशमात्रं, ज्ञानारम्भेषु त्वत्याः सत्त्वेऽपि क्रोधादिगुणानामप्रत्यविषयान्वेषणेन इन्द्रियमनोनियमनप्रयासो दुःखारम्भ इति भावः ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्चान्यत्— सहजमिति । आरम्यन्त इत्यारम्भाः सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्माणि हि यस्मान्निगुणत्वादोषेणाऽऽवृता धूमदोषेणाग्निरिवाऽऽवृताः । तस्मात्सदोषमपि स्वधर्मं त्यक्त्वा परधर्मानुष्ठानेऽपि तस्यानुष्ठायमानस्य तामसदोषयुक्तत्वादोषान्न मुच्यते ॥ ४८ ॥

८ वे. प्र. गि.— हेत्वन्तरेणापि स्वधर्मश्रेयस्त्वं दर्शयति—**सहजमिति** । सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । अपिशब्दात् दोष एवोक्तरीत्या नास्ति ; सत्यपि दोषे न त्यजेदित्येतदिति । अन्यथा सहजं कर्म सदोषमपीत्यनेन

प्रदर्शयते— स्वभावसिद्धिं हि कर्म दुष्टमपि यस्य स्वभावसिद्धं तस्य दोषाच न अवति, यथा विषजातस्य क्रिमेः सहजं विषं न मरणाय अवतीति । यथेवं स्थितेऽपि स्वधर्मं दोषं मत्वा परधर्ममेव बहुमन्यसे, तदा परधर्मेऽपि दोषस्तुल्य-

इत्याह— सर्वात्म्या इति । हि यस्मात् सर्वात्म्याः सर्व- दावता व्याप्ताः । न हि विगुणात्मके वस्तुन्यदुष्टं
कर्मणि दृष्टादृष्टार्थरूपाणि धूमेनाग्निरिव दोषेण केनचि- किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

९ व० त० ६ी०— यदि पुनः साङ्ख्यदृष्ट्या स्वधर्मं हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेयांसं मन्यसे तर्हि परधर्मेऽपि सदोषत्वं तुल्यमेव भवतीत्यतः कर्मनिष्ठैव ज्ञयासीति पूर्वोक्तं स्मारयति— सहजमिति । भगवता वर्णोद्भावेन सहैव सृष्टम् ' सुखाद्वाहुरपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ' इति भागवतात् [११।५।२] सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । ज्ञानित्वेऽपि कर्मकरणं श्रेयः लोकसङ्घस्य सिद्धत्वात् । यद्वा दोषपदं दुःखवचनम् , तथा च सर्वस्य ज्ञानस्य कर्मणो वाऽऽरम्भाः पूर्वं दुःखेनावृताः हीत्युक्तम् । यतः ' यत्तदमे विषयिव परिणामेऽमृतोपमं ' [१८।३७] इति । तत्र दृष्टान्तः— धूमेनावृतः पूर्वमग्निरिवान्ते प्रकाश एवेति तथेति ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— यतो विगुणोऽपि भगवदर्मः श्रेष्ठः, अतो भगवत्कर्म न त्याज्यमित्याह— सहजमिति । हे कोमतेय ! कीदृशदोषसाहचर्येऽपि भक्तगुणानुगृहीत ! सहजं स्वाभाविकं भगवत्कीडेच्छया सह जातं कर्म सदोषमपि लौकिकमपि पुरुषं स्वस्मिन् प्रवृत्तिं न त्यजेत् । अतः सर्वथा सिद्धिमापकं कृत्यादिनेत्यर्थः । कृतो न त्यजेदित्यत आह—

सर्वेति । हि निश्चयेन सर्वात्म्याः धूमेन अग्निरिव दोषेण मत्सम्बन्धामावरूपेण आवृताः, अतस्तानि स्वदोषेणैव त्यागं कारयन्ति यथा धूमादृतोऽग्निरार्द्रैर्ध्वजं नाशितो सम्पादयति, धूमादृतत्वात् सुखसेव्यो भवति, निर्धूमस्तु तद्विपरीतत्वात्तथात्वं करोति, एवं मत्कर्माऽपि निर्दोषत्वात् त्यजेदिति भावः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० ६ी०— किञ्च सहजं स्वाभाविकं क्षात्रं कर्म सदोषं हिंसाभिन्नमपि न त्यजेत् । हि यस्मात् सर्वात्म्याः सर्वाणि कर्माणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव । यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विद्वत्संन्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपाया नैष्कर्म्यसिद्धिः प्राप्स्युपायः ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः !

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते— असक्तेति । असक्तबुद्धिः, असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिध्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मा-ऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा, विगतस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः, य एवम्भूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात्स निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणास्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तान् नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं— ' सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते ' [५।१३] इति ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषः सर्वकर्मत्यागेऽपि नाविदुषः स्तेत्युक्तम् , ' इदानीमुक्तमन्यामन्तरश्लोकतात्पर्यमाह— या च कर्मजेति । चोऽवधारणार्थो भिन्नकर्मो वक्तव्येत्यत्र सम्बध्यते । साधनानुपदिशैकैकर्म्यसिद्धिं व्युपदिशति— असक्तेति । पुत्रादिविषये चेतसः सज्जामावेऽपि तस्यास्वाधीनत्वमाशङ्क्याऽऽह— जितात्मेति । असाक्षिमुक्त्वा स्पृहामात्रं वदता पुनरक्षरिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । उक्तमन्य गी. सू. ४७

तत्फलं लभ्यति— य एवमिति । कर्मणां निर्गतौ हेतुमाह— निष्क्रियेति । सम्यग्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह— नैष्कर्म्यस्येति । प्रकर्षमेव प्रकटयति— कर्मजेति । संन्यासस्य धृतिसमृत्योः सम्यग्दर्शनत्वाप्रसिद्धेर्युक्तं तादात्म्यमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह— तत्पूर्वकेणेति । संन्यासावैकर्म्यं प्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमाजुक्त्यमाह— तथा चेति ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— सर्वत्र फलादिष्वसक्तबुद्धिः, जितात्मा जितमनाः, परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेनात्मकर्तृत्वे विगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन सन्न्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन् परमां नैष्कर्म्य-सिद्धिमधिगच्छति, परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगा-वाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मापरतिरूपामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सर्वत्रासक्तबुद्धिः' इत्युक्तेऽपि पुनः 'विगतस्पृहः' इत्येतत्फलसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागसहपठितकर्तृत्व-त्यागविषयत्वौचित्यात् स्वप्नादिष्वपि स्वात्मनि कर्तृत्वालु-सन्धानप्रसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागकाष्ठविषयत्वेत्याह आत्मकर्तृत्वे विगतस्पृह इति । 'सन्न्यासेनाधिगच्छति' इति न ज्ञानयोगा-दिपरं, 'कर्म न त्यजेत्' इति प्रकृतानन्यथाह, अन्याया-रम्भोक्तसन्न्यासविषयत्वौचित्याच्चेत्तन्निष्ठायाऽह एव त्यागा-दनन्यत्वेन निर्णीतेनेति । अत्र नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दो न मोक्षविषयः 'सिद्धिं प्राप्तिः' इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधानात्,

नापि ज्ञानयोगमात्रविषयः, 'परमा' इति विशेषणानैष्कर्म्य-शब्दमात्रेण च तद्विषयोपपत्तेः । अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाकलत्ररम्भो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽह परमां ध्याननिष्ठांमिति । 'नैष्कर्म्यसिद्धिम्' इति समासवशात्परमत्वविशेषणशक्त्या वा सिद्धिं विवृणोति—ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति । उक्ताप्यपरत्वमुत्तरप्रश्नानुगुण्येनाऽह वक्ष्यमाणध्यानयोगा-वाप्तिमित्यादिना । निर्गतकर्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति सर्वेन्द्रियकर्मापरति-रूपामिति ॥ ४९ ॥

५ आ. मा. भा.— नैष्कर्म्यसिद्धिं, नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥ ४९ ॥

६ ज. प्र. दी.— नैष्कर्म्यसिद्धिं मोक्षमिति केचित्, तदसत्; तदन्तरं परां विशते इति वाक्यशेषविरोधादिति

भावेनान्यथा व्याचष्टे— नैष्कर्म्येति । नैष्कर्म्यार्था सिद्धि-नैष्कर्म्यसिद्धिः । सा च योगस्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— अशक्तेति । इदं नष्टं चेन्नष्टोद्भूतमिति सक्ता निषण्णा बुद्धिरस्य नास्ति सो-ऽसक्तबुद्धिः । सर्वत्र कर्मसु तत्फलेषु पुत्रमित्रकलत्रादिषु चासक्तबुद्धिः । निर्गतानि कर्माणि यस्मात् मायामरीच्यदुःकगन्धर्वनगराद्विचन्द्रदिङ्मोहादिषु शुद्धबुद्धसुक्तस्वभावपरमात्मस्वरूपाभात्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यं, तस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिं निष्पत्तिं परमां प्रकृष्टां पुत्रमित्र-कलत्रादिबाह्येभ्यः । तथाच श्रुतिः— 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत्' [बृ. उ. ४।४।१२] इति । 'आत्मलाभाच्च परं विद्यते' इति स्मृतिः । अतस्तां सिद्धिं सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

८ वे. नि. भा.— इत्थं गौणसन्न्यासे निरूप्य 'न द्वेष्टय-कुशलं कर्म' [१८।१०] इति प्रागुक्तं तत्फलभूतं विद्व-त्सन्न्यासमाह— असक्तेति । एवं निरूपितेन सात्विक-त्यागरूपेण गौणसन्न्यासेन हेतुना इष्टितक्षये सति, गतस्पृहो वीतरागमलः, सत एव हेतोर्विजितात्मा विषयेभ्यः प्रत्या-हरणेन वशीकृतान्तःकरणः, ततो हेतोः सर्वत्र पुत्रदारादि-व्यासक्तिनिमित्तेष्वपि 'अहमेयां, ममेति' इत्यासन्नरहित-बुद्धिः सन् परमां श्रेष्ठां नैष्कर्म्यसिद्धिम्, निष्कर्मं ब्रह्म,

तद्विषयं ज्ञानं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसन्न्यासारामकज्ञाननिष्ठा, तदुपां सिद्धिं अधिगच्छति, साधनपरिपाकेण प्राप्नोती-त्यर्थः । यदा गतस्पृहो विजितात्मा असक्तबुद्धिः सन्नुपजात-ब्रह्मविधिपिस्तद्देदनसाधनवेदान्तविचारहेतुचित्तशुद्धिर्लाभा-द्देतुष्यसिद्धावबहननस्येव शुद्धिर्लाभसर्वकर्मकलापस्य त्याग-लक्षणेन विविधियासन्न्यासेन श्रवणादिप्रणाख्या नैष्कर्म्य-सिद्धिमाधिगच्छतीति योजनीयम् ॥ ४९ ॥

९ न० त० दी०— पूर्वोक्तप्रकारमेव पुनरनुस्मारयति— असक्तबुद्धिरिति । सर्वकर्मणां फलादिषु सक्ति-रहितं चित्तं यस्येत्यर्थे साङ्ख्यमुपादेयम् । जितात्मा विगतस्पृह इति योगसारं, भगवद्व्यतिरेके स्पृहारहित इति वा भक्तिरूपादेयतयोक्ता । एवं सन्न्यासेन परमां सिद्धिं नैष्कर्म्यरूपां पूर्वस्मितामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.— यतो मर्कम सदोषमपि न त्यजेत्, अन्यानि च स्वफलाभोगं कारयित्वा त्यजन्ति ततः स्वयमेव तस्याः कर्तव्यत्वेन च सिद्धिं प्राप्नुयादित्याह— असक्तेति । सर्वत्र सर्वकर्मादिषु असक्तबुद्धिः असक्ता न संसृता बुद्धिरित्य तादृश, जितात्मा वशीकृतान्तःकरणः, विगतस्पृहः फला-

भिलापरहितः सन्न्यासेन परमाशुक्लां नैष्कर्म्यसिद्धिं कर्म-निवृत्तिफलरूपां सिद्धिं अधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । आस-क्यायभिलाषान्ताभावकथनेनेतद्युक्तस्यभोगेनाऽपि सिद्धिं न प्राप्नोति तत्कर्मनिवृत्त्यै अवतीति व्यञ्जितम् ॥ ४९ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽनन्तरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणाभावश्च-
कत्वमुक्त्वा तेषां परमेश्वरेऽर्पणेन किं फलं स्यात् ? इत्यत आह—असक्तेति । सञ्ज्ञासेन 'कार्यमित्येव
यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागाः सात्त्विकौ मतः ।' [१८।९] इति पूर्वोक्ता-
मुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुनरावृत्तिषु सक्तिपदेष्वासक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, विरक्त
इत्यर्थः । अतएव जितात्मा शान्तचित्तः । विगतस्पृहः विशेषेण गता स्पृहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्य-
सिद्धिं कारस्म्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पारिजात्यसिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुख्यत्यागापेक्षयाऽतिश्रेष्ठां
'न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म' [१८।१०] इति श्लोके व्याख्यातां अविगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

ज्ञाननिष्ठायाः प्राप्त्युपायकथनम् ।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनेव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

१ शां. भा.—पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराम्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्त-
स्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वत्कव्य-
मित्याह—सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादाज्जायतेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठा-
योग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः । 'सिद्धिं प्राप्तः' इति तदनुवाद उच्यते । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवादः ?
इत्युच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठा-
प्राप्तिक्रमं मे मम वचनात्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नैत्याह—समासेनेव
सङ्क्षेपेणैव हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामि-
दन्त्या दर्शयितुमाह—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्म-
ज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा ? यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृक्त ? यादृश आत्मा ।
कीदृशोऽसौ ? यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानप्राप्तियोग्यतावतो जातसम्ब-
न्धित्यस्तत्फलप्राप्तौ मुक्तावुपायां वक्तव्यशेषो नास्तीत्या-
शङ्कयाऽऽह—पूर्वोक्तेनेति । क्माकथं वक्तुं तदित्युच्यते ।
'सिद्धिं प्राप्तः' इत्युक्तमेव कस्मादन्यते ? तत्राऽऽह—तद-
नुवाद इति । उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति—किं तदि-
त्यादिना । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिकमस्य विस्तरेणोक्तो द्वौबोधयामा-
शङ्क्य परिहरति—किमिति । चतुर्थपादस्य पूर्वेणसङ्गतमिमा-
शङ्कयाऽऽह—यथेति । निष्ठायाः सापेक्षत्वात्प्रतिसम्बन्धि
प्रतिनिर्द्वन्द्वमित्याह—कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा
सा प्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह—ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा

न प्रसिद्धेति कृत्वा साधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति मत्वा
पृच्छति—कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुसृत्य ब्रह्मज्ञान-
निष्ठा मुक्तानेत्याह—यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धिं
शङ्कते—कीदृशमिति । 'अथैव विशेषो हि' इति न्यायेनोत्तर-
माह—यादृश इति । तस्मिन्नपि विप्रतिपत्तरसिद्धिमि-
सन्त्याय पृच्छति—कीदृश इति । भगवद्वाक्यान्नुपनि-
षद्वाक्यानि वाऽऽश्रित्य परिहरति—यादृश इति । 'न जायते
प्रियते वा' [२।२० कठो. २।१८] इत्यादीनि वाक्यानि ।
कुटस्थत्वमसत्त्वमित्यादि न्यायः ।

१ शां. भा.—ननु विषयाकारं ज्ञानं न ज्ञानविषयः, नाप्याकारवानात्मस्थते कचित् । ननु "आदि-
त्यवर्ण" [यजुस्तं. ३।१८ श्वे. उ. ३।८] "मारूपः" [छां. उ. ३।१४।२] "स्वयं ज्योतिः" [बृ. उ. ४।३।९]
इत्याकारवत्त्वात्मानं श्रूयते, न; तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे
आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि "आदित्यवर्ण" इत्यादिवाक्यानि । "अरूपं" [कठो.
३।१५] इति च विशेषता रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च "न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैवम्" [श्वे. उ. ४।२०] "अशब्दमस्पर्शम्" [कठो. ३।१५] इत्याद्यैः । तस्मा-

दात्माकारं ज्ञानमित्युपपन्नम् । कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यज्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारश्चाऽऽत्मैत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽथोभयोनिराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा ? इति; न, अत्यन्त-निर्मलत्वातिसिद्ध्यत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्मित्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभास-त्वोपपत्तिः । बुद्ध्या भासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः, अतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य विषयाकारत्वादत्मात्मनश्चा-
विषयत्वादिनाकारत्वाच्च तदाकारज्ञानयोर्वादात्मप्रसिद्धावपि
नाऽऽत्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते— नन्विति । ‘आकारवत्त्व-
मात्मनः प्रुतिसिद्धं’ इति सिद्धान्तो शङ्कते— नन्विति ।
उक्तस्यान्यानामन्याथैवदर्शनेन पूर्ववादी पक्षिरिति— नेत्या-
दिना । सद्ब्रह्मवाक्यं प्रपञ्चयति— द्रव्येति । इतश्चाऽऽकार-
वत्त्वमात्मनो नास्तीत्याह— अरूपमिति । यदात्मनो विषय-
त्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति—
अविषयत्वाच्चैति । आत्मनोऽविषयत्वे प्रुतिमुदाहरति—
नेत्यादिना । सन्देहो सम्पद्यदर्शनेविषयत्वायास्यात्मनो रूपं न
तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव करणामोचरत्वेनोपपादयति— नेति ।
सम्बन्धविद्युत्वाच्चाऽऽत्मा विषयो न भवतीत्याह— अशब्द-
मिति । आत्मनो विषयत्वाकारवत्त्वयोरेभावे फलितमाह—
तस्मादिति । ज्ञानस्याऽऽत्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञानमिति
भ्यपेक्षासिद्धिरित्येकैव शङ्कते— कथं तर्हीति । काऽन-
नुपपत्तिः ॥ इत्याशङ्क्याऽह— सर्वं हीति । आत्मनोऽपि तर्हि

विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यात् । इत्याशङ्क्याऽह—
निराकारश्चेति । आत्मनो विषयत्वादिह्येव चकाराथे ।
आत्मवत्तज्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं सविष्यतीत्यशङ्क-
हानेति । तच्छब्देनाऽऽत्मज्ञानं गृह्यते । तस्य भावना पौन-
पुन्येनानुसन्धानं तस्या निष्ठा समाप्तिरात्मसाक्षात्कारार्थं न
चैतत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ।
ज्ञानात्मनोऽसम्प्रोक्त्यासेन सिद्धान्तो समाचरे— नेत्या-
दिना । यथोक्तसामान्यमुदाहरात्तत्त्वचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञान-
परिणामवती बुद्धिः सामान्यबुद्धिव्याप्तं मनः सामान्यमनोव्याप्ता-
नीन्द्रियाणि सामान्येन्द्रियव्याप्ताः स्थूलो देहः । तत्र लौकिक-
धार्मिकं प्रमाणयति— अत इति । आत्मदृष्टेर्देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र
चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियव्याप्ता कल्पते इन्द्रियेषु च तदृष्टिर्ज्ञाना-
चैतन्याभासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति, मनसि चाऽऽत्मदृष्टे-
तन्याभासवत्त्वं बुद्धिद्वारा लभ्यते, बुद्धौ चाऽऽत्मदृष्टेर्ज्ञानद्वारा
चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः; तथाऽन्य
इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः, ततोऽप्यान्तरमव्यक्तमव्यक्ता-
त्कारुण्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासतोऽऽत्म-
भ्रान्तिकारणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्ति-
रेव कार्या । नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टयथा गृहमाणत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— देहो लौकिकमात्मवत्दर्शनं न्याया-
भावात्पेक्षितमित्याशङ्क्याऽह— देहेति । तथापि कथमि-
न्द्रियाणां न्यायादीनामात्मत्वमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽह— तथे-
ति । तथापि मनसो यदात्मत्वं तस्यायुक्तमित्याशङ्क्याऽह—
अन्य इति । बुद्धेरात्मत्वमपि न्यायापेक्षितमिति सूचयति—
अन्ये बुद्धेति । देहादौ बुध्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति
नियमं वारयति— ततोऽपीति । तत्र हि सामान्येऽतर्थाभिपि

कारणोपासकानामात्मत्वपरिस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहान्ते
लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वग्रन्तौ साधारणं कारणमाह—
सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव विधि-
विषयत्वमपि परेष्टं परास्तमित्याह— इत्यत इति । ज्ञानस्य
विधेयत्वाभावे किं कर्तव्यं दृष्ट्यादिवार्येः ? इत्याशङ्क्याऽह—
किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्य विधेयत्वे प्रागुक्तमत्सिद्धितं
ननु विद्युतीति— अविद्येति ।

१ शां. भा.— अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रति-
पन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं
ब्रह्मणि कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञानेन यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् अविद्याकल्पितानामरूपविशेषाकाराणहृतबुद्धि-
त्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमपि, अग्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यचिवे-
किनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वीक्ष्यसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वात्म-
तरमसि । तथा चोक्तं ‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं’ [१२] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— वेहेन्मियसो बुद्धयस्यैकफलमन्य-
मानैः सहोपलभ्यते चैतान्यं, नान्यथा तेषामुपलभो जडत्वा-
दित्यत्र विज्ञानवादिभ्योऽस्ति प्रमाणयति— अत्र एवेति । सर्वं
ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते, तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तुः
सम्मतं हि स्वप्रदष्टं वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते भ्राम्य-
न्तित्यर्थः । ज्ञानव्याप्तिं ज्ञेयस्याज्ज्ञातृस्त्वन्तस्तेष्वन्यमित्या-
शङ्कयाऽऽह— प्रमाणात्तरेति । ज्ञानस्य स्वनेव ज्ञेयत्वोपग-
मेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षतां च प्रतिपादयति सम्बन्धः । आमा-
त्मनि ज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविषयेत्येव क्लृप्तामाह— तस्मादि-

१ शां. भा.— केचित्तु पण्डितम्मन्याः ' निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुस्साध्या
सम्यग्ज्ञाननिष्ठा * इत्याहुः । सत्यम्, एवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवह्निर्विषयासक्त-
बुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतभ्रमाणाम्, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकैतवस्तुनि सहृद्धिर्निरतः
दुस्सम्पाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुलब्धेः । यथा चैतदेवमेव, नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं
च भगवता— ' यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ' [२।६९] इति; तस्माद्ग्राह्याकार-
भेदबुद्धिर्निवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । नञ्ज्ञात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय
उपाक्षेपो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्जेरन् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो निराकारत्वात्स्मिन्
शुद्धेप्रवृत्तेः सम्प्रज्ञाननिष्ठा न पुनस्प्रापेति मतमुत्थापयति—
केचित्त्विति । बहिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा प्रमाणं सम्यग्ज्ञान-
निष्ठा दुस्साध्येति विकल्प्याऽध्यमद्वयाङ्गीकरोति— सत्यमि-
ति । पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयम् ।
द्वितीयं दूषयति— तद्विपरीतानामिति । अद्वैतनिष्ठानां
द्वैतविषये सम्यग्बुद्धेरतिशयेन दुस्सम्पाद्यत्वे हेतुमाह— आत्मे-
ति । तावत्तिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथं ? इत्याशङ्कयाऽह—
यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु, द्वैतं त्वाविशं, नान्यथा तात्त्विक-
मित्येतदेवमेव यथा स्यात्तथोक्तवन्तो वयं तत्र तत्राध्याये-
ष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शनां द्वैते नास्ति सदुद्धि-

ति । यत्नोऽत्र भावना । ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वं
कथं ब्रह्मण्यन्यथा यथा लौकिकानां ? इत्यत्राऽह— अविवेचि-
ति । यथाप्रतिभासं दुर्बिज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात् ?
तत्राऽह— बाह्येति । गुरुप्रसारः शुश्रूषया तोषितबुद्धिराचार्य-
स्य कठणातिरेकादेव तत्त्वं बुध्यतामिति निरब्रह्मोऽनुग्रहः,
आत्मप्रसादस्तु श्रितपदशक्तिकाव्यतात्पर्यस्य श्रौतयुक्त्यनु-
सन्धानादस्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्ययेकाग्रतया
तत्प्रावण्यमिति विवेकः । आत्मज्ञानस्याऽऽत्ममद्वया प्रसिद्धत्वे
शक्त्योपक्रमं प्रमाणयति— तथा चेति ।

रित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह— उक्तं चेति । परमं
निराहृत्य प्रकृतमुपसंहरन्मनसो निराकारत्वे ज्ञानस्य तत्वालम्ब-
नत्वे किं कारणं ? इत्याशङ्कयाऽह— तस्मादिति । नन्वात्मा
कथञ्चित्सम्यग्ज्ञानक्रियासाध्यव्यतिरेकस्य हेतोर्गोपादेयस्यतत्कोटि-
निवेशात्प्राप्तं स्वाग्राहिकक्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह— न
हीति । आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादानात्मवस्तुस्य हेतो-
र्गोपादेयत्वयोर्योगात् क्रियासाध्यतेत्यर्थः । आत्मन्येहेतु क्रिया-
यसिद्धत्वं तदा सर्वप्रवृत्तीनामनुदयनिष्ठेष्वसाधनां मार्गार्थ-
त्वायोगादर्थिनोऽभावे स्वाधीन्यमप्राप्तिकं स्यादित्याह—
अप्रसिद्धे हीति ।

१ शां. भा.— न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं, दुःखार्थं वा
दुःखम्, आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्त-
रापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतत्त्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां
सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वं देहादी-
नामन्यतमस्यार्थित्वेन तादर्थ्यादित्याशङ्क्य घटादिवदेतत्वेनस्या-
र्थित्वायोगात्तैवमित्याह— न चेति । ननु प्रवृत्तीनां फलवशा-
धितया सुखदुःखयोदन्यतरार्थत्वात् स्वार्थत्वं, तत्राऽह— न
चेति । प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः स्वार्थत्वासिद्धेर्धि-
त्वेनाऽऽत्मा सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च सर्वविशान्यादात्माकाग-
रत्वसातः सर्वो व्यवहारः, न चाऽऽत्मन्यप्रसिद्धे यज्ञादिव्यव-

हारस्य तज्ज्ञानार्थत्वं तेनाऽऽत्मप्रसिद्धिरन्येवेत्याह— आत्मे-
ति । नन्वात्मा प्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति 'यत्सिध्यति
तत्प्रमाणादेव' इति न्यायतत्राऽह— तस्मादिति । मानमेया-
दिसर्वव्यवहारास्याऽऽत्मावगत्यन्तत्वात्प्रमात्प्रागेव प्रमाणप्रवृत्ते-
रात्मप्रसिद्धेरन्यत्वा दित्यर्थः । आत्मावगतरेवं स्वामाविकत्वे
विवेकतांमारोपे निवृत्त्या ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेत्युपसंहरति—
इत्याश्रमेति ।

१ शां. भा.— येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयवगतिरिति ज्ञान-
मयन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेवैत्यभ्युपगन्तव्यम्, जिज्ञासानुपपत्तौ । अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत ।

यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्नुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण व्याप्नुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽन्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं, ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किन्त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वनाकारमेवानुमिमीमहे बुद्धि-
मिति बह्वात्मनाकारमप्रत्यक्षमिच्छतां प्रागर्थव्यतिरेकप्रसिद्धमेव
ज्ञानं, नेत्याह— येनाप्रमिति । सुखादिवन्तित्यानुभवगम्यं
ज्ञानं मानुमेयं शिष्यावगत्या तदनुमितावितरेतराश्रयादिति
भावः । इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रवृत्तात्, न च ज्ञाने
जिज्ञासा प्रसिद्धा प्रसिद्धि च तदयोगादित्याह— जिज्ञासेति ।
तदेव प्रपञ्चयति— अप्रसिद्धं चेति । दृष्टान्तमेव व्याचष्टे-
यथेति । दार्शनिकं विवृणोति— तथेति । इष्टार्पति निरा-
चष्टे— न चेति, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः;

अनवस्थापतेरित्यर्थः । ज्ञाने जिज्ञासानुपपत्तौ फलितमाह— अतः
इति । प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातयोऽस्मिन् किमायातं ? तदाह—
ज्ञाताऽपीति । ज्ञानस्य विना ज्ञातारमप्येवमज्ञानादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापरायो विनिर्नास्तीत्याह—
तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रयत्नाख्या भावना ? इत्यावाङ्मुखा-
ऽऽह— किन्निवति । अविषये निराकारे वाऽऽननि ज्ञान-
निष्ठया दुस्तम्पायत्वाभावे फलितं निगमयति— तस्मा-
दिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— सिद्धिं प्राप्तः आप्रयाणाद्दहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा
येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन मे निबोध । तदेव ब्रह्म विशिष्यते निष्ठा ज्ञानस्य
या पेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा, परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. जं.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यस्योक्तानुवादतां
सप्रकारं हेतुनिर्देशेनऽऽह आप्रयाणादिति । सिद्धिं प्राप्तस्य
ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात्तत्र तिरिक्तवियत्यल्लापनाय ध्यानसिद्धि-
मित्युक्तम् । 'यथा' इत्येवमनन्तरमन्यानुसारेण सुखन्या-
पारोपायेप्रपञ्चप्रकारपरद्वामाह— येन प्रकारेण वर्तमान

इति । मे निबोध मत्तो निश्चयेन तव धारयेत्यर्थः । परमे फले
गुणायो निविष्टवित्तिः अवस्तवेनोपायपर्यवसानस्यमित्या शिष्टे-
रनुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह— तदेव ब्रह्म विशिष्यत इति ।
ज्ञानशब्दस्याज्ञानान्तरोच्यमानध्यानविश्रान्तिमाह— ध्याना-
त्मकस्येति ॥ ५० ॥

५ आ. भा. भा.— यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति तथा निबोध । या सिद्धि-
ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. टी.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इति योगसिद्धि-
प्राप्तमनन्तरं ब्रह्मप्राप्तानुपायकथनं प्रतिज्ञाप्यत इत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थं व्याचष्टे— यथेति । 'प्राप्नोति' इत्यनुवादमाह ।

तथा तदुपायम् । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इति चेत्,
न; सिद्धिज्ञाननिष्ठात्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्ता-
वनपेक्षत्वादिति भावेन शिष्टेयैतदुपायचे— येति ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— यथा सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म नैष्कर्म्यमाप्नोति तथा निबोधावगच्छ मे ममेश्वरस्य मतं
समासेनैव सङ्क्षेपेणैव । तथा निष्ठा स्थितिज्ञानस्य या परा प्रकृष्टा तां निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

८ चं. प्र. गि.— अथ तस्या नैष्कर्म्यसिद्धिः साधन-
क्रमं वक्षुं प्रतिजानीते— सिद्धिमिति । एवमुक्तरीत्या
परमे श्वरकाराधनारमकर्मोपुष्टानुपपत्तात्त्विकसत्त्वात्प्रसूतभ-
गवत्सङ्गप्रदार्थं सर्वकर्मयोगपर्यन्तं ज्ञानोपपत्तियोग्यताकार्णा
सिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साक्षात्करोति ।
निष्ठाप्राप्तस्य ब्रह्मणः कण्ठवामीकरादिवदप्राप्तस्य अमनित्ति-
रेव प्राप्तिरिति तादृशमननित्तिहेतुर्ब्रह्मासाक्षात्कार एवात्र

प्राप्नोतिवा निर्दिष्टः । तथा तं प्रकारं मे शुखात्मसासेन
सङ्क्षेपेणैव निबोध जानीहि । 'ब्रह्म प्राप्नोति' इत्येतेदेव
विवृणोति— निष्ठा-ज्ञानस्य या पेति । या ममप्राप्ति-
ज्ञानस्य परा निष्ठा परितस्मात्ति; ज्ञानानन्तरं ब्रह्मप्राप्त्यर्थ-
मनुष्ठेयसाधनान्तराभावात् । अतस्तादृशीं ज्ञाननिष्ठाकार्णां
ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साधनक्रमसामर्थ्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

९ व० त० टी०— ज्ञानस्य या परा निष्ठा तां सिद्धिं प्राप्नोति जीवन्नेवेह यथाऽऽत्मनाऽक्षरब्रह्मप्राप्ते
भवति तथा मत्तो निबोध ॥ ५० ॥

जानीहि । तां प्राप्तिः ज्ञानस्य परा उक्तृष्टा निष्ठा, स्थिति-
रित्यर्थः ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.— अथ सिद्धिप्राप्तेः फलमाह— सिद्धि-
मिति । सिद्धिं पूर्वोक्तां प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म
प्राप्नोति तं प्रकारं मे मत्तः समासेनैव सङ्क्षेपेणैव निबोध

११ शी० भा० टी०— 'स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति' [१८।४५] इत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितम् ; इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तोऽपि परिवाद् वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान् यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा वक्तुं प्रतिजानीते-सिद्धिमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्वचनात्समासेन सङ्क्षेपेणैव हे कोन्तेय !- वा यत्प्राप्यं ब्रह्मविधेयापेक्षं स्वीत्वं— ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमान्तरतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्या ? इति— बुद्ध्येति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्द आदियेषां ते शब्दादयः, तान्विषयांस्त्यक्त्वा; सामर्थ्याच्छरीर-स्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुख्यार्थान्स्त्यक्त्येत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापिता-मनुष्य श्लोकान्तरमवतारयितुं पृच्छति— सेयमिति । येयं ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपिता तदभेदनिष्ठद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिज्ञानसन्तानरूपोच्यते सा कार्या बुद्ध्यापेक्षेति यदुक्तं तत्कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । पृष्ठमुपायभेदमुदाहरति— बुद्ध्येति । अध्यवसायो ब्रह्मात्मत्वनिश्चयः, मायारहितत्वं संशयविपर्ययशून्यत्वम्, शब्दादिसमस्तविषययोगे देहस्थि-

तिरपि दुस्स्थाय्या इत्यादित्याज्ञातशब्दाः— सामर्थ्यादिति । विषययात्रत्यागे देहस्थित्यनुपपत्तिज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गा-दित्यर्थः । देहस्थित्यर्थत्वेनानुज्ञातेष्वेतेषु प्राप्तं रागादि ज्ञान-निष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति— शरीरेति । परित्यज्य विविक्त-सेवी स्यादिति सम्बन्धः । बुद्धेर्वैशाखं यत्नेन कार्यकरण-नियमनम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— ततः— विविक्तसेवरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शील-मस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धशून्यशीलः । विविक्तसेवालब्धशून्योनिद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्त-प्रसादहेतुत्वाद्ब्रह्मणम् । यतवाकायमानसः, वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञान-निष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाकायमानसश्च स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः, ध्यान-मात्मस्वरूपचिन्तनं, योग आत्मविषय एवैकाग्रिकरणं, तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः । नित्यं— नित्यप्रवृत्तं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम्—वैराग्यं विरागस्य भावो दृष्टा-दृष्टेषु विषयेषु वैतृष्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितः, नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— देहस्थितिहेतुविरिकविषयत्यागो देहस्थित्यर्थेष्वपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायभेदे सिद्धे छन्दु-पायान्तरागस्य यत्नसाध्यानीत्याह— तत इति । चित्तिकाग्र-प्रसादाय विविक्तसेवित्वं व्याकरोति— अरण्येति । निद्रादि-दोषनिवृत्त्यर्थं लब्धाशित्वं विशदयति— लक्ष्मिः । लघु

परिमितं हितं मेघं चाशितुं शीलमस्येति तथोच्यते । विशेषण-योस्तात्पर्यं निष्पद्यते— विविक्तेति । निद्रादीत्यादिशब्दा-दात्म्यप्रसादादयो बुद्धिविशेषका विवक्षिताः । वक्ष्यमाणध्यान-योगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरं विमज्जते— चाक्सेति । वागादिसंयमस्याऽऽवश्यकत्वयोत्तमार्थं स्यादित्युक्तम् । संयत-

वायाविकरणप्रामाण्यात्वासेन कर्तव्यमुपदिशति—एवमिति । मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रमादयो ध्यानयोगप्रति-
बन्धका गृहीताः । उक्तयोरैव ध्यानयोगयोर्वायत्वेनोक्तं ।

विरागभावं विमुचते—दृष्टेति । सम्मुखत्वेनेव व्युत्पत्तिः—
नित्यमिति ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.—किञ्च अहङ्कारमिति । अङ्कुरमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं काम-
रागादिसंयुक्तं, नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं; स्वभाविकत्वेन तच्चागस्याशङ्क्यत्वात् । दर्पं, दर्पो नाम हर्षा-
नन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ‘दृष्टो हृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति’ [आ. घ. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात् च । कामभिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन
धर्माभुष्टाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरित्राजको भूत्वा देह-
जीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो विर्मोऽत एव शान्त उपरतः यः संहृतहर्षायासो यतिर्ज्ञानभिष्टः (सः)
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाननिष्ठस्य यतेश्चोषणान्तरं
समुच्चिनोति—किञ्चेति । नित्यं ध्यानयोगपरत्वे समुचितं
कारणान्तरं विवृणोति—अहङ्कारमिति । सामर्थ्यमात्रे बल-
शब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनं । इत्याशङ्क्याऽऽह—
स्वभाविकत्वेनेति ॥ उक्तेऽर्थं मानमाह—दृष्ट इति ।
वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृष्टत्व-
ख्यापनार्थम् । अहङ्कारादित्यागे परिग्रहप्राप्त्यभावात्तत्त्यागोक्ति-

रयुक्तेश्चाशङ्क्याऽऽह—इन्द्रियेति । परिग्रहाभावे समस्तविष-
याभावाभिर्मन्त्रं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । अहङ्कार-
ममकारयोरभावेन प्राप्तमन्तःकरणोपरतिमनुवदति—अत
एवेति । उक्तमनूय जीवनेवासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह—
यः संहृतेति । ज्ञाननिष्ठपरादृष्टं सखन्धो द्रष्टव्यः ।
ब्रह्मणो भवनमनुष्ठानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्करणं
तदर्थमिति यावत् ॥ ५३ ॥

३ रा. भा.—बुद्धया विमुक्तया यथावस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च
विषयविमुखीकरणेन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयास्त्यक्त्वा असन्निहितान् कृत्वा,
तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेवी सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानः, लब्धाशी
अत्यशाननशनरहितः, यतवाक्कायमनसः ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिः, ध्यानयोगपरो नित्यं
एवमभूतः सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन
तत्रतत्र विरागतां वर्धयन्, अहङ्कारं अनात्मन्यात्माभिमानं, बलं तद्बुद्धिहेतुभूतवासनाबलं, तन्निमित्तं
दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः सर्वैष्वनात्मीयेष्वात्मीयबुद्धिरहितः, शान्तः आत्मानुसर्वैकमुखः,
एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभावाय कल्पते; सर्वैष्वन्निर्मुक्तो यथावस्थितमात्मान-
मनुभवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

४ वे. भा. चं.—बुद्धिशब्दोऽत्र प्रस्तुतब्रह्मशब्दाभिप्रेत-
विषयबुद्धिगोचरः, तस्याः बुद्धिश्चासप्रविषयत्वसंख्यविषयै-
रूपदोषादित्यमित्याह यथावस्थितात्मतत्त्वविषययेति ।
‘धृत्या’ इति पूर्वोक्तप्रकारात्परिकृष्टिपरामर्शमाह विषय-
विमुखीकरणेति । अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्माकम्,
अपि च पूर्वमेव त्यक्तविषयस्य कोऽर्थो तदानीन्तनस्त्यागः ?
इत्यत्राऽऽह असन्निहितान् कृत्वेति । विषयसन्निधिर्हि
विजितेन्द्रियमपि क्षोभयेदिति भावः । ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैषयिकरागद्वेषयोर्भुदाशक्त्यापि तादात्मिकविषयत्वाय
‘वैराग्यं समुपाश्रितः’ इत्यनेन पुनरुक्तिपरकत्वात् वाऽऽह
तन्निमित्तसत्त्विति । एतेन विषयासन्निधितत्त्वप्रदर्शनम् । यद्वा
विषयव्यतिरिक्तस्य सुषमयो विरोधस्य इति भावः ।

विविक्तत्वं रहितत्वम्; तत्प्रकृतोपश्रोगेन विशिनष्टि—
सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे इति । ‘लब्धाशी’
इत्यनेन पूर्वोक्तं ‘हात्यश्रंतः’ [६।११६] इत्यादिकं स्मर्यते
इत्यात्राऽऽह अत्यशाननशनरहित इति । ‘इत्याऽऽत्मानं
नियम्य च’ इत्यादिना ‘यतवाक्कायमनसः’ इत्यस्य पुन-
रुक्तिपरिहारायाह ध्यानाभिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्ति-
रिति । कायस्याभिमुखीकरणं स्थिरासनादिपरिग्रहः वाच्यः
प्रणवादिव्यतिरिक्तवर्जनम्; प्रसक्तं शुभांश्रयाकम्बनम् ।
उक्तानां ध्यानयोगेष्वेकमात्रं एवमभूतः सन्निति । नित्य-
शब्दविश्लेषितामाह आप्रयाणाद्हरहरिति ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैषयिकरागद्वेषयोर्भुदाशक्तौ; ‘वैराग्यं समुपाश्रितः’ इत्ये-
तदभिमानिकविषयम्, तत्र सम्यगुपाश्रयणं पूर्वसिद्धस्यापि

सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण विरागतां वर्धयन्नित्युक्तम् ।
एवमहङ्कारादिविमोचनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

शरीरमनःप्राणादिवलानां योगविरोधित्वाभावात् वासनाना-
बलमिति विशेषितम् । दर्पोऽत्राहङ्कारबलहेतुकोऽङ्गीकर्तव्यमङ्गी-
कारः । योगित्वशान्तात्वादितिमितोऽपि दर्पस्याज्यः 'हृद्यो
हृद्यति हृद्यो धर्ममतिक्रामति' [भा. ध. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात् । मनोवाङ्माययापारनिवृत्त्यादेरुक्तवाञ्छान्तशब्दोऽत्र

मनहेतुविशेषपर इत्यत्राऽऽह आत्मानुभवैकसुख इति ।
इन्द्रियव्यापारोपरतिः क्रोधादिनिवृत्तिश्च बाह्यसुखनिस्सुहृत्वात्,
तच्च प्रभृतात्सुखसुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु ध्यान-
योगस्याहित्वमाह एवमभूतो ध्यानयोगं कुर्वन्निति ।
ध्यानमेवात्र योगः, ध्यानेन वा योगः । अनन्तरश्लोकार्थ-
परामर्शेन ब्रह्मशब्दस्यात्र शुद्धात्मविषयतामाह सर्वबन्धेति
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणि
स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्कतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

६ ज. प्र. द्वा.—॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
स्वायेति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे—ब्रह्मेति । इत्यर्थे इति
शेषः । भावो न जन्मादीत्याशयेन विवृणोति—ब्रह्मणोति ।

इयमपि न मुक्तिर्ब्रह्मभूत इति पुनर्मत्स्यादिलामश्रवणादिति
भावेनाऽऽह—सर्वदेति ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.—बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विषुद्धया सात्त्विक्या युक्तो धृत्या
धैर्येण तया च विषुद्धयाऽऽत्मानं कार्यकारणसङ्घातं नियम्य स्थापयित्वा शब्दादीन्विषयान्स्थक्त्वा राग-
द्वेषौ व्युद्भूय चापनीय ॥ ५१ ॥ विविक्तं योगविरोधिवस्त्वनधिक्षितं स्थानं तत्सेवितुं शीलं यस्य स
विविक्तसेवी । लघु हितं मितं पथ्यमशितुं शीलं यस्य स लज्वाशी । ध्यानयोगपरो नित्यम्, ध्यानं
चित्तस्यैकाग्रता योगस्तस्याऽऽत्मनि स्थापनं, ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ [तौ] परं (परां) निष्ठा यस्य
स ध्यानयोगपरः । नित्यं सर्वकालम् । वैराग्यं विगतो रागो यस्मादसौ विरागः, अस्य भावो वैराग्यं
समुपाश्रितः, रागद्वेषवियुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ देहादिध्वातुबुद्धिरहङ्कारः । बलं सामर्थ्यं, कामराग-
संयुक्तं—नेतरदेहादिसामर्थ्यं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् । ततः केवलशब्दयुक्ततापनादि
बलशब्देनोच्यते । दर्पो हर्षः । कामो रागः । क्रोधो द्वेषः । परिग्रहो ममेदमित्यर्थानां वशीकरणम् ।
एतदहङ्कारादि विमुच्य निर्ममः शरीरस्थितिसाधनेऽपि वस्तुनि ममत्वबुद्धिरहितः, अत एव शान्त
उपरतान्तःकरणो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

८ वें. ब्र. गि.—तमेव क्रममाह त्रिभिः—बुद्धयेति ।
अत्र 'बुद्धया युक्तः' इत्यादीनां 'ब्रह्मभूयाय कल्पते'
इति नूतीयेनान्वयः । विषुद्धया संशयविषयशून्यया "अहं
ब्रह्मास्मि" [वृ. उ. १।४।१०] इति बुद्धया युक्तः धृत्या
पूर्वोक्त्या [श्लो. ३३] सात्त्विक्या आत्मानं च मनो
नियम्य निश्चलीकृत्य, शब्दादीन्विषयान् ज्ञाननिष्ठाधैर्यशरीर-
स्थितिमात्रप्रयोजनाराह्ययुक्ताननिषिद्धानपि त्यक्त्वा, शरीर-
स्थितिमात्रार्थेष्वपि तेषु रागद्वेषौ व्युद्भूय, विविक्तसेवी
जनसमदर्शहितारण्यमितिशुद्धादिस्थितः, चित्तविक्षेपकरहित
इति यावत् । लज्वाशी मितभोजी, निद्रालस्यादिचित्तलय-
कारिरेहित इति यावत् । यतानि संयतानि बाह्यापमान-
सानि येन स तथा, यमनियमादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थः ।
ध्यानयोगपरः, चित्तस्थारासाकारप्रत्ययाहृत्तिर्घ्नान्,

आत्माकारप्रत्ययेन निर्वृत्तिकतापादनं योगः, तत्परः ।
नित्यग्रहेण च मन्त्रजपतीर्थयात्रादिकेत्यान्तराभावः
प्रदक्षितः । ध्यानयोगाविच्छेदार्थं वैराग्यं दृष्टादृष्टविषय-
वृत्त्यरूपं सम्यग्दृढत्वोपाश्रितः, अहङ्कारम् 'अहं ब्रह्मध्यान-
योगपरो विरक्तोऽस्मि, को वाऽन्यो मत्समः?' इत्यभिमानम्,
बलं तद्व्यासनाबलम्, दर्पो तन्निमित्तकं मदम्, प्रादुर्भावना-
त्याप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं विवृज्य,
निर्ममः देहजीवनमात्रेऽपि ममकारण्यः, अत एवाहङ्कार-
ममकारमावाह्यं शान्तः उपरतसर्वकर्मा परमहंसपरिज्ञानकः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति । ब्रह्म-
भूयस्य तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मसाक्षात्कारमात्रपर्यवसायितया
साक्षात्कारस्य ताच्छब्दो द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

९ व०त० दी०—तथा हि बुद्धयेति त्रिभिः । बुद्ध्या यथोक्तकर्मफलादित्यागादिशुद्धया साङ्गधर्मागौरव्या
युक्तः योगेनान्वयमिचारिण्या धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च स्वान्तर्गामिध्यानैकनिष्ठः सर्वत्रानात्मत्वदृष्ट्या वैराग्यं
समुपाश्रितः कर्मसहस्रममत्वरहितः शान्त इति पूर्वसूत्रितस्य भाष्यं फलितं तथामृत ज्ञानन्दांशविरूपितो ब्रह्म-
गी, सू. ४८

भूयाय अक्षरब्रह्मात्मभावाय कल्पते, स्वात्मानं ' ब्रह्माहमस्मि ' इति यथावदनुभवतीत्यर्थः । इतीयं स्वज्ञानस्य परा निष्ठा भगवद्गुणसाराविर्भावात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाऽहं— बुद्धयेति । विबुद्धया सर्वसङ्गरहितमदकनिष्ठया बुद्धया युक्तो यस्या मन्दिच्छाज्ञाने दुःखाद्याभासेऽपि मण्डोलाज्ञानात्मकधैर्येण आत्मानं जीवं नियम्य वशीकृत्य— चकारेणाऽचक्रे कृत्वा— शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियेभ्यस्तत्त्वाच्च पुनः रागादेषो मित्रशत्रुज्ञानरूपो व्युदस्य दूरीकृत्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥ ५१ ॥

किञ्च । विविकतसेवी एकान्ते मत्सेवनपरः, लब्धाशी लब्धः प्राप्तो यो मत्प्रसादो लाभरूपस्तद्गोचरकृत् । यतवाक्कायमानसः यतानि वशीकृतानि कायवाक्कायानि येन ज्ञाः । तथा हि— वचनेन मनसकथाद्यतिरिक्तं न वदति, कायश्च मत्सेवातिरिक्तकार्यं नोपयति, मनोऽपि मदन्यत्र स्मरति । त्रित्वं ध्यान-

योगपरः ध्यानेन यो योगो मत्संयोगस्तस्मिन् परस्तरपरः, वैराग्यं सर्ववस्तुदोषालोचनार्थकं सङ्गुपाश्रितः सम्पङ्क उप समीपे आश्रितः । अनेन विकारसत्त्वेऽपि तदाह्वित्यं निरूपितम् ॥ ५२ ॥

किञ्च— अहङ्कारमिति । स्वज्ञानादिरूपं बलं सामर्थ्यं, दुर्पं गर्व, कामं विषयभोगरूपं, क्रोधं निष्ठस्वाक्यरूपं, पस्त्रिहं गृहस्थपत्यादिकं, निर्ममो समतारहितः सन् विबुध्य स्वत्वा शान्तो भगवदनुभवाच्छिष्टो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मात्मकस्वरूपावस्थानाय " ब्राह्मेण..." [ब. सू. ४।४।५] इत्यादिसूत्रोक्तरीत्या कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नो० भा० दी०— तमेव ब्रह्माप्रतिप्रकारमाह त्रिभिः— बुद्धयेति । बुद्ध्या वेदान्तश्रवणमननपरिपाको-
त्थया ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति परोक्षनिश्चयरूपया विबुद्धया सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनया संयुगविवशोभितया भूत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्य, दृढासनो भूवेत्यर्थः । चकारात्प्राप्तं च नियम्य शब्दादीन् विषयास्त्यक्त्वा, तत् इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृत्यकरणो-
ऽन्यन्तर्जनसैव विषयान्स्मरति तत्परित्यागमाह— रागादेषो व्युदस्य चेति । सङ्कल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः । हि विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धम् । यथा चाक्षपादाचार्यस्युक्तं— " दोषनिमित्तं रूपाद्यो विषयाः सङ्कल्पकृताः । [४।२।२] इति । दोषो रागादिः । चकारात् ' अयमहमस्मि ' इत्येतमपि भावं व्युदस्यते ज्ञेयम् । ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पते योग्यो भवतीति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

केन साधनज्ञातेनैवभूतो भवति । इत्यत आह— विविकेति । यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । नित्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । यो नित्यं विविकतसेवी एकान्तशीली, लब्धाशी मिताशनशीलश्च । तथा नित्यं वैराग्यं रागाभावं सङ्गुपाश्रितश्च । तथा नित्यं ध्यानयोगः पञ्चाध्यायोक्तस्तरश्च यो नित्यं भवति स यतवाक्कायमानसो भवति । यतकाय आसनदाढ्येन, यतवाक् विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण, यतमानसः सर्वसङ्कल्पपत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमानसत्वं साध्यम् । नित्यं विविकतसेवाद्विशिष्टः सन् यतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥

यवं यतवाक्कायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति, ताश्च भुक्तौ दर्शिताः " पृथिव्यतेजोनिष्ठे ससृष्टिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तत्र (तस्य) रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् " [श्वे. व. २।१२] इति । तथा " ये यं लोकं मनसा संविभाति विबुद्धस्तत्त्वः कामयते चांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं हार्षयेद्भूतिकामः " [युं. व. ३।२३] इति च । संविभाति सङ्कल्पयति लोकं लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति श्रुति-
पदानामर्थः । तथा— " नाविरोतो दुश्चरितान्नाशान्तो नास्माद्विहः । नाज्ञान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमानु-
यात् " [कठो. २।२३] इति । प्रज्ञानेन शाखाचार्योपदेशज्ञेन ज्ञानेन दुश्चरिताद्विसेवनाद्विरक्तः शान्तो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशान्तमानसो योगैश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः । तद्विदमाह— अहङ्कारमिति । यदा तु योगी यतमानसोऽस्मितमात्रप्रत्ययो भवति तदा सैवास्मि-
तावस्थितिर्विषयामिषुखाहङ्कार इत्युच्यते । विषयविमुखा त्वस्मितेति तत्तत्समहङ्कारं निगृहीयात् । तदनिमग्ने योगी ब्रह्मं सत्यसङ्कल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दुर्पं करोति, न मनुष्योऽन्योऽस्तीति मन्यते । ततश्च ' ह्येतो धर्म-
मस्तिकावति' [१।१३।४] इत्यापस्तम्बवचनाद्विव्यान्कामानिच्छति । तत्र केनचित्त्रिमितेन कामप्रतिबन्धे ' सति क्रोधवान्भवंति, तस्यः शरोस्सादन्त्य भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं संपादयति, ततो नश्यतीति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूत-

महङ्कारमेव विमुच्य तत इतरान्सर्वान् विमुञ्चति । अहङ्कारविमोकेऽपि निर्ममत्वं तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु ममता-
शून्यत्वे सत्यहङ्कारः शिथिलभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मितायां विलीयते, ततः शान्तोऽस्मितायां
अपि प्रख्याभिरिन्धनाभिवदुपरतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

उक्तक्रमेण ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम् ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— अनेन क्रमेण— ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावो-
ऽन्यत्वे न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । 'न हृष्यति' इति वा
पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्वामौषम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नाऽऽत्मसम-
दर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [१८।५५] इति । एवम्भूतो ज्ञाननिष्ठो
मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मां'
[७।१६] इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अपेक्षितं पूरयन् तत्र शोकमवता-
रयति— अनेनेति । 'बुद्ध्या विमुञ्चया' [१८।५२]
इत्यादिरत्र क्रमः, ब्रह्मप्राप्तो जीवश्चेव विमुक्तोऽपेक्षानर्थो निरति-
क्ष्यानन्दं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवसिद्धयर्थः । अध्यात्मं प्रत्ययात्मा
तस्मिन्प्रसादः सर्वानर्थानिहृष्ट्या परमानन्दविर्भावः, स लब्धो
वेन जीवन्मुक्तेन स तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह—
ब्रह्मभूतस्येति । प्राप्तव्यपरिहायभावनिश्चयादित्यर्थः ।
स्वभावाद्युपादसुपादयति— न ह्यति । तस्याप्राप्तविषया-
भावाभापि परिहायापरिहारप्रयुक्तः शोकः परिहायस्यैवामावा-
दित्यर्थः । पाठान्तरे (न हृष्यतीत्यत्र) तु रमणीयं प्राप्य न

प्रमोदते तदभावावित्यर्थः । विवक्षितं समदर्शनं विशदयति—
आत्मेति । ननु सर्वेषु भूतेष्वामनः समस्य निर्विशेषस्य
दर्शनमत्राभिप्रेतं किं नियते ? तत्राऽऽह— नाऽऽस्मेति ।
उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता
मुपतिष्ठिता भवतीत्याह— एवम्भूत इति । श्रवणमनननिदि-
ध्यासानवतः क्षमादियुक्तस्याभ्यस्तैः श्रवणादिभिर्ब्रह्मात्मन्य-
परोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः । आतोदिभक्तित्रया-
पेक्षया ज्ञानलक्षणा भक्तिश्चतुर्थीत्युक्ता । तत्र सप्तमस्यवाक्य-
मनुकूलयति— चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारमच्छेषतैकस्वभावात्मस्वरूपः, 'इतस्त्वन्यां
प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' [७।५] इति हि स्वशेषतोक्ता, प्रसन्नात्मा क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूपो मद्भक्तिरिक्तं
न कश्चन भूतविशेषं प्रति शोचति; न कश्चन काङ्क्षति; अपितु मद्भक्तिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादरणी-
यतायां समो निखिलं वस्तुजातं तृणवन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदु-
(दयविभव-
ल्यलीले)-द्वयस्थितिप्रलयलीले निरस्तसमस्तहेयगन्धेऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणैकताने
लावण्यामृतसागरे श्रीमति पुण्डरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थप्रियायामुभवरूपां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं कर्मयोगादिसाध्यप्रत्ययात्मा-
लुप्तस्य परभक्त्यधिकारापादकत्वमुच्यते 'ब्रह्मभूतः' इति
श्लोकेन । तदभिप्रायेण परशेषतैकस्वभावत्वस्याप्याविर्भाव उक्तः ।
योगसाध्यं ब्रह्माह्वयमिह ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायेणापरिच्छिन्नज्ञाना-
विर्भावोक्तिः । शेषत्वस्य स्वरूपानुवर्तित्वत्वं प्रागेवोक्तमित्याह
इतस्त्वन्यामिति । 'रगादिद्विषते चित्ते नास्पदी मधुसूदनः'
[वि. घ. ९।१०] इत्याद्युक्तपरमकल्याणहर्तानिहृतिः 'प्रसन्नारमाः'
इत्युच्यत इत्याह— क्लेशकर्मादिभिरकल्मषस्वरूप इति ।
आदिशब्देन विषाकासायोरग्रहणं, तथोरपि काल्पन्यरूपत्वात् ;

'क्लेशकर्मविषाकासायैः' [पा. यो. १।२४] इति सन्निवोग-
शिष्टत्वाच्च । अविशस्मितादयः पञ्च क्लेशाः, कर्म पुण्यपापफलं,
जात्याद्युभौगाः विषाकाः, आशयाः संस्काराः । 'यस्मिन्
स्थितो न दुःखेन तुरुणाऽपि विचाल्यते' [६।२२] इति
प्रायुक्तं 'न शोचति' इति परामृष्टम् । तथा 'यं लब्ध्वा चापरं
लभे मन्यते नाधिकं ततः' [६।२२] इत्युक्तं 'न काङ्क्षति'
इति स्मार्तिम् । अत्र 'न प्रहृष्यति' इति पाठान्तरप्रसिद्ध-
त्वादनङ्गीकृतम् । तत्रात्मात्मनवसुखेन बाह्यवैगुण्यं तावज्जायते,
परमात्मनस्तु प्रत्ययात्मनोऽप्यधिकमुच्यतया भूतत्वात्तदनु-
बुद्ध्यास्याधिनीत्यभिप्रायेण मद्यतिरिक्तशब्दः ।

शोककाङ्क्षासुदयहेतुः 'समः' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेण—
अनादरणीयतायां सम इत्युच्यते । तुल्यानादर इत्यर्थः ।
 पराविरासत्त्वविवेकफलमन्यानादसाम्यं व्यनक्ति—**निखिल-
 मिति । वस्तुज्ञातमित्यनेन** ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामेव
 मेवैषपेक्षया मायसर्वपादोनामिवावन्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्वं
 सूचितम् । **तृणवदिति—** नहि तृणसर्वतमावच्छेदः फललङ्घने
 सन्नः स्यादिति भावः । अत्र मच्छब्देन परमकल्पुत्पत्ति-
 विवृद्धयर्थेतया पूर्वत्र शास्त्रान्तरेषु च प्रपञ्चितानामुपासनदशायाम-
 नुसन्धेयानां चाकाराणामभिप्रेतत्वमाह **मयि सर्वेश्वर**
 इत्यादिभिः । **सर्वेश्वर—** इति ईशितव्यस्य वक्ष्य किं तथा-
 भूतैः ईशितव्यान्तरेति भावः । **निखिलजगदुद्भवस्थिति-
 प्रलयलील इति—** "कारणं तु ध्येयः" [अ. शिखो. ३]
 इति हि श्रुतिरिति भावः । यद्वा करणकलेवरप्रदानादिभिर्महो-
 पकारैकं चतुर्विधहेतुभूतं तस्मिन् निष्ठेति सृष्टिसंहारकर्मतयैवा-
 वस्थितः कोऽन्यः समाश्रयणीय इति भावः । **निरस्तसम-
 स्तहेयमान्य इति—** नष्टास्मिन्मथावत्प्रतीते वस्तुवन्तरेष्वि-
 वावद्भावेमुक्यादिकारणमस्तीति भावः । **अनवधिकेत्यादि**
 एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताकर्षकः; किमुतैवं सम्भूत इति भावः ।
 यदि परं सुलभं च तदेव ह्याश्रयणीयमिति सौलभ्योपयुक्तगुणा-

नामप्यत्र सङ्ग्रहः । **लावण्यामृतसागर** इति शुभाश्रय
 विग्रहगुणोपलक्षणम् ।

श्रीमतीति । श्रीं सर्वेषामाश्रयणीया, साध्येनं निख-
 माश्रितेति हृदयम् । श्रीयते श्रयते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः ।
 मत्तुत्रित्ययोगे । श्रुतिश्च— "ह्रीष(श्रीष)ते लक्ष्मीष पत्न्यो" [
 यजुस्सं. ३।१२२] इत्यादिका । स्मर्यते च— "नित्यै-
 वैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णु-
 स्तथैवेयं .." [वि. पु. १।८।१७] इति । एतेनोपास्यत्वप्राप्त्य-
 त्वादिकं सर्वं सत्पत्नीकस्येति ज्ञापितम् । आमनन्ति च रहस्या-
 ज्ञावदिदं इमेवार्थ— "नित्यसन्निहितशक्तिः" इति । **पुण्ड-
 रीकनयन** इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । "तस्य यथा कन्यासं
 पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम (सः) एष सर्वेभ्यः
 पापभ्यः उदित उदेति इ वै सर्वेभ्यः पापभ्यो य एवं वेद" [
 छां. उ. १।६।७] इति सर्वपापविमोक्षकामस्योपासनाथेतया
 पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिष्टम् । "चछुषा तव सौम्येन पुताऽस्मि" [
 वा. रा. ३।३।१९३] "यं पश्येन्मधुसूदनः" इत्यादिषु च
 तद्दीक्षणस्य पावनतमत्वमुच्यते इति भावः । भक्त्युत्पत्त्याद्यौ
 सर्वभिदमेकतः, स्वाभित्वं चैकतः, नचासावेकोनसर्वस्वामीत्य-
 भिप्रायेणाऽऽह—**स्वस्वामिनोति** ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते— ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः,
 प्रसन्नः स्वच्छ आत्मा यस्य स प्रसन्नात्मा, रागद्वेषाभ्यामानाकुप्यमाणहृदय इत्यर्थः । न शोचति न
 काङ्क्षति; समः सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु । एकमेव परमात्मानमात्मत्वेनावस्थितं पश्यन्स एवम्भूतो मद्भक्ति-
 मीश्वरमस्मिन् भजनं तादात्म्यं परामुत्कृष्टां लभत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

८ वै. प्र. गि.— अथ केन क्रमेण ब्रह्मभूताय कल्पत
 इत्यत्राऽऽह— ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतः 'ब्रह्माहमस्मि' इति
 हृदनिश्चयवान् प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः नष्टं न शोचति, न
 चाप्राप्तं काङ्क्षति । अतो निग्रहादुपहृष्टापर्यभावात्सर्वभूतेषु

समः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखदुःखदर्शी, एवम्भूतः पराङ्मत्तां
 मद्भक्तिं मयि शुद्धब्रह्मणि ज्ञानरूपां भक्तिं चतुर्धा लभते ।
 'चतुर्विधा भजन्ते माय' [७।१९] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० टी०— स ब्रह्मभूतः सर्वनिरपेक्षः शुक् इव परां ज्ञानादपि फलरूपां मम पुरुषोत्तमस्य क्षराक्षरा-
 तीतस्य भक्तिं तवविधां प्रेमलक्षणां लभते, "आत्मारामाश्च मुनयो निर्यन्था अप्युरुकमे । कुर्वन्त्येहेतुकीं
 भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः" [५।७।१०] इत्यादिभागवतावकायात् । अत्र 'मद्भक्ति' इत्यनेनाश्वरब्रह्मात्मव-
 ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्यापि पुरुषोत्तमभक्तिरेवातिशयितपुरुषार्थो भगवताऽऽस्मिन्मतः, न त्वश्वरब्रह्मैक्यं साङ्ख्य-
 दिनेति गम्यते । अन्यथैवं नोक्तं स्यात् । न चेह 'ब्रह्मभूताय कल्पते' इत्येव न ब्रह्मरूप इत्यतो 'विशते
 तदनन्तरं' [९।८।५५] इत्यैक्यमेवावातीति वाच्यम्, अमे 'ब्रह्मभूतः' इति सिद्धनिर्देशस्तदनन्तरं प्रत्युत तस्य
 भक्तिलाभकथनात्, तथाऽश्वरातीतपुरुषोत्तमत्त्वाभिज्ञानतः पुरुषोत्तमस्वरूपप्रवेशोक्तेश्च; अतोऽश्वरज्ञानरूपं
 प्रमाणमार्गादधिकोऽयं प्रमेयमार्गः पुरुषोत्तमसम्बन्धपर्यवसायीति ।

अश्वरब्रह्ममार्गो हि अश्वरब्रह्मोपासनम्, ततः श्रवणादीच्छा, ततः श्रवणादिसिद्धयर्थकज्ञानतोऽश्वरात्मैक्य-
 फलम् । भगवन्मार्गो तु भगवदीयस्वधर्माचरणद्वारा श्रीपुरुषोत्तमभजनं तत्कृपयाक्षरात्मब्रह्मभावेऽपि श्रवणकीर्तन-
 सेवनादिभिः पुनरपि श्रीशुकोद्धवादेरिव पुरुषोत्तमभक्त्या प्रवेश एव एकं कामिकं फलमिति भेदः । अतएव
 'वदन्ति तत्तत्तत्तद्विदः' [भाग. १।२।११] इत्यत्र यशोदोत्सङ्गालितं पुरुषोत्तमतत्त्वं भगवानिति

सात्वतः, उपासते 'अक्षरं ब्रह्म' इति साङ्ग्याः, 'परमात्मा' इति योगिन इत्युक्तम् । ते च यथायथं निर्गुण-सगुणभक्तिज्ञानकर्मभावधीविषयाः । निर्गुणपरभक्तिविषयस्तु पुष्टिपुरुषोत्तम एव गुणातीतः लोकवेदाप्रथितः । इदं सर्वं 'गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः' [न. सू. ३।३।२९] इति सूत्रे विचारितं भाष्यकारेणेति ततोऽवगन्तव्यम् ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.—ब्रह्मात्मावस्थितः फलमाह—ब्रह्म-भूत इति । ब्रह्मात्मावस्थितः, प्रसवः आनन्दयुक्त आत्मा चेतो यस्य तादृशः सन्, नष्टप्रदायैषु भगवल्लीलाजानेन

न शोचति, प्राप्तव्यं तदिच्छां विना न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु कार्यात्मकस्वरूपज्ञानेन समः परां प्रेमलक्षणां मद्भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० वी०—अस्यैवं शान्तस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह—ब्रह्मभूत इति । यो हि सुप्तौ ल्ये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्त्वमोघस्तचित्त इव तन्द्रालुरुत्तिष्ठति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः असृतेनेव समाधिसुखेन तृप्तस्त्वदेकप्रवणो न शोचति नष्टम् । नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति दारा-दिभ्यः । सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' इति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परां मद्भक्तिं द्वैतदृष्टि-विवर्जितां भावनां लभते । पातञ्जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते, सेदुर्दृष्टित्वात् । अयं च भक्तः श्रीभागवते [११।२।४९] दर्शितः—'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमीक्षते । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतो-त्तमः !' इति; सोऽयं चतुर्थो भक्तः 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इति भगवताऽपि दर्शितः ॥ ५४ ॥

अनन्योत्तमभक्तिप्राप्तेः फलम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.—ततो ज्ञानलक्षणया—भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यथाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकसं अजमजरममरमयं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव—नात्र ज्ञानानन्तर-प्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते—ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति । किं तर्हि ? फलान्तराभावाज्ज्ञानमात्रमेव, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।२] इत्युक्तत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.—ननु समाधिसाधनेन परमभक्त्या-त्मकेन ज्ञानेन किमपूर्वमवाप्यते ? तत्राऽऽह—तत इति । भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यक्षया जानाति, व्याप्नोतीत्यर्थः । तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं विवृणोति—यावा-निति । आकाशकल्पमनवच्छिन्नकत्वमसङ्गत्वं च । चैतन्यस्य विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति—अद्वैतमिति । ये तु द्रव्य-बोधात्मत्वमात्मनो मन्यन्ते तान्प्रत्युक्तं—चैतन्यमत्रेति । आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मान्तरसुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह—एकरसमिति । सर्वविकिराराहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो

व्यवस्थापयति—अजमिति । उक्तविक्रियाभावे तदेत्वज्ञाना-सम्बन्धं हेतुमाह—अभयमिति । तत्त्वज्ञानमनृत्य तत्फलं विदेहकैवल्यं लभ्यमिति—तत इति । तत्त्वज्ञानस्य तस्माद-नन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह—नात्रेति । भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तः ? इत्याशङ्क्यौपचारिकत्वमाह—किं तर्हि ? प्रवेश इति शेषः । ब्रह्माप्तिरिव फलान्तरमि-त्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावात् ज्ञानातिरिक्ता तत्प्राप्ति-रित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति ।

१ शां. भा.—ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानाति' [१८।५०] इति, कथं विरुद्धं ? इति चेदुच्यते—यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्त्वदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति, न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मास-भिजानातीत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । विरुद्धत्वं स्फोरयितुं

पृच्छति—कथमिति । विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते—उच्यत इति । तत्र ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाम्बिव्यक्तिरित्याह—यदेति ।

एवकारनिरस्यं दर्शयति— न ज्ञानेति । इत्यावायोः सिद्ध-
मिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिन्यक्तत्वेऽपि कथं

प्रकृते विरोधधीः ? इत्याशाङ्क्याऽऽह— ततश्चेति !
विरुद्धमिति शेषः ।

१ शां. भा.— नैष दोषः, ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मा-
नुभवनश्चावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारि-
कारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादि गुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादि-
कारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनश्चरूपेण यदवस्थानं सा परा
ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— शङ्कितं विरोधं निरस्यति— नैष
दोष इति । उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति— शास्त्रेति । यो हि
शास्त्रानुसाराचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः “ आचार्यवानुपुरो
वेद ” [छां. उ. ६।१।२] इति श्रुतेः तस्याथ परिपाकः
संन्यादिप्रतिबन्धस्यैव हेतुमुत्पदेशस्यैव सहकारिकारणं

यदुद्धिशुद्धपादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं
तस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां
संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव सर्वकल्पनारहिते
यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यवह्रियते प्रामाणिकैरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तया परया
भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरुपेतो निर्वर्तते । अतो ज्ञान-
निष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं
वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थवद्भवति, “ विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ”
[बृ. उ. ३।५।१] “ तस्मान्नायासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः ” [महाना. १६।१४] “ न्यास
एवात्यरेचयत् ” [महाना. १५।१२] इति । ‘ सन्नामः कर्मणां न्यासः ’ ‘ वेदानिर्मं च लोकममुं च
परित्यज्य ’ [आ. ध. सू. २।२३।१३] ‘ त्यज धर्ममधर्मं च ’ [सं. उ. २।१२+म. भा. १।२३२९।
४०+३३१।४४] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं
तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता ? इति तत्राऽऽह— सेयमिति ।
यथोक्तया भक्त्या भगवत्पूजनां सिध्यतीत्याह— तथेति ।
तत्त्वज्ञानस्य फलमाह— यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया
भगवद्भक्तस्तत्त्वज्ञानानतिरेकात्फलस्य चाज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्र-

त्वाद्भेदेकेष्वौपचारिकत्वात्प्रकृतं वाक्यमविरुद्धमित्युपसंहरति—
अत इति । औपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य
स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिक्तत्वमित्युक्तिसाक्षं
मानमाह— अत्र चेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति— विदित्वे-
त्यादिना ।

१ शां. भा.— इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थ-
वादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्राति-
लोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्माविषयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनि-
वेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवर्त्मणा सह भावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्पयोः रिवान्तर-
वान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— दर्शितानि वाक्यानि ‘ सर्वकर्माणि
मनसा ’ [५।१३] इत्यादीनि । नन्वेषां वाक्यानामविव-
क्षितार्थत्वात्तास्ति त्वार्थं प्रामाण्यमित्याशङ्क्याध्ययनविध्युपा-
त्तत्वाद्देववाक्यानां तद्वस्तुरोपित्वाच्चेतरेषां नैवमित्याह— न
चेति । तथापि सोऽरोदीदित्यादिवचनं स्वार्थं मानतेत्याशङ्क्या-
ऽऽह— न चार्थवानित्यमिति । इदंश्च सुसुक्ष्मोपेक्षितमौ-
पयिकज्ञाननिष्ठस्य सन्त्यासेऽधिकारो न कर्मनिष्ठायामित्याह—

प्रत्यगिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठा विरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह— न
ह्रीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपायुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः सह
भावित्वं विरुद्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह— प्रत्यगात्मेति । कथं
ज्ञानकर्षणोर्विरोधधीरित्याशङ्क्य कर्मणां ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह— पर्वतेति । अन्तरवानुभयोरेक-
धर्मिणित्वेन साङ्ख्योभावसम्पादकभेदेवानित्यर्थः । ज्ञानकर्षणो-
रसमुच्चये फलितमुपसंहरति— तस्मादिति ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— तत्फलमाहेति— भक्त्येति । स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहं, गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाहं, तं मां एव रूपया भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां विशते प्रविशति; तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालमाविन्या अनवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११५४] इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्फलमाहेति— अव्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः । पूर्वप्रश्नोक्तजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वराख्यधर्म्य-भिप्रायेण 'यः' इत्यस्यार्थमाह— स्वरूपत इति । विवि-निषेधरूपतो धर्ममाकृत्य तत्तत्सर्वविद्यानुसन्धैयस्वरूपनिरूपकधर्म-योगः स्वभावत इति निर्दिष्टः । स्वरूपनिरूपकधर्माभावे अनिरूपितस्वरूपतया निस्स्वभावमेव वस्तु स्यात् । स्वरूप-शब्दः स्वस्वरूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभावशब्दस्तु सौलभ्यपर इति केचित् । यावच्छब्दो हि प्रकर्मनिकर्षपरामर्शयोग्याकारविषयो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽहं गुणतो विभूतितोऽपीति । यावांश्चाहमिति गुणशब्दोऽत्र निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञान-शक्त्यादिदमस्तधर्मविषयः । 'यावान्यथ' इत्यनयोक्तृकमेग द्याख्यानं बुद्धपारोहकमप्रदर्शनार्थम् । 'तत्त्वतः' इत्यस्य 'यावान्यथ' इत्यत्रानपेक्षणात् 'अभिजानाति' इत्यत्र संशयादिभ्युदासाय तदपेक्षणाच्च तत्त्वतोऽभिजानातीति योजितम् ।

'मां तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्युक्तस्यैव 'मां तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यनुभाषणमुपायभूतस्यापि वस्तुतस्तया सुदुर्लभ-त्वेनाद्वारतिशयार्थम् । 'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यनेनैव आनन्द-

सिद्धयर्थहेतुपौष्कल्यज्ञापकानुवादस्य सिद्धत्वात्, 'तदनन्तरम्' इत्यनेनैव प्रवेशस्थानान्तर्गच्छकोक्तैः, 'भक्त्या त्वनन्यया' [११५४] इत्यादौ प्रवेशेऽपि हेतुतया भक्तेरेव प्रागुक्तत्वाच्च ततो भक्तितो मां विशते इत्येवान्वयो दर्शितः । 'प्रवेष्टुम्', इति प्रागुक्तैकाग्र्यज्ञापनाय पदसिद्धे च प्रविशतीत्युक्तम् । यथावज्ज्ञानमपि काष्ठाप्राप्तमकैः । अन्योन्याश्रयणं च भक्तेः पूर्वमेवात्परिहृतम् । सैव तु तथाविधावस्था साक्षान्मोक्षसाधन-मित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात् 'तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् ।

परमकस्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव साधनं, तदेव तु साक्षान्मोक्ष-साधनमिति कुष्ठिमतमपाकरोति अत्रेति । एवकारेण दर्शनव्यवच्छेदः । यथाप्यत्र भक्त्याऽहो व्यवहितः, तत्त्वज्ञानं त्वव्यवहितं, तथापि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः; अन्यथा 'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यादिना पुनर्भक्तिप्रसङ्गात् । अत्र दर्शन-जनकभक्त्यनुवर्धने प्रयोजनाभावात्सैव तदुत्तरेवायं परावृत्त इति भावः । प्रागुक्तं हेतुमाह भक्त्या त्वनन्ययेति । अयम-भिप्रायः— उपकर्मन्यायात्पूर्वं प्रवर्त्त, स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानु-सारेणान्यद्वयमित्यवश्यम्— इति ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगतौ भजनेन मां सर्वेश्वरमभिजानाति अवगच्छति 'शवानहमुपाधिकृतमिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यश्चास्मि' इत्यवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं विशते प्रविशति, ब्रह्मैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) 'उदाराः सर्वे एवैत ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

प्राप्त्याप्तं कारणमाह— भक्त्येति । भक्त्या

शवानहमुपाधिकृतमिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यश्चास्मि ' इत्यवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं विशते प्रविशति, ब्रह्मैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) 'उदाराः सर्वे एवैत ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

८ वे. ब्र. गि.— तत्रश्च— भक्त्येति । भक्त्या ज्ञान-लक्षणया मामभिजानाति साक्षात्करोति । कीदृशम् ? यावाहं ह्युपाधिकृतविस्तारभेदः, यश्चाहमस्मि निरस्त-समस्तोपाधिभेदः सत्यज्ञानानन्दध्वनः, तं मां जानाति । ततस्तेन भक्तिलक्षणज्ञानेन मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते प्रविशति, मनुष्यो भवतीत्यर्थः । 'जन्म वेद ब्रह्मैव भवति' [छं. उ. ३।१।९] "अ एव तदभवत्" [बृ. उ. १।१।१०] "ब्रह्मैव सम्ब्रह्मायेति" [बृ. उ. १।१।११; तै. आ. २।२; बृ. उ. ५] "स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" [६।२४] "मद्गुरु एतद्विज्ञाय मद्भावाद्योपपद्यते" [६।१।८] इत्यादिप्रमाणशतसिंहालु-

सन्धेयम् । 'ज्ञात्वा विशते' इत्यनेनैव प्रवेशस्य ज्ञानान-न्तर्गत् सिद्धेऽपि पुनः 'तदनन्तरम्' इत्युक्त्या कर्मफलस्य स्वर्गादिर्विच ज्ञानफलस्य छन्दः साधनोत्तरविलम्बो नास्तीति दर्शितम् । यद्वा न विद्यतेऽन्तरं भेदोऽप्येवमनन्तरं, तदिति ब्रह्म; अद्वितीयब्रह्मरूपं मां ज्ञात्वा विशतीत्यर्थः ।

यत्त्वं रामानुजेन व्याख्यातम् "मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां प्रविशति । मद्भित्तिगुणदर्शनान्तरकालमाविन्याऽऽनवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेव, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११५४] इति तस्या एव प्रवेशहेतुत्वश्रवणात्—" इति; तत्र वक्तव्यम्—

किमियं भक्तिज्ञानरूपा किंवा ज्ञानहेतुरर्थान्तरम् ? आद्ये दृष्टापत्तिः । अन्ये तु परमात्मप्रवेशहेतुत्वेनाभिमतत्वात् भक्तेः । भक्त्या मामभिजानाति । इति ज्ञानहेतुत्वेन पूर्वार्थोक्त-
भक्त्यभिप्राये तस्यास्तत्त्वदर्शनोत्तरकालमाविमन्तुपपन्नम् । तद्विशेषं तु तत् इति पूर्वोक्तभक्तिपरामर्शकसर्वनामप्रधान-
नूपपत्तिः । किञ्च प्रेमरूपा क्रिया भक्तिज्ञानस्यैव साधनं, ज्ञानमेव तु भुक्तिं प्रति साधनमिति गीताचार्यस्य भगवतो नतम्, यदाहुः स्वयमेव— 'तेषां सततशुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' ।

[१०।१०] 'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावापोषण्यते' [१३।१८] इति ।
अतो भक्त्युक्तिहेतुत्वमयुक्तम् । पराकान्तं च पूर्वार्थैः, भुक्तिज्ञानैकसाध्यत्वव्यवस्थापने । 'भक्त्या त्वनन्यथा शक्यः' [११।५४] इति तु ज्ञानद्वारकमेव भुक्तिहेतुत्वं भक्तेः प्रति-
पादयति, 'ददामि बुद्धियोगम्' [१०।१०] इति प्राशुक्त्यवचनैकाग्र्योत् 'ज्ञातं दद्वै च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पर-
न्तप !' [११।५४] इति वाक्ययोरे प्रवेष्टवरूपभुक्तिहेतोः, साक्षात्कारस्वोक्त्येति दिक् ॥ ५५ ॥

९ व० त० दी०— भक्त्येति । ॥ मदीयया भक्त्या निर्गुणया निर्गुणविषयकत्वात्परया मामेकं निर्गुणं पुरुषोत्तममभिजानाति तत्त्वतः यावानन्यश्चास्मीति । यादृशैश्वर्याद्यनन्तालौकिकगुणविशिष्टो यादृशलीलापरिकर-
सहितः प्राकृतगुणसृष्टिरहितो ब्रह्मपरमात्मा भगवानिति भेदेन ततो नामविस्तृतोऽस्मि यथातथा मामभिजानाति, एवं अभिज्ञानमुक्तं भागवतचतुष्टयोक्त्यां 'यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकमेकः' [भाग. २।१।३१] इत्यादि । तदनन्तरं तत्त्वतो मां पुरुषोत्तमं ज्ञातेत्यनुवादः; तत्त्वतो वा पुरुषोत्तमं मां विशते; प्रवेश एव फले 'निर्गुणा शुक्तिरस्मादि सगुणा साऽन्यसेवया' इति निबन्धे 'अलौकिकसामर्थ्यं साधुष्यं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु' इति सेवाफले च निरूपितम् । अथवाऽऽविशते पुरुषोत्तमाविष्टो भवति । अतएवोक्तमाचार्यैः सुबोधिनां 'शुको भावनया गोकुले स्थित्वाऽहं य एतदिति स भगवान् इति च' । तेन ब्रह्मभूतोऽपि शुक्तः श्रीपुरुषोत्तमभितत्त्वज्ञानतः श्रीपुरुषोत्तमाविष्ट एव तल्लीलामध्यपाती भवतीत्यवसीयते । तदनन्तरं तेन नान्तर्-
भेदो यथा भवति तथेति वा । तथा च श्रुतिः— 'ब्रह्मविदाश्रोति परं' [तैत्ति. २।१।१९] 'य-(-त)-द्वारे परमे व्योमम्' [महान. १।२] 'यो वेदं निहितं गुहायां' [तै. उ. २।१।१] 'सोऽहमुने सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' [तैत्ति. २।१।१] इति । एतेनाक्षरमार्गात् भगवन्मार्गे वैलक्षण्यं यत्र भगवानेव प्रमाणं प्रमेयं चेति दर्शितम् ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तिभाक्कलमाह— भक्त्येति । तत्तत्तदनन्तरं भक्त्या भजनेन वा अगणितानन्दलीलाख्यो यश्च केवलमानन्दरसरूपोऽस्मि तादृशं मां तत्त्वतः कारणप्रत्यक्ष-

धर्मैः अभिजानाति सर्वथा जानाति । तदनन्तरं तत्त्वतो ज्ञात्वा मां लीलकर्तारं विनष्टं, आनन्दरूपो भवतीत्यर्थः । यदा मां ज्ञात्वा विशते लीलास्थिति शेषः ॥ ५५ ॥

११ ती० भा० दी०— अस्या अद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणाया भक्तेः फलमाह— भक्त्येति । मां उक्तविषया भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति । साकल्यमेवाऽऽह— यावानिति । किमहमप्युपरिमाणो वा देह-
सम्मतो वा तार्किकाणां भिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो वा सप्रपञ्चाद्देवतादिनामिव स्वगतमेदवान्वाऽखण्डैकरसो वा ? इति परिमाणतस्तत्त्वतो मां तत्पदार्थं जानाति । तथा यश्चास्मीति— देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः क्रियत्कालस्थायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यं वा कर्मा भोक्ता वा जडो वा जडाजडरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनन्दचक्षो वा ? इति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरमभयमशोकं जानाति । तथा च श्रुतिः— 'भियते हृदयग्रन्थिदिङ्मन्यते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे' [सुं. उ. २।२।८] इति ।

भात्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति— एवं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !' [१३।२९] इत्युक्तं: सर्वक्षेत्रेष्वेकं मां विन्दुं सच्चिदानन्दधनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षाच्छून्यं ततो व्याप्तो ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः । 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' [सुं. उ. ३।२।९] इति श्रुतेः । यदा तत् इति कारणब्रह्माभावापत्तिः सार्वार्थ्यरूपा प्रथममुक्ता 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' [बृ. उ. १।४।१०] 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' [ऐ. च. ३।१३] इत्यादिश्रुतिभ्यो मुक्तानां साक्षात्त्यागवगमः । ततमं ततमं एकस्वकारमण्डान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो द्रष्टव्य इति श्रुतिभाष्यम् । अनन्तरं कारणभावापत्तेरुपदेशेव तत् तच्छ तच्छब्दाभिधेयम् । 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इति श्रुतेः । शुद्धं ब्रह्म विशते तर्पणापाये प्रतिबिम्बो बिम्बमिव प्रकिशति । कार्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वर-

प्राप्तिद्वारैव निष्कलत्रप्रप्राप्तिरित्यादिदेति प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा तद्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेष्टयोः पौर्वापर्ये सिद्धे तदन्तरमितिपदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं पराश्रय्य तस्यातानन्तरमिति व्याख्येयम् । यतो जातेऽपि तत्त्वज्ञाने यावदेहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धाद्विदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् “विमुक्तश्च विमुच्यते” [कठो. ५।१] “भूयश्चान्ते विश्वमायानिबृत्तिः” [श्वेता. १।१०+ना.प.१।९] इति मुक्तस्य मुक्तिं निवृत्तायाश्च मायायाः पुनर्निवृत्तिं वदन्जीवन्मुक्तिशब्दं बाधितं स्यात् । यथा तार्किकाणां नष्टेऽपि समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते, एवमस्माकमप्यनादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया विनाशेऽपि किञ्चित्कालं देहादिप्रतिमानं युज्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं—“उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” [४।३४] इति । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि तद्वक्षणाभिहितस्यैव प्रवृत्ते इति दिक् ॥ ५५ ॥

ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदर्पणेनैव तशिष्ठतया शाश्वतपदप्राप्तिः ।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ग्रथाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमन्ययम् ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.—स्वकर्माणां भगवतोऽभ्यर्चनमक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्वक्तियोगोऽयुना सृज्यते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—सर्वेति ।

२ भा. शां. व्या.—तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसम्भवात् कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वकर्मणेति । तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठायोग्यताऽपि किमर्था ? इत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठसिद्धयैत्याह—यन्निमित्तेति । ज्ञाननिष्ठाऽपि कुत्रोपयुक्ता ? इत्याऽऽह—मोक्षेति । स्वकर्माणां भगवदर्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया

मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यपेक्षितां स्तुतिमवतारयति—स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मेनिष्ठेऽनुसृत्य प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रतिपादितं, किमिति वार्तां कर्मेनिष्ठा पुनः स्तुत्या कृतव्यत्ययोच्यते ? तत्राऽऽह—शास्त्रार्थेति । तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिहोपसंहारः । स च शास्त्रार्थविश्वस्य खड्गतां योतयतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.—सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽस्तुतिष्ठन् मद्ग्रथाश्रयः, अहं बाधुदेव ईश्वरो व्यापाश्रयः यस्य स मद्ग्रथाश्रयः, मय्यर्पितसर्वात्ममाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमन्ययम् ॥ ५६ ॥

२ शां. भा. व्या.—यद्यपि कस्यचिद्विष्णुप्राप्तिनो बुद्धिबुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापबाहुल्यात्कर्मवृत्तयिनोऽपि कस्यचिद्बुद्धिद्वयभावे कैवल्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह—सर्वकर्माण्यपि । सर्वशब्दादुपोषादीश्वराधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—प्रतिषिद्धाभ्यपीति । नित्यवैमित्तिकवदित्येपरर्थः । निषिद्धावरणस्य ग्रामादिकत्वं व्यावर्तयति—सदे-

ति । अनुतिष्ठन्वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः । पापकर्मकारिणो यथोक्तपद्मातो पापस्यापि मोक्षफलत्वमुपगतं स्यादित्यत्राऽऽह—मद्ग्रथाश्रय इति । तस्यैव तात्पर्यमाह—मयीति । तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राऽऽह—सोऽपीति । अस्तातोऽस्तुग्रहः सम्यग्ज्ञानोदयः पदं पदनीयशुभपविष्णुतात्पर्यगन्धः, अन्वयमपक्षयहितम् ॥ ५६ ॥

३ रा. भा.—एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधनरूपाणामनुष्ठितानां विपाक उक्ताः; इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेनैव प्रकारेणानुष्ठितानां स एव विपाक इत्याह—सर्वेति । न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि, मद्ग्रथाश्रयः मयि सन्त्यस्तकर्तृत्वादिकं, कुर्वाणो मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदमन्ययं अविकलं प्राप्नोति—पद्यत इति पदं—मां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

४ घे. ता. चं.—पूर्वत्र ज्ञाननिष्ठोका, अनन्तरं कर्म-
निष्ठोक्त्यत इति शङ्खानुदासाय पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठायामेवावन्तर-
विशेषविपक्तिमनुवदन् सञ्ज्ञितामाह—एवमिति । विपाकोऽत्र
पूर्वलोको द्वयोक्तपरमभक्तिपरमज्ञानपरमभक्तिपर्यन्तः । विहितकर्मणां
पूर्वमुक्तत्वात्सर्वकर्माण्यपीति निषिद्धातुष्टानं भगवदन्यतास्तु-

त्यर्थमुपसृज्यत इति स्वैराभिलाषिदाङ्कुरादिमतमभाकरोति
इदानीं कास्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्री-
शेषेवानुक्तसङ्ग्रहणार्थ इति भावः । तदेव विवृणोति न केवल-
मित्यादिना । पूर्वलोक्तस्यप्राप्यमेवात्रापि सविशेषणपदशब्देन
निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वक्ति पद्यत इति ॥ ५६ ॥

६ आ. मा. भा.—पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्योपसंहरति—सर्वकर्माणीत्यादिना ॥ ५६ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरग्रन्थस्य सञ्ज्ञतिं सूचयंस्तत्पर्यमाह—पुनरिति । उपसंहरति, शास्त्रमिति शेषः ॥ ५६ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वेति । सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि प्रतिविद्वानप्यपि सदा कुर्वाणोऽहमात्मा
व्यपाश्रयो यस्य स मद्भयाश्रयः, ‘ ईश्वरमेवाऽहं शरणं प्रपन्नः, स एव मम योगक्षेमनिर्वाहकः ’ इत्य-
भिनिवेशानित्यर्थः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमनादिमव्ययमनन्तं विष्णोः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

८ घं. ब्र. गि.—अथेदानीं फलत्यागपूर्वकभगवदेकारा-
धनरूपकर्मातुष्टानलक्षणसात्त्विकत्यागात्मकसत्त्वयास्तत्स्वज्ञान-
हेतुरित्येष्टमध्यायार्थेष्टपसंहृतौ प्रशंसति—सर्वकर्माणीति ।
न केवलं नित्यदेमित्तिकार्येव, अपितु सर्वाणि कर्माणि
काम्यामपि सदा मद्भयाश्रयः अहमेव ध्ययाश्रय आश्रय-

णीयः—न तु स्वादादि फलं—यस्य स तथोक्तः सन् कुर्वाणो
मत्प्रसादाच्चित्तशुद्धिज्ञानरूपात् शाश्वतं नित्यं पदमवाप्नोति ।
तर्हि वैकुण्ठ—कैलासादि—परिच्छिन्नस्थान—विशेषरूपम् ?
नेत्याह—अव्ययं त्रिविधपरिच्छेदरहितम्, अलण्डाननदात्मकं
ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

९ व० त० दी०—इदानीं सर्वेषामपि कर्मणामुक्तविधयाऽनुष्ठीयमानानां तु सतामेष एव विपाक इत्याह—
सर्वेति । यो भगवन्मार्गीयः सदादृष्टः सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि च स्वधर्मरूपाणि कर्माणि मद्बन्धनः
सन्कुर्वाणः भगवानेवान्तर्यामी प्रेषयति, तदिच्छया कृतं कर्म बन्धकं न भवतीति भगवन्तं मामाश्रितः स मत्प्र-
सादान्नतृष्णातः नित्यं पदं ब्रह्माक्षरं धामाप्नोति । इदमप्येकं परं फलं भक्तितत्त्वज्ञानतः पुरुषोत्तमसायुज्य-
मित्याशयेन ‘ अब ’ इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं स्वकर्मफलसूत्रा स्वसम्पन्नि-
कर्मफलमाह—सर्वकर्माण्यपीति । सदा निरन्तरं मद्भय-
पाश्रयः अहमेवाश्रयणीयो यस्य तादृशः सन् सर्वकर्माण्यपि

मदाज्ञारूपेण, न तु फलाभिलाषेण कुर्वाणो मत्प्रसादात्
शाश्वतमनादि, अव्ययमविनाशि, एतादृशं पदमक्षर-
मवाप्नोति, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु “तद्यथेषोकात्तुलमप्रौ प्रास्तं (प्रोतं) प्रदूयैतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ”
[छां. उ. ५.१२.४] इति पूर्वकर्माणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां
नाशमावाञ्छान्नोत्तरमपि देहधारेण स्वाभाविकानां कर्मणां वज्जनस्यासम्भवादवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वकर्माणीति । मद्भयाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानधनः प्रत्यागात्मा व्यपाश्रय व्याश्रयो यस्य स
मद्भयाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसकृत् कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहा-
च्छाश्वतं नित्यं अव्ययं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति । न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बन्धते
“तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः सायुक्ताः द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । “न ह वा एवंविदि किञ्चन रज
आच्छस्ते” “तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन” [बृ. उ. ४.४.२३] इत्यादिशास्त्रेण
तत्त्वज्ञानिनः कमलिपश्रवणात् ॥ ५६ ॥

एतावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः ।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

१ शां. भा.—यस्मादेवं तस्मात्—चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरं सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदश्नासि' [९।२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य -आश्रयोऽनन्यशरणत्वं—मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

२ आ. शां. व्या.—परमेश्वरप्रसादस्यैव माहात्म्यं यतः सिद्धं तस्मात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रयतितव्यमित्याह—यस्मादिति । भगवत्प्रसादादादितसम्यग्ज्ञानादेव मुक्तिः, न कर्म-

मात्रादिति ज्ञानं विवेकबुद्धिः । आश्रयशब्दाद्यैसाह—अनन्येति ॥ ५७ ॥

३ रा. भा.—यस्मादेवं तस्मात्—चेतसा आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्ध्या, उक्तं हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा' [३।३०] इति; सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि सन्न्यस्य मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसन्धानः कर्माणि कुर्वन्निममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

४ वे. ता. चं.—उक्तं परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपायायुक्तासनहेतुरित्याह यस्मादेवमिति । चेतस्यशब्दाफल्याय तदभिप्रेतं चेतसो भगवति कर्मसत्यासकरणत्वं येन प्रकारेण, तमाह आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्धयेति । अत्र चेतदशब्दस्यैव तात्पर्यं प्राचीनसविशेषणनिर्देशेन स्थापयति उक्तं हीति । अभ्यात्मचेतसा, परशेषत्वादिविशेषितयथा-

वस्थितात्मगोचरबुद्धयेत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकार्त्स्न्यवदनुबन्धिकात्स्न्यमपि प्रागुक्तप्रकारेणाभिप्रेतमित्याह सकर्तृकाणि साराध्यानीति । बुद्धियोगशब्देन मुमुक्षोरसाधारणं कर्तृत्वा-नुसन्धानादिकं सर्वं प्रत्यभिज्ञाप्यत इत्याह इममेव बुद्धि-योगमिति ॥ ५७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ५७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ५७ ॥

७ ह. पै. भा.—चेतसेति । 'सर्वलोकाध्यक्षः सकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणं' इत्यनेन सर्वकर्माणि ममेश्वरस्याऽऽराधनमिति मयि सन्न्यस्य समर्प्य, मत्परोऽहं वासुदेवः परः प्रधानं यस्यासौ मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्योक्तया (३०) बुद्ध्या योगमाश्रित्य प्राप्य मयीश्वरे चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं सर्वकालं भव जायस्व ॥ ५७ ॥

८ चं. नि.—यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येतादृशं सार्विक-सन्न्यासं कुर्वितुमिच्छन्मयायार्थरूपसंहति—चेतसेति । बुद्धियोगम् 'बुद्धियोगं त्विमां शृणु' [३।३९] इति प्रागु-पदिष्टया (३०) बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य मत्परो मदेकपुरुषार्थः, फलानभिनिवृत्त्य इति यावत् । सर्वकर्माणि चेतसा

विवेकेन 'यत्करोषि यदश्नासि' [९।२७] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' [१।८।१९] इत्यादिनोक्तेन मयि सन्न्यस्य समर्प्य सततं मच्चित्तो भव । सर्वदाऽनुष्ठीयमानकर्मणां मय्यर्पणे हि सततं मच्चित्तैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

९ व० त० दी०—अतस्त्वमपि चेतसा योगप्रक्रियासितेन मयि साक्षात्कर्त्तारि परदेवतायां सन्न्यस्यानु-सन्धाय त्यागार्थकत्वेऽपि 'दण्डिपुरुषं त्यज' इतिवद्दिशेषणपरित्यागविषयक एव, न तु विशेष्यपरित्यागविषयक इति कर्तृत्वादित्यागपूर्वकं मत्परः 'नाहं कर्ता, मदन्तर्यामी मुख्यकर्ता सर्वं करोति, ब्रह्म तु तदधीनः, स यथा प्रेरयति तथा करोमि' इति भावेन मदुत्कारितया वा मत्परः, उक्तसाङ्ख्ययोगाश्रयं बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

१० पु. अ. त.—यस्मान्मदाश्रितस्य कर्मकरणेऽपि तद्वापरहितं फलं भवत्यतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह—चेतसेति । चेतसा बहिरप्रदर्शयन् निष्कपटतया सर्वकर्माणि सन्न्यस्य मयि सम्यक् प्रकारेण स्थापयित्वा समर्प्येति यावत् ।

मदाज्ञया कुवाणो मत्परः अहमेव परो मुख्यः प्राप्यो यस्यैतादृशः सन् बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया योगसूक्तप्रकारं उपाश्रित्य सततं निरन्तरं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य तादृशो भव ॥ ५७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण ससाधना सफला च ब्रह्मविद्या निरूपिता, अस्याः प्राप्ते पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते— चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे सद्यस्य 'यत्करोषि यदश्रसि' [९।२७] इत्युक्तरीत्या समर्थं मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य, न तु मद्भक्त्या अर्थान् प्रार्थयानः— बुद्धियोगं पूर्वोक्तं [२।४८] सिद्धयसिद्धयोः समत्वलक्षणं यन्महेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकं उपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः मद्देशरणः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

१ शां. भा.— मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्य-तिरिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं ममुक्तमहङ्कारात् 'पण्डितोऽहं' इति न श्रोष्यसि न ग्रीहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमतो भवति ? तदाह— मच्चित्त इति । मीत्याऽपि प्रवर्ततेति मन्वानो विपर्यये दोषमाह— अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा.— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । अथ त्वम् अहङ्कारात् अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात्, ममुक्तं न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि विनष्टो भविष्यसि; नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्य-योर्ज्ञाता प्रशसिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥

४ चे. ता. चं.— 'मचित्तः सर्वदुर्गाणि' इत्यत्र मच्चित्त-शब्देन पूर्वोक्तोक्तस्येवातुवादात्तत्र च बुद्धिविशेषविशिष्टकर्म-विधिपरत्वाद्गुणैरेष्वपि ग्रन्थेण युद्धाख्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्यैव स्फुटत्वादिहापि तद्विवक्षामाह— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन्मिति । मच्चित्तमत्रास्य विधेयत्वे अनन्तरं युद्ध-निवृत्त्यर्थवसायप्रतिक्षेपो न सङ्गच्छत इति भावः । दुर्गशब्दस्य गिरिवजलादिदुर्गेषु प्रसिद्धप्रकर्षात्त्रयस्य चायुजस्य युयु-स्तोस्तत्रिसारापेक्षासम्भवात्तद्विषयत्वशङ्कामन्यपाकृतौ पूर्वापरा-पुरोधेन सांसारिकाणीति विशेषितम् । 'मत्प्रसादात्' इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनश्रुतिस्मृत्यादिविद्वापूर्वादिकल्पना-द्युदासः, स्वस्य फलप्रदाने प्रतिबन्धनिवृत्त्यादिमात्रसाकाङ्क्षत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह मत्प्रसादादेवेति । एवं नित्य-नैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणां बुद्धिविधेयनियमादियोगेन कर्मयोगशब्दितानां परम्परया परिपूर्णभगवत्प्राप्त्यर्थं निवृत्तिं विपाक-मुपपाद्य सर्वथा कर्मयोग एव ते कर्तव्य इति निगमितम् ।

५ आ. भा. भा.— ॥ ५८ ॥

अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— 'अथ चेत्' इत्यर्थेन । हितवचनात्तादरस्य निमित्तभूतमहङ्कारविशेषमाह अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावादिति । न श्रोष्यसीति— श्रूयमाणेऽपि धृतफलनिवृत्त्यभिप्रायम् । 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यनेनानादिकालमनुवृत्तस्यात्मनाशस्योत्तर-कालेन्यनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाऽऽह नष्टो भविष्यसीति । 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' [३।६३] इति प्रायुक्तप्रत्यभि-ज्ञापनमिति भावः । अश्रवणादिनिदानमासान्तरादित्सम्भव-मपाकुर्वन्, 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यस्य शापवचनतुल्यताव्याख्यायै स्वस्यैवाप्तमत्वकथनेन स्वोपदिष्टस्यार्थस्थितिरूपतायाम-भिप्रायमाह नहि कश्चिदिति । अन्ये हि वक्तारो मया वाचिताः परिमितविषयं किञ्चिद्वदन्ति; अहं तु सर्वस्या-धिकारिणः सर्वविधहिताहितवेदी; यानि च परोक्तानि शास्त्राण्यनुक्तानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाहारूपतयैव प्रमाणभूतानीति भावः ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५८ ॥

७ ह. पै. भा.— मच्चित्त इति । सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मत्प्रसादान्मम प्रसादात्तरिष्यसि । अथ त्वमहङ्कारात् 'अहमेव सर्वशास्त्रविद्' इति बुद्ध्या न श्रोष्यसि चेन्नाऽऽकर्णयसि चेद्दिनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

८ वं. ब्र. नि.— ततो यद्विष्यति तच्छुभं— मच्चित्त इति । मच्चित्तत्वं सर्वोप्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि दुःखानि मत्प्रसादात्स्वव्यापारमन्तरेणैवावाप्तासात्तरिष्यति । अथ त्वमहङ्कारात् ' अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामि, न तु

परोक्तं करिष्यामि ' इत्यभिमानान्मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्क्ष्यसि सर्वपुरुषार्थोद्भूतो भविष्यसि । न हि कश्चिन्म-
दन्त्यः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्योर्जाता प्रशसिता वाऽस्तीति भावः ॥ ५८ ॥

९ व० त० दी०— ततो यद्वाचि तद्वधेहि, मच्चित्तः सर्वदुर्गाणीति । सर्वकुच्छ्राणि सङ्कटरूपाणि तरिष्यसि । अथ चेदिति उपपत्तिः । मतान्तरस्थितिमाशङ्क्य न श्रोष्यसि तर्हि शत्रो भविष्यसि, प्राक्तन इव ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— तादृशभूते फलमाह— मच्चित्त इति । मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि ऐहिकपारलौकिकसङ्कटरूपानानि कर्मकरणेषुपि स्वाधनयुक्तोपि भद्रावाक्येणात् मत्प्रसादात् तरिष्यसि । विपक्षे बाधकमाह— अथेति । अथ भिन्नप्रकोण

अहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानेनावश्यं कर्मभोगनैयत्यादकरणार्थं चेत् त्वं न श्रोष्यसि तदा विनङ्क्ष्यसि मत्सम्बन्धाद्भय-
सीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ ती० भा० दी०— एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणमकरणे दोषं चाऽऽह— मच्चित्त इति । दुर्गाणि व्याख्यात्मिकाधिभौतिकादीनि सङ्कटाणि अहङ्कारात् स्वपाण्डित्याभिमानात् न श्रोष्यसि मद्राक्यं तर्हि विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ॥ ५८ ॥

अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृतेः प्रावक्ष्यम् ।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— इदं च त्वया न मन्तव्यं ' स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्यामि ? ' इति— यदि चैवमहङ्कारमाश्रित्य ' न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामि ' इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव, यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— इदं चेति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— यदहङ्कारं आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मन्त्रियोगमनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्धिप्रं त्वामहं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमश्रयणफलमूतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुच-
सुकम्; अथ युद्धनिवृत्तेरेवाशक्त्युत्पन्नमन्यते, किञ्च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तर-
मुपादानस्य मे विनाशो न स्यादिति शङ्कामपाकरोति ' ययहङ्कारं ' इति श्लोकेन । अहङ्कारं युद्धनिवृत्त्यानुगुणेन विशिष्टां आत्मनि हिताहितेति । अहङ्काराश्रयण-
फलमाह मन्त्रियोगमनादृत्येति । ' न श्रोष्यसि ' इत्य-
स्यैवायमर्थः । ' एष ' इत्यनेन परामृष्टमाह— स्वातन्त्र्य-

व्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानगमैस्तन्मूलो वा व्यवसायः
स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुभयं ' मन्यसे ' इत्यनेन ' अह-
ङ्कारमाश्रित्य ' इत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्य-
युक्तम्, अचेतनत्वात्तस्याः; चेतनव्यापारत्वाच्च निरोगस्येति
शङ्कामुपलम्भमाश्रयेण परिहरति— मत्स्वातन्त्र्योद्धिप्रं
त्वामिति । मदुक्तकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वं भरः स्यात् ॥
मन्त्रियोगातिक्रमे ॥ मध्यवर्तीनि प्रकृतिपरतन्त्रस्त्वमहितेष्वेव
प्रवृत्त्यसीति भावः ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५९ ॥

७ ह. पै. भा.— यदिति । यदहङ्कारमाश्रित्य मद्रचनमवज्ञाय ' अहमेव सर्वशास्त्रवित् ' इति मत्वा ' न योत्स्य इति मन्यसे ' मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तवैष निश्चयो मिथ्या वितथीभूतः, यतः प्रकृतिः स्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

८ व्र. झ. गि.— किञ्च कृतेऽप्यहङ्कारे मद्गर्कयुद्धकर्तव्यत्वमस्तिवर्तितुं न शक्नोषीत्यह— यद्दहङ्कारमिति । यमित्यर्थे यदित्यव्ययम् । अहङ्कारपदेन वा समस्तम् । यमहङ्कारश्च कल्पमाश्रित्य मन्त्रियोगमगणयन्न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते

तत्र व्यवसायोऽहङ्कारो मिथ्या अर्थक्रियाकारी न भवति । यतस्त्वामहङ्कारिणं मत्स्वातन्त्र्योद्धिम् प्रकृतिः क्षत्रज्ञातीयरजो-गुणस्वभावो नियोजयति युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यदिति । न योत्स्य इति मन्यसे । एष ते व्यवसायो मिथ्या व्यर्थ एव । तदा मदाज्ञाकारी प्रकृतिर्बहिर्दृष्टा शक्तिगौणस्वभावरूपा त्वां नियोजयत्येव ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— यद्दहङ्कारमिति । यद् पूर्वोक्तं पुनर्विद्वन्नाथमैरूपं अहङ्कारं तदज्ञानमाश्रित्य मद्वाक्याश्रयणेन न योत्स्ये न युद्धं कर्त्तव्यमीति मन्यसे अप्यमन्यसे, एष ते व्यवसायो मिथ्यो मिथ्या, असद्रूपो

निष्कल इत्यर्थः । पराधीनत्वादित्याह— प्रकृतिः मद्धीना मदाज्ञाविच्छेदं त्वां नियोजयति युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः । अत्रायं भावः— मदाज्ञाविच्छेदस्य प्राकृतत्वेन ज्ञाते प्रकृति-नियोज्यत्वं, मदाज्ञाप्रवर्तमानस्य तदनियोज्यत्वम् ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वतन्त्रोऽहं त्वद्युक्तं न करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह— यदिति । यत् यदि अहङ्कारं गवैमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे, एष ते तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्या; यतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वां नियोजयति । 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' [३।३३] इति चोक्तम् ॥ ५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय । निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय ! निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेनाऽऽस्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः, करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च त्वया युद्धात् वैद्युत्वं कर्तुमुचितमित्याह— यस्माच्चेति । स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वमिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

३ रा. भा.— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम्, स्वभावजेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धस्तत् एवावशः परैर्धर्मणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदि दानीं मोहात् अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥ ६० ॥

४ वे. ता. चं.— पुनरुक्तिपरिहारायाऽऽह— तदुपपादयतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वकारमवान्तरव्यापारेण दृश्यतीत्यर्थः । 'प्रकृतिः' इति निर्दिष्ट एवायमर्थः स्वभावशब्देना-नुवितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रसवर्गुणैः' [१।४।१] इत्यत्र व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यात्र देहाकारपरिणतप्रकृति-विषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेजः' इत्यादिकं स्मारयति स्वभावजं हीति । स्वेन क्षत्रिया-साधारण्येनेत्यर्थः । शौर्यं निर्मयप्रवेशसामर्थ्यः तेन तन्मूलं कर्मात्रं वासनावशादुचि विषयतया बन्धकत्वेनोक्तम् । मद्युक्ता-नादरे प्रकारान्तरेणापि करिष्यस्येवेत्यपिशब्दार्थः । तदभि-

प्रायेणाऽऽह— त्वमेवेति । परैर्धर्मणमसहमान इति विशेषणं अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिवहारायम् । अमर्षवि-कीर्षादिरूपैर्कणुपणवरस्य कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो हास्यकर्म-रसावेशेन, तद्विनिवृत्तिं यदि दानीमीति । प्राप्तावसरे धर्मयुद्धाशुचानं परित्यज्यात्किन्तानावसरे परपरिभ्रमशीलितो गतजलसेतुबन्धं करिष्यसीति वर्तमानमविष्यद्द्वयपदेशयोस्तात्प-र्यमिति भावः । 'न श्रोष्यसि' [१।१८८] इतिषदुपदिष्टस्य चित्तानारोह इह मोहशब्देन विवक्षित इत्याह— अज्ञा-नादिति ॥ ६० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६० ॥

७ ह. पै. भा.— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन स्वभावसिद्धेन निबद्धो नियोगतो बद्धः सन् स्वेनाऽऽस्मीयेन कर्मणा क्रियया कर्तुं निर्वर्तयितुं नेच्छसि त्वं यत्स्वभावसिद्धं कर्म ॥ ६० ॥

८ वे. प्र. मि.— नन्वनिच्छन्तं मां कथं प्रकृतिर्नियोक्ष्य-
तीत्यासाङ्कां प्रकृतिप्रावच्यवर्णनेन निराकरोति— स्वभाव-
जेनेति । हे कौन्तेय ! यदिदानीं मोहादुकाहङ्काररूपाकर्तुं

नेच्छसि, तद्युद्धमवशोऽनिच्छन्नपि त्वं क्षत्रियस्वभावजेन स्वकी-
येन शौर्यादिकर्मणा नितरां बद्धः सन्नत एव परिधेषेणमसहमान
करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

९ व० त० वी०— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । इदं च द्वितीयतृतीयाद्यध्यायार्थविवरणं स्वभावः
प्राकृतस्तज्जेन क्षात्रकर्मणा निबद्धः अवशः करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च-स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय
स्नेहपात्र ! स्वभावजेन मल्लीङोपपन्नेन स्वेन क्षात्रकर्मणा
शौर्यादिरूपेण निबद्धो यन्मित्रो यत् मोहात् युद्धं कर्तुं

नेच्छसि, तत् अवशोऽपि करिष्यसि; अतो मदाज्ञयैव
कुर्वित्यर्थः ॥ ६० ॥

११ नी० भा० दी०— प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तेन
शौर्यादिना अवशोऽपि परवश एव तत्करिष्यसि ॥ ६० ॥

सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्यैव शरणागत्या परमपदप्राप्तिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— ईश्वर ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशे-
ऽर्जुन ! शुक्रान्तरात्मस्वभाव विशुद्धान्तःकरण ! “अहश्च कृष्णमहर्जुनं च” [ऋक्सं. ४।५।१०।१] इति
दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठति ? इत्याह— आमयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीव— इतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः— यथा दारुकृतपुरुषादीनि
यन्त्रारूढानि मायया छद्मना आमयन्स्तिष्ठतीति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवे-
त्याह— यस्मादिति । अर्जुनशब्दस्योकार्थत्वे श्रुतिमुदा-
हरति— अहश्चेति । “अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तते रजसी
वेद्याभिः” इत्यत्र किञ्चिदहस्तावत्कृष्णमस्वच्छं कच्छयितमिव
लक्ष्यते किञ्चित्पुनरहर्जुनमस्तिवच्छं शुद्धस्वभावमुपलभ्यते ।

एवमर्जुनशब्दस्य शुक्रशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्व-
मुचितमित्यर्थः । यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते ? तत्राऽह—
हृदयशब्द इति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेति । दारुमयानि
यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया आमयन्वर्तते तथे-
श्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि आमयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— सर्वं हि श्रुतजातं सर्वेश्वरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं, तच्छृणु-
ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति ।
कथं किं कुर्वन्स्तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया आमयन् स्वैर्नैव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थं
प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन्स्तिष्ठ-
तीत्यर्थः । पूर्वमध्येतदुक्तं ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमोहोऽनं च’ [१।५।१५]
इति, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति च; ‘य आत्मानि तिष्ठन्’ [श. प. ब्रा. १।१३।१]
इत्यादिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तार्थस्थापनाय त्वय्युदासीने कथमहं
प्रवेयं ? तथात्वे वा कथं तव सर्ववैतुषं ? इति चोपम-
‘ईश्वरः’ इति श्लोकेन परिह्रियत इत्याह— सर्वं हीति ।
उक्तं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ; मम च साधारणकारण-
त्वात् कश्चिद्विरोध इति भावः । ईश्वरशब्दस्यात्रेन्द्रादिशब्दवत्
अर्वाचीनेश्वरविषयसुविशङ्कापरिहाराय यौगिकमर्थमन्वयसमा-

क्यया स्थापयति सर्वनियमनशीलो वासुदेव इति ।
‘सापेक्षनिर्पेक्षयोर्निर्पेक्षसम्प्रत्ययः’ इति न्यायादीश्वरत्वस्य
सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च व्याप्तिमूलत्वं वासुदेवशब्देन
दर्शितम् । वक्तृविषयत्वज्ञापनाय वासुदेवशब्दः । सर्वेश्वरेण
‘मया’ इति हासस्तादृशितम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विशेष-
स्थितिबन्धनं किमर्थं ? इत्यत आह— सकलप्रवृत्तिनिवृत्ति-

मूलज्ञानाद्यप्रदेश इति । एतेन हृदयस्थितेः ‘आमयन्’ इत्यप्यप्योगो दक्षितः ।

कथमित्युपकरणमिषायम् ; ‘मायया’ इति हि तदुत्तरम् । किं कुर्वन्नि— ईश्वराब्देन नियन्त्रयकानिष्कृणीय-तया प्रतिपन्नोऽसौ कोऽर्थः नियमनं कुर्वन्नित्यर्थः । ‘यन्त्र’ इत्यादि ‘आमयन्’ इत्यन्त्येकं वाक्यं प्रत्यवाक्यादाच्छेदेन तिष्ठितानाब्देनैतत्प्रत्ययः । प्रागुक्तसर्वपरात्मज्ञानं यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विवृणोति— स्वेनैव निमित्तमित्यादिना । सूत-शब्देन, हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरुषप्रवृत्तिविशेषानुगुण्यत्वात्, अर्थ-स्वभावेन च यन्त्रशब्दोऽत्र देहेन्द्रियावस्थितविशेषविषयः । महतः परमव्यक्त्याब्देन निदिष्टम्, तत्रैव च ‘शरीरं रथमेव च’ [बटो. ३।२] इति रथाख्ययन्त्रत्वेन रूपतिमिति ज्ञापनाय— देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यमित्युक्तम् । तथा च भूयसे— ‘सर्वाङ्गीरे सर्वस्यैव अग्रन्ते (बृहन्ते) तस्मिन् ईशो आभ्यन्ते श्रद्धानके । एथमात्मानं प्रेरितातः च मत्वा जुष्ट-स्तत्तेनानुतावमेति’ [शं.उ. १।६ना प. १।५] इति । एतेन

‘यन्त्रारूढानीव’ (शां.) इतीवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्ताः । स्वकीयेति— भादौ ‘गुणमयी मम माया’ [७।१४] इति युक्तम् । युक्तिश्च— ‘अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तर्हि-आन्यो मायया सञ्चिद्धः’ [श्वेता. ४।९] ‘माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ [श्वेता. १।१०] इति । जीवस्य कर्तृत्वादिशङ्कपरिहाराय गुणानुगुणमित्युक्तम् । नहि जीवमीश्वरो भूतविशानुगोचरे प्रवर्तयति, अपितु तत्त्वादिगुण-मयान् आवान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धवासनाविशेषजनितसङ्कल-गेति न विरोधः । आभयन्, अभयमित्यर्थः । तत्र प्रवृत्ति-हेतुतया मोहनमन्तनीति, न तु शान्दमित्याह— प्रवर्तयन्नि-ति । अत्र शब्देन परोक्षव्यपदेशेनापि वक्ता बाधदेवो निर्दिष्ट इतीममर्थं प्रागुक्तेन दृष्टयिदमाह— पूर्वमपेति । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ [ब. ब्रा. १।४।३०] इत्यादिनिर्दिष्टो-ऽन्तर्यामी सोबाह्मिण्यामुपनिषदि नारायण इति विशेषितः ‘स एष सर्वभूतान्तरात्माऽऽद्वैतपाप्मा दित्येव देव एको नारायणः’ [सुबालो. ७] इति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६१ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ ६१ ॥

७ ह. पं. भा.— ईश्वर इति । ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयपुण्डरीके— अर्जुनं शुक्लं निर्मलमन्तःकरणं यस्य सोऽपि तत्सम्बन्धादर्जुनः— हेऽर्जुन ! तिष्ठति सन्निधत्ते । यथा कश्चि-त्कुशलो दारुचक्रयन्त्रारूढान्नामयति एवं सर्वप्राणिनः ‘अहं शयानोऽहमासीनोऽहं स्थितोऽहं जातोऽहं क्षीणोऽहं’ इत्येवमप्रत्ययैः शरीराख्यं यन्त्रमारूढानि आमयंस्तिष्ठतीति विप्रकृष्टेन सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

८ यं. प्र. भा.— न चैवं कर्मप्राधान्यबुद्ध्या ममान्नीभरत्व-माशङ्कितव्यम्, अखिलस्यापि कर्मकलापस्य मधियस्यत्वादि-त्याह— ईश्वर इति । अत्र ‘यन्त्रारूढानि’ इत्यनन्तरमिव-शब्दो द्रष्टव्य इति भाष्यम् (शां.) । तथा चायमर्थः— यथा हि सूत्रमश्वरादिन्यामारूढानि दान्तरुपादीनि लोके सूत्रधारो मायया च्छयना आभयति नानाकर्मणि कारयति, तथैवः शरीराख्ययन्त्रारूढानि सर्वभूतानि प्राणिनो मायया नानाकर्म-भिर्भयमयसिन्धुति । ननु विषयो दृष्टान्तः, द्वाविधिप्रतिमाना-मन्तनत्वेन सूत्रधारयत्नवत्त्वंऽपि प्राणिनां चेतनत्वेन स्वस्व-

बुद्धयधीनचैतन्यधरातत्त्वाप्राप्तेः, अत आह— सर्वभूता-नां हृद्देशे तिष्ठतीति । इदिरपि हि चेतनानामीभरायत्ना । श्रूयते हि— ‘य आत्मनि तिष्ठन्नामनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो वमयति’ इति । उक्तं चात्रापि— ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः सृष्टिर्ज्ञान-मपौरुषं च’ [१५।१५] ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्यादि । अतः सर्वभूतहृदयाधिष्ठानेन सर्ववर्त्मामिनः परमेश्वरादेव चेतनानां बुद्धिकर्मादिकमियत्तुल्यमिव-मिति भावः ॥ ६१ ॥

९ व० त० टी०— इदानीं प्राकृतभूतजातनियन्त्ररूपेण मया सर्वं भूतजातं प्राकृतकर्मानुगुणलीलया प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं भवतीति ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमाह— ईश्वर इति । ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः सर्वेषां प्राकृतानां भूतानां लीलयोच्चनीचभावेन स्वात्मना सृष्टानां प्रकृत्या संसृष्टानां व्यावहारिकस्वपर्यन्तानां हृद्देशे हृदयाकाशे तिष्ठति । तन्नामन्तर्यामिस्वरूपेण स्थितोऽपि निर्लेप इत्याशयेनेष्ट इत्युक्तम् । उपाधिस्थाने स्थितस्य तदसंस्पृष्टवर्तनीश्वरत्वादित्यर्थः । अतएव— ‘आकाशवस्तुसर्वगतः’ [शां. च. १।१३] ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः... साक्षी श्वेता केवलो निर्गुणश्च’ [श्वेता. ६।११+ब्रह्मो. ३-मोपाख्यो. ३।१२+प्रायो. ४।१] इति श्रूयते । स च चेताः स्वयंप्रकाशकः स्वप्रकाशश्च प्रदीपवत् यन्त्रारूढानि यन्त्रे इवारूढानि मायया आभयन् भवति । आमयं हि प्रेरणं, यन्त्रं च स्वनिर्मितं देहेन्द्रियादिरूपं, तत्रारूढाश्चेतनास्त्वानुगुणगुण्येन प्रवर्तयंस्तिष्ठति । इदं च ‘सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टः’ [१५।१५] इत्यस्य भाष्यरूपम् ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— तन्वीश्वराज्ञाप्यतिरेकेण प्रकृति-
कर्मणोः कथं तथात्वं ? इत्यत आह— ईश्वर इति । हे
अर्जुन वक्ष्यामीत्युक्तमस्तेन ज्ञातव्यं । ईश्वरो विनामकस्त-
त्वेन सर्वभूतानां हृद्देशे हृदयमध्ये तिष्ठति; मायया सर्वभूतानि

यन्त्रारूढानि शरीरारूढानि आत्मयन्त्रिण्यति; यथा दास्यन्त्रा-
रूढानि कृत्रिमभूतानि सूत्रधारश्चात्ययति तथा मायया
आत्मयन्त्रिण्यति वायं । अत ईश्वरप्रेरितानेव प्रकृतिः कर्म
च साधकतया प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽसौ परो यद्वशेऽहमस्मि ? इत्यत आह— ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीलोऽन्तर्गामी
पृथिव्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे बुद्धिशुद्ध्यर्थं सर्वप्राणिपञ्चकस्मिन्प्रति । कीदृशः ?
सर्वभूतानि आत्मयन्त्र ऊर्ध्वप्रायोगेण सञ्चारयन्— काष्ठपुत्तिका इव सूत्रधारः— यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं
उत्क्रमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि मायया स्वशक्त्या आत्मयन्त्रिणि सम्बन्धः । हे अर्जुन !
शुद्धविशुद्धान्तःकरण ! सन्धरोऽसीति भावः ।

अत्राहङ्कारपूर्वकं यः कर्म करोति, यश्च ईश्वरपरवशोऽहं करोमि " इति बुद्ध्या करोति, तयोस्तत्पञ्चकैश्चक्षुष्य-
प्रदर्शनार्थं मन्त्रो भाष्ये उदाहृतः " अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्तते रजसी वेषाभिः । " [ऋक्सं. ४।५।१०।१]
इति भारद्वाजायै अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति " आग्निपाकनस्य प्रतिपत् " इति ब्राह्मणन आग्निपाकतः शक्ते
विनियुक्ता प्रथमेयमुक्त्वा । यस्मिन् दिवसे सोमः स्रुयते यागार्थं तदेव कर्ममात्रात्प्रादुर्भूतं मुख्यमहद्दशवद्वाच्यम् ।
अन्यस्तु दिनमदिनमेव, निष्फलं वा । तथा च स्मृतिः— " दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं शतजन्मभिः ।
सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति " इति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति । यद्यमहद्दशवद्ः काष्ठवचनोऽपि
सौम्ये कर्मणि वर्तते, यथा दर्शपौर्णमासशब्दौ । तत्रैवं सति, अहः यागः कृष्णं अविद्युषा कुतमप्रकाशमिव भवति,
तथाऽहर्जुनं स्वच्छं तदेव विद्युषा कुतं प्रकाशरूपमिव भवति; ते एते उभे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनी रजसी
प्रवृत्तिरूपत्वात् । रजोगुणकायै अपि वेषाभिविशाभिः कर्माङ्गावबद्धोपासनारूपा वा परमेश्वरे सर्वकर्माणिगुरुपा
वा " अहङ्करोमि " इत्यभिमानरूपा वा विद्या विज्ञानानि ताभिर्विवर्तते वैपरीत्येन वर्तते; सोपासनं कर्म श्रेयं
तस्मात्सर्वप्रकाशकं बन्धविच्छेदहेतुः, सूदृढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावाकं बन्धहेतुरित्यर्थः । तदेव भगवान् पार्थ
अर्जुनेति सम्बोधयन् एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं दर्शयति ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

१ शां. भा.— तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना;
हे भारत ! ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरति स्थानं च मम विष्णोः परमं
पदमवाप्स्यसि । शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति । ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः । शुक्ता-
वेत्तास्रकैवल्यस्यापि पुरुषकारस्याऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्याऽह-
तमेवेति । सर्वात्मना मनोवृत्त्या वाचा कर्मण चेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह— तमेवेति । यस्मादेवं तस्माच्चमेव सर्वस्य प्रशासितार-
माश्रितवात्सल्येन त्वत्सारथ्येऽवस्थितं ' इत्थं कुरु ' इति च शासितारं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छ सर्वात्मनाऽनुवर्तस्व, अन्यथाऽपि तन्मायाप्रेरितेनाज्ञेन त्वया युद्धादिकरणमवर्जनीयम् ; तथा
सति नष्टो भविष्यसि; अतस्तदुत्तमकरणेन युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः । एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं
सर्वकर्मबन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि । यदभिधीयते श्रुतिशतैः— " तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति स्रयः " [ऋक्सं. १।२।६।५] " ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वं
साध्याः सन्ति देवाः " [ऋक्सं. ८।४।१९।६-यजुस्सं. ३।१।६] " यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः "
" पुरेण नाकं निहितं गुहायां " [महाना. ८।१४] " यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् " [ऋक्सं. ८।७।१।७७]

“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” [छां. उ. ३।१३।७] “सोऽध्वनः पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठो. ३।९] इत्यादिभिः ॥ ६२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति, परतन्त्रस्तां कथं निस्तरन्’ इत्यत्रोत्तरं ‘तमेव शरणम्’ इति श्लोक इत्याह—**एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति । यस्मादेवम्**—अन्यथाऽपि बुद्ध्या निवर्तितुमशक्यत्वादित्यर्थः, सर्वेश्वराधीनत्वादिति वा । **‘तमेव’** इत्यनेन मायां कोऽन्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह—**सर्वस्य प्रशासितारमिति ।** अत्यन्तस्वतन्त्रः स एव हीदानीं रचिनस्तव सारथित्वेन परतन्त्रः प्रशास्तोत्यभिप्रायेण **आश्रित-वात्सल्येनेत्यादिकमुक्तम् ।** एवमनुष्यतैनीयत्वात् परत्वं सौलभ्यं च दर्शितम् । भावशब्दोऽत्र मनोवृत्तिपर इत्याह **सर्वात्मनेति ।** सर्वप्रकारेणेति वाच्यः । तेन ‘वासुदेवः सर्वम्’ [७।१९] इत्युक्तप्रक्रियायाऽन्तर्भावमित्तेनोपेक्षित्वेन प्राप्यत्वप्राप्तत्वादितिभेदेक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं वा विवक्षितम् । अत्र शरणशब्द उपदेशादिमुखेन गोप्सुविषयः, तेनैव द्वारेणोपासरो वा । यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणागतिरित्यभिप्रायेणाऽह—**सर्वात्मनाऽनुवर्ततेवेति ।** ‘न श्रोष्यसि’ ‘न योस्ये’ इत्युक्तनिषेधपरत्वाद्बहुवचनमेवात्र शरणागतिरिति दर्शयितुं प्रकृतेन विषयेय प्रत्ययावेन योजयति—**अन्यथापीति ।** प्रकृतोपयोगेनानुवृत्तिं विशिष्य विवक्षितमुपसंहरन्—**अतस्तदुक्तप्रकारेणेति ।** स्ववर्णाश्रमासुरूपतद्वाहानुवर्तनमेव हि तत्प्रतीकमिति भावः ।

उक्तानुवृत्तिप्रसादहेतुतयोत्तरार्थेन योजयति—**एवं कुर्वाणस्तत्प्रसादादिति ।** ‘मत्प्रसादात्’ [१८।५६, ५८] इत्युक्त एवार्थः ‘तत्प्रसादात्’ इत्यत्र निर्दिष्टः । तत्रोक्तं सर्वदुर्गतरणिह

परा शान्तिः । शान्तेश्चात्र परत्वं निश्चिन्तातीत्यकारणसामानाधिकरण्यविरहेणापुनरुक्तत्वंमित्यभिप्रायेणाऽह **सर्वकर्ममिति ।** सर्वकर्मबन्धोपशमपरशान्तिशब्देन अनिष्टमिच्छितिरुक्ता । ‘स्थानं प्राप्स्यसि’ इति इष्टप्राप्तिरुच्यते । शाश्वतशब्देन ब्रह्मादिस्थानव्यवच्छेदः । मूलप्रकृतिः सूक्ष्मावस्था, मुक्तप्राप्यस्थानमिति केचित् ; सत्यलोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति चापरे, तत्स्थानशब्दस्य सुखार्थस्वीकाराय, वादिकेषां चाप्राकृतस्थानं ध्रुतिभिरुपादयति—**यद्भिधीयत इति ।** अभीतवेदानां सम्प्रतिपत्त्यतिशयार्थं श्रुतिशक्तैरित्युक्तम् । एतेन कारणश्रुतीनां “एकमेवाद्वितीयम्” [छां. उ. ६।२।१] इत्यादीनां सङ्ख्यमाणकार्यप्रपञ्चमात्रप्रत्ययपरत्वं बहुध्रुत्वविरोधात् दर्शितम् । तद्विष्णोः इति वाक्यं प्रत्येकं सदाप्रत्ययद्वन्द्वकसुरिविशिष्टविधिपरं, कृत्स्नस्याप्राप्तत्वात् । ‘विष्णोः’ इति वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । ‘यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति’ इत्यत्राप्यनवच्छेदाश्रित्यं सन्तीति सिद्धम् । अत्र च ‘शाश्वतं स्थानम्’ इति निर्दिष्टं परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणान्तरे व्यक्तम् । ‘रम्याणि कामचाराणि (दिव्यानि कामचाराणि) विमानानि सभास्तथा । आक्रीडा विविधाराजान् । पद्मिन्यन्धामलोकदाः । एते वै निरयास्तात । स्थानस्य परमात्मनः’ [म. भा. १।१।९।४; ११] इति । आह च भगवान् पराशरः—‘एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यदै वयमिति सूर्यः’ [वि. पु. १।१।३९] इति ॥ ६२ ॥

५ आ. मा. भा.—परोक्षवचनं तु द्वेण प्रति भीमवचनवत् ॥ ६२ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘ईश्वरः सर्वसूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति’ [१८।६१] ‘तमेव शरणं गच्छ तत्प्रसादात्’ इत्यादिरूपापरोक्षवचनात्कृष्णस्यानीश्वरत्वं प्रतीयते । तत्रिहा-

कुरुमाह—परोक्षेति । निश्चितार्थत्वाभिप्रायेणान्यासिद्धमिति शेषः ॥ ६२ ॥

७ ह. पै. भा.—तमेवेति । तमेव शरणं सकलदुःखनिवारणमाश्रयं गच्छ भजस्व सर्वभावेन सर्वैः सङ्कल्पैः ‘अयं मम चास्ति स्वाभ्यर्थं मम पोषकोऽयमेवाऽऽचार्यः’ इत्येवमादिभिः । तत्प्रसादात्तस्य शरणागतवत्सलस्यानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिमुपरतिमधिगम्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमिष्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

८ वं. त्र. गि.—यस्मादेवं तत्मात्स्वातन्त्र्याहङ्कारं परित्यज्य, सर्वभावेन सर्वात्मना, त्रिकरणधेति यावत् । तमेवैश्वरं शरणं गच्छ, नाम्यत्तव शरणमस्ति । तस्यैव वैश्वस्य प्रसा-

दाब्जानरूपात्परां शान्तिं सविद्यासाविद्यानिवृत्तिरूपां शाश्वतं नित्यं स्थानमद्वितीयानन्दरूपेणावस्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

९ व० त० दी०—अतस्तमेव सर्वनियन्तारं सर्वेष्वरं शरण्यं शरणं गच्छ सर्वात्मना । अन्यथा मत्प्रकृतिप्रेरितेन तु त्वया युद्धकरणमनिवार्यं भविष्यत्येवेति वरं मत्पुष्करणम् । मत्प्रसादादेव परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि । अतो भगवद्वाङ्मातः स्वधर्मकरणं मतं; तथा सति न बन्धः स्यात्तदीयस्मेति निर्णयः ॥ ६२ ॥

१० पु. अ. त.— मामाख्या मदाज्ञां चैव करोषि तदा हृदयस्थितेश्चरस्यैव शरणं गच्छेत्त्याह— तमेवेति । हे भारत ! सत्कलोत्पत्त्याद्दृष्टारहित ! तं पूर्वोक्तं हृदयस्थि-

तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सङ्कल्पविकल्पात् परित्यज्य सर्वात्मना शरणं गच्छ, ततस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं शाश्वतं नित्यं स्थानं पूर्वोक्तोक्तमक्षरार्थकं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

११ नी० भा० वी०— तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ अथस्व । तत्प्रसादात् तदनुग्रहात्परं शान्तिं उपरतिं— समाधिमिति यावत् । तथा च सूत्रम्— ‘समाप्तिस्तिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’ [पा. यो. २।४५] इति । स्थानं च परं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गृह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— इत्येतत् तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गृह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं— रहस्य-मित्यर्थः— मया सर्वज्ञेनैश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थाज्जातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रमुपसंहृतमिच्छन्त्याह— इति ते ज्ञानमिति । ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशास्त्रम् । यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिष्टं तदनुतिष्ठेयमर्थः ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— इति एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गुह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोग-विषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् ; एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि, तथा कुरु; कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमतिष्ठेयमर्थः ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमर्जुनस्य बुद्धे प्रोत्साहनव्याजेन सर्वाध्यात्मशास्त्राज्जातमुपदिश्य सर्वांस्तु निष्ठासु नित्यकर्मणो दुस्त्यजतयाऽन्तेऽपि युद्धकर्मव्यवस्थेनैव स्थापितम् । अथ ‘स हि धर्मः सुप्रयत्तो ब्रह्मणः पदवेदने’ [अनुगी. १।१२] इति प्रत्यभिज्ञापविध्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावज्ञापनाय प्रकान्तनिश्चयं पुष्कलोपदिष्टतया यथाधिकारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ इति श्लोकेन । वाच्यवचनयोः सम्यक्त्वर्थं पौष्टकस्य ॥ इतिरूपेण विवक्षितमिदमिष्टायेनाऽह— इत्येवमिति । ते ‘यच्छ्रेयः स्यात्’ [२।७] इत्यादि-वादिने प्रपन्ना शिष्याश्रेयसः । अत्र लौकिकप्रमाणप्रसिद्ध-विमयेऽस्म्य आनुर्धनुर्गर्ववेदार्थेनीतिशास्त्रादिजन्येभ्योऽज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुष्पाक्षतदुपायविषयं वेदाख्य-शास्त्रमूलं विविधानं गुह्यशब्देन विवक्षितम् । गुह्यतरशब्देन तु वेदान्तनिष्पायं तदुपबृंहणभूतैतच्छास्त्र-विशोषितं मुमुक्षुभिर्यथाधिकारमनुष्ठेयव्यवहित्वाव्यवहितसमस्त-मोक्षोपायज्ञानं प्रदर्शयते । तत्र विचर्यमात्रसंकेभ्यो गोपनीय-तया गुह्यतरलोकिरिभिरायेनाऽह— मुमुक्षुभिरधि-गन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गुह्यतरमिति ।

नवेतच्छास्त्रोक्तैरेव गुह्यगुह्यतरविभागः स्यात् ; तत्रा-प्यन्तिमाध्यायोक्तैरेव गुह्यतरतयाऽत्र निगम्यत इति शङ्काप्रा-करोति कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोग-

विषयं चेति । ‘विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु’ इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शवारस्याद्रीताशास्त्रोक्तं कृत्स्नमिह गुह्य-तरशब्देन विवक्षितमिति गम्यते । तदवान्तरतारतम्यं तु सर्वगुह्यतममित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । ‘आख्यातम्’ इत्यनेन वक्तव्यान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाऽह सर्व-माख्यातमिति । मया स्वतः सावेज्ञादिगुणयोगोदासतमेन हितैषिणा चेत्यर्थः । ‘अशेषेण विमृश्य’ इत्यनेन विवक्षित-माह स्वाधिकारानुरूपमिति । सहसैव पूर्वपूर्वपरिखागो न युक्त इति भावः । ‘यथेच्छसि तथा कुरु’ इत्येतत्तु युद्धकरणाकरणविषयम् । निष्ठात्रयेऽपि नित्यनैमित्तिकानां वर्णाश्रमाजुनिवर्कर्मणामववदाजुष्ठेयत्वोक्तैः, ‘यद्यहङ्कार-माश्रित्य’ [१।८।५९] इत्यादिश्लोकाभ्यामर्जुनेन युद्धस्य दुस्त्यजतं वदतो भगवतस्तन्निवृत्तिविक्षाजुपपत्तेः । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेयु शास्त्रार्थपरं तु बुद्धिमत्तरस्त्वं कर्म-ज्ञानभक्तियु कर्मण्यस्मिन्ममेदानीमधिकार इति परास्म्यत् तस्मिन् पर्वणि परिगृहीतस्वर्णभ्रमपथं एव वर्तस्वेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽह— कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमिति । एतेन ‘कर्मज्ञानयोगयोरीदं निगमनम्’ ‘सर्वगुह्यतमम्’ इत्यादिना ‘भक्तियोगनिगमनम्’ इति कैविल्लोको विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— इतीति । इतीत्यं ते तव ज्ञानं ब्रह्मसम्बोधलक्षणमाख्यातं कथितम् । शुद्धतरं रहस्यतरं विमृश्य विचार्यैतदशेषेण साकल्येन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

८ वं. ब्र. गि.— अथेदानीं कृत्स्नगीताशास्त्रार्थमुपसंहरति— इतीति । इति अनेन प्रकारेण 'अधोऽप्यानन्वशोचः' [१।११] इत्याद्येतदन्तेन सम्पूर्णगीताशास्त्रेण गुह्याद्ब्रह्मतरय-यद्यपि 'इदं तु ते गुह्यतमम्' [१।१] इति ज्ञानं शुद्धतमत्वेन प्रागुक्तम्, तथापि कर्मभक्तियोगादीन्सर्वानप्यत्र गुह्यशब्दार्थत्वेन विवक्षित्वा तदतिशयितत्वेन 'गुह्यतरं' इत्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं मया सर्वज्ञेन परमात्मेन ते तुभ्यं भक्तिसूक्त्यादिभिरितिषाया आख्यातम् । त्वं च एतद्गीताशास्त्र-

शेषेण कात्स्न्येन विमृश्य सम्यगालोक्य यथेच्छसि तथा कुरु । कृत्स्नगीताविमर्शं सति निवृत्तमोहस्य तव स्वकृतव्यावधारणं तदिच्छा च भवति तथैव कुरु । एतदुक्तं भवति—मदुपदिष्टज्ञानस्याप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तत्वात् तव तत्प्रतिबन्धकपापक्षयकारणत्वेन स्ववर्णाश्रमधर्माणामीश्वरकाराधनतयाऽनुष्ठेयत्वमेवाद्यन्तशास्त्रपर्यालोचनया प्राप्नोसि, तदेव कुरुष्वेति ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह— इतीति । निरतिशयकरुणावरुणालयेनाख्यातं ज्ञानं "यत्तद्भगवता गीतं ज्ञानं (गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्—) संग्राममूर्द्धनि" इति भागवतेऽपि [१।१५।३०] ज्ञानपदवाच्यं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारं इदमिति ज्ञायते । अतो विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ सकलगीताशास्त्रार्थमुपसंहरन्नाह— इतीति । इति अष्टव्या प्रकारेण ते तव मया सर्वकर्मां सर्वात्मना गुह्यात् गोप्यत् शुद्धतरं गोप्यतरं मन्त्र-बीजवत् सर्वशास्त्रज्ञानसारारम्भकं ज्ञानमाख्यातं आ समन्तात् ससाधनं प्रसिद्धतथोक्तमित्यर्थः । एतत् मदुपदिष्टगीता-

शास्त्रार्थं अशेषेण पूर्वापरानुसन्धानेन विमृश्य पर्यालोच्य यथा कर्तुमिच्छसि उत्तमत्वेन तथा कुरु । एतद्विमर्शात् तद्वाशङ्कणे एव बुद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन 'यथेच्छसि' इत्युक्तमिति भावः ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वगीतार्थमुपसंहरति— इतीति । एवम्प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आख्यातम् । गुह्यान्मन्त्रतन्त्ररसायनरूपाद्ब्रह्मतरं अतिशयं रहस्यम् । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थज्ञातं विमृश्य सम्यगालोक्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः ।

सर्वगुह्यतमं शूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

१ शां. भा.— शूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु— सर्वगुह्यतममिति । सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्त-रहस्यसुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयाच्चाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्वि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्श-द्वारा तात्पर्यार्थं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह— शूयोऽपीति । किमर्थमिच्छन्नुनः पुनरभिव्यक्तिः ! इत्याशङ्क्याऽऽह— न

भयादिति । हितमिति साधारणनिर्देशं कथं परमित्यादि-विशेषणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तद्वतीति ॥ ६४ ॥

३ रा. भा.— सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठयाद्ब्रह्मतमम् इति पूर्वमेवोक्तं 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्रयवे' [१।१] इत्यादौ; शूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु; इष्टोऽसि मे दृढ इति ततस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

४ वे. ता. चं.— अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते त्रयाणामप्यन्यापेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्तं त्रिवेतेषु व्यवहिता-
व्यवहितोपायविभागेन गुह्यतमाध्यवसायार्थं, पुनः प्राधान्यात्त-
त्रैव शास्त्रतात्पर्यातिशयोक्ततया " सर्वगुह्यतमम् " इत्यादि-
श्लोकद्वयेन भक्तियोगरूपशास्त्रस्यार्थः प्रतिस्थाप्यते । तद-
भिप्रायेण हि " शास्त्रस्यार्थ उच्यते " [नी. सं. २२] इति
संगृहीतम् । विवर्तं वाच्यादादौ । अत्र " सारांशेषेतया सारतमं
प्रपदं चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते " इति सोऽपि " शास्त्रस्यार्थः "
इत्यनेनैव कोडीकृतः । " सर्वगुह्यतमम् " इत्यत्र योगविभागवता
" सप्तमी श्लोके " [अष्टा. २।१।१०] इत्यनेन समासमभिप्रेत्य
सर्वेष्वेतेष्वपि सप्तमीनिर्देशः । गुह्यतमशब्दप्रत्यभिज्ञाना-
न्वयशब्दस्वरस्याप्य " मन्मना भव " इति श्लोकस्य चाप्या-
न्तरस्य पूर्वाक्तस्यैव पाठात्स एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते
शास्त्रसारवज्ञापनायोगेऽपि नित्यन्तरमित्यभिप्रायेणाऽह
गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तमिति । अत्र वाच्यस्य गुह्यत-
मत्वमेव वचस्पुनरुचरितमित्याह भूयोऽपि तद्विषयमिति ।

५ आ. मा. भा.— ६४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ६४ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचः
ततस्तस्मात् । हितं कुशलम् ॥ ६४ ॥

८ वं. प्र. नि.— एवं कृत्स्नगीतार्थभूतं ज्ञानमजुंनस्य
तदप्रतिबद्धापरोक्षत्वाय कर्तव्यं चोक्तम् ; इदानीं ज्ञानसाधनेषु
किं मुख्यं ? इत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम्— " सर्वगुह्येति ।
अत्र " सर्वगुह्यतमम् " इत्यनेन गुहाशक्त्ययोगात्तत्कलतया गुह्य-
तराज्ज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं गुह्यतमम् " मन्मना भव
मद्भक्तः " [१।८।५] इत्युपदेश्यमाणं भजनम् " इति
मधुसूदनसरस्वतीभिराख्यातम् । तदस्य, ज्ञानसाधनस्य
भक्तेर्ज्ञानादतिशयासिद्धेः " ततो वक्ष्यामि ते हितम् " इत्यत्र
" हितं ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तच्च सर्वहितादां हिततमम् "
इति (शं.) आभ्य एव व्याख्यातव्येन तद्विरोधाच्च । न हि

श्रीधराणामिव भगवत्पादभाष्यातिरिक्तज्ञानं भवतामभिमतम् ।
अतो भाष्याभिमतो युक्त एव भक्तियोगो गुह्यतमः । अत एव
" मन्मना भव मद्भक्तः " इति स्वस्मिन्नेव मनः स्वस्मिन्नेव च
भक्तिर्भगवतोपदिश्यते । आभ्यकाररपि " योगिनामपि सर्व-
पायम् " [६।४७] इति श्लोके वसुधैवकुटुम्बक्यादिदेवतान्तर-
भक्त्यो भगवद्भक्त्योक्त्योक्त्यं प्रतिपाद्यद्वित्रयमेवावार्थोऽभि-
प्रेतः । एवं च सर्वगुह्यतमं अतएव परमं श्रेष्ठं मे वचः तत्र
तत्रोक्तमपि स्वदुपग्रहाय पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु । एतच्च न भया-
नाथकारणाद्वा वदामि; किन्तु दृढमन्यन्तं मे त्वमिष्टः प्रिय
इति यतः, ततस्ते हितं मुख्यं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

९ व० त० दी०— एतस्याशेषतो दुर्ज्ञेयत्वात् स्वयमेवातिमात्रमनुगृह्यन् स्वीयाय स्वतत्त्वमुपदिशति— सर्व-
गुह्यतममिति । अत्र " भूयः " इति पदमिदं गुह्यतममिति गुह्यतमं शास्त्रं इत्यादौ स्वस्यैव मूलपुरुषोत्तमात्मन्यामुक्ताया-
मप्यस्य मयि नानादिबुद्ध्यासाधनपूर्वकमप्य एव कश्चन पुरुषोत्तमोऽन्तर्गतामिरूपो निर्गुण एतद्वचसाऽऽज्ञाय
भजनीय इति सन्देहवारणायोक्तम् । स्पष्टमन्यत ॥ ६४ ॥

१० पु. अ. त.— विमृश्यकारित्वमीशरोक्तावसम्भा-
वितमिति विचारेण शोचन्तमजुंनं कृपया तद्दारा च
लोकातुषिधीर्षुनिश्चितार्थं स्वयमेवाह— सर्वगुह्येति ।
सर्वगुह्येऽतिगुह्यं गोप्यं गुह्यतमं मे परमं फलरूपं वचो भूयः

पूर्वछकमपि तत्प्रकरणेषु इदानीमेकीकृत्य पुनर्वक्ष्यमाणं
शृणु । एवं सारभूतमेकीकृत्याकर्षणे हेतुमाह— इष्टोऽस्मीति ।
मे मम दृढमन्यन्तम् अप्रियकरणेऽपि अन्यथाभावरहितः इष्टः
प्रियोऽसि, ततः कारणात्ते हितं वक्ष्यामि कथयामि ॥ ६४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं यथेष्टकरणमभ्यनुज्ञाय आप्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपदेश्य-
स्त्वद्गुणे ऐकाग्र्यमस्य सम्पादयितुमाह— सर्वेति । सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसकृ-
दुक्तमपि मे मम वचनं शृणु; परमं परमार्थविषयत्वात् । न लोभान्नापि भयात्वां वक्ष्यामि । किं तर्हि ? मे मम

इष्टोऽसि परमाप्तोऽसि इति हेतोः दृढं अतिशयितं तै तव हितं यतस्ततो वक्ष्यामि । तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च हितत्वात्तद्वचनं आति स्वयि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मांमैवेष्ट्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

१ शां. भा.— किं तत् ? इत्याह—मन्मना इति । मन्मना भव मच्चित्तो भव, मद्भक्तो भव मद्भजनो भव, मद्याजी मद्यजनशीलो भव, मां नमस्कुरु नमस्कारमपि समैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो बासुदेव एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामैवेष्ट्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोमि, एतस्मिन्वस्तुनित्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तैरवश्यम्भावि मोक्षफलमवाप्यै भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति— किं तदित्यादिना । उत्तरार्धे व्याचष्टे— तत्रेति । एवमुक्त्या रीत्या वर्तमानस्त्वं तस्मिन्नेव बाधधेये भगवत्प्राप्तित्वंभावो

मामेवाऽऽगमिष्यसीति सम्बन्धः । सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह— यत इति । इदानीं वाक्यार्थं श्रेयोर्थिनां प्रवृत्तयोर्योमित्येव संशङ्गाति— एषमिति ॥ ६५ ॥

३ रा. भा.— वेदान्तेषु— “ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमे- (व) वं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” [श्वे. उ. ३ । ८+त्रि. वि. म. ना. ४।३+शि. सं. १५+चि. सु. १२ । ७] इत्यादिषु विहितं वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं दर्शनसमानाकारं स्मृतिसन्तानमत्यर्थप्रियमिह मन्मना भवेति विधीयते । मद्भक्तः अत्यर्थमप्रियः अत्यर्थमप्रियत्वेन निरतिशयप्रियां स्मृतिसन्ततिं कुरुष्वेत्यर्थः । मद्याजी तत्रापि मद्भक्त इत्युपपद्यते, यजनं पूजनं, अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव । आराधनं हि परिपूर्णशेषवृत्तिः । मां नमस्कुरु, नमो नमनं, मय्यतिमात्रप्रह्वीभावमत्यर्थप्रियं कुर्वित्यर्थः । एवं वर्तमानो मामैवेष्ट्यसि, एतत्सत्यं ते प्रतिजाने तव प्रतिज्ञां करोमि; नोपच्छन्दनमात्रं, यतस्त्वं प्रियोऽसि मे ‘ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ’ [७।१७] इति पूर्वमेवोक्तम् ; यस्य मय्यतिमात्रा प्रीतिर्वर्तते, ममापि तस्मिन्नतिमात्रा प्रीतिर्भवतीति तद्वियोगमसहमानोऽहं तं मां प्रापयामि; अतः सत्यमेव प्रतिज्ञातं ‘ मामैवेष्ट्यसि ’ इति ॥ ६५ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘ मन्मना भव ’ इत्यस्याव्ययहितफल- साधनतया गुह्यतमाङ्गिरस्वरूपपरत्वे दर्शयितुं तत्स्वरूपं तावत्प्र- माणतः शिक्षयति वेदान्तेष्विति । “ वेदाहम् ” इत्यादि- पुरुषसूक्तवाक्योपादानमुपनिषदन्तराणां तदनुवर्तित्वज्ञापनार्थम्, “ नान्यः पन्थाः ” इति हि तत्साध्योपायान्तरव्यवधानशङ्का- निरासार्थम् । अत्र च “ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ” [१।१।१८] इति वक्तुश्च बासुदेवस्य तत्प्रति- पाद्यत्वात् ‘ मन्मना भव ’ इति विहितस्य महापुरुषोपासनत्व- ज्ञापनार्थं च । वेदनं ह्योक्तम्, न ॥ भक्तिरित्यत्राऽह— ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमिति । आदिशब्देन तत्- स्मृत्युत्पत्तिक्रमेवादिशब्दग्रहणम् । समानप्रकरणस्याभ्या- ध्यानोपासनशब्दाभ्यां वेदनं हि विरोधते । अन्यथा गुह्यवृत्ति- कल्पाद्युपपत्त्या ध्यानादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । विलु- पास्योर्भ्यतिकरणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च वेदनमुपासनं इत्येव व्यक्तमुपपादितं शारीरकभाष्यादिषु ।

किञ्च “ श्रद्धयाः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” [बृ. उ. २।४।५+४।६।६] इत्युक्त्वा तान्येव दर्शनादीन्यनुवदन्ती श्रुतिः विज्ञानशब्देन निदिध्यासनमनुवदति— “ आत्मनो वा अग्रे दर्शनेन श्रवणेन मत्स्या विज्ञानेन ” [बृ. उ. २।४।५] इति । एवं “ तस्मिन् दृष्टे परावरे ” [सु. उ. २।२।८] इति वाक्येदर्शने न साक्षात्प्रत्यक्षरूपं, गुह्यवृत्तिरूपानुपपत्तेरेव । न चाधिकारि- भेदेन तत्सम्भवः, व्यवस्थापकाभावात् । न च द्वादिद्वारभाष्यकथना- सक्या, धृवास्तुष्ट्येदर्शनस्य चाविशेषेणाव्ययहितसाधनत्व- श्रुतेः । अत एकाग्र्येऽत्यवश्यम्भाविन्यतस्तयोपचरितकत्व- मन्तरेण तदसम्भवात्, मिश्रयोजनस्योपचारस्योपायान्, स्मृतिशब्देन च प्रत्यक्षरूपोपचारेऽतिशयादिदेः, विषये तु दर्शनसमानाकारत्वलक्षणविशेषविधानेन सप्रयोजनत्वाच्च ।

“ स्वप्रधीमममम् ” इत्याद्युपपुङ्गुणाभिमतवेशयविशिष्टा स्मृतिरेव “ तस्मिन् दृष्टे ” “ निचाव्य तं ” [क्रो. १।१।१५] “ श्रद्धयाः ” [बृ. उ. २।४।५+४।६।६] इत्यादिभिर्विधीयते

इहमिमांशेऽहं दर्शनसमानाकारमिति । स्मृतिसन्तान-
नमिति— तेन स्मृतिः सन्तन्यते यत्रेति वा स्मृतेः सन्तानो
यत्रेति वा व्युत्पत्त्या नपुंसकत्वमत्र ज्ञातव्यम् । ततश्चित्काग्र्य-
शब्दार्थः । तेन तन्मूलाहलक्षण्या तैलधारवदविच्छिन्नत्वं
सूचितम् । वेदनं वा सामान्यरूपमत्रान्यपदार्थः । तत्र 'वेदनम्'
इति पाठे तदेव विशेष्यम् । वेदनम्यानीपासनाद इति पाठे
ह स्मृतिसन्तानस्य विशेष्यत्वात्तस्यैव भक्तिरूपत्वायाऽहं—
अत्यर्थप्रियमिति । इह अन्यवहितमोक्षोपायोपदेशदशा-
यामित्यर्थः । वेदान्तविहितस्यापि अर्जुनेनावदितत्वात् प्रति
'मन्मना भव' इति विधिरितेत्याह— विधीयत इति ।
मद्भक्तशब्दार्थमाह— अत्यर्थमप्रिय इति । अत्यर्थमहं
प्रीतिविषयभूतो यस्य सोऽन्तार्थमप्रियः । 'प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्' [७।१७] इति श्रुतम् । विधेयस्य
कर्तृत्वस्य वैशिष्ट्याभिप्रायेण कर्तरि विशेषणमित्याह—
अत्यर्थमप्रियत्वेन निरतिशयप्रियमिति । 'मयाजी
मां नमस्कुरु' इत्युभाभ्यां अङ्गिकोटिनिर्देशेनान्तरङ्गपरिक्ल-
योग उपलब्धयत इति दर्शयितुमाह— तत्राप्रीति । यजिना-
ऽत्राविवक्षितज्योतिष्टोमादिप्रतीतिव्युदासाय धातुशक्ति स्मार-
यति— यजनं पूजनमिति । फलितमाह— अत्यर्थप्रियेति ।
भक्त्यनुप्रवेशेन स्वरूपाधिरूपत्वयोतनाय, सारतमत्वसिद्धौ
सारथ्यमाहभगवच्छाब्दादिचोदितां प्रक्रियां स्मारयति—
आराधनं हीति । अन्तःकरणवृत्तिविशेषपर्यवसानायाऽहं
नमो नमनमिति । एतेन प्रणिपातमात्रपरत्वव्युदासः ।

त्रिविधा हि प्रणतिः शान्नेषु शिष्यते । मद्भक्तपदानुषङ्गविशेषितं
तद्विभ्रेतमाह— मयीति । आत्मात्मीयं सर्वं भगवत एवेत्य-
नुसन्धानादिमात्रप्रह्नीभावः ।

एवं वतेमान इति— एतेनात्यर्थप्रियत्वाद्यनुवादमात्रत्वं
विवक्षितं, न तद्यतिरेकेण स्वात्माधारत्वम्, अवधारणेनाग्न्यव-
धानं विवक्षितम् । 'सत्यम्' इति प्रतिज्ञाविशेषणं, न तु
प्रतिज्ञातस्योक्तिरित्याह— एतदिति । 'वास्तोष्मते प्रतिज्ञा-
नीह्यस्मान्' [ऋक्सं. ५।४।२११] इत्यादिद्विवो-
पसाम्यस्य गत्यभावविषयमविवक्षिताथैवं निराकरोति— प्रतिज्ञां
करोमीति । 'यौः पतेत्युधिवी शीर्षेदिमवाञ्छकलीभवेत् ।
शुष्येतोयनिधिः कृष्णे । न मे मोक्षं वचो भवेत्' इत्यादिभगव-
द्वाक्यानुसारेणाभिप्रेतमाह नोपच्छेद्वदनमात्रमिति । अत्र
प्रियवचनेन प्रोचनरूपार्थावदत्वं त्वया न शङ्कनीयमित्यर्थः ।
एवं वतमानस्य स्वप्राप्तौ स्वप्रीतिलक्षणद्वारसुपक्षिप्योपच्छेदन-
शङ्काऽप्राकृत्ये 'प्रियोऽसि मे' इत्यनेनेत्याह— यतस्त्व-
मिति । साध्यमपि ज्ञानित्वं सिद्धवत्कृत्वा 'प्रियोऽसि' इति
तत्फलोक्तिरित्यभिप्रायेण 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्'
[७।१७] इति सामान्येन प्राशुक्तप्रयोजकमहणम् । एतेन
सूयशब्दस्योक्तार्थपरत्वं दर्शितम् । उक्तात्मनश्चक्षुर्गतिहारय
लोकदृष्टमीश्वरामिप्रायं वातुल्यतोपातवचनार्थमाह— यस्येति ।
तत्फलितमाह— इति तद्विद्योगमिति । हेतुवाक्याथ साध्येन
सङ्गमयति— अतः सत्यमिति । प्रतिज्ञातमिति भावे
निष्ठा ॥ ६५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ६५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६५ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्मना इति । मन्मना मद्गतमनाः । मयाजी मत्पूजकः । मामीश्वरं सकलगुरुं
नमस्कुरु । तत्फलमाह— मामेव वासुदेवाख्यं परमेश्वरमेव्यसि । प्रतिज्ञान उपदिशामि ॥ ६५ ॥

८ चें. ब्र. गि.— तदेवाह— मन्मना इति । अत्र
'मामेवैव्यसि' इति फलवाक्ये एवकारदर्शनात् 'मन्मनाः'
इत्यादिषापनवाक्येष्वप्यवधारणमर्थं ज्ञायते । 'देवान्
देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' [७।२३] इति
हि प्राशुक्तम् । तथा 'मन्मनाः मद्भक्तः' इति प्रतिपत्त्यां
मच्छब्दप्रयोगोऽप्यवधारणमर्थं ज्ञापयति । एवं च
'मदेकमना मदेकभक्तो मदेकयाजी मदेकनमस्कारी भव'
इत्यर्थो भवति । तत्र च 'मय्येव मनोभजनयजननमस्कारा-
न्कुरु' इत्यनुकत्वा 'मन्मनाः मद्भक्तः' इति मनोभक्त्यादीनां
पुण्यद्विवेक्षात्प्राप्तं भगवत्प्राप्तिं प्रति परस्परनैरपेक्ष्य स्वतन्त्र-
साधनत्वं दर्शितम् । अत एव कंसशिष्याद्यादीनां द्वेषेण
निरन्तरभगवन्निवृत्तकानां भक्तियजनादीन्विनाऽपि भगवदेक-
मनस्कवाभावमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमासीत् ।

एवं स्थिते श्लोकस्यायमर्थः— मन्मनाः मय्येव मनो

यस्य स मन्मनाः, निरन्तरं मदेकचिन्तनपरो भव । यदि
मनसो दुर्निग्रहत्वादित्यक्तं न शक्नोषि, तदा मद्भक्तो भव,
इतस्ततो मनो व्यापारयमपि मन्मत्वाखण्डप्रेमरूपां भक्तिं
कुरु । यदि च पुत्रदत्तैकासकस्वभावतया मयि प्रेम कर्तुं न
शक्नोषि, तदा मयाजी भव, मामेव यदुं पूजयितुं शीलं
यस्य स तयोक्तो भव; अन्तः पुत्रदत्तादिप्रेमभरितोऽपि सदा
मत्पूजाख्यं केवलबहिष्कर्म वा कुरु । अथ पत्रपुण्यादिपूजो-
पकरणसम्पादनालस्यादिवृद्धमशक्यं मन्यसे, तदा मां
नमस्कुरु मनोवाक्कायकर्मभिः प्रह्वीभव । एवं वतमानो
मदनुग्रहलक्ष्यतत्त्वज्ञानो मामेव 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते'
[१।५।६] इत्युक्तमेव्यसि । एतच्च नार्थवादः, किन्तु
सत्यं यथायमेव, यतोऽस्मिन्नर्थे ते तव प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञां
करोमि । 'ते' इत्यनेनोक्तमर्थं विशदयति— प्रियोऽसि मे;
प्रियस्य प्रतारणा न कचिद्विस्तीति भावः ॥ ६५ ॥

* महाभारते ॥ (५।८।२।४८) एवमर्थं श्लोको दृश्यते— 'चलेदि हिमवाण्डौ मेदिनी शतधा (फलेव) भवेत् । यौः
पतेच सनक्ष्त्रा न मे मोक्षं वचो भवेत्' इति ।

९ व० त० दी०— तथाहि— मन्मता इति । हे पार्थ ! निरुसन्दिग्धतया सर्ववेदान्तवेद्ये स्वाश्रितवात्सत्य-
जलथौ त्वत्साध्यकर्मणि स्थिते ‘ मय्येव मन आधत्स्व ’ [१२।८] इति पूर्ववाक्यैकार्थतामनुसन्धानः
मन्मता एव, मद्भक्त एव, मद्याजी एवेति त्रिकाण्डार्थभूतमत्परायण एव भव । एवकारोऽप्यत्र प्रत्येकमभि-
सम्बन्धः, स चान्यभजनादिवारणार्थः पूर्ववदनुषजते । एवं सति मामेवैष्यसीत्यहं प्रतिजाने सत्यं यतस्त्वं मे
प्रियोऽसि । नहि प्रीतिविषयस्याग्रे वचनमुचितमिति मुख्यभक्तिमार्गं उपदिष्टः पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह— मन्मता । सन् सत्यं सत्यरूपं मामेव एष्यसि प्राप्स्यसि, नाव सन्देहः
इति । मन्मताः मय्येव मनो यस्य तादृशो भव, मद्भक्तः कर्त्तव्यः, यतो मे मम प्रियोऽसि अतस्ते तुभ्यं प्रतिजाने
मयि स्नेहयुक्तो भव, मद्याजी मत्पूजनशीलो भव, मां प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥
नमस्कुरु मयि सर्वाधिक्यज्ञानवान् भवेत्पर्यः । एवमभूतः

११ नी० भा० दी०— तदेव गुह्यतमं हितमाह— मन्मता इति । अहं प्रत्यगात्मानन्दैकघनः परिपूर्ण-
स्तदाकारं मनो यस्य स मन्मताः भव, एतेन ब्राह्मात्माभेदोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरषट्कार्थं उक्तः । कथमेवं-
विधा ज्ञाननिष्ठा लभ्यते ? अत आह— मद्भक्तो भव, एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमषट्कार्थं उक्तः । कथमत्य-
पुण्यस्य भक्तिरुद्देश्यति ? इत्यत्र आह— मद्याजी भगवदर्थकर्मकरणशीलो भव, एतेन कर्मप्रधान आद्यषट्कार्थो
विवृतः । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न सम्भवति दारिद्र्यात्कृयाद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिरौलंभ्याद्भक्ताकारा
चेतोवृत्तिर्दुर्लभतरत्याशङ्क्याऽऽह— मां नमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैव प्रतिमादौ भगवन्तं सर्वोपचारसमर्पणेन
नमस्कारादिना सस्यगाराधयेत्यर्थः । तथा चाध्वलायनो नमस्कारत्वेन यज्ञत्वमुदाहरति— “ यो नमसा
स्वध्वर— ” इति “ यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ” इति च । एवमुक्तस्य सोपानत्रयारूढस्य फलमाह—
मामिति । मामेव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमखण्डैकरसं त्वं एष्यसि प्राप्स्यसि बिम्ब इव
प्रतिबिम्बं घटाकाश इव महाकाशम् । अस्मिन्नर्थे शपथं करोति— ते तव पुरः सत्यं अवाधितार्थभूतं प्रतिजाने
प्रतिज्ञां करोमि मामेवैष्यसीति । प्रियोऽसि मे यतस्त्वं मे मम प्रियोऽसि, अतः प्रतारणानहं त्वयि सत्यमेवाहं
ब्रवीमीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भगवदुपदेशः ।

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

१ आ. भा.— कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणासुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं
सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारविहितं वक्तव्यमित्याह— सर्वैति । सर्वधर्मान् सर्वं च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् ।
धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वात् “ नाविरतो दुश्चरितात् ” [कठो. २।२४]
‘ त्वज धर्ममधर्मं च ’ [म. भा. १२।३२९।४०+३३१।४४+संख्यासो. २।१२] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
सर्वधर्मान्परित्यज्य सत्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भ-
जन्मजरामरणविवर्जितं ‘ अहमेव ’ इत्येवमेकं शरणं ब्रज; न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवं-
निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च—
‘ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ’ [१०।११] इति । अतो मा शुचः शोकं मा
कार्षीरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— वृत्तमनुष्ठानन्तःश्लोकतात्पर्यमाह—
कर्मयोगेति । धर्मविशेषणाधर्मासुखां वारयति— धर्मेति ।
ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृतीरुदा-

हरति— नाविरत इति । ‘ मामेकं ’ इत्यादेस्तात्पर्यमाह—
न मत्तोऽन्यदिति । अर्जुनस्य क्षत्रियवत्तद्गद्गसंन्यासद्वारा
ज्ञाननिष्ठार्थाः सुखयानधिकारोऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारिभ्यः

तस्योपदिक्षितत्वादिविरोधमभिप्रेत्याऽऽह— अहं त्वेति । त्वदीयबन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितुं त्वान्न ते शोकावकाशो-
उक्त्यर्थे दाशमिकं वाक्यमनुकूलयति— उक्तं चेति । ईश्वरस्य स्वतोत्याह— अत इति ।

[गीताशास्त्रोपसंहारः ।]

१ शां. भा.— अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं ? किं कर्म ?
आहोस्विदुभयं ? इति । कुतः सन्देहः ? 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' [१३।१३] 'ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५५] इत्यादीनि वाक्यानि केवलज्ञानान्निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति;
'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकवर्तव्यतां
दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं
पुनरत्र मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेव— एषामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणम्, अतो विस्तीर्णपरं
मीमांस्यमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वं, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वाशालोचनातो गीताशास्त्रं
व्याख्यायोपसंहृत्य तत्तात्पर्याथै निर्धारितमपि विचारद्वारा
निर्धारयितुं विचारमवतारयति— अस्मिन्निति । किञ्चद्वार्थ-
मेव त्रेधा विभज्यते— ज्ञानमिति । निमित्ताभावे संशय-
स्याऽऽभासत्वाच्च निरस्यतेति मत्वा पृच्छति— कुत इति ।
तत्तद्वाच्योक्तानेकवाक्यदर्शनेन तस्मिन्निमित्तमित्याह— यज्ज्ञा-
त्वेति । कर्मणामवश्यकवर्तव्यत्वोपलम्भमात्रेणोऽपि निश्श्रेयस-
प्राप्तिर्मातीत्याह— कर्मण्येवेति । तथापि समुच्चयप्रापकं
नान्तीत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । सार्थां सामर्थ्यां कायै-

मवश्यम्भावीत्युपसंहृति— इति भवेदिति । सन्दिग्धं सफलं
च विचार्यमिति स्थितेरसति फले सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति
बुद्ध्या पृच्छति— किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः
समुच्चितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनतेत्यवधारणमेव विचार-
फलमिति परिहरति— नन्विति । सन्दिग्धप्रयोजनयोर्विचार-
प्रयोजकयोर्भावाद्विचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणीयमिति
निगमयति— अत इति । एवं विचारमवतार्य सिद्धान्तं
संख्याति— आत्मेति ।

१ शां. भा.— क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता 'मम कर्म, अहं कर्ता,
अमुष्मे फलायेदं कर्म करिष्यामि' इतीयमविद्याज्जादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकं 'अय-
महमस्मि, केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवैरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुशब्दः पक्षद्वयव्याघ्रस्यर्थः, न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न च
ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य
कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्ग्रहवाक्यं विवृण्वन्नादात्मज्ञाना-
पोक्ष्यसंविधानं दर्शयति— क्रियेति । आश्रयोस्तथा तदनादित्व-
माह— आत्मनोति । तामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्पन्नमनार्थस्मिकां
प्रपन्नयति— ममेति । अनाद्यविद्याकार्पण्यत्वात् प्रवृत्तरूपेण-
नादित्वमस्या विवक्षित्वा विनिश्चितं— अनादीति । तत्र
कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्योपपन्नस्यति— अस्या इति ।
ननु नेदमुत्पन्नं ज्ञानं निवर्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वात्, न चाहु-
त्पन्नमलम्बात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राऽह— उत्पद्य-

मानमिति । कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वं ? इत्याशङ्क्य
कार्याविद्यानिवर्तकत्वदष्टेरित्याह— कर्मेति । आत्मज्ञानस्ये-
त्यादिसङ्ग्रहवाक्ये तुशब्दोत्पत्त्यविशेषाभावात्तदानर्थक्यमा-
शङ्क्याऽह— तुशब्द इति । पक्षद्वयव्याघ्रकत्वमेवास्त्य
स्कूटयति— नेत्यादिना । इतश्च कर्मासाध्यता मुक्तेरित्याह—
अकार्यत्वाच्चेति । 'एष नित्यो महिमा' [बृ. उ. ४।४।२३]
इति श्रुतेरित्येव मोक्षसाध्याकारित्वाच्च तत्र हेत्वपेक्षेत्यु-
पपादयति— न हीति ।

१ शां. भा.— केवलज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि ? न; अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसान-
त्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमो-
निवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्ज्बुक्कैवल्यवसानं हि प्रकाशफलं; तथा ज्ञानम् ।
दृष्टार्थाणां च च्छिदिक्रियाग्रिमन्यनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावादिदर्शनादिफलादन्यफले
कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्म-
कैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नैति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं सुखस्यपुण्यकृमिति कुतस्तस्य तत्र हेतुत्वधीः ? इत्याशङ्कते— केचलेति । ज्ञानानर्थक्यं दूषयति— नेति । तदेव प्रपञ्चयति— अविद्येति । यदुक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह— रज्ज्वादी-
ति । उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्राशस्य कस्मिन्फले पर्यवसानं ?

१ शां. भा.— भुज्यमिहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत्, न; कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वा-
नुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्
फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य
क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चाथित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्चयससाधनत्वम्,
न च ज्ञानकर्मणोः समुचितयोः, नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्माहास्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन
विरोधात् ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया दृष्टान्तेन साधयन्नाशङ्कते— भुज्यते । भुज्यक्रियाया लौकिक्या वैदिक्याश्चाभिहोत्रादिक्रियायाः सहासुष्ठानवदभिहोत्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः । भुजिकले तृप्त्याख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तदेतौ चाभिहोत्रादार्थित्वदृष्टेयं तत्र साहित्यं, न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ तदेतौ वा कर्मण्यर्थित्वं, तत्र ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति— नेत्यादिना । सङ्ग्रहवाक्यं विधुणोति— कैश्चयेति । ज्ञाने फलवति लब्धे फलान्तरे तदेतौ च नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह— सर्वत इति । सर्वत्र सम्प्लुतं व्याससदुक्तमिति समुद्रोक्तस्तफले ज्ञानादि, तस्मिन्प्राप्ते न तडागादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ कस्यचिदर्थित्वं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरतिशयफले ज्ञाने

तत्राऽह— विनिवृत्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य सर्पप्रभनिवृत्ति-
द्वारा रज्जुभावे पर्यवसानवदत्तज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्या-
ऽऽत्मकैवल्यवसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । ज्ञाना-
दीनां ज्ञाननिष्ठहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिस्मन्वातकर्मसहितैव
सा कैवल्यवसायिनीति चेत्तत्राऽह— दृष्टार्थानामिति ।

लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—
न हीति । कर्मणः सातिशयफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलित्या-
माह— तस्मान्नेति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यासम्भवमपि
पूर्वोक्तं निगमयति— न चेति । न हि प्रकाशतमसोरिव मिमो
विरुद्धयोस्तयोः साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः । ननु
ज्ञानमेव मोक्षं साधयदामसहायत्वेन कर्मपिक्षते, कर्णस्योप-
करणपेक्षत्वात्तत्राऽह— नापीति । ज्ञानमुत्पत्तौ यज्ञायोपेक्ष-
मपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं चोत्पत्तिमात्रतोयकत्वेन युक्तोपेक्ष-
न्यायात्तत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति कृतव्यत्यन्तं ज्ञानं कर्मा-
पेक्षमिति तत्राऽह— अविद्येति । ज्ञानस्यज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्र
कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगात् फले तदपेक्षेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— नहि तमस्तमसो निवर्तकम्, अतः केवलमेव ज्ञानं निश्चयससाधनमिति, न;
नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् ।
यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो
मोक्षो नास्तीत्यनिमोक्ष एव; नैष दोषः, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्या-
प्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनष्टशरीराणुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीराणुपपत्तिः ।
वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिच्छरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावा-
दात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त-
कत्वे कुतो विरुद्धता ? इत्याशङ्क्याऽह— नहीति । केवलस्य
समुचितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह— अत
इति । केवलं ज्ञानं मुक्तिसाधनमित्युक्तं तपिषेधयन्नाशङ्कते—
नेत्यादिना । निषेधमनूय नवर्थमाह— यत्तावदिति । नित्या-
करणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति— यत इति । ज्ञान-
वतोऽपि नित्यानुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वात् केवलज्ञानस्य कैवल्य-
हेतुतेत्यर्थः । 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यस्य व्यावर्त्यं
दर्शयति— नन्विति । यदि नित्यैवैस्तिककर्मणि औतान्य-
करणे प्रत्यवायकारिण्यवस्थासुष्ठेति, एवं तर्हि तेभ्यः समुचि-

तेभ्योऽसमुचितैर्भ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात्केवलज्ञानस्य चातद्धे-
त्वाद्भावनिवन्धना मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि
व्याकुर्वन्निमोक्षप्रसङ्गं प्रत्यादिशति— नैष दोष इति । मुचे-
नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशङ्केत्युक्तं प्रपञ्चयति— नित्याना-
मिति । काम्यकर्मवशादिष्टशरीरापत्तिं शङ्कित्वोक्तं— काम्यानां
चेति । आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह— वर्तमानेति ।
तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणा स्यादित्याशङ्क्य कर्माशयस्यैकानि-
कत्वाभेत्याह— पतितेऽस्मिन्निति । रागादिना कर्मानन्तरं
ततो देहान्तरं च भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह— रागादीनां
चेति ।

१ शां. भा.— अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत्, न; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वाच्चित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽत्यन्तसिद्धं केवल्यमिति, न; “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” [श्रुता. ३।८+६।१५] इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः, “ ज्ञानात्केवल्यमानोति ” इति च पुराणस्मृतेः, अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनः स्वरूपवस्थानमिति सम्बन्धः । अतीतासङ्ख्यजन्मवेदेष्टव्यस्य कर्मणो नानाफलस्यानारब्धस्य भोगेन विनाऽऽयत्नातो देहान्तरारम्भादेकभक्तिवत्त्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च सुचरयत्नसिद्धतेति चोदयति— अतिक्रान्तेति । नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शङ्कितव्यमित्याह— नेति । नित्यैवेति कर्मणि श्रौताभ्यामवश्यमनुष्ठेयानि, तदनुष्ठाने च महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमाच्च ततो देहान्तरमित्याह— नित्येति । नित्यादिना दुरितनिवृत्तावप्यविरोधान्मुक्तनिवृत्तिः, ततो देहान्तरमित्याह— शङ्क्यमुक्तस्य नित्यादेरन्यत्वेऽनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य तस्यासिद्धत्वात्ततो देहान्तरायोगाश्रित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्वा यथा प्रायश्चित्तमुपासदुरितनिवहणार्थं, न फलान्तरापेक्षं; तथेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्तपापनिराकरणार्थं तस्मिन्नेव पथैवत्यर्थं देहान्तरारम्भकमिति पक्षान्तरमाह—

प्रायश्चित्तवदिति । तथापि आरब्धवशादेव देहान्तरं शङ्क्यते, नानाजन्मारम्भकणामपि तेषां यावदावधारन्यायेन सम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— आरब्धानां चेति । पूर्वोक्तकर्मणामेव क्षीणत्वेऽपि कानिचिदपूर्वकर्माणि देहान्तरमारम्भेरश्रित्याशङ्क्याऽऽह— अपूर्वाणां चेति । विना ज्ञानं कर्मणश्च मुक्तिरिति पक्षं श्रुत्यवच्छम्भेन निराकृते— नेत्यादिना । “ विद्यतेऽयनाय ” इति श्रुतेरिति सम्बन्धः । एवकाराथ विदुषश्चेत्यादिभागं व्याकरोति— अन्य इति । “ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ” [श्र. उ. ६।२०] इति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति— चर्मवदिति । औताथे स्मृतिं संवादयति— ज्ञानादिति । किञ्च त्वदीयन्यायस्यानुग्राह्यमानहौनत्वेनाऽऽभासतया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां क्षयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवाच्च ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह— अनारब्धेति ।

१ शां. भा.— यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्राऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेः “ वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः ” [गौ. ध. सू. ११।२९] इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वस्वव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्ति, अश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्तं च विधानादिति । न; अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात्, दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— तथाविधानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । अनारब्धफलपुण्यकर्मभावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिः ? इति तत्राऽह— तेषां चेति । इतश्च कर्मक्षयानुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरित्याह— धर्मेति । “ कर्मणा पितृलोकः ” [बृ. उ. १।५।१६] इति श्रुतिमाश्रित्य कर्माक्षये हेत्वन्तरमाह— नित्यानामिति । स्मृत्याऽपि यथोक्तमर्थं समर्थयति— वर्णा इति । तस्य कर्मफलमनुपपत्तिस्ततः शेषेण विशिष्टजात्यादिभाजो जन्म प्रति-

पद्यन्त इत्येतदादिपदार्थः । यत् नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तद्विदानीमनुवदति— ये स्थिति । नित्यान्त्यनुष्ठायमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथापि नित्यानां काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विध्युद्देशे तत्क्षयणान्मेवमित्याह— न त्विति । विध्युद्देशे फलाभूतौ तत्कामनाया निमित्तस्याभावाच्च नित्यानि विधीयेरश्रित्याशङ्क्याऽऽह— जीवनादीति । न नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः । अनुभाषितं दूषयति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं श्रुज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्यपुण्यश्रुज्यते

इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाश्चिहोत्रादिकर्मरब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्, तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वापात्तदुरितफलं, न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति ।

२ आ. शां. व्या.— तदेव विवृण्वन्निषेधमनूय नवमं-
माह— यदुक्तमिति । अप्रसूतानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति—
हीति । कर्मान्तरारब्धेऽपि देहे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायास-
दुःखं भुञ्ज्यतां काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अन्यथेति ।
यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति—
तस्येति । सम्भावितानि तावदनन्तानि सप्तितानि दुरितानि
तामिव नानादुःखफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायासरूपं
दुःखं तस्मात्प्रकलानि कल्प्येत्तदा तदेवैवं कल्प्यमानेषु सत्सु
नित्यमन्यदुःखितस्याऽऽयसमामादयतो यो दुरितकृतो दुःख-
विशेषो न तत्फलं, दुरितफलानां दुःखानां बहुत्वात्; अतो नित्यं

कर्म यथाविशेषितं दुरितकृतदुःखविशेषफलकमित्युक्तमित्यर्थः ।
किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेदुरितानि कल्प्यन्ते
तदा द्वन्द्वशब्दितरागादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितनि-
मित्तत्वानुपपत्तेः सुकलकृतत्वस्य चासम्भवादनुपपत्तिरेवोदीरित-
बाधायाः स्यादित्याह— द्वन्द्वेति । इतश्च नित्यानुष्ठानायास-
दुःखमेव दुरितफलमित्युक्तमित्याह— नित्येति । दुःखमिति
न शक्यते कदाचित्समिति पूर्वेण सम्बन्धः । यदि तदेव तत्फलं
न तर्हि शिरसा पाषाणवहनादिदुःखं दुरितकृतं, न च तत्कारणं
सुकृतं दुःखस्यातत्कार्यत्वात्तत्तदाकस्मिकं स्यादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति ।
कथम् ? अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्, नाप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति
मन्यते भवान्स्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमुक्तं, नित्यकर्मविध्यानर्थक्य-
प्रमङ्गलोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणश्चेत्फलं
नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तदुच्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्तं च
विधानामित्यानां कर्मणाम् प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्तं यद्विहितं
प्रायश्चित्तं, न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादि-
निमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत । नित्यप्रायश्चित्तयो-
र्नैमित्तिकत्वाविशेषात् ।

२ आ. शां. व्या.— नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरित-
फलमित्येव प्रकृतत्वात् । उक्तं च कृतमित्याह— अप्रकृतं चेति ।
तत्रैव प्रपञ्चयितुं कुल्लति— कथमिति । तत्राऽऽहै प्रकृत-
माह— अप्रसूतेति । तथापि कथमस्माकमप्रकृतवाञ्छितं ?
तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रसूतफलस्य प्रसूतफलत्वमिति प्राचीन-
दुरितगतविशेषानुपपत्त्यादिविशेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रसूतफलत्वा-
न्नित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवात्प्रकृतवादिहेति शङ्कते—
अथेति । पूर्वोपात्तदुरितस्याविशेषणाऽऽऽरब्धफलत्वे विशेषणा-
वश्यकमिति परिहरति— तत् इति । दुरितमात्रस्याऽऽऽरब्ध-
फलत्वेनानारब्धफलस्य तस्योक्तफलविशेषवत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
पूर्वोपात्तदुरितमारब्धफलं चेद्भोगेनैव तत्क्षयसम्भवात्तत्क्षयार्थं
नित्यं कर्म न विधातव्यमिति दोषान्तरमाह— नित्येति ।
तत्र नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह— किञ्चे-
ति । तदेव स्वीकरोति— श्रुतस्येति । यथा व्यायामगमना-
दिकृतं दुःखं नान्यस्य दुरितस्येण्यते तत्फलत्वसम्भवात्; तथा

नित्यस्यापि श्रुत्युक्तस्यानुष्ठितस्याऽऽयसपर्यन्तस्य फलान्तरा-
पगमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तदर्थोपात्त-
न दुरितफलत्वं कल्प्यं, नित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः । दुःख-
फलत्वे नित्यानामनुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
जीवनादीति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—
प्रायश्चित्तवदिति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति— यस्मिन्निमित्तं ।
तथा जीवनादिनिमित्तं विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वा-
सिद्धिरिति शेषः । सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं,
किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति शङ्कते—
अथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तमुत्पादयितुं
जीवनादिनिमित्तमित्याशङ्क्यानुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं
स्यात्, नोपात्तदुरितस्येति परिहरति— जीवनादीति । प्राय-
श्चित्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्ववर्जजीवनादिनिमित्तकमेकत-
मपि दुःखं जीवनादिकलमित्र हेतुमाह— नित्येति ।

१ शां. भा.— किञ्चान्यन्त्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वात्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं, न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनाऽऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम्, विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठायमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य यत्कर्मणः फलमिति, नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धमुच्यते । किञ्च काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठायमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिकलमुपक्षेपं स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्यर्थः बकुमित्याह— किञ्चान्यदिति । काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात्प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह— तथा चेति । विहितानि तावन्नित्यानि, न च तेषु फलं धृतं, न च विना फलं विधिः, तेन दुरितिर्विहङ्गार्थानि नित्यानीत्यर्थापत्त्या कल्प्यते, न च सा युक्ता, काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । किञ्च नित्यान्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्यवदित्यनुमानात् तेषां दुरितनिवृत्त्यर्थेत्याह— एवमिति ।

काम्यादिकर्म दृष्टान्तयितुमेवमित्युक्तम् । स्वीकृतव्याघाताच्च नित्यानुष्ठानादुरितफलभोगोक्तिरनुक्त्याह— विरोधाच्चेति । तदेव प्रपञ्चयति— विरुद्धं चेति । इदंशब्दार्थमेव विशदयति— नित्येति । अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् । स एवेति । यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यमिति नियमादित्यर्थः । इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगो न सिध्यतीत्याह— किञ्चेति । काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च योग्यत्वात्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत्काम्यफलस्यापि भुक्तत्वसम्भाविति हेतुमाह— तत्तन्त्रत्वादिति ।

१ शां. भा.— अथ काम्याग्निहोत्रादिकलमन्यदेव, स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति, दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते । किञ्चान्यत्— अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलम् । भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशसने चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः नित्यानाम्, काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यतायाधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम् ।

२ आ. शां. व्या.— नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौगपदेऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुत्वादिति वाक्येन— अथेति । काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखाद्विभक्तं चेत्तर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखं च मिथो भिन्नं स्यादित्याह— तदनुष्ठानेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराकरोति— न चेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति— न हीति । आत्मज्ञानवद्भिहोत्रादीनां मोक्षे शास्त्रान्वयो नेत्यत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह— किञ्चान्यदिति । तदेव कारणं विवृणोति— अविहितमिति । यत्कर्म सर्वानभोजनादि तत्र शास्त्रेण विहितं निषिद्धं वा, तदनन्तरफलं तथाऽनुभवादित्यर्थः । शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलम्, आनन्तर्यस्याचोदितत्वात्, अतो ज्ञाने दृष्टफले नादृष्टफलं कर्म सहकारि भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म प्रवृत्तिप्रयमिति विव-

क्षित्वाऽऽह— न स्त्विति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये स्वर्गादीनानन्तरमनुपलब्धिविरुध्येत तत्तत्तेष्वदृष्टेऽपि तथाविधफलपक्षेया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह— तदेति । किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्टं फलं तेषामेव काम्यानां तादृशफलं, न च हेतुं विनाऽयं विभागो भावीत्याह— अग्निहोत्रादीनामिति । फलकामित्वमात्रेणेति । न स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च काम्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषामनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयो न फलान्तरमस्ति, तेषामेव काम्यानामज्ञायाधिक्याभावेऽपि फलकामित्वमधिकारिण्यस्तीत्येतान्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्यर्थं विभागो न प्रमाणवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.— तस्माच्च न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विधैव शुभस्याशुमस्य वा क्षयकारणमशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकाम-

वीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंख्यासपूर्विका ज्ञान-
निष्ठा । ' उभौ तौ न विजानीतः ' [२।१९] ' वेदाविनाशिनं नित्यम् ' [२।२१] ' ज्ञानयोगेन
साहचर्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' [३।३] ' अज्ञानां कर्मसंज्ञिनां ' [३।३६] ' तत्त्ववितु ... गुणा
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ' [३।२८] ' सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते ' [५।१३]
' नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ' [५।८] अर्थादज्ञः करोमीति । ' आरुरुक्षोः कर्म
कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् ' [६।४] उदारास्त्रयोऽप्यज्ञाः ' ज्ञानी त्वामैव मे मतम् '
[७।१८] अज्ञाः कर्मिणः ' गतागतं कामकामा लभन्ते ' [९।३१] ' अनन्याश्रित्यन्तो मां
नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पमष्टुपासते ' [९।२२] ' ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुपयान्ति ते ' [१०।१०] अर्थात्तु कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ।

२ आ. शां. व्या. — उक्तविभागयोगे फलितमाह—
तस्मान्निति । काम्यप्रवृत्त्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वे
दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगात् तादृशेनाऽऽत्मविशैवाभ्युपगन्तव्ये-
त्याह— अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं
चेदशेषतस्तर्हि तस्य क्षयकारणं विद्येत्युपपद्यते, न तु सर्वं
कर्माविद्यापूर्वकमिति शिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति ।
तत्र दिशब्दयोर्द्विधां युक्तिं दर्शयति— तथेति । इतथाविद्व-
द्विषयं कर्मत्याह— अविद्वदिति । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वय-
मित्यत्र वाक्योपक्रममनुकूल्यश्चात्मनि कर्तृत्वं कर्मत्वं चाऽऽरो-
पयत्र जानात्वात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शित-
मित्याह— उभाविति । आत्मानं याथातथ्येन जानन्
कर्तृत्वादिद्विधां भवतीति ज्ञातवा कर्मसंख्यासे ज्ञानवतोऽधिका-
रित्वं सुमितमित्याह— वेदेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन
योद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह— ज्ञानेति । ' न बुद्धिमेदं
जनयेदज्ञानां ' [३।२६] इत्यत्र बाधियामूलत्वं कर्मणः
सुचयता कर्मनिष्ठाऽविद्वद्विषयाऽमुषोदितेत्याह— अज्ञानामि-

ति । यदुक्तं विद्वद्विषया संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठेति तत्र ' तत्त्व-
वितु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ' [३।२८] इत्यादि
वाक्यसुसादरति— तत्त्ववित्चित्ति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—
सर्वेति । विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यैव पात्रमिकं वाक्यान्तर-
माह— नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति— अज्ञ इति ।
मन्यत इति सम्बन्धः । अज्ञस्य चित्तशुद्धयर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य
कर्मसंख्यासो ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र वाक्यान्तरमाह— आरुरुक्षो-
रिति । यथोक्ते विभागे साप्तमिकं वाक्यमनुगुणमित्याह—
उदारा इति । ' एवं प्रयोधर्म ' इत्यादि नावमिकं [२९]
वाक्यमविद्वद्विषयं कर्मैत्यत्र प्रमाणयति— अज्ञा इति ।
विदुषः संख्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठस्यैव नावमिकं वाक्यान्तर-
माह— अनन्या इति । सामित्येतद्व्यापक्ये— यथोक्तमिति ।
' तेषां सततबुक्तानां ' [१०] इत्यादि द्वावमिकं वाक्यं
तत्रैव प्रमाणयति— ददामीति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिनि-
र्देशादितरेषां तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थे सिद्धमर्थमाह— अर्थादिति ।

१ शां. भा. — भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागा-
वसानसाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' इत्याद्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः
[१२।१३—२०] क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चेतुःसर्वकर्मसंख्यासिना-
मामैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्पां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिर्दिष्टकर्मफलत्रयं
परमहंसपरित्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति; भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणा-
मसंख्यामिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणो-
ऽसिद्धमिति चेत्, न; ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाप्यविद्यावत् एव भवति ।

२ आ. शां. व्या. — ननु भगवत्कर्मकारिणां युक्तम-
त्वात् कर्मिणोऽपि भगवन्तं यान्तीत्याशङ्क्याऽऽह— भगव-
द्विति । ' ये भक्तमहन्त ' [१।५५] इत्यादिन्यायेन
भगवत्कर्मकारिणस्ते यद्यपि युक्तमास्तथापि कर्मिणोऽज्ञाः
सन्तो न भगवन्तं सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामज्ञत्वे गमकं
दर्शयति— उत्तरात्तरिति । चित्तवसाधनमारभ्य फलत्याग-
पर्यन्तं पाठकर्मोत्तरोत्तरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थस्य

भगवत्कर्मकारित्वाविधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञत्वं विज्ञाति-
त्यर्थः । ' ये त्वक्षरमनिर्देश्य ' [१२।३] इत्यादिवाक्या-
वध्मेन विद्वद्विषयत्वं संख्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठया निर्धारयति—
अनिर्देश्येति । उक्तसाधनास्तेन ते संख्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठया
मधिक्येरेविति शेषः । किञ्च त्रयोदशे या नि ' अमा-
नित्वादीनि ' [८-१२] चतुर्दशे च ' प्रकाशं च प्रवृत्ति
च ' [२२-२६] इत्यादीनि या नि पञ्चदशे च या नि

असत्त्वादीनि [श्लो. ३; ५] उक्तानि तैः सर्वैः साधनैः ग्रहिता भवन्त्यनिर्देश्यास्तोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्रियेरनिष्ठाह— श्लेष्टेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठमिष्टं मिथमिति विविधं कर्मफलं न भवति, किन्तु सुखिरवः कर्मनिष्ठानां तु श्रिविधं कर्मफलं, न सुखिरिति ।

शास्त्रार्थविभागमभित्रेतुमुपदर्शित—अधिष्ठानादीति । यदुक्तमविद्याकामधीर्त्वं भवै कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणः, अविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति—अविद्येति । दृष्टान्तेन स्यात्ते—नेति । तत्राभिमतां प्रतिज्ञां विभजते—यद्यपीति ।

१ शां. भा.—यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अनर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वयीति । [देह—] व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत्, न; चलनात्मकस्य कर्मणोऽज्ञातकर्तृकस्य 'अहं करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, न मिथ्येति चेत्, न; तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, यथाऽऽत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्र नामासि' [तै. सं. २।१।१+कौ. उ. २।१।१] इति । लोके चापि 'मम प्राण एवायं गौः' इति तद्वत् ।

२ आ. शां. व्या.—उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मेत्यत्र हेतुमाह—अन्यथेति । दार्ष्टान्तिकं शृङ्गाति—तथेति । तान्यप्यविद्यादिमतो भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेषितव्यमित्यर्थः । पारलौकिककर्मसु देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगात् तेषामविद्यापूर्वकतेति शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावात्मिष्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमिति परिहरति—नेत्यादिना । कर्मणश्चलनात्मकत्वात्तस्मात्तत्कर्तृकत्वं, तस्य निष्क्रियत्वात्; देहादिसङ्घातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं कर्म युक्तं, तथापि सङ्घातेऽहमभिमानद्वाराऽहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीर्पूर्वका कर्मणि प्रवृत्तिः ।

देहा, तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं देहादिसङ्घातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति—देहादीति । अहमिष्यो गौणत्वे तत्पूर्वकर्मद्वयपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थाभावात्तद्विरुध्यं हेतुत्वेषणं न स्यादिति दूषयति—नेति । एतदेव प्रपञ्चमादौ बोधं प्रपञ्चयति—आत्मीय इति । तत्र श्रुत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तमाह—यथेति । दक्षितधृतैरात्मीये पुत्रेऽहमप्रत्ययो गौणो यथा सङ्घातेऽज्यात्मीयेऽहमप्रत्ययस्तथा युक्त इत्यर्थः । भेदधीर्पूर्वकत्वं गौणमिष्यो लोके प्रसिद्धमित्याह—लोके चेति । लोकदेवदुष्टोरोनाऽऽत्मीये सङ्घातेऽहमपीति गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ।

१ शां. भा.—नैवायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वाद्भूतोपमाशब्देन । यथा 'सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवकः' इति सिंह इवाग्निरिव कौटिल्यैर्ज्ञानादिसामान्यवत्त्वादेवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यमधिकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते; मिथ्याप्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति 'नैव सिंहो देवदत्तः स्यात्' 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहमप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च कौटिल्येन वा मुख्यसिंहाग्नयोः कार्यं किञ्चित्क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् । स्तुयमानौ च जानीतः 'नाहं सिंहः' 'नाहमग्निः' इति । 'न हि सिंहस्य कर्म ममाग्रे' इति तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मनः' इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात्, 'न पुनरहं कर्ता, मम कर्म' इति ।

२ आ. शां. व्या.—मिथ्याविषयोऽपि भेदधीर्पूर्वकत्वसम्भवादात्मीये सङ्घातेऽहमिष्यो मिथ्यात्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—नैवायमिति । भेदधीर्पूर्वकत्वाभावे कथं मिथ्याधीरुच्येति ? इत्याशङ्क्याऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठानारोप्ययोर्विषयाग्रहात्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । देहादावहमिष्यो गौणतेति बोधे विवृते तत्कार्येष्वपि इत्यादिपरिहारं विवृणोति—नेत्यादिना । हेतुभागं विभजते—यथेति । 'सिंहो देवदत्तः'

इति वाक्यं 'देवदत्तः सिंह इव' इत्युपमया देवदत्तं कौटिल्यधिकरणं स्तोतुं प्रवृत्तं; 'अग्निर्माणवकः' इत्यपि वाक्यं 'माणवकोऽग्निः' इत्येतुपमया माणवकस्य पैज्ञानाधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव; न तथा 'मनुष्योऽहं' इति वाक्यस्याधिकरणस्तुत्यर्थता भातीत्यर्थः । देवदत्तमाणवकयोरेधिकरणत्वं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—कौटिल्येति । किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्ययं च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिदेवदत्ते साध्यते, नापि

माणवके किञ्चिदधिकार्यं; मिथ्याधीकार्यं त्वनर्थमात्माऽनुभवति, अतो न देहादावहन्धीर्गौणीत्याह— न त्विति । इतोऽपि देहादौ नाहन्धीर्गौणीत्याह— गौणेति । यो देवदत्तो माणवको वा गोण्या धियो विषयस्तं परः ' नैव सिंहा नायमसिः ' इति जानाति, नैवमविद्वानात्मनः सङ्घातस्य च सत्यपि भेदे सङ्घातस्यानात्मत्वं प्रत्येति; अतो न सङ्घातेऽहंशब्द-प्रत्ययौ गौणावित्यर्थः । सङ्घाते तयोर्गौणत्वे दोषान्तरं समुच्चिनोति— तथेति । तथा सत्यात्मनि कर्तृत्वादिति भासासिद्धिरिति शेषः । गौणेन कृतं न मुख्येन कृतमित्युदा-

हरणेन स्फुटयति— न हीति । यद्यपि देवदत्तमाणवकभ्यां कृतं कार्यं मुख्यभ्यां सिंहाभिभ्यां न क्रियते, तथापि देवदत्तगतकौर्येण मुख्यसिंहस्य माणवकमिष्टपैङ्गल्येन सुख्याग्नेरिव च सङ्घातगतेनापि जडत्वेनाऽऽत्मनो मुख्यस्य किञ्चिद्वैक्यं कृतं भविष्यतीत्यासङ्ख्याऽहं— न चेति । देहादावहन्धियो गौणत्वायोगे हेत्वन्तरमाह— स्तूयमानाविति । देवदत्तमाणवकयोः सिंहाभिभ्यां भेदधीपूर्वकं तथापारस्वभावभाववीवदात्मनोऽपि मुख्यस्य सङ्घाताद्देवधीप्रादा तदीयव्यापारादित्य-मात्मनि दृष्टं स्यादित्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति— न पुनरिति ।

१ शां. भा.— यच्चाहुः ' आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोति ' इति, न; तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छा-प्रयत्नादयः । यथाऽस्मिज्जन्मनि देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च, तथाऽस्तीतेऽस्तीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽस्तीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्म-संख्यासात् ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम्, अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य; तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः । देहादिसङ्घात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्घातेऽहन्धियो मिथ्याधीत्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्वं, किन्त्वात्मीयैर्बौनेच्छाप्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमुपवदति— यच्चेति । ज्ञानादिकृत-मपि कर्तृत्वं मिथ्याधीकृतमेव ज्ञानादीनां मिथ्याधीकार्यत्वादिति दृषयति— न; तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति— मिथ्येति । मिथ्याज्ञानं निमित्तं कृत्वा किञ्चिद्विदं किञ्चिदनिष्ट-मिथ्यारोप्य तद्गाराऽनुभूते तस्मिन् प्रेक्षाजिहासाभ्यां क्रियां निर्वर्त्य तथेष्टमनिष्टं च फलं मुस्त्या तेन संस्कारेण तत्पूर्वकाः स्मृत्यादयः स्वात्मनि क्रियां कुर्वन्तीति युक्तं कर्तृत्वस्य

मिथ्यात्वमित्यर्थः । अतीतानागतजन्मनोरिव वर्तमानेऽपि जन्मनि कर्तृत्वादिसंसारस्य वस्तुत्वमासङ्ख्याऽहं— यथेति । विमतौ कालावविद्याकृतसंसारवन्तौ कालत्वात्, वर्तमानकाल-वदित्यर्थः । संसारस्याविद्याकृतत्वे कलितमाह— ततश्चेति । तस्याऽऽविद्यत्वेन विद्यापोहत्वात् हेत्वन्तरमाह— अविद्येति । कुतोऽस्याविकृतत्वं धर्माधर्मैकतत्त्वसम्भावित्यासङ्ख्याऽहं— देहादौति । आत्मनो धर्मादिकर्तृत्वस्याऽऽविद्यत्वाभावाद्यं विना कर्मिणा देहाभिमानः सम्भवति, अतथाऽऽत्मनः सङ्घाते-ऽहमभिमानस्याऽविद्या विद्यमानतेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— न हि लोके ' गवादिभ्योऽप्योऽहं, मत्तश्चान्ये गवादयः ' इति जानंस्तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणीं पुरुषत्रिज्ञानवदविवेकतो देहादिसङ्घाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं, न विवेकतो जानन् । यस्तु ' आत्मा वै पुत्रनामासि ' [तै.सं. २।११ कौ.उ. २।११] इति पुत्रेऽहमप्रत्ययः, स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽत्मना भोजनादिवपरमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं, गौणसिंहाग्रिम्यां मुख्यसिंहाग्रिकार्यवत् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो देहाद्यभिमानस्याऽविद्य-कत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयन् व्यतिरेकं दर्शयति— न हीति । अन्ययं दर्शयन्व्यतिरेकमुपवदति— अजानञ्चिति । पुत्रे पितुरहन्धीवदात्मीये देहादावहन्धीर्गौणीत्युक्तमुपवदति— यस्त्विति । तत्र दृष्टान्तपुत्रेर्गौणात्मविषयत्वमुक्तमज्ञीकरोति— न त्विति । तर्हि देहादावपि तथैव स्वकीये स्यादहन्धीर्गौणी-त्यासङ्ख्याऽहं— गौणेनेति । न हि स्वकीयेन पुत्रादिना

गौणात्मना पितृभोजनादिकार्यं क्रियते; तथा देहादेरपि गौणा-स्मत्त्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो न वास्तवं सिध्यतीत्यर्थः । गौणात्मना मुख्यआत्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्यत्र दृष्टान्त-माह— गौणेति । न हि गौणसिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहस्यैव क्रियते, नापि गौणमिना माणवकेन सुख्याग्रिकायै दाहपाकादिः, तथा देहादिना गौणात्मना सुख्यात्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृत्वादि कर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.— अदृष्टविषयचोदनाप्राप्तापण्यादात्मकतत्त्वं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत्, न; अविद्याकृतात्मकत्वाच्चेष्टम् । न गौणा आत्मनो देहेन्द्रियादयः । कथं तर्हि ? मिथ्याप्रत्ययेनैवा-

सङ्गस्याऽऽत्मनः सङ्गत्वात्त्वमापाद्यते, तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ब्रह्मज्ञानकाले बालानां दृश्यते 'दीर्घोऽहं, गौरोऽहं' इति देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययः, न तु विवेकिनां; 'अन्योऽहं देहादिसङ्घातात्' इति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्कृत एव, न गौणः । पृथगृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्रिमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यात्, नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः ।

२ आ. शां. व्या.— स्वर्गकामादिबाक्यप्रामाण्यात्तात्मनो देहाद्यतिरेकज्ञानात्तस्य च केवलस्याकर्तृत्वात्कर्तृक्यं कर्म गौणैरेव देहाद्यात्मनिः सम्पाद्यते, न हि सत्त्वेव श्रौतादिरैकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तमिति चोदयति— अदृष्टेति । न देहादीनामात्मत्वं गौणं, तदीयात्मत्वस्याऽऽविद्यत्वेन मुख्यत्वात्; अतो न गौणात्मभिरात्मकर्तृक्यं कर्म क्रियते, किन्तु मिथ्यात्मभिरिति परिहरति— न; अविद्येति । तदेव विवृण्वन् नवर्थं स्फुटयति— न गौणा इति । कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रथा ? इत्यादिद्वयाविद्याकृतेयादिहेतुं विभजते— कथं

तर्ह्येति । देहादीनामात्मनोमेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यत्रान्वयव्यतिरेकानुदाहरति— तन्नाह इति । लोकेऽन्ये शास्त्रायसंस्कारशून्यानामनुभवं प्रमाणयति— अविवेकिनामिति । व्यतिरेकेऽपि दर्शिते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति— न त्विति । अन्यव्यतिरेकान्मामनुभवानुसारिणां सिद्धमर्थमुपदेहरति— तस्मादिति । तच्छ्रुत एव देहादावहमप्रत्यय इति शेषः । किञ्च व्यवहारसूक्तं भेदग्रहस्य गौणत्वव्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावाच्च देहादावहंशब्दप्रत्ययो गौणावित्याह— पृथगिति ।

१ शां. भा.— यत्तुक्तं— 'श्रुतिप्रामाण्यात्' इति, तच्च; तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणातुल्यत्वे हि विषयेऽभिदोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षादिविषये, अदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहमप्रत्ययस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतिशतमपि 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति, तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं, प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः; न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कल्प्यम् ।

२ आ. शां. व्या.— अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात्कर्तृत्वात्तमनो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहमभिमानस्य गौणत्वेत्युक्तमनुवदति— यस्त्विति । श्रुतिप्रामाण्यस्याज्ञातार्थविषयत्वात्तन्मानान्तरं सिद्धं व्यतिरेकात्मनि चोदनाप्रामाण्याभावाच्च तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य गौणत्वेत्युक्तमाह— न, तदिति । श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति— प्रत्यक्षादिति । अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थितेर्न ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह— अदृष्टेति । अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धबोधिनः शास्त्रस्यातिरिक्तान्तर्योदासीन्ये फलितमाह— तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहादि-

सङ्घातेऽहमप्रत्ययस्तस्येति यावत् । अन्यविषयत्वाच्चोदनाया नातिरिक्तमविषयत्वेत्युक्तं, इदानीं तद्विषयत्वात्कीकारेऽपि न तस्मिन् बोद्धुं शक्यं, प्रत्यक्षविरोधादित्याह— न हीति । अपौरुषेयायाः श्रुतेरसम्भावितदोषाया यानान्तरविरोधेऽपि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमिलक्षिन्नेत्याऽहं— यदीति । स्वार्थं बोधयन्त्याः श्रुतेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थादित्वे तत्परिहाराय विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकर्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरित्याह— तथाऽपीति । अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पना न युक्तेति व्याकृत्याह— न त्विति ।

१ शां. भा.— कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृत्वात्कर्तृभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत्, न; ब्रह्मविद्यायामर्थवचोपपत्तेः । कर्मविधिश्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत्, न; बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो बाध्यते, तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतित्वं कदाचित्केनचित्कथञ्चिदपि बाधितुं शक्या, फलाव्यतिरेकावगतेः; यथाऽग्निरुष्णः प्रकाशयेति । न चैवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोचरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात् यथार्थवादानां विधिशेषाणाम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पथआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः, प्रागात्मज्ञानदेहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ।

२ आ. शां. व्या.— अविव्यावत्कर्तृकं कर्मेति त्वयोपग-
मादुपपन्नायां विद्यायामविव्याभावे तदधीनकर्तृभावान्तरणे
कार्यमुत्पन्नानिदौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिराधो-
ऽस्यादिति शङ्कते— **कर्मण** इति । कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात्पूर्वं
व्यावहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि सम्भवद्ब्रह्म-
काण्डश्रुतेस्तत्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वाना-
ध्ययनविधिविरोध इति परिहरति— **न**; ब्रह्मेति । कर्मकाण्ड-
श्रुतेस्तत्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डश्रुतेरपि तदसिद्धिरविशेषा-
दिति शङ्कते— **कर्मेति** । उत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया वाचका-
भावेन प्रमाणत्वात्तद्वैतश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति दृश्यति—
न; बाधकैः । ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साध-
यति— **यथेति** । देहादिसङ्गततदवित्युपपत्तिः । लौकिकावगतेरिवा-
ऽऽत्मावगतेरपि फलव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति— **यथे-**
ति । फलमज्ञाननिवृत्तिः कर्मविधियुतिवदित्युक्तं दृष्टान्तं विघट-
यति— **न** चेति । अनादिकालप्रवृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तीनां
प्रतिबन्धेन यागाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिः ।

तज्जननं च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तिमुत्पादयति,
तथा न कर्मविधिश्रुतीनां पारम्पर्येण प्रत्यगात्मज्ञानार्थत्वात्ता-
त्त्विकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वाद्भूमा-
भासवदप्रामाण्यमिति चेत्, नेत्याह— **मिथ्यात्वेऽपीति** ।
स्वरूपेणासत्यत्वेऽपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्त-
माह— **यथेति** । मन्त्रार्थवादेतिहासपारणानां श्रुतेर्मेयं प्रामा-
ण्याभावेऽपि शेषविष्यनुसारेण प्रामाण्यवस्तुतत्वेऽपि श्रुतेः
स्वरूपेणासत्त्वाद्या विषयसत्यतया सत्यत्वे प्रामाण्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । वाक्यस्य शेषविष्यनुसारेण प्रामाण्यं नालौकिक-
मित्याह— **छोकेऽपीति** । कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तरीत्या परम्प-
रया प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—
प्रकारान्तरेति । आत्मज्ञानोदयात्प्रगवस्था प्रकारान्तरं, तत्र
स्थितानां कर्मश्रुतीनामज्ञातसम्बन्धबोधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्य-
मिष्टमित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह— **प्रागिति** ।

१. शां. भा.— यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमन्त्रेण करोति, तदेव च मुख्यं
कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेव
जितः पराजितश्चेति । तथा सेनापतिर्वाचैव करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः,
यथा ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्, तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् । यथा
च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वाद्वाप्युत्तस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ।

२ आ. शां. व्या.— प्रातीतिकर्तृत्वस्याऽविश्वत्वेऽपि
श्रुतिप्रामाण्यमप्रत्युहमित्युक्तं, सम्प्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण
पारमार्थिकत्वमुत्थापयति— **यस्त्विति** । स्वव्यापाराभावे
सन्निधिमन्त्रेण कृतो मुख्यं कर्तृत्वं ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—
यथेति । स्वयमयुध्यमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वं ? इत्याशङ्क्य
प्रसिद्धिद्वारादित्याह— **जित इति** । कायिकव्यापाराभावेऽपि

कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह— **सेनापतिरिति** । तस्यापि
फलवत्त्वं राजवद्विशिष्टमित्याह— **क्रियेति** । अन्यकर्तृणां
अन्यस्य सन्निहितस्य मुख्यं कर्तृत्वं वैदिकमुदाहरणमाह—
यथा चेति । कथमृत्विजां कर्म यजमानस्य ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— **तत्फलस्येति** । स्वव्यापारादृते सन्निधेरव्याप-
व्यापारहेतोर्मध्यकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह— **यथा चेति** ।

१ शां. भा.— तदसत्, अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न; राज-
प्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापाराणापि युध्यते, योधानां योधयितृत्वेन
धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन
दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारे यः स गौण इत्यवगम्यते ।
यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं
मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन, न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते ।
तस्मात्सन्निधिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात्,
न गौणेन मुख्यं कार्यं निवर्त्यते ।

२ आ. शां. व्या.— क्रियां कुर्वत्कारणं कारकमित्य-
न्तीकारविरोधानैतदिति दृश्यति— **तदसदिति** । कारक-
विशेषविषयत्वेनाहोकारोपपत्तिरिति शङ्कते— **कारकमिति** ।
स्वव्यापारमन्त्रेण न किञ्चिदपि कारकमिति परिहरति— **न**;

राजेति । दर्शनमेव विशदयति— **राजेति** । यथा राजो
युद्धे योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं, तथा फलभोगे-
ऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह— **तथेति** । यदुक्तमित्य-
र्थं यजमानस्येति तत्राऽऽह— **यजमानस्यापीति** ।

स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते क्लृप्तमाह— तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति— यदीति । तर्हि सन्निधानादेव मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति, नेत्याह— न तथेति । राजादीनां स्वव्यापारावन्ते पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह— तस्मादिति ।

ति । राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादि-फलवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह— तथा चेति । तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति— नेति ।

१ शां. भा.— तस्मादसद्वैततद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः, न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्य-कर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति— तस्मादिति । कथं तर्हि त्वयाऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं ? न हि बुद्धेस्तदिष्टं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [प्र. सू. २।३।१३] इति न्यायात्तस्मादहं भ्रान्तीति । कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—

यथेति । मिथ्याज्ञानकृततामसि कर्तृत्वादीसत्र व्यतिरेकं दर्शयति— व चेति । उक्तव्यतिरेकफलं कथयति— तस्मादिति । संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति— इति सम्यगिति ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगज्ञानयोगमक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयससाधनभूतान् मदा-राधनत्वेन अतिमात्रप्रतीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चातुसन्धत्स्व; एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्यक्कीर्तितः' [१८।४] इत्यारभ्य 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः' [१८।९] 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' [१८।११] इत्यव्यायादौ सुहृदमुपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— एवं विस्तरेण सङ्ग्रेह्यं चोक्तानां कर्म-योगादीनां त्रयाणां साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुद्धृत्य तत एव 'मामेवैष्यसि' [१८।६६] इत्युक्तेष्टप्राप्तेः प्रति-बन्धकीभूतानिष्ठानां निवृत्तिरुच्यते— 'सर्वधर्मान्' इति श्लोकेन । तदाह— कर्मयोगेत्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृत-त्रिकमविशेषाद्ब्रूयते । कर्मयोगादीनां धृतिसाधनत्वलक्षणधर्म-शब्दाच्चत्यमाह— परमनिश्चयेयससाधनभूतानिति । यथायोगं परम्परया साक्षाच्चैति शेषः । तत्साधकत्वप्रशेजक-माह— मदा-राधनत्वेनेति । त्रिविधैवमुख्यहेतुमाह— अति-मात्रप्रतीयेति । 'सपेच्छसि त्यागं कुरु' [१८।६३] इति पूर्वोक्तोपजीवनेनाऽऽह— यथाधिकारं कुर्वाण इति । क्रमा-त्सर्वं ह्यस्यानुष्ठेयं स्यादिति च भावः । कुर्वाण एवेत्यनेन स्वरूपस्यागादिपक्षास्तामसत्वादिभिर्मिथ्या इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविभक्तितमाह— उक्तरीत्येति । अध्यायारम्भ-विशेषितप्रकारेणेत्यर्थः । फलकर्मकर्तृत्वादिरित्यागेनेति कर्मयोगः स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्वर्यादि-फलान्तरं त्याज्यमेव; मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषि-भगवच्छेषत्वविधिया स्वशेषताधीः परिहाया । आदिशब्देन कण्टुकभूतेन्द्रादीनामाराधकत्वाभिमानः संगृहीतः । कर्मणि कर्तृत्वं स्वकीयताशुद्धिदिगन्धन संगृह्यते । परित्यागेन परित्यज्येति विशेषेण सामान्यालच्छेदः । अन्यत्र स्वात्मनि कर्तृत्वं, ततोऽन्यस्मिन्निर्मादाद्युपात्यत्वं, तदुभयान्यस्मिन्

स्वर्गादौ प्राप्यत्वं, तेभ्यो व्यतिरिक्ते कर्मणि उपात्यत्वं चाभि-मत्य धनवीर्यदेवान्ताः प्रवर्तते; न तथा त्वयाऽऽनुषेयम्; एतत्सर्वमेकस्मिन्मय्यनुसन्धत्स्वेति 'मामेकं शरणं ब्रज' इत्य-स्याभिप्रायः; तदाह— मामेकमेवेत्यादिना । अत्र कर्तृत्वा-दिषु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायः एकोपाधिना शरणशब्दाच्च 'त्वासम्भवात्कर्तृत्वादिकं 'मामेकम्' इत्यनेनाभिप्रेतमनुदितम् । 'उपायम्' इति तु शरणशब्दाधीनः । कर्तारं कर्तुः प्रयोजक-तयाऽन्तर्यामिन्त्वेन, अनुपमन्तया च अवस्थितमित्यर्थः । तदनुसन्धानात्स्वकर्तृत्वाभिमानत्यागः । कर्मणां देवतान्त-शेषत्वस्वशेषत्वधर्माद्युपायार्थमाह— आराध्यमिति । 'अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च' [१२।४] 'स्वकर्मणा तमव्यर्ज्य' [१८।४६] इत्यादिकं श्रुत्वा । प्राप्यम् साक्षात्परम्परया चेति शेषः । ते स्वर्गादिकल्यार्थः । त्रिविधत्यागार्थमनूदित-माकारत्रयमुक्तम्; अत्र शरणशब्देन विधित्सितमाह— उपाय-मिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रीतः कर्म ददातीति प्रागेव निर्णीतम् । स्वसाध्यनभरसङ्गोपासनधात्वर्थेषु कालान्तरमाधिकलसाधनत्वबुद्धिं परित्यज्य सिद्धे स्यादिति सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदात्वादि-गुणशालिनि सकलशास्त्रार्थसमाराध्ये फलप्रदत्वमुपसन्धत्तेचेति स्वकृत्यागादिपक्षे प्रकरणैवैष्यमाह— एष एवेति । सुहृद-मुपपादितमिति— अयमभिप्रायः— एतच्छ्रौकापाप्रतीत्या कृत्युक्तिमिष यथा वर्णाश्रमधर्मैस्वरूपत्यागादिपक्षो नोपेति, तथोपपादितम्— इति ।

३ रा. भा.—‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि’ एवं वर्तमानं त्वं मत्प्राप्तिविरोधिभ्योऽनादिकालसञ्चितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि; माशुचः शोकं वा कृथाः । अथवा सर्वपापविनिर्मुक्त्यर्थमगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यत्वाद्भक्तियोगस्य तदारम्भविरोधिपापानामानन्त्याच्च तत्प्रायश्चित्तरूपेभ्यः अपरिमितकालकृतैस्तेषां दुस्तरतया आत्मनो भक्तियोगारम्भानर्हतामालोच्य शोचतोऽर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीमगवानुवाच— ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति ।

४ वे. ता. चं.—अहम् उक्तप्रकारेणाश्रितः फलप्रदा-
नौपयिकसर्वज्ञसर्वशक्तित्वपरमकारुणिकत्वादियुगमणविशिष्ट
इति भावः । अनुष्ठितोपायवस्थाविशेषविषयोऽत्र ‘त्वा’ इति
निर्देश इत्याह— एवं वर्तमानमिति । अन्यवहितोपायस्यापि
सर्वधर्मशब्देनोपादानात् ‘मामेवैष्यसि’ [१८६५] इत्यनन्तरौ-
त्वाच्च मत्प्राप्तिविरोधिभ्य इत्युक्तम् । अत्र प्रतिबन्धनिवृत्ति-
र्येवोपायगम्या, भगवत्प्राप्तिस्तु स्वरूपाविर्भावलक्षणा स्वत एव
स्यादित्यभिप्रायः । अत्र सर्वशब्दविचक्षितमाह अनादि-
कालेत्यादिना । ननु त्रिष्वपि योगेषु निगदितेषु सर्वगुह्यतमे
च शास्त्रासंघे पुनर्विचिष्य प्रदर्शिते ततोऽप्युपरि श्रयाणां
साधारणानुसन्धानस्य प्राक्प्रपञ्चितस्यैवात्र पुनः प्रतिपादने किं
प्रयोजनं ? नचायमर्थान्तरपरः श्लोकः, अपरतीतः, सङ्ग्रहादिषु
तथाप्युक्तश्च । शास्त्रादावप्युक्तम् । भाष्येऽपि— ‘तस्यैव’
[१९१०] इतिश्लोके परमात्मयासात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्म-
योगात्मयोगमक्तियोगोचरं ‘नवेवाहं जातु माम्’ [१९१२]
इत्याख्यस्य ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’
इत्येतदन्तं वच उवाचेत्यर्थः— इति । अपिवात्र ‘मा शुचः’
इत्येतन्न अर्थमोत्पत्त्यास्थानल्लङ्घितामूलशोकविक्षेपोपार्थः, तस्य पूर्व-
मेव निश्चेषलालितत्वात्; अतो यथा ‘मा शुचः सम्पदं
देवीमभिजातोऽसि’ [१९१६] इत्याख्यवहितप्रस्तुतोपाधिक-
शोकाभ्योदनायैव, तथाऽप्राप्यति युक्तम् । न तु सूक्ष्मधियः
क्षत्रियस्य धार्मिकप्रेसरस्यार्जुनस्य सर्वज्ञप्रदर्शितेवृषायेज्यज्ञाना-

दनर्हत्वात्प्रधानांशानिबध्याद्वा शोकोऽयम् । फलसंशयोऽपि
‘मामेवैष्यसि’ इत्यादिना निश्चेषमिहितः ।

अतः परिशेषार्होपाकालेनैरन्तर्यादरेखनीयोपायदौर्ध्वयात्
फलविलम्बाद्वा शोकोऽयं सम्भवदिति तथाविधशोकप्रसन्न-
परिणामेन श्लोकेन भवितव्यमित्युक्तार्थान्तराकृत्यैव न स्वार्थ-
त्वागशब्दार्थमर्थान्तरमाह— अथवेति । अत्र सर्वपाप-
विनिर्मुक्त्युपायवितेविसर्वविषयम् । पापनिर्वाहस्यार्थ-
मगवत्प्रियस्य । ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते’
[पां. गी ४०] इति श्रुत्येते । ‘विद्यायुगेन शोचिन्ने दृगं
भक्तिर्निर्वायते’ इत्याद्यनुसन्धानेनाऽह— नन्दाख्यविरोधि-
पापानामानन्त्यादिति । ‘जन्मान्तरमहत्तु’ [पां. गी.
४०] इत्याद्यनुसारेण परिमितकालकृतैरिति पाठे विलम्बा-
क्षमत्वं सूचितम् । अपरिमितकालकृतैरिति पाठे तु अपि-
शब्दोऽप्याहर्तव्यः । तेनोपायस्य दुस्सम्पादत्वव्यञ्जनम् ।
शोकमपनुदस्ति शोकापनोदनाद्येत्यर्थः । ‘सम्पना भय
मङ्कतः’ [१८६५] इति पूर्वश्लोके भक्तियोगस्य प्रकृत-
त्वात्तदारम्भविरोधित्वेन शोकनिमित्तपापविषयोऽत्र सर्वपाप-
शब्दः । तत्तत्कारणयोग्योक्तमगवत्प्रियः सर्वधर्मशब्दः यस्मै-
तत्सङ्ग्रहशसनं ‘‘ धर्मेण पापमपनुदति ’’ [सहजाना. १७६]
इति । बहुवचनेन सर्वशब्देन च वैविध्यमानन्तर्यं च पापेषु
धर्मेषु च व्यज्यते ।

३ रा. भा.— भक्तियोगारम्भविरोधनादिकालसञ्चितानान्ताविधानान्तर्वापानुगुणान् तत्तत्प्राय-
श्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकृष्माण्डवैश्वानरप्राजापत्यव्रातपतिपवित्रेश्चित्रवृद्धप्रियोमादिकान् नानावि-
धाननन्तांस्त्वया परिमितकालवर्तिना दुरुनुष्ठानान् सर्वान् धर्मान् परित्यज्य भक्तियोगारम्भसिद्धये मामेकं
परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व ।

४ वे. ता. चं.—तदिदमाह— भक्तियोगारम्भ-
विरोधीत्यादिना । कृच्छ्रचान्द्रायणेत्यादिना सम्प्रतिपन्न-
पापनिर्बन्धोदाहरणम् । अग्निष्टोमाद्योऽपि नियोगोप-
वर्त्तने अनेकफलसाधका इति प्रागेवोक्तम् । आदिशब्देन कर्म-
योगावान्तरभेदतया ‘देवसेवापरे यज्ञम्’ [४१२६] इत्या-
दिभिः प्राक्प्रपञ्चितानामनुक्तानां च ग्रहणम् । एवं ज्ञानयोगो-
ऽप्यादिशब्देन सङ्गृहीतः, तस्यापि भक्तियोगारम्भविरोधिपाप-
निर्बन्धत्वेन प्रागेव प्रपञ्चनात् । परिमितकालवर्तिनेत्येक-
शरीरभिप्रायः । अतिदुष्करातुष्टानमूलकजन्मसंसिद्धिदाय-
त्वनिश्चयादेव ह्यस्य श्लोकः । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इति

स्वरूपस्थाग एवास्यां योजनायाम् । न च तावता भित्तयनाम-
क्तिकलपप्रसङ्गः, दुरुनुष्ठानप्रायश्चित्तादिविषयत्वोक्तेः । तुल्य-
न्यायतया तु नित्यनैमित्तिकेष्वपि यानि दुरुनुष्ठानानि, तत्रैव
स्यात्, शक्यमधिकृत्यैव शास्त्रप्रकृतेः, अशक्यत्वाकरणे दोषा-
भावात् अनुकल्पमात्रशक्तौ च तस्यैवानुष्ठेयत्वात्, इह च
सुख्याशक्तस्य सर्वप्रकारसुख्यानुकल्पतया एकस्यैव भगवत्प-
दनस्य विधानाच्छक्ताशक्ताधिकारिभेदाच्च सुख्यानुकल्पभ्यो-
स्वर्ग फलाविशेषोपायः । अत एव सुखवृत्तिकल्पानुपपत्ति-
प्रसङ्गाभावात्; यथा ‘प्रणवं वा त्रिरभ्यस्तस्मैर्गन्धा विष्णु-
मन्ययम्’ इति । यथा च ‘मान्त्रं भौमं तथाऽऽम्यं वायव्यं

‘सर्वधर्मान् परित्यज्य’ इत्यनेन सर्वकर्मस्वरूपसंन्यासविधिः । इति, इदमन्यथायारम्भोक्ततामस्त्यागस्योक्तकरणम् । एतन्निराकरणायैव सात्त्विकस्यागोऽत्र भाष्ये (रा.) दर्शितः । ननु कर्माधिकृत्येष्वेवायं सात्त्विकराजसतामसरूपस्यागविकल्पः, सर्वकर्मसंन्यासिनां तत्त्वविदां मोहदुःखमूलस्यागसम्भवात् ; सात्त्विकस्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्येवोच्यते इति तत्रैवास्मान्निर्वाच्यातमिति चेत्, तदसत् ; सामान्यतस्त्यागसंन्यासरूपविषयत्वात्प्रश्नस्योक्तस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते, ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनैमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रागेव दूषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायासुच्यते— ‘नैव धर्मी न चाधर्मी न चापि हि शुभाशुभी । यः स्यादेकाग्रने लीनस्तृष्णीं किञ्चिदन्विन्यन्’ [४७ + म. भा. १३ प.] इति, ‘ज्ञानं सत्यासलक्षणम्’ (सत्यासमित्येके) [३४।१२] इत्यादि च ।

यच्च श्रीमति भागवते पुराणे— ‘तस्मात्त्वमुदबोत्सृज्य बोधार्तां प्रतिबोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च धोतव्यं धृतमेव च ॥ मोक्षमेव धरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वतप-भावेन यास्यसि ह्यक्तोभयम्’ (मयाऽस्या ह्यक्तोभयः) [१।१३।१४।१५] इति । यच्चान्यत्र ‘त्यज धर्ममधर्मं च त्यज सत्यावृते अपि । उभे सत्यावृते त्यक्त्वा येन खञ्जसि तस्यज’ [म. भा. ११।३२।१४० + सत्यासो. २।१२] इति । एवमीदृशानि वचनानि सात्त्विकत्यागोक्तप्रक्रियैवेव नेतव्यानि । समाधिदशात्तत्पण्डित उ वचनेषु न कश्चिद्विरोधः । ‘खज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यहिस्यात् । उभे सत्यावृते बुद्ध्या यजि परमनिश्चयात्’ [म. भा. ११।३२।१४०] इत्यादिषु च सात्त्विक एव धर्म-त्यागस्तत्तद्वचनोक्त इति पुन्यक्तम् ।

‘मात्रेकम्’ इत्यत्र च निर्विशेषविन्मात्रैक्यादिविबद्धां श्रवणन्तो बाला अपि परिहृसेयुः । भाष्योक्तस्त्वेकशब्दार्थो वचन-स्वास्त्यपूर्वापरशान्तान्तरसङ्गतः । एकशब्दश्चात्यन्तपृथग्भूते-ष्वपि दृश्यते । ‘अपेयाहामिमां हित्वा संश्रियिष्ये निरामयम् । क्षमं मम सद्धानेन नैकत्वमनया सह’ [] इति । तथा ‘क ते रामेण संश्रयः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत्समामः’ [वा. रा. ५।३५।१२] इति प्रश्ने ‘राम-सुग्रीवपरीरेक्यं देव्येवं समजायत’ [वा. रा. ५।३५।११] इत्यादिषु । या तु ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इत्यत्र विरोधि-धर्ममात्रलागविषयत्वेन यादवप्रकाशादीनां योजना ; न तत्रार्थ-विवादः । सर्वधर्मानवश्यकर्णीयानपि परित्यज्येति स्तुतिस्त-योजना तु अपिशब्दाध्याहारादिमित्युक्ता । अनित्यधर्मपरि-त्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणाद्यैर्व्याख्यायामपि नानु-ष्ठानविरोधः ।

अपिचात्रादितः प्रवृत्ति सम्प्रश्रयः— प्रथमे तावदध्याये-ऽर्जुनस्यास्थानश्लेष्टकाहण्यादिभिः शास्त्रोद्ध्वन्तप्रसङ्गेषुनोपसि-पूर्वपक्षबुद्धिप्रशमनाय द्वितीयेनाध्यात्मशान्प्रवृत्तारितमित्ये-तावति सर्वेषामविवादः ।

द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवन्निवारण्य इत्यत्रापि न विप्रतिपत्तिः । श्रीहृदि विषयैः प्रोक्षणवशादादिशान्नाथैरपि हि ॥ एवाराध्यते । स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकरणा-दिबलात्, साक्षाद्भगवद्योगिनश्च ’ योगिनामपि सर्वेषां मद्भूते-मान्तरात्मना ’ [६।४७] इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादयिष्य-माणत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगारब्धोपायांस्तृतीयोः क्रियायोगवृद्धियोगयोः विमर्श इत्येतदपि ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानानां कर्मयोगेन योगि-नाम्’ [३।३३] इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम् । न च ‘दूरेण ह्यवरं कर्म’ [२।४९] इति प्रतिपादनात्तुल्यकक्ष-त्वात्तुपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य तत्प्रकरणनिबन्धाभ्यन्तर्विषय-त्वस्यापनात् । ‘यस्तात्परितरेव स्यात्’ [३।१७] इत्या-दिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयविगुण्यस्य परमात्मनैकतैः पुद्गलस्य कृत्यानुष्ठाने प्रयोजनाभाबोऽस्त्युत्पत्त्यकरणे प्रत्ययायामावश्च प्रति-पाद्यत इति यदुच्यते, तदन्यथुक्तं, “ नावितो दुषरितात् ” [कठो. २।१३] इत्यादिविरोधोपपादनात्, तत एव ‘हत्वा-ऽपि स इमांल्लोकान्’ [१।२।१७] इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्या-श्रोदाहृतस्यान्यविषयस्त्वस्यापनात् । अथ चेत्समाधिदशायां कर्तव्यान्तराभाबोऽस्मिन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः, तदा तु मुक्तदशायामिव विरोधाभावाद्भग्यनुजानीमः । उक्तं च समाधिदशाविषयत्वं षष्ठे तैरेव । तथाहि— ‘यं सत्या-इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।’ [६।२] इति श्लोके ‘समा-धिबेलायामेव कर्मसत्यासः कार्यः, नान्यथेति यावत्’ इत्युक्तम् । ‘वाक्श्रोतुंनयोर्योगम्’ [६।३] इत्यत्र केवं व्यङ्गितं— ‘यस्य वशिनो योगेन सकलकर्मकालो व्याप्तः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तः, नान्यस्य’ इति । एतदेव तृतीययुक्तुर्धर्मपञ्चमेवपि भगवता प्रतिपादितमित्यनुबन्धात्तत्पत्त्यम् । तृतीये तावत् ‘यस्तात्परितरेव स्यात्’ इत्यत्र, चतुर्थेऽपि ‘योग-सध्यस्तकर्मागम्’ [४।४९] इत्यत्र, पञ्चमे च ‘सर्व-कर्माणि मनसा सप्रसत्यासते’ [५।१३] इत्यत्र, तेनात्म-रतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसंन्यासो युक्तः ; तेषामपि लोकविक्षयातानां सर्वलोकादर्शभूतानां चिदुपायानामनुबन्धाभावे-ऽपि लोकानुग्रहायै कर्मयोग एव युक्त इति भगवदभिप्रायो प्राह इति निगमितम् । यत्पुनर्निषिद्धानुष्ठाने प्रत्ययायामावात्त-दकरणे प्रयोजनं नास्तीति, एतनु तत्पदामरस्यथायाम् अप्रसक्तोपन्यासः ।

यत्तु ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ [३।२०] इत्यत्र रामासुपन्याससद्वृत्तान्तानामेव लोके प्रसिद्धत्वादिति, अत्रायमेव मात्र उचितः । यत्वनन्तरं पञ्चान्तरसुक्तम् ‘एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजधेयो विदुः’ [४।२] इति विश्वामित्राज्ञा-मेवायं योगिनां कर्मापरित्यागोपदेशः, नान्येषाम्’ इति, तन्मन्दम्, अन्येषामपि कर्मस्वरूपपरित्यागस्य सर्वत्र दुस्स-त्वात् ; अत एव हि चतुर्थे स्वयमेवोक्तम् । इदं केचित् ‘राज-धेयो विदुः’ इत्यभिधानापूर्वैर्दिग्दर्शनायै निर्दिनार्थं जन-कोपन्यासात्, नवमेऽध्याये ‘राजनिशा राजभुञ्जम्’ [९।२]

इति बन्धमाणात्वाच्च राज्ञामेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः, नान्येषामिति मन्यन्ते; तद्युक्तं, नवमेऽध्याये 'क्षियो वैद्या-स्तथा युद्धास्तेऽपि याति परं योगिम्' [१।१२] इति सर्वाधिकारस्य बन्धमाणात्वात् । तस्मात्प्रदर्शनार्थं राज्ञां प्रवृत्ति-विशेषाद्युपन्यासः, नान्येष्वन्युपगन्तव्यमिति ।

यत्तु पञ्चमे 'सम्यासः कर्मयोगश्च निश्चेत्यस्यकरावुभौ' [५।२] इत्युक्तस्यार्थसमर्थयोग्याभ्यामनन्तरं 'साङ्ख्ययोगौ प्रथमबालः' [५।४] इत्याद्युक्तसाङ्ख्ययोगयोरन्यन्तत्वेनोपपादनं, तदपि मन्दं, 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [१।३] इति प्रायुक्तप्रत्यभिज्ञानात् । न च प्रसिद्धिविरोधः, अस्मिन् शास्त्रे तयोरेवमेव प्रसिद्धेः । न च 'निश्चेत्यस्यकरावुभौ' इत्युक्तेन पुनरुक्तिः, सङ्ख्यविस्तररूपत्वादिना तत्परिहारात्, सर्वत्र चैवं सर्वैरन्युपगमात् । यदपि 'पण्डिताः समदर्शिनः' [५।१८] इत्यत्र सर्वत्रार्हिरूपतादुक्तिरुपराहतादुक्तिः सर्वेषां भूतानामीश्वरा-नुपराहतादुक्तिरीश्वरविभूतित्वबुद्धिश्च समदर्शनमभिप्रेतमिति, तावत् न विवादः । यत्तु तत्रानन्तरमुक्तं 'न पुनर्हिंसातुप्रहेषु फलसाम्यबुद्धिः ब्राह्मण्यादिविशेषविररूपकारो वा । कुत एतत् ? शास्त्रान्तरानुसारप्रमाणान्तरानुसाराच्च' इति, अयमप्यात्म-व्यतिरिक्तमिथ्यात्वादिवादिनां मतस्योपाध्मः, न पुनः स्वतः परस्परसमानानां आत्मनामौपचारिकसत्त्वैवैक्यवादिमतस्य, विषमवेदान्तस्य विस्फुरणस्थानेन शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधा-भावात्, प्रत्युत तत्संवादाच्चैति ।

पञ्चोक्तयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम् । दुरप्रसङ्गं च तैरपि योगिनां वैविध्यम् । अत एव हि 'योगिना-मपि सर्वेषाम्' [६।४७] इति श्लोके व्याचक्षुः 'योगिन-श्चित्तात्मन्नवैचित्र्याद्बहुविधाः । तेषु मध्यमैरितिचितो मामेव श्रद्धया भजते, स मे युक्ततमो मत इति छाह' इति । योऽस्मा-भिरेह सङ्ख्यविस्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, न सर्वेभ्यो योगेभ्यः श्रेष्ठतमो मत इति च । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' [६।४४] इत्ये-तदपि त्रिवर्गातिलङ्घनविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अत्र वेदद्वारा तत्फलविश्वयां लक्षितलक्षणासङ्केचादिर्महान् द्वेष्टः । भाष्योक्त-प्रक्रिया तु श्रृङ्गादिक्रिया विप्रक्षिप्तं वक्त्राति विशेषः । 'तप-स्विभ्योऽधिको योगी' [६।४६] इति श्लोके यदुक्तम्— 'अत्र तपश्शब्देन वानस्पश्यधर्माणं परिश्रेष्ठः ज्ञानशब्देन ब्रह्म-चारिधर्माणं, कर्मशब्देन शूद्रव्यस्यधर्माणम्' इति, अयं विभागो निमूलः; सर्वेषांश्रेष्ठो स्वाश्रमाविरोधिनां तपोज्ञानकर्मणां सम्भ-वाद्यथायुतयोरोपाध्यानादानप्रस्थादिलक्षणायाः प्रयोजनमावाह्य ।

सप्तमोक्तचेतनाचेतनरूपप्रतिद्वयस्यापि ब्रह्मस्वरूपादत्यन्त-भेदोऽस्माभिसत्तत्रैव समर्थितः । अपरप्रकृतेरष्टधाविभागश्च यथायुत एवोपपन्न इति स्थापितम् । यच्च 'रसोऽहमष्ट' [७।८] इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहायोगः 'समस्तकल्याणगुण-समशिविप्रहोऽहम्, अतो मर्दशाः सर्वे सर्वत्र कल्याणगुणा इत्य-न्निप्रत्ययेऽह' इति; तत्र तावदसादिकल्याणगुणसमर्थि-भगवत्स्वरूपं, नचाप्राकृतस्य विप्रहस्य प्राकृतसदादिमत्यत्वं । अतः परिशेषादासीनामेव विप्रहसत्त्वकं स्यात्; तत्र समष्टि-

म्यष्टिभावेनशक्तोक्तिर्निष्फला । तस्मात्तदुत्पत्तिताद्रीभ्यादि-भिरेव सामानाधिकरण्यगमनिका समीचीना । भेदाभेदनयेन कल्याणगुणतादात्म्यविश्वधायामकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य तादात्म्यात् समस्तैषांस्यात्स्वत्वादिविप्रशङ्कः । एवमुत्तरेष्वपि सामानाधिकरण्येण भाग्यम् ।

अष्टमे च 'किं तद्ब्रह्म' [८।१] इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारि-वेद्यविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निर्धारकृतम् । ब्रह्माद्युद्विग्नकल्पना पौरुषाहोरात्रकल्पनामूलमहाकल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्मृत्यन्तरानु-सारेणास्माभिरन्युपगमादिरन्यगमर्दिवसावसाने मशङ्कयत्वा-दिनामयुगपाध्मः । 'यद्वत्ता (यं प्राप्य) न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम' [१५।६] इत्यस्य परमव्योमविषयतायां सिद्धान्त-विरोधाभावेऽन्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे युक्त्यस्तत्रैवावस्था-पिताः । यत्पुनः 'अभिज्ञयति' [८।२४] 'धूम्रो रात्रिः' [८।२५] इत्यात्राभिज्ञमशब्दाभ्यामहोरात्रैकवेद्यतः काल-विशेषो लक्ष्यत इति; तद्वत्, तत्तच्छब्देन देवयानपितृया-नख्यगतितद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, 'वेते सती' [८।१७] इति निगमनात्, 'यत्र काले' [८।२३] इत्युपक्रमस्यकाल-शब्दस्य कालाभिसानिदेवतातिवाहिकमयस्त्वविश्वधया स्थापि-तत्वाच्च । अतः 'उदगमयनपूर्वसाहःपूर्वाह्नसमिपतां ब्रह्मादिस्त्रि-योंगिभिरुपनराहतेषु प्रयातव्यम्' इति नियमनमशक्यम् । दक्षिणयनापरपक्षपराह्वानिषु प्रयातानां योगिनां चान्द्रम-ज्योतिःप्राप्य पुनराह्वानिप्रतिपादनमुत्तरेण श्लोकेन कृतमित्यन्यस्य 'निशि नेति चैत्र सम्बन्धस्य यावद्देहमाशित्वाहर्षयति च' [ब्र. सू. ४।२।१९] 'अतश्चायनेऽपि दक्षिणे' [ब्र. सू. ४।२।२०] इत्यधिकरण्यान् दक्षिणायनरात्रिसृतस्यापि योगिनस्तैरित्तिरीकोप्रक्रियया चन्द्रसायुज्यपूर्वकं परब्रह्माप्राप्य-पुनराह्वयोः समर्थितत्वेनास्य श्लोकस्य साक्षात् योगिभ्यति-रिक्तधूमादिमार्गाविताधिकारिविषयत्वव्यवस्थापनात् । यच्च कथं पुनरभिज्ञोतिर्पूँश्मशब्दयोर्धोक्तकालविशेषपरत्वमव-गम्यते ? इति परिचोदनापूर्वकमुक्तं, धृतिवु च स्मृतिषु च समस्तासुदगमयनपूर्वपक्षः; पूर्वोक्तानां सामान्यतो दैवकमाह्वयो-पवेशात्तत्प्राणकालासुत्तरमणस्यापि दैवत्वाविशेषात् शास्त्रा-न्तरेष्वनयोर्दैवकमेतत्वेन दक्षिणायनादिषु वज्रैरप्रशङ्कत इति । यत्पुनः 'अवसाहितचित्तानामपि सुकरं सुखान्वगमं क्षिप्रं फलं प्रति भगवत्प्रतिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच' इति नन्मारात्मने व्याख्याताम्, तदपि पूर्वोक्तानि साध्यात्मन्यस्यज-स्यैव प्रपञ्चपरत्वप्रतीतिरप्राकृतम् । यच्च 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये' [९।१५] इति श्लोके प्रकल्पितं 'साङ्ख्ययोगाभ्यां समुच्चि-ताभ्यामुपासनमेकत्वेन उपासतं, विकल्पिताभ्यामुपासनं प्रथक्त्वेनोपासनं, बुद्धियोगो वाऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः तस्या-प्ययमर्थः 'केचित्कर्मयोगादुद्धियोगाभ्यां समुच्चिताभ्यामुपासते; केचित्केवलेन कर्मयोगेन; अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं बहुदोषासते' इति । अत्र साङ्ख्ययोगादिप्रसङ्गं न किञ्चि-द्व्युत्थेत । 'अहं कृतः' [९।१६] इत्यायनन्तरविवर्णग्रन्थानु-सारेण एकवचनव्यवस्थायोपस्थास्यविषयत्वं सुस्पष्टम् । 'अनन्या-

बन्धितयन्तो माम्' [१।२२] इत्यादौ तु नचावश्यम्भाविने योगक्षेमायापि मूढैरेकान्तिभिर्देहान्तराणि धर्मान्तराणि वापेक्षणीयानीत्यादिकं सर्वमहीकृतमस्माभिः ।

दशमे च 'विस्तरेणात्मेनो योगं विभूतिं च' [१८] इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यान-मयुक्तम्, 'पथमे मे योगमैश्वरम्' [११।८] 'एतां विभूतिं योगं च' [१०।७] इत्यादिप्रत्यभिवाचिरोपात्तः, अनन्तर-मस्मिन्नप्याये तद्विस्तारादर्शनाच्च ।

'मत्कर्मकृत्' [५५] इत्याधिकादाश्यायान्तिमश्लोकस्त-दुत्तरमित्यपि दूरव्यवधानात्तत्रापि विस्तारादर्शनाच्च निरस्तम् । विभूतिविशेषाणां कृतस्त्वय च जगतः स्वलक्षैकदेवत्वेनाश्रयता सामानाधिकरण्यवर्णनमपि प्रागुक्तसदोषत्वादप्रसङ्गप्रक्रियया परास्तम् । एवं श्रीविश्वरूपविग्रहसंस्थाव्यवत्वेन विषयस्य वर्णन-मपि प्राकृताप्राकृतविभागादवधृतम् ।

द्वादशोक्तस्याक्षरोपासनस्य भगवदुपासनाद्भेदः स्ववाक्य-स्वारस्यपुरुषोत्तमत्वादिविक्रणान्तरेकरस्यादिभिः साधितः । यत्पुनः— भेदव्यपदेशास्तु कथञ्चिदसंभवेनासाधित्य नेतव्याः । अस्याभेदश्चात्र निविष्टोऽप्यसंभवेनासाधित्य, आविर्भूत-समस्तकल्याणगुणसमष्टिरुपता च विवक्षिता— इति तदेतदेक-विषयव्याघातविसंशूलमाकुमारस्यपह्लासम् । अन्यत्र च दूषणप्रपञ्चनादिदोषपन्थये ।

त्रयोदशे क्षेत्रज्ञविषये वक्तव्यं सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । 'यतश्च तत्' [१३।४] इति पाठोऽप्रसिद्धः । तथाप्येतेऽपि ज्ञानपरा-मसौन्दर्यसः । क्षेत्रस्य नित्यत्वेनाहेतुकत्वादहेतुर्न निर्दिष्ट इत्युक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तं, दुरुक्तं तु तत्, 'महाभूतान्य-हङ्कारः' [३।१६] इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्याव्यक्तव्यति-रिक्तस्य समस्तस्यानित्यत्वसम्प्रतिपत्तेः, 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रि-गुणं द्विजसत्तमम् । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले सम्प्रलीयते' [वि.पु.] इत्यादिभिर्नित्यस्याप्यव्यक्तस्य परब्रह्मण्येकोभावद्वयभाववच-नाच्च । यच्च 'ब्रह्मसूत्रपदैवैव' [१३।५] इत्यत्रोक्तं— 'क्षेत्रादि-तत्त्वव्यवस्थापनपराणि पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि' इति, तदन्यनादेशिकं, पञ्चशिखादिप्रन्थे ब्रह्मसूत्रप्रसिद्धभावात् । यत् 'मूढक एतद्विज्ञाय मूढावगोपयन्ते' [१३।१९] इति निगमनाद्विज्ञानेव 'ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्यत्र ज्ञेयत्वेनोक्तं इति; तत्र, 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः' [१३।१९] इति निगमितानां त्रयणासेतच्छब्देना-नुवादत्, तत्र क्षेत्रज्ञज्ञानवर्त्मकवयस्क्षेत्रज्ञज्ञानस्यापि मोक्षोपयो-गित्वोपपत्तेः; क्षेत्रादिज्ञानरूपस्यापि साक्षात्स्य सर्वप्रशासितु-र्भावतः समाराधनरूपतया 'मूढक एतद्विज्ञाय' [१३।१९] इत्यनेन विरोधाभावाच्च ।

यदपि चतुर्दशे 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् यमं दधाम्य-हम्' [१४।३] इत्यत्र परावरप्रकृत्योर्जीवाव्यक्तलक्षणयोर्भो मिलितो यमं इत्युक्तं, तत्र ब्रह्मशब्देनाव्यक्तस्य निर्दिष्टत्वात् तद-देशाधारावचनस्य प्रयोजनाभावात्, 'क्षेत्रज्ञेहर्षयोगात्' [१३।२७] इत्युक्तस्य वात्र प्रत्यभिज्ञानात्, गर्भशब्देन चेतन-

विवक्षेव युक्ता । 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विषयं सत्त्वमित्युत' [१४।११] इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयोः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिविषयतया व्यवस्थापन-मशक्यं, विपरिवर्तेऽपि विरोधभावाद्दृश्यमाणपञ्चज्ञातमसंज्ञान-व्यवच्छेदार्थं प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । रजःकार्यश्लोके लोभ-प्रवृत्तिल्लोमोद्भव इति समस्ततया व्याख्यानमयुक्तं, तथाऽन-व्ययनात्, 'अप्रकाशोऽसृष्टित्व' [१४।१३] इति तमःकार्य-श्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवद्भजःकार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथ-गुपन्यासात्तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिदं पृथङ्निर्दोषपत्तेः, 'आरम्भः कर्मणाम्' [१४।१३] इत्यस्य तु गोबलीवदैन्यायेन निर्वाहात् ।

पञ्चदशेऽपि 'प्रणयेतः प्रवृत्तिः' [१५।४] इति पाठो-अप्रसिद्धः । यदपि 'ममैवांशो जीवलोको जीवभूतः सनातनः' [१५।७] इत्यत्र संसारव्यतिरिक्तः धर्मैश्वरस्यैव कश्चिदंशो जीवशब्दार्थतया प्रथमं व्याख्यायि; तत्र यद्यपि अर्थविरोधो नास्ति, तथापि विभूतिप्रकरणमप्यपादान्तरयोर्यमित्युक्तम् । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' [१५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाण-त्वात्, परमात्मांशविशेषे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिकर्षाभावात् मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेऽपि 'जीवभूतो महाबाहो !' [७।१९] इति स्वशास्त्रप्रसिद्धेयवत्त्वेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् 'विपयानुप-सेवते' [१५।१९] इत्यत्र च प्रतिक्लेशदासीनमीनमेभ्यः मङ्ग्लैरस्य क्लिष्टत्वात्कृतकमाणुके, हृदयव्याप्तोत्तरस्तर्वाभिः स्वारस्या-दिन्द्रियाधिष्ठानेश्वरशब्दादेश्च तत्तज्जिन्यन्तरि संसारिण्यप्युपपत्तेः, 'आत्मन्यवस्थितम्' [१५।११] इत्यत्र चात्मशब्दस्य नानार्थस्य प्रकरणोचितार्थपरिग्रहोपपत्तेः, भगवत्का द्वितीयैव योजना भाव्यकृदमिमता समीचीनेति मन्यामहे । 'वेदैश्च सर्वै-रहमेव वेद्यः' [१५।१५] इत्यादौ वेदवेदान्तशब्दयोर्वाचकत्वं प्रागेवोक्तम् । 'कृतस्थोऽक्षरः' [१५।१६] इत्यस्य जीवभूत-परप्रकृतिव्यतिरिक्तं युक्तं वृत्तिश्च साधुतरा ।

यत्तु बोधोऽत्रोक्तं— प्रकारान्तरेणाहंनूनस्य शोकमपनेन देव-प्रकृतीनां रूपं तेषां परमकल्याणप्रज्ञासंयोजनस्य दैवप्रकृतित्य-मासुप्रकृतीनां रूपं, तन्निमित्तात् च सकलस्यानर्थकानुस्यूतकम्— इति । तदयुक्तं, शास्त्रारम्भेऽहंनूनस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलशोक-प्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्प्रसङ्गे तदन्यदन्वयापि प्राप्तञ्चिक्रम-तुल्यत्वात्; अतः 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्यात्मकव्यव-स्थितौ' [१५।२४] इति निगमनानुसारं भगवद्यामुक्ते-युक्तप्रक्रियया शास्त्रव्यवस्थेताव्यायप्रधानार्थः ।

सप्तदशे श्रद्धात्रैविषयं शास्त्रीयैतद्विषयमित्ययुक्तम् ; अनन्त-रम्, 'अशास्त्रविहितम्' [१७।६] इति पृथगभिधानात् । न च तत्र श्रद्धात्रैविषयमपि समुच्यते शक्यं, तदनुक्तस्तत्तद्व्ययमु-पपत्तेश्च । 'अहं तत्सदिति निर्देशः' [१७।२३] इत्यत्र समु-क्षणां यद्वादिषु किञ्चिदहं तेषां बोधोऽपि तस्यार्थमुपदिश्यत इत्य-युक्तम्, अमुपसृष्ट्यापि तदविरोधाद्विशेषाभावाच्च । अतो 'लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा' [गी. सं. २.९] इत्ययमेवार्थ उच्यते । अष्टादशे त्यागस्वरूपादिविवेके नातीव विरोधः, चरमश्लोके वक्तव्यं तु सर्वं सूक्तस्याभिः । एवमन्येष्वपि श्लोकेषु भविष्यत्सु

च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवदायुनाचार्यभाष्यकारमतानुसारेण दिव्योः प्रथममित्यर्थः । भुवस्त्वक्षितेष्वदूरविप्रकृष्टयोजनाभेदेषु चोदासितव्यमित्यलमिति प्रसङ्गेन ।

पिशाच-नन्तिदेव-गुप्त-वाङ्मन-याद्वप्रकाश-भास्कर-नारायणार्थ-

५ आ. मा. आ.— धर्मत्यागाः फलत्यागाः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? । ‘यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते’ [१८।११] इति चोक्तम् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. दी.— सर्वधर्मान् परित्यज्येति वर्णाश्रमविहितानामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीति-निरासार्थमाह— धर्मेति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत आह— कथमिति । अल्पिगच्छाक्षेप इति शेषः ।

७ ह. पै. भा.— सर्वेति । सर्वधर्मान्छ्रुतिस्मृत्याचारसिद्धान्परित्यज्य मां नारायणाख्यमाश्रयं व्रज गच्छ । अहं पुनः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वासुदेवस्त्वं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचो मा शोकं कार्षीः ॥ ६६ ॥

८ वें. ब्र. रि.— अथ शास्त्रं समापयन्कृत्स्नगीतार्थ-सामञ्जसं बुद्धिसौकर्यं सङ्कोपेदिति— सर्वधर्मा-निति । अत्रायमस्य भगवत्पादभाष्योक्तार्थः— सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः— धर्मशब्देनाधर्माऽपि गृह्यन्ते, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वात्— “नास्मिन्नुद्विगतात्” [कठो. २।२३] “एवञ्च धर्ममधर्मं च” [सन्यासो. २।११ न. भा. १।३३१।४४] इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनात् । एवं च सर्वकर्मणि सद्यस्य मामीश्वरमहामेवेत्येकं शरणं व्रज, न मत्तोऽन्यदेतत्स्वीकृत्य वा । अहं च स्वामेव निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मरूप-बन्धेभ्यो मोक्षयिष्यामि, ततः संसाराम्ना शुच इति ।

एवं च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकमद्वितीयवशात्सामन्तत्त्वज्ञान-मखिलशोकनिवर्तकमिति गीताप्रसारः सङ्कीर्तो भवति । ‘अबोध्यान्वशोचस्त्वम्’— नाशोचन्ति पण्डिताः’ [२।११] इत्युपक्रम्य तथैवोपसंहारादुपक्रमोपसंहारैकरूप्य-मपि दर्शितं भवति । एवं स्थिते, यदत्र मधुसूदनसरस्व-तिभिर्दूषितम्— “धर्मपदं कर्ममात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । न ह्यत्र सर्वकर्मसंख्यासो विधीयते, संख्यासंज्ञाज्ञेनैव तस्य प्राप्तत्वात् । न चेदमपि संख्यासंज्ञाश्च, “मामेकं शरणं व्रज” इति भगवदेकशरणताया विधित्सितत्वात् । सर्वेषामपि शास्त्राणामीश्वरशरणतैव परमं रहस्यमिति तत्रैव शास्त्रपरिसमाससंगतत्वात् । तामन्तरेण स्रष्टासत्यापि स्वफलापर्यवसायित्वात् । अर्जुनं च क्षत्रियं स्रष्टासानधिकारिणं प्रति ज्ञानोपदेशायोगात् । तथा च श्लोकस्यायमर्थः— सर्वानपि धर्मान्परित्यज्यानाह्वय मामेकम-द्वितीयं सर्वधर्माभिष्टगतां तत्फलवृद्धतां च शरणं व्रज । एवं सर्वधर्मांसादेण मदेकशरणं स्वामहं सर्वधर्मकार्य-कारित्वात्तत्त्व्यानीयः सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तकेभ्यो मोक्षयिष्यामि । अतो मा शुचः बन्धुवधादिप्रत्यवायात्कथं निस्तारः स्यात् ? इति शोकं मा कार्षीरिति” इति ।

यज्ञस्वामि-प्रश्रुतिभिः स्वं स्वं मतमास्थितैः परदृष्टैर्भाष्यकृद्भिः अस्मरिसंदातन्तीयेकैश्च भगवत्पादुनाचार्यभाष्यकारादिभिरभि-गीतपरिग्रहीतोऽयमत्र धारार्थः— “भगवानेव परं तत्त्वम्, अनन्यशरणैर्वाधिकांरं तदेकाग्र्येण परमधर्मः” इति ॥ ६६ ॥

अशाब्दोऽयमर्थ इति चेत्, न; धर्मशब्दस्य स्वकार्यफलोप-लक्षणत्वात् । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वाच्चेत्याह— यस्त्विति ॥ ६६ ॥

अत्र ब्रूमः— केयं भगवदेकशरणता ? किं भगवानेवाह-मिति ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानरूपा, किंवा भगवानेव शरणमिति तदेकाग्र्यरूपता ? । नाह, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वादिति भाष्योक्तार्थस्यैव जातत्वेन “सर्वधर्मान्परित्यज्य” इत्यस्य सर्वकर्मसंख्यासपरत्वस्यैव प्राप्या तन्निषेधावभावात् । नान्यः, “ममना भव मद्भक्तः” [१८।६५] इति पूर्वश्लोक एवेतादृश्या भगवदेकशरणतायाः प्रतिपादितत्वेन पुनरन्यत्र तत्प्रतिपादनायोगात् । उक्तं हि (शां.) भाष्ये— “ममना भव” इति श्लोके भगवच्छरणेकराशरणो भवेदिति वाक्यार्थः” इति । “सर्वधर्मान्परित्यज्य” इति श्लोकेऽप्युक्तम् सर्वकर्म-योगनिष्ठायाः परमं रहस्यसंप्रसङ्गस्य अथेदानीं कर्मयोग-निष्ठाफलं सम्पन्नं सर्वविद्वान्तविद्धितं वक्तव्यमित्याह— सर्वधर्मान्परित्यज्येति ।

एवं च “ममना भव” इति श्लोके भगवदेकशरणतारूपं मुख्यं ज्ञानसाधनमुक्तम् । “सर्वधर्मान्” इति श्लोके तु तत्फलमखिलगीतप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानपदविशेषत इत्युपक्रमोपसंहारैकरूपानुमोदितं भाष्यकृद्भाष्यानामेव लिष्टमिति स्पष्टे सति कोऽयमस्याने व्याख्यानाग्रहः ? किञ्च “सर्वशास्त्राणामीश्वरशरणतैव परं रहस्यं” [शां.] इति तत्रैव शास्त्रसमाहिर्भगवता क्रियत इति वद्विस्तत्पर-मेवेदं गीताशास्त्रमिति किमङ्गीकृतम् ? अङ्गीकृतमेवेति चेत्, शान्तं पापम्, किमपराद्धं तर्हि भक्तिशास्त्रमेव गीतेति वदता रामानुजेन ? किमिति श्रीचरीयं भक्तिप्रधानं ? भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्यान्नुपगुणस्यैव श्रीचरीयं सत्यते ? किमिति वा सर्वगीतार्थेष्वपसंभरत्वाह— “इति ते ज्ञानमाख्यातं” [१८।६३] इति । इति भवमाख्यानामेव अवद्विर्नानुसन्धीयते येन स्वव्यापातकमेवेत्यं व्याख्यायते ? उपपादितं च ज्ञानपरत्वं गीताया निगुणपरम् । अपि च शब्दार्थस्वास्थ्यं वा किमिह अवद्विष्टं येन भाष्यविरुद्धमि-

एषुच्यते ? न हि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य तान-
नास्त्विति श्रुत्यार्थः, परित्यागानादर्थोपरयोर्भावत्वात्, धर्मपरि-
त्यागस्य तदादरत्यागरूपत्वे चाशब्दादेशान्नापातात्, 'मामेकं
शरणं ब्रज' इत्यनेनैव धर्मानादरसिद्ध्या 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
इत्यस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च 'यज्ञायज्ञीये साक्षी, येन कृत्योद्वेगम्' इत्यत्र 'न
गिरागिरेति ब्रूयात्' इतिवत्कार्येतालाभाय 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति निषेधानुवादः सार्थकः; एवं च
गिरापदकार्यकारित्वमिरापदस्यैव सर्वधर्मकार्यकारित्वं
ममैवेति मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः फलतीति
वाच्यम्; 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यनेनैव
सर्वधर्मकार्यकारित्वस्यापि भगवति लब्धत्वेन दृष्टान्तवैयर्थ्यात् ।
न च भाष्यकारस्याख्यानेऽपि 'शरणं ब्रज' इति भेदगर्भतो-
क्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्; 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाह-
मिति त्रिधा । भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः,
इति भवद्विरेवोक्त्यभ्यासत्वेन स्वध्यायात्, एकपदेन भेद-
गर्भशरणगतिव्याप्त्यवगमेन भाष्यार्थ एव त्वारस्याच्च । न च
श्रुत्यान्यत्रैव लार्थकमेकशब्दस्यापेति द्वैतिव्याख्याने
युक्तम्, 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यनेनैव तद्धाभात् ।

यत्कृत् भगवदेकशरणतां विना सत्यासोऽपि न स्वफलाप-
वसायीति सैवात्र विधेया अर्जुनं क्षत्रियं सत्यासानधिकारणं

प्रति तत्पूर्वकज्ञानोपदेशाशोषश्चेति । तन्नाद्यमसत्, 'ममना
मम' इति पूर्वश्लोक एव भगवच्छरणताया विहितत्वेनात्र
सर्वकर्मसंन्यासविधानस्यैव तद्विधानस्यास्य सिद्धेः । द्वितीयं
लघुश्रुतम्; सत्यासस्य श्रवणाङ्गत्वे ज्ञानाङ्गत्वे वा अर्जुनस्य
सत्यासानधिकारिणस्तत्त्वज्ञानोपदेशाशोष्यतया तं प्रति
तदुपदेशरूपस्य गीताशास्त्रस्यैवासङ्गतिप्रसङ्गात् । यद्युच्येत
ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैयर्थ्योपेति सत्यासोऽधिकारोऽस्ति,
जाबालोपनिषदि "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यदिव प्रजयेद्ब्रह्मा
वनाद्वा" [४+ना . ५. १।७७+५. ६. १+या. उ. १]
इत्यविशेषेण सत्यासविधानात्, 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि
वैश्यो वा प्रजयेद्ब्रह्मात्' इत्यादिस्मृतेश्च, इतिहासपुराणा-
दिषु राज्ञामपि बहुशः सत्यासप्रतिपादनाच्च 'ब्राह्मणो
निर्वैदमयात्' [छं. उ. १।२।१२] इति सत्यासविधि-
गतब्राह्मणग्रहणस्य । 'ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानाहपलक्षणम्'
इति वास्तविकोक्त्यापेन त्रैविधिकोपलक्षणार्थत्वात्, अतोऽङ्ग-
नस्यापि सत्यासाधिकारोऽस्तीति न विरोध इति; तदत्रापि
तुल्यमिति यत्किञ्चिदित्यतः ।

गीताशास्त्रब्रह्मवादो यदुपपत्तिर्गीतः ॥ नारायणः
श्रीमान्भाष्यकृदप्युच्यते विदितः श्रीशङ्करः शङ्करः ।
अद्वैतं हृदयं तथोरिति विदित्याचार्यनिर्धारिता-
नर्थानन्ययन्त्यथापि सुविशेषाद्गोविन्दोदयः ॥ ६६ ॥

९ व ० त ० दी ०— अथैतदयं शक्तोऽसि मुख्यं कर्तुमिह चेत्तर्हि तुभ्यं तदनुकूलपमेवाहमुपदिशन्नेवाऽऽह (अत
इदानीं तव तु मयि मुख्यकर्तारं परदेवतायां परमात्मनि धर्मकर्मभारं सन्नयस्य मदेकशरणतया मनुक्तकारित्व-
मुचितं एवं च मोक्षोऽपीत्याह) —सर्वधर्मान्परित्यज्येति । अत्र सर्वधर्मपरित्यागमन्त्राणां शरणगमनं विधीयते;
तेन सर्वपदेन शरणमार्गीयविरोधिधर्मा उच्यन्ते, तेषां परित्यागस्तदविरोधिनां विधानं सूच्यते 'ममनाः' इत्यनेन
सङ्गतिसम्भवात् । यद्वा मयि धर्मिणि गृहीते धर्माः पुनर्नोपादेयाः 'स्वराडिव निपानखनित्रिमन्त्रः—' इति
न्यायात् । अथवा 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यत्रैवकारेणेतदभजनं वार्यते, तेनात्रापितरभजनरूपान् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति मयादिमार्गीयस्यार्जुनस्येतरभजननिरतस्य पुष्टौ निवेशनार्थमितरभजनरूपधर्मपरित्याग उच्यते
भगवता । अतएव तथाभूतस्य तस्य तस्यागे पापसम्भावनाऽपि भवति । तत्र पुष्टिपुरुषोत्तमस्वरूपभावमाविष्कु-
र्वन्नाह, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः' इति; सर्वनिरोधार्थावतारत्वादित्याशयः ।

एतच्च सर्वं न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ततेति वेदान्ताचार्यपथे निरूपितम् । तथाहि
अष्टादशाध्याये भगवदुक्तेषु न्यासादेशेषु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ता
सर्वधर्मपरित्यागतः, न किञ्चन परमात्मातिरिक्तं येषां किन्तु हरिरेव परमात्मा सर्वं तेषामधिकार उक्तो
न्यासादेशोऽप्यतिरिक्तः । कार्पण्यं वा साधनबलराहित्यादित्येन्यम् । दीना हि 'बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्तो
धर्मादिसाधनबलाशरहिता गोपिका इव भगवदेकशरणा भवन्ति' इति कार्पण्यं न्यासादेशेषुङ्गमुक्तम् । मदितर
भजनोपेक्षणं वेति । अनन्या हि कक्षीवदादय इव मदितरभजनधर्मापेक्षणं व्यपोह्य मदाज्ञानकारिण इति दुरुसाधये-
च्छोद्यमो वा दुःसाध्या द्रोणभीष्मादिमारणपापप्रायश्चित्तरूपा धर्मास्तेषु इच्छोद्यमो व्यपोद्यो त्याजयितुं तत्त्यागः
उक्त इति । अत्र विशेषस्तु श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुचरणकृतितोऽवगन्तव्यः । प्रकृते 'मोक्षयिष्यामि' इति वक्तव्ये
'मोक्षयिष्यामि' इत्युक्त्या सकलधर्ममर्यादाभित्तिविष्टचेतसेऽर्जुनाय स्वाश्रितजनपौषकेणाङ्घ्रिष्ठकर्मणा भगवता
निरतिशयानुग्रहरूपारणस्वीकाररूपोऽन्यतो मोक्षो दत्त इति ज्ञायते ।

अथयमं हि सत्यासः साङ्ख्ययोगो च भविततः । उक्तो भगवदर्थेन हर्षि गृहीत कर्मणा ॥ १ ॥

एवं च गायमानं मामापन्नः शरणं भवान् । करोतु मन्निगमितं निजधर्ममहैतुकम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णवाक्येषु सत्यं तत्त्वं प्रतीयते । मर्यादापुष्टिमागाधिष्ठाता यत्पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्कथं सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान् चोदनालक्षणान् परित्यज्य कर्त्तव्योत्तमवलक्षणज्ञानाभावेन त्यक्त्वा मामेकं मुख्यं पुरुषोत्तमं शरणं ब्रू इत्यर्थः । ‘ धर्मान् ’ इति बहुवचनेन ‘ मामेकं ’ इत्येकवचनेन च तत्रायाससाध्यत्वं साक्षात्पुष्टयत्वम्, अत्र सुखसेव्यत्वं सर्वकल्याणसामर्थ्यं च ज्ञापितम् । सर्वधर्मपदेन लौकिकालौकिकधर्मयोगयुक्तो भवेत्यसङ्क्षितदृष्टम् ।

विशेषेणास्यार्थस्तु श्रीमद्विष्णुलेश्वरैरस्मत्पुत्रचर्णेनिरूपित इति नात्र प्रपञ्चते । एवं सर्वधर्मयोगेन शरणमागतौ पूर्वोक्तं सिद्धयतीत्यर्थः । ननु पूर्ववन्ममसञ्चितपापप्रतिबन्धकतया कथं सर्वधर्मत्यागः शरणमातिवां सेव्यति ? इत्यत आह—अहं-मिति । अहं त्वां पूर्वोक्तत्वेष्टत्वात् सर्वपापेभ्यः प्रतिबन्धकरूपेभ्यो मोक्षयित्वाप्तिमोचयित्वाप्ति, प्रतिबन्धकपापविस्मर-
णेन मा शुचः शोकं माकार्षीः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० ६०— एवं नमनयजनभजनमननक्रमेण साङ्ख्यनिष्ठा उक्ता, या पूर्वं ‘ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति ’ [११.२५] इत्यनेन श्लोकेन दर्शिता; इदानीं ‘ अन्ये त्वेवमज्ञानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्येव सृज्यं श्रुतिपरायणाः ’ [११.२६] इति केवलोपास्तिनिष्ठा योगारूढा, तामाह— सर्वेति । सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मानमिहोत्रादीन् सुखदुःखादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं सोपाधि निरुपाधि बाऽव्यण्डैकरसमानन्दघनं परमात्मानं शरणं शृणाति हिनस्त्यविद्यादीन् क्लेशादीन् शरणमाश्रयः परायणं गच्छ प्राप्नुहि; मदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र ‘ अन्नं मुक्तैव नृप्यति, न तु जलमात्रं पीत्वा ’ इतिवत् हेतुत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः । सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं ब्रजेत्यर्थः । यथोक्तं ‘ अनोत्पदं नैनैव परात्मानमुपास्महे ’ इति ।

एतस्य भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह— अहं त्वेति । अहं प्रत्यगात्मा सूर्यान्तर्यामी नारायणः सकलपाप्म-
विनिर्मुक्तः सम्भरज्ञातः सन् त्वा त्वां सर्वपापेभ्यः सञ्चितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा शुचः शोकं माकार्षीः । तथा हि— तत्त्वज्ञानफले पापापसर्गः शोकवर्णः च सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आदित्यान्त-
र्जैतिनं नारायणं प्रकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते—“ स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित वेदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो य एवं वेद ” [छां. व. १.६.७] “ तरति शोकमात्मवित् ” [छां. व. ७.१.१३] “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” [ई. व. ७] इति । उदितः ऊर्ध्वमिहो गतः पापान्युत्क्रम्य गतो निष्पाप इति श्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसकृपासपूर्वं षष्ठाध्यायेनोक्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं साक्षात्कुर्वतो न कर्मलेप इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

गीताशास्त्रानधिकारिमुखेन तदधिकारिणः ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

१ शां. भा.— सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय सङ्क्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानीं शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नेऽतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्बध्यते । तपस्विनेऽभ्य-
भक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याश्चिदप्यवस्थायाम् न वाच्यम् । भक्तस्तपस्यपि सन्नशुश्रूषयो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च गो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषा-
ध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्भ्यस्यते; तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्श-
नात् । शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तियुक्तमयं न

तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्पद्व्यायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषा-
भक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रात्प्राप्यं विचारद्वारा निर्धार्य-
मन्तराजोक्तमवतारयति— सर्वमिति । प्रकृते खल्वष्टादशाध्याये
गीताशास्त्राय सर्वे प्रतिपात्तौकर्यायैमपसंहृत्यान्ते च 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादौ । विशेषस्तस्य सङ्क्षेपेणोपसंहारं
कृत्वा सम्प्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना ।
किमिति विस्तरणोपसंहृतः शास्त्रायः संक्षिप्तोपसंहृत्यते ? तत्रा-
ऽऽह— शास्त्रायंति । सङ्क्षेपावस्तारम्यामुक्तोऽयं सर्वेषां हृतया
नुदिमारोहतीत्यर्थः । हितायेत्येतदेव व्याचष्टे— सत्सारेति ।
कदाचनेति सर्वेः सम्बन्धयते । प्रतिषेधमात्रमध्यसिद्धमर्थं कथ-
यति— भगवन्तीति । अर्थसिद्धेऽर्थं स्मृत्यन्तरमनुसृत्य मेधा-
वित्त्वमन्तर्भावयति— तत्रेति । विकल्पदर्शनात्तत्पुण्ड्रे विशेष-

णेषु मेधावित्त्वमपि प्रविशतीत्यर्थः । विकल्पपक्षे कथमधिकारि-
प्रतिपत्तिरिति तत्राऽऽह— शुश्रूषेति । ताम्यां युक्ताय
भगवत्पद्व्यायुक्ताय तपस्विने वाच्यमिति सम्बन्धः । तदुक्ताय
शुश्रूषाभक्त्यनसुयासहितायेत्यर्थः । तपस्वित्वं मेधावित्वं वा
निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शङ्कां शातयति— शुश्रूषेति ।
भगवद्विषयासुयासाहित्ये तात्पर्यं सूचयति— भगवन्तीति ।
कस्मै तर्हि वाच्यमेतदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तसर्वगुणसम्पन्नायेत्याह—
गुरुशुश्रूषेति । अनुक्ततरविशेषणोपलक्षणार्थमुभयग्रहणम् ।
मेधाविनस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यद्वाधकाभावाद्पेक्षित-
मेवेति भावः ॥ ६७ ॥

३ रा. भा.— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातम् ; अतपस्काय अतप्तपसे त्वया न वाच्यं ;
त्वयि वक्तरि, मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यं, तप्तपसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः ; न चाशुश्रूषवे
भक्तायाप्यशुश्रूषवे न वाच्यं ; नच मां योऽभ्यसूयति— मत्स्वरूपे मद्देश्यं मद्गुणेषु च कथितेषु यो
दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् ; असमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

४ धे. ता. चं.— एवं स्वोपदेशेन प्रतिष्ठितमवहित-
ज्ञानस्य धनुनस्य कर्तव्यविशेषोपदेशव्याजेन सम्प्रदायविधि-
सिद्धयर्थमस्मिन् शास्त्रेऽनधिकारिणस्तावद्यनक्ति— 'इदं ते'
इति श्लोकेन । 'इदम्' इति सामान्येन निर्विद्धं पूर्वापरसम्बन्धैः
पदैर्विशिष्टोक्ति— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यात-
मिति । अत्र तेशब्दः 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' [१८।६३]
इति श्लोकादाकृष्टः ; श्लोकस्य तु तेशब्दस्य त्वयेति व्या-
क्रिया । अतपस्कशाब्देन तपःप्रारम्भभावे कृतेऽपि श्रवणान-
धिकारित्वं विवक्षितमित्याह— अतप्तपसे इति । यस्य
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' [श्वे. उ. ६।१२३+सुबालो.
१।११२+यो. धि. २।२२+शाखाया. ३७] इति श्रुत्यनुसारे-
णाऽऽह— त्वयि वक्तरि मयि चाभक्तायेति । अभक्तत्वे
विशेषसङ्कोचकाभावात् । 'मङ्गलैर्ब्रह्मास्त्रयति' [१८।६६]
इत्यनन्तरं भक्तावदर्शनाच्च ।

'कदाचन' इत्यनेन तपसि सम्यगनुष्ठितेऽपीति विवक्षित-
मित्याह— तप्तपसे चाभक्तायेति । प्रत्येकपरिहरणीय-
त्वाय च नवप्रयोगादुक्तिः । उत्तरोत्तरतीव्रतात्पर्येण क्रम-
विशेष इत्यभिप्रायेणाऽह— भक्तायाप्यशुश्रूषवे इति ।

५ आ. मा. भा.— ॥ ६७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमिति । इदं शास्त्रं तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नचये । न विद्यते तपः
स्वधर्मवृत्तिलक्षणं तस्यासावतपस्कस्तस्मै । न विद्यते मयि भक्तिर्मर्जनं सेवा यस्यासावभक्तस्तस्मै ।
कदाचन कदाचिदपि । न चाशुश्रूषवे यो गुरोःशुश्रूषुस्तस्मै । न च मामीश्वरं सर्वप्राणिसुहृदं योऽभ्य-

अत्रापि सङ्कोचेत्येवमाभावात् पूर्ववत् । 'प्रवृत्तिं तं श्रद्धाभानाय
महाम' [कठो. १।१।१३] इति श्रुत्या च शुश्रूषाप्राधान्य-
मवगतम्, सामान्यसूयति सङ्गमभ्यसूयतीत्यर्थः । 'कृषद्-
हेष्वांसुयार्थानां यं प्रति कोपः' [अष्टा. १।१।३७] इति कर्म-
त्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽज्ञानोदितता । मां प्रत्यसूयती-
त्युक्तं भवति । विषयतो लक्षणतश्च अन्यां व्यनक्ति मत्स्व-
रूप इत्यादिना । 'माम्' इति सप्रकारपरामर्श इति भावः ।

प्रक्रमानुरोधेन 'नचाभ्यसूयवे' इति वक्तव्ये प्रक्रममञ्जने
विरूपवाक्यकरणं केनाभिप्रायेणेत्यत्राऽऽह— असमानेति ।
"असूयकायावृजवे" [सुवितको. १।१।१] 'असूयकाय मां
भावाः' [मनु. २।१।१४] इत्यादिभिरसूयामात्रवत् प्रवचनं
निषिद्धम् । भगवत्पद्व्यायुक्तावते तु प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीय-
मिति भावः । 'नच ... वाच्यम्' इत्यनेनानधिकारिषु
प्रवचने प्रत्यवायः सूचितः । अत्र 'मेधाविने तपस्विने वा'
इत्यनयोर्विकल्पोऽन्यत्र दृष्टः ; भक्तावेस्तु न तथा ; अतो
भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ।
सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्पद्व्यायुक्तावते न वाच्यमित्युक्तं
भवति ॥ ६७ ॥

६ ज. म. दी.— ॥ ६७ ॥

स्यति द्वेष्टि । इदं शास्त्रं त्वयाऽतपस्कायाशिष्याय न वाच्यं तथेश्वरेऽभक्ताय न वाच्यम्, मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

८ खं. ब्र. गि.— एवं शास्त्रं परितस्मात् सगम्य शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह—इदमिति । इदं गीताशास्त्रं ते तव— मयोपरिष्ठमिति शेषः । एतच्चातपस्काय असंयतेन्द्रियाय न वाच्यम् । यद्वा इदं शास्त्रमतपस्काय ते न वाच्यम्, अतस्त्वं प्रति त्वया न वाच्यमित्यर्थः । ‘कृत्वानां कर्तारि वा’ [अष्टा. ३.३.१०] इति षष्ठी । तथा असकाय मद्भक्तिरहिताय च कदाचिदपि न वाच्यम् । एवमश्रूषवे श्रूषां परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यम् । यत्र मां परमस्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषारोपणेन परमेश्वरत्वसहसानो

द्वेष्टि, तस्मा अपि न वाच्यम् । अत्र चैकैकविशेषणाभावेऽप्युपदेशाभोग्यत्वप्रदर्शनाय चत्वारो नकाराः । ‘नाभक्ताय कदाचन’ इत्यनेन च अतपस्काश्रूषबुद्ध्यामप्यभक्तस्यावश्यपर्विहरणीयतोक्ता । तेन भक्तैर्लुप्युपदेशाधिकारिविशेषणत्वं प्रदर्शितम् । अत एव ‘मद्भक्तैर्बुद्ध्यामप्यति’ [१८.६८] इत्युत्तरश्लोके भक्तिसाम्रेण प्राप्तता द्योत्यते । अतपस्कादीन् श्रुतार्थानि निर्दिश्य ‘न च मां योऽभ्यसूयति’ इत्यसूयाविष्टस्यासमानविक्रमिकिर्नैवैतस्यातिपाषिष्ठतया दूरपरिहरणीयत्वप्रदर्शनार्थः ॥ ६७ ॥

९ ग० त० दी०— एवं स्वगीतार्थमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तने नियमयति— इदमिति । गीतं ज्ञानं ते त्वयाऽतपस्काय न वाच्यम् । एवमन्यत्सपष्टम् ॥ ६७ ॥

१० पु. अ. ल.— एवं सकलशास्त्रार्थगीतार्थत्वश्रुपदिश्य लोकोद्धारार्थमेतदुपदेशनेन मार्गप्रवर्तनार्थमभिकारिणमाह— इदं ते इति । इदं सर्वशास्त्ररहस्यं ते त्वया अतपस्काय स्वाचारहीनाय न वाच्यम् । न च अभक्ताय मद्भक्तिरहिताय कदाचन वाच्यम् । ‘कदाचन’ इतिपदेना-

भक्तसंसर्गिणे भक्तावाऽपि न वाच्यमिति ज्ञापितम् । न च पुनः अश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय, अनासक्तायेत्यर्थः । यद्वा मत्परिचर्याहीनाय च न वाच्यम् । यो मां पुरुषोत्तमं बाह्यैर्लुप्येण अभ्यसूयति दोषारोपपूर्वकं कौदिल्येन निन्दति तस्मै च न च वाच्यम् ॥ ६७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं श्लोकद्वयेन ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानान् कर्मयोगेन योगिनां’ [३.३] इति साङ्ख्ययोगौ द्वितीयाध्याये दर्शितानुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । अतपस्काय तप आलोचनं तद्गहिताय, अत्यन्तशीलायेत्यर्थः । अभक्ताय श्रद्धाहीनाय । अश्रूषवे गुरुस्वामिकुर्वते । मां परमात्मानं योऽभ्यसूयति मदीयगुणासङ्गिण्युतया मयि दोषारोपपरो भवति, तस्मै नन्यः प्रत्येकं सम्बद्धत्वादेतेषां विशेषणानां मन्यतमाभावेऽपि कदाचन महत्तपसि सङ्कटे इदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम् । अत्र “विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ।” [मुक्तिको. १.१५१] संहितो. ३.४] “यद्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता इहार्थाः प्रकाशन्ते महामननः ।” [श्वे. व. ६.१२३] इति श्रवणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यासशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च एतद्गृहस्य देयं; नान्यस्मै इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलम् ।

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्बुद्ध्यामप्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

१ शार्. भा.— सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—य इति । इमं यथोक्तं परमं परमनिश्चयेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तैर्बुद्ध्यामप्यति भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यति ? इत्युच्यते— भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोरच्युतस्य श्रुत्वा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एव अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरश्लोक-
प्रवर्ति दर्शयति— सम्प्रदायस्येति । य इत्यध्यापको
निर्दिश्यते । परमत्वं ग्रन्थस्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्व-
मित्याह— परममिति । गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात् ।
यशोक्तसंवादस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च भक्त्युपेक्षया हेतुस्तमाह—
यथेति । मयि बाहुदेवे भगवति । अनन्यभक्ते त्वयि यथा
मया ग्रन्थोऽर्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तेष्वन्येष्वपि यो ग्रन्थ-
मिमं स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । नाभक्ता-

येति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तमिदं भक्तेरिति पुनर्भक्तिग्रहण-
मनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह— भक्तेरिति । शूद्रादिसहकारि-
राहित्यं केवलशब्दार्थः । यद्यपि मात्रशब्देन सूचितमेतत्तथा-
पीत्तरणं स्फुटीकृतमित्यविरोधः । प्रश्रुपूर्वकमभिधानप्रकार-
मभिनयति— कथमित्यादिना । भगवति भक्तिकरणप्रकार-
प्रकटयति— भगवत इति । यच्छब्दापेक्षितं पूरयति—
तस्येति । मामेवत्येवेत्यन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे— मुख्यत
एवेति ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योऽभिधास्यति व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं
कृत्वा मामेवैष्यति, न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

४ वे. ता. चं.— अध्याधिकारिविशेषणवचनव्यत्यर्थं तेषु
वचनस्यापवर्गाख्यफलपर्यवसानं चोच्यते 'य इदम्' इति
श्लोकेन । 'मद्भक्तेषु' इत्यनेनैवातपस्कवादिदोषा दूरोत्सा-
रिताः, स्थितमनसां तेषां तदस्मभवात् । 'आवयेच्चतुरो वर्णान्'
[म. भा. १२।१२।४८] इत्येतोवाता सर्वेषु वक्तव्यम्,
तेष्वेव मद्भक्ता एव श्रवणाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्र
'अभिधास्यति' इत्यर्थभावणपर्यन्तमित्याह— व्याख्यास्य-

तीति । यद्वत्तवाशात् 'सः' इत्यध्याहृतम् । योग्येषु व्याख्यान-
मपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगाङ्कुरे वा निविष्टं परमर्षि-
जनयतीति 'भक्तिं मयि परां कृत्वा' इत्युच्यते । 'मामेव'
इत्यवधारणेन मदीताव्याख्यायिनो न क्षुद्रफलेषु सङ्गं जनयाम-
मीत्यभिप्रेतम् । फलितमाह— न तत्र संशय इति । 'असंशयः'
इति संशय एव वा निषिध्यते ॥ ६८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— य इदमिति । म इदमावयोः संवादरूपं परममुत्कृष्टं श्रेयसाधनत्वाद्गोप्यं
मद्भक्तेषु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति । मयि परमेश्वरे परां भक्तिं कृत्वा विधाय ।
तस्येदं फलमुच्यते— मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

८ ब्रं. गि.— एवमपदेशविशिष्टकृत्वा तेन विधिनो-
पदेष्टुः फलमाह— य इदमिति । परमं गुह्यमतिरहस्यमिदं
शास्त्रं सर्वत्र प्रकाशयितुमर्हति यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति अभितो
ग्रन्थतत्त्वार्थतश्च स्थापयिष्यति, तेन प्रकारेण भक्तिं मयि परां

कृत्वा भगवतः परमगुरोर्भजनमेवेदं मया कियत इति
निश्चित्येत्यर्थः । स उपदेष्टा मामेवैष्यति सूच्यते, अत्र च
नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

९ व० त० दी०— एतदोषरहितास्तु मद्भक्ता एव, नान्य इति तेभ्यो दाने फलमाह— य इदमिति । मद्भ-
क्तेष्वभिधास्यति स मामेवैष्यति ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेतदोषयुक्तेभ्यो न वाच्यं,
एतदोषरहितेभ्यश्च सर्वथा वाच्यमित्येतदुपदेशनफलमाह— य
इदमिति । यः कश्चन दुर्लभः मद्भक्तिरसाविष्ट इमं
पूर्वश्लोकोक्तं परमं सर्वोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु पूर्वोक्तदोष-

रहिततद्गुणसुसम्पन्नेषु अभिधास्यति वक्ष्यति श्रोता वक्ता
चैतच्छ्रवणेन असंशयः स्नेहेहरहितः सन् परां सर्वोत्कृष्टां
पूर्वोक्तां मयि भक्तिं कृत्वा मामेव एष्यति, प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं सम्प्रदायविधिमुक्त्वा सम्प्रदायकर्तुः फलमाह— य इदमिति । परमं इदं गुह्यं
यो भक्तिहीनो मानपूजाद्यर्थी सन् मद्भक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि तत्र एव पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदैकरसे परां
भक्तिमद्वैतलक्षणागुणसनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति, मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । असंशयः
संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अजासिलानीनां भक्तिगन्धहीनानामपि पुत्रसङ्केतितेन नारायणेति नाम्ना स्नेहव-
शादाङ्ग्यतां तावन्मात्रगुणेन भगवता सद्गतिर्दिता; किमु वक्तव्यं यो वाचा एतावच्छास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य
भक्तिरसादिद्वारेण कृतकृत्यत्वं भविष्यतीति ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नचेति । न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकरोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले, तस्माद्वितीयोऽन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरः । भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां व्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य सुमुखोर्नास्ति विद्यासम्प्रदानं प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह— किञ्चेति । इत्थं विद्यासम्प्रदानं सुमुखणा यथोक्त-विशेषणवते कर्तव्यमित्यर्थः । वर्तमानेषु मध्ये ततोऽन्यो

नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यतीतेषु तादृक्प्रविशतीदिति शेषः । तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः । व्याननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वेऽपि स्वसम्प्रदायप्रवक्तुः श्रेष्ठतमत्वाद्विद्या विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

३ रा. भा.— सर्वेषु मनुष्येष्वितः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चिप्रियकृत्तमोऽभूत्, इत उत्तरं च न भविता, अयोग्यानां प्रथममुपादानं योग्यानामकथनादपि तत्कथनस्यानिष्टतमत्वात् ॥ ६९ ॥

४ वे. ता. चं.— स्वशास्त्रव्याख्यानस्य स्वप्राप्तिसाधनत्वे द्वारमुच्यते— 'न च तस्मात्' इति श्लोकेन । प्रिय-कृत्तमत्त्वप्रियतरत्वयोर्हेतुकार्यभावेन 'भविता' इत्युपात्तक्रिय-यैवान्वये सम्भवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽर्थगौरवेण तात्पर्य-सिद्धयर्थं मनुष्येष्वितः पूर्वमित्वायुक्तम् । ननु शास्त्रस्याधि-कारी अपेक्षितः, अतः स तावद्वक्तव्यः; अनधिकारी तु तत् एवावार्थात् व्युदस्यते; प्रधानतमाधिकारिणोऽन्तरं वा व्यव-च्छेद्यतयाऽनधिकारी वक्तव्यः; इह तु तद्वैपरीत्ये किं निबन्धनं ?

इत्यत्राऽऽह— अयोग्यानामिति तत्कथनस्य— अयोग्या-न्प्रति कथनस्थेत्यर्थः । अनिष्टतमत्वात् अनिष्टतमत्व-ज्ञापनार्थमित्यर्थः । योग्यानामकथनस्यानिष्टत्वं 'प्रोवाच तां तत्कृतो ब्रह्मविद्याम्' [सं. उ. १।२।१३] इति ब्रह्मविद्या-प्रवचनस्य वैधत्वात् । प्रोवाच प्रवृत्त्यादित्यर्थः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' [अष्टा. ३।४।६] इति विधानात् । अन्यथा 'स गुप्तेषां भिगच्छेत्' [सं. उ. १।२।१२] इति प्रथमेन वाक्येनानन्वयात् ॥ ६९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६९ ॥

७ ह. पै. भा.— न चेति । न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे प्रियकृ-त्तमोऽतिशयेन प्रियकृदन्यो नास्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । न च भविता तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि भूमौ ॥ ६९ ॥

८ वें. अ. गि.— किञ्च, तस्मान्मनुष्येषु शास्त्रोपदेष्टुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे प्रियकृत्तमः अति-शयेन प्रीतिकर्ता नासीवास्ति, न च भविष्यति । तथा तस्मादन्यो मे मम प्रियतरश्च भुवि नासीवास्ति, न भवि-ष्यति । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य 'भुवि मनुष्येषु'

इत्युक्तम् । विवि देवेषु च नास्त्येव तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । एवं च कालत्रयवर्ति-निखिलभक्तजनप्रतिपाद्य-प्रियाय तस्मै भक्तमात्रसाधारणं सदासिद्धं मोक्षं दिशवहं तदीयनिरति-शयत्वाद्गुणं फलं दातुमपश्यन्नभयं एव तस्य स्वामीति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च— न च तस्मादिति । मे प्रियकृत्कश्चित् ॥ ६९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतत्कथनध्वनमात्रेण त्वां प्राप्नोति ? इत्यत आह— न चेति । तस्मादेतद्वक्तुः सकाशात् मनुष्येषु अधिकारिणो मे प्रियकृत्तमः प्रियकर्तुषु मध्ये अतिशयितो न च, नास्तीत्यर्थः । मद्रक्तानां मत्सङ्गार्थ-

वत्तप्रदंशकत्वादिति भावः । पुनः तस्मात् श्रोतुः सकाशात् श्रुत्वा मद्राज्ञस्तत्तत्सादिकत्वात् अन्यो भुवि प्रियतरो भविता नेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु अश्रद्धया कृतं सर्वं व्यर्थमिति त्वयैवोक्तं कथमभक्ततस्याप्येतच्छास्त्रमिमानतो भक्त्यादिलाभः सम्भवेत् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकान्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमो

न च कश्चिन्वृत्ति । इयमेव मम सहृदी वाचिकी भक्तिः, तां कृत्वा सोपानारोहक्रमेण मे मम प्रियतरो भक्तिः भविष्यति । ' अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ' इति । न च भुवि एतस्मादन्यतरमार्थसाधनमस्तीति भावः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ६९ ॥

गीताशास्त्रपठनस्य फलम् ।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— योऽपि— अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोस्तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते । फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्य-मस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं 'स क्वा विष्णुर्वित्तुको न स विश्वाधिदेवतम्' इति न्यायेनोक्त्वा सम्प्रदायव्येतुर्विवक्षितं फलमाह— योऽपीति । यथोक्तस्य शास्त्रस्य योऽप्यध्येता तेनेदं कृतं स्यादिति सम्बन्धः । तदेवा-ऽऽह— अध्येष्यत इति । ' तेनेदं कृतं ' इत्यत्रेदं कर्माध्या-विशदयति— ज्ञानेति । तेनाहमिष्टः स्यामिति सम्बन्धः । वसुविधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञस्य ' श्रेयान्द्रूपमयाद्यज्ञा-ज्ञानयज्ञः ' [४।३३] इति विशिष्टत्वाभिधानातेनाहमिष्टः

स्यामित्यध्ययनस्य स्तुतिरिति तेत्याह— विधीति । पक्षा-न्तरमाह— फलेति । फलविधिमेव प्रकटयति— देवतादी-ति । यदि ज्ञानयज्ञस्य फलं कैवल्यं तेन तुल्यमस्याध्येतुः सम्पद्यते तत्र देवताद्यात्मस्त्वमित्यर्थः । कथमध्ययनादेव सर्वा-त्मत्वं फलं लभ्यते ? " तस्मात्तत्सर्वमभवत् " [इ. उ. १।४।१०] इति ध्रुतिस्तत्राऽऽह— तेनेति । तेनाध्येना ज्ञान-यज्ञतुल्येनाध्ययनेन भगवानिष्टस्तथा च तज्ज्ञानाहुक्ति फलम्-विशदमित्यर्थः ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— य इममावयोर्धर्म्यं संवादमध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः, अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञोऽभिधीयते, तेनाहमेतदध्ययनमात्रेणैष्टः स्यामित्यर्थः ॥ ७० ॥

४ वे. ता. चं.— एवमुपदेष्टुः फलसूक्तम्; अथ शब्दतो-ऽर्थतश्च गुरुसकाशादप्येतुः फलसूक्त्यते— ' अध्येष्यते ' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । ' श्रूयताम् ' इति परैरधीयमानपाठश्रवण-मार्गं वा । ' अध्येष्यते ' इति— नहि सर्वज्ञस्य भगवतो मन्विष्यद्भारतनिबन्धावेषाणेन स्वसंवादाध्ययनभाविताः किं, अपितु भूतावेषाणेन । महाभारतं हि धृतराष्ट्रमुत्पत्तेः प्रायेव भगवत्प्रसन्नलब्धविद्वन्बुधेषु भावता व्यासेन निबद्धम् । अनु-ज्ञातं च शिष्येभ्यः तैश्च ' मरुदो श्रावयद्देवानसितो देवः पितॄन् । गन्धर्वैश्चक्षुरांसि आनयामास वै शुकः ' [म. भा. १।१।७५८] इति मातुषण्यतिरिक्तं श्लोकेषु प्रकाशितम् । मातुषे तु श्लोके जनमेजयपुरस्कारेण प्रकाशित्यते । तदपेक्षयोक्तम्— ' अध्येष्यते ' इति । उपनिषत्सारत्वादध्ययनोक्तिः । कथितं

वाश्रमवर्गैर्न कविभिः ' अनवरताधीतभगवद्गीतम् ' इति । ' श्रेयान् ग्रन्थमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ' [४।३३] इति यः प्रथमपदं ज्ञानयज्ञोऽभिहितः, नासावन् विवक्षितः, अपितु भक्तियोगप्रकरणे ' ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ' [१।११] इति यो भगवदनुसन्धानविशेषरूपो ज्ञानयज्ञ उक्तः, स एवात्र शास्त्रसारभूतो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अस्मिन् यो ज्ञानयज्ञ इति । विधिवजोपांशुमानसानां ज्ञान-यज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टः । एतदध्ययनमात्रेणैति— अयम-भिप्रायः— ' योऽप्यध्येतेन यजते । य उ जैनमेवं वेद ' [अ. मे. २] ' यं यं कर्तुमधीते तेन तेनादित्येष्टं भवति ' [आर. २] इत्यादिषु यथा तत्तत्फलव्ययनस्य तत्तुल्यफलता, यथात्रापि ज्ञानयज्ञस्यैवैकत्वमस्तीति जनकत्वं तदीताध्ययनस्य— इति ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७० ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ ७० ॥

७ ह. पै. भा.— अध्येष्यत इति । अध्येष्यते पठिष्यति य इममावयोः संवादं धर्म्यं धर्मादन-पेतं, तेन पाठकेन ज्ञानयज्ञेन द्रव्यजपोपांशुयज्ञेभ्यः फलैः सहस्रगुणेभ्यो विशिष्टमेतेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

८ वे. ब्र. गि.— एवं सस्यदायकतुष्ट्यापकस्य फल-
मुक्त्वाऽप्येतुः फलमाह— अध्येष्यत इति । धर्म्यं वृत्ति-
हेतुपरमधर्मरूपाज्ज्ञानादनेपेत्तं भावयोः संवादरूपमिमं ग्रन्थं
योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति, तेन पुंसो अहं ज्ञानयज्ञेन
‘श्रेयान्द्रथसमाचरज्ञानयज्ञः’ [४१३] इति सर्वयज्ञ-
श्रेष्ठतया प्रागुक्तं ज्ञानरूपेण यज्ञेन इष्टः पूजितः स्यात्
मवेयं इति मे मतिर्मेम मिश्रयः । यद्यप्यसौ गीतार्थसमुप्य-

मान एव जपति, तथापि तच्छृण्वतो मम भाग्यवासौ प्रकाश-
यतीति बुद्धिर्भवति ! अतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं
मोक्षं लभते सच्चिद्बिज्ञानोपदिष्टाया । अर्थानुसन्धानपूर्वकं
पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यं ? इति फलविधि-
रेवायं, नार्थवादः । ‘श्रेयान्द्रथसमाचरज्ञानयज्ञः परमन्तप !’
इति हि प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

९ व० त० दी०— अध्येतुः फलं निर्दिशति— अध्येष्यत इति । अर्थमज्ञानतोऽपि पुंसो नामक्त्वाऽप्रात्रा-
फलदोऽयं संवाद इति भावः ॥ ७० ॥

१० पु. अ. त.— एवमुपदेष्टुः श्रोतुश्च फलमुक्त्वा
पाठकर्तुः फलमाह— अध्येष्यत इति । भावयोः श्रीकृष्णा-
र्जुनयोः धर्म्यं धर्म्यं धर्मोत्पादकं वा संवादं सोत्तरप्रत्युत्तरं
गीतात्मकं सम्यक्प्रकारेण बह्नात्मकं यश्च अध्येष्यते ध्यानं
कृत्वा जपरूपेण पठिष्यति, तेनाध्ययनेन सर्वयज्ञश्रेष्ठेन

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानात्मकमवजनेन अहं तस्य इष्टः प्रियः स्यात्,
मवेयमित्यर्थः । इति एवमप्रकारिका मे मम मतिः बुद्धि-
रित्यर्थः । स्वमतित्वकथनेनैतत्पाठस्याऽऽवश्यकत्वं करणे च
स्वप्रसादावश्यकत्वं ज्ञापितमिति भावः ॥ ७० ॥

११ नी० भा० दी०— अथापकस्य फलमुक्त्वाऽप्येतुः फलमाह— अध्येष्यते चेति । ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्प-
समाधिना इष्टः पूजितः स हि धर्ममेघनाम प्राकृत्युपयवृष्टिहरस्तद्वदेतस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इति मे
मम सर्वेश्वरस्य मतिः; तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मन्तव्यं, किन्तु भूतार्थवाद एवायमिति भावः ॥ ७० ॥

गीताशास्त्रश्रवणार्हस्य लक्षणं श्रवणस्य च फलम् ।

श्रद्धावाननमृयश्च गृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.— अथ श्रोतुर्दं फलम्— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानोऽनसृशश्चाज्ञायावर्जितः
सविमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरः— अपिशब्दात्किमुतार्थज्ञानवान् ?— सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्ताँल्लो-
कान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामाशिहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रवक्तुं क्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति— अथेति ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.— श्रद्धावाननसृशश्च यो नरः शृणुयादपि, तेन श्रवणमात्रेण सोऽपि भक्तिविरोधिपापे-
भ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मङ्गलानां लोकान् समूहान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘श्रद्धावाननसृशश्च’ इति चकारादवा-
नुषकाणामपि प्रागुक्तानां प्रणिपातपरिश्रेषवानां ग्रहणम् ।
‘शृणुयात्’ इत्यनेन आचार्यसंकाशादिति नम्यते । श्रूयते हि—
‘तद्विज्ञानार्थं न गुरुमेवाभिगच्छेत्’ [इ. उ. १।२।१२]
इति । ‘आचार्यादिष्वेव विद्या विदित्वा साधिष्ठे प्राप्नु’ [छां. उ.
४।१।३] इति । एतेन स्वयं प्रवर्तनरीक्षणमन्यायेनायस्मा-
द्ग्रहणं च व्यवच्छिद्यते । ‘सोऽपि’ इति विलम्बः सूच्यते ।
तेन भक्तिविरोधिभ्यो मुक्त इत्युक्तम् । अन्यथा विन्यन्त-

वैयर्थ्यादिप्रसङ्ग इति भावः । अर्थज्ञानादिसत्त्व कैमुत्यमपि
शब्देन व्यञ्जितम् । प्रवचनपठनयोर्मौलैकान्तफलस्य पूर्वमुक्-
त्वात् सहभावेनाग्र्यप्राप्त्ययाच्छ्रवणेऽपि तादृशफलं भगवद्-
भिषेते स्वीकर्तुमुचितम् । नरककल्पस्वर्गादिप्राप्तेरनभिमतात्वा-
न्मङ्गलानां लोकान्समूहानित्युक्तम् । अत्र पाठश्रवणादि-
प्रीतो भगवान् स्वभक्तान् प्रापयति । भगवद्भक्तानां प्राप्तिर्हि
योगोपदेशाद्विद्वारा मोक्षाय स्यात् ॥ ७१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७१ ॥

गी. वृ. ५४

६ ज. म. दी.— ॥ ७१ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वावानिति । अद्वावान्कर्मणां अद्वा विद्यते यस्यासौ अद्वावान् । अन-
सूयोऽप्यारहितोऽप्येतरी । शृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ ? । सोऽपि श्रोता मुक्तो निर्गतोऽस्मा-
च्छरीरात्प्रेत्येत्यर्थः । शुभान्पुण्यांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां तेषां लोकानिति सम्बन्धः ॥ ७१ ॥

८ वे. ब्र. गि.— ‘प्रवक्तुरप्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतु-
रिवार्थं फलं कथयति— अद्वावानिति । यो नरः कश्चिदपि
अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् अद्वावान् अद्वा-
युक्तः तथा ‘किमर्थमवबुध्यैर्जपत्यवदं वा जपति?’ इति

दोषदृष्ट्याऽसूयया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिसं ग्रन्थम्,
—अपिशब्दान्किञ्चित्तापैज्ञानवान् ? —सोऽपि केवलाक्षरमात्र-
श्रोताऽपि छक्तः पापैः शुभाभ्यस्तापुण्यकर्मणाऽप्यमेवकृता-
न्याह्वयात्; ज्ञानवतस्तु किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ ७१ ॥

९ न० त० दी०— अद्वावानिति । स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.— एवंप्रवक्षणेनैकस्य पठतो योऽन्यः
कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलतीत्याह— अद्वावानिति । यो
नरः अद्वावान् ‘एतच्छ्रवणेनाहं कृतार्थो भविष्यामि’ इत्य-
श्वादायुक्तः शृणुयादप्यपानवतोऽप्येतापि स ह्यभान् मोक्षप्राप-

कान् लोकान् प्राप्नुयात् । च पुनः अनसूयः किमिति
दम्भाथेच्छयैः पाषण्डी पठतीत्याहस्यारहितः सम्यक् गीतां
पठतीत्याहमुमोदते मनसि सोऽपि छक्तः संसारात् पुण्यकर्म-
णां लोकान् स्वर्गादीन् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवक्तुरप्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह— अद्वावानिति । शृणुयादपि अपश्चर-
अवर्णं कुयादपि, किमु वक्तव्यमादरेणार्थग्रहणं यः कुयात्स उक्तं फलं प्राप्नुयादिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा
चोक्तं श्रीभागवते [१०।१।१६] — ‘वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांल्लोनिपुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतुंस्तत्त्वाद्-
सखिलं यथा’ इति ॥ ७१ ॥

गुरुवर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरोर्गोविन्दस्य प्रश्नः ।

कचिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।

कचिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

१ शां. भा.— शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुद्धत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्श्री-
हयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः
प्रदर्शितो भवति— कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ ! किं त्वयैकाग्र्येण चेतसा चित्तेन ?
किंवा प्रमादतः ? कचिदज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विचित्रभावोऽविवेकता स्वाभाविकः
किं प्रनष्टः ? यद्यर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायास्तत्तव मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आचार्येण शिष्याय यावदज्ञान-
संशयविपर्ययावदनेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवानर्जुनं
पृष्ठवानित्याह— शिष्यस्येति । प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति—
तदग्रहण इति । शिष्यबेदकं प्रहोतुं नेहे तर्हि तं प्रयौदा-
तीत्यभाचार्यस्योचितं, तस्य मन्दबुद्धित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

यत्नान्तरमिति । कश्चिदिति कोमलप्रश्ने । तमेव व्याचष्टे—
किमेतदिति । द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य व्याख्यानतया स-
ञ्चयते । कश्चिदिति द्वितीयं प्रश्नं विभजते— किं प्रनष्ट
इति । मोहप्रणाशस्य प्रसन्नं दर्शयति— यद्यर्थ इति ॥ ७२ ॥

३ रा. भा.— मया कथितमेतत्पार्थ ! त्वयाऽवहितेन चेतसा कश्चित्छ्रुतं, तवाज्ञानसम्मोहः कश्चित्
प्रणष्टः, येनाज्ञानेन गृहो न योत्सामीत्युक्तवान् ? ॥ ७२ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाऽर्जुनस्य विदित्वाद्योऽपि भगवा-
नादरेणाविष्मरणाद्योपदेशसाक्ष्यं बिज्ञासमल इव पृच्छति—
कश्चिदिति । एतदिति अर्थपर्यन्तत्वाच्छ्रुतमित्यर्थः । धीपर्यन्तं
मत्कथितमेतत्किं निरर्थकमित्यभिप्रायेणैतच्छब्द इत्याह—

मया कथितमेतदिति । अज्ञानसम्मोहः कश्चित्प्रणष्ट इति
श्रुतफलायुक्तः । अज्ञानहेतुर्गो विदित्वावमिज्ञानसम्मोहः ।
येनाज्ञानेन गृह इत्यस्याज्ञानसम्मोह इति प्रतिनिर्देशे तेनाज्ञानेन
जनितसम्मोह इत्यन्वयो भाव्यः ॥ ७२ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७२ ॥

७ ह. पै. भा.— कश्चिदिति । कश्चिदिति प्रश्ने । यथोक्तं श्रुतमिति सम्बन्धः । अज्ञानमनिश्चय-
स्तन्निमित्तः संशयः सम्मोहः स कश्चित्प्रणष्टः ? ॥ ७२ ॥

८ जं. ब्र. गि.— “ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा
काष्ठणिक्केन प्रयासः कार्यः ” इति गुरोर्धर्मं निश्चित्युं सर्वज्ञोऽपि
पुनर्युद्धदेशेपेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति— कश्चिदिति ।
कश्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्र्येण व्यासहृरहि-

तेन चेत्तसा हे पार्थ ! त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितम् ? कश्चि-
त्किमज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञान-
बाशात्मनष्टः प्रकल्पेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव हे
ब्रह्मज्ञ ! यदि स्यात्पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

९ व० त० दी०— कश्चिदिति प्रश्नः सावधानं करोति । कश्चित्ज्ञानसम्मोहस्ते नष्टः (प्रणष्टः) इति ॥ ७२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं संसारशक्तिः शुभलोकाप्राप्तिश्च
मोहनाशो भवति, स च भगवन्मुखाच्छिष्येऽर्जुनस्यैव ततः
पुनर्युद्धादिकराणस्तदा कथमन्यस्य भवेत् ? इति बहिर्मुख-
शङ्कासमपन्नं भगवानर्जुनं पृच्छति— कश्चिदिति । हे
पार्थ ! श्रद्धयैतच्छ्रवणयोग्य ! कश्चिदिति प्रश्नापेः । त्वया

एकाग्र्येण चेत्तसा प्रणिहितेन मनसा एतन्मयोक्तं श्रुतं ? तेन
श्रवणेन हे धनञ्जय ! ते अज्ञानसम्मोहः अज्ञानेन
मत्स्वरूपेक्षिताज्ञानेन जनितो नः सम्मोहः आसुरमारणज-
पापोत्पत्तिरूपः सत्यवचकात्प्रको मोहो भ्रमो नष्टः ।
ते तवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञोऽपि अर्वालोकाशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं जातं न वेति पृच्छति;
अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेव उपदेशं कृतवता प्रमुखा निदाघ इव मयाऽयं शतकृत्वोऽयुपदेशेन कृतार्थः
कस्यैव इत्याशयेनाऽऽह— कश्चिदिति । कश्चिदिति कामप्रवेदने । हे पार्थ ! एतन्मया एकाग्र्येण चेत्तसा श्रोतव्यं
शब्दतोऽर्थतश्च बोद्धव्यमिति मम कामोऽस्ति तत्सत्त्वां पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति; श्रुतवतोऽपि तव
अज्ञानकृतः सम्मोहो विपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपः स्वधर्मे युद्धे बाधमधीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः
कश्चित् ? । मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

कृतज्ञताव्यञ्जकमर्जुनस्योचरम् ।

अर्जुन उवाच— नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

१ श्रां. भा.— नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः, स्मृतिश्चा-
ऽऽमृतत्वविषया लब्धा, यस्या लामात्सर्वहृदयग्रन्थिनां विप्रमोक्षः । त्वत्प्रसादाच्च प्रसादान्मया त्वत्प्रसाद-
माश्रितेनाच्युत ! । अनेन मोहनाशप्रश्रमप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं
भवति, यतः ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलामर्थेति । तथाच श्रुतौ— “अनात्मविच्छोचामि” इत्युपन्यस्या-
ऽऽमज्ञानेन सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । “मिद्यते हृदयग्रन्थिः” [मुं. उ. २।१।८] इति “तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” [ईशा. ७] इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसन्देहो
मुक्तसंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रेमोपविष्टात्पञ्चानस्य अज्ञानसन्देह-
विपर्यासरहितस्य पृष्ठस्य भगवदनुग्रहप्राप्तिकथनेन भागवन्तं परि-
तोषयित्वाऽर्जुनो विक्षापितवानित्याह— अर्जुन इति । अज्ञानो-
त्पत्त्या विवेकस्य नष्टत्वमेव स्वय्यति— समस्त इति ।
स्वयङ्गोतिपि प्रतीचि ब्रह्मण्यविद्याभ्रमे विद्याअन्ययति नापिदितं

प्रकाशमतीति मत्वाऽऽह— स्मृतिश्चेति । स्मृतिलभ्ये किं
स्यात् ? इति चेत्तदाह— यस्या इति । मोहनाशे स्मृति-
प्रतिष्ठामे वाचाचार्यं कारणमाह— त्वत्प्रसादादादिति ।
प्रकृतेन प्रश्रमप्रतिवचनेन लब्धमर्थं कथयति— अनेनेति ।
यदुक्तं स्मृतिप्रतिष्ठामादौषेष्ठो हृदयग्रन्थिनां विप्रमोक्षः स्या-

दिति तत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । ज्ञानादज्ञानतत्कार्य-
निवृत्तौ भृत्यन्तरमपि संवादयति—मिथत इति । भगवद्-
मुद्रादज्ञानमृतमोहदाहानन्तरात्मज्ञाने प्रतिलब्धे स्वदाज्ञाप्रती-

शोऽस्मिन्नुत्तरार्धे व्याकरोति—अथेति । तत्र वचनं करिष्ये-
ऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह—अहमिति ॥ ७३ ॥

३ रा. भा.—मोहः विपरीतज्ञानं, त्वत्प्रसादान्मम तद्विनष्टं; स्मृतिः यथावस्थिततत्त्वज्ञानं,
त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् ; अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मकस्य
कुत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अवदात्माभिमानरूपस्य, नित्यनैमिचित्करूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनतया
तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपस्य सर्वो विनष्टः; आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतत्त्वभाव-
रहितताज्ञातृत्वकस्वभावतापरमपुरुषगोप्यतातत्रियाम्यत्वैकरूपताज्ञानं, निखिलजगदुद्भव-स्थिति-प्रलय-
लीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणैकरूपस्वभावाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिरसमस्त-
कल्याणगुणगणमहानां परमप्रब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञान-
तदभ्यासपूर्वकाहरहरपृथगीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यनैमिचित्कर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाद्यात्मगुण-
निर्वर्त्यभक्तिरूपतापन्नपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो बाहुदेवस्त्वमिति ज्ञानं च लब्धम् ।
ततश्च बन्धुत्वेहकारुण्यप्रबृद्धविपरीतज्ञानमृलात् सर्वस्मादवसादाद्रिमृक्तो गतसन्देहः स्वस्थः स्थितो-
ऽस्मि । इदानीमेव युद्धादिकर्तव्यताविषयं तत्र वचनं करिष्ये । यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः ॥७३॥

४ वे. ता. चं.—अथ कृतज्ञतांश्च ज्ञयन्नजुनः भुत-
फलसिद्धया प्रतिवक्ति 'नष्टो मोहः' इति । अजुनेनास्याय-
स्येनः पूर्वमवगमाद्वाक्येन प्रथमं स्मृतितुल्यपात्नमूलतस्तदशब्द-
जन्योऽजुनश्च इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह—स्मृतित्वयथा-
वस्थिततत्त्वज्ञानमिति । 'स मो देवः शुभया स्मृत्या
संयुजन्तु' इत्यस्य मन्त्रस्य 'स तो बुद्ध्या शुभया संयु-
नक्ति(क्तु)' [श्रि. उ. ३।४] इति शास्त्रान्तरे पाठदशनात्स्मृति-
बुद्धिशब्दावहूरविप्रकर्षणकार्यो युक्ताविति भावः । निवर्त्यमोह-
स्वरूपं चोपवेशात्मूलचूडपरामर्शेन व्यनक्ति—अनात्मनी-
त्यादिना । प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वप्रकाशत्वादिभिः विकारा-
वभावात्तत्त्वभावरहितता । स्वस्थः प्रकृतिस्थ इत्यर्थः । उपदेश-

वचनस्य स्वरूपेणानुष्ठेयत्वात्तेन तत्प्रतिपाद्यं लक्ष्यत इत्याह—
यथोक्तं युद्धादिकमिति ।

एवं चाभिप्रायः—आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तप्रवृत्तम् ।
अनुष्ठानं तु स्मृतिप्रश्लाघिति हि वक्ष्यति—'यत्तु तद्भवता
(यत्तद्भगवता) प्रोक्तं पुरा केशव । मोहदाह । तत्स्वैव पुन-
रव्याप्रा । प्रष्टं मे नष्टचेतसः' [अ. गी. १।९] इति । प्रति-
वक्ष्यति च भगवान्—'आवितस्त्वं मया गुणं ज्ञापितव्यं
धनातनम् । धर्मं स्वरूपिणं पार्थ । सर्वलोकांश्च शाश्वताम् ।
अबुद्धया माग्रहीरस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम्' [अ. गी. १।९, १०]
'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने' [अ. गी. १।१२]
इति ॥ ७३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ७३ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं पृष्ठो भगवताऽजुन उवाच—नष्टो मोह इति । नष्टो मोहो नष्टः संशयो
यः पूर्वमासीत् 'गुरुपुत्रमित्रादयो हन्तव्या आहोस्मिन्न हन्तव्याः' इति । स्मृतिर्लब्धा स्मृतिः सम्य-
ग्ज्ञानं सा च प्राप्ता त्वत्प्रसादाच्च प्रसादमाश्रित्य तेन मया । अच्युत । स्वरूपात्कथमपि न च्यवत
इत्युक्तम् । स्थितोऽस्मि उत्थितोऽस्मि । करिष्ये वचनमाज्ञाम् ॥ ७३ ॥

८ वे. प्र. गि.—एवं पृष्ठः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपे-
क्षतामात्मनोऽजुन उवाच—नष्ट इति । नष्टं वच्छिन्नो
मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययः । तत्राश्रयमाह—स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादात्मया, यस्यावबुद्धेः साक्षात्तत्त्वज्ञानं लब्धं सर्वसंशया-
शक्तान्ततया प्राप्तम् । अतः सर्वसंशयव्यवस्थान्यासम्भवेन
मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अच्युत । आत्मत्वेन निश्चितत्वात् ।
"वियोगयोग्यस्मृतिरलम्ब्य सर्वप्रार्थनीयां विप्रमोक्षः"
[छां. उ. ३।२।३] इति श्रुत्यर्थमश्रुभवासाह—स्थितोऽस्मि

गतसन्देहः निष्ठतत्त्ववेद्यः स्थितोऽस्मि युद्धकर्तव्यतारूपे
स्वच्छासने; शास्त्रजीवं च करिष्ये वचनं तत्र भगवतः परम-
शुरोराज्ञं पालयिष्यामीति प्रयासत्पाकल्यकथनेन भगवन्त-
मजुनः परितोषयामास । अनेन गीताशास्त्राध्यायिनो
भगवत्प्रसादावबोधं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफल-
श्रुपसंहृतम् "तदास्य विजयः" [छां. उ. ६।१।६३]
इतिवत् ॥ ७३ ॥

१० व० त० दी०— अर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । विपरीतं ज्ञानं आत्मानात्माविवेकविषयकं विनष्टं मम । स्मृतिश्च यथावस्थिततत्त्वज्ञानं त्वत्प्रसादाद्ध्या । तत्रानात्मनि प्रकृतितत्कार्यं स्वात्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषत्वरूपतया तदात्मकस्य सर्वस्य चिद्विद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च नित्यादिकर्मणो भगवदर्थतया तत्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वावगतिरूपश्च सर्वो नष्टः । आत्मनः प्राकृतस्य भावरहितज्ञानावृत्तिकस्वरूपज्ञानं तथा परमात्मनोऽश्रुप्रबलैक्यज्ञानं तदुत्तमस्य पुरुषोत्तमस्यालोकिकगुणगणस्य प्रभोनुग्रहभक्त्येव प्राप्तिः परमपुरुषार्थः । स च वासुदेवः पुरुषोत्तमस्त्वमिति ज्ञानं च स्मृतिरूपं लब्धे, त्वत्प्रसादान्मोहः साङ्ख्योपदेशेन गतः, स्मृतिर्योगोपदेशेन लब्धा । प्रसादो भक्तिरिति वा । अतो गतसन्देहस्तव वचनं युद्धादिकर्तव्यताविषयं करिष्ये ॥ ७३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रणे बहमोहः सन् अर्जुन उत्तरं प्राह— नष्टो मोह इति । अज्ञानकृतो मोहो नष्टः, त्वदुक्तिश्रवणेनेति शेषः । अधिकमपि ज्ञातं हे अर्जुन सर्वत्र स्मृतिरहितं । मया अहङ्काराज्ञानसहितेन त्वत्प्रसादात् स्मृतिः तत्स्वरूपा लब्धा प्राप्ता । 'प्रसादात्' इति

कथमेव साधनालम्ब्यतोका । अतो दासस्य प्रव्याहारकरणेष्वप्येव, न त्वन्योऽपि धर्माधर्मविचारः । एवं गतसन्देहः संस्तवायै दासत्वेन स्थितोऽस्मि; इदानीं तव वचनं पूर्वोक्तं युद्धादिकं सर्वभक्त्यभ्यारूपं त्वद्गतेत्येतदुपदेशरूपं च करिष्ये ॥ ७३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पृष्ठः स्वरूप कृतकृत्यतया ज्ञापयज्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिः 'अयमहमस्मि परं ब्रह्म' इत्यात्मानुसन्धानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लभेन सर्वहृदयप्रस्थानीं 'यवान्यश्चास्मि तत्त्वतः' [१८५५] इत्यवोदाहृतानां चिन्तनैक्य-
भ्रमप्रभवानां विमोक्षो भवति । तथा च श्रूयते— 'स्मृतिलम्बे सर्वप्रस्थानां विप्रमोक्षः' [छां. व. ७.२.६१२] इति । त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्मृतिलब्धेति सम्बन्धः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसन्देहो नष्टसन्देहः इत्यनेनात्मात्मन्यासधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितम् । 'करिष्ये वचनं तव' इत्यनेन स्वयमेव युद्धे चाधर्मवीर्यरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितम् ॥ ७३ ॥

कथानुसन्धानप्रदर्शनार्थं सन्नयोक्तिः ।

सञ्जय उवाच— इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

१ शां. भा.— परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सञ्जय उवाच— इत्यहमिति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि । अद्भुतमत्यन्त-
विस्मयकरं, रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रार्थे समाप्ते सत्यस्यामलस्वार्थां सञ्जयवचनं कुत्रोपयुक्तं ? इति तदाह— परिसमाप्त इति । वासुदेवस्य सर्वशस्य सर्वेश्वरस्य, कृतार्थस्य पार्थस्य पृथुसुत-
स्याजुंजय महात्मनोऽश्रुप्रबलेः सर्वाधिकारिगुणसम्पन्नस्य सन्त्यभं

वादं संवादं गुच्यिष्यमावेन प्रश्नप्रतिवचनाभिधानमिममनु-
कान्तमद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हृष्यन्ति पृथकीभवन्यनेनेति रोमहर्षणमाह्लादयथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह— इत्येवमिति ॥ ७४ ॥

३ रा. भा.— श्रुतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं करिष्यन्तीति पृच्छते— इति एवं वासु-
देवस्य वसुदेवसूतोः पार्थस्य च तत्पितृव्यसुः पुत्रस्य च महात्मनो महाबुद्धेस्तत्पदब्रह्ममाश्रितस्येवं रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मानकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत सञ्जय' [१११] इति प्रश्ने कृत्वा सञ्जमयतीत्याह— श्रुतराष्ट्रायेति । 'महात्मनः' इत्युक्तं ध्वनक्ति— तत्पद-
ब्रह्ममाश्रितस्येति । 'कृष्णाश्रयाः कृष्णवलाः कृष्णतायाश्च पाण्डवाः' इति ध्वन्युक्तम् । अत्र च 'विष्यन्तेऽहं शाधि मां

त्वां प्रपन्नम्' [२१७] इति । अद्भुततातिवायाश्रोमहर्ष-
णत्वम् । यथोक्तमश्रौषमिति— यथा तान्मायुक्तं, तत्र मयाश्रुतोऽहो नास्तीत्यर्थः । एतेन यथार्थदर्शित्वं व्यञ्जितम् । यद्वा यथा तव मयोक्तम्, एवमेव श्रुतवानस्मि, तत्रैव यथा-
दृष्टार्थवादित्वं व्यञ्जितं भवति ॥ ७४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ७४ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्यहमिति । इमं यथोक्तम् ॥ ७४ ॥

८ वं. ऋ. गि.— समाप्तः शास्त्रार्थः, कथासम्बन्धमिदानीमनुसन्धानः सञ्जय उवाच— अद्भुतं चेतसो विस्मयाल्लस्य-
विकारकरं लोकेशसम्भाष्यमानत्वाद्, रोमहर्षणं हारीरस्य

रोमाश्चाख्यविकारकरम् । तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य
दृष्टितम् । स्पष्टमन्यम् ॥ ७४ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादसु क्त्वा प्रस्तुतकथामनुसन्धानः सञ्जय उवाच—
इत्यहमिति । उभयोः संवादमिममशौचम् ॥ ७४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धृतराष्ट्रपृष्टश्रीकृष्णार्जुनसंवादं
सकलमशेषतः कथयित्वा भगवति सासुखत्वाद् धृतराष्ट्रस्य
‘कलाभाकथनार्थं स्वस्य च तदग्रे कथनावश्यकत्वाय स्वस्य
भवगानन्दभवनकाण्डाप्रणयः स्तुतकथानुसन्धानेन सञ्जय
उवाच— इतीति । इति अनुना प्रकाशेन अहं त्वदीयत्वेन

द्वेषसम्बन्धयुक्तोऽपि बाह्यदेवस्य मोक्षदातुः महात्मनो
भगवद्भक्तस्य पार्थस्य च इमं मया पूर्वोक्तं संवादम् उत्तर-
प्रस्तुतत्वरूपं अद्भुतम्, अलौकिकं रोमहर्षणं रोमहर्षकरम्
आनन्दोद्बोधकं अशौचं श्रुतवानमस्मि ॥ ७४ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्तः शास्त्रार्थः, इदानीं कथाप्रबन्धमेवानुवर्तयन् सञ्जय उवाच— इतीति ।
अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चोद्भेदजनकम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दूरस्थस्यापि सञ्जयस्य श्रवणार्हताद्योतनम् ।

न्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्बुद्धमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

१ शां. भा.— तं चेन्मू— न्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यतमं परं योगं
योगार्थत्वाद् संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं, न परम्परातः ॥ ७५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृष्टं संवादं कथमशौचीः । इति
चेतनाऽऽह— तं चेति । एतत्पदं संवादप्रस्तावतुल्लिखित्वेन
नेतव्यमित्याह— एतमिति । परमपुरुषार्थपथिकत्वात्परत्वं
परं गुह्यमिति ध्येन गुह्यं रहस्यमिति वा । योगो हानं कर्म च
तत्त्वत्वादयं संवादो योग उक्तः । अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य

योगस्याहत्त्वादयं संवादो योग इत्याह— संवादमिति ।
योगानामीश्वरो योगेश्वरः, तदनुग्रहेतुत्वाद्योगतत्फलमोस्ततः
साक्षादन्यवधानेन श्रुतवान्, न परम्परयेत्याह— योगेश्वरा-
दिति । स्वयं स्वेन पारमेश्वरेणातिरिक्ततज्ज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो
न्यासज्ञानादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

३ रा. भा.— न्यासप्रसादाद्व्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्चोत्रलाभाद् एतत्परं योगार्यं गुह्यं योगे-
श्वरात् ज्ञानवलेक्ष्यैर्वीर्यशक्तितेजसां निषेर्भगवतः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतवानहम् ॥ ७५ ॥

४ वे. ता. चं.— मन्दस्य मोहनकाल्पमिदृशिलक्षण-
प्रसादस्याप्राभावात् व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरप्यहस्यस्य
श्रीविश्वरूपस्य दर्शनार्थं दूरस्थवाक्यश्रवणार्थं च अनुग्रहावान्तर-
व्यापारमाह— दिव्यचक्षुश्चोत्रलाभादिति । अतीन्द्रिया-
दिग्रहणसामर्थ्यादिमात्रेणात्र दिव्यत्वम् । एतदिति नपुंसक-
निष्पत्तये योगशब्दं विशेषणीकरोति— योगाख्यमिति ।

इत्युक्तमपि योगयतामिष्यम् । तथाभूतमपि हि
मतिं न्यासमाहात्म्यमव्यञ्जनम् । ‘योगेश्वरत्वं’

इत्यत्र योगशब्दः कल्याणगुणयोगपरः ‘एतां विभृतिं योगं च’
[१०।७] इति प्रागुक्तवित्याह— ज्ञानेति । स्वयमेव
कथयतः, न तु परैर्वाचयत इत्यर्थः । तेन वक्तृवैलक्षण्योक्तिः ।
यथा ‘पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्’ [म. भा.
१।३।४।६८] इति । साक्षाच्छ्रुतवानहमिति— न तु
विषयवद्भुतवदित्तिच्छ्रयद्वारेत्यर्थः । अत्रा दूरस्योऽपि प्रत्यक्षं
श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७५ ॥

७ ह. पै. भा.— व्यासेति । व्यासो भगवान् कृष्णद्वैपायनः । परं प्रकृष्टं, परमात्मविषयत्वात् । योगं सम्यग्ज्ञानम् । योगेश्वराद्योगो योगिनस्तेषामीश्वरात् । साक्षात्प्रत्यक्षं कथयतः । स्वयं स्वमुखेन ॥ ७५ ॥

८ वं. ब्र. गि.— व्यवहितस्यापि भगवदर्थसंवाद्स्य न परम्परयेति त्वभाष्यमभिनन्दति । अत्र 'इमम्' इति पुंलिङ्गपाठो वाच्यकार्त्वात्स्यात् । 'एतत्' इति नपुंसक-लिङ्गपाठस्यैव योगसदसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदं-मिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥

९ व० त० दी०— ननु कथमेवं त्वया श्रुतोऽयं संवाद इति चेत्त्रासह— व्यासप्रसादादिति । दिव्यचक्षुः श्रोत्रादि मह्यं दत्तं, बासुदेवेनाजुनाय इव । तदेतत्परं गुह्यं योगं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णाद्भूतोः परं अनेन कृष्णसम्बन्धात्परत्वमुक्तं तेन साक्षाद्भगवद्वाक्यमेव सिद्धयति 'या स्वयं पद्मानभस्य मुखपद्माद्विनिस्रुता,' इति गीतामाहात्म्यवाक्यात् 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि' इति श्रीमदाचार्यैकेतेश्च । तेनैतदुक्तुनस्य प्रबोधकं जातमित्यर्थः । न चेष्टराजगीतोपदेश एवार्जुनस्य प्रबोधक इति वाच्यं, एतच्छेषभूतत्वादिति गृहण ॥ ७५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु द्वेषभासन्नन्वये सति कथं श्रुतं ? इत्यत आह— व्यासप्रसादादिति । व्यासस्य भगवज्ज्ञानावतारस्य प्रसादाद् कृष्णश्रोत्रादिकं व्यासेनाकौ- किकं दिव्यं दत्तं, तेन श्रुतवानस्मि । किंतदिति श्रुतं ? इत्यत आह । एतत् परिदृश्यमानं गुह्यं गोप्यं परं सर्वोत्कृष्टं योगं योगेश्वराद् कृष्णात् साक्षात् स्वयं कथयतः श्रुतवानस्मि ॥ ७५ ॥

११ नी० भा० दी०— कथमेवं त्वया दूरस्थयोरपि बासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुतः ? इत्यत आह— व्यास-प्रसादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुश्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं, येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतला-लकनद्विज्ज्ञानमि । अतो व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च 'पश्य मे योगमैश्वरम्' [११।८] इति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूप्यं तमपि दृष्टवानिति ज्ञेयः । स्वयं कथयत इत्युक्ते "अस्य महतो भूतस्य निश्चक्षितमेतद्यत्नवेदः" [बु. च. २।४+१०।४।५।११] इति श्रुतेः स्वनिश्चक्षितं वेदं शिष्याचार्यपरम्परया कथयत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्माणं प्रतीवेदानीमर्जुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वं स्वस्य धोत्यते । अत्र 'एतद्योगं' इत्यभेदेनान्वये तु गुह्यपदोपेक्षया एतद्योगमिति पुनर्पुनःकलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यः, शक्यं च यत्किञ्चिदभूतऽपि क्षुद्रपहन्तु । इत्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्र भिन्नलिङ्गविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्यं विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

भगवदर्थसंवादश्रवणजाह्लादकथनम् ।

राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

१ शार्. भा.— हे राजन्पुत्रराष्ट्र ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यमिमं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्वैश्वरूपं विस्मयो मे महान्हे राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

२ आ. शां. व्या.—सर्षोकं संवादं भगवतः श्रुत्वा { अथणादपीति ॥ ७६ ॥ यत् विश्वरूपारूपं सगुणमर्जुनाय
किमुपेक्षे ? नेत्याह—राजज्ञिति । पुण्यत्वं साधयति— भगवान्दक्षितवान्ध्यानार्थं तदिदानीं स्तौति—तच्चेति ॥ ७७ ॥

३ रा. भा.—केशवार्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥
तच्चार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो
जायते; पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥

४ वे. ता. चं.—अद्भुततरत्वंमाह—‘राजन्’ इत्या-
दिना श्लोकद्वयेन । पुण्यं श्रवणमात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत्पावनम् ।
अद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यावहम् ॥ ७६ ॥ तच्च रूपमित्ये-
तत्सर्वजनप्रत्यक्षवस्तुदेवतनयरूपाद्वयवच्छेदार्थमित्याह—अर्जु-

नाय प्रकाशितमैश्वरं रूपमिति । ‘संस्मृत्य’ इत्यस्य
समानकर्तृकत्वाच्च हृष्यामीति समभिग्याहारानुसारेण—हृष्यत
इत्युपात्तम् । दृष्टं च फलं महतरमित्यस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७६ ॥ ७७ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ७६ ॥ ७७ ॥

७ ह. पै. भा.—राजज्ञिति । संस्मृत्य पुण्यं पापहरम् । हृष्यामि च तुष्यामि च । मुहुर्मुहु-
र्ध्वयो भूयः ॥ ७६ ॥ तच्चेति । तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतम् । हरेर्नारायणस्य । विस्मयः
कुतूहलम् ॥ ७७ ॥

८ वै. ब्र. वि.—पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवा-
र्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किन्तु
संस्मृत्य संस्मृत्य—सम्भ्रमे द्विरुक्तिः—खडुर्खडुः वारंवारं
हृष्यामि च हृष्य प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति

वा ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपारूपं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं
भगवान्दर्शयामास, तदिदानीमहमस्मन्धान आह—तच्चेति ।
तदिति विश्वरूपम् । हे राजन् ! मम महान्विस्मयः । अत्र एव
हृष्यामि चाहम् । पृष्ठमन्वत् ॥ ७७ ॥

९ व० त० दी०—राजज्ञिति । केशवार्जुनयोः संवादमिममद्भुतं स्मृत्वाऽहं मुहुर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥
किञ्च तच्चेति । हे राजन् ! हरेः सर्वधर्माश्रयस्य विभोर्निरुपममहिम्नः पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वदुःख-
हर्तुर्दृष्टसंहर्तुश्च । तदुक्तं परमाद्भुतमनेकधर्माश्रयमक्षरं कालमायातिगमैश्वरं निरुपममहिमधाम विश्वरूपं
संस्मृत्य मे विस्मयो भवति मया साक्षात्कृतत्वात्, च पुनः पुनः स्मृत्वा, स्मृत्वाऽहं हृष्यामि । अनेन दैव-
स्यैवं हर्षः, नान्यस्येति सूचितम् ॥ ७७ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—राजज्ञिति । हे राजन् इमं
केशवार्जुनयोः संवादं अद्भुतं लौकिकोपसिरहितं पुण्यजनकं
संस्मृत्य संस्मृत्य सादरं संस्मृत्य सादरं संस्मृत्य खडुर्खडुः
वारंवारं हृष्यामि इषं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥ किञ्च तच्चेति । तत्
अत्यद्भुतं अलौकिकरूपं संस्मृत्य, च पुनः हरेः सर्वदुःखहर्तुः
पुरुषोत्तमसम्बन्धिरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो महान् जानः,
कथं त्वदीया जल्पन्तीति । शूलभूतस्वरूपदशनेन सर्वं मोक्षं

प्राप्त्यन्तीति पुनः पुनः वारं वारमादरेण हृष्यामि । यद्वा—
हरेः अत्यद्भुतं पुरुषोत्तमत्वंवाद्यत्रयैकधेयं तत्संस्मृत्य स्मरणं
कृत्वा पुनः संस्मृत्य ध्यानं कृत्वा मे महान् विस्मयः, यतः
‘काहं तुच्छो जीवः, का तद्दर्शनं’ इति स्वसम्बन्धेन दर्शनं
वातमतः सम्बोधयति—राजज्ञिति । किञ्च पुनः हृष्यामि
आनन्दं प्राप्नोमि । भगवद्दर्शने हर्षस्तवाप्यनुभवसिद्ध इति
तत्तज्जल्पेन महत्सम्बोधयति—राजज्ञिति ॥ ७७ ॥

११ नी० भा० दी०—केशवार्जुनसंवादप्रवणं विश्वरूपारूपयोगदर्शनं चाह्मां क्रमेण श्लोकद्वयेनाऽहं-
राजज्ञिति । हे राजन् हे धृतराष्ट्र ! पुण्यं पुण्यकरं पापहरं चेत्यर्थान् संस्मृत्य संस्मृत्येति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।
शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ७६ ॥

तच्चेति । रूपं विश्वरूपं पददर्शने हि ‘ब्रह्माणमीशं’ [११।१५] इति देशतो विप्रकृष्टं, ‘वक्त्राणि ते
स्वरमाणा विशन्ति’ [११।२७] इति कालतो व्यवहितं, भीष्मादिक्षयं च करतलामलकवट्टृवान् । तच्च
अगतो मिथ्यात्वमन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिपादितं वेदान्तकतकम्—

अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करबिल्ववत् । योगी सङ्कल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु डिण्डिमः ॥ १ ॥
 मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत् । अस्तीति तदुपाविश्वित्सार्वान्त्यात्सर्वमीक्षते ॥ २ ॥
 आरम्भपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् । अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥ ३ ॥
 सङ्कल्पमात्रभातं वस्वतीतादि यदीष्यते । नष्टस्त्रीदर्शनानं तत्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥ ४ ॥
 योगिसङ्कल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीष्यते । ईशसङ्कल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तदेष्यताम् ॥ ५ ॥
 आरम्भे परिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः । नैव दृष्टः कचित्सोऽयं स्वप्रमायादिषु स्फुटः ॥ ६ ॥
 युगपद्ब्रह्मते कुम्भो नानादेशस्थयोगिभिः । जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 योगिभिर्गृह्यमाणत्वाद्वटः सर्वत्र सर्वदा । सन्नेवास्तीति चेत्कार्यं कथमीदृग्विवधं भवेत् ॥ ८ ॥
 व्यावृत्तं हीष्यते कार्यं युगपद्विभ्रदेशता । चेत्कल्पनां विनाऽस्येष्टा दृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ॥ ९ ॥
 तस्मान्नाणुभिरारब्धमिदं विज्ञापि गव्यवत् । प्रकृतेः परिणामो वा अर्गात्किं त्विन्द्रजालवत् ॥ १० ॥
 सत्यं बद्धदृशामिन्द्रजालं विश्वं परागदृशम् । अधिष्ठानादृते शुद्धदृशां नास्त्येव तद्व्ययम् ॥ ११ ॥—इति ।
 स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्रस्य जयाशानिराकरणाय सञ्जयस्य निश्चयोक्तिः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं बहुना ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्व-
 योगजीवश्च कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां
 पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तारो भूतिर्ध्रुवाऽयमिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं
 मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्य-

श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यास-

योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोरनैरनाराधयणयोः
 संवादस्य प्रामाण्यार्थं परममुत्कर्षं दर्शयति— किं बहुनेति ।
 कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवान् ॥ इति तत्राऽह— तस्य-
 भवत्वादिति । सर्वयोगो ज्ञानं कर्म च, तस्य बीजं शास्त्रीयं
 ज्ञानवैराग्यादि, तद्धि भगवद्बीजं, तदनुप्रदधिहीनस्य तद-
 योगात् ; अतो योगतत्फलयोगैर्भगवदनुग्रहाय तत्त्वाद्भगवतो

गी. सू. ५५

योगेश्वरत्वमित्यर्थः । श्रीलक्ष्मीविजयः परम उत्कर्षः । राज्ञो
 धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयाशां सिधिलीकृत्य पाण्डवेषु जय-
 प्राप्तिसैकान्तिकीमुपसंहरति— इत्येवमिति । उपायोपेय-
 भावेन निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात्कर्मनिष्ठा परम्परया ज्ञान-
 निष्ठाहेतुः ; ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थ-
 मुपसंहरतितीत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं परावकायार्थेणोच्यते । आदिमव्यन्तवद्बुधो व्याहृश्या गोचरीकृतम् ॥ १ ॥
 सङ्क्षेपविस्तराभ्यां यो लक्षणैरुपपादितः । सोऽर्थोऽन्तिमेन सङ्ख्येन लक्षणेन विवक्षितः ॥ २ ॥
 गीताशास्त्रमहार्णवोत्थमश्रुतं वैकुण्ठकण्ठोद्भूतं श्रीकण्ठापरनामकमुच्यते निष्ठद्वययोजितम् ।
 निष्ठा यत्र मतिप्रसादनवर्गी साक्षात्कृतं कुर्वती मोक्षे पथैवयास्यति प्रतिदिनं सेवन्नेतदुधाः ॥ ३ ॥
 प्रागभावाच्चेपादानां पदवीमनुगच्छता । गीताभाष्ये कृता टीका टीकां पुरोधोत्तमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्खनन्दपूज्यपादविश्व-
 भगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्य-
 व्याख्येनेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— किमत्र बहुनोक्तेन ?— यत्र योगेश्वरः कृतस्त्वयोच्चावचरूपेणवस्थितस्य चेतनस्या-
 चेतनस्य च वस्तुनो ये ये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसङ्कल्प्यायत्तत्वेतरसमस्तवस्तु-
 स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णः वसुदेवस्तु, यत्र च पायो धनुर्धरः तपितृष्वसुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाग्र्यः,
 तत्र श्रीविजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवा निश्चला; इति मतिर्मतेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.— सुयोधनविजयबुभुक्षया कृतस्य
 प्रश्नस्य सहसा साक्षादुत्तरं वस्तुमशक्तुवन्, 'अर्धोकाः कु-
 पाञ्चालाः' इति मत्वा युद्धाभिसन्धिः संवादाद्भुतत्वादिक-
 मुक्तवान्; तावताऽन्यजानताः सर्वसिन्धुनाऽन्यस्य साक्षादुत्तरमाहि-
 त्याह— किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायज्ञस्य ते भगवताऽज्ञेना-
 याभ्यात्वोपदेसैर्वैखल्यप्रकाशनादिभिः पाण्डवविजयसूचकै-
 रलम्; सूचितमेव लब्धं वयामीत्युच्यते इति भावः । यत्र
 यस्मिन् पक्षे इत्यर्थः । योगेश्वरशब्दस्य 'कथयतः स्वयम्'
 इत्यत्रासतमत्वाच्च प्रागुक्तादर्थान्तरकथनम्, अनेकार्थ-
 सम्भवात् प्रकरणानुगुण्येन तदादिशेषपरिग्रहोपपत्तेश्च । ईश्वर-
 शब्दस्य नियन्तव्यसाक्षात्तया योगशब्देन नियन्तव्यविशेष-
 समर्पणं च युक्ततमम्; अतो विवक्षितविजयाद्यनुगुणमर्थमाह—
 कृतस्त्वयैवादिना । तत्र फलिमाह— स्वसङ्कल्पेति ।
 अवस्थान्तरेऽपि इयामभूतः; अतः कृष्णशब्दोऽप्रावृत्ततदसाया-
 मपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वस्वभावात्तत्सूचनार्थे इत्यभिप्रायेणाऽह-
 वस्तुदेवस्तुरिति । पार्थसम्बन्धविशेषोऽन्येन सूचितः ।
 अत एव हि पार्थशब्द एवं व्याख्यायते— तपितृष्वसुः पुत्र
 इति । 'विश्वस्य सत्तारं चापम्' [१४७] इति प्रागुक्ता-
 वस्थान्तरविरकोऽत्र धनुर्धरशब्दः भगवदनुशिष्टयथोक्त-
 कार्पायतया गाण्डीवाख्यधनुर्ग्रहणयोगतानार्थः । तत्र विशि-

ष्टोपकरणविशेषीयार्थविशेषोऽन्यन्तर्नीतः । 'पार्थस्य च
 महात्मनः' [१८१७४] इति प्रागुक्तमहामतित्वं पार्थशब्देन
 सूचितमित्याह— तत्पदद्वन्द्वैकाग्र्य इति । नव्यतो त्वत्पुत्र-
 वत्कृष्णमभ्यर्थ्य निस्सारान्यरिकत्वेन परिजग्राहेति भावः ।
 'तत्र' इति सामान्यनिर्देशः प्रत्यक्षपुरुषपरिहारार्थः । श्रीः
 राज्ञ्यादिभोग्यसद्विह्वला । विजयः शत्रुनिरासः । 'तत्र ध्रुवा'
 इति विपरिणामः । भूतिः ऐश्वर्यम्, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्'
 [अमरः १।१।३८] इति पर्यायपाठात् । तेनास्य पुरुषस्य
 प्रभुत्वादिशक्तियोगो विवक्षितः । उत्पन्नायाः समृद्धेरुत्तरोत्तरा-
 भिवृद्धिरूपमवर्तं भूतिः, नीतिः अर्थसाधनजन्यकृतैव्यनिश्चयः,
 तच्चोदिता धर्माविरुद्धा वा भूतिः; पटुप्रवैरवहितैरपि गुप्ताभि-
 श्वतुर्भित्पुत्रपायैरकम्पनीयो नवो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—
 निश्चलेति । 'मतिर्मम' इत्यस्यान्वयार्थमितिज्ञानोऽन्या-
 हतः । ममैव मतिः 'विद्या' (ऋग्वेद) राजत्र ते विद्या मम विद्या
 न हीयते । विद्याहीनस्तमोऽप्यस्तो नाभिजानासि केशवम् ।
 [म. भा. ५।११२] 'सायां न सेवे भद्रं ते न कथा धर्मसा-
 चरे । छुद्रभावं गतो भक्त्या बाह्याद्वैभवं जनार्दनम्' [म. भा.
 ५।६५।१९] इति । अतस्ते ध्रुवा नैवं मतिः, यम त्वैवं
 सशीचीना मतिः सज्जतेति भावः । ७८ ॥

कृष्णस्त्वयं परं तत्परमपि च हितं तत्पदैकाग्र्यत्वं शास्त्रार्थोऽयं च बट्टेक्षिभिरेह कथितस्तत्र पूर्वं वट्टे ।

मन्त्रवर्षस्वातन्त्र्येः करगुणदशा मन्त्रये भरतुपायः स्त्रोकागुणदशतिं द्रवयितुमखिलं प्रोक्तमन्तेऽप्यशोधि ॥ ११ ॥

अध्यायैः सित्यमोहस्तदुपशमिभिः कर्मयोगोऽस्य भेदास्तत्सौकर्यादिशोगस्तदुचितमहिमा श्रुतिक्रमादिभेदः ।

भक्तितन्मन्त्रद्वारा अजनगुणभक्ता भक्तिसौख्यादि जीवैर्गुण्यं साधिताज्ञा तदधिपमरः सारवर्षक गीताः ॥ २ ॥

... .. इत्यादिः सर्वयोगो भवति परमैकान्त्यस्यो तियुक्तम् ।
येषामन्योन्ययोगो भवति च कल्या नित्यवैमिसिकानां त्रिष्वप्येतेषु योगं परममितकलं वक्तुमन्यत्प्रसक्तम् ॥ ३ ॥

छद्वादेशवन्मदीकृत्यतिक्षोणीशवाणीशता प्रज्ञातल्पपरिष्कृत्युतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
नित्यामन्दविभृतिमिधिसदासामोदामोदरद्वित्राजिह्वनदैर्कल्लिलक्लिन्नोन्मेषा मनीषाऽस्तु मे ॥ ४ ॥

तत्त्वं यत्प्रणवे धनस्यवरयेऽप्यग्रे दरीद्वर्यते तच्चित्तो भुवि वेङ्कटेश्वरविभक्तोऽनुकम्प्यः सताम् ।
तताहस्तगुह्यछिपातमहिमप्रस्तेन यथेतसा गीताविष्णुपदी यतीश्वरचस्तरीयैरवागाह्यत ॥ ५ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीभगवद्गीतासुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां
तात्पर्यचन्द्रिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

६ आ. मा. भा.— ॐ पूर्णादोषमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेशतः ।

निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥ ७८ ॥

सङ्कराख्यस्य दुर्योनेर्निस्सृतेन रजस्वला । गीतानारी समीरेण शोधिता हंसरूपिणा ॥ १ ॥

मायिनः शूलभायन्ते भास्करस्तस्करायते । यस्य तस्मिन्प्राणनाथे यतीन्द्रे भक्तिरस्तु मे ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ।

६ ज. प्र. दी.— ब्रह्मार्ता समापितभाष्यो भगवाना- एतद्गीतामित्यनेन निरूपणमित्यनेन च सम्बध्यते । तेनेति
चार्यो भाष्यनिर्माणस्य फलं भगवत्प्रीतिं तेवाप्नोति— पूर्णेति । श्रवणायदिति सम्बध्यते ।

कारसकलितामलकमिव प्रभुणा येनेदमवगतं विश्वम् । न जयति जनकमुदायाः कान्तः प्रीरबुनन्दनो देवः ॥ १ ॥

नमामि व्यासादासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे । नतारशितोत्तराजिनीराजिते सदा ॥ २ ॥

अक्षोभ्यतीर्थगुरुणा शुक्लवच्छिक्षितस्य मे । वचोभिरमुतप्रायैः प्रीयन्तां सततं बुधाः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं बहुना ! यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः कृष्णः स्थितः, यत्र पार्थो धनुर्धर
उद्यमगण्डीवः, तत्र तस्मिन्पक्षे श्रीदेवता विजयार्था, विजयः शत्रूणां धर्षणम्, भूतिरैश्वर्यम्, नीतिर्नयः,
प्रज्ञा जयसाधिका, इतीत्यै मतिर्निश्चयः । इतिकरणं गीताशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ ७८ ॥*

इति श्रीमद्भुजुमद्विरचिते पैशाचमाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-

व्याख्यानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

* एतद्वेदे— 'भाष्यं भगवद्गीतायाः पिशाचेन विनिर्मितम् । आत्मनः प्रकृतिं प्राप्तुं विश्वनाथेन लेखितम्' इत्यधिकः श्लोको
भाष्यावसानसूचकः कश्चिद् दृश्यते ।

८ वै. ब्र. गि.— एवं च सति स्वपुत्रे विजयादि-
सम्भावनां परित्यजेत्याह— यत्रेति । यत्र यस्मिन्पुत्रिष्ठिरपक्षे
योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान्
कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तिष्ठति नारायणः, यत्र पार्थो धनुर्धरः
यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नरः, तत्र नरनारायणाधिष्ठिते
तस्मिन्पुत्रिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयः शत्रुपराजय-

निमित्त उल्कर्षः, भूतिस्तरोत्तरं राज्यलक्ष्म्या विटद्धिः, ध्रुवा
अवश्यम्भाविनीति सर्वशान्त्वयः । नीतिर्नयः । एवं मम
मतिर्निश्चयः । तस्माद्भूया पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुगु-
हीतैर्लक्ष्मीविजयादिभिरभिः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीय-
तामिष्यन्मिप्रायः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकतार्वभौमश्रीमद्भूतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भामश्रद्धानन्दतीर्थभगवत्पुण्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— अतो राजस्त्वमेवं सर्वमालोच्य निस्संशयो भव, किंवदुना ? यत्रति । यत्र योगेश्वरः
कृष्णः, यत्र पार्थो धनुर्धरः, तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयो ध्रुवा निश्चिता नीतिः, अन्यत्रैवं न, भगवतः श्रीपतित्वात्
अर्जुनस्य विजयत्वात्, तत्संयोगे एव सर्वं ध्रुवं नीतिश्चेति मे मतिः । अन्येषामेवं भातु मा भातु वा, ममत्वेवं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यावत्तदुक्तमार्गेण श्रीकृष्णः शरणं मम । नरो न भावयेद्भक्त्या तावन्मोहो न नश्यति ॥ १ ॥

साङ्ख्यलुब्धया नात्मभिरे स्वात्मन्यवगते क्रिया । भगवत्परिपिता कार्या तथा योगधियाऽपि च ॥ २ ॥

सापि भक्त्या गमयति श्रीकृष्णस्याक्षरं पदम् । तत्रापि पुष्टिभक्त्या हि हरितत्वावबोधनम् ॥ ३ ॥

तत्प्रवेशः फलं कांश्च भगवांस्तु परं फलम् । सङ्गस्य सर्वधर्मान्वा शरणं भावयेत्प्रभुम् ॥ ४ ॥

तदाज्ञा धर्मतः सिद्धिरिति गीतार्थसङ्ग्रहः । विवेकधैर्यहेतुभ्यामाश्रयोऽयं निरूपितः ॥ ५ ॥

तथासति स्थिता राज्ये भगवद्धर्मेतेति च ॥ ६ ॥

कर्मन्तिर्गतमेव यत्र विमलं ज्ञानं विशुद्धं परं साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमैकविषयं भक्तिश्च निहेतुका ।

मर्यादा भुवि पुष्टिरुद्भवमिता गत्या प्रपन्त्यात्मनः सर्वत्यागत एव सेयममला गीता समुद्रासते ॥ ६ ॥

या वेदाथेपराद्वयैरत्रविलसन्मन्त्राधिका दूषिका निस्सत्त्वस्य च यन्त्रिणा भगवता पार्थय्यमुद्घाटिता ।

स्वस्नेहाद्विमतान्तरालतिमिरे श्रीवल्लभाप्रेमेया प्रादुर्भावितादीपिकात इह सा सन्दश्यतां भो बुधाः ॥ ७ ॥

श्रीवल्लभविभुचरणाम्बुजयुगविलसद्भजसंसाधेन । कृतया तुष्यतु रमया सह हरिरनया सतत्त्वदीपिकया ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रीमद्भल्लभाचार्यवन्द्यश्रीवल्लभप्रादुर्भाविताया-

मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं गीताश्रवणेन भगवद्दर्शनान्वित-
चित्तेन स्वमतिनिश्चितार्थमनुवदति तथास्वज्ञानेन शरणा-
गमनार्थम्— यत्रेति । यत्र येषां पक्षे योगानां सर्वसाधना-
नामीश्वरो नित्यामकः तत्र श्रीः लक्ष्मीः, यत्र यस्मिन्नर्थे पार्थः
पृथायाः क्षत्रियायाः ' यदर्थे कश्चियासुत ' इति वाक्यवक्तृयाः
पुनो महाशूरो भगवदीयश्च धनुर्धरः ससामग्रीकः तत्र
विजयः शत्रूणां पराजयपूर्वकस्तत्त्वै, यथैव लक्ष्मीस्तत्त्वै

भूतिस्तदंशरूपा राज्यलक्ष्मीः ध्रुवा निश्चला, यत्र विजयस्तत्र
नीतिर्नय इत्यर्थः । इत्येवैरूपा मे मतिः मद्बुद्धिनिश्चयः ।
अत्रायं भावः— यत्र श्रीकृष्णार्जुनौ पक्षे भवतः तत्र श्रयादिकं
भवति, तत्र साक्षात्तावेव यत्र तत्र किं वाच्यमिति भावः ।
अतस्तत्वापि संसमादित्यागोऽन शरणगमनमेव सर्वार्थसाधक-
मिति भावः । स्वमतिव्यावचकस्येति प्रतिजानीमः ॥ ७८ ॥

श्रीकृष्णानन्त्यभक्तस्य गीताश्रवणतः परा । ददा भक्तिर्भवेद्गीतासास्त्रवेवं हि बुद्ध्यताम् ॥ १ ॥

शास्त्रार्थरूपमज्ञात्वा कृतं न फलं भवेत् । हरिर्भजनसिद्धयर्थं गीताशास्त्रमयाजनीत् ॥ २ ॥

अर्जुनाय प्रसङ्गेन सर्वोद्धारप्रयत्नवान् । तस्माज्ज्ञात्वा हि गीतार्थं कृष्णः सेव्यो हि सर्वदा ॥ ३ ॥
 अतस्तदर्थं गीतार्थो निगूढो विनिरूपितः । श्रीमदाचार्यपाद्विजयभक्त्या लब्धो ज्ञानम्यथा ॥ ४ ॥
 श्रीमदाचार्यपादेषु गीतार्थकसुमाञ्जलिः । न्यस्तस्तेन प्रसीदन्तु ते सदा मयि किङ्करे ॥ ५ ॥
 पुष्टिमार्गीयभक्तानां विहारार्थं सुनिर्मला । कृता श्रीकृष्णभावाविष्गीतामृततरङ्गिणी ॥ ६ ॥
 अनन्यैकैव भक्तिर्हि कार्या श्रीकृष्णतुष्टये । विद्याष्टादशकेनापि सर्वथैवोच्यते यतः ॥ ७ ॥
 इत्येवाष्टादशाभ्यायैर्गीताशास्त्रं हरिः स्वयम् । प्रकटीकृतवैद्योके दयालुर्देवकीछतः ॥ ८ ॥
 अत्र युक्तमयुक्तं वा जीवद्वयं व्यलेलि यत् । तत् क्षमन्तु सदाऽऽचार्याः स्वाङ्गीकृतिबलान्मयि ॥ ९ ॥
 कृष्णो जलधरश्चामो बभौ राजीवलोचनः । श्यामाऽपि यस्य वामासे विद्युल्लेखेव राजते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुततरङ्गिण्यामष्टादशो-

ऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — यस्मादनन्तैश्वर्यो भगवांस्तदनुगृहीतोऽर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वया जयाशा न
 कार्येत्याह— यत्रेति । यत्र पक्षे । ध्रुवेति सर्वत्र सम्बध्यते । श्रीर्दिव्यसभादिशोभा, विजयः प्रसिद्धः, भूतिरैश्वर्यं
 सर्वनिगन्तुत्वम्, नीतिर्नयश्च, एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः, अतः पाण्डवैः सह सन्धिरेव कर्तव्यं
 इति भावः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूतोः

श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्य कृतौ भारतभाष्यदीपे श्रीष्वपर्वणि

गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्याधिकादशटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ।

शुभं भवतु ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहोपसंहारः ।

यामुनमुनिविरचितो गीतार्थसंग्रहः ।
कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।
ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २३ ॥

गीतार्थसंग्रहस्तु ।

अथ दशभिः श्लोकैः सुलग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां त्वरूपादिकं विविनक्ति— कर्मयोग इति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिकारिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथा-
धिकारं परिग्रहार्थं च चतुर्थोक्तानन्तरमेवानुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्यबुदाहरति । आफलोदयं सादरं
निरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् । अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह— निरन्तर-
चिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानाभ्यां व्यवच्छेदः ॥ २३ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।

त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥

गी. सं. र.— अथान्तरङ्गैः सह भक्तियोगं लक्षयति— भक्तियोग इति । परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिः
परैकान्तप्रीतिः; तेन ‘महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः’ इति लक्षणं सूचितम् ‘खेदपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्य-
भिधीयते’ [लि. पु.] इत्याद्यनुसारेण । लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चन-
प्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसङ्ग्रहः । उक्तं च वेदार्थसङ्ग्रहे ‘अक्षेपजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतो-
ऽयमर्थः— जीवपरयाथात्म्यज्ञानपूर्वक-वर्णाश्रमधर्मैतिकर्तव्यताक-परमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरित्यर्थ-
मियस्तस्मात्प्रिफलः’ इति । ननु कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽन्यन्तः करणशुद्धयर्थं
नियतं कर्म त्याज्यं तदाराध्येश्वरमक्षि । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुवृत्तिः सिद्धा । अतो विभागानुपपत्ति-
रित्यत्राऽऽह— प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरशर्करादिन्यायेन गुणतया इतरानुपप्रेषो न विभागभञ्जक
इति भावः ॥ २४ ॥

या. गी. सं.— नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ।

आत्मदृष्टेऽन्योऽन्येते योगद्वारेण सावकाः ॥ २५ ॥

गी. सं. र.— नन्वेवं परैकान्तप्रीतिश्चिन्त्यपि समाना, ऐकान्त्यं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम् । यथोक्तं
मोक्षधर्मे— ‘ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः सृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्’
[म. भा. १.२।३४।३६] इति । आश्रमेधिके च ‘अनन्यदेवतामका ये मद्भक्तजनप्रियाः । मामेव
शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः’ [म. भा. १.४।१०।११] इति । तपश्चाग्नीन्द्रादिनानादेवता-

‘प्रबुद्धवर्गाः सेवन्तो मामेवैक्यन्ति यत्फलम्’ इति पागन्ताम् ।

सङ्कीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात् त्रिष्वपि योगेषु तत्परित्यागः प्राप्त इत्यत्राऽऽह— अत्र त्रिमिः सङ्गम इत्यर्थतो बुद्ध्या विमज्ज्यान्वेतव्यम् । अयमभिप्रायः— ‘निवृतस्य’ [१८।७] ‘यतोः प्रवृत्तिः’ [१८।४६] ‘आचारप्रभवः’ [म. भा. १३।१५९।१३७] ‘वर्णाश्रमाचारवता’ [वि. पु. ३।८।१९] इत्यादिभिर्वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकल्पासिद्धेः, अग्नीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविद्यान्यायेन तच्छरीरकर्म-मात्मपर्यन्तत्वानुसाधनात्, ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ [ब्र. सू. १।२।२८] इति न्यायेन यज्ञाग्रहाराध्यायोक्तप्रक्रियया*च साक्षात्प्रातिपादकत्वेन वा तत्कर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्वसम्भवात्, तदनुष्ठानान्या-राधकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितम्— इति । एतेन कर्मयोगेऽपि नित्यनैमित्तिकानामितिकर्तव्यतात्वं सूचितम् । तथा ‘सर्वेऽप्येते यज्ञविदः’ [४।३०] इति श्लोके (रा. भाष्यं ‘द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे ‘सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा’ [३।१०] इत्यमिहितमहायज्ञ-पूर्वकानित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञाविदस्तस्मिन्नाः तत एव क्षपितकल्मसा यज्ञशिष्टाश्रितेन शरीरधारणं कुर्वन्तः एते कर्मयोगे व्यावृत्ताः सनातनं ब्रह्म यन्ति’ इति । ‘एवं बहुविधा यज्ञाः’ [४।३२] इत्यत्र [रा. भा.] चोक्तम्— ‘एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः, आत्मयाथात्म्यावाप्तिसाधनतया स्थिताः, तानुक्त-लक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान् विद्धि— अहरहरनुष्ठायमानानित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि’ इति । ‘भोक्तारं यज्ञतपसाय’ [५।२९] इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह— (रा. भा.) ‘उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैति-कर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्तत्वमाह’ इति ।

अथ त्रयाणां योगानां परमभक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपमवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह— आत्मेति । योगोऽत्र समाविष्टपमन्तःकरणैकाग्र्यं, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः । ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यव-धानमन्तरेणपि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तं, तथापि भक्तियोगस्य तत्साध्यकत्वमयुक्तं, तस्यात्मावलोकन-पूर्वकत्वादिति; तैव, भक्तिनिष्ठया एव पूर्वभेदेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते; तच्च पूर्वभेदमन्तरेण नोपपद्यते । अतएव ह्यात्मावलोकनानन्तरं— ‘मद्भक्तिं लभते परम्’ [१८।९४] इति पराशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यवतनमत्तानामिव स्तुतिनमस्कारकौर्तेनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादभिव्यक्त्या भक्तिशब्दाभिलष्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरमक्तिविभागो वेदार्थसंग्रहे— ‘सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः निरातिशयपुण्यसञ्चयक्षीणशेषजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुष-चरणारविन्दशरणागतजितनतदाभिरुचयस्य सदाचार्योपदेशोपहृदितशास्त्राधिगततत्त्वयात्म्यावबोधपूर्वका-हरहरपूजयमानशमदमशौचक्षमार्जवभयाभयस्थानविवेकदवाहिंसाद्यात्मपुणेतवर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधन-रूपनित्यनैमित्तिककर्मोपसम्भूतनिषिद्धपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणयुगलन्यस्तात्मास्तीयस्य तद्वह्निकाविरतान-वरतस्तुतिस्थितिमस्कृतियतनकीर्तनगुणश्रवणवचनध्ययनार्चनप्रणामादिभिः प्रीतः परमकाण्डिकः पुरुषोत्तम-प्रसादविध्वस्तत्वान्तध्वान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयप्रियविशदतमप्रत्यक्षतापबानुध्यानरूपमकस्यै-कलभ्यः’ इति । तदुक्तं परमपुरुषविर्भगवत्प्राप्तान्वार्षादैः ‘उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगलभ्यः’ इति ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम ।

प्रतिलभ्य परां भक्तिं तथैवाप्नोति तत्पदम् ॥ २९ ॥

गी. सं. र.— एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिभिरात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परमभक्त्युत्पादनप्रकारं परम-
भक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमाप्रतिसाधनत्वं च दर्शयति— निरस्तेति । उपायविरोधिसर्वज्ञाननिवृत्तिरिह 'निरस्त-
निखिलाज्ञानः' इत्यनेन विवक्षिता । परानुगं परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथोच्यते— 'नाथं देवो
न मर्थो वा न तिर्यक् स्वावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इति । आह च सर्वज्ञो
मन्त्रराजपदस्तोत्रे— 'दासभूताः स्वतः सर्वे ब्रह्मात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा
नमाम्यहम्' इति । प्रतिकल्प्य परमात्मसाक्षात्प्राप्येत्यर्थः । तथैव परमभक्तिरूपविपाकपन्नयेति शेषः ।
अत एवकारेण नैरेपेक्षमव्यवहितत्वं च व्यज्यते । तत्पदं तत्त्वरूपं, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्ताप्यतया
सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानं स्वरूपं वा । तदेतच्छ्लोकद्वयेन गीयते— 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं किं लभते परम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५४; ५५] इति ॥ २६ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मार्थी चेन्नयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७ ॥

गी. सं. र.— एवं भक्त्येव साधनत्वमुक्तं, सैव मध्यमषट्कोक्तप्रकारेणाचिद्रूपपरिणामविशेषानुभव-
रूपस्वैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह— भक्तीति । एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्वन्धमोक्षयोः साधनत्वं ! इत्यत्रोक्तं—
तदर्थी चेदिति । एकस्यैव तत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः'
इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिपदेवैश्वर्येभ्यः समधिकत्वमिह समग्रत्वम् । दृष्टं च लोके सम्राट्सामन्त-
सेवयोः सिद्धितातन्म्यम् । न च हिरण्यगर्भादयो हिरण्यगर्भादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति । स्वयमेव शुक्लं ब्रह्मणा-
'प्राजापत्यं स्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्' इति । अन्यत्र चोक्तं 'युगकोटिसहस्राणि विष्णुपाराश्व
पद्मम् । पुनश्चैलोक्यघातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम्' इत्यादि ।

रौद्रस्यापि पदस्य भगवत्प्रतत्त्वमात्रायते 'अस्य देवस्य मीढुषो यथा विष्णोरेषस्य अवभृथे हविर्भिः । विदे हि
रुद्रो रुद्रियं महित्वं यानेष्टुं वर्तिरश्विनाराविवत्' [ऋक्सं. ५।४।१५] इति । अस्य स्वेतरसमस्तव्यावृत्तातिशयतया
श्रुत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य अनितरसाधारणात्यद्भुताप्रतिहतकीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिप्रभृतितन्यनिरवयव-
निरतिशयानन्तमञ्जलगुणमहोदधेः, मीढुषः मिह सेचने, सेक्तुर्दातुः, उदारस्त्येत्यर्थः, ययः अवयवतया
शाखाभूतः शरीरतयाङ्गभूत इत्यर्थः, 'ययाः शाखाः' इति यास्कः । विष्णोः सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्धी-
मिभूतस्य नारायणस्य । 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [श्वे. उ. ३।९]
इति श्रूयते । एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य अमिमतफलायै याचनीयस्येत्यर्थः । अवभृथे हविर्भिः सर्वमेवाख्ये
यागे विष्णवे समर्पितैः स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि— विदे लेभे, हीति हेतौ प्रसिद्धौ वा, रुद्रियं रुद्रस्य
सम्बन्धि, स्वसम्बन्धीत्यर्थः । यद्वा— ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रवाहानादिवाद्बुद्धजातिसम्बन्धितया प्रथितं, महित्वं
महिमानमित्यर्थः । एतदुपबृंह्याभिप्रायेण चोक्तं महामारते 'महादेवः सर्वमेवे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो
बभूव' इति । 'एतौ द्वौ विवृषश्चेतौ प्रसादकोषजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारिणौ'
इत्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण ।

एवमचित्तत्त्वानुभवरूपैश्वर्यसाधकत्वं 'भक्तेरुक्तम्', अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवरूपार्थीचीनकैवल्यस्य
साधनत्वं तस्याः प्रदर्शयन् ज्ञानयोगकर्मयोगयोरप्यर्थत्वभावात् परमपुरुषमीतिद्वारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह— आत्मेति । अचिदनुभवादीधरानुभवाच्च विविक्तरूपोऽनुभव इह तत्कैवल्यशब्देन विवक्षितः ।
अत्र च वक्तव्यं सर्वं तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रसिद्धिरुक्तमाभिः ॥ २७ ॥

या. गी. सं.— ऐकान्त्यं भगवत्पेषां समानमधिकारिणाम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमद्भुते ॥ २८ ॥

गी. सं. र.— एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यभगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकर्तव्याया भक्तेः सारभूतं साधारणं रूपं निष्कर्षयति— ऐकान्त्यमिति । ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । ' चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते स्मृताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ' इत्यनुगीतावचनं (?) ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वाभिप्रायेण । अत्र तु यावत्स्वाभिमतफलभूमैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोरप्यैकान्त्यं सिद्धम्, सर्वत्र भगवत्प्रपत्तिपूर्वकत्वावश्यम्भावात् ।

एवमचिदनुभवात् स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्य अधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्व-लक्षणभक्तिवैशिष्ट्यादव्यवधानेनान्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह— यावदिति । फलान्तरसङ्गलूपान्तरायाणुपहतश्चेदव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदभिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥ २८ ॥

या. गी. सं.— ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

तत्संश्लेषवियोगैकमुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥

गी. सं. र.— अथ ' ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रति-बुद्धस्तु मोक्षमाक् ' इत्यनुगीतस्य ' यावत्प्राप्ति परार्थी चेत् ' इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विशेष-मनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैव च तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्भिर्विवृणोति— ज्ञानी त्विति । एतेन ' ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ' [७।१८] ' मच्चित्ता मद्गतप्राणाः ' [१०।९] इत्यादिकं स्मारितम् । परमश्चासावेकान्ती चेति परमैकान्ती, एकान्तिषु परम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्यास्तीति वा । न केवलमनन्यदेवताकत्वम्, अपित्वनन्यप्रयोजनत्वमस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्यायसाध्यतदभिमतशास्त्रचोदितसपर्यायमुखेन । वियोगोऽपि तद्विच्छेदः; यदाहुर्महर्षयः— ' यन्मुहूर्त् क्षणं वापि बाधुदेवो न चिन्त्यते । सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा आन्तिः सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते । दस्त्युभिर्मुषितेनेव शुक्लमाक्रन्दितुं भृशम् ' इति । तस्मिन्नेव धीश्विन्ता यस्य तदेकधीः ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— भगवद्भ्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।

लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥ ३० ॥

गी. सं. र.— ध्यानमिहानुचिन्तनं, योगस्तन्मूलमवलोकनं, विशिष्टक्षेत्रादिवर्तिनः परस्याभिगमनं वा, यदाहुः— ' पादौ नृणां तौ हुमजन्ममाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेरौ ' ' योगस्तु द्विविधः प्रोक्तो बाह्य-माभ्यन्तरं तथा । बाह्यं बहिः क्रियापेक्षमान्तरं ध्यानमुच्यते ' इति । उक्तिः शुश्रूषुभ्योऽधिकारिभ्यः प्रति-पादनम् । वन्दनं त्रिविधः करणैः प्रणाम इत्यर्थः । स्तुतिः गुणकथनं, कीर्तनं तत्तदुपविभवचेष्टितादिगर्भाणां तदसाधारणमनधेयानां सङ्कीर्तनं, तैर्लब्धात्मा, अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भावः । प्रशिथिल-करणकलेवरादिको भवेदिति वा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्गतत्वं तदनुभवाभावे शैथिल्यादिति भाव्यम् । अथवा ' यत्करोषि यदश्नासि ' [९।२७] इति न्यायेन स्वमावार्थशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् । मनः सङ्कल्पविकल्पवृत्तिकमन्तःकरणं, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिर्बुद्धिः; यद्वा तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं बुद्धिरित्युच्यते । यथोक्तं शारीरकभाष्ये— ' अध्यवसायमिमानचित्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपादिरथेते ' [ब्र. सू. भा.] इति । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्यायाद्बाह्येन्द्रियविषयः ॥ ३० ॥

या. गी. सं.— निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देव तु तामभीः ॥ ३१ ॥

गी. सं. र.— एवंविधस्याधिकारिणः ‘सततं कीर्तयन्तो माम्’ [९।१४] इत्युक्तप्रक्रियया वर्षाश्रमधर्माणामपि लोपः स्यादित्यत्राऽऽह— निजकर्मैति । नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तसेवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानवर्तन-प्रीत्यैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरं च सर्वं घटते, अन्यथा ‘सन्व्याहीनोऽगुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु’ इत्यादिभिर्भगवद्वचनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्ध्यर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थं उत्तरोत्तरोपचयार्थं सुहृदसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि कर्मणां विधिपरामर्शमन्तरेण प्रियतममुह्युत्राद्युपलानवत्प्रीतिरेव ज्ञानिनः प्रयोजिकेति भावः । तथा च शिष्यते— ‘यथा युवानं राजानं यथा च मदहस्तिनम् । यथा च पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्धरिम्’ इति । ‘यथा प्रियातिथिं प्राप्तं भगवन्तं तथाऽर्चयेत्’ इति संहितान्तरम् ।

एवकारामिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—उपायतामिति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयं स्वादुत्वात् क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तिदर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति भावः । अन्ततस्तैस्तैराधिभो भगवानेव हि सर्वत्रोपायः, न पुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्साध्यं किञ्चित्प्रीत्य-तिरिक्तमपामाणिकमपुत्रादिकं वा ।

अतस्तस्मिन्नेव ‘मामेकं शरणं ब्रज’ [१८।६६] इति वक्तव्युपायताबुद्धिः कार्येत्याह— न्यस्ये-दिति । अनाश्रितानां बन्धनमाश्रितानां मोचनं च भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलील्यैवेत्यभिप्रायेणाऽह— देव इति । ‘तं ह वै देवम्’ इति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थमत्र देवशब्दः । ‘अपारकारुण्यसौशील्यवासल्यौदा-र्यादिगुणिनिधौ’ ‘मित्रभावेन सम्प्राप्तम्’ ‘सकृदेव प्रपन्नाय’ ‘अपि चेत्सुदुराचारः’ [९।३०] ‘क्षिप्रं भवति धर्मात्मा’ [९।३१] ‘मन्मता भव मद्रक्तः’ [१८।६९] ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ [१८।६६] इति वक्तुरे तस्मिन्नेवाशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतयाऽवस्थिते स्वापराधतत्त्वातन्व्यतत्सङ्कल्पाकिङ्करादिरण्यगर्भ-रुद्रेन्द्रादिबुद्धेश्वरादिनिमित्तमयं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽह— अभीरिति ॥ ३१ ॥

या. गी. सं.— एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२ ॥

गी. सं. र.— एवं स्थितस्य यथामनोरथमन्तरायानुपहतस्य फलसिद्धिमाह— एकांतेति । उक्तं च परमै-कान्तिनां परिचरणप्रकारमनुक्रम्य तस्य निर्विघ्नत्वं श्रीपौष्करे—‘प्रवृत्तिकालादारभ्य आत्मलाभावाप्तानिकम् । यत्रावकाशो विज्ञानां विद्यते न कदाचन’ इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीसात्त्वते—‘सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् । व्रतान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥ ज्ञात्वैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि । प्राप्तये सर्वकामानां संसारमयभीरुणा’ इति । अतः ‘श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्रहतां नृणाम् । संसारन्यूनता-भीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः ॥ सत्यं श्रुतेन विज्ञानां सहस्रेण तथा तपः । विज्ञायुतेन गोविन्दे नृणां भक्ति-निवार्यते’ इत्यादिकं परमभक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम् । अत्र भूमविद्यायामिव ऐश्वर्याधर्वा-चीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्तिरूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्यसमर्थनार्थतया । उक्तं च श्रीसात्त्वते—‘प्रत्य-यार्थं च मोक्षस्य सिद्ध्यः सम्प्रकीर्तिताः’ इति ॥

अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायेणाऽह— तदिति । अत्र यथाहं न्यासोपासनरूपप्रापक-निष्ठाप्राप्ततया निर्दिष्टः परमैकान्ति वा, तत्प्राप्त्यं वा तच्छब्देन परामृश्यते ।

अथात्र सौगताईतादिसगन्धानां शङ्करादिमन्थानां भगवदभिप्रायविरुद्धताख्यापनाय उक्तसङ्ग्रहप्रकरणे शिष्याणां यथावस्थितसमस्तगीतार्थप्रपञ्चावगाहनाय च निगमयति— इतीति । इत्थमेव सत्त्वनिष्ठसम्प्रदाय-परम्परागतः समीचीनो गीतार्थः, न पुनः कुदृष्टिभिर्वीतः, स चैष स्वयोगमहिमचुलकितपरमपुरुषविभूति-युगलभगवत्तायमुनिनियोगावुर्विश्रीमद्राममिश्रसकाशाहदुःशास्त्रविद्विरस्माभिर्वहुः श्रुतस्य भगवद्गीतार्थ-प्रपञ्चस्य सङ्ग्रह इति मुमुक्षुभिः सङ्गाह्यतम इति भावः ॥ ३२ ॥

सारं फारुणसारशीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं विस्पष्टैरिति वेङ्कटेश्वरकविव्याचष्ट भाष्याक्षरैः ।
यद्वादेषु कुदृष्टिवाक्कुहनाकोलाहलास्कन्दिभिर्जङ्गलैर्व्यवोषणपणधर्गावैदाननिद्रा दिशः ॥ १ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्रस्वटन्नस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीगीतार्थसङ्ग्रहदशा सम्पूर्णा ।

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने । श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥ २ ॥
विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् । निरस्तजिह्वगतसर्पे यत्र कृष्णः कृतादरः ॥ ३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

उक्तं सप्तदशाध्यायगौरवं भवता शिव ।
स त्वमष्टादशाध्यायमहिमानमुदीरय ॥१॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ण्य चिदानन्दनिष्यन्दिनिगमोत्तमम् ।
पुण्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं गिरिनन्दिनि ॥ २ ॥
समस्तशास्त्रसर्वस्वं श्रीत्रपात्ररसायनम् ।
संसारयातनाजालविदारणपरायणम् ॥ ३ ॥
परं रहस्यं सिद्धान्तामविद्योन्मूलनक्षमम् ।
चैतन्यं कैटभातरतैरग्रगण्यं परं पदम् ॥ ४ ॥
विवेकबल्लरीमूलं कामक्रोधमदपहम् ।
पुरन्दरादिगीर्वाणचिच्छिन्नश्राममन्दिरम् ॥ ५ ॥
सनकादिमहायोगिमनोरञ्जनकारणम् ।
पाठमात्रपराभुतकालकिङ्करगजितम् ॥ ६ ॥
अष्टोत्तरशतव्याधिमुल्लोन्मूलनकारकम् ।
नातः परतरं किञ्चिदहस्यं हंसगामिनि ॥ ७ ॥
तापितापत्रयहरं महापातकनाशनम् ।
यथा दिवौकसां शक्रो गुरुः शकाघया वरः ॥ ८ ॥
यथा रत्नानां पीयूषमुत्तमं विश्वविश्रुतम् ।
यथा गिरिणां कैलासो यथा चन्द्रो दिवौकसाम् ॥ ९ ॥
तीर्थानां पुष्करं तीर्थं यथा पुण्येषु पङ्कजम् ।
तापित्रतासु नारीषु यथा लोकैस्त्वरन्धरी ॥ १० ॥
यथा मखेष्वश्वमेधो यथोद्यानेषु नन्दनम् ।
यथा रुद्रेषु सर्वेषु वीरभद्रो ममानुगः ॥ ११ ॥

यथा कालेष्वहं नित्यो यथा पशुषु कामधुक् ।
यथा व्यासो मुनीन्द्रेषु व्यासेषु ब्रह्मविन्तमः ॥ १२ ॥
यथा दानेषु भूदानं यथा सिन्धुषु गीतमी ।
यथा लोके हरिक्षेत्रं प्रशस्तं धर्मकर्मसु ॥ १३ ॥
यथा लक्ष्मीपतेर्जन्मस्थानं मधुवनं स्मृतम् ।
सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थमनस्कृतम् ॥ १४ ॥
तथा अष्टादशाध्यायमाहात्म्यं भुवनोत्तरम् ।
अत्राऽऽख्यानमिदं पुण्यं भक्त्याऽऽकर्ण्य पार्वति ॥ १५ ॥
यदाकर्णनमात्रेण जन्तुः पापैः प्रमुच्यते ।
अस्ति मेरुगिरेः शृङ्गे पुरी रम्याऽमरावती ॥ १६ ॥
पुरा मम विनोदाय निमिता विश्वकर्मणा ।
निरन्तरं गुणयुता कोटिगिर्वाणसेविता ॥ १७ ॥
तेजःपुञ्जवीती साक्षाद्ब्रह्मविद्यैव विश्रुता ।
जयन्ति मेरुशिखरे चतुर्मुखपुरावधि ।
यत्र कल्पद्रुमच्छायासुखासीना पुलोमजा ॥ १९ ॥
गणोति श्यामला गीर्वाणीति गन्धर्वयोषिताम् ।
यत्राऽऽस्ते स बलारातिर्वस्मोलिदलितायुषाम् ॥ २० ॥
दैत्यानां रक्तकल्लोलैस्तत्र भूः शोणतां गता ।
पुरातनसुधास्वादं स्मारं स्मारं दिवौकसः ॥ २१ ॥
धयन्ति यत्र क्षुब्धामाः कलां प्रत्यहमेन्दवीम् ।
तस्यां कैवल्यकलापायामासीत्पूर्वं शतक्रतुः ॥ २२ ॥
शचीसमन्वितः श्रीमान्गीर्वाणपासेष्वितः ।
स कदाचित्सुखासीनो विष्णुर्द्वैतैरधिष्ठितम् ॥ २३ ॥
सहस्रनेत्रमायान्तमपश्यत्पुरुषं परम् ।
ततस्तदीयेस्तेजोभिरभिभूतः पुरन्दरः ॥ २४ ॥

मणिर्लहासनात्तर्ण पतितः स्थानमण्डपे ।
 सिंहासनाभ्यासतस्य ततस्तस्य हरेर्भटाः ॥ २५ ॥
 गोवीणपाणसाम्राज्यपट्टवर्णं वितेनिरै ।
 अथ तस्याभिषिक्तस्य महेन्द्रस्य पुलोमजा ॥ २६ ॥
 वामाङ्गमारुहोऽऽशु दिव्यदुन्दुभिनिस्स्रवैः ।
 अथ त्रिविधसङ्गीतगोवीणप्रमदाम्बिताः ॥ २७ ॥
 सुरा नीराजयामुद्विष्यै रत्नैः सुरस्त्रियः ।
 ततो वै ऋषयो वेदेराशीर्वादांस्तदा द्रुतुः ॥ २८ ॥
 रम्भाद्या ननुतस्तस्य पुरस्तादुत्सुरोगणाः ।
 गन्धर्वा ललितापाञ्जगुर्भङ्गलकोत्तुकम् ॥ २९ ॥
 पर्व नूतनमिन्द्रं तं जुष्टं बहुभिरुत्सवैः ।
 विना कतुशतं दृष्ट्वा शक्रो विस्मयमाययौ ॥ ३० ॥
 न प्रपा विहिता मार्गं तडागा न वितिमिताः ।
 नाऽऽरोपिता महावृक्षाः पान्थविश्रान्तिकारकाः ॥ ३१ ॥
 न कदाचिद्दहो दृष्टो देवस्त्रिपुरभैरवः ।
 निधिवालस्थिता देवो पूजिता न मदालसा ॥ ३२ ॥
 मेघङ्कुरस्थितः शार्ङ्गधरो नैव निरीक्षितः ।
 न कृतं विरजे स्नानं नैव काशीपुरं गतः ॥ ३३ ॥
 न देववाटिकावासी दृष्टो नरहरिः स्वयम् ।
 परण्डविष्णुर्ह्रस्वो न जातु परिशीलितः ॥ ३४ ॥
 रेणुका नेक्षिता जातु मातापुरनिवासिनी ।
 नागदन्तपुरे ख्यातो नागनायो न वीक्षितः ॥ ३५ ॥
 रेवापुरस्थितो देवो घुस्त्रणेशो न वीक्षितः ।
 न भक्त्या पूजिता देवी दानापुरनिवासिनी ॥ ३६ ॥
 न भक्त्या त्रिपुरे दृष्टस्त्रिलङ्कलयन्त्रकः स्वयम् ।
 न शार्ङ्गलतडागस्थो वीक्षितः सोमनाथकः ॥ ३७ ॥
 आणप्रामस्थितो दृष्टो न महानमृतेश्वरः ।
 न तुङ्गभद्रातीरस्थो दृष्टो हरिहरः स्वयम् ॥ ३८ ॥
 कावेरीकर्णिकातीरे श्रीरङ्गो नैव वीक्षितः ।
 दीनास्वनाथाः क्रोशन्तः कारागाराच्च मोचिताः ॥ ३९ ॥
 अन्नदानेन दुर्मिक्षे प्राणिनो नैव पूजिताः ।
 रात्रौ रात्रौ कृता कापि निजले नोदकप्रपाः ॥ ४० ॥
 न गौतम्यां कृतं स्नानं न दृष्टो हरिणेश्वरः ।
 दत्तं न भूखण्डमपि कवयो नैव पूजिताः ॥ ४१ ॥
 न तीर्थेषु कृतं सर्वं न ग्रामेषु कृता मखाः ।
 न पुष्करिण्यो विहिता मार्गमध्ये बह्वदकाः ॥ ४२ ॥
 न प्रासादाः कृताः कापि ब्रह्मविष्णुपिनाकिनाम् ।
 न जातुचिद्भयाक्रान्ता रक्षिताः शरणागताः ॥ ४३ ॥
 कथमेतेन पापेन दैवदत्तमिहाजितम् ।
 इति चिन्ताकुलो भूत्वा हरिं प्रष्टुं पुरन्दरः ॥ ४४ ॥
 ययौ सरसं खिन्नः क्षीराकूपारगह्वरम् ।
 तत्र प्रविश्य गोविन्दं कृतमिन्द्रं स वासवः ॥
 अकस्मान्निजसाम्राज्यम्रेशदुःखमुवाच ह ॥ ४५ ॥

इन्द्र उवाच—

रमाकान्त ! भवत्प्रीत्यै कृतं कतुशतं पुरा ।
 तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥ ४६ ॥
 इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।
 न तेन धर्मो विहितो न तेन कतवः कृताः ॥
 मम सिंहानं दिव्यं कथमाक्रान्तमच्युत ! ॥ ४७ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाचं रमापतिः ।
 किञ्चिदुन्मीलिताक्षोऽसावुवाच मधुरं वचः ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

किं दानैरल्पफलदैः किं तपोभिः किमश्वरैः ।
 वर्तमानः क्षितितले स मां प्रीणितवान्पुरा ॥ ४९ ॥

इन्द्र उवाच—

भगवन् ! कमेणा केन स त्वां प्रीणितवान्निजः ।
 यत्प्रीत्या च भवान्प्रादात्तस्मै पौरन्दरं पदम् ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच—

जपत्यष्टादशाध्याये गीतानां श्लोकपञ्चकम् ।
 तेन पुण्येन सम्प्राप्तं तव साम्राज्यमुत्तमम् ॥
 सर्वपुण्यशिरोरत्नयुतेन त्वं स्थितो भव ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति विष्णोर्वचः श्रुत्वा श्लाघोपायं पुरन्दरः ।
 विप्रवेशधरो भूत्वा गतो गोदावरीतटम् ॥ ५२ ॥
 तत्रापश्यत्पुरं पुण्यं कालिकाग्राममुत्तमम् ।
 यत्र कालेश्वरो देवीं वर्तते कालमर्दनः ॥ ५३ ॥
 तत्र गोदावरीतीरे स्थितं परमधार्मिकम् ।
 अपश्यत्करुणान्तं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ ५४ ॥
 नित्यमष्टादशाध्यायं जपन्तं दान्तचेतसम् ।
 ततस्तच्चरणद्वन्द्वे लुठित्वा परया मुदा ॥ ५५ ॥
 तमष्टादशाध्यायमपठत्तेन शिषितम् ।
 अथ पुण्येन तेनासौ विष्णोः सायुज्यमाययौ ॥ ५६ ॥
 हित्वा पुरन्दरादीनां देवानां पदमल्पकम् ।
 श्लात्वाऽतीव मुदा युक्तो वैकुण्ठमगमपरम् ॥ ५७ ॥
 अत एव परं तत्त्वं मुनीनामिदमुत्तमम् ।
 दिव्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं कथितं मया ॥ ५८ ॥
 यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्येवं गीतामाहात्म्यं कथितं पापनाशनम् ॥ ५९ ॥
 पुण्यं पवित्रमायुष्यं स्वर्ग्यै स्वस्वययनं महत् ।
 यः शृणोति महाभागे ! श्रद्धया संयुतः पुमान् ॥
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य विष्णोः सायुज्यमानुयात् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरसंथादे श्रीमद्भगवद्गीताष्टादशाध्याय-
 माहात्म्यवर्णनं नामाष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

समाप्तमिदं गीतामाहात्म्यम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्तृतीयपङ्क्त्योक्तानामकारादिक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ. श्लो. पृ.
अ					
अवेशकाले यद्दानं	१७ २२ २६७	आधुरीं योनिमापन्नाः	१६ २० २२८	वर्धयन्तः शरीरस्थं	१७ ६ २४८
अधमे धमेमिति या	१८ ३२ ३४३	आहारस्त्वपि सत्त्वस्य	१७ ७ २५०	काममाश्रित्य दुष्पुत्रं	१६ १० २१७
अधधोर्ध्वं च प्रसृताः	१५ २ १५७	इ		काम्यानां कर्मणां न्यासे	१८ २ २८७
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१५ १४ ३१३	इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	१३ ७ ३४	कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २१ ६६
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं	१३ १२ ४५	इति गुह्यतमं शास्त्रं	१५ २० १९२	कार्यमित्येव यत्कर्म	१८ ९ ३०३
अध्येष्यते च य इमं	१८ ७० ४२४	इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ३३ ३९६	कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं	१८ ४४ ३६८
अनादित्वात्रिगुणत्वात्	१३ ३२ ९३	इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १९ ६३	कैर्लिङ्गैर्वास्त्रिगुणैर्नातान्	१४ २१ १३२
अनिष्टमिष्टं मिथं च	१८ १२ ३०७	इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४ ४२९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३६ ९८
अनुद्वेगकरं वाक्यं	१७ १९ २६०	इदमय मया लब्धं	१६ १३ २२०	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ ३ ९
अनुबन्धं क्षयं हिंसं	१८ २५ ३३६	इन्द्रियाधेयं वैराग्यं	१३ ९ ४१	ग	
अनेकचित्त्विक्षान्ताः	१६ १६ २२३	इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	१४ २ १०८	गामावित्यत्र च भूतानि	१५ १३ १७७
अन्ये त्वेवमजानन्तः	१३ २६ ८१	इदं ते नातपस्काय	१८ ६७ ४१९	गुणभेदानतीत्य श्रीन्	१४ २० १३०
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४ १३ १२५	इदं शरीरं कौन्तेय !	१३ २ ४	च	
अफलाकाङ्क्षिभिर्योगः	१७ ११ २५७	इ		चिन्तामपरिमेयां च	१६ ११ २१८
अभयं सत्त्वसंछुद्धिः	१६ १ २०१	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१ ३९१	चेतसा सर्वकर्मणि	१८ ५७ ३८६
अभिसन्धाय तु फलं	१७ १२ २५८	उ		ज	
अमानित्वमदम्भित्वं	१३ ८ ३८	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१९ १० ८७४	ज्योतिषामपि तज्योतिः	१३ १८ ६१
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८ २८ ३३९	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७ १८४	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९ ३२८
अविभक्तं च सुतेषु	१३ १७ ९९	उदासीनवदासीनः	१४ २३ १३९	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८ ३२४
अद्यावद्विहितं धीरं	१७ ५ २४८	उपद्रष्टाऽनुमन्ता च	१३ २३ ७३	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १३ ४६
अश्रद्धया हुतं दत्तं	१७ २८ २७६	अ		त	
असक्तबुद्धिः सर्वत्र	१८ ४९ ३६९	ऊर्ध्वमूलमधश्शास्त्रं	१५ १ १५२	तत्र संस्मृत्य संस्मृत्य	१८ ७७ ४३१
असक्तिरनभिष्वङ्गः	१३ १० ४२	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः	१४ १८ ३२९	ततःपदं तत्परिमार्गितव्यं	१५ ४ १६०
असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८ २१३	क		तत्र सत्त्वं निर्मलदात्	१४ ६ ११६
असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४ २२१	ऋषिभिर्बहुधा गीतं	१३ ५ ३०	तत्क्षेत्रं यच्च यादक्ष्य	१३ ४ २८
अदृक्कारं बलं दर्पं	१६ १८ २२५	ए		तत्रैवं सति कर्तारं	१८ १६ ३१८
” ”	१८ ५३ ३७५	एतान्यपि तु कर्माणि	१८ ६ २९६	तदित्यनभिसम्पाद्य	१७ २५ २७२
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४ १७७	एतां दृष्टिमवष्टभ्य	१६ ९ ९	तत्सत्त्वज्ञानजं विद्धि	१४ ८ ११९
अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६ २ २०१	एतैर्मिमुक्तः कौन्तेय !	१६ २२ २३०	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२ ३९३
आ		ओ		तस्माच्छाब्दं प्रमाणं ते	१६ २४ २३२
आढ्योऽभिजनवानस्मि	१६ १५ २२१	ओं तस्मदिति निर्देशः	१७ २३ २६८	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७ २४ २७१
आत्मसम्भाविताःस्तब्धाः	१६ १७ २२४	क		तानहं द्विषतः क्रूरान्	१६ १९ २२७
आपुस्तसत्त्वलाभयोग—	१७ ८ २५१	कचिदेतच्छ्रुतं पार्थ !	१८ ७२ ४२६	तेजः क्षमा धृतिः शौचं	१६ ३ २०३
आशापाशघतैर्बद्धाः	१६ १२ २१९	कट्टमल्लवणात्युष्ण—	१७ ९ २५३	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३ २९०
गी. तु. *		कर्मणः सुकृतस्याहुः	१४ १६ १२७	त्रिविधं तरकस्येदं	१६ २१ २२९
				त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २ २४३

श्लोकप्रतीकानि ।	अ.	श्लो.	पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ.	श्लो.	पृ.	श्लोकप्रतीकानि ।	अ.	श्लो.	पृ.
द				म				र			
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च	१६	४	२०७	मच्चितः सर्वगुणि	१८	५८	३८८	रजसि प्रलम्बं गत्वा	१४	१५	१२५
दातव्यमिति यद्दानं	१७	२०	२६५	मनःप्रसादः सौम्यत्वं	१७	१६	२६१	रजस्तमसिभिर्यु	१४	१०	१२२
दुःखमित्येव यत्कर्म	१८	८	२०९	मन्मना भव मझ्कः	१८	६५	३९८	रजो रागात्मकं विद्धि	१४	७	११८
देवद्वित्रियुगप्रज्ञा-	१७	१४	२९९	मम योगिर्महद्भय	१४	३	११०	रामो कर्मफलप्रदः	१८	२७	१३८
दैवी सम्प्रविमोक्षाय	१६	५	२८९	ममैवांशो जीवलोक	१५	७	१६८	राजन्संस्तुत्य संस्तुत्य	१८	७६	४३१
द्राविभौ पुरुषौ लोके	१९	१६	१८४	मयि चानन्ययोगेन	१३	११	४३	ल			
द्वौ भूतसंघौ लोके	१६	६	२१०	महाभूतान्यहङ्कारः	१३	६	३३३	लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	१४	१२	१२४
ध				मां च योऽन्यभिकारेण	१४	२६	१३९	व			
धृत्या यया धारयते	१८	३३	३४४	मातावमानयोस्तुल्यः	१४	२५	१३७	विधिहीनमसंशयं	१७	१३	२५८
ध्यानेनात्मनि प्रयन्ति	१३	२५	८१	सुकसन्नोऽज्ञहवादी	१८	२६	३३६	विधिकतेषां लब्धाशी	१८	५२	३७५
न				सुदग्राहिणात्मनो यत्	१७	१९	२६४	विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८	३८	३४४
न च तत्सामान्युपेय	१८	६९	४२३	य				व्यासप्रसादाच्छ्रुत्वान्	१८	७५	४३०
न तदस्ति धृतिव्यां वा	१८	४०	३५१	य इमं परमं शुद्धं	१८	६८	४२१	श			
न तद्भासयते सूर्यः	१५	६	१६६	य एवं वेत्ति पुरुषं	१३	२४	७९	शमो दमस्तपः शौचं	१८	४२	३५५
न द्विष्टश्चाल्लं कर्म	१८	१०	३०३	यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७	४	२४६	शरीरवाक्छान्दोभिर्यत्	१८	१५	३९३
न रूपमस्येह तपोपल-	१५	३	१६०	यज्ञे तपसि दामे च	१७	२७	२७७	शरीरं यद्वाप्रोति	१५	८	१७२
नशो मोहः स्मृतिलेब्ध्वा	१८	७३	४२७	यज्ञो दानं तपः कर्म	१८	५	२९५	शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	१८	४३	३५७
नहि वेदश्रुता शास्त्रं	१८	११	३०३	यत्कृतो योगिनश्चेनं	१५	११	१७६	श्रद्धया परया तप्तं	१७	१७	२६३
नाभ्यं गुणैर्मयः कतारं	१४	१९	१३०	यतः प्रवृत्तिर्नृतामां	१८	४६	३६१	श्रद्धावाननसूयव	१८	७१	४२५
निशतस्य तु सत्यासः	१८	७	२९८	यत्तदम विषमिव	१८	३७	३४७	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	१८	४७	३६३
निशतं सहरहितं	१८	२३	३३३	यत्तु कामेष्टुना कर्म	१८	२४	३३५	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	१५	९	१७२
निर्मानमोहा जितसङ्ग-	१५	५	१६४	यत्तु कृत्स्नवदेकरिम्बन्	१८	२३	३३२	स			
निर्भयं शृणु मे तत्र	१८	४	२९३	यत्तु प्रत्युपकाराय	१७	२१	२६६	सत्कारमानपूजार्थं	१७	१८	२६३
प				यत्तु योगेश्वरः कृष्णः	१८	७८	४४४	सत्पातसञ्ज्ञायते ज्ञानं	१४	१७	१२८
पक्षमाणि महाबाहो !	१८	१३	३१०	यथा प्रकाशायत्येकः	१३	३४	९७	सर्वं रजस्तम इति	१४	५	११४
परं सूर्यः प्रवक्ष्यामि	१४	१	१०६	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३	३३	९६	सर्वं सुखे सञ्ज्ञयति	१४	९	१२१
पुरुषः प्रकृतिर्यो हि	१३	२२	७१	यदग्ने चातुर्वन्धे च	१८	३९	३५०	सत्त्वानुरुपा सर्वस्य	१७	३	२४५
पृथक्त्वेन तु युज्ज्ज्ञानं	१८	२१	३३१	यदादिज्ञगतं तेजः	१५	१२	१७७	सद्भावे साधुभावे च	१७	२६	२७३
प्रकारां च प्रवृत्तिं च	१४	२२	१३४	यदा सत्पुबुधमार्गं	१३	३१	९२	समदुःखसुखः स्वस्थः	१४	२४	१३७
प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	१	३	यदा सत्त्वे प्रवृद्धं तु	१४	१४	१२५	समं प्रयत्निह सवन्न	१३	२९	८८
” ”	१३	२०	६५	यथहङ्कारमाश्रित्य	१८	१९	३८९	समं सर्वेषु सृतेषु	१३	२८	८६
प्रकृत्यैव कर्माणि	१३	३०	९०	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८	३४	३४५	सर्वकामाग्न्यापि सदा	१८	५६	३८५
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१८	३०	३४१	यथा धर्ममर्थमर्थं च	१८	३१	३४२	सर्वशुद्धतमं भूयः	१८	६४	३९६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६	७	२१२	यथा स्वप्नं भयं शोकं	१८	३५	३४६	सर्वतःपाणिपादं तत्	१३	१४	९१
व				यस्मात्स्वप्नमतीतोऽर्हं	१५	१८	१८९	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४	११	१२३
बहिरन्तश्च भूतानां	१३	१६	१७	यस्य नाहृत्तो भावः	१८	१७	३२१	सर्वमनस्परित्यज्य	१८	६६	४००
बुद्धेर्मेदं धृतेर्यैव	१८	२९	३४७	यातायमं गतरथं	१७	१०	२५४	सर्वभूतेषु जनेकं	१८	२०	३३०
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः	१८	५१	३७५	यावत्सञ्ज्ञायते किञ्चित्	१३	२७	८४	सर्वयोगिषु कौन्तेय !	१४	४८	३६४
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽश्नु	१४	२७	१४१	ये शास्त्रविधिसुस्तुल्य	१७	१	२४०	सर्वस्य चाऽर्हं हृदि	१५	१५	१८१
ब्रह्मयुतः प्रसवार्ता	१८	१४	३७९	यो मामेवमसम्मूढः	१५	१९	१९०	सर्वेन्द्रियगुणानां	१३	१५	५४
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	१८	४१	३६२	यः शास्त्रविधिसुस्तुल्य	१६	२३	२३१	सहजं कर्म कौन्तेय !	१८	४८	३६४
भ								सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म	१८	५०	३७१
भक्त्या मामभिजानाति	१८	५५	३८१					सुखं त्विदानीं श्रित्विषं	१८	३६	३४७
								सत्त्वसत्यम महाबाहो !	१८	१	२८४
								स्वभावजेन कौन्तेय !	१८	६०	३९०
								स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८	४५	३६०

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्कभाष्याद्येकादशीटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

भो भोः वेदान्तशास्त्रानुचिन्तनमुन्मिलस्वाप्ता भवद्वदवदाहजासद्वृत्ताशनङ्गामासृतिपा-
सवो गुणमात्रैकप्रादिणः सुधियः । समुपजोषमाधोषयामस्तत्रभवतां अतीव मोदावहमिममुदन्तम्—
यन्मुद्रयतेऽस्माभिः श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानां प्रथमोगुच्छः । अत्रायोजितानां व्याख्यानामयं क्रमः—

- १ शाङ्करभाष्यम्, २ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या,
- ३ रामानुजभाष्यम्, ४ वेङ्कटनाथरचिता रामानुजभाष्यतात्पर्यचन्द्रिका,
- ५ आनन्दतीर्थीय- (माधव)-भाष्यम्, ६ तदनुयायिनी जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका,
- ७ हनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम्,

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानां व्याख्यानम्,

९ बल्लमीया तत्त्वदीपिका,

१० तदनुसारिण्यमृततरङ्गिणी,

११ नैलकण्ठीयो भारतभावदीपः—इति ।

तथा प्रत्यध्यायमादौ 'रक्षा-टीकोपेतो' गीतायं सङ्गृह्यते 'गीतायं सङ्गृह्यते' अन्ते चाध्यायकपि गीतयाऽना-
योजितमष्टादशाध्यायपरिमितं पञ्चपुराणीयं नानाख्यानोपशोभितं गीतामाहात्म्यमध्यायशोऽत्र
यथोचितं निवेशितमिति सत्यं 'प्रहर्षण' मेवेदं विदुषाम् ।

अत्र संगृहीता ब्रह्मानन्दगिर्याख्या व्याख्या च भगवत्पादीयं भाष्यमनुसरन्ती, टीकान्तरोदिता-
नप्यथान् समालोचयन्ती पौराणिक-हरिहरादि-कीर्तन-प्रवचनकारोपकट्यपीयं गुणगरिम्णा
स्वव्याख्योपरि वरीवर्तीति दर्शनसमकालमेव ज्ञास्यन्ति तज्ज्ञाः ।

इदं चापरमपि विदां विशेषतः प्रमदपदं—यदिह संगृह्यते धूपकरोपाह्वयि चालङ्कारश्रीमद-
न्तशास्त्रिप्रणीता 'अविगीता' नाम्नी कापि टिप्पणीया समुद्रावयत्यभिनवानथंविशेषान्, गद्य-
पद्यैरनुवदति गीर्वाणवाण्या ज्ञानदेव-वामनपण्डिताभ्यां महाराष्ट्रवाङ्मुष्कितयोर्भावायदीपिकायथार्थ-
दीपिकयोर्हृदयहारिणांऽशान्, निराकरोति च कुल्याख्यानानि सप्रमाणमिति हेम्नः परमा मोदः ।

एवमगणितगुणगणसमुद्गासितोऽयं महीयान् ग्रन्थो विचक्षणैः सूक्ष्मेक्षिकया संशोध्य परसर्वर्ण-
पदच्छेद-वाक्यच्छेद-काकादिव्यञ्जकचिह्ननिवेशनादिभिः सम्यक् परिष्कृत्य विविधजातीयैर्ललित-
ललितैरक्षरैः स्निग्धवादात्सुषुप्तपुष्टेषु पत्रेषु मुद्रयते । तत्तद्दीकासङ्कृतानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचसां
मूलस्थलान्यपि महता प्रयत्नेनान्विषयान्विषय तत्रतत्र स्थले निदिश्यन्ते । किमधिकेन ? सर्वथा नाद्या-
वध्यधिवसुचं मुद्रितपूर्वं ईदृशो गीताव्याख्यासमुच्चय इति भूतार्थ एवायमाख्यायतेऽस्माभिः ।

गीताख्यां बाङ्गययीमैश्वरीं तनुमारिराधयिषुमिरस्माभिरिव महान्तं प्रयासमास्थाय, द्रविणचय-
व्ययं चाविगणय्य प्रकाशितस्यास्यातिसुचिक्कणपत्रमुद्रितस्य सुपट्टनिबद्धस्यामूल्यस्य ग्रन्थरत्नस्य
मूल्यमपि नितान्तमल्पमेव निर्धारितम् ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८ ख. ०-१०-०

मध्यमषट्कम् " रु. ५ ०-७-०

तृतीयषट्कम् " रु. ७ ०-९-०

तथाप्येकत्रैव निबद्धस्य षट्त्रयस्य मूल्यम् रु. १८

— ० —

श्रीमद्भगवद्गीता- अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः । मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-गुजराती प्रिंटिंग प्रेस. सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट-मुंबई

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु ' गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस ' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देवाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाल्यैः श्रेष्ठिवयैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः
प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्रदायिना-
मद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्तद्व्याख्योप-
व्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्परविरुद्धराद्धान्त-
प्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसिद्धान्तसमर्थकतया
स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमदं प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शन-
कुतुहजेषां तत्तन्निज्ञासूतानां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्कपणानुयायितत्त्वप्रकाशि-
कायुतश्चाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्याद्येकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्तरालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि
नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्वर्ण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाधिगीतयशोमिलोकमान्यैः
बालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनसुमनोभिः स्वलङ्कृतो-
ऽयमगच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

बालमस्मदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस मयली... ...; पण ... बाकीच्या आणि निंबार्क-
सम्प्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंचरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुजराती
प्रिन्टिंग प्रेसनें नुकत्याच [शके १८२४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आतां सर्व
निर्बाह होते, (गीतारहस्य— पुणे, अधिक वैशाख ५ के १८३७; बाल गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्ये व त्या सम्प्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून
पंचरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईस गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यार्नी नुकत्याच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास ह्या ग्रन्थ फार सोईचा आहे.

[गीतारहस्य टिपणी]

बाल गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकाणां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायित्रीकेशव —

कार्मरिमिश्रचार्यपादश्रीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता ... गृढार्थदीपिका

३ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता ... तात्पर्यबोधिनी

४ श्रीधरस्वामिकृता ... सुबोधिनी

५ श्रीसदानन्दविरचितः ... प्रभाप्रकाशः

६ श्रीधनपतिसुरविरचिता— भाष्योत्कर्षदीपिका

७ देवज्ञपंडितश्रीसूर्यविरचिता ... परमार्थप्रपा

८ पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराववेन्द्रकृतः .. अर्थसंग्रहः

इत्येताभिर्व्याख्याभिरष्टाभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोकाः स्थूलतयासूत्रेष्टीकाश्च
स्थूलाक्षरैरुपेक्षिताः इहा माल्ले शिष्येते ।

श्रीमद्भगवद्गीता— मूलभाष्यं

मूल्यम् १०-०-०

सू० ०-३-०

प्रातिस्थानम्—गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस. सासुन बिर्लिंग, एलिफन्टन सर्कल, कोट-मुंबई.